

गीताहस्यकार
गंगाधर
टिळक
श्रीमातृ लोकमास्य बाल गंगा अभिप्राय

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्यें व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून पंधरा (सध्यां एकोणीस) टीका मुंबईस 'गुजराती' प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे. या एकाच ग्रंथानें आतां सर्व निर्वाह होतो.

The Proprietors of the Gujarati Printing Press have very recently published the Geeta with Dhashyas of Acharyas and commentaries numbering fifteen (now nineteen) in all by various writers of different schools. For ascertaining at once the opinion of the various commentators, these two volumes are very useful. These volumes alone serve all the purpose now.

B. G. Tilak

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition

Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon Building,
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935,

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarat Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The above-mentioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Pāśācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by tradition, and the Brahmānandagiri, a highly learned commentary of the Sāṅkara school composed by Veṅkatanātha, as also the Bhārata-bhavadēepa of Nilakanṭha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkāra' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gitārāhasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhi commentaries written by Jīāneśvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanana Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gītā. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete. p. p. 127-128.

Part I (प्रथमपट्टकम्) Rs. 8. Part II (द्वितीयपट्टकम्) Rs. 6,

Part III (तृतीयपट्टकम्) Rs. 6.

All three parts in one Volume Rs. 18. Postage Re 1-8-0 extra.

The JOURNAL OF
THE UNIVERSITY OF BOMBAY, }
Arts and Law No. 7
Vol. IV Nov. 1935 Part III

H. D. VELANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit.
The Wilson College, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकप्रतीकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
अ.			अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्	११	१९	अवाच्यवादश्च बहुन्	२	३६
अक्रीडति चापि भूतानि	२	३४	अनाश्रितः कर्मफलम्	६	१	अविनाशि तु तद्विद्धि	२	१७
अक्षरं ब्रह्म परमम्	८	३	अनिष्टमिष्टं मिश्रं च	१८	१२	अविभक्तं च भूतेषु	१३	१७
अक्षराणामकारोऽस्मि	१०	३३	अनुद्वेगकरं वाक्यम्	१७	१५	अव्यक्तादीनि भूतानि	२	२८
अभिज्योतिरहः शुद्धः	१८	२४	अनुबन्धं क्षयं हिंसाम्	१८	२५	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८	१८
अच्छेद्योऽयमदाशोभ्यम्	२	२४	अनेकचित्तविभ्रान्ताः	१६	१६	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८	१९
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा	४	६	अनेकधाहृदरवक्त्रनेत्रम्	११	१६	अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्	२	२५
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च	४	४०	अनेकवक्त्रनयनम्	११	१०	अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्	७	२४
अत्र शूरा महेष्वासा	१	४	अन्तर्काळे च मामेव	८	५	अशास्त्रविहितं धोरम्	१७	५
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३	३६	अन्तर्वत् फले तेषाम्	७	३३	अशौच्यान्मनसोचस्त्वम्	२	१३
अथ चित्तं समाधातुम्	११	३	अन्तर्बन्त इमे देहाः	२	१८	अश्रद्धायाः पुण्याः	९	३३
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यम्	२	३३	अन्नाद्भवन्ति भूतानि	३	१४	अश्वत्थः सर्वज्ञाणाम्	१०	२६
अथ चैनं नित्यजातम्	३	२६	अन्ये च बहवः शूराः	१	९	असकनुद्धिः सचित्र	१८	४९
अथवा योगिनामेव	६	४२	अन्ये त्वेवमजानन्तः	१३	२६	असक्तिरनभिष्वङ्गः	१३	१०
अथवा बहुनैतेन	१०	४२	अपरं भवतो जन्म	४	४	असत्यसप्रतिष्ठं ते	१६	८
अथ व्यवस्थितान् दृष्टुं	१	२०	अपरे नियताहाराः	४	३०	असौ मया हृतः शत्रुः	१६	१४
अथैतदप्यशकोऽसि	१२	११	अपरेयमितस्त्वन्त्याम्	७	५	असंयतात्मना योगः	६	३६
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	११	४५	अपर्याप्तं तदस्माकम्	१	१०	असंवायं महाबाहो !	६	३५
अदेशकाळे यद्गानम्	१७	२२	अपाने जुहति प्राणम्	४	२९	अस्माकं तु विशिष्टा ये	१	७
अद्वेष्टा सर्वयुतानाम्	१२	१३	अपि चेत्सुदुराचारः	९	३०	अहं ऋतुरहं यज्ञः	९	१६
अधर्मं धर्ममिति या	१८	३२	अपि चेदसि पापेभ्यः	४	३६	अहङ्कारं बलं दर्पम्	१६	१८
अधर्माभिभवान्त्लृष्णा !	१	४१	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४	१३	अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६	२४
अधर्माधर्मं प्रयुतास्तस्य	१५	२	अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः	१७	११	अहिंसा समता दुष्टिः	१०	५
अधिभूतं क्षरो भावः	८	४	अमयं सत्सत्सुद्धिः	१६	१	अहो बत महत्पापम्	१	४५
अधियज्ञः कथं कोऽत्र	८	२	अभिसन्धाय तु फलम्	१७	१२	आ.		
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८	१४	अभ्यासयोगयुक्तेन	८	८	आख्यादि मे को भवान्	११	३१
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	१३	१२	अभ्यासेऽयमसर्थोऽसि	१३	१०	आचार्याः पितरः पुत्राः	१	३४
अध्वं प्रयते च य इमम्	१८	७०	अमान्तिवमदम्भित्वम्	१३	८	आत्मोऽभिजनवानस्मि	१६	५५
अनन्तविजयं राजा	१	१६	अमी च त्वां शूराश्रस्य	११	२६			
अनन्तबाह्मि मागानाम्	०	२९	अमी हि त्वां सुरसङ्गाः	११	२१			
अनन्यचेताः सततम्	१	१४	अयनेषु च सर्वेषु	१	११			
अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्	१	२२	अरतिः श्रद्धयोपेतः	६	३७			
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	१	१६	अलुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८	२८			
अनादिस्वाभिगुणत्वात्	१	३२	अवजानन्ति मां मूढाः	९	११			

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
आत्मसम्भविताः स्तब्धाः	१६	१७	उत्सीदिगुरिमे लोकाः	३	२४	कथं विद्यामहं योगिन !	१०	१७
आत्मापम्येन सर्वत्र	६	३२	उदाराः सर्व एवैते	७	१८	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२	५१
आदित्यानामहं विष्णुः	१०	२१	उदासीनवदासीनः	१४	२३	कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः	१४	१६
आर्प्यमाणमवप्रतिष्ठम्	२	७०	उदरे दात्मनाऽऽरमानम्	६	५	कर्मणैव हि संविद्धिम्	३	२०
आत्रस्तुभवालोकाः	८	१६	उपश्रष्टाऽनुमन्ता च	१३	२३	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	४	१७
आयुधानामहं वज्रम्	१०	२८	ऊ.			कर्मण्यकर्म यः परयेत्	४	१८
आयुस्सत्त्वबलारोग्य-	१७	८	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः	१४	१८	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७
आरुक्षोभुर्नेर्योगम्	६	३	ऊर्ध्वमूलमधस्ताखम्	१५	१	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	३	१५
आवृत्तं ज्ञानमेतेन	३	३९	ऊ.			कर्मन्दिश्यापि संयम्य	३	६५
आरापाशशतैर्वद्धाः	१६	१२	ऋषिभिर्वहुधा गीतम्	१३	५	कर्षयन्तः शरीरस्थम्	१७	६
आवर्त्यैवदपश्यति कश्चिदेवम्	२	२९	प.			कविं पुराणमनुशासितारम्	८	९
आसुरीं योगिनामपनाः	१६	२०	एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य	११	३५	कस्माच्च ते न नमरेत्	११	३७
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७	७	एतयोनीनि मृतानि	७	६	काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिम्	४	१२
आहुस्त्यामृषयः सर्वे	१०	१३	एतन्मे संशयं कृष्ण !	६	३९	काम एष क्रोध एषः	३	३७
इ.			एतान् हन्तुमिच्छामि	१	३५	कामकोधवियुक्तानाम्	५	२३
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७	२७	एतान्यपि तु कर्माणि	१८	६	कामाश्रित्य दुष्पुण्यं	१६	१०
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्	१३	७	एतां दृष्टिमवष्टभ्य	१६	९	कामात्मानः स्वर्गपरः	२	४३
इति सुखतमं शास्त्रम्	१५	२०	एतां विभुतिं योगं च	१०	७	कामैस्तेऽस्तेऽहृतज्ञानाः	७	२०
इति ते ज्ञानमाख्यातम्	१८	६३	एतैर्विमुक्ताः कौन्तेय !	१६	२२	काम्यानां कर्मणां यासम्	१८	२
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम्	१३	१९	एवमुक्त्वा हृषीकेशः	१	२४	कायेन मनसा बुद्ध्या	५	११
इत्यर्जुनं बाधुदेवस्तथोक्त्वा	११	५०	एवमुक्त्वाऽऽर्जुनः सङ्क्षेपे	१	४७	कार्पण्यदोषोपहतवभावः	२	७
इत्यहं बाधुदेवस्य	१८	७४	एवमुक्त्वा ततो राजन् !	११	९	कार्यकारणकर्तृत्वे	१३	२१
इदमय मया लब्धम्	१६	१३	एवमुक्त्वा हृषीकेशम्	२	९	कार्यमित्येव यत्कर्म	१८	९१
इदं तु ते सुखतमम्	९	१	एवमेतयथाऽऽप्तव त्वम्	११	३	कालोऽस्मि लोकत्रयकृत्	११	३२
इदं ते नातपस्काय	१८	६७	एवं परम्पराप्राप्तम्	४	२	कारयच्च परमेश्वरः	१	१७
इदं शरीरं कौन्तेय !	१३	२	एवं प्रवर्तितं चकम्	३	१६	किरीटिनं गदिं चकहस्तम्	११	४६
इदं ज्ञानमुवाश्रित्य	१४	२	एवं बहुविधा यज्ञाः	४	३२	किरीटिनं गदिं चकिर्णं च	११	१७
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यायं	३	३४	एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या	३	४२	किं कर्म किमश्मेति	४	१६
इन्द्रियाणां हि चरताम्	२	६७	एवं सततयुक्ता ये	१२	१	किं तद्रूपं किञ्चित्त्वयम्	८	१
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३	४२	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४	१५	किं पुनर्बाह्मणः पुण्याः	९	३३
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३	४०	एषा तेऽमिहिता साङ्ख्ये	२	३९	कृतत्वा कश्चलमिदम्	२	२
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३	९	एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ !	२	७२	कुलक्षेपे प्रणयन्ति	१	४०
इमं विवस्वते योगम्	४	१	ओं.			कृपया परयऽऽविष्टः	१	२८
इष्टान् भोगान् हि वो देवाः	३	१३	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८	१३	कृषिगौरक्षवाणिज्यम्	१८	२१
इदैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	११	७	ऊ.			कैश्चित्क्षेत्रीयगुणानेतान्	१४	४४
इहैव तैर्जितः सर्वः	५	१९	ऊँ तत्सदिति निर्देशः	८	१३	कोधाद्भवते सम्मोहः	२	६३
ई.			क.			केशोऽङ्कितरस्तेषाम्	१२	५
ईश्वरः सर्वभूतानाम्	१८	६१	कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः	६	३८	कैङ्कर्यं मयः समः पार्थ !	२	३
उ.			कश्चिदेतच्छ्रुत् पार्थ !	१८	७२	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९	३१
उच्चैश्चक्रवर्तमानाम्	१०	२७	कट्टमूलज्वालात्पुण्य-	१७	९	क्षेत्रक्षेत्रयोगैरेवम्	१३	३५
उत्काण्वन्तं स्थितं बाऽपि	१५	१०	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१	३९	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३	३
उत्तमः पुरुषस्त्वन्मयः	१५	१७	कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपे	२	४			
उत्तमकुलधर्माणाम्	१	४४						

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
ग.								
गतसहस्रस्य सुखस्य	४	२३	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५	१७	दातव्यमिति यद्वात्मन्	१७	२०
गतिर्भवां प्रभुः साक्षी	९	१८	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४	३४	दिवि सूर्यसहस्रस्य	११	१२
गाण्डीधं संसेते हस्तात्	१	३०	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६	४६	दिव्यमालयाम्बरधरम्	११	११
गामादित्यं च भूतानि	१५	१३	तपान्यहम्हं वर्षम्	९	१९	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८	८
गुणानेतानतीत्य श्रीन्	१४	२०	तमस्वस्त्राजं विद्धि	१४	८	दुःखेष्वपुद्गिममनाः	९	५६
गुरुमहत्वा हि महानुभावान्	२	५	तमुवाच हृषीकेशः	२	१०	दूरेण ह्यवरं कर्म	२	४९
घ.								
वञ्चलं हि मनः कृष्ण !	६	३४	तमेव शरणं गच्छ	१८	६२	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्	१	३
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७	१६	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६	२४	दृष्ट्वा दें मातुषं रूपम्	११	५१
चातुर्वर्ण्यं मया सधृम्	४	१६	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११	४४	दृष्ट्वा मे स्वजनं कृष्ण !	१	२८
चैतसा सर्वकर्माणि	१८	५७	तस्मात्स्वमिन्द्रियाण्यादौ	३	४१	देवद्विजगुणैश्च	१७	१४
ज.								
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४	९	तस्मात्सर्वं कालेषु	८	१९	देही नित्यमवधोऽयम्	२	३०
जगरामणोक्षाय	७	२९	तस्मादसक्तः सततम्	३	१९	देहिनांऽस्मिन्मन्या देहे	२	१३
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२	२७	तस्मादज्ञानसम्भूतम्	४	४२	देवमेवापरे यज्ञम्	४	२५
जितात्मानः प्रशान्तस्य	६	७	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७	२४	देवी शेषा गुणमयी	७	१४
ज्ञानयज्ञेन बाध्यन्ते	९	१५	तस्माद्यस्य महाबाहो !	२	६८	देवां सम्पद्भिर्लोकाय	१६	५
ज्ञानविज्ञानतुलाया	६	८	तस्मान्नाहि वयं हन्तुम्	१	३७	दोषैरेतैः कुलशानाम्	१	४३
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५	१६	तस्य सञ्जनयन् हृषम्	१	१२	दावापुत्रिभ्योऽरिदन्तरं हि	११	२०
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८	१९	तं विद्याद्ब्रह्मसयोगम्	६	२३	द्वारं छलयतामस्मि	१०	३६
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७	२	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२	१	द्वययज्ञास्तपोयज्ञाः	४	२८
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८	१८	तानहं द्विषतः क्रान्	१६	१९	दुष्टदो द्वौपदेयाश्च	१	१८
ज्ञेयः स नित्यसम्प्राप्ती	५	३	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१	द्रोणं च भीष्मं च	११	३४
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३	१३	तान्ममीक्ष्य स कौन्तेयः	१	२७	द्राविभौ पुरुषौ लोके	१५	१६
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३	१	तुल्यनिन्दास्तुतिर्मानां	१२	१९	द्वौ भूतसङ्गौ लोकेऽस्मिन्	१६	६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	१३	१८	तेजः क्षमा हृतिः शौचम्	१६	३	घ.		
त.								
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्	१५	४	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९	२१	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१
तच्च संस्पृष्ट्य संस्पृष्ट्य	१८	७७	तेषामहं समुद्धर्ता	१२	७	धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८	२५
ततः शङ्काश्च भैर्यश्च	१	१३	तेषामेवानुकम्पार्थम्	१०	११	धूमेनाऽऽन्रियते वहिः	३	३८
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तं	१	१४	तेषां सततयुक्तानाम्	१०	११	धृत्वा यथा धारयते	१८	३३
ततः स विस्मयाविष्टः	११	१४	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	७	१७	धृत्कुरुष्वेक्षितानः	१	५
तत्त्ववित्तु महाबाहो !	३	२८	त्यक्त्वा कर्मलोकसङ्गम्	४	२०	ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति	१३	२५
तत्र तं बुधिसंयोगम्	६	४३	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८	३	ध्यायतो विषयानुसं	२	६२
तत्र सख्यं निर्मलत्वात्	१४	६	त्रिविगुणमयैर्भावैः	७	१३	न.		
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः	१	२६	त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७	२	न कर्तव्यं न कर्माणि	५	१४
तत्रैकस्थं जगत्कुलम्	११	१३	त्रिविधं नरकस्येदम्	१६	२१	न कर्मणा मनारम्भात्	३	४४
तत्रैकैर्भयः कृत्वा	६	१२	त्रैगुण्यविषया वेदाः	२	४५	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण !	१	३२
तत्रैवं सति कर्तारम्	१८	१६	त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः	९	२०	न च तत्सामानुष्येषु	१८	६९
तत्क्षेत्रं यच्च यादवच	१३	४	त्वमक्षरं परमं वेदितव्यम्	११	१८	न च मत्स्थानि भूतानि	९	५
तदित्यनभिसन्धाय	१७	२५	त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः	११	३८	न च मां तानि कर्माणि	९	९
द.								
तद्वैवं सति कर्तारम्	१८	१६	दण्डो दमयतामस्मि	१०	३८	न च भ्रेषोऽनुभूयामि	१	३१
तत्क्षेत्रं यच्च यादवच	१३	४	दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	१६	४	न चैतद्विद्वान् कतरो गरीयः	२	६
तदित्यनभिसन्धाय	१७	२५	दंष्ट्राकालानि च ते सुरवाणि	११	२५	न जायते म्रियते वा	२	२०

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८	४०	पञ्चेतानि महाबाहो !	१८	३	बहिरन्तश्च भूतानाम्	१३	१६
न तद्वासयते सूर्यः	१५	६	पत्रं पुष्पं फलं तोयम्	९	२६	बहूनां जन्मानामन्ते	७	१९
न तु मां शन्यसे शत्रुम्	११	८	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यः	८	२०	बहुनि मे व्यतीतानि	४	५
न त्वेवाहं जातु नासम्	२०	१२	परं ब्रह्म परं धाम	१०	१२	बाह्यस्पर्शान्सकृत्पम	५	२१
न द्वेष्टधुक्शूलं कर्म	१८	१०	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४	१	बीजं मां सर्वसृत्तानां	७	१०
न प्रहृष्ये स्त्रियं प्राप्य	५	२०	परित्राणाय साधूनाम्	४	८	बुद्धियुक्तो जहातीह	२	५०
न बुद्धिमेदं जलवेत्	३	२६	पवनः पवतामस्मि	१०	३१	बुद्धिर्मानससंमोहः	१०	४
नमस्पर्शं दीप्तमनेकवर्णम्	११	२४	पश्य मे पाथं । रूपानि	११	५	बुद्धेर्मेदं धृतेर्धैव	१८	१९
नमः पुरस्तादथ धृष्टस्तुते	११	४०	परयाऽवित्यान्वसुन्दरान्	११	६	बुद्ध्या विद्युद्बुद्ध्या युक्तः	१८	५१
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	४	१४	परयामि देवांस्तव वेव !	११	१५	बुद्धत्वा तया साध्वाम्	१०	३५
न मां हृक्कृत्तिनो मूढाः	७	१५	परैस्तां पाण्डुपुत्राणाम्	१	३	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽश्नुम्	१४	१०
न मे पाशोस्ति कर्तव्यम्	३	२२	पाञ्चजन्यं हृषीकेषाः	१	१५	ब्रह्मण्यथावाच कर्माणि	५	१७
न मे विदुः सुरगणाः	१०	२	पायं । नेवेह नायुत्र	१	४०	ब्रह्मपुतः प्रसथास्मा	१८	१४
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५	३	पिताऽसि लोकस्य	११	४३	ब्रह्मप्रापं ब्रह्म हविः	४	२४
न वेदयज्ञाध्ययनैः	११	४८	पिताऽहमस्य जगतः	९	१७	ब्राह्मणक्षत्रियविद्याम्	१८	४१
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	१८	७३	पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	७	९	म.		
नहि कश्चिच्छनमपि	१	५	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३	३२	अकृत्या त्वनन्यया शक्यः	११	५४
न हि देहधृता शक्यम्	१८	११	पुरुषः त परः पार्थ ।	८	२२	अकृत्या मामभिजानाति	१८	५५
न हि प्रपद्यामि ममापशुता	१	८	पुरोधसां च मुख्यं माम्	१०	२४	अभ्यासप्रादुर्भूतम्	२	३५
न हि ज्ञानेन सख्यम्	४	३८	पुर्वभ्यासेन तेनैव	६	४४	अवान् भीमश्च कर्णश्च	१	८
नास्यश्रस्तसु योगोऽस्ति	६	१९	पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्	१८	२१	अवाप्ययौ हि भूतानाम्	११	२
नाऽऽजतं कस्यचित्पापम्	५	१५	प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४	२२	भीमपद्मप्रसूतवतः	१	२५
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानाम्	१०	४०	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	१	भूतप्रायः स एवायम्	८	१९
नान्यं युगेभ्यः कर्तारम्	१४	१९	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	२०	भुक्तिराजोऽन्यतो वायुः	७	४
नास्ततो विद्यते भावः	२	१६	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९	८	भूय एव महाबाहो !	१०	३
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२	६६	प्रकृतेः कियमाणा नि	३	२७	भोक्तारं यज्ञतपसां	५	२१
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७	२५	प्रकृतेऽंशसम्मूढाः	३	२९	भोगैर्धर्मप्रसक्तानाम्	२	४४
नाहं वेदेन तपसा	११	५३	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३	३०	म.		
निमित्तानि च पश्यामि	१	३१	प्रबहाति यदा कामान्	२	५५	मच्चितः सर्वदुर्गाणि	१८	५८
नियतस्य तु स्रज्यासः	१८	७	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६	४५	मच्चिता महत्प्राणाः	१०	९
नियतं कुरु कर्म त्वम्	३	८	प्रयाणकाले मनसा	८	१०	मत्कर्मकृन्महपरमः	११	५५
नियतं सञ्जरहितम्	१८	२३	प्रपन्निवृज्यन्पुङ्गव	५	९	मत्तः परतरं नान्यत्	७	७
निराशीर्यतचित्तात्मा	४	२१	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६	७	मदनुग्रहाय परमम्	११	१
निर्मानमोहा जितसहदोषाः	१५	५	” ” ” ”	१८	३०	मनःप्रसादः सौम्यत्वम्	१४	७३
निश्चयं ध्रुवु मे तत्र	१८	४	प्रवान्तामनसं धीमम्	६	२७	मनुष्याणां सहस्रेषु	७	३
निहृत्य धार्तराष्ट्रजः	१	३६	प्रशान्ताय्या विगतभीः	६	१४	मनुष्याः सव मूढकाः	९	३४
नेहाग्निक्रमवायोऽस्ति	२	४०	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२	६५	” ”	१८	६५
नेते सती पार्थ ! जानन्	८	२४	प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानाम्	१०	३०	मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११	४
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२	१३	प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	६	४१	मम योनिर्महद्ब्रह्म	१४	३
नैव किञ्चित्करोमीति	५	८	म.			ममैवांशो जीवलोके	१५	७
नैव तस्य कृतेनार्यः	३	१८	मनुश्रुतास्माऽऽत्मनस्तस्य	६	६	मया तलमिदं सर्वम्	९	४
			बलं बलवतां चाहम्	७	११	मयाऽऽभ्यक्षेण प्रकृतिः	९	३०

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
मया प्रसन्नं तवाङ्घ्रिनेहम्	११	४७	यत्र काष्ठे त्वनाश्रुतिम्	८	२३	यं हि न व्यथयन्त्येते	२	१५
मयि चानन्ययोगेन	१३	११	यत्र योगेश्वरः कृष्णः	३८	७८	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६	२३
मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०	यत्रोपरमते चित्तम्	६	२०	यः सर्वज्ञानभिज्ञः	२	५७
मय्यावेद्य मनो ये माम्	१२	२	यत्साङ्ख्यैः प्रान्त्ये स्थानम्	५	५	यातयामं गतरसम्	१७	१०
मय्यासक्तमनाः पार्थ !	७	१	यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्	९	६	या निरा सर्वभूतानाम्	२	६९
मय्येव मन आशत्स्व	१२	८	यथा दीपो निवातस्थः	६	१९	यान्ति देवव्रता देवान्	९	२५
महर्षयः सप्त पूर्वे	१०	६	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः	११	२८	यामिमां पुष्टितां वाचम्	२	४२
महर्षीणां शृणुहम्	१०	२५	यथा प्रकाशयत्येकः	१३	३४	यावत्सञ्जायते किञ्चित्	१३	२७
महात्मानस्तु मां पार्थ !	९	१३	यथा प्रदीपं ज्वलनम्	११	२९	यावदेतांश्रिरेवेऽहम्	१	२२
महाभूतान्यहङ्कारः	१३	६	यथा सर्वगतं सौहृदमात्	१३	३३	यावान्ध्रं उदयाने	२	४६
मा ते व्यथा मा च	११	१४	यथैवांसि समिद्धोऽग्निः	४	३७	युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५	१२
मात्रावपरास्तु कौन्तेय !	२	१४	यद्ये चानुबन्धे च	१८	३९	युक्ताहारविहारस्य	६	१७
मानापमानयोस्तुल्यः	१४	२५	यदहङ्कारमभित्य	१८	५९	युञ्जन्नेन सदाऽऽभ्यासम्	६	१५
मास्तुपेत्य पुनर्जनम्	८	१५	यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८	१३	" "	६	२८
मां च योऽव्यभिचारेण	१४	२६	यदा ते मोहकलिलम्	२	५२	युधामन्युश्च विक्रान्तः	१	६
मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य	९	२१	यदादित्यगतं तेजः	१५	१२	ये चैव सात्त्विका भावाः	७	१२
मुक्तबन्धोऽजर्हवादी	१८	२१	यदा सृतपुत्रमभावम्	१३	३३	ये तु धन्यामृतमिदम्	१२	२०
मुह्यद्वाहेणोऽऽत्मनो यत्	१७	१९	यदा यदा हि धर्मस्य	४	७	ये तु सर्वाणि कर्माणि	१३	६
मृत्युः सर्वहरश्चाहम्	१०	३४	यदा चिन्तयते चित्तम्	६	१८	ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्	१२	३
मोवाशा मोघकर्माणिः	९	१२	यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४	१४	ये त्वेतदभ्यस्यन्तः	३	३२
य			यदा संहरते चायम्	२	५८	येऽन्यन्यदेवताभक्ताः	९	२३
य इदं परमं गुह्यम्	१८	६८	यदा हि चेन्निद्रार्येषु	६	३४	ये मे मतमिदं नित्यम्	३	३१
य पुनं वेति हन्तारम्	२	१९	यदि मामप्रतीकारम्	१	४६	ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४	११
य एवं वेति पुरुषम्	१३	२४	यदि ह्यहं न वर्तय	३	२२	ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१७	१
यथापि सर्वभूतानाम्	१०	३९	यदृच्छया चोपवस्य	२	३२	येषामर्थे काङ्क्षितं नः	१	३३
यथाब्रह्माधर्मसत्कृतोऽधि	११	४२	यदृच्छालाभसन्तुष्टः	४	२२	येषां त्वन्तर्गतं पापम्	७	२८
यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७	४	यददाचरति श्रेष्ठः	३	२१	ये हि संस्पृश्या भोगाः	५	२२
यज्ञो दानं तपः कर्म	१८	५१	यद्यद्रूपं त्विदं सत्त्वम्	१०	४१	योगयुक्तो विबुधात्मा	५	७
यज्ञशिष्टाश्रितः सुजः	४	१३	यद्यप्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगसन्नस्तकमाणि	४	४१
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९	यदा तु धर्मकामार्थान्	१८	३४	योगस्थः कुरु कर्माणि	२	४८
यज्ञे तपसि दाने च	१७	२७	यदा धर्ममधर्मे च	१८	३५	योगिनामपि सर्वेषाम्	६	४७
यज्ञात्त्वा न पुनर्मोहम्	४	३५	यथा स्वार्थं भयं शोकम्	१८	३५	योगी युञ्जीत सततम्	६	१०
यततो ह्यपि कौन्तेय !	२	६०	यस्त्यात्मपरतिरेव स्यात्	३	१७	योस्त्वमानानवेवेऽहम्	१	२३
यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५	११	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३	७	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२	१७
यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८	४६	यस्मात्क्षरसततौऽहम्	१५	१८	योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामः	५	२४
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	५	२८	यस्मान्नोद्विजते लोकः	१२	१५	यो मामजमनादि च	१०	३
यतो यतो निश्चरति	६	२६	यस्य नाहङ्कृतो भावः	१८	१७	यो मामेवमसम्भूदः	१५	१९
यत्करोषि यदश्रासि	९	२७	यस्य सर्वे समारम्भाः	४	१९	यो मां पश्यति सर्वत्र	६	३०
यतद्दमे विषमिव	१८	३७	यं यं वाऽपि स्मरन् भावम्	८	६२	यो यो यां यां तदु भक्तः	७	२१
यत् कामेयुना कर्म	१८	२४	यं लब्ध्वा चापार्ं लाभम्	८	६२	योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६	३३
यत् कुतश्च देहकस्मिन्	१८	२२	यं संश्रयासमिति ब्राह्मः	६	२			
यत् प्रत्युपकारार्थम्	१७	२१						

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
र								
रजस्तमथाभिभूय	१४	१०	शरीरं यद्यप्यप्रोति	१५	८	समं सर्वेषु सूतेषु	१३	२८
रजसि सत्यं गत्वा	१४	१५	शरीरवाङ्मनोऽप्येव	१८	१५	समः शत्रौ च मित्रे च	१२	१८
रजो रागात्मकं विद्धि	१४	७	शुक्लकृष्णे गती ह्येते	८	२६	समोऽहं सर्वभूतेषु	९	२९
सतोऽहमस्य कौन्तेय !	७	८	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६	११	सर्गागमादिरन्तश्च	१०	३२
समद्वेषमिच्छेत्सु	२	६४	शुभाशुभफलैरेवम्	९	२८	सर्वकर्मणि मनसा	५	१३
सर्गाणि कर्मफलैरेव	१८	२७	शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम्	१८	४३	सर्वकर्मण्यपि सदा	१८	५६
राजन् ! संसृज्य संसृज्य	१८	७६	श्रद्धया परया तवम्	१७	१७	सर्वगुणतमं भूयः	१८	६४
राजविद्या राजगुह्यम्	१	२	श्रद्धावाननस्यश्च	१८	७१	सर्वतः पाणिपादं तत्	१३	१४
स्वाम्यां शङ्करश्चास्मि	१०	२३	श्रद्धावोल्लभते ज्ञानम्	४	३९	सर्वद्वाराणि संयम्य	८	१२
स्वादित्या वसरो ये च	११	२२	श्रुतिविप्रतिपक्षा ते	२	५३	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४	११
रूपं महते ऋतुवक्त्रनेत्रम्	११	२३	श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञात्	४	३३	सर्वकर्मान् परित्यज्य	१८	६६
ल			श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	३	३५	सर्वभूतस्थमात्मानम्	६	२९
लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम्	५	२५	" "	१८	४७	सर्वभूतस्थितं वो माम्	६	३१
केलिहारे प्रह्लादः समन्तात्	११	३०	श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१२	१२	सर्वभूतानि कौन्तेय !	९	७
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा	३	३	ध्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४	२६	सर्वभूतेषु येनैकम्	१८	२०
लोभः श्रद्धात्तारम्भः	१४	१२	ध्रोत्रं चक्षुः स्पर्शानं च	१५	९	सर्वमेतदहं मन्ये	१०	१४
व			श्वशुरान्पुद्गलैरेव	१	२६	सर्वयोगनिष्ठो कौन्तेय !	१४	४
वसुधैवकुटुम्बकम्	१०	१६	स			सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः	१५	१५
वक्त्राणि ते त्वरमाणा	११	२७	एवायं मया तेऽहं	४	३	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४	२७
वासुदेवोऽग्निर्वह्णः	११	३९	सङ्करो नरकायैव	१	४२	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३	१५
वाससि जीर्णानि यथा	२	२२	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६	२४	सहजं कर्म कौन्तेय !	१८	४८
विद्याविनयसम्भवे	५	१८	सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः	३	२५	सह्यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	३	१०
विधिहीनमसृष्टान्	१७	१३	सखेति मत्वा प्रसभम्	११	४१	सहस्ररूपपर्यन्तम्	८	१७
विविक्तसेवी लज्जशी	१८	५२	स घोषो धार्तराष्ट्रणाम्	१	१९	साधितुतापिदैवं माम्	७	३०
विषया विनिवर्तन्ते	२	५९	सततं कीर्तयन्तो माम्	९	१४	सङ्क्षययोगौ पृथक्बालाः	५	४
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८	३८	स तथा श्रद्धया युक्तः	७	२२	सिद्धिं प्राप्नोति यथा श्रद्धां	१८	५०
विस्तरेणाऽऽप्तमनो योगम्	१०	१८	सत्कारमनपूजायैव	१७	१८	सीदन्ति मम पात्राणि	१	२९
विद्यायां कामान् यः सर्वान्	२	७१	सर्वं रजस्तम इति	१४	५	सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा	२	४८
वीरतारमयक्रोधाः	४	१०	सर्वं सुखे सजयति	१४	९	सुखदुःखे समे कृत्वा	२	३८
कृष्णोऽनि वासुदेवोऽस्मि	१०	३७	सत्त्वात्सङ्गायते ज्ञानम्	१४	१७	सुखमात्यन्तिकं यत्नात्	६	२
वेदानां धामवेदोऽस्मि	१०	२२	सत्त्वात्सङ्गायते ज्ञानम्	१४	१७	सुखं दिवदानां त्रिविधम्	१८	३६
वेदादिनाशिनं नित्यम्	२	२१	सद्गतां चेष्टते स्वस्थः	३	३३	सुदुर्दैर्घ्यं हि रूपम्	११	५२
वेदाहं समतीतानि	७	२८	सद्भावो साधुभावे च	१७	२६	सुहृन्मित्रापूर्वदासीन—	६	९
वेदेष्टु यज्ञेष्टु तपस्व वैव	८	२८	सन्तुष्टः सततं योगी	१२	१४	स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकृत्या	११	३६
वैषयुश्च शरीरे मे	१	२९	सन्निवृत्त्येन्द्रियग्रामम्	१२	४	स्मितप्रसङ्गस्य का भाषा	२	५४
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२	४१	सन्त्यासस्तु महाबाहो !	५	६	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५	२४
व्याभिर्गुणैश्च वाक्येन	३	२	सन्त्यासस्तु महाबाहो !	१८	१	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२	३१
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	१८	७५	सन्त्यासं कर्मणां कृष्ण !	५	१	स्वभावज्ञेन कौन्तेय !	१८	६०
ह			सन्त्यासं कर्मणां कृष्ण !	५	१	स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽस्त्यागम्	१०	१५
शक्रोतीहैव यः सोढुम्	५	२३	सन्त्यासः कर्मयोगश्च	५	२	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८	४५
शर्मः शनैरपरमेतम्	६	२५	समदुःखसुखः स्वस्थः	१४	२४	ह		
शमो दमस्तपः शौचम्	१८	४२	समं कायशरीरधीमव	६	१३	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्	२	३७
			समं पश्यन्ति सर्वत्र	१३	२९	हन्त ते कथविध्यामि	१०	१९
						हर्षवैशं तदा वाक्यम्	१	२१

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhāṣya*; (2) Anandagiri's *Vyākhyā*; (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhāṣya*, (4) Deshika's *Tatparya Chandrika*; (5) Madhava's *Dvaita Bhāṣya*, (6) Jayatirtha's *Prameya deepika*; (7) Hanumat's *Paishacha Bhāṣya*; (8) Venkatnatha's *Bhavananonlagiri*; (9) Vallabha's *Tattva-deepika*, (10) Purushotama's *Amrita-tarangini*; (11) Nilakantha's *Bhava-deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-saṅgraha* with Deshika's *Raksha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL 1

(First Six Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1935

This book Can be had from :—
The Gujarati Printing Press
 Sassoon Building, Elphinstone Circle
 Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS			
<i>Commentators:—</i>		<i>Commentaries:—</i>	
General Gita Mahatmya (2)		From Varahapuran etc.,	
1 SHANKARACHARYA	Adwaita BHASHYA	...
2 Ananda-giri...Bhashya Vyakhya	...
3 RAMANUJA	Vishishtha-dwaita BHASHYA	...
4 Vedant-deshika	Tatparya-Chandrika	...
5 MADHAVA	Dwaita BHASHYA	...
6 Jayatirtha Prameya-Deepika	...
7 Hanuman	Paishacha BHASHYA	...
8 VenkatanathaBrahmaanda giri	...
9 Vallabha Tattva deepika	...
10 Purushotama Amrita-tarangini	...
11 Nilakantha... Bhava-deepa	...
12 Yamuna-muni Artha sanghraba	...
13 Deshika Raksha	...
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	...	From Padmapuran	...
15 Avigita Notes by Dhupakara Shastri

This Book is Printed and Published
 by
 Natvorlal Itchharam Desai B. A.
 at

The Gujarati Printing Press
 Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort. BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमो गुच्छः]

प्रथमषट्कम्

(१-६)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

साधुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट, मुंबई

ख्रिस्ताब्दः १९३५]

वैक्रमाब्दः १९९१

[शाकाब्दः १८५७

पुस्तकप्रतिष्ठानम्:—

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेभ्यधिकाराः राजशासनपट्टमनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराश्च (श्रीगीतामाहात्म्ये, न्यासादि च)	(क्षेत्रप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(केवलद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	,,	शां. भाष्यव्याख्यम्
३ श्रीमद्रामानुज(चार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवेङ्कटनाथः	,,	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(माध्व-) भाष्यम्
६ जयतीर्थः	,,	ग्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(केवलद्वैतः)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवेङ्कटनाथः	,,	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम्
९ श्रीमद्वल्लभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० गुरुषोत्तमजी	,,	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभावदीपः
१२ यासुनसुनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वेङ्कटनाथः		गीतार्थसङ्ग्रहरत्ना
१४ श्रीपाद्मपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(ग्रन्थव्याख्यम्)
१५ अनंताख्या वृषकरशास्त्रिणः		अविगीता (टीपण्यः)

पब्लीशर—नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई १

PUBLISHERS' NOTE

The first edition of this collection of Bhāshyas and Tikās (commentaries) on Shrimad Bhagwad Gītā, Volume I, Part I, was published in 1906 A. D. by our late and revered father Ichcharām Suryarām Desai, a great admirer of Shree Krishna. It took nearly 25 years to sell off that edition of 1000 copies. It had become very popular among lovers of Vedānt Philosophy and those interested in Hindu religion and literature. The late Bāl Gangādhār Tilak, the author of Gītā-Rahasya (Marathi) greatly appreciated our enterprise. At the request, therefore, of the many admirers and students of the Gītā, we have decided to bring out a second edition, which in addition to being critical has been thoroughly revised and enlarged. In editing it, the learned Shastri, who is responsible for the work, has taken the help of various printed and manuscript copies of the Gītā. In the present edition we have referred to 13 commentaries, (11 principal and 2 minor Tikās) and the order in which they have been printed has some significance underlying it.

Although the text of the Gītā is very old, it is not known whether there existed any commentator of it before the Ādi-Shankara Achārya. In his introduction of the Gītā Bhāshya, he refers to some desultory Tikās, extant in his time, and suggests a few—five or six—variants, but the palm of honour goes to him for settling the text of the Gītā and for having written his Adwaita Bhāshya on it, thus forming the Prasthān Trayee, i. e., the basic three principal Hindu books of theology and philosophy. It was he who first expounded his Absolute Adwaita philosophy basing it on the Gita, the ten principal Upanishads and the Brahma-Sūtras (the Prasthān Trayee). He lived from 780 to 812 A. D. His work stimulated other Āchāryas i. e., heads of the different Sampradayās (sects) to examine and refute his reasoning and views and formulate their own theories. After him one religious thinker after another tried his best to vindicate his own doctrine. Some of them have corroborated Shankara's doctrine, while others have taken views quite opposite to those of Shankara on one and the same stanza and also in general. It is a veritable interesting intellectual fight, this wrangling about interpretation of words and phrases;—this method of twisting the meaning has not ceased to-day even. Even European scholars of note have interpreted the meaning of the Gītā in different ways.

We have in this edition given in sequence the four chief Bhāshyas along with the commentaries on them written by acknowledged Āchāryas and Tikākārs (commentators).

(1 and 2) First in order comes Kevala-Adwaita Bhāshya of the great philosopher Shree Shankarāchārya with the Vyākhyā of Ānandgiri (about A. D. 1200).

Gītā is accepted as an authority by both the Smartas and Vaishnavas without distinction. The Smartas consider the Bhāshya of Shankara as representing their doctrine. They make no distinction between the different Devatās, whom they consider as but the different phases of one Para-Brahma or Ātmā. Gītā is considered by the Vaishnavas as the chief book of authority in guiding their lives. The Smārtas also do not lag behind in respecting the Gītā for the same purpose. Thus, in some respects, Shankaracharya represents both the Vaishnava as well as the Smārta side of the Hindu religion.

(3 and 4) Next is the Vishishta-Adwaita Bhāshya of the great Rāmānuja Āchārya (about 1017-1137 A. D.) with the Tikā Tātparya-Chandrikā of Vedānta Deshika.

But before Rāmānuja flourished, his Guru (predecessor) Yamunā Muni had written a very small Tikā, compressed and terse, in about 32 stanzas, known as Artha sangraha, and Vedānta Deshika the erudite scholar and follower of Rāmānuja, wrote a running commentary on it called the Rakshā. To understand thoroughly the Bhāshya of Rāmānuja, it is absolutely necessary to read these two Tikās together. We have therefore printed them (Artha-sangraha and Rakshā) in this edition at the beginning of each chapter. This anthology completely represents the tenets of the Vishishta-adwaita doctrine of the Shree Sampradaya of the Vaishnava sect of Rāmānuja.

(5 and 6) The third in order comes the Dwaita Bhāshya of Madhvācharya (about 1199-1278 A. D.) with the Tikā Prameya Deepikā of Jayateertha. They represent the Dualistic school of philosophy. This sect, is also a branch of Vaishnavism.

(7) After this has been printed the Paishacha Bhāshya of Hanumat. There is no commentary on it.

Tradition says that on the battle field of Kurukshetra it was Hanumān, the servant of Shree Rāmchandra Bhagwān, popularly known as the Monkey-God, who holding the banner on the chariot of Arjuna, was the first to listen to the great divine spiritual discourse of Lord Shree Krishna; [Sanjaya who narrated word for word the events to Dhritarāshtra was the second listener; Veda-Vyāsa the composer of the discourse into verse, was the third; Ganapati who wrote it down at the request of Veda-Vyāsa was the fourth; Vaishampāyana who renarrated it to Jaumejaya was the fifth; and Suta Purāṇik who retold it to Shaunaka and other Rishis in Naimyashāranya the sixth; and so on, it became very popular.] At the end of the discourse when Lord Shree Krishna found Hanumān committing his discourse to memory on the battle field, he asked him not to reveal its secret meaning to any one, but Hanuman asked the Lord's permission to do so, as it would benefit mankind. The Lord told him that he could do it not in the same body, but on assuming a new body. To this Hanuman agreed and taking the astral body of a Pishācha wrote out the Bhāshya known after him as the Paishācha-Bhāshya; but even a superficial study of this Bhāshya would show that it does not materially differ from Shankara's doctrine of Absolute Adwaitism.

Some, however, believe the Paishacha Bhāshya to be the basis of Shankara's Bhāshya, and that the real meaning of the teaching of the Gītā is what Hanumān

and Shankara state. For this reason Hanumān is placed before Shankar in sequence of time. But some scholars do not believe in the above tradition. They are of opinion that Hanumān must be the name of a Pandit who might have flourished after Shankara, and who wrote this Bhāshya in the Pishācha language, Keeping-shankar's Bhāshya as a model before him, (a branch of the Prākṛit language, used in Sanskrit dramas) and the present Bhāshya that goes by his name is merely a Sanskrit version of the same. Pishāch Bhāsbā is the popular language in which Gunadhya (about A. D. 135) wrote Brihat-kāthā-manjari, from which Somadeva Bhatta of Kashmir wrote his famous Kathā-saritsāgar in Sanskrit (about A. D. 900).

It may be, it is only a surmise, that the original Paishācha Bhāshya was written in the Pishāch Bhāshā which is now lost to us. From that some one has rendered it into Sanskrit, and it is before us now. Whether the original author of it was the Monkey-God or a learned Pandit of the name of Hanumān, the acknowledged author of Hanumān-Nāṭaka, it is very difficult to decide at this distant date.

This popular tradition alluded to here is to demonstrate that the real meaning of the Gītā is Absolute (Kevala or Nirguna) Advaitavāda propounded by Shankara, because it has the support of Hanumān, the standard bearer of Arjuna. From all these some what doubtful data and stories it is very difficult to assign any definite date to the author of the Paishācha Bhāshya.

(8) After the Paishācha Bhāshya has been printed the Brahmānanda-gīri Vyākhyā of Vyankatanātha. It is a unique commentary. Vyankatanāth, its author critically examines the three doctrines of Shankara, Ramanuja and Madhya and gives his own independent judgment on them. He leans more towards the Advaitavāda of Shankara, still at times respectfully differs from him and in some places from Madhusudan Saraswati also. He is a very bold commentator. He even has the boldness to suggest a kind of re-arrangement of the stanzas of the sixth chapter according to the Yogasutras of Pātanjali. He has not commented upon the different *Vibhūti*s of the Lord mentioned in the 10th Adhyāya, considering them to be simple and already sufficiently clear. It is very refreshing to read his Tikā. He flourished after Madhusudan Saraswati, i. e., in the seventeenth century A. D.

(9 and 10). The third Vaishnava sect is represented by Shri Vallabhācharya (1473-1531 A. D.) His doctrine is known as Shuddhadwaitavāda, but he himself has not written any Bhāshya on the Gita, nor on any of the principal Upanishads. He has only written a Bhāshya on Brahma-Sūtras called Anu Bhāshya and that too only upto a portion of its third Adhyāya. But what his teachings and opinions are, can very easily be gleaned from Sarvanirnaya and Shastrārtha Prakarans of his Nibandha. He has expressed his opinion on the Gītā in the Tatva-deepa Nibandha, which has been printed at the end of the text of the Gītā.

Although Shree Vallabha Ācharya has not written any Bhāshya on the Gītā, two of his descendants, Vallabha and Purushottama (1668-1784 A. D.) have written commentaries for the guidance of his (Shree Vallabhācharya's) disciples. This second Vallabha who was a descendant of Shree Raghunathji Māhārāj, (who was the fifth grand-son of Shree Vallabhācharya) wrote Tattva-deepikā Tikā, but nothing particular is known about the date and place of his birth. Even a

cursory glance at his work will show that this second Vallabha has mostly followed Rāmānuja in his Tikā, whereas Purushottamji's Amrittarangini is illuminated with some original brilliant ideas, though we miss in the commentary his powerful and masterly genius which produced the Anu-bhāshya-prakāsh. These two commentaries bring out clearly the doctrine and tenets of the Shudhādwaita sect.

(11) The last commentary on the Gitā which has been selected for printing is the Bhāva-deepa of Nilkantha Bhatta, the well known commentator on the whole of the Mahabharata. He follows Shankarācharya's doctrine of Advaita. He flourished in the fifteenth century A. D.

Thus this collection of Tikās covers a period of more than one thousand years, but it is strange to find that all the writers come from South India, and are mostly of Dravidian origin.

The doctrines of the chief four Sampradāyas would, thus, be found in this volume, namely (1) Kevaladwaitism of Shankara, (2) Vishistadwaitism of Rāmānuja, (3) Dwaitism of Madhva and (4) Shuddhadwaitism of Vallabha.

There now remains the Tikā of one more Sampradāya. It is that of Nimbārkaśwami, (about 1164 A. D.) which is known as Dwaita-adwaitism or Bheda-abhedism. Like Shree Vallabhāchārya, Nimbarka has also not written any commentary (Bhāshya or Tikā) on the Gitā or the Upanishads, but a short Tikā on Brahma-Sūtras known as Vedānta Kaustubha. His well-known disciple Keshava Kashmiri (1510 A. D. about) has written out a commentary on the Gitā in accordance with his teachings. This Tikā has already been published by us years ago in the second collection of the eight Tikās on the Gitā written by altogether different well-known authors or religious teachers.

If any one is interested in the study of the different shades of meaning attached to the words of the Gitā and the hair-splitting interpretation of its phrases, these two collections of the Bhāshyas and Tikās will prove a very valuable asset to him. Besides these published Tikās, we possess in our Library four hitherto unpublished Tikās. The diversity of views is due to the fact that the Gitā is such a book that every scholar finds some new light in its words and phrases, and even to day many Tikās in various vernaculars have been and are being written and published in India, Europe and America along with articles and essays, in journals and magazines.

In order to make the collection complete, even from the orthodox point of view, we have printed two kinds of Gitā-Mahātmyas and Nyāsa-Dhyāna etc., at the beginning of the work. The second Gitā-Mahātmya, so far as we are aware, has not still been published any where. At the end of each chapter or Adhyāya we have inserted Mahātmyas peculiar to that chapter from the Padma-purān, showing in what great veneration and esteem the Gitā is held by all sects of Hindus.

We cannot close this preface without thanking Shastri Annant Yagneshwara Dhupkara of Goa (Mashal) who has kindly gone through the book while it was being printed and has written valuable notes, styled by him as Avi-Gitā. He has made use of Marathi commentaries on the Gitā viz. that of Gynāneshwara Maharaj

and Vāmana Pandit. His rendering of the Marathi Ovis and Aryas in Sanskrit inspires admiration. He has also suggested many variants in the text based on old manuscripts, and they have been shown in their proper places.

We thank the editor, the learned Shastri, Gajanan Shambhu Sadhale for the pains taken by him in hunting out the various sources of the original quotations appearing in the Bhāshyas and the Tikās. His labour cannot be over valued. In order to allow him time to trace the original source of the quotations, composed forms or pages of the book were often delayed in going to the press for days together; where he has not been able to trace the source blank space is left for the diligent and studious reader to fill it up. We shall feel highly obliged if any of the readers of this volume of the Gitā points out the untraced source or draws our attention to any mistake that might have crept in. No pains have been spared to ensure accuracy, but still it is beyond human effort to escape committing mistakes or misprints altogether, for which our apologies are due to the reader.

We are aware that a book of this nature should have different kinds of proper indexes, but we have been able to give in this volume only the index of the verses at the end, and an exhaustive contents of the different subjects treated in each Adhyaya at the beginning. The rest we propose to do, God willing, in a separate publication.

In conclusion we reverently place this collection of fragrant flowers and *Tulsi patras* (leaves of the Tulsi-plant) picked from Bhāshyas and Tikās, the result of many years' labour and expense, at the holy lotus feet of Lord Shree Krishna, who sang, not only for Arjuna alone, but for the benefit of all creation, the Divine Song, full of melodious notes touching Hindu morals and religion, high philosophy and proper conduct of human life.

SEQUENCE.

Yamunā Muni	Artha-sangraha
Deshika	Rakshā
{ 1. Shankara	Kevala (absolute) Adwaita Bhāshya
{ 2. Ānandagiri	Vyākhyā
{ 3. Rāmānuja	Vishishta-Adwaita (peculiar) Bhāshya
{ 4. Deshika	Tatparya-chandrikā
{ 5. Madhva	Dwaita-Bhāshya
{ 6. Jayatirtha	Prameya Deepikā
7. Hanumat	Paishācha-Bhāshya
8. Venkata-nātha	Brahmanāndagiri
{ 9. Vallabha	Shuddha (Pure) Adwaita
{ 10. Purushottama	Amrita-tarangini.
11. Nilakantha	Bhāva-deepa

Gita-Jayanti
Bombay
6-12-1935

Natverlal Itchharam Desai
Proprietor
The Gujarati Pr. Press

श्रीमद्भगवद्गीता

Shreemad-Bhagavat-Geeta Vol. II.

This volume contains another set of 8 more useful commentaries or glossaries. The first is the Bhashya *Tattwa-prakashika* तत्त्वप्रकाशिका by Shree Keshava Kashmiri Bhattacharya, a follower of the *Dwaita-adwaita* school of Shree Nimbarka Swami, a great Vaishnava preacher. The second commentary known as *Guddhartha-deepika* is by the able exponent of *Adwaitic* philosophy, (with a tinge of *Bhakti*-devotion) Shree Madhusudan Saraswati. It is a running glossary on Shree Shankaracharya's Bhashya. The third commentary is *Tatparya-bodhini* of Shree Shankaranand Swami; (He was the guru of Shree Vidyananda Swami, the author of *Vedanta Panch-dashi*); the fourth is *Subodhini* by Shree Shreedhar Swami; the fifth is *Bhava-Prakasha* by Sadananda (It is in verse-form); the sixth is *Bhashyotkarsha deepika* i. e. further light on the exposition of the Bhashya of Shree Shankaracharya by Shree Dhanapatisuri; the seventh is *Puramarthaprapa* by Daivadnya Pandit Shree Surya. The commentaries from two to seven are different expositions of the *Adwaita* philosophy, while the last one *Arihasangraha* is an exposition of the *Dwaita* philosophy by Shree Raghavendra. (This is different from that one of Yamun Muni, printed in the 1st Vol).

This collection of Bhashyas and commentaries of different schools of thought in India is very rare and unique and was very much praised and appreciated by the late Lok-Manya Bal Gangadhar Tilak, who specially recommended these two volumes for a comparative study to the scholars in his famous book called the *Geeta Rahasya* (written in Marathi Language).

The second volume is bulky (Pages 1327) and the size is super-octavo... .. Rs. 10- 0-0

Annalysis of the Commentaries:—

Schools of Philosophy	Exponents.	Works.	vol.
1 Adwaita.	Shankara.	Bhashya.	(I)
2 Dwaita.	Madhwa.	Bhashya.	(I)
3 Vishista-Adwaita.	Ramanuja.	Bhashya.	(I)
4 Suddha-Adwaita.	Vallabha.	Tatva-deepika.	(I)
5 Dwaita-Adwaita.	Nimbarka.	Tatva-Prakashika.	(II)

(I) Further expositions of the Adwaita Philosophy:—

Writers.	Works.	
1 Hanumat	Paishacha-Bhashya	(I)
2 Anandagiri.	Bhashya-Vyakhyanam.	(I)
3 Nilkantha.	Bhava-Pradeepa.	(I)
4 Madhusudana.	Guddhartha-Deepika.	(II)
5 Shankarananda.	Tatparya-Bodhini.	(II)
6 Shreedhara.	Subodhini.	(II)
7 Sadananda.	Bhava-Prakasha.	(II)

Rs. a.p.

8	Dhanpatisuri.	Bhashyolkarsha-Deepika.	(II)
9	Shri Surya Daivadnya.	Paramartha-Prapa.	(II)
10	Dhupakara Shastri	Avi-Gita	(I)

(II) Further expositions of the Dwaita Philosophy:—

1	Jayateertha	Prameya-Deepika.	(I)
2	Raghavendra.	Artha-Sangraha.	(II)

(III) Further expositions of Vishishtadwaita Philosophy:—

1.	Yamuna Muni	Artha-Sangraha	(I)
2	Vedanta Deshika	Artha-Sangraha-raksha	(I)
	(Venkatanatha)		
3	,,	Tatparya-chandrika	(I)

(IV) Further expositions of Shuddhadwaita Philosophy:—

1	Purshotamji	Amrita-tarangini	(I)
---	-------------	------------------	-----

(V) Further exposition and examination of Absolute Adwaita Vishishtadwaita, and Dwaita philosophy:—

1	Venkatanatha	Brahmananda-giri	(I)
	(Gauda-Brahmananda)		

उत्तरगीता Uttara-Geeta With a commentary by Shree *Gandapada*, the spiritual teacher of the great Shankaracharya, and a disciple of Shuka-Deva, son of Shree Vyas, the author of Mahabharata and Bhagvat. Size Royal 12 mo. ... 0-3-0
Pauranic and Historical.

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

Ramayana by Valmiki. India's greatest epic poem, composed by the first Sanskrit poet Valmiki more than 8000 years ago, with 3 well-known commentaries:—1st called *Ramayana-Tilaka*; by Shree *Nagesha Bhatia*, 2nd called *Ramayana-Shiromani* by Pandit Shree *Vanshidhara Shiva Sahaya* and 3rd called *Ramayana-Bhushana*, by *Govinda Raj*. The Book is bound in seven parts, cloth bound, size Super-Royal 8 vo. Pages 3082 ... Rs. 31-0-0

1	Bala Kanda बालकाण्डम्	Pages 1-402	... 3-0-0
2	Ayodhya Kanda अयोध्याकाण्डम्	403-1040	... 5-0-0
3	Aranya Kanda अरण्यकाण्डम्	1041-1378	... 2-12-0
4	Kishkindha Kanda किष्किन्ध्याकाण्डम्	1379-1694	... 2-12-0
5	Sundera Kanda सुन्दरकाण्डम्	1695-2038	... 3-8-0
6	Yuddha Kanda युद्धकाण्डम्	2039-2726	... 8-0-0
7	Uttara Kanda उत्तरकाण्डम्	2727-3082	... 6-0-0

Mahabharata.**श्रीमहाभारत विराटपर्व**

Mahabharata-Virata Parva (IV) with 8 commentaries. This book published for the first time in the history of the Sanskrit-literature. This is an enterprising venture and a publication making quite a new departure from the stereotype printing of the original great epic of India. For the clear understanding of the text and for the elucidation of the various interpretations put

on the verses by different writers, at a very heavy cost it is arranged to publish all available commentaries on all the Parvas or as many Parvas as possible of Mahabharata in a collected form.

The Virata Parva contains the following eight commentaries: (1) *Bharatībhava-deepa* i. e. light on the inner meaning of Bharata by the great commentator of scholastic fame Shree *Nīlkantha*. On all the Parvas this commentary is available. (2) *Bharata-deepika* by *Arjuna-Mishra* known also as *Pariha Sarathi* who is considered the earliest commentator on Bharata. His commentary is available on about 10 Parvas, though it is thought that he commented on all the Parvas. (3) *Bharata-Prakashā* by *Chaturbhūja-Mishra*. (4) *Bharatartha-Prakashā* by *Sarvānya-Narayana*. (5) *Durgahatīrtha-Prakashini* i. e. light on only the difficult portions of Bharata by *Vimala-Bodha*. (6) *Virodharīrtha-Bhāṣinī* i. e. solution of the apparently diverse meanings of the different verses of Bharata by *Rama-Krishna*. (7) *Vishama-pada-vivaraṇa*, i. e. explanation of the knotty portions of Bharata (8) *Laksh-Abhāṣa* by *Vadīrajīrtha*.

Numerous different readings from various manuscripts have also been given for the facilities of scholars. No library in India or anywhere else should be without these valuable volumes. We can safely say that even the western scholars of renown have not yet attempted an undertaking of this kind. What they have attempted is only to publish the text. We have only a limited number of copies in hand. Price Rs. 4-8-0

श्रीमहाभारत उद्योगपर्व-

Mahabharata Udyoga Parva (V)

This parva contains 5 important available commentaries: (1) *Bhava-deepa* by *Nīlkantha*; (2) *Deepika* by *Arjuna Mishra*; (3) *Durgahatīrtha Prakashini* by *Vimala Bodha*; (4) *Bharatarīrtha-Prakashā* by *Sarvānya-Narayana*, and (5) *Lakshabharata* by *Vadīrajīrtha*.

It includes besides these commentaries the *Bhāṣya* of *Shree Shankaracharya* on the *Saṁāsūjātiya Akhyāna* with numerous readings.

These two volumes of Mahabharata are edited with greatest care and pain by the late able Shastri Mahadeva Gangadhar Bakre. These volumes are prescribed as text books in the B. A. and M. A. classes of the University of Bombay and were highly spoken of by the professors. The volumes are printed on thick paper and in beautiful bold types with proper divisions. A friend writes:—"To find the correct text of the great epic this attempt must be encouraged by every Indian and must be preserved in. It is really an example of what is necessary for scholars to do." Cloth bound, Imperial 8 vo. Rs. 8-8-0

ॐ

किञ्चिन्निवेदनम्

दिष्टयेदमिदानीं प्रकाश्यते भगवतो भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यै कृतावतारस्य जगद्गुरोः श्रीकृष्णस्य कृपया गीताव्याख्योपव्याख्यानां प्रथमगुच्छे प्रथमं षड्वक्त्रम् ।

भगवद्गीता नाम जगत्स्थितिकारणप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणवैदिकधर्मपरमार्थतत्त्वावबोधनरूपविषयमहिम्ना, संशयविपर्ययावस्पृष्टशून्या, सत्कर्कशुद्धया प्रतिपादनसरण्या, अकृत्रिमयौजस्विन्या भारत्या, अस्थूलकृशया मूर्त्या, रसानुगुण्या पदसंहत्या, नादमधुरया छन्दोविचित्र्या, अन्यैश्च तैत्तिरीयाविशेषैर्विष्वक्प्रकृत्यभाषा परमोपनिषदे-वाशेषस्य वाक्यप्रपञ्चस्य । न केवलं भारते वर्षे, न वा संस्कृतभाषायामेव, अपितु सकलेऽपि वसुमतीतले सर्वास्वपि च भाषासु नास्ति कश्चिदप्यपरो ग्रन्थो योऽस्यास्तुलामारोहेदिति निश्चप्रचमेव सर्वेषां विशेषविदामिदानीम् ।

सा चेयं वादरायणशाण्डिल्यदिभिर्महर्षिभिर्मीमांसितायां, बौधायनादिभिर्धर्माचार्यैराहता, पाद्मवाराहा-दिप्रहापुराणैरुदीर्णिमाहत्या, जाप्रता जगन्नायकेन स्वयं गीतत्वाच्चिद्व्याप्तासीद्गीतायाः श्रुतेरप्यतिशयिप्रामाण्येति कैश्चन साम्प्रदायिकैः परिगृहीता, परश्चतैः प्राचीनैराचार्यैः प्रज्ञावद्विष्य व्याख्याता, सम्प्रत्यपि पौरस्त्यैः पाश्चात्यैश्च पण्डितैः सादरं परिशील्यमाना, अधिवसुधं न कस्याप्यविदितेति यद्यपि नापरं परिचायकम-पेक्षते, नापि च तत्र चापलायास्पविषयास्मल्लेखनीं प्रगल्भते, तथापि शिष्टाचारानुरोधेन सम्पादककर्तव्यतया प्राप्तमस्याः प्रतिपाद्य-तात्पर्य-वक्तु-श्रोतु-व्याख्यातु-व्याख्यावैशिष्ट्य-कालनिर्णयादिषु विदुषां विवादास्पदी-भूतविषयविशेषविवेचनादि 'अवाच्यः सर्वः स्वमतपरिणामावाधि गुणन्' इति पुष्पदन्तोक्तिविसम्भाषिकीर्षि-तमपि ग्रन्थावलोकोन्तोषुकमनसां सहृदयानां समयातिपातसम्भूतो रसभङ्गो माभूदिति पृथगेवोपसंहारा-त्मना विधित्समानाः प्रकृतप्रकाशनविषयान् कतिचन विशेषान् प्रदर्शयित्वाऽपसरामः ।

यद्यपि चास्मादेव मुद्रणाख्याप्रकाशितपूर्वस्थ प्रथमगुच्छस्य द्वितीयमेतत्प्रकाशनं, तथापि प्रथमादिभिः प्रकर्षविशेषैः सर्वेष्वप्यवतनगीताप्रकाशनेषु प्रथमं पदमर्हतीति प्रत्यक्षमेव प्रेक्षावताम् । अत्र तावत्प्रथमं शिरोलेख्यैरुपदशितविषयाः प्रसिपिक्लिविभक्ताषां श्रीभगवद्गीताश्लोकाः शोभन्ते । ततो व्याख्यानप्रक्लौ-

- (१) सम्प्रत्युपलभ्यमानसकलगीताव्याख्येभ्यः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्रणीतं प्रसन्नगम्भीरं भाष्य-मेव 'ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च' इति तदेवाग्रासनमध्यास्ते ।
- (२) तत्समीपस्थितेन चानन्दज्ञानविरचितेन 'विवेचनेन' तत्पादपीठं परिपूर्यते ।
- (३) तदनन्तरपदे निशिष्टाद्वैताख्येन स्वमतेन द्वैतद्वैतमतयोरिव समेनापि तदाचार्ययोः शङ्कराचार्या-नन्दीतीर्थयोर्मध्यस्थैः श्रीरामानुजाचार्यैर्विरचितं भाष्यरत्नं विराजते ।
- (४) तदधस्थितया कवितार्किकसिंहश्रीवेङ्कटराधनिर्मितया तात्पर्यचन्द्रिकया च तत्सम्पुद्गास्यते ।
- (५) तदग्रिमं स्थानं द्वैतमतप्रवर्तकेरानन्दतीर्थपरिभिर्धर्मधाचार्यैः प्रणीतमतितुल्लूहाद्यं भाष्यं भूषयति ।
- (६) तच्च जयतीर्थप्रदीपितया 'प्रमेयदीपिकया' नितान्तं नीराज्यते ।
- (७) अध्यात्मशास्त्रे प्राधान्येन प्रस्थानभेदमातस्थुषामेषां भाष्याणां पश्चादतथाविधं पैशाचभाष्यं निषी-दति । यद्यपि पार्थरथकेतननिकेतनः प्राभङ्गविराजितः पर्याप्तिकया गीताश्रवणपरिपक्वपितभगवच्छापावा-सपिशाचभावास्तदपोहनोपायतया प्रणतितुष्टभगवदुपदिष्टमेतद्भाष्यमभाषिष्टेत्यस्ति काऽपि किंवदन्ती,

तथापि भगवत्पादीयं भाष्यमेव भूम्नाऽनुवदददो भाष्यमन्येनैव केनचिद्वर्षाचीनेन हनुसन्नाम्ना पण्डितेन कृतमिति कृतमतयस्तेस्तैर्हेतुभिर्निश्चिन्वते । अत उचितमेवैतस्यात्रावस्थानेऽवस्थानम् ।

(८) ततः परं वेङ्कटनाथकृतं 'ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं' व्याख्यानं वरीवर्ति । एतच्च तत्र तत्र माध्वरामानुजोदितानर्थान् सम्यग्भिस्मृय निराकुर्वत्, कचिन्मधुसूदनादीनतिक्रामतः सयूध्यानपि तर्जयत्, शाङ्करमाध्यस्य शरीररक्षकत्वं सम्यङ्निर्वहति । शाङ्कररामानुजमाध्वमाध्याणि तुलनयाऽभ्यस्यतामभ्यस्थमिदं मन्यामहे महत्साहाय्यमावक्ष्यति । परमत्र माध्वीयत्वेनानूद्यमानं व्याख्यानं न मध्वभाष्यगतं, किन्तु प्रायो विद्याभिराजभट्टकृत- माध्वमतानुवर्तिनीस्थं, कचिच्चान्यत एव कुतश्चिदुद्धृतमिति ज्ञेयम् ।

(९, १०) ततः प्रतीचीनं पदयुगुलं बल्लभलालोछासिता 'तत्त्वदीपिका' 'पुरुषोत्तमजीप्रकाशिता' 'अमृततरङ्गिणी' चेति बल्लभाचार्यपञ्चशुद्धाद्वैताख्यवेदान्तप्रस्थानान्तरानुसारि टीकाद्वयं क्रमादादीकते ।

(११) चरमं स्थानं च व्याख्यास्वचरमश्चतुर्धैरनीककण्ठदीपितो ' भावदीपः ' उद्योतयति ।

अय मध्ये मध्ये मुहुरात्मानमाविष्कुर्वती 'अविगीता' नाम्नी अस्मदीया टिप्पणी विबुधानाराधयितुं प्रयतते । एषा हि कचिदभिनवमर्थान्तरमुद्भावयति, विवादास्पदीभूतान्विषयान् विचारयति, सङ्क्षेपतः कुव्याख्यानानि निराकरोति, अत्रासङ्कलितव्याख्यान्तरस्थान् ज्ञानदेवीयादिभाषान्तरमयव्याख्यागतांश्च हृदयहारिणोऽर्थान्मधुकरीव मधुबिन्दून्समाहरति । तत्र च शिवराजसमकालीनेन वामनपण्डितेन प्रणीताया द्वाविंशतिसहस्राधिकबोवीविलसिताया महाराष्ट्रभाषामध्या यथार्थदीपिकाख्यव्याख्याया अपूर्वा प्रतिपादनप्रणाली संस्कृतपण्डितानामपि स्थालीपुलकन्यायेन परिचिता भवति । तद्वताः केचन विषया पथैरेव कणशोऽनुद्यन्ते तथा भिन्नभिन्नप्रस्थानानुसारिव्याख्याननिधावस्मिन् गुच्छे प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानमपि स्थानमर्हतीति तत्र्यनुतापरिजिहीर्षयाऽभिनवगुप्ताचार्यग्रथितात् गीतार्थसङ्ग्रहादपि कतिचनशा उपादीयन्ते । इत्थं यथाप्राणं घटमानामप्रौढमेनां वात्सल्यपूरितया दशाऽनुगृह्णीयुर्निसर्गकरुणावरुणालया महान्त इति विश्वासिम् ।

(१२) तथाऽयमप्यपरो विशेषो यद्वेङ्कटनाथकृतरक्षालंकृतः श्रीमद्याधुनमुनिप्रणीतो ' गीतार्थसङ्ग्रहः ' प्रत्यध्यायमिह प्रतीहारायते, नानाख्यानोपशोभितस्य पद्मपुराणीयस्य गीतामाहात्म्यस्य चाध्यायो यथायथं पृष्ठगोप इवोपतिष्ठते ।

(४) तात्पर्यचन्द्रिका (७) पैशाचभाष्यम् (८) ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं (९) तत्त्वदीपिका चेति व्याख्याचतुष्कमपीदम्प्रथमतया साम्प्रतमस्मिन् गुच्छे समेधते ।

सर्वं चामी ग्रन्थाः शास्त्रिभिः सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता अर्थावच्छेदानुरोधेन विभज्य, वाक्यच्छेद-पदविश्लेषण-परसर्वणकरण-काकुल्लिख्योजनैः तत्र तत्रोद्धृतप्रमाणवचसामाकरस्थाननिर्देशादिभिश्च प्रसाध्य नानाकारैरन्यमनोहरैः सीसकाक्षैरारुङ्गिताः समुद्रासन्ते ।

इत्थमास्थितेऽपि महति यत्ने मुद्रणकार्ये दुर्वारीदयानि यान्यशुद्धिपिशाचानि कचित्पदं चक्रुः, तेषां सम्प्रत्यपसारणोपायः शुद्धिपत्रयोजनादपरः कोऽपि नास्तीति प्रत्यध्यायं योजयितुमुपक्रान्तमपि तदग्रन्यान्ते पृथङ्निवेशनीयत्वेन प्रकाशकैर्निर्धारितत्वादुपेक्षितमिति क्षन्तव्योऽयं प्रक्रमभङ्गः प्रेक्षावाङ्मिः ।

अथ तर्ककेशवागुम्फकरन्वितानां मीमांसामांसलानां भिन्नभिन्नप्रस्थानपरिकर्मितत्वाद्विशेषतो दुर्विगाहानामेषां ग्रन्थानां सम्पादन-संशोधन-शिरोलक्ष्ययोजन-पूर्वफल (-यूप-) शोषनादिभिः कचिद्विपन्यादिभिश्च परिष्करणपूर्वकं, सञ्चितसन्निवेशमनोहरं सुमनसामोदास्पदं कुसुममुकुलपल्लवानामिवाच्छच्छविगुच्छं निर्मितवन्तो ' गुजराती ' मुद्रणालयस्था अनन्यसामान्यसौजन्यशालिनः ' साधले ' इत्युपाहा

गजाननशास्त्रिणः सर्वेषामेव लब्धवर्णानामुत्तमर्णा इति-मन्यामहे सर्वार्थमनैह धन्यवादानर्हन्ति । अस्मिन्प्रकाशन इदमर्थमतया संगृहीतानां सर्वेषामपि ग्रन्थानां संशोधनादि तैरेवाकारीति नेतृदकीर्तयित्वा तिष्ठासामः ।

अन्ततोऽस्मिन्तद्रव्यव्ययविगणयैर्वाविषयास्त्रीयमहाकायग्रन्थप्रकाशनेनाखिलस्य कृतिकुलस्य संस्कृतसाहित्यस्य च नितान्तमुपकर्तृत्वामगणितगुणगणमण्डितानां 'गुजराती' मुद्रणाख्याधिपतीनामायुरारोग्यैश्वर्यादिभिः सर्वा-
ङ्गीणां समुन्नतिं विधत्तात् शाक्यताच्चाविशिष्टान्प्रतिगीताव्याख्यानानि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशयितुं तान् भग-
वान् गीतागुरुर्गोविन्द इत्याशास्य तदनुसूया तत्रभवतां विपश्चितामपचित्यै द्वितीयं पदं परिष्कृत्योपाहृतुं प्रवर्तमाने ।

दोषा भवेयुः शतशोऽस्मदीयास्तान्प्रयेयुश्च नृषा द्विषन्तः ।

जानीमहे किन्तु निधाय भारं गुणेकगृहेषु घटामहेऽत्र ॥

विद्वच्चरणरजःकणः—

धूपकरोपाहोऽनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

विद्याविहारमन्दिरं माशेल-गोवा
शाके १८५६ दीपावली }

विशेषनिवेदनम् ।

इदं विदितमेवात्रभवतां भवतां वेदान्तसिद्धान्तज्ञानासृतपारावारपारीणानां विमलबीविद्वग्भूरीणानां
यद्भारतभूभारनिर्हरणाय कृतावतारस्यार्जुनसखस्य भगवतो नन्दनन्दनस्यानननलिननिर्गतं भवतरङ्गिणीतरणी-
भूतं निर्वाणपदप्रदं गीताशास्त्रमिति । तन्नामनिर्वचनादिकं किञ्चिन्निवेदने निवेदितमतो न तद्विषयेऽधिकं
किञ्चिन्निवेदनीयमिति केवलं ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषय एवात्र किञ्चिदुच्यते—

यैर्यं 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' इति नाम्ना मुद्रणालयः संस्थापितः समुन्नतिं प्रापितश्च तैर्गुर्जर-
वृत्तपत्रोत्पादकैः 'देसाई' इत्युपाख्यकुलान्तसैः सूरि-सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैर्विद्याज्ञानबन्धानोपा-
दानैकव्यसनिभिर्मोक्षैकद्वारभूतवेदान्तज्ञानासृतपरिप्लुतचन्द्रकान्तादिप्रणेनुभिर्विपुलतरङ्गव्यव्ययेन वेदवेदान्तोप-
निषङ्गयायमोसांसास्मृतिपुराणेतिहासादयः सहस्रद्वयाधिकग्रन्थाः सङ्कटीभाः, यत्रैकैकविषया द्वित्राश्रत्वारो
वाऽऽदर्शभूता ग्रन्था दृग्गोचरतां समुपयान्ति । तत एव तैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिवर्यैर्गीतायाः शाङ्करभाष्यादिसप्त-
व्याख्योपव्याख्यासंवलितः प्रथमं प्रथमो गुच्छः प्राकाशि, द्वितीयश्चाष्टादकीकोपेतो गुच्छः । एवं भगवद्गीतायाः
स्वसङ्कटोपलब्धव्याख्याप्रथितं तृतीयं गुच्छमप्यङ्कयितुं त्रिकालमुद्युक्तास्तेऽकालं त्रिसुवनं कलयता कालेन
वैकुण्ठचरणनलिनसेवनाय समाहूता इव वैकुण्ठमगमन् ।

अथ प्रकाशितपूर्वश्चिररात्राय दुर्लभतामापन्नः स एवायं प्रथमोऽच्छो गुच्छः सहकार्यकर्त्रा वैद्येयुपाह्ववालक-
ष्णशर्मणा सहास्माभिः साम्प्रतं टीकाचतुष्टयेन संवर्धित आदर्शोपुस्तकैः सुसंस्कृत्य समीकृतो व्याख्योपव्याख्या-
प्रणेतभिः स्वस्वमतपुष्टयर्थं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचनां मूलस्थलानि प्रचुरतरप्रत्येनै-
रन्विष्टान्वितस्य प्रकरणाध्यायप्रकोक्ताव्यायङ्कैः पाठभेदश्चालङ्कृत परसवर्णे-पदच्छेद-वाक्यच्छेद-परिच्छेदेर्विरामा-
दिव्यलक्षकचिह्नैश्च चिह्नितो मुद्रते पितृचरणपदवीमनुसरद्विस्तस्युनुभिः 'नटवरलाल- मदनलाल- बाबुभाई' इति
नामधेयप्रथितैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिभिः । तस्येदं प्रथमं पदं नितान्तवेदान्तसिद्धान्तानुचित्तनशीलेभ्य उपहारीक्रियते
सानन्दं सविनयं च प्रसन्नचेतोभितैः ।

मुद्रितेषु षोडशष्टोषवस्य मुद्रणसमारम्भं कृतश्चिदाश्रुत्य सङ्केश्वरमठाधिष्ठितशङ्कराचार्यवर्येभ्यो विद्यालङ्का-
रेतिलब्धोपपदपूर्वपकरेयन्ववायालङ्कारैः श्रीमद्वन्तनामधेयैः शास्त्रिभिः स्वविद्याविहारमन्दिरसङ्कटीतं श्रीमद्वेङ्क-
टाचार्यविरचितं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं गीताव्याख्यानं सप्रमदं सविनयं साग्रहं च प्रेषितम् । यदादर्शमूलं याश्चात्र
भवल्लोचनलोचनपथमवगाहन्तेऽविगीताख्याष्टिपत्न्यस्तास्तेरेव श्रीमद्भिर्महोदयैर्विरचिता इत्यवधेयम् ।

एवंगुणगणविशेषेण सुसाधिते सुसंस्कृतेऽप्यस्मिन्ग्रन्थेऽस्मद्वृष्टिपथतोऽपगता विद्युदाघाततः कृता वर्णाविवीज-
कविद्युक्ताश्च दोषाः स्युस्तान्दोषज्ञाः समीकृत्यामुमङ्गीकुर्वन्तिवत्याशास्ते—

मात्रपादपांशुः—

'साधले' इत्युपाधिरुच्यः शम्भुसूनुर्गजाननः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथममुच्छे

प्रथमषट्कस्य विषयातुकमः

विषयाः	पृष्ठांकाः
श्रीमद्भगवद्गीतामहात्म्यं	
(अस्मत्संगद्वेषोपलब्धम्)	११
(वराह पुराणोक्तम्)	१३
श्रीमद्भगवद्गीतायाः ऋष्यादिः	१४
शाङ्करभाष्योपोद्घाते —	
भाष्यप्रणेस्तद्व्याख्यातृष्व मङ्गलम् ...	१
गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिद्वारा भगवद्वतारकारणम्	२- ३
वेदार्थसारसङ्ग्रहभूतगीताशास्त्रार्था विष्करणाय	
शाङ्कराचार्याणां सहेतुका प्रतिज्ञा	४- ५
रामानुजभाष्योपोद्घाते—	
भाष्यकर्तृस्तद्व्याख्यातृष्व मङ्गलम्	५
भगवद्वतारद्वारा गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिः ...	६- ११
माध्वभाष्योपोद्घाते—	
भाष्य-न्तर्जाकावन्तर्मङ्गलम्	११
श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रवृत्तिः	१२
महाभारतप्रणयनद्वारा गीताशास्त्रप्रवृत्तिः ...	१२- १४
पैशाचभाष्योपोद्घाते—भाष्यकर्तृर्मङ्गलं गीताशास्त्रप्रवृत्तिश्च	१५
श्रीवत्सभाचार्यप्रकटित-तत्त्वदीपिकोपोद्घातः ...	१६
पुरुषोत्तमबीज्जन्तुमृततन्त्रिण्युपोद्घाते—अद्वैतानां मो-	
क्षोपायत्वेन गीताशास्त्रस्य वर्णनं(अस्मत्)-सि-	
द्धान्तस्थानानुसृष्टं, विशिष्टाद्वैतानामनुसृष्टं,अस्म-	
दादीनां बुद्धाद्वैतानां तु गीताशास्त्रे सुस्पष्टतया	
अन्तर्भावोपदेशवर्णनं इति सिद्धान्तप्रतिपादनम्	१८- १९
वासुदेवनिप्रणीतगीतार्थसङ्ग्रहोपाद्घाते —	
मङ्गलपूर्वको गीताशास्त्रार्थसङ्ग्रहः	१९
प्रथममध्यमांतिनषट्काप्रार्थसंग्रहः	२१

प्रथमोऽध्यायः १।

विषयाः	पृष्ठांकाः
वासुदेवनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः[अध्यायः १] ...	२४
कौबपाण्डवानां युद्धरतं जिहासोर्षेतराष्ट्रस्य ...	
सञ्जयं प्रति प्रश्नः	१- २९
सञ्जयवक्त्रं धृतराष्ट्रप्रश्नोत्तरं; पाण्डवसेनां विष्कोच-	
भीतस्य दुर्योधनस्य द्रोणं प्रत्युक्तिश्च ...	२- २८
पाण्डवपक्षीयाः केचन महारथाः	४- ३१
दुर्योधनपक्षीयाः केचन युद्धविभारथाः महारथाः	७- ३३

विषयाः	पृष्ठांकाः
दुर्योधनस्यैवावश्यकर्तव्योक्तिः	१०- ३५
युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो शङ्काविवादिविषयोः	१२- ३६
स्वसारस्यैवस्वीकृतांशं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः ...	२०- ४१
अर्जुनविषादस्य निदानम्	२४- ४४
श्रीकृष्णं प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिः	
युद्धकरणनिषेधश्च	२८- ४५
सञ्जयवाक्यम्	४७- ५६
श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य महातन्त्रम्	५८
परिशिष्टम् (टिप्पण्यः)—	५९

द्वितीयोऽध्यायः २

वासुदेवनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः २]	६०
अर्जुनस्य युद्धोपरति ध्रुवा प्रहृष्टं धृतराष्ट्रं प्रति तदर्थ-	
नाशनं सञ्जयवचनम्, युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च	१-६१
पूजाहोमोपनिषादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमनुक्तं	
वेत्यर्जुनप्रश्नः	४- ६४
जयपञ्चसन्निधानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति	
कारणोपसर्पणम्	६- ६७
सञ्जयवाक्यम्	९- ७१
स्वजनवधाद्विभीष्टं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रति आत्मा-	
नात्मज्ञानोत्पादनपूर्वकं शोकमोहहरं युद्धप्रवृ-	
त्तिकरं भगवद्वचनम्	११- ७३
आत्मनोऽविनाशित्वाभित्यक्त्वे दृष्टान्तः ...	१३- ९०
आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सहेतुकं ...	
दृष्टान्तान्तरम्	२२- १३४
लौकिकदृष्ट्याभ्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वं	२६- १४५
आत्मनो दुर्बोधत्वं तद्ब्रह्मोत्पत्तिवृत्तौ च लौकिकम्	२९- १५९
आत्मनः सर्वगतत्वमित्यमव्ययत्वावाशोऽव्ययम्	३०- १५१
क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वाद्युद्धं श्रेयस्साधनं,तत्फलं च	३१- १५६
क्षत्रियस्य धर्मैर्युद्धकरणे प्रत्युपायः	३३- १६०
युद्धप्रमाणस्य प्राप्तिकोपयुक्तोपदेशः	३७- १६४
मुक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपदेशः	३९- १६७
विजिज्ञास्यमासस्यापि निष्कामकर्मणो ...	
माहात्म्यं फलप्राप्तिश्च	४०- १७१
तत्त्वज्ञानप्राप्तिका संसारस्पन्दभूताश्चानन्ता बुद्धयः	४१- १७३

विषयः	श्लो. पृ.
मुक्तिसाधनप्रवृत्त्यां संसारवैतुष्याय काम्यकर्मा- धिष्ठानां फलाशपाशबन्धानां निन्दा ... ४२-१७७	
कामात्मनां कलीसूतादौदोषितादपि मुमुक्षुणा स्त्रोचि- तसारप्रणिष्ठा भाव्यमिश्रादिः सट्टाप्तोपदेशः ४५-१८३	
योगयुक्ततां अनियुतिनिवृत्तिपूर्वको	
मोक्षपदप्राप्त्युपायः ५१-२०५	
शुद्धिद्विषिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननि- ष्ठयोः प्राप्तिफलः ५२-२०७	
स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) विलक्षण- मित्युक्तस्य प्रश्नः ५४-२११	
श्रीभगवदुक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) ससाधनानि लक्षणानि ५५-२१४	
इन्द्रियाणां विषयवैमुख्येऽपि तद्वागवुत्थित- निवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युपायः ५९-२२१	
स्थितप्रज्ञत्वसिद्धयर्थं बलवदिन्द्रियाणां	
बयोपायस्तत्फलं च ६०-२२४	
विषयस्मरणस्यानर्थकत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता सेन्द्रियनिग्रहो मनसः स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च ६४-२२९	
स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयावुत्थये सट्टाप्त- मुमुक्षुर्जीवानार्थं विषयसेविनोऽपि मुक्त्युपायः ७१-२४२	
मुमुक्षोः ससम्पत्साधननिष्ठावश्यकता पूर्वक एतदध्यायोक्तार्थत्योपसंहाराः ७२-२४३	
द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् २४९	
द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् (टिप्पण्यः) २५१	
तृतीयोऽध्यायः ३	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः [अध्यायः ३] २५७	
प्रवृत्तिनिवृत्तिसार्पयोदुग्गपदुपवेशेनाकुलीयुत- स्याहुतस्य प्रश्नः १-२५८	
पूर्वोक्तं व्याश्रितं मन्वातस्याहुतस्य भ्रमपा- दरणायाचिकारभेदेन कर्मज्ञानयोराज्ञानि- भावज्ञापनाय च भगवदुत्तरम् ३-२६९	
अनात्मविदः कर्मयोगावश्यकत्वम् ४-२७३	
नित्यनैमित्तिककर्मणोऽवश्यकतैव्यता प्रामाण्यं च १०-२८८	
कर्मणो जगत्कप्रवृत्तिहेतुत्वम् १४-२९५	
ज्ञानिनः कर्मक्षणानपेक्षा १७-३०३	
असम्पन्नज्ञानिन एव निष्कामकर्मोपदेशः १९-३०९	
लोकस्य धर्मसंप्रदायं कर्मकर्तव्यतायां श्रेष्ठचारनिर्देशनम् २२-३१५	
भगवद्वाङ्मयवर्तिनां फलोर्ध्वमित्रेणां च वैकल्यम् ३१-३२८	
विदुषामविदुषां च सदसदाचारानुसरणे कारणम् ... ३३-३३१	
बलवदिष्टानिष्ठानुपातिनो रागद्वेषयोर्नियमना- वश्यकता ३४-३३३	

विषयः	श्लो. पृ.
परधर्मास्त्वधर्मस्यैव श्रेयस्करत्वम् ३५-३८३	
ज्ञानिनोऽपि पापाचरणप्रवृत्तेः कारणम् ३७-३८५	
कामस्य त्रैलोक्ये दृष्टान्तप्रयं, तदाचारणप्रकार- पूर्वकं रूपं च ३८-३४२	
कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तज्जयोपायश्च ४०-३४५	
सोपकरणकामजयार्थं तदावृत्तस्तुतिदर्शनम् ... ४२-३४७	
तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ३५३	
चतुर्थोऽध्यायः ४ ।	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ४] ३५५	
उक्तयोर्गोपदेशस्य कृत्रिमत्वज्ञाननिवृत्त्यर्थं तत्सुतिः १-३५६	
स्वस्मिन्मनुष्यस्वज्ञानं निवारयितुं भगवद्बलनम् ... ५-३६४	
भगवद्वाचिर्भावस्य कालः प्रयोजनं च ७-३७४	
भगवद्वक्ता रक्षानस्व मोक्षोपयोगित्वम् ९-३७२	
मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम् १०-३७७	
कर्मकृतुरधिकारभेदेनैव तत्फलप्राप्तिः, नैव त्वेषम्यम् ११-३७९	
मुक्त्युपायस्युत्तेरासृष्टा वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, तया चैवस्याधिकारित्वम् १३-३८५	
कर्मायवलेपवृत्त्युपरमात्सम्पत्तिनोऽपि कर्मायव- लेपता, तद्वाङ्मयश्च च पूर्ववृत्तराप्रामाण्यम् ... १४-३८९	
कर्माकर्मविकर्मणां दुर्बोध्यम् १७-३९५	
कर्माकर्मैव कर्मतत्त्वज्ञानिनो मोक्षहिता ३४-३९७	
अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विदुषः प्रशंसा १९-४०६	
ज्ञानिना कियमाणस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानयज्ञसम्पादनम् २४-४१७	
वैद्यानां द्वादशापरं यज्ञाः २९-४२४	
उक्तयज्ञफलम् ३०-४३२	
सर्वव्यशेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ३३-४३८	
ज्ञानप्राप्त्युपायस्तत्फलं च । ३४-४४०	
संशयेनाधुःपतनसम्भवतत्तदकरणोपदेशः ४०-४४९	
छिन्नसंदायस्य ज्ञानिनः कर्मवन्धनाभावः ४१-४५१	
संशयानिरसनोपायः । ४२-४५२	
चतुर्थोऽध्यायस्य माहात्म्यम् ४५५	
पञ्चमोऽध्यायः ५ ।	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ५] ४५६	
कर्मसंन्यासकर्मयोगोर्मध्ये कस्य प्राशस्त्य- मित्युक्तस्य प्रश्नः । १-४५७	
संन्यासकर्मयोगोर्मध्ये कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् । २-४६४	
कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ६-४७२	
संन्यादर्शनाप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वतोऽपि योगिनः स्वाकारणा कर्मासिद्धता । ७-४७५	
ईश्वरार्पणवृद्ध्या फलाभिलाषवृद्ध्या च कर्मकर्तुः फलम् १२-४८२	

विषयः	श्लो. पृ.	विषयः	श्लो. पृ.
अष्टद्विचिन्त्याविदुषः सदासाञ्छुद्धि- त्तस्य विदुषो वैशिश्रम । १३-४८३		योगासूत्रत्वस्य सहेतुकः कालः ४-५३१	
जगतो मायाकृत्यादात्मनोऽकृत्यत्वं अकारचित्त्वं च । १४-४८७		योगासूत्रत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च ... ५-५३३	
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च । १६-४९१		सम्प्रज्ञातसमाधेः साहजानि बाह्यान्तरावस्था ... १०-५४२	
ज्ञानिनां समदशित्वं जीवन्मुक्तित्वं च ... १८-४९५		सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सङ्गान्तावस्था १८-५५२	
समदशित्वसिद्धयर्थे निवृत्तिद्वयं, निस्सङ्गत्वं, कामादि- दोषदर्शनं, तद्वेगनिवारणं, आत्मन्येव भोग्यताकल्पनं चेति पञ्चविधं क्रमस्यो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् ... २०-४९९		सम्प्रज्ञातसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवश्यकर्तव्यत्वं च २०-५५५	
सम्यग्दर्शिनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् २१-५०८		मनोनियमनोपायः २६-५६२	
मोक्षाधिभिः कामस्योपरहितैः संयतचित्तैश्च भाव्यमित्युपदेशः २६-५१०		सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिरूपफलप्राप्तिः २७-५६३	
सम्यग्दर्शनान्तरावभूतस्य वक्ष्यमाणव्यतयोगस्य सङ्क्षेपेणोपक्रमः २७-५११		जीवन्मुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ... ३१-५६९	
पञ्चमाध्यायस्य साहाय्यम् २९९		भगवतोक्तयोगं चित्तचाञ्चल्यादुस्तथायं मन्यमानस्यार्जुनस्योपायान्तरदुर्भुक्तयोः प्रश्नः ... ३३-५७८	
षष्ठोऽध्यायः ६ ।		मनो निग्रहोपायपूर्विका योगसिद्धेः शक्यता ... ३५-५७०	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ६ ।] ६०२		मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धावन्तरावप्ययतो- ऽर्जुनस्य प्रश्नः ३७-५७७	
ध्यानयोगाधिकारहेतुभूतस्य तिर्यक- कर्मयोगस्य प्रशंसा १-५२१		सुकृतस्य सुकृतं फलम् ४०-५८०	
निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ३-५२८		योगब्रह्मस्य विनाशाभावादुत्तमगतिसिद्धिप्राप्तम् ४१-५८१	
		अध्यायार्थं सूतस्य योगस्य सवैतान्श्रेष्ठ्या- योगिनोऽपि सर्वतपश्श्रेष्ठ्यम् ४६-५८८	
		उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकः कर्मकाण्डोपरिहारः ४७-५९०	
		षष्ठाध्यायस्य साहाय्यम् ५९४	
		श्रीमद्भगवद्गीता-प्रथमपट्टश्लोकानामादिवर्णनामनुक्रमः ५९७	

इति श्रीगीतप्रथमपट्टविषयानुक्रमशिका ।

महाभारतम्

श्रीमहाभारत—विराट्पर्व अष्टादशोऽध्यायः ।

- (१) नीलकण्ठकृतभारतभावदीपः
- (२) अर्जुनमिश्रकृतदीपिका
- (३) चतुर्भुजमिश्रकृतप्रकारः
- (४) सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाशः
- (५) विमलेश्वरकृतदुर्घटार्थप्रकाशशिनी
- (६) रामकृष्णकृतविरोधार्थसंज्ञिनी
- (७) विषयपदविवरणं
- (८) बादरीराजतीर्थविरचितलक्ष्मणभरणं चेत्येताभिश्चमिथीकाभिरुपेतं
विजयपुराभेदसहितं च । मूल्यम् ४-८-०

श्रीमहाभारत—उद्योगपर्व पञ्चदशोऽध्यायः ।

- (१) नीलकण्ठकृतभावदीपः
- (२) अर्जुनमिश्रकृतदीपिका
- (३) विमलेश्वरकृतदुर्घटार्थप्रकाशशिनी
- (४) सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाशः
- (५) बादरीराजतीर्थविरचितलक्ष्मणभरणं चेत्येताभिः पञ्चभिः टीकाभि-
रुपेतम् । मूल्यम् ८-८-०

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्— गुजराती प्रिंटिंग प्रेस
सासुन बिर्लिंग, एलिफन्टन सर्कल, कोट-सुर्वा.

श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम्* ।

कृषिरुवाच—

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सुत ! मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं, व्यासेन मुनिनोदितम् ॥ १ ॥

सूत उवाच—

पृष्ठं भवद्भिर्ऋषिभिर्बुद्धिं शोभ्यं पुरातनम् ।
शक्यते केन वै वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥
कृष्णो जानाति वै सम्यक्किञ्चिदकुर्वीतसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽयमैधिलः ॥ ३ ॥
अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लेखं सङ्कीर्तयन्ति च ।
तस्मात्किञ्चिद्व्यास्यत्र व्यासस्यास्यान्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
सर्वोऽपिनिबद्धो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्यो वत्सः सुधीर्भक्तिता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ५ ॥
सारथ्यमजुनस्स्यार्दो कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ६ ॥
संसारसागरं घोरं तर्तुमिच्छति यो नरः ।
गीतानावं समासाद्य पारं याति सुखेन सः ॥ ७ ॥
गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मुढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ८ ॥
ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।
न ते वै मानुषा ज्ञेया देवरूपा न संशयः ॥ ९ ॥
गीताज्ञानेन सम्बोधं कृष्णः प्राहार्जुनाय वै ।
मोक्षस्थानं परं पार्थ ! सगुणं वाऽयं निर्गुणम् ॥ १० ॥
सोपानाष्टद्वारैरेवं परं ब्रह्माधिगच्छति ।
मलनिर्मोचनं पुंसं जलस्नानं दिने दिने ॥ ११ ॥
सङ्कीर्तयन्महि ज्ञानं संसारमलनाशनम् ।
परास्याद्य श्रुतं ज्ञानं तस्मिन्कृद्वा न भावना ॥ १२ ॥
गीतायाश्च न जानाति पठनं नैव पाठनम् ।
स एव मानुषे लोके मनुजो विद्वद्ब्राह्मणः ॥ १३ ॥
तस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धित्स्य मानुषं देहं धिग्ज्ञानं कुलशीलताम् ॥ १४ ॥
गीतार्थं नैव जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिक् शरीरं शुभं शीलं विभवं सङ्गहाश्रमम् ॥ १५ ॥

गीताशास्त्रं न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धित्स्यमाणस्य प्रतिष्ठां च पूजां मानं महत्तमम् ॥ १६ ॥
गीताशास्त्रे रतिर्नास्ति चेत्सर्वं निष्फलं जगुः ।
धित्स्य ज्ञानमाचारं व्रतं निर्घां तपो यशः ॥ १७ ॥
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ।
गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्वद्यासुरस्मृतम् ॥ १८ ॥
तन्मोघं धर्मरहितं वेदवेदान्तगहितम् ।
तस्माद्भगवन्मयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ॥ १९ ॥
सर्वशास्त्रमयी यस्मात्समाद्गीता विशिष्यते ।
योऽधीते नित्यगीतां च दिवारात्रो यथार्थतः ॥ २० ॥
स्वपञ्चाग्रन्त्रजंस्तिष्ठन् शाश्वतं मोक्षमाप्नुयात् ।
शास्त्रग्रामशिलायां तु देवपारे रिवालये ॥ २१ ॥
तीर्थे नद्यां पठेद्यस्तु वैकुण्ठं याति निश्चितम् ।
देवकीनन्दनः कृष्णो गीतापाठेन तुष्यति ॥ २२ ॥
यथा न वेदैर्दानेन यज्ञतीर्थव्रतादिभिः ।
गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा ॥ २३ ॥
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः ।
योनिस्थाने सिद्धपीठे शिलाग्रे तत्समासु च ॥ २४ ॥
यत्ने च विष्णुभक्ताग्रे पठन्त्याति परां गतिम् ।
गीतापाठं च श्रवणं यः करोति दिने दिने ॥ २५ ॥
ऋतवो वाजिमेषाद्याः कृतास्तेन सद्दक्षिणाः ।
यः कृणोति च गीतार्थं कौतूहल्येव यः पुमान् ॥ २६ ॥
श्रावयेच्च परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ।
गीतायाः पुस्तके नित्यं योऽचंयत्येव सादरात् ॥ २७ ॥
विधिना भक्तिभावेन तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सकला भूः कृता तेन यज्ञस्तम्भवती किल ॥ २८ ॥
कृतानि सर्वतीर्थानि दानानि च बह्व्यपि ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यास्तत्र न प्रविशन्ति वै ॥ २९ ॥
अतिचोरोद्भवं दुःखं परेणापि कृतं च यत् ।
नोपसर्पति तत्रैव यत्र गीतार्चनं गृहे ॥ ३० ॥
तापत्रयोद्भवा पीडा नैव व्यधिभयं क्वचित् ।
न शापो नैव पापं च दुर्गतिनाशकं न च ॥ ३१ ॥

देहोर्मयः षडेते वै न बाधन्ते कदाचन ।
 भगवत्परमेशाने भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३२ ॥
 जायते सततं तत्र यत्र गीताभिन्नमनम् ।
 प्रारब्धं भुङ्गमानोऽपि गीताभ्यासताम् ॥ ३३ ॥
 स मुक्तः स सुखी लोककर्मणा नोपलभ्यते ।
 महापापादिपापानि गीताध्यायी करोति चेत् ॥ ३४ ॥
 न किञ्चित्स्पृशते तस्य नलिनीदलमभ्रमस ।
 अनाचारोद्भवं पापमवाच्यादि कृतं च यत् ॥ ३५ ॥
 अभक्ष्यमभ्यजं दोषमस्पर्शस्पर्शजं तथा ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं नित्यमिन्द्रियैर्जनितं च यत् ॥ ३६ ॥
 तत्सर्वं नाशमायाति गीतापाठेन तत्क्षणात् ।
 सर्वत्र प्रतिभुक्त्वा च प्रतिगृह्य च सर्वशः ॥ ३७ ॥
 गीतापाठं प्रकुर्वाणो न लिप्येत कदाचन ।
 रत्नपूर्णं महीं सर्वा प्रतिगृह्य विधानतः ॥ ३८ ॥
 गीतापाठेन चैकेन शुद्धः स्फटिकवत्सदा ।
 यस्यान्तःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ॥ ३९ ॥
 सदाश्रितः सदाज्ञापि क्रियावान्स च पण्डितः ।
 दर्शनीयः स धनवान्स योगी ज्ञानवानपि ॥ ४० ॥
 स एव याज्ञिको याज्ञी सर्ववेदार्थदर्शकः ।
 गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यपाठश्च वर्तते ॥ ४१ ॥
 तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ।
 निवसन्ति सदा देहे देहशेषेऽपि सर्वदा ॥ ४२ ॥
 सर्वं देवाश्च ऋषयो योगिनः पद्मपाश्च ये ।
 गोपालबालकृष्णोऽपि नारदो ध्रुवपार्षदौ ॥ ४३ ॥
 सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
 यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं तथा ॥ ४४ ॥
 तत्राहं निश्चितं पार्थ ! निवसामि सदैव हि ।
 गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम् ॥ ४५ ॥
 गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ।
 गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे परमं गृहम् ॥ ४६ ॥
 गीता मे हृदयं पार्थ ! गीता मे सारमुत्तमम् ।
 गीता मे ज्ञानमत्युग्रं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥ ४७ ॥
 गीताजनं समाश्रित्य त्रिलोकीं पालयाम्यहम् ।
 गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ॥ ४८ ॥
 अर्धमात्राक्षरा नित्यमनिर्वाच्यपद्मात्मिका ।
 गीतानामपि बध्नामि गुह्यामि शृणु शण्डव ॥ ४९ ॥
 कीर्तनासर्वपापानि विलयं याति तत्क्षणात् ।
 गीता गङ्गा च गायत्री सीता सत्या पतिव्रता ॥ ५० ॥
 ब्रह्मावली ब्रह्मविद्या त्रिसन्ध्या मुक्तिरोहिनी ।
 अर्धमात्रा चिदानन्दा भवानी भ्रातिनाशिनी ॥ ५१ ॥
 वेदत्रयी पराऽनन्ता तत्त्वार्थज्ञानमञ्जरी ।
 हन्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ॥ ५२ ॥

ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथाऽन्ते परमं पदम् ।
 पाठेऽसमर्थः सम्पूर्णं तदर्थं पाठमाचरेत् ॥ ५३ ॥
 तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
 त्रिभार्ग पठमानस्तु सोमयाभ्यफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 षडंशं जपमानस्तु गङ्गाज्ञानफलं लभेत् ।
 तथाऽध्यायद्वयं नित्यं पठमानो निरन्तरम् ॥ ५५ ॥
 इन्द्रलोकमवाप्नोति कल्पमेकं वसेद्भुवम् ।
 एकमध्यायकं नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ॥ ५६ ॥
 रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।
 अध्यायार्थं च पादं वा नित्यं यः पठते जनः ॥ ५७ ॥
 समेति रविलोकं च मन्वन्तरसमाः शतम् ।
 गीतायाः श्लोकदशकं सप्तपञ्चचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
 त्रिद्व्येकमेकमर्थं वा श्लोकानां प्रपठेन्नरः ।
 चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामत्युतं तथा ॥ ५९ ॥
 गीतार्थमेकपादं च श्लोकमध्यायमेव च ।
 स्मरंस्त्यक्त्वा जनो देहं प्रयाति परमं पदम् ॥ ६० ॥
 गीतार्थं वापि पाठं वा शृणुयाद्रनुकालतः ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुक्तिमागी भवेज्जनः ॥ ६१ ॥
 गीतापुस्तकसंयुक्तः प्राणोत्स्यक्त्वा प्रयाति यः ।
 वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ६२ ॥
 गीताध्यायसमायुक्तोऽमृतो मानुषतां व्रजेत् ।
 गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ६३ ॥
 गीतेत्युच्चारसंयुक्तो ज्ञियमाणो गतिं लभेत् ।
 यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठप्रकीर्तितम् ॥ ६४ ॥
 तत्तत्कर्म च निर्दोषं भूत्वा पूर्णत्वमाप्नुयात् ।
 पितृनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै ॥ ६५ ॥
 सन्तुष्टाः पितरस्तस्य निरयाद्यान्ति स्वर्गतिम् ।
 गीतापाठेन सन्तुष्टा पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥ ६६ ॥
 पितृलोकं प्रयात्येव पुत्राशीर्वादतत्पराः ।
 गीतापुस्तकदानं च धेनुपुच्छसमन्वितम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वा च तद्विदे सम्पत्कृतार्थो जायते जनः ।
 पुस्तकं हेमसंयुक्तं गीतायाः शुद्धमानसः ॥ ६८ ॥
 दत्त्वा विप्राय विदुषे जायते न पुनर्भयः ।
 शतपुस्तकदानं च गीतायाः प्रकरोति यः ॥ ६९ ॥
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 गीतादानप्रभावेण सप्तकल्पावधिं समाः ॥ ७० ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ।
 सम्यक् श्रुत्वा च गीतार्थं पुस्तकं यः प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 तस्मै प्रीतो हि भगवान्ददाति मनसेषितम् ।
 देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्वर्ण्येषु भारत ! ॥ ७२ ॥
 न शृणोति न पठति गीताममृतरूपिणीम् ।
 हस्तात्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं कष्टात् श्वेदं समश्नुते ॥ ७३ ॥

पीत्वा गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ।
जनैः संसारदुःखार्तगीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ॥ ७४ ॥
सम्प्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ।
गीतामाश्रित्य बहवो भूयुजो जनकादयः ॥ ७५ ॥
निर्धूतकल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ।
गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूचावचेषु च ॥ ७६ ॥
ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ।
योऽभिरुच्यति गीतां च यो निन्दो वा करोति च ॥ ७७ ॥
समेति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ।
अहङ्कारेण मूढात्मा गीतार्थं नैव मन्यते ॥ ७८ ॥
कुम्भीपाकेषु पच्येत यावत्कल्पक्षयो भवेत् ।
गीतार्थं वाच्यमानं यो न शृणोति समीपतः ॥ ७९ ॥
श्वशूकरभवां योनिमनेकां सोऽधिगच्छति ॥
चौर्यं कृत्वा च गीतायाः पुस्तकं यः समानयेत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ।

न तस्मै तत्फलं किञ्चित्पठनाच्च वृथा भवेत् ।
यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमार्थतः ॥ ८१ ॥
नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमः ।
गीतां श्रुत्वा हिरण्यं च पट्टाम्बरप्रवेष्टनम् ॥ ८२ ॥
निवेद्येच्च तद्वस्त्रे प्रीतये परमात्मनः ।
वाचकं पूजयेद्भक्त्या द्रव्यवस्त्राद्युपस्करैः ।
अनेकैर्विदुषा प्रीत्या तुष्यतां भगवान्ह्रिः ॥ ८३ ॥
माहात्म्यमेतद्गीतायाः कृष्णप्रोक्तं पुरातनम् ॥ ८४ ॥
गीतान्ते पठते यस्तु यथोक्तफलभागभवेत् ।
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ॥ ८५ ॥
वृथा पाठफलं तस्य श्रम एव बुदाहृतः ।
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ॥ ८६ ॥
श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ।
श्रुत्वा पठित्वा गीतां च माहात्म्यं यः शृणोति च ॥
तस्य पुण्यफलं लोके भवेद्वै मनसिष्ठितम् ॥ ८७ ॥

वाराहोक्तं गीतामाहात्म्यम् ।

धरोवाच—

भगवन्परमेशान ! भक्तिरव्यभिचारिणी ।
प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ! ॥ १ ॥

विष्णुरुवाच—

प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥ २ ॥
महापापादिपापाणि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचित्स्पर्शं न कुर्वन्ति नलिनीदलमन्धुवत् ॥ ३ ॥
गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।
गोपाला गोपिका वाऽपि नारदोद्धवपाण्डवैः ॥ ५ ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
तत्राहं निश्चितं पृथिव्यै निवसामि सर्वैव हि ॥ ६ ॥
गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रीँलोकान्पालयाम्यहम् ॥ ७ ॥
गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपान संशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वोच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥
चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् ।
वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥
योऽष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिः स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥
पाठोऽसमर्थः सभूषणं ततोऽर्थं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीमद्गीतामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

त्रिभागे पठमानस्तु गङ्गाज्ञानफलं लभेत् ।
षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥
एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिं संयुतः ।
रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥
अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुन्धरे ॥ १४ ॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रीनेकं तदर्थं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥
चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं भुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥ १६ ॥
गीताभ्यास पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
गीतेत्युच्चारसंयुक्तो भ्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ १७ ॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ १८ ॥
गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ १९ ॥
गीतामाश्रित्य बहवो भूयुजो जनकादयः ।
निर्धूतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥ २० ॥
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव बुदाहृतः ॥ २१ ॥
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमुत्तमाम् ॥ २२ ॥

मृत उवाच—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतान्ते च पठेयस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥

श्रीमद्गीताया कृष्यादि ।

(१) ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामन्त्रस्य
भगवान्वेदव्यास ऋषिः । (२) अनुष्टुप् छन्दः ।
(३) श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । (४) 'अशोच्यान-
न्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इति बीजम् ।
(५) 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज'
इति शक्तिः । (६) 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामि मा शुचः' इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रोत्यर्थं
अपे विनियोगः ।

करन्यासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इत्यद्भुष्टाभ्यां नमः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति तर्जनीभ्यां नमः ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ।
इति मध्यमाभ्यां नमः ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
इत्यनामिकाभ्यां नमः ।
पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ।
इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।

अङ्गन्यासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इति हृदयाय नमः ;
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति शिरसे स्वाहा ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ।
इति शिखायै वषट् ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।
इति कवचाय हुम् ।
पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति नेत्रत्रयाय वौषट् ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ।
इत्यस्त्राय फट् ।

अथ ध्यानादि* ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन प्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मम्ब ! त्वामनुसन्धामि भगवद्गीते भवद्भेषिणीम् ।
नमोऽस्तु ते व्यास ! विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपुष्पः

प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोषधा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वसः सुप्रीभोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचापूरमर्वनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
भीष्मद्रोणतटा जयद्रथ जला गान्धारनीलोत्पला
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णधोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी केवतकः केशवः ॥ ६ ॥
पाराशर्यवचःसरोजममले गीतार्थगन्धोक्तं
नानावृत्तानककेसरं हरिकथासम्बोधनावोधितम् ।
लोक सज्जनपदपद्मरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रशंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥
मूर्कं करोति वाचांलं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमई वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्रद्रुमवतः स्तुनवन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वन्दैः साङ्गपदकमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थितसंस्थितेन मनसा पश्यन्ति ये योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

इति ध्यानादि ।

* ध्यैचिन्तायां स्मृतो वाङ्मिच्छन्ति सुहर्मदुः ।
अनाक्षितेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ॥ इत्यभिपुराणे ।

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदं प्रत्यक्षमेव अत्र भवद्भिर्वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवदवदाव-
दाहजासहृणानाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकग्राहिभिः

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तथैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्र्यते

मध्यमं षट्कम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपव्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्ट्यर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्य प्रकरणाध्यायश्लोकावङ्कनिवे-

शितानि विराजन्ते । तदरूपीयसैवावसरेण श्रीमद्भयो

भवद्भयो वितरितुं प्रयतामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं षट्कमपि ।

प्रथमषट्कम् मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्कम् (प्रायः) ,, रु. ५

तृतीयषट्कम् ,, ,, रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

निम्बार्कीयतत्त्वप्रकाशिकाव्यष्टीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्र्य विचित्र्य समुदीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
दायिनामद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्त-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चाथान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विरुद्धराद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एवश्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवाक्यानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दे
प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शनकृतकुषां तत्त्वजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुं कामैस्त्वैव निम्बार्क-
पथानुयायित्ववद्प्रकाशिकायुतश्चाष्टीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंबन्धितशाङ्करभाष्याद्येकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वप्रभ भारतेऽस्मिन्खण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविगीतयशोभिर्लो-
कमान्यैः बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुमनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमगच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

वज्रमसंप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस मधली... ...; पण बाकीच्या आणि
निम्बार्क संप्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिळून एकंदर पंथरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसचे सुकल्याच [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आतां
सर्व निर्वह होतो. (गीतारहस्य— पुणे, अधिक वैशाख शके १८३७; बाळ गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्ये व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून
पंथरा [सध्या एकोणीस] टीका मुंबईस गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनी सुकल्याच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे.

[गीतारहस्य टिपणी]

बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशव—

काश्मीरिशङ्कराचार्यसादप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमद्युगनंदसरस्वतीकृता ... गूढार्थदीपिका

३ श्रीशाङ्करानन्दप्रणीता ... तात्पर्यबोधिनी

४ श्रीभरस्वामिकृता ... सुबोधिनी

केत्येतामिष्यांख्याभिरष्टाभिः सहितायाः श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोकाः स्थूलमाक्ष-
रैः टीकाश्च स्थूलाः सरसुद्रिताः बुद्धा मा ह्येति श्रुतेति ।

श्रीमद्भगवद्गीता— मूळमात्रं

५ श्रीसदानन्दविरचितः ... भावप्रकाशः

६ श्रीधनपतिसुरविरचिता— भाष्योत्कर्षदीपिका

७ देवहर्षादितश्रीसुरविरचिता ... परमार्थप्रणा

८ पूर्णप्रभमतानुसारिश्रीराधवेन्द्रकृतः — अर्थसंग्रहः

मूल्यम् १०-०-०

सू. ०-३-०

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीमदानन्दगिरिकृतव्याख्यासंचलित-शाङ्करभाष्य-श्रीमद्वेदान्ताचार्यवेङ्कटनाथवि-
रचिततात्पर्यचन्द्रिकान्वित-रामानुजभाष्य-जयतीर्थरचितप्रमेयदीपिकाभूषि-
तानन्दतीर्थ(माध्व)भाष्य-श्रीमदनुमत्कृतपैशाचभाष्य-श्रीवेङ्कटनाथ-
रचितब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यान-वल्लभलालविरचिततत्त्वदीपिकां-
पुरोक्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी-नीलकण्ठकृतभारतभा-
वदीपाख्यैरेकादशभिर्भाष्यतट्टिकादिभिः समलङ्कृता ।
प्रत्यध्यायारम्भे सुस्पष्ट-सुष्ठुर्य-बोधनार्थं गीतार्थसंग्रहेण तद्रक्षोपर-
नामाङ्कितया टीकया च विभूषिता ।

तत्रादौ शाङ्करभाष्योपोद्धातः ।

तत्र मङ्गलम् ।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

दृष्टिं मयि विशिष्टार्थं कृपापीयूषवर्षिणीम् । हेरम्ब ! देहि प्रत्युद्भवेऽव्युहनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्त्रपङ्केरुहसम्प्रसृतं निष्ठाशृतं विश्वविभागनिष्ठम् । साध्येतराभ्यां परिनिष्ठितान्तं तं बाधुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रसन्नमन्युतं नत्वा गुरुनपि गरीयसः । कियते शिष्यशिक्षायै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञानविष्ठित्युपायोपेयसूतं निष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं
गीताशास्त्रं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारो विप्रोपन्नोपशमनादि-
प्रयोजनप्रसिद्धये प्रामाणिकव्यवहारप्रमाणकमिष्टदेवतातत्त्वानुस्म-
रणं मङ्गलाचरणं सम्पादयन्ननवशेषेणेतित्हासपुराणयोर्न्यायिख्यासि-
त्तगीताशास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकश्लोकमेकमेवान्तर्या-
मिविषयसुदाहरति-नारायण इति । 'आपो नारा इति प्रोक्ता
आपो वै नरसुनवः' । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्पृष्टः मनुः
१।१०] इति स्मृतिसिद्धः स्थूलदृशां नारायणशब्दार्थः यक्ष्मदक्षिणः

पुनराचक्षते— नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते । तत्र
नित्यसन्निहिताधिदाभासा जीवा नारा इति निरुच्यन्ते । तेषामयन-
साश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति । यमधिकृत्यान्तर्या-
मिब्राह्मणं श्रीनारायणख्यं मन्त्रान्नायं चाधीयते, तदनेन शास्त्र-
प्रतिपाद्यं विशिष्टं तत्त्वमादिष्टं भवति । ननु परस्याऽऽत्मनो माया-
सम्बन्धादन्तर्यामित्वं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं च वक्तव्यमन्यथा कूट-
स्थासङ्गाविषयाद्वितीयस्य तदयोगात्, तथा च शुद्धतादिसिद्धौ
कथं यथोक्ता परदेवता शास्त्रादावनुस्मर्यते ? शुद्धस्य हि तत्त्वस्य

अनुस्मरणमभीष्टकाल [फल] वदमीष्टं, तत्राऽऽह— परोऽव्यक्ता-
दिति । अव्यक्तमव्याकृतं मायैत्यनर्थान्तरं तस्मात्परो व्यक्तिति-
क्तस्तेनानुस्यूतः परः “अमरात्परतः परः” [सु. उ. २।१।१]
इति श्रुतेर्गृहीतः । तत्त्वतो मायासम्बन्धभावावैपि कल्पनया
तदीयशक्तिमहोक्त्यान्तर्भावोक्तिरप्युच्येतम् । यस्मादधीश्वरस्य
व्यक्तिरको विवक्षितस्तस्मिन्प्रत्येकं सादृशिसिद्धिः कार्य-
लिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति — अण्डमिति । अपञ्चीकृतपञ्च-
महाभूततत्त्वं हिरण्यगर्भं तत्सम्पन्नमित्यभिलष्यते । तदन्यत्का-
ल्प्योक्तौदुलभ्यते । प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादेषु हिरण्यग-
र्भस्य मूलकारणादुत्पत्तिः । तथा च कार्यलिङ्गादन्यत्साद-
र्भित्वव्यक्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भं ध्रुतिस्मृतिसमभिवर्गतेऽपि कार्य-
लिङ्गकमनुमानमस्तीति मनवानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति—
अण्डमस्येति । उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरसि
भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भ-
वति, तेन हिरण्यगर्भोन्मेषता भूरादयो लोका विराडात्मनस्तेन
सृष्टा इति तल्लिङ्गाद्विरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृत-
पञ्चमहाभूतसमकविदात्मत्वेन श्रुपादयति—स्तद्वीरेति ।

शां. भा.— स भगवान् सृष्ट्वेदं जगत्, तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः, अरीच्यादीन् अग्रे सृष्ट्वा,
प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यान् च सनकसनन्दनादीन् उत्पाद्य,
निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

आ. शां. व्या.— ननु वैराग्यसाधनसूतं निष्ठाद्वयमत्र
भगवता प्रतिपाद्यते, भूमिप्राप्तिर्नेन ब्रह्मणाऽभ्यस्यतस्य भगवतो
भूमिभारापहरार्थं वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादृशेन मन्थनं
पृथङ्गत्वं प्रतिमत्सिमानं प्रेषयितुं धर्मोद्योगोक्तान्मात्रावत्, अतो
नारस्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परापरविषयभावमनुभवितुमलमिति ।
तत्रभगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यधर्मोक्त्याद्वयस्यापगार्थमेव प्रादु-
र्भावाभ्युत्थमाद्वयपरिहारस्य चाऽऽसिद्धिरुक्त्यावर्ज्यं निमित्तीकृ-
त्याधिकारिणं स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायां भगवतारयितुं गीता-
शास्त्रस्य प्रणीतत्वादुचितमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहर्तुं—
स भगवानिन्सादिना धर्मद्वयमनुजानायोपदिदेशेत्यन्तेन
भाष्येण । तत्र नेहं गीताशास्त्रं व्याख्यायानुचितमासप्रणीतत्व-
निर्धारणात्साविषयशास्त्रान्तर्भवदित्याशङ्क्य मञ्जुलचरणस्योदितं
दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतासुतत्वावधारणार्थं सर्वलक्षणप्रतिष्ठापूर्वकं
सर्वेभ्यजगत्पितृकमाह—स भगवानिति । प्रकृतो नाराय-
णाख्यो देवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थितः ।
न च तस्यानास्तत्त्वमीश्वरानुस्यूतालामासत्प्रसिद्ध्या तस्य पर-
मासत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ण्यादिविधिं

“सा पृथिव्यमभवत्” [बृहदा. उ. १।१।१] इति श्रुतौ विराजो जन्म
सङ्घातिं तन्मित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्वलोका-
त्मको विराडेवोच्यते । चक्षुर्बुद्धेन विराजो हि हिरण्यगर्भं पुरा-
काण्डात्मन्यन्तर्भावितः सम्भवोऽसृष्टकथ्यते । परमात्मा हि
स्वाज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्याऽऽत्ममन्वावृत्तान्मात्राव्याखण्डैकस-
सच्चिदानन्दान्मात्मा स्वेमहिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायण-
शब्देनाभिधेयमुक्तम् । नरा एव नारा जीवास्त्वन्मदवाच्या-
स्तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म । तथा च कल्पितस्या-
धिष्ठानातिरिक्तस्वस्थाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य
ब्रह्मनाम्नत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते । तेनार्थाद्विषयविष-
यिभावः सम्बन्धोऽपि ध्वनितः । परोऽन्यत्कादित्यनेन माया-
संस्पर्शभावोक्त्या सर्वानर्थेनिवृत्त्या परमानन्दविर्भावलक्षणो
मोक्षो विवक्षितः । तेन च तत्कामस्याधिकारो योक्तः । परि-
शिष्टेन तु वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदितम् । तेन च वस्तु-
द्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठयास्तदुपायभूतकर्मनिष्ठयाश्वा-
वान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवश्यम् ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भाविलक्षणं जगत् व्यवस्थितिमास्थानं शक्यते, व्यवस्था-
पकामावात्; न च परस्यैवेत्यस्य व्यवस्थापकत्वं वैषम्यादिसप्रज्ञा-
तत्राऽऽह—तस्य कृतिः । सृष्टस्य जगतो भर्ग्यादाविरहितत्वे शङ्किते
तदीयां व्यवस्थां कृतुमिच्छन्मदवस्थापकमालोच्य क्षयस्थिति-
क्षयत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथा विषयमविगम्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य
धर्मस्य साध्यस्त्वभावतया साधयितारमन्तरेणासंभवात्तत्स्यैव तदनु-
ष्ठातृत्वानभ्युत्थमात्वापिप्रभेदान्मात्रधर्मप्रायाणं । तदयोगात्कुतस्त-
दीया सृष्टिरित्याशङ्क्याऽह—परोऽन्यत्कादौ निति । तेषां भगवता
सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतुना यागदानादिवृत्तितात्पर्यं धर्ममुत्पादुमधि-
कृतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः । चैत्यवन्दना-
दिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विनिर्गच्छि—वेदोक्तमिति । ननु तत्तत्ता
जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकृतिमार्गस्य पञ्चोक्तधर्मै
प्रति नियतत्वेऽपि निष्ठुतिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्त-
त्राऽह—ततोऽन्याञ्छेति । निवृत्तिलक्षणं धर्मस्य शमदमावा-
त्त्वनो नमस्कमाह—ज्ञानेति । विवेकवैराग्यातिशयो ज्ञानाद्यति-
शयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः ।

शां. भा.— द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, पृथुचिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; जगतः स्थितिकार-
णम् । प्राणिनां साक्षात् अभ्युदयनिश्चयेत्यसहेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः आश्रमभिश्च श्रेयो-
र्थिभिः अनुष्ठेयमानः । दीर्घं कालेन अनुष्ठानात् कर्मोद्भवः हीयमानविषेकविज्ञानहेतुकेन अध-
र्मेण अभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमाने च अधर्मे, जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता
नारायणाख्यो विष्णुः सौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवात् अंशेन [कृष्णः]
किल सम्भूव । ब्राह्मणत्वस्य हिरण्यगर्भेण रक्षितः स्यात् वैदिको धर्मः, तदधीनत्वात् वर्णाश्रमभेदानाम् ।

आ. शां. व्या.— धर्मं बहुविदां विवाददर्शनाजगतः स्फेदे [स्थितौ] काष्ठी भूतधर्मन्तरमपि स्पष्टव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**द्विविधो हीति** । अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्यावृत्तये प्रकृतं धर्मं लक्षयति—**प्राणिनामिति** । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थानां साक्षादभ्युदयहेतुः, निश्चयार्थानां परम्परया निश्चयसहेतुः; निवृत्तिलक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निश्चयसहेतुरिति विभागः । ज्ञानस्यैव निश्चयसहेतुत्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम्, ज्ञानातिरिक्तव्यवधानामावाह्यं साक्षादित्युक्तम् । यथैवं धर्मो लक्ष्यते तर्हि वर्णित्वमाश्रयित्वं बोधस्य संक्षेपं पुरुषार्थार्थिभिः द्रष्टव्यं धर्मो यथायोग्यमनुष्ठेयानित्यनुष्ठानुनियमाधिसिद्धित्वाशङ्क्याऽऽह—**ब्राह्मणाद्यैस्ति** । अर्थित्वाविशेषेऽपि श्रुतिसृष्टिपर्यालोचनयाऽऽनुष्ठानाजियमसिद्धिरित्यर्थः । नित्यनेमिचित्केषु यावज्जीवमनुष्ठानं काम्येषु करणं तेषां धीनां प्रवृत्तरितिकर्तव्यतांशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवाऽनुष्ठानमिति विभागमभिप्रेत्याऽऽह—**दीर्घेणेति** । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगते विवक्षितस्थितिसिद्धेरभगवतो नारायणस्याऽऽदिकर्तृत्वेन कार्यकलुषितशरीरपरिहासम्भावनादभ्युदयस्यैव कृत्यचिदान्तरस्य वैषम्यनैर्घृण्यवतो निग्रहपरिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोऽस्याऽऽसप्रणोक्तत्वं

शां. भा.— स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिचलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नः त्रिगुणात्मिकां वंष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्य, अजः अव्ययो भूतानां ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमूलस्वरभावोऽपि सन्, स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयं अर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नय उपदिदेश, गुणाधिकैर्हि गृहीतः अनुप्रीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपादिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीतासूत्रैः सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिबन्धन् ।

आ. शां. व्या.— नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यस्मदादिभिरविक्रोधादनीश्वरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह—**स चेति** । शानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छिन्ना, ऐश्वर्यसौभाग्यं स्वातन्त्र्यं, शक्तिस्तद्व्यतिरेकनिर्धेनसामर्थ्यं, बलं सहायसम्पत्तिः, वीर्यं पराक्रमत्वं, तेजस्तु प्रागल्भ्यमप्रग्रजत्वम्, एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्तन्ते । तथा च तत्स्य शरीरादिमत्त्वेऽपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः । अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिधनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरितीं जन्मादि संभवते ? नहि भूतानामपि शिता स्वतन्त्रस्याऽऽस्मदमनोऽनर्थं स्वयमेव संपादयितुमर्हति, न चास्य देहादिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते, तत्राऽऽह—**त्रिगुणात्मिका मिति** । सिद्धयितवेदादिगतबैषम्यसिद्धयर्थमिदं विशेषणम् । तस्या व्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवीमित्युक्तम् । ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति—**स्वामिति** । तस्याथ प्रतिभासमाश्रयतीत्यमेव, न तु वस्तुत्वमित्याह—**मायामिति** । तस्या नानाविधकार्यकारणेण परिणामित्यं सूचयति—**मूलप्रकृतिमिति** । ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं वाच्यति—**वशीकृत्येति** । नित्यत्वं कार्यकारिभिरहितं, शुद्धत्वमात्रणत्वम्, शुद्धत्वमजडत्वं, मुक्तत्वमिवाकामकर्मप्राप्तन्यराहित्यम् । न च नित्यत्वादयः

तत्राऽऽह—**अनुष्ठानाणामिति** । अथवा यथोक्तशङ्कायां दीर्घेणैश्वर्याभ्युदयम् । महतां कामेन कृतेतांशये द्वारापरावसानं साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादविषेकादधर्मबाहुल्याद्धर्मभिभवतादधर्मभिबुद्धेः च जगतो मर्यादाभेदे तदीयां मर्यादात्मत्वनिर्मितां पालयितुमिच्छन्प्रकृतो भगवान्नेतदर्थेन वातुर्बन्धादितिरस्करणार्थं लीलाशेषं मायाशक्तिप्रयुक्तस्वेच्छाविषयं जगद्देहयत् । “मौमस्य ब्रह्माणं शुण्यै वहुदेवादजीजनत्” [म. भा. शां. ४ अ. १९] इति स्मृतिसमसूत्र्य पद्वयमनसूच्यार्थे—**भौमस्येति** । **अरेनेति**, स्वेच्छानिमित्तेन मायाभयेन स्वल्पेणेत्यर्थः । किलेत्यस्मिन्नर्थे पौराणिको प्रतिद्विरनूयते । न हि भगवतो व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेति मुच्यते बहुविभागमविरोधादिति भावः । ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्मयदा यदा हि धर्मस्य [गी. ४.१०] इत्यादिदर्शनात् । किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्राऽऽह—**ब्राह्मणत्वस्य हीति** । तथापि वर्णाश्रमभेदेव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याऽऽह—**तदधीनत्वादिति** । ब्राह्मणं हि पुरोधायां क्षत्रादि प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते, राजानाऽप्यनयोऽस्त्वर्धर्मत्वात्तद्वारा च वर्णाश्रमभेदेव्यवस्थापनात्, अतो ब्राह्मणे रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

संसारवस्थापयामसन्तो मोक्षवत्त्वायां भवन्तीति युक्तामत्याह—**स्वभाव इति** । देहमेव प्राधान्यं मायाया ददोयितुं पुनः स्वमाययेत्युक्तम् । “स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः” [बृहदा. ४. ३. ८] इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—**देहवानिति** । इवकाराभ्यां देहादेरवस्तुत्वेन कल्पितत्वं द्योतयते । धर्मद्वयोपदेष्टद्वारा प्राणिगर्भस्याभ्युदयनिश्चयसत्तत्परत्वापादनं लोकानुग्रहः । यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिलक्षणश्चासीश्वरः स्वतो दृश्यते, तथापि यथोक्तमायावक्त्या देहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुष्ठेयमादधानो न स्वभावविपर्ययं प्रयातीत्यर्थः । ननु—“प्रयोजनमनुद्विष्टं न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति न्यायादीश्वरस्याऽऽसकामयो दृढकृत्यस्य प्रयोजनाभावाद्दुष्प्राप्तायां चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वात् धर्मद्वयमुपदेष्टुमुचितमिति; तत्राऽऽह—**स्वप्रयोजनेति** । कल्पितभेदभाक्षि भूतान्स्यादाय तत्तनुमेवेच्छया चैत्यवन्दनादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं विमिलीकृत्याऽऽसकामोऽपि भगवानुपदिष्टवानित्यर्थः । अर्जुनस्योपदेशापेक्षाऽस्तीति दर्शयितुं विजिनधि—**शोकेति** । ननु भूतानुद्वेष्टे कतये किमप्यनुज्ञाय धर्मद्वयं भगवतोपदिदयते तत्राऽऽह—**गुणाधिकैरिति** । अथ गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनयोपदिदेशेति सम्बन्धः । अथ सुगतोपदिष्टधर्मवद्वयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिकोपादे-

वतासुपाच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्त्यानास्य तत्तुल्यत्वमित्युत्तम-
भित्तय विष्टपरिगृहीतत्वाच्च नैवमित्याह— तं धर्ममिति ।
अधर्मं धर्मयुद्धिर्बेदव्यासस्य आतेत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वज्ञ इति ।

‘ कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुम् ’ [वि.पु. ३.१७.१]
इति स्मृतेऽस्मिन्नोपकारकभगवद्वतारत्वाच्च व्यासस्य नान्य-
थाबुद्धिरित्याह—अभयानिति ।

शां. भा.—तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञयाथ तदर्थविष्करणाय
अनेकैः विवृतपदपदार्थ- [वाक्य-] वाक्यार्थन्यायमपि अत्यन्तविरुद्धनकार्थत्वेन लौकिकैः गृह्यमाणं
उपलब्ध अहं विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

आ. शां. व्या.—गीताशास्त्रस्यानासुप्रणीतत्वमपाकृत्य
व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंहारं— तदिदमिति । पौरुषेयस्य
वचसो मूलप्रमाणभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि—
समस्तेति । शास्त्राख्यैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति व्या-
ख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—**दुर्विज्ञेयार्थमिति** ।

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

आशेषस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥

—इत्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वाचर्याख्यातत्वात्कात्मिकमर्थ-
मिदमास्त्यते ? गतार्थत्वात्तत्राऽऽह—**तदर्थेति** । गीताशास्त्रा-
र्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागास्तदर्थोक्तिः समासद्वारा वाक्या-
र्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायश्चाऽऽक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारैर्द-

क्षितस्तथापि तथाविधमेव शास्त्रं शास्त्रपरिचयश्चैः समुच्चयासमु-
च्चयादिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थत्वेनच गृहीतमात्रक्यं तदुद्दि-
शुरोद्दिष्टमाराध्यव्यमित्यर्थः । येषां प्राचीनैः व्याख्याने बुद्धिप्र-
विष्टा तेषां सम्प्रतिन एतस्मिन्प्रतो प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्रा-
ऽऽह—**विवेकत** इति । पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्धारणार्थं न्यायः
सङ्कीर्णवद्भातीति न तत्र केचाश्चिन्मनीषा समुन्मिषति, प्रकृते
त्वसङ्कीर्णतया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगी न्यायो विनियते ।
तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि बुद्धिवरतरतीत्यर्थः । किञ्चानपेक्षि-
ताधिक्रम्यसद्भावान्न प्राचीनैः व्याख्यानैः श्रोतॄणां प्रवृत्तिः,
अत्र त्वपेक्षितारूपप्रत्ये विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति
मत्वाऽऽह—**संक्षेपत** इति ।

शां. भा.—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निश्चयेयं सहेतुकस्य संसारस्य
अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसङ्ख्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात् भवति । तथा इम-
मेव गीतार्थधर्म उद्दिश्य भगवतैव उक्तम्—‘ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदेन ’ ॥ [म.
भा. अ. १.६१.२] इति अनुगीतासु । तत्रैव च उक्तम्—‘ नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि
शुमाशुभी । ’ [म. भा. अ. १.१.७] ‘ यः स्यादेकाग्रने लीनः तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् । ’
[म. भा. अ. १.१.१] ‘ ज्ञानं सङ्ख्यासलक्षणम् ’ [म. भा. अ. ४.३.२६] इति च ।
इहापि च अन्ते उक्तं अर्जुनाय—‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । ’ [गी. १.८.६६]
इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णान् आश्रमांश्च उद्दिश्य विहितः स देवादि-
स्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्, ईश्वरार्पणयुद्धाद्या अनुष्ठीयमानः सच्चशुद्धये भवति फलाभिसन्धिर्वाजितः ।
शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्चयेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते ।
तथा चेममेवार्थमभिसन्धाय वक्ष्यति—‘ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ’ [गी. ५.१.१०] ‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति
सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ’ [५.१.११] इति ।

आ. शां. व्या.—नन्वनामप्रणीतत्वाभावेऽपि नेदं शास्त्रं
व्याख्येयं विषयायुक्तवन्धनान्मिहितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्या-
शङ्क्य सर्वव्यापारानां प्रयोजनार्थत्वादौ प्रयोजनमाह—
तस्येति । प्रसाधिताप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि सन्निहि-
तस्य गीताशास्त्रस्य वक्ष्येयः संक्षेपः सम्यग्निष्ठतत्त्वमेकवाक्यत्वं,
तेनेदं परमं फलं यन्निश्चितं श्रेयो निश्चयेयं वैवर्त्यम्, अत्रान्तरफलं
तु तत्र तत्रान्तरवाक्यभेदेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते । निश्चे-
यसं च द्विविधं निरुतिशयसुखाविभागे निश्चेषोपनयोच्छिन्तिथ ।
तत्राऽऽहमुदाहरति—**परमिति** । द्वितीयं दर्शयति—**सहेतु-
कस्येति** । संसारोपरमस्यऽऽत्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य
पुनस्तत्परयोग्यत्वं, तच्च स्वायम्बुद्धिदिव्यकच्छेदार्थं विमोक्षणं, तदेव

साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तम् । उक्तं फलं समुचितोपाकांकिनो वा
कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभि-
धित्समानः समाधत्ते—**तच्छेति** । आत्मज्ञाननिष्ठाशेषवेन कर्म-
निष्ठाऽश्रोच्यते । प्राधान्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठेवात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
ननु शेषिणि निष्ठा कुतो भवति ? न संन्यासात्, कर्मेनिष्ठायाः
शेषत्वात्तत्राऽऽह—**सर्वेति** । सन्यासाद्वारेणसकृन्तु छित्तवर्णनार्थः
शेषिणी निष्ठा सिध्यति, शेषत्वं च कर्मणस्तत्र परम्परायत्तमित्यर्थः ।
ननु—‘ भूद्वान्ततः कर्म न त्याज्यं कारयेन्न तत्र ’ [गी. १.८.१५] इति
वाक्यशेषावसमुच्चितात्मज्ञानान्नत्र न प्रतिपाद्यते, नेत्याह—**तथे-
ति** । सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठा ६४ धर्म निश्चयेयप्रयोजनं
प्राप्तुं परावृत्तति—**इत्येवेति** । वक्तुमेवतत्प्रतिप्रायमेवाशङ्कं

वारयति—भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्वितिसंख्यः । ब्रह्मणः पदं पूर्वोक्तं निःश्रेयसं तस्य वेदानं लाभस्तत्र विशिष्टज्ञाननिष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यद्वातागदिवाक्यस्य तु तद्वशाख्या-
नावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मसाधनस्य भगवतोऽभिमतत्वे वाक्या-
न्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति—तत्रैवेति । धर्माधर्मपूर्वासंस्पर्धित्वे
हेतुमाह—न चैवेति । क्रियाद्वयसंख्याभावात्तस्मिन्पूर्वा-
भ्यामसंख्ये श्रुतमर्थमाह—यः स्यादिति । वापादिबाह्यक-
रण्यापारविरहितं तूष्णीमित्युच्यते । किञ्चिदचिन्तयन्तित्यन्तः-
करण्यापारामात्रोऽभिप्रेतः । द्विविकरण्यापारविरहितः सन्प्रा-
प्तुको योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्यासनमवस्थानं
तत्र छीनस्तिस्मिन्नेव समाप्तिभागी स्यात्तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिनि-
ष्ठस्य सर्वकर्मयोगहेतुर्कं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवल-
मनुगीतास्त्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किंतु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त्यव-
सरे दर्शितमित्याह—इहापीति । नन्वत्र निष्ठुतिलक्षणधर्मात्मकं

संख्यासमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते “कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्”
[गी. ४।१५] इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमा-
णत्वात्, धर्मयोगश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राऽह—अभ्युदयाधौ-
ऽपीति । ननु वर्णिमिराप्रमिश्रानुष्ठयत्वेनान्यत्र विहितस्यापि
तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं, देवादिस्थानप्राप्तिहे-
तुत्वेन मोक्षप्रतिपक्षत्वात्, सत्यं, तथापि फलाभिलाषमन्तरेणेश्वरा-
र्पणधिया कृतस्य बुद्धिद्विहेतुत्वात्तत्त्वेह वचनमित्याह—स
देवादीति । फलामित्यन्वहारा कृतः सक्रियः शेषः । प्रवृत्तिलक्ष-
णधर्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कृतो
मोक्षाधिकारे निवेशः स्यादित्याह्वाऽह—शुद्धेति । प्रतिप-
द्यते प्राप्नोति धर्म इति शेषः । यदुक्तं फलामिसंघिवर्जितमोक्ष-
रार्पणबुद्ध्याऽपि नित्यं कर्म बुद्धिद्वयमेव भवतीति तत्र वाक्यशेषम-
नुब्रूलयति—तथा चेति ।

शां. भा.—इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभि-
धेयभूतं विशेषतः अभिच्यञ्जयत् विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवत् गीताशास्त्रम् । यतः तदर्थं विज्ञानेन
[तदर्थं विज्ञाते] समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतः तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

आ. शां. व्या.—शास्त्रस्य प्रयोजनं ससाधनमुक्तमन्य
विषयं दर्शयति—इममिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठा-
द्वयद्वारा साध्यसाधनभावः संबन्धो विषयेण विषयविषयित्व-

मिति विवक्षित्वाऽह—विशेषत इति । एवमनुबन्धनय-
विशिष्टं शास्त्रं व्याख्यामहमित्युक्तं उदाहरति—विमिश्रेति । सिद्धे
व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वं फलितमाह—यत इति ।

रामानुजभाष्योपोद्घातः ।

यत्पदाम्मोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥ १ ॥

वेदान्ताचार्य-वेङ्कटनाथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

यतिपरिशुद्धो यद्वीतानामदर्शयद्वक्षसा
निगमपरिवर्तेदीयांसं निरा-मुधा-भयमाशयम् ।
जननपदवीयातायतश्रमापहारां चिदं
जनयतु स मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथिः ॥ १ ॥
अनुचितपदवीभिस्तिष्ठित्वा प्रगता-
नलम्भमतिमात्रात्तस्मिन्निषादः ।
उपनिषदुदात्ताशुद्धमन (हन्) वाक्चायै
शरणमुपगतामन्त्रायते शान्तिवन्ता ॥ २ ॥
सन्तः सारलक्षिततमःप्रमथिनीभिर्मात्र ।
भजन्तु भगवद्गीतामात्रतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥
श्रीमद्भगवद्गीतां व्याचिख्यासः । अविन्नपरिपूर्णप्रचययमनायं
परमाचार्यस्य संह-कोकनिर्माणमुखेन तत्तद्वर्षोपदेष्टृतां तत्पुष्टेः
स्वाचार्यसंग्रहीतनामन्यतुसुन्दधानः परमाचार्यभजनरूपं मन्त्रल-
मात्ररिति—यत्पदाम्मोरुहध्यादि । यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्य-

गुणपौकल्यहेतुकां असिद्धिं सूचयति । अम्मोरुहशब्देन भोग्य-
त्वप्रतीतिर्भक्तिरूपत्वं ध्यानस्य व्यञ्जयते । यामुनाचार्यस्य,
द्रोणाचार्यस्य एकलब्ध इवाहमित्यभिप्रायेण ध्यानशब्दः । सङ्क-
त्सन्दर्शनेन प्रायशः कल्मषाणि विव्यस्तानि, तन्मूलनिरन्तर-
स्मरणेन तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण ‘ध्यानविध्व-
स्ताशेषकल्मषः’ इत्युक्तम् । वस्तुताम् “अस्ति ब्रह्मेति चेदेदं
सन्तमेनं ततो विदुः” [तै.उप. २।६।१] इत्याहुक्तप्रकारम् ।
अहंवस्तुतामुपयात इत्याख्येयगर्मम् । एवमनिष्ठनिवर्तेनप्राप-
णरूपोपकारस्मृतिप्रतिज्ञागादिप्रतिव्यकरणकः प्रणामः शिष्यशि-
क्षणार्थं श्रोतॄणां फलसिद्धयर्थं च ग्रन्थे निवेष्टितः । तेन स्वाचा-
र्यैवतत्पदार्थापरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यपि
शिक्षितम् । तथा च श्रुते, ‘स चाचार्यवर्गो ज्ञेयो भवति,
आचार्याणामसवासनावित्यागमवन्तः [रहस्यान्नाथान्] इति ॥ १ ॥

रा. भा. ॐ—श्रियः पदि निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्त-
ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याण-

गुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवधनिरतिशयौज्ज्वल्यसौगन्ध्य-
सौन्दर्यसौकुमार्यलावण्ययौवनान्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपः, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्रयनित्य-
निरवधापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवधनिरतिशयकल्याणदिव्या-
युधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवधस्वरूपरूपगुणविभैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-
गुणगणश्रीवल्लभः, स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरूपनित्यनिरवधनिर-
तिशयज्ञानत्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः, बाह्यनसापरिच्छेद्य-
स्वरूपस्वभावः, स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमुद्धानन्ताश्रयानन्तमहा-
विभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवधाक्षरपरमव्योमनित्यः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्ण-
निखिलजगदुदयविभवलयलीलः, परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादिस्थावरान्तं निखिलं जगत्सुष्ट्वा,
स्वेन रूपेणावस्थितः, ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौ-
दार्यमहोदधिः, स्वयमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहद्वे कुर्वन्तेषुतेषु लोकेष्ववती-
र्यावतीर्य तैस्तराराधितः, तत्तदिष्टानुरूपं धर्माधिकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतराणापदेशे-
नास्मदादीनामपि [संसारदुःखशमनाय] समाश्रयणीयत्वायावतीर्थ्यौ सकलमनुजनयनविषयतां
गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतना-शकटयमलार्जुनादिप्रलम्ब-
धेनुक-कालिय-केशि-कुवल्यापीड-चाणूरमुष्टिक-तोसलकंसादीनिहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुराग-
गर्भावलोकनालापाभृतैर्विश्वमाप्यायन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाकूरमा-
लाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनयपुद्गरोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसा-
धनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास ।

वे.ता. चं.—अथाभिमतपदैवतस्य भगवतः स्वरूपरूपगुण-
विभवादिभावनानावर्णनान्यामर्थोद्भक्तुं सङ्कल्माचरन्, 'स्वयमे-
वान्वैराग्यसाध्यमन्त्रकौन्तः' नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे
समीरितः [गी. सं. श्लो. १] इति संग्रहातुरोपेन व्याख्येयशास्त्रप्र-
धानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः
स्वतः सर्वज्ञत्व-परमाकाशकृत्त्व-साधुपतिगोणानुसृष्टवस्थत्व-सर्व-
शक्तित्वादिना प्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्ययद्यभावाप्रदर्शनेनासत्त-
त्त्वं समर्थयन्, अपरवर्गप्रधानवतुर्गोपायबोधात्मकमवान्तरप्र-
योजनं अपवर्गदशानुभाव्यसप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं
प्रकाशयन्, बाह्यरूपिणं शास्त्रोपदेशास्माद्युपपत्तैर्वैयमा-
नायाः स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशादुक्तजीवपरमात्मपार-
माथिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्, कारणशोधको-
पगानभेदाभेदपटलकवचसं संवेधामपि सुख्यतां ल्यापयन्, गुणत-
नुजनिविभवविहरणादि विविधविशेषनिषिद्धमलपञ्चतन्त्रमिति विहि-
तप्रतारणकृतकलङ्कलङ्कषां विषयव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवा-
प्तसम्पत्तकामस्यापि लीलाभाप्रविहितनिखिलव्यापारत्वेन शारी-
रकद्वितीयाध्यायसिद्धं विरोधपरिहारात्मकलक्षयन्, जिज्ञास्यजग-
त्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वशास्त्राप्रत्ययसामान्यविशे-
षादिन्यायैः त्रिमूर्त्यैक्यव्याप्त्यौतीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युदासेन नि-
रुपिताकारं निर्विशन्, "बहु स्यान्" [छां. उप. ६।१।३]
इति संकल्पसारस्य सारन्यव्यपार्यन्तस्य सर्वस्य जगद्धारा-
स्याभितायैतया व्याजमात्रमात्रमपि परमपुरुषार्थभूतत्वात्तौघ-

लम्भकध्यातमाशास्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्धोषयन्,
प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्व-सौलभ्य-स्थानमपैकिकगुणवर्गद्वयं
जगत्पतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्त्यसर्वेश्वरत्वादिकं परमाकाशकृत्त्व-
शुभाश्रयत्वाश्रितायावतारत्वात्विरोधिनिरसनशीलत्वासेचनकदर्श-
नत्वादिकं बोधाहरन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारा-
यणस्य प्राक्तनोदन्तं गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—**श्रियःप-**

तिरित्यादिना अवतारयामासेत्यन्तेन ।

तत्रेत्यादिना चकारेत्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन वृत्तुसोर्ध्व-
तराष्ट्रस्य ज्ञातारानिर्गच्छः । एवं ज्ञात्यापिद्यादिना तु तृतीयेन
वाक्येन शास्त्रोपदेशात्परमभूतप्रशंसगतिः । अत्र दिव्यात्म-
स्वरूपव्यापारिकं समस्तमपि नारायणत्वात्तथा विविच्य दर्शयि-
ष्यन्, तदयनं स्वरूपमन्यप्रसार्थतया उत्तरपदार्थतया वा समा-
सहयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य दर्शयति—**श्रियःपति-**
रित्यादिना ।

विशेषज्ञस्ये भर्तुरभिगम्यत्वसिद्धये । समस्तमङ्गलपच्यै च
प्रथमं श्रीनिहोदिता । 'एष नारायणः श्रीमानक्षीरार्णवनिके-
तनः । नागपथेऽङ्गुस्तुल्यं द्वागतो भञ्जरां पुरीम्' [इ. चं.
वि. १. ५४-५०] 'अयं विष्णुरयं वाणी' [वि. पु. प्र.
८।१८] इत्यादिकनिहा वाच्यम् ।

कतिपयहेतुनिवर्तकतीर्थसेवादिव्युदासाय निखिलेति विशेष-
णम् । अत्र हेतुशून्यत्वमर्थसिद्धम् । न हि परतनिखिलहेतुयनि-
राकरात्मकः स्वगतं ह्यै क्षमते । यद्वा हेतुविरोधस्वभावतया

हेयशून्यमित्यर्थः । तदा निखिलशब्दः सर्वाचिदं विकारादिकं सर्वचिदं क्लेशादिकं च संगृहाति; कुम्भतिपरिकल्पितमंशमेवेना-
कल्याणस्यशमपाकं कल्याणैकतानशब्दः । अत एव 'ज्ञाना-
नन्दैकस्वरूपः' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् । अथवा सामान्यविशेष-
निर्देशरूपत्वाद्वापुनरुक्तिः । यद्वा कल्याणैकतानः कल्याणगुणा-
नामेवाश्रयस्तु इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य संग्रहः ।

त्रिविधानं चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादित्यामेवभूतं
वस्तुवन्तरं नास्तौत्यभिप्रायेणाह—स्वेतरेति । एतेन ज्ञानभो-
गसाम्येऽपि सर्वत्रसारसमत्वनिषेधः । “नित्यं विभुं सर्वगतम्”
[सु. उप. १।१।६] “विश्वमेवेदं पुरुषः” [तै. वा. उप. १।१।१] इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदाद्विषयं प्राधान्यतः
पृथगाह—अनन्तेति । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् ।
‘अत्रैव देशेऽस्ति, अत्र तु नास्ति’ इति देशपरिच्छेदः; ‘अत्र
कालेऽस्ति, अत्र तु नास्ति’ इति कालपरिच्छेदः; ‘इदमिदं
(भवति), इदमिदं न भवति’ इति वस्तुपरिच्छेदः; अल्प-
वर्णस्वर्णवत् स्वरूपपृष्ठत्वादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदयस्या-
द्वित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालस्यापिच-सर्वान्त्यमित्यादिरूपम् ।
वस्तुपरिच्छेदाद्विषयं हि समस्तस्तुष्टासामानाधिकरण्यस्योपत्य-
विक्रमः; न पुनर्मिथो विरुद्धविषयवस्तुतादात्म्यं स्वव्यतिरिक्त-
समस्तवस्तुमिथ्यात्वं वा, उभयोरुपत्यन्तासम्भवावित्यादाः । विस्त-
रस्तु सातद्वृष्याणां कृतोऽस्माभिः । आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात्
ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । तर्हि आनन्द-
शब्दस्य विशेषानन्दत्वात् “चट्टव्यम्” इत्यादिवत् ‘आनन्द-
ज्ञानम्’ इति वक्तव्यमिति चेत्, तत्र; बहुल्यद्वयेन सर्वोपपत्तेः ।
यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात्तद्विशे-
षगतया ज्ञानशब्दस्य पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वल्पं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा ।

स्वाभाविकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामपृथग्वि-
दिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणमित्यनयां ज्ञानादिगुणगणपेक्षत्वं
प्रदर्शनाय उत्तरोत्तरमुग्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्त-
गुणद्वन्द्वप्रधानतया पादगुणस्य स्वस्वरेणोपादानम्; द्वेषां च
सौशील्यादीनां प्रयतिशब्देन संग्रहणं कृतम् । ‘तवानन्तगुण-
स्यापि षडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वेवैव जगत्कुलान्येऽप्यन्तर्नि-
वेशिताः’ इति ब्राह्मः । संहतिमृष्टिस्थितिरेतद्वस्तुसङ्घर्षाणादियु-
हत्रये ज्ञानबलादिद्वन्द्वत्रिकस्य यथाक्रमं तत्कार्यविशेषोन्मु-
खत्वेनाविर्भावविशेषात् ज्ञानबलत्वादिद्वन्द्वविशेषः कृतः ।
स्वतः सर्वं सर्वेशा सर्वदा साक्षात्करोति, तथा तथा प्राप्ता-
त्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नि-
यच्छेवाश्रितिलो भवति, अघटितं च घटयति, तत्र च सहका-
रिपरिपक्षो न केनचिदप्यभिभूयते किंतु स्वाभिमुखैवति, इति च
गुणक्रमपाठविशेषः । स्वाभाविकत्वमनन्तानन्दत्वम् । मुकनि-
त्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदगुणपरमात्मसङ्कल्पाधीनम् ।
अनवधिक्रममत्रोत्कृष्टावधिरादित्यम् । द्वान्यां विशेषणान्यां
“परायस्य शक्तिर्विधैव भूयते, स्वभावादिर्की ज्ञानबलक्रिया च”
[धेताव. ६-८] इत्याम्नाते परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतिगुण-
मन्विते प्रदर्शिते । असङ्ख्येशाब्देन महोदधिशब्देन च ‘यथा

त्वानि जलधरेऽसङ्ख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्य अस्-
ङ्ख्येया महात्मनः’ [वा. उ. ७।४।१०] इत्यादि स्मारितम् ।
कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वसुरागां पदा-
न्यायसिद्धं सूचितम् ॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेष्वेवमुपगन्ध्यायादिषु च प्रति-
पन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—स्वाभिमत्येति । अभि-
मतोऽप्यनसुरूपत्वस्य अनुपपत्त्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तु-
भयव्यवच्छेदाय स्वाभिमतानुरूपेत्युक्तम् । एकतृपत्येतेन व्युह-
विभवायवस्थास्यपि हेयप्रत्यनीकत्वावन्दावहत्वयुक्त्युपगन्ध्यायत्व-
प्राप्त्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यद्वा व्युहादिपरिणामे
सत्यपि परमव्योमनिरुपस्थ विग्रहस्य प्राचीनसंस्थानावस्थि-
तिरक्षा । ‘साधव्यवत्त्वादित्यम्’ इत्यादीनां धर्मिप्रादुर्भाव-
दिभिरभासतामभिप्रेत्य अचिन्त्यत्वोक्तिः । एको दिव्यशब्दः
संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमव्योमसंज्ञित्वमात्रपरो वा; इतस्त्व-
प्राकृतत्वरूपः । विचित्रावतारयोगः प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्य-
त्वम्, वटपत्रशयनविश्रुतायवस्यगतमात्थर्यं च अद्भुतशब्देन
विवक्षितम् । नित्यत्वं कालापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामनति
रहस्याम्नायदिवः ‘नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रिया-
कारादप्रत्यक्षव्यञ्जनवती’ [रह. ब्रा.] इति । श्रीपौर्णरे च—
‘नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौर्णरे । यस्यास्ति सत्ता
हृदये तस्यासौ सन्निधिं ज्ञेते’ [पां. पौ. सं.] इति । निर-
वयत्वं जरादिना द्वित्यम् । उत्तरोत्तरविशदशब्देषु पूर्वपूर्वैर्यः
सुग्रहत्वं वा विवक्षितम् । शुभाभयत्वमोग्यत्वात्पुण्यकर्मफल्यु-
पयोगो निरतिशयोऽवबल्येत्यादिनोक्तः । निरतिशयत्वं स्वापे-
क्षया वृच्छत्वा द्वित्यम्, वस्तुतमत्ववत् । तत्र प्रतिगुणमन्यतयम् ।
औज्ज्वल्यं भास्वरत्वम् । सौन्दर्यं अवयवशोभा । ‘सर्वगन्धः’
[छां. उ. ३।१।४] इति क्षुतिरनुकूलमन्धविषया; स्रक्चन्दनादि-
चात्र कृतकारमित्यभिप्रायेण योग्यव्यशब्दः । सोऽकुमारो महाव-
ल्लेऽपि ‘गुणहासः’ [वि. स. ना. १०२] इति नाम दुर्दानं मार्द-
वम्; यथोक्तम्—‘उकुमारो महाबली [रा. आ. कां. १९।१४] इति । लावण्यं सयुदायशोभा । यतुद्वयते भग-
वच्छास्त्रे ‘विश्वमाप्यायन्यकान्त्या पूर्णेन्द्रियतुल्यया’ [सा. सं. २।१०] इति । ‘अभिष्टं तेज एवाङ्घ्रिबहुमिष्टं’ [अहि. सं. ५२] इति ब्राह्मः । यौवनं कौमारान्त्योपलक्षणीयः
स्वभावविशेषः ‘न तु कौमारान्त्यमपिन्विच दशा; तथैव-
नस्यानादित्वात् । देवादिषु च केनाश्रितं युक्तैवैवोपपत्ति-
दर्शनात् । आदिशब्देन शुभाभयप्रकरणेषुकाः सर्वे विग्रहगुणाः
संगृहीताः ।

एवं स्वरूपतद्वृत्तौ विग्रहतद्वृत्तौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमा-
भरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति—स्वोचित्येत्यादिपदद्वयेन ।
पूर्वोक्तविबक्षणविग्रहविशिष्टं स्वपूर्वमिह स्वशब्दार्थः । अत्र
‘आयताश्च दुश्चताश्च बाहवः परिजोषमाः । सर्वमप्यमृताः—’
[रा. किं. कां. ३।१५] इत्यादि भाग्यम् किरीटहारादि-
रूपेण वैविध्यम् । एकजातीयेष्वपि मणिकाञ्चनादिद्वन्द्वविशेष-

वर्णसंस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिमेदाद्वैचित्र्यम् । अपरिमित-
त्यसंख्येयत्वोक्तैः अनन्तत्वमाध्वर्यविशेषाणाम् । अनवधिकाध्वर्य-
रसावहचमनताध्वर्यत्वम् ; अथवा अनन्तानि आध्वर्याणि
संस्थानविशेषतौल्यस्युत्तरस्पर्शात्वादीनि येषां भूषणानां तानि
तथोक्तानि । नित्यनिरवयवार्थे पूर्ववत् । अपरिमित-
त्वमंसख्येयत्वमेव । न तु ह्रस्वदीर्घापरिमणविरहः । यद्वा
अनन्तत्वसङ्ख्येयत्वम्, अपरिमितेति च विप्रहानुरूपमहत्त्वं विव-
क्षितम् । भूषणयुगधयोर्द्वैतव्यत्वप्रसङ्गतत्वम् । पूर्वाक्षरगुणविप्रहा-
भरणविशिष्टः 'स्वानुरूप' इत्यत्र स्वशब्दार्थः । असंख्येयेति ।
पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः । अनित्यत्वशक्तीति ।
कुण्डलकुण्डलादिभिः प्रत्येकं कृच्छ्राद्याभ्यं सालक्षैलसुधातल-
विदारणम् । एकेन हि महेष्टुणा कृतमिति भावः । निरतिशयक-
ल्याणत्वं निरतिशयानन्दवहत्वम्, भूषणकोटाकन्यनुपवेशाच्च ।
यद्वा लोके शान्त्ययुधलक्षणानि यज्ञव्यवहृता प्रतिदानि, तैः
सर्वैः सम्पूर्णत्वम् ।

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहितानि श्रियं विभूति-
मध्योपरि स्थितानि विशेषतो दैव्यैश्वर्यवर्त्तकस्वरूपादिक्मत्पादौ—
स्वाभिमततेति । स्वरूपं स्वासाधारणधर्मविशिष्टं श्रियो दिव्या-
त्मस्वरूपम् । रूपं दिव्यविग्रहः । गुणानन्तो गुणव्यवस्तुत-
नितिशयोऽञ्जल्यसौन्दर्यादिरपः । विभवस्यैः परितनपरिवर्द्धा-
दिरः । परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्णद्वयं ऐश्वर्यशीलपदाभ्या-
नुपलक्षितम् । तत्तथादिशब्दः प्रत्येकमननयात् ज्ञानशक्त्यादिकं
वात्सल्यादिकं च संश्लक्षति । ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिश-
याव असंख्येयाश्च कल्याणश्च गुणा इति विशेषणसमासः ।
एवंविद्युगुणानां गण इति षष्ठीतत्पुरुषः । ऐश्वर्यशीलादेर्यगुणविशेष-
णत्वानौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गुणविशेषणत्वे
प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्याशब्दत्वात्, गुणविशेषणतयैव समास
उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणग-
णश्च, इति द्वन्द्वः । स्वरूपादिष्वर्कं भगवदनुपगतानुरूपं नित्यं निर-
वर्णं यस्याः, सा स्वाभिमतत्वेत्यादिगुणगणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरू-
पम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुण-
गण इति योजनायां स्वरूपरूपयोरपि गुणागुणप्रसङ्गः । स्वरू-
पादेः सर्वस्य परमात्मभिमतत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्वं
नित्यकारतया सर्वकालवर्तमानत्वम् । निरवर्णत्वं पूर्वं परमात्म-
स्वरूपं प्रतिपादितप्रकारम् । नद्धं पितृत्वप्रभृत्कारादिकोम-
कत्वादिरहितत्वं वा । अनुस्मृतत्वं तु यथाप्रमाणं प्राग्देव कल्या-
णैकतानत्वादिकम् । 'धाम्नात्मन' इत्यादिकमिह भाव्यम् । रूपस्य
नित्यत्वमवतारादिदशाशयमपि परमपदनित्यमभावदेकासनस्थि-
तस्य तथावस्थितत्वम् । अनुस्मृतत्वं च 'अस्या देव्या यथा
रूपमग्नप्रज्जलौघम् । रामस्य च यथा रूपं तस्यैवमसितेक्षणम्'
[रा. उ. सं. १५।५] 'विष्णोर्देहानुरूपं वै' 'करोलेशात्मन-
स्तनुम्' [वि. पु. १।९।१४५] इत्यादिप्रतिपादितम् । विप्रह-
गुणानां नित्यत्वं नाम औज्ज्वल्यत्वादेः कदाचिदप्यपकार्यभावः ।
निवर्ण्यत्वं च द्रष्टव्यतादिराहित्यम् । अनुस्मृतत्वं 'घनकनक-
धृतो धुवश्शामपि मुग्धश्शामः' [यु. उ. को. १] इत्यादिकप्रकारम् ।

विभवस्यानुरूपत्वं 'देवतियंल्लनुष्येयं पुत्रामा भगवान् हरिः ।
जीनामी लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम्' [वि. पु. १।८।३५]
इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधिकातिशयत्ववचनादीश्वर्यनयतिरि-
क्ताशेषोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वात् द्वैराभ्यादि-
दोषः । 'अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी' [यजुषि ४-४।१।९।९७]
इति विष्णुपत्नीत्ववेषेण हि सर्वस्य जगत इयमीदृ । 'ईश्वरी
सर्वभूतानाम्' [श्रीपु. १०] इत्यत्र तु यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रति-
सम्बन्धनिर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न
शक्या । तथापि वाक्यान्तरबलादप्यस्य तथात्वसिद्धिः । निरव-
र्णत्वं भगवदैश्वर्यैव सर्वत्वं ना निप्रहादिप्रसङ्गाभावात् वा । प्रतिकूल-
दण्डकत्वं हि पुत्तवानुरूपं तद्वल्लभस्यैव भागः । शीलस्य नित्यत्वं
महत्त्वं सत्यपि मन्दैः सह नीरप्रसंस्करणे कदाचिदपि स्वात्मक-
प्रकाशनाभावः । निरवर्णत्वं तत्र विप्रलम्भाभिप्रायादिविरहः ।
अनुरूपत्व, अनवधिकातिशयत्वं च, 'तुल्यशीलव्योक्तम्' [रा. उ. सं. १।९।५] इत्यादिकप्रकारम् । एवं श्रियः प्रथमनि-
त्यस्वरूपरूपगुणविभक्त्यैश्वरीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवदव-
धकिस्वरूपकिमात्रत्वम्, व्युहविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम्, अन्यवपि
वदन्तो निरस्ताः । शक्तिवशादादनु कर्त्तव्येन कार्योपकृ-
तिविशेषणत्वाभिप्रायाः । प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसात्म-
केषु द्वन्द्वान्तोष्वपि कुर्यते शक्तिशब्दः । एकत्ववादान्तु समस्त-
प्रपञ्चप्रतियोगिकैकोपित्वावश्यकत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महविः-
प्रत्युदेर्यैकदेवतावादिदेषेण वा, निर्वाहाः । अत एव हि
'व्यापकावतिसंश्लेषादिकतत्त्वमिवादितौ' इत्युच्यते । उक्तं
च श्रीराममित्रैः षडर्थसंक्षेपे 'उभयाविष्टानं चैकं शेषित्वम्'
इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः श्रियो वल्लभः प्रियतमः,
श्रीः वल्लभा यस्येति वा । न चाभिमतवद्व्युत्पन्नसंज्ञा, प्रत्येक-
समुदायविषयतयाऽभिमतत्वातिशयव्यञ्जनापत्वादिति ।

अथ नित्यपरिजनविशिष्टानां दर्शयति—स्वरूपद्वन्द्वेति ।
स्वरूपधर्मशः स्थितिः अप्रच्युततयाऽवस्थानम् । प्रकृतिः व्या-
पारः । नित्यानां स्वरूपस्थितयोः परमात्मद्वन्द्वानुविधासित्वं
नाम तत्त्वित्येच्छासिद्धत्वम् । तत्त्वाविच्छासम्भवे निवर्तितं शक्य-
तामात्रम् । तेषु त्वनिच्छायाः कदाचिद्व्यभावात् स्थितेः सदा-
तनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्ख्यानुविधासित्वकल्पस्थितिप्रवृ-
त्तित्वं बहस्यप्रकृतिप्रकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । तत्र सर्वं
प्रपञ्चयित्यते । शेषतः वेष्टुत्तिरित्यर्थः । अशेषशेषतां प्राप्तिम-
ताकारता । अत्र 'धरा नानाविधाधायां चतुरायतानिप्रहामि'
अन्वगच्छन्ता काष्ठस्थं सर्वं पुरुषविग्रहाः' [रा. उ. सं. १०९।७]
'निवासव्यासमपादुका' [स्तो. र.] इत्यादि दृश्यम् ।
एकैकदृष्टये हि कैश्चैतस्य मिथः सर्वाथेतयाऽऽसन्धानात्
सर्वोऽध्यस्य सर्वकैश्चैककारिणो भवेतुः । यद्वा स्वरूपस्थिति-
प्रवृत्तिभेदा एव अशेषाव्येन संश्लेषः ; तेषामभेदोपायां परमा-
त्मानं प्रति शेषताशेषभावः । एकमुक्तप्रकारायां शेषतायामित-
परित्यागेन तदेकावकस्मिन् प्रीतिवै रूपां स्वरूपं स्वभावात् वा
येषां ते अशेषशेषतत्परित्यागाः । ते च सर्वे नित्याः । स्वरूप-
नित्यत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्कदाचिद्विपर्य-
यत्वात्

स्वरूपत्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते, नित्यासङ्कचितज्ञानादि-
गुणा इत्यर्थः । तत एव निरवस्थाः क्लेशकर्मत्वात्तन्म्याभिमाना-
दिदोषात्पन्ताभाववन्तः । एषां ज्ञानस्य निरतिशयत्वं परमात्म-
ज्ञानतुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तकैङ्कर्या-
त्मकम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मकैङ्कर्योपयोगिर्वि-
च्छाश्वीतशरीरैश्चद्रायादिनियमने निर्विबाधत्वम् ; न तु सर्व-
विषयत्वम्, “नगद्यापारब्जं प्रकरणादसिंहितत्वाच्च” [अ. सू.
४।१।१७] इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्यादि-
रनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिताः अस-
ङ्ख्येयाः सूरयः । “सद्वा पश्यन्ति सूरयः । तद्विप्रासो विषम्यको
जायर्वांसः समिन्धते” [ऋ. वामनपु. सामवे. प्र. ३ अ. १. ८. खं. २
वा. ४] इत्याद्यनुसन्ध्यानेनाह—**अनवरताभिप्रुतचरणयुगल**
इति । विषम्यवः विशेषेण स्तुतिशीलाः “पण व्यक्वाहरे स्तुतो
च । पण च” [धा. पा.] अभिप्रुतेत्यभिर्विबाधार्थः । स्तुति-
शीलत्वादनवरतात्तथोक्तिः । स्तुतिविषयत्वप्रसक्तमैश्वर्यैरित्य-
त्वारूपं परिच्छेदमपाकरोति—**वाङ्मनसेति** । एतेन “यस्या-
मर्तं तस्य मर्तं मर्तं यस्य न वेद स । अविज्ञातं विजानतां
विज्ञातमविजानताम्” [केनोप. २।३] “सो अहं वेद यदि
वा न वेद” [ऋ. ८।७] “यतो वाचो निवर्तन्ते,
अग्रस्य मनसा सह” [तै. उप. २।९] इत्यादीनां वा-
ङ्मनसयोग्यत्वत्वात् वदन्तो निरस्ताः । तथा सति “तद्वि-
जिज्ञासुः” [तै. उप. ३।१] “ममसा तु विशुद्धेन” [मनु-
व्याख्याने १।८] “ब्रह्मविद्” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” [तै. उ.
२।४।२।९] इत्यादिभिः । “यतो वाचो निवर्तन्ते” [तै.
उप. २।४] इत्यत्र सच्छब्दादिभिश्च, विरोधमशङ्कः । विरोधपरि-
हाराय मुख्यवृत्तिनिषेधविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आग-
तोऽपि पन्थानम् ; विषयव्यवस्था तु यथा प्रमाणसम्पत्तिः
क्रियत इति विशेषः । वाङ्मनसेत्यादिकं परमव्योमविशेषण-
तया केचिद्यानक्षते, श्रौतैरुपगम्ये तथोक्तेः । वर्यं तु अत्रैव शब्दा-
ध्याये ‘श्रीगोमासधि’ [गी. १।४७] इति श्लोके ‘वाङ्मनसापरिच्छे-
स्वरूपत्वमायम्’ इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुम-
तिनिरासार्थमेषितत्वाच्च, अत्रापि तथा विवक्षासाध्यहमेह ।

स्वोचितेत्यादि । अत्रात्यन्तप्रार्थनशब्दः पूर्वैव । विम-
शब्देन वाङ्मनसादिंसंग्रहः । अनन्तपरिमाणस्य तिर्यग्ध्वार्दि-
देशापेक्षया, अवस्तावत् प्रकृत्यवच्छिन्नत्वात् । अनन्तशब्दाश्रितिः
प्रत्यक्षमानस्यैतात्पर्यादितिराकात् । नित्यत्वं प्राकृत्योपयवह-
रहितत्वम् । निरवयवत्वं शुद्धतत्त्वमयत्वेन रजस्तमस्तकाद्यैरा-
हित्यम् । अक्षरत्वं अक्षतोऽपि सृष्टिसेहारविरहः । परमशब्देन
परनिर्दिष्टप्रक्रियया प्राकृत्योपयवहः उच्यते । एतेन “तदक्षरं परमे-
व्योमम्” [तै. उप. २।४] इत्यादिश्रुतिसत्त्वम् । एवं नित्य-
विभूतियोगो उक्तः ॥

अथ लीळाविभूतियोगप्रतिपादनमुच्यते “यतो वा इमानि”
[तै. उप. २।४] इत्यादिवाक्यैः, “अन्मायस्य
यज” [शा. सू. १।१।२] इति सूत्रेण च, निरूपितं विज्ञा-
स्यमहालक्षणयोगं दर्शयति—**विविधेति** । शब्दस्पर्शविरूपेण
गी. २

विद्याविद्याविभेदेन चात्र भोग्यवैविध्यवैचित्र्ये । “इमानि”
इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रसारेण तत्तत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकार-
निर्देशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तृणां ज्ञानमुखादितात्पर्यहेतु-
सूतं देवादिरूपेण वैविध्यम्, तद्वयान्तरविभूतब्राह्मणविरूपेण
वैचित्र्यं च दर्शितम् । यद्वा विविधशब्द एव साक्षात्तर्कदे
समस्तं वैविध्यं संगृह्णाति । विविचित्रशब्दस्यावर्धपत्तेरनान्या-
शक्यत्वपरः, “मेघोद्गः” इत्यारम्य “विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति
मायाः” [वि. स. ना. भा. ३. ३] इत्यादिवत् । ज्ञानमुखादितात्पर्य-
भावेन परमव्योमिन् भोक्तृवैविध्यमात्रात् परमोम्यैकस्मान्
नित्यसूरीणां पृथगुक्तत्वाच्च तत्र भोक्तृवर्गानुक्तिः । भोग्यो-
पकरणभोग्यतानान्यान्मात्रार्थसिद्धानि । एवंविधायाश्च विष-
मसूत्रेविचित्राणां चित्तनकर्मप्रवाहमुक्त्वात् वैषम्यादिदोषः ।
निस्तिलशब्देन कतिपयसूत्रादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादि-
व्यावर्तनम् । उदयशब्देन सद्वाकाद्वाक्यसमस्तसृष्टिसंग्रहणम् ।
एवं विमशब्देन विष्णुवतारान्तर्गतामिवादिक्कृतविविधस्थि-
तिर्दिष्टम् । व्योमोऽपि निस्त्यैमितिक्तारिषः । निस्तिलसूत्रा-
दिष्वन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे सम्भवत्यपि उपातव्यतिरिक्तयोः
किमन्यः कर्तेति शङ्काव्यावर्तनाय सूत्रादिप्रयोगादानम् । जग-
द्गतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामेतद्गतलोकात्वेन व्यपदेशादुपा-
दानत्वं सूचितम् । जगदाकारेण जायमानत्वादिन्यस्य लीळाः,
“बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उप. २।६; छां. उप. १. २] ।
इति हि जगत्कारणस्य तस्य सङ्कल्पः, सूक्ष्माक्षरविशिष्टस्यै-
वोपादानत्वात् ; बाह्यस्यैव सुवत्वादिप्राप्तौ न स्वरूपतो विकार
इति निर्विकारात्पशुपतिविरोधः । अवासमस्तकात्मस्य कथं
जगदाधार इति शङ्कां परिहरता लीळाशब्देन निमित्तत्वमपि
तस्यैवेति सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानमेवं वदन्तो निरस्ताः ।
न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनाभावाद्ब्रह्मणः, लौकिककार-
णविक्षणत्वाच्चकृतिरसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि
वृष्टेश्वरात्संयोगविनाशद्वित्वपृथक्त्वादिकार्यैर्वाधस्यैव निमि-
तत्वं ; उपादानत्वं न अन्त्युपातमिति न कश्चित्सिन्धते
दोषः । तथा बुद्धिपूर्वकस्वसुलोत्पादनादवापि श्रवणम् ॥

एवं ब्रह्मलक्षणयोगात् नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्,
सङ्ख्यामादिशमान्यशब्दानां नारायणस्यविशेषणपर्यवसानं च
सूचयन्, “नारायणपरं ब्रह्म” [ना. उ.] इति श्रुत्यनुकारिणः
“नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः” इति गीताश-
संग्रहश्लोकस्य [१] प्राखनमिह क्रियत इति च ज्ञायन्, उक्तैः
प्रकारैः सप्ताध्यायप्रमत्यैव सङ्गतमिति चोदाहरन्, उक्तव्यर्थेषु
वा समाख्यात्रयं प्रमाणयन्, “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं
भवान्” [गी. १०।१२] “प्रथितः पुस्तोत्तमः” [गी. १५।१८] ।
“एष नारायणः श्रीमान्” [ह. वं. वि. प. ५।४।५०] च श्रम्योर्मां
कृष्णैकविषयत्वं च दर्शयन्, अभेदभूतीनां मेरुभूतीनां षट्कभूतीनां
कारणशोधकोपासकभूतीनां च निष्कृष्टमर्थं संगृह्णाति—**परं ब्रह्म**
पुरुषोत्तमो नारायण इति । सर्वसामानाधिकरण्यं सर्ववै-
क्षण्यं च सर्वान्तायामित्वेनोपपन्नमिति पदत्रयाभिप्रायः । अत
एव अत्र प्रपञ्चावधेदोभावेनादिना सामानाधिकरण्यात् वदन्तो

निरस्ताः । “एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेतानः” [महोनिषदि ११।१] इत्याश्रय्य “तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽब्रवीत्” [म. उप. १।२।१] “यो ब्रह्मानं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” [शे.उप. ६।१८] इत्यायुक्तप्रकारेण करणकलेवरप्रदानहितोपदेष्टृत्वादिक्तमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मादिस्था-
वरात्मनश्चिह्नं जगत् सृष्टेति** । ब्रह्मसूत्रस्य स्थावरपथ-
न्तस्य जगतः परमात्मसुख्यत्ववचनात्, ब्रह्मादिकञ्चुक्तिः पर-
मात्मा तत्तत्सृजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयाऽवतारं तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशायां
तत्प्रयोजनानिर्वृतिं दर्शयति—**स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्य-
न्तेन** । अगोचरत्वं अव्यक्तत्वात् । यथोच्यते—“देहलक्षणै-
षो हि हरिरव्यक्तहृषिकृत् । नैल्लक्षणैरपेक्ष्य हि व्यक्तरूपदशा
युगाम्” इति । ब्रह्मादिदेवेति वचनात् ‘तदुपर्यपि बादरायणः
सम्मानात्’ [ब्र. सू. २।३।२५] इत्यधिकरणोऽपि स्वसामर्थ्याभ्यां
समर्थितं ब्रह्मक्षेत्रादिवैजयन्तीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं
सूचितम् । स्वप्रयोजनाभावं कथं प्रवर्तेतेत्यत्राह—**अपारेति** ।
स्वाधिननिषेधया परतुःखासहितयुता, महत्त्वाप्रतिहृदया मन्दैः
सह निरन्तरसंस्पर्शसिक्तया, स्वाभाविकेन परदोषहितस्कारा-
णि सम्बन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्मस-
मर्पणे कृतोऽपि किञ्चिद्विभक्तिं मायया महोदायेण च प्रेरितो-
ऽवतरतीत्यर्थः । अक्षरमुषाण्शयोको विग्रहं ‘समस्ताः शक्तय-
श्चेता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विग्रहपैरुक्तं रूपमन्यदेवैर्हृतः’
[वि. उ. ६।१०।७७] इति पराशरयः, ‘समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति
जनेश्वर । देवतैर्विष्णुव्याख्या वेशावति स्वकीलया’ [वि. उ.
६।१०।७९] इत्युक्तप्रकारेण तत्राविग्रहस्याप्युक्तपरमपदनि-
ल्यविग्रहांशविशेषत्वं दर्शयितुं **स्वमेव रूपं** इत्यायुक्तम् ।
“नैव गम्येयमापदे न योग्यामवस्तप्युः” [म. भा. स. प.
अध्याय, प. ६।१।३२] “न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मलमेदो-
स्थिसम्भवा” [वा. पु. पू. खं. २।४।४०] “न सूतसंघ-
संस्थातो देहोऽस्य परमात्मनः” [भारते] इति चोच्यते ।
‘अजोऽपि सत्’ [गी. ४।६] इत्यादि शब्दयामग्नसुसं-
धान आह—**स्वस्वभावमजहदेवेति** । ‘यदा यदा हि
धर्मस्य स्थापिर्भवति भारत’ ‘संभवामि युगे युगे’ [गी. ४।७]
इत्यादिविष्णुपार्थम्, ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि’ [गी. ४।९]
इत्यादर्थ्यं च भावयन्नाह—**तेषु तेषु लोकेष्वतीर्थ्यावली-
र्येति** । ‘स उ प्रेयान्भवति जायमानः’ [यजु. ३।६।१।३]
‘गत्यावताररूपाणि समर्चति दिवौकसः । अपश्यन्तः परं
रूपम्’ [वि. उ. १।१०।२०] इत्यादिकं स्मारयितुं **अव-
तीर्थ्यावतीर्थ्य तैस्तैराधार्यित इत्युक्तम्** । **तत्तदिष्टानु-
रूपम्** इति वचनात् फलप्रदाने वैयर्थ्यशेषः परीकृतः । ‘तस्मि-
न्प्रसन्ने किमिहास्त्यलम्भम्’ [वि. उ. १।१०।५१] इत्यादि
चात्रानुसन्धेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम् । अथ तद्वि-
शेषं प्रस्तुतान्निहं दर्शयति—**भूभारावतारणेत्यादिना** ।
भूभारावतारणं व्याजमात्रम् । सर्वसमाश्रयणीत्यर्थं तु साक्षात्

उद्देश्यम् । दुष्कृतिवशात् साधुपरित्राणकल्पमहाप्रयोजनानुप-
कृत्वात् **भूभारावतारणापदेशेन** इत्युक्तम् । **अस्मदा-
दीनामपि** अयोगिनामित्यर्थः । समाश्रयणीयत्वं विवृणोति—
सकलेति । ‘यत्र देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः ।
जानन्ति परमेश्वर्य तद्विष्णोः परमं पदम्’ [वि. उ. १।९।६९]
इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिनां परितुष्टेन नतसापि
दुर्ग्रहः सौलभ्यमिति रिकाद, मनुष्याणां, तत्रायागोपालमवधीरित-
विरूढाविरूढविभागानां सांसचक्षुषा प्राज्ञोद्भूदिति भावः ।
एवमवतरणनयनविषयत्वयोने केवलमाराधयत्वमेव प्रयोजनम्,
किंतु तदनुभवेऽपीत्यभिप्रायेणाह—**परावरेति** । पराः उपा-
सनसमर्थं ब्रह्मलक्ष्मीमात्रादयः; अन्तरास्तु आभीरप्रवृत्तयः ।
निखिलजन इति खीपुंसादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम्,
‘पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्’ [रा. अयो. ३।२९] इतिवत् । दिव्य-
चेष्टितानि नवनवीनप्रयत्नादीनि । एवं विशेषणद्वयं साधुपरित्राण-
प्रकारविशेषतयाऽभिहितम् ।

अथ साधुपरित्राणावृष्टिर्हं दुष्कृतिवशात्तत्राकारं प्रपञ्चयति—
पूतनेति । भगवतो क्लेशप्रत्याघातैस्तत्कृत्वात्वात् **तत्पुण्यमु-
ष्टिकादिह नमन्येतत्कृतकृत्यायापताम्** । पुनः साधुपरित्रा-
णान्तर्गतं भोग्यतां दर्शयति—**अनवधिकेति** । प्रिय-
तमस्वरूपदर्शनं धारकम्; तत्चेष्टितदर्शनं पोषकम्; तेन
सहालापिः भोगप्रकारः इति नयनविषयत्वचेष्टितालोकनादि-
विमाननिर्देशाभिप्रायः । दया स्वाध्यायनिरोधेना परतुःखनिराकर-
णेच्छा; सौहार्दे द्वैतिषित्वम्; अरागः प्रीतिः । एवं साधुपरि-
त्राणं तदौपरिषं तुष्कृतिनाशनं चोक्तम् । अथ धर्मसंस्थापनं
आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन देशकालविप्रकृष्टानामपि परम्परयाऽनुया-
द्वेकगोपदेशेन च दर्शयति—**निरतिशयेत्यादिना** वाक्यश-
रेण । एतन्नाशितं ‘परित्राणाय’ [गी. ४।८] इति श्लोकं
व्याख्यास्यते । तत्र हि साधूनां लक्षणहर्षभावादिकमुक्तत्वा-
न्तन्त्रमेवमुक्तम्—मत्स्वरूपचेष्टितवाग्लोकनालोपादिदाने तेषां
परित्राणाय; तद्विपरीतानां विनाशाय च, क्षीणस्य वैदिकस्य
धर्मस्य मदारारधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च,
देवमनुष्यादिरूपेण ‘युगे युगे संभवामि’ इति उपदेशतो धर्म-
स्थापनं व्यासादिमुखेनापि कर्तुं शक्यम् । आराध्याकार-
प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वेनैवावश्यकतयापि मिति भावः । ब्रह्मा-
न्तरकरणप्राप्त्यनुपपत्त्युपदर्शनतया सौन्दर्यसौशील्ययोरुपक्रमः ।
परमभागवतान् कृत्वेति भावद्वयकिल्ब परमनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एवं प्राचीनमभ्यवहारितस्य श्रीमद्गीताध्यापदेशेन सङ्गतिः प्रद-
र्शिता । **पाण्डुनयनयुद्धप्रतोस्ताहवयज्ञेन** इति तु भार-
तकथासङ्गतिः । अथ व्याजशब्देन ‘अस्यानल्लेहास्त्रस्यमाधर्म-
वियाकुलम् । पार्थं प्रपन्नद्विषस्य शास्त्रावतर्णं कृतम्’ [गी. सं.
श्लो. ५] इत्यत्र ‘उद्दिश्य’ इति पदस्याभिप्रायो विवृतः । **परम-
पुरुषार्थे**—इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम् । तेनात्र
भूमविधायामिवात्मातुभयोक्तिरप्यैवार्थोक्तिरनुभवदुर्भावपेक्षया
निष्कटपक्षान्नापनयेति सूचितम् । **मोक्षसाधनतया** इति साध्य-
साधनभावनिर्देशेन संसाध्यात्मन एव नित्ययुक्तिं वदन्तो निरा-

कृताः । वेदान्तोदितं वेदान्तविहितम्, न तु वेदान्तोत्पादित-
मित्यर्थः । एतेन अभिविज्ञानवादिनो निरस्ताः । वेदान्तोदि-
तस्यापेक्ष्योपहृष्टमत्र क्वित इति भावः । **स्वविषयमिति**—
मोक्षार्थोपासनवाक्यानां अनन्यपरतया साक्षात्परमपुरुषाराधन-
विषयत्वमेव । अथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु क्षेत्रादिभिः स्वस्य
सुखसुपास्यत्ववन्नेऽपि क्षेत्रेन्द्रान्त्याभिषुद्धं परमात्मैवोपास्य
इति 'शास्त्रदृष्ट्या तुपदेशो वापरेववर्त' [ब्रह्मसू. अ. १.१।३१]
इति सूत्रकारैरेव प्रतिपादितमिति भावः । एतेन वेदान्तोदि-
माहात्म्यवादिनो भगवतः 'स्वसुगुणाविष्कवाद्योषो नात्र सूता-
र्थसंशितः' (का. द. प्र. प.) इति सूचितम् । **स्वविषयम्** इति
भक्तियोगस्य सिद्धसंगमप्रतिपाद्यानुबन्धित्वमपि दर्शितम् ।

रा० भा०—तत्र पाण्डवानां कुरुणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरो जग-
दुपकृतिमर्त्यं आश्रितवात्सल्यविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार । एव-
मर्जुनस्योत्कर्षं ज्ञात्वाऽपि सर्वात्मनाऽन्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुद्धत्सया [सुयोधनविजये संदि-
हानः] सञ्जयं पप्रच्छ ॥

वे.ता.चं.—एवं शास्त्रं संगमस्य, शास्त्रोपोदातं संगमयितुं
पाण्डुतनय इत्यादिना सूचितं पूर्वज्ञानान्तं प्रकटयन्, सारथित्वे-
नावस्थायाचार्यकृत्यकरणे अतारकत्वशङ्कां च नाप्यति-तत्रेति ।
तत्र प्रथमं भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारोत्तरः । यद्वा तत्र युद्धे
प्रारब्धे इत्यन्वयः । भक्तियोगावतरणस्यावबुद्धोत्साहवविषय-
भूते युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः । भगवतोऽवतारस्यायामपि पूर्ण-
स्वस्वाच्छान्यादिकं वात्सल्यारिमुखसाध्यायकृच्छकर्मज्ञानस्य
गुरुत्वात्प्रादिकं च प्रदर्शयितुं स भगवान् इत्याहुकम् । **स**
भगवान् पुरुषोत्तम सर्वेश्वरेश्वर इति वक्तुमिः पदैः
स्वस्यगुणवैलक्षण्यं विमृश्यादितिपादनेन परत्वंग्रहः । सर्वेश्वरे-
श्वर इत्युच्येन 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' इत्यादिवचनोक्तं स्वा-
च्छन्द्यं जातुदुम्बित्वं च ज्ञापितम् । **जगदुपकृतिमर्त्यं**
आश्रितवात्सल्यविवश इति सौलन्यसंग्रहः । अविप्रलम्भ-
कत्वं चानेन व्यञ्जितम् । 'जगतासुपकाराय' [वि. पु.
१।७।७२] 'जगदुपकृतिमर्त्यं को विनेतुं समर्थः' [वि. पु. ५।
३०।८०] इत्यादिकमिह स्मारितम् । जगदुपकृतिमर्त्यत्वेऽप्यु-
त्कृष्टवर्तिनं परित्यज्य निष्ठसाराध्याधिकृत्यं विमर्शं कुरुते इत्य-
त्रोक्तं आश्रितवात्सल्यविवश इति । पार्थं रथिन-
मात्मानं च सारथिमिति अगच्छं पार्थसुल्लक्ष्णत्वे स्वय-
मेवावस्थापय आत्मासमुत्कृष्टं निष्ठकृत्यत्वं चकारेति भावः ।

प्रधानविधेयांशानिष्कर्षाय भक्तियोगम् इत्युक्तम् । ज्ञानकर्मा-
नुष्ठहीतत्वं ज्ञानकर्मसाध्यत्वम् । एतेन ससुखादिपक्षा निर-
स्ताः । वैराग्यस्य गीतापेक्षसंग्रहलोके पृथगुक्तस्यापि निशङ्का-
नुप्रविष्टत्वादिहातुक्तिः । एवमुपायोपेयात्सकसुभयमपि शास्त्र-
प्रतिपाद्यमिति संग्रहोक्ततात्पर्यमुक्तं भवति । **मोक्षसाधन-
तया वेदान्तोदितं भक्तियोगम्** इति वचनात् उपासन-
स्यावाचीनब्रह्मप्राप्त्यादिसाधनत्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्ष-
साधनत्वं च वदन्तः प्रयुक्ताः । ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां
भक्तिरूपविशेषे पर्यवसानमिति च भावः । एतच्चालिखितसूत्र-
त्रयं भविष्यति ।

पार्थशब्देन वात्सल्यौपासिकलौकिकसम्बन्धविशेषोऽपि सूचितः ।
पितृत्वसा हि पृथा भगवतः । सर्वलोकसाक्षिकमिति—
न चास्ते निष्ठकृत्यं सापन्नप्रो रक्ष्ये कृतवान् ; जत इदमपि
आश्रितवात्सल्यस्य नैरपेक्ष्यस्य अपांथापवाद्यसम्भवस्य च लिङ्ग-
मिति भावः । यद्वा सर्वेषां स्वसमाधायणेन पुरुषार्थलोभाय
स्वस्य बाह्यैकसमधिगम्यमाश्रितपारतन्त्र्यं सर्वलोकप्रत्यक्षं चकार-
रेति भावः ।

अथ 'त्वां शूलरूपः' इत्यादिकमेपागतन्यसाधारणशीलरूपव-
रितपरमसत्त्वप्रबलशालदेवतापारमार्थ्येवेदिशान्तनवसञ्जयादिवच-
नैरप्यानुप्रकृतौनां यथावद्वगन्तुमशक्यत्वात् प्रदर्शयन्, गीतोप-
निषत्सत्तावनार्थं प्रथमश्लोकमवतारयति—**एवमिति** ; प्रियः
पतिरिखादिना पूर्वोक्तप्रकरणेख्यः । **सर्वात्मनेति**—न केवलं
चक्षुषा, परेष्टेह चक्षितमजानता मनसाऽपीत्यर्थः । एवंविधमन्त्र्यं
सुयोधनविजयाभिलाषेण प्रप्रे हेतुः । 'सामकाः' [गी. १।१]
इति प्रथमोक्त्या समकारेण, 'यत्र योगेश्वरः' [गी. १।८।७८]
इत्यादिप्रतिवचनप्रक्रियया च सूचितं प्रष्टुमिष्टार्थं दर्शयितुं
सुयोधन इत्यादिकमुक्तम् । **सञ्जयमिति**—व्यासप्रसादलब्ध-
सकलभारतसमस्तान्तान्ताशास्त्रकारं 'युद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्रा-
द्वेष्टि जनादीनम्' [म. भा. उ. प. ६।८।७५] इत्यादिवादिनम् ;
एवं यथाशर्दशित्वयथादृष्टार्थवादितामन्यामतसततया निर्णीत-
मिति भावः । **पप्रच्छ** समस्तज्ञानान्तमिति शेषः ॥

आनन्दतीर्थकृत- (माध्व-) भाष्योपोदातः ।

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् । परिपूर्णं गुरुं श्रान् गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥ १ ॥

जयतीर्थमुनिविरचिता प्रमेयदीपिका ।

गुणगणनिलयं पतिं रसाया जगद्वदहनं च वासवोऽमुग्रम् ।
सुनिष्ठलुप्तलक्षं च पूर्णबोधं गुरुमपि परमुग्रं च मे बन्धे ॥ १ ॥
आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् ।
व्याख्यास्ये भगवद्गीताभाष्यं तत्कस्यावलात ॥ २ ॥

प्रारम्भितविरचितादिप्रयोजनं समुचितविशिष्टदेवतागुरु-
प्रणामं ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां वादौ निबध्नाति भगवान् माध्वकारः—
देवमिति । अत्र देवशब्दो देवतासम्बन्धार्थः । प्रतिपाद्यसह
विरचानाच्च भगवद्गीताया इति लभ्यते, तेनेदानीं नारायणस्य

प्रणामे सन्निवृत्तमात्रे, अज्ञानपारतन्त्र्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण सर्वदा सर्ववत्त्वानां वर्जितं परितो देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमात्रेण । परमेश्वरस्य भगवतो भाव्यकर्मस्य विष्णुरिष्टवदेति प्रसिद्धमेव । यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न परेषामिव जीवत्वनिर्विशेषत्वादिरूपेण । किंवा सर्वदोषवर्जिततया परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति—आन् व्याप्तान् । अत्राभेदः पुराणविध्याः शास्त्रासिद्धकृदित्यकारस्य तन्नामसुपाद्गद्वचनं च गौरवादेव । गीतेति भगवद्गीतैवाभिप्रेयते । “मुख्यमुख्योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायात् यथापि बहूनां गीता, शास्त्राहं तद्वचने, तथापि श्रोतॄणां संदां मतिमेवेत्या-

आ. मा. भा.— नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिन्नहस्तेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार ।

ज. प्र. दी.—तनु प्राधान्येन व्याख्येयताप्राप्त्याये अधिकारिविषयप्रयोजनानिमित्तं धर्ममाश्रित्ये च सति संभवति तत्कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्यादिकम् ? सति वा तस्मिन् तथाविधप्रयत्नपरिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुरित्याद्यर्थे महाभारतसंगतत्वाद्भगवद्गीतायास्तस्य प्रामाण्यादिसिद्धौ तस्या अपि तत्सेतस्य तीक्ष्णशायवन्महाभारतस्य प्रामाण्यादिकं साधयितुमाह—**नष्टधर्मज्ञानेति** । किमनया कृदित्कथा ? प्रथमगीताया एव प्रामाण्यादिकं साध्यताम् । मैवम्, महाभारतयामात्रायद्यवधिगतवाचनस्वरूपप्रामाण्यादेरसंभावनाप्रसूतत्वेन साधयितुमशक्यत्वात् । यत्को ‘संभावितः प्रतिज्ञायाः अर्थः साध्यत हेतुना’ इति । नष्टशब्दोऽदर्शनवाची, नञ् अदर्शन इति स्मरणात् । धर्मो निवृत्तिलक्षणः । ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परं तत्त्वं वासुदेवाख्यं अपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते । लक्षणायां च प्रयोजनम् । यथा धर्मो ज्ञात्वोत्पान-

ल्पमेवोच्यत इति भावेनोक्तं **लेशात्** इति । इत्थंभूतलक्षणाधर्तृतीयांतात्तसिः । अर्थशब्देन सर्वार्थग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां भाष्ये चादर्शनाद्व्यंयेयं प्रतिज्ञेति मंदार्थकानिरासायैदमुदितम् । नन्वस्तु नमस्कारग्रन्थं शिष्यशिक्षणार्थं, प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रंथे निवेचनाया ? उच्यते—बहुभिर्व्याख्यातुमिर्भवद्गीताया व्याख्यातत्वाद्व्यर्थमिदं भाष्यमिच्छाशंकारितसं प्रयोजनमस्याः अन्यैः स्वपक्षनिक्षिप्तहिभिः स्वामिप्रायो भगवद्गीतायैत्वेनारोप्योक्तः, अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात् । नचात्र यतिमंगो दोषः, तस्य काव्यविषयत्वात् । शास्त्रे य उपाधिर्गति साध्ये संबंधविशेषेण इत्याद्यभिस्तुत्वाक्ये दर्शनादिति ॥ १ ॥

दनीयो न तेषाम्, किंतु ज्ञानपरंपरेषु तद्विषयासुष्टेति ज्ञापनम् । लोक इति सज्जनो विवक्षितः । नष्टे अदर्शनं गते वर्मज्ञाने यस्य तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः । यथापि ‘सृष्टिग्रहो’ [अष्टा. १। १५८] त्यादिना कृपालुचरप्रत्ययो न विहितः तथापि व्याकरणांतरबलादवगतकथः । कलशवाची आलुशब्दः । कृपापूर्णकलशैरित्यर्थः । मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोर्दर्शनास्ततरे हिंक्षयमानान् सज्जानानवलोक्य उत्पन्नकृपैरिति यावत् । अन्यपदार्थानां देवानां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरिति यद्विशेषणं तत्रसिद्धप्रभावानामपि भगवदतिरेकान्नाक्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युपलक्ष्यते । समकक्षत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणं, एतच्च पूर्वोक्तोत्तरेण च संबध्यते । ज्ञानप्रदर्शनायार्थितो ज्ञानप्रदर्शना यावततरेति । भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसंपन्नो नारायणो व्यासरूपेणावततारित्यर्थः ।

आ. मा. भा.— ततश्चेष्टानिष्ठप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनादेर्धातुज्ञानाच्च संसारे क्रिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदाद्योपपृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाहानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थमहाभारतसंहितामचीकृत्यत् ।

तत्त्वोक्तम्—लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम् । वेदार्थज्ञमयीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ॥ ११ ॥

अवेक्ष्य प्रार्थयामाहुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् । ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ॥ २ ॥

अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् । केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ॥ ३ ॥

वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् । भारते पञ्चरात्रं च मूलरामावर्णं तथा ॥ ४ ॥

पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नः शास्त्रपुङ्गवः—इति नारायणाष्टासरकल्पे ॥

ब्रह्माऽपि तन्न जानाति ईशत्सर्वोऽपि जानति । बह्वर्थमृषयस्तनु भारते प्रवदन्ति हि—इत्युपनागरदीपे ५

ब्रह्मणैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।

यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजंतुभिः—इति नारदीये ॥ ६ ॥

ज. प्र. दी.—ततः किं प्रकृत इत्यत आह—ततश्चेति । तस्मादर्थज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णत्वादेव अवतारानंतरमेव वा विजातीयव्याप्यव्यवधानमतेरेणेति यावत् । धर्मज्ञानप्रदर्शनाय महाभारतसंहितां महाभारताख्यं शास्त्रमचीकृत्यत् समर्पितवान्, व्यास इति संबंधः । धर्मोऽज्ञानमपुस्यार्थं कथं शास्त्रप्रयोजनमभिप्रेतवानि-

सत उक्तं धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सज्जनानां मोक्षो भवेदित्यभिप्रायेणेति । अत्र ज्ञानशब्दो मुख्यार्थे एव । ग्रंथनिर्माणे भगवतः किं प्रयोजनमित्यत उक्तं—**कृपालु** इति । संसारे स्वमायिके मोक्षार्थे प्रयत्नः भावीयकाण्योपनिषत्तार्थप्रवक्तव्य इत्यत उक्तं इष्टानिष्ठप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् संसारे **क्रिश्यमानानां**

मिति । मोक्षस्य पुण्यार्थतासमर्थनार्थं बाधिविप्रतिपक्षे तत्त्वस्वरूप-
निर्धारणार्थं चैष्टव्यस्तुक्तम् । आत्यंतिकेति चोपस्कतेष्वयम् । साधनं
च धर्मज्ञानरूपम् । ननु वेदानामुद्धृतत्वात्तत्र एव धर्मादिप्रतीतिस्त-
न्नास्ति भारतनिर्माणेन ? इत्यत उक्तं सर्ववेदादौति । अनेन वेदा-
धिकारिणां वैयक्तिकानां पुरां वेदाधिकारिणां पुरां भारतमिति सूच-
यति । वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तन्निर्माणं युक्तमित्याहा-
यनाह—वेदेति । तदनेन परमादितमूल्यान्माहाभारतस्य प्रामा-
ण्यम् । धर्मः परमपरं च तत्त्वं विषयः । तज्ज्ञानं चावतत्प्रयो-
जनं, मोक्षः परमम् । सज्जनाबाधिकादिषु इत्युक्तं भवति । नष्टधर्मे-
त्यादिना बहुशो विषयप्रयोजनाभिधानेन तयोरनन्यत्वमन्यत्वं
सूचयति । यदभावात्सत्तां संसारहेतुं यदर्थं देवतानां प्रार्थनं
यदर्थं भगवतोऽवतारः तद्वारतनिर्माणेव पर्यवसितमिति । एते-
नैतदपि अयुक्तम्, यदाह—भास्करः । शास्त्रप्रयोजनाभिधाने
प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानसंगतम् । इति संकरः । कृष्णवता-
रपुरस्कारेण गीतायाः संगतिमाह—तदतिक्रमेण व्यासावतारपु-
रस्कारो को हेतुरिति चेत्, कृष्णस्य बलकायत्वेन ज्ञानोपदेशस्य
प्राप्तिकत्वं व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति वेदादिसंवा-
देनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाह—सर्वेति । नैता-
वता वेदादिसमं भारतं किंतु तदनुकार्यस्यापि प्रतिपादनेन
ततोऽधिकमिति भावेनाह—तदिति । तर्हि निर्मूलत्वे-
नाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्तं—ईश्वरेति । ज्ञानदृष्टो ज्ञान-
विषयीकृतः सर्वज्ञस्य द्वादिति स्मरुणार्थं स्वेत्यनुक्त्वा ईश्वरे-
त्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कुतः प्रामाण्यमित्यत उक्तम्—केचलेति ।
इन्द्रियाद्यनपेक्षम् । अनेन सत्त्वग्न्यन्येषु ग्रंथेषु किमेतद्व्याख्याने-
नेति परिहृतम् । ननु नष्टधर्मत्यादिना भेदान्प्रतीतिं निर्मितमिति
सूचितम् । ते च वैकदेशार्थमपि शास्त्रमराकास्तत्कथं सर्ववेदा-
युक्तायुक्तार्थवतोऽस्य प्रणयनम् ? येनम्, ब्रह्मादीनामन्यत्राधिका-

रित्वात् । यथोक्तं 'वेदोत्तमं तत्र विद्यातुलंकरप्रधानकैस्तनुसुखतः
सुरैः श्रुतम्' इति । कथमेतदुभयमित्यत आह—सर्वेति । रूपशब्देन-
ऽभिधेयार्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' [अथा. १।१।६८] इत्यत्र रूपशब्देन
प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्तये स्वमित्युक्तत्वात् । स च व्याधा-
तपरिहारायैः सामान्येन द्वयर्थं भारतं, तत्रैकोऽन्येः सर्वप्राणिनामव-
गाहः, अपरः सर्वप्राणिनां नावगाहः, किंतु केचिदेवेति न कश्चि-
दोष इति । अनवगाहस्तत्प्रायं हेतुमाह—परोल्लेखेति । परोल्लेख-
तत्प्रायः । ननु धर्माद्यनेकविषयत्वेऽस्य कथमेकवाक्यतेत्यत आह—
केचलेति । केवलमेव भगवत्स्वरूपं परं सुखप्रतिपाद्यं यस्याः
सा तथोक्ता । धर्मादिकं तु तादर्थ्येनामुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः ।
भगवत्प्रतिपादनं च न सङ्गोर्णतया अपि तु निष्कृष्टत्वेति ज्ञाप-
नाय स्वल्पेऽयुक्तम् । कुत एतत्प्रतिपत्त्यमित्यत आह—तच्चो-
क्तमिति । सदेतत्प्रत्ययैत्यादिनोक्तं तत्रोल्लेखे इत्याद्यागमचतुष्टये-
नोक्तं च । न केवलमस्माभिरुच्यते "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
बहुलम्" [अथा. ६।३।१२२] इत्यतोऽधीकारेति दीर्घः । क्षिया-
विक्रमिति लोपस इयम् ॥ १ ॥ व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वैव
विलंबमकृत्वा अभुत्वा मूलरूपेण चेति वा, तेन व्यासरूपेण ॥ २ ॥
अन्यावताररूपैश्च ॥ ३ ॥ परमतिशयेनोक्तम् । कोऽसौ पञ्चमो वेद
इत्यत आह—भारतमिति । पञ्चमवेदाख्यः शास्त्रपुञ्ज इति सम्भि-
न्नः प्रभिन्नः । अथवेति शास्त्रपुञ्जः स च संभिन्नः एकार्थतया सङ्गत
इत्यनेकेष्वपि श्लेषकेकवचनमिति योज्यम् । अत्र पंचरात्रं नाराय-
णवतारेण कृतम् । मूलरामायणं हृष्यधीनवतारेण कृतम् । आदि-
भागवतं मूलरूपम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मापि बृहस्पतिरपि, कृत्स्नमिति
शेषः । सर्वोऽपि जनां ज्ञानाति जानाति । बह्वर्षमिति प्रतीतिः ।
भारतं चापीति पूर्वोक्तेन समुच्चयः ॥ ५ ॥ दश अवतारा येषु
ते तथा । ते अथां येवेति विग्रहः ॥ ६ ॥

आ. मा. भा. — भारतं चापि कृतवान् पञ्चमवेदमुच्यम् । दशावतारं सर्वत्र केवलं विष्णुवोचकम् ॥ ७ ॥

परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं च यत्—इति स्कान्दे ।

यदि विद्याचतुर्वेदान् सांगोपनिषदान्निजः । नचेत्पुराणं संविद्यान्वैव स स्याद्विचक्षणः ॥ ८ ॥ [म. भा. २।८२]
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रचलिष्यति ॥ ९ ॥ [म. भा. १।१७]
मन्वादि केचिद्वृत्तवत् ह्यास्तीकादि तथाऽपरैः । तथोपरिचाराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ॥ १० ॥ [म. भा. १।५२]
भारतं सर्ववेदाश्च तुल्यमारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्कृषिभिश्च समन्वितैः ॥ ११ ॥

व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महस्वाद्धारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ १२ ॥ [म. भा. १।५२]
निरुक्तमस्य यो वेदः सर्वपापैः प्रमुच्यते । यदिहास्तितदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित् ॥ १३ ॥ [म. भा. १।७३]
'विराटोगोसारवान्' [म. भा. १।८९] इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया ऋषिसम्प्रदायात् 'को हन्यः
पुण्डरीकाक्षान्माहाभारतकृज्वेत्' [वि. पु. ३।१।५] इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्प्रायस्तुपपत्त्या नारदा-
ध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते । कथमन्यथा भारतनिरुक्तज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः ? प्रसिद्धश्च सोऽर्थः ।

ज. प्र. द्रो.—याजकादेराकृतिगणत्वाद्विष्णुबोधकमिति
समासः । कर्णार्थवर्धनेन वा समासः । पञ्चद्रष्टव्यं कः ॥ ७ ॥
उत्तममित्युक्तत्वेव विवर्णं वेदादप्युत्तममिति । एतेषु वाक्येषु
यथासम्भवं पूर्वोक्तयोऽन्यतन्मयः । 'यदि विद्यात् इत्यादिभारत-

वाक्यपर्यालोचनया चोक्तं तदवसीयते इति संबंधः । क्तवारश्च ते
वेदाथेति विशेषणसमास एवायं, न द्विष्टः । अंगानि च उपनि-
षद्भांगोपरिषद्मिति समादाद्वन्द्वः । तेन "द्वन्द्वानुच्युततात्स-
माहारे" [अथा. १।४।१०६] इति समासोक्तोऽकारः । ततो बहु-

वीरिः ॥८॥ प्रचलिव्यति प्रवाक्षयिष्यतीति ॥९॥ १० ॥ ११ ॥
भारत्वादिख्येन मत्वं तत्रस्य इत्युक्तं भवति ॥ १२॥ १३॥

भारतप्रामाण्यमङ्गीकृत्यैतद्वदन्गीकुर्वामि प्रतीदमुक्तम् ।
युक्त्यनुवृत्तानेन विनाभिप्रेतार्थोऽन प्रतीयतेऽतः पर्यालो-
चनयेत्युक्तम् । अनुसन्धानप्रकारं च क्लेशेन दर्शयिष्यति ।
कृष्णोऽपि वैरोपायनारीनां संप्रदायात् शिष्येभ्यः प्रदानाच्चैत-
दवसीयते । न हि प्रामाण्यदिरहितकृष्यादयः शिष्येभ्यः श्रेयसे
व्याकुलुरिति बुज्यते । 'को ह्यन्यः' इत्यादिपुरापलक्षणप्रबंधांत-
गतवाक्यान्ध्यातुपपत्त्या च तदवसीयते । अर्थांतरेति विशेष-
णस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । वाक्यस्योक्तार्थं सामर्थ्या-
भावात् अन्यथातुपपत्तयेत्युक्तं, तच्च प्रदर्शयिष्यते । नारदस्या-
ध्ययनमन्याख्यानादिदिल्लिङ्गोक्तार्थोऽवसीयते, कृषिसंप्रदायादिख्य-
मेनैव गतमेतदिति चेत्, न; कृष्णोऽगृहस्थत्वेन परार्थोऽन्यवि-
षयोपि व्यवहारः कर्षचिस्त्वामन्येतापि । नारदस्य तु परमहंसस्य
स्वार्थोपि व्यापारोऽन्यविषयो न भवतीति ज्ञानार्थत्वात्, अत
एव संप्रदायादिख्ययनेति चोक्तम् । तद्वक्तृपर्यालोचनयेत्यु-
क्तम्, कीदृशी सा पर्यालोचनयेतो क्लेशेन दर्शयति-कथमिति ।
महत्वादिति वाक्ये भारतत्वं तत्त्वज्ञानसर्वपापक्षयोऽभि-
धीयते, न तु भारतस्योक्तमत्वं साक्षात् । तथापि पर्यालोचनया
पश्यत एव । यथा हि नारायणादिमगवश्रामनिरुक्तिज्ञानाद्भवन्पाप-
क्षयोऽभिधेयस्य सर्वोक्तमत्त्व एव तथाऽयमपि । अन्यथा भारतस्य
सर्वसांख्योक्तमत्त्वाभावे कथं तच्छब्दनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपाप-

क्षयः स्यात् ? शब्दांतरनिरुक्तिज्ञानेन तदभावादिति । स्यादेतदनु-
मानम्, यदि हेतुक्रतोऽर्थः प्रमितः स्यात्, न चैवम्, अयथाश्रय-
साया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धिरित्यत आह-प्रसिद्ध-
श्चेति । धियां तावत्प्रामाण्यं स्वतः, बाधकादप्रामाण्यं, न चात्र
तदस्ति । अर्थवानां च भाषिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येव । अतो
हेतुक्रतो योऽर्थो भारतस्यनिरुक्तिज्ञानेन सर्वपापक्षयः स प्रसिद्धः
प्रमित एवेति । सर्वपापक्षये तदेव मुक्तिः स्यादिति चेत्, तर्हि सर्व-
शब्दार्थ एव संकोच्यतां, न तु सर्वो वाक्यार्थः ।

एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि । तथा हि-
'यदि विद्यात्' इति वाक्ये यद्यपि भारतं नोक्तं तथाप्युत्तरेतिहास-
शब्देन गृहीतत्वात्पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते । न ह्यवक-
स्योपपादनं युक्तम् । तद्वत् भारतस्य वेदादर्थज्ञानोपायतोऽनेन
सिद्धयति । अचेतनत्वपर्यालोचनया विभेतीत्येतद्विनेतीव
स्वमर्थमंतर्धापयतीति ज्ञेयम् । यद्यपि मन्वादीत्येतदापाततो न
प्रकृतं क्रमप्यर्थं प्रत्यापादयति, तथापि भगवत्पादैरन्यत्रोदाह-
रस्य एतद्वाक्यान्तरुपावाक्यस्यानुसंधाने भारतस्य भगवत्प-
त्वादि गमयति । तुष्टारोपेण भारतत्वं च प्रतिनिधित्वारोपणाद-
नीयम् । 'यदिह' इत्यस्य स्तुतिपदकोपपत्तये तदेवान्यत्रेति व्या-
ख्याने सर्ववेदाद्यर्थोऽप्युद्धितवादिर्कं सिद्धयति । 'विराट्' इत्येत-
त्पूर्वोत्तरवाक्यानुसंधानेन भारतस्य कल्पतत्त्वात् प्रतिपादयद्भग-
वत्स्य सर्वपुरुषाथेहेतुतां गमयतीति ।

आ. मा. भा.—कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते ? ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः । न च
कर्तुरेव । इतरत्रापि साम्यात् । तत्र च वासुदेवाजुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसंग्रहां भारतपारिजात-
प्रयुभूतां गीताष्टपनिबन्ध । तत्रोक्तं—'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि
त्रैयं पाठ्यं च तद्वयम्' इति महाकौर्म्ये ॥ 'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यादि च ।

ज. प्र. टी.—को ह्यन्य इति पुराणवाक्यस्यान्यथातुपपत्त्ये-
त्युक्तं कीदृशी साम्यात्तुपपत्तिरित्यत आह-कथमिति । अन्य-
थेति च वरीते । अन्यस्येति व्याख्येन तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा कर्तु-
मिति द्व्योगे कर्तारि 'न लोकाव्ययः' [अष्टा. २. ३. ६९]
इति प्रतिषेधश्च नञ निर्विड्गमनिलमिलनिलः । अत एव
तोऽनुक्तुक्रुतोऽर्थो योऽर्थः इत्येते । 'सूर्यस्योदेतोः' कूरस्य
विरुप इति [११. भा. १९४८] । को ह्यन्य इति
वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणाजनेन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते ।
तत्कथमन्यथा केवलेष्वरानहर्थाद्युपपत्त्याभावेन बुज्यते । तथा-
पि विधानामन्यैः कर्तुं शक्यत्वस्य दर्शनादिति । नन्वन्यैः कर्तुम-
शक्यत्वमिति हेतुपरिहः । को ह्यन्य इति वाक्यस्याविद्यमाना-
र्थस्तुतिपदकोपपत्तिरित्यत आह-प्रथमांतरेति । अविद्यमाने-
त्यतः परमर्थशब्दोऽप्युदाहार्यः । इदं वाक्यमिति शेषः । यद्वा
स्तुतिगुणोक्तार्थः । अत्रोच्यते इति शेषः । अत्र नार्थशब्दाध्या-
हारः । अनेन प्रागुक्तस्य अर्थांतरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
इयं च सम्भावनालुकिता । निश्चयमुक्तिस्तु चञ्चदसुचिता । बाध-
करहितवाक्या । ननु भवेद्यत्र भारतस्यान्येन कर्तुमशक्यत्व-

लक्षणा स्तुतिरुच्यते, न चैवम् । 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं निदि-
नारायणं परम्' [] इति भारतकर्तुर्व्यासस्य नारायणल-
क्षणयाः स्तुतिरुपक्रमात् ।

उत्तरत्र तत्त्वैवार्थस्योपपादनमित्यत आह—न चेति ।
कर्तुरेवात्र स्तुतिरुच्यते इति न वाच्यम्, किंतु भारतस्यापि ।
कथमिति चेत्, अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणस्य श-
ष्यते । कृष्णद्वैपायनमिति पूर्वार्थः प्रतिज्ञास्यः, को ह्यन्य इति
द्वितीयार्थो न्यतिरिक्तव्याप्तेः प्रतिपादकः । अनुक्तो हेतुर्न्या-
सिवचनसामर्थ्याद्वाहः । तत्र न तावदर्थयुक्तत्वं हेतुः । कुत इत्या-
आह—इतरत्रापि । अथकृतस्य नारायणस्य दितरत्रापि साम्या-
दन्यैकांत्यप्रसंगात् । नापि भारतत्वं कुत इत्यत आह—इत-
रत्रापि । अथविशेषकर्तृत्वेन भारतत्वस्य साधनस्य इतर
कालिदासादावपि साम्यादितिप्रसंगात् । तन्मात्रानारायणद्वयेन
कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमत्र हेतुः । न चासावतिदः ।
भारतस्य तथात्वादित्युक्तम् । व्याप्तिप्राप्त्यं च तदभिप्रायं मंत-
व्यम् । तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्न विगम्यते ? अथान-
वगमेयार्थादवगमादिति ।

अस्त्वेवंविधं भारतम्, व्याख्यसितावास्तु गीतायाः किमायातमित्यत आह—तत्र चेति । तत्रैवंविधमाग्यानुयेते भारते गीतासुपनिबन्ध व्यासः, किमयं गीतायाः प्रामा-
ण्यादेः संभावना उत निश्चययुक्तिः ? न द्वितीयः, तथात्वे कळि-
गोपदेशादित्थं तत्प्रसंगात् । अनुवादोऽप्याविति चेत्, अयमपि
तथैव । आये निश्चायकं वाच्यमित्यत उक्तं—वासुदेवेति ।
संवादं रूपयतीति संवादरूपा । तथापि भारतेकदेशांतरप-
रिहारेणस्या एव व्याख्याने को हेतुरित्यत उक्तं—सर्वेति ।
सर्वभारतार्थस्य संग्रहो यस्यमिति गमकत्वात् व्यधिकरणो
बहुव्रीहिः । एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारते व्याख्यातप्रारं
भवतीति भावः । नैतावता भारतसमा गीता, किंतु ततोऽधिका
चेत्याशयवत्ताह—भारतेति । कुत प्रोक्तित्यत आह—तच्चो-
क्तमिति । सर्वशास्त्रेषु वरं तदेवमाप्तमुक्त्वादिना प्रामाण्याद-
मादिप्रतिपादनेन सविषयत्वान्मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्सद-
धिकारित्वाहुर्गोमार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितं; तत्र ज्ञान-
मेव केवलं मोक्षसाधनम्, धर्मस्तु ज्ञानात्प्राप्तुल्लितोन्तःकरणशु-

द्धयादिद्वारा ज्ञानं जनयन् मोक्षसाधनम् । ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानं-
दोत्कर्षहेतुस्त्विदं विषयप्रयोजनयोः संबन्धोऽभिमतः । केचित्तु
ज्ञानोत्तरकालं धर्माशुशानमेव नास्तीति ब्रुवते, अन्ये तु ज्ञानकर्म-
समुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारंभः, न धर्मादि-
प्रतिपादनार्थः, तदर्थानां भन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशा-
स्त्राणां च प्रतिकालं विद्यमानत्वादित्याक्षते, तदुभयं निराक-
रुंसाह—सहीति । स गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने उप-
यांतो ज्ञानात्प्राप्तुल्लितः, ब्रह्मणः पदवेदेन जाते अनुल्लितः उप-
यांसः उपयांससुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवन्नैवोक्तम् । उदाहरि-
ष्यते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि । न च गीतायां तथाविधमे-
कमपि वाक्यं दृश्यते, तथा च वक्ष्यते । भन्वादिशास्त्राणां विद्य-
मानत्वेन धर्मादिरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्यः, श्रुत्या-
दिप्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात् । तत्र च न स्फुटं प्रतिपादनमिति
चेत्, न; सम्मम् । यथोक्तं वेदाद्वैज्ज्ञानाभेति । तस्माद्यत्कि-
ञ्चिदेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति ।

पैशाचमाध्योपोद्धातः ।

*सर्वं रसं गृह्यविद्वरासमो नागामरावेगरविं शमन्तरा ।

वेलासरस्तीरकराजहंसः श्लोकामृतं सप्तशतेन पूरितम् ॥ १ ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रपेत्रैकपाणये । ज्ञानसुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ २ ॥

करमलनिर्दिशितात्ममुद्रः परिकलितोन्नतबहिर्बच्चुडः ।

इतरकरशूहीतवेत्रतोत्रो सम हृदि संनिधिमतानोतु शौरिः ॥ ३ ॥

सारधमर्चुनस्याऽऽदौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ । लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ४ ॥

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने । सकृद्रीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥ ५ ॥

अकृत्यमपि कुर्वाणो मुञ्जानोऽपि यथा तथा ।

कदाचिन्मरकटः दुःखं गीताध्यायी न पश्यति ॥ ६ ॥

वेदोदधिप्रमथितं वासुदेवसमुद्धृतम् ।

सन्तः पिबन्ति सततं गीतामृतरसायनम् ॥ ७ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।

एको भन्त्रो यानि नामानि तस्य कर्माभ्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ८ ॥

* एतच्छ्लोकस्याख्या कुत्रचित् टिप्पण्यां दृश्यते सा यथा—“तत्र भगवान्जनीपुत्रः श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यमारम्भाणस्तदुक्त-
स्वश्रद्धातिशयेन तदुत्कर्षं व्यञ्जयति—सर्वमिति । अहं गृह्यविद्वरासमो वेलासरस्तीरकराजहंसोऽपि सप्तशतेन पूरितं श्लोकामृतम-
न्तरा सर्वं रसमरावेगरविंशं नागामित्यन्वयः । तमनु पदव्याख्या—गूढं यथा भवति तथा रेणागिना, लक्ष्मादहनेनेति यावत् ।
विद्वः सारणी [त्रासी] कृतो रासमो रावगो येन, स तथा । वेलाविशिष्टं सरः समुद्रस्ततीरकराजहंसः । स च समुद्रपरावा-
रगामी । ईदृगुल्लुक्तकमेया प्रभुमाराधितवागपीति भावः । सप्तशुणितं घृतं तेन पूरितं तपस्विभिर् श्लोकानिभक्तमृतं भगवच्छ्रीकृष्णमुख-
निर्गतमन्तरा विना सर्वं रसमानन्दमात्रकम् । “एतस्त्वेवाऽऽनन्दव्याख्यानि भूतानि मात्रासुपनीवन्ति” [बृहदा. ४.३.३२]
इत्यादिश्रुतेः । आराणां तत्सदृशनाडीनां वेगो यस्मात्तदभिर्न रविम् । अत्र मूलं श्रुतिद्वयं यथा—“अरा इव रथगानो संहता यत्र
नाञ्चः स एषोऽन्तस्सते बहुधा जायमानः” । [भु. उ. २.६] “सूर्यो यथा सवेलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाहोदोषैः ।
एकस्ताया सर्वभूतान्तरास्मां न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” । [कठो. ५.१११] एतादृशं शं वेदान्तकवेयं सुखं नामां न प्राप्तम्
अनेन तु प्राप्तम् । अतः परमोत्कृष्टमेतत्वाक्यायत इति भावः । एतदर्थम्यत्र (नाम) व्याख्याने श्रीरामकृष्णविदुषा कृतम्” इति ।

वन्दे कृष्णार्जुनौ वीरौ नरनारायणानुभौ । धार्तराष्ट्रकुलोन्मत्तगजारोहणबल्लभौ ॥ ९ ॥

अस्य श्रीभगवद्गीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्यासो भगवानुपिः, प्रथेयानुष्टुप्छन्दः, श्रीकृष्णः परमात्मा देवता, अशोक्यानन्वशोचत्वमिति बीजम्, सर्वधर्मान्परित्यज्येति शक्तिः, ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमिति क्रीलकम्, मम मोक्षार्थे जपे विनियोगः ।

कारणरूपाति जगतां तारणार्थमनागसम् । वारणाननमात्मानमद्वयं समुपास्महे ॥ १० ॥

प्रणम्य परमात्मानं विष्णुं जिष्णुं जगद्गुरुम् । परमात्मावबोधार्थं गीताव्याख्या मयोच्यते ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनानुच्यन्ते—मोक्षस्तावत्प्रयोजनम् । स च गीताशास्त्रप्रतिपादितात् परमार्थसंबोधोदेवेति परमार्थस्वरूपमभिधेयम् । परमात्मस्वरूपावबोधस्यास्य च शास्त्रस्य साध्य-साधनलक्षणः संबन्ध इति विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । अत्र चार्जुनस्य राज्यार्थं शङ्खं जिगीषोर्धार्तराष्ट्रैः सह युद्धं संप्राप्तम् । तत्र सहायार्थं वृतेन भगवता वासुदेवेन सह रथमारुह्य योद्धुं युद्धभूमिं प्रविष्टोऽर्जुन उभयोरापि सेनयोर्मध्ये योद्धुं व्यवस्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रमित्रादीन्ष्ट्वा एते मया हन्तव्याः, मर्दयं चैते मरिष्यतीति पर्यालोच्य शोकमोहाभिश्रुतचित्ततया बहु प्रलप्य न योःस्य इत्युक्त्वा युद्धादुपराम । एवमुपरताय तस्मै तदविद्यामूलशोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवान् भक्तवत्सलो वासुदेवो वेदान्तवाक्यैः समधिगम्यं परमार्थतत्त्वमुपदिदेश ।

श्रीवल्लभाचार्यप्रकटिततत्त्वदीपिकोपोद्धातः ।

श्रीगोपीजनवल्लभो जयति ।

वदंतिपोतशरणस्तीर्त्वा मोहान्मुनि नरः । स्वात्मधर्ममुपैत्याशु तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

वदीक्षणमुवाचाराप्यायितः सुकृती नरः । कृशोऽपि लभते पुष्टिं तं श्रीवल्लभमाश्रये ॥ २ ॥

यत्करुणारसवृष्ट्या दृष्टिं हरिभक्त्यङ्कुरः समुल्लसति । तं विटुलविभुसनिर्झरं पूर्णानंदात्मकं वन्दे ॥ ३ ॥

विचार्य श्रीमदाचार्यभारतीं तत्त्वदीपिकाम् । आरभे भगवद्गीताव्याख्यां तद्व्याख्ययाऽऽन्विताम् ॥ ४ ॥

इह खलु निखिलालौकिककल्याणगुणगणश्चतुर्मूर्तिः परमकारुणिकः स्वार्थसमर्थसहायः पूर्णपुरुषोत्तमो भगवान् प्रमाणप्रमेयमार्गाधीशोऽनन्तपरिमाणाऽक्षेपाक्षरपरमव्योमपदात्मनिलयनो विभुरात्मानात्मधर्मतत्त्वाविवेकविज्ञ-भित्तमनोवैर्याश्रयाभावविमूढतयाऽऽत्मबन्धमत्यागपरधर्माभिसन्निवर्णं भावदीप्यं नरं लोकवेदपण्डितमानिनं सांख्ययोगभक्त्याश्रयब्रह्मविद्योपदेशेन स्वात्मधर्मे निवेशयन्मोक्षयामास ॥ अत्र—

स्वपुष्टिमिश्रभक्तं हि यदा श्रीपुरुषोत्तमः । विवेकवत्या सांख्यीयबुद्ध्या धर्मे न्ययोजयत् ॥ १ ॥

अतन्मात्ररुचिं ज्ञात्वा धैर्यवत्या ततो हरिः । योगबुद्ध्याऽऽह स्वधर्मे षट्केन भगवान् गुणैः ॥ २ ॥

तथापि किञ्चित्संदिग्धधियं साहात्म्यभक्तितः । द्विषद्भिर्योजयामास स्वधर्मे मोक्षदो हरिः ॥ ३ ॥

प्रथमे सूत्रवत्पदकं द्वितीयं चापि वृत्तिवत् । तृतीयं भाष्यरूपे हि स्वयं भगवतोच्यते ॥ ४ ॥

सांख्यमिश्रतया चादौ यद्योगस्य निरूपणम् । पुष्टिमिश्रत्वबोधार्थं स्वभक्तव्येति तत्तथा ॥ ५ ॥

विमर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले । तदाहृतमुखोक्त्यैव नरं स्वान्तरमासयत् ॥ ६ ॥

पार्थीवो देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान् । अतः शरणमार्गेण सेवाधर्ममसूचयत् ॥ ७ ॥

विवेकधैर्याश्रयेऽपि यथा सप्तदश स्थिताः । एतद्व्याचसंख्याकाः श्लोका बह्वास्तथोच्यते ॥ ८ ॥

पूर्वं दुःखं नरस्याते सांख्ययोगाश्रये सुखम् । मर्यादयाऽष्टधा पूर्वमुक्तिस्तत्पुष्टितोऽष्टधा ॥

वाचोपदेशे मर्यादा पुष्टिभेदस्थानमदर्शने ॥ ९ ॥

अतः सङ्घस्य तत्सर्वं स्वाश्रये सेवाया कृतिः । इत्येतत्पुष्टिधर्मेण सर्वथा सुचित्रं हि ॥ १० ॥

पञ्चमष्टशब्दाभ्यां गीतया भगवान् हरिः । स्वयं स्वतस्त्वं शास्त्रीयं पाश्चात्पदिशत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रेदं तत्त्वमुक्तम्—भक्तिमार्गरीतिहोलीक्री, न साधारणरीत्या; अतस्त्विर्णयः कृतुमुचितः । अतएव 'पाथीस्तु देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान्' [भाग. १।१।१२] इति विदुरवाक्यम् । एवं सति 'आवाऽपि आतरं हन्यात्' [भाग. १०।५।४०] इति न्यायेन लोकवद्विपुलत्वा स्वयं राज्यं कुयुस्तदा राज्ये भगवत्संबन्धाभावात्तद्गोरे भगवदीयत्वं न भवेत् । एवं हि पार्थस्य स्वतस्ततो निवृत्त्युक्त्या लौकिकरीत्यभाव उक्तो भवति । 'क्षत्रियाणामयं धर्मः' [भाग. १०।५।४०] इति वचनाच्च शूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वीररस एवोत्पद्येत, वस्तुस्वभावाच्च वैराग्यम् । पार्थे च तदुत्पत्तौ भगवदीयत्वमेव हेतुः । अन्यथा तुल्ययोगक्षेमत्वाद्वाच्यं तद्विषयं तदुत्पत्तिः स्यात् । एतज्ज्ञापनायैवादौ धृतराष्ट्रतत्पुत्रकथोक्ता । तथा तदुत्साह उक्तो भवति । भगवदीयस्य तु भगवद्विहीत-कायौन्मुख्येव मतिरुचिता, तद्विरुद्धा कुमतिरेव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु गुर्वदिहिनस्य निषिद्धत्वात्ततो निवर्तिका मतिरित्येन नोच्यते ।

उक्तं च—'व्यवहितपुत्रतामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्रिमुखस्य दोषबुद्ध्या । कुमतिरहरदात्मविद्याया यः' [भाग. १।१।३६] इति । एतेन भक्तिमार्गमार्था वेदलोकातीता, अतस्तौ आदाय भक्तिमार्गो न विचारयितुं युक्तः, तदतीतत्वादिति ज्ञापितं भवति । अतएव ब्रह्मविद्योपदेशानुपदमेव भगवत्कार्ये आसुरहनने प्रवृत्तिरभूत् । एतेनैव च्छवपानान्तरं 'सर्वेत्थाग उचितः, न तु गुर्वदिहनं' इति निरस्तम् । वस्तुतस्तु सवत्थागोऽयमेव लोक-वेदत्यागपूर्वकं भगवदाश्रयग्रहणं यतः । अतः 'कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ' [गी. १।८।७२] इत्यादिना भगवता पृष्ठः पार्थो 'तद्यो मोहः स्मृतिर्लेब्धा' इत्युक्तस्य 'करिष्ये वचनं तव' [गी. १।८।७३] इत्यंगीकृतवान्, तेन केवलं भगवदीयत्वं फलितम् । राज्यादेस्त्यागस्तु स्वमुक्तेः प्रतिबंधकत्वज्ञानेन सत्र प्रभुसंबन्धोऽस्त्यतो तुच्छतरः ।

ननु भगवदिच्छानुसूरापमतिर्भेके कथमभूदिति चेत्, इत्थम्—वस्तुतो भगवदीयत्वेऽपि तदधीनोऽहं युद्धादिकं करिष्य इति न ज्ञानमासीत्, भगवता पूर्वं तदज्ञापनात्; किन्तु स्वक्षात्रधर्मत्वेन । तथा तत्कृतिर्भक्तस्य नोचितैव, तदीयत्वविरुद्धत्वात् । अतस्तस्यैवांतःस्थितस्यानुभावेन तद्याकट्यहेतुर्वैराग्यमभूत्, भगवदिच्छया न तथा कुमतिः । एतेन प्रभुतत्त्वं तज्ज्ञापितमेव, भक्तस्थापि ज्ञापितं भवति, न तु स्वत इति सूचितमिति विकृ । किञ्च शुद्धपुष्टिमार्गे तदङ्गीकारे स्वत एव तत्कृतिः स्यादपि । पार्थास्तु पुष्टिमार्गमायामङ्गीकृता इति पूर्वं तदुत्पत्तिः पश्चादुपदेशेनैव तस्मिन्निः—इति ।

तथाहि—कुरुणां पाण्डवानां च युद्धे उपक्रान्ते भगवान् वासुदेवो निखिलनिरोधमुक्तिकारणावतारो महाकाव्यगो विभुः स्वात्मानं विश्वसाक्षिणं पार्थस्य सारथिं चकार । इत्थमुक्तमवगात्थापि सर्वात्पनान्धो धृतराष्ट्रो निजान्मज्जनिष्य संशयानः सञ्जयं पृच्छति ॥

पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिण्युपोद्धातः ।

श्रीगोपीजनबल्लभाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ॥

यन्नामस्मृतिमात्रेण निरोधश्लेशसंशयः ।

जायते तत्क्षणमादेव तं श्रीकृष्णं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

पञ्चपादृष्टिसंज्ञिकाः स्नेहपक्षविताः सदा ।

रमयन्ति स्म गोपीनां तं श्रीबल्लभमाश्रये ॥ २ ॥

श्रीबिष्णुपदार्थमोज्झामभुजपुरितः ।

व्याख्यास्ये भगवद्गीतां भक्तिमार्गांनुसारतः ॥ ३ ॥

तत्र गीताशास्त्रं किंचिदिति पूर्वं निचार्यते, तत्र आङ्गुरा-चायाः—भगवान् सङ्घेदं जगत् तस्य स्थित्यर्थं प्रतिलक्षणं धर्मं तन्निःश्रेयसायं निवृत्तिलक्षणं कर्म च ग्राहयित्वा सांसारं कलिधर्मेण धर्मेऽभिभूयमाने तद्व्याप्यं स आदिकृतां नाराय-णाख्यो विष्णुः रेवकां वसुदेवांश्चैनं किल सम्भूय । स च गो. ३

भगवान् ज्ञानैर्यशस्तिवलयवीर्यतेजोभिः सदासंपन्नश्छिन्ना-स्मिको मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽख्ययो भूतानामोपीशो नित्यशुद्धबुद्धलक्षकत्वभावोऽपि सन् मायया देहवानिव जीवज्वात इव लोकास्तुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स एव च स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिक हि धर्मद्वयमर्जुनाय शौकमोहमदोद्दौ निमज्जायोपदिदेश । तस्यास्व गीतांशाख्यस्य संक्षेपतः श्रयोजनं परं निःश्रेयसम् । तच्च सहेतुस्य संसांतस्याव्यक्ततोपरमलक्षणम् । तच्च कान्यनिविदित्यागपूर्वकत्वं परमेश्वरापेणबुद्ध्या क्रिया-गादभीष्टां ब्रह्मबन्धोऽस्मत्तत्त्वं क्रमेण भवति सर्वकर्मसंन्यासपूर्व-कावात्मज्ञाननिष्ठास्वात्ममार्गो शीघ्रं भवति । इमं द्विप्रकारं धर्मसाधनं निःश्रेयसं श्रयोजनम् । परमार्थतत्त्वं वासुदेवोऽख्यं च परं ब्रह्माभिधेयं साध्यभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विनिर्दिष्टयो-

जनसंघामभिधेयवत् गीताशास्त्रमित्यूः । तेन तन्मते आत्म-
ज्ञाननिष्ठारूपदिक्षात्मकादमौकिकरूपो मोक्षो भवति इति
सिध्यति । तत्र विद्या सात्त्विकी अविद्या राजस्तामसी, सत्त्व-
रजस्तमसां च परस्परमिमावकत्वम् । 'रजस्तमश्चाभिभूय'
[गी. १४।१०] इति वक्ष्यमाणवाक्यात् । अतो रजस्तम-
त्रियमाणमिभवतिदृश्यं गुणत्रयनिवारकं साधनान्तरमन्वेष्टव्यं
भगवद्वितिरूपम् । तदत्र नोक्तमतो न्यूनमेवद्वर्गगतव्यम् । न
तु गीतायां भगवता ज्ञानस्य संख्यासस्य चोपदेशात्तत्रैव
गीताया अपि तात्पर्यमिति शक्यम्, पूर्वोक्तविस्तरपादजुं
प्रति कुड्गेन भगवता तावन्मात्रोपदेशात् । 'न शक्यं तस्यया
भूयस्तथा वक्तुमशेषतः । परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन
तन्मया' [म. भा. आ. प.] इत्युक्तगतांरभ्यवाक्येन
तथावसायात्, अत्राप्यन्ते शरणगमनस्यैवोपदेशात्, न
ज्ञाने वा संख्यासे तात्पर्यमिति दिक् !

मधुसूदनसरस्वती तु निःश्रेयसे विशेषमाह—'सविदान-
न्दरूपं तत्तुल्यं विष्णोः परं पदम् । यथासत्ये समारब्धा वेदाः
काण्डत्रयात्मकाः' [हि. गु. पृ. ४] इति । किञ्च
'कर्मोपासितस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् । तदुपाध्दश-
ध्यायी गीता काण्डत्रयात्मिका ॥ एकमेकेन पट्टेन कांडमात्रो-
पलक्ष्येन ॥' इत्युक्त्वा प्रथमे पट्टे कर्मनिष्ठा, द्वितीये
भक्तिनिष्ठा, तृतीये ज्ञाननिष्ठा चेत्ता । ज्ञानकर्मणोरभ्युत्पत्तिं
विरुद्धत्वेन तत्संख्ययस्यावर्गीकाराद्यमवर्तनीययोः काण्डत्रये
विशेषः, उपात्तनाख्यभगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमोपात्तत्वान्मध-
मेनोक्ता । किञ्च उपासनात्मिका भगवद्भक्तिस्त्रिविधा—
कर्ममिश्रा शुद्धा ज्ञानमिश्रा चेति । तत्राद्या प्रथमे पट्टे
कर्मव्यागुल्लेखेन विष्णुद्वयस्पर्धायां निरूप्यते, द्वितीये पट्टे
भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनख्येन भगवात्परमानन्दतत्पदार्थो निरु-
प्यते, तृतीये तु तयोरेक्यं वाक्यायः स्फुटं वर्ण्यत इति विशेष-
माह । तदपि च न रोचिष्य, तादृशवाक्यस्य तत्रादर्शनात् ।
सर्वधर्माविति [१।८६] वाक्ये यच्छरणपदं तत् 'शरणं गृह-
श्चित्रोः' [अ. ३।५१२] इति कोशद्वयतयोरन्यतरवाचकं सत्
तादृशेभ्यं लाक्षणिकतामापद्यते इत्यस्तत्पदार्थः । श्रीधरस्तु—
सकललोकवर्तितचरणः परमकारणको भगवान् श्रीदेवकीनन्दनः
तत्त्वज्ञानविजृम्भिततरोक्मो हि वंशितविवेकतया निजधर्मपरि-
त्यागपरमसिद्धिपरमार्थं धर्मज्ञानरहस्योपदेशालेखेन तस्मा-
च्छोकमोहसागरादुत्थार इत्येतद्वक्तुका गीतायां च प्रायशो
भगवदुक्ता एव श्लोकाः, व्यासचरणैस्तु तत्सङ्गत्यर्थं मध्ये मध्ये
केचन श्लोका उक्ता इति बोधनाय गीतामाहात्म्यस्य वाक्य-
ञ्जकत्वान् । 'गीता सुगीता कचेव्या किमन्यैः शास्त्रवि-
स्तरेः । या स्वयं यथानामस्य सुखपथाद्विनिरसृता' इति ॥

रामाज्जाचायास्तु—निरतिशयानवधिक्लृपाण्युक्तैताना-
न्तस्तावान्मैकादिवत्कृपाद्विखिलजगद्विषयविमलकलीला-
निरखिलविशेषविशिष्टः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो नारायणो
ब्रह्मादि स्यात्त्वान्तं निखिलं जगत् सृष्ट्वा स्वेन रूपेणाव-
स्थितो भूमावतारार्णोपदेक्षेनास्मदादीनामपि संसारदुःखप्रश-

मनाय सकलमनुभूयन्धनविषयावगतः परापरनिखिलवनस्ता-
पहराणि चेष्टितानि कुर्वन् परमपुरुषार्थलक्ष्मणोक्षसाधनमृतं
वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मागुतं भक्तियोगमवतारयामास
इति वदन्तः ज्ञानकर्मसंख्ययोगसहितो भक्तियोगो गीता-
शास्त्रार्थ इति, तदविमर्शे प्रयोजनं तु भक्तानामस्मदा-
दीनां संसारदुःखमननमिति च सूचयामासुः । इदं च
सिद्धान्तस्यानुगुणम् ।

इह लघु भगवान् पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः सर्वसृष्ट्यर्थमवतारोऽ-
स्वल्पेण भक्तिं दत्त्वा सात्त्विकार्दींस्त्रिविधां भक्तानुदरन्
सर्वधर्मशून्यस्य कलेः प्रवृत्तिं वीक्ष्यामिमाणासुद्धारायं भक्ति-
जनया स्वस्वरूपमर्जुनाय प्रसङ्गदुपदिदेश 'चतुर्विधा भजन्ते
मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । अतो जिज्ञासुर्योषीं ज्ञानी च'
[गी. ७।१६] इति वक्ष्यमाणवाक्ये वक्तव्येपु चतुर्विधाभक्तिरपि
प्रथमाधिकांशमस्याऽर्जुने विद्यमानत्वात् । स उपदेशो
भगवज्ज्ञानावतारैर्व्यासचरणैः सत्संलोकशतैरुपनिबद्धः । तद-
र्थमहस्त्वैव प्रयुक्तचरुतः—'प्रवृत्तिधर्मं भगवान् कृषिपरा
विरूप्य तु । निवृत्तिमिदं सुदृढं निःसंदिग्धं हरिर्जगो ॥
सांख्यं योगो रहस्यं च रहस्यतममेव च । अन्योन्याधिक्य-
निर्द्धारो ज्ञानविज्ञानयोःपि ॥ स्वस्वरूपविनिर्द्धारो भवन्-
तरनिर्णयः । तदेतदुक्तुंनैवमर्थं सर्वज्ञास्त्रिनिर्णयः ॥ इति
गीतार्थनिर्द्धारो यथाभगवो वितन्यते । सांख्ययोगौ निरूप्यादौ
मोहदुस्त्यायं फाल्गुनम् ॥ भक्तिर्पापघृणपातारं कृतवतीति
संग्रहः' इति । तत्र प्रथमेऽध्याये उत्तराध्यायकेन कृत उपक्रम
इत्यक्षोक्षायां गीतातात्पर्यप्रथमे प्रमुखोक्तिविचारितम् । अत्र हि
भगवान् स्वतत्त्वं पार्थायोपदिशति । तत्रोपक्रमे उत्तराध्या-
यवचनं नोपयुज्यते, असक्तत्वात् । नापि तत्पुत्रस्य दुर्बोधस्य
अत्यन्तवह्निस्त्वत्वात् राक्षसावतारत्वाच्च । किञ्चात्र ब्रह्मविशो-
पदिश्यते, तत्र च शान्तोपधिकारी सनत्कुमारनारदसंगो
'सोऽहं भगवतः शोचामि' इति नारादस्य शोकध्रुवणादिति
वाच्यम्, तत्र शोकस्यात्मज्ञानार्थत्वात् । अत्र पापमीत्यादि-
कथनेन तद्वैलक्षण्यमाह, पार्थ आत्मज्ञानार्थित्वसादृशनात् ।
किञ्च अत्र उपदेश भगवान् सत्यसङ्कल्पः, स चेदुर्जो-
द्धारायात्मविद्यामुपदिशेत्तदाऽर्जुनोपि राज्यासंसारचोषतो
भवेत् । तत्तु न दृश्यते, अतः फलवन्मिचारादपि नोपदेशो कृ-
त इति चेत्, अत्र वदामः—पार्था हि भगवता स्वीयसेन
भक्तिमार्गेऽङ्गीकृताः 'पार्थास्तु देवो भगवान्मुक्तुनो
गृहीतवान्स सन्तितदेवकः' इति तृतीयस्कन्धे [भाग.
३।१।१२] विदुर्वाक्यात् ।

भगवांश्च भूमावहरणं चिकीर्षुर्बुधिरिहण राजस्यं
काशितवान्, राजस्योत्तरं महद्युद्धस्य दर्शनात् । तत्
च भगवदिच्छाविषयत्वं दशमस्कन्धे [भाग. ७।१०]
श्रीमदुदवैकृतम्—'प्रायः पाकविपाकेन तव चात्मीमः
कृतः' इति । किञ्च युधिष्ठिरादिद्वारा भगवता धं
उपस्थापनीयः, असुरा हंतव्याः, 'यदा यदा हि धर्मस्त-
[गी. १४।७] इति वक्ष्यमाणवाक्येन तदर्थमवतारस्य
स्वयमेव कथनात् । तच्च युधिष्ठिरस्य राज्ये सति भवति,

राज्येण न सकमिस्तुत्यर्थाः । एवं सति 'आतापि भातरं हन्यात्' [भाग. १०।१।४०] इति न्यायेन लोकवद्रिक्तासाधिका स्वयं चेद्व्याप्यं कुरुस्तदा राज्ये भगवत्संबन्धाभावात्तद्गोमे भगवदीयत्वं न भवेत्, दृष्टं च फलं भवेत् ; अतस्तत्रिदृश्यं भगवान् पार्थस्य वक्ष्यमाणप्रकारकं विषाददुःखादितवान् । अत एव पार्थस्य स्वतो युधानिवृत्तिरुक्ता । तेन तेषु लौकिकतत्त्वानुभाव उक्तो भवति । अन्यथा 'श्रुतिराणामयं धर्मः' [भाग. १०।५।४०] इति वचनाच्छ्रुतां तेषां युद्धोपस्थितौ वस्तुस्वभावाद्दीर्घस्य एवोत्पद्येत भार्ताद्वादिष्यत्, न तु वैराग्यम् । अतः पार्थं तदुत्पत्तौ भगवदीयत्वमेव हेतुरिति निश्चयः, अतस्तादृशे भक्तिमार्गस्यैवोपदेष्टव्यत्वात् भक्तिमार्गः । निर्णयस्य च लोकवेदसाधारणरित्या कष्टमयुक्तत्वं बोधयितुमावौ ष्टराष्ट्रतुष्ट्रयोः कथा उक्ताः, तथा तदुत्साह उक्तो भवति । किंच भगवदीयस्य भागवत्किञ्चित्कायान्मुखा मतिः सुमतिस्तद्विरुद्धा मतिः कुमतिरितरेव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु पुत्रोद्दिहनस्य निषिद्धत्वात्तत्रिर्वक्तव्या मतिः कुमतिरेव बोध्यते । न चात्र मानाभावः । व्यवहितपुत्रतासङ्गं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विजलस्य दोषबुद्ध्या ।

कुमतिमहर्दालमविधया यः' इति [भाग.] प्रथमस्कन्धे [५।३६] भीष्मवाक्यात् । एतेन यद्भक्षविषोपदेशो विषण्णाधिकारोपनार्थमर्जुनविषादग्रन्थ इति कैश्चित्पिब्यते तदपि फल्गुकृतम्, तस्य सुरुच्यप्रयोजनाभावात् । अत्र भक्तिमार्गमार्थायाः लोकवेदातीतत्वज्ञापनस्यैव प्रयोजनत्वादिति । अत एव समाप्तौ फाल्गुनेन—'तद्यो मोहः स्मृतिरेक्ये त्वत्प्रसादान्मयाऽप्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव' [गी. १८।७३] इत्युक्तम् । अतोऽत्र सुरुच्यतया भक्तेरुपपदेशः, यत्पुनरन्यत्र तत्सर्वं तस्यैव शेषभूतमिति दिक् ।

अतः परं वाक्यानि व्याख्यायन्ते । तत्र षष्ठिमार्गदाम्भक्ति-सुप्रहृदि विषयश्रेयोदारेण भवतीति बोधनाय पाण्डवानां धर्मिष्ठत्वमर्जुनस्य तेभ्योऽप्युक्तं वदन्निष्ठासचापैर्भुजे भजनोपदेशाधिकारद्वयं वक्तुं प्रथमेऽध्यायेऽर्जुनस्यार्त्तत्वं प्रतिपाद्यते । भक्तिमार्गीयस्यापि लौकिकानिनिविष्टचित्ततायां प्रवृत्तधर्माभिनिविष्टचित्ततायां च भगवत्तत्त्वं भक्तिमार्गतत्त्वं च सहसा नोपदेष्टव्यमिति च बोध्यत इत्युपोद्घातसङ्गतम् ।

यामुनमुनिप्रणीतगीतार्थसंग्रहोपोद्घातः ।

[विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् ।
निररतजिह्वागमस्यै यत्र कृष्णः कृतादरः ॥]

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

गीतार्थसंग्रहसूक्ष्मा ।

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्गो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥ १ ॥

मानत्वं भगवन्मतस्य महतः पुंसस्तथा निर्णयस्तिष्ठः सिद्धय आत्मसंविद्विद्विखलाधीशानन्तत्वाश्रयाः ।

गीतार्थस्य स ब्रह्महः स्तुतिषुगं श्रीश्रीशयोरित्यमून् यद्वन्थाननुसन्दधे यतिपतिस्तं यामुनेयं नुमः ॥ २ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथामार्थं विधीयते । भगवच्चा मुनेयोक्तगीतासङ्ग्रहक्षणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः । तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः ॥ [म. भा. भा. मो. ३।४७। ८३
आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ [ना. सि. दु. १।८।३५]

— इत्यादिभिस्तत्त्वहितरूपं समस्ताध्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयः सङ्गृह्युः । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्कलनात्मिकायां भगवद्गीतायां प्रतिपाद्यतायां प्रदर्शयन् तत्तात्प्युपनिषदां तत्त्वप्राधान्यस्य शारीरके स्तुतिस्त्वादिहापि तत्त्वधानतया व्यपदिशति—स्वे धर्माः स्वधर्माः स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, 'स्वे स्वे कर्मण्यमिरतः संसिद्धिं लभते नरः' [गी. १८।४९] इति हि गीयते । स्वस्य धर्म इति समासेऽप्ययमेवार्थः । ज्ञानमत्र परशेषतैकरसयथावस्थितात्मविषयम् । वैराग्यं परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः, 'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' [ना. प. उ. ३. उ. दे.] इति सुमुक्तोः स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च पातञ्जलयोगानुशासनसूत्रम्—' दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' [१ पा. — १९ सू.] इति कर्मयोगपरिकरभूतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपादानमपवर्गस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्प्राधान्यज्ञापनार्थं कन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलकरोधादिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थं च । तत्र स्वधर्मज्ञानयोः प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोगानुरूपेणावस्थितयोरात्मसाक्षात्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्तमात्म-

सिद्धौ—‘उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकमक्तियोगलभ्यः’ इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विशदतमपक्षक्षसमानाकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नसृष्टितिसन्ततिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहर्भ्यासायैवातिशयस्य भक्तियोगस्य सत्त्वविबुद्धिस्ताप्यतया तद्विरोधिरजस्तमोमूलभूतपापनिवर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयेहेतुतयोपकारकत्वादात्मयाथास्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्कर्तृत्वादिभिः परमपुरुषाराधनैकवैधैरित्यनैमित्तिककर्मभिर्भक्तैरूपचीयमानत्ववेषेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तं भगवता पराशरेण—“इयञ्च सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तु मृत्युमविधया ॥” [वि. पु. अं. ६ अ. ६ श्लो. १२] इति ॥ महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ‘प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते’ [लि. पु. उ. खं. २-१९] इति वचनमपि पूज्यविषयविशेषनियतं योज्यम् । तैव वेदनोपासनध्यानादिशब्दैरध्यात्मशास्त्रेषु मोक्षोपायविधिवाक्यैः सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविश्रमे च सम्भवति द्वारि द्वारादिकल्पनायोगात्, विद्युत्पास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् “निदिध्यासितव्यः” [बृहदा. २। ४।९] इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवरणीयताहेतुसूतगुणविशेषवतैव लभ्यत्वश्रुतेश्च, तद्वर्णस्यासिन् शस्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एवं सति वेदनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां ‘भवत्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप’ [गी. १।१-५४] इत्यादिस्मृतीनां चाविरोधः । तदेतदुक्तं भक्त्येकगोचर इति, भक्तेरेव गोचरः, नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादिपक्षाः प्रतिक्रिप्ताः । गोचरत्वमिह फलत्वेन ग्राह्यम्, ‘भवत्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे’ [गा. पु. पू. खं. २।९-३४] इत्यादिभिरैकस्यात्, भक्तियोगलभ्य इति स्वोक्तसंवादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवावलम्बननिश्चयार्थं भक्तिव्यवच्छेदार्थं वाऽऽकेशब्दः । अत्र ह्यैधर्मीधर्वाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनार्थम् । तदभिप्रायेण च भाष्यम्—‘परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मनानुगृहीतमभक्तियोगमवतारयासात्’ [रा. भा. उपा.] इति । यद्वा निरतिशयेधर्मीयुक्ततया भक्त्यहेत्वमिह तद्वर्णनत्वम् । ऐकान्तिकत्वादिव्यञ्जनाय त्वेकशब्दः । ‘परावरज्ञं भूतानाम्’ इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन अन्यभक्त्युन्मूलनादव्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेकमोन्यतया उत्तरावधिराहित्यमात्यन्तिकत्वम् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां समानप्रकरणमहापनिषदादिपाठेतावाधितासंभवद्व्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविश्रमं व्यञ्जयितुं ‘नारायणः परं ब्रह्म’ [ना. उ.] इति विशेषतः सामान्यतश्च व्यपदेशद्रव्यम् । अनेनविभक्तिकेऽपि नारायणानुवाकवाक्ये पूर्वोपरवाक्यच्छायायानुसाराच्छालान्तरसंविर्जनीयपठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविधोपास्यविशेषनिर्धारणार्थतया केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्ध एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभूतित्वेन ‘विश्वमेवेदं पुरुषः’ [ना. उ.] इतिवत् समानाधिकरणतया तत्रान्नतानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नारशब्दार्थानामिहापि ‘ब्रह्माणमिशम्’ [गी. १।१।५] इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्वं प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तं च स्तोत्रे—‘स्वामाविकानवधिकातिशयेनितृत्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवः शतमखः परमस्वरादित्येतेऽपि यस्य महिमाणवविप्रुषस्ते’ इति । संवित्सिद्धौ च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम्—‘यथा चोलनृपः सप्ताद्वितीयोऽस्ति भूतले । इति तत्पुत्र्यनृपतिनिवारणपरं वचः ॥ न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारकम् । तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटयः ॥ क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाङ्गुप्यनिषेराचिन्त्यामेवस्य ताः । विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रव्याविप्रुषः ॥’ इति । पुरुषनिर्णये च एतत्प्रपञ्चो ग्राह्यः । तदेतद्व्यपदेशद्वयं ‘श्रियःपतिः’ इत्यादिना प्रारम्भमाप्येण व्याकृतम् । अत एव हि तत्रापि—‘परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः’ इत्यन्तेन सममित्याहृतम् । प्रपञ्चितमेतदसामिस्तात्पर्यचन्द्रिकायामिति नात्र विस्मृणीमहे । निर्विशेषणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य काष्ठाप्राप्तवृत्त्वबृंहणत्वयोगिनि परमात्मन्येव योगरूढत्वेऽपि तस्मादन्यत्र जीवादी तदुपलेशयोगादौपचारिकप्रयोगरूढेतद्व्यवच्छेदाय ‘परम्’ इति विशेषितम् । एवमेव ब्रह्मत्रापि विशेष्यते ।

व्योमादीतन्मादितनिरासार्थं वा परत्वोक्तिः । गीतेव तत्त्वहितयोर्यथावच्छासनात् शास्त्रम् । उपनिषत्समा-
धिना सिद्धव्यवहारनिष्ठैः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्यं व्यञ्जितम् । स्वयं च
महाभारते महर्षिभोक्तम्—‘अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ’ [म. भा. आ. प. १।२७९] इति ।
उक्तं चमिमुक्तैः—‘यस्मिन् प्रसादसुमुखं कवयोऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि ।
कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिवास्ति शास्त्रम् ’ इति । पञ्चमवेदे चास्यांशस्य
प्राधान्यमुद्धृत्याहुः ‘ भारते भागवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम् । वेदेषु यौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम् ’
इति । समीरितः सम्यगीरितः; अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिक्षेपेण परमप्राप्यत्व-प्रापकत्व-सर्वकारणत्व-सर्वरक्षकत्व-
सर्वसंहर्तृत्व सर्वाधिकत्व-सर्वाभारत्व-सर्वनियन्तृत्व-सर्वशेषित्व-सर्ववेदवेद्यत्व-सर्वहेतुरहितत्व-सर्वपापमोचकत्वसर्व-
समाश्रयणीयत्वादिभिः स्वभावैः समस्तवस्तुन्तरविलक्षणतया पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः । समन्वय-
सूत्रवन्निरतिशयपुरुषार्थत्वविलक्षणा वा समित्युपसर्गः । एवमनेन श्लोकेन शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ १ ॥

या. गी. सं.—ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठा योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुवृत्तिसिद्ध्यर्थं पूर्वषट्केन चोदिते ॥ २ ॥

गी. सं. र.—अथ त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणां षट्पदानामर्थं संगृह्णाति—ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मा-
त्मिका निष्ठा कर्मयोगः । निष्ठिष्ठत्यस्मिन्नर्थे अधिकर्तव्येऽधिकारीति निष्ठा, नियता स्थितिरिव वा निष्ठा, याव-
त्फलं स्थिरपरिगृहीतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति ‘ कर्मयोगस्तपस्तीर्थ—’ [गी.
सं. श्लो. २१] इत्यादिना । योगलक्ष्ये योगः साध्यतया लक्ष्यशुद्देश्यं यथोक्ते योगलक्ष्ये । अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञान-
निष्ठामाख्यातया योगमाप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तायस्तु ज्ञाननिष्ठानुव्यवधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव यावद्यो-
गारम्भं दृढपरिगृहीतया अन्तर्गततामज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकानुविधेयानुष्ठानानामितरेषामपि निष्प-
मादसुकोपोपायसक्तानां योगवाप्तिरिति । योगोऽवासनादिविशेषपरिकरवान् साक्षात्कारार्थं आसावलोकेनाप-
रन्नामा चित्तसमाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्साध्यसाक्षात्कार एव वा । तेन स्मृतिरसनन्तिविशेषरूपात्सत्कारण-
भूतज्ञानयोगात् स्वकार्यभूतादात्मानुभवश्च भेदः । सुसंस्कृते परमात्माधीनत्वतत्प्रीत्यर्थत्वफलान्तरसङ्गरहित्या-
दिवृद्धिविशेषैः परिकर्मिते इत्यर्थः । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थं ‘सुखमात्यन्तिकं यत्तत्’ [गी. ६।२१] इत्या-
द्युक्तप्रकारेण वैषयिकानन्दविलक्षणस्येतरसमस्तवैतृष्ण्यावहसुलत्स्वभावप्रत्यगात्मसाक्षात्कारविशेषरूपसिद्धिविशे-
षप्रयोजने इत्यर्थः । पूर्वषट्केन चोदिते कर्तव्यतयाऽनुशिष्टे इति यावत् । तादर्थ्यादुपोद्घातरूपस्य प्रथमाध्या-
यस्य ‘नत्वेवाहम्’ [गी. २।१९] इत्यतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्य च तदनुभवेशवाचो युक्तिः । आहुश्चो-
पोद्घातरलक्षणमु—‘चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते’ इति । एवमनेन श्लोकेन प्रथमषट्कस्यावरतत्व-
विषयव्यवहितोपायपरत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

या. गी. सं.—मध्यमे भगवत्स्वरूपायात्म्यावासिसिद्ध्यर्थे ।

ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

गी. सं. र.—अथ मध्यमषट्कस्य परतत्त्वविषयव्यवहितोपायपरत्वमाह—पूर्वश्लोके समासस्थस्यापि षट्कश-
ब्दस्यात्र बुद्ध्या निष्कृष्य विपरिणतस्यानुषङ्गः । भगवच्छब्दो मध्यमषट्केतकसकलजगदेककारणत्वविद्योक्त-
कल्याणगुणकलत्रयोगिनि परस्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक्षं प्रकृतिप्रत्ययरूढिभिश्च भगवत्पराशरादिभिर्निरूपो द्रष्टव्यः ।
यद्यैष संग्रहः—‘तत्र पुण्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण हान्यत्र ह्युपचारातः’ [वि. पु. ६।
५।७७] इति । अयं च ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वे निदर्शनतया शारीरिकमाध्यात्मभेदे दर्शितः ‘भगव-
च्छब्दवत्’ इति । भक्तेषु भागवतसमाख्या च मज्जनीये भगवच्छब्दस्य नामधेयतां व्यनक्ति । भगवानेव

तत्त्वं भगवत्तत्त्वं, तत्त्वमिह प्रामाणिकः पदार्थः । तत्त्वेन प्रवेष्टुमित्यस्यार्थं व्यनक्ति—याथात्म्यावाप्ति-
सिद्धय इति । ऐश्वर्यादिपुरुषार्थान्तरोक्तेरात्मानन्त्यार्थत्वमनेन सूचितम् । याथात्म्यमत्र अनवच्छेदेन
पुष्कलमनारोपितं रूपम् । अवाप्तिरनवच्छिन्नानन्दतयाऽनुभूतिः, सैव सिद्धिः । पुरुषार्थकाष्ठारूपत्वात्तस्या
वा सिद्धिरिच्छिः । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्य इत्यनेन प्रथममध्यमषड्भूयोः क्रमनियामकः सङ्गतिविशेषः सूचितः ।
तदनुसारेण सप्तसारम्भे भाष्यम्—“प्रथमेनाध्यायषड्भूतेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवयस्य
निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतात्मभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमन्नारायणस्य प्राप्त्युपाय-
भूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यागत्यनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् ।
इदानीं मध्यमेन षड्भूतेन परब्रह्मभूतं परमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते” [रा. भा.]
तदेतदुत्तरत्र—‘यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्’ [गी. १८।४६।] इत्यारभ्य ‘भद्रक्तिं कमेते पराम्’ [गी. १८।१९।]
इति संक्षिप्य वक्ष्यत इति । भक्तिरेव योगः भक्तियोगः । ‘योगः सञ्चहनोपायध्यानसङ्गतिपुक्तिषु’ [अमरे ना.
व. २२] इति पाठाद्योगशब्देऽत्र उपायपरः । ध्यानपरत्वेऽपि सामान्याविशेषरूपतयाऽन्यथसिद्धिः । प्रकीर्तितः
स्वरूपत इतिकर्तव्यतातो विषयतः कार्यतश्च प्रकृष्टतया कीर्तित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

या. गी. सं.— प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥ ४ ॥

गी. सं. र.—एवं षड्भूतयोक्तनानाविधतत्त्वहितविशोधनपरं क्रमादन्तिमषट्के त्रिकद्वयमित्यभिप्रायेणाह—
प्रधानं कारणवस्थमचिद्व्यम् । पुरुषः अचिन्मिश्रवस्थो विशुद्धावस्थश्च । व्यक्तं तु महदादिविशेषान्तं तदा-
रब्धदेवतिर्गुणव्यापिरूपं च कार्यजातम् । सर्वेश्वरः ‘यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः’ [गी. १५।१७]
इत्युक्तः पुरुषोत्तमः । एतेनार्वाचीनपरिच्छिन्नेश्वरव्यवच्छेदः । समारूपा चैवा सार्था भगवतः ‘अजः सर्वेश्वरः
सिद्धः’ [वि. स. ना. ११] इति तन्नामपाठात् । एतेषां विवेचनं परस्यव्यावर्तको धर्मः, तेन वा पृथ-
क्त्वेनानुसन्धानम् । कर्मधीर्भक्तिरिति कर्मयोगादीनां स्वरूपग्रहणम्, इति निर्दिष्टपदार्थवर्गः आदिः यस्य
स इत्यादिः । आदिशब्देन तदुपादानप्रकारः तदुपयुक्तशास्त्रव्यवस्थादिकं च गृह्यते । पूर्वशेष इत्यनेन प्रकृत-
शोषनरूपतया पुनरुक्तिपरिहारः सङ्गतिप्रदर्शनं च । अयं श्लोकः त्रयोदशारम्भमाप्येण स्पष्टं व्याख्यातः ।
पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं
प्राप्तुः प्रत्यागत्यनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूत-
भगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितेश्वर्योपे-
क्षाणामात्मैकैकन्यमाश्रयेणाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चेत्कम् । इदानीमुपरितेन तु षट्के प्रकृति-
पुरुषतत्सर्गारूपप्रपञ्चेस्वरूपतयात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च षड्भूतयोदिता विशेष्यन्त इति ।
अत्र त्रिकमेदविवक्षा च षोडशारम्भे दर्शिता—“अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः संसृष्टयोश्च
याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वं सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभू-
तित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनिश्चिद्वस्तुनश्च बद्धसुकोभयरूपादव्ययव्यव्यापनभरणस्वाभ्यै-
रर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन च याथात्म्यं च वर्णितम्” [गी. रा. भा. अ. १६] इति । तदत्र तृतीयषट्के
तत्त्वविशोधनपरं प्रथमत्रिकम् । अनुष्ठानशोधनपरं द्वितीयमिति प्राथिकतयाज्यं विभागो ग्राह्यः ॥ ४ ॥

सूचीपत्रम्

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१-१	२८	शब्दार्थः । सूक्ष्मदर्शिनः	शब्दार्थः सूक्ष्मदर्शिनः ।
२-२	३	विराजो हि हिरण्य-	विराजो हिरण्य-
॥-१	२६	तत्रभवतो	तत्र भवतो
॥-१	३१	तत्त्वनिर्धारणात्	तत्त्वनिर्धारणात्
॥	४२	-त्वस्य चाभिरक्षणार्थं	-त्वस्य रक्षणार्थं
३-१	६।७	‘भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वयुदेवाद्वीजनत्’	‘वयुदेवाद्वीजनत्’ ‘भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै’
॥-१	१८	विग्रहपरिग्रह-	विग्रहपरिग्रह-
॥	२२	वैदिकं हि धर्मद्वयं	वैदिकं धर्मद्वयं
॥	२९	वीर्य	वीर्यं
४	४	दुर्विज्ञेयार्थ	दुर्विज्ञेयार्थं
॥	२२	लीनः तूष्णीं	लीनस्तूष्णीं
६-१	२१	गोचरः नारायणः	गोचरः । नारायणः
७-२	३६	-विशेषः ‘न तु	विशेषः, न तु
॥-२	४४	भाव्यम् किरिट-	भाव्यम् । किरिट-
८-१	१२	विदारणम् । एकेन	विदारणमेकेन
९	४१	वै ‘करो-	वै करो
९	४४	शेषतैकरति-	शेषतैकरति-

पृ. १ — ‘नारायणः परोऽव्यक्तत्वात्’ अयं श्लोकेः पुराणान्तराच्छंकराचार्यैर्दृष्टत्वादर्थतत्त्व न स मङ्गलपरोऽतस्वदुपरि-
स्थायाः ‘तत्र मंगलम्’ इत्यस्याः पंक्तोर्नावश्यकतेति केषां चिन्मतम् A । परं च ‘मङ्गलाचरणं संपादयन्’ इत्यानन्दगिरिचरणानां
व्याख्यादर्शनात्तायाऽल्लङ्घितं तत्स्थानम् । तच्चिन्त्यम् ।

पृ. ४-१ पं. ३४ ‘सम्पिण्डितत्वं’ इतिपदं भाव्यगतमित्यपि केषांचिन्मतम् A । तदपि चिन्त्यं सुधीभिः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १]

या. गी. सं.—अस्थानखेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् ।

पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य—शास्त्रावतरणं कृतम् ॥ ५ ॥

गीतार्थसंग्रहश्चा ।

एवं शास्त्रार्थषड्वयार्थश्च चतुर्भिः श्लोकैः संगृहीतः । इतः परमष्टादशभिः श्लोकैः प्रत्यध्यायमर्थाः संगृह्यन्ते । तत्र शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या महर्षिणा प्रथमद्वितीयाध्यायविभागे कृतेऽपि शास्त्रैतदुपोद्घातरूपार्थविभागज्ञापनाय द्वितीयैकदेशमपि प्रथमश्लोकेन संगृह्यति । तद्यज्ञनाथ च ‘तमुवाच हृषीकेशः’ [गी० २।१०] इत्यस्मात्पूर्वं अर्थव्याख्यानपूर्वकमयं श्लोको भाष्यकारैरुदाहृतः—“एवमस्थाने समुपस्थितखेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिज्ज्ञतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलमिसन्धिरहितस्य स्वधर्मस्य आत्मयाथार्थ्यप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विनाऽस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—अस्थानखेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्” इति । अस्थानखेहकारुण्यभ्यां जाता धर्माधर्मधीः अस्थानखेहकारुण्यधर्माधर्मधीरिति ।

अत्र भाष्याभिप्रायः—“बन्धुखेहेन परया च कृपया धर्ममयेन च जतिमात्रसन्नसर्वाङ्गः” [रा. भा. अ. १] इति प्रथमाध्यायान्तभाष्यानुसारेण । ‘धर्माधर्ममयाकुलम्’ इति पाठे त्रयाणां द्वन्द्वः । धर्माधर्ममयं रज्जुसर्पभयमिति वत् । उद्दिश्य व्याजीकृत्येत्यर्थः । तदेतत्सूचितमारम्भे ‘पाण्डुतनययुद्धमोत्साहनव्याजेन’ इति । प्रपन्नत्वाच्चमुद्दिश्येति विवक्षितम् । तदपि सूचितम्—“अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा” इति । तदत्र ‘तमुवाच’ [गी. २।१०] इत्यादि श्लोकत्रयपर्यन्ते ग्रन्थः शास्त्रावताररूपः । तावत्संग्रहणायान्न श्लोके प्रथमाध्याय इत्यनुक्तिः । अस्ति ह्युच्यते सप्तदशसु तत्तदध्यायग्रहणम् । अनन्तरे च संग्रहश्लोके ‘न त्वेवाहं जातु नासम्’ [गी. २।१२] इत्यादेरर्थमभिप्रेत्य द्वितीयग्रहणम् । स च द्वितीयाध्यायव्याख्यानपूर्वकमुद्धृतः ॥ ५ ॥

कर्मकाण्डाख्यं प्रथमं षट्कम् ।
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः १ ।

कौरवपाण्डवानां युद्धवृत्तं जिज्ञासोर्धृतराष्ट्रस्य सन्नयं प्रति प्रश्नः ।

धृतराष्ट्र उवाच— धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सजय ॥ १ ॥

शां. भा.—अत्र च—

आनन्दगिरिकृता टीका ।

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परा-
पराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्ययितु-
कामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैक-
देशसहितस्य तात्पर्यमाह—अत्र चेति । गीताशास्त्रे प्रथमा-
ध्याये प्रथमश्लोके कथासम्बन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति
यावत् । तत्रैवाऽक्षरयोजना—धृतराष्ट्रो हि प्रहावधुर्वाह्यचक्षु-

रभावाद्वाद्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमनीशः सन्नभ्याश्रवतिनं सन्नय-
मात्मनो हितोपदेशं प्रवृत्ति—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मस्य
तदुद्देशं क्षेत्रमभिप्रादिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र सम-
वेताः सन्नता युयुत्सवो योद्धुकामाः, ते च केचिन्मदीया दुर्वा-
धनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे युधिष्ठिरादयः, ते च सर्वे युद्धभूमौ
सन्नता सूत्वा किं कृतवन्तः ? ॥ १ ॥

रा. भा. —॥ १ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

धर्मक्षेत्रे— धर्मस्य स्थानभूते समरध्वजसुविष्टे इति
भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवार्तराष्ट्रानां स्वकूटस्थनामोपलक्षि-
तत्वेन बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सवः समवेताः
मित्रः प्रत्येकीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । च एव इत्यन्य-

द्वयमनतिरिक्ताधर्मः यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राजां तत्र
समाहारेऽपि तादृशद्विगद्वयमेव तथाऽभ्युदित्येवकाराभिप्रायः ।
अकुर्वत इत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषये स्वार्थ-
तोक्ता ॥ १ ॥

१ ' धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे ' इत्याश्रम्य ' न गोल्य इति गोविन्दसुकृता तुष्णीं बभूव ह ' (गी. २-९) इत्येतदन्तर्ग्रन्थपर्यन्तं
श्रीमच्छङ्कराचार्यचरणानां भाष्याभावात् (शाङ्करभाष्याभावस्थाने) केवलमानन्दगिरिकृता टीकैवात्रोपन्यस्ता । तथैवानन्दतीर्थानां
(माध्वचरणानां) भाष्याभावात्स्मिन् प्रथममुच्छे प्रथममुद्दिताहत्यां राघवेन्द्रयतिकृता टीका माध्वभाष्यस्थाने उपन्यस्ताऽऽसीत् ;
परन्त्वस्माभिरस्मदीये मुद्रिते द्वितीयमुच्छेऽष्टमं स्थानं तथैव (राघवेन्द्रयतिकृता टीकायैव) अलंकृतमिति आदिममुच्छे
न सा संशयोतेति ज्ञेयम् । २ ' इह समयपूर्वकरूपेणोऽर्थः प्रविरत्येकीभवनम् ' इति तत्त्वबोधिनी ।— अविगीता
गी. ४

हनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

संतोषं च गुरुं वन्दे परं संवित्प्रदायकम् । ज्ञान्तिसिंहासनारूढभानन्दामृतभोगदम् ॥ १ ॥
मूकं करोति वाचाऽलं पङ्क्तं लङ्घयते गिरिम् । यत्कुपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

इह खलु सकललोकहितावतारः परमकारुणिको भगवान्देवकीनन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भित-
शोकमोहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसन्धिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशलवेन
तस्माच्छोकमोहसागरादुद्धारः । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकयतैरुप-
निबन्धः । तत्र तावच्छर्मक्षेत्र इत्यादिना विषोदन्निदमब्रवीत् [१।२८] इत्यन्तेन ग्रन्थेन
श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावय कथा निरूप्यते । ततः परमासमाप्तेस्तयोर्धर्मज्ञानार्थः संवादः । तत्र
'धर्मक्षेत्रे' इत्यनेन श्लोकेन धृतराष्ट्रेण हस्तिनापुरस्थितं समीपस्थं स्वसारथिं सञ्जयं प्रति
कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते पृष्टे सञ्जयो हस्तिनापुरस्थितोऽपि व्यासप्रसादालुब्धदिव्यचक्षुः कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं
साक्षात्पश्यन्धृतराष्ट्राय निवेदयामास 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं' इत्यादिना ।

धर्मक्षेत्र इति । हे सञ्जय ! मामका दुर्योधनादयश्चान्ये पाण्डवा युधिष्ठिरादयो युयुत्सवो
युधोदुक्ताः । धर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवभूमौ कुरुक्षेत्रे समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं विदधुः ? ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यानम् ।

पार्थस्येवात्मगीताहदयस्त्रयविंशत् यो ममापार्थभावं
प्रस्थाप्याहन्धनित्वं विततु कृतिमिहामीप्सितं प्राप्यसीति ।
सानन्दं सन्निदेशं स्फुरत् स पुरतः सान्द्रजीमूतधामा
श्रीमान्द्रौतभूमा सम परमगुरुः श्रीयशोदाकिशोरः ॥ १ ॥
श्रीमद्भामहर्षाचार्यस्मरणपणितलस्फुरणः ।
भगवदुपदिष्टगीताभावं विवरीतुमारभे सोऽहम् ॥ २ ॥
व्याख्यातारः कति न कृतिनः सन्ति गीतासु किं तै-
र्व्याख्यास्येऽहं यदुत्कृष्टपतिश्रीमुखलाजोपदिष्टम् ।
भावं तावच्छ्रूयत भगवत्पादभाष्योपनीत-
ब्रह्माद्वैतामृतसरसपरित्यज्जन्मधर्मभगवत् ॥ ३ ॥
सद्यः परब्रह्मसाक्षातो वैरमिकाङ्क्षितः ।
ब्रह्मानन्दगिरिः । व्याख्या भाव्यतां तैरपि मुहुः ॥ ४ ॥
जातास्ति स्वं मुखरखलाजान्दवी तस्य पादात्
सर्वानम्युद्धरति भवति सा तु मन्त्राभिमन्त्रते ।
प्रत्यक्षब्रह्मामृतसरसनिधिं प्राप्य विश्रामयति स्वं
मातृगीतं जडनिधिमयं माति न त्वत्प्रभावः ॥ ५ ॥
तत्र तावद्भगवान् वादरायणः श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपं
गीताशास्त्रमवतारयितुं कामस्तत्प्रस्तावनापर्यन्तेन कुरुपाण्डवयुद्ध-
सन्नाहं निरूपयितुं शुभोद्गातृत्वेन प्रथमतः सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र-
प्रभक्षुपक्षिपति—

हे सञ्जय ! मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत इति प्रथममन्वयः ।
व्यासप्रसादालुब्धदिव्यचक्षुषा स्मरन्मनसि उत्कर्षेण वर्तत इति
सञ्जयः ; तादृशस्य तव न किञ्चिद्विदितमस्ति ; अतो मत्पु-
त्रेषु पाण्डवेषु च यद्यद्वत्तम्, तत्सर्वं वक्तुमर्हस्त्वमिति हेतु-
गर्भमिदं सन्तोषयम् । मामकाः पाण्डवाश्चेति स्वकीयेभ्यः
पाण्डवानां पृथुर्जनिदेशेन तेषु ममकाराभावोचेदुर्योधनादीनां

जयः, पाण्डवानां पराजयश्च स्वाभिमतोऽर्थः प्रदर्शितः । तदेव-
पपादयति— धर्मक्षेत्र इति । धर्मस्य क्षेत्रं जन्मस्थानं यत्कुरु-
क्षेत्रं तस्मिन् युयुत्सव एव सन्तः समवेता इत्युत्तरार्धगतैव-
कारेण सहागन्वयः । अत्र धर्मक्षेत्र इत्यनेन विपदानालक्षाग्रह-
दहनकपटाराज्यग्रहणाद्यधर्ममार्गेण स्वपुत्रैर्वहुशः क्लेशिता अपि
पाण्डवाः स्वयमिदानीं दुर्योधनादिषु तयाविषमधर्म्यं कर्म
किञ्चित् करिष्यन्ति, धर्मक्षेत्रे तादृशधर्ममार्गेत्यासंभावित-
त्वादिति सूचितम् । तेन च स्वपुत्राणां प्राक्तनदोषग्रयुक्त-
तयाविषयाधकाभावः प्रदर्शितः । कुरुक्षेत्र इत्यनेन तु—लोकं
सर्वोऽपि स्वक्षेत्रं प्रवलः ; इदं तु कुरुक्षेत्रम् ; न तु पाण्डवक्षेत्रम् ।
अतोऽत्र कुरुणामेव प्राबल्यमिति साधक्युक्तम् । समवेता
इत्यनेन च सखदावापरपर्यायं समवायं प्राप्ता इत्यर्थकेन सप्ता-
क्षौहिणीसखदायकरात् पाण्डवबलादेकादशाक्षौहिणीसखदाय-
स्याधिक्येन ततोऽपि स्वपुत्राणां जय इति सूचितम् । युयुत्सव
इत्यनेन महाभिमानी दुर्योधनः पाण्डववक्षत्रधर्मात्तुचित्मिहा-
चर्यादिहीनवृत्तिं न सहते, किन्तु समये युद्धमेव चिकीर्षति ;
अतो युयुत्सालव्यपुरुषकाररूपं जयसाधनमपि स्वपुत्रासा-
धारणमिति ध्वनितम् ।

दुर्योधनादयो युधिष्ठिरादयश्चेत्युक्त्वा मामकाः पाण्डवाश्चे-
त्युक्त्येदं सूचितम्— मदीयं हि राज्यं मत्पुत्रा एवाहन्ति, न तु
मदनुजस्तत्पुत्रा वा ; ततः परद्वन्द्वार्थं पाण्डवाः कथं युयु-
त्सति ? तेन्यथाय इति । एवमस्य 'शोकस्य' लोकोद्देशा प्रती-
यमानः प्रकृतकयोगोद्गातो वराट्प्राप्तप्रसूयोऽर्थः कथितः ।
अथान्यस्तात्त्विकार्योऽस्ति । यथा हि—रामायणप्रवृत्त्युद्गा-
तभूतस्य 'मा निपाद प्रतिष्ठां त्वममः शाश्वतीः समाः । स
क्रौञ्चमिष्यनादेकमवधौः काममोहितम्' [वा. रा. १।२।१५] इति

लोकेत्याग्रिममयोपोद्धततभृताद्वात्म्यीकृष्टव्याधशापरुषात् ।
प्रकृतार्थादन्यो रावणसंहारकथुनाथमहिमवर्णनरूपस्तात्वि-
कोऽर्थः, तथा धृतराष्ट्रप्रमरुपात् प्रकृतार्थादन्यो भगवद्गीता-
महिमवर्णनरूपस्तात्त्विकार्यो युज्यते । तमेतं दर्शयामः—
मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत इति पूर्ववदेव प्रथममन्वयः ।
किमित्येतत्कुत्सायामाश्रयं च वर्तते । उमद्यत्रापि लोके प्रयो-
गात् । तत्र कौरवपक्षे मामकाः किमकुर्वन्ति कुसितमकुर्व-
न्तियथैः । पाण्डवपक्षे त्वाश्रयमकुर्वन्तियथैः । तत्र कौरवपक्षे
तावदुच्यते—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मावतारत्वायुधिष्ठिरो धर्मः,
तदयुधिष्ठिराः पाण्डवाः इति; तेषां क्षेत्रं शरीरं कृष्णः, ‘मम प्राण-
विश्रान्ताः’ इति भगवद्व्यवहृत्वेनोक्तं । पाण्डवानां भगव-
दन्तर्वर्तित्वावदम्भमानेन भगवतः पाण्डवशरीरस्त्वविक्रणतात् ।
तदेव श्रीकृष्णाल्ब्यं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रम्, देवयजनस्थानत्वात् ।
‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः’ [ऋक्. ६।१।१९] इति
भगवान्देवयजनस्थानत्वेन श्रुतः । तथा कुरुक्षेत्रमपि,
‘यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनम्’ [जा. उ. १] इति
ब्राह्मणश्रुतः, ‘कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्’ [तै. १.१२.१] इति
शतपथश्रुतम् । तस्मिन्कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः एव सन्तः समवेता
मामका इति संवन्धः । कृष्णशरीरान्तर्गततदीयप्राणभृताः
पाण्डवास्तच्छरीरभृतं कृष्णमपहाय योद्धुमन्शक्या इति पाण्डवैः
सह युयुत्सवः कौरवाः कृष्णेनैव युयुत्सवः संपन्नाः, ते च
तथाभूताः सन्तस्तत्रैव श्रीकृष्णारूपे कुरुक्षेत्रे समवेता अग्रध-
र्मावेन संबद्धा निलीनाः, ‘अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः’
[११।२९] इति प्रस्तुत्य ‘यथा प्राणैस्तं ज्वलन् पतन्म
विशन्ति नाशाय समुद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशन्ति’
[११।२९] इत्यादिविचरुषारूपाध्यायोकरीत्या भगवति प्रविष्टा
इति यावत् । एतादृशा मामकाः कुसितमेवाकुर्वन्ति-
त्यर्थः । ‘मामकाः’ इत्यनेन ममान्वस्य पुत्रा दुर्वर्तनान्-
दुर्वर्त्यन्धवा च; ततस्तपामात्मानाशमविज्ञाय ज्वलनपतंग-
न्यायेन भगवति विल्यो युक्त इति व्यज्यते । अत्र कौरवाणां
भगवति विलयप्रदर्शनेन ‘मयैवैते निहताः पूर्वमेव’
[११।३३] इति श्लोकार्थो दर्शितः, तेन च बहुसेना-
बलादयाः कथं नष्टा इति शङ्का निरस्ता, भगवद्बलस्य सर्व-
बलापवादित्वात् । कः पुनः पाण्डवैः सह युयुत्सवः कुरुक्षि-
हन्तुं भगवतः संवन्धः इति शङ्कानिरासाय भगवतः पाण्ड-
वानां च शरीरशरीरमन्वयं दर्शयितुं तथैवेव इत्युक्तम् । तस्यैव
कुरुक्षेत्रनिरूपणेन कुरुक्षेत्रं कुरुवां वलिष्टा इत्याका निरस्ता,

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता तत्त्वदीपिका ।

‘ धर्मक्षेत्रे ’ इत्यादिभ्य ‘ स घोषो धार्तराष्ट्राणां ’ [१।१९] इत्यन्तं सम्बन्धः । अत्रैतदध्यायव्याख्या श्रीविठ्ठलेशप्रमुक्ता बोध्या ॥ १ ॥

पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

वैशम्पायनस्तु जनमेजयाय कथासङ्गतिं वक्तुं प्रथमतो धृतराष्ट्रंवादमाह । तत्र धृतराष्ट्रो बहुधा पाण्डवान् धर्मपरानेवावगाय बन्धलक्षणमधर्मं कथं कृतवन्त इत्यभिप्रेत्य प्रच्छति ।

भगवत एव कृशक्षेत्रस्य तस्यापि प्रतिकूलत्वाद् । युयुस्तापुः-
 पकारस्तु दुर्गोचने व्यभिचरति इति । दृष्ट्वा तु पाण्डवान्निभम् ।
 इत्यग्निर्मथोक एव सुवृत्तमभिव्यजति । मामका एव राज्याह-
 रति महामुनिभ्यम् । ज्ञात्यध्वतया प्रायतनानर्हमपि स्पेष्टतावे-
 हेन राजघट्टे निधाय सर्वमपि राज्यनिर्वाहं कुरुवतः पाण्डोः
 पुत्रेण पाण्डुमुद्यमाद्यैव पालयितव्येषु, यदा स्वयं तेभ्यो विभज्य
 राज्यं दत्त्वा कपटेनापहृत्य पुनस्तैस्तथाश्रितः पञ्चमामात्रम-
 न्ततः साध्यप्रश्रममपि युद्धं विना न दातुमियेष, तदा को
 नाः पुण्यद्वन्द्वयो यत्र तैर्गौडयमिति सवष्टम् । एवं च
 प्रकृतान्ध्यात्प्रायतनमस्येयं यद्वदतुः । स्वपुत्रकुल्लकारणमुक्तं
 तत्सर्वं निरस्तमिति ध्येयम् । तदुक्तं कौरवपदार्थः ।

अथ पाण्डवपक्षे— तत्र धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इति पूर्ववदेव व्याख्येयम् । तादृशे श्रीकृष्णे समवेताः सन्तो युयुत्सव इति यथाश्रुत एवाव्ययः । समवेताः समवायसम्बन्धं द्रष्टु इत्यर्थः । अयुतसिद्धिर्वाः संवन्धः समवायः । अयुतसिद्धिश्च प्रायेणैकस्याः पञ्चसन्निधेयः । पाण्डवाश्च भगवत्पश्यन्मूर्ताः स्वसारीश्वर भगवन्तमाश्रित्यैवावतिष्ठन्त इति समवेतपदस्यावस्थम् । एवम्भूता युयुत्सव एव च सन्तः पाण्डवाः किमाश्रयमकुर्वतेति योजना । युयुत्सया प्रवृत्तानां हि सार्वभौमपदव्यभो युज्यते, न तु सार्वभौमाभिप्रेक्षानन्दान्ता । अयं यत्परमानन्दसागरशीकृत्सादृशज्ञानलाभित्त्वायामस्ति । यद्यपि तत्र पूर्वज्ञो युयुत्सवश्च प्रवृत्तः स्वजनं कथं हिन्यामीति मोहेन श्रीकृष्णमुपसृज्य तदुपदिष्टगीतामृताञ्जनतपनरत्नजः परं तत्त्वमाश्रित्य सद्य एव युद्धमोहेन संसारमोहमपि विवृणुवत्यन्त्यतः काचान्त्वेषिणो दिव्यमणिलाभ इव युयुत्सवोऽर्जुनस्य तत्त्वज्ञानलाभोऽत्यन्तविचित्र इति भावः । पाण्डवा इत्यनेन पत्तिज्ञानलाभोऽर्थः पाण्डुः ; तस्य पत्न्य अपि तथैवेति तेषां भगवलिप्ता तत्पदादसमासादितैहिकाक्षमिकश्रेयःसंपत्तिश्च युज्यत इति व्यज्यते । सञ्जयेति च संनोदप्रवक्ष्यमित्यर्थः 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पाशो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूविश्वेवा नीतिर्मतेर्ममिताः ॥ १८।७८ । इति ददन्भवानवो साक्षीति दृश्येति । एवं च युद्धमोहान्पश्यन्कामान्पश्यन्सुखेन इव अन्योऽपि यः कथितेन केनापि कामेन भगवन्तमपश्यन् तदुपदिष्टगीतापरिनिष्ठितः कृतकृत्यो भवतीति सर्वेपि श्रेयोधिर्निर्माताः शरणीकर्णया इति सौम्यमर्थो धृतराष्ट्रेण विवक्षितोऽपि 'मा निषाद' [वा. रा. १।२।१५] इतिद्वयगतया सत्यसरस्वत्या स्वयङ्कृपनीयमानः पण्डितानां हृदयभङ्ग इत्येतस्मिन्निहितवित्तरः ॥ १ ॥

अत्र द्वयं कथाप्रकारः—सञ्जय आगत्य पूर्वसेनापतिभरणं वक्ति, ततो धृतराष्ट्रेण तत्परिदेवने कृते पश्चात्तन्निवृत्तौ सर्वा कथा विस्तारेण वदतीति । तत्र पाण्डवानां स्वल्पं सैन्यं, स्वस्य तु

महत्, स्वस्य शराश्च भूरांसः, तेषां सर्वपापेभ्यः पश्यतां तैरुपे-
क्षितो भीष्मो रणे पतितः ? उत पाण्डवैः प्रसन्न मासितः ?
पाण्डवाश्च तादृशे श्वेते पितामहावशात्क्षणमधर्मं कथं कृत-
वन्तः ? इति ज्ञातुं—हे सञ्जय ! धर्मक्षेत्रे धर्मोपचिन्तयौ कुरु-
क्षेत्रे मामकाः मत्पुत्राः पाण्डवाः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योदु-
क्तामाः समवेताः मिलिताः किमकुर्वत किं कृतवन्तः ? । स्वपु-

त्राणामधर्मपरायणत्वाद्धर्मक्षेत्रेऽप्यधर्ममेव कृतवन्तः किंवा धर्म-
मिति स्वीयानां प्रथः ? पाण्डवाश्च धर्मपरायणास्तत्र धर्म-
क्षेत्रे द्रोणादीन् गुरुन् कथं मारितवन्तः ? इति तेषां प्रथः । इद-
मेव चकारेण द्योतितम्—यत्तेषां धर्मपरायणत्वम् । तथा चैकस्मरणे-
नैवान्यस्य राज्यप्राप्तिरिति निश्चिन्त्यापि किं कृतवन्त इत्यर्थः ।
सञ्जयस्य वरपातसर्वज्ञत्वमालक्ष्य सम्योचनम् ॥ १ ॥

नीलकण्ठकृतो भारतभावद्गीतः ।

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकतृभ्यो वंशकृषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च सहस्रान् । सम्प्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे ॥ १ ॥

भारते सर्ववेदाद्यो भारतायर्थश्च कृत्स्नः । गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी सता ॥ २ ॥

कर्मोपास्तितानमदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् । अन्ये तूपासनाकाण्डानुत्तरीयो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥

“तदेव ब्रह्म विद्मि त्वं नेदं वक्तुमाप्सते” [क. उ. १।४] । इति सुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता ॥ ४ ॥

इषमष्टादशध्यायी क्रमात् षड्विक्रेण हि । कर्मोपास्तितानकाण्डत्रितयास्मा निगद्यते ॥ ५ ॥

तत्र युद्धोद्यमं शुलौत्सुक्यादिममं वृत्तान्तं युयुत्सुर्धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्र इति । तत्र वेदे तेषां “कुरुक्षेत्रं देवयज्ञं
नमास” [जा. उ. १] इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् । “अविमक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम्” [जा. उ. १] इत्यविमक्तस्य ब्रह्मप्राप्तिस्थानमूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदत्तत्वं चास्य “अत्र
हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावसृतीभूत्वा मोक्षीभवतीति” [जा. उ. १] वाक्यशेषेण
व्युत्पादितं पतद्ग्राह्यस्यैव धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुदेशानन्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव, न तु तत् ब्रह्मसदनं,
प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात् । तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योदुक्तामकाः पाण्डवानां प्रथमार्धं
तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् ॥ १ ॥

सञ्जयदचं धृतराष्ट्रप्रश्नस्योत्तरं, पाण्डवसेनां विरोधाय

भीतस्य दुर्योधनस्य द्रोणं प्रत्युक्तिश्च ।

सञ्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आ. गि. टी.—किमस्मदीयं प्रवक्तुं बलं प्रतिलभ्य धीर-
पुत्रैर्भीष्मादिभिरभिहितं पेशां भयमाविरूतं ? बद्धा पक्षद्वय-
हिताभिनिमित्ताधर्मभयग्राहीवेतैते युद्धाद्रुपमेव ? इत्येवं पुत्रार-
वश्यं पुत्रलेहामिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्य प्रतिव-
चनम्—दृष्ट्वाद्यादि । पाण्डवानां भयप्रसङ्गो नास्तीत्येतत्तुश-
ब्देन द्योतयते । प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राजो भयं प्रयुतं प्रादुर्भू-
त् । पाण्डवानां पाण्डुसूतानां बुधिविशिष्टादीनामनीकं सैग्यं शृ-
युक्तादिभिरतिवृष्टैर्व्यूढाभिहितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्य ब्रह्महृदयो
दुर्योधनो राजा तदा तस्यां सङ्क्रामोद्योगावस्थापामाचार्यं द्रोणना-
मानमात्मनः चिन्तितारं रक्षितारं च श्लाघयन्मुपसङ्गम्य तदीयं
समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्धिमद्भवत्वेऽपि तेजस्वित्वादेव वचन-
मर्थवद्दितं वाक्यमुक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव वचनमुदाहरति—पश्येति । एतामस्मदन्याशे
महोत्सवानपि भवत्सुखानपरिगणय्य भयलेशान्नामवस्थितां
चमूमिमां सेनां पाण्डुपुत्रैर्बुधिविशिष्टादिभिरानीतां महतीमनेका-
शोर्हिणीसहितामक्षोभ्यां पश्येत्याचार्यो दुर्योधनो नियुङ्क्त ।
नियोगद्वारा च तस्मिन्परेषामवशां विज्ञापयन्कोपातिरेकं उपाद-
धितुमुत्सहते । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा पर-
पक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तस्मिन्संशय-
मिति सन्धानः सहाह—व्यूढामिति । राज्ञो द्रुपदस्य
पुत्रस्त्वव च शिष्यो दृष्टशूनो लोके ख्यातिसुपगतः स्वयं च
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यक्तो महामहिमा तेन व्यूढमापाद्याचिह्नितामिमां
चमूम् किमिति न प्रतिपद्यसे ? किमिति वा मृष्यसि ?
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा. भा.—दुर्योधनैः स्वमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलं, आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्तां आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्तामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विषण्णोऽभवत् ॥ २-११ ॥

वे. ता. चं.—एवं सुयोधनविजयबुद्धिसया कृतस्य प्रश्नस्य 'यत्र योगेश्वरः' [१८०८] इति साक्षदुत्तरं वक्ष्यत्, तत्प्रत्ययानार्थमखिलमवातरकृतमपि सञ्चय उवाच— दृष्टेति । पाण्डवानां बलं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य चैयं प्रवेष्टुः । तदधीनो चैयं शंशकरोऽस्य स्थविरोपः सुयुद्धेन सूच्यते । दृष्टेत्यादेरनुनादयभित्यन्तस्याव्यकाशं व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयत् [रा. मा. ११९९] इत्यन्तेन । संक्षार्य सम्यग्ज्ञानार्थम् ; संज्ञया परिसंख्यानाथं वा । तत्र अन्तर्विषण्णोऽभवत् इत्यन्तेन 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि' [११११] इत्येतदन्तं व्याख्यातम् । 'अपर्याप्तं' [१११०] इति श्लोकस्यायमर्थः— तत् तस्मात् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितपर्याप्तं परबलविजयाय नालम् ; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायाम्—इति । नन्विदमनुपपन्नं तद्वलमिति सामानाधिकरण्याप्रतीतिभङ्गायोगात् ; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासाध्यर्थे हेतुत्वात्सामानावात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां तेषां सोपाधिकः । 'न ते कथं महारथाः' [म. भा. उ. प. ५५१] इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न वेदानीं तद्विपरीतप्रतीतिं कारणमस्ति । द्वितीयदिवससमये च दुर्योधन एवं वक्ष्यति— 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पर्याप्तभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पाण्डवसत्तमाः' [म. भा. उ. प.] इति । तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवावगम्यः । न पुनरस्माकं बलमिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता । तस्मात् पाठभेदेन व्यवहृतान्वयेन वाक्यभेदेन पाण्डवभेदेन वा योजना स्यात् । तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्प्रभेदः । तथा च भीमाभिरक्षितं तद्वलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायविरोधश्च सिद्ध्यति । व्यवहृतान्वयेऽप्ययमेवावयवः । द्विषा च व्यवहृतान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः, 'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्वितीयः । अथोचितस्यैव तु व्यवधानमात्रं सख्यते ।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति । असद्वलस्य प्रबलाभिहितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाभिहितत्वादित्यर्थः । पदार्थभेदे त्वेवं योजना—पर्याप्तं

पर्याप्तं समापन्नम् ; पर्याप्तमिति कर्तरि कः, नाशनसमर्थमित्यर्थः । अपर्याप्तं नाशनसमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । 'तत्' इत्यत्र पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते ; 'इदम्' इति च स्वबलं परबलपर्याप्तमकर्तृतया । निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः । यद्वा अपर्याप्तपरिमितमित्यर्थः ; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः ; स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राप्त्यं च युद्धास्मै दुर्योधनः प्रसङ्गयेदिति—सोऽयं घटादण्मास्यद्वारकुटीरप्रवेशः । तथाहि—इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रतिशिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन ; छत्रयुन्मस्य तत्पतित्वेनोक्तावात् । नापि भीष्मसमर्थोऽस्त्वत्वेन ; अत्यन्तविपन्नतया प्रसिद्धेः । यद्योक्तं भीष्मेणैव—'शक्तोऽहं क्षत्र्यैकेन निहन्तुं संपाण्डवान् । येषां न भवेद्रोगा विष्णुः कारणपुरुषः' [म. भा.] इति । नापि प्रतिबलाक्षीरत्वेन ; धर्मसूतेस्तथावात् । नापि परबलमष्टप्रधानत्वेन ; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः । अतो भीमस्य समस्तघातारोधवृध्वद्भीक्षितत्वाच्च दुर्बलासाहसबलसहायारिचुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः । एवं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुजनसंरक्षणप्रवर्तनेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः क्षत्रुभयसहायारिहृद्विषयव्युचिते इत्युक्तं भवति । यत्पूर्वं पूर्व परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति तदयमसमीक्षितवचनम् । उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुरक्षौहिणीन्युनापि 'महतीं कम्पु' [११३] इति प्रतिचमूर्त्तिर्णिता । अनन्तरं 'भीमता' [११३] इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णिता । तदनन्तरं च 'अत्र दूरा महेध्वसाः' [११४] इत्यारम्भ 'सर्वे एव महारथाः' [११६] इत्यन्तेन दृष्टान्तोद्धृतामीमांजुनाम्ब्यां सहासमर्षिभिरतिशङ्क्याः पुरुषा निरतिशयोपौरुषतया वर्णिताः ; स्वपक्षे तु न चमूर्त्तिर्णिता ; नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उवाताः ; व्यतिरिक्तास्वाज्ञातिगण्यत्वेन 'अन्ये च बहवः दूराः' इत्युक्ताः 'मदर्थं त्यक्त्वाविताः' [११९] इति चोक्तम् ; न तु 'मदर्थं जिगीषवः' इति सामिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्य इति चेत् ; सत्यम् । तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवंविधः—अभिसन्धिद्योतनायापि हि त्यक्तजीवितवचनं प्रतिभयानां बलीयस्त्वबुद्धयैव भवति । अनन्तरं च 'तस्य सङ्गनयन्हर्षं क्रुद्धदः पितामहः' [११९] इति दुर्योधनस्य

जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः स्वस्तया प्रतीयते । एतद-
भिप्रायेणोक्तं **अन्तर्विषण्णोऽभवत्** इति । परस्ताच्च
'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्' [१११९] इति
धार्तराष्ट्रहृदयसंक्षोभ एवोच्यते । अत उपक्रमे प्रतिवमूतसेना-
प्रतिस्पर्धामभ्यवर्णनात्, उपसंहारोऽपि शङ्खशब्दमात्रेण हृदयसंक्षो-
भनचनात्, मध्ये जनयितव्यहर्षत्वेन विषादोत्पत्तिरूपनयन-
सूचनात्, एतच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तत्पर्यम् ।
अतस्तच्छब्दस्य तत्समादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम् । अत एव विप्र-
कृष्टनिर्देशलोचं च परिहृतम् । न च परबलिमार्दानीं दुर्योधनस्य
परोक्षम्, 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [११२] 'पश्यताम्' [११३] 'एतेषाम्' [१११०] इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात् ।

यत्तु भीष्मद्रोणादिप्रतिपक्षे स्वबलस्य दौर्बल्यप्रतीतिरिति
युक्तेति तदन्यस्तत्तुः सोपाधिकस्यापि भीष्मद्रोणादिवचस्य
ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपपत्तेः । यत्तु 'न भेतव्यम्'
इत्यादौ बहुधाः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम् ; इदानीं च तद्विप-
रीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति, तदपि न । यथाऽर्जुनो जिघांसया
शरचापरोधनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हन्तव्यबन्धुसमुदायसन्निधिसन्द-
र्शनेनोत्पन्नः स्नेहाकरुणधर्माधर्मभयैराकुलीकृतः पुनर्मग्नता पर्य-
वस्थायते, तथाऽत्रापि हृद्यदित्यहं हृद्यहं हृद्यहं भट्टनिविडप्रतिभटव-
लसंक्षात्कारादुल्लङ्घनस्यविषादो दुर्योधनो भीष्मण पर्यवस्थायते
इति किमनुपपन्नम् । प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोघृहणत्वग्रह-
णदिशूतान्तेषु सर्वैर्मनः स्वबलभ्रमेभ्यः परेषां सामर्थ्यम् । न
चेदानीं तत् स्मरति वदति हि स्वयमेव 'अकारादीनि नामानि
अर्जुनस्तत्तैस्तः [म. भा.] इति । यत्तु द्वितीयदिवसारम्भोक्त-

वचनव्यक्तिवद्वापि वचनव्यक्तिः कार्येति । तदपि मन्दम् ।
न ह्यवश्यमेकदेशसिद्धयात् तद्व्यासाद्वश्येन भवितव्यमिति
नियमः । प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्,
न ; युद्धसिद्धेश्चल्लघातानुसन्धानेन विषमत्वादभिप्रायपददत्तेः ।
किंचात्राचार्येभीष्माभ्यां सह व्यूढान्तरमार्गेषु यथाभागमवस्थापन-
सेनासंरक्षणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः । तदे-
तद्वर्णितं **आचार्याय निवेद्यान्तर्विषण्णोऽभवदिति** ।

द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वैर्मनः पार्थिवेभ्यः
स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार
इति न कथिहोषः । तदेतद्विलम्बभिरप्यै 'दृष्ट्वा तु' इति तत्तद्व्य-
प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहृतस्य दुर्योधनस्यातर्कितगत-
विषादमूलं स्वबलस्यपर्याप्तित्ववचनमागमिनपर्ययं सूचयति ।
अतः सर्वजनपरित्यागास्त्रसन्निधानस्य निर्दोषत्वात्, पाठभेदा-
दिपक्षाः परिक्षीणाः ; पाठभेदव्यवहितान्वयवाक्यभेदादप्रासिद्धार्थ-
कल्पनादीनामेव च प्रबलदृष्टयत्वात् । वाक्यभेदोऽप्येवमार्थां तु प्रति-
ज्ञादये हेतुद्वयस्य यथाकामं तावदन्यथो न घटते । यो हि प्रबले
दुर्बलो वा सङ्गलं रक्षति, स तस्य पर्याप्तावपर्याप्तौ वा हेतुः
स्यात् ; न तु तत्प्रतिबलस्य ; फलतस्तथा निर्देश इति चेत्,
तथास्वस्वारस्यम् । प्रातिरोक्ष्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि
व्यवहितान्वयोऽप्युक्तः । हेतुद्वयं समुचित्य प्रत्येकं प्रतिज्ञायां
योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयाचारस्ययेनेन परित्यागः,
समुदायकशब्दाभाववाधिको दोषः । एवं दृष्टान्तराज्यपि
आग्यानि । अतो यथाभाष्यमेवायं इति ॥ २—११ ॥

ह.पै.भा.—दृष्ट्वेति । तु पुनः । तथा तेषु मिलितेषु सत्सु स दुर्योधनोऽनेकवीरसमुदाये लब्धवी-
रिदुःखेन योषयितुमशक्य आचार्यं धनुर्बदोपदेशं द्रोणमुपगम्याऽऽशिक्षयेनाऽऽचार्यत्वकृतेन सङ्गम्य
(सङ्गतो भूत्वा) वचनमनन्तरमब्रवीत् । किं कृत्वा ? पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा—पाण्डवानां युधि-
ष्ठिरादीनामानीकं सैन्यं व्यूढं सूचीव्यूहरचनया सम्पन्नं दृष्ट्वाऽवलोक्य ॥ २ ॥

दुर्योधनो द्रोणं प्रति यद्वचोऽवोचत्तदेव नवभिः श्लोकैः सङ्गतो धृतराष्ट्रं प्रत्याह—पश्य-
तामिति । हे आचार्य ! एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं सप्ताक्षौहिणीपरिमितां चमूं सेनां पश्य ।
कथंभूताम् ? तव शिष्येण दृष्ट्वापुत्रेण धृष्टद्युम्नेन, धीमता तव शिष्यत्वेन सेनाव्यूहविन्यासादिबुद्धि-
मता व्यूढां व्यूहविन्यासेन स्थापिताम् । तव शिष्येणेति तत्रापि पाण्डवसेनायां कथिदनुरागोऽस्तीति
क्रौटिल्यवचनं दुर्योधनस्येति । पाण्डुपुत्राणामिति—पाण्डुः पाण्डुधर्मा, तत्पुत्रा जारपुत्रा इत्यभिप्रायं
वचनं दुर्योधनस्य ॥ ३ ॥

वै. ब्र. नि.— इत्थं निजतनयविजयदुराशाविष्टेन धृतराष्ट्रेण
'मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत' इति प्रष्टुस्तदुराशानिरासाय
प्रथमकीर्तयत्तन्तं तावत्सञ्जय उवाच 'दृष्ट्वा' इत्यादिना
ततः 'येतेर्हैव' [१११८] इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन—
व्यूढं व्यूहरचनया स्थितं पाण्डवलैर्मनः दृष्ट्वा तदा दुर्योधनः सन्
राजा द्रोणाचार्येणैतस्य वचनमब्रवीदित्यन्वयः । अत्र राजत्यने-
नैव कर्त्राकांक्षाभ्यान्तेदुर्योधनपदमधिकं सत् दुःखं योषनम-

स्येति व्युत्पत्त्या युद्धनिषिण्णो जात इत्युक्तमर्थं प्रतिपादयति । तत्र
हेतुः—दृष्ट्वा तु । इ-शब्देन दर्शनेपूर्वावस्थायो वैलक्षण्यं द्योत्यते ।
अनेन तत्पुत्रस्यायमेवमेव बहुश्लौहिणीबलदोषोऽहं मसैव विजय
इति प्रथमं दुराशा स्थिता ; सा तु पाण्डवबलदर्शनामनन्तरं
विराता ; स्वमति तथैव तद्बलं द्रष्टुं चेतिराशो भविष्यति ;
न चान्यथस्य तव दर्शने घटत इति ध्वन्यते । पाण्डवानीकमित्य-
नेन प्रधानभूताः पाण्डवा न दृष्टाः, किन्तु तदानीकमात्रम् ;

तदपि न युद्धायोत्थितम्, किन्तु व्यूढं व्यूह्य स्वस्वस्थाने स्थितम्; यदेतां व्यूहसेनां दृष्ट्वायं निविष्णो जातस्तदा प्रधानभूतपाण्डवदर्शने शङ्कसम्पाते च सति कीदृशीमवस्थां गमिष्यतीत्युक्तं भवति । तदा दुर्योधन इति दुर्योधननाम तदानीमन्वयं जातमित्यपह्नासोक्तिः । द्रोणमित्यङ्कत्वा आचार्यमिति वदता 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु [१११]' इत्यथे करिष्यमाणद्रोणतितरस्कारस्य आचार्यविषयत्वेनानर्थत्वं दर्शितम् । भीष्मादीन्निहाय द्रोणं प्रत्युपगमनस्य 'व्यूढां दुपद-पुत्रेण' इत्यग्रिमश्लोकं हेतुं वक्ष्यति । उपसङ्गम्येति । उप स्मर्यपि सम्यगुपसत्तिविधिना गत्वा अग्रवीत्, कर्णे रहस्यसूक्त-वानित्यर्थः । अनेन महद्भयं जातमिति दर्शितम् । राजेत्यनेन राज्ञ पञ्चदशी दृष्टा चेच्छ्रुताभ्येतामिति सूचितम् ॥ २ ॥

तदेव राजवचनमाह नवभिः—स्पष्ट एवाऽन्वयः । पाण्डु-युत्राणां महतीं चमूं पश्येत्यनेन स्वस्य भयकारणं तस्मिन्नि-मागमनं च दर्शितम् । ननु बह्वक्षौहिणीपतेस्तत्रैव महती

व० त० ६०—दुर्योधनोऽपि वृकोदरादिभी रक्षितं आत्मपञ्चविजये तद्गुह्यस्य पर्याप्ततां आत्मबलस्य तद्विजयेऽपर्याप्ततां च आचार्यं निवेद्यान्तरेव विपण्णोऽभूत् ॥ २-११ ॥

पु. अ. टी.—सञ्जयतु नायमधर्मा भगवता कर्तव्यत्वेन बोधनादिति वक्तुं तदर्थं सङ्गतिमाह—दृष्ट्वेत्याद्यादृष्टा-श्लोकैः । तत्रैवं वृत्राद्वैराग्यं श्रुत्वा सञ्जयः पूर्वपृष्ठत्वात्पु-त्रक्रथामेवाह पूर्व—दृष्ट्वा खिति । राजा दुर्योधनः व्यूढं व्यूह-रचनया स्थितं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यपञ्चसङ्गम्य निकटे गत्वाथे वक्ष्यमाणं वचनमग्रवीदुवाच । तदा धर्मयुद्धोपस्थि-तावित्यर्थः । एतेनापराधित्वेऽपि धर्तारं एव युद्धे प्रथमं प्रवृत्त इति दृष्टमिस्तत्कथननेन बोधितम् ॥ २ ॥

तद्वाक्यमेवाह—पश्येत्पादिनवभिः । तत्र भीष्मस्या-

नी. भा. टी.—व्यूढं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाऽग्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ दुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधोदीपनार्थं विशेषणम् ॥ ३ ॥

पाण्डवपक्षीयाः केचन महारथाः ।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथाः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

सेना, न वियम्य; तत्कुतो विभेयि ? तत्राह—एतामिति । न संख्याकृतमिह सेनामहत्त्वम्, 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायात्; किन्तु विशिष्टतेनान्यविधितत्त्वपरादलाभेन्यूह-विशेषतेजश्रौत्योस्ताहाविसम्पन्नत्वरूपम्; तत्रात्र प्रत्यक्ष-मेवेत्यङ्कत्वा निर्देशसूचकोऽयमेतच्छब्दः । दुपदपुत्रेण वृष्टयुग्मेन व्यूढां व्यूहस्वचनयाऽधिष्ठितामित्यनेन वृद्धार्थं दुपदेनोत्पादितोऽयं वृष्टयुग्मेन पुरतः सेनामधिष्ठाय तितृष्णमपि त्वया नोपे-क्षणीयः; किन्तु हन्तव्य एवेत्ययमर्थो दर्शितः । तत्र सिध्ये-णेति च तद्वधोपायोक्तिः । त्वया हि धनुर्विद्यामभ्यापितोऽयं तव शिष्यः; तस्य च ममं त्वमेव वेत्सि; तथा च युद्धम-नेन नासीच्छिक्षितं, यस्य चोपरि नास्य प्रत्यक्षं विद्यते, तादृशं किञ्चिद्विचार्य तेन हन्तव्य इति भावः । धीमतेत्यनेन एताद-शम्यूहरचनान्कुशलैऽस्मिन्निहते नैवविधः पाण्डवानामन्यः सेनापतिर्बुद्धिमान्भविष्यतीति सर्वमिदं बलं विफलमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

भिषिक्तत्वात्स्वत एवोत्साहः, द्रोणस्यौदासीन्यमालक्ष्य गोत्साहयति परोक्षवर्णनेः—एतां निकटस्थात् । युधि-ष्ठिरस्य राजवाभावादविशेषेण पाण्डुपुत्राणमित्युक्तम् । यथा आचार्यः यद्यपि लक्ष्मभयोः समस्तथापि तेषां सेनायाः प्रबलत्वादस्मत्पक्षपातं कुर्वित्यतः सम्बोधनम् । पाण्डुपुत्राणां महतीं स्वभयजनितां चमूं धीमता व्यूहरचनान्कृतिना दुपद-पुत्रेण वृष्टयुग्मेन व्यूढां व्यूहरचनया सम्मार्जितां पश्य । तव शिष्येणेति विशेषणेन स्वस्य भयजनकत्वसामर्थ्यं द्योतितम् । तस्य भयाभावः ॥ ३ ॥

आ. गि. टी.—अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयवाह— अत्रेति । अस्यां हि प्रतिपक्षभूतायां सेनायां शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रालङ्कु-
शला भीमाङ्गनाभ्यां सर्वसम्पत्तिपक्ववीर्याभ्यां तुल्या युद्धभूमौ उल्लसन्त्यन्ते तेषां युद्धसौण्डीरं (र्यं) विषादीकृतं विशिनष्टि—
महेष्वासा इति । इषुरस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या धनुस्तदु-

ह. पै. भा.—अत्रेति । अत्रास्यां चम्बाम् । अमी शूराः शौर्येण शत्रुधर्मोपापेताः, महेष्वासाः-
इषवो बाणा अस्यन्ते यैस्तानि धनूंषि महान्ति येषां ते महेष्वासाः । कथम्भूताः ? युधि संग्रामे
भीमार्जुनसमाः—मिया भयेन मीयत इति चकितैरेव वीरान्तरैर्विलोक्यत इति भीमः, अर्जुनः—पशु-
पतिसंग्रामोपाजितयशोविभूतिभिरर्जुनं पाण्डुरं सम्पादितं विश्वं येन सोऽयमर्जुनः, ताभ्यां समा-
स्तुल्याः । युयुधानो वीरवररेव मिश्रीभावेन युद्धाविष्टः, युध मिश्रण इति धातुपाठात् । विराटो
विनतो विपक्षभूतो वा वाद् राजा यस्य शत्रुसदनस्य स विराटः । दुपदो दुबद्धबन्संग्रामे निश्चले
पदे यस्य स दुपदः । महारथः, प्रत्येकं महारथत्वविशेषणम् । युयुधानो महारथ इत्यादि ॥ ४ ॥
धृष्टेति । धृष्टकेतुधृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिह्नं ध्वजादिर्घस्य, धृष्टानां रणे प्रगल्भानां
केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतुः । चेकितानः संग्रामे कुशलः । काशिराजः—काशो ब्रह्मतत्त्व-
प्रकाशो यस्यां निवसतां सुलभः, सा काशी, तस्या राजा काशिराजो वैरिपुरविजयी श्रेष्ठः
संग्रामविजयी संग्रामाविजयार्हः ॥ ५ ॥ गुधामन्युरिति । गुधामन्युश्च परं विक्रान्तः, वीर्यवानुत्त-
मौजाः, सौमद्रश्च परं द्रौपदेया द्रौपद्यास्तनयाः प्रतिविन्ध्यादयः, एते सर्वे महारथाः । एते च महाय
युद्धोत्सवाय आ समन्ताद्रथाः शस्त्राल्मप्रभूता येषां ते महारथाः । “एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु
धन्विनः । अल्लशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ।
रथी त्वेकेन यो युध्येत्तन्मृतोऽर्थरथो मतः ” [म. भा.] इति ॥ ६ ॥

वै. ब्र. गि.—एवञ्चकवति स्वस्मिन्नप्रतिवचनमाचार्यखुपलभ्य
किमयं असमानयुद्धप्रवर्तनबुद्ध्या मां न भाषत इति वितर्क्य
समानजनयुद्धमेवेति दर्शयवाह ‘अत्र शूरा’ इति त्रिभिः—

अत्र अस्यां घृष्टस्त्राधिष्ठितायां पाण्डवसेनायां महान्त
इष्वासा धनूंषि येषां ते धनुर्विद्याप्रवीणाः शूराः, सन्तीति
शेषः । ननु धनुर्विद्याचार्योऽहं महापूज्यः मम तु पुत्रतत्ता-
वेव भीमाङ्गुनी गणय, किमेतैर्वायुजैरित्यत आह—भीमा-
र्जुनसमा युधीति । तानेव शूरास्त्वामिर्निर्दिशति—युयुधान
इति । युयुधानादयो द्रौपदेयान्ताः सप्तदश राजानः । तेषा-
मेव यथायोगं महारथो वीर्यवान्परपक्षान् विक्रान्तो वीर्यवा-
निति पञ्च विशेषणानि । तत्र युयुधानः सात्विकः, विराटा-
दय उत्तमौजाना दश तत्त्वामान एव, सौमद्रोऽभिमन्युः ।

पु. अ. त.—एवं सेनां दर्शयित्वा तस्याः प्रबलत्वसु-
चाय तस्थिताम् शूरां वर्णयति—अत्रेति । अत्र अस्यां
सेनायां इषवो अस्मन्ते एभिरित्तीष्वासाधापाः । महान्त
इष्वासा येषां ते महेष्वासाः । शूरा महेष्वासा इति पदद्वयेन
स्वतः शिक्षातश्च सामर्थ्यं दर्शितम् । युधि संग्रामे भीमार्जुन-
समाः शूराः सन्ति । भीमार्जुनभावतिवहाविति तत्समत्वेन
वर्णिताः । युधीति पदं गण्यत्र न तस्मा दानादिविषयः ।
तानेव गणयति युयुधान इत्यादिभिः । युयुधानः सात्विकः ।

च्यते, तच्च महदन्यैरप्रयुज्यं, तेषां ते राजानस्तथा विवक्ष्यन्ते ।
तानेव परसेनाभ्यमभ्यासीनान् परपक्षातुरागिणो राज्ञो विज्ञाप-
यति—युयुधान इत्यादिना सौमद्रो द्रौपदेयाश्चे-
त्यन्तेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषामपि महावलपराक्रम-
भाक्त्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति—सर्व एवेति ॥ ६ ॥

द्रौपदेया द्रौपद्यां पञ्चम्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविन्ध्या-
दयः ‘प्रथमः प्रतिविन्ध्यस्तु भुतसेनस्तथाऽपरः । श्रुतकीर्तिः
शतानीकः श्रुतकर्मा तु पञ्चमः [म. भा.]
इति श्लोकोक्ताः । द्रौपदेयाश्चेति चकारस्य महारथा इत्यनेनाव-
यः । तथाच युयुधानादयः सर्व एवेते महारथा अतिरथाश्च ;
न त्वेतेषामध्ये कश्चिदपि रथोऽर्थरथो वाऽस्तीति नैतज्जमन्तव्या
इत्यर्थः । महारथादीनां लक्षणं तु ‘एको दश सहस्राणि
योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्राल्मप्रवीणश्च महारथ इति
स्मृतः । अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथ-
स्वेकेन यो योद्धा तन्मृतोऽर्थरथो मतः’ [म. भा.]
इति ॥ ४—६ ॥

विराटदुपदौ राजानो, धृष्टकेतुप्रभृतयो राजानोऽसंबद्धा अस्म-
च्छत्रवश्च । वीर्यवानिति प्रत्येकं सर्वेषां विशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
विक्रान्तः अतिपराक्रमी । वीर्यवानिति सौमद्रविशेषणम् । द्रौप-
देयाः पञ्च प्रतिविन्ध्यादयः । सर्व एव महारथाः । महारथ-
लक्षणं च—‘एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्र-
ाल्मप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु
सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो योद्धा तन्मृतोऽर्थ-
रथः स्मृतः’ इत्यादि ॥ ६ ॥

विराटदुपदौ राजानो, धृष्टकेतुप्रभृतयो राजानोऽसंबद्धा अस्म-
च्छत्रवश्च । वीर्यवानिति प्रत्येकं सर्वेषां विशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
विक्रान्तः अतिपराक्रमी । वीर्यवानिति सौमद्रविशेषणम् । द्रौप-
देयाः पञ्च प्रतिविन्ध्यादयः । सर्व एव महारथाः । महारथ-
लक्षणं च—‘एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्र-
ाल्मप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु
सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो योद्धा तन्मृतोऽर्थ-
रथः स्मृतः’ इत्यादि ॥ ६ ॥

नी० भा० दी०—महेष्वासाः—महान्त इष्वासाः धनूषि येषां ते । युयुधानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥४॥ पृष्ठकेत्वादयः षट् ॥५॥ युधामन्युत्तमौजसौ, सौभद्रोऽभिमन्युः, पञ्च द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ । चक्रार्यः पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ब्राह्मणः । सर्वेऽपि महारथा एव । तल्लक्षणं तु 'एको दशसहस्राणि योयवेद्यस्तु घन्निवानम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योयवेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्मन्यूनोऽर्द्धरथः स्मृतः' [इति ॥ ६ ॥

दुर्योधनपक्षीयाः केचन युद्धविशारदा महारथाः ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

['सौमदत्तिर्जयद्रथः' इति नीलकण्ठपाठः]

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

* आ. गि. टी.—येष्वं परकीयं बलमितिप्रभृतं प्रतीत्याति-
भीतवदभिधासि, हन्त सन्निधेव वैरिण्यता, अलं विग्रहाग्रहेण
इत्याचायाभिप्रायमाशङ्क्य ब्रवीति—अस्माकमिति । तुशब्देना-
न्तरूपममसि स्वकीयं भवं तिरोद्धानो वृष्टतामात्मनो द्योतयति ।
ये खल्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षेणुपस्तान्मयोच्य-
मानाभिमुखे, निश्चयेन मद्रवनादवधारयेत्यर्थः । यद्यपि त्वमेव
त्रैवर्णिकेषु त्रैविध्यवृद्धेषु प्रधानत्वात्तान्प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि
मदीयसैन्यस्य ये सुहृदास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसङ्ख्येषु तेषु
मभ्ये कतिचिन्नामभिगृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं
करोमि, न त्वज्ञातं किञ्चित्त्व ज्ञापयामोति मत्वाऽऽह—

द्विजोत्तमेति ॥ ७ ॥ तानेव स्वसेनानिविष्टानुपलक्षयोर्येयान्
आत्मीयमयपरिहारार्थं परिगणयति—भवानित्यादिना
॥ ८ ॥ द्रोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वं
व्यावर्तयति—अन्ये चेति । सर्वेऽपि भवन्तमारभ्य मदीय-
भृतानां प्रविष्टाः स्वर्जीवितादपि महान् स्पृहयन्तीत्याह—
मदर्थं इति । यत्तु तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति—
नानेति । नानाविधान्येनैकप्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रहर-
णानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा । बहुविधायुधसम्पत्तावपि
तत्प्रयोगे नैपुण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेत्, नेत्याह—
सर्वे इति ॥ ९ ॥

ह. पै. भा.—अस्माकमिति । हे द्विजोत्तम ! तु पुनर्येऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां विशिष्टाः पाण्डव-
सेनावीरेभ्योऽपि श्रेष्ठास्तान्निबोधवाधवारय । मम सैन्यस्य नायका जेतारस्तास्ते तुभ्यं संज्ञार्थं ब्रवीमि
॥ ७ ॥ भवानिति । भवान्स्त्वमेव तावत्पश्य; तव युद्धकौशल्योपदेशेन भगवान्पशुपतिरजुनेन
निर्जितः स त्वम् । भीष्मः सकलभ्रत्रियकुलकालनात्रिवक्रायुधलीलावतारयरशुरामस्यापि रणे
भयङ्करत्वाद्भीष्मः । कर्णो वैरिणां कर्तनकरत्वात्कर्णः । कृपः शत्रुहिंसनशीलः । कृधातुर्हिंसार्थः ।
अश्वत्थामा—अश्रुते व्याप्नोति तदेतादृशं स्थाम बलं यस्य सः । यद्वा अश्नाति वैरिणो भक्षयति
येन तादृशं स्थाम बलं यस्य सः अश्वत्थामा । स किल लोकोपसंहारदक्षस्य दाक्षायणीपते-
र्लीलावतारो यस्मात् । विकर्णः—यस्यासमवीरसङ्क्रामोपाजितकीर्तिमञ्जरीवर्णनायां प्रत्यर्थिभूताः
पार्थिवा विगतकर्णा बधिरा इवोद्विजन्तो भवन्तीति विकर्णः । पार्वतीपतिदत्तवरः सौमदत्तिः ।
तथैव च वयं यथा भवान्भीष्मश्च त्रैलोक्यपराजयक्षमौ तथैव चेतरेऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्ये चेति ।
अन्येऽपरे सहायत्वेन समागता भगदत्तशल्यमभृतयो बहवः शूरा मदर्थं मम विजयसाधनार्थं त्यक्तं
जीवितं यैस्ते सर्वे युद्धविशारदा युद्धकुशलाः ॥ ९ ॥

वै. ब्र. गि.—एवमुक्तकव्यपि स्वस्मिन्वस्तुत्तरं द्रोणमुप-
कृत्य नममयमादित आरभ्य पाण्डवपक्षपाती मन्मतप्रति-
क्षेपा, अतो मन्दिहश्मननुमयस्यातो मां न प्रतिमाषत इति
निश्चिन्व किमिच्छेवंविधे शत्रुपक्षौयेऽस्मिन्निजभयमस्तुचयम् ?
अहो पुनरहमपहासपदमात्मन्, तथा राजा नाचार्येण प्रति-
भासित इति लोकमभ्येयमानिति विज्ञातोऽस्मि इति
विचार्य दुर्धोषेनः पुनः स्वबलस्तुतित्याजिजभयमाच्छादयन्
गुरुखलाच प्रियवचनमादाय तमभिमुखमाह—

‘अत्र शूराः’ इति पूर्वोक्तस्मात्तस्य अत्रैवस्य वा, ‘मम
सैन्यस्य’ इत्युत्तरार्धगतसैन्यपदस्य वा विभक्तिविपरिणामेन
लक्षणपङ्क्तः । हे द्विजोत्तम ! अस्माकं तु सैन्ये विशिष्टाः श्रेष्ठा
ये मम सैन्यस्य नायका नेतारः, तान् ते तव संशयं सम्य-
ज्ज्ञानार्थं ब्रवीमि, तानिबोध अवधारयेति योजना । ‘अस्माकं
सैन्ये’ इत्यनेन वधा ममेतत्सेनान्तास्वामित्वं तथा तवापीतपा-
चार्यबहुमानो दर्शितः । तु-शब्दः ‘अत्र शूरा महेष्वासः’
इति पूर्वोक्तपाण्ड दृढगतशूरवैलक्षण्यार्थः । तदेवाह—
विशिष्टा इति । भीमार्जुनसमवेन पूर्वोक्तैर्मयो युधुधाना-
दिभ्यः श्रेष्ठा इत्यर्थः । ‘कथं भीमसहं संख्ये द्रोणं च’
[२।४] इति अस्तुत्य ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’
[२।६] इत्यर्जुनेन भीमद्रोणेनिसिद्धकविजराजयस्य दक्षित-
त्वेन भगवताऽपि ‘द्रोणं च भीमं च जयय्यं च कथं तथाऽन्या-
न्ते योधवीराण्’ मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्टाः’ [११।३४]
इति भीमद्रोणादिनिसिद्धकाजुनीयभयस्यानुदितत्वेन भीमा-
दयो भीमार्जुनातित्वायेन इति सर्वसम्प्रतिपत्ता इत्यभिमानः ।
‘मम सैन्यस्य’ इत्युक्त्वा लोके सेनानीद्वारक एव राज्ञः
सैन्यानुबन्धः इह तु न तथा, किन्तु मयैव प्रपश्यद्वान-
मानादितत्कृतं सैन्यं मयैवानुगम्यत इति साक्षादेव स्वस्य
सेनासम्बन्ध इति दर्शितम् । ‘संशयं ब्रवीमि निबोध’
इत्यनेन मयैतान्सर्वानपि सेनापतीन्सम्यग्विज्ञाय त्वयैव
यथाहं विनियोज्यास्त्ये इति बहुमानोक्तिर्व्यज्यते । द्विजोत्त-

न० त० दी०—[७-९]

पु. अ. त.—एवं तत्सैनिकावुत्तरा स्वीयानाह प्रो-
त्साहनार्थं—अस्माकमित्यादिभिः । अस्माकं ये विशिष्टाः
महान्तत्ताविबोध बुध्यन्व । द्विजोत्तमेति विस्मृतिस्मभाव-
नवा समनोधनम् । मम सैन्यस्य नायकाः नेतारः, तान्सं-
ज्ञानार्थं मया विशेषेण स्वरूपतो ज्ञायन्ते न वेति ते ब्रवीमि
॥ ७ ॥ एवं विशाद्य तवामान्याह—भवानिति द्वाभ्याम् ।
भवाद्भोऽणः सर्वेषामाचार्योऽस्माकं मुख्यः । त्ववा कायार्थं
मन्ये प्रेयाः । ‘उभयोर्द्रोणसामर्थ्यं’ इति वाक्यात् परम-
बलीति पूर्वं गणितः । भीमश्च तथैव मुख्यः । चकारेण क्षत्रि-
जत्वात् शापसामर्थ्याभावमाशङ्क्य पितृमहत्वाद् शापसा-
मर्थ्यं ज्ञाप्यते । कर्णद्वेषादश्रेष्ठैरपि गणनात् दुःखितो

न० श० दी०—विशिष्टाः श्रेष्ठाः । निबोध बुध्यन्व । भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेरिदं रूपम् । संशयार्थं
अस्मत्पक्षेऽपि शूराः सन्तीति ज्ञापनार्थम् । परंपु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहमद्भौ मा भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णः

मैत्यनेन च—तिष्ठन्मन्ये भीमादयो विशिष्टाः क्षत्रियाः;
‘विश्वं क्षत्रियवंतं ब्रह्मतेजोवंतं बलम्’ [अ. मा. १।१७।४६]
इति निखिलक्षत्रबलातिशायिब्रह्मतेजोबलजननिधिरस्यमेक एव
अलमस्माकमिति स्तुतिराचार्यस्याभिमुख्याय क्रियते ।
वस्तुतस्तु ‘पर्यैतां पाण्डुयुत्तराणाम्’ [१।३] इत्यादिना मया
बहुबोधमनानोपि तुण्यमेव स्थितस्त्वं नित्यंज्ञोऽसीति मत्वा
तव संशयं ब्रवीमि इत्यस्तःपारुष्यगर्भोक्तिः । द्विजोत्त-
मेत्यपि क्षत्रियश्चैव परदृढगतशूरवर्गनमाकण्यं तदुत्पुत्सा-
सवृत्साहमापस्यते; त्वं तु ब्राह्मणः; कुतस्तव क्षात्रम् ? अगो
मौनेनावस्थानमुचितमिति पारुष्यगर्भः । निबोधेति भौवादिक-
परस्मैपदिनोपे रूपम् । तानिबोध, तान्भीमो, इति वाक्च-
मंदात् न तच्छब्दद्वयस्य पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥

विशिष्टानेवाह—पूर्वोक्तब्राह्मणबलप्राधान्याभिप्रायेण स्तु-
त्यर्थतया वा भवानिति द्रोणस्य भीमादव्यादौ गणनम् ।
विकर्णो दुर्धोषेनानुजः । सौमदत्तिः सौमदत्तस्य पुत्रो भूरि-
श्रवाः । समिति ज्वर इति विशेषणम्, समिति युद्धं जयतीति
तथा ॥ ८ ॥

एवं द्रोणादीन् कतिचिभिर्द्विष्य पाण्डवबल इव नास्मद्वले
परिमिताः सेनान्मः शूराः, किम्वनन्ता इति न प्रथयते
निर्दिष्टं शक्यन्त इत्याह—अन्ये च शक्यकृतवर्गदयः बहवो-
ऽजन्ताः शूराः, तिष्ठन्तीति शेषः । ननु तिष्ठन्तु शूराः, तथापि
स्वार्थं इव ते पार्येऽपि किं तथा कौं कतिच्यन्ति ? तत्राह—
मदर्थं इति, मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्त्वमुपचरितया इत्यर्थः ।
अनेनानुरागातिशयो दर्शितः । तथापि स्वस्वरचित्तराश-
मात्ररोधिन एते बहुतराज्योधिनिः परकीरैरभिभूयेरित्यत
उक्तं तानाशक्षप्रहरणा इति, तानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि
युद्धसाधनानि येषां ते तथा । ‘सर्वे’ इत्यनेन एतेषां ममे-
न कश्चिदप्यनेनैवविद्योऽस्तीत्युक्तम् । युद्धविशारदा इत्यनेन च
बहुयुद्धानि पूर्वं कृतवन्तः, न त्विदं प्रथमतया युद्धे ब्रवीति
इति शौर्यतिशयो दर्शितः ॥ ९ ॥

भविष्यतीति सोऽपि मुख्यत्वेन गणितः । इदमेव चकारेण
युद्धते । कृपाचार्योऽपि तथा । एते सर्वेऽपि समितिजयाः स-
ङ्गामजेतारः, भित्तया सर्वेषां विशेषणम् । अथस्यामा ल-
तुश्रुत्रः, विकर्णश्च, सौमदत्तिः भूरिश्रवाः । तथेति यथा भव-
दादयस्तुल्या अप्यस्मत्पक्षपातिनस्तथैव सौमदत्तिरित्यर्थः ।
य ।—तथैवस्तुत्तर योज्यम् ॥ ८ ॥ अन्ये चैतादृशा बहवः
शूरा मदर्थं मत्कार्यार्थं त्यक्तं जीवितं यैः तादृशाः जीवि-
ताशां परित्यज्य मत्कार्यं कर्तुं कृतनिश्चया इत्यर्थः । यद्वा—जा-
दिकर्मणि कः । त्वक्षयमानजीविता इत्यर्थः । तानाशक्षणि
प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदाः अतिनिपुणाः ॥ ९ ॥

स्वभ्राता । सौमदक्षिभूरिभ्राताः । जयद्रथपदस्थाने 'तथैव च' इति कचित्पाठः ॥८॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः
शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि, प्रहरणानि केवलं प्रहाराथीनि गदादीनि, नानाविधानि येषां ते
नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

दुर्योधनस्यावश्यकर्तव्योक्तिः ।

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥

आ. नि. टी.— राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेव-
न्तमाचार्यं प्रत्यवेदयति—अपर्याप्तमिति । अस्माकं खल्विदं
एकादशसंख्याकाक्षौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मेण च
प्रथितमहामहिम्ना सुहृन्मुखिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं पोरषां परि-
भवे समर्थम् । एतेषां पुनस्तद्वलं सप्तसंख्याकाक्षौहिणीपरिमितं
बलं भीमेन चपलमुद्रिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तम-
स्मानभिभावितुमसमर्थमित्यर्थः । अथवा तदिदमस्माकं बलं भीष्मा-
धिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमवश्यमसौम्यम्, एतेषां तु पाण्डवानां बलं
भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं, सोढुं शक्यमित्यर्थः । अथवा
तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं बलम्, अस्माकमस्मत्सर्वं भीष्माभिरक्षितं
भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परवलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते,
इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं,

भीमाभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदो वस्मादस्मै परवलनिवृत्त्यर्थम्
भिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठवसुक्ता भीष्म-
शेषत्वेन तदनुगुणत्वं श्रेणादीनां प्रार्थयते—अयनेष्विति ।
कर्तव्यविशेषवती चशब्दः । समरसमारम्भसमये योधानां
यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्बिभागेनावस्थितस्थानानि
नियम्यन्ते तान्यत्राचनान्युच्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय
मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकृतं प्रविभागमप्रत्याख्याय भवान-
श्चत्थमा कर्णधृत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः सन्तो
भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु । तस्य हि रक्षणे सर्व-
मस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्, परवलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्यास्माभौ
रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ह. पै. भा.— सैन्यद्वयपरिकल्पनप्रयोजनमाह—अपर्याप्तमिति । तदिति तच्चयाभूतैर्वीरै-
र्बुक्तमपि भीष्मेणाभितो रक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं तेषां
पाण्डवानां बलं भीमेनाभितो रक्षितं सत्पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥ भीष्मस्वोभयपक्षपातित्वा-
दस्मद्वलं पाण्डवसैन्यं प्रति असमर्थं, भीमस्यैकपक्षपातित्वादेतद्वलमस्मद्वलं प्रति समर्थं तस्माद्वयद्विरेव
वर्तितव्यमित्याह—अयनेष्विति । अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तां स्वां रणभूमिं
परित्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु । यथा तुल्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्येत
तथा रक्षन्तु । भीष्मवलैरेवास्माकं जीवनमपि भावः ॥ ११ ॥

वै. र. नि.— एवं शौर्येण संरुद्धा च स्वशूरणासाधि-
क्योक्त्वा शत्रुर्वम 'अत्र शरा महेश्वासाः' [१२] इत्यादिना
सुचितं पक्षीयशरप्रयुक्तं निजभयम्, तदाच्छादितम् । इदानीं
'पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महतीं चमूम्' [१३] इत्यादि-
नाऽविष्कृतं यत्परसैन्यप्रयुक्तं निजभयम्, तत्सत्सैन्याधिक्यवर्ण-
नेनाच्छादयति—तत्पूर्वोक्तविशिष्टबहुशरपुलकाधिष्ठितं भीष्मेण
सेनापातिना अमितः सर्वतो रक्षितमक्षौहिणीसंख्यया चाधिकं

अस्माकं बलं अपर्याप्तमपरिच्छिन्नम्, 'जगत्पण्यासहस्रभानुना'
[शि. व. १।२७] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एतेषां पाण्डवानां
तु इदं अस्मदीयशरावहृष्टयुधानादिपरिमितशरोपेतं भीमाभि-
रक्षितं अक्षौहिणीसंख्यया च न्यूनं बलं उक्तविधिविषय-
वैयर्थ्यात् पर्याप्तं परिमितम् । यद्यपि कुरुले भीष्म इव
पाण्डवबले धृष्टद्युम्नः सेनापित्यल्लेऽभिषिक्त इति भीष्मपरित्वा-
दिद्विद्वतया धृष्टद्युम्नाभिरक्षितमित्येव वक्तुञ्चिर्त्तं, न तु भीमा-

१ 'अयनेषु च'—'तस्य सन्ननयन्'—इतीमौ श्लोकावर्थतोऽपि विच्छिद्यविव द्रयेते । तेन तन्मध्यगतः क्रियांश्चित्
ग्रन्थभागः परिच्छेदः स्यादिति सम्भावयेत् । उपलभ्यते च श्लोकत्रयमधिकमत्र हंसयोगिभाष्ये—'अथोच्चैः सम्प्रहृष्टात्मा युक्तः
शान्तनवोऽश्ववीर । प्रीतिमान् हि त्वं कृष्णः पाण्डवेषु यथास्त्विव ॥ तस्माद्विभेति राजेन्द्र । शमो भवतु पाण्डवैः । पृथिवीं
मुहूर्त्वं सहितो भ्रातृभिर्बैलमिवंशी । नरनारायणौ देवाववहाय नशिष्यसि । इत्येवं कथयन् राजन् । भीष्मः शान्तनवो
महान् ॥' इति । तत्र 'प्रीतिमान्' इत्यादिश्लोकद्वयं च नीलकण्ठीयभारतादौऽपि [म. आ. ६।१८१०-१८ इत्यत्र] पठ्यते ।
तत्तस्यात्र संप्राहृत्ये प्रमाणं मुधिय एव ।

—अविगीता ।

भिरक्षितमिति; तथापि भीमस्य पुरतो घृष्टयुद्धस्य का गणनेत्यभिप्रायेण तं विहाय युधिष्ठिरेण घृष्टयुद्धाभिषेकात्पूर्व-
स्त्रयोगपर्वणि सेनापतित्वेन निश्चितं महाबलं भीमं सेनाप-
तित्वेन गृहीत्वा, सोऽपि स्वेच्छामरणधर्मतया जितकालस्य
सकलक्षत्रियजिता जामदग्न्येनाप्यजितस्य महाबलपराक्रम-
न्निषेभीमस्य न समान इत्यभिमानेन 'भीमाभिरक्षितं पर्याप्तं'
इत्युक्तम् । एतेन च घृष्टयुद्धं वातगिहं यत्वा प्रति 'वृद्धां
दुपद्रुपुत्रेण' [११३] इत्यायुक्तम्, तनु त्वद्धार्यंछत्पादि-
तत्स्वभावा नोपेक्षणीय इति त्वदर्थमेवोक्तं, न तु मदर्थम्; मदीय-
सेनापतेरप्यथ गणनानाहं कृष्टयुद्धान्नाम भीतेरप्रसक्तेः; तत्र च
त्वमवज्ञया मौनी भवसि चेत्किं नश्छिन्नम् ? इत्याचार्यं प्रति
कण्ठान् वाक्यमभिव्यज्यते । पितामहट्टकोदरादिनामन्तर-
सत्त्वेऽपि 'भीष्माभिरक्षितम्' 'सीमाभिरक्षितम्' इति वद-
ताऽयं चमत्कारो दक्षितः—भीष्मानामिति भीमनामान्तर्भवति;
भीमनामिति तु न भीष्मानाम्, मध्ये एकारस्यधिकत्वात् ।
तथा च भीष्मभीमयोर्लोकैर्भयङ्करत्वेनाविशेषेऽपि भीष्मस्ता-
वनामतो भीमं निमित्तति, भीमस्तु न तथेति तयोर्महत्त्वा-
महत्त्वे इति ॥ १० ॥

व० त० दी०—॥ १० ॥ ११ ॥

पु. अ. त.—एवं सर्वानवज्ञैस्तद्विजितमप्यस्मद्बलं तद्वल-
युद्धात्मसमं सम आतीत्याह—अपर्याप्तमिति । भीष्माभि-
रक्षितमप्यस्माकं बलं अपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति ।
द्रोणः कदाचित्कुप्येदिति भीष्माभिरक्षितमेवोक्तम् । पाण्ड-
वानां च बलमस्मापसिर्धुं समर्थं भातीत्याह—पर्याप्तमिति ।
इदं तेषां पाण्डवानां बलं भीमोनामितः सर्वतो रक्षितं सत्
पर्याप्तं समर्थं प्रतिभाति । तुल्यवन्देनापर्याप्तपक्षो निराकृतः ।
यद्वा तत्प्रसिद्धमस्माकं बलं अपर्याप्तं अत्यधिकम् । किञ्च

नी० भा० दी०—पर्याप्तं परित आप्तं परिवेष्टितम् । पाण्डवसैन्यं हि सप्तशौहिणीमितत्वात्सर्वं बहुनैकादशशौ-
हिणीमितेनास्मसैन्येन वेष्टयितुं शक्यं, न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः । एवं च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः
॥ १० ॥ अन्यनेषु व्यूहरचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वे स्वे स्थाने स्थिता यूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षन्तु ।
अस्य सेनापतेश्चाभ्यन्तरे सर्वाऽपि सेना आकुलीभवेत्, तस्यैव स्थिरा च भवेत्, अतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो शङ्खादिवादित्रघोषः । [१२-१९]

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पैणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

इत्थमाचार्यस्तुतिपूर्वकं निजबलप्रदर्शनेन स्वस्य परबलान् कि-
ञ्चिद्वयसस्तीति न तदर्थमिहागमनम्, किन्तु गुरुदर्शनार्थमेवेति
तत्प्रतिवचनावसरो दक्षितः । तमेतमन्तःकापव्यगर्भंछक्तितन्-
भैरुपश्रुत्य सत्यमयमस्मिन्नपि समये निर्मयं दं वक्ति वचनं
मिति विचार्याचर्येणाप्रतिभाषितोऽतिरोषितो भवन्ननायो
दुर्बोधनस्तं तिरस्कुर्वन्नाह—भागो नाम पूर्वोद्विगमेणास्था-
यमयमिति विभक्त्य निरयमितो योधानामवस्थानार्थो देशः,
तमनतिक्रम्य यथाभागं अन्येषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु अवस्थिताः
विभक्तस्वस्वरणभूम्यपरिप्रागेन सर्वतः समाट्ट्य सजीभूय
स्थिताः सन्त इत्यर्थः । भवन्तः सर्वेऽपि भीष्ममेव अभिनो-
रक्षन्तु । स एक एवास्माकं जीवातुरिति भावः । तत्र च
'भवन्तः सर्वे' इति योधाभिमुख्यप्रदर्शनेनाचार्यः पृष्ठे कृत इति
ज्ञापितम् । भीष्ममेवेत्येवकारेण द्रोणव्यवच्छेदः । तेन च
हितमपि मदहितमविज्ञाय मामवज्ञातवतो द्रोणस्याग्रे
भाविनि घृष्टयुद्धसमरदौरवस्ये भवद्भिरुदात्थेयमिति तत्प्रती-
कारक्रौर्यंछद्गीर्यते ॥ ११ ॥

भीष्मेणाभिनो रक्षितम् । तेषां तु बलं शरभूषिणमपि पर्या-
प्तम्, अशौहिणीसप्तकमितत्वात् । किञ्च भीमेनाभिरक्षितम्
॥ १० ॥ एवं सति किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—अय-
नेषु चेति । व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्ताः स्वस्वस्थाने
स्थिता भवन्तः सर्वे एव भीष्ममेवाभिनतः सर्वतः रक्षन्तु ।
यतोऽस्माकं बलं भीष्मरक्षितमेव । चकारेण व्यूहप्रवेशमार्गात्
परस्थानेऽपि स्थितैरुपमपि ज्ञापितम् । एवकारेणास्मदादिरक्षा
कार्येति ज्ञापितम् । हीति युक्तत्वम् ॥ ११ ॥

आ. गि. टी.—तमेवमाचार्ये प्रति संवादं कुर्वन्तं भया-
विष्टे राजानं दृष्ट्वा तदभ्यासवतीं पितामहस्तद्वदुच्यते। तदर्थमिति
कृतवानित्याह—**तस्येति** । राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लास-
विशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वाराकं सम्यगुत्पादयन्मयं
तदीयमपमिनौपुरुषैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापूरितवान् । कि-
मिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतते? कुरुक्षेत्रवा-
त्स्य कुरुराजत्वात्पितामहत्वाभास्य दुर्योधनमयापनयार्थां प्रवृ-
त्तिश्चिन्ता, तदुपजीवितया तद्राशत्वाच्च । तस्य च सिंहनादे शङ्ख-

शब्दे च परेषां हृदयव्यथा सम्भाव्यते, दुरादेवारिनिवहं प्रति
भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य
भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षेस्तेस्ते राजभिः शङ्खादयो वाद्यविशेषा
झटिति शब्दवन्तः सम्पादिताः । स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुमुलो
बहुलं भयं परेषां परिचोतयन्नासीदित्याह **तत इति** ॥ १३ ॥
एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालक्ष्य परिसरवर्तिनौ केशवाचुर्नौ
श्वेतैर्हयैरतिबलपराभैर्मुक्तौ महत्प्रपञ्चयेत् रथे बन्धयित्वावक्रान्तौ
शङ्खौ पूरितवन्तावित्याह—**ततः श्वेतैर्हयैरेति** ॥ १४ ॥

रा० भा०—तस्य विषादमालोक्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्वानं च कृत्वा
शङ्खभेरिनिनादैश्च विजयाभिप्रायं धोषं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तं धोषमाकर्ण्य सर्व-
श्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयश्चैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं
कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

वे. ता. चं.—‘तस्य सज्जनयन’ इत्यादेः ‘तुमुलोऽभवत्’
इत्यन्तस्यार्थमाह—**तस्येति** । जनयति शतुः ‘लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः’ [अष्टा. ३।२।१९६] इति हेत्वर्थवसूचनाय **जन-**
यितुं इत्युक्तम् । ‘सिंहनादं विनद्य’ इत्येतत् ‘आदनपाकं पचति’
इतिवदिति सूचयितुं ‘कृत्वा’ इति पदम् । ‘कृन्वन्तस्यः क्रिया-
साधनयसूचनाः’ इत्येतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया ‘शङ्खध्वानं च
कृत्वा’ इत्युक्तम् । ‘ततः शङ्खौ’ इत्यत्र ततःशब्देन विजयी-
पासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रा-
येणोक्तं **अकारयदिति** । शङ्खभेरीति पणवाद्युपलक्षणम्,
ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति
सूचितम् । सिंहनादशङ्खध्वानाभ्यां शङ्खभेरीदिनादसमुच्चयार्थो
द्वितीयश्लोकः । कृतेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयस्तत्तुतीयः
॥ १२ ॥ १३ ॥ ‘ततः श्वेतैः’ इत्यादिकं ‘धनञ्जयः’ इत्यन्तं

व्याचष्टे—**ततस्तमिति** । तत इति व्याख्येयपदम् । तं धोष-
माकर्ण्य इति तद्विवक्षितकथनम् । **सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसार-**
थिरिति—सर्वोत्कृष्टेषु उत्कृष्टः परमपुरुषो निकृष्टमातुषमा-
त्रादपि निकृष्टतामाश्रितवात्सल्येन नीत इति भावः ।
पाण्डवविजयसूचनाय सज्जयेनोपातो **माधवशब्दोऽत्र**
प्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वर एव । ‘स्यन्दने स्थितौ’
इत्यविशेषेण स्थितिभ्यवच्छेदाय सारथिवरथित्वविभागाः ।
‘श्वेतैः’ इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तं **त्रैलोक्येति**
नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । **त्रैलोक्यं**
कम्पयन्ताविति—तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्य-
कम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा ‘दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः’ इत्या-
द्युक्तप्रकृष्टध्वानमूलकशङ्खधोपातिचयेन, ‘नभश्च प्रथिवी चैव’
[१।१९] इति वक्ष्यमाणेन च कलितमिदम् ॥ १४ ॥

ह. पै. भा.—द्रोणं प्रति राज्ञा भीष्मस्य च बहुमानपुरस्सरं यदुक्तं तच्छ्रुत्वा भीष्मः किष्करो-
चदाह—**तस्येति** । कुरुक्षेत्रः पितामहो भीष्मस्तस्य राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं प्रीतिं सज्जनयन्नुच्चैर्महान्तं
सिंहनादं विनद्य कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमा-
लक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—**तत इति** । ततो भीष्मस्य शङ्खपूरणानन्तरम् । शङ्खाश्च
परं मेर्यः पणवानकगोमुखाः—पणवा आनका गोमुखा वाद्यविशेषाः सहस्रैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त-
वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह
तत इति पञ्चभिः—ततो दुर्योधनस्य सैन्ये वाद्यकोलाहलानन्तरम् । श्वेतैः शुकैः कैलासाचलकल्पैः
परसैन्योत्कर्षतनूरक्षणसामर्थ्यवद्भिः हयैः—अतिवेगातिरेकात्स्वभावतो वा ह आकाशे यान्तीति
हया विशिष्टा अश्वास्तैर्युक्तं संयोजितं महत्पादित्यमण्डलकल्पे पूज्ये स्यन्दने संग्रामभूमिप्रद्वरणशीले
रथवरे स्थितौ वर्तमानौ । माधवः—मा लक्ष्मीस्तस्या धवः पतिर्माधवः कृष्णः, पाण्डवोऽर्जुनश्चापि
दिव्यौ दिवि भवौ शङ्खौ प्रदध्मतुः प्रकर्षेण परकीयवाद्यकोलाहलाभिभवसम्पादनेन दध्मतुः
आपूरितवन्तौ ॥ १४ ॥

वै. अ. गि. — एवं द्रोणतिरस्कृतस्य स्वपुत्रस्य भीष्मति-
रस्कारोऽप्यवश्यम्भावेन, द्रोणभीष्मयोरैकचिन्तायाः । तथा
च सत्यमेव नष्टं मत्कुलमिति व्याकुलं वृत्राहमालोक्याह
सजयः — कुरुषु दृढः श्रेष्ठः प्रतापवान्प्रितामहो भीष्मः तस्य
द्रोणतिरस्कारदुःखितस्य दुर्योधनस्य हर्षं सज्जनयन् — हेतो
शत्रुप्रथितुः — हर्षं जनयितुं उच्येः सिंहनादं विनश्य कृत्वा ।
सिंहनादमिति ण्यलन्तत्वाद्भातोः पुनः प्रयोगः । शंखं द्रुमौ
वादितावान् । अत्र 'कुरुदृढः' इत्यनेन यद्यपि द्रोण इव
भीष्मोऽप्यादित आरभ्य दुर्विनीत एव तव पुत्र इति भीष्मे-
णाप्युपेक्षणीय एव, तथापि कुरुश्रेष्ठतया स्वमहत्त्वमालोच्यैव
तेन नोपेक्षित इति सूचितम् । 'प्रतापवान्' इत्यनेन परबलमय-
दिते राश्ट्रपेक्षिते पराभिभवनेतोरूपप्रतापहानिर्भवतीति
दर्शितम् । दृढः पितामहस्तस्य हर्षं जनयन्त्यनेन परबलभ-
वेनाचार्यतिरस्कारेण च गतप्राणस्य दुर्घोषजन्यता तात्कालिकप्रा-
णप्रतिष्ठापनायै एवायं सिंहनादः, न तु वस्तुतः परबलनिरास-
पर्यन्तः, दृढपितामहस्य तदशक्तैरिति ध्वनितम् ॥ १२ ॥
एवं भीष्मः स्वयं सिंहनादपूर्वकं शंखमाभ्यास्य स्वस्वैरुपेक्षि
स्वैत्र शंखेभ्योदिनादुभकारयदित्याह — पणवा आनका गोसु-
खाश्च वायविशेषाः । सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त
वातिताः । कर्मकर्तारं लकारः । स च शंखादिशब्दः तुखलो
महानभवत् ॥ १३ ॥ एवं 'मामकाः पाण्डवाश्च किम-
कुर्वत ?' इति प्रश्ने कौरवद्वन्द्वतत्त्वकत्वा पाण्डवद्वन्द्वान्तमाह-
तत इत्यादिभिः शङ्खैः । ततो माधवः पाण्डवश्च शंखौ प्रदध-
तुरित्यन्वयः । कौरवेषु दुर्घोषजनस्यैव पाण्डवेवपि प्रधानभूतस्य
राज्ञो वृत्तान्ते कथनीये माधवः पाण्डव इति प्रधानतो भगव-
द्वृत्तान्तं वदता भगवानेव पाण्डवत्वे प्रधानभूतो राजा,
धर्मार्जुनादयस्तु निमित्तमात्रमिति ज्ञाप्यते । तत्र च कथं
पाण्डवसाराथेभ्योभगवत्स्त्वाराज्यमिति शङ्काविरासाय माधवः
पाण्डव इति पूर्वैश्वराद्भावेन निर्दिष्टम् । पाण्डवसाराथ्यमवती-
र्णं भगवता स्वस्वक्षणीयस्य परैरुपयतो प्राप्ते तं पृष्ठतो
विचाय स्वयमग्रेऽवस्थितमित्येतदेव भगवतः पाण्डवसाराथ्यं
नाम, तच्च न तत्त्वामित्यविरोधीति भावः । माधवपदेन
लक्ष्मीपतिवैत्र तत्रैव जयशैथिल्यसर्वविघ्नलक्ष्मीनिवास इति
पाण्डवानामेव जयः, न त्वलक्ष्मीकस्य दुर्घोषजनस्येति सूचि-
तम् । स्पन्दनं स्थिताविति रथस्थवर्ग्यनेन परबलं दृष्ट्वा

व० त० वी० — ततस्तद्विधादमवलोक्य भीष्मस्तस्य
निनादैर्विजयाभिज्ञांसं वीर्यं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तद्वीर्यं निशम्य भगवान् पार्थसारथिरनुजश्च
त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते मध्ये रणे महति रथे स्थितौ विर्यं कम्पयन्तो स्वशङ्खौ प्रदधतुः ॥ १४ ॥

पु. अ. टी. — सेनापतिरेव रक्षणीय इत्येवं स्वबहुमानप्र-
तिपादकं राजवाक्यं श्रुत्वा राज्ञो हर्षपुत्रजनयन् भीष्मः
स्वबलकल्याणकं शङ्खनादं कृतवानित्याह — तस्येति । तस्य
राज्ञः हर्षं सम्पूज्य प्रकाशेन योत्सयामि इत्यादिश्रुतेण जनयन् ।
भीष्मस्य भक्तत्वात्स्वपराजयज्ञानेन स्वतो हर्षेण न शङ्कादि-
वादन्, किन्तु दुर्घोषजनस्य वाक्यं श्रुत्वा भगवदिच्छां ज्ञात्वा

भयैनाचार्यश्रुतपसङ्गस्य ततो योधान्भीष्मं चोपधाव्य तत इतो
विदुष्टतो दुर्घोषनादौलक्ष्यश्रुतकम् । प्रथमतो यं यथा रथमा-
रूढौ, तत्रैव तथैव स्थितौ, न तु वृत्रादिक्रान्तिं प्रचलिता-
वित्यर्थः । स्थिताविति तुल्यवदवस्थानोक्त्या रथचालनकाल
एव भगवतः साराधुपवेशस्यानेवस्थानम्, अर्जुनस्य रथ-
मन्त्रेण चालनम्, समयान्तरे तु सर्वदा द्वयोरेकस्मिन्नेवासेने-
ऽवस्थितिरिति तयोरखण्डसलयातिशयो दर्शितः । श्वेताश्वरथा-
नामन्येषामपि बहुधा सखेऽपि खाण्डवदहनसमयेऽदिना यः
श्वेताश्वरथोऽर्जुनाय दत्तः, येन च श्वेतावाहन इत्यर्जुनस्यासा-
धारणं नाम, सोऽयं दिव्यो रथ इति दर्शयितुं श्वेतेर्हर्षेणैव
इत्युक्तम् । महतीत्यनेन 'उपेतो राजतेरैवाग्न्यवैर्ममालम्बिः ।
पाण्डुरात्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्वै' । सर्वोपकरणैरनुक्रमेणैव
देवदावैः । ससजं यं स्व- [उ-] तस्या भुवनं [भीमनो]
भुवनप्रभुः ॥ प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव । आश्रिता
यं रथश्रेष्ठं शक्रज्वलसमा बभौ । तापनीया सुखेश्वरा भजयद्दि-
रनुत्तमा । यस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहनादौलक्षेतनः [खंगुल-
लक्षणः] ॥ भीमो ननदं तत्रास्य संश्रितो मूर्ध्वैशोभत । ज्वले
भूतानि चात्रासन्निविधानि महान्ति च ॥ नादेन रिपुसै-
न्यानां येषां संज्ञा प्रणयति, इत्यादिपूर्वकं [अ. २२५ श्लो.
१०-१७] रथमाहात्म्यं स्मारितम् । तेन च तादृशो रथ एक
एवाल्मः ; तदुपरि माधवः पाण्डवश्च किल किञ्च वक्तव्यं
जयविषय इति सूचितम् । दिव्यौ शंखावित्यनेन 'ततः
शंखाश्च' इति पूर्वोक्तपरबलशंखानां प्राकृतत्वेनाकिञ्चि-
त्कस्वश्रुतम् । माधवः पाण्डवत्रैवेत्येवकारस्य त्वयमर्थः —
कुरुतेनापतिना भीष्मेण स्वयं शंखं ध्यात्वा सर्वतः सैव
शखनादे प्रवर्तिते सति तद्विरूपतया पाण्डवसेनापतिना
वृष्टपुत्रेन स्वयं तथा विधातुञ्चितम् ; न तु तथा कृतम् ;
कृष्णार्जुनावेव शंखौ वादितवन्ताविति । अत्र हेतुः प्रदधन्तु-
तिस्यत्र प्रकाशयंवाप्तिना प्रत्युपसर्गोक्तः । प्रकाशोऽप्यत्र सकल-
धार्तराष्ट्राभर्निर्भेदपर्यन्तत्वरूपः, 'स घोषो धार्तराष्ट्राणां
हृदयानि व्यदारयत्' [१।१९] इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । तत-
श्चायं भावः — यदि हि वृष्टपुत्रादय एव शंखान्वादयेयुः, तदा
भीष्मादिवादानस्यात्रापि प्रतिशंखवादनं जातमित्येव स्यात् ।
परहृदयविदारणपर्ययनं शंखध्वनिविधेय इति हि भगवतोऽभि-
मतम् ; अतस्तदर्थं कृष्णार्जुनावेव प्रदधन्तुरिति ॥ १४ ॥

हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खनादं च कृत्वा शङ्खमेरी-
तस्य राज्ञः हर्षजननायं तथा कृतवानिति बोधयितुमेवश्रुतम् ।
कुरुदृढः कुरुणां कुरुषु वा दृढः देशकालोचितज्ञानः — पिता-
मह इति हर्षजनने हेतुरुक्तः — भीष्मः उषैरुष्वखलं यया
स्यात्तया, महान्नादं वा सिंहनादं विनश्य त्रयोविंशतिशतं कर्जं
कृत्वा प्रतिभटः कोऽपि नास्तीति । शायनपुं शंखं द्रुमौ वादि-
तवान् । ननु राज्ञा बहुमाने कृतेऽपि राज्ञोऽप्ये तथा विनादं

शङ्खादिवादनं च न कर्त्तव्यं तत्कथं कृतवानित्याशङ्क्याह —
प्रतापवानिति । नादेनैव शब्दजन्यः सृज्यते ॥ १२ ॥ एवं
सेनापतेयुद्धोत्सवप्रवर्त्तकं शङ्खध्वनिमाकर्ण्य सर्वैसावधानकर-
णार्थं वादका इन्द्रभ्यादिवादनं कृतवन्त इत्याह— तत इति ।
सहसा तच्छ्रवण एव शङ्खा भेदैश्च श्रणवा आनकाः गोघ्रुखाः
अभ्यहन्यन्त, वादिता इत्यर्थः । एककोणे तच्छ्रवणादेव वादि-
तवन्तः, नतु युद्धोपरिस्थिता स्वसौधोविभागेनेति व्यज्यते । स
शङ्खादिशब्दस्तुल्यो महानासीत् ॥ १३ ॥ एवं युद्धोत्सवज्ञा-
पकशंखध्वनिश्रवणानन्तरं पाण्डवसैन्येऽपि युद्धोत्सवोऽभूदि-
त्याह— तत इति पञ्चभिः । ततः कौरवप्रहरणानन्तरं श्वेतै-

र्हयैः शुभसूचकैर्यैर्दुक् । परमेष्ठिनस्य सारथित्वप्रतिपादनाय
भगवतोऽभानां च वर्णनं, नावं भगवद्वय इति ज्ञापनाय च
भगवतोऽभानां चित्रवर्णत्वाद्भवेतिरिति हयविशेषणम् । युद्ध-
प्रवृत्तिज्ञापनार्थं हयैर्युक्त इति । महति अग्निदत्ते भगवत्स्थि-
तियोम्ये गरुडसमे स्थन्दने नन्दितोषाख्ये रथे स्थितौ श्रीकृ-
ष्णार्जुनौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः वादितवन्तौ । माधवपदेन तेषां
श्रीप्रमेव लक्ष्मीप्राप्तिर्भविष्यति इति व्यञ्जितम् । पाण्डव-
त्वोक्त्या तेषां न्यायत्वमुक्तम् । भगवतः शङ्खध्वनिः
सर्वेषां यथा धर्मप्रतयैर्वाजुनस्यापीति चकारेणैवकारेणापि
व्यज्यते ॥ १४ ॥

नी० भा० दी०— तस्यैवं वदो दुर्बोधनस्य । सञ्जयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन विनयेत्य-
स्यानुप्रयोगः । कषादित्वात् 'समूलकापं कषतिस्म दैत्यान्' इत्यादिबत् । कुरुवृद्धो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ
दृष्टप्रभावान् पाण्डवान् दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति शङ्खं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ।
हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यन्त अभिहताः । कर्मकर्तारि प्रयोगः ॥ १३-१४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ! ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

आ. गि. टी.— तयोः शङ्खोर्द्विव्यत्वमेवाऽऽवेदयति—
पाञ्चजन्यमिति । केशवार्जुनयोर्दुष्ठाभिमुखं दृष्ट्वा संहृष्टः
स्वारस्येन समरसिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिसुखोऽभूदित्याह—
पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥ एतेषामौर्ध्वीं व्रुतिं प्रतीत्य परिपाल-
नावकाशमासाद्य राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति—
अनन्तैति । ज्यायसां श्रातृणामनुसरणमावश्यकमिति मत्वा
तयोर्वीर्यतोत्रोन्नोरपि प्रवृत्तिमाह— नकुल इति ॥ १६ ॥
अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां राज्ञामेकमर्थं विज्ञापयन्तुताराष्टस्य

दुराशां सञ्जयो व्युदस्यति—काश्यश्चेत्यादिना । परमेष्वास-
दिविशेषणचतुष्टयं प्रत्येकं सम्ब्रज्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ तैस्ते
राजभिः शङ्खानापुर्याद्विरापादितो महान् घोषस्तुमुलोऽतिभैरनो
नभश्चान्तरिक्षं पृथिवीं च सुवनं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषेणानु-
क्रमेण नादयन्नादयुक्तं कुर्वन्धार्तराष्ट्राणां दुर्बोधनादीनां हृदयान्य-
न्तःकरणानि व्यदारयद्दिद्वारितवान् । युज्यते हि तत्प्रेरितशङ्ख-
घोषश्रवणात् त्रैलोक्याक्रोशे तमुपवृण्वतां तेषां हृदयेषु दोषयमा-
नत्वं तदाह— स घोष इति ॥ १९ ॥

१ पञ्चजना मनुष्याः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इत्यमरः । तेषां हितः अनिष्टनिवारणात् । हितार्थे तद्धितः, इति पूर्णस्वरवर्ती ।
पञ्चजनो नाम समुद्रान्तर्गतः शङ्खरूपी कश्चिदुदरः । युरुपुत्रानयनप्रसङ्गे तं इत्वा गृहीतस्तदस्थिसम्भवः पाञ्चजन्यः । 'स तु पञ्च-
जनं हत्वा शङ्खं लेभे जगादेनः । सस्य देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतिः ।' (द. व. २।३३।१७) इति निर्वचनात् ।

२ देवदत्तं निवातकचचनिर्हणमौदैर्देवैरिन्द्राया वत्तम् । 'देवदत्तं च मे शङ्खं पुनः प्रादान्महारथम् । दिव्यं चेदं किराटं मे स्वय-
मिन्द्रो युजो ज ह' (म. भा. ३।१७।४९) इति वचनात् । खाण्डवदाहेऽग्निदत्त इति वामनोक्तिस्तुमूला । —अविगीता ।

रा० भा०—ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक् पृथक् प्रदध्मुः । स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । 'अथैव नष्टं कुरुणां बलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयामिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽकथयत् ॥ १५-१९ ॥

वे. ता. चं.— दिव्यशक्तिकोदितशङ्खातिशयवैशयाय पाञ्चजन्यदेवदत्तसङ्गोक्तिः । एवं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति—यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयमेवाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः । यद्वा यथास्वं प्रहर्षव्योतनाय कमात्प्रदध्मुरिति । 'स घोषः' इति श्लोके नमश्च पृथिवीं चानुनादयन्नि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः । सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन तेषु दृष्टिः कथिदपि नास्तीति

द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं विभेद इति । घोषस्य शङ्खादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—अथैवेति । स्वध्वन्य विजयित्वमध्यवस्यतां तत्राशुकिरेव हि हृदयेदमेव इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयवस्तुस्तथा पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रायुक्त-प्रकरणेन तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥ १५-१९ ॥

ह. पै. भा.— तदेव विभागोऽन प्रदर्शयन्नाह— पाञ्चजन्यमिति । हृषीकाणामिन्द्रियाणामी-शोऽधिष्ठाता लीलागृहीतदेहो भगवान् विष्णुः । पाञ्चजन्यं पञ्चजनाह्वयदैत्यदेहोऽन्नं, धनञ्जयो देवदत्तं, वृकादरो भीमं घोरं कर्म यस्य सः भीमकर्मा महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्मौ, आपूरितवान् ॥ १५ ॥ अनन्तविजयमित्यादियुग्मं पूर्वश्लोकक्रियया सम्बध्यते । अनन्तेति । कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरो राजा पाण्डवानां स्वामी अनन्तविजयं महाशङ्खं दध्मौ, यस्य पूरणादनन्तः सततं विजयो भवतीत्यनन्तविजयः । नकुलः सहदेवयोर्मौ सुबोधमणिपुष्पकौ—नकुलः सुबोधं नाम शङ्खं दध्मौ सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति । च परं काश्यः काशिराजः परमेष्वासः परम उत्कृष्ट इवासो धनुर्यस्य सः, च पुनः शिखण्डी महारथः शिखण्डवान्सकलसुरासुराजेषामीभ-वार्थमुत्पन्नः पौरोषेयशिखायुक्तः, च परं धृष्टद्युम्नः, विराटः, सान्यकिः स एवापराजितोऽजेयः, एते सर्वे पृथक्पृथक्शङ्खान्दध्म्वर्वाद्यामासुरिति परेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥ हुपद इति । हे पृथिवीपते ! हुपदः, च परं द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः, च परं महाबाहुः सौभद्रः, एते सर्वे प्रत्येकं शङ्खान्दध्मुः ॥ १८ ॥ तस्य शङ्खनादस्य धार्तराष्ट्रान्प्रति जयभयजनकत्वमाह—स घोष इति । स तुमुलो घोरः पाण्डवसेनापतीनां शङ्खादिजनितो घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । किं कुर्वन् ? नभ आकाशं पृथिवीं च व्यनुनादयन् प्रतिशब्दयुक्तं कारयन् ॥ १९ ॥

वै. ब्र. गि.— 'दिव्यो शङ्खो' इत्युक्तं दिव्यत्वं दर्शयन्नेव भगवच्छङ्खादानुपष्टत्तं पाण्डववल्लशङ्खादानं प्रपञ्चयति—पाञ्चजन्यमित्यादिभिः पञ्चभिः । सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्ववाचिना हृषीकेशपदेन भगवतः परहृदयविदारणं न दुष्करम्, नित्यम्यमङ्गे नियन्तुर्भारभावादिति सूचितम् । पाञ्चजन्यं देवदत्तसिति च नामप्रदग्नेन कृष्णाञ्जनशङ्खयोर्दिव्यत्वं दर्शितम् । पौण्ड्रः अनन्तविजयः सुबोधः मणिपुष्पकः इति भीमयुधिष्ठिरनकुलसहदेव-शङ्खानां नामानि । अनेन च पाण्डवसेनायामेतावन्तः स्वनामभिः प्रसिद्धाः शङ्खाः, परस्मैत्ये तु नैकोऽपि तादृशोऽस्तीत्याशयो व्यज्यते । परमेष्वासो महाधनुर्यः काश्यः काशीराजः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५-१८ ॥

प्रदध्मुरित्युक्तं प्रकथमेव शङ्खदीकरोति—स घोष इति । भगवत्पाञ्चजन्योपस्तदनुप्राणितोऽर्जुनादिशङ्खोपधेत्यर्थः ।

धार्तराष्ट्राणामिति धृतराष्ट्रसम्बन्धनां दुर्योधनभीमद्रोणादीनां सर्वेषामभिप्रायः । 'तस्येदम्' [अष्टा. ४।३।१२०] इति सम्बन्धसामान्योऽन्यतयः । हृदयानि मनसि वक्षसि च । 'हृदयं चित्तवक्षसोः' इति निषण्डः । व्यदारयत् विभेद । तत्र मनोविदारणं नाम ज्ञानेच्छाकृतिर्येयोऽसाहादि-मनोधर्मनाशनम् । वक्षोविदारणं तु भयप्रयुक्तो महाविपत्ति-प्लवभूयमानो गर्भनिर्भेदः । एवमुभयविधहृदयविदारणोक्त्या धार्तराष्ट्र निहता एव जाता इत्युक्तं भवति । तदेतद्भगवानेव वक्ष्यति—'मयैवेति निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्य-साचिन्' [१।१३३] इति, पूर्वमेव शङ्खादानकाल एवेत्यर्थः । अत्र 'घोषो हृदयानि व्यदारयत्' इत्यनेन भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं सूचितम् । स्वयमयोदैव पाण्डवयुद्धं निरर्तयिष्यामीति हि भगवता प्रतिज्ञातम्; तथैव च कृतम् । पाञ्च-

जन्मद्योष एव धार्तराष्ट्राज्ज्ञानं, न तु भगवानिति । 'ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च' [११३] इति श्लोके धार्तराष्ट्रशङ्खनादोऽपि तुल्यत्वेनोक्तं, तथैवायमपि तुल्य इति श्रमं निराकरोति— नभश्च पृथिवी चैव व्यनुनादयन्निति । वीत्युपसर्गः पृथक्कर-

णवाची । भूमिमाकाशं च विमिश्रानुनादं कुर्वन्निर्त्यर्थः । पृथिवीं चैवेत्येवकारेण पृथिव्याकाशौ विदारयतो धार्तराष्ट्र-विदारणे को वा भार इति दर्शितम् ॥ १९ ॥

व० त० दी०— ततो युधिष्ठिरभीमादयश्च पृथक्पृथक् शङ्खान् दधुः । स घोषः दुर्धनानादि-हृदयानि विभेद ॥ १५-१९ ॥

पु. अ. त.—श्रीकृष्णादिशङ्खानां महत्त्वज्ञापनार्थं नामा-
न्याह—पाञ्चजन्यमित्यादिद्वयेन । पाञ्चजन्यं हृषीकेशो
वादितवान् । पाञ्चजन्यादीनि तत्तच्छङ्खानां नामानि शङ्खमा-
हास्यज्ञापनार्थं कृतानि । पञ्चजन्येति नामात्वात्पाञ्चजन्यः ।
देवदत्तमभिदत्तम् । पौण्ड्रादयोऽपि तत्तद्गुणविशिष्टास्तत्तदुपा-
ख्यातैरवगन्तव्याः । सर्वेषामिन्द्रियप्रवक्तव्यं युद्धप्रवृत्तौ सर्वे-
न्द्रियाणि स्वत एव प्रवर्तन्तेति हृषीकेश इत्युक्तम् । धनञ्जयः
देवदत्तं वादितवान् । धनं जयोऽस्य, जये परयेति वा । पौण्ड्रं
महाशङ्खं स्वरूपतो गुरुवरं भीमकर्मा भयानककर्मकर्ता टको-
दरो भीमसेनो दध्मी वादितवान् । भक्तिज्ञानं सर्वाराम्यं प्रज्ञा
मेवा धृतिः स्थितिः । योगः प्राणो बलं चैव टकोदर
इति स्मृतः । एतद्दशालोकं वायुस्तस्मादग्नीमस्तदात्मकः ।
इति ॥ १५ ॥ अनन्तानां विजयो येन तादृशं
वादितवान् । राज्ञेति प्रवृत्तावावश्यकता । कीदृशो राजा ?
कुन्तीपुत्रः । कुन्तीपुत्र इति तत्प्रेसितत्वं भगवत्कृपाधिकारित्वं
च ज्ञापितम् । युधिष्ठिर इति सार्वकनान्ना सामर्थ्यम् । नकुलः
सहदेवश्च सुयोधमणिगुण्यौ वादयामासतुः ॥ १६ ॥

नी० भा० दी०— ॥ १५-१९ ॥

स्वसारथ्यं स्वीकुर्वीणं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुस्त्वय्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यभिदमाह महीपते ! ।

अर्जुन उवाच—सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽन्युत ! ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्दुष्टे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

आ. वि. टी.—दुर्धनानादीनां धार्तराष्ट्रानामेवं भय-
प्राप्तिं प्रदर्श्य पार्थादीनां पाण्डवानां तदैरीर्यमिदानीमुदाहरति—
अथेत्यादिना । भीतिप्रत्युपस्थितेनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि
गी. ६

एवं तुल्यवानां नामानि, तच्छङ्खानां चोक्त्वा तत्सै-
निकानां महता सर्वेषां नामान्याह—काश्यश्चेति द्वयेन ।
काश्यः काशिराजः परमेष्वासः परमः श्रेष्ठ इष्वासो धनुर्त्यस्य ।
शिखण्डी च महारथः शस्त्रशास्त्रप्रवीणः । चकारेण परमेष्वा-
सोऽपि । पृष्ठपुञ्जादयो गणिताः सर्वे तथा । सौभद्रोऽभिमन्युः
महाबाहुः परमयुद्धसमर्थः । पृथक् पृथक् भिन्नस्थाने स्थिताः
शङ्खान्दधुः । पृथिवीपत इति सम्बोधनं धृतराष्ट्रस्य सर्वेषां
स्वरूपज्ञानार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ स शङ्खध्वनिस्तावकानां
भयमुत्पादयामासेत्याह—स इति । स पूर्वोक्तपाञ्चजन्या-
दिजन्मा घोषः शब्दः धार्तराष्ट्रानां हृदयानि विशेषेण
दारितवान् । नभः आकाशं पृथिवीं विशेषेण अनुनादयन् प्रति-
ध्वनयन् तथा कृतवान् । चकारद्वयेन नभः पृथिवीं व्यदारय-
द्विति ज्ञापितम् । नभोविदारणं लोकोक्तिः । पृथिवीविदारणं
तु स्पष्टम्, विद्युन्महाहावनेन कृपादिविदारणस्य दर्शनात् ।
कीदृशः सः ? तुल्यो महान् । नभश्च पृथिवीं च अनुनादयन्
तुल्यो भूत्वा स घोषः धार्तराष्ट्रानां हृदयानि व्यदारयदिति
वा । उत्साहभङ्गेन हृदये भयं जनयामासेत्यर्थः । एवं पाण्ड-
वानां धर्मिष्ठत्वभक्त्यवयवोपधनार्थमेषादशभिः सङ्गतिरुक्ता ॥ १९

वैपरीत्याद्यवस्थितानप्रचलितानेव पराम्प्रत्यक्षेणोपलभ्य हनु-
मन्तं बानरवरं ध्वजलक्ष्मणेनानुसन्नायावस्थितोऽर्जुनो भगवत्त-
याहेति सम्बन्धः । किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्भवन-

मित्राह—वाक्यमिदमिति । कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति तत्राऽऽह—प्रवृत्त इति । शत्रूणां मित्रप्राप्तप्रवृत्तीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत् । किं कृत्वा भगवन्तं प्रवृत्तवानिति तदाह—धनुरिति । महीपक्षिभ्यश्चेन राजा प्रज्ञाचक्षुः सज्जयेन सम्बोध्यते । तदेव गाण्डीव-
श्वनो वाक्यमनुकामति—सेनयोर्मध्ये । उभयोर्पि सेनयोः सन्निहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सैश्वर्यो नियुज्यते । किं हि भस्मातामशक्यं यद्भगवानपि तस्मिन्योगमनु-
ष्ठिति ? युक्तिं हि भगवतो भक्तपारवश्यम् । अच्युतेति सम्बोधन-
तया भगवतः स्वसत् न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्यु-
च्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तिं तदेव रथस्थाप-
नस्थानं निर्धारयति—यावदिति । एतान्प्रतिपक्षे प्रतिष्ठितान्
श्रीमद्भगवादीनस्माभिः सार्धं योद्धुमपेक्षयितो यावद्भूता निरी-

रा० भा०—अथ युयुत्सुनवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् भीष्मद्रोणप्रमुखान् दृष्ट्वा लङ्कादहनवानर-
ध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिकलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगद्दयविभवलयलीलं हृषी-
केशं परावरनिखिलमनान्तर्बाह्यसर्वकरणानां सर्वप्रकारकनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया
स्वसारथ्येऽवस्थितं युयुत्सुनेतान् समवेतान् यावदहं निरीक्षे तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये तदीक्षणसमे-
स्थाने रथं स्थापयेत्येवोदयत् ॥ २०-२३ ॥

वे. ता. चं.—‘अथ व्यवस्थितान्’ इत्यादिः
‘कुरुत्’ [११२९] इत्यन्तस्यार्थमाह—अथेत्यादिना
इति चाबोचदित्येतत् । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन
वाक्येन ‘प्रियचिकीर्षवः’ इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । ‘व्यवस्थि-
तान्’ इत्यत्र विग्रहस्तुक्तिविशेषक्यर्थे युयुत्सुनित्युक्तम् ;
‘योद्धुकामानवस्थितान्’ इति ह्यानन्तरमनुच्यते ।
‘कपिध्वजः’ इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौम-
न्विकयात्रायां हनुमद्वत् वरम्, स्वस्वतन्त्रसैन्यमात्रेण रक्षया-
मिव परेषां संशोभं च सृजयितुं लङ्कादहनवानरध्वज-
इत्युक्तम् । अप्रच्युतत्वभाववत्प्रतिपादकत्वात्प्रतिपन्नव्यञ्ज-
नाव ज्ञानेत्यादिकम् । हृषीकेशपदस्याख्या परावरेत्यादि ।
यद्वा सृष्ट्यादिकं बोधार्थिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेश-
शब्दापेक्ष एव । यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम्—‘क्रीडया हृष्टमिति
व्यक्तीशः स नृः सृष्टिसया । हृषीकेशावमौशालं देवत्वं चास्य
तत्तुमुद्रम् ॥ अविचारितया सुश्रो हृषीको वीर्यरूपया । ईशः
स्वातन्त्र्ययोगेन निर्ययं सृष्ट्यादिकर्मणि ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषी-
केशाश्चमुच्यते’ इति । आप्तितान् न च्यावयति, अतश्च च्युतोऽस्य
नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचित्प्रतिपत्तिः तां दर्शयति—आश्रित-
वात्सल्येत्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति—हृषीकेश-

क्षिप्रुहं क्षमः स्यां तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्तव्य-
मित्यर्थः । किञ्च प्रवृत्ते बुद्धशराम्भे बहवो राजानोऽस्युक्तं युद्ध-
भूमानुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यम् ? न हि
कचिदपि मम गतिप्रतिद्विहतिरस्तीत्याह—कैमेयेति ॥ २२ ॥
प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धोत्सुक्यं फलमद्वैरेति तत्राह—
योत्स्यमानामिति । ये केचिदेति राजानो नानाविधेशोऽस्य कुरु-
क्षेत्रे समवेतास्तान् योत्स्यमानान्पतिगृहीतप्रहृष्टणोपायानतितरां
संग्रामसमुत्सुकानुपलभे ; तेन प्रतियोगिनां बहुव्ययमित्यर्थः ।
तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं प्रकल्प्यते ?
तत्राऽऽह—धार्तराष्ट्रेणेति । धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य
दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपथ्यमानस्य युद्धाय सैन्यं कुर्वन्तं युद्धे
युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छतो राजानः समपता दृश्यन्ते;
तेन तेषामनौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य तथ्युद्यमान-
नियमनं कियदिति भावः । ‘निरीक्षे’ इत्यत्रोपसर्गार्थः यथाव-
दिति दर्शितः । यावच्छब्दोऽत्र साकल्यवाची, निरीक्षण-
कालावधिवाची वा, ‘यावत्सुतिनिपातबोद्धुः’ [अष्टा. ३।१।४]
इति निरीक्षणस्य भवितव्यत्वयोक्तो वा । ‘थेः सह मया योद्धव्यं
तामिरीक्षे’ इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानविक्षे इति नोक्तम् ;
अतः ‘योत्स्यमानान्’ इति श्लोकस्थोपाधानम् । ‘धार्तराष्ट्रस्य
दुर्बुद्धेः’ इति दुर्योधनादिदोष प्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम् ।
यद्वा ‘सेनयोस्मयोर्मध्ये’ इति पूर्वोक्तत्वात् ‘सेनयोस्मयोः रथि
स्थितानामवस्थत्’ [११२६] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्वनेनास्थितस्व-
सहायविषयः पूर्वोक्तः ; तत्र कैमेया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्य-
मित्यर्थः । उक्तस्तु श्लोकः प्रसिद्धेन स्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय
इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां सिद्धित्वेऽपि इदानीन्तनसंरम्भा-
दिविशेषदर्शनेन तदुत्तुचित्वात्परायिकभापारसौकर्याय यथाव-
द्वैरानमिहाशुभेयनाकाङ्क्षितम् । ‘सेनयोस्मयोर्मध्ये’ [११२४]
इत्यस्याभितेत्तत्त्वं तदीक्षणसमे स्थाने इति । अचोदय-
दित्यनेन ‘स्थापय’ इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम् । सर्व-
प्रशासिता निभोज्योऽभवदित्याश्वरीमिति भावः ॥ २०-२३ ॥

ह. पै. भा.—तस्मिन्समये श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनेन यदुक्तं तत्तुर्भिः श्लोकैः सज्जय आह—अथेति ।
अथ शङ्कपूर्णानन्तरम् । कपिध्वजः पाण्डवो व्यवस्थितान्निवेशेणावस्थितान् स्वशङ्खनादाद्वोर-
तरादपि अपरित्रस्तान्धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा शङ्खसम्यक्ते उचमाहवस्थले च धार्तराष्ट्राणां प्रवृत्ते सति धनु-
रुद्यम्य सज्जीकृत्य हृषीकेशं प्रति वाक्यमाहेति द्वितीयेनान्वयः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति । हे महीपते !
तदा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह । हेऽच्युत ! मे मम रथमुभयोः सेनयोर्मध्ये मध्यप्रदेशे स्थापय ॥ २१ ॥

याचदिति । अहं यावदेतान् प्राधान्याद्वीरान् योदुकामानवस्थितानिरीक्षे निरीक्षणपूर्वकं परीक्षां करोमि । अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं ? युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति । अहं योत्स्यमानान्ये युद्धं करिष्यमाणानेष्वेति निर्धारयापि । य एतेऽत्र मम च पुनस्तव सपागमे दुर्बुद्धेरविचारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे युद्धस्थले प्रियचिकीर्षवः प्रियं विजयं कर्तुकामाः समागताः प्रागल्भ्यातिरेकेण सम्यग्विचारितसमारम्भेणाऽऽगताः, अविचार-कारिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

वै. ब्र. नि.—चद्येवं शङ्खनादेनैव धार्तराष्ट्रा निर्भिन्नाः तद्दि ‘अद्यैव नष्टं भव्यकुलम्, अहो कर्म’ इति व्याकुलं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वाऽहं सजयः अभ्ययादिसार्जनं—

अथ भगवच्छङ्खनादनामन्तरं तद्दिदीर्घहृदयतया तदैव मरणे सख्यस्थितेऽपि न्यवस्थितान् ‘मया हर्तावन् बहिः’ [११।३४] इति भगवत्सङ्कल्पिताञ्जुनयनरुच्यतिकारकत्वेन सप्राणीभूय युद्धोद्योगेनावस्थितान् धार्तराष्ट्रदृष्ट्वा, कपिध्वजः कपिना रामायणमणिद्वारमहानायकत्वेन भगवतः शङ्खरस्यावतारेणाञ्जनेयेन ध्वजरूपतयाऽनुगृहीतः । अनेन भगवच्छङ्खनादनिहतवाशिष्ठस्यपि धार्तराष्ट्रस्वरूपस्य नामालाभः सम्भावितः, केतवहनुज्ज-जैनराजेरवर्जनीयत्वादिति दर्शितम् । पाण्डवः तदा शखस-म्यते शखपातने प्रवृत्ते कर्तव्यतया प्राप्ते सत्यपि धनुः गाण्डीवं उभयं सत्यं कृत्वा हृदीकेशमिदं वाक्यमाह, न तु सहसा शखपातनात् कृतवानित्यर्थः । एवं च—त्वदीयानामी-दृश्यस्या, अञ्जनेन च नाद्यापि योद्धुमुश्वान्तम्, अतः स्वपुत्रदुराशां त्यक्त्वा इदानीमपि पाण्डवैः सह समाधाय स्वपुत्राभ्यावर्तयस्मि चेच्छङ्खं स्थास्मि, नो चेद्दिनञ्च्यतीति भावः । महीपते इत्यनेन राज्ञा सता त्वया स्वपुत्राविगृह्णापि समाधातुं शक्यमिति दर्शितम् ।

न० त० ही०—‘अथ व्यवस्थितान्’ इत्यारभ्य ‘भीष्मद्रोणप्रमुखतः’ [१-२५] इत्यन्तम् । अथ युयुत्सवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् वीक्ष्य कपिध्वजः स्वाश्रितजनपौरैकं स्वसारथ्ये स्थितं हृषीकेशं जगाद—यावदेतान् निरीक्षेऽहं तान् उभयोः सेनयोर्मध्ये मम रथं स्थापयेति ॥ २०-२३ ॥

पु. अ. त.—एवं कृष्णाञ्जुनसमागमनार्थं सेनाद्वयेऽपि युद्धोत्सवसुखत्वा प्रेरितकृष्णाञ्जुनयन्त्रणेन युद्धमध्ये प्रष्टव्यं वन्पुत्राशदर्शनेन वैराग्यं वक्तुमर्हस्य सहजं कृष्णप्रेरणमाह—अयेति चतुर्भिः । तत्र प्रेरणे प्रथमं हेतुदर्शनमाह । अथ भिन्नक्रमेण भगवावेन धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् विशेषेण अगता स्थितिर्येषां तादृशान् दृष्ट्वा कपिध्वजोऽञ्जनेन—कपि-ध्वज इति शखलाद्यव सक्तिम्—शखसम्यते प्रष्टवे सति धनुस्त्रयं पाण्डवः पाण्डोः पुत्रः स्वराज्याप्तिकाम्यया हृषी-केशं तथैवेन्द्रियोरकं तदा तत्समये हृदं वाक्यं वक्ष्यमाणमाह । महीपते इति सम्बोधनं राज्ञां तथैव धर्म इति ज्ञापनार्थम् । तद्वाक्यान्वेधाह—सेनयोर्विवादिना । हे अच्युत ! उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय ॥ २० ॥ २१ ॥ यावदेतान्

तदेवाञ्जुनवास्यमवतारयति—पाण्डव आरेह्युक्त्वा अञ्जुन उवाचेति पुनर्वचनमादाराधम् । अहो भाग्यमञ्जुनस्य, येन स्वजवगन्त्रियोजकः परमेश्वरोऽपि नियुज्यते रथं स्थापयेति; किमिव हि भगवद्भक्तस्य दुर्लभमिति । ननु सेनाद्वयमप्येव रथस्थापने सति युधे पतितान्धन्वपुत्रपल्यं स्वजनवधव्यामोहेन युद्धविमुखो भविष्यति; तथा सति प्रच्यवितमेव सर्वमपि कार्यमित्यतः सम्बो-धयति—अच्युतेति । समरसमागम्यतः प्रच्युतेऽपि मयि, भक्त-रक्षणव्रतादच्युतस्त्वं मां न च्यावयिष्यसि तारेव त्वयि मम नियन्त्रि सन्तति च अवस्थिते सति का मम कार्यच्युतिशङ्का ? इति भावः । यावन्निरीक्षे, निरीक्षित्व इत्यर्थः । ‘यावत्पु-रानिपातयोर्लट्’ [अष्टा. ३।३।४] नञ् युयुत्सुनिरीक्षणेन तव किं फलम् ? तत्राह—कैमेयेति । अयमयमत्र योद्धेति युद्धप्रतियोगिनिर्धारणमेव निरीक्षणफलमित्यर्थः । नन्वेवं भीष्मद्रोणादीन्योद्बुधपल्यमाचार्यबुद्ध्या युद्धे लक्ष्यसेवेत्यत आह—योत्स्यमानानिति । द्रुपदेधार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचि-कीर्षवः सन्तः य एते भीष्मद्रोणादयः अत्र समागताः, तान्यो-त्स्यमानान् युद्धं करिष्यतांऽहमेव इत्यन्वयः । माध्वस्य-मर्यादां विहाय शत्रुषु मिलित्वाऽस्माभिः सह योत्स्यमानेषु भीष्मद्रोणादिषु न मे वैमुख्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

योदुकामान् अवस्थितान् अवाङ्मुखस्थित्या स्थितान् पलायनपरान्हं निरीक्षे । ननु निरीक्षणेन किं स्थापित्यत आह—कैमेयेति । अस्मिन् रणसमुद्यमे यत्र रणप्रवृत्तिं विनैव शङ्खध्वनिनैव विद्वारिताह्वयाः शुभ्रवदनाः प्रतिपदा-स्तत्र कैः सह मया योद्धव्यम् ? इत्याह ॥ २२ ॥ अथेक्ष इति । किञ्च युर्वुद्धेः धार्तराष्ट्रस्येति भगवत्प्रतिपक्षत्वेन स्वपरा-जयमनुसन्दधान्तस्यान्धस्य पुत्रस्तस्य प्रियं चिकीर्षवस्तत्त्व-न्वा हव, तथाभूता येऽत्र समागताः सम्यक्प्रकारेण युद्धार्थ-मागतास्तान् योत्स्यमानान् युद्धवसानान्हं अवेक्षे तान्मे रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयेति पूर्वेणैव सम्बन्धः । तत्र मध्ये रथस्थापने मम भयं तु नास्त्येव यतस्त्वमच्युतोऽसि । एवं चतुर्भिर्दुहोय मोऽप्युक्तः ॥ २३ ॥

नी० भा० दी०—व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वैषम्येणवस्थितान् । कपिध्वजपाण्डवपदार्थां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयते ॥ २० ॥ हृषीकेशं सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञम् । न तु कश्चिदर्थमिति श्रोतनार्थं वाक्यपदम् । वाक्यमेवाह—सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह—यावदिति । कैः सह मया योद्धव्यम् ? मया सह वा कैर्योद्धव्यम् ? इत्युभयत्र सहशब्दसम्बन्धः । के वा मां जेतुं यतन्ते ? मया वा के जेतव्याः ? इत्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योऽस्यमानात्र, न तु शान्तिकामात्र; यतो दुर्दुष्टैः प्रियं चिकीर्षन्ति तेषामपि तेन तत्तुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

अर्जुनविषादस्य निदानम् [२४-२७]

सञ्जय उवाच—एवमुक्तो हृषीकेशो गुंडाकेशेन भारत !

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५ ॥

आ. गि. टी — एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवान्हिसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धार्तं निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां दुष्प्रयुक्तः सञ्जयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह—सञ्जय इति । भगवतोऽपि भूभारापहाराय प्रवृत्तत्वाजुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिमानं प्रतिरूपमानस्य परोक्षमनुसृत्य स्वाभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शयति—एवमिति । भीष्मद्रोणादीना-

मन्त्रेषां च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्निर्गुणतानिति तदाह—उवाचेति । एतान्भयाशो यतमानान्कुरुन्कुरुवंश-प्रसूतान्भविः सार्धं युद्धाय सज्जतान्पश्य । दृष्ट्वा च यैः सहान्न युयुत्सा तवोपावर्तते तैः सार्धं युद्धं कुरु । नो खल्वेतेषां शस्त्रास्त्र-शिक्षावतां महीक्षितामुपेक्षोपपद्यते, सारध्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० भा०—स च तेन चोदितस्तत्क्षणदेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

वे. ता. लं.—‘एवमुक्तः’ इत्यादेः ‘महीक्षिताम्’ इत्यन्त-स्यार्थमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायका-भावफलितमुक्तं तत्क्षणदेवेति । ‘भीष्मद्रोणप्रमुखतः’ इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिसम्बन्धमानार्थः ; तद्वत्तत्प्रत्ययस्य सर्व-विभक्तिवत्त्वात्, षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रो-णादीनामित्ति । तथा चकारोऽवधारणार्थ इति दर्शयितुं सर्वेषामेवेत्युक्तम् । अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय पश्यता-मिति पदाध्याहारः । यद्वा प्रमुखतः अप्रत इत्यर्थः । तदेव ‘मही-क्षिताम्’ इत्यत्रापि बुद्धया निष्ठुर्यं योजनीयम्, तदा चकारः सम्बन्धार्थः । भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ एव पश्यतामिति कलि-तार्थोक्तिः । ‘उवाच पार्थ’ इत्यस्य तात्पर्यमाह—ईदृशीति ।

‘एतान्समवेतान्’ इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थिति-रभिप्रेतेति भावः । यद्वा धार्तराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिरित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्याभिप्रायेण भवदीयानामित्युक्तम् । अथवा धार्तराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिरित्यमित्युत्पादकमभिमनोवच-इत्यर्थः । अयमेवार्थ उच्यते; अर्जुनं प्रति हृष्टेन भवतामित्ये-तावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात् । धृतराष्ट्रं प्रति तु ‘भवत्पुत्राणाम्’ [४.४०.भा.] इति पूर्वोक्तवत् ‘भवदीयानिबोलेय’ [४.४१.भा.] इति वक्ष्यमाणवत्त्रात्रापि भवदीयनिर्देशोपपत्तेः । ‘किमकुर्वत’ [१.११] इति युधामिसन्धेः प्रच्छन्नो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ गुडाकेशेनेति, ‘निद्रा गुडाका सम्प्रोक्ता प्रमोळा मृत्युतन्त्रिका ।’ इति कोशः । अर्जुनेन यदेन्द्रकीले विनिर्घेण तत्पतन्तं तदा पशुपतिना गुडाकेशोऽयमित्युत्तमिति पुराणान्तरे—इति (वंशीधरी ११०।१७) गुडाकेशेन युद्धोद्योगलक्षणकेशवन्ध-विनिर्घेनाजुनेन । अत्र निश्चितयुद्धत्वेन ‘गुडाकेश’ इति तदजुननिर्देश इति भावः—इति हंसयोगिभाष्यम् । वस्तुतस्त्वनं गुडाः कुटिलाः केशा यस्येत्येव विषयः साधुः, ‘सुखं मुकुन्दस्य गुडालकावतं’ (१०।३८।९) इति भागवतात् । ‘गुडैः स्निग्धैस्तथा कृष्णैरपिभामैस्तैश्च हि । केदरेन चातिबहुलैर्दुग्धैः पार्थिवो भवेत्’ (म. पु. १।२७।२७) इति कोशः । दीर्घत्वे एषोदरा-दित्वकल्पनाया आकेशा इति विग्रहः वा समाधेयम् ।

—अविगीता ।

ह. पै. भा.—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—एवमिति युग्मेन । हे भारत धृतराष्ट्र ! गुडाकेशेनार्जुनैर्नैव यथावर्णितमुक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वा च । भीष्मेति । भीष्मद्रोणयोः प्रमुखेऽपि तथा सर्वेषां च महीक्षितां भूमण्डलापक्षयोधवराणामग्र इत्युवाच । इतीति किम् ? हे पार्थ ! एतान्समवेतान्-द्रष्टुमङ्गुल्या निर्दिशति—भीष्मद्रोणकर्णकृपादीन् कुरुनवस्थितान् योयान् पश्य इति भगवानुवाच ॥ २४ ॥ २५ ॥

वै. ब्र. गि.—ततः किं वृत्तमित्याहङ्कार्या—सञ्जयवृत्त-राष्ट्रसंवादरूपेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वस्यापि सञ्जयवाक्यत्वे सत्यपि विभिन्नात्र 'सञ्जय उवाच' इत्यस्यायं भावः—सेनाद्वयमध्ये रथे स्थापिते, तत्रार्जुनस्य स्वजनोपलम्भेन शोकमोहाववश्यम्भाविनाविति विज्ञायामि सर्वज्ञेन भगवता तन्निषेधमकृत्वा परसेनामुखे रथं स्थापयित्वा अस्मिन्नेव प्रसङ्गे निखिलशोकमोहनिवर्हण-ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानोपदेशेनार्जुनोऽनुप्राप्त इत्येतावत्पर्यन्तं निर्धारितमासीदित्यहो भगवतो भक्तवागसत्यमर्जुनस्य च धन्य-धन्यत्वमित्युक्तं विशेषमिह व्यञ्जितं सञ्जय उवाचेत्युक्तिरिति । एवमुक्त इति । हे भारत धृतराष्ट्र ! एवं गुडाकेशेन अर्जुनोक्तो हृषीकेशः उभयोः सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतः सम्मुखे, सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च प्रमुखत इति पूर्ववाक्यगतस्य समस्तस्यापि प्रमुखदावदस्याकर्षणार्थंश्रकारः । तत्र रथोत्तमं स्थापयित्वा हे पार्थ ! समवेतानेतान्कुरुन् पश्येत्युवाच । अत्र रथं स्थापयामासेत्येतावत्तैव निवाहे समवेतान्कुरुन्पश्येत्युक्त्या स्वसेनतो निर्गत्यैकाकितया परसेनामुखे

स्थित्वा युयुत्सुचित्रीक्ष्मणां मां कुरुवः सवलाः परिवार्ये निगृहीयुरिति मा शङ्किष्ठाः ; तदाऽहं रक्षकोऽस्मि ; त्वं निश्चाङ्गीभूय यं यं द्रष्टुमिच्छसि तं पश्य इत्ययमर्थो दक्षितः । 'हृषीकेशः' इत्यनेन सर्वेन्द्रियनियामकेन भगवता परिश्रान्तमर्जुनं प्रति कथययमेकाक्यत्मानविनागम्य सम्मुखे तिष्ठतीति केनचिद्ग्राणं मोक्तुं चक्षुषा वा द्रष्टुं मनसा वा स्मृतुमशक्यम्, पाण्यादिव्यापाराणां भगवदधीनत्वात् ; यः पुनः स्वजनवधव्यामोहलक्षणः शत्रुरर्जुनं घटीयति, सोऽपि हृषीकेशपदवाच्यसर्वेधो-वृत्तिप्रेरकभगवत्प्रतिपादितदिव्यज्ञानेन निरसिष्यत इति सूचितम् । 'गुडाकेशेन' इत्यनेन च गुडाकावा निद्रायां शोरेन सर्वत्र जागरुकेणेत्यर्थेकेन एकाकितया परबलं प्रविश्य तदिदृश्य-र्जुनो भगवदवलम्बेन प्रवृत्तत्वादप्रमत्त एवेति ज्ञापितम् । 'भारतं' इत्यनेन च अद्यापि द्रोहदुर्दि-त्यत्वात् पाण्डवैः सन्धि न मन्यस इति महति भरतवर्णेऽस्मिन्नितुमर्हं पृथ, तत्र जातोऽसीति सोलङ्गण्डनं सम्बोध्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

वन्त०दी०—एवमुक्तः स भगवान् वासुदेवः सर्वेषां भीष्मादीनां प्रमुखतश्च यथोक्तं दर्शनचकार ॥ २४ ॥ २५ ॥

पु. अ. त.—एवमर्जुनवाक्यं श्रुत्वोभयोः सेनयोर्मध्ये रथमास्थापार्जुनं प्रत्युवाच भगवान् इत्याह सञ्जयो द्वाभ्यां—एवमुक्त इति । एवं गुडाकेशेन जितनिद्रेणा-र्जुनेन उक्तो हृषीकेशः उभयोः सेनयोर्मध्ये रथोत्तमं स्थापयि-

त्वाऽर्जुनं प्रत्युवाच । हृषीकेशत्वात्तत्प्रेरकः स्वयमेवेति न विमनस्कत्वम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणौ च परसुदृढविशारदाविति तयञ्जितः रथं स्थापयित्वा, सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च; हे पार्थ ! समवेतान् मिलितान् कुरुनेतान् पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

नी० भा० दी०—रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः सम्बन्धः । महीक्षितां पृथिवीश्वराणाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून्ववस्थितान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

श्रीकृष्णं प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिर्युद्धाकरणनिश्चयश्च [२८-४६]

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेयं स्वजनं कृष्ण ! युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं संसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

न च शक्नोम्यवस्थानुं भ्रमतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ! ॥ ३० ॥

आ. नि. टी.— एवं स्थिते महानभयो हिंसेति विपरीत-
बुद्ध्या बुद्धादुपरिरंता पार्थस्य सम्प्रवृत्तेति कथयति— तत्रे-
त्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञाने समरसमाप्त्वाय सम्प्र-
वृत्ते सतीत्येतदुच्यते । सेनयोरुभयोरपि स्थितान् प्रार्थोऽपश्य-
दिति सम्बन्धः । अवशब्दस्तथाशब्दप्रायः । श्वरुणा भार्गवाणां
वनवितारः । सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रतयः । सेनाद्वये
व्यवस्थितान्यथोकास्त्रिपुषितामहादीनालोच्य परमकृपापक्वताः
सञ्जुनो भगवन्तमुक्तवानित्याह— तानिति । विषीदन्-
योक्तानां पित्रादीनां हिंसासंस्मनिबन्धनं विवादमुपतापं कुर्व-
न्निस्तथैः ॥ २९ ॥ २७ ॥

तदेवेदंशब्दाच्यं वचनमुदाहरति— दृष्टेति । आत्मीयं
बन्धुबन्धं युदेच्छया युद्धस्यानुपस्थितसुपुलक्य शोकप्रवृत्तिं
दर्शयति— सीदन्तीति । देवांशस्यैवास्त्रियस्यानात्मविद-
स्त्वरदेहेष्वात्मात्मीयाभिमानवस्तत्प्रत्ययस्य युद्धारम्भे तन्म-
त्युत्प्रेषणदर्शनशोको महानासीदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अङ्गेषु
व्याधा सुखे परिशोषधेत्युभयं शोकलिङ्गमुक्तं; संप्रति वेपथुश्चरतीनि
भीतिलिङ्गानुपन्यस्यति— वेपथुश्चेति । रोमहर्षो रोमणां गात्रेषु
पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥ क्रिद्वाप्यैवमपि संवृतमित्याह— न चेति ।
मोहोऽपि महानभवतीत्याह— भ्रमतीवेति । विपरीतमिति
प्रतीतेरपि मोहो भवतीत्याह— निमित्तानीति । तां विप-
रीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्फुरणादीनि ॥ ३० ॥

रा० भा०— स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घबन्धुः परमधार्मिकः सभ्रातृको भवद्भिः
अतिधोर्मैरिणैर्वतुगृहदाहादिभिरसकृद्भ्रितोऽपि परमपुरुषसहायोऽपि हनिष्यमाणान् भवदी-
यान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन परया कृपया धर्मधर्मभयेन चातिमात्रस्विन्नसर्वमात्रः— ॥ २९— ॥
[अतः परं अ. १ श्लो. ४७] ‘सर्वथाऽहं’ इत्यादि रामानुजभाष्यमनुसन्धेयम्]

वे. ता. चं.— अथाप्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह— स्-
त्थिति । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकारादुपभानात् वक्ष्यमाणप्रकारवि-
शिष्टस्य पार्थस्य विशेषं ‘स कौन्तेयः’ इत्यनेनाभिप्रेतं
शोययति । बन्धुवचनपदेसमात्रयोग्यशब्दबन्धुवधानिच्छया विजया-
दिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तुणाय मन्यत इति महामना
इत्युक्तम् । ‘न काङ्क्षे विजयम्’ [१।३१] इत्यादिकं हि
ब्रूयति । शत्रूणां मन्यसो दुःखं न सहत इति परमकारुणिक-
त्वोक्तिः, ‘कृपया परयाऽऽविष्टः’ इति शुक्लम् । ‘पितृव्य
पितामहान्’ ‘आचार्याः पितरः पुत्राः [१।३४] इत्याद्युक्त-
लेहविषयप्राप्तये दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम्; यद्वा बन्धुना महापकारे
कृतेऽपि स्वयं न शिथिलत्वयो भवतीति भावः । ‘सर्वान्बन्धून्’
‘स्वजनं हि’ [१।३७] इत्यादिकमिह भाव्यम् । आततायिपक्ष-
स्थानामपराधार्थादीनां अहन्तव्यत्वात्तुल्यनात्, कुलक्षया-
दिज्जितापमंपारम्पर्यदर्शनात् परमधार्मिक इत्युक्तिः ।
आततायिवधासुक्षान्तामचार्यादिष्वतिरिक्तविषयम् इत्युक्त्यस्य
भावः । सभ्रातृक इति—नायमेक पृथैवविधः, किन्तु सर्वेऽपि
पाण्डवा इति भावः । एतेन ‘अस्मात्’ ‘नः’ ‘वयम्’

‘अस्माभिः’ इत्यादिभिन्नं संगृहीतम् । यद्वा न केवलं स्वाप-
कारमात्रादरादेशं बन्धुवधादिकमुपेक्षते, अपितु आसन्नवराचा-
र्यादिस्थानीयबहुयत्तिलेहद्वयादिविषयधर्मराजदोषाद्यपकारेऽ-
पीति भावः । आचार्यादिवधदोषो भ्रातृणामपि मा सूदित्यङ्ग-
नामिप्रायः । हन्तव्यत्वसूचनय ‘प्रतोऽपि’ [१।३५] इत्युक्तम् ।
तद्विज्ञोति— भवद्भिरित्यादिना । जतुगृहदाहादिभिरि-
त्यादिना आततायिभ्योऽपि व्याख्यातः । ‘अग्निदो गदस्यैव
शस्त्रापरिधनापहः । क्षेत्रदारुस्तथैव षडेते ह्यततायिनः’
‘मनुः [८।३५०] श्लो. २३] ‘आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुमिवति वक्ष्यन्’
[मनुः ८।३५१] इति हि स्मरन्ति । आदिशब्देनासङ्-
च्छब्देन चाततायिव्यवहेतवः प्रत्येकं बहुतः कृताः । न चेदानीम्-
पुनरतमिति दक्षितम् । अनुपतिथि ‘प्रतोऽपि’ [१।११४] इति
वर्तमाननिर्देशेन सूचिता । भवद्भिरित्येन वृत्ताभ्रमपि ‘सुहृ-
न्तमनुसुह्यामि दुर्योधनमनभयम्’ [म. भा. १।१।१४०] इति
पुत्रलेहवशादनुपमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति । एवं च दुर्योधना-
दीनां सर्वेषामप्यतिशोभपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्त-

१ पाण्डवो ग्रन्थोऽस्य सन्तीति गाण्डवम् । ‘गाण्डवजगात्—’ (अष्टा. ५।१।११०) इति वः । विषमपदविकरणे
तु — ‘गण्डो वदन्नैकदेशस्तस्माज्जातं गाण्डीवम् । तया च स्वन्दपुराणे देशाखुरे प्रह्लादनायाययुद्धे—’ ‘नरोऽपि च भगुर्गृह्य
महिषासुरपाण्डवम् । गाण्डीवमिति विख्यातं वराहमिव पवंतम् ॥ ’ इत्युक्तम् ।

—अविगीता ।

विपरीतत्वसूक्तं भवति । शकुनिकर्णदिसङ्घातानां धार्तराष्ट्रादीनां
हृन्मयमागानामपि हतत्वनिश्चयेन भोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं परम-
पुरुषेति । परमपुरुषः सङ्घातो यद्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य
सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि— 'मयैवैते
निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' [१११३३]
इति; अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुषस्य परम-
पुरुषस्य सन्निधिमाम्रमेव विजययेतुत्यादि निश्चित्य तमेव ववे ।
लोहाद्यत्यानतत्त्वसूचनाय भवद्दीयान्विलोकेत्युक्तम् । बन्धु-
क्लेशेनेत्यादि— न ह्यतो दुर्गोचनवत् बन्धुवैषम्यसंसत्प्रतिभट-

भयादिना विषण्णः; नापि परेषां शुष्णान्वितैः; न च परमपुरुष-
सच्चिदस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । 'सीदन्ति' [११२८]
इत्यादेः 'मनः' [११३०] इत्यन्तत्सार्थः अस्मिन्नेत्यादिना
संगृहीतः । सखीन् वयस्यान् । सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हित-
विणः । 'सेनयोऽहमयोऽपि' एकैः सैन्यामेते सर्वे प्रायशो
वियन्त इति भावः । समीक्ष्य शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्ये-
त्यर्थः । 'सर्वान्वन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्विपुलशिव्यत
इति भावः ॥ २६-॥

ह.पै.भा.—ततः किं वृत्तमित्यत आह—तत्रेति । अथानन्तरम् । पार्थोऽर्जुनः तत्रोभयोः सेनयोः
[मध्ये] स्थितान्पितृन्—पित्रन्ति चुम्बन्ति लालयन्ति तर्पयन्त्यपत्यानिति पितरस्ताम्पितृन् । अत्र च
पितृकक्ष्याः पितृव्यादयः संग्राह्याः । पितामहान् गाङ्गेयादीन्, आचार्यान्द्रोणादीन्, मातुलान्—मात्रा
जनन्या साम्भं येषां ते मातुलाः शल्यादयस्तान्, आतृन्सोदरान्, पुत्रान् पुंनाश्रो नरकातिपृष्ठणां
त्राणात्पुत्राः, तानपश्यत् । श्वशुरानिति । च पुनः श्वशुरान्सुहृदश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः किं
कृतवांस्तदाह—तानिति । स कौन्तेयोऽर्जुनः सर्वान्विशेषेण बन्धून्—बन्धन्ति परस्परं स्नेहप्राप्तौ-
रिति बन्धवस्तानवस्थितान्समीक्ष्य । कृपयेति । कृपया करुणया । परयाऽतिशयितयाऽऽविशेऽशुक्तो
विपरीदन्विशेषेण सीदन्त्वसादं ग्लानिं लभमान इदमनन्तरमुच्यमानमब्रवीत् ॥ २७ ॥ किमब्रवी-
दित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेममित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—हे कृष्ण ! भक्तानां संसारक्लेशविलेख-
नात्कृष्णः । इमं स्वजनं पुपुस्तुं योद्धुकामं सन्तं समुपस्थितमिहाऽऽपतं दृष्ट्वा मम गात्राणि
सीदन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । सीदन्तीति । हे कृष्ण ! इमं स्वजनमुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राण्यङ्गानि
सीदन्ति विशीर्णानि शिथिलानि निरुत्साहानि भवन्ति, च पुनर्मुखं परितः समन्ताच्छृण्वन्ति
निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ मे मम शरीरे वेपथुः कम्पश्च जायते, तथा रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीव-
मिति । मे मम हस्ताङ्गाण्डीवं संसतेऽधः पतति । त्वक्चैव परिदह्यते आन्तरशोकानलेन सन्तप्यते ॥ २९ ॥
च परं मे मनः कर्तव्याकर्तव्यबोधसाधनमन्तःकरणं भ्रमतीव भ्रमं गच्छति निर्धारणं कर्तुं न
शक्नोति । च पुनरवस्थातुं स्थितिं कर्तुं न शक्नोमि । निमित्तानीति । हे केशव ! च पुनर्विपरीतानि
अहितवृत्तकानि निमित्तानि शकुनानि पदयामि ॥ ३० ॥

वे. ब्र. गि.—अर्थाजुनस्य स्वजनदर्शनेन मोहः शोकश्च-
सीदित्यह—तत्रेति सार्थद्वयेन । अथ रथस्थपानानन्तरं पार्थः
तत्र रथस्थापनप्रदेशे स्थितान्पितृन्दीनपश्यदित्यन्वयः । पितृन्
पितृव्यान् भूरिश्चरः प्रभृतीन्, पितामहाभ्याम्सोमदत्तप्र-
भृतीन्, आचार्यान्द्रोणकृपप्रभृतीन्, मातुलान् शकुनियभृतीन्,
आतृन्पुनर्गोचनान्, पुत्रान् दुर्गोचनानां ये पुत्रा लक्ष्मणा-
बास्ताम्, पौत्रान् लक्ष्मणादीनां पुत्रान्, सखीन् पूर्वबन्धून्
अथत्यामादीन्, श्वशुरान् दुर्गोचनानां ये श्वशुरास्ताम्,
सुहृदः शत्रुदले स्थित्वाऽपि स्वापक्षपातिनः शल्यादीन् । तथा
सेनयोः रथभयोऽपि सुहृद इत्यनुपङ्गः । पक्षद्वयेऽपि तुल्यसौहृदाः
केचिद्विद्वान्; तांश्चापश्यत् । ततः किं कृतवानित्यत आह—
तानिति । नष्ट कृपायाऽऽविष्ट इत्युक्तम्, शत्रुवधे प्रवृत्तस्य
हन्तव्येषु तेषु कृपायोगात्, अत आह—परयेति । विलक्षणये-

त्यर्थः । वैलक्षण्यमेवोपापादयति—तान्बन्धुस्समीक्ष्येति ।
सम्यक्पितृत्वाचार्यत्वादित्प्रकारेणैक्षित्वेत्यर्थः । हन्तव्यत्वबुद्ध्या
प्रवृत्तस्यैव पितृत्वादित्प्रकारकतत्त्वात्कारानन्तरमेते न हन्त-
व्या इति विपरीतबुद्धयुदये सति, ततो मन्त्रिसिद्धमेतेषां
मरणदुःखं मा भूदित्येवमाकारकमनोऽतिरूपा कश्चिकृपा
जाता । सा च आततायिषु वस्तुतो हन्तव्येषु दुर्गोचनानिष्ठवस्था-
नेपातिनीति लोकप्रसिद्धकृपा विलक्षणैवेत्यतो मोहविवार-
पेवं कृपेत्यर्थः । आविष्ट इत्यनेन च अकस्मात्प्रियाचावेवाहकृ-
पाख्यमोहावेको जात इत्युक्तम् । विपरीदव्रवीदिति विषाद-
वचनयोः समकालीनत्वोक्त्या अथापुत्राद्वदकण्डतादि विषा-
दकार्यं वचनकाले दर्शितम् ।

यत्त्वय मधुसूदनसर्वस्वतीव्याख्यानम्—'कृपयाविष्ट
इति, कृपया कस्यां स्वव्यापारौघाविष्टः, न तु कृपां केनचि-

द्वयापारेणाविष्ट इति स्वतस्सिद्धैवायं कृपति सूच्यते' इति, तच्चिन्त्यम् ।

अत्र हि कृपाशब्देन युयुत्सुविषयैव लक्ष कृपोच्यते । न तु दीनानां पशराणां तादृशविषयाऽर्जुनस्य नैसर्गिकी कृपा । युयुत्सुविषया च कृपा न तस्य स्वतस्सिद्धा; तथा सति तस्य युद्धप्रवृत्तौ वासिद्विप्रसङ्गात् । प्रवृत्तस्य लक्ष्मणस्यार्थं वृत्तान्तः । न च युयुत्सुविषया कृपा स्वव्यापारेणैवाविष्टा, स्वजन-दर्शनान्वापारभूतेन मया ते न हन्तव्या इति मोहेनावेक्षित-त्वात् । न च कृपयाविष्ट इति कर्तृत्वनिर्देशात् तस्याः स्वाभाविकत्वम्, 'पिशाचेनाविष्टः' इत्यादिव्यवहारस्तत्वात् । अतः अत्रागन्तुको मोहविकार एव कृपति यथोक्तमेव युक्तव्य-स्यामि ॥ २१ ॥ २७ ॥

वे. ब्र. मि.—तदेवाऽर्जुनवाक्यमवतारयति अर्जुन उवाच-त्यादिना यावद्भगवत्समाप्ति । अर्जुन उवाच । अत्र कौन्ते-शोऽश्वरीदिल्लुकवाऽपि पुनः अर्जुन उवाचेति वदता सञ्जयेन धृतराष्ट्रराज्ञा निरस्ता । मोहाकान्तः कौन्तेय इति न स्वपु-त्रदुराशा कार्या, सर्वमोहापमोदकमगवत्पुत्रगृहीतस्य तत्त्वाऽर्जुन-शब्दवाच्यपरिच्छिन्नस्य भावतानपायेन कदाचिद्वैचित्त्यस्याकिञ्चि-त्कस्त्विति ॥

'कृपया परयाविष्टो विपीदन्' इति पूर्वश्लोके 'कृपया परयाविष्टः' इत्यनेन मोहः, 'विपीदन्' इत्यनेन शोकश्लोकः । सत्र प्रथमं शोकं तद्विच्छिन्नकथनेन दर्शयति निमित्तः— हे कृष्ण ! भक्तशोककथितेति प्रकृतोपपत्तौ सम्बोध्यते । युयुत्सुं सन्तं पुरतः स्थितं स्वजनं दृष्ट्वा स्थितस्य मम गात्राणि करचरणा-

व ० त ० दी०—'तत्रापरयन् स्थितान् पार्थः' [१-२६] इत्यारभ्य 'एवमुक्त्वाऽर्जुनः' [१४६] इत्यन्तं लोकसम्बन्धाभिमानेन अर्जुनः कावयतः स्वावस्थां निवेदयति ॥ २६ ॥ २७ ॥ 'सीदन्ति' इत्युपक्रम्य 'भ्रमतीव च मे मनः' इत्यन्तं देहधर्माभिमानेन, विषयदर्शनपूर्वकं स्वस्याश्रयो निवेदयति 'निमित्तानि' इत्यादिना ॥ २८-३० ॥

पु. अ. त.—एवं भगवदुक्तोऽर्जुनस्तान्दृष्ट्वा नित्याह साधनं—तत्रेति । तत्र सङ्घाभाजिरे उभयोः सेनयोरपि मध्ये स्थितोऽवतारपश्यत् । पितृन् पित्रृणादीन् इत्यर्थः । सखीन् वाक्ये क्रीडायां सम्प्रदाय, सुहृदो मित्राणि ॥ २६ ॥ तत्प्रा-प्त्यैऽपि स्थित्वा स्वश्रेयो विचारकान्स्तान्दृष्ट्वा किं कृतवान् इत्यत आह—तानिति । तान् समीक्ष्य कौन्तेयः विपीदन् इदममे वक्ष्यमाणमब्रवीत् । ननु क्षत्रियाणां युद्धोत्सवं दृष्ट्वास्वाह एवोचितः, अर्जुनस्य कथं विषादो जायते ? इत्यत आह—कृपया परयाऽऽविष्ट इति । परया भक्तिरूपया कृपया आविष्टः 'सर्वभूतेषु यः पश्येत्' [भाग. ११/२४७] इत्यादि-रूपया । ननु तथासति राज्यापगमे लोकरक्षा न भविष्य-तीति, वत्रापि सा मे कथमाविर्भूतेत्यत आह—वन्धून् इति ।

दीनि सीदन्ति शिथिलायन्ते नित्सत्त्वानि भवन्ति, ततो न योद्धुं शक्नोमीत्यर्थः । सख्यात्रतया कायिकं कर्म कर्तुमशक्ता अपि लोके वाचिके किञ्चित्कुर्वन्ति; तदप्यशक्यम्, शुष्प-न्धस्यतया वाक्यापास्तैर्वातवकाशदित्यह— उखं च परिशुष्यतीति ॥ २८ ॥

नन्वस्मिन्समये नैवं वस्तुशुचितम्, विद्यमानमपि शोक-विकारमाच्छाद्य धीरतैव स्थेयमित्यत आह—शरीरं वेपथुः कम्पो जायते । अनेन शोकविकारस्याच्छादयितुमशक्यत्वव्य-क्तम् । 'गाण्डीवं क्षंसते' इत्यनेन अन्तर्बलरूपवैर्याह्वित्यव्य-क्तम् । एतदेवाथैवं रोमाञ्जल्यस्पर्दिदाहृष्याभ्यामन्तर्विकारान्त-स्तापलिङ्गान्यां निदर्शितम् ॥ २९ ॥

यथैवं गाण्डीवं विदूष्य तूर्णानि तिष्ठ, तत्राह—वो हेतौ । यस्मान्मे मनः चक्रमिव भ्रमति, मूर्च्छायाः पूर्वावस्थापर्यविकार-विशेषोऽत्र भ्रमणम्, तस्मात्प्राप्तमपि न शक्नोमीत्यर्थः । ननु शोकवाञ्छित्वा साम्राज्यमवाप्स्यति, कुतः शोचति ? तत्राह—निमित्तानि चेति । शकुनान्यपि दिव्यान्तश्चिक्षौर्ममरूपाण्य-धुममुच्चक्रान्तेव पश्यामि, अतो न जयाश्रावकाश्च इत्यर्थः । रामारवणयुद्धे शङ्खसारिष्टसूचकानि निमित्तानि रघुनाथेनेव वस्तुतः कौरवसारिष्टसूचकान्येव निमित्तानि द्रुपदेनेनोपलब्धानि; परं स्वत्र शोकक्याकुलत्वाद्धुनेन तेषु स्वसारिष्टसूचकत्वमारो-प्यैवमुक्तमिति ध्येयम् । 'केशवः क्लेशनाशाय' इति केशनाशायैर्मनुसन्धेयतया पुराणप्रसिद्धेन केशवपदेन सम्बो-ध्यन् द्रुहृत्कृन्क्लेशनाशनमाश्रास्ते ॥ ३० ॥

तेऽपि स्ववान्धवा राज्यरक्षणसमाधां, स्वयं तु भगवत्परैक-तत्पर इति ॥ ३० ॥ तथाभूतोऽर्जुनो वाक्याभ्याह—दृष्ट्वे-मिति । हे कृष्ण ! इमं युयुत्सुं योद्धुकामं सख्यस्थितं सम्बन्ध-कारणोपस्थितमतिवर्तिनं स्वजनं दृष्ट्वा मम गात्राणि सर्वाङ्गानि सीदन्ति विशीर्यन्ते, उखं च पतितः बाध्याभ्यन्तरभेदेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ वेपथुश्चेति—एतत्सर्वं भवति ॥ २९ ॥ शङ्खमो-मीति । अवस्थां न च समयोऽस्मीति भावः । किञ्च हे केशव दुष्टगुणव्याप्तयोरपि मोक्षदायक ! विपरीतानि निमि-त्तानि पश्यामि । अवसथैः युद्धं कृत्वा राज्यादिकारुण्यपार्ण तानि तथाभूतानि सर्वाणि पश्यामि । भगवद्गीतस्य तथाव-मनुचितमिति भावः ॥ ३० ॥

नी० भा० दी०—पितृन् पित्रृणादीन् भूतिश्रवःप्रभृतीन् । पितामहान् भीष्मादीन् । मातुलान् शल्यादीन् । भ्रातृन् दुर्योधनादीन् । पुत्रान् लक्ष्मणादीन् । पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् । सुहृदः

कृतवर्मादीन् ॥ २६ ॥ कृपया स्नेहेन ॥ २७ ॥ स च स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते । सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति ॥ २८ ॥ रोमहर्षो रोमाश्च ॥ २९ ॥ निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३० ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण ! न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आ. गि. टी.—युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादुपरिस्ता जायत इत्याह—न चेति । प्राप्तानां युक्तुसूनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं शक्यानीति कुतो युद्धादुपरितिरित्याशङ्क्याऽऽह—न कांक्षे इति ॥ ३१ ॥

किमिति राज्यादिकं सर्वकाङ्क्षितत्वाच्च काङ्क्षते ? तेन हि पुत्रप्राप्तादीनां स्वास्थ्यमाधानं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—येषामिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा. भा.—॥ ३१-३३ ॥

॥ वे. ता. चं.—॥ ३१-३३ ॥

ह. पै. भा.—॥ ३१ ॥ च पुनः हे कृष्ण ! अहं विजयं विशिष्टं जयं सङ्ग्रामोत्कर्षं न काङ्क्षे न प्रार्थये । च पुनः राज्यमाधिपत्यं सुखानि च विषयजन्यान्प्रमोदान्न प्रार्थये । हे गोविन्द ! नोऽस्माकं राज्येन किम् ? भोगैर्विषयसुखैः किम् ? जीवितेनापि किम् ? गोमिः श्रुतिभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते परमार्थरूपेण लभ्यत इति गोविन्दः ॥ ३२ ॥ येषामर्थे इति । येषां स्वजना-
नार्थे प्रयोजनाय नोऽस्माकं राज्यं भोगाश्च पुनः सुखानि एतत्सर्वं कांक्षितं वाञ्छितं त इमे युद्धे युद्धनिमित्तं प्राणानान्तरप्राणान्धनानि बाह्यप्राणांश्च त्यक्त्वाऽवस्थिताः ॥ ३३ ॥

वै. ब्र. गि.—इत्थम् ‘कृपया परयाविष्टो विषीदन्’ [१२७] इति श्लोके विषादशब्दोक्तं शोकं प्रदर्श्य, इदानीं ‘कृपया परया’ इत्यनेनोक्तं मोहं दर्शयति ‘न च’ इत्यादिना ‘एवमुक्त्वाऽऽहूतः सङ्क्षये’ [११७] इत्यतः प्राक्कनेन । किञ्च युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः फलं दृष्टमष्टं वा किमपि न पश्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र दृष्टफलाभावदृष्टपदादयि द्वाभ्याम्—युद्धाद्विजयः, ततो राज्यम्, ततः सुखानि, इत्येतानि खलु दृष्टफलानि; तानि च अनाकांक्षितत्वाच्च मे फलान्तिथयः । कुतोऽनाकां-
क्षितत्वमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—राज्यसुखादीनां किमत्र स्वापेमाकांक्षा, किंवा स्वजनार्थम् ? नाह इत्याह—किं न इति । ‘हत्वा स्वजनम्’ इति पूर्वश्लोकादनुपपन्नः । हे गोविन्द ! स्वजनं हत्वा नः अस्माकं जीवितेन किम् ? ततो राज्येन भो-

गैर्वा किमिति योजना । जीवतः खलु राज्यसुखांक्षा, वयं च स्वजनं हत्वा न जिजीविषामः; तथा च वक्ष्यति ‘यानेव हत्वा न जिजीविषामः’ [२१६] इति, अतो न स्वापे तदा-
कांक्षेत्यर्थः । नापि स्वजनार्थं तदाकांक्षेयाह—येषामिति । स्वजनानामित्यर्थः । यदर्थमस्माकं राज्याद्यपेक्षा, त एते स्वजनाः प्राणधनत्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः । तथा च स्वजनवधविषयाणि राज्यानि न स्वजनार्थं सविध्यन्ती-
त्यर्थः । अत्र कृष्णेति निरतिशयानन्दप्रसवाविना पदेन सम्बो-
धयन् भगवन्निष्ठानां राज्यसुखादीनि न प्रलोभकानीति वस्तु-
गतिं सूचयति । गोविन्देति च गां देवगर्णां विन्दति प्राप्नो-
तीत्यर्थकेन धर्ममार्गाप्रवर्तकत्वं बन्धुजनपातिनां जीवनाया-
कांक्षित्वं न धर्म इति जगत्क्षयेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व० त० टी०—॥ ३१-३३ ॥

पु. अ. त.—तदेवाह—न चेति । स्वजनमाहवे सङ्ग्रामे हत्वा अथ पश्चात् श्रेयो न पश्यामि । श्रेयो भगवत्कृपात्मिकां गो. ७

भक्तिमित्यर्थः । अत एव भगवताकम्—‘तस्मान्मदभक्तियुक्तस्य योगिनो वै सदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः

श्रेयो भवेद्विह' [भाग. ११।२०।३१] इति ॥ ३१ ॥ तद्विनाऽहं विजयं राज्यं च न काङ्क्षे, तज्जनितानि सुखान्यपि । चकारेण भक्तावपि सुखानि न काङ्क्षे, यतो भगवतोपहेतुस्ताप एवेति भावः । पुनर्विस्तरेण तदाकाङ्क्षित्वाभावः प्रपञ्चयति— किं नो राज्येनेति । नः राज्येन किं ? भोगैर्वा किं ? जीवितेन वा किं ? हे गोविन्द ! त्वां विना एतेन किञ्चिद्योजनमस्माकमिति भावः । गोविन्देति सम्बोधनेन यथा ब्रजवासिनां त्वमिन्द्रो भूत्वा सुखभोगं कांसितवान् तथैव भक्तानाञ्छ-

चितमिति भावो ज्ञाप्यते ॥ ३२ ॥ ननु तवैकस्य नाकांक्षा, तथापि स्वकीयसम्बन्धिनां सर्वेषामर्थे शत्रून्मारयित्वा राज्यं स्वकीयं कृवित्याशङ्क्यामाह— येषामर्थ इति । येषामर्थे नः राज्यमाकाङ्क्षितं, भोगाः सुखानि च कांक्षितानि, ते सर्वे इमे प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे सङ्गमे मरणार्थमवस्थिता इत्यर्थः । तस्मादेतन्मारणेन लौकिकसिद्धिरपि नास्माकमिति भावः ॥ ३३ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३१-३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

[श्यालाः—इति नैलकण्ठीयः पाठः]

एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ! ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ! ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नाहार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! ॥ ३७ ॥

आ. गि. टी.— तानेव विंशति—आचार्या इति । श्याला भार्याणां भ्रातरो वृष्टयुगप्रभृतयः ॥ ३४ ॥ बन्धेष्वपि स्वराज्यपरिपन्थिभ्यस्तातयितुं कृपायुद्धया स्वधर्मायुद्धात्पूर्वोक्त-मोहादिवशात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति— एतानिति । ‘जिवांसन्तं जिवांसीयात्’ [व. ध. सू. ३।१७] इति न्यायादितेषां हिंसा न दोषायेत्याशङ्क्याऽहं— प्रतोऽपीति । पृथिवी-प्राप्त्यर्थे हि हननमेतेषामिच्छते, न च तत्प्राप्तिः समी-हितेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—अपीति । नहि महदपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति, पृथिवीप्राप्त्यर्थे पुनर्बन्धुधनं न श्रद्धामीति किं वक्तव्यं ? इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ दुर्गोधनादीनां शत्रूणां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसम्भवाद्युद्धं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽहं— निहत्येति । यदि पुनरस्मी दुर्गोधनाद्यो न निग्रहेरन्वन्तस्तर्हि तैर्मि-

युहीता दुःखिताः स्फुरित्याशङ्क्याऽहं—पापमेवेति । यदीमे दुर्गोधनादयो निर्दोषावेवास्मानकस्माद्युद्धमूयै हन्त्युः, तदैतान् ‘अग्निरो गदश्च’ [मनुः ८।३५० ख. २३] इत्यादि-लक्षणोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यन्ये भवन्त्याततायि-नस्तथाभ्येतानतिशोचान्दुर्गोधनादीर्निहित्वा हिंसाकृतं पाप-मस्मानेवाऽऽश्रयेदतो नास्माभिरिते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा युध्वाद्युद्धप्रभृतोनेतान् हत्वा वयमाततायिनः स्याम, तत्त्वैतान् हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धात् उपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ फलाभावादन्वय-सम्भवाच्च परहिंसा न कर्तव्येत्युपसंहरति—तस्मादिति । किञ्च राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्यते, न च स्वजनपरिक्षये सुखमुप-यते, तेन न कर्तव्यं युद्धमित्याह—स्वजनं हीति ॥ ३७ ॥

रा. भा.— ॥ ३४-३७ ॥

वे. ता. चं.— ॥ ३४-३७ ॥

ह. पै. भा.— आचार्या इति । आचार्यादयो यथाव्याख्याताः, पितरः पुत्रास्तथा पितामहा मातुलाः श्वशुराः पौत्राः, श्यालाः पत्न्या भ्रातरः, स्वस्य सम्बन्धिनां विवाहादिसम्बन्धवन्तः ॥ ३४ ॥ यदि कृपया त्वमेतान् हन्यास्तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव, अतस्त्वमेतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्व तत्राऽहं सार्वभौम— एतानिति । हे मधुसूदन ! एतानाचार्यादीन् प्रतोऽप्यस्मान्धात-

यतोऽपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमपि हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थम् ? । निहृयेति । हे जनार्दन ! देवविपक्षभूतात् असुरादीजनानर्दयति पीडयतीति जनार्दनः, अथवा जनैरधिकारिपुरुषैरभ्युदयादिकं प्रार्थयति इति जनार्दनः । धार्तराष्ट्राभिहत्य हत्वा नोऽस्माकं का प्रीतिः स्यात्किं सुखं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्वाततायिनामेषां वधो युक्तो विहितत्वाच्चया चोक्तम्—‘अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडेटे ह्याततायिनः’ [मनुः ८।३५० श्लो. २३] इति स्मरणादग्निदत्वादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते भवत आततायिनः । आततायिनां वधो युक्त एव ‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन [मनुः ८।३५०] इति वचनात् ; तत्राऽऽह सार्धेन—पापमिति । ‘आततायिनमायान्तं’ इत्यादिकमर्थशास्त्रं हि धर्मशास्त्रादुर्बलम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन [२।२१] ‘स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः’ तस्मादाततायिनां मध्ये तेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत्, अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्च तद्वधस्य । हे माधव ! हि यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेऽप्यकल्याणमेव, तस्मात् स्ववान्धवान् धर्तिराष्ट्रान्दन्तुं वयं नार्हा न योग्याः; एतेषां वधस्यान्याय्यत्वादधर्मत्वाच्च । न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं भवत्यैहिकमपि न भवतीत्याह—स्वजनं हीति । हि यस्मात् स्वजनं हत्वा वयं सुखिनः कथं स्याम कथं सुखयुक्ता भवाम ? ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

वै. ब्र. नि.— एवं दृष्टफलाभाव उक्तः; इदानीमदृष्टफलाभावमाह द्वाभ्याम्— न हन्तुमिच्छामीति । ‘व्रतोऽपि’ इत्यस्मादपिशब्दस्यानुपङ्गः । हन्तुमिच्छामि न करोमि, आचार्यादिवधविषयेच्छामात्रस्यापि महानर्थकत्वेन श्रवणात्; किञ्चित् तद्वधस्य ? इत्यर्थः । तथा च स्मरणमात्रेणापि महानर्थकस्याचार्यादिविषयजनवधस्य अदृष्टफलकत्वमत्यन्तायुक्तमिति भावः । नह ‘जिघांसन्तं जिघांसीयात्’ [व. घ. सू. ३।१७] इति वचनादाचार्यादयोऽपि जिघांसन्तो हन्तव्या इत्यत आह—प्रनोऽपीति । ‘गुरुं हुंकृत्य लंकृत्य’ [या. व. ३।२९१] इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्वेष्टस्यानिष्टफलकत्वश्रवणात् । ‘जिघांसन्तं’ इति वचनमाचार्यादितिरिकविषयकमिति भावः । मधुसूदनेत्यनेन मधुनाकामसुरागिना त्वया तदादृष्टजनवध एवानुमन्तव्यः, न त्वाचार्यादिवध इति दर्शितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवं च न केवलं स्वजनवधे फलाभावमात्रम्, किन्तु विपरीतफलमपीत्याह—अत्र पूर्वार्थेन पूर्वोक्तफलाभावाज्ज्ञवादः, उत्तरार्थेन तु विपरीतफलञ्च्यते । धार्तराष्ट्रान् एतराष्ट्रसम्ब-

वो त ० दौ ०— ॥ ३४-३७ ॥

पु. अ. व.— तान् सर्वांशमभिर्गणयति—आचार्या इति । एते राज्यभोगे नियुक्तास्ते त्वत्र मरणाश्रयस्थितास्तन्मरणानन्तरं स्वत्यागस्थितत्वात् राज्यभोगसुखादिभिर्न किञ्चित्कार्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु स्वत्वमन्योन्योऽपि ये युद्धार्थस्थितास्तानिश्च त्वं न मारयिष्यसि तदा त एव त्वां मारयिष्यन्तीति चेत्तत्राह—एतानिति । हे मधुसूदन !

न्यिनः, स्वजनानित्यर्थः । पापमेवेति । एतान् हत्वा स्थितानस्मान्पापमेवाश्रयेदित्यन्वयः । ननु ‘अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडेटे ह्याततायिनः’ [मनुः ८।३५०-श्लो. २३] इति सम्पूर्णाततायिद्वयलक्षणादित्यतः एतेषां वधे कथं पापं स्यात् ? ‘नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन’ [मनुः ८।३५१] इति स्मृत्येत, तत्राह—आततायिन इति । आततायिनोऽपीत्यर्थः । आततायिवधेऽपि स्वजनत्वादेते न हन्तव्या इत्यभिमानः । जनार्दनेत्यनेन जनार्दनः स्वपि ‘छिन्वां स्वबाहुमपि यः प्रतिकूलदृष्टिः’ [भाग. ३।१६।६] इति स्वजनानभिमानस्यानस्तत्त्वमेवात्र प्रमाणमिति योतितम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । यस्मात्पापमेवाश्रयेत्तस्मादित्यर्थः । किञ्च नैतावदिह वक्तव्यं स्वजनघातिनः सुखं नास्तीति, किन्तु लोकप्रसिद्धमेवेदमित्याह—स्वजनं हीति । हिः प्रसिद्धौ । नन्वेवं युद्धविसृष्टस्य तव कथं देहयानेत्यत आह—माधवेति । श्रियः पतिं त्वामाश्रितवतो मम न तच्छङ्केति भावः ॥ ३७ ॥

मां व्रतोऽपि एतानहं हन्तुं नेच्छामि । मधुसूदनेति सम्बोधनेन स्वत्सहायवन्तं मामेते मारयितुमेव न समर्था इति ज्ञाप्यते । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तथाकृतं नेच्छामि, किं पुनः महीकृते तथा करिष्यामि ? ॥ ३५ ॥ हे जनार्दन सर्वाविद्यानाशक ! धार्तराष्ट्रान् ज्ञानदृष्टिरहितामेतान् निहत्य नः का प्रीतिः स्यात् ? न कापीत्यर्थः । जनार्दनेति सम्बोधनेन त्वदीयानां

अस्माकं तथाकरणमनुचितमिति भावो व्यञ्जितः । ते तु घृता-
राष्ट्राव्यजा इति त्वां न पश्यन्ति, तेन तेषां तथाकरणख-
चितमिति धर्ताराहेति प्रेन व्यञ्जितम् । यद्वा अस्मदीयान्
धार्तराष्ट्राणिहत्व तव का प्रीतिः स्यात् ? । अत्रायं भावः—
लौकिकभावेन ते त्वस्मदीया एव, तन्मारेणे नास्माकं तु
प्रीतिः । स्यात्तदा स्ववीत्यर्थे हन्त्व्याः, अस्माकं यथाकथ-
ञ्चित् त्वं श्रीणीय इति भावः । ननु ते आततायिन इति
'अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहृतां च
पठेते ह्याततायिनः ॥' [मनुः ८।३५० श्लो. २३] 'आततायिन-
मायान्तं' हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तु-
र्भवति कश्चन' [मनुः ८।३५०।५१] इत्यादिवाक्यैः प्रीतिर्भ-
वतु, मा वा; सर्वथेति युक्तसर्वेदोषमहिता इति हन्त्व्या एव,
ते तु स्वपापेनैव हन्त्व्या, त्वं निमित्तमात्रं भवेति चेत्त-
द्वाह—पापमेवाश्रयेदिति । आततायिन एतान् हत्वा पाप-

मस्मानेवाश्रयेत् । किञ्च आततायिमारेणे दोषाभावस्तु धर्म-
शास्त्रविचारेणार्थेशास्त्रविचारेण वा निरूपितः, न तु भक्ति-
विचारेण; भक्तिमार्गात् तु तयोर्दुर्बलत्वात्तन्मारेणास्माकं पाप-
मेव भवेत्, पापाच्च भगवत्सम्बन्धो न स्यात्; अतएव 'नाराणं
श्रीणपापानाम्' [पार्. गी. श्लो. १०] इति निरूपितम् ॥ ३६ ॥
तस्माद्वयं त्वदीयत्वादेतन्मारेणानहं इत्याह—तस्मादिति ।
तस्माद्वयं स्वभान्धवान्धार्तराष्ट्रान् हन्तुं नार्हो न योग्या
इत्यर्थः । हे माधव ! स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम
सुखिनो भविष्यामः ? इत्यर्थः । वयमित्युक्त्या भगवतः
त्वमेवपातिव्यक्तम्, तेनास्माकं त्वत्सङ्ग एव सुखरूपः,
त्वमेवास्माकं स्वजन इति ज्ञापितम् । तस्मात्स्वजनपराधात्,
स्वजननाशः स्यादस्माकं च त्वमेव स्वजन इति त्वत्सम्बन्धा-
भावे वयं कथं सुखिनो भविष्यामः ? इति व्यञ्जितम् । माधवेति
सम्बोधनेनास्माकं न लक्ष्म्यावपेक्षितेति ज्ञापितम् ॥ ३७ ॥

नी० भा० दी०—स्यात्वा इति । स्यात्वाशब्दो दुन्यादिः । 'विजामातुरुत वाधास्यात्वा' इति मन्त्रवर्णात् ।
'स्यात्वाजानावर्तति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यते' इति यास्कः ॥ ३४ ॥ हन्तुं इच्छाऽपि न भवति, किमुत
हन्तुंत्वमित्यर्थः । महोदृते पृथिव्यर्थे ॥ ३५ ॥ आततायिनः—'अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदाराहरश्चैव
पठेते ह्याततायिनः । [मनुः ८।३५० श्लो. २३] 'आततायिनमायान्तं' हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तु-
र्भवति कश्चन' [मनुः ८।३५०।५१] इति; यद्यप्येवं तथापि एतान्दत्त्वा अस्मान्पापमेव आश्रयेत् । आततायिवधो हि
अर्थशास्त्रविहितः, 'न हिंसात्सर्वा भूतानि' इति तु धर्मशास्त्रम्; तच्च पूर्वस्मात्प्रबलम् । यद्योक्तं याज्ञवल्क्येन—
'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारात् । अर्थशास्त्रास्तु बलवद्भूमशास्त्रमिति स्थितिः' [२।२१] इति ।
अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरा योजना; तथा च एत एवास्मद्वधेन नश्यन्तु, न तु वयं
एतेषां वधेन नङ्क्याम इति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्नवितर्तितम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजर्जनार्दन ! ॥ ३९ ॥

आ. गि. टी.—कथं तर्हि प्रेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च
प्रवृत्तिस्तत्राऽह—यद्यपीति । लोभोपहतचित्तलोभो कुलक्ष-
यादिप्रवृत्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविरुद्धः सम्भवतीत्यर्थः ३८
पक्षमिवास्माकमपि प्रवृत्तिविरुद्धः सम्भवति इति चेत्,

न; इत्याह—कथमिति । कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्य-
द्विरस्माभिस्तद्विषादोपाधिदत्तं पापं कथं न ज्ञातव्यम् ? तद्वन्न ते तत्प-
रिहारासम्भवत् । अतोऽस्मात्पापाभिस्तत्पदं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति
पापपरिहाराधिनमस्माकं न युक्ता युदे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा. भा.—॥ ३८-३९ ॥

॥ वे. ता. चं.—॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ह. पै. भा.—ननु चेतैवामपि वन्धुवधदोषे समाने सति यथैवैते वन्धुत्वानङ्गीकारेण युद्धे
प्रवर्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्ततां, किमनेन विषादेन ? इत्याक्षिप्तमविषेकिविषेकिभेदेन परिहरति—
यद्यपीति । हे कृष्ण ! यद्यप्येते धर्तराष्ट्रा लोभोपहतचेतसः, लोभः परद्रव्याद्यभिलाषः, लुनाति
नाशयति लोकद्वयं प्राणिनामिति लोभः, तेनोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्तव्याकर्तव्यविवेकविज्ञानाः
सन्तः कुलक्षयकृतं गोत्रवधनिमित्तदोषं मित्रद्रोहे च पातकं न पश्यन्ति ॥ ३८ ॥ कथमिति ।

हे जनार्दन ! तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापाविबर्तितं कथं न ज्ञेयम् ?
कथं न यत्नः कर्तव्यः ? ॥ ३९ ॥

च. ब्र. गि.— नष्ट स्वजनवधदोषे तुल्येऽपि तमविग-
णस्य यथैते युद्धे प्रष्टव्यस्तथा त्वमपि प्रवर्तस्वेत्याशङ्क्य निरा-
करोति द्वाभ्याम्— यद्यप्येते दुयोधनादयः राज्यलोभेन अष्ट-
विधेकाः कुलक्षयकृतं वर्णाशङ्करूपं दोषं स्वजनवधप्रयुक्तं पापं

च न पश्यन्ति, तथापि दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिः अस्मात्पापात्
स्वजनवधप्रयुक्तयुद्धरूपात् निवर्तितं कथं न ज्ञेयम् ? न हि
भ्रान्तवदभ्रान्तोऽपि प्रवर्तते इत्यर्थः । जनार्दनपदं पूर्ववद्वा-
ख्येयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

व ० त ० दी ०— ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पु. अ. त.— ननु ये स्वजनवधादिवधदोषमविचार्य प्रष्ट-
नास्ते निष्ठतमपि त्वां हनिष्यन्त्यतस्त्वमप्यविचार्यैवैतान्मात्रधे-
त्याशङ्क्याह— यद्यप्येते इति द्वाभ्याम् । लोभेन उपहतं
विभ्रंशितं चेतो मनो येषां ते एते धार्तराष्ट्राः कुलक्षयकृतं
कुलक्षयकरणं दोषं यद्यपि न पश्यन्ति, मित्रद्रोहे च यत्पातकं

तत्र पश्यन्ति, तथापि पातकं तु भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
हे जनार्दन अविचारानाराक ! त्वत्स्वरूपविद्धिः कुलक्षयकृतं
दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिर्लोभात्पहतचित्तेस्मात्पापाविबर्तितं
कथं न ज्ञेयम् ? ज्ञेयमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३८ ॥ ननु ‘आहूतो न निवर्तते वृतादपि रणादपि’ इति ‘विजितं क्षत्रियस्य’
इति च युद्धादिनिवृत्तिर्हिसया च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा, तत्कथं युद्धादिवृत्तिमिच्छसीत्याशङ्क्याह— कथमिति । सा हि
लोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते । यथा— “ओदुम्बरी सप्रद्वीद्वायेत्” इति स्वर्णनिविधिना
बिबुद्धा सती “ओदुम्बरी सर्वां वेष्टयितव्या” इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते, लोभमूलकत्वात्तद्वत् । न हि विधि-
मात्रादिकिञ्चित्कर्तव्यं, इत्येनादीनामधर्मरूपाणामप्यवस्थानुष्ठेयत्वापत्तेः । तस्माद्यत्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं
धर्मरूपमनुष्ठेयम् । यथोक्तम्— ‘फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुवध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्मे इति कथ्यते
इति, इत्येनादिवत्पापानुबन्धित्वात् युद्धं त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय ! जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुपपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

आ. गि. टी.— कोऽर्वां कुलक्षये दोषो यद्दर्शनाद्युष्माकं
युद्धादुपरिरीयेत्यते ? तत्राऽह— कुलेति । कुलस्य हि क्षये
कुलधर्मव्यतिथिरन्तना धर्मास्तत्तद्विशिष्टादिक्रियासाध्या
नाशमुपयाप्ति, कर्तुर्भावादित्यर्थः । धर्मेनासौऽपि किं स्यादिति
चेत्तत्राऽह— धर्म इति । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव नष्टे
कुलक्षयकरस्य कुलं परिशिष्टमस्ति तदपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवति,
अधर्ममृष्टिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुलक्षयकृतोऽवशिष्ट-
कुलस्याधर्मप्रवर्णत्वे को दोषः स्यात् ? इति तत्राह— अधर्मेति ।

पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं दुष्यति ? तत्राह—
स्त्रीष्विति ॥ ४१ ॥ वर्णसङ्करस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति—
सङ्कर इति । कुलक्षयकारणां दोषान्तरं समुक्तिनोति— पतन्तीति
कुलक्षयकृतां पितरों निरयपागिनो भवन्तीत्यत्र हेतुपाह—
लुपेति । पुत्रादीनां कर्तृणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च
क्रिया येषां ते तथा, ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावावरक-
पतनमेवाऽऽवश्यकमपतेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

रा. भा.— ॥ ४०-४२ ॥

वे ता. च.— ‘अधर्मोऽभिभवति’ इति मानसदोषोक्तिः ॥ ४० ॥ ‘प्रदुष्यन्ति’ इति कायिकदोषोक्तिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ह. पै. भा.—कुलक्षये कृते दोष उत्पद्यते तं दोषं कथयति—कुलक्षय इति । कुलक्षये गोत्र-
पुरुषाणां विनाशे सनातनाः पारम्पर्यागताश्चिरन्तनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति । धर्मे नष्टे कृत्स्नमपि
कुलमधर्मोऽभिभवति तिरस्कोरति । उतापि । अधर्माभिभवनिवारकधर्मस्याभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥
अधर्मेति । हे कृष्ण ! अधर्माभिभवात्कुलस्त्रियो विशुद्धवंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वैरिण्यो भवन्ति,
तस्य स्त्रीषु दुष्टासु हे वार्ष्णेय दृष्टिपवंशोद्भव ! वर्णसङ्करो जायते । वर्णस्य वर्णान्तरमिश्रीकरणं सङ्करः
॥ ४१ ॥ सङ्कर इति । सङ्कर एषां कुलज्ञानां चापरं कुलस्यैव नरकाय भवतीति । हि यस्मादेषां
कुलज्ञानां कुलहन्तृषाम् । न केवलं तेषां कुलस्यैव नरकाय भवति, किन्तु एषां कुलज्ञानां
स्वर्गास्त्रिः पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः सन्तः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वे. ब्र. गि.—कुलक्षयकृतमेव दोषं दर्शयति त्रिभिः—
सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलक्षये सति कर्मभावात्
प्रणश्यन्ति । ततः धर्मे नष्टे—जातावकचनम्—अवशिष्टं
कृत्स्नमपि कुलं अधर्मः अभिभवति आरुणोति । उतशब्दो-
ऽप्यर्थः, स च कृत्यपदेन सम्बन्धते ॥ ४० ॥ ततश्च स्पष्टोऽर्थः ।
कुण्येत्वेन ‘अन्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं मृताम्यहम्’
[४६] इत्यधर्मशिक्षार्थमवतीर्णेन त्वया तदभिभवो न
सोऽप्य इति सूचितम् । वार्ष्णेयेत्वेन कुरुणां दृष्टीनां च
परस्परसम्बन्धिता कुरुकुलवाङ्मये दृष्टिकुलप्रसूतस्य तवानि-

ष्टमिति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ एवं सति न केवलं कुलज्ञानां
न वा केवलं सङ्कीर्णस्यैव कुलस्य नरकपातः, किन्तु तत्पितृ-
गामपीत्याह—पतन्तीति । अप्यर्थं द्विशब्दः । एषां कुल-
ज्ञानां पितरोऽपि दुष्टा पिण्डोदकयोः क्रिया येषां ते तथोक्ताः
सन्तो नरके पतन्ति । कुलसम्बन्धिनः पितरः पुत्रादिकर्मभा-
वेन लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ; कुलज्ञानां पितरस्तु कुलश्रेष्ठैस्तानि
पिण्डोदकानि नोपशुज्जीरयन्ति लुप्तपिण्डोदकक्रिया इत्यभि-
प्रायः ॥ ४२ ॥

व ० त ० दी ०—॥ ४०-४२ ॥

पु. अ. त.—एवञ्च कदा कदा विश्वौकिकक्षणेहवशादेव
निरतः, न तु पापस्वरूपज्ञानादधर्मबुद्धाद्वा, इत्याशङ्क्य कुल-
क्षयकृतं दोषमुपवदति—कुलक्षय इति पञ्चभिः । सनातनाः
प्राचीनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलक्षये कृते जाते वा
प्रणश्यन्ति प्रकर्षेण नश्यन्ति । पुनरुदयाभावाः प्रकर्षाः । तस्मा-
द्द्वयं तयोः प्रयाससन्धेन त्वयाऽङ्गीकृत्या इत्यस्माकं परम्परागतो
धर्मस्त्वद्रक्षिः, तत्रायाकपापादस्माकं विनिवृत्तिरेवोचितेति
भावः । नन्विदानीं धर्मेनाशेऽप्यत्र प्रह्लादादिवकुले कोऽपि
भक्तो भवेच्चैतदा धर्मे पुनरुद्विष्यति, तस्माच्छौथिक्षात्रधर्मा-
नाशकत्वेन युद्धकरणमेवोचितमित्यत्र आह—धर्मे नष्ट इति ।
उत कृत्स्नमवशिष्टमपि कुलं धर्मे नष्टे सति अधर्मोऽभिभवति,

व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तेनाशेऽपि कोऽपि तथा न भव-
तीत्याह—अधर्माभिभवदिति । अधर्माभिभवादधर्म-
व्यापारः कुलक्षयः प्रदुष्यन्ति, व्यभिचारादिदोषयुक्ता भवन्ती-
त्यर्थः । स्त्रीषु दुष्टासु जातासु वर्णसङ्करो जायते । वार्ष्णेयेति
सम्बोधनेन सङ्कुलोत्पन्नानां तथात्वं कुलश्रुतिमिति ज्ञापि-
तम् ॥ ४१ ॥ सङ्कराच्च नरक एव स्यादित्याह—सङ्कर
इति । सङ्करः कुलस्य नरकायैव भवति । एवकारेण पापभो-
गात्तन्त्रं नाकोद्वरापायभावो ज्ञापितः । कुलज्ञानामेषां पित-
रश्च पतन्ति स्वधर्मोपाजिताश्रयिलोक्येभ्यः । इति युक्तश्रा-
यमर्थः । पतो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः दुष्टाः पिण्डोदकाः
क्रिया येषाम् ॥ ४२ ॥

नी० भा० दी०—प्रणश्यन्ति अनुश्रुतां बुद्धानामभावात् अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति
॥ ४० ॥ दुष्टासु पुत्राश्च वर्णान्तरमुपासीनासु ॥ ४१ ॥ कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु तत्त्रिष्यः पुनः
पुनर्ब्राह्मणस्यः पुत्रान् जनयामासुरिति पाठ्यायते । कथं वा धृतराष्ट्रादीनां असङ्करजन्तवः ? इत्याशङ्क्याह—पतन्तीति ।
द्विशब्दो वैदिकीं प्रसिद्धिं द्योतयति । सा हि “न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति” [ऋ. ५. १२. ६] इति श्रुतिः ।
अन्यस्माज्जातं शेषोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः, ‘अन्योद्भूतो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममायं पुत्रः’ इति यास्कवच-
नान्च । ‘ये यजामहे’ इति शास्त्रान्ये वयं स्मरते वयं यजामहे इत्येकादृश्यमानस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादर्थं
मम पितैवेति त्रिष्यस्य दुस्स्वाभ्यस्वात् । मन्त्रश्च—‘योऽहमस्मि स सन्त्येव ब्राह्मणेऽर्थेवाद्ब्रह्म । न वैतद्विदो
ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वा’ इति । तस्माद्ब्राह्मणपतेरेव पिण्डादिप्राप्तैर्न तु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिण्डोदकक्रियत्वा-
द्वश्यं पितॄणां पातो भवति । क्षेत्रजपुत्रसृष्टिस्तु इह लोके वंशस्थाधनमात्रपरा, न तु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदा-
मुष्मिक उपकारोऽस्ति, वदाहृतश्रुतिविरोधात् । अयं च सङ्करोऽस्माभिः स्वयं कृतश्रेयवश्यमस्मान् बाधिरप्यत
एवेति भावः ॥ ४२ ॥

दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्कारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

आ. गि. टी.— कुलस्य यकृतानामेतैरुदाहृतैर्दोषैर्वर्णसङ्कारहेतु-
भिर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे समुत्साद्यन्ते तेन
कुलक्षयकारणबुद्धादुपरतिरेव प्रेयसीत्याह— दोषैरिति ॥ ४३ ॥
किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्सन्नेषु तत्तद्वर्णसङ्कारानां मनुष्या-

णामनधिकृतानां नरकपतनप्रौढ्यादनर्थकमिदमेव हेयमित्याह—
उत्सन्नेति । यथोक्तानां मनुष्याणां नरकापातस्याऽऽवश्यकत्वे
प्रमाणमाह— इत्यनुशुश्रुमेति ॥ ४४ ॥

रा. भा.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वे. ता. चं.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ह. पै. भा.— उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्याम्— एतैर्धर्मनाशधर्माभिर्भावादिलक्षणैर्वर्ण-
सङ्कारकारकदोषैः कुलघ्नानां जातिधर्माः सन्नियत्वप्रयुक्ता धर्मास्तथा शाश्वताः कुलधर्माः पारम्पर्यागता
वंशधर्माश्चोत्साद्यन्ते लुप्यन्ते, तेषामाचरणं न भवति । चकारादाश्रमधर्मादयो गृह्यन्ते ॥ ४३ ॥
उत्सन्नेति । भो जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलवर्णाश्रमादिधर्माणां मनुष्याणां नरके
नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनु वारंवारं व्यासादिभ्यः श्रुतमश्रुतवन्तो वयम् ॥ ४४ ॥

वे. ब्र. गि.— ननु सङ्कर्षदोषवशात् कुलस्य नरकोऽस्तु,
कुलघ्नानां तु कथं नरक इत्यत आह— वर्णसङ्कारकैः कुल-
घ्नानामेतैर्दोषैः शाश्वता वर्णधर्माः कुलधर्माश्च-चकारादाश्रम-
धर्मादयश्च-उत्साद्यन्ते विनश्यन्ते । तथा च वर्णाश्रमादिधर्म-
नाशकत्वाद्गर्णसङ्कारादिवाच्यं कुलघ्नानामपि नरको दुर्निवार
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तर्हि कुलघ्नानामेव नरको युक्तः, न कुलस्ये-
त्यत्राह— उत्सन्ना विनष्टाः कुलधर्मा एवम् । जातिधर्मादी-

नामन्युपलक्षणमिदम् । अनुशुश्रुम श्रुतिस्मृतिखलाद्वयं श्रुत-
वन्तः; न तु स्वकल्पनेत्यर्थः । वर्णाश्रमधर्मलोपात्कुलमपि
पापिष्ठमेव जातमिति तस्यापि नरकः शास्त्रोक्त इति भावः ।
ननु वर्णसङ्कारकारिणं त्वां त्वत्कुलमपि सङ्कीर्णमहं रक्षिष्यामि,
किमिति नरकाद्विभेदि ? इत्यतः सम्बोधयति— जनार्द-
नेति । पापिष्ठजनाभिजातारूपश्रुतिस्मृत्यतिखलितया त्वमेव
नरकयातनान्भिरवैयसीति शास्त्रस्थितिरियमिवाह— ॥ ४४ ॥

व० त० टी०— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पु. अ. त.— किञ्च कुलघ्नानां तु नरको भवत्येवात्र किं
वाच्यम् ? यतस्तत्त्वमन्वयात्सर्वत्रैव भूमौ धर्मानाशो भवती-
त्याह— दोषैरैतैरिति । दोषैरैतैर्वर्णसङ्कारकारकैरैतैः कुल-
घ्नानां दोषैर्जातिधर्माः शाश्वताः कुलधर्माश्च उत्साद्यन्ते लुप्यन्त
इत्यर्थः । चकारेणाश्रमादिधर्माश्च परिगृह्यन्ते ॥ ४३ ॥ एवं

सर्वधर्मलोपात्सर्वेषां नरकलोको भवतीत्याह— उत्सन्नकुल-
धर्माणामिति । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां
नियतं नरके वासो भवतीति वयमनुशुश्रुम, श्रुतवन्त इत्यर्थः ।
जनार्दनेति सम्बोधनेन त्वत्सम्बन्धवद्भावितास्तथा भवन्ति
अविद्यासम्बन्धादिति ज्ञापितम् ॥ ४४ ॥

नी० भा० टी०— एनदेव विवृणोति द्वाभ्यां— दोषैरिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आ. गि. टी.— राज्यप्राप्तिप्रयुक्तलोपोमोगल्लभ्यतया स्व-
जनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकण्ठेति
परिश्रद्धयः राजाह— अहो बतेति ॥ ४५ ॥ ययं युदे विमुखः

सन्परमिवप्रतीकारहितो बतैवास्तर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहहर्तुं
शत्रुं शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रं निगृह्णीयुरित्याशङ्क्याऽह— यदीति ।
प्राणजानादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणहतामर्हिसिति भावः ॥ ४६ ॥

रा. भा.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ वे. ता. चं.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ह. पै. भा.—बन्धुवधाध्यवसायेन सन्तप्यमानतयाऽऽह—अहो वतेति । अहो वत कष्टं यत्परमेश्वरस्य तव सन्निधानेऽपि वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता व्यवसायं निश्चयं गताः । किं तन्महत्पापं कर्तुं ? यद्वाज्यमुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः उदतिशयेन यत्नवन्तो यताः ॥ ४५ ॥ एवं सन्तप्तो मृत्युमेवाऽऽशानोऽर्जुन आह—यदीति । यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा अप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वाणं मामशस्त्रं रणे सङ्ग्रामे हन्युर्हनिष्यन्ति चेत्तर्हि तद्धननं मे मम क्षेमतरं पापस्या-
नुत्पत्तेर्हेतोरत्यन्तं हिततरं भवेत् ॥ ४६ ॥

वे. ब्र. गि.—एवं कुलक्षयकृतं दोषं प्रदर्श्य तन्मित्र-
मात्मानमदृशोचताह—अहो इत्याश्चयं । वतेति खेदे ।
महत्पापमिति । स्वजनवध एव प्रयमतः पापम्, तदुपरि
कुलक्षयदोषो मिलित इति महत्पापमिष्यते । कर्तुं व्यवसिता
अध्यवसायं कृतवन्तः । यद्यपि बहुवचनेन युधिष्ठिरभीसा-
द्वयोऽप्येतद्वोधयित्वा पापादस्माञ्निर्वर्तनीया इति सूचितम्
॥ ४५ ॥ नन्वेवं युद्धमारभ्य अकस्मान्निष्कारं त्वां
प्रसन्न धार्तराष्ट्रा निहन्त्युपिति चेदिष्टापत्तिः, कुलक्षयपर्यव-
सितात् स्वजनवधमहापातकतः स्वमाणस्यैव श्रेयस्त्वात्;
तच्च मरणं लोके द्वेषा भवति, एकं तावत्परैः सह बुध्यमानस्य

तेर्मरणम्, अन्यत्तु न्यस्तशस्त्रतायां तूष्णीं स्थितस्य परेनिहन-
नम्; द्विविधमपि तत्स्वजनवधाद्वरिष्ठमेव, तत्रापि द्वितीयं
वरिष्ठतरम्, तत्र स्वजनवधस्यैवाप्रसक्तेः पापशङ्कानवकाशात्;
प्रथमं त्वनीदृशत्वात्पापशङ्कास्कन्दितम्, अतश्च द्वितीयमेव
मरणं ममास्त्वित्यभिप्रेत्याह—यदीति । चिकीर्षितेऽस्मिन्
रणे अप्रतीकारम्, प्रयुक्तास्त्रेषु प्रत्यक्षप्रयोगः प्रतीकारः, तद-
हितम् । अत्र हेतुः—अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रं मां यदि शस्त्रपाण्यो
धार्तराष्ट्रा हन्युः, तदा तद्धननं मे क्षेमतरं प्रशस्ततरं भवेत् ।
मे क्षेमतरमित्यनेन न्यस्तशस्त्रहन्तारो धार्तराष्ट्रा एवं पापि-
ष्ठीभवन्तीति सूचितम् । तत्प्रत्ययस्त्वारस्यं कृतम् ॥ ४६ ॥

व० त० दी०—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पु. अ. त.—नन्वेतादृशो बुद्धिक्षेत्तदा पूर्वं कथं युद्ध-
व्यवसायः कृतः ? इत्याशङ्क्य पूर्वमज्ञानात्कृतमिति पक्षात्पापं
करोति—अहो वतेति । वतेति खेदे । वयं महत्पापं कर्तुं
व्यवसिताः, अध्यवसायं कृतवन्त इत्यर्थः । पापस्वरूप-
मेवाह—यद्वाज्येति । यद्यस्मात्कावणाद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं
हन्तुमुद्यताः, उद्यमं कृतवन्त इत्यर्थः । अहो इत्याशङ्क्य ।
यतो राज्यसुखं व स्वजनैः सहैव स्वजनायै वा; तानेव हन्तु-

मुद्यता इत्याशङ्क्यम् ॥ ४५ ॥ ननु त्वं वेत्त हनिष्यसि तदैते
त्वां हनिष्यत्येवेति चेत्तदाह—यदि मामिति । धार्तराष्ट्रा
अन्वापयानि यदि वा अप्रतीकारमकृतप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्र-
रहितं मां शस्त्रपाणयः सन्तो हन्युः हनिष्यन्ति तन्मे क्षेमतरं
भवेत्, कल्याणरूपं भवेदित्यर्थः । पूर्वकृतव्यवसायप्रापञ्चितरूपं
भवेदित्यर्थः । अविशोक्तत्वं मां हनिष्यन्ति चेत्तदा क्षेमरूपं
भवेत्, तव सन्निधौ मरणे च क्षेमतरं भवेदिति भावः ॥ ४६ ॥

नी० भा० दी०—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्क्षेपे शोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आ. गि. टी.—यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं सञ्जयो क्षुराष्ट्र-
राजानं प्रति प्रवेदितवास्तवेन प्रवेदनयकारं दर्शयति—
पश्यमिति । प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवन्तं प्रति विज्ञापनं कृत्वा

शोकमोहान्मयां परिसृतमानसः सन् अर्जुनः सङ्क्षेपे युद्धमध्ये शोपे
सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्येऽहमिति भुवन्मध्ये रथस्य
सम्यासमेव प्रैवत्करं मत्परोषविष्टानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपतिराजकाचार्यश्रीमच्छङ्खानन्दज्योत्स्नादादिव्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रा० भा०—सर्वथाहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा वन्धुविरलेषजनितशोकसंविग्रमानसः (पार्थः) सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वे. ता. चं.—‘एताव हन्तुमिच्छामि’ [१।१५] ‘यदि मामश्रीकारम्’ [१।४६] इत्यादेरभिप्रेतमाह—सर्वथाहमिति । सर्वथा बहुश्रकारम् । एषामाततामित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धाभिरुतैरधर्माकीत्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य नैलोक्यराज्याद्युपायत्वेऽपि, किं बहूनाः सर्वेश्वरेण मम हितमोपदेशिना भवतीत्येवमपीति भावः । कन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकेहेतुः, विषादमात्रपरो वाऽत्र शोक-

शब्दः । स शोकः सरचापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्क्रमपाठेन दर्शितम् । ‘संविग्रमानसः’ इति अन्त्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय इत्यर्थः । ‘नो विजि मयचलनयोः’ इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरक्षुकुसुवादिसंघानीयं सशरं चापं विसृज्य प्रायोपवेशादिवर इव रथोपस्थे स्थितस्थाना-द्विभिरुत्थ रथोत्पन्न उपाविशदिति भावः ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैद्वद्व्यासस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्भगवद्गीतायां रामानुजभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ह. पै. भा.—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—एवमिति । अर्जुन एवमुक्त्वा सङ्ग्रामे रथोपस्थे रथस्योपार्श्वोपाविशत् उपविवेश । किं कृत्वा ? सशरं शरेण वाणेन सह वर्तमानं धनुर्विसृज्य शोकसंविग्रमानसः शोकेन संविग्र मानसं यस्य सः, एवंविधः सन्नपविष्ट इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भुगवद्भिरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वे. ब्र. गि.—इत्थं स्वजनवधायमोहाक्रान्तस्यापि कौन्तेयस्य भगवदनुग्रहोपसम्पत्त्यमानतवज्जानस्य परिहृ-स्वभावतानपायैवेत्यर्जुनपदेन व्यञ्जयन् शृतराष्ट्रं प्रति सङ्ग्रह उवाच अध्यायार्थमुपसंहारम्—एवमुक्त्वा अर्जुनः सशरं चापं विसृज्य शोकेन संविग्रं कलिलं मानसं यस्य स तथोक्तः

सन्, सङ्ग्रहे युद्धे रथोपस्थे रथोपरि उपाविशत् । अनेन पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितोऽभूदिति गम्यते । यदा, एव-मप्युपविष्टः सन् ‘न च शक्नोम्यवस्थातुं’ [१।३०] इत्युक्त-रीत्या द्रष्टोपवेशनसामर्थ्यात् रथोपस्थ उपाविशत् रथोपरि पृष्ठमासज्योपविष्टो जात इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वाभौमश्रीमदद्वैतविद्यागतिद्विपाभिनवराङ्गुराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रभामुद्राम-ब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीमद्वेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

च० त० दी०—एवं तु पार्थो महाकरुणो लोकत्रेदधर्मपण्डितमानी कोमलमना वामुदेवसहायो निहनिष्य-माणान् विलोक्य वन्धुस्नेहेनाधमभयेन च प्रस्विन्नाङ्गुः सर्वथा न योत्स्यामीत्युक्त्वा मोहशोकाविष्टः सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थ उपाविशत् सर्वतो दुःलेन निर्दिण उपविष्टः, इत्यादेवैवं तस्य सूचितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां तत्त्वदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पु. अ. त.—ततः किं कृतवानित्यपेक्षायां सङ्ग्रह आह । एवमुक्त्वा अर्जुनः सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे रथोपस्थे रथोपरि स्थितः भक्त्यन्तरात्थलेन युद्धोपक्रान्तिराज्यानाकाङ्क्षणेऽपि भगवदनुचरे भक्तिज्ञानार्थं शोकसंविग्रमानसो भूत्वा सशरं चापं विसृज्य उप समीपे भगवत आविशत्, स्थित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवमस्मिन्नध्यायेऽर्जुनस्य विषादे लोकशास्त्रात्मिको हेतुर्वेनोक्तः । न चात्राधिकारस्वाग्रिमाध्यायारम्भ एव सिद्धे-रस्थाध्ययस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम्, कृपावेशाधोघनाथेलेन समयाजलनत्वात् । अत एव पार्थे गीतामाहात्म्ये—‘तस्माद-ध्यायामाद्यं यः पठेद्यः संस्मरेत्तथा । शम्भुतादावस्य न भवेद्दुःखा-भ्योधिः सुदुस्तरः’ [स्तो. ५३] इति फलश्रुतं तस्मादुपाद्वात-सङ्गतिः ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नी० भा० दी०—सङ्ग्रामे संग्रामे ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां भारतभावदीपे नैलकण्ठीये [श्रीभगवद्गीते गीताश्रमप्रकाशे]

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीभद्रगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

भगवन्सर्वतस्त्रेह श्रीविष्णोस्त्वत्प्रसादतः ।
श्रुता नानाविधा धर्मा लोकनिस्तारहेतवः ॥ १ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि गीतामाहात्म्यमप्यहम् ।
श्रुतेन येन देवेश हरी भक्तिविवर्धने ॥
तद्वदस्वाधुना देव यद्यहं तव बल्लभा ॥ २ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अतस्तीपुष्पसङ्काशं खगेन्द्रालसनमच्युतम् ।
शयानं शेषशय्यायां महाविष्णुमुपासमहे ॥ ३ ॥
कदाचिदासने रम्ये सुखासीनं मुराद्विषम् ।
आनन्दयित्री लोकानां लक्ष्मीः पमच्छ सादरात् ॥ ४ ॥

श्रीदेवाच—

श्यालुरसि दुग्धाध्वा भगवत्केन हेतुना ।
उदासीन इधैश्वर्यं जगन्ति स्थापयन्नपि ॥ ५ ॥

ईश्वर उवाच—

इति देव्या वचः श्रुत्वा मुरमिद्रागगर्भितम् ।
उवाच शृङ्गण्या वाचा विस्मयस्मेरलोचनः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

नाहं सुमुखि निद्रालुर्निजं माहेश्वरं महः ।
दृशा तस्यानुवर्तिन्या पश्याम्यन्तर्निमग्नया ॥ ७ ॥
कुशाग्रया धिया देवि यदन्तर्गतिनो हृदि ।
पश्यन्ति यच्च वेदानां सारं मीमांसते भृशम् ॥ ८ ॥
तदेकमक्षरं ज्योतिरात्मरूपमनामयम् ।
अखण्डानन्दसन्दोहं निष्पन्दि द्वैतवर्जितम् ॥ ९ ॥
यदाध्याया जगद्व्यसिर्नमया चानुभूयते ।
न येन रहितं किञ्चिज्जगत्वर्यं चराचरम् ॥ १० ॥
निर्मथ्य बहुधाऽऽलोक्य वेदशास्त्राम्बुधिं सुधीः ।
द्वैपायनो यदासाद्य गीताराखं निसृष्टवान् ॥ ११ ॥
यदास्थाय महानन्दानन्दीकृतमनाः सदा ।
निद्रालुरिव देवेश दुग्धाध्वा प्रतिभामि ते ॥ १२ ॥

ईश्वर उवाच—

इति तस्य मुरापातेर्मितमानन्दं वचः ।
प्रहर्षाकुललोलाक्षी लक्ष्मीः श्रुत्वा विसिन्ध्वे ॥ १३ ॥

श्रीदेवाच—

भवानेव हृषीकेश ध्येयोऽसि यमिनां यदा ।
तस्मात्त्वचः परं यत्तच्छ्रोतुं कौटूहलं हि मे ॥ १४ ॥
चराचराणां लोकानां कर्ता हतां स्वयं प्रभुः ।
यथा स्थितस्ततोऽन्यस्त्वं यदि मां बोधयान्युत ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मायामयमिदं देवि । वपुर्मे न तु तात्त्विकम् ।
सृष्टिस्थित्युपसंहारक्रियाजालपरिवृंहितम् ॥ १६ ॥
अतोऽन्यदात्मनो रूपं द्वैताद्वैतवर्जितम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तमाद्यन्तरहितं प्रिये ॥ १७ ॥

शुद्धसंवित्प्रभालामपरानन्दैकसुन्दरम् ।

रूपमेश्वरमात्मैक्यं गम्यं गीतासु कीर्तितम् ॥ १८ ॥

ईश्वर उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो देवी देवस्यामिततेजसः ।
शङ्कुमानाऽहं वाक्येषु परस्परविरोधिताम् ॥ १९ ॥

श्रीदेवाच—

स्वयं तेत्परमानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ।
बोधयति कथं गीता इति मे छिन्धि संशयम् ॥ २० ॥

ईश्वर उवाच—

श्रियः श्रुत्वा वचो युक्तमितिहासपुरस्सरम् ।
आत्मानुगामिनीं दृष्टिं गीतां बोधितवान्प्रभुः ॥ २१ ॥

अहमात्मा परेशानि परापरविभेदतः ।

द्विधा ततः परः साक्षी निर्गुणो निष्कलः शिवः ॥ २२ ॥

अपरः पञ्चवक्त्रोऽहं द्विधा तस्यापि संस्थितिः ।

शब्दार्थभेदतो वाचो यथाऽऽत्माऽहं महेश्वरः ॥ २३ ॥

गीताया वाक्यरूपेण यन्निरुच्छिद्यते दृढः ।

मदीयः पाशबन्धोऽयं संसारविषयात्मकः ॥ २४ ॥

यदभ्यासपराधीनः पञ्चवक्त्रो महेश्वरः ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा गीतारात्ममहोदयः ॥ २५ ॥

इदं परमभेदेन बोध्यते भवभीकमिति ।

तमपृच्छदिदं वाक्यमङ्गप्रत्यङ्गसंस्थितम् ॥

माहात्म्यमितिहासं च सर्वं तस्यैव्यवेद्यम् ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

शृणु सुश्रोणि वक्ष्यामि गीतासु स्थितिमात्मनः ।

वक्त्राणि पञ्च जानीहि पञ्चाध्यायानुक्रममात् ॥ २७ ॥

दशाध्यायानुज्ञांश्चैकमुदरं द्वे पदास्तुजे ।

एवमष्टादशाध्यायी बाङ्मयी रूर्तिरेश्वरी ॥ २८ ॥

जानीहि ज्ञानमात्रेण महापातकनाशिनी ।

अत्राध्यायं तदर्थं वा श्लोकमर्थार्थमेव च ॥

अभ्यस्यति सुमेधा यः सुशर्मैव स मुच्यते ॥ २९ ॥

श्रीदेवाच—

सुशर्मा नाम को देव किञ्चालीयः किमात्मकः ।

कुञ्जत्यस्तस्य वै मुक्तिः केनाजायत हेतुना ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुशर्मा नाम दुर्मेधाः सीमा पापात्मनामभृत ।

अनाम्नायविदां वंदो विप्रानां कूरकमेणात् ॥ ३१ ॥

न भ्यान् न जपो होमो नैव चातिथिपूजनम् ।

केवलं विषयेष्वेव लाभपटव्येनाभ्यवर्तत ॥ ३२ ॥

हलेन विलिखन्मूर्ध्नि पर्णेजोवी सुराभियः ।

मांसोपहारैः सुचिरं कालमेवं निनाय सः ॥ ३३ ॥

आनेतुकामः पर्णानि पर्यटन्पृथिवारिक्ताम् ।

ततः कालेन दृष्टोऽभुक्कालसर्पेण मृदधीम् ॥ ३४ ॥

कालधर्मं समासाद्य गत्वाऽथ निरयान्वहन् ।
 पुनरागत्य भर्त्येयु बलीवर्धत्सेवेयिवान् ॥ ३५ ॥
 पटुना केनचित्कीतस्ततः स्वजीवनाय सः ।
 बहन्पुष्टेन शरदः सताशौ कष्टतोऽनयत् ॥ ३६ ॥
 कदाचित्पटुना उच्चैश्चिरमावर्तितो जवात् ।
 पपात तरसा भूमौ मूर्च्छौ च प्रतिपेदिवान् ॥ ३७ ॥
 विकीर्णो विवृत्ताक्षः फेनसन्तिसमुद्गिरत् ।
 न जीवति न मृत्सु वा प्रतिपेदे कुर्मणा ॥ ३८ ॥
 कौतुकाकष्टलोकेऽस्मिस्तस्मिञ्जनसमागमे ।
 श्रेयसे तस्य सुकृती कश्चित्पुण्यं वितोषिवान् ॥ ३९ ॥
 कर्माणि स्वान्यनुसृष्ट्या ददुरस्ये च केचन ।
 गणिका काऽपि तत्रस्था लोकयाचावुर्वतिनी ॥ ४० ॥
 अज्ञातनिजपुण्या सा किञ्चिदुत्सृष्टवत्पशूत् ।
 परेतनगरीमादौ स नीतः कालकिङ्करः ॥ ४१ ॥
 गणिकादत्तपुण्येन पुण्यवानिति मोचितः ।
 पुनरागत्य भूलोकः कुलशीलवतां गृहे ॥ ४२ ॥
 द्विजन्मनामसौ जज्ञे जातिं स्वामनुसंस्मरन् ।
 कालं महति जिह्वासुः श्रेयः स्वाह्वाननोदनम् ॥ ४३ ॥
 उपेत्य गणिकां दत्तं ख्यापयित्वा स पृष्टवान् ।
 आनष्ट सा शुको नित्यं पञ्जरस्यः पठत्ययम् ॥ ४४ ॥
 तेन वृत्तान्तरात्माऽहं तनुपुण्यं पथकपथम् ।

इति श्रीमहापुराणे पात्रा उत्तरखण्डे सतीश्वरसंवादे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्याय-
 महिमकथनं नाम एकसप्तत्यधिकरातोऽध्यायः ॥ १ ॥

परिशिष्टम् ।

टिप्पणी—अ. १ श्लो. १ पृ. २५— कुरुक्षेत्रमिति भूमध्यरेखास्रोतो विस्तीर्णः समश्च सुप्रवेश उच्यते । तत्र कुरु-
 क्षेत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं महाभारते (श. प. ५३।२)— “पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रष्टुमे-
 तत्कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पश्ये ॥” इति । तन्मयादाऽयुक्ता तत्रैव— “तन्नुकास्तुक्रयोर्धदन्तरं रामहृदानां च मच-
 क्रुत्स्य । एतद्वक्षेत्रसमन्तवत्त्रकं प्रजापतिरतरेवेदिष्यते ॥” (व. प. ८३।२०८ श. प. ५३।२४) इति ॥ ॥ नीलकण्ठस्तु—
 ‘मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं लुघिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥’ (म. भा. व. प. ८३।६) इति
 श्लोकव्याख्यायां ‘कुरिसतं रौतौति कुरु पाप्मं, तस्य क्षेत्रगन्त्रायत इति कुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकम्’ इति निरवचोत्त ॥ ॥
 श्रीहंसयोगिनाम्ये तु “प्रसिद्धानां हि तेषां देशां दर्शनानां प्रथमेन प्रकथ्येन तत्तद्दर्शनसम्प्राप्त्यनुग्रहः शब्दतोऽर्थतो वा मनाक्
 सूचितो भवितुमर्हति” इति नियममनुग्रह्य ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ इत्यादिप्रथमश्लोकस्य द्वाभ्यां वाक्याभ्यां सप्तमश्लोकीगीताया-
 सङ्ग्रहोऽपि शब्दशक्त्यैव व्याख्यातो भवतीति विज्ञायते । अत्र च ‘धर्मक्षेत्रे युक्तस्य समवेताः मानकाः किमकुर्वत ?’ इति प्रथम-
 वाक्येन योगब्रह्मविद्यापूर्वकण्ठार्थानुगतशुद्धसाङ्ख्यधिकातिरिच्यतानुष्ठेयससारव्यक्तायानुगतधर्मस्वरूपं शुद्धयोगब्रह्मविद्याधिका-
 रिभिः प्रथमं संवेद्यम्, ‘कुरुक्षेत्रे युक्तस्य समवेताः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत ?’ इति द्वितीयवाक्येन तद्योगब्रह्मविद्योत्पत्तिकाण्डार्थानु-
 शुद्धयोगधिकातिरिच्यतानुष्ठेययोगसंसारव्यक्तायानुगतधर्मस्वरूपं शुद्धयोगब्रह्मविद्याधिकातिभिः पुनर्द्वितीयव्यवेन संवेद्यं व्याख्यातं
 भवति” इत्युक्तम् ॥ ॥ अथ चात्र ‘धर्मक्षेत्रकुरुक्षेत्रपदान्नां प्रतिपाद्यानां प्रवृत्तिनिष्ठलक्षणं वैदिकं धर्मद्वयं सूच्यते । तथा
 हि— धर्मपदेन प्रवृत्तिलक्षण एव धर्मो लोच्यते, ‘चोदनालक्ष्णोऽर्थो धर्मः’ (जै. सू. १।१।२) इति तल्लक्षणतः । तस्य धर्मस्य
 उत्पत्तेर्बुद्धेः निमित्तं शास्त्रस्य क्षेत्रनिब क्षेत्रम्, उक्तञ्च मनुना— ‘कुरुक्षेत्रं च सत्पथाश्च पात्राणाः शूरसेनकाः ॥’ [१।१९] इत्याद्यु-
 क्रम्य ‘एषा धर्मस्य वो योनिः ससासेन प्रकीर्तिता ।’ (१।२५) इति ॥ ॥ कुरुक्षेत्रेन च परमात्माभिधीयते ‘आत्मा हि
 शुद्धः परमेष्ठ्याकृतो यत्तश्च सर्वं क्रियते ध्येनम् । ततः परोऽयं कुररित्युदीर्यते स एव कर्ता परमः स्वतन्त्रः ॥’ (म. भा. शु. ध. मं
 को. भा. प. २५१) इति वचनात् । तेन तदात्तितापनीयतो निवृत्तिलक्षणे धर्मो लक्ष्यत इति ॥ [श्लोऽधिममे ६० श्लो—]

ताभ्यां शुक्रस्तु पृथोऽसौ व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥
 आख्यायिकां पुरा वृत्तां स्मृत्वा जातिं निजामपि ।
 शुक्र उवाच—
 पुरा विद्वानहं भूत्वा वैदुष्यसमयमोहितः ।
 रागद्वेषेण विद्वत्सु गुणवत्स्वपि मत्सरी ॥ ४६ ॥
 कालेनाहं ततः प्रेत्य प्राप्य लोकाङ्गुगुप्सितान् ।
 सोऽहं कीरकुलेऽश्वं सद्गुरावतिनिन्दकः ॥ ४७ ॥
 कालधर्मेण दुष्कर्मं पितृभ्यां च वियोजितः ।
 निदाघेऽध्वनि सन्तप्त आनीतोऽस्म्यपिपुङ्गवः ॥ ४८ ॥
 पाठितः पञ्जरस्थोऽहमाश्रमे महदाश्रमे ।
 आवर्तयद्भयो गीतानामाद्यमध्यायमादरात् ॥ ४९ ॥
 श्रुत्वा ऋषिकुमारस्यः पाठं चाकरं मुहुः ।
 पतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्वागुरिश्चौरकर्मकृत् ॥
 मामाहृत्य तदाऽकीणादिति वृत्तमुदाहृतम् ॥ ५० ॥
 श्रीमगवानुवाच—
 अध्यायोऽयं पुराऽऽस्मनातो येन पापमनोदयम् ।
 वृत्तान्तरात्मा येनासौ मोचितश्च द्विजोत्तमः ॥
 पथमन्योन्यमाभाष्य तन्माहात्म्यं प्रशस्य च ।
 ते जपन्तोऽनिशं धीरा मुक्तिमाहो प्रप्रेदिरे ॥ ५२ ॥
 तस्मादध्यायमाद्यं यः पठते शृणुते न यः ।
 अथसेत्स्य न भवेद्भवाभ्याधिर्दुस्तरः ॥ ५३ ॥

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः २]

नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः ।

द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

गीतार्थसंग्रहश्चा ।

एवमात्मयाथातयं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धाग्निवृत्तस्यास्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिस्तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोग-विषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयाध्यये प्रोक्ता । तदुक्तम् — ‘ नित्यात्मासङ्गा....तन्मोह-शान्तये ’ इति ।

संख्यया बुद्ध्या अवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषयबुद्धिः सांख्यधीः । नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोच-रेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्मेहाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणादपौनरुक्त्यम् । स्थितधीः स्थितप्रज्ञता, ज्ञाननिष्ठैत्यर्थः । सा साध्यत्वेन लक्ष्यं यस्याः सा तथोक्ता । तन्मोहशान्तये उक्तप्रकारस्य अर्जुनस्य देहात्मा-दिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

[५९ पृष्ठोर्ध्वरिता टिप्पनी]

—‘ समवेतायुयुत्सवः ’ इत्येकं सामासिकं वा पदं ‘ मामकाः ’ इत्यस्य विशेषणम् । नास्ति युयुत्सुर्षु ते अयुयुत्सवः । युयुत्सुर्नाम धृतराष्ट्रस्य वैद्ययासुत्पन्नः पुत्रः । तदुपलिरुक्ताऽऽदिपर्वणि (११५।४१-४२) ‘ गान्धार्थो ह्यिदमनायासुदुरंग विव-र्धता । धृतराष्ट्रं महाराजं वैश्या पर्यचरत् किल । तस्मिन् संवसरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः । जज्ञे धीमोस्तस्तस्तस्यां युयुत्सुः करणो-न्मृष ’ इति । स च युद्धारम्भ एव पाण्डवपक्षं प्रविष्टः । तदुक्तम् — ‘ ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परिलख्य सुतान्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणं सनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ’ (म. भा. सी. प. ४३।१००) इति । अतो युयुत्सया समवेता धातराष्ट्रा अयुयुत्सव एवासन्निवि तुफमेतत् । ‘ इह समवपृथक्कस्येणोऽर्थः प्रविस्यैकीमवनं ’ इति तत्त्वबोधिनी । न च गीतोपदेशोत्तरमेव युयुत्सुना दुर्योधनः पक्षत्यागादत्र धृतराष्ट्रस्य तज्ज्ञानयोगेन निर्दिष्टार्थस्यायुक्तत्वं वाच्यम्, ‘ सन्नवोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । हतो भीष्मः शान्तनवो भरतातो पितामहः ’ (म. भा. भी. प. १३।३) इत्यादिना तेन प्रागेव सन्नयात् सङ्ग्रेषतः समस्तस्य ज्ञानान्तस्य ज्ञातत्वात् ।

— अविगीता ।

श्लो. २।३ पृ. २८— व्यूढं वज्राख्यव्यूहरचनया स्थितम् । ‘ एष व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जयम् । अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्राणिना ॥ ’ (म. भा. भी. प. ११।७) इत्यर्जुनवाक्यात् । यद्यपि ‘ एष व्यूहामि ते — ’ इत्यादिपूर्वादाहत-वाक्यादिसन्दर्भात्पाण्डवसेनाव्यूहोऽर्जुनैव विहित इति प्रतीयते, तथापि श्रृगुम्नस्य प्रधानसेनापतित्वाच्च द्रुपदपुत्रेणैवोक्तम् । नीलकण्ठोकोऽपि हेतुयुक्तः ।

— अविगीता ।

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
९-१	११	कृक्वासानवू.	कृक् सं. १।२।७-६	१६	८	परमार्थसबोधा-	परमार्थबोधा-
१०-१	२४	व्याख्या चेष्टा-	व्याख्याचेष्टा-	१७	४	हन्त्यात	हन्त्यात्,
१२-१	८	पाठाद्धु-	पाठात् । बहु-	११	१९	सुर्वादिहन्	सुर्वादिहन्
१३	१३	व्याख्येयताप्रामाण्ये	व्याख्येयता प्रामाण्ये	१८-२	२२	भक्तिपीयूष-	भक्तिपीयूष-
१३	२३	नष्ट अदर्शने	‘ नष्ट अदर्शने ’	२६-१	३८	ययद्धत्तम्,	ययद्धत्तम्,
१२-२	१७	वाची आल-	वाची वाऽऽल-	२७-२	१५	अयुतसिद्धोद्य	अयुतसिद्धिश्च
१३	३०	वेदार्थज्ञ-	वेदार्थज्ञ-	२७-२	२९	संबोध स...	सम्बोधयन् ..
१३-१	१३	प्रयुक्तम्, यदाह-	प्रयुक्तं यदाह भास्करः-	२८	४१	सर्वो कथां	सर्वो कथां
		भास्करः । शास्त्र...संगतम् ।	‘ शास्त्र...संगतम् ’ इति	२८	१५	‘ अविमृक्तं	‘ अविमृक्तं
		इति सङ्करः । कृष्णा-	सङ्करः कृष्णा...	३०-१	३०	प्रथमकौरव...	प्रथमं कौरव...
१५-२	१४	नः सम ।	न सम ।	३२	१०	वीरवरेव	वीरवरेव
	३५	ईहयुष्कृत...	ईहयुष्कर.....	१	२४	श्रृगुम्ना...	श्रृगुम्ना...

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः २ ।

अर्जुनस्य युद्धोपरति श्रुत्वा प्रहृष्टं धृतराष्ट्रं प्रति तद्वर्षनाशनं
सञ्जयवचनम् । युद्धपवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च ।

सञ्जय उवाच— तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच— कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यञ्छुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकर्मभुज ! ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतस्त्व्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ! ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

‘अर्हिवा परमो धर्मो भिक्षाधानं च’ इत्येवंलक्षणया युद्धया युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेष्यामीति मनीषया सञ्जयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह— सञ्जय इति । परमेश्वरेण स्मार्त्य-
माणोऽपि कृत्याकृत्ये सहसा नार्जुनः सस्मार, विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात् ; तथापि तं भगवानोपक्षितवानि-
त्याह— तं तथेति । तं प्रकृतं पार्थ तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्श-
नेन कृपया करुणयाऽऽविष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णं समाकुले चेक्षणे
यस्य तमधुव्याप्ततरलाक्षं विषीदन्तं शोकमतिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं
सोपपत्तिकं वचनं यमुनामानमसुरं सुदितवानिति मधुसूदरो
भगवानुक्तवान्, न तु यथोक्तमर्जुनमुपक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह— श्रीभगवानिति । कुतो हेतोस्त्वा
त्वां सर्वक्षयिप्रवरं कर्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात्पराङ्मु-
खत्वं विषमे समुपस्थाने समुपस्थितं प्राप्तम् ? अनायैः द्वालाश्र-
यविद्विद्भिर्जुष्टं सेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं— प्रत्यवायकारणम्,
इह चाकीर्तिकर्मयशस्कर्मम् । अर्जुनान्नाशं प्रख्यातस्य तव
नैतद्युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह— क्लैब्य-
मिति । क्लैब्यं क्लीबभावमर्थैर्वा मा स्म गमो मा गाः ।
हे पार्थ पृथानस्य ! न हि त्वयि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यात-
पौरुषे महामहिमन्नेतदुपपद्यते । क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं
मनसो दुर्बलत्वमर्थैर्वा त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु । हे पर-
न्तप ! परं शत्रुं तापयतीति तथा सम्बोध्यते ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोकः ? इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं
शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकर्ममतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति
श्रीभगवानुवाच ॥ १—३ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।
सञ्जयवाक्याविच्छेदेऽपि ‘सञ्जय उवाच’ इति निदेशोऽध्याया-
न्तरारम्भरूपतयाऽन्योक्तिशङ्कापरिहाराय । ‘तं तथा’ इत्यादि
श्लोकत्रयं व्याख्याति— एवमिति । ‘विषीदन्तम्’ इत्यन्तस्य
पूर्वाभ्यासोक्तानुवादत्वं सूचयितुं एवमुपविष्टे पार्थ इत्युक्तम् ।
‘तथा’ इति अस्थान इत्यर्थः । कृपा च आन्तरो
विषादः, ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं बाह्यशोकैक्यापविष्टमित्यर्थः ।
विषीदन्तं पूर्वाभ्यासोक्तौचित्या विषादं प्राप्नोपविष्टम् । मधु-
सूदनशब्देन शोकमूलजस्तमोनिर्गहत्वं सूचितम् । अस्थाने
इति विषमशब्दोपचरितार्थः । कश्मलमिह मूर्च्छाकल्पः शोकः ;
‘शोकसंविममानसः’ [१।२७] इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यात-

वंशवीर्यश्रुतादिसूचकाः अर्जुन-पार्थ-परन्तपेति शब्दाः कौन्तेय-
त्वात्त्वयि आशेषिकाकुमारौ इत्यभिप्रायेण आक्षिप्य इत्यु-
क्तम् । कुतः शब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुर्तो प्रक्षिपन् विक्षारगमः ।
परान् तापयतीति परन्तप । क्लैब्यमिह कार्यमर्थ, तत् हृदयदौ-
र्बल्यशब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्थविशेषणानामप्यत्र कातर्येत्या-
ज्यताहेतुत्वादर्थतस्तन्मन्यत्र सङ्गमवति— तमिमं विषम-
स्थमित्यादिना । अतवेवम्यः आरात् इरात् याता बुद्धिर्येषां ते
आयाः विद्वीषः, तन्मे तु अनार्याः । ‘अस्वर्ग्यम्’ इत्यत्रा-
विशेषात् स्वर्गशब्दः परलोकमात्रोपलक्षकः । नन्वात्र विरोधिपर-
तया स्वर्ग्यशब्दनिर्दिष्टवर्गहेतुविविधित्वेऽथैतत्तत्कलविरोधात्
परलोकविरोधिनमित्युक्तम् । क्षुद्रशब्दस्यात्र सङ्कोचभावोना-

पेशिकश्चरयित्वायोगात् महताऽस्पर्शजस्य तथाविधावस्थाप-
यान्तेनान्न काष्ठाप्राप्तं भुङ्क्ते विषयितमिति स्वीयितुं अति-
क्षुद्रम् इत्युक्तम् । कार्यं कारणोपचार इति वा, कारण-
त्यागस्य कार्यत्यागाद्येतया पूर्वोत्तरलोकाफलिताद्येविवक्षया वा

हृदयदौर्बल्यकृतम् इत्युक्तम् ; अतद्वद्वत्त्वकृतमित्यर्थः ।
‘परन्तप’ इत्यनेन ज्ञापितं प्राक्रान्तिकर्ममथ्याहृत्योक्तं युद्धा-
योचित्येति ॥ २ ॥ ३ ॥

हनुमत्कृतं पेशाचभाष्यम् ।

ततः किं इच्चमित्यपेक्षायामाह— तमिति । मधुसूदनः श्रीकृष्णस्तमर्जुनं तथा तेन प्रकारेण
कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणं विधीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण विषादं प्राप्तुवन्तं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १ ॥
तदेव वाक्यं दर्शयति— कुत इति द्वाभ्याम् । हेऽर्जुन ! इदं कर्मलं मोहकलुषं विषमे सङ्कटे त्वां कुतो
हेतोः समुत्पत्तिरिति ? । अनर्थयुद्धमार्गैरसेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गस्यासाधनम्, अकीर्तिकरमयश्चक्रम्
॥ २ ॥ तस्माद्यत्कर्तव्यं तदाह— क्लैब्यमिति । हे पार्थ ! क्लैब्यं मा स्म गमः कार्त्तय मा प्राप्नुहि । त्वयि
विषम एतन्नोपपद्यते युक्तं न भवति । हे परन्तप ! भुङ्क्ते तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कार्त्तय त्यक्त्वोतिष्ठ ॥ ३ ॥

श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्यार्यं व्याख्यानम् ।

प्रथमेऽध्याये अर्जुनस्य शोकमोहौ वर्णितौ, द्वितीये तु
तत्निर्वर्तकब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानोपदेशोऽनुवर्ण्यते । तत्र तावत्पूर्वा-
ध्यायान्ते अर्जुनेन सशरं चापशूक्तस्य रथोपर्युषि विष्टमित्या-
कर्ष्य तस्मिन्पुद्गलकातरतां तत्साधनेभ्योपवसतदीययुद्धोपरमातु-
मोदित्वे स्वेष्टसिद्धिं च मन्यमानं बहिरिवात्सल्येन दृष्टिश्चक्ष्यतया
सर्वपापवं धृतराष्ट्रमालोक्य तदीयदुःखवशाद्यनिरासाय सञ्जय-
स्तखुवाचेत्याह भगवान्वादायणः— सञ्जय उवाच— इति ।
एवमपेक्षेयं यत्र यत्र सञ्जय उवाचेति श्रूयते, तस्य प्रयोजनं
तत्र तत्रैव वक्ष्यामः । अन्यथा सर्वत्रापि गीताशास्त्रस्य धृ-
तराष्ट्रं प्रति सञ्जयोक्तिरूपान्वादि विदित्या क्लिप्तचित्त्वं ‘सञ्जय
उवाच’ इत्यस्य वैधर्म्यापातादिति ध्येयम् ।

सञ्जयवाक्यमेवावतारयति— मधुसूदनस्तखुवाचेति प्रथम-
मन्वयः । महता समरसमारम्भेण शरणां प्रविश्य
न्यस्ततस्त्रतया रथोपर्युषि विष्टमिति तच्छब्दार्थः । तत्र हेतुगर्भ-
विशेषणं कृपयाऽऽविष्टमिति । ममिसित्तमेषां वरणदुःखं
मा भुविदेवमात्रसरकञ्चित्प्रति विशेषः कृपा, तथाऽऽवि-
ष्टम् । अनेन कृपाप्रयुक्तमेवार्जुनस्य न्यस्ततस्त्रात्वं, न तु भव-
प्रयुक्तम् ; अतस्तस्मिन्पुद्गलकातरतां मा वङ्किता इत्युक्तं भवति ।

नहं कथमर्जुनस्य धार्तराष्ट्रेष्वपि योद्धव्येषु कृपा जाता,
तत्राह— तथेति । तथाऽप्येतत्कं पदम्, सुस्पृपेति समासः ।
तथाविधा वा कृपा तथेत्यर्थः । यद्यपि वाताद्रैष्वर्जुनस्य न
वस्तुतः कृपा भवितुमर्हति, रीनानाथकारणागतादिरूपस्थाने
पातिन एव परदुःखग्रहाणेच्छासमकचित्प्रतिविशेषस्य लोके
कृपालेन प्रसिद्धतया तेषु तदसम्भवादः, ‘कुलत्वा कर्मलं’
इत्यनन्तरलोके मोहापरपर्यायकर्मलमेवैव भगवता
तत्स्मरणमाह । तथापि स्वजनतात्प्यमोहस्तादृशचित्प्रति-
रूपेण परिणतः प्रसिद्धकृपानैवेक्षणयात्तथाकृपेत्यर्थः । अथ कथं
विभेदिनाऽर्जुनेन तादृशो मोहो न निरस्तः ? इत्याशङ्क्योक्तम्—
आविष्टमिति । आविष्टशब्दः पिशाचाद्यावेशवति प्रयुज्यते ।
आविष्ट इवाविष्टः । तथा हि पिशाचोपाविश्य जनः स्ववशी-
क्रियते, तथा अपमपि स्वजनतात्प्यमोहोनेति न तन्निरासे
ज्ञातोऽयमिति भावः । अत एव कृपां प्राप्त इत्युक्तत्वा तस्याः

स्वातन्त्र्यप्रयुक्तप्राबल्यवदशनाय कृपयाविष्टमिति कर्तव्यनि-
र्देशः स्वास्त्यमालम्बते । आविष्टद्वेनोक्तमेव पिशाचाविष्ट-
साधर्म्यं दर्शयति— अश्रुपूर्णकुलेक्षणं विधीदन्तमिति,
अश्रुभिः पूर्णं व्यासे आकुले अस्वस्थे विकृते इक्षणे चक्षुषी
यस्मिन्कर्मणि तत्तया । लोके हि पिशाचाविष्टस्य नयने
वात्यापमार्गणे विकृते च भवतः, अकाण्ड एव विषादश्च भव-
तीति तत्साधर्म्योक्तिः । एवमभूतमर्जुनं प्रति इदमहं पिशा-
चोचाटनसिद्धमन्त्ररूपं वक्ष्यमाणवाक्यं मधुसूदन उवाच ।

अत्र च इदमुवाचेत्यनेन भगवतोऽर्जुनीययुद्धोपरमातुमो-
दित्वप्रयुक्ता धृतराष्ट्रस्य स्वेष्टसिद्धिरुदाशा निरस्ता । यदि हि
न्यस्ततस्त्रमर्जुनं भगवाननुवर्तते, तर्हि स्वैष्टसिद्धिरावृण्य,
न त्वेवम् ; किन्त्वत्र भगवानर्जुनं युद्धे प्रवर्तयित्वा च ‘कुलत्वा
कर्मलं’ इत्यामुवाचेति भावः । मधुसूदन इत्युक्त्या मधु-
नामानं महर्षित्वं निरूढितवतस्तादृशपिशाचोचाटने को भार
इति सूचितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाचेति । यद्यपि ‘मधुसूदन उवाच’
इत्यनेन गतार्थमिदम्, तथापि अर्जुनमोहनिरासे ज्ञानो-
पदेश एव मुख्यं कारणम्, अन्धकारनिवृत्तौ केवलदीपवत् ।
तत्र च मधुसूदना इव पराक्रमप्रक्रियाशक्तोपायोग इति तत्तु-
पयुक्तज्ञानशक्तियौक्त्वप्रदर्शनाय भगवानुवाचेति पुनर्वच-
नम् । भगवच्छब्दो हि ज्ञानादिवृण्यणवत्, ‘ऐश्वर्यस्य स-
ग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव कर्णामां सर-
इतीरणा’ [वि. पु. ६।१।१०२] इति स्मरणात् ।

भगवद्वचनमेवावतारयति इदाम्भ्याम्— हे अर्जुन ! त्वात्मा
इदं ‘दृष्टुं स्वजनं’ [१।२८] इत्यादि ‘तन्मे क्षेमार्तं
भवेत्’ [१।४६] इत्यतः पूर्वोक्त्यापत्तौ कर्मलं मोहः
तदेतुः । तदेतुक्त्वाचाच्छब्दम् । ‘मूर्च्छा तु कर्मलं मोहः’
[१।८।१०९] इत्यमरः । विषमे अस्थाने समुपस्थितं प्राप्तं
कुतः ? इत्यन्वयः । अत्र ‘अर्जुन त्वा’ इत्यनेन नासतोऽर्थतश्च
तस्य मोहानहर्बल्यक्तं भवति । अर्जुननाम्नो हि श्रुत्वाभाववत्-
वचनम्, ‘श्रुत्वाऽनन्तरम्’ [१।१।१२] इत्यादि— (अनन्त) कोशास्त्यु-
त्, ‘इषरः सर्वभूतानां ह्येवोऽर्जुन तिष्ठति’ [१।८।११] इत्यत्र

अर्जुनः शुक्रस्वभावान्तरात्मा विमुक्तान्तःकरणः “अश्व
कृष्णमहावर्णं च” [अ. सं. ४.५।१।१] इति श्रुते-
रिति शाङ्करभाष्ये व्याख्यातत्वात् । ईशं नाम त्रिप्रभो
महाक्षेत्रियमवस्थं तव भास्वतोऽन्धकार इव मोहो न युक्त
इत्यर्थः । अत एव त्वं मोहं प्राप्तवानित्युक्तत्वात् मोहस्त्वं
समुपस्थित इत्युक्तम् । वस्तुतो मोहस्यापि स्वयं प्राप्तुमत्रा-
वकाशो नास्तीत्येतत् ‘विपमे’ इत्यनेनोच्यते । विपमशब्दो
व्यसत्वावचनः प्रकृतमोहोऽप्यस्तदग्रे शक्यतः सन्नस्थानवाची
भवति । तथा च सर्वमपि कार्यं स्वदेवो स्वकाल एवोत्पद्यत
इति वस्तुस्थितिः । अत्र चेदेषो युद्धरङ्गे सनेदेषु शत्रुषु पुरतः
स्थितेषु ‘न योत्स्यामि’ इति धीनीलुप्तमहंतोऽप्यतोऽप्यम-
स्थाने मोह इत्यर्थः । एवमाकस्मिन्कृत्वा वृत्तान्तयुक्तोऽप्यं मोह
इति तदनुसोच्यत्वप्रदर्शनाय कुत इत्युक्तिः । तथा च एताद-
श्चस्व मोह एवमुक्तोऽप्यः न युक्तवस्तुगोपितो जन इति
भगवतोऽभिप्रायः । तदेतद्वक्ष्यति— ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वयम्’
[२।११] इति । इदं कर्मलमित्युक्तकर्मलोपपादनाय अना-
र्थयुद्धमित्यादीनि त्रीणि तद्विशेषणानि । अनर्थयुद्धेऽपि सेवि-
तमित्यर्थः । अनेन ‘दृष्टुमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं सख्यप-
सि-तम् । सीदन्ति मम गात्राणि’ [१।२८] इत्यादेः ‘विपरी-
तानि केशव’ [१।३९] इत्यन्तस्य कर्मलत्वं प्रदर्शितम्,
करचरणद्वितैथिल्यसुखतोष्यान्नकर्मदेर्युद्धकारतरीनचपुरुषव्या-
पारस्वपद्वेनेन श्रेते तद्वृत्त्याः कर्मलत्वाविष्करणम् । नहं
युद्धकारतरया तथोक्तवानासि, किन्तु स्वजनवधन्याकुलतयैव;
ततो न मे मोह इत्यादिद्वाराभ्यामपि तदेवोच्यम्— अनर्थयुद्ध-
मिति । आर्यैर्विद्विः आराताविवधविधिः जुष्टं न भवती-
त्यर्थः । आततायी हि स्वजनः परो वाऽवश्यं शासनीय इति
धर्मशास्त्रस्थितिः, ‘अपि प्राता सुताथो वा ऋक्षो माह-
लोऽपि वा । नादृश्यो नाम राजोऽस्ति धर्माद्विचलितः
स्वकार’ इति शास्त्रवक्तृव्यसूतेः [१।३५८] ।
धार्तराष्ट्राश्चाततायिनः ‘अग्निदो गरुडश्च’ [मनुः ८।३५०
क्षे. २३] इत्यादितद्व्यक्षणावकात् । तान्हिन्तुं युद्धे प्रवृत्तस्य
तव ‘सीदन्ति मम गात्राणि’ [१।२९] इत्यादिकं कर्मल-
मेवेति भावः । एतेन ‘पापमेवाश्रयेदस्मान्द्वैतानाततायिनः’
[१।३६] इत्यारभ्य ‘तन्मे क्षेमतरं भवेत्’ [१।४६]
इत्यन्तस्य सर्वव्यापि कर्मलत्वस्युक्तं भवति । अस्व-
र्धमिति । स्वर्गविरोधी अस्वर्गो नरकः, तस्मै हितमस्वर्गं
नरकापानमित्यर्थः । तदेतद्वक्ष्यति— ‘ततः पापमवाप्स्यसि’
[२।३३] इति । स्वर्ग्यास्वर्गसाधनादप्यदस्वर्गमित्यप-
रोक्षः । अनेन युद्धं स्वर्गसाधनमित्यर्थयुक्तं भवति । इदमपि

वक्ष्यति— ‘स्वर्गद्वारमपाहृतम्’ [२।३२] इति । अनेन ‘न च
श्रेयो नो पश्यामि’ [१।३१] इत्यादेः कर्मलत्वं प्रदर्शितम् ।
युद्धाकरणे स्वर्गमत्यागेन नरकः, तत्करणे स्वर्गं हृत्पनिष्ठनिष्ठ-
चेरिद्विप्राप्त्यै सन्नेन ‘श्रेयो न पश्यामि’ इत्यस्य मोहात्वावि-
ष्करणम् । अकर्तित्करमिति । अपर्कितिकरं कीर्तिमङ्गकरं
चेत्यर्थः । अनेन ‘आचार्याः पितरः पुत्राः’ इत्यारभ्य ‘एतात्र
हन्तुमिच्छामि’ [१।३४-३५] इत्यन्तस्य कर्मलत्वं प्रदर्शित-
म् । यदि ह्याचार्यादीनां विप्रासितदा एवमेव तूर्ण्यं स्थात-
न्यम् । महता तु सौम्येण युद्धं प्रस्तुत्य तदानीमेताव हन्तु-
मिच्छामीत्युक्ते ‘भयादणहपुत्रतम्’ [२।३५] इत्यादिवक्ष्य-
माणविधया अपर्कितिकरम्, महादेवयोधित्वविनातकवचा-
दिजेतृत्वकृतपुत्रतन्त्रकीर्तिमङ्गकरं च भवति । अतो ‘न
हन्तुमिच्छामि’ इति मोह एवेति भावः । तदेवमनर्थयुद्धमि-
त्यादिविशेषणत्रयेण पूर्वोक्तान्नोक्तं सर्वमप्यनुनवाक्यजातं
कर्मलमित्युपपादितं भवति ॥ २ ॥

ननु किमिति मां मोहोऽलुपलभसे, लोके मोहस्य पुरुषं,
मात्रस्वभाववाहिल्यत्राह— हे पाप्य ! धीनेनासकवात्कैव्यमिव
कैव्यं मोहं सा स्म गमः मा गाः । स्मेति वाक्यलङ्कारः ।
यतः त्वपि पापं नैतकैव्यं युज्यते । यत्त्वपार्थस्तस्य कैव्यं
युक्तम्, त्वं त्वपार्थो न भवसि, किन्तु पाप्यः । तत्त्ववधि
नैतयुक्तमिति पार्थत्येन धन्यते । प्राकृतपुरुषाणामेवैतादृशमो-
हत्वाभावात्, न त्वादशस्येति भावः । यद्वा पार्थत्येन पृथया
देवतावरप्रसादेन लब्धस्य कैव्यानीचियुक्तम् । त्वपार्थत्येन
पृथपुत्रेणपि महादेवयोधित्वादिबिभोषणैः, तदुपजीवनप्र-
दत्तेन ‘पाण्डवानां धनजयः’ [१।०।३५] इति वक्ष्यमाण-
वचनेन च अलग्नमहामहिमसालिनिनेदं युक्तमित्युक्तं भवति ।
ननु सत्यमेव न युक्तं कैव्यमिति, तथापि तुर्वारंभितम् ; अतो
नोत्थातुपपि शक्नोमि, किं कुर्याम् ? इत्यत आह— हे पर-
न्तप शत्रुतापन ! क्षुद्रमतिस्तुच्छं हृदयदीर्घव्यस्य— दुष्टं
बलं यस्य तावुल्लभम्, तद्गर्वो दौर्बल्यम् ; हृदयबलं विवेकः,
तद्गर्वोचितया तं दोषं यन्मोहो हृदयदीर्घव्यस्य— श्वक्त्वा
युद्धायोत्तिष्ठ ।

अत्र क्षुद्रमिति मोहस्य सुनिरसतत्त्वप्रदर्शनात्तस्य दुर्वारत्वं
प्रत्युक्तम् । परन्तपत्येनेन मोहनिरासे हेतुकम् । शत्रुसन्तापनो
हि शत्रुं प्रतिस्पर्धाय कोपात्तन्त्यापाने प्रवर्तते । त्वया च
कौरवसन्तापने प्रवृत्तेन तच्छत्रुत्वं प्रतिस्पर्धेयमिति कौरव-
कृतखाश्लुहृददाहविषदानादितकृत्यप्रतिस्पर्धायामनस्तव तद्वि-
षयकस्वजनतामोहनिमित्तः सुखेन भवतीति तत्कृत्यं
क्षुद्रुरसत्येयमिति भावः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता तत्त्वदीपिका ।

वैराग्यं प्रथमेऽध्याये पार्यदुःखमुदीरितम् । अविहारी त्वतः सिद्धः साङ्ख्ययोगनिरूपणे ॥ १ ॥
तौ विचार्यैवपुनश्चाद्विद्वेशानुकारिणौ । आत्मस्वरूपविज्ञानस्थिरबुद्धिप्रयोजनौ ॥ २ ॥
ततोऽश्वत्थपरिस्फूर्त्या भवेदाश्रयणादरः । तदाश्रयवतः कार्यं तदाज्ञायैवपाननम् ॥ ३ ॥
अतस्तदाज्ञारूपेण युद्धादिकरणं मतम् । न पुष्टिमिश्रभक्तो हि साङ्ख्यमात्ररुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

मध्ये स्वधर्मवचनं यदुक्तं साङ्ख्ययोगयोः । तेन तद्वृद्धिं पुष्टिष्यः प्रकारः सम्भविष्यति ॥ ५ ॥
द्वितीये पूर्वमध्याये विषादः साङ्ख्यमुच्यते । तत्र स्वधर्मो योगान्ते स्थिरबुद्धिप्रयोजनः ॥ ६ ॥

ततः किं कृतमित्यपेक्षायां पुनः सञ्जय उवाच— तं तथेति ॥ १ ॥ मोहमपुद्गन्ता वाक्यं वक्ष्यमाण-
मुवाच— कुतस्त्विति । विषमे सङ्कटे हे अर्जुन शुद्धस्वरूप ! कुत इदं च कश्मलं समुपस्थितम् ? ॥ २ ॥ ३ ॥

पु. अ. त.— श्रीकृष्णाय नमः ॥ शोकसागरसम्पन्नं पार्थ
स्वीयवभावतः । कृष्णः स्वसाङ्ख्ययोगाभ्याखञ्जहार दया-
परः ॥ पूर्वाध्याये शोकसंविग्नमानसोऽर्जुनः सतारं चापशूल-
ज्योपाविशदित्युक्तम्, ततः किं जातमित्याकांक्षायां सञ्जय
आह— तथेति । तमर्जुनमविष्टं स्वस्मिन् अश्रुभिः पूर्णं
आकुले ईक्षणे यत्नं तं तथा विधीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण
सिद्धान्तं मधुसूदनः सर्वमारण्यसमर्थः कृष्ण इव वाक्यमग्रे
उच्यमानमुवाच ॥ १ ॥ भगवद्वाक्यमेवाह— कुतस्त्विति ।
विषमे असमये 'अयं युद्धोत्साहसमयः, ननु दयायाः' इत्य-
स्मिन्समये हे अर्जुन ! त्वामिदं कश्मलं कुतः सख्यस्थितं

अयं तव मोहः कुतः प्राप्तः ? । स्वेच्छाशान्तादस्य कश्मलखण्डकं
भगवता । कश्मलं विजिगीषि विशेषणत्रयेण— अनार्यबुद्धं न
विद्यते आर्यत्वं येषु तैः सेवितम्, अस्वर्ग्यं न विद्यते स्वर्गो
यस्मात्, तेन धर्मप्रतिपक्षतोक्तं । अकीर्तिकरं कीर्तिनाशकं, तेन
क्षात्रधर्मेनाशकत्वेन कुलधर्मप्रतिपक्षकत्वमुक्तम् ॥ २ ॥
अयं धर्मस्त्वव नोचित इत्याह— हे पार्थ क्षत्रियकुलोद्भव !
कलैव्यं ननुसकधर्मकार्थं मां स्म गमः मां प्राप्नुहि । एतत्
त्वयि न उपपद्यते । शब्दं तुच्छं अर्द्धं न स्यात् । हे परन्तप
शत्रुतापन ! हृदयदौर्बल्यं धक्त्वा उच्छिद्य सावधानो भव,
युद्धायेति शेषः ॥ ३ ॥

नी० भा० टी०— अर्जुने युद्धापुरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावन्तं राजानं प्रति सञ्जय
उवाच— तं तथेति । तमर्जुनं तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुनिनः स्याम माधव' [१।१७] इत्युक्तप्रकारेण
कृपया स्नेहेन, न तु दयया परदुःखप्राणेच्छारूपया; तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याः अर्जुने 'यदि
वा नो जयेयुः' [२।६] इति स्वपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात्; 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः'
[२।६] इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च । आविष्टं व्याप्तं विधीदन्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि'
[१।२८] इत्यादिना वक्तृत्वं विषादं प्राप्तुवन्तं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनोपेक्षा । मधुसूदन इति
तुष्टहृन्त्वादेवार्जुनं निमित्तीकृत्य त्वसुत्रानपि हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशा न कायेति भावः ॥ १ ॥ अर्जुन-
मुद्योजयन् श्रीभगवानुवाच— कुत इति । कश्मलं वैकल्यं, विषमे युद्धसङ्कटे, अनार्यैर्भूमिर्जुष्टं सेवितं, न तु
त्वाहसैः शूरे; न आर्यैर्जुष्टमिति वा । यत्तु आर्यैर्जुष्टमिति विग्रहो दक्षितस्तद्वैष्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यं
अत एवास्वर्गमकीर्तिकरं च । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव ! तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह— कलैव्य-
मिति । कलैव्यं निर्वाधित्वम् । 'न च शकनोम्यवस्थातु' [१।३०] इत्युक्तरूपं मा गाः । नैतत् त्वयि
महादेवप्रतिभेदे युक्तम् । अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दौर्बल्यं, न तु शक्तिसहायाद्यभावकृतं, तत्पक्त्वा
उच्छिद्य युद्धाच । परन्तप शत्रुतापन ! ॥ ३ ॥

पूजार्हैर्गोष्पादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमयुक्तं वेत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कथं भीष्ममहं सङ्क्षये द्रोणं च मधुसूदन ! ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

उरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

[ह. पैशाचभाष्यपाठस्तु— भैक्षमपीह— इति]

हत्वाऽर्थकामांस्तु उरुनिहैव सुजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

आ. जि. टी.— एव भगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि शोका-
भिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः सतर्जुनः स्वामिप्राप्तये प्रवृत्तं
भगवन्तं प्रत्युत्कामान्— कथमस्तित्यादिना । भीष्मं पितृमहं
द्रोणं चाऽऽचार्यं सङ्क्षये रणे हे मधुसूदन ! इषुभिः सायकैस्तौ
कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये ? तौ हि पूजार्हौ कुरुमादि-

भिरत्थेनयोग्यौ । हेऽरिसूदन ! सर्वानेवारीनस्तन्नेन सद्विद्वानिति
भगवानेवं सम्बोध्यते ॥ ४ ॥ राज्ञां वर्येऽपि युद्धे गुरोर्विद्वेषे वृत्ति-
पाशफलत्वं गृहीत्वा पापमारोह्य भूते— गुरुनिति । उरुन्
भीष्मद्रोणादीन् आत्रादींश्चात्र प्रातनहतिंस्तित्वा । महानुभावान्-
महामाहात्म्यान् धृताध्ययनसम्पन्नान् । श्रेयः प्रशस्ततरं युक्तं

भोजुमभ्यवहत्तम् । मैत्रं भिक्षाणां समुहम् । भिक्षाज्ञानं
गृहदीनां निषिद्धमपि । इह लोके व्यवहारभूमौ । न हि
गुर्वादिहिंसया राज्यभोगोऽपेक्ष्यते । किञ्च हत्वा गुर्वादी-
नर्थकामानेव भुञ्जीय न मोक्षमनुभवयेत् । इहैव भोगः, न

स्वर्गः । अर्थकामानेव विविचिञ्चि—भोगानिति । भुञ्जन्त
इति भोगस्तान् रुधिरप्रदिग्धोद्धितलिप्तानिवात्यन्तमाह्वितान्,
अतो भोगान्गुरुवधादिसाध्यन् परित्यज्य भिक्षाज्ञानमेव
युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० भा०— पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्मधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानभिद-
मुवाच— भीष्मद्रोणादिकान् गुरुन् बहुमतव्यान् कथमहं हनिष्यामि ? कथन्तरां भोगेष्वति-
मात्रप्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तदुधिरैणोपसिच्य तेष्वानेनपुपविश्य
भुञ्जीय ! ॥ ४ ॥ ५ ॥

वे. ता. चं.—अथ भगवदुक्तमुद्यारम्भस्य परम्परया परम-
निर्देशयसंयुतस्वप्रहितमवधानान् । तत्प्रतिक्षेपरूपस्यार्जुनवा-
क्यस्योत्थानं तथाविद्याज्ञानस्य चास्थानज्ज्ञेयादुल्लामूलत्वं वद-
नुत्तरमवतरयति— पुनरपीति । उक्तायैविषयतया पुनर-
पीदमुवाचेत्युक्तम् । ‘कथम्’ इत्यादिश्लोके चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः ; उपात्तस्यानुपातो-
पलक्षणतया वा । पुनार्हशब्दविषयितवहुमन्तव्यत्वेहेतुतयोत्तर-
श्लोकेऽस्यत्राकुल्योक्तं गुरुनिति । बहुमन्तव्यानिति—
‘महानुभावान्’ इत्युत्तरश्लोकात्सुसन्धानाद्वा ; ते स्वत एव
बहुमन्तव्याः । पितामहत्वनमुवेदनाचार्यत्वादितिरास्यन्तबहुमन्तव्या
इति भावः । पुष्पादिभिः पूजावाणां पूजादिनिवृत्तिरेव साहसम् ;
हननं त्वतिसाहस्यम् ; गुरुभक्त्या न तद्विरोधभिः सह योद्ध-
व्यम्, न पुनरुपभिरिति । ‘कथं गुरुनिषुभिः’ प्रतियोत्स्यामि
इत्यस्य भावः । अहंशब्देन प्रख्यातवंशत्वाविक्रमभिप्रेतम् ।
‘हनुमिः’ प्रतियोत्स्यामि’ इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धाभिप्रायत्व-
मुत्तरश्लोकेन विवृतमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मधुसूदना-
रिसूनवशब्दाभ्यां न हि त्वमपि साम्बोपिन्यादिसूदन इति सूचि-
त्म् । चर्तुम् इत्यत्र भावमात्रार्थस्तुमुन्, न तु क्रियार्थोप-
दिहः । यद्यपि या कानिज्जीविकाऽऽश्रयणीया, तथापि गुरुवध-
व्यभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपयैकाग्रणमपि भेदः प्रतस्यतरम् ।

महप्रभावगुरुवधस्याप्यपरलोक्रिदुःखस्यातिमहत्वादिति भावः ।
प्रकृतविरुद्धार्थत्वप्रत्ययुद्धासाय पूर्वश्लोककथं कथं व्यानुषङ्गादिति-
वृक्षस्त्वत्सामर्थ्यात् । तुल्यवद्वेदोतिवैषम्याच्च कथन्तराम् इत्यु-
क्तम् । ‘गदायां लङ्घितात्त्रोः’ [अष्टा. ३।३।१५२] ‘विभाषा
कथमि लिङ् च’ [अष्टा. ३।३।१५३] इति गदार्थं इह
लिङ्प्रत्ययः । अत्र ‘अर्थकामान्’ इत्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय
समासतदंशद्वयार्थो भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् इत्युक्तः ।
अर्थेषु कामो येषामिति विग्रहः ; ‘अवज्यां हि व्यधिकरणो
बहुव्रीहिर्ज्ञेयमाद्युत्तरः’ । अर्थेऽन्त इत्यर्थं भोगाः ; कामधाति-
मात्रसक्तो वक्ष्यते । यद्वा अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामाः ; ते
निष्कामाश्चेत् तद्भोगहरणमपि स्नेहेतः इदं तु क्षुधितानामोदनहर्-
णवदिति भावः । हननादप्यतिवृक्षं सत्त्वबुचन्याय भोगरुधिरादि-
शब्दैरर्थेऽभिहितः । तुल्यवदेन च योतितो विशेषस्तीरित्यादिना
उक्तः । ‘इहैव’ इत्यनेन विवक्षितो गृहस्थत्वातिशयस्तेषु इत्या-
दिना दर्शितः । गुरुवधस्याप्यभोगा रुधिरप्रदिग्धगुरुस्तुतिहेतुत्वात्
स्वयमपि तथाविधा इव दुर्भावा भवन्तीत्येहलौकिकमुखमपि
नास्तीति रुधिरप्रदिग्धवधमिश्राय इत्याह—तदुधिरैणोप-
सिच्येति । उपसिच्यन् हि स्वयमयमानं सदन्यस्यादनेहेतुः,
इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ह.पै.भा.—अहं न कातरतया युद्धादुपरतोऽस्मि किन्तु युद्धस्यान्याय्यत्वादिति प्रतिवचनमाह—
कथमिति । हेऽरिस्तुदन ! अहं सङ्ग्रामे भीष्मं च पुनर्द्रोणमिषुभिः कथं योत्स्यामि ? यौ भीष्मद्रोणौ
प्रति वाचाऽपि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं ताविषुभिः कथं योत्स्यामीत्यर्थः । यतस्तौ पूजाहौ
॥ ४ ॥ तर्हि तव स्थितिरपि न स्यादिति चेत्त्राऽऽह— गुरुनिति । हि यस्मात् गुरुनहत्वा ।
गुरवः शास्त्रोपदेष्टारो मुख्यवृत्त्या, ‘प्राकृतैः संस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा । देशभाषादिभिः
शिष्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः’ [] इत्युक्तत्वात् ; अन्येऽपि तत्तुल्या जनकादयस्तेऽपि
गुरवः, तान् महानुभावान्द्रोणादीन्गुरुन् अहत्वा, परलोकविरुद्धं गुरुवधमकुर्वेह लोके मैत्र्यं
भिक्षामात्रमपि भोक्तुं श्रेय उचितम् । न केवलं परत्र दुःखं, इहापि नरकदुःखमनुभवितव्यमित्याह—
हत्वेति । तु पुनरर्थकामान् अर्थोऽभिलाषस्तत्परान्गुरुन् हत्वा इहास्मिन्नेव शरीरे गुरुणां रुधिरैण
प्रदिग्धान्नकर्षेण लिप्तान्नाऽऽश्रयमानान्मरणानन्तरं नरके भोक्तव्यान् भोगाज्जीवन्नेवाहं कथं भुञ्जीय
भोक्ष्यामि ? इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वै. ब्र. गि.— इत्थं भगवता प्रतिबोधितोऽपि स्वतनून्नेह-
मोहपहितस्वहितपरिज्ञानः स्वाशुभायामिवकुर्वन् पुनरप्यर्जुन
उवाच कथमित्यादिपञ्चभिः— हे मधुसूदन ! भीष्मं द्रोणं च
युद्धे इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? न कथञ्चिदपि; हे अरिस्तुन !
यत्स्वौ पुनार्होविलम्बया। अत्र 'सङ्ख्ये' इषुभिः इत्यनेन इष्याभ्यां
सह विनोदगोष्णामपि केवलं चाचिक्रमपि युद्धं निषिद्धम्,
किञ्च वक्तव्यं ताभ्यां सह युद्धरश्च वागैर्न शोद्यन्त्यम् । इत्युक्तं
भवति । 'प्रतियोत्स्यामि' इत्यनेन च भीष्मद्रोणाभ्यां मयि
वाणप्रक्षेपे कृतोऽपि नाहं तदुपरि शरं क्षिपामीति प्रदर्शितम्,
'एताव हन्तुमित्यामि' प्रतोऽपि मधुसूदन । [१।३५] इत्युक्तेः ।
'मधुसूदन' इत्यनेन मधुदैव्यं विप्रदितवता स्वया तादसा एव
विषयेऽहं तिथोयः, न त्वेवविधे पूमाहविषम इति सूचि-
तम् । ननु मयाऽपि मातुलत्वेन पूमाहिः कंसो निप्रदित इत्या-
शङ्कायामविप्रदनेयुक्तम्, कंसः किल तव जन्मप्रभृति तत्पूर्व-
मेव शङ्कः, नैवं मम भीष्मद्रोणौ; वात्य एव हि गतपितृ-
काणामस्माकं पोषकपिता भीष्मः; द्रोणस्तु स्वपुत्रादभ्यधासः
कर्णद्रोणधनादिभ्योऽप्यतिशयितकेनेन मम सरहस्यचञ्चलं दो-
षदेशालितुरप्यधिकः, 'स हि विद्यातस्तं जनयति, तच्छ्रेष्ठं
जन्मः; क्षीरमेव मातापितरौ जनयतः' इति स्मृतेः । अथ च
ब्राह्मणः, तथिपुत्रेन प्रवर्तनमल्यन्तावुचितमिति भावः । यद्वा
'अरिस्तुन' इत्यस्य भिन्नवाक्यगतत्वात् जनेन मधुसूदनपदस्य
पुनरुक्तिदोषः ॥ ४ ॥

ननु 'अनार्षेयश्च' [२।२] इत्यादिना युद्धवै-
श्रव्यस्य कर्मलत्वं प्राग्वोक्तमित्याशङ्क्य गुरुविषये
युद्धवैश्वर्यं न कर्मलम्, किन्तु युद्धमेवेत्याह— महातुभा-
वान् स्वेच्छामरणायवाजीवैरेष्टिकमज्जचर्यसर्वधर्मपरिज्ञानसर्व-
शास्त्रार्थसम्पत्तिश्रुताध्ययनतपोनिष्ठादिरूपो महान्नुभावो
माहात्म्यं येषां तान् । हिशयस्तस्यसिद्धिचातकः । गुरुन्
भीष्मद्रोणौ । पूजायां ब्रह्मचरनम्, कृपायपेक्षया वा बहुलौकिकः ।
तान्हात्वा परलोकचिरदं तद्वधमकृत्वा इह लोके द्वापारं
निषिद्धं मिश्रानमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्तम् । भिक्षासमूहवा-

व ० त ० दी ०— इति श्रुत्वाऽर्जुनः स्नेहकाहृष्यभर्माकुलो भगवद्वाक्यं स्मर्याजानन्नाह— कथमिति । अरिस्तु-
ननेति शत्रुमारणे स्वयाऽपि कथिचैवं कृतमिति सम्बोधयति । ॥४॥ अतो गुर्वादिहनेनं लोकवैदिरुद्धमित्याह— गुरु-
निनि । महातुभावान्गुह्यहत्वा मैद्वयं भिक्षालब्धमन्नं भोक्तुं सन्त्यासिनेव लोके श्रेष्ठम् । तान् रुधिरप्रदिग्धा-
न्भोगानहं सुखीयेति हि काकुः । नैतदुक्तमिति भावः ॥ ५ ॥

पु. अ. त.— एवञ्चलोकभगवद्वाक्यं श्रुत्वा 'अहं
कातर्येण युदानापाकान्नाम, किन्तु धर्मयुद्धम्' इत्यर्जुनो भगवन्तं
विनायकमास— कथमित्यादिपद्मिः । हे मधुसूदन मधु-
दैवमात्मेन मधुरस्यापनेन भक्तविरागलक ! अहं सङ्ख्ये सङ्गामो
भीष्मं द्रोणं च इषुभिः शरेः कथं प्रतियोत्स्यामि ? प्रति-
कूलतया शोक्तव्यमीत्यर्थः । भीष्मस्य भक्तवात्सर्यमनुचितं
द्रोणस्यापि गुरुवात्सल्येति द्रोणं चेत्यनेन ज्ञापितम् । भीष्मद्रोणौ
च पूजाहो पूर्वोक्तप्रकारेण । हे अविशुद्धं शत्रुमारक ! अनेन
सम्बोधनेनैतौ भक्तहिजौ, ननु शत्रू, ततः कथं मारणार्थं मां
प्रवचयसीति ज्ञापितम् ॥ ४ ॥ गुरुणां मारणाद्विश्राटनं श्रेयः,

चिन्ना भैक्षशब्देन एकभिक्षया निर्वाहमात्रे प्रतिगृह्यमिश्राटन-
मपि ततो वरमित्युक्तं भवति । एतदेवोपायव्यवस्थिते दोष-
माह— हृत्वेति । गुरुहत्वा तु इहैव लोके भोगान्मुञ्जीष्य
अमीशाम्, न तु परलोके । भुज्यन्त इति भोगाः पुरुषार्थाः ।
कर्मणि घञ् । पुरुषार्था अपि अर्थकामात्मका एव, न तु धर्म-
मोक्षौ । अर्थकामा अपि न परिशुद्धाः, किन्तु रुधिरप्रदिग्धाः,
अगुप्सिता इत्यर्थः । सर्वतोमुखतदीयरुधिरधाराप्रवाहव्यूहम-
न्तरार्थकामान् न निष्पद्यन्त इति तदनुनिपादिषु तेषु रुधिर-
प्रदिग्धा हृत्प्रतिशयोक्तिः । अतो रुधिराश्रानाद्विश्राजमेव श्रेय
इत्येविकाश्रमिकदुःखराहित्यादयुद्धमेव युक्तमित्यर्थः । किञ्च
रुधिरप्रदिग्धाशनमप्यस्माकं जये सति भवतिः न च तन्नि-
श्चयोऽस्ति, जयस्य सन्निगधत्वादित्याह— न चैतदिति ।
द्रोमिम्ये गरीयः अधिकतरं कर्म नः अस्माकं कतरकिं
भविष्यतीत्येतच्च न जानीमः । किं तद्वधम् ? यद्वा वयमेता-
जयेम, यदि वा नोऽस्मान्नेने जयेयुः । तथा च 'काकमांसं
मुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' [] इति न्याया-
त्सर्वथा भीष्मद्रोणाभ्यां सह युद्धं न युक्तमिति भावः ।

अत्र 'महातुभावान्गुरुहत्वा' इत्यनेन भीष्मादिभिरुद्धत्वा-
नार्षेयत्वम्, 'इहैव मुञ्जीष्य' इत्यनेन तस्यास्वार्थत्वं
च दर्शितम् । तेन तदयुद्धप्रक्षेपे अनार्षेयत्वमस्वार्थत्वं च
नेति ज्ञापितम् । 'रुधिरप्रदिग्धान्, यदि वा नो जयेयुः'
इत्यनेन युद्धस्थापकीतिकारत्वं दर्शितम् । तेन चायुद्धप्रक्षे-
पे अकीर्तिकारमित्यपकीर्तिदोषः प्रागुक्तो निरस्तः । युद्धप्रक्षेपे
जये सति गुरुहत्वा तद्विनाशनं करोतीत्यपकीर्तेः पराजये
तु सति चिगेनं मृतं यः स्वशक्तिमविज्ञाय महा-
पुरुषैः सह युयुत्सुदीपशालमन्यायेन नष्ट इत्यकीर्तेः सत्त्वा-
दुभयत्राकीर्तिसाम्येऽपि युद्धपक्षीयाकीर्तेः परलोकहानिस-
नाथत्वेनायुद्धपक्षीयाकीर्तेरेव ततो ज्यायस्वादिति भावः ।
तदनेन भीष्मद्रोणौ प्रति न योत्स्यामीत्यस्वित्पर्यर्थे अनार्षेयदु-
र्मित्यादिभगवदुक्तकर्मलत्वदोषो नेति प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

न तु तन्मारणेन राज्यभोग इत्याह— गुरुनिनि । गुरुभीष्म-
द्रोणादीन् अहत्वा इह लोके नैवं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः,
श्रेयोरूपमित्यर्थः । यतस्तं महातुभावः, महतो भगवतोऽनु-
भावका इत्यर्थः । इह लोके तथा भोगेन परलोके सुखं
स्यादितिह लोकवदेन ज्ञापितम् । एतेषां मारणेन तु परलोकं
एव दुःखं भविष्यतीति न, किन्त्वहं लोक एव नरकादिसं
दुःखं भविष्यतीत्याह— हृत्वेति । अर्थकामान् अर्थालम्बान्
गुरुन् हत्वा तु इहैव रुधिरप्रदिग्धान् रुधिरावलिशान्
[भोगान्] मुञ्जीष्य अस्मीशाम् ॥ ५ ॥

नी० भा० दी०— ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः, न तु बान्धवाः साधवश्चेत्यनुन उवाच— कथमिति । मधुसूदनारिसूदनेति सम्बोधयन् तत्राऽपि दुष्टानपि शत्रून्नेव तापयतः पूजार्हाँवदुष्टौ गुरु च भीमद्रोणौ जर्हीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति । समानार्थकमिदं सम्बोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विकलवत्त्वाच्च पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये । इदुभिरिति ताभ्यां सह वाचाऽपि योद्धुमशक्यं, किमुत बाणैः? इति भावः ॥४॥ ननु युद्धोद्यतानां गुरुणामपि बधः श्रेयाशित्याशङ्क्याह— गुरुमिति । यद्यपि त्वदुक्तं प्रशस्तमेव, तथापि महानुभावान् गुरुनहत्वा भक्षमेव भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एवं तर्हि गुरुस्त्यक्त्वा दुर्योधनादीन्नेव दुष्टान् जर्हीत्याशङ्क्याह— व्यर्थेनाशङ्क्याह— व्यर्थेनो गुरुवोऽवश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्बधोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः । तुशब्दः शस्त्रान्तरोपण्यासार्थः । इहैव, न तु परलोके । भुञ्जीयेति सम्प्रभे ङिञ् । गुरुनहत्वा भैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसम्पादनं श्रेयः? इति सम्प्रभे स्वयमेवान्त्यपक्षे दूषणमाह— रुषिरप्रदिग्धानिति ॥ ५ ॥

जयापजयसन्दिहानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति शरणोपसर्पणम् ।

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृच्छं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

आ. गि. टी.— क्षत्रियाणां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्कर-
मित्याशङ्क्याऽऽह— न चैतदिति । एतदपि न जानीमो भैक्ष-
युद्धयोः कतरवोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठः? किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वादुत
युद्धं स्ववृत्तित्वादिति । सन्दिग्धा च जयस्थितिः । किं साम्प्र-
मेवोभयेणां यद्वा वयं जयेमातिशयोमहि, यदि वा नोऽस्मा-
न्धार्तराष्ट्रा दुर्योधनादयो जयेयुः? वातोऽपि जयो न फलवान्यतो
यान्बन्धुनहत्वा न जिजीविषामो जीवितुं चेच्छामस्त एवावस्थिताः
प्रमुखे सम्मुखे । धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्वापत्यानि । तस्माद्विज्ञाद्युद्धस्य
श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥ समधिगतत्वेसारदोषजातस्वा-
तितरां निर्दिण्य मुमुक्षोषजनस्याऽऽत्मनोपदेशसङ्ग्रहणोऽधिकारं
सूचयति— कार्पण्येति । योऽस्यां स्वल्पमपि स्वर्द्धि न क्षमते
स कृपणः, तद्विधत्वातः; अखिलो ज्ञातमवित् अप्राप्तपरमपुरुषार्थ-
तया कृपणो भवति “यो वा एतदक्षरं गार्म्येदित्वाऽऽत्माहो-
कात् त्रैति स कृपणः” [छ. उ. २।८।१०] इति श्रुतेः ।
तथा भावः कार्पण्यं दैन्यं, तेन दोषेणोपहतो दूषितः
स्वभावक्षितमस्येति विग्रहः । सोऽहं पृच्छाम्यनुबुद्धे, त्वा
त्वाम् । धर्मसम्मूढचेता धर्मो ब्राह्मणेति परं ब्रह्म, तस्मिन्

सम्मूढमविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तयाऽहसूक्तः । किं
पृच्छसि? यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्यात्, न रोगनि-
वृत्तिवदनैकान्तिकमनात्पत्तिकं, स्वर्गवदापेक्षिकं वा, तन्निश्चयस्य
मे मह्यं ब्रूहि । “नापुत्रायाशिष्याय” [थे. उ. ६।२९] इति
निषेधान्न प्रवक्तव्यमिति मा मंस्थाः, शतः शिष्यस्तेऽहं
भवामि । शास्त्रनुशाधि मां निश्चयस्य, त्वामहं प्रणोऽस्मि
॥ ७ ॥ कुतो निश्चयसन्नेवेच्छसि तत्राह— नर्हीति ।
यस्मान्न प्रपश्यामि । किं न पश्यसि? ममापनुद्यादपन-
येद्यच्छोकमुच्छोषणं प्रतपन्मिन्द्रियाणां तत्र पश्यामि । ननु
शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति, नेत्याह—
अवाप्येति । अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्नस्य तद्वदं राज्यं
राज्ञः कर्म प्रजारक्षणप्रशान्सादि, तद्विदमस्मां सुसावयाग्यामि
शोकापनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिराष्ट्रा
शोकापनयस्ते भविष्यति, नेत्याह— सुराणामपि । तेषामा
धिपत्यमधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तत्त्वाप्यापि मम
शोको नाप्यच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० भा०— एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्,
अस्तु; तद्वधलब्धविजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानद्विस्तर्हन्ननमेव गरीय इति मे प्रतिभाती-
त्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं तत्र शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगव-
त्पादाम्बुजमुपससार ॥ ६-८ ॥

वे. ता. सं.—‘न चैतद्विद्यः’ इत्यादिशकारयोस्तिशङ्कापूर्वकं तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । वस्तुविनाशाद्गीतेन त्वया धर्ममुत्तमीम नकुलद्यासन्नतवन्तु विनाश एव कारितः स्यादिति भवत इत्यनेन सूचितम् । ‘विद्या’ इत्यादिवद्वृत्तानुसारिणह—अस्माकमिति । अस्माकमिहानेन हन्तव्यतया निर्दिष्ट-भीष्मद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोत्तराध्यात्म्यां विमर्शस्वाभितपसो व्यजितौ । ‘यद्वा’ इति ‘यदि वा’ इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टं त एवास्मान् जिघांसन्तः स्वहृदनानुकूलत्वेनावस्थिता इति ‘यानेव’ इत्यादेरन्वयायैः । ‘न जिजीविषामः’ इत्य-

नेन सूचितं अनिर्णयपर्यवसिता अत एव प्रश्नेदुभूतं प्रतिमा-माह—इति मे प्रतिभातीति । ‘यच्छ्रेयः’ इत्यादेरन्वय-फलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तं शिष्यगुणसम्पत्तिं च स्पष्ट-यति—यन्महामिलादिना । निश्चितन्याकारनिष्कर्षणाय इति-करणम् । शासनीयो हि शिष्यः, अतः ‘शिष्यस्तेऽहं शापि माम्’ इति वदति । स्वमानोऽत्र धैर्यम्, कर्तव्यविशेषाज्ञानात् शोकापनोदनोपायराहित्यादिना वा अविमानाकार्षण्यम् । त्याज्यस्यापारित्यागोऽत्र कार्ष्ण्यमित्येकः दयाजनकदीनहृत्ति-निरतत्वमित्यपरः भगवत्पादाम्बुजमुपससारेति शिष्य-त्वप्रपन्नत्वाद्युक्तिफलमेव ॥ ६—८ ॥

ह. पै. भा.—किञ्च यद्यधर्ममपि अङ्गीकरिष्यामस्तथाप्यस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञापयेत् । अपि च तयोः कतरच्छ्रेयः ? इत्याह—न चैतदिति । च पुनरेतद्वयं न विद्यो न ज्ञानीमः । नोऽस्माकं कतरर्त्तिकं नाम गुरुणां हननं वाऽहृदयं गरीयः ? किमधिकतरं भविष्यति इति न विद्यः । यद्वैतान्वयं जयेम जेष्यामः, यदे वा नोऽस्मानेव ते जयेयुर्जेष्यन्तीति न विद्यः । किञ्च अस्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह—यानेवेति । किञ्च जयपक्षेऽपि जयप्रवृत्तिरस्माकं न युक्ता, यस्माद्यानेव धार्तराष्ट्रान्हत्वा वयं न जिजीविषामो न जीवितुमिच्छामः; एवं च राज्यादिभोगस्य शङ्काऽपि का ? । त एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखेऽग्रे युद्धार्थमवस्थिता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ तस्मात् संशयानो निर्णेतुं पृच्छति—कार्ष्णयेति । एतान्हत्वा कथं जीविष्यामः इति कार्ष्ण्यं, दोषश्चास्य कुलस्य क्षयकृतः, ताभ्यामुपहतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्ष्ण्यदोषोपहतस्वभावः । अथ-वा कृपणस्य भावः कार्ष्ण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्तं तदेव दोषस्तेनोपहतः स्वभावो यस्य स त्वां पृच्छामि । कथम्भूतः ? धर्मसम्मूढचेतः—धर्मे सम्मूढं चेतो यस्य, विवेकविज्ञानानुदयात् । अथवा धर्मसम्मूढचेतः—युद्धं त्यक्त्वा भिक्षादनमापि क्षत्रियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धं चेतश्चित्तं यस्य सोऽहं धर्मसम्मूढचेतः, अतो यन्मे श्रेयो हितं स्यात्तन्निश्चितं ब्रूहि । किञ्च ते तवाहं शिष्यः शासनार्हः, अतस्त्वं प्रपन्नं मरणमागतं मां शापि शिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेव विचारवान्यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्-त्राऽह—न ह्रीति । क्षत्रियाणां युद्धं स्वधर्मप्रदं, तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भगवदुपदेशं स्वयमेवाऽऽशङ्क्याऽह—युद्धे क्रियमाणे जयस्तावत्पाक्षिकः । निश्चयपक्षेऽपि युद्धफलं भूमौ राज्यं तच्चासप्तन् निष्फण्टकं च, तदवाप्यापि यन्मम शोकं मदीयं यत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न हि प्रपश्यामि । किंविशिष्टं शोकम् ? इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति शोषकम् । न केवलं भूमौ राज्यं शोक-विच्छेदकरं भवति, सुराणामप्याधिपत्यं युद्धे मरणपक्षे प्राप्तिमिति जन्मान्तरेऽपि स्वजनवध-निमित्तशोकशान्तिं न पश्यामीत्यर्थः । भूमावसप्तन्मृद्धं राज्यं चापरं सुराणामप्याधिपत्यमवाप्य यत्कर्म कृतं तन्मेनेन्द्रियाणामुच्छोषणं शोकमपनुद्यादपनयेत्तत्र हि प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

वे. ब्र. गि — नन्वेवं तर्हि भीष्मं द्रोणं च विहाय धार्तरैश्चैः सह युद्धं क्रियताम्; तत्राह—यानुकूल्यभीष्मादीन् हत्वा न जिजीविषामः जीवितुं नेच्छामः, त एव पुनरो धार्तराष्ट्राः सन्तः ससुखेऽवस्थिता इति रोजनम् । भीष्मद्रोणादिविहाय धार्तराष्ट्रैर्दुर्द्धं कर्तुमशक्यम्, तदविना-भावेन तत्पुस्तकपेणैव च तेषां युद्धे प्रष्टव्यमिति भावः ॥ १ ॥

नन्विदं सर्वमयुक्तम्; तथा हि यदि भीष्मद्रोणौ भवत्पक्ष-पातिनौ, तदा भवत्पक्षे ताभ्यां मिलित्वा स्थेयम् । यदि च तत्र शक्यम्, तदा धार्तराष्ट्रैः सह यथैवं युद्धं भवतां न प्र-जेत तथा मिथः समाधेयम् । यदि च ते दुर्विनीताः स्ववचनं न शृण्वन्ति, तदा तान्विचुज्य मध्यस्थतया वा भवितव्यम् । न त्वेवं ताभ्यां कृतम्, किन्वातताविषु तेष्वावन्तर्भूय स्थीयन्ते, तदप्यपेक्षानेन । तदुक्तं भीष्मपेणैव युधिष्ठि-

‘यथाप्येते न पश्यन्ति’ [११३८] इत्यत्रापि ‘कुलक्षयकृतं दोषं प्रपञ्चयति’ [११३९] इति कुलत्रयोपाधिकमेव निर्दोषत्वमिति स्फुटम् । ‘तन्मे क्षेमतरम्’ [११४६] इत्यत्रापि ‘दुष्टम् स्वजनम्’ [११२८] इत्युक्तमादात्रापि ‘घातेनाष्टारणे हन्त्युः’ [११४६] इति धार्तराष्ट्रग्रहणाच्च स्वजनकर्तृकवधौपाधिकयेव तितिक्षेति विहासम् । ‘श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि’ [२५] इत्यत्रापि ‘हत्वाऽर्थकामास्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्’ इत्युत्तरार्धेन गुरुवधोपाधिकमेव मिश्राशनश्रेयस्त्ववर्णनमिति प्रदर्शितम् । ‘न च श्रेयोऽनुपश्यामि’ [११३९] इत्येतदपि ‘हत्वा स्वजनमाहवे’ इति वाक्यशेषात्स्वजनवधोपाधिकमेवेति व्यक्तम् । न हि सोपा-

धिकमेतादृशवैराग्यादिकं ज्ञानाधिकारिविशेषणमिति शास्त्रस्थितिः; तथा सति सर्वस्यापि स्वजनमरणशोकोपाधिकमीदृशवैराग्यमस्तीति व्यावर्तनीयमावाद्देशमयदेशिकाविशेषणत्वमेव नोपपद्येत । तस्मादेवासुरसम्पत्तिर्भागाध्याये ‘अभयं सत्त्वसंयुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः’ । दानं दमश्च यज्ञश्च’ [१६१] इत्यादि प्रत्युय ‘देवी सम्पत्तिमोक्षाय’ इति देवसम्पदं ज्ञानाधिकारिविशेषणवैभोक्तवा ‘मा शुचः सम्पदं देवीमभिजातोऽसि पाण्डव’ [१६५] इति यद्भगवताऽङ्कनं प्रत्युक्तं तदेवाधिकारिविशेषणनिरूपणपरम् । अत्र तु ज्ञानोपदेशोपोद्धातत्वेन अर्जुनस्य शोकमोहप्रादुर्भाववर्णनात्त्रिमिति युक्त्युक्तस्यामः ॥ ८ ॥

व० त० दी०— न चैतदिति प्रसंख्यिभिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पु. अ. त.— किञ्च अधर्माङ्गीकारेणापि तथा कर्त्तव्यं यणस्माज्जय एवेत्यस्माकं हि तत्त्वज्ञानं निश्चितं स्यादित्याह— न चैतदिति । वयमेतच्च न विषयः यद्द्वयोर्मध्ये कतरत् नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठमधिकं भवति, यदयं तान् जयेम यदि वा एते नोऽस्मान् जयेयुः नेष्यन्ति । अस्मद्विचारेण स्वस्माकं जयादपि तेभामेव जयो गरीयस्त्वेन भातीत्याह— यानेवेति । यान् हत्वा वयं न सिद्धीविषामो न तु जीवितुमिच्छामस्त एवैते धार्तराष्ट्राः पितृव्यजा आतः प्रसूते युद्धार्थमेव स्थिताः । अत एतान् हत्वा किं करिष्यामः ? इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं स्वविचारस्तत्त्वा तस्य दोषरूपतां वदन् भगवद्वाचां करिष्यामाण आह— कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव इति । कार्पण्यं बन्धुमाणाजुषितज्ञानरूपं तदूपो यो दोषस्तेन उपहतः स्वभावः क्षात्रः शौर्यादिरूपो यस्य तादृशस्त्वां पृच्छामि । ननु उपहतस्वभावस्य विकलस्य किं प्रले-

नेत्यत आह— धर्मसम्मूढचेता इति । धर्मं धर्मज्ञानार्थं सम्मूढं चेतो यस्य सः । एतन्मारेण त्वं प्रसन्नः ? किं वा अमारणे ? एतन्मध्योऽन्यद्वा यच्छ्रेयः श्रेयोहर्षं त्वत्प्रसादरूपं स्यात्तन्मे निश्चितं ब्रूहि । अहं ते शिष्यः, न तु मित्रं, यतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं धर्मविज्ञासया मां त्वं शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

ननु मित्रत्वाच्छरणागतत्वाच्च यथेच्छा तव भवति तथैव मया कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह— नहीति । भूयौ असपत्नमद्वितीयं शूद्रं सर्वविद्योतिमद्राज्यमवाप्य प्राप्य अपरत्र सुराणामधिपत्यमिन्द्रैश्वर्यमपि प्राप्य इन्द्रियाणां उच्छोषणमतिशोषणकर्मभिलाषपूर्कं किमपि नास्ति, अतो यन्मच्छोक्रमपनुयादपनयेत् तदहं प्रपश्यामि । अतः किं विज्ञापयामीति भावः । हीति युक्तत्वायमर्थः । यतो दुराष्ट्रारणीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

नी० भा० दी०— एवं तर्हि भैक्षमेव तव श्रेय इत्याशङ्क्याह— न चैतदिति । यद्यप्यश्वत्थिनस्य भैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्माकं क्षत्रियाणां भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः । ननुक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह— यद्वेति । यदि वा वयं जयेम शत्रून्, यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः, इदमपि न विद्मः । अन्यपक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितं भैक्षमेव वाऽऽपश्यत इति भावः । ननु मयि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह— यानेवेति । इष्टनाशाज्योऽपि पराजयरूप एवेत्यर्थः । यत्तु— निश्चितोऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्षयोः कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः, अतो नः अस्माकं मध्ये कतरत् सैन्यं गरीय इति व्याख्येयमिति तदुक्तम् । धर्मसम्मूढचेता इति वाक्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात् ; सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्य वैयर्थ्यात्, विशेषाव्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥

लकसंशयवानेव प्रच्छति— कार्पण्येति । कार्पण्यं दीनत्वम् । स्वभावः ‘शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं’ [१८४३] इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणः । शेषं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ननु ‘क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ प्रपन्नम्’ [२१३] इति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः प्रच्छसि ? इत्यत आह— न हीति । बन्धुनाशनिमित्तः शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वा न निवर्त्तयिष्यत इति ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ! ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

['सीदमानमिदं' इति रामानुजोयः पाठः ।]

आ. गि. टी.— एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं सञ्जयो राजानमावेदितवानित्याह—सञ्जय इति । एवं प्राशुक्तप्रकरणेन भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परन्तपोऽर्जुनो न योत्स्ये न सम्प्रहरिष्येऽत्यन्तासह्योक्तप्रज्ञादिति गोविन्द-मुक्त्वा तूष्णीमनुबन्धवत्, ह किन्हेतयः ॥ ९ ॥

रा. भा.— एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिज्ज्ञतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्मसम्प-धर्ममन्वानं धर्मवृद्धुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धि-रहितस्य स्वधर्मस्य आत्मयाथार्थप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शम्यतीति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—'अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधिया-कुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्' [गी. सं. ६] इति ॥ ९ ॥

तमेवं देहात्मनोयाथात्म्यज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्माधर्मौ भाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितं उभयोः सेनयोर्युद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच— पार्थ प्रहसन्निव परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्मयाथात्म्य-तत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं 'न त्वेवाहं जातु नासम्' (२।१२) इत्यारभ्य 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' [१।८।६६] इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥

वे. ता. चं.— 'एवमुक्त्वा' इति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्थश्रवणायार्जुनहृषीकरक्त्वम्, 'वञ्छोक्तमुञ्छो षणमिन्द्रियाणाम्' इत्याद्युक्तेन्द्रियस्रोतमभ्यान्तिकरत्वं च व्यञ्जितम् । हृद्यन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि इन्द्रियाणि । एवमुक्त्वा स्वावस्थामावेवेत्यर्थः । 'निद्रास्ये गुडाका स्यात्' इति गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशः प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः । पिण्डितकेश इति वा । गोविन्दसन्देशेन शोकापनोदनयोग्यवाक्यल्लिखम्, गोशब्द-निर्दिष्टाया उग्रो भारावतरणार्थं प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ।

एवमनेनोपोद्घातेनोचितान्तरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसङ्घटितं वदन् अर्थादुपोद्घातसङ्ग्रहश्लोकं च व्याकरोति— एवमिति । अस्थानशब्दस्य 'विषमे समुपस्थितम्' [२।२] इत्येतद्विषयत्वं व्यञ्जयन् तस्य स्नेहकारुण्याभ्यामेवान्वयाय तयोः प्रयत्नैरेवं कृतवान् । अप्रकृतिज्ज्ञतम् इति आकुलबन्धार्थं उक्तं । तेन एवभावतो धीरत्वं सूचयते । 'अप्रहस्वभावः' [२।७] इति हेतवेनोक्तम् । एतेन कर्मण्यदोषोपहृतस्वभावत्वं धर्म-सम्बुद्धत्वेन हेतुतयोक्तमित्यपि दर्शितम् । 'धर्मसम्बुद्धेताः' [२।७] इत्येतद्विवरणस्य 'धर्माधर्मधिया' इत्यस्य अर्थः क्षत्रियाणामित्यादिनोक्तः । धर्मं अधर्मं धीः धर्माधर्मधीः, शुक्तिकारजताधिरिति वद, तत्र यथाशब्दातिशये भेदाग्रहो

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमिति दुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्वासार्थं हे भारत भर-तान्वय । इत्येवं सम्बोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निश्चयेताधिगम-साधनं वचनमुच्चावित्याह—तमुवाचेति ॥ १० ॥

विवक्षितः । तामसौ चेयं धीः ; 'अधर्मं धमेमिति या मन्यते' [१।८।१२] इत्यादि हि वक्ष्यते । अत्रास्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो दृश्यः । स्नेहकारुण्य-धर्माधर्ममयाकुल इत्यादिप्राचीनमाध्यानुयोरणं 'धर्माधर्मभया-कुलम्' इति पाठे तु त्रयाणां द्वन्द्वः । 'पृच्छामित्वा' [२।७] इत्यादिसमन्वित्यास्तप्रपन्नशब्दाः धर्मवृद्धुत्सया च शरणा-गतमित्युक्तः । एवं योग्योद्देशेन प्रवृत्तित्युक्त इत्याह—पार्थ-मुद्दिश्येति । व्याजलभमन्त्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति भावः । 'आकुलं पार्थमुद्दिश्य' [गी. सं. ५] इत्यस्य तात्पर्यं आत्मत्यादि-नामत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथात्म्यं नित्यत्वमभगवद्गीत-त्वादिकम् ; 'वहि प्रपश्यामि' [२।८] इत्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकिनिरासोपाय इति भावः । कृतम् इत्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां प्रबन्धकर्तृभूतव्यासादिशाङ्गायवर्तनायोरं भगवता परमपु-रुषेणेति । अनेन पदवृत्तेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपपत्त्युभयल्लिखत्वा-दिकमभिप्रेतम् । अन्यपरशास्त्रान्तरमुत्तरायाय अध्यात्मेति त्रिशेषितम् । अस्यायं स्यात्प्रदयित्कत्वायाह—तदुक्तमिति । प्रत्ययार्थं सङ्ग्रहश्लोकैरर्थभेदेऽभिधीयमानोऽपि इतःपूर्वस्य द्वितीयाव्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्घातत्वम् । अतःपरस्य शास्त्रा-वतरणरूपत्वं च विवेक्तुं 'अस्थान' इत्यादिना संप्रहृष्टोके-

नानिर्दिष्टप्रथमायाभ्येततावत्सङ्गृहीतम् । महर्षिस्तु शोकतदपनो-
दनस्यकथावान्तरसङ्गत्या 'तं तथा' [२।१] इत्यादिकं
द्वितीयेऽध्याये न्यवीचिशतः ; इदमपि सूचितम् 'तन्मोहशा-
न्त्ये' [गी. सं. ६] इति द्वितीयाध्यायफलं सङ्गृह्यद्भिः । तत-
श्चास्थानशेधावाकुलत्वं प्रथमाध्यायार्थः ; सविशेषः स एवात्र
सन्नत्यर्थमनुसृति इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवंनिवसुद्विरे-
कथमपृष्ठकर्मयोगज्ञानयोगमधिक्योगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते ?
'नाष्ट्रः कस्यचिद्भ्यात्' [मनुः २।११०] इति हि स्मरन्ति ।
निषेधतत्त्वार्थं गुणगुणतत्त्वतमप्रकारोऽर्थः सहस्रोपदेशुमयुक्तः ।
'तस्माद्युज्यस्व भारत' [२।१८] 'युद्धाय कृतनिश्चयः' [२।३०]
इत्यादिषु च प्राकराणिकयुद्धप्रोत्साहनपरत्वेनैव प्रतीयते ।
अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रोच्यते—'यच्छ्रे-
यः स्यात्' [२।१०] इति प्रश्नवाक्ये 'यच्छ्रेयः' इत्यनिर्धा-
रितविशेष इत्येते । न चाज्ञेनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्य-
मिस्त्विति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति सन्निहिते
प्रस्तुतयुत्वेन परमनिश्चयेत्यस्यैतजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा
तस्य युद्धमात्रविषया जिज्ञासा; तथापि परमकारणिकेन भगवता
'यच्छ्रेयः' इति सामान्यवचनमात्रमप्य परमहितोपदेश उपपन्नः ।
'युज्यस्व' इत्यादिकमपि परमनिश्चयेयोगाभावादेवेति तत्रतत्र
व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदं अध्यात्मशास्त्रावतरणमिति ॥९॥

परिहासयोग्यत्वात् 'हम्' इति पराश्रयमाह—एवमित्या-
दिना । 'उभयोः' इत्यनेन सूत्रिसमुक्तं युद्धायोक्तयोरिति ।
एतेनोपदेशावसरलाभो व्यञ्जितः । 'सीयमानम्' इत्यनेन
नित्योपगतत्वं फलितम् । युद्धविनिर्हृत्यनर्हादस्याज्ञापनेन 'मध्ये'

इत्यनेनाभिप्रेतमाह—अकस्मादिति । अवमार्दिः पराजया-
दिर्वा युद्धनिष्ठेः सम्यग्चेतुश्च नास्ति; अहेतुकोपकान्तत्यागे
तु परिहास्यत्वमिति भावः । अत्र हृषीकेशतोऽपि कलितं वक्ष्य-
माणशास्त्रप्रासापायाद्युपयुक्तं वक्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं परम-
पुरुष इति दक्षितम् । यथन्यवै हृषीकेशत्वात्प्राप्तस्य हृषीकादिकं
सर्वं सङ्क्षेपमात्रेण नियम्य सूत्रावतरणाय प्रेरितुं शक्तः ;
तथापि जगदुपकृतमस्त्वयता पार्थतदितरात्पत्त्याधारणपुरुषार्थोपाय-
शास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्जुनं हृषीकेशतया
स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति सम्यग्वाचि-
शेषात् समनन्तराव्ययपर्यालोचनया च परिहासार्थवैचित्र्यात्
प्रहसस्य पार्थकर्मत्वमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेण
परिहासासम्भवः शिष्यं प्रत्याध्यात्मोपदेशो भ्रातृसामानं दृष्टान्त्य-
पयोगं च अभिप्रेत्य पार्थशब्दः । अतः प्रहसन्निव
इत्यनेन फलितं सरसत्वं सुगृह्यत्वं निखिललिंगमानन्दगह्वरनिर्दी-
नस्य महतोऽर्थेजातसत्यानायासभाषणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वं
मस्तभगवद्वाक्यविषयत्वम्, इतिनेनापि विवक्षितसूचनं च दर्श-
यति—परिहास्येत्यादिना । 'अशोच्यान्' इति श्लोकस्यापि
उपदेशार्थावधानापादानार्थपरिहासच्छायतया शास्त्रावतरणमात्र-
त्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वान्मात्रं न त्वेवाहम् इत्याशयस्य इत्यु-
क्तम् । यद्वाऽत्र 'अशोच्यान्' [२।११] इति श्लोकः प्रह-
सन्निवेद्यस्य विषयः 'न त्वेवाहम्' [२।१२] इत्यादिकमिदं-
शब्दार्थः । अत्र 'मा शुचः' [१।१५] इत्येतदन्तं भविष्योगो-
चरमिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपन्नस्य
प्रकृतान्वयेन भक्तिविरोधिमिवैकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १०॥

ह. पै. भा.—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—एवमिति । गुडाकेशोऽर्जुनो
हृषीकेशं श्रीकृष्णं प्रति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'कथं भीष्ममहं सङ्गृह्ये योत्स्यामि' [२।४] इत्यादि
हे परन्तप हे धृतराष्ट्र ! अहं न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दं प्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव
मौनमाश्रितवान् ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—तमिति । हे भारत ! हृषीकेशः
श्रीनारायणः प्रसन्नवदनः सञ्जुमयोः सेनयोर्मध्ये विषादन्तं विषादं कुर्वन्तमर्जुनं प्रतीदं वक्ष्यमाणं
बभौ वाक्यभ्रुवाच । अत्र च 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [२।२] इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति
गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येवमन्तो ग्रन्थः प्राणिनां शोकमोहबहुलः संसारोऽविद्यामूल
इति प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः ॥ १० ॥

वै. ब्र. गि.—तदेवम् 'दृष्टुमं स्वजनम्' [१।२८]
इत्यादिना अर्जुनस्य शोकमोहस्यासिद्धत्वा पुनः 'कुलस्त्वा
कर्मलम्' [२।२] इत्यादिना भगवत्प्रतिबोधितत्वापि
तस्य 'कथं भीष्ममहं' [२।४] इत्यादिना शोकमोहताद-
वध्यं प्रतिपाद्य तत्र स्वयं विस्मयमानः सञ्जय उवाच—

परन्तपः शत्रुतापनः गुडाकेशोऽर्जुनः गोविन्दं गम्य
'कुलस्त्वा कर्मलम्' [२।३] इत्यादिकं वाचं विन्दति
वक्तव्यतया उक्त इति गोविन्दः, तद् हृषीकेशं कृष्णं प्रति
एवमुक्त्वा 'कथं भीष्मम्' [२।४] इत्यादिना 'सुराणा-
माधिपत्यम्' [२।८] इत्यन्तेनोक्तप्रकारेण कथयित्वा पुन-

रपि 'न योत्स्ये' इति स्वसिद्धान्तसङ्गत्वा तूष्णीं बभूव
हेत्याश्रयार्थं निपातः । तच्चाश्रयं 'गोविन्दं' इत्यनेन प्रदर्शितम् ।
'कुलस्त्वा' [२।२] इत्यादिना बोधितोऽपि मोहवाक्या-
न्येवोक्तवा नित्याश्रयमित्यर्थः । 'हृषीकेशं' इत्यनेन तथा
मोहप्रस्तं प्राप्य प्रतिबोधने स्वधीवीर्येतिप्रसक्तस्य न भार
इति सूचितम् । 'परन्तपः' इत्यनेन च शत्रुतापनस्य युद्धवै-
सुरुयं न भवप्रयुक्तं, किन्तु मोहोपाधिकमिति ज्ञापितम् ।
मोहोऽपि च हृषीकेशानुगृहीतस्य अकिञ्चिच्छब्द इति गुडाकेश-
पदेन निस्तम्बत्ववाचिनोक्तम् ॥ ९ ॥

ततः किं जातं इत्यत आह— तमिति । प्रति-
बोधनान्तरमपि सुखान्तमित्यर्थः । मोहोऽपि स्वस्व-
सत्त्वे (?) न स्थितः, किन्तु शोकरूपस्वकार्यपर्यन्त इत्याह—
विषीदन्तमिति । विषादोऽपि न लोक इव किञ्चिन्का-
लमवस्थाप्य गतः, किन्तु स्वजनदर्शने यथा प्रथममाराध्य-
स्तपैवाहस्यत इति दर्शयितुं वर्तमानार्थकः शत्रुप्रत्ययः ।
एवंविधोऽपि शोको यदि स्वसेनानामप्यस्थितिकाल एव
स्यात्तदा सावकाशं समाधातुं शक्येत, न त्वेवम्; किन्तु
स्वबलाभिर्गाल्य युयुत्सुः परकीयशस्त्रेण स्थित्वा स्ववं धृ-
रुष्यय प्रवृत्ते शस्त्रस्पर्शात् यदा बभूवुवैक्षत, तदानीमुत्पन्नः
ततो महत्कष्टं जातमित्यभिप्रेत्याह— सेनयोद्धमयोर्मथ
इति । एवं स्वरूपि भगवतोऽर्जुनसङ्कटनिरासेऽनायासं दर्श-

व ० त ० दी०— एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षार्थं सञ्जय उवाच— एवमिति । गुडाका निद्रा, तस्या
ईशः तन्द्राग्रहितोऽपि, गुडाऽलको वा । सर्वेन्द्रियाध्वंश्च गोविन्दं शरणगतः ब्रजेन्द्रमिति । 'न योत्स्ये'
इत्युक्त्वा तूर्णार्ण बभूव ह ॥ ९ ॥ ततः किं जातमिति तमुवाचेति । अहो अस्यात्मतत्त्वाज्ञानतः क्लेश्यं
कीदृक् ? इति प्रहसन् धर्मिष्ठत्वादस्यैतदप्युचितमिति भावेनेत्युक्तम् ॥ १० ॥

पु. अ. त.— एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यत आह—
एवमुक्त्वेति । गुडाकेऽर्जुनः हृषीकेशं तथेन्द्रियमेकमेव-
श्रुत्वा पूर्वोक्तप्रकारमुक्त्वा गोविन्दं भक्तपरिपालकं 'न
योत्स्ये' इत्युक्त्वा तूर्णार्ण बभूव । ह इत्याश्रये । भगवदु-
क्तोऽपि न रात्रस्तस्मिन् दृष्टावृत्तैः । परन्तप उक्तं तपो
यस्येति सम्बोधनम्, त्वदीयाः श्रीकृष्णसम्बद्धे जीवितं

नी० भा० दी०— युद्धादन्यं कञ्चित् नृत्तिरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः । अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्म-
विद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्या इहाभुवार्थकलभोगविरागश्च दर्शितः ॥ ९ ॥ तमिति । मूढोऽप्ययममूढबद्धदतीति
प्रहसन्निव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

स्वजनवधाक्षिप्रीदन्तं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रत्यात्मानात्मज्ञानोत्पादनपूर्वकं

शोकमोहहरं युद्धप्रवृत्तिकरं भगवन्नचनम् ।

श्रीभगवानुवाच— अशोच्यातन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूत्र्य नाशुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [११२] इत्यारभ्य यावत् 'न योत्स्ये इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णार्ण
बभूव ह ।' [२१९] इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन
व्याख्येयो ग्रन्थः ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

अतीतसन्दर्भचेत्यमसरोत्थमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव
वाक्यविभागमवगमयति— दृष्ट्वा त्विति । 'धर्मक्षेत्रे कुरु-
क्षेत्रे' [१११] इत्यादिवाक्यश्लोकस्तावदेकं वाक्यं, शास्त्रस्य
कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात्; 'दृष्ट्वा' [११२] इत्यारभ्य
यावत् 'तूर्णार्ण बभूव ह' [२१९] इति तावदेकं वाक्यम्,
इत आरभ्य 'इदं वचः' [२१९०] इत्येतदन्तो ग्रन्थो भव-
त्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाद्यश्लोकस्य युक्तमेकवाक्यत्वं
मी. १०

यति— प्रहसन्निवेति । परिहासवाक्यं वदन्निवेत्यर्थः ।
अर्जुनस्य पैतृत्वसेवाया तं प्रति भगवतः सर्वदाऽपि परिहा-
सोक्त्य एव भवन्तीति तदा सङ्केदोऽपि तत्रिहासिकीर्षमगवात्
परिहासरीत्यैव इदं वक्ष्यमाणम् 'अशोच्यान्' इत्यादिक.
मतिगम्भीरार्थमशेषवेदान्तसारभूतं वचनमुवाच । तत्र च
विनोदफलकत्वेन लोके परिहासः प्रसिद्धः, अयं त्वर्जुनस्य
तत्त्वज्ञानोत्पादनफलक इति प्रसिद्धपरिहासवैलक्षण्यद्योतनार्थः
प्रहसन्निवेतीयकारः । सर्वेषामिरुक्त्य ज्ञानोत्पादनं हासमात्रे-
णैव सुकरमिति हृषीकेशपदेनोक्तम् । भारतेति च धृतराष्ट्र-
सम्बोधनेनैदं व्यज्यते— भरतवशोऽप्यनेन त्वयाऽनभिज्ञता
भरतवंशीया राजानो न सन्ति, तेषु किमेतादृशमभवत्येवम् ।
नुग्रहपदं कश्चिदपि राजा दृष्टः श्रुतो वा ? इति ॥ १० ॥

त्यक्त्वा कृतार्थं भविष्यन्ति इत्यभिप्रायेण । अत एव 'पार्था-
न्ध्रपूताः पदमाश्रय' [भाग. ३।२।२०] इति वचनं गीयते ॥ ९ ॥
ततो भगवान् किञ्चित्तरितवानित्याकाङ्क्षायांमाह— तमुवा-
चेति । हृषीकेशः विषीदन्तमर्जुनं प्रहसन्निव उभयोः सेनयो-
र्मध्ये इदं वचोदो वक्ष्यमाणमुवाच । स्मोकाकारित्वमपि स्वीयेषु
भगवान् पुनर्वदति विषासाय सम्बोधने भारतेति ॥ १० ॥

प्रकृतशास्त्रस्य महामारतेऽवतारावगोतित्वात्, अन्तिमस्यापि
सम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्रयात्तथातया प्रकृतत्वात्, तन्मध्यमस्य
तु कथमेकवाक्यत्वमित्याशङ्क्यैकत्वादित्याह— प्राणिनामिति ।
शोको मानसस्तापः, मोहो विवेकाभावः । आदिशब्दस्तद्वान्त-
मेदार्थः । स एव संसारव्युत्पादकमनो बीजभूतो दोषतत्त्वो-
द्भवे कारणमहङ्कारो ममकारस्तद्वेतुरविद्या यं तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति
योजना ।

१ शां. भा.— तथा हि— अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रमुहृत्स्वजनसम्बन्धिवान्धवेषु 'अहमेतेषां मम एते' इत्येवं आन्तिप्रत्ययनिमित्तलेहविच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदशितौ 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये' [२।४] इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तौऽपि तस्माद्युद्धात् उपराम, परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते ।

२ आ. शां. व्या.— सङ्गहीतमर्थं विवृणोति— तथा हीति । राज्यं राज्ञः कर्म परिपालनादि । पूजार्हा गुरवो भीष्मद्रोणादयः । पुत्राः स्वयमुत्पादिताः सौभद्रादयः । सम्बन्धान्तरसन्तरेण स्नेह-
गोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रशब्देनोच्यन्ते । उपकारनिरपेक्ष-
तया स्वयमुपकारिणो हृदयासुरागमाजो भगवत्प्रमुखाः मुहृदः ।
स्वजना ज्ञातयो दुर्धर्षनादयः । सम्बन्धिनः शत्रुरत्याख्यप्रभृतयो
राजपृथ्व्युन्मादयः । परम्परया पित्रपितामहादिह्यसुरागमाजो
नुपनो जायन्त्याः, तेषु यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तौकृत्य यः ज्ञेहो
यश्च तैः सह विच्छेदो यच्च तेषामुपपाते पातकं या च लोकगर्हा

सर्वे तन्निमित्तं ययोरारम्भः शोकमोहयोस्तावतौ संसारबीजभूतौ
'कथं' [२।४] इत्यादिना दर्शिताविवक्ष्ये । कथं पुनरनयोः
संसारबीजयोरर्जुने सम्भावनोपपत्तेरिति ? न हि प्रथितमहामहिम्नो
विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहानर्थहेतु
सम्भावितान्ध्यासङ्ख्ये विवेकतिरस्कारेण तयोर्विद्विताकारप्रति-
पिदाचरणकारणत्वादनर्थाधायकयोरस्ति तस्मिन्सम्भावनेत्याह—
शोकमोहाभ्यामिति । भिक्षया जीवनं प्राणधारणम् ।
आदिशब्दादशोकमसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिव्यान-
मित्यादि शब्धते ।

१ शां. भा.— तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः
प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां बाध्यनः कायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धि-
पूर्विकैव साहङ्कारा च भवति । तत्र एवं सति धर्मोपपन्नचयात् इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसम्प्राप्तिरक्षणः
संसारोऽनुपगतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वका-
दात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिष्टुः सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जुनं निमित्तौकृत्य आह
भगवान् वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— किञ्चाऽर्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसार-
बीजं, शोकमोहश्चात्, असंन्यादिनिष्ठशोकमोहवत्, क्षणपल्लवौ
शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षौकृत्यानुमात्म्यमिरयाह— तथा चेति ।
शोकमोहादीत्यादिशब्देन भिव्याभिमानलेहगर्हादयो गृह्यन्ते,
स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः । असंन्यादीनामपि स्वधर्मे
प्रवृत्तानां विहिताकरण्याद्यभावात् शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टा-
न्तस्य साध्यविकलतेति चेत्तत्राऽह— स्वधर्म इति । कायादीना-
मित्यादिशब्दाद्विशिष्टानां निद्रायाणयादीन्यन्ते । फलाभिसन्धित-
द्विषयोऽभिप्रायः । कर्तव्यमोक्तृत्वाभिमानोऽङ्गारः । प्रासुक्तप्रका-
रेण वागादिव्यापारे सति किं सिध्यति ? तत्राऽह— तत्रेति ।
अधुनाकर्मोपगमने धर्मोपपन्नचयिर्देहादिजन्म, ततः सुखप्राप्तिः,
अधुनाकर्मोपगमने धर्मोपपन्नचयिर्देहादिजन्म, ततो दुःख-

प्राप्तिः, न्यासिधर्मांनुष्ठानादुभाभ्यां धर्मोपपन्नचयौ मनुष्य-
जन्म, ततः सुखदुःखे न परतः, एवमात्मकः संसारः सन्ततो वर्तत
इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपा-
दितमुपसंहरति— इत्यत इति । तदेवं प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयोऽध्यायैकदेशसहितस्य ऽऽत्माज्ञानोत्थनिवर्तनीयशोकमो-
हाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहे-
तुसंसारनिवर्तकसम्बन्धानुपदेशो तात्पर्यं दर्शयति— तथाञ्चेति ।
तद्यथोक्तं ज्ञानमुपदिष्टिसुखवेदुमिच्छन्भगवानाहेति सम्बन्धः ।
सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिष्टवर्तनीयमुक्तम्, अर्जुनं
प्रत्येकोपदेशादित्याहङ्गाऽह— अर्जुनमिति । न हि तस्य त्वमवस्था-
यामन्तस्यैव भगवता यथोक्तं ज्ञानमुपदिष्टमिति, किन्तु स्वधर्मांनुष्ठान-
नाद्बुद्धिदुष्टचक्रकालमित्यभिप्रायः— निमित्तौकृत्येति ।

१ शां. भा.— तत्र केचित् आहुः— सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केव-
लात् कैवल्यं न प्राप्यत एव । किं तर्हि ? अप्रिहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितान् ज्ञानात् कैवल्य-
प्राप्तिरिति सर्वान् गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य— अथ चेच्चर्मिनां धर्म्यं
सङ्ग्रामं न करिष्यसि [२।३३] 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्'
[२।१५] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव
कैवलात्कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः,
सम्प्रति वृत्तिद्वलामभिप्रेतं निरसितमुपवदति— तत्रेति । निधारि-
तशास्त्रार्थः सति सत्समाया परास्यते । तेषामुक्तिमेव विवृण्ववादी

सैद्धान्तिकमन्युगमं प्रत्यादिशति— सर्वकर्म इति । वैदिकेन
कर्मणा तस्यच न्युदसितुं मात्रापरम्, स्मार्तं कर्मणा यजुष्यं
निरसितुमवधारणम् । अन्यत्सम्बन्धं धुवीते— केचलादिति ।
नैवेत्येवकारः सम्बन्धते । केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्ति-

कारणमित्याशङ्क्याऽऽह— किं तर्हीति । किं तत्र प्राक्कमित्या-
शङ्क्येदमेव शास्त्रमित्याह— इति सर्वाचित्ति । यथा प्रजावा-
नुयाजगुणभुक्तेष्वेव दर्शपौर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्त-
कर्मोपकृतमेव ब्राह्मणानि कैवल्ये साधयति । विमतं सेतितर्कतन्वया-
कमेव स्वफलसाधकं कर्णत्वाद्दर्शपौर्णमासादिवत् । तदेवं ज्ञानकर्म-
समुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः । इतिप्रदमाहुरित्यनेन पूर्वेण सम्बध्यते ।

१ शां० भा०—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्मायेति इयमपि आशङ्का न कार्या ।
कथम् ? क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणं अत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा
नाधर्मायः तदकरणं च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।' [२।३३] इति ब्रुवता
यौवजीवादिश्रुतिचोदितानां पश्चादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति मुनिश्रितं
उक्तं भवति—इति ।

२ आ.शां.व्या.— ननु “न हिंसात्याचारं भूतानि” []
इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसाचारवशेहेतुत्वावगमात्तदुपेतं वैदिकं
कमाधर्मायेति नाशुश्रातं शक्यते, तथा च तस्य मोक्षं ज्ञानेन
समुच्चयो न सिध्यतीति साङ्ख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—हिंसा-
द्वेति । आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं गृह्यते । यथोक्ता शङ्का न
कर्तव्येत्यत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । स्वध-
र्वेन क्षत्रियो विद्वस्यते । युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायश्रव-
णात्तस्य संप्रति नियत्वेनावश्यकर्तव्यत्वप्रतीतिर्दुर्वादिहिंसायु-

पौर्वापर्यपालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारितमित्या-
शङ्क्याऽऽह—क्षात्रकं चेति । न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुः, अपितु
समुचितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्मनिगुहने पापप्राप्तिवचनमाधर्म्य-
लक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वा-
क्यमपि प्रमाणमित्याह—कर्मण्येवेति । तत्रैव वाक्यान्तर-
मुदाहरति—क्रूरं कर्मेति ।

कमतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह—तदकरणे
चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमित्क्रूरमपि युद्धे नाधर्मायेति
ब्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूतौ नाध-
र्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति । सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थं हिंसा-
निषेधाद्येत्वात्कृत्यविषये चोदितहिंसायास्तद्विषयत्वात्कृतो
वैदिककर्मातुष्ठानात्तदुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकैवल्य-
सिद्धिरित्युपसंहृतमिति शब्दः ।

१ शां० भा०—तदसत्; ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रयोः ‘अशोच्यान्’
इत्यादिना भगवता यावत् ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थ-
त्वतत्त्वनिरूपणं कृतम्, तत् साङ्ख्यम् । तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिप्रवृत्तिक्रियाभावात् अकर्ता
ऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते, सा येषां साङ्ख्यबुद्धिः, सा येषां ज्ञानानां उचिता भवति,
ते साङ्ख्याः । एतस्या बुद्धेरजन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तवर्तुत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो
धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनात्तुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः, सा येषां
कर्मिणां उचिता भवति ते योगिनः ।

२ आ.शां.व्या.—यत्तावत् ब्रह्मज्ञानं सेतितर्कव्यताकं, स्व-
फलसाधकं, कर्णत्वात् इत्यनुमानं तदुपयति—तदसदिति । न
हि श्रुतिकारिणां मज्झानिबृत्तौ स्वकले सङ्कारि चिद्विषयेक्षते,
तथा च व्यभिचारदासधर्कं कर्णत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे
समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिष्ठातं यत्तु विभागवचनविद्व-
दमित्याह—ज्ञानेति । साङ्ख्यबुद्धियोगबुद्धिष्वेति बुद्धिद्वयम्, तत्र
साङ्ख्यबुद्धयाश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं साङ्ख्यशब्दाद्येमाह—
अशोच्यानित्यादिनेति । ‘अशोच्यान्’ इत्यादि ‘स्वधर्ममपि
चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्येतदन्तेन प्रतिष्ठातं यावद्बुद्धिव्यति तावता ग्रन्थेन
यत्परमार्थमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं, त्वया सम्यक्व्या-
यते प्रकाशयते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः साङ्ख्या, तया प्रकाश-
त्वेन सम्बन्धि प्रकृतं तत्त्वं साङ्ख्यमित्यर्थः । साङ्ख्यशब्दार्थ-
मुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वत्त्वं साङ्ख्यान्वयाकरोति—तद्वि-

षयेति । तद्विषया बुद्धिः साङ्ख्यबुद्धिरिति सम्बन्धः । तामेव
प्रवृत्तयति—आत्मन इति । ‘न जायते म्रियते वा’ [२।२०]
इत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वाराणाऽऽत्मनः षड्भावविक्रियासम्भ-
वात्कृत्स्थोऽसाविति वा बुद्धिरसत्त्वते सा साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पराः
सन्न्यासिनः साङ्ख्या इत्यर्थः । सम्प्रति योगबुद्धयाश्रयां कर्मनिष्ठां
व्याख्यातुकामो योगशाब्दार्थमाह—एतस्या इति । यथोक्त-
द्वयुत्पत्तौ विरोधादेवातुष्ठानायोगात्तत्परास्तत्रिवर्तकत्वात्पूर्वमेव
तदुत्पत्तेरात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वावपेक्षया धर्माधर्मौ निष्कृष्य
येनेश्वराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय गुण्यते योग्यः
सम्बध्यते, तेन मोक्षसिद्धये परम्परया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मातुष्ठान-
नात्मको योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विभज्जयोगिनां
विभज्यते—तद्विषयेति ।

१ शां० भा०—तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धौ निर्दिष्टे ‘एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे
विर्मां गृणु ।’ [२।३९] इति । तयोश्च साङ्ख्यबुद्धयाश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां साङ्ख्यानां

१ “यावजीवमभिज्ञेनं ज्ञेति” “यावजीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत” “यावजीवमभिज्ञेनं ज्ञेयत्वात्” इत्यादयो
यावजीवयुक्तयो बह्वचराङ्गाणे भ्रूयन्ते । भाष्यगतादिशब्दादयः, पञ्चाद्यात्मनप्रतिपादकाः धृतयोऽपि क्रतुविषये सूचिता भवन्ति ।

विभक्तां वक्ष्यति—‘पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता’ इति । तथाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३१३] इति । एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैव उक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयोः युगपत् एकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं प्रथयति ।

२ आ. शां. व्या.—उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति—तथा चेति । साङ्ख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठयेतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह—तयोश्चेति । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तारात्म्यमापद्यते तेन, सन्न्यासिनो निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्तिना कर्मनिष्ठतो व्यतिरिक्तां निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्वक्ष्यतीति योजना । ‘लोकेऽस्मिन्निष्ठिनिष्ठा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽजय । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम्’ [३१३] इत्येत्ल्लङ्घयसुकार्यविविधयमनोऽनुवदति—पुरेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेऽपि भगवदनुमतिमादर्श-

यति—तथा चेति । कर्मेव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिबुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमानुज्यते तेन, निष्ठां कर्मणां ज्ञाननिष्ठतो विलक्षणं कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भगवानिति योजना । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमुपसंहरति—एवमिति । कथा पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तं ? इत्याशङ्क्याऽह—ज्ञानकर्मणोरिति । कर्म हि कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयम्, ज्ञानं पुरस्कृत्यैकत्वबुद्ध्याश्रयम्, तदुभयमित्यं विरुद्धसाधनान्यत्वात्तैकावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवति, अतो युक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः ।

१ शां० भा०—यथा एतन् विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—“एतमेव प्रवाजिनो लोकं चिच्छतो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति सर्वकर्मसन्न्यासं विधाय तच्छेषेण “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽप्यभ्यास्यं लोकः” [वृ. उ. ४।४।२२] इति । तत्रैव च प्राक् दारपयिग्रहात् ‘पुरुषः’ ‘आत्मा’ प्राकृतो धर्मजिज्ञासाचरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च; तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं, विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं “सोऽकामयत” [वृ. उ. १।४।१७] इति अविद्याकामवत् एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति” इति व्युत्थानं आत्मानमेव लोकं चिच्छतोऽकामस्य चिहितम् । तदेतत् विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्, यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्यात् भगवतः ।

२ आ. शां. व्या.—भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति—यथेति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं पठति—एतमेवेति । प्रकृतमात्मनो नित्यविक्षिप्तस्वभावं वेदितुमिच्छन्तस्त्रिविधेऽपि कर्मफलं वृत्त्यभ्यासः सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठा भवन्तीति पञ्चमकारश्चर्यकारेण सन्न्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेषांवादेन ‘किं प्रजया’ इत्यादिना मोक्षकं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु फलभावापि जाक्षेपो नोपपद्यते, पुत्रेणेतल्लोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वात् इत्याशङ्क्य विदुषां प्रजासाध्यमनुष्णलोकस्य आत्मन्यस्तिकेणभावात् आत्मनश्चाप्यात्मावाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाऽह—येषामिति । इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः । तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठाविषयं वाक्यं दर्शयति—तत्रैवेति । प्राकृतवस्तववदक्षित्वेनान्वृतं, स च ब्रह्मचारी सन्मुखसमीपे यथाविधि वेदमध्यासाद्यैवार्थं धर्मेच्छिन्नां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्ति-साधनं पुत्रादिव्रजं “सोऽकामयत वाया मे स्यात्”

[वृ. उ. १।४।१७] इत्यादिना कामित्वानिति श्रुतमित्यर्थः । वित्तं विभज्यते—द्विप्रकारमिति । तदेव प्रकारद्वैत्यसाह—मानुषमिति । मानुषं वित्तं व्याचष्टे—कर्मरूपमिति । तस्य फलपर्यवसायित्वमाह—पितृलोकेति । दैवं वित्तं विभज्यते—विद्यां चेति । तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह—दैवेति । कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृत्युते-स्वातन्त्र्यमाह—अविद्येति । अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि “सोऽकामयत” इत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शित्युत्प्रेरिप तात्पर्यं दर्शयति—तेभ्य इति । कर्मसु वित्तकस्यैव सन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रायुषाहृत्युत्पादयित्वेत्यर्थः । अवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात्तन्मूलेन भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपारं प्रतिज्ञातमव्याधितमिति साधितम् । किञ्च समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा विवक्ष्यते ? यदि प्रथमस्तत्राऽह—तदेतदिति ।

१ शां० भा०—न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ [३११] इत्यादिः । एकपुरुषावृष्टेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोः भगवता पूर्वं अनुक्तं कथं अर्जुनः अश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवति अध्यारोपयेत् सूर्येव ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ [३११] इति । किञ्च—यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात्, अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति,

‘यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ [५।१] इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् ? न हि पित्रप्रश्नमार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे ‘तयोरन्यतरत्पितृप्रश्नमनकारणं ब्रूहि’ इति प्रश्नः सम्भवति ।

२ आ. शां. व्या.— समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुपपत्तिं दोषान्तरमाह— न चेति । तावेवानुपपत्तिं प्रकटयति— एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणाश्रयत्वमेव तेनोक्तमनुनेन च धृतं, तत्कथं तदसम्भवमुक्तमनुतं च मित्यैव श्रोता भगवत्यारोपयेत् ? न च तदारोपाद्वेति किमिति मां कर्मण्येवातिक्ते बुद्धलक्षणे नियोजयसीति प्रश्नोपपत्त्येव कल्पते । तथा च प्रश्नलोचनया प्रवृत्तिवचनयोः शास्त्रार्थतया समुच्चयेऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किञ्च समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्यायस्त्वं भगवता पूर्वमुक्तमनुनेन चाधृतं

कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ? तत्त्वानुवादवचनं श्रोतुरश्रयितव्यमाह— बुद्धेऽश्रेति । इदं च समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवत्यन्यथा प्रश्नमादावश्रयस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह— किञ्चेति । ननु सर्वान्प्रत्युत्तेऽपि समुच्चये नार्जुनं प्रत्युक्तोऽसाविति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याहाङ्गयाऽऽह— यदीति । एतयोः कर्मतयागवोरिति यावत् । ननु कर्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्वाप्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेत्, न; इत्याह— न हीति । तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवता दक्षिते सत्यन्यतरमोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः ।

१ शां० भा०— अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, ‘मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसि?’ इति । न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं गृष्टादन्यदेव ‘द्वे निष्ठे मया पुरा शोक्ते’ [३।३] इति वक्तुं युक्तम् । नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किञ्च शत्रियस्य बुद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतः ‘तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि?’ [३।१] इत्युपात्मभोजनप्रश्नः । तस्माद्रीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्वर्धयितुं शक्यः ।

२ आ. शां. व्या.— समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तद्वह्नानादुक्तं नस्य प्रश्नोपपत्तिरिति वद्वेते— अयेति । अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रलाचष्टे— तथापीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरासुखानसम्भवादित्यर्थः । प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति— मयेति । व्यावर्त्यंशमादक्षयति— न न्विति । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति— पृष्टादिति । श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति पक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति— नापीति । श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभाग-

वचनमादिशब्दग्रहीतं बुद्धेर्यायस्त्वं, प्रश्नमादौ प्रश्नः, भगवत्प्रतिवचनं, सर्वमिदं श्रौतेनैव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः । द्वितीयपक्षात्सम्भवे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवात्तदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति— तस्मादिति । विशुद्धब्रह्मात्मज्ञानं स्वकलसिद्धौ न सहकारि सापेक्षम्, अज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्भावा-दितत्त्वज्ञानवत् । अथवा बन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते-ज्ञानात्मकत्वात् रज्जुसर्पादिवदिति भावः ।

१ शां० भा०— यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयं ‘एकमेवेदं सर्वं ब्रह्म अकर्तुं च’ इति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म, येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु ‘कुर्वाद्दिदं तत्वाऽस्तकबिकीर्तुर्लोकसद्गृहम्’ [३।२५] इति वक्ष्यमाणत्वतः कर्म गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति ? तत्राऽऽह— यस्य स्थितिः । बोधेनानुज्ञासुरेण विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्मणो धर्मत्वात् व्यापारमात्रस्य तत्प्राप्त्याभावात् तत्तत्विशेष कर्णश्रमाभिमानाद्यन्यस्याधिकारप्रतिपत्त्याभावात्, यागादिप्रवृत्तीनामविवालेषतो जायमानानां कर्माभा-

सत्वात् ‘कुर्वाद्दिदम्’ [३।२५] इत्यादि वाक्यं न समुच्चयप्रापकमिति भावः । वागव्यवर्था । द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य साधनान्तरसङ्ग्रहार्थः । तांतीर्यं ज्ञानं व्यावर्तयति— परमार्थेति । तदेवाभिनयति— एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति सत्प्रवृत्तमाभासत्वं प्रदर्शयति । कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वात् मोक्षं फलयतीति शेषः ।

१ शां० भा०— यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुचीयते पुरुषार्थ-
सिद्धये, तद्वत्तत्फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्वविचु 'नाहं करोमि' इति मन्यते,
न च तत्फलमभिसन्ध्यते । यथा च स्वर्गादिकाभ्यार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहिताग्नेः
काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य साभिकृत विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्य-
मग्निहोत्रादि भवति । तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्मि न लिप्यते' [५।७] 'न करोति न
लिप्यते' [१३।११] इति तत्र तत्र । यच्च 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्' [४।१५] 'कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः' [३।२०] इति, तच्च प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम् ? यदि तावत् पूर्व
जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणि स्युः, ते लोकसङ्ग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।२८]
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसंख्यासं प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः, न कर्म-
संख्यासं कृतवन्त इत्यर्थः [इत्येवोपशेः] ।

२ आ. रा. व्या.— किञ्च ज्ञानिनो यागादिप्रवृत्तिर्न फले स-
मुचीयते, फलाभिसन्ध्यविकलप्रवृत्तिनादहङ्कारविशुद्धवृत्तित्वाद्वा
भगवत्प्रवृत्तिवदित्याह— यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमात्राङ्गस्य
परिहरति—तत्त्वविरिति । कृतस्यं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो
विद्वान्प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद्भूतस्य
द्रव्यमेषायोगात् । किन्तु कार्यकरणसङ्घातगतत्वेनैव प्रवृत्त्यादि
प्रतिपश्यते । तत्तत्तत्त्वविदो व्याख्यातमिश्रानादाहङ्कारस्य
तृष्णादिफलभिसन्ध्यत्वाऽऽभासत्वाभासिद्धिं हेतुद्वयमित्यर्थः ।
ननु ज्ञानोदयत्प्रागवस्थायाभिव्यक्तकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृ-
त्त्यादिदर्शनात् तत्त्वदर्शिनश्चिद्व्यवस्थादेराभासत्त्वमिति तत्राऽऽह—
यथा चेति । स्वर्गादिव काम्यमात्रत्वात्कामस्तदर्थिनः
स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरेषितस्वर्गादिसाधनत्वात्तदनुष्ठानार्थम-
भिमात्राय न्यवर्धयितव्यं तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यापि-
कृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो न
तत्काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात्का-

मोपवन्धावुपबन्धकृतत्वात् तथा विदुषोऽपि विषयविकारभा-
वाद्वा (या) यादिवृत्तीनां कर्माभासत्वेत्यर्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां
कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुगतिगुण्यस्यति—तथा चेति ।
विद्वद्व्यापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्व्यापारस्य कर्मा-
भासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राऽऽह—यथेति ।
ज्ञातकर्मणोः समुचित्यैव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्ने कृतो विभज्यार्थ-
ज्ञानमिति पृच्छति—तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि
तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्माणि स्युः ? आहोर्विद्वद्वत्त्वविदः ? इति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—यदीति । तत्त्वविद्वे कथं प्रवृत्तकर्मत्वं
कर्मणामकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—ते लोकेति ।
तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्रोदात्तत्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्ति-
द्वारा तत्त्वविदो प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तित्याह—
ज्ञानेनेति । उक्तमेवार्थं सङ्ख्येयं दर्शयति—कमेति । कर्म-
णेत्यादौ बाधितानुवृत्त्या प्रवृत्त्याभासो गृह्यते ।

१ शां० भा०— अथ न ते तत्त्वविदः—ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व-
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिरक्षणं वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति
भगवान् 'सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति' [५।११] इति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः' [१८।४६] इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठं वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्नो यथा
ब्रह्म' [१८।५०] इत्यादिना । तस्मात् गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिः, न कर्म-
समुच्चितात्—इति निश्चितोक्त्यर्थः । यथा च अयमर्थः, तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

२ आ. रा. व्या.— द्वितीयमुपवदति—अथेति । तत्र
वाक्यार्थं कथयति—ईश्वरेति । विभज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्यो-
क्त्युपसंहारि—इति व्याख्येयमिति । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वमित्युक्त्यर्थं वाक्यशेषं प्रमाणयति—एतमेवेति ।
'योगिनः कर्म कुर्वन्ति' [४।११] इत्यादिवाक्यमर्थतोऽनु-
वदति—सत्त्वचेति । स्वकर्मणेत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं
कर्मणां वक्ष्यतोऽप्यशङ्क्याऽऽह—स्वकर्मणेति । स्वकर्मानुष्ठान-

नादीश्वरसाक्षाद्वारा ज्ञाननिष्ठोपयोग्यता लभ्यते, ततो ज्ञाननिष्ठया
मुक्तिः, तेन न साक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुत्वेत्यर्थे सुकुटीभविष्य-
तीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मास्तम्भे फलितमुपसंहारति—
तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं
तथापि तन्मन्त्रे ध्रुवमाणं कर्म तद्वह्नौकर्तव्यं प्रकरणप्राप्ता-
द्यादिति समुच्चयसिद्धिरुक्त्याऽऽह—यथा चेति । अर्थशब्देना-
ऽऽप्तज्ञानमेव केवलं केवल्यहेतुरिति गृह्यते ।

१ शां० भा०—तत्रैवं धर्मसमूहचेतसो मिथ्याज्ञानवतः महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्य
अन्यत्र आत्मज्ञानादुद्धरणं अपश्यन् भगवान् वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनं उद्दिधारयिषुः आत्म-
ज्ञानाय अवतारयन् आह—'अशोक्यान्' इत्यादि ।

७ ह. पै. भा.— अशोच्या न शोच्या भीष्मद्रोणादयः, धार्मिकत्वात् ; वस्तुतश्च परमात्मस्वरूप-
त्वात् । अन्वशोचोऽनुशोचितवांस्वम् । प्रज्ञा परमात्मज्ञानं तन्निमित्तांश्च वादान्वचनानीह भाषसे ।
गता असंवः प्राणा येषां ते गतासवः तान्, अगताह्वनगतप्राणांश्च पण्डिताः परमार्थविदो
नानुशोचन्ति । अतो मूढस्त्वं, प्रज्ञा परमा कुतस्ते ? ॥ ११ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

मेधायायत्नसिद्धयै भवतु अगती दग्धजीवच्छरीर-
मेच्छालापारिहृच्छान्तिमिषदुपनिषत्जीवजीवातुरक्तिः ।
अद्वैतब्रह्मराष्ट्रान्तिकसकलदुःखराहित्योपपन्नसामा-
साष्टात्रयपीठीमनवजनमनश्चाङ्करी शाङ्करी नः ॥१॥

तदेवं मोहमागमनिमग्नसाधुर्नस्य आत्मतत्त्वज्ञानादन्य-
त्रोदात्तगोपायमप्यस्य 'महत्तानि' इति पूर्वलोकोक्तमनुता-
पह्लासं विशदयन्नेव तदुक्तानुवादपूर्वकमात्मतत्त्वज्ञानमवतार-
यन् श्रीभगवानुवाच । अत्र हृषीकेश उवाचेत्युक्त्वाऽपि
पुनर्भगवानुवाचेति वदता सञ्जयेन देशकालाद्यनपेक्षत्वार्थं
भगवन्माहात्म्यं दर्शितम् । 'अथ व्यवस्थितान्द्रष्टा धार्तराष्ट्रान्
कपिष्वचः । प्रष्टचे शस्त्रसम्पाते धनुस्त्रय्य पाण्डवः' [१.२०]
इत्येवंविधावस्थार्यां कथं श्रीकृष्णेन ज्ञानमुपदेष्टुं प्रष्टुं ?
कथं वाऽर्जुनस्य तथाविधोपदेशाज्ज्ञानलाभः ? देशकालौ
विना सर्वत्र कार्यानुवादयिति न शङ्कनीयम्, अचि-
न्तशब्दमुदाहरणमहिमशक्तिभिर्भावयति देशकालयोरिद्विक्र-
त्वारिति । एवं च अत्र महात्मसाची भगवच्छब्दः, 'मया
श्रीकाममाहात्म्यम्—' [अमरः ३.१.१६] इत्यादिकोश-
सूत्रेरिति ज्ञेयम् ।

अत्राप्युपदेन प्रथमाध्यायगतार्जुनोक्तानुवादः । द्वितीया-
पादेन तु 'कथं भीष्ममहम्' [२.३] इत्यादिविद्वितीया-
ध्यायगततदुक्तानुवादः । उत्तरार्धेन च 'तत्र को मोहः
कः शोक एकवचमदुपयतः' [ईश. उ. ७] 'तरति शोकमात्म-
वि' [छं. उ. ७.१.१३] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वशोकमोह-
निवर्तकभावस्य कृत्स्नातीताप्रतिपाद्यस्य द्वितीयाध्यायगतज्ञानस्य
निर्देश इत्यतो बीजे दृक्स्वरूपस्यैव कृत्स्नगोतायस्य अत्रान्त-
र्भावदीर्घज्योकोऽयमिति गीतात्यासहस्यम् ।

अथाश्वरथः— अशोच्यान् आगतान्निषेवानवस्थव्य-
तया शोचिषुमनहानेव त्वं अन्वशोचः 'दष्टुमं स्वजनम्'
[१.२८] इत्यादिनाऽनुशोचितवानसि । 'विधीदन्तम्'
इति पूर्वलोकोक्त्या शोकस्याप्यपि पूर्वमात्मत्वादशोच इत्याप्यो
लङ्प्रयोगः । अनुशोचसीत्यर्थः । विवेकी हि शोचयाननुशो-
चित, एवं त्वशोच्यानुशोची मूढ इति दूषणार्थोऽयमनुवादः ।
तत्र च 'कृतस्तथा कश्मलम्' [२.१] इत्यादिना अति-
बोधितः 'हा मयाऽनुचितमाचरितं' इति स्वयं बुद्ध्याऽजग-
न्त्ये तद्दिहाय प्रज्ञावतां बुद्धिमतं वादान्वचनानि 'कथं
भीष्ममहम्' [२.३] इत्यादीनि भाषसे केवलम्, न तु
वस्तुतः प्राज्ञोऽसीत्यमरि दूषणगर्भोऽनुवादः । वार्द्धश्रेति
चकारेण प्रज्ञावादात्कुर्वन् । प्राज्ञमयाऽप्युदाऽपि नावतिष्ठसे,
गी. ११

यतः 'दृच्छामि त्वां धर्मसमूहचेताः' 'शिष्यस्तेऽहं शाधि
मां त्वां प्रपन्नम्' [२.७] इति भाषसे । न च शिष्यमर्था-
दयाऽपि तिष्ठति, यतः 'न योस्त्यामि' इति पुनः स्वात-
न्येण भाषसे ; तथा च मौल्यं प्राप्त्यै पुनः शिष्यत्वं स्वात-
न्यं चेत्येतत्परस्परविहर्षं त्वपि दृश्यत इत्यपह्लासकाराण्येतिः

इत्थमन्यत्र प्रथममशोच्यानुशोचनं निरकरोति— गतासु-
चिति । अत्र 'अशोच्यान्' इत्यादिभिः 'स्वधर्ममपि
चावेक्ष्य' [२.१३] इत्यन्तैर्विशिष्टा श्लोकेः अशोच्यानु-
शोचननिरासः । ततः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यष्टभिः
प्रज्ञावादानां निरास इति ज्ञेयम् । यद्यपि 'अशोच्यान्मन्-
शोचः' इति दूषणार्थानुवादोऽनैव अर्जुनशोकस्य निरासो
भवतीति किमर्थमत्र तत्त्वज्ञानमवतारणीयम् ? तथापि
भीष्मद्रोणयोर्मोहादुत्पाद्यत्वं वदन् अर्जुनस्तथोशोच्यत्वं न मन्यते,
धार्तराष्ट्रेष्वतातापितृवनाशोच्यात्वं मन्यमानोऽपि भीष्मद्रोण-
पुरस्कारेण प्रष्टुं संस्तान् योऽमुनिच्छतीत्यतस्तेष्वशोच्यत्वं हिः
सत्यपि शोकापनोदकत्वाभावात्फलतः शोध्यत्वमुद्धरेवं विनि-
ष्यते । तथा च भीष्मादयो मरिष्यन्तीति शोकपञ्चबाहुन-
हेतुभूतायाश्चतुर्विधयकमतात्तुद्विलक्षणलताया मूलकन्दस्या-
ज्ञानस्योन्मूलनं विना समूलशोकनाशो न भवतीति तदज्ञान-
मूलकूलकूपमात्मज्ञानमवतारितमिति दृश्यम् । गतासु-
निति । पण्डिता ज्ञानिनः लोकं गतासुन् गतप्राणान् अग-
तासुन् अगतप्राणान् गमिष्यन्त्याणान् आसनमरणानिति
रावत्, तातुभार्यां नाशोचन्ति । तथा च त्वमपि पण्डितो
भूत्वा भीष्मादयो मरिष्यन्तीति वा मरणानन्तरमपि 'अहो
वतैते मृताः' इति वा नाशोचिषुमहर्हीत्यर्थः ।

मधुसूदनसरस्वत्यस्तु— 'अगतासुशब्देन गतासूनां
बान्धवा ये जीवन्ति ते कथ्यन्ते' इति च बन्धुविच्छेदे कथं
जीविष्यन्तीत्येवंरूपः शोक एवात्र अगतासुशोकः' इति
व्याचख्युः । तथिन्यम् ।

'दष्टुमं स्वजनम्' [१.२८] इत्यादिना भीष्मादीन्स्व-
जनाजीवतः प्रत्युत्थेन 'ममिषि मत्तमे मरिष्यन्ति' इति शोचित-
त्वेन तस्यैव शोकस्य कष्टत्रयणोक्तस्य प्राधान्येन निरसनी-
यस्यात्र अगतासुशोकत्वेन द्वाष्टतया तद्दिहाय युयुत्सुस्व-
जनसम्बन्धिबन्धुविषयशोकस्य प्रस्तुतस्य ग्रहणानौचित्यात् ;
अन्यथा अर्जुनशोकस्य गतास्वतासुशोकस्यानन्तर्भूततया
तस्यात्र निरासालोभेन तादवस्थयापातात् । यदि च गतासु-
नानुशोचन्तीति सूत्रसिष्यशोकनिषेधेनैव मरिष्यच्छोकनिषे-
धोऽपि सिध्यति, हेत्वविशेषात् ; अतस्तत्रिषेधः दूषणार्थोपे-

४ वे.ता.चं.—‘अशोच्यानन्वशोचः’ इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति तदनन्तरमपि शोचतीति आन्तिः स्यात्; तस्मिन्त्यर्थमुक्तं **अशोच्याग्रति** इति । ‘अन्वशोचः’ इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकस्याव्ययत्वात्, ‘भाषसे’ इति वतमानार्थव्यपदेशकत्वाच्च, इत्यत्राह— **अनुशोचसि** इति । अद्यतन एव चिरानुष्ठितविवक्षया सोपसंगेऽनुशोचः, यद्वा वतमानार्थ एव ‘सुसिद्धुष्यहः’ इत्यादिना लृकारव्यत्ययः, ‘प्रज्ञावादाश्च भाषसे’ इत्यत्र ‘वर्तमानमासीत्येव वर्तमानवद्वा’ [अष्टा. ३।३।११९] इत्यनुशासनद्वारेण लृट् । तेन ‘तूष्णीं बभूव ह’ [२।९] इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्टज्ञानवाचिना प्रज्ञाशब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते । प्रज्ञया कृता व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्तशब्दः । देहात्मदेहज्ञाने सति हि पितृणां तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तद्विषयनिमित्तप्रत्ययवाच्ये विश्वासपूर्वको व्यवहार इत्येतत्सूचनाय ‘वतन्ति’ इत्याद्युपात्तम् । फलितमाह— **देहात्मैति** । ‘गतामून’ इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं निर्दिशन्, पण्डितशब्दं प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन्वच्यमाह— **गतासु** निति । यद्यपि गतासुगतासुनिति शब्दो निष्प्राप्यसप्रागवाचको, तथापि तस्यार्थस्य प्रकृतावज्ञातेः—‘अविश्रान्तमनात्मन्यभ्यासमवेदेषिकम् । तसः शान्तासमाध्यानं कथमेको गमिष्यति’ ‘बद्धैरपि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः । शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा—’ इत्यादिषु पण्डितानामेव

सप्रागनिष्प्रागविषयशोकदर्शनात् ‘अशोच्यानन्वशोचः’ इत्यस्य वक्ष्यमाणे विस्तरे च ‘अव्यक्तोऽयम्’ [२।२५] इत्यादिना ‘अथ नैनम्’ [२।२६] इत्यादिना च, नित्यस्यात्मनः अनित्यस्य शरीरस्य च अशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तद्विषयत्वेन युक्तत्वमिष्टायः । देहात्माश्च शोचनीयाः, नश्वरत्वात् आत्मानोऽपि तथा, अनश्वरत्वात्; इत्युहापोहस्यमुक्तिरूपा षष्ठा रेधां तेऽत्र पण्डिताः । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकेनोन्नीतास्तद्दशानविषयाणाह— **अतो देहेत्यादिना** । शोकस्तु सिद्धः, प्रज्ञा तु वादमात्रस्येति भावः ।

को देहस्वभावः? कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च? कथं च अनयोरशोकव्यत्ययः? कथं वा घोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायशून्यं? इत्यासङ्ग्यं तदज्ञानविषययुक्तं त्रयं बुद्धिस्थकमेव विवृणोति— **इदं चेसादिना** । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्म-याथात्म्यप्राप्तिकर्मिलयः । **उपायभूतमित्यत्र** चिप्रसलाय-प्रयोगादयमेवास्व स्वभावः, फलान्तराभिसम्भित्वा तु स प्रतिबद्धत इति भावः । **आत्मा** हीति, हिशब्देन ‘न जायते’ [कोष. २।१८] इत्यादिद्विप्रतिषिद्धं शोचयति । आत्मनो देहसंयोगविशेषगुल्लक्षणममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूपे जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह— **तस्येति** । **देहस्त्विति** लुशब्द आत्मपक्षया वैकल्प्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं शोचयति । देहान्तोपचयात्मकत्वादचेतनत्वाच्च धरादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥१॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

तत्र सेनयोर्ध्वे बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ।

प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि । कथमशोच्याः ? गतामून ॥ ११ ॥

६ जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका ।

इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते ‘धर्मक्षेत्रे’ [१।१] इत्या-रभ्य ‘अशोच्यानन्वशोचस्व’ इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यातिरोहितायैतत्प्राप्त्यर्थमाह— **तोत्पतेति** । तत्र गीतिकायां कैश्चन श्लोकेरिदमुच्यत इति शेषः । नन्वत्र न धर्मो नापि तत्वं प्रतिपाद्यते, तत्कृतोऽस्य गीतायामनुपवेशः? मैवम्; भगवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्या-न्त्र प्रवेशोपपत्तेः । बान्धवादिविषयो मोहो ‘ममैते, अहमेतेषां, एते च ममिमांसे नह्यधन्ति, कथमेतेर्विनाशं भवेयम्’ इति पापं च मे भविष्यति, जयश्च सन्दिग्धः’ इत्यादिरूपे मिथ्या-प्रत्ययो बान्धवादिमोहः, तेषु भ्रमो वा । सजालमिव तेन संवृतं तत एव विषीदन्तम् । विषादो नाम मोहनिमित्ताच्छोकाद्यन्मनोर्बल्यम्, सचित्तमस्ति सर्वव्यापारोपरमो भवति । नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहसमुत्पत्तिः? न ह्येतो बान्धवा-दय इति शङ्काधीत्यतः, येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षी-दित्यत आह— **सेनयोरीति** । यद्वापकारस्मरणानुवर्तमा-नोऽपि कोपो यदुमनसां बान्धवादिवन्तकाले निर्वर्तते, लेह-शोचयते, ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति भावः । अर्जुनस्य ज्ञानित्वाभ्योन्मूलसंवृतत्वमीषद्वेति मन्तव्यम् । ‘प्रज्ञावादान्’ इत्येतत् ‘प्रज्ञावान् बुद्धिमान् वादान् वचनानि’ इति कश्चिद्व्या-

ख्यातवान् (श्री. वा.) तदसत् । न हि ‘क्षेमं स्वजनं’ [१।२८] इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद्विद्विमतो दृश्यते । न हि बुद्धिमनो नारायणद्विदुतद्विद्वन्निग्रहधर्मं वदन्ति । न च धर्माधर्मविषयस्त्वान्यत्र बुद्धिमद्वातो भवति । बोद्धव्यमपि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनान्यथा व्याकृते— **प्रज्ञावादानिति** । स्वस्या एव मनीषाया उचित्यति, न तु शास्त्राचार्योपदेश-प्राप्तानि । कथमेतन्नयते? उच्यते— **प्रज्ञायाः वादाः प्रज्ञा-वादाः** । कार्यकारणभावे षष्ठी । न हि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न अवतीति । सामर्थ्यात्वेनेति लभ्यते । सावधारणं चैतत् ‘अन्मज्ञ’ इति युष्ठा । अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति । कथमशोच्या इत्यत आहोति शेषः । गतामूलितः परमिति-शब्दः । आसन्नविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः । ननु प्रागज्यो-ज्यत्वात्तुदेवान्बन्धोच इत्येवोक्तम्, न त्वशोकव्यत्ययः, तत्कथ-मेवमाक्षेपः? मैवम्; न हि यथाश्रुतवाऽत्र बान्धववृत्तिः । ‘अतिह-स्यात्वादाः सिद्धस्य बोधनं’ इत्यापतेः । किन्तु यान्त्वशो-चस्त्वं तेऽशोच्यास्तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । यथा भाषसे ते प्रज्ञावादाः, अतो न भाषणीया इति । तथा नाशोच्याः कुतोऽनन्तकथाः? इति प्रश्नो वा आक्षेपो वा युज्यत एव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अशोच्या न शोच्या भीष्मद्रोणादयः, धार्मिकत्वात्; वस्तुतश्च परमात्मस्वरूपत्वात् । अन्वशोचोऽनुशोचित्वास्त्वम् । प्रज्ञा परमात्मज्ञानं तन्निमित्ताच्च वादान्वचनादीह भाषसे । गता असंवः प्राणा येषां ते गतासवः तान्, अगताह्वनगतप्राणाय पण्डिताः परमार्थविदो नानुशोचन्ति । अतो मूढस्त्वम्, प्रज्ञा परमा कुतस्ते ? ॥ ११ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

मेधायापात्यसिद्धयै भवतु भगवती दयवीर्यच्छीर-
स्लेच्छालापाहिम्च्छानिमिषदुपनिषजवीर्यावतुशक्तिः ।
अद्वैतब्रह्मारादान्तिकसकलपुराणेतिहसोपकृष्टा-
माहा साम्राज्यपीठीमनवजनमनशङ्करी शाङ्करी नः ॥१॥

तदेवं मोहसागरनिमग्नस्यार्जुनस्य आत्मतत्त्वज्ञानादन्व-
घोहारणोपायमपश्यन् 'प्रहसन्निव' इति पूर्वश्लोकोक्तमर्जुना-
पहस्यं विशदयन्नेव तदुक्तानुवादपूर्वकमात्मतत्त्वज्ञानमवतार-
यन् श्रीभगवानुवाच । अत्र हर्षविक्रिय उवाचेत्युक्त्याऽपि
पुनर्भगवानुवाचेति वदता सञ्जयेन देशकालाद्यनपेक्षस्वरूपं
भगवन्माहात्म्यं दक्षितम् । 'अथ ध्वजस्थितान्दष्ट्रा धार्तराष्ट्र-
कपिध्वजः । प्रष्टते शस्त्रसम्पाते धनुर्लघ्यम् पाण्डवः' [१।२०]
इत्येवंविधावस्थायां कथं श्रीकृष्णेन ज्ञानमुपदेष्टुं प्रष्टतं ?
कथं वार्जुनस्य तथाविधोपदेशाज्ज्ञानलाभः ? देशकालौ
विना सर्वत्र कार्यानुदयादिति न शङ्कनीयम्, अचि-
न्त्याद्भुतमहामहिममालिनि भगवति देशकालोरतिक्रिष्क-
त्वादिति । एवं च अत्र महात्मवाची भगवच्छब्दः, 'भगं
श्रीकाममाहात्म्य—' [अमरः ३।३।१] इत्यादिकौश-
स्तुतेरिति ज्ञेयम् ।

अत्रापरादेन प्रथमाध्यायगतार्जुनोक्तानुवादः । द्वितीय-
परादेन तु 'कथं भीष्ममहम्' [२।४] इत्यादिद्वितीया-
ध्यायगततदुक्तानुवादः । उत्तरार्धेन च 'तत्र को मोहः
कः शोक एतन्ममवपश्यतः' [इमा. उ. ७] 'तरति शोकमात्म-
बिभ' [छां. उ. ७।१।३] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वशोकमोह-
निवर्तकभावस्य कृत्स्नगीताप्रतिपाद्यस्यद्वितीयाध्यायतत्त्वज्ञानस्य
निर्देश इत्यतो बीजे दृक्स्वरूपस्य कृत्स्नगीताध्यायस्य अत्रान्त-
र्भावाद्बीजश्लोकोऽयमिति भीष्मान्तरसूत्रम् ।

अथाक्षरार्थः— अशोच्यान् आततायिलेनाववश्यव्य-
तया शोचितुमनहानेव त्वं अन्वशोचः 'दृष्टुम् स्वजनम्'
[१।२८] इत्यादिनाऽनुशोचित्वानन्ति । 'विषीदन्तम्'
इति पूर्वश्लोकोक्त्या शोकस्यायापि वर्तमानत्वादशोच इत्यापौ
लक्ष्ययोगः । अनुशोचसीत्यर्थः । विषेकी हि शोच्यमानुशो-
चति, एवं त्वशोच्यानुशोची मूढ इति दूषणमार्गोऽयमुक्तवादः ।
तत्र च 'कुतस्त्वा कश्चमलम्' [२।२] इत्यादिना प्रति-
बोधितः 'ह्यमशानुशोचितामचितं' इति स्वयं बुद्धयाऽवग-
न्तये तदिहाय प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान्वचनानि 'कथं
भीष्ममहम्' [२।४] इत्यादीनि भाषसे केवलम्, न तु
वस्तुतः प्रज्ञाऽऽलोच्यमपि दूषणमार्गोऽनुवादः । वार्ताश्रेति
चक्राणे प्रज्ञावादान्बुधैर्न । प्राज्ञमर्थाद्याऽपि नावतिष्ठते,
गी. ११

यतः 'पृच्छामि त्वां धर्मसमुद्भवेताः' 'शिर्यतेऽहं शपि
मौ त्वां प्रपयम्' [२।७] इति भाषसे । न च शिष्यमर्मा-
द्याऽपि तिष्ठसि, यतः 'न योत्स्यामि' इति पुनः स्वात-
न्त्र्येण भाषसे ; तथा च मोह्यं प्राज्ञत्वं पुनः शिष्यत्वं स्वात-
न्त्र्यं चेत्येतत्परस्परविरुद्धं त्वपि दृश्यते इत्यपह्वासकाराणोक्तिः

इत्थमन्य प्रथममशोच्यानुशोचनं निराकरोति— गतासू-
निति । अत्र 'अशोच्यान्' इत्यादिभिः 'स्वधर्ममपि
चावेक्ष्य' [२।३१] इत्येतद्विशेषा श्लोकैः अशोच्याह-
शोचननिरासः । ततः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यष्टभिः
प्रज्ञावादानां निरास इति ज्ञेयम् । यद्यपि 'अशोच्यानन्व-
शोचः' इति दूषणमार्गोऽनुवादोऽन्येन अर्जुनशोकस्य निरासो
भवतीति किमर्थमत्र तत्त्वज्ञानमवतारणीयम् ? तथापि
भीष्मद्रोणयोर्महाभवावत् वदन् अर्जुनस्तथोशोचत्यर्थं न मन्यते,
धार्तराष्ट्रेष्वाततायिलेनाशोच्यावत् मन्यमानोऽपि भीष्मद्रोण-
पुरस्कारेण प्रष्टर्ताताय योऽस्मिच्छतस्त्वतस्त्वोशोच्यत्वबुद्धिः
सत्यपि शोकापनोदकत्वाभावात्तत्कलतः शोच्यत्वबुद्धेर्न विशि-
ष्यते । तथा च भीष्मादयो मरिष्यन्तीति शोकाल्पत्वाद्भु-
हेतुभूतापरमतरद्विषयकममताद्बुद्धिलक्षणलताया मूलकन्दस्या-
ज्ञानस्योन्मूलनं विना समुल्लोकोन्वायो न भवतीति तदज्ञान-
मूलकूलङ्घनमात्मज्ञानमवतारितमिति दृष्टव्यम् । गतासू-
निति । पण्डिता ज्ञानिनः लोकं गतासून् गतप्राणान् अग-
तासून् अगतप्राणान् गमिष्यद्वाणान् आसन्नमरणानिति
भावतः, तानुभयांश्च नाशुरोचन्ति । तथा च त्वमपि पण्डितो
भूत्वा भीष्मादयो मरिष्यन्तीति वा मरणानन्तरमपि 'अहो
वर्तते सुताः' इति वा नाशुरोचितुमर्हसीत्यर्थः ।

अमुमुद्वनसरस्वरत्यसू— 'अगतासुशब्देन गतासूनां
बान्धवा ये जीवन्ति ते कथ्यन्ते; ते च बन्धुविच्छेदे कथं
जीविष्यन्तीत्येवंरूपः शोक एवात्र अगतासुरोक्तः' इति
व्याचक्षुः । तत्रित्यम् ।

'दृष्टुम् स्वजनम्' [१।२८] इत्यादिना भीष्मादीन्स्व-
जनाजीवतः प्रपञ्चयेन 'ममिमित्तमेतं मरिष्यन्ति' इति शोचित-
त्वेन तस्यैव शोकस्य कण्ठदरेणोक्तस्य प्राधान्येन निरासनी-
यस्यात्र अगतासुरोक्तत्वेन प्राज्ञतया तदिहाय युक्त्युत्प-
न्नसम्बन्धिन्यनुविषयशोकस्य प्रसूतस्य प्रज्ञानौचित्यत्वात्;
अप्यथा अर्जुनशोकस्य गतास्वगतसुरोक्तद्वयानन्तर्भूततया
तस्यात्र निरासालाभेन तादवस्थायापतात् । यदि च गतासू-
नाशुरोचन्तीति श्रुतिविषयशोकादिनिषेधैर्न मरिष्यन्तीत्यदिनिषे-
धोऽपि शिष्यति, हेत्वविशेषात्; अतस्तन्निषेधः दृढबुद्ध्यापे-

क्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसम्पन्निबन्धुविषयशोकनिषेधोऽपि तत एव कैश्चित्कन्यायेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूत्रावुक्तोच्यन्तीति न वक्तव्यमेव स्यात् । तथा च प्रस्तुतनिरासे सति अप्रस्तुतनिरासस्याधिक्यत्वात् आसन्नविनाशभीष्मादिशोकनमेवागतासूत्रोक्त इति व्याख्यानात् युक्तम् ।

एतेन 'अगतासूत्रं जीवत इव गतास्तपि नादृशोच्यन्ति' इति माध्वव्याख्यानामपि निरस्तम्; अगतासूत्रस्योक्तरीत्या आसन्नमरणजीवद्वैचित्वावश्यम्भावेन स्वस्थजीवद्वैचित्वायोगात्, इवकारादेश्वरणेन सञ्चयवाचकचकारस्य चोक्तरीत्या सुख्यार्थे सम्भवत्यातिक्रान्तिकालैकाग्र्योपगमानौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासम्भवात् ।

१ व० त० दी०—अथ नरस्य मोहशोकनिवृत्त्यर्थं साङ्ख्यबुद्धिमाह—

तत्र साङ्ख्यं बहुविधमत्रैकं सत्प्रमाणकम् । अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ १ ॥

अन्ये सूत्रे निविष्यन्ते योगोऽप्येकः सदाहृतः । यस्मिन्ध्यानां भगवतो निर्वाजेऽप्यास्तमोवधकः ॥ २ ॥

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा । एकेनापि हृदेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

अतः कुमतिनाशार्थं साङ्ख्ययोगौ प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागाविभागेन साङ्ख्ये त्यागः प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥

अहन्ताममतानां सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थो हरिमाश्रितः ॥ ५ ॥

अत्यागे यो योगीनां हि त्यागोऽपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ६ ॥

ईश्वरालम्बनो योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्यविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥

साङ्ख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ ८ ॥

अतः पूर्वं साङ्ख्यप्रिया धर्मनिष्ठा निरूप्यते ॥ ९ ॥

तथाहि हृषीकेशो भगवान् वासुदेवस्तदा स्वमार्गे न स्वीकुर्वन्नात्मनस्तत्त्वाविवेकादृष्ट्यैवं शोको भवतीति तन्निवारणार्थं साङ्ख्यबुद्धिं प्रदर्शयामाह—अशोच्यानिति । उभयथाऽपि न शोचितं योग्यास्तान्प्रति अन्वशोचस्त्वम् । 'पतन्ति पितरो ब्रह्माणां' [१४२] इत्यादिना देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे, देहात्मस्वभावज्ञानवशां शोके निमित्ताभावात् । गतासूत्र्यति प्राप्तारः, अगतासूत्र जीवतः तत्कलत्रादीन् । 'मृताणां परलोके का गतिर्वीचितामिह का भविता' इति न शोचन्ति । यद्वा—गतासूत्र जडान् अनात्मनो देहान् अगतासूत्र चेतनान् जीवात्मनश्च पण्डिता विवक्षितलक्षणान् न शोचन्ति । त्वं च कौटुकं पण्डितो यच्छोकसंशयि भावः । आत्मनो वक्ष्यमाणचिद्वस्तुपुरुषस्यादेकविधत्वं देहस्य चानात्मप्रकृतिकार्यैवादनित्यत्वं प्रसिद्धमिति हृदयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—पूर्वं शास्त्रार्थज्ञानेन स्थिरां बुद्धिं कृत्वा भक्त्युपदेशः कर्तव्य इति पूर्वं सर्वशास्त्रोक्तज्ञानकृत्वा अकिञ्चपदिशान्तात्मानात्मानार्थमात्मानामज्ञानमाह भगवान्—अशोच्यानिति । त्वं अशोच्यान् शोकानहन्तान् अन्वशोचः अनुशोचितवानसि, यतस्तेऽसुरावेषिणो भूभारहरणार्थं मे मागणीया एव, न तु ते मत्तानः । किञ्च तेषां शोकं कृत्वा प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां पण्डितानां वादान् भाषते वदसि । तेषां वादानेव वदसि, न तु त्वं प्रज्ञावान् । यतस्ते प्रज्ञावन्तः

पण्डिता मदिरूपैव सर्वे भवतीति ज्ञानवन्तः, अतः गतासूत्र गतगान् 'परलोके तेषां का गतिर्विविष्यति,' अगतासूत्र जीवतः 'जीवतां तेषां कथं योगेशो भविष्यति' इति नासूत्रोच्यन्ति । अत एव इतिव्याह—'एष एव तं साधु कर्म कारयति यन्नित्नीषति एष एव तमसाधु कर्म कारयति यमधोनिनीषति' (... येवैन ... तं यमसाधुनेषति ... तं यमेभ्यो लोकेभ्यो युज्यत) [कौ. उ. ३.१९] इति । अतो मङ्गलार्थं कथं शोकः कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशोः स्वधर्मयुद्धे चाधर्मशीरीति मोहद्वयम, तत्राद्यं ब्रह्मविद्यासूत्रमूर्तेर्विशया श्लोकैरपनिर्गन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । 'जीवापेतं वा व किलेदं क्षियते, न जीवो क्षियते' [छां. ६।१।१३] इति सुवेदेहागुपयित्वाशोऽप्याकाशवज्राशरहितत्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाशं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि, एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं ज्ञानतां वादान् शब्दान् 'नरके नियतं वासः' [१४४]

‘पतन्ति पितरो ह्येषां’ [१।४२] इत्यादीन् भाषसे, परं न तु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतुः— गतासुचिति । गतासु न गतप्राणान् देहाश्चातुशोचन्ति, प्रत्युत निर्हन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टः, न तु देहः । तथा च श्रुतिः— ‘प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः’ [छां. ड. ७।१५।१] इत्यादिः । अत एव सप्राणान्तेन वग-
णयन्तं नरं पित्रादिहन्ता त्वमसि धिक्स्त्वामिति वदन्ति । उक्तान्तप्राणान् वदन्तमपि नैवं वदन्तीति लोका-
वेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः, चेतनस्त्वात्; व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः, दृश्यत्वात्; घटवत् ।
यदि देहश्चेतनः स्यात् भूतेऽपि तत्र चैतन्यस्युपलभ्येत, तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः ।
यत्तु प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं, तत अहर्षिं चको दुर्लभत्वात्,
विशेषाध्याहारसःपेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कुतस्ते अयोध्याः ? यतो नित्याः । कथम् ? न त्विति । न त्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु विद्यदिव नित्य एव अहमासं इत्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किन्तु आसीरेव । तथा न इमे जनाधिपा नासन्, किन्तु आसन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयम्; अतोऽस्माद्देहविनाशात् परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहमेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, नात्ममेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यत्वमशोक्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रशपूर्वकं प्रतिजानीते— कुत इत्यादिना । नित्यत्व-
मसिद्धं प्रमाणमावाधिति चोदयति— कथमिति । आत्मा न
आयते प्रागभावशून्यत्वाचरित्राण्यपवदिति परिहरति— न त्वेवेति ।
किञ्चाऽस्मा नित्याः, भावस्त्वे सत्यजातत्वात्, व्यतिरेकेण घटव-
दित्यनुमानान्तरमाह— न चैवेति । यत्तु कैश्चित् आत्मयाथात्म्यं
जिज्ञासितं भगवानुपरिहति न त्विरयादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्या-
दिष्टं, तदसत्; विशेषवचने हेत्वभावात्सर्वत्रैवाऽऽत्मयायात्म्य-
प्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्वाक्ययो-
जना’ इति मितयमपि व्याख्यानं ह्यसम्पादयति— न त्वित्यादि-
दिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशोरूपप्रतिविनाशप्रसिद्धि-
रुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिरिच्छत्यया कालात्ययापादिष्टमिति ने-
त्याह— अतीतेष्विति । ‘वराचरव्याप्रायस्तु स्यात्’

[ब्र. सू. २।३।१६] इति न्यायेनाऽऽत्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धि-
रौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादि-
राहित्यमिति भावः । यद्यपि त्वेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि
कथं मम ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । तथापि शीघ्रादीनां
कथं जन्माभावस्तत्राऽऽह— तथा नेमे इति । द्वितीयमनु-
मानं प्रपञ्चयन्नुपराधं व्यावर्धे— तथेत्यादिना । ननु देहो-
त्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेऽपि महासर्गमहाप्रलय-
योस्तस्याग्निविस्फुल्लिह्यन्तप्लुत्या जन्मविनाशविष्टव्यावित्या-
शङ्क्य ‘नाऽऽत्मनाऽश्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।१७] इति न्यायेन
परिहरति— त्रिष्वपीति । ‘यावद्विकारं तु विभागो लोकरूप’
[ब्र. सू. २।३।१७] इति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनामनु-
मीयते, भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याऽऽह—
देहेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु— अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वसिन्
अनादौ काले न नासम्, अपित्वासम् । त्वन्मुख्यात्थैते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्, अपि-
त्वासन् । अहं च पुन्यं च सर्वे वयं अतः परं अस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः,
अपितु भविष्याम एव । यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः
क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परस्परं च भेदः
पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते ।

४ वे. ता. चं.— एवमुपायोपेयनिवर्त्यत्वभावानभिज्ञं प्रति
त्रितयोपदेशाय कुमुतोत्पादिता; अथ पारलौकिकफलोपाया-
नुशानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयी-

पेयभावात्तानं तत्प्राप्तिच्छामुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवो-
पदिशतीत्यभिप्रायेणाह— प्रथममिति । शुषित्वत्यनेन प्रकृत-
श्लोकस्य प्रतिपादिकावयवदुपारम्भमात्रार्थतत्त्वानुदासाय अवधा-

नापादार्थत्वं व्यञ्जितम् । जीवेश्वरूपेणात्मसु निहत्वे शीघ्र-
सम्प्रतिपत्तियोग्यं प्रथममाहेत्यभिप्रायेण—**अहमिति** । ईश्वर-
स्याहङ्कृत्त्वः सर्वमनित्यत्वेनैव इति दृष्ट्यपेक्षया प्रतिमाह—**सर्व-
ेश्वर इति** । तावदिति सम्प्रतिपत्तिरुक्तम् । 'अतः परम्' इत्यत्र
अवशब्दार्थः, तस्य पूर्ववक्येऽपि यथाहमनुपपन्नं, जातुशब्दा-
भेदेन च बाह—**अत इत्यादिना** । अभिमतपक्षनिषेधाय
व्यतिरिक्तत्वेऽपि वाक्ये तुशब्दश्रोतितमन्वयमाह—**अपि-
त्वाऽस्मिति** । 'न त्वं मेमे' इति भेदनिर्देशोऽपि क्षेत्रज्ञत्वा-
कारेण समुदासीकृतं, ईश्वरापेक्षया युष्मदिदंशब्दार्थतया फलि-
तीशितव्यत्वाकारं च साधारणं दर्शयन्, सन्निहितनिदर्शनपराया
एकदेशोक्तस्तत्पर्यतो अस्मादिदंशब्दक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह—
त्वमुखा इति । तुशब्दानुपपन्नं किमपदे विभक्तिविपरिणामं च
दर्शयति—**अपित्वाऽस्मिति** । 'न त्वं मेमे जनाभिषाः'
इत्यत्र 'न त्वेव' इत्येतदनुषङ्ग्यं, न त्वं नारीः, मेमे जनाभिषा
नामनु इत्यन्वयः । 'सर्वं वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमु-
दाये सम्प्रतिपत्त्यर्थं विवर्तयति—**अहं चेति** । 'त्यदादीनां
मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' [नारिक. अष्टा. १।२।७२]
इति युष्मदस्मदोरैकशेषः । एतस्मात् 'भभन्तः' इत्यत्रापि
मन्तव्यम् । कालानन्त्यात् परंतादीनामिति स्थिराणामपि
कदाचित् नाशः स्यादित्युपदेशं निवारयति—**अपितु
मविष्याम एवेति** ।

अप्रस्तुतवर्तिदेशस्य दृष्टान्ताभेदां तत्र अहमिति निर्दे-
शातिप्रैस्तवैश्वर्य-सर्वात्म्य-रूपनित्यत्वोपपत्तिं, दार्ष्टान्तिकं च
नित्यत्वसम्माननामाह—**यथेति** । **सर्वेश्वरः** कालत्रय-
वर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषां
नियन्ता केनक्तिरकाचिश्चिरकथेति इति भावः । **परमात्मा**—
'देशकालवस्वरूपानवच्छिन्नव्याप्तिः' इति परमात्मपदविरक्तिः ।
तथा च व्याप्तत्वात् व्याप्येति न नाशः, सर्वात्मत्वेन सखे-
कालवर्तित्वं च सिद्धमिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षयोग्यो देहा-
तिरिक्ते जीवेऽपि संशेते, स कथं ततो व्यतिरिक्तेऽन्यन्तागोचरे

३ रा. भा.—अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये 'अहं त्वं इमे सर्वे
वयं' इति व्यपदेशात् । औपाधिकीकृतमेदवादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेद-
निर्देशो न सङ्गच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह—**"नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्"** [कठो. २।५।१३ श्वे. उ. ६।१३] इति ।
नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः, स कामान् विदधातीत्यर्थः ।

४ वे. ता. च.—अज्ञानमोहितमिति—न हि स्वयं वम्भ-
न्यमानस्यामेनापि आन्तिरोत्पादनीयेति भावः । बुद्धावव-
तरेणापरादिभ्य इदं यं उपदेशः किं न स्यादित्यश्रोक्तं
तच्चिबुक्त्य इति । मोहनिवृत्त्यर्थं गीतोपनिषदिति भवद्विरपि
सौक्ष्म्यं व्याख्यानादि च कृतमिति भावः । 'देहभेदाभिप्रायेण
बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेण' इति शङ्करोक्तं इत्यति—**पार-
मार्थिकेति** । न एतौ 'न त्वेवाहम्' इत्यादिप्रत्यो-
प्तिनिवृत्त्यर्थो मन्वद्वयः, येन भेदनिर्देशस्यान्यपरता न्ये-
महि; किन्त्वौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः । **अहम् इति**

परमात्मनि निःसंशयः स्यात् इत्युच्यते—न ह्यसावजुनः,
'पुरुषं शाश्वतं दिव्यम्' [१०।१२] इत्यादेः स्वयं वक्तु-
नारदाभितदेवक्यासादिपरमार्थितवचनविदितपरब्रह्मभूतपरम्भ-
पुरुषस्वभावाः, प्रत्यक्षीकृतपुरुन्दलोकसकलज्ञानमन्त्रप्रत्या-
वादिः, निरतिशयपुरुषदेवतामतिः, अस्त्रलितसकलवर्णाश्रमा-
वाहः, धर्मलोपमयचिह्नः, देहातिरिक्तमात्मनामीश्वरं चात्यन्ता-
नित्यतया वा नास्तीति प्राम्यति संशेते वा । तत्प्रकारविशेषान-
भिज्ञतैव हि तस्य शोकादिः । ततोऽप्यमीश्वरं तन्निवृत्त्यां च
सर्वेश्वरत्वादिसिद्धौ सामान्यतो न्यत्येः लोकदृष्ट्या जन्मविन्ना-
शादिदर्शनात् । "न प्रेक्ष्य संज्ञास्ति" [वृ. उ. २।४।१२]
इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च जीवप्रकारविशेषस्तत्त्वतो न
जानातीति न कश्चिद्दोषः । क्षेत्रज्ञात् आत्मान इति—
यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवस्वभावात्तस्मिन्
भवन्ति, तथा क्षेत्रादिलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रज्ञात्-
मनित्यत्वादिकं तन्नित्यन्तरि जीवे न शङ्कनीयमिति भावः ।

अथ कुमत्सौचित्यविनिर्दिष्टानामामूलबुद्धमण्डितविषयितज-
रत्कपेदशकलकल्याणसन्धानां प्रवृत्तानां दोषान् स्थूलोपुलक-
न्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपक्रमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुपापत्तिं
च वदति—**एवमित्यादिना** । एवं तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रा-
रम्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । **भगवतः सर्वेश्वरादिति** । उभय-
लिङ्गात् सर्वैरन्यन्तः अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदीश्वराब्जी-
वानां भेदः पारमार्थिको न स्यात्, उभयलिङ्गत्वदुःखित्वादि-
स्वभावसङ्गः स्यात्, यदि चात्मनां मिथोभेदः सत्यो न
स्यात्, बद्धमुक्तशिव्याचार्यादिज्योत्स्नाश्रुतपतिः स्थारिति
भावः । **भगवतैव**—न तु रश्म्यानुपकल्पेन केनचित् । यद्व।
'त्वमेव त्वां वेत्य, योऽसि सोऽसि' [यजुःकाण्डे १२.६] "त्नो
अहं वेद यदि वा न वेद" [ऋक्. ८।१।११] इत्युक्तैर्मण्डिता-
संवेदे स्वस्य दशवरीभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत
इत्यभिप्रायः ।

प्रत्यक्त्वेन, त्वम् इति स्वाभिमुखचेतनतत्त्वेन, इमे इति
स्वपराङ्मुखानेकचेतनत्वेन, सर्वे इति एकोपाधिसङ्गहीतानेकव्य-
क्तित्वेन, वयम् इति स्वेन सहात्मतयैकवर्गीकृतानन्तन्यक्ति-
त्वेन इति भावः । इति व्यपदेशादिति—न ह्यत्र नाहमिति
कथिदस्ति, न च त्वमिति नाप्यस्य इति प्रत्योदशः कृत
इति भावः । भास्करमते भेदस्य सखोपाधिप्रयुक्तत्वात् भेद-
निर्देश उपपद्यत इति शङ्कायां तत्रापि सामान्यत उक्तं दृष्टा-
मपरीक्षयमित्याह—**औपाधिकेति** । हितावदौपाधिभेदोपदि-
तस्य परोक्षपटाकाशपुद्गाद्वरणेष्वपि भेदांशात्तत्त्ववैभवाभ्युप-

मपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव मुख्यचन्द्रादेर्मणिह्मण-
सरित्समुद्रादिभिः सत्त्वैरभ्युपाधिमिश्रैर्वैशासार्वभौकः, यथा
चैकस्यैवाकाशादेर्वैद्यमणिकादिभूतयोपाधिरपि संयोगभेदादि-
रिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणादिभिः सत्त्वैरभ्युपाधि-
भिर्मिश्रयकत्वेन छेदनभेदानाद्यभोग्यस्य सत्त्वं परिपूर्णस्य ब्रह्मणो
भेदोऽप्यारम्भिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेशसमये
तद्विपरितीतपदेशो द्वितोपदेशिनो न पद्यत इति भावः ।

इयोरपि पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूषणम्, स्वपक्षे च
धुत्तयैक्याप्यत्र बुद्धागमादिबन्धनोहनाश्वत्थशङ्खेत्यभिप्रायेणाह—
भगवदिति । यदा मात्सर्यपक्षदूषणायैव श्रुतिरुपात्ता; ततश्च
कैमुत्त्येन शङ्खपक्षोऽपि दूषितः । अपिशब्दः प्रमाणद्वयसमुच्चये ।
भगवदुक्तार्थभेद इत्यनेन श्रौतवेदेव प्रमाणान्तरनिरूपेण
सूच्यते । श्रुतिरपि नित्या तदाहारापत्तयैव हि प्रमाणम् । “नित्यो
नित्यानाम्” [धे. उ. १।१३] इत्यत्रापि ‘पवित्राणां पवित्रम्’

[म. भा. १।१।४।१०] इत्यादिबन्धोजनया जीवानित्यत्वपूर्वव-
सितमर्थान्तरप्रमं नित्यम्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिक-
रण्येन निरुपाधिकमेवात्मनां बहुत्वं चेतनत्वं चेति प्रदर्शयन्, तत
एवात्मानित्यत्ववादिनां सौगतादीनां अविद्यादिमुख्येदेवादिनां
शाङ्करादीनां आगमापाधितैतदन्यादिनां वैशेषिकादीनां चिच्छ-
क्तिमात्रनित्यत्ववादिनामन्येषामपि नित्यसमभिप्रायः, प्रथमस्त-
पचतुष्टयसामानाधिकरण्यवादीश्वैर्येन तदैक्यस्य हिरण्यगर्भ-
स्तेन्द्रादिवत्कालादिभेदाभेद्यत्वेन प्रवाहेश्वरपक्षप्रतिक्षेपं श्रुत्यन्त-
रादिप्रसिद्धनित्यचेतन्यं प्रसारादिकं च सूचयन्, ‘यदाभेयः’
[यजुः. २।१।१७] इत्यादिवदनुवादलिङ्गसङ्ख्येय्यप्राप्तवत्त्वेन
विशिष्टविविक्तत्वं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेत-
नानामेक एवेश्वरस्तत्कर्मसमाराधितस्तत्तद्विरुपाप्यपेक्षितानि
करोतीति श्रुत्यर्थमाह— नित्यानामिति ।

३ रा. भा.— अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्या-
त्मन्याथात्म्यसाक्षात्कारानिवृत्तज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च
न स्पृङ्गच्छन्ते । [परमपुरुषोऽयञ्च इति पक्षेऽर्जुनवाक्यात् परमपुरुषवाक्यस्याज्ञानमूलमिथ्यार्थत्वे
विशेषाभावात् तस्योपदेशरूपत्वम् ।]

४ वे. ता. चं.— पुनः सिंहाकोलो कितेन बह्वरमतस्योपदेशातुप-
पत्तिरूपं शास्त्रारम्भमूल्यतामाह— अज्ञानेति । किमयं भगवान्
स्वेन ज्ञातमर्थमुपदिशति, अज्ञातं वा ? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्,
तु नानुज्ञातं वा ? उभयत्रापि तदज्ञानं निश्चतम्, अनिश्चतं वा ?
धुत्तमात्रावपि तत्कार्यभेदप्रधानो निवर्तते, न वा ? इति विकल्प-
मभिप्रेत्य साक्षात्कारज्ञानतत्कार्यनिश्चित्योपदेशदूषणमाह— परम-
पुरुषस्येति । क्षेत्रज्ञस्य हि अपरमार्थदृष्टिः स्यादिति भावः ।
निर्विशेषत्वादि— निर्विशेषत्वं सर्वातीत्येवातीत्यस्वगतभेदा-
हित्यम्, कूटस्थत्वं मायानिष्ठत्वम्, साधारण्यं निर्विकारत्वं वा ।
स्वयम्भविप्रियमाणस्यापि कूटस्थस्य यथा स्वसंसर्गिणामयः-

प्रवृत्तीनां विकारहेतुत्वं तद्वत् तत एव नित्यत्वं कालानवच्छिन्न-
त्वम् । याथात्म्यम् उत्तप्रकारम्; अन्यथासाक्षात्कारोऽस्मदा-
दीनामपि पैरभ्युपात इति तद्वदुदासाय याथात्म्यसाक्षा-
त्कारोक्तिः । अज्ञानं अविद्या; तत्कार्यं भेदप्रमः । आदिश-
ब्देनानुष्ठानादि श्रुतते । उपदेशादिव्यवहारो हि उपदेशार्थ-
त्वाकाशिकादिशियाप्यानां प्रयोगजनभेदादिनां निर्विशेषदर्शनमू-
लः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वन्मतम् । ततश्चाज्ञान-
तत्कार्यनिष्ठत्वं कथं तत्कार्यपरम्परानुवृत्तिरिति व्याधातापसिद्धा-
न्तशास्त्रानारम्भोपदेशाभावादिनिरूप्यप्रथमश्रुतिविरोधादिदोष-
शतमुन्निषेधेति भावः ।

३ रा. भा.— अथ परमपुरुषसाधिगततद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दम्भपथ-
दिवन्न बन्धकमित्युच्यते, नैतदुपपद्यते; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानमपि न
जलहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्याविषयत्व-
निश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति । न चेन्वास्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधिता-
नुवृत्तिः शक्यते वक्तुम्; “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” [मुं. उ. १।१।१५-२।१७] “परास्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [धे. उ. ६।८] ‘वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि
चाञ्छन् । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन’ [७।२६] इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

४ वे. ता. चं.— अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि वासनादिव्या-
द्वेदप्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चाबन्धकत्वमावाहते— अथेति । दम्भ-
पटादिकेति— यथा दम्भपथादेः पटादिप्रतिमास्यविषयत्वेऽपि न
पटादिकार्यैकरत्वं, तद्वदत्र भेदप्रमस्यानुवृत्तस्यापि न संसार-
हेतुत्वमिति भावः । नैतदुपपद्यते इति— दृष्टान्तामात्रमुक्तं,
ननुपपत्तिः, प्रतुतानुपपत्तिश्च विद्यत इति भावः । अनुपपत्तिं

सोदाहरणमाह— मरीचिकेति । एवञ्च प्रसङ्गः— विप्रतिपत्त-
भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्याविषयमिति निश्चितं चेत्,
न स्वविषयानुरूपप्रवृत्तिहेतुः स्यात्; यथा बाधितानुवृत्तं मरीचि-
काजलज्ञानम्— इति । एवं च बाधितानुवृत्तेर्यदज्ञानं दम्भपटा-
दिकत्वं न स्वकार्यकमिति बाधितानुवृत्तिफलभावात् स्वेष्टव्या-
दाह इति भावः । श्रुतामात्रपक्षेऽपि निर्विशेषविषयसाक्षात्कार-

श्रवणोर्विषयानतिरेकेणाज्ञानमिष्टचित्तुपपत्तेति कृत्वाऽथ सर्वेश्वरे बाधितातुष्टित्त्वरूपं दूषयति— न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तदधिकज्ञानवतोऽन्यस्य शास्त्रोपवेष्टुरभावात् । भावेऽपि स एवेश्वरोऽनीश्वरो वा सन् कुतः सिद्धान्त इत्यनवस्थादिदोषात् । न च प्रवाहेश्वरपारम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेन्नैः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमव-

गच्छति, वेदान्त्यत्वान्योन्याश्रयादिसङ्गात् । न चानादीनेन वेदान् स्मृत्वा तैश्चमधिवचनम् ; स्मृत्यादिहेतोः पूर्वोपलभ्यस्याप्युपदेशभावादितुःस्थत्वात्, इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्तं पूर्वमज्ञस्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेशरूपसङ्गादेव भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह— न ; सर्वज्ञ इति । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वे जानाति वेत्तीति विवक्षया सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोः पुनरुक्तौ ; सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति वा सर्वं विन्द ।

३ रा. भा.— किञ्च परमपुरुषस्येदानीन्तनगुरुपरम्परा च अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने स्वरूपनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ? । प्रतिविम्बवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्, नैतदुपपद्यते । न ह्यनुमन्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिविम्बेषु तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन् तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति ।

४ वे. ता. चं.— एवमुपदेशस्य हेत्वनुपपत्तिरुक्ता । अथोपदेश-धृताति नोपपद्यत इत्याह— किञ्चेति । इदानीन्तनेति । न केवऽमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपित्वगतनोऽपीति ; कुमतिमद्यतिपरम्परायाः शिष्यावकुलक्षिम्बरः शिष्यायभावात्प्राप्तोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशस्तदनुपपत्तिमभिप्रेत्याह— स्वरूपनिश्चयेति । न ह्येतदनुपलब्धार्थाः, नापि सन्दिग्धार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न च परोक्तानुवादिनः, नापि बाधोन्मत्तादिवचनोपपन्नत्वत्वात्, इति भावः । कस्मा इति । स्वस्मै परस्मै वा ? पूर्वत्र भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा ? भिन्नतोपेक्षेत्राणि सत्यतया निर्गताय, असत्यतया वा ? परस्मा ह्यत्रापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ? अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा ? इति विकल्प्य श्रेष्ठं तदुत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र स्वस्मैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चयेऽपि सिद्धान्तज्ञत्वादिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वन्ध्यातनयादिन्य इवाऽनुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्, अर्जुनादिप्रतिभासमन्तरेण

सर्वोपदेशः स्यात् ; न च तत्रोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ; परस्मै तात्त्विकायेति तु शरीरेभ्योऽपि अत्राज्ञानमुपगच्छति ; अतात्त्विकतयैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्ववदेवानिर्बचनीयत्वेनासत्त्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिविम्बवन्ध्यासुतादिभ्योऽप्युपदेशप्रसङ्गः ; अतात्त्विकस्यैव परस्य तात्त्विकत्वबोधे तु तत्त्वेवेदित्वमेव न स्यादिति न तत्रोपदेशे शिक्तसिद्धिरिति स्थिते, परमाश्रित एकत्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानवलेनाभिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षं गच्छते— प्रतिविम्बवदिति । दूषयति— नेति । अनुपपत्तिं विवृणोति— न हीति । अनुमन्त इति— ईश्वरदेहस्यैव एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । कोऽपीति— किमुत्तरे इति भावः । अनन्यत्वं जानन्ति— अनन्यत्वमजानन्तो बालादयः कामसुपदिशेयुः ; अत्रोपदेशान्यत्वाध्यवसाये भ्रान्तत्वादिरप्रसङ्ग इति भावः । कमपीति— लौकिकमलौकिकं वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा, किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— बाधितातुष्टचित्तरिपि तैर्न शक्यते वक्तुम् ; बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यतिरिक्तभेदज्ञानकारणस्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिसिरादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोर्विनष्टत्वात् बाधितातुष्टचित्तरिपि । अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिञ्चित्करम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वाच्च कथञ्चिदपि बाधितातुष्टचित्ते सम्भवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानीन्तनगुरुपरम्परायाश्च तत्त्वज्ञानमस्तीति चेत्, भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसम्भवः । भेददर्शनमस्तीति चेत् अज्ञानस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञत्वादेव सुतराद्युपदेशो न सम्भवति ।

४ वे. ता. चं.— बाधितातुष्टित्त्वरूपमनुपपन्नस्य पूर्वं दूषणान्तमुक्तम् ; इदानीं तन्मते तदेव न विध्यतीत्याह— बाधितेति । उपपादयति— बाधकेनेति । न हि कारणाभावे कार्यं घटते, न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । अनादेरिति । स्वरूपतः प्रबलहेतो वा अनादेरन्या निवर्त्येत्यैतावन्तं कालमनुपपन्नस्य भेदज्ञानकारणमूलस्य दोषस्य यदि अज्ञानज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, नित्यसंसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अज्ञानाभादे-

रिति कविकाण्डः, तत्रादिशब्देन भेदप्रसक्तद्विषयश्च गृह्यते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितातुष्टित्त्वरूपतिसमाह— द्विचन्द्रेति । पारमार्थिकेति— न हि पारमार्थिकं बाध्यते, तथासति बाधाबाधविप्रप्रसङ्गादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतोःरिति— न हि बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारीपिस्तत्तद्विज्ञानविषयेण विद्वत्कारप्रादिज्ञानेन बाध्यः । न चात्र तिसिरादिद्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैकत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवत्स्तु समस्तभेदभ्रमोपा-

दानस्याज्ञानवासनादेः साक्षिचैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाक्षितीयात्मव्यतिरिक्तसमस्तबाधगोचरत्वात्, कारणस्याप्यन्तर्देयाप्येतेति भावः । युक्त्येति— सामान्यवृत्तौ कार्यवृत्तिरनपेक्षेति भावः । यदि आन्तरिगुत्तरात् कथं तर्हि तत्कार्यविस्मय-भयादिविबुधितिरित्यत्राह— अनुवर्तमानमपीति । प्रबल-शब्देन परपक्षे भेदप्रसङ्गात् बाधकोविशेषः सूचितः । द्वयोः रपि हि अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयप्रसङ्गात् । तथापि सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? न च दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति बाध्यम्, प्रथममेव श्रवणवेत्यायां ब्रह्म-व्यतिरिक्तसमस्तमिष्यतावप्रत्ययात् । न चाज्ञातमिति तावता तत्त्वतदिदं ; सत्परजन्तावधेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तत्त्वतो रजतस्वरूपबाधाभावात् । दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वै-

परत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत्, न ; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, आन्तगतज्ञानेनोक्तसर्व-बाधकत्वव्युत्पत्तिः । अन्यथा ह्यन्यमेव तत्त्वमिति भाष्यमि-
वाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण संबन्धनात्स्यापि बाधः स्यात् ।

अथ कारणस्यापि बाध्यतया विषयत्वात्पारमार्थिकत्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसम्भवं निगमयति—
इह त्विति । न कथञ्चिदपि— अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवास-
नादिभिर्बैतथ्यैः । ज्ञातं वा अज्ञातं वेति विकल्पमिष्टप्रयोगोपकान्ता-
मुपदेशकारणाद्यनुपपत्तिं विकल्पस्फोरणेनोपसंहरति—अत इति ।
सुतरामिति— जानतस्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि
तावदस्ति ; अजानत उपदेशे सोऽपि नास्तीति भावः ।

३ रा. भा.— किञ्च गुरोरद्वितीयात्पविज्ञानादेव ब्रह्मात्मज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः । गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत् शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तद-
प्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तदाचार्यज्ञानेऽपि सपानमिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव, इति कृतमसमीचीनवादैर्निरस्तैः ॥ १२ ॥

ध्वे. ता. चं.— उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता, अथानर्थ-
क्यमाह— किञ्चेति । प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्य इत्यादिना
पूर्वमेव जीवाज्ञापकस्यापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकदूषण-
मिदंशुच्यते । ते खलु ‘कमेव ब्रह्माविद्यासमस्तमेव जीवः ;
स्मरणा इवेकस्यैव तस्यामात्स्व्यदृष्टपुरुषमदय इवान्ये जीवा-
दयः प्रतिमांसि; तस्यैकस्यैवानिष्ठितदेशविशेषस्थितेरनिर्णीत-
कात्तेन भविष्यता तत्त्वज्ञानाकारणेन समस्तः प्रपञ्चोऽपि स्वप्न-
पञ्चद्व्याभ्यन्तरे’ इति वर्णयति । तत्रायमुपदेशा बाधुदेवादिपुनः
स एव, तदुद्यो वा ? शिष्योऽप्यनुनादिः स एव, तदुद्यो वा ? इति
विकल्पमभिप्रेत्य गुरुः स एवेति पक्षे, दूषणमाह— गुरोरिति ।
सकार्यस्येति— शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः ; तेनोपदेशेऽपि
प्रभूत्वात् उपदेशपरिकरानावधेको भवति । गुरोस्तद्वृत्त्वपक्ष-
मनुवर्तते— गुरोरिति । न हि स्मरणा कल्पितपुस्यविज्ञानेन
स्वप्नो बाध्यते ; तद्वदप्रापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चबाधाभावात्तद्वाधा-
योपदेशः सप्रयोजन इति भावः । दूषयति— शिष्येति ।

अयं भावः— न तावदनुवर्तनादिः स एव जीव इति
तृतीयकल्पे प्रमाणमुपबन्धमाह ; न च ‘अयं सम शिष्यो
जीवो मुक्तो भविष्यति, अहं त्वमेव स्मरन्नेव कल्पितः’
इत्याचार्योऽपि मन्यते, तथा सति स्वसंहारकारिणे महापकारिणे
तस्यैव नोपदिशेत् ; स्वयं हि स्वस्त्यभावाभियमेनैव निवृत्तः

स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत् ; शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्ट-
बहुरं मन्येत, ततो न श्युष्यात् । गुरुतज्ज्ञानविशेषयोः
स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन्
ततः किमर्थं श्योति ? स्वकल्पितोपदेशेऽनुवर्तितोपदेशप्रमात्
स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च हास्यम् ; तमन्तर्गतापि स्वपरपक्ष-
प्रमादपि तत्रिवृत्तुपपत्तेः । न च ज्ञातेश्चिदप्यनुवर्ततेत्याह
अननिवृत्तिर्ह्येत्येव, अतः शिष्योऽप्याचार्यवत्समस्तपरपक्षप्र-
दशान्येनैव दृष्ट इति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते । तत्पक्षं श्रु-
त्वाभेदादिज्ञानवदनुनादिज्ञानमपि नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्फलः
शिष्याचार्याणां कृष्णानुनादीनां विषयैरनित्यागोपावर्गार्थं
प्रयास इति शास्त्रात्मनोऽनुपपत्तेः ।

अथ परिहासकः पूर्वमपच्छेदनयमादृक्क परिहाति—
कल्पितत्वेऽपीत्यादिना । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वशु-
रेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजन-
मपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रात्मनोऽनुपपत्तिरिति फलम् ।
एवं शास्त्रोपदेशस्य तदुपेष्टतच्छ्रोतुस्तत्त्वोपज्ञस्य चानुपपत्तौ
सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमवान्तरदूषणैरि-
त्यन्यपरतयापसंहरति— इति कृतमिति । कृतं अलमि-
त्यर्थः । असमीचीनवादैरित्यनेन भास्करादिमतोऽप्येवंविध-
दूषणस्य शरीरकमवाप्यशुक्तं स्मारितम् ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— किमिति । न त्वेवाहम् । ईश्वरनित्यत्वस्याप्तसुतत्वाद्वाग्नान्तत्वेनाह— न
त्वेवेति । यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपतिश्च नित्यः ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी.— किमिति कस्मात्कारणादपिण्डता अप्यगता-
स्त्विन गतास्तुसामुनिनाशान्नानुशोक्ततीति शेषः । अत्र नित्य-
त्वादिपुनरम् । कुतो नित्यत्वमित्यत आहोति वाक्यं चाप्याह-
र्थम् । न त्वेवाहमित्यतः परमिति शब्दश्च । अर्जुनं निमितीकृत्य

प्राप्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः कियते । तत्र ये भगवतः
कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति, तान् प्रति यथाशु-
तैव योजना । दृष्टान्तद्वयपरत्र भविष्यति । ये तु सुखाद्या
जीवितनित्यत्वमेव न जानन्ति, तान्प्रत्यन्यथा योजयमित्याह—

ईश्वरेति । अस्त्युक्तवादानाशङ्कितत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह । जीवमित्य-
तायां साध्यायामीश्वरमिति शेषः । अत एव कृष्णेत्यनुक्त-
श्वेत्युक्तम् । नन्वीश्वरमित्यतः कुतः सिद्धं ? पूर्वाहं वाक्यत्रयसङ्ख्या-
वात्, कथञ्चिद्योजनासम्भवेऽपि उत्तरार्द्धस्यैकवाक्यत्वाकथं
योजना ? इत्यत आह—यथेति । वेदान्ता उपनिषदः । सिद्धस्या-
र्थस्य साध्यत्वेन निर्विशो दोषायेति सामर्थ्यादिशैवेकाग्रध्याहोत्रेण
वाक्यमेवेन च शोध्यमिति भावः । ननु वेदान्तैरीश्वरमित्यत्वं
जानन्मत्सत्रैवोक्तं जीवमित्यत्वं कथं न जानन्ति ? उच्यते—
“ नित्यो नित्यानां ” [कठो. ५।१३; श्वे. उ. ६।१३]

७ ह. पै. भा.—कृतस्तेऽशोच्याः ? जन्ममरणादिमत्त्वासम्भवात् ; अत आह—न त्विति ।
जातुशब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । नाहं कदाचिन्नाऽऽसम्, अपित्वासमेव । न त्वं नाऽऽसीः,
आसीरेवेत्यर्थः । नेमे भीष्मादयो नाऽऽसन्, किन्तु आसन्नेव । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः
परम्—त्वमहमिमे राजानश्च सर्वे वयं जातु न न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । अतीतेषु
देहोत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशौ न स्तः, परमात्मस्वरूपेण नित्यत्वात् । तथा
भविष्यदेहोत्पत्तिविनाशश्चङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । बहुवचनं देहाभिप्रायेण । बहुदेहेषु जायमानेषु
विनश्यत्सु चाऽऽत्मनो जन्मविनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

८ वें. ब्र. वि.—ननु सर्वोऽपि स्तनासन्नमरणान्त्रिबन्ध-
ज्जोचति, तत्कथं पण्डितास्तात्र शोचन्तीत्युच्यते ? तत्र
वक्तव्यम्—को नाम शोचनीयः पदार्थः ? किमात्मा ? किं वा
देहः ? नाद्यः, तस्य नित्यत्वेन मरणासम्भवादित्यभिप्रेत्यात्म-
नित्यत्वं साधयति—न त्वेवेत्पदिष्येभ्यः । तु-शब्दो देहादा-
त्मनो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । अहं जातु कदापि पूर्वकाळे नैव
नासम्, किन्त्वासमेव । त्वं च न नासीः, किन्त्वासीरेव ।
इमे जनाधिपा भीष्मादयोऽपि न नासन्, किन्त्वासीरेव ।
अतः परं उत्तरकाळेऽपि जातु अहं त्वमिमे जनाधिपाश्चेति
सर्वे वयं नैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव ; इति
कालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वर्तमानकालसम्बन्धस्तु स्फुटत्वात्
वक्तव्यः । ततः कालत्रयसम्बन्धित्वेनात्मनो नित्यतया मरणा-
सम्भवात् शोचत्वमित्यर्थः ।

अत्र ‘आर्त्तं भविष्यामि’ इत्युत्प्रेष्य कालद्वयसम्बन्धसिद्धा-
वपि प्रागभावप्रतिशेधो ग्लिह्यन्तस्य प्रतियोगित्वयोः साक्षात्प्रतिषेधार्थं
‘न नासं, न न भविष्यामः’ इति नन्द्यगर्भजन्यलुप्तकम् ।
यद्यपि भीष्माद्यालम्बनमशोचत्यप्रतिपादनार्थं तदीयात्म-
नित्यत्वमेव वक्तव्यम्, न त्वेवाहमिति स्वात्मनित्यत्वप्रदर्शनं तु
किमर्थम् ? तथापि ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’ [२।६]
इति वदता अर्जुनेन परेषामिव त्वेषामपि काजयपक्षे मरणमा-
शङ्कितमिति तदपरिहारार्थं तत्प्रदर्शनमर्थवत् । तत्र च परात्मा-
पेक्षया स्वात्मनः प्रत्यासन्नत्वादौ स्वात्मनित्यत्वोक्तिः ।
तत्राद्यर्जुनस्य त्वात्मापेक्षया भगवदात्मा अधिकतरप्रेमा-
स्पर्धम् । अतो भगवद्विषयभाव एव प्रथमं तस्य ह्रु-
त्सेति तद्विज्ञानता भगवता प्रथमं ‘न त्वेवाहं’ इति
स्वमित्यत्वं प्रदर्शितम् ।

इति निर्धारणसाध्याजीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्य-
त्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते । नित्यत्वं हि विनाशाभावात् ।
नचामावस्तातम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यः ; जीवेषु तुपचार
इति । ताम्प्रत्यनुमानेन जीवमित्यत्वं ईश्वरदृष्टान्तेन साध्यते ।
तत्र ‘न त्वेवाहं जातु नासं’ इति दृष्टान्तेनानादित्वसाधनमनुवर्तते ।
न त्वमित्यादिना तस्य पक्षधर्मेतामाह—न चैवेत्वादिना ।
दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति । अत्र भगवता जीवानां
परस्परमीश्वराच्च भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं क्षीरापेक्षया,
न त्वत्मापेक्षयेति वदतो [अं. चा.] भविष्यत्युक्तम् ॥ १२ ॥

यत्त्रय माध्वरामातुज्ज्याख्यानाम्—‘भगवत्सामर्थ्य-
मर्जुनेन बहुतो दृष्टम्, अविनश्यत्प्रकृतित्वेन तस्य जीववैल-
क्षण्यमाप्यवताम्, अतस्तानित्यत्वस्यानाशङ्कितत्वात् दृष्टान्त-
त्वेनैव ग्रहणम् । एवं च यथाऽहं परमात्मा नित्यः सर्ववेदा-
न्तप्रसिद्धः, तथा त्वमिमे जनविप्राश्च नित्या इत्यर्थः’ इति ।
तत्र ; जीवनित्यत्वस्यापि वेदान्तप्रसिद्धत्वेन नस्याप्यनाशङ्कित-
तयाऽत्र प्रतिपादनानपेक्षणा । न च “नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहुधा यो विद्वाति कामात्”
[कठो. ५।१३] इति श्रुत्या निर्धारणसाध्याजीवानां
नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वं च ज्ञायते ; नित्यात् च विना-
शाभावः, न चामावे तातम्यमस्तीति जीवनिश्चयशुचरि-
तमाशङ्क्येत, तदर्थं प्रागभावध्वंसस्य तियोगित्वदर्शनेनात्र
जीवनिश्चयशुचरिप्राप्यत इति वाक्यम् । तदुपादानस्यार्थ-
“न जायते क्षियते वा विपश्चित्” [वगो. २।१८]
“अविनाशी वा अंशेऽयमात्मा” [बृ. उ. ४।५।१४] इत्या-
दिश्रुतिभिरेव कृतत्वात्, नित्यानां चेतनानां बहुना नित्य-
श्चेतन एको यः कामानिद्विधाति इति सम्बन्धवर्धयेवात्र
श्रुत्ययोऽन्वयेन निर्धारणश्रवणसिद्धेः । यद्युच्येत अर्जुनेन
विदितमपि जीवनिश्चयत्वमत्र भीष्माद्यशोच्यत्वहेतुतत्त्वचरान्नं
न दुष्यत इति, तर्हि भगवन्नित्यत्वमपि ‘यद्वा जयेम’ [२।६]
इत्याद्यर्जुनीयभगवदप्रायश्चाङ्गानिरासाद्योच्यमानं न दुष्यत
इति समानम् । परमात्मन्यनित्यत्ववर्धकं नेति चेत्,
जीवात्मन्यपि न सेति दुष्यत् । किञ्च ‘श्रीकृष्णः परब्रह्म’ इति
नाहुनस्याद्यापि निश्चयोऽस्ति, येन त्वक्तुं व्याख्यानं युज्येत ।
यद्यपि भगवत्सामर्थ्यमर्जुनेन बहुतो दृष्टं युधिष्ठिराजसूया-
विदु भीष्मादिभ्यो बहुधा श्रुतं च ; तथापि विवरूपप्रदर्शनात्

पूर्वमर्द्धनस्य भगवत्परमित्तवलयप्राक्तमसम्पन्नो योगादिलब्धदिव्यशक्तिः कश्चिदयं महाशुच्युत्पत्तिसैरीशरत्नेन स्रूयत इत्येव निश्चयः । विश्वरूपदर्शनानन्तरं तु पाश्चात्त्वनिश्चय इत्यञ्जनवचनैरेवावागम्यते । विश्वरूपाध्याये— 'सखेति सत्त्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि । यथावहास्तापैः मसकृतोऽसि । शान्ताशक्त्यानभोजनेषु । एकोऽप्यथाऽन्यतु तत्सम्भवं तत्क्षामयं त्वामहमप्रमेयम् । पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य—' [११।१-५३] इत्यादि वदता अञ्जेन भगवन्तं प्रति 'तव महिमानमजानता मया त्वं लोकसाधारणः सयेति मावा इतः पूर्वं विहारशय्यादिषु यदसकृत् तत्क्षामय, एवं हि सकलजगदिपिता परममित्रासि' इति कृष्णेन विश्वरूपदर्शनात्पूर्वं भगवति स्वस्य परब्रह्मात्मभावस्याभावस्य नदन्वत्त्वं तत्सद्भावस्य च कथनं एवोक्तं । आदित आरम्भावर्द्धनस्य भगवति परब्रह्मात्मनिश्चये चतुर्थेऽध्याये [स्तो. ४] भगवन्तं प्रति 'अपं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति' इत्यर्द्धनस्य प्रभायोगात् । न हि परब्रह्मणि इदानीन्तनस्य तव पूर्वसिद्धं विवस्वतं प्रत्युपदेशः कथमिति प्रश्नोऽवतरति, न वा सखेत्तं ब्रह्मैवायमिति निश्चितवन्तं प्रति 'बहुनि मे व्यतीतामि जन्मानि तव चार्जुन । ताम्यहं वेद स्वाणि न त्वं व्येत परन्तप' [४।५] इति भावयः प्रयुक्तिरर्थवर्ती भवति । पूर्वमेव श्रीकृष्णेऽर्द्धनस्य ब्रह्मात्मनिश्चये ब्रह्मैव स्वसाहाय्यार्थं निजपरमधितिष्ठतीति जानतस्तस्य 'यद्वा जयेम—' [२।६] इत्यादिजयसंशयायोगात् । संस्मात् 'न त्वेवाहम्' इत्यस्य दृष्टान्ततया व्याख्यानायोगाच्छङ्करभगवत्पादव्याख्यातो यथोक्त एवायः ।

अपुनस्तत्र रामानुजैर्नोक्तम्— "अज्ञानमोहितं पापं प्रति तद्विच्छिद्ये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये भगवता 'अहं ह्यं एमे सर्वे वयं' इति व्यपदेशजाजीवेपरमेदः परस्परभेदश्च पारमार्थिक इति भागवतैवोक्तम्" इति । तत्तु 'देहभेदादुत्पद्ये बहुवचनं, न स्वात्मभेदाभिप्रायेण' इति गीताभाष्यं वागमवगत्वादर्शैश्चैव प्रतिहतोद्वेगं, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां निज सर्वैरेवेतु भात' [१३.१] इत्यादिना भगवतैव नानावहारेषु स्थितो जीवः स्वयमेवेति प्रतिपादनाद्भगवन्मताज्ञानविवृत्तिमत्तं सत्कृपमण्डकन्यायावहम्, "यथा शयं व्यतीतरात्मा विवस्वानोपि भिन्ना बहुचैकोऽनुविष्टः । उपाधिना त्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रज्ञेयमजोऽयमात्मना" इत्यादिश्रुतितैरेव दलोचरं च । किञ्च मात्र जीवे भेदो जीवपारस्परभेदो वा प्रतिपाद्यः, प्रत्यक्षेणैव तत्तदेतदं, अनन्यभलभस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतः प्रत्यक्षप्राप्तभेदाभासः— 'अहं त्वमिमे' इत्यनूद्य तत्प्रत्यक्षमेवात्र प्रतिपाद्यम् । अन्ते षट्के तु 'ब्रह्मं च' [१३.१] इत्यादिनाऽप्यर्द्धेन प्रतिपाद्यत इति नास्माकमनुपपत्तिरिति । प्रत्युत द्वैतवादिनस्त्वैव तद्वचनविरोधो दुरुद्धरः । अपि च 'अहं त्वं' इति व्यपदेशमात्राभेदसिद्धिः । रामायणे रामपरशुरामसंवादे 'ब्राह्मणोऽसीति मे

पूर्वो विष'मित्रकृतेन च । तस्माच्छङ्को न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरम्' [वा. रा. १।७।६१] 'न चेयं मम काकुत्स्थ वीढा भवितुमर्हति । त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं निखलीकृतः' [वा. रा. १।७।१९] इति खुरामपरशुरामाभ्याम्हं त्वमिति व्यपदिष्टतया तयोरेपि भेदप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, 'रामः शश्वभृतामहम्' [१।१३.१] इत्यत्र 'शश्वभृते विश्वतिरथांन्तराभावात्' इति व्याख्यातवता तस्याऽपि अनारभेदनिषेधात् अपसिद्धान्ताच्च । तत्र प्रमितभेदयोर्भेदव्यपदेशः काव्यनिकभेदनिबन्धन इति चेत्, समः समाधिः । एतेन— श्रीकृष्णस्य इदानीन्तनगुणपरम्परायाश्चिद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानमसि चेत् निष्ठतज्ञानतत्कार्यत्वात् अज्ञानकृतभेदज्ञानतन्मूल्योपदेशादिध्यवहारानुपपत्तिरिति कृष्णार्द्धनसंवादेऽप्यपीताशास्त्रासङ्गतिः, ज्ञानं नास्ति चेदज्ञानित्वादुपदेशत्वात् नुपपत्त्या सुतारं तदसङ्गतिरिति निरस्तम् ; रामपरशुरामयोः परस्परभेदज्ञानसत्त्वेन भेददर्शनाभावेऽपि तन्मूल्यजपराजयव्यवहारतु किमप्युक्तिरूपसंवादवद्वाऽनुपपत्तेः ।

नह रामयोस्तांस्तवराभेददृष्टित्वेऽप्यौपाधिकस्वभेददर्शनमस्तोति चेत्, 'दृष्टापि तथाऽस्तु, 'उपाधिना त्रियते भिन्नरूपः' [] इति श्रुतेः । जयैक एव परमेश्वरः स्वमायया रूपद्वयं त्रिधाया लीयता मिथः संसारमिव कृत्वान्, न वस्तुगत्येति चेत्, सममत्रापि । वस्तुतस्तु— ऐन्द्रव्यालिकस्य परमोद्दारात्स्वमायाकपितसत्तद्विष्वादिषु मिथ्यात्वनिश्चयः स्वयपि, परोपदेशमासिन्ध्याभूतसर्पादिप्रतिपत्ता इव भगवतोऽप्यद्वितीयात्मतत्त्वदर्शने सत्यपि असमाद्युपलभ्यमानस्वमायाशक्तिकपितमिथ्याद्वैषम्यप्रभप्रतिभातोऽन्यत्वेव, यदाहुर्वाचस्पत्यकल्पतरुकाराः— 'प्रति बिम्बगताः परमन्तुज्वलादिबिम्बिकाः । पुमान् क्रीडेताश्च ब्रह्म तथा जीवस्यबिम्बिकाः' इति । तत्र च मिथ्याभूतं जगन्मिथ्यात्वेनेव परमतो न तस्य तत्त्वदर्शित्वे विरोधः, न वा निष्ठताज्ञानतत्कार्यतयोपदेशादिव्यवहारयोगः ; नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरः असद्विदेति पूर्वसंज्ञस्य सता शास्त्राभिगतज्ञानेनाज्ञाननिष्ठतिरिति वस्तुमशक्तत्वेन तस्य निष्ठताज्ञानताया एवासिद्धिः । न च निष्ठताज्ञानत्वाभावेऽप्यज्ञावारादित्यमस्तीति कथं तन्मूल्यजपराजय इति युक्तम्, महामायाविमि तस्मिन्नज्ञानराहित्यस्याप्ययोगात् । मायाज्ञानिकं च अन्यत्रोपादितम्, अग्रे च अभिधास्यते । न च सर्वज्ञज्ञाज्ञानसम्बन्धविरोधः, उपाधेः प्रतिबिम्बवक्ष्यपत्तिवात् । अतः पुन न तस्य नित्यकृत्वविरोधः ; न वा ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वविषयावकाशात्तन्नैव सह सामानाधिकरणविरोधात् । तस्माद्भगवत्तत्त्वज्ञानित्वेऽप्यन्यत्रात्मिकत्वं स्वाधीनमाकायलक्षमिथ्याजगत्प्रतिभातोऽन्यस्तीति रामभृशुरामव्यवहारात्मकामूलकार्जुनागुपदेशमप्यहरोऽपि तस्य सङ्गच्छते । गुह्यपरम्परायस्तु निष्ठताज्ञानतत्कार्यत्वेऽपि बाधिता नुदितिरूपं भेदरूपमस्तीति तन्मूल्योपदेशो युज्यते । न च बाधकैनाद्वितीयज्ञानेनाज्ञाननिष्ठत्वेनाज्ञानानांशाकथं बाधि-

तानुवृत्तिरिति वाच्यम्, रञ्जितस्वज्ञानेन सर्पाश्रयनिवृत्त्यनन्तर-
मपि भयकषाद्यनुवृत्तिदर्शनेन “तस्य तावदेव चिरं यावत्
विमोक्षेऽथ सम्पत्स्ये” [छां. उ. ६।१४।२] इति श्रुत्या
च बाधितानुवृत्तिसिद्धेः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदस्ति ।

न च शुक्तिरजतादिज्ञानमञ्जवर्तमानं यथा न रजतार्थप्र-
वृत्तिहेतुः, तथैव द्वैतज्ञानमपि बाधितावृत्तं नोपदेशार्थप्रवृत्ति-
हेतुः स्यादिति वाच्यम् ; तत्र स्वात्मज्ञानक्षयेण अर्थक्रिया-
प्राप्त्यभावेऽप्यत्र वासनासत्त्वेनार्थक्रियोपपत्तेः । न च अज्ञाने
नष्टे कथं तद्वासनेति वाच्यम् ; पुष्पनाशानन्तरमपि पेटि-
कायां पुष्पवासनाया दूषेनादित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन गुरु-

शिष्ययोर्भेदाद्गुरुज्ञानेनैव शिष्योऽपि ज्ञानीति तस्याज्ञाना-
भावात्तं प्रत्युपदेशयोग इत्यपि निरस्यम्, रामयोर्भेदाद्
पुरामजयेनैव भृगुरामोऽपि जयीति तस्य पराजयभावंऽपि
तं प्रति ‘भोक्तुं प्राणहर्षं शरम्’ [पृ. ८१-२] इत्यादिरधुरामो-
क्तेरिवास्यान्युपपत्तेः । सोहादं तु गुरुशिष्ययोर्वास्तवभेदोऽपि
घटाकाशमटाकाशयोरेव औपाधिकभेदस्वात्मज्ञानयो रदु-
पाधिकाकाशस्य महाकाशात्पात्तावपि घटाकाशस्य तदभा-
ववत् गुरोर्ज्ञानादज्ञानज्ञानेन ब्रह्मात्मतासम्भवावपि न शि-
ष्यस्य तदप्रसङ्ग इत्यलं बहुना ॥ १२ ॥

९ व ० त ० द्वी०—कुत इत्यपेक्षायां शोच्यास्तु ते भवन्ति ये उत्पन्ना भ्रियन्ते, ते त्वात्मान इत्येषामुत्पत्तिरेव न
सम्भवतीत्यात्मवादेनोपपत्तिं निराकुर्वन्नशोच्यतामाह—न त्वेवाहमिति । ‘अहं यूयं सत्यवार्थ इमे च द्वारकौ-
कसः’ इतिवत्कालत्रयेऽपि देहस्येवात्मनो भवनं निवारयति भगवान् । नैव त्वमहं परमात्मोत्पन्नोऽसि, जातु
कदाचिन्नासं न तथाऽयूवं वा, नोत्पन्नोऽसि वाऽभूश्च, इमे पुरः स्थिता जनाधिपाश्च नोत्पन्नाः, किन्तु सर्वदा नित्याः
शुद्धाश्चेतना एवात्मान इत्यशोच्याः । “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” [ऋग्वे. ५।१३ अ. ७. ६।१३]
इत्यादिश्रुतेरात्मनामुत्पत्तिरूपो विकारो निराकृतः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—अशोच्यत्वे अमकत्वे हेतुमुक्त्वा पुनर-
शोच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—नत्थिति । अहमेतादृशो यादृशं त्वं
दृश्यसि तादृशो जातु कदाचिदपि नास्मिति न, किन्त्वेव-
म्भूतः सर्वदेवाऽऽसम् ; अस्मीत्यर्थः । एतेन स्वस्य नित्यत्व-
क्षमम् । ननु त्वनित्यत्वं कथमेतं शोकानहोः ? इत्यत आह—
न त्वमासीः । न च इमे जनाधिपा आसन्निति न, किन्तु
सर्वं महीलारूपवत्कालिमेवेत्यर्थः । तेनासुराणां सत्त्वमपि नित्य-

मेवैवार्थः । तस्मादेते माया एवेति शोकानहो इति भावः (?) ।
नन्वहं युद्धे मरित्ये चेत्तदा भवन्नरविशेयोगो भविष्यत्यधर्मा-
चरणान्ना तथा भविष्यतीति शोचामीति चेत्तन्नाह—न चैवं-
ति । अतः परं वक्ष्यमानकालानन्तरं सर्वे वयं न भविष्याम
इति न, किन्तु भविष्याम एव । एवं सर्वेव नित्यत्वात्सर्व-
शोच्या इति त्वं शोकं कर्तुं नाहोस्मिति भावः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० द्वी०—ननु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यतां कोशशरीर इव कोशनाशेनेति तन्नाह—न त्वेवाहमिति ।
त्वमहमिमे च सर्वे अनाद्योऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः । जातु कदाचित् अहं न आसं इति न, अपितु आसमेव ;
तथा त्वमपि नासीरिति न, अपित्वासीरेव ; इमे जनाधिपाः राजानः—इत्युपलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य—नास-
न्निति न, अपित्वासन्नेवेति योजनम् । अनादित्वादनन्ताश्चेत्याह—न चेति । न भविष्याम इति नैव, किन्तु सर्वं
भविष्याम एव । ननु देहस्यानात्मत्वे कथं तत्पीडयाऽयं पीड्यत इति चेत्, यश्च वत्तदभिमानमात्रात्, इति द्रुमः ।
यदा हि यश्चः परशरीरे विस्मृति तदा तत्पीडया देहपतितं बाध्यते, तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् । यश्चेत्तु
बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिति लोके प्रसिद्धम् । किञ्च प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहानाकृताभ्याग-
मप्रसङ्गात् । यश्चाद्विषयं प्राकर्मस्तीत्यनुमेयं स्वावर्जोविका प्राकर्मपूर्विका जीविकात्वात् प्रादिक्रियापूर्विकात्म-
दादिजीविकावत् ; अपि च क्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं वटशरावोदञ्चनानादिषु, तद्विद्वापि सुखदुःखादिवै-
चित्र्यं प्राकर्मवैचित्र्यादनुमेयम् । तथा सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणान्ना-
सन्नं प्राग्भवीयात्तुभवनितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिश्चोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । अपि च
कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत्—यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टकवेधेन स्विद्यते, एवं शत्रुकृतायां देवदत्तप्रतिमायां
कण्टकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते । तत्र व्यथाहेतुनान्तरं धातुवैषम्यं, नापि बाधं कण्टकवेधादि, किन्तु केवलं
प्राकर्ममात्रम् । एवं च बीजाद्भ्रुकुरन्यायेन कर्म तज्जन्यसंस्कारपरम्परयाऽनादिः संसार इति न देहनाशादात्म-
नाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः । अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं ‘गतासून देहान्’
इति विशेषणेन ; अत्र तु सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

आत्मनोऽविनाशित्वान्नित्यत्वे दृष्टान्तः ।

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरमाप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—तत्र कथमिव नित्य आत्मा ? इति दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही, तस्य देहिनो देहवत् आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारकुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिः जीर्णावस्था, इत्येताः तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणाः, तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशः, द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः । किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा । तथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं, तस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः, अविक्रियस्यैव आत्मन इत्यर्थः । धीरो धीमान् तत्रैव सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु पूर्वं देहं विहायापूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावस्थेनोपपत्तिविनाशव्यविश्रमः समुद्भव इति शङ्कते—तत्रेति । अशोच्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतुकृते सतीति यावत् । अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह—दृष्टान्तमिति । न केवलमपगमादेवाऽऽत्मनो

नित्यत्वं, किन्त्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेरित्याह—देहिन इति । देहवत्त्वं तस्मिन्महम्ममाभिमानभाक्त्वम् । तासामिति निर्धारणे षष्ठी । आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिर्मित्यवज्ञानं, 'धीमान्' इत्यत्र धीर्विषयते—एवं सतीति । तत्रतो विक्रियाभावान्नित्यत्वे समधिगते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथाऽऽत्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमात्रं शोचति । अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्तव्यम्—आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंस्थानां तैरेव देहैर्वन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिंसंहितफलं कर्म कुर्वतामवर्जनीयतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तमुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तिं सन्तव्या इति ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं—आत्मनाशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम्, तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणदिप्रतीतित्यवहारो कथमिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति—देहिन इति । 'अस्मिन्' इति निर्देशाभिप्रेतमाह—एकस्मिन्मिति । देहस्यावस्थानान्वयनिर्देशनादपि देहिन्येव तदिदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाह—देहे वर्तमानस्येति । कौमारं यौवनं जरा इति क्रमनिर्देशसूचितार्थस्वभावफलितमुक्तं विहायेति । कौमारयौवनत्यागयोरपि शोकविशेषमिति तत्तावत्तयच्छेदार्थं यथाशब्दतात्पर्यव्यक्त्यर्थं चोक्तं आत्मन इत्यादि । बाल्यावस्थानिष्ठतावस्थात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः ; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः । 'देहान्तरप्राप्तिः' इत्येतान्तरशब्दमुचितं पूर्वदेहत्यागाख्यं शोकप्रसङ्गं दर्शयति—देहादिति । धीरावदस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः स्थिर आत्मेति बुद्धिमानिति । 'अशोच्यान्' इत्यादिना प्रायुक्तेन सङ्गमयति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—देहिनो भावे एतद्भवति, तदेवासिद्धमिति चेत्, न; देहिनोऽस्मिन् । यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि, ईसितृत्वात् । न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति, मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाख्याद्यपगमादनुभवभावः । 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमिति चेत्, न; सत्येवाविशेषे देहे मुस्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् ।

६ ज. प्र. दी.—ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते ? किंवा तदतिरिक्तवेष्टिपक्षीकारेण ? नायः, देहो-

एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्यं निवर्त्यैव व्यञ्जितम्, अथात्र हृदते प्रापकविषयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कल्प्य सङ्गतमाह—एतावदिति बन्धनिवृत्तय इत्यन्तः 'अमृतत्वाय कल्पते' [२१५] इत्यस्यार्थः । शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायोक्तं अनादीति । कर्मवश्यतया, न त्वनिर्वचनीयाज्ञानादिवश्यतयेति भावः । स्वतोऽप्यन्तसमानानामात्मनां देहभोगादिवैषम्यसिद्धयर्थमुक्तं तत्तत्कर्ममिति । देहैर्वन्धनिवृत्तय इति, देहैर्नो बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः । यद्वा देहः कर्म कुर्वतामित्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपयिकाः सम्भवन्तीति अवधारणाभिप्रायः । शास्त्रीयमिति । अन्यथेश्वरशासनतिजङ्गनादृष्ट एव स्यादिति भावः । स्ववर्णोचितमिति, न तु तस्या बुद्धादिकं परित्यज्य भेदं चतुं श्रेय इति भावः । अमृतत्वेहेतुत्वाद्योक्तं अनभि-संहितेति । प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिवर्तकतुशब्दोक्तितमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे हेतुः, इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

तत्पनिनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपसिद्धत्वात्काण्डाख्यापदिष्टत्वाच्चैति स्फुटत्वाच्चोक्तम् । द्वितीये दोषमाह—देहिन

इति । वेदिनो देववतो देहातिरिक्तस्यात्मनो भावे सद्भावे एतन्नित्यत्वानुमानं सम्भवति, देहशक्त्यदोषाभावात्; किन्तु देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धम्, प्रमाणभावात् । तत्तथाश्रया-
सिद्धिरिति । अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसत्त्वं, तथापि नानुमानं सम्भवतीत्याह—**देहिन** इति । देहिन इत्येकवचनमतंत्रम् । पूर्वो-
त्तरदेहेभ्येक एवास्त्वित्यस्यार्थस्य भावे एतदनुमानं सम्भवति, स्वलक्ष-
सिद्धिवाचभावात् । किं नाम तदुपोत्तरदेहेभ्यस्त्वैक्यमेवासिद्धे ?
प्रमाणभावात् । तथाच देहोदपत्तावुत्पत्तिमतस्तद्विज्ञाने च विना-
शतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यते ? इति । उभयस्यापि
परिहारादर्शनादेवं योज्यम्— अर्थद्वयानुगुण्यमेव बहुवचने प्रकृते-
ऽप्येकवचनम्, तथा भाव इति ऐकित्वे प्रकृतेऽपि तदेवेति सामान्य-
प्रमाणेन नपुंसकनिर्देशः । नित्यासति शेषः । देहिदोऽस्मिन्नित्यतः-
परमिति शब्दश्च । आशेषद्वयपरिहाराय वादत्रयं व्याख्याति—
यथेति । अत्र देहीति तदीक्षिता सिद्ध इति देहातिरिक्तात्मसाधनं
तद्विति कौमारादिपरामर्शः । यावदादिश्रवणमासः । द्वितीया-
न्तस्य तुल्येन वा समासः । अस्ति तावत्कौमारादिविषयमी-
क्षणम् । न चैषण्यमीक्षितारं विना सम्भवति । स च वक्ष्यमाणान्
परिशेषप्रमाणाद्देही देहातिरिक्तः सिद्ध इति । अत्र कौमारादि-
प्रमाणमतंत्रम्, ज्ञानमात्रेण ज्ञातुः सिद्धेः । देहशब्दश्चेन्द्रियादि-
सहितसारीकृतः, श्लोके च कौमारं यौवनं जरेति विशेषेण
विषयविशेषमुपलक्ष्यते, तद्देहिनो देहातिरिक्त्येत्युक्तं भवति ।
यथेत्यादि समस्तं वाक्यं श्लोके च पाठत्रयं देहमेवेऽन्यात्वैकत्वे
साधनम् । कौमारादिमच्छरीरमेद इत्यर्थः । देही एक एवेत्यर्थः ।
तदीक्षितेति । योऽहं इमारशरीरानुभवं, स इदानीं युवशरीर-
वान्तरं इत्यादिप्रत्यभिज्ञातेत्यर्थः । देहान्तराप्रज्ञावपीति अनेक-
देहान्तरावपीत्यर्थः । एक एव देही सिद्ध इति वदते । ईक्षितृत्वा-

दिति श्रवणमात्रस्य शिशोः आहारायभिलाषेण पूर्वदेहानुस-
न्धानसिद्धिरित्याशयः । एवमात्मनो देहातिरिक्तत्वं देहमेवेत्येक-
त्वं च प्रसाध्य 'धीरस्तत्र न मुञ्चति' इत्युच्यते तस्य वैयर्थ्यमित्या-
शङ्क्य येऽस्मिन्निषेधेऽन्येऽपि मोहाद्वेदे धीरेण स्वयं निराकार्या
इत्येवमर्थत्वात् वैयर्थ्यमित्याशयवान् । तत्प्रदर्शनार्थमुत्तरं प्रत्य-
णमभते । तत्रेष्वेणेन कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धिः ? ईक्षिता हि
तेन सिध्यति । स च शरीरान्तरजडानलेन्द्रियमनोविषयसन्नियौ
ईक्षणदर्शनात्तेषामन्यतनः किं न स्यात् ? इत्यतः शरीरस्य
तावदीक्षणं निषेधति—**न हीति** । अत्रापि कौमारादीत्यतंत्रम् ।
शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । **जडस्य शरीरस्येति**
हेतुद्वयम् । मृतस्य आदर्शनादिति दृष्टान्तोक्तिः । जडत्वं च भौति-
कत्वं विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता । अप्रयोजकत्वाभि-
प्रायेण शङ्कते—**मृतस्येति** । जीवच्छरीरस्य शरीरयोर्भौतिकत्वे
शरीरत्वे च भ्रमानेऽपि मा भून्मृतशरीरस्येषणम्, प्राणादि-
वायूनां जात्रानलस्येन्द्रियाणां चापमताः । जीवतस्तु प्राणादि-
सन्निधानाद्भविष्यतीति । को विरोधः ? मा हि भूदेकधर्मोपपन्नाना-
मवान्तरकारणवैविध्यत्वात् वैविच्याभावात् । न केवलमिदमाशङ्कते,
किन्तु अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवादेतेदेहेत्येवेत्युक्तं सिद्धं प्रमितं
नेत्यर्थः । दृश्यति—**नेति** । न प्राणादिसन्निधानं शरीरस्ये-
क्षितृत्वे प्रयोजकं वाच्यम्, सुस्मिन्मुख्येः शरीरं प्राणाद्यपमलक्ष्य-
रहिते सत्येव ज्ञानादीनां धर्माणामदर्शनात् । ज्ञानग्रहणमुपलक्ष्य-
णम् । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रत्यक्षैरन्यात्मा साध्य इति सूत्रयितुमादि-
पदम् । युतादौ ज्ञानावभावाच्च तत्कार्यादर्शनादिति ददौ यद्वि-
ज्ञानादिविशिष्टेत्युक्तम् । ज्ञानादीनां विशेषः कार्यमिति । एतेन
सङ्गातचित्तन्यपक्षः प्राणादिवैयर्थ्यपक्षश्च पराङ्मनो वेदितव्यः ।

५ आ. मा. मा.—सप्रक्षामिमानो मनसि काष्ठादिवच । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवच ।
न च बौद्धादिवच, अपौरुषेयत्वात् । न बाणोरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च
कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं, न सर्वसमथाभिनयमर्मादिसिद्धिः ।

६ ज. प्र. प्री.—मनस ईक्षितृत्वमतिदेशेन निराकृते—
समश्चेति । मनोविषय ईक्षितृत्वमिमानश्च पुष्पेण समः,
सुपयादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । एवं तथार्थापि ज्ञाता
न स्यादिति चेत्, न; तदा तस्य मनसा सकृत्कर्षाभावात् ।
मनसोऽपि तथाऽस्त्येति चेत्, सिद्धत्वावदात्मा । मनसो ज्ञातृत्वे
दोषान्तरमाह—**काष्ठादिवच** । मनो न ज्ञातुः, ज्ञानकर-
णत्वात् । यद्यस्त्यौ कित्यायां करणं, न तत्र कर्तुः यथा पाके
काष्ठानि, जिह्वायां कुसरो वा । न चासिद्धो हेतुः, मनसा
ज्ञानमीत्यनुभवत् । एतेनात्मसन्निकर्षेण मनो ज्ञात्रिति निर-
स्तम् । ननु जन्यज्ञानं मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः, तत्कथ-
मेतत् ? कैवल्पः, मनोनिष्ठस्यापि हानस्य न मनः कर्तुः, किन्तु
आत्मैव; यथाऽज्यवयवशिक्षेदलक्षणस्य पाकस्य न तण्डुलः कर्तारः,
किन्तु देवदत्त इति । एतेनेन्द्रियचेतन्यपक्षोऽपि निरस्तः, चक्षुषा
पक्षयोर्मत्यादौ तेषामपि कण्ठव्यप्रतीतेरिति । अतीतादिज्ञान-
दर्शनाद्विषयचेतन्यपक्षः स्फुटदृष्टेण इति न निराकृतः । एवं परि-

शेषप्रमाणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्धः, तस्य स्वभावादेवाहाराद्य-
भिलाषोपपत्तेः, प्रत्यभिज्ञानमादितमिति वक्तुं प्रति आत्मनिर्लक्ष्ये
प्रमाणान्तरं चाह—**श्रुतेश्चेति** । "अस्माच्छरीरमेदाह्वंमुत्क्रन्था-
मुभ्मिनस्त्वयं लोके" [ऐ. उ. ४।६] इत्यादिश्रुतेः देहाति-
रिक्तो नित्य आत्मा सिद्धः । अत एव न स्वभाववादानवकाश
इति । ननु बौद्धाचार्यादीन् प्रति देहातिरिक्तनित्यात्मसाधनमि-
दम्, न च ते श्रुतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ते, तत्कथं श्रुतुद्वयहरणि-
त्यत आह—**प्रामाण्यं चेति** । बौद्धेन तावत्प्रत्यक्षानुमानयोथा-
वर्णेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतम्, तदुक्तं ? इति वक्तव्यम् ।
बोधकत्वेनेति चेत्तर्हि तदुच्छ्रुतेरप्यर्थाङ्गीक्रियताम् । ननु वाक्यत्वे
समेऽपि केषाञ्चिद्बौद्धादिवक्तव्यानामप्राप्ताप्यदर्शनाच्छ्रुतेरपि तदा-
शङ्कत इत्यत आह—**नचेति** । तदुत्सरेदं बौद्धः, चार्वाको बौद्ध-
मुदाहरति, बौद्धस्त्वन्यदिति दृष्टव्यम् । अप्रामाण्यं श्रुतेः शङ्क-
नीयमिति शेषः । तथा सति इन्द्रियलिङ्गयोरपि कालेप्रामाण्य-
दर्शनात्, सम्प्रतिपन्नयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छङ्काप्रसङ्गाति

भावः । प्रसक्तोऽपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति चेत्समं प्रकरोम्यस्याह—**अपौरुषेयत्वादिति ।** अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किं न स्यादित्यत आह—**नहीति ।** सामान्योक्तिवादपौरुषेये इति ननुसक्तत्वोक्तिः । अन्यथा श्रुतेः प्रकृतत्वात्बोद्धिर्ह्यस्यात् । शब्दे शब्दोपकृतादयो दोषाः, ते च वक्तुपुरुषाभिताज्ञानादि-मूढाः । अस्य तु सत्त्वा उरुष एव नास्ति, तत्र कथं वक्तुपुरुषा-भिताज्ञानादयो दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः ? व्याहृतेरिति । अत्राज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपचारात्, उरुषशब्दात्कृत-

वाक्यादिष्वेव ह्यजः स्मरणात् । ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति, वाक्यत्वात् । लौकिकवाक्यवदिति चेत्, किमेवं वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति सतम् ? उत किञ्चिदस्तीति ? आद्ये दोषमाह—**विनेति ।** कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वामात्रे धर्मा-धर्मचोरनिश्चयः प्रसज्येत, निष्ठावकप्रमाणमात्रात् । नच तथाऽसिक्वति वक्तुं शक्यम् ; तत्सद्वाक्य सतिः समयिभि-निश्चितत्वादिति ।

५ आ. मा. भा.—यश्च तौ नाङ्गीकुरुते, नासौ समर्थः ; अप्रयोजकत्वात् । मास्तु धर्मो निर्ह-
णत्वादिति चेत्, न ; सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात् । न च सिद्धिरप्रमाणकस्येति चेत्, न ; सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा सर्ववाचनिकव्यवहारसिद्धेश्च ।

६ ज. प्र. दी.—ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यथावाको धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते, तस्य नेदमनिष्टम् ; किमप्यपौरुषेयं वाक्यं अनङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याच्छाणत्वात्सर्वान्प्रति वाचं प्रसज्य इत्यतस्तत्त्वापि धर्मादिकमङ्गीकारैर्तत् प्रसज्य वक्ष्याम इत्याशयेनाह—**यश्चेति ।** तौ धर्माधर्मौ इति प्रसज्येत इति शेषः । धर्माद्यनङ्गीकारेण कृतस्तच्छास्त्रस्याशास्त्रत्वप्रसङ्गे येनासौ शास्त्री न स्यादित्यत आह—**अप्रयोजकत्वादिति ।** प्रयुज्यते प्रवर्त्यते प्रणेता प्रणयने श्रोता च श्रवणे शास्त्रे याम्नां ते श्रोत्रजके विषयप्रयोजने, अविद्यमाने प्रयोजके यस्य शास्त्रस्य तत्त्वा । अनन्यलभ्यं कमपि पुरुषाधर्माधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपाद-यन्वाक्यसमूहो हि शास्त्रम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, न चातीन्द्रि-यस्याभावेऽन्यतथाप्युक्तं शक्यमनिरूपम्, अतः शास्त्रत्वसिद्धये विषयवित्त्वेन धर्माधिके किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः । शङ्कते—**मास्त्विति ।** मायं न माह । अस्त्वित्यन्यथम् । धर्म इत्युप-लक्षणम्, अनिरूप्यत्वात् तत्प्रमाणत्वाभावेन प्रतिपादयितुमशक्य-त्वात् । इदमुक्तं भवति—विषयप्रयोजने हि ते भवतः, ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते, वाञ्छात्रस्य श्रोतृभिनादरणात् । नच धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम्, प्रत्यक्षाणोचरत्वात्, अनुमानादेश्च प्रामाण्याभावात् । अतो न शास्त्रस्य विषयत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकर्तुमुचितम् । न चैतादृशता निर्विषयत्वावापत्तिः, यतो धर्माद्यभावो विषयो भविष्यति । प्रयोजनं च श्रोतृणां धर्माद्यनुष्ठानप्रसक्तेश्च निवृत्तिः, धर्मादिद्विसङ्घातमपहङ्गविषय-

मुखावातिश्च, प्रणेतुश्च लोकोपकारः, उपकर्तारं च प्रत्युपकुर्वन्ति लोका इति निराकरोति—**नेति ।** एवं वदता धर्माधर्मादौऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम्, सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं विना बाह्यप्रेष निषेद्धुं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । षट्पादभाव इव प्रत्यक्षेणैव धर्माधर्मावो निश्चेयत इति चेत्, स्यादेवम् ; यद्यत्र न काचिद्विप्रतिपत्तिः । यत्र त्वस्तित्वाभिमा-नस्तत्र पिशाचादाविव प्रत्यक्षानुपलम्भः सन्वेदहेतुरेव भवति इति । तदिदमुक्तं **सर्वाभिमतस्येति ।** पुनः शङ्कते—**नचेति ।** मा भूद्धर्माद्यभावस्य विषयत्वं, तत्साधकप्रमाणमाभावात् ; तथापि धर्मादिविषयत्वादिकं न घटते ; अप्रामाणिकस्य प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिति निराकरोति—**नेति ।** अस्ति तावद्दर्श-दिविषये सर्वेषामाविषययोगोपात्म्यस्तित्त्वभिमानः । अभिमानो ज्ञानमेव । न च तस्य बाधको किञ्चित्, धर्माधर्मावप्रतिपादकप्रमा-णाभावस्योक्तत्वात् । अतः सर्वाभिमतेरेव धर्मादौ प्रमाणत्वात्, तत्करणस्य च प्रमाणत्वात्, धर्मादेः प्रामाणिकत्वसिद्धौ किम-नया व्यर्थेचिन्तया ? । नच तत्र प्रमाणविशेषोऽशक्यमनिरूपः, आप्तस्य तत्सङ्कारिणोऽनुमानस्य च सत्त्वात् । अत एव नान्य-प्रमाणस्यापि । आगमादेः प्रामाण्यं नास्तीति उक्तमित्यत आह—**अन्यथेति ।** यदाऽऽप्तस्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं तदा सर्वस्य वाचा निर्वर्त्येत्येव व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात् । परप्रत्ययमार्थो हि वाक्यव्यवहारः, स यदि न परं प्रत्याख्येत व्यर्थो न क्रियेतेवेति । चक्षुःशब्दः प्रमाणसामान्यसिद्ध्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्ये ।

५ आ. मा. भा.—न च मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम्, अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात्, आन्तिर्वा तव स्यात्, सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात्, एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । न चादोषत्वं स्वाक्येनैव सिद्धयति । न च येन केनचिदपौरुषेयमित्युक्त-मुक्तवाक्यसमम्, अमादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् ।

६ ज. प्र. दी.—भवत्वागमप्रामाण्ये वाचनिकव्यव-
हारासिद्धिः, अनुमानप्रामाण्ये तु कथमित्यत आह—**नचेति ।** त्वदीयं वाक्यं मया श्रुते इति ज्ञात्वा मां प्रति त्वया वाक्यव्यवहारः क्रियते ? अन्यथा वा ? । द्वितीये निष्कलो न कर्तव्यः स्यात् । नाद्यः—परचित-
वृत्तीनां परस्याप्रत्यक्षत्वेन मया श्रुतमिति तव ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

मदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येव वक्तव्यमिति भावः । अस्त्वेवमित्यत आह—**अन्यथा चेति ।** वाक्यव्यवहारेण । प्रत्युत्तरं हि लिखितया श्लाघकम्, नच तव मतेऽनुमानं प्रमाणम् । अतः प्रत्युत्तरमन्यथैवाज्ञापकमेव स्यादिति । ननु लिङ्गशब्दयोः प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते, श्लाघकस्याप्रामाण्यक्रियेत एव । अतः कथं वाचनिकव्यवहारसिद्धिरित्यत आह—**आन्तिर्वाति ।**

ज्ञापकत्वमहीकृत्य प्राप्ताप्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्यां जायमानः प्रत्ययस्तव भेदप्रतिनिधौ स्यात्संशयो वा, सत्यन्तरमाभावात् । न च परस्य प्रान्त्यस्यैव वचनप्रयोगः, नापि प्रस्तुतत्वेन आन्तः सन्निधौ वा वाक्यं प्रयुज्यते इति युक्तम्; अतो वाचनिकव्यवहार-सिद्धयर्थमात्मामनुमानप्राप्त्यमहीकार्यमिति । एवं चाविकाराज्ञस्य विषयं निराकृत्य प्रयोजनमपि निराकृत्यैव श्रोतृप्रयोजनं तावज्जि-राच्छे—**सर्वे**ति । यथा शास्त्रस्य तेषां श्रोतॄणां सुख-कारणत्वं, यथा धर्मावभावाच्चेन सर्वमर्थदातिक्रमे परस्पर-दिष्टादिना सर्वदुःखकारणत्वं च स्यात्, तथा च समव्ययकं निम्नप्रयोजनमेवेति । इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति—**एको** चेति । धर्मादिज्ञानशून्याः पशुप्राया नोपकारिणमुप-कुर्वन्ति; अपितु सर्वेऽप्यकृतुस्तमसः । तदभावेऽप्येको वाऽन्यथा-ऽपकारकः स्यादिति भावः । तदेवं धर्मायनङ्गीकारे शास्त्रस्य विषयाद्यभावेनाशास्त्रत्वप्रसङ्गः सत्त्वेनैव धर्मादिकमहीकार्यमिति । ननु स्वीकृतं धर्मादिकं पौरोषेयकथातन्निवय इत्यत आह—**रचि-**

५ आ. मा. भा.— अतः प्राधान्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनांशं देहनांशं वा अपेक्ष्य शोकः । न जीवनांशं, नित्यत्वादित्याह— न त्वेवेति । नापि देहनाशमित्याह— देहि न इति । यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तर-प्राप्तावपि ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— अपौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुप-संहति— अत इति । एवं चतुर्भेदोपपत्तुं प्रमेययुक्तत्वा-तत्त्वदर्शनी निवेशयति— अत इति । यत एवं नैरात्म्यवादि-भिरुपेक्षिताः कुतर्काः, अतस्तैः कुलकैर्भीरो धीमास्तत्र देहा-तिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये न मोहमात्रपश्यते । ‘नरके नियतं वासः’ [१।४४] इत्याद्यनुवचनेन तस्य नित्यात्मप्रति-पत्तिसिद्धेः प्रथमपुरुषप्रयोगः । अनेकायां गीतेति दक्षेयितुं श्लोक-द्वयं प्रकारान्तरेण व्याच्छे— अथ्येवेति । न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः कार्य इति शेषः । नित्यत्वाजीवत्वः । अनेन योजनापूर्वव-देवेति ज्ञापयति । नापीत्यत्रापि पूर्वगच्छेयः । अत्र पूर्वयोजना न

७ ह. पै. भा.— अत्रोचितं दृष्टान्तमाह— देहिनो देहवतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं कुमारभावः, यौवनं यूनो भावः, जरा वृद्धत्वं, तथा तद्वदेहान्तरप्राप्तिः । धीरो धीमास्तत्र न मुह्यति न मोहं गच्छति । यथाऽस्मिन्देहे कौमारयौवनजरासु आत्मनोऽभेद एव, भिन्नाः शरीरावस्थाः, एवं शरीरान्तराणीत्यर्थः ॥ १३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवमात्मनो नित्यत्वेन मरणाभावादशो-च्यत्वमिति स्थितम् । न विद्वद्वदुपपन्नम्, देवदत्तो जातो मृत इत्यनुभवेनात्मनोऽपि जन्ममरणस्यावस्थासङ्ख्य, देहस्यैव ते जन्ममरणे, न स्वात्मन इति सद्यस्तत्त्वमुपपाद्यति । देहिनां जीवस्य यथा अस्मिन्देहे कौमारं यौवनं जरेति बिलक्षणप्रावस्था मवन्ति, तथा एतस्मादेहेदेहान्तरप्राप्तिरुपाऽपि कल्पितात्मनोऽप्यस्या भवति । यथा च तत्र देहधर्मभूता अपि कौमारावस्था देहैक्याप्यसादात्मनि प्रतीयन्ते देव-दत्तः कुमारो युवा जीर्ण इति, न वस्तुतस्तदस्मात्; तथैव देहधर्मभूताऽप्युपलब्धिनाभावेपि तदेक्याप्यसादात्मनि प्रती-

तत्त्वे चेति । तत्त्व न धर्माविनिश्चय इति भावः । निर्दोषत्वेन प्रमितोऽभाविति चेत्, तस्य निर्दोषत्वं किं तद्वाक्यात्सिद्धं? प्रमा-णान्तरेण वा ? । न द्वितीयः, तदभावात् । आर्यं दूषयति—नचेति, अतिप्रसङ्गादिति भावः । न च प्रत्यक्षादिना धर्मादिसिद्धिः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेयं वाक्यमहीकार्यम् । अङ्गीकृतं च बोद्धा-दिभिः स्वसमयापौरुषेयत्वम्, शोद्धोदनिप्रभृतयः सम्प्रदायप्रव-र्तकाः इत्युक्तत्वात् । ततः किमिति चेद्वाक्यत्वहेतोस्तत्राङ्गीकारस्य-मिति । अस्त्येवमनुमानस्यान्यतराङ्गीकारान्याच्छ्रुतेऽपौरुषेयत्वे-बाधकाभावः । तत्साधकं तु किमिति चेत्कृतुर्प्रसिद्धिर्पौरुषे-यत्वप्रसिद्धिर्हेति श्रमः । एवं तर्हि गुरुकृतकस्य कृतापौरुषेयत्व-प्रसिद्धिकस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यत आह— न चेति । केन-चिक्कृतमिति शेषः । **उक्तवाक्यसमं** वेदवदपौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकादिकं यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं तेन विषयी-कृतत्वाच्छ्रुतेः, इतस्तस्य तदभावादापौरुषेयत्वप्रसिद्धिरिव तत्र भवेति भावः ।

तत्तच्छ्रुते, अतोऽन्यथासादृश्यं व्याख्याति—यथेति । जरादि-प्राप्तौ देहान्तरप्राप्तमिति निमित्तसमस्यो, तत्तथायमर्थः । कौमरा-यवस्थापिशिद्धदेहहाने तावदास्तित शोक इति प्रसिद्धः; तत्कस्य हेतोः ? इति वाच्यम्; जरादिविशिष्टदेहान्तराभावात् । समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत्, तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः; देहान्तरस्य लाभादेव । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रति-विधानं, तदा तु सुतरां समीचीनलाभेन जीर्णहानेरिति । तत्रा-वस्थामात्राहमि । अत्र स्ववस्थावतोऽपीत्येतदनुपपत्तुं वैषम्यं, निष्कप्रदानेन पटप्रमृदवर्षणादिति भावोक्तं च शीर इति ॥ १३ ॥

येते देवदत्तो जातो मृत इति, न वस्तुतस्तदस्मात् । यथा वा तत्र कौमारावस्थां विहाय यौवनावस्थाप्राप्तौ आत्मा नशो जात इति न मीहः; तथैतदेहं विहाय देहान्तरप्राप्यवस्था-यामपि नात्मनो नाशोऽपत्तिमोहः सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु विषमो दृष्टान्तः, कौमारायवस्थानां पूर्वावस्थाना-शेन अवस्थान्तोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रसिद्धानेन अवस्थाद्वयादुगतस्मिन्व्यवस्थान्तरायां तत्रात्मनो जन्मनाशा-भावनिश्चयसम्भवेऽपि देहादेहान्तरप्राप्यवस्थायां ‘स एवाहं’ इति प्रत्यभिज्ञानाभावेन देहनाशतदुत्पत्त्यवस्थाद्वयादुगत-स्मिन्व्यवस्थित्वा तदुत्पत्तिरित्याह प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि

शुभ्या तस्मिन्निमित्तमभवात् दोषः शुभ्येकसमविगम्यामतत्वे
लौकिकप्रत्यभिज्ञानाभावस्याकिञ्चिद्व्यतिरिक्तत्वादिप्रत्येष्ट्याह —
धीरस्तत्र न मुह्यतीति । “न जायते त्रिषते वा विप्र-
क्षित्” [कठो. २।१८] “जीवापेनं वाच शरीरं त्रियते न
जीवो त्रियते” [छां. उ. १।१।१३] इत्यादिश्रुतिवाक्यैरधि-
गतास्तत्त्वः पण्डितो धीरः “मत्वा धीरो न शोचति”
[कठो. १।६] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स च धीरः तत्र देह-
नाशोपस्थोः न मुह्यति, आत्मैव मृतो जातमेति न मोह-
नाशय इत्यर्थः । स्यादेतत् । देहात्मैक्याभ्यास एवास्मिद्धः,
येन कौमारस्येव नाशस्यापि देहधर्मस्यैव तदेक्याभ्यासादा-
त्मनि प्रतीतिरुच्यते । प्रत्यक्षेणैव हि देहान्नोर्भेदः प्रतीयते,
‘योऽहं बाह्ये पितरावन्मभूवं सोऽहं स्थाविरं प्रणप्नुननु-
भवामि’ इति बालस्यविरदेहभेदधीर्बुद्धकर्मत्वैव प्रत्यभि-
ज्ञादर्शनेन व्यावृत्ताभ्यां कौमारजरादेहाभ्यां आत्मनोऽध्वतै-
वानस्य प्रत्यक्षेणैव भेदग्रहणात् ; न हि प्रत्यक्षसिद्धभेदयो-
रैक्याभासोऽस्ति, ‘ममः क्रोधोऽस्ति’ इत्यादावप्यभ्यासप्रस-
ङ्गादिवाशङ्क्याह—अस्मिन्नेहे इति । ‘यदेव मम कौमारे
शरीरमतिक्रामत् तदेवेदानीं जरायामतिक्रामत्’ इति प्रत्यभि-
ज्ञादर्शनेन योऽहं बाह्य इति त्वदुक्तप्रत्यभिज्ञानस्य कौमार-
जरावस्थामात्रमेवादवगाहितया बालस्यविरदेहभेदस्थैवास्तत्त्वात्
देहात्मैवभाष्यासनुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यर्थः । न च परि-
माणभेदादप्यभेद इति बालस्यविरदेहभेदः स्यादेवेति
वाच्यम् ; एकस्मिन्नेव देहे कण्ठोदरादिदेशाभेद इव कालभेदेन
परिमाणभेदोपपत्तस्तद्वचनोक्तत्वात् ।

यत्नात्मसंवादिभिरुच्यते— ‘अवयवापचयोपचयौ विना न
परिमाणभेदः । तत्रावयवापचये समवाधिकारणाभावात्पूर्वा-
वयवित्वात् तस्मिन्, स्थितावयवैववयव्यन्तरोपपत्तिः । अवयवो-
पचयं तु पश्चादपततामवयवानां पूर्वसिद्धावयवनि कारण-
त्वापोतनं पूर्वसिद्धावयवसहितैस्तेमहावयवग्रन्थनरोत्तरिति
परिमाणभेदे द्रव्यभेद आवश्यकः’ इति । तत्र, पटव्याद्यवच्छे-
देन स्वरूपमुपादिहेतुं विना तदुपपत्त्यसम्भवेन अवयवनाश-
स्थले द्रव्यान्तरोत्तरचित्कल्पनामुपपन्नः । न च महापटव्याव-
च्छेदेनैव तदेतत्त्वम्, गौवात्, महापोत्यन्तेः पूर्वमपि द्वित-
नृकादिद्विगणपटसम्भवेन तत्रापि तदहेतुत्वप्रसङ्गाच्च, खण्ड-
पटस्यापि स्वरूपपटादप्यक्षया महत्त्वाच्च । महापटव्यन्तेन तयो-

९ व० त० १०— एवमात्मनामशोच्यतामनुत्पत्त्योपपाद्य देहात्मादीनामशोच्यतामाह—देहिन इति । लौकिक-
निदर्शनेन यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमारद्यवस्थाप्राप्तिस्तथा देहान्तरप्राप्तिरात्मनो नियतेति धीरो न मुह्यति
न तत्र शोचति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—ननु वयमेकत्रैव भविष्याम इति सत्यं,
परन्तु द्युतलौकिको देह इत्यादिषा एव भविष्यति न वेति सन्दे-
हात् शोचामीत्याकाङ्क्षायामाह—देहिन इति । देहिनो
जीवस्य यथाऽस्मिन्नेहे कौमारं यौवनां जरा अवस्थात्रयं भवति

११ नी० भागदी०—यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्याह—देहिन इति । देहो स्थूल-
सूक्ष्मौ विद्येते अत्य स देही चिदात्मा, तस्य यथाऽस्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि ‘एक एवाहं

विजन्म्यपटस्य तदन्यथागण्डपटान्यप्यस्य चोक्तौ अथापि तदस्मि-
द्ध्याऽप्यन्यथाश्रयात् । एतेन पटवर्त्तनाजन्मपटस्यावच्छेदेन द्युता-
दिहेतुवन्मिथ्यापि निरास्यम् । वस्तुतस्तु दीपारोपणसमकालसौ-
ख्योदस्थ्यापिप्रभासितदाच्छादनसमकालतस्तदुक्तोच्चाद्यन्य-
सारिपरमाद्यप्रक्रिययाऽऽऽऽम्भवादोऽनुपपन्नः । विवर्त्तनादेः तु
देहप्रजा लिकप्रदक्षितदेहवदवयवपचयोपचयौ विना माययैव
देहवद्विः सम्भवतीत्यास्तां तावत् । विस्तरेण चात्माभिः
अद्वैतवज्रपञ्जरोऽप्यर्थः प्रसाधितस्तत्रैवानुसन्धेयः । एतेन
‘कौमारादिदेहभेदेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादेर्हान्तिरि-
क्तात्मप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः’ इति भाष्यव्याख्यायानं निर-
स्तम् ; अस्मिन्नेहे कौमारे यौवने जरेति वदता कौमारत्वव-
स्थाभेदमात्रं, देहस्थेक एवेति कण्ठ एवांकावेन तथा
व्याख्यायानस्य मूलविह्वलत्वात् ।

न च केवलदेहस्थेकभेदपि कौमारादिविशिष्टत्वेन भेदो न
विरुद्ध इति वाच्यम् ; आत्मन्यपि तथा भेदस्य सुवचनेन
ततो देहात्मवादन्तिप्राप्तसिद्धेः । अत एव ‘योऽहं कुमारदेह-
वानासं सोऽहमिदानीं युवदेहोऽस्मि’ इति प्रत्यभिज्ञानादे-
रभेद इत्यपि निरस्तम्, ‘योऽहं कुमार आसं सोऽहं युवाहमि’
इति प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र कौमारयो-
वनयोर्भेदः, नात्मनः, स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
समं, अत्रापि स एवाहं देह इति प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात्
“न जायते त्रियते” [कठो. २।१८] इत्यत्रैव देहात्मवादनि-
रासः । अत्र स्वात्मनिस्त्वल्पप्रतिदिनमिति शाङ्करभाष्यार्थ
एव युक्तः ।

‘देहिनो यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमारादिकं तदेहनिबन्धन-
मेव, न तु स्वतः ; तथैतदेहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गशरीर-
निबन्धना, न तु स्वतः’ इति प्राचां व्याख्याने तु उक्तरीत्या
यथाश्रुतैवैव निवाहि लिङ्गशरीरनिबन्धनेत्यप्याहाराश्रित्यः ।

‘देहिन एकस्यैव यथा कौमाराद्यवस्थापोत्पत्तिनाशयोर्भे-
दः, नित्यत्वात् ; तथैकस्यैव युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि
विमुक्त्वात्, तथा च सर्वदेहेत्येक एवास्मेति स्थिते वक्ष्यातक-
भेदकल्पनया त्वमपरात्वान्धधृतिः, धीरस्तु विद्वान् मुह्यति’
इति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्याने युगपत्सर्वदेहेत्याद्य-
दर्भाकल्पने विमुक्त्वादिति हेत्वव्याहाराद्वैक्यमिति यथोक्त
एवार्थः ॥ १३ ॥

कालेन, तथा भगवद्विद्यया भगवद्वीर्यस्य देहान्तरप्राप्तिरलौ-
किकद्वितीयदेहप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । धीरो भक्तस्तत्र देहप्राप्त्यर्थं
न मुह्यति, मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मि' इत्यमेवप्रत्यभिमानादिकथं बालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वं च । 'व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुमुदमेवः सूत्रमिव' इति न्यायात् । एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलच्छरीरादान्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीराणुकारिणां प्राप्तिः । अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कैमाराद्यवस्थाभेदाद्देहेकत्वं, एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात्तुरन्तरविधाद्यवस्थाभेदाद्देहेकं भवति, ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलदिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादात्मा विविक्त एव । एवं च शोकादिष्वभिर्गो लिङ्गादपि विभिन्नस्य तव इष्टविद्योगजः शोकोऽपि न युक्तः । अत एव तत्र तस्मिन्निषेधे धीरो न शुक्लति । आभिमानिको शोकमोहो देहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरं न बाधते, अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोः 'गतासु' इति 'वयं' इति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायम् । अत्र तु 'देहिना' इत्येकवचनं उपधेयविद्वात्मक्याभिप्रायमिति हेयम् । तथा च श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह—'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुषैकोऽनगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' [१३] इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेण स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्रे. उ. ६।१४] इति च, एकत्वाच्च भिन्नत्वमप्यस्य सिद्धम्, तेन देहादीनामनित्यानामविभूतां च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—यद्यपि आत्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति विजानतः, तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखविद्योगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः, इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवान् आह—मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मियन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः मात्रास्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः ; ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतपुष्पां सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा—स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः, शीतं च कदाचित्सुखदं भवति कदाचित् दुःखदम् । तथोष्णमपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे पुननियतरूपे, यतो न व्यभिचरतः । अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिनि आगमापायशीलाः, तस्मात् अनित्याः । अतस्तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं च मा कार्षीदित्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. दां. व्या.—आत्मनः श्रुत्वादिप्रसिद्धे नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रसक्तमोहोभावेऽपि प्रकारान्तरं शोकमोहो स्यातामित्याशङ्कामनुशोभितत्वेन श्लोकमन्तरायमिति—यद्यपीत्यादिना । शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्तोद्भूय यो मोहादिद्वैतये तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां इत्यमात्मत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणम् । 'अशोकान्' [१।११] इत्यत्र यो विधाधिकारी सूचितस्तस्य "तितिक्षुः समाहितो भूत्वा" [वृ. उ. ४।१।२३] इति श्रुतेस्तितिक्षुत्वं विशेषणमिहोद्दिश्यते । व्याख्येयं पदमुपपादय करणव्युत्पत्त्या तत्त्वोद्देशविषयत्वं दर्शयति । मात्रास्पर्शा इत्यादिना । षष्ठीसमासं दर्शयन्मात्रास्पर्शा स्पर्शशब्दपर्याह—मात्राणां मिति । तेषामर्थक्रियामादर्शयति—ते शीतेति । सम्प्रति

शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमुपैव समाश्रितं दर्शयन्विषयाणां कार्यं कथयति—अथवेति । ननु शीतोष्णप्रदत्त्वे सुखदुःखप्रदत्त्वस्य सिद्धत्वात्किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथगग्रहणम् ? इति तत्राऽह—शीतमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्त्वं तदन्तर्गतयोरेव तयोः सुखदुःखहेतवः । रातुकृत्यप्राप्तिकृत्ययोस्तत्त्वलक्षणार्थम् । अन्यत्वं हि शीतमुष्णं वाऽनुकूलं प्रतिकूलं वा सम्पाद्य बाह्या विषयाः शुद्धादि जनयन्ति । ननु विषयेन्द्रिययोगस्याऽऽत्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्तशीतादेरपि तथात्वात्तितिक्षित्तो हर्षविषादौ तत्रैव तत्सिद्ध्यपभावित्याशङ्कयोत्तार्षे व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । अत्र च 'कौन्तेय भारत' इति सम्बोधनाभ्यामुपभृङ्गश्रुत्यैव विधाधिकारित्वमित्येतेदेव धोखते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—इममर्थमुनन्तरमेवाह—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः साश्रयास्तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः शीतोष्णमृदुपह्लादादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्ण-

शब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्तिं तितिक्षस्व । ते चागमापायित्वा-
द्वैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः; अनित्याश्च ते बन्धहेतुभूतकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे.ता.चं.—आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽप्य-
यमर्थस्तात्पर्यातिशयात्तद्वसोच्यत इत्याह—इममर्थमनन्तर-
मिति । आभिमर्त्यन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्रा
इति शाङ्कराहुकाप्रसिद्धयोजनाव्युत्पत्त्या मात्रा-शब्दार्थमाह—
शब्देति । साध्या इति । गुणविशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्रा-
कार्यत्वमिति भावः । तन्मात्राकार्यत्वादिति । तन्मात्राणां
मात्राशब्दाचार्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । 'शब्दमात्रा, स्पर्श-
मात्रा' इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि
तदेवद्रव्यत्वात्तच्छब्दोक्तवत्त्वमुपपन्नमिति भावः । कर्मव्युत्पत्ते-
रपि भावव्युत्पत्तेः प्रतिद्विधकं विषयसम्बन्धत्वेन च साक्षा-
दुक्तानिर्दिष्टत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिस्मन्मन्यन्तरं निर्दिश्य
समाप्तार्थमन्याह—श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा इति । श्रोतो-
ष्णशब्दयोरुपलक्षणत्वं समाप्तार्थं चाह—श्रोतोष्णस्युपस्था-
दिरूपेति । एवं हेतुफलभावं विहाय श्रोतोष्णाः सुखदुःखदाभ्येति
योजनायां पृथग्व्यपदेशोपपत्त्यर्थमिति भावः । सङ्ग्राहे श्रोतोष्ण-
योरप्रसक्तत्वात्किमर्थमिदमुच्यत इत्याह—श्रोतोष्णशब्दः

प्रदर्शनार्थ इति । शब्दपातादेरिति शेषः । श्रोतोष्णादिकं तु
तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासम्भवं प्राथम्य । 'धौर्म' इति
वक्ष्यमाणम् [२५१५] 'धीरस्तत्र' [२५१३] इति पूर्वोक्तं
चाव्याह—तान् धैर्येणेति । युद्धाजैव 'कौन्तेय भारत'
शब्दाभ्यां क्षत्रियायास्तुल्यस्य विशिष्टक्षत्रियस्यान्तान्निक्तस्य ते
धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्यायां यागादौ च
वातातपष्ठित्वाभाषाशालाभ्यादयो यावत्तत्कर्मसमाप्तिं क्षन्त-
व्याः; तथाऽपि शास्त्रपातचतुर्बन्धादयो । तस्मादवर्जनीयेन्द्रिया-
र्थस्पर्शनिमित्तदुःखानां शोकेन दुष्परिहरत्वात्तिथ्यैके शोके
ति तिष्ठेव युक्तेति भावः । अत्र सुखास्य क्षमा नाम उपेक्षया
अनुत्प्रेक्षकः । तत्रापि हेतुतागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दस्या-
पीनस्त्वस्याग्राह-वन्नेति । अनित्य-शब्देन प्रवाहिनित्यानिपे-
क्षकः । 'नित्याः' इति पदच्छेदेन नित्यानुसन्धितया तितिक्षितव्य-
त्वयोजने तु मन्दम् । सुको तदभावाच्च प्रवाहोऽपि नित्यत्वं
नास्तीति भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि तदर्शनाभावादिना शोक इति चेत्, न, इत्याह—मात्रास्पर्शा इति ।
मीर्यन्त इति मात्रा विषयाः, तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः, त एव श्रोतोष्णसुखदुःखादाः । देहे श्रोतोष्णादि-
सम्बन्धाद्वि श्रोतोष्णाद्यनुभवं आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे ।

६ ज.प्र.दी.—प्रकारान्तरेण शोकं शब्देत—तथापीति ।
यद्यपि वाच्यवादीनां हानिर्मविष्यतीति थिया न शोको युक्तः,
उक्तविषयात्महानेरभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधिभावात् ।
तथापि तन्मये मयेव सुखदुःखानिर्दुःखावाप्तिश्च सविष्यतीति थिया
मे शोकः ससुपत्तिः । कथम् ? तदर्शनाभावादिना । तदिति
वाच्यवादिरामार्शः । आदिपदेन विवृततत्त्वज्ञानं च गृह्यते । प्रेमा-
स्पदानां हि दर्शनेनपक्षानांयादिकं सुखदेहः । तेषु मृतेषु
तदर्शनायभावात्सुखदुःखमिति । तथा तेषां छेदभेदादिकशोनेन दुःख-
वाप्तिश्चेति, एतद्विषयपूर्वकं 'शोक'कमतापर्ययते—नेति । 'मीर्यन्ते
विषया वैरिति मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्याममसत् । पुराणायौ
मात्राशब्दस्य विषये स्वत्वादित्याशयान् व्याचष्टे—मीर्यन्त
इति । ननु गन्धरसस्पर्शशब्दादयः विषयाः । अतो भिन्नपदत्वे
द्वन्द्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनरुक्तिकैरर्थैरत्यत आह—
तेषामिति विषयाणाम् । तथाप्यनुपपत्तिः । विषयाणां स्पर्शा-

भावादिलत आह—सम्बन्धा इति । एवं तर्हि किं? षष्ठीसमाप्त-
परिग्रहेण भिन्नपदत्वादावपि दोषामावादिष्यतो वाक्यं योजय-
ति—त एवेति । सुखद्वयं एवेति । नहि विषयाणां सम्बन्धानां
च पृथगेतत्कार्यं सम्भवतीति भावः । ननु श्रोतोष्णशब्दो विषय-
विशेषवचनो, तत्कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषं द्युः ? कथं
च साक्षात्सुखदुःखे ? कथं प्रतिस्मन्मन्थी ? कस्मै दत्तलित आह-
देहे इति । वेदशब्देननेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । अनेन श्रोतोष्ण-
शब्दो सकलविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो
लक्ष्यते इति लक्षितलक्षणमेव । अनुभवद्वारेण सुखदुःखादानम् ।
प्रतिस्मन्मन्थी देहः । दानं च आत्मन इत्युक्तं भवति । एतेन
लौकिकीं प्रतीतिरुत्तेन शक्तिताऽन्यते । तत्तद्विषयाणां तैस्तेति,
न्द्रियैर्यं ये सक्तित्वात्तत्तत्तत्तद्विषयसाक्षात्कारा अभन्ति,
तत्रेष्टविषयसाक्षात्कारात्सुखं भवति, अनिष्टविषयसाक्षात्कारात्
दुःखं भवतीति ।

५ आ. मा. भा.—न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति । कुतः ? आगमापायित्वात् । यद्यत्मानः
स्वतः स्युः सुखावपि स्युः । अतो यतो ते मात्रास्पर्शा जाग्रदादेव सन्ति, नान्यदेति तद्वन्वयव्यति-
रेकितात्तन्निमित्ता एव, नात्मनः स्वतः । आत्मनश्च तैर्विषयविषयीभावादप्यः सम्बन्धो नास्ति ।

६ ज. प्र. दी.—मयेवेत्, ततः किं प्रकृतशब्दा इत्यतस्तु-
शब्दात्परया काका सिद्धमर्थमाह—न हीति । स्वत इति ।
विषयेन्द्रियभक्तिर्मयाम्रेण । दुःखादिति विषयसाक्षात्कारः
मी. १३

सुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं श्रोतोष्ण-
सुखदुःखादाः ? नहि, किन्नामभिमानसहिताः ? इत्युक्तं भवति ।
अभिमानो नामात्र विषयेषु शोभनात्वाभ्यासमिच्छेदेहः ।

अस्तिविभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु समताति-
वायेहेतुकोऽपि चैव इत्यादि । विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य
मुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः ? येनाभिमानोऽधिकः कारण-
सामग्र्यां निवेद्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे—**कुत**
इति । ननु कथमिति ऊच्यते ? यत इत्यध्याहारादिति **भूमः**—
प्रयोजनान्तरभावाद्वैतवर्गभेदेन वा । ‘सविशेषणे हि विधि-
निषेधे विशेषणमुपसङ्गामतः’ इति न्यायात् । शीतोष्णसुखदुः-
खद्वैतविशिष्टानां मात्रास्पृशानामिदं विशेषणं भवच्छीतोष्णसुख-
दुःखद्वैतमुपसङ्गामति । मात्रास्पृशानां शीतोष्णसुखदुःखद्वैतं
यत्प्रस्थापमापायित्वादित्यर्थः । अनेन कथमुक्तशङ्कापरिहारा-
इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुल्लेखनं व्याचष्टे—**यदीति** । मात्रास्पृशां यदि
स्वतः स्वयमेवाभिमानमल्पेक्षमात्मनः शीतोष्णसुखदुःखदाः
स्युः, तर्हि **सुतावपि स्युः** । नहि कारणमगमनी कार्यं व्यभि-
चरतीत्यर्थः । नच वाच्यं सुतो विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न
सन्तीति; स्वयमेवैन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् । अतएव
शीतोष्णप्रवृत्तं कृतम् । एतेनेन्द्रियमनसन्निकर्षाभावेऽपि प्रत्युक्तः ।
न चात्मनः सन्निकर्षाभावः, मनसः कदाप्यात्मविवेकोभावात्स्य
वक्ष्यमाणत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं वदन्साक्षादर्थं
दर्शयति—**अत इति** । अतो **मात्रास्पृशां** नात्मनः स्वतः
स्वयमेव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्धः ।

५ आ. मा. भा.— न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणाऽपि नित्यत्वमस्ति, सुमिश्रलयादावभावा-
दित्याह—अनित्या इति । अत आत्मनो देहाद्यात्मश्रय एव दुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धु-
मरणादौ दुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य ताम् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. टी.— नन्वाभिमानसहितानामेव मात्रास्पृ-
शानां ज्ञानादिहेतुत्वं, न केवलानामिदमुपादितमेतत्; ततो
नित्या इति व्यर्थमिति चेत्, न; आगमापायित्वस्यैवानेन
व्याख्यानात्, व्याख्यानेऽपि किं प्रयुज्यते, यत्प्रवाहरूपेण
नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं, यथा गङ्गोदरः; तदेकमागमापायी-
त्युच्यते । यस्य तु प्रवाहोऽपि छिद्यते, यथा किञ्चिदुक्तुसमानां,
तद्वरमिति । तत्रागमापायित्वशब्दादुभयप्रतीतिः, आगमापायित्व-
स्यागमापायित्वशब्दोऽपि, यत्प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विव-
क्षितं नास्ति न भवति । मात्रास्पृशानां शीतोष्णसुखदुःखद्वैते
सम्भवत्, प्रकृतायुषयोगाच्च । किन्तु द्वितीयमेव, सुप्ता-
दावभावेन सम्मवाद्युक्तरीत्या प्रकृतोपयोगाच्च, इत्येतद्विनित्या
इत्येवनेहा भगवानित्यर्थः । प्रलयो मूर्छा । आदिदेवनासम्भ-

अत इत्युक्तस्य विवरणं यतस्तन्निमित्ता एवेति । तद्विषयि-
मानपरामर्शः । तेन निमित्तं संहिता एव शीतोष्णसुखदुःखदा
यत इत्यर्थः । तच्छ्रुत इत्यत उक्तं **मात्रेति** । मात्रास्पृशां
जाग्रत्स्वप्नोर्भिमानवतोरिव, ते तथाविधाः शीतोष्णसुख-
दुःखदाः सन्तः सम्भवन्ति । नान्यदा अभिमानादिते सुप्तादा-
विति मात्रास्पृशानां शीतोष्णसुखदुःखद्वैतस्याभिमानाच्चव्य-
तिरेकादुपिपायित्वादित्यर्थः । न चाभिमानहीनेऽपि ज्ञानो-
त्पत्तिरुपादौ दृश्यते, सत्यं, सुखदुःखद्वैतसूत्रज्ञानमत्राचिकृत-
मित्यदोष इति । इत्याभिमान एवात्मन उपपन्न इत्याह—
आत्मनश्चेति । अत्र तैरिति ज्ञानसुखदुःखपरामर्शः ।
आत्मनो ज्ञानादिभिः सम्बन्धो नास्ति, तेषां मनेवृत्तित्वात् ।
तथा नान्यगतत्वं न; कथमन्यस्य विक्षिप्यहेतवो विनायिमा-
नात् ? प्रसिद्धं च स्वाभिमतप्रवृत्ताहो देवदत्तं दुःखीकरोतीति ।
ज्ञानादिभिरात्मनः सम्बन्धाभावे कथमुक्तं शीतोष्णाद्युभय-
आत्मन इत्यादीत्यत उक्तम्—**विषयेति** । मनोवृत्तिरूपाणि
ज्ञानादीनि विषयभूताभिः । आत्मा च विषयी, साक्षिचैत-
न्यस्य तद्विषयत्वात् । एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्यात्मनो ज्ञानमि-
त्यादिव्यवहारः । उपलब्धं चैतत् । ईषत्स्वन्तं स्वाभित्वमपि
ग्राह्यं तादात्म्यसमवायिनिरासे तात्पर्यात् ।

ज्ञातसमाधेर्यद्वैतम् । नन्वात्मन्यपक्वमेकार्थमेव, सत्यम्, तथापि
पुनः प्रयत्नाद्यालोचनादेतत्तिसिद्धिः । एतदपि विशेषणोपसङ्गान्तं
विशेषणम् । आगामिव्याख्याननपेक्ष्य भाष्यकृताऽयमर्थः
प्राप्तुम्यस्त इति ज्ञेयम् । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसंहरति—
अत इति । उक्तप्रकरणे देहादावात्मनो समेत इत्यादिश्रम
एव, अतसंहिता एव मात्रास्पृशां इत्यर्थः । ततः किमित्यतश्चतु-
र्थपादं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह—**अत इति** । तद्विमुक्तस्य श्रम-
विमुक्तस्य बन्धुमरणादिवदुःखं यत्प्राक् शङ्कितं न हि सामग्रीकार्य-
मेकदेशेन भवतीति भावः । ततः किमित्यतश्चतुर्थपादं
व्याख्याति—**अत इति** । तितिक्षस्व विकलीकृतिं भावः ।
ननु तानिति मात्रास्पृशानां परामर्शो युक्तः, तत्कथं शीतोष्णा-
दीनित्युक्तम्; नैवम् । शीतोष्णहेतुना मात्रास्पृशानां नैव
तच्छब्देनोपलब्धत्वात् ॥ १४ ॥

७ ह. पै. आ.— यद्यपि आत्मनाशनिमित्तः शोको न सम्भवति नित्यं आत्मेति जानतः, तथापि
शीतोष्णनिमित्तः शोकः सम्भवतीत्येतदनुज्ञस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—**मात्रास्पृशांस्त्विति** । मीयन्त
आभिः शब्दादय इति मात्रा इन्द्रियाणि, मात्राणां स्पृशाः शब्दादिभिः संयोगाः; शीतोष्णसुख-
दुःखदाः—शीतं चोष्णं च शीतोष्णे, ते एव सुखदुःखे, ते ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः;
आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्याः, तान्मात्रास्पृशांस्तितिक्षस्व प्रसहस्व, तेषु हर्ष-
विषादौ मा कार्षीतित्यर्थः ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु जन्ममरणयोर्देहधर्मत्वादात्मनि
देहक्याप्यासेन तत्प्रतीतावपि न तयोरात्मधर्मत्वमिति नात्म-
नामयुक्तः शोकः सम्भवतीत्युक्तम्, अस्त्वयम्; तथापि
युदे परपशस्यप्रहारादिभिरात्मन्यनुभूयमानं दुःखमात्मधर्म-
एव, न तु देहधर्मः; देहस्य जडत्वेन दुःखादिविस्त्यायोगात्,
अन्यथा देहात्मनाप्रसङ्गात्; तथा च भीष्माद्यात्मनो शस्त्रा-
भिघातदुःखं भविष्यतीति तत्प्रयुक्तः शोको मम युक्त एवे-
त्याहङ्कृतः, दुःखस्यात्मनि भविष्यात्वात् तस्मित्तकोऽप्यात्मनः
शोको युक्त इत्याह— हे कौन्तेय ! मात्रास्पर्शाः, भीयन्ते
आभिर्धिषया इति मात्रा इन्द्रियाणि, तेषां ये स्पर्शाः
स्वस्वविषयैः सह सम्बन्धाः, ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीत-
शुष्णं सुखं दुःखं च दृढतीति तथोक्ताः । अत्र शीतोष्णसुख-
दुःखदा इति वाक्यस्यागमात्रास्पर्शास्पर्शदे-
हमित्तिन्द्रियवद्विषय-
सम्बन्धरूपमात्रास्पर्शैकपरमिति ज्ञायते । तत्रापि परपशस्य-
स्पर्शां दुःखदा इत्येतावति प्रकृतोपयुक्तं वक्तव्यं शीतोष्णसुख-
ग्रहणं दृष्टान्तायम् । यथा त्वगिन्द्रियस्य हिमाम्बादिविषय-
स्पर्शलोभावात्पशः शीतोष्णप्रदः, यथा वा तस्यैव सद्दुकुलु-
मादिसर्पः सुखप्रदः, तथा परपशस्यस्पर्शरूपो मात्रास्पर्शां
दुःखद इत्यर्थः । ननुच्यो वयमप्यर्थे । यद्यपि मात्रास्पर्शाः शीतो-
ष्णसुखदुःखदाः, तथापि आगमापायिन उपचित्विराशरीलाः
तस्मादितित्याः । तथा च आगमापायिमात्रास्पर्शजन्यस्य दुःख-
स्यपि आगमापायित्वेनावित्यत्वमिति न तस्यात्मधर्मत्वम्,
अनित्यत्वमावस्य नित्यत्वमावस्यमैवाव्योगादिति भावः ।

तथा हि— यदि दुःखमात्मनः स्वाभाविकधर्मः स्यात्,
तदा भूमिनिष्ठं चिन्ता स्वाभाविकधर्मनित्यसम्भवाद्-
निर्माक्षप्रसङ्गः, 'न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततौण्यवद्वयः'
[इति स्मृतेः, रूपप्रागभावसामानाधिकरण-
सर्वरूपनित्येति] दुःखप्रागभावसामानाधिकरण्युपायसर्व-
दुःखनित्येति भूमिनिवृत्तिनान्तराधिकारवियमेन तार्किकैरपि
दुःखादीनामात्मगुणत्वस्य निवोद्गमशक्यत्वात्, 'कामः सङ्कल्पो
विकल्किता' इत्यारम्भ "एतत्सर्वं मन एव" [वृ. उ. १. १५. ३]
'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' [वृ. उ. ४. ४. १०] इत्यादि-
श्रुतिभिः 'शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहसहृदादयः । अहङ्कारश्च

९ व० २० दी०— ननु धैर्यमेव तत्रायति, यतो न मूढः स्यामिति चेत्तत्राप्युपायमाह— मात्रास्पर्शा इति ।
मात्रा रूपाद्यस्तासां स्पर्शा इन्द्रियाख्याः इन्द्रियैर्वा स्पर्शाः योगाः शीतादिद्वन्द्वाः, ते चागमापायिनोऽनित्या-
स्तान्विशिष्टानेव सहस्र । सर्वैरसहं हि साङ्ख्ये योगे चावश्यकं ततो धीरस्य न मोहः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्मये देहादिरपि भवित्यति, पं-
क्रिञ्चिकालं भवति (?) भोगदुःखासदिष्ट्यावाच्योचामीति चेत्त-
त्राह— मात्रास्पर्शा इति । हे कौन्तेय परमस्निग्ध ! मात्रास्पर्शां
इन्द्रिन्द्रित्विषयसम्बन्धाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्ति ।
अत्रायमर्थः— इन्द्रियत्वत्पिष्टा जलतप्रादयो शीतोष्णदा
भवन्ति । तथा मित्रसंयोगविषयोगाद्यश्च सुखदुःखदा

११ नी. भा. दी.— ननु आत्मनो लिङ्गशरीरादन्वत्येऽप्यहं दुःखीत्याद्यनुभावादुःखादिधर्माश्रयत्वं दुर्वां, तदश्र-
भीष्मादिवन्धुवर्णानां सति दुःखसम्बन्धो भवत्येवेत्याशङ्क्याह— मात्रास्पर्शा इति । भीयन्ते विषया आभिस्ता

दृश्यन्ते जन्म मृत्युना नात्मनः' [भाग. १. १२. १५]
इत्यादिस्मृतिभिश्च दुःखादीनां मनोधर्मेष्वपि प्रादुर्भा-
वहङ्कारस्येत्यनेन हि मम एवोच्यते, चिदचिद्विधिरूपेऽहङ्कारो
नात्मन इति चिदंशनिधेये सति अतिदंशस्य मनस्य धृवाह-
ङ्कारशब्दायैवेन प्राप्तेः, 'प्रजहाति यथा कामान्स्वर्गं पार्थ !
मनोगताम्' [२. ५५] इति कामादीनां मनोधर्मत्वस्य
भगवता कण्ठत एवोक्तम् । विस्तारस्तु वज्रपञ्चरे दृष्टव्यः ।

तस्मादुःखस्यानात्मधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतियुक्तिविदुषोभगवत्सि-
द्धत्वात् देहधर्मभूतजन्ममरणयोरिव मनोधर्मभूतदुःखस्याप्या-
त्मनि स्वप्रमिततादाल्याप्यासात् 'अहं सुखी' इति प्रतिभास
इति तस्मिन्धातवं नित्यत्वं हे भारत ! तस्मिन्तिक्षस्व शस्त्राभि-
घातरूपान्मात्रास्पर्शां सहस्र, तस्मिन्निधं शोकं मा कार्षीरि-
त्यर्थः । 'भारत कौन्तेय' इति सम्बोधनद्वयेन भारतकुलप्रसूतस्य-
नैव इयं तितिक्षा तवोचिता, तत्रापि कुन्या देवतावरप्रदानेन
लघुस्य किञ्च वक्तव्यमित्येतदर्थयति । अत्र भीष्मादिविभोगरू-
पान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्षस्वेति व्याख्याने भीष्मात्मनो वियो-
गाभावस्य पूर्वमेवेतिः तच्छरीरविभोगस्य च 'अन्तवन्त इमे
देहाः' [२. १८] इत्यादिवैषाकिञ्चिद्व्यत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्
तत्र स्वारस्यमित्यस्त्राभिघातरूपोऽत्र मात्रास्पर्शस्तत्कृतात्मदुः-
खनिबन्धनः, शोकक्षानेन निरस्त्यत इति व्याख्यातम् । भाष्य-
मप्येतद्वद्वगुणमेवेति ध्येयम् । 'मात्रास्पर्शां देहाभिमानद्वै-
वात्मनो दुःखप्रदाः, तस्मादभिमानं त्यक्त्वा तस्मिन्तिक्षस्व-
इति माध्वव्याख्याने त्वध्याहारकेशः स्पष्टः । 'भूरायुधस्यार्-
रूपानां मात्रास्पर्शांमागमापायित्वेन अभिव्यक्त्यास्तित-
क्षस्व' इति रामानुजव्याख्याने अर्जुनस्य युद्धकातर्यधुक्तं
स्यात् । न हि तद्युक्तम्, महाक्षत्रियश्रेष्ठस्य युधिष्ठिराजसुयु-
क्तदिविजयस्य निवातकवचादिहन्तुर्निर्गलशश्रेयसस्य च
तस्य युद्धकातरनीचपुरुषवदयुधस्पर्शभयेऽप्राप्ते तस्मिन्तिक्ष-
स्वेत्युपदेशकस्यनस्यासङ्गतोः ।

तस्मादभीष्माद्यात्मनां शस्त्राभिघातदुःखं भविष्यतीति
तदर्थमर्जुनस्य शोकप्राप्तावात्मनो दुःखाभावेन तस्मिन्तिक्षस्व
क्रियत इति भगवत्यादव्याख्यानामेव उत्तरलोकावगुणारि-
युक्तिरित्यालोचयामः ॥ १४ ॥

भवन्ति । संयोगे स्वस्य सुखं भवति, विप्रयोगे च दुःखम्,
तत्रथसुखदुःखादिकं न विचारणीयम् । किन्तु मित्रसुखवि-
चारेण स्वस्य तत्सहसमेवोक्तमनुचितं, यतस्तनं स्थिर इत्याह—
आगमापायिन इति । आगमापायिन आगच्छन्त्यपयान्ति
च, अत एव अनित्याः, अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्र । 'भारत'
इति सम्बोधनाच्चैतदुचितमिति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दश प्रज्ञामात्राः वागादयः दश भूतमात्राः नामादयः कौषीतकिप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा ग्रहणाः, तासां स्पर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन सम्बन्धा इति व्याख्येयम् । यद्वा मात्रा प्रमात्रा तस्यैव स्पर्शाः विषयेन्द्रियसम्बन्धाः । स्पर्शोच्चैर्दृश्यं तद्वाचित्वं 'स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' [१५२७] इत्यत्र दृष्टं, तत्र स्पर्शोपदेन तद्वतोर्विषयेन्द्रिययोरपि लाभः, तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह सम्बन्धाः सर्वे शीतोष्णादिवद्वाद्यामापायिनः उत्पत्तिविनाशशीलाः, अत एवमित्याश्व तद्देवं सुखदुःखदाश्च; अतस्ताव तितिक्षस्व सहस्व । हे कौन्तेय ! भारते-त्युत्तमवर्ग्यत्वेन धीरस्वमस्य सूचयति । प्रमातृत्वादिरनथा हि सुसिखमाधिप्रहावेशादिष्वभावाज्जाप्रत्यप्रदौ भावाच्च कदाचित्कतया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रज्ज्जुगादिवन्मिथ्याभूतः सन्नतद्वर्मत्वं भजते । यद्धि यत्राभेदेन कदा-चिद्भाति, कदाचिन्न, तत्तत्राध्यस्तं रज्ज्ज्वामिव सर्पः । प्रमादादिश्च प्रतीचि प्रत्यग्भावेन कदाचिद्भाति, अतो मिथ्येति निश्चितं; तेन प्रतीचि प्रमातृसम्बन्ध एव नास्ति, सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसम्बन्धायोगात् ; प्रमातृधर्माणां दुःखादीनां तु प्रतीचि सम्बन्धो दूरापेत एव । कथं तर्ह्यस्मिन् दुःखित्वप्रत्ययः ? तत्तदुपाधितादा-त्म्याध्यासादिति ब्रूमः । अत एव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानुवर्त्तते, स्वप्नदृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते; तथा च श्रुतिः—“स यत्तत्र (किञ्चित्) पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः ” [बृ. व. ४।३।१५] इति । “ कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा ” [बृ. उ. ४।१५।३] इत्यादिश्रुतिः । “ एतत्सर्वं मन एव ” [बृ. उ. ४।१५।३] इति ऋग्वेदिन्द्रैश्वर्यात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह, तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुःखित्वप्रतीतिर्प्रातिरेवेतीष्टविद्योगजनिता तां तितिक्षस्वेति भावः ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—शीतोष्णादीन् प्रसह्यतस्तव किं स्यात् ? इति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं—समे दुःखसुखे व्यस्य तं समदुःखसुखं, सुखदुःखमाप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति, नित्यात्पददर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः, स नित्यात्मस्वरूपदर्शन-निष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुः अमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोप-सुक्तं, केवलस्य तस्य पुण्यहेतुत्वादिति शङ्के—शीतेति । विषयवैराग्यादिरहितं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परि-हरति—शृण्विति । तितिक्षमाणस्य विवर्षितं लाभमुपल-भयति—यं हीति । हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसाधन-

सम्पन्नत्वमुच्यते । धीमन्तमिति नित्याभित्यविवेकमागित्वम्, एतन्मोघं वैराग्यादेरुपलक्षणम् । नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानम् । साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमन्य त्वम्पदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षोपपत्तिरन्त्यार्थज्ञानयोग्यतामाह—स नित्येति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—तत्क्षमा किमर्थेन्यत आह—यं पुरुषं धैर्यादिपुत्तकसर्वजनीयदुःखं सुखवन्मन्य-मानममृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्मानभिसंहितफलं कुर्वणं तदन्तर्गताः शस्त्रपातादि-मृदुक्रूरस्पर्शा न व्यथयन्ति; स एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । अत आत्मनां नित्यत्वादेतावन्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ ध. ता. चं.—तत्क्षमा किमर्थेति, किं दृष्टार्थ-त्वात् ? उतादृष्टार्थत्वात् ? उत स्वरसवाहित्वेनावर्जनीय-त्वात् ? । न प्रथमः, दुःखरूपतपोपलम्भात्; न द्वितीयः, सुखचक्रलक्ष्म्यादिष्वपार्थवबहुलत्वात्, न तृतीयः, युद्धानिष्ठैव शस्त्रपातादिसाधनैरिति भावः । तितिक्षाहेतुत्वात्तया 'धीरम्' इति पदम् । सुखदुःखवैषम्याङ्गवन्तं तयोः समपरिमाण-त्वादिभ्रमं च व्युदस्यन् किमर्थेति शङ्कं च प्रतिबदति—अवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानमिति । यथा क्षारो गम्य-काम औषधादिहेतुं सुखसाधनत्वासुखवन्मत्वा प्रवर्तते,

यथा चाधार्थी समुद्रतरणदिक्षेपम्; तथा तापत्रयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिङ्ग्यं तदुपायनान्तरीयकदुःखं सुखवदेव मन्येत्येति भावः । तत्कारादिष्वपि सम्भावितस्य द्रष्टव्यतितिक्षा-मात्रस्य मोक्षे हेतुत्वमुपादायोक्तं अमृतत्वसाधनत-येत्यादि । 'एते' इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दर्शयितुं पुक्तं तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति, अप्राप्तत्वविशेषा परि-तापेन चालयन्तीत्यर्थः; न तु पीडयन्तीति । मृदुक्रूरस्पर्शा इति । मृदुस्पर्शस्यानुपादानात् । यत्तच्छब्दस्यपरोक्षमिदंशेन 'पुरुषर्षभ' इति विपरीतकाका च फलितमाह—स एवेति ।

त्वाहः। अस्यान्नेहोद्याकुलः । अनन्तरलोकार्थप्रसङ्गाया-
त्पानाशप्रतीकारनैरेषक्याय च निगमयति—आत्मनां नित्य-
त्वमिति । पतावदिति तितिक्षामात्रं, न तु शोकादि ।
अत्रेति, आगमापाधिनां तत्त्वज्ञानेन विचरितव्यमाणसन्तानानां

अमृतत्वलक्षणपरमपुस्त्रार्थोपायानुदोषेनजननीयसन्निधीनां शङ्क-
पातादिदुःखानामागतावित्यर्थः । कर्तव्यमिति, अकरो त्वप-
वर्गस्त्वपलब्धभावः । स्वर्गमेपरित्यागेन प्रत्ययायः, धैर्यायभावा-
निमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गं व्यापदिति भावः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—अतः प्रयोजनमाह—यं हीति । यस्मै मात्रास्पर्शा न व्यययन्ति । पुरिश्चय-
येव सन्तं शरीरसम्बन्धमात्रे सर्वेषां व्यथाभावात्पुरुषमिति विशेषणम् । कथं न व्यययन्ति ? समदुःख-
सुखत्वात्, तत्कथं ? धैर्येण ॥ १५ ॥

६ अ. प्र. दी.—अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतो
भवत्प्रयोजनमाह—अत इति । दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव
सम्भवात्किं तत्कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावायामिमानत्यागेनेत्ये-
तदाशङ्कापरिहारायैति शेषः । पूर्वलोके तितिक्षस्वेतिपदं सह-
स्वेति कैश्चिद्याख्यातम्, तद्वत् । तदनुपादे विफलीकरणस्यैव
प्रतीतेरिति भावेनावपादं व्याख्यातम्—यमिति । न व्यय-
यन्ति न चालयन्ति, न शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं
कुर्वन्तीत्यर्थः । स्त्रीणामप्येवंविधानां मैत्रेयीप्रसुखानाममृतत्वप्रव-
णादपुष्पमिति विशेषणमयुक्तमित्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—
पुरीति; शरीरसबन्धिनमेव सन्तं शरीरकान्भवन्तमित्यर्थः ।
एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत आह—शरीरेति । सुखादी-
सर्वेषां प्राकृतातामस्यमिमानाभावेन व्याथाभावादमृतत्वप्रसक्ति-

रित्याशङ्कानिश्चयर्थमित्यर्थः । ननु यस्य देहादावभिमानो
नास्ति, तस्य दुःखं सुखं च नास्तीत्युक्तं, तस्य कथं 'समदुःख-
सुखं धीरं' इति विशेषणद्वयम् ? अस्य पूर्वकक्ष्यागतवादिद्या-
शङ्कया तदुपायप्रदर्शनार्थं पूर्वावस्थातुवातोऽयमिति क्रमेण
पृच्छापूर्वकमाशयमाह—कथमिति । येनाभिमानत्यागेन
मात्रास्पर्शा न व्यययन्ति, स कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः ।
दुःखं यथानुपादेयमपुस्त्रार्थत्वात्, तथा वैषयिकं सुखमप्यमृतत्व-
विरोधित्वाद्यनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । एवमात्रे च कथं
सुखहेतुषु शोभनाभ्यासलक्षणसंस्कारोधिषु द्वेषलक्षणेनभिमान-
स्यादिति भावः । तत्समदुःखसुखत्वमेव कथं केनोपायेन
भवतीत्यर्थः ; सुखे दुःखे च प्राप्तं सति तत्कार्य-
योक्तृसेकविषादयोः स्तम्भनेन ग्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—मात्रास्पर्शान्सहमानस्य किं स्यादित्यत्राऽऽह—यं हि न व्यययन्तीत्यादि ।
यं हि पुरुषं न व्यययन्ति न चालयन्ति एते मात्रास्पर्शाः समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषाद-
रहितं धीरं धीमन्तं सोऽमृतत्वायामृतभावाय, मोक्षार्थेत्यर्थः । कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु भीष्माश्रमविषयकशोकपरिहारास्य
युद्धाकरणेनापि सम्भवात्किमिति तैः सह युद्धा शङ्कप्रहाराकृत-
तदीयाभ्युदुःखस्य मिथ्यात्वविषेकैर्नैतच्छोकः परिहार्य इत्या-
शङ्कय युद्धवर्जनप्रयुक्तशोकपरिहाराद्विवेकप्रयुक्तः शोकपरिहार
एव विषयानित्यमिष्येत्याह—एते मात्रास्पर्शाः यं न व्यययन्ति
न विषादयन्ति । अनेन 'ततितिक्षस्व' इति पूर्वलोकोक्तं
तितिक्षणं दुःखाभ्यासकृतशोकवर्जनरूपमिति दक्षितम् । स
पुरुषः अमृतत्वाय कल्पते इन्द्रदक्षहिष्णुत्वेन ज्ञानाधिकावात्
तद्वत्प्रा मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः । न व्यययन्तीत्यत्र हेतुः
समदुःखसुखमिति, समे दुःखसुखे यस्य तं तयोक्तम् ।

सुखं यथा शोकरं न भवति तथा दुःखमपि, यथा च दुःखं
हर्षकं न भवति तथा सुखमपीत्येवं सुखदुःखयोः साम्यम् ।
अत्र हेतुः धीरमिति । दुःखादीनामात्मनि मिथ्यात्व-
निश्चयो धीः, तद्वान्धीरः । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इति
निष्पद्यः । रजौ सर्वमिथ्यात्वनिश्चयेन तत्पुरुषोदुःखस्येव
आत्मनि सुखदुःखमिथ्यात्वनिश्चयेन तयोर्विक्रियत्वावस्थया
तच्छोकपरिहारो भवतीत्यर्थः । अत्र 'यं न व्यययन्ति सः'
इत्येकवचनेन एतादृशो यः कश्चिदेक एवेति तद्वैभक्त्युक्तम् ।
पुरुषमित्यनेन च अनेनैव पुरुषस्य पौरुषमित्युक्तम् । 'पुरुषैर्भवं'
इत्यनेन पुरुषश्रेष्ठे त्ववि नेदमाश्रयमिति दक्षितम् ॥ १५ ॥

९ व०त०दी०—सहनेमोऽमृतत्वे हेतुरित्याह—यं हीति । न व्यययन्ति धीरं, सोऽमृतत्वाय क्षमो भवति ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेतेषां सहनं किंफलकमित्याका-
ङ्क्षायामाह—यं हि न व्यययन्त्येत इति । हे पुरुषैर्भवं पुरुष-
श्रेष्ठ स्वल्पमोक्षसाधनकारणत्वमर्थः । यं पुरुषं समदुःखसुखं समे
दुःखसुखे विषोयसंगोभौ यस्य, यदादृशं धीरं तत्सहनसमर्थमेति

मात्रास्पर्शाः न व्यययन्ति न पराभवन्ति, स पुरुषः अमृत-
त्वाय मोक्षाय कल्पते । यदा मोक्षमात्राय भक्त्यर्थं कल्पते
योग्यो भवति । किमिन्द्रातिवोभौ भवतीत्यर्थः । समदुःखत्वेन
तद्विच्छया स्वैमानन्दरूपमेवाभाति इति व्यजितम् ॥ १५ ॥

११ नी. भा. दी.—तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह—यं हीति । एते मात्रास्पर्शाः प्राक् व्याख्यातरीत्या
त्रिविधा अपि यं जाग्रति स्वप्नेऽसम्प्राज्ञातसमाधौ वा न व्यययन्ति त्वास्यात्र प्रत्यावयन्ति; पुरुषं पूर्वं अष्टासु
भवतीति पुरुषस्तम् । पुरुष—'कर्मनिद्रयाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मनवादिचतुष्टयं च । प्राणादि-
पञ्चकमथो विषादादिर्कं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पू' [सं. शा. ३।१६] इति प्रसिद्धाः । यदा स्थूल-

सूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरासामन्तर्भावाद्वाद् पुरिति तम एव प्राधानं, तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितम् । पुरुषधर्मैति त्वमप्येतद्बुभुवितुं योग्योऽसि, सर्वपुरुषधेष्टत्वादिति सूचयति । उपाधित्रयत्यागादेव समेदुःखसुखे यस्य तं- ‘न हि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शो भवतः’ इति युक्तस्य समदुःख-सुखत्वं धीरं- ध्यायितुं योगिनं न व्यथयन्ति सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इत्थं शोकमोहावकुत्वा शीतोष्णादिसहर्षं युक्तं, यस्मात्—नामन्त इति । नासत्तः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनं अस्तित्वा । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सत् भवति । विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वधृतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्, तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत् । जन्मग्रध्वंसभावा प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्, न; सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति ।

२ अ. शां. व्या.—अधिकारविशेषणे तितिक्षुत्वे हेतु-
न्तरपरत्वेनाप्येतोऽथमन्तरास्यति—इत्यश्वेत । इत्यस्मादर्थ-
मेव स्फुरयति—यस्मादिति । यतः शीतादेः कोदादि-
हेतोरन्तरात्—नान्यत् वस्तुत्वं, वस्तुत्वाऽऽप्तमेव निर्वाकरत्वे-
नैकस्मत्त्वं, अतो सुसुप्तो विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमिच्छा—
नेत्यादिना । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तासत्त्वा-
सितितिक्ष्याहव निविनष्टि—सकारणस्येति । नास्त-
इत्युपादाय पुनर्नाकाराद्युक्तिगमनव्यर्थम् । अस्तः शून्यस्यासित-
त्वप्रसङ्गाभावादप्रसङ्गप्रतिषेधस्य तितिक्ष्याहवाऽऽह—न ह्यति ।
विमलमानाभिषङ्गादप्यसितत्व्याह इत्युपपन्नं, न च निर्वाह-
कस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदं प्रागप्यं कल्प्यते, विषयस्य दुर्नि-
रूपत्वात्, अतोऽनिर्वच्यं हेतुमत्स्यम् । कथं पुनरप्यक्षादि-
विषयस्य अतोऽप्यनिर्वच्येत्यस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं ? तत्रा-
ह—विकारो हीति । तद्वत् विमत्—मिच्छाऽऽप्तामापि-
त्वस्यस्य तितिक्षवर्णाति । फलभावात्—विकाराश्वेत । यथा-

रम्भणयुद्धैर्निमित्त्यात्यङ्गजमुपाहृत्स्व दस्युयितुं चकारः । किञ्च
कार्यं कारणाद्विज्ञापनं वेति विवल्पाऽऽह्यं दृश्यति—यथेति ।
निर्लभ्यमाणान्तर्बहिर्बहिः शेषः । विमतं कारणञ्च तत्त्वतो
भिद्यते, कार्यत्वाद्ब्रह्मवैद्यर्थः । इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति
कार्यम् । ‘आदावपि च यज्ञास्ति वसंतेमादयः तत्पथा ।
[मां. का. २।१५।१] इति न्यायार्थित्याह—जन्मेति ।
यदि कार्यं कारणादिभिर्न तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादवि-
शेषः । तादात्म्येनावस्थापनं तु न युक्तं, तस्यपि कारणजयति-
रेकेणाभावात्, कार्यकारणविभागविशेषो वस्तुनि कार्यकारणपर-
म्पराया विभागवैदित्यभिप्रेत्याऽह—मुदाहरीति । कार्यकारण-
विभागविहीनं वस्तुत्वे नास्तीति मन्त्राश्रयोदयति—तदसत्त्वं
इति । अयुक्तव्यावृत्तयुद्धिव्यदर्शनादनुबोध्यं च व्यावृत्तानां
कर्मभावात्कार्येण सर्वमेकद्वयत्वादिष्टानमकार्यकारणं वस्तु
सिद्धयतीति परिहर्तुम् । न; सर्वेवेति ।

१ शां. आ.—यदिषया बुद्धिर्न व्यभिचरति, तत्सत्, यदिषया बुद्धिर्व्यभिचरति, तदसत्, इति सदसद्भिन्नागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैकपक्षभ्येते समानाधिकरणे—न नीलोत्पलवत्—सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती, इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोः घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्वटादिबुद्धिविषयोऽसन्, व्यभिचारात् । न तु सद्बुद्धि-विषयः, अव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्, न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिर्वद्वटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेत्, न ; पटादौ अदर्शनात् ।

२ आ. शा. व्या.— सम्प्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनु-
मानमुपन्यस्यति—यद्विषयेति । यद्वाद्युत्तेष्वनुवृत्तं तत्पर-
मार्थसप्त, यथा सर्पधारादिष्वनुगतो रज्ज्वादेरिदमंशः, विमतं
सत्यमव्यभिचारीत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्यावृत्तस्य कल्पि-

तत्त्वे प्रमाणमाह—यद्विषयेत्यादिना । यद्वाङ्मत्तं तन्मिथ्या,
यथा सर्षपारादिः विमतं मिथ्या, व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्न-
दिल्लभः । इत्यनुमानद्वयमनुसृत्य सतोऽकल्पितत्वमसतश्च
कल्पितत्वम्, स्थितिसिद्धिः शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयमपवद्यते,

समस्तद्वैतवैतव्यादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानु-
पपत्तेस्तथाऽह—**सदस्यदिति** । उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने
स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निवेदिते प्रातिभासिकवि-
भागेन तद्योगात्परार्थस्यैव तदेतुत्वे केवलव्यतिरेकाभावा-
दित्यर्थः । कुतः ? सत्यद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वे बुद्धिविभाग-
स्यापि तत्ताभावात्तथाऽह—**सर्वत्रेति** । व्यवहारस्युक्तिः सत-
स्यर्थः । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभास-
हेतुतेति भावः । बुद्धिरयमनुरूप्य सदस्यद्विभागे सतः सामान्य-
रूपतया विशेषाकाङ्क्षायां सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी वस्तुभूते
स्यातामिति चेत्, न ; इत्याह—**समानाधिकरणे** इति ।
पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्धयोरुपचर्यते । सोऽयमिति सामा-
नाधिकरण्यबद्धतः सत्तया विसामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं,
वस्तुभेदे घटपदयोरिव तत्तयोर्गादित्यर्थः । नीलमुत्पलमित्ये-
वदमर्थविषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुखसत्त्वात् वस्तुत्वैक्य-
वियत्यवसिति चेत्, न ; इत्याह—**न नीलेति** । न हि सा-
मान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावो भेदामेदो च विशदो, अतो
जातिव्यक्तयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौर्ग,
किन्तु व्यावृत्तमनुज्ञेते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्य-
विशेषयोर्हकन्यायं गुणगुण्यादाविति दिसि—**एवमिति** ।
तुयौ हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः । सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिस्तिष्य-
विशेषा एव वस्तुनीति पक्षं प्रतिक्षिपति—**तयोरिति** । बुद्धि-

व्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्यावृत्तायां विशेषाणा-
मवस्तुत्वं ? इत्यासङ्गाऽह—**तथा चेति** । विकारो हि स
इत्यादाविति शेषः । न चैवं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य
द्वैतस्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्य-
भिचाराद्बोध्यस्यापि सत्सत्त्वात्वादित्याह—**न त्विति** ।
व्यभिचारीति पूर्वैण सम्यग्भवः । विशेषाणां व्यभिचारित्वे
सतश्चाव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अस-
त्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—**व्यभिचारा-**
दिति । सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव
हेतुमाह—**अव्यभिचारादिति** । बुद्धिव्यभिचाराद्वा बोध्य-
स्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—
घटटे द्वावपि इति । सद्बुद्धेरेतद्बुद्धिवद्द्वयविषयत्वाभावात् घट-
नशो व्यभिचारोऽप्यस्तीति परिहरति—**न पटादाविति** । सद्बु-
द्धेरघटविषयत्वे निरात्मन्यन्वाशोगाद्विषयान्तरं वक्तव्यमिहा-
सङ्गाऽह—**विशेषणैति** । सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारि-
त्वस्यासिद्धिमुद्भूत्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्बोध्यव्यभिचारित्वस्या-
सिद्धिं शङ्कते—**एवमिति** । यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ वृ-
त्तादव्यभिचारिणीलक्ष्म्यभिचारः सतो दर्शितः, तथा घटबुद्धिरपि
घटे नष्टे घटान्तरं दृष्टव्यव्यभिचाराद्रेते व्यभिचारासिद्धौ विशेषा-
न्तोरूपमपि कल्पितत्वहेतुर्बोध्यव्यभिचारो न विषयतीत्यर्थः । घटबुद्धे-
र्यदाऽन्तरं दृष्टत्वेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचाराद्घटादिविशेषोपेवमपि
व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युच्यते—**नः पटादाविति** ।

१ शां. भा.—**सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति** चेत्, न ; विशेष्यभावात् । सद्बुद्धिविशेष-
णविषया सती विशेष्यभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् ? न तु पुनः सद्बुद्धेर्विषयभा-
वात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्यभावे न युक्तमिति चेत्, न ; 'इदं उदकम्' इति मरी-
च्यादौ अन्यतरभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्मादेहादेर्द्वैतस्य च सकारणस्य असतो न
विद्यते भाव इति ।

२ आ. शा. व्या.— विशेषणाभावेन व्यभिचारित्वे सतो-
ऽपि तदुपपत्तिरव्यभिचारित्वहेतुसिद्धितद्वैतव्यवस्थिति शङ्कते—
सद्बुद्धिरिति । घटादिमाशवेशे तदुपपत्तिरव्यभिचारि सत्त्वाभावेऽपि
नाश्रयं, घटावभावाधिष्ठानतया भावादित्याह—**न विशेष-**
येति । यथा सर्वज्ञता जातिरिख्य खण्डमुण्डादिव्यवस्थाभा-
वेनो गोत्वं व्यङ्गकाभावात् व्यज्यते, न गोत्वाभावात् ; तथा
सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यङ्गकाभावात् भाति न स्वरूपाभावात् इ-
त्युक्तमेव प्रपञ्चयति—**सदित्यादिना** । सप्रतिपयोगिकविशे-
षणव्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचारायुक्तं सतः सत्यत्वमिति
भावः । द्वयोः सतोरपि विशेषणविशेष्यत्वदर्शनाद्घटसत्त्वोरपि
विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः सत्त्वयोरव्याद्घटादिकल्पितत्वात्मानं
सामानाधिकरण्यधीनाविति चेदयति—**एकेति** । अनु-

भवमनुसृत्य बाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति—**ने-**
त्यादिना । घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषाद्वैते
फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रथमावस्थाव्याप्यनिर-
समाप्ताविति शब्दः । ननु नेदं व्याख्यानां भाष्यकाराभिप्रेतं,
सर्वद्वैतस्यैव विषयत्वायां शास्त्रद्वयाव्यविरोधात् । केनापि
पुनर्द्वैतस्येन स्वमनीषिकयोलेक्षितमेतदिति चेत्, मैवं ;
किमिदं द्वैतप्रपञ्चस्य शून्यत्वं ? किं तुच्छत्वं ? किंवा सद्बुद्ध-
यत्त्वम् ? । नाऽऽह, अनभ्युपगमात् ; द्वितीयानुपगमेन तु त्वैव
शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च, सर्वे हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य
सत्त्वानविकरणत्वसाधनेनोद्देश्यत्वात् पर्यवर्तितमिति त्रैविध्य-
बुद्धैस्तत्र प्रतिष्ठापितम् । तथा च प्रश्नेषाशङ्का सम्प्रदायपरि-
चयाभावादिति ब्रह्मम् ।

१ शां. भा.—**तथा सतश्च आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्र अव्यभिचारादिति**
अवोचाम । एवं आत्मानात्मनोः सदसतोऽभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः । सत् सदैव,
असदसदवेति तु अनशरीर्योक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः—**तदिति सर्वनाम, सर्वं च ब्रह्म, तस्य नाम तदिति**

तद्भावः तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यम्; तद्गुणं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनाः, तैः तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि, विकारोऽयमसत्त्वेन मरीचिजलवन्निर्मध्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥१६॥

२ आ. शां. व्या.—अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपार्दं व्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पमाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति—तथेति । अन्वात्मनः सत्तात्मनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टानां शेषे स्वरूपा-नाशस्योक्तत्वात्तन्मैवमिहाह—सर्वत्रेति । तनु कदाचिदसदेव पुनः सत्त्वप्राप्यते, प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वाम्बुपगमात् । सत्त्व कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते, स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशे-नास्तबाह्योकारात्; एवं सदसतोर्व्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राऽऽह—एवमिति । तुगब्दो दृष्टावन्नेन सम्बन्ध्यमानो दृष्टिमवधारयति । न हि

प्रागसतो घटस्य सर्वत्र, असत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधात् । असत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वं, अन्तरेणैव सत्त्वाप्रतिमसत्त्वं निवृत्तावसत्त्वमनवकाङ्क्षि भवेत् । एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्त्वं सर्वत्र प्रतिभातीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह—तत्त्वेति । तस्य भावस्तत्त्वम् । न च तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किञ्चिदस्ति प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—तदित्यादिना । ननु सदसतोर्न्यथार्थं केचित्प्रतिपद्यन्ते, केचित्तु तयोक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाधिगच्छन्ति, तत्र केपां मतमेतित्वमिति तत्राऽऽह—त्वमपीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—यच्चात्मनो नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकानिमित्तमुक्तं 'गता-मूनगतादंश्च नातुशोचन्ति पण्डिताः' [२।११] इति ; तदुपपादयितुमारभते—नासत इति । असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्योपलब्धितत्त्वदर्शिभिर्नन्तो दृष्टः । निर्णयान्तत्वाभिप्रायस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिद-स्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आरभ्यन्त्येतन्नस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।

४ वै. ता. चं.—'नासतः' इति श्लोकं व्यवहितप्रकृत-स्थानयोः पक्षमवस्थाप्यतारयति—यत्ति । स्वाभाविकं परिणामि स्वभावस्यावश्यमभावि, ननु हेतुनिर्णयं शोकानिमित्तं शोकनिमित्तविरोधि, शोकाभावविमित्तमित्यर्थः । इतः पूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात् उपपादयितुमित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थं प्रतिज्ञामात्रपरत्वात् आरभत इत्युक्तम् । सदसद्भावाभावादिव्यवधानां प्रकरणोचितमर्थविशेषं विवृण्वन् व्याख्याति—असत इति । असतः सतधेति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थप्रतिपादनं—देहस्यात्मन इति । अनयोऽरिति निर्देशपरकित्तमुक्तं—उपलभ्यमानयोरिति । तत्त्वदर्शनेन तुगब्दोऽतिसुखलभ्यमानतद्विषयमभिप्रेत्याह—यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभिरीति । एतेन तद्भाव, तद्भावस्तत्त्व-मिति शङ्कोरुक्तपरहसितम् । सत्त्वच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य

विनाशायोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थस्यम् । तत्र शब्दवृत्ति-प्रकारम्, इह देहात्मविवेकप्रकरणे तत्त्वदर्शिभिरित्यादिस-न्निधौ च तस्यैवौचित्यं बाह—निर्णयान्तत्वादिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्युक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात् ; आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चापुक्तम्, "असदेवेदमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।१।१] इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याप्यसच्छब्दवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयाऽपि सत्त्वमसत्त्वं च देहात्मनोर्द्वयोरपि सत्ताम् । अतो भाष्यान्तवत् सत्त्वावभावादिविषयतया अयं श्लोको व्याख्येय इत्यग्राह—देहस्येति । अचिद्वस्तुनः चेतनस्य इति पदाम्भ्यां सत्त्वासत्त्वयोः स्वाभावैवे हेतुः, निश्चिद्विषयतया सदसत्त्व-वदयोः प्रयोगश्च सूचितः ।

३ रा. भा.—विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् ; अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण—'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचित् कदाचिद्विज वस्तुजातम्' [वि. पु. २।१।४३] 'सद्भाव एव भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्' [वि. पु. २।१।४५] 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशिनं सन्देहो नाशिव्रव्योपपादितम्' [वि. पु. २।१।४४] 'यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै । परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम्' [वि. पु. २।१।१००] इति । अत्रापि 'अन्तवन्त इमे देहाः' [२।१८] 'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] इति ह्युच्यते । तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते ।

४ वै. ता. चं.—मन्वेवमपि देहात्मनो सदसत्त्वचोर्बं न परिहृतमित्याह—विनाशेति । हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्बो-

दिता, तामेव दर्शयति—यथोक्तमिति । क्वश्लोक्याः—वस्तुवस्तुवस्तुनास्तितस्य सत्त्वशब्दानां शारीरकमान्ये पुराणो-

पक्मोपसंहारादिना तत्प्रकरणोपक्मोपसंहारादिना मध्ये 'मही पठत्' पठतः कपालिका' [वि. पु. २।१५।४२] इत्यादिना च सत्कारत्वेनैवावस्तुकोपपदानात् धृतिस्मरयन्तप्रत्यक्षध-
नुरोधाच्च निर्विकारसत्कारतया नित्यामिलचेतनाचेतनविषयत्वं
साधितम् । व्यवहाराहंत्वावहंत्वाविषयौ सदसच्छब्दौ, तयोः
परमाथ्यापरमाथ्यविषयत्वात् सत्यशब्दाभ्याम् कथमैकाग्र्यमिति
शङ्कायां नामानाशयोरेव परमाथ्यपरमाथ्यविशदप्रयोगहेतुत्वे
महर्षिवचनमुपादत्ते— **अनाद्यो**ति । विनाशोपस्थितपरिणाम-
व्यवसायिभिः पूर्वविस्थाग्रहाणेन संस्तान्तरयोगादेव अवस्तुशब्द-

वाच्यत्वं, तदभावश्च वस्तुशब्दाव्यवस्थामित्यभिप्रेत्यैव स्पष्टोक्तिं
दर्शयति— **यत्त्विति** । अत्रोत्तरश्लोकाद्व्यैकाग्र्याभायमेवायं
इत्याह— **अत्रापीति** । एतेन कश्चित्तेनाविषयासच्छब्दोऽपि
देवादिनामरूपप्रहाणावयवसाविशेषापेक्षेत्युक्तं भवति । स्वल्प-
तस्तु निर्विकारत्वात् सच्छब्दवाच्यत्वमेव; श्लोकयोः व्युत्प-
न्नेणोपपादनं 'नासत' इति क्रमापेक्षया । ततः किमित्यत्राह—
तदेवेति । प्रतिज्ञातस्यायं सत्य हेतुर्न्यूनतरं वाच्यः । तदेतद्वं
वाच्यं स्वयंसतोऽन्यथामानं परित्यज्याथान्तरपरत्वं व्याख्यातुं
न युक्तिमिति भावः ।

३ श. भा.— अत्र तु सत्कार्यवाद्स्यात्सङ्गतत्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः । देहात्पस्वभावज्ञानमो-
हितस्य तन्मोहशान्तये ब्रुभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । स एव 'गतामृ-
गतामृत्' [२।११] इति च प्रस्तुतः । स एव च 'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] 'अन्तवन्त इमे
देहाः' [२।१८] इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

४ वें. ता. चं.— कुट्टिकल्पितस्याख्यां दूषयति— **अत्रेति** ।
न ह्यत्र वैशेषिकादिनिरासः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोप-
पादनं साङ्ख्यसिद्धान्तोपन्यासादिवं प्रक्षियते । न च सत्कार्य-
वादेन देहात्मन्यिवैकोपपादनं शोकशान्तिर्वा सिद्धयेत् । सत्त्वस्य
नित्यत्वाच्चेतनानामपि नित्यत्ववर्णनमसिद्धस्यारयन्तासिद्धेन
साधनमिति भावः । उकार्थपरत्वे महाप्रकरणसन्नतिमाह—
देहेति । यद्दशान्मोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तत्रिवृत्तये स्या-
दिति भावः । अत्र 'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायार्थ-
सङ्ग्रहश्लोकः सूचितः । सत्त्वार्थवादे पूर्वोत्तरविरोधमभिप्रेत्य
स्वोक्तस्यावान्तरप्रकरणसन्नतिमप्याह— **स एवेति** वाक्यद्वयेन ।
अनन्तरमिति । नहि मात्रयाऽन्यन्यव्यवधानमस्तीति भावः ।
प्रस्तुत उपपाद्यत इतिशब्दाभ्यामपौनस्त्यं दर्शितम् ।
उपसंहृति— **अत इति** । **यथोक्त एवेत्येवधारणेनान्वेषा-**
मपि व्याख्यातृणामसत्प्रतिभासा निवर्तयन्ते । यत्पूर्वं यज्ञस्वा-
मिना— 'असच्छब्देनाद्युषं रजस्तमस्तकार्यं दुःखादिकं
गृह्यते । सच्छब्देन तु सत्त्वतः कार्येषु सादिकम् । भावाभाव-
शब्दाभ्यां चान्मुदयान्मुदयवर्णयौ भूत्यभूती । उभयोरपि
स्योऽन्त इति च राशिद्वयस्य नश्यत्वमुच्यते । ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्व-
तित्तिहासहेतुभूतदुःखात्मकत्वधारतयोरेव प्रपन्नं कृतं भवति ।

इति । तदुक्तम् ; रजस्तमःप्रभृतौ नामसदादिशब्दैरुपादाने प्रक-
रणाद्योगात् ; एतदभिप्रायेण च **स एव प्रस्तुत** इत्युक्तम् ।
ननु 'मात्रास्पशंसु' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिरूपो
उच्यन्ते । तथा च कपिलासुरीयके— 'गुणाः गुणमात्राः, गुण-
लक्षणं गुण अवयवं सर्वं रजस्तम इति गुणा इत्युच्यन्ते ।
सत्त्वादिरूपानां गुणश्च तेषां मात्रा अपदिश्यन्ते । तत्र तत्त्व-
दर्शनतामयना शक्यभावात्तात्प्रसङ्गेन्द्रियतासुखस्वप्नबोधनतेति सत्त्व-
मात्रा इत्यादौ उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'लघु-
मात्राः परिक्रमेत्' इत्यादिषु मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु
शीतोष्णशब्दपौनस्त्यं च स्यात्' इति । तदप्यसत्—
मात्राशब्दस्य सत्त्वादिरूपं मुख्यप्रयोगाभावादन्यत्रापि प्रसिद्ध-
भावाद्वाप्रसिद्धार्थत्वं कारहेत्वभावाच्च । शीतोष्णशब्दपौन-
स्त्यं तु सामान्यविकेपपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वाच्च परितृप्तम् ।
अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम् ।
मैवं ; तयोरेव अन्युदयान्मुदयस्वप्नविवेकायां तदेतद्वया
व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुखदुःखयोर्दुःखसुखकारणत्वनिर्देशश्च
लोकवेदविदः । सुखादिनिर्णयनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतासुप-
युक्तम् । एवं योजनान्तेरेष्वपि दूषणमद्यम् । अतो महाप्रकरण-
पूर्वापरान्वितसन्नतेर्यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— नित्य आत्मेत्युक्तम्, किमात्मैव नित्य आहोस्विदप्यदपि ? अन्यदपि;
तत्किमिति आह— **नासत इति** । असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते— **प्रकृतिः पुह-**
पश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तप' इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यत इत्यादरार्थः । असतः कारणत्वं
च— **'सदसद्गुण्या चासौ गुणमध्याऽगुणो विशः'** इति भागवते, **'असतः सदजायत'** इति च,
अव्यक्तेश्च । सम्प्रदायतथैतत्सिद्धमित्याह— **उभयोरीति** । अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'न त्वेवाहं' [२।१२] इत्यत्र भगवान्
कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे मिश्रितः, स आक्षेपं प्रसक्तिं दर्शयति—
नित्य इति । उक्तमादिदत्त्वेन हेतुनाऽऽप्रतिपत्तिः । ततः किमि-
त्यत आह— **किमिति** । अनादिश्लेषपि ग्राह्यम् । आद्ये
दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्राह्यसम्भवः । द्वितीयस्तत्प्रामाणिकत्वा-
नी. १४

दशक्योपन्यास इति पूर्वपक्षमभिप्रायः । विरतिमभिप्रायः
सिद्धान्तौ किमुपावचनये सम्भवति, वक्षेण व्यतिरेकेणेन मन्य-
मानो द्वितीयपक्षमुपादत्ते— **अन्यत्रापीति** । उक्तमभिप्रायेण
पृच्छति— **तद्विति** । इति शङ्कायामिति शेषः । दुर्गमार्थ-
त्वात्पूर्वाध्याय्याच्छेद— **असत इति** । कारणस्य प्रकृतेः ।

अभावः प्रागभावः प्रबन्धस्य । कुत एतदित्यतो भाष्यकारस्तावत्प्रमाणमाह— प्रकृतिसिति । पुरुषः परमात्मा ब्रह्मशब्दोक्तः । अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः । ननु असतः सत्त्वभावो न विद्यत इत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथक्प्रतिषेधेनेत्यत आह— पृथग्मिति । विद्यत इति वाक्य-द्वयमहमम्, असतो भावो न विद्यते, सत्त्वभावो न विद्यते इति द्वयोः पृथग्भावप्रतिषेध आदर्शार्थ इति योज्यम् । आदर्शत्वानुमानव्याप्तिरद्भावे । अतएवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम् । ननु सतो ब्रह्मण इत्यस्तु, असतः कारणत्वेति तु कथमिति अत आह— असत इति । असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं च भागवते प्रसिद्धमिदं । असतोऽसच्छब्दस्य कारणत्वं कारणार्थैवमिति वा । सदसद्व्याप्या कार्यकारणरूपया । असत इति ध्रुवेरनेकार्थ-त्वादर्शोदाहरणम् । कारणस्याप्युक्त्यैव असच्छब्दार्थैवम् । गत्य-

७ ह. पै. भा.— इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनम्; यस्मादुक्तम्— नासत इत्यादि । असतोऽविद्यमानस्य रज्जुसर्पवद्दृष्टनष्टस्वभावस्य जगतो भावः सत्ता न विद्यते । तथा परमार्थस्य सत आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्राव्यभिचारात् । अनयोः सदसतोर्दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निश्चयः, तत्त्वदर्शिभिरात्मदर्शिभिरित्यर्थः । तस्मात्तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वें. ग. गि.— ननु सुखदुःखयोर्मित्यात्वात्तत्त्वमिदं हर्षविश्रान्तौ न सम्भवत इत्युक्तम्, तदुक्तम्, मिथ्यात्वस्यैव तयोर्निर्विकल्पप्रशङ्क्यत्वात्; तथाहि— न तावदस्यन्तासत्त्वं मिथ्यात्वम्, सुखदुःखयोरानभ्यसत्त्वेऽन्यन्तःकरणे संख्योगमिन शशशब्दवृत्तयोस्तत्त्वान्तस्त्वाभावात्; नापि सद्भिन्नत्वम्; तद्धि सत्त्वानधिकरणत्वम्, अन्यथा सतोऽपि सदन्तरभिन्नत्वेनातिव्याप्ते; तत्रासम्भवि, सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य सत्त्वाधिकरणत्वाद् इत्याशङ्क्य, सर्वेनासत्त्वेन च विचारः सहत्वमेव मिथ्यात्वमिति दर्शयितुं सुखदुःखादिप्रपञ्चे सदसत्त्वयोरुपपत्तिमाह— अत्र सदसच्छब्दौ “सदेव सोम्येदमम आसीत् असदेवेदमम आसीत्” [छां. उ. ६।१।१] “कथमसतः सजायेत” [छां. उ. ६।१।२] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसद्वद्भाषिणोः । भावाभावाच्च । न सत्तातद्भाववाचिनौ, सदसतोस्तत्त्वभावाभावस्य घटाघटयोरघटत्वतद्भावभावावबलौक्यप्रसिद्धत्वेनाप्युपदेष्टव्यत्वात् । किन्तु उत्पत्तिविनाशवाचिनौ; ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजं नमु’ [अमरं १३।२०६] इत्युद्देशात्तेन भावशब्दस्योप-विभाषितया तत्प्रतिद्विद्वत्त्वेन उपात्तस्याभावशब्दस्यापि उपात्तप्रतिद्विद्वत्त्विनाशरूपाभावधरत्वौचित्यात्, ‘नाभावो विद्यते सतः’ इत्येतद्विद्युपरं ‘अविनासि तु तद्विद्धि’ इत्यप्रिमलोके विनाशपरत्वेनैवाभावशब्दस्य दशितत्वेन भावशब्दस्यैव तत्प्रतिद्विद्वत्त्वमन्यथैकवचनप्रदर्शनात् । ततश्चायमर्थः— असतः अत्यन्तासतो निस्वरूपस्य भावो अवनष्टरूपिण विद्यते, सतः त्रिकालाबाध्यरूपस्य परमार्थसतः अभावो नावो न विद्यते । अपिशब्दश्रोतार्थादिहानुषज्जनीयः । तेन असत उपपत्तिर्नाशोऽपि न विद्यते, सतो नाश

र्थस्य सदेः कर्मणि क्तिवन्तस्य हि सदिति रूपम् । ‘असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्’ इति वचनात् । अत्रार्थे भगवता प्रमाणमुच्यते— उभयोरपीति । तदसत् । अन्यदशैव स्यान्त्यान्प्रत्ययकत्वात् इत्याशङ्क्य दर्शनमूलकः सम्प्रदायः उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह— सम्प्रदायतश्चेति । चक्षणे भाष्यकारोदितप्रमाणसमुच्चये । आगमो ग्रन्थनिबद्धं वाक्यं, सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामात्रमिति भेदः । एतत्प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वम् । केचिदपिशब्दस्य भिन्नकमत्वमङ्गीकृत्य तेन सूचितं प्रमाणं प्राप्नुवाह्वानमिति वर्णयन्ति । नन्वन्तो विनाशादिः परिच्छेदो वाऽत्र तत्त्वदर्शिभिर्दृष्ट इत्युच्यते तत्कथं न विरोध इत्यत आह— अस्त इति । निर्णयोऽनादिनित्यत्वावधारणम् । अपन्याख्यानां तत्त्वस्य निराकृतम् ॥ १६ ॥

उत्पत्तिरपि न विद्यत इत्यर्थः सिध्यति । इत्थं अनयोरुभयोरपि सदसतोः अन्तो निश्चयो दृष्टः । ‘अन्तोऽस्मि निश्चये नावो’ इति निघट्टः । तथा च सुखदुःखादिः प्रपञ्चस्यान्यन्तासत्त्वे शशशब्दवृत्तेरिव तस्योपपत्तिर्नाशश्च न घटते, सर्वे स्वात्मब्रह्मणो जन्म च न घटत इत्युपपत्तिविनाशशीलस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारः सहत्वरूपं मिथ्यात्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

नहं ‘नासतो विद्यते भावः’ इति युक्तम्, अत्यन्तासतः शशशब्दवृत्तेरुपपत्तिनाशाभावात्; ‘नाभावो विद्यते सतः’ इति तु न युक्तम्, परमाथैसत एव घटादेर्जन्मविनाशसम्भवात् तात्किादिभिस्तथैवाभ्युपगमाच्च इत्याशङ्क्याह— तत्त्वदर्शिभिरिति । अस्तस्त्विति तुशब्दस्यावधारणार्थकस्यात्रान्वयः । वस्तुतयाऽप्युद्देशिभिर्दवां विर्णयो दृष्टः, न तु कुतार्किः । अतस्ते भ्रान्ता इत्यर्थः ।

अयं भावः— कालत्रयाबाध्यत्वमेव हि सत्त्वम्, सत्ताजातेर्यक्रियाकारित्वस्यान्येषां वा सत्त्वनिर्वचनानामसम्भवस्यान्यत्र परमजित्वात् । कालत्रयाबाध्यस्य चोत्पत्तिविनाशौ न सम्भवतः । हि सर्वकालेऽप्यबाध्यत्ववरूपतयाऽस्तित्यत्र उत्पत्तिर्नाशो वाऽस्ति, तदादृश्यस्यात्मनोऽपि तत्त्वसङ्गात्, घटादेः सर्वकालाबाध्यत्वे उत्पत्तेः पूर्वमभ्युपलम्भप्रसङ्गाच्च; कारकव्यापारवैधर्म्यापाताच्च । न चोत्पत्तेः पूर्वं सूक्ष्मरूपेण घटादिकं सत् स्थूलरूपेण स्वसिद्धिं नोक्तोदघ इति वाच्यम्; स्थूलरूपस्य सूक्ष्मरूपस्य सहभेदे तदोत्पत्तिवस्थ्यात्, भेदे च कालत्रयाबाध्यत्वायोगात् । अतः सदसद्वि-लक्षणमनिर्वचनीयमेवोत्पत्तेरुत नश्यति चेत्त्वदृश्यमभ्युपेयम् । न च सद्वि-लक्षणस्यासत्त्वात् असद्वि-लक्षणस्य च सत्त्वात् कथं

र्थम् उभयोरपीति भेदोक्त्ययोगश्च, अन्नमिन्नजोक्तौ तु जीवा-
त्थिक्कन्नमिन्नचिद्विद्विद्वैर्जीवनित्यवस्य वेह साक्षात्प्रस्तुतस्य
प्रसङ्गसङ्ख्ययोगः । यदेत्याद्यन्यथुक्तम् ; सदसतोद्धान्तदार्ष्टी-
त्तिकभावानुपपत्तेरुक्तत्वात् , 'सद्भाववाचकाः शब्दाः सर्वे ते
सुखवाचकाः' इति त्वकल्पितवचनस्याप्रामाण्येन भावाभाव-
शब्दयोः सुखदुःखवाचिवासिद्धेश्च, भीष्मादिहृदनं नाराय-
णद्विन्दुबिम्बनिर्गहकृत्वात्, सत्कर्मस्यस्याश्रयः अत्र श्लोकानु-
पलम्भमात् , उपलभ्यमानस्य च तदुत्करीत्या पुण्यपापयोः सुख-
दुःखहेतुत्वरूपार्थस्य अङ्गेनेन प्रागेवावगततया तदुपदेशवैय-
र्थ्याच्च । एतेन यदत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—“सदस-
च्छब्दौ अविनाशितद्वन्द्ववचनौ, 'अनाशी परमार्थ' इत्या-

दिविष्णुपुराणवचनात् । एवं च असतः नश्वरस्य देहस्य भावः
सत्त्वमनश्चरत्वं न विद्यते, सतश्च अनश्वरस्यात्मनः अभावो
नाशित्वं न विद्यते” इति, तदपि निरस्तम् ; घटापटयोः अ-
ट्वतत्त्वभावाभाववन्नश्वरयोः अनाशतदभावभावाच्चरुपा-
र्थस्य लोकसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् तत्त्वदक्षिपदार्थक्याच्च,
हेतोः साध्याविशिष्टत्वेन सदसत्पदयोर्हेतुसमर्पकत्वायोगाच्चे-
त्यलं बहुना ।

तस्माद्याख्यानान्तरायोगात्सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य सदसद्भि-
न्नत्वेन सिध्यात्वात्तत्त्वहं युक्तमिति भगवत्पदव्याख्यानेमेव
युक्तम् ॥ १६ ॥

१७० त० दी०— अस्तित्वरूपविकारं निराकुर्वन् अशोच्यतामाह— नासत इति । उत्पत्त्यनन्तरभाववित्वाद्-
स्तित्वविकारादिरिति भावः । यथा “असद्भा इदमप्य आसीत् । ततो वै सद्जायत” [तै. उ. २.७] इति
श्रुतौ “कथमसतः सज्जायेत” [छां. उ. ६.१२] इति तर्कविरोधादसद्भादौ निराकृतस्तथापि भगवताऽस-
द्भादौ निराक्रियते । असतः कालत्रयेऽप्यविद्यमानस्य खगुष्पादेर्भावः सत्ता न विद्यते । अथ च सतो विद्यमानस्य
कालत्रयेऽपि सतोऽप्यात्मनः अभावो न । आत्मा नाऽभूनास्ति न भविष्यतीत्यप्रतीतेः । असतो हि न सत्तेत्यत्रो
देहादीनां सत्ताऽपि न वक्तुं शक्या विनाशित्वात् । असत्ताऽपि न वक्तुं शक्या, उत्पत्तिमत्त्वात् । यतोऽसतो
भावः उत्पत्तिर्नोपपद्यते, इत्यतः सदसत्त्वं देहादिप्रपञ्चस्यास्य वार्य्यः ; सदसद्भिन्नत्वे च सदसत्त्वानपायात् ।
अत एवोक्तम्—‘छाया प्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भव्यम्’
इति विनाशित्वरूपत्वेऽपि अर्थकारित्वास्तत्त्वम् ‘यथासतोदानयनाद्यभावात्’ इति भावतत्त्वत्वमप्यम् ।
सदसत्त्वरूपप्रकृतिकार्यत्वादिपि तथात्वमिति वयमबोचाम । इदमेवानित्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वेन ध्वंसप्रतियोगि-
त्वात् । नित्यत्वं चास्य प्रकृतिकारणभूतसत्त्वित्वात्तन्मात्रमन्यत्वेत्यवधेयम् । यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—
‘तदेतदक्षयं नित्यं जगत्सुनिवाराखिलम्’ इत्यादि, ‘अक्षरात्मकमेतद्वि’ इति च । न च वेदस्तुतावसत्त्वमेवा-
स्थोपपादितमिति वार्य्यम् , ततो भेदेन सत्त्वनिराकरणात् । मीमांसकादिमतस्य निराकरणीयत्वेन कटाक्षितत्व-
मिति तत्रैवोक्तं ‘व्यवहृतये विकल्प ईषित’ इत्यादि । यद्वा नासत इति । अत्रायं विचारः । सहिद्विषं शुद्धमशुद्धं
च, शुद्धमात्मगतं अशुद्धमात्मगतमिति । तथा च असत आत्मापेक्षया शुद्धसत्त्वरहितस्य जनस्य देहादेर्भावः शुद्धं
सत्त्वमस्तित्वं न विद्यते किन्तु विकृतमस्तिरं च तथा सतः शुद्धास्तित्ववत् आत्मनः अक्षरात्मैकाग्रिमायेणैक-
वचनम्, तस्याभावोऽसत्त्वं शुद्धास्तित्वाभावो विकृतमस्तित्वं न विद्यते इति उभयोरनयोर्निर्णयस्तत्त्वदर्शिसिद्धिर्हृत् ।
एतेन वृद्धिस्विपरिणामावपि निराकृतौ ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नड दुःखादिसहनादेतदेहेनाना एव
स्थायं, देहनाशेन मोक्षस्तु नापेक्षित एव, ततः किं दुःखसह-
नेनेत्याशङ्क्याह— नासत इति । असतो लौकिकस्य भावो-
ऽलौकिको न विद्यते सतः अलौकिकस्य भगवत्सत्तात्मकस्य
नाभातो नाशो न विद्यते इत्यर्थः । अत्र निदर्शनं गोपिका
एकस्वन्तर्गुह्यताः, द्वितीयास्तु भगवदासीलालगताः, तदाहुः

उभयोरपीति । तु शब्दः त्वदर्शननिवारणार्थः । अनयोहमयोरपि
तत्त्वदर्शिनः भगवद्दर्शनयोग्यैर्भगवद्दीयैः अन्तो दृष्टः, तत्फलं
दृष्टमित्यर्थः । त्वमपि तथा चेदित्यसि तदा सुखदुःखादि
सहस्य, नैतावता भगवद्योग्यदेहादिनाशो भविष्यतीति
भावः ॥ १६ ॥

११ तौ० भा० दी०— ननु सुप्रिसमाध्यादौ त्यकोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तन्नाय-
पिण्डस्य दग्धत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारम्, उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्व्यापिकाया मात्रारूप इति, तत्सत्त्वे तु न निर्मू-
लोच्छेदमर्हत्यतः ‘सोऽमृतत्वाय कल्पते’ [२.१५] इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह— नासत इति । प्रमात्रादिरागमापा-
यित्वेन कादाचित्कत्वात् रज्जुरागादिवत् असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः— प्रमात्रादि-
मूलाज्ञानेन चिदात्मनि कल्पितः मूलाज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणभावाच्च पुनः प्रमात्राद्युद्भवोऽस्तोति
निष्प्रत्यहममृतत्वं ज्ञानासिद्धयतीति ।

नन्वप्रतीतिमात्रात् प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्यत्वमस्तु इत्याशङ्क्याह— नाभावो विद्यते सत इति । सद्रस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुखज्ञानयोः 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिद्वेदेषम्' इत्युत्थाने परामर्शदर्शनात् तदनुभवमन्तरेण तयोः परामर्शास्मभवात्, अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति । श्रुतिरपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नित्यत्वं चाह— "यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन्वै तन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टिपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, ननु तद्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्" [बृ. उ. ४।३।२३] इति ।

यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि सतोऽर्थस्य सुप्त्यादावदर्शनं साविध्याभावाद्वा द्रष्टृहंलोपाद्वा वक्तव्यम् ? नाद्यः, आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सत्तावकल्पनायोगात् । नान्यः, उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात् । तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्बलम् । ननु सत आकाशादेः कचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशात्तरऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि घटादिभावैश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभवेन निरस्यति— उभयोरपीति । अन्तो याथाश्रयम् । यथा स्वप्ने नभःकुम्भरज्जुरगादयो नित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वावधिर्नोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यन्ते, तद्वज्राप्रवृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते । ननु जाग्रदसनावशात् स्वप्रगतनभभादौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इति चेत्, अनादिकाप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात् जाग्रन्नभआदावपि स भ्रम एवेति तुल्यम् । ननु स्वरूपसदेव रजतादिकं शुक्त्यादावध्यस्यते, न त्वस्तु ; शशशृङ्गादिकं गगनादिकं तु त्वदीत्या स्वरूपेणासदपि कथमात्मन्यध्यस्यति इति चेत्, न; अध्यासे हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते नवनुभूतस्य स्वरूपेण सखमपि दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् । न च गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति, अथ चान्यत्राध्यस्यते तस्मात् भ्रमपरम्परायाः सम्भवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्थात्मात्वं प्रबुद्धैर्द्रष्टुं शक्यमेव । तथा च श्रुतयः— "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" [बृ. उ. ४।४।१९] "अस्तीत्येतोऽपि त्वच्छब्दः" [कठो. ६।१३] "अतोऽन्यदुक्तम्" [बृ. उ. ३।४।२] इत्याद्या अनात्मनोऽसत्त्वं चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति । एवं सतो ज्ञानेनासतो बाधाकैवल्यं सिद्धयतीति भावः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किं पुनः तत् यत् सदेव सर्वदैवास्ति ? इति । उच्यते— अविनाशि इति ॥ अविनाशि न विनष्टुं शीलं अस्मेति । तुशब्दः असतो विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् ? येन सर्वं इदं जगत् तत् व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशं, आकाशेनेव घटादयः । विनाशं अदर्शनं, अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं, तस्य अव्ययस्य । न एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयवत्वात् देहादिवत् । नापि आत्मीयेन आत्मीयाभावात्, यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति । अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तुं अर्हति, न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म; स्वात्मनि च क्रियाविरोधात्, यथा चक्षुर्गतरेखाश्चक्षुर्न पश्यति ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा ? प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया प्रत्यक्षशायामशेषविशेषविनाशो विनाशः स्यात्, न चाऽऽस्मादयो विशेषास्तदाऽपि सन्तीति वाच्यम्, आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्वाकारात्, प्रत्यक्षस्थायामनवस्थानात्, आत्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वात्कदोपात् ; द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कस्यचित्त्वाद्वाविनाशित्वमनुवृत्तत्वे तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषालुपत्तिरिति मन्वानाद्यदयति— किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावश्चान्य-

मखण्डैकरसं 'सदेव' [छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह— उच्यते इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह— येनेति । आत्मनो विनाशभावे युक्तिमाह— विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्त्येष्यते ? नाऽस्य इत्याह— अविनाशीति । वैद्याद्विद्वत्सदुच्यते । ततः सतो विशेषणं स्वतो नाशराहित्यम् । तस्य शोतको भिपात इत्याह— तुशब्द इति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं

दृश्यति—किमिदं विना । विमतमविनाशि, व्यापकत्वादा-
काभावः, न हि प्रमितमेवेदाहर्णं किन्तु प्रविद्धमपीति
भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न खल्वस्य
विनाशं कर्तुं कश्चिद्वैतीति सम्बन्धः । विनाशस्य सावशेषत्व-
निरासोपत्त्याभ्यां द्वैतास्य साक्ष्यं व्याकरोति—अदर्शनम-
भावमिति । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—
अव्ययस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति त्वसम्बन्धना वा ?
इति विकल्प्याऽऽर्थं दृश्यति—नैतदिति । न हि निरवयवस्य

स्वायत्तत्वापचयरूपव्ययः सम्भवतीत्यत्र वैधर्म्यहृष्टान्तामाह—
देहादिष्विति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यति-
रेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । द्विषेऽपि व्यययोगो
कलितमाह—अत इति । किञ्च ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वा-
त्, घटवदित्याह—न कश्चिदिति । आत्मत्वहेतोरोपस्थि-
द्वारि—आत्मा हीति । तादात्म्यशुचिरत्र हीति हेतुमियते ।
अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्माऽऽत्मनो नाशकमुद्वन्नादिवर्जनात्,
नेत्याह—स्वात्मनीति ॥ १७ ॥

२ रा. भा.—आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमुपपद्यत इत्यत्राह—तदात्मतत्त्वमविनाशीति
विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं तत् व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरति-
शयप्रक्षमत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया
तस्मात्स्थूलत्वात् । नाशकं हि शक्नोतामिवाव्यादिकं नाशं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुहुराद-
योऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

४ वै. ता. चं.—अथ प्राप्यविशेषणतया तद्वद्वेषात् पु-
रार्थस्यैव सहस्रैव शोकनिवृत्तिहेतोरारम्भनित्यत्वस्य 'नासतः'
इति श्लोके चरमप्रतिष्ठातस्यापि बुद्धिरूपकमेण प्रथम-
मुपादानं क्रियते ब्रह्ममिप्रायेण—आत्मनस्त्विति । तु-
शब्देन जननमरणैः सर्वलोकास्तिकत्वात्, "एतेभ्यो भूते-
भ्यः समुत्थाय तानेवासु विनश्यति" [बृ. उ. २।४।१२]
इति देहसमाप्त्योक्तमेतत्प्रमाणं कथमात्मनो देहाद्विशेषः ? ।
इत्यभिप्रेत्य । एवमपि विशेषोऽस्तीति श्लोकस्यतुशब्दार्थः ।
तच्छब्दार्थं ननुसकृतात्यर्थं प्रतिज्ञां तत्रास्याप्रत्यसाध्यमर्थोयमैदं
च व्यनक्ति—तदात्मनस्त्वमिति । न विदुर्होलीमल्लेस्त्व-
विनाशि । हेत्वैवप्रतिपादकद्वितीयपदं व्याकुर्वन् सर्वशब्दस्य
वाक्यान्वयोचित्यप्राप्तं सङ्कोचं इदन्त्वनिर्देशस्वारस्यसूचितं
वाङ्मनो परास्त्वं तद्विपर्ययेणात्मनः कलितं चेतनत्वं तत् एवा-
चेतने चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—येनेति ।
चेतनसमुदायेन अचेतनसमुदायः तिष्ठेत्तदावहत्यादिव्यवथांशं
व्यास इत्यर्थः । यदा सर्वाचेतनानुपवेशयोग्यत्वमिह विवक्षित-
मित्युच्यतेनापि नामानुष्ठानविरोधः ।

अत्रार्थं प्रयोगः—आत्मा शक्नोतामविनाशो न भवति,
तथापकत्वेन ततः सूक्ष्मत्वात्, यथाऽऽकाशः । व्यतिरेकेण
वा—यो यश्चीनविनाशः, स ततः सूक्ष्मो न भवति, यथा
वायुविनाशो दीपः—इति । इमं प्रयोगं व्यङ्ग्यत्वं प्रयोगान्तर-
परतयोत्तरार्थं व्यास्ये—व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्ये-
त्यव्ययशब्दार्थः । तस्य हेतुः निरतिशयसूक्ष्मत्वादिति ।
इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्ये-

शरोऽपीति परस्य व्याख्या स्वदर्शनसिद्धेत्यभिप्रायेणाह—
तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति । धर्मनिर्देशोऽयम् ।
आत्मनो विनाशं कर्तुं नाहींति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—
तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वादिति । तस्मात्स्थूलत्वादि-
त्येव हेतुः । तस्यासिद्धिपरिहारायोक्तं—तद्व्याप्यतयेति ।
व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तामाह—नाशकमिति । घटादिनाशकमुद्व-
ानवैकान्त्यासाङ्ख्य परिहर्ति—मुद्वरेति ।

अयमभिप्रायः—न तावत्मुहुरादौः संयोगमात्रं घटादिनाश-
कम्, मुहुरोपरित्यापितवस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमात्रम्,
असंयोगेऽपि ध्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्रं, वेगमात्रमुपयो-
गेऽपि प्रसङ्गात् । न च वेगवद्भव्यविशेषसंयोगो नाशकः,
तस्यैव पृष्ठभापसंयोगे नाशादर्शनात् । अतो वेगवत्कारिण्यादि-
विशिष्टव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष एव नाशक इत्यभि-
वादम् । तथा च वायुविशेषोत्तरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्विवादा । वायोश्च तत्तावत्तावत्प्रवेशेन नाशकर्त्तुं कश्चित्तत्वा-
व्याप्तिवत्सङ्कोचमप्यपवादोऽप्यव्युत्पद्यते । एवं सति क्लृप्तका-
रणभावस्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वं अव-
स्यान्त्युपगमनीयम् । स च वायुर्वैराग्यपेक्षया सूक्ष्मः । यत्र
तु वेगमात्रेऽप्याक्रमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत्र मुहुरादयव-
तुल्यत्वादिक्रियावचनविशेषा भागान्तरं स्वस्मात् स्थूलतरस्यनु-
प्रविश्य भिन्नुन्ति, आक्रमणमूलान्नरायुनिस्सरणशब्दा वायु-
पुतिमन्त्रिकाक्रमणादिविधेति । अत इति, उक्तहेतुत्वेन
शक्नोतामिति शक्यत्वात् । आत्मनोऽपि सूक्ष्मतस्य तत्राशकस्याभ्य-
स्यादर्शनादीश्वरस्यापि तत्राशकत्वाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—किं बहुना । यदेततोऽनन्तं तन्नित्यमेव । वेदान्त्यदपीत्याह—अविना-
शीति । नापि शापादिना विनाश इत्याह—विनाशमिति । अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य
नित्यत्वमुच्यते, तत्प्रकृतानुपपत्तिकल्पितसाङ्ख्य पूर्वाभि तावत्प्र-
कृतोपयोगं सूचयन्त्याच्छे—किं बहुनेति । वाक्यानामुपा-

सनार्थत्वात् सम्प्रदायस्य च मूलाभिधेयात्, प्रकृतिद्वानुश्रव-
स्वरूपमर्थैवादिभिः जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावात् पुनरन्य-
स्य व्याप्यसिद्धिरित्यासाङ्ख्य किं बहुना प्रकृत्यादित्यव-

साधनेन ? किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुधा प्रत्येकमुच्येन ? यदेरातोऽनन्तं तद्विषयमेवेत्येवं सङ्गाहकसङ्गृहीतं वेदादिकं जीवादन्यदप्यस्ति तद्वशासिप्रमणस्थलं भविष्यतीत्याह भगवानित्यर्थः । वेदशब्देन वर्णा शृण्वन्ते । आदिपदेनाकाश-
दयः । एतेषां च प्रत्यभिज्ञानादिना नित्यत्वसिद्धिः । ननु कालादयः क्षणदयः सर्वगता अपि न नित्याः, सत्यं, तद्वत् व्याप्तिरुच्यते, किन्तु बह्वृत्तिपरिहाराद्योपलक्ष्यमात्रमिति ।

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तद्यदेव सर्वदा सदेवेत्युच्यते अविनाशीति । विनष्टं शीलमस्ये-
ति विनाशि, न विनाश्यविनाशि । तुशब्दोऽस्तो विशेषणार्थः । तद्विद्धि जानीहि, येन सर्वमिदं
जगद्व्याप्तमाकाशेनेव । विनाशमदर्शनम्, घटादिवत् अस्याव्ययस्य ब्रह्मणो विनाशं कर्तुं नार्हति, न
कथिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ॥ १७ ॥

८ वै. नि. ग.— ननु तुल्यत्वादेः कृत्स्नत्वापि प्रपञ्चस्य
जन्मविनाशान्यथानुपपत्त्या सदसद्वैलक्षण्यरूपमिथ्यात्वविदि-
शियुक्तमयुक्तम्, तात्कालिकरीत्याकाशकालादीनां नित्यत्वेन
तेषु जन्मविनाशप्रयुक्तसदसद्वैलक्षण्यसिद्धेः, सिद्धान्तरीत्या च
अनाद्यविद्यादीनामुत्पत्त्यसम्भवेन तेजसि तदसिद्धेश्रेयसाशङ्क्य
‘नाभावो विषयतः सतः’ इत्यनेनोक्तं सदैवलक्षण्यमेव मिथ्या-
त्वलक्षणम्, तत्र यद्यसद्विद्वादि कश्चिदसत्यमिदं शशि ब्रूयात्तदा
तोऽपि तुभ्यस्त्वियेवमभ्युपेय्यवादेनैव ‘नासतो विद्यते भावः’
इत्यसद्विलक्षणत्वविशेषणं दत्तम्, तथा च ‘नाभावः—’
इत्यनेनोक्तं नाशानुपपत्तिप्रयुक्तं सदैवलक्षण्यमेव मिथ्यात्वमिति
स्थिते सति अनाद्यविद्यादावाकाशादिषु वा नाव्याप्तिः,
आत्मातिरिक्तस्य कृत्स्नत्वापि विनाशित्वेन सदैवलक्षण्यसत्त्वादित्यभिप्रायेण ‘नाभावो विषयतः सतः’ इत्येतदुपपादयति—

येन सदस्तुना सर्वमिदं जगत् तलमधिष्ठानस्वरूपेण व्याप्तं
रज्ज्वस्वरूपेण च सर्वथापदिक्तम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । तदेव
सदस्तु अविनाशीति विद्धि; न तु तदव्यस्तं जगत्, अण्य-
स्तस्य रज्ज्वसपादेरिव अधिष्ठानतत्त्वज्ञानविनाशव्यात् प्रप-
ञ्चस्य सर्वस्यात्मस्वरूपे ब्रह्मणः सदस्तुन्यस्तत्वात् । तदे-
तद्गगानेव राजगुह्याभ्याये स्पष्टं वदयति । तत्र हि ‘मया
ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना’ [१५] इति ब्रह्मणः
स्वस्य सकलजगद्व्याप्तिशक्त्या, कीदृशी जगद्व्याप्तिरित्याका-
ङ्क्षायाम् ‘मस्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेजवस्थितः’ इत्यु-
क्तार्थेन अधिष्ठानतया सर्वजगद्वत्स्युत्पत्त्युत्पत्त्या जगद्व्याप्ति-
रिति प्रदर्श्य ‘न च मस्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वर-
म्’ इत्युत्तरश्लोकेन प्रपञ्चस्य तस्मिन्निष्ठाने पुनर्निवे-
शोक्त्या प्रतिपन्नोपाधवाभावप्रतिपत्तिगोत्वस्यै मिथ्यात्वं जगतो
दर्शितम् । तत्र च ‘मस्थानि’ [१५] ‘न च मस्थानि’
[१५] इति कथमिदं विरुद्धञ्च्यत इत्याशङ्क्योक्तं ‘पश्य मे
योगमैश्वरम्’ [१५] इति । योगो माया, ‘नाहं प्रकाशः सर्वस्य
योगमायासमाहतः’ [७२५] इत्युक्तिः । अतः स्वकीयमाया-
वैभवाव्यापितव्यत्वात् किञ्चिद्विच्छेदमित्युक्तं भवति ।
‘अव्यक्तमूर्तिना’ [१५] इत्यनेन चास्पर्शस्वरूपेणैव-
र्थकेनाधिष्ठानत्वमुपपादितम्, सर्वथा प्रकाशानेनैवप्रकाशमाने

तुशब्दार्थ एवेति । तथायुत्तरार्थः पुनस्तु इत्यत आह—
नापीति । पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः, अविनाशीति
ताच्छीलिकप्रसयात् । अत्र तु नैमित्तिकः कश्चित्कर्तुं नार्हतीति
वचनात् । प्रागनुक्तस्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवाद इति
अत आह— अव्ययमिति । विद्यानेनेनैव कैमुत्येन तापा-
दिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः ॥ १७ ॥

वाऽधिष्ठानेऽव्यासासम्भवेन समामान्यतो ज्ञातव्ये सति विज्ञि-
व्याज्ञातत्वरूपस्य अन्त्यासाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य तेनोपदर्श-
नात्, आत्मनश्च ‘सम्पदः’ ‘सम्पदः’ इति सद्रूपेण सामा-
न्यतो ज्ञातव्ये सति विशिष्याखण्डचिदानन्दरूपेणाज्ञातत्वात् ।
सोऽयमेव श्लोकार्थोऽत्रापि ‘येन सर्वमिदं ततं’ इत्यनेन
विवक्षित इत्यवसीयते । श्रुतिरपि भगवद्भिमत् जगन्मिथ्या-
त्वमवेदयति “एकमेवाद्वितीयं [ब्रह्म]” [छं. उ. ६।१।
१-२] “नेह नानास्ति किञ्चन” [बृ. उ. ४।३।१९ कठो.
४।११] “मायाभावाद्मिदं द्वैतमद्वैतं परमावृतः” [गौ. का.
१।१७] “न तु तद्विहीयमस्ति” [बृ. उ. ४।३।२३]
इत्याद्या । इत्थं श्रुतिस्मृत्यापि तत्त्वज्ञानतत्त्वज्ञानतत्त्वज्ञाने स्थिते सत्तात्कालि-
कात्माकाशादेर्विरव्यवलेन नित्यत्वानुसारं तदकिञ्चित्करम् ;
विनाशित्वप्रादुर्भावप्रबलतयाव्यासप्रमाणोपपत्तेर्ह्यवसिद्धे, ‘जग-
त्प्रतिष्ठा देवैर्ब्रूयिष्यसु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते
तेजो वायौ प्रलीयते ॥ वायुः प्रलीयते न्योत्रि व्योमाव्यते
प्रलीयते । अव्यक्तं पुरेयं ब्रह्मन्’ [वि. पु.] इत्यादिब्रह्मणेन
नरास्थिरौचानुमानवदगमवाचाच्च, ‘आत्मन आकाशः
सम्भूतः’ [तै. उ. २।१।१] “एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विषस्य
धापिणी” [छं. उ. २।१।१३] इत्यादिश्रुत्यवगतन्यत्ववेत्तु-
प्रतिपक्षितत्वाच्च । न च ‘आकाशमनन्यमस्पर्शद्रव्यवादा-
त्मनव’ इति प्रत्युत्तमानं युक्तम्, अभातत्वेन सौपार्थिकत्वा-
दित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन ‘आकाशादीनां नित्यत्वप्रतिपा-
दनपरोऽयं श्लोकः’ इति भाष्यव्याख्यानं निरस्तम् ।

“आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” [] इति श्रुतौ
सर्वगतत्वाश्च एवाकाशवदिति दृष्टान्तः ; न तु नित्यत्वेऽपि
पूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । सर्वगतत्वावेऽपि न ब्रह्मण इवाकाशस्य
देशापरिच्छिन्नत्वमस्तीत्यभिप्रायेण तदुपमानाधिक्यम् ; बृहदा-
रण्यके [३।८।७-८] “कस्मिन् खल्वकाश ओतश्च प्रातश्च
इति गार्गीप्रभे “एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणो अभिवदन्य-
त्सूक्ष्मनण्डस्त्वम्” इत्यादिप्राज्ञब्रह्मण्यतिवचनेन ‘अक्षर-
मन्वराण्यतः’ इति तदपेनिर्णायकप्रश्नमीमांसासूत्रेण [१]

१।१०] चाक्षरशब्दोक्ते ब्रह्मण्याकाशस्य ओतप्रोतशब्दवाच्य-
दीर्घतिथ्यभवाद्दर्शनेन “येनातं खं च दिवं मही च”
[महाना. उ. १] इति तैत्तिरीयकादिश्रुत्या चाकाशस्य
ब्रह्मतः परिभेदावगमात् । किन्तु लोकदृष्ट्याऽऽकाशाधिकं
व्यापकं वस्तु किञ्चिन्नास्तीति तत्त्वोपमानिकरणम् । तेन
कालस्यापि नित्यत्वं निराकृतम्, तस्याप्यात्मन्यध्यस्तत्वेनोपधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञाननाशयत्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानकालाधिकस्मिन्नन्य-
स्याभावेन तद्विस्तृतिरितिकस्य चाखण्डकालस्यासिद्ध्या सिद्धौ
वा अविद्यातत्त्वस्मन्धातितिककालस्यानभ्युपगमेन नित्यत्वायो-
गाच्च । परमाशुजातिसमवायाद्यस्तु पूर्वाचर्यैरेव निरस्ता
इत्यास्तां तावन्नित्यत्वप्रस्तावः । तस्मादधिष्ठानभूतं सद्-
स्वेवाविनाशि, तदप्यतः तु कृत्स्नं जगत्परमेष्ठेति सुदृक्तं
‘अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्’ इति ।

स्यादेतत् ; अध्यासाधिष्ठानस्य सद्ब्रह्मणोऽपि रज्ज्वादेरिव
नाशः किं न स्यादित्याशङ्क्यसुरार्षेण परिहरति — विनाश-
मव्ययस्येति । नात्र व्ययशब्दो नाशार्थकः, सद्ब्रह्मणः कथं न
नाश इति शङ्क्यां नाशरहितस्य वशं कर्तुं न शक्नोतीत्युक्ते-
रसङ्गतैः ; नाध्यवयवापचयार्थकः, निरवयवस्यापि प्रागभावा-
देन नाशसम्भवाद् । किन्त्ववयवममात्रार्थकः, अयतेरिणो
वा गतिकर्मणो विपक्षस्य विगमवाक्यत्वाद्, विगमस्य चेह
सङ्कोचकाभावान्वायेन देशकालवस्तुपरिच्छेदाख्यत्रिविधविग-
मप्रस्तावः । अतस्तद्वाहित्यमव्ययशब्दार्थः । तादृशस्यास्य सद्-
ब्रह्मणो विनाशं कर्तुं कश्चिदपि देशः कालः पदार्थो वा न
शक्नोति । लोके हि नश्यद्ब्रह्म कश्चिदेशे कस्मिंश्चिक्काले केन-
चिदप्यर्थेन नश्यति । सर्वदेशकालवस्तुपरिच्छिन्नस्य तु क देशे
कस्मिन्काले केन वा वस्तुना नाशो भविष्यतीत्यतः अधिष्ठा-
नस्य सद्ब्रह्मणो रज्ज्वादेरिव न नाशशङ्कावशा इति भावः ।

९ व ० त ० दी०—क्षयविनाशौ निराकरोति- अविनाशीति । पुनः तदात्मवस्तु अविनाशि विद्धि । किम्भूतं ?
येन सर्वमिदं देहादि विश्वं तत् व्याप्तं असदपि विनश्यदवस्थमपि सदिति व्यवह्रियते । अव्ययस्य क्षयरहितस्या-
स्योपलभ्यमानस्य तदुत्तरोत्तरेष्वदृश्यमानं विनाशं कर्तुं कश्चिज्जनः शक्नान्यादिभिश्च नार्हति ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वलौकिकत्वादहेनानाशो मास्तु । तत् तत्सम्बन्धितमर्थित्वेनावयुक्तपदार्थानां नाशः स्यात् ।
तदर्थश्रुत्वापामर्थं भवतीति शोचामि, इति चेत्तत्राह—
अविनाशि त्विति । येन भावात्मकभगवदीयदेहेनेदं सर्वं

११ नी० भा० दी०—यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तच्छ-
ब्देन प्रकृतं सत् परास्मर्यते, येन सता इदं सर्वं धियदादि तत् व्याप्तं घटः सन्पटः सन्निवि खर्वेस्व सद्यसेवा-
नुमत्वात् । यथा घटो मृत् शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सद्गुणादा-
नकत्वं बोध्यम् । ननु मृद्वत्सदपि किं विचारकद्रव्यतीत्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तत् सत् अविनाशि विद्धि ।

१ ‘येनातं’ नारायणोपनिषदन्तर्गतं श्रुतिः तैत्तिरीयोपनिषदि नोपलभ्यते । तच्चिन्त्यम् ।

यत्तत्र रामानुजव्याख्यानम्—“आत्मनः कथमवि-
नाशित्वमित्यत आह—अविनाशीति । तदात्मतत्त्वमवि-
नाशीति विद्धि, येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तदुत्पत्तिरितिमिदं
सर्वमेतत् व्यासम् । अतो व्यापकत्वेन निरतिशयसुखमत्वात्
अव्ययस्य नाशानर्हस्यात्मनः ; कश्चित्पदार्थो नाशे न शक्तः”
इति, तदसत् । स्वमते जीवस्याप्युत्वेन व्यापकत्वाद्योगात्,
घटादेः स्वन्यूनपरिमाणदण्डादिनाशयत्वेन आकाशादेर्व्यापक-
तया निरतिशयसुखमस्य विनाशित्वेन च अविनाशित्वं प्रति
तस्याहेतुत्वाच्च, पूर्वाचर्यैव व्यापकरूपहेतुत्वाभेन विनाशमस्य
न कश्चित्कर्तुमर्हतीत्युक्त्यैव पूर्वैरेव्यपदवैयर्थ्याच्च, नाशानर्ह-
त्वाख्ययपदार्थत्वाभावाच्च ।

यत्रात्र माध्वव्याख्यानम्—“भगवत्सूत्रात्वेन युद्धं
कार्यमिति वक्तुं भगवतो जीवेभ्योऽतिशयसाह—अविना-
शीति । ‘देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा तति । सा
समस्ता हरेरेव न हान्यः पूर्णसदगुणः’ [] इति
वचनासर्वप्रकारेण तत्तमधिष्ठानाख्यं ब्रह्म तदविनाशीति
विद्धि । यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति, तथापि सर्वप्रकारे-
णाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तु शङ्काः ; तदुक्तम्—‘नित्यत्वं
देहादिभिश्च दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तद् भावो
हरेः सदा’ इति । अत ईशस्य सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्,
जीवस्य तु नित्यत्वमात्रं, न तु सर्वप्रकारेणापि, देहादित्या-
दिरुपनाशसत्त्वादिति भगवत्तत्त्वोपतिशयः” इति, तत्तु-
च्छम् । स्वमते गुणगुणिनोरभिमतया गुणिनो भगवत् युक्त-
त्वेन तदभिन्नगुणानामत्यन्तकवात्सिद्ध्या स्वदिभिमतविशेषस्य
च भेदव्यवहारमुपाननिर्वाहकत्वेन वास्तवभेदसमनियतसत्त्व-
त्वाभिर्नाहकतया त्वन्मते भगवत् सकलगुणपूर्तरूपपत्त्ययोगस्य
वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वात्, देहहारेरपि रामकृष्णायवतारेषु
भारतभागवतायुक्तत्वेन भगवत्तत्त्वपरिभाषितसर्वप्रकारावि-
नाशित्वरूपातिशयासिद्धेश्च । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १७ ॥

अयमर्थः— पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्र विनाशः, सृष्टिः पिण्डाकारतां त्यक्त्वा घटीभवति अतः सा विनाशशीला विकारधाराश्रयत्वात्, अहं तु न तथा । किं तर्हि रज्जुवत्सत्यमविनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीये च सत्ता-स्फुरणे कार्योऽर्पयति अतोऽविनाशि । तथा च श्रुतयः— “अज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते” [तै. भा. ३।१३।३] “आत एव न जायते को न्वे(हं)न जनयेत्पुनः” [बृ. उ. ३।१।२८] अज्ञायमानो जन्माल्ख्यं विकारमलभमानोऽपि विज्ञायते विद्यदादिरूपेणाविभवेति । तथा लोकदृष्टया जातो घटादिः परमाद्येष्टया न जायते, परिणाम्युपादानस्याभावात्, मृदादेस्तु स्वाप्रमृष्टादिवत्तुच्छत्वात् । अत एव घटादिं को तु जनयेत् ? न कोऽपि ।

कुतस्तर्हि भासत इति चेत्, रज्जुरगादिवदिति दत्तोत्तरमेव । तथा “प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्” [बृ. उ. २।१।२०] “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [कठो. ५।१५] इति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपञ्चस्य भानमिति । तथा च प्रपञ्चगते सत्तामूर्तौ सतः सत्त्वे प्रमाण-मित्यर्थः । श्रुतिश्च— “अत्रेन सोम्य गुड्डेनापोमूलमन्विच्छ, अग्निः सोम्य गुड्डेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा सोम्य गुड्डेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः संप्रतिष्ठाः” [छा. उ. ६।८।४] इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रवयति । सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह—विनाश-मिति । न न्येति नापक्षीयत इत्यव्ययम् । एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः । अपक्षयो हि जन्मा-दिविकारवत् एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः । न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतो-रभावो दर्शितः, “द्वितीयाद्वै अयं भवति” [बृ. उ. १।४।२] इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ! ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं पुनः तत् असत्, यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति ? उच्यते— अन्तवन्त इति । अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा मृगहृष्णिकादौ सद्बुद्धिः अनुवृत्ता प्रमा-णनिरूपणान्ते विच्छिद्यते, स तस्य अन्तः; तथा इमे देहाः स्वप्रमायादेहादिवच्च अन्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरित्यर्थः । ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति न पुनरुक्तम्; नित्यत्वस्य द्विविधत्वात् लोके, नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो नष्ट उच्यते, विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादि-युक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति द्विविधेनापि नाशेन असम्भङ्गस्येत्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः, तत् सा भूदिति ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

२ आ. शां. व्या.— सदततोऽनन्तरप्रवृत्तयोः स्वरूपाव्य-भिचारित्वेन परमार्थतया सविधिरिति, इदानीमसंनिधिवार-विषया घृच्छति—किं पुनरिति । अवदसदेवेति निर्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्वमाशङ्क्य शून्यं व्याख्ये विवक्षितसंनि-धौरपि तु तस्य सावकाशत्वमाह— यत्स्वात्मेति । देहादेरना-त्मवर्गस्य प्रवृत्तासच्छब्दविषयतेत्याह— उच्यत इति । ननु देहादिषु बहुदेहेषु तु तैस्तथा विच्छेदाभावात्कथमन्तवत्त्वं तेषामिष्यते तत्राऽऽह—यथेति । तथेमे देहाः सद्बुद्धिमानोऽपि प्रमाणतो निष्पणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः वेदादित्यादिना च आग्रहेहादेरन्तवत्त्वं सम्प्रतिपन्नवदुपातुं शक्यमित्याह— स्वप्नेति । तेषां स्वातन्त्र्यं बुद्धयति— नित्यस्येति । आकाशादिव्यावृत्त्यै विनिश्चि-राशरीरिण

इति । परिणामित्यत्वं व्यवच्छिन्नमिति— अनाशिन इति । तस्य प्रत्यक्षोदाविषयत्वमाह— अप्रमेयस्येति । प्रहृष्टस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानुपगणनं तदात्मना वेदाद्यभावे सम्बन्ध-सिद्धिरित्यभिप्रेत्यायोक्तं— विवेकिभिरिति । शरीरादेस्त-वत्त्वेऽपि प्रहृष्टपेणऽऽत्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह— नित्यस्येति । नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्धयर्थं साद्वैदिव्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति— यथेत्यादिना । नाशस्य निवृत्तेश-त्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे दैविव्ये फलितमाह— तत्रेति । पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति— नित्यस्येत्यादिना । विशेषणान्यां कृतस्यनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामित्वमात्मनः शङ्क्ये-तेत्यनिष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह— अन्यथेति ।

१ आ. भा.— ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्, न, आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्तोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वं 'इत्थं अहं' इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न हि आत्मा नाम कस्यचित् अप्र- सिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं अतद्वर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यं आत्मनः प्रतिपद्यते, न तु अज्ञातापेक्षापकत्वेन । तथा च श्रुतिः— 'यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' [वृ. उ. ३. ४. १] इति । यस्मात् एवं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युध्यस्व, युद्धात् उपरमे मा कार्षीः इत्यर्थः । न हि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव हि असौ शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इति अनुवादमात्रं, न विधिः ॥ १८ ॥

२ आ. भा. व्या.— औपनिषद्व्यवशेषमप्राप्त्याप्रमे- यत्वमाक्षिपति— नन्विति । इत्याहऽऽत्मनो नाप्रमेयत्व- मित्याह— प्रत्यक्षादिनेति । तेन चाऽऽपमप्रत्ययपेक्षया पूर्वावस्थाप्रामाण्यं परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वं सम्भवति, 'अज्ञातज्ञापकं प्रमाणं' इति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः । 'एतदप्र- मेयम्' [वृ. उ. ४. ४. १०] इत्यादिश्रुतिमनुष्यं परिहरति— नस्यादिना । कथं सानमनपेक्षयाऽऽत्मनः सिद्धत्वमित्याह— लोके विद्यमानेति— सिद्धे हीति । प्रमित्तोः प्रमेयमिति शेषः । तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति— न हीति । आत्मनः सर्वलोकरासिद्धत्वाच्च तद्विषय- प्रमाणमन्यत्वेनाप्यित्याह— न ह्यात्मेति । प्रत्यक्षारेणानात्मविषयत्वात् तत्र चाज्ञातताया व्यवहारो सम्भवति तत्प्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वाद् विशिष्टे तत्प्रज्ञावपि केचन तत्प्रवृत्तैः यद्यपि नाऽऽत्मनि तत्प्रामा- ण्यं, तथापि तद्विद्युत्वात् शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिवच्यमपि नी- लाह्वयाऽऽह— शास्त्रं त्विति । शास्त्रेण प्रत्यभूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमादिविभागस्य व्यावृत्तत्वाद्युक्तत्वात् न्यत्वम्, अपौरुषेयतया निर्दोषत्वाच्चस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं ? तस्य स्वतस्सिद्धत्वेना- विषयत्वात् अज्ञातज्ञापनायोगादित्याह— स्वतो भागेऽपि प्रतीचो 'मनुष्योऽहं कर्ताऽहं' इत्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादी- नामतत्त्वार्थानामव्यारोपेणाऽऽत्मनि प्रतीयमानत्वात्तन्मात्रनिव-

र्तकत्वेनाऽऽत्मनो विषयत्वमनापेक्षं शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते, 'सिद्धं तु निवर्तकत्वात्' [] इति न्यायादित्याह— अतद्वर्मेति । घटादाविव स्फुरणातिशय- जनकत्वेन किसिलात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याह— जडत्वाजडत्वाभ्यां विधेः प्राप्तिरिति मत्वाऽऽह— न त्विति । ब्रह्मात्मनो मानापेक्षानन्तरेण स्वतस्स्फुरणे प्रमाणमाह— तथा चेति । साक्षादप्यपेक्षामन्तरेण अपरोक्षादपरोक्षस्फुरणा- त्यक्तं यद्ब्रह्म न च तस्याऽऽत्मनोऽप्यन्तरात्वं स्वाभिव्यक्तत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तस्मान्न व्याचक्षेति योजना । अप्रमेयत्वेना- विना शिवं प्रतिपाद्य, कश्चित् निगमयति— यस्मादिति । देहादेरवस्तुत्वादात्मन्यैककपत्वाद्युदे स्वधर्मं प्रवृत्त्यापि तत्र न हि सादिदोषसम्भावनेत्याह— तस्मादिति । स्वधर्मनिवृत्ति- हेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति— युद्धादिति । आत्मनो नित्य- त्वादित्वकमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्वविधानात् ज्ञानकर्मसमुत्प- षोऽत्र भातीत्याह— न हीति । युध्यस्वेति वच- नात्कर्तव्यत्वविधिरस्तीत्याह— युद्ध इति । कथं तर्हि 'कथं भीष्मगहं' [१४] इत्याद्यनुस्य युद्धोपरमणं वचनम् ? इति तत्राऽह— शोकेति । यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्ति- र्ताहि भगवद्वचनस्य का पतिरित्याह— तस्येति । भगवद्वचनस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यनुसंगप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे कलितमाह— तस्मादिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह— 'दिह उपचये' इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयात्सका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः "पुण्यः पुण्येन" [वृ. उ. ४. ४. ५] इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मवसानविनाशिनः ।

४ वे. ता. च.— 'नास्तः' इति प्रतिज्ञाशक्योपपादकतयो- त्तशोकमवतारयति— देहानामिति । अवधारणेन स्वभाव- शब्देन च असद्व्यवस्थैकान्त्यं सूचितम् । 'अन्तवन्तः' इति साध्यस्य हेत्वाकाङ्क्षां क्षमयत् धर्मप्रतिपादकमेव देहशब्दं निवेदित्— दिह उपचय इति । उपचयरूपाः सावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रूपा धर्मप्रतिपादकः, योगेन हेतुप्रति- पादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशो प्रकृतितत्त्वययोरर्थमाह—

विनाशस्वभावा इति । नात्र निरुपपाद्यपेक्षया दशावपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादिरूपो विवक्षितः । मनुष्यं च नित्ययोगादि- विषय इत्यर्थः । व्याप्तिदशात्तावाह— उपचयेति । श्रुति- र्वापत्तिभ्यामपि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपादयतीत्याह— नित्यस्येति । 'नित्यस्य, शरीरिणः' इति पदद्वयसूचिते श्रुति- तदश्रुति । कथं कैरुक्ता इत्याकाङ्क्षां क्षमयति— कर्मोत्पादिना । शरीरिण इति प्रत्ययेन षष्ठा च प्रतीतरूप सम्बन्धस्य कर्म-

क्यो हेतुः प्रकृतोपयोगादर्थितः । ईश्वरादिसरीराणामकर्मार्थो-
नत्वात्तद्वयवच्छेदार्थम् 'इमे' इति निर्देशसूचितमुक्तम्—
भूतसङ्घातरूपा इति । अनेकभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनि-
त्यत्वे हेतुः । कर्मवत्सानविनाशिन इति शरीरशब्द-
निर्वचनकठितम् । विराणादि शरीरम् । कैश्चिच्छैस्तावदेहा-

नामुत्पत्तिविनाशौ द्वावप्यभिधीयेत । यैश्च कर्मार्थो नोत्पत्ति-
मात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थिकर्मवसाने विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति
भावः । एवं च 'इमे देहाः शरीरिणः' इति पदत्रयेण
सूचितं भूतसङ्घातरूपत्वाच्चयवत्कर्मफलभोगार्थत्वरूपं शरीरा-
नित्यत्वे हेतुत्रयमुक्तम् ।

३ रा. भा.—आत्मा त्वविनाशी, कुतः ? अप्रमेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु
प्रमातृतया । तथा च वक्ष्यते— 'एतद्यो वेचितं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः' [१३।१] इति ।
न चानेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे 'अहमिदं जानामि' इति देहस्य चान्यस्य च
प्रमातृत्यैकरूपेणोपलब्धेः ।

४ वे. ता. चं.—अनादिनोऽप्रमेयस्येति पदत्रय-
मात्मनित्यत्वात्त्वसाध्यसम्भावनात्तद्विदुपरतया व्याख्याति—
आत्मा स्थितिः । नित्यत्वस्य नाशान्वहेदेन स्थिरीकरणत्वात्
'नित्यस्य' 'अनादिनः' इत्यनयोऽपुनरुक्तिः ; स्थूलसूक्ष्म-
नाशविहराभिप्रायाद्वा । अस्तित्वो हेतुः, आत्मनोऽन्यस्मत्सि-
द्धाङ्गे प्रमाविषयत्वादित्यत्राह—नह्यात्वमेति । प्रमेयत्व-
पूर्वद्वयः प्रमेयतैकत्वभावात्शरीरादिव्यावर्तनमुखेन प्रमातृत्वपर्य-
वसितः, ननोऽत्र तदव्यावर्तित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रज्ञसङ्गो-
र्विको वक्ष्यत इत्याह—तथाचेति । एतेन ज्ञानाविषयत्व-
मात्रं व्याकुर्विस्ततः । प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् ।
तद्व्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वस्य हेतुव्यतिङ्करूपेण
नोपपत्त्यवयववसितः । तत्तत्रार्थं पूर्वोक्तहेत्वन्तद्व्यव्यतिङ्क-
स्यापि प्रदर्शनार्थं इति भत्वा तयोरपि व्यतिङ्करमाह—न
चेत्यादिता । सावयवत्वे योग्यतापुलब्धिरमाह—सर्वत्रेति ।
सर्वत्रादोऽत्र देहादिकात्स्न्यपरः । तेनाणोरप्यात्मनः 'पादं
मे वेदना, शिरसि मे सुखम्' इत्यादिसुखदुःखनिमित्ततत्तदवय-
वाविच्छिन्नव्यवहारदशायामपि निरवयवशेषलब्धिरुक्ता । यद्वा
देवादिरूपेण विविचित्रप्रकारेष्वनन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिनिः
सावयवत्वं नोपलब्धमित्यर्थः । अहमित्येकवचनमेकस्मिन्
देहेऽस्मिन्ननुत्पत्तिरूपेण एकत्वं सूचयति । यथात्मा सावयवः
स्यात्, तदावयवीति कदाचिदुपलभ्यते, प्रत्येकं तदवयवाना-
मपि चैतन्यस्यावयवाभ्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयव-
सङ्घातत्वेऽप्यवयविरूपो वा स्यात्, न भगवत्सावयववगात्विशेष-
गुणवन्तरेण न तत्र विशेषगुणसिद्धिः । किण्वादिष्वपि हि
प्रत्येकमिदं हि मद्दृष्टिः पाकविशेषाद्विशेषादि-
वप्रत्येकं जायते । शकैर्वापर्ययुनोऽप्येवैषि विशेषगुणे-
ष्वयं नियमो दुस्सूत्रः । ज्ञानद्वयत्वव्यक्षेप्येवैव, निष्प्रस-
मुदाये सप्रभत्वाद्योगवत् । एवं च सति समाजदेवस्मिन्

देहे मिथः कलहाम्येषाम्निप्रहाराद्युद्भवोऽप्युपलभ्येरन् । सधु-
दावायविनोश्चातिपीडयामयवव्यतिरिक्ततोरभावात्तदवयवा-
नामेवानुभविष्यत्वं स्यात् । तथा सति पाण्याद्यवच्छिन्नात्मा-
वयवानुसृष्टं तदन्योऽवयवो न प्रतिस्पर्धन्तीति 'दक्षिणहस्तेन
मयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुनः स्पृष्टाभिः' इत्यादिप्रतिसन्धानं न
स्यात् । न चात्मावयवानामाद्युत्तरसञ्चारात्तदुपपत्तिः, आत्मन-
श्चण्डुपल्लवपत्त्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न
च वक्ष्यादियु मृगमदवासनेवान्धवासनासङ्कुचनः, माज्ञातुभूतस्य
गर्भस्थेनापि स्मरणप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात्सर्वोपपत्तिः,
तस्यैव व्याघातादिदुस्त्वत्त्वस्य शारीरकभाज्यादियु प्रपञ्चि-
तत्वात् । तदेवम् 'अहम्' इत्येकत्वेनोपलभ्यो निरवयवत्व-
मन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थादेहेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्वं
निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—न हि पाण्याद्यारब्धोऽवयव-
व्यस्तित्, सत्कार्यवादस्थापनात् । न च पाण्यदस्य एवात्मानः,
प्रत्येकमहन्त्वयवभावात् अविवादनिश्चयात्सम्भवाच्च । न चात्र
परस्परोपकार्योपकारकभावाभिमानः सुवचः । अत एव च न
तत्समुदायः । एवमिन्द्रियप्राप्ते प्राणव्यसङ्घातेऽपि—इति ।

देहस्य चान्यस्य चेति । यद्वैज्ञातितुल्यो 'ममेदम्'
इति देहत्वेवद्वन्द्वः । 'स्थूलोऽहम्' इत्यादिकं तु प्रवृत्तस्यापु-
नरिस्वरप्रवृत्तस्य तु प्रान्त्येति न कश्चिदेव इति भावः ।
प्रमातृत्येति । विरुद्धदशार्था प्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमातृत्वे-
नैव हि सर्वदा विषयग्रहणेकायां स्फुरणम् । 'अज्ञासिधम्'
इत्येवमारिरूपेण अन्यदापि प्रमातृत्वं परामृष्टम् । आत्मग्रहणे-
ऽपि 'मां जानामि' इति प्रमातृत्वमपि सुस्थितमेवेति भावः ।
एकरूपेणेति । सावयवत्वे कस्यचिदवयवस्य कदाचित्प्रमा-
तृत्वेऽन्येषां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् । न ह्यनेकेषां चेतना-
नामवयवानां प्रमाप्रसक्तौपगम्यनियमोऽस्तीति भावः ।

३ रा. भा.—न च देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनु-
पचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः
कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

४ वे. ता. चं.—अथ पूर्वोक्तमेव सुखभेदेन साधयन्
विजातीयसङ्घातात्मकत्वे योग्यतापुलब्धिं चाह—नचेति ।

पाञ्चमौतिकेषु देहादियु तत्तद्भूतसङ्घातवत्त्वसाध्यासौ तत्तद्-
प्रयुक्ताकारभेद उपलभ्यते ; नैवं प्रमातरि । तथा च श्रूयते—

“ कृत्स्नः प्रधानवन एव ” [बृ. उप. ४।५।१२] इत्यादि । यदा **आकारभेद** इति पाणिपादाविसन्निवेशभेदो विवक्षितः । नवेवमात्मनो निरवस्थे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुचतुष्टयं ऋक्षद्वयमिदं सुखप्रदं सङ्कल्पं दक्षयति— **अत इति । अकारपत्वेन** अभूतज्ञातत्वात्कत्वादिरथैव । **अनुपचयात्मकत्वात्** निरवस्थत्वादित्यर्थः । ननिर्ममत्वमपि हेतुजातमनुपपन्नम् ; तथा हि— तत्रासङ्गातरूपवत्स्य निरवस्थवत्त्वस्य च रूपराशिर्भिमंद्वादिभिन्नानैकान्त्यम् ; प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोगवत्त्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणानैकान्त्यम्, सकलसंप्रक्षिप्यक्षयान्ते । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकारं भागासिद्धिश्च । यदि प्रमात्रयत्वमर्थं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षीकरणे पूर्ववत्साधारण्यम् । जीवमात्र-पक्षीकारं त्वेश्वरमित्यत्वस्यापि दृढाभ्युपगमाभावात्तस्मिन् दृष्टान्ते सान्निध्यसाध्यवैकल्यादिशेषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामप्रणां तदभावात्, ईश्वरापेक्षया व्यापकत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शङ्काश्लादिभिरैवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविप्रभारणयुधादि-विशेषैः, एवं कर्मफलभोगार्थत्वं च । यदि तदेतत्त्वं, तदेवजीव-स्वरूपादिभिः पूर्ववदैनैकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिरिद्धेः । सङ्गातरूपवत्त्वमपि सावयवत्ववदैनैकान्त्यम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्वतादिभिर्भाज्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः कुत्रचिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयव्याप्यया, तदेवव्याप्यैर्जीवदिव्यमङ्गलविप्रश्लादिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति विशेषेण्यतः, तदा नित्यसुरिप्रहविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्वद्वर्गभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनर्व्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाणिमाधैर्यवयोगिप्रवृत्तिशरीरेषु स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिवाशुन्मज्जननिमज्जादेरपि योग्यत्वात्— इति ।

अत्रोच्यते— असङ्गातवत्निरवस्थवयवयोस्तावत् अर्जुनादि-बुद्धेश्वरातकस्या प्रसूततत्त्वान्मात्राधीनविशेषानिष्ठैः साध्यत्वात् महारादिभिरनैकान्त्यम् । इत्यत्वेन विशेषणाक्षान्यादि-नायक्यादिभिर्नैकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षारसिद्धनाशकनिषेधे महारादिवत्केवलमधीस्तसङ्कल्पादिना नाशः शङ्क्येत, तदपि भूयैव प्रतिषिध्यतेति मानः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपूर्ववसात् कर्मफलभोगार्थत्वप्रमेयत्वनिषेधमुपेक्षानुत्पन्नत्वसिद्धत्वात्तदनुत्पन्नत्वस्य च नित्यत्वेन व्याप्तिरिद्धेः आत्मस्वरूपातुल्यतया शङ्कासिद्धत्वात् कथिदोषः । प्रमात्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वेश्वरो दृष्टान्तः । तत्र साध्यत्वदोषो ‘न त्वेवाहम्’ [२।१२] इत्येव व्याक्यानदश्यायां निराकृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमसाधारण्यताप्रकारेण शङ्कादिविषयतया पठितव्य इति न तावदोषः । शरीरानित्यत्वसाधनेषु च सावयवत्ववृत्तसङ्गातत्वंयोः प्राकृतत्वे सतीति विशेषणान् व्यभि-

चारः । एतदर्थं हि ‘**इमे देहाः**’ इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्नत्वमेव, न च व्यर्थविशेषणम्, सुकृतात्मज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽप्युत्पन्नः, प्रागभावात् । निष्ठेते प्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तिव्यमात्रेण हि स्वाभाविकमुच्यते, न त्वनुत्पन्नत्वेन । ‘दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्रम्’ क्रियते तथा । प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते । [वि. ष. १०।४।५९] इत्यादिकं त्ववबोधादिस्वरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विकासस्य । अधरा-ज्ज्ञस्वरूपत्वेन तत्स्योत्पन्नत्वं नाम प्रथमिष्यन्तयात् । तदवस्थावस्थितव्यवच्छेदाय विशेषणं स्यात् । अस्तु वा विशेषणैरपेक्ष्यम् ; तथाप्युत्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्वं तावत्सिद्धम्, अज्ञातोत्पत्तिषु केषुचिच्छरीरेषु हेत्वसिद्धिशङ्कापरिहारः कर्ममूलत्व-प्रदर्शनेन क्रियते । कर्मवशात्तानिनाशित्वस्य वा साध्यत्वानादौचित्याच्च चेदं विशेषणं सार्थम् । साध्यत्वं व्याप्यत्वं च शङ्कावपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कथिदोषः । ननु यो यथायः स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृति-पुत्रकालादिभिर्नैकान्त्यादिति चेत्, न; योग्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सम्भवात् । ईश्वरानित्येच्छाप्रतिज्ञादेव हि तत्तित्यत्वम्, अन्यथा यदीश्वरो जीवादिस्वरूपमपि सञ्जीवैत, कस्तस्य शासिता । तर्हि जीवाकाशदिव्याप्य-सदधीननाशारहितैः शरीरादिभिर्वर्गभिचार इति चेत्, न; तेषामपि तत्राश्रयत्वयोग्यत्वात् । तत्राश्रयैर्नस्तु न तत्र जीवादीन्युपपन्नरीकरोतीति विशेषः । तत्क्षेत्रं प्रयोगः— शरीरादि शङ्काशरीरविनाशयोग्यं, तथाप्यत्वात् । यत् यथाप्यं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यदा तिष्ठत सामान्यव्याप्तिः, शङ्कादिनाश्रयत्वमेव साध्यम्, शङ्कादिव्याप्यत्वादित्येव न हेतुः । सच्छङ्कादिव्याप्यं तच्छङ्कादिनाशयम्, यथा कदली-काण्डादीति । न चाकाशादि शङ्कादिव्याप्यं, सूक्ष्मत्वे सत्यनु-प्रवेशस्य विवक्षितत्वात् ; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र सत्यतिहस्यते, तत्राप्रतिहतत्वं ततः सूक्ष्मत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रभृति-शरीराणां तु शङ्कादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निरुक्तम् । अतस्तदधीनताशाभावाः शङ्कावपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैव व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मतरैरीश्वरसङ्कल्पस्वसङ्कल्पादिभिस्तु तत्राशः । एतेन शङ्कात्वादिप्रतिबन्धकौषाद्यनुत्पन्न-शरीरकृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः, औषधादिभिस्तत्र प्रवेशप्रति-बन्धात् । तस्मात्सिद्धमष्टावपि हेतवोऽष्टादिविजयिनः— इति ।

ननु— किमर्थमिह लोकसिद्धं शरीरानित्यत्वं प्रमाथ्यते । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्ष एव नाशो दृश्यः । अविनष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशत्वं निश्चितमेव । अन्यथा शत्रुं प्रति शङ्कादिकमपि न प्रहीतेति । स्वयमपि शत्रुशङ्कादिदं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य सम्यक्तत्वात्तत्सासन्देहं न व्याप्यपेक्षणाभिर्थैकमिह सावयवत्वानुत्पन्नचतुष्टयम्—इति ।

अत्रोच्यते— प्रथमं यावदात्मनित्यत्वमुत्तमानां च यच्छङ्काशरीरविनाशम्, तत् सावयवं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्र-

शैनमेकं प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोर्विद्वद्वयमेकप्रपञ्चनेन भेद-
स्थापनं द्वितीयम् । शब्बादिनिवारणसाधनसेवादिभिरित्युक्त-
मपि किं सम्भवेदिति सन्वेहापाकरणं तृतीयम् । एवं देहानां
नाशतदेहत्वोपवश्यम्भावित्वप्रतिपादनेन स्वदेहवैराग्यजननं चतु-
र्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैकस्यैव नाशहेतुत्वभ्रमविरसनेन वक्ष्य-

३ रा. भा. — तस्मादेहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शो-
कस्थानमिति शङ्कापातादिपक्षस्पर्शानवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतंश्च धैर्येण सोद्वा अमृतत्वप्राप्तये
अनभिर्सेहितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्व ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं. — 'तस्माद्युध्यस्व भारत' [२।१८]
इत्यत्र तस्मादित्यस्य व्याख्यातं देहस्येत्यादि न शोकस्था-
नमित्यन्तम् । 'तस्मात्पास्तु' [२।१८] इत्यादिशोकव्यग्र-
प्रतिपादितेन द्वन्द्वतितिक्षास्पर्शपरिकेताणामुत्तरस्वरूपफलेन च पूर्य-
शाह—शस्त्रेति । अत्र परगतात् प्रति शोचतः स्वगताभि-
धानं समोद्भावेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वग-
तमपि दुःखं सहाते । तथा यत्पण्डितानुप्रसूतमतमपि सोढव्य-

मिति प्रदर्शनार्थं च युद्धस्यानीतितराज्यादिशुद्धीमोगान्तरप्रधा-
नकृत्यनुद्वासाय क्रूरकारणभूभोक्तमेव फलमुचितमिति अमृत-
त्वप्राप्तये इत्युक्तम् । धातवर्थस्य परामितं करणतयावयवपा-
कुर्वन् 'युध्यस्व' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थौ विविच्यह—
युद्धाख्यं कर्मारभस्वेति । अयमर्थः श्रेयश्रीमांसायां प्र-
क्षितोऽस्माभिः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा. — भवतु देहस्यापि कस्यचिदित्यवमिति, नेत्याह— अन्तवन्त इति । अस्तु
तर्हि दर्पणनाशान् प्रतिविम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह— नित्यस्य शरीरिण इति । ईश्वरव्या-
वृत्तये । न च नैमित्तिकनाश इत्याह— अनाशिन इति । कुतः ? अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात् । ननुपाधिबिम्ब-
सन्निध्यनाशे प्रतिविम्बनाशः, सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः, चित्त्वात् नित्यस्योपाधिः
कश्चिदस्ति । 'प्रतिपत्तौ विभोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपाय शुतो जीवः केशवप्रतिविम्बकः'
इति भगवद्भवनान् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी — देहानामन्तवत्त्वं प्राशुक्तं किमथमुच्यत
इत्यत आह— भवत्विति । आत्मनित्यत्वात्तुनास्य प्रतिपक्षं
बन्तुं स्वाभिप्रेतस्य हेतोः सिद्धान्तिनायस्युपगतत्वं दृढीकृतत्वात्
पूर्वपक्षिणा दहस्यापि कस्यचिदित्यत्वं बन्तुं किमिति पृष्ठे (वति)
नेत्याहेत्यर्थः । सिद्धार्थतापरिहाराय कस्यचिदित्युक्तम् । नन्व-
प्रतिप्रसक्तोऽयं कस्मात् भवति ? कस्यचिदिति विशेषणवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । नित्यस्येत्यात्मनिरत्यर्थः पुनः कस्मादुच्यत इत्यत
आह— अस्त्यिति । एवं देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सिद्धं
कर्त्तुं तर्हि प्रतिबिम्बस्यात्मनोऽप्येवंहेतुस्य नाशान्नाशोऽस्तु
दर्पणनाशानुसृत्य प्रतिबिम्बस्येवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽपिहिते
तत्प्रतिषेधायेदमाहेत्यर्थः । अनेन तस्याऽप्यात्मा नित्य इति
वाक्यवृत्तिः सूचिता । अनुवादे प्रयोजनाभावात् ये देहा
अमित्या न तेषामुपाधित्वम्, यत्तयोपाधिकं नाशान्नित्य
इति भावः । तदिदमुक्तं इमे इति । व्यक्तीकरित्यते चैतत् ।
ननु शरीरिणो वहा इति व्यर्थम्, अशरीरस्य देहमावाप्त्यत
आह— शरीरिण इति । नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युक्त-
माने ईश्वरदेहस्यानन्तवत्त्वं असञ्च्यते, तद्वशात्पुत्र्यर्थं
'शरीरिणः' इति विशेषणम् । 'जन्तुबन्तुशरीरिणः'
[अमरं १।१।३०] इत्यभिधानाच्छरीरिशब्दस्य जीवे प्रसिद्धे ।
तथापि 'अनाशिनः' इति पुनरुक्तिरिति । अत्र केचित्तत्परिहाराय
'विनाशिनः' इति पाठान्तरं कुर्वन्ति, तदसत्, 'अन्तवन्तः'

इत्यनेन पुनरुक्तादवस्थ्यात् । कश्चित्समाधानेऽप्यत्रापि
तेत्यन्तम् । किमन्यथायादेनेत्यशयवानाह— नचेति । उपाधि-
नशेन नाशमावेऽपि उपाधिबिम्बसन्निधिनानाभिनिमित्ताप्रतिबिम्ब-
स्यात्मनो नाशो भवित्येति । न चांसि हि शङ्का । परिच्छिन्न-
स्यैव प्रतिबिम्बसम्भवेन सन्निधिनानाशोऽप्येवमिति पुनः प्रतिप-
क्षिते तत्प्रतिषेधायेदमिति भावः । अप्रमेयेत्येत्येतत्सम्भवि
विशेषणम् । व्यर्थं चेत्यतस्तत्रिवचन्यमाशङ्क्य दर्शयित्वा
व्याचष्टे— कुत इति । न हि प्रतिपक्षो बाङ्मणेण निषेद्धं
शक्यत इति भावः । अप्रमेयेत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरेतिसिद्धमाचष्टे ।
नायमात्मा घटादेः कस्यचित्प्रतिबिम्बः, किन्तुशब्दस्य ।
स चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिसन्निधिनाना इति ।
ननु कथमिदं सम्पद्यते अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमय-
तीति प्रतिदमेव, न च सगमस्य प्रतिबिम्बसम्भवः, तदर्थान-
सारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वात्, तदिदमुक्तं सरूपादिति ।

ननु वक्तव्यं सर्वसुखस्योपसंहारः क्विप्यते, तस्मात्कस्मनित्य-
तविषये सर्वशङ्कोकारो जातो येन 'तस्माद्युद्धयस्व' इत्युपसं-
हित्यत इत्यतो जात इत्याह— नहीति । उपाधिबिम्बसन्निध्य-
नाशे प्रदर्शके आदर्शे उपाधौ बिम्बे चापिनेते वति प्रतिबिम्ब-
नाशो न ह्यस्ति उपपादितश्चात्र त्रयस्यानाश इति भावः ।
ननु विनाशिनं देहानामन्यनुपाधिकत्वात्कोऽप्योपाधिरित्यत
आह— स्वयमिति । उपाद्युपाधिमात्रावो विशेषवत्त्वेनेति भावः ।

लोकेऽष्टविदं कथमज्ञीकार्यमित्यत आह— चित्त्वाद्दिति । जडेभ्योवाबुद्धेर्मात्रावित्यतस्त्वं भेदाभेदौ । चित्सवरूपे तु यावद्भुतुमात्रावित्यतमेव एवेति भावः । त्वत्वेत्युपाधित्वे मुक्ता-
वात्मनिवृत्तिः स्यात् । उपाधिनिवृत्तिरक्षणत्वान्मुक्तेरित्यत आह— नित्य इति । द्विविध उपाधिरात्मनः नित्योऽनित्यश्च । तत्र नित्यस्यावस्थानं, अन्यस्य निवृत्तिमुक्ताविति कुत एतदि-

त्यत आह— प्रतिपत्ताविति । प्राप्तौ सत्त्वां कुतस्तिष्ठतीति शेषः । ननुपाध्येति कथं ? किप्रत्ययान्तस्य पुञ्जितानियमात् । तर्हि षड्विधैर्योः कथम् । प्रयोगदर्शनात्पवादः । यथाह 'किञ्चिदेष-
विधिर्व्यापी विशेषैर्यथावधितः' इति । समं प्रकृतेऽपि । एव आत्मा रूपं यस्यः सा स्वरूपा । विदुपत्वात् स्वरूपत्वं, स्वरूपत्वात्स्वित्यत्वम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तदसत्, यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरति इत्युच्यते—अन्तो नाशो विद्यते येषां तेऽस्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणो यथा मृगमृच्छिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणाद्वि-
च्छिद्यते त सस्यान्तः, तथेमे देहाः स्वसमायालब्धदेहादिवदन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणः शरीर-
वतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽस्तवन्त इत्युक्ताः, पण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । अप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्य, न त्वात्मा परिच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—“यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा” [बृहदा. ३।४।१] इति । यस्मादेवं नित्यः सन्नविच्छेद्यश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्य,
तदुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एवासौ मोहप्रतिबन्धत-
स्तृष्णीमास्ते, तस्य प्रतिबन्धानपनयनं भगवता क्रियते, तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादाभावे न विधिः ॥ १८ ॥

८ नै. ब्र. गि.— एवं ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्’ [२।
११] इति प्राथमिकश्लोके भीष्माद्यात्मनां वा शोच्यत्वं
तदीयदेहानां वेति विकल्प्य ‘न त्वेवाहम्’ [२।१२] इत्या-
दिभिः पक्षभिराश्रयः पक्षो निरस्तः । इदानीं द्वितीयपक्षं निरा-
कीर्ण्य, तत्रापि देहनिमित्तः शोक इति वदता वक्तव्यं किं
भीष्मादिदेहा मया न विद्यम्यन्ते चेत्, नित्या एवावतिष्ठे-
न्नित्यमिमांशः, किं वा स्वतो न वरस्त्वमावा एव ते, तथापि
मत्तो न नश्येयुः इति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति— इमे
देहा अस्तवन्त इति प्रथमं सम्बन्धः । इमेऽस्तवन्त इति प्रत्य-
क्षनिर्देशः । तथा च देहानां विनास्तिस्वभावत्वं प्रत्यक्षेणैव
सिद्धमिति न तत्रित्यल्लक्षणवकाश इत्यर्थः । ननु देहानामिव
देहिनोऽपि नाशः प्रत्यक्षेणैव सिद्धः देवदत्तो नष्ट इति प्रतीयते,
ततश्चात्मनोऽपि नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य, देहतादात्म्या-
ध्यासापनस्थान्मात्मनो देहात्प्रगल्भपलब्ध्या देहनाशान्तिरेकेण
देहिनाशस्य प्रत्यक्षत्वमसिद्धमिति नाम्नानित्यत्वहानिः । तथा
च श्रुतिः—“जीवापेतं वाच क्लेदं (शरीरं) ज्ञियते न जीवो
ज्रियते” [छं. उ. ६।१।३] इतीत्येतत् ‘देहिनोऽस्मि-
न्यथा देहे’ [२।१३] इत्यत्र प्रतिपादितं स्मारयति—
नित्यस्येति । नित्यस्य देहिने आत्मनः सम्बन्धिनः इमे देहा
अस्तवन्त इति श्रुत्योक्ता इति योजना । श्रुत्यनुप्राहकं
तर्कं दर्शयति— अनाशिनोऽप्रमेयस्येति । अधिष्ठानतत्त्वज्ञा-
ननिवर्धस्य अपरिच्छिन्नस्य चेत्यर्थः । अनेन ‘यद्यनित्य
आत्मा स्यादधिष्ठानतत्त्वज्ञाननिवर्धस्यविधिपरिच्छेदयोगो च
स्यात्’ इति तर्को दर्शितः । अत्र च देहा इति बहुवचनात् शरी-
रिण इत्येकवचनाच्च प्रतिशरीरात्मनोऽपि इति मतं निरस्तम् ।

मनुसुन्दनसरस्वत्यस्तु—‘देहा इति बहुवचनात् स्थूल-
सूक्ष्मकारणरूपाः पञ्चकोशात्मकाः सर्वेऽप्यत्र देहा गृह्यन्ते ; ते

च सर्वेऽप्येकस्यैव देहिनो देहाः’ इति व्याचष्टुः ; तच्चि-
न्यम् ।

भीष्मादिदेहनाशनिमित्तकार्जुनीयशोकनिरासार्थेऽस्मिन्
श्लोके अर्जुनविनाश्यत्वेन प्रसक्तानां भीष्मादित्यूहदेहरूपात्र-
मयकोशानामेव ग्रहणमुचितम् ; न तु यावन्मर्षभयमानावित्यत्र
युधाविनाश्यानां तदीयसूक्ष्मदेहरूपाणां प्राणमयमनोमयविज्ञा-
नमयकोशानां तदीयकारणदेहरूपस्यानन्तरमयकोशास्य वा ग्रह-
णम्, तेषामविनाशित्वेनार्जुनस्य तत्राश्रयप्रसक्तशोकप्रसक्तः ।
न चात्र श्लोको न भीष्मादिदेहशोकनिरासार्थः, किन्तु ‘ना-
सतो विद्यते भावः’ [२।१६] इत्येतद्विवरणार्थ इति वाच्यम् ;
तथा सति ‘नास्तः’ इति श्लोकप्रथमपादविवरणरूपस्यास्य
श्लोकस्य तच्छ्लोकीयद्वितीयपादविवरणरूपात् ‘अविनाशि
तु’ इति श्लोकात्पूर्वमाविर्भावित्वेन तदनुन्वतभावित्वाद्युपपत्तेः ;
कथञ्चित्तदुपपत्तावपि ‘नासतो विद्यते भावः’ इत्यत्र ‘असतः
त्रिविधपरिच्छेदवतः कुरुक्षेत्रादि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता न
विद्यते, ह्येतवं भवद्विविध्यास्तस्यार्थस्यास्मिन् श्लोकेऽनुप-
लब्धेन अस्य तद्विवरणरूपत्वायोगाच्च । न चात्र अन्तवच्छ-
दक्षिविधपरिच्छेदवद्वाचीत्यल्लक्ष्यविवरणरूपत्वं कस्यपि
शक्यम् ; नित्यस्य शरीरिणः अस्तवन्तो देहा इति नित्यशब्दप्र-
तिद्वन्द्विनः अस्तवच्छेदस्य कालपरिच्छेदरूपनाशमात्रवाचि-
त्वात् । न च नित्यशब्दोऽपि त्रिविधपरिच्छेदराहित्यवाचीति
युक्तम् ; अविनाशावाचित्वेनैव तस्य प्रसिद्धे, ‘आकाशाव-
ल्लभाश्च नित्यः’ [१०] ‘नित्यं विद्मि सर्वगतं सुसुप्तम्’
[छं. उ. १।१।६] इत्यादिषु सर्वगतत्ववैयर्थ्यापाताच्च ।
भाष्याभिप्रायस्तु प्रागेवोक्त इत्यास्तां तावत् ।

एवं भीष्मादिदेहनिमित्तकः शोक इति पक्षे किं तेषां देहा
इदानीमनिहन्मन्माना नित्या एव स्युस्त्रित्वात्तः किंवा स्वतो

नशरा अपि ते मत्तो न नश्येयुर्दिति विकल्प आसी नितः । इदानीं द्वितीयं निराह—तस्माद्युच्यते । हे भारत भरतवंशप्रसूत ! तस्मात् भरतवंश्यत्वेन महाक्षत्रियत्वात् क्षत्रियं प्रति च बुद्धस्य विहितत्वात् युध्यस्व अग्नीषोमी-

यालम्भमिव विहितं शत्रुविशस्वरूपं युद्धं कुर्य्व । मत्तिमित्ते नश्यन्तीति युद्धप्रतिबन्धकं मोहं शोकं च मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धं विधीयते, सामान्यशास्त्रादेव तस्य प्राप्तिसिद्ध्युपादानप्रकरणे प्रपञ्चितत्वादिति ॥ १८ ॥

१७ तं ३० वी०—एतं सर्वं निगमयति—अन्तवन्त इति । इमे देहा नित्यस्य शरीरिणोऽस्यान्तवन्तः अनित्याः कृतेऽप्यकृते शोकेऽस्थिरा वक्ताः । शास्त्रे अन्तश्चिदात्मा तु अविनाशी अप्रमेयत्वाद्ग्राह्यत्वादिति युद्धयस्व ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—यत्तु देहादिनाशः प्रत्यक्षमनुभूयमानः किरूप इत्याद्यङ्क्यामाह—अन्तवन्त इति । नित्यस्य जन्ममरणशून्यस्य शरीरिणो जीवस्य जीवभावनाभिलाषमाश्रयात् सम्बन्धिन इमे देहा लौकिकाः परिदृश्यमानाः भीष्मादीनां सर्वेषां चान्तवन्तः अन्तयुक्ता उक्ता इत्यर्थः । अनागिनो विनाशहीनस्याप्रमेयस्योपायसहस्रैरपि प्रमातुमयोग्यस्य भगवतः

सम्बन्धिनः शरीरिणो जीवस्य भगवदीयस्य देहास्तु नान्तवन्त इत्यर्थः । सर्वेषामेवान्तवत्त्वकथने तु पूर्वोक्तवचनैर्विशेषः स्यात् । अत एव तेषु निम्नवृत्तानामर्थमेव 'इमे' इत्युक्तवान्भक्तुः । तस्मादेतेषां मारणेन पापसम्भावना नास्तीति युद्धयस्व युद्धं कुर्वित्यर्थः । भारतेति सम्बोधनशक्तवचनविज्ञापार्थं, यतः सकललोपसर्गैर्दम्भभूतभगवद्वाक्ये विश्वासो भवति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० ३० वी०—एवं सत आत्मनो नित्यत्वमसतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरेज्जेन युद्धाभिमुखं करोति - अन्तवन्त इति । यद्यपि 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यस्तां देहानां कालत्रयेऽपि सर्वत्र नास्तीति परमार्थदृष्टयोक्तं तथापि तां दृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुरूपमानस्य व्यवहारागमिप्रायेण नित्यनित्यविभागमभिमेल्य देहानामन्तवत्त्वमुच्यत इति न दोषः । नित्यत्वं काष्ठापरिच्छेद्यत्वं, तच्च व्यवहारे नभसोऽप्यस्वीर्यत उक्तमनाशिन इति । नाशः अदर्शनं तद्वान् हि आकाशः 'नभ आत्मनि लीयते' [] इति स्मृतेः । अयं तु न तथेत्यनाशी, सर्वदेव प्रकाशमान इत्यर्थः । एतदपि न घटादिवद्व्यत्यन्तेत्याह—अप्रमेयस्येति । तथा च श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह—'एतदप्रमेयं ध्रुवम्' [बृ. उ. ४।४।२०] इति, अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः । एतच्चात्मनि प्रमाणाप्रसाराज्जेयम् । तथा च श्रुतिः—'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्..... विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' [बृ. उ. ४।१।१५] इति प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रत्यागात्स्वाद्येव । 'यत्साक्षादपरोक्षाद्भय आत्मा सिद्ध्यन्ति' [बृ. उ. ३।४।१] इति श्रुतेः । उक्तं च—'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाणास्तथैव च । यत्प्रसादात्प्रसिद्ध्यन्ति तदसम्भावना कुतः' इति । तस्माद्युद्धयस्व भारत । भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वाद्नित्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रायतया हननाभिधुस्य त्वया स्वधर्मो न ताशनीय इति भावः ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाभविता वा न भूयः ।

*शाङ्कराचार्यसम्मतः पाठस्तु 'अभविता' इति, इतरेषां मते तु 'भविता' इति ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

१ शां. भा.—शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं, न प्रवर्तकं, इत्येतस्य अर्थस्य साक्षिभूते ऋचौ [कठ. २।१८।१९] आनिनाय भगवान् ॥ यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा बुद्धिः स्पष्टैव ते । कथम् ?—य एनं इति । य एनं प्रकृतं देहिनां वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्च एनं अन्यो मन्यते हतं देहहन-

१ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ [कठो. २-१९] गीताशास्त्रस्य श्रुतिमूलकत्वे प्रमाणभूतोऽयं श्लोकः । स यथा—न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कृतश्चित्त्व बभूव कथित । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ [कठो. २-१८]

नेन 'हृतः अहम्' इति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तौ उभौ न विजानीतः न ज्ञातवन्तौ अविवेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम्' 'हृतः अस्मि अहम्' इति देहहननेन आत्मानं अहमप्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयं आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] इष्टस्य पूर्वार्धेन तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्धेन निरीक्षणादस्य परिणामादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिमानस्योपचारिकत्वप्रदर्शनार्थं 'अन्तवन्तः' [२।१८] इत्यादि वचनमिति केचित्; अस्तु नामात्ममपि पन्थाः, पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थ-स्थोत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं निराकर्तुं मन्त्रद्वयं भगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्य सङ्गतिं दर्शयति—शोकमोहादीति । तत्र प्रथम-मन्त्रस्य संहितामाह—यत्त्विति । प्रत्यक्षनिबन्धनत्वाद्गुण्या

बुद्धेर्गुणात्मन्युक्तमित्याक्षिपति—कथमिति । प्रत्यक्षस्याज्ञान-प्रसूतत्वेनाऽऽभासत्वात्तच्छ्रुता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति—य एनमिति । "हन्ता चेन्नन्यते हन्तुम्" [कठो २।१९] इत्याद्याद्युच्यमर्थतो दर्शयित्वा व्याचष्टे—य एनं प्रकृतमिति । हन्तारं हन्ते वाऽऽत्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—हन्ताऽहमिति । हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति—अविक्रियत्वादिति ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—कथं अविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—न जायते न उत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न प्रियते वा । वाशब्दः चार्थः । न प्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः सम्बद्धयते—न कदाचित् जायते, न कदाचित् प्रियते, इत्येवम् । यस्मात् अयं आत्मा भूत्वा भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् अमविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न प्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स प्रियते इति उच्यते लोके । वाशब्दात् नशब्दाच्च अयं आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः पुनः । तस्मात् न जायते । यो हि अभूत्वा भविता स जायते इति उच्यते । नैवं आत्मा । अतो न जायते । यस्मात् एवं तस्मात् अजः । यस्मात् न प्रियते तस्मात् नित्यः च ।

२ आ. शां. व्या.—तत्रैव साधयितुं "न जायते प्रियते वा विषक्षि" [कठो. २।१८] इत्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति—कथमिति । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन्मन्त्रमेव पठति—न जायत इति । जन्ममरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधं साधयति—नायमिति । अयमात्मा भूत्वा नाभविता, न वाऽभूत्वा भूयो भवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते, किन्तु सर्वमेव विक्रियाजात-मित्याह—अज इति । वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थ-माह—जनिलक्षणेति । विकल्पापेक्षं व्यावर्तयति—वेति । निष्पन्नमर्थं निर्दिशति—नेत्यादिना । सम्बन्धमेवाभिनयति—

न कदाचिदिति । अन्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति—यो हीति । आत्मनि तु भूत्वा पुनर्भवनाभावान्नास्ति मृत्युरित्यर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह—वा-शब्दादिति । अभूत्वेति छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्तमेवायं साधयति—यो हीति । जन्माभावे तत्पुनर्वि-स्तित्वविक्रियाऽपि नाऽऽत्मनोऽस्तीत्याह—यस्मादिति । प्राणवियोगात्समो मृतेरभावे सावशेषनाशाभावश्चिरवेशेषनाशा-भावोऽपि सिध्यतीत्याह—यस्मादिति ।

१ शां. भा.—यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धाः भवन्ति, तथापि मध्यमाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्यः इति अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्याह—शाश्वतः इत्यादिना । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते । शश्वद्भवः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण; निरवयवत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नापि गुणक्षयेण अपक्षयः । अपक्षयविपरीतापि शृङ्गिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते पुराणः इति । यो हि अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः ; न वर्धते इत्यर्थः । तथा—न हन्यते न विपरिणम्यते इत्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । 'हन्तिः' अत्र विपरिणामार्थं द्रष्टव्यः । अनुनरुक्ततायै ।

न विपरिणम्यते इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे षट् भावविकाराः लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिद्ध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः' [कठो. १।२।१९] इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृथक्प्रयतितव्यमिति तत्राऽऽह— **यद्यपीति** । स्वशब्दैर्मध्यवर्तिविक्रियानिषेधवाचकैरिति यावत् । आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शब्दो निषेधो न पृथगर्थवानित्यत्राङ्गवाऽऽह— **अनुकानामिति** । नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन् व्याकरोति— **शाश्वत इत्यादिना** । अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्यादुपापचयतो वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति— **नेत्यादिना** । पुराणपदस्यागमार्थत्वं कथयति— **अपक्षयेति** । तदेव स्फुटयति— **यो हेति** । 'न म्रियते वा' इत्यनेन

चतुर्थपादस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्यानेधे— **तथेत्यादिना** । ननु हिंसायां हन्तिः श्रूयते, तदर्थं विपरिणामो निषिध्यते ? तत्राऽऽह— **हन्तिरिति** । हिंसार्थस्वसम्भवे किमिष्यथान्तरं हन्तिरिष्यते ? तत्राऽऽह— **अपुनरुक्तताया** इति । हिंसार्थत्वे घृतिनिषेधेन पौनरुक्त्यं स्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थेऽप्येष्टव्यमित्यर्थः । 'पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापरिचित्विकारिणमतः' तदर्थेऽप्येव हन्तिरिष्यते तदा निष्पन्नमर्थमाह— **नेति** । न जायत इत्यादिमन्त्राद्येमुपसंहरति— **अस्मि**मिति । षण्णां विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलितमाह— **सर्वेति** । आत्मनः सर्वविक्रियारहित्येऽपि क्रियायातिमित्याशङ्क्याऽऽह— **यस्मादिति** ॥२०॥

३ रा. भा.— य एनं उक्तस्वभावमात्मानं प्रति हन्तारं हननेहं तु कमपि मन्यते, यश्चैनं केनापि हेतुना हतं मन्यते, तावुभौ न विजानीतः; उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादेवायं हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' [क. स्मृ. ८।२] इत्यादीन्यपि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ 'अविनाशि तु' [२।१७] इति श्लोकेनोक्तं 'नैनं छिन्दन्ति' [२।२३] इति प्रपञ्चसिद्ध्यमाणं शास्त्रादीनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तृत्वव्यायोग्यत्वं तद्विपर्यये दिनिन्द्या ऋयति— **य एनमिति** । सामानाधिकरण्यमनिरासायोक्तं— **प्रतीति** । 'हन्तारम्' इत्यस्य तुल्यन्तत्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'न लोकाव्ययनिग्राह्यत्वहेतुनाम्' [अष्टा. २।३।६९] इति क्रयणशृङ्गीनिषेधात् । **हननेहेतुमिति** । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रविषयेति भावः । 'न कश्चित्कर्तुमर्हति' [२।१७] इति पूर्वोक्तपदार्थविषयस्या पुनित्वात्पतिरिति ह्यापनायोक्तम्— **कमपीति** । छेदनादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः । ननु 'हन्ता केमन्यते' हेतुत्वं हतकेमन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते' [१।२।१९] इत्यस्य कठवल्लीवाक्यस्योपबृंहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्वहन्तृत्वव्यतिनिषेधार्थत्वं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् [अ. सू. २।३।२३] इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्तं 'हन्ता केमन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इत्येवममृत्यु, तदामनो नित्यत्वेन हन्तृत्वव्याभावाद्युच्यते इति परिहृतम् । कथमत्रैनं हन्तारमित्यादिना स्वसंसिद्धसामानाधिकरण्यादिभेदेन हननेहेतुं कमपीत्यप्याहृत्य व्याख्यायते । उच्यते— न तावदत्र शरीरकामाभ्याविरोधः, एकाध्यायः । अत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरालम्बनहेतुत्वं नास्तीत्युक्तम्, तथा सत्यात्मनोऽप्यात्महन्तहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवं चात्र सामान्योक्तस्य विशेषान्तरात्मन्युपेत्योक्तं शरीरकं । न चात्र सामानाधिकरण्याभ्याप-
गी. १६

गमः, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तः । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाऽप्याहारः । अत्र तु सामानाधिकरण्यादपि क्रियाकर्मणोरानाकादमित्यतो परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणीवित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधरूपविशेषोपसंहारस्तु 'वेदाविनाशिन' [२।२१] इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिकमपि न दोषाचेति सिद्धम् ।

प्रतिज्ञान्तरममृत्युवासायाह— **उक्तैरिति** । **अस्य नित्यत्वादिति** । तत्कार्यवकमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । 'एनम्' इति पूर्ववाक्यादनुक्रययोक्तम् । **अतएव चेति** । अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रियाविषयत्वरूपफलभाव इति भावः । 'अत्रे हननेहेतुः, अयमात्मा' इत्युभयत्र अयंशब्दप्रयोगान्त्रेणोच्चारितोऽयं शब्दो 'हन्ति, हन्यते' इत्यनयोर्विवक्षामेदात्कर्तृकमयमपेक्ष इति भावः । कथं तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोगः ? । न ह्यतो शरीरमात्रहननविषयः, मृतशरीरघातेकेषु 'पितृश मातृश' इत्यादिप्रयोगोपेक्षोक्तत्वात् । मनुष्यादिशब्दात्मात्मपर्यवसिता इति नः सिद्धान्तः । 'मां जिघांसति' इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तारोक्तकर्मकत्वम् । अतो हिंसायोग्येतेन एव हन्तिधातोः कर्मभूतः । तथा सति 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह— **हन्तिधातुरिति** । 'आत्मकर्मकः' इत्यनेन ब्रह्मसूत्रममृत्युप्रतिपादकः ; किन्तु मारणपरः । तथैव हि लोकवदयोः प्रयोगः । मारणं च शरीरादिविशेषणात्मकम् । 'मृह प्राणवदयो' इति

चातुश्चिद्यत इति भावः । एवं लोकप्रयोगो निर्व्यूहः । “न हित्यास्तर्वा भूतानि” इति शास्त्रप्रयोगस्य कोट्यर्थः ?। स चास्तु यः कश्चित्, स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वाद्कर्तव्य

इत्याशङ्क्याह—न हिंस्यादिति । पराभिमतप्रक्रियवोत्सर्गाप-
वादन्यायाद्वा स्वमतेन विहितशरीरवियोगकरणस्य पशुशत्रुपश-
तीनामपि हिततत्त्वेन हिंसात्त्वचैवाभावादिति भावः ॥१९॥

३ रा. भा.—उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणादयः सर्व एवाचेत-
नदेहधर्मा न सन्तीत्युच्यन्ते । तत्र ‘न जायते म्रियते’ इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूय-
माने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः । नार्यं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयं
कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न न भविता; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं
कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतः सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत
एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिवदविशदसतपरिणामैरपि नान्वीयते, अतः पुराणः पुरापि नवः,
सर्वदा अपूर्ववदनुभाष्य इत्यर्थः । अतः शरीरे हन्यमानेऽपि न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—अथ ‘विपश्चित्’ [कठो. १।२।१८]
इत्युच्यते अत्र ‘कदाचित्’ इत्येकपदमात्रविशेषितस्य
‘न जायते’ इति कठवल्लीलोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादि-
दोषमाशङ्क्याह—उक्तैरेवेति । एतेन प्रतिज्ञामात्रत्वशङ्का
परास्ता । नित्यत्वेनापरिणामित्वादिति—अविनाशत्वेन
विकारमात्रस्यापि निरस्तत्वादित्यर्थः । तथाहि—विनाशो नाम
पूर्वावस्थाप्रहाणरूपानामन्तरभजनार्हावस्थान्तरापत्तिः । यथा घटा-
दिद्रव्यस्य कपालाद्यवस्था; तदवस्थौन्मुख्यं च तस्या अप-
क्षयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं
परिणाममृद्ध्यादिकमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेममर्थम्—‘जा-
तस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ [२।२७] इत्यम् । अतो विना-
शित्वनिराकरणेन जनमादिकमप्यर्थतो निरस्तम् । सर्व एवेत-
र्पौनरुक्त्यार्थमुक्तम् । एवकारोऽत्र अपिशब्दसमानार्थः । न
केवलं हस्तव्यत्यमात्रमेव नास्ति; अपितु अन्यरथादिकमपी-
त्यपुनरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति । ‘हन्यमाने शरीरे’
इति सूचितजननमरणादिव्यवहारवियोग उक्तः; तत्र हेतुः—
अचेतनेति । जननाद्यो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत
इति आत्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाभिमन्यमानायाजुनाय
‘न जायते’ इत्युपनिषत्प्रमन्त्रेणैव यथावस्थिताकारो विकि-
च्यभिधीयते; न तु देहसंयोगवियोगलक्षणजनमरणप्रतिषेधः
क्रियत इत्यर्थः । वाशब्दश्चायः । श्लोकाव्यपदानां पौनरुक्त्य-
परिहाराय वर्तमानादिनिर्देशासिद्धां व्यवस्थां व्यञ्जयन्नाह—
तत्रेति । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविक्षायां
वैयर्थ्यं, लकारेणैव गतार्थत्वाद । भूतमवस्थितोः सङ्गदेव वर्त-
माननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्—वर्तमानतये-
त्यादि । तत्तत्कालीनैः पुरुषैस्तेषु तेषु देहेषु ‘जायते’
‘म्रियते’ इति वर्तमानतयेव हि जननमरणयोरनुभवः; अत-
स्तदपेक्षया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः; तेन कल्पाद्यन्तयतिरिक्तः
समस्तः कालः कदाचिदिति सङ्गृहीत इति भावः ।
‘भूत्वा’ इति पूर्वकालनिर्देशाभिमतत्वाह—कल्पादाविति ।
तत्र भूयशब्दः कल्पान्तपरः । ‘भूत्वा भविता’ इत्यनयोः
क्रिययोः प्रत्येकं नवम्यश्रमव्युदासायोक्तम्—न न भवि-
तेति । भूत्वा न भवितोति विशिष्टं नवमरेण प्रतिविध्यते ।

ननु ‘नार्यं भूत्वा’ इत्यादिकं किमर्थमुच्यते, ‘न जायते’
इत्यादिनैव सङ्गृहीतुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह—केषुचिदिति ।
अर्थः भावः—कालविशेषेषु देहविशेषेषु सृष्टिप्रलयविशेष-
भूयते । स च न देहसम्बन्धतद्वियोगमात्रम्, “तोयेन जीवात्
विसर्जं भूम्याम्” [महाना. १।४] इति कण्ठोक्तेः, प्राक्छट्रेक-
त्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेरकस्यैव बहुभवन-
सङ्कल्पादेष्वेह—इति । जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशावेभ्यमुत्पन्नव्या-
विति जीवानामुत्पत्त्यवस्थायित्वावदाशङ्कानिरासाय “नार्यं
भूत्वा” इत्याद्युक्तम् । तत्र वैमसुतरम्—जीवानां विरुष्टिः
सदेहीकरणेन विशेषः । प्राक्छट्रेकत्वावधारणं नामरूपविभागा-
भावात्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिदचिद्रूपशरीरकस्य
ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्रूपशरीरतया परिणामात् । अत एव बहु-
भवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिरिति । अतः कल्पावन्त्योरपि ज्ञानसङ्कोचवि-
कासकरदेहविक्षिप्तसंश्लेषमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः—इति ।
‘अजो नित्यः’ इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कल्य निगमन-
रूपतया तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माजन्मादिवि-
वक्षया चापौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह—अतः सर्वदेहगत
इति । अतएव नित्य इति, उत्पत्तिरहितत्वात्तत्तिरहित
इत्यर्थः । सृष्टयवस्थागतस्थूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात्
प्रलयाद्यवस्थागतसूक्ष्मपरिणामनिरसनपरः शाश्वतत्वाद् इत्यभिप्रा-
येणाह—प्रकृतिवदिति । पुराणशब्दमपि ‘अक्षरसाम्याच्चिद्रे-
यात्’ इत्युक्तमन्येन निर्वैकि—पुरापि नव इति । किमिदं
पुरापि नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उत्प-
त्तेऽपीदानीमपि नव इति वा परस्तादिति स हि वा वक्तव्यम् ।
पुरा नवत्वस्याविविधनीयत्वादित्याशङ्क्याह—सर्वदेति ।
पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा कृत्यन्तर्गताभिप्रायकापि-
शब्दसमुच्चिताकालान्तरात्पर्यणं वा पुरातनोऽपि नव इति
विशेषाभिप्रायेण वा निर्वाहः । नवशब्दोऽप्यत्र नवत्वसहिता-
वस्थैत्यपरः । वक्ष्यति च ‘आध्वयवत्’ [२।२९] इत्या-
दीति भावः । यदा सावयवानासवयवाध्यायवानादिना नवीकरणं
रूपात्, अर्थं तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुरापि नव इत्यु-
पपादितम् । इममर्थमनुजस्य साङ्ख्यमानविषये निगमयतीत्य-
भिप्रायेणाह—अत इति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.—व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति । कुतः ? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति, न हन्यते । न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया । स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान् । “ध्यायतीव” [बृ. उ. ४।३।७] इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—य एनमिति । पुनरात्मनिलत्वं किमित्युच्यत इति अतो नास्य निलत्वप्रतिपादने तात्पर्यम्, किन्तु निष्ठितं चेदात्मनो नित्यत्वं, तर्हि का गतिस्तदननव्यवहारस्येत्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इत्याह—व्यवहारस्त्विति । व्यवहारोऽन ज्ञानम् । तथापि ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् । कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमिच्छाशङ्क्य स्वपक्षसाधकानामेवोक्तहेतुनामेतद्व्यापनेऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वादस्येत्याह—कुत इति । नन्वत्र हननमेकमेव तत्कथमुपमिति, कथं च ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति, अथैकस्या अपि क्रियायाः कारकमेवादेव मुक्तिस्तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यत इति उच्यते आत्मनो निलत्वमिच्छात्वात् तन्मयमपि प्राक्प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये—‘तत्र हननव्यवहारवत्स्वतन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यते’

५ आ. मा. भा.—अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह—न जायत इति । नचेश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविता । तद्धि “तदेक्षत” [छा. उ. ६।२।३] ‘देक्षतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽप्यतः । अविर्लुप्तावबोधात्मा’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धम् । कुतः ? अजादिलक्षणेश्वरस्वरूपत्वात् । शाश्वतः सदेकरूपः । पुरं देहमणतीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.—तथापि ‘न जायते’ इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य नेदं भगवद्वाक्यं, किन्तुक्तार्थे सम्प्रतिवन मन्त्रवर्णोऽयमुदाहृत इत्याह—अत्रेति । ननु जीवः स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितुं, तत्कथमुच्यते ‘भूत्वा भविता न’ इतीत्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—न चेति । जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिहासादिवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचित्यया शक्त्या भूतमिति व्यवहारालम्बनं, तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्मिति इति प्रुच्छार्था नेत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वा भवनं कुतः सिद्धम्, येन जीवस्य तथाभावात्सम्मानाद्योदाहृत्यते ? इत्यत आह—तद्धीति । तदीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारेण भूत्वा भवनं श्रुतिसृष्टिसिद्धं इति सम्बन्धः । “तदेक्षत” [छा. उ. ६।२।३] इति भवनमुच्यते, देवदेवोऽप्यस्यदिति । देक्षत इति वृद्धिहासादिराहित्यम् । नन्वीश्वरवादित्येव कस्मान्नोक्तम् ? नैवं शङ्क्यं,

इति उभावित्याद्युपपद्यते । अतएव भाष्यकारो व्यवहारस्त्विति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निश्चक्ष्य । ननु नित्यत्वे बिम्बनित्यादायो हेतव उक्ताः, अस्वान्तत्रये तु न कोऽपि, तत्कथमुक्तहेतुस्य इत्युक्तं इति चेत्, न; प्रतिबिम्बत्वस्योक्तत्वात्, तस्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति । क्रियेति वदता ‘हन्तारं हन्ति’ इति पदद्वयमुपलक्षणाभ्यामिति सूचितम् । ननु प्रतिबिम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते, जीवस्य च क्रियाभावे ‘कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्’ [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिबिरोध इत्यत आह—स हीति । बिम्बक्रियाया बिम्बाधीनक्रिया । तथा च पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेधे इति ज्ञातव्यम् । ननूपाधिक्रियाया प्रतिबिम्बे क्रिया भवति, तत्कथमुच्यते बिम्बक्रिययैवेति ? मैवम् ; स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्, जीवस्य प्रुथगुपाध्यभावाच्च । जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे श्रुतिं चाह—ध्यायतीवेति । ईश्वरो जीवं ध्यायतीत्यर्थः । इवाम्बोऽप्यर्थः ॥ १९ ॥

लोकदर्शनस्याधिकस्य तत्रोत्पादात् ‘अजो नित्यः’ इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्यामाशङ्कामुक्त्वाऽप्यथा व्याचष्टे—कुत इति । ‘न जायते त्रियते’ इत्येतत्कस्मात्कारणादित्यर्थः । अजादीत्यनेन ‘अजो नित्यः शाश्वतः’ इति व्याख्यातम् । शाश्वत इत्येतन्नित्य इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे—शाश्वत इति । तथा चाजो नित्य इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तो शाश्वत इत्यनेनोपाधिबिम्बसाक्षिजननानाशनिमित्तो जननानाशो न स्त इत्युक्तं भवति । तथाप्यत्र इत्युक्तत्वादपुराण इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; भूत्वा भविता वा नेत्युक्तम् । तत्कुतः किंनिमित्तत्वं तर्हि जननव्यवहारः ? इत्याशङ्क्य देहान्तप्राप्तिरस्यास्तीत्यनेनोच्यत इत्याह—पुरमिति । एवमपि न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; यदि पुराणस्तर्हि उपाधिसूत्रदेहनाशादप्येननाशात्प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः स्यादित्याशङ्क्यऽत्र पूर्वमिमांशे परिहृत्य इति भावेनाह—तथापीति, पुराणत्वेऽपि ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—शोकमोहादिसंसारसागरनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं प्रवर्तत इत्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावनिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो हन्यन्ते, अहमेवां हन्तेति, एषा बुद्धिर्भूतैव सा ते । कथम् ? य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति हन्तारं, यश्चैनं मन्यते तं देहहननेन हतोऽयमिति हननक्रियायाः कर्मभूतमात्मानं, तावुभौ न विजानीतोऽविवेकेनाऽऽत्मानमहमस्त्रययविषयं, तावुभावात्स्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति हननक्रियायां न कर्ता, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः । अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः— न जायते नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता, जनिलक्षणवस्तुविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । तथाऽयं न त्रियते वा कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सत्तां नानुभवति, उत्पत्तेः सत्तानुभवस्य मरणव्यभिचारात् । उत्पत्तेः स नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणा वस्तुविक्रिया न विद्यते । उत्पत्तेः सचामनुभवश्च त्रियत इत्युच्यते । ततोऽस्तिलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । वाग्वद्व्याप्यं । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः सम्बध्यते । न कदाचिज्जायते, न कदाचिन्म्रियत इति सर्वत्र योज्यम् । अयं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयमात्मा भूत्वोत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता न अवस्थान्तरं प्राप्यावस्थान्तरं न प्राप्नोति, न विपरिणमत इत्यर्थः । विपरिणामलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । अजोऽवयवोपचयरूपेण नोपचीयते, वृद्धिलक्षणा भावविक्रिया न विद्यत इत्यर्थः । अतो नित्यः, अपक्षयलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । शश्वद्भवः शाश्वतः, अविनाशीत्यर्थः । अतः पुराणः, पुराऽपि नवः, पुराणः सदैकरूप इत्यर्थः । तस्मान्न हन्यते न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणेऽपि शरीरे । अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

८ वें. ब्र. गि.—स्वादत्त । यदि देहातिरिक्त आत्मा सिध्येत् तर्हि वेदं बुध्यते देहनिमित्त जायन्मिमित्तो वा शोको न सम्भवतीति; तदेवासिद्धं मानाभावात् । तथा हि—न तावदेहातिरिक्त आत्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणम् ; 'गौरोऽहं कृणोऽहं गच्छामि' इत्यादिप्रत्यक्षेण देहस्यैवात्मनोरूपत्वेनानुभूयमानतया तद्विवरणमात्मनः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । न चेदं प्रत्यक्षं देहात्मन्येवाध्यासनिबन्धनमिति युक्तम् ; अध्यासत्वकल्पनस्य देहातिरिक्तत्वसिद्धयर्थमखेनाध्यास्याध्यासात् । न च 'मम देहो गौरः' इति देहात्ममेदप्रत्यक्षदर्शनात् 'गौरोऽहं' इत्यस्य गौणात्माभेदविपर्ययमिति युक्तम् ; देहमिदं तस्मदर्थानुपलम्भेन कीदृशस्य तथेति प्रश्ने 'इदं मम देहो गौरः' इत्यस्मदर्थविवरणदर्शनेन च 'मम देहः' इत्यस्यैव 'अमात्मा' इति तद्वैयर्थ्यभेदविपर्ययत्वोक्त्यात् । नापि 'योऽहं बाह्ये पितरावन्मयूवं सोऽहं वार्धके प्रणप्तुननुभवामि' इति बाह्यदृष्टदेहभेदेऽप्यलैक्यानुसन्धानरूपं प्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम् ; 'देहिनोऽस्मिन्यथा देहे' [२. १. १] इति श्लोके बाह्यजरास्थले तत्तदवस्थाभेदमात्रं, न तु देहभेद इति प्रतिपादितत्वेन 'योऽहं बाह्ये पुष्टः पितरावन्मयूवं सोऽहं वार्धके कृषाः प्रणप्तुननुभवामि' इति पुष्टकृशत्वधर्मनिष्ठतयैव पितृपुत्राग्रजुतवितृविषयभेदप्रत्यभिज्ञानदर्शनेन च ततोऽपि देहात्मभेदासिद्धेः । नापि 'योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः सोऽहमिदानीं मनुष्यदेहः' इति व्याघ्रनरदेहभेदानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाहं' इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम् ; 'योऽहं स्वप्ने शुक्रात्मा भूत्वा श्रकः आसं, सोऽहमिदानीं देवदत्तात्मा बहोऽस्मि' इति वन्यमोक्षान्वित्वरूपभेदानुसन्धानपूर्वकं 'सोऽहं' इति प्रत्यभिज्ञानेन बह्वस्वरूपरूपद्वयस्य एवाहमर्थ इत्यापातात् । अस्तु इष्टापत्तिः, सिद्धान्तोऽहमर्थस्यात्मातिरिक्तत्वादिति चेत् ; एवं

तर्हि 'योऽहं व्याघ्रदेहः' इति प्रत्यभिज्ञयापि देहाहमर्थभेद एव सिद्ध इति ततो देहात्मभेदासिद्धिप्रसङ्गः । यद्युच्येत समानसत्ताकयोश्च पदार्थयोर्वाट्यलक्षणात्तत्त्वे यस्याद्वैत्तियप्रतिज्ञा तस्य ताम्बां भेदस्तथा सिध्यति, स्वप्नानुसृतश्च शुक्रात्मा न देवदत्तात्मसमानसत्ताक इति न तद्वेदोऽहमर्थस्येति ; तर्हि स्वप्नदृष्टव्याघ्रदेहोऽपि न मध्यमेदेहसमसत्ताक इति न ताभ्यामप्यहमर्थभेद इति तुल्यम् । नापि योगिकृतकायवृत्त्यस्थले देहभेदानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाहं' इति तदीयप्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम् ; एकत्वैवेन्द्रजालिकस्य गजाशरधपदातिक्रियव्यूहेन युद्धप्रतिबुद्धस्थले योधप्रतियोग्यस्वरूपभेदानुसन्धानपूर्वकस्य 'स एवाहं' इति तदीयप्रत्यक्षस्यैव अस्यापि लीलामात्रविपर्ययतया वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकत्वाभावात् । अन्यथा तत्रापि विलक्षणज्ञानेच्छाप्रयत्नकयोधप्रतियोग्यस्वरूपत्वात् ऐन्द्रजालिकाहमर्थस्य भेदप्रसङ्गात् । तत्रैकत्वैवाहमर्थेयेन्द्रजालमहिम्ना विच्छेदस्वरूपप्रदर्शनामात्रमिति चेत्, योगिस्थलेऽप्येकत्वैव योगिधरारूपस्यात्मनो योगमहिम्ना कायव्यूहप्रदर्शनमात्रमिच्छत्युक्तम् ।

तस्मात् प्रत्यक्षं देहात्मभेदे प्रमाणम् । नापि 'देहो ज्ञात्वा वाग्नेन्द्रियाश्रयाज्ज्वालज्वाला द्यवत्' इत्यहमानन्स्य ; 'अहमर्थोऽज्ञात्वा अन्तरिन्द्रियश्राव्यादुःखत्वाद्' इत्यनुमानस्येवावस्थाप्रयोगकत्वात्, 'गौरोऽहं जानामि' इति देहस्यैव ज्ञातृत्वानुभवेन द्वितीयत्वासिद्धेश्च । नापि 'जीवापेतं वाव किलेदं (शरीरं) त्रियते, न जीवो त्रियते' [छां. उ. ६. १. ११] इत्याद्या विस्तरादेव मानम् ; 'ब्राह्मणे न हन्तव्यः' [क. सू. ८. १] इति ब्रह्महत्यानिषेधेन अभ्येधादिरूपतयाश्रितविधानेन च श्रुत्यैवात्मनाश्रय प्रदर्शनेन 'जीवापेतम्' इति तदनाश्रयतेश्च विषयप्रतीत्यैवाद्-

मात्ररूपत्वात् । न चात्मनामाभावे 'न हन्तव्यः' इति तत्तिषेधो हनननिमित्तकप्रायश्चित्तविधिर्वा सुष्यते, अप्रत्यक्ष-
निषेधस्यानिमित्तकप्रायश्चित्तस्य चाद्योगात् । न च 'न हन्तव्यः'
इति श्रुतिर्देहात्मैवेत्याध्यात्मप्रसङ्गात्तस्मात्तस्मादनिषेधपरि-
न दोष इति वाच्यम् ; अथापि देहातिरिक्तात्मासिद्धेरन्योन्याश्र-
यात् । एवम् "यतो वा इमानि भूतानि" [तै. उ. ३।१।१]
इत्यादिश्रुतिभूतप्रत्यक्षोऽवयवद्वन्द्वगतजन्मस्थितिनाशं ब्रह्म-
लक्षणत्वेन वदन्ती जीवानां नाशमेवापेक्षयति । भूतस्यद्वो ह्यत्र
जीवावाची, "येन ज्ञातानि जीवन्ति" [तै. उ. ३।१।१]
इति वाक्ययोवात् "न हिंस्यात्सत्त्वां भूतानि" इत्यादिदर्श-
नाच्च । एवम् "वैभानरं द्वादशकपालं निर्वैरोरुषे जाते"
इत्यादिकं जीवोपस्थितिविवाक्यमप्युदाहार्यम् । न च जीव-
स्थोपस्थितिनाशान्मुनयेन कृतहानाकृतान्यागमप्रसङ्ग इति
वाच्यम् ; सिद्धान्तेऽपि ब्राह्मणवक्ष्यब्रिजवाचोदेहहर्म्योपगमेन
"ब्राह्मणो ब्रह्मसत्त्वत्वेन यजेत" [] "राजा
राजसूतेन यजेत" [] इत्यादिषु ब्राह्मणवाद्याश्र-
याणां भूतानां जन्मविनाशिनां देहानामेव कर्तृत्वप्राप्त्या कृत-
हानाकृतान्यागमप्रसङ्गस्यानिवार्यत्वात् । तत्र देहहर्म्यस्यापि
ब्राह्मणवादेरात्मन्यारोपेण कर्तृभोक्तृपदानौक्यदोष इति चेत्,
एवं तर्हि देहात्मवादेऽन्यत्रगतकर्तृत्वस्याप्यन्वयारोपसम्भवाच्चो-
क्तदोष इति कुतो न समर्थनीयम् ? न च आत्मनो जन्मना-
शोपगमे जातमात्रस्य स्तम्भपारादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदेवोः
"इदं स्तम्भपानमिष्टसाधनं स्तम्भपानत्वात् प्राग्भवोयस्तन्म-
पानत्वात्" इत्युक्तमित्तेज्जन्मान्तरेयस्तन्मपानगतदेहायनत्वव्या-
प्तिस्मरणधीनत्वेन पौर्वदेहिकात्मावस्थानं विना तदनुपपत्तेः,
इति वाच्यम् ; एवमपि पक्षत्वेनाभिमतस्तम्भपानोपस्थितिर-
चिन्त्याद्भुतपरेमेश्वरसङ्कल्पशक्तिमहिर्ब्रह्मेत्यवस्थवाच्यत्वेन जात-
मात्रप्रवृत्तेरपि तत् एवोपपत्त्या, इष्टावधानत्वात्तुमितेरनपेक्षित-
त्वेन तदेतदुक्तमित्स्मरणाधीनमावस्थानासिद्धेः । तत्राद्यत-
द्भिन्नव पक्षोपस्थितिश्रेयः, तैवैव प्रवृत्तेरपि सिद्धेरनुमितिवैय-
र्थ्यादावश्यकम् । न चाद्यष्टावस्थत्वेन जन्मान्तरीयात्मस्थिति-
रिति वाच्यम् ; अद्यष्टकारणत्ववर्तिनापि परमेश्वरशक्तिकार-
णत्वस्योपेतत्वेन तत् एव प्रवृत्तिस्मभवे देहातिरिक्तनित्यात्म-
सिद्धशक्तीनस्याद्यष्टावस्थत्वात् । तस्मात्तास्ति देहात्मभेदे
प्रमाणम् । देहात्मवादो तु "गौरोऽहम्" इत्यादिप्रत्यक्षं ब्रह्म-
हत्यानिषेधतयाश्रितशास्त्रम् "यतो वा इमानि" [तै. उ. ३।१।१]
इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यजानं च प्रमाणम् । अतो देहातिरिक्तात्मासिद्धः देहनिमित्तक आत्मनिमित्तो वा शोक
इति विषयोऽनुपपन्न इति तस्मिन् चार्वाकस्य तच्छायापन्न-
वैदिकस्तस्यास्य च शङ्कामाशङ्क्य तत्परिहराय कठवल्गुपुनि-
पद्वत् नम्यमुगमपानिनाय भगवान्मुसुदेवः—[य एनमिति]

अत्र कठवल्गुमन्त्रोपग्यासेन तत्राद्यो मृत्युवचिकेत-
स्त्ववश्वरूपान्तः स्मारितः । तेन देहात्मवादोक्तप्रत्यक्षप्रामाण-
निरासः सूच्यते । तथा हि—कठवल्गुपु [१।१।९] "त्री-
न्वराष्ट्रणीय" इति मृत्युनोको नचिकेतः प्रथमवारेण पितृ-

प्रसादः, द्वितीयवारेण अग्निविद्या, तृतीयवारेण च "येन मेने
विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येकं नायमस्तीति चैक" एतद्विद्या-
मद्विशिष्टस्त्वयाऽहं वाराणमेव वरस्तीत्य" [कठो. १।१।२०]
इति देहवत्पर्यायमादिचावोक्तवैदिकानादिकलहप्रयुक्तविप्र-
पत्तिनिरासकलहं आत्मवत्त्वज्ञानोपदेशं च ववे । मृत्युश्च
आर्यं वरद्वयं प्रदाय तृतीयवरविषये "वैवरात्रि विचिकित्सते
पुरा न हि सुविज्ञेयमश्वरेषु भर्मेः । अन्यं वां नचिकेतो
दृणीष्व" [कठो. १।१।२१] इत्युक्त्या "शतायुः पुत्रपौ-
त्रान्दृणीष्व बह्वन्यश्वरहितहिरण्यमभ्यान्" [कठो. १।१।२३]
इत्यादिना बहुभिः कामैः प्रलोभनेऽन्यप्रचलितं नचिकेतसं
दृष्ट्वा "विचामीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो-
ऽलोलुपन्त" [कठो. १।२।४] इति ज्ञानाधिकारितया तं प्रशस्य
"न जायते म्रियते" [कठो. १।२।८] इत्यायुपदिदेश । तत्र
यदि प्रत्यक्षमात्मतत्त्वे प्रमाणं स्यात्, तदा "येन मेने विचि-
किंसा" [कठो. १।१।२०] इति प्रथ एवायुक्तः स्यात् ;
प्रत्यक्षनिर्णीतेऽप्ये विचिकित्सायुदयेन प्रभेतुसंज्ञायस्यैवासिद्धेः ।
"देवैरत्रापि विचिकित्सितम्" [कठो. १।१।२२] इत्यादि-
मृत्युप्रतिवचनमपि न युक्तं स्यात् । "न हि गौरोऽहं गच्छामि
तिष्ठामि" इत्याद्यालोगोपमखिलप्रत्यक्षसिद्धमात्मतत्त्वं देवाना-
मपि स्मरिष्यतया केवल्येनान्यदुद्गमेदमिति वक्तुं युक्तम् । एवम्
"पराधि खानि व्यतृणस्तस्यभूतस्मात्पराह पश्यति नान्त-
रात्मन्" [कठो. २।१४] इत्यात्मन इन्द्रियगोचरत्ववर्णनम्
"नावेदविम्यसुते तं ब्रह्मन्" [तै. ब्रा. ३।२।२।९] इति तस्य श्रुत्ये-
कगम्यत्ववर्णनं चायुक्तमेव स्यात् । यद्यप्यहमिति प्रत्यक्षे अभ्या-
साधिष्ठानत्वेनात्मा भासत इति सिद्धान्तः, यद्यपि चात्मवत्त्व-
साक्षात्कारे सनः कर्णमिति गीताभाषण एव भगवत्पदार्थकम् ;
तथाप्यहमिति प्रत्यक्षस्य देहेन्द्रियान्तःकरणतादात्म्याभ्यासाय-
नात्मस्वरूपविषयकत्वेन रजततादात्म्याभ्यासापन्नतद्विधानश्च-
किविषयकेद्वयमयस्य श्रुक्तित्वं प्रतीच श्रुतात्मतत्त्वं प्रत्यक्षम-
तीतेरप्रमाणत्वात्, गीताभाष्येऽपि "शास्त्राचार्योदेहात्मवत्-
मादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणम्" इत्युक्त्या मृत्युपजीव-
नेनैव मनस आत्मनि प्रवृत्तिवर्णनात्, नात्मतत्त्वश्च श्रुत्येक-
समधिगम्यत्वविरोध इत्यतो "गौरोऽहं" इत्यादिप्रत्यक्षस्य
नात्मतत्त्ववाधारणं प्रति प्रमाणत्वमिति ।

सोऽयं देहात्मवादिनात्मतत्त्वप्रत्यक्षप्रामाणनिरासः कठव-
ल्गुमन्त्रोदाहारेण तत्रत्यमृत्युवचिकेतस्त्ववश्वरूपान्तं प्रत्य-
क्षमिहापयता भगवता दर्शितः, इदानीं देहात्मत्वसाधकपूर्वोक्त-
श्रुतिप्रामाणनिरासो मन्त्रसूत्रेन कियते । तत्र मन्त्रस्याय-
मर्थः—यः पूर्वं प्रकृतमात्मनं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं
वेत्ति, यश्च एवं हतं हननकर्मभूतं मन्यते, तौ उभौ न विज्ञा-
नीतः देहातिरिक्तात्मतत्त्वानभिज्ञौ ; तत्र त्रेष्ठौ—नार्थं हन्ति न
हन्त्यत इति । एवमात्मनि हन्तृहन्तृत्वभावामिमानस्य देहनि-
विकारमात्मस्वरूपाज्ञानमूलकत्ववर्णनेन यदैहात्मवादो श्रुतिप्रमाण-
शक्तं तत्रिस्तं भवति । ब्राह्मणो न हन्तव्यः" [क. सू. ८।२]
इत्यादिहत्यानिषेधशास्त्रस्य अपभेधादित्प्रायश्चित्तशास्त्रस्य च

देहात्मैक्याभ्यासनिबन्धनयोपपन्नेन ततो देहात्मवादासिद्धेः । न हि 'न हन्तावद्' इति शास्त्रमात्मनो हन्तृष्वर्थे प्रतिपादयति, तथा सति 'हन्तव्यो न हन्तव्यः' इत्याहुतिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्; किन्तु वैदिक्याभ्यासप्रसङ्गितमात्मनो हन्तृष्वर्थे निषेधति । प्रायश्चित्तकामपि 'उभौ तौ न विजानीतः' इत्युक्तरीत्या देहाद्यतिरिक्तकर्मात्मस्वरूपाज्ञानेनात्मानं हन्तारं मन्यमानस्य कर्तव्यविशेषचतुष्टयविशतिः न तु स्वोद्विष्टप्रायश्चित्तिनिमित्ताभूतस्य हननस्यात्मनि तारिफकत्वमपि बोधयति, अतः पलम्भात् उक्तरीत्या वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनन्यथासिद्धश्रुतिशक्तविरोधाच्च । एवं "यतो वा इमानि" [तै. उ. ३.११] इति श्रुतिरपि लोकप्रसिद्धं प्राणिनां जन्मस्थितिनाशं ब्रह्मलक्षणत्वेनोपदिशति । जातेष्टिवाक्यमपि पुत्रजननं मन्यमानस्य तत्तिसिचामिदं विदध्याति । सर्वैरामपि निषिन्धिषोषाख्याणामतत्त्वविशिष्टयत्वात् । एतच्च 'वेदाविनाशिनम्' इत्यप्रिम-श्लोके बध्यते । न च अहम्प्रतीत्यभ्यासस्वरूपनस्य देहाद्यतिरिक्त्यासिद्धिपूर्वाज्ञानत्वादप्यन्याश्रय इति युक्तम्; 'उभौ तौ न विजानीतः' [कठो. ३.११९] 'न हन्ते हन्यमाने शरीरे' इति श्रुत्यैव देहाद्यभ्यासस्य तदतिरिक्त्यात्मन्योपदिश्यमानत्वेनात्माभिरभ्यासस्थाकल्पितत्वात् । श्रुत्येकसमधिगम्ये हि वस्तुनि यथाश्रयेव प्रतिवक्तव्यम् । न च श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः; श्रौतैक्यायं शब्दं प्रत्यक्षाधकस्य चतुष्टय इव श्रुत्येकगम्यमात्मानं प्रत्यक्षाधकस्य प्रत्यक्षस्य त्वाचकत्वाया अपयोगात् । तस्माच्च श्रुतिरामजन्मविश्रुत्याप्रतिपादिका काचिदस्तीति न ततो देहात्म्यत्वसिद्धिरिति भावः ।

अत्र च श्लोके य एवं हन्तारं हतं च वेत्ति स न जानातो-त्यनुक्त्वा 'य एवं' 'यश्चेन्नम्' 'उभौ तौ' इत्युक्त्या वादिभेदः प्रदर्शितः । 'य एवं वेत्ति हन्तारं' तार्किकादिः कर्त्रात्मवादी, तथा 'यश्चेन्न मन्यते हतं' चावाकादिरनित्यात्मवादी, तावुभावज्ञानिनाविति । एवं स्थिते, यदत्र स्वाभिमितकर्त्रात्मवादाविरोधाच्च माध्वेन व्याख्यातम्—'य एवं जीवं स्वातन्त्र्येण हन्तारं वेत्ति' इति, यच्च रामानुजेन—'य पुण्यमात्मानं प्रति हन्तारं हननेहेतुं वेत्ति' इति, तादृशौ प्रति 'उभौ तौ न विजानीतः' इति अगवद्भजनमेव प्रतिवचनम्; 'अहङ्कारविमुद्विष्टा कर्ताऽहमिति मन्यते' [३.२०] 'शरीरेण्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिखते' [१३.११] 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः पदार्थकृतवद्विज्ञात स पश्यति दुर्मेति' [१.८१.१६] इत्यादिषु अकर्तृत्ववैयमस्वरूपस्य अगवादा सिद्धन्तित्वेन तथोक्तद्वयज्ञानित्वात् । स्वातन्त्र्येण इति अतीतिशयामागमिकी, अपवादाहेतुवदुक्तत्वात्, 'नारं हन्ति न हन्त्यते' इति वाक्यत्रये हि दुर्दशमेव प्रकृतमात्मानं परामृश्य सर्वत्र हन्तृत्वहन्यत्वनिषेधाच्च, हन्तृताया इव हन्तृत्वताया अपि जीवे परमेश्वराधीनत्वेन न हन्तीतिवज हन्यत इत्यपि स्वातन्त्र्येण हन्तृत्वनिषेधार्थं वास्तवसु हन्तृत्व एवेत्यपि सुवक्तव्यञ्च इत्यलं बह्वुना ॥ १० ॥

एवं देहात्मवादे प्रमाणं निरस्तम्; इदानीं देहाति-

रिक्तात्मनि श्रुत्येकसमधिगम्यस्वरूपे प्रमाणतया कठव-ह्रीपठितं मन्त्रमवतारयति—न जायत इति । अत्र देहात्मनोर्जीवविनाशादवाक्यरूपविरुद्धधर्मोपपत्तिवर्धनक्षेत्रभेदः प्रतिपाद्यते । तत्र च "येयं प्रेत विचिक्षिप्सा" [कठो. १.११२०] इति मरणविषय एव नञ्चित्तया प्रथमपाणचतु-स्तरदारार्थम् "न हन्यते हन्यमाने शरीरे" [कठो. १.२१.१८] इत्युक्तम् । तच्च 'न जायते' इति प्रतिशालुसारात् 'जायमाने शरीरे' इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शरीरमेव जायते त्रियते, आत्मा त्वजो नित्य उक्तः । शरीरं जायमाने हन्यमाने वा न जायते न त्रियते इत्युक्त्या आत्मनि 'जातो मृतः' इति लोकव्यवहारप्रसङ्गकः शरीरेक्याभ्यासो दर्शितः । एवं स्थिते, मन्त्र-स्येषं योजना—अयमात्मा शरीरे हन्यमाने न हन्यते, यतः ततो त्रियते इति प्रथममन्त्रः । 'न हन्यते न त्रियते' इति धृष-गुर्मेरिणेहेतुखेददाहादिद्वय हननतदारार्थो बोध्यः । त्रियते वेति वाशब्देन च शरीरं जायमाने न जायत इति वाक्यादृष्टिः सूच्यते । तत्र हेतुः—अजो नित्य इति । यस्मादजो नित्यः तस्मात् शरीरं जायमाने हन्यमाने वा न जायते न त्रियत इति सम्बन्धः । अतो न हेतुः साध्याविषयो । जन्मरहितकृपापि प्रागभावादेनाशदर्शनादज्वलं नाशभावं प्रति न हेतुरिति नित्यत्वस्य तदेतुवोक्तिः । तार्किकैरित्य एव ध्वंसो जायत इत्युपगमावित्यस्य जन्माभावं प्रति न हेतुरित्यजत्वस्य तदेतु-त्वोक्तिः ।

ननु शरीरे जायमाने हन्यमानेऽप्यास्था न जायतां न त्रियतां वा; तथापि सागोचकाल एवाकाशादिवदुत्पत्त्यायते सागवसाने च त्रियते; एवं च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै. उ. ३.११] इत्यादिश्रुतिरङ्गुहीता भविष्यति; अजत्वनिवृत्त्यश्च तिरपि शरीरजन्मनाशप्रयुक्तजन्मनाश-निषेधपरित्युक्तयसमाधानसिद्धिरिति आभूतसम्बन्धस्थाख्यात-वादं निराकरोति—कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमात्मा कदाचित् कदाचिद् भूत्वा उपपद्य भूयः पुनः कलामते भविता नेति न, अवनं सत्तां गत्ता नेति न, विनश्यतो नैवर्त्यः । तत्र हेतुः शाश्वत इति । शाश्वतः सदा वि-यमानः । यस्माच्छाश्वतः तस्मात्सागोदावृत्तयः सान्तां न विनश्यतीति । यथेवं 'यतो वा' इत्यादिजन्मविनाशश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य देहादेहात्मन्यमासिष्या सेति पूर्वाक्तं स्मारयति—पुराण इति । पुराणि शरीराणि अगति गच्छतीति पुराणः ।

अत्र च 'नारं हन्ति न हन्यते' इति पूर्वमन्त्र—'हन्ता वेन्नमन्यते हन्तुं हतश्चेन्नमन्यते हन्तम्' इति श्रौतः पूर्वोपपाठः । 'न जायते' इति द्वितीयमन्त्रे तु "न जायते त्रियते वा विपश्चित्रायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्" [कठो. २.१८] इति श्रौतः पूर्वोपपाठः । इह तु भगवात् त्वनित्यस्य स्थितिरुत्पत्तिः स्वच्छ-वचनरूपगीताया पुतावान्भेद इति वक्ष्यन्ति श्रुत्यपि विपश्चि-रूपम् 'य एवं वेत्ति हन्तारं यश्चेन्न मन्यते हतम्' 'कदा-चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय' इति किञ्चिपाठभेदमा-श्रित्य तावच्च मन्त्रावाज्ञातविति ध्येयम् ।

यद्यत्र भाष्यकारोऽस्मिन् षड्भावविकाराहृत्यपरत्वेनाहं मन्त्रं व्याख्याय 'नार्यं हन्ति न हन्यते' इति पूर्वश्लोकोक्त-
भाष्येनो हन्तुहन्तव्यत्वाभावं प्रति निर्विकारत्वरूपत्वहेतुस-
मर्पकोऽयं 'न जायते' इति श्लोक इत्युक्तम्; तथापि 'विना-
शमव्यवस्थास्य न कश्चिद्वर्तुमर्हति' इति पूर्वश्लोक एव
आत्मनो हन्तुहन्तव्यत्वाभावोक्तः 'कथं स पुरुषः पार्यं कं
पातयति हन्ति कम्' इत्युत्तरश्लोके च षड्भावविकाराहृत्य-
हेतुत्वात्मानो हन्तुहन्तव्यत्वाभावात्त्व स्पष्टश्लोकेनात्र
तत्प्रतिपादने प्रयोजनान्भावार्थं कठवल्लीषु च देहात्मवादिनिरा-
सार्थेनैव 'न जायते' इति मन्त्रस्य प्रवृत्त्यात् 'त्रयाणामेव

चैवमुपपन्नासः प्रमथः' [१।२।६] इति ब्रह्ममीमांसासूत्रभाष्ये 'न
जायते' इति मन्त्रस्य देहातिरिक्तात्मप्रतिपादकत्वेन भगव-
त्पादेनैरूपणात् अत्रापि तथैवात्सोकोत्थीत्या सामञ्जस्यात्
'न जायते' श्रियते वा । इत्याद्यन्तविकारनिषेधेनैव तथा सर्वा
विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्तीति भाष्यवचनैरेव षड्भावविकार-
राहित्यपरत्वव्याख्यातव्यं नातिप्रयोजनत्वावगतं देहातिरि-
क्तात्मप्रतिपादनस्वरस्य एवायं मन्त्रोऽनुचयतया विकारादिः
व्यपरेणैवापि व्याख्यातुं शक्यत इत्येव भगवतो भाष्यकार-
स्याभिप्राय इति स एवायोऽस्माभिर्याह्यात इति पण्डितै-
रयमविवक्ष्य श्रुतव्यः ॥ २० ॥

९ व ० त ० दी०—आत्मनो हन्ति कर्तृकर्मत्वज्ञानिनं निन्दति । य एनमिति हन्तेः सावयवशरीरवियोगकरणवा-
चित्वाज्ञायामासा हन्ति न हन्यते । 'न हि स्यात् सर्वभूतानि' इत्यादिभिर् शरीरदृष्ट्यभिप्रायेणोपपद्यते । १९ ॥
उक्तेऽर्थे प्रमाणभूताः काठकभुक्तयो दर्शयन्ति । 'न जायते' इत्यादिनोत्पत्त्यस्ति त्वनाशरूपा विकारा
व्यन्ये चात्मनिषिद्धाः । अज इत्यादिना निगमनम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—ननु तथापि जीवस्य भगवदंशत्वे
कथं हननमत आह—य एनमिति । य एनं हन्तारं वेत्ति,
यश्च एनं हतं मन्यते, तादृभावापि न विज्ञानीतः । अयं न
हन्ति, न वा हन्यते । मद्विच्छयेव सर्वं भवतीति भावः ॥ १९॥
मात्रादिसम्भावना तु जन्मादिराशे सति भवति,
तदेव तास्तीत्याह—न जायत इति । जन्मानावो नि-
रूपिताः । 'न वा कदाचिन्निर्यते' अनेन मरणनि-
षेधो निरूपितः । अयं भूत्वा भूयः न मज्जति । अत्रायमर्थः—
मज्जीकृतार्थं सृष्टौ येन आशेन पूर्व यथा विभावितः तथा तेनैव
आशेन पुनरं भविष्यति । तस्माद्यद्यर्थं मयोत्पादितस्तदेव

मज्जीत्यर्थं कुर्यादप्यथा जन्मवैचर्यं स्यात् । भूत्वेत्युक्तत्वात्
जन्मशङ्का स्यात्तदर्थमाह—अजः, न जायत इत्यर्थः; मर्दय-
त्वात् । एवममृत एवायमित्याह—नित्य इति । किञ्च
शाश्वतः । मयि स्थित एव निरन्तरमेकभावात्मकः । किञ्च
पुराणः सर्वदैवमेव मत्सेनायं दासस्त्वयः पुराणोऽपि नव एवेत्यर्थः ।
न हन्यते न तु दुर्कं तदाह—न जायत इति । हन्यमाने शरीरे
गतोऽयं जीवस्तस्मिन् हते न हन्यते इत्यर्थः । अयमर्थः—हन्य-
माने अन्तर्गुह्ये लौकिके देहे प्रविष्ट इत्यर्थः । 'हन्माने' इत्य-
नेन तत्पर्यसुष्टवं ज्ञापितम् । तस्माद्भगवद्विच्छादुष्करणणाभा-
तिभ्रमजन्योऽपि दोषः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी०भा०दी०—ननु 'नासतो विद्यते भावः' [२।१।६] इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मित्यात्वेन निस्स्वरूपत्वात्क-
र्तृत्वं न सम्भवति, अतः सत एव कर्तृत्वं बन्धमोक्षभास्त्वं च वाच्यम्, अन्यथाऽन्तःकरणे बन्ध आत्मनश्च मोक्ष
इति तयोर्वैयधिकरण्यं स्यात्, तथा 'येन सर्वमिदं ततम्' [२।१७] इति सतो देहाद्युपादानत्वं चोक्तम् । तथा च हतन-
क्रिया प्रत्येकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चापतति तच्च विरुद्धं, स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात्; न हि बहिर्देहि दत्तोति
युक्तमित्याशङ्क्याह—य एनमिति । यश्च तार्किकादिरेतत्मात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते, यश्च
चार्वाकादिरेतं हतं हतनक्रियायाः कर्मीभूतं मन्यते तादृभावापि न जानीतः; आत्मतत्त्वमिति शेषः । यस्मान्नायं
हन्ति न हन्यते । न हि यः कर्ता स आत्मा; नापि देह आत्मा तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् ।

अयं भावः—यथाऽयःपिण्डे बहिसम्बन्धादेव दग्धत्वं, न तु स्वतः; एवं मात्राद्युद्धयसमनियतं कर्तृत्वं
मात्रादिवर्धम् एव, आत्मनः । आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिमात्रादिसम्बन्धादेव । अतो मात्रादिविशिष्टत्वेन
बन्धः, न केवलस्य । मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम् । न च मात्रादेर्निस्स्वरूपत्व-
मस्ति, सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिषेचनीयास्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकवाध्यस्य स्वप्नमायागन्धर्वनगरादितुल्यस्य
तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात्; तस्मात् कर्तृत्वमात्मधर्मः । यथोक्तम्—'आत्मा कर्त्रादिरूपश्रेष्ठमाकाङ्क्षीत्वा हि युक्तताम् ।
न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्ततोऽप्यवब्रूवे' इति । किञ्च । कर्तृत्वं रागद्वेषादिविकारवत् एव सम्भवति, तदाश्च
दुःखीत्यात्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं बाध्यते । यथोक्तं—न च स्याद्विक्रिया दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीवि-
क्रियासहस्राणां सास्यतोऽहमविकारः' इति । न च सतो देहाद्युपादानत्वेन हतनक्रियाकर्मत्वं सम्भवति, विवर्त-
वादभ्युपगमात् । न ह्यव्यस्तस्य धर्मविशिष्टाने विकारो दृश्यते । यथोक्तं भाष्ये—यत्र यदध्यस्तं सत्तत्कृतेन गुणेन
दोषेण वाऽयुगत्रिणापि न सम्बध्यते' इति । विवृतं चैतद्ब्रूयैः 'न हि भूमिरुपरवती स्रगत्तृजलवाहिनी सरित्पु-

द्वहति । मृगवारिरूपरिपुवती न नदी तथोपरमुचं स्पृशति । [सं. शा. ३।१५] इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोर-
नात्मधर्मत्वादानात्मनश्चातिकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवं चार्वाक-
तार्किकाभिमतो वेदात्मकत्रात्मवादौ । “हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ॥ इमौ तौ न विज्ञानीतौ
नायं हन्ति न हन्यते ” [२।१९] इति काठकोक्तेन मन्त्रेण पूर्वोक्तं पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥

‘ नायं हन्ति न हन्यते ’ इत्युक्तं तत्र ‘ न हन्यते ’ इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण—
न जायत इति । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अभिनवो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो
न नश्यति, तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयं ‘ अजो नित्यः ’ इति; अज्ञवाज्ञ जायते, नित्यत्वाच्च न वा
म्रियत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानवाराकूपः तस्याविज्ञानवादिभिर्जलनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—
भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता, न भूयोऽसकृद्भूत्वा भवितेति
भवनक्रियाद्वयस्य क्त्वाप्रत्ययोंक्तं समानकर्तृत्वं धारक्याभिप्रायेण भूवैव भविता, न तु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति ।
तार्किकाणां हि विज्ञानमनुपपत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वाक्षिण्णवस्थायि । विज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण
एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्य अव्यवधानाद्भूत्वा
भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽप्ययं न, यतः शाश्वतः शश्वदेकरूपः ‘ योऽहं बाल्ये पितरावन्भूयं सोऽहं स्थाविरं
प्रणमूननुभवामि ’ इति बाल्यस्थविरयोरालम्ब्यप्रत्यभिज्ञानात् । न च सादृश्यादप्रत्यभिज्ञानं सादृश्यग्रहीतुः स्थिर-
स्याभावात् । यद्वा जन्ममरणहीनोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः, पूर्व भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न,
भूत्वैव भविता न त्वभूत्वेति योजना ।

आर्हाता हि शरीरपरिमाणं आत्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुज-
मतङ्गशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणाभवनदौर्पचारिकं भवन-
मभ्युपगच्छन्ति, तदपि न; शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् ।
अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्याऽऽत्मनो भावं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम् । न हि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशम-
न्तरोपात्यन्तिकदुःखोच्छेदः सम्भवति, घटादौ यावदूपनाशदृशनात् ।

नन्वजलं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अत आह— पुराण इति । पुरा विषयादिसृष्टः
प्रागपि नव एव । एतेन अपक्षयादिधर्मैरादित्यामुख्यमजत्वादिकं आत्मन एव, विषयादेस्तत्त्वमुख्यं
तदिति दर्शितम् । अत एव शरीरं हन्यमाने न हन्यते । भाष्ये तु “ वाशब्दार्थे ” न जायते म्रियते चेत्यर्थः ।
तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य, न भविता लटादिवदतो न जायते । अथवा नवः पूर्वान्वयित्वं;
नं जायते न वा म्रियत इति । यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न, अतो न म्रियते इति । ‘ शाश्वतः पुराणः ’
इत्येताभ्यामुपचयापचयो निषिध्यते इति न हन्यते न विपरिणम्यते इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः—
न जायते म्रियत इति प्रविज्ञा, कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनं, अज इत्यादिरुपसंहार इति ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— ‘ य एनं वेत्ति हन्तारम् ’ [२।१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म
च न भवतीति प्रतिज्ञाय, ‘ न जायते ’ [२।२०] इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थं उपसं-
हरति— वेदाविनाशिनं इति । वेद विज्ञानाति विनाशिनं अन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विप-
रिणामरहितं यो वेद इति सम्बन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं, अजं जन्मरहितं, अव्ययमपक्षय-
रहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा घात-
यति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चित्कञ्चित् हन्ति, न कथञ्चित्कञ्चित् घातयति इति उभयत्र
आक्षेप एव अर्थः, प्रार्थार्थसम्भवात् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्म-

प्रतिषेध एव प्रकरणाथोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्तु आक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः कं कर्मासम्भवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति ।

२ आ. शां. व्या.— पूर्वोक्तोकार्थैवोत्तराणि प्रतिपादयन्तौ न हस्त्यमाशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरलोकोक्तमवतरायति— यः पनमिवादिना । कर्तृत्वाद्यभिमानवितोषाद्वैतकृतस्थात्मनिष्ठसामर्थ्यात्प्राप्तं विदुषः सम्यगसि विद्यापरिपाकार्थमन्यनुजानाति— वेदेति । पदद्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारोऽपि प्रकारान्तरेणोपनिरुक्त्यमाह— अविनाशिनमित्यादिना । प्रतिषेधो सम्भवति किमिति ननु केन व्याख्यायते तत्राऽह—

उभयत्रेति । उत्तरप्रतिवचनादर्शनाभावात् प्रश्नः सम्भवतीत्यर्थः । विवक्षितं प्रकरणाथं निगमयति— हेत्वर्थस्येति । अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्यस्य विदुषः सर्वकर्मानिषेधे समानत्वादिति यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मानिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यस्य एवाऽऽक्षिप्यते ? तत्राऽह— हन्तेरिति । उक्तं हेतुमाक्षेपं पृच्छति— विदुष इति ।

१ शां. भा.— ननु उक्त एव आत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासम्भवकारणविशेषः । सत्यं उक्तं, न तु स कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषोऽधिक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थायुं विदितवतः कर्म न सम्भवति इति चेत्, न; विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसङ्घातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः ‘कथं स पुरुषः’ इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दार्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिबुद्ध्यविक्रियविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिबुद्ध्यया विद्यया असत्यरूपैव परमार्थतोऽविक्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते । विदुषः कर्मासम्भववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानिति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.— अविप्रायप्रतिपन्नमानो हेतुविशेषो पूर्वाक्तं स्मरयति— नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्याऽऽक्षिपति— सत्यमिति । विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विच्छेदधर्मत्वेन दहनतुलिवपद्मिन्नाद्विदुषः सर्वकर्मत्यागे नास्ती कारणविशेषः स्यादित्याह— अन्यत्वादिति । अविक्रियादिति न्देशः । तथापि कृतस्त्वमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कुतो विक्रिया सम्भवेत् ? ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । “अयमासा ब्रह्म” [बृ. उ. २।५।१९] इत्यादिश्रुत्या समाधत्ते न; विदुष इति । किञ्च विद्वत्ता विरिष्टस्य वा ? केवलस्य वा ? नाऽऽद्यः, विशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तत्सङ्घातः । न च विशेषणीयूतसङ्घातस्योपचितनत्वाद्विद्वत्ता युक्तेत्याह— न देहादीति । द्वितीयं तु जीवब्रह्मविभागसिद्धिरित्याह— असंहत इति । किञ्च प्रमाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रातिभासिकस्य च विम्वप्रतिविम्बवोरनैकान्यैवैवानुमानयोगाजीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलि-

तमाह— इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मत्वस्वरूपतया सर्वकर्मासम्भवे विदुषो विद्वत्ताऽपि कथं सम्भवति ? न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विशालक्षणा विक्रिया स्वीक्रियामर्हति तत्राऽह— यथेति । अष्टेन्द्रियादिशङ्कृतमन्तःकरणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं परिणतं बुद्धितिरुच्यते । तत्र प्रतिविम्बितं चैतन्यमभिव्यञ्जकबुद्धित्वं विवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवहियते, तेनाऽऽस्त्योपलब्धा कल्प्यते । तत्राविषयप्रयुक्तमिष्ट्यासम्बन्धनिबन्धनम् । तथैवाऽऽद्यसांख्यसम्बन्धेन ब्रह्मात्मिक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्पत्तुर्बुद्धिबुद्धिरा विद्वानात्मनः व्यपदिश्यते, न च मिष्ट्यासम्बन्धेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहितस्तीत्यर्थः । ‘अहं ब्रह्म’ इति बुद्धित्तैर्मात्रावस्थायामपि भावादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य तस्या यावदुपाधिरूपमेवेत्याह— असत्येति । ननु कृतस्त्वस्याऽऽत्मनो मिष्ट्याविव्यावृत्तेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते ? न हि निरधिकारणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याऽऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात्; तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते, न विदुष इति विशेषो नोपपद्यत इति चेत्, न; अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यज्ञानोत्तरकाष्ठं अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अनुष्ठेयं ‘कर्ताऽहं, मम कर्तव्यम्’ इत्येवमकारकविज्ञानवतोऽविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति, न तु तथा ‘न जायते’ इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति, किन्तु ‘नाहं कर्ता, नाहं भोक्ता’ इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादप्यन्यतोत्पद्यते इत्येव विशेष उपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या. — कर्माण्यविशुद्धो विहितानीति
विरोधाभाष्येति — नञ्जिति । कर्मविधानमविशुद्धो विदुषश्च
विद्याविधानमिति विरागो हा हाणि ? इत्यशङ्कयाऽऽह —
विदिति विदिति । विद्याया विदितत्वं लब्धतमम् । कर्मविधिरविशुद्धो
विशुद्धो विद्याविधिरिति भावाद्यासम्भवे फलितमाह — तत्रेति ।
धर्महानानन्तरमनुष्ठेयस्य भावाद्ब्रह्मणोतीतरक्तत्वं य तदभावाद्ब्रह्म-
शान्तेन्येवैव कर्मविधिरिति समाप्तेः न; अनुष्ठेयस्येति ।
अनुष्ठेयपणितस्य प्रपञ्चयति — असिद्धोवादीति । असु देशदि-
व्यतिरिक्तत्वम्हानं विना पारलौकिकेण कर्मणु प्रवृत्तेरनुपपत्तेः

स्थायिविज्ञानवत् कर्मज्ञेयमिति चेत्तत्राऽऽह— कर्ताऽऽह-
 मिति । आत्मनि कर्ता भोक्ता इत्येव विज्ञानमवेष्टेन ब्रह्मज्ञान-
 विहीनत्वेनाविद्युपेक्षेयं कर्मस्थेयः । देहादिव्यतिरंकाश-
 नवब्रह्मानामपि ज्ञानावविशेषात्कर्मप्रवृत्तामुपकारिण्यतीत्या-
 नङ्क्याऽऽह— न न्विति । अक्षेयसिद्धिरिति विद्यमान-
 ज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्रह्मात्मैकवद्भानादुत्तरकाळमपि कर्ताऽह-
 मित्यादिज्ञानोपसर्गौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति
 नेत्याह— नाहमिति । कारणभावादिति शेषः । कुतस्तदि-
 ज्ञानमन्यदित्युभयम् ; अनुष्ठानाननुष्ठानयोस्तु विशेषादभिदुष्य-
 षुष्ठानं विद्युपेक्षं नेत्युपसंहरति— इत्येष इति ।

१ शां. भा.— यः पुनः ‘कर्ताऽहं’ इति वेत्यात्मानं, तस्य ‘भमेदं कर्तव्यम्’ इति अवश्य-
म्भाविनी बुद्धिः स्यात्; तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति। स च अवि-
द्वात् ‘उभौ तौ न विजानीतः’ [२।१९] इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुषः कर्मक्षेप-
वचनाच्च ‘कथं स पुरुषः’ इति। तस्मात् विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षुस्य सर्वकर्म-
संन्यास एवाधिकारः। अत एव भगवान् नारायणः साङ्ख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रवि-
भज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३] इति।
तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यासः—‘द्वाविमवथ पन्थानौ’ [म. भा. शां. प. २४०।६]
इत्यादि। तथाच ‘क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात् संन्यासश्च’ [तै. आ. १०।६२।१२] इति।
एतमेव विभागं पुनः पुनः दर्शयिष्यति भगवान्। अतस्त्ववित् ‘अहङ्कारविमुद्धात्मा कर्ताऽहंमिति
मन्यते’ [२।२७] ‘तत्त्ववित्’ [२।२८] नाहं करोमीति। तथा च ‘सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्यास्ते’ [५।१३] इत्यादि।

२ आ. शां. व्या.—नल्पावमविदो न चेत्तुल्यं कि-
 शिदन्तं कथं तर्हि 'विद्यायजेत्' इत्यादिवाक्यात् प्रतः कर्माणि
 विधीयन्ते ? तत्रऽऽह—यः पुरति । अथापि कर्तुं वादि-
 त्वाभावेऽप्या कर्मत्वविशेषकान् न लब्धत्वं पुरुषं प्रति-
 कर्माणि विधीयन्ते । स च प्राचीनवत्सत्त्वाविद्यानेन विधी-
 यते । न खल्वकर्तुं वादितामनवत्सत्त्वादिप्राक्तकर्तृविद्यानान्तरा
 कर्मसं प्रवृत्तिरिति । कर्मात्मनो भ्रातृविदो हेत्यन्तरमाह—
 विशेष्टितस्त्वेति । 'शेदाग्निनाग्निं' इत्यादिनेति शेषः । यद्यपि
 विदुषो नास्ति कर्म, तथापि निमित्तविदुषोः स्यादित्याहुः
 ऽऽह—तस्मादिति । विद्यया विशुद्धत्वादिप्रमाणमोक्षप्र-
 पत्त्या च कर्मात्मन्यर्थः । यद्यपि सुसुक्ष्मादिप्रमाणमप्यस्ति, तानि
 तथापि विद्यतकलाभ्यामविद्वान्येव तान्यभ्युपगम्यता-
 न्या विदित्वाप्यात्मासमिधिविधिविद्याभिरूपिणोक्तैश्च भा-
 वतोऽनन्तरिमाह—अत एवेति । विदुषो विविधेषु सन्त्या-
 सेषिकारः, अविद्यमानं कर्मणीति विभासकत्वात्त्यर्थः ।

अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमस्माह—**तथा चेति ।** अध्ययनविधिना स्वाध्यायापाठे वैवर्गिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गं ज्ञानमार्गेति द्वौ मार्गाविति कारिभेदेनाह तद्विधावित्यर्थः । आदिशब्दात् 'यत्र वेदाः प्रविष्टाः' इत्यादि श्रुते । उक्त्यर्थो ज्ञानार्थोऽप्युक्त्यात् । परिहृय शब्दाद्विज्ञानन्तमाह—**तथेति ।** बुद्धिद्विद्वारा कर्मतत्फलयोर्वैराग्योदयात् पूर्वं कर्ममार्गं विहितं, विरक्तस्य पुनः सन्त्यासत्पूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः । स चेतरस्मादविज्ञायाश्चाङ्गीति श्रुतिमित्यर्थः । उक्ते विभागं पुनरपि वस्त्वप्यशेषावुक्त्यामादर्शयति—**एतमेवेति ।** अह्वारमिन्द्रियैरप्यस्य व्याप्यमानं—**अतस्तत्विदिति ।** 'तत्त्ववितु' इति श्लोकमवतार्यै तात्पर्यायं सङ्गृह्यति—**नाहमिति ।** पूर्वेण क्रियापाठेनेतिशब्दः सम्बध्यते । विरक्तमपि शिष्यस्य व्याख्यानं पठति—**तथा चेति ।** आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसङ्ख्यायै ।

१ शां. भा.—तत्र केचित् पण्डितम्मन्या वदन्ति—‘जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽवि-
क्रियोऽर्कतो एकोऽहमात्मा’ इति न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसंभ्यास उप-
दिश्यते इति । तत्र; ‘न जायते’ इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थन्यपसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेशसाम-
र्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुं देहान्तरसम्बन्धविज्ञानं उत्पद्यते, तथा शास्त्रात्तस्यैव आत्म-
नोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वाविज्ञानं कस्मात् न उत्पद्यते ? इति प्रष्टव्यास्ते । करणानुचरत्वात्

इति चेत्, न; “मनसैवानुद्बुध्यम्” [वृ. उ. ४।४।१९] इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशजनित-
शमदमादिस्फूर्तं मन आत्मदर्शने कारणम् । तथाच तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति
ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ।

२ आ. शा. व्या.—अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसन्त्यासे
दर्शिते, भीमसंकमतनुत्थापयति—तच्चेति । आत्मनो ज्ञानक्रि-
याशक्त्याधारत्वेन अविक्रियत्वाभावात्क्रियात्मज्ञानं सन्त्या-
सकारणोभूतं न सम्भवतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानाभावात् विषयाभा-
वाद्वा मानाभावाद्वा ? इति विकल्पस्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्यादिना ।
न तावदविक्रियात्मभावः ‘न जायते क्रियते वा’ [१।२०]
इत्यादिशास्त्रस्याऽऽस्तवाक्यतया प्रमाणस्यास्तरेण कारणमानार्थ-
स्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—यथा चेति । पार-
लौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धं विज्ञानमुदाहरति—कर्तुञ्चेति ।
कर्मकाण्डाद्वाते धर्मादौ विज्ञानोत्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डाद्वाते
ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा, प्रमाणत्वाविरुद्धादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य मनस्संयोगजन्यत्वादतन्मन्त्रं श्रुत्या मनोगोचरत्व-
निरासाम्नाऽऽत्मज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते—करणेति । श्रुति-

माश्रित्य परिहरति—न; मनसोति । तत्त्वमस्यादिवाक्योष्-
मनोवृत्तये शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य श्रद्धयं तत्त्वमिति श्रूयते ।
स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तुवाक्योत्पत्तिद्विदुष्यन्नित्येकं
सविकल्पकमन्त्रद्वारात्मन्त्रं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धिं
करणागोचरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्व-
निषेधश्रुतिः ? इत्याशङ्क्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वविषया सेति
मन्वानः सप्ताह—शास्त्रेति । सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राह-
काभावात्तास्मान् अविक्रियात्मज्ञानमुत्पन्नमप्येतीत्याशङ्क्याऽऽह—
तथेति । तस्याविक्रियस्याऽऽत्मनोऽधिगत्यर्थं, ‘विमतो वि-
कारो नाऽऽत्मनो विकारत्वादुभयाभिमतविकारवत्’ इत्यनु-
माने पूर्वोक्तश्रुतिस्यतिरुपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते
ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं, सत्येव माने मेवं न भाती-
तिवदित्यर्थः ।

१ शा. भा.—ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चा-
ज्ञानं दर्शितं ‘हन्ता अहं, हतोऽस्मि’ इति, ‘उभौ तौ न विजानीतः’ [२।१९] इति । अत्र
च आत्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं, कर्मत्वं, हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् । तत्र सर्वक्रिया-
स्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं, अविक्रियत्वात् आत्मनः । विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः
कर्मभूतं अन्यं प्रयोजयति ‘कुरु’ इति । तदेतदविशेषणं विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं
च प्रतिषेधति भगवान् वासुदेवो विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं ‘वेदादिनाशिनं.... कथं स
पुरुषः’ इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकारः ? इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम्’
[३।३] इति तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति ‘सर्वकर्माणि मनसा’ [५।१३] इत्यादिना ।

२ आ. शा. व्या.—ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हाना-
योपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलत्वं ? तत्राऽऽह—
ज्ञानं चेति । अवश्यमिति । प्रकाशप्रवृत्तेस्तमोविभूतिरन्यति-
रेकानुपपत्तिरविरुद्धाहानिभूतिरन्तरेणोपाऽऽत्मज्ञानोत्पत्तेरनुप-
पत्तेरित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तत्त्वित्वसिद्धिरेव ज्ञानं,
न तु तत्त्वित्वकमिति तत्राऽऽह—तच्चेति । कथं पुनर्भगवताऽपि
ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अत्र चेति ।
विमतं ज्ञानाभावात् न भवत्युपायार्थमनन्तरादिवदिति यावः ।
ननु हननक्रियायाः “न हिंस्यात्” इति निषिद्धत्वात्-
त्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेनं तथात्वमिति
नेत्याह—तच्चेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादि नित्यमसु-

क्तिप्रसङ्गात् ; न चानित्यमपि निरुपादानं, भावकार्ययोपादान-
नियमात् ; न चानात्मा तदुपादानं, आत्मनि तत्प्रतिभावात् ;
न चाऽऽत्मेव तदुपादानं, कृत्यस्थस्य तस्याविर्भा विना तत्प्रो-
पात् ; इत्याह—अविक्रियत्वादिति । कर्तृत्वामावेऽपि कार-
यितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियावानिति । आत्मनि
कर्तृत्वादप्रतिभासस्थानावनिर्वच्यमज्ञानमुपादानं तत्रिश्रुतिश्च
तत्त्वज्ञानादित्युक्तम् ; इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वचोरविद्याकृतत्वे
भगवतोऽनुमतिं दर्शयति—तदेतदिति । विदुषो यदि कर्मा-
धिकाराभावात् भगवतोऽभिमततत्तर्हि कुत्र तस्य जीवतोऽधिकारः
स्यात् ? इति प्रवृत्तिः क पुनरिति । ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तं
स्मारयति—उक्तमिति । तदज्ञयते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्या-
धिकारोऽस्तीत्याह—तथेति ।

१ शा. भा.—ननु ‘मनसा’ इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति
चेत्, न; ‘सर्वकर्माणि’ इति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न; मनोव्या-
पारपूर्वकत्वात् वाक्कायव्यापाराणां, मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां
कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याते इति चेत्, न;

‘नैव कुर्वन्न कारयन्’ [५।१३] इति विशेषणात् । सर्वकर्मसन्ध्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यता, न जीवत इति चेत्, न; ‘नवद्वारे पुरे देही.... आस्ते’ [५।१३] इति विशेषणानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसन्ध्यासो न प्रतिभाति, ज्ञानसामान्ये कर्मणां विशेषणवशात्त्यागावगमादिति शङ्कते—नन्विति । विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति—न; सर्वेति । मनसेति विशेषणान्मानसेवेव कर्मसु सर्वशब्दः संकुचितः स्यादिति शङ्कते—मानसानामिति । सर्वात्मना मनोव्यापारस्याने व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसन्ध्यासः सिद्धयतीति परिहरति—नेत्यादिना । मानसेष्वपि कर्मसु सन्ध्यासे सङ्कोचान्न बागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते—

शास्त्रीयाणामिति । अन्यानीति, अशास्त्रीयवत्कार्यकर्म—कारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः । वाक्यशेषमादाय दूषयति—न; नैवेति । न हि विवेक-बुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्यशास्त्रीयाणि सन्त्यस्य तिष्ठतीति युक्तं, नैव कुर्वन्’ इत्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेः त्यागहेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । भगवदभिमततत्त्वैकसंन्याससंस्थावस्थाविशेषे सङ्कोचे दर्शयन्नाशङ्कते—मरिष्यत इति । सन्ध्यासो जीवदवस्थाया-मेवात्र विवक्षित इत्यत्र श्लिङ्गं दर्शयन्नुत्तरमाह—न; नैवेति ।

१ शां. भा.— न हि सर्वकर्मसन्ध्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं सम्भवति । अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे सन्न्यस्य इति सम्बन्धः । न देहे आस्ते इति चेत्, न; सर्वत्र आत्मनोऽविक्रियत्वावधारणात्, आसनक्रियायाश्च अधिकरणापेक्षत्वात्, तदनपेक्षत्वाच्च सन्ध्यासस्य । सम्पूर्वसु न्यासशब्दोऽत्र त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः सन्ध्यास एवाऽधिकारः, न कर्मणीति तत्र तत्र उपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—न ह्यिति । अन्यविशेषाभ्याख्यानेन श्लिङ्गसिद्धिं बोधयति—अकुर्वत इति । विवेकवशाददोषाण्यपि कर्माणि देहे यथोक्ते निषिष्याङ्कुर्वन्नकारयन्न विद्वानवतिष्ठते । तथा च देहे कर्माणि सन्ध्यास्यकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमाप्नोमिति सम्बन्धसम्भवाद्दोषेणस्य सति देहे कर्मत्यागाविषयत्वाभावाद्धीवतः सर्वकर्म-त्यागो नास्तीत्यर्थः । अथवाऽङ्कुर्वत इत्यादि पूर्वत्रैव सम्बन्धनीयं, श्लिङ्गसिद्धिर्बोधां तु देहे सन्ध्यास्येत्यारभ्येत्युक्तं यम् । आरम्भः सर्वत्राविक्रियत्वनिर्याणाद्देहसम्बन्धमन्तरेण कर्तृत्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्ततिषेधप्रसङ्गपरिहारार्थमस्मदुक्त एव सम्बन्धः सार्वायामिति समावृत्ते—न; सर्वत्रेति, श्रुतिषु स्मृतिषु नेत्यर्थः । किञ्च सम्बन्धस्याऽऽकाङ्क्षासन्निधिविषयतावीनत्वादा-

काङ्क्षावशादस्मदभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह—आसनेति । भवद्विष्टसु सम्बन्धो न सिध्यत्याकाङ्क्षाभावादित्याह—तद-नपेक्षत्वाच्चेति । सन्ध्यासशब्दस्य निक्षेपातीत्यात्मस्य वापिकरणसापेक्षत्वात्स्मदिष्टसम्बन्धसिद्धिरित्याह तद्वाऽऽह—सम्पूर्वस्त्विति, अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकविज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि परित्यज्याऽऽस्ते देहे विद्वानित्यस्यैव सम्बन्धस्य तावच्च मत्वोपसंहृति—तस्मादिति । सर्वव्यापारो परमात्मनः सन्ध्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात् प्रयोजकज्ञानवतो वैधे सन्ध्यासेऽधिकारः सम्बन्धानवतस्त्वैधे स्वाभाविके फलात्मनीति विभागमभ्युपेक्षोक्तोऽयं वाक्यशेषा-गुण्यं दर्शयति—इति तत्र तत्रेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद, स पुरुषो देवमनुष्यतिथिष्वक्त्वावरशरीरावस्थितेषु आत्मसु कस्यप्यात्मानं कथं धातयति ? कं वा कथं हन्ति ? कथं नाशयति ? कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः । ‘एतानात्मनो धातयामि हन्मि’ इत्यनु-शोचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

४ छे. ता. चं.—‘य एनम्’ [२।१९] इत्युक्तविरुधपरं ‘वेद’ इत्यादिश्लोके ‘नित्यम्’ इति परमवाक्यानुवादः । ‘अविनाशिनम्’ इत्यादिकं तु तदेतदित्ययमभिप्रायेणाह—एवमिति । व्ययशब्देनात्र जन्मनासम्बन्धितिरुक्तिविकारा विवक्षिताः । अपेक्ष्य एव वा छेदनादिशोभयावयवविशेषादिर्वा । कस्मिन् निर्धारणस्यानिवारितानेकव्यक्तिसापेक्षत्वादाह देवमनुष्येत्यादि । धातयतिहन्त्योः पीनरुक्तमपराङ्मुखं बुद्धिस्थक्रमेणार्थ-

माह—कथं नाशयतीत्येवम् । वेदितुविशेषेण हन्तृत्वादिविशेषो न शुच्यते । आत्मनो नित्यत्वे तद्वेदितुमिति तद्वत-नारोगादित्यावकाशापरिहाराय फलितायै वदन् प्रकृतेन सज्ज-मयति—एतानिति । नात्र श्लोके हन्तृत्वादिमात्रं निषि-ध्यते, किन्तु तत्प्रयुक्तं शोचनम् ; तदुत्पादकप्रकाशप्रतिषेध-यैव ह्यत्र कथंशब्द इति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो य एवं वेद स कथं धातयति हन्ति वा ? अविनाशिनं नैमित्तिक-विनाशरहितम् । नित्यं स्वाभाविकविनाशरहितम् । अथवाऽविनाशिनं दोषयोगरहितम् । नित्यं सदाभावनिमित्ति सर्वत्र विवेकः; दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दयोगात् ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.—वेदाविनाशिनमिति । पुनरात्मनो-
ऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यते ? इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह—
अत इति । उक्तैः प्रमाणैरवमविनाशित्वादितुषु कं कथं घात-
यति हन्ति वेत्येवंभावं करोतीत्यर्थः । जीवस्यानित्यत्वादिकं
मन्यमानो न जानातीत्युक्तम्, इदानीं तु ज्ञानी नैवं मन्यत
इत्युच्यत इति । अविनाशिनं नित्यमिति पुरुषकिसाहच्यं द्वेषा-
धैर्यमेमाह—अविनाशिनमिति । नैमित्तिको बिम्बनाशा-

दिनिमित्तकः । स्वाभाविकः कालकृतः । दोषयोगरहितमित्यनेन
मात्राक्षेपार्थ इत्यत्र यदुक्तमाभिमानिकमेवात्मनो दुःखादिकं,
न तु स्वगतमिति तस्यानुवादः क्रियते । एवं व्याख्यानाप्रकार-
मन्यत्राप्यतिदिशति—इतीति । विवेकः शब्दाधीनः । अवि-
नाशिनं दोषयोगरहितमिति कृतो छन्यमित्यत आह—
दोषेति । अनेकार्थत्वाद्वात्नामिति भावः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—‘य एनं वेत्ति हन्तारं’ [२।१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः
कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय ‘न जायते’ इत्यनेन विप्रक्रियत्वं हेतुसुक्ष्मत्वा प्रतिज्ञातार्थमुप-
संहरति—वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानाति । अविनाशिनं प्रेत्यभावविकाररहितं नित्यं विप-
रिणामरहितं यो वेदेति सम्बन्धः । एनं पूर्वोक्तमन्त्रेणोक्तलक्षणम् । अजं जननक्रियारहितम्, अव्यय-
मपक्षयरहितम्, कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा
घातयति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चिद्वन्ति न कथञ्चिद्वतयति । उभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः पश्चा-
सम्भवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणाथोऽभिहितो भगवतः । हन्तेस्त्वा-
क्षेप उदाहरणार्थत्वेनोक्तः । विदुषः सर्वकर्मासम्भवे कं हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान् ?
कथं स पुरुष इति ॥ २१ ॥

८ वे. ब्र. गि.—नन्वसु देहातिरिक्त आत्मः । तथापि
देहमित्ति च आत्मनिमित्तो वा शोको न सम्भवतीत्युक्तमपु-
क्तम्, आत्मनिमित्तकस्यैव शोकस्य सम्भवात् ; न चात्मनो
हन्तृहन्तव्यभावासम्बन्धप्रत्येकः कथं तन्निमित्तः शोक इति
वाच्यम्, वस्तुतस्तत्सम्बन्धस्यासम्बन्धत्वेऽपि आध्यात्मिकं
तमादाय ‘न हन्तव्यः’ इति शास्त्रेण प्रत्यवायदोषस्योक्ततया प्रकृ-
तेऽपि तादृशसम्बन्धपुरुस्कारेणैव भीष्मादिगुर्वीमहन्तृभेदे प्रे-
कतया तदातयितुस्तत्र च प्रत्यवायस्यापि हितायैवेन तन्निमित्त-
शोकसम्भवादित्याहङ्ग, आत्मविदि निष्ठत्वाभ्यासे नैतदो-
षवैक्याह—अत्र षड्भावविकारारहित्येनात्मा तिष्ठेयते ।
जायते अस्ति वर्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति चेति षड्-
भावविकारः । अत्र ‘अजं’ इति जन्यप्रतिषेधः, तैवेव
जीवोत्तरकालीनसत्तारूपद्वितीयविकारोऽपि जन्यान्तर्भूतः
प्रतिषिद्धः । नित्यमेकरूपम्, तेन वृद्धिपरिणामरूपनृतीयचतु-
र्थविकारप्रतिषेधः । अन्यथ—न विद्यते न्योऽप्यववापचयस्यो
गुणापचयस्यो वा वस्य निरवयवस्य विगुणस्य च तमव्यय-
मित्यपक्षयाह्यपञ्चमविकारप्रतिषेधः । अविनाशिनं—न वि-
नश्ये शीर्षं यस्य तमित्यव्यविकारप्रतिषेधः । एवम्युक्तमेवं ‘अवि-
नाशिनं तु तद्विदि’ [२।१७] इत्याद्येतत्पर्यन्तश्लोकोक्तलक्षणं
निविधपरिच्छेदस्य नमकतृभौक्त्यस्य रूपमखिलजगदाध्यासाधि-
ष्ठानभूतमात्मानं यो वेद जानाति, स विद्वान्पुरुषः पूर्णः कं
हन्ति ? न कश्चिदपि, अद्वितीयात्मरहितत्वेन तस्य हन्तव्यद्वि-
तीयपदार्थस्यैवाभावात् । तथा कथं हन्ति ? न कथञ्चिदपि,
हन्तव्यत्वेवाभिसम्बन्धो न निर्विकारत्वेन तत्र छेदद्राहोद-
हानप्रकारस्य कस्याप्यनवतीरात् । एतदेव ‘नैनं छिन्दन्ति
शक्राणि’ [२।२३] इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते । एवं कं घातयति

कथं घातयतीत्यपि व्याख्यायम् । अत्र ‘कथं घातयति हन्ति’ इति
न घातयितुं हन्तृत्वाक्षेपः, किन्तु तत्कार्यप्रत्यवाय्याक्षेपः । अतः
‘मयैवेतं निहताः पृथगेव’ भया हतस्त्वं जहि [१।१३३-
३४] इत्यादिना भगवतैव स्वस्मिन्हन्तृवशात्पितृत्वप्रदर्शनं
न विरुध्यते । तदेतद्भावादेव वक्ष्यति—‘ततो बुद्ध्या युज्यस्व
नैवं पापमवाप्स्यसि’ [२।२८] इति ।

न च वास्तवहन्तृत्वाघातयितुं भावोऽत्र विवक्षितः ‘मयैव’
इत्याद्युक्तं तु हन्तृत्वादिकं न वास्तवमित्यविरोध इति वाच्यम् ;
वास्तवहन्तृत्वाभावस्य विद्वद्विद्वत्ताभावरूपेन ‘कथं स पुरुषः’
इति विशिष्य विदुषस्तत्प्रतिषेधोक्त्ययोगात् । अतो मुख्यकर्म
जुर्मेति ‘कथं भूयः’ इत्याक्षेप इव ‘कं घातयति’ इत्याक्षे-
पोऽपि ज्ञानिनि तत्कार्यप्रतिषेधपर इति स्वमपेक्षादृष्टात्मा-
ज्ञानेन निष्ठत्वाभ्यासो भूत्वा तन्निबन्धनप्रत्यवायवर्द्धा मा-
कार्णीरिति भावः ।

अत्र ‘कथं स हन्ति’ इति हननाद्येपोक्तिविदुषः सर्वकर्मा-
क्षेपपरः, विद्वत्त्वेतारविशेषात् । हेतुसाधारण्येन हेतुमति सर्व-
त्राप्राप्तिष्येयत्वा इति हीमासंस्कर्मादा । अत एव ‘चतु-
र्गुहीतान्याद्यानि भवन्ति, न छान्नान्याना इत्यन्ते’ इति वच-
नस्य प्रकण्ठ्यातिथ्येहिमात्रविषयत्वेऽपि ‘न छान्नान्याना
इत्यन्ते’ इति हेतुसाधारण्येऽत्रान्यत्रानामभावस्तत्र सर्व-
त्रापि चतुर्गुहीतमेव वाष्टुगुहीतमिति सिद्धिरिष्यते । एवं च विद्व-
त्त्वसम्बन्धरूपहेतुसाधारण्यत्वात्कर्मात्रनिषेधरूपविशेषेयत्वा इति
स्थिते सति, यानि शास्त्रविहितकर्माणि तान्यपि विद्वद्विषयाभ्ये-
नेति भगवतो निषेधोऽजगम्यते । तथा च वक्ष्यति—‘तस्य
कार्यं न विन्यते’ [३।१७] इति । भाष्ये चास्य विस्तरः ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०—निर्विकारात्मज्ञानोत्पन्नं फलमाह—वेदाविनाशिनमिति । कथमिति प्रकारनिवेदः ।
कं हन्तीति कर्मकर्तृत्वम्, घातयतीति प्रयोजकत्वं च निषिध्यते ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च अस्य मारणादिदोषबुदावज्ञान-लीलायं तथाकृतम्; अन्यं नाशविज्ञानं, य एवं वेद स पुरुषः
मेव कारणमित्याह—वेदाविनाशिनमिति । अविनाशिनं कथं केन साधनेन कं स्वयं प्रेरको भूत्वाऽन्येन घातयति ?
निषेधविकारहितं, नित्यं सदैकरूपं, अजं जन्मादिहितं, मयैव न कमपीत्यर्थः । स्वयं च कं हन्ति ? न कश्चिदित्यर्थः ॥ २१ ॥

११ भी०भा०दी०—नायं हन्तीत्येतत्तुपपादयति—वेदेति । विनष्टं अवर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशश्चिरञ्जु-
रगतुल्यमुपाधित्रयं स्पृष्टसूक्ष्मकारणशरीराख्यं, ततोऽन्यं अविनाशिनं अत एव नित्यं नाशहीनम् । तत्र हेतुः—अजं,
जन्मवान् हि अनित्यः; अयं तु अजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकायपिक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं
च साङ्ख्याभिमतं प्रधानं तार्किकाभिमतं नभसि चास्ति अत उक्तं—अव्ययमिति । न व्येति पूर्वावस्थां त्यज-
नीत्यव्ययमपरिणामि, प्रधानं तु चलं गुणवृत्तमितिन्यायेन गुणसान्धावस्थायामपि परिणममाणमेव सर्वदाऽस्तीति
तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै. उ. २।१] इति
व्यपत्तिश्रवणादृजन्नाभावादेव नाप्ययत्नम् । तादृशं आत्मानं शो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन प्रकारेण
कमन्त्रं घातयति हननक्रियायां प्रवर्त्तयति ? कं वा हन्ति ? न केनचित्प्रकारेण कमपि घातयति, न वा
हन्तीत्यर्थः; द्वैताभावात् । तथाहि श्रुतिविद्यावस्थायां सर्वकारकव्यापारं निषेधति—“यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [बृ. उ. ४।५।१५] इत्यादि अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति ।
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति” [बृ. उ. २।४।१४] इत्यादि । एतेन
सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः । परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन
श्रीनोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य स्थाश्रय्यतेनासम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः । मादृशानां ज्ञानिनां व्युत्थान-
काले अविद्यालेशादुत्पत्त्या घातयितुत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य बाधितत्वाद्वागमिकर्मणामश्रेयसाच्च न
दोषः । तथा च वक्ष्यते ‘हत्वाऽपि स इमंलोकान् हन्ति न निबध्नते’ [१८।१७] इति ॥ २१ ॥

आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सहेतुकं दृष्टान्तान्तरम् [२१।२५]

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातम्, तत् किमिव इत्यु-
च्यते?—वासांसि । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य
नवान्यभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि, तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णानि
अन्यानि संयाति सङ्गच्छति नवानि देही आत्मा, पुरुषवत् अविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासम्भवं
प्रतिपाद्या विक्रियत्वं ह्युपमधनार्थमेव उत्तरग्रन्थमवतारयति—
प्रकृतं विनि । किं तत्प्रकृतं ? इति सङ्कमानं प्रस्थाह—तत्रेति ।
अविनाशित्वमिष्युपलक्षणं, अविक्रियत्वमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन
स्फुरितमुत्तरलोकेमुत्थापयति—तदित्यादिना । आत्मनः स्वतो
विक्रियाभावेऽपि उपादानदेहायोगे नूतनदेहोपादाने च विक्रिया-

वस्वप्रोच्यतां अविक्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राऽह—वासां-
सीति । शरीराणि जीर्णानि वयोहानिं गतानि वलीपलितारज्जता-
नीत्यर्थः । वासां पुरातनानां परित्यागे नवानां नोपादाने
त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकप-
त्ववत् आत्मनो देहत्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति ।
वाक्यार्थमाह—पुरुषवदिति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविच्छेदपञ्चात्रं क्रियते, तथापि रमणीयभोगसाधनेषु
शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—वासांसि । धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां
न्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति । जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि
कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. च—शङ्कापूर्वकं 'वासांसि' इति लोकव-
तारयति—यद्यपीति । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तत्-
त्कर्मनिरूपणकार्त्तिकवैकल्यादिराशरीरपरिग्रहसम्भावनया प्रल-
यन्त अपरिग्रहीतशरीरतयाऽवस्थितिस्थिति सम्भावनया चास्त्येव
शोकनिमित्तम् ; न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तननरपति-
गृहपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः जीर्णानुग्रहापेन

५ आ. मा. भा.—देहात्मविवेकानुभवार्थं

६ अ. प्र. टी.—देहानामुपगमापगमयोरप्येक एवायमा-
त्मेत्येतत् 'देहिनोऽस्मिन्' [२ । १३] इत्यत्रैव सदृष्टा-
न्तमुक्तं अतो 'वासांसि' इति व्यर्थोऽयं शोक इत्यतः
आह—देहेति । कौमारादिदेहानामनतिमित्तत्वात् तेन

७ ह. पै. भा.—आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं शरीरेषु तत्कथं नश्यतिस्त्वत्राऽह—वासांसीति ।
यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णाति स्वयं विप्रमान एव; तथा जीर्णानि
शरीराणि विहायान्यानि नवानि संयाति देही स्वयं पूर्वदेहविनाशेऽप्यधिक्रियो विनाशरहितः ॥ २ २ ॥

८ वे. ब्र. गि.—ननु मास्त्वामनित्तकः शोकः, शरीर-
निमित्तकस्तु स्यादयं; यद्यपि शरीराणि स्वतो नश्वराणि
तद्वत्थ युद्धे विहित इति न तानि शोकस्थानमित्युक्तम्,
तथापि रमणीयभोगसाधनेषु तेषु नश्यन्तु तन्निमित्तः शोको
अपरिह्रायं एतेत्याशङ्क्याह—अत्र जीर्णवस्त्राणां नूतनवस्त्रपरि-
ग्रहवत् जीर्णशरीराण्येऽपि निर्विकारस्थायमानो नूतनशरीरस्त्वा-
क इत्येतवानुमानदध्यायः प्रत्ययते । स च 'देहिनो-
ऽस्मिन्' [२ । १३] इति श्लोके कौमारावस्थात्यागेन यौवना-
वस्थेन निर्विकारस्थात्मनो देहादेहात्तराप्त्यवस्थेति निरूप-
णात् प्राग्बोक्तं इति पुनस्तत्प्रतिपादनस्य नतिप्रयोजनत्वात्,
जीर्णानि वस्त्राणि विहाय यथा नवानि गृह्णाति तथा जीर्णानि
शरीराणि विहाय नवानि यावत्त्येतावन्तैव निबोहं मति अप-
राणि अन्यानीति च संयातीति सखपसर्गं च प्रयुज्जानेन भग-
वता अर्थविशेषस्य समीकृतत्वाच्च तमेवाप्यं दर्शयामः । यथा

९ व ० त ० टी०—नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयभोगसाधनदेहानां विनाशं पशालोच्य शोचामीति चेत्त-
त्राह—वासांसीति । यथेति दृष्टान्तः । नरो जीर्णानि वासांसि विहायापराणि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीव
आत्मा जीर्णानि शरीराणि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि प्राप्नोति । कर्मनिवन्धनानां नूतनानां देहानामवश्यम्भावात्
न जीर्णदेहनाशे शोकावकाश इति भावः ॥ २ २ ॥

१० पु. अ. त.—ननु भगवत्क्रीडायां मृष्टदेहादीनां
मारमपि दोषरूपं, अतः शोचामीति चेत्तत्राह—
वासांसीति । यथा जीर्णानि कार्यावप्युक्तानि वस्त्रांसि
विहाय नवानि कार्यापयोगानि अपराणि पूर्वविलक्षणाति

नूतनयोगीप्रवृत्त्यादेश दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह मानुषादि-
शरीरान्त्रिलयसमन्तरं अभिनववसनपरिधानवत् अनिमित्तं देहादि-
सङ्ग्रहमुपलभामह इत्याशङ्क्याह—धर्मयुद्धे इति । अधि-
कृतेति कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः—कल्या-
णानीति । हर्षनिमित्तमेवेति—पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः
कृतः; इदानीं तु तद्विपरीतद्वर्षविषये क्रियत इति भावः ॥ २ २ ॥

दृष्टान्तमाह—वासांसीति ॥ २ २ ॥

देहात्मनोर्विवेको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टयु-
भवारूढो भवतीति भावः । दृष्टान्तं पूर्वाकाविलक्षण-
मिति शेषः । दृष्टान्तमित्युपलक्षणं दार्ष्टान्तिकस्यापि कथि-
तत्वात् ॥ २ २ ॥

हि लोके नरो जीर्णानि वासांसि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि
वासांसि गृह्णाति, तथा अयं देही भीष्मद्रोणादिः जीर्णानि जरसा
कृद्धानि शरीराणि त्यक्त्वा अन्यानि नवानि शरीराणि "अन्य-
त्रवतरं कल्याणरूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा"
[बृ. उ. ४ । ४ । ४] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि दिव्यशरीराणि
संयाति स्वमग्नं वासादिद्वेषे विनैव प्राप्नोति । दुर्योधनादि-
पुत्रशरीराणां जीर्णत्वाभावेऽपि भाविदिव्यशरीरापेक्षया हेय-
त्वाज्जराग्नयं तानीत्यभिप्रायेण जीर्णत्वेऽन्तिकः । एवं च कश्च-
पटशराणि परिहाय दुर्गुलानि परिहायपुनश्च कस्मलनरशरी-
राणि युद्धे पतिताय भीष्मादीनां दिव्यभोगहिंदेवताशरीरो-
पनेता त्वं तेषां प्रकृतं वासीति तदीयैतच्छरीरनाशे हर्ष एव
नवोचितः, धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतः स्वर्गभोगहिंदिव्यशरीराप्राप्तेः
शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ २ २ ॥

११ नौभा० टी०—ननु "ब्राह्मणो यजेत, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽमीनादधीत" इति आत्मानं वयोवर्षादि-
विशेषणवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तन्ते, तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्माऽवधारयितुं न शक्यत इत्या-
शङ्क्याह—वासांसीति । दण्डी प्रैधान्तवाहसि दण्डस्य विशेषणत्वेऽपि न पैपानुवक्तृत्वरूपान्तर्गतत्वं, एवं
ब्राह्मणत्वादेरपि न स्वर्गकामस्वरूपात्तर्गतत्वमिति वक्षदेवदत्तयोरिव त्रडाजडयोर्देहात्मनोः अत्यन्तविलक्षणत्व-
मस्तीति वक्षनाशेन देवदत्तनाशे मन्वानस्येव तत्र देहनाशादात्मनाशे मन्वानस्येत्यन्वमौचित्यं स्पष्टमिति भावः ।
स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २ २ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

[नित्यसर्वगतस्थाणुः—इति माध्वसम्मतः पाठः]

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् अविक्रिय एव ? इत्याह—नैनं छिन्दन्ति इति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात् नावयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा न चैनं क्लेदयन्ति आपः, अपां हि सावयवस्य वस्तुन आद्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादने सामर्थ्यम् । तन्न निरवयवे आत्मनि सम्भवति । तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुः । एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.—पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रिया-
 भास्वात् आत्मनोऽसिद्धं अविक्रियत्वमिति शङ्कते—कस्मा-
 दिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्ति अतो युक्तमा-
 काशवत् तस्याविक्रियत्वमित्याह—आदित्यादिना ॥ २३ ॥

१ शां. भा.—यत एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति । यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुनि भूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः । सर्वगतत्वात् स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा, अतः सनातनश्चिरन्तनः, न कारणात् कुतश्चिद् निष्पन्नः, अभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यत एकैर्नैव श्लोकेन आत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' [१।२०] इत्यादिना । तत्र यदेवात्मविषयं किञ्चिदुच्यते, तदे-
 तस्मात् श्लोकार्यान्नातिरिच्यते, किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थत इति । दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः, कथं नु नाम अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां [असंसारित्व-] बुद्धिगोचरतामापन्नं सत् संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तक्लेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह—यत इति । पूर्वार्थमुत्तरार्धे हेतुत्वेन योजयति—यस्मादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं सूचयति—नित्यत्वादित्यादिना । न च नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वस्येति वाच्यं, तेषामेवाप्रमाणिकत्वेन व्यभिचारात्नवतारात् ; न च सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाद्यक्रियत्वात्मनोऽस्तीति युक्तं, किमुत्वेनाभि-
 मते नभसि तदनुपलम्भमाह ; न च विक्रियाद्यक्रियत्वेन स्वैर्यमा-
 स्पातुं शक्यं, तथाविधस्य मृदादेरस्थिरत्वदर्शनात्, इत्याशये-
 नाऽह—स्थिरत्वादिति । एततो नित्यत्वेऽपि कारणाज्ञा-
 सम्भवात्तुष्टिपि सम्भावितेति कुतश्चिरन्तनत्वमित्याशङ्क्या-
 ऽह—न कारणादिति । आत्मनोऽविक्रियत्वस्य 'न जायते'

म्रियते वा' [१।२०] इत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनः पुनरभि-
 धाने पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—नैतेषामिति । अनाशङ्कनीयस्य
 चोद्यस्य प्रसङ्गं दर्शयति—यत इति । अतो 'वेदाविनाशिनं'
 [१।२१] इत्यादौ शङ्कयते; पौनरुक्त्यमिति शेषः । कथं तत्र पौन-
 रुक्त्याशङ्का समुत्तिमयति ? तत्राऽह—तत्रेति । 'वेदाविनाशिनं'
 [१।२१] इत्यादिश्लोकः सप्तम्या परासुरयते । श्लोकशब्देन 'न
 जायते म्रियते वा' [१।२०] इत्यादिरुच्यते । न निवृह्य श्लोकं
 जन्ममरणायभावोऽभिहित्यते, 'वेद' इत्यादौ पुनरपेक्षयाभावो
 विवक्ष्यते तत्र कथमर्थान्तरिकतामावादाय पौनरुक्त्यं चोद्यते ?
 तत्राह—किञ्चिदिति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमिति
 मन्यसे ? तत्राऽह—दुर्बोधत्वादिति । पुनः पुनर्विधानमेवेन
 वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्रायमाह—कथं नित्यं ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यते इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्धि इन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्तविषयत्वमापद्यते । अयं तु आत्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽयम्, यथा क्षीरं दध्यातश्चनादिना विकारि, न तथाऽयं आत्मा । निरवयवत्वाच्चविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मा उच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि 'हन्ताऽहमेवां, मया एते हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्वम्पदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैव प्रथा किमिति न सवति ? तत्राऽह— अव्यक्त इति । मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूत, अनुमेयत्वं तु तस्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह— अत एवेति । तदेव प्रपञ्चयति— यद्धीति । अतोऽपि तत्त्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं अपि व्यतीत्यशङ्क्या दृष्टस्थेनाऽस्मत्मा व्याप्तिरिहामावात्, नैवमित्याह— अविकार्ये इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह— यथेति । किञ्चाऽऽत्मा न विक्रियते, निरवयवद्रव्यत्वात् ; घटादिवदिति व्यतिरेक्यनुमानमाह— निरवयववत्त्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षतिः । इत्याशङ्क्याऽह— न हीति । सावय-

वस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनाद्विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्धि सावयवं सक्रियं क्षीरादि, तद्धध्यादिना विकारमापद्यते ; न चाऽऽत्मनः श्रुतिप्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वं, अतोऽविक्रियत्वात्तत्रां विकार्यो भवितुमर्हमिति । फलितमाह— अविक्रियत्वादिति । आत्मव्याप्तात्तन्मोपदेशं 'अशोक्यान्मवशोचस्त्वं' [२।११] इत्युपक्रम्य व्याख्यातमुपसंग्रहयति— तस्मादिति । अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव शाश्वतमुचितस्तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिपेक्ष्यमनुशोकमेवाभिनयति— हन्ताऽहमिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' [२।१७] इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय व्यञ्जयन् द्रष्टयति— नैनमिति । सत्त्वान्मयम्बुदायवः छेदनदहनछेदनशोषणान्यात्मानं पतिकर्तुं न शक्नुवन्ति, सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वभ्यस्तत्त्वभ्यः सूक्ष्मत्वादस्य तैव्याप्त्यनर्हत्वात्, व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनछेदनशोषणानाम् । अत आत्मा नित्यः स्थायुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रक्रम्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते, तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः ; अतश्छेद्यादिविसजातीयोऽचिन्त्यश्च सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हः ; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेवमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वोक्तेन पुनरपि दार्ढ्यसुखग्रहरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् 'नैनम्' इति श्लोकद्वयमवतारयति— पुरातनीति । 'नैनम्' इत्यादौ सार्धश्लोके वैराधाय द्वययुक्तं करणसामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च भरत्प्रप्रतिनियोगितया अन्यत्र इतरदन्तभवेतोति भाष्ये प्रथमगुणात्म् । 'अच्छेद्यः' इत्यादौ प्रत्ययोऽज्ञार्थः । तेन 'नैनं चिन्दिन्' इत्यादिष्वपि तद्वर्त्तनं शङ्कारेः प्रतिषिध्यत इति दर्शयति— न शक्नुवन्तीति । सर्वगतपदं पूर्वोक्तहेतुवत्त्वात्तया व्याचष्टे— सर्वगतत्वादात्मन इति । अणोरात्मनः कथं सर्वगतत्वं ? इत्याशङ्क्याह— सर्वतत्त्वेति । नात्र बहुश्रुत्यादिष्विदं जीवविभुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते ; किन्त्वनुग्रहेण विशेषयोग्यतेति स्वभावाच्च प्रयुज्जानस्य भावः । व्यापित्वेन च पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रमाणं प्रपञ्चयति सर्वेभ्य इति । अत आत्मा नित्य इति— सूक्ष्मत्वेन छेदनाद्ययोग्यत्वादात्मा नापरहित इत्यर्थः । स्थितेत्यादि । स्थायुरचल इति पदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनं हम्, नाप्ययोग्यत्वनशकापियत्यवपरं वा, स्वाभाविको-

पाधिकाविश्वपरिणामराहित्यपरं वेति भावः । पुरातन इति । अत्र नित्यशब्देनानन्तस्त्वयोक्तत्वात् सनातनशब्दोऽनादित्वपरतया सङ्कोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तानुमानानामुपलम्भमुक्तिविरोधपरिहारसुखेन सर्वद्वयपरिहारपरं प्रकृतोपसंहारपरं च 'अव्यक्तः' इति श्लोकं व्याख्याति— छेदनेति । क्षीरादीनि यैः प्रमाणैः छेदनादियोग्यतया प्रत्याग्यन्ते, तैस्तासां न प्रत्याग्यते 'अहं जानामि' इत्यादिरूपैश्च शास्त्रेण उल्लेखः । शाश्वतस्तु नित्यत्वादिविशिष्टरूपेणेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिप्रादुर्भावो विरोध इति भावः । निरूपितव मोक्षधर्मं व्यपकान्यचक्षद्वेः— 'इन्द्रियैर्गृह्यते यच्चतत्तत्त्वकाफिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गप्राप्तमतीन्द्रियम्' [न. भा. शां. प.] इति । ननु कुम्भनिरहितबीजस्याङ्कुरायोग्यत्वे साध्ये न तावद्व्यक्त्यपेक्षया धर्मिप्रादुर्भावो विरोधः । तथाप्यन्यन्यव्यतिरेकविषयभूतवीजव्याप्यकान्ततया सामान्यतो विरोध एव भवति । तद्वन्नापि दृष्टसजातीयतया विरोधः स्यादित्याहङ्क्याह— अतश्छेद्यादिवि-

‘शाश्वतः’ [२ । २०] इत्युक्तस्यैव स्थाणुशब्देन प्रहणा-
दित्यादिशङ्कानिरासाय ‘शाश्वतः’ इत्येकरूपत्वमात्रमित्या-
दिक्तः प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिबिम्बत्वं तत्तत्साध्य-
सिद्धये हेतुत्वमोक्तम्, न चैकस्यैव हेतोरनेकसाध्यसिद्धयर्थं
पुनः पुनरुपन्यासे दोषोऽस्ति, तत्कस्य हेतोः ? प्रमेय-
मेदात्, अतः कथमयं बह्वेति ? उच्यते—एकजोक्तमीश्वर-
प्रतिबिम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन साध्यादेव ज्ञातार्ता, किं त्वयं वच-
नेनेति शङ्कितुरभिप्रायः, ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्ट-
शङ्कानिरासायामध्यायः, तत्तदौपयिकविशेषणप्रदर्शनायै स्वय-
मुपादानमिति परिहाराभिप्रायः । नन्वीश्वरस्य नित्यत्ववगत-
त्वाद्विशेषणवत्त्वात् असत्त्वच्छेदवादिकं, जीवस्य तु कुतः ?
तथाविशेषप्रतिबिम्बत्वादिति चेत्, न; यो यत्प्रतिबिम्बः स
तद्वर्मा इति नियमाभावादित्यत आह—युक्ता इति ।
बिम्बवर्मा बिम्बत्वमात्रवर्माः । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽस्ति
विरोधे तद्वर्मेति व्याप्तिरभिप्रेतते भावः । स्याद्विदं व्याख्यानं
यदि जीवस्यैश्वरप्रतिबिम्बता स्यात्, नैव कुतः सिद्धेत्यत आह—
तच्चेति । ननु जीवस्यैश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे ‘अंशो नानाव्य-
पदेशात्’ [ब्र. सू. २।३।४३] ‘ममैवांशो जीवलोके’ [१५।७]
इत्यादिवक्तव्यसिद्धेन तदंशत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिबिम्बो हि
बिम्बादप्यस्तामित्र इति केषाञ्चित्, अत्यन्तमित्र इत्यपरि-
षाम् । अंशस्तु तदेकदेशः, तेन भिन्नामित्रः, यथा पटोरास्तन्तुः
पटेन । ततः पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोध इत्यत आह—न चेति ।
जीवस्यैश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारोऽपि न तदंशत्वविरोधः । कुत
इत्यत आह—तस्येति । प्रतिबिम्बत्वस्यैवांशत्वशब्दप्रवृत्तिमि-
त्तत्वात् । अयं भावः—अत्यन्तमित्रस्य जीवस्य यदीश्वराधी-
नतत्पटादंशोपेतत्वं तस्यप्रतिबिम्बत्वमुच्यते, अनेकमत्स्य निरा-
करिष्यमाणत्वात् । तदेव तदंशत्वमिति कुतो विरोधः ? इति ।

नन्वंशात्वं तदेकदेशत्वं, तत्कथमुच्यते प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वं
इति ? तत्राह—न चेति । अंशता अंशाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
न केवलमेकदेशत्वमंशाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, अपितु प्रति-
बिम्बताऽपीति भावः । अस्तु नामानेकार्थत्वमंशाशब्दस्य
तथापि ‘अंशो नाना’ [ब्र. सू. २ । ३ । ४३] इत्यादौ
प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमित्यत्र किं प्रमाणं ? तदेकदेशत्वं किं
न स्यात् ? इत्यत आह—प्रमाणमिति । जीवस्यैश्वर-
प्रतिबिम्बत्वं तदंशत्वं च तावदुच्यते । नच परस्परविरुद्धः
शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः । तत्रानेकार्थत्वमंशाशब्दस्य विरुद्धाद्ये
परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थापत्तिरत्र प्रमाणमिति भावः ।
स्यादेतत् । तथा प्रतिबिम्बत्वमेव तत्त्वं अंशाशब्दस्यापि तदेव
प्रवृत्तिनिमित्तमिति वचनस्य विरोधानात्यर्थं कल्प्यते, तथैकदेश-
त्वमेव तत्त्वं प्रतिबिम्बशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति कुतो
न कल्प्यम् ? वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह—
न चेति । अंशास्यांशत्वचैकदेशत्वस्य प्रतिबिम्बत्वं प्रतिबिम्ब-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं कुतो न कल्प्यम् ? कुत इत्यत आह—मा-
ध्वीति । गाध्यादिष्वंशत्वशब्दाभिधेयेषु अंशत्वस्य बाहुल्यवृद्धेः ।
इतरत्र प्रतिबिम्बशब्दाभिधेयेषु मुख्यकादिव प्रतिबिम्बत्वस्यानेक-
रूपत्वाद्धेः । इदमुक्तं भवति—इन्द्रांशो गाधौ तुच्यते । तत्र
विशेष एवांशाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भेदाभिदादेः प्रमाणापाधित-
त्वात् । ‘पटोरास्तन्तुः’ इत्यत्रैकदेशत्वं, ‘सुर्योऽंशश्छुः’ इत्यात्रात्य-
न्तमित्रस्य तदर्थं नसाद्वयम् । एवमंशाशब्दोऽनेकार्थः प्रयोगेषु
व्ययते । तथा चोक्तं—‘द्विरुपांशशक्तौ तस्य’ इत्यादि । ननैव
प्रतिबिम्बशब्दस्यानेकं प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । तथाच सावका-
शस्यांशाशब्दस्य निरवकाशेन प्रतिबिम्बशब्देन बाधो युक्तः
न तु वैपरीत्यमिति ।

५ आ. मा. भा.—स्थाणुत्वेऽपि ‘तदैक्षत’ इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य, उभयविश्रवाक्यात्, अचिन्त्य-
शक्तेश्च । न च माययैकम् ‘त्वमीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्धयते’ ‘न योगित्वादीश्वरत्वात्’ ‘चित्रं न
चैतत् त्वपि कार्यकारणे’ इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धयमीविरोधोक्तः, महातत्पर्यथा । मोक्षो हि महापुरुषार्थः ।
तत्रापि मोक्ष एवार्थः । ‘अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तर-
मेतयोः’ [भां. मो. ध. प. १७।३४] ‘‘ पुण्यचितो [जितो] लोकः क्षीयते’’ [छां. उ. ८।१।६]
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति । ‘वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवासु-
यात्’ । ‘तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे (आद्ये)’ [भाग. ३।६।२५] ‘तत्प्रसादाद्वाप्नोति परां
सिद्धिं न संशयः’ । ‘येषां स एव भगवान्दशयेदनन्तः सर्वोत्पन्नाश्रितपदो यदि निर्व्वलीकम् । ते वै
विद्वत्स्यततरन्ति च देवप्रायां नैषां समाहमिति धीः श्वश्रुगालभक्ष्ये’ [भाग. २।७।४२] ‘तस्मिन्प्रसूजे
किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थिकापैरलमप्यकास्ते’ ‘ऋते यदस्मिन्भव ईश जीवस्तापत्रयेणोपहृता न श्मे’
‘‘ आत्मैल्लभन्ते’’ ‘ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह’ ‘‘ तमेवं विद्वान्’’ [त्र. पू. उ. १।६]
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति लोकप्रसिद्धेः ।

६ ज. प्र. द्वा.—नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वं न पुच्यते
‘तदैक्षत’ [छां. उ. ६।१।३] ‘‘ सोऽकामयत्’’ [छ. उ.
१।१।४-७] इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह—स्थाणु-
त्वेऽपीति । कुतः ? इति चेत्, किं द्वयोः परस्परपरि-

हारेण द्विपदसौनाद्विरोधबोधयेत ? उत सहादर्शनात् । नाद्यः,
कर्तृत्वहितस्य कस्याप्यवर्धनात् । न द्वितीय इत्याह—
उभयेति । अन्यत्र सहादृष्टं स्थाणुत्वं कर्तृत्वं च कुतो
भगवतोऽस्त्यत आह—अचिन्त्येति । मायावादी तु कर्तृत्व

स्थाणुत्वयोरकं कर्तृत्वं सायामयं, स्थाणुत्वं तु पारमाधिक्यम्, कायनिकपारमाधिक्योश्च गगने नीलत्वमीरूपत्वयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते, तदसदित्याह—**न चेति** । कुत इत्यत आह—**त्वयीति । ब्रह्मणि ईश्वर इति सम्पूर्णै-**
श्वर्यं न योगिवात् । किन्तु ईश्वरत्वात् । **कार्यकारणे सकल-**
कार्योत्पादनसामर्थ्येति । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । विरु-
द्धानामन्यत्र सहानुसन्धितानां धर्माणां भगवत्विरोधस्य सहा-
वस्थानस्योक्तेः । तथा च वादराश्रणीयं मतमवलम्बनानस्यैवं
विरोधसमाधानं असाध्यवैयर्थिकमिति भावः । इतश्च तदुक्तमि-
त्याह—**महातात्पर्यञ्चेति ।** सकलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षं
महातात्पर्यम् । तत्रेक्षितत्वादीनां मिथ्याव्यक्तत्वेन तद्विरोधः
स्यादित्यर्थः । समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षं तात्पर्यमित्येतदेव
कुत इति चेत् ? उच्यते—सस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तत्
यस्य ज्ञानाद्भवति, स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा
विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावतां
प्रवृत्तिर्न भवेत् । वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम् । स च गुणोत्क-
र्षेणादेव भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपाद-
यिष्यन् सर्ववेदानां मोक्षः प्रयोजनमित्येवाभिप्रेतं, न स्वर्गादिः
फलान्तरमिति केचिद्वैदिकतादित्यतस्तत्तात्परापयति—**मोक्ष**

इति । वेदो हि महच्छास्त्रं “वेदशास्त्रात्परं नास्ति” इति
वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् ।
मोक्षश्च महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः ।
मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह—**तत्रापीति ।**
पुरुषार्थेष्वपि अत्र निर्धारणेन सहस्रं गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षे
मध्येषु अर्थकामेषु अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मो मोक्ष-
समः, क्षयिष्ठत्वादित्याह—**पुण्येति ।** चितः प्राप्तः । अस्त्येव
ततः किं ? इत्यत आह—**स चेति ।** मोक्षस्य गगवत्प्रसादा-
भ्यस्तं अन्यसाध्यत्वमावधेति द्वे एते प्रमेये । तत्र यथायोगं
वाक्यान्येतानि ज्ञातव्यानि । यदि निर्वर्त्यलोकं छत्रमा विना
सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेण आश्रितपदो भगवान्नेषां दययेहयां
कुर्यात्, तर्हि येषां श्वरगालमध्ये वेदे ‘ममदा’ इति वीर्यं भवति
ते देवमायां देवस्य महिमानं भिदन्ति अतिरतन्ति च संसारमि-
त्यर्थः । ऋते सत्ये । यदास्यात् । ईशेति समुद्रिः । अतस्त्वा-
ज्ञेय्यायां आश्रयेति स्मरन्त्यः । ज्ञानं प्रसादाद्यनमित्य-
नुपदं वक्ष्यते । अतः ‘तमेवं’ इत्याद्युदाहरणम् ; ततोऽपि किं !
इत्यत आह—**स चेति ।** विष्णुप्रसादश्च लोके सत्पुरुष-
प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तदृष्टान्तेनानुमाना-
दित्यर्थः ।

५ आ. मा. भ. — **लोकप्रसिद्धमविरुद्धमप्राप्यङ्गीकार्यम् ।** अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते
न बहुतरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । “बहुनरकफलो हसौ” । “तस्य (मे तत्र) न लोम च
(ना-) पीयते” [कौ. उ. ३।१] इति श्रुत्यन्तराच्च । ‘यो मावेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम्’ [१।५।१९]
इति तदुक्तञ्च । ‘सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलोकाश्च विभक्तस्य च
कोटिधा । पुनश्चानन्तथा तस्य पुनश्चापि हनन्तथा । नैकांशममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः ।
इति नारदीये । अन्योत्कर्षे ऐक्यं च ‘तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम् । को ह्यन्यः पुण्डरी-
काक्षान्महाभारतकृद्वेत्’ [वि. पु. ३।४।५] इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र
हि ‘नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्’
‘यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । न त्वत्समोऽस्ति’ इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव
महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्व्यग्न्यादेरपि वेदा-
दावस्ति । “त्वमग्निं श्रोत्रं ऋषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायो नमस्यः” [ऋक्सं. २।५।१७।३]
“विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” [ऋक्सं. ८।१।१।१] इत्यादिषु तद्व्यग्नविरोधाच्च ।

६ ज. प्र. दी. — **नन्वीश्वरस्यानुमानाविषयत्वात्कर्षं तत्र**
लोकाप्रसिद्धमङ्गीकार्यम् ? अन्यथाऽज्ञानादिकर्मङ्गीकार्यं स्यादिति,
अत्र आह—**लोकेति ।** अन्यथा मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति
भावः । नन्विन्द्रप्रसादकामोऽहल्यायै जायते तन्निन्दामेव
करोति । ततो मन्त्र्यामित्रकिमिदमुमानमित्यत आह—**अह-**
रयेति । अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकं वाक्यमप्युत्कर्षमेव
वक्ति । कथं दोषकृतोऽपि ते यस्तत्कर्षं बहुतरो लेपः स नासी-
दित्यस्यार्थस्य अनेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कुत एतत् ? अत्य-
न्तान्योक्तिरुक्तमात्रेवं कर्मणस्य व्याप्यत्वात् ; तत्कर्षं बहुतरो
लेप इत्येतदुक्तं ; इत्यत आह—**वदिति ।** असौ परनारीध-

गदोषः । हीति सकलवर्गशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति । स लेपस्तस्य
नारीदित्येतत्कुतः ? इत्यत आह—**तस्येति ।** अहल्यावर्षणेन
तस्यैन्द्रस्य लोमापि न क्षीयते इत्यर्थः । भगवत्प्रसादस्तुगुणो-
त्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतत् केवलमनुमानादिसिद्धं, किं तर्हि ? तद-
वचनान्नेत्याह—**य इति ।** कत्र ‘स सर्वविव’ [१।५।१९] इत्यादि-
स्तुत्या प्रसादोऽवगम्यते । तदेवं भगवद्गुणोत्कर्षं महातात्पर्यं
सर्वांगमानामिति प्रतिभम् । ननु ब्रह्मक्षेत्रादीनां सर्वोच्छ्रित्यप्रसि-
द्धेर्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति, कुतस्तत्र सर्वांगमाणां महा-
तात्पर्यं ? इति चेत्, न ; तत्प्रसिद्धिर्नास्तिवात् । तदुक्त इत्यत
आह—**सत्यमिति ।** सत्यं वक्ष्यमाणम् । तस्य चेष्टास्येति

सर्वत्र सम्बध्यते । ननु पुराणविरोधान्नौकिकी प्रसिद्धिरस्तु भ्रान्तिः, पुराणेष्वेवान्तेषां सर्वौक्तयो भगवैदक्यं च उच्यते तत्कथम् ? नहि पुराणस्य पुराणं बाधकम्, साम्यादित्त आह—अन्येति । अन्योक्त्यै एकै च पुराणेषु प्रतीतमपि महाभारतविक्रमम्, अतो न ग्राह्यमित्यर्थः । अनैक्यं प्रसङ्गदुक्तम् । महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं कुत इत्यत उक्तं तथैवेति । इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उक्त्यर्थः सर्वथाज्ञोक्तमत्वं यस्य तत्र बोधकम् । वयं महाभारतविद्वत्समिखत आह—तत्र हीति । तत्र महाभारत इत्यादिषु वाक्येषु वक्ति भगवान्स्यासः इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबोधकत्वं युक्तमित्युक्तं—साधारणेति ।

‘कः सर्वोक्तुः?’ इत्यादि साधारणग्रन्थेष्वसत्त्वे विष्णुप्रशंसायुक्तस्य स्वल्पकथनावसर इति यावत् । पुराणेष्वेवमेवान्योक्त-पांयुक्तौ साम्यमेवेत्यत आह—अन्यत्रेति । अन्यत्र पुराणे यत्किञ्चिदुक्तवान्यन्योक्त्युक्तपांयुक्तसाधारण एवावसरं तत्पुत्र-प्रपञ्चे तदुक्तमिति शेषः । असाधारणवसरकमपि ह्यवि-रुक्तत्वादि क्रुतो दुर्बलं ? इत्यत आह—तद्धीति । यस्तुति-प्रस्तावोक्तं सर्वोक्तुत्वं वेदादावगम्यादेरप्यस्ति, तस्यापि ग्राह्यत्वं स्यादित्यर्थः । इत्थं न पुराणोक्तं ह्यविदुक्तत्वं ग्राह्य-मित्याह—तदुच्येति । तदन्त्यः शैवपुराणम् ।

५ आ. मा. भा.—तथाहि स्कान्दे शैवे—यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः । यदन्तरं सूर्यसुरेभ्यविम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमेन्द्रयोरपि ॥ यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयो-र्दिवि । यदन्तरं जाह्नविर्मृकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥ यदन्तरं प्रलयजवारिविप्रुषोर्धदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिङ्गसंवर्यकयोर्धदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ॥ अनन्तत्वान्महावि-ष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहात्म्यसूचनार्थाय बुद्धाहरणमीरितम् ॥ तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्काचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्’ इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम्—‘संसारार्णवनिर्मय इदानीं मुक्तिमेधसि’ इत्यादि । पाञ्चै शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवाश्विष्य विष्णोरेव मुक्तिमाह—‘अहं भोगप्रदो वस्तु मोक्षदस्तु जनार्दनः’ इत्यादि । समन्त्राहविरोधाच्च । वेद-श्रुतिहासाद्यविरोधेन योज्यः, ‘यदि विद्याव’ इति वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कायाऽन्यथा तत्रापिष्टसिद्धिः, नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुक्तं एव सर्वांगमानां महातत्पर्यम् । तथापि स्वतः प्रामाण्यात्समेवोच्यते, अविरोधात् ।

६ अ. प्र. टी.—तत्कथमित्यत आह—तथा हीति । तदन्त्येत्तुक्तप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । ‘इथापोः संज्ञाछन्दसो-र्बहुलम्’ [अष्टा. ६।१।११] इति जाह्नवीति ह्रस्वः । तत्रैव स्कान्द एव । शिवायुक्ति निषिध्य । इत्थं न पुराणोक्तं शिवादेरुक्तत्वं ग्राह्यमित्याह—समेति । समं शैवैषण्व-पक्षयोः, ‘नाहं न च शिवोऽप्ये च’ इत्यादित्त्वचनम् । अस्तु लोकि-नीप्रसिद्धिर्भ्रान्तिः, पुराणं च विप्रलम्भमूलं व्यामोहना-र्थम्, तथापि ‘विश्वाधितो रुद्रः’ इत्यादिवैद्विरोध इत्यत आह—वेदश्चेति । सङ्कृतितावर्थो व्याख्यातव्यः कुत इत्यत आह—यहीति । इतिहासावनुसन्धय यथायुतवेदव्याख्याने-ऽनियमाह—अनिर्णयाच्चेति । न केवलं विश्वधिक इत्यादि-वेदो विष्णोः सर्वोक्त्यैसाविरोधी, किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽस-दिष्टस्य विष्णोः सर्वोक्त्यैस्य सिद्धिरपीत्याह—तत्रापिती ।

कुत इत्यत आह—नामेति । विष्णोर्नामविशेषेभ्योऽदिशिष्टत्वा-दुद्वादिसर्वनामवत्त्वादित्यर्थः । ‘महात्मात्पर्याच’ इत्यादिनोक्तमर्थ-मुपसंहरति—अत इति । अग्रमाणिक्त्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चे-त्यर्थः । अस्त्येवै, तथापि ईदृशित्वादांशं मायामयत्वे तद्वि-रोधः । गुणोक्त्यैस्य सत्त्वे हि स स्यात् । नच वेदात्पर्यैवि-षयत्वमात्रेण सत्यता; मोक्षापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुमुक्तस्य राजा-युक्त्यैस्यैवास्तत्त्वसम्भवात् । संवादाभावेन सत्यत्वनिश्चयायो-गादित्यत आह—तथापीति । फलपेक्षया प्रसादयितुं प्रति-पादितत्वेऽपि स्वतः प्रामाण्यात् संवादमनपेक्ष्य ज्ञानसाहचर्येण प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये विषयासत्त्व-शङ्का सम्भवति । एवं सति बौद्धाद्यागमविषयव्यापि सत्त्वं स्या-दिति चेत्, न; प्रसक्तस्यापि तथामाण्यग्रहणस्य बन्धविरोधे-नापोदितत्वात् । नच तथारुक्तेऽपीत्याह—अविरोधादिति ।

५ आ. मा. भा.—नच प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्ट्यापह्नवो युक्तः, धर्मवैविध्यादर्थानाम् । स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तादावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानात् । ‘नारायणपरा वेदाः’ [भाग. २।५।१५] ‘सर्वे वेदा रथपदमावसन्ति’ [कठो. १।२।१५] ‘वायुदेवपरा वेदाः’ [भाग. १।२।२८] इति । न चैतद्विरुद्धम्, ईश्वरनिय-मात् । अनारो च तस्मिन्नुक्तं ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च’ [भाग. २।१०।१२] इत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतः सिद्धमेतत् । तत्रानन्यापेक्षान्तिव्यक्तिवादेव युक्तम् । अतो न मायामयमेकम् ।

६ ज. प्र. दी.—नन्वस्य पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्-
हृद्यान्तेनेश्वरऽपि तदभावस्य साध्यमित्युक्तं शक्यत्वात् अनुमानविरो-
धोऽस्तीत्यत आह—नचेति । कालातीतमनुमानमिति भावः ।
प्रमाणविरुद्धस्याप्यनुमानत्वेऽपि प्रसङ्गं सूचयति—धर्म्येति ।
धर्मवैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम् । एवमनुमानेऽर्थानां धर्मवैचित्र्यं न
स्यादिति भावः । यद्वाऽनेन अध्येनासम्भावनाविरोधं परिहर्तुं
सम्भावनां दर्शयति । भवेदेवं, यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रहः
स्यात्, तदनङ्गीकारे किमुत्तरमित्यत आह—स्वत इति ।
संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारे तु प्रामाण्यनिष्प्रयाय संवा-
दकमानां कर्तो तस्याप्यदोषत्वं प्रामाण्यमन्यसंवादेन साधयेदित्य-
न्यवस्थावलक्षणमिति प्रसङ्ग इत्यर्थः । इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोच-
रस्य भगवदुक्तोक्तस्याप्यसत्त्वं शङ्कनीयमित्याह—अनन्येति ।
प्रयोजनापेक्षया चेत्त्यर्थः । तर्हि तत्परत्वमेव न सिद्धयेत् । प्रयो-
जनपर्यालोचनया हि तत्प्राक्साधितमिष्यत आह—सिद्ध-
मिति । कथमित्यत आह—नारायणेति । प्रयोजनापेक्षया भग-
वदुक्तोक्तपरत्वपेक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम् ; प्रयोजनानपेक्षा-

पक्षे त्वानर्मेव तद्विषयम् । पक्षद्वयं च 'सर्वं वेदास्तु वेदाशाः'
इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धम् । एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसा-
पेक्षत्वमनपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह—नचेति । प्रतिपत्तुमे-
दादिति भावः । ननु जडस्य वेदव्युत्पत्तित्वात्प्रति एवं प्रतिपाद्यि-
ष्याम्येतान्प्रत्येवमिति कथं चेतनवत्प्रावृत्तिरित्यत आह—ईश्व-
रेति । अनादिर्वेद इत्युक्तम्, तत्र कथमीश्वरस्य नियमनमित्यत
आह—अनादौ चेति । अनादिपदार्थविषये नियामकत्व-
मन्यत्रादृष्टं कथमीश्वरस्येत्यत आह—प्रयोजकत्वं त्विति ।
अनादेर्नियोजकत्वमीश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तम् । अनन्यापे-
क्षया चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति—अत इति, तथा च पक्षद्वये-
ऽपि महातात्पर्यविरोधात्तत्त्वविरुद्धेति त्वुत्पादिकं मायामयमिति
भावः । अप्राप्तमिति च तन्मायामयत्वं । तथा हि किं
स्थाप्यत्वे ईक्षितुत्वान्यथानुपपत्तैतत्कल्प्यते ? उत प्रमाणान्त-
रात् ? नायम्, अन्यैवोपपत्तेरुत्पादादित्याह—तच्चेति ।
स्थाणोरपीक्षितुत्वम्, अनन्यापेक्षा स्वतन्त्रा । न द्वितीयः, तद-
दर्शनादिति भावेनोपसंहरति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—अचलत्वं त्वमहर्षिमानन्दमदुःखमसुखमप्रज्ञमसद्वेत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः 'तपो
मे हृदयं साक्षात् [ब्रह्मन्] तनुविद्या क्रियाकृतिः' [भाग. ६।१।४६] इत्याद्युक्तम् । अतश्च न
मायामयं सर्वम्, ऐश्वर्यादिवाचिभगवद्देनैव सम्बोधनाच्च । 'तं त्वा भग' [ऋक्सं. ५।१।८।५]
इत्यादौ स्वरूपत्वान्न मायामयत्वं युक्तम् । 'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' [भाग. ३।१।२४]
'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' [भाग. ६।१।४८] " पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च " [श्वे. उ. ६।८] इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—प्रकृतमनुसृत्य 'अचलः' इत्येतत्पदं
यदन्यैः परिस्पन्दरहित इति व्याख्यातम्, तदसदिति भावे-
नाह—अचलत्वमिति । इत्यादिवद्व्याख्यायमिति शेषः ।
सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्म अन्त्युपगच्छता यथैतानि वाक्यानि
व्याख्यायन्ते लौकिकसत्तादिरहितमिति तथाचल इत्येतदपि
लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम् । सर्वथा परिस्पन्दाभावा-
र्थत्वेऽप्रवर्धमिल्यादेरपि सर्वथाऽज्ञानानन्दत्वादिकमर्थः स्यात् ।
अविशेषादिति भावः । ननु विषमोऽयमुपन्यासः " विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म " [बृ. उ. ३।१।२८] " सत्यं ज्ञानं " [तै. उ.
२।१] इत्यादिभिरानन्दरुक्त्वादेः प्रमितत्वेन तथाव्याख्यानो-
पपत्तेरिति चेत्, समं प्रकृतोऽपीत्याह—क्रियेति । कृतः क्रिया-

दृष्टिः ? इत्यत आह—तप इति । तप आलोचनम् । " विज्ञान-
मानन्दं " इत्यादीनि निरवकाशाणि क्रियावाक्यानि सावका-
शानि, सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य मायामयत्वात् । अतः पुनर्वैषम्यमि-
त्यत आह—अतश्चेति । अतएव महातात्पर्यविरोधादेव । इतश्च
नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह—ऐश्वर्यादीनि । सम्बोध-
नादीश्वरस्य अशेषाशक्त्यन्तोऽयं शब्द इत्येवकारेण व्यवच्छि-
नन्ति । नियामकाभावेनाभूतप्रत्यक्षकल्पनायोगात् । एवं सम्बोधने
तत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्यात्, नत्वमायामयत्वमित्यत आह—
स्वरूपत्वादिति । अनन्तत्वस्वाभाविकत्वादिवचनाच्च नेश्व-
रशक्त्यादीनां मायामयत्वं । मायामयस्यानन्तत्वाद्युपपत्ते-
रित्याह—विज्ञानेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—अत एवाव्यक्तादिरूपः ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु ज्ञानिभिर्भगवान् इदमेतत् चिन्त्यते
च तदकथमुच्यतेऽयमोक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति ? तत्राऽऽह—

अतएवेति । अचिन्त्यशक्तित्वादेव । यथोक्तं 'अतोऽनन्ते
न तथाहि लिङ्गम्' इति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—कथं पूर्वं न विक्रियत इत्युक्तमत आह—नैनं चिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं
देहिनं न चिन्दन्ति निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राणि वास्यादीनि । तथा नैनं दहति
पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा च नैनं क्लेदयन्त्यापः, अपां हि सावयववस्तुनाद्भाव-
करणेनावयवविश्लेषणापदाने सामर्थ्यं, निरवयव आत्मनि सम्भवति । तथा स्नेहद्रव्यं स्नेहशो-
षणेन शोषयति वायुः, एवं चाऽऽत्मानमस्नेहवन्तं न शोषयति मास्तोऽपि ॥ २३ ॥

यत एवं तस्मात्—अच्छेद्य इत्यादि । यस्मादन्यनाशहेतुभूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्निमित्तोऽयं नित्यत्वात्, सर्वगतः सर्वगतत्वात्, स्थाणुरिव स्थितः स्थितत्वात्, अवलोऽयमात्माऽतः सनातनधिरन्तनः । न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नः संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति पुनः पुनरुच्यते ॥ २४ ॥

किञ्च—अव्यक्तोऽयमिति । सर्वेन्द्रियाविषयत्वाच्च व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अव्यक्तोऽयमात्माऽत एवाचिन्त्योऽयम् । य इन्द्रियगोचरः स विषयत्वमापद्यते । अयं त्वात्मा निरिन्द्रियगोचरत्वात् अचिन्त्यः । अविकार्योऽयम्—यथा क्षीरं दध्यातश्चानादिना विक्रियते, न तथाऽऽत्मा । किन्तु निरवयवत्वादविक्रियः । न हि निरवयवं विक्रियात्मकं च वस्तु दृष्टम्, अतोऽविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारमेवमात्मानं विदित्वा नाशोचितमर्हसि 'हन्ताऽहमेवां मयेमे हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु यदि जीर्णोत्तनवस्त्रग्यायेन देहादेरान्तरमात्मा युष्मति, तदा वस्त्रान्तरस्थितस्य देहस्य वस्त्रच्छेददाहादिनेव देहान्तस्थितस्यात्मनोऽपि देहच्छेददाहादिना नाशप्राप्तेरान्तरनिमित्त एव शोको जात इति घटकुटीप्रभातन्यायापात इत्याशङ्क्य 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' [२।२०] 'कथं स पुरुषः पार्थ ... हन्ति' [२।२१] इति पूर्वश्लोकोक्तमात्मननाभावच्छेदपादयेव परिहरति नैनमिरयादिविभिन्निभिः—एवमात्मानं शास्त्राणि खड्गादीनि न च्छिन्दन्ति न द्विधा कुर्वन्ति, पावकोऽप्येनं न दहति न भस्मीकरोति, आपश्चैनं न ह्येदयन्ति आर्द्रतापादनेव मृदुकृत्य शिथिलं न कुर्वन्ति, मास्तश्चैनं न शोषयति न नीरसं करोति ॥ २३ ॥

अत्र हेतुमाह—चो हेतौ । यस्मादयमात्मा अच्छेद्यः छेदनायोग्यः तस्मात्तैर्न छिन्दन्ति, तदयोग्यस्य तदसम्भवात् । एवमादाह इत्यादिरपि 'नैनं दहति' इत्यादौ क्रमेण हेतुर्गोत्यः । एवकारस्य च प्रत्येकमच्छेयादिभिः सम्बन्धः । अच्छेद्यत्वादौ हेतुत्वमर्थनोच्यते—नित्य इति । अत्र नित्यत्वं सर्वदैकरूपत्वं विवक्षितम्, न त्वविनाशित्वम्; तस्यैव परमाध्यत्वेन हेतोः साध्याविशेषात् । यस्मादयं सर्वदैकरूपः तस्मादच्छेद्योऽयमादाहोऽयमच्छेद्योऽशोष्यश्च; लोके च्छेद्यत्वादिवस्तूनां सर्वदैकरूपत्वाभावात् । एवं सर्वगतत्वमप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः आकाशादेइच्छेद्यावदर्थनात् । स्थाणुत्वमविकारित्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः लोके च्छेद्यादीनां विकारित्वात् । एवं क्रियाशून्यत्वरूपमचलत्वमपि हेतुः, छेद्यादीनां क्रियावत्त्वात् । तत्र पूर्वान्वस्याप्यगितावस्थान्तराप्तविकारः, अवस्थैक्येऽपि चलनमात्रं क्रियेति भेदः । सनातनत्वमनादित्वम् । तदपि सादेरेव लोके च्छेदनदहनादिदृशानादच्छेद्यत्वादौ हेतुः ।

अन्यफलं चक्षुराद्योऽयमिव । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, छेद्यत्वादीनां चक्षुरादिभिर्गृह्यमाणत्वस्य लोके दृष्टत्वात् । अचिन्त्यत्वं मनसोऽप्यविषयत्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः; श्रुत्यैकगम्यामपि तदवृत्तीवनेन मनसः प्रत्यक्षसिद्ध्या तेन तत्र च्छेद्यत्वादिप्राप्तसम्भवात्, श्रुत्युपजीवनेन प्रवर्तमानस्य तस्य

"ज्ञान(ध्यान) प्रसादेन विबुधसंवस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" [छं. उ. ३।१।८] इत्यादिना निर्विकारस्वरूपेणैवात्मप्राप्तिवत्त्वात् । अविकार्यत्वं निरवयवत्वम्; विकर्तुयोग्या विकार्या अवयवाः, ते न विन्यन्ते यस्येति व्युत्पत्तेः । एतदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, सावयवस्यैव लोके च्छेद्यत्वादिदृशनात् । इत्थं नित्यत्वादयोऽष्टावच्छेद्यत्वाविधु हेतवः । एतेषामसिद्धिशङ्कां वारयितुं उच्यते इत्युक्तम् । श्रुतिभिरिति शेषः । "कूटस्थमचलं ब्रह्म" [१।२।३] "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" [निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः] "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" [श्वे. उ. ६।१।९] "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [ऐ. उ. १।१] "पराक्षि स्नानि व्यतुल्यत्वबन्धुः" [कठो. २।१।१] अप्राप्य मनसा सह" [तै. उ. २।४।१] "निष्कलम्" इत्यादिश्रुतिभिः क्रमेण नित्यसर्वगतादित्येव रूप आत्मोच्यत इत्यर्थः । अत्र नित्यत्वाद्यहेतुतुष्टु एकेनान्यस्याध्यात्मिदावपि बह्वयमनामे भ्रमवत्त्वविहासमाध्यादेरिव स्वरूपभेदाद्युपधेयत्वोपन्यासः ।

उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् नित्यत्वादिहेतोः एवमच्छेद्यत्वादिप्रकारेण एवमात्मानं विदित्वा वस्त्रच्छेददाहादिना तदन्तर्वैतदेहस्यैव देहच्छेददाहादिना तदन्तर्वैतान्सनो विनाश इति शङ्कां निरस्य तन्निमित्तं शोकं मा कुर्वित्यर्थः ।

यत्न माव्यव्याख्यानम्—सर्वगतस्यशास्त्रावयुक्तेति विग्रहः । सर्वगते विष्णौ तिष्ठतीति सर्वगतस्य; विष्णवधीप इत्यर्थः । तदधीनत्वात्कदापि न कलतीत्यचलः । नादेन शब्देन सह वर्तत इति सनातनः, स एव सनातनः; विधिनिषेधपाशबद्ध इत्यर्थः "इति, तनुच्छम्; विष्णवधीनत्वसमानाधिकरणस्याध्यात्मस्य त्वदुक्ताचलत्वसनातनत्वयोर्वा पूर्वार्थोक्तमच्छेद्यत्वादि कं प्रत्यहेतुत्वेन पूर्वोक्तार्थयोरेवसम्बद्धप्रापत्वापातात् । विष्णवधीनत्वत्वमस्य च जीवत्वातन्मस्य 'नैनं छिन्दन्ति' इत्युक्तम्य 'तस्मादेवं विदित्वैनं नाशोचितमर्हसि' इत्यच्छेद्यत्वादिहेतुक्तयोपसंदिश्यामे शोकनिषेधेऽनुपयोगात् । श्रुतिमिति य उ द्विद्वि येन सर्वमिदं ततम्" [२।१.७] इति

जीवविभुत्वावेदकपूर्ववचनविरोधाच्च । तद्वचनं ब्रह्मपरं,
न जीवपरमिति चेत्, इदमपि तथैवास्तु; किमिति
‘सर्वगतस्थापुः’ इत्यत्र स्वरसतः प्राप्तेऽप्येवमन्यते । अचलप-
दस्य च सङ्कोचः सनातनपदस्याश्चाद्यर्थश्च स्वीक्रीयते । यद्यु-
च्यते अच्छेद्यत्वादेक्ष्ण्यप्यप्रसक्तप्रतिषेधत्वादिदं वचनं जीवपर-
मेवेति, तर्हि तत्रापि ‘विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कुतम-
हति’ [२।१७] इत्यस्य ब्रह्मण्यप्रसक्तजीवपरमेव तदिति

कुतो न कल्प्यम् ? यदि च भीष्माद्यात्मनासिनिमात्रेणनशोक-
निरसप्रकरणेऽस्मिन्जीवस्यैव नियत्यमच्छेद्यत्वादिभिर्हितोप-
पायं, न तु ब्रह्मण इति, तत्रापि तुल्यम् । निरस्तं च वित्त-
रेण वज्रपञ्चरे जीवस्याशुत्वम् । एतेन ‘जीवस्याशुत्वेऽपि
क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धात् सर्वगतत्वोक्तिः’ इति रामानु-
जव्याख्यानामपि निरस्तम्, क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धस्या-
च्छेद्यत्वादिसाधकत्वाभावादिति दिक् ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० वी०— पुनरस्यात्मनोऽविनाशित्वमेव सुमहणाया श्रावयति— साक्षाद्भावं नैनमित्यादिना । एतेन
पृथिव्येतेजोवायुभिरविनाशित्वं निरूपितम् ॥ २३ ॥ अच्छेद्य इत्यद्वेन निगमनम् । कार्यत्वव्यावृत्त्यर्थं
नित्य इति । सर्वगत इति व्यापकत्वम् । ब्रह्मभावाभिप्रायेण जीवस्तु व्यापकः, न स्वरूपेण; किन्तु स्वचैतन्य-
गुणेन भगवद्धर्मभूतत्वात्; तदपेक्ष्यते । स्थाणुरिति स्थिरत्वम् । अचल इति निष्क्रियत्वम् । नन्वेवं
भूतमाकाशं प्रसिद्धं तदेव इति चेत्, न; इत्याह—सनातन इति । “तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः
सम्भूतः” [तै. उ. २।१] इति तत्सम्भवश्रवणादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्यतोऽयमिति । अक्षरोऽयं वस्तुतोऽचिन्त्यश्च । ‘प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्’ इति
वाक्यात् । नन्वेवम्भूतमव्यक्तं प्रधानं प्रसिद्धं तदेव किं निरूप्यत इति चेत्तत्राह—अविकार्योऽयमिति । प्रधा-
नस्य विकारित्वादित्यर्थः । तस्मादेवम्भूतमेतमात्मानं ज्ञात्वा त्वं नातुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त. — तस्मात्प्राग्वदेहस्य दूरीकरणेऽपि पुनम-
विनाशादिर्मयुक्तत्वात् शस्त्रादयो न च्छिन्दन्तीत्याह— नैनं
च्छिन्दन्तीति । पुनं शस्त्राणि न च्छिन्दन्ति, घनाभावात् । एवं
पावकः न दहति, शुक्लधर्माभावात् । आरा एनं न ह्रैदयन्ति,
सुदृढत्वाच्च शिथिलयन्ति, काठिण्यादिशक्तिरहितत्वात् । मारुतः न
शोषयति, द्रवाभावादित्यर्थः । तस्मात् शस्त्रादिप्रक्षेपेऽप्यस्य न
किमपि भविष्यति । इदमपि मर्कटीहाल्यमसौ मस्तन्तो-
पायं युद्धादिकं कर्तव्यमिति भावः । एतेषां सर्वेषां
तपाक्सेण मद्विच्छेदं हेतुमिति भावः । यतो भगव-
द्विच्छेदं सर्वेषां स्वधर्मकरणे शक्तिः । अत एव श्रीभागवते
[३ । २५ । ४२] उक्तम्— ‘मद्रथाद्वाति वातोऽयम्’
इत्यादि ॥ २३ ॥

एते च्छेदनादिर्मयुक्ता अपि मद्विच्छेदां विना तत्र कुर्व-
न्ति, मद्विच्छेदं च त्याग्यदेहादिषु तथा कुर्वन्त्यतस्त्व-
मप्येतेष्वच्छेद्यादिधर्मान् ज्ञात्वा प्रष्टव्यं भवेत्युक्तत्वाच्छे-
द्यत्वाद्विधर्मांताह— अच्छेद्य इति । अच्छेद्यादिवर्धनवा-
नयमित्यर्थः । अच्छेद्यादिवर्धने कारणमाह— नित्यः अवि-
नाशी, सर्वगतः व्यापकः, स्थाणुः स्थिरस्वभावः, अचलः
सर्ववैकरूपः, सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

अव्यक्तो लौकिकेन्द्रियाग्राह्यः । अचिन्त्यो मनसोऽप्य-
गम्यः । अविकार्यो विकाररहितः कर्मनिर्वाहिकार्यः । अयं
सर्वत्र व्यापकत्वेन प्रत्यक्षतयोक्तः । उच्यते वेदैस्तद्रूपधेत्यर्थः ।
यद्यर्थमेतदुक्तं तदाह— तस्मादिति । तस्मादेनं पूर्वोक्तधर्म-
वन्तं विदित्वा अदुशोचितं नाहसि ॥ २५ ॥

११ नो० भा० वी०— कीदृशोऽसौ देही ? इत्यत आह— नैनमिति । पुनं शस्त्राणि न च्छिन्दन्ति न द्वेधाकुर्वन्ति
अस्थूलत्वात् । तर्हि पार्थिवपरमाणुवत् पाकजरूपाद्याश्रयो भविष्यति इत्याशङ्क्याह— नैनं दहति पावक इति;
अतनुत्वात् । आपद्भ्येन न ह्रैदयन्ति, अस्पृश्यत्वात् । स्पृशेद्वि द्रव्यमज्जिरादौ कर्तव्यं, न त्वस्पृश्यम् । न शोष-
यति मारुतः; अग्नेहत्वात् । एतेन “अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्” [बृ. उ. ३।८] “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्” [कठो. १।३।१५ सु. उ. २।७२] इति श्रुतिप्रसिद्धानामस्थूलत्वाद्ब्रह्मत्वा-
दीनामपि संग्रहो हेतुः ॥ २३ ॥

कुतो हेतोरस्य शस्त्रादीनि च्छेदादीन् कुर्वन्ति ? इत्याशङ्क्य तस्य च्छेदाद्ययोरप्यत्वादित्याह— अच्छेद्योऽय-
मिति । अत्राच्छेद्यत्वादेव पूर्वोक्तान्येव अस्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि । एवमच्छेद्यत्वादिना स्थूलादीनभाव-
रूपां गुणानुक्त्वा भावरूपानपि गुणानाह— नित्य इति । सर्वैर्विज्ञेयगैरखण्डैकस्यैव वस्तुतो लक्ष्यत्वात्
नित्यत्वाद्विभित्त्वाद्यात्वादिकं निराकरोति । यतो नित्यः, अतो घटवदनुत्पाद्यः । यतः सर्वगतः, अतो प्रागव्यवस्थाप्यः
यतः स्थाणुः, पूर्वोक्तापरित्यागेन स्थिरस्वभावः, अतः क्षीरादिवदविकार्यः । अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्वा-
च्छायाद्विप्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्वाच्छायात्प्रचयाव्यते, एवं स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगाभावात्स्वमश्नुवीत; स
च दोषापरिपूर्णलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलत्वाच्च तथा । एवं च वक्ष्यस्यासिद्धित्वसंस्कृतिरूपं वस्तुविषं

क्रियाफलमात्मनि न सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः सनातन इति । सना इत्यव्ययं नैरन्तर्यं, तत्र देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम् । परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छेदोऽस्ति, आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति, सोऽपि त्रिविधः सनातीयविजातीययवगतमेदरूपः । 'यथा वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः । वृक्षान्तरास्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ।' [पं. द. २।२०] ततश्च सना नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्समाश्रोतव्यायाश्रय इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं ज्ञेयं वस्तुत्वं, तत्र तत्राध्यस्तदेहत्रयनिरासेन अपरोक्षीकर्तव्यमित्याह—अव्यक्तोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं, तदन्योऽयं प्रत्यागात्मा । तथा अविन्योऽयं, चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादिप्रकाशकार्येणा- तुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं, ततोऽप्यन्योऽयम् । तथा अविकार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मका- र्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं, सुप्तोत्थितस्य 'न किञ्चिदवेदिषं' इति परामर्शदेशनात् 'अहं न जानामि' इत्यनुभावाच्च साध्येकगम्यं, ततोऽप्यन्योऽयम् । उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुत्तेन, न तु शृङ्गमाहिकाऽप्यमेवविष इति विधिसुखेनोच्यते । यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेवं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि । "तस्मिन् शोकमात्मवित्" [छां. व. ७।१३] इति स्मृतेरात्मविद्वत्त्वा बन्धुवियोगजं शोकं माकार्षीरित्यर्थः । उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम्, 'स्वप्ननिद्रायुतावाधौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च त्वप्रं तुषं पश्यन्ति निश्चिताः' इति ॥ २५ ॥

लौकिकदृष्ट्याऽप्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वम् [२६-२८]

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—आत्मनोऽनित्यत्वं अभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्प्रभ्युपग-
मार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति वा
मन्यसे ? तथा प्रति तच्चिन्तायै नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति ? तथापि तथाभाविन्यायात्मनि
त्वं महाबाहो ! नैवं शोचितुमर्हसि, जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म चेत्येतौ अवश्यम्भाविना-
विति यस्मात् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव
विद्वत्प्रादुत्तरश्लोकात्प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—आत्मन इति ।
'अनित्यत्वं' इति छेदः । शाक्यानां लोकायतानां वा मतमिद-
मापराधस्यते । श्रोतुर्लूनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं श्रुत्वाऽपि
तस्मिन्निषारणासिद्धेयोर्मेवोपर्यव्यक्ततयाभ्युपगमः शङ्कितस्तदर्थो
निपातद्वययोग इत्याह—अथ चेति । प्रकृतस्याऽऽत्मनो
नित्यत्वादिलक्षणस्य पुनः पुनर्जातत्वाभिमानो मानाभावाद्-
सम्भवीत्याशङ्क्याऽह—लोकेति । नित्यजातत्वाभिनिवेशो

पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशो व्याहृतः स्यादित्याशङ्क्याऽह—
तथेति । परकीयमतमनुभावितमभ्युपेत्य 'अहो वत महत्पापं
कलं व्यवसिता वयम्' [१।४५] इत्यादेस्तदीयशोकस्य
निवृत्तात्त्वमित्याह—तथापीति । एवमित्युक्तस्य दृश्य-
मानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे हेतुमाह—
जन्मवत इति । 'जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्म' इत्येतौ-
वच्यम्भाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ;
तथाप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोर्वर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

४ जे. ता. चं.—एवं देहातिरिक्तमाभ्युपगमे शोकनिमित्ता-
भाव उक्तः ; अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं
नास्तीत्युच्यते—अथ चेत्सादिना श्लोकत्रयेण । 'अथ' इति
पक्षान्तरास्मार्थः, प्रश्नार्थो वा, अभ्युपगमार्थो वा । वाशब्दो-
ऽपि विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजातं नित्यमृतं नित्य-
तोत्पत्तिनात्मनस्तत्त्वर्थः । उक्तश्लोके चेन्ममं प्रपञ्चयिष्यति ।
नहि नित्यस्य जातत्वमृतत्वसम्भवः । न च जन्ममरणक्रिया-
गी. १९

स्वरूपं नित्यत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्द-
स्यात्माविशेषणत्वमभ्युपगमाय 'नित्यजातम्' इतिवत् 'नित्य-
मृतम्' इति समसोक्तम् । देहमिति विशेषणद्वयसमर्थकमित-
मुक्तम् । एवेति चरमार्थः । अवधारणफलत्वाद्—न
देहेति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम्,
इदानीं देहतामात्मनस्तत्त्वार्थो नाशो सत्यपि दुष्परिहृतत्वात्माह-
बाहुल्यं नातीव शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण 'एवं' शब्दः । यद्वा

पूर्वं देहातिरिक्तात्मभ्युपगमात्प्रलोकदिभ्येनातिमात्रशोकोऽपि युज्यते । इदानीं तु संसारमोचकादिवन्महाबाहोस्तव अतिमात्रप्रीतिस्थाने कथमतिमात्रशोको इति भावः । ' त्वं महा-

बाहो ' इति श्रुत्स्य ते स्वपरमरणोद्देशे न युक्त इत्याकृतम् । प्रतिज्ञाया हेतुसाकाङ्क्षत्वादुत्तरशोकस्य वा विशेषणद्वयसूचितं वा हेतुं निष्कृष्याह— परिणामेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— अस्वेवमात्मनो नित्यत्वम्, तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत आह—अथ चेति ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु सर्वशङ्कोद्वारेणान्नित्यत्वं प्रतिपाद्य तस्मादेवमित्युपसंहृतं, तर्हि 'अथ च' इति पुनरुच्यते ? इत्यतोऽङ्गीकृत्यात्मनित्यत्वं प्रकृष्टान्तरेण शोकशङ्केयमित्याशयेनाह— अस्त्येवमिति । युद्धे च मृतिर्निमित्ता, जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति ममेव शोक इति शङ्काशेषः । अनेन पूर्वार्थोऽपि व्याख्यातः । अत एव देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती इत्युक्तम् । अन्यथा देहसंयोगवियोगवित्येव वा

जनिमृती इत्येव वा भूयात् । 'स्त एव' इत्यनेन नित्यत्वोद्देश-धारणार्थं इत्युक्तं भवति । अस्त्येवमात्मनो नित्यत्वमिति वदता 'आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते' इति मायावादिनो व्याख्यानं निरस्तं भवति । 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' [२१२७] इत्युत्तरवाक्यविरोधात्, 'अन्यथादीनि' [२१२८] इत्यनेनापि विरोधात् ॥ २६ ॥

७ ह. वै. भा.— आत्मनस्तु हननमभ्युपगम्यैतदुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थम् । प्रकृतमेतं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या नित्यं जातो नित्यजातः, नित्यं वा मन्यसे मृतं तथाप्येवमपि त्वं महाबाहो ! एनमात्मानं शोचितुं नार्हसि, जननमरणयोरस्य स्वाभाविकत्वात् २६

८ वें. ब्र. शि.— एवमात्मानो जन्ममरणभावात् तत्रिमितः शोको युक्त इत्युक्तम्, इदानीं तदुपगमेऽपि न शोकप्रसक्तिरित्याह द्वाभ्याम्—

अथेति पक्षान्तरे । चकारो 'मृतं' इत्यनेन सम्बध्यते । हे महाबाहो पुरुषश्रेष्ठ ! त्वं एनमात्मानं नित्यजातं नित्यमवश्यं जातो नित्यजातस्त्वं नित्यमवश्यं मृतं च मन्यसे वा ? इति काङ्क्षः । परमात्मिनः पुरुषधर्मैरित्यस्त्वं वेदेवाध्यात्मिनस्तं प्राह-निरस्तं चात्मजन्मनाशपक्षं वस्तुतो न मन्यसे एवेति काङ्क्षेः ।

यदि कदाचिद्विद्वत्सत्त्वनाशमन्यसे, तथापि एवं धनुर्बाणत्यागपूर्वकधोपरि निपातसाधुनेत्रत्वादिरूपेणानेन प्रकारेण शोचितुं नार्हसि; अपरिहायैवादिब्रह्मणमहेतोः रित्यभिप्रायः । एवमकारेण न शोचितुमर्हसीत्युक्त्या प्रकृष्टान्तरेण शोकोऽभ्युदज्ञायते । तेन सकलप्रकारकसमूलशोकनिवृत्तेन पूर्वोपदिष्टनिर्विकारात्मतत्त्वाद्भेदज्ञानमेवोपायः, अयं तु 'तस्मादपरिहार्योऽर्थः' [२१२७] इत्यादिनं तादृश इति ध्वन्यते ॥ २६ ॥

९ व०त०दी०— अथेति पक्षान्तरे । लौकायतिक्रमे स्थित्वाऽऽत्मानं नित्यं सदा जातं मृतं मन्यसे तथापि न शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विद्वत्सिद्धान्तसूक्तत्वाविद्वत्सिद्धान्तेनापि शोकं कर्तुं नार्हसीत्याह—अथ चेति । अथ च पक्षान्तरेण । पुनं नित्यजातं तत्तद्देहेन सह जातं तस्मिन्मृते

मृतं वा मन्यसे, तथापि त्वं एतं शोचितुं नार्हसि । यतस्त्वं महाबाहुः । अत्रायमर्थः—नित्यस्यास्य जन्ममरणज्ञानं तु देहाभ्यासेनैव भवति । तथासति स्वबाहुबलादिनाशः कः ? २६

११ नी० भा० दी०— एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तम्, इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्याऽपि शोको नोचित इत्याह—अथ चेति । नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः । नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः । नित्यश्चातो अपूर्वदेहेन्द्रियसम्बन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे ? । मृतमित्यपि योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः । 'महाबाहो !' इति युद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्योऽर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— तथा च सति—जातस्य इति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणः; ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽर्थं जन्ममरणलक्षणोऽर्थः, [यस्मात्, तस्मादपरिहार्योऽर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि । जन्मवतो नाशः नाशवतो जन्म इति च स्वाभाविकश्रेय-परिहार्यः सोऽर्थः ।] तस्मिन्नपरिहार्योऽर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

२ आ. शां व्या.— तयोऽवश्यमभावित्वे सत्यमुशोः । स्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह— तथा चेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवोऽवर्जनीय उपलभ्यते, तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् । कथमिदृशुपलभ्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति ? सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, असतश्चानुपलब्धेः । उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव ; सत्यम्, उच्यते— रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्मुच्यन्ते । असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते । न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते । कारकव्यापारनामान्तरमजनव्यवहारविशेषाणामेतावत्तैवोपपत्तेः न च द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः ।

४ वे. ता. चं.— ध्रुवमृत्युमुदादिशब्दानां अर्थान्तरव्युदासाय प्रभृतोपापदकं 'जातस्य' इत्यादिकं व्याख्याति— उत्पन्नस्येत्यादि । उपलभ्यते इति हिशब्दमुचितप्रमाणसिद्धिरुच्यते । हेतुप्रत्यक्षेऽपि हिशब्दस्यापत्तिरिति । सत्यस्य जन्मव्याप्तातामिप्रायेण बोधयति— कथमिति । यदि केवलमोपदेशिकोऽयमर्थः स्यात्, तथाऽप्युपगम्येत । अत्र तु 'जातस्य हि' इति लोकसिद्धानुवादेनोच्यते । लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्हृष्टा । न तु कदाचित्पुनश्च निरुद्धस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायते, तदा दुःखात्यन्तनिवृत्तेरशक्यत्वात्पदवर्गशास्त्रमखिलमभरणं स्यात्, व्याधिष्वनुविजयादिप्रयासश्च निरर्थकः स्यात् । पुत्रादिमरणे च न शोचनीयम् ; अतो नेदमुपपत्तिमिति भावः । परिहरति— सत एवेति । नन्विदमुपपत्तिमुक्तम्, सत उत्पत्तिनैरेपेक्ष्यात्, प्रागसतामेव च घटादीनामुत्पत्तिर्दशनादिलासक्याह— उत्पत्तीति । निदर्शयति— तन्तुप्रभृतीनि हीति । असत्यन्तुसंयोगात्पूर्वं दीर्घकतन्त्राख्ये च त्वयाऽप्येवमिष्यत इति भावः । उक्तं च नारायणाचार्यैः— 'एकस्माद्दीर्घतमात्ततोः पटादेरुत्पत्तिर्हृष्टा' [नी. मा.] इति । असत्कार्यवादिनं प्रति किमवयवीति कथिदवयवसमुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते, कल्प्यते वेति विकल्पमभिप्रेक्ष्य

प्रथमकल्पे दूषणमाह— असदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमित्यर्थः । वादिनोपलभ्यत इति पदार्थमात्रं बाह्यनसविसंवादमभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति— नहीति । द्वितीयकल्पं दूषयति— कारकेति । यदि साङ्ख्यवद्दृष्टमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदामः, तदा भवेदेव कारकव्यापारादिनैरर्थक्यादिदोषः । वयं हि द्रव्याणां सर्वैषामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां चागन्तुकत्वं ब्रूमः । घटादिवत् प्रदीपादिष्वपि अवस्थान्तरापरितर्कनीयते । चूर्णितविशीर्षधटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यनुपलम्भः । अतो न कश्चिदोष इति भावः । व्यवहारविशेषोऽत्र उदकाद्व्यापारिभिमत्तः, नामान्तरमजनस्य श्रूयमुक्तत्वात् । एतेन कारणसङ्ख्यापरिमाणविबुद्धिसंस्थानादिभेदः पूर्वोक्तोत्तरत्वव्यवहारव्यवहारविरोधि निर्वृद्धः । द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्य अवयवावयवितुल्यत्वोपपत्तिरतिव्यवहारानिर्वाह्य अतिच्छिन्न इत्यभिप्रायेणाह— न च द्रव्यान्तरेति । आहुतयः— 'यदि द्रव्यान्तरं कार्यं कारणेभ्यो भवेदिह । गुरुत्वमतिरिच्येत कार्यं तत्र न दृश्यते । द्विषत् घट इत्येतत्पदशो न युज्यते' [म. भा.] इति । निगमयति— अत इति । तावत् एवोपलम्भान्दस्येतादुपलम्भात् कल्पकानां चान्ययैवोपपन्नत्वादित्यर्थः ।

३ रा. भा.— उत्पत्त्याख्यामवस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते । मृद्द्रव्यस्य पिण्डवत्घटवत्कपालवत्चूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया । तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः । सैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचिचतुमर्हसि ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषः ; विनाशस्तवभावरूपः, तद्विरुद्धश्च कथं तदवस्थेत्युच्यत इत्यत्राह— उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्रायः— न तावदभावाख्यं किञ्चित्पदान्तरं विविच्योपलम्भान्दे ; नापि नास्त्यव्यवहारादिना कल्पयितुं युक्तम्, उभयसम्प्रतिपत्तावस्था-न्तरादिनैव निर्वाह्यात् । न च इयामावस्थाप्रहाणेन रकावस्थापरिग्रहे घटनाशम्यवहारप्रसङ्गः, कपालावस्थावत् रकावस्थाया घटावस्थाविरोधित्वस्य भवताम्यनुपगमात् । न च भावत्वेनैकरावयवप्रविष्टानां विरोधो युज्यत इति वाच्यम्, तेजस्तिमिरशीतोष्णतृणदहनादीनां भावानामेव सहानवस्थानवच्छयातुकत्व-लक्षणविरोधवर्धनात् । अभावाभावस्य च भाववस्तीकारात् ।

अन्यथा पदार्थत्वेनैकाराशेराभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते । तदेवं विरोधुत्तरावस्था प्रपञ्चसः । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभावः । वस्तुत्वत्पतासाधारणविरोधिर्म एव समाप्ति-करणव्यधिकरणनिषेधमेवेनान्योन्याभावाऽस्त्यन्ताभावश्च । देशकालसम्भेदविशेषस्तत्कृतावस्थाविशेषो वा संसर्गाभावः । प्रति-योग्यादिभेदाश्च भिद्वत्पुनस्तत्वादिव्यवहारवत्, अस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारैरैविन्यमिति ।

ननु यदि कपालवत्घटुत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः, तर्हि कपालविनाशो घटविनाश एव विनष्टः स्यादिति चूर्णावस्थायां घटो-न्मज्जनप्रसङ्गः ; यदि च पिण्डावस्था घटप्रगमात्, तदा पिण्डीकारात्पूर्वं प्रागभावाभावादसिद्धिर्घटास्तन्ताभावो, तत्र

स्यादित्यत्राह— मृद्व्यस्येति । अयमभिप्रायः— न ताव-
देवैव कदाचनावस्था घटत्वावस्थाविरोधिनी । चूर्णत्वाव-
स्थानामपि तद्विरोधित्वाद्भावस्यैव प्रबन्धमभ्युपगच्छतोऽपि
विरोध्यवस्थापरम्परा अवर्जनीया । ततः कपालवचूर्णत्वादीनां
विरोध्युत्पादवस्थान्ताविशेषात्तासु सर्वास्त्ववस्थासु घटविनाशा-
व्यवहारोपपत्तिः । एवं प्रागभावोऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरम्प-
राया निवारः । एवमनभ्युपगमे व्यतिरिक्ताभाववशेऽप्युक्तदोषो
दुर्बारः । तथापि हि यदि घटाकृतं द्रव्यं घटप्रागभावनिरूपितं,
तर्हि घटनिरूपो घटप्रागभावनिरूपितश्च निरूपिते पुनः घटप्राग-
भावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथाच सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदा-
योगाद्ध एव न स्यात् । प्रागभावस्य च सामग्रीसम्पत्तौ
भावशिरस्कत्वाप्रथाया एव घटव्यक्तः पुनरुन्मज्जनं स्यात् ।
एवं यदि प्रबन्धस्य घट एव प्रागभावस्तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं
प्रबन्धप्रागभावमावाप्त्यवस्थायां घटप्रबन्धः स्यात् । तथा
च सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत स्वप्रबन्धे वर्तमाने स्तो-
त्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालाववस्थायामपि तदुन्मज्जनप्रस-
ङ्गात् । एवं च पिण्डावस्थायां घटविनाशप्रसवे विनाशस्य भावो-
त्तरकालीनत्वात्पिण्डात्प्रागेव घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च
तस्मिन्दिनाकाशयोर्द्वयोरेव कदाचन्यापारानर्थाक्यं स्यादित्यादि
दूषणशतं देयम् । अतः सुलक्षं 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभाव-
प्रबन्धोऽस्ति' इति । पिण्डत्वघटत्वैतत्प्रागभावादिना 'मही घटवत् घटतः
कपालिका कपालिकाचूर्णोऽस्ततोऽणुः [वि. पु. २।१।४२]
इति भगवत्परास्वरचर्चं सारयति । तत्र हि प्रकरणे नास्त्य-

वस्तुतत्त्वादिशब्दानामवस्थान्तापत्तिविषयवत्त्वं स्पष्टम् ।
व्याख्यातं च शारीरकभाष्ये ।

नन्वेवमपि 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्येतावदुपधत्ताम्,
उत्पन्नस्य घटादेरनाशदर्शनात् । 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति
तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात्, न च
पुनरुत्पत्तिरस्य शोकेनिरूपितं, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येत-
त्यत्राह— तत्रेति । अयमभिप्रायः— यद्व्यवस्थस्य द्रव्यस्य
विनाशः, न तद्व्यवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते; किन्तु तस्यैव द्रव्य-
स्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि द्रव्यं घटाकारेण नष्टं कपा-
लाकारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपालावस्था घटावस्थाव्यवस्थस्य
नाशः कपालावस्थाव्यवस्थस्यैवोत्पत्तिः । अत एवोपपन्नं नष्टस्यैवो-
त्पत्तिरिति । सैव उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र प्रातिशब्देन
प्रथमक्षणगमस्य विवक्षितत्वाद्भुतपुरुषोत्तमप्रातिशब्दप्रयोगाभावात्
उपपन्न इति सूचितम् । एवं सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादनं
च नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव शोकापनोदनाद-
ताऽपि युक्ता । यद्वा यदीदमकिद्वयं नष्टमिति शोचसि, तर्हि
तदेव हि द्रव्यं तदुत्तरावस्थं तथोत्पन्नमिति किं न प्रीयस इति
भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरुपणभेदादुत्पत्त्याख्या विना-
शाख्या चेति उत्पत्तिविनाशाव्यवस्थान्तरात्प्राप्तिरुच्यते । एवं
प्रत्ययापेक्षया गृहेर्विनाशतद्वेदि पुष्पावर्षयोगायोगादिविवक्षया
व्यवहारव्यवस्था । परिणामिन इति अपरिहायैवकारणं
तत्त्वभावकमुक्ताम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेतवमभिप्रायमिति
व्यज्यति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— कुतोऽशोकः ? नियतत्वादित्याह— जातस्येति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अनेनैव अभिप्रायेण एतदेकवारयत-
योत्तरं श्लोकद्वयं क्रमेणवतारयति— कुत इति । शङ्का-

मन्य तथापि न शोचिदुर्महस्यीत्युक्तम्, तत्र को हेतु-
रित्यर्थः ॥ २७ ॥

७ ह. वै. भा.— तदेव दर्शयति— जातस्येति । जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म स्वाभा-
विकश्चेदपरिहार्योऽयम्, तस्मादपरिहार्योऽर्थः न त्वं शोचितुर्महसि ॥ २७ ॥

८ ब्र. नि.— यद्यप्यत्र भीष्माद्यात्ममरणनिमित्तशोक-
निरासाय तन्मरणस्यापदिहायैवं वक्तुं 'जातस्य हि ध्रुवो
मृत्युः' इत्येतावदुक्तम्, 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति
वर्त्य जन्मनिमित्तशोकस्य प्रस्तुतत्वात्, वेदब्रह्मोपदेशितदेहा-
त्त्वादावल्बन्धनोदात्मनोऽतः मन्यमानं प्रति 'पुण्यः पुण्येन ...
पापः पापेन' [वृ. उ. ४।४।५] इत्यादिदेवैकान्यं मृतस्य
पुनर्जन्मवर्णनमप्युक्तम्; तथापि पूर्वश्लोके 'नित्यजातं
नित्यं वा मृतं सम्यसे' इति वस्तुना भगवता मतद्वयं कोटी-
कृतम् । तत्र 'देहस्यैवात्मत्वादात्मनो जन्ममरणे स्तः' इत्येकं
मतम्; 'देहातिरिक्तो नित्य एव चात्मा श्रुतिप्राप्तमायात्,
तस्यैव देहसंयोगवियोगात्मके जन्ममरणे अपि स्तः, चातेष्टेः
प्रादस्य च श्रुत्यैव विधानात्' इत्यपरं मतम् । आद्यमते
'नित्यजातं नित्यं मृतं' इत्यस्यावस्थावतमवस्थं मृतं
चेत्यर्थः । द्वितीयमते, नित्यशरीरौ जातश्चेति तथा, स्वरूपेण
नित्यमपि देहयोगरूपतन्मज्जनं तद्विरोधात्तन्मरणवत् चेत्यर्थः ।

तत्र च आद्यमते भीष्माद्यात्ममरणयुक्त एवावर्ज्यस्य शोकः,
द्वितीयमते तु मृतस्य श्रुतिबलात् पूर्वदेहकृतकर्मफलभोगार्थं
देहान्तरसम्बन्धरूपं गर्भवशाद्विज्ञेयत्वात्तदं च पुनर्जन्मावस्थ-
म्भावीति भीष्माद्यात्मनामपि तथाविधे मरणजन्यनी मन्य-
मानस्यार्जुनस्य तदुभयप्रयुक्तः शोकः ।

एवं पूर्वश्लोकोक्तशोकद्वयनिरासार्थं प्रष्टोऽस्मिन् श्लोके
प्रथमपादेनाद्यशोकनिरासायात्ममरणस्यापदिहार्यैवं वक्तुं 'जा-
तस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्युक्तम् । तत्र प्रथमप्रसिद्धप्रवृत्ति-
नाय हि शब्दः । द्वितीयपादेन तु जन्ममरणोभयप्रयुक्तद्वितीय-
शोकनिरासायात्मनि तदुभयस्यापदिहार्यैवं वक्तुं मृतस्य
पुनर्जन्म, चकाराज्जातस्य ध्रुवं मरणं चेति जन्ममरणयोर्व-
श्यम्भाववित्युक्तम् । अतो न वैयर्थ्यं, न वा श्रुत्येकगम्यस्य
स्वतन्त्रपुनर्जन्मोऽप्युपपत्तिः; द्वितीयमते श्रुतिप्राप्त्यपेक्षामाह
'मृतस्य' इत्यनेन पूर्वकर्मफलभोगार्थं साधुनायस्यैव मृतस्य
विवक्षितत्वात्; जीवन्मुक्ते विदेहमुक्ते च निजुत्पन्नमृते

न व्यभिचारः । तस्मादिति । यस्मादुक्तं तथा जन्ममरणयोरा-
त्मव्यवस्थामवित्वं तस्मात् अपरिहार्यं परिहर्तुमशक्ये जन्म-
मरणरूपेऽर्थे शोचितं नहि सि ।

तन्वपरिहार्ये एव पित्रादिमरणे शोकः सर्वोऽपि शोचती-
त्यत उक्तं 'त्वं' इति । 'दुःखाव्यपरिहाराणि प्राप्य मृतो
विधीयते । दुःखितक्षणानीति मत्वा धीरस्तु हृष्यति'
इति वचनोक्तौ तथा मृदावामखुरोचनेऽपि धीराणां तदसम्भ-
वान्महावीरस्त्वं न शोचितमहसीत्यर्थः । ननु भीष्माचारान्नं
मरणं अपि व्यतीति न मे शोकः, येन परिहारायैवं स न

युज्येत; किन्तु भविष्यतिमेषां मरणं भविष्यतीत्येव, तच्च मरणं
युद्धं त्यजता मया परिहर्तुं शक्यमेवेति नायमपरिहारायैवियथः
शोक इति शङ्कान्यामप्येतदेवोत्तरम्— तस्मादपरिहार्येऽर्थे
इति । 'यदहङ्कारमाश्रित्य न योतस्य इति मन्यसे । मिथ्यैव
व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोष्यति ॥ कर्तुं
नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यस्वतोऽपि तत्' [१८।५९-६०]
इति वक्ष्यमाणरीत्या त्वनिमित्तमपि भीष्मादिमरणं त्वयाऽत्र
परिहर्तुमशक्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥

१७ त० १० दी०—कुत इत्यत आह । हि यतः । जातस्येति । मृत्युर्ध्रुवो मृतस्य च ध्रुवमवर्जनीयं जन्म । एव-
मवर्जनीयेऽर्थे न शोचितमहंसि ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वस्मात्ताभावात्त्रिवेदे तु शोकः
कर्तव्य उपैति चेत्तत्राह—जातस्येति । जातस्य देहस्य
मृत्युर्ध्रुवः, मृतस्य ध्रुवं जन्म भवतीत्यर्थः । अत्रायमर्थः—
जातस्य हेतुजननयो न येन मृत्युनिमित्तस्तस्य तेनैव मृत्युर्ध्रुवो

निश्चितस्तस्माद्येषां मृत्युस्वयैव निर्मितः स च तथैव भवि-
ष्यति । तस्माद्यथा ईश्वरनिर्मितं तथैव भविष्यतीत्यपरिहारायै
सर्वथा भाव्येऽर्थे त्वं न शोचितं योग्योऽसीत्यर्थः । हीति
युक्तोऽयमर्थः । ईश्वरकृतं कोऽप्यथा कर्तुं समर्थः ? ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—शोचितं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—जातस्येति । जातस्य ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्म-
रणम् । अपरिहारायैवं मरणाख्ये तदुद्योगं विनाऽपि अवश्यम्भाविनि विषये न त्वं शोचितमहंसि । वक्ष्यति च—
'मथैवेति नहिताः पूर्वमेव' [११।३३] इति ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

१ शां. भा.—कार्यकारणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः—
अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीनि अव्यक्तं अदर्शनमनुपलब्धिः आदिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादि-
कार्यकारणसङ्घातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राक् मर-
णाद्व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्त-
निधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'अदर्शना(दिहायतः)-
दापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना' [म. भा. ११।२।१३]
इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः ? अदृष्टदृष्टप्रनष्टप्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मानुद्दिष्टानुशोकस्य कर्तुम-
योग्यत्वेऽपि भूतसङ्घातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तव्यत्व-
माशङ्कयाऽऽह—कार्येति । समन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह—
यत इति । बाधप्रदर्शनमात्रव्यावृत्तिं व्यावर्तयति—अनु-
पलब्धिरिति । नहि यद्येकसङ्घातरूपानि भूतानि पूर्वमुत्पत्ते-
रपश्चान्नन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाजि भवन्तीत्यर्थः । किं
तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिच्छते ? तदाह—उत्पन्नानीति । उत्पत्ते-

रूपं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेष्टं व्यक्तमिति
तेषां न्यते । जन्मानुवासरिव विवक्ष्यस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्या-
र्थमाह—मरणादिति । उक्तेऽर्थे पौराणिकसम्मतिमाह—
तथा चेति । तत्रैवस्यार्थमाह—अदृष्टेति । पूर्वमिच्छानि
सन्ति, पुनर्दृष्टानि, तान्येव पुनर्दृष्टानि, तदेवं प्रान्तिविषयतया
घटीयन्त्रवचकीभूतेषु भूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य
नावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.—सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽपि याज्जलोकः,
सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव, द्रव्याप्यनुपलब्धपूर्वावस्था-
न्युपलब्धमनुप्यत्वादिमव्यवस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र
परिदेवनानिमिचमस्ति ॥ २८ ॥

मन्ये व्यक्ता कार्यता तां दृष्ट्वा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तत्वात् । अन्यथा ध्वस्तवदादेरपि शोकः स्यात् । यदि वा भूतशब्देनात्मानः तदाऽव्यक्तस्याक्षरस्य महतो भूतस्य सकाशात् व्युत्पत्तिरिति तन्निघनान्पेवेति तदात्मकत्वं बोध्यम् । मन्ये व्यक्ततां देहात्मतां दृष्ट्वा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तस्य मध्येऽव्यक्तत्वेवाऽभ्युपगन्तव्यः, व्यक्तता तु दृश्यमाना मदिक्रिया प्राकृतेति सिद्धान्तः । अतएव “आराप्रमादो ह्यवरोऽपि दृष्टो बुद्देश्येणेनात्मगुणो न चैव” [श्रे. उ. ५।८] इति श्रुतावात्मैच्छागुणकृतमगुत्वमात्मनो मायाबुद्धिगुणकृतमवर्त्तनं च व्यक्त्यभिमतं सुखिदुःखित्वादीति निरूपितम् ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वीयरोत्यादितानां देहानां स्वस्य नासाकरमव्यक्तमित्याशङ्क्य देहानाञ्चरूपस्थित्यप्रलम्बविचारेणापि शोकाभावमाह—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं अक्षरमादिरूपस्थितेषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि । व्यक्तं जगत् तदेव मयं स्थितिरूपस्थितिलययोर्मध्यं

येषां तानि । अव्यक्ते अक्षर एव निघनं लयो येषां तानि तथा । तत्र तेषु का परिदेवना का चिन्तेत्यर्थः । अत्रायमर्थः—यत् उत्पत्तिस्तत्रैव नाशे शोकः स्वत्वाऽनुचित इत्यर्थः । स्वस्यापि तन्मात्राणानन्तरं न नशकादिसम्भावना, यत् उत्पत्तिस्तत्र एव स्वस्यापि नाशो भविष्यति ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वं, तथापि इष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्य सकारणस्य इष्टदेहमिथ्यात्वं साधयति—अव्यक्तादीनीति । भूतानि विषयादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च । न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदिर्येषां तथाविधानि । व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणतत्प्रागवस्था येषाम् । अव्यक्ते एव निघनं लयो येषामिति । अयमर्थः—रज्जुरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् उरगवद्वा व्यक्तमस्ति, परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिप्रथमवतरति, अतस्तदव्यक्तं; तत् उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते, न रज्जुवाम् । एवं आत्मनः कल्पितानां भूतानां आदिरन्तश्चाव्यक्तमेव । तेन “आदावन्ते च यन्नास्ति वत्तमानेऽपि तत्तथा” [गौ. का. २।६] इति न्यायेन मध्ये आसमानान्यपि तानि रज्जुरगवत् असन्त्येव । एवंविधे तत्र तस्मिन्निषेधे का परिदेवना को वा विषयः ? न हि मरुमरीचिकादयो नष्ट इति कश्चित्त्वचित् विवक्ष्यति । अत एव भूतानां रज्जुरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं स्पृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोगजगल्योदयो पठ्यते “स यदा स्वपिति तदैवं वाक्सर्वेनामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वे रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्व्यनैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते..... (अथ) एतस्मादात्मनः (सर्वे) प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवाः, देवेभ्यो लोकाः” [को. उ. ३।३] इति । प्राणाश्चक्षुरादीन्निद्राणि, देवास्तदनुप्राहकाः सूर्योदयः, लोका रूपादयः । नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते, नान्यत् ; तत्कथमेतेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते ? सत्यं, अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशः, न वस्तुगत्वा । न ह्यपरिणामिनः कूटस्थस्य मृदत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं सम्भवति । यथोक्तम्—“अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाधित्वं ब्रह्मकारणमुच्यते” इति ॥ २८ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वं तद्दृष्टृश्रोतृवक्तृणां च दौर्लभ्यम् ।

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा; किंत्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ? कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा ? इत्यत आह—आश्चर्यवदिति ॥ आश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टं पूर्वमद्भुतं अकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्यवदाश्चर्यमिव एनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनं अन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वाऽप्येनमात्मानं वेदं न चैव

१ ‘स यदा स्वपिति’ एतावती धृतिः छान्दोग्ये (३।३।४) ‘तदैवं’ इत्यारभ्य ‘लोकाः’ इत्यन्ता तु कौषीतकिब्राह्मणे । चिन्त्यमेतत् ॥ २ यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ [१।५२] इति मनुष्येनमेवायं द्योतयति । ३ धृतिसूक्तोऽयं श्लोकः [कठो. २।७]

कश्चित् । अथवा— योऽयमात्मनः पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । यो वदति यश्च शृणोति, सोऽनेक-
सहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनं प्रत्युपाख्यते दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्बोधेयत्वात् प्रत्युपाख्यते न सम्भवतीति मन्वानः सप्ताह— **दुर्विज्ञेय** इति । तथा चाऽऽप्तमाज्ञानमिच्छ-
विश्वमस्य साधारणत्वाद्वाधारणोपाख्यमस्य निरवकाशते-
त्याह— **किं त्वामेवेति** । अहमप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्बिज्ञे-
यत्वमसिद्धमिति शङ्कते— **कथमिति** । विशिष्टस्याऽऽत्मनो-
ऽहमप्रत्ययशब्देऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्बिज्ञेयेति श्लो-
कमवतारयति— **आहेति** । ‘आश्चर्यवत्’ इत्याद्येन पादेनाऽऽत्म-
विषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयति श्रुतौर्लभ्यमुच्यते । द्वितीयेन

तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्त्या तदुपदेष्टुमशक्यं कथ्यते ।
तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरुद्धा विवक्षिता ।
श्रवणदर्शनीकोनी भावेऽपि तद्विषयासाक्षात्कारस्यात्यन्तायासल-
भ्यत्वं चतुर्थेनाभिप्रेतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादितुर्लभ-
त्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति— **आश्चर्यवदिति** । सम्प्र-
त्यात्मनि श्रुतैर्बुक्तेः श्रोतुः साक्षात्कृतौ च दुर्लभत्वाभिधानेन
तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति— **अथवेति** । व्याख्याद्वयेऽपि
फलितमाह— **अत इति ॥ २९ ॥**

३ रा. भा.— एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्य-
स्वरूप आत्मनि द्रष्टा श्रोता वक्ता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह— **एवमुक्तस्वभावं स्वेतर-**
समस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित-
पुण्यः कश्चित्पश्यति । तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति । एवं कश्चिदेव शृणोति । श्रुत्वाऽप्येनं यथाव-
दवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्दृढ । चकारात् द्रष्टृवद्वशोऽतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतः
श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमन्वारुह्यादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्व-
सिद्धान्तमेव देहात्मनोदमूलदुरितानामलीमसे जगति तदधि-
कारितुर्दुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह— **एवमिति** । कति-
पयपदविशेषितोऽयमपिनिबद्ध एव ‘आश्चर्यवत्’ इत्यादिश्लोकः ।
एवमुक्तस्वभावं इति ‘एतन्म’ इत्येत्यार्थः । ‘अन्यकोऽयम्’
इत्यादिनोक्तं वैजात्यं आश्चर्यत्वेद्वेत्तुव्याह— **स्वेतरेति** ।
आश्चर्यच्छब्दस्य परस्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वप्रमव्युदासायो-
क्तं **आश्चर्यवदवस्थितमिति** । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवा-
त्रोचितमिति भावः । एतेन कर्तृदृष्टान्ततया **शंकरोक्तं** यो-
नान्तरसपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह— **अनन्ते-**
ष्विति । ज्ञानेन हीनानां नराणां पशुभिः समत्वप्रदर्शनायोक्तं
जन्तुष्विति । ‘कश्चित्’ इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह— **मह-**
तेति । तथा चोच्यते— **कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रक-**
र्तते [म. भा. अनु. प.] इति । अन्यशब्दोऽत्र पूर्वोत्तर-
वाक्यगतकश्चिच्छब्दसमाधायः । ‘परस्मै’ इत्यर्थे लब्धोक्तिः ।
श्रुत्वापि न वेद इत्युक्ते व्याघातशब्दानाम्मादिदोषः स्यादिति

त्यावाङ्मयोक्तम्— **यथावदवस्थितं तत्त्वत इति** । प्रामा-
णिकमस्तत्कारावृत्तमनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदि-
नोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं श्रुत्वाऽपीत्यादिवाक्यस्य चकारास्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्त्वसुच्येत्यादिना चाह— **चकारादिति** ।
देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टव्य तावदुर्लभः ; किमुत यथावस्थित-
द्रष्टा ? तथाविधेषु सत्त्वपि वक्षते दुर्लभः ; किमुत सकल-
रहस्यवक्ता ? । तादृशेषु सत्त्वपि श्रोतव्य दुर्लभः ; किमुतर्वा-
ह्यान्तरसकलशिव्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वाह्लाः ?
इत्यभिप्रायः । प्रथमं श्रवणम्, ततो मननाच्छब्दविषयात्म-
निश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराम्यासादिना यथा-
वस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासान्दर्शनम्, ततो रजतत्व-
वत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात् सविशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र
देहातिरिक्तत्वात्मा किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाकरणाय
दुर्ज्ञानत्वकथनम् । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेक-
मुपालभे ? इति भावः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वात् सर्वथानाज्ञान शोकः
कार्य इत्युपसंहृतमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति— **आश्चर्यवदिति** । दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्व्याश्रयं लोके ।
दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात्स्वस्मात्त्वात्मनस्तद्द्रष्टा ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— आश्चर्यवदिति श्लोकस्य न प्रकृतसङ्गति-
हेतवेतु तदुत्तरश्च पुनरुक्त इत्यत आह— **देहयोगेति** । द्वन्द्वकन-
द्धानोऽयम् । सर्वथेति बिम्बनाशमावादिभिः सर्वैः प्रकारिस्त्यु-
पसंहृत्युत्तरेण श्लोकेन । ईश्वरसत्त्वेऽपि कथमनाश इत्या-
वङ्गापरिहायेदुत्तरादुपसंहृतमित्युक्तम् । अप्रमेयस्येत्यादिना

प्रागुक्तत्वात्पुनरिति । एवं यः कश्चित्पश्यति स आश्चर्यवदित्या-
शुक्ता चतुर्थेपादेन तदुपादानं क्रियते, तं व्याचष्टे— **दुर्लभ-**
त्वेनेति । दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । तत्कथ-
मित्यत आह— **तद्वदिति** । ‘आश्चर्यमनित्ये’ [अत्रा. १।१।१४७]
इत्यादिस्मृतिं दिशन्वेन सूचयति । सर्वेषामात्मद्रष्टृत्वात्कथमा-

समष्टा दुर्लभोऽपि येनाश्वयमुच्यते ? इत्यत आह—दुर्लभो-
ऽपीति । ईश्वरसत्पत्वादिनाऽऽप्तमदष्टा दुर्लभ इति भावः । अनेन
आश्वय एवाश्वयवदित्युच्यत इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिबिम्बस्य
जीवस्य द्रष्टाऽपि दुर्लभः, किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयम् ? इती-

श्वरसामर्थ्यदर्शनम् । देवयोगविशेषेत्यादिना 'वेद्मी नित्यं'
[२।३०] इति (उत्तर-)श्लोको (ऽपि) व्याख्यातः । 'अश्वयम्'
[२।३१-३८] इत्यादयः श्लोका अतिरोहिताथैत्वाभ व्याख्या-
ताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—दुर्बोधोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ?
कथं दुर्विज्ञेय आत्मा ? इति, तत्राऽऽह—आश्वयवदिति । आश्वयवदाश्वयमद्भुतम्, स्वायं वति-
प्रत्ययः । आश्वयमेवाऽऽश्वयवददृष्टं अनुभूतमकस्माद्भूयमानं आश्वयमेनमात्मानं कश्चित्प्रत्यती-
त्याश्वयम् । तथैवैनमात्मानमन्यः कश्चिद्वदतीत्येतदाश्वयं श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं न च वेदेत्याश्वयम्;
अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—'न जायते म्रियते' [२।२०] इत्या-
दिना निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानाऽपि 'अथ चैनं नित्यजातम्'
[२।२६] इत्यात्मनो जन्मनाशावभ्युपेत्य यदशेषत्वं वर्णितं
तनु शोकनिवर्तकतयोरुक्तस्य निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभ-
त्वेन लोकदृष्टया आत्मनि जन्मनाशोपगमेऽपि न शोकप्रस-
क्तिरित्येतदभिप्रायेण, न त्वात्मनः सविकारत्वमस्तीत्यभिप्रा-
येणेति वक्षीयितुं निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह—

कश्चिदेनं पश्यतीति प्रथममन्वयः । एनमिति निर्विकारा-
त्मपरात्मनोः 'कश्चित्' इत्यनेन च 'कश्चिन्मां वेत्ति तत्तत्तः'
[७।३] 'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] इत्यादिवक्ष्य-
माणरीत्या अनेकसदृशेषु कश्चिदेवात्मदर्शी भवति, न सर्वोऽपि;
'परास्मि खानि न्यतुल्यवयम्भूतसत्साम्यपराह पश्यति नान्त-
रात्मन् । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैश्वर्यदृष्टत्त्वक्षरसुतत्वमि-
च्छन्' [कठो. ३।१] "आत्मानं चेद्विजानीयात्"
[बृ. उ. ४।४।१२] इत्यादिश्रुत्या पराक्यवणतयैव ब्रह्मणा लोक-
सृष्टेरात्मदर्शनदौर्लभ्यस्य चावगमादियथार्थः सूचितः । ननु
सर्वोऽप्यहमित्यात्मानं पश्यति, तत्कथमात्मविदौर्लभ्यम् ? अत
आह—आश्वयवदिति । ऐन्द्रजालिकमथदमानमाश्वयम् ।
तद्वदवस्थात्मेनं पश्यतीति योजना । सत्यम्, अखिलोऽप्यहमि-
त्यात्मानं पश्यति, तनु नात्मतत्त्वदर्शनम्, आत्मतत्त्वं हि पर-
माश्वय्यरूपम्, यतः कर्तुमेवात्रादिरूपतयाऽहमित्यनेनावगम्य-
मानमपि वस्तुतो नित्यशुद्धबुद्धशुद्धकत्वभाववक्त्रपरमात्मानन्द-
परमाश्वय्यरूपम्; ईदृशं चात्मतत्त्वं श्रुत्याचार्योपदेशैकसमाध्यान-
नाहमित्यनेन लोकोऽप्यगच्छति; किन्तु अनेकजन्मसंसिद्धश्रम-
शरीरा यः कश्चिदेवेति तद्दर्शनं दुर्लभमित्यर्थः । न केवलं
ज्ञातदौर्लभ्यविषयदुर्बोधत्वाभ्यामेव आत्मदर्शनदौर्लभ्यम् ;
किन्तुपदेदुराचार्यस्य दुर्लभत्वादपीत्याह—आश्वयवद्वदति
तथैव चाप्यः । पश्यतिना सह वदतेः सख्यार्थश्रवणः ।
तथाशब्दस्य प्रथमपादात् 'कश्चिदेनं' इत्यस्यातिदेशार्थः ।
एवं च कश्चिदेवेनं वदतीति प्रथमं सम्बन्धः । कश्चिदेवेत्येवका-
रणे अनेकेषु कश्चिज्ज्ञातां, तथापि कश्चिदेवोपदेष्टेति ज्ञानपेक्ष-
याऽप्युपदेष्टदौर्लभ्यमुक्तम् । यः खल्व्वात्मनं जानाति स
सर्वोऽपि हि नोपदेशा भवति; समाधिनिश्चयं तदभावात्,
न्युत्थितस्यापि ख्यातिलभपूजाजननेपेक्षित्वेन स्वतन्त्रव्यवस्थ-
गी. २०

भावात्, कथञ्चिद्व्यापारमोपदेष्टुं प्रवृत्तस्य परमेश्वरवति-
दुर्लभ एवेति भावः । कथञ्चिदुपदेष्टुर्दुर्लभोऽपि "आश्चर्यां यथा
कुशलोऽस्य लब्धा" [कठो. २।७] इति श्रुत्युक्तः शिष्य-
समाधानकुशलो वक्ताऽप्यत्यन्तविरल एव भवति; श्रूयते हि
भगवतो बादरायणाद्ज्ञातसमाधानः श्रुक्तो जनकमुत्पत्य विशा-
न्तचित्तोऽभूदिति ज्ञानवासिष्ठे [यो. वा. प्र. २. स. १]
कथेत्यभिप्रायेणाह—अन्य इति; विलक्षण इत्यर्थः ।
वदतीति स्ववाक्योपात्तसहितवक्तृप्रतियोगिकमेवेत्येवैलक्ष-
ण्यम् । तत्र वक्तुमेव सतः शिष्यसमाधानकुशलत्वेन वक्त्र-
न्तरवैलक्षण्यरूपं लभ्यते, अग्रेतरादिशब्दाणां प्रतियोगिगद्वा-
तद्विज्ञावाक्चिदस्य दृष्टत्वात् । 'समानमितरच्छेदेन'
[७।३] इति वाक्ये हीतरशब्दस्य प्रस्तुतिशुक्ति-
विकाररूपवैशेषिकाङ्गसदृशपरत्वात्तद्वक्तव्यं तत्सदृशानां श्रम-
वैशेषिकाङ्गानां लोहितोष्णीपत्वादीनामतिदेशकम्, न तु
इमेन इषौ च साम्येन प्राप्तानां प्राकृताङ्गानामनुवादक-
मिति वचनातिदेशविचारे सिद्धान्तितम् ।

अथ उपदेशस्वरूपपायांलोकनयाऽप्युपदेष्टदौर्लभ्यमित्याशये-
नाह—आश्वयवद्वदतीति । अत्र वदतेविशेषणमाश्वयवदम्
आश्वयं यथा तथा वदति । शब्दविषये हि वस्तुन्युपदेशः
प्रवर्तते । आत्मतत्त्वं तु न कस्यापि शब्दस्य विषयः, "यद्वा-
चानभ्युदितम्" [केनो. १।४] "यतो वाचो निवर्तते"
[तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतिः । अतः कथं तदुपदेष्टव्यम् ?
अत एव खलु श्रुतिः—'अवचनेनैव... प्रोवाच' [? नृ.
उ. ता. ७] इति । तस्माद्वदमानत्वेनाश्वयमुत्पत्त्यादामो-
पदेश आश्वयवदित्यर्थः । यथापि अभिधेयात्मनि शब्दस्याप्यहता-
वपि लक्षणया वेदान्तरूपशब्दस्तत्र प्रवर्तते, "तौ वीर्यमिषम्"
[बृ. उ. ३।४।२६] इति श्रुतेः; "यद्वाचा" [केनो. १।४]
इत्यादिकं च अभिधादृष्ट्यात्मनि शब्दनिषेधपरमिति सिद्धान्तः;
तथापि लक्षणयाऽप्यत्मानोपदेशोऽन्यतथाश्वय्यरूपः, अन्तरेण
शक्यसम्बन्धः, अन्तरेण च शक्यतावच्छेदकः, अन्तरेण च केनपि
शब्देन चाव्यक्तं कश्चिदपि लक्षणया लोके शब्दशब्दशब्दशब्द-
द्वित्यभिप्रायः । एवं ज्ञातुरेव विरलत्वात् सत्यपि तस्मिन्नुपदेष्ट-
दुर्लभत्वादात्मदर्शनदौर्लभ्यमित्युक्तम् ।

इदानीं सत्ययुगपदेष्टरि श्रोतुर्विरल्लवात्तदौलम्बमित्याह—
 आश्रयवैयर्थ्येनन्यः शृणोतीति । वदुजिना सह शृणोतेः
 सङ्घर्षार्थश्चकारः । आश्रयवैयर्थ्येति च अन्य इत्यस्य विशेष-
 णम् । आश्रयतुल्यो यः कश्चिदेवैतं शृणोति वेदान्तविचाराङ्ग-
 श्रवणविधौकरोति, न सर्वोऽपि; नास्तिकस्य तदभावात् ।
 आस्तिकस्यापि 'वेदवाक्यताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः'
 [३।१२] इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या प्रायेण भोगैर्भयकतान्तया
 कर्मसंगी एव स्वस्वतः प्रवृत्तिरिति ज्ञाननार्थप्रवृत्तिर्दुर्लभः ।
 कृत्स्निकाचिकित्सयोजनाताऽपि सा देवैः प्रतिबध्यते "वेदत-
 द्भ्य मनुष्या विदुस्तद्देवं देवानामप्रियम्" इति श्रुतेः ।
 न हि देवताप्राप्तिकृत्ये मनुष्यजनः प्रभवति । एतद-
 भिमयेव श्रुतिर्नर्दति "श्रवणादिप्रवृत्तिर्बहुभिर्यो न लभ्यः"
 [कं. १।२] इति । वक्ष्यते चात्रापि— "मनुष्याणां सहस्रेषु
 कश्चित्ततः सिद्धये" [७।३] इति । तथा च अनेकजन्म-
 कृतमुकृतप्रक्षालितान्तःकरणमनःशमदमादिसाधनसम्पन्नो सुसु-
 क्ष्मा विचित्राचार्येषूपलभ्य यः कश्चिदेव वेदान्तश्रवणं करो-
 तीति श्रोता अतिदुर्लभ इति भावः । एवं कथञ्चिच्छ्रोतृ-
 लभोऽपि सत्यं यदि श्रवणेनैवाभाज्ञानं जायत इति नियमः
 स्यात्, तर्ह्यनुपगच्छेन्नैवाभाज्ञानसौलभ्यम् । न त्वेवम्,
 कृतेऽपि श्रवणे बहुविप्रप्रतिबन्धस्वरत्वात् । असत्येव च प्रतिबन्धे
 श्रवणादीनां ज्ञानजनकत्वम् । श्रूयते खल्विन्द्रविरोचयोरौत्स-
 विविदियया प्रवृत्तानि विविचदुपसय कृतश्रवणयोरविरोचनोऽनवि-
 र्गमामतत्त्वज्ञानं एव स्वतुष्टं प्राप्नोति, एतद्वत् एकघटं वर्णाणि तत्र
 ब्रह्मार्थेषुस्त्रिधा विदितानामततो जात इति छान्दोग्ये [अ. ८।
 सं. ७-१२] कथा । वामदेवश्च कृतश्रवणोऽपि जन्मान्तस्याप-
 क्तत्वव्यापारव्यप्रतिबन्धाद्बुद्धयुक्तज्ञानसत्येव गर्भवासं प्राप्य
 प्रतिबन्धक्षणे सति तदा ज्ञानी जात इति गर्भस्थ एव "अपि-
 र्गमदेवः प्रतिपेदे" [व. ३.१।१०] इत्यादिश्रुत्याऽवगम्यते ।
 अहङ्कारोऽपि बहुधाः कृतात्मविचाराः शरत्त्ववशाज्जन्मत्रय-
 मनुष्ये श्रीगणेशः पञ्चादप्रतिबन्धाद्भासतत्त्वसाक्षात्कारा-
 म्भक्तो जात इति भागवतादिषु [५।७-१३] प्रतिपाद्यते ।
 वक्ष्यते चात्रापि— "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्"

९ व ० वी०— सोऽयमात्मन्युक्तो यत
 पश्यतीत्यादि । २९ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेतसा विद्वांसः पापकर्मणा
 नरकसम्भावनायां कथं शोचन्तीत्याशङ्क्याह— आश्रयवै-
 र्थ्ये । एवं कश्चिदाश्रयवत् पश्यति, शास्त्रार्थज्ञानान्तिमन्य-
 कादिरूपं जानन् जन्मादिभाष्यदर्शनादाश्रयवन्मायाकृतैन्द्रजा-
 लैर्बन्धयतीत्यर्थः । एतेषां जन्मादिभावास्तु मदिच्छया मञ्जी-

[६।४५] इति । वृष्यन्ति च स्मृतिपुराणानि— "ज्ञान-
 इत्यपते पुंसां क्षयात्वापस्य कर्मणः" [य. भा. १।२०४।८]
 इति । श्रुतिरप्येतदेवाभिप्रेत्य "श्रवणतोऽपि बहवो ये
 न विद्युः" [कठो. २।७] इत्याख्ये । सुत्रितं चैवमेव भगवता
 वादरायणेन ब्रह्मगीतास्यास्य— "एहिकाम्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
 तदर्थनात्" [३।४।५९] इति ।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— 'श्रुत्याऽप्येवं वद न चैव कश्चित्'
 इति । एतमात्मनो श्रुत्याऽपि च कश्चित् वेदेति योजना ।
 'श्रुत्याऽपि' इत्यनेन श्रवणमेव दुर्लभम्, कृतेऽपि श्रवणे कश्चित्
 वेदेत्ययमर्थो दक्षितः । यद्वा श्रुत्याऽपि न वेद, किञ्च वक्तव्य-
 मश्रुत्यर्थः । अथवा श्रुत्याऽपीत्यादेशिष्यं व्याख्यानम्—
 ननु सुसुप्तं सर्वोऽपि सुषुप्तसमाप्तानमनुभवत्येव, "सुषु-
 प्तिकाले सकलं विलीनं तमोविभूतः सुखरूपमेति" [कं. ७।३
 पं. द. १।१. ५८] इति श्रुतेः, तत्कथञ्चिद्यते कश्चिदं-
 पश्यतीति ? तथा लोके सर्वेऽपि वेदान्तात् व्याप्यते
 श्रवन्ति चेति कथं वोपदेष्टुः श्रोतृश्च दौर्लभ्यं ? इत्याशङ्क्याह—
 श्रुत्याऽप्येनमिति । अपिराहः पूर्वाधौकदर्शनोपदेशसमुच्च-
 रायः । दृष्टोपदिश्य श्रुत्याऽपि कश्चिन्नैव नैव वेदेत्यन्यः ।
 "सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति (सम्पत्स्यामहे)
 सम्पद्यामहे" [छां. उ. ६।१२] इति "तद्यथा हिरण्यमिनि-
 विहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपति सञ्जन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः
 सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एवं ब्रह्मलोके न विन्दन्त्यन्यतेन
 हि प्रवृत्ताः" [छां. उ. ८।१२] इति सौप्तिकाभा-
 सुखसम्पत्तेरज्ञानादतलोके । इदानीन्तमप्राप्तिरुपशुण्डित-
 सङ्घातस्य च 'उपदेय्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन्तस्तत्त्वदर्शिनः'
 [१।३४] इति वक्ष्यमाणरीत्या यथावदामतत्त्वदर्शनीक-
 त्वाभावेन तदोपदेशश्रवणयोरकिञ्चित्कत्वाच्च उक्तदर्शनोपदे-
 शश्रवणेन कोऽप्यामतत्त्वमप्रतिबन्धपरोक्षं जायतीत्यतो दुर्ग-
 यमात्मतत्त्वमिति निर्गलितोऽर्थः । तदनेन श्लोकेन "श्रवणा-
 यापि ब्रह्मविद्यो न लभ्यः श्रवणतोऽपि बहवो ये न विद्युः"
 आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लभ्याऽऽश्रयो ज्ञाता कुशला-
 धिष्ठः" [२।२०] इति कठञ्चिदुक्त्यर्थः प्रदर्शितो भवति ॥२९॥

आश्रयवदित्याह— आश्रयवैयर्थ्येति । अवितर्क्यमिव

वार्थका इति आश्रयवदित्युक्तम् । तथैव च मन्मायया मोहितः
 कश्चिदाश्रयवद्ब्रूति, अन्यत्तु बोधयतीत्यर्थः । अन्यश्च श्रोता
 स्वतो ज्ञानरहित आश्रयवत् भृणोति । श्रुत्याऽप्येवं यथार्थमि-
 दमित्युक्त्वा न वेद । वै निश्चयेनैतत्प्रत्ययेषु कोऽपि न वेद, न
 ज्ञातवानतोऽज्ञानतोऽपि शोचन्तीति भावः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० वी०— ननु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य विषयादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जुरागादिवद्विज्ञान-
 प्रभन्तेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते ? कथं वा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यद्वादिदिकृतत्वं श्रवणादिकृतत्वं चाप-
 नुवृत्तेः । इत्याशङ्क्याह— आश्रयवदिति । कश्चित् ज्ञातात्मतत्त्व एतमतीतानन्तरस्फोटकोत् भूतमाममाश्रयवत्—
 आश्रयमष्टुत्वं स्वप्रमाणैन्द्रजालादिकं, तेन तुल्यं आश्रयवत्, तथाभूतं पश्यति । तथा कश्चिदेवं आश्रयवद्ब्रूति,

अन्वेन असत्त्वेन वा निर्विकुलशक्त्यमपि अनिवर्चनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपादायति । तथा हि—
 रज्जुरागवत्प्रपञ्चः संश्लेषः “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” [वृ. उ. ४।४।१९ कठो. ४।११] इति श्रुत्या न बाधयेत्,
 असंश्लेष प्रतोयेत्, तस्मादनिर्वर्चनीयोऽयमिति । तदिदं सर्वव्यवहारास्पदस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपादान-
 मस्याश्रयमित्यर्थः । तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्रयेवत् शृणोति । “इमे लोका इमे देवा इमे वेदाः (इमानि
 भूतानि) इवं सर्वं यदयमात्मन्” [वृ. उ. ४।५।७] इति प्रत्यक्षेणानन्ततया उपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य वेत्
 प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणेन तद्व्यन्तमाश्रयम् । न हीयं श्रुतिः “यजमानः प्रपञ्चः” [तै. सं. १।७।४] इत्यादि-
 वदुपचरितार्थं प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्त्वे । “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन सत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं
 भवति” [वृ. उ. २।४।९] इत्येकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः । न च प्रतिज्ञाऽप्योपचारिकी,
 प्रदेष्टान्तरे श्रुतस्य “यथा सोम्यैकेन गृहिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्” [छां. उ. ६।१।४] इति दृष्टान्त-
 स्थोपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनात्तमेकवाक्यत्वात् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वम् ; तच्च भेदग्राहिप्रत्यक्ष-
 विरोधादाश्रयमिव शृणोति । तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा, अपिशब्दादुक्त्वा स्वग्राहिदृष्टा-
 न्तैरुपापाद्य, दृष्ट्वा ध्यानेन च साक्षात्कृत्वाऽपि तत्त्वतो न वेद न जानाति । तथा हि प्राप्ताऽपि प्रज्ञा तीव्रविशेष-
 वतः परिहीयत इति वक्ष्यति, तस्मादात्मैक्यात्सम्भवत्येव प्रपञ्चस्य रज्जुरागवदित्युत्पत्तेन तुच्छत्वम् । यद्वा—
 एनं आत्मानं कर्तृत्वमोक्तुं तदुःखित्वानित्यत्वअद्वैतत्वसङ्गित्वापरिच्छिन्नत्वाद्विषयभक्त्या प्रसिद्धमपि “तत्त्वमसि”
 [छां. उ. ६।८।७+६।९।४] इत्यागमोक्त्या ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्याया अकन्तारमभोकारमानन्द-
 धनं सत्यविद्वद्भूतसङ्गमनन्तमपरोक्षीकरोतीति महदाश्रयम् । यत् पश्यति तदाश्रयवदिति क्रियाविशेषणं वा । अवि-
 द्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजोवश्रवर्त्तयतीति । यद्वा यः पश्यति स आश्रयवदिति कर्तृविशेषणम् ;
 यत एक एव विद्वान् सभाषिष्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभू-
 वतीति । तथा बाह्यमनसातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्रयम् । अगृहीतसङ्कतित्तेनापि शब्देन यथा सुप्तः
 प्रबोध्यते तद्वत् । यथोक्तं वार्तिकं— “अगृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुपुत्रे
 बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वज्र यतः शब्दं सुपुत्रे वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्तत्त्वम् ॥
 अविद्याचातितः शब्दाद्याहं ब्रह्मति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्द्धं हत्वा रोगमिवौषधम्” इति । तथा यः
 शृणोति सोऽपि आश्रयवत्, अतिदुर्लभ इत्यर्थः । “श्रवणायापि बहुभियो न लभ्यः” [कठो. २।७] इति
 श्रुतेः । “शृण्वन्तोऽपि बहवो यज विदुः” [कठो. २।७] इति श्रुतिद्वितीयपदार्थे संगृह्णाति । श्रुत्वाऽप्येनमिति
 ‘आश्रयौ वक्ता कुशलोऽस्य उक्त्वाऽश्रयौ ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः” [कठो. २।७] इति उत्तरार्द्धेन श्लोकपूर्वार्द्धेन
 संगृहीत इति ज्ञेयम् । दुर्विज्ञेयोऽयमात्माऽतस्त्वं तज्ज्ञानार्थं यतस्वेति भावः ॥ २९ ॥

आत्मनः सर्वगतत्वाजित्यमवध्यत्वाच्चाशौच्यत्वम् ।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरति— देहीति ॥ यस्मात् देही शरीरी नित्यं
 सर्वदा सर्वावस्थासु अवध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्
 स्थावरादियु स्थितोऽपि । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽध्ययं देही न वध्यः यस्मात्, तस्मात्
 भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.—श्लोकान्तरमुत्थापयति—अथेति । वध्यत्वाभावे कलितमाह—यस्मावेति । हेतुविभागं विन
 आत्मनो दुर्ज्ञमित्यवर्धनानन्तरमिति यावत् । वस्तुतत्त्वापेक्षया जते—सर्वस्येति । कलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्थं व्याख्याते—
 श्लोकमहोत्तरकर्तृत्वं प्रकरणार्थः । देहे वध्यमानेऽपि देहिनो तस्माद्भीष्मादीनीति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्य इति मन्तव्यः ।
 तस्मात्सर्वाणि देवादिस्थावराज्जानि भूतानि विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि

नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वं च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितु-
मर्हसि ; न केवलं भीष्मादीनप्रति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—अथ यथा देवादित्थावरान्तेषु भूतेषु
देहांशे जातिगुणदेशकालदुर्भेदत्वमुभेदत्ववैषम्यमुपलभ्यते, तद्वत्
देहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्यं दृश्यते । देवादिसाक्षात्
देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः । एवं नित्यानित्यत्वादिलक्षण-
वैषम्यमपि सम्भाव्येतेति शङ्कानिराकरणायोच्यते—देहीति ।
व्यष्यमानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्तं ‘हन्त्यमाने शरीरं’
[१।२०] इतिवत् । अन्यथा ‘देहे सर्वस्य’ इत्यस्य नैरर्थक्यं
‘देही’ इत्येतावतैव दृढवर्तित्वसिद्धेः । भूतशब्दोऽत्र क्षेत्रज्ञपर्यन्तः ।
‘सर्वाणि’ इत्यादिमुच्यन्तिशङ्काहेतुः विषयमाकाराण्यपि
इत्यनुवितः । देवादिभेदात्तत्प्रयुक्तसुखादिभेदाच्चिति शेषः ।

उक्तेन स्वभावेनेति ; पूर्वोक्तसुखमाच्छ्रित्वादिनेत्यर्थः ।
नित्यानि चेति ; न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनी-
यमित्यर्थः । देहगतं तु वैषम्यमिति । देहगतस्य देवादि-
सन्निवेशवैषम्यम् । सुखादिवैषम्यं स्वात्मगतमपि तत्तद्देहोपाधिक-
धर्मसूतज्ञानावस्थाविशेषातरतम्यात्मकम् । चेतनानां देहादि-
शब्देभ्योपदेष्टास्तु शरीरस्यापृथक्सिद्धिमात्रनिबन्धन इति भावः ।
प्रकृतसङ्गतिहापनाय ‘सर्वाणि’ इत्यस्य व्यञ्जनेयमाह—न
केवलं भीष्मादीन प्रतीति । एवं ‘अशोच्यानन्वशो-
नस्त्वम्’ [२।११] इत्यादिना ‘न त्वं शोचितुमर्हसि’
[२।३०]—इत्यन्तेनास्थानकारण्यमपवादितम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—अथेदानीं प्रकरणष्टुपसंह्रियते—तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य
न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

८ षे. ब्र. गि.—अथेदानीं ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वं’
[२।११] इत्यारम्भैतदन्तेनोक्तमर्थष्टुपसंह्ररति—सर्वस्य
प्राणिजातस्य देहे व्यष्यमानेऽपि अयं देही आत्मा वज्रो
न भवतीति नित्यं निश्चयं यस्मात्, तस्माद् भीष्मा-

दीनि सर्वाण्यपि भूतानि प्राणिन उद्दिश्य त्वं शोचि-
तुमर्हसि । आत्मनो नाशभावेन देहानां च स्वतो
नशस्त्वभावत्वेन शोकविषयस्यैव कल्पचित्पदार्थस्याभावा-
दित्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व. ० त. ० दी०—यतो देही आत्मा जीवो नित्यमवध्यः सर्वस्यानेकविधस्य देहे तस्मात् सर्वाणि भूतानि न
शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.—पूर्वोक्तमुपसंहरन् शोकाभावद्वय-
द्विषति—देहीति । देही सर्वस्य देहे अव्यस्तस्मात्सर्वाणि

भूतानि जातदेहानि नतु देही जायत इति त्वं शोचि-
तुमर्हसि । भारतेति सम्बोधनात्तथाज्ञानमवलम्ब्य बोध्यते ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०—प्रकृतमर्थमुपसंहरति—देहीति । सर्वाणि भूतानि कथं ते दीना अल्पबला बलवत्तरेण
मया हन्तव्याः ? कथमेतं पुत्रादय एतैर्विना जीविष्यन्ति ? कथं वाऽहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति
शोचिर्तु नाहंसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्साधनं, तत्फलं च ।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.—इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तम्, न
केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव, किन्तु—स्वधर्ममिति ॥ स्वधर्ममपि स्वी धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः
युद्धं, तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुमर्हसि, धर्म्यात् क्षत्रियस्य स्वामाविकाङ्क्षार्त्तं, आत्म-
स्वामाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति परमं धर्म्यम् ।
धर्मादिनपेतं धर्म्यम् । तस्माद्धर्म्यात् युद्धान् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते, हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यदृच्छयेति । यदृच्छया च अप्रार्थिततयोपपन्नमागतं स्वर्ग-
द्वारं अपावृत्तं बुद्धादितं य एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ ! किं न सुखिनस्ते ? ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरमवतारयन् वृत्तं कीर्त-
यति— इहेति । पूर्वश्लोकः सप्रत्ययः । यत्पारमार्थिकं तत्त्वं
तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोदयोरसम्भवे न भवति, किन्तु
‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ इति सम्बन्धः । स्वकीयं क्षात्रं धर्ममनुस-
न्धाय तत्तत्फलं परिहृत्यैवमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्मा-
दनपेतं श्रेयसाधनं तदेव मयाऽनुवर्तितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
धर्म्यादिति । जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं धर्ममेव विनिर्दिष्टो-
क्षत्रियस्येति । पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थम् । प्रचलितसूयो-
ग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति— स्वाभाविकादिति । स्वाभा-
विकत्वमप्राकृत्यत्वमिति शङ्कावारयितुं तात्पर्यमाह— आत्मे-
ति । आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं
वर्णाश्रमेचितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रज्ञापरिपलभ्या च
प्रयत्नमानस्य बुद्धादुपरिंसा श्रुतादव्येत्याशङ्क्याऽऽह— तच्चे-
ति । ततोऽपि श्रेयस्कारं किञ्चिदनुष्ठानं बुद्धादुपरिहन्तित्याश-

ङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । तस्मात् बुद्धात्प्रचलनमनुचित-
मिति शेषः ॥ ३१ ॥

युद्धस्य गुणविकेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधान्ना-
स्ति कर्तव्यतेति शङ्कते— कुतश्चेति । अग्नीषोमीयहिंसाव-
युद्धमपि क्षत्रियस्य विहिततत्त्वतुष्टेयं, सामान्यशास्त्रतो विशेष-
शास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह— उच्यत इति । तथापि युद्धे
प्रवृत्तानामैहिकमुष्मिकस्यायिषुस्त्राभावानुपरितरेण ततो युष्मा
प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह— यदृच्छयेति । चिरेण चित्तरेण
च यागाद्यनुष्ठानिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति, युज्यमानास्तु
क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीनाः सवैश्व स्वर्गादिमुखलोभकारः, तेन
तव कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन स्फुटयति— यदृच्छये-
त्यादिना । इहासुत्रं च भाषितुल्लवतामेव क्षत्रियप्राणं स्वधर्मभूत-
युद्धसिद्धेस्तादर्थ्यमेवात्मानं शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ३२ ॥

३ रा. भा.— अपि चेदं पारब्धं युद्धं प्राणिभारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न
विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याभ्यायतः पवृत्ताद्युद्धादन्यन्न हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते । ‘शौर्यं तेजो
धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्’ [१८।४३] इति हि
वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याणतरदेह-
स्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेः संज्ञपनस्य “न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिस्सुगोभिः ।
यत्र यन्ति सुकृतो नापि हुक्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु” [यजु. ४।६।१।४६ तै. ब्रा.
३।७।७।९४] इति हि श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहादिप्राप्तिरुक्ता, ‘वासार्सि जीर्णानि
यथा विहाय नवानि गृह्णाति’ [२।२२] इत्यादिना । अतश्चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येवास्य
रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु संज्ञपनम् ॥ ३१ ॥ अयन्नोपेतामिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्न-
मीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. जं.— अथ ‘स्वधर्मम्’ इत्यादिना ‘मरणान्-
तिरिच्यते’ [२।२१] इत्यन्तेन धर्माधर्मवीरोपायेत । अपिचेति
समुच्चेतव्यहेत्वन्तरपरक्रमणेभ्योतनार्थः । धर्म्यादि युद्धात्
इति वाक्यशेषप्रदर्शितं ‘स्वधर्मम्’ इत्यस्य विशेष्यमाह— इदं
युद्धमिति । स्तो धर्मः स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः । ‘विकम्पितुं’
इत्येतस्मादर्थ्यसिद्धमुक्तं पारब्धमिति । अधर्मवीरोहेतुं
सामान्यनिषेधमनुवदति प्राणिभारणमपीति । प्रबलं विशेष-
शास्त्रं निषेधशास्त्रात् निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयति— अग्नी-
षोमीयादिवदिति । धर्मयुद्धमतिरिक्तकल्य कस्यचिदन्यस्य
धेयसः क्षत्रिये स्वल्पनिषेधवन् व्युदस्यन् क्षत्रियस्य प्रशस्य-
तर् धर्मयुद्धादन्यप्राप्तीत्येतदर्थमन्यत्रमाह— धर्म्यादिति ।
धर्म्यैस्त्वं धर्मादनुपेतवम् । तत्तुदन्त्यादितः प्रवृत्तवम् । तच्च
निरायुधनिवृत्तसारणागादिषु शस्त्रप्रयोगाभावत्वात् । हिंस्र-
मुचितं वक्ष्यमाणमाह— शौर्यमिति ।

ननु ‘अग्नीषोमीयादिवत्’ इत्येतदेव न सम्प्रतिपन्नं तस्यापि
हिंसात्वेन अवयवत्वस्यावर्जनीयत्वात् ; न च निषिद्धस्युपाधिः
‘न हिंसाया’ [मनुः ४।१६२] इति सामान्यनिषेधेन तस्य
साधनव्यापकत्वात् । नापि विहितेतरवस्युपाधिः, अविहितप्राप्ति-
षिद्धेष्वापि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारात् । न च साध्य-
समव्याप्तत्वाभिप्रायेण सामान्यनिषेधो विशेषविधिवान्वयविरो-
धात्सङ्कुचितविषयः, सङ्कोचहेतोर्विरोधस्यैवाभावात् ; सामान्य-
विशेषवाक्ययोः प्रत्यवायकतुल्यसाधनत्वपरत्वादेककस्यैव क्रतुप्रत्य-
वायसाधनत्वाविरोधान्न । न च प्रत्यवायसाधनं न विरोधे इति
वाच्यम्, इदरीकमक्षणादिष्विव क्रतुव्यतिष्ठतिप्राप्त्यादिर्हिंसा-
साध्यदुःखस्याल्पतया क्रतुसाध्यदुःखस्य च भूयस्तया तदुपपत्तेः ।
उक्तं च साङ्ख्यैः— ‘सा (हिंसा) हि पुण्यस्य दोषमावक्यति
क्रतोव्यपकरिष्यति’ इत्यादि । आह न पञ्चसिखाचार्यः—
‘स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः सप्रत्ययवमसः’ इति । अतोऽग्नीषोमीय-

वदित्यसिद्धस्याधिस्मेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह—**अग्नीषोमीयादिषु चेति ।** अथर्मसाधको हिंसात्वेदुरसिद्धः । उपाधिश्च न पक्षव्यापकः, पक्षव्याहिसारूपत्वात्; तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः । अहिंसात्वेमेवोपपद्यति—**निहीनतरेति ।** अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हिंसात्क्षणम् । अत्र तु तद्विपरीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति—**न वा इति ।** एतदिति क्रियाविशेषणम् । सुगमिः सुगैरित्यर्थः । पिष्टपश्चादिविषित्तु कार्त्तुगुणमैरिनिष्ठाधिकारिविशेषनियतः । 'पशुयज्ञैः कथं हिंसामादशो यदुग्रहति' [म. भा. १२।१७५।३१] इत्यादिबचनाच्चेति भावः ।

अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिबलादर्हिंसात्वम्, इह तु कथमित्यत्राह—**इह चेति ।** अयमप्यर्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः । ननु 'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तौघेभ्यः' इत्यादिनाऽग्नीषोमीयादेरन्यस्य हिंसात्वं प्रतीयते, अन्यथाऽप्येतेति तद्वधवच्छेदानुपपत्तेरित्यत्राह—**अत इति । अयमभिप्रायः—** न तावद्विदुः शुभजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेषु चिकित्सकाल्यप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात्; नापि प्राणविशेषजननात्मम्, अतदपेक्षु सर्ववैकल्याणनरकरीडादिषु हिंसावद्व्यपयोगदर्शनात् । न चायमुपचारः, गमियामकामावात, विपरिवर्तस्यापि दुर्कारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यवसितस्तदादात्विक्कदुःखजनको व्यापारो हिंसित्येव तत्त्वम्—इति । ततश्च 'अन्यत्र तौघेभ्यः' इत्येतत्पश्चादेर्भावपुल्यार्थविशेषानभिज्ञापनमदृष्टोक्तम् । तस्मिन्नपि वाक्ये हिंसात्वं नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च भगुना—'तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः'

५ आ. मा. भा.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न सम्भवत इत्युक्तम्; न किं केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोर्कर्तव्यता साध्यते तत्राऽह—**स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तदप्यवेक्ष्य त्वं विकम्पितुं नार्हसि प्रचलितुं नार्हसि ।** स्वाभाविकायुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ इतश्च युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते—यदृच्छया चोपपन्नमागतं कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

८ चं. ब्र. गि.— इत्थं विशल्या श्लोकैः 'अशोच्यानन्य-शोचस्वम्' [१।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निरूपितः; इदानीं 'प्रज्ञावादांश्च भावसे' [१।१७] इत्यनेन प्रतिज्ञातमर्थं निरूपयत्यर्थः । द्विविधो कर्तुमस्य प्रज्ञावादः । तत्राज्ञास्तावत्, 'न च श्रेयो ऽनु पदयामि ह्यवा स्वजनम्' [१।१३] इत्यादिः 'धार्तराष्ट्राण्ये हन्युस्तस्मै क्षेमस्तं भवेत्' [१।१४] इत्यन्तः स्वजनवधानौचित्यपुरस्कारप्रयत्नः । स तु 'अनाथैर्दुःखम्' [१।२] इत्यादिनाऽस्मिन्मन्यभावे निरस्तः । ततः 'कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपे' [१।१४] इत्यादिपञ्चश्लोक्या गुरुवधानौचित्यपुरस्कारप्रयत्नो द्वितीयः प्रज्ञावादः । सोऽयमत्र निरस्यते । यद्यपि 'वेदाविनाशिनम्' [१।२१] इत्यत्र विदुषः कर्मलेपाभावप्रतिपादनेनैव गुरुधर्मप्रत्यवायाभावस्यापि सिद्धेः तन्नैव 'कथं भीष्ममहम्' [१।१४] इत्यादिः प्रज्ञावादोऽपि

[५।१२९] इति । तत्रापि 'बधः' इति पामरदृष्ट्याऽऽवाहः । 'अवधः' इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि कत्त्वप्रतिष्ठानां तौमोच्छिन्न-भक्षणप्रश्रुतीनां हिंसात्क्षणवत्तत्क्षणान्तरेण व्यवच्छेदः शक्यः; तथापि तेषां प्रत्यव्याधानायायकवचनबलादेव तयात्वमज्ञीर्भूमः; न पुनः कल्पयैतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुक्तसर्गापवादस्यास्य कीदृशो विषयः ? तादृश एव, यत्र निरवकाशविशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तर्कमेतत् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशंसासुखेनाधर्मप्रमथनमूल्यति—यदृच्छयेति । 'यदृच्छयोऽपमं' इत्यात्राहेतुव्यादि-प्रमथन्यादासायाह—**अथलोपनतमिति ।** प्राक्तननिरतिशय-पुण्यविकाकलभ्यत्वादिदानीमप्यलोपनतत्त्वम् । **निरतिशय-सुखोपायभूतमिति ।** स्वर्गाहादयो हि 'यस्मिन्नोर्णं न शीतं' 'यम दुःखेन समिन्धं न च प्रस्तमनन्तरम् । अमिकावोभोतीतं तत्सुखं स्वर्गोपायपदम्' इति निरतिशयसुखविशेषे व्युत्पन्नः । देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्यानन्तया स्वर्गः । धर्माणां च स्वतो निरतिशयसुखाभावत्वं स्वभावः । फलाभितन्ध्यादिकक्षणप्रतिकन्धकवादान्ध्यातात्वमिति च्विप्रत्ययमप्रवृजान्तस्य भावः । अपावृत्तशब्दाभिप्रेतं निर्दिष्टमात्रम् । 'सुखिनः' इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् । न हि सुखमेवैशसुखलाभेदुः । अतोऽत्र सुखराग्वेदने सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः । अत्राऽत्र सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसम्बन्धपरः । तयोर्मयत्वं च पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निरस्तो भवति; तथापि हेत्वन्तरेणापि तविरासार्थमयमा-स्मः । अत एव श्लोके 'अपि च' इत्युक्तम् । न केवलं पामरदृष्टयैव युद्धप्रतिबन्धकयोः शोकमोहायोक्तव्यत्वम्, किन्तु स्वधर्ममेवेत्यापि शोकमोहाभ्यां विकम्पितुं नार्हसीत्यर्थः । कोऽसौ स्वधर्मः ? तत्राह—**युद्धादिति ।** युद्धादन्यत क्षत्रियस्य श्रेयः प्राप्तस्तं कर्म न विद्यते । 'युद्धं क्षत्रियस्य धर्मः' इत्येतावन्तैव निर्वहोऽपि 'युद्धादान्यत्र विद्यते' इत्युक्त्वा क्षत्रियस्य राज्यपालनादिवधमन्त्राणां स्मरतेऽपि तेषां युद्धमूलक-द्रष्टृवीजयाधीनत्वायुद्धमेव मुख्यो धर्म इति दक्षितम् ।

नह सत्यमेव युद्धं मुख्यो धर्मः; तथापि भीष्मद्रोहादि-गुरुहान्यवधकृत्त्वानेनैव युद्धं धर्म इत्यात्राह—**धन्यादिति ।** धर्मादनपेतं धर्म्यम् । गुरुहान्यगोरेषि तयोराततायित्वादर्थं एव तद्वध इति भावः । आत्तापिस्वं च तयोः 'कार्पण्यदी-

पोहत—[२।७] इति श्लोकावतारिकायास्तुपपादितम्, हि-शब्देन चातत्यागिरुद्राद्यवधो धर्मशास्त्रेण विहितः प्रसिद्ध एवेति योच्यते । तथा हि मन्वादिवचनानि—‘गुरुं वा बाल-
द्वदौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रचूर्णं वा प्रकाशं वा [प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा] मनुयुस्तं मनु-
युच्छति । [मनुः ८।३५०-३५१] ‘आततायिनमाया-
न्तमपि वेदान्तान् रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयाज तेन ब्रह्महा भवेत् ’ इत्यादौ । न च ‘आचार्यं च प्रव-
कारं पितरं मानरं गुरुम् । न हिस्याद्ब्राह्मणान् गात्रं सर्वाथैव तद्विद्वतः’ [२।१६२] इति मनुवचनं ब्राह्मणादीना-
माततायिवधेऽपि हिंसाप्रतिषेधपरम्, हिंसामात्रविषयस्य सामान्यद्वाराद्येनैव सिद्धत्वात् ‘नाततायिवधे दोषोऽप्यत्र गोत्राद्यवधानात् ’ इति सुमन्तुवचनाच्च ; तथा च ‘गुरुं वा बालद्वदौ वा’ [मनुः ८।३५०] इत्यादिवचना-
माततायिवधविषयैवादाः ‘इत्थं किलाततायिवधः प्रशस्तां यदुत्थाद्ब्राह्मणादयोऽप्यन्तायव्या अप्याततायिनो हन्तव्याः’ इति तत्प्रशंसापरा इति वाच्यम् । हिंसामात्रविषयस्य सामान्य-
शास्त्रसिद्धत्वेऽपि आचार्यब्राह्मणादिहिंसायां गुरुमात्रविषयप्रदो-
नार्थं ‘आचार्यं च’ इति वचनम् ; यद्वा तत्प्रशंसायाः ब्राह्मण-
विषयत्वेऽपि ‘गुरुं वा’ इत्यादिवचनेन ‘आततायिनमायान्त-
म्, जिघांसन्तं जिघांसीयात् ’ इत्यादिवचनविधिविषयप्रशंसायाः
प्रकृताततायिवधविषयविषयानि तानि वचनानि, ‘आचार्यं च’ इति
त्वजिघांसुकेकलाततायिवधविषयमित्युभयोरपि भिन्नविषयतायाः स्पष्टत्वेन विरोधासिद्ध्या अर्थादात्वकल्पना-
नौचित्यात्, अन्यथा ब्राह्मणादिप्रशंसायां ‘आचार्यं च’ [मनुः
८।१६२] इति वचनम् ‘इत्थं प्रशस्ता ब्राह्मणादयो यदातता-
यिवधेऽपि न हन्तव्याः’ इति वैपरित्यस्यैवापातात् ; ‘उग्रवैशुं
रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् । यो हन्यात्समेतं कुटुं युधन्त-
मखलायिनम् । ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेण निण्यः’
इति [५।१७८।११] महाभारतवचनपर्यालोचनया उक्तरी-
त्या विषयव्यवस्थया औचित्याच्च ; ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’
‘धर्ममिदं युदात् ’ ‘अथ चेत्वं धर्ममिमम्’ [२।३३]
इत्यादिवरमासर्वज्ञभगवद्ब्रह्मचरनाडगृहीतस्य ‘गुरुं वा’ इत्यदे-
राताततायिवधविषयधर्मवचनस्य स्वाध्यापरत्वावश्यभा-
वाच्च । न च तथापि ‘न हिस्याद्ब्राह्मणान्’ [मनुः ८।१६२]
इत्येतद्वर्मशास्त्रम्, आततायिवधविषयप्रशंसां तु ‘जिवा वा
भीष्मोऽथे महीम्’ [२।३७] इति वक्ष्यमाणविषया दृष्टा-
र्थत्वादर्थशास्त्रम् ; अथवा ब्राह्मणं धर्मशास्त्रं बलवत्, ‘अर्थशा-
स्त्रात् बलवद्वर्मशास्त्रमिति स्थितिः’ इति राजवल्क्यवच-
नात् [२।२१] ; तथा च भीष्मद्रोणायाततायिवधविषय-
वधस्य न धर्मत्वमिति वाच्यम् ; इष्टप्रयोजनोद्देशकशास्त्रस्यै-
वाध्यायकत्वेन भीष्मादिवल्क्यस्य शास्त्राद्वा प्रजापालनरूपध-
र्मोद्देशकत्वेन तद्विषयमैवायाततायिवधविषयभावात् । ‘जिवा
वा भीष्मोऽथे’ [२।३७] इति त्वानुपद्विकफलकधनम् ।

पालनाथो वा भुजिः, ‘भुजोऽनवने’ [अष्टा. १।३।६६] इति
पालनार्थस्य भुजो निषिद्धमायामनेपदमार्पत्वात् दोष इति
सर्वं रमणीयम् ॥ ३१ ॥

न केवलं धर्मशास्त्रपर्यालोचनयैव भीष्मद्रोणादिभिः
सह योद्धव्यम्, किन्तु मिष्टाचारपर्यालोचनवाऽपीत्याह—
यदुच्छेद्येति । किञ्च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति
प्रथममन्वयः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं यदुच्छेद्येत्यादि ।
यदुच्छेद्योपपन्नं अप्राप्तनयोपस्थितम् । न हि भीष्मद्रो-
णादिद्रव्यायं समरसमासम्, येन ‘कथं भीष्मसह संख्ये
द्रोणं च’ [२।४] इत्यादि त्रयाः, किन्तु महाततायिन-
दुर्गोधनद्वयस्य ; तत्र यदि भीष्मद्रोणौ धर्मस्थितिमनिलक्ष्य
स्वयमापतताम्, ताम्बार् सह युद्धे को वाऽस्माकं दोषः ?
इत्यर्थः । न केवलं दोषाभावाभावाच्च, यत्पुत्राण्युद्यद् इत्याह—
स्वर्गद्वारमिति । स्वर्गस्य द्वारमिव द्वारम्, तत्वाशिष्ठेन ;
श्रूयते हि—‘ये युज्यन्ते यधनेषु शरासां ये तनुयुजः । ये
वा सहस्रदक्षिणास्तार्थिदवापिगच्छताम्’ इति ; युद्धस्य
द्विज्यातिसाधनत्वं समर्थं च—‘आहवेषु मिथोऽन्यो-
यं जिघांसन्तो महीक्षितः । युद्धमनानाः परं शक्या स्वर्गं कान्य-
पराङ्मुखाः’ [मनुः ७।८९] इति, इति भावः । ननु कथं
युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपत्वेन श्रेयादिवत् प्रत्यवाय-
जनकत्वादित्यत आह—अपावृत्तमिति । आघातमारणम् ।
भावे निष्ठा । अपगतमाघातं प्रत्यवायरूपं स्वर्गद्वारातप्रति-
बन्धकं यस्यातदपावृत्तम् । श्रेयादयो हि निष्ठिता अपि फल-
दोषेण दुष्टत्वात् प्रत्यवायजनकाः, तत्फलस्य शत्रुवधस्य ‘न
हिस्यात्सवां भूतानि’ इत्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वात् फलं च
विव्यमावेन ‘विधिरुष्टे निषेधानवकाशः’ इति न्यायस्याप्यन-
वतारात् । युद्धं तु नैवम्, तत्फलस्य स्वर्गस्यातिषिद्धत्वात् ।
स्वयं हिंसारूपस्यापि तस्याद्रोणोर्मात्राभावाद्बहिर्हिततया
‘विधिरुष्टे निषेधानवकाशः’ इति न्यायान् प्रत्यवायजन-
कतेति भावः । ईदृशो उक्तविशेषणत्रयविशिष्टं युद्धं सुखिन
पुत्र सन्तः, न तु त्वमिव शोचन्त इत्यर्थः ; क्षत्रिया भीष्म-
मरुतादयो लभन्ते । तस्मात्त्वमपि क्षत्रियाणां पूर्वतन्माचारं
दृष्ट्वा इदं युद्धं न त्यक्तुमर्हसीत्यर्थः ।

ययपि पूर्वोच्चारं प्रदर्शयितुं ‘अलभन्त’ इति भूतार्थ-
लकार एवेति, तथापि भीष्मद्रोणौ पूजार्हौ युद्धं प्रति
‘कथं योत्स्यामि’ इति मन्यमानमर्जुनं प्रति स्वगुरुणाऽथ च
परशुरामेण सह कृताहं तमेव भीष्मं पुरतः स्थितं निदर्शयितुं
तदीयदुष्टदृष्टान्तस्य भूतत्वेऽप्युत्साहविशेषजननाय तस्मि-
न्वर्तमानवारोपेण लभन्त इति लक्ष्ययोगः कृतः । भीष्मः किल
पुरा क्राभीराजपुत्रीत्याम्बिकात्मनिलिखारुपास्तितो वीर्य-
शुक्लाः कन्याः स्वशौर्येणानीय कनिष्ठप्राये विचित्रवीर्याय
दातुमिषेथ । तमम्बाल्यां राजकन्योवाच ‘सात्वः पूर्वं
मया दृष्टस्तेषांयहं’ इति । तां च भीष्मस्तथैव तत्वाज ।
सात्वं गत्वा बहुजः प्रार्थयन्मानाऽपि ‘नाहं भीष्मेण बला-

गीतां त्वां परिगेष्यामि ' इति तेन प्रत्युक्ता परशुरामं शरणं जगाम । स च भीष्मसामर्थ्येणैव च—

भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशीराजसुता त्वया ।
अकामि [न त्वयाऽऽ] यमिहाऽऽसीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥
परित्यक्ता हि सात्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां भविष्योगावतिगृहीत्व भारत ॥
न करिष्यसि चेदेतद्वचनं मे कुरुद्वह ।
निहिण्विष्यामि सामांलं त्वामस्यैव पुनः पुनः ' इति ।

ततस्तं भीष्मः प्राह—

‘ नाहमेतां पुनर्विधां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथञ्चन ।
सात्वत्याहमिति ब्रूह पुरा मामिह भार्गव ॥
मया चैवाभ्यनुज्ञाता ब्रह्मर्षे किं श्रेयेण ते ।
प्रसीद मा वा यदा ते कार्यं तच्छुभं मा धिरम् ॥
अयं चापि विश्वदात्मन् पुराणः ध्रुवत महान् ।
मरुतेन सहजुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
इत्ययं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥
स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया तस्मान्नितो भूताम् ।

९ ब० त० वी०— किञ्च यदुक्तं ‘ वेपथुश्च शरीरे मे ’ [१२९] इत्यादिधर्मविरुद्धमात्मलक्षणं तत्पुन्ययुक्तमित्याह— स्वधर्ममिति । धर्मनिष्ठस्य नैतदुचितमित्याह— धर्म्यादिति ॥ ३१ ॥ तदेतदुपपादयति— यदृच्छयेति । सुखिनो भाग्यवन्तः युद्धं स्वर्गद्वारमुत्सृज्य ‘ द्वौ सम्मताविह सृज्य दुरापो ’ इति भाग्यवता कथ्यात् [६।१०।३३] ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— एवमात्मस्वरूपशानेन शोको न कर्तव्य इत्युक्त्या स्वधर्मादपि मा शुच इत्याह— स्वधर्ममपीति । स्वधर्मं क्षत्रधर्मस्य विकम्पितं नार्हसि यतः क्षत्रियाणामप्यमेवोक्तो धर्म इत्याह— धर्म्यादिति । धर्म्यायुद्धादन्वयः क्षत्रियस्य श्रेयो न विद्यते । क्षत्रियाणां परलोकादिकं स्वधर्मेनैव भवति ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— अजुनस्य अनात्मनि देहे आत्मवीरूपो मोहो निवारितः, इदानीं स्वधर्मे युद्धे अधर्म-धीरूपं मोहं निवारयति— स्वधर्ममपीत्यादिना । युद्धं क्षत्रियस्य स्वं धर्मः, तमवेक्ष्यापि विकम्पितं चछितुं नार्हसि । हि यस्मात् धर्म्यात् धर्मादन्तेतायुद्धादप्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ॥ ३१ ॥

किञ्च यदृच्छया अप्राथितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्धाटितं ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

क्षत्रियस्य धर्म्ययुद्धाकरणे प्रत्यवायः ।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

‘ चेत्त्वं धर्म्यमिमं ’ इति ब्रह्मानन्दगिरिकारसम्मतः पाठः ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि— अथेति ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादन्तेतं विहितं तद्वर्गं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततस्तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तं

गुरुवृत्तं न जानीये तस्मात्सात्त्विक्यम् त्वया ॥

गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणस्त्वं विशेषतः ।

विशेषतस्तपोबुद्ध एवं क्षातं मया तव ॥

उद्यतेषु रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्युवत् ।

यो हन्यात्समरे कुदं सुख्यस्तमपलायितम् ॥

ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेण निश्चयः ।

व्यपनेष्यामि ते इयं युद्धे राम न संशयः ॥

तत्र त्वं निहतो राम मया शशशतादितः ।

प्राप्यसे तिर्जितांल्लोकाञ्छस्वपूतो मया रणे ' इति ॥

तदेतत्स्वर्भुगोद्योगपर्वणि [१७८ । २८-५८] स्थितम् । एवं युद्धावरोपेन कार्याकार्यविचारश्च्युतस्या आत्मता-धीभूय युद्धयमानस्य गुरोर्ब्राह्मणस्यापि वधो न कर्तव्य इति मरुतादिपूर्वक्षत्रियप्रवर्तितधर्मनिर्णयसुखजीव्य स्वगुणा ब्राह्मणेन जामदग्न्येन सह महयुद्धं भीष्मधकार । तत्र यदृच्छयोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाटलं च भवति । एवमप्येवमपि क्षत्रिया उदाहाराः । तमिमं शिष्टाचारं त्वमप्यनुवर्तस्तेति भावः ॥ ३२ ॥

तस्मादेतादृशं भाग्यवन्त एव लभन्ते इत्याह— यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवद्विच्छया उपपन्नम् । अपाटलसुद्धाटितकण्टस्वर्गद्वारम् । इदं युद्धं क्षत्रियाः सुखिनो भाग्यवन्तो लभन्ते । प्राप्नुवन्ति एतादृशदुःखास्तौ भाग्यवत्त्वं भगवद्विच्छयादृष्टपराजगवत्समिधिवार्षेति भावः ॥ ३२ ॥

हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अव्यया दीर्घकालाम् । 'धर्मात्मा शूरः' इत्येवमादि-
भिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते, सम्भावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ.शां.व्या.—स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादि-
महाफलप्राप्तिं प्रदस्ये तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदशयन्तुत्तरलोक-
गताथशब्दार्थं कथयति— एवमिति । विहितत्वं फलवन्मिलनेन
प्रकारेणेत्यर्थः । अनव्याधं पुनश्चेदित्यनूयते । महादेवादीत्यादि-
शब्देन महेन्द्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३३ ॥ युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवाय-

मासुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणं दीर्घकालमाचिन्महिम्नमपि
प्रत्यवायं प्रदत्तमभ्यस्यति— न केवलमिति । युद्धे स्वमरणसन्वेष्टात्
तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या, आत्मसंरक्षणस्य धैर्यस्वरत्ना-
दित्यादिवाङ्मयाऽऽह— धर्मात्मेति । मान्यानामकीर्तिर्भवेति मर-
णादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह— सम्भावितस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममरणाच्च सङ्ग्रामं मोहादज्ञानान्न करिष्यसि चेत्
ततः प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयमुखं विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा
पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम्, अपितु 'पापं
युद्धे प्रारब्धे पलायितः' इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि
भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्— शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः सर्वसम्भावितस्य तद्विपर्य-
यजा हकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ; एवंविधाया अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे.ता.चं.—एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाध-
नत्वमुक्तम् ; अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— अथ चेदिति ।
युद्धाकरणस्य श्राणानादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वंशब्दः क्षत्रि-
यत्वपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्— क्षत्रियस्य स्वधर्मभूत-
मिति । 'इमम्' इति निर्देशाभिप्रेतमुक्तम्— आरब्धमिति ।
मोहात् धर्मोऽप्यधर्मस्यैवमादित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरण-
मात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायेहेतुः, सर्वदा युद्धकरणसङ्गादित्यत-
त्त्वं प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मशब्दोऽत्र
फलपरः, अन्यथा पौनश्चत्वात् ; अनुवादमात्रत्वेऽनिष्टप्रसङ्ग-
पर्येतानामावाञ्चेति भावः । आगमिकीर्तिविषयत्वाद्योक्तं
विजयेनेति । न केवलं दृष्टादृष्टपरिणतिशयपुरुषार्थहानिमात्रम्,
निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापमवाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

एवं दृष्टादृष्टरूपफलानिरदृष्टप्रत्यवाययोक्तः ; अथ दृष्टप्रत्य-
वायमाह—अकीर्तिं चेति । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः ।
'न ते केवलम्' इत्यादावपि पातलोकिनिरतिशयपापमात्र-
मित्यनुसन्धेयम् । प्रारब्धे पलायित इति कान्द्वितीयकतया
प्रथमव्यापारमायुक्तत्वेति भावः । अन्यशब्देनाविनाशित्वा-
दिशानात् सर्वशब्दापित्वमुच्यतेतम् ; सर्वदेशव्यापित्वं तु कथ-
मुच्यते ? इत्थं—यद्यकीर्तिः सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकाल-

व्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचाद्विच्छेदोपपत्तेरिति ।
यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अव्ययत्वं विवक्षितम् ।
मृताण्यपीति अपिशब्दाशङ्कः । चापीत्यनतिरिक्तार्थत्वे
निष्प्रयोजनत्वम्, 'ततो भूतानि' इति सामान्यनिर्देशात् ।
अपिशब्दान्यवलाचोक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपीत्यादि ।
अकीर्तेरित्त्वमाशङ्क्योत्तरार्थमुच्यत इत्याह— ततः किमिति ।
चक्राहानिराकरणार्थः । अर्जुनस्य सम्भावितवैभवेतुनाह—
शौर्येति । सर्वसम्भावितस्येति । पूर्वनिर्दिष्टैः समर्थसमर्थैश्च
मृतैः सम्भावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया ?
उपादेयतया वा ? न प्रथमः, 'जीवन् भद्राणि पश्यति' [म.भा.]
'आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत्' इत्यादिचचनात्, न द्वितीयः, प्रकरण-
विरोधादित्यत्राह— एवंविधाया इति । 'जीवन् भद्राणि'
इत्यादिकं तु क्षत्रियापुत्रस्य तेऽयं नोपादेयम् । न चैवमकी-
र्तिर्जीवीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । विस्त्वेवविधा-
सर्वकालदेशव्यापिनी, इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृता-
दिसिद्धत्वात् । तथा चोक्तस्मिन् शमायने [वा ४.०. १२-१३]
रघुनाथवाक्यम्— 'अकीर्तित्येव गोहेतु लोके भूतस्य कस्य-
चित् । पतत्येवाभमानः लोकान्यावच्छब्दः स कीर्तयेत्' इति ।
युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— सम्भा-
वितस्य 'धर्मात्मा शूरः' इत्यादिगुणैः सम्भावितस्याकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ व्र. व्र. नि.— एवं धर्मशास्त्रशिष्टाचारपर्यालोचनया
दोषाभावाद्भयदृष्टावहत्वाच्च जीवन्मोघादिमिथुदं कर्तव्य-
मित्युक्तम् । इदानीमकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गादपि तत्कर्तव्य-
मिस्थानह— अथ चेति । अथेति पञ्चमरे । त्वं
गो. २१

इममारब्धं धर्म्यं धर्मादनपेतं च सङ्ग्रामं न करिष्यसि चेत्,
ततो युद्धाकरणादेतोः पापमवाप्स्यसि । ननु युद्धं काम्यं,
न तु नित्यं वैमित्तिकं वा, 'शुभ्यमानाः परं शस्त्रा स्वान्
शान्त्यपराङ्मुखाः' इत्यादिसंस्थिते ; ततः कथं तदकरणे

पापम् ? तत्राह—स्वधर्ममिति । ‘प्रारब्धं काम्यं नित्यायते’ इति न्यायात् काम्यस्याप्यारम्भादूर्ध्वमकरणे प्रत्यवायो-
ऽस्त्येव । अत एव सख “यः सत्रायापगुरते स विचजिता
यजते” इति सत्रार्थे सङ्कल्प्य तदननुष्ठानमिदं प्रायश्चित्तत्वेन
विचजिद्विधीयते । तथा चेदं युक्तं त्वयाऽऽरब्धमिति नित्यस्या-
करणे प्रारब्धावश्यपरिसमापनरूपं स्वधर्मं तथा महादेवा-
दिसमागमनिमित्तां कीर्तिं च हित्वा पापं यास्यसीत्यर्थः ।

पापशब्देन चात्र दुःखहेतुनिर्मुक्त्यते । तच्च द्विविधं
नरकपातलक्षणं लोकाहलक्षणं च ; तत्रार्थं स्वधर्मं हित्वेत्य-
नेनोपादितम्, द्वितीयं तु कीर्तिं हित्वेत्यनेन
सूचितम् ॥ ३३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति त्रिभिः—अकीर्तिमिति । ते तव
अकीर्तिं चापि ‘नायं शरः’ इत्येवंरूपां भूतानि कथ-
यिष्यन्ति । न केवलं स्वधर्मत्यागान्नरकपातमात्रम्, किन्तु
सकीर्तिहान्याऽसकीर्त्यवाप्तिश्चेति निपातयोरर्थः । ननु
यद्यकीर्तिभयायुदं कर्तव्यं तर्हि मे मरणमेव स्यात्,
जये सति ‘यानेव हत्वा न जिजीविषामः’ [२।६]
इति प्रागुक्तेः, पराजये च सत्यनुक्तसिद्धत्वाद् ; तच्च मरणं
महदुःखम्, अतोऽपकीर्तिरपि सोढव्येत्याशङ्क्य मरणदुःखाद-
कीर्तिदुःखमेवाधिकमित्याह—अकीर्तिर्मरणादिति । अति-

रिच्यते अधिका भवति । आधिक्य एव हेतुगर्भमकीर्ति-
विशेषणम् । अव्ययामिति, दीर्घकालमित्यर्थः ।

मरणं हि तत्काल एव दुःखं दत्त्वा गच्छति । अकीर्तिस्तु
दीर्घकालं तद्वित्तवान्वा लोकमुखपरम्परया स्वयमप्यभिधेते,
मृत्वा लोकान्तरप्राप्तावपि तत्रत्यैर्देवैर्वादिमिर्यं गहितं
कृतवानित्युपालम्भं, इह च पुनर्पुनरादीनां ‘गहितस्त्येयं
सन्ततिः’ इति मनुष्येष्टपालम्भं च जनयति । तदेतद्भूतानि कथ-
यिष्यन्तीति देवमनुष्यादिसाधारणप्राणिमात्रवाचिना भूत-
शब्देन ध्वनितम् ।

नन्याततापीति लोकैर्गहितस्यापि दुर्गोधनस्य ततो न
किञ्चिदुःखं दश्यते, तत्कथञ्चन्यते ‘मरणादकीर्तिरितिच्यते’
इति ? तत्राह—सम्भावितस्येति । बहुमतस्येत्यर्थः ।
दुर्गोधनो हि जन्मत एव पापिष्ठः कलिपुरुषोऽपकीर्तिरूप
एव स्वयमिति तमतो मालिन्यमिव न तस्यापचित्तोषः,
किन्तु लोकैर्बहुमानस्य पुरुषस्य । त्वं तु सर्वलोकैर्धरैर्धरेण
महादेवेन सह साक्षात्कृताहवः तदनुग्रहावाप्तविद्यास्त्रविभवः
पुरुषधौर्यः स्वर्गेव सम्भाव्यस्य इति त्वादृष्टादृष्टवाकीर्ति-
दुःखम्, ‘पाषाणपातो हि फलद्रुमाणां’ इति न्यायादिति
भावः । को हतो ? यस्मादेवं तस्मान्मरणमप्यङ्गीकृत्याप-
कीर्तिः परिहृत्येति तथैवं युक्तं कार्यमित्याशयः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०—विपक्षे बाधकमाह—अथ चेदिति । धर्म्यं भर्मादनपेवं युक्तं न करिष्यसि तर्हि लौकिक-
वैदिकहानिपूर्वकं प्रत्यवायमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ किञ्च
सम्भावितस्य ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं स्वधर्मविक्षणेन मदुक्तसङ्ग्रामा-
करणे तव बाधकं स्यादित्याह—अथ चेदिति । अथ स्वध-
मविक्षणानन्तरमपि इमं मदये धर्म्यं मदाज्ञारूपं सङ्ग्रामं चेन्न
करिष्यसि तदा स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसी-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ किञ्च पापात्परलोकनाश एव भविष्यतीति न,
किन्निवहं लोकैर्गण्यपकीर्तिर्भविष्यतीत्याह—अकीर्तिं चा-

पीति । भूतानि अपि ते अकीर्तिमव्ययां सदाहवर्चमानां
कथयिष्यन्ति । भूतानीति नपुंसकलिङ्गकथनेन तथा कथ-
नायोग्या अपि कथयिष्यन्तीति व्यञ्जितम् । नन्वकीर्ति-
कथनेन किं स्यादित्यत आह—सम्भावितस्येति ।
सम्भावितस्य युद्धादौ अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते, अधिका
भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—युद्धत्यागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह—अथ चेदिति ॥ ३३ ॥ अव्ययां
दीर्घकालम् ॥ ३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ? ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.—किञ्च भयादिति । भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते
चिन्तयिष्यन्ति, न कृपया; इति त्वां महारथा दुर्गोधनप्रभृतयः । [के मंस्यन्ते ? इति आह—]
येषां च त्वं दुर्गोधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैः युक्त इत्येवं मतः (सः), बहुमतो भूत्वा पुनस्त्वं
यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥ किञ्च—अवाच्यवादानिति ॥ अवाच्यवादान् अवक्तव्यान्

वादांश्च बहूनेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततस्तस्मात् निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह—
किञ्चेति । प्राणिषु कृपया नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह—
भयादिति । महारथानेव विशिनष्टि— येषां चेति । दुर्योधना-
दिभिस्तत्त्वोपहास्यतामिरसनायै सङ्ग्रामे प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी-

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्थं मा त्वं युद्धादुपरमं कार्षीरित्याह—
किञ्चेति । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो
युद्धाभिवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दनादि शत्रुकृतं सोढुं शक्यामीत्या-
शङ्क्याऽऽह— तत इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— वन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धाभिवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—
येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं युद्धे ससुप्रस्थिते
निवृत्तव्यापारतया लाघवं सुग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते । शूराणां
हि वैरिणां शत्रुभयादृते वन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिनोपपद्यते ॥ ३५ ॥ किञ्च— शूराणामस्माकं
सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात् ? अस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति
तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामग्रेष्वाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः; ततो-
ऽधिकतरं दुःखं किं तव ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं धर्माधर्मभ्रमो निवारितः । अथास्था-
नक्षेत्रे क्षिप्यते 'भयात्' इत्यादिना । वन्धुस्नेहादित्यादि ।
शूरस्य सतः स्नेहाकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति
भावः । येषामित्यतिप्रसिद्धपरामर्शात् कर्णदुर्योधनादीनामि-
त्थम् । तेनापकारवर्गे स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो
यायाधर्यं जानीयुः, तथापि कर्णादयो न तथेति भावः ।
'भूत्वा' इत्यस्य यात्यधीत्युत्तरं किञ्चैकस्मिन् 'भ्राता होष्यामि'
इत्यादिष्विव क्रियापेक्षया पूर्वेणापि भविष्यता कालेन सम्ब-
न्धप्रमत्तनुदासायोक्तं पूर्वमिति । बहुभिर्गुणैर्बहुत्वेन मतो हि
बहुमत इत्यभिप्रायेणाह— शूरो वैरीति । यदि शूरस्त्वं
प्रागपि निवैरः, यदि च वैरी त्वं शौर्यैरहितः, तदा महारथा
न त्वां गणयेयुरिति भावः । तत्क्षणावधि वैरातुवृत्तिस्त्वना-
योक्तं इदानीमिति । लाघवफलं सुग्रहतालाघवशब्देनोपच-
रिता । सुग्रहत्वं चात्र सुग्रहत्वाभिमानविषयत्वम्, वन्धुस्ने-
हादित्यायुक्तं शङ्कां निराकरोति शूराणां हीति । यदि
शूरत्ववैरित्वयोस्त्यतस्तथा, तदा युग्मेतायन्यथा सिद्धि-
रिति भावः ॥ ३५ ॥ एवं प्राचीनमपकारं भविष्यत्प्रावरोपं
चाभिधाय पुनरागमिनाऽन्यपकारेणास्थानक्षेपत्वं द्रढयतीत्य-
भिप्रायेणाह— किञ्चेति । प्रस्तुतोदन्तफलितं सामर्थ्यनिन्दा-

प्रकारमाह— शूराणामस्माकमित्यादिना । शूराणामवा-
च्यवादांश्च बहूनि— शूरान् प्रति ये न वाच्याः, किन्तु
कान्दिशीकान् प्रति, तान् पारुष्याशीलपरिहासादिवादा-
नित्यर्थः । अहितशब्दोऽत्र अवाच्यवादेहेतुपर इत्यभिप्राये-
णाह— शत्रवो धार्तराष्ट्रा इति । यदि च भीष्मद्रोणक्षत्र-
त्यादयः किञ्चिद्वेदुः, तदा शौर्यगौरवादिना सहेतापि; कथं पुन-
रशूरैः शूराभिमाननिमिग्राहकादिभिः कृतान् बहून्वाच्यवादान्
सहेथाः ? इति भावः । ननु गुणविशिष्टवाचिशब्देऽपि हि तत्वाद्यौ-
चित्यम्, न जात्यादिशब्देषु; न हि घटतर इत्यादिकं प्रयुज्यत
इत्यत्राह— तत इति । ततोऽवाच्यवादान् तच्छ्रवणादिति
फलितम् । दुःखशब्दः प्रातिकूल्यविशिष्टवाचि । प्रतिकूलत-
मिति बहुः खतरमित्युक्तमित्यधिकतरशब्देन प्रत्ययार्थं निष्कृत्य
वदतो भावः । तवेति— नहि त्वं रथ्यायुधैः, न च समा-
ध्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । किंशब्दः
पूर्वश्लोकोक्तदुःखतरस्मरणत्वर इत्याह— एवमिति । त्वमेव
मंस्यसे इति— गाण्डीवसामर्थ्यादिनिदानपूर्वकं धर्मपुत्रमपि
हि भवान् हेन्तुयुगोक्ष्यते, किं पुनः कर्णादीन् ? अत इदानीं
निवृत्तोऽपि तदा दुस्सहतरदुःखपरितो युद्धं करिष्यसीति
हृदयम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— भयात्कर्णादीनां रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति, न कृप-
येति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । के मंस्यन्ते ? इत्यत्राऽह— येषां च दुर्योधनादीनां त्वं
बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावं, ते मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥ किञ्च— अवाच्यवादान्धक्तवा-
दांश्च बहूनेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव सामर्थ्यं निवातकव-
चादिजयसामर्थ्यनिमित्तम् । ततस्तस्मात्निन्दाप्राप्तेर्दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु कृपयैव एताव पातवर्त्तं, न तु कातर-
तया; तत्कथं ममापकीर्तिः? तत्राह—[भयादिति]
मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति । ननु प्राकृता जना युद्धकातरं मां
मन्यन्ताम्, महारथास्तु कृपाक्षयेव मंस्यन्ते, ततो न मे
दोषः, वस्तुतत्त्वव्यवस्थायाः पामरप्रतीत्यधीनसिद्धिकृत्वा-
भावात् इह शाङ्क्याह—महारथा इति । महारथाश्च त्वां
भयादेतोः रणादुपरतं मंस्यन्त इत्युत्तरार्धगतचकारेणान्वयः ।
अत्र हेतुगर्भं एणादुपरतं इत्येतत् 'त्वां' इत्यस्य विधेय-
विशेषणम् । यदि हि भीष्मादिषु कृपा तर्हि रणार्थं तेषु
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, प्रवृत्त्यनन्तरं न रणादुपरतिर्भवं विना
न कृपयैर्युपरतशब्दनं व्यञ्जितम् । ननु क्षत्रेण सदा मां
बहुमन्यमाना महा-याः कदापिदमस्या मास्यन्ते केको दोषः?
तत्राह—येषामिति । येषां महारथानां बहुमतो भूत्वा
त्वमपि लाघवं यास्यसि, ते महाथा मंस्यन्त इति योजना ।
एवं बहुमतस्य तैरेवावमानः कुसुमापणकाष्टविक्रयन्यायाद्या-
कनप्रतिष्ठाविनाशनेन बहुनैव्यावहोऽतिकष्ट इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु द्विविधा महारथा मन्थस्याः शत्रवश्च; तत्र
मन्थस्थास्तावद्भयाद्रणादुपरतं मन्थन्ताम्, शत्रवस्तु धार्ते-
राष्ट्रा मां स्तोष्यन्ति युद्धाक्रमेण वतुपकान्तिव्यादित्या-
शङ्क्याह—[अवाच्येति] तव अहिता दुर्गोपनादयः बहुजा-
नप्रकारान् अवाच्यान् वक्तुमयोग्यान्वादान् शब्दान् 'अहुनो
योद्धुमागत्य दृष्ट्वात्मासन् अपलायत धिगेनै' इत्यादिस्वाप्त-
वद्विष्यन्ति, स्तोत्रं तु दूतत एवेति भावः । मन्थस्थास्त्वां भया-
दुपरतं मंस्यन्ते केवलं, न त्ववाच्यवादान् वद्विष्यन्ति, शत्र-
वस्तु अवाच्यवादश्चेति चकारार्थः । ननु शोषयात्राविराटनगर-
गोमृहाणादिषु मत्सामर्थ्यं दृष्टवन्तो धार्तेराष्ट्राः कथं मन्थ-

९ व ० त ० दी०—यद्यपि त्वं स्वबन्धुहिंसादोषभिया
भयात् रणादुपरतमिति । महारथा एते एवमजानन्तस्त्वां
॥ ३५ ॥ किञ्च अवाच्यवादानिति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु पूर्वं ये दृष्टमयौरुपतेस्तु न
तथा कथयिष्यन्ति किमवा एव, तेषां कथनेऽपि किं स्यादि-
त्यत आह—अभ्यादिति । तेषां मन्थने त्वां रणाद्रणादुपरतं
निवृत्तं मंस्यन्ते । ननु मम भयाभावात्तेषां माननेऽपि किं
भविष्यतीत्यत आह—येषां च त्वमिति साद्वैत । त्वं

११ नी० भा० दी०—अकीर्तिमेवाह—भयादिति । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अतिश्लाघ्यवृत्तः सन्
लाघवं क्षुभावं कातराख्यं येषां पुरतो यास्यसि ते महारथास्त्वां भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्त इति योजना ॥ ३५ ॥
किञ्च अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान् शब्दान्पण्डितिलोऽर्जुन इत्यादीन् सामर्थ्यं निन्दन्तः धिगस्य शौर्यं यो भीष्मा-
दिभ्यात् पलायित इतीदं वचनं मरणादप्यधिकं दुःखं; इतोऽन्यदुःखतरमधिकं दुःखं किं ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धवर्मानस्य प्रासङ्गिकोपयुक्तोपदेशः ।

इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

‘प्राप्स्यसे’ इति तात्पर्यचन्द्रिकाब्रह्मानन्दगिर्यारुणकारयोः सम्मतः पाठः ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

वाच्यवादान् वद्विष्यन्ति ? तत्राह—निन्दन्तस्तव सामर्थ्य-
मिति । युद्धादिह परावर्तमानस्य तव सर्वमपि पूर्वतनं
सामर्थ्यं निन्दास्पदमसत्कृपयैव स्यादित्यर्थः ।

नन्येवं युद्धाकरणे ईदृशं दुःखम्; युद्धकरणे च जये सति
'गुरुन् हत्वा तद्विश्राप्तं करोति' इति, पराजये तु सति
'धिगेनं मूर्धं वः स्वधाक्त्तिमविज्ञां महापुरुषैः सह युयुत्सु-
र्दीपशालमन्यायेन नष्टः' इति च निन्दादुःखम्; मया किं
कर्तव्यमित्याशङ्क्य युद्धपक्षीयनिन्दादुःखवदुद्धपक्षीयनिन्दा-
दुःखमेव पूर्वोक्तरीत्या परलोकाहानिसनायत्वात् परिहर्तव्यमि-
त्यभिप्रायेणाह—ततो दुःखतरं नु किमिति । ततः साम-
र्थ्यनिन्दोपेतादुद्धपक्षीयादवाच्यवादुःखात् किं न्वतिश-
यितं दुःखम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः ।

तदेवं 'कथं भीष्मम्' [२१] इत्यादिपञ्चश्लोकप्रेक्षित-
प्रज्ञावादविरासाथं प्रवृत्तेऽस्मिन् अन्यसन्दर्भे 'स्वधर्ममपि च'
[२१३१] इत्याद्येतदन्तैः पङ्क्तिमः लोकैः 'कथं भीष्मम्' [२१३]
'गुरुहत्वा' [२१५] इति च श्लोकद्वयोक्तः प्रज्ञावादो
निरस्तो भवति । तत्र 'धर्मोऽपि युद्धात्' [२१३१] इति
भीष्मद्रोणयुद्धस्याततायिवधरूपत्वेन धर्मादिवर्तत्वोक्त्या
'एजाहौ कथं प्रतियोत्स्यामि' [२१४] 'महानुभावान्गुरुन-
हत्वा' [२१५] इति च यतयोः पूज्यत्वं महानुभावं चोक्तं
तन्निरस्तम् । 'युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते' [२१३१] इत्यनेन 'श्रेयो
भोक्तुं भैक्षम्' [२१५] इत्येतन्निरस्तम् । 'स्वर्गद्वारमपाठ-
तम्' [२१३१] इत्यनेन 'इद्वैव भोगान्मुञ्जीय' [२१५]
इत्येतन्निरस्तम् । 'अकीर्तिं चापि भूतानि' [२१३४] इत्या-
दिना 'ततो दुःखतरं नु किम्' इत्यन्तेन च श्लोकत्रयेण
रुचिरप्रदिग्धपदसूचितं युद्धपक्षेऽप्यशो निरस्तम् ॥ ३६ ॥

न युद्धमङ्गीकरोषि, तथाप्येते तु नैवं जानन्तीत्याह—
मरणमयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते; एवं च लाघवं प्राप्स्यसि

येषां बहुमतः सम्भावितगुण आसीस्तादृशो भूत्वा लाघवं
यास्यसि ॥ ३५ ॥

किञ्च । तव सामर्थ्यं निन्दन्तस्तवाऽहिताः शत्रवः बहून्
अवाच्यवादान् कथनायायोग्यानि वाक्यानि वद्विष्यन्ति ।
नु इति निश्चयेन । ततो दुःखतरं किम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महौम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतनिश्चयः ‘जेष्मामि शत्रून्, परिष्मामि वा’ इति निश्चयं कृतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युद्धच्यमानस्य उपदेशमिदं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषौ [अपि] अकृत्वा इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैवं युद्धं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि । [इति] एष उपदेशः प्राप्तज्ञिकः ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.—तर्हि युद्धे शुर्वादिप्रवृत्तान्मन्मथ्यस्य-
निन्दन्, ततो मित्रतौ शत्रुनिन्देत्युभयतः पाशरज्जुरित्याश-
ङ्कयाऽऽह—युद्धे पुनरिति । जये पराजये च लाभप्रौढ्यायुद्धार्थ-
मुत्थानमावश्यकमित्याह—तस्मादिति । न हि पशुजङ्ग-
लस्य क्षत्रियस्य युद्धायोयुक्तस्य तस्मादुपरमः साधोयानि-
त्याह—कौन्तेयैवेति । जये पराजये चेत्चेतदुभयतयुज्यते ।
जयादिनिश्चयमात्रेऽपि कामनिधये कलितमाह—यत इति ।
कृतनिश्चयत्वमेव विन्यदयति—जेष्मामीति ॥ ३७ ॥

पापमोहतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थातुं शक्नोमी-
त्याशङ्कयाऽऽह—तत्रेति । युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे

सतीति यावत् । युद्धमीवनमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः
समताकरणं कथं? इति तत्राऽऽह—रागद्वेषादिति । लाभः
शत्रुकोपादिप्राप्तिः, अलाभस्तद्विपर्ययः । न्यायेन युद्धेनापरि-
भूतेन परस्य परिमो जयः, तद्विपर्ययस्त्वजयः, तयो-
र्लाभालाभयोज्ञायाचययोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषावहृत्वे-
त्येतदर्थयितुं तथेत्युक्तम् । यथोक्तोपदेशवशात् परमार्थदर्शन-
प्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समुच्चयपत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्या-
शङ्कयाऽऽह—एष इति । क्षत्रियस्य तव धर्मभूतयुद्धकर्तव्य-
तानुवादप्रसङ्गात्तत्त्वात्सर्वोपदेशस्य नानेन विधेयं समुच्चयः
विध्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.—अतः शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवती-
त्याह—हतो वेति । धर्मयुद्धे परैर्हन्तश्चेत्त एव परमनिश्चयस्य प्राप्स्यसि; परान्वा हत्वाऽकण्टकं
राज्यं भोक्ष्यसे । अनभिसंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिश्चयस्योपायत्वात्, तच्च परम-
निश्चयस्य प्राप्स्यसि; तस्माद्युद्धयोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ ।
कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

सुमुखोयुद्धागुष्ठानप्रकारमाह—सुखेति । एवं देहातिरिक्तं असंस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं
ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभालाभजयपराजयेषु अविकृतबुद्धिः
स्वर्गादिफलाभिसन्धिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि,
पापं दुःखरूपं संसारं नावाप्स्यसि; संसारबन्धान्मोक्ष्यसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.—‘हतो वा’ इति श्लोकं पुरे श्लोकवाक्यशेष-
तयाऽवतरयति—अत इति । उभयथाऽपि तव लाभ इति भावः ।
‘प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे’ इत्यर्जुनं प्रत्यभिधानेऽपि शूरस्येत्यादि-
साधारणभिधानां भीष्मादिहानस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्वं
नास्तीति ज्ञापनार्थः । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गाराज्या-
दिमुखापवर्गान् सङ्गृह्णाति । न हि हतत्वात्त्रायुस्वार्थ इत्यत
उक्तं धर्मयुद्ध इति । तत एवेति । श्रेयसाधनतया
शास्त्रसिद्धहन्नादेत्यर्थः । परमनिश्चयसमिति । स्वर्ग-
शाब्दोऽज्ञातृत्वप्रकरणत्वात्परमनिश्चयपदस्तत्स्थानपरः वा ।

यथा ‘एतेवैव प्राज्ञेन तमनाऽस्माद्लोकदुःकस्यामुमिन्नं स्वर्गं
लोके सर्वान्कामान्वाप्त्वा अमृतसमभवत्’ [ऐ. उ. ३. १४]
‘अनन्ते स्वर्गे लोकेऽज्येये प्रतिष्ठिते’ [के. उ. १. ३४] ‘स्वर्ग-
लोका अमृतत्वं भवन्ते’ [कठो. १. १. १३] इति, ‘राज्यं सुरा-
णामपि चाधिपत्यम्’ [२. १. ३४] इति बुद्धस्वर्गोपेक्षाऽर्जुनोद्देशेन
वचनावायमेवार्थ इति भावः । परान्वा हृत्वेति । महा-
त्थानां भीष्मश्रेष्ठकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत
इति भावः । ‘जित्वा भोक्ष्यसे’ इत्युभाम्नां कलितमुक्तं
अकण्टकमिति । प्रतिकूलेषु जाग्रत्सु राज्यं सिद्धमपि हि

न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनानाहतराज्यभोगमात्रपर्यव-
सानुपवासायाह— **अनमिसंहि तेति ।** सुसुषोहि राज्य-
भोगादिशानुपक्रिकः । सन्मुद्रितात्पर्यमाह— **कुन्तोपुत्रस्येति ।**
'यदं सुते क्षत्रिया राजपुत्री' इति हि प्रसिद्धम् । नहि सिंही-
सुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम् ; न च शुद्धक्षेत्रज-
न्यना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति
भावः ॥ ३७ ॥ एवमस्थानेहोकास्यधर्माधर्मभियाः कुलत्व-
मुपाभिमितम् ; अथ धर्मत्वेन स्थापितस्य सुसुक्ष्मविषयागुष्ठान-
प्रकारं वदतीत्याह— **सुमुक्षोरिति ।** न हि राज्यादि-
कामिनामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता, अतोऽल्पास्थिरदुःखमिश्र-
युद्धसाध्यफलेन किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तमातृत्वज्ञानमनुष्ठानदशायामनुवर्तनीयतया दर्शयति—
एवमिति । देहादितिरिक्तमिति । सति धर्मिणि ह्येविर-
हादिधर्मचिन्तेति भावः । पौनरुक्त्यभ्रमपरिहराय लाभ-
लाभयोर्धनादिविषयत्वमुक्तम् । विषमयोः सुखदुःखप्रवाहयोः
समीकरणं कथमित्यत्रोक्तं **अविच्छ्रितवृद्धिरिति ।** विकारो
हर्षशोकदिरूपः ; तदभावकथनेन विवेकादिसप्तकान्तर्गतानव-

५ आ. मा. भा.—॥ ३७ ॥ ३८ ॥

७ ह. पै. भा.—युद्धे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे— हतो वेति । जित्वा कर्णादीन्मोक्ष्यसे
महीम् । उभयथापि ते लाभ इत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुचितं कौन्तेय ! कृतनिश्चयो जेष्यामि
परान्तरिष्यामि वेति निश्चयं कृतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ततः स्वधर्म इत्येव युध्यस्व । उपदेशमिमं
शृणु—सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृतेति । एष उपदेशः प्ररो-
चनार्थः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

८ वै. प्र. गि.—इदानीं 'न चैतद्विषयः कर्तव्यो गरीयः'
[२१६] इत्येतद्विभिरुक्तं निरस्यति—[हतो वेति] जये
पराजये च लाभप्रोक्तात् पक्षद्वयेऽपि न तत्र हानिरित्यर्थः ।
'कौन्तेय' इत्यनेन विद्वं सूचितम्—यत्पितृव्यमृच्छन्तोपुत्रस्य
तव मद्बुद्धमन्महिम्ना जय एव भवित्वा, न तु पराजय इति,
तदेतद्भाषानेव वक्ष्यति—'युध्यस्व जेताऽसि रणे सत्त्वान्'
[११३४] इति । 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं' इति तु लोक-
दृष्ट्योक्तं, लोके शयस्य युधि परैः स्वस्य हननं स्वेन वा पोषां
हननं ह्ययमपि श्रेय इति । ननु 'अवाप्य धृमावसप्तलघुदं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' [२१८] इति राज्यस्वर्ग-
नैराध्यस्तुक्तवन्तं प्रति 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गम्' इत्यायुक्तिः
कथं घटते ? इति चेत्, न ; तत्र 'यच्छोक्त्वच्छोषणम्'
[२१८] इति भीष्मद्रोणवधप्रयुक्तशोकोपाधिकस्यैव राज्य-
स्वर्गनैराध्यस्योक्त्या तदुपाधिभूतशोकस्य भीष्मद्रोणयोरात-
तायित्वेनाशोच्यत्वप्रदर्शनेनैव नित्तो तदुपाधिकराज्यस्वर्ग-
नैराध्यस्यापि नित्त्यवश्यमाभावेनाविधायिति भावः ॥

अथेदानीम् 'यद्येयः स्वाविशितं शृष्टेः' [२१७] इत्यस्य
प्रत्युत्तरमाह—**तस्मादुत्तिष्ठेति ।** यस्मादिदं युद्धं धर्म-
शास्त्रमिष्टाचारपरिपालनं करणेऽभ्युदयावधमकरणे प्रत्युपाया-

सादानुद्धर्षयोर्प्रेमणम् । युद्धायेति । तादर्थ्यविभक्तिः सूचिता-
न्यायैवनिष्ठसिद्ध्यते— **स्वर्गादिति ।** 'मा फलेषु कदाचन'
[२१४७] 'एतावन्ति तु' [१८१६] इत्यादिवक्ष्यमाण-
मन्त्रादुद्धृतम् । तत इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोक्तम्,
आनन्तर्यादिसर्वं तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह— **केवल-
कार्ययुद्धेति ।** पापशब्दोऽत्र न शुश्रूषादिकाङ्कितपापपरः,
युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तन्निष्ठतो सुखदुःखसाम्यादिविद्विषयोप-
स्थेयमित्युद्धृतस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कृतपापपरः,
नावाप्त्यतीत्यनन्यथात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च
विद्याव्याप्तिरिक्तैर्भूताराधाम्बेः । अतोऽत्राभ्युत्तत्त्वप्रकरणान्मुमु-
क्ष्वप्रेमयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यापापस्यसकलासात्कारिकर्म-
परः । ततश्च तत्फलभूतः संसारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—
दुःखरूपं संसारमिति । 'नैवं पापमवाप्त्यसि' इत्युक्ते
पापहेतुत्वाभावात्प्रतिभातोऽन्यथाह— **संसारश्चैव्यादिति ।**
परम्पर्येति शेषः । 'भोऽष्टतत्त्वाय कल्पते' [२१५] इति
पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

ई ज. प्र. दी.—॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कीर्तिकरं च, तस्मादेतोरिदमेव श्रेयोऽवश्यकर्तव्यमिति कृत-
निश्चयः सन्मुद्रायोत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

एवं सकामस्य युद्धकर्तव्यत्वमुक्तम् ; इदानीं निष्काम-
स्य सुसुक्षोस्तत्कर्तव्यतामाह—[सुखदुःख इति] सुख-
दुःखयोर्हेतुं राज्यकीर्त्यादिलाभालाभौ, तयोरपि जया-
जयौ । एतेषां च समत्वं नाम हर्षविषादरूपविलक्षण-
कार्यजनकत्वाभावरूपं विवक्षितम् । एवं सुखदुःखादिद्वन्द्व-
त्रिकं समीकृत्य तत्प्रयुक्तहर्षविषादो विमुक्त्य, रागद्वेषौ निर-
स्येति यावत् ; ततो युद्धाय युज्यस्व तत्राहो भव । एवं
यद्यश्मानः पापं संसारं नावाप्त्यसि ।

यद्यपि राज्यस्वर्गफलकं युद्धम्, तथापि फलकामनां
विहायापुष्टीयमानं चित्तमुद्धिद्वारा ज्ञानजनकत्वान्मोक्षचक्रं
भवत्येव, 'तमेतं वेदावुच्येन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'
[वृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या काम्यकर्मणामपि संयोगप्रत्यु-
क्तव्यायेन ज्ञाने तिभियोपात्, उक्तं हि वार्तिके—'फले-
च्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म निष्ठुदिकृत्' इतीति भावः ।
अत्र 'नैवं पापमवाप्त्यसि' इत्यस्य फलकामनां रथकत्वा
युद्धयमानो गुरुब्राह्मणपथमितिर्नैव पापं न प्राप्स्यसीति व्याख्याने
'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गम्' इति पूर्वोक्तोक्ते- फलकामना-

प्रत्ययुद्धकर्तृवृत्तापक्षे युवाविषयपापमस्तीत्युद्भावितं स्यात् । न च पूर्वश्लोके स्वर्गादिपलकीतेनमातृपङ्क्तिफलकिमात्रमिति न फलकामनाप्रत्ययुद्धोपदेशस्तत्रेति वाच्यम् ; ‘सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इति श्रवणेऽपि फलकामनया कर्मादृष्टानं तदेव फलं तस्मिन् प्रयोगे इति योग-सिद्धयधिकरणे व्यवस्थापिततया कामानां विना स्वर्गस्यादृष्ट-पङ्क्तिस्वायोगात्, न च तथापि ‘इतो वा..... जित्वा वा’ [२।३७] इति नार्जुनोद्देशेनोक्तम् । तस्य जयापजयाभिसन्निधयन्त्यादिनि वाच्यम् ; ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’ [२।६] इत्यर्जुनोक्त्या ‘मया हतस्त्वं जहि मा व्यधिष्टा शुष्यस्व जेताऽसि रणे सपत्नान्’ [१।१३४] इति

भाष्यदुक्त्या च तस्य जयाभिसन्निधयदर्शनात् । तस्मात् सकामत्वपक्षे युद्धातुष्टानप्रकारः पूर्वश्लोके वर्णितः, सुखसुख-पक्षे तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिन् श्लोके इत्येव व्याख्येयम् । भाष्यमध्यत्रेव स्वस्त्यम् । न चैवं स्वर्गोद्दिश्य युद्धकरणे तस्य कायत्वादृक्करणे प्रत्ययान्योक्त्ययोगः, राज्योद्दिश्य युद्धकरणे स्वर्गशास्त्रतया धर्मशास्त्रादुर्वलत्वादृष्टादिपुरुषाद्व्यवस्थाधर्म-स्वापत्तिरिति पूर्वश्लोके दोषः शङ्क्यः ; काम्यस्याप्यारम्भादध्व-मकरणे प्रत्ययव्यसनेन युद्धशास्त्रस्वर्गशास्त्रव्यतिरेकेन चोक्त-दोषानवकाशात् । तदेवं ‘स्वधर्मम्’ [२।३१] इत्याद्य-श्लोके ‘कर्म भीष्मम्’ [२।४] इत्यादिपञ्चश्लोकोक्ताः प्रज्ञावादाः सर्वेऽपि निरस्ता वेदितव्याः ॥ ३८ ॥

१ व ० त ० दी०— यच्चोक्तं ‘न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः’ [२।६] इति तत्राह—इतो वेति । स्वर्गि प्राप्स्यसि जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे । पक्षद्वयेऽपि तव लाभ इति भावः ॥ ३७ ॥ यच्चोक्तं ‘पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वा’ [१।३६] इत्यादिना तत्रावधेहि— सुखदुःखे समे कृत्वेति । योगमपि संस्मरन्नाह— साङ्ख्यधेनोकी-कृत्य । जगति फलभूते सुखदुःखे समे हेयोपादेयतया तुर्यै कृत्वा, तत्तत्तद्व्यवस्थामभूतौ लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा, युद्धाय युज्यस्व । एवं कृतेऽनुदेशस्तत्त्वं पापं न प्राप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु युद्धे मरणसम्भावनायां दुःखस-म्भावनायां च किमपकीर्यादिनेति चेत्तत्राह—इतो वेति । वा विकल्पेन हनन्तमभावनाभावात् । कदाचिदुद्धतश्चेत्ता स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा सुखादिसम्भवेऽपि महीं भोक्ष्यसे । तदा दुःखनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । तस्माद्युद्धाय कृतनिश्चयः

सन्तुष्टि, उपस्थितो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मया पूर्वं पापसम्भा-वना कृता तत्र का गतिरित्याशङ्क्याह—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे द्वैतस्य, लाभालाभौ राज्यस्य, जयाजयौ यशसः समौ कृत्वा हर्षविषादादरहितः सन् ततस्तदनन्तरं भद्राज्ञाविचारेण युद्धाय युज्यस्व युक्तो भव । एवंकृते पापं नात्राप्यसीत्यर्थः ३८

११ नी० भा० दी०— ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’ [२।६] इत्युक्तं तत्राह—इतो वेति । रणे स्थितस्य स्वर्गो वा राज्यं वा सिद्धमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मकीर्त्योर्वाशः पापावाप्तिश्च ‘अथ चेन्नमिमं’ इति श्लोकेन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि युद्धस्य अर्जुनाभिमतं काम्यत्वपक्षे ‘अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्वायमुखलोमेन हन्तुं स्वज-नमुद्यताः’ [१।४९] इति तत्करणे पापप्रसक्तिरस्ति तां निवारयितुं सिद्धयसिद्धयोः समस्तवलक्षणं योगमाह— सुखदुःखे इति । समे कृत्वा सुखदुःखयोस्तद्वैतलोः राज्यलाभालाभयोस्तद्वैतलोश्च जयाजययोः रागद्वेषावकृते-त्यर्थः । केवलं स्वधर्मोऽयमिति मत्वा युद्धाय युज्यस्व घटस्व । एवं कुर्वस्त्वं पापं नात्राप्यसि । यस्तु राज्यलोमेन युद्धद्वयं करोति तस्यास्त्वेव पापमिति भावः । कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेऽपि युद्धे ‘हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्ग’ [२।३७] इत्यादिकृत्वस्वरणं आनुपङ्गिकमिति प्रश्नः । तथा चापस्तम्बः ‘तथाऽप्युक्ते फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूपपेक्षे एवं धर्मं चर्यमाणमर्थं अनूपपद्यन्ते न धर्महानिर्भवति’ इति आन्ननिदर्शनेन प्रतिपादयति ॥ ३८ ॥

मुक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपक्रमः ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यादिः श्लोकैरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । तच्चोक्तश्रुपसंद्ध्यते— एषा ते अभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३] इति निष्ठाद्वयविषयं शार्ङ्गं सुखं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीति अत आह— एषा

तेऽभिहितेति ॥ एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता साङ्ख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्राप्युपाये निस्सङ्गतया द्रव्यप्रहाण-पूर्वकं ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने सप्ताधियोगे चेमां अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्— बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः, तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैवेत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।१३] इत्यादिशौकैर्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्स्मिन्नुपसंहृत्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंहृत्यते ? तत्राऽऽह— शोकेति । ‘स्वधर्ममपि’ इत्यादिभिस्तीतैः श्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणशुभादिवशङ्कानिमित्तयोः सान्यज्ञानतत्त्वबन्धकरोपनयार्थं वर्णाश्रमकृतं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति, नान्यथा; इत्यन्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नास्ती तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं ? तदाह— परमात्मैव । ‘न त्वेवाहं जातु नाऽऽसि’ [२।१२] इत्यादि सप्तम्या परावृत्त्यते । उक्तं ‘न जायते म्रियते वा’ [२।२०] इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उपसंहारप्रयोजनमाह— शास्त्रेति । तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्त्यस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्श-नोपसंहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते ? उत्तरं नैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादिति, तत्राऽऽह— इह होति । शाब्दभ्रूतेः श्रोतप्रतिपत्तेश्च सौकर्या-धर्मादौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः । उपसंहारस्य फलवत्त्वमेव-

मुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति— अत आहति । परमार्थ-तत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठासुक्तमुपसंहृत्य वक्ष्यमाणं संज्ञाति— योगे ति । तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिधौति— बुद्धये-ति । तत्रोपसंहारमात्रं विभजते— एषेत्यादिना । बुद्धिश्चावद्या-न्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति— ज्ञानमिति । तस्य सहकारि-रिन्निर्देशस्य विशिष्टं फलवत्त्वमाचष्टे— साक्षादिति । शोक-मोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरन्तर्यः संसारस्तस्य हेतुदोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरोधे कारणं ज्ञानमज्ञाननि-वृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः । ‘योगे त्विमां’ इत्यादि व्याकुर्वन्योगशान्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोध-विषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति— तस्मात्सीति । प्रकृतं सुखतुष्युक्तं ज्ञानं तत्पर्येन परामुच्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकृत्यति— निस्सङ्गतयेति, प्रकृतिभिसन्निधैषुर्गो निस्सङ्गतम् । बुद्धिस्तुति-प्रयोजनमाह— दृष्टाकर्मार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिः प्रद्वार-तन्या सख्युत्पातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः । कर्मानु-ष्ठानविषयबुद्धया कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिः ? नहि तत्तत्क्षान्म-न्तरेण समूलं कर्म हातुं शक्यमित्याद्याङ्ग्याऽऽह— ईश्वरेति ॥ ३९

३ रा. भा.— एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमार-भते— एषेति । सङ्ख्या बुद्धिः, बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञा-नाय या बुद्धिरभिधेया ‘न त्वेवाहम्’ [२।१२] इत्यारम्भ ‘तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितु-र्महसि’ [२।३०] इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, स इह योगशब्देनोच्यते । ‘दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्’ [२।४९] इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां वृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ पूर्वप्रकरणेकोक्तोकापनोदनेहेतुषु प्रधा-नार्थेनोत्तप्रकरणारम्भं सङ्गमयति— एवमिति । तत्पूर्वक-शब्देन आत्मज्ञानकर्मयोगयोः कर्माभिधानौचित्यमुक्तम् ; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चिन्तनरूपज्ञानयोगाभिधान-स्थौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यत्वात् प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात् तत्फलतया ‘प्रवहाति यदा कामात्’ [२।५५] इत्या-दिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । वक्तुमिति— प्रसक्तं प्राधान्येन प्र-वृत्तिरिति त्यर्थः । साङ्ख्ययोगाख्यवेदविरोधितन्त्राभिधानग्रमं साङ्ख्यशब्दस्यात्र ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां’ [३।३] इति वक्ष्यमा-ज्ञानयोगविषयग्रमं च व्युत्पत्त्येव— साङ्ख्येति ‘बुद्धिर्मतिथि-मेधा सङ्ख्या संवित्तिरपलब्धिः’ इति नैषण्डुकः । ‘पुर्व

निर्णयं साङ्ख्यम्’ [मं. उ. १४] इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्धया पर-मात्मवदात्मन्यपि साङ्ख्यशब्द उपपन्नः । न च ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्’ [३।३] इत्यादिष्वर्थैरुपपन्नः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सद्यपि वैकृत्यं प्रकरणवातुगुण्येन सर्वत्र सखता । एकत्रनस्य जात्यभिप्रायत्वात्ज्ञापनाय आत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तज्ज्ञानापोष्यत्वेन तन्निर्णयमात्र-मन्यवहितफलमिति दर्शितम् । बुद्धिरिति ; निर्णयफल-वाक्ययुक्तिपरामर्शमात्रं बुद्धिर्विषयित्वेति न साध्यसाधनभाव-विरोधः । अथवा बुद्धिरिह स्वाक्षिप्यावधौ निर्णयः ; तज्ज्ञा-नायेति साक्षात्कारादियः । आत्मतत्त्वाभिधानप्रदेशमपलब्धि-याह— न त्वेवेति । ततः परस्तात् ‘स्वधर्म’ [२।३१] इत्या-दिना धर्माधर्मप्रमास्थाननिर्देशोऽपि हि क्रियत इति भावः ।

योगशब्दस्यात्र प्रकरणद्विविशेषितमयमाह—आत्मज्ञाने-
त्यादिना । इहेत्यभिप्रेतं विवृणोति—दूरेणेति । इमा-
मिति निर्देशमुचितमविलम्बिताभिधानमाह—अभिधीय-
मानमिति । एतेनानुगच्छद्वैतस्तिष्ठत्यभिधीयमानबुद्धे-
भेदोऽपि दर्शितः । यदाऽनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमभियानं
शृण्वित्यर्थः । एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगमुल-

क्षिति दर्शितम् । 'बुद्ध्या यया' इत्यनयोर्वैयधिकरणेन क्रियाद्वया-
न्वयधर्म निरूपयति—यया बुद्ध्या युक्त इति । कर्मवन्धशब्दस्य
अनतिशयितायैरसमावातसमापाकरोति—कर्मणा बन्ध इति ।
'तृतीया तत्कृतायै' गुणवचनेन [अथा. १।१।३०] इति तत्प-
रुषः । बन्धशब्दस्यात्र मुख्यार्थासम्भवादिप्रतिपादनाह—संसा-
रेति । एतेनानुष्ठानमनकर्मवन्धबन्धानप्रसोऽपि निस्तः ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.—साङ्ख्यं ज्ञानम् । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्ब-
नाद्वयासम्भूतौ । योग उपायः 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद्भागवते ।
नेतरो साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित्सामस्येन, कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च । निन्दि-
तत्वाच्चेतरयोर्भोक्षधर्मेषु भिन्नप्रतत्प्रमुक्ता पञ्चरात्रस्तुत्या वेदानां त्वेकार्थत्वान् विरोधः । पार्थक्यं तु
साङ्ख्यविपक्षया युक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिशस्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च एवमेव सर्वत्र साङ्ख्य-
योगशब्द उपादेशवाचको वर्णनीयः । युक्तेश्च ज्ञानं पूर्वं जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । वुध्यते-
ऽनयेति बुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागमिहितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. द्रो.—पूर्वप्रकरणोपासंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्त-
प्रकरणरम्भप्रतिज्ञार्थं 'एषा तेऽभिहिता' इत्युक्तम्, तत्र
साङ्ख्ययोगशब्दौ कास्मिन्पातब्रह्मवाचनवाचिति प्रतीतिनिरा-
साय न्यायार्थे—साङ्ख्यमिति । प्रतीतिर्वाच्येव कृतो न स्यात् ?
इत्यत आह—नेतरादिति । इतरो शास्त्रलक्षणौ । बुद्धचिदागमे
एतौ उपादेयौ । बुद्ध्या युक्त' इत्यादिप्रवचनात् । अतो न तावत्र
विवक्षितताविति वाक्यशेषः । प्रकृतिप्रत्ययविनाकदेस्तदुक्तस्योपा-
देयत्वात्कथमेतत् ? इत्यत उक्तं सामस्येनेति । एकदेशस्यो-
पादेयत्वात् तदुपादेयत्वेन सोपादेयेऽपि तत्सङ्गत इति भावः ।
इतोऽपि न योगः पातब्रह्मवाचनमिहाह—कर्मणि; अस्मिन्नेव
योगे कर्मयोगो विशिष्यत इत्यादिप्रयोगाच्च । न हि शास्त्रे
कर्मयोगशब्दोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वाभावात्नेतरो विव-
क्षितौ कस्मिन्त्यत आह—निन्दितत्वादिति । कथं निन्दि-
तत्वं ? इत्यत आह—भिषेति । 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदा-
रण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा
[म. भा. १२।१४९।६४] इति साङ्ख्यादीनां किरुदमतत्वमु-
क्त्या 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्यैव वा नाचार्यः स्वयम् । ज्ञानेन्ये-
तेषु राजेन्द्र सर्वैवेतद्विधिष्यते' [म. भा. १२।१४९।६८]
इति पञ्चरात्रस्तुत्या विरुद्धानामेकस्तुतिपरिनिन्दं पश्यतीति
प्रतिद्वेमेवेति भावः । एवं तर्हि वेदाण्यकस्यापि निन्दा स्याद-
ित्यत आह—वेदानां चित्ति । एकाग्रत्वात्पञ्चरात्रेण । ज्ञाना-
न्येतानि भिन्नानि इति पार्थक्योक्तैः कथमेकार्थत्वं ? इत्यत
आह—पार्थक्यं त्विति । युक्तमित्यनेन तेषामेव प्रकृतत्वादिवि-
लम्बितेति । तथा चाद्यवाक्ये वेदाण्यकपदेन पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये

च पञ्चरात्रपदेन वेदाण्यकमुपलब्ध्यते इति भावः । वेदपञ्च-
रात्रयोरैकार्थत्वं कुत इति चेत्, उदाहृतमोक्षधर्मवाक्यार्था-
न्यध्यानुपपत्त्या तावत् ।

अपरं प्रमाणमाह—तत्रैवेति । मोक्षधर्मं एव 'चे हि ते य-
तयः क्यताः सत्यचित्रशिखण्डिनः । तैरुक्तमितिर्मूर्त्वा यत्को-
क्तं शास्त्रमुत्तमम् । वेदैश्वर्यैः समितं कृतं मेरो महागिरी' [म. भा.
१२] इत्यादिना चित्रशिखण्डिब्राह्मस्य वेदैक्योक्तेश्च असङ्गत-
मेतदित्यत आह—पञ्चरात्रेति । पञ्चरात्रमूलकस्येत्यर्थः ।
एतच्च वैखानससंहितेतोषम एव प्रसिद्धम् । अत एतद्व्याख्यानं
'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां' [३१] 'साङ्ख्ययोगौ युगमालाः' [५४]
इत्यादावप्यतिदिशति—एवमेवेति । शब्द इति जात्यभिप्रा-
यमेकवचनम् । इतोऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानोपायवाचिना-
वित्याह—युक्तेष्वेति । तामेव युक्तिं दर्शयति—ज्ञानमिति ।
अत्रोक्तवक्ष्यमाणयोरर्थयोः साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रयुक्तावुक्तवक्ष्य-
माणार्थौ ज्ञानोपायवेवेति तद्व्यावर्तौ युक्ताविति—जैवं ज्ञान-
मिति । जीवस्य तत्त्वमित्यर्थः । यथोपभक्तत्वं चोक्तं तथापि
तादर्थ्येनेत्येवोक्तम् । ननु बुद्धिर्ज्ञानं तदुत्पाद्यत एव, न तत्त्वामिदं,
नापि ध्याव्यते, तत्कथमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिर्निहिता, योगे
त्विषां शृणु' इति । तत्राह—वुध्यत इति । वापिति शेषः ।
ननु साङ्ख्यं न वाचोऽधिकरणं तत्कथं सप्तमी ? किमर्थं च प्रसिद्ध-
वाक्यमुपलब्ध्या गेनाप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानं ? इत्यत आह—
साङ्ख्येति । साङ्ख्यं वातो विषयश्च अनेन विषयसप्तमीय-
मित्याह । नाविशदं वाक्यात्रमुक्तं, किन्तु तत्र बोधो यथोत्पद्यते
तथैवप्रसिद्धोपादानयोजनमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—शोकापनये लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यैः श्लोकैरुक्तः, न तात्प-
र्येण । परमार्थदर्शनमिह प्रोक्तं प्रकृतं, तच्चोक्तमुपसंहरति—एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता, साङ्ख्ये परमात्प-
वस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारनिवृत्तिकारणम् । योगे तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्ग-
तया द्वन्द्वग्रहणपूर्वकमीश्वराधनार्थं कर्मावस्थाने समाधियोगे चेसात्मनन्तरं मयोच्यमानां बुद्धिं शृणु ।

तां बुद्धिं स्वतैति श्रोतॄणां प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यं बन्धस्तं प्रहास्यसि । ईश्वरप्राप्तिनिमित्तज्ञानं प्राप्स्यसीत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तदेवम् ‘अशेषानन्वशोचस्त्वम्’ [२।११] इत्याद्येतदन्तेन आत्मतत्त्वज्ञानमुपदिश्य तदेतद्भूतं कर्मयोगमुपदेशकामः श्रोत्रजननमस्समाधानाय दृष्टानुवादपूर्वकं वर्तितव्यमाणं प्रस्तौति—[उपरि]

अत्र साङ्ख्ययोगशास्त्रे न प्रसिद्धसाङ्ख्ययोगशास्त्रपरैः अकर्तृभोक्तृनिविकारात्मतत्त्वाद्देवस्य पूर्वाकालाद्यस्य ‘निलैगुण्यो भवाञ्जुन’ [२।४५] इत्यादिविषयमाध्यायस्य च प्रसिद्धसाङ्ख्ययोगशास्त्रयोरनिरूपणेन ‘एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्यमि विनां शृणु’ इत्युक्तैर्योगात्, साङ्ख्ययोगशास्त्रयोस्तत्त्वज्ञानविषयेऽनुवादोपलब्धस्य प्रथमीनांसायां व्यवस्थापितत्वात्; ‘साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाण्डुरतं तथा । ज्ञानाऽन्येतामि राजर्षे विद्धि नामात्मतानि वै’ इति पाञ्चरात्रादेरिव साङ्ख्ययोगशास्त्रयोर्वैदिकमतात्मतान्तरवत्स्य भगवतैवोक्तेश्च । किन्तु सम्यक्स्वापायते प्रतिपाद्यतेऽनया आत्मतत्त्वमिति सङ्ख्या उपनिषद्, तत्त्वतिपथमात्मतत्त्व साङ्ख्यम् ; तद्विषये या बुद्धिः साक्षान्मोक्षेऽनुः एषा ते तुल्यमभिहिता, योगे तु युज्यतेऽनेन ज्ञानमिति योगः पूर्वोक्त्यात्मतत्त्वज्ञानोपायभूतः परमेश्वराधनार्थनिष्कामकर्मज्ञानरूपः, तस्मिन् करणीयां इमां ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२।३८] इत्यत्रोक्त्याममे च तिसृतायेमाणां बुद्धिः शृणु । शृण्वत एव पुनः श्रवण्युक्तिरादरेण श्रोतव्यतथा ।

अत्र च ‘अशेषानन्वशोचस्त्वम्’ [२।११] इत्यादिना आत्मतत्त्वज्ञानरूपं साङ्ख्यबुद्धिमुक्त्वा ततः ‘स्वधर्ममपि च’ [२।३१] इत्यादिना लौकिकमन्यथाप्रतिपक्ष पुनः ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२।३८] इत्यादिना योगमन्यथापि ‘एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये’ इति साङ्ख्यबुद्धिमात्रमुपसंहरता भगवता—आत्मतत्त्वज्ञानविषय गीतातात्पर्यविषयः, ‘स्वधर्ममपि च’ [२।३१] इत्यादिकं तु शोकनिवृत्तावशुच्यत्वेन प्राप्तलौकिकमन्यथाप्रदर्शनमात्रम्, ‘सुखदुःखे समे’ [२।३८] इत्यादिकर्मयोगोऽपि ज्ञानार्थत्वेन तत्त्वोपस्थाप्यज्ञानतात्पर्यवैशेषिक इत्यन्यमर्थं दर्शितः । एतदभिप्रायेणैव ब्रह्मयान्ते भगवानुपसंहरत्यिति—‘एषा ब्राह्मी स्थितिः’ [२।७३] इति ; साक्षान्ते व ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ [१८।६३] इति ।

ननु बन्धोक्तुः कर्मयोगः कथं मोक्षफलसाङ्ख्यबुद्ध्यानुपयोग्यते ? इत्यादिप्रश्नाह—बुद्धयेति । यथा योगविषयया बुद्ध्या यतः कर्मबन्धं संसारं प्रकरोमि हास्यसि त्यक्षसि । ‘पार्थ’ त्वनेन उपदेशविचारोद्देहः पितृव्यसुपुत्रत्वाद्यबन्धः सूचितः ।

यत्रत्र भगवदुपसंहरसरस्वतीभिरुक्तम्—“ कर्मबन्धरात्रेन संसारोक्तो ईश्वरप्राप्तिनिमित्तज्ञानप्राप्तयेत्यव्याहारः

योगः कर्मपदवैयर्थ्यं च स्यात् । अतः कर्मनिमित्तश्चित्तकालुष्यरूपो ज्ञानप्रतिबन्ध एव कर्मबन्धः । तं प्रहास्यसीत्यर्थः । ‘धर्मेण पापमपद्यति’ [म. ना. उ. २।११] इति श्रुत्या पापनिमित्तज्ञानप्रतिबन्धस्य कर्मणा प्रहाणोपपत्तेः । श्रवणादिलक्षणे विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासम्भवात्तद्विप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिरासाद्योपदेष्टुं शक्यते । अतः अत्यन्तज्ञानान्तःकरणत्वाद्दृष्टिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयाऽदृश्यम् । नाधुना श्रवणादियोग्यताऽपि तव ज्ञाता, दूरे तु ज्ञानयोग्यतेत्यभिप्रायः । तथा च वक्ष्यति—“ कर्मयोगेवाधिकारस्ते’ [२।४७] इति ” इति ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—एवं हि श्रवणानधिकारिणमैवाञ्जुनं प्रति भगवता ज्ञानमुपदिष्टमिति तस्याविषेयिकुल्लं स्यात् । न शेतयुक्तं ‘इदं ते नातपस्काय’ [१८।९७] इत्यादिनाऽनधिकारिणे गीताशास्त्रं नोपदेष्टव्यमिति वदन्मभावान् स्वयं मर्ज्जराय मलिनान्तःकरणतया श्रवणानधिकारिण एव ज्ञानमुपदिष्टेनेति ।

किञ्च दैवासुरसम्पद्भिर्भागाभ्याये ‘अभयं सत्त्वसंयुद्धिः’ [११।१२] इत्यादिना वैचस्पदं प्रस्तुत्य ‘दैवी सम्पद्विमोक्षाय’ [११।५] इति तस्यास्तत्त्वज्ञानाधिकारिविशेषणत्वमुक्त्वा ‘मा शुचः सम्पदं दैवीमभिधातोऽपि पाण्डव’ [११।५] इत्युत्प्रेष्य ज्ञानाधिकारित्वं प्रदर्शयद्भगवन् तस्यानधिकारित्वे विरुध्येत । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इति त्रोटकात्प्रकरणे [गी. ब्र. छ. २६।१७] एव व्याख्यातम् । अपि च ‘अवाप्य भूमावसपत्न्यम्’ [२।८] इति श्लोकप्याख्यानावसरे अर्जुनस्य ज्ञानाधिकारिविशेषणसम्पत्तेः स्वयमेव प्रादुर्भावं स्वस्थापिता इति यत्किञ्चित्तत् । तस्मात् कर्मबन्धश्चतस्य श्रवणानधिकारापादकमनःकाष्ठप्यायकवासम्भवाद्भ्यायोक्त एव तदर्थः । न चाध्याहारोपायः, अतुकोपायलभ्यापातात् । न ह्यत्र ज्ञानप्राप्तयेत्याहार इति भाष्ये लिखितम् । किन्तु योगानियमद्वैतबन्धप्रहाणहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति वस्तुपतिरुक्तं । न च कर्मपदवैयर्थ्यम् ; बन्धहेतोः कर्मणः कथं तत्त्वितकत्वमिति बोधे, ‘बुद्ध्या युक्तो यया’ इत्यनेन परमेश्वरपौलुहाऽपानुग्रहीयमानस्य कर्मणो बन्धकत्वेऽपि तदर्थबुद्ध्याऽनुग्रहीयमानस्य तत्त्वितकत्वमेव, ‘यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः’ [३।१९] इति वक्ष्यमानत्वात्, इत्येवं परिहारस्य दर्शितत्वेन कर्मबन्धनित्यत्र कर्मपदस्य उपपरिहारसंरोधार्थतादृशोक्त्यावसादानार्थत्वेन साधकत्वादिति दिक् ॥ ३९ ॥

९ व ० ० ० दी०—एवमशोकार्थमुपदिष्टेऽपि साङ्ख्येऽतन्मात्ररुचिं पार्थमात्मलक्ष्य व्यासयोगोपदेशेन मनस्समाधानाय तं प्रस्तौति—एषा ते इति । साङ्ख्यमात्मनात्मतत्त्वसङ्ख्यानं तत्राभिधेये ‘न त्वेवाहं’ [२।१२] इत्याभ्य ‘तस्मात्सर्वाणि भूतानि’ [२।३०] इत्यन्तमुपादेयतयोक्त्वा मध्ये स्वधर्मकरणमुपपाद्य पुनरप्यन्ते

‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२ । ३८] इत्यादिना योगवत्साङ्ख्यशास्त्रबुद्धिर्मयोक्त । योगे तु मनोनिरोधरूपे साम्यस्थितियोजनके ईश्वरालम्बने याऽभिधेया बुद्धिस्तामिमां स्वधर्माचरणाभिमां शृणु । तुमेदार्थकः । यथा बुद्ध्या युक्तस्त्वं क्रियमाणकर्मसुबन्धसुभयात्मकं पुण्यपापात्मकं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं साङ्ख्यमात्मज्ञानात्मकसुखदुःखोपलब्धिरिति— एषेति । एषा पूर्वोक्ता ते तव साङ्ख्ये आत्मानामप्रकाशके बुद्धिः करणार्थमभिहिता । साङ्ख्यस्य भगवतो विप्रयोगरसात्मककुण्डलरूपत्वात्तत्र भगवदात्मकात्मज्ञानेन न स्वास्थ्यं भवति तस्मादात्मज्ञानबुद्धिरभिहिता उक्तैरर्थः ।

तज्ज्ञानार्थमेव एतच्छ्रवणेऽपि चेत्तत्र न ज्ञानं जातं, तदा कर्मयोगेन मोहो निवर्तित्यत इति कर्मयोगो बृण्वित्याह— योग इति । योगे तु इमां बुद्धिं युज्य, यथा बुद्ध्या युक्तः सन्न पार्थ मद्भक्तवत् । कर्मबन्धं कृतकर्मपापं प्रहास्यसि, त्यक्ष्यसीत्यर्थः । त्वयो प्रकपः पुनस्तद्भावानुदयः ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ, तत्र ‘कं धावयति हन्ति कं’ [२।२१] इति कर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसम्भव उक्ताः । ‘ततो युद्धाय युज्यस्व’ [२।३८] इति नियोगश्चोक्ताः । न ह्यक्तुराकाशवत्सर्वगतस्य नियोग्यत्वं सम्भवतीति परस्परव्याहतमेतद्वितीमाशाशङ्कां अधिकारिमेदेनोभयं व्यवस्थापयन् परिहरति— एषा ते इति । एषा ते तुभ्यं अभिहिता ‘अशोच्यानन्वशोचस्व’ [२।११] इत्यादिना ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यतः प्राक्तनेन सन्दर्भेण उक्ता । साङ्ख्ये सम्यक् कुर्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति साङ्ख्या उपनिषत्, तत्र विहिते साङ्ख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिज्ञानं संसारनिवर्तकं एषा ते साङ्ख्ये बुद्धिरभिहितेति सम्बन्धः । योगे ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इति वक्ष्यमाणलक्षणे विषये तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं ‘लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३] इति ; एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशङ्काऽऽयतास्ता । इमां ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यादिनाऽनन्तरग्रन्थनोक्तमपि विस्तरेणाभिधीयमानां शृणु । इमामेव बुद्धिं स्तौति साधेन— बुद्धयेत्यादिना ।

ननु कर्मबन्धप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते— “तपसैव ध्यातृपदविक्तं (तस्यैव ध्यातृपदविक्तं) विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन ” [बृ. उ. ४।१।२३] इति श्रुतेः, कर्मयोगस्तु कर्मबन्धं हटीकरित्यत्येवेति कथमुच्यते ? कर्मबन्धं प्रहास्यसीति चेत् श्रुतिबलादिति ब्रूमः । तथा हि— “ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्ज्ञायां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृहः कस्यस्विद्धनम् । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ” [ई. उ. १।२] इति श्रुतिरीधरेणेदं सर्वं स्तम्भितमस्तीति न काश्चित्किञ्चित्स्वेच्छया कर्तुं प्रभवति । अतः सर्वत्र ममताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् मुञ्क्ष्व, कर्माणि च कुरु । एवं कुर्वति त्वयि कर्मलोपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरं च नास्तीति वदति । तस्मात् कनककाण्ण्यासादिवत् केनचिद्विशेषरूपेणोपेतं कर्मैव सज्जतीयोच्छेदनिमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं ‘कर्मयोगेनानपि कर्मबन्धं प्रहास्यसि’ इति ॥ ३९ ॥

चिक्चिन्नस्यासमाप्तस्यापि निष्कामकर्मणो माहात्म्यं फलप्राप्तिश्च ।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्— नेहेति ॥ नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः, अभिक्रमणं अभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति, यथा कृष्यादेः । योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किञ्च— नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते । किन्तु स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतो भयान् सँसारभयाजन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कर्माणुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेन अकिञ्चित्कत्वाद्भेदेकान्तिकलक्षितत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न श्रदेयेति तत्राऽऽह— किञ्चेति । अन्यच्च किञ्चिदुच्यते कर्माणुष्ठानस्याऽऽवश्यकत्वे कारणमिति यावत् । कर्मणा सह

समाधेयगुणानुष्ठानमप्यवत्वाद्भेदेकान्तिकत्वसम्भावनात्तत्फलद्वयं च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्याभ्यस्यैकस्मिन् जन्मन्यसम्भवत् ; अर्थायोगी श्रयतेतानर्थं च निषेधेदित्याह्वासाऽऽह— नेहेति । प्रतीकत्वेनोपातस्य नकारस्य पुनरप्यनुष्ठानस्यैव नास्ति ।

त्यनुवादः । यत्तु कर्मानुष्ठानस्य अनैकान्तिकफलत्वेन अकिञ्चित्करत्वं युक्तं तदुच्यते— **यथेति** । कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्यानियतं फलं सम्भावनामात्रोपनितत्वात्, न तथा कर्मणि वैतिके प्रारम्भस्य फलमित्येतं युज्यते, शास्त्रविधौषादित्यर्थः । यत्तुक्तमनेकान्तकथञ्चित्त्वेन दोषद्वन्द्वानुष्ठानमिति तत्राऽऽह— **किञ्चेति** । श्लोऽपि कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमात्रं स्पृश्यते— **नापीति** । चिकित्सायां हि किममा-

पायां व्याध्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि सम्भाव्यते, कर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वात्, न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति, विहितत्वादित्यर्थः । सम्प्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं पुच्छति— **किं स्थितिः** । उत्तरार्धे व्याकुर्वन्विषक्षितं फलं कथयति— **स्वल्पमपीति** । सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितम् 'सर्वपापेषु सञ्चोऽपि ध्यायन्निमित्तमच्युतम्' । यतिस्तत्स्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः इति स्पृतेरित्यर्थः ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह— **नेहेति** । इह कर्मयोगो नाभिक्रम-
नाशोऽस्ति; अभिक्रम आरम्भः, नाशः फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलत्वम् । आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न विद्यते । अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात् संसारभयात् त्रायते । अयमर्थः— **‘पार्थ ! नैवेह नाशुत्र विनाशस्तस्य विद्यते’** [६।४०] इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न हि फलप्रसवाय भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—ननु 'इमां शृणु' [१।१९] इत्युक्तोऽनन्तरं व्यवसाया- [१।४१] इत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये 'नेहामि क्रम' इत्येतत् सङ्गच्छत इत्यत्राह— **वक्ष्यमाणेति** । उपक्रमे माहात्म्यवक्ष-
नेन युगुत्सातिसंयमनाय प्ररोचना क्रियत इति भावः । इहेत्यनेन सूचितं कर्मानन्तरंभ्यो वैलक्षण्यमाह— **कर्मयोग इति** । अभि-
मुख्यक्रमणशङ्कां व्युत्स्यति— **अभिक्रम आरम्भ इति** । उप-
क्रमशब्दवदयमिति भावः । क्रियारूपस्याभिक्रमस्य कथमविना-
शित्वमित्यतो **नाशः फलसाधनभावनाश इति** । तात्पर्य-
माह— **आरब्धस्येति** । प्रत्यवायशङ्काहेतुं दर्शयत् द्वितीयं
पादं व्याकरोति— **आरब्धस्य विच्छेदे इति** । उच्चविष-
यरूपमुत्तरार्धे व्याख्याति— **अस्येति** । **संसारभया-**
दिति । महत्त्वविशेषितं भयं संसारभयमेव हीति भावः ।

स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्तिहेतुत्वं देशकालादिवैयुष्यात् प्रमा-
दिकाकृत्यकरणविना च विच्छिन्नस्याप्यन्वयः पुनः सन्धानादिति
दर्शयत्यस्य श्लोकस्योक्तार्थकत्वं सङ्गृह्यैस्त्वत्करत्वेन वक्ष्यमा-
णापौनरुक्त्यं चाह— **अयमर्थ इति** । कृतांशस्य कथं न नाश-
प्रसङ्ग इति शङ्कायामिहेत्यस्य व्यवच्छेदं दर्शयति— **अन्यानि**
हीति । **लौकिकानीत्यशिराहाहेतुं** दृष्टान्त उक्तः । **वैदिका-**
नीति । सामान्यनिर्देशस्यायं भावः— निरवधैर्मित्तिकान्यपि
विच्छेदे सति न फलाय स्युः; प्रत्यवायाय च भवेत् । अश-
क्त्यादिमूलमीषद्वैकल्यामात्रं हि तत्र रहस्यम् । कान्येषु त्वत्त्वैक-
त्येऽपि नैकफलयमिति विशेष इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति न
केवलं स्वर्गादिराममात्रम्, नृभारक्षस्त्वग्रात्यादिरपि स्यादिति
भावः ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— इह मोक्षमार्गेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तत्राशो नास्ति, यथा कृष्यादेः । मोक्षविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किञ्च चिकित्साव-
त्प्रत्यवायो न विद्यते । किन्तु भवति, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसार-
भयाज्जन्ममरणादिलक्षणाव ॥ ४० ॥

८ वै. त्र. गि.— नह कर्मयोगेन बन्धग्रहणममुक्तं,
कर्मणामानन्त्येन तेषां पुरुषादुपेयाप्यष्टातुमशक्यत्वादित्या-
शङ्क्याह— [नेहेति] अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि महतो
भयात् त्रायत इति प्रथममन्वयः । अस्य परमेश्वराद्यनार्थ-
लिप्तामकमानुष्ठानरूपस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पां-
शोऽपि संसारभयदक्षति । कर्मणामानन्त्येऽपि तन्मध्ये
यथाशस्येकमपि कर्म ईश्वराग्रहणदुष्ट्याऽऽश्रयिमानं सन्नो-
क्तं भवतीत्यर्थः । यावच्छक्तिः किञ्चिदनुष्ठानेऽपि 'आरब्ध-
स्यावशपरिसमापन एक फलं, नान्यथा' इति नियमो
नास्तीत्याह— **नेहेति** । इह मोक्षार्थकर्मयोगो अभिक्रम-

स्यारम्भस्य नाशः फलहेतुत्वनाशः आरब्धस्यासमाप्तस्य
विच्छिन्नस्यापि निष्फलत्वं नास्ति; आरम्भमात्रमपि फल-
प्रदमित्यर्थः । आरम्भमात्रेऽपि यावच्छक्याङ्गानुष्ठानमे-
वात्म, न च तथा सति स्वर्गार्थकर्मणीव यत्किञ्चिदङ्ग-
वैकल्यप्रयुक्तः कर्मवैयुष्यरूपः प्रत्यवायोऽस्तीत्याह— **प्रत्य-**
वायो न विषत इति । सर्वाणि हि लौकिकवैदिकानि कृषि-
यज्ञादीनि काम्यकर्मणि प्रारम्भं विच्छिन्नानि न फलाय
प्रभवन्ति, अङ्गवैयुष्ये च प्रत्यवायाय भवन्ति, नायं कर्मयोग-
स्तथेत्यर्थः । यत्तच्च 'पार्थ नैवेह नाशुत्र विनाशस्तस्य विद्यते'
[६।४०] इत्यादिना भगवत्त्वामे प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— सर्वतो योगे सुगमतामाह—नेहाभिक्रमनाश इति । इह योगबुद्धौ धर्मस्य योऽभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । 'नहङ्गोपक्रमे ध्वंसो त्वधर्मस्योद्धारणवि । मया व्यवसितः' [११२९२०] इति भागवतवाक्यात् । स्वल्पमाध्यस्य धर्मस्याभिक्रमो महतो भयाच्चायते । साङ्ख्ये तु सिद्धे धर्मकर्मणां त्यागः; अत्र तु न तथा । उक्तं च— 'यमाद्यस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता' इति ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— नह कर्मणां बाहुल्याकालादिसाध्यत्वाच्च कृतानां पूर्णत्वाभावाद्दिकृत्यं प्रत्युत अङ्कैर्गुण्यादिना प्रत्यवायादिसम्भावना भवेदिति कथं बन्धो न भविष्यतीति चेत्, इत्याशङ्क्याजुनस्य भगवत्कुण्डलात्मकसंयोगरूपयोगस्वरूपज्ञानात्तज्ज्ञानार्थ तत्त्वरूपमाह— नेहाभिक्रमनाश इति । भगवन्मार्गे भगवदर्थ भगवदाज्ञारूपेण कर्तव्यत्वं कर्मणां, न तु फलसाधकत्वेन, तस्मान्न पूर्वोक्तदोषसम्भावनात्र । तदेवाह—

इह मदाज्ञात्वेन क्रियमाणस्य कर्मणोऽभिक्रमनाशः प्रारब्ध-
कर्मनाशो नास्ति, विफलत्वं न भवतीत्यर्थः । प्रत्यवायश्च
न विद्यते । यतोऽस्य धर्मस्य स्वरूपमपि कृतं महतो भयात्
चायते रक्षति । अत्रार्थं भावः— अन्यत्र कृतकर्मसाफल्यार्थं
साङ्ख्यस्य च भगवत्स्मरणं बोध्यते 'यस्य स्मृत्या'
[वि. पु.] इत्यादिना, तत्र साक्षाद्भगवदर्थं कृतानां कर्मणां
कथं वैफल्यं भवेत् ? ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवोपादयति— नेहेति । इह कर्मबन्धप्रहाणार्थं कर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने अभि-
कृत्यते व्यापार इत्यभिप्रायः कर्मैव वा, तस्य नाशो नास्ति । अन्यत्र फलं दत्त्वा नश्यति, न त्विद-
मिष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्सःपातितया नित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पाद्यते, सङ्कटानुष्ठितस्य
बन्धप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्याह— 'प्रत्यवायो न विद्यते' इति । "तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविद्विषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" [वृ. छ. ४।१।२२] इति श्रुत्या संयोगवृथ-
क्त्वव्यायेन "द्वेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यनेन नित्यस्य दृष्टो वीर्यार्थत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विवि-
दिषार्थत्वं विनियोगवैलक्षण्यसिद्धयति । तत्रैव काभ्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेन नित्याकरणनिमित्तो वाऽका-
म्यत्वात्सर्वाङ्गानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते, नित्यानामेव विनियोगात्, नित्येषु च यथाशक्त्युपबन्ध-
स्यानुष्ठानात् । वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः । यथा— 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यानजनने ।
तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः । यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् । तमेतमिति वाक्येन
संयोगस्य प्रथक्त्वतः' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्त्युपबन्धो भविष्यतीति
न सर्वाङ्गानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते । स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपभुक्तबीजकल्पम् । 'जन्म-
जन्मान्तराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तथैवाभ्यसते पुनः' इति स्मृत्युक्तोत्तरसंस्काराधान-
द्वारा स्वसज्जातीयदृष्टेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयात् संसाराच्चायते । तस्मात्साङ्ख्यानधिकारिणा
कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ४० ॥

तत्त्वज्ञानप्राप्त्यैकैक संसारास्पदभूताश्चानन्ता बुद्धयः ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— येयं साङ्ख्ये बुद्धिरुक्ता, योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा— व्यवसायेति ।
व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका, सम्यक्
प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन ! । याः पुनरितरा विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेद-
प्रचारवशात् अनन्तोऽपारोऽपुनरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धि-
निमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तमेदबुद्धिषु संसारोऽपि उपरमते; ता बुद्धयो बहुशाखाः बह्व्यः
शाखा यासां ता बहुशाखाः, बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केयाम् ?
अव्यवसायिनां, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु बुद्धिद्वयतिरिक्तानि बुद्धयन्तराप्यपि काणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते, तथा च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राऽऽह— येयमिति । सैवैका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह— व्यवसायात्मिकेति । बुद्धयन्तराप्यविवेकभूतान्यप्रमाणानीत्याह— बहुशाखा हीति । व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गं प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह— इतरेति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया इतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् । तत्र हेतुः— सम्यगिति । निर्दोषवेदवाक्य-समुत्पत्त्यादुक्तं उपायोपेययुतं बुद्धिद्वयं साक्षात्पारम्पर्याभ्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः । उत्तरार्धे व्याचष्टे— याः पुनरिति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयाऽऽन्तरत्वंभितरत्वम् । तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति— यासामिति । अप्रमाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिस्तद्वादिष्येतत् । अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण

निवृत्तिविरहितत्वम्, अपारत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारण-विरहितत्वम् । अनुपपत्तत्वं स्फोरसति— नित्येति । कथं तर्हि तमिच्छत्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राऽऽह— प्रमाणेति । अन्यव्यतिरेकाख्येन अनुमानेनाऽऽगमेन च पदार्थपरिशोधनपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तं निमित्तीकृत्य समुत्पन्नसम्बन्धोधातुरोधात् प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते । तात्स्वज्ञ्यात्ताडु व्यावृत्ताडु सतीषु निरात्म्यवन्तया संसारोऽपि स्थातुमशक्नुवन्तुपरतो भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युक्तकान्तास्तत्त्वज्ञानायोगाः संसारास्पदभूता विपरीतबुद्धीरनुकामाति— ता बुद्ध्य इति । बुद्धीनां वृक्षस्यैव कुतो बहुशाखित्वं ? तत्राऽह— बहु-भेदा इत्येतदिति । एकैकां बुद्धिं प्रति शाखाभेदोऽजान्तविशेषस्तेन बुद्धीनामसङ्ख्यात्वं प्रख्यातमित्याह— प्रतिशाखेति । बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रयोजनार्थं द्विशब्दः । सम्प्रज्ञानवतां यथोक्तबुद्धिभेदाभाक्त्वमप्रसिद्धिमित्याशङ्क्य प्रत्याह— केवामित्यादिना ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि— व्यवसायेति । इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । मुमुक्षुणाऽऽनुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः ; व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तात्मस्तित्वमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः ; स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानुभवानां सम्भवादविरोधाच्च । सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका ; एकस्मै मोक्षारूप्यफलाय हि मुमुक्षोः सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव ; यथैकफलसाधनतया आयेयादीनां वर्णनां सेतिकर्तव्यताकानामेकशस्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः ।

४ वे.ता. चं.— एवं माहात्म्याभिधानव्याप्तेनास्य कर्मणः सर्वकर्मस्यो वैषम्यमुक्तम् ; अथोपदिष्टव्यतया प्रतिज्ञातां तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिर्मोक्षहेतुफलवैषम्येण विविशन्तुपदिशतीत्याह— काम्येति । ' इह ' इति सङ्गृहीतमाह— शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अतद्विधाप्रतिषिद्धौलौकिककर्मणां भिन्नफलत्वात्तद्विषयेऽप्येक्यं सा भुविष्यत उक्तं शास्त्रीय इति । यद्वा सङ्गृहकोपाधिकयनमिदम् । प्रस्तुत्युदादिमत्रव्युदासाय सर्वस्मिन्निति । नित्यनैमित्तिककाम्यतववान्तरविधाभेदसङ्ग्रहः । नामाकर्मविषयनानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणमर्थमर्थफलितेन विशेषेण बुद्धिं विशिनष्टि— मुमुक्षुणेति । व्यवसायशब्देन कृत्यध्यवसायशब्दं निरूपयति— निश्चय इति । पौनस्त्यव्युदासाय विषयं समासांशोत्तरफलस्य च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुपपादयति— सा हीति । ' व्यवसायात्मिका ' इत्येतद्व्यवच्छेदमाह— काम्येति ।

ननु देहातिरिक्तपारलौकिकात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्तरात्मन्यव्यवच्छेदमात्रादिभेदाप्रमाणसाधनमित्यत्राह— तत्र हीति । कामनयाऽधिक्रियत इति वा, कामेनाधिकारो

यत्रेति वा कामाधिकारः काम्यकर्म, तदधिकारित्वं वा । यद्वा तच्छास्त्रम् । अधिकारश्च मदभिलषितसाधनत्वमप्यमर्षमिदं कर्मेत्यभिमानः । देहातिरिक्तात्मशब्देन देहान्तरपरिमहार्हस्थिरत्वमभिप्रेतम् ; अन्यथाऽतिरेकमात्रनिर्णयेऽपि देहसमकालनाशित्वश्रमे सति पारलौकिकात्म्यकर्मनानुष्ठानप्रसङ्गात् । मात्रशब्दमभिप्रेतं विवृणोति— नास्मेति । आत्मस्वरूपयाथात्म्यं चात्र नित्यत्वस्वरूपप्रकाशात्त्वानन्दस्वरूपमवतारत्वाभाविकापहृतपाप्मत्वादिस्वरूपमभिप्रेतम् । ननु देहोत्तरकालमवभाष्ययोः स्वर्गापवर्गायोः कचिदात्मस्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम् । कचित्साधारण्यनिश्चय इति कुतोऽयं विवेक इत्याह— स्वरूपेति । अयमभिप्रायः— कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनुपपत्त्या वा शास्त्रबलाद्वाऽपेक्ष्यते । पूर्वोक्ताय याथात्म्यनिश्चयाभावे किं स्वर्गादिकलेष्टैव न स्यात् ? उत तत्साधनानुष्ठानम् ? उत तत्फलानुभवः ? न प्रथमः— सुखरूपतया प्रमाणसिद्धेः स्वरसत इच्छासिद्धेः । न द्वितीयः— तदर्थिनस्तदनुकूलकरणकलेवरादिमतः स्वरूप तत्फलकाऽप्यवस्थानं निश्चिन्यतः पामरकृत्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः । न तृतीयः— अकिञ्चलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात्, अनुभवार्थमेवोत्पन्न-

तया च तदनुभवसिद्धौ सार्वभौमादिभोगेष्वा-
नुभवविशयाभ्यामवध्यात्तया अनुभववैरोपेक्ष्यात् । तदेतदखिलमुक्तं
सम्भवादित्यन्तेन । अनुपपत्त्यभावात्स्र सम्भवः । नात्र
शास्त्रबलादिति वक्तुं युक्तम् ; शास्त्रमपि दृष्टार्थे वा विदधीत ?
अदृष्टार्थे वा ? । अत्र केवलदृष्टार्थैव दत्तोत्तरम् । अन्यत्रापि न
तावथागविकरणशरीरनिर्वैतकत्वं, तदनालोचनात् । नापि कर्तु-
रात्मनः संस्कारतयाऽनुपप्रेक्षा, कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादि-
विधिवत् । आत्मानं तत्त्वतो जानीयात्' इति विध्यभावाद्विद्वान्-
न्तविहितज्ञानस्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्मशेषत्वाभा-
वस्य शारीरकं समर्थितत्वात् । आत्मतत्त्वज्ञानमिद्वानामपि च
स्वर्गादिकलं प्रतिपादयन्ति हि "प्लवा ह्येतो अहदा यत्नरूपा
अष्टादशोक्तमवर्णं येतु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः"
[मुं. उ. १।१।७] इत्याद्याः श्रुतयः । 'यामिमां पुष्टितां वाचं
प्रवदन्त्यविपश्चितः' [२।४२] इत्यादिना चानन्तरमेवोच्यते ।
अविदुषां धृमादिमार्गेण स्वर्गगौरव्हादिकं चोपनिषत्सु जोषु-
ष्यते, अतो विध्यभावादेवारादुपकारकत्वमपि निरस्तम् । तदेत-
दखिलमुक्तम्—**अविरोधाच्चेति** । शास्त्रादिविरोधाभावा-
दित्यर्थः । पक्षान्तरे च अत्रविरोधः स्यादिति भावः ।

मोक्षाधिकारे तु निखिलमिदमन्यथा । तथाहि—यथाव-
स्थितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षपुरुषार्थः । स कथमनिश्चीय-
मान इष्यते ? कथं च तज्ज्ञानं तद्विच्छामप्यन्तरेण तत्साधन-
मनुष्ठेयते ? स्वरूपयाथात्म्यज्ञानस्य च विहिततया साधनानुप्र-
वेश इति कथं तद्विचारेण साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात् ? कथं

३ रा. भा.—अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपञ्चानादिकलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फला-
नन्त्यादन्तनाः ; तत्रापि बहुशाखाः ; एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि
“आयुराशास्ते, सुप्रजास्त्वमाशास्ते” इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखाः च विद्यते ।
अतोऽव्यवसायिनां बुद्धयोऽन्तना बहुशाखाश्च ।

४ वे. ता. चं.—“अव्यवसायिनाम्” इति हेतुपरमित्याह—
स्वर्गपुत्रेत्यादिना । फलानन्त्यादन्तना इति । फलबहुल्यात्
स्वर्गाद्यन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणां भिन्नशास्त्रार्थ-
त्वात्तद्विशया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदं मेदित्य इत्यर्थः । अनन्त-
बहुशाखाख्यवदयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया
पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं
बहुशाखाख्यं व्याचष्टे—**तत्रापीति** । एकैकस्यैव बहुशाखत्व-
मुपपादयति—**एकस्मा** इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म
प्रधानफलावच्छिन्नमेवेण एकपादपस्यानीयं विरोधिगुणफलायव-
च्छिन्नं तत्तदंशभेदेन बहुशाखं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुः-

च स्वस्वाविर्भावलक्षणफलानुभवः स्वनिश्चयशून्यस्य स्यात् ?
इति युक्तिविरोधः । नोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्ववि-
धोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभवे शास्त्रवि-
रोधः स्यादिति । ननु व्यवसायारिमकाया बुद्धेः किमिदमेक-
त्वम् ? न तावद्यकस्यैव तथाविधबुद्धिसन्तानसम्भवात् । नापि
विषयैक्यादेकरूपत्वम्, अत्रप्रधानाद्यवान्तरविषयभेदेन तदयो-
गात् । नापि समुदायगोचरत्वात्तयोः । काम्यकर्मस्वपि तत्सा-
म्यादित्यत उक्तं **एकफलसाधनविषयतयेति** । तदेवोप-
पादयति—**एकस्मा** इति । सर्वाणीति—नित्यनैमित्तिकका-
म्यानां सर्वेषां कर्मणां समुद्युष्टानुष्ठितानां साक्षात्परम्परया वा
मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम् । “सर्व-
मायुरेति” [छां. उ. ४।१।१२] इत्याद्यवगताफलभाषानामपि
तदुपयोगित्वमात्रादिति भावः ।

अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम्, तथापि क्रमभाविकर्म-
स्वरूपनानात्वे कथं तदुद्देश्यं ? इत्यत्राह—**अत इति** । एकफल-
साधनतया सर्वेषां कर्मणां कर्मविधिदृष्टीतत्वेन एकशास्त्रार्थत्वा-
त्तद्वोचरबुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थगोचरत्वादेकेत्यु-
च्यते इत्यर्थः । पृथग्विधिसिद्धानां पृथग्व्याक्यसिद्धित्वव्य-
ताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वं ? इत्यत्रोक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्त-
माह—**यथेति** । आग्नेयादयो हि सेतितर्कव्यताकाः पञ्चगा-
उत्पत्तिवार्यैः पृथगुत्पन्नाः समुदायातुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्र-
यत्वमपन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधनत्ववेपथेयकतया विधी-
यन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थगोचरतया तदुद्दिश्यैकैव तद्विदित्यर्थः ।

प्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानार्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेक-
फलान्तेतमित्युक्तम् ।

वैषम्यद्वयोपपत्तिस्थैर्याभिप्रायेण निगमयति—**अत इति** ।
प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षकमेगान्वयप्रदर्शना-
यानन्ता बहुशाखा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं
भिन्नप्रधानावान्तरफलसाधनत्वेन विहितानां नित्यनैमित्तिक-
काम्यकर्मणोमेकैव फलं स्यात् ? कथन्तर्पमेकशास्त्रार्थत्वम् ?
काम्यानां च कर्मणां निष्कामेन कथमनुष्ठानम् ? । यदि च तत्त-
त्काम्यफलाभावेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानं तर्हि तत्तदधिकाराभावेऽपि
ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गः ; सर्वकाम्योपसंहारः
फलादिविरोधाव्याहतो दुस्करश्च ।

३ रा. भा.—एतदुक्तं भवति—नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्ववान्तरफलानि च
यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थ-
तयाऽनुष्ठेयानि; काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया
नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाबलमनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.— कतिपयोपसंहारे तु किं किञ्चिदुभेयमित्यत्र किं नियातकं ? इत्यादिशङ्कारोपहाराय बुद्धयेकत्वबहुत्वोक्तौः फलमाह— एतदुक्तमिति । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानफलान्वयान्तरफलाभि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्त्युत्पत्तदुरितक्षयाकरणनिसत्प्रत्युपायपरिहारादिकृपाणि । संवलितनित्यनैमित्तिकयोरप्यत्र नित्यनैमित्तिकशब्देन सङ्ग्रहः । काम्यशब्दः केवलकाम्यपरः । ननु तानि सर्वाणि परित्यज्येत्युक्तम्, मुमुक्षोरप्युत्पत्तदुरितक्षयादिरवश्यापेक्षितत्वादित्यत्र उक्तं मोक्षफलतयेति । दुरितक्षयादेष्वनन्तःकरणशुद्धिराणोपकारकत्वाच्च प्रथमकत्वमिति भावः । एकस्यान्वयतयाऽनुष्ठेयानीति । विनियोगमेवादन्त्यत्र भिन्नकत्ववत् भिन्नसाक्षात्त्वं च । अत्र तु सर्वेषामप्येकत्र विनियुक्तानां फलैक्यं साक्षात्तैक्यं न युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादावपि विनियोगप्रथमत्वमिति भावः । स्ववर्णाश्रमोचितानीति । कस्यचिद् किञ्चिदप्युद्दिश्य कानिचिद्वर्गाणि विधीयन्ते ।

५ आ. मा. भा.— योग इमां बुद्धिं शुश्रित्युत्तमं, बह्व्यो हि बुद्धयो मतमेदात्, तत्कथमेकत्र निष्ठां करोमि ? इत्यत आह— व्यवसायात्मिकेति । सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ‘व्यवसायात्मिका’ इति श्लोकेन प्रतिज्ञातो योग उच्यते, नापि ‘बुद्ध्या युक्तम्’ [२।३९] इत्यादिवत्प्रशंसा तात्त्विकार्थोऽयं ? इत्यत आह— योग इति । ज्ञानोपायविशयाभिर्मां बह्व्युपायां बाधं श्युः, शुभा न च निष्ठां बुधित्युक्तमित्यर्थः । श्रवणमात्रस्य विधिना विनाऽसम्भवात् । बह्व्यो हि बुद्धयो ज्ञानोपायविषया वाचः परस्परविभक्ताः सन्ति । कथं ? मतमेदात्, एकमतमवलम्बमानाः किञ्चिज्ज्ञानसाधनमावश्यकते, अपरं मतमाधितास्तस्यति पेधेनान्ययादुः । तत्र चेदमेव तत्त्वं नेदमिति विनिगमकं नास्ति । तत्समात्कथमेकत्र त्वदीया-

७ ह. पै. भा.— व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः साङ्ख्ययोगो व्यवसायिनां पुरुषार्थसाधिका । अव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा बहुस्कन्धा अनन्ताश्च भवन्ति । न ताः पुरुषार्थं प्रति साधनमित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥

८ वै. ग्र. नि.— नन्वेवमपि योगबुद्धेर्मांशहेतुत्वं न युक्तम्, “तमेव विदित्वाऽतिसुषुप्तेति नाम्बः पण्या विवर्तयन्नाय” [ये. उ. ६।१५] इत्यादिश्रुत्या साङ्ख्यबुद्धिर्वातिरेकेण मोक्षहेतोरन्यस्य प्रतिषेधादित्याशङ्कयाह— [व्यवसायेति ।] इह साङ्ख्ये योगे च विषये या बुद्धिः सा बुद्धिर्लैक्ये । अयं भावः— नास्माभिर्मोक्षं प्रति साङ्ख्यबुद्धिर्योगबुद्धिमेति स्वतन्त्रं साधनद्वयञ्चकम्, येन “नाम्यः पण्याः” [ये. उ. ६।१५] इति श्रुतिविरोधः स्यात् । किन्तु बुद्धिद्वयमप्येकीभूतमेव मोक्षसाधनमित्युच्यते । एकीभावश्च योगबुद्धेः साङ्ख्यबुद्धद्वयेष्वधिकृतचित्तशुद्धिरूपोपकारजनकत्वेन तद्वृत्तता तत्रैवान्तर्भावत्वात् । वक्ष्यते हि— “सर्वे कर्माभिलं पापैः ज्ञाने परिसमाप्यते” [४।३३] इति, तथा ‘एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति’ [५।१५]

तेषामेव कर्मणां फलान्तरार्थतया विनियोगेऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति ‘सत्यकल्यविरोधे तु युक्तः सत्यमरिश्रद्धः’ इति न्यायादधिकारान्तरकरणे प्रमाणभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादौ, यथा नाभ्यननस्य जपादाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्माद्युत्पानोपादानयोक्तम्— तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतयेति । नित्यनैमित्तिकैर्कोकृत्येति— एकफलसाधनतयैकसाक्षात्तैकृत्येत्यर्थः । यथाबलमिति । शक्यसुरोधेन हि शास्ति शालम् । आह च मनुः— ‘तद्धि बुक्कन्यायावक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्’ [१।१।३४खे. ३] इति । एवं नित्यनैमित्तिकयोरिव काम्येभ्योपि सुसुक्ष्मैः कतिपयाज्ञैकृत्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । एतेन विच्छेदे प्रत्यवायाभावकथनमपि न ज्योतिष्टोमाद्यैकैकान्तविच्छेदपरम् ; अपित्वाभ्योसादुष्टैकैकसाक्षात्तैकृत्यकर्मकलापे प्रयाजादिवरितकृतव्यतास्थानीयैकैककर्मानुष्ठानेऽपि देशादिवैयर्थ्यबुद्धोत्पानमुत्थानमिति च दर्शितम् ॥ ४१ ॥

यामेव वाचि निष्ठां विधासं करोमि ? । ननु सर्वाण्यपि मतानि व्यवसायात्मकान्येव, त्वे स्वेऽर्थे सर्वेषां सन्देहाभावात् । अतः कथमुच्यते व्यवसायात्मिका अव्यवसायिनां बुद्धय इति ? तत्राह— सम्यगिति । युक्तिरिति प्रमाणसाधनस्युच्यते । प्रमाणत्वेन निर्णीतत्वमेवात्र व्यवसायशब्दार्थः, न निश्चयमात्रमित्यर्थः । प्रामाणिकमेव मतं प्राज्ञं, तत्र न कदाचिद्विप्रतिपत्तिः, यतस्तत्रैकत्र निष्ठाभावः, अत्रामाणिकेषु विषयानांऽपि विप्रतिपत्तिः किं करिष्यति ? इति भावः ॥ ४१ ॥

इति च । एवं च योगबुद्धिजन्या साङ्ख्यबुद्धिर्मांशहेतुरिति योगबुद्धेर्मांशहेतुव्यपदेश इति ।

ननु सकामकर्मानुष्ठानबुद्धेरेव निष्कामकर्मानुष्ठानरूपयोगबुद्धेरपि साङ्ख्यबुद्धिर्बहिर्भाव एवोचित इति कुतस्तद्वैक्यम् ? इत्याशङ्क्य विशिनष्टि— व्यवसायात्मिकेति । “तमेतं वेदोत्तुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यत्नेन दानेन नपसाऽनाशकेन” [ह. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुतिभिः “सर्वोपेक्षा च यज्ञादित्युत्तरंभवत्” [ब्र. सू. ३।४।२३] इत्यादिभिः श्रुत्युत्प्राहर्कैर्ब्रह्मीनांसाध्याश्च सम्पत्तः साङ्ख्ययोगबुद्धयोः साध्यसाधनभावनित्ययो व्यवसायः ; तदुपैत्यर्थः । हेतुगर्भमिदं विरोधेण, यस्मादुक्तव्यवसायात्मिकेयं साङ्ख्ययोगबुद्धिस्तस्मादेकैति ।

सकामकर्मगुणान्बुद्धेस्तेतादृशव्यवसायरूपत्वाभावात् सा-
ङ्गबुद्धयैव, किन्तु भिन्नभिन्नरूपतैरेत्युत्तरार्धेन दर्शयति —
बहुशाखा इति । अव्यवसायिनां पूर्वोक्तनिश्चयशून्यानां
स्वर्गपशुपुत्रावर्धकमांद्बुधेतादृशव्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ताः स्वर्ग-
पथादिफलानन्त्यात्, तत्रापि बहुशाखा एकस्मै फलार्थ वि-
हितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ 'आशुशास्ते' 'सुप्रजास्त्वमाशास्ते'
इत्याद्यन्तरफलभेदेन बहुभेदा इत्यर्थः । तथा च बहुशाखा-
नन्तफलोपनोद्यार्थबहुशरीरयोगवियोगरूपनित्यसंसारकारणी-
भूतां सकामकर्मगुणान्बुद्धिं विहाय नित्यनिरतिशयमोक्षानन्द-
सम्पादकज्ञानहेतुं निष्कामकर्मगुणान्बुद्धिमातिशेयनिम्नायः ।
एवमस्य श्लोकेषु भाष्योक्तार्थः सपरिष्कारं दर्शितः ।

श्रीधराचार्यास्तु— 'नेहाभिन्नमानशोऽस्ति' इति पूर्व-
श्लोकार्थं हेतुवर्णनत्वेनाष्टं 'श्लोकमवतार्य' इह निष्कामकर्म-
योगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तस्मिन्माति
निश्चयात्मिका एकैव निष्ठा बुद्धिर्भवति । ईश्वराध्वनाशेन
क्रियमाणं हि कर्म किञ्चिदङ्गैकत्वेऽपि न नश्यति । यथा
शम्भुवाच्या कुम्भोदिति विधीयते । न च वैगुण्यमपि परमे-
श्वरोद्देशेनैव, तत्सम्भवात् । अव्यवसायिनां कामिनां तु बुद्धयो
अनन्ता बहुशाखाश्च, नैकनिष्ठाः । तस्मात् काम्यकर्मागुणान-
बुद्धितो योगबुद्धेर्देहैक्यस्यम्' इति व्याख्यातवन्तः ।
सर्वथाऽपि 'बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि...
नायते महतो भयात्' [२।३९-४०] इति साङ्ख्यम् ॥ ४१ ॥

९ व. त. ० दी०— कुत इत्यपेक्षायामाह— व्यवसायेति । इह योगे बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका । अफलार्थं
भगवदर्थं वा कर्म किञ्चित्कर्तव्यमिति निश्चयरूपा बुद्धिरेकविषयत्वादेका । साङ्ख्ये तु त्रिपुटिशून्या वृत्तिः ।
काम्यकर्मतोऽपि भेदमाह— अव्यवसायिनां काम्यकर्माभिनिविष्टानां तु बुद्धयो बहुशाखा अनन्ताश्चेति हि
प्रतिष्ठम् । वक्ष्यति चासुरसम्पत्प्रसङ्गे— 'यक्ष्ये दास्यामि मोक्षिष्ये' [१६।१५] इत्यादि ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । फलार्थं कर्मकर्तृगामनेक-
वृद्धिर्भवति मदाज्ञात्वेन कर्तृणां मनिष्ठत्वेनैकैव बुद्धिरिति
अत्रात्र वैपरीत्यशङ्केत्याह— व्यवसायात्मिकेति । हे
कुरुनन्दन सकुलोपय ! इह भक्तिमार्गे व्यवसायात्मिका
भगवदाज्ञयैव करिष्यामीति लौकिकैव भवति । अव्यवसा-

यिनां बहिर्मुखानामनिश्चितदयानां बुद्धयोऽनन्ताश्च भवन्ति,
फलार्थं बहुशाखाश्च भवन्ति । तत्र साङ्गत्वाभावात् प्रत्य-
क्षादिसम्भावना स्यादेव; भक्तानां तु साङ्गत्वाच्च वैफ-
ल्यप्रत्यक्षादिसम्भावना । अत एव भगवदात्म्यस्य—
'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां काललोपो भवेद्यदि । तत्कर्म तस्य
कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः' इति ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वेवं साङ्ख्ययोगयोर्महाभयात्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्, कोऽनयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्य
साङ्ख्यानां पातशङ्का नास्ति, योगिनां तु यावद्देहकैवल्यं पातशङ्काऽस्तीत्याह— व्यवसायात्मिकेति । व्यव-
सायस्तत्त्वनिश्चयस्तादात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः— 'अहं ब्रह्मास्मि' [वृ. उ. १।१।१०] इति वाक्यजन्या
ब्रह्मकान्तःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरबाधेन सम्याग्युदिता एका एकैव । "सकृद्भिर्भातो
हो(वैष) ब्रह्मलोकः" [गौ. पा. का. ४।८९] इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव; न हि सकृज्ज्ञाते
ब्रह्मणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किञ्चिदवशिष्यते कृत्कृत्यत्वाद्ब्रह्मविदः; अतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अव्यवसा-
यिनामज्ञानानां तु बुद्धयोऽनन्ताः, ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति 'इदमेव मम श्रेयः' इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदा-
चिदश्रेयस्यपि श्रेयोबुद्धौ सत्यां पातशङ्काऽस्तीति महास्तयोर्विशेष इति भावः ॥ ४१ ॥

मुचितसाधनप्रवृत्त्यर्थं संसारवैतृष्याय काम्यकर्माधिकृतानां फलशापाशबन्धानां निन्दा ।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादस्ताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

१ शार्. भा.— येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—यामिमां भवति । यामिमां वक्ष्यमाणां
पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अविपश्चितो-

ऽस्मैमेधसः, अविचेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ ! नान्यत् स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि साङ्ख्ययोगफलैवैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सेव तेषां चित्ते किमिति स्थिरा न भवति ? तत्राऽऽह— येषामिति । ते यामिनां वाचं प्रवदन्ति तयाऽहृतके- तसां कामिनां कामवासिध्यायात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह— ते— यामिति । ‘इमं’ इत्यध्ययनविष्णुप्राप्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते । वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ ब्रह्मण्यम् । किञ्चो हि पुष्पाढी शोभमानोऽसुसूयते, न पुष्पभोग्यफलमगो लक्ष्यते । तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका धृयमाणदशायां रमणीया वागुपलभ्यते, सांन्यासाधनसम्बन्धप्रतिभागात् त्वेषा निरतिशयफलमगिनी

भवति, कर्मागुष्ठानफलस्यामित्यत्वादिति मत्वाऽऽह— पुष्प- तामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्त्वप्रतिभागात्, वस्तुतस्तु न वाक्यमयमासत्त्वादित्याह— वाक्यलक्षणमिति । प्रवक्तॄणां वेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति— अविपश्चित् । वेदवादा वेदवाक्यानि, तानि च बहुनामर्थवादानां फलानां साधनानां च विधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिस्तत्रि- श्त्वं तद्वत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह— वेदवादरता इति । कर्मकाण्डनिष्ठकफलं कथयति— नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सन्तः सम्मग्नानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— ते च— कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं, जन्मैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा, तां वाचं प्रव- दन्तीत्यनुपपद्यते । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः, ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यमार्गं प्रति, भोगश्चैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तथोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यमार्गः, तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः, तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृताप्रवक्तृनविवेकिनो व्यवसा- यात्मकबुद्धिमाकर्षासम्बन्धसिद्धयर्थं विचारणेन विनिश्चिति— ते चेति । तेषां संसारपरिवर्तनपरिहर्तृनाथं प्रस्तुतां वाचमेव विनिश्चि— जन्मेति । ननु एसां कामस्वभावत्वमशुक्तं चेत्तत्स्थेच्छावतत्तदास्त्वानुपपत्तेरिति तत्राऽऽह— कामपरा इति । तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मस्त्वेव प्रवृत्त- तथा कर्मसत्यासत्त्वं काज्ञानाद्विदुषुल्लभम् । ननु कर्मेनिष्ठाना- मपि परमपुरुषार्थपेक्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिमुख्य- मिति नेत्याह— स्वर्गेति । तत्परत्वं तत्सिद्धैवाऽऽसक्ततया

तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वम् । उभावचमध्यमवेह- प्रमेदग्रहणं जन्म । वाचो यथोक्तफलप्रदत्वं अप्रामाणिकं इत्या- शङ्क्यानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह— क्रियेति । क्रियाणा- मनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिश्रमुकाः सत्राहीनैकाहलक्षणास्ते खल्वस्यां वाचि प्रादुर्गणं प्रतिभाती- त्यर्थः । कर्षं यथोक्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनाव- स्थानमित्याशङ्क्य प्रकाश्यत्वेनेत्येतद्विशदयति— स्वर्गेति । तथापि तेषां मोक्षोपायत्वात्प्रेषत्तन्निष्ठानां मोक्षामिसिद्धयं भविष्यति, नेत्याह— भोगेति । यथोक्तां वाचमभिवदतां पर्यवसानं दशयति— तद्वहुलामिति ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— तेषां च— भोगेति । भोगैश्वर्यग्रसक्तानां, भोगः कर्तव्यं, ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम् ; तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽहृतकेतसां आच्छादित- विवेकमज्ञानां व्यवसायात्मिका साङ्ख्ये योगे वा या बुद्धिः, सा समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरु- षोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिः, तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्माणु- यानामपि बुद्धिबुद्धिद्वारेणान्तःकरणे साध्यसाधनसूतबुद्धिद्वय- समुदायसम्भावितो मोक्षो भविष्यति, न, इत्याह— तेषां चेति । तदात्मभूतानां तथोक्तं भोगैश्वर्ययोरात्मकर्तव्यत्वेना- ऽऽरोपितयोर्भिमिबिधे चेत्तसि तादात्म्याध्यासवतां बहिर्मुख-

नामिल्यर्थः । तथापि शास्त्रानुसारिण्या विवेकग्रहया व्यव- सायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । ननु समाधिः सम्प्रज्ञातात्मज्ञातमेवेन द्विधोच्यते, तत्र बुद्धि- द्वयविधप्रसक्तः सम्बन्धं निधिच्यते ? तत्राऽऽह— समाधीयत इति ॥ ४४ ॥

३ रां. भा.— अथ काम्यकर्माधिकृताभिन्दति— यामिनामिति । यामिनां पुष्पितां पुष्प- फलां आपातरमणीयां वाचमविपश्चितोऽनुपपन्ना भोगैश्वर्यमार्गं प्रति वर्तमानां प्रवदन्ति,

वेदवादस्ताः वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः तेषु सक्ताः 'नान्यदस्ति' इतिवादिनः तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गादिरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेष-प्रचुरां भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति सम्बन्धः; तेषां भोगैश्वर्यपसक्तानां तथा वाचा भोगैश्वर्यविषययाऽपहृतात्मज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ मनसि न विधीयते नोत्पद्यते । समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समर्थमनः, तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुख्यतया न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं काम्यकर्मविषयबुद्धितो मोक्षसाधन-भूतकर्मविषयाया बुद्धिः वैलक्षण्यमुपपाद्य अनन्तरं मोक्षसाधने प्रवृत्तिष्वेवमित्यतस्त्वैतद्विषयमनया तत्फलसाधनकर्माधिक-ताम् निन्दतीत्युपरितन्त्रोक्तत्रयमवतरयति— अयेति । काम्यकर्माधिकृतानिति, काम्यकर्मसु स्वर्गादिदत्ताभिलषित-साधनत्वस्वायत्तावद्विषयकानित्यर्थः । 'पुष्पिताम्' इत्येतत्फल-व्यवच्छेदमुल्लेखानुलोकेष्वपरमित्यभिप्रायेणाह— आपात-रमणीयामिति । अलक्षणा इति । विविचं पर्यचित्त्वं हि वि-पश्चितम् । '५ योदरादीनि यथोपदिष्टम्' [अष्टा. ६।३।४०९] फल्यच्छब्दाद्विषयस्य यच्छब्दस्य लोपः । तच्च बहुलत्वम् । तद्यतिरेकत्वान्नोपनिषत्साध्यस्थिरास्थिरादिविषयकामावाद्यलक्ष-मिति भावः । 'जन्मकर्म' इत्यादेः गतिविशेषणत्वप्रत्ययानुदासाय गतिं प्रतीत्यस्यापेक्षितपूर्णाया च क्रमसुल्लेख प्रागेवोक्तम् । भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानामिति । एतेन 'वाचं' इत्यस्य काम्यविधिभागपरत्वम् भवति ।

सामान्येन वैदिकनिन्दाभ्रममपाकरोति— स्वर्गादिफल-वादा इति । वेदशब्दोऽत्र 'वेदेषु वेदाग्नेषु च गीयते' इत्यादाविव कर्मभागपरः । तत्रापि विधिभागफलार्थवादभागवि-षयतया सुखवास्यवेदवाक्यविषयतया वा वाचं 'वेदवाद' इत्य-नुरूपोपनिषत्कृत्यमिति भावः । 'नान्यदस्ति' इतिवादे पूर्वोक्तप-दानामर्थं हेतुतया उपादत्ते— तत्सङ्गातिरेकेणेति । अवर्ण-स्वरूपनिषेधोऽस्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्— अधिकं फल-मिति । 'वादिनः' इत्यनेन तथान्वयप्रालम्ब्यविषयज्ञानाय वदन्त इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् । कामप्रवणम-नस इति— कामेष्वात्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्यधिकरणबहुनीहिति भावः । स्वर्गपरायणा इति ; स्वर्गः परः परायणं परमाप्त्र्यं येषां ते स्वर्गपराः, मोक्षविमुखा इति भावः । 'क्षमात्मानः स्वर्गपराः' इतिष्वेदस्य सामान्य-विशेषविषयतया दृष्टाद्विषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा काम्योक्त्यान्वयस्य प्रत्ययतया वा पुनरतिपरिहारः ।

स्वर्गादिकलमोगमभ्ये जन्मादिभ्रमं व्युदस्यति— स्वर्गा-दिफलावसान इति । 'यावत्कस्याप्यनुषिवाऽप्येतमेकाध्यानं पुनर्विर्वर्तन्ते' [छां. उ. ५।१०।९] 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्यम् । तस्माल्लोकात्पुनरेखसे' लोकाय कर्मणः [बृ. उ. ४।१।६] 'आत्माभ्रमवाङ्मोक्षः पुनरावर्तिनोऽहम्' [८।१।६] 'स्वर्गोऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्गतिः' [वि. पु. ६।५।१०] इत्यादिभिरुक्त्यस्तस्य इह इहत्याः । जन्म-वत्कर्मणोऽप्यनुषयाऽख्यकर्मशेषफलत्वकथापनाय समानाधिकर-णसमासतां दर्शयति— जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति । कर्मशेषेण पुनस्तृष्णाकृष्टजन्मप्राप्ते श्रुतिस्तावत् "लब्धा ह्येतं अष्टधा यत्तत्त्वा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो वेदमि-नन्दन्ति मृदा जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति" [मुं. उ. १।२।७] 'तथ इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यते रमणीयां योगिमाप-येत् । बाह्ययोगिनि वा क्षयियोगिनि वा वैद्ययोगिनि वा अथ च इह कस्यचरणा अभ्यासो ह यते कस्यो योगिमापयेत् । श्वयोगिनि वा सूर्ययोगिनि वा चण्डालयोगिनि वा' [छां. उ. १।१०।७] इत्यादिः । जन्मकर्मादेः सर्वस्य कर्मशेषमूलत्वे स्मृतयश्च— 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमुत्सृज्य ततः शेषेण विशिष्टश्च-वाति कुलरुपासुरधुतचित्ततत्त्वसम्पन्नो जन्म प्रतिपद्यते । वि-श्वज्ञो विपरीता नश्यन्ति' [गी. च. २।१।११।१७] इति । तथा "ततः परित्तुतो कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां इत्यादिषु धर्माव्युत्थानमिति प्रतिपद्यते । तत्त्वबहुभुषणैर्लोकयोः सुखं एव वर्तते" [आ. स्तं. च. २।१।२।३] इत्यादयः । वैरा-ग्यपादे चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र जन्माख्यकर्मफल-प्रदामिति केषुचित्कोशेषु पाठः । ननु ज्योतिशोदादि-क्रियाविशेषस्वरूपमात्रं कामिनो ज्ञानिनश्च समानम्, तत्कथं 'क्रियाविशेषबहुला' इति कामिनो विशिष्यामिधीयते ? तत्रोक्तम्— तत्त्वज्ञानरहिततयेति । ज्ञानिनां हि सर्वं कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रसूतेन । तत्रैकफलसाधनतया एकशास्त्र-यैक्यम् । न च मोक्षानुपसृकाः सर्वे किंयाविशेषान्ते कि-यन्ते । अतः प्रयासबहुलं परमितनक्षरफलं वासुसुखोः कर्मति भावः । अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वभ्रमं निरस्यन् प्रथन्तपदयोऽदृष्टविशेषयोः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह—

तेषामिति । तथेति । यदुक्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादा-नम्, तत्परायष्टे प्रष्टव्यं चेत्तत्परमहेतुमाह— भोगैश्वर्यवि-षययेति । 'अपहृतचेतसाम्' इत्यस्य पूर्वपदेनार्थपौनस्य-परिहाराय तदर्थस्य प्रकृत्यवसायात्मकसुखद्वयभावहेतुत्वाय चोक्तम्— अपहृतात्मज्ञानानामिति । यथोदितेति— प्रा-युक्तप्रकारेणार्थः । न विधीयते केनचित्हेतुना न किञ्चत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते— नोत्पद्यत इति । समाधिक्यद्वय

[८।१।६] 'स्वर्गोऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्गतिः' [वि. पु. ६।५।१०] इत्यादिभिरुक्त्यस्तस्य इह इहत्याः । जन्म-वत्कर्मणोऽप्यनुषयाऽख्यकर्मशेषफलत्वकथापनाय समानाधिकर-णसमासतां दर्शयति— जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति । कर्मशेषेण पुनस्तृष्णाकृष्टजन्मप्राप्ते श्रुतिस्तावत् "लब्धा ह्येतं अष्टधा यत्तत्त्वा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो वेदमि-नन्दन्ति मृदा जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति" [मुं. उ. १।२।७] 'तथ इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यते रमणीयां योगिमाप-येत् । बाह्ययोगिनि वा क्षयियोगिनि वा वैद्ययोगिनि वा अथ च इह कस्यचरणा अभ्यासो ह यते कस्यो योगिमापयेत् । श्वयोगिनि वा सूर्ययोगिनि वा चण्डालयोगिनि वा' [छां. उ. १।१०।७] इत्यादिः । जन्मकर्मादेः सर्वस्य कर्मशेषमूलत्वे स्मृतयश्च— 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमुत्सृज्य ततः शेषेण विशिष्टश्च-वाति कुलरुपासुरधुतचित्ततत्त्वसम्पन्नो जन्म प्रतिपद्यते । वि-श्वज्ञो विपरीता नश्यन्ति' [गी. च. २।१।११।१७] इति । तथा "ततः परित्तुतो कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां इत्यादिषु धर्माव्युत्थानमिति प्रतिपद्यते । तत्त्वबहुभुषणैर्लोकयोः सुखं एव वर्तते" [आ. स्तं. च. २।१।२।३] इत्यादयः । वैरा-ग्यपादे चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र जन्माख्यकर्मफल-प्रदामिति केषुचित्कोशेषु पाठः । ननु ज्योतिशोदादि-क्रियाविशेषस्वरूपमात्रं कामिनो ज्ञानिनश्च समानम्, तत्कथं 'क्रियाविशेषबहुला' इति कामिनो विशिष्यामिधीयते ? तत्रोक्तम्— तत्त्वज्ञानरहिततयेति । ज्ञानिनां हि सर्वं कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रसूतेन । तत्रैकफलसाधनतया एकशास्त्र-यैक्यम् । न च मोक्षानुपसृकाः सर्वे किंयाविशेषान्ते कि-यन्ते । अतः प्रयासबहुलं परमितनक्षरफलं वासुसुखोः कर्मति भावः । अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वभ्रमं निरस्यन् प्रथन्तपदयोऽदृष्टविशेषयोः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह—

तेषामिति । तथेति । यदुक्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादा-नम्, तत्परायष्टे प्रष्टव्यं चेत्तत्परमहेतुमाह— भोगैश्वर्यवि-षययेति । 'अपहृतचेतसाम्' इत्यस्य पूर्वपदेनार्थपौनस्य-परिहाराय तदर्थस्य प्रकृत्यवसायात्मकसुखद्वयभावहेतुत्वाय चोक्तम्— अपहृतात्मज्ञानानामिति । यथोदितेति— प्रा-युक्तप्रकारेणार्थः । न विधीयते केनचित्हेतुना न किञ्चत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते— नोत्पद्यत इति । समाधिक्यद्वय

बुद्धिविशेषविवक्षायां नान्यस्यान्मतो विषयत्वे व्युत्पत्तिमाह—
समाधीयतेऽस्मिन्निति—विधीयतेऽस्मिन्निति निश्चितम् ।
यथोदितेलायुक्तं प्रकारं विभ्रमेति—तेषां मनसीत्यादिता ।
विधीयत इति वर्तमाननिर्देशात्पर्यैतिदुसुक्तं कदाचिद-

पीति । एषां निन्दा किमर्थमित्यत आह अत इति; व्यव-
सायात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः । मुमुक्षुणा न सङ्गः
कर्तव्य इति—निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमुपन्यते ;
स्वरूपमात्रस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् । मोक्षेच्छाऽस्ति चेद्वैद्य-
केच्छा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

६ आ. मा. भा.—सुरवैदिकानि मतानि अव्यवसायात्मकानि ; न तु वैदिकानि । तेऽपि हि
केचित्कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह—यामिमामिति । यामाहुरत्येत्यन्वयः । मोक्षफल-
मपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्ययुक्तां वाचं प्रवदन्ति । वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः । वेदैर्यन्मुखत
उच्यते तत्रैव रताः । नान्यदस्तीतिवादिनः ‘परोक्षविषया वेदाः’ ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’
[ऐ. उ. १।१४ बृ. उ. ४।२।२] ‘मां विधत्तेऽभिधत्ते माय’ [भाग. १।१२।१४३] इत्यादिभिः
परोक्षेण प्रायो भगवन्तं वदन्ति ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘यामिमाम्’ इति श्लोकस्य प्रकृतोपयोगा-
दर्शनात्सहस्रतिमाह—स्युरिति । न तु वैदिकान्यप्यव्यवसाया-
त्मकानि । ततः किं प्रकृते ? इत्यत उक्तं तेऽपीति । व्यव-
सायात्मकं मतं वैदिकमतमवलम्बयान्ना अपि केचित् वैदि-
कानि सर्वाप्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः । भवांसु काम्या-
न्वेव स्वर्गादिफलानि, निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानि तु
ज्ञानार्थानीत्यभिप्रेति । तथाच स्वदृक्चे निष्ठातुगपत्तिस्तदव-
स्थेति भावः । आह तेषां वैदिकभासत्प्रदर्शनाय निन्नामिति
शेषः । भोगैश्वर्यादौ प्रकृतत्वात्तेषां तत्परिणामसंभ्रान्तिं वार-
यति—यामिति । अन्यथा यन्च्छब्दः साकाहोऽनन्वितः स्या-
दिति भावः । वाचः पुष्पितत्वं कथं ? इत्यत आह—मोक्षेति ।

अत्यल्पत्वेनोपमा । वेदवादरता इत्येतत्कथं निन्दावचनं इत्यत
आह—वेदेति । कथमेतस्मात्पदाह्वयते ? कथं चैषाऽपि
निन्दा ? इत्यत आह—वेदैरिति । वादशब्दोऽप्राप्तगतः प्रतिपादने
वर्तते । वक्ष्यते चात्राभिधानम् । आपाततः प्रतिपाद्यं च कर्मा-
दि साधारणं चैतत् । अन्मोक्षो वायुभक्ष इति यथेत्यर्थः । साव-
धारणत्वं कृत इति चेत्, उत्तरपदबलादिति तानि पठन्ति—
नान्यदिति । आपाततः प्रतीतार्थादप्यस्य सङ्गावे भवेदेषां
निन्दा । कोऽसौ कुतश्च ? इत्यत आह—परोक्षेति । कचित्प्रक-
टवचनादिनेत्युक्तम् । अतएव प्राय इत्याह—देवा वेदाभिसा-
निनः । तत्प्रकारसूचनार्थं विधत्त इत्याहुताहुतम् । वदन्ति
वेदाः ॥ ४२ ॥

७ आ. मा. भा.—भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.—गतिशब्दस्यावगतिरित्यर्थः प्रतीयेते-
त्यत आह—भोगेति । अन्यथाऽसदनुवादप्रसङ्गादिति भावः ।

एषाऽपि कथं निन्दा ? इत्यत आह—तत्प्राप्तीति । मोक्षं
वेदफलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

७ आ. मा. भा.—तेषां सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते ।
सम्यङ्निर्णयात्तार्थानामीश्वरे मनस्समाधानं सम्यग्भवति । तद्धि मोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र—
‘न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समस्तम् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहभेदिसौख्यं न यस्य
हेयानुमितं स्वयं स्यात्’ [भाग. ५।११३] ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.—तयाऽप्येत्येतादौ प्रतीतिनिरासार्थ-
माह—तेषामिति । तेषां बुद्धिर्नोऽंशतिन्मववायात्मिका
सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्मिका न भवति । तत एवैश्वरे सम्यक्समा-
धानार्थे न विधीयत इत्यर्थः । सम्यग्बुक्तिनिर्णयार्थमकृत्वाभावे
कृतः समाध्यभावः ? इत्यत आह—सम्यगिति । अनेन समा-
धिव्यावर्धोऽपि विवृता भवति । किमीश्वरे मनस्समाधानेन
येन तत्प्राप्ते निन्दा स्यात् ? इत्यत आह—तद्धीति । मोक्षा-

भावश्च महानिन्देति । वक्ष्यति । सम्यङ्निर्णयात्तार्थानामित्यु-
क्तम् । न केवलमाधुनाधिकं किन्तु पुराणेषु कृमिहाह—उक्तं
चेति । वरीयसीः वरीयस्वः । ‘सुधां सुल्लह्य’ [अष्टा. ७।१।२९]
इत्यादिना जतः पूर्वसर्वणः । वाचो वेदशावः । स्वप्ने निरुक्त्या
स्वप्नप्रतीतार्थवृथान्वेन हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम् । इदमेव हि
सम्यङ्निर्णयात्तार्थम् । यदेषोपादेयविवेकेन हेयज्ञानमुपादेयो-
पादानं च तद्धि मोक्षसाधनमित्येतत्तु श्रुत्यापिप्रसिद्धमेव ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.—यामिमां वैदिकीं वेदश्रवां द्रव्यगुणकर्मणां स्वर्गादिफलोत्पादनसमर्थानां
फलपूर्वमाविस्त्वात् पुष्पमिव पुष्पं तानि च पुष्पितानि एषां पुष्पितानां प्रतिपादिका वागपि पुष्पिता,
तां वाचं वदन्ति पठन्ति अविषयितोऽपण्डिताः । वेदस्य वादो वदनं वेदवादस्तत्र रताः सक्ताः

वेदवादरताः । वेदवाक्यमतिपादितस्वर्गादिफलाद्यापाशबद्धा इत्यर्थः । स्वर्गादिफलादन्यदपवर्गाख्यं सुखं नास्तीतिवादिनो वदनशीलाः॥४२॥ कथम्भूतास्तेऽविपश्चित इत्यत्राऽऽह— कामात्मानः कामिनः, स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां जन्मविशिष्टशरीरेन्द्रियमप्राप्तिः कर्मणः फलानि स्वर्गादीनि जन्म च कर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि तानि प्रददातीति जन्मकर्मफलमदा तां वाचम् । क्रिया-विशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः पाकयज्ञादयः । बहूनां ह्येति प्रतिपादयतीति बहुला । क्रियाविशेषैर्बहुला क्रियाविशेषबहुला ताम् । भोगैश्वर्यगति— भोगः शब्दादिविषयलाभः, ऐश्वर्यमणि-मादि, भोगैश्वर्ययोगतिस्तां भोगैश्वर्यगतिं प्रति तल्लक्षणं शब्दादिविषयलाभाणिमादिसाधनभूता-मित्यर्थः । तां वाचं त्यज, तदर्थं पुरुषार्थबुद्धिं वा कार्षीरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “ पुत्रा ह्येते अहदा यन्नरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ” [छं. उ. २ । ७] इत्यादि ॥ ४३ ॥ कस्मात्सा वाक् त्याज्या? इत्यत्राऽऽह— यदि सा वाक्प्रमाणत्वेनोपादीयते तदनुष्ठाने तत्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः स्यात्ततश्च भोगैश्वर्यमसक्तानां भोगैश्वर्ययोरिव प्रणयवतां, तथा वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादितविवेक-प्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहच्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ परमात्मवबोधो इयमेव बुद्धिः परम-पुरुषार्थतया कर्तव्येत्येवं निश्चिता सा बुद्धिर्न विधीयते नोत्पादयितुं शक्यते । तस्मादियं वाक् परमपुरुषार्थविरोधित्वात्त्याज्येत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

८ वें. ब्र. नि.— व्यवसायात्मिका बुद्धिरवैदिकानां न भवत्येव, वैदिकानामपि न सर्वेषां भवति, कामभोगप्रवाहापा-तिव्याहोक्तानाम्; किन्तु कस्यचिदेव पुण्यशालिन इति दर्शयितुं काम्यकर्माधिकृतान् निन्दति त्रिभिः— यामिमामिति ।

इदं श्लोकत्रयमेकान्वयम् । ‘ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ’ इति तृतीयश्लोकं प्रथममन्वयः । समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिर्मेव, तस्मिन् विधीयते । कर्मकर्तारं लक्षात् । नोपपद्यत इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरैकनिष्ठत्वरूपं चिन्तैकाग्र्यं समाधिः; तद्विषये निश्चयात्मिका बुद्धिर्नोपपद्यते । केचाम् ? भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्— इहाश्च ज्ञ च भोगस्तदनुगुणमैश्वर्यं च सम्पाद्यमित्येवं भोगैश्वर्ययोरिव प्रक-लौकिकानामित्यर्थः । ननु भोगैश्वर्यप्रसक्तानामपि “ परीक्ष-यलोकान्कर्मचितान्नाहोणे विवैदमायान्तरुकृतः कृतेन ” [छं. उ. १।२।१२] इत्यादिश्रुत्युक्तविवेकैरात्म्यादिना तदा-सक्तिविधूनेन व्यवसायात्मिका बुद्धिः कृतो न स्यात् । इत्य-त्राह— तथाऽपहृतचेतसामिति । तथा भोगैश्वर्यमति-पादकत्वात् अपहृतं चित्तं येषां ते तथोक्तानाम् । ततो न विवेकैराग्यप्रसक्तिरित्यर्थः ।

ननु मातृत्वसर्वलोकप्रसङ्गा श्रुतिः कथं विवेकवैराग्यभ्रंश-नेन पुरुषात्राश्रयेत् ? इत्याशङ्क्याह— यामिमामिति । यामिमामधीयमानां “ स्वर्गाकामो यजेत ” [आ. श्रौ. १।०।१।११] इत्यादिरूपां वाचं प्रवदन्ति परमपुरुषार्थपरेष-मेवेत्येवंरूपेण प्रकर्षेण वदन्ति, तथाऽपहृतचेतसामिति-सामर्थ्येण । तस्यैव श्रुतिः तस्यैव कस्यचिद्विवेकज्ञानमप-हरति, तस्याः परमपुरुषार्थभूतनिरतिशयापन्नदुष्प्रज्ञाहृत-परतया स्वर्गादिभोगैश्वर्यप्रतिपादने तात्पर्याभावेन तदर्थं विवेकप्रज्ञानाप्रसक्तः । किन्तु “ स्वर्गादिवैरं परमपुरुषार्थता,

तत्प्रतिपादित्येवैव श्रुतिः ’ इत्यभिप्रायस्यानसीमासक्यमन्य-दुरालापा एव पुरुषाणां विवेकवैराग्यभ्रंशका इति भावः । ननु स्वर्गादिविषयश्रुतिस्तत्पराम्यप्रतिपादनपाऽस्तीत्याशङ्क्य विनि-र्दिष्टं— पुष्पितामिति ; पुष्पितविषयत्वावदप्राप्तमणीया-मित्यर्थः । यद्वा पुष्पितां केवलं ज्ञातुमुपां, न तु फलवती-मित्यर्थः । अथवा मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पितकामित्यर्थः । स्वर्गादिमोक्षात् पूर्वमेवाह्लास इति फलपूर्वकाह्लासित्वात् पुष्पत्वेन निरूपणम् । तथा च पुष्पस्थानीयस्य न फलत्वमिति भावः । सर्वेषां “ पुष्पितां ” इत्यनेन स्वर्गादिरकलत्वाच्चतुष्टेः पुरुषार्थपक्षं नेत्युक्तं भवति ।

पुतदेवोपादयति— जन्मकर्मफलप्रदामिति । कर्मणः फलं कर्मफलम्, जन्म च कर्मफलं च जन्मकर्मफले, ते प्रददातीति तथोक्तम् । कर्मफलं हि स्वर्गः; स च तदुत्पन्ने-गाहदेहिविशेषप्राप्तिरूपं जन्म विना न निष्पद्यत इति स्वर्ग-प्रदं कर्म जन्मप्रदमपि जातमिति तत्प्रतिपादकश्रुतेरपि तत्प्र-दत्वोक्तिः । जन्मग्रहणेन च तद्विनाभूतमरणस्याप्युलक्षित-त्वात् जन्ममरणानुविद्धं स्वर्गादिकमित्युक्तं भवति । अतो न तस्य परमपुरुषार्थत्वप्रसक्तिरिति भावः । न केवलं जन्म-मरणदोषेणैव स्वर्गस्य परमपुरुषार्थत्वाभावः, किन्तु तत्कारणे दुःखकरमित्वादात्त्याह— भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रिया-विशेषबहुला इति । भोगैश्वर्ययोगतिविशेषः, गम्यत इति व्युत्पत्तेः । प्राप्त्यर्थकत्वे तु भोगैश्वर्यं प्रतीत्येव चारितार्थ्याद-तिसाद्वैयर्थ्यम् । विशेषार्थकत्वे तु क्रियाविशेषादोक्तसाधन-विशेषानुगुणसाध्यविशेषलाभात् तत्सामर्थ्यम् । एवं च भोगैश्वर्यविशेषसाधनविषया ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रदोषपूर्ण-मासज्योतिष्टोमाद्याः, तैर्बहुलां प्रभूतामित्यर्थः । अग्निहोत्रादि-कर्मणाञ्चैवावकाशवत्फलभूतः स्वर्गाऽप्युच्यते च एव ; ‘ कर्म-

भुवस्त्वाकाशभूतस्वम्' इति न्यायात्, "तत्र एतत्सहस्र-
स्यापनः सहस्रस्तोत्रायाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः
सुवर्गो लोकः" इत्यादिश्रुतेश्च, अत्याशाससाध्याग्निहोत्रेणैव
बह्मयाससाध्यादूर्ध्वमासादिकलभ्यतस्वर्गसिद्धौ तदनुर्थक्या-
पातनं तत्कलभ्यतस्वर्गातरतस्यावाक्यवाच्यत्वाच्च। तातन्मन्वच-
फलं दुःखास्पदम्। परमसमुदुक्तौ हि हीनसम्पदं दुःखा-
करोति। अतो न स्वर्गस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वमिति भावः।

नन्वेतादृशस्वर्गकलश्रुतिं कथं परमपुरुषार्थपरत्वेन वदन्ति ?
इत्यत्राह—अविपश्चित इति, श्रुतितात्पर्याशानि
इत्यर्थः। अज्ञानित्वे हृष्णीमेव स्थेषम्, कुतः स्वर्गपारम्यं
प्रतिपादनपाण्डित्यं? इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—वेदवादरता
इति। वेदेषु ये वादाः "आयमसोमसृवा अभुम्"
[ऋ. ६।४।१] इत्याद्यर्थवादाः, तेषु रताः। वेदार्थस्य
सत्यत्वादेवमेवैतदिति सिद्ध्यविश्राप्तेन तत्र प्रीतिमन्त
इत्यर्थः। तादृशाथवाददर्शनमेव तेषां तथापाण्डित्यहेतुरिति
भावः। "यत्कृतं तदनित्यम्" इति न्यायोपहृतितया
"तत्पथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवाध्वर पुण्यचितो
लोकः क्षीयते" [छा. उ. ८।१।६] इत्यादिश्रुत्या विरुद्धत्वात्
अमृततत्त्वश्रुतिगुणाध्याय एव, न तु स्वार्थपरं तद्वावर्देन
दर्शितम्। एवं सत्यपि तत्र प्रीतिवशात्तदीयमर्थवादवद्बोधे न
पर्यन्तमित्येत 'रताः' इत्येवोक्तम्। एतदाश्रयैर्गैव पापैरिति
सम्बोधनम्।

ननु नित्यनिरतिशयश्रद्धानन्दप्रतिपादिन्युपनिषत्काण्डं
स्थिते, किमिति तादृशाथवादेषु रताः? तत्राह—नान्यद-
न्तनीति वादिन इति। स्वर्गपञ्चपुत्रादिकलभ्यनित्यनिरति-
शयमोक्षाख्यफलं तत्परं वेदवाक्यं वा किञ्चिद्वास्ति, तत्र-
स्थापि वेदस्य कथिप्रत्वेन सिद्धरूपे ब्रह्मणि तस्याप्रमाण-
त्वात्। व्यवस्थापितं हि कर्ममीमांसायाम् "आन्नायस्य
क्रियार्थिवात्—" [पू. मी. १।२।१] इत्यादिसूत्रेण वेदस्य
क्रियार्थिवादक्रियार्थानामप्रमाण्यमासङ्क्य, "विधिना त्वेकवा-
क्यत्वात्..." [पू. मी. १।२।७] इति सूत्रेण अक्रियापाना-
मपि सिद्धार्थविषयवेदवाक्यानां विषयेकवाक्यत्वेन क्रियाध्व-
क्षपण्य प्रामाण्यमिति सिद्धमप्यता जैमिनिना वेदस्य
क्रियापरत्वम्; अतः कर्मविषयं श्रितकत्रांस्तवाक्यमेवोपनिष-
त्काण्डं न स्वार्थपरम् इत्यादिनिर्दुर्मीमांसकमात्रैश्चैत्रकाण्डं
मेवापलपन्तीत्यर्थः। ननु उपक्रमोपसंहारादिपट्टिधत्तात्पर्यं
लिङ्गदृष्टितद्वैदमर्थसौपरिनिषदं काण्डं कथमपलपनीयम् ?
सिद्धरूपेण ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यस्य "तनु समन्वाता" [ब्र. सू. १।१।४] इति ब्रह्मसोर्गसासूत्रे भगवता
वादरायणेन व्यवस्थापितत्वात्; "अज्ञायन्—" [पू. मी.

१।२।१] इति जैमिनीयं पूर्वपक्षसूत्रमपि हि धर्मप्रमाणत्वेना-
मित्तस्यान्नायस्य क्रियाशब्देनैव प्रामाण्यं वाच्यमित्येतत्
रम्; "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्..." [पू. मी. १।२।७]
इति तदीयसिद्धावस्तुष्वपि धर्मप्रमाणत्वमिति धर्मप्रमाण-
वित्तमसिद्ध्यहतास्तुष्वपि द्वाविवाक्यमात्रविषयमित्येवामर्थे;
"अथातो धर्मजिज्ञासा" [पू. मी. १।१।१] इति धर्म-
विचारं प्रतिज्ञाय "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [पू. मी.
१।१।२] इति द्वितीयसूत्रे तस्यैव लक्षणमुक्त्वा "तस्य
निमित्तपरीष्टिः" [पू. मी. १।१।३] इत्यनन्तरसूत्रेण
धर्मप्रमाणस्यैव परीक्षत्वेन प्रतिज्ञानात्; न चास्तत्त्वप्रति-
पादकश्रुतयिष्काण्डं कर्मविषयं श्रितकत्रांसमर्पणेन तदेक-
वाक्यतां प्रतिपत्स्यते; तथा च कथं "नान्यदस्ति" इति
वक्तुमुचितं? इति शङ्कानिरासाय वादिन इति। ताच्छी-
ल्यायै गिनितप्रत्ययः। सत्यमेवेत्येव वक्तुमुचितमिति; तथापि
तेषां तथावचनशीलता इतिवैरत्यर्थः।

कुत एतादृशं दुर्शीलम्? तत्राह—कामात्मान इति।
कामस्वरूपा इत्यर्थः। स्वसंक्षिण्यपि मोक्षप्रज्ञसमसहमानः
कामः साक्षात् स्वस्मिन्नेव तत्पसङ्गे न सहत इति किञ्च
वक्तव्यम्? अतः कामस्वरूपतया तेषां मोक्षकाण्डासह-
स्वभाव इति भावः। ननु मोक्षोऽपि स्वर्ग इव कामस्य
विषयः; तत्कथं कामात्मनो मोक्षे द्वेषः? तत्राह—स्वर्ग-
परा इति। पराशद दृष्टवचनः, "विप्रतिषेधे परं कार्यम्"
[अथा. १।४।२] इत्यत्र "अस्तीष्टवार्त्ता पराशदः"
इति महाभाष्योक्तिः। स्वर्ग एव पर इष्ट एवामिति स्वर्ग-
पराः। स्वर्गे ब्रह्मरूपानस्त्वामसम्भोगप्रतिज्ञातपरिमल-
गन्धर्वगानादिसम्पत्तिः; मोक्षे तु न किञ्चिदपि। न
हि नयनानन्दि सुन्दरीरूपं, प्राणस्तपेणो गन्धः, श्रवणा-
मृतायमानं गानं, रुचितं वा भक्ष्यभोज्यादिकं मोक्षे किञ्चि-
दस्ति; "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतकेन च दृश्येत्तत्केन च
जिरेत्" [ह. उ. ४।१।१५] इत्यादिश्रुतेः; अतो मोक्षाय
नमः, स्वर्ग एवास्माकमस्तु इति मन्यमाना मोक्षं न काम-
यन्त इति तत्र द्वेष एव तेषां वैषम्यिकाणामिति भावः।

एवमभूता अविपश्चित्ता यस्मिन् वाचं प्रवदन्ति, तथाऽप-
हृतचतसां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नि विधीयत इति
श्लोकत्रयार्थः। तदनेन श्लोकत्रयेण "इवा श्रोते अहदा
यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर्तं शेषे कर्म। एतच्छ्रेयो वेदमिन्द्र-
न्ति भूदा जरायुस्तुं ते पुनरेवापि यन्ति" [छं. उ. १।१।१७]
"अविद्यायामन्तरे वृत्तमानाः स्वयं धीराः पण्डिते मन्यमानाः।
जन्तुन्यमानाः (दम्भममानाः) पश्यन्ति सृष्टां पश्यन्तेनैव
नीयमाना यथाऽज्याः" [कठो. २।५] इत्याद्यर्थजिज्ञासुत्तर्पणै
दक्षितः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

९ व ० त ० दी ०—अव्यवसायिनां बुद्धिभेदं निरूपयति—यामिमामिति। जैमिनीया वेदत्राचं सर्वकाण्ड-
रूपां सर्वां पुष्पिषां प्रकर्षेण कर्तुं कर्मफलभावेन युक्तां वदन्ति। पुष्पस्थानीयेषु स्वर्गादिषु फलत्वरुद्धया रता
अवन्तीत्यर्थः। यतो वेदवादेषु फल्योभक्तकर्मवादेषु रताः। न च तत्तत्फलं वेदोपेक्षितत्वादिति वाच्यम्,

अर्थान्तरेण वेदबोधितत्वात् तत्फलस्य 'यद्य दुःखेन सम्भवं' इत्यादिवाक्यात् । तथा चेयं वाक् पुष्पिता न फलिता । तेषु परं गन्धलोभितचेतस एव ते भ्रान्ता भवन्तीति हृदयम् ॥ ४२ ॥ किम्भूतास्तेऽविपश्चितः । वेदवादात्त्वर्थानभिज्ञाः । भोगैश्वर्यगतिं प्रति कामात्मानः, कामयते आत्मा येषाम् । तथा स्वर्गलोक एव परः प्राप्य फलं येषाम् । किम्भूतां वाचम् । जन्मकर्मफलप्रदाम् । गतिविज्ञेयं वा । क्रियाविशेषबहुलां वाचं जन्म-कर्मफलप्रदां वा प्रवदन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ तथाभूतानां तेषां तथा वाचऽपहृतचेतसः काश्चिन्मर्मपराणां व्यवसाया-तिमकैका बुद्धिः समाधिपविषिणी न विधीयते । विशेषेण न स्थाप्यते इति वा । तेषां समधौ हृदीति वा ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— तन्मेवं फलोत्तमतां ज्ञात्वा सर्व एवमेव व्यवसायात्मिकां बुद्धिं कथं न कुर्वन्तीत्याशङ्क्याह— यामिमामिति व्रजेण । ये इमां पुष्पितां यां वाचं फला-दिरहितान् कुत्सितपुष्पपुष्पलातावददूरदृष्टरन्त्यां प्रवदन्ति प्रक-र्षणं फलरूपतया वन्दन्ति तेषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते, नोपपद्यते इत्यर्थः । ननु तेऽपि शास्त्रोक्तज्ञानवन्तः कथं तथा वदन्ति । इत्याकाङ्क्षायामाह— अविपश्चित इति । भूला अज्ञाना इत्यर्थः । तेषां मूढत्वं विशेषणैः प्रकटयति— वेदवादात्ता इति वेदोक्तफलकर्मकरणमेषोचितं, न तु निष्का-मत्वा, ते तथा अत एव नात्यदस्तीति वादिनः वेदोक्तव्यतिरिक्तं

कर्मफलं नास्तीति वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥ ननु तेषां तथाकथनं किं प्रयोजनकं । इत्याकाङ्क्षायामाह— कामात्मान इति कामना-व्यापाररूपाः । ननु कथं कामनायां तुच्छफले प्रवर्तन्त इत्याश-ङ्क्याह— स्वर्गपरा इति । स्वर्ग एव परो मोक्षरूपं येषां तेषाम् । स्वर्गस्य तथाज्ञानार्थं पूर्ववाचं विनिनष्टि— जन्मकर्मफलप्रदाम् । जन्म उत्तमयोतौ तत्रोत्तमं कर्म, तयो-त्तमफलं च तानि प्रकर्षेण वदति तां तथा, भोगैश्वर्यगतिं भोगैश्वर्यप्राप्तिं प्रति क्रियाविशेषा बहुला यस्यां तां तथा फलरूपां वदन्ति ॥ ४३ ॥ ततो भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां तथा वाचा अपहृतचित्तानां समधौ वैयर्थ्यभावेन भगवन्तिन्ते तथा बुद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० टी०— उत्तरार्धमेव विवृणोति— 'यामिमां' इत्यादिना । पुष्पितां पुष्पितद्रुमवद्भूतो रमणीयां वाचम् । "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" [शत. ब्रा. २।६।११] "अपाम सोमममृता अभूम" [ऋक्सं. ६ । ४ । ११] इत्येवंरूपां प्रवदन्ति अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः यतो वेद-वादादताः वेदान्तांगेतेषु अर्थवादेषु । "यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शृणोति" [तै. सं. ३।५।७] इत्येवमादिपुरातः बह्वप्रदाः अत एव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥

तथा भोगश्च ऐश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तितां प्रति तदर्थमित्यर्थः । कामात्मानः कामप्रसक्तित्वाः अत एव स्वर्गपराः । कीदृशी भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदाम् । प्राप्तभोगैश्वर्यौ हि पुरुषस्तद्वान्नावासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्रा-प्तये जन्म लभते, तदर्थं कर्माणि च कुरुते, फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशामावर्तते तेन निष्ठात-श्रयुतो भवतीत्यर्थः । किञ्च क्रियाविशेषेण बहुला यथा यथा वित्तव्ययायासाद्याधिक्यं तथा तथा भोगैश्वर्यप्राप्ते-रप्याधिक्यमित्यर्थः । एतेनात्यन्तायाससाध्येष्वपि कर्मसु फललोभात् सज्जन्त इत्युक्तम् । भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषा अभिज्ञोत्रादयः तद्बहुलां जन्मरूपं यत् कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

भोगेति । तत्रा पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारा न विधीयते न भवति । कर्मकर्तार लकारः । विरक्तस्य हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति, न तु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव । भाष्ये तु 'समाधौ अन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति' इति व्याख्यातम् । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

कामात्मानं फलीभूताद्वेदोदितादपि मुमुक्षुणा स्वोचितसारग्राहिणा भाव्य-

मित्यादिः सदृष्टान्तोपदेशः [४१-५०]

त्रैगुण्यविषया वेदा निष्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

यावानर्थं उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.—य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयाः, त्रैगुण्यं संसारः विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदान्तैर्गुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन ! निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः, सुखदुःखहेतु सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ, ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा नियोगक्षेमः, अनुपात्तसोपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो नियोगक्षेमो भव । आत्मवानग्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अविवेकिनामपि वेदान्त्यासवतां विवेकबुद्धिरेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—य एवमिति । तर्हि वेदाथेतया कामात्मता प्रशस्तयेत्याशङ्क्याऽऽह—निस्त्रैगुण्य इति । ‘भव’ इति पदं निर्द्वन्द्वविशेषणमपि प्रत्येकं सम्बध्यते । त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्म-तत्फलसम्बन्धलक्षणः समाहारत्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—संसार इति । वेदशब्देनात्र कर्मकाण्डमेव गृह्यते । तदस्यासवतां तदर्थांनुष्ठानद्वारा संसारप्रेम्भ्याम् विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि संसारपरिवर्जनेषु विवेकसिद्धये किं कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—त्वं त्विति । कथं ‘निस्त्रैगुण्यो भव’ इति गुणत्रयादित्यं विधीयते ? ‘नित्यसत्त्वस्थो भव’ इति वाक्यशेषविरोधादित्या-

१ शां. भा.—सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तानीश्वरायेति अनुष्ठीयन्ते ? इति । उच्यते, शृणु—यावानिति । यथा लोके कूप-तडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके तावानेव सम्पद्यते; तन्नान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाण एव सम्पद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सन्ध्या-सिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव सम्पद्यते, तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । “सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यत् स वेद” [छां. ४।१।१४] इति श्रुतेः । “सर्वं कर्माखिलम्” [४।३३] इति च वक्ष्यति । तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मणि अधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.—ईश्वरार्पणविधया स्वधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावद्वैफल्यं योगमार्गस्येति मन्वानः शङ्कते—सर्वेष्विति । कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिजानीते—उच्यते इति । किं तत्फलमित्युक्ते तद्विषयं श्लोकमवतारयति—अपि च । यथोदपाने कृपादां परिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादियोऽर्थो यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः सम्प्लुतोदके समुद्वेष्टतमेवति परिच्छिन्नोदकाणां अपरिच्छिन्नोदकांश्चित्वात् । तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरकः सुखप्रदेशो जायते स तावानात्मविदः स्वस्वभूते सुखेऽन्तर्भवति परिच्छिन्नानन्दादनामपरिच्छिन्नानन्दात्तत्वाभावाभ्युपगमात् “एतस्मैऽज्ञानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति” [ब्र. उ. ४।१।३२] इति श्रुतेः । तथा वापरिच्छिन्नात्मानन्द-प्राप्त्यपेक्षयायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह—यावानिति । उक्तमर्थमक्षरयोजनया प्रकटयति—यथेति ।

शङ्क्याऽऽह—निष्काम इति । सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वम् । पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणा । निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निमित्तत्वं शीतोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुसुक्त्वा तत्रापि हेतव्यपेक्षायां सदा सत्त्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह—नियेति । योगक्षेमव्यापृतचेतसो रजस्तमोग्मामसृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमवश्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । योगक्षेमयोगोर्भावहेतुतया पुष्पार्थ-साधनत्वात् ‘नियोगक्षेमो भव’ इति कृतो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह—योगेति । योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वरासिकमिति ततो निर्गमनमवश्यमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मवानिति । अप्रमादो मनसो विषयपारवश्यस्युत्पन्नत्वम् । अप्र यथोक्तोपदेशस्य सुसुखविषयत्वावज्ञेयस्य सुसुखत्वमिव विवक्षितमिति नेत्याह—एष इति ४५

उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कृपादिपरिच्छिन्नोदकविषय-त्वं उदपानशब्दस्य दर्शयति—कूपेति । कृपादित्यस्याभिधेयस्य समुद्वेष्टतयावात्मसम्भवाद कथमिदमित्यमित्याशङ्क्यार्थ-शब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्पद्यति—फलमिति । यत्कस्युत्वेन लीयते तत्कलमित्युच्यते तत्कथं तडागादि-कृतं स्नानपानादि तथा ? इत्याशङ्क्य तस्याल्पयोसो नाशोपरति-रित्याह—प्रयोजनमिति । तडागादिप्रसक्तप्रयोजनस्य समुद्वेष्टितप्रयोजनमात्रत्वमयुक्तं अन्यस्यान्यात्मत्वात्तुपपत्ते-रित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । घटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककस्यापरिच्छिन्नोदककस्य अन्तर्भावः सम्भवति तस्मात्सावितपेक्षाभावादित्यर्थः । पूर्वाहं एवमनभूत-मेवं व्याख्याय दाष्टान्तिकमुत्तरार्थं व्याकरोति—यथमित्यादिना । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति—यत्कर्मफलमिति । सोऽर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव सम्पद्यते इति

सम्बन्धः । तदेव स्पष्टयति—**विज्ञानेति** । तस्मिन्नन्त-
र्भवन्मिति शेषः । सर्वं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाण-
माह—**सर्वमिति** । यत्किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति
तत्सर्वं स पुरुषोऽभिसंसृजति प्राप्नोति, यः पुरुषस्तद्देव विज्ञानाति
यद्वस्तु स रौको वेद तदेवमिति श्रुतेरर्थः । कर्मफलस्य सगुण-

ज्ञानफलेऽन्तर्भावः सर्वगविद्यायां श्रूयते, कथमेतावता निर्गुण-
ज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः सम्भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह—**सर्व-**
मिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्मण्या, तावतैव कर्मफलस्य लब्धतया
कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याऽऽह—**तस्मादिति** । योग-
मार्गस्य निष्फलत्वाभावास्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— एवमत्यन्ताल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सल-
तरतया आत्मोजीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति ? कथं वा वेदोदितं त्याज्यतपोच्यत इत्यत आह—
त्रैगुण्येति । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि; सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते;
तद्विषया वेदाः; तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति
वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति, तदेव ते रजस्तमःप्रचुरतया
सात्त्विकफलभोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवक्षा अनुपादेयवृषपादेय-
भ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः ।

४ वे. ता. सं.— अथैवं काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च
निन्दितेषु हितमोपदेशिनः शास्त्रस्येदशकर्मविधानं अनुपपन्नम्,
विहितस्य चात्र त्याज्यतयोपदेशो व्याहतः कर्मविशिष्टाज्ञाना-
मप्राप्त्यर्थं वा, तत्प्रमाण्ये वा तत्विषयोपदेशस्याप्राप्त्यर्थं प्रस-
ज्यत इति शङ्कामुत्तरकोट्येन परिहर्तुं त्याह—**एवमत्य-**
न्तारूपेणादिना । पुनर्जन्म येषां प्रसवयुतं तानि पुनर्जन्मप्रस-
वानि । संसारविपिनवानस्पत्यानां हि कर्मणां परिणिन्तोः
फलस्य नियतपूर्वकत्वसूचकत्वादिभिर्देवविशेषपरिहयः प्रसू-
स्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोस्त्रापादानम् । सर्व-
जन्माऽनुत्तिष्ठन्नायं सर्वस्वशब्दः । सर्वान्मसाधारणचतुर्विध-
पुरुषार्थसकलापुरुषार्थनिर्वृत्तितत्साधनाभिधायितया कदाचिदप्य-
नुपमादिना च वत्सलतरतोक्तिः । अतिशयेतुत्रयं
आत्मोजीवने प्रवृत्ता इति त्रिभिः सूचितम् । न
हि वैश्वेदेवरोग्यादिमात्रं कदाचिदेव व्यापृता इति कमाप-
चार्याणां भावः । **किमर्थं वदन्तीति**—न तावत्प्रतारणार्थं,
हितोपदेशितत्वात् । नापि हितान्तरपर्यवसितोपच्छन्दनार्थं,
प्रतिकर्णं तत्फलमात्रपर्यवसितत्वात् । अतोऽनापेक्षातिशय-
परमकारुणिकपुरुषोत्तमाद्भास्वरूपाणां वेदानामामूलपर्यवसानमपरि-
मितदुःखदुर्दानुबन्धिसुखकणल्लयोत्साधनोपदेशो विषयवृत्त-
मधुकोमोपदेशवदनुचयः, निषेध एव तु कर्तव्यः । यद्वा न
सोऽपि, प्रत्यक्षादेस्तत्प्रसन्नकत्वाभावात्; स्वयं प्रसज्य प्रति-
षेधे जम्बालमज्जनशालजवमत्वादिप्रमाणैः । **कथं वेति**—
वेदविरुद्धं हि त्याज्यतयोपदेश्यं, न तु वेदविहितमिति भावः ।
त्रयो गुणास्त्रैगुण्यमिति । अत्रात्रान्तरासम्भवत्
‘चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे’ इत्युपसङ्ख्यानान्तर्गतकथं प्रत्ययः ।
गुणशब्दस्य प्रयोगप्राप्त्याऽसङ्ख्याविशेषोपसङ्ख्याबलद्वयसाधन-
पर्यालोचनाच्च सिद्धमर्थविशेषं निर्दिशति—**सत्त्वरजस्तमां-**

सीति । स्वर्गादिफलरूपेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषादिविषया
हि वेदाः । न पुनः सत्त्वरजस्तमोविषया इदयन्त इत्य-
त्राह—**सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा** इति । तत्तद्वृणुप्राप्त्यात्पुरु-
षास्तत्तच्छब्देनोपचर्यन्ते । भाष्यान्तरांका तु फलरक्षणं भन्वा;
अधिकारव्यवस्थापनं त्वत्रोपेक्षितमिति भावः । अस्त्येव
गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः; चोद्यस्य किमायातमित्यत्राह—
तम इति । एकरिमेवविचारिणि गुणत्रयप्राचुर्यप्रमनिरासेन
तत्तद्विनिषेधविषयाधिकारिवैचित्र्याभिम्यक्त्यर्थं **तमःप्रचु-**
राणामित्यादिप्रवृत्त्यनिर्देशः । तामसायधिकारिबालहृदयात्य-
न्तारूपेणादिनायं सत्त्वरजस्तमसांमत्र व्युत्क्रमपाठः ।
तत्त्व क्रमादेद्विकामुष्मिकापवर्गमिलापिण उपलक्ष्यन्ते । **सत्त्व-**
प्रचुराणामिति दृष्टान्ताभिप्रायः । अत एव ह्युपपादकग्रन्थे
यद्येवामित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम् । **स्वगु-**
णानुगुण्येनेति—यथा वातपित्तकफोपातृशुद्धसमसङ्कीर्णप्रकृ-
तीन् पुरुषानालोच्य हितोपदेशिनो वैश्वस्तत्प्रकृत्यनुकूलमोज-
मैषजादि विदधति, अपथ्यादीनि च निषेधन्ति; तदभावे च
यथा दुष्टदेशादिमुद्घैतेतः प्राणिनोऽपथ्यागारलादिसंबया प्रण-
हयन्ति, यथा च ताम्बूलार्थनिः पुत्राः पित्रादिभित्तत्पदाना-
भावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथाऽप्राप्तीति भावः । **स्वर्गा-**
दिसाधनमेवेति—न हि पिपासादिप्रीडितानां तदानीं रसा-
नादिकं विषेयमिति भावः । मोक्षवैमुख्यं स्वापेक्षितफल-
साधनाज्ञानं च तमःकृष्णम् । कामप्रावण्यविवर्धकं तु यथाज्ञं
रजस्तमःकृष्णम्; कामप्रावण्यविवर्धकः काम्यकामाभिसन्धिबले-
नात्मानं नियन्तुमशक्ताः । **अनुपादेयेभ्यस्त्रादि**—यथा
बौद्धादय इति भाष्यम् । **प्रणष्टा भवेयुरिति**—दुष्कर्मा-
विषाकेन स्वाचारविभावमप्याश्रित्याचित्कल्पतया पुरुषार्थयोग्य-
तामन्वरहिता भवेयुरित्यर्थः ।

३ रा. भा.— अतस्त्रैगुण्यविषया वेदाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव; इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव
वर्धय; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः । निद्वेन्द्रः निर्गतमकलमांसा-
रिरस्वभावः; नित्यसत्त्वस्थो गुणद्वयराहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भव । कथमिति चेत्—

आत्मस्वरूपतत्वात्पुण्यबहिर्भूतानामर्थानां योगं परिपालनं प्राप्तानां च क्षेत्रं परित्यज्य आत्मवान् भवः आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भवः । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेत्रम् । एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमःप्रचुरता नश्यति; सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.—अत इति—उक्तप्रकरणे काम्योपदे-
शस्य हिततमत्वादित्यर्थः । त्वं स्विति तुल्यबन्दाधिकारिवैभवं
बोधयति । किमस्याधिकारिणो वैभवं? कथं च संसारिण-
स्यैगुण्यनिषेधः? तथा सति 'नित्यसत्त्वस्थः' इत्यनेन विरोधश्च
स्यादित्यत्राह—इदानीं सत्त्वप्रचुर इति । 'शिक्ष्यस्तेऽहम्'
[१।७] इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम् । अर्जुनशब्दसम्बु-
द्धितात्पर्यं ऋणो विशेषोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम् । अर्जुनशब्दस्या-
वदात्तपर्यायत्वात्, सत्त्वस्यापि शुद्धशब्दस्यपदेशादधिकारिवै-
भ्यस्य चापेक्षितत्वात्तथा प्रसिद्धादिबलाच्चेदमेवात्र तात्पर्यम् ।
तदेव वर्धयेति—न तु सिद्धे सत्त्वप्राचुर्ये परित्यज्य विहि-
ताकरणनिषिद्धकणपदिना रजस्तमसौ वर्धयेत्यर्थः । 'निष्ले-
गुण्यो भव' इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्वं वर्ध-
येत्युच्यते? इत्यत्राह—नान्योऽन्येति । सत्त्वं गुणत्रयसाधा-
रणं निषेधः, स तु सङ्कीर्णविषयः; अन्यथा 'नित्यसत्त्वस्थः'
इति बध्यमाणाऽनुपपत्तेरिति भावः । 'निष्लेगुण्यो भव' इत्ये-
तत् 'अग्रेणो भव' इत्यादिवत्पुरुषस्यापारादाव्यत्वेन प्रेषणो-
पपत्तेः; आशीरुपासिव दृश्यत इत्यत्राह—न तदिति । रज-
स्तमःप्राचुर्यैरेतुमुताहासार्थं परित्यजेत्युक्तं भवति ।

निर्गतेत्यादि । द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसांसारिकस्वभाव-
वर्गद्वयपर इति भावः । एतेन फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठान-
दशात्मकालीनस्वास्थ्यं वा द्वन्द्वतितिक्षारूपैकतैव्यता वा
विवक्षिता । गुणद्वयराहितेति । नित्यसत्त्वस्थपदम्बन्धा-

३ रा. भा.—न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम्; यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतः सम्प्लु-
तोदके उदपाने पिपासोर्वावानर्थः यावदेव प्रयोजनं पानीयं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् । एवं
सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः—ब्रह्मसम्बन्धी ब्राह्मणः । वेदार्थं विज्ञानं मुमुक्षुः; वैदिकस्य
मुमुक्षोर्यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम्; नान्यत् ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ सनिर्दर्शनमधिकारिमेवं प्रतिपादयन्तं
'यावानर्थः' इत्यादि लोके व्याचष्टे—न चेति । वर्णाश्रमप्रवर च-
रणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिणिया हि वेदोदितार्थः इति
भावः । सर्वार्थपरिकल्पित इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषि-
सर्वाधिकार्यर्थं परिकल्पिते । यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकार्त्स्न्यपरः;
ज्ञापानादिमानाप्रयोजनार्थं परिकल्पिते । एतच्च 'सर्वतस्त-
सम्प्लुतोदके' इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् । उदपानं कूपतटाकादि ।
पिपासोरिति दाहान्तिकप्रस्थानादुरोधेनाभ्याहारः । नन्वत्र
दृष्टान्तराष्ट्रांशिकयोः का सङ्गतः? न हि पिपासोरुदपाने
यावत्प्रयोजनं तावदेव विज्ञानतः सर्वेषु वेदेभ्यस्त्याज्यं परिहृत्
वायस्यपूण्याभ्याहृत्योक्तम्—तावदेव तेनोपादीयत
इत्येवम् । सर्वेषु चेति वचनं उपादेयाऽनुपादेयांशसङ्कलनयोत-
नार्थः । नन्व 'ब्राह्मणस्य' इत्येतत्प्रकरणसाक्षरम्, क्षत्रियादेव

दिवदवधारणार्थमिति भावः । यद्वा नित्यपदेन कदाचिदपि
गुणान्तरानभिभूतत्वमिहानिप्रेतम् । अत एव च प्रवृत्तत्वम् ।
गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृद्धिर्न स्यादिति भावः । सर्वस-
म्बन्धवानास्य सर्वश्रेष्ठज्ञसाधारणत्वाभित्यप्रवृद्धेत्युक्तम् । ननु
रजस्तमःप्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, 'सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति
विधिश्च नोपपद्यते; न ह्यसौ 'एतज्ज्ञः, इदं तमः, इदमहं वर्ध-
यामि' इति बुद्ध्या प्रवर्तते; यतो निषिद्धेत; यतश्च सिद्धे
रजस्तमसौ शमयेत; न चासौ सत्त्वतुहासौ जानाति, येन
तत्र प्रवर्तते; अतः किमसौ कथं कुर्यात्? इत्यभिप्रायेण शङ्कते—
कथमिति चेदिति । तत्र निषेधस्य विधेक्षोपादकतया
'नियोगक्षेम आत्मवान्' इति पदद्वयं कमाद्धाचष्टे—आत्म-
स्वरूपेत्यादिना । 'नियोगक्षेमः' इति सामान्येन निषेधो
मुमुक्षोर्विहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय बहिर्भूतानामित्य-
न्तमुक्तम् । 'आत्मवान् भव' इत्यत्र मत्त्वाद्यनुपपत्तिमाश-
ङ्क्याह—आत्मस्वरूपान्वेषणपर इति । स्वयैवाग्रमत-
तामर्भेत्बुद्धिर्बिषयतः प्राप्त्येगच्छता सम्बन्धविषयः प्रत्ययः ।
यद्वा स्वरूपान्वेषणादेव ह्ययमात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानि-
रेव स्यादिति भावः । एवं निषेधस्य विधेक्षानुज्ञानाय विषय
उक्तः । अतः किमित्यत्र तदुभयाधीनं फलद्वयमाह—एव-
मिति । न साक्षाद्गुणान्वेषणीकृत्य तत्र किञ्चित्कार्यम्,
तेषां तु नियोगक्षेमत्वात्मवत्त्वाभावात् आसत्त्विकहारादित्यागे-
हृत्यां स्वयमेव यथाहि नाशोन्मेषौ स्यातामिति भावः ॥ ४४ ॥

ह्युपदिश्यते । कश्चात्र ब्राह्मणस्य विशेषः? ब्रह्मविद्याया अपि
त्रैवर्णिकसाधारणत्वात्, 'विज्ञानतः' इति चायुक्तम्; विज्ञानत्रेव
हि कामनाधिकारादिष्वपि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चात्र न 'तद-
धीते' [अष्टा. ४।२।५९] इत्याद्यान्यपरः; 'ब्राह्मोऽजातो'
[अष्टा. ६।४।१७१] इति निपातनेन ब्राह्मिण्यतिरिक्तार्थे
ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात् । तत्राह—तैदिकस्य मुमुक्षो-
रिति । ब्रह्म अणतीति निरस्त्वेना ब्राह्मणः 'शक्यत्वादितु परलुप-
वक्तव्यम्' [अष्टा. १।१।६४] इति परलुपे कृते ब्राह्मदिवादनप्रसङ्गे
च ब्राह्मण इति रूपं भवति । ब्रह्म चात्र वेदः, वेदेभ्यस्तत्रैव प्रसक्त-
त्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमात्रपर इति न क्षत्रियाद्योप-
देशाद्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सन्त्यासिपरत्वेन शङ्क-
व्याख्या त्वतिसन्दा । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण-
[बृ. ३. ३. ११] इति क्षुत्सु योगिनः प्रवृत्त्युपपत्तिसम्बन्ध-
व-

स्याविशेषमाह । 'विज्ञानतः' इति च विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते । विशिष्टत्वं च हेतुोपायविषयतया । तथाविधज्ञानवांश्च मुमुक्षुरेव स्यादिति । तावानित्यस्य व्यवच्छेदमाह— नान्यदिति ।

वेदोदितमपि न भोक्षसाधनव्यतिरिक्तमुपायेयम्, अनधिकृत-
त्वात् । न ह्यन्यवर्णाश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपायेय-
इति भावः ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— तां योगबुद्धिमाह— त्रैगुण्यविषया इत्यादिना । इतरदोष्य वेदानां परोक्षार्थ-
त्वात्त्रिगुणसम्बन्धस्वर्गादिप्रतीतिर्तोऽर्थ इव भाति । 'परोक्षत्वाद् वेदोऽर्थ' इति ब्रुक्तम् । अतः
प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्ति मा कुर्वित्यर्थः । 'वादो विषयकत्वं च मुख्यतोवचनं स्मृतम्' इत्याभिधानात् ।
न तु वेदपक्षो निषिध्यते । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः
सर्वत्र गीयते ॥' 'सर्वे वेदा यत्पदम्' [कठो. २ । १५] 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशैले च
तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचि- (नस्तुष्टि-) रेव च' [मनुः २।१६] 'वेदप्रणिहितो
धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।' [भाग. ६।१।४०] इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेस्तद्विहितस्य
तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मोक्तेश्च ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथेषा चतुर्लोकानां न प्रतिज्ञातं योगमाह, तथा 'त्रैगुण्य'— इत्येतदपीतिप्रतीतिरानिरासायाह— तामिति; प्रतिज्ञाताम् । आदिप्रहणेनावष्टसमाप्तिरिति सूचयति । सप्तमो-
पक्रमे पुनः प्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव कुतो नावोच-
दिति मन्दाशङ्कानिरासायोक इतरदिति । स्वोक्तौ निष्ठा-
भावे कारणमेवमगोप्येदानीं प्रतिज्ञातमाह । अन्यथा तत्प्रबन्धेना-
स्यानवसरदिति भावः । अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेषा-
वृत्तिमतेनाच्छेदः । कैश्चिद्वाक्यैरितरयोगविरुद्धमगोचरं कैश्चियोग-
माहेति । यद्वा 'बहूनि मे भवतीति' [४ । ५] इत्यादि प्रासङ्गिकं विद्यायान्ययोगविषयं ज्ञातव्यमित्यर्थः । तथा
च वक्ष्यति 'साधनं प्राधान्येनोक्तम्' इति । वेदास्तैरगुण्य-
विषयाः, त्वं तु 'निष्कैरण्यो भव' इत्यनेन वेदपरिहासो विधी-
यते इत्यन्यथाप्रतीतिरानिरासाय व्याचष्टे— वेदानामिति ।
त्रिगुणसम्बन्धीत्यनेन तस्येदमित्यर्थे तद्विदोऽयम् । विचित्रा हि

तद्विगतविरिति वचनादिति सूचयति । सम्बन्धिकायम् ।
प्रतीतितः आपाततः प्रतीतितः । अर्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च ।
वेदानां परोक्षार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह— परोक्षेति । यत एवं
भवति अतः प्रासिद्धावात्प्रसक्तं भ्रान्ति माकर्षीः । कथमेत-
दनेन लभ्यते ? इत्यत आह— वाद इति । वेदवाक्यता इत्यत्राये-
तदेव चाभिधानम् । प्रतीत एवावोऽस्तु इत्यत आह— नत्विति ।
पक्षः परमसिद्धान्तः । उक्तानार्थो वेदो निषिध्यत एव । योग-
विरोधित्वादित्यतः पक्ष इत्युक्तम् । कुत इत्यत आह— चेद्
इति । धर्ममूलं धर्मक्षेत्रेः कारणम् । तद्विद्वां वेदविशं मन्वादीनां
स्मृतिर्मन्त्रः, शीलं मनोगतिः, आचारो धर्मबुद्ध्याज्ज्ञानम्,
आत्मनो मनसो रुचिः । विकल्पविषये प्रणिहितो विहितः ।
तद्विपर्ययः प्रतिषिद्धः, विवक्षितयोगविरोधो हि वेदे सिद्धान्तो
निषेध्यः स्यात् । नचैवं प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः । धर्म-
शब्दोऽत्र निश्चितधर्मपरः ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—
यावानर्थ इति । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति, तावान्सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव ।
एवं सर्वेषु वेदेषु यत्फलं तद्विज्ञानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्म अणीतीति ब्राह्मणो-
ऽपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । विज्ञानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उप-
सोगः ? इत्यत आह— तथापीति । 'यामिमां' [२।४३] इत्यत्र
काम्यकर्मिणां निन्दा कृता, 'निष्कैरण्यो भव' [२।४५] इति च
तथागो विहितः । तत्र प्रष्टव्यम्— किमितिमेतदिति । ननु कं
काम्यकर्मिणां सामान्यभावेन ज्ञानाभावाभ्युपगमो न भवतीति ।
अत्रेदमुच्यते— यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति तथापि
तन्निष्ठादिकं नोपपद्यते । कुतः काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञा-
निनां न भवति ? इति ज्ञानकर्मणोः साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमा-
क्षेपे सतीत्याहृत्यर्थः । केचिदस्य लोकास्य कर्ममात्राग्रे तात्पर्य-
माहुः, अपरे तु यत्कर्मसमुचितं ज्ञानं भोक्षसाधनं तत्कमेपर एव
वेदभागोऽपिगन्तव्यः, न तु समस्तवेदाभ्यासेनातुः समापनीय-
मिति तन्निरासया व्याचष्टे— यथेति । सामर्थ्याद्यथैववद्वयो-
रध्याहारः । यावत्तत्तावन्निश्चेतयोरारुणस्थ— सर्वेषु वेदे-

ष्विति । तदुक्तकाम्यकर्मिणामित्यर्थः । ब्राह्मणस्येति न क्षत्रिया-
दिभ्यावृत्तिः शङ्क्येति भावेनाह— ब्रह्मेति । वर्णविपर्ययो निरु-
क्तत्वात् । एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुखवाचीति स्यात्, न च
मुखस्य फलमस्तीत्यत आह— अपरोक्षेति । तदुपादायति—
स हीति । तर्हि विज्ञानत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न, तस्य परोक्ष-
ज्ञानिवाचित्वात् । उभयप्रहणमनुपपन्नमित्यत आह— विज्ञा-
नत इति । तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च
स्वरूपकथनम् । यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणश्चाभ्यास्यफल-
भावः, तथापि ज्ञानिनः फलं महासमुद्रोदकमिव महत्त्वात् ।
कर्मिणां फलं तु कुपोदकनित्यन्तात्पर्यम् । अतस्तयोर्न साम्यम् ।
तथा चात्यल्पविरुद्धकर्मनिन्दया महान्तफलज्ञानसाधने योगे
प्रेरणं युक्तमेवेति भावः । अपभ्याख्यानं न
निरस्तम् ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— केनोपायेन सा वाक् त्यज्यत इत्यत्राऽऽह—अथ एव गुणान्नैगुण्यं सत्स्वरज-
स्तर्मासि, तत्कार्यत्वाद्वाग्देवौ त्रैगुण्यवन्तौ तौ विषयौ येषां ते वेदान्नैगुण्यविषयाः । निन्नैगुण्यो
भव उपायैरुन्मूलितरागद्वेषो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो निर्गतशीतोष्णादिः, नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्व-
गुणप्रधानः । तथा निर्योगक्षेमः—अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेम-
प्रसक्तस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव । एष तव तस्मा वाचस्यागोपदेशः ॥ ४५ ॥

ज्ञाननिष्ठैकार्थभूतबुद्धेर्यवसायिनो योगनिष्पन्नस्य श्रौतस्मार्तफलानवाप्तिलक्षणो दोष इति
चेत्, नैव; यतः— यथा लोके कूपतटाकाद्यनेकस्मिन्बुद्धाने, उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युद्धानं जला-
शयः, तस्मिज्जलाशये यावान्यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके
कूपतटाकाद्यविभागेन स्थिते जलपूरे भवत्येव; यथैवं तथा वेदविहितयागदानादिसाधनसाध्यो
यावानर्थस्तावाविजानतोऽकामहतस्य ब्राह्मणस्य भवति । “एनं सर्वं तदभिसंपेति यत्किञ्च
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद स वेद” [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः । ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते’ [४।३३] इति च वक्ष्यते ॥ ४६ ॥

८ वै. ब्र. गि.— नन्वेवं जन्ममरणप्रदान्यतिकफल्गु-
फलानि च कर्माणि किमिति मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सल-
तैर्यैवविधिमिष्यदिश्यन्ते ? इत्याशङ्क्याह— त्रयो गुणान्नैगुण्यं
सत्त्वरजस्तर्मासि, तत्प्रभुः पुरुषाः त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते । तद्वि-
श्या वेदाः तत्तद्गुणप्रचाराणां वत्सलतया हितमेव बोधयन्ति ।
यदि क्षेपां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नाव-
बोधयेयुः, तदैते रजस्तमःप्रभुतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः
स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्राप्त्यप्यविश्रा अतुपाये-
भूषावभ्रान्त्या प्रवृद्धा भवेयुः, अतन्नैगुण्यविषयाः । खं तु
निन्नैगुण्यो भव मिथः सङ्कीर्णगुणप्रभासुर्गुरूपत्वं त्रैगुण्यालि-
ङ्गतो भव ; शुद्धसत्त्वप्रधानो भवेत्यर्थः । अर्जुनस्य तव शुद्ध-
सत्त्वप्राप्त्यमेवोचितमिति सम्बोधनाभिप्रायः ।

ननु इजस्तमोविकारभूतं रागद्वेषाद्विद्वद्भैरभिहन्त्यमानोऽहं
कथं शुद्धसत्त्वप्रधानः स्याम ? तत्राह— निर्द्वन्द्व इति ।
भवेति सर्वत्र सम्बन्धः । निरातरागद्वेषो भवेत्यर्थः । कथं रज-
स्तमोभ्यां बलादुपनीयमानौ रागद्वेषौ त्यजेयम् ? तत्राह—
नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यमद्वयं सर्वं नित्यसत्त्वम्, तत्र
विद्यतीति तथोक्तः ; तादृशो भव । प्रवृद्धसत्त्वस्य न रजस्त-
मसौ रागद्वेषादुत्पादितुं शक्नुतः । यतः सत्त्वमभिवर्धये-
त्यर्थः । सत्त्वविद्वद्वातुपायमाह— निर्योगक्षेम इति ।
अलव्धलाभो योगः, लब्धरक्षणं क्षेमः, तद्विहितो भव ।
योगक्षेमव्यापृतस्य तद्द्वारा रजस्तमस्तस्मिन्प्रसक्तिः, न निर्योग-
क्षेमस्येत्यर्थः । निर्योगक्षेमस्य कथं शरीरयात्रा ? तत्राह—
आत्मवानिति । आत्मा परमेश्वर एव योगक्षेमनिर्वाहको-
ज्यास्तीत्यात्मवान् । सर्वकामनत्यागेन भगवन्तमेवाराधयतो
मम ‘तेषां नित्याभितुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्’ [१।२२]
इति धृत्प्रतिज्ञः स एव तन्निर्वाहक इति निश्चितो
भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं निन्नैगुण्यतया स्वर्गादिकलकर्मकारणे वेदोक्त-
कर्मपरिचागदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य, वेदोदितं सर्वमपि न

सर्वैलोपादेयं, किन्तु स्वोचितमात्रमित्येतद्वृष्टान्तद्वयेनोपाद-
यति—यावानिति । अत्र ‘यावान् तावान्’ इत्यनयोराट्प्रति-
यथातयाशब्दाध्याहारश्च कर्तव्यः । एवं च यथा सर्वार्थपरि-
कल्पिते सर्वतस्सम्प्लुतोदके उद्गाने उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युद्-
धानो वापीकूपतडागादिस्तस्मिन् पिपासोः यावानर्थः याव-
त्प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् ; तथा सर्वेषु
वेदेषु ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य विज्ञानतः व्यवसायनात्मकमुद्धि-
तुक्तस्य शुद्धश्रोतः यावदेव मोक्षसाधनं निष्कामतयेश्वराधान-
रूपं कर्म, तावदेवोपादेयं, नान्यदित्यर्थः ।

यावानित्यादेरन्वयात्प्राप्त्यन्तम्— ननु स्वर्गादिकलकामना-
त्यागेन परमेश्वरार्पणशुद्धया कर्मानुष्ठाने स्वर्गाद्यानन्दासिद्धि-
रित्याशङ्क्य मोक्षानन्दसुखे स्वर्गाद्यानन्दानामपि क्षीकर-
त्वेनान्तर्भावान्नार्थं दोष इत्याह— यावानिति । वापीकूप-
तडागादादुद्गाने ज्ञानपानादियथावार्थो भवति, तावानर्थः
सर्वतस्सम्प्लुतोदके वापीकूपाद्याविभागेन सर्वमार्थं स्थिते
महाप्रवाहे भवत्येव ; तथा सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तकाम्यकर्मसु
यावानर्थः माहपानन्दादिरूपमार्गान्द्वन्द्वान्तः, तावानर्थो
ब्राह्मणस्य ब्रह्मार्पणशुद्धया कर्मानुष्ठानरूपब्रह्मनिष्ठागुक्तस्य तेनैव
हेतुना विज्ञानतः तत्त्वसाक्षात्कारिणः परब्रह्मानन्दसम्पत्तौ
सर्वा भवति ; ब्रह्मानन्दे ब्रह्मानन्दानामप्यन्तर्भावोत् । तथा
च श्रुतिः— “एतस्यैवानन्दस्यान्यनि भूतानि मात्राशुप-
जीवन्ति” [वृ. उ. ४।३।३२] “सोऽजुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति” [तै. उ. २।१] इति ।
उपहृतविश्वायमर्थः स्कान्दे सूतसंहितायाम् [४।३।३२] “सो-
ऽजुते सकलान् कामानप्यन्तम सुर्षभाः ! विदितब्रह्मरूपेण
जीवन्मुक्तो न संशयः” इति ।

यत्तत्र माध्वव्याख्यानम्— “त्रैगुण्यविषयाः” इत्यत्र
विषयपदं शुद्धतत्त्वचनपरम् । तथा च आपातात् त्रिगुण-
सम्बन्धिस्वर्गादिप्रतिपादका इव वेदाः प्रतीयन्ते । अतो निन्नै-
गुण्यो भव, प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्ति मा कार्पांरित्यर्थः ।

वेदानां कर्मपरत्वेन प्रतीयमानानां ब्रह्मपरत्वस्य 'ज्योति-
रूपकमातु तथा दृष्टीयत एके' [ब. सू. १।१।९] इत्य-
धिकरणे व्यवस्थापनात् । तत्र स्थालीपुलाकग्न्यायेनैकं वाक्य-
शुद्धादियते । यथा— 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषाज्येते' इति
वाक्यम् । अत्र वसन्ते इति विष्णुसम्बोधनम् । वसतीति
वसः । पचायच् । तनोतीति तिः । औणादिके द्विप्रत्यये
टिलोपे च सति तीति रूपनिष्पत्तिः । एवंपदव्य च नकारा-
गमः । वसंयासौ तिश्चेति वसन्तिः । सर्वत्र व्याप्त्या वर्त-
मानो जगत्कर्ता चेत्यर्थः । तस्य समुद्धिः हे वसन्ते !
द्विहितरादरार्था । ज्योतिषेति । अत्रापि जायत इति
जिर्जगत् । 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः पूर्ववदेव डिः ।
आ ऊतित्येवेत्यातिशयोक्तम् । जगत् अंतं प्रविष्टं यस्मिन्स
ज्योतिः । प्रः प्राणः, चेष्टकत्वात्, 'पकारः प्राण
आत्मा' इति श्रुतेः । ज्योतिश्चासौ पश्चेति ज्योतिषः । तस्य
समुद्धिर्हे ज्योतिष ! । एवम् 'आयजेते' इत्यपि समुद्धिः ।
आ समन्ताद्यज्ञैर्यज्जभिः इतः प्राप्त इत्यर्थः । 'यजे-
र्यजं कविधानम्' इति कप्रत्ययः । 'वचित्स्वपियज्ञादीनां
किति' [अष्टा. ६।१।१५] इति सम्यसाणं तु चान्द्रस-
त्वान् भवति इति ह्रस्वमपि कर्मकाण्डं श्रमपरत्वेन योजनी-
यम् । अतः प्रातीतिके कर्मकाण्डार्थे नाभिनिषेधव्यमिति ।
यद्वा त्रैगुण्याख्यं विषं आपयत्यपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषया
वेदाः । अस्तत्तानांश्रित्य निक्षैरगुण्यो भवेत्यर्थः । तदुक्तम्—
'आश्रित्य वेदांस्त्वास्तमांशैरगुण्यविषहारिणः । निक्षैरगुण्यो
भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रयः' इति । त्रैगुण्यनित्यत्वं वेदा-

श्रयणं कार्यमित्यत्र हेतुमाह— यावानिति । सर्वतः सम्प्लुतं
व्याप्तसुद्धकं यस्मिन् प्रलये स सर्वतस्सम्प्लुतोदकः ; 'प्रह-
तिर्बुद्धरूपेण सर्वमाश्रित्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहुः
सर्वतस्सम्प्लुतोदकम्' इति वचनात् । तस्मिन्प्रलयेऽपि
उद्विकत्वात् पालकराहित्यात् काद्यादिचेष्टकत्वादुदपानो
विष्णुः ; 'उद्रेकापातुराहित्यादनन्वाबाधिरस्य च । प्रलये-
ऽप्युदपानोऽसौ भगवान् हरिरीश्वरः' इति वचनात् । तस्मिन्
प्रलये यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विज्ञानतो भवतीत्यर्थः' इति ।
तद्वेदेमेव व्याकुलीकुर्वते गीताव्याकुलीकरणश्चित्तमेवेति
समाश्रितव्यम्, वेदगीतयोः प्रारब्धमीदृशमिति बाह्यशो-
चितव्यम् । कथं नाम प्रतिवसन्ते यागाहुडानं केवलभ्रममात्र-
मिति वैदिको ब्रूयात् ? कथं वा 'निक्षैरगुण्यो भव' इति प्रतीय-
मानकर्मकाण्डार्थपरित्यागखण्डपदिशता भगवता 'कर्मण्येवाधि-
कारस्ते' [२।१४७] इति पुनः कर्म कर्तव्यतोपदिष्टम् ?
कथं च विषयोदपानादिशब्दानां प्रसिद्धापरत्वे सम्भव-
त्यप्रसिद्धादिष्टार्थव्याख्याने दुराग्रहः ? कथं च वा 'त्रैगुण्य-
विषहारिणः' 'प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ' इत्यादिकं स्वकर्पोल-
कल्पितमेव वचनं सम्मतिलेनोदाहरसि ? अथवा नेदं लघ्वया-
श्रयम् ; मातृकौरेव्यामांडव्याभावेव्यादिश्रुतीर्षन्नान्तरूपशोच-
मतन्त्रप्रवक्तृदिस्मृतीश्च कचिदपि प्रसिद्धस्मृतीतिहासपुराणे-
षु अनाप्रातनामगम्यास्त्वस्त्वयुष्यै रामानुजादिभिरुक्तचिदप्यनु-
दाहताः कल्पयतो निषयोदपानव्याख्यावचनकल्पनस्य अनाध-
र्यत्वात् । न हि स्वतन्त्रश्रुतिकल्पनसाहसिकस्य द्वित्रस्मृति-
वचनकल्पनाद्भयमस्तीत्यास्तां तावत् ; प्रस्तुतमेवाहस्यारामः ॥१६॥

९ व०त०दी०—स्वयमेव वेदतात्पर्यमाह भगवान्—त्रैगुण्यविषया वेदा इति । यत् एवं कामात्मनां त्रैगुण्यधिका-
रिणां त्रैगुण्यफलविषयावेदाधिककाण्डविषया अपि अतस्त्वं वेदादिमूलनिक्षिगुणतत्त्वाश्रितो भव । त्रिगुणमाश्रितत्रै-
गुण्यस्तद्विज्ञो निक्षैरगुण्यः । निक्षिगुण्यो मामाश्रितो भवेति गृह्याभिप्रायः । तद्विज्ञमाह— निद्वन्द्वं इत्यादि । त्रिदुः-
खसहानं धैर्यं इति नित्यं सत्त्वे भैर्यं स्थितः 'सत्त्वैकमनसो ब्रूतिः' इति वाक्याश्रित्यसत्त्वस्वरूपभगवन्निष्ठो भवेति
गृह्याभिसन्धिः । स्वबलेन कृतमप्राप्तसम्पादनं योगः । प्राप्तपरिपालनं क्षेमः । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमो तद्वद्वि-
ति योगानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु सत्त्वैकमनसो भगवदीयस्य भक्तियोगानुसारेण भगवद्धीनयोगक्षेमवत्त्वं
सूच्यते निर्योगक्षेमशब्देन । एवमेवात्रे वक्ष्यति— 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' [१।२२]
इति । आत्मा मनो विद्यते यस्य वश इति तथा ॥ ४५ ॥ न चोक्तरूपं वेदोदितं सर्वं सगुणस्यागुणस्य
सत्त्वैर्योपादेयं युगपत्, किन्तु यावदर्थमित्याह निद्वन्द्वेनेन— यावानर्थं इति । सर्वाधिपरिकल्पके सर्वतः
सम्प्लुतोदके च तिस्रजले उदपाने उदन्वति सरसि पिपासादिमतो यावानर्थः यावदेव प्रयोजनं तावदेव तेन
तेनोपादीयते, न सर्वं ; एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य वेदाधिकृतस्य तदर्थं विवेकेन जानतो योगिनो यदेवात्म-
संसिद्धिसाधनं तदेवोपादेयं ; न सर्वम् ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— नत ते लब्धाः वेदोक्तविषये प्रवर्तन्ते,
परं स्वर्गादीनां फलभावे वेदः कथं बोधयति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रैगुण्यविषया वेदा इति । त्रैगुण्याः त्रिगुणसूत्रौ खडा ये
जीवास्तद्विषयास्तदर्थं स्वर्गादिफलकर्मवैधिका वेदाः । न तु
गुणातीतसाक्षाद्भगवत्कीदृषीयैकभगवदीयसमुद्यन्तर्गतभगवद्भ-
क्तविषया इत्यर्थः । भगवद्दोषास्तुष्टिस्तु निर्गुणा अत एव
'अन्यैव काक्षिना सृष्टिदिधातुर्ग्यतिर्दिग्धि' इत्यादि श्रीब्राह्म-

वचनम् । गुणातीतपुरुषोत्तमस्वरूपं तु वेदाद्यविषयमेव । अत
एव श्रुतिराह "नेति नेति" [बृ. उ. २।१।६] "यतो
वाचो निवर्तन्ते" [तै. उ. २।१।१+२।१।१] इत्यादि ।
यस्माद्वेदास्त्रिगुणविषयास्तस्मात् त्वं निक्षैरगुण्यो भक्तो भवे-
त्यर्थः । निक्षिगुणस्य भावको भवेति भावः । यद्वा, वेदास्त्रै-
गुण्यविषयाः त्रिगुणात्मनस्त्वरूपफलप्रतिपादकाः, न तु साक्षा-
द्भगवत्सम्बन्धप्रतिपादकाः । अतस्तथा बोधयन्तीत्यर्थः । नत

वेदाखिण्णविषयाश्चेत्तदाऽस्माकमज्ञानात् का गतिरित्याह—
 क्लृप्ताह—निर्लैगुण्य इति । गुणातीतमद्वैतं परो भवेति भावः ।
 केन सधनेन तथात्वं भवेत् ? इत्याह क्लृप्तायामाह—निर्लेन्द्र इति ।
 निर्गतास्ति द्वन्द्वानि सुखदुःखाहम्मेत्यादीनि तद्वहितो भव ।
 सर्वं यत्स्या अक्षिपरो भव । तथा त्वमपि कथं ? इत्याह क्लृप्ताया-
 माह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सत्त्वं यस्मात्तस्मिन्
 गुणातीते स्थितो भव । शिञ्ज—निर्योगक्षेम इति । साधना-
 साध्यपरमासवस्वमिलापो योगः, स्वेच्छाप्राप्तवस्तुन्यासज्ञानेन
 स्वीकारो श्रेयस्तद्वहित आत्मवान् आत्मज्ञानवान् भवेत्यर्थः ४४ ।

नन्वेवं वेदोक्तकरणे कथं फलसिद्धिः स्यात् ? इत्या-
 शङ्क्यामाह—यावानिति । उदपाने उदकं पीयतेऽस्ति-
 श्रित्युदपानं जलपात्रं, तस्मिन् यावानर्थः । सर्वतः
 सम्प्लुतोदके तदानीं च भवति, परं तत्र जलाहरणपात्ररक्षणानि-
 हेतोः अधिकः । तथा यावानर्थं वेदोक्तकर्मफलं वेदेषु भवति,
 तावान् विजानतो ब्रह्मस्वरूपविदेषु ब्राह्मणस्य ब्रह्मेकनिष्ठस्य
 भवतीत्यर्थः । नैवं च श्रुतिविरोधः । अत एव श्रुतिरिह
 “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” [तै. उ. २ । ४ । १] “तमेव
 विदित्वाऽस्मिन्मुमुक्षुः” [अ. उ. ३ । ८ + ६ । १५] ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०—कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवति ? इत्यत आह—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्य-
 मूर्ध्वमध्याधोगतिकरूपं संसरणं तदेव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशः कर्मकाण्डपरा वेदाः । एवं तु निर्लैगुण्यो
 भव ; ऊर्ध्वगततापि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयम्—“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्ववशात्”
 [१४ । १८] इति । विषयेभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः ; किंल्लैगुण्योऽतो निर्लैगुण्यः ?
 इत्यत आह—निर्लेन्द्र इति । सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थ-
 रूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्लेन्द्रः ; सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत् क्षन्तुं शक्यं ?
 अत आह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं वैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा । धीरो हि सर्वं
 सोढुं शक्तः । सान्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तत्र तथा ? इति जानन् सर्वं सोढुं शक्नो-
 त्येव । नन्वत्यन्तदुस्सहं क्षुधादिदुःखं कथं निर्लैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिरित्येन सोढुं शक्यं ? अत आह—निर्योग-
 क्षेम इति । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः, एतद्वयमपि प्रारब्धकर्मधीनमिति ततोऽपि निर्गत
 इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत आत्मवान् जितचित्तः । स हि सर्वास्त्वप्यापस्त्वनाकुलो नित्यमुत्तमया निरुद्यमश्च
 भवतीति ; त्वमप्येतादृशो निर्लैगुण्यो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वात्मस्त्वं चित्तगुह्यो सत्यामेव भवति, सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या, अतो निर्लैगुण्यत्वं
 दुर्लभमित्याशङ्क्याह—यावानिति । सर्वतः सम्प्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो
 यावत् ज्ञानपादादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलनिर्वैर्यं भवति, न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वैर्यं, तावानेवार्थो
 विजानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मणुसूयोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वैर्यो भवति ;
 न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धयर्थमपेक्षते ; एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासम्भवात् । ऐहिकेन जन्मान्तरी-
 येण वा जपदिना चित्तगुह्यो सत्यामुपनिषच्छ्रवणाज्जिज्ञैगुण्यता सम्भवतीति भावः । वृद्धास्तु सर्वतः सम्प्लु-
 तोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावान् अनेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकल-
 वेदोक्तकर्मसन्निधितेषु भवति, ब्रह्मानन्दे सुखानन्दानामन्तर्भावत्वात् । तथा च श्रुतिज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति
 “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संत्यज्येवमैवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यस्त
 वेद” [छां. ४ । १ । १४] इति । वक्ष्यति च “सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” [४ । ३३] इति । गङ्गातुल्य-
 ज्ञानोदयात्पारगेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भावः—इति व्याचष्टुः । अस्मिन्पक्षे पूर्वांशं अनेककर्मिन् यथा
 तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः, “यावान् तावान्” पदयोरनुबद्धश्च दाष्टान्तिके प्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.—तत्र च—कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म
 कुर्वतो मा फलेषु अधिकारोऽस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन, कस्याश्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः ।
 यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेहेतुः स्यात्, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि

कर्मफलतुष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवत् । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण ? इति मा ते तव सङ्कोऽस्तु अकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.—तर्हि परम्परायां पुष्पाधैसावनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव पुष्पाधैरकण्मात्मज्ञानं तदर्थं सुप्रवेक्ष्य, तस्यै हि स्पृहयति मनो मदीयमित्याहवाऽऽह—**तव चेति** । तर्हि तत्फलाभिलाष्यपि स्थामिति नेत्याह—**मा फलेष्विति** । पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—**मा कर्मणि** । फलाभिसन्ध्यसम्भवे कर्माकरणमेव श्रद्धया मित्याहवाऽऽह—**मा त इति** । ज्ञानान्वधिरागोऽपि कर्मत्यागप्रवर्ति निवारयति—**कर्मण्येवेति** । 'कर्मण्येव' इत्येवकारार्थमाह—**न ज्ञानेति** । न हि तन्नाशान्नस्यापरिपक्वपायस्य मुखयो-

ऽधिकारः सिध्यतीत्यर्थः । फलेऽर्हति बन्धो दुर्वारः स्यादित्या-
शङ्कयाऽऽह—**तत्रेति** । कर्मण्येवाधिकारे सतीति सप्तम्यर्थः ।
फलव्यधिकारामात्रं स्फोरयति—**कर्मणि** । कर्माजुष्टान्ना-
गृह्यं तत्काले चेतत्कदाचनेति विवक्षितमित्याह—**कस्या-**
श्चिदिति । फलाभिसन्धाने दोषमाह—**यदेति** । एवं कर्म-
फलतुष्णाद्वारेणेत्यर्थः । कर्मफलहेतुत्वं विवृणोति—**यदा-**
हीति । तर्हि विकलं ह्येवात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शङ्कामनु-
भाष्य दृषयति—**यदीत्यादिना** । अकर्मणि ते सङ्को मा
भूदित्युक्तेन स्पष्टयति—**अकरण इति** ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.—अतः सत्स्वस्थस्य मुमुक्षोरेतावदवोपादेयमित्याह—**कर्मणीति** । नित्यं नैमि-
त्तिके काये च केनचित् फलविशेषेण सम्बन्धितया श्रूयमाणे कर्मणि नित्यसत्स्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते
कर्ममात्रेऽधिकारः । तत्सम्बन्धितयाऽवगतेषु फलेषु न कदाचिदप्यधिकारः, सफलस्य बन्धरूपत्वात्
फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः । त्वयाऽनुष्ठीयमाने-
ऽपि कर्मणि नित्यसत्स्वस्थस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि क्षुन्निवृत्त्यादेन त्वं
हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु वा सर्वेष्वरे मयि वाऽनुसन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते । एवमनुसन्धाय
कर्म कुरु । अकर्मण्यननुष्ठाने 'न योत्स्यामि' इति यत्त्वयाऽभिहितं न तत्र ते सङ्कोऽस्तु । उक्तेन
प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्कोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

४ घे. ता. चं.—एवं तर्हि मोक्षसाधनेतरसकलपरित्यागे
नित्येनैमित्तिकनिषेधास्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषः स्यात्;
तावन्ति च क्रियातुच्यते ? इति शङ्कयाऽनुस्तरलोकावतार-
यति—**अत इति** । न कामचारदोषः, एतावत् उपादेय-
त्वात्; नाप्यन्येच्छोरन्योपायप्रवृत्तिदोषः, तत्फलपरित्यागेन
साधारणवैकल्यात्प्रत्योपादेयत्वादिभिः भावः । 'कर्मणि' इति
सामान्यशब्दस्य योग्यान्निषेधानाह—**नित्य** इत्यादिना ।
केनचित्, इत्यादिकं [नित्येनैमित्तिककाम्यरूपे] राशि-
श्रयेऽपि सम्बन्धितः । तेन नित्येनैमित्तिकयोरपूर्वमात्रार्थाभि-
रुक्तां कुट्टीनां दृष्टिपरता । कर्मन्तयाधिकारोपात्तरितज्ञया-
करणमित्यप्रत्ययवापरित्यागप्राप्त्याप्यादिकोक्तश्रुत्यादि यथा-
सम्भवं नित्यादेः फलम् । **फलविशेषेणेति** । यथोत्पत्ति-
भावस्य स्वरूपेणोत्पन्नानां कर्मणां कामाधिकारे स्वर्गादिफलवि-
शेषेण सम्बन्धितया श्रुतत्वात्, स्वर्गादिकं फलमिष्यते; एवं
मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षास्यकृत्यविशेषेण सम्बन्धितया श्रुतत्वात्
सोऽपि फलमिति भावः । 'ते' इतिशब्दस्य प्रकृतान्वितं
तात्पर्यमाह—**नित्यसत्स्वस्थस्य मुमुक्षोरिति** । मोक्षत-
त्त्वान्नापि फलव्यवच्छेदशयं **तत्सम्बन्धितयाऽवगतेष्वित्यु-**
क्तं स्वर्गादिफलविशेषः । मेति न निषेधविधिः; किन्त्वभाव-
मात्रबोध इति न कदाचिदित्युक्तम् । फलयोग्यतानिषेधात्
तत्सङ्गादिष्वोऽपि फलिनः । कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च
वृद्धिरूपेणैव हेतुत्वमाह—**सफलस्येति** । न हि मोक्षमिच्छतो

बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः, न च तद्धेतुपरित्याग उचित इति
भावः । केवलस्येत्येतन्न फलादित्यमात्रत्र, फलरहित-
स्येत्युक्तत्वात् । अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोजनत्वपरम् ।
तत्र हेतुः—**मदाराधनरूपस्येति** । कर्मफलयोरिति ।
पुनर्हतिप्रसङ्गकष्टीसमासादपि उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व एवो-
चितः । वक्ष्यमाणकर्तृत्वात्तुल्यन्धानसङ्गद्वारा युक्त इति भावः ।
'कर्मण्येवाधिकारस्ते ... मा ते सङ्कोऽस्त्येकमपि' इति
पूर्वोक्तत्वचनाभ्यामयं कर्महेतुत्वनिषेधो व्याहृत्येतत्प्रज्ञा—
त्वयेति । नात्र वस्तुतो हेतुत्वं निषिध्यते; अपितु हेतुत्वा-
नुसन्धानमित्यर्थः । ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः, 'मा
फलेषु कदाचन' इत्युक्तत्वात्; यदि तु भोजनादिसाम्यक्षि-
वृत्त्यादिफलनिषेधः, तदा तदुपायारागस्यापि निवृत्तेः शरीर-
धारणवैरप्यभावप्रसङ्गेन उपयानुष्ठानत्वेन लोपः स्यादित्य-
न्नाह—**फलस्यापीति** । **क्षुन्निवृत्त्यादेरित्यनेन** पौनरेक्यं
परिहृतम् । न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति । नात्र क्षुन्नि-
वृत्त्यादिरूपस्य निषिध्यते । अपित्वात्पनस्तदेतत्त्वात्तुल्यन्धान-
मिति भावः । ननु कर्म कर्मफलयोर्हेतुः समहेतुरित्यनुसन्धी-
येत । एवं च चावकादिद्वयं अन्योर्निहितकृत्यफलमुत्पन्नयेव स्यात्;
तत्त्वोपायानुष्ठानमेव हीयेत । अहेतुत्वतां बुध्यमाने प्रयासा-
योगादित्यप्राह—**तदुभयमिति** । उभयं कर्महेतुत्वं फलहे-
तुत्वं च । **उत्तर** इति । अयमेव तृतीयाध्यायप्रधानार्थः । तथा
हि सङ्गद्वयः—'असक्त्या लोकरक्षायं गुणेभ्योऽप्य कर्तव्यम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता । [गी. सं. ७] इति । एवमेहेतुकत्वबोधो यो तावत्परिहृतम् । तथाप्यात्महेतुकत्वानुसन्धाननिषेधेन अनुसन्धानप्रसङ्गस्तदवस्थ इति चेत्, सर्वैः नञात्रानुष्ठानस्यानुष्ठानतया आन्तिरुच्यते ; नाप्यनुष्ठानतुल्यस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते, येन विरोधः स्यात् ; किन्त्वमेकहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्यैव हेतुत्वं त्रैगुण्यभावापि के स्वरूपप्रयुक्तत्वं च आन्तिरुच्यते इति तदुभयं निषिद्धयते । वक्ष्यते हि 'शरीर-वाङ्मनोभिः' [१८।१५] इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । किञ्च, साक्षात्कर्तृत्वानुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्व-प्रतिपत्तिनिषेधमप्यनुष्ठानप्रसङ्गः । स हि कुर्वन्नेव स्वकृतोप-कारनिगूह्यनवदाहार्यबोधेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा कर्मणि

क्रियमाण इति न कश्चिदोषः । 'सर्वेश्वरे' इति निर्देशस्तस्मिन् कर्तृत्वाद्वयवसायोच्यते । जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वः परमात्मायत्तमिति 'परातु तच्छ्रुतेः' [अ. सू. २।३।४] इत्यभि-करणे स्थापितम् ।

पूर्वोत्तरवाक्याविवरोधाय कर्मस्वरूपपरिहारां परिहरति—
एवमिति । गुणेश्वाधीनत्वबुद्धावपि किं मे परिलक्ष्मणेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणा ? इति त्वया मोदासितव्यमिति भावः । **अनुसन्धान** इति । **अकर्मणीय** कर्मशब्दः क्रिया-वाची ; नञश्च तदभावपर इति भावः । अनुसन्धानस्य प्रतिषे-धार्थं प्रवृत्तं स्मारयति— **न योऽस्यामीति** । अकर्मसंज्ञनिषेध-फलितमन्यत्र सञ्ज्ञाह— **उक्तेनेति** ॥ ७७ ॥

५ आ. मा. भा.— कामात्मनां निन्दा कृता । कथं ? एषां "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वात्, इत्यत आह— **कर्मण्येवेति** । त इत्युपलक्षणा-र्थम् । तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता, किंस्वन्येषाम् ? । नत्वस्ति केषाञ्चिन्न तेऽस्तीति । स हि ज्ञानी नरांश्च इन्द्रश्च, मोहादिस्त्वभिभवदेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानं, कान्ये-षाम् ? । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् ।

६ ज. प्र. द्रो.— ज्ञानिनः कर्माभावमुक्त्वा इदानीमज्ञा-
निनः कर्मोच्यते इत्यन्यथा व्याख्याननिरासायाह— **कामा-
त्मनामिति** । येषां कर्मिणां सकामतया कर्म कुर्वतां या निन्दा
कृता 'यामिमां' [१८।१२] इत्यादिना सा न युक्त्यर्थः ।
कुतः ? "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१]
इत्यादौ । यजनवत्स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात्तद्वि विहितं
कुर्वतां निन्यत्वम् । तथात्वे यजनस्यापि निन्यत्वप्रस-
ङ्गादिति वदन्विशिष्टविधिवत् मन्यते पूर्वपक्षी । 'ते' इत्ये-
तदनुसन्धानविषयमित्यन्यथा प्रतीतिमिरासायाह— **त** इति ।
सर्वैषांश्रमोपलक्षणमर्थः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् । वक्तार्यायते
शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यतां, किं लक्षणया ? इत्यत आह—
तवेति । फलकामः कर्तव्यो यस्यातो तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता ।
फलकामस्य कर्तव्यता तव कर्तृरिति वा । कुतोऽपि फलकामो
ज्ञानिनो नात्यन्तबाधकः । तत्प्रतिबन्धनीयस्य ज्ञानस्यास्तत्त्वात्,
मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथापि मोक्षजिन्मन्वेहेतुत्वात्तस्यापि न
कर्तव्यः, किन्त्वन्येषामज्ञानिनाम् । इति प्रवक्ष्यामोपलक्षकप्रयोग
इति भावः । ननु 'कर्मण्येवाधिकारो... मा फलेषु' इति द्वयमुक्तम्,
तत्कर्तव्यं न फलकामकर्तव्यतेर्येकस्यैव ग्रहणम् ? । उच्यते—फल-

कामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात्कर्मण्येवाधिकार इति तद-
र्थानुवादः । तथापि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैवम् ;
अधिकारामाभावोऽयं कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वस्वमर्थेनानुसन्धाने
साध्यस्त्वैवोपादानात् । तथा च वक्ष्यति । त इत्युपलक्षणार्थमि-
त्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह— **न त्विति** । केषाञ्चित्फलकामकर्तव्य-
ताऽस्ति, केवलं तेनास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः "कामान्यः कामयते"
[सं. उ. ३।२।२] इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः । नन्वेतस्य
ज्ञानित्वे स्यादित्, तदेव कुत इत्यत आह— **स** हीति । विश्व-
सूचितं प्रमाणसिद्धिमेव दर्शयति— **नरांश्च** इति । कस्य तर्हि
'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं' [४।३९] इत्यनुसन्धय मोह उच्यते ?
कथं च प्रश्नकरणम् ? इत्यत आह— **मोहादिरिति** । बलवता
प्रावरणकर्मादिना ज्ञानस्याभिव्यामोहोः । विशेषज्ञानार्थः प्रश्न
इत्यर्थः । नन्विन्द्रादीनामेव कुतो ज्ञानित्वं ? इत्यत आह—
यद्वीति । सर्वं हि ज्ञानकारणम् । "सत्त्वात्सञ्चायते ज्ञानं"
[१४।१७] इति वचनात् देवाश्च शुद्धसत्त्वानः, अतः कारणसङ्गा-
दायुक्तं तेषां ज्ञानम् । अन्यथा न कस्यापि स्यात् । इत्येन्द्रादयो
ज्ञानिन इत्यत आह— **उपदेशेति** । "एतद् वैश्वेदो विश्वामित्राय
प्रोवाच" इत्यादिरुपदेशः । आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् ।

५ आ. मा. भा.— पार्थाष्टिषेणेत्यादिज्ञानिगणनाच्च कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण
भवन्ति । नहि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपर्ययप्रयत्नेऽप्य-
विरोधे । अतः कर्मोपकरण एव प्रत्यवायः, न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलप्राप्तौ, अतः कर्म-
प्रवेयाधिकारः । अतस्त्वदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः ।

६ ज. प्र. द्रो.— अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह—
पार्थेति । ज्ञानिषु गणनात् । एतेनाप्यव्याख्यानमपि निरस्तम् ।
नन्वत्र 'मा फलेषु' इति फलविषयो निषेधः कृतः, तत्कथमुक्तं
फलकामेति तत्राह— **कामेति** । फलव्यवहेन तद्विषयो काममुपलक्ष्य

तद्विषयो निषेधोऽत्र क्रियते, न फलविषय इत्यर्थः । कुतो लक्ष-
णाश्रयणं ? इत्यत आह— **फलानीति** । यत्र हि उपलब्ध कर्तु-
मर्हति वा स्वातन्त्र्यं तत्रैव निषेधः ; नान्यत्र, प्रसक्तोऽस्मात् । न
च फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति अतो मुख्ये बाधकाङ्क्षणाश्रयणमित्यर्थः ।

कथमस्वातन्त्र्यमित्यतः करणे तावदाह—न हीति । अकरणेपि तदाह भवन्ति चेति । चोऽप्रधारणे । अविरोधे ब्रह्मदर्शनादितत्तद्दिरोध्ययोगः । तदनेन 'ने' इति 'फलेषु' इति च पदद्वयं व्याख्यातम् । स्यादेतत् । "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ स्वर्गादिकामानाविशिष्टं यज्ञनादिकं कर्म कार्यतेत्युच्यते, अतो न कामात्मनां निन्देदित्येति शङ्कायां किमेतत् 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्यायसङ्गतमुच्यते ? यश्च कर्मवत्कामनाया अपि कार्यतां मन्यते, कुतस्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः ? फलं विवृति लाक्षणिकशब्दप्रयोगे च किं प्रयोजनं ? इत्याशङ्क्य पूर्वार्धे व्याचष्टे—अत इति । 'अतः' इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः परेणेत्यर्थे इत्यनेनान्वयः । अत उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वे सतीत्यर्थः । श्लोकार्थः सम्प्रथमे इति शेषः । तत्र तावत्कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणां न फलकामनायामित्युक्तोऽर्थद्वये हेतुद्वयमाह—**कर्माकरण इति ।** "कुर्वेवेह कर्माणि" इत्युक्त्वा "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" [ई.उ.२] इत्युक्तत्वात् । कर्माकरण एव प्रत्ययमोऽनिष्ठप्राप्तीष्टान्वाविलक्षणः । न त्वकामनाया प्रत्ययः, प्रमाणभावात् । ननु

५ आ. मा. भा.— कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम्—'रोचनार्थं फलश्रुतिः' । 'यथा मैषज्यरोचनम्' इति भागवते । [११ । २१ । २३] अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु कामी भूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात् वक्ष्यमाणेभ्यश्च । "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः ।

६ ज.प्र. टी.— पूर्वोक्त एवामिप्रत्ययः । यदि कर्मैव विधिविषयो न कामः, तर्हि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां किं तात्पर्यम् ? इत्यत आह—**कामेति ।** अनादिविषयवासनावासिनात्प्राप्तः कर्णा न सहसा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्तितुं शक्यन्ते, अतस्तेषां कर्मण्यभिर्भुजजननार्थं "स्वर्गकामः" [आ. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादिश्रुतिः प्रवृत्ता, कर्मणि प्रवृत्तास्तु ज्ञानैः कामं त्याज्यिष्यामीत्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोन्य बालानां मैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः । अस्त्येवं तात्पर्यं, योजनानु तु कथं ? इत्यत आह—**अत इति ।** यत एवायं कर्मण एव कार्यत्वं, न कामस्येति प्राप्तम्, अतः कामी यजेतेत्येव श्रुत्यर्थः । कामानुवादेन यत्नं विधीयत इति यावत् । एवशब्दव्यावर्त्यमाह—**नत्विति ।** कामविशिष्टयजनविधानं तु नित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विशिष्टविधानशङ्कायां नेदं विशिष्टविधानं, किन्तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमप्राप्त्याहायेम् । तत्कृतः ? इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात् कामस्य तदभावादिति वा हेतुवचनं चोपस्कृतव्यम् । तदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मण्येवाधिकारः, न फलकाम इति रीतोक्तयोर्हेतोरुपस्थानम् । तदपि कुतः ? इत्यपेक्षायां कर्मकामकरणाकरणयोः

कामाभावे तत्फलकानवाप्तेः कथं प्रत्ययवायाभाव इत्यत उक्तम्—**फलाप्राप्ताविति ।** काम्यकर्मफलप्राप्तावपि न प्रत्ययवाय इत्येतदुपपादनायौक्तं **ज्ञानादिना वेति ।** वाशब्द उपमायाम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गाद्यालोभो न खेदेहेतुः, महाफललाभेऽप्यफलहानेरकिञ्चित्करत्वात् ; तथाऽकामनया फलाप्राप्तावपि न खेदः, निष्कामेण कर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्भावादिति भावः । ततः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य रीतोक्तं साध्यद्वयमाह—**अत इति ।** न तु फलकामनायामिति च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यययोऽतः कर्मण्येवाधिकारः । यतः कामाकरणे प्रत्यययोऽतो न कामेऽधिकार इत्यर्थः । ततः किं प्रकृते ? इत्यतः परमसाध्यद्वयमाह—**अत इति ।** यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्तदेव कार्यं विधिबिषय इत्यर्थः । यतः कामेनाधिकारोऽतः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्तये कामः—इति यावत्—न कार्यः । तत्र दृष्टान्तः **ज्ञानादिनिषेधेन वेति ।** अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता ज्ञानादिकं पत्नित्यस्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथेत्यर्थः ।

प्रत्ययवायाभावाभावयोर्हेतोरुपस्थाहारः । एतदुपपादनाय लाक्षणिकफलशब्दोपादानमिति । भास्करस्त्वाह—नित्यनैमित्तिकान्येव कर्माणि सुसुखानि निष्कामतया कर्तव्यानि, न तु ज्योतिष्टोमादीनि कामाधिकारो विहितानि, तेषां निष्कामतया करणे प्रमाणभावात् ; अतोऽसिद्धिं व्याख्यानमिति, तत्राह—**निष्काममिति ।** यज्ञादिकमेव प्रकम्य तस्य निष्कामतयाऽनुष्ठानवचनानुक्तमिदं व्याख्यानम् । "एतान्यपि तु कर्माणि सजं सत्त्वा" [१०।१६] इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च । न चैतानि नित्यनैमित्तिकविषयाणि, तत्र कामप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिषेधात्तु उपपत्तेः । किञ्च नित्यनैमित्तिकतिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकयज्ञस्य फलकामनया विनाऽविधानाच्च । ज्योतिष्टोमस्यैवायं गुणविधानायास्तु वाद इति तु न सम्मतम् । आदिपदेन "विश्रजिता यजेत" इत्यादेशेऽहणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदाभ्याहारो निर्णीत इति चेत्, सत्यम् ; कामिनां तु तथा स्ववनेनानुक्तौ कारणमिहोक्तमिति । ननु पूर्वार्धेनैव शङ्काया निरस्तत्वात्किमुत्तरार्धेन ? इत्यतः कमेण पादद्वयोपयोगमाह—**अत इति ।** फलकामस्याकर्तव्यत्वात् कर्मफलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति प्रतिषिध्यत इत्यत आह—**कमेति ।** शाकपाथिवादित्वात्तत्कृतपदलोपोऽत्रेति भावः ।

५ आ. मा. भा.— तर्हि न करोमीत्यत आह—**मा त इति ।** कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः । अन्यथा फलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता, 'दृणीमहे ते परितोषणाय' इति महदाचारात् । अैनन्दनाद्विषेत् इतरनन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धम् 'सर्वानानय नैकं मैत्रम्' इत्यादौ । अतो 'नैकात्मनां मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. ३।२।५।३४]

भक्तिमन्विच्छन्तः । ‘ ब्रह्मजिज्ञासा ’ [ब्र. सू. १।१।१] “ विज्ञाय प्रज्ञां ” “ द्रष्टव्यः ” [वृ. उ. २।४।५ + २।५।६] इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थेऽसर्वकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादि याचकंप्रति बहुतरस्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकाभ्यां कार्येति सिद्धम् ॥४७॥

६ ज. प्र. दी.—तर्हीति । यदि फलं नाकाङ्क्षयमित्यर्थः । न करोमि स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः । अकर्मपदस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गत्यस्य चानेकार्थत्वात्प्रकृतोपयुक्तया व्याचष्टे—कर्मैति । सोऽपत्तिकमाक्षिते कथमिदमुत्तरं ? इत्यतो भगवदभिप्रायमाह—अन्येति । प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमप्युलक्षयते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तं, कामस्य निन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिकाभ्यामापि प्रसङ्गात् । अतो नेदं भगवदभिप्रायवर्गं न युक्तिमस्य आह—इच्छा चेति । ते तव परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमहे इति महाचार्य भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात् । ननु तदकृतव्यतायांमपि कामानिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमस्य आह—अनिन्दनादिति ।

यथा महाचारो विशेषविषयो न, तथा कामनिन्दावचनं किन्तु सामान्यविषयमेव । अतो महाचारिण बाध्यत इति भावः । तर्हि तद्वचनार्थादिकाचनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राह—विशेषत इति । चशब्देन प्रमाणाभावं समुच्चिनोति । अस्त्वाचारो विशेषविषयः, कामनिन्दावचनं तु सामान्यविषयम् ; तथापि कृतो बाध्यबाधकभाव इत्यत आह—सामान्यमिति । सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ । चशब्दाद्विरोधे सति । उक्तं च प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यन्यत्राह—अत इति । एकात्मतां सायुज्यम् । अस्यैव शेषो भक्तिमन्विच्छत इति । ननु न ब्रह्मजिज्ञासाशब्दो ज्ञानेच्छापरः, किन्तु विचारस्योपलक्षकः, सत्यम् ; तथापि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते ; अन्यथा सम्बन्धाभावात्, लोकसिद्धान्यायात्, लोकसिद्धान्यासिकानुमानात् ॥४७॥

७ ह. पै. भा.—कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् । कदाचन कस्याञ्चिदवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलतृष्णा स्यात्तस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मतो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा बहुरूपेणातृप्तिनेनेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्येकर्मणि, अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

८ खं. ब्र. मि.—ननु यदि सर्वतस्मच्छतोदकस्थानीये ब्रह्मनिन्दे कर्मानन्दानामनतमात्रं, तर्हि साङ्ख्यब्रह्मवन्दप्रसिद्धहेतुत्वे त्वयोपदिष्टायां साङ्ख्यबुद्धावेव निष्ठामनुतिष्ठेयम्, किमिति कर्मरोगबुद्धिरुपदिश्यत इत्याशङ्क्याह—

कर्मणीति जातावेकवचनम्, ‘ योगस्थः कुरु कर्माणि ’ इत्युत्तराश्लेषे वक्ष्यमाणत्वात् ; ते तव नित्यैवेति कर्मकर्मस्वेवाधिकारः, न तु कर्मसत्त्वरूपज्ञाननिष्ठायाम्, अपक्वकषायत्वात् । वक्ष्यति हि—‘ कषये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ’ इति । विशिष्य चार्जुनं प्रति—‘ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदम् ’ [२।५२] इत्यादिभगवद्वचनानि चास्मिन्नर्थे प्रागुपोद्धातप्रकरण एव उदाहृतानि । तथा च साङ्ख्यबुद्धिं श्रुतवतोऽपि तदेवार्थं परोक्षमेव ज्ञानं, न त्वपरोक्षसाक्षात्कार इति त्वयित्वकव्यवहितनिरासाय कर्मैव कार्यम्, न कर्ममन्यास इत्यर्थः । तर्हि ‘ जन्मकर्मफलप्रदम् ’ [२।४३]

इति त्वदुक्तो दोषः स्यादेव, तत्राह—मा फलेष्विति । कर्म कुर्वतस्त्व तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचिदपि ‘ ममेदं भोक्तव्यम् ’ इति बोधरूपोऽधिकारो मास्तु । फलेच्छया कृतमेव कर्म जन्मकर्मफलार्थं पुरुषं वज्राति, न त्वीश्वरार्णवबुद्ध्याऽतृप्तिमित्यर्थः ।

ननु फलेष्ठां विनाऽपि कृतं कर्म वस्तुस्वाभावात्फलं जनयेदेव, ‘ अतिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दृष्ट्येव हि पावकः ’ इति न्यायात् ; अत आह—मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुरस्य स मा भूः । ‘ यो यत्कलकामनया यत्कर्म करोति तदेव तस्य तत्फलं ददाति ’ इति हि कर्मस्वभावः । अन्यथा ‘ सर्वेभ्यः कामेभ्यो दशैर्गुणैर्महता ’ इति सर्वफलदानस्वभावदर्शपूर्णमाससकृदनुष्ठानादेव सर्वकामावासिप्रसङ्ग इति भावः । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेणैवत्राह—मा ते सङ्गोऽस्त्येकर्मणीति । कर्मणासकरणे तव प्रीतिर्मास्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०—एवं सति मम वेदोद्भवति किमुपादेयमित्याकाङ्क्षायामाह—कर्मण्येवाधिकारस्ते इति । कर्मैवोपादेयं तत्रैव तथाधिकार इति । परन्तु तत्फलेषु मा कदाचनाधिकारोऽस्तु । उपदेशमुद्रामाह—मा कर्मफलहेतुर्भूरिति । अकर्मणि च निषिद्धे परधमे सङ्गो मा तेऽस्तु ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तर्हि किमिति कर्मकरणोपदेशः ? इत्याशङ्क्याह—कर्मण्येवाधिकारस्त इति । ते तव स्वपराधम्भमज्ञाचयुक्तव्य कर्मण्येव अधिकारः ।

अस्तीति शेषः । अत्रात्रं भावः—यावत्पर्यन्तं स्वपरेति ज्ञानं तावत् कर्मत्यागः । अत एव ‘ तावत्कर्माणि कुर्वीत न विविचेत् यावत् ’ इत्याद्युक्तं श्रीभाषाते [११।२०।९]

ननु तर्हि पूर्वोक्ताबाध इति चेत्तत्राह— मा फलेषु
इति । फलेषु तदुक्तेषु अधिकारो मनसि कामो मास्तु ।
कदाचनेति साधनदशाधामपि । ननु कृतं कर्म कामाभावे
स्वफलं करिष्यत्येव, अत्रानादपि मध्ये विषयन्त्युत्तमित्यत

आह— मा कर्मफलहेतुरिति । त्वं कर्मफलेषु कर्मफल-
भोगभोग्यदेहयुक्तो मा भूः । न भविष्यसीत्यर्थः । मदाक्षयेति
भावः । किञ्च, ते अकर्मणि कामकर्तारि सङ्गः सम्बन्धो
मास्तु । एवं वरमेव ददामीति भावः ॥ ४७ ॥

११ नी० मा० दी०— ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां युद्धयस्वेति प्रेरयति ?
इत्याशङ्क्याह— कर्मण्येवेति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायाम् । मा फलेषु सङ्गोऽस्त्वित्यपकृष्यते । कर्मफलं
स्वर्गपञ्चादिहेतुः कर्मसु प्रवर्त्तकं यस्य तादृशो मा भूः । अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो मास्तु ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्युच्यते—
योगस्थ इति ॥ योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलं ईश्वरार्थम् ; तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति
सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः,
तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुत्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ
योगः यत्रस्थः कुर्विति उक्तम् ? इदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आसक्तिरकरणे न युक्ता चेत्तर्हि
हेत्वात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याराद्धामनुष्य श्लोकान्तर-
मवतारयति— यदीत्यादिना । वक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्य तन्निष्ठो
भूत्वा कर्माणि हेत्वात्मकान्यपि विहितत्वावसुतिष्ठत्याह—
योगस्थः सन्निति । कर्मतृष्णानस्योद्देश्यं दर्शयति— केव-
लमिति । फलान्तरापेक्षामन्तरेणैवार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठान-

मित्यर्थः । तर्हिश्वसन्तोषोऽभिलाषोचोभूतो भविष्यति,
नेत्याह— तत्रापीति । ईश्वरप्रसादनार्थं कर्मानुष्ठाने स्थिते-
ऽपीत्यर्थः । सङ्गं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः । आकाङ्क्षितं
पूरयित्वा सिद्धिशब्दार्थमाह— फलेति । तद्विपर्ययजा सत्त्वा-
शुद्धिजन्याऽज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्मण्यनुतिष्ठतो
योगमुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति— को-
ऽस्मादित्यादिना ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— एतदेव स्फुटीकरोति— योगस्थ इति । राज्यवन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा
युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । तद्वदं
सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं 'योगस्थः' इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं
चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्तरग्रन्थं सङ्गमयति— एतदे-
वेति । अवधारणेनार्थान्तरपरत्वव्युदासः । स्फुटीकरो-
तीति पौनरुक्त्यपरिहारः । राज्यवन्धुप्रभृतिष्विति, राज्य-
प्रभृतिषु सङ्गः फलद्वारा बाधकः, बन्धुप्रभृतिषु सङ्गस्तु युद्धाद्यन-
नुष्ठानद्वारेति तदुपममपि व्याज्यत्वादत्र सङ्गशब्देन सङ्गहीतमिति
भावः । युद्धादीनीति प्रकृतविशेषप्रदर्शनम् । आनुषङ्गिकत्व-
सूचनार्थं तदन्तर्भूतेति । 'लामालभौ जयाजयौ' [२।३८]
इति पूर्वोक्तानुसन्धानेनाह— विजयादीति । 'योगस्थः...सि-
द्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इत्यनयोरैकवाक्यत्वे पौनरुक्त्याद्भिन्न-

वाक्यत्वे तु तादृशयुतिवाक्यविशेषोपबृंहणौपयिकयोगशब्दार्थ-
व्याख्यानरूपत्वेन पौनरुक्त्याच्च कुर्वितीदमावर्तितम् । 'विद्या-
विनयसम्पन्नं' [५।१८] इत्यादिप्रदेशान्तरोक्तसमत्वात्प्रत्य-
व्यावर्तनार्थं तद्विदं सिद्ध्यसिद्ध्योरिति । सार्वत्रिक-
योगशब्दप्रयोगविषयव्यावृत्त्यर्थमुक्तं योगस्थ इत्यत्रेति । योग-
शब्दस्य सिद्ध्यसिद्ध्यसाम्ये क्वचिदपि प्रयोगो न दृश्यते इत्य-
त्राह— योग इति । चित्तसमाधाने प्रयोगस्तावद्विषयगुणा-
सनादिसिद्धिः । इदमपि समत्वं तद्रूपमिति योगशब्दार्थ-
इत्याकृतम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति— योगस्थ इति । योगस्थः उपायस्थः । सङ्गं
फलस्नेहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्थः' इत्यस्य
गर्तार्थतापरिहारार्थमाह— पूर्वेति । निष्कामनादिविशिष्टानि
कर्माण्येव योगः । अतो 'योगस्थः' इत्यनेनैव लब्धं पुनः 'कुरु

कर्माणि' इति किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— योगस्थ इति ।
ज्ञानोपायमनुष्ठानित्यर्थः । कर्मसम्बन्धं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वि-
त्येतद्व्याहृतमित्यत आह— सङ्गमिति । 'ईश्वरो मे प्रसीदतु' इत्य-

भिसन्धिषमपि त्यक्त्वा' इति व्याख्यानं पूर्वैषैव निरस्तम् । तत एवेति परामर्शैर्कार्याय त्यक्तत्वेत्यनुवादः कृतः । 'सत्त्वं त्यक्त्वा' 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इति एकस्यैव ग्रहणमयुक्तम् । तथा सति सन्नत्यागस्या- योगत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तत इति सन्नत्यागादेव । एतयोः कार्यकारणमावात्कार्ये गृहीते कारणमर्थाद्गृहीतमिति

भावः । ननु समत्वयोगयोगेभ्यः केन शङ्कितः येन 'समत्वं योग उच्यते' इति तयोरेक्यमुच्यते ? इत्यत आह—स एवेति । 'योगस्थः' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा ...सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः । मन्दादिषु प्रवृत्तेषु विशेषेण कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिष्टक्षया इदमुदित-मिति भावः । स एव यत्समत्वमिति शेषः । योगेकदेशे योगशब्दः ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.—यदि कर्मफलपुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्यत्रोच्यते—योगस्थः सन् कुर्वन्पुण्यकर्माणि, केवलमीश्वरार्थमीश्वरो मे तुष्यतीति सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फल-तृष्णाशून्येन क्रियमाणेषु सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विपर्ययोऽसिद्धिः, तयोः सिद्धय-सिद्धयोरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः ? इदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं तावत् 'योगे त्विमां श्यु' [२।१९] इति योगवर्द्धिं प्रस्तुत्य 'बुद्ध्या युक्तः' इति सार्धेन तयसंसापूर्वकं 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरका' [२ । ४१] इति तस्या मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा 'यामिमाम्' [२।४२] इत्यादिताधेय्येण काम्यकर्मनिन्दया निष्काम-त्वम्, 'निर्द्वन्द्वः' [२ । ४५] इत्यादिना द्वन्द्वसहिष्णुत्वं सत्त्वैकनिष्ठता निर्योगक्षेमता भगवति भग्न्यासक्षेति योगाङ्ग-पञ्चकञ्चद्वयं 'यावानर्थः' [२।४६] इत्यनेन योगफले सर्वानन्दसम्पत्त्या योगानुष्ठानः काम्यकर्मानन्दविग्रहोर्षं परिहृत्य, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यनेनाज्ञेयस्य योगोपदे-शाधिकारोऽन्यव्ययतिरेकाभ्यां दृढीकृतः । इदानीं योगबुद्धि-रूपदिशति—

योगस्थः सन् कर्माणि कुर्वति प्रथममन्वयः । केवं योग-स्थता कश्च योगः ? इत्यत आह—सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वेति । कर्मफलसिद्धौ हर्षं तदसिद्धौ विषादं च त्यक्त्वा केवलं परमेश्वराधनमेवेदमित्यवस्थानमेव योगस्थतेत्यर्थः । अत्रोपायमाह—तदङ्गं त्यक्त्वेति । फलासक्तिरहितस्य तत्सि-द्धयसिद्धयोः समता अवतीत्यर्थः । अस्मिन्नेयं 'धनञ्जय !' इति हेतुगर्भसिद्धे सम्बोधनम् । कश्च योग इत्यस्योत्तरम्—'समत्वं योग उच्यते' इति । सिद्धयसिद्धयोः समत्वरूपं चित्तसमाधानमेव योग इति सद्ब्रुह्यत इत्यर्थः । सर्वं च अदुशीयमानकर्मविषयकचित्तसमाधानमवस्थ योगशब्दार्थत्वात् तादृशसमाधानोपेतं कर्म तद्वृष्टानमपि योग इति व्यवहारो भवति ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०—तर्हि कथं स्वकर्म करोमि ? इति चेत्तत्राह—योगस्थ इति । फलस्वरूपो योगो भयोगस्थ इत्यर्थः । फलेषु सङ्गं त्यक्त्वा । योगं व्याचष्टे—समत्वं योग इति । तच्च मनोनिरोधे सम्भवति तथैव कुर्वन्ति पूर्वोक्तं समर्थितम् ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवमेव चेत्तर्हि किं कर्मकरणेने-त्याशङ्क्याह—योगस्थ इति । योगस्थः भगवदेकपरचित्तो भूत्वा सङ्गं त्यक्त्वा पूर्वोक्तानि कर्माणि कुरु । मदाज्ञारूपाणि कुर्वित्यर्थः । सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा । सिद्धिस्तत्कलातिः, असिद्धिः फलविपरीतफलं, तत्र समो भूत्वा । ननु समत्वे सति किं स्यात् ? अत आह—'समत्वं योग उच्यते' इति । तत्र समत्वमेव योगः । भगवदाज्ञया कर्त्तव्यत्वेन तत्फलाफले समता स्यात् ; सा च भगवत्परत्वज्ञापिकेति योगरूपत्वम् । यदा योगस्थः भगवत्संयोगे स्थितः कर्माणि तत्रोपयुक्तानि कुरु;

सङ्गं त्यक्त्वा सर्वत्यागं कृत्वेति भावः । 'धनञ्जय' इति सम्बो-धनेन स्वविभूतिरूपत्वात्सर्वसंयोगयोग्यता बोधिता; किञ्च सिद्धय-सिद्धयोः सिद्धिः सर्वदा योगाः, असिद्धिस्त्रियोगस्तत्र समो भूत्वा संयोगानन्तराभिविषययोगानन्तराभिविषयमुल्लङ्घने-च्छाजनिता नन्द-भारभगवत्प्रविषययोगे वैमनस्यमन्त्रिचार्य तथा कुरु । तत्र समत्वं योग उच्यते । तदसङ्घेति शेषः । मया वा भगवद्भक्तिविषयगत्यापि परमानन्दरूपत्वात्तत्तत्त्वेन योगरूप-तेति भावः । संयोगानन्तरज्ज्वालात्मन्यभ्यासित्वादिपि तथा तत्साधकत्वेनापि तथा ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेव विवृणोति—योगस्थ इति । योगस्थः सन् सङ्गं फलतृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु । हे धनञ्जय ! सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धयसिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वति सम्बन्धः । इदमेव 'सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योगः' इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.— यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म [उक्तं] एतस्मात् कर्मणः— दूरेणेति । दूरेण अतिविप्रकर्षेण हि अवरमधमं निष्ठे कर्म फलाधिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनञ्जय ! यत् एवं ततो योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयं अभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतुष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः” [वृ.उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमिति योगस्येतत्त्वज्ञानसहितस्य कर्म कर्तव्यं ? फलाभिलाषेणापि तदबुद्धानस्य सुखमत्वात्, इत्याशङ्क्य सार्थाकयोगयुक्तं कर्म स्तुवन्नन्तरं शोकादुत्थापयति— यत्पुनरिति । अवरं कर्म बुद्धिसम्बन्धविश्रुमिति शेषः । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्म सूचयति— बुद्धौ । बुद्धिसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षैतिकर्मयोगेति करणीयं नियच्छति— बुद्धौ । यत्पु फलेच्छयाऽपि कर्मातुष्ठानं मुकमिति तत्राऽह— कृपणेति । निष्ठे कर्मैव विनिश्चि— फलाधिनेति । कस्मात्प्रतिशो गिनः सकाशादिदं निष्ठे ? इत्याशङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे— बुद्धीत्यादिना । फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निष्ठत्वे हेतुमाह— जन्मेति ।

समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणस्तद्वीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निष्ठत्वे फलितमाह— यत् इति । योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः । बुद्धिश्चन्द्रस्याध्यात्मसाह— तत्परिपाकेति । तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते, तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिबुद्धिः । शरणशब्दस्य परार्थं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह— अभयेति । ससमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह— परमार्थेति । तथा विषयज्ञानशरणत्वे हेतुमाह— यत् इति । फलहेतुत्वं विवृणोति— फलेति । तेन परमार्थज्ञानशरणत्वं युक्तेति शेषः । परमार्थज्ञानबहिर्भूतानां कृपणत्वे श्रुति प्रमाणायति— यो वा इति । अस्थूलादिविशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह— दूरेणेति । योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽजान्तरफलसिद्धयसिद्धयोः समत्वविषयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । महदिदं द्वयोरुत्कर्षार्थकर्मरूपं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलं सांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपारमितदुःखरूपं संसारमित । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ । शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वतस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणाः संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्यासकृत्तात्पर्यलिङ्गविवक्षामभिप्रेत्यन्यपौनस्वत्यशङ्कादूरेणोत्तरं शोकमवतारयति— किमर्थमिति । इदं प्राप्त्यनुसन्धानतर्पं चित्तसमाधानम् । तद्वचनन्तरं प्रवृत्त्ये । कर्ममात्रनिन्द्याग्रमं परिनिहीन्तु बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं वाच्यानां तावदाह— योऽयमिति । अजहृष्यत्याग बुद्धिप्राप्त्यहेतुकया लक्षितमाह— तद्युक्तात्कर्मण इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितकर्मण्यतिरिक्तविषयाऽत्र कर्मनिन्देति सूचितम् । दूराकरशब्दोऽत्र विवक्षितं निष्कर्षति— महदिति । तृतीया प्रकारे । ‘कृपणाः फलहेतवः’ इत्यनन्तरवाक्येन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाणं श्रुतिसमूहान्तरादित्तव सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह— उक्तेति । नीतिमन्त्रोपधेयव्याख्यादिदिव्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तस्योपाधिविशेषावच्छिन्नात्वात् कात्स्न्येऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाधयन्ताव्यावर्तनायोगे— सांसारिकेति । केवलकर्मसाध्यस्वभावदिव्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरमितशब्देन स्वभावसङ्ख्याकादियुक्तसम्भावितस्यस्तपरिच्छेदनिरासः ।

हिशब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रेत्याह— अत इति । प्रकाशदिविरुद्धसाङ्ख्यायुक्तकर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वकज्ञानमात्रोपादान-

प्रत्ययुदासार्थकं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्ताया-मिति । तात्पर्यतिशयव्यक्त्यर्थे पूर्वोक्तमन्यस्यत इति भावः । ‘उपाधे प्रहृक्षितोः शब्दः शरणमित्ययम्’ [अ. बु. सं. ३६।३४] इत्यादिनाऽवगतं शरणशब्दस्य रक्षकाद्यर्थान्तरं व्यावर्तयन् विवक्षितं वक्तुं वाच्यं तावदाह— वासस्थानमिति । नन्विदमज्ञातं बुद्धेर्वासस्थानभूतगृह्याभयत्वाभावादित्यत्राह— तस्यामेवेति । कर्मयोगनिष्ठा ह्यत्रोपदिश्यत इति भावः, ‘कदर्थे कृपणश्रुतिस्मिन्वाच्यता मितम्भाः’ [अ. बु. सं. ३।१।४९] इति कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे सूचत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना फलाभिनिष्ठरहितपुरुषाणां प्रवक्ष्यमानत्वात्, ‘मा कर्मफलहेतुः’ [२।४४] इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात् । कृपणाः फलहेतवः’ इत्यत्रापि फलाभिनिष्ठपूर्वकमैकारिणः पुरुषा एव निन्दन्ते, न तु फलवाञ्छितक्रियायोगाह— फलसङ्गादिनेति । पुरुषाणामपि हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्यैव, ‘जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः’ [२।११] इत्यादेः प्रतीकतया परमनिश्चयेयसिद्धयर्थस्यात्र कृपणशब्देनाभिधातुमुचितत्वात् संसारिण इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरान्तरं शोकापरामर्शाच्च अयमेवार्थ उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

५ आ. मा. भा.— इतश्च शोभाय युज्यस्वेत्यत आह— दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणा-
दुपायात् । दूरेणातीव । अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्म, कृतौ देवैर्येषां ते फलहेतवः ॥४९॥

६ ज. प्र. दी.— ननु योगोपदेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धि-
योगादवरत्वं किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— इतश्चेति ।
युज्यस्व प्रयतस्व । ‘यावानर्थः’ [२।४६] इति कर्मफलस्य
ज्ञानफलोपेक्षयाऽप्यतत्त्वाद्योगाय युज्यस्वेत्युक्तम् । अत्र तु
तत्रैव हेतुवन्तरमुच्यते— बुद्धियोगादिति, षष्ठीसमासप्रतिनि-
रासायाह— बुद्धीति । लक्षणशब्दः स्वरूपाधः । पुरुषार्थसम्ब-
न्धिना कर्मणा सह निर्देशे तथासुतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्त-

मिति भावः । उपायात्पुरुषार्थस्य । दूरशब्दो विप्रकर्षवाची,
तस्यात्र कथमन्वयः ? इत्यत आह— दूरेणेति । उक्तं कर्मणो
ज्ञानादतीवावरत्वं ; इदानीमुपपादनीयं तद्विहाय किमिदं तृतीय-
पादेनोच्यते ? इत्यतः साध्यनिर्देशोऽयमिति सूचयन्
व्याचष्टे— अत इति । ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्ष-
णम् । फलहेतुनां कृपणत्ववर्गेनमनुपयुक्तमित्यत आह— फल-
मिति ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराधिना कर्म, तस्मात्कर्मणो दूरेणात्यन्त-
दूरमेव ; अवरमधर्मं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणः, जन्म-
मरणादिहेतुत्वादित्यर्थः । अत एव योगविषयायां बुद्धौ तत्पाकजायां साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभय-
प्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थय, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः फलहेतवः फल-
तृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः कृपणाः । “यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वाऽस्माह्लोकात् प्रोत स कृपणः”
[वृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

८ व्र. ब्र. गि.— ननु ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’
[२।३८] इत्यत्रैव सिद्धयसिद्धयोः साम्यमुक्तम्, पुनरपि
किमर्थमुच्यते ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा’ इति ? न च
तत्र जयापजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता ; इह
तु दृष्टादृष्टसर्वफलत्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेष इति
वाच्यम् ; ‘कामात्सामः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्’
[२।४३] ‘त्रैगुण्यविषया वेदाः’ [२।४५] ‘मा फलेषु
कदाचन’ [२।४७] इत्यादिना सर्वफलत्यागास्याप्युक्तत्वात् ;
अतः किमित्यसकृदेतदुच्यते ? इत्याशङ्क्य काव्यकर्मणोऽतति-
कृष्टत्वात् तत्परित्यागोऽवश्यविषय इति छत्रुरपदिश्यत इत्य-
भिप्रायेणाह— दूरेणेति ।

हे धनञ्जय ! बुद्धियोगात्, युज्यत इति योगः कर्म, बुद्धिः

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिः, तद्युक्तो योगो बुद्धियोगः ; तदपेक्षया
काम्यं कर्म दूरेण विप्रकर्षेण अवरम्, अतिनीचमित्यर्थः ।
हि यस्मादेवं तस्मात् समत्वबुद्धौ शरणं वास्तव्यानमन्विच्छ
प्रार्थयस्व, तस्यां बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः ; तामेव शरणं कुरुवेति
वा । ‘अत्र बुद्धौ जातायामपि निष्पद्यमेव शरणमन्विच्छ, न
तु स एवाहमित्यर्थं भावय’ इति प्राक्त्वव्याख्याने तदेव
विचारगत्या प्रत्याख्यानमित्यसारे तस्मिन्नास्माकमभिनि-
वेशः । दूरेणावरत्वमेवोपपादयति— कृपणा इति । फलं प्रदत्ति-
हेतुर्येषां ते फलहेतवः सकामाः, कृपणाः जन्ममरणघटीयन्-
परिभ्रमणपरतन्त्रतया दीना इत्यर्थः । तथा च बृहदारण्यक-
श्रुतिः [३।८।१०]— “यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वा-
ऽस्माह्लोकात्प्रोत स कृपणः” इति ॥ ४९ ॥

९ वं ० दी०— अयुक्तं कर्म व्यवसायबुद्धियोगादवरमपकृष्टं, हि यतः ; अतो बुद्धौ बुद्धिनिमित्तं बुद्धिविषये
वा शरणं कश्चिद्वेष्य बुद्ध्यावाश्रयं वाऽन्विच्छ ; गृहाणेत्यर्थः । कर्मणोऽवरत्वं दर्शयति— तत्र फलहेतवः
कृपणा इति फलमेव हेतुः प्रकृतिकारण येषां ते जनाः कृपणाः, प्राप्तेऽपि फले पुनः सन्तुष्टाः ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तदा कथं न तत्र सर्व-
प्रदत्तिः ? इत्याशङ्क्याह— दूरेणेति । धनञ्जय मद्विभूतिरूप !
तथा कर्मयोग्यबुद्धियोगात् दूरेण कृतं कर्म फलार्थकृतम् ; न तु
मदाज्ञारूपत्वेन तदवरमपकृष्टमित्यर्थः । हीति युक्तोऽयमर्थः ।
भववदाज्ञाव्यतिरिक्तेन फलेच्छया कृतकर्मणो नीचत्वमेव ।
तस्मात्तदपकृष्टानां प्राकृतानामेव योग्यं, नोक्तानां मर्दना-
नामिति धनञ्जयसम्बोधनेन ज्ञापितम् ; तेनात्राधिकाराभा-
वान् सर्वेषां प्रदत्तिरिति भावः । यस्मात्ते नीचाः, सात्त्विका-

धिकाररहितानां चाप्रदत्तिः, त्वं च मर्दशत्वात् बुद्धियोगयोग्य
इति बुद्धियोगाय यतस्वेत्याह— बुद्ध्याविति । बुद्धौ बुद्धियोग-
निमित्तमीश्वरं शरणमन्विच्छ अनुतिष्ठ । ननु सकामकर्ता-
रोऽपीश्वरशरणमिच्छन्तीत्यत्र को विशेषः ? इत्याशङ्क्याह—
कृपणा इति । फलहेतवः सकामाः । कृपणा छत्रा दीना
इत्यर्थः । नहि छत्रैरहं प्राप्तः । अत एव श्रुतौ ब्रह्मभूतस्यैव ब्रह्म-
प्राप्तिरिपुता “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति” [ब्रह्मण्येति
वृ. उ. ३।४।६] ॥ ४९ ॥

११ नी० भा० दी०— इममेव बुद्धियोगं स्तौति— दूरेणेति । कर्म फलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्
पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यन्तनिकृष्टम् ; अतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां

साङ्ख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं बन्विच्छ प्रार्थयस्व, तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशाः फलवृण्णावन्तः कृपणा दीना भवन्ति । “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात्प्रेति स कृपणः ” [वृ. उ. ३. १८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

१ शां. भा.—समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तत् शृणु—बुद्धीरिति । बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः, स जहाति परित्यजति इति । इहाऽस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरापितचेतस्तथा; तत् कौशलं कुशलभावः । तद्वि कौशलं यत् बन्धनस्वभावादन्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते । तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भवत्वम् ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.—पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—समत्वेति । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठति शेषः । बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वार्थं व्याचष्टे—बुद्धीत्यादिना । ननु समत्वबुद्धिमात्रात् पुण्यपापनिवृत्तियुक्ता परमार्थदर्शनवतस्तन्निवृत्तिप्रतिषेधेति तत्राऽह—सर्वेति । उत्तरार्थं व्याचष्टे—तस्मादिति । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथाक-

योगार्थं किमर्थं मनो योजनीयं ? इत्याशङ्क्याऽह—योगो हीति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धिरास्या स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशङ्क्याऽह—स्वधर्माख्येति । ईश्वरापितचेतस्तथा कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना । कर्मणां बन्धस्वभावत्वात्तदनुष्ठाने बन्धावबन्धः स्यादित्याशङ्क्य कौशलमेव विशदयति—तद्धीति । समत्वबुद्धेर्यत्फलवत्त्वे स्थिते फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.—बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं—कर्मसु क्रियमाणेष्वर्थं बुद्धियोगः कौशलमतिसामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे. ता. चं.—‘बुद्धियुक्तो जहातीह’ इत्यस्येह कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्यत्र भिन्नस्याह—बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण इति । यदा कर्म कुर्वाण इति प्रकरणापन-सुकर्म, इहशब्दस्य तु जहातिनाऽन्यः, ‘इहैव तैजितः सर्गः’ [५।१९] इत्यादिबद् । ततश्च प्रतिबन्धक-निवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिरहितकेवलकर्मामिदिरनिवर्त्यत्वार्थमाह—अनादिकालसञ्चिते अनन्ते इति । अनादिकालसञ्चितत्वमनन्तत्वं निदानम् । सुकृतस्य हानिरुपश्रयः स्यादित्यशोचं बन्धहेतुभूते इति । नहि काश्चनकालायस-शुद्धल्योर्बन्धहेतुत्वे कश्चिद्विशेषः, सुसुखप्रेक्षया च स्वर्गादिकारणं सुकृतमपि दुष्कृतमेव ; अलौकिकत्वे सत्यनिष्ठसाधन-

त्वात् । स्वर्गादेरपि हि सुसुखप्रेक्षया निरयत्वम् ‘एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः’ [म. भा. १२।१९८।११] इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । ‘बुद्धियुक्तः’ इत्यस्य ‘योगाय’ इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वव्युदासायाह—तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति । युज्यस्व सन्नहस्व, उयुक्तो भवेत्यर्थः । ‘समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इतिव-योगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह—कर्मस्त्विति । कौशलशब्दस्य तात्पर्यं वक्तुं वाच्यं तावदाह—अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं कथं ? इत्यत्राह—अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ इति । कार्यं कारणशब्द उपचरितः । अनेन श्लोकेन बन्धकसुकृतदुष्कृतहानिसुखम् ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.—ज्ञानफलमाह—बुद्धियुक्त इति । सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति; न बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम् । “न हास्य कर्म क्षीयते” [वृ. उ. १।४।१५] “अविदित्वाऽस्मिह्लोके जुहाति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति” [वृ. उ. ३।८।१०] इत्यादि-श्रुतिभ्यः । अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानविषया सर्वत्र । उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्ठविषया । नहीष्टपुण्यस्ये किञ्चित्प्रयोजनम् । न चेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः ।

६ ज. प्र. दी.— बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान् काम्यं सुकृतं दुष्कृतं च जहादिति योगस्वरूपनिरूपणपरतां निराकर्तुमाह—
ज्ञानेति । कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावर्तव्यमित्यतः काम्य-
 कर्मिणः कृपायाः दीनाः “ इमं लोकं ह्रीनतरं वा विगन्ति ”
 [सं. उ. १।२।१०] इत्युक्तम् ; तथापि कथं दूरेणावर्तित्य-
 पेश्यां कर्मफलाद्विच्छेदं ज्ञानफलमाहेत्यर्थः । प्रतीत्यर्थेऽनुप-
 पत्तिं तत्परत्र दर्वीष्यति । अत्र दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि सर्वा-
 त्माना हानं प्रतीयते तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे— **सुकृतमिति ।**
 अत्रियं सुकृतं कीदृशं ? इत्यत आह— **मानुष्येति ।** व्यावर्त्य-
 माह— **नेति ।** बृहत् प्राङ्मुक्तोर्ज्ञानादिगुणवृद्धिलक्षणं तदनन्तरं
 चानन्दवृद्धिरूपं फलं यस्य तत् बृहत्फलं, तथामृतं सुकृतमेव
 नास्ति कारणाभावादित्यत आह— **उपासनेति ।** आदिदेवेन
 निवृत्तं कर्म । कृतः सङ्कोच इत्यत आह— **न हास्येति ।** यज्ञते
 ददाति तयतेऽनेनेति शेषः । अत्राविदित्वेति विशेषणाज्ज्ञा-

निनः सुकृताक्षयः प्रतीयते । उत्तरत्र वाऽस्याः धृतेरुपयोगः ।
 ननु “ नास्त्यकृतः कृतेन ” [सं. उ. ३।२।१२] इत्यादिश्रवणा-
 त्तत्प्रतिपक्षा एताः धृतय इत्यत आह— **अत इति ।** विशेष-
 धृतेर्बैलवत्त्वादिति भावः । धृतिः श्रवणम् । “ क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि ” [सं. उ. २।२।२८] इति ज्ञानिनोऽपि कर्मक्षयः प्रतीयत
 इति चेत्, न; निरवकाशधृतिविरोधेनास्य दुष्कृतविषयत्वात् ।
 “ तदा विद्वानुपपन्नपरे विषय ” [सं. उ. ३।१।२] इति ज्ञानिनो-
 ऽपि उभयक्षयधृतिरस्तीत्यत आह— **उभयेति ।** उक्तै-
 व युक्तिः । युक्तिरिदं च ज्ञानिनः सर्वसुकृतज्ञानम् । तथा हि
 उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनः किमिष्टं? उतानिष्टम् ? आद्ये किं
 तद्विच्छया क्षीयते ? उत ज्ञानस्वभावात् ? । आद्यं दूषयति—
 नहीति । येन ज्ञानो तत्स्ययमिच्छेत् इति शेषः । द्वितीयं
 निराकरोति— **न चेति ।** ज्ञानस्यानुसृष्टातत्प्रसादादिति भावः ।
 नास्त्यः— अनिष्टत्वे कारणाभावात् ।

५ आ. मा. भा.— **इष्टाश्च केचिद्विषयाः “ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
 पितरः समुत्तिष्ठन्ति ” [छां. उ. ८।२।१] “ प्रजापतेः सर्वां वेदं प्रपद्ये ” यतोऽहं भवामि ब्राह्म-
 णानां ” [छां. उ. ८।१।४१] “ स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ” [छां. उ. ८।१।२३] “ अस्माद्देवास्त्वमो
 यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ” [बृ. उ. १।४।१९] “ कामानी कामरूप्यनुसञ्चरन् ” [तै. उ. ३।१।०।५] “ स
 एकधा भवति ” [छां. उ. ७।२।२६।२] इत्यादिश्रुतिभ्यः । बहुव्येऽस्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्म-
 सुखेन विरोधः, अनुभवशक्त्यैश्वर्यप्रसादात् श्रुतेश्च ।**

६ ज. प्र. दी.— निगलत्वादिनिष्ठमित्यत आह— **इष्टा-
 श्चेति ।** केचिदित्यलौकिकाः । मुक्तावलौकिका विषया इष्टा
 भवन्ति । तत्प्राप्तिः सुकृतफलमिति भावः । सुको विषयानि-
 च्छेदात्त्येतदुक्तः ? इत्यत आह— **स यदीति ।** यशो यत्सवी ।
 ब्राह्मणानां सकाशात् । सुको यद्यत्कामयते तत्कर्मास्मात्परमा-
 त्मनः सृजते । इष्टविषयप्राप्तिः सुकृतफलमित्येतदपि अनया
 श्रुत्योच्यते । उपासनाविक्रमेव ज्ञानी करोति । कृतेन वा
 सुकृतं न जायते इत्येतदप्यनया निराकृतम् । ननु मुक्तः किमर्थं
 विषयानिच्छेत् ? न तावत्सुखार्थम् ; ज्ञानेनावरूपाविद्यानि-
 श्चता आत्मनः स्वरूपसुखस्य व्यक्तत्वात् । पृथक्सुखस्यानङ्गी-
 कृता । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम्, जन्मविनिवृत्त्यैव तत्सिद्धे-
 रिति । वैकुम्भं, नाविद्यैवात्मस्वरूपावरणम्, किन्त्वधीरेच्छाऽपि ।
 तथा च वक्ष्यति । तथा च ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषा-

निष्ठनिवृत्तिर्भवति । स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते । न तु
 सर्वम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरो मुक्तौ
 विषयानुत्पाद्य तद्भोगेन ज्ञानानभिभ्यक्तमपि स्वरूपसुखं व्यक्ती-
 करोति । अत्र च भाष्यकृतेव तत्र तत्र प्रमाणान्युक्तानि । अनेनै-
 वाभिप्रायेण श्रुत्यादिषु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चय-
 साध्यत्वं चोच्यते । ननु ज्ञानमात्रसाध्यं यत्स्वरूपसुखं तदेव बहु-
 तमस्ति, अतः कर्मसाध्यविषयभोगाभिव्यङ्ग्यसुखाङ्गीकारः
 किमर्थं ? इत्यत आह— **बहुव्येऽपीति ।** कर्मसुखेऽङ्गीकृत इति
 शेषः । शरीरिन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयानुभवे शक्तिः ?
 इत्यत आह— **अनुभवेति ।** तदुक्तं “ ब्राह्मेण जैमिनिः
 [ब्र. सू. ४।४।१६] इति । किञ्च “ कामरूप्यनुसञ्चरन् ” [तै. उ. ३।१।०।५] इत्यादिलौकाविषयप्रदग्रहधृतेश्च मुक्तस्य विषयानुभवे
 उच्यते इत्याह— **श्रुतेश्चेति ।**

५ आ. मा. भा.— **न च शरीरपातात् पूर्वमेव । “ स तत्र पर्येति ” [छां. उ. ८।१।२।३]
 “ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ” [तै. उ. ३।१।०।५] इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात् । न चैकीभूत एव
 ब्रह्मणा सः । “ मयस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत् ” इत्यादिनिन्दनान्मोक्षार्थं । परिहारे
 पृथग्भोगाभिधानाच्च; शुकादीनां पृथगृष्टेश्च; “ जगद्वापावरजं ” [ब्र. सू. ४।४।१७] इत्यैश्वर्यमार्गदोक्तेश्च
 “ इदं ज्ञानमुयाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ” [१।४।३] इति च । उपाधिनाशे नाशाश्च प्रतिविम्बस्य ।**

६ ज. प्र. दी.— ननु यदेतदुदाहृतासु धृतिषु विषये-
 च्छादिकं धृत्यते तत्परमवरीरपातात्पूर्वकालीनं किं न स्यात् ?
 इत्यत आह— **न चेति ।** “ अस्माच्छरीरादुत्थाय.....च
 तत्र पर्येति ” [छां. उ. ८।१।३] “ अस्माज्जो कात्प्रेत्य.....

एतमानन्दमयमात्मानं ” [तै. उ. ३।१।०।५] इत्याद्युत्तरत्र श्रव-
 णात् । इत्यादीति कियाविशेषणम् । अद्वैतवादिनस्त्वाहुः । ज्ञौकमेव
 तत्त्वम् । तदेवोपाधिभेदभिन्नं जीवभावं प्रतिपद्यते, गगनमिव
 घटावुपाधिभिन्नं घटाकाशादित्वम् । तत्र यस्य जीवस्य ज्ञानं

उत्पन्नं स ब्रह्मणैकीभवति, घटनाशे घटाकाश इव महाकाशे-
नेति । तत्रैव जीवब्रह्मभेदस्योपाधेश्च मिथ्यात्वं मन्यन्ते ।
अन्ये च सत्यत्वम् । यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतस्तदा
सकलस्य किनाकारकलक्षणफलभेदस्य प्रविलयात्कुतो विषय-
भोगः, यदर्थं युक्तस्यावस्थानं ? इति तद्व्ययति— न चेति ।
एवमन्वेन भेदाभेदो निराकरोति । * परमात्मानमासाद्य
तद्भूता यतयोऽमलाः । अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तेति वा
विभो ? [म. भा. १.२।३०।१।७८] इति भीष्मेण तस्मिन्भूता-
स्तद्भूता इत्यभिप्रायेणोक्तं मुक्तास्तद्ब्रह्मैव भूता इत्यर्थान्तरमा-
शङ्क्य युधिष्ठिरेण 'आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्यतु न वाऽनव' [म. भा. १.२।३०।१।८०] इति विकल्प्य पृथग्म् । यदि ज्ञानिनो
मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवति तदैवं वाच्यम्— किं ते संसारावुभूतं
दुःखं स्मरन्ति ? उत न ? इति । आद्यस्य दूषणमुक्तम्— 'मोक्षे
दोषो महानेवः प्रायः सिद्धिं गतावृणीन् । यदि तत्रैव विज्ञाने
वर्तन्ते यतयः परं ॥' [म. भा. १.२।३०।१।८२] पूर्वं सिद्धिं
गतावृणीन्प्रायः परेऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ विज्ञाने विज्ञाने-
न प्राग्वन्मुतदुःखस्मरणेन युक्ता वर्तन्ते तर्हि मोक्षे महानेवः
प्रसिद्धो दोष इति । दोषं च भाष्यकारः स्फुटीकरयति ।
द्वितीयोऽपि दूषितः— मग्नस्येति । पूर्वावृत्तस्मरणाद्यभावे
परेऽज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत्किं ?
भवेदेव । तदेवं मोक्षधर्मोऽस्य पक्षस्य निन्दितत्वात् ज्ञानी ब्रह्म-

णैकीभूत इत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षस्येन युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि
कथं भीष्माचार्येणोक्तमसत्स्यात् ? परिहारे तदुक्तदोषस्योद्धारस-
म्भवादित्यत आह— परिहारे इति । न मयैतदुक्तं, किन्तु
त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितवानसीत्याशयेन परिहारे भीष्मेण पर-
मात्मनः पृथक्त्वेन मुक्तानां भोगाभिधानात् न ज्ञानी ब्रह्मणैकी-
भूत इत्यर्थः । तथा हि भीष्मवचनम्— 'तथापि [अत्रापि] तत्त्वं
परमं शृणु सम्यग्बोधेरितम् । ... इन्द्रियाणि च बुध्यन्ते स्वदेहं
देहिनो यय । करणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः'
[म. भा. १.२।३०।१।८५-८६] इति । यद्यपीदं दुर्बोधं तथापि स्वः
स्वरूपभूतो देहो यस्य तं स्वदेहं परमात्मानं मुक्तमन्यान्देहा-
न्विषयांश्च मुक्तस्य इन्द्रियाणि बुध्यन्ते । किं तानि कर्तुणि ?
नेत्याह— [करणानीति] कस्तर्हि पूर्वार्थस्यार्थः ? इत्यत उक्तम्—
[सूक्ष्म इति] । इत्थं न ज्ञानिनो ब्रह्मैक्यमित्याह— शुकादी-
नामिति । अनेन वाक्यत्रयेण मुक्तानां ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षा-
नुमानागमा उपगम्यस्ताः । तत्र प्रत्यक्षं न बाधकम् । शुका-
दयो यद्यपि ज्ञानिनस्तथापीदानीमविनष्टोपाधित्वात्तन्निमित्तभेद-
वत्तया दृश्यन्ते । प्रारब्धकर्मसंज्ञादुपाधिनाशे ब्रह्मैव संभूता
यूताः, न पृथक् दृश्यन्त इत्यत आह— उपाधिनशो इति ।
जीवास्तावद्ब्रह्मणः प्रतिबिम्बा इति मस्मिन्तम्, तत्र यदि तदी-
यस्योपाधेर्नाशोऽङ्गीक्रियते तदा तेषां नाशः सञ्जयते । तद्दे-
वाण्युपाधिनाशे मुखादिप्रतिबिम्बस्य नाशदर्शनादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरो-
धाच्चेष्टस्य । अनेन रूपेणेति च; भेदाभावात् । न च प्रतिबिम्बस्य विम्बैक्यं लोके पश्यामः । उपा-
धिनाशे मानं वा । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च । 'यावदात्ममावित्वात्....'
[ब्र. सू. २।३।३०] इत्युपाधिनित्यताभिधानाच्च । अतोऽनन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम् ।

६ ज. प्र. दी.— यद्योक्तं शुकादयोऽविनष्टोपाधित्वाद्ब्र-
ह्मणः पृथक् दृश्यन्त इति तदसदित्याह— न चेति । वस्तुत
एकीभूतस्योपाधिनाऽपि पृथक्ज्ञाने न मानं पश्यामः । गग-
नादिदृष्टान्तस्यासम्मतत्वात्, सत्योपाधिभेदमसत्यं चेदं दूष-
णम् । किञ्चोपाधिक एव जीवब्रह्मणोभेदः, वास्तवं त्रैक्य-
मिति वदन्प्रष्टव्यः— किं ब्रह्म निर्दुःखं स्वरूपमेवादुसन्वत्ते ?
न जीवगतं दुःखं, तत्तु जीव एवासुसन्वत् इति पक्षः, उत तद-
पीति । आद्यं दूषयति— न चैकीभूतस्येति । हस्तपादा-
नुपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदर्शनादिति भावः । द्वितीयं निरा-
करोति— आसमिति, लज्ज सर्वकालोपलब्धार्थः । जीवरूपेण
दुःख्यासं, स्वरूपेण तु नेति व्यवस्थयाऽनुसन्धानात् विरोध इत्यत
आह— अनेनेति । इति च युक्तिमिति शेषः । कुतः ? इत्यत
आह— येदेति । उपाधेर्भेदकत्वस्योक्तत्वादिति भावः । अपरं
तु ब्रह्मणैक्यमापन्नस्य मुक्तस्य पूर्वदुःखावृत्तस्मरणमस्ति ? न वा ?
नेतिपक्षे 'मग्नस्य हि' इत्युक्तो दोषः । आद्ये— किमसौ पृथक्
स्मरति ? उत ब्रह्मात्मक एव ? प्रथमस्य दूषणं न चैकीभूत-
स्येति; द्वितीयस्य आसं इत्यादीनि व्याचक्षते । अनेन 'मोक्षे
दोषो महानेवः' इत्युक्तो दोषः प्रदर्शितो भवति । ननु
गी. २६

'उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य' इति यदुक्तं तदवयुः
भेदे हि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेतत्स्यात्; न चैवं, किन्तु बिम्ब-
मेव प्रतिबिम्बं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । 'नेष्टोयन्तमा-
दित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं
नभसो गतम्' [मनु. ४।३८] इति स्तुतावुद्यदादिव वारिस्थ-
प्रतिबिम्बेऽपि आदित्यशब्दप्रयोगदर्शनात् । भेदस्तु दृष्ट्यानु-
पाधिकृतः । तथाचोपाधिनाशे भेद एव नश्यति, प्रतिबिम्ब-
स्य कुतो नाशः ? एवं जीवस्यापीत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं ताव-
दसिद्धमित्याह— न चेति । न पश्यामो न प्रत्यभिज्ञानीमः,
प्रत्युत प्रत्यग्भावादितानोर्भेदमेव पश्याम इति चार्थः । यद्यो-
क्तं 'जीवब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्बप्रतिबिम्बयोरौपाधिको भेदः' इति, तन्नासा-
कमनिष्ठम् । किन्तु परस्यैव । जीवोपाधिनाशे प्रमाणाभवेन
नित्यत्वात्तन्निमित्तस्यापि भेदस्य मुक्तौ स्थितिरित्याशयवानाह—
उपाधिनाश इति । न पश्याम इत्यनुवर्तते । न केवलं
उपाधिनाशे प्रमाणाभावः, किन्तु तन्नाशाङ्गीकारे बाधकमस्ती-
त्याह— मग्नस्येति । उपाध्यभावे स्मरणदिविबोधात् । न केव-
लमेतावत्, उपाधिनित्यत्वे प्रमाणं चास्तीत्याह— यावदिति ।
अस्तु तर्हि उदाहृतस्युचितार्थः, बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभये प्रमाण-

मिल्यत आह— अत इति; प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात् । प्रतीयमानमपीत्यनेन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनस्वरूपेऽपि न विवादोऽस्तीत्याह वारिस्त्वमिति । न परस्य मुख्यं सम्भ-

वतीयनौपचारिकैः सह षोडशेऽपि बाधकवशादौपचारिकत्वं 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ दृष्टमिति । एवं 'शुकादीनां' इत्युक्तं प्रत्यक्षमुपादितम् ।

५ आ. मा. भा.— दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन । प्रतिशाखं च “स एकश्च” [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतमेव बलवत्त्वम् । युक्त्यश्व-
जोक्ताः ‘मयस्य हि’ इत्यादयः । अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः । उक्तं च— “यथोदकं शुद्धे शुद्धं” [कठो. १।१५] “यथा नद्यः” [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादौ । तत्राप्यन्योन्यात्मत्वे दृढय-
सम्भवः । अस्ति चेष्टसमुद्देशेऽपि द्वारि । महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः । ‘ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः संसितव्रतः’ इति महाकौर्म्ये । समर्थानां भेदज्ञानाच्च । ‘नैव तत्पान्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः । यचे पदं ते कैवल्यम्’ इति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षवर्धेण । बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् ।

६ ज. प्र. दी.— अगुनाऽस्तौ तावदुपपादनसापेक्षं प्रत्यक्षं, तन्निरपेक्षं चास्तीत्याह— दृष्टाश्चेति । ते निवृत्तसकल-
कर्माणो मुक्ताः । एतच्च मोक्षधर्मे स्पष्टमुक्तम्, प्रादुस्युक्तेश्वरभेदे स्मृतिस्वाहता, धृतिं बोधहरति— प्रतिशाखमिति । ननु भेद इवाभेदेऽपि ‘परंऽन्ये सर्वे एकीभवन्ति’ इत्यादिवाक्यानि सन्ति, तत्कथं निर्णयः? इत्यतः सामान्यन्यायं तावदाह— विरोधे त्विति । बलवद्विरोधेन दुर्बलं बाध्यते इति भावः । ततोः किं प्रकृते? इत्यत आह— युक्त्य इति । अत्र भेदपक्षे; उपलक्षणमेतत् । प्रत्यक्षानुक्त्यं च भेदवाक्यानां प्राबल्याय ग्राह्यम् । तौर्बलीभवन्तीत्यस्य का गतिः? इत्यत आह— अत इति । उभयत्रैकीभाववादेन तद्विद्वानाकं गृह्यते । स्थानिक-
विषयमैक्यवाक्यमित्यर्थः । इयं च रुलक्षणगति न प्रयोजन-
मन्वेषणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः । न केवलमियं गतिन्यायप्राप्ता, किन्तु श्रोतौ चेत्याह— उक्तं चेति । उदकेऽप्यैक्यादसम्भतो दृष्टान्त इत्यत आह— तत्रापीति । नास्त्येव समुद्रे वृद्धि-

रनुपलम्भादित्यत आह— अस्तीति । समुद्रेऽपि वृद्धिरिति शेषः । अनुपलम्भस्यसिद्धिमाह— द्वारीति । नदीनां द्वारि दृश्यते चेति शेषः । अन्यत्र कुतो न दृश्यते? इत्यत आह— महत्त्वादिति, सासुद्रस्योदकस्य महत्त्वात् । न केवलं वृद्धि-
लिङ्गादगुमानादुदकभेदः सिद्धः; किं तर्हि? प्रत्यक्षादीत्याह— ता इति । या इन्द्रकण्ठलोरादाय स्वकण्ठलदके क्षितास्ता एवापस्तस्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौर्म्यचनात्समर्थानां वसिष्ठादीनां जले भेददर्शनाच्च । भेदादर्शने विभज्य कथं दद्या-
दिति । इतश्च सुकभेदवाक्यमेव प्रबलम् ; अभेदनिषेधात्क-
त्वादित्याह— नैवेति । कैवल्यं सर्वोत्तमत्वम् । इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्तुमाह— सेति । पूर्वोत्तरपक्षकल-
बलचिन्ता विचारः । निर्णयो जीवेशभेदावधारणम् । बहवः पुरुषा ब्रह्मन्’ इत्यादिनेति शेषः । न हि भिन्नयोर्मुक्तावभेदः सम्भवतीति भावः । ततः किमित्यत आह— बलवानिति । निर्णयश्चेति सम्बन्धः । वाक्यमात्रादेकीभवन्तीत्यादेः ।

५ आ. मा. भा.— अतो यत्र “नान्यत्पश्यति” [छां. ७। २४। १] इत्याद्यपि तदधीन-
सत्तादिवाचि । अन्यथा कथमेवमर्थोऽस्ति स्यात्? । न च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव “स एकश्च” इत्यादि ब्रूयात्? । न च ‘न ह वै सशरीरस्य’ [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादि-
विरोधः । वैलक्षण्यात्तच्छरीराणाम् । अभौतिकानि हि तानि नित्योपाधिनिर्मितानि ईश्वरशक्या ।
तथा चोक्तम् ‘शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव हि’ इति नारायणरायकल्पे ।

६ ज. प्र. दी.— कथं तर्हि यन्नेत्यादिसुलक्षणमुच्यते? इत्यत आह— अत इति; सविचारनिर्णयविरोधादेव । विव-
मानस्याप्यन्यस्य भगवद्भीनसत्तादिवत्वाच्च । इतश्चैवमि-
त्याह— अन्यथेति । यद्यन्यदेव न स्यात्तर्हि कथमीदृशस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञादिकं ध्रुवादिसिद्धं स्यात्? मायामयमेव तच्छु-
त्यादावुच्यते इत्यत आह— न चेति । बाधकान्तरमाह— अन्यथेति । यदि भूमाद्वितीयः स्यात्, कथं तर्हि तज्ज्ञाना-
नुकस्य “स एकश्च” [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिभेदे-
नारवृत्तानां क्षुतिवृत्त्याः । न तज्ज्ञानफलम्, किन्तु सगुण-

विद्योपासनफलमित्यत उक्तम्— तत्रैवेति, भूमप्रकरण एव । ननु नारदेन श्वेतद्वीपे भगवतो भिन्ना दृष्टास्ते मुक्ता एव न भवन्ति, सशरीरत्वात् ; सशरीराणामपि मुक्तात्वाङ्गीकारे “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोपरहृतिरस्ति” [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह— न चेति । कुतो नेत्यत आह— वैलक्षण्यमादिति । किं तदस्मदादिशरीरस्य-
स्तेषां वैलक्षण्यं? इत्यत आह— अभौतिकानि, अजडा-
नीत्यर्थः । तर्हि किमात्मकानि? इत्यत आह— नित्योपा-
धीति । विकारिवादिनासाः स्यादित्यत उक्तम्— ईश्वर-

शक्येति । कृत एतदित्यत आह—तथा चेति । नित्योपाधि-
रेव बोद्धा कला । एतदुक्तं भवति—यच्छ्रुतौ शरीरस्य
दुःखानाद्वहतिवचनं, तत्कर्मधीनजवशरीराभिप्रायम् ; श्वेतद्वीपे

नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि किम्यानि, जडान्यपि न कर्माधी-
नानि; अतो न दुःखकारणानि । तथा च न तेषां सशरीराणा-
मपि मुक्तत्वे श्रुतिविरोध इति ।

५ आ. मा. भा.—वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दं ‘अग्रहर्षमनानन्दं’ ‘मुखदुःखबाह्यः’
इत्यादिषु । निरुक्त्यभावश्च न तानि शरीराणि । तथा हि श्रुतिः “अशरीरति हितच्छरीरमभवत् ।”
नाहं तानि शीर्षानि भवन्ति ‘सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च’ [१४।२] इति वचनात् ।
साम्यात्मयोगः । प्रयोगाच्च ‘अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः । [म. भा. १।२।३७।२९]
‘देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्’ [भाग. ७।१।३४] इत्यादिदृष्टदेहेष्वेव । न चैवाऽन्या
गौणी मुक्तिः ‘बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्रेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेव शास्त्रस्य
निर्णयः’ इत्यादित्यपुराणे तदन्यमुक्तिनिषेधात् ।

६ ज. प्र. दी.—यदि मुक्ताः सशरीरास्तर्हि कथं तेषु
“अशरीरं वा व सन्तं न त्रियात्रिये स्थुतः” [छां. उ. ८।१२।१]
इति शरीराभाववचनमित्यत आह—वदन्ति चेति ।
लौकिकाद्वैलक्षण्ये सति तद्वदनापीति शेषः । इतश्चाशरीरबो-
धित्युक्तित्याह—निरुक्तीति । निरुक्तित्वमर्थस्य तत्राभा-
वादित्यर्थः । काऽपि निरुक्तिरित्यतः प्रक्रियासम्पादनगौरव-
परिहाराय श्रुतिमेव तत्परं दर्शयति—तथाहीति । अशरि
शीर्षमभवदिति हेतोस्तच्छरीरशब्दमभवदित्यर्थः । कथं निरु-
क्तित्वमन्योऽर्थे तेषु नास्ति इत्यत आह—नहीति । एवं तर्हि
कथं तेषु ‘शरीरं जायते तेषां’ इति शरीरशब्दप्रयोगः ? इत्यत

आह—साम्यादिति । अस्मदादिशरीरैः करचरणादिमत्त्वसा-
म्बाद्धेण इत्यर्थः । कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः ? सर्वथा
विग्रहादित्यमेव किन्न स्यात् ? इत्यत आह—प्रयोगाच्चेति ।
नारदादिभिर्दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेष्वेतद्वाच्यद्वये देहाभावप्रयोगा-
दन्यथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धः । न केवलं सम्भवमात्रेणेति
वार्थः । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । प्रयोगादित्यनेन सम्भ-
व्यते । सन्तु नारदेन दृष्टाः श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ताः, तथापि
नास्माकं प्रत्यक्षविरोधः, यत एतेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिरूपा निर्गुणमु-
क्तेरन्या गौणी मुक्तिः । निर्गुणायामेव मुक्तौ न वचनैक्यं ब्रूम
इत्यत आह—न चेति । श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषे-
धादियमेव मुक्तिरित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—ये तत्त्वैव भगवन्तं विशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति । योग्यत्वं चात्र विव-
क्षितम् । युधिष्ठिरप्रश्ने इतरनिन्दनाच्च । सायुज्यं च ग्रहवत् । तदुक्तेश्च ‘भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देव-
ग्रहादयः । तथा मुक्तावुचमायां बाह्यान्भोगांस्तु भुञ्जते’ इति नारायणाष्टासंकरलये । अतोऽनिष्ट-
स्यैव वियोगः सोऽस्त्येव सर्वोत्तमा । ‘अदुःखम्’ ‘सर्वदुःखविवर्जिताः’ “अशोकमहिमम्” ।
[बृ. उ. ५।१०] ‘यत्र गत्वा न शोचन्ति’ इत्यादिभ्यः, विशेषवचनाभावाच्च ।

६ ज. प्र. दी.—ननु विष्णुपालादयः श्वेतद्वीपगमनेन विवै-
वात्र भगवन्तं प्रविश्य मुच्यन्ते; तत्कथमेतत् ? इत्यत आह—ये
त्विति । ते न तत्रा मुच्यन्ते इति शेषः । तर्हि कदेत्यत आह—
तेऽपीति । ततो मुच्यन्त इति शेषः । ननु ‘केचिद्वैव मुच्यन्ते’
इत्यायुक्त्वा ‘महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरधारमरम्’ इति महायोग्यता-
वामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तेः कथमयं नियमः ? इत्यत आह—योग्य-
त्वमिति । अत्र निवास इति शेषः । अस्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः ।
महाज्ञानत्वलक्षणं योग्यत्वं त्वत्र निवासं विवक्षितमित्यर्थः ।
नन्विदं वाक्यं श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना सायुज्यमुक्तिर्नास्तीत्येतत्परम् ;
निर्गुणमुक्तिस्त्वन्याऽस्तीत्यत आह—युधिष्ठिरिति । सायुज्यं

तावत्प्रसिद्धम्, सैव निर्गुणमुक्तिः, तत्रात्मनो ब्रह्मणैकत्वमित्यत
आह—सायुज्यं चेति । यथा ग्रहस्य पुरुषान्तरं प्रविश्य
भोगः, तथा मुक्तस्यैश्वरं प्रविश्य भोग एव सायुज्यं, न
त्वैक्यमित्यर्थः । कृत एतत् ? सायुज्यशब्दसामर्थ्यादागम-
वाक्याच्चेत्याह—तदुक्तेयेति । उत्तमायां मुक्तौ सायुज्य-
लक्षणायामीश्वरं प्रविश्येति शेषः । ईश्वरानन्दमुदात्ताय—
बाह्यानि । बाह्येष्वपि विभागो वचनान्तरादवश्येयः ।
सुकृतमप्यप्रियमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति—अत इति । यथा
सुकृतयागे सङ्कोचस्तथाऽनिष्टयागेऽप्यस्ति किमिति जिज्ञासा-
यामाह—स इति । प्राकृत्यभिप्रायायान्तेति वचनानि किं
न स्युः ? इत्यत आह—विशेषेति ।

५ आ. मा. भा.—येषां त्वीषद्वृण्यते न सायुज्यं प्राप्ताः । सामीप्याद्येव तेषाम् । अतः
प्रारब्धकर्मशेषभावात् । तद्भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति । तच्चोक्तम् ‘सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादन-
न्तरम् । प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशयः’ इति व्यासयोगे । अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः ।

‘परब्रह्मत्वमिच्छामि परब्रह्मअनादंन’ इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् । ‘न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं क्वचित् । ऋते वैष्णवमानन्दं बाङ्मनोगोचरं महत्’ इत्यादेश्च । ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपायाय । तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. दी.—सङ्कर्षणाद्यः समष्टिजीवास्तावन्मुक्ताः, तेषां च बलक्षमणादिरूपेषु दुर्लभं दृश्यते; तदेव विशेषप्रमाणमित्यत आह—येषामिति । न साधुसंयं प्राप्ताः, न सुका इत्यर्थः । साधुज्ययोगेभ्यानां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोक्तेस्तर्हि का गतिः? इत्यत आह—सामीप्यादीति । मुक्तत्वोक्तौ बीजमिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ताः? इत्यत आह—अत इति । दुःखदशानात्तदेतुभूतप्रारब्धकर्मभावात् मुक्ताः । कदा तर्हि मुच्यन्ते? इत्यत आह—तदिति । अगममसम्प्रतिमाह—तच्चोक्तमिति । सोऽस्त्येवेत्याहुमुक्तसंप्रहरति—अत इति । तत्किमनिश्चितिमात्रं मुक्तिः? इत्यतोऽभुमानागम्यानां परमसुखं चेत्याह—परब्रह्मत्वमिति । मुक्तत्वं ब्रह्मादिभिर्दुःखहीनैरपि मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थमेतदिति न ब्रह्मण एकान्तिस्त्वविरोधः । ‘समासान्तविधेरमित्यत आह—अमनोगोचरं’ इत्युक्तम् । ‘महत्’

इत्येतत् ‘सुखं’ इत्यनेन सम्बध्यते । ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममिति । ब्रह्मणो ब्रह्मादादप्यधिकं शेषस्य शेषपदादाप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम् ।

एवं ज्ञानफलप्रदर्शनत्वेन पूर्वार्थो व्याख्यातः । उक्तविषया योगस्वरूपनिरूपणपरः किं न स्यात्? इत्यतोऽस्मदुक्तार्थे तृतीयपादसङ्घटेः, अन्यथा तदसङ्घटेरित्यभिप्रेत्य तं पठति—अत इति । न दूरस्थहेतुपरामर्शोऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्यं ‘अतः’ इत्युक्तम् । ज्ञानस्य महाफलत्वात् योगाय युज्यस्वेति कथं हेतुहेतुमद्भावे इत्यतो ‘योगाय’ इत्येतद्व्याचष्टे—ज्ञानेति । ननु ‘समत्वं योग उच्यते’ [१।४८] इति योगो व्याख्यातः, ‘योगः कर्मसु कौशलम्’ इति पुनर्व्याख्यायते इत्यतः स्तुतिरित्यं योगस्य क्रियत इति भावेनाह—तद्धीति । तद्योग इति शेषः ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.—समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वकर्म चातुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तो जहातीहासिद्धौकं उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानमाप्तिद्वारेण । तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः कर्मसु कौशलम्—स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य सा सिद्धयः सिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्कृतया, तत्कौशलम् । यद्वन्धस्वभावानपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

८ वं. ब्र. गि.—एतदेव कृपणत्वं बुद्धियोगफलस्वरूपनिरूपणेन प्रकटयति द्वान्याम्—बुद्धियुक्त इति । ‘बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं ग्राह्यस्यि’ [१।२९] इत्यस्यार्थं प्रपञ्चः । इह कर्मविषये समत्वबुद्धियुक्तः उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । ननु बुद्धितस्यानिष्टफलस्य हातव्यत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतफलस्य कथं हानम्? तत्राह—उभे इति । ‘तस्यान्तरागौ मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिर्कं फलम्’ इति विष्णुपुराणोक्तत्वात् सुकृतस्यापि दुष्कृत्येव बन्धहेतुत्वात् प्रहातव्यत्वमित्यर्थः । ‘इह उभे’ इति गुणाभाववशातः । अस्तु, ततः किम्? तत्राह—तस्मादिति ; मोक्षफलकत्वमित्यर्थः । योगाय उपदिष्टाय युज्यस्व सन्नद्धो भव । ननु बन्धस्वभावानां कर्माणां बन्ध-

निवर्तने किं सामर्थ्यम्? तत्राह—योगः कर्मसु कौशलमिति । समत्वबुद्ध्याऽनुशीयमानस्वरूपो योग एव कर्मसु बन्धनिवर्तनसामर्थ्यम्, बन्धस्वभावव्यापि योगमहिम्ना मोचकत्वमित्यर्थः । अथवा बन्धकस्य कथं मोचकत्वमिति शङ्क्याम्, ‘योगः कर्मसु कौशलं’ इत्यर्थान्तरगत्यासक्तोऽयं परिहारः । योगशब्द उपायपरः । योगः सन्नहनोपायव्यापनसङ्कलियुक्तिषु [अमरः ३।३।२२] इति निघण्टुः । कर्मसु क्रियमाणेषु उपाय एव कौशलमिति सामर्थ्यम् । अनिष्टफलजननस्वभावमपि कर्मोपायविशेषेण प्रयुज्यमानं सदिष्टफलसमर्थं भवति, ‘विज्ञाय सेवितभोरो मैत्रीमेति न चोरताम्’ इति ज्ञानवास्थिष्ठोक्त्यायादिति भावः ॥ ५० ॥

९ व० त० दी०—एतद्बुद्धियोगयुक्त एव निर्द्वन्द्वो भवतीत्याह—बुद्धियुक्त इति । उभे पुण्यपापे स्वर्णलोहबन्धनतुल्ये इद्वैव जहाति । तस्माद्योगायोक्तचरुपाय युक्तो भव । योगो हि कर्मसु कौशलं निर्वन्धनतादृष्टि साधनमिति । गुणाविष्करणम् ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं बुद्धौ किं स्यात्? इत्याशङ्क्याह—बुद्धियुक्त इति । बुद्ध्या युक्त इद्वैव उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । अयमर्थः—मयि बुद्ध्या युक्त इह अस्मिन्नेव जन्मनि सुकृतफलं स्वर्गादि दुष्कृतफलं नरकं तस्याधने सुकृतदुष्कृते त्यजति । सुकृतशुचमफलार्थं करोमि ;

दुष्कृतं भ्रमाज्जातं तत्फलभोगो मम अभिव्यतीति न विचारयति । किन्तु यथा ईश्वरः प्रेरयति तथा करोमीति करोति, तेन अकसाधनत्वं भवतीत्यर्थः । यस्माद्बुद्ध्याऽहं प्रसन्नः सन् भक्तिं ददामि तस्मात्त्वं योगाद्य—म इति शेषः—युज्यस्व यत्नं कुरु । ननु योगोऽपि कृतिबाल्यव्याह-

कर्म एवेति पूर्वोक्तमध्यपातित्वात्, किं योगेन ? इत्यत आह—योग इति । कर्मसु कौशलं चातुर्यम्; योग इत्यर्थः । मनिष्ठसामान्यनार्थं मनःस्थिराकणसाधकत्वा-
चातुर्यम् । साक्षाद्बन्धव्यधिकारफलानि वा । मदाज्ञया कर्म-

करणं योगः । एतदेव कर्मसु चातुर्यं, यत्कृत्वाऽपि भक्ति-
साधने प्रवेशनीयं तादृशो योग उत्तम इति । इदानीं तदधि-
काराभावात्तपोपदिशति । अन्यथा 'कर्मसु' इति पदं व्यर्थं
स्यात् ॥ ५० ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व
घटस्य । योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिः । कर्मसु बन्धकेष्वपि कौशलं बन्धनिवर्त्तकत्वसम्पादनम् । ननु बुद्धि-
युक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु “ धर्मेण पापमपनुदति ” [म. ना. २२।१] इति श्रुतेः; सुकृतं तु सजातीय-
त्वात्तदुष्परिहरमिति कथं ‘उभे सुकृतदुष्कृते जहाति’ इत्युच्यते ? सत्त्वबुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राञ्चः ।
अर्वाञ्चस्तु—दुष्कृतत्यागमुत्तरीत्याऽभ्युपेक्ष्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति, दुष्कृतफलबन्धोक्ष-
प्रतिबन्धकतत्फलत्यागोत्पादात् । यत्तु आपस्तम्बोक्तान्नवृक्षनिदर्शनेन नान्तरीयकं सुकृतफलमुक्तं, न तत्फल-
त्वेनोपपञ्चते, नान्तरीयकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी
जहाति; ज्ञानी तु सञ्चितेऽपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥

योगयुक्तानां जनिष्टतिनिवृत्तिपूर्वको मोक्षपदप्राप्त्युपायः ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.—यस्मात्—कर्मजमिति ‘कर्मजं फलं त्यक्त्वा’ इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं
त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः—जन्म एव बन्धो जन्मबन्धः,
तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्ति,
अनामयं सर्वोपद्रवहरितमित्यर्थः । अथवा—‘बुद्धियोगाद्धनञ्जय’ [२।४९] इत्यारभ्य परमार्थदर्शन-
लक्षणेनैव सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दृशिता, साक्षात् सुकृत-
दुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.—समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृततत्फल-
परित्यागोऽपि कथं मोक्षः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—यस्मा-
दिति । समत्वबुद्धया यस्मात्सर्वगुणायमानं दुरितादि त्याजयति
तस्मात् परम्परयाऽगौ मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञाना-
तिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्मार्थं कर्म अनुतिष्ठन्त-
स्ततो जातं फलं देहप्रेमैर्दं हित्वा जन्मलक्षणाद्बन्धाद्विनिर्मुक्ता
वैष्णवं पदं सर्वसंसारस्पशैशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोक-
योगनया दर्शयति—कर्मजमित्यादिना । इष्टो ‘देहो देवादि-
लक्षणः, अनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणः, तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं
फलं, तत्पथोक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्वलादेव परित्यज्य
बन्धविनिर्मुक्तपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यमाजो
भवन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादित्वाद् बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धि-
रथो व्याख्यातः, यस्माति परम्परं परित्यज्य सुकृतदुष्कृतप्रहाण-
हेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेर्बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथ-
यति—अथवेति । अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेन अनवच्छि-
न्नत्वं तस्याः सूचयत्, बुद्धयन्तराद्विशेषं दर्शयति—सर्वतः

इति । असाधारणं निमित्तं तस्या निर्दिशति—कर्मोति ।
यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दात्थेत्वे हेतुमाह—साक्षादिति । जन्म-
बन्धविनिर्मुक्तादिशब्दार्थः । यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे
परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिरेवैश्वयता युज्यते तस्मात्कर्मणः
सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसम्बन्धविभु्रमतिशयेन
निष्कृष्यते । अतश्च परमार्थबुद्धिसुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मागुष्टात्वं,
परिच्छिन्नं फलान्तरमुद्दिश्य तदगुष्टाने कार्पण्यप्रज्ञात्; किञ्च
परमार्थबुद्धिसुद्देश्याभाश्रित्य कर्म अनुतिष्ठन्तकरणशुद्धिद्वारा
परमार्थदर्शनसिद्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्ष-
मधिगच्छति । तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनो
धारयितव्यम् । योगशब्दितं हि परमार्थदर्शनसुद्देश्यतया
कर्म स्वतुष्टित्तो नैपुण्यमिष्यते । यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य
तयुक्ताः सन्तः समारम्भकर्मणि तथा तदगुष्टान्मनिततुष्टिबुद्ध्या
ज्ञानिनो भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना मुक्ति-
भाजो भवन्तीत्येवमस्मिन्पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यात-
व्यानि ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्ति । हि प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वाह्वनिषत्स्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकाद्युत्त-
प्राप्तिपरस्य 'कर्मजं' इति श्लोकस्य हेतुफलसंक्रमणे अन्वय-
माह— बुद्धियोगयुक्ता इति । कर्मजं फलं सांसारिकम् । जन्म-
बन्धो जन्मनो बन्धः स्वच्छन्दद्वन्द्वानिः । अथवा जन्मैव बन्ध
इति कर्मधारयः । अनामयं पदं स्थानविशेषो वा, परमप्राप्यं
परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरणवशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा,

पयते गम्यत इति पदम् ; अयमपि हि साक्षादन्यथा वा मुक्त-
प्राप्यत्वात्पदबन्धवच्चयम् । हिंस्रशब्दस्यात्र हेतुत्वादिपरत्वा-
सम्भवात् प्रसिद्धिपरत्वम् । प्रसिद्धित्वं चाह— प्रसिद्धं
ह्येतत्सर्वस्विति । एवमुक्तप्रकारो हेयोपादेयविभागो
युक्त्यागमनिरपेक्षं तवैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थ-
मुच्यते ॥ ५१ ॥

५ आ.भा.भा.— तदुपायमाह— कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वाऽकामनयेत्पराय समर्थं बुद्धि-
युक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । स योगः कर्म ज्ञानसाधनम् । तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥ ५१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु कर्मजमिति श्लोकः पूर्वोक्तात्र विधि-
ष्यत इत्यत आह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य उपायं योगं
तज्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह विष्णोतीत्यर्थः । व्यव-
हित्वादन्यथाह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अप्राप्तस्य फलस्य
कथं त्याग इत्यतो व्याचष्टे— अकामनयेति । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्ख्यानानुतीया । एतद्युक्तमित्यतः प्रकरान्तरेण व्या-
चष्टे— ईश्वरायेति । 'बुद्धियुक्ता मनीषिणः' इति पौनस्त्य-
परिहारायाऽह— बुद्धीति । सम्यग्ज्ञानिन इति शास्त्रजनिततत्त्व-

ज्ञानिनः । अनेन 'मनीषिणः' इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम्,
प्रशंसायां सत्वर्थायविधानात् । नन्विदमेकं वाक्यं कथं वाक्यार्थ-
द्वयस्य विवरणम् ? मोक्षस्वरूपविवरणेऽपि योगो न सम्यक्
विवृतः, ज्ञानिनः कर्मण एवानामिधानात् ; अज्ञानां न सङ्कल्प-
त्यागादीनामित्यत आह— स इति । समसाहसङ्गद्वयं योग-
ग्रहणम् । तज्ज्ञानं यद्यपि योजनावशादिदमेकं वाक्यं, तथा-
प्यर्थद्वयवशाद् वेदितव्ये । योगश्च 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा',
इत्यनेन समगो लक्षित इति भावः ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इतश्च फलसङ्गं त्यक्त्वा स्वधर्मोऽनुष्ठेयः— कर्मजं कर्मफलमिष्टदेहादिप्राप्ति-
लक्षणं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो मनीषिणो मननशीलाः जन्मना बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मु-
क्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं वैष्णवं मोक्षारूपं गच्छन्ति, अनामयं सर्वोपप्रव-
रहितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

८ वै. ब्र. नि.— ननु कथं कर्मणां मोक्षकत्वम् ?
“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमृतत्वमानुषः ”
[म. ना. १०।५ के. उ. २] इत्यादिश्रुत्या तेषां मोक्षहेतुत्वनिषेध-
पूर्वकं तस्यागस्त्यैव तत्र हेतुत्वोक्तं, इत्याशङ्क्य “ तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ”
[ह. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुत्या कर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतु-
त्वावयमात् ' न कर्मणा ... ' इत्येतत्काम्यकर्मनिषेधपरम्, त्या-

गश्च तत्र फलत्यागपदैवेत्येतदर्थं चितुं कर्मणां मोक्षहेतुत्वप्रका-
माह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा फलेच्छां विहाय ततः समस्तबुद्धि-
युक्ता परमेश्वराराधनार्थेनैवैव कर्म कुर्वाणाः सन्तः चित्तबुद्धि-
द्वारेण मनीषिणः तत्त्वमस्यादिमावाक्यजन्यद्वैतब्रह्मात्मत्व-
साक्षात्कारवन्तो भूत्वा जन्ममरणरूपेण बन्धनातिरंतां लुक्ता
अनामयं निर्दुःखं पदमद्वितीयानन्दात्मरूपं गच्छन्ति । हि
यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भावः ॥ ५१ ॥

९ ग. व. ० दी०— एवं योगेन व्यवसायिनां सिद्धिप्रकारं सदाचारेण दर्शयति— कर्मजमिति । फलं त्यक्त्वा
जन्मैव बन्धरूपं तेन विनिर्मुक्ता अनामयं पदं धाम अक्षरारूपं स्वरूपं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कर्मणां स्वतन्त्रफलकत्वं भजेः
कथं साधनता ? इत्याशङ्क्याह— कर्मजमिति । मनीषिणः
शास्त्रार्थज्ञातारः । बुद्धियुक्ता बुद्धियुक्ता येषां तादृशत्वं च
भक्तिप्रयत्नवत्त्वेन ते हि निश्चयेन कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्म-
बन्धविनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं पदं भक्तिरूपं गच्छन्ती-

त्यर्थः । अन्यत्र रोगादिकं भवति, न तु भवौ भगव-
त्करणरूपायाम् । अत एव श्रीभगवते [१०।३।२७]
मृत्युभयाभावं भगवत्करणे निरूपितम् । ' मर्त्यः '
इत्यारभ्य ' मृत्युरस्मादपैति ' इत्यन्तेन श्लोकेन देवकी-
स्तुतौ ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः समस्तबुद्धियुक्ताः क्रियमाणकर्मजं फलं
त्यक्त्वा, मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन मुक्ताः सन्तोऽनामयं निरुपपन्नं पदं मोक्षारूपं
गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

बुद्धिशुद्धिसिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननिष्ठयोः प्राप्तिकालः ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

सामभावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्युच्यते— यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं, येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत्ते तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, अतिशुद्धभाव-मापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभाति— प्रतिपद्यते— इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तशुद्धिप्राप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— योगेति । ध्रुवं श्रोतव्यं स्रष्टं द्रष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबन्धामोका बुद्धिरुदेत्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— यदेति । विवेकपरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते । कालुष्यस्य दोषपर्यवसायिकं दर्शयन्निशिनष्टि— येनेति । तदनर्थ-

रूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम् । बुद्धिशुद्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति— तदेति । अन्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते । उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति— श्रोतव्यमिति । यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन् अनात्मविषये नैष्कल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामि इति चेत्, तच्छृणु— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसम्बन्ध-प्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः पट्वत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलन-वर्जिता सती समाधौ— समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन्नात्मनि इत्येतत् । साऽपि अचला, तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणम् । तदा तस्मिन् काले योगं अवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शङ्कते— मोहेति । प्रागुक्तविवेकादियुक्तबुद्धेः।मति स्वैरावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह— तच्छृण्विति । पृष्ठं कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन

गृह्यते । बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति— अनेकेति । नानाप्रतिपन्नत्वमेव सङ्क्षिपति— विक्षिप्तेति । उक्तं हेतुद्वयमनुरूप्यं वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः, नैष्कल्यं विक्षेपराहित्यम्, अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विषययः, विकल्पः संशय इति विवेकाः ५३

३ रा. भा.— उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तथा वृत्त्या निर्धूतकल्पस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं— अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं— व्यतितरिष्यति, तदाऽस्मत्त इतः पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रौतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यदा' इति लोकेन मोहतरणेहेतुं प्रकृतं दर्शयति— उक्तेति । पुण्यपापकृपासांसारिककर्मणा हि मोहः; स च फलाभिसम्पत्त्यादिहितकर्मणा निवर्त्यः । ततः कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः । अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतमित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिपत्त्यकल्पमुच्यते । मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्साध्यस्य कालुष्यस्याभावात्, मोहरूपमित्युक्तम् । कलुषशब्दोऽत्र कालुष्यपरः । अस्मत्त इति;

आप्ततमेभ्य इति भावः । त्याज्यतयेति निर्वेदयोगत्वा-योक्तम् । न हि श्रोतव्येषु ध्रुतेषु च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः । यद्वा 'श्रोतव्यस्य' इत्यस्योपादेयत्वात् 'श्रुतस्य' इत्यत्र त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेत्यसङ्गसुपादेयवैतुष्यं च परासङ्ग्य भवति हि निर्वेदः । स च स्वावधारूपः । यथाहुर्गन्धवैवेदिनः— 'तत्त्वज्ञानपदीष्यादिविर्बेदः स्वावधानमनम्' [द. ल. ४।१९] इति । श्रोतव्यस्येत्यादिः सम्बन्धसामान्यपक्षया विवक्षितविशेष-

कथं—कृत इति । स्वयमेवेति । अस्मद्वाक्यादिनिरपेक्ष इत्यर्थः । 'गन्तासि' इत्यत्र पदमेवमत्र निरस्यति—**गमिष्यसीति** । 'गन्तासि' इत्यत्र द्वितीयान्वयात्तृजन्तत्वं न युज्यते । तृजन्तत्वे तु भविष्यत्त्वविषया न स्वरासिकी ।

अतो लुब्धतत्तयैकपथं युक्तम् । एवं 'जेतासि' इति वक्ष्यमाणेऽपि । अनयतनविहितलुब्धतोऽपिशब्दो 'व्यति-तरिष्यति' इत्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यात इति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.—'योगे विमां गृणु' [१ । ३९] इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेषसंस्कृतस्य धर्मागुष्ठानस्य लक्षणभूतं योगाख्यं फलमाह—**श्रुतीति** । श्रुतिः श्रवणम् । अस्मत्तः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलतरविसजातीयनित्यनिरतिशयसूक्ष्मात्मविषया स्वयमचला एकरूपा बुद्धिरसङ्गकर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि, यदा निश्चला स्थास्यति, तदा योगमात्मावलोकनमवाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति—शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञान-निष्क्रामापादयति; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति—इति ॥ ५३ ॥

४ वे. ता. चं.—'नित्यात्मसङ्गकर्माहोमरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तेर' [गी. सं. ६] इति सङ्ग्रहश्लोकमनुसन्धानेन ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतसुतरश्लोकमवतारयति—**योगे त्विति** । बुद्धिविशेषो 'व्यवसायारिम्भा' [२।४१] इत्यादिना पूर्वोक्तः । लक्ष्मभूतं उद्देश्यभूतमित्यर्थः । 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इत्यस्य प्रकृतागुपयुक्ताप्रकृतवैदिकवाक्यविरोधार्थताभ्रमं 'श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इति प्रकृतागुपेतेन व्युदस्यति—**श्रुतिः श्रवणमात्रादिना । अस्मत्त इति—**सार्वभौमवैश्वकर्मादिपरमकारण्यादिभिरनाग्रातभ्रमविग्रहमप्रमादविदोषगन्धात् । अव्याजबन्धोर्शिरादिति भावः । विषयव्यस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामोश्चरकृष्णरुणेन सिद्धां दर्शयति—**विशेषत इति** । स्थास्यतीति स्थायित्वं लुप्तम्, विशेषं पूर्वोक्तं व्यनक्ति—**सकलतरति** । 'अर्थे-नैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्' [सि. त्र.] इति भावः । निश्चलाचलशब्दयोः पौनस्त्यपरिहारायोक्तं स्वयमित्यादि । उद्देश्यान्तर्गतमचलत्वम्, निश्चलत्वं तु तत्र विषयो विशेष इति स्वयंशब्दस्य भावः । एकरूपार्थविषयत्वादेकरूपा विषयान्तरसञ्चारहिता चेत्यर्थः । अथवा 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति श्रवणस्थोक्तत्वात्मानन्दस्थिराकृतत्वं कुतर्ककम्पनीयत्वं च पदार्थानां विचक्षितम् । यदा पूर्वोक्तबहुशास्त्रत्वान-

न्तत्त्वनिषेधपरोऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**एकरूपेति** । समाधीयते अस्मिन्मात्रसङ्गानिति । समाधिर्मेन इति निर्वचनेन तैलधारवादविच्छिन्नसृष्टिहेतुतामभिप्रायतोक्तं **असङ्केत्यादि** । योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिसाध्यफलविषयत्वात् **आत्मावलोकनमित्युक्तम्** । **समाधि**शब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपरत्वे पुनस्तत्त्वादिः, तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः । 'योगः सन्धनोपायध्यानसङ्गातिर्युक्तिश्च' [अमरः ३ । ३ । १७९] इत्यादिभिरनेकाकीयतया प्रसिद्धोऽयं शब्दस्तत्तद्वाक्यानुकूलमनुसन्धेयः । ननुपायतया हि योगो विहितः, स कथं फलयाऽत्र निर्दिश्यते ? आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्यं चेदात्माश्रयादिदोषः, श्रवणमननाभ्यां स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम्; तथा च कथमनुष्ठानसाध्या स्थितप्रज्ञता ? निश्चलप्रज्ञस्थितिमन्तरेण च कोऽसावपरस्तदापायो योग इत्यत्राह—**एतदुक्तमिति** । तत्र प्रथमचोद्यं **कर्मयोगशब्देन योगाख्यमात्मावलोकनमित्यनेन च परिहृतम्** । शास्त्रजन्यात्मज्ञानात्मावलोकनशब्दाभ्यां आत्माश्रयादिनिरासः । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठारब्धाभ्यां श्रवणमात्रसिद्धतत्त्वनिषेधज्ञानयोगविषयाभ्यां तृतीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽप्युक्तप्रकरणे साक्षात्कारतदेतुःसृष्टितत्त्वततिभेदात् परिहृतः । प्रथमं शास्त्रतत्त्वज्ञानम्, ततः सृष्टिसन्ततिरूपमनुप-सनम्, ततस्तन्मूलसाक्षात्कार इति ज्ञानपरिवेदः प्रदर्शितः ५३

५ आ. मा. भा.—कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुर्णैवं कर्माणीत्याह—यदेति । निर्वेदं नितरां लाभम् । प्रयोगात् 'तस्माद्वाहणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं' [वृ. उ. ३।५।१] इत्यादि । न हि तत्र वैराग्यमुपपद्यते, तथा सति पाण्डित्यादिति स्यात् ।

६ ज. प्र. दी.—'यदा ते' इति श्लोके योगसम्बन्धि न किमुपुच्यत इत्यतस्तत्त्वज्ञानमाह—**कियदिति** । एवं फलकामनादिवर्जितानि ईश्वराधनरूपपाणीत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । नन्विषयमाकाङ्क्षेवागुपयन्ना, योगो हि ज्ञानफलसाधनतयोपदिष्टः, साधनं च साध्यप्राप्तिपर्यन्तमुपेयमिति प्रसिद्धमेव । 'नियतपूर्वखण्ड्यत्वात् कारणं' इति तल्लक्षणम् । उच्यते—योगो हि न साक्षाज्ज्ञानसाधनम्, किन्तु श्रवणादिकमेव, प्रमितेः प्रमाणफलत्वात् । योगस्त्वदृश्या सत्त्वशुद्धिसुत्याश्रय श्रवणादीना-

मुपकरोति; उपकारस्य च द्वयी गतिर्दृष्टा, अतो युक्तैवेयमाकाङ्क्षेति । तथापि जिज्ञासुनेति वक्तव्यम् । सत्यम्, मोक्षसाधनज्ञानार्थिन्येतावतोऽस्त्यत्र प्रधानाय मुमुक्षुणेत्युक्तम् । निर्वेदं वैराग्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—**निर्वेदमिति** । ननु निरः पूर्वं विदिवैराग्ये रुढः, तदुक्तो अभाष्यतेत्यत आह—**प्रयोगादिति** । अस्यामपि श्रुतौ वैराग्यार्थता किं न स्यात् ? इत्यत आह—**न हीति** । कुतो नोपपद्यत इत्यत आह—**तथा सतीति** । 'अनुष्ठापविश्राममाध्यानाभ्यासमुपसङ्ख्यानम्' इति

कात्यायनवचनात्पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगफलनापादानत्व-
प्राप्तौ अपादाने पञ्चमी स्यात् । न द्वितीयेत्यर्थः । इदमत्रा-
भिप्रेतम्— निरुपसर्गः सत्तायैस्यैव विदेर्यै बाधित्वा तं वैराम्यार्थं
व्यवस्थायत्यति, निर्विद्यत इति कर्तारं प्रकोपदर्शनात् । लामा-

थैस्य विदेर्यै विशिनष्ट्यैव कैवल्यम् । 'निर्विन्दति' 'निर्वि-
न्दते' इति वैराग्ये तत्प्रयोगदर्शनादिति । अथवाऽस्तु सर्वत्र
निरो धात्वर्थबाधकत्वम्, विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात् ।
व्याददातीत्यादातुमयदर्शनादिति ।

५ आ. मा. भा.— न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणेन विरक्तिर्भवति । 'आत्मारामा
हि मुनयो निर्ग्राह्या (निर्गन्था) अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः' [भाग.
१।७।१०] इति वचनात्, अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । न च तेषां फलं सुखं नास्ति, तस्यैव महत्सुख-
त्वात् । तेषां 'या निर्वृतिस्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा-
ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूक्तिम्वन्तकासि लुलितात्पततां विमानात्' [भाग. ४।९।१०]
इत्यादिवचनात् । तेषामप्युपासनादिकलस्य साधितत्वात्, तारतम्याधिगतेश्च ।

६ ज. प्र. दी.— न केवलं गीतायां प्रयोगालाभार्थता,
किन्तु वैराग्यार्थतागुपपत्तेरित्याह— न चेति । अनेनान्तःकर-
णस्य मोहकलित्वात्किमो नाम ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं भवति ।
आदिपदेन तदुपपत्तेरुच्यते, कुतो न भवति ? इत्यत आह—
आत्मारामा इति । भक्ति श्रवणादिलक्षणम् । 'कस्य वा मह-
तीमतामात्मारामः समम्यस्य' इत्यस्योत्तरत्वात् अनुष्ठानाच्च,
श्रवणादेरिति शेषः । ननु शुकादीनां श्रवणायुगुणनेऽपि फलं
नास्ति, तैत्कलस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् । फलाभावात्सुस्थानमेव
चात्र वैराग्यशब्देनाभिप्रेतम् । यथाऽऽह भाषावादी 'तदा ध्रोतव्यं
धृतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः' [शां. भा.] इति ।
अनुष्ठानं तु लोकसङ्ग्रहार्थं संस्कारादित्यत आह— न चेति ।
कुतो नेत्यत आह— तस्यैवेति । तस्यैव श्रवणादेर्वै, स्थान्यादेशो-
क्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पवृत्तस्य परनिपातेन च 'आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः' [अष्टा. ६।१।४६] इत्यस्य विवे-
रनित्यत्वज्ञापनात् 'महत्तरवादिर्कुर्वाणात्' [भाग. ३।५।२९]

इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम् । तथापि श्रव-
णादिकमेव कथं सुखम् ? उत्तरक्षण एव महासुखोदयादिकयोप-
चार इत्यदोषः । त्रिष्टु तावत् कालान्तरभावि महत्फलमि-
त्येवशब्दः । नन्वस्मदादीनां श्रवणोत्तरक्षणे सुखं नोपपद्यत
इत्यत आह— तेषामिति; रसिकानामित्यर्थः । न हि पितृजी-
वनादिवार्ताश्रवणेनान्धेषामिव न पुत्रस्यापि सुखेनोत्पत्तव्य-
मिति । अस्तु सम्भावना, निश्चयस्तु कुतः ? इत्यत आह—
येति । भवतो भवज्जानां च स्वमहिमन्याविर्भूतस्वरूपे आश्र-
ह्यपर्यमुक्ते । न केवलं तारकालिकं सुखं तत्फलम्; किन्तु
मुक्तावानन्दवृद्धित्याह— तेषामिति । ज्ञानिनामपि ज्ञानोत्तर-
स्याप्यनुष्ठानस्य यदि फलं स्यात्तर्ह्यनुष्ठानस्यैकविध्यनियमासम्भ-
वात् । स्वर्गवदपवर्गेऽपि तारतम्यं प्रसज्येत । न च तनुक्तम्, अत्रा-
मागिकत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतो नेवमनिर्धर्मिता भाव-
नाह— तारतम्येति । प्रमाणविरोधाभावाच्चेति चापः ।

५ आ. मा. भा.— तथाहि— यदि तारतम्यं न स्यात् 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते
प्रसादं' [भाग. ३।१५।४८] 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. २।२५।३४] 'एकत्व-
मप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति' इति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलम् । तमिच्छतामपि भवति
मुपपत्तीकादीनाम् । कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् ? वचनाच्च । 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते
पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन' इति । 'योगिनां भिन्नलिङ्गानामाविर्भूत-
स्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि' इति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि
कदाचन । मज्जक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' इति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयम्, दुःखा-
भावविषयं च । तथा चोक्तम्— 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समो मतः । तथापि परमा-
नन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम् ।
न च सङ्कोचे मानं किञ्चिद्विद्यमान इतरत्र प्रयोगे महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं
प्राप्त्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

६ ज. प्र. दी.— कुतः प्रमाणमुक्ततारतम्याधिगतिः ?
इत्युत्तोऽर्थापत्तिं तावदाह— तथाहीति । यदि मुक्तानां तार-
तम्यं न स्यात्, तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिनां मोक्षमात्र-
फलं तं मोक्षमिच्छतामपि धृप्रतीकादीनां मोक्षो भवतीत्यङ्गी-
यी. ३७

कार्यं स्यात् । तथा च नात्यन्तिकमिति मोक्षमनिच्छतां स्तुतिः
कथमुपपन्ना स्यात् ? निमित्ताभावात्; अतः स्तुत्यन्यथागुप-
त्येच्छतां मुक्तेरनिच्छतां मुक्तिरधिकेति गम्यते इत्यर्थः । आत्य-
न्तिकं मुक्तिहेतुम् । एकात्मतां सायुज्यम् । एकत्वमपि तदेव ।

आगमाच्च तारतम्याधिगतिरित्याह— वचनाच्चेति । आवि-
र्भूतस्वरूपिणमिति कर्मधारयादतिशयायं इति । अनेन जीव-
न्मुक्तावैश्वर्यतारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः परिहृता, 'लङ्घने-
दने भिन्नलिङ्गानां' इत्याद्युक्तेः । 'परमं साम्यमुपैति'
[सं. उ. ३।१।३] इत्यादिशब्दविशेषं सुकृतास्तस्यमित्यत
आह— साम्येति । प्राप्नुयै पूर्णत्वम् । कुत एतत् ? उक्तप्रमाण-
विरोधात्, विशेषवचनाच्चित्याह— तथाचेति । यथापि परा-
नन्दोऽलम्बुद्विगोचरत्वमात्रेण समः, तथापि न च ज्ञानिनामि-

त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति— अत इति । अस्तु तर्हि, भगव-
न्महिमादिभ्यतिरिक्तश्रुतादौ वैराग्यमत्र विवक्षितमित्यत
आह— न चेति । निर्वेदशब्दश्च वैराग्याधिक्येति निश्चिते तद्वल्ल-
ङ्घ्योतव्यादिशब्दस्यावैश्वर्यशब्देः क्रियेतापि । इतश्च निरतं
लाभे तस्य प्रयोगे विद्यमाने निर्मूलं सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः ।
ननु लाभार्थायामपि असङ्कोचादिविद्युदासाय सङ्कोचः कार्य
एवेत्याह— महद्भिरिति । अयोग्यतथैव तन्निरासः प्रकरणा-
द्वेति भावः ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयति— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । पूर्वं श्रुतिभिर्देवैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा
सती यदा वेदाथानुकूलं तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति, ततश्च समाधावचला । ब्रह्म-
प्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमयत्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धौ भवसीत्यर्थः ॥ ५३

६ ज. प्र. दी.— ननु तत्तत्तद्विषयं योगातुष्टानविधिर्वि-
च्यतेऽतः पुनरुक्तदोष इत्यत आह— तदेवेति । किं तन्मोह-
कलिलं कीदृशं च तदतितरणं ? इत्याकाङ्क्षायां पुंसां अधममध्य-
मोत्तमावस्थादिप्रवक्ष्येनैव पूर्वशब्दोक्तोक्तमेव योगातुष्टानावधिमेनैव
संघं करोतीत्यर्थः । नन्वत्र 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति श्रवणादितो
वैराग्यमुच्यते, यथाह भारुकः 'वत्त्वन्तरश्रवणाद्विरुद्धेति' ।
ततः पूर्वत्रापि वैराग्यमर्थः इत्यात् । निश्चलाऽचलेति च पुन-
रुक्तश्च । योगावाप्तेरुत्तरा चैयमवस्था, तत्कथमुच्यते 'तदा

योगमवाप्स्यसि ?' इति शङ्कायां श्लोकं व्याचष्टे— पूर्वमिति ।
पूर्वावस्थायाः सामर्थ्यलब्धं वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तं वेदार्थेति ।
चलनप्रसक्तिं दर्शयति— विपरीतेति । असङ्कोचैरित्यर्थः ।
अनेन परोक्षज्ञानकाशा दक्षिता । परोक्षतत्त्वनिश्चयावुत्पत्तिव्यु-
दासायुक्तम्— ब्रह्मेति । अत्रापि चलनप्रसक्तमाह— भेरी-
ति । एतत्कथमित्यत आह— परमेति । परमानन्दे उपाय-
सिद्धौ भवसीत्यर्थः । एतेनापरोक्षज्ञानकाशा दक्षिता । उपायेन
सिद्धेः प्राप्तफलः । योगशब्देन तत्फलमुपलक्ष्यत इति भावः ।
श्लोकद्वयेत्येतदवस्थाप्राप्तिर्योगातुष्टानावधिरिति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

७ ह. पै. भा.— योगातुष्टानजनिता सत्त्वशुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्यत्राऽऽह— यदेति । यदा
यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविषेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकं कलुषीकृत्य
विषयान्प्रति अन्तःकरणं प्रवर्त्यते, तद्बुद्धिर्व्यतिरिप्यति शुद्धभावमापद्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले
गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभातीत्यर्थः
॥ ५२ ॥ मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकपक्षः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवा-
प्स्यसि तच्छृणु— श्रुनीति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणै-
र्विप्रतिपन्ना न सम्प्रतिपन्ना विशिष्टा सती ते तव बुद्धिर्देवा यस्मिन्काले स्थास्यति निश्चला विक्षेप-
चलनवर्जिता समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिरात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जि-
ता, इत्येतद्बुद्धियुक्तेः कारणं, तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

८ वै. ब्र. सि.— एवं कर्मयोगमवतिष्ठतः कदा मम
ब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारो भविष्यति ? इत्यत आह इदम्याम—
न श्रोतावता कालेन ज्ञानं भवतीति नियमोऽस्ति, किन्तु
उक्तरीत्या कर्मयोगे वर्तमानस्य तव यदा यस्मिन् काले परमे-
श्वरसमादेन बुद्धिस्तःकरणं मोहकलिलं तत्त्वसाक्षात्कारप्रति-
बन्धकमज्ञानविलसितमविषेकरूपं कालुष्यं व्यतिरिप्यति
व्यतिक्रमिष्यति, शुद्धसत्त्वैकभावमापस्यत इति यावत् ; तदा
तस्मिन्काले 'निष्कलुष्यो भव' [२।४५] इत्यादिना
पूर्वं त्याज्यताया श्रुतस्य इतः परमपि 'प्रज्ञाति यदा कामान्
सर्वान्' [२।५५] इत्यादिना त्याज्यत्वेन श्रोतव्यस्य
ध्यायस्य विषये निर्वेदं परं वैराग्यं गन्तासि यस्मिन्सि ।

द्विविधं हि वैराग्यमपरं परं चेति । तत्र 'दृष्टानुश्रविक-

विषयवितृष्णस्य वशीकारसत्त्वं वैराग्यम्' इति योगप्राप्तज-
लोकं [१।१५] सत्त्वचन्दनवनिताधनक्षेत्राद्विषु दृष्टेयु स्वर्गा-
द्विषु आनुश्रविकेषु च वैतृष्ण्यरूपमिहाह्वरतत्त्वकलमोगविरामार्थं
वशीकारपरपर्यायभूतमपरं वैराग्यम् । एतच्चाष्टाङ्गयोगप्रवर्त-
कत्वेन सम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गम्, असम्प्रज्ञातसमाधेरस्तु
बहिरङ्गम् । सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातस्वरूपं च 'प्रज्ञाति यदा
कामान्' [२।५५] इत्यत्र स्पष्टीकृत्यते । परवैराग्यं
तु 'तत्परं पुरुष - (विवेक) - ह्यतातेषुगवैतृष्ण्यम् ;'
इति पातञ्जलसूत्रोक्तं [१।१६] त्रैगुण्यसमकृत्वापञ्च-
व्यवहारविषयं वैतृष्ण्यम् । तस्य च तारतम्यादसम्प्रज्ञा-
तसमाधितारतम्यमिति योगशास्त्रमन्यात् । अत्र च वैराग्यपु-
रुषद्विभागाज्यायोक्तदेवसम्पदन्तर्भूतसाधनचतुष्टयसम्पन्नस्य

भगवदुपदिष्टसाङ्ख्यज्ञानाधिकारिणश्चाभूतस्य वशीकाराख्यमि-
हाश्रमफलभोगविरागरूपमपरं वैराग्यं पूर्वमेव सिद्धमिति न
तद्विशेष्यं निवेदं गन्तासीत्युक्तिः ; किमवसम्प्रज्ञातसमाधि-
जनकतया निदिध्यासनोपकारकपरवैराग्यविषया । मोहक-
लिलं बुद्धिर्भ्येतितरिप्यतीत्यपि ब्रह्मापरोक्षज्ञानप्रतिबन्धकमूला-
ज्ञानविकाररूपमोहातिकान्तिपरम् ; नतु चित्तशुद्धिमात्रपरम् ।
'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६१] इति तस्याः पार्थं सहज-
सिद्धत्वेन मोहकलिलं व्यतितरिप्यतीत्युक्तैर्योगादिति ॥ ५२ ॥
नन्वेवमन्तःकरणशुद्धिं परवैराग्यं च प्राप्तवतः पुनः
कस्मिन् काले साक्षात्कारः ? इत्यत आह— ते तव
बुद्धिः इदानीं श्रुतिविप्रतिपत्ता श्रुत्या पूर्वोपदिष्टसाङ्ख्यबुद्धयु-

पदेशश्रवणेन विप्रतिपत्तिसम्भावनां प्राप्ता इतः परमनेन
निश्चला 'इदमित्यभेद' इति दृढीकरणेनासम्भावनानिवृत्ते-
श्चाश्रय्यरहिता । अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दृष्टिता । तदुपरि
च पूर्वोक्तमोहकलिलाख्यपरवैराग्यानुगृहीतेन विजातीय-
प्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपेण निदि-
ध्यासनेन निवातप्रदीपवद्बला । अनेनापरोक्षज्ञानकाष्ठा
दृष्टिता । एवरूपा सती समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् बुद्धि-
रिति समाधिर्ब्रह्मात्मतत्त्वम्, तस्मिन् यदा स्यात्स्यति स्थिरौ-
भविष्यति, तदा योगं पूर्वाकर्मयोगफलं ब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारमवाप्स्यति । समाधावचलत्वेन स्थिता सा बुद्धिरिव
तत्त्वसाक्षात्कारो नामेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

९ व० त० दी०— कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति द्वाभ्याम् । निश्चला विशोकधैर्या-
दिवती ते यदा बुद्धिर्व्यवसायात्मिकैव तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च त्रैगुण्यस्य कर्मफलस्य निवेदं वैराग्यं प्राप्स्यसि ।
तस्यान्तानुपादेशत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः । तादृशी सती ते बुद्धिरचला यदा समाधीयते तदा योगं
योगस्वरूपं याप्स्यसि ; ततश्च कार्यसिद्धिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु तव्यासिः कदा स्यात् ? इत्यत
आह— यदा त इति । ते बुद्धिर्भेदा मोहकलिलं मोहगहनं
लौकिकेषु देहादिषु विशेषेणास्तितरिप्यति तदा निवेदं मोक्षं
गमिष्यसि । श्रोतव्यस्य अग्रे मोक्ष्यमानस्य शास्त्रतो वा
श्रुतस्य च निवेदं तदेव गन्तासि । यदा च पुनः । श्रुतस्य
पूर्वोक्तसाङ्ख्यादेः । यदा ते बुद्धिर्मोहकलिलं विशेषेण अति-
रिप्यति तदा श्रोतव्यस्य भक्तिमार्गस्य निवेदं गन्तासि ।
अत्रायं भावः— यावत्पर्यन्तं कर्मादिमार्गेषु मोहस्तावद्भक्ति-

मार्गफलं न भवति, तस्यानन्वसाध्यत्वात् । अत एवामे
तयैवोपदेष्टव्यम् । अनुनाडिकाभारामात्रोपदिश्यते अधिकार-
सम्पत्त्यर्थं च सूचितः ॥ ५२ ॥

एतदेव द्रढयति— श्रुतिविप्रतिपत्तेः । श्रुतिविप्रति-
पत्ता नानाविधधर्मश्रवणेच्छारहिता निश्चला श्रुतेरपि वैर्षेय-
श्चालनायोग्या यदा ते बुद्धिर्भविष्यति समाधौ भविष्यन्त-
समये अचला स्वतो दृढा स्यात्स्यति तदा योगं भासा-
विध्यरूपमवाप्स्यसि, प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा मनीषिणो भवन्ति ? इत्यत आह— यदेति । ते तव मोह इष्टानिष्टवियोगसंयोगज-
परिनापजन्त्यं वैचित्यम्, तदेव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्भ्येतितरिप्यति व्यतिक्रमिष्यति,
बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति, तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निवेदं वैराग्यं गन्तासि । अयं भावः—
मलिनानां बुद्धावसकृद्गृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च वृथैव, तद्वत् शुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः
शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैषम्यमित्युभयथाऽपि तत्र निवेदं उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निमग्नहीतुं योग्या भवतीति श्रव-
णादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेयः ? इत्यत आह—
श्रुतीति । श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपत्ता 'आत्मा नित्योऽनिर्गुणो वा ? नित्योऽपि कर्त्ताऽकर्त्ता वा ?
अकर्त्ताऽप्येकोऽनेको वा ?' इत्येवमादिप्रश्नयस्ता सती यदा [ते बुद्धिः] असम्भावनाविपरितीतभावाननिरास-
पूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुर्वकैरनास्कन्दनीया निर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा
समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या स्यात्स्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्राज्ञां
प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥

स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) किं लक्षणमित्यनुज्ञेयस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ? ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— प्रश्नवीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणमुत्तुत्तसया— स्थित-
प्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः, तस्य

का भाषा किं भाषणं वचनं ? कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हे केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत ? किमासीत् ? ब्रजेत किं ? आसनं ब्रजनं वा तस्य कथं ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.—विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रायुक्ता बुद्धिः समाधिस्थस्यैव निष्ठा संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रसवीजं पृच्छतेऽर्जुनस्याभिप्रायमाह— लब्धेति । लब्धा समाधा-
नात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन, तस्येति

यावत् । ननु तस्य भाषा तत्तत्कार्यान्तरोपनि भीष्यति किमि-
त्यसौ जिज्ञास्यते ? तत्राऽऽह— कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षण-
विवक्षया प्रश्नमवतार्य तन्निष्ठासाधनबुद्धयस्या विशिनष्टि—समा-
धिस्थस्येति । तस्यैवाधैर्यात्मिकां पृच्छति— स्थितप्रज्ञ इति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधन-
भूतायाः स्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को
वाचकः शब्दः ? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञः किञ्च भाषणादिकं करोति ? ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रशस्तपस्योत्तरश्लोकस्यावतारं तत्र पूर्वो-
न्तरार्थयोः क्रमाधिकृतप्रार्थार्थं चाह— एवमिति । पूर्वार्ध-
स्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह— समाधौति । समाधि-
रत्र पूर्वनिरूपकप्रकारं मनः । तत्र स्थितिः तद्वशीकरणेनाव-
स्थानम् । ' किं प्रभाषेत ' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय ' स्थित-
प्रज्ञस्य का भाषा ' इत्यत्र कर्तृतयाऽप्यव्युत्पन्नमापाकरोति— को
वाचकः शब्द इति । ननु ' स्थितप्रज्ञः ? ' इत्येव वाचके
निष्ठे किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते ? किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयो-

जनं ? इत्यत्राह— तस्येति । केनचिद्वाचकेन हि कस्याचि-
त्प्रकारभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टं स्वरूपं निवेदयन्मिति भावः ।
स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्याध्वान्तरपरत्वमतिरासाय
' स्थितप्रज्ञः ' इति पूर्वार्थोक्तशब्द एवावधारितः । किञ्च
भाषणादिकमिति ' किं प्रभाषेत ' इत्यादयः किञ्चशब्दाः क्रिया-
विशेषणतयाऽप्युच्यमानाः क्रियाप्रकारप्रश्नपरा इति भावः । ' किं
प्रभाषेत ' इति वाचिके ' किं ब्रजेत ' इति कायिके च पृष्ठे ' किमा-
सीत् ' इति मानसपरम्, ध्यानाधैर्यादत्रासनस्य ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षण-
मित्यर्थः । उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । समाधिस्थस्येति । कं ब्रह्माणं
ईशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम्—
' हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान् ' इति वच-
नान्तराच्च । किमासीत् किं प्रत्यासीत् ? न चार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् । ' जानन्ति पूर्वरा-
जानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मानपृच्छन्ति वार्तायै गुह्यविचये । न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणे-
ष्वस्पृशुद्दिनाम् ' इति वचनात् ॥ ५४ ॥

६ अ. प्र. दी.—ज्ञानिभि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः
पृच्छतीति प्रसङ्गतः स्पष्टं शब्दवत्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्राधैर्य-
प्रतीतिनिरासाय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह— स्थितेति । प्रतिष्ठां
प्राप्ता । ज्ञानमपरोक्षम् । ' किं प्रभाषेत ' इत्यतः का भाषेत्य-
स्याध्वान्तरमाह— भाष्यत इति । ज्ञानीति व्यवहियत इत्यर्थः ।
भाषेति । भाषाशब्दस्य स्त्रीलङ्घत्वात् ' अनया ' इत्युक्तम् ।
व्यवहारकारणानामनेकत्वात् कस्यायं प्रश्न इति न ज्ञायतेऽत
आह— लक्षणमिति । साक्षादिमार्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति
व्यवहियते । ज्ञानिमात्रव्युत्पादाय समाधिस्थस्येति विशेषण-
मिति प्रतीयते । समाधिं कुर्वत इति । यथाऽऽह शङ्करः—
' लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणत्वबुद्धयस्या अर्जुन उवाच ' इति
तदसदिति भावेनाह— उक्तमिति । ज्ञाननिमित्तान्यलक्षणविषय
एवायं प्रश्नः किमर्थं तर्हि समाधिस्थस्य ? इत्युक्तमिति चेत् ' समा-
धावचला बुद्धिः ' [१।५३] इत्यनेनोक्तं ज्ञानिसामान्यलक्षणमनेना-
नुवदतीति ब्रूमः । न हीदं न लक्षणं ज्ञानिमात्रनिष्ठमेवात् ।

किमर्थोऽनुवादः ? इति चेत्, तज्ज्ञातं ममेति ज्ञापनायेति ।
वदामः । एतज्ज्ञापने किं प्रयोजनं ? इति चेत्, लक्षणान्तरं
पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । अन्यथा सिद्धप्रश्नोऽयमित्युपेक्ष्य
प्रश्नच्येति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम् । अथा-
वलक्ष्यभावित्वात् तत्तत्सम्यग्प्रवहारोपयोगि, यावदलक्ष्यभावि तु
सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति । अत एव प्रसिद्ध-
लक्षणपदपरिहारागेन अप्रतिष्ठभाषापादोपादानमिति । ' कथायै-
शब्ध केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः, ते यस्यावयवभूताः स
केशवः परमात्मा ' इति भास्करो निरुक्तवान् ' एतच्छ्रुत्वा वचनं
केशवस्य '[१।३५] इत्यत्र तदसदिति भावेनाह— कथमिति ।
कृत इयं निरुक्तिरित्यत आह— तथाहीति । ' को ब्रह्मे-
ति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिषु । आवां तवाञ्च सम्पत्तौ
ततः केशवनामवान् ' इति हरिवंशवचनं वचनान्तराभिप्रेयव निरु-
क्तिः स्वीकार्येत्याह— हिरण्यगर्भ इति । अत इति लभ्यते ।
तेन एवशब्दस्यान्वयः । हिरण्यगर्भ एव, न स्वयन् प्रजापतिः ।

शङ्कर एव न त्वन्यः समर्थ इति वा । अनेन केशयोः कर्मणो-
रुपपदयोस्तर्णीतण्यथा 'वृत्तु वतैने' इत्यसादातोः 'डोऽन्य-
त्रापि इत्येत' इति ङप्रत्यय इत्युक्तं भवति । आसरकर्मक-
त्वात् कथं कर्मप्रश्न इत्यत आह— किमासीतीति । अध्या-
हतप्रतियोगिनिमित्तात् द्वितीया न कर्मणीत्यर्थः । प्रश्नकरणा-
दर्जुनस्याह्नव प्रतीतं तन्निरास्यति— न चेति । तल्लघ्नादिकं
ज्ञानिलक्षणं तदप्रत्ययानुपपत्तिसमाधानं च । प्रश्नस्यान्यथोपपत्ते-
रिति भावः । कुत इत्यत आह— जानन्तीति । समासागतो
विधिरित्यन्तः, अतः पूर्वराजान इति साधु । देवर्षयश्च तथैव

जानन्त्येव, धर्मानित्युपलक्षणम् । वार्तायै शुरोरात्मनां च
ख्यातयै । लोकस्य गुह्यार्थवित्तये । एतेषां प्रश्नकरणं लोकांनां
कथं गुह्यार्थवित्तये भवतीत्यतो व्यतिरिक्तमुद्येतोपादयति—
न त इति । 'हन्वस्युभयथा' [अष्टा. ३।४।११७] इत्यतो-
ऽल्पबुद्धीनामिति दीर्घत्वाभावनः । गुह्यास्तेऽर्थाः पुराणादिषु
प्रश्नोत्तरोपनिबन्धनेन विनोक्तिसमाश्रयात्पुद्गलीनां व्यक्तं न
प्रकाशन्ते । न च प्रश्नकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीति
भावः । एतेन 'मोहादिस्त्वभिभवार्थः' इत्येतत्प्रपञ्चितं
भवति ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— अवाप्तयोगस्य लक्षणबुद्ध्युत्सयाऽर्जुन उवाच— स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि
परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य तस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ भाष्यते ? समाधिस्थस्य समाधौ
स्थितस्य केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत किमर्थं स्वरूपं भाषेत ? । किमासीत कथं वा-
ऽऽसीत ? । व्रजेत किं कथं वा गच्छेत् ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ।
'स्थितप्रज्ञस्य' इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रा-
ध्यात्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि
तानि लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विद्यन्ते ॥ ५४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एषलक्षकवति भगवति चासुदेवे तत्त्वज्ञा-
निलक्षणबुद्धिः अर्जुन उवाच— पूर्वभोक्तानिश्चल्लाच-
कपदपदयोकासम्भावनाविपरीतभावनाप्रयुक्तविशेषपदयराहियेन
स्थिता स्थिरीभूता 'अहं ब्रह्म' इति प्रज्ञा तत्त्वज्ञानं यस्य स
स्थितप्रज्ञः; तस्य का भाषा ? भाष्यते अन्येति भाषा, किं
लक्षणम् ? इत्यर्थः । द्विविधः स्थितप्रज्ञः समाधिस्थो व्युत्थि-
तश्चेति । तयोर्द्वयोरपि लक्षणं पृच्छ्यते । तत्र पूर्वोच्येन समा-
धिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणप्रश्नः, उत्तरार्धेन व्युत्थितस्येति
विशेषः । स्थितधीः व्युत्थितः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत कीदृशं
भाषेत ? किमासीत कथमुपविशति ? किं वा व्रजेत कथं
वा गच्छति ? आत्मनेपदभाषणम् । सर्वत्र सम्भावनायां लिङ् ।
व्युत्थितस्य भाषणोपवेशनगमनादिव्यवहारः किं मूढविलक्षणः
किं वा तत्तुल्यः ? इत्यर्थः । विलक्षणत्वे तदेव तस्य लक्षणं

मविष्यतीति भावः । ननु योगिनः समाधिबुद्ध्युत्थानस्वरूपं
हिण्यगर्भेपातजलदियोगशास्त्राप्रसिद्धमित्याशङ्क्य सम्बोध-
यति— केशवेति । अखण्डनित्यसार्वज्ञमखिललोकगुरुं केशवं
त्वाङ्गुपसधान्यगवेषणं गङ्गातीरे कूपखननन्यायादनुचित-
मित्यर्थः । नन्वत्र स्थितधीरिति व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञत्वमुक्तं
कथं युज्यते ? तस्य बाल्यव्यवहारेः प्रज्ञानाभावादिति चेत्,
उच्यते— यथा हि जारेऽश्वरुक्ताया नायाः सर्वेवपि व्यवहा-
रेषु बुद्धिजार्मेव ध्यायति, तथा ब्रह्मज्ञानिनस्तत्त्वज्ञस्य प्रथ-
गानन्दत्वास्वादिनी बुद्धिर्बाल्यव्यवहारेवपि तदेव तत्त्वमनु-
सन्दधातीति व्युत्थितस्यापि स्थितप्रज्ञत्वमुपपन्नम् । तदिद-
मुक्तं वासिष्ठे— 'परमसनिनी नारी व्याडाऽपि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्करसाधनम् ॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे
धीरो बिभ्रान्तिमागतः । तदेवास्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि'
[पं. द. १।१।२२-१२३] इति ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०— एवमुक्तेऽर्जुनः पूर्वश्लोकोक्तस्थिरप्रज्ञस्य स्वरूपमनुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति ।
समाधिस्थस्येति पूर्वोक्तानुवादविशेषणम् । का भाषा कस्तद्वाचकः शब्दः ? कीदृशं तत्स्वरूपमिति प्रश्नः ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.— एतदुक्त्वा भगवांस्तूर्णीं स्थितस्तदा-
ऽर्जुनस्तादनुबुद्धिज्ञानाय पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति । स्थित-
प्रज्ञस्य निश्चलबुद्धेः का भाषा ? का परिभाष्यते ? ।
कया परिभाषया स ज्ञेयः ? । हे केशव दुष्टगुणव्यास-
योरपि मोक्षदायक ! मम मोक्षार्थे याथातथ्येन कथयेति

भावः । समाधिस्थस्य च का भाषा तदपि कथय ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत ? । श्रोतव्यं चेन्न किञ्चित्ता किं
ब्रूयादित्यर्थः । स्वोचरितवाक्यस्यापि श्रवणसम्भवात् ।
किमासीत, कथमुपदिष्टे ? किं व्रजेत कथं गच्छेत् ?
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० दी०— लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्येति ।
स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य, समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं
वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते ? इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदति ? ।
कथमास्ते कथं वा व्रजति विषयान् सुक्लं ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ ५४ ॥

श्रीमगवदुक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) ससाधनानि लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच—प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.— यो ह्यादित एव सन्धस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्म-योगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं च उपदिश्यते । सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवान् उवाच— प्रजहातीति ॥ प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामानिच्छामेदान् हे पार्थ ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टि-कारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेयुत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतसल्यमेन अन्यस्मादलम्प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वान् तदोच्यते । त्यक्तपुत्रविचलोकैषणः सन्ध्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रतिबचनमवतारयितुं पातनिकां करोति— यो हीति । हिशब्देन कर्मसन्ध्यासकारणीभूतविराम-तासम्पत्तिः सूच्यते, आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति या-वत् ; ज्ञानमेव योगो ब्रह्मभावप्राप्तकृतात्तरिमिश्रा परिसमाप्ति-स्तस्याभित्यर्थः । कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यसन्धस्य तन्निष्ठान्या-मेव प्रवृत्त इति शेषः । ननु कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते ? द्वैयर्थ्यं वाक्यभेदात् ; न च लक्षणमेव साधनं, कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वात्पुनरेतिरिति तत्राऽऽह— सर्वत्रै-वेति । यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्रूपेण फलवान्न साधनत्वमाविगच्छति, तथापि जिज्ञासोस्तेदेव प्रयत्नसाध्यतया साधनं सम्पद्यते । लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलब्धमनुद्यते, न विधीयते, विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात् ; तेन जिज्ञासोः साधनानुष्ठानाय लक्षणानुवादात् एकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्प-र्यमित्यर्थः । उक्तैऽर्थे भगवद्वाक्यमुत्थापयति— यानीति । लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलब्धानि, अयत्नसाध्यानीति शेषः । स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह— प्रजहातीति ।

कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यम् । कामानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिद्विष्यते, तदयुक्तं ; तेषां मनोनिष्ठत्वमुत्प्रेरित्याशयवानाह— मनो-गतानिति । 'आत्मन्येवाऽऽत्मना' इत्याद्युत्तरभागनिरस्य बोध-मनुवदति— सर्वकामेति । तर्हि प्रवर्तकामावाद्भिद्वयः सर्वप्रवृत्ते-रुपस्थान्तिरिति नेत्याह— शरीरेति । उन्मादवातुन्मत्तो विवेक-विरहितबुद्धिभ्रममार्गी, प्रकर्षेण मदमनुभवनिवधमानमपि विवेक-निरस्यन्प्रान्तवयवहरन्प्रमत्त इति विभागः । उत्तारार्थमवतार्य व्याकरोति— उच्यते इति । 'आत्मन्येव' इदमेवकारस्य 'आ-त्मना' इत्यत्रापि सम्बन्धं द्योतयति— स्वेनैवेति । बाह्यलाभ-निरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति— परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपदं विमज्जते— स्थितेति । प्रज्ञा प्रतिबन्धकसर्वकामाविगमावस्था तदेति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति— त्यक्तेति । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वेषामात्मागारम्भं सन्ध्यासमासाद्य श्रवणावावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवाऽऽसक्तस्या विषय-वैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञ-व्यपदेशमागित्यर्थः ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते— आत्मन्ये-वात्मना मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टस्तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति ; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं करणत्रयानुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य साक्षादुत्तरेण 'प्रजहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरतामपि दूषयति— वृत्तिविशेषेति । प्रकृष्टानु-ल्लेखयोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोषस्य कामान्तरप्रहणहेतुत्वा-त्तथान्यथाह— आत्मन्येवेति । सर्वसङ्गतस्य 'आत्मनि तुष्टः' इत्येतत्सन्निधानसिद्धं सङ्कोचमाह— तद्व्यतिरिक्तानिति । यदा

'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाक्रममेवावन्वयः ; आत्मैकवि-षयेण हि मनसाऽन्यतो जातालम्बुदिरूपसन्तोष इत्यर्थः । एतद्-भिप्रायेणोक्तं मनसाऽऽत्मैकावलम्बनेन तुष्ट इति । तेन तोषेणेति । 'स त्वाप्तकामसिः कृष्णे दृश्यमानो महीधरः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः' [वि. पु. १। १। ३१.३९] इतिवत् । प्रकर्षेणेति— अपुनरुक्तमित्यर्थः ।

स्थितप्रज्ञविषयश्लोकचतुष्टयं तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वान-
श्रुतीर्यमवस्थस्याह— **ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयमिति ।** उक्तं च
हेरण्यगमैः— 'दृष्टानुप्रविकविषयवितुष्णस्य वशीकारसंज्ञा

वैराग्यम्' [पा. यो. १।१।५] इति । ऐहिकासुखमकसकफलवि-
सुखस्य यस्तेषु फलेषु वासनासरागत्यागः, सा वशीकरणसंज्ञे-
त्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मात्रादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा'
[१।६९] इत्यादिना दर्शयिष्यल्लक्षणं प्रथमत आह— एवं परमानन्दतुल्यः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करो-
तीति प्रश्नाभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणेष्वतिरोहितब्रह्मणो वासना प्रायोऽप्याभिसन्धिप्रवृत्तिः सम्भवती-
त्याशयवान् परिहरति । प्रायः सर्वान्कामान्प्रजहाति, शुकादीनामपीषदर्थेनानात् । 'स्वत्पादभक्ति-
मिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं
तेषाम् । तच्चोक्तम् 'आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात् । उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विल-
क्षणाः' इति । अत एव वैलक्षण्यानदनधिकारिणां आग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् ।

६ ज. प्र. दी.— लक्षणप्रश्नस्यैवोत्तरं प्रतीयते, न तु
'स्थितधीः' इत्यादिरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दर्शयन्ननतरप्रश्नकारणार्थं
दर्शयति— **गमनादीति ।** अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः । ईषद-
भिसन्धिव्युत्पन्नयातिशब्दः । प्रवृत्तिमात्रविहासिप्रेतं, न भाष-
णादिकमेवेति ज्ञापनाय भाषणादीति नोक्तम् । व्यवहाराय
लक्षणप्रश्नो षडते । प्रवृत्त्युद्देशप्रश्नस्तु व्यर्थ एव; न च शक्यः
प्रतिषक्नुय, अनेकेषां प्रवृत्त्युद्देशस्यैकरूपस्याभावादित्यभिप्रायेण
भगवतोपेक्षितोऽसाविति किं न स्यात् ? किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनेन ?
अन्यथाऽप्यप्युद्देशं वक्तव्यमित्यत आह— **एषविति ।** एवं
भेरीताडनादावपि, अचलैस्तुकाकारेण परमानन्दस्तथैतिकमर्थं
प्रवृत्तिं करोति ? न कुर्वति; करोति च तस्मादुक्तमसदित्युत्ता-
शेष एव । आश्रमिप्रेतप्रश्नस्तु सुखत एव । अतो नोपेक्षामहेतीति
भावः । एतच्चाहुंनस्य प्रेक्षावत्त्वाद्व्यते, एवं वेदमनादिप्र-
वृत्तिरित्युक्तः परिहारो न पूर्णः, प्रवृत्तिकारणानुक्तेरित्यत आह—
प्रारब्धकर्मणेति । ईषत्तिरोहितं ब्रह्म यस्यासौ तथोक्तः ।

परिहरति द्वितीयं प्रश्नम् 'या निशा' इत्यादाविति शेषः ।
ननु सर्वकामप्रहणं ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते, तत्कथमस्याभिस-
न्ध्यशीकारः ? इत्यत आह— **प्राय इति ।** कुतः सर्वव्यवसङ्गोच-
इत्यत आह— **शुकादीनामिति ।** विरुद्धकामस्येति शेषः ।
तच्च प्रवृत्तिलिङ्गागमाच्च ज्ञातव्यम् । अनुकूलकामस्तु सर्वथा-
ऽस्त्येवातोऽपि सङ्गोच इत्यत आह— **स्वत्पादेति ।** तां भक्तिम् ।
उपलक्षणमतत् । प्रायेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिनो लक्षणं चेदि-
न्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यात्; बहुतरविरुद्धकामदर्शनात् । तथा-
भूता अपि चेज्ज्ञानिनस्तर्हि देवस्तादशोऽपि किं न स्फुरित्यत
आह— **यदेति ।** आग्रहो विरुद्धकामाभिमिमेवाः । एतत्प्रमा-
णेन स्थापयति— **तच्चांक्तमिति ।** आधिकारिका इति पुत्र-
विशेषसंज्ञा, 'प्रजापाथ तथा देवाः' इत्यादिवचनात् । देवदत्ता-
दिप्रतिषवन्दी मोचयति— **अत एवेति ।** एतदागमोक्ता-
देव । आदिपदेन विरुद्धकोषादिग्रहणम् । अनेन कामशब्दः
कोषादीनामुपलक्षणार्थ इति सूचितं भवति ।

५ आ. मा. भा.— न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते 'यः सर्वज्ञानमिहोहः' [१।५७] इत्या-
दिज्ञेहनिषेधान् । तर्हि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति, असम्प्रज्ञातसमाधिः । सम्प्रज्ञाते त्व-
विरोधस्तथापि न तत्रैवेति नियमः । 'कामादयो न जायन्ते ह्यपि विशिष्टचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननि-
र्धृतमलानां देवसंश्रयात्' इति च स्मृतेः । मनोगता हि कामाः, अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं
ज्ञानं तेषामिति दर्शयति— **मनोगतानिति ।** विरोधश्चोच्यते 'रसोऽन्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' [१।५९]
इति । न चैतददृष्ट्या अपलपनीयम्; पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्मन्येव स्थितः सन् ।
आत्माख्ये तस्मिन्स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति 'विषयास्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः ।
देवाद्वयवै तुष्टिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारायणरायकरूपे; अतो नात्मा जीवः ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमेत-
दिति व्याक्रियताम्, तथा सति प्रश्नवाक्यस्य 'समाधिरित्यस्य' इति
पदं समासश्च स्यात्, सर्वसंख्यासङ्कुचितार्थः स्यात्, इन्द्रादि-
विषयाक्षेपाप्रसक्तित्यत आह— **न चेति ।** समाधिं कुर्वतः
ज्ञेहनिषेधोऽनुगुण एवेत्यत आह— **नह्येति ।** नात्र ज्ञेहनिषेध-
प्राप्त्युच्यते, किन्तु 'तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्' [१।५७] इति
शुभाशुभाधैर्प्राप्तपूर्वकं, न च तत्प्राप्तिः समाधिं कुर्वतो ज्ञानि-

नोऽस्ति, कुतः ? इत्यत उक्तम्— **असम्प्रज्ञातेति ।** अस-
म्प्रज्ञातः समाधिरित्यस्यासौ तथोक्तः । बाह्यान्तुसन्धानं यत्र
नास्ति सोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः, इतरः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति
योगशास्त्रे प्रसिद्धिः । तथा च लक्षणमसम्भवि प्रसज्यते ।
सावकाशेभ्यो बहुभ्यो निरवकाशस्यैकस्य बलवत्त्वमिति
भावः । एवं तर्हि सम्प्रज्ञातसमाधिरित्यस्यैतदलक्षणमस्तु,
तत्रोक्तदोषाभावादित्यत आह— **सम्प्रज्ञाते त्विति ।**

यद्यपि सम्प्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीतिसम्भवेनासम्भवि-
नाम लक्षणविरोधो नास्ति; तथापि कामादिदानं समाधिस्थ एव
पुंसि इति नियमो नास्ति, समाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि विद्यामन्त्रत्वात्;
तथा चातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि
कामाद्यभावः कुतः ? इत्यत आह—**कामादय इति** । तदर्थं
सर्वथेति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽतिव्याप्तिपरिहारो दुर्धट
एव । न चास्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः, असम्प्रज्ञातसमाधिस्थ-
व्यतिरिक्तविषयत्वात् । सम्भवतस्तु तद्विषयत्वादिति । कामानां
मनोगतत्वाद्गर्थं विशेषणमित्यतो नेदं विशेषणम्, किन्तु सर्व-
कामत्यागस्यासम्भविक्वामाशङ्क्य तदुपपदानाय युक्तिरियमुक्ते-
त्याह—**मनोगता इति** । तत्रैव मनस्येव । कामज्ञानयोर्विरोधः
कुतः ? इत्यत आह—**विरोधश्चेति** । रसो राग इति वक्ष्यति ।

७ ह. पै. भा.—अतस्तान्येव साधनानि भगवानुवाच—प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यज-
ति यदा कामानिच्छामेदान् हे पार्थ । मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप
एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन अन्यस्मिन्वस्तुनि अलम्प्र-
त्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रज्ञाऽऽत्मानात्मविवेकजा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्त-
पुत्रवित्तलाभः सन्न्यस्यात्माराम आत्मकीडोवाच् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अथास्य प्रश्नद्वयस्य क्रमेणोत्तरं [आह
भगवान्]—अत्रेदं प्रथमं तावज्ज्ञानवासिष्ठोक्तं जीवन्मुक्ति-
प्रकरणाद्विदुः च विद्यारण्यस्वामिभिर्निष्कृष्टं प्रमेयजातमनु-
सन्धेयम् । समाधियोगस्य सप्त भूयः—एव नित्यानित्य-
वस्तुविवेकादिपूर्विका मोक्षेच्छा प्रथमा भूमिः; ततो गुरु-
क्षपत्यु श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो द्वितीया भूमिः;
ततो निदिध्यासनान्ध्यासान्मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहण-
योग्यत्वं तृतीया भूमिः; ततो वेदान्तवाक्यादपरोक्षब्रह्मसा-
क्षात्कारश्रुतीर्था भूमिः; ततः सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन
निरुद्धे मनसि निर्विकल्पकसमाध्यवस्था पञ्चमी भूमिः;
ततस्तदभ्यासातिरेकेण चिरकालावस्थापिनी सैव षष्ठी भूमिः;
ततस्तस्या अपि परिपाकेन सर्वदाऽपि स्वप्रकाशचिदानन्दैक-
रसो ब्रह्मणि भगवतया सङ्गमस्यस्थापितकृष्णवदन्तर्बहि-
र्पूणैर्ब सप्तमी भूमिः । अत्रार्थं भूमिकात्रयं साधनं जाग्रदव-
स्थेति चोच्यते, जाग्रतीयात्र द्वैतप्रपञ्चसत्यव्यतिरिक्तासात् ।
चतुर्थी भूमिका तु फलं स्वभावरूपेति चोच्यते, द्वैतस्य
वाधितत्वेऽपि स्वान् इव तत्पतिभासात् । एतां भूमिं प्राप्नो
योगी ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादयस्तिस्रो भूयस्तु जीव-
न्मुक्त्यवधानप्रभेदाः ।

ते च निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासकृतेन विप्रान्तितातरत्मेन
सम्पद्यन्ते । तत्र पञ्चमी भूमिः सुषुप्तिरित्युच्यते; द्वैतप्रति-
भासाभावात्, तां प्राप्स्य योगिनः सति विकल्पे स्वयमेव
व्युत्थानाच्च । सोऽयं योगी ब्रह्मविदः । षष्ठी भूमिस्तु गाढ-
सुषुप्तिरित्युच्यते; तां प्रपद्य योगिनः परमलनेनैवोत्था-
नात्; सोऽयं ब्रह्मविद्विर्यात् । सप्तमी तु दुर्धनस्थैरित्युच्यते,
तां प्राप्स्य योगिनः स्वतः परतो वा व्युत्थानमेव नास्ति,

ननु सर्वकामप्रहाणमस्मदादिषु न दृष्टम्, तदुद्घातनेन ज्ञानिष्वपि
तदभावानुमानादसम्भविर्लक्षणस्येत्यत आह—**न चेति** ।
कुतः ? उदाहृतप्रमाणविरोधात् । प्रमाणविरुद्धाद्यनुमाने पण्डित-
मूर्खान् विपुरुषेभिरन्यापलापप्रसङ्गादित्याह—**पुरुषेति** । आत्मा-
न्यात्मनेति पदद्वयेन जीव एवात्रोच्यत इति कश्चित् [शं. वा.]
तृतीयान्तेन मन इत्यपरः [रामानुजः] तदुभयमसदिति
भावेनाह—**आत्मनेति** । स्थितः सन्निति शेषोक्तिः । वाक्यार्थं
वदन् स्वव्याख्यानानुपपत्तौ परमव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्ति-
माह—**आत्माख्य इति** । तस्मिन् स्थितस्य तदेकामप्यित्यस्य
अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते । सा च परमात्मपरिग्रह-
सम्भवति, मान्यतेत्यर्थः । कुतः ? इत्यत आह—**विषया-**
निति । ततः किम् ? इत्यत आह—**अत इति** ॥ ५५ ॥

जगत्प्रतिभासशून्यतया सर्वदा तन्मयत्वेनैवावस्थानात् ।
तस्य च देहनिर्वाहो विनैव स्वयमर्थं परमेश्वरप्रतिप्राणवायु-
नैव निष्पद्यते । यथा हि शिक्षितो बलीवदादिः सारथिना
मार्यं योजितो विनैव सारथिप्रत्यक्षं स्वयमेव रथशकटादिकं
पुरोवर्त्तनं ग्रामं नयति तद्वत् । अत्रैवात्मप्रज्ञातसमाधिप्रति-
पादकानि योगशास्त्राणि पर्यवस्यन्ति । एवमेव चावस्था-
मधिकृत्य भागवते [११ । १३ । ३६] प्रतिपादितम्—
‘देहं च नभरमवस्थितस्तद्विधितं वा सिद्धो न पश्यति यतो-
ऽध्वगमत्स्वरूपम् । देवादुपेतमथ देववशादपेतं वासो यथा
परिहितं मरिचामदध्वः ’ इति । तामेनामवस्थां प्राप्नो
ब्रह्मविदिति इति ।

इत्थं स्थिते, पञ्चम्यादयस्तिस्रोऽवस्थाः परस्परतारतम्यव-
त्प्राप्त्युत्पत्तासमाधयः । पुत्रप्रायागतं लक्षणमनेन श्लोके-
नोच्यते । तथा हि—यदा स्वानं कामान् प्रजहाति, तदा
समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति प्रथममन्वयः । ‘सर्वान्’
इत्यनेन सवचन्युपवर्तितादिष्विव ब्रह्मलोकं प्राप्नुयिष्यति
यैषु च ये कामास्तेषामपि हानं विवर्तितम् । तेन च ‘काम-
प्रहाणात्तिनिषिद्धकामप्रहाणपरा, स्थितप्रज्ञस्यान्यनिषिद्धकाम-
सम्भवात्’ इति वदन्तो कामा निरस्ताः अनिषिद्धकामाना-
मपि लिङ्गक्षयिपितासम्प्रज्ञातसमाधिविरोधित्वात्, ‘श्रोत्रि-
यस्य चाकामहतश्च’ [तै. उ. २ । ८ । १] इत्यादिद्वि-
विरोधाच्चेत्यन्यत्र विस्तारः; कामादिदृष्टिनां चानात्मत्वमेवात्मा ।
प्रहाणयोग्यताऽस्तीति दर्शयितुं ‘मनोगतान्’ इत्युक्तम् ।
आत्मचर्मस्यै केनां प्रहाणमशक्यम्, बह्विधमप्यवत् स्वाभा-
विकधर्माणां धर्मित्यां विना त्यागायोगात् । मनोधर्मा-
स्वेते, ‘कामः सङ्कल्पः’ [वृ. उ. १५ । ३] इत्यादि-

श्रुतेः । अतो मनस्यग्रेण त्यक्तुं शक्या इत्यर्थः । काम-
ग्रहणं च सङ्कल्पादिसकलविधमनोवृत्तुपलक्षणम् । तथाच
सर्वविधमनोवृत्तिशून्यतैव समाधिस्थलक्षणमित्युक्तं भवति ।
तदेतदभिप्रेत्य पतञ्जलिना सूत्रितम् [पा. यो. १।५१?]
' तस्यापि निरोधे सर्वेनिरोधाधिर्बाजः समाधिः ' इति ।

नन्वेतत्सर्वेधीष्टतिशून्यत्वं सुखसिद्धिधारणमिति शङ्कं
निराकृतं प्रजहातीत्युपसर्गः; प्रकर्षेण निर्बीजतया जहाति ।
द्युप्तौ हि कामादिदृष्टीनां न निर्बीजतया त्यागाः, तद्दी-
जस्याज्ञानस्य सत्त्वान् । अत एव न तत्रानादृतमल्लण्डानन्द-

स्फुरणम् । समाधौ तु न तथैति महान्भेद इति भावः । सर्व-
कामग्रहाणे हेतुमाह— आत्मन्येवेति । निरतिशयानन्दरूपे
स्वात्मन्येव सन्तुष्टः, अतोऽतिशुद्धकामानन्दत्यागो युक्त एव;
' न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी । नागारं नागरी-
कान्तं कुड्यामल्लना इव ' इति वासिष्ठिकन्यायादिति भावः ।
आत्मानन्दोऽयत्र सम्प्रज्ञातसमाधाविब न मनोवृत्त्योद्दिश्यते,
किन्तु स्वप्रकाशचिदपेक्षात्मनैव । तस्य तोषोऽपि न दृष्टिरूपः ।
किन्वात्मप्रकाश एवेत्याह— आत्मना तुष्ट इति; आत्मनैव
तुष्ट इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१ व ० त ० दी०— तोषोत्तरम्— प्रजहातीति । इदं तत्स्वरूपसुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भगवान् पृष्टस्य स्थितप्रज्ञस्य परि-
भाषामाह— प्रजहातीति । हे पार्थ मद्राक्ष्यश्रवणयोः ।
पृथायाः स्वभक्त्याः पुत्रत्वाद् स्ववाक्यश्रवणयोगात्वे तथा
सम्बोधितवान् । यदा मनोगतान् स्वमनसि स्थितान्,
न तु भगवद्विच्छया कृपया च प्राप्तव्यान् । भक्त्यादिरूपान्
सर्वान् कामान् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति । स्मरणाभावः
प्रकर्षः । ननु कामत्यागे किं फलमित्याह— आत्म-

न्येवेति । आत्मन्येव स्वात्मस्वरूपभूते भवति । आत्मना
स्वस्यैव जीवात्मस्वरूपेण स्वयमेव तदेक्यस्वरूपां तुष्ट इत्यर्थः ।
अयं भावः— कामाः स्वसन्तोषदा भवन्तीति तदर्थ-
यत्नेन तत्पूर्वां तोषः, स च लौकिक एवातस्तत्त्यागे चात्म-
स्फूर्त्या लौकिकसन्तोषो भवत्यात्मगामीति फलम् । यदै-
तादृशः स्यात्तदा स्थितप्रज्ञो निश्चलबुद्धिः स उच्यते कथ्यत
इति ॥ ५५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान्— प्रजहातीत्यादिना । अत्र यान्येव कृतार्थलक्ष-
णानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि । तेषामकृतार्थेषु यन्नसाध्यत्वात्, कृतार्थेषु
स्वाभाविकत्वात् । यथोक्तं ' उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्येष्टृत्वादयो गुणाः । भवन्त्ययन्नतस्तस्य न तु साधकरूपिणः '
इति । यदाऽयं योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान्विषयान् प्रकर्षेण समूलं
जहाति त्यजति । कीदृशान् कामान् ? मनोगतान् मनस्येव सङ्कल्पविकल्पात्मके स्थितान्, न तु बहिः । यथोक्त-
मक्षपादाचार्यैः (?)— 'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः' [न्या. इ. ४।१२१] इति । तत्र स्थूलानां कामानां
त्याग एकान्तसेवनमात्राद्भवतीति स स्थवीयानेव । विलीनकरणायस्य समनस्कस्य जाग्रद्भासान्मयाः स्वप्ने ये
कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्भयानादिरूपसद्भासान्भ्यासबलेन भवति । ये तृप्तसंहृतकरणस्य सम्प्रज्ञात-
समाधिकाले दिव्याः कामाः सङ्कल्पमात्रोपनता दहरविद्यादिषु प्रसिद्धास्तेषामपि त्यागोऽसम्प्रज्ञातसमाध्य-
भ्यासबलेन भवति । एवं त्रिविधान् कामान् त्यक्त्वा आत्मन्येवाखण्डैकरसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो
बाह्यविषयनिरक्षो यदा भवति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखेष्विति । दुःखेष्वान्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विगं न प्रक्षुभितं
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयं अनुद्विगमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, नाधि-
रिन्धेनानाद्याधाने सुखान्यनु वर्धन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः— रागश्च भयं च क्रोधश्च,
वीता विगता यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सन्त्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

२ आ. शां. व्या.— लक्षणेभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव
कर्तव्यान्तरमुपदिशति— किञ्चेति । ज्वरविरोगादिभूतानि
दुःखान्याध्यात्मिकानि, आदिशब्देनाऽऽधिभौतिकानि व्याप्रा-
सर्पादिप्रयुक्तानि, आधिदेविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि
दुःखानि गृह्यन्ते । तेषूपलब्धेर्वपि नोद्विगं मनो यस्य स
गी. २६

तथेति सम्बन्धः । ' नोद्विगं ' इत्येतद्व्याचष्टे— न प्रक्षुभित-
मिति । दुःखानामुक्तानां प्राप्ते परिहाराक्षमस्य तदनुभवपरि-
भावितां दुःखस्पृहाः, तेन सहितं मनो यस्य न भवति स तथे-
त्याह— दुःखप्राप्ताविति । मनो यस्य नोद्विगमिति पूर्वण
सम्बन्धः । सुखान्यपि दुःखवन्निविधानीति मत्वा तथेत्युक्तम् ।

तेषु प्राप्तेषु सत्त्व तेष्व्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अज्ञस्य हि प्राप्ताग्निं सुखान्वयसु विवर्धते तृष्णा, विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह— **नाश्रिरिवेति ।** यथा हि दाहकस्तेननाद्रेःभ्याधाने बहिरसु विवर्धते तथाऽन्यस्य सुखान्वयनतान्यदुःखिवर्धमानाऽपि तृष्णा विदुषो न तान्यसु विवर्धते । न हि बहिःदाहस्युपगतमपि दग्धं विवृद्धिमधिगच्छति ; तेन जिह्वाधुना सुखदुःखयोःस्पृणोद्देशो न कर्तव्यवित्यर्थः ।

रागादयश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्युच्यते— **वीतेति ।** अनुभूताग्निविशेषो विशेषेषु रक्षनात्मकस्तृष्णाभेदो रागः, पंश्याप-
कृतस्य गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परशवीकृत्या-
ऽऽत्मानं स्वपरापकप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिप्राप्तिविशेषः । मनुत इति
मुनिरात्मविदित्वाहीकृत्याऽऽह— **सत्यासीति ।** सुखादि-
विषयतृष्णादेः रागादेश्चाभावस्था तदेत्युच्यते ॥ ५६ ॥

३ रा. भा.— अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनाऽद्विषप्रकृष्टाऽवस्थोच्यते— प्रियविश्लेषा-
दिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विगमनाः न दुःखीभवति; सुखेषु विगतस्पृहः प्रियेषु सन्निहितेष्वपि
विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः, अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शन-
निमित्तं दुःखं भयं, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः
क्रोधः, तद्रहितः; एवमभूतो मुनिरात्ममनशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

४ वे. ता. चं.— अथैकेन्द्रियसंज्ञाख्यतुतीयावस्थोच्यत इत्याह— **ततोऽर्वाचनेति ।** 'ओ विजो भयचलमयोः' इति धातुस्य चलनायः, 'वीतरागभय—' इति भयस्य प्रथम-
भिधानात् । यद्वा 'अनुद्विग...' इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम् । तत एव 'दुःखेषु' इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह—
दुःखनिमित्तेष्विति । आदिविश्लेषाप्रियागमनप्रकृष्टाः । भय-
हेतुव्यादयर्थमुक्तं— **उपस्थितेष्विति—** दुःखोत्पादन-
प्रवृत्तेर्वित्यर्थः । दुःखान्दवदेवात्र सुखशब्दस्यापि हेतुपरतां तत्रापि
प्रथमिर्दिष्टरागविषयाद्विद्वल्लगतां चाह— **प्रियेषु स-
न्निहितेष्वपि ।** विगतस्पृहवीतरागशब्दोऽप्युनरुक्तितां व्यन-
क्ति— **अनागतेषु स्पृहा राग** इति । स्पृहारागशब्दौ
सामान्यविशेषविषयौ । तत्रश्च विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्ध-
न्यायात् सामान्यशब्दस्तद्व्यतिरिक्तपर इति भावः । पुनरुक्ति-
परिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह— **प्रियेत्यादिना हेतुद-
र्शननिमित्तं दुःखमित्यगतेन ।** प्रियविश्लेषाप्रियागमनयो-

दुर्लभपथोः सामग्रीशमापनो यो हेतुः सूचकश्च निमित्ताधिकः, तस्य यद्दर्शनं सकलसहकारिसम्पत्प्रेषागमं, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा ; तेन यदुःखं तदानीमेवाज्ञकम्पादिहेतुस्त्वयते, तद्वयमित्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिद्वैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात् । अचेतनेषु वातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् चेत्तनेत्युच्यते । यत्तन्मात्तत्तत्रापि कृप्यति, सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन । **अन्तरशब्देन** स्वदुःखहेतुस्वमनो-
विकारव्यावर्तनम् । स हि तथाविधो निर्वेदादिरूपः स्यात् । क्रोधादात्महननाद्यपि परपीडासिन्धारिणम् । मनोविकारोऽत्र रजस्तमस्समुन्नेषकृतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । मुनिमेतन्शील इति व्युत्पत्तिः, तस्य मनस्तथा साक्षात्कारिण्यसाणात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थमुक्तम्—
आत्ममनशील इति । एवमस्यास्तुतीयावस्थाया उद्वेगस्पृहा-
दिविरहस्यान्त्येऽपि औसुक्यमात्रक्षमवासनाशेषस्य भस्मच्छन्न-
दहनवदवस्थितत्वाच्च चतुर्थावस्थातो विशेषः ॥ ५६ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयत्तुत्तरैस्त्रिभिः श्लोकैः । एतान्येव ज्ञानोपायानि; तच्चोक्तम्—
'तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणम्' इति । शोभनाध्यासो रागः । 'रसो रागस्त्वथा रक्तिः
शोभनाध्यास इत्येते' इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु लक्षणस्यैवानेनैवोक्तत्वात् किं दुःखे-
ष्वित्यादिना ? इत्यत आह— **तदेवेति**; उक्तं लक्षणमेव । स्पष्टं च
कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिनेति श्रेयम् । ननु
कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्ते 'अमानित्वम्' [१३७]
इत्यादौ । ततो ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासावतिष्ठान्तिरित्यत आह—
पतानीति । उप समीपे आयः फललोभो येषां तान्युपायानि
साधनानि । सत्यमेतत् । तथापि जिज्ञासौ प्रयत्नसाधनानि;
ज्ञानिनि तु स्वभावाविद्वान्नीत्येवोप इति भावः । अत्र प्रमाणमाह—

तच्चोक्तमिति । समुच्चयादी त्वाह यागीह स्थितप्रज्ञलक्षणानु-
च्यन्ते तान्येवापवर्गसाधनानीति 'तद्वै' इत्यनेन दूषयति । ज्ञान-
साधनान्येव नापवर्गसाधनानि । यथोक्तम् 'कामकारणं चैके'
[त्र. सू. ३।४।१५] इति । आनन्दद्वयधर्था त्वशीकृतेव ।
'योगे त्विमांशुं' [३।३९] इत्युक्त्वा कथमिदं योगा-
न्यदुच्यत इत्यतो वा इदमुदितमिति । 'विगतस्पृहः' इत्यनेनैव
'वीतरागः' इत्येतद्वार्थमित्यत आह— **शोभनेति ।** अशो-
भनेषु विषयेषु शोभनत्वप्राप्तिः 'रसो रागो रक्तिः' इत्येतेः
काम उच्यते तथा शोभनाध्यास उच्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु अनुद्विगमप्रक्षुभितं मनो यस्य सोऽनुद्विग-
मनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य । नाश्रिरिवेन्धनाद्याधानेन सुखान्वयनवर्तने

स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः—रागश्च भयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं समाधिस्थस्य लक्षणमुक्तम् ; इदानीं व्युत्थितस्य लक्षणमुच्यते । तत्र सुखविलक्षणभाषणा-
दिष्वप्यहं एव व्युत्थितस्य लक्षणमिति दर्शयन् किं प्रभा-
षेत इत्यस्योक्तमाह द्वाभ्याम्—

दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विगमशुब्धं मनो यस्य स तथोक्तः, तथा सुखेष्वपि विगता स्पृहा यस्य स तथोक्तः । तत्र सुख-
दुःखानां प्राग्बन्धकर्मव्यवचित्तवृत्तिविशेषरूपत्वात् व्युत्थितस्य
च प्राग्बन्धकर्मचित्तवृत्त्योः सत्त्वात् सुखदुःखानि सन्ति । स्पृहो-
द्वेयौ तद्विषयौ न भवतः । तत्र हेतुः— वीतरागेति । वीता
विगता रागो भयं क्रोधश्च यस्मात्स तथोक्तः । वीतरागत्वं
स्पृहाभावे हेतुः । शोभनाभ्यासो हि रागः स्वविषये स्पृहां
जनयति ; अतो वीतरागस्य न स्पृहा । वीतभयक्रोधत्वमुद्रे-
गाभावे हेतुः । भयं हि नाम प्रियविश्लेषाप्रियागमनादिहेतु-
दर्शनजन्यो दैन्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषः स्वहेतुभूतप्रियविश्ले-
षादिप्रयुक्तद्वेगं जनयति । वीतभयस्य तु नोद्रेगः । द्वेपोऽपि
प्रियविश्लेषादिहेतुपुरुषान्तरगतदुःखकारणीभूतः सन्तापात्मक-
चित्तवृत्तिविशेषः स्वविषयादाद्वेगं जनयति ; वीतक्रोधस्य
तु नोद्रेग इति योजनीयम् । एकम्भूतो मुनिः स्थितधी-
रुच्यते ; व्युत्थित इति शेषः ।

अत्र 'अद्विगमना विगतस्पृहो मुनिः' इत्यनेन व्युत्थि-
तस्य लोकविलक्षणं भाषणं दर्शितम् । लोके हि दुःखप्राप्तौ

'विद्वन्मां दुःखिनं पाप्मानम्' इत्यहुतापात्मकोद्रेगवचनानि
मूढा भाषन्ते । यद्यप्यनुद्वेगो विवेक इव भाति, तथापि
पापानुष्ठानकाल एव वेदयं पापप्रवृत्तिप्रवृत्त्यवकाशः सफलः
स्यात् । भोगकाले तु निष्फलत्वाद्भ्रान्तिरेव । एवं सुखप्रा-
प्तावपि 'एतादृशं सुखं मम नित्यं भूयात्' इति स्पृहावच-
नानि मूढा भाषन्ते । इयमपि तत्कारणधर्ममननुषाया तदा-
काङ्क्षारूपत्वात्तमसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव । एतादृशं वाग्या-
पारं व्युत्थितः स्थितप्रज्ञो न करोति ; तस्य भ्रमोपादानाज्ञान-
नाशात् यथाकथञ्चिदेहपात्रामाननिर्वाहकप्राग्बन्धकर्मफलस्य
भ्रमं विनाऽपि बाधितानुद्वेगैर्बोधोपपत्तेः ; किन्तु स्वाहभवप्रक-
र्षनेन निष्प्रविक्षायेत्स्पृहाद्वेगगमकं मुनिशब्दमुचितं स्वानु-
भवानुष्ठानयुक्त्युपबृंहितमेव वदतीति तादृशभाषणव्यवहार-
स्तस्य लक्षणम् । यद्यपि वीतरागभयक्रोधत्वप्रयुक्तं सुखदुःख-
प्रियोद्वेगिराहित्यं ज्ञानाधिकांशो जिज्ञासोरप्यस्तीति तद्व्यव-
हाररूपं स्थितप्रज्ञलक्षणं तत्रातिव्याप्तम् ; तथाप्यस्ति विशेषः
उक्तं हि श्रेयोमार्गकारैः— 'विद्यास्थितये प्राग्ये साधनभूताः
प्रयत्ननिष्पायाः । लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्तस्ते स्थिताः
स्थितप्रज्ञे ॥ जीवन्मुक्तिरिति मां वदन्यवस्थां स्थिताम्-
सम्बोधांम् । बाधितभेदप्रतिभासबाधिताः मयमेव साधनभूताः
इति । एतदभिप्रायेणैव भाष्यकारैरिति [शं. चा.] उक्तम्
'सर्वत्रैव ब्रह्मात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि तान्येव साधनान्युप-
दिश्यन्ते' इति ॥ ५६ ॥

९ व ० त ० दी०— यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तानि तस्य स्वाभाविक्तान्यन्तरङ्गाणि चेत्याह—
दुःखेष्विविति ॥ ५६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । दुःखेषु अद्विग्रे मनो यस्य, सुखेषु
च विगता स्पृहा इच्छा यस्य, तादृशो मुनिः मननधर्मयुक्तः
स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते । ननु दुःखाद्वेगे सुखस्पृहाभावे च

किं स्यात् ? अत आह— वीतरागभयक्रोध इति । विगता
रागभयक्रोधा यस्मात्तादृशः स्यात्, एतदेव फलम् । इयं परि-
भाषा स्थितप्रज्ञस्येति भावः ॥ ५६ ॥

११ नी० भा० दी०— दुःखेषु शङ्कपातादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विगमना अवच्छलमनाः । वक्ष्यति
च— 'यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते' [६।२२] इति । सुखेषु सुखसाधनेषु श्रमकन्दनादिषु
प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहो निवृत्तिकृत्वाऽववति । अत एव वीताः रागभयक्रोधा यस्मात् स तथा । न हि तस्यामवस्थार्था
रागादयो दुःखादयो वा सम्भवन्ति । एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वज्ञानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहृते चायं क्रूरोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यः सर्वत्रेति ॥ यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहो-
भिस्नेहवर्जितस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि, शुभं प्राप्य

न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च—यदा संहरते इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः, कूर्मोऽङ्गानीव—यथा कूर्मो भयात् स्वान्यङ्गानि उपसंहरति सर्वशः सर्वतः,—एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

२ आ. शां. व्या.—लक्षणभेदादनुवाक्या विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किञ्चेति । विवेकवतो विविदिषोर्विवेकज्ञाया प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्यादाङ्ग्याऽऽह—यः सर्वत्रेति । ननु देहजीवितदौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्ष-विषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्थैर्यासिद्धिस्तत्राऽऽह—यो मुनिरिति । तत्तदिति शोभनवत्त्वेनाशोभनवत्त्वेन वा प्रतिपद्यत्वं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विभजते—शुभमिति । विषयेष्वभिन्वङ्गभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्यं कारणमित्याह—तस्येति ॥ ५७ ॥ जिज्ञासोरेव कर्तव्यान्तरं सूचयति—किञ्चेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो

वैमुख्यस्य प्रज्ञास्थैर्यकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह—यदेति । समुच्छ्रया मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्राप्येयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुक्त्यानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन कथयति—यदेत्यादिना । उपसंहारः स्ववशत्वापादानं, तस्य च सम्यक्त्वमतिरिक्तवत् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञमहत्त्वं व्यावर्तयति—ज्ञाननिष्ठायामिति । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रत्यक्षरूपत्वं व्यावर्त्य सङ्कोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—कूर्म इति । दृष्टान्तं व्याकरोति—यथेति । दार्ष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठपदं तत्र प्रवर्तयति—एवमिति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति—तस्येति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा.—ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—य इति । यः सर्वत्र भिषेध्वनभिस्नेह उदासीनः, प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेपरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥ ततोऽर्वाचीनदशामाह—यदेति । यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पृष्टुमुक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५८ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ व्यतिरेकसंज्ञाख्या द्वितीया दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । अप्रियेष्टु ज्ञेहप्रसङ्गाभावात् प्रियमात्रविषयः 'सर्वत्र' इतिशब्द इति दर्शयति—प्रियेष्ट्विति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र तद्विशेषोपादानवृत्तिराहिल्यपर्यन्त इत्याह—उदासीन इति । एतेन प्रियेष्ट्यादिना च व्यतिरेकसंज्ञात्वं व्यनक्ति । अपक्वान् कथायान् प्रमेयैः पृथगनुसन्धाय वेद्यामपि पाकापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वप्रियेष्टु प्रवृत्तिरहितो वैराग्यप्रियसंश्लेषविश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते पक्षेतिरोपां रागादीनां पाकाभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनितारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चात्राभितो नन्दनम्; अनुबन्धिषु कालान्तरेषु च प्रीत्यनुष्ठेयहेतुसूतनन्दन-

मिलयैः । एवं द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥ अथ यतमानसंज्ञाख्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रत्यक्षप्रतिषेधार्थमाह—स्पृष्टुमुक्तानीति । तेन वार्धक्यरोगादित्युक्तासाक्षि-सुषुप्त्यादिकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । तदैवेति भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । 'कूर्मोऽङ्गानीव' इत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रनियाम्यत्वमुच्यते । सर्वश इति विलोकनभाषणविलासपरिहासादिनिवृत्तिपरः विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । प्रतिसंहृत्य इत्यनेनेन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाज्ञता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुषुप्त्यादिहिलक्षणव्यापारोपरतिः तत्पात्रात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह—मन आत्मनीति ॥ ५८ ॥

५ आ. मा. भा.—सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

६ ज. प्र. दी — 'वीतरागभयक्रोधः' [२।५६] इत्युक्त्यात्र द्वेष्टीति पुनरुक्तिरित्यत आह—सर्वत्रेति ।

सकारणकद्वेषवर्जितत्वमत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ यदा संहरत इति ॥ ५८ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—यो मुनिः सर्वत्र स्वदेहजीवनादिष्वनभिस्नेहोऽभिस्नेहवर्जितः । तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्—तत्तच्छुभाशुभं लब्ध्वा नाभिनन्दति न हृष्यति न द्वेष्टि; न विषादं करोतीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च—यदा संहरते सम्यगुपसंहरति, अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो मुनिः कूर्मोऽङ्गानीव—यथा कूर्मोऽभ्यासात्स्वाङ्गान्युपसंहरति, तस्य सर्वशः सर्वतः—एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— सुखहेतुस्वकलत्रादिकं शुभम् । तदुपप्रस-
सार्था हर्षरूपा धीदत्तिरभिनन्दः । अत्र गुणप्रशंसायाः परप्रो-
चनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात्तदेतुभिनन्दस्तामसः । एवं दुःख-
हेतुपरकीयविद्यादिकमशुभम् । तन्निन्दार्थमभिव्यक्तिरूपया धीद-
त्तिर्वैषः । सोऽपि तामस एव, निन्दया निवारणार्थत्वाभावेन
व्यर्थत्वात् । पुतावभिनन्दद्वेयो भ्रान्तिरूपो व्युत्पत्ते न सम्भ-
वतः । अत्र हेतुः— सर्वज्ञाननिष्पन्नो हृदि । सर्वत्र देहजी-
वितादावप्यनभिज्ञः । स्नेहो नाम प्रेमापरपरायस्तामसो
धीदत्तिविशेषः, यस्मिन्सत्यव्यदयो दृढिहानी स्वस्मिन्नारो-
प्याभिनन्दद्वेयो पुरुषः करोति । तद्विहितोऽनभिज्ञः । एव-

१ व ० त ० दी०— ‘कथं भाषेत ?’ इत्यस्योत्तरमाह— यः सर्वत्रेति । इहायुत्र विरागवान् नाभिनन्दति ।
न द्वेष्टीति रागद्वेषवचनं न भाषत इत्यर्थः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया ॥ ५७ ॥ ‘किमासीत ?’ इत्यस्योत्तरमाह—
चतुर्भिः । यदेति विषयेभ्य इन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहृत्यास्ते । अनायासेनैकत्र संहारे दृष्टान्तः— अङ्गानि कर-
चरणादिनि यथा स्वभावतः कूर्मः संहरते तद्वत् ॥ ५८ ॥

१० पु. अ. त.— ‘कथं भाषेत ?’ इत्यस्योत्तरमाह— यः
सर्वत्रेति । यः सर्वत्र संसारे अनभिज्ञः सेहरहितस्तत्तच्छुभ-
ममृशं च प्राप्य नाभिनन्दति, न द्वेष्टि, शुभं लौकिकानुकूलं
प्राप्य न प्रशंसति, अशुभं तत्पतिकूलमवाप्य न द्वेष्टि न
विपरीतं वदति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता सर्वोक्तमर्थः । अय-
मर्थः— यः सुहृदामनुकूलतयाऽभिनन्दनं करोति, तस्य सर्वत्र
भगवदीत्येव वैषम्यं स्यात् । प्रतिकूलकथं तु तदभिरुद्धायां तं
निन्दति भगवद्वृत्तिरिच्छता स्यात् । अतः सर्वत्र भगवन्मयात्वं

स्मृतः प्रारब्धोपपन्नं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दद्वेषवर्जित उदा-
सीनतयैव भाषते स व्युत्पत्तिः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ ‘किमासीत ?’ इत्यस्योत्तरमाह षड्भिः— अयं
व्युत्पत्तिः सर्वत्रः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियाभ्यो विषये-
भ्यो यदा संहरते नियच्छति प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता । अनायासेनोपसंहारे दृष्टान्तः— कूर्म इति ।
यथा कूर्मः करचरणादीन्पत्यन्तेनैवाकर्षति, तद्वदित्यर्थः ।
अनेन व्युत्पन्नानिन्द्रियानिन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्या-
मेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमित्युक्तं भवति ॥ ५८ ॥

ज्ञात्वा शुभाशुभविवेकहितः शुभमेव भाषते स उत्तम इत्यर्थः
॥ ५७ ॥ ‘कथं तिष्ठेत् ?’ इत्यस्योत्तरमाह— यदा संहरते इति । यदा
अयं सर्वत्रः सर्वत्र इन्द्रियाभ्येभ्य इन्द्रियाभ्योभ्य इन्द्रियाणि
संहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्त-
माह— कूर्मोऽङ्गानीवेति । यथा कूर्मः करचरणाङ्गानि
स्वभावादपकर्षति । कूर्मदृष्टान्तेन भोग्यदर्शनात् स्वत एवे-
न्द्रियनिष्ठिः स्वभावतः स्यात्, तथा संहरणं कर्तव्यं, नित्य-
मिन्द्रियनियमं कुर्वन्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘स्थितधीः किं प्रभाषेत ?’ [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— यः सर्वत्रेति । सर्वेषु
धनदारादेहजीवनादिषु अनभिज्ञः । अभिज्ञेहवान् हि धनदारादिषु विकलेषु सकलेषु वा ‘अहमेव विकलः सक-
लोऽस्मि’ इति वैश्वदर्शनेन पूर्वापरानुसन्धानरहितो जल्पति; अयं तु न तथेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभि-
नन्दति सन्तुष्टो भूत्वा शुभप्रापयितारं न प्रशंसति, तथाऽशुभं प्राप्य न द्वेष्टि, दुःखी भूत्वा अशुभप्रापयितारं
न निन्दति यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ ‘किमासीत ?’ [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— यदेति । इन्द्रियाभ्येभ्यः
शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्पत्तिर्यतोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्दिष्टः सन् निरोधसंस्कारप्रावृत्त्यात् प्रीत्या
समाधिमनुतिष्ठेवास्ते इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रियाणां विषयवैमुख्येऽपि तद्रागानुवृत्तिनिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युपायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्मोऽङ्गानीव संद्विश्यन्ते,
न तु तद्विषयो रागः । स कथं संद्विश्यत इति ? उच्यते— विषया इति । यद्यपि विषयाः विषयो-
पलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि; अथवा विषया एव निराहारस्य अनादित्यमाणाविषयस्य
कटे [काष्ठ-] तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु
यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः ‘स्वरसेन प्रवृत्तः’ ‘रसिकः’ ‘रसज्ञः’ इत्यादिद-
र्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः स्रक्ष्मोऽप्ययं यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्य ‘अहमेव तत्’
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः,
तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्वर्थैर् कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

२ आ. शां. व्या.— इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषये रागादुत्पत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यात् ? इति वाङ्मते— तत्रेति । व्यवहारश्रुतिः सप्तम्यर्थः । विषयानानाहस्तदुत्पन्नभोगविमुखस्येत्यर्थः । रागश्चेतोऽपसंक्षिप्तये, न तर्हि प्रज्ञालाभः सम्भवति, रागस्य तत्परिणम्यत्वादिति मत्वाऽऽह— स कथमिति । रागनिवृत्तयामुपपदितशुद्धतमाह— उच्यते इति । विषयोपभोगपराङ्मुखस्य कुतो विषयपरावृत्तिस्तत्पराङ्मतिश्चाप्रस्तुता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यद्यपीति । ‘निराहारस्य’ इत्यस्य व्याख्यानमनाद्वयमाणविषयचेति । यो हि विषयप्रवणो न भवति तस्याऽऽप्यन्तिके तपसि हेत्वात्मके व्यवस्थितस्य विवाहीनस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यपि संक्षिपन्ते तथापि रागोऽवशिष्यते । स च तत्पञ्चादादुच्छिद्यत इत्यर्थः । रसहा-

न्दस्य माधुर्यादिषुद्विषयसविवच्यत्वं निषेधति— रसदाह इति । वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— स्वर-सेनेति । स्वेच्छयेति यावत् । रसिकः स्वेच्छावशवती रसज्ञो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्राऽऽह— सोऽपीति । दृष्टिमेवोपलब्धिपर्यायां स्पष्टयति— अहमेवेति । रागापगमे सिद्धमर्थमाह— निर्वाजमिति । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छतीति चेत्तदपगमादते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह— नास्तीति । इन्द्रियाणां विषयपारवन्द्ये विवेकद्वारा परिहृते स्थूले रागो व्यावर्तते । ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्तपुण्यतेर्नतरेतराश्रयतेत्यर्थः । प्रज्ञाश्रयैरस्य सफलत्वे स्थिते फलितमाह— तस्मादिति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्पाद्येति प्रतिपादितम् ; इदानीं ज्ञाननिष्ठया दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह— विषया इति । इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते; रसो रागाः, विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रसो रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

४ वे. ता. चं.— किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टयं विभज्योपदिश्यत इत्यत आह— पृथमिति । प्रथमं बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिसंस्तस्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत; इयं यतमान-संज्ञा । अथ बलात्संहतान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावशेषरागद्वेषादि-दोषकल्लभितं मनः पुनः पुनरवसरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात्; अतः पञ्चावशिष्टरागद्वेषादीनां बासीन्यायमिन्दनानादि-क्रमेण पचेत्; इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्षेऽपि दोषशेषे अनादिविषयादुभयमावित्वाप्तमानात्रमात्मानमुदुभूषण्तीं शेषुषीं प्रति विमत्सेत; तत्र निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुरुषेद्वेषिण्या योषित इव युवानं प्रदर्यप्रदर्यं क्रमादात्मनि तोषं समुत्पाद्य तेन तोषविशेषेण दवीयसा च स्मृतिविजुरेण कालेन बाह्यविषयवासनाजालमुन्मूलयितुमीहेतुः सेयं पक्षेन्द्रियसंज्ञा । या पुनः समस्तवासनाभिल्यादौ शुभ्रमयमात्रस्याप्यसम्भवेन परमवैराग्य-दशा, सा वशीकरसंज्ञा । ज्ञाननिष्ठाकाश योगाध्यमात्मावलोक-कनं साधयति । त्वावलोकनं परमरया निरतिशयपुरुषार्थभूताष्ट-तत्परा कल्पत इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेनादृशेन तथा हृदयमानेवपि निरसज्ञातसंज्ञेन भुञ्ज्यमानेवपि माति-वेदः; अत्रोऽपि रागे तन्निरोधसंरम्भ इति चावस्थावैषम्यम्, आत्मरतित्वं तस्य वैशम्यम्, ‘आश्वयवदति’ [२।२९] इति तस्य तदेकभाषणं तदनुसन्धानरूपं तदासनं, तत्प्राप्त्यर्थ-प्रवृत्तिरूपं तस्य अग्रजं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ।

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सप्तमश्रवतार-यति— इदानीमिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधाया अपीति शेषः । ‘निराहारस्य’ इत्यनेन भोजननिषेधप्रश्नं व्यु-दस्यति— इन्द्रियाणामित्यादिना । ‘न चैकात्म्यमनपतः’ [६।१६] ‘युकाहारविदारस्य’ [६।१७] इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि ‘अत्याशानाद्वीर्यापानात्’ [तै. ना. १।३४] इति ह्युच्यते । मोक्षधर्मं च ‘दशैतानीन्द्रियोक्त्या द्वाराण्या-हारसिद्धये’ [म. भा. शां. मो.] इति सर्वेन्द्रियविषयाणा-माहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम्, न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेष-विषयनिवृत्तिः, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । ‘रसवर्जं’ इत्येतावति वाक्यतात्पर्यमिति द्योतनाय विनिवर्तमाना इत्यनुदितम् । आत्मगोचररागव्यवच्छेदा-याह— विषयराग इति । प्रस्तुता एव विषयाः परमिति निर्देशस्यावधिव्यमहन्तीति विषयेभ्य इत्युक्तम् । काकादि-कृशपरत्वनान्नस्यानुपयुक्तत्वादिष्वपराननिवर्तनोपपत्तिकं परशब्दार्थमाह— सुखतरमिति । विषया हि सुखरूपाः, आत्म-त्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र ‘दृष्ट्वा निवर्तते’ इति दर्शनस्य रागकृत्यया निर्देश औपचारिकः । यद्वा दृष्ट्वा स्थितस्यास्य देहिनो रागो निवर्तत इत्यन्वयः । एवमात्म-दर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तत इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

५ आ. मा. भा.— न चैतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतो भवतीत्याहोचरश्लोकैः । निराहारत्वेन विषय-भोगसामर्थ्याभाव एव भवति, इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा; रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते, स त्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तत इत्याह— विषया इति । ‘इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः । वर्जयित्वा तु रसनमसौ रस्ये हि वधेते’ इति वचनाद्भागवते [११।८।२०] रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘विषया विनिवर्तन्ते’ इत्यादिभ्योऽपि यान्तेऽपि ‘तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता’ [२।६१] इत्युक्तत्वादिदमपि लक्षणविषयमिति श्रान्तिः स्यात्तद्विरासाथमाह— न चेति । एतल्लक्षणं यस्माद्भवति तदेतल्लक्षणम् । अयत्नतोऽप्ययत्नतः ‘अनुदारा कम्पः’ इति यथा । यथेवंलक्षणं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत्साधयति कामानुवर्तयपरिराजार्थम् ? किं दन्द्वन्मानशिरा इव बभ्रमीति ? अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याशङ्कापरिहाराथमिति शेषः । त्रिभिरित्यनुवर्तते ज्ञानस्याप्रयत्नसाध्यत्वमत्र न प्रतीयत इत्याशङ्क्योपोद्धातप्रक्रियेयैन्द्रियजस्य तावन्महाप्रयत्नसाध्यत्वमाद्येन श्लोकेनोच्यत इति भावेन तं व्याचष्टे— निराहारत्वेनेति ; एतेन ‘रसवर्ज’ इत्येतदन्तस्य वाक्यस्यार्थ उक्तः । एवमन्वेन ‘रसवर्ज’ इत्येतद्व्याचष्टे । तथा हि निराहारस्य देहिनः । तेन निराहारत्वेनेति यावत् । विषया रूपादयः । तद्भोगसमर्थानिन्द्रियाण्यनेनोपलक्ष्यन्ते, तानि विनिवर्तन्ते । रसवर्जं रसो रागः तं वर्जयित्वा विषयाभिलाषश्चैतत्सिको निराहारत्वेन न निवर्तत इति । अस्यैवाश्रयान्तरमाह— इतरेति । आकाङ्क्षाभवेन भोगलक्ष्योऽपि लक्ष्यन्ते । ‘रसवर्ज’ इत्यस्यार्थो रसाकाङ्क्षादिरिति । तत्तथैवं योजना— निराहारत्वेन रसादितरे विषयाः तद्भोगलक्ष्यः तदाकाङ्क्षेति यावत्, विनिव-

र्तते । रसं वर्जयित्वा मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगलक्षित्वं न निवर्तत इति । रसोऽपीत्यस्यार्थमाह— स त्विति । आयेऽर्थे स रसः सर्वविषयविषयो रागः । द्वितीये स रसः तद्भोगशक्तिः तदाकाङ्क्षा च । उक्तमर्थं श्लोकारूढं करोति— इत्याहेति । द्वितीयाथं प्रमाणमाह— इन्द्रियाणीति । सञ्जन्ति भोगलक्षिकक्षयेण च रागक्षयेण च । अतो रसानां तु रस्ये विषये प्रकारद्वयेन च वर्धते । आयामर्थमुपादयति— रसेति । उक्तं युक्तमित्युभयत्र शेषः । रसशब्दस्य रागवाचित्वं उक्ताभियानादवगन्तव्यम् । अचेतने चेतनवदुपचारादसः परं दृष्टा निवर्तते इति युक्तम् ।

अयमर्थसङ्ग्रहः— यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैः सन्निकृष्यन्ते तदा तद्वारा मनस्तत्र प्रवर्तते, प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति, तत आत्मनः क्षोभ इति । एवं इन्द्रियाणामविजयः । यो हि यं व्याकुलं करोति स तेन जित इत्युच्यते । यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेऽपि न तैः सन्निकृष्यन्ते, सन्निकृष्यन्ति न मनस्तदा भिमुखेनाहन्ति, आहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जायते, तदा नात्मनः क्षोभो भवतीत्येव इन्द्रियजयः । सोऽपि सङ्ग्रहणद्वेधा— बाह्येन्द्रियाणां सन्निकृष्यात्मनसो रागक्षयाच्च । एतत् द्वयं च पुरुषभेदेनोक्तप्रकारद्वयेन निराहारवत्प्रज्ञासाक्षात्काराभ्यां भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति [५९] ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र विषयाननाहरन्नभ्यासात्कर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियाण्यर्थेभ्य उपसंहरति, अतस्तस्यापि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादित्यत आह— यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दाव्याच्यानीन्द्रियाणि निराहारस्यानाद्विषयमात्रविषयस्याऽऽतुरस्य काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते न व्याप्रियन्ते, देहिनो देहवतः । मृदमद्ग्राहेण क्रियमाणं तपः काष्ठतपः । रसवर्जं ‘रसो रागो रसिको रसज्ञः’ इति प्रयोगदर्शनाद्व्याप्तं वर्जयित्वा । स्थितप्रज्ञालक्षणं तु रागेण सहेन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्यावृत्तिरभिमतता । कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य निवृत्तिः ? इति चेत्, रसोऽप्यस्य यतः परं परमात्मानं दृष्टोपलभ्य ‘अहमेव तदिदम्भूतः’ इति निवर्तते । निर्वीजरागः सम्पद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रागस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्वैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः [५९] ॥

८ वें. प्र. गि.— ननु मूढोऽप्यानुतरवत्स्थायामिन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रत्याहर्ति ; तत्कथमर्थं व्यवहारो लोकविलक्षणः ? स्थितप्रज्ञासाधारणं इत्याशङ्क्य भेदमाह— इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहर्तेन्द्रियस्य देहिना अनुरादेविषयाः तद्भोगसमर्थानिन्द्रियाणि विनिवर्तन्ते, किन्तु रसवर्जं विनिवर्तन्त इत्यनुषङ्गः । रसो रागः, ‘शृङ्गारादौ [विषे वीर्थे गुणे] गुणे वीर्थे बले रागे द्वे रसः’ [अमरः ३।३।२२६] इति निषण्डः । विषयाभिलाषस्तु न

निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म दृष्टा साक्षात्कृत्य स्थितस्य स रसोऽपि विषयाभिलाषोऽपि निवर्तते स्वीपादानाज्ञानाशान्तिनिर्वीजो भवति । श्रूयते हि “ किं प्रजया करित्यामो येषां नोऽयमाल्माऽयं लोकः ” [उ. उ. ४।४।२२] इत्यात्मदर्शिनो विषयरागनिवृत्तिः । तथा च सारागविषयप्रत्याहर्तेन्द्रियत्वव्यवहारः स्थितप्रज्ञस्यैवेति न मूढेऽतिव्याप्तिरिति भावः [५९] ॥

९ व० त० दी०— यतो निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहर्तेन्द्रियस्य सतः विषया विनिवर्तन्ते, नान्यस्य निराहारस्य रसवर्जं विषया वा निवर्तन्ते, न तु रसस्तदिन्द्रियस्य सर्ववत्त्ववत्साधकाकर्षकत्वाच्च । रसनिवृत्त्युपायमाह— रसोऽपि अस्य सिद्धस्य स्थिरविषयः परमात्मानमानन्दमनुभूय निवर्तते ; महानन्दापेक्षानन्दवस्तुनि सर्वस्य प्रवृत्त्यसम्भवविषयमात् । अग्रे चैतस्यासनभाषणमननप्रतान्यात्मनिष्ठायुक्तानि लक्षितानि [५९] ॥

१० पु. अ. त.— ननु इन्द्रियाणामाश्रयभावेनेन्द्रियविषयेषु प्रवृत्तिः कथं ? कथं न तेषामपि स्थितप्रज्ञता ? इत्या-

शङ्काह— विषया इति । निराहारस्य देहिनो विषया विनिवर्तन्ते, तत्सत्यमित्यर्थः । परन्तु रसवर्जः रसो नाम तद्व-

भवायांभिलाषस्तद्वजं तद्गृहीतमित्यर्थः । 'देहिनः' इति स्थितप्रज्ञस्य रसोऽपि तदभिलाषोऽपि परस्फुटं भगवद्दीवरसं पदेन तेषां देहाभ्यासोऽपि न निवर्तते इति ज्ञापितम् । अस्य दृष्टा निवर्तते । एतावद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि सुप्तिमूर्च्छालयमहावेशा-
दावपि साऽस्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह— विषया इति । सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य
सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयान्नाहरतोऽमुज्ज्ञानस्य विषया विनिवर्तन्त एव; तथापि रसवर्जं, रसो रागस्त-
द्वजं निवर्तन्ते तदाऽपि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति, रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नसौ स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । अन्यैव
पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादीनगृह्यतो रसोऽपि निवर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति
सुप्तादेः समाधिस्थस्य च महान् विशेष इति भावः । प्राञ्चस्तु—रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयान्
अनाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते, तस्यैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्तते—इति व्याख्युः ॥ ५९ ॥

स्थितप्रज्ञस्वसिद्धयर्थं बलवदिन्द्रियाणां जयोपायस्तत्फलं च ।

यततो ह्यपि कौन्तेय । पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदिविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि,
यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह— यतत इति ॥ यततः प्रयत्नं कुर्वतो हि यस्मादपि कौन्तेय ! पुरुषस्य
विपश्चितो मेधाविनः—'अपि' इति व्यवहितेन सम्बन्धः— इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि
विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति; आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रका-
शमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ ६० ॥ यतस्तस्मात्— तानीति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य
संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत मत्परः—अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य
स मत्परः, 'नान्योऽहं तस्मात्' इति आसीत इत्यर्थः । एवं आसीनस्य यतेवेशे हि यस्य इन्द्रियाणि
वर्तन्ते अभ्यासवशात् [— बलात्] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरमवतारयति— सम्य-
ग्दर्शनेति । मनसः स्ववशात्त्वादेव प्रज्ञास्थैर्यममेव किमर्थमि-
न्द्रियाणां स्ववशात्त्वापदनं ? इत्याशङ्क्याऽह— यस्मादिति ।
ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि
व्यावर्तन्ते, किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता कर्तव्यं इति तत्रा-
ऽह— यततो हीति । विषयेषु भूयो भूयो दोषदर्शनमेव
प्रयत्नः । हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ सम्बन्धं वक्ष्यति ।
अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति सम्बन्धं गृहीत्वा सम्बन्धा-
न्तरमाह— पुरुषस्येति । प्रमथनशीलकं प्रकटयति— विप-
श्येति । विक्षोभस्याऽऽकुलीकरणस्य फलमाह— आकुली-
कृत्येति । प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति— पश्यत इति । विप-
श्चितो विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशाभेदविवेकाख्यविज्ञानेन

युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियाणीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

हिशब्दार्थमनूय तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्या-
नीति पूर्वेण सम्बन्धमभिसंधायोऽह— यतस्तस्मादिति ।
इन्द्रियाणां स्ववशात्त्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह—
तानीति । एवमासीनस्य किं स्यात् ? इति तदाह— वशो
हीति । समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासनं ? इत्यपेक्षायामाह—
मत्पर इति । परापरभेदशङ्कामपाकृत्याऽऽसनमेव स्फो-
रयति— नान्योऽहमिति । उत्तरार्थं व्याकरोति— एवमिति ।
हिशब्दार्थं स्फुटयति— अभ्यासेति । 'परस्मादात्मनो नाह-
मन्योऽस्मि' इति प्रागुक्तानुसन्धानस्याऽऽदरेण नैरस्त्यर्थ-
दीर्घकालगुष्ठानसामर्थ्यादित्यर्थः । अथवा विषयेषु दोषदर्श-
नाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमा-
नस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह्य हरन्ति । एवमिन्द्रियजय आत्मदर्शना-
धीनः, आत्मदर्शनेमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्रापा ॥ ६० ॥ अस्य सर्वस्य दोषस्य

परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य चेत्तसः शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्था-
प्य सप्ताहित आसीतः मनसि मद्रिषये सति निर्दग्धाशेषकल्मषतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं
मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति । ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनायै प्रभवति; यथोक्तं—
'यथाऽग्निरुद्धतशिखः कश्चं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम्' [वि.पु.
६।७।७४] इति । तदाह— 'वश्ये हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इति ॥ ६१ ॥

४ वे. ता. चं.—आनिश्वेते विषयरागे दुर्जयानीन्द्रिया-
णीयुच्यते— 'यततः' इति श्लोकेन । विपश्चित्तं यतमा-
नत्वे हेतुरिति योतनायोकं विपश्चित्तो यतमानस्यापीति ।
अत्र विपश्चित्तं शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकत्वम् । बलवतां प्रमा-
थित्वं हि 'बलवानिन्द्रियमो विद्वान्ममपि कर्षति' [मनु.२।२१५]
इति स्मर्यते—इति ज्ञापनाय बलवन्तीत्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं
च रागादिषु । उक्तं छेदयतात्पर्यं सिद्धन्मन्योन्याश्रयार्थं तत्फलं
चाह—एवमिति॥६०॥ तर्ह्येन्योन्याश्रयद्विषयेऽर्थं साध्यसाधन-
भावः कथं पूर्वमुपदिष्टः ? इत्यश्रोच्यते 'तानि सर्वाणि' इति ।
अस्येति, अन्योन्याश्रयादिदोषसेत्यर्थः । संयम्येति ।
विषयस्पर्शनिवारणमात्रमश्रोच्यते, न त्विन्द्रियजयावस्था ।
'मत्परः' इत्यत्र वक्तुविमद्वैतिश्रयविक्षया सिद्धं शुभाश्रय-

विमद्विशेषवचनं चेत्तस्य इत्यादिना विवृतम् । शुभाश्वदेन हिर-
ण्यगर्मादेः, आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यञ्ज्यते ।
युक्तशब्देनात्र विषयस्वभावात्कुर्यं चित्तसमाधानं विवक्षितमि-
त्याह—समाहित इति । 'मत्परः' इत्येतावता कथमन्यो-
न्याश्रयादिपरिहार इत्याह—मनसीति । अत्राशेषशब्देनो-
पायविरोधिसर्वकर्मसङ्ग्रहः । निर्मलीकृतं रजस्तमोविरहितं तत
एव हि शब्दादिविषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञान-
निष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्देनोक्तम् । शुभाश्रयानुसन्धान-
स्य कल्मषविनाशकत्वे स्पृह्यन्तरसेवादाह—यथेति ।
आत्मदर्शनमन्तर्ज्ञेय इन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योन्याश्रयः । अतः
पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यत इत्याह—
तदाहेति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.—अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि ।
पुरुषस्य शरीराभिमानिनः । को दोषस्ततः ? प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥ ६० ॥ तर्ह्ये-
श्वक्याप्येवेत्यत आह—तानीति । बहुयत्नतः शक्यानि । अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः । युक्तो मयि
मनोयोगयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । फलमाह—वश्यो हीति ॥ ६१ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु यत्नज्ञानाभ्यामिन्द्रियजयमुक्त्वा
'यततोऽपि' इति द्विरुद्धं कथमुच्यते ? इति चेत्, न; इन्द्रिय-
जयार्थं किं निराहारत्वलक्षणेन महाप्रयत्नेन ? प्रत्याहारादिना
साधारणेन प्रयत्नेन तत्सम्भवात् ; तथा किमपरोक्षज्ञानेन ?
नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र
क्रियत इत्याशयवान् व्याचष्टे—अपरोक्षेति । ज्ञानस्य प्राधा-
न्यसूचनाय विपश्चित्तोऽपीत्येतत्प्रश्नादुक्तमपि अपरोक्षेत्यादौ
व्याख्यातम् । यततोऽपीत्यस्यार्थः—साधारणेति । हरन्ति
व्यसन्नमिच्छन्ति तदभिमुखं कृत्वा तद्गामीकुन्वंतीत्यर्थः । पुरुष-
स्येति कथं क्षीणमप्येवमभावादित्यत आह—पुरुषस्येति ।
एतन्नोक्तोपादनार्थम् । 'प्रमाथीनि' इत्यस्य प्रयोजनं वक्तुमा-
ह—को दोष इति । एतावताऽऽत्मनस्तदविजयः कथं ? इत्या-
शयः । मनो हतवन्ति पुरुषस्य क्षोभणशीलानि, न तेन विजि-
तानीति भावः । 'पुरुषस्य' इत्यनेनोभयत्रास्यान्वयं दर्शयति ॥ ६० ॥

उपोद्घातस्य साध्ये वक्तव्ये तानि सर्वाणीति किमुच्यत
इत्यतोऽपि तदुपपत्तितां शङ्कां निवर्तिषुतेति तदेतदिति भावेनाह—तर्ही-
ति । अत्र साधारणविवेकज्ञानान्यां न जीयन्ते इत्यर्थः । अश-
क्यान्त्येव जेतुमिति शेषः । निराहारस्य देहावस्थानासम्भवात् ।

७ ह. पै. भा.—तस्य च सम्यग्दर्शनस्यैवस्योपायमाह—यततो यतमानस्यापि पुरुषस्य
विपश्चित्तो मेधाविनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रसमं हरन्ति ॥ ६० ॥ यस्मादेवं
गी. २९

ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयाध्यतयाऽभिप्रेतत्वेनेतराध्य-
प्रसङ्गादिति भावः । तथा च तज्जयस्य ज्ञानसाधनत्वं यद्विपश्चित्तं
तत्र सम्भवतीति शङ्काशेषः । इन्द्रियसंयमोऽशक्य एवेति
शङ्कायां तानि सर्वाणि संयम्यासीतेति किमेतदुच्यते ? इत्यत
आह—बहुयत्नेति । यत्नं बहुमिति शेषः । यद्यपि तज्जयेन
परोक्तं साधनं अस्मदुक्तं वा शक्यं, तथापि तत्प्रति-
निधिना महाप्रयत्नेन जय्यानीत्यर्थः । एतदुत्प्रेषोद्घातत्वे-
नैवोक्तमिति ज्ञातव्यम् । युक्त इति नैतदुचिरो रूपम्, येन प्रति-
सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तदुक्तदोषः स्यात् ; किन्तु समाध्यस्य
युजेरिति भावेनाह—युक्त इति । मत्पर इत्युत्तरत्र श्रवणात्
'मयि' इत्युक्तम् । मत्पर इत्यत्रैवज्ञानं इत्यन्यैर्व्याख्यातं तथाक्षरा-
नुसारीत्याशयवान् व्याचष्टे—अहमेवेति । भगवानेव सर्वैस्मा-
दुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनं इन्द्रियजये
परं साधनमिति भावः । निराहारत्वादिकं तु वस्तुमतिप्रदर्श-
नार्थमेवोक्तमिति मत्तव्यम् । यदर्थमयमुपोद्घात उक्तस्तत्प्रदर्श-
नपरं तयोत्तरार्धेतात्पर्यमाह—फलमिति । यथैवं ततः किमित्या-
शङ्कायां इन्द्रियजयस्य ज्ञानं फलमाहेत्यर्थः । यत एवं ज्ञानं महा-
याससाध्येन्द्रियजयकं, अतएवायासमीत्यर्थः न तस्माच्च्यति,
न तु ज्ञानस्योक्तलक्षणात्माभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः ॥ ६१ ॥

तस्मान्- तानि सर्वाणीन्द्रियाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः समासीत । मत्परः, अयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परः प्रधानः यस्य स मत्परः । नान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपासीतित्यर्थः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलतस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ननु सारागविषयनिष्ठचेन्द्रियत्वमपि मूढानां सम्भवति, विषयदोषदर्शनेन नित्यानित्यविवेकेन च मानसिकेन विषयरागनिष्ठत्वेः सुकस्वादित्याशङ्क्याह— यतः पुनः पुनर्विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतः तथा विपश्चितो विवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमेकं निर्विकारीकृतमपि इन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कृत्वा हरन्ति विकारप्रापणेन स्वविषयाविष्टं कुर्वन्ति । ननु वैराग्यरक्षके राजनि विवेके तन्मन्त्रिणि च प्रयत्ने जगत्कके कथं हरन्ति ? इत्यत आह— प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलत्वाद्वात्मनमन्त्रिणावप्यभिभूय हरन्तीत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि लोके प्रमाथिनो दृष्टाश्चारादयः पश्यत्येव धनिनि धनं हरन्तीति ॥ ६० ॥ नन्वेवं प्रमथनविषयान्मपि यदिन्द्रियजयो न स्यात्तर्ह्यज्यान्प्येव तानि स्युः ; न च 'परं दृष्ट्वा निवर्तते' [२।५९] इत्युक्तमात्मदर्शनमेवेन्द्रियजयोपाय इति युक्तम्, तथा सति आत्मदर्शनादिन्द्रियजस्य इन्द्रियजयाच्चात्मदर्शनमित्यन्योन्याश्रयात् ; तथा च स्थितप्रज्ञत्वमितदुर्लभमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति भगवानिन्द्रियजयोपायमुपदिशति— तानीति ।

९ वं १० वं १० वं— तेष्वेव प्रथममुपदेशे कर्त्तव्यतादृढनाय तस्यासनं सहेतुर्लक्षयति— यततोऽपीति द्वाभ्याम् । यततोऽपि तत्तदिन्द्रियजयाभ्यास एव श्रेयान् मनःप्रमाथित्वादित्त्रियाणां अतस्तानि सर्वाणि प्रथमं बुद्ध्या संयम्य युक्तो य आसीत मत्परः तस्यैव प्रतिष्ठिता प्रज्ञाऽवसेया ॥ ६० ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त.— ननु इन्द्रियसंयमनं सर्वेषां कर्तुंश्रुचितं, स्थितप्रज्ञे को विरोधः ? इति चेत्तत्राह— यतत इति द्वाभ्याम् । हे कौन्तेय ! विपश्चितः शास्त्रार्थविदः पुरुषस्य यततोऽपि यत्नं कुर्वाणस्यापि प्रमाथीनि प्रकर्षेण मथनशीलानि इन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कारेण मनो हरन्ति ॥ ६० ॥ अतस्तानि

मत्परः सन् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतत्यन्वयः । परशब्द इष्टवचनः । अहमेव पर इष्टो यस्य स मत्परः, मदपितमना इति यावत् । एवम्भूतः सन् तानि प्रमाथीनि सर्वाणीन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहित आसीत उपविशेत् । यथा हि— राज्ञि विन्यस्तं धनं न चौरैरपहर्तुं शक्यं, प्रत्युत राजाश्रितोऽयमिति भयाचोरादय एव तस्य वशवर्तिनो भवन्ति, तथा सर्वलोकेष्वरे भगवति विन्यस्तं मनो नेन्द्रियैरपहर्तुं शक्यम्, इन्द्रियाण्येव तु तस्य भयाद्भ्रूयानि भवन्तीति मत्परशब्देन ध्वन्यते । एतदुक्तं भवति, 'परमेष्ठरे समर्पितं मनो निदग्धशोषकत्वमपमतिविमलं भवति, 'यथाऽग्निस्तथितिशिखः कलं दहति सानिलः । तथा चित्तगतो विष्णुर्योगिनां सर्वकलित्विषम्' [वि. उ. ६।७।७३] इत्यादि- स्मृतैः । तत्र विषयरागरहितं मनः सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्वव- शीकरोति । ततो वस्येन्द्रियस्तत्त्वज्ञानाया प्रभवतीति न पूर्वोक्तान्योन्याश्रय इति । तदेतदाह— वशो हि यस्येन्द्रियाणीति । तदनेन 'किमासीत' [२।५४] इति प्रश्नस्य वस्येन्द्रियः समासीतयुक्तसङ्घर्षं भवति ॥ ६१ ॥

सर्वाणि संयम्य स्ववशगानि कृत्वा मत्परः अहमेव परो यस्य तादृशो युक्तः मयि युक्त आसीत । एवं यो मत्परस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता तस्येन्द्रियाणि वशे भवन्ति, नान्यस्येत्यर्थः । प्रमाथित्वादिति भावः । अत एव पूर्वोक्तं विपश्चितमपि तदसामर्थ्यमुक्तम् ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० १० वं— किञ्च सुप्तादेरिन्द्रियाणि आन्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समाहितेन तु तानि क्रमेणाङ्गानीव स्वेच्छया संद्विश्यन्ते, एतच्चात्यन्तायाससाध्यमिति याह— यत इति । विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यततोऽपि समावसिद्धित्यर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तुं-मनः प्रतीचि स्थिरीक्रियमाण-कर्माभूतं हरन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति, यतः प्रमाथीनि । यथा— बह्वश्वोरा वने एकं पुरुषं प्रमथय तस्य विचं हरन्ति एवमिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति, यतः प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यप्येवं तथापि तानि नियन्तव्यान्प्येव, अन्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धिरित्याह— तानीति । संयम्य वशीकृत्य युक्तः सन्नद्धो मत्परः- अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः रुधादिभ्यो बाह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आन्तरेभ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतमो यस्य स मत्परः सन्नासीत; हि यस्मान् वशो आज्ञायाम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

विषयस्मरणस्यानर्थकरत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते— ध्यायत इति ॥ ध्यायतश्चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषुपजायते उत्पद्यते । सङ्गात् प्रीतेः सञ्जायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा । तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधादिनि ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि सम्मूढः सन् गुरुमपि आक्रोशति । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात् विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यम् ; तद्योग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सन्मनस्श्लोकद्वयतात्पर्यमाह— अथेति । पुष्पाद्योपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । तन्निष्ठत्वरहित्यावस्थां दर्शयति— इदानीमिति । पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् । सर्वानर्थमूलं विषयविभ्रान्तं तस्य तथात्वमनुभवविद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तम् । विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वम् । प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते । तृष्णेत्युक्तिकासक्तिरुक्ता । प्रतिबन्धेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः ॥ ६२ ॥ क्रोधस्य सम्मोहेहेतुत्वमभवेन द्रव्यति— क्रुद्धो हीति । आक्रोशत्यधिक्यति ।

तद्योग्यत्वमपेरर्थः । सम्मोहकार्यं कथयति— सम्मोहादिति । स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति— शास्त्रेति । क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवात् सम्मोहाधीनत्वं तस्येत्यसङ्ख्याऽऽह— स्मृतीति । स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति ? तत्राऽऽह— कार्येति । ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न कल्पते तत्राऽऽह— तावदेवेति । कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे सतोऽपि पुरुषस्य करभवेदपाततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टव्यपदेशः तदेतदाह— पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह— अनिरस्ताविषयाहुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्याप्यनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्कोऽतिप्रवृद्धो जायते । सङ्गात् सञ्जायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदश । पुरुषो यां दशमापन्नो विषयानमुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः । कामात्क्रोधोऽभिजायते— कामे वर्तमाने विषये चासन्निहिते सन्निहितान् पुरुषान् प्रति एभिरस्मद्विद्धं विहतमिति क्रोधो भवति ; क्रोधाद्भवति सम्मोहः । सम्मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता, तथा सर्वं करोति । ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः— आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतस्तस्य नाशः स्यात्, बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयान्तरदर्शनयोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत इत्याह— एवमिति । अष्टात्मस्वरूपस्य विषयान् ध्यायत इत्यनुवादसिद्धां विषयेषु स्वरसबाहितां सहेतुक्रमाह— अनिरस्तेति । अत्र संयम्येति निमीलनादिमात्रकृतं निवारणमुच्यते । उपजायत इत्यनुपसर्गाभिप्रेतं विविच्य दर्शयति— अतिप्रवृद्धो जायत इति । सङ्गकामयोरभेदात्कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति

त्यत्राह— कामो नामेति । विपाकदशाशब्देन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्ताकारप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तल्लक्षणमाह— पुरुष इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं विषये चासन्निहित इति । न केवलं कामप्रतिबन्धकानेव पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपितु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्यां दशायांमुपलभ्यमानान् सर्वान् प्रत्यपीति योतनाय सन्निहितानित्युक्तम् । ईश्वरोऽपि हि क्रोधवेगमभिनयन् कस्मिन्निवेद

रक्षसि दृष्ट्वाति 'सर्वेवगन्धर्वमनुष्यपक्षं जगत्सशैलं परिवर्तया-
म्यहम्' [वा. रा. ३।६।७६] इत्याह । अयं चामिजायत
इत्यशेषसर्गाभिप्रायः, अमिती जायत इत्यर्थः । समि-
त्येकीकारे, ततोऽत्र सम्मोहः कृत्वाकृत्वाविवेकात्मा मोह
इत्यभिप्रायेणाह— **कृत्येति** । सम्मोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वे-
ऽनास्तस्योपापारमाह— **तथेति** । कुदः पापं न कुर्यात्कः कुदो
हन्त्यादुर्नपि' [म. भा. ३] इत्याद्यनुसारणोक्तं **सर्वमिति** ।
ततश्चेति । सावान्तरव्यापारात्सम्मोहादित्यर्थः । स्मर्तव्ये
प्रस्तुतविषये स्मृतिभ्रंशं योजयति— **प्रारब्ध** इति । स्मृतिभ्रंशा-

दित्युत्तरवाक्यशङ्कलावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तद्वैकल्य-
त्वायुक्तं **स्मृतिभ्रंशो भवतीति** । बुद्धिनाश इत्यत्र
प्रकृतं बुद्धेर्विशेषमाह— **आत्मेति** । न तावदिह सामान्यतो
ज्ञानमात्रं बुद्धिशब्दार्थः, न चैतःपूर्वमात्मदर्शनं सिद्धम् ; न च
मविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अतस्तद्विषया
कृतस्तदुपायानुष्ठानाध्यवसाय इहोपायस्मृतिताप्यो बुद्धिशब्दे-
नोच्यत इति भावः । प्रपद्यतीत्यत्र निरयस्यात्मनो नाशो
ह्यस्तत्समत्वम् । तच्च यथावस्थिताकारानुपलम्भः । स च देहात्म-
भ्रमादिकृतः, तत्रापि हेतुपूर्वहसम्बन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं—
संसारे निमग्न इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

५ आ. मा. भा.— रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । सम्मोहोऽधर्मच्छा । तथा
हि— मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु 'मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु' इति । तथा-
चान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । बुद्धिनाशः सर्वात्मना
दोषबुद्धिनाशः । विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तथा ब्रुक्तम्— 'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते
यदा । दोषादृष्टेस्तःकृते श्व नरकं प्रतिपद्यते' ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ध्यायत' इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्तं
किमेतदुच्यते ? इत्यत आह— **रागादीति** । रागादिदोषस्य
कारणं रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोषः कारणं यस्य तदरा-
गादिदोषकारणम् ; परिहाराय रागादिदोषस्य । इदमुक्तं भवति—
'मत्परो युक्त आसीत्' [२।६१] इतीन्द्रियजन्यस्य परमसाधन-
मुक्तम् । रागद्वेषपरिहारोऽप्यत्र साधनमिति वक्ष्यति । तत्र स
एव कथं स्यात् ? इत्या- (शङ्कायां)- काङ्क्षायां उपोद्घातप्रक्रिये-
दमुच्यत इति । सम्मोहो मूर्च्छाऽत्र न सङ्गच्छत इत्यतोऽन्यथा
व्याचष्टे— **सम्मोह** इति । अधर्मच्छा अकार्यच्छा । कुतः ?
इत्यत आह— **तथा** हीति । सशब्दस्तु तस्यैव विशेषक

इति भावः । अहर्षकषाधर्मविषयम् । तदेतुषु पापकर्मसु च
नियतं कामनं मोहसंज्ञितमित्यर्थः । स्पष्टं चात्र प्रमाणमाह—
तथा चेति । यत्किञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुप-
योगात्सम्बन्ध्याचष्टे— **स्मृतिविभ्रम** इति । विमोहोऽनव-
स्थानं, नाश इति यावत् । चेतनस्य कथं बुद्धिनाशः ? इत्यत
आह— **बुद्धिनाश** इति । स्मृतिविभ्रम एवावधमिलतः सर्वात्म-
नेत्युक्तम् । नित्य आत्मेत्युक्तम्, तत्कथं विनश्यति ? इत्यत आह—
विनश्यतीति । उक्तार्थं प्रमाणमाह— **तथा** हीति । तदा
दोषादृष्टेः एतदुक्तं भवति— रागद्वेषयोः परम्पर्या नरकाद्यनर्थप्राप्तिः
कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां विषयव्यापनपरम्पर्या
तत्कारणमिति ज्ञानेन तदकारणानुत्पत्त्युपादो भवतीति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते— ध्यायतश्चित्तयतः शब्दादिविषयान् सङ्गः
भीतिस्तेषु शब्दादिषु विषयेषूपजायत उत्पद्यते ; सङ्गात्भीतिः सञ्जायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा ;
कामात्क्रुतश्चित्प्रतिहतात्तु क्रोधोऽभिजायते रज्यमाने विसेवितश्च ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति जायते
सम्मोहः कार्याकार्याविवेकः, सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशजतसंस्कारजनितायाः स्मृते-
र्भ्रंश उत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ सत्यामनुत्पत्तिः । ततश्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः कार्याकार्याविवेकलक्षणाया
बुद्धेर्नाशः । बुद्धिनाशास्त्वर्थं प्रणश्यति । एतावान्नि पुरुषो यावत्कार्याकार्याविवेकस्तन्नाशे नष्ट एव
पुरुषो भवति ॥ ६३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— नन्वादौ मनः परमेश्वरे विनिधाय
निष्कस्मपीकृतेन तेन बाह्येन्द्रियाणि वशीकृतव्यानीति
कोऽयं शिरोवष्टनेन नासिकाग्रहणप्रयासः ? च्छरादीनां तत्त-
द्भोक्तोपरोधेनैव जयसिद्धेः । न च 'रसवज्रम्' [२।५९]
इति प्रागुक्तरीत्या रागजयं विना बाह्यगोळकोपरोधमात्रम-
किञ्चिन्निरासति विषयप्रवणं मनः परमेश्वरप्रावृण्ययोजनेन
तेभ्यो व्यावर्त्य बाह्येन्द्रियाणि तदनुसारीकृतव्यानीति वाच्यम्,
बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैव मनसोऽन्येन्द्रियत्वेन निपृहीतबाह्येन्द्रियं

प्रत्यान्तरविषयाभिषासत्त्वेऽप्यश्वत्तेरित्याशङ्क्याह द्वाभ्याम्—
असद्वर्षितचित्तस्यानिवृत्तविषयरागस्य अभिनिवृद्धकैवल्यत्वा-
द्येन्द्रियगोळकस्य अनादिवासनासत्ताभावात् । विषयव्यापनमवर्ज-
नीयं स्यात् । तत्र च विषयान्ध्यायतः पुनः पुनर्मनसा चिन्त-
यतः पुनः तेषु विषयेषु तत्तदिन्द्रियाणां सङ्गः सम्बन्ध उप-
जायते, बलवान्विषयचिन्ताप्रवाहः सैकतसेतुवदतिवृत्तैर्बल बाह्य-
गोळकोपरोधमवधूय तत्तद्विषयेन्द्रियसंयोगं जनयेदसत्त्वर्थः ।
तस्माच्च विषयेन्द्रियसङ्गात् कामः तद्विषयकस्तृष्णाविशेष
सञ्जायते, यस्मिन्जाते पुरुषो विषयाननुकम्पा स्यात् न

शक्नोति । कामाच्च कुतश्चित्प्रतिहन्त्यमानात् प्रतिधातक-
विषयः क्रोधो ज्वलनात्माऽभिजायते । क्रोधाच्च कृत्याकृत्य-
विवेकशून्यताः सम्भूताः । कुदो हि समुद्रः पितरमपि
हन्ति । सम्भोहाच्च सिपाथयिषितेन्द्रियजयप्रयत्नविषयक-

स्मरणभ्रंशरूपः स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाच्च बुद्धिनाशः इन्द्रि-
यजयफलत्वेनाभिमतया बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य नाशोऽभावः ।
बुद्धिनाशात्प्रणश्यति पुनरपि संसरे निमग्नो भवति । इत्थं
महानर्थबीजं विषयानुचिन्तनमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोष उक्तः; इदानीं मनोनिरोधाभावे योगबुद्धिभ्रंशदोष
इति कथयन्तस्य स्थिरप्रज्ञतां दर्शयति— चतुर्भिः । तत्र मनःसंयमाभावे दोषमाह द्वाभ्याम्— ध्यायत इति विषया-
निति । विचारयतश्चिन्तयत इति यावत्, आसक्तिर्भवति; ततः कामाभिधाषः । ततः प्रतिहतादेव क्रोधः । ततो
विवेकाभावः । ततश्च शास्त्राचार्योपदिष्टार्थः स्मृतेर्विप्लवः । ततो व्यवसायादिमिषकबुद्धेर्नाशः । ततः प्रणश्यति
अत्यन्तविस्मृतिं प्रायः प्राकृत एव भवति अविशुद्धोऽपि च ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ 'कथं प्रजेत ?' इत्यत्रोत्तरमाह—
ध्यायत इति । विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्ग आसक्तिः
स्यात् । आसक्त्या किं स्यात् ? इत्यत आह— सङ्गादिति ।
सङ्गात्कामः सञ्जायते, कामाच्च क्रोधोऽभिजायते । अभितः
सर्वतः तदयोग्येष्वपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ क्रोधाच्च सम्भोहः । सम्यक्-

प्रकारेण मोहो विवेकराहित्यम् । सम्भोहात्स्मृतेर्भगवत्स्मरणस्य
विभ्रमः विशेषेण भ्रमः । भगवत्स्मरणानन्तरमवृत्त्यभ्रमे
विशेषः । स्मृतिभ्रंशात्पूर्वोक्तबुद्धिनाशः स्यात् । बुद्धिनाशात्प्रण-
श्यति । पुनस्तत्त्वपावनप्रवृत्तिराहित्यं नाशे प्रकर्षः । विषयध्यान-
सङ्गरहितो जयेति भावः (?) ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० दी०— “ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां
गमिम् ” [कठो. ६।१०] इति श्रुतेर् इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमपदप्राप्तिरित्युक्तं, तत्र उपसंहृतकरणस्य
बाह्यान् शब्दादीन्गृह्यतो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यात् ? इत्याह— ध्यायत इति
द्वाभ्याम् । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चिन्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु सङ्गः सम्बन्धो जायते । बाह्या-
र्थेभ्यो निगृहीतान्यपि इन्द्रियाणि मनोदोषात्पुनर्बाह्यान्गृह्णन्तीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिधाषः
सञ्जायते । कामात्कुतश्चिद्धेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात् सम्भोहः कार्य-
कार्यविवेकाभावो भवति । ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसन्धानस्य विभ्रंशरूपं चळनं भवति । स्मृतिभ्रंशात्
बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि विरोधानं भवति । तस्मिन् शास्त्रजे परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्यति
पुरुषार्थयोग्यो भवति; यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥

सेन्द्रियनिग्रहो मनसः स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च ।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विवेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

१ शां. भा.— सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम्, अथेदानीं मोक्षकारणमिद-
मुच्यते— रागद्वेष इति । रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरुस्सरा हि इन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः विषयानवर्ज-
नीयान् चरन् उपलभमान आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैः
आत्मवश्यैः विषेयात्मा इच्छातः विषेयः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति ।
प्रसादः प्रसन्नता, स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्युच्यते— प्रसादे इति ।
प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः
शुद्धा [स्वस्था-] न्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि सप्तन्तादव-

तिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात् रागद्वेषविषुकैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरोदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

२ आ. शां. व्या.— विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं क्षुरात् तर्हि भोगस्तेन जीवनाथं भुञ्जानो विषयाजननं कथं न प्रतीष्यते? इत्याशाङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरं शोकात्तात्पर्यमाह—**सर्वानर्थस्येति** । अनर्थमूलकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । परिहृत्यै निर्णीते तत्परिहारोपायमिच्छासां दशैयति—**इदानीमिति** । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यत्र अनुभवदर्शनाथी हिशब्दः, शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधार्थं स्वाभाविकीत्युक्तम् । तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगः । अवर्जनीयानशनपानादीन् देहस्थितिहेतुमिति यावत् । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिष्वेधियमातुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा स्यादित्याशाङ्क्याऽह—**आत्मेति** । अन्तः-

करणधीनत्वेषोऽन्द्रियाणां तदनियमात् तेषामपि नियमातुपपत्तिरित्याशाङ्क्याऽह—**विधेयात्मेति** ॥ ६४ ॥

तथापि नानाविषदुःखामिभूतत्वात् न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्यमित्याशयेन पृच्छति—**प्रसाद इति** । श्लोकार्थेनोत्तरमाह—**उच्यते** इति । सर्वदुःखहान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रसादार्थं कथं सिद्धं? इत्याशाङ्क्याऽह—**प्रसन्नचेति** । बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह—**किञ्चेति** । तस्माद्बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतिवत्यमिति शेषः । श्लोकद्वयस्याश्वरोत्यर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहरति—**एवमिति** । युक्तः समाहितो विषयपारवदयन्त्यः सन्निति यावत् ॥ ६५ ॥

३ रा. भा.— उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसः शुभाश्रयभूते न्यस्तमना निर्दग्धाशेषकलमपतया रागद्वेषविषुकैरात्मवशैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयात्मा विधेयमनाः प्रसादमधिगच्छति । निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अस्य पुरुषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृति-संसर्गप्राप्त्युक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतस आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविकृतात्मविषया बुद्धिर्मयि पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येवा ॥ ६५ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ तानि सर्वानीत्युक्ताथैकरणेऽप्यो-
न्याश्रयपरिहारप्रकारः प्रयोगजनभूतसंसारनिवृत्तिश्च श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते—**रागद्वेषेति** । रागद्वेषविषयो हि कुतः? इत्यत्र पूर्वोक्त एव हेतुस्त्वितिप्रायेणाह—**उक्तेनेति** । रागद्वेषविषयोऽत्र इन्द्रियाणामात्मवदयताहेतुः विषयांश्चस्मिन्नेन विषय-भोगभ्रमव्युदासाय आत्मवदयत्वफलितमाह—**विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमान इति** । चरतिरत्र गत्यर्थः, आक्रमणरूप गतिपरः, भक्षणार्थो वा, संहारपर इत्युभयथाऽपि तत्तिरस्कारार्थत्वमत्र विवक्षितम् । तिरस्कारोऽज्ञानादरः, तथाच नैषण्डिकाः— 'अनादरः परितः परीमावस्तिरस्क्रिया' [अमरः १।१।२२] इति । बाह्येन्द्रियतद्विषयविषयो हि

मनोविजयार्थं इत्यभिप्रायेणाह—**विधेयमना इति** । विधेयात्मेति मनसः प्रसन्नत्वात् 'प्रसन्नचेतसः' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । प्रसादोऽत्र मनोर्नैर्मयमित्याह—**निर्मलेति** ॥ ६४ ॥ 'प्रसादे' इति श्लोके प्रसादहानि-
शब्दयोः कमात् षष्ठीद्वयान्वयभ्रमं व्युत्पन्नव्ययप्रकारमाह—**अस्येति** । 'दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः' [वि. उ. ६।७।२२] इत्याद्यभिप्रेतोपाधिकरुचैव हानियोग्यत्वात्—**माह—प्रकृतीति** । प्रतिबन्धकाभावे ह्याद्य कायौत्पात्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्यस्यार्थमाह—**आत्मावलोकन-विरोधिदोषरहितमनस इति** । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शनहेतुत्वातुपपत्तये इति हेत्वर्थस्य हिशब्दस्या-
र्थमाह—**अत इति** ॥ ६५ ॥

५ आ. मा. भा.— इन्द्रिय जयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—विषयाननुभवन्नपि विधेय आत्मा यस्य सः, जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनःप्रसादम् ॥ ६४ ॥ कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः? प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ब्रह्मापरोक्षेण सम्पत्तिरिति करोति । प्रसादो नाम स्वतः प्रायो विषयागतिः ॥ ६५ ॥

६ अ. प्र. दी.— रागद्वेषेति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह—**इन्द्रियेति** । इन्द्रियजयश्च तत्फलं चेन्द्रियजयफलं, इन्द्रियजयस्य फलमिन्द्रियजयफलम् । अस्त्येवं रागद्वेषपरिहारः, ततः किं? इत्याकाङ्क्षायां रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयार्थं कलमाह—**इन्द्रियजयेन किं भवति?** 'वशे हि यत्केनियामि' [१।१६] इति ज्ञानं भवतीत्युक्तमिति चेत्, सत्यम्; तर्हि साक्षादिन्द्रियजयफलं उत व्यवर्धितं? इत्याकाङ्क्षायां इन्द्रियजयस्य फलं ज्ञानं यथा भवति तथाऽऽहेत्यर्थः । रागद्वेषपरिहारवद्विषयकारणस्यापि

इन्द्रियजयसाधनत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासायाह—**विषयानिति** । निराहारत्वमिन्द्रियजये कारणं, तच्चाशक्यमतः कथमिन्द्रियजयः? इत्याशाङ्क्य देहधारणामात्रोपयुक्तविषयातुभवो न दोषायेति तदन्त्युपगमात्प्रसङ्गेन किञ्चित् इति भावः । इन्द्रियजयवाचकं पदमत्र न श्रूयत इति, अतस्तद्व्याज्जे । **विधेय इति** । स विधेयात्मेति शेषः । किमनेनापि? इत्यत आह—**जितात्मेति** । अनेन पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयार्थं फलमुक्तम् । यद्यन्यनुवादोऽयं प्रतीयते, तथाप्यप्राप्त-

त्वादन्वया वाक्यवृत्तिः । तथा हि य उक्तविषया त्यक्तरागद्वेषः, स रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यामप्रयुक्तैः केवलशरीरधारणार्थं विषयांश्चरति स विषेयात्मा भवति, तत एव बाह्येन्द्रियाण्यपि तस्य वक्ष्यामि भवन्तीति । अत एव क्रमेण वाक्यद्वयस्य पृथक् तात्पर्यं नोक्तम् । द्वितीयाकाङ्क्षोत्तरत्वेनेन्द्रियजयस्य ज्ञानं व्यवहितफलमिति दर्शयितुं साक्षात्फलमुक्तम् । विषेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति । तत्र प्रसादो नामात्ममय इति प्रतीयते तन्निवृत्त्यर्थमाह— प्रसादमिति । प्रसन्नचेतस इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्यत उक्तं 'प्रसाद' इति, तदाक्षिपति— कथमिति । 'तरति शोकमात्मनि' [छं. उ. अ. ७. ११३] इत्यादिविरोधादिति भावः । किञ्च प्रसादे सति ज्ञानं भवतीति वा व्यवधानान्तरं वा वक्तव्यं ? तत्रो-

क्तम् । सर्वदुःखहानिश्चावक्यवैरोक्तैः चाक्षेपशेषः । एतत्परिहारत्वेनोत्तरार्थं व्याख्याति— प्रसन्नोति । एतेन 'प्रसादस्य फलद्वयमुच्यते' इत्यपि प्रतीतिरिक्ता भवति । प्रसादे सति ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति । तच्च व्यवधानेनेति भविष्यति । ततो भवति सर्वदुःखहानिः प्रसादफलतयोक्तैः न वक्तव्याहुक्तिः; नाप्यवक्तव्योक्तिः । ' बुद्धियुक्तः ' [२।५०] इति श्लोके सुकृत-दुष्कृतज्ञानं ज्ञानफलमित्युक्तम्, तदुक्तम्, अनुपपत्त्यात्वात्; इत्याशाङ्कं परिहृतुं प्रसादादिसुखमिति । ननु यस्यानायासेनाभिलषितविषयोपनिस्तस्य मनोऽप्याङ्कलं प्रसन्नमित्युच्यते । ततः कथं प्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानसाधनत्वं चोच्यते ? इत्यत आह— प्रसाद इति । अत्र विनश्चितेति शेषः । स्वतोऽपि प्रयत्नं विनाऽपि विषयागतविषयान्प्रत्यप्रवृत्तिः ॥ ६५ ॥

७ ह. पै. भा.—अथेदानीं मोक्षकारणमुच्यते— रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरस्सरं हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, ताभ्यां वियुक्तैरिन्द्रियैरात्मवश्यैर्विषयांश्चरन्नुपलभमानो योग्यात्मवश्यैः स्वाधीनैर्विषेय आत्माऽन्तःकरणं यस्य सौख्यं विषेयात्मा प्रसादं स्वास्थ्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्यत्रोच्यते— प्रसादे प्रसन्नतायां सत्यां सर्वदुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां हानिर्नाशः । आध्यात्मिकानि जन्मजरामरणे तदन्तराले परिपतितवातपितृश्लेष्मसङ्क्षोभजनिता विकाराः । आधिभौतिकानि भूतानामितरेतरं वध्यघातकभावेन जनितानि दुःखानि शस्त्र-प्रहरणादीनि । आधिदैविकानि वातातपवर्षतत्प्रतिबन्धजनितानि दुःखानि । एतेषामाध्यात्मिकादीनां दुःखानां हानिर्नाशोऽस्य योगिनः प्रजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्थाऽऽशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिवाऽऽत्मैकत्वग्राहिणी परितः समन्तादवतिष्ठते । आत्मस्वरूपेणैव निश्चला भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं व्यतिरेकखलेन रागजयस्यावस्थिकत्वखलत्वा अन्वयखलेनापि तत्पदार्थेयं ' किं व्रजेत ? ' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— रागेति । रागद्वेषवियुक्तैः स्तु, तुल्यः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः । रागद्वेषविरहितत्वे हेतुः— आत्मवश्यैरिति, मनोधीनैरित्यर्थः । मनोगतरागद्वेषाभ्यामेव बहिरिन्द्रियाणां तद्वत्त्वम् । मनसि च भगवदपेक्षाणीरागद्वेषाखिलकल्पे सति, तदधीनेन्द्रियाणामपि तद्वाहित्वं भवति । एवंविधैरिन्द्रियैः विषयांश्चरन्नुपलभमानः सन्नपि प्रसादं प्रसन्नतां असुखस्थालन्नेव मनसि कामपि स्वच्छतामधिगच्छति । ननु विषयध्यानमपि खल्वनर्थकारणम्, तद्वहनमपि तु सुतरामेवेति कथं विषयान्प्रश्यतः प्रसादः ?

इत्याशाङ्क्य रागद्वेषवियुक्तपदसूचितं हेतुं दर्शयति— विषेयात्मेति; जितान्तःकरण इत्यर्थः । मनोजयस्थस्यैव विषयदर्शनमनार्थावहम्, न तु जितमनस इति भावः । तदनेन ' किं व्रजेत ' इति प्रश्नस्य आत्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नोतीत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ ' प्रसादमधिगच्छति ' इत्युक्तम्; प्रसादस्य किं फलम् ? अत आह— प्रसाद इति । प्रसादे उक्तलक्षणे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्नाशोऽस्य पुरुषस्योपजायते । ननु ज्ञानफलत्वेन प्रसिद्धस्य सर्वदुःखानाशस्य कथं प्रसादफलत्वं ? इत्याशाङ्क्याह— प्रसन्नचेतस इति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतसः शीघ्रं बुद्धिर्ब्रह्मात्मविषया पर्यवतिष्ठते स्थिरा भवति । दुःखहानिर्ज्ञानद्वारा प्रसादफलमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

९ व० त० दी०—नन्विन्द्रियाणां विषयाभिमुखस्वभावानां निरोधस्याशक्यत्वाद्दोषो दुष्परिहर इति कथं प्रज्ञायाः प्रतिष्ठितत्वं ? इत्याशाङ्क्याह द्वाभ्याम्— रागेति । यो वक्ष्यात्मा स्वेन्द्रियै रागद्वेषवियुक्तैर्विषयानुपभुञ्जानोऽपि प्रसादं प्रशान्तिमधिगच्छति तस्य प्रसन्नचेतसः प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

१० पु. अ. त.—समाधिस्थस्योत्तरमाह— रागद्वेषवियुक्तैरिति । तुल्यः पूर्वरूपेण व्यावर्चयति । विषेयात्मा विषयो वक्ष्यात्मा आत्मा भवान् यस्य तादृशो रागद्वेषादियुक्तैरात्मवश्यैः स्ववशैर्भगवद्वश्यैर्वा इन्द्रियैः विषयान् भोगान्

भगवद्विच्छया प्राप्तान् उपयोगी कुर्वन् प्रसादं भगवत्प्राप्तमधिगच्छति । अत्रायं भावः— भगवद्विच्छया रसज्ञानार्थं स्वस्वरूपसंतोषनेच्छया प्राप्तान् भोगान् आत्मवश्यैर्भगवद्व्यामिलाभिनिस्तद्वदनाद्यं तत्तत्तान् ज्ञात्वा यावत् कार्यसिद्धिं

भुञ्जते भगवान् प्रसादं करोति । अत एव श्रीभागवते
[११।१४।२०] ' बाष्पमानोऽपि ' इत्याशयः ' विषयेनाभि-
भूयते ' इत्यन्तेन तथैवात्मन् ॥ ६४ ॥

प्रसादं किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— प्रसादं इति । प्रसादं
जाते सति अस्य तदनुगृहीतस्य सर्वदुःखानां हानिर्नाशः

स्यात् । सर्वपदनालौकिकविप्रयोगादीनामपि नाशो ज्ञापित-
स्तेन संयुक्त एव निर्वृतिष्ठेति भावो व्यञ्जितः । सर्वदुःख-
हानौ सत्यां किं स्यात् ? अत आह— प्रसन्नचित्तस्य हि ।
दुःखहानौ प्रसन्नं चेतो यस्य तादृशो भवति । ततस्तस्य अहं
शीघ्रमेव बुद्धिः पथेवतिष्ठते । मयीति शेषः ॥ ६५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयानध्ययतोऽपि योगिनो व्युत्स्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणां विषयेषु
सङ्गो दुष्परिहरस्तत्तत्तत्करीत्या तस्यापि नाशप्रसन्नचित्तस्याशङ्क्याह— रागद्वेषेति । विधेयात्मा किङ्करीकृत-
मनास्तु आत्मवश्यमेवोपीनेरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किङ्करीकृतस्य कामक्रोधीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेष-
वियुक्तैः विषयान् पथि पतितनुषादीनीवास्थया चरन् पश्यन्नपि पुमान् तत्र कामाद्यनुदयात् प्रसादं सङ्कल्पविकल्प-
पङ्कलेष्वप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छयमधिगच्छति । मनसः स्वाच्छयमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छयं, तस्य तदनुसार-
त्वात् । अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसङ्गो न बाधते, अतो मनोजयोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ किञ्च
चित्तस्य प्रसादे हि अस्य पुंसः सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावात् हानिः परिहारो जायते; कामानुदये
हेतुमाह— प्रसन्नचेति । हि यस्मात् प्रसन्नचित्तसः पुंसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चय आशु शीघ्रं पथेवतिष्ठते सुहृदो
भवति; तस्मिन् सति प्राप्याभावाश्च कामोदय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

१ शां. भा.— सेयं प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते, न भवतीत्यर्थः ।
बुद्धिः आत्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभि-
निवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपपन्नः । अशान्तस्य
कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत् सुखं, न विषयविषया तृष्णा;
दुःखमेव हि सा । न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमपि उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— किं पुनः सर्वदुःखैव यथोक्तबुद्धिः
सिध्यति ? नेत्याह— सेयमिति । असमाहितस्यापि बुद्धि-
मात्रसुखयमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य विनिश्चि— आत्मस्व-
रूपेति । नहि विक्षितचित्तस्याऽऽत्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतु-
मईतीत्यत्र हेतुमाह— न चेति । आत्मज्ञाने शब्दादापातो
जाते स्मृतिस्मृताकारणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति
चोच्यते । न चासौ विक्षितबुद्धेः सिध्यतीति हेत्वर्थं विवक्षि-
त्वाऽऽह— आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्काराभावेऽपि
का क्षतिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । असमाहितस्य भाव-

नाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापातो ज्ञाते श्रवणाद्यादित-
रूपां स्मृतिमनातन्वातस्यापरोक्षबुद्धयभावे नानर्थनिवृत्तिः
सिध्यतीत्याह— उपपन्न इति । अनिवृत्तानर्थस्य परमानन्द-
सागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न
सम्भवतीत्याह— अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो
वैषयिकं सुखं सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— इन्द्रियाणां हीति ।
तृष्णाक्षयस्य शास्त्रप्रसिद्धमावृत्तिकं च सुखत्वमिति वक्तुं
हिशब्दः । विषयसेवातृष्णायाऽपि विषयोपभोगाद्वारा दुःखमुपल-
ब्धमित्याशङ्क्याऽऽह— दुःखमेवेति । तत्रापि हिशब्दोऽनु-
भवावयवोती । तदेव स्पष्टयति— नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियनिग्रहमेव प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विवि-
क्तामविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति । विविक्तात्मानमभाव-
यतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥ ६६

४ वे. ता. चं.— अथ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयफलभूतात्मम-
वर्शनासिद्धिं ' बुद्धिनाशाप्रणयति ' [२।६३] इत्येतद्विवरण-
रूपेणानूय ततः परमप्रयोजनस्यापि अलभप्रकार उच्यते—
मास्तीति । ' युक्त आसीत मत्परः ' [२.६१] इति पूर्वो-
क्तस्य निवृत्तिर्युक्तशब्देनोच्यते इति तात्पर्येणाह— मयीति ।

' यततो ह्यपि ' [२।६०] इति पूर्वोक्तं स्मारयति—
स्वयत्नेनेति । नास्तीत्यनेनाभिप्रेतमाह— कदाचिदपि-
त्यादिना । अतिचिरकालप्राप्तेनापीत्यर्थः । द्वितीयापाद-
स्यमयुक्तस्येति पदं शृङ्गलौचिल्यायायुक्तत्वफलभूतबुद्धयभावं
लक्षकमिति तात्पर्येणाह— अत एवेति । यद्वा तस्यैरयुक्त-

परामर्शः । अत एवेति तु बुद्धयभावादेवेत्यर्थः । अथवा परम्परया हेतुत्वमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा; भिन्नविषयभावनान्तर्निषेधायोगात्तद्भावनेत्युक्तम् । 'रसोऽन्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' [२।५९] 'रागद्वेषवितुक्तस्तु' [२।३४] 'सुखे तु विगत-

स्पृहः' [२।५६] इत्याद्यानुगुणेन शान्तिं विशिनष्टि—विषयस्पृहा शान्तिरिति । अशान्तस्यैव स्वर्गादिसुखलाभादभ्युत्पन्नप्रकरणसिद्धं सुखस्य विशेषमाह—नित्यनिरतिशयेति ॥ ६६ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—न हि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्तिनरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं च नास्ति । तदेवोपापादयति—न चायुक्तस्येति । शान्तिर्मुक्तिः 'शान्तिर्भोक्षोऽथ निर्वाणम्' इत्यभिधानात् ॥ ६६ ॥

६ ज. प्र. दी.—वक्तव्यस्योक्तवाक्मास्ति बुद्धिरित्यादिकं किमर्थं ? इत्यत आह—प्रसादेति । श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन यदर्थमिन्द्रिययोऽपेक्षितः ? इत्याशङ्क्येति शेषः । नन्वत्र प्रसादाभाव इदं स्यादिति नोच्यते ततः कथमेतदुक्तं ? रूप्यतः प्रकरणप्राप्तमध्याहरति—न हीति । ननु प्रसादरहिता अनुमिमते इत्यत आह—चिन्तेति । एकाप्रतेत्यर्थः । एवमध्याहारो सति 'नास्ति बुद्धिः' इत्येतत्सम्बध्यत इति भावेनाह—अयुक्तस्येति । ज्ञानमात्रं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्त्यत आह—सम्यगिति;

ब्रह्मापरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उक्तस्तत्किमर्थं न चायुक्तस्य ? इत्येतदित्यत आह—तदेवेति । ध्यानेनैव ज्ञानोत्पादात्कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य ? इत्याशङ्क्येति शेषः । भावना ध्यानात् । अत एव 'न चाभावयतो ज्ञानम्' । 'न चाज्ञानिनः शान्तिः' इति योज्यम् । ननु शान्तिः प्रसादः, तस्य ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्कथं ज्ञानोत्तरत्वमुच्यते ? इत्यत आह—शान्तिरिति । एतच्च न केवलं मुक्तौ सर्वदुःखहानिः, किन्तु संसारिभिरलम्ब्य परमं सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रयत्नादुक्तम् । एतदेवावेदस्य भाष्यकृता ब्रह्मादिपदादित्याद्युक्तम् ॥ ६६ ॥

७ ह. पै. भा.—न विद्यते सेयं प्रसन्ना बुद्धिरात्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितस्य । न चायुक्तस्य भावनम्, आत्मज्ञानाभिनिवेशो भावना । न चाभावयतः शान्तिः, अभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशश्चान्यस्य शान्तिरुपशमो न विद्यते । अशान्तस्यानुपपत्तेरन्यस्य कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां विषयतृष्णातो निवृत्तिः सुखं, न विषयतृष्णा; दुःखमेव हि सा । तृष्णायां सत्यां न सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यते ॥ ६६ ॥

८ जें. प्र. गि.—तदेवं निरूपितस्येन्द्रियनिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानसाधनत्वं दृश्येनप्रथमं व्यतिरेकद्वयपादयति द्वाभ्याम्—नास्तीति । अयुक्तस्य इन्द्रियनिग्रहाख्योपायरूपयुक्तिरहितस्य क्रियमाणेऽपि वेदान्तश्रवणे बुद्धिरात्मतत्त्वविषया नास्ति नोत्पद्यते, साधनचतुष्टयात्परातशमदमादिसम्पत्तिविहात् । न चायुक्तस्य भावना; अत्रायुक्तपदेन श्रवणजन्यात्मबुद्धियोगारहित उच्यते । तस्य भावना निदिध्या-

सनात्मिका नास्ति । सर्वत्र नञोऽस्तौत्यनेनान्वयः । श्रवणसिद्धयधीनत्वादिदिध्यासनस्येत्यर्थः । न चाभावयतः शान्तिः आत्मानमभावयतश्च न शान्तिः । 'आयुर्वै वृतम्' इत्यादिवत्कारणे कार्यव्यपदेशः । निदिध्यासनमकुर्वतः सर्वानर्थनिवृत्तिकरत्वसाक्षात्कारो नास्ति, तत्कारणकत्वात्स्येत्यर्थः । अशान्तस्य च कुतः सुखं मोक्षानन्दः ? तत्त्वसाक्षात्कारसाध्यत्वान्मोक्षस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

९ व० त० दी०—मनोनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञता साधनत्वं व्यतिरेकसुखेनोपापादयति—नास्तीति । अयुक्तस्यासतो निरोधयोगरहितस्य बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका न भवति । न च भावना तत्त्वचिन्तनम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु समाधिस्थस्यापि स्थितप्रज्ञतैवोक्ता तदा को विशेषः ? इत्यत आह—नास्ति बुद्धिरिति । अयुक्तस्य सवि योगरहितस्य बुद्धिरेव नास्ति । अयमर्थः—बुद्ध्यनन्तरं चेन्मयि योगो न जातस्तदा सा स्थितप्रज्ञैव न । तस्मात्समाधिस्थभगवत्संयोगाभावे स्थितप्रज्ञाप्यकिञ्चिद्व्यतीत्यर्थः । ननु समाधिस्थयोगेनापि किं फलं ? इत्याशङ्क्याह—

न चेति । अयुक्तस्य भगवत्सम्बन्धरहितस्य भावना भगवद्सौपर्यिकदेहाभिलाषो न च भवति । ननु भावनामात्रेणापि किम् ? अत आह—न चेति । अभावयतः भावनामकुर्वतः शान्तिर्भगवद्सौपर्यिकदेहावतिर्न च भवति । तादृदेहिनः साक्षादानन्दानुभवो न भवतीत्याह—अशान्तस्येति । अशान्तस्य तादृदेहात्पत्ता तापहितस्य सुखं साक्षात्सम्बन्धात्मकभजनानन्दानुभवः कुतः स्यात् ? इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० दी०—समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः, बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोषः ? इत्यत आह—नास्तीति । अयुक्तस्य श्रवणमननयोरनासक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति, प्रमाणविषयासम्भावनी. ३०

नायाः प्रमेयविषयासम्भावनायाश्चानिरासात् । तथा अयुक्तस्यासमाहितमनसो भावना श्रद्धाकारान्तःकरण-
वृत्तिप्रवाहो नास्ति, मनसश्चाञ्चल्येन बुद्धेरपि चाञ्चल्यत् । अभावयतो ध्यानमकुर्वतः शान्तिः सर्वदुःखोपरमश्च
नास्ति, चेतसोऽनवस्थितत्वेन दुःखावश्यम्भावात् । अज्ञानतस्यानुपरतसर्वदुःखस्य सुखं प्रत्यागद्व्यानन्दसमं कृतः ?
न कुतश्चित्, दुःखिवादेव । आद्यमयुक्तस्येति पदं युज्योर्गो इत्यस्य रूपम्, द्वितीयं युज्य समाधावित्यस्य;
तस्मात् बुद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकम् ॥ ६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

१ शां. भा.— अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्ति ? इत्युच्यते— इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां
हि यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन
प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेहरति प्रज्ञां आत्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति । कथं ? वायुर्नावमिवाम्भसि
उदके जिगमिषतां सांघात्रिकाणां मार्गाद्बुद्धस्य उन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति, एवमात्मविष-
यां प्रज्ञां हत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥ ६७ ॥ ‘यततो ह्यपि’ [२।६०] इत्युपन्यस्तस्यार्थस्य
अनेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्य उपसंहरति— तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उप-
पादितो यस्मात् तस्माद्यस्य यतेह महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मनसादिभेदैरिन्द्रि-
याणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुत्थाप-
यति— अयुक्तस्येति । विक्षितचेतसो भावनाभावे साक्षा-
त्कारलक्षणा बुद्धिर्भवतीति हेरक्तत्वेन साधयति— इन्द्रि-
याणामिति । यत्परोपात्तं मनस्तत्पदेनापि शृण्वते । इन्द्रियाणां
धोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पने मित्यो विभज्य
ग्रहणं तेनेति यावत् । दृष्टान्तं व्याकरोति— उदक इति । करोति
यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना ॥ ६७ ॥

‘यततो हि’ [२।६०] इत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रवृत्त-
श्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य परिह-
रति— यततो हीत्यादिना । ‘ध्यायतो विषयान्’ [२।६२]
इत्यादिनोपपत्तिवचनमुच्यम् । तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा
‘श्लोकमवतारयति— इन्द्रियाणामिति । असमाहितेन मनसा
यस्मादनुविधीयमानानां निन्द्रियाणि प्रसङ्ग प्रज्ञामपहरन्ति तस्मा-
दिति योजना ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽर्जुनमाह— इन्द्रियाणां विषयेषु
चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो अनुविधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते; तन्मनोऽस्य विविक्तात्मप्रवर्णां
प्रज्ञां हरति, विषयप्रवर्णां करोतीत्यर्थः । यथाऽम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसङ्ग हरति
॥ ६७ ॥ तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो
निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

४ वे. ता. चं.— अनेन श्लोकेन प्रत्याहारादियोगावयव-
व्युत्पत्त्यस्य तत्फलस्य निश्चयेयस्य च यथासम्भवमभिधातात्प-
र्यायां पूर्वपूर्वाभावाद्भुक्तोरप्यलामः सूचितो भवति । अथे-
न्द्रियनिग्रहाभावे बुद्धयभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः ‘इन्द्रियाणाम्’
इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्युपनरुक्तिः ; आद्वयं वा पुनरुक्ति-
रित्यभिप्रायेणाह— पुनरपीति । केवलस्पन्ददिमात्रव्युदा-
साय विषयेष्वित्युक्तम् । इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु सञ्च-
रोऽस्ति, अतस्तदौमुक्त्यमर्थ इति व्यङ्गनाय ‘इन्द्रियाणीन्द्रिया-

येषु वर्तन्ते’ [५।९] इति प्रयोगान्तराजुषणे वर्तमानानामित्यु-
क्तम् । यत्तच्छब्दयोर्मनोविषयत्वमेवोचितं प्रज्ञाहरणे तस्यैव
प्रधानत्वात् ; मनसो बाह्येन्द्रियाणुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन
वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य
मनोऽनुविधाने प्रज्ञाहरणाभावात् । ‘यथैकं क्षरतीन्द्रियम्’ इति
मनुवचने [२ । ९९] तु मनसोऽनुकल्पादिन्द्रियशब्दाभ्या-
सात् एकशब्दबलाच्च निर्धारणार्थैव । न च तत्तुल्यत्वमस्यापि
वाक्यस्य निवन्धनीयमिति कृत्वा वर्तनमनु यन्मन इत्याद्यु-

कम् । 'विधीयते' इत्यस्य कर्त्रेणापि पूरयति—**पुरुषेणेति ।** स्वस्वैवायमविनय इति भावः । अगमिसंहितेश्वरप्रपणं हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हरतेर्विनाशनाथेताम्रमव्युदासाय चाह—**विषयप्रवृत्तामिति ।** 'अम्मसि' इत्यस्य हरतिमाज्ज्वल्य-आसितमपाकरोति—**अम्मसि नीयमानामिति ।** अनिष्ट-

विषयप्रापणनिदर्शनत्वाद्योक्तं—**प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥**
'यदा संहरते' [२।५८] इत्याद्युपक्रान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेश उपसंह्रियते—तस्मादिति श्लोकेन । **तस्मादिति** इन्द्रियाणु-विधायिनो मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहहेतुं प्रायुक्तमनुकर्षति—**उत्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥**

६ आ. भा. मा.—कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? इत्याह—**इन्द्रियाणामिति ।** अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेण इन्द्रियाणामनु बुद्धिज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानं उत्पत्त्यस्यदपि निवारयतीत्यर्थः । **उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥ ६७ ॥** तस्मात्सर्वात्मना नियुहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति । **तस्मादिति ॥ ६८ ॥**

६ ज. प्र. दी.—एकेनैव श्लोकेन प्रमेयस्य समुदितत्वात् श्लोकाभ्यामिति किमर्थमुक्तमत आह—**कथमिति ।** कृत-श्रवणमनसस्य ध्यानोपपत्तेरिति भावः । न भवतीत्याशङ्क्येति शेषः । अनुविधानं सदृशमवयवं तदत्रासन्नत्वं, कर्ता चात्र जीव इति प्रतीयतेऽत आह—**अनुविधीयत इति ।** विष्वो दधातिः करोत्यर्थे वतते, कर्ता चात्रेश्वर एवेत्यर्थः । अत्राजुः पृष्ठमावित्थार्थः, न लक्षणार्थश्च इति कर्मप्रवचनीयो न भवति । नन्विति सम्प्रतिपत्तिरुक्ता सा कुतः? इत्यत आह—**बुद्धिरिति ।** ब्रह्मणः प्रज्ञा । तद्वद्वह्मणमायुक्तमित्यत आह—**प्रज्ञामिति ।** परोक्षमिन्ध्र्यं यस्य प्रज्ञां नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभावः किं कचि-

ष्यति ? विद्यमानस्य हि हरणमत आह—**उत्पत्त्यस्यदिति ।** तत्सुत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य युक्त्यभावोऽकिञ्चित्करः इत्यत आह—**उत्पन्नस्यापीति ।** चित्तनिरोधरहितश्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनौ तत्त्वनिश्चयेवाधेयनियमौ कुरुत इति भावः ॥ ६७ ॥ अत्र परमं प्रमेयं ज्ञानिलक्षणं प्रकृतं तस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रत्ययनाय्येन्द्रियनिग्रहा-ध्यवर्त्तं च तत्र कस्यायमुपसंहार इति न ज्ञायतेऽत आह—**तस्मादिति ।** ज्ञानी जायत इति शेषः । यत एवं नियुहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादश्च एव युक्तिः, युक्तिमत एव श्रवण-मननाभ्यां तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानवत् एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं, नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.—अनुपरतेन्द्रियस्य सुखं नास्ति, कस्मात् ? इत्याह—**इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां विषयेषु वर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुवर्तते तदस्य हरति प्रज्ञां तदिन्द्रियविषयविकल्पने प्रवृत्तं मनोऽस्य सतेहरति प्रज्ञात्मात्मानात्मविवेकजम् ।** वायुर्नावंमिवाम्भसि—उदके जिगमिषतां मार्गाद्बुद्धस्य दुर्गममार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति—एवमात्मविषयां प्रज्ञामिन्द्रियानुविधायि मनो विषयामिमुखीकरोति ॥ ६७ ॥ 'यततो ह्यपि' [२।६०] इत्युपन्यस्तस्यानेकविधोपपत्तिश्चुक्त्वा तस्यार्थमुपपाद्योपसंहरति—**तस्मादिति ।** यस्यैव योगिनः परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे सर्वगतेऽयमहमस्मीति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता, स संयमयोगी ॥ ६८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—'नारित बुद्धिरयुक्तस्य' इत्येतदेवोपपादयति—चरतां स्वस्वविषयेषु स्वैरं प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमयमुक्तस्य मनो विधीयते प्रवर्त्यते, यदिन्द्रियविषयाविष्टे मनो भवतीत्यर्थः । तदिन्द्रियमस्य साधकस्य प्रज्ञात्मात्मतत्त्वबुद्धिं हरति विशिष्य नाशयति । तदित्येकवचनात् एकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति, किञ्च वक्तव्यं सर्वाणि हरन्ति? इत्येतत्सूचितम् । अत्र दृष्टान्तः—**वायुरिति ।** दार्ष्टान्तिके मनोऽयातत्वेनेन्द्रियस्य विशेषितत्वादृष्टान्तेऽपि नाविकाऽयातत्वं वायोविशेषणं गम्यते । तत्तथायमर्थः—लोकं हि सखदे नावमारुह्य द्वीपान्तरं गच्छतां प्रतिकूलवायौ सति नाविकः सावधानतया नौकावन्त्रं दृढीकृत्य तां पालयति । स यदि नाविकः कालविपर्ययवशात् कदाचित्प्रतिकूलवायुमण्ड-सुत्थैव नावं प्रवर्तयेत्तदा नाविकाहसुतो वायुरितस्ततः सखदे नावं प्रतिभ्राम्य नाशयेदेव । तथा संसारसखदे प्रज्ञानावमव-

लम्भ्य पारं जिगमिषत इन्द्रियलक्षणप्रतिकूलवायौ सति, तदा मनोनाविके परमेश्वरायुक्तवद्वह्मणने तामपरिपालयेन्द्रियाण्येवाहयातवति मनोनाविकाहयातेन्द्रियप्रतिकूलवायुः प्रज्ञानौकामितस्ततो विशिष्य नाशयतीति । 'यततो ह्यपि' [२।६०] इति श्लोकार्थस्यैव सदृष्टान्तोपपादनरूपोऽयं श्लोकः ॥ ६७ ॥ एवमिन्द्रियनिग्रहस्य ज्ञानहेतुत्वं व्यतिरेकश्लेखेनोक्त्वा अव्ययश्लेखेनापि तत्प्रतिपादयति—**तस्मादिति ।** यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नास्ति तस्मात् यस्य पुरुषस्येन्द्रियानि सर्वैः सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो नियुहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । 'यस्य निगृहीतानि तस्य' इत्युक्त्वा निगृहीतेन्द्रियो दुर्लभ इति सूचितम् । 'महाबाहो' इति सम्बोधनेन बाह्यशब्दनिग्रहकारणमुज्ज्वला-ज्वरस्य तव अन्तःशब्दभूतेन्द्रियनिग्रहकारणप्रज्ञाबलमुचितमिति व्यञ्जयते ॥ ६८ ॥

९ व० त० वी०—अत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । विषयेषु चरतामिन्द्रियाणां मध्ये यन्मनः कर्तुं प्रबलमेकमनुविधीयते अनेन चातुक्रियते तदस्य प्रज्ञां हरति । तत्र दृष्टान्तः—वायुर्नावविभाम्भसीति ॥ ६७ ॥ उक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । हे क्रियाशक्तियुक्त ! यस्येन्द्रियाणि सर्वशः इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया । स तादृशो लक्ष्यत इत्यर्थः । सम्बोधनेन त्वमपि महाबाहुभ्यां इममिन्द्रिय-निग्रहणं कुरुष्वेति सूचितम् ॥ ६८ ॥

१० पु. अ. त.—नञ् भावनायामास्थितचेतसोऽपीन्द्रियनिग्रहः किमर्थः ? स तु साधनद्वारापनस्यैव सम्भवति; भावनायुक्तस्य तु सिद्धत्वादेव न प्रयोजनं ज्ञानिन इवेत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणामिति । चरतां लौकिकेषु स्वेच्छया विहरतामिन्द्रियाणां यस्येन्द्रियस्य सङ्गे मनः अनुविधीयते तत्सङ्गे गच्छति तत् तदेव इन्द्रियस्य पुरुषस्य प्रज्ञां भावनात्मिकां हरति । तत्र दृष्टान्तमाह—वायुर्नावविमिति । अस्मसि जले

नावं तारणसाधिकां वायुमिव । यथा प्रबलो वायुरनवस्थित-कर्णधारयुक्तां नावं मज्जयति तथेति भावः ॥ ६७ ॥ तस्मान् सर्वेयेन्द्रियनिग्रहकर्तुरेव प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्याह—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नश्यति तस्मात् यस्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । 'महाबाहो ! इति सम्बोधनेन तथाकरणसामर्थ्यं ज्ञापितम् ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० वी०—तदभावे दोषमाह—इन्द्रियाणां हीति । हि यस्मादिन्द्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां—कर्मणि षष्ठी—यत् रागादिकलुषितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते—कर्मकर्त्तरि लङ्कारः—प्रवर्तते इत्यर्थः । तत् इन्द्रियानुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मतत्त्वविषयां बुद्धिं हरति । तस्या मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः । अन्ये तु—इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति । आत्मविषयां प्रज्ञां हत्वा मनो विषयविषयां करोतीति (शां.) भाष्यमन्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ 'यततो ह्यपि' [२।६०] इत्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधा उपपाद्य उपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महाबाहो ! यस्य यतेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्व-प्रकारेण स्वकारणेन मनसा—सहितानीति यावत्—इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१ शां. भा.—योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्या-कार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—या निशेति ॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमस्वभावत्वात् । सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तञ्चराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तञ्चरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्वभूतानां मिश्रेव निशा परमार्थतत्त्वं, अगोचरत्वाद-तद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायां अविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः—इति ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्म-परित्यागेऽधिकारस्तद्विरोधितस्याङ्गस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समन्तरलोकमवतारयति—योऽयमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्व-कर्मनिवृत्तिश्चेतमिवुतिरेव कथं ? इत्याशङ्क्याऽह—अविद्या-गच्छेति । स्फुटीकुर्वन्नाह्याभ्यन्तरकरणानां पराप्रत्यक्षप्रवृत्ति-

त्थाविषयदर्शने च मिथो विरुध्येते परादर्शनस्य अनाद्यात्मावर-णाविद्याकार्यत्वात् आत्मदर्शनस्य च तन्निर्वर्कत्वात्तत्त्वाऽऽत्म-दर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो निगृहीत्यादित्याहेति योजनः । सर्वप्राणिनां निशा पदार्थाविवेककर्त्तव्यत्वेन हेतुमाह—तमस्व-भावत्वादिति । सर्वप्राणिनाधारणं प्रसिद्धां निशां दर्शयित्वा

तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रप्रवृत्तं विशदयति— किं तद्विद्या-
दिना । स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य
कथमज्ञानप्रति निशाखं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । तत्र हेतु-
माह— अगोचरत्वादिति । अतदुद्दीनां परमार्थतत्वातिरिक्-
तैतत्प्रपञ्चप्रवृत्तदुद्दीनामप्रतिपन्नत्वात्परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामि-

त्यर्थः । 'तस्यां' इत्यादि व्याचष्टे— तस्यामिति । निशा-
खदुष्कायामवस्थायामिति यावत् । योगीति ज्ञानी कथ्यते ।
द्वितीयार्थं विभजते— यस्यामिति । प्रदुष्टानां जागरणं विरुद्ध-
मित्याशङ्क्याऽऽह— प्रसुप्ता इवेति । परमार्थतत्त्वमनुभवतो
निवृत्ताविषयस्य सन्न्यासिनो द्वैतावस्था निशेत्त्यत्र हेतुमाह—
अविद्यारूपत्वादिति ।

१ शां. भा.— अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते, न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि
सत्यामुदिते सवितरि शर्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्निद्योत्पत्तेश्च विद्या प्रमाणबु-
द्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमा-
णायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । 'प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता
प्रवर्तते, न 'अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव' इति ॥

२ आ. शां. व्या.— परमार्थावस्था निशेवाविदुषां ;
विदुषां तु द्वैतावस्था तथेति स्थिते फलितमाह— अत
इति ; अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारक-फलभेदप्रतिमाना-
दित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिमानाविशेषात्पूर्वमिव
कर्माणि विधीशेरित्याशङ्क्याऽऽह— विद्यायामिति ।
अविद्यानिवृत्तौ बाधिताववृत्त्या विभागान्नेऽपि नास्ति कर्म-
विधिर्विभागानिनिवेशाभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थायामेव
कर्माणोत्पत्तुं व्यक्तीकरोति— प्रागिति । विद्योदयात्पूर्वं
बाधकाभावाद्वाधिताविद्या क्रियादिभेदमापद्य प्रमाणानुरूपतया
बुद्ध्या ग्राह्यतां प्राप्य कर्महेतुर्भवति, क्रियादिभेदाभिमानस्य तदे-

तुत्वादित्यर्थः । न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति— नाप्र-
माणेति । उत्पन्नायां च विद्यायामविद्याया निवृत्तत्वात् ।
क्रियादिभेदानामप्रमाणमिति बुद्धिरूप्यते तथा गृह्यमाणा यथो-
क्तविभागमागिन्यप्यविद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते, बाधितत्वे-
नाऽऽभासतया तद्देतुत्वायोगादित्यर्थः । विद्याविद्याविभागे-
नोक्तमेव विशेषं विवृणोति— प्रमाणभूतेनेति । यत्तुल्येन
वेदेन कामनादिमते 'मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यं'
इति मन्वानः सन् कर्मण्युल्लोडिक्रियते तं प्रति साधनविशेष-
वादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्वभेदमविद्यामात्रं द्वैतं
निशेधेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्याख्येयमाह—
न, अविद्येति ।

१ शां. भा.— यस्य तु पुनः 'निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वभेदजातम्' इति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य
सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः, न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' [५१.७]
इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न;
स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणोपेक्षा, आत्मत्वादेव; तदन्त-
त्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भ-
वति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाण-
मिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधि-
कार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्या-
धिकारस्तर्हि कुत्र ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यस्येति । तस्याऽऽत्म-
ज्ञस्य फलभूतसन्न्यासाधिकारो बाध्यशेषं प्रमाणयति— तथा
चेति । प्रवर्तकं प्रमाणं विधित्तद्भावे कर्मस्विव विदुषो ज्ञान-
निष्ठायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति
शङ्कते— तस्मापीति । तस्मात्ज्ञानं विधिमपेक्षते ? किंवा-
ऽऽत्मनो नाऽऽद्य-तस्य स्वरूपविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयमुत्पत्ते-
र्विध्यनपेक्षत्वादित्याह— न स्वात्मेति । न द्वितीय इत्याह—
न हीति । प्रवर्तकप्रमाणवद्विदितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मन-
श्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह— आत्मत्वादेवेति । आत्म-

तज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेवव्यवहारप्रति-
नियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तदन्तत्वाच्चेति ।
सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्याऽऽत्मज्ञानोदयावसानत्वात्
तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वात् तत्प्रतिनियमाय
ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति— न हीति ।
धर्माधिगमवत् आत्माधिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न
भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रमातृत्वं हीति । तन्निवृत्तौ कथमेत-
ज्ञानस्य प्रामाण्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निवर्तयदेवेति । प्रमा-
तृत्वं निवर्तयद्द्वैतज्ञानं स्वनिवृत्तेन प्रमाणमित्यत्र दृष्टान्तमाह—
स्वप्नेति । आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह— लोके
चेति । व्यवहारसुमो हि प्रमाणस्य वस्तुनिष्ठफलवन्तत्वे

सति प्रवर्तकविशिष्टोपेक्षत्वात्प्रलम्भाद्देहज्ञानमपि प्रमाणत्वात्
विधिमपेक्षते, रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवत्तन्मि-

श्या विधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मस-
न्ध्यासेऽधिकारः, न कर्मणीत्युपसंहरति— तस्मादिति ॥६९॥

३ रा. भा.— एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह— या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभू-
तानां निशा निशेषाप्रकाशः, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनः जागर्ति
आत्मानमवलोकयन्नास्त इत्यर्थः । यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रभु-
त्वा नि भवन्ति; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यते मुनेर्निशेषाप्रकाशः भवति ॥ ६९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्या-
ह— एवमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशंसापरत्वाद्गुणशक्तिः,
अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः 'प्रज्ञाति' [२।५५]
इत्यादिनोक्तोऽवस्थाचतुष्टयसिद्धिर्निरूप्यते । 'विहाय कामान्'
[२।७१] 'निःस्पृहः' [२।७८] इत्याभ्यां यतमानव्यतिरेक-
संख्योत्पलक्षणम् । यद्वा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टयफलं तृतीयेन
त्ववस्थाचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः । 'या' इति प्रसिद्धतयेष्ट-
निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः । साक्षात्निशाया देशकालभेदेन
विपरिवर्तमानायाः सर्वभूतसाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह—
या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं व्यनक्ति— निशे-
षाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेःप्रसन्नदशायामप्रकाश-
त्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात्स एवात्र संयमिहा-

व्दार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रियसंयमीति । या पुनः
'त्रयमेकत्र संयमः' इति धारणाध्यानसमाधीनां समुच्चितानां संय-
मत्वेन पातञ्जलपरिभाषा, साऽत्र न विविक्षतेति भावः । इन्द्रि-
यसंयमस्य बुद्धिजनने अत्रावन्तव्यपारं पूर्वोक्तमाह— प्रसन्न-
मना इति । जागतीत्यत्र मुख्यार्थयोगादाह— आत्मान-
मिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रेरुत-
बुद्धिविशिष्टत्वंमेव ; सा च सविषया प्रकाशते— इति भावः ।
बुद्धिप्रकरणत्वावस्थामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः ; सा च
बुद्धिः भूतानीत्यस्यमिनिष्ठया व्यपदेशादात्मदर्शिनो निशात्व-
वचनाच्च शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समा-
सनिमग्नोऽपि सर्वशब्दो सूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृत्यान्वि-
तत्वं इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माङ्गायां
आत्मानमिति प्रकरणसिद्धमुक्तम् ॥ ६९ ॥

५ आ. मा. भा.— उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह— या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वर-
स्वरूपलक्षणा । यस्यां मुप्तानीव न किञ्चिज्जानन्ति, तस्यामिन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्य-
गापरोक्ष्येण पश्यति; परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव
मुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद्वचनादिप्रवृत्तिः । तदुक्तम् 'देहं (च तं न चरमः) तु तत्र चरमम्'
[भाग. ३।२।८।३७] 'देहोऽपि दैववशातः' [भाग. ३।२।८।३८+१।१।३।३७] इति श्लोकाभ्याम् ।
मननमुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य साधनमाह ॥ ६९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानिनः सर्वकर्मत्यागप्रतिपादनायां
'या निशा' इत्यर्थं श्लोक इति कश्चित् । तत्र तत्प्रतिपादका-
क्षाराम्बुजात् प्रमाणविरोधापेक्षयाधेन तत्प्रतिपाद्यमाह— उक्त-
लक्षणमिति, चतुष्टयश्लोक्या विशिष्योक्तम् । नन्वत्रोक्तं
किमपि न प्रतीयत इत्यत आह— येति । परमेश्वरस्वरूपस्य
निशासाध्यमुपादायमिति— यस्यामिति । विषयत्वमधिकरणत्वं
चाविश्वविज्ञा कारकत्वमत्राविश्वज्ञा साम्यमिदमुक्तम् । संय-
मीत्यस्याक्षरार्थे इन्द्रियेति, प्रकरणलम्बोऽर्थो ज्ञानीति । उत्तरा-
र्थार्थमाह— यस्यामिति । अत्रापि पूर्ववत्साम्यम् । यदि न
किञ्चित्पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिः ? इत्यत आह—
मत्तादिवदिति । कुत एतत् ? इत्यत आह— तदुक्तमिति ।

मुनेरित्युक्तत्वाच्चतुर्थोऽत्रमिण एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति
भावेनाह— मननमुक्त इति । साङ्ख्यव्याख्यादीनामयतीनामपि
ज्ञानश्रवणादिति भावः । मननस्य प्राङ्निवृत्तत्वात्, 'पश्यतो
मुनेः' इति कथं ? इत्यत आह— पश्यत इति । दर्शन-
साधनत्वेन मननमिदोक्तं, न तु तत्समाकालीनतयेत्यर्थः । एतच्च
प्राङ्मननादेः स्पष्टदर्शनसाधनत्वात्तुक्तेः प्रसङ्गाद्विदोक्तम् । ननु
'स्थितधीः किं प्रभाषेत ?' [२।५४] इत्याद्यु- (देहः) तत्रमयं
श्लोक इति प्रागुक्तं तत्कथमिदानीं लक्षणपरतया व्याख्यातः ?
अन्यपरादपि तद्वत्तत्त्वात् इत्याशयेनेति द्वयः ; अन्यथा 'प्रभाषेत'
इत्यादेस्तत्तमाहेत्यत्रैवावश्यकत्वं, किं तत्र स्थानप्रदर्शनादिना ?
इति ॥ ६९ ॥

७ ह. पै. भा.— या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककारिणी सर्वभूतानां निशेति सर्वप्राणि-
व्यवहारगोचरब्रह्मरूपमुच्यते, तस्यां जागर्ति प्रबुद्धवानास्ते । यस्यां सर्वभूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते
यस्यां व्यवहरन्ति साऽविद्या निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्योगिनः । एवमविद्याविद्या-
भेदादिविदुषः सर्वकर्माणि, विदुषः सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वभावात्सकलकर्मसङ्ख्यास एव ॥ ६९ ॥

८ छं. ब्र. गि.— तदेवं 'प्रज्ञाति यदा कामान्' [२।५९] इत्यारभ्यैतावत्पर्यंतैश्वर्यदशभिः श्लोकैः स्थितप्रज्ञस्य समाधिबुद्ध्यानावस्थयोर्लक्षणं सपरिकरमुक्तम् ; इदानीमवस्थाद्वयानुगतं स्थितप्रज्ञलक्षणमाह— या सर्वभूतानां निशेच निशा परं ब्रह्म । लोकं हि निशायां निद्राणो न निशां पश्यति ; तथा ब्रह्मलक्षणनिशायामज्ञाननिद्रापरवशानि सर्वभूतानि न ब्रह्मतत्त्वं पश्यन्ति । तस्यां ब्रह्मरूपायां सर्वभूतनिशायां संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञो जागति अज्ञानलक्षणनिद्राक्षयेण प्रबुद्धः परं ब्रह्म पश्यति । यस्यां तु द्वैतप्रपञ्चव्यवहाररूपस्यामविद्यायां प्रदुष्टान्येव भूतानि जायति प्रबुध्यन्ते,

स्वप्न इव व्यवहरन्तीति यावत् । सा ब्रह्मतत्त्वं पश्यतो ध्वनेः स्थितप्रज्ञस्य निशा अप्रकाशरूपा । अनेन आबिधिकप्रपञ्चव्यवहारशून्यत्वे सति परब्रह्मदत्तत्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । अत्र च सत्यन्तविशेषणं श्लोकोत्तरार्धेन लब्धम् ; ब्रह्मदत्तत्वविशेषणं तु पूर्वार्धेनेति विवेकः । याज्ञवल्क्यादिषु सन्ध्यासावस्थातः पूर्वमविज्ञानचित्ततया स्थितप्रज्ञतानापेक्षु केवलज्ञान्यवस्थेष्वाप्तिनिरोधाय सत्यन्तम् । तत्र च व्यवहारशून्यत्वं नाम तद्वासानशून्यत्वम् । याज्ञवल्क्यादीनां च तदवस्थायां मलिनवासनानुवृत्तेर्नातिव्याप्तिः । सुषुप्तेष्वातिव्याप्तिपरिहाराय परब्रह्मदत्तत्वम् ॥ ६९ ॥

९ व० त० दी०— तस्यैवान्येभ्यो वैलक्षण्येन लक्षणमाह— या निशेति । याऽऽत्मविषया बुद्धिः संसारिणां स्वपतामिव निशेवाऽप्रकाशिका अज्ञानतिमिरोपहतमतीनां आत्मदर्शनव्यवहारायोग्या तस्यां संयमी जागति । यस्यां च शब्दादिविषयिण्याम् । एवं विलक्षणलक्षणो मुनिर्दर्शितः ॥ ६९ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतादृशेन्द्रियनिग्रहकत्वं किंलक्षणः? इत्यपेक्षायामाह— या निशेति । सर्वभूतानां या निशा रात्रौ निद्रायामिव विषयसुषुप्ते सर्वेषां या निशा सुखावाप्तिः । नितरां शं सुखं यस्यामिति निशा । तस्यां संयमी इन्द्रिय-

निग्रहकर्ता जागति, न सुखमवामोतीत्यर्थः । यस्यां निशायां भूतानि जायन्ति न दुर्लभं प्राप्नुवन्ति सा भगवत्सुखं पश्यतो मननशीलस्य निशा सुखाप्तिः । तत्सुखस्य कथनायोग्यत्वा-न्धनेरिति विशेषणमुक्तम् ॥ ६९ ॥

११ नी० भा० दी०— "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते" इत्युदाहृतश्रुतेः "वामाहुः परमां गतिम्" [कठो. २।६।१०] इत्येतं चतुर्थं पादं व्याचष्टे— या निशेति । सर्वेषां भूतानामज्ञानां या निशेव निशा यस्यां मध्यन्दिने बलुका इवानन्धा अल्पन्धा एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति, तस्यां तस्मिन्प्रत्यग्न्योतिषि संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहण-शीलो योगी जागति, इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽयुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते । तथा च श्रुतिः— "न हि द्रष्टृष्टे-र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" [बृ. उ. ३।१३।२३] इति । यस्यामविद्याख्यायां निशायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जायन्ति निशीथे बलुका इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते सा अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबन्धात् लेह्यतोऽनुवर्त्तमाना व्युत्थानकाले व्यवहरतोऽस्य गाढान्धकारवती निशेव ह्रेशकरी भवति । अतिसुकुमारा हि योगिनो बाह्यव्यवहारादुद्विजन्ते, नरा इव गाढांध-कारे संस्मारात् । यथोक्तं योगभाष्ये— 'अक्षिमात्रकलोपे हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजते' इति । अत्र वार्तिकानि 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा ॥ काको-ल्लूकनिशेवायं संसारोऽज्ञातमवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः' इति । 'बुद्धतत्त्वस्य लोको-ऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत्' इति; तदेवं 'किमासीत्' [२।५४] इत्यस्योत्तरं 'यदा संहरते चायं' [२।५८] इत्यादिना एतदन्तेन ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः सदा समाधिमुत्तिष्ठन् परमां गतिं प्राप्यास्त इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥

स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयानुभवे दृष्टान्तः ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तदत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ शां. भा.— विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसन्ध्यासिनः कामका-मिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह— आपूर्येति । आपूर्यमाणमग्निः, अचलप्रतिष्ठं अचलतया

प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्त्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सत्त्वं यद्वत्, तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषाः यं पुरुषं [मुनिं]-समुद्रमिवाऽऽपः-अविक्रुवन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते, न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, स शान्तिं मोक्षमाप्नोति, नेतरः कामकामी-काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलमस्य स कामकामी, स नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वसत्यासिनाऽपि विद्यावतां विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः सन्यासो नियम्यते ? तत्राऽऽह—**विदुष इति** । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाम्यः सर्वान्यो व्युत्थितस्य श्रवणाद्विरासु सत्पुण्यसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य सत्यासिनो मोक्षः, मान्यस्य विषयतुल्यापरिभूतस्तेत्येतदुद्घातनेन प्रतिपादयितुमुच्यते, 'रागद्वेषविरुक्तस्य' [२।६४] इति श्लोकमेवार्थं पुनराहोति योजना । अङ्गिः समुद्रस्य समन्तात्पूर्यमाणत्वेन ब्रह्मिहासर्वतो तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्कयाऽऽह—**अचलेति** ।

न हि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिदपि वर्धते ह्रसते वा तेन तदीया स्थितिरैकरूपैवेत्यर्थः । ततन्नादेयाद्ये-दापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियावत्त्वप्रतिष्ठा स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—**स्वात्मस्थमिति** । इच्छाविशेषा-विषयाणामसन्निधौ विदुषि निर्विकारेऽप्रविशन्तोऽपि सन्निधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्कयाऽऽह—**विषयेति** । प्रवेशे विषादयति—**सर्व इति** । 'योऽकामः' [वृ. उ. ४।४।६] इत्यादिश्रुतेर्विषयविसृज्यस्य निष्कामस्य मोक्षः, न कामकासुकस्येत्याह—**स शान्तिमिति** ॥ ७० ॥

३ रा. भा.— यथा स्वेनैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेया आपः प्रविशन्ति; आसामपां प्रवेशेऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कञ्चन विशेषमापद्यते; एवं सर्वे कापाः शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रविशन्ति, इन्द्रियगोचरतां याप्ति, स शान्तिमाप्नोति—**शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतुष्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यः शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥**

४ वे. ता. चं.— एवं शब्दाद्यदर्शिनः पथवसितात्मदर्शनमयी सिद्धिरुक्ता, एतस्या एव सिद्धेरर्थाचीनामद्वैतप्रकृष्टां शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामवस्थामाह—**आपूर्यमाणमिति** । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलभ्यस्य विवक्षितत्वात् **आपूर्यमाणमिति** न प्रविशन्तीमिनादेशीभिरद्विरापरणं विवक्षितम्, अपितु दार्ष्टान्तिकं विवक्षितायाः स्वात्मावलोकनतुषैः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति—**स्वेनैवेति** । अचलप्रतिष्ठशब्दोऽत्र सीमातिवृत्त्याविहेतुभूतब्रह्मसाराहित्यपर इत्याह—**एकरूपमिति** । नादेया इत्यनेन समुद्रप्रयत्ननिरपेक्षं स्वतःसमुद्राप्रवर्धं दृश्यते । दृष्टान्ते निर्मथितार्थमाह—**आसामिति** । कामा इत्यत्र क्रमेण व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह—**शब्दादयो विषया इति** । अविकारतासिद्धयर्थं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तसंयमित्वाभिप्रायतामाह—**यं संयमिमिति** । रूपा-

दिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रापनादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः ; अतः तत्तदिन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्राये-नाह—**इन्द्रियेति** । सत्येति शेषः । तद्वदित्यनेन सिद्धमाह—**शब्देति** । नित्यनिरवयवनिरतिशयस्वात्मानुभवाभिव्यक्त्यन्तर्गतोऽहममो नश्वरदुःखमिश्रसातिशयविषयानुभवाभिव्यक्त्यन्तर्गतो न सज्जते इति भावः । 'न कामकामी' इत्येतत्पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमिति व्यञ्जयति—**य इति** । विकारस्य अप्रकृतात् कामिसत्त्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहद्विषयता लक्षयतीति **विक्रिये** इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी; कदाचिदपीति यावत्कामापरिहारात्मिकः । एतेन—**यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयोरेकार्थशङ्का परिहृता** । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽप्यवापि स्पृहाहृतो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

५ आ. मा. भा.— तेन विषयानुभवप्रकारमाह—**आपूर्यमाणमिति** । यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति; न च प्रयत्नं करोति; न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः सरिष्यवेशाप्रवेशनिमित्तो ब्रह्मिहासर्वतो गताः प्रविशन्ति, प्रयत्नं वा करोति । स शुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

६ ज. प्र. दी.— पृष्ठस्य समस्तस्योत्तमसुक्तं तर्हि 'आपूर्यमाणं' इत्यनेनेत्यत आह—**तेनेति** । क्रियमाणस्तुपुष्क-तैर्न्यम् । निरयरापेक्षत्वादसामान्यभावः । बाह्यानुसन्धानरहि-

तस्य युज्येतापि कथञ्चिद्विद्वत्तादिकं; विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् ? तस्य नियतसाधनताम्यस्यानुसन्धानेन विनाऽऽद-यादित्याशङ्कापरिहाराधर्मिते शेषः । 'तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति'

इति सङ्क्षेपेणोक्तं तद्विधोति—य इति । कामशब्दस्यार्थो विषयैरिति । अन्यथा 'विहाय कामान्' [२।७१] इत्युक्त-विरोधात् । अचलप्रतिष्ठस्यैव व्याख्यानं नोत्सेक-मित्यादि । कुत एषोऽर्थः ? इत्यतः समुद्रदृष्टान्तोपादानसाम-

र्थ्यादिति भावनाह—न हीति । 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यस्यार्थमाह—स इति । शान्तिप्रप्त्यर्थमेतत् । एतद्वृद्धा केचिज्ज्ञानिन एव मुक्तिरित्यनेनाहेत्याहुः ; तदसत्, गतार्थ-त्वात् ॥ ७० ॥

७. पै. भा.—विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षः, न कामकामिनः, इत्येवमर्थ दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—आपूर्यमाणमद्भिः, अचलप्रतिष्ठं अचला प्रतिष्ठा यस्य सः, तमचल-प्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वद्यथा तद्वत्तथा कामा यं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रागद्वेषाभ्या-मकम्प्यमानं, स शान्तिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । न कामकामी, कामान्कामयत इति कामकामी ॥ ७० ॥

८. वै. ज. गि.—अथान्यस्थितप्रज्ञलक्षणं तत्फलं चाह—आपूर्यमाणमिति । आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं यं सर्वं कामाः प्रविशन्ति, स शान्तिमाप्नोतीति प्रथममन्वयः । आपूर्यमाणं निरतिशयस्वात्मानन्दैरेव परिपूर्णम्, अत एव अचल-क्षुद्रविषयानन्देष्टारूपविकारभावाभिनिर्विकारा प्रतिष्ठा स्थिति-र्यस्य तमेवैविध्यं यं पुरुषं सर्वं कामाः काम्यमाना विपयाः प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतामापयन्ते, न तु विकुर्वन्ति । अनेन कामैरविकार्यत्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । स शान्तिमाप्नोतीति मोक्षफलोक्तिः । ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धे विकारः स्यादेवेत्याशङ्कां दृष्टान्तछलेन निराकरोति—समुद्र-

मिति । 'आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं' इति समुद्रेऽपि योज्यम् । आपूर्यमाणं निरवयविकनिजस्वरूपजलभरणेनैव परिपूर्णम्, अत एव अचलप्रतिष्ठं निर्विकारस्थितिं च समुद्रं आपो यद्वत् प्रविशन्ति तद्वत्कामा इति सम्बन्धः । यथा हि निजस्वरूप-परिपूर्णत्वावस्थया यथादिजलप्रवेशाप्रवेशाभ्यां नोत्सेकह्यार-रूपः कश्चिद्विकारः, एवं निजस्वरूपानन्दपूर्णस्य विषयेन्द्रिय-सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां न कोऽपि विकार इत्यर्थः । 'न काम-कामी' इत्यनेन स्थितप्रज्ञस्यैव मोक्षः ; नान्यस्येति प्रदर्शितम् । 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ७० ॥

९ वं १० वी०—अन्यच्च । यथा समुद्रो न कं प्रतियाति किन्तु तं प्रत्येवापः सर्वा यान्ति, तथा कामाः सर्वे तमेव विशन्ति, तत आत्मकामः स शान्तिमाप्नोति क्षुब्धोऽपि समुद्र इवाचलप्रतिष्ठो बाह्यानुपाधिकृतकामतर-ज्ज्ञानाकुलितस्वरूपो भवति । उपमीयत इति तथा विशेषणसमभिव्याहारः ॥ ७० ॥

१० पु. अ. त.—ननु लौकिकविषयाणां दर्शनाद्य-भावात्कस्य प्राप्तिः ? इत्यत आह—आपूर्यमाणमिति । नाना-मदीभिः आपूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं वर्द्धमादिविकारहितं समुद्रं यद्वदापः प्रविशन्ति तद्वदनेकजीभिः कामरसे प्रवर्त्य-मानं यं भगवत्कामाः सर्वे स्वमनोरथाः स्वायं प्रविशन्तीति यो जानाति स शान्तिं कामानां शान्तिं परमसुखमाप्नोति ।

अत एव श्रीभागवते—'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः' [१०।३१।१३] इत्युक्तम् । न कामकामी, यस्तु लौकिककामभो-गशीलः स न प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा—यं सर्वं कामाः पूर्वोक्त-प्रकारेण प्रविशन्ति तम् । योऽदृष्ट्वापि कामयते तदर्थं वा स शान्तिं परमानन्दमाप्नोति, न तु स्वार्थे कामाभिलाषीति भावः ॥ ७० ॥

११ नी० भा० वी०—ननु 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि' [२।६८] इत्यादिनाऽसङ्कटविषयाणां ग्रहणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेन तेषामात्मनः पृथक्सत्त्व-मस्तीति सिद्धम् । न च "नेह नानास्ति किञ्चन" [वृ. उ. ४।४।१९] इत्यादिश्रुत्या तेषां बोधाच्च तद-स्तीति वाच्यं, इहेति प्रतीच्येव तन्निषेधात् । न हि इह भूतले घटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते, किन्तु तस्य भूतलसम्बन्धमात्रं; तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमस्यतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सट्टान्तं परिहरति—आपूर्यमाणमिति । प्रविशन्तीभिरङ्गैरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनुव्रिक्तं, वृद्धिहीनत्वात् । एवं निर्गच्छन्तीभिरङ्गी-रित्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमरिकं ह्रासहीनत्वादित्यपि बोध्यम् । एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा अपाः प्रवि-शन्ति तद्वत्, यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिह्रासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति स एव शान्तिं मोक्षमात्यन्तिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति; न तु कामकामी विषयार्थी । अयं भावः—कूटस्थादात्मनः सर्वैत्योत्पत्तिस्तत्रैव च लय इति सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं, तेन कामानां ग्रहणं तेभ्यश्चे-न्द्रियाणां प्रत्याहरणं सर्वैषमाणं न तेषां परमाशेषः पृथक्सत्त्वस्य साधयति, बहुप्रमाणविरोधात् । किन्तु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य ग्रहणादिकमुक्तं, प्रविष्टापनं त्वमेव व्याख्येयम् । यथा "अमये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्" [इत्यादौ निर्वपतिना याग उच्यते, न तु औत्थार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयम् "नेह नानास्ति" [वृ. उ. ४।४।१९ गी. ३]

कठ. ४।११] इत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपञ्चे आत्मतिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येवम्परतया व्याख्येयम् । तथाच—“आत्मैवेदं सर्वं” [छां. उ. ७।२।५५] “ब्रह्मैवेदं सर्वं” [नृ. उ. उ. ७] “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां. उ. ३।१४।१] इत्यादयः श्रुतिवादाः सङ्गच्छन्ते, आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुप-
पत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः । यत्तु समुद्रात्पृथग्गङ्गायाः सत्त्वमस्तीति तन्न; कार्ये कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात्, “वाचाश्चर्मणं विकारो नामधेयम्” [छां. उ. ६।१।४] इति कार्यस्य वागालम्बनमात्रत्वं प्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७० ॥

मुमुक्षोर्जीविनार्थं विषयसेविनोऽपि मुक्त्युपायः ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्स्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१ शां. भा.—यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः सन्ध्यासी पुमान्त्वर्णान्शेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्स्पृहः शरीरजीवन-
मात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृहः सन्, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ‘ममेदं’ इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहङ्कारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनारहित इत्येतेतु । स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविद् शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणारूपांमधिगच्छति प्राप्नोति; ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदि गृहस्थेनापि मनसा सम-
स्ताभिमानं हित्वा कृत्रिमं ब्रह्मात्मानं परिभावयता ब्रह्मनिर्वाण-
माप्नोते, प्राप्तं तर्हि मौज्यादिविदम्बनमेवेत्साङ्ख्योऽऽह—
यस्मादिति । शब्दादिविषयप्रवाणस्य तत्तद्विच्छाभेदभाषिणो न
मुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात्पूर्वोक्तमन्त्रं निगमयितुमन-
न्तरवाक्यमित्यर्थः । अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथं ? इत्या-
शङ्क्योऽह—जीवनेति । सम्भवद्रागद्वेषादिके देहे निवास-
व्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येतद्व्याचष्टे—पर्यटतीति । ‘विहाय कामान्’

इत्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति—शरीरेति । निस्स्पृहत्वमुक्तत्वा
निर्ममत्वं पुनर्वदन्कथं पुनरुक्तिमार्थिकीं न पदयतीत्याश-
ङ्क्योऽह—शरीरजीवनेति । सत्यहङ्कारे ममकारस्याऽऽनय-
कत्वात्निरहङ्कारत्वं व्याकरोति—विद्यावत्त्वादीति । ‘स शा-
न्तिमाप्नोति’ [२।७०] इत्युक्तमुपसंहरति—स एवम्भूत
इति । सन्न्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि
छोकोक्तानि विशेषणानि यत्नसाध्यानि, तत्सम्पत्तिकलं दु-
र्कैवत्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

३ रा. भा.—काम्यन्त इति कामाः शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वांन्विषयान् विहाय
तत्र निस्स्पृहः तत्र ममतारहितश्च अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति; स आत्मानं दृष्ट्वा
शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

४ वे. ता. चं.—किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यात् ?
इति शङ्कामपाकुर्वन्मोक्षोपायविकारत्वावस्थयोः कारणभूतां विष-
यसङ्ग्रहणसदृशममकारदेहात्मप्रमाणां कर्मात्कार्यकारणभावनि-
बन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपावस्था-

माह—विहायेति । पूर्ववत्रात्र च ‘छोके प्रवृत्तं कामशब्दं निर्वक्ति-
काम्यन्त इति कामा इति । चरतीति व्रतत इत्यर्थः । आत्म-
दक्षिणुषणपूर्वमेदविषयौ पूर्वश्लोकौ; अयं त्वामदर्शनाधिपुष्प-
विषय इति विवेकं द्योतयति—आत्मानं दृष्ट्वेति ॥ ७१ ॥

५ आ. मा. भा.—एतदेव प्रपञ्चयति—विहायेति । कामान् विषयान् निस्स्पृहतया विहाय यश्चरति
भक्षयति; भक्षयामीत्यहङ्कारममकारवर्जितश्च स हि पुमान् । स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

६ ज. प्र. टी.—‘विहाय’ इत्यनेनाप्ययमेवार्थ उच्यते-
उतः पुनरुक्तिरित्यत आह—एतदेवेति । यद्यत्र कामा इच्छावि-
शेषास्ताहि निस्स्पृह इति पुनरुक्तिः; यदि काम्यन्त इति विष-
यास्तदा चरतिर्देवि भक्षणयस्त्वदा व्यापातः; अथ गत्यर्थ-
स्तदा व्यर्थ इत्यतो व्याचष्टे—कामानिति । ‘निर्ममो निर-
हङ्कारः’ इत्येतदसम्भवपरिहाराय व्याचष्टे—भक्षयामीति ।

कर्तृत्वाभिमान एवाहङ्कारः, स्वामित्वाभिमान एव ममता, न
त्वहस्पृत्ययादिमात्रमिति भावः । स हि पुमान् अन्यः
पशुरित्यर्थः । कुतः ? इत्यत आह—स एवेति । ‘स
पुमान्’ इत्यनेनैवान्वयसमाप्तिं वदता ज्ञानिन एव मुक्तिर-
त्येधोऽर्थो नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम् ; स्त्रीव्याख्या-
भावश्च ॥ ७१ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्मादेवं तस्मात्—चरति शरीरजीवनमात्रमेव चेष्टते । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृह उपेक्षकः, निर्ममः शरीरादौ 'ममेदं' इतिबुद्धिरहितः, निरहङ्कारो विद्यावच्चादिनिमित्तेनाऽऽत्मसम्भावनारहितः, स शान्तिमविद्योपरमलक्षणामधिगच्छति; सैषा ज्ञाननिष्ठा ॥ ७१ ॥

८ वें. ब्र. सि.—यस्मादेवं कामिनो न शान्तिस्तस्मात्—यः सर्वोक्तकामविहाय चरति, स शान्तिं मोक्षमधिगच्छतीति प्रथममन्वयः । 'सर्वान्' इत्यनेन बाह्यान्तरवासनारूपेण त्रिविधा अपि कामा उच्यन्ते । तत्र गृहक्षेत्रादयो बाह्याः, मनी-राज्यादय आन्तराः, पथिगततृणादिवदापाततः प्रतीता वासनाः, तात्सर्वान् परित्यजतः कथं शरीरायात्रानिर्वाहः? तत्राह—चरति निस्स्पृह इति । जीवनेऽपि निस्स्पृह एव

सन् प्रारब्धोपनतदेहयात्रामात्रेष्टावशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्स्पृहत्वे हेतुनिर्मम इति; जीवनमात्रेऽपि प्रारब्ध-कर्मक्षिसमिक्षाकण्ठादौ 'मम' इत्यभिमानशून्य इत्यर्थः । तत्रापि हेतुनिरहङ्कार इति; देहादिषु 'अयमहं' इत्यहङ्कारवत् एव 'ममेदं' इति ममकारः, तद्वत् एव स्वकीयत्व-निबन्धना तत्स्पृहा; तदभावे तु तदुभयाभाव इत्यर्थः । स्पष्टमन्वयः ॥ ७१ ॥

९ व० त० दी०—यस्मादेवं तस्मात् विहाय कामान्प्राकृतान् त्यक्त्वा स्वात्मारामत्वात्; अन्यत्र निस्स्पृहः 'अहन्ताममतानांशे सर्वथा निरहंकृतौ । स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते' इति । स शान्तिमधिगच्छतीत्यवसेयम् ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त.—यतो लौकिककामाभिर्लापी न शान्तिं प्राप्नोत्यतस्तां त्यजेदित्याह—विहायेति । यो दुर्लभः पुमान् भगवद्भाववैकरोपयः सर्वान् कामान् विहाय

निस्स्पृहः भगवदेकपरश्ररति सर्वत्र वैकल्येन पतिभ्रमति, निर्ममो देहादिषु निरहङ्कारो भवति, स शान्तिमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

११ नो० भा० दी०—प्रासङ्गिकीमाशङ्कां परिहृत्य 'ब्रजेत किं' [२।५४] इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—विहायेति । पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कामान् विहाय यश्चरति विषयान्मुक्ते निस्स्पृहश्च, यतो निर्ममः ममतावान् हि इदं मम भूयादित्यन्यबन्धार्थं स्पृहां करोति । निर्ममोऽपि कुतः ? यतो निरहङ्कारः, न ह्यहङ्कारात्तस्यस्य सुप्त्यादौ ममता दृष्टा, तस्मादहङ्कारप्रविधया तु शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अत्र 'यः सर्वत्रानभिस्तेहः' [२।५७] इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर एवायं ग्रन्थः । अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृततत्त्वात्तदनुवादायौ यच्छब्दो-ऽनर्थकः प्राप्नोति । लोकेऽपि हि परस्वभावकथने 'स एवं करोति' इति तच्छब्द एव प्रयुज्यते, न तु यच्छब्दः । विधौ तु 'य एवं करोति, स इदं प्राप्नोति' इति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते । लक्षणकथनार्थत्वेऽपि तत्र तात्पर्या-भावाद्विधावेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥

मुमुक्षोः ससन्न्यासब्रह्मनिष्ठावश्यकतापूर्वक एतदध्यायोक्तार्थस्योपसंहारः ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ शां. भा.—सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तुते—एषेति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः, सर्वं कर्म सन्न्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ ! नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायां अन्तकालेऽप्यन्त्येऽपि वयसि

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सद्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवतः
कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्र तत्र सङ्घेयविस्तराभ्यां प्रद-
र्शितं ज्ञाननिष्ठामधिकारिप्रवृत्त्यर्थेन स्तोतुमुत्तरश्लोकमवतार-
यति— सौषेति । गृहस्थः सन्न्यासीत्युभापि चेन्मुक्तिभागिनौ
किं तर्हि कठेन सर्वथैव सन्न्यासेन ? इत्याशङ्क्य सन्न्यासिव्य-
तिरिक्तानामन्तरायसम्बन्धादपेक्षितः सन्न्यासो मुमुक्षोरित्याह—
एषेति । स्थितिमेव व्याचष्टे— सर्वमिति । न विमुह्यतीति
पुनर्नवोऽनुकषेणमन्वयायैम् । सन्न्यासिनो विमोहाभावेऽपि

गृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुह्यति, विचितः सन्
परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः । यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्व-
कर्मसन्न्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्यां स्थित्वा तामिमामाद्युपश-
नुयेंऽपि भागे कृतेत्यर्थः । अपिशब्दसूचितं कैमुतिकन्यायमाह—
किमु वक्तव्यमिति । तदर्थं तत्रानुपपाद्यतेतेषामेकैकत्र श्लोके प्राधा-
न्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमाध्यायेन सिद्धम् ७२

इति श्रीमच्छङ्कानन्दपूज्यपादशिष्यान्वज्ज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतासाङ्ख्यभाष्यव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रा-
पिका, ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि
स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः । एव-
मात्मयायात्म्यं युद्धात्स्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्प्रज्ञानेन मोहितस्य तेन च
मोहेन युद्धाभिभूतस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया या साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकर्मा-
नुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयोऽध्याये शोक्ता । तदुक्तम्—
'नित्यात्मासङ्गकर्महेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा मोक्ता तन्मोहशान्तये'
[गी. सं. ६] इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अनयोः श्लोकयोः [७०।७१] विष-
याद्युपनिवृत्तिलक्षणा 'सा निष्ठा' [६९] इति पूर्वश्लो-
कोक्त्यान्तिरुक्ता; 'एषा' इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृ-
तायाः संसारनिवृत्तिलक्षणशान्तेरुपसंहारः कियते; यद्वा श्लोकत्रये
शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते । 'ज्ञानं लब्ध्वा परां
शान्तिमधिरेणाधियच्छति' [४।३९] इत्यत्र 'परं निर्वाण-
माप्नोति' इति हि व्याख्यास्यति । 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोके-
नाध्यायार्थस्य निगमनं फलाभ्युत्थितारुपापनं च । 'एषा'
इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिष्ठलक्षणपरामर्शित्वात् प्रकरमाह—
नित्येति । स्थितधीर्लक्ष्यं यस्याः सा स्थितधीलक्षा, ज्ञानयो-
गाख्यस्थितप्रज्ञतासाधनभूतेत्यर्थः । ब्राह्मीत्यत्र तद्विधिविधित-
सम्बन्धविशेषं दर्शयति— ब्रह्मप्रापिकेति । एनामित्यन्वा-
देष्टोऽपि सप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जयति— ईदृशीमिति । मोह-
विषेयकलिताह— पुनरिति । अन्तकाल इत्युत्कान्तिकाल-
भ्रमबुद्ध्युदासायाह— अन्तिमेऽपि वयसीति । 'उत्तमे चेद्वयसि
साधुहन्ता' इत्यादिशब्द । एतेन बाल्यादिषु विषयप्रवणस्यापि पश्चा-
न्निर्विण्णस्याधिकारः सूचितः । किं पुनर्ब्रह्मचर्यादिकमारभ्य
स्थितश्चेति भावः । स्थित्यां स्थितिस्तत्सम्बन्धः । वष्टीसमाप्त-

भ्रमापाकरणयाह— निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्रह्म-
शब्दयोः अर्वाचीनविषयतामाह— सुखेति । ननु निरयतामज्ञान-
तत्त्वाक्षात्कारयोरपि प्रकृतत्वात् कर्मनिष्ठामात्रनिगमनपराऽपि
श्लोके इत्ययुक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततदनुत्पन्नेन अन्यकर्मण-
मिति दर्शयन् उत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कल्प्य
दर्शयन् नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयायैसङ्गहश्लोकमपि व्याख्याति-
एवमिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विवादयति— आत्मे-
त्यादिना निवृत्तस्थेत्यन्तेन । व्याख्यानव्याख्येयात्मना
सङ्गहश्लोकस्यसमासार्गतपदबद्धशब्दस्य यथासाङ्गं सम्बन्धं
व्यनक्ति— नित्यात्मेत्यादिना । साङ्ख्यबुद्धिरिति ।
कर्मयोगात्प्राक् 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' [२।३९]
इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते; तथैव हि नित्यात्मविषये-
त्युक्तम् । ज्ञानयोगसङ्ग कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथगेवोपादी-
यते । स्थितधीलक्ष्येति । अत्र स्थितधीलाभे भ्रातृप्रधानः ।
तद्व्याख्येयं च तत्तात्पर्यमवत् । स्थितप्रज्ञतायोगोऽत्यत्र स्थित-
प्रज्ञताशब्दो योगशब्देन सह विशेषणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन वाऽत्र
समस्यते; योगाख्यं फलमित्यपि पूर्वं पृथगुक्तं । साम्प्रदा-
यिकत्वायाह— तदुक्तमिति ॥ ७२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य श्रीमद्वैद्वत्नानथस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति, अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । ‘यं यं वाऽपि’ [८।६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । ‘भोगेन चित्तरे’ इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित् ; ‘सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्’ इत्यादेः ; दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् ‘स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं गतः’ साङ्ख्येण ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः’ इति गारुडे । ‘महादेव परे जन्मनि तव मुक्तिर्निरूप्यते’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानी स्तुत्यते ‘एषा’ इत्यनेनेत्यसत्, प्रथमवाक्ये तददर्शनादिति भावेनाह— उपसंहरतीति । प्रकरणं समापयतीत्यर्थः । ब्रह्मचर्यभूतेति प्रतीतिनिरासायाह— ब्राह्मीति । स्थितिर्नोका कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह— लक्षणमिति ; ब्रह्मविषयज्ञानवतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः । ‘किं प्रत्यक्षेति’ [२ । ५५] इत्यादिप्रश्नपरिहाराख्यायामुक्तत्वाद्युपसंहारः । ‘अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः प्रव्रज्यास्यां स्थितो तिष्ठति सोऽपि ब्रह्माप्नोतीति किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य’ इति (शां.) व्याख्यानमसत्, अप्रकृतत्वात्, इत्याशयवान्याचष्टे— अन्तकालेऽपीति । ज्ञानिनो ब्रह्माप्तिरुक्ता सा किं तद्देहपातान्तरमेव ? उक्तमन्या ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । कुतो-

ऽस्यार्थस्य भगवदभिप्रेतत्वं ? इत्यत आह— यं यमिति । ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, कारणपौष्कल्ये च कार्यं भवत्येव, अतः कथं ज्ञानिनः शरीरान्तरप्राप्तिः ? इत्यत आह— ज्ञानिनामिति । प्रारब्धकर्म सामर्थ्याः प्रतिक्रमिकं तदेवाप्तकाले ब्रह्मावुत्सन्धानं प्रतिबध्नातीति भावः । ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीणमित्यत आह— भोगेनेति । अस्तु प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव क्षयः, स च ज्ञानं यच्छरीरे जातं तत्रैवाश्रित, अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत आह— सन्ति हीति । तानि कथमेकेनैव शरीरेण मुख्यैरभिहिते शेषः । सप्तजन्मनीति द्विष्टुः । इतैवैवमित्याह— दृष्टेऽप्येति । बह्विष्टयनोपलक्षणम् । कथं ज्ञानिनां बहुशरीरप्राप्तिर्देहयते ? इत्यत आह— तथाहीति ।

५ आ. मा. भा.— निश्चितफलं च ज्ञानं “तस्य तावदेव चिरम्” [छां. उ. ६।१४।२] ॥ “यदु... च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति” [छां. उ. ४।१५।५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च कायव्यूहापेक्षा “तथ-येषीकान्तुलम्” [छां. उ. ५।२४।३] । “तद्यथा पुष्करपलाशे” [छां. उ. ४।१४।३] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] इत्यादिवचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः, प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छास्त्रं प्रमाणम् । ‘अक्षपद-कणादानां साङ्ख्ययोगजयभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः’ इति निन्दावचनात् ।

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्राप्तिरार्हं गर्भवासादिभिर्दुःखैर्लुप्तशक्तिं ज्ञानं न मोक्षाय पयांसं स्यादित्यत आह— निश्चितेति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव चिरं तत्रानिव विरम्भः, यावन् विमोक्षे विमोक्षयते प्रारब्धकर्मणा अवसिते कर्मणि ब्रह्म सम्पत्स्यत इत्यर्थः ; अवसित-कर्मणि ज्ञानिनि विषये यदि पुत्रादयः शक्यकर्म कुर्वन्ति, यदु च न यदि वा न कुर्वन्ति । सर्वथाऽर्चिषमभिसम्भवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । तदिदमुक्तं ‘नैनां प्राप्य विमुखाति’ इति । पाशुपतवै-शेषिकादयस्त्वादुः— अनित्यकालविषयाकांश्यपि कर्माणि ज्ञानी योगसाधनार्थरसमाह्वयानेकद्वारीरफलान्यपि कायव्यूहनिर्माणेन

क्षयित्वा प्रव्रज्यते तत्कुतोऽस्य देहान्तरमिति ? तत्राह— न चेति । ज्ञानिनः कर्मक्षयार्थमिति शेषः । तथा हि अप्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा ? नायः— तेषां ज्ञानेनैव क्षीणत्वात्, इति भावेनाह— तद्यथेति । द्वितीये तु यः कश्चिज्ज्ञानी तथा करोति ? सर्वो वा ? आद्ये-सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह— प्रारब्धे चिति । द्वितीयात्मन्ने हेतुमाह— प्रमाणेति । चराचरात्पादुद्वाहप्रमाणविरोधाच्च । पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभावः ? इत्यत आह— न चेति । तच्छिष्या अपि तच्छब्देनोच्यन्ते इति बहुवचनम् ।

५ आ. मा. भा.— यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव, न सत्यत्वम् । न हि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थं प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम् ‘एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र ! महाबाहो ! मोहशास्त्राणि कारय ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाशुज ! । प्रकाशं कुरु चात्मान-मप्रकाशं च मां कुरु’ इति वाराहे । ‘कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विमुक्तैष्यस्तत्प्रचोदिताः ॥ दधीचाद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । चक्रुर्वेदंश्च ब्राह्मणि वैष्णवा विष्णुचोदिताः ॥ पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराणं भागवतं विष्णुर्वेदं इतीरितः । अतः शैवपुराणानि योग्यान्ग्रन्थाविरोधतः’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. दी.—‘उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः’ इत्यादौ तत्सुतिरिति दृश्यते इत्यत आह—यथेति । वैष्णवशास्त्रोक्त-प्रकारेण शिवभक्तानां लक्षणेभ्यो शेषः । सत्यत्वं तदुक्तार्थ-स्येति शेषः । उक्तनिन्दाविरोधादिति भावः । तर्हि शैवपुरा-णानि कायव्यूहनिर्माणनियमादौ प्रमाणनीत्यत आह—न हीति । तेषामिति बुद्धिश्चैवपुराणपरामर्शः, इतरग्रन्था उदाहृतगारुडादयः । शैवपुराणानां गारुडादिवैष्णवग्रन्थानां च

को विशेषो येन बाध्यबाधकभावः ? इत्याशङ्क्य दुर्जनव्यामो-हार्यं प्रणीतपाशुपतादिशास्त्राणां व्यामोहनार्थत्वे तावत्प्रमाण-माह—तथा हीति । कारयेति स्वार्थे णिच् । अतव्यापानं सर्वथाऽप्यविद्यमानानि, वितथ्यानि व्यधिकरणानि च, तेषु दर्श-यस्व । प्रकाशं प्रसिद्धम् । इदानीं तन्मुक्तं शैवपुराणानां इतराणां पञ्चरात्रादिमूलस्वमित्यत्र प्रमाणमाह—कुत्सितान-नीति । तच्छालासमयेन तच्छालासिद्धान्तमनुसृत्य । वैदेरिति वेदानामापाततः प्रतीतिमनुसृत्य । भागवतं भगवद्विषयम् ।

५ आ. मा. भा.—अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे मुक्त्यभावः । स्मर-स्त्वजतीति वर्तमानव्यपदेशो हि कृतः । तत्रोक्तम् ‘ज्ञानिनां क्रमयुक्तानां कायत्यागक्षणे यदा । विष्णु-माया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि’ इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति । ‘बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति न चान्यथा’ इति ब्रह्मवैवर्ते । निर्वाण-मशरीरम् । ‘कायो वाणं शरीरं च’ इत्यभिधानात् । ‘एतद्वाणमवष्टभ्य’ इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्दप्रति-पादनं ‘अनिन्द्रियाः’ [म. भा. १.२।३३६।२९] इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धा-ऽऽकृतिर्भवत उपपद्यते ? । न चान्यद्भवत उत्तमं ब्रह्म । ‘ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शङ्क्यते’ इति भागवते । ‘भगवन्तं परं ब्रह्म’ ‘परं ब्रह्मञ्जनार्दनं ।’ ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १.३।१४९।९] ‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।’ [१५।१८] ‘योऽसावतीन्द्रियग्राहः ।’ ‘नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति’ । ‘न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः’ [११।४३] इत्या-दिभ्यः । न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्कल्प्यम् ; तस्यापि शरीरश्रवणात् ‘आनन्दरूपममृतम्’ [मुं. उ. २।२।७] ‘सुवर्णज्योतिः’ [तै. उ. ३।१०।६] ‘‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’’ [छां. उ. ८।१।२] इत्यादिषु ।

६ ज. प्र. दी.—उक्तमुपसंहरति—अत इति । ज्ञानि-नां मुक्तिर्भवतीत्येव, न तु तद्देहपातानन्तरमिति नियम इत्युप-संहारार्थः । ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽन्तकालेऽप्यां ब्राह्म्यां स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताश्च तत्कथमेतदुक्तं ? इत्यत आह—भीष्मादीनामिति । साक्षाद्देहत्यागक्षणे सुख्या परमेश्वरे मनोयोगेन भाग्यमित्येतत्कुतः ? इत्यत आह—स्मरञ्चिति । ननु तत्क्षणे सुकस्या मुक्तिश्चेद्ज्ञानिनामपि तत्सम्भवेन सुक्तिर-त्यत आह—न चेति । भक्तिज्ञानेति द्वन्द्वैकबद्धावः । भक्ति-सहितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा । ‘ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मस्वरूपानन्दं’ इति व्याख्यानां सर्वप्रमाणविरुद्धमिष्टाश्रयवाग्निर्वाणमिति भिन्नं पदं व्याख्याते—निर्वाणमिति । कथमेतत् ? इत्यत आह—काय इति । कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमेतत् । अनेन ब्रह्मणो निरा-कारत्वं प्राप्तं तत्प्रतिषेधार्थमाह—निर्वाणेति । प्रतिपादनं व्याख्यानम् । इत्यादिवत् इत्यादेरिव ; श्राद्धादिविग्रहादित्या-

धत्वेनेत्यर्थः । किमनेन व्याख्यानेन निराकारमेव ब्रह्म किं न भवेत् ? इत्यत आह—कथमिति । भगवतो विष्णोः साकार-त्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारस्त्वमेव । न च भगवानेव ब्रह्म, तस्य तदुक्त-मात्वेन ततोऽप्यत्वात्, अतो न पुराणादिविरोध इत्यत आह—न चेति । ‘महत् ब्रह्म’ इत्येतानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्व-प्रतिपादकानि । ‘यस्मात्’ इत्यादीनि तस्यैव सर्वोत्तमत्वेन तदुत्तमाभावप्रतिपादकानि । इन्द्रियग्राह्यमतिकान्तस्तदुत्तमः ; सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम् । उत्तमाद्यमभावेन ब्रह्मेश्वरोर्मदो माभूत् ; ब्रह्माशरीरं, ईश्वरस्तु सविभह इत्यतो भेदोऽस्तु, अभेद-स्यापि सत्त्वाब्रह्मत्वव्यपेक्षपतिरित्यत आह—न चेति । तस्य पराभिमतस्य एतद्भवतोऽप्यत्वम् । कुत इत्यत आह—तस्या-पीति । ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्त्यस्तदवबेद्यं’ इत्यन्तं वाक्यं इह विवक्षितम् । इत्यादिषु ब्रह्मविद्यात्वेन सम्मतोऽपि शेषः ।

५ आ. मा. भा.—यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येव स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । कथं सुवर्ण-रूपत्वं स्यादरूपस्य ? कथं दहरत्वम् ? दहरस्त्वथ केचित्स्वदेहेत्यादौ रूपवानुच्यते “सहस्रशीर्षा पुरुषः” [ऋक्सं. ८।१।१७।१+य. सं. ३।१।१] “रुक्मवर्णं कर्तारं” [मुं. उ. ३।१।३] “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [यं. सं. ३।१।८] “सर्वतः पाणिपादं तत्” [१.३।१३ + अथे. उ. ३।१।६] “विष्वत्तश्चक्षुरुत्

विश्वतोमुखः । ” [ऋक्सं. ८।३।१६।३+य. सं. १७।१९] इत्यादिवचनात् । विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसीयते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्दयशःश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान् । “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । ” [खे. उ. ६।८] “यः सर्वज्ञः” [मुं. उ. १।१।२२।२।७] “आनन्दं ब्रह्मणः” [तै. उ. २।४।१+२।९।१] “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । ” [बृ. उ. ४।३।३२] “अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यसहस्रलक्षमितकान्तिकान्तम् । ” ‘मय्यनन्तगुणोऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे’ [भाग. ६।४।४८] ‘विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः’ [भाग. ३।९।२४] ‘तुयं तत्सर्वहृक् सदा’ । [गौ. पा. का. १।१२] ‘आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान्’ [भाग. १।१।१।७] ‘अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः’ [भाग. ३।१।८।२] ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य’ । [वि. पु. ६।५।७४] ‘अतीव परिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम् । यच्चात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः’ [] इत्यादिभ्यः ॥ “तानि सर्वाण्यन्योन्यान्यरूपाणि । ” [] “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ. उ. ३।९।२८] “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तै. उ. ३।६] “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै. उ. २।१] “यस्य ज्ञानमयं तपः” [मुं. उ. १।१।१९] “समा भग प्रविश स्वाहा” [तै. उ. १।४।३] ‘न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा । न योगित्वादीश्वरत्वास्तत्स्वरूपोऽच्युतो विशुः ॥ सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः स्फुराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः’ इति पैङ्गविले । ‘देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम् ॥’ इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते ।

६ अ. प्र. दी.— कथमत्र ध्रुवं? इत्यत आह— यदीति । रूपं विग्रहः । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ. उ. ३।९।२८] इत्यानन्दशब्दस्य ननुसकत्वदर्शनात्षोषादानम् । ज्योतिरशब्दो भास्वरूपस्य वाचकः अत उक्तं सुवर्णस्यैवमिति । दहरत्वं दहरस्थत्वमविग्रहस्येति वर्तते । दहरस्थत्वं कथं अविग्रहस्याप्युपपन्नं? इत्यत आह— दहरस्थश्चेति । एवमुपपत्तिपक्षेणापि वाक्ययुग्राह्यस्य स्पष्टानुवादाति— सत्सद्ब्रह्मदीर्घेति । अवसीयते परमात्मा । प्राग्भवतोऽन्यस्योत्तमत्वं वाक्यविरुद्धमित्युक्तम्, इदानीं व्याहृतं च तदिति भावेनाह— अतिपरिपूर्णतमेति । अत्यादिशब्देनिरतिशायत्वं योत्यते । ऐश्वर्यं वशित्वम् । श्रीः कान्तिः । परमेश्वरं भगवच्छब्दस्योपचारिकत्वपरिहारायैतेषां गुणानां सद्भावे प्रमाणान्याह— परेति । “आनन्दं ब्रह्मणः” इत्यत्र “यतो वाचः” इति पूर्ववाक्यमभिप्रेतम् । अमितशब्दात्परशब्दशब्दोऽप्युपहार्यः । द्रष्टुसुखभेदाद्विधिवोक्तिः । ऐश्वर्याद्यनन्तगुणत्वे मयीति प्रमाणम् । सङ्ख्यापारिमार्ग्यां गुणानामानन्त्यमनेनोच्यते । शक्तेः परत्वं प्राशुक्तं तदस्पष्टमित्यतो विज्ञानेति । ज्ञानस्यापरोक्षरूपताप्रतिपादनाय तुर्यमिति ।

ईश्वरो नामानं वेति । कर्तृकर्मभावविरोधात्, इत्येतन्निरासाय आत्मानमिति । ईश्वरं भगवच्छब्दस्योपचारिकत्वासम्भवं दर्शयितुं तदन्यस्य तच्छब्दार्थतानिरासायान्यतममिति । अन्य एवान्यतमः, भगवच्छब्दस्यायमर्थ इत्यत्रैवधेति प्रमाणम् । अत्र षण्णामित्युपलक्षणम् । षाड्गुण्ये सर्वगुणान्तर्भावो वा । तद्वान् भगवानिति सिद्धमेव । भगवत्वात् एव सर्वोत्तम इति । समप्रार्थो वेति— अतीवेति । यदन्तेन करिण्यामीति स्मृतं बुद्धिस्थी— कर्तुं वाऽयुक्तं तत्त्वं कर्तुं शक्तः । मनुष्या ज्ञानादीनां भगवता भेदः प्रतीतः । षण्णामित्यादिना परस्परं च तथाऽऽकृतिर्भगवत् इत्युक्त्या कृतेस्तन्निरासायैमाह— तानीति । तत्र प्रमाणान्याह— विज्ञानमिति । तप आलोचनक्रिया । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकमिति । धर्माणां परस्परमभेदोक्तिः । प्राकृतेति डीर्घमेवावच्छेदः । अणुगुण्यमानयो वा प्रत्ययः । मांसमेदोऽस्थिभिः सम्भवो यस्याः सा तयोक्ता । एतच्च न योगित्वात्, किन्तुवीरवरत्वात् । अत एव विशुः निर्दोषगुणात्मकविग्रहाच्युतः । “ज्ञानज्ञानः” इत्यादेरतिशयितज्ञानादित्यर्थः । तेन निर्दोषत्वादिना ।

५ आ. मा. भा.— तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया । ‘न च गर्भेऽवसहेत्या न चापि वसुदेवतः । न चापि राघवाज्जातो न चापि जपदमितः ॥ नित्यानन्दोऽप्ययोऽप्येवं क्रीडते मोघदर्शनः’ इति च पात्रे । ‘न वै स आत्माऽऽस्पृश्वः (तां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां) तामधीश्वरो मुङ्गे हि दुःखं भगवान्वासुदेवः’ [भाग. ५।१९।६] ‘स्वर्गादेरीशिताऽजः परमसुखनिधिबोधरूपोऽयं बोधलोकानां दर्शनयो मुनिसुतहतात्मप्रियार्थं जगाम’ । ‘स ब्रह्मबन्धनचरणो जनमोहनाय स्त्रीसङ्गिनामिति रति प्रथयश्चचार’ । ‘पूर्तरिचिन्त्यवीर्यो यो यश्च दाशरथिः स्वयम् । रुद्रवाचकमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः ॥ योऽजितो विजितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह । न चाम्बां प्राह्यामास करुणः कोऽपरस्ततः’ इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे ।

६ ज. प्र. दी.— भगवद्भूषणैवम्भावे कथं परिच्छि-
न्तव्यमेवासादिसंसारिधर्माश्च तत्र दृश्यन्ते? इत्यत आह—तदे-
वेति । किमर्थ? इत्यत उक्तं लील्येति । मायया मोहक-
शक्त्या । अत्र प्रमाणमाह— न चेति । देव्या देवक्या ।

एवं गर्भवासादिप्रदर्शनेन मोघं दर्शनं यस्मिन्निषेधे स तथा ।
आत्मवत्तां भागवतानाम् । आत्मा निरुपाधिकप्रिय इति यावत् ।
मुनिष्ठतो रावणः । ब्रह्मवाक्यमयत् ख्रवाक्यमयत्पुल्ले प्रत्यस्ती-
त्यतः 'ख्रवाक्यं' इत्युक्तम् । करुणः करुणावान्, अर्श आदिवाद् ।

५ आ. मा. भा.— न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः, यत्र च परापरभेदोऽवगम्यते, तत्राब्रुवद्वि-
मपेक्षयावरुदं विश्वरूपमपेक्ष्य अन्यत्र । तच्चोक्तम् 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः । तथाप्य-
पेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि हि । परावरं वदन्त्येव ह्यभक्तानां विमोहनम्' इति गारुडे । न चात्र
किञ्चिदुपचारादिति वाच्यम्, अचिन्त्यशक्तेः पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम् । 'रामकृष्णादिरूपाणि परि-
पूर्णानि सर्वदा । न चाणुभात्रं भिन्नानि तथाप्यस्मान्निमोहसि' इत्यादेश्च नारदीये । तस्मात्सर्वदा
सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणारूपं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्यृच्छ-
तीति च सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— तदेवेत्याद्युक्तमुपसंहरति— न तत्रे-
ति । अत इत्युपकर्तव्यम् । यथेवं तर्हि विश्वरूपं परं तदपे-
क्षया कृष्णादिरूपाण्यपराणीति कथं ग्रन्थेष्वन्ये? इत्यत आह—
यत्र चेति । यत्र ग्रन्थे । तत्र विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र कृष्णादा-
नपरत्वमब्रुवद्विमपेक्ष्योक्तं ज्ञातव्यमित्यर्थः । कुत एतदित्यत
आह— तच्चोति । अखिलरूपतोऽखिलधर्मैः विमोहनं कर्तुम् ।

नन्वयमुपचारो वा स्तुतिर्वा किं न स्यात्? इत्यत आह—
न चेति । असम्भवे होषा कल्पना । अचिन्त्यशक्त्या चैक-
स्यैवानेकपरिमाणत्वादिकं सम्भवति । अन्यत्रादर्शनेन त्व-
पलापेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव प्रमाणमाह— कृष्णेति ।
विमोहसि विमोहयसि । श्लोकार्थमुपसंहरति— तस्मा-
दिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीता-(माध्व)-भाष्यस्य टीकायां
अयतीर्षमुनिष्ठतायां प्रमेयदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा
विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां ब्राह्म्यां स्थितौ यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यपि ब्रह्म-
निर्वाणं ब्रह्मनिर्द्विर्तिं मोक्षमृच्छति गच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भुतमद्विरचिते पैशाचभाष्याख्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ट वै. ब्र. गि.— अथार्थाधेयमुपसंहरति— एषेति । एषा
'अशोकान्वन्वशोचः' [२।११] इति प्रस्तुता, ततः 'एषा
तेजस्विनिता साङ्ख्ये' [२।१७] इति मध्ये परावृत्ता, 'बुद्धियोगे
त्विमां ऋष्य' [२।३९] इत्यादिनोपदिष्टाधना, 'प्रजहाति
यदा कामान्' [२।५५] इत्यादिना लक्षिता च ब्राह्मी ब्रह्म-
विषया स्थितिनिष्ठा, ज्ञानमिति यावत् । उपदिष्टेति शेषः ।
अनेनाध्यायार्थोपसंहारो दृष्टिः । यद्यपि कृत्स्नस्यापि गीता-
शास्त्रस्य ज्ञानमेव प्रतिपाद्यम्, 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्'
[१।८।६३] इत्युपसंहारात्, तथा च न तस्य द्वितीया-
ध्यायमावार्थत्वेनोपसंहारो युक्तः, तथापि कृत्स्नगीताशास्त्रा-
सुत्ररूपत्वात् द्वितीयाध्यायस्य सम्पूर्णशास्त्रार्थमिदं प्रमाणमत्राभ्यु-
ह्येति तथोपसंहारो युज्यते इति ध्येयम् । तस्मात् ज्ञाननिष्ठं
फललब्धेन ग्रह्यते— नैनमिति । एनां ब्राह्मी स्थितिं प्राप्य
न विमुह्यति संसारानर्थहेतुं मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

एवमुक्तवति भगवत्यर्जुनस्य विषादो जातः 'हृयं ज्ञान-
निष्ठाऽबुना मया न प्राप्ता, इदानीमप्राप्ता च नातः परमपि
भविष्यति, अतो यिष्मां पापिष्ठं' इति, तमिममर्जुनविषाद-
मालक्ष्याह— स्थित्वाऽस्यामिति । अन्त्ये काले मरणकाले-
ऽपि अस्यां ब्रह्मज्ञाननिष्ठयां स्थित्वा ब्रह्मरूपं निर्वाणं ऋच्छति
प्राप्नोति । इदानीमप्राप्तमपि तत्त्वज्ञानमीश्वराराधनमनननि-
दिध्यासनपरिपक्वपायस्य तत्त्वान्वयसमये प्राप्तं भविष्यति;
अतो न विषादः कार्य इत्यर्थः । अयमर्थो भगवते दर्शितः ।
तद्वचनानि चोपोद्गतप्रकरणे लिखितानीति नेह पुनलि-
ख्यन्ते । अन्त्यकालेऽपीत्यपिपशब्देन कर्ममार्गात् ज्ञानमार्गे-
ऽतिशयो दृष्टितः । अग्रिमोऽद्विकं हि याज्ञकीविद्वत्तिष्ठो-
दितं न यदा कदाचित्सम्याग्नेन फलाय प्रभवति; ज्ञानं तु
यदा कदाचिदपि सम्पादितं फलदमिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिशिष्टाज्जकार्ष्णीयश्रीमद्भुतमद्विरचितविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
सङ्ख्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

९ व० त० दी०— उक्तां योगवनिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति— एषेति । ब्रह्म हि निर्दोषं समम् ; तस्यैवेति ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी वा स्थितिः स्थितवीक्षणम् । अस्यां स्थित्वा ब्रह्मसुखं प्राप्नोति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यवन्द्य-श्रीबल्लभप्रादुर्भावितायां

तत्त्वदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति— एषेति । एषा ब्राह्मी ब्रह्म-
निष्ठस्य स्थितिः । एतां प्राप्य न विदुश्चाति मोहं न प्राप्नोति ।
अन्तर्काले क्षणमाप्यस्यां स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं पुरुषोत्तममूर्तिं

प्राप्नोति । गीतायाथोपनिषद्पुष्पादत्र ब्रह्मपदं पुरुषोत्तम-
वाचकमेव । आजन्मस्थितौ तु किं वक्तव्यम् ? इति
आचः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रतिपादितं कर्मयोगप्राप्यां साङ्ख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति— एषेति । एषा स्थितप्रज्ञलक्षणप्रसङ्गात् कथिता ब्राह्मी-ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुक्तये “ब्रह्मविद् (वेद्) ब्रह्मैव भवति” [सु. उ. ३. १. १५] इति श्रुतेः— तस्यैवं ब्राह्मी, स्थितिर्निष्ठा; एतां निष्ठां प्राप्य नरो न विदुश्चाति पुनर्नोहं न प्राप्नोति । ‘अस्यामन्त-कालेऽपि स्थित्वा’ इति सकृज्जाताऽपीयं फलवती, न तूपासनावधिगम्याससापेक्षे युक्तम् । ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति । किं लोकान्तरवत् गतिप्राप्यं ब्रह्म ? नेत्याह— निर्वाणमिति, निर्गतं चानं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथा च श्रुतिः— “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” [नृ. उ. ३. ५. १. ३. २. ११ + ४।१।६] इति; गतिमन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् । जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह— अन्तर्कालेऽपि स्थित्वा तद्वाच्यं यो ब्रह्मचार्याद्वारभ्यात्र तिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः ‘ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम्’ इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणह-मर्यादाधुरन्धर-चतुर्थैर्वंशावतंस-श्रीगोविन्दसूरिसूतोः श्रीनीलकण्ठ-सूत्रिवर्यस्य कृतौ भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् २ ।

श्रीभगवानुवाच—

आदिमस्यैवमाख्यानमुदीरितमुत्तमम् ।
शृणु माहात्म्यमन्येषामध्यायानामपीन्द्रिरे ! ॥ १ ॥
दक्षिणस्यां दिशि श्रीमानासीदात्मन्यावेदिनाम् ।
पुरे पुरन्दराह्वाणे देवशर्मणि विश्रुतः ॥ २ ॥
अचितातिथिराम्नातो वेदशास्त्रविशारदः ।
आहर्ता क्रतुसङ्गानां तापसानां शिष्यः सदा ॥ ३ ॥
देवान्सन्तर्पयामास द्रव्यैर्हुतवेहे चिरम् ।
न चोपलेभे धर्मात्मा शान्तिमेकान्तिकीं ततः ॥ ४ ॥
निश्चैश्वर्यसं स जिह्वासुस्तापसाननुवासकम् ।
सिषेवे सत्यसङ्कल्पाननवरपरेव कल्पकैः ॥ ५ ॥
एवमाचरतस्तस्य काले महति गच्छति ।
मुक्तकर्मा ततः कश्चित्पादुरासीत्परा सुवि ॥ ६ ॥
अनुभूतो विराकाह्नी नासाग्रन्यस्तलोचनः ।
शान्तचेताः परं ब्रह्म ध्यायन्ज्ञानन्दनिभैः ॥ ७ ॥
पादौ तस्योपसङ्गह्य प्रणतेनान्तरात्मना ।
चकार विधिवत्तस्मै विद्वानतिथिसत्क्रियाम् ॥ ८ ॥
तं च शुद्धेन भावेन परिपुष्टं तपस्विनम् ।
प्रणतः परिपृच्छन् निर्वाणस्थितिमात्मनः ॥ ९ ॥

गी. १२

स तस्मै कथयामास पुरेऽसौ पुण्यनामि ।
मित्रवन्तं जापालमुपदेशारमात्मवित् ॥ १० ॥
स चाभिवन्द्य तत्पादावेत्यासौ पुरयुजितम् ।
तस्योत्तरदिशो भागे ददर्श विपुलं वनम् ॥ ११ ॥
मरुदाग्नेलोलितानेककुसुमामोदसुन्दरम् ।
उन्मत्तमरोद्रीतनादापूरितदिङ्मखम् ॥ १२ ॥
तस्मिन्वने सरित्तीरे निषीदन्तं शिलातले ।
मित्रवन्तं ददर्शाय सानन्दस्तिमितेक्षणम् ॥ १३ ॥
अपि स्वामासिक्तं वरं हित्वाऽन्योन्यं विरोधिभिः ।
सत्त्वैरावृतमुद्याने मन्दस्पन्दमभवत् ॥ १४ ॥
शान्तेषु मृगयूयेषु दशाऽऽनन्दमनोहराः ।
रूपातुल्यिहया श्रुतिं निषिञ्चन्तमिवाभूतम् ॥ १५ ॥
उपेत्य विनयेनामुमुष्मनाः प्रीतमानसः ।
किञ्चिदानब्रशिरसा तेनापि स तु सकृतः ॥ १६ ॥
उपतस्थे ततो विद्वान्मित्रवन्तमनन्यधीः ।
समासध्यानकालं तं पर्यपृच्छत्समीहितम् ॥ १७ ॥

देवशर्मावाच—

आमाने वेसुमिच्छामि तदुमुष्मिन्मनोदरे ।
लब्धसिद्धिमुपायं मापुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

परामृश्य क्षणं सोऽपि मित्रवानिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

मित्रवानुवाच—

विद्वन्विद्धि पुरा वृत्तमुच्यमानमिदं मया ।

अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानामिधं पुरम् ॥ २० ॥

तत्र दुर्दमनामाऽऽसीदन्त्येव मनीषिणाम् ।

तत्रास्ति विक्रमो नाम सेव्यमानो महीपतिः ॥ २१ ॥

दानानि प्रत्यहं शृङ्खलवर्तते स्वोदरम्भरः ।

कालेन कालपाशेन बद्धा नीतो यमालयम् ॥ २२ ॥

निरयानमिगम्यासावावर्तत पुनर्भुवम् ।

कर्म्मिन्श्चित्स कुले जातो दुर्वृत्तानां द्विजन्मनाम् ॥ २३ ॥

भवान्तरावृत्तित्याऽविद्यया स पुरस्कृतः ।

उपयेमे दुराधर्मा कन्यकामधमे कुले ॥ २४ ॥

कालेन सा वयो हित्वा शैशवं योवनं ययौ ।

पीनस्तनी च सुश्रोणी मद्विल्ललोचना ॥ २५ ॥

न सेहे पतिदौर्मिश्यं चक्रमे सा पतीग्नराज् ।

वृत्तिमाहर्तुकामेऽस्मिन्निर्गता सा पुराह्विः ॥ २६ ॥

सङ्गता कामकेनासौ चिरं चाण्डालजन्मना ।

दग्धे गर्भमसौ तस्मात्सा च कन्योदपयत ॥ २७ ॥

सैव भार्याऽथ तस्यामृत्युर्वपापप्रसङ्गतः ।

सा च वृद्धा ततः काले डाकिनी समजायत ॥ २८ ॥

कुसङ्गात्कुमतिर्जाता दुष्टनारीप्रसङ्गतः ।

चखाद व्याधितं व्याधमसृगास्वादलालसा ॥ २९ ॥

भ्रमन्ती विपिने धोरे जनैर्दृष्टा बहिष्कृता ।

परेतलोकमासाद्य व्याधौ श्याग्रोऽभ्यवर्तत ॥ ३० ॥

नरकान् दाशूणान् भुक्त्वा जीवहिंसाप्रभावतः ।

साऽपि कालेन दुष्टात्मा मृत्युगेहमुपागता ॥ ३१ ॥

निरयानेत्य दुर्धर्षाज्जायत मद्गृहे ।

तामन्या अप्यहं विद्वन्पालयन्कान्तान्तरे ॥ ३२ ॥

अपश्य द्वीपिनं धोरे जिघृक्षन्तमिवाखिलम् ।

समालोक्य तमायान्तं भयेन प्रलायितम् ॥ ३३ ॥

अजासङ्गं पुरस्कृत्य मया मरणमीरुणा ।

उगृह्णाम्य स द्वीपी पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३४ ॥

अजा तु तत्समीपेजातस्त्वरं सरिदन्तिके ।

तत्र सा भयमुत्सृज्य हित्वा वैरमनर्गला ॥ ३५ ॥

अवतस्थे स च द्वीपी तूष्णीमासीदमन्सरः ।

तं तथाविधमालोक्य सा वक्तुष्वपचक्रमे ॥ ३६ ॥

अजोवाच—

द्वीपिन्नभीषितं बुद्ध्वा मांसमुद्धृत्य सादरम् ।

नेयं भवति ते बुद्धिः कथं चिरमसि स्थितः ॥ ३७ ॥

मित्रवानुवाच—

इत्याकर्ण्य स तद्भाष्यं प्राह द्वीपी विमत्सरः ॥ ३८ ॥

द्वीप्युवाच—

स्थानेऽस्मिन्नेऽगतो द्वेषः क्षुत्पिपासा च निययौ ।

न म. र्थायामि तेन त्वामपि मे समुपस्थिताम् ॥ ३९ ॥

मित्रवानुवाच—

सैवमुक्ता पुनः प्राह जाताऽहं निर्मया कथम् ? ।

किमत्र कारणं वेत्सि यदि मे वक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

एवमुक्तः पुनर्द्वीपी तामाहाजानं न वेद्म्यहम् ।

पुरोगतमिमं प्रष्टुं महान्तमिति निर्गतौ ॥ ४१ ॥

ताभ्यामुभाभ्यामागत्य पृष्टोऽहं बहुविस्मयः ।

अहं च सहितस्ताभ्यामपृच्छं वानरेश्वरम् ।

अनुयुक्तः स विप्रेन्द्र ! ह्यब्रवीत्सादरं कपिः ॥ ४२ ॥

कपिरुवाच—

शृणु वक्ष्याम्यज्ञापाल ! वृत्तमत्र पुरातनम् ।

इदमायतनं पश्य पुरो वनगतं महत् ॥ ४३ ॥

अत्र त्र्यम्बकलिङ्गं हि दुहिणेन प्रतिष्ठितम् ।

सुकर्मा नाम मेधावी पर्युपास्ते तपश्चरन् ॥ ४४ ॥

वनपुष्पाण्युपाहृत्य सुरपूर्य्यं पुरा भवम् ।

संस्नाप्य सरिदम्भोभिः केवलं कर्मणा वसन् ॥ ४५ ॥

काले महति तस्यागादतिथिः कश्चिदन्तिकम् ।

उपाहृत्य फलाहारं स चास्मै पर्यंकल्पयत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽऽतिथ्येन सम्प्रीतः सुकर्माणमभाषत ।

अतिथिरुवाच—

किमिदं कर्मणो मूलं फलं भुक्त्वा तु तिष्ठसि ।

गतानुगतया वृत्त्या किंवा केवलमर्हसे ॥ ४७ ॥

कपिरुवाच—

स एवमुक्तः प्रायेण प्रीतेनाऽऽत्मविदा तदा ।

प्रत्युवाच वचः स्पष्टमात्मनो हितमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

सुकर्मोवाच—

विद्वन्न वेत्ति तत्त्वेन फलमेतस्य कर्मणः ।

वसुस्तया परः शम्भुः सेव्यते केवलं मया ॥ ४९ ॥

फलमेतस्य सेवायाः परिपक्वं कर्पदिनः ।

यन्मां समनुगृह्णासि संस्पृष्ट्याऽऽत्ममनोरथान् ॥ ५० ॥

कपिरुवाच—

तस्यैवं सन्तुतं वाक्यं श्रुत्वा प्रीतस्तपोधनः ।

द्वितीयमालिलेखावौ गीताभ्यायं शिलातले ॥ ५१ ॥

आदिदेश च तं विप्रं पठनाभ्यसनाय च ।

फलित्यत्यात्मनः स्वैरं परितस्ते मनोरथः ॥ ५२ ॥

इत्युक्त्वाऽस्तदेष धीमान्पुरतस्तस्य पश्यतः ।

विसितस्तस्य चाऽऽदेशास्तोऽन्वतिष्ठद्वनारतम् ॥ ५३ ॥

ततः कालेन महता भावितान्मा प्रसन्नधीः ।

यत्र यत्र चचारानसौ शान्तं तत्तत्तपोवनम् ॥ ५४ ॥

न द्वन्द्वबाधा नैव क्षुत्पिपासा न च वा भयम् ।

तपसा तस्य जानीहि द्वितीयाव्यायजपिनः ॥ ५५ ॥

मित्रवानुवाच—

एवमुक्तश्च तेनाहं व्यापयित्वा परां कथाम् ।

अनुज्ञातः प्रसन्नेन च्छागीव्याघ्रयुनोऽगमम् ॥ ५६ ॥

गत्वा शिलातलेऽपश्यमर्चायं लिखितं पठे ।

तस्यैवाऽऽवर्तनादाते तपसः पात्रमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

तेन त्वमपि कल्याण ! नित्यमापार्तुमर्हसि ।

अध्याये तेन ते मुक्तिरद्वरस्था भविष्यति ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

देवशर्मा समादिष्टस्तेन मित्रवता स्वयम् ।

अभ्यर्च्य प्रणतो भूत्वा पुरन्दरपुरं ययौ ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पात्र उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंवादे द्वितीयाध्याय-

महिम्नकथनं नाम द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् ।

श्लो. २ कुतस्त्वा कश्मलमिति—यद्यपि 'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः' [अमरः २।८।१०९] इति त्रयोऽप्येते शब्दा मिथः पर्यायत्वेनोक्ताः, तथापि 'मूर्च्छा' विस्मयः, मोहश्च विवेकलोप इत्यस्ति तयोर्भेदः । कोसे पर्यायोक्तिस्त्वोपचारिकी 'स्या-त्किन्नरः कम्पुसुवः' [अमरः १।१।७१] इत्यादिवत् । कश्मल-शब्दस्य तुम्यार्थत्वं दृश्यते । यथा—'तन्नामित्ततो देवात्सूतं कश्मलमाविशत् । तदाचक्षे विदुरः समार्था राजसंसदि ॥ सञ्जयोऽयं महाराज ! मूर्च्छितः पतितो भुवि ।' [म. भा. ५।५०।११] इत्यादिषु मूर्च्छार्थत्वम्, 'अहो नासंससे कश्चित् पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि । कश्मलेनामिपनोऽस्ति तेन ते विकृतं मनः ॥' [म. भा. ५।५०।१७] इत्यादिषु मोहार्थत्वं च । ततोऽत्रापि मोहापर्यायोक्तिविवेकलोपार्थत्वं युक्तमेव । **विषम-पदविवरणे** तु 'कश्मलं चागतं मम' [म. भा. ५।२८।१५] इत्यत्र 'कश्मलमतिभयम्' इति विकृतम् ।

श्लो. ३ क्लृप्तमिति—पार्थेति सम्बोधनेन 'सुपुत्राश्च पृथा तत ! त्वया पुत्रेण स तमः !' इत्यादि 'तेन नर्तनवेपेण अपुंस्त्वेन तथैव च । वर्षमेकं विहृलैव ततः पुंस्त्वमप्यस्यसि ॥' (म. भा. ३।४६।९९) इत्यन्तं पुरन्दरावकथनमुत्तन्धानो गोविन्दोऽतीतार्थकेन 'मम' इत्यव्ययेन 'यस्मान्मां नाभिनन्देवाः कामवाणश्च गताम् । तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ ! क्लीमध्वे मान-वर्जितः ॥ अपुमानिति विख्यातः ण्वड्वद्विवरिष्यसि' । (म. भा. ३।४६।१००) इत्यर्थशिक्षापादापत्तितस्य क्लृप्तस्य दूरापे-तत्वं प्रकाशयति, उपपादयति च तत्प्रेदादीनर्जुनेऽनुपपन्नत्वं गोप्रदहलीनतद्विक्रमस्मारकेण 'परतप !' इति विशेषणेनेति ध्येयं सुच्यते । 'स्मातीते' (३।५।१७) इत्यमरः । 'मा क्लृप्तं गच्छ कौन्तेय !' इत्यपि पाठादन्तं क्लृप्तदृश्यते । यद्यपि क्लृप्तस्यानव्यक्षत्वात् तदेवामिदिदृशमनन्दं, तथापि तत्कार्यस्याधु-पूर्णक्षणात्वादेः प्रत्यक्षत्वात्तस्यापि तथाल्पं बोध्यम् ।

श्लो. ४ कथं भीष्ममिति—ईषन्ते हिंसनीतीषवः । 'ईष' कतिहिंसादर्शनेषु' भ्वा. ६११ इत्यस्मात् 'ईषेः क्वि' उ. ११३ इति किरुरादेर्वि । एतेन भीष्मद्रोणादिहवन-मेव मम विषादबीजे, न युद्धमात्रमिति सूचितं स्वयसाधिना । स्पष्टीकृतं चैतदुत्तरलोकेन । तेन शिरोऽध्वमद्वयप्रसङ्गे युद्धक्षि-णात्वेन 'द्वदानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाग्नवीरुधः । युद्धेऽहं

तत्राऽऽत्मविदमासाद्य देवतायतने कञ्चित् ।
वृत्तमेतन्निवेद्याऽऽद्वाध्यायमपठत्ततः ॥ ६० ॥
तेनाऽऽदिष्टः स पृतात्मा पठतेऽध्यायमादरात् ।
द्वितीयमाससादोच्चैर्निरवधं परं पदम् ॥ ६१ ॥
द्वितीयस्येदमाध्यायानं कथितं शृणु साम्प्रतम् ।
तृतीयस्याथ वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चेन्दिरे ॥ ६२ ॥

प्रतियोद्धव्यो युद्धयमानस्त्वयाऽजघ्न ! तथेति च प्रतिज्ञायद्रोणाय कुरुपुङ्गवः । उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ॥' [म. भा. १। १३।१४, १५] इति द्रोणेन सह प्रतियुद्धस्य प्रतिज्ञतत्वात्, भीष्मादिभिः सह गोप्रदहसमये प्रागेव कृतत्वाच्च किमिदानीं शोचसीति निरस्तम् । इदानीन्तनस्य युद्धस्य तद्वधपर्यन्तता-निबन्धेन महानर्थकत्वात्— इति ।

श्लो. ५ गुरुमिति—अत्र 'रुधिरप्रदिग्धान्' इति गुरुणा विशेषणम्, 'अर्थकामान्' इति भोगानाम् । तथा च 'रुधिर-प्रदिग्धान्' रक्तप्रपातनवलावलिस्तान्, गुरुन् आचार्यान्, हत्वा तु नाशयित्वा पुनः, इहैव अस्मिन्मन्येव, अर्थकामान् अर्थ-कामप्रधानान् भोगान् सुखीयानुभवेयम् । भोगानां धर्माथत्वेन मोक्षार्थत्वे वा सुवर्गादिहवनप्रकृतिरपि कदाचित्साध्वी स्यात् । इह तु विनाऽर्थकामौ नान्यत्किञ्चित्सम्भवतीति युद्धादुपरम एव श्रेयान् भवतीति केचिद्याचक्षते ।

यद्यपि 'न भैशं क्षत्रियश्चरेत् ।' [म. भा. ५।७।३३] इति भवतो मतम्, तथापि गुरुहवनलभ्यराज्यापेक्षया तदप्यस्माकं श्रेयः पूर्वमङ्गीकृतत्वात् । तथा शुकम्—'एक-चक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः । चेक्ष्मैर्न तदा ते तु सक्षे एव विशाम्भते ।' [म. भा. १।१५।७।४] इति 'सोऽयं च भीष्मसु रिपुमाधी जिष्णुर्धर्मो चापि महाबुधो । भैशं चरित्वा तु युधिष्ठिराय निवेद्याश्वकुरदीनस्त्वाः ॥' [म. भा. १।१९।२।३] इति च । अयं भावः—गुरुहवनेन स्वधर्मपालने परलोके श्रेयः स्यान्न वेति सन्देह एव । धर्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञेय-त्वात्, परलोकेऽप्याप्रत्यक्षत्वः च । रुधिरप्रदिग्धत्वात् हृदय-दाहिभोगप्राप्तिस्त्विहैव प्रत्यक्षा, अङ्गीर्तिसम्भवश्च । गुरुह-त्वा भैक्षचरणे तु लोके नाङ्गीर्तयति, किन्तु लोचनयन्त्र्यं यथा एव विजुम्भत इत्यनुभूतमेव । अतो 'दृष्टादृष्टयोः समभावो दृष्टं बलीयः' इति न्यायेनैह लोके सुकीर्तिकरं भैक्षमेव श्रेयः परलो-कफलप्रदस्वधर्मपालनापेक्षयाऽपि—इति ।

श्लो. ६ न चैतदिति—वयमेतान् जयेम, एतन्नो गरीयः, ते वाऽस्मान् जयेयुरेतद्वरीयः—एतन्न विद्यः । अस्माकं जयः श्रेयासु तेषामिति न निश्चीयत इत्यर्थः । ननु जयस्य गरीयसत्वं निश्चिच्छेदमेव, तत्र किं सन्धेक्षि ? इह-त्राह—यानेवेति । अयमभिप्रायः—ययस्माकं जयः स्या-

तर्हि प्रथमं तेषां नाशः सिद्ध एव । अनन्तरं चास्माकमपि तादृश्वता जीवितुमनिच्छतां भविष्यतीति सर्वकुलनाशप्रसङ्गः । तेषां जये तु केवलमस्माकमेव नाश इति कुलार्द्धमप्यवशिष्येत, शुर्वादिहिंसा च नो न स्यादिति तेषां जयस्यैव कुतो न गरीयस्त्वम्? इति ॥ ॥ जयपराजयविषयकसन्देहपरत्वेन व्याख्यानं तु पूर्वश्लोके श्रेयस्त्वेन निदर्शितस्य भैक्ष्यभोजनस्य पुनः सन्देहविषयत्वायोगात्, उत्तरार्द्धस्वारस्य-भक्षाच्च न युक्तम् ॥ ॥ किञ्च पार्थस्य स्वपराजयशङ्कायां कृपावेशो न सञ्जच्छते, प्राचीनेषु तपस्तपोषितत्रिपुरारिपुरन्दरदिगीशादिवचनेषु इदानीन्तनेषु ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः । [म. भा. ४।१५।३१] इति हृल्यधरादिवाक्येषु प्रत्यप्रलब्धे 'स्वल्पेनैव तु काञ्चन शत्रू-जेष्यसि पाण्डव !' [म. भा. ६।२३।१८] इति भगवतीवरे चास्याविश्वासः प्रसज्यते, 'नास्मि भीतो महाबाहो ! सहा-यार्थश्च नास्ति मे' [म. भा. ५।१५।३१५] इत्यादिना शक्तिप्रत्याख्यानं च नोपपद्यते, भगवति च 'हृन्यामिदमेवैव वाङ्मदेवसहायवान् । सामराज्यं लोकान्तेन सर्वान् स्वावर-जहामान् ॥' [म. भा. ५।१९।१०] इति तत्प्रतिज्ञायाः प्रश्रयप्राप्तमिति न तथा वर्णयितुं शक्यम् । उक्तं चानेनानुप-मेव 'वनजय । कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमादेवे ।' इति पृष्ठ-तरे शुधिष्ठिराय सावध-ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः । [म. भा. ६।२।११०] इति ॥ न च मोहामिभूतत्वेन इदानीं तथा शशङ्क इति वाच्यम्, तन्मोहस्य तादात्मिककर्तव्य-मात्रविषयकत्वात् । अन्यथा सर्वमपि तद्भ्रातृगुणमुन्मत्तप्रलपित-कल्पं स्यात् । तत्तु प्रज्ञावादत्वेनाभ्युपगतं भगवताऽपीति यथोक्तमेव ज्ञेयः । व्याख्यातं चैवमेव वामनेनापि ।

श्लो. ७ कार्पण्येति— अत्रार्जुनः 'सेनयोरभयोर्मध्ये रथं स्थापय' इति स्वशुद्धात्मस्वभावनिमित्तं साम्यमधिष्ठायैव शुद्धया प्रवृत्तेऽपि सञ्जातसमुपस्थितस्वभावमहनीयाचार्य-जनभावसमुन्मूलितप्राकृतमावदुष्टया विनष्टस्वशुद्धात्मस्वभाव-स्वस्वपद्विज्ञानः सन्निधौ भगवतः 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्या-रम्य 'त्वक्चैव परिहृयते' [१।२८.२९] इत्यन्तैः स्वस्वरूप-विज्ञापनपरैः पदभिर्वाक्यैः स्वात्मस्वभावस्वरूपविज्ञानाभावम् १, ततः 'न च शक्रोऽप्यवस्थापुम्' [१।३०] इत्येकेन स्वनि-यतकर्मादुद्धानत्यागलक्षणां स्वाविकारमुच्यते २, ततः 'अम-तीव च मे मनः' इत्येकेन स्वदुष्टेन्द्रियविजृम्भणम् ३, ततः 'निमित्तानि च पश्यामि' इत्येकेन स्वनाशानाभावस-दर्शनविनष्ट-शुद्धात्मस्वभावस्वरूपविज्ञाननिदानं अमम् ४, ततः 'न च श्रेयोऽनुपपद्यमि' इत्यादि 'न चैतद्विषयः' [२।६] इत्यन्तैः स्वाशयविज्ञापनपरिष्कृत्यैः स्वनिश्चयानुष्ठेयसंसारव्यवसायवर्मा-धर्माधिषेकं च विज्ञाय धृमः स्वविज्ञापितस्वस्वरूपपञ्चकपरिणाम-लक्षणं स्वरूपं विज्ञापयति 'कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः' [२।७] इति । ततश्च सोऽयमर्जुनः स्वनिश्चयानुष्ठेयसंसारव्यवसाय-प्रतिबन्धकस्वशुद्धात्मस्वभावस्वरूपविज्ञानाभावलक्षणस्वार्थाग्रह-

दोषनिवर्तकदर्शनशिक्षाया एव 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यात्मान-मावेष्ट सर्वलोकाचार्य भगवन्तं बाण्डवेवं शरणमुपजगाम ।

अत एवाधिकारिणां सर्वेषां सति स्वाध्याग्रहदोषे ज्ञानाचार्य-शरणगतितरेव मुख्येति भगवता गीतायां स्वशुद्धात्मस्वभावस्वरूपप्रयोजनशाम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकमांशुशान्तात् तदभाव-प्रयोजनवैषम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकमांशुशान्तस्यावस्थम्, तद-नुष्ठाननिदानस्वाध्याग्रहदोषनिवृत्तये परमार्हसलक्षणज्ञानाध्यायविष-यकशरणगतेर्मुक्त्यत्वम्, तदनुष्ठानपराणां चाधिकारिणां फलतु-ष्णावस्थेन हृषणत्वं च 'दूरेण ह्यवरं कर्म' [२।४९] इत्यादिनोप-दिष्टमिति विज्ञायते— इति हंसयोगी ।

श्लो. ९ तूर्णार्थं भूयस्व हेति— अत्र केचित्— एत-दन्तो ग्रन्थो गीतोपदेशनिदानी मूलपार्थव्यामोहप्रदमनरूपविष-यैक्यात् शुद्धादुपरपोपादकाजुनचमनप्रधानत्वाच्च पूर्वार्थ्याय एवान्तर्भावमर्हति । 'अर्जुनविषादयोगः' इति प्रथमाध्याय-समाख्याध्यायस्य तदवयवत्व एव स्वार्थस्य भजते 'कथं भीष्म-महं' [२।४] इत्यादिनाऽत्रार्जुनेन स्वविषादप्रदर्शनात् । उक्तं च सङ्गतेन— 'सेनयोरभयोर्मध्ये विधीदन्त' इति । प्रकृते स्वध्यायविभागेऽर्जुनवचसः समाप्तानुरात्तात्, द्विती-याध्यायोपक्रमस्थोपसंहारानुरूपतात् च प्रसज्यते । अतोऽत्रैव प्रथमाध्यायसमाप्तिं विधाय 'सङ्ख्य उवाच । तमुवाच । इत्या-दिना द्वितीयोऽध्याय आरम्भणीय इति वदन्ति । प्रदर्शयन्ति च हंसयोगिभाष्यात्कुल्यम् ; तदुच्यम् । प्रथमाध्यायगतस्या-त्रत्यस्य चार्जुनवचसो भिन्नरूपत्वात् । तत्र ह्यतो स्वाशयं सिद्धा-न्तरूपेणैवोपन्यासस्थ, न प्रभ्रूयते । न हि तत्र रणशुद्धम-स्यानुक्तस्वशुद्धाल्लोकोऽप्यस्य चेतसि पदमप्यत । अतो पर-माप्तेनापि भगवतःऽरुह्यैः पदैरभवसितः स्वव्यवसायस्यौ-चित्त्ये सन्निधानोऽसौ कर्तव्यजिज्ञासया तमेव भगवन्तं पृच्छ-न्नेव स्वमतमन्वददिति व्यक्तं वैषम्यम् । अर्जुनस्य विषाद-प्राप्तिस्य प्रथम एवाध्याये वापोत्सर्गपूर्वकथोपस्थोपदेशानुरूप-फलमयैन्तोपपत्तिताऽत्रानुष्ठेयं, न त्वपूर्वां वण्यत इति न तत्रान्त-र्भावोऽस्य ग्रन्थस्यावश्यकः । द्वितीयाध्यायस्य 'पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः' [२।१०] इत्याद्युपक्रमोऽप्ययं 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति' [२।१२] इत्युपसंहारा-नुष्ठान एवेति नास्मिन्नध्यायविभागो दक्षितदोषानामवसरः ।

प्रत्युत सपरिकरं स्वकर्तव्यत्वाकारूपफलपर्यन्तं पार्थस्य व्या-मोहं प्रदर्श्य, तत्रश्राभावेन प्रतिवचनेऽसम्मन्वलयध्यायवसमापनम्, ततः परमहिदैषिष्ठणकृतमवरोचितं तद्व्यवसायनिषेधम्, तच्छ-ब्धेन 'एताव हन्तुमिच्छामि त्रतोऽपि' [१।३५] इति निश्च-यस्य सन्वेहोपानावतरणम्, तदुत्तरं च 'कथं भीष्ममहं' [२।४] इत्यादिप्रश्नमुपवर्ण्य तत्प्रतिवचनतया 'साधु आगतोऽसि मार्गेण' इत्यभिप्रायेण 'प्रहस्तसि व ह्रींकेल उवाच' [२।१०] इति भगवदुपदेशोपक्रमवर्णनं च नितान्तं समुचितं विहितं महर्षि-णेति यथावस्थित एवाध्यायविभागो मनेविदां मनोहरः ।

किञ्च शोकसंविममानस्रतया सशरं चापमुत्सृज्य अत्रोपस्थ

उपविष्टस्यार्जुनस्य शोकावेगापमगमार्थं किञ्चित्कालप्रतीक्षणमेव तत्सङ्ख्यः परमदयालोभेनैव तः समुचितम्, न तु सहस्रैव कठोरैः पदैस्तत्त्वपर्यन्तम् । तच्च तत्राध्यायं समापयता सुव्यङ्ग्यं सङ्घट्टयस्यौभेन सत्यवतीसुतुजेन दसमुल्लिखनयनं विभावनीयं युष्मिनि । हंसयोगिपाठस्तु सवत्सिन्ना भिन्न एवेति मात्र तदवच्छम्भो युक्त इत्यलमप्रकृतेन ।

श्लो. १० तमुवाचेति—यदि पार्थः स्वधर्ममजानन् युद्धमथर्मं मन्यते, तर्हि नियतं ह्रास्यः स्यात् । अत्र त्वतो स्वकर्तव्यं विदमपि सकलबुद्धिरंकरण परमहिंसेषिणा ब्रह्मविद्या-मुपदिदिक्षता मयैव न हितमतिरिक्तं चेष्ट इति कथं ह्रास्यः ? इति मन्वानोऽपि माधवः । अर्जुनः मम मौख्यमालोक्यैवायमुपहसतीति यथा प्रत्येति तथोवाच, इतीव पदभावं विवृण्वते केचित् । एवं प्रकट्येति भगवतो वैभवाभ्यामावस्तु 'न कर्तुं न कर्माणि' (५।१४) इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते ।

उभयोरिति—उभिः क्षत्रियैः आ दीर्घसूर्ययोः क्षत्रियप्रधानयोरितिर्थः । 'उकारः क्षत्रिये नेत्रे हरमौलौ हरे हरौ ।' ति रत्नकोशः । एतेन 'बृथाऽङ्गलसमाचारैर्न युद्धयन्ते नृपात्मजाः ।' [म. भा. १।१३६।३२] इत्येतदपि युद्धादुपरमकारणमत्र न सम्भवतीति बोध्यते । उभयौहानिहाननयोर्मध्ये विपरीदन्तं सेनयोर्मध्ये उवाचेति केचित् । अत्र प्रहासः परिहास एवं मोक्षैर्हासः 'प्रहासे च मन्योपपदे'—[अत्रा. १।४।१०६] इत्यादौ तथावदर्थेनात्, उच्चैर्हासस्यानुचितत्वाच्च ।

श्लो. ११ अशोच्यानिति—यत्तु—'गतानगतान्वा प्राणाभानुशोचन्ति' इति नव्यैर्न्यायैश्चातम् तत्त गतत्वात्तदवयोरिह वृत्तौ गुणीभावेनाविषुद्धविधेयांशदुष्टत्वात्, केवलप्राणागं केनापि शोच्यत्वाभावाच्च तुच्छमेव ।

'अशोच्यान्' इति श्लोकात्पूर्वं 'त्वं मातुल्येणोपहतः' इत्यादिः कोऽपि कोऽपि श्लोऽधिकः पठ्यत इति अभिनयसुखव्याख्यानात् प्रतीयते ।

श्लो. १४ मात्रास्पर्शास्मिन्—

अत्र स्पर्शशब्दः 'तत्त्वेन १५शंसम्बुद्धः संसारं प्रतिपद्यते ।' [भाग. १।१२।१५०] इत्यादाविव विषयावाचकः । दृष्ट्या-द्रव्येतच्छ्लोकसच्छाये 'ये हि संपर्शजा भोगाः' [५।२२] इति श्लोके 'बाह्यस्पर्शेषु' [५।२१] 'बाह्यरूपस्पर्शान्' [५।२३] इत्यत्र च विषयायै तस्य प्रयोगः । तत्परमभिन्नाहारबलेन चानेकार्थस्य मात्राशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या इन्द्रियपरत्वमवधारयते, यथा—'मात्रासंपर्कस्त्वस्य भवति' [बृ. उ. माध्य. ४।५।१४] इति श्रुतौ । अस्यात्मनः, मात्राभिर्भूतेन्द्रियादिभिः, अस्पर्शा भवति संयोगाभावाः सम्पद्यते । इन्द्रियादिसंयोगाभावेन चास्य मरणोर्ध्वं 'अयमहम्, अयं मम पुत्रः' इत्यादिविशेषविज्ञानं न भवतीति श्रुतेरर्थः । अन्ये तु—'मीयन्त इति मात्रा विषयाः' इति विवृण्वते । तेषां 'वर्तमानि मात्रा विषयां च सृत् ...' [७।१।४१] 'मात्रात्मकत्वान्निरयः

सुसङ्गमः ।' [१०।६०।५३] इति च भागवतम् । 'मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ।' [म. सू. ६।५७।४. सू. १०।१६] इत्यस्य साधनीयं व्याख्यानं चातुक्कलम् । परं यद्भवत्पादीयं व्याख्यानं दृश्यता माघेन मात्राशब्दस्य विषये श्रुत्वमुक्तम्, तत्साहस्यमात्रम् । तस्य तत्र तत्र नानार्थेषु प्रचुरं प्रयोगदर्शनात् । तथा हि—'प्र मात्राभी रिरिचे' [ऋक्सं. ३।३।१०] इति मन्त्रे—'शिलोचयेषु ।' 'अमात्रं त्वा'—[ऋक्सं. १।७।१५] 'परो मात्रया तत्त्वा'—[ऋक्सं. ५।६।२४] 'परो मात्रमृचीधर्म' [ऋक्सं. ६।५।२] इत्यादिषु—इत्याद्याम् । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति' [बृ. उ. ४।३।३२] इति—कलायाम् । न मात्राप्रपञ्चद्वयन्ते—[म. सा. १।२।७।१२] इति—युद्धौ । 'मात्राशी स्यात्' [च. सं. सू. स्था. ५।१] इति—अल्पे परिमाणे वा । 'मात्रासङ्गात्'—[म. सू. ६।५७] इत्यपराधमतेन—उपकरणद्वये । 'अन्यो मात्रा'—[म. स्मृ. १।२७] इति—तन्मात्रेण । 'मात्रास्वप्रत्ययसन्धाने नष्टस्य पुनरुद्धानम्' [शि. सू. ३।२४] इति पदार्थेषु । एवं 'मायायवनिपत्यन्ततत्त्वमामकास्तु यामता मात्राव्यक्तयो याव प्रतितत्त्व स्वगोचरे ।' [शि. सू. वा.] इत्याद्यनुमन्थेन । अस्माभिस्तु भगवत्पदादिभेदस्यार्थस्य प्रागेव समाहितत्वाभावात्प्रस्तुतमिति प्रपञ्च्यते तत् ।

नव्यास्तु—'शीतोष्णमुखदुःखदा य इमे मात्राणां बाह्यदृष्ट्यन्तर्गतपदार्थानामिन्द्रियैः संयोगात् उद्भवविषयाश्चाश्लीः, अतोऽङ्गित्याः' इति व्याचक्षते । तत्र 'वैतसमन्तःकरे चक्षुः' इत्यादौ निगम्य ब्रह्मादिविषयश्च गत्वा ब्रह्मादिविषयाकरिण परिणमते—'वे. प. १' इत्यादिप्रक्रियाभिरुपात्तः, 'मात्रास्पर्शाः' इत्यस्य 'शीतोष्णमुखदुःखदाः' इत्यस्य च विशेष्यविशेषणभावो न दृश्यते ; अतस्तयोर्द्वेयविषयेष्वभावाद्युपगमेन प्राचां व्याख्यानमेवातन्वयम् ।

श्लो. १८ अत्र नव्यगृह्याः—'न योत्से—[२।१०] इति वाक्येनार्जुनस्य युद्धप्रवृत्तिलोपं, गमादत्र तस्याप्राप्तमेव युद्धम् । अतस्तत्र तत्प्रवृत्तिर्भवेत् भगवद्वचनं विहितत्वेनैव स्वीकर्तुं युचितम्—'इत्याहुः । तदधिकारविजृम्भितम् ; युद्धस्य वर्णनविधायक-शास्त्रेण प्राप्तत्वात्, तत्र प्रवृत्तस्याप्यर्जुनस्य तत् उपरतेः शोक-मोहमुल्लङ्घनेन आगोपदेशजन्यविवेकादिना तद्वापे 'अपवादपवादे उत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन युद्धप्रभेगैर्निर्वाहत्वाच्च । यदपि—अत्रातस्तत्त्वप्रतिपादनेन मोक्षफलव्युत्पत्तिप्रतिपादनप्रकरणात्वावगमत् तत्र स्वधर्मत्वेन विहितस्य युद्धस्य प्राकरणिक-मोक्षफलसम्पन्नप्रतीत्येकं फले भिन्नन्यापारकं साधकव्ययसमुच्चयौनित्यावज्ञानकर्मसमुच्चयः शिद्धयतीति—मन्यन्ते, तदाशामोदकाशनमात्रम् । शब्दतो मोक्षफलोद्देशेनात्राविधानात्, 'युद्धस्व' इत्यस्यास्य युद्धाभावात्स्वव्यवस्थापनेन प्रागभिसन्धिविषयफलसम्बन्धस्य तत्र प्रतीतेर्मोक्षफलसम्बन्धभावाच्च ।

श्लो. ३९ एषेति—'साङ्ख्यशब्दस्य योगश्रुतयाऽत्र साङ्ख्यशब्देन साङ्ख्यशास्त्रमेव प्राह्यम्, न पुनरर्थान्तरे कल्पनीयम्—' इति वि-

ज्ञानभिन्नुः तत्र विचारसहम्, अत्रैतच्छब्देनातुपदमुपविष्टस्यादमा-
नात्मविवेकस्यैव परामर्शेन साङ्ख्यशास्त्रस्याप्रस्तुत्वात्, उपनि-
षन्मुखे गीताशास्त्रे तद्विरुद्धसाङ्ख्यदर्शनानुष्ठानकल्पनाया अन्त्या-
रम्भत्वाच्च । अत्र नव्यपक्षपातितः केचिद्वदन्ति—यदत्र भगवत्पादैः
कर्मयोगस्य ज्ञानप्राप्त्युपायत्वमभिहितम्, तेषां कल्पनामूलमेव;
न गीतायाः सम्मतम् । ज्ञानेनैव फलाभिसम्प्राप्तिरहितेन कर्मणाऽपि
साध्यान्मोक्षः सिद्धयति, तत्रापि 'कर्मयोगो विधिष्यते' [१/२] इति
तत्सिद्धान्तात्— इति । तदुच्यते; गीतायाः स्मृतिस्त्वेन
तन्मूलभूतोपनिषच्छ्रुतिसिद्धान्ताविरोधेनैव तदर्थस्य नेयत्वात् ।
आकरे महाभारते च 'शरीरपक्षिः कर्मणि ज्ञानं तु परमा
गतिः । कथायै कर्मभिः पक्षे रक्षणां च तिष्ठति ॥ आनुर्धनस्य
क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् । अरोहोऽजमिमानश्च ह्रींस्ति-
तिश्चा शमस्तथा ॥ पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते पृथेः प्राप्नोति यत्पर-
म् ।' [म.भा. १२/२७०।३८-४०] इत्यादौ कर्मणो ज्ञानप्रा-
प्त्युपायत्वस्य व्यक्तमुक्तत्वेन तत्प्रकरणीयतायां गीतायामपि तथै-
वाहीकारस्य समुचितत्वाच्च । भवतु नामान्यत्र तथा; गीता-
शास्त्रे तु न किञ्चिदपि तथाविधं प्रमाणमस्ति— इति जल्पनं तु
धुक्प्रक्षेपमात्रम् । 'संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयो-
गतः ।' [५/१६] 'आरुह्योऽमुनेनोर्गं कर्म कारणमुच्यते । [६/३]
इत्यादौ कर्मणो ज्ञानसाधनत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वादिति ।

श्लो. ४२ यामिमांशिति ।

पुष्पितामिति पदं प्रयुज्जता व्यञ्जितं किमपि यद्वाभ्युता ।
वामनोक्तिमनुसृत्य तन्मया किञ्चिदत्र विवादं प्रदर्शयते ॥
कर्मैव बह्वी, क्षुमत् प्रसूतं स्वर्गोदरि, मोक्षफलं तदीयम् ।
पक्षे फले श्रूयति वीरुद्वं बोधे प्रजाते लयमेति कर्म ॥
उदेति पूर्व कुरुषुं लनाय फलं च पश्चादिति निश्चितोऽर्थः ।
फलेच्छुना नैव परं विचेयं प्रसूनमेतत्प्रथितं जनेषु ॥
अमृष्ट्यमाणाः समयातितां लुनन्ति बाह्यस्तदपि प्रसूनम् ।
न त्वेतदेवागुपरेष्टुरिच्छं पितुलंतां रोपयितुं फलार्थम् ॥
प्रवृत्तिमाधातुमथापि तेषां प्रपिता लतारोपणकर्मणीह ।
शार्धस्ति पुष्पाण्यपि तस्मिन्प्राणि फलसिमुलान्यनुसन्धानाः ॥
आप्तोऽपवर्गाख्यफलं तथाऽऽतुं वेदोऽपि वस्मण्युपदेदिशति ॥
मोक्षः प्रबोधात्स च चित्तशुद्धया नैवेन सा सिद्धयति कर्मणेति ॥
प्रवर्तनार्थं च तृणमसुत्रं स नाकलोक्षप्रयुक्तमसुप्तोमान् ।
आपातस्म्यानपि तोषवीति वाचा यया सा खलु पुष्पिताख्या ॥
कृत्वा ब्रजेतुर्नकाणि पापं ततो वरं स्वर्गं लब्धं श्रूयन्ताम् ।
मत्वेति तच्छ्लाघत एव वेदो विवक्षितोऽप्राप्त्य तु मोक्ष एव ॥
केचित्पण्डितमानिनोऽपि विदिततूडाशयाः कर्मणां
स्वर्गादेव फलं विदन्ति परमं लब्धुं यतन्ते च तत् ।
पुष्पं केवलमेव तत्र तु फलं तत्तत्तात्त्विका वापतः
सम्प्राप्त्योता हरिणा दुबोययिषुणा तत्त्वं परं 'पुष्पिता' इति ।
उपमृंहितव्यायमर्थो हारावर्तते— [११/१।१२६]
'एवं व्ययसितं केचिदविज्ञाय कुलुद्वयम् ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥
कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलमुदयः— इति ।

श्लो. ४४ भोगेति— विवर्त्यस्य धावः करोतिस्मानर्थ-
त्वात् 'विधीयते' इत्यस्य क्रियत इत्यर्थः स्यात्, कर्तव्यत्वेन
ज्ञापनार्थेकत्वे च कर्तव्यत्वेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः स्यात्; तस्य
चोभयस्य सर्वस्यैव सदैव कृत्यविषये बुद्धिस्वरूपेऽभावात्, पञ्चव-
न्तोपादानमनर्थकं स्यादित्यत आह मधुसूदनसरस्वती—
'विधीयत इति कर्मकर्तारि लकारः' इति । तथा च करोत्य-
र्थकस्य तस्य कर्म घटादिक्कम्, तस्यैव सौकर्योत्तनाय कर्तु-
त्वेन विवक्षायां, कर्मणो घटादेव व्यापारो धातुतात्पर्येविषयः
पर्यवस्यति । स च भवनमेव । तदाश्रयत्वमेव कर्तृत्वमिति
घटो विधीयत इत्यस्य स्वयमेव घटो भवतीत्यर्थः पर्यवसितो
भवति— इति गूढार्थतत्त्वालोचः ।

श्लो. ४५ त्रैगुण्येति— केचित्सु श्लोकमखिलगीतासुरतर-
बीजसूतं मन्यन्ते । तथा हि— प्रथममुपोद्धातत्वेन किञ्चित्सा-
ङ्ख्ययोगं प्रतिपाद्य 'चेद्वानिमिकमनाश्च' [२/४०] इत्यादिनोपका-
न्तबुद्धिगोपज्ञत्वेनात्र निर्द्वन्द्वत्व— निरैगुण्यत्व— नित्यसत्त्वस्थ-
त्व—निर्योगक्षेमत्वात्मस्वरूपं गुणपञ्चकमुपदिश्यते । तत्र निर्द्व-
न्द्वत्वस्पष्टीकरणार्थं तृतीयोऽध्यायः प्रवर्तते । निरैगुण्यबोधानार्थं
चतुर्थः, नित्यसत्त्वस्थत्वज्ञानार्थं पञ्चमः, निर्योगक्षेमत्ववि-
द्वयर्थं षष्ठः, आत्मवत्त्वसिद्धयर्थं सप्तमः, तस्मै आत्मत-
उपदिष्टायाः षट्प्रकारकोपासनाया ब्रह्माध्यात्मात्मकमधिभूता-
धिदेवाधियज्ञाख्यप्रकारविवेकायाष्टमः, तत्र अधियज्ञस्वरूपो-
पासनज्ञानार्थं नवमः, अधिदैवस्वरूपज्ञानार्थं दशमः, अधि-
भूतस्वरूपज्ञानार्थेकादशः, अध्यात्मज्ञानार्थं द्वादशः, कर्मज्ञानार्थं
त्रयोदशः, कर्मणो बन्धकटावन्धकत्वे गुणयुक्ते इति ज्ञानार्थं
चतुर्दशः, ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थं पञ्चदशम् । अत्रैव गीतासमाप्तः ।
षोडशाध्याययत्रयं तु परिशिष्टरूपम् । तत्र सप्तममव-
योरध्याययोः सुचित्दैवाद्भूतसम्पत्त्वस्वरूपज्ञानार्थं षोडशः, कर्म-
ज्ञानरहस्यविवेचनार्थं सप्तदशः, उपसंहाररूपषाडशः । एवं
सकलगीताशास्त्रसहितरिति । अस्य युक्तायुक्ता ध्येया
सुधीभिः ।

श्लो. ४६ यावानिति । मध्यमतानुवर्तिनी— ननु यथा
सकामानां समाध्यायानि ज्ञानाभावात्मोक्षो न भवति, तथा
निष्कामाणां ज्ञानिनां स्वर्गफलं न भवतीति साम्यमेवेत्यत
आह— यावानिति । यथातथाशब्दाव्याप्याहार्यौ । यावत्स्ता-
वानित्येतयोरानुवृत्तिः । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुपपाने कूपे
भवति, तावान् सर्वतः सम्प्लुतोदके भवत्येव; तथा सर्वेषु वेदेषु
काम्यकर्मिणां यत्फलं तद्विज्ञानतो ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलवन्-
वति । ब्रह्म अणति इति ब्राह्मणः— अपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म
गच्छति । अपरोक्षज्ञानसाधनं दर्शयति— विज्ञानत इति ।
अथवा— त्रैगुण्यनिरुद्धयर्थे वेदाश्रयणं कार्यमित्यत्र हेतुमाह—
यावानिति । सर्वतः सम्प्लुतं व्यासमुदकं यस्मिन् भवेत् स
सर्वतः सम्प्लुतोदकः । 'प्रकृतिर्लौकिकेण सर्वमाहृत्य तिष्ठति ।
प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः सम्प्लुतोदकम्' इति वचनात् ।
तस्मिन्प्रलयेऽप्युद्रिक्तत्वात्, पालकवर्जितत्वात्, कालावधिख-

चेष्टकत्वात्, उदपानो विष्णुः । 'उद्रेकात्पातुरादित्यादनत्वा-
दखिलस्य च । प्रत्येयऽनुदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः ।'
इति वचनात् । तस्मिन्प्रत्यये याक्त्फलं तावत्सर्ववेदेषु विशेष-
ज्ञानी यः तस्यैव भवनीत्यर्थः । उक्तं च— 'यावत्प्रभोजनं
विष्णोः सकाशात्साधकस्य तु । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्ववेद-
विदो भवेत् ॥ वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानात्प्रसवश्च हरिर्यमोऽखिलकल्पदः ॥' इति ॥

नव्यास्तु— अध्याहारपरिहारकौशलं दर्शयन्तः 'सर्वतः
सम्स्तुतोदके सति उदपाने यावानर्थः— न स्वल्पमपि प्रयो-
जनं विद्यते, तावान् विज्ञानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु'
इत्यन्वयेन व्याचक्षते । प्रदर्शयन्ति च— 'यथोदपाने महति
सर्वतः सम्स्तुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः'
[म. भा. ५।४६।१६] इति श्लोकव्याख्यानस्य कस्यचित्पद-
छम्भम् । परं तेषां कारकदोषः, 'यावानर्थः' इत्यस्याशाब्दार्थ-
कल्पनाल्लेखापततीति सरस उच्यते सागरे पतनमेव तत् ।

श्लो. ४८ योगस्य इति— एतदनन्तरम्— 'यस्य सर्वे—'
इत्यादिः कश्चन श्लोकोऽधिकः पठ्यते, कैश्चिदित्यभिनवगुप्तव्या-
ख्यानाज्ज्ञायते ।

श्लो. ५२ यदेति— इमं श्लोकमेवमवतारयामास
वामनः—

अनादिवासना तद्विद्वतीया भोगकामना ।
उभयोर्लक्षणे सम्यगवधार्ये मनीषिभिः ॥
ध्रुवितोऽनं नायमानः प्रवोऽमुन्मत्तपेक्षे ।
न वा किं ते मनः इति ब्रूयन्नेति न संशयः ॥
मत्वाऽप्राप्त्यां सुधां चेतस्तदीयां तां न वाञ्छति ।
यत्नेन लभ्यमशनं ज्ञात्वा तत्स्फुटमीहते ॥
रुमेत यदि पीयूषं पास्यत्येव स तल्लवम् ।
असाध्यमित्येव तत्तत्तदसाधनाभिच्छति ॥
तत्र याऽनस्य साध्यस्य लिप्ता सा कामना भवेत् ।
असाध्यमित्यनुद्धृता पीयूषेहा तु वासना ॥
श्रूयन्ते ये बहुविधा भोगाः पुण्येन ते दिवि ।
साध्या इत्यवधार्याऽत्र कामना तेषु जायते ॥
विधायाध्वरं नाकलोक्तं ब्रजेम
प्रपीयाद्यत् सर्ववैधुर्मिल्लेभम् ।
नरा वेदवादेभ्योऽत्र श्रद्धाधाराः
श्रुताभिः श्रुतौ कामयन्ते फलानि ॥
यथश्रुतान्यपि फलान्यपराणि काम-
माकर्ण्येयुर्हि तान्यपि तेऽर्धवेरन् ॥
यद्वासनासु कुलमात्रविकासमन्त—

स्तत्कामना कुसुमतां हि तदोपयाति ॥
विदितस्य फलस्यैव लिप्ता स्यात्कामनाभिधा ।
वासनाऽन्या च ते नैव स्पृशतो ज्ञानिनो मनः ॥
जीवन्मुक्तदशा सेयमेतत्सिद्धयर्थमच्युतः ।
पाथेषुद्दिश्य कृपया × × × वाक् श्लोकमिमं स्वयम् ॥

श्लो. ५९ विषया इति— अत्र ज्ञानदेवस्तु—

आकर्णवापरिमदं कुतः किरीटिन् !

यत्साधका नियमतो विषयस्यैव जन्ति ।

यच्छन्ति चेन्मिथुगणं न परं रसज्ञां

तेऽभीभिरेव विषयैः कवलीक्रियन्ते ॥

छित्त्वा तरोर्यदि शिक्षाः सलिलैर्न विषे—

न्मूलं भविष्यति तदा कथमस्य नाशः ? ।

तिर्यक्शिक्षं स हि समेधत एव तद्धृत्

हृद्युध्वुवन्ति विषया रसनाबलेन ॥

त्यागेन याप्ति कृपातां विषयाः किलाज्ये

न त्यज्यते तु रसनाविषयो हृदयेन ।

यजीवनं जनिमतामिह स प्रसिद्धं—

स्ययक्त्वा च जीवति न तं हि शरीरमेतत् ॥

परं तत्परमं ब्रह्म यदा पाथानुभूयते ।

रसोऽप्यसौ तदोऽन्यात्साधकेन नियम्यते ॥

विस्मरन्ति हृषीकाणि विषयानाखिलानिपि ।

देहभावाश्च नश्यन्ति ब्रह्मास्मीति मतिर्वेदा ॥

— इति भावार्थमाह । स च सौवर्दीव—

'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।

वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरवस्य बद्धेते ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।

न जयेन्नसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥—

— इति भागवतेन [१।१।२०.२१] परमत्र रसशब्दस्य रागवा-

चित्तमेव सन्दर्भस्वरसानुगुणमित्यतिरोहितमेव प्रेक्षावताम् ।

उक्तं च भगवता शाण्डिल्येन अत्रत्यमेव रसशब्दमधिकृत्य

भक्तिमीमांसायाम्— 'रसशब्दाच्च रागः' [१।१।६] इति ।

श्लो. ६० यतत इति । 'वक्षिणो हित्करणत्— अनु-

दासेतोऽनवस्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविवृद्धम् ।

न च हित्वाभावे सतीदित्वाभुम् स्यादिति तद्धारणाय हित्-

करणसार्थकत्वात्— न तस्यानुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदानित्यं बद्धा-

पकत्वम् ; हित्वेऽपीदित्वाभुम्प्राप्तिस्तु न शङ्क्या, अन्त्ये दिक्-

स्यैव तन्निमित्तत्वेन हित्करणेन तदभावादिति वाच्यम् ; अनु-

दासाराकरे त्वकरणेनापि नुष्पाप्तिवारणसम्भवात् नित्यमात्मने-

पदस्य सम्भवाच्च हित्करणैवैयर्थ्यस्य दुर्बारत्वात् । अनुदात्तत्व-

लक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वे तु नित्यमात्मनेपदप्राप्त्यर्थं हित्वस्य

सार्थक्यसम्भवाद्भवति ज्ञापकत्वम्' इति गुडाधीपीकातत्त्वा-

लोको ।

श्लो. ६१ तानीति— अत्र 'मत्पर'—पदं सगुणभक्ति-

त्वावकं मन्वानो भगवतोऽभिप्रायमेवं वर्णयति—

सर्वश्वरोऽहं सगुणो मनोऽहं प्रकाशमानो हृदि मत्परस्य ।

भवाभ्यस्तद्विषयीणि हृदमपि प्रमाथीनि न पारयन्ति ॥

आर्त्ताऽहमेवेति विनिश्चितं ध्रुवं तथाचलं निर्विषयोऽत्र निर्गुणः ॥

मनश्च नौरं विषयास्तु निम्नभूततः स्वभावात्तदसुत्र धावति ।

इन्द्रियाणां वृत्तयो या मनसः शक्तयो हि ताः ।
 कल्पयन्त्यत्र विषयान्मनः साधङ्कृ तत्र च ॥
 मनो विवेकाद्विषयाह्लादति रसं तु शुद्धाति न निर्गुणेऽस्मिन् ।
 ततो हृषीकाणि पुनर्नैजन्ति ह्यस्यापि कामं विषयेषु सङ्गम् ॥
 यद्यन्याकारमगुणो दर्शयाम्यत्र कल्पितम् ।
 तथाप्यसौ सङ्गयति न चिरात्परमात्मना ॥
 स्मरति सगुणमेतज्जातबोधो यदीह
 स्फुरति हृदि तदीये निर्गुणं तत्त्वमेव ।
 कनकरसकृता चेदृश्यते शालभङ्गी
 न नयनपथमेति द्रष्टुरष्टापदं किम् ? ॥
 निराकारं नीरं यदि करकतामेति कति
 तदाकारं धत्ते, यदि तु रसनायां विनिहितम् ।
 न नीरादन्यत्वं गमयति, तथैवान्न सगुणं
 फले भेदं कश्चिद्व्रजति न परं निर्गुणपदात् ॥

बाभाति सगुणं चित्ते नैर्गुण्येन स्फुरत्यथ ।
 अलङ्कारत्वमापन्नं हिरण्यमिव तत्परम् ॥
 मनो सुखाति सौन्दर्यं, नैर्गुण्ये स्फुरति परम् ।
 अन्यात्मानं विस्मरति हृषीकाणां तु का कथा ? ॥
 ईदृशो 'मत्परो' हानी कुमोऽज्ञानीव यलवान् ।
 इन्द्रियाणि नियम्यास्ते कश्चिन्नातुयैवाधरः ॥
 अहमेव परो यस्य मत्परो ज्ञानवानसौ ।
 सगुणे सादरस्तं च तारयामीति वक्ष्यते ॥
 एवमौदृष्ट्यत्परो यो ज्ञानवान् यलवानपि ।
 तस्यैव तिष्ठति वशे हृषीकाणामयं गणः ॥

श्लो. ६९ या निशेति—इयमतिशयोक्तिरिति रसगङ्गाधर-
 'जाप्रति स्वात्मनि स्वस्थाः सुप्ताः संसारसंस्थितौ ।

बालवत्प्रविषेन्ते सुषुप्तसदृशाद्याः ॥

इति योगवासिष्ठे [५।४०।२४]

सर्वं अप्याविगीताष्टिपन्न्यः ।

द्वितीयाध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
४४	३५	(म.पु. १।२।५२७)	(म.पु. १।२।५२७) इति इति कोशः । दीर्घत्वं	१०६-१	२८	- स्तकार्यं	- स्तत्कार्यं
			तत्फलदर्शनाच्च । 'गुडः कौटिल्यगुडयोः' इति कोशः । दीर्घत्वं	११२-२	१८	'नित्यत्वं वेदहानिश्च	'अनित्यत्वं वेदहानिश्च-
				११८-२	३४	अन्तवच्छेदस्य	अन्तवच्छेदस्य
६७	३४	धर्माधर्मावजानद्भिः	धर्माधर्मावजानद्भिः	११९	६	उक्ताः । शास्त्रे अन्त-	उक्ताः शास्त्रे । अत-
७५-	१	तत्र प्रापक-	तत्र प्रमापक-	"	१९	अप्रमेयं ध्रु...	अप्रमेयं ध्रु...
७६-१	१२	विषयमतो	विषयमर्थतो	"	"	इति, अप्रमेय...	इति अप्रमेय...
८३	७	तत अर्होर्थे	तत् अर्होर्थे	१२८-१	२९	औत्तरार्धैव-	औत्तरार्धैव-
९०-२	१६	माया एवेति	मार्या एवेति ...	१३९-२	१६	-तत्त्वं कुतो न-	तत्त्वं न कल्प्यम्,
		...भावः (?)	भावः ।			कल्प्यम् ? कुत इ-	कुतः ? इ-
९३-१	३८	आगमाप्रामाण्ये	आगमाप्रामाण्ये	१४४-१	४	स्वीक्रीयते ?	स्वीक्रियते ?
९६	९	अनगच्छन्	अनुगच्छन्	"		व्यापकत्वम् । ब्रह्म	व्यापकत्वं ब्रह्म...
९९-१	२९	- नान्तरीयिकत्व-	- नान्तरीयिकत्व-			...येण जीवस्तु	येण । जीवस्तु
"	३८	भवति (?) भोग-	भवद्वियोग-	१४९	२३	-कार्यकारण-	-कार्यकारण-
"	४	अतिदर्शस्य	अचिदर्शस्य	१५१	२४	सूर्योदयः	सूर्योदयः
"	३८	तत्रस्थसुख-	तत्र स्वसुख-	१५८	२४	न किं	तत्किं
				१६-२	२४	लभन्ते । प्राप्नुवन्ति	लभन्ते प्राप्नुवन्ति ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ३]

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

एवं द्वितीयाध्यायोक्तस्य प्रपञ्चनरूपतया षष्ठान्तानां चतुर्णामेकपेटिकात्वं एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे भाषर्तम्— ‘ तदेव मुमुक्षुभिः परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशया-सङ्क्षेपेयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतं वेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यं तदैकान्तिकात्यन्तिक-भक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं “ य आत्मा अपहतपाप्मा ” [छां. उ. ८।७।१; ३] इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ’— इत्यारम्भ्य ‘ अतः परमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपद्यते ’— इति ।

असक्त्या— परमपुरुषप्रीतिव्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसङ्गत्यागपूर्वकमित्यर्थः । लोकरक्षायै अनुविधेयानुष्ठानस्य कृत्स्नविदः स्वानुष्ठानानुसन्धानेन अकृत्स्नविदः शिष्टलोकस्य निष्प्रमादलुण्ठकरहितवर्णद्वापथप्रवर्तनार्थ-मित्यर्थः । एतेन लोकसङ्ग्रहशब्दो व्याख्यातः । एवं लोकरक्षणार्थं प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षायपर्यन्तत्वं भाष्योक्तम् ‘ अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ’ [रा. भा. ३।२१] इति । गुणेषु-सत्त्व-रजस्तमस्संज्ञकेषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । आरोप्य कर्तृतां-स्वस्य देशकालावस्थादिनियतविषयज्ञानचिकीर्षा-प्रयत्नाश्रयत्वलक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसन्धायित्यर्थः । तथाच भाष्यं— ‘ गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं च इदमेव आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतमित्यनु-सन्धानम् ’ [रा. भा. ३।२९] इति । ‘ मयि सर्वाणि कर्माणि ’ [३।३०] इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—सर्वेश्वरे वा न्यस्येति । गुणानां तदाश्रयस्य त्रिगुणद्रव्यस्य तत्संसृष्टस्य विद्युक्तस्य च जीवस्य नियन्त-रि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावनया निवेद्येत्यभिप्रायः । सूत्रकारश्च ‘ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ’ [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य परमात्माधीनत्वं ‘ परात्तु तच्छ्रुतेः ’ [ब्र. सू. २।३।४१] इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानप्रकारश्चैवं भाषितः, ‘ इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूप-णेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते ’ [रा. भा. ३।३०] इति । पिण्डितार्थश्च दर्शितः— ‘ स्वकीयेनात्मना कर्त्री स्वकीयैश्चोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्व-शेषी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकीयकर्माणि कारयति ’ [रा. भा. ३।३०] इत्यादिना ॥ ७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्युगपदुपदेशेनाकुलीभूतस्यार्जुनस्य प्रश्नः [१।२]

अर्जुन उवाच— ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ! ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ! ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे, साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' [२ । ५५] इत्यारम्भ आ अध्यायपरिसमाप्तेः साङ्ख्यबुद्ध्या-श्रितानां सङ्ख्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' [२।७२] इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते ... मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' [२।४७] इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं वक्तुं पूर्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं सङ्क्षिप्यानुवदति— शास्त्रस्येति । गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रवृत्तौ न स्यादभिप्रायं निर्दिष्टुं प्रवृत्तमर्थान्तरमनुवदति— तत्रेति । अध्यायो बुद्धिद्वय-निर्धारणं वा स सम्बन्धः । पारमार्थिके तत्त्वे यज्ज्ञानं तन्निष्ठा-नामशेषकामत्यागिनां कामयुक्तानां कर्मिणामपि प्रतिपत्तिकर्म-वस्यायं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्षसा-धने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तर-

प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशाङ्क्याऽऽह— उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नवीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते— अर्जु-नाय चेति । साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्त-स्यैव कर्तव्यत्वं कथं मिथो विरुद्धं ब्रवीति ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— योगेति । यथा साङ्ख्यबुद्धिमाश्रितानां सन्न्यासद्वारा तन्नि-ष्ठानां कृतार्थतोका, तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कर्तव्येऽपि कृतार्थत्वमुक्तित्वाशाङ्क्याऽऽह— न तत एवेति । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' [२।४९] इति दर्शनादिति शेषः ।

१ शां. भा.— तदेतदालस्यं पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोर्थेन यः साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं साङ्ख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिले निरुज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनुसृपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादि, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतो युक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ।

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नवीजं प्रति-लम्ब्य प्रश्नं करोतीत्याह— तदेतदिति । साक्षादेव श्रेयस्सा-धनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, तद्विपरीतं कर्म स्व-स्यादुष्टैवत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते, भगवदुक्तेऽर्थे सन्दिग्ध-मानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तराध्याययोरुत्था-प्योत्थापकलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्या-कुलत्वं प्रपञ्चयति— कथमित्यादिना । यदि साक्षादेव श्रेय-स्साधनं साङ्ख्यवाङ्मतपरमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठारूपं तदन्यस्मै श्रेयोर्थेन भक्ताय श्रावयित्वा मां पुनरभक्तमर्थोर्थिनमिव कर्मणि

पूर्वोक्तविपरीते कथं भगवानियोजुष्यतीत्यर्जुनस्य पर्याकुली-भावो युक्त इति सम्बन्धः । ज्ञाननिष्ठानो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्मं विशिनष्टि— दृष्टेति । युद्धे हि क्षत्रकर्मणि दृष्टानेकानर्थो गुरुप्राप्तिर्हासिदस्तेन सम्बद्धे, बुद्धिशुद्धिद्वाराऽपि वर्तमाने जन्म-न्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोर्थिनो नियोगो भग-वतो युक्तो न भवतीति शेषः । यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं, तदनुसृपत्वात्स्येति द्योतकमाह— तदनुसृपश्चेति । ज्ञान-निष्ठानां कृतार्थता, कर्मनिष्ठानां तु न तथेत्युक्तविभागमागि शास्त्रमित्यत्र 'लोकेऽस्मिन्' [३ । ३] इत्यादिवाक्यस्यापि द्योतकत्वं दर्शयति— प्रश्नेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु— अर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्माना सम्बन्धग्रन्थे गीतायौ निरूपितः, तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचन-

योरर्थं निरूपयन्ति । कथं ? तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत्—सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इत्युक्तम् ; पुनर्विशेषितयावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति । इह तु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान् ? श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ? ।

२ आ. शां. व्या.—साक्षादेव श्रेयसाधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं, न तु महाम् ; इति मत्वाऽऽङ्कुक्षीभूतः सन् पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्बन्धमुक्त्वा वृत्तिकारमिप्रायं दूषयति—**केचित्त्विति** । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रज्ञाहीकारि समुच्चयावधारणेनैव प्रतिबन्धमुचितं, न च तथा भगवता प्रतिबन्धमुक्तं, तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वोपगमात् प्रत्युक्तेश्च समुच्चयविषयत्वात्तयो मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः । किञ्च केवलं प्रश्नप्रतिबन्धनयोरिव परमते परस्परविरोधो न भवति, अपितु परेषां स्वग्रन्थेऽपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह—**यथा चेति** । आत्मना वृत्तिकारैरिति यावत् । सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्ररम्भोपोद्धातः । इहेति तृतीयाध्यायारम्भं परामुशति । तदेव विबुधवशाकङ्क्षामाह—**कथमिति** । पूर्वापरविरोधं स्फोरयितुं सम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थमनुवदति—**तत्रेति** । परकीया वृत्तिः सप्तम्या समुह्मिष्यते, सम्बन्धग्रन्थे तावदवश्यं उक्त इति सम्बन्धः । तमेवार्थं विशदयति—**सर्वेषामिति** । सर्वकर्मसंख्यासपूर्वज्ञानादेव केवलात्केवल्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पवसमानाव समुच्चयो विवक्षितस्तत्रेत्याह—**साक्षादिति** । उक्तगीतायां वृत्तिकारैरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषित-

त्वाभावविक्षितोऽलं भवितुमुत्सहते, तथा च श्रौतानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वात्प्राप्त्युपगन्तुमचित्तमित्यर्थः । तथापि कथं मिथो विरोधधीरित्याह—**साक्षादिति**—इह त्विति । प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीताप्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः, श्रौतकर्मपरित्यागाद्यं श्रुतिविरोधादेव न सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे, पुनः सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्मनिष्ठयाश्रमविभागागमिदधत्ता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमनान्मिथो विरोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याह—**साक्षादिति**—**तत्कथमिति** । न हीह भगवान्विरुद्धमर्थमभिप्रेते, सर्वज्ञस्य परमात्मस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् ; किन्तु तदभिप्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादित्यर्थः । भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेऽपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याख्यातानो वृत्तिकारो नापराध्यतीत्याह—**साक्षादिति**—**श्रोता चेति** । अङ्गुले हि श्रोता, तोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तेवावधारयन् विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति, तथा च परस्मैव विरुद्धार्थवादित्यर्थः ।

१ शां. भा.—तत्रैतत् स्यात्—गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति ; एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं ? सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् ? । अथ मते—श्रौतकर्मपेक्षया एतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुचितज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते, न त्वाश्रमान्तराणाम्, इति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ? । किञ्च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः ।

२ आ. शां. व्या.—विरोधं परिहरन्नाशङ्कते—तत्रेति । सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृहस्थानामेव सत्तां परिपक्वज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदितानि मिहोत्रादित्यागेन केवलादेवाऽऽपातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमपेक्षमाणानां यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते, न तु स्वरूपेणैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षो वा निषेधमिष्यते । तृतीये पुनरप्याये कर्मत्यागानां हृदयेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यते, अतो भिन्नविषयत्वाभिषेधाभ्युद्विजानयोनं विरोधा-

शङ्केत्यर्थः । विधान्तरेण विरोधं दर्शयद्युक्तमाह—**एतदपीति** । विरोधमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा साधयति—**कथमित्यादिना** । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यकमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते, न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायतं मोक्षं प्रतिषिध्यत्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते; आश्रमान्तराणामपि स्मार्तं कर्मणा समुच्चयाभ्युपगमादिति बोद्धवति—**अथेति** । एतत्परमावष्टं वचनं तेषां निबन्धितं—**केवलादिति** । ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मरहित्येऽपि

सति स्मार्ते कर्मणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते, येन निषेधोक्तिरर्थवती ? तत्राऽऽह— तत्रेति । प्रकृतवचनमेव सप्तम्यर्थः । प्रधानं हि श्रौतं कर्म तत्राह्नित्ये सति स्मार्तस्य कर्मणः सतोऽप्यसद्भासमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति शुका निषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयः, नान्येषाम् ; अन्येषां तु स्मार्तेनोक्तं पक्षपाते हेतुभावं मनवानः सन्परिहरति— एतदुपाति । तमेव हेतुभावं प्रथमद्वारा विव-

पोति— कथमित्यादिना । गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात्, केवलस्मार्तकर्मसमुच्चितात्तो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते; ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः । पक्षपाते कारणं नास्तीत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह— किञ्चेति । गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्तेरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं, ब्रह्मज्ञानतत्त्वात्; ऊर्ध्वरेतस्य व्यवस्थितब्रह्मज्ञानव-दिति पक्षपातत्यागे हेतुं स्पष्टयति— यदीत्यादिना ।

१ शां. भा.— अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय; ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्म-मात्रसमुच्चिताज्ज्ञानामोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्यायासबाहुल्यात् श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःख-रूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् । अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणात् मोक्षः स्यात्, नाश्र-मान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषन्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन समुक्तोः सर्वकर्मसन्न्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ।

२ आ. शां. व्या.— यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्तै-रेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षहेतुरिति विवक्षितं, तदा तान्प्रति यावज्जीवश्रुतिर्विरुध्येत; यदि स्मार्तरपि कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्ष्यते तदा सिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति— अथेति । आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानात् मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थमिति यावदाह— ऊर्ध्व-रेतसां न्विति । यथोक्तं विभागे गार्हस्थ्यं कृत्वात्मकं कर्मबाहु-ल्यादनुपादेयमापेक्षेति दूषयति— तत्रेति । ‘साधनभूयस्त्वे कल-भूयस्त्वं’ इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते— अथेति । हेतुबाहुल्योपेतं श्रौतं स्मार्तं च बहु कर्म तस्यानुष्ठानाद्गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः । एवकारनिरस्यं दूषयति— नाऽऽश्रमान्तराणामिति । तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जीवादिश्रुतिविहितावस्यानुष्ठेयकर्मर-हित्यं हेतुं सूचयति— श्रौतेति । शास्त्रविरोधिन्यायस्य निर-

वकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति— तदुपाति । एकाग्रमन्यसमृद्धया गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादनविकृतान्धादिविषयं कर्मसन्न्यासविधान-मियासङ्गत्वाऽऽह— ज्ञानाङ्गत्वेनेति । न खल्वनविकृताना-मन्धादीनां सन्न्यासः श्रवणायादृष्टिद्वारा ज्ञानार्हं भवितुमर्हं, तेषां श्रवणाद्यभ्यासाशाम्भ्यार्हः; अतः श्रुत्यादिना विरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेतुन्तर-माह— आश्रमेति । ‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृहद्वारी भूत्वा प्रव्रजेत्; यदि वैतरया ब्रह्मचार्यादेव प्रव-जेद्ब्रह्मद्वारा वनाद्वा’ [जा. उ. ४. सा. उ. १] इति श्रुतौ तस्याऽऽश्र-मविकल्पमेकं भुवत इति ‘यमिच्छेतमावसेत्’ इत्यादिस्मृतौ चाऽऽश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन चाऽऽश्रमान्तरमिच्छन्तं प्रति-विधानाच्च गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ? न, समुक्तोः सर्वकर्मस-न्न्यासविधानात् । “पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थापाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति” [बृ. उ. ३।५।१] “तस्मात्सन्न्यासमेघां तपसामातिरिक्तमाहुः” [म. ना. उ. २४।१] “न्यास एवात्यरेचयत्” [म. ना. २।१२] इति “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमृतत्वमानयुः” [कै. उ. १।२] इति च “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” [जा. उ. ४] इत्याद्याः श्रुतयः । ‘त्यज धर्ममग्रं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज’ [म. भा. १।२२।४०+३३१ ४४] “ससारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजत्यपकृतोद्गाहः परं वैराग्यमाश्रितः” [ना. प. उ. ३।१५] इति बह्व्यतिः । ‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः’ [म. भा. १।२४।१७] इति शुकानुशासनम् । इहापि च ‘सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य’ [५।१३] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— यदि सर्वेषामश्रमाणां श्रुतिस्म-र्तिसुखं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्य-तीति शङ्कते— सिद्धस्तर्हि । यथापि ज्ञानोत्पत्ताश्रम-कर्मणां साधनत्वं, तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फले सहकारित्वेन तान्यपेक्षतेऽन्यथा सन्न्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति— न,

समुक्तोऽस्ति । सन्न्यासविधानमेवावकाशमिति— व्युत्थाये-स्यादिना । एषणान्यो वैमुक्त्येनोत्पन्नः तत्परित्यागः, आश्रम-सम्पत्त्यन्तरं तत्र विहिततयनैकजापानुष्ठानमपि कर्तव्यमि-त्याह— अथेति । प्रायुक्तानां सत्त्वादीनामत्यक्तत्वाभ्या-सस्य च ज्ञानद्वारा मोक्षफलत्वादित्याह— तस्मादिति ।

अतिरिक्तमतिशयवन्तं महाफलमिति यावत् । प्रकृतकर्मभ्यः सकारान्यास एवातिशयवानासीदित्युक्तेश्च वाक्यान्तरं पठति—**न्यास एवेति** । लोकत्रयहेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसार-
द्विरभाः सन्न्यासपूर्वकात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह—
न कर्मणेति । सति वैराग्ये नास्ति क्रमापेक्षा, सत्यां सामर्थ्यां
कार्याक्षपादुपपत्तेरित्याह— **ब्रह्मचर्यादेवेति** । इत्याद्याः सर्व-
कर्मसन्न्यासविधायिन्यः श्रुत्यो भवन्तः ति शेषः । ‘एतमेव प्रवा-
जिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ [बृ. उ. ४.४।१२२] इत्यादिवाक्य-
सङ्ग्रहाभ्यादिपदम् । तत्रैव स्पृतीश्वराणि—**त्यजेति** । धर्माधर्मयोः
सत्यानृतयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तत्यागे प्रयतितव्य-

मित्यर्थः । त्यक्तत्वाभिमानस्यापि तत्त्वतः स्वरूपसम्बन्धाभावा-
स्याज्यत्वमविशिष्टमित्याह—**येनेति** । अनुभवानुसारेण प्रमातृता-
प्रमुखस्य संसारस्य दुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानसि-
द्धये ब्रह्मचर्यादेव पारिश्रज्यमनुष्ठेयमित्युत्पत्तिविषयपच्यस्व-
ति—**संसारमिति** । तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादेव कर्मस-
न्न्याससामग्रीमविधानो विनिर्वाणविधिं सूचयति—**पर-**
मिति । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयाय फलविभागं कथयति—**कर्म-**
णेति । उक्तं फलविभागमनूय ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्न्यासस्य
कर्तव्यत्वमाह—**तस्मादिति** । वाक्यशेषेऽपि सर्वकर्म-
सन्न्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह— **इहापीति** ।

१ शां. भा.—मोक्षस्य चाकार्यात्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारा-
र्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न; असङ्घासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यधिकार्याद्यकरणात् सद्यःसिनः
प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः; यथा ब्रह्मचारिणामसन्न्यासिनामपि कामिणाम् । न तावन्नित्यानाम-
करणादभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, ‘कथमसतः सजायेत’ [छां. ६।२।२]
इत्यसतः सज्जन्मासम्भवश्रुतेः । यदि विहिताकरणादसम्भाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदः, तदाऽनर्थकरो
वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणार्थाहुःस्वमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं
न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्माच्च सन्न्यासिनो कर्माणि; अतो
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः; ‘ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानार्थिनो मुमुक्षोः सन्न्यासवि-
ध्यनुपपत्तिवार्यितं समुच्चयवचनमित्युक्तम्, इदानीं मोक्षस्वभा-
वालोचनयाऽपि समुच्चयवचनमुचितमित्याह—**मोक्षस्य**
चेति । ‘अङ्गवैग्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्ज-
न्वेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमुच्छतिः’ [मनुः १।१।१४] इति स्पृते-
मुमुक्षुणाऽपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यं कर्मेति शङ्कते—
नित्यानीति । यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात्
प्रत्यवायो भवति, न तु कर्मानुश्रित्याः सन्न्यासिनस्तदकरणा-
त्प्रत्यवायः सम्भवतीति दूषयति—**न; असन्न्यासीति** ।
तदेव स्पष्टयति—**न हीति** । समिद्धो माध्ययनाद्यकरणात्प्रत्य-
वायः सन्न्यासिनो नास्तीत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह—
यथेति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिमनुपप्लवोक्तं, सम्प्रति प्रति-
षिद्धकरणादेव प्रत्यवायः, न त्वकरणादभावाद्वातोत्पत्तेर्लोकवै-
विरुद्धत्वादित्याह—**न तावदिति** । ननु नित्यकर्मविधायी वेद-
स्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति प्रवीति तत्कथमकरणात्प्रत्यवायो
न भवति इति श्रुतिमात्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्रा-
ऽऽह—**यदीति** । विहितस्याकरणे सत्यवर्थप्राप्तेन नित्यकर्म-

विधायी वेदोऽनर्थकत्वेनप्रमाणमित्याशङ्कयाऽऽह—**वहित-**
स्येति । न विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिक्षणं फलं भवेत्-
ष्यते, धृमादिना न्ययपीडनार्थं दुःखं तु प्रत्यक्षमेव, अकरणे च
प्रत्यवायोत्पत्तिः, उभयथाऽपि पुण्यस्थानव्येकरो वेदाऽप्रमाणमेव
स्यादित्यर्थः । नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदः सम्भ-
वदियमिति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे
फलव्यतीति नेत्याह—**तथा चेति** । लोकप्रसिद्धपदार्थान्वय-
श्रयणेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारादपूर्ववत्कथाधानायोगाज्ज्ञापकमेव
शास्त्रमित्यर्थः । कारकत्वे च तस्याप्रामाण्यमप्रत्यक्षं स्यादित्याह—
कारकमिति । भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्याह्यापौरुषेय-
तयाऽशेषोद्बोधानागन्धितत्वान्नैवमित्याह—**न चेति** । अनि-
वाच्यानुपलम्बस्य संवेदनमभावज्ञाने कारणं, समीहितसाम्य-
ज्ञानं तु करणस्यासिद्धिप्रतीकारं, इत्यङ्गीकृत्योपसंहरति—
तस्मादिति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यसम्भवस्तच्छब्दार्थः ।
सन्न्यासिनो ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्न्यासित्वादेव कर्मासम्भवे
फलममाह—**अत इति** । समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वनन्तरमाह—
ज्यायसीति ।

१ शां. भा.—यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ‘ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य त्वयैकेनानुष्ठेयम्’
इत्युक्तं स्यात्, ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नः ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इति । अर्जुनाय चेत्
‘बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेय’ इत्युक्तं, या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः सायुक्तवेति ‘तत् किं कर्मणि
धोरे मां नियोजयसि केशव !’ [३।२] इत्युपालम्भो वा प्रश्नो वा न कथञ्चनापपद्यते । न चार्जु-
नस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तम्, येन ‘ज्यायसी चेत्’ इति

विवेकतः प्रश्नः स्यात् । यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपदनुष्ठानं न सम्भवतीति मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्न उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अवि-
वेकतः प्रश्नकल्पनायामपि मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं
भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनद-
र्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, तस्मात् केवलदेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषाऽर्थो निश्चितो गीतासु
सर्वोपनिषु सु च । ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चिन्तय' [३१.२] इति चैकविषयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः
सम्भवे । 'कुरु कवच तस्मात्त्वम्' [४.१५] इति च ज्ञाननिष्ठसम्भवमर्जुनस्य अवधारणेन दर्शयिष्यति ।

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—यदि हीति ।
समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानुपपत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह—
अर्जुनायेति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' [१.४७]
इत्युक्तं प्रत्युपदेशात् प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोकेति युक्तं
तत्किमित्याद्युपालम्भवचनम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
येन कल्पनेन 'ज्यायसी चेत्' इत्यारम्भ 'तर्हि कर्मणि' इत्यु-
पालम्भात्मा प्रश्नः स्यात्, तथा न युक्तं कल्पयितुम् 'एषा
तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' [२.३९] इति वचनविरोधारिति
योजना । कस्मिन् पक्षे तर्हि प्रश्नस्योपपत्तिः ? इत्याशङ्क्या-

ऽऽह—यदीति । भगवदुक्तेऽर्थे प्रभुर्विवेकाभावात्प्रश्नः
स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवाधिकविषयक्षया स्मारयति—अवि-
वेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्ना-
नुपपत्त्यादित्याशङ्क्याधिकं दर्शयति—न चेति । भगवतः
सर्वज्ञत्वसिद्धिर्विरोधाज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इत्थं
समुच्चयः साक्षात् न भवतीत्याह—अस्माच्चैति । कस्तर्हि
साक्षात्थो विवक्षितस्तथाऽऽह—केवलमिति । ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह—ज्ञानेति । वाक्यशेषवशा-
दपि समुच्चयस्यासाक्षात्तेत्याह—कुरु कर्मवेति ।

१ शां. भा.—ज्यायसी चेदिति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात् ते तव मता-
ऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनादनं । यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते इष्टे, तदैकं श्रेयस्साधनमिति कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यात्; न हि तदेव तस्मात् फलतो-
ऽतिगितं स्यात् तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रति-
पादयति, तत् किं कारणम् ? इति भगवत् उपालम्भमेव कुर्वन् 'तत् किं कस्मात् कर्मणि धोरे
कूरे हिसालक्षणे मां नियोजयसि केशव !' इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ स्मर्तनैव कर्मणा
समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः, अर्जुनेन चावधारितश्चेत् 'तत् किं कर्मणि धोरे मां नियोजयसि'
इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ? ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रथमिकेन सम्बन्धमन्वेन समस्त-
शास्त्रार्थसङ्ग्रहकेण तद्विषयगतमनोऽस्य सन्दर्भस्य नास्ति पौन-
स्त्वमिति मत्वा प्रतिपद्य व्याख्यातुं प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति—
ज्यायसी चेदिति । 'वेदाद्येतप्रमाण' [] इतिवच्चे-
दित्यस्य निश्चयावस्थं व्यावर्तयति यदीति । बुद्धिर्दशस्य-
न्तःकरणविषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति ज्ञानमिति । पूर्वार्धस्याप्र-
योजनां कृत्वा समुच्चयाभावे तात्पर्यमाह—यदीति । इष्टे भग-
वतोति शेषः । एकं ज्ञानं कर्म च समुचितमिति यावत् । ज्ञान-
कर्मणोरपीष्टे समुच्चये समुचितत्वं श्रेयसाधनस्यैकत्वात्कर्मणः
सकाशात् ज्ञानस्य प्रधान्यमयुक्तमित्यर्थः । एकमपि साधनं
फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—न हीति । न च
केवलकर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षितम् ।

पृथक्करणं समुच्चयपक्षे प्रलेकं श्रेयस्साधनत्वावन्मुपगमादिति
भावः । पूर्वार्धस्थेयोत्तरार्धेस्त्वपि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपपत्तिरि-
त्याह—तथेति । 'दूरेण ह्यवर्त कर्म' [२.३०] इत्यत्र कर्मणः सकाशा-
द्बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता, कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्करमुक्तं,
तथापि तदेव कर्म 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु' [१.४७]
इति स्मिन्नेव मते च मां प्रति कुर्विति भगवान्प्रतिपादयति तत्र
कारणानुपलम्भादयुक्तमित्यत्र कर्मणि भगवतो मन्त्रयोजनमिति
यदुक्तं न ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । यद्यु-
क्तिकारित्वात् 'श्रीतेन स्मर्तनं च कर्मणा समुच्चयो गृह्यधर्मानां
श्रेयस्साधनमितरेषां स्मर्तनैव इति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्वा-
रितं' इति तदेतदनुवदति—अथेति । तथापि तत्किमित्याद्युपा-
लम्भवचनमुपपन्नं कर्ममात्रं समुच्चयवादिनो भगवतो नियोज-
नाभावादिनि दूषयति—तत्किमिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

तदेवं सुसुखमिदं परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तानिस्त्रिधाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशयास-
ङ्गथेयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तममाप्नुयायभूतवेदनोपासनध्यानादिशुद्धवैच्यतदैकान्तिकाप-

नित्यभक्तियोगं वक्तुं तदङ्गपूर्तं “य आत्माऽपहृतपाप्मा” [छां. उ. ८। ७१] इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ।

४ वेङ्कटनाथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ सङ्गतिं विवक्षुः साक्षान्नोक्षोपायं वक्ष्यमाणं च तत्स्वरूपं तत्प्राप्त्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्यायायोक्त्यास्य साक्षान्नोक्षोपायत्वाभावेन अपरमैवप्रधाने शास्त्रे सङ्गत्यभाववङ्कां परिहृतुमिति कर्तव्यतात्पर्यं प्रथयति—तदेवमिति । तत् शाङ्कराद्युक्तप्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायाविर्भावादित्यर्थः । एवमिति स्वोक्तौचित्यं निदिशति । “श्रद्धाविद्यामोति परं” [तै. उ. २।१।१] “परं ज्योतिरस्यवन्मय” [छां. उ. ८।३।४] “प्रात्यं पुरुषमुपैति” [मुं. उ. ३।२।८] “रतं श्लेषावयं कल्प्याऽऽनन्दो भवति” [तै. उ. २।१०] “परमं साम्यमुपैति” [मुं. उ. ३।१।३] इत्यादिश्रुतिशतं “कर्मवद्व्युत्पत्तेश्चाह” [ब्र. सू. १।२।४] इत्यादिसूत्रमगमनाभिप्रायार्थं—सुमुक्षुभिः परमाप्न्यतयेति । ‘सुमुक्षुभिः’ इति बहुवचनेन सर्वश्रद्धाविद्यानिष्ठानां प्राप्त्यमेकमिति व्योतयति । उपबृंहणीयासुरोधेन तदुपबृंहणीयवैयर्थ्याय वेदान्तोदितेत्युक्तम् । प्राप्यत्वोपयुक्तं प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यं सगुणनिगुणादिश्रुतिविषयव्यवस्थम्, “आनन्दोदयः प्रधानस्य” [ब्र. सू. ३।३।११] “अक्षरधियां त्वरोराय” [ब्र. सू. ३।३।३३] इत्यादिसूक्तोक्तसर्वविद्योपास्यसाधारणाकारं चाभिप्रेत्य निरस्तस्यादिकमुक्तम् । कारणोपवकाशकैवाक्यैः सामान्यशब्दानां विशेषोपसंहारं, तत एव त्रिमुक्त्यैवयसाम्यतारित्वक्यवत्यन्तरत्वनिर्माणम्, एकस्थैव जगदुपादानमित्युक्तम् ; उदाहरिष्यामणश्रुतौ “स उत्तमः पुरुषः” [छां. उ. ८।१२।३] इत्युक्तिं “उत्तमः पुरुषस्तुल्यः” [१।१।१७]

इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह—परब्रह्मपुरुषोत्तमेति । ज्ञानकर्मसमुच्चयान्यतःगुणहीतान्यतरेकैकमात्रपक्षाणां निराकरणाय “नान्यः पन्थाः” [श्वे. उ. ३।८+६।१५] “नायमात्मा” [कठो. १।२।२२+मुं. उ. ३।१।३] इत्यादिनिषेधतात्पर्यं वेदानादि सामान्यशब्दानां भक्तिश्रद्धाचरमविशेषे पथैः वसानं चाभिप्रेत्योक्तं उपायभूतेत्यादि । तदैकान्तिके लब्धं तत्कहुन्यायसिद्धोपास्यप्राप्त्यैक्यतोनायं तच्छब्दः । एकत्रान्तो निश्चय एकागतः ; त्रिवचनना भक्तिरैकान्तिकी । ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरकलान्तरपरित्यागेन प्राप्तप्रापकभूतैकनिष्ठत्वम् । उक्तं च मोक्षधर्म—“ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याथाभ्या देवताः स्मृताः । प्रबुद्धचर्याः सेवन्ते मासेवैष्यन्ति यत्फलम्” [भ. भा. १।२।४१।३६] इत्यादि । स्मरन्ति च—“परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि” [ना. प. उ. ३।१।८] इति । वक्ष्यति चात्रैव “भक्त्या त्वन्तन्याया” [१।१।५४] “भक्तिं चातन्ययोगेन भक्तिरन्वयाभिवारिणी” [१।१।१०] इत्यादि । विनाशमावोऽप्यन्तशब्देन विवक्षितः । अतोऽत्र फलद्वयायामप्यनिवर्त्येवमात्यन्तिकत्वम् । एवैव भक्तिवैदुष्यदुल्लेखबहुलः समाभावेन उपायदशाभावाच्च फलद्वयापर्यन्तं प्रवीक्ष्यमाना निरतिशयात्मापद्यते । तद्यथा शारीरकेऽपीति कर्तव्यताचिन्तनात् परस्तादृक् भक्तिर्ज्ञानी स्वरूपतो विशेषिता, तद्वत्प्रापीत्यभिप्रायेणह—भक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतमित्यादि । अतस्तथा प्रमाणमाह—य आत्मेति । प्राप्नुविति परब्रह्मव्यर्थम् ।

३ रा. भा.—प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरविद्याशेषतया प्राप्तरात्मनः स्वरूपदर्शनं “यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति” [छां. उ. ८।१।२।६] इत्युक्त्वा जागरितस्वमसुषुप्त्यतीतं त्रत्यगाल्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य “एवमेवैव सम्प्रसादोऽस्वाच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छां. उ. ८।१।२।३] इति दहरविद्याफलानुपसंहृतम् ।

४ वे. ता. चं.—आत्मदर्शनस्य परविद्याज्ञातया प्रमाणं प्रपञ्चयति—प्रजापतीति । फलवत्समिधावफलं तदङ्गम् । तत्र सन्निविस्तावदुच्यते—दहरेति । प्रत्यगात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थं तत्प्रकरणोदितप्रमाणस्यैवपरिशोधनप्रकारमाह—जागरितेति । प्रजापतिर्हि क्रमाक्रमगतिराद्यवस्थाअव्यविशारितं प्रत्यगात्मानमुपदिदेश इन्द्रस्तु “नाहमत्र भोग्यं पश्यामि” [छां. उ. ८।१।१०।२] इति तत्रतत्र विमुखः पुनः पुनः पश्यन् ; ततश्च सुश्रूषोऽयमर्ता विज्ञाय प्रजापतिः “अशरीरं वाव सन्तम्” [छां. उ. ८।१२।१] इति परिशुद्धं स्ववक्त्रमुपाकरोत् । अत्राज्ञातसिद्धयर्थे दहरविद्यातः प्रथमफलत्वाभावं तदेकफलत्वं चाह—एवमेवेति ।

एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणतम् ;

न च प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निश्चयसातिरिक्तं फलमुक्तम् ; न च केवलप्रत्यगात्मदर्शनं निश्चयससाधनं “नान्यः पन्थाः” [श्वे. उ. ३।८+६।१५] इत्यादिविरोधात् ; तत्कहुन्यायाच्च ; न चात्र जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, “परं ज्योतिः” इति विशेषणत्वं “नारायणः परं ज्योतिः” [भ. भा. उ. १।१।४] इत्यादिना च परज्योतिरशब्दस्य परमात्मविषयत्वसिद्धेः, दहरविद्यायां पूर्वज्ञाप तस्यैव परज्योतिरशब्देनोक्तेः, उपसम्पत्तुस्सम्पत्तव्याद्वेदस्य च स्वरूपसिद्धेः, प्राप्तरात्मनः परब्रह्मात्म्यापरापुरुषत्वम् निरतिशयत्वच्छब्दभोगनिष्ठः स्वतयाभिधानात् । अतः प्रधानफलस्यैवात्र तद्वैदुष्यं निर्देशात्परविद्याज्ञं प्रत्यगात्मदर्शनम्—इति ।

३ रा. भा.—अन्यत्रापि “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” [कठो. २।१२] इत्येवमादिषु देवं मत्वेति विधीयमानपरविद्याज्ञतया “अध्यात्मयोगाधिगमेन”

इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठो. २।१८] इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेष्य “अणोरणीयान्” इत्यारभ्य “महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” [कठो. २।२०, २१] “नाथमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्तूँ स्वाम्” [कठो. २ । २२] इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य “विज्ञानसारथिर्षस्तु मनःप्रग्रहवाहनः । सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठो. ३ । ९] इतिपरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

४ वे. ता. चं.—अथ ‘न जायते म्रियते’ [२।२०] इत्यादिभिः कतिपयपदावापोद्वापमेदितैः श्लोकैः प्रत्यभिज्ञातार्थतया भगवद्गीताप्रबन्धसप्तानाकारां भक्तिशब्दकण्ठोक्तिसती कठवल्लीमुनिपददुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदीकरणयोदाहरति—अन्यत्रापिती । साहसफलप्रधानविचिवाक्ये प्रधानांशमहाशं च विभज्यते—देवै मत्वेति । “अध्यात्मयोगाधिगमेन” इत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरत्वे ‘मत्वा’ इत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रबन्धनान्ने योगशब्दस्यावाचकत्वात्; ‘मत्वा’ इत्यत्र शास्त्रेणेत्यध्याहृत्य तदुक्तमान्वयानौचित्याज्जीक्ययापि परवत्तैव विवरित्यमानत्वाच्च जीवात्मनयोगपरत्वं युक्तम् । अज्ञातया विहितस्य ज्ञानस्य हेतुकिरूपणीयस्वरूपस्यापेक्षिक-ज्ञेयस्वरूपशोधनोपदेशमाह—न जायत इति । एवं प्रथम-वृत्तकोपूर्ववृत्तणीयांश्च उक्तः । यथा सङ्गृहीतं ‘ज्ञानकर्मोक्तिमेति’ योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्माश्रुतिसिद्धयर्थं पूर्ववत्कृतेन चोदिते’ [गी. सं. २] इति । अथ द्वितीयवृत्तीयवृत्तकोपूर्ववृत्त-यांश्चमुदाहरति—अणोरणीयानित्यादिना । इदमपि सङ्ग-

हीतम्—“मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिविद्ये । ज्ञान-कर्माभिनिर्येत्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रधानगुल्ल-व्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषो-ऽन्तिमोदितः” [गी. सं. ३, ४] इति । “अणोरणीयान्” इत्यादेरर्थमाह परस्वरूपमिति । “महान्तं विभुं” इत्याद्युक्त-माह—तदुपासनमिति । “नाथमात्मा” इत्यस्याभिप्रेतमाह—उपासनस्य चेति । केवलमनननिदिध्यासनप्रवणनिषेधमुखेन भक्त्याख्यवर्णीयताहेतुगुणविशेषविपरिमिदं वाक्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशदं व्याख्यातम् । “मत्वा धीरो हर्षशो को नृणां” “मत्वा धीरो न शोचति” इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारोऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञानस्यैव-देकफलत्वप्रदर्शनायाह—विज्ञानेति । एवमुक्तमोपसंहारा-दिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा” इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलवद्वि-तं प्रत्यगात्मज्ञानं परविद्याज्ञतया सिद्धमिति तदुपबृंहणतया प्रती-यमानेऽस्मिन्नपि प्रकारेण तथात्वमव्यवसातव्यमित्युक्तं भवति ।

३ रा. भा.—अतःपरमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्च-यति—यदि कर्मणो बुद्धिरेव ध्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि धोरे कर्मणि मां नियोजयसि ? ! एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैव आत्मावलोकनसाधनम् ; कर्मनिष्ठा तु तस्या निष्पादिका; आत्मा-वलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभि-हिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिषाधयितं सकलकर्मनिष्ठचित्तपूर्वकज्ञान-निष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः; किमर्थं धोरे कर्मणि सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मण मां नियोजयसि ? इति ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं सङ्क्षेपोक्तिपूर्ववसाने प्रतिपत्तिलौ-क्याय कुमतिमतभङ्गाय चास्त्यज्ञानस्य बध्यस्मागपरविद्याज्ञता-मुपपाद्य उक्तविस्तररूपस्य प्रथमपक्षदोषन्योकाशेन सङ्गति-माह—अतःपरमिति । एकस्मिन्नेव पक्षे सङ्गहविस्तर-रूपेण पेटिकाभेदप्रश्रुतिः । इदमेवेलवधारणेनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतद्वयानन्दैः “युक्त आसीत् मत्परः” [२।६८] इति पूर्ववदेवात्मदर्शनोपेक्ष्यमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सम्योगवत्तया प्रपञ्चनप्रकारमाह—स-साधनमिति ।

अत्रार्हः प्रागेव समख्यापरविरतिवासनयन्त्रितः कर्म-योगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसाधनोपेक्षे निवृत्त्युपदे-

शाश्वरसिद्धोद्यमुखेन पृच्छति—ज्यायनीति । प्रथम-श्लोकस्यान्वयं तावदाह—यदिति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति बुद्धोपदिष्टम् ? “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्” [२।१५] इत्यादि तु बुद्धिशेषविशिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् ; ज्यायस्त्वं च किंप्रमिहामभिमतम् ? बुद्धेर्ज्यायस्त्वं च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः ? योरावब्ध्वं भयङ्करपराय, न च कर्मयोगो भयङ्करः ; किंशब्दश्चात्र प्रश्नरो वा प्रविक्षे-परो वा ? इत्यादिकमाशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । तत्र बुद्धेर्ज्या-यस्त्वप्रकारं पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह—ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थित-प्रज्ञाप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठहेतुत्वमुक्तम्, ज्ञाननिष्ठया एव चात्मावलोकनहेतुत्वम्, ततश्च अव्यवधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति

याथाधिकारं नियोगान्वृत्त्या ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्य-
नीकसप्तयमुक्तं प्रकथ्यति— आत्मेति । ‘यथा संहारते’
[११८८] इत्याद्युक्तं स्मारयति— सक्लेन्द्रियेत्यादिना ।
किंशब्दस्य प्रतिशेषपरत्वं ‘ज्यायसी चेत्’ इत्यत्र चेच्छब्दस्य
निश्चितविषयत्वं चाभिप्रेत्य कलितमाह— इन्द्रियव्यापारेति ।
सकलकर्मैत्यवज्ञसङ्गसङ्ग्रहणपरम् ।

किमर्थमिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात्;
न च सांसारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य अनिनिरासकस्य
तव तमिवर्तनस्वाभाव्यात्; नापि सुमारभूतार्तराष्ट्रादिवच-
नमितीकृतमद्विप्रलम्भायम्, प्रपञ्चं मां प्रति केशवस्य ब्रह्मस्वा-

दित्युक्ते तदनौचित्यात्; नापि फलशौचार्थं, पारम्पर्यस्य
पूर्वमुपदिष्टत्वात्; न च लोकयार्थम्, अकलनिमित्तप्रत्ययाय-
परिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पादा-
त्मावलोकनविरोधितया समुद्योर्होत्त्वात्; नच लोकसङ्ग्रहार्थं,
लोकस्यापि सथावस्थिताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो
भवतः प्राणसमत्तया भवतैर्बोद्धोषितं मां भवदनभिमतं कर्मणि
न नियोजयितुमर्हसीति भावः ।

धोरशब्दस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपररवायोगात् प्रकृतोपयुक्त-
मभिमतमाह— सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति । तथापि कथं
धोरत्वमित्यत्राह— आत्मावलोकनविरोधिनीति ॥ ५ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिव्य कर्म विधीयत उचराध्याये ।
कर्मणो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता ‘दूरेण ह्यवरं कर्म’ [२४८९] इत्यादौ । एवं चेत्किमिति
कर्मणि धोरे युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मांस्विना ? इत्याह— ज्यायसीति । कर्मणः सकाशा-
द्बुद्धिज्यायसी चेत्ते तव मता, तर्हि ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेय दीपिका ।

श्रीम्यङ्कटेशाय नमः । पूर्वोत्तराध्यायेभ्योऽप्य मेदे स्वस्मि-
नेकतां च दर्शयन्नेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं पूर्वाध्यायार्थसङ्गतत्वेन
विवक्षुस्तत्प्रतिपाद्यं तावदाह— आत्मेति । जीवेश्वरस्वरूपं
साङ्ख्याख्यमित्यर्थः । ज्ञानसाधनमात्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् ।
पूर्वत्र पूर्वस्मिन्नध्याये । न चैवं द्वितीयस्वाध्यायस्यैक्यानुपपत्तिः,
साधनस्त्वेव प्राप्नुयान् प्रचुरेण च व्यपदेशात् । तथा च सप्तमादौ
वक्ष्यति ‘साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः’ इति । ‘आत्म-
स्वरूपं’ इत्यादि तु प्रकरणभेदप्रदर्शनायोक्तमिति । एतत्सङ्ग-
तत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह— ज्ञानेति । योगो द्विविधः,
कर्मसमाधिभेदात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते
क्राव्यमेवेति ज्ञान्यते वैश्वन वाक्यैरकर्म कर्माकर्णं विनिन्यासि-
नध्याये अकर्मनिन्दाऽपि कर्मविषयत्वेत्येकार्थता । तथापि प्रक-
रणभेदाधेमेवमुक्तम् । ‘ज्ञानसाधनत्वेन’ इति वदता मोक्षसाधनता
निरुद्धा । तेन प्रशस्तविवचनपक्ष्याख्यानपक्षहस्तितम् ।
आनन्दबद्धवर्धता त्वनुज्ञायत एव । बीजं प्रदर्शयन्प्रशवाक्यता-
त्पर्यमाह— कर्मण इति । आदिप्रदेशेन ‘कृपणाः फलहेतवः’
[१४८५] इत्यादिप्रदेशेन । धोरे राग्देवाद्युपेते । अत्रोभयत्र
कर्मशब्देन काम्यं कर्माभिप्रेतम् । निवृत्तधर्माभिः कामधर्मान्
शत्याभ्रमविहिताच्छमयसादीन् । अत्र कर्मणि किमिति
नियोजयसीत्येकः प्रश्नः, धोर इति द्वितीय इत्यवधेयम् ।

इदमुक्तं भवति— आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि, युद्धादीनि
च कर्माणि काम्यान्वेष, ‘सर्वे एते पुण्यलोकान् भवन्ति’ [छां.उ.

२।२३।२] इत्यादिकलश्रवणात् । तथाऽत्रापि ‘हृतो वा प्राप्यस्यि
स्वर्गम्’ [२।३७] इत्यादि । चतुर्थाश्रमविहितानि शमारीन्यका-
म्यानि, फलाश्रवणात्, ‘शान्तो दान्तः’ इत्युपक्रम्य ‘आत्मानं
पश्यति’ [वृ. उ. ४।४।२३] इति ज्ञानार्थश्रवणवाच । ज्ञानं
च काम्यात्मकर्मणोऽस्त्युत्तममित्यभिहितम् । ततश्च काम्ये कर्मणि
युद्धे ‘युद्धयस्व भारत’ [१।१८] इति नियोजनमुक्तं, किन्तु
चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तदन्निष्ठो भवेति नियोजकव्यम् । ननु युद्ध-
मपि ‘कर्मवन्धं प्रहास्यसि’ [२।३९] इत्युक्त्वाज्ज्ञानार्थं भवतीति
मतम्, तदा व्याप्तिशेषे वाक्येन बुद्धिमोहनमेव आपद्यते । अथैव
मतम्— युद्धादीनि कर्माणि काम्यान्धकाम्यानि च । तत्र यः सका-
मस्तं प्रति ‘हृतो वा’ [२।३७] इत्याद्युक्तम् । यः पुनर्ज्ञानार्थं,
तमुद्दिश्य ‘कर्मण्येवाधिकारः’ [२।४७] इत्युक्तम्, तत्र का
व्याभिप्रेता ? इति । तथापि युद्धेषु निवृत्तलक्षणेषु यस्याश्रम-
धर्मेण सङ्गु वैकल्पिकेषु नियोजनमुक्तमेव । तत्र मनोविक्षेपा-
भावत्, अत्र तद्व्यापारि । किञ्च कामकोषादीनां नरकफलव-
चनम् । युद्धे च कायायोऽवर्जनीयाः । ततोऽपि तत्र नियो-
जनमुक्तम् । नन्वस्योत्तरं ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२।३८]
इत्युक्तम्, सत्यं ; तथापि रागादिप्रसङ्गीहेतुषु सत्यानुशासनेषु
यतिधर्मेण सत्स्वभाव्यानुशासने युद्धे नियोजनमुक्तमेवेति प्रथम-
श्लोके पदानां व्यवहितत्वादनन्तरं दर्शयन् किञ्चिद्व्याचष्टे— कर्मण
इति । षष्ठीप्राप्तनिरावाय सकाशादित्युक्तम् । बुद्धिरात्म-
ज्ञानम् । ज्यायसी प्रवस्ततरा ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पेशाचभाष्यम् ।

ज्यायसीति । कर्मणः सकाशादे जनार्दन ! बुद्धिज्यायसी तव मता चेत्तत्र तर्हि धोरे युद्धात्मके
कर्मणि मां किमर्थं नियोजयसि केशव ? ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एवं तावत् 'अशोक्यानन्वयोः' [२।११] इत्यारभ्य, 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' [२।७२] इत्यन्तेन अखिलवेदान्तिविद्वान्तसारस्य रहस्यनियानमशेषशोकमोहबुद्धिप्रत्यनीकं अद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानं सपरिकल्पपट्टिम् । अस्मैव प्रपञ्चनार्थमखिलोऽयुक्तराध्यायसन्दर्भः । एतच्च त्रये तत्तदध्यायार्थदर्शनेन स्पष्टीभवति । तत्रास्मिन्ध्याये पूर्वाक्तज्ञानसाधनकर्मयोगः प्रपञ्च्यते । पूर्वाध्याये तावदुक्तं नाथ ज्ञानयोर्गो समप्रपञ्चपट्टिम् 'तस्मादेवं विदित्वैवं नानुशोचितुमर्हसि' [२।२५] इति तत्कृतैव्यतां चोक्त्वा पुनः 'बुद्धियोगं त्विमां शृणु' [२।३९] इति कर्मयोगं प्रस्तुत्य 'कर्मण्येवाधिकारस्ते...' मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणि' [२।१७] इति कर्मैव कर्तव्यत्वेनोपदिष्टम् । तदेतत्तद्व्यव्याकुलीभूतोऽर्जुन उवाच—

हे जनादेन ! कर्मणः सकाशात् बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्तच्च सम्मता, तर्हि किमते धीरे गुरुब्राह्मणदिर्हिंसारूपत्वेन क्रूरे युद्धकर्मणि मां नियोजयसि श्रेयसि ?

अत्र 'जनादेन' इत्यनेन नामानुपदिष्टमेव किमिदं हिंसा-नियोजनमिति विनोदोपात्ममनं व्यज्यते । 'केशव' इत्यनेन तु 'यच्छ्रेयः स्यानिश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यत्वेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' [२।७] इत्येवमुपपन्नोऽहम् ; त्वं च 'केशवः केशनाशाय' इति प्रसिद्धकेशवनामा; ततश्च ब्रूय एव श्रेयस्साधने त्वयाऽहं नियोजयितव्यः, न तु प्रतारणीय इति सूचितम् ।

नन्वेव कर्मापेक्षया ज्ञानश्रेष्ठं भगवदभिमतमिति कुतोऽर्जुनेनावगतम् ? न हि पूर्वाध्याये भगवता कण्ठरेणे तथा कथितकर्मस्ति; न च 'दूरेण ध्वरं कर्म' [२।१७] इति लोके ज्ञानापेक्षया कर्मणो निष्कल्लवं भगवतोकमिति वाच्यम् ; तत्र 'कृपणाः फलेहेतवः' [२।४९] इति वाक्यशेषेण काम्यकर्मण एव ज्ञानान्तरिक्षार्थः । 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इति निष्कामकर्मपरिचयैव हि ज्ञानव्यापस्त्वव्युच्यते । कर्मशब्दस्य सकामकर्मपरत्वे 'तर्हि कर्मणि योरे मां नियोजयसि' इत्युत्तरापोसङ्गते ; 'सुखदुःखे समं कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' ततो युद्धाय युज्यस्व' [२।३८] 'मा फलेषु कदाचन' [२।४७] 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' [२।४८] इत्यादिना निष्कामकर्मनियोजनस्यैव प्रस्तुतत्वात् । यत्तु 'हेतो वा प्राप्स्यते स्वर्गम्' [२।३७] इति सकामकर्मनियोजनवचनम्, तत्तु सकामत्वपक्षेऽपि युद्धादुत्पत्तिर्न कार्येतत्प्रत्येव, न तु तद्विपरिपन्नम् ; उदाहृतान्तरिक्षान्तरिक्षकर्मनियोजनवचनविरोधात् । एतेन 'काम्यकर्मपेक्षया ज्ञानस्य ज्यायस्त्वे किमिति बुद्ध्याख्ये काम्यकर्मणि मां नियोजयसीत्यर्थः' इति प्राध्वान्याख्यानमपि निरस्तम्, उक्तीत्या निष्कामकर्मण्येव नियोजयन्तं प्रत्येवं प्रभाषागोक्तं, कामनाभिनिवृत्तकालुषान्तरिक्ष-

यत्वाविषयत्वान्ध्यामेव च काम्याकाम्यविभागव्यवस्थितेनिकृष्टकाम्यनियोजने को हेतुरिति पृष्टवन्तं प्रति 'लोकेऽस्मिन्निद्विधा निष्ठा' [३।३] इत्यादिप्रतिवचनस्याप्यसम्बद्धत्वाच्च । तस्मात्कर्मणो बुद्धिज्यायस्त्वं भगवदभिमतमित्येतच्च भगवत्कण्ठोक्त्याऽवगम्यते' नापि 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' [२।७२] इत्यादिना भगवता मोक्षार्थत्वेन ज्ञानप्रशंसनात् ज्ञानश्रेष्ठं तदभिमतमित्युच्येत इति युक्तम् ; 'बुद्धियोगं त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभिमकमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' [२।३९-४०] इत्यादिना भगवता कर्मणोऽपि मोक्षार्थेयता प्रशंसितत्वेन ततस्तस्य ज्ञानश्रेष्ठ्याभिमत्यनवगतोः ।

न च 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मसुद्वये' [४।११] इत्यादिना ज्ञानाङ्गत्वेन कर्मणो भगवताऽभिवाच्यमानत्वात् 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' [२।३९] इति तस्य मोक्षहेतुत्वं ज्ञानद्वारकमेव विवक्षितं, न तु ज्ञानस्यैव साक्षात् ; अतस्तस्य ज्ञानान्तरिक्षार्थो भगवदभिमत इति वाच्यम् ; एवं सति 'तर्हि कर्मणि योरे मां नियोजयसि.....तदेकं वद निश्चि' [३।२] इति चार्जुनस्य प्रभाषागोक्तम् । न हि ज्ञानोपकारकं कर्मैति जानतः स्वयं च ज्ञानार्थिनः 'तर्हि कर्मणि नियोजयसि' इति वा 'ज्ञानकर्मणोरेकं निश्चि' वद' इति वा प्रभो युज्यते । न चैवं तर्हि तदुदाहरणादेवाङ्गस्य प्रथम इति युक्तम् ; तथा सति ज्ञानद्वारकं कर्मणो मोक्षहेतुत्वमित्यजानतोऽर्जुनस्य 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' [२।३९] इत्यादिना यथाश्रुतसद्भारकमोक्षहेतुत्वमेवावगतमासीदिति तस्योक्तीत्या भगवदभिमतज्ञानश्रेष्ठ्यावगत्यसम्भवेन 'ज्यायसी चेत्' इति प्रभानुपपत्तितादवस्थायात् । तस्मादत्र कारणं वक्तव्यं, येन 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति प्रप्रस्थावकाशो भवतीति ।

अत्रोच्यते—पूर्वाध्याये ज्ञानकर्मणो भगवतोपदिष्टे तयो-रधिकारभेदो न स्पष्टपट्टिः ; तेनाङ्गस्य सन्निगृह्यदस्य 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिद्विकल्पकोऽर्थः प्रथम इति न कश्चिदोषः । तथा हि—अयमत्र विकल्पक्रमः 'किमेते ज्ञानकर्मणो एकाधिकारिके किंवा भिन्नाधिकारिके ? एकाधिकारिकत्वेऽपि किं ज्ञानं कर्मापेक्षया उपायः किंवा मोक्षे जनयितव्ये ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यम् ? इति । एवं विकल्पाद्यो दोषमाह—उपायस्ती चेदिति । ज्ञानस्य ज्यायस्त्वे तत्रैव नियोजयितव्यः, न तु निकृष्टे कर्मणोत्यर्थः । ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यपक्षे दोषमाह—धोर इति । द्वयोरपि समत्वे हि सौम्ये ज्ञान एव प्रवर्तयितुमुचितम्, न तु गुणादिवधरूपत्वेन क्रूरे युद्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥

९ श्रीमद्भगवाचाचार्यप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

अथाष्टभिस्त्रयीधर्मो माहात्म्यज्ञानभक्तिः । पाथार्थी श्रीभगवता मयादा वचसोच्यते ॥ १ ॥
सङ्ख्ययोगो निरुध्वाद्यौ तृतीयो धर्मनिर्णयः । त्यागात्त्यागविभेदेन त्यागादत्याग उत्तमः ॥ २ ॥

यावच्छरीरसम्बन्धं त्यागः कर्तुं न शक्यते । अतो भगवदाज्ञातस्तदर्थं कृतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

योगे कर्मपथे त्यागं साङ्ख्यबुद्धयुपसंहृतम् । जानन्ननिश्चयात्तत्र फाल्गुनः परिपृच्छति ॥ ४ ॥

यद्यपि पूर्वं भगवता 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' [२।३९] इत्यादौ योगबुद्धिरुपक्रान्ता, तत्र च योगे स्वकर्मोपदिष्टं तथाप्यन्ते स्थिरधीप्रसङ्गे पुनस्त्यागमतिरेकोपसंहृतं निर्णयमजानन् पृच्छति— अर्जुन उवाच, ज्यायसी चेदिति । कर्मणः सकाशात् बुद्धिस्तथा ज्यायसी चेत् तं मता तर्हि घोरे कर्मणि बुद्धे नियो-जयसि किम् ? इति ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

योगसाङ्ख्यवद्भावकर्मणाः प्रभवत्यतः ।

सर्वसंशयोऽब्रवीत् कृष्णं भक्तिप्राप्तीच्छुरर्जुनः ॥

एवं पूर्वोक्त्याये भगवता बुद्धियोगस्य कर्मण उत्तमत्वबुद्ध-मिति कर्मोपदेशः किमाशयः ? इति संशयाविरोऽर्जुन उवाच— ज्यायसी चेदिति । हे जनादेन सर्वाविद्यानाशक ! ते

कर्मणः सकाशात् बुद्धिश्रेज्यायसी श्रेष्ठा मता सम्मता तदा मां घोरे अकरणप्रत्यवाये किञ्चिदपि कर्मलोपादिविफले कर्मणि किमिति नियोजयसि प्रवर्त्तयसि ? । कैशवेतिसम्बो-धनेन दुष्टगुणव्यासरोपरि मोक्षदातृत्वात्तथा कर्म कारवि-त्वाऽपि चेन्मोक्षं दातुमिच्छसि तदा कर्तव्यमेवेति भावो व्यङ्गितः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

१२ नी० भा० दी०— पूर्वस्मिन्नध्याये 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' [२।३९] इति द्वे बुद्धी प्रदर्श्य 'व्यवसायारम्भका बुद्धिः' [२।४१] इति श्लोकेन साङ्ख्यनिष्ठावतां पातशङ्का नास्ति, कर्मयोग-निष्ठावतां तु साऽस्तीत्युक्त्वा 'यावानर्थं उदपाने' [२।४६] इति साङ्ख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलान्तर्भावप्रवणत्ता-मेव प्रज्ञामात्मिकां स्वाशयातुकूलां मन्वानोऽर्जुन उवाच— ज्यायसीति । हे जनादेन ! कर्मणो निष्कामकर्म-योगापेक्षया बुद्धिः साङ्ख्यनिष्ठावक्षणं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्तवरा चेत् तव मता, तत्तर्हि मां मैथ्यवृत्त्याऽपि तुष्यन्तं घोरे बन्धुवधाराये कर्मणि किं कुतो हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्युष्यसेति वदन् ? ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

१ आं. भा.— किञ्च व्यामिश्रेणेति ॥ व्यामिश्रेणेव— यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम मन्द-बुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तत्वं तु कथं मोहयसि ? अतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषाणुष्ठानासम्भवं यदि मन्यसे, तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वा 'इदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपं' इति निश्चित्य वद ब्रूहि; येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयामिति । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत् कथं 'तयोरेकं वद' इत्येकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् ? । नहि भगवता पूर्वमुक्तम् 'अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि, नैव द्वयम्' इति; येन उभयप्राप्त्यसम्भवात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

२ आं. भां. व्या.— इत्थं प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह— किञ्चेति । भगवतो विविक्तार्थवादित्वावयुक्तं 'व्यामिश्रेण' इत्यादिवचनमित्याशङ्क्याऽह— यद्यपीति । यदि भगवद्वचनं सङ्गीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिव्यामोहन-मेव तस्य विवक्षितमिति किमिति मोहयसीव इत्युच्यते ? तत्राऽह— ममेति । ज्ञानकर्मणी मिथो विरोधाद्युपपदेकपुरुषा-

ननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृकं कथ्येते । तथा च तयोरन्यतरस्मिन्नेव त्वं नियुक्तः, न तु ते बुद्धिव्यामोहनमभिमतमिति भगवतो मतमनुवदति— त्वं त्विति । तदेकमित्यादिलोकार्थेनोत्तर-माह— तत्रेति । उक्तं भागवते मते सप्तम्या परायुष्यते 'एवं' इत्युक्तप्रकारोक्तिः । 'एकं' इत्युक्तमेव स्फुटयति— बुद्धि-मिति । निश्चयप्रकारं प्रकटयति— इदमिति । योग्यत्वं

स्पष्टयति—बुद्धीति । अस्य क्षत्रियस्य सतोऽन्तःकरणस्य देहशक्तः समरसमात्मभावस्थायाश्चिदमेव ज्ञानं कर्म वाऽनुयुजमिति निर्धार्यं ब्रूहिष्यर्थः । निश्चित्यान्तरतोऽपि तेन श्रोतुः श्रेयोवार्ति फल्माह—येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा समुच्चयस्य बाधार्थत्वाभावे तात्पर्यमाह—यदि हीति । शुणभूतमपीत्यादिना प्रधानभूतमपि वेति विवक्षितम् ।

ननुभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमानस्यार्जुनस्यान्यतरविषया श्रुत्वा भविष्यति, नेत्याह—न हीति । यथोक्तमगवद्भवनाभावे द्वयप्राप्त्यसम्भवबुद्ध्या नान्यतरप्रार्थना सम्भवतीत्याह—येनेति । न हि तथाविधं भगवद्भवं भवतेष्टं, भगवतः समुच्चयवादिवाङ्गीकारात् ; अतस्तदभावादुक्तबुद्ध्या न युक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.—अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीवेति मे प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधनभूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपायाः ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव, तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वदः येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्यात्मनः श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

४ वे.ता.चं.—‘उक्तमर्थं हेतुकुर्वन् द्वितीयलोककार्थमाह—अत इति । अथेतस्या युद्धमोहनस्यौषचारिकत्वान्नामित्युक्तम् । इवशब्दोद्योतितमाह—प्रतिभातीति । एतेन काहणिकत्वात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुह्यामीत्युक्तं भवति । व्यामिश्रशब्दाभिप्रेतं व्याघातं तत्प्रकारं चोपपादयति—तथा—हीति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साधनं ? तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिना कर्तव्यं ? इति व्याहृतिरुक्त्यामिहाभिप्रेतम् । एकमित्येतन्न ज्ञानकर्मणोरन्यतरविषयं, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदिष्टत्वात् ; तत्र च स्वस्यानुपपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्त्या-

नन्तरमपेक्षणीयत्वात् तस्याश्च व्यामिश्रत्वनिरुत्तिसाध्यत्वाद्वाक्यशब्दस्य चैतच्छ्लोकात्तस्य विशेष्यसमपेक्षत्वाच्चित्यादित्यामिप्रेत्योक्तम्—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वोक्तान्वयभ्रमबन्धुदासाय निश्चित्येत्यादेरर्थमाह—येनेति । ‘निश्चित्य’ इत्यस्य न तावत् ‘वद’ इत्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्राग्व्यनिश्चयायोगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनमात्रस्य शक्तित्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा, ततश्च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामित्येवान्वयः । निश्चयसापेक्षं सन्दिग्धविषयमाह—अनुष्ठेयरूपमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

॥ ६ ज. प्र. टी. ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—व्यामिश्रेणेव सङ्कीर्णनेव बुद्धिं मोहयसीव ‘कदाचित्कर्म श्रेयः’ इति कदाचित् ‘बुद्धिः श्रेयसी’ इति च सङ्कीर्णनेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव मे । तत्तस्मादेवमनुष्ठेयं निश्चित्य वदः येनानुष्ठितेन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

८ वै. प्र. गि.—मिमांसिकाधिकत्वपक्षे दूषणमाह—व्यामिश्रेणेति । ज्ञानकर्मणोर्मिमांसिकाधिकत्वे हि एकं प्रत्येव तयोर्मयोरनुपदेशो न घटते । उपविष्टं चैकमेव मां प्रति ज्ञानकर्मद्वितयम् ‘तस्मादेव विदित्वेनं नातुशोचितमहंति’ [२।२५] ‘योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा घनजम् ।’ [२।१८] इति ; तदुपरि पुनः ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इति ब्रूय । अतः सङ्कीर्णार्थकत्वादयामिभ्यमेव तव वाक्यं प्रतीयते ; एवंविधेन वाक्येन अम बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव ।

परमकाहणिकत्वं न मोहपरस्येव, किन्तु मन्दबुद्धेर्मैव त्वदुक्तितार्थोपशानादेवं मोहो भवतीतीवकारार्थः । तत्तस्मात् एकाधिकारमिमांसिकाधिकत्वसाहचर्या देतोः ज्ञानकर्मद्वयपदेशं विहाय मदधिकारादनुगुणमेकं ज्ञानं कर्म ना निश्चित्य वद, येन अधिकारविश्रयस्यैकपदपट्टेन ज्ञानेन कर्मणा वाऽहमेकानाबुद्धितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयामि प्राप्नुयामि । अत्र ‘तदेकं वद’ इत्युक्त्या ज्ञानकर्मसंख्ययो निरस्त इति भाष्ये प्रपञ्चः ॥ २ ॥

९ ब० त० टी०—ननु ‘धर्म्याद्धि युद्धात्’ [२।३१] इति कर्मणः श्रेयस्त्वतो नोदितमिति चेत्तत्राह—व्यामिश्रेणेति । तर्हि तव वाक्यं व्यामिश्रं नैकान्तिकं सन्देहोत्पादकमिव कचित् कर्मप्रशंसा कचित् कर्मत्यागप्रशंसा । एकमिति । एतेन मे बुद्धिं मोहयसीव, तदेकं निश्चित्य वद ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च स्पष्टतया बोधाभावान्मे बुद्धिः मोहमाप्नोतीति यथाऽहं त्वां प्रामोमि तत्तथा स्पष्टमाज्ञापयेत्माह—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव वाक्येन क्वचित्कर्म प्रशंससि क्वचिज्ज्ञानमिति रूपसन्देहोत्पादकेन वाक्येन मे बुद्धिं मोहयसीव । भगवद्वाक्यं तु व्यामिश्रं न भवति,

परन्तु जीवैर्न बुध्यत इति ‘हृव’ इत्यनेन ज्ञापितम् । ‘मोहयसि’ इत्यत्रापि श्वेतिपदेन भगवत्सन्निधौ मोहोऽवृत्तिरिति ज्ञापितम्, तस्मात्कारणतया मम बुद्धिर्मोहोऽपगच्छति तथा एकं श्रेयोरूपं कल्याणरूपं भक्तिप्रतिपादकं वाक्यं निश्चित्य मयि दानेच्छां कृत्वा वदः येनाऽहं त्वमाप्नुयामि प्रामोमीत्यर्थः ।

पूर्वोक्त्यामिश्रवाक्यमध्ये नैकस्यापि श्रेयोरूपस्य, मोहकत्वा-
त् । सव्याया भगवत्प्रापकश्रेयोरूपस्य भक्तेरेव । अत एव
श्रीभगवते—‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य’ इत्यादि—‘श्रेयो भवे-

दिह’ [११।२।३१] इत्यन्तं सर्वेषां न श्रेयोरूपत्व-
मुक्तम् । अतः पूर्वोक्तमध्ये ‘एकं निश्चित्य वद’ इति
व्याख्यानं न स्यात् ॥ २ ॥

११ नी०भा०दी०— ननु तव ज्ञाननिष्ठायां मनधिकारात् कर्मैव कुर्वति त्वां प्रवीमीत्याशङ्कयाऽऽह—व्यामि-
श्रेणेति । व्यामिश्रेण अविविक्तेन । इवशब्दे विविक्तेऽपि बुद्धिदोषात् अविविक्ततां गृह्णामीति सूचयति । तेन
वाक्येन ‘त्रेगुण्यविषया वेदा निष्कृण्व्यो भवार्जुन !’ [२।४५] इति कचिद्वेदिनां त्वाजयसि, ‘कर्मण्येवाधि-
कारस्ते’ [२।४७] इति तामेव च प्राहयसि ; तथा ‘निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान्—भव’ [२।४५]
इति निवृत्तिमार्गमुपदिशसि, ‘धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते’ [२।३१] इति प्रवृत्तिमनुपदि-
शसि ; न ह्येकेन मया युगपदुभयं स्थितिगतवदनुष्ठानं शक्यं, अतो मे मम बुद्धि मोहयसीव । वस्तुतस्तु मम
मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसीति इवशब्देनोच्यते । तत्तयोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तन्नित्यं वद, येनानुष्ठिते-
नाहं श्रेयः कल्याणप्राप्तुयाम् ॥ २ ॥

पूर्वोक्तं व्यामिश्रं सन्धानस्यार्जुनस्य भ्रमापाकरणयाधिकाभेदेन कर्मज्ञानयो-

रङ्गाङ्गिभावज्ञापनाय च भगवदुक्तम् ।

श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा* पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति ॥ लोकेऽस्मिन्
शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैविणिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयात्पर्यं पुरा पूर्वं समादौ
प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्चयसमाप्तिसाधनं वेदार्थसम्प्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनश्च-
रेण हे अनघ अपाप ! । तत्र का सा निष्ठा द्विविधा ? इत्याह—ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन—ज्ञान-
मेव योगस्तेन साङ्ख्यानमात्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदा-
न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन—
कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्त्यर्थः । यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै
पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुचित्य अनुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथ-
मिहार्जुनायोपसन्नाय मियाय विशिष्टमिन्नपुरुषकर्तुं के एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् ? । यदि पुनरर्जुनो

* यत्तु—‘पुरा पूर्वाध्याये’ इति नट्याः । तत्र, “‘प्रोक्ता’ इत्येतावतैव निबन्धि ‘लोकेऽस्मिन्’ इत्यस्य ‘पुरा’ इत्यस्य च
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ‘इदं विवक्ष्यते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्’ [४।१] इति वक्ष्यमाणेन भाष्योक्तार्थस्य स्पष्टप्रतिपादकेन मूलेन
विरोधाच्च” इति भाष्योत्कर्षदीपिकाया दत्तोत्तरत्वात् ॥ । यदपि निष्ठाशब्दात्पूर्वं मोक्षपदमध्याहृत्य ‘येन गच्छताऽन्ते मोक्षः प्राप्यते,
स पन्थाः’ इत्यर्थकल्पनम्, तदप्युक्तम् । सत्यां गतावध्याहारस्यान्याव्ययत्वात्, निरुपगृहात् ‘घा गतिनिवृत्तौ’ [१२।८] इत्यस्मात्
‘आतश्चोपर्येण’ [अष्टा.३।३।१०६] इत्यदि निष्पन्नस्य निष्ठाशब्दस्याभिधानादिषु कापि मार्गवाचित्वादर्शनाच्च । स्थित्यर्थत्वे तु
‘निष्ठा स्यात्स्थितितानाद्योः’ इत्यभिधानं, ‘तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ।’ [भाग. १।१।५।१] ‘स्वे स्वेऽधिकारे
या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।’ [भाग. १।१।२।२६+२।१।२] ‘एवंरूपा परा निष्ठा शिवस्यास्ति स्वभावतः ।’ [ब्र.गी.१।२।२७]
इत्यादयः शतशः प्रयोगाश्चानुक्त्याः । दृष्टान्तापि तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! ? [१।७।१] इति स्थित्यर्थत्वेन प्रयोगः । स्वीकृत्य
तत्र मत्तैरपि तथापि इति नास्ति विस्तारोपेक्षा ॥ । यच्चात्र ‘साङ्ख्ययोगसंज्ञे अस्मिन्नगतिं द्विविधे द्विप्रकारे निष्ठे विधेते’ इति व्याख्याय
‘गीतासुतोऽग्रे द्वे एतेते निष्ठे, ते चाप्योन्मनिरपेक्षे । न ह्येकस्या अपराऽज्ञम्’ इत्युक्तम्, तत्तुच्छमेव । “नास्त्यद्वैतः कृतेन” [मुं.उ.१।२।
१३] “विविदिषन्ति अज्ञेन” [बृ.उ.४।४।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधात्, ‘यज्ञो दानं तपस्यैव पावनम् ।’ [१।८।५] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति
सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ।’ [१।११] ‘कर्मजं बुद्धियुक्ता हि’ [२।५।१] इत्यादितदनुगामिगीतावचोक्त्याकोपात् । निष्ठाद्वयकल्पनं
च मूलगतैकवचनविरोधादेव पराहतम् । पराकान्तं च तद्विषये मधुसूदनसरस्वतीनीलकण्ठप्रभृतिभिरिति नाधिकं
प्रकटयते ।

—अविगीता .

रितमृदितकषायणां केषाञ्चिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात्; ततः शक्ताशक्तविषयस्या ज्ञानकर्मयोगोऽप्येव-स्थेति भावः । नन्वशक्तानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो न स्यात्, तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्राति-कृत्यचोद्यस्थितेरित्यत्राह—**अनमिसंहितेति** । सर्वहृत्सर्व-शक्तित्वकारण्यादिविशिष्टभगवदनुग्रहप्राप्त्यद्वारा ज्ञानहेतुत्वाय परमपुरुषाधानरूपतोक्तिः । व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठा-विरोधि, तच्च स्वान्तमलमूलम्, तदप्यनादिपुण्यपापरूपदुष्कर्म-मूलजस्तमोमयम्; तच्च सत्त्वोन्मेषहेतुमुत्तैर्विषकर्मनिबहूणी-यम्; अतो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतशान्तिहेतुत्वादनुकूल एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति । ‘धर्मेण पापमपनुदति’ [तै. ना. उ. ६।१०] इत्यादिकमिहाभिप्रेतम्, अनमिसंहितकलत्वं पूर्वमेवोक्तमिति

कृत्वा केवलपरमपुरुषाधानवेष्टायां कर्मणे सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं दर्शयति—**यत इति** । प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टं अव्यामि-श्रामिधानं अनमिसंहितकलत्वेति च व्यनक्ति—**इहापीति** । ‘यदा ते मोहकलिलं’ ‘श्रुतिविप्रतिपन्ना ते’ [२।१२-१३] इत्याद्यर्थे स्मारयति—**विषयेति** । आभिप्रायिकमवधारणं व्यञ्जयुत्तरार्थे व्याचष्टे—**अतः साङ्ख्यानमेवेति** । साङ्ख्य-शब्दस्यात्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठपरत्वं व्युत्स्यति—**साङ्ख्य-बुद्धिरित्यादिना** । अतदहं इत्यशक्तिविषयत्वं सूचितम् । **कर्म-योगाधिकारिण इति** । योगिशब्दस्यो योगो ह्यत्र कर्मयोगः; प्रत्ययार्थः सम्बन्धश्चात्र तथोक्त्यतारूप इत्यर्थः । अतदहंत्वं तद-हंत्वं च विशदयन् विरोधशङ्कापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामि-श्रामिधानमुपसंहरति—**विषयेति** ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.—ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्या-मीत्याशयवन्मगवानाह—**लोक इति** । द्विविधा अपि जनाः सन्ति, गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञान-निष्ठाः सनकादिवत्; तस्या एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्; मदर्मस्था एवेत्यर्थः । साङ्ख्यानं ज्ञानिनं सनकादीनाम् । योगिनामुपाधिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसङ्ग्रहाथैत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा स्थितिः । त्वं तु जनकादिवत् सक-र्मैव ज्ञानयोग्यः; न तु सनकादिवत्तत्त्यागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव । तथा श्रुतम्—‘ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्मधिकारः’ [भाग. ५।१।२३] इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. द्रौ.—एवं चेत्यप्रस्तहिं कथं परिहारवाक्यं सञ्जच्छते ? तत्र निष्ठाद्वैविध्यकथनात्, हृत्पतस्तदभिप्रायं वदन् अवतराति—**ज्यायस्त्वेऽपीति** । बुद्धिः काव्यकर्मणे ज्याय-सीति युक्तं तत्तथैव; तथापि त्वां तत्र वैकल्पिके युद्धादि-कर्मणे प्रेरयामि, कुतः ? आधिकारिकत्वात्; त्वं कर्मण्यपि विशेषकारिण्यपि वैकल्पिकेऽधिकृत इति कृत्वा । अयमत्रोत्तर-क्रमः—आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च न शुद्ध-कार्म्यानि; किन्तु कर्तुरित्ख्या स्वागार्थिर्ज्ञानाध्यानि च भवन्ति; अतो बुद्धेः काव्यकर्मणे जायस्त्वेऽपि युद्धस्य युद्ध-थैत्वसम्भवात्तत्र नियगो नानुपपन्नः । यतिपरमांविना किमेतेन नियगेन ? इति चेत्, अप्याधिकारिणामेव यत्याश्रमस्वीकाराधि-कारः, नाधिकारिकाणाम् । तैर्गृहस्थायाश्रमपरित्यज्यैव तद्वि-हितानि कर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानीतीश्वरनियमात्; तच्च वाधिकारिकत्वादिति । ‘स्वययदन्तोपसृष्टाच्च’ इति कात्यायन-वचनमनिलम् । अत एव न पाणिनिरभाणीत । अयमाशयः-श्लोकाक्त्यं लभ्यते इत्यतो व्याचष्टे—**द्विविधा अपीति** । निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने कर्मणैकस्यैव पुरुषस्य तत्सम्भवा-चोक्तोऽभिप्रायो वैभ्यत इत्येवं व्याख्यातम् । न केवलमेकविधाः साङ्ख्या एवेत्यपर्यर्थः । द्वैविध्यमेव सोदाहरणमाह—**गृह-स्थादीति** । यत्याश्रमप्रतिग्रहेत्यपि प्राहम् । ज्ञाननिष्ठाः यत्याश्रमविहितैरव कर्मनिर्वाणसाधनैर्बुक्ताः सनकादिभिस्तुल्यं

वर्तन्त इति **सनकादिवत्** । एवं जनकादिवदित्यपि । तत्स्या एव गृहस्थाथाश्रमस्था एव तदहंयुद्धादिभिर्ज्ञानसाधनैर्बुक्ताः द्वि-विधा अपि जनाः सन्तीत्युक्ते कर्ममार्गस्था ज्ञानमार्गस्थाथेति द्वैविध्यं प्रतीयते, तस्मिन्वृत्त्यर्थमाह—**मद्वर्मेति** । ज्ञानमार्गस्था एव ततश्च मदर्मस्था एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः । तत्कथमित्याकाङ्क्षायासुतरं वाक्यद्वयम् । **साङ्ख्यानं योगिना-**मिति पद्वयमन्यथाप्रतीतिरिनासाय व्याचष्टे—**साङ्ख्यान-**मिति । सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं सङ्ख्या, तत्र भवाः साङ्ख्याः; तेषां ज्ञानिनं, ज्ञाननिष्ठानामित्यर्थः । ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठास्त-त्कथं योगिन इत्यत आह—**ज्ञाननिष्ठा अपीति** । कर्मयो-ग्या गृहस्थादिकर्मयोग्याः । साङ्ख्ययोगागब्यौ प्रसिद्धाद्यौ किं न स्यातामित्यतो मुक्तिवचनादिति भावेनाह—**निष्ठेति**, स्थितिः; स्वरूपेणेति शेषः । अस्त्वेवं श्लोकार्थः; यत्याप्याधिकारिकत्वा-दित्यादिकं अत्र न श्रूयत इत्यतोऽव्याहृत्याह—**त्वं त्विति** । सकर्मा गृहस्थादिकर्मवान् । भवेदिदं व्याख्यानं यदि ते जनाः प्रसिताः स्युर्वायं ज्ञाननिष्ठानामपि गृहस्थादिकर्मवेष्टाधिकारः, न यत्याश्रमकर्मज्ञ । जनकादयस्तु यत्याश्रमं नानुष्ठितवन्त इत्येव प्रमितम्, न तु तत्रानधिकार इति तत्राह—**सन्ति** हीति । विनिवेशितः कर्माधिकारो गृहस्थकर्मधिकारो यस्मिन्स्य तथोक्तः । प्रियव्रतो हि यत्याश्रमं स्वीचिकीर्षुराधिकारिकत्वा-युक्त्या हिरण्यगर्भेण विचारित इत्येवेनोच्यते ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—लोक इति । लोकेऽस्मिन् शास्त्रानुष्ठानाधिकृतेषु पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्यर्थं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं

वेदार्थसम्प्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेणानघापप ! । का निष्ठा द्विविधा ? इत्यत आह—तत्र ज्ञानमेव योगस्तेन साङ्ख्यानामात्मविषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योगः, अनेन कर्मयोगेन कर्मिणां कर्मनिष्ठा प्रोक्तः। अर्थः ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अत्रावुरूपं प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाचेति । मनुक्तं न त्वया स्वरूपवगतम् । मया हि ज्ञानकर्मयोगाख्यं परस्परनिरपेक्षतया स्वतन्त्रं मोक्षसाधनद्वयं नोक्तम्; किन्तु साक्षान्मोक्षसाधनं ज्ञानं तदपेक्षितचित्तशुद्धिजनकत्वेन तदङ्गभूतं कर्म चोक्तम्; अतः साङ्गप्रधानविषयिण्येकैव ज्ञाननिष्ठा सुखशुष्टानुष्ठेया; तत्र त्वधिकारिभेदात् प्रकाशद्वयमस्ति— जन्मान्तरसुकृतवशात्स्वतः शुद्धान्तःकरणस्य साक्षाज्ज्ञान एव स्थितिः, अतथाभूतस्य तु चित्तशुद्धिपर्यन्तं ज्ञानाङ्गे कर्मणि स्थितिरिति । तत्र तु ज्ञानोपदेशमात्रायां चित्तशुद्धिः, न तूपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वपर्यन्तेति तावत्पर्यन्तं कर्मैव स्ववर्णाश्रमविहितं त्वया कार्यमित्युक्तम् । अतो बुद्धेर्ज्ञात्यस्यैऽपि क्षत्वधर्मं त्वां नियोजयामीति भगवतोऽभिप्रायः । तदेतस्मिन्तर्थां श्लोकं नियोजयामि—लोक इति ।

अस्मिन् अधिकारित्वेनाभिमतं लोके शुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा ज्ञानकर्मरूपप्रकाराद्व्यवर्तनी निष्ठा स्थितिर्मया पुरा पूर्वाध्याये प्रोक्ता । ते एव द्वे विधे दर्शयति—ज्ञानयोगेनेति । चित्तशुद्ध्या ज्ञानभूमिकामारुह्य साङ्ख्यया,

तेषां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः श्रेयःप्राप्त्युपायः तेन निष्ठा—तत्परत्वमित्यर्थः । योगिनां चित्तशुद्ध्युपायभूतकर्मयोगाधिका-रिणां कर्मयोगेन कर्मरूपेणैव श्रेयःप्राप्त्युपायेन निष्ठेति । एवं द्विविधा निष्ठोक्ता ।

नन्वहं शुद्धचित्तोऽस्मि, न वा ?; आद्ये मां प्रति कर्मोपदेशयोगः, अन्ये त्वधिकाराभावाज्ज्ञानोपदेशानुपपत्तिरित्याशङ्क्योक्तम्—अनघेति । अत्र ‘अनघ’ इत्यनेन ज्ञानोपदेशाधिकारायां देवासुरसम्प्रभित्तिभागाध्याये वक्ष्यमाणा सख्युद्दिश्यते । तेन च कर्मोपदेशनिमित्तं ‘यदा ते मोहकल्लभम्’ [२।५२] इति पूर्वोक्तमपरोक्षसाक्षात्कारप्रतिबन्धकशुद्धि-कल्यं ज्ञापितम्, अतो नोक्तदोष इति भावः । निष्ठेत्येकवचनेन च कर्मज्ञानविषयकनिष्ठयोर्न पृथक्त्वात्तन्मयं, गुणप्रधान-योस्तदयोगात्, किन्त्वैक्यमेव; वक्ष्यते हि—‘एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति’ [५।१५] इतीत्यमर्थः सूचितः । ‘पुरा प्रोक्ता’ इत्यनेन ‘एवमसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन !’ [२।१७] इति पूर्वाध्यायोक्तं कर्मज्ञानयोरङ्गि-भावप्रसङ्गमेकत्वं स्मर्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० १० वी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । पूर्वोक्तं त्वया सम्यक् नावधूतं, यतः अस्मिन् लोके द्विविधा निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता; ये तु साङ्ख्य्यास्तेषां ज्ञानयोगेन सर्वस्यागमरूपा स्थितिरुक्ता, ये चोक्तयोगाधिकारिणस्तेषामुक्तविषयकर्मयोगेनेति । स्वसाधारिकारानुसारैणैव सर्वं योग्यमिति न बुद्धिध्यामोहः कार्यः । अधिकारभेदस्तु सर्वाभिमतोऽत एव कचिच्चान्नं कचिद्वक्तिरिति स्वतः पुरुषार्थहेतवः । एवं मोक्षोपायाः ‘योगो ज्ञानं च भक्तिश्च’ इत्युक्ताः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एकमर्धेनस्य मोहापगमार्थं प्रभोत्तरमाह कृष्णः—लोकेऽस्मिन्निति । हे अनघ निपाप ! मद्वाक्यश्रवणयोग्य ! मया अस्मिंल्लोके प्रवृत्तिनिष्ठे द्विविधा निष्ठा पुरा एवं तवाप्ये भक्त्यधिकारसिद्धयर्थं प्रोक्ता, न तु त्वदर्थ-

मिति भावः । द्विविधत्वमेव स्पष्टयति—ज्ञानयोगेनेति । साङ्ख्य्यानां ज्ञानयोगेन, साङ्ख्य्यानां सर्वत्र भगवदात्मज्ञानवतां ज्ञानयोगेन ब्रह्मनिष्ठोक्ता । योगिनां योगेन भगवदुपासकानां कर्मयोगेन ब्रह्मनिष्ठोक्ता । तयोः स्वरूपज्ञानार्थे निष्ठा-द्वयस्य, न तु त्वदर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० १० वी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एकैव प्रोक्ता, परन्तु सा द्विविधा द्विप्रकारा, एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन; न तु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः । हेऽनघ विशुद्धान्तःकरण ! मद्बचनस्यार्थं सम्यगालोचयेत्यर्थः । तदेव प्रकारद्वयमाह—ज्ञानयोगेनेति । साङ्ख्य्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं जानतामात्मानात्मविवेकज्ञानवताम् । ज्ञानार्थं युज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनमात्मकः, तेन ज्ञानयोगेन । ब्रह्मणि निष्ठां परिसमाप्तिं साङ्ख्य्याः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । योगिनां ‘सिद्धयसिद्धयः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इत्युक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन सन्धोपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यनुष्ठानान्तमिह कर्मयोगपदार्थः, तेन योगिनां ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

अयं भावः—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वो विवेकवैराग्यशमादिषडङ्कोपेतो सुशुद्धः प्रत्यक्षप्रवर्णचित्तः श्रवणमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति । स चैत श्रवणादेः प्रागसमाहितचित्तसहिं निदिध्यासनमस्यापेक्षितम् । अत एव ‘सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण’ [ब्र. सू. २।१।४७] इति सूत्रकृता निदिध्यासनस्य

पाक्षिकत्वमुक्तम्, सोऽयं साङ्ख्यमार्गः । तथा सर्वाणि कर्माणि परमगुरावर्षेयन् श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरेणैव केवलं ब्रह्माभावात् प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चित्यासम्भवादिदोषरहितं वाच्यार्थान्निर्गुणब्रह्मोपास्तिकप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति, सोऽयं योगमार्गः; तेन ऊहापोहकौशलं येषामस्ति ते साङ्ख्याः; येषां तन्नास्ति ते योगिन इति ।

अत इयं द्विप्रकारा निष्ठा; न तु द्वे निष्ठे इति अमितव्ययम् । यथोक्तं वसिष्ठेन— 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ! । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तस्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः' [यो. वा.] इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य द्वौ क्रमौ । चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेव; यथा रज्जुरगादिसम्यगवेक्षणेत्येव नश्यति, तद्वत् । तस्य सत्यत्वपक्षे योग एव यथा सत्य उरगो मन्त्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति, तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुद्धयमानं नश्यति; तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मन्ते पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ॥ ३ ॥

अनात्मविदः कर्मयोगावश्यकत्वम् ।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः सन्न्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते, मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं 'कर्म नारभे' इत्येवं भगवान्माळक्ष्य आह भगवान्— न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा— ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठानमुपशम्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोरेवं पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठा-प्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षा, इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्— न कर्मणामिति । न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानामुपात्त-दुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतुना 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' । यथाऽऽदर्शितलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि' [म. भा. १. २. १०. ८८]

१ अत्र नैष्कर्म्यपदप्रयोगहेतुमित्यं विवृणोति वामनः—

ज्ञानं न कर्मणः सिद्धिरिति सत्यमिदं वचः । तथापि कर्ममिषित्वे शुद्धे ज्ञानं प्रवर्तते ॥

कर्मणैव ज्ञानमिति वक्तुमेवं न युज्यते । अतो नैष्कर्म्यशब्देन तत्कृष्णेनाभिधीयते ॥ इति ।

नव्यास्तु— 'कर्मणां बन्धकत्वं यथा न भवति, तथा युक्त्या तदनुष्ठानं नैष्कर्म्यम्' इति वदन्ति । 'कर्मस्वास्तिक्रियाया एव सा युक्तिः' इत्यपि तेषां मतम् । तत्र तदुक्तो नैष्कर्म्यशब्दस्यार्थ एवमुपपादयितुं शक्यः— 'निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येन्यस्तानि निष्कर्मणि, तेषां भावो नैष्कर्म्यम् । कर्मशब्दो भावप्रधानो ज्ञेयः । तथा च प्रयोगः— 'तत्र सात्वतमात्रं नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः' [भा. १. ३. ८] इति ॥ परमत्र प्रष्टव्यास्ते— ज्ञानोदयादुर्ध्वमपि यावज्जीवं कर्माण्येवानुष्ठेयानीति गीतासिद्धान्त इति भवतामभिप्रेतम् । तथा च यदि ज्ञानोत्तरेमेवानुष्ठेयानि कर्माण्यत्र प्रकृतानि, तर्हि किमित्यास्तिक्रियाया उपदिश्यते ? न हि ज्ञानिनः कर्मस्वास्तिकः सम्भवति; ज्ञानोदयात्प्रागेव तस्या विलीनत्वात् । तथा चोक्तं भगवते— 'असकदुद्धिः सर्वत्र' [१८. ४९] इत्यादीति । किञ्च— कीदृशौ ज्ञानी भवतामभिमतो येनानुष्ठेयान्येव कर्माणि ? आत्मयाथात्म्यज्ञानसम्पन्नो वाऽन्यो वा कश्चित् ? नाद्यः—तस्य 'ज्ञाने-नैकेन तृप्तस्य त्यक्तसङ्कल्प योगिनः । कर्तव्यं नास्ति विप्रेन्द्रा ! अस्ति चेत्तत्त्वविन्नं च ॥' [लिं. उ. पू. ८६. ६] इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्य कर्मासम्भवप्रतिपादनात्; इहापि 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३. १७] इति व्यक्तमुक्तत्वाच्च । अन्य एव चेदलं विवादेन । आत्मयाथात्म्यज्ञानवत् एव प्राज्ञैः कर्मासम्भवप्रतिपादनात् । एतेन—'कर्मयोगमात्रेणैव सिद्धिः प्राप्या चेदस्मादपि मोक्षं किन्वेत' इत्यपि निरस्तम्, अनुक्तोपालम्भमनत्वात् । इदं तु तत्र वक्तव्यम्— यद्यस्मादपि कर्मासम्भवंकं तत्प्रागी स्यात्, यदि वा तस्य बन्धाभासोऽपि भवेत्तर्हि स मुच्येतैवेति वदतामस्माकं न किञ्चिद्दीयते; परमत्राचार्यचरणगुपहसिर्निर्भवद्विरेव केवलमात्मा बालोपहस्यतामनायीत्यास्तां तावत् ।

इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां, निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् ; पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— किमिति भगवता बुद्धेर्यायस्त्वं 'ज्यायसी चेत्' [३।१] इत्यनेनोक्तमुपेक्षितमिति ? तत्राऽऽह— यद-
ञ्जुनेनेति । किञ्च ज्ञाननिष्ठायां सन्न्यासिनामेवाधिकारो भग-
वतोऽभिप्रेतोऽप्यथा तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचन-
सामर्थ्यसिद्धमर्थमाह— तस्याऽञ्जेति । तर्हि विभागवचना-
नुरोधादञ्जुनस्यापि सन्न्यासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो
भविष्यति, नेत्याह— मां चेति ; बुद्धेर्यायस्त्वमुपेत्यापीति
चकारार्थः । अञ्जुनालक्ष्य भगवानाहिति सम्बन्धः । अन्तरं-
णापि कर्माणि श्रवणाविनिर्ज्ञानावातिर्भविष्यतीति परबुद्धिमनुक्य
विशिनाष्टि— कर्मैति । विभागवचनवशादप्युक्त्यर्थेदुमयोरपि
ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वं, अन्यथा कर्मवज्ज्ञानमपि
न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधयेदित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरमाह—
अथवेति । तर्हि ज्ञाननिष्ठाऽपि कर्मनिष्ठाननिष्ठात्वाविशेषान्
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
ज्ञाननिष्ठा त्विति । न हि रज्जुजलस्वज्ञानसुरूपं फलसिद्धौ सह-
कारिसपेक्षमालक्ष्यते, तथेदमपि चोत्पन्नं मोक्षाय नान्यदपेक्षते

तदाह— अन्येति । “यस्य वैतत्त्वम्” [कौ. उ. ४।१८]
इति श्रुताविव कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वसामञ्ज-
स्याच्चे— क्रियाणामिति । ताव नित्यवैमित्तिकत्वेन विभ-
ज्यते— यन्नादीनामिति । अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां
बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्तिर्ज-
न्मान्तरकृतानां वा कर्मणां तत्पत्तेः गृहस्थानामेहिकानि कर्माणि
न ज्ञानहेतवः स्युः ? इत्याशङ्क्यानियमं दर्शयति— इहेति ।
नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणान्युपात्तदुरतिप्रतिबन्धादित्याशङ्क्या-
ऽऽह— उपात्तेति । तर्हि तावत्तैव कृतार्थानां कुतो ज्ञाननिष्ठा-
हेतुत्वं ? तत्राऽह— तत्कारणत्वेनेति । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वे मानमाह— ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रम-
विपरीतविषयत्वं व्यावर्तयति— अननुष्ठानादिति । निष्क-
र्मणः सन्न्यासिनः कर्म ज्ञानं नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे— निष्क-
र्मैति । कर्माभावावस्थां व्यवच्छिनत्ति— ज्ञानयोगेनेति ।
तस्याः साधनपक्षपातित्वं व्यावर्तयति— निष्कर्म्येति ।

१ शां. भा.— ‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति वचनात्, तद्विपर्ययाच्चेवा-
भारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते
इति ? उच्यते— नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य । न हि उपायमन्तरेणोपेयमाप्तिरस्ति । कर्मयोगोपा-
यत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्यात्मलो-
कस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन” [बु. उ. ४।४।२२]
इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च ‘सन्न्यासस्तु महाबाहो !
दुःखमाप्तुमयोगतः’ [५।६] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ [५।११] ‘यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि मवीषिणाम्’ [१८।५] इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च ‘अभयं सर्व-
भूतभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [म. भा. १४।४६।१८] इत्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं
दर्शयति । लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मा-
रम्भेण ? इति प्राप्तम् ; अत आह— न च सन्न्यसनादेवेति । नापि सन्न्यसनादेव केवलात् कर्म-
परित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ४

२ आ. शां. व्या.— कर्मानुष्ठानोपायलब्धा ज्ञाननिष्ठा
स्वतन्त्रा पुनर्हेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थनार्थं व्यतिरेकवचनस्यान-
न्यत्रे पर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे— न कर्मणामिति । तद्विपर्यय-
मेव व्याचष्टे— तेषामिति । उक्तार्थं हेतुं पृच्छति— कस्मा-
दिति । जिज्ञासितं हेतुमाह— उच्यत इति । उपायत्वेऽपि
तदभावे कुतो नैष्कर्म्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति ।
ज्ञानयोगं प्रति कर्मयोगस्योपायत्वेन श्रुतिरस्यती प्रमाणयति—
कर्मयोगेति । श्रौतमुपायोपेत्यत्प्रतिपादनं प्रकटयति—
श्रुताविति । यतु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपाय-
त्वोपपादनं तद्विज्ञानासुदाहरति— इहापि चेति । ‘न कर्मणां’
इत्यादिना, पूर्वार्थं व्याख्यायोत्तरार्थं व्याख्यायामाशङ्कयति—

नन्विति । आदिशब्देन “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठिष्ठः”
[बु. उ. ४।४।२३] “सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” [सु. उ.
३।२।६] इत्यादि गृह्यते । तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—
लोके चेति । प्रसिद्धतरम्— “यतो यतो निवर्तते तत्सतो
विमुच्यते । निवर्तनादि सर्वतो न वेति दुःखमण्वपि” [सं.
शा. ३।३६४] इत्यादिदर्शनादिति शेषः । लौकिकवैदिक-
प्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह— अतश्चेति । ततोत्तरत्वेनोत्तरार्थ-
मवतार्य व्याचष्टेति— अत आह्नेत्यादिना । एवकार्थ-
माह— केवलमिति । तदेव स्पष्टयति— कर्मैति । उक्तमेव
नमनुकूल्य क्रियापदेन सङ्गतिं दर्शयति— न प्राप्नोतीति ॥४॥

३ रा. भा.— सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां सञ्जातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह— नेति । न शास्त्रीयाणां कर्मणाभनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठामप्नोति ; सर्वेन्द्रियव्यापाराख्यकर्मोपरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठां न प्राप्नोतीत्यर्थः । न चारब्धस्य शास्त्रियस्य कर्मण-स्यागात् ; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनविषयस्य कर्मणः सिद्धिर्गात्मनिष्ठा स्यात् ; अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति ; अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकाल-प्रवृत्तानन्तपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकाऽऽत्मनिष्ठा दुस्सम्पद्या ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुरुषं प्रवर्तयति; सा यदि जाता, ततः किमव्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तते ? इति शङ्का 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह— सर्वस्येति । 'लौकिकस्य' इत्यनेन संसारलोकान्तर्गत-तया विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम् । सहसैवेति कर्मयोग-मङ्गलैवेत्यर्थः । निषेधस्यान्यविषयत्वव्यापनाय शास्त्रीयशब्दः । नैष्कर्म्यशब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोषः स्यात्, अतो निष्कर्मा निष्कान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायेणाह— ज्ञाननिष्ठा-मिति । सन्न्यसनशब्दस्याप्यत्र 'कर्मणां' इत्यनेनैवान्वयं सन्न्य-सनस्वभावादारब्धविषयत्वं तत एव सन्न्यसाचिनः समरजिहा-सावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह— न चारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दा-नुष्ठेऽपि सम्भवति पुनः सिद्धिशाब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यज्यते— यत इति । अनारम्भं सन्न्यसनं च सङ्कलभ्या-ह— अतस्तेन विनेति । कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं

स्यादिति भावः । पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन तत्तन्निषे-ध्यान्वयेन वा योज्यम् । पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगा-सिद्धिः स्यादिति वाक्यार्थः; उत्तरत्र तु अत्कर्मयोगव्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तैवेव जन्वेति तात्पर्यम् । तदिदमाद्युभयौपनि वाक्यवृत्तिरभिप्रेत्य श्लोकाभि-प्रेतमर्थमाह— अनभिसंहितेति । कर्मभिरित्यस्यानाराधि-तेत्यनेनान्वयः । एतेन 'अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःख-मागिणः' इत्यादिकं स्मारितम् । अनभिसंहितफलकर्माभावे निश्चेयसौपाक्षिकपरमपुरुषप्रीत्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानु-परमः, तेन च रजस्तमोयमनोमलानपायः, ततश्च रागद्वेषादि-दोषाणां दीर्घायुक्त्यम्, तेषु च जीवत्सु नेन्द्रियव्याकुलताशान्तिः, बहिर्विषयव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्ययार्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरि-त्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुष्ठिताः सत्समूहस्य गोपुरुष्य सप्तमं तलं प्रथमं चिकीर्षतीत्यपह्लास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह— न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनार-म्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मांतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनं, न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्यावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावाभ्युक्तिर्भवति, प्रतिजन्मकृताना-मनन्तकर्मणां भावात् ।

६ ज. प्र. दी.— न कर्मणामिति । मोक्षस्य कर्मसा-ध्यत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासयाह— इत्येवेति । स्व-वर्णाश्रमोचिते युद्धादाविति शेषः । प्रागाधिकारिकत्वात्त्वया कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्; इदानीं कोऽपरो हेतुरुच्यते ? इत्यतो व्याचष्टे— कर्मणामिति । अयमभिप्रायः— कर्माणि न कार्याणीति वदन्प्रश्न्यः किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम् ? अपितु कर्माकरणमेवेति भवा कर्माणि त्यज्यन्ते ? उत ज्ञानं मोक्षसा-धनं भवत्येव ? किन्तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. आ. १.२.१४१] इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति भवा । आद्येऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दव्याच्यत्वमात्रमाभित्येदमुच्यते ? अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मैव बीजम् ? अकरणे च बीजाभावात्संसारो न भविष्यतीति युक्तमाभित्य आद्यस्येदं दूषणम् 'न कर्मणां' इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्या-नायाव इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह— ज्ञानमेवेति । उक्त-

माक्षिण्य समाधत्ते— कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गी-कृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्वमनारम्भेण को हेतुः ? इत्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वं ? इत्यतो व्याचष्टे— सर्वदेति । प्रलयेऽपि सम्भवायै स्थूलेन सूक्ष्मेण वेत्युक्तम् । तथापि कथं हेतुत्वमि-त्यत आह— यदीति । 'स्यात्' इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्ब-न्धः । 'स्यावराणां' इत्यनधिकृतोपलक्षणम् । तत्त्वानादौ संसा-रेऽनधिकृतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसङ्गादनुनाऽपि दह्यमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयनिरासेऽस्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यमाह— न चेति । कर्माभावात् संसारस्वीक्रोभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तियामैव, न तु परप्रमाणानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽप्रापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह— प्रतीति । जन्मनिजन्मनि कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारोऽधि-कृतानन्तजन्मसम्भवात् । तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात् । किम-याकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिंश्चरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् ; तत्र चैकैकानि कर्माणि सुदृज्याभ्योत्थेन शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्च कं 'जीवंश्चतुर्दशार्धं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वाप्यनूतनदर्शं देहं मानुषमार्जते ॥ चतुर्दशैर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽविता परं देवं मोक्षसाक्षात् का महा-
मुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अवन्धकत्वं त्वकाभैव भवति । तच्च वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्टं' [१८।१२] इति ।

६ ज. प्र. दी.—ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरशरीरे भुक्तानि तत्कृतोऽनन्तकर्मणं भाव इत्यत आह—न चेति । कुतो नेत्यत आह—एकस्मिन्निति । हिशब्दो हेतौ । बहुन्यपि भुज्यन्तं को दोष इत्यत आह—तानि चेति, तानि च कानिचिदिति सम्बन्धः ; एकैकानि हि प्रायेणमित्यर्थः । ननु तथाविधान्यन्यनधिकृतबन्मभिसं-
क्रान्तित्यत आह—तत्र चेति । तेषु कर्मसु भुज्यन्-
ज्ञानः । शेषेण कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमसम्भावितमि-
त्याह—ततश्चेति । असमाप्तिर्भोगेन ; कर्मणाभिति शेषः । सम्भावनामात्रेणैवमुक्तं, न तु प्रमितमित्यत आह—तच्चोक्त-
मिति । चतुर्दशवर्षात् । अनूतो दशको यत्प्रेति विग्रहः । इस्व-
रीषेभ्यस्त्येन चतुर्दशैर्ध्वजीवीनीति स्त्रिया विशेषणम् । संसारश्चेति कर्मणामनन्तत्वोपपादकम् । अतो भोगेन क्षया-
सम्भवात् । अनित्या अविविक्ता । पुरुषशब्देनानादिदेह-
सम्बन्ध उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यदीति । अतत्प्रा-
प्तिराकस्मिकस्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात्, अतः पुरुषत्वं सिद्ध-

मिति । ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि, तथापि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता कियेन् ? न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताऽप्य किञ्चित् इत्यत आह—अबन्धकत्वे त्विति । कर्मणां बन्धाहेतुत्वं त्वकामनादिनैव भवति ; न त्वक-
रणेन, प्रत्यवायक्यैव प्राप्तिरित्यर्थः । अकामेनाबन्धकत्वं भाव-
त्सम्मतमिति भावेनाह—तच्चेति । शङ्करस्तु 'अकरणमस-
मन्तं प्रत्यवायं जनयति ; 'कथमसतः सञ्जायते' [छा. उ. ६।१।२] इति श्रुतेः, इत्यवादीत् । तद्वाक्कारः प्रत्यपेधीत् ।
द्रव्यविषया श्रुतिः 'गुणस्त्वसतोऽपि जायते' इति । उभावपि
स्पृष्टधानोः, न ह्यकरणमसत्, तथा सति करणप्रसङ्गात् ।
किन्त्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमकरणम् । गुणं
प्रति कारणत्वे च द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत् ? । ननु चात्रो-
पादान्तवस्य विवक्षितत्वाद्द्वारकपरस्य चाभावात्कथं सत्त्वंऽप्यत्र
विवक्षितापादान्त्वात्पुण्येन प्रत्यवायजनकत्वमित्यभिप्राय इत्यत
आह—न हीति ।

५ आ. मा. भा.—ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्त-
मिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति मानवे [?] । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि
भवतीत्यत आह—न चेति । सत्यासः काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणां' [१८।२] इति
वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तं 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य
वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते [] । विरक्तानामेव च ज्ञानमुक्तम् 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय
साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वमे निरुक्त्या गृहमेधसौख्यं न पश्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्'
[भाग. ५।१।१३] इति । न तु फलाभावात् कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् ।

६ ज. प्र. दी.—न ह्यत्रोपादानत्वं विवक्षितं, किन्तु
निमित्तत्वमेवेत्युक्तम् । 'न च सन्न्यसनादेव' इति पुनरुक्तम् ;
अत्रापि कर्मसन्न्यसनस्य मोक्षसाधनत्वोक्तोरित्यत आह—
नन्विति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवे [?]
वाक्ये तावद्विष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः । स चोपपत्त्यन्तरा-
द्वैराग्यमिष्कामकर्मणः फलाभावादित्येव तत्रोपपत्तिरङ्गीकार्या ;
एवं एवं फलाभावस्यैव प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि फलाभाव-
स्य साम्यान्मोक्षो भवत्येव । यत्प्राग्भवीयकर्मफलमुक्तं, निष्का-
मकरणशेषेऽपि तत्समानम् । न च विविगमने कारणाभावः ;
आयासाभावस्य सत्त्वात् । न च प्रत्यवायप्राप्तिः, असुमुख-
विषयत्वसम्भवात् । अतो न कर्माणि करोमीति भावः । अनेन
कथमस्य परिहारः ? इत्यत आह—सन्न्यास इति । तेन
च निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यत इति भावः । निष्कामकर्मकरणा-

न्मोक्षं न प्राप्नोतीति । अतो न तत् प्रतिकन्दीग्रहणं युक्तिमि-
त्यनेनोक्तम् । तथा च स्मृतिविरोध इत्यतः स्मृतेरभिप्राय-
माह—अकामेति । सकाशादिति शेषः, 'उपासमिति वा ।
अकामकर्मनिरन्तःकरणशुद्धिरा ज्ञानं जायत इत्येतत्कृतम् ?
इत्यत आह—तच्चोक्तमिति । नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्यु-
च्यते, न तु ज्ञानमिति तत्राह—विरक्तानामेवेति । प्रागपि
वैराग्यद्वारेण ज्ञानमिति भावः । तथापि कथं विरोधपरिहारः ?
गीतायामकामकर्मणां मोक्षसाधनत्वमाभावात्परात्पादः, इत्यस्त-
द्विश्रासमाह—न त्विति । फलाभावोपपत्तिकं कर्मणां मोक्ष-
साधनत्वं निषिद्धयते, न तु सर्वथाऽप्यलक्ष्यः । प्रतिकर्मी मोच-
यति—कर्माभावादिति । अतः कर्माभावात् मोक्ष इत्यर्थः ।
श्लोकात्पर्यमुपसंहरति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—यत्याश्रमस्तु प्रायत्पार्थो भगवत्तोषणार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो यदस्यादीनाम्, इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम्, तथा हि श्रुतिः “नाशान्तो नासमाहितः” [कठो. २।२३] इति । महाश्व यत्याश्रमे भगवत्तोषः । तथा ब्राह्म—“यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम्” इति नारायणाष्टाश्रकल्पे । आधिकारिकास्तु तथैव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान्भगवत्तोषः । तच्चोक्तम्—“देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगोऽपि भोगिनः । विष्णोश्चरति तज्जोगोऽप्यतीव हरितोषणम्” इति पात्रे ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन ध्रुवादिप्रसिद्धः, तत्र चेयमेवोपपत्तिः । यत्तद्वर्णाणां फलमाद्यः, अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्कानिरासार्थं चोक्तं “न च सन्न्यसनादेव” इति । एवं तर्हि ध्रुवादिविरोध इत्यत आह—यत्याश्रमस्त्विति । प्रायत्यं प्रयतत्वमीश्वरे मनस्समाधानम् । यतेश्वरद्वयेन मोक्षसाधनत्वं ध्रुवादिरभितप्तम् । फलभाषोपपत्तिकं तु गौताम्यां निवारितं, अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायत्यसम्भारिकं तदर्थं यत्याश्रमेण ? इत्यत आह—अप्रयतत्वमेवेति । इतरकर्मेषु यजनादिषु । प्रायत्यं कर्म मोक्षसाधनं ? इत्यतो व्यतिरेकमुच्येनोपपा-

दयति अप्रयतानां चेति । “प्रज्ञानेनैनामानुयात” [कठो. २।२३] इति श्रुतिशेषः । अशान्तोऽभगवन्निष्ठः । असमाहितस्तत्र चित्तसमाधानरहितः । भगवत्तोषणस्याश्रमान्तरेऽपि सम्भारिकं यत्याश्रमेण ? इत्यत आह—महाश्वेति । तुरीयं परमहंसाख्यम् । वाक्यशेषेणान्वयः । यत्याश्रम एव केत्याख्यं महान्भगवत्तोषश्च तर्हि तद्वहितानामाधिकारिकाणां तदुभयाभावप्रसङ्ग इत्यत आह—आधिकारिकास्त्विति । तत्स्थे अधिकारस्थाः । स एव अधिकार एव । तुल्यस्येनेति तोषः । समासान्तविधेयं निवृत्त्यादादिराज्ञामित्युक्तम् । यद्योक्तं महाभाष्ये—“ध्रुव्यापि तटाकानि” इति ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.—धोरं कर्म न कर्तव्यमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति कर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—नेति । कर्मणामनारम्भादकरणाभैकर्म्यं नैकर्म्यलक्षणाभक्तत्वात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं पुरुषो नाश्रुते ; यथा ज्ञानाधिकारी ज्ञानेन । तर्हि सकलकर्मसम्भास एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामीति चेत्तदपि न नियतः । न च सन्न्यसनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिं नैकर्म्यलक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

८ वै. प्र. गि.—तत्र तावत् “कर्मयोगेन योगिनाम्” [२।३] इत्यनेनोक्तमशुद्धचित्तस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तो कर्मकर्तव्यताख्योपपादयति “न कर्मणां” इत्यादिवयोदशभिः—नेति । कर्मणां “त्वमेवं वेदानुवचनेन” [बृ. उ. ४।१।२२] इत्यादिश्रुत्या ज्ञानार्थत्वेनोक्तानां अनारम्भमयननुष्ठानात् । “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति” [२।४०] इत्यत्र प्रामेयशरणं बुद्ध्या कर्मांरम्भमात्रस्यापि सत्कल्लोकेस्तदभिप्रायोऽयमनारम्भशब्दः । नैकर्म्यं स्वकर्मेशान्यत्वम्, ज्ञाननिष्ठमिति यावत् । नास्त्युते न प्राप्नोति । अनेन “कर्मणामारम्भादिकर्म्यम्” इत्यन्वयोऽपि

प्रदर्शितः । तथा चान्यव्यतिरेकाभ्यां कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तं भवति । ननु “त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्” इत्यादिश्रुत्या सर्वकर्मसम्भासस्यैव ज्ञानहेतुत्वं प्रतिपाद्यते, तत्कथमुच्यते “न कर्मणा मनारम्भादिकर्म्यम्” इति ? इत्याशङ्क्याह—न च सन्न्यसनादेवेति । कर्मावृष्टान्तजन्त्यचित्तशुद्धिं विना कृत्या केवलकर्मसम्भासमात्रात् सिद्धिं ज्ञानं न समधिगच्छति । चक्राश्लेषशान्तिं च न सन्न्यासिगच्छति, चित्तशुद्धिरहितस्य सन्न्यासहेतुर्वैराग्यासम्भवादिति दर्शितम् ॥ ४ ॥

९ ब० त० दी०—योगेऽन्तःकरणशोधकत्वं कर्मादिः संयोगपुण्यस्त्वन्यायेनैव निर्णीतं, अन्यथा प्रयाणां जिज्ञासा स्वतन्त्रा न कृता स्यात् । योगेन संसिद्धिर्ज्ञानेन भक्त्या चेति पुरुषार्थसाधनं इति आश्रमाभ्ये निर्णीतं, तेनात्र कर्णागारम्भाभैकर्म्यमोक्षसिद्धिरिति योगमतं द्रढयति—न कर्मणामनारम्भादिति । कर्माधिकारिणां त्वादृशानां कर्मसन्न्यसनात्साङ्ख्यादपि च न सिद्धिरित्याह—न चेति । जीवन्मुक्तिकैशुर्गेर्वा मुक्तेनापि देहवत्त्वेन कर्मकरणदर्शनात् ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा मां प्रति कर्मकरणं किमाशयेनाहृतं ? इत्यत आह—न कर्मणामिति । कर्मणामनारम्भादकरणाभैकर्म्यं कर्मादिरहितभावं भक्तिरूपं नाश्रुते न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रार्थः भावः—कर्मस्वरूपज्ञानाभावे त्यागो न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत्, तस्मादेतत्त्वज्ञानार्थे

तत्करणम् । अत एवारम्भ एवोक्तः, न त्वाद्ये तत्करणमुक्तम् । स्वरूपाज्ञाने केवलं न भवतीत्याह—न चेति । सन्न्यसनादेव स्वरूपाज्ञानात् केवलस्यायोगे सिद्धिं त्यागफलं न च समधिगच्छति सन्न्यस न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— अनयोः प्रकारयोरङ्गाङ्गिभावमाह— न कर्मणामिति । कर्मणां यज्ञादीनामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठं नामनुते न प्राप्नोति । “विविदिषन्ति यज्ञेन” [बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वेन विधानात् । ननु सन्प्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां विविदिषाङ्गत्वमत्र गम्यते, तेन विविदिषाया यज्ञादिना सिद्ध्याम् “एतमेव प्रव्रजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुतेः प्रव्रज्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं प्राधम्यं ; न ज्ञानम् । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिं परमं’ [१।८।४९] इत्यादाविवान्न तज्ज्ञाहकस्य परमत्वविशेषणस्याभावात् । ननु कर्मयोगजनितचित्तशुद्धयभावे केवलान्न सन्न्यासात् ‘सिद्धिं समधिगच्छति’ इति योजनायां विप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासम्भवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यते ? इति चेत्, सत्यं ; ‘गुणैः कर्म कार्यते’ इति वाक्यशेषात्रैगुण्यहेतुकं मुख्यं ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थः, न तु प्रव्रज्या । “विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यत्रापि ‘जगमिषत्यश्वेन, जिघांसत्यसिना’ इत्यादाविव तृतीयान्वयस्य धात्वर्थेनैवान्वयादादीनां गमनादाविव यज्ञादीनां वेदेन एवाव्ययो ज्ञेयः । “एतमेव” [बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुतिस्तु विविदिषासन्न्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणयाञ्च वित्तैषणयाञ्च लोकैषणयाञ्च व्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरन्ति” [बृ. उ. ३।५।१] इति ज्ञानपरिपाकार्थस्य जीवनमुक्तिसुखाद्यैश्च वा याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वैतसन्न्यासस्यापि शास्त्रे दर्शनात् ।

असन्न्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्राचामाग्रहो विक्षेपककर्मत्यागरूपसन्न्यासविषयः, न तु काषायपरिधानमात्रविषयः, गार्गीव्याश्रयविशिष्टादीनामतथाविधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमात् ; इत्यास्तां तावत् । कर्मभिरशोभितचित्तस्य मन्वदुदे. रागद्वेषादिप्रस्तस्यत्मानात्मविवेकद्वारा चित्तरोधद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वोद्धार्थः । ननु ‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [] इति केवलार्कमसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते, तत्कथमुच्यते ‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं अस्तीति ? तत्राह— न चेति । कर्मजचित्तशुद्धयभावे कृतान्दपि सन्न्यासाच्च मोक्षसिद्धिः । वेदाहृतस्त्युतिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसन्न्यासाभिप्राया । न हि रागादिप्रस्तसर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाऽभयं दातुमीष्टोऽतो युक्तमुक्तं ‘न च सन्न्यसनादेव’ इति ॥ ४ ॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म * सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसन्न्यासमात्रादेव केवलान्न ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति ? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह— न हीति । न हि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अत्र इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति ‘गुणैर्यो न विचाल्यते’ [१।४।२३] इति । साङ्ख्यानां पृथक्करणादज्ञानमेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते । तथाच व्याख्याते ‘वेदादिनाशिनम्’ [२।२।१] इत्यत्र ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तेऽर्थे युगसितं हेतुं वक्तुमुत्तमं लोकोमुत्थापयति— कस्मादिति । कस्मात् कर्मसन्न्यासादेव सिद्धिमधिगच्छति पूर्वोक्त सम्बन्धः । कदाचित्क्षणमात्रमपि

न क्विदकर्मकृतिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्धे व्याचष्टे— कस्मादिति । सर्वशब्दाज्ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन्कर्मं कार्यते, तस्य ज्ञानवतः सन्न्याससचनमननकारो रुपादिष्याद्यङ्क्याऽह— अत्र

१ ‘सम्यगनुष्ठितिः प्रथममननविधिऽयस्यैः परं तत्त्वं विहितवद्विः सम्यायमानो ज्ञानकलसूतवतुप्राप्तो मोक्षं विद्वत्सन्न्यासः’ इति शब्दार्थविन्यासमिति । * अत्र नव्याः सर्वदेव ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च मनुष्या गृह्यन्त इति मन्यन्ते, तत्र विचारचतुरम् । सर्वेषामपि सर्वदा कर्मकर्तृत्वे भगवदुपदिष्टायाः कर्मयोगविरोधिन्या ज्ञाननिष्ठया निर्दिष्यत्यत्रसज्ज्ञात्, * उभावपीमो पन्थानो मोक्षदृष्ट्या स्वतन्त्रौ—पुल्यबलौ । इत्यादिस्त्रोकोविरोधाच्च । ज्ञानिनां कर्मयोगानुपपत्तिश्च आप्यकारैरतान्त्रान्त्र च कुदं प्रतिपादितेति नापिक् प्रपञ्चते ।

— अविगीता ।

इतीति । तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावधम्मेन स्पष्टयति—
यत इति । आत्मज्ञानवतो गुणैर्विचालयतया गुणातीतत्ववच-
नाद्वक्तव्येव सत्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्तयितुं
अशक्तस्याजितकार्यकरणसङ्घातस्य क्रियातु प्रवर्तमानत्वमित्य-
र्थः । ‘ज्ञानयोगेन’ [३।३] इत्यादिनोकम्यायाव वाक्यशेषो-

पपत्तित्याह—‘साङ्ख्यानमिति । ज्ञानिनां गुणप्रयुक्तचरणा-
भावेऽपि स्वाभाविकचलनवलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्या-
ऽऽह—ज्ञानिनां त्विति । प्रत्यगात्मनि स्वाराधिकचलना-
सम्भवे प्रायुक्तं न्यायं स्मारयति—तथा चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—एतदेवोपपादयति—नहीति । न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदा-
चिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति; न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिस्सम्भवैः सत्वरज-
स्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते । अत उत्कलक्षणेन
कर्मयोगेन प्राचीनं पापसञ्चयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन
सम्पाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अनवययशङ्कां परिहरनन्तरलोकोकमव-
तारयति—एतदेवेति । परमपुरुषाराधनवेपथ्य कर्मणस्त्यागे
ज्ञाननिष्ठया दुस्तस्यादवमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिंसाब्दः पूर्वश्लो-
कार्थोपपादनद्योतकः । द्वितीयस्त्वेतच्छ्लोकपूर्वाधीनोपपादना-
र्थः । प्रकरणारम्भे ‘लोकेऽस्मिन्’ [३।३] इत्युक्तार्थकारि-
वैचित्र्यमपि ‘कश्चित्’ ‘सर्वः’ इत्याभ्यामभिप्रेतमिति
ज्ञापनाय अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुचब्दो दिक्-
वादिष्वलङ्कारपरः । क्षणशब्दस्त्वत्र ‘क्षणे’ व्यापारवैकल्ये
कारमेवात्यक्तलोकोः । इत्युक्तैकार्थेणास्तदन्तरितात्यक्तालविषय
इत्यपौनस्यकम् । तदुभयसङ्ग्रेहे कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रलया-
दिशब्दाभ्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वपतोऽपि हि
स्वापाण्यं कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञा-
प्रतिषेधो भवतः । ‘अकर्मकृत’ इत्यश्रमार्थः कर्ता न विवक्षितः;
किन्तु कर्मणोऽकरोति व्यञ्जनाय कर्माकुर्वाण इत्युक्तम् ।
सर्वशब्दाभिप्रेतमाह—न किञ्चित्करोमीति व्यवसितो-

ऽपीति । अयं चार्थः ‘कर्मनिष्ठियाय संयम्य’ इत्युक्तश्लोके व्यक्तो
भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात् सत्वरजस्तमोभिरिति
विशेषलाभः । प्रकृतो नित्यं विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमिरय-
जोक्तं प्राचीनेत्यादि । तथा चाहुः—‘कर्मवशा गुणा
हेते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते’ [वि. पु. २।१३।७०] इति ।
एतेन कर्मयोगतन्त्रतुल्यगुणज्ञाननिष्ठव्यवच्छेदः । स्वोचितशब्देन
तृतीयपदके वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽत्र गुण-
परः; ‘अवशः सर्वः’ इत्युद्देश्यविशेषणत्वग्रन्थदुसाय
अवशः कार्यते इत्युक्तम् । ‘कार्यते’ इत्यस्य प्रयोज्यकर्म-
परत्वबुद्धान्तेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं प्रवर्त्यते इत्यु-
क्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—अत इति । अतः
गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरं ज्ञानयोगस्य दुस्तस्यादत्वा-
दित्यर्थः । पाषाणादुपगवशोकरम्; तत्र मोक्षार्थप्रवृत्त्यव-
लम्बम् । रजस्तमःप्रायुर्धनिष्ठचित्तां तत्कार्यैरगद्वेवायमात्रो वा
निर्वलम्बमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—न हीति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—ज्ञानरहितात् कर्मत्यागरूपप्राप्त्याप्रमात्
‘सिद्धिं न समधिगच्छति’ [३।४] इति किल पूर्वमुक्तम्, तत्र
‘हेत्वाकाङ्क्षायां न हि कश्चिदित्युच्यते । हि व्याख्यानमस-
विति भावेन श्लोकात्पर्यमाह—न त्विति । न ह्यत्र ज्ञान-
स्यावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते । नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भ-
वोऽभिधीयते, येन प्रकृतसङ्घातः स्यात्; किन्तु क्षारीयप्राय-
थानां कर्मणामपरिहायत्वम् । अतो नेदे व्याख्यानं, अपि तर्हि

‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ [म. भा. १।२।४१।७] इति स्युति-
माश्लिष्य यस्तृतीयः पक्षस्तमाशङ्क्य ‘यज्ञार्थात्’ [३।९] इति
स्युतेरर्थसङ्गोचं वदयति; तत्र कुतः स्युतेरर्थसङ्गोचः? इत्या-
काङ्क्षा स्यात्, तामपकर्तुमुपोद्धातयायेन कर्मसम्बन्तावदसङ्क-
चितार्थः परेणाप्यर्होर्कर्तुमशक्य इति प्रतिपादयितुं कर्माणि
सर्वात्मना त्यक्तुं नैव शक्यानीत्यनेनाहिति भावः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च योगालुष्ठानपूर्वकार सत्त्वशुद्धिजनितमविज्ञानात् सिद्धिं समधि-
गच्छति । तत्र कश्चित्कुतो नैष्कर्म्यं नाश्रुते? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नहीति । न हि यस्मात्स-
णमपि जातु कदाचित् तिष्ठत्यकर्मकृदक्रियः । कस्मात्? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मादवश एव कर्मैव
सर्वः प्राणी प्रकृतिजैर्गुणैः सत्वरजस्तमोभिः । अज्ञ इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

८ वें. ज. गि.—किञ्च सर्वकर्मसत्यासमात्रात् ज्ञान-
मिति वदता वक्तव्यम्—कोऽयं सर्वकर्मसत्यासः? किं सर्वकर्म-
णो स्वरूपेण स्यात्, किंवा सर्वकर्मनिष्ठियाणां निग्रहः? नाद्य
इत्याह—न हीति । जातु कस्याश्चिदवस्थायामपि क्षणमपि

कालम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया—कश्चिदपि अकर्मकृतं कर्माण्य-
कुर्वाणेन तिष्ठति । हिः—प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं भवतस्सर्वदोऽपि
प्राणिनः कर्मकृत्स्वम्, दुष्टुसावपि निश्चयोऽष्टुसावकर्मकृत्स्वम्
“सुष्ठोर्धुर्धुरित्येव अस्ति” इति श्रुतेरित्यभिप्रायः । ननु

‘नाहं किमपि कर्म कुर्याम’ इत्यसिन्ध्याय काष्ठवत्तिष्ठन्नकर्म-
कृत् स्यादित्यत आह— कार्यत इति । हि यस्मात् सर्वोऽपि
जन्तुर्वशः अस्त्वन्तर एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितोऽभिव्यक्तैः

गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः सद्बुद्धतरङ्गबभिरन्तरद्वर्षुपरि प्रवर्धमानैः
स्वस्वोचितं कर्म प्रति कार्यते प्रवर्त्यते । अतः कर्मणां स्वरूपेण
व्यागस्याशक्यत्वात् तदपुः सत्यासः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— अतोऽवशः सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैर्वा कर्म कार्यत एव ॥ ९ ॥

१० पु० अ० त०— अज्ञात्वा कर्मकरणे तत्प्राप्तोऽपि न
भवति, ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा कर्म तु करोत्येवेत्याह— न हीति ।
कश्चित् जातु कदाचित् क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माण्यकुर्वन्
न तिष्ठति । कुतः ? इत्यत आह— सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः सात्त्विक-

कादिभिः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्यते । तत्र कारणमाह—
ह्यवश इति । हीति निश्चयेन । अवशः न मदशो भक्त
इत्यर्थः । अतस्तदारम्भात् स्वरूपज्ञानानन्तरं प्राकृतकार्यतो
तेषु ज्ञात्वा मदशो सूत्रा त्यजेदिति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव प्रपञ्चयति— न हीति । अवशः कर्मजशुद्धयभावादजितचित्तः कश्चिदपि
जातु कदाचित् समाधिकाष्ठेऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माणि दुर्गमोदथादीनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति ।
हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कार्याकं
वाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्त्यते ॥ ५ ॥

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन !

कर्मन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

१ शां० भा०— यस्त्वन्यात्मज्ञश्चोदितं कर्म नारभत इति तदसदित्याह— कर्मन्द्रियाणीति ।
कर्मन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्श्चिन्त्ययन्नन्द्रियार्थान् विषयान्
विमूढात्मा विमूढात्तःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि
यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ! कर्मन्द्रियैर्वाक्पण्था-
दिभिः । किमारभते ? इत्याह— कर्मयोगमसक्तः सन् फलाभिसन्धिबजितः, स विशिष्यते
इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

२ आ० शां० व्या०— आत्मवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्मा-
कुर्वतो न प्रत्यवायः, शरीरन्द्रियसङ्घातं नियन्तुमसमर्थस्य
सूक्ष्मेत्यापि सन्न्याससम्भवनादित्यासाङ्ग्याऽऽह— यस्त्विन्द्रियाणि ।
तस्य चोदितकरणं तच्छब्देन परासूच्यते— तदसदिति ।
मिथ्याचारत्वादेति भावः । मिथ्याचारतामेव वक्ष्यति—
कर्मन्द्रियाणीति ॥ ६ ॥

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तर्दशन-
प्रौढ्यान्मिथ्याचारत्वेन प्रवृत्ताचित्तबुक्त्वा विहितमनुतिष्ठ-
तस्तस्यैव फलाभिलाषविकल्पात् सदाचारत्वेन वैशिष्ट्य-
माचष्टे— यस्त्विन्द्रियाणीति । विहितमनुतिष्ठतो मुखा-
त्कर्मं त्यजतो वैशिष्ट्यमक्षरयोजनया स्पष्टयति— यस्तु
गुणरिति ॥ ७ ॥

३ रा० भा०— अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह— अविनष्टपापतया
अजितबाह्यान्तःकरण आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुक्षीकृतमना विषयानेव

१ अत्र गृहार्थतत्त्वालोकः— “मिथ्यात्वाद्यो मोक्षवनः । आचारः सन्न्यासप्रयोजकत्वाद्देन्द्रियग्रहादिन्यापारः । तथा च सत्त्व-
शुद्धयभावेन तत्त्वमपराधीविवेकादिरूपसन्न्यासफलोभ्यत्वस्य चेतोविशुद्धिक्षणस्याभावान्मोष उक्तफलप्राप्त्याय आचारो यस्य
सः इति मिथ्याचारपदं निष्पणोति । २ नव्यास्तु— सन्न्यासमार्गादपि कर्मयोगस्य श्रेयस्त्वं श्लोकेऽस्मिन्प्रवर्णितमिति
महताः संरम्भेणोद्घोषयन्ति, तद्ध लिपिप्रथमात्रम् । अत्र सन्न्यासमार्गसम्बन्धाभावात् । पूर्वश्लोकोदितान्मिथ्याचारादेव हि कर्म-
योगस्य विशिष्टत्वमत्रोच्यते, नाप्रकृतसन्न्यासमार्गात् । प्रत्युत कर्मयोगी मिथ्याचाराद्विशिष्यत इत्युक्त्या तस्य ज्ञाननिष्ठादक्ष-
त्वमेवात्रापि अच्यत इति ध्येयं सुधीभिः ।

— अविगीता

स्मरन् य आस्ते, अन्यथा सङ्कल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानाद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतः पूर्वान्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाध्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽसम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

६ वे. ता. चं.—अकरणे बाधं वदतीत्याह—अन्यथेति । कर्मयोगमङ्गलत्वेत्यर्थः । ‘मनसा स्मरन्’ इत्यनेनार्थसिद्धं हेतुमाह—अविनष्टेति । आत्मविमुखीकृतमना इति । ‘विमूढात्मा’ इत्यत्रास्तशब्दो मनोविषयः । मूढत्वमात्मवैसृज्यम् । येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोजुमिष्टानि तानेवेत्येवकार्थः । मिथ्याचारप्रकारमाह—अन्यथा सङ्कल्प्येति । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम्; तत्रापि सङ्कल्पितज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारे मिथ्येत्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंहानमात्रव्युदासिन दोषपर्यवसानमाह—आत्मेति । विपरीतविनष्टशब्दाभ्यामुपायवैपरीत्यात् फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयेऽन्याये ‘व्यायतो विषयात्’ इत्यारभ्य ‘बुद्धिनाशात्पण्यत्यति’ [२।६२;६३] इत्यन्तेनास्यैवार्थस्य प्रपञ्चं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथमेव ज्ञानयोगमारब्धमणोयः कर्मयोगिनं प्रसंसति—यस्त्विति श्लोकेन । प्रकृतेन सज्जमयन् व्याख्याति—

अत इति । इन्द्रियाणां निरुपेक्षनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्धयर्थमुक्तं—शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । ‘नहि कश्चित्’ [३।१५] इत्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोगं प्रत्युत्पादकत्वेन सौकर्यप्रतिपादनार्थं पूर्वभ्यस्तविषयसजातीयं इत्युक्तम् । यदि पूर्वभ्यास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यं, तेनैव वासनायाः प्रातुर्यादिति शङ्कानिरासाय कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तं आत्मावलोकने प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाध्यवसायात्तु स्थिराऽपि वासना निराक्रियत इति भावः । ‘कर्मैन्द्रियैः’ इत्यनेनाभिप्रेतं सौकर्यं विशदयति—स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वादसक्तपदस्य बहुवचनव्याप्तिऽऽन्यमाह—असङ्गपूर्वकमिति । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधिं दर्शयति—असम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

६ आ. मा. भा.—तथापि शक्तिः त्यागः कार्य इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्यव्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णाप्रभोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः, सन्यासादिविधानात्, सामान्यवचनाच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. टी.—तथापि ‘कर्मैन्द्रियाणि’ इत्यसङ्गतम्, तृतीयपक्षस्थेन मनसेन्द्रियार्थस्मरणस्यानुक्तत्वादित्यत आह—तथापि । यद्यपि शरीरयात्राद्यर्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि, तथापि शक्तिः शक्यत्वाद्वादादिकर्मणां त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति—‘नाशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिः’ इत्यतस्तदतिरिक्तमार्थः स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यतीति । एतच्छङ्कापरिहारः श्लोकेन दृश्यते । द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इत्यत आह—मन एवेति । मन एव कर्मधर्मस्रोतः प्रयोजकं, न कर्मकरणाकरणे । अतस्तन्निग्रह एव कार्यः, न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । अनियुहीतत्वे मनसो कन्धापेक्षयाऽऽशोऽन्यः,

द्वितीयो व्यतिरेकः; मोक्षपेक्षया तु व्यत्यास इति । एतेन स्मरणस्य मानसत्वव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थमित्यपि परास्तम् । ‘कर्मयोगेन योगिनां’ [३।३] इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रकृतेरादत्रापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात्, तन्निरासार्थमाह—कर्मयोगमिति । गृहस्थकर्मैव वनस्थकर्मैव ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियमो न विवक्षित इत्यर्थः । सन्यासादिख्यादियेन यो नियम्यते तत्रातिरिक्तपण्यम्; कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च । पूर्वं ‘ज्ञानयोगेन साङ्गपारां’ [३।३] इति यस्याप्रमर्कणः पृथगुक्तत्वात् सामान्यशब्देऽपि विशेषो व्यर्थः स्थापितः । न चात्र तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्मैन्द्रियाणि वाक्याणिपादपायूपस्थानि संयम्य निरुध्य य आस्त उपविशति मनसेन्द्रियार्थान्विषयान् स्मरन् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारः पापाचारः स उच्यते । नासौ सन्यासी, मानसव्यापारस्यानुपरतत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ यत एवमतः—यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मैन्द्रियैर्वाक्याण्यादितिः । किमारभते ? इत्यत्राऽऽह—कर्मयोगम् । कर्मैव योग आराध्याराधकसम्बन्धरूपकत्वात् । असक्तोऽफलाकाङ्क्षी स विशिष्यते तस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नापि सर्वकर्मैन्द्रियनिरोधः सन्ध्यास इति द्वितीय इत्याह— कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगूढ इन्द्रियार्थान् रूपसादीन् मनसा यः स्मरन्नास्ते । तत्र हेतुः— विमूढात्मा रागादिद्विषयान्तःकरणः । स मिथ्याचारः असदाचारः, पापिष्ठ इति यावत् । उच्यते— 'त्वम्पदार्थविवेकाय सन्ध्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्येह विहितो यस्मात्तत्त्वामाग पतितो भवेत्' इत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । अतश्चित्तशुद्धयभावे केवलकर्मैन्द्रियनिग्रहमात्रस्यानर्थकरत्वात् तद्रूपः सन्ध्यास इति भावः ॥ ६ ॥

कस्तर्हि सर्वसन्ध्यासो नाम ? इति चेत्, अष्ट— द्विविधः सन्ध्यासः सर्वकर्मफलस्थाराः, सर्वकर्मणां स्वरूपतत्त्वाग्रह । तत्र स्वरूपतत्त्वागो नाम न सर्वकर्मणां दर्शयश्रवणादीनामकरणम्, किन्तु 'पश्यन्मृग्यन्मुद्रांजित्प्रवन्मनाच्छन्वपञ्चसूत्रम्' [५।८] 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्' [५।९] 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' [५।८] इति वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनादिकर्मणामनात्मधर्माणामनात्मन्यारोपितानामकर्मज्ञानेन बाधः । तत्र चाद्ये सन्ध्यासे कर्मयोगिनां गृहस्थादीनामप्यधिकारः । तथा

९ व० त० दी०— यश्च कर्मैन्द्रियैः कर्माकरणे नैष्कर्म्यसम्भव उक्तः सोऽपि न साधुः, मानसक्रियाविवर्त्यत्वेनोक्तस्वरूपत्वासम्भवादित्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । 'साङ्ख्ये प्रकीर्तितस्त्यागस्त्यागोऽपि मनसैव हि । अत्यागे योगमार्गो हि सिद्धे योगे कृताथवा ॥ तदर्थं प्रक्रिया काचित्पुराणेऽपि निरूपिता । ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेकमवाहृतः ॥ कर्मत्यागेन स्रष्टयासो मनसा तत्स्पृष्टेः पुनः । प्रत्यवायसमुद्भेदस्तस्यात्तत्करणं मतम्' ॥ अतो यः पुमास्त्वं मनसा कर्मकर्ता मानसविषयव्यापारवान् स मूढात्मा व्यर्थोऽपि उच्यते ॥ ६ ॥ यस्तु मनसा योगशुद्धेनेन्द्रियाणि दुष्टानि नियम्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः सन्नारभते स उत्तमः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— अज्ञानात्कर्मत्यागो दाम्भिको न यागफलमाप्नोतीत्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । कर्मैन्द्रियाणि हृतपादादीनि संयम्य निरुद्ध, मनसा इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन् य आस्ते तिष्ठति भगवद्व्याप्तदशाप्य इव लोकज्ञानार्थं, स विमूढात्मा मिथ्याचारः मिथ्याचरतीति दाम्भिक उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वरूपज्ञानेन त्वमागो उत्तमः, तस्याग-

च वक्ष्यते— 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सन्ध्यासी च योगी च न निरग्निर्वाक्रियः' [६।१] इति । द्वितीये तु ज्ञाननिष्ठानामेवाधिकारः । स च 'यस्यात्परतिरेव स्यात्' [३।१७] इत्यादिनाऽप्ये वक्ष्यते । तदिदमभिप्रेत्य 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्तदुपयुक्तं कर्मफलव्यागर्प सन्ध्यासं दर्शयति— यस्त्विति ।

तु-शब्दः पूर्वोक्तकर्मैन्द्रियनिरोधवैलक्षण्यार्थः । तदेवाह— इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि मनसा विवेकयुक्तेन नियम्य तत्तद्विषयासक्तोनिवर्त्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगं कर्मरूपं चित्तशुद्धयुपायमसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् य आरभते करोति, स विशिष्यते अधिको भवति । 'स सन्ध्यासी च योगी च' [६।१] इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या निष्कामकर्मद्वाराभिः कर्मयोगकर्मसन्ध्यासादुभावपि सिध्यत इति केवलकर्मणा केवलसन्ध्यासिनोऽपि स एव श्रेष्ठ इति स्तुतिः । 'अहेन' इत्याश्रयेण सम्बोधनं, पश्येदमाश्रयं यदेकः कर्मैन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन्नर्थमाप्नोति, अन्यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि नियम्य कर्मैन्द्रियाणि व्यापारयन् कृतार्थो भवति ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु स्रष्टयासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिमपि सम्पादयिष्यामि, किं कर्मभिः ? इत्याशङ्क्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । यो विमूढात्मा रागाद्याक्रान्तचित्तः कर्मैन्द्रियाणि बागादीनि संयम्य निगूढ आस्ते एक्रान्ते ध्यानापदेशेनोपविशति स मिथ्याचारः । तस्य तदासननियमनादिकमाचरणं मिथ्या अलीकमेव, निष्फलत्वात् । तत्र हेतुः— इन्द्रियार्थान्मनसा स्मरन्निति; यतः इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् ओत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति, अतो मिथ्याचारः । स विषयांश्चिन्तयन् योगनिष्ठाभात्मनो लोकेऽभिष्यनक्ति, अतः कपटीत्यर्थः । तस्मात्कर्म व्यतिरिक्तश्चित्तशुद्धयुपायो नास्तीति भावः ॥ ६ ॥ यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणः पुरुषधौरेव इन्द्रियाणिमनसा सह नियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन ! सः कर्मफले स्वर्गादावैहिके वा शब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतो विशिष्यते पूर्वस्मादधिको भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वरूपं तस्योत्तमत्वमाह— यस्त्विति । तुशब्दो लौकिकार्थ-निग्रहपक्षे व्यावर्तयति । य इन्द्रियाणि मनसा नियम्य मनसा मदर्थं नियमे स्थापयित्वा कर्मैन्द्रियैर्वाकचक्षुर्हस्तादिभिः कर्मणां कृतीनां योगं मया सह योगमसक्तः स्तुतुस्माभिलाषाभावेन मत्सुखाद्यर्थमेव आरभते स विशिष्यते विशिष्टो भवति, उत्तमो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—नियतमिति । नियतं नित्यं, यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतः, हि यस्मादकर्मणोऽकरणदानारम्भात् । कथं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्धयेत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्माग्राहिनो वैशिष्ट्यमुपविष्टमनूय तदनुष्ठानमाधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति—यत इति । उपक्रमेण हेतुं भगवदनुमतिकथनेन स्फुटयति—कर्ममिति । इत्थं त्वया कर्तव्यं कर्मत्याह—शरीरेति । तन्नियतं तस्याधिकृत-स्थेति सम्बन्धः । स्वर्गादिफलं दर्शपूर्णमासादावधिकृतस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—फलायेति । नित्यं कर्म

नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । हिशब्दोपात्त-मुक्तमेव हेतुमनुवदति—यस्मादिति । करणस्याकरणाज्ज्या-यस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । सत्येव कर्मणि देहादिष्वेष्टाद्वारा शरीरं स्यात् पारयति, तदभावे जीवन-मेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह—अत इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंस्पृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंस्पृष्टत्वमनादिवासनया । नियतत्वेन सुशक्तत्वादसम्भावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः, कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठया अपि कर्मैव ज्यायः, 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' [३।४] इति प्रकृमात् । अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते; ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशक्तत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठयाः कर्म-निष्ठैव ज्यायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेन आत्मनोऽकर्तृत्वात्सन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते; अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् स एव ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते ।

४ वे. ता. चं.—अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्तदुस्त्यजत्वादि-हेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वं दर्शयत् 'ज्यायसी चेत्कर्मणः' [३।१] इत्यादेः साक्षादुत्तरमाह—नियतमित्यादिना । नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात्—क्रियाविशेषणत्वादपि प्रभूतप्रयो-जनसमानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभावात् शाश्वतो वा स्यात्, उभयतो वा? । तत्रैक-स्मिन्नुभयविशेषाकल्पितावद्विपर्ययः । 'शरीरयात्रा' इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्मणि नियमाभिप्रायो व्याख्यास्यते अतोऽत्र स्वभावात् नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठया दुष्कृत्वे प्रस्तु-ते कर्मनिष्ठयां सौकर्यमेव चानन्तरं वस्तुमुचितमित्येतद्विखल-मभिप्रेत्याह—नियतं व्याप्तमित्यादि । केन किञ्चिन्नयना व्याप्तिः? इत्याह—प्रकृतिसंस्पृष्टेनेति । 'अकर्मणः' इतिपदे नवस्तदर्थविषयत्वं विभक्त्यैव पञ्चमीत्वेनावधिविषयत्वं व्यञ्ज-

यति—ज्ञाननिष्ठया अपीति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठा-विषयत्वं कथम्? 'मा ते सतोऽस्त्वकर्मणि' [२।४७] इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः; तद्वन्नापि अनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते तस्मादनुष्ठानमेव ज्याय इति वस्तुमुचित-मित्यत्राह—नैष्कर्म्यमिति । अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमवयुक्तम्; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुसा-भ्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य सुष्ठुस्यादिष्टुलभकर्माभावत्वं चायु-क्तम्, कर्मानारम्भाभैकर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठयात्राकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । कर्मनिष्ठया ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह—कर्मणि क्रियमाणे चेत्यादिना । अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन तस्यैवामिप्रेतत्वं दर्शयत् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिक-मर्थमाह—कर्मण इति । इह ज्ञाननिष्ठया इति पञ्चमी अप्रसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमयुक्तमिति भावः ।

३ रा. भा.—यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकारोपि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञान-निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति; यावत्साधनसमाप्तिं शरीरधारणं चावश्यं

१ नव्यास्त्वत्र अकर्मशब्देन सत्यासौ विवक्षित इति मन्यन्ते । तत्र, तस्य कर्माकरणमात्रार्थत्वात् । सन्न्यासार्थत्वे 'शरीर-यात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेत्' इति हेतुवैयर्थ्यात् । न हि सत्यासप्रहणे कथञ्चिदपि शरीरयात्राप्रसिद्धिर्भवति, किन्तु अकरणरूपे तूर्णमात्र एव सा प्रसज्यते । इत्यतः च 'न हि कश्चित्—[३।५] इत्यादावकरणार्थत्वमेवाकर्मशब्दस्य, न कापि सन्न्यासार्थत्वम् । न चाचार्यादयस्तथा व्याचक्षत इति किमेन कुचोद्येन? ।

कार्यम्, 'न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिश्रुतेः; 'ते त्वयं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' [३।१३] इति च वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि प्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्तिं महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्तव्यम्; यतश्च कर्मयोगोऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम्; यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशकोऽप्रमादश्च; अतो ज्ञाननिष्ठयोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—उत्तार्वर्षस्यावतारमाह—यदीति । अत्र त्वकर्मण इति बहुव्रीहिः । 'ते' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तम् । ननु सर्वकर्मपरिहागिनो यदि शरीरयात्राऽपि न स्यात्ततो लब्धोपायस्य स्वरासतः प्रतिबन्धनिवृत्तेरुत्तरयज्ञलक्ष्यैव मुक्तिः स्यादित्याह्वयाह—यावदिति । नहि साधनानुपप्रेषमात्रात् फलसिद्धिः, किन्तु साधनसम्प्लेतेव; सा च न त्रिचतुरदिवसलभ्या; येन शरीरसुपेक्षेमहि । चिरकालाध्यायां च साधनसम्प्लेतां तावन्तं कालं शरीरमप्यवश्यं रक्षणीयम् । अनिष्पन्नोपायस्यौदासीन्यात् तत्परित्यागे प्रत्यवधारोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथापि तत् स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्; नाप्यौदासीन्यमात्रान्निवृत्तिः, आरम्भकर्मविशेषेण शरीरस्य निरतावधिकत्वात्, स्मरन्ति च कर्मणां प्रतिनियतानि 'विवाहो जन्म मरणं' इत्यादीनि । अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथापि यत्किञ्चिन्नैतिककर्मणैव तत्पुत्रकर्मित्यत्राह—म्यायाजितेति । अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि अनियतानि चेति; प्रवक्ष्यामादिसम्भवानि नियतानि, इतराण्यनियतानि । अनियतत्वं च तेषां देशकालाद्यपेक्षया,

न तु स्वल्पतः; येन कर्मणां निष्फलत्वप्रसङ्गः स्यात् । तत्तथा नान्यत्रानियतानि तत्र स्वव्यापारविषयता, यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रौषधनीतिशास्त्रादीनि । अन्यथा विजिगीषुभिः श्वपन्नपरिपन्थिरपि च चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत; आरुरपि न भेषजमुपभुञ्जेत; स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारसिककर्तृत्वाभावाच्छास्त्रस्याप्यनुदयः; 'अत एव ज्ञानयोगमारुह्यता त्वया कर्मवदयत्वमेव जगतो निर्वातितमिति सम्यगयत्नसिद्धौ मोक्षः समर्थित इति भावः । एवं शरीरधारणाभावे स्वारसिकं विशारदत्वं द्योतयति शरीरशब्दः । एवकारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादेर्नियमविधित्वं द्योतितम् । एवंविधा च शरीरयात्रा ज्ञानयोगसाध्यमक्तियोगदशायामप्यविच्छेद्येति मित्रायेण आहाराशुद्धिशुच्युपादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितवह्वापनाय वक्ष्यमाणतामाह—ते स्वयमिति । पूर्वोपादितान् हेतुवृद्धिः स्वकर्मण विविक्ष्योद्बुद्धाभिप्रायिकं शाब्दं चाखिलमर्थं सुखग्रहाण्य सङ्कल्प्य दर्शयति—यत इति । ज्ञाननिष्ठयोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात्त्वं ज्ञानयोगोऽप्योऽपि कर्मयोगमपि कुर्वति वा, न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात् कर्मयोगमेव कुर्वति वा त्वंशब्दाभिप्रायः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरकोकपर्णाशोचनया चैवमेवेति भावेन सङ्गतिं सूचयन् व्याचष्टे—अत इति । अतश्चाव्यवहारमर्थं कर्म ज्याय इत्यादिनैवोच्यते ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.—यत एवमतः—नियतमिति । तस्मान्नियतं नित्यं कर्म त्वं कुरु । यतः कर्म ज्यायः श्रेष्ठं फलकरत्वात्, अकर्मणोऽनारम्भात् इत्थं ज्यायः, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्धयेन प्रसिद्धयति अकर्मणोऽकरणत्वात् । तस्मात्कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

८ वे. प्र. गि.—एवं 'न कर्मणाम्' [३।१४] इत्यादि-
कोकचतुष्टयोक्तं चित्तशुद्धिश्च श्रुत्यात् सर्वकर्मसंन्यासाच्चित्तशु-
द्ध्यर्थं कर्मानुष्ठानमेव श्रेय इत्यस्यमर्थेष्टपसंहृति—नियत-
मिति । तस्मात् त्वं नियतं नित्यं श्रौतस्मार्तेरूपं कर्म कुरु ।
हि यस्मात् अकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासात्कर्म ज्याय उक्तीत्या-
प्रशंसम् । किञ्च तिशब्दस्य, अकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासिनस्ते
तव शरीरयात्रा देहनिर्वाहोऽपि न प्रसिध्येत् । 'श्रेयो भोक्तुं

भक्षेमपि' [३।१५] इति प्राक्त्वदुक्तस्य युद्धसव्यासपक्षीयस्य
भिक्षाकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासे सत्यसम्भवादित्यर्थः ।
'प्रसिद्धिं न गच्छेत्' इत्यनेन देहयात्राया नामतोऽप्यस्त्वं
सुचितम् । 'ते' इत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञाननिष्ठो
सिंसाधयितव्यत्वव्यथेकन यावच्छान्तोदर्थं तदुपाकाकलेन
देहनिर्वाहस्त्वयाऽप्यर्थं कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०—यतस्त्वं कर्मयोगो कर्माधिकारी भवसीत्यतो नियतं कर्म कुरु । अकर्मणस्तज्यायः ।
न हि कर्म विना किञ्चिच्छरीरयात्रादिकमपि सिद्धयतीत्यतः कर्मैव भगवदीयनाऽसक्ततया कार्यम् ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— यस्माद्धौकिकफलोत्पत्त्यर्थं कर्तुं फलमलौकिकं मर्त्य कर्मकर्तुं तत्तमं फलमस्तत्त्वं मर्त्यं नियतं कर्म कुर्विष्याह— नियतमिति । त्वं नियतं नित्यं मत्सेवादिरूपं कर्म कुरु । पूर्वोक्तन्यायेन मर्त्यं वा । यतोऽकर्मणः कर्मत्यागकर्तृज्ञानतः सकाशात् कर्म मत्सेवादिरूपं ज्याय अधिकतरम् । किञ्च ते मर्त्यं मज्जीडार्थं गृहीतशरीरकार्यम् ।

अकर्मणः सेवादिरहितज्ञानमार्गे प्रपन्नस्य प्रकर्षेण न विद्वेत् न तेत्स्वतीत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽपि ज्ञानप्राप्तिपर्यन्तं शरीरा-
ऽपेक्षास्ति, तदनन्तरं तु नापेक्षा भक्तिमार्गवत् ‘अक्षण्वतां फलमिदं’ [भाग. १०।२१।७] इति न्यायेन । तस्मात्स-
र्वोत्पन्ना सेन्द्रियशरीरकार्यसिद्धौ प्रकर्ष इति भावः । अत एव
विद्योगकेशादिरससिद्धयर्थं शरीरपदमुक्तम् ॥ ८ ॥

११ नो०भा०दी०— नियतमिति । यस्मादेवं तस्मात्त्वं सन्ध्योपासनादि कर्मैव कुरु । यद्वा नियतं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाव्यसाधारणं यत्पापनिवर्तकस्वभावं तत्तदेव कुरु; हि यस्मात् अकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेण तदकर-
णात् चित्तजयश्न्यात्कर्मैव ज्यायः प्रशस्ततरम् । अपि च ते तव क्षवियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ
सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रा देहव्यवहारो न प्रसिद्धयेत्, भैक्ष्यचर्यायां न भिन्नकारात् । “ ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षार्थं चरन्ति ” [बृ. उ. ३।१।१९] इति सन्न्यासविधायकं वाक्ये
“ राजा राजसूयेन स्वाराज्यकां यजेत ” [] इत्यत्र राजपदब्राह्मणपदस्य विवक्षितव्यार्थत्वात्
‘चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य’ इति स्मृतेश्च । अन्वयात्प्युक्तं पारित्राज्यं प्रकृत्य
‘मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ’ इति ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति, तदप्यसत्; कथम् ? यज्ञार्था-
दिति । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म ।

१ अत्र वामनः —

व्यनक्तस्यैवा भगवतो यज्ञशब्देन भारती । यन्निर्गुणेऽर्पितस्यात्र बन्धछूटयेन्न कर्मणः ॥
रज्जुमिथ्योरगमस्येवाधिष्ठानमिह निर्गुणम् । किन्तु साधुस्तदन्यथ ध्रुवं तस्य समानुभौ ॥
यथा न प्रियते रज्ज्वा जातु भ्रमभुजङ्गमः । तथैव निर्गुणेनापि पुण्यपापे न नश्यतः ॥
न रज्ज्वा कल्पितः सर्पो न च सा दाबयत्यमुम् । रज्ज्वा नश्यति चेत्सर्पस्तत्र लिङ्गसौ कथम् ? ॥
बहौ प्रकाशते दारं परं तद्वद्वते क्षणात् । सति प्रयत्नाप्रलयं भाव्यज्ञाते गुणे फणी ॥
तस्माद्रज्जोर्गैर्द्वान् तेन मिथ्योरगोद्भवः । वराटके तु विज्ञाते नावतिष्ठति स क्षणम् ॥
यदि ज्ञानं भवेच्छुल्वं भासेत तदहिः कथम् ? । भासेत वा यदि ज्ञाते तस्मिन्नप्येत्यर्थं नु सः ? ॥
रज्ज्वज्ञानात् समुद्रतस्तज्ज्ञानाच्च लयं गतः । यथोरगस्तथा कर्मप्रपञ्चोऽप्येव निर्गुणे ॥
कर्मैवं स्यादविद्या तां ब्रह्मविद्यैव बाधते । विद्या च काश्चिदशस्य शक्तिरावस्य तस्य सा ॥
ईशोऽसौ सगुणस्तस्य चरणार्पणयोगतः । आविद्यकर्मणो नाशं केशवः कीर्तयिष्यति ॥
ब्रह्मार्पणप्रसङ्गेऽत्र भगवानेव वक्ष्यति । अविद्यानाशकं नैव निर्गुणं जातिविति स्फुटम् ॥
तस्मात्कर्म न यज्ञाख्यविष्णोर्गैर्त्प्रीतये कृतम् । तदेव लोके बन्धाय भवतीति विनिश्चितम् ॥
अथ क्रियामयो यज्ञो यद्यत्राभ्युपगम्यते । स कर्मैव स्वयं, तस्माद्यज्ञो विष्णुः श्रुतेर्बलात् ॥
कर्मणोऽर्थे कृतं कर्म न बन्धकमिति स्फुटम् । अनुत्पन्नो नरो लोके को नाम कथयिष्यति ? ॥
तेऽस्त्वैवेत्येव नश्यते नैस्त्वर्थं तमसा लुप्यते तमः । त्विदं मुञ्चते स्त्रीति यथा क्लृप्तमिदं तथा ॥
अथ यज्ञपदेनान्या देवता इति चेन्न तत् । इहान्यदेवतोपास्तेः सर्वथा प्रतिषेधनात् ॥
‘यन्करोषि यदश्रासि तत्कुरुष्व मदर्पणम्’ । इत्युक्तं नवमेऽध्यायेऽन्यत्रापि च वदिष्यति ॥
तदित्यर्थं कर्म विष्णवाख्ये सगुणे ब्रह्मणीह यत् । नाप्येते बन्धकं तत्स्यान्निरगैरेति नन्दकी ॥ इति ।

यत्तु नन्दैः— ‘यद्येवं विद्याय तस्मिन्स्थव्यविच्छेदार्थं लक्षा प्रजाभ्यवधातुर्वर्ण्यविहितानि यानि यानि कर्माण्युपदिष्टानि, तानि
सर्वाण्यप्यत्र यज्ञशब्देऽन्तर्भवन्ति’ इत्युक्तम्; तदेतद्व्यतिरिक्तकर्मासम्भवेन यज्ञार्थादन्यस्य कर्मणो बन्धकत्वोक्त्यनुपपत्तेः
वामनोक्तदूषणागुल्लङ्घनाभावविचारितरक्षणीयमेव ।

— अविगीता ।

तस्मात् कर्मणोऽप्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः 'कर्मकृतं कर्मवन्धनः' [तै. भा. ३।१।६] कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय ! सुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निर्वेतय ॥ ९ ॥

२ आ. शा. व्या.—'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. भा. १।२।४।१।७] इति स्मृत्यैवार्थं कर्म, तत्र प्रयोर्थिना कठेव-
मित्याशङ्कामन्य दूषयति—यच्चेत्यादिना । कर्माधिकृतस्य तदकरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातं प्रत्यक्षं विज्ञोति—कथमित्यादिना । फलमिसन्धिमन्तरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य बन्धा-

भावात्तदर्थेन कर्म कर्तव्यमित्याह—तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मत्वयुक्तं, न हि कर्माधेयं कर्मत्यासाङ्ग्य व्याचष्टे—'यज्ञो वै विष्णुः' इति । कथं तर्हि 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतिः ? तत्राऽऽह—तस्मादिति । ईश्वरापेक्षबुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बन्धार्थत्वाभावे फलितमाह—अत इति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतामर्भवेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यतीत्यत्राह—यज्ञार्थादिति । यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽप्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तः सन् तत्समाचर । एवं सुक्तसङ्गेन यज्ञार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनां समुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—'यज्ञार्थात्' इति श्लोकः कर्मविधि-
निषेधयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते—एवं तर्हि । द्रव्यार्जनादेरित्यत्रादिबन्धनेन यज्ञायज्ञादिग्रहणम् । ममकारादीत्यत्र तु रागद्वेषाभिनिवेशवचनादानविहरणादि-
प्रदः । अहङ्कारममकारादेर्मनोवृत्तिविशेषादिन्द्रियव्याकुलता-
रूपतेक्तिः । अस्य पुरुषस्येति सुसुखोरीपीति भावः । कर्म-
वासनयेति, प्राचीनयाऽनुपतयाऽद्यतनव्यापारान्मयातोषमंहि-
तया वेति भावः । बन्धनं भाविष्यतीति उत्तरोत्तररीर-
बन्धादिना संसारानुवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र 'यज्ञो वै विष्णुः'
[तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः 'यज्ञ ईश्वरः' इति परैर्व्याख्यातम्,
तत्राविरोधमस्माकम् ; तथापि समनन्तरश्लोकपठितयज्ञशब्दैका-
र्थ्यमुचितमित्यभिप्रेत्याह—यज्ञादिशास्त्रीयकर्मणि । यज्ञा-
दीत्यादिबन्धनेन यज्ञशब्दस्योपलब्ध्यपत्त्वं ज्ञायते । शास्त्रीय-
कर्मशब्दोपलब्ध्योपलक्षणां सामान्यतः सङ्गाहकाकारं तदर्थ-
कर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दर्शयति । यज्ञार्थात् यज्ञप्रयोजनात् ।
तदिदं दर्शितं शेषभूतादिति । कर्मैव बन्धनं, कर्मणा वा
बन्धनं यस्य स कर्मबन्धनः ; तस्य च बन्धकत्वं स्ववासना-
द्वारा ; न पुनः पापकथा आविहिर्हप्रतिषिद्धविषयत्वाच्च कर्म-
बन्धनशब्दस्य । 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यति'
इति शङ्काप्रत्येनात्ममार्थो दर्शितः । लोकोऽयं संसारचैतन्यवर्गः ।

अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वमावादिष्यर्थः ।
द्रव्यादिलाभहेतुभूतयुद्धप्रोत्साहनव्यक्त्यर्थं द्रव्यार्जनादिक-
मित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्गत्यागहेतुत्वमयमिति विवेचयामि
ज्ञापनाय पृथग्भाष्यकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षणं
सङ्गत्यागस्य स्वरूपं दर्शयति—तत्रेति । यत्किञ्चित् प्रयो-
जनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति चेत्, सत्यं, प्रयोजन-
साधनत्वबुद्धयभावेऽपि सुहृदुपचारवद्भवत्समाधनरूपतया
स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रवृत्त्युपपत्तिः । 'सुक्तसङ्गं' इत्यत्र
सङ्गस्य बन्धकत्वविवक्षया सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रकृत-
चोद्यस्वाहृष्टद्वारा फलप्रत्ययेन परिहारं वदन्नतदर्थस्य बन्धहेतुत्वो-
क्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति—एव-
मिति । एतेन कर्मणासंप्राप्तिकापूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति
कुदृष्टिमतं निरस्तम्, आर्षवादिकापेक्षितवैवताप्रीतिद्वारं च फल-
प्रदत्वोपपत्तौ 'स एनं प्रीतः प्रीणाति' [सङ्ख. ५।५।१०।४८]
इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यनुपपत्तेः । कर्मभिराराधित
इत्यनेन हविर्ग्रहणं प्रीतिस्थापिष्यते, परमपुरुष इति तदविना-
भूतादित्यवगादिश्रुतिसिद्धविग्रहविशेषवत्त्वं, सर्वत्राण्डव्यु-
पत्कर्मसन्निधिसाक्षिण, ददातीति वृत्रप्रस्तवमिति विग्रहादि-
पञ्चकप्रदर्शनम् । कर्मवासनां समुच्छिद्येति विपरीतवा-
नाचोऽयं परिहृतम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. भा. १।२।४।१।७] इति कर्म बन्धकं स्मृत-
मित्यत आह—यज्ञार्थादिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः, यज्ञार्थं
सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । सुक्तसङ्ग इति विशेषणात्, 'कामान्यः कामयते' [मु. उ. ३।१।२]
इति श्रुतेश्च, 'अनिष्टमिष्टं' [१।८।१२] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' [१।८।६] इति
च 'तस्मान्नेष्टिवायुक्तः स्यात्' [बृ. उ. १।५।२] इति च विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं
परिशिष्यते ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—इदानीं तृतीयं पक्षमाशङ्क्य तत्परिहाराय श्लोकमवतारयति—**कर्मणेति** । बन्धकं मोक्षस्य प्रतिबन्धकं, अतो न करोमीति शेषः । तत्पुरुषत्वप्राप्तिनिरासायाह—**कर्मणि** । तत्पुरुषत्वेऽसङ्गतिः स्यादिति भावः । यज्ञशब्दस्य यागार्थत्वप्रतीतिमपाकर्तुमाह—**यज्ञ** इति । अवैष्णवयागस्यापि बन्धकत्वादिति भावः । तदर्थमित्युत्तरवाक्यस्यासङ्गतिपरिहारायार्थत्सिद्धं पूर्ववाक्यार्थमाह—**यज्ञार्थमिति** । सङ्गतिमित्युक्तं कस्मादुक्तं ? इत्यत आह—**मुक्तेति** । इष्टियाजुक्तः फलेच्छया यज्ञः । ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ इत्यपि विशेषवचनम्, अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यस्यानुपात्तत्वात् ; गीतावाक्यं कर्म न बन्धकमितीदमपि विशेषवचनं, तत्कथं तत्परिहारायावतार्यं व्याख्यातं ? इत्यत आह—**विशेषमिति** । यद्युक्तविधया द्वयोर्विशेषवचनत्वं समं तथापि गीतावाक्ये ‘यज्ञार्थात्’ इत्यादिविशेषणमुच्यतेऽतस्तदपेक्षया तत्सामा-

न्यवचनमेव ; अतो युक्तमेतद्वाक्यानमिति भावः । अयमत्र प्रत्युत्तरकथः ‘कर्मणा बध्यते’ इति वाक्यमाश्रित्य न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः ; तस्यावैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वात् । युतः सङ्कोचः ? इति चेत् परेणापि परिस्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वेनासङ्गुचितार्थतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । तर्हि एव बाधकाच्छरीरायार्थकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत इति चेत्, न ; वैयर्थ्यात् । एवमपि मनोव्यापारस्यातपकत्वेन प्रतिबन्धकाभावो न सिध्यति । तस्यैवान्यव्यतिरिक्तान्यां प्रयोजकत्वावधारणात् ; बाधकात्सङ्कोचमङ्गीकुर्वतां चायमपि सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः ; विधानसामर्थ्यात् युद्धादीनामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वात् । न च विधानस्यासुसुष्ठुविषयत्वम्, कल्पकाभावात् । न चेदमेव वाक्यं कल्पकम्, तस्यावैष्णवाधिकर्मत्यागेन चरितार्थत्वात्, धर्मपरित्यागाद्धर्ममात्रपरित्यागस्य ज्यायस्त्वात् । अतो न कर्मस्वरूपं त्याज्यमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—यत्तु मन्यसे बन्धहेतुत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति, तदसत् ; कथम् ? यज्ञार्थात्, यज्ञो विष्णुः “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्यज्ञार्थं विष्ण्वाराधनार्थं तस्माद्विष्ण्वाराधनार्थात् कर्मणोऽन्यत्रार्थं लोकः कर्मबन्धनः । तदर्थं विष्ण्वाराधनार्थं यज्ञादिकर्म कौन्तेय ! मुक्तः सङ्को येन स मुक्तसङ्गः सन् समाचरानुतिष्ठ ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुविधया च विज्ञच्यते’ [म. भा. १२।२४।१०] इत्यादिस्मृतितिभिर्व्याप्तमकत्वेनोक्तं कर्म कथं ज्ञानलाभं, येन कर्तव्यं स्यात् ? तत्राह—यज्ञार्थादिति । यज्ञरूपत्वाद्यज्ञाभिराजत्वाद्वा ; यज्ञोऽत्र परमेश्वरः ; ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] “आ वो राजान-

मन्वरस्य रुद्रम्” [ऋक्सं. ३।१।१०।१] इत्यादिश्रुतेः । तदाराधनार्थं कर्म यज्ञार्थम्, ततोऽन्यत्र कर्मणि प्रष्टव्योऽर्थं लोको जनः कर्मबन्धनो भवति । कर्म बन्धनं यस्य स तथोक्तः । अतस्तदर्थमीश्वरमीत्यर्थं कर्म हे कौन्तेय ! मुक्तसङ्को निष्कामः सन् सत्याचारः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—साङ्ख्यास्वात्मातिरिक्तस्य बन्धकत्वमालोच्य कर्म न कार्यमिति वदन्ति, तत्तद्विभूतविषयमपि न श्रौतमिति निर्णयमाह—यज्ञार्थादिति । इज्यतेऽनेन सावयवो भगवानिति यज्ञस्तदार्थात् । वेदे हि मुख्यः कर्मयज्ञ एव, भगवद्रूपत्वात् । ततोऽन्यत्र काम्ये परथमं वा बन्धनम् । ‘यज्ञरूपो हरिः कर्मोपास्तिकाण्डे परे ब्रुहत्’ । प्रेमभक्तौ तु स्वयं हीत्यानर्थक्यं न युज्यते ॥ ‘बुद्ध्वा चेत्कुरुते कर्म ततस्तद्रन्ध्रकं न हि । अन्यथा करणे तस्य सर्वथा बन्धसम्भवः’ इत्यर्थो दक्षितः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा कर्माकरणं पूर्वं कथञ्च ? इत्याशङ्क्याह—यज्ञार्थादिति । अन्यत्र मत्सेवातोऽन्यत्र कर्ममार्गं कर्मबन्धनः कर्मनिबन्धनोऽर्थं लोकः । ‘कर्मणो यज्ञार्थात्’ इत्युक्त्वा कर्म कार्यमित्याहुस्ततस्तत्कर्म न

मत्फलकमिति मया बन्धकत्वात्त्याग उक्तः, यतस्तत्कर्म बन्धकमतस्तत्त्यक्त्वा कर्म कुर्वित्याह—तदर्थमिति । तदर्थं यज्ञार्थं युक्तसङ्गः सन् कर्म मत्सेवारूपं समाचर सम्यक्प्रकारेण कुरु ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ [म. भा. १२।२४।१०] इति कर्मणां बन्धकत्वस्मृतेः कथं सुसुष्ठु मां तत्र नियोजयसि ? इत्याशङ्क्याह—यज्ञार्थादिति । यज्ञः परमेश्वराराधनम् । यज्ञ देवपूजायामिति धात्वर्थानुगमात्, तदर्थं ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेर्विष्णुर्वा, तदाराधनार्थं यत्कर्म ततोऽन्यत्र कर्मणि स्वर्गार्थं प्रष्टव्योऽर्थं लोकः कर्मबन्धनः—कर्मणा बध्यते, न त्वीश्वराराधनार्थेन ; अतस्तदर्थं ईश्वराराधनार्थं कर्म वर्णाश्रमोचितं हे कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः फलाभिलाषरहितः सन् समाचर सम्यक्कुरु ॥ ९ ॥

नित्यनैमित्तिककर्मणोऽवश्यकर्तव्यता प्रामाण्यं च [१०-१३]

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

['सह यज्ञैः प्रजाः' इति रामानुजीयः पाठः ।]

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवांश्च भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्षास्ताः सृष्ट्वाप्यहं पुरा पूर्वं सर्गादुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां सृष्ट्वा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तं कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो शुष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक्, इष्टान् भिक्षेतान् कामान् फलविशेषान् दोषधीति इष्टकामधुक् ॥ १० ॥ कथम् ? देवानिति । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन । ते देवा भावयन्त्वाप्यायन्तु वृष्ट्यादिना वो शुष्मान् । एवं परस्परमन्योन् भावयन्तः श्रेयः परं मोक्षलक्षणं विज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेतुन्तरपात्तेनानन्तराक्षो कस्यवतारयति—इतश्चेति । कथं पुनरनेन यज्ञेन वृद्धिरस्माभिः शक्या कर्तुं मित्यावाङ्मयाऽऽह— एष इति ॥ १० ॥ कथं पुनर्भीष्ट-

फलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते ? न हि देवताप्रसादहते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते, नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निरुप्रेयसं सेतुं पारयतीति शङ्कते—कथमिति । तत्र श्लेकनोक्तस्माह— देवानिति । सुसुष्ठुत्वदुसुष्ठुत्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषं चाह— “पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं” [तै. ना. १.१.३] इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवक्षा उपसंहृतानामरूपाविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः सकलपुरुषार्थनिर्हृष्वितनेतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीविष्यया स्वाराधनभूतयज्ञनिवृत्तये यज्ञैः सह ताः सृष्ट्वमुवाच— अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् ; एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

४ वे. ता. जं.— उक्तमर्थेन ‘सह यज्ञैः’ इत्यारभ्य ‘मोघं पार्थ ! स जीवति’ [३.१.६] इत्यन्तेन निन्द्याप्रशंसाविभिन्नेत्यतीत्याह— यज्ञशिष्टेनैवेति । सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यन्तेन ‘प्रजाः सृष्ट्वा’ इति सामान्यनिर्देशफलितमुक्तम् । अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविकृतत्वबु-

दासायाह— पतिं विश्वस्येतीति । हिरण्यगर्भादपि, न तु हिरण्यगर्भादिवदण्डायवच्छिन्नस्येत्यर्थः । तत एवोक्तं निरुपाधिकं इति । श्रुतार्थस्वभावादपि स एव सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय सर्वेश्वरमित्यादिविशेषणोक्तिः । नारायणम् एतदखिलं नारायणशब्दाव्यक्त्यैव हि नारायणा-

१ इतः श्लोकप्रसङ्गस्याभिनवशुभादीर्य व्याख्यानमनन्यलभ्यं कमपि रहस्यार्थं प्रकाशयतीति तदत्र सङ्गृह्यते— “देवाः क्रीडाशीला इन्द्रियवृत्तयः कर्णेभ्यो देवता रहस्यसाक्षात्प्रसिद्धाः, ता अनेन कर्मणा तपेयत— यथासम्भवं विषयात् भक्ष्यतेत्यर्थः । तृताक्ष सत्यस्ता वो शुष्मानात्मन एव स्वरूपमात्रोचितानवगमां भावयन्तु, स्वात्मस्थितियोग्यत्वात् । एवमनवरतं व्युत्थानसमाधिसमयपरम्पराया मिन्द्रियतपेनतदात्मसाक्षात्बलक्षणे परस्परभावे सति शीघ्रमेव परमं श्रेयः परस्परभेदविरक्तलक्षणं ब्रह्म प्राप्स्यथ ।” इति ।

—अविगीता ।

नुवाकारिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्वं सष्टृत्वादिकं च समुचित्य भगवता पराशरेण 'कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वेश्वरमीश्वरम्' [वि. पु. ६।१।५० ब्र. पु. च. १२०। ४५] इति । 'अनुमानानुसङ्गारं कर्तुं कामः प्रजापतिः' [वि. पु. १।४।७] इति च ब्राह्मणे भगवति प्रजापतिशब्दः तेन 'प्रजापतिः' [तै. ना. १।१] इत्यादिभ्यस्तुत्यसारात्प्रयुक्तः । किञ्च स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्राभ्यां प्रतियोगो ह्यस्य । अतोऽत्र 'प्रजाः सृष्टा' इति प्रजाशब्दः सर्वान् ब्रह्मपर्यन्तान् जगदन्तर्व्य-वस्थितान् कर्मजनितसंसारवशावर्तितो यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः सङ्गृह्णाति । अतोऽत्र प्रजापतिशब्द उपक्रमस्थप्रजाशब्दासुरोधात् सङ्गोचैन तद्वैष्णवयोगाच्च परित्यक्तलुटिकर्मवचनं नियोक्तारं सर्वेश्वरं नारायणमाह । तथा सृज्यमस्तस्तेष्वज्ञविषयो ह्यय-मनवच्छिन्नः प्रजाशब्दः ।

पुरेति प्रलयतान्तरकालाभिधानात्ततश्च "सदैव सोम्ये-दमप आसीत् तदैक्षत बहू स्यां प्रजायेयेति" [छां. उ. ६।२।१-३] "सम्प्लवः सोमेयमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः" [छां. उ. ६।२।४] "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा मेवानः" इत्यारम्य "बहुद्वयाश्चः शूलपाणिः पुरुषो जायते तत्र ब्रह्मा चतुर्थोऽजायत" [महो. १।१] "सिद्धञ्चैविषयाः प्रजाः" [मनु. १।८] इत्यादिषु हिरण्यगर्भादिभिः प्रजात्वाव-गमाभ्यामप्यस्य च तज्जनकत्वावगतैः 'प्रजाः सृष्टा' इत्यनवच्छे-देन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः । किञ्च "तस्मादाश्रितसर्ववृत्त कृचः सामानि जञ्जिरे" [ऋक्सं. ६।१।१८।४ यजुस्सं. ३.१।७] "सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवन्द्यदास्ते" इति यज्ञैः सह सर्वप्रधानां स्रष्टृत्वा निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्र-शीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्टा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा "सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते" [वि. ष. ६।५।१] इत्यादिवचनबलाद्विष्णुगर्भाख्य प्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा "सर्वभूतान्तरात्मा अवहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" [सु. उ. ७] इति श्रुतः स एव विश्वात्मा । किञ्चात्र निर्दिश्यमानं देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं हि सर्वेश्वह्वानाम्' [१।२।४] इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ; "यस्मिन्निदं सन्नविचेति" [श्वे. उ. ४।११] "प्रजापति-श्चरति गर्भे अन्तः" [य. सं. ३।१।१९ तै. ना. ६।११] इत्यादिकं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वामानमिति विशेषणभ्यां सूचि-तम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मनो तमेवाह । तथा "प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्रपद्ये" [छां. उ. ८।१।४] इत्यत्र परमप्राप्त्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमादिवेति भू च कार्यं प्रत्यभि-सन्धिः । [ब्र. सू. ४।३।१४] इति सूत्रे प्रत्यपादि, अतोऽपि परायणं तमेवाह । एवं—**स्वैश्वरमित्यादिविशेषणैः** तत्तत्प्रमाणसूचनं कृतम् । एवं इयमेककृत्परमाद्विवादायामाज्य-दैवतविष्णुविषयप्रजापतिशब्दप्रजापतिप्रयोगसन्धेया ।

पुराशब्दस्य वचनान्वयं प्रतीतिव्युदासेन ब्रह्माश्वगोचर-बृहत्तन्वयव्यक्त्यर्थमाह—**पुरा सर्गाकाले** इति । श्रुति-स्मृत्यादिषु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रेति—**स भगवा-**निति ; भगवच्छब्देन सृष्ट्यादिपञ्चकृत्योपयुक्तहेतुप्रत्यनीक-कल्याणगुणविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्मशास्त्रे प्रथमम् 'आसीदितं तमोमृतम्' [१।१९] इति प्रथममभिधाय 'ततः स्वय-मूर्त्तमगवान्' [१।१९] इति भगवच्छब्देन सर्वस्रष्टा निर्दिष्टः । अनन्तरं च 'ता यदस्यायनं धूर्त्वं तेन नारायणः स्मृतः' [१।१०] 'तद्विष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते' [१।११] इति हिरण्यगर्भाद्यप्रजापतेः स्रष्टा नारायण इत्युक्तम् । 'अत्र प्रजा-पतिस्त्वाच' इति पराक्या निर्देशस्तु सारथिमुत्तस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपत्तात्, स्वसद्विदोपचारणेति मन्यन्त्यम् । एव-मुत्तरत्रापि सर्वत्र पराक्तवर्तिदेशो यथाहमनुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सृष्टेः संहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विश्वस्र् संहार-स्य प्रयोजनं सृष्टेर्हेतुं चाह—**अनादीति** । अनारम्भसृष्टिः खो-पभोगायासप्रश्रितान्तां विप्रमार्थं अश्रान्तापषप्रश्रुतिवासना-विच्छेदायं चोपसंहारः । अतो न संहारे नैर्घण्यदोषः । तादृश-सृष्टुः खोपभोगप्रदाने च परमात्मनिस्सङ्कल्पसिद्धजीवस्वातन्त्र्य-निबन्धनानादिकर्मप्रवाहहेतुकाचित्संसर्ग एव हेतुरिति न तत्र वैषम्यनैर्घण्ये । सूत्रितं च 'वैषम्यनैर्घण्ये न सापेक्षतासथाहि दर्शयति' ; 'न कर्माविभागात्' [ब्र. सू. २।१।३४, ३५] इति चेन्मानादित्वाद्गुणपदयो चान्युपलभ्यन्ते च 'कृतप्रयत्नाश्वस्तु विहितप्रतिषिद्धावैषम्यादिभ्यः' [ब्र. सू. २।३।४२] इति । उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना इति । असङ्गपदेश एवकवन्त्यपदेशाद्विध निर्व्यूहः । नामरूपप्राप्त-स्वस्मिन् प्रत्यक्ष मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—**सकलेति** । त्रिवर्गोऽनन्तर्हाः, किं पुनरपर्व इति भावः । तत्र हेतुमाह—**चेतनेतरकल्पा** इति । स्वप्रकाशात्वे-ऽप्यस्यन्तज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम् ; न तु ज्ञानविनाशात् । **प्रजाः** हिरण्यगर्भादिकाः समीक्ष्य सम्पन्नबलोक्य ; एतेन 'जायमानं हि पुरुषं परं परमेष्ठमनुवृत्त' [म. भा. १।२।४८। ७३] 'नावेक्षसे यदि ततो भुवनान्यमिह नालं प्रभो भवितु-मेव व्रतः प्रवृत्तिः । एवं निसर्गहेतुद्वै त्वयि स्वतन्त्रोः स्वा-मित्र चित्रमिदमाश्रितवसत्यत्वम्' [स्तो. २. १०] । इत्यादिक्र-मभिप्रेतम् । "स एकाकी न रमते" [महो. १] इति श्रुतेः 'परमकारणिकः किल तस्मै' इत्यादिस्मृतिविद्वज्जगद्विशेषे तात्पर्यमाह—**परमकारणिक** इति । अवाप्तमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुवर्पति परिहरति—**तद्वृत्तिजीवविषयेति** । कारुणिका हि स्वार्थनिरोधका एव परोज्जीवीविषया प्रवर्तन्ते, सैव प्रवृत्तिरस्य लीलाऽपीति न दोष इति भावः । यज्ञैः सहैति निर्देश उज्जीवनोपायविशेषनिष्पत्त्यर्थ इत्यभिप्राये-णाह—**स्वाराधनेति** ।

यज्ञैरेति वैविध्यसूचनाय बहुवचननिर्देशो पूर्व कृष्टेऽपि 'अनेन' इत्येकवचनेन परामर्शो जात्येकत्वपर इत्यभिप्रायेणाह—**अनेन यज्ञेनेति** । 'सद्यज्ञाः' इति शाङ्कर्यादाव-

अकाशीयाम्स्वप्रसिद्धिरताहतः । 'प्रसविष्यध्वम्' इत्यत्र 'ध्व' प्राणिप्रसवे' 'ध्व' गर्भविमोचने' इति धातुद्वयेऽपि अजननमात्रप्रतीतिः स्यात्, न च द्वादशाहदिवत् संवैषां यज्ञादीनां प्रजामात्रं फलम् । अतः सन्तत्युपश्रिता स्वनिष्पाद्या समृद्धिरत्र विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—**आत्मनो वृद्धिं कुरु-** ध्वमिति । यज्ञसाधन्यः कामो निषिद्धेतरपमोचिद्वद्वसस्त-काम्यवर्गः ; तत्रापि मोक्षतत्साधनोपकारिषु तात्पर्यसूयस्त्व-मित्यभिप्रायेण मोक्षतदनुगुणोपादानम् । हचिर्वैचित्र्यज्ञापनाय इष्टाब्देन विशेषणम् । मोक्षस्थेष्टकामगन्धेन सङ्गहाय **परम-** पुरुषार्थलक्षणेत्युक्तम् । अवधिरतस्वर्गाय अनुनायोपदेशात्

'मा फलेषु' [३।४७] 'श्रेयः परम्' [३।११] इति पूर्वोपरातगुण्या-बात्र मोक्षार्थतोक्तिर्युक्ता । **प्रप्रयितेति** 'दुह प्रपूर्य' इति हि धातुः । ननु प्रपूरणं हि पूरणभावेऽनुशिष्टं, प्रस्थानप्रस्मरणा-दिष्विवात्रापि प्रशब्दस्याभावविषयत्वात् ; अत एव हि 'गां दोषिष्व' इत्यादिप्रयोगः ; सत्यम्, तथापि 'गां दोषिष्व' इत्य-त्रापि गोरवः पयोरेवने, न तु पयसः स्वरूपैकतयम् ; तद्वद-त्रापि गोस्थानीयायज्ञतः क्षीरस्थानीयाः कामा लभ्यन्ते ; तैस्तस्य रेचनं स्यात् ; फलदातुः सकाशात् फलमादाय युष्म-भ्यं वदामित्यर्थः ; तेन यज्ञाराधितोऽहं युष्मभ्यं कामान् ददामीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—कथम् ? अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् भदात्मकानाराधयत 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' [१।२४] इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा भदात्मकाः स्वाराधनोपक्षितान्नपानादिकैर्धुष्मान् पुष्णन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम् ? क्षणिक-क्रियारूपयज्ञः कथं कालान्तरभाविफलसाधनम् ? 'नान्यः पन्थाः' [थे. उ. ३।८+९।१५] इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रवृत्ते सिद्धे कथं स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम् ? स्मरन्ति च 'कर्मणा कथ्यते जन्तुर्विद्या च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' [सं. उ. १८ म. भा. १।२४।१०] इति ; तथा 'नैव धर्मी न वाधर्मी' 'ज्ञानं सर्वथास्वलक्षणम्' [ना. प. उ. ३] इति च ; कथं च मोक्ष-बहिर्भूतानां विचित्रसांसारिककामानां तदनुगुणत्वं ? इति शङ्का-स्तबकमभिप्रेत्याह—**कथमिति** । तत्र 'देवान् भावयत' इति प्रथमस्योत्तरम्, देवताराधनं द्वाराधकस्यातिशय एव, अतः स एवात्मनो वृद्धिः ; 'यज्ञ देवपूजयाम्' इति यज्ञपदप्रकृतिं धातुं स्मरयति—**देवताराधनभूतेनेति** । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वा-नुपपत्तिरद्वाराय **मद्वदात्मकमिति** । परमार्थसमाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानात्रतया स्थित्वा मोक्षं साधयतीति प्रागेवोक्तम् । 'भदात्मकम्' इत्यस्यापत्योभिप्रायान्नवित्कथ-

सूचनाय **मच्छरीरभूतानित्युक्तम्** । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषवत्तया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तं **आराध-**यतेति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणं "तस्मादितः प्रधानं देवा उपजीवन्ति" [यजु. ३।२।१९] इति । 'मदात्मकान्' इत्यस्या-त्रातुकस्य कथमुपादानं ? इत्यत्राह—**अहं** इति । क्षणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति—**यज्ञेनेत्यादिना पुष्णन्ति** इत्यन्तेन । प्रस्तुताकारपरमार्थि-तच्छब्दार्थः—**यज्ञेनाराधिता** इति । देवानां फलप्रदानात्कि-सिद्धयर्थं पुनः **मद्वारमका** इत्युक्तम् । एवं च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम् ; महाप्रलये त्वन्ना-दिल्लयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्त्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्वैशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह—**स्वाराधनेति** । देवैराराधकानां भावनं नामापेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तं **पुष्णन्ति** इति । उत्तरार्धसुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापक-मित्यभिप्रायेणाह—**एवमिति** । स्वर्गादिरूपप्रयोज्याङ्गर्थे परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तं **मोक्षाख्यमिति** ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—अत्रार्थवादमाह—सहयज्ञा इति ॥ १० ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—सहयज्ञाः ? इत्यादिनैव प्रकृते सङ्गतिर्दृश्यते, अत आह—अज्ञेति । वर्णाश्रमोचितस्य कर्मणः सर्वेषां कर्तव्यत्वे स्तुतिर्निन्दा प्रकृतिः पुण्यकृतोऽर्धवादः ॥ १० ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.—इत्याधिकृतेन कर्तव्यं कर्म—सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजाः प्राणिनो ब्राह्म-णाद्यान् यज्ञाधिकारिणः सृष्टा पुरा पूर्वं सर्गादिवुवाच प्रजापतिः प्रजाः, सृष्टेरनन्तरम् । कथमुवाच ? अनेन यज्ञेनोपादयध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामयुक्—इष्टकामानभिसत्तात्फल-विशेषान्दोष्पीलकामयुक् ॥ १० ॥ कथमिष्टकामयुग्यज्ञः ? इत्यत्राह—**देवान् भावयतानेनेत्यादि** । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन । ते देवा वधिता युष्मान् भावयन्तु । परस्परं भाव-यन्तः श्रेयः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं ज्ञानसाधनत्वात् कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं सर्वस्यापि कर्माधिकृतस्य यत्सिद्धिप्राप्तयेनैव शरीरधारणस्य विहितत्वादिपि कर्म कर्तव्यमित्याह चतुर्भिः— सहेति । पुरा सर्गादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा सहयज्ञाः । अत्र यज्ञग्रहणमावश्यकर्मोपलक्षणार्थम्— यज्ञेन सह वनेन इति सह-यज्ञाः । यज्ञाधिकृता इति यावत् । 'वोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति सहस्य सादेशाभावः । प्रजाखैवर्णिकान् सृष्ट्वा ववाच । किमिति ? अनेन यज्ञेन प्रसवित्वर्थं प्रसवं दृढि लभध्वम् । तत्र हेतुः— एष यज्ञः वो युष्माकमिष्टान् कामान्वोपि पूरयतीति तपोको भवतु । यद्यपि निष्कामकर्मप्रकरणे-

९ व० त० दी०— किञ्च श्रुतं च सर्गप्रकरणे यज्ञोपलक्षणकर्मसहितप्रजोत्पादनं ब्रह्मणेति कर्मणोऽवश्य-कर्तव्यतामाह—सहेति चतुर्भिः । यज्ञाधिकृताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः सहयज्ञाः सृष्ट्वाच एष यज्ञो व इष्टकामधुगिति । ज्ञानमोक्षादिहेतुत्वं प्रकारान्तरेण वप्रदानं तदाह—अस्त्विति । न चेयं काम्यकर्मप्रशंसा, कामधुक्त्वेनेष्टमात्रसाध-कत्वाद्यज्ञादेर्विहितस्य नियतकर्मणः, अन्यथाऽस्कामितोऽपि मोक्षः स्यात् तेन सर्वपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं भवति ; तदेवाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन विष्णवादीन् देवान् भावयत तदा परं श्रेय आत्यन्तिकमवा-प्स्यथेति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नत तादृशं कर्म त्याज्यमेव चेत्त्व-न्मत्तं तदा केनोक्तं कथमाचरति लोकः ? इत्यादिह्येतत्कर्म प्रवृत्तिपरं मदाज्ञया प्रवृत्तिप्रवर्तकब्रह्मणोक्तं लोकः समाचरतीत्याह—सहयज्ञा इति । प्रजापतिर्ब्रह्मा सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा प्रवृत्तिधर्मसहिताः प्रजाः सृष्ट्वा पुरा मद्वतारत् पूर्व-श्रवाच । मयातुर्भोवानन्तरं तु मया भक्तिरेवोक्तेति ज्ञापनय पुरेयुक्तम् । तद्वक्तव्यमेवाह—अनेनेति । अनेन यज्ञेन प्रस-वित्वर्थं प्रकर्मणं दृढि प्राप्स्यथ । किञ्च एष यज्ञः वो युष्माकं

ऽस्मिन् 'इष्टकामधुक्' इति काम्यकर्मप्रस्तावो न युक्तः, तथापि नित्यकर्मणामप्यानुपपन्निकफलसत्त्वादिवच्चतुर्भिः ; यदाहुरापस्त-म्बाः— 'तथयाऽध्वे फलार्थे सिक्तं च्छाया गन्ध इत्यनूत्येते एवं धर्मे चर्चमाणमर्था अनुत्पद्यन्ते' इति । न हि फलसत्ता-मात्रेण काम्यता, किन्तु फलकामनानिमित्तकालुप्तानविषयवे-नैवेति न कोऽपि दोषः ॥ १० ॥

'इष्टकामधुक्' इत्येतदुपपादयति— देवानिति । अनेन यज्ञेन यूर्य देवानिन्द्रादीन् भावयत हविर्भोगैः संवर्धयन्त, तर्पयतेति यावत् । ते च देवा युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । एवं परस्परं भावयन्तो यूर्य देवाश्च परमिष्टं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११

इष्टकामधुक् अभीष्टफलदोऽस्तु, भगवदाज्ञया ब्रह्मवाक्यं न शृणा भवतीति वरमेव दत्तवान् ॥ १० ॥

नत कर्मणा जगतः कथममीष्टम् ? इत्यादिब्रह्मवाह— देवानिति । अनेन यज्ञेन देवान् तत्कर्ममाधिष्ठान् भावयत संवर्धयन्त । ते देवा वो युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । अत्रायमर्थः— हविर्भोगैस्तेषु यूर्य देवत्वं वर्धयन्तु, ते च भवन्तु तत्कर्मसाधनानि वर्धयन्तु । एवं परस्परं भाव-यन्तः संवर्धयन्तो यूर्य देवाश्च श्रेयः स्वामीष्टमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवार्थवादेन द्रवयति—सहेति । यज्ञैः सहेति सहयज्ञाः । 'वोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति पक्षे सादेशाभावः । कर्माधिकृता इति यावत् । प्रजाखैवर्णिकाः । अनेन यज्ञेन प्रसवित्वर्थं प्रसवो वृद्धिस्तान् लभध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टार्थपूकोऽस्तु ॥ १० ॥ इष्टार्थ-पूरकत्वमेवाह—देवानिति । भावयत तर्पयत । अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन वः युष्मान् भावयन्तु । वृष्ट्यादि-दानेन परस्परं भावयन्तो देवाश्च यूर्य च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषेः ।

मुञ्जते ते त्वर्घं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

१ अभिनवगुप्ताचार्यास्तु— “न केवलमिदमपवर्गं, यावत् सिद्धिर्लाभेऽप्ययं मार्ग इत्याह—इष्टानिति । यज्ञार्थितानि हीन्द्रियाणि स्थितिं व्रण्ति यत्र कृति ध्येयादौ इति । अत एतद्वापारे सति तेषां विषयाणां स्मृतिसङ्कल्पध्यानादिना भावा विषया इन्द्रियैरेव दत्ता यदि तेषामेवोपभोगाय न दीयन्ते तर्हि स्तेनत्वं यौर्य इत्यातः व्यपारित्वात् । उक्तं हि पूर्वमेव भावयता—'मित्याचारः स उच्यते' [३।६] इति । अतोऽयं वाक्यार्थः— यः सुलोपायं सिद्धिमपवर्गं वा प्रेप्सति, तेनेन्द्रिय-कौतुकनिवृत्तिपात्रफलत्वायैव भोगा यथोपनतमासेव्याः” इति विवृण्वति । ॥ २ त एवात्राप्याह— “अवश्यकालं य-तात्परात्मनमहिमायास्तान् भोगान् येऽश्नन्ति अवाप्स्यन्त्यापामात्रतया— अत एव च पृथक्कलत्रवाभावाज्ञातया । अथ च इन्द्रियात्मकदेवगणतर्पणलक्षण्यज्ञाद्वशिष्टमन्तःस्वारात्मनस्थित्यानन्दनलक्षणविषयं येऽश्नन्ति तत्रालाभा भवन्ति” तदुपादे—

१ शां. भा.— किञ्च— इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैर्वर्धिताः तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्देवान् भोगान् अप्रदायादस्त्वा-आनृष्यमकृत्वैत्यर्थः—एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥ ये पुनः— यजेति । देवयज्ञादीन्विवर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्यादिपञ्चद्व्यनाकृतैः* प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मभरयो भुङ्क्ते ते त्वधं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थाधिकृतेन कर्मकर्मव्यभिलाह-किञ्चेति । कथमस्माभिर्भाविताः सन्तो देवा भावयिष्यन्त्यस्मान् ? इति तदाह— इष्टानिति । यज्ञातुष्टानेन पूर्वोक्त-रीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि कथं क्षीपशुक्रादिसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वार्थं व्याकरोति— इष्टानभिप्रेतानिति । पश्चादिविधं यज्ञातुष्टानद्वारा भोगो निवर्तनीयः, अन्यथा प्रत्ययायप्रसन्नादित्युत्तरार्थं व्याचष्टे— तैरिति । आनृष्यमकृत्वैत्यर्थः— देवानामृषीणां पितृणां च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोष-माप्ताय स्वकीयं कार्यंक्षणसद्भावात्मेव पोष्टुं भुञ्जानस्तस्को भवतीति ॥ १२ ॥ देवादिभ्यः संविभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदभ्येषां सर्वदोषादित्यं दर्शयति— ये पुनरिति । यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनस्ते तादृशाः सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्त इति योजना । 'तैर्देवान्' इत्यादि-नोक्तं निगमयति— भुङ्क्ते । 'देवयज्ञादीन्' इत्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ऋष्ययज्ञेति चत्वारो यज्ञा गृह्यन्ते । जुहोयाब्देन पितृधारणार्थं क्रियया कुर्वन्तो विन्यास-विशेषवन्तस्त्रयो प्रावाणो विवक्ष्यन्ते । आदिशब्देन कण्ठनी

पेषणी मार्जनुयुक्कुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीताः । तान्वेतामि पञ्च प्राणिनां सूतास्थानानि हिंसाकारणानि तद्वयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धयदुक्षिपूर्वैर्दुरितैर्मुच्यन्त इति सम्बन्धः । प्रमादो विचार-व्यतिरेकेणादुष्वैकसुपन्नं पादपादातिक्रमं, तेन प्राणिनां हिंसा सम्भाव्यते । आदिशब्देनाशुचिंसंस्पर्शादि गृहीतं, तदुपैष्य पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते । उक्तं हि— 'कण्ठनं पेषणं जुहो उदकुम्भश्च भावनी । पञ्च सूता* गृहस्थस्य पञ्चयज्ञात्प्रगृह्यति' इति । 'पञ्च सूता गृहस्थस्य जुहो पेष (गुणस्करः) प्यवस्करः । कण्ठनी चैव (चोद-) कुम्भश्च वच्यन्ते (वच्यन्ते) यास्तु वाह-यन्' [मनुः १६८] इति च । अस्यायमर्थः— या यथोकाः पञ्चसङ्ख्याका गृहस्थस्य सूतास्ता यो वाहयन्नापाद्यन्वन्ते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वैकमनुदुर्विषयं च वच्यन्ते, तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञातुष्टानात्प्रगृह्यतीति । महायज्ञातुष्टानस्त्युत्तयै तद-गुणविमुखाभिनन्दन्ति— ये त्विति । आत्मभरित्वमेव स्वी-रयति— ये पचन्तीति । स्वदेहेन्द्रियाण्यपवर्धयन् पाकं कुर्वन्तो देवयज्ञादिवराभ्युत्थानां पापभूयस्त्वं दर्शयति— भुङ्क्ते इति । पाठकमस्त्वर्थकमात् अपवाधनीयः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान्भोगान् वो दास्यन्ते उत्तम-पुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयन्तां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते; उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्तीत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्देवान् भोगा-स्तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः । चौरे हि नाम अन्यदीये तत्प्रयोजनायैव परिकल्पे वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रं, अपितु निरयमाभित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ते देवा भावयन्तु वः' [३।११] इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारो 'देवान् भावयत' इत्यस्य व्यतिरेके प्रत्ययायश्चोच्यते— इष्टानिति शोभेन । 'इष्टान्' इत्यस्या-र्थः— उत्तरोत्तराराधनापेक्षितानिति । हि मुमुक्षुमिह-द-पूणार्थं भोग इत्यन्त इति भावः । बहुवचनासङ्कोचमभि-प्रेक्ष्योक्तं सर्वानिति । 'दास्यन्ते' इति कर्त्रभिप्रायक्रिया-

५. आत्मनेपदस्त्वभावानुरोधेन आत्माश्रयाचकानां चोरत्वसिद्धयर्थं स्वाराधनार्थतयेत्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम् ? न हि देवानां भोगानन्तौ युद्धं प्रसङ्ग वा हरति ; न च तैर्देवैस्त्व-स्वहस्तागतस्य भोगश्चौर्यम् ; न हि राजादिदेवकास्तदाहृतभोग-जीविनश्चोरा इति शूकमारोप्यन्ते ; एवं च सति सर्वेषां यज्ञादि-फलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह— चौरे

— योपायतया तु विषयभोगं वाञ्छन्ति, ते सर्वकिल्बिषैः शुभाशुभैर्मुच्यन्ते । ये त्वात्मकारणादिति— अविद्यावशात् स्पृह-मेव विषयभोगं परत्वेन गन्त्वाना आत्माधर्मिदं वयं कुर्म इति कुर्वन्ते, त एवाधं शुभाशुभात्मकं लभन्ते ।" इति ॥ १४ * सूता-पदनिष्क्रमाह स्पृतिचन्द्रिकायां हारीतः— 'स्वावरजज्ञादीन् प्राणिनः सृष्टयन्ति सूताः' इति । — अविगीता ।

हीति । परबुद्ध्या परप्रयोजनत्वेन कस्यित्यस्य स्वकीयस्य परा-
 दुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छे-
 दाय अन्यदीय इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति
 चौर्यस्य फलम्, अन्यदीये स्वकीयतादृक्प्रकरणमित्येव लक्षणम् ।
 तत्प्रयोजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम् ; तेन स्वात्मपोषणानौचित्य-
 योतनम् । वस्तुशब्देन चौरयितव्यावान्तरमेवदिव्यज्ञं द्योतयति ।
 बुद्धिं कृमेत्यनेन चौर्यस्य नाधिक्यपारोऽवयवपक्षित
 इति सूचितम् । बुद्धिद्वयत्वं च द्योतितम् । एवं च सति
 ' योऽन्यथा सन्तम् ' [म. भा. ५।५२।३५] इत्याद्युक्तात्म-
 चौर्यमपि लक्षितं भवति । भगवदीये तद्वत्तात्तयाधामिच्छेयैव

परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावहस्यतत्त्वाभिमान-
 रूपत्वात्तस्य ।

नन्वेवमप्यत्रोदाहणे कथं चोरत्वम् ? उच्यते— देवा हि
 कर्मभिराराधिता अपि हविर्ग्रहणाद्येवमेव फलं प्रयच्छन्ति ; यथा
 राजानः षड्भागसङ्ग्रहाय स्वाराधकेभ्यः क्षेत्रादिकम् ; तत्र क-
 प्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविरादिकमप्रयच्छन्तो दण्ड्या एव-
 इति । चोरत्वनिर्देशकफलितं व्यनक्ति— अत इति । चोरत्वादित्यर्थः ।
 परमपुरुषाधामिच्छेयत्वेन विहितकर्मकरणस्याधि-
 कारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि ख्यापितम् । भविष्यतीत्यनेन प्रत्य-
 वायस्य वेदान्तरभाविताया योग्यानुपलम्बभावामावः सूचितः १२

३ रा. भा.— तदेव विवृणोति । इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय
 विपच्य तैर्विधावस्थितं परमपुरुषभाराध्यं तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते ते त्वनादिकालो-
 पार्जितैः किंत्वैवैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्विबुध्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणेन्द्रा-
 द्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानामात्मार्थतयोपादाय विपच्यभन्ति ते पापात्मानोऽयमेव भुञ्जते
 -अवपरिणामित्वादधमित्युच्यते— आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पच्यन्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— पुनरुक्तिपरिहारायाचान्तरपातव्युदा-
 साय चाह— तदेव विवृणोतीति । तत्र पूर्वार्थे ' भेयः
 परमावाप्त्यय ' [३।११] इत्यस्य प्रकारकथनम् ; उत्तरार्थे तु
 ' तैर्दत्तान् ' इत्याद्युक्तचोरत्वप्रपञ्चनरूपम् । यज्ञाकृत्यष्टव्याधा-
 कारविशेषकथनम्— इन्द्राद्यात्मनेत्यादि । अवधारणेन
 केवलैन्द्राद्यर्थैव स्वाध्याययोग्यत्वच्छेदः । द्रव्योपादानपचन-
 द्ययोरपि परमपुरुषाराधनार्थतयैव बुद्धिः कार्येति ज्ञापनाय द्रव्या-
 ण्युपादायेत्याहुक्तम् । एतच्च ' ये पचन्ति ' इत्येतद्यतिरेक-
 लक्ष्यम् । केवलैन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परमपुरुषाराधन-
 रूपत्वाच्च तथ्यवच्छेदया तत्तद्देवतायजनस्य परमपुरुषपर्यन्तत्व-
 सिद्धये च यथावस्थितमित्युक्तम् । यज्ञशिष्टममृताख्य-
 मक्षितं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाग्निः । रात्रापातशरीरयात्रा
 यज्ञशिष्टैव कार्येति नियमः । सन्तः यज्ञशिष्टाग्निं एव वर्त-
 माना इत्यर्थः । तदेतदुच्यते— शरीरयात्रां कुर्वते इति ।
 यत्र ' सन्तः ' इति पदमुत्तरार्धेयथापराधव्यतिथ्यानीयत्वात् साधु-
 विषयम् । उत्तरार्धवदपि साध्यसाधनानि विभागोतनाय
 यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्यभेदकथनम् । तद्व्यवस्थेन सद्ग्रहः पापानां
 विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सर्वां विशेषोऽर्थात्सिद्ध इति द्योत-
 नायाह ते त्वनादीति । अत्र सुल्लयारिपञ्चमनाकृतपाप-
 मानस्य व्यवच्छेदार्थं सर्वशब्दबहुवचनभ्यां प्रदर्शितं किल्बि-
 षान्तस्य समर्थयितुं अनादिकालोपार्जितैरित्युक्तम् ।

द्विविधानि किल्बिषाणि प्राप्तिविरोधीनि उपायविरोधीनि
 चेति । तत्र प्राप्तिविरोधीनि भक्तियोगैकनिर्वाह्यानि ।
 तेभ्योऽत्र सर्वशब्दसङ्कोचमभित्येकोऽयं आत्मयाथात्म्याव-
 लोकनविरोधिभिरिति । स्मरन्ति च ' ज्ञानमुपपद्यते पूसां
 क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतत्प्रत्यये पश्यत्यन्तःप्रान्तमस्मिन् '
 [म. भा. १२।२०।४८] इति । एतेन विरोधित्वाविशेषात्
 सांसारिकपुण्यान्यन्यत्र किल्बिषावच्छेदोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् ।
 पूर्वोत्तराधविधातिनो भक्तियोगाद्विशेषसूचनाय उपार्जितैरित्यु-
 क्तम् । ' आत्मकारणात् ' इत्यत्र कारणाशब्दः प्रयोजनरूपहेतुत्व-
 पर इति ज्ञापनायोक्तं आत्मावर्तयेति । पचन्तमात्रस्याधमोज-
 नत्वेन निन्दासुपपत्तेः ' आत्मकारणात्पचन्ति ' इत्यनेनार्थसिद्धमु-
 क्तं अश्रन्तीति । पुच्छिणोऽत्र पापशब्दस्तदुत्पत्तात्त्यायात् पाप-
 विशिष्टविषय इत्यभिप्रायेणोक्तं पापात्मान इति ; पापत्वभावा
 इत्यर्थः । अवशब्दस्य भोज्यनिन्दार्थमौपचारिकत्वयोजनाया-
 धमैवेत्येवकार उक्तः । उपचारमित्युक्तं सम्बन्धमाह— अव-
 परिणामित्वादिति, अवहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमनिष्टद्वय-
 माह— आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मार्थं पचनानस्य
 पूर्वकिल्बिषनिष्ठपदभावादात्मावलोकनवैमुख्यम् ; उत्तरोत्तर-
 किल्बिषहेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति ' केवलतो भवति केवलादी '
 [कवच. ८।६।२३।६. सं. २।८] इतिवचनाभिमतमाह नरका-
 येति । न पुनरैहिकायासुष्मिकाय वा सुखायेति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी. ॥ १२ ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— इष्टानिति । इष्टानभोगानभिमतान् स्वर्गपुत्रादीन् यो युष्मभ्यं देवा
 इन्द्रादयो दास्यन्ते यज्ञभाविताः । अतस्तैर्दैर्दत्तान् परिगृह्य अप्रदाय चरुपुरोडाशादिरूपेणादचैभ्यो
 यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । आनुष्ममकृत्वा तैर्दत्तोपभोगादीनामित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ यज्ञाः पञ्च

महायज्ञाः, देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एते पञ्च महायज्ञास्तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टम् । देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः ; सर्व-
किल्बिषैः सर्वपापैर्मुच्यन्ते । शिष्टाशिनः चुल्लीपेषण्यस्करीस्वण्ढनीकुम्भलक्षणपञ्चसूनाकृतैः प्रमाद-
कृतहिंसाजनिनैश्च किल्बिषैर्मुच्यन्ते । ये स्वात्मकारणात्पचन्ति ते तु पापाः पापस्वरूपा अथ
पापमेव भुञ्जते । तस्मादवश्यं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वस्मदुपकृष्टसहविभागजना वृत्तिर्वे-
दानां श्रेयो भवति; अस्माकं तु किं देवोपकृष्टं श्रेयः ?
सत्राह— इष्टानिति । यज्ञेन भावितास्तर्पिता देवाः वो युष्म-
भ्यं इष्टान्मोगान्दास्यन्ते, “तुस एवैनमिन्द्रः प्रजया पञ्चमिस्त-
र्पयति” “ते तुसास्तर्पयन्मेनं सर्वकामफलैः शुभैः” इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिप्रतिदिद्योतको हिसादः । एवमयुगायस्य विपक्षे
दोषमाह— तैरिति । तैर्वैदत्तान्मोगान् पश्यो देवेभ्योऽप्रदाय
अदत्त्वा यः स्वयं युञ्जे स स्तेनः तस्कर एव; देवस्वापह-
सित्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यद्येवं विषयानं सर्वमप्यत्रादि औप्य-
जातं देवस्वमेवेति तत्सर्वं देवेभ्यः प्रदाय स्वयं कथं देह-
धारणं कुर्यात् ? इत्यात्राह— यज्ञेति । यज्ञाः पञ्च महायज्ञाः,

देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एतान्
देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तदवशिष्टांशेनामृताख्येन देहधारणं कुर्वन्तः
सन्तः सत्पुरुषाः सर्वैः किल्बिषैः पञ्चसूनाकृतैः पापैर्मुच्यन्ते ।
पञ्च सूनाश्च स्मृताहुकाः— “कण्ढनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी
च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति” ॥
पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्नैवोहति” इति । एवमन्वयखलेन
यज्ञशिष्टाशनस्यावश्यकत्वखलत्वात् व्यतिरेकखलेनापि तदाह—
भुञ्जते इति । ये तु आत्मकारणादात्मभोजनाप्येव पचन्ति,
न तु वैश्वदेवादिपञ्चयज्ञैर्मुच्यन्ते, ते पापा दुराचारा अपमेव केवलं
भुञ्जते; “केवलाधो भवति, केवलादी” [ऋक्सं. ८।१६।३१] ।
इत्यादिश्रुतेः । इति प्रज्ञापतिरुवाचेति योजना ॥ १३ ॥

९ व० त० वी०— इष्टानिति । तैर्वैद्यादिना दत्तान्नाद्वीन अप्रदाय एभ्यो यो युञ्जे स स्तेन एवेति “जाय-
मानो वै ब्राह्मणश्चिभिर्नृणां चारयते (?) ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजाभिः पितृभ्य एष वानुणः” []
इति श्रुतेः खयाणामृणी चायमित्यस्तसैः पूर्वैश्चणं प्रदत्तवांस्तेभ्यः पुनर्न प्रत्ययेचोर् एवेति तदनिवेदनं दोष उक्तः ॥ १२ ॥
यज्ञशिष्टाशिन इति । पञ्चविधयज्ञो भगवत्स्वरूपस्तच्छिष्टाशिनः सर्वेऽपि मुच्यन्ते गृहिणः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु श्रेयसोऽनेकरूपत्वात्किञ्छिन्नं
श्रेयःप्राप्तिर्भविष्यतीत्याह— इष्टानिति । वो युष्मभ्यं यज्ञ-
भाविता देवा इष्टान् भोगान् दृष्ट्यादिकरणेनालादीन् दास्यन्ते ।
यद्वा वो युष्मभ्यं इष्टान् पदेवेष्टं भवताम् । भगवन्तैवौपयिक-
बलायर्थकानादिसम्पत्त्यर्थं दृष्ट्यादिकं करिष्यन्तीत्यर्थः । ननु
तैरेवानं देवं वेत्तवा तैभ्यः किमस्य यागकरणेन ? इत्यत
आह— तैरिति । तैर्वैद्यान् अन्नादीन् पश्यन्तदा तुभ्योऽप्रदाय
अदत्त्वा यो युञ्जे भोगं करोति स स्तेन एव; चोर्
एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ नह पूर्व यजनव्यतिरेकेण यथा दत्तं

तथैवाऽप्रेऽपि दास्यन्त एव, अतः किं यजनेन ? इत्यत आह—
यज्ञशिष्टाशिन इति । सन्तः पूर्वदत्तस्वरूपाभिज्ञाः यज्ञशि-
ष्टाशिनो भूत्वा सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते । अत्रायं भावः— दृष्ट्या-
दिना पूर्वैर्मन्त्रादिसौम्यत्वात् भगवद्भोगैः, तेन स्वभोग-
करणं पापकृपम् । अतो ये सन्तो अकास्तदुपचित्प्रयोजनज्ञा-
तारो भगवदर्थं पाकादिकं कृत्वा भगवते तत्सर्वं समर्प्य तदुप-
श्रुत्वायज्ञशिष्टभोजिनस्ते सर्वपापैः सेवाप्रतिबन्धकैर्मुच्यन्ते ।
ये तु पापाः पापरूपा आत्मकारणात् पचन्ति पाकादिक्रियां
कुर्वन्ति ते तु अपि पापमेव भुञ्जते ॥ १३ ॥

११ नी० भा० वी०— किञ्च इष्टान् पुत्रपश्चाद्वीन्, वः युष्मभ्यम् । एभ्यो देवेभ्यस्तदत्तानेव ब्रीहिपश्याद्या-
दीन् अप्रदाय अदत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यनैमित्तिकरूपं वैश्वदेवाभिहोत्राजतेष्ट्यादिरूपं
अकृत्वैत्यर्थः । अदत्त्वा यो युञ्जे स स्तेन एव ॥ १२ ॥

ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिश्रेष्ठाभ्रभोजनशीलाः सन्तः ते ऋणापाकरणात् मुच्यन्ते ; सर्वकिल्बिषैः
प्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैः, पञ्चसूनानिमित्तैर्वा । ये स्वात्मकारणात् स्वार्थमेव पचन्ति, न तु पञ्चमहा-
यज्ञार्थं, ते पापाः स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुञ्जते । तथा च स्मृतिः— “कण्ढनी पेषणी चुल्ली
उदकुम्भी च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति” इति “पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्नैवोहति”
इति च । श्रुतिश्च “इवदेवायस्य तत्साधारणमर्गं यदिदमथ ते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं
होतदिति” [बृ. उ. १।५।२] इति । मन्त्रवर्णोऽपि “मोघमर्गं विन्दते अपचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स
तस्य । ना।मर्गं पुष्यति नो सखायं केवलाधो भवति केवलादी” [ऋक्सं. ८।१६।३१] इति ॥ १३ ॥

कर्मणो जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वम् ।

अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इतथाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथं ? इति उच्यते— अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात्पत्यर्थं भवन्ति जायन्ते भूतानि ; पर्जन्याद्दृष्टेरन्नस्य सम्भवोऽन्नसम्भवः ; यज्ञाद्भवति पर्जन्यः ‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सत्यगादित्यमुप- तिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः यज्ञोऽपूर्वः, स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म, ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— देवयज्ञादिकं कर्माधिकृतेन कर्तव्य- भिन्नं हेतुवन्तरमित्यशब्दोपात्तमेव दर्शयति— जगदिति । ननु भुक्तमन्नं रेतोऽलोहितपरिणतिक्रमेण प्रजाकृत्पणं जायते, तच्चार्त्तं वृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं ; तत्कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति शङ्कते— कथमिति । पारम्येण कर्मणस्तद्देतुत्वं सधयति— उच्यते इति । उक्तोऽयं स्पृत्यन्तरं संवादयति— अन्ना-

दिति । तत्र हि देवताभिध्यानपूर्वकं तदुद्देशेन प्रहिताऽऽहुति- रपूर्वतां गता रदिमहारेणाऽऽदित्यमारुह्य वृष्ट्यात्मना पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नमावपाद्य संस्कृतोपभुक्ता शुक्रशोणितरूपेण परिणता प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘यज्ञः कर्मसमुद्भवः’ इत्ययुक्तं, स्वस्थैव स्वोद्भवे कारणत्वाद्योगादित्याशङ्क्याऽऽह— ऋत्विगिति । ब्रह्मदेवतयोः सङ्गाहकश्चकारः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— तच्च— कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मो- द्रवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षर- समुद्भवं ब्रह्म, वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिःश्वा सर्वस्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वा- र्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदपूर्वहेतुत्वेन कर्मोक्तं, तर्हि कैवल्यवन्दनादि ? किंवाऽग्निहोत्रादि ? इति सन्दिहानं प्रत्याह— कर्मेति । किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते ? सर्वस्य तदु-

द्भवत्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्म वेद इति । ब्रह्म तर्हि वेदाख्यमनादिभिन्नमिति तत्राऽऽह— ब्रह्म पुनरिति । अक्षरात्मनो वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न

१ अभिनवगुप्तास्वाहुः— “अन्नादिति, कर्मेति । अन्नात्— अविभागभोग्यस्वभावात् कथञ्चित् मायाविषाप्रकृति- कालायनेकापरपर्यायात् भूतानि विविचित्राणि भवन्ति । तच्चार्त्तं पर्जन्यात्— अविच्छिन्नसंवित्स्वभावादात्मनः, भोक्तृतन्त्रात्मलाभत्वा- द्भोग्यतायाः । स च पर्जन्यो भोक्ता यज्ञात्, भोगक्रियायत्तत्वाद्भोक्तृत्वस्य । भोगक्रिया च कर्मणः, क्रियाद्यक्तित्वात्तन्त्रयवत्वात् । तच्च स्वातन्त्र्यं अविच्छिन्नमप्यनवच्छिन्नानन्तस्वातन्त्र्यपूर्णसमुच्छलन्महेश्वरभावपरमात्मब्रह्मणः संशयवशात् । तच्च उच्छलच्छन्दा- नितैश्वर्यं ब्रह्म अक्षरात्— प्रशान्ताशेषैश्वर्यैतज्ज्ञात् संविन्मात्रात्, ज्ञेयत्वं व्यवस्थितोऽयं यज्ञः षड्रं चक्रं बाहयन् । तत्तु अरात्रय- सन्धादात्पथ्यं अरात्रतन्त्रणाद्भयवहारमासृज्यतीति विद्याविद्योक्षसतरङ्गसुगमं ब्रह्म यज्ञ एव प्रतिष्ठितम् ।” इति ।

२ ‘अधायुः मारणादिरूपापेच्छान्’ इति व्याख्यातं “यो नो अग्रे अरिरिषी अधायुः” ऋक्सं. २।२।१६।६ इति मन्त्रव्याख्यानं साधयेत् ।

* ध्रुतिमूलकोऽयं श्लोकः “अब्रह्मै प्रजा जायन्ते..... अन्नाद्भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३।२] इत्यादिध्रुतिभ्यः ।

— अविर्भाती ।

सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— अक्षरमिति । ब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तं, तत्कथं तस्मादेवोद्भवति ? इत्याशङ्क्य ब्रह्मशब्दार्थमुक्तमेव स्मारयति— वेद इति । ननु ब्रह्मशब्दितस्य वेदस्यापि पौरुषेय

त्वात्प्राप्ताप्यस्येवाहृतकथं तदुक्तमिहोत्रादिकं कर्म विधायितुं शक्यते ? तत्राऽऽह— यस्मादिति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं ? सर्वगतत्वेन विशेषायोगादित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवमित्यमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नवायुरथं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽप्यायुः, पापजीवन इति यावत् । इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमात्रोऽहो विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोक्षं वृथा हे पार्थ ! स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्पज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् “न कर्मणामनारम्भात्” [३।४] इत्यत आरभ्य ‘शरीरयात्रासि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः’ [३।८] इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य ‘यज्ञार्थात्कर्मणोऽप्यत्र’ [३।९] इत्यादिना ‘मोक्षं पार्थ ! स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं, तदकरणे च दोषसङ्कीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधिकृतेनाभ्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयम्, अन्यथेधराह्मातिलङ्घनस्तस्य प्रत्ययायः स्यादित्याह— एवमिति । ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यादिनोक्तमुपसंहरति— तस्मादिति— जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणानुवर्तने बुधा जीवनमवधारयन् यस्मात्तस्माज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । ययधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमिच्छेन्निति विरोधस्ते ? ज्ञाननिष्ठेनापि तत्कर्तव्यमेव, अधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुवर्तति— प्राप्तिरिति । न हि

ज्ञानकर्मणोर्विरोधाज्ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते, तथा चानात्मज्ञेनैव चित्तशुद्ध्यादिपरम्परा ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः । तर्हि ‘यज्ञार्थात्’ [३।९] इत्यादि किमर्थं ? न हि तत्र ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते ; कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवोक्तत्वात्प्रागुक्तव्येत्याशङ्क्य कृतमर्थोत्तरमनुवर्तति— प्रतिपाद्येति । प्रासङ्गिकमज्ञस्य कर्मकर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत् । बहुकारणमीश्वरतादौ देवताप्रीतिश्चेत्यादि । दोषसङ्कीर्तनं ‘तैदितानप्रदाय’ [३।१२] इत्यादि ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्थतामनुवर्तने दोषं चाह— अन्नादिति । अन्नात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति, पर्जन्याच्चान्नसम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं, यज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च शास्त्रेणावगम्यते ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्याजैनादिकर्तव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तत्वावर्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनं ‘अन्नाद्भवन्ति’ इत्यादिना कियत् इत्यादर्थत्वात्प्राप्तौनस्तस्यमित्यभिप्रायेणाह— पुनरपीति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षाद्यज्ञमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्, तथापि शास्त्रदृष्टिसमुचितत्वेपेक्षेणैतदुच्यते इत्यर्थः । विमज्जिष्यते च लोकशास्त्रदृष्टयोर्विषयार्थः । पर्जन्यशब्देनात्र पर्जन्यकार्यं धर्मं लक्ष्यते । अन्नादि

त्यादौ ‘वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्ययमंशो लोकसिद्धत्वाद्नुपातः । ‘कर्मसमुद्भवः’ इत्युक्ते पुन्यपापकर्मसममुद्भव इति धीः स्यात्, तदुत्पदासाय द्रव्याजैरेत्याहुकम् । अत्र मुख्यार्थसम्भवात् यज्ञशब्देनापूर्वलक्षणां वदन्तो मिरस्ता इति भावः । आदिशब्देन द्रव्यस्याजितस्य पचनादि गृह्यते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । “तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” [शं. उ. १।१।९] इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ [१।४।३] इति हि वक्ष्यते । अतः ‘कर्म ब्रह्मोद्भवम्’ इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । ‘ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्’ इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना तृणाक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम् ; नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं, यज्ञमूलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु कर्तृव्यापारस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवम् ? तदिदं प्रत्यागतजन्यं शरीरं त्रिधादिजन्यमिति वा निवेदुं युक्तम् ; न च सर्वसाधारणं ब्रह्मणे हेतुत्वमिदं विशिष्य निदृश्यम् ; ब्रह्मणश्चाक्षरसमुद्भवत्वमनुपपन्नम्, ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वात् कारणभूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात् ; ब्रह्माक्षरशब्दोर्वेदपरमात्मविषयतया शाङ्करभाष्याऽपि चकत्वासङ्गताः ; यादृशप्रकाशाद्युक्तं, ब्रह्मशब्दस्य स्फोटोदितपरमव्यक्षाणां तद्यज्ञकत्वादिकं च तत्तत्प्रक्रियादृशपादेव निरस्तम् । 'स्फोटत्वं वर्णसंश्रयः' इति तु वर्णानां स्वाभिसुदीकरणशक्तिपरमित्यस्याङ्क्याह— अत्र चेति । चक्षुरादिभिर्यो । 'अत्र' इत्यनेन ब्रह्मशब्दस्य साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणविबलात्, तस्मादन्यत्र तद्गुणलक्षयोगादौपचारिकोऽयमित्यभिप्रेतम् । द्वयार्जनादिकर्मणा शरीरिणा साध्यत्वात्तत्र शरीर्यस्याक्षरशब्देन विविच्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीरांशस्य विवक्षयाऽयं ब्रह्मशब्द इति— प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तत्त्वव्यत्वेन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्त्वयोगं तावदाह— तस्मादेतदिति । एतत् प्रथमाद्यर्थं ब्रह्म कार्याकारणे नामरूपविभागविकर्तृ चेतनमोर्म्यं च जायते इति हि श्रुत्यर्थः । न च तत्र ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयः, 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञायमं तयः । तस्मादेतद्ब्रह्म' [सं. उ. १।१।९] इति परमात्मनः प्रयुक्तमिदं हि वा । नापि प्रत्यगात्मविषयः, 'नामरूपमज्ञं च' [सं. उ. १।१।९] इत्यनेन साक्षात्सम्बन्धायोपात्तः ; अत्राहं वात्यन्तामुर्ध्वं स्यादिति भावः । नोपनिषदनिर्देशान्मतेति परमात्मनः प्रयुक्तमिदं हि वा 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' [१।४।६] इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । अत इति— ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वाद्ब्रह्मार्जनादेः शरीरसाध्यत्वात्, परमात्मनश्च जन्यत्वाद्योगाच्चेत्यर्थः ।

३ रा. भा.— एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्— 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इत्यत्र भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापारानुरूपार्त्तमणः ; कर्म च सजीवाच्छरीरात्, सजीवं शरीरं पुनरप्यन्नात्— इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम् ।

४ वे. ता. चं.— प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकापेक्षायां 'सह यज्ञैः' [२।१०] इत्यादिना प्रकृतौ 'देवात् भावयत' [३।११] इत्यादिना यज्ञेऽनु प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासौ भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणोक्तं— परमपुरुषेणेति । ओकदृष्टि-शास्त्रदृष्ट्यां सिद्धमन्याशक्त्यत्वमपरोक्षयत्वेनोक्तं इदमिति । 'अनात्' इत्यादिना पुनरपि 'अनात्' इत्यनेन चकत्वं व्यन्यते । न तावदत्र सूत्राब्देन भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महदादेः कार्यस्यावश्यकत्वमाभावात् ; अत एव न महाभूतानि, नापि वेदावादिषट्पदितभूतजातिः ; तत्कर्मव्यवसायात्रानुपपन्नत्वात् ; अजन्यत्वेन विशेषमाभावात् । नापि शरीरमात्रं, केवलस्य शरीरस्यानुत्पत्तेः, शरीरलक्षणाकान्तस्य सर्वव्यापकत्वमाभावात् ;

एवमत्रत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदास्य प्रत्यागतामि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्येवेति । जीवस्य चाक्षरशब्दव्याप्यत्वं 'क्षरं प्रधानममुताशरं हः' [श्वे. उ. १।१०] 'कृतस्थोऽक्षरः' [१।१।६] इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्युक्तम्, स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वबुद्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चकत्वं दृश्यते, अथप्रवर्तितशरीरस्येति स्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अत्रादिजन्यत्वाभावात् । न च 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' [३।१४] इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र सूत्रशब्दस्यात्राधिकारशरीरमानविषयत्वात्, तत्राह— अन्नपानादितेति ।

अयमभिप्रायः— न तावदिह शरीरमात्रमजन्यतया निर्दिष्टम्, किन्तु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्म साधनमुक्तम् ; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्मापिष्ठितस्यैव ; तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरूपानादिजनितवृत्तिनिबन्धना । एवं च सति कर्मसाधनत्वविशिष्टं शरीरं प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुत्वाद्दक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव । चकत्वं चोपपन्नम् ; अक्षरस्यापि शरीराधिष्ठानेऽनपानादिसापेक्षत्वात् । न क्षवक्ष्यमुत्पत्तावेवापेक्षा चकत्वे हेतुः ; यदा कर्म जीवापिष्ठितशरीरजन्यम्, जीवापिष्ठितं शरीरं चाजन्यम्, 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् । भूतशब्दश्चात्र 'प्रामयन् सर्वभूतानि' [१।४।९] इत्यादाविव सजीवशरीरपरः । अतोऽत्र चकत्वमुपपन्नम्— इति

इमं च प्रकारमनन्तरं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रवक्ष्यस्य कर्तव्यार्थानिष्कर्षायोच्यते— तस्मादिति । सङ्कचितस्य शरीरस्य सम्बन्धात्तत्वावोगाक्षरस्य तदाधारस्य च निर्दिष्टत्वात् तद्वान्तरमेदसङ्कल्पः सर्वशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वाधिकारिगतमिति । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः शरीरं यज्ञसापेक्षम् ; किन्तु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः । यज्ञे प्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वाद्योगोपादाह— यज्ञमूलमित्यर्थ इति ॥ १९ ॥

नापि केवलजीवः, तत्त्वस्वरूपनित्यत्वादेकत्वत्वात् । अतः परिशेषाद्भूतशब्दोऽत्र जीवविशिष्टाचित्परिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तं सजीवानि शरीराणीति । 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्याभ्यां फलितं समुचित्य चकत्वसिद्धये निर्दिष्टाति कर्म सजीवाच्छरीरादिति । अन्योन्यकार्यकारणभावेनेति यथासम्भवं साक्षात्परम्परया च सिद्धमुक्तम् ; न हि साक्षात् सर्वव्यापन्योन्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयप्रसक्तत्वात् ; यदा कस्यचिद्व्यक्तत्वं कस्यचित्कारणत्वं च सङ्कल्प्यान्योन्यकार्यकारणभाव उक्तः । चक्रशब्दोपचारनिमित्तं व्यनक्ति— चक्रवत्परिवर्तमानमिति ।

३ रा. भा.— इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा नानुवर्त्यति न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽद्यायुर्भवति, अधारम्मायैव यस्यायुषपरिणतं बोभ्य-
रूपं वा सोऽद्यायुः । अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः ; इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति ;
अयज्ञशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेन उद्विक्तजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति ।
अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— इह लोके वर्तमानो यः पुरुष इति अधिकरणविकर्तव्ययोः सामान्यनिर्देशादपि इह साधने वर्तमानो योऽधिकारिविशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः, इदं शब्दादेः सनिहितपरामर्शप्राप्त्यात्, अनपेक्षिताभिधानादपि अपेक्षिताभिधानौक्त्याच— इति साधने वर्तमाने इत्यादेर्भावात् । अनुवर्तयतीत्यत्रासम्भत्वादिमात्रव्यच्छेदायै पुरुष-
व्यापारप्राधान्योक्तार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् । श्लोके चानुशब्दप्रयोगः परमपुरुषवर्तितानुभववैतन्यत्वात् प्रवा-
हरूपत्वाद्वा । अद्यायुर्तिद्यादीनां त्रयाणां पृथक्पृथक्प्रत्ययव्य-
क्त्यर्थं पूर्वपूर्वैस्तोत्रोत्तरहेतुवृत्तज्ञानार्थं च भवतीति पृथग्भा-
व्यकरणम् । अवकारणत्वादेषाकीर्णत्वात् उभयसङ्काहकाच-

सम्बन्धित्वमात्राद्वाऽत्रावशब्देनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण—
अधारम्मायैवेत्यादि निवाहत्रयमुक्तम्— अत एवेति ।
उक्तप्रकारेणाद्यायुष्ठादेवेत्यर्थः । ' इन्द्रियारामः ' इत्यस्याभि-
प्रेतं व्यक्च्छेद्यमाह— नात्माराम इति । विशेषणत्वाद-
सिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धयर्थं समाततदंशयोरुपेक्षाह— इन्द्र-
याण्येवेति । इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायां ' एवं
प्रवर्तितम् ' इत्यादिना ' इन्द्रियारामः ' इत्यन्तेन फलिताह—
अयज्ञशिष्टि । अत इति— विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः । स
इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकारव्यच्छेदार्थविषयत्वात् ।
मोक्षशब्दस्य निष्फलप्रयत्नाविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रत्यक्षा-
काङ्क्षात्वाच्चाह— ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

५ आ. ना. भा.— हेतुवन्तरमाह— अन्नादिति । यज्ञः पर्जन्यत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञ-
विवक्षायां तस्य चक्रप्रवेशो न भवति ; तद्वाचापार्थं कर्मविधये । न तु साम्यवात्रेणेदानीं कार्यम् ।
मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति । ' अथौ प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठति । आदि-
त्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिर्न ततः प्रजाः ' [३।७६] इति (मनु-) स्मृतेश्च । उपयवचनाच्चादित्यात्समुद्राचावि-
रोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतागृहिष्य द्रव्यपरित्यागः । कर्म इतरक्रिया ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' अनाद ' इत्यादेः सङ्गतिमाह— हेत्व-
न्तरमिति । ' अत्र ' इत्यनुवर्तते, अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च
विवक्षितौ ; तत्रादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं ' यज्ञाद्भवति पर्जन्यः ' इति यज्ञः कारणात्वेनोच्यते ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यथापि यज्ञो
देवतागृहिष्य द्रव्यपरित्याग इति वक्ष्यति, तथाप्यत्र परित्यज्य-
मानं द्रव्यं गृह्यते, तस्य पर्जन्यामत्वात्पर्जन्योपभोग्यत्वात् ;
उपभोग्यं च तस्य वलादुपभवाद्यवस्तव्य पर्जन्यस्य कारण-
मुच्यते । ननु पर्जन्यो देवतात्मा यज्ञेन पर्जन्यत्वं प्राप्तः, स
यज्ञो विवक्षितोऽनास्तु, तथा सति यज्ञात्पर्जन्योद्भवो मुख्य एव
सम्पत्स्यत इति, नेत्याह— पूर्वेति । तस्य पर्जन्यपदप्राप्ति-
हेतोः । यज्ञस्येति शेषः । ननु तत्र चक्रं प्रवृत्तमेव, अतः कथं
पूर्वयज्ञस्य चक्राप्रवेशः ? इत्यत आह— तद्वतीति । तच्चक्रमापार्थं
ह्यत्र विवक्षितम्, न तु प्रागापादितम् ; कुतः ? कर्मविधये हेतु-
दुच्यते । यदि विहितं कर्म करिष्यसि, तर्हि जावचक्रप्रवृत्तिर्भ-
विष्यति, अन्यथा तद्विवातः ; अतस्तस्या कर्म कर्तव्यमिति । कर्म-
विष्णुपयोगिता चापायस्यैव, न त्वापादितस्य । आपाये च यज्ञ-
व्यक्तिक्रिषेधस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्न प्रवेश इत्यर्थः । प्राक्
पर्जन्येन कर्म कृतं, तेन च यज्ञाद्विद्वां चक्रं प्रवृत्तम् ; अतस्त्व-
याऽपि कर्म कर्तव्यमित्येवं प्रागापादित्यकोक्तिरपि कर्मविष्णु-
पयोगिनी भवतीति चेत्, नैवम् । अत इति कोऽर्थः ? स्वक-

र्मणाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भवादिति वा ? कर्मत्वादिति वा ? । नाशः
इदानीन्तलपुरुषकर्मज्ञेन यज्ञेन पर्जन्योपभृत्यसम्भवेन चक्राप्रवृत्तेः ।
न हि तत्रेऽपि कर्मकारिणः पर्जन्यत्वं प्राप्नुवन्ति । द्वितीयं दूष-
यति— न रिचति । फलरहितेन कर्मवत्त्वामान्येनदानीं कर्म कार्यं
न भवति, स्वयं हेतुवत्त्वादिति । प्रकाशान्तरेणापि ' यज्ञाद्भवति
पर्जन्यः ' इत्येतद्विशेषितमाह— मेघेति । बवं समुद्रः । ततः किम् ?
इत्यत आह— तच्चेति । मेघचक्रम् । कुतः ? इत्यत आह—
अत्रापिति । ननु ' स्वकीयमुदकं नद्यः ' इति समुद्राद्गिरिच्यते ;
अत आदित्याद्गृध्रज्जीकारे तद्विरोधः स्यादित्यत आह— उभ-
येति । गृध्रज्जीकारादिति शेषः । वार्षिका मेघा इह वृष्टिशब्दे-
नोच्यन्ते । ततोऽपि किम् ? इत्यत आह— अतश्चेति । प्राक्
पर्जन्यस्य भवन् गौणमज्ञीकृत्य व्याख्यातम्, इदानीं त्वमिम-
न्यमानगतस्य भवनस्याभिमानिनि लक्षणमाधित्येति भेदः ।
यद्वा अभिमानिगतस्य पर्जन्यशब्दस्य अभिमन्यमाने लक्षणा-
माधित्यं द्वितीयं व्याख्यातम् । तादपर्येणोपेतुं मेघवन्ततो
पर्जन्यत्वाद्देवो यौगिकोऽज्ञीकृतः । ननु यज्ञः कर्मात्मकः तत्कथं
मुच्यते ' यज्ञः कर्मसमुद्भवः ' इति ? तत्राह— यज्ञ इति । इतर-
क्रिया यज्ञाद्भवता । अपूर्वाजीकारे रुद्रित्यागेन लक्षणाश्रयणं
स्यात् ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— कर्म ब्रह्मणो जायते “एष ह्येव (एनं) साधु कर्म कारयति” [कौ. उ. ३. १९] ‘बुद्धिर्ज्ञानम्’ [१०. ४] इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणोपचारिकं कल्पम् । न च जडानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति, “एतस्य वा अक्षरस्य” [वृ. उ. ३. १८. १९] इति सर्वनियमनश्रुतेश्च, ‘द्रव्यं रूपं च कालश्च’ इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्त्योक्ता । जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य विम्बपूर्वैव चेष्टा, “न कर्तृत्वम्” [५. १. ४] इत्यादिनिषेधाच्च । अक्षराणि प्रसिद्धानि, तेभ्यो ह्यभिज्यज्यते परं ब्रह्म । अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति ? । न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः, परामर्शाच्च ; तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति ।

६ अ. प्र. दी.— ‘कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकाश्यं’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— कर्मेति । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । कुतः ? इत्यत आह— एष हीति । अप्रत्याख्यानं प्रत्याख्याति— न चेति । उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमाने सत्योपचारिकं प्रकाशनमर्थतया न कल्पम् । तथा ब्रह्मशब्दस्य मुख्येऽभिधेये परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सत्योपचारिकममुह्यं वेदाख्यं ब्रह्मशब्दार्थतया न कल्पम् । किञ्चैवं व्याचक्षणेनापि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्यामिद्वारा परम्परयाऽङ्गीकार्यम् । तथाचान्तोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्यं शब्द एव प्राप्तस्य तस्य परिचयागोऽनुपपन्नः । ननु वेदः स्वयमेव कर्मप्रकाशक इति किं परब्रह्मणा ? अतो न परम्परयत आह— न चेति । न केवलं जडत्वाद्वेदस्यान्याधीनत्वम्, किन्त्वागमाद्विष्णवचीनत्वं च प्रसिद्धमित्याह— एतस्येति ; विष्णोरिति शेषः । ननु शब्दस्यास्यप्रकाशत्वं स्वभावः, न त्वागमस्तुको व्यापारः, यथाऽगोऽगोऽगम्यम् । ततो जडत्वेऽपि न परापेक्ष्यतः स्वभावस्यापि भगवन्धीनत्वे प्रमाणमाह— द्रव्यमिति । प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनियमनं विष्णोरसम्भावितमित्यत आह— अचिन्त्येति । यदि ब्रह्मस्य न स्वतः प्रवृत्तिस्तर्हि अभिमानदेवताद्वाराऽस्तु ; तथाचान्तोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह— जीव-

स्य चेति । तत्तादृशिक्येन परम्परैति भावः । न केवलं प्रतिबिम्बत्वाजीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावः, किन्त्वागमाच्चेत्याह— नैति । ‘ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्’ इत्यत्र ‘ब्रह्म वेदः, अक्षरात्परब्रह्मणो जायते’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— अक्षराणीति । प्रसिद्धान्यकारादीनि, वियतातुपूर्वाविशिष्टानि; वेद इति यावत् । ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थोङ्गीकारे किं बाधकं, येनाभिन्यज्यत इत्यमुख्योऽर्थः स्वीक्रियते ? किञ्च प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्माभिन्यक्तिसम्भावोक्त्येति किमर्थमुक्तं ? इत्यत आह— अस्येति । व्यक्त्यर्थत्वावन्तीकारेऽनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायते इति शेषः । तथा वेदस्य तदभिन्यञ्जकत्वावन्तीकारे परिपूर्णवाचिन्त्यं ब्रह्म को जानाति ? वाक्यार्थद्वयसमुच्चयेऽपिशब्दः । समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थताभावात्परोकोऽर्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— न चेति । ब्रह्मशब्दो हि परब्रह्मणि सूतः ; वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः । तथाऽक्षरशब्दो वोणुं सूतः ; परब्रह्मणि त्वक्षरणयोगेन प्रवृत्तः । तथाचान्यथा व्याज्ज्ञेता रूढिं परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्, तच्च न्यायबाधमिति तर्ह्यर्थः । इतश्च ब्रह्मशब्दः परब्रह्मवाचीत्याह— परामर्शाच्चेति । उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्ववाक्यस्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्माधो ज्ञायते । तथा वाक्षरशब्दोऽन्यथाद्वेदवचनो भविष्यतीति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्रव्यं कुत्रचिदुच्यते । तानि चाक्षराणि नित्यनि “वाचा विरूपनित्यया । वृष्णे चोदस्व मुमुत्सि” [ऋक्सं. ६. ५. १. २५ + तै. सं. ५. ६. ११] ‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भवा’ [म. भा. १. २. १. २३. ४] ‘अत एव च नित्यत्वम्’ [ब्र. सू. १. ३. २९] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्बचनेभ्यः । दोषयोक्तः सकर्तृत्वे [मा. भा. २. १. १३] न चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि ; तत्प्रमाणाभावात् । निश्चयस्तित्तशब्दस्वरूपेऽपिश्रुतिः, नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः । “सोऽकामयत” [वृ. उ. १. १. ४. ५] इत्यादेश्च, “इष्टं हुतं” इत्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च, महातात्पर्यविरोधाच्च ; तच्चोक्तं पुरस्तात् ।

६ अ. प्र. दी.— प्रागक्षरशब्दोक्तं परं ब्रह्मेदानीं ब्रह्मशब्देन परामर्शयते ; अतः पूर्वोक्तो ब्रह्मशब्दो वेदार्थं एवेत्यत आह— न हीति । एकस्मिन्नेव प्रकरणे इति शेषः । “अत्रातुस्रः । स वा एष सुखोऽजरसमयः” [तै. उ. २. १. ११] इत्यादिव्यापृत्यर्थं भेदश्रुतिं विनैत्युक्तम् । श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणार्थः । अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चेत्, न ; वर्णानामपि सर्वगतत्वात् । विकारत्वाभेदेति चेत्, न ; अनन्तमेव

निराकरणत् । इदं च भास्करं प्रत्यभिहितम् । मायावदिवानु प्राब्रह्मशब्दोक्तस्य वेदस्येति परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वात् यदप्यन्यथा व्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थत्वात् न इत्यभिप्रेतं तदपि दुराशानामिति तस्याह— तानि चेति । यान्यस्याभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि अनेनाभिधानादिबलाद्ब्रह्माक्षरशब्दो द्वाक्यनुभयत्र योगरूढाविति प्रत्यवस्थानमपि परास्त्वम् । परामर्शस्य वर्णमित्यवस्थस्य चापरिहायैस्ताव, न केवलं श्रुत्यादिभ्यो

वेदस्य नित्यत्वं, किं तर्हि ? विपक्षे बाधकान्तेत्याह— दोष-
श्चेति । 'यन्तत्वे च धर्मप्रमाणस्य' [सा. मा. २।१।३] इत्यत्र । ननु
वेदाक्षराणि ब्रह्मणो बुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि, अतो न विपर्ययादि-
मूलकयथाहेत्यत आह— न चेति । 'निश्चसिततपेत्यद्वयो यजु-
र्वेदः' [बु. उ. १।४।१०] इति श्रुतिवेदानां ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे
प्रमाणमिति चेत्, किमयं निश्चसिततपेत्यद्वयोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य
बाधकः ? उत निश्चसितमिव निश्चसितं इत्यर्थेऽबुद्धिपूर्वमुत्प-
न्नत्वमिति गौण्या कृत्या तदभिप्रायः ! नायं, प्रमाणभावात् ।
द्वितीयं दूषयति— निश्चसितमिति । अत्रेवैनं निस्सरणस्यापी-
वार्थस्य सम्भवेन निश्चसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ
नाबुद्धिपूर्वत्वस्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थः । न च परस्येवास्माक-
मपि निश्चयायोग इति भावेनाह— स इति । 'सोऽस्माकमयत्
..... (सः) इवं सर्वमलजत' [बु. उ. १।२।४, ५] इति

ब्रह्मणः सर्वस्य सुष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते । इच्छा च बुद्ध्या-
दधिनाभूता । अतो न किञ्चिद्ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति । ननु
“निश्चसितमेतत्” इति श्रुतिर्नामप्रपञ्चस्य बुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति
“सोऽस्माकमयत्” इति च रूपप्रपञ्चेऽबुद्धिपूर्वमित्यतो न विरोध
इत्यत आह— इष्टमिति । एवं सति “निश्चसितः” इति श्रुतौ
‘इष्टं हुताभिशितं पाथितमयं च लोकः परश्व लोकः’ इति नाम-
प्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चनं सहाभिधानात् । रूपप्रपञ्चस्यापि निश्चसित-
शब्देनाबुद्धिपूर्वत्वत्वत्वात् “सोऽस्माकमयत्” इति श्रुति-
निश्चिन्नैवाप्येतेति भावः । इतोऽपि नाबुद्धिपूर्वं ब्रह्मणः सृष्टि-
रित्याह— महातात्पर्येति । परब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे यत्सर्व-
वेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । तदेव कुतः ? इत्यत
आह— तच्चेति । उक्तं साधितम् ।

५ आ. मा. भा.— न ह्यस्वातन्त्र्येण चोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्व-
कत्वेन भवति, यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थानि, अभिमानि-
देवताविषयाणि च, 'नित्या उत्सृष्टा' इति वचनात् । अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति 'कृत्स्नं शतपथं
चक्रे' इति । कथमादित्यस्या वेदास्तेनैव क्रियन्ते ? । वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत्
ज्ञानं योनिर्यस्य तत् शास्त्रयोनित्वम् ।

६ ज. प्र. दी.— कथं तद्विरोधः ? इत्यत आह— न
हीति । प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम् । अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तृत्वस्य
प्राधान्यविरोधित्वेऽपि अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य किमायातं ?
इत्यत आह— अस्वातन्त्र्यं चेति । कार्यस्य पुरुषमतिपूर्व-
कत्वाभावे तत्र तस्य पुरुषस्यात्वातन्त्र्यं भवति, तत्र दृष्टान्त-
माह— यथेति ; रोगादीनां पुरुषवत्त्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वा-
भावात् ; तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं तथेत्यर्थः । ततश्चाबुद्धिपूर्व-
मुत्पादकत्वादस्वातन्त्र्यम्, अस्वातन्त्र्याच्चाप्राधान्यं प्रसज्ये-
तेति । तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति । साक्षात्प्रसङ्ग-
सम्बन्धेऽपि व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम् । ननु वेदमित्यवगतदुत्पत्ता-
नपि “ऋतः सामानि जङ्घिरे” [ऋक्सं. ६।४।१८।४ य. सं. ३. १।७]
इत्यादिवचनामिति सन्ति ; तत्कथं निर्णयः ? इत्यतो विपक्षे बाध-
कोत्तानां नित्यवशात्प्राधान्यां प्राक्त्वान्नुत्पत्तिवचनान्यन्यथाप्या-
ख्येयानीत्याह— उत्पत्तीति । उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्तौ क

दृष्टः ? इत्यत आह— नित्येति । अनादिनिघनतया नित्या, न तु-
चारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनस्तद्विद्युत्पत्त्यर्थः ; तत्र गत्यन्त-
राभावाद्भवत्किंच प्रसङ्गोत्थः । अन्यत्रापि प्रयोगं दर्शयति—
अभिव्यञ्जक इति । शतपथाभिव्यञ्जकतया निखिले याज्ञवल्क्ये
कर्तृशब्दोऽन्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः शतपथस्य कर्तृव किं न
स्वातः ? इत्यत आह— कथमिति । प्रागादित्ये स्थिताः
ततो याज्ञवल्क्येनाचीता इत्येतद्व्यतिरिक्त्यर्थः । इतोऽपि नित्य-
त्वपक्ष एव बलवानित्याह— वचनेति । “ऋतः सामानि”
इत्यादिकं वचनमात्रम्, 'अत एव च नित्यत्वं' [१।३।२९] इति
शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम्, वचनं च कृत्यन्तेरपि
सम्बन्धीति न तुपचारितो वाक्यार्थवधारणामको निर्णयः ।
अतस्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः । ननु शारीरके “शास्त्रयोनित्यात्”
[१।१।३] इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यत इत्यत आह—
शास्त्रमिति ।

५ आ. मा. भा.— 'जन्माद्यस्य' [ब्र. सू. १।१।२] इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम्, न तु
तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा ; न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वं हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्बद्ध-
ष्टिरशक्या सृज्यत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदस्य सर्वज्ञः, किमिति न जगत्स्य सर्वज्ञः ? तस्मोद्दे-
प्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम् ; अतो नित्यान्यक्षराणि । यत् एवं परम्परया यज्ञाभिव्यञ्जकं ब्रह्म तस्मा-
च्चन्त्रितं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु तत्पुर्वं परित्यज्य कुतो बहुव्री-
हिरक्षीक्रियते ? तथात्वे च ब्रह्मणो वेदाज्जातत्वं प्रसज्येत
इत्यत आह— जन्मादीति । लक्षणप्रमाणान्यां हि वस्तु-
निर्णयः । तत्र 'जन्माद्यस्य' इति त्वेण लक्षणोऽभिहिते

कुतः प्रमाणदेवं प्रतिपत्तयं ? इति ब्रह्मणो जगज्जन्मादि-
कारणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षा स्यात्, न तु तस्य वेदाज्जातत्वं वेद-
कारणत्वं वाऽऽकाङ्क्षितम्, आकाङ्क्षादिवशाच्च वाक्यार्थोऽज-
सेयः । ततो योनिशब्दं प्रमाणवाचिनमवग्रीह्य बहुव्रीहिर्यायं

प्रतिपत्तव्यः, न तु तत्पुत्रः; वेदकारणत्वं च जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनात्रोच्यते अतो नानाकाङ्क्षितमिषानमेतदित्यत आह—
नहीति । अन्वयाभावात्, एकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वात्-
मानेऽतिप्रसङ्गाच्चेति हेरथः । मा भूय नित्यहेतुः, तथाप्य-
वाक्यसुबेदस्य कर्तृवैभोगो जगत्सृष्टिकर्तृत्वं सम्भवतीति सम्भा-
वात्तदुक्तं स्यादित्यत आह— न हीति । सम्भावना ह्यधिक-
नालस्य भवति; यथा सद्वेगेन घातस्य । नच समुदायसृष्टेस्तदेक-
देशसृष्टिरधिकेति भावः । सृज्यात्वे वेदस्य कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः ।
जगत्कारणत्वोक्त्या ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतीतं, तत्सृष्टीकर्तुं तत्र
वेदकारणत्वं हेतुरनेनोच्यते; अतो नासङ्गतिरित्यत आह—
न चेति । वेदकारणत्वं हेतुरित्युपवर्तते । अबुद्धिपूर्वसु-

भवाहीकारादिति भावः । किञ्च यदि जगदेकदेशस्य वेदस्य
स्रष्टा परमेश्वरः सर्वज्ञः सिद्धयेत्, तर्ह्यन्तर्भावेति वेदस्य जगतः
स्रष्टा सुतरां सर्वज्ञः सिद्धयेदेव; तथाचार्थादपि जन्मादिसृष्टौ
सर्वज्ञस्य स्रष्टुं प्रतीतत्वात् पुनर्हेत्वाकाङ्क्षाभावेनासङ्गतिस्तद्व-
स्थेति भावेनाह— यदीति । सृष्टार्थमुपसंहरति— तस्मा-
दिति । ब्रह्मण इति शेषः । तानि चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति—
अत इति । तथा च न समुद्भवशब्दस्य 'मुखार्थत्वलाभाय
ब्रह्माक्षरशब्दाशेषव्यत्ययः कार्य इति । तस्मादिति परामर्श-
विषयाप्रतीतेस्तं दर्शयन्वाक्यं व्याख्याति । यत इति ।
प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति शेषः ॥ १५ ॥

६ आ. मा. भा.— तानि चाक्षराणि भूताभिर्व्यङ्ग्यानीति चक्रम् । तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्त-
यति स तद्विनाशकत्वाद्वायुः, पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽधायुः ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— नन्वत्र कार्यकारणपरम्परौक्ता, न चक्रं;
तत्कथं उच्यते 'एवं प्रवर्तितं चक्रम्' इति ? तत्राह—
तानि चेति । तानि वेदाख्यानि । चक्राप्रवृत्तौ कथमधायुद्रादि-

कं ? इत्यतो व्याचष्टे— तदेतदिति । आयुषोऽप्युक्तत्वाभावात्
कथमधायुः ? इत्यत आह— पापेति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द-
सिद्ध्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— अनाद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकारणसङ्घातात्मकानि । पर्जन्यादृष्टेरन्न-
सम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-
ष्टेष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः । यज्ञाद्यागक्रियासमुद्भवाद्भूमौ (यज्ञात्) भवति
पर्जन्यः । यज्ञः कर्मसमुद्भवो यागक्रियासमुद्भवो धर्मः कर्मसमुद्भवः । कर्मविविग्यजमानापापरात्मको
यागः समुद्भवः कारणं यस्यासौ कर्मसमुद्भवः, यागक्रियासमुद्भव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः प्रकाशकं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि । ब्रह्म पुनर्वेदाख्य-
मक्षरसमुद्भवं विद्धि, अक्षरः परमात्मा समुद्भवः कारणं यस्य ब्रह्मणस्तदक्षरसमुद्भवम् । अक्षरात्पुष्पाणि-
श्वाश्वसवसमुद्भूतं ब्रह्म; तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतं ब्रह्म वेदो यज्ञप्रकाशकत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५

एवमन्नपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं चङ्क्रमणशीलं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति योऽथागुरवमात्मन
इच्छतीत्यधायुः । इन्द्रियाणामाराम इन्द्रियक्रीडास्थानम् । मोघं वृथा हे पार्थ ! स जीवति स प्राणं
धारयति । तस्मादज्ञेन कर्मण्यधिकृतेन यज्ञाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वै. च. गि.— एवं यज्ञमिति शास्त्रावस्थित्यकत्वाद्यज्ञादिकर्म
कर्तव्यमित्युक्तम् इदानीं जगत्प्रकटयित्वा हेतुत्वेनापि कर्म कर्तव्य-
मित्याह त्रिभिः— अस्मादिति । अनात् भुक्ताच्छक्रोणितरूपेण
परिगताः भूतानि प्राणिन उपपद्यन्ते; "अनाद्भूतानि जायन्ते"
[तै. उ. २।२] इति श्रुतेः । अवस्थ च सम्भवः पर्जन्याद्भवति;
"याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्तानिः पर्जन्यो वर्षति, पर्जन्ये-
नौषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते, औषधिवनस्पतिभिरन्नं भवति"
[म. ना. ७९] इति श्रुतेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति; "अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिष्टे-
रन्नं ततः प्रजाः" [मनुः ३।७६] इति यज्ञीयाहुतेः पर्जन्यवृष्टि-
हेतुत्वसम्भवात् । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः, कर्मणा कृत्वित्य-
जमानापरारूपेण समुत्पद्यते ।

तत्र कर्म यज्ञविषयकप्रवृत्तिरूपं ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेद-

स्तस्मादुद्भूतं जानीहि । तत्र वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात्प्रणवाशु-
द्रुतम्; 'ओं तसदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मण-
स्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा' [७।२३] इति वक्ष्यमाण-
त्वात् । ननु यज्ञैव मुख्यं जगत्प्रकटयित्वा, यज्ञस्त्ववर्जन्या-
दिवस्त्ववमपि कश्चिद्ब्रह्मापिहितो जगत्प्रकर्तकः; तथा च
केनातिशयेन यज्ञस्यावश्यकर्तव्यता ? इत्याशङ्क्य तस्यावादि-
भ्योऽतिशयमाह— तस्मादिति । 'तेन रक्तं रागात्' [अष्टा.
४।२।१] इत्यादाविव बुद्धिस्वपरामर्शकोऽयं तच्छब्दः ।
तस्माद्विचित्रतरजगद्विचरनानिर्वाहकतया यज्ञस्यावर्जन्यादि-
भ्योऽतिशयितत्वात् सर्वगतमपि सर्वाण्यशादीन्यधिष्ठानत्वेन
प्राप्तमपि परं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं प्रसिद्धं विश्रा-
न्तिं प्राप्स्य । न हि यज्ञशब्दोपलब्धं कर्म विना नीचवर्ण-
भोक्तृमात्ररूपजगद्वैचित्र्यभारवाहि किञ्चिदिति, यदासाथ

तस्मात्सर्वेस्मिन् देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः ; एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितम् ।
नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नम् ॥ १५ ॥

भवत्वेवं ततः किं फलितं ? इत्यत आह— एवमिति । भूतानामादौ वेदाधिगमः, ततः कर्मानुष्ठानं, ततो देवानां तृप्तिः, ततो वृष्टिः, ततोऽन्नं, ततो भूतानि, तेषां वेदाधिगम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं तिरस्तरमा-
वर्तमानं जगद्यात्रानिर्वहकं यः नातुवर्त्तयति नातुतिष्ठति, स अद्यायुः पापजीवन इन्द्रियारामः, न तु धर्माराम
आत्मारामो वा; मोघं व्यर्थं दंशमशकादिवत् जीवति । यस्त्वेतदनुवर्त्तयति स जगदुपकारको धन्य इति
भावः । तथाच श्रुतिः “ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां
लोकोऽथ यदनुजृते तेन ऋषीणामथ यत् पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजाभिच्छते तेन पितृणामथ यन्मृत्युष्यान्वास्त-
यते यदेव्योऽज्जन् ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा
व्यासापिपीलीकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ” [बृ. उ. १।१।१६] इति ॥ १६ ॥

ज्ञानिनः कर्मकरणानपेक्षा ।

यस्त्वामरतिरेव स्यादात्मवत्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यप्राश्रयः ॥ १८ ॥

१ “न्यायनये तु-रतिरुक्तेच्छा । तृप्तिः कामितलाभप्रयुक्तलब्धाधिकतज्ज्ञातीयेच्छाराहित्ये सति सुखविशेषः । कामितमनो-
ज्ञाप्रपानादिलोभेऽपि तज्ज्ञातीयलब्धाधिकेच्छावतो लब्धप्रयुक्तसुखसत्त्वेऽपि न तृप्तिव्यवहारः, अपितु ‘नास्मि तृप्तः, अपरं देहि’ इति
व्यावहार इति सत्यन्तम् । तादृशेच्छाविरहेऽप्यनानाद्युपयोगप्रयुक्तसुखविरहे तृप्तत्वव्यवहारवारणाय विशेष्यद्वयम् । तुष्टिरत्यललोभेऽपि
तदधिकवाञ्छाराहित्यम्— इति गृहार्थतत्त्वालो कः ” ॥

अत्र वामन आह— यथा ह्यनातोऽनेन तृप्तोऽपि द्विजपुत्रवः । दक्षिणायै स्पृहयति तां लब्ध्वा तोपमेति च ॥

आत्मतृप्तस्त्वामरतस्तस्या भूमिपि येहेतु । स्वरूप एव तुष्टोऽतो कर्तव्यं नास्त्यतोऽन्यत् ॥ इति ।

नव्यास्तु— ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इति वाक्ये ‘तस्य’ इति पदमेव प्रधानम् । तथा च तस्य स्वार्थं किमपि कर्तव्यं
नास्ति, परार्थं तु विद्यत एवेत्यर्थव्यवस्था तेन ज्ञानिना स्वार्थानांवेऽपि परार्थं कर्मानुष्ठेयमेवेति सिद्ध्यति । अत एव च ‘तस्मादसक्तः
रुतं कार्यं कर्म समाचर ।’ [३।१९] इत्यमुमेव हेतुं पुरस्कृत्य कर्माचरणविधानमपि सङ्गच्छते । अन्यथा कर्मणः कर्तव्यत्वेन
भिधाने तदभावेहेतु कथमभवदमेव स्याद्भगवतः । हृदीकृतव्यायमार्थो ‘न मे पाप्मांस्ति कर्तव्यं... वर्त एव च कर्मणि’ [३।१२]
इति स्वहृद्यान्प्रदर्शनेन भगवता । अत आचार्यकल्पितोऽयं आयहमूलकः सन्दर्भाननुपपत्तिः क्लिष्टेति नादर्शनीय इति महता सन्दर्भेण
प्रतिपादयन्ति । तदेतद्विस्मयकारमेव ; अत्र ‘तु स्याद्देवे’ (अमरः ३।३।२४१) इत्यादिकोशावगतभेदादर्थव्यवस्था, तदर्थत्वेन
ज्ञानेन वाक्ये प्रयुक्तस्य, इहापि— ‘यस्तिन्द्रियाणि’ [३।७] ‘ये त्वेताव’ [३।३२] ‘येषां त्वन्तगतं’ [७।२८]
इत्याद्यनेकस्थलेषु अद्भुतप्रतिषेधोपिगदर्शनावसरं प्रयुक्तस्य ‘तु’शब्दस्य प्रयोगदर्शनास्य श्लोकस्य प्रस्तुतपञ्चादिवगचक्रवर्तनाधि-
कारिभिरतदनधिकृतप्रदर्शनपरत्वस्यैवाभ्युपेयत्वात् । ‘तस्य’ इति पदस्य प्राधान्यमपि न युक्तम् । ‘राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजा विशेष-
वणम्, पुरुषो विशेषः’ (२।३।५०) इत्यादिभाष्यानुसारं ‘प्रत्ययाश्चैव प्रकृत्यर्थे प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी’ इति
पाणिनीयसिद्धान्तात्, ‘प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधानादेव षष्ठी इति सारस्वतीया’, ‘रुणे षष्ठी’ इति कैयटोदाहृतव्याकरणान्त-
राच्च षष्ठ्यन्तपदस्य प्राधान्यत्वलपेक्षावान्वयस्य सर्वव्याकरणसमताव्यावगमात् । तथाच तस्य ज्ञानिनः कार्यं न विद्यते, अस्त्य तु
विद्यत एवेति वचनकथक्या, यस्य कर्तव्यं न विद्यते स ज्ञानि आत्मारतत्वाद्विद्वक्षणः, सर्वं तु तादृशः, तस्यात्मकं समाचर इति
सन्दर्भेस्वरानुगुण्येन ‘तस्मादसक्तः’ [३।१९] । इत्यपि सम्बन्धेव सङ्गच्छतेऽस्मत्स्थले । नव्यापक्ष एव तु तदसङ्ग-
त, अजुष्टस्य ज्ञानित्वाभावात् । गीताश्रवणमात्रेण तस्य ज्ञानित्वकल्पनं त्वविचारितसंगीयमेव । समग्रगीताप्रवर्णनापि न तस्य
सम्यग्ज्ञानानुपपत्तिरिति तुरीयाप्रसङ्गान्वायमप्युपपत्त्यात्, श्रवणमात्रेण पूर्णज्ञानसम्भवे सन्नानाद्युपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । अस्तु वा गीता-
श्रवणोक्तसंश्लेषस्य ज्ञानित्वम्, इह तु तेन तपस्विना गीताशास्त्रस्य तुरीयांशोऽपि न श्रुतिप्राप्तयिच्छत इति कथं वा तस्य
ज्ञानित्वं ? कथं चेतावर्तस्य तस्य ज्ञानित्वसिद्धौ तस्मिन्समाधानरूपाभिसम्प्रपञ्चतिः ? इति सर्वमप्येतद्विद्विप्रप्रेषमात्रमेव । भगवतः
कर्मानुष्ठानं तु धर्मसंस्थापनार्थाय श्रुतीश्रुतावतारस्य जनसङ्ग्रहार्थमेवेति न तद्व्याप्तोपश्रम्भेन कथमपि ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानावश्यक-
सिद्धिः । भगवत्प्राज्ञाभ्यां दोषारोपणं तु भगवति गभस्तिमालिनि श्रृङ्गलमेवेत्यास्तां तावत् ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयं ? आहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायमाप्नोतस्मात्माविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठमात्मविद्विः साङ्ख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तैर्नैव ? इत्येकमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं “एतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिध्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ मिश्राचर्य शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्ति” [वृ. उ. ३।५।१] इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषितमाविष्कृतञ्चाह भगवान्— यस्त्विति ।

२ आ. शां. व्या.— श्रुतमर्थमेवं विमञ्चान्मानन्तरकोकमभाङ्कोत्तरवेगावतारयति— एवमिति । अर्जुनस्य प्रश्नमित्येवमर्थमाशङ्क्याऽऽह भगवानिति सम्बन्धः । नन्वेवाऽऽशङ्कानावकाशमासादयति, अनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मेति बहुको विधेयित्वादित्याशङ्क्याऽऽह— स्वयमेवेति । किमर्थं श्रुत्यर्थं स्वयमेव भगवानत्र प्रतिपादयति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शास्त्रार्थस्येति । गीताशास्त्रस्य ससत्यांश्च ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमर्थो नाथोन्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं कोतयतीत्यर्थः । तमेव श्रुत्यर्थं सङ्क्षिपति— एतमिति । सिद्धं चेदतात्मवेदनमनर्थकं तर्हि व्युत्थानादीत्याशङ्क्याऽऽपत्तिकविज्ञानफलमाह— निवृत्तेति ।

ब्राह्मणग्रहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमितिज्ञापनार्थम् । क्लेशात्मकत्वादिषणानां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादधिधिरसतमित्याशङ्क्याऽऽह—मिथ्येति । ‘मिश्राचर्यं चरन्ति’ इति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति ? तर्हि तद्वदेव तेषामभिहोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्येत्याशङ्क्य व्युत्थानिनामाधमकर्मैवदभिज्ञानादेरनुष्ठानफलमाप्नोतिमित्याह— न तेषामिति । यथोक्तं श्रुत्यर्थमस्मिन्गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण फलालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटीकुर्वन्कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम्’ [३।३] इति कथमुक्तं ? इति परिचयपरिहासश्रुपदसूचीतीत्याह— इत्येवमिति ।

१ शां. भा.— यस्तु साङ्ख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेत् । आत्मतृप्त्याऽऽत्मनैव तृप्तः, नात्ररसादिना, मानवो मतुष्यः सन्न्यस्यात्मन्येव च सन्तुष्टः । सन्तोषो हि बाह्यार्थलोभे सर्वस्य भवति, तमनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो वीतवृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गराहित्यं दृष्टं, तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाऽऽह— यस्तु साङ्ख्य इति । किञ्चाऽऽत्मन्यस्य ज्ञानेनात्मनैव परितुष्टत्वाभाषणानादिना साध्यः तृप्तिरिष्टः । तेन विद्यार्थिना सम्न्यासिनाऽपि साधनसादावाप्तकियुक्ता कर्तुमित्याह— आत्मतुष्ट इति । किञ्चाऽऽत्मविदः सर्वतो वैतृष्ण्यं दृष्टं, तदनात्मविद्या विद्यार्थिना कर्तव्य-

मित्याह— आत्मन्येवेति । रतितृप्तिसन्तोषाणां मोदप्रमोदानन्दवद्वान्तरभेदः, अथवा रतिर्विषयास्तुः, तृप्तिर्विषयविशेषसम्पर्कं सुखं, सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभोर्न सुखसामान्यमिति भेदः । नन्वारमरतिरासतुतृप्त्याऽऽत्मन्येव सन्तुष्टस्यापि किञ्चित्कर्तव्यं सुकथं भविष्यतीति, नेत्याह— य ईदृश इति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनपस्ति । अस्तु तर्हिकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थः, नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्रतिरूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाराश्रयप्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाराश्रयो व्यपाराश्रयणं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति, येन तदर्थं क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्चाऽऽत्मविदो न किञ्चित्कर्तव्यमित्याह— किञ्चेति । अस्तुदयनिष्ठेयसरोरन्यतरत्प्रयोजनं कृतेन श्रुतेनाऽऽत्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— नैवेति । प्रत्ययानिर्गतये स्वल्पप्रभृत्युत्तिप्रत्याख्यानाय वा कर्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नेत्यादिना । ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य कश्चिदर्थो विद्युः साध्यो भविष्यति, तदर्थं तेन

कर्तव्यं कर्मस्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तत्राऽऽस्य पादमादत्ते— नैवेति । तं व्याचष्टे— तस्येति । आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वं निष्ठेयस्य च प्राप्तत्वात् कृतं कर्मार्थवित्तव्यः । आत्मविदा चेत् कर्म न कियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत्प्रत्याख्यानायै तस्य कर्तव्यं कर्मेति शङ्कते— तर्हीति । द्वितीयापेक्षोत्तरमाह— नेत्यादिना । अतो न तन्निष्ठस्यै

कृतमर्थवदिति शेषः । द्वितीयं भागं विभजते—न चास्येति । व्यापारश्रयणमात्मन्वं नेति सम्बन्धः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—कश्चिदिति । सूतविशेषस्याऽऽश्रितस्यापि क्रिया-

द्वारा प्रयोजनप्रवहेतुत्वमिति मत्वाऽऽह—येनेति । तर्हि मयाऽपि यथोक्तं तत्त्वज्ञानमाश्रित्य त्याज्यमेव कर्मैत्युक्तं न स्य मतमाशङ्कयाऽऽह—न त्वमिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्येव महायज्ञादिष्वप्राप्तमोचितकर्मनारम्भ इत्याह—यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तः, नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः; आत्मन्येव च सन्तुष्टः, नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादिनृचादीः धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते, स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् ॥ १७ ॥

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्यो न किञ्चित्प्रयोजनम् । अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः, असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वकाशादिषु भूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया साधनतया वा व्यापारश्रयः यतस्तद्विमुखीकरणाय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, 'तस्मादसक्तः' [३/१९] इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मध्ये 'यस्त्वात्परतिः' इत्यादिश्लोकौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयो, किन्तु फलदशाविषयावित्यभिप्रायेणाह—असाधनायत्तेति । एतेन 'अयमर्थं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैककर्म्यमाचरेत्' [१] इत्याद्युक्तसन्न्यासाश्रमिपरत्वेन परव्याख्यानं निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाभिमर्शमनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्मारम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमाश्रीनानामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य भावः । यस्त्विति, तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं तर्हि साधनाभावे सादृशसिद्धिः? इत्याह—स्वत एवेति । प्रतिबन्धकं हि तन्निवृत्त्यर्थम्; आत्माभिमुखत्वं तु स्वतः प्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽत्राभिमुख्यविषयः, तृत्यादेः पृथङ्निर्देशात् । 'आत्मरतिरिव' 'आत्मन्येव' इति पूर्वापरत्वात् 'आत्मतृप्तः' इत्यत्राप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—आत्मनैवेति । तृतिरुच्छिद्यै हि शेषकभोग्यजन्यप्रीतिविषयतया प्रसिद्धाभिलिप्सेत्य तत्तदुचितं व्यक्चच्छेद्यमाह—नान्नपानादिभिरिति, नोद्यानेत्यादि च । 'आत्मरतिः' इत्यादेरर्थवच्छेद्यत्रयं सङ्कल्प्य सुखयनवाक्यार्थमाह—धारणेति । आदिशब्देन भोगस्थानादि विवक्षितम्; यस्य तु ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमन्नपानादिभिरिव तस्य कर्तव्यं विद्यते एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्युक्तं, मुक्तस्यापि 'जक्षन् कीदृज्' [छां. उ. ८/१२/३] इत्यादिकार्यवशात् । न चात्र कार्यमिति "न तस्य कार्यं कर्णं च विद्यते" [खं. उ. ६/१७] इतिवच्छरीरादि निर्दिश्यते,

तन्निषेधस्वेदानीमुत्पशुक्तत्वात्, तदत्यन्तनिषेधस्य च 'द्वादशाहवदुभयविधं' [ब्र. सू. ४/३१/१२] इत्यादिसूत्रतद्विषयभूतिभिर्विरुद्धत्वादित्याशङ्क्योक्तं आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते इति । 'यस्त्वात्परतिः' इत्यादिनामिमेतत् हेतुं व्यनक्ति—स्वत एवेति । 'स्वत एव सर्वदा' इत्याभ्याभ्यां उत्पत्त्यर्थं विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन्, 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्यनेन पौनस्वरूपं परिहृति—न किञ्चित्प्रयोजनमिति । प्रयोजनाभावात् कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । 'नाकृतेन' इत्यत्रार्थो न निषेधः, किन्त्वकरणं प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह—न कश्चिदनर्थ इति । अर्थानर्थौ ह्यात्मदर्शनतदभावाः; तत्र पूर्वस्य सिद्धत्वात् न साध्यत्वम्, उत्तरस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वात् निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह—असाधनायत्तात्मदर्शनत्वादिति । 'न चास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेव सा नास्तीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वत एवेत्यादि । अस्थेतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शाभ्यामिप्रायेणोक्तं सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति । सर्वशब्दस्यात्रासङ्कोचेन सावान्तर्भेदसमस्तप्राप्तभोग्यविषयतामाह प्रकृतीत्यादिना सकार्येष्वित्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र भूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिपरत्वं दर्शितम् । 'अर्थव्यपारश्रयः' इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधान इति व्यनक्ति—प्रयोजनतया व्यापारश्रय इति । व्यापारश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यापारश्रयः स्वीकरणीयमिति वाऽभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यापारश्रय इति परव्याख्या निरस्ता । नचास्तेत्यादेर्हेतुत्वमिप्रायेण वा मुक्त एव हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थनिगमनामिप्रायेण बोध्यते—स हि मुक्त एवेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यमित्यत आह—यस्त्विति । रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालम्बुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम् । 'सन्तोषस्तृप्तिकारणम्' इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तम् । अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः । महच्च तत्सुखं च गौ. ३९

तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति—आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति । तत्स्थ एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः । नात्यक्तिकमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । आत्मना तुमः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्धिरुक्ता । तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितुष्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः' [भाग. १।१।१९] इति प्रयोगात्सिद्धम् । अध्याहार-स्वगतिका गतिः । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणादसम्भ्रान्तसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते ।

६ ज. प्र. दी.—एवमज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहेति परव्याख्यानमसदिति भावेन सञ्ज्ञातिमाह—तर्हीति; यथेवं कर्माकरणे हानिस्तत्करणे च व्याप्नस्तुहीत्यर्थः । परमेश्वरेऽतोऽव मनसमाधानमसम्भ्रान्तसमाधिरित्यर्थः । न कार्यं प्रसज्येतेति शेषः । तत्र कर्मोपस्थावश्यम्भावादिति भावः । अत्र रतितुष्टिसन्तोषशब्दास्तावद्व्याचष्टे—रमणमिति । परेति स्वस्वकथनं, न शब्दार्थान्तर्भूतम् । तथा च पञ्चमेऽभिधानं वक्ष्यते । तथात्वे जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात्, यद्दर्शनादिनिमित्तं सुखं ततोऽन्यत्र । तज्जनकं तृप्तेर्जनकम् । तृप्तिकारणं सुखमिति शेषः । इदानीमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीतिनिरासार्थमात्मरतिरिति समस्तं पदं व्याख्याति—परमात्मेति । प्राप्त आत्मरतिरिति शेषः । अनेनात्मनि रतियेत्येति विग्रहः सूचितः । आत्मनो रतियेत्येति वा । एवमुत्तरावय्यात्मशब्दो परमात्माशौ ज्ञातव्यौ । न चैवं सति गुणशब्दस्य परमात्मनोऽन्यत्रालम्बुद्धिरर्थः स्यात् । तदर्थेन न वक्तव्यम् । आत्मरतिरेवेत्यवधारणेनान्यरतिनिरासेन गौनस्वत्यप्रसङ्गादित्यत आह—अन्यत्रेति । अलम्बुद्धिर्दत्तं प्राप्तत्वनुपशब्देनोक्त इति शेषः । अलम्बुद्धिरिति पाठे तुल्यशब्दार्थ इति शेषः । अवधारणेनैवान्यत्र रत्यभावे लब्धेऽपि सर्वात्मनाऽन्यत्रालम्बुद्धिं वक्तुं तुष्ट इति पुनर्वचनम् । अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रयोतनेन चरितार्थस्य 'सर्वात्मना' इत्यत्राप्रवृत्तेरिति भावः । ननु 'सन्तुष्ट' इत्यनेनालम्बुद्धिजनकं सुखं प्राप्त इत्युच्यत इत्युक्तम्, तर्हि विषयजन्यम् । उतात्मरत्याख्यम् । नाद्यः, विरोधात् । न द्वितीयः, तस्यात्मरतिशब्देनोक्ततया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । कथं च तस्यान्यालम्बुद्धिजनकत्वं ? इत्यत आह—महश्चेति । चक्षुदो हेतौ । तदात्मरत्याख्यं प्राप्नुक्तेव सुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वेनोच्यतेऽतो न दोषः, तस्य च महत्त्वं संशब्देनोक्तमस्तत्त-

त्कारणत्वं चोपपन्नमित्यर्थः । आत्मरतिः सन्तोषशब्देन गृह्यते चेत्, पुनरात्मनीति व्यर्थमित्यत आह—तत्स्थ एवेति । सन्तोषाख्यात्मरतिः केनास्य जाता ? इत्यपेक्षायामसम्भ्रान्तसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थित्येति ज्ञापयितुं आत्मनीत्युक्तमित्यर्थः । अवधारणस्य प्रयोजनमाह—नान्यदिति । अन्यदसम्भ्रान्तसमाधिरूपास्तत्स्थत्वात् ; एतेनात्मरतिरेवेत्यवधारणेनास्य पुनरुक्ता परिहृता । नन्वात्मतुष्ट इति कोऽयं समासः ? इत्यत आह—आत्मनेति; न केवलमात्मरत्याख्येन सुखेन, किन्तु प्रसन्नेन परमात्मनेवेत्यर्थः । पञ्चमीसमासः कथं न स्यात् ? इति चेत्, न, असायमर्थः । 'अन्यत्र' इत्यनेन हास्य सामर्थ्यं, न तु तुल्यशब्दार्थेन; तुल्यशब्दार्थ एवान्यत्रार्थान्तर्भूतोऽस्तीति चेत्, न; तस्य प्रकरणलक्ष्यस्य तदन्तर्भावभावात् । अन्यथा 'वयं तु न वितुष्यामः' इत्यत्र ततोऽन्यत्रालम्बुद्धिं न प्राप्नुम इत्यर्थप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति, नेत्याह—न हीति । पूर्वविशेषणविरोधात्, प्रमाणान्तरविरोधाच्चेति भावः । स्यादयं दोषो यदि तृप्तशब्दस्यालम्बुद्धिवाचित्वं स्यात् । तदेव कुतः ? इत्यत आह—तद्वाचित्वं चेति । नन्वत्र तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थः, न चैवं सत्यार्थानुपपत्तिः, उत्तमश्लोकविक्रमैः श्रूयमाणैर्निमित्तैरन्यत्र प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यव्याहारेणोपपत्तेरित्यत आह—अध्याहारस्त्विति । गत्यन्तररहिता गमनिका । अध्याहारो ह्यधुतशब्दकल्पनम् । तच्च कल्पकसद्भावे न दोषः; अन्यथा तु दोष एव । कल्पकं च गत्यन्तरराहित्यम् । अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत् । अत्र त्वलम्बुद्धयर्थत्वे गृहीते विनाऽन्यत्राहारेण वाक्यायोपपत्तेरनुक्तोऽपचिति भावः । षष्ठीसमासस्तु 'पूणधुगुसुहृतायै' [अष्ट. २।२।११] इति प्रतिषिद्धः । अपेक्षयाख्यानं निराचष्टे—आत्मरतिरेवेति । न ज्ञानिमात्रस्येवेत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते । यद्वा 'स्वधर्मो मम तुल्यार्थः सा हि सर्वैर्पोक्षिता' इति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीषत्सर्वस्य भवति । न च तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम् ; आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धः 'यो शुद्धः स तु न ब्रूयात्' इत्यादौ ; अतोऽसम्भ्रान्तसमाधावेतत् ।

६ ज. प्र. दी.—इतोऽपि न ज्ञानिमात्रस्य कार्याभावस्याह—स्थितप्रज्ञस्यापीति । स्वधर्मः कार्य इति सम्बन्धः । आत्मरतिरेवेत्यवधारणेऽपि कुतो न ज्ञानिमात्रविषयमेतत् ? इत्यत आह—अन्यदेति । अवधारणेन ह्यात्मरतिव्याप्येति । अस्मद्भ्रजसमाधिकाशान्यदा सर्वस्य ज्ञानिनोऽपी-

षदन्यरतिर्भेदोऽनुपपादितम् ; अतोऽसम्भ्रान्तसमाधिस्थव्यतिरिक्तानां ज्ञानिमात्रव्यवधारणेन व्यावर्तितत्वात् तद्विषयमेतदिति भावः । ननु ज्ञानिनामन्यरतो विषयमानायामपि तत्रालम्बुद्धिरप्यस्तीत्यात्मरतिरेवेत्यवधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न चेति । तत्र श्लोके तत्र कार्याभावे प्रयोजकत्वेनात्मनो-

अयमालम्बुदिसात्रमालम्बुदुद्धिः— रतिसहचरितालम्बुदिरिति यावत्— नोक्ता; किं तर्हि सर्वात्मनाऽलम्बुदुद्धिः? कुतः? इत्यत आह— आत्मेति । अवधारणेनालम्बुदुद्धिं लब्धायामपि यत्पुण्यात्मतुष्ट इत्यभिधत्ते, तेन सर्वात्मनाऽलम्बुदिरवधारणेनाभिप्रेतेति ज्ञायत इति प्रागुक्तम् । अतो ज्ञानिमात्रे चेदमुपपद्यते इत्यर्थः । यस्मात्स्मरतिरेवेत्येतदस्मृतावसाधिस्य एव सम्भवि; तथापि यत्पतति तदूर्ध्वविवर्तय एवमिव; कदाचित्तस्य सर्वदा कार्यं न विद्यत इत्येवं व्याख्याने ज्ञानिमात्रस्य कार्याभावः सेत्स्यति । न ह्यत्र यदैवं तदेति कालावच्छेदकशब्दोऽस्ति । आत्मारतिरिति समासस्तु रतेः कर्तारमेवावच्छेद इत्यत आह— कर्तृशब्द इति । अयं च यदा तदेति रहितोऽपीत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति; मनु अवबोधन इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । ‘विष्णवेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि’ इति वचनात् ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— न चासम्प्रज्ञातसमाधिरस्य कार्याभावे व्याख्यायमाने कदाचिदपरोक्षज्ञानरहितस्यापि असम्प्रज्ञातसमाधिसम्भवात् कार्याभावप्रसङ्ग इति चेत्, न; अपरोक्षज्ञानिन एव असम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति, नान्यस्येत्यस्यायस्य ‘मानवं’ इति पदेन भगवतैव दक्षितत्वादित्याह— मानव इति । ‘मानवः’ इति कथं ज्ञानिनो वाचकं? इत्यत आह— मन्विति ।

५ आ. मा. भा.— तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्ययुक्त्वा तत्कृतावातरत्यधिकाः समो वाऽर्थो नास्ति । न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद्विषयोऽस्ति । न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण यद्यपि प्रत्यवायो न भवति, तदनुत्तस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्ये तद्वदिति । ईश्वरमात्रव्यनर्थसूचकं च तद्वदिति । महच्छेदवृत्त्यादिवत् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— यदीयं कार्याभावेऽर्चिर्ज्ञानिमात्रस्य, किंत्वसम्प्रज्ञातसमाधिरस्यैव; तर्हि ‘नैव तस्य कृतेनार्थः’ इत्युत्तरं वाक्यं न सम्बध्यते, असम्प्रज्ञातसमाधेः करणस्यैवाभावेन तस्यैवजनाभावकथनस्यैवायोगात्; ज्ञानिनस्तु करणसम्भवेन तत्प्रयोजनप्रतिषेधोपपत्तिरिति चेत्, न; तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यमित्याक्षेपस्य ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३. १७] इत्युत्तरं कस्मादुक्तं? कर्मकृतिकाले तस्याऽहमिद्वद्विषयीय इति कश्चित्प्रत्ययुक्त्वा समाहितस्तेन योगशास्त्रोदितोपायैरुद्धोचितः कर्म कर्तव्य इति कुतो नोक्तम्? इत्याद्याज्ञानिनिरासायेदमेवमुच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— तस्येति । तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिरस्यस्यार्थो नास्तीति सम्बन्धः । उक्त्वोऽहमिदस्येति शेषः । एवं तर्हि तस्यैव महत्सुखत्वादित्याद्युक्तिविरोध इत्यत उक्तम्— आत्मेति । समो वाऽऽस्मरत्या । समप्रतिषेधः कैवल्यादयः । न तु समव्ययफलं कर्माङ्गीयते । नन्वत्र कश्चेत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निधानार्थ इति सम्बध्यते । तथा चेदमयुक्तम् । न हि कर्माकरणेऽर्थप्राप्तिरस्ति, येन प्रतिषेधः सङ्गच्छते । अर्थसन्निधा-

आदिप्रहणेन यो दारान् परिगृह्णाति स गृहीत्यादेः परिग्रहः । अयं भावः—‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ सत्यामन्य-व्यावर्तकं ‘यस्मात्स्मरतिरेव स्यात्’ इत्यनेनोक्तम् । व्यावर्तकं च द्विविधं भवति, विशेषणसुपलक्षणं चेति । तत्र व्यवच्छेद्य-समानकालं विशेषणम्, यथा सिद्धान्त्युदाहृतं भाजनम् । अन्यथा तूपलक्षणं; यथा पूर्वेष्व्युदाहृतं पतनम्, तत्र विशेषणं मुख्यं, विशेषज्ञानहेतुत्वात् । अन्यदमुख्यं वैपरीत्यात् । ‘मुख्यामुख्ययोश्च मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः’ । न चात्र विशेषणत्वप्रहणे बाधकमस्ति, येनोपलक्षणमेतदिति प्रतीत इति । कर्तृशब्द इत्युक्तस्य फलमाह— अत इति । एतत्कार्यैराहित्यम् । ‘समाधावेव’ इत्युक्त्या समानकालतां सूचयति ।

धातोर्वाक्यानादिति शेषः । अस्माद्भातोर्भावे उपत्ययः । ततो मनुत्वबोधोऽस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थं मनोरयमाश्रय इत्यर्थं वाऽण-प्रत्ययः । यद्वा धातोरेव वाण-प्रत्ययः । मनुष्य इतिव्याख्याया-मुप्यादिवाङ्मितिर्नियम्य चापेक्षते । आत्मशाब्दस्याप्यन्यथा व्याख्यां निराकरोति— परमात्मेति । चशब्दोऽवधारणे । न स्वात्मरतिरित्यर्थः । ‘तस्यैव’ इत्यवधारणादिति ॥ १७ ॥

नादपि योग्यताया बलवत्त्वात्कश्चन दोष इत्यप्याहित्ये । तथाप्यश्वमेधाद्यकृतौ प्रत्यवायाप्राप्तेः प्रतिषेधोऽसङ्गत एवेत्यतो ‘नाकृतेन’ इत्येतत् व्याचष्टे—‘न चेति ।’ मा सूत्रादिकरणार्थमुत्थानं, नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायाप्राप्तेः तदर्थं तु स्यादित्या-शङ्कानिरासार्थमेतत् । सन्ध्येति तत्कालोऽनुष्ठेयं कर्मोच्यते । मा सूदल्पस्य यज्ञादेरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्वः तथापि गुरुदेवतादिपूजाकरणकरणयोरर्थप्रत्यवायो स्यातामेव । अतस्तत्सन्निधिप्राप्तादुत्थानमावश्यकमेवेत्याशङ्कानिरा-सार्थं ‘न चास्य’ इत्युक्तं तदयुक्तम्, उक्तविरोधादेवेत्यतो व्या-चष्टे — न चैतदिति । एतदसम्प्रज्ञातसमाधानं अपहायोस्थितस्येति शेषः । ‘अपहाय’ इत्यनेन गुवादिपूजाया अपि आधिक्यं निषेधति, आधिक्यस्यैव पूर्वत्वगोपयोगितात्वात् । सर्वभूतेषु गुवादिषु । नन्वर्थव्यपाश्रयो नामार्थप्राप्तिः; तथा च सर्वभूतेभ्य इति स्यादित्यत आह— अर्थ इति । अनेनार्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तियेन दर्शनादिना व्यापारेण भवतीति व्यधि-

कपो बहुमीहिरयमित्युक्तं भवति । तथा च दर्शनादेर्विषया-
शुभादय इति सप्तम्युपपत्तिः । अनेनार्थेन्यथाप्रयोजन्युपलक्ष्य-
ते । स्यादेतत्, किमनेनायासेन ? ज्ञानिमात्रविषयमेतर्त्तिकं न
स्यात् ? ज्ञानमात्रेण प्रत्ययव्यापारवात्तत्राप्रत्यक्षस्य सम्भवात् ।
अवधारणायैवोपचरितार्थात्त्वसम्भवादित्यत आह— ज्ञानेति ;
तज्ज्ञानमात्रम् । इतिशब्दो हेतोः । एतत्कार्यमात्रवचनं प्रत्युत

विरोधि ? इति हृदयम् । प्रत्ययवायो न भवतीत्यज्ञीकृत्योक्तम् ।
वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति । प्रतिषिद्धकर्मकरणदिनाऽनिर-
प्राप्तिरित्याह— ईषदिति । सूचितं च तदैव नित्यखेदः ।
उपलक्षणं चैतत् । मुक्तावानन्दहास इत्यपि प्रष्टव्यम् । (पुनश्च)
मुक्तावानन्दहास इति श्रीनिवास्तर्थाः । उपलक्षणमिति कृष्ण-
चार्यटिप्पणी । तथा विहितकरणेनानन्दश्चिरपीति ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्यनधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्म न कर्तव्यमित्याह— यस्त्विति । यस्तु
साङ्ख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मनि रतिर्यस्य स आत्मरतिः । आत्मन्येव तृप्तः, नान्तरसादिना ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो बाह्यार्थलाभे भवति तमनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः । आत्मविद-
स्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते ॥ १७ ॥ किञ्च— नैवेति । तस्याऽऽत्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः
प्रयोजनः ; एवं नाप्यकृतेनाकरणेन कश्चित्प्रत्ययवायः । न चास्य विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्ते-
ष्वर्थव्यप्राश्रयः कार्यार्थमाश्रयणम् ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं तावत् ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां
कर्मयोगेन योगिनाम् ’ [३।१४] इति प्रस्तव्य ‘ न कर्मणाम-
नारम्भात् ’ [३।१४] इत्यादिभिस्त्रयोदशभिः श्लोकैः कर्माधि-
कारिणां कर्मकर्तव्यताप्रतिपादनेन ‘ कर्मयोगेन योगिनाम् ’
इत्येतस्मिन्पुनस्तद्व्युपपादितम् ; इदानीं ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्य-
नाम् ’ इत्येतद्व्युपपादयितुं ज्ञानिनः कर्मकर्तव्यत्वाभावं दर्शयति
ह्यात्म्याम्— यस्त्विति ।

तु. शब्दः पूर्वोक्तादिन्द्रियाराणां द्वैलक्षण्यार्थाः । तदेव दर्श-
यति— आत्मरतिरित्येति । आत्मन्येव रतिः क्रीडा यस्य,
न विषयेषु, स तपोक्तः । तत्र हेतुः— आत्मतृप्त इति ।
आत्मन्येव तृप्तः । तत्रापि हेतुः— आत्मन्येव सन्तुष्ट इति ।
विषयारात्मस्य हि विषयेष्वेव सन्तोषः । स प्रेमाभिलाषरूपो
मनोवृत्तिविशेषः । ततस्तद्गोचरैव तृप्तिः । ततस्तेष्वेव च
क्रीडा भवति ; तदभावे तस्यासत्यतृप्त्यनुष्ठिदर्शनात् । ज्ञानि-
नस्तु निरतिशयानन्दस्वरूपात्मन्येव सन्तोषः ; “ किं प्रजया
कल्याणो येषां नोऽयमात्मा ” [वृ. उ. ४।१।२२] इत्यादि-
श्रुतेः । ततः स्वात्मानन्दानुभवेनैव तृप्तः ; “ एतदेवाप्तं ब्रह्मा
तृप्त्यति ” [छं. उ. ३।१।३] इति श्रुतेः । तत आत्मन्येव
रतिः ; ‘ आत्मक्रीडा आत्मरतिः ’ [मुं. उ. ३।१।४] इत्यादि-
श्रुतेः । एते च रतिवृत्तिसन्तोषा वैषयिकत्वेव ज्ञानिनो न
मनोवृत्तिरूपाः ; किन्त्वात्मरूपा एतेत्येतत् ‘ आत्मन्येवात्मना
तृष्टः ’ [२।५.५] इत्यत्र प्रादर्शितम् । य एवंविधो
मानवो भवति । मानवग्रहणेन यः कश्चिदपि मनुष्य एव-
भूतः कृतकृत्यः, न तु ब्राह्मणत्वादिना प्रकल्पेति सूचितम् ।
उक्तं हि भगवत्पादैः— ‘ बाष्पलोलोऽस्तु स तु दिजोऽस्तु गुरु-

रित्येवा मनीषा भव ’ [शं. मनीषार्प.] इति । तस्य कार्यं
कर्तव्यं कर्म लौकिकं वैदिकं वा किमपि न विद्यते ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— कुतः ? इत्यत आह— नैवेति । तस्य
आत्मरतेः कृतेन । भावे निष्ठा । कर्मकरणेन अर्थः स्वर्गपञ्च-
त्रायभ्युदयरूपं प्रयोजनं नैवास्ति, तस्याभ्युदयाधिष्ठायाभावात् ।
अतो न तावदभ्युदयार्थं तस्य कर्मकर्तव्यता, नाप्यकरणे प्रत्य-
यवपरिहारायैव, यतस्तस्य अकृतेन नित्यनैमित्तिककर्मोत्प-
रणेन इह लोके क्षिप्रार्हतिरूपो वाऽन्यो वा प्रत्ययवाः प्राप्-
रूपः कश्चिदर्थो नास्ति ; अक्रान्तादिनिस्तस्य विधिनिषेधावि-
षयत्वात्, कर्त्रालम्बनिविषयकरोविधिनिषेधोस्तस्मिन्पुनश्च इव
क्षरतैश्चैवस्य कृष्णीभावात् । एतदभिप्रायेणैव ज्ञानिनः पुण्यपा-
पेष्टाभावं श्रुतिराचष्टे— “ एतच्छ्रद्धाव न तपति, किमहम् ”
साधु नाकरवम्, किमहं पापमकरवमिति ” इति । [तै. २।९]
ननु करणाकरणाभ्यामभ्युदयप्रत्ययवायाभावेऽपि ‘ देवान्मावय-
ताज्जेन ’ [३।११] इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या ज्ञानिनोऽपि
देवताराधनार्थं कर्म कर्तव्यम्, देवप्राप्तिकृत्यस्य सर्वपुरुषार्थ-
विरोधित्वादिवासाङ्ख्याह— न चाऽस्त्येति । अस्यात्मविदः
सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदपि अर्थव्यप्राश्रयः प्रयो-
जनस्त्वन्धो नास्ति, कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य साध्याऽपि
कोऽपि नास्तीत्यर्थः । “ तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते
आत्मा कोषां स भवति ” [वृ. उ. १।४।१०] इति श्रुत्या ब्रह्म-
ज्ञानिनं प्रति विरुद्धमाचरितुं देवानामसामर्थ्यप्रतिपादनात्
तत्कृतानर्थप्रसक्तिः । अतः ‘ देवान्मावयत ’ इत्यादिकं कर्माधि-
कृतविषयम्, न तु ज्ञानिविषयमिति भावः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं ‘ न कर्मणामनारम्भान्नैकैक्यं पुरुषोऽश्नुते ’ [३।१४] इति योगमार्गीयपुरुषार्थसि-
द्धयर्थं कर्म विहितं विधेयमित्युक्तम् ; साङ्ख्यमार्गीयस्य तु ज्ञानमेव नानात्मभूतं कर्मोपयुक्तमित्याह ह्याभ्याम्—
यस्त्विति । तुः पूर्व प्रकृतभेदादिकः । आत्मन्येवेति । तृप्तिरनुष्ठित्येव नानात्मनि इत्यात्मैवकारलिक्षेन साङ्ख्यमा-
र्गीयो मुनिरुक्तः । तत्र हेतुमाह ॥ १७ ॥ नैवेति । तस्य कृतेन निषिद्धेन कार्ये फलं सुखदुःखादि नास्ति ।
किञ्चार्थार्थमाश्रयः कश्चिन्नास्ति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तादा सर्व एव स्वद्वक्ताः कथं न कुर्वन्ति ? इत्यत आह द्वयेन—यस्त्वात्मरतिरेवेति । यस्तु आत्मरतिश्च आत्मनि मय्येव रतिर्यस्य तादृशः स्यात्, यश्चात्मतुल्यश्च भगवदानन्देन तुल्यः सुखितः, आत्मन्येव भगवत्येव सन्नुष्टः स्वभोगापेक्षारहितः, तस्य कार्यं कर्तव्यं न विद्यते,

नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्य तादृशस्य भक्तस्य कृतेनापि कर्मणा अर्थः प्रयोजनं पुण्यादिरूपं नास्तीत्यर्थः । अकृतेन च कदचन प्रत्यवायपापादिकं च नास्तीत्यर्थः । अस्य भक्तस्य सर्वभूतेषु देवादिवु अपार्थं मोक्षमकृत्यार्थं च व्यापारश्च आश्रयो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० टी०—एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगत्प्रवर्तितमस्यैरिच्छितैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं, अस्याननुवर्त्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः, स ब्रह्मविदमपि सृष्टेरेदिति सम्भावितामाशङ्कां परिहरति—यस्त्विति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य, न तु रुचादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति, प्रत्युत तदर्थत्वेनैव रुचादिष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं 'आत्मतृप्तः' इति, आत्मनैव परमानन्दरूपेण तृप्तः, न मिष्टान्नादिना । ननु मन्दाभिर्गति रुचादौ न रमते, नापि मिष्टाननेन तृप्यति, अत उक्तं 'आत्मन्येव च सन्नुष्टः' इति । मन्दाभिर्हि धातुर्बुद्धि जाठरोदीपनं च कामयमान औषधाद्यर्थमितस्ततो धावति, न त्वात्मन्येव तृप्यति ; विद्वास्तु रतिरुत्तिष्ठिरात्मनैवानुभवति । न रुचश्चधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं किमपि नास्ति ; क्रियाप्राप्त्यस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात् ॥ १७ ॥ एतदेवाह—नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनं नास्ति, स्वर्गादौ लिप्साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् । "नास्त्यकृतः कृतेन" [सं. उ. १।२।१२] इति श्रुतेः । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति । अत्र कृताकृतशब्दैः मित्राभिप्रपदवत् परस्परविरुद्धार्थावचितया पुण्यपापवचनौ । ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा नित्याकरणात् गर्हितत्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमाच्चित्त्यानां काले यदन्यद्विहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति घट्टकुट्यां प्रभातवृत्तान्त आपद्यते । अत्रोपपत्तिमाह—न चेति । चो हेतौ । यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममव्यमाभ्रमेषु कश्चिदपि अर्थव्ययाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसम्बन्धो नास्ति; आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

असम्यग्ज्ञानिन एव निष्कामकर्मोपदेशः ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—यत एवम्—तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् सभाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः सच्चिद्विद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह—यत इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाराहित्यादिति

यावत् । मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलान्तरवति नियोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—असक्तो हीति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशक्तत्वादप्रमादत्वात्तदन्तर्गतात्मसात्त्वानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि देहयात्रायाः कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्तौ श्रेयान् ; तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्तिं कर्मैव समाचर । 'असक्तः' 'कार्यम्' इति वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्मानुचरन् पूरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोतीत्यात्मानं, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—'तस्मात्' इत्येतत्कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तमस्तहेतुपरामर्शात्त्यभिप्रायेणाह—यस्मादिति । 'असक्तः कार्यम्' इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तं असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति । कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यं

स्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । 'सततं' इत्यत्र ज्ञानयोगाधिकारित्यापि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेयत्वायाह—यावदात्मप्राप्तीति । ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति

‘असक्तो हि’ इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—असक्त इति । कर्माचरन्... परमाप्नोतीति । न पुनः कर्माचरणा-
न्तरमन्यत्कृत्वैस्यर्थः । ‘कर्माचरन् परमाप्नोति’ इत्युक्ते अर्थसिद्धं

कर्मणः साधनत्वं व्यनक्ति—कर्मयोगेनैवेति । अत्र प्राप्य-
तया निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात् प्रकृतेः परो
जीव इत्यभिप्रायेणाह आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थे इति ॥ १५ ॥

६ आ. मा. भा.— यतोऽसम्प्रज्ञातसमाधेरैव कार्याभावः, तस्मात्कर्म समाचर ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—तस्मादसक्त इति परामर्शविषयो न प्रती-
यतेऽस्तं दर्शयन् व्याख्याति—यत इति । त्वं चेदानीं असम्प्र-
ज्ञातसमाधिर्न भवतीति शेषः । कर्मणोऽवयवकर्तव्यत्वेऽसम्प्रज्ञात-

समाधिबिलोपप्रसङ्गाभेदमवश्यं कर्तव्यमित्यतोऽहमपि न कुर्वं
मिति परिचोदनायामसम्प्रज्ञातसमाधित्यबिलोपप्रतिबन्दी मोक्ष-
यितुं तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यत इति नासङ्गतिः १९

७ ह. पै. भा.— त्वं तु कर्मण्यधिकृतः—तस्मादसक्तः फलसङ्गवर्जितः सततं सदा कार्यं
कर्तव्यं कर्म युद्धादि समाचरानुतिष्ठ । किं तत इति चेत् ? असक्तः सङ्गवर्जितो हि यस्मादाचरन्-
नुतिष्ठन्कर्म परं परमात्मानमाप्नोति पूरुषः ; तस्मान्नित्यं कर्म कुर्वति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं ‘लोकेऽस्मिन्निविष्टा निष्ठा’
[३।१] इति प्रस्तव्य कर्मज्ञाननिष्ठे निपुणस्युपपाद्य अङ्ग-
नाय कर्मनिष्ठामेव कर्तव्यत्वेनोपदिशति—तस्मादिति ।
यस्मात्त्वं नौकरूपज्ञाननिष्ठस्तस्मात् असक्तः फलकामनारहितः

सन् सततं कार्यं याचजीवादिश्रुत्या नित्यकर्तव्यत्वेनोक्तं कर्म
सम्पन्निष्काराधनइहवा आचर । हि यस्मात् असक्तः कर्मा-
चरन् पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— त्वं तु न साङ्ख्यज्ञानवान् । यतः तस्मादसक्तः कार्यं कर्म कुरु । त्वमिति साङ्ख्ययोग-
तत्त्वम् । यस्य यद्विहितं नित्यं नैमित्तिकं तदाचरन् असक्तः पुरुषो ब्रह्मविद्याप्नोति परं पदम् । भगवदर्थमिति
वाऽसङ्गपदार्थः । न हि कामव्यतिरेकेण कर्ममात्रं कश्चिद्देहाभिमानो करोति । न च “अहरहः सन्ध्यामुपासीत”
इत्यादौ नित्ये कर्मणि कामफलाश्रवणाश्रयमिति वाच्यम्, तत्रापि विधिप्रयोगेन कामफलरूपनात्, प्रत्यवाय-
परिहारस्यापि तत्त्वाच्च । ज्योतिष्टोमे स्वर्गकामवत् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अतो भगवत्कामनया कर्म
कार्यमित्युक्तं भवति तदप्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— यतो भक्तानां कर्माधिकरणे अकरणे वा
न कोऽपि पुरुषार्थो हानिर्वाऽस्ति अतस्त्वमपि सदाज्ञारूपत्वे-
नावश्यकत्वंत्यावाकर्मं कुर्वित्याह— तस्मादिति । यस्माद्भग-
वद्भक्तानां कर्मकरणे न फलश्च, अकरणे च न प्रत्यवायः, तस्मात्त-
त्त्वसक्तोऽनासक्तः सन् सततं कार्यं नित्यकर्म समाचर कुरु ।

नन्वनासक्तेनापि कृतं कर्म बाधकं भवत्येवेति चेदत आह—
असक्त इति । पुरुषः पुरुषार्थो भोक्ताधिकारी । हीति निश्चयेन
असक्तः, न तु कापट्येन, कर्म आचरन् परं मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मान्निकामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात्त्वमपि असक्तः फलासक्तिशून्यः सततं
सर्वदा कार्यं अवश्यकत्तव्यं कर्म नित्यनैमित्तिकं समाचर ; हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्वशुद्धि-
द्वारेणाप्नोति ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जैनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

१ अत्र जनकहन्तान्तेन ज्ञानिनः कर्मासम्भवो निराकृतः ; ‘न हि श्रत्यशेषेऽनुपपन्नं नामास्ति’ [शाव. भा. १।१।३] इति
न्यायात् । न च जनकेन प्रागेव ज्ञानोपयायज्ञादीनि कर्माण्यनुष्ठितानि, नोर्ध्वमिति वाच्यम्, ‘इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञान-
व्याप्रायः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तद्वै मृत्युमविधया’ ॥ [वि. पु. ६।६] इति यज्ञायशुष्ठानाभ्यागेव तस्य ज्ञानसम्पन्नत्ववर्णनात् ; इति
चेतुश्च्यते— न तावज्जनकस्य यज्ञायशुष्ठानसमये मनोमया निश्चयेमपगताः ; किन्तु ज्ञानेन दम्यप्राया अपि निर्वाप्तिताज्ञानरुह्याः—

१ शां. भा.— यस्माच्च—कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः । के ? जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्पद्दर्शनास्ततो लोकसङ्ग्रहार्थं प्रारब्धकर्मात्कार्णवा सहैवासन्न्यस्यैव कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्पद्दर्शना जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येय-श्लोकः । अथ मन्यसे—पूर्वरपि जनकादिभिरप्यजानद्विरेव कर्तव्यं कर्म कृतं, तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्पद्दर्शनवता कृतार्थेनेति ; तथापि प्रारब्धकर्माद्यत्तत्त्वं लोकसङ्ग्रहेष्वेवापि लोकस्योन्मार्ग-प्रवृत्तिनिवारणं लोकसङ्ग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहं कः कर्तु-

—किञ्चिद्वशिष्टा एव । तादृशा अपि च ते स्फुलिङ्गा इव घातका एवेति तानपि क्षपयितुं वित्तशुद्धिस्थिरतां सम्पादयितुं च सुपक्षा खलु तस्य यज्ञायुष्ठाने प्रवृत्तिः । स्पष्टं चैतद्वगम्यते 'तर्तुं मृत्युमविधया' इत्यनेन । तथा चैतन्मूलरूपा धृतिः—'अविधया मृत्युं तीर्त्वा विधयाऽऽमृतमश्नुते ।' [काण्वसं. ४०।११] इति ।—'अविधया ईश्वरार्पणमुद्धया कृतामिहोत्रादिकर्मणा मृत्युं मारकं अन्तःकरणमलं तीर्त्वा ।' अन्तश्चुद्धया कृतकृत्यो भूत्वा विधयाऽऽमृतज्ञानेन अमृतम्—भावप्रधानो निर्देशः, 'अमृतत्वं मोक्षममृतो प्रप्नोति' इत्यनन्ताचार्यव्याख्यानम् । आह च स्वयमेव जनकः—'अहमप्यविधया मृत्युं तीर्त्वा मारकः करोमि वै । राज्यं यागांश्च विविधान् भोगैः पुण्यक्षयं तया' [वि. पु. ६।१।७९] इति । तथा स्पष्टमेवोक्तं तत्कृतकर्मणां पापक्षयादिरूपं फलमप्याख्यानोप-संहारे तत्रैव 'स कल्याणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्ततः । अवाप सिद्धिमात्यन्तपापक्षयफलां द्विजः ॥' [वि. पु. ६।१।७०४] इति । तस्मान्नानककृतयागादिकर्मणां मनोमलनिर्हरणार्थत्वं निस्सन्देहमेव ।

तथा च जनकेन ज्ञानपरिणोक्तोत्तरमप्यभिसन्धिपूर्वकं कर्माण्यनुष्ठितानीति न कथञ्चन वक्तुं शक्यम्, प्रत्युत एवं कर्मभिः कथयं चाचित्वा सुप्रसूते ज्ञाने सोऽपि स्वभावतः प्राप्तं सन्न्यासमेवाभिधियदिति प्रतिपत्तुं युक्तम् । तथा च कश्चिज्जनकमेव प्रकृत्योक्तं महाभारते—'विदेहाज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्व वै । यतिधर्मसुरासंस्थाप्यवसन्मिथिलाषिपः ॥ साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नः । धर्माधर्मं च राजेन्द्र ! प्राकृतं परिहृयन् ॥' [म. भा. १२।३।१९।९, १८] इति । तदेवं 'जनकादयो राज्ययो ज्ञानिनामधेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः' इत्यादिस्मृत्यानुप्रजिप्तादनेऽपि अप्रतिष्ठितमूलक्या प्रतिष्ठातमाप्य-माने, ज्ञानोत्तरमपि कर्मावश्यकमेवेति जल्पतां नव्यानामनल्पमपि कल्पनाशिल्यं 'आषाढवाते चलति द्विन्द्रे चक्रीवतः सागर एव काश' इति न्यायेन शुद्धरामपास्तमेवेति याज्ञ तदुत्तरमारणं क्रियते ।

ननु जनकस्य सन्न्यासो नोपपद्यते, 'ब्राह्मणस्याश्रमाश्चत्वारः । क्षत्रियस्याश्रमाश्च । वैश्यस्याश्रौ' [वैशा. ध. सू. १।१ १०—१२] 'चत्वारो ब्राह्मणस्योका आश्रमाः धृतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥ [यो. या. सं. १।२८] इत्यादिधर्मशास्त्रेभ्यः क्षत्रियस्य सन्न्यासाधिकारमावागममिति चेदुच्यते—'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रज्जेद्ब्रह्म ।' इति मल्लिनाथोदाहृत—(र. वं. टी. ८।१४) धर्मसुरासृष्टिप्रमाण-दिभिः वैर्णिकानामपि प्रव्रज्याधिकारोपेनात् । 'भो ओ राजन् ! न दग्धव्यमेतद्विरुद्धं कर्म । कलेवरमिहैवं ते धर्मं एव सनातनः ।' लोकाः सान्त्वानिका नाम भविष्यन्त्यस्य भारत ! । यतिधर्ममवाप्तोऽस्तौ नैष शोच्यः परन्तप ! ॥' [म. भा. १।१२।६।३२, ३३] इति दार्शानिकस्यापि विदुष्यस्य 'अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्मेमनुष्ठिता । महोमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ [म. भा. १।१३।२।१०] इति स्त्रिया अपि सुखसाधक्ययतिधर्मव्यपाराधयदर्शनात् । वार्तिककाचरपरैरपि—'सर्वाधिकारिच्छेदिते' इत्यादिना विद्वत्सन्न्यासेऽधिकारनियमाभावस्य साधितत्वाच्च न जनकस्य सन्न्यासासम्भवः शङ्कनीयः । पूर्वोदाहृतानि वचनानि तु 'ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्ल्लिख्यमाणः । राजन्येयमुपैवच ।' इति बौधायनादिचत्वारण्यपुराणेषु काश्या-श्वश्वधारणदिनिषेधपरणीति भाषवाचार्याः । (प. सं. व्या. २) कुटीचकादिपरणीति कमलाकरभट्टः (नि. ति. ३) विविदिषा-सन्न्यासपरणीत्यन्ये इत्यलमप्रकृतानुत्पत्तेर्न ।

अथ क्षत्रियस्य जनकादेः कथं कर्मणा ज्ञाननिष्ठाप्राप्तेः ? "ब्राह्मण विविदिषन्ति—" [बृ. उ. ४।४।२२] इति धृत्या ब्राह्मणस्यैव ज्ञानार्थकर्मविधानात् ब्राह्मणकृतनिराकामकर्मणांमेव चेतःशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वावगमात् । न च 'कर्मणैव' इत्यादिप्रकृत-स्मृतेरेव धृतिकल्पनाया जनकादिकर्मणां तथात्वबोधकत्वं स्यादिति वाच्यम् ; प्रत्यक्षश्रुत्या ब्राह्मणाधिकारपरया स्पष्टैर्ब्रह्मया काशेन धृतिकल्पकत्वावकाशात्—इति चेत्, 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' [बृ. उ. २।४।५] इतिवर्णाविशेषेणैव मुमुक्षोः श्रवणादिसाधन-विधानात्, 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्हृणवा जायते' [तै. सं. ६।३।१०] इति श्रुताविव 'प्रकृतेऽपि ब्राह्मणग्रहणस्य प्रशंसार्थत्वाच्च' न जनकादितत्कर्मणां ज्ञानसाधनत्वानुपपत्तिरिति ब्रूमः । ब्राह्मणशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वोपपन्नं तु पूर्वतरे शाबर-भाष्ये [६।२।३१] द्रष्टव्यम् । यद्वा—'वेदोऽप्यात्मं तपो ब्रह्म' [शाश्व. १।५५] इत्याद्यभिधानबलद्वेधाचिनो ब्रह्मशब्दात् 'तद्वीर्यते' [अष्टा. ४।२।५९] इत्यपि निषेधो ब्राह्मणशब्दो योगमहिम्ना वैर्णिकपरो बोध्यः । समाधानान्तरं च गृहार्थ-तत्त्वालोके द्रष्टव्यमित्यलं प्रत्ययानुसन्स्य ।

महति ? कथं च ? इत्युच्यते—यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति करोति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्त-
देव कर्माऽऽचरतीतरोऽज्यो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा,
लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रव-
णादिभिर्जलं ब्रह्मणि निष्ठानु शक्नोति, तथापि क्षत्रियेण त्वया
विहितं कर्म न त्याज्यमित्याह—यस्माच्चेति । तस्मात्त्वमपि
कर्म कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः । इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्त-
व्यमित्याह—लोकेति । पूर्वाभि विमजते—कर्मणैवेति ।
कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते ? कर्मत्याज्यां हि
सम्यग्दर्शनवतां प्रसिद्धा संसिद्धिरिति; तत्र किं जनकाद्योऽपि
प्राप्तसम्पन्नदेशाः स्तुः ? उताप्राप्तसम्पन्नदेशानां भवेयुः ?
इति विकल्प्य, प्रथमं प्रत्याह—यदीति । लोकसङ्ग्रहार्थं
कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति सम्बन्धः । कर्मणा
सहैवेत्येतदुच्यते—असन्नस्यैव कर्मेति । तत्र हेतु-
माह—प्रारब्धेति । जनकादीनां सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्ध-
कर्मवशात्कर्मापत्त्यज्यैव लोकसङ्ग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञान-

माहात्म्यादुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयमनूय पूर्वार्थ-
नैवोत्तरमाह—अथेत्यादिना । द्वितीयाध्यव्यक्त्याभा-
ङ्गानुस्थापयति—अथेति । अङ्गेनाकृतार्थेन कर्तव्यं कर्मतेत्यावता
ज्ञानवता कृतकृत्येन न तःकर्तव्यमित्युक्तमर्हतीति—तथा-
पीति । तर्हि मयाऽपि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्तव्यमित्या-
शङ्क्यार्जुनस्य कर्तव्यमेव कर्मत्युत्तरार्थेन्याख्यानेन कथयति—
प्रारब्धेति ॥ २० ॥ ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसङ्ग्रहार्थमपि
न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्क्यानुस्थाप्य परिहरति—लोकेत्यादिना ।
श्रुताध्ययनसम्पत्त्वेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मानु-
ष्ठितिं तत्तदेव प्राकृतो जनुऽनुवर्तते । तेन विद्यावताऽपि लोक-
मर्यादास्थापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः । श्रेष्ठानुसारित्वमितरे-
षामाचारं दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति—किञ्चेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान्, अत एव हि
जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिता आत्मानं प्राप्तवन्तः । एवं
प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हत्या कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधि-
कारिणोऽपि ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य
सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते—लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मेव कर्तुमर्हसि ॥ श्रेष्ठः कृत्स्न-
शास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठानतया च प्रथितो यद्यदाचरति, तत्तदेवाकृत्स्नविज्जानोऽप्याचरति; अनुष्ठाय-
मानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गयुक्तमेव अकृत्स्नविज्जानोऽप्यनुतिष्ठति,
अतो लोकसङ्ग्रहार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदाऽनुष्ठेयं; अन्यथा
लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रत्यावयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. ता. सं.—कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठा-
नेनादाहियते—कर्मणैवेति । हिशब्दवृत्तिं ज्ञानयोगाधि-
कारं दर्शयति—राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा इति । राजानो
हि विस्तीर्णाणामधमनसः; तत्रापि ऋषित्वावतीन्द्रियार्थब्रह्मरः,
तत्राप्यात्माविदः, तत्रापि निसर्गनिष्ठहीनेन्द्रियत्वात् प्रकृतोत्प-
त्तिकसत्त्वादिना च तेषामग्रगण्या इत्यर्थः । 'कर्मणैव' इत्येव-
कारो ज्ञानयोगश्चकस्यापि कर्मयोगानुवर्तितपरः । संसिद्धि-
शब्दस्य परमाप्तोतीत्युक्तिदर्शनपरत्वात् आत्मानं प्राप्तवन्त
इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रसक्तज्ञानयोगनैरेष्यपर-
मवधारणमन्युपपन्नं भवति । उत्तरसङ्ग्रहार्थमुक्तं सङ्ग्रहेणोद्घाति-
पद्यमिति । 'इदानीं' इत्यनेन 'लोकसङ्ग्रहं' इत्यादिकं विद्वान्यु-
क्तः समाख्यते [३१.९] इत्यन्तमितिच्छेदम् । सर्वथेति ।
लोकसङ्ग्रहार्थं, लोकोपपन्नजितस्वपापेन ज्ञानयोगादपि प्रत्याव-
कैतोमयप्रवृत्तपरिहाराय चेत्सर्वः । 'लोकसङ्ग्रहमपि' इत्यन्ये
लोकसङ्ग्रहस्याप्रधानता प्रतीयते, पश्यन्पीतुक्तो तु कर्मकर्तव्य-

तायां पूर्वोक्तहेतुभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिक्यं बोध्यतेत्ययमन्वय
उक्तः । एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवाहितीत्यन्वेत्य
इत्यभिप्रायेणोक्तं—कर्मेव कर्तुमर्हसीति । यद्वा 'लोक-
सङ्ग्रहमेव' इत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरेष्यपरः, 'कर्मेव'
इति तु प्रकरणप्रसक्तम् । 'अर्हसि' इत्यनेन कर्मयोगेकानुष्ठान-
कारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं बोध्यते । श्रेष्ठ इति । 'प्रास्तव्यस्य
श्रः' [अष्टा. ४.१.१०] इत्यनुष्ठानानुष्ठानस्यत्यतः इत्यर्थः ।
तत्रास्य प्रकास्यतत्त्वमनुष्ठानमनुविधेयागुष्ठानतपोयोगीति
मत्वा 'तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविज्ञानं विद्यालयेत्'
[३.१९] इति वक्ष्यमाणं चानुसंधाय कृत्स्नादात्मज्ञतया-
ऽनुष्ठानतया च प्रथित इत्युक्तम् । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठाना-
कृत्स्नविदोऽन्यनुष्ठानादभ्यासात्स्वर्गवेऽपि अप्रसिद्धानुष्ठानविधेया-
गुष्ठानता नास्तीति तद्यवच्छेदाय पदत्रयम् । 'स यत्प्रमाणं
कुरुते' इत्यत्र 'स यच्छास्त्रं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोकः'
इत्यस्मिन्मते तदनुवर्तनस्य तत्त्वानुष्ठानरूपत्वादर्थः पुनरुक्तिः

स्यात् । कुरुत इति चैतदुभयं इत्यस्मिन्नर्थे नेतव्यम् । 'लो-
कसंग्रहेषां विपश्यन् कर्तुमर्हसि' इति पूर्ववाक्ये च 'कर्तु-
मर्हसि' इत्येतावन्मात्रमुक्तम्, श्रुतिसंस्थादिकमपि प्रमाणी-
कृतमर्हसीत्युपपन्नम् । येन तदर्थमिदमुच्यते 'यथाचरति'
इत्यङ्गित्यनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वपेक्षिते कुमुता-
जायते ; अस्त्यदभिधानमेवोचितमिदमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं
यदङ्गित्युक्तमित्युक्तम् । प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः ; अनुष्ठेय-
कर्मस्वरूपस्य चावधिरङ्गान्वये ; अत एव हि विध्यन्तशब्देने-
तिकर्तव्यतामुपचरन्ति । यत्प्रमाणं यथाभूतमिति यादवप्रकाश-
भाष्यमप्येतत्परमेव । अस्मिन्नर्थे 'कुरुते' इतिशब्दस्वारस्य-
प्रदर्शनाय अनुतिष्ठतीत्युक्तम् । अन्यथाऽर्थान्तरं लक्षणा

स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्धयर्थं
तच्छब्दार्थमाह तदङ्गित्युक्तमिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे निर्दिष्टे
कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टप्रमाणस्य ? इत्थं— यदङ्गित्युक्तमनुतिष्ठति
तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दवृत्तिः । अङ्गस्य चाङ्गि-
वृथ्यमावाद्यागात् अर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभि-
प्रायिकौ करणकारणयोरर्थानर्थौ प्रकाशयति—अत इति ।
लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः । सर्वदेति यावदात्मप्रा-
प्तीयर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य
लोकेन सहृदीतेनासहृदीतेन वा ? इत्यत्राह—अन्यथेति ;
ज्ञानयोगाधिकार्यैर्हमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे सतीत्यर्थः ।
'ज्ञानयोगादपि' इत्यपिशब्द उभयप्रश्नौ द्योतयति ॥२०॥२१॥

५ आ. मा. भा.—आचारोऽप्यस्तीत्याह—कर्मणैवेति । कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः ।
कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्य वा, न तु ज्ञानं विना ; प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । 'तमेवं
विद्वानमृत इह भवति' [नृ. पू. उ. १।६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च
बुद्धिबुक्ता इति । गत्यन्तरं च "नान्यः पन्थाः" [खे. उ. ३।८] इत्यस्य नास्ति इतरेषां ज्ञानद्वारा-
ऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाद्येव मुक्तिसाधनमुच्यते 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रपागमरणेन वा । अथवा
ज्ञानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ' इत्यादौ तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता च । तत्रापि हि
कुत्रचिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते । अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कश्चिदपीप्स्यते ।
प्रपागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं
ज्ञाननियमं प्रन्ति । यथा कश्चिद्वृद्धं भृत्यं प्रत्युक्तानि 'अयमेव हि राजा, किं राजा ?' इत्यादीनि ।
यथाऽऽह भगवान्— 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च । स्तावकाण्येव तानि स्मुरज्ञानां
मोहकानि वा ॥ भवेन्मोक्षस्तु मष्टेर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये । अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः ।
कर्षे तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रमाणीकुरुते, यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. द्वा.—कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते इत्य-
न्यथाप्रतीतिनिरासाय 'कर्मणैव हि' इत्यस्य तात्पर्यं ताव-
दाह—आचारोऽपीति । विहितस्य कर्मणः कर्तव्यतायां
प्रमाणमिति शेषः । अपिः पूर्वोक्तैस्तुसमुच्चये । कर्मण एव
मोक्षकारणत्वं तृतीयोच्यते इतिप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—
कर्मणेति । नन्वेवं सहयोगे तृतीयायां व्याख्यायमानायां
जनकादयः कर्मणा सहैव मुक्तिमास्थिता इति वाक्यार्थः
स्यात् । न चायं युक्तः, 'पुत्रेण सदैवागतः पिता' इत्यत्र यथा
पुत्रस्याप्यगमनान्वयः प्रतीयते तथा कर्मणोऽपि मुक्तिमास्थि-
तत्वंस्य प्रवृत्तादित्यत आह—कर्मति । यद्यपि श्रूयमाण-
कियायां सहयोगो नोपपद्यते, तथाप्यव्याहृतावान्तरकियाया-
मुपपद्यत एव । तत्तत्र यथा 'सहैव दशमिः पुत्रैर्भारं वहति
गर्दभी' इत्यत्र दशमिः पुत्रैः सहैव वहमानाऽप्येकैव भारं
वहतीत्यर्थः ; तथाऽत्रापि कर्मणा सहैव वहमानाः कर्म कुर्वन्त
एवेत्यर्थः उपपद्यत इति भावः । द्विधाऽपि सहयोगमभिप्रेत्य
समासविधौ पाणिनिर्विशेषमभाषीत् 'तेन सेहेति तुल्ययोगे'
[अष्टा. १।१।२८] इति । कर्मसाहित्यं च मुक्तावानन्द-
वृद्धयर्थमिति ज्ञातव्यम् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

बलीयसी' इति चेत्, सत्यम् ; वक्ष्यमाणवाचात्तत्परिग्रहोपपत्तेः ।
अस्तु वा करणे तृतीया, तथापि 'लाञ्छनेन वयं जीवामः'
इतिवत्प्रारम्भेण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह—कर्मति ।
सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः । सिद्धिराद्यो ज्ञानार्थः ; वेत्यस्या-
प्युपलक्षणमेतत् । यथाप्रतीतिरर्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
न त्विति । ज्ञानं विना केवलमेव कर्मणा जनकादयः सिद्धिं गता
इत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । प्रसिद्धं हीति । द्विशब्दो हेतौ । अस्तु
तेषां ज्ञानित्वं, मुक्तौ तु कर्मैव कारणमित्यत आह—तमेव-
मिति । अत्रापि गीतायामपि 'कर्मणं बुद्धिबुक्ता हि' [२।५१]
इत्यादावित्यर्थः । 'प्राज्ञानात् ज्ञानसाधनं, पथान्मुक्तिसाधनं'
इति समुच्चयवादिनां मतं, न तु केवलकर्मवादिनाम् । न चात्र
प्रमाणमप्यस्ति । ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे 'तमेवं'
[नृ. पू. उ. १।६+तै. आ. ३।१३] इत्याद्यागमाः सन्ति ।
तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि 'अपामवोममृता अभ्रम्' [ऋक्सं.
६।१११ अ. तिर व.३] इत्यादयो विधेयते तत्सर्वं निर्णय
इत्यतः सावकाशत्वनिरवकाशत्वकादित्याह—गत्यन्तरं
चेति । ज्ञानद्वारंति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः ।

ननु कर्मवाक्याभ्यां यि ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादीनि निरवकाशानि सन्ति, तत्र ब्रह्मज्ञानसमानकक्ष्यतया तीर्थस्नानादेरुक्तत्वेनोक्तव्याख्यानायोगात् । अतः पुनरनिर्णय एवेत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशत्वमाह— यथेति । तीर्थार्थेति ; तस्त्वनानादीत्यर्थः । पापादिमुक्तिमुक्तिशब्दार्थ इत्यर्थः । न च सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति, संसारमुक्तिरित्यादेरपि सम्भवात् ; अतो गत्यन्तरमप्याह— स्तुतीति । प्रशस्तत्वोपलक्षणेत्यर्थः ; प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणं वा । कुत्रचनव्यामोहानर्थत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । कुत एतत्कल्प्यते ? इत्यत आह— तत्रापीति । यत्र तीर्थज्ञानादिकं मुक्तिसाधनमुच्यते तत्रैव प्रस्तावे साधनत्वं तीर्थस्नानादीनाम् । अन्यथा ज्ञानं विना या मुक्तिर्यस्यमुक्तिसाधनत्वं वाक्यताविशेषाद्ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादिभिर्वच ब्रह्मज्ञानं विनेत्यादीनां बाधः किं न स्यात् ? इत्यत आह— न चेति । असाधारणसाधारणप्रशस्तोक्तत्वादिनेति भावः । अत्र

दृष्टान्तमाह— यथेति । इत्यादीनि नायं राजा किन्तु मृत्यु एवेत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तानि । न निम्नतीति शेषः । आगमसिद्धा चेयं व्यवस्थेत्याह— यथेति । मङ्गलैरलितदर्शप्रतिपत्त्यर्थं भगवानित्युक्तम् । तीर्थार्थिवाक्यानीति तीर्थस्नानश्लेषासादीनां मोक्षसाधनत्ववाक्यानीत्यर्थः । कर्मैति यज्ञादेर्यद्वहणम् । आदिपदेन व्यानादेः सङ्ग्रहः । पूर्ववदर्थः । अज्ञानं सम्प्रज्ञानायोग्यानाम् । उपर्यहति— अत इति ॥ २० ॥

‘स यत्प्रमाणं कुरुते’ इत्यत्र यच्छब्देन प्रमाणप्रमाणं वा विवक्षितम् ? आद्ये प्रमाणं कुरुत इत्युक्तम्, स्थितस्य करणमावात् । द्वितीयेऽप्येवमेव अद्यक्यत्वादित्यत आह— स इति । प्रमाणमेव सत् यद्वाक्यादिकं लोकेन प्रमाणतयाऽनवगतम्, तत्प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वैकमेवेदं पदं यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुत इत्यनेनाभिप्रायेण तात्पर्यमाह— यदुक्तेति ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— इतश्च कर्म कर्तव्यम्— कर्मणैवेति । कर्मणैव हि पूर्वं क्षत्रिया जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं प्राप्तुं प्रवृत्ताः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः केवलं लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तास्तर्हि त्वमपि लोकसङ्ग्रहं लोकस्य धर्मपरिसङ्ग्रहं पश्यंस्तदर्थमेव कर्म कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहार्थं किं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीतरो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येति, लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— सदाचारग्रामाभ्यादपि कर्म कर्तव्यमित्याह— कर्मणेति । हि यस्मात् जनकाजातशत्रुप्रभृतयः पूर्वं राजर्षयः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ताः ; तस्माच्चमपि कर्मणैव संसिद्धो भवेत्यर्थः । इतोऽपि कर्म कुर्वित्याह— लोकस्य स्वधर्मे प्रवर्तनं लोकसङ्ग्रहः ; तं लोकसङ्ग्रहं सम्यग्वचपि कर्मण कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २० ॥ कथं मयि कर्म कुर्वाणे लोकसङ्ग्रहः स्यात् ? तत्राह— यद्यदिति । सर्वशास्त्रतया शास्त्रार्थानु-

ष्ठान्तया च प्रथितः श्रेष्ठः । स यद्यत् शुभमशुभं वा आचरति, तत्तदेव इतरस्तदनुयायकृत्वमिव जनोऽप्याचरति, न त्वन्यत् । ननु श्रेष्ठस्याप्याचारे शास्त्रमेव मूलप्रमाणम्, तदेव कुतो न लोकाचारोऽपि प्रमाणं स्यात् ? तत्राह— स इति । स श्रेष्ठः यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते, तदेव लोकोऽपि प्रमाणत्वेनानुवर्तते, न स्वातन्त्र्येण क्विञ्चित् । अतः श्रेष्ठेन त्वया वर्णाश्रमधर्माकरणे लोकोऽपि समकुर्वन् यतं दिति लोकसंरक्षणार्थं त्वया कर्मावश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अत्र सदाचारं प्रमाणयति— कर्मणैवेति । जनकादयः कर्मणैव जीवन्मुक्तदशमास्थिताः । संयोगवृथक्त्वव्ययोनोभयसाधकेन कर्मणा ज्ञानसंसिद्धिं वाऽऽस्थिता इति । तद्वत् सिद्धत्वाभिमानेऽपि तव कर्म कर्तव्यमेवायति । लोकसङ्ग्रहार्थमपि तं पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यतः यद्यदिति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमनालकाः कर्मकर्तारो मोक्षं प्राप्ताः इत्याह— कर्मणैवेति । हीति निश्चयेन कर्मणा अनासक्तकर्मणा जनकादयः संसिद्धिं श्रुतिमास्थिताः प्राप्तवन्तः । जनकादयश्च न साक्षात्वां प्रपन्ना इत्यनासक्तत्वापि तेषां करणं युक्तम् । न तु मम त्वां प्रपन्नत्वोचितमित्याशङ्क्याह— लोकसङ्ग्रहमिति । लोकसङ्ग्रहमपि सम्यग्वचपि कर्तुमेवाहसि । अत्रायं भावः— यद्यपि मद्रूपस्य नावश्यकं तथापि मदाज्ञया लोकसङ्ग्रहार्थं कर्तुमेवाहसि ; न तु तज्जनितसिद्ध्यर्थम् । अयमेवायं एवकारेण विलिच्यते ॥ २० ॥ ननु लोकसङ्ग्रहोऽपि भक्तानामनुचित-

एवेत्यत आह— यद्यदिति । श्रेष्ठो मद्रूपो यथादाचरति, तदेव तरो जन आचरति । स मद्रूपो यदेव प्रमाणं कुरुते, लोकस्तदेवानुवर्तते प्रमाणत्वेनाहीकुलते । अयं भावः— भक्तानां लोकसङ्ग्रहो मदाज्ञया कर्तव्यः, यतस्तदाचारं दृष्ट्वा लोकोऽपि तथैव कुर्यात्, तत्स्वरूपाज्ञानेऽपि तदाऽनधिकारित्वात् ; फलं तु न स्यादेव ; फलदाने च मदिच्छा न । यतो भक्तिः परमकृत्या कस्मैचिदेव दीयते, न सर्वेभ्यः । सर्वेभ्यो दाने सुष्टिरेवोच्छिद्यते । अतस्तद्गोपनेन सुष्टिप्रत्यर्थयं बाधतः काऽप्येन कर्म कर्तव्यमित्यत आह— ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति— कर्मणेति । कर्मणैव सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठां गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वादिष्टाः क्षत्रियाः, न तु सत्रयासेन । ननु शुद्धचित्तस्य मम नास्ति कर्मपिक्षेद्यासङ्ख्याह— लोकेति । लोकस्य सङ्ग्रहः स्वधर्मे प्रवर्त्तनम् । ननु सत्रयोजनाभावेऽपि कैवल्ये लोक-सङ्ग्रहार्थं चेत्कर्म कर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि सत्रयासो न स्यात्— यतीनेव सत्रयासवर्मान् ग्राहयितुं तेषां सत्रयास इति चेत्, अजुनेऽपि न तद्वण्डवारितमस्ति । ननु क्षत्रियस्य सत्रयासेऽधिकारो नास्तीति चेत्, लिङ्गधारणेऽधिकाराभावेऽपि भरतकृषभादिवद्विक्षेपकर्मत्यागमात्रेऽधिकारात् । वार्तिके— ‘सर्वाधिकारविच्छेदं ज्ञानं चेदभ्युपेयते । कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात्’ इति विद्वत्सङ्क्रांसे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात्, अतो लोकसङ्ग्रहो न सुख्यं कर्म प्रयोजनमिति चेत्, सत्यम्; ‘न मे पार्थास्ति कर्तव्यं’ [३।२२] इति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वादजुन एवैवं नियोज्यते, न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

लोकस्य धर्मसङ्ग्रहार्थं कर्मकर्तव्यतायां श्रेष्ठाचारनिदर्शनम् । [२२-२४]

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— यद्यत्रापि ते लोकसङ्ग्रहकर्तव्यतायां विपतिपक्षस्तर्हि मां किं न पश्यसि ?— न म इति । न मे मम पार्थ ! नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् ? नानवाप्तमवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयम् ; तथापि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

२ आ शां. व्या.— कृतार्थस्यापि लोकसङ्ग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भगवन्तमुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति— यदीत्यादिना । अप्राप्तस्य प्राप्तये तत्रापि कर्तव्यसम्भवाच्च किञ्चिदपि विद्यते कर्तव्यमिति कथमुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽह— नानवाप्तमिति । प्रतीकमुपादाय व्याख्यानद्वारा विधायतोऽपि

कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति— नेत्यादिना । अन्वयार्थं पुनर्ननो-ऽनुवादः । भगवतो नास्ति कर्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्फोर-यति— कस्मादित्यादिना । प्रयोजनाभावे त्वयाऽपि नातुष्टं कर्मत्यासङ्ग्रहं लोकसङ्ग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति मत्वाऽह— तथापीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— न मे सर्वेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्ति ; यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽवाप्तव्यं न किञ्चिदप्यस्ति । अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्तते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— मयाऽपि हि निरपेक्षैव लोकक्षोभे निष्प्रसवयानेपि परमकारुणिकतया लोकरक्षायै कर्तव्यं क्रियते ; त्वया तु सापेक्षेण सप्रसवयाने किमुनरित्युच्यते ‘न मे पार्थ !’ इत्यादिश्लोकत्रयेण । ‘मे’ इति पदेन कर्मवत्त्वचेतनान्तरत्वाद्गतो यथावस्थितो ह्रीश्वरः पराभूयत इत्यभिप्रायेण विलक्षणमित्यसिद्धविभूतिगुणगोचर्यस्य व्यञ्जनात् सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणान्युक्तानि— सर्वेश्वरस्येति । धृतिस्मृती हि ममैवाङ्गा, सा चाभ्यैरनुवर्तनीया, न हि मे नियन्त्रन्तरमस्ति, यदधीन-प्रत्यवायमयात् कुत्रापि भावः अवाप्तसमस्तकामस्येति । न च मे सङ्कल्पमात्रादाश्रयमितः पूर्वममिलावदशमात्रापरं प्रयोजनमस्ति, यदुपायतथा कर्म कर्तव्यमिति भावः । सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्येति । नापि मे कर्मवदयानां देवमनुष्यतिरिक्तां सजातीयतयाऽवतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिपातो

वाऽस्ति, यद्विद्वत्स्य कर्म कार्यमित्याशयः । ‘त्रिषु लोकेषु’ इत्यत्रार्थसिद्धं विशेषणमयाहत्याह— देवमनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरणं ‘समस्तेश्वरिण्यपि तत्करोति जनेश्वरः । देवतिर्यङ्मनुष्याख्या चेष्टावन्ति स्वकीलया । जगतामुपका-राय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्त्य-व्याहतात्मिका’ [वि. पु. ६।७।७१-७२] इति । ‘नानवाप्त-मवाप्तव्यम्’ इत्येतत्कर्तव्याभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति-यत इति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह— अथापि लोकरक्षायै इति । ‘अथापि’ इति चकारस्यार्थः कर्मणि पूर्व एवेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठा-मीति फलितं, तद्यज्ञनायोक्तं— कर्मण्येव वर्तते इति । यद्वा प्रकरणौक्त्यादेवकारोऽत्र भिन्नक्रमः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

॥ ६ ज.प्र.दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— तदर्थयति— न म इति । मे मम पार्थ ! कर्तव्यमनुष्ठेयं त्रिषु लोकेषु किञ्चन किमपि न । कुतः ? इति चेत्, न मेऽनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्राप्तव्यं प्रापणीयं नास्ति, तथापि कर्म-
ण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— किञ्च निष्ठत्वन्यकारणम्, मदाचारं त्वात्; अतः प्रयोजनाभावात् किञ्चित्कर्तव्यमित्यर्थः । एवं पश्यता त्वया मयेव कर्म कर्तव्यमित्याह त्रिभिः— न म इति । हे पार्थ ! मे मम सर्वलोकेष्वरस्य किञ्चिदपि कर्तव्यं कर्म नास्ति, तत्र हेतुः— नानवाप्तमिति । हि यस्मात् त्रिषु लोकेषु अप्राप्तं सत् प्राप्तव्यं नास्ति, अवाससमस्तकाम-
त्वात्; अतः प्रयोजनाभावात् किञ्चित्कर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्राप्तप्रापणीयः कृतकृत्योऽप्यहं कर्मण्येव वर्ते कर्मैव करोमि, किञ्च वक्तव्यं त्वादृशानां कर्मकर्तव्यतायां इति भावः । 'पार्थ !' इत्यनेन च शूरापत्यापत्यत्वेन मत्समस्त्वम्, अतोऽहमिव वर्तितुमर्हसीति दृष्टितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— अत्र चाहमेव निदर्शनमित्याह— न म इति त्रिभिः ॥ २२ ॥

१० पु० अ. त.— मयापि तथैव क्रियत इत्याह— न मे पार्थेति । हे पार्थ परमादुष्टहीन ! मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन
कर्तव्यं नास्ति, न वा अनवाप्तं अवासव्यं प्राप्तव्यं; तथापि लोकसङ्ग्रहाभिमहं कर्मणि वर्ते कर्म करोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्मणि वर्ते एव, अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

[सर्वेषां व्याख्यातृणां 'वर्तेय' इति पाठः । शां. नी. वर्तेयेति]

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यदोति । यदि हि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्, मम श्रेष्ठस्य सतो वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ ! । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ तथा च को दोषः ? इत्याह— उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः, लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् ; न कुर्या कर्म चेदहम् । किञ्च सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः; प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहृतिमुपहननं कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— लोकसङ्ग्रहोऽपि न ते कर्तव्यः, विफलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— यदि हीति ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशङ्क्य दूषयति— तथा चेत्यादिना । ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामापि कर्मानुप-

पत्तेरिति हेतुमाह— लोकस्थितोति । इत्येश्वरेण कर्म कर्तव्य-
मित्याह— किञ्चेति । यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः । सङ्क-
रणस्य कार्यं कथयति— तेनेति । प्रजोपहृतिः परिप्राप्यते चेत्किं
तथा तत् स्यात् ? इति तत्राऽऽह— प्रजानामिति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अहं सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलः स्वच्छन्दतो जगदुपकृतिमर्थो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितः सर्वदा यदि न वर्तेयम्, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूतोर्वर्तमानस्तविदः शिष्टाः (च) सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते । ते च स्वकर्तव्याननुष्ठानेनाकरणे प्रत्यवायेन चात्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः ॥ २३ ॥

१ अत्र 'मनुष्याणां सहस्रेषु—' [७३] इति वक्ष्यमाणमनुसन्धानो वामन एवमाकृतमाह—

लक्षेण कोटिष्वथ वा कश्चिदात्महितस्य ना । विवेकं कुरुतेऽप्ये तु नेष्वस्य स्मरन्त्यपि ॥

एवं गतेऽनुवर्तन्ते मनुष्याः सर्वो मम । वर्तते विषयन्यकमत्र कौन्तेयसार्थिः ॥

ये वर्तमानुवर्तन्त आत्मनो मूढबुद्धयः । मनुष्या नैव त इति युद्धं ध्वनयति प्रभुः ॥ इति ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—कर्मण्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म कियते ? इति शङ्कायामुच्यते 'यदि ब्रह्म' इति पूर्वश्लोकः 'त्रिषु लोकेषु' इति निर्देशात् सर्वावतारपरः; अयं तु 'मनुष्याः' इति दर्शनात् कृष्णवताराभाषाणः, 'तस्माद्ब्रह्म' इति निर्देश-स्थेयश्चभावसमुचितकृष्णवतारासाधारणकारविषयतामाह— अहं सर्वेश्वर इत्यादिभिः । सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्प इति । पूर्ववदाप्तकामत्वाविरोधायाच्यते— स्वसङ्कल्पकृतेति । स्व-सङ्कल्पमात्रेण सर्वं नियन्तुं शक्नोऽपि ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्त-नार्थं जगदुपकृतिमर्त्यं जातोऽपीत्युक्तं, अन्यथा भूतावेश-न्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रव्यवसाभावान् तत्तदनुष्ठानार्थीनं फलं न स्यात् 'छन्दतः सम्प्रवर्तते' इत्याद्यनुसारेणाह— स्वच्छन्दत इति, न तु कर्मणेत्यर्थः । कर्मफलमोक्तत्वं व्युदस्यता जग-दुपकृतिमर्त्यः इत्यनेन 'जगदुपकृतिमर्त्यं को विनेतुं समर्थः' [वि. उ. ५।३।१०८०] इति पुराणिकः स्मरिता । अपि-शब्देनाकर्मव्यवसायवतोऽपीत्यभिप्रेतम् । "अजायमानो बहुधा विजायते" [यजुर्वे. ३।१।९. तै. आ. ३।१।३] 'नाकारणात्का-रणदा' [वि. उ. १।१] 'इच्छादृष्टीताभिमतोऽदेवः' [वि. उ. ६।१। ८४] इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं

हिशब्दयोजितप्रसिद्धिप्रकारविवरणार्थं चोक्तं मनुष्येष्टि-त्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि न्वेत ? न ह्यस्य परमा-र्थतो वर्णाश्रमाः सामान्यधर्मयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवश्य इच्छया कर्म कुर्वानोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत— इति शङ्कायां 'कुलोचितमिति धावं धमे सर्वं वहु मन्यते' इत्या-द्यनुसारेणाह— तत्कुलोचित इति । अयं भावः— सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तदुचितकर्मकरण-याप्राकृतमेव विग्रहं तत्तत्जातीयसन्निवेशं परिणमयति; तत्र तत्त-जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषानामनुविधेयानुष्ठानत्वं स्यात्— इति । अतन्मित्रः अनुदासीनः । सर्वदेति जानुशब्दार्थः; जात्व-पीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेयत्वोपयुक्तप्रकारविवक्षां 'मम' इत्यत्रापि दर्शयति— मम शिष्टेति । 'सर्वेशः' इति प्रमाण-पौष्कल्यपरं, सेतिकांत्यताकवर्णं वा ? इत्यभिप्रायेणाह— सर्व-प्रकारेणेति । अनुवर्तन्ते अनुवर्तते इत्यर्थः; प्रसङ्गस्य स्यापि सिद्धवकाराभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाण-प्रसङ्गाय मनुष्याणां पूर्वसिद्धत्वावृत्तिमात्राभिप्रायेण वाऽनिष्ट-प्रवृत्तपरत्वायाह— ते चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—उत्सीदेयुरिति । अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चया अकरणादेवोत्सीदेयुर्नष्टा भवेयुः । श्लाघीयाचाराणामनुपालनात् सर्वेषां शिष्टकुलानां सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । अत एवेमाः सर्वाः प्रजा उपहन्याम् । एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनः सन् शिष्टतया यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोपि, ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदः शिष्टश्च मुमुक्षुवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठार्था नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः । अतोऽत्यन्तशिष्टतया व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.—शास्त्रमेवानुसृत्य तवाकरणं नाद्रिये-रित्यत्राह— उत्सीदेयुरिति । लोकशब्दस्याचारपरजनविषय-तामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं शिष्टलोका इति । 'इमे' इतीदंशब्दबहुवचनयोः सामर्थ्यात्— सर्वे इत्युक्तम् । सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वैर्निश्चितमशक्यत्वाच्छिष्टाचारतदृष्टीनामुक्त्या अनुवृत्तेः प्रकारालोच्योक्तं मदाचारेत्यादि । विदारणा-वर्थासम्भवात्पुरुषार्थहानापुरवार्थाप्रतिषेधो नात्र इहोत्साद इत्याह— नष्टा भवेयुरिति । 'असत्रेव' [तै. आ. ६] इत्य-दिवदेत । अकरणमित्यादेर्बहुवचनान्तरव्यापारः सङ्करः; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य बुद्धनिष्ठ्यादेः क्षत्रियादिभिर्मुष्ठानम् । उपहतिः पक्षादिपि कर्मान्विता । स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दर्शित-

मर्थे दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेतं व्यञ्जयति— एवमेव त्वमिति । 'न मे पार्थास्ति' [३।२२] इति पार्थशब्दसमुद्धयमिप्रेतमनु-विधेयत्वोपयोग्याकारत्रयमाह शिष्टेति । युधिष्ठिरशब्दोपादानं युद्धप्रस्ताहनाय रणयुद्धाख्यशब्धमभिप्रेतार्थात्तन्मर्थः; किं तत्र पित्रादिप्रतिसम्बन्धनन्तरण ? स्वयमेव हि शिष्टजनाग्रेसरतयोर्व-दी किराट तनयादिदृष्टान्तैः प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह— अर्जु-नः सन्निति । यमो हि शिष्टानुष्ठेयः; ज्ञानयोगश्च परमधर्मः, ततश्च तदनुवर्तनं लोकस्व मोक्षायैव स्यादिति लोकक्षेप भवे-दिति शङ्कायामुक्तं स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनवि-कारिणां तत्रानुपबन्धनोभयप्रथता स्यादिति भावः । 'लोक-सङ्ग्रह' [३।२०] इत्यादिनोक्तुपसंहरति— अत इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्त्यो वा तस्याऽऽत्मविदः कर्तव्या-भावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इत्यात्मसम इदमुच्यते । यदि ब्रह्ममिति ॥ २३ ॥ ततश्च को दोषः ? इत्यत आह— उत्सीदेयुरिमे लोका इति । अनेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः, प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यामिति । ततश्च ममेश्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यद्येवं कृतकृत्यत्वम्, तर्हि किमिति कर्म करोषि 'प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति ज्ञायान् ? तत्राह—यदीति । यद्यहमतन्निद्रतोऽनलसः सन् यावत् कदाचित् कर्मणि न वर्तेयं कर्म नातुतिष्ठेयम् । परमैषद-
मार्गम् । यदा 'अनुवर्तेऽयम्' इति पदद्वयम् । अयमहं नानु-
वर्ते इति योजना । तदा समेव वर्यं मार्गं सर्वशः सर्वं
मनुष्या अनुवर्तेरन् ॥ २३ ॥

५ व० त० दी०—तथापि कर्म करोमीत्यकरणे
प्रतीदेयुरिति ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—ननु त्वदकरणे किं स्यात् ? इत्यत
आह—यदीति । अहं जातु कदाचिदपि कर्मणि अतन्निद्रतो
निरालसः सन् न वर्तेयं न प्रवृत्तो भवामि; तदा मनुष्याः
सर्वशः मम वर्यं भक्तिमार्गमनुवर्तन्त्ये इत्यर्थः । अतस्तेषां ततो
निष्ठत्ययं कर्ममार्गप्रवृत्त्यर्थं कर्म करोमीति भावः ॥ २३ ॥

ननु तथा तत्करणे किं प्रयोजनकं ? इत्यत आह—
उन्मीदेयुरिति । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तदा इमे लोका
ऽस्मीदेयुः । अत्रायं भावः—सर्वेषां भक्तिप्रवृत्तौ सत्यां
भगवत्साक्षात्कारो भुक्तिर्वा स्यात्तदा इमे मन्वाद्यो लोकाः

अस्तु, ततः को दोषः ? तत्राह—उत्सीदेयुरिति । इमे
लोकाः 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' [म. ना. ८।७९]
इति श्रुत्युक्त्यर्थमलोपादुसीदेयुर्नश्येयुः । किञ्चाहं चेत्कर्म न
कुर्यां तदा धर्मेऽशेनावश्यमभावितो वर्णसङ्करस्याप्यहमेव
कर्ता स्याम् । तेन च सङ्करेण अहमेव इमाः प्रजा उपहन्त्या-
मुपहतवान् भवेयम् । न हि प्रजारक्षणार्थमवर्तीत्येव मम
प्रजाविनाशनमुचितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

लोकनाशं दर्शयति द्वाभ्यां—यदीति ॥ २३ ॥

सृष्ट्यभावादुच्छिन्ना भवेयुः । अत एव भगवता वृषभध्वजे
आज्ञप्तं पात्रे—'त्वं च रुद्र ! महाबाहो !' इत्यारभ्य 'सृष्टिरेषोत्त-
रोत्तरा' इत्यन्तम् । च पुनरिमाः प्रजा उपहन्त्यां तदाऽहमेव
सङ्करस्य नरकसाधनस्य कर्ता स्यां भवामि । अयमर्थः—
मदाज्ञया ब्रह्मादयः प्रजाः सृजन्ति, तांश्चदहमुपहन्त्यां तदन-
नुकूलो भवामि, तदा सङ्करस्य क्लिष्टस्य कर्ता स्यां; प्रजानां
च मद्विच्छाद्यतिरेकेण भक्तिसङ्कल्पाज्ञाने सति प्रवृत्तौ सङ्करत्वं
स्यात्; फलाभावे भक्तिफलव्यभिचारोऽपि स्यात्, तदापि
तत्कर्ताऽहमेव स्याम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—यद्यहं कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मनुष्याः ममैव वर्गानुवर्तन्ते अनुवर्तेरन्; कर्म न
कुर्वीरन्नित्यर्थः । अतन्निद्रतोऽनलसः । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ ततश्च किम् ? इत्यत आह—उत्सीदेयु-
रिति । 'यद्यदाचरति' [३।२१] इत्यादेरपरा योजना, न केवलं लोकसङ्घं पश्यन् कर्तुमर्हसि; अपितु
श्रेष्ठाचारत्वादीत्याह—यद्यदिति । तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वया-
ऽनुष्ठेयः; न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तत्वाचारो यो मयाऽनुवर्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षायां 'न मे पाथे !'
इत्यादिभिन्निभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनम्—इति मनुसूदनश्रीपादाः ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्त्यो वा, तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावे-
ऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति
केचिद्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वामनाचरन्तमनुवर्ततां सर्वेषां को
दोषः स्यात् ? इत्यपेक्षायासीकृत्य कृतार्थतया कर्मानुष्ठानाभावे
तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितित्वभावात् पृथिव्यादि-
भूतानां विनाशप्रसङ्गात् वर्णाश्रमवर्गव्यवस्थापुण्यपेक्षाधिकृतानां
प्राणभूतां पापपहतत्प्रवृत्तानां परानुग्रहाय प्रवृत्तिरीश्वरव्येत्युक्तं,
ममप्रति लोकसङ्घाया कर्म कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञाना-
भिमेव प्रति प्रत्याह—यदि पुनरिति । कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह—
आत्मचिदिति । यथावदात्मानमवगच्छन्तृत्वात्थिमानाभा-

वात्कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः । अर्जुनादन्यत्रापि ज्ञानवति कृतार्थ-
बुद्धित्वं कर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तुल्यमित्याह—अन्यो वेति ।
तस्य तर्हि कर्मानुष्ठानमफलत्वात् नवकाशमित्याशङ्क्याऽह—
तस्यापीति । कर्तव्य इत्यात्मासिद्धादपि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव
कर्मत्वाहेति शेषः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं श्लोकं व्याकरोति—
सक्ता इत्यादिना । असक्तः सन्कटृत्वाभिमानं फलाभिनिन्द्य
वाऽकुर्वन्ति यावत् ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अविद्वांस आत्मन्यकृत्स्नविदः कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा आत्मन्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथाऽऽत्मदर्शनाय कुर्वते, तथाऽऽत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपि व्यपदेश्यः शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रकारः, विदुषस्तु स्वाधिकारतिरस्कारेण तदधिकारानुरूपप्रचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकाशोच्यते— सक्ता इत्यादिलोकज्ञेन । अवेदने प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायोक्तं आत्मन्यकृत्स्नविद इति । एवमुत्तरम् ‘विद्वानज्ञानां’ इति शब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । अत्यन्तानात्मज्ञताव्युदासायाकृत्स्नशब्दः । पूर्वोक्तं प्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं ‘सक्ताः’ इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युच्यते न सांसारिककर्मतत्परपक्षविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सांसारिककर्मण्येव विदुषाऽप्यनुष्ठेयानि स्युः ; तस्मान्ज्ञानयोगानधिकारः

कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्यकृत्स्नवित्तयेत्यादिकमुक्तम् । एवमुत्तरत्र ‘अज्ञानां कर्मसंज्ञितानाम्’ [३१६] इत्यत्रापि प्राह्यम् ; यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपितु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्टाऽन्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरदित्येतदभिप्रायः ; तथासति हि, ‘चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम्’ इत्यपि सङ्गतं भवतीत्यभिप्रायनाक्यायेमाह— आत्मनीत्यादिना कुर्यादित्यन्तेन । ‘विद्वान्’ ‘असक्तः’ इत्युभाभ्यां फलितमुक्तं— ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपीति । संयद्शब्देन लोकरक्षणं नादिप्रमव्युदासायाह धर्मनिश्चयमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— ततश्च— सक्ताः प्रसक्ताः फलाभिसन्धौ । विद्वान् ज्ञानी तथा तेन प्रकारेण । असक्तः फलाभिसन्धिरहितः । चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । लोकसङ्ग्रहं कर्तव्यं धर्मोत्पादनम् ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु परमेश्वरस्य तव लोकरक्षार्थं कर्मावधानेऽपि न क्षतिः ; मम तु जीवस्य कर्मबद्धत्वभावस्य न तदनुष्ठानं युक्तमनिर्माक्षप्रसङ्गात् ; अतः कथं त्वदृष्टान्तेन मया कर्म कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्य असक्ततया कर्मानुष्ठानं मेमेव तथाविबाधकमित्याह— सक्ता इति ; कर्मणि सक्ताः कर्तृत्वा-

भिमानफलाभिलाषाभ्यामभिनिविष्टा अविद्वांसोऽज्ञाः यथा कुर्वन्ति, लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः विद्वानात्मविदपि तथैव कर्म कुर्यात्, किन्त्वसक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषावकुर्वन् सन्नित्यर्थः । ‘भारत’ इत्यनेन महति भरतवंशे जातस्य तव श्रेष्ठतया लोकसङ्ग्रहोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम् ॥ २५ ॥

९ व० न० दी०— तस्माद्विदुषाऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कर्तव्यमित्युपसंहरन्नाह— सक्ता इति । उभयोः कर्माचरणे प्राप्ते प्रकारभेदं दर्शयति— अविद्वांस आत्मानात्मतत्त्वमजानन्तः सक्ताः कुर्वन्ति, न तथा विद्वान्, यतो लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुरिति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— अतस्तत्त्वरूपज्ञानेन लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मत्वनासक्तं कर्म कुर्यादित्याह— सक्ता इति । यथा अविद्वांसो मूर्खाः कर्मणि सक्तास्तत्फलाभिलाषिणो विषयादीन् न

त्यक्तुं समर्थाः कर्म कुर्वन्ति, तथा विद्वान् पण्डितो मत्स्वरूपज्ञः लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छरसक्तस्तत्रासक्तिरहितो मद्भाज्ञया कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— यदि मादृश एव त्वं कृतार्थोऽसि तथापि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वित्याह— सक्ता इति । कर्मणि कर्मफले । कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः । असक्त इति च्छेदः ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षन् ममाऽऽत्माविदः कर्तव्यमस्त्यस्य वा, लोकसङ्ग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते— नेति । बुद्धिभेदो बुद्धिभेदो 'मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलं' इति निश्चितरूपाया बुद्धिभेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेद्योतपादेव अज्ञाना-मविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानाभासङ्गवताम् । किन्तु कुर्याज्जोषयेत्यारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥२६॥ आविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जते ? इत्याह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेः, प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था, तस्याः प्रकृतेर्गुणविकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्व-प्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारः, तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्मा-ज्जातःकरणं यस्य, सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्त-त्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥ यः पुनर्विद्वान्-तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! कस्य तत्त्ववित् ? गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽस्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्रुतमन्योत्तरलोककमवतारयति— एवमिति । कर्तव्यं कर्मेति शेषः । पूर्वार्थमेवं व्याख्यायित्वा कार्यं प्रथमपूर्वकमवतारं व्याचष्टे— किन्तु कुर्यादिति । सर्वकर्माणि कारयेत्तु प्रीतिं कुर्वेति शेषः । कथं कारयेदित्याकाङ्क्षाया-माह— तदेवेति ॥२६॥ 'अज्ञानां कर्मसङ्गिनो' इत्युक्ते, तेनोत्तर-लोकेत्य सङ्गतिमाह— अविद्वानिति । कर्तृत्वमात्मनोऽवास्त-वमिदमन्युपमाविद्वान् कथं कुर्वेनेव तस्याभावं पश्यति ? इत्या-शङ्क्याऽह— प्रकृतेरिति । कर्मस्त्वविदुषः सक्तिप्रकारं प्रकट-यन् व्याकरोति— प्रकृतेरित्यादिना । प्रधानशब्देन माया-

शक्तिरुच्यते । अविययेत्युभयतः सम्बध्यते ॥ २७ ॥ अहं इत्य कर्मसु सक्तिमुक्त्वा विदुपस्तदभावमभिदधाति— यः पुनरिति । तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्व-विदिति । तद्वद्वेनाशद्विशिष्टे निर्दिष्टे प्रथमपूर्वकं द्वितीयया-दमवतारं व्याचष्टे— कस्येत्यादिना । गुणानामेव गुणेषु वर्त-मानत्वमनुक्तं निरुण्वतोत्पाभिवाद्यशङ्क्य विभजत— गुणा इति । कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मनस्तु कृतक्यत्वात्त्वैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित्कर्मसु दृढतरं कर्तृत्वा-भिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अज्ञानात्मात्मन्यकृत्स्नवित्त्या ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिनां अनादिर्कर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मावलोकनसाधन-मस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि ? आत्मनि कृत्स्नवित्त्या ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मवाचरन् सर्वकर्मस्व-कृत्स्नविदां मीतिं जनयेत् ॥ २६ ॥ अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽर्हत्त्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति । प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं क्रिय-माणानि कर्माणि प्रति अहङ्कारविमूढात्माऽहं कर्तेति मन्यते; अहङ्कारेण विमूढ आत्मा यस्यासा-वहङ्कारविमूढात्मा । अहङ्कारो नाम अनहमर्थं प्रकृतावहमित्यभिमानः; तेन अज्ञातात्मतत्त्वस्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ गुणकर्मविभागयोः— सत्त्वादिगुणविभागे तत्त्वकर्म-विभागे च तत्त्ववित् गुणाः सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहङ्कर्तेति न सज्जते ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— लोकस्य सद्ग्रहणमेकीकृत्य स्वीकरणं स्वानुरूपे समानाभिप्रायतया समुद्यत्तत्पादानमित्यर्थः । कर्म-वासना उत्तरोत्तरगुण्यपापारम्भपूर्वपूर्वगुण्यपापारंशविशेषः; उत्त-रोत्तरशरीरेणसमर्थेनृतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरेणगुणानुसन्धिविशेष-जनितसंस्कारो वा; वादित्रयादनादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदो बुद्धे-

रन्यथाकरणम्; तच्च प्रकृतविषयं दर्शयति— कर्मयोगादन्य-दित्यादिना । 'युक्तः' इत्यनेन लोकसद्ग्रहणं कुर्वतः स्वापेक्षित-विलम्बाभावाय प्राशुक्तनिरपेक्षत्वबुद्धियोगो विवक्षित इति बुद्ध्या युक्त इत्युक्तम् । 'जोषयेत्' इत्यस्यार्थः— प्रीतिं जन-येदिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातुः । कर्मसङ्गिनः

पुस्तान्सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ 'प्रकृतेः' इत्यादिश्लोक-
चतुष्टयस्यार्थमाह— **कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति**
व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीयं त्वेति द्विशदीकृत्यसुखेनाविचालन-
मुक्तम् । **कर्मयोगापेक्षितं** कर्मयोगेति कथ्येत्वाभूतमित्यर्थः ।
'प्रकृतेर्गुणैः' इत्युक्ते प्रशिक्षप्रकर्षादिभिर्द्विषोषं प्रस्तुतानुपयुक्त-
शब्दादिप्रामाण्यगुणव्यवच्छेदयाह **सत्त्वादिभिरिति** । वक्ष्यमाण-
सात्त्विकादिकर्मविभागं 'सर्वशः' इति प्रकारवाचिपदमुचितमाह—
स्वानुरूपमिति । 'कर्ता' इति तु त्वन्तर्योगात् षष्ठीप्राप्तिः
स्यादिति तत्परिहाराय कर्मसु कर्तृत्वाहन्त्वोक्तिप्रमव्युदासाय च
कर्माणि प्रतोल्युक्तम् । तुलन्तत्त्वविषयायां त्वेवं फलितोक्तिः ।
अहङ्कारविमूढात्मैति—समानांशत्रयस्य बह्वर्थपरस्य अत्रार्थे
विवक्षन् विश्रद्धाति **अहङ्कारेणेति** । नात्राहम्भावमात्रमुच्यते
तस्याहम्भावान्वर्गगतत्वात्; नापि अहङ्काराख्यमचिद्रव्यं,
तस्यापि वेदात्मभ्रमं द्वारीकृत्य कार्यकरत्वे सति अव्यवहितत्वेयव
वस्तुमुचितत्वात्; नापि गवेः, उच्छृङ्खलपरिभवादिहेतुत्वेनानि-

दंशात् । अतोऽहङ्कार इति वेदात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभि-
प्रायेणाह— **अहङ्कारो नाम अनहमर्थं प्रकृतावहमभि-**
मान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूतत्वावेव चित्रप्रत्ययेन व्युत्स-
र्त्तदिशता । **अज्ञातात्मस्वरूप इति** । विमूढ आत्मा स्वरूपं
यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विमुद्येयुः' इतिवद्विमुक्तशब्दोऽत्र
मोहविषयसमानाधिकरण इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः'
इत्यत्र उपसर्जनाच्च विषयीत्वात्पि विषयसप्तमीत्वमुचितमिति
मत्वोक्तं— **सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चेति ।**
विभागशब्दो द्वन्द्वात्परत्वात् प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षा-
द्वृणेषु कृत्यभावात् परोक्तप्रक्रियेन्द्रियतद्विषयादिविषयायां पद-
द्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्यैवोपचार्तिक इत्य-
भिप्रायेणोक्तं **स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्विति** । गुणकार्याणि
च विमज्जिष्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च
तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ **विद्वद्विदुषोः कर्मभेदमाह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रिया-**
दिभिः । प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया ॥ २७ ॥
कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥ 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इति श्लोक-
द्वयस्यासङ्कटत्वात्तत्पर्यमाह— **विद्वदिति** । यथायोगं सम्बन्धः,
न यथाक्रमम् । कर्मभेदं कर्मधर्मयोग्यं, आह प्रपञ्चयतीत्यर्थः ।
'कर्ताः कर्मणि' [३।२.५] इत्यादिनोक्तत्वात् । व्यवहितत्वा-
दन्वयं दर्शयन् गुणशब्दस्यापेक्षार्थत्वात्, विवक्षितमर्थमाह—
प्रकृतेरिति । आदिपदेन शरीररसनोऽर्हणम् । कथमिन्द्रिया-
दीनां द्रव्याणां प्रकृतिगुणत्वमित्यत आह— **प्रकृतिमिति ।**
गुणभूतान्यप्रधानानि । प्रकारान्तरं च व्याचष्टे— **तदिति** ।
प्रकृतिकार्याणि चेत्त्यर्थः । गुणशब्दः कार्यार्थ इत्युक्तं भवति ।

ननु जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति
मन्यते' इति कथमुच्यते ? इत्यत आह— **न ह्येति** । स्वा-
तन्त्र्येणेति शेषः ॥ गुणानां कर्मणां चान्योन्यं यो विभागस्तस्मि-
न्त्वक्तव्ये एकवचनेनालं, कथं द्विवचनं ? केन वाऽऽप्तान्वयः ?
इति शङ्काविभागशब्दस्यार्थं वदन्परिहर्ति— **कर्मैति** । जीवे-
श्वरप्रकृतिलक्षणसम्बन्धिभेदात्, कर्मणि मिन्द्रियादीनां च भेदोऽत्र
विवक्षितो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः । गुणा गुणेष्विति पदद्वयस्य
विवक्षितमर्थमाह— **गुणा इति ॥ २७ ॥ २८ ॥**

७ ह. पै. भा.— किञ्च— **समाचरन् कर्म न कर्तव्यमिति बुद्धेरन्यथाभावं न जनयेन्नोत्पादेयत् ।**
केषाम् ? अज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनामिदं विशिष्टफलसाधनमिति कर्मसङ्गिनाम् । किन्तु कुर्यात् ।
जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि यज्ञादीनि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभिपुक्तः समाचरन् ॥ २९ ॥
इदं च कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थरूपं कथम् ?— प्रकृतेरिति । प्रकृतेरव्यक्तस्य गुणैः सत्त्वरजस्त-
मोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहङ्कारविमूढात्म-
अहङ्कारोऽव्यक्तकार्यकरणसङ्घातेष्वनात्मन्यहमिति बुद्धिः, तेनाहङ्कारेण विमूढो व्यामूढ आत्मा
यस्य, सोऽयमहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ताऽहमेषां कर्मणां' इति कर्तव्यं मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्वविदकर्ता
स्वरूपवित्—गुणाः सत्त्वादयः, गुणानां कर्तृभूतानां कर्मणां च कार्यभूतानां विभागयोः सतोः
गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि गुणेषु तत्कार्येषु गमनागमनादिकर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्त इति तु मन्यमानो
न सज्जते ; नाहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ वै. ज. शि.— यथैवं ज्ञानोपदेश एव लोकश्लाघार्थं क्षि-
तात्मित्याशङ्क्यानधिकास्तिवापैवमिच्छाह— **नेति । अज्ञानां**
मिति शिष्यपरमपुरुषार्थभूतं आत्मतत्त्वमजानतां, अत एव कर्म-
सङ्गिनां कर्मण्येवासाक्तानाम्—अनेन ज्ञानानधिकास्तिव सुचि-
मी. ४१

तम्— तेषां बुद्धिभेदं 'अहमिदं कर्त्तव्ये, एतत्फलं भोक्ष्ये' इत्ये-
वंरूपाया बुद्धेश्चालनं अकर्तात्मज्ञानोपदेशेन न कुर्यात् । अन-
वधिप्राप्तां बुद्धिचालने कृते सति कर्मश्रद्धान्निष्ठेऽज्ञानस्य
चासम्भवबुद्ध्यप्रवृत्तैव तेषां स्यात् । अतः विद्वानज्ञाधिका-

रिकाणि सर्वकर्मणि स्वयं युक्तोऽवहितः समाचरन् सन् तेषां विधासङ्ख्याद्य औपयेत् प्रीत्या सेवयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वज्ञप्रीत्यर्थं तद्वदेव कर्मकरविदुषोऽपि कर्मबन्धो दुष्परिहरः; तद्वैलक्ष्येन कर्मकरणे तु नाज्ञप्रीतिस्त्यागद्वय अज्ञ-वदेव ज्ञानिनः कर्मादुष्ठानम्; तथापि कर्तृत्वाभिमाना-भावात् तद्वन्ध इति दर्शयितुमशक्यं कर्तृत्वाभिमानं प्रति-पादयति — प्रकृतेरिति ।

प्रकृतिः, अज्ञानं, अविद्या, माया, इति परमेश्वरशक्तेः पर्यायाः । प्रकृतेष्टेष्टाः सत्त्वरजस्तमांसि, तेन च तदात्मकं मन उच्यते, सत्त्वादिगुणकार्याणां ज्ञानप्रवृत्तिमोहानां मनसि दर्शनात् ‘कामः सङ्ख्यो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा घृतिरघृति-ह्रीर्भीर्भिरियेतत्सर्वं मन एव’ [बृ. उ. १/५।३] इत्यादि-श्रुत्येव । तथा च प्रकृतेर्गुणैः मनसा क्रियमाणानि सर्वेशः सर्वा-णि लौकिकवैदिकानि कर्माणि ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेऽपि च’ [तै. उ. २/५] इति श्रुत्युक्तानि, तानि अहमेव कर्ता करोमीति मन्यते । कर्तेति ह्यन्वयः; तेन च ‘न लोका-व्ययनिष्ठास्त्वलंघनताम्’ [अष्टा. २/३।६९] इति पट्टीनिषेधः । ननु मनसा क्रियमाणानि कर्माणि कथमात्मा अहं कर्तेति मन्यते ? तत्राह— अहङ्कारविमूढात्मा । अहङ्कारो नामा-नात्मनि मनस्यात्मत्वबुद्धिः, तद्वैक्याभ्यास इति यावत् ; तेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः सन् । मनस्तादात्म्या-ध्यासादात्मनि तदहमः कर्तृत्वमन्यन्त्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमज्ञस्य कर्तृत्वाभिमानसङ्ख्या ज्ञानिनस्तदभाव-माह— तत्त्वविदिति । गुणकर्मविभागयोः गुणस्त्रिगुणात्मक-

मन्तःकरणमहङ्कारास्पदम्, कर्म तु तत्कार्यं ज्ञानेच्छा-कृत्यादिकं मनकारास्पदम्, गुणकर्मणोर्विभागौ गुणकर्म-विभागौ । अत्र गुणविभागो नाम आत्मतादात्म्येन अभ्य-स्ताद्गुणशब्दाच्चाद्यन्तःकरणात् ‘नाहमन्तःकरणम्’ इति तत्तादात्म्यनिषेधः । कर्मविभागस्तु ‘न मे ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि कर्माणि’ इति संसर्गनिषेधः । एवंविधयोर्गुणकर्मविभागयोः तत्त्वं याप्यर्थं यो वेत्ति स पुनश्च ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ इति मत्वा ‘गुणा मनोरूपेण परिणताः सत्त्वादयः ज्ञानेच्छादिकर्म-रूपेण परिणतेषु गुणेषु कर्तृत्वेन वर्तन्ते, न त्वात्मा’ इति मत्वा न सज्जते ; कर्तृत्वाभिनिवेशरूपसक्तिं न करोतीत्यर्थः । यत्नरं मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम्— ‘गुणविभागस्य कर्म-विभागस्य च तत्त्वविदिति व्यक्त्याने गुणकर्मणोरित्ये-तावतैव निर्वाहाद्भिभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्’ इति, तच्चिन्त्यम् । ‘न सज्जते’ इत्यनेनोक्तं आत्मकर्तृ-त्वाभिनिवेशरहित्यं प्रति गुणकर्मशब्दाच्चयोर्येनानस्तत्कार्ये-योर्येस्तादात्म्यसंसर्गनिषेधरूपो विभागः, तद्विषयकत्वेद-नस्यैव हेतुत्वेन विभागपदस्य प्रयोजनत्वात् ; अन्यथा ‘तत्त्ववित्’ इत्येतावतैव निर्वाहाद्गुणकर्मग्रहणमपि व्यर्थं स्यात् । अथ यत्किञ्चित्त्ववेदनमात्रं न सज्जत इत्यत्र हेतुर्न भव-तीति गुणकर्मग्रहणं प्रयोजनमिति चेत्, गुणकर्मणोर्येक-चित्त्वत्वेदवमात्रमपि न तत्र हेतुः, किन्तु तथोरात्मनः सका-शाद्भिभागज्ञानमिति । तदर्थं विभागग्रहणमपि प्रयोजनमिति तुल्यम् । तस्मात् ‘गुणकर्मविभागयोः’ इत्यत्र भाष्योक्तो यथोदित एवार्थः ॥ २८ ॥

९ व० त० ३।०— नन्वेष्टेषु तु सक्तयथा कर्मनिष्ठेषु कृपया साङ्ख्यप्रकारभेद उपदेष्टुं युक्तो विदुषा ; नहि-नहीत्याह— न बुद्धिभेदमिति । प्रकारभेदोपदेशे तेषां बुद्धिभेद एव भवति, फलादिसङ्गितया ज्ञातत्वात् । अतो औपयेत्प्रीणयेत्सेवयेच्च स्वयं कृत्वा परिसङ्ख्यातात्पर्येण शनैः शनैः शिष्येत् । अन्यथा बुद्धिभेदः ॥ २६ ॥ कर्म कुर्वतोर्विद्वद्विदुषोर्विशेषं स्पष्टं सन्दर्शयति— प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् । प्रकृते योगे साङ्ख्यरीत्या विशेषदर्शनमिति नाप्रकृतप्रसङ्गः । तथाहि ब्रह्मवादिसाङ्ख्ये जगतः कर्ता भोक्ता सधर्माश्रयः पुरुषोत्तम एवांशतोऽक्षरः कालः प्रकृतिः पुरुष आत्मा भवति ‘स (इममेव) आत्मानं द्वेषापातयन् (ततः) पतिश्च पत्नी चाभभवत्’ [बृ. उ. १/१।३] इति श्रुतेः । तत्र कर्त्रां प्रकृतिस्तत्संस्पृष्टतया पुरुषश्च भोक्ता । वस्तुनः पुष्करस्यशवत्प्राकृतधर्मैरवशस्तथापि तद्गुणैः परिणतगुणैरिन्द्रियैरिन्द्रियनिष्ठैर्वा गुणैः क्रियमाणानि कर्माणि कर्त्ताऽहं पुरुष इति मन्यते विपरीतमिति । गुणैः कर्माणि क्रियन्ते, न केवलेनात्मनेति । विभागतत्त्ववित्तु न सज्जते । इन्द्रियनिष्ठा गुणा विषयगुणेषु वर्तन्ते इति मननात्साङ्ख्ययोगयोरैक एवार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु लोकसङ्ग्रहार्थमेव चेत्कर्म कर्तव्यं, तदा यथाकथञ्चित्कर्तव्यम् । यथा तेऽज्ञानेन कुर्वन्ति तथा करणं किं प्रयोजनकं ? इत्याकाङ्क्षायामाह— न बुद्धिभेदं जन-येदिति । कर्मसङ्गिनां बुद्धिभेदं न जनयेत् । तथाकरणे तेषां अमो भवेत् ; अमे सति कर्म न कुर्वरेव । ननु कर्मणा चित्त-शुद्धौ सत्यार्थं अम इत्यत आह— अज्ञानमिति । न हि अज्ञातचित्तशुद्धयर्थं कर्म कुर्वन्ति, किन्तु कैश्चिेश्वरं मन्यमानाः फलरूपेणान्यं पण्डितं कर्म कुर्वाणं वीक्ष्य कुर्वन्ति, अत एव कर्मसङ्गिनामित्युक्तं ; न तु कर्त्तव्यम् । विद्वान् युक्तो मां हृदि

स्थाप्य मयुक्तः स्वयं समाचरन् सत्यागाचरन् मत्सेवादि कुर्वन् अन्येषां दृश्यार्थं सदा कर्माणि अन्यान्ज्ञान् औपयेत् कर्म कारयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु विद्वानपि चेत्तथा कुर्वात्तदा-ऽविदुषः सकाशात् को भेदः ? तज्ज्ञानस्य च वशोपयोगः ? सम्पूर्णं काले कर्मव्याप्यता सेवाभावसरादित्यतोऽविदुषो विदु-षश्च भेदमाह— प्रकृतेरिति । अहङ्कारेण विमूढात्मा अविद्वान् सर्वेशः प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियैः क्रियमाणानि कर्माणि ‘अहमेव कर्ता’ इति मन्यते ; न तु भगवद्विच्छाम् । तानि च भगवांल्लोक-व्याप्तोद्धार्य कारयति ॥ २७ ॥ एवमविदुषः स्वरूपमुक्त्वा विद्व-

स्वरूपमाह—तत्त्वविदिति । हे महाबाहो शास्त्रा क्रियाकरण-
समर्थ ! क्रियावान् गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित् 'गुणा गुणेषु
वर्तन्ते' इति मत्वा कर्मसु न सज्जते । अत्रार्थः भावः—गुणा-
स्तु भगवता सात्त्विकादिभावमिन्नविचित्रस्वरसमोपार्थं प्रक-
टीकृताः । अत एव ब्रजविलासिनीषु सात्त्विकादिगुणा निरु-

पिताः श्रीभागवते । कर्म तु लोकसङ्ग्रहार्थं कार्यते । तथा चैत-
द्विभागतत्त्ववित् गुणा जीवस्था गुणेषु भगवद्गुणेषु वर्तन्ते
प्रसुः स्वरसमोपार्थं गुणभावैस्तदुपयोगिककर्माणि कारयति ।
अन्यानि कर्माणि तु लोकार्थं कारयतीति मत्वा मृदवेदमाहमेव
कृतां तत्फलं मम भविष्यतीति न सज्जत इति भावः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—विद्वान् अज्ञानां कर्मस्वाप्तकानां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेत् नोत्पादयेत् ;
किन्तु तान् सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सेवयेत् । कथम् ? युक्त आहतो भूत्वा समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जते ? इत्यत आह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमो-
गुणात्मिकायाः “देवात्मशक्तिं स्वर्गुणैर्निगूढाम्” [ये. च. १।३] इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्य-
कारणसङ्घातात्मकैः क्रियमाणानि कर्माणि । अहङ्कारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान् कर्तृत्वादीनात्म-
धर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असङ्गानन्दसंविष्टपतामपश्यन् आत्मा अहङ्कारेण विमूढश्चासावात्मा चेति विप्रदः ।
अहं कर्माणि कर्मणां कर्त्तृति मन्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताऽहमिति तुन्प्रत्ययस्तेन ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ-
तृताम्’ [अष्टा. २।३।६९] इति ष्ठीनिषेधः ; अन्यथा तृत्प्रत्यये कर्मणां कर्ताऽहमिति षष्ठ्या भाव्यम् ॥ २७ ॥

एवं सत्कस्य कर्माचरणं प्रदर्शयति—तत्त्वविदिति । “गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य
कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्” इति (शं.) भाष्यम् । “नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः, नाहं
कर्मात्मक इति कर्मभ्यश्चात्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति” इति श्रीशरः । मधुसूदनस्तु—
“गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहङ्कारास्पदानि, कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि । गुण-
कर्मैति द्वन्द्वैकवद्भावः । विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः ; स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग
आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वं यो वेत्ति सः ‘गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु
वर्तन्ते’ इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्
इति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थम्” इति ।

यद्वा—यस्तत्त्ववित् स गुणाः गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना ।
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागो बुद्धयहङ्कारज्ञानेन्द्रियकर्मैन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं, तस्मिन् सज्जते ‘इद-
महं’ इति न मन्यते । तथाहि शरीरे गौरेऽहं गौरोऽस्मि, हस्ताभ्यामाचे मयेदमात्तमिति, चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्ट-
मिति, अहङ्कारेणाभिमेते ममेदमित्यभिमान्यते ; बुद्धौ विक्रियमाणायामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य
गृह्यमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्यक्त्वमध्यस्याहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्यते । एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन
व्याख्यातः ।

अन्यथा चिदात्मन्येव आदानादिकर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापतति । अयं च कर्मविभागः श्रुत्याऽपि दर्शितः—
“अन्यो मणिमविन्दत्, तमनङ्गुलिरावयत् । अग्नीवः प्रत्यमुञ्चत्, तमजिह्वो असञ्चत्” [तै. आ. १।११] इति ।
‘अन्धः स्वयं प्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्मणि रूपादिकं विषयमविन्दत्प्रकाशयति । अनङ्गुलिः काष्ठलोष्टादिवत् जड-
त्वात् स्वयं कर्म कर्तुमशक्तोऽपि पाण्यादिः आवयत् आसीव्यत् विषयं उपादत्ते । अग्नीवः छिन्नशिरस्कवजिर्जिर्वो-
ऽहङ्कारस्तं प्रत्यमुञ्चत् श्रीवाषां धारयति मयेदं लब्धमिति मन्यते । अजिह्वो ग्रीवातुः जडत्वात्स्वयं स्वगतसुख-
दुःखयोः पट इव स्वगतरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुखी दुःखीति चातुभवति । तथा च आत्मानात्मनो-
र्थाभाव्यज्ञो व्यावृत्तेष्वहङ्कारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुतुमेषु सूत्रमिवातुवर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथग्भूतं
जानन् गुणा धीचक्षुरादयो गुणेषु दुःखरूपादिषु वर्तन्ते, न त्वात्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव हस्तादिसङ्घातरूपो
ममैवेदमादानादिकं कर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसम्भूताः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानक्रुस्त्रविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— ये पुनः— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः सम्मोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु 'वयं कर्म कुर्मः फलाय' इति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेत्— बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विद्वानविद्वानित्युभावि प्रकृत्य विद्वानविद्वदो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युपसंहरति— ये पुनरिति । प्रकृतेरुक्तगुणैर्देहादिभिर्विकारैः सम्मूढास्तामेवाऽऽत्समत्वेन मन्यमाना ये, ते गुणानां तेषामेव देहादीनां कर्मसु त्यागारेषु

सज्जन्ते सत्किं दृढतरमात्मयोगबुद्धिं कुर्वन्तीत्याह— प्रकृतेरित्यादिना । तेषामनात्मविदां स्वयमात्मविदुः किमेदं नाऽऽग्राहयेदित्याह— तानित्यादिना ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंक्षुद्रतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा गुणकर्मसु क्रियास्वेव सज्जन्ते, न तद्विविक्तात्मस्वरूपे; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवमभूतांस्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित् स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः; अतः श्रेष्ठः स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन्नात्मप्राप्त्यात्मात्मानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्धानः, कर्मयोग एवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो मन्दान् जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेशयो लोकसङ्ग्रहाय कर्मैव कुर्यात् । प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावानिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः । गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं चेदम्— आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम्— इत्यनुसन्धानम् ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'प्रकृतेर्गुणैः' इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचायत्यत्वानुपपत्तेः । अतः पुराधारोपायेषु केषुचित्सङ्गो कचन्मयः; प्रस्तुतश्च पुराधारोऽप्राप्तमर्शनम्; तत्र चाकृतविविक्कारि कस्मिंश्चित्तुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण— अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता इत्यायुक्तम् । 'अहङ्कारविमूढात्मा' [३१२७] इत्यात्मविषयो हि सम्मोहः प्रकृतः; अतो गुणैः सम्मूढा इत्येव समासः; उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादिष्विव प्रकृतेरित्येनात्मव्य एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं— प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा इति; 'गुणकर्मसु' इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानाद्योक्तं क्रियास्वेवेति । परिसङ्ख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः । तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह— न तदिति । गुणकर्मसङ्गोक्तिफलिमविचालनहेतुमाह— अतस्त इति । न प्रयवन्ति न समर्था इत्यर्थः । तेषां प्रतिषेधोविचालनप्रसङ्गाय 'मन्दान्' इत्युक्तमिवमिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह— ते किल मन्दा इति । स्वयं मन्दत्वाच्छ्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः । मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटवं विवक्षितम्; अकृत्स्नवित्स्वफलिं विचालनीयत्वकारणम्, अथैर्यलक्षणमत्यर्थं न । 'मूढात्मापदुर्निर्भाषा मन्दाः' [अमरः ३।६।१४] इति

नैवण्टुकाः । 'न विचालयेत्' इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति— अत इति । ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थितिः निष्कृष्टाधिकारपरिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याह— ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीति । स्वकार्यमात्रसमीक्षयाऽपि कर्तव्यं किमुत्तरं परार्थसमुचिते स्वार्थत्वे ? इत्यभिप्रायेणाह— अत इति । उत्तरश्लोकमवतारयितुमुक्तोऽमुदुहाति— प्रकृतीति । वक्ष्यमाणश्लोकप्रकारेण तु सर्वेभ्यः सर्वैकसंन्यासः कार्यः; मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथनं तावताऽपि देहात्मविवेकादिकं सिद्धतीत्यभिप्रायेणेति भावः । आरोप्य अनुसन्धानेत्यर्थः । एतां दशामवलम्ब्य फलप्राप्तिं कापिलादीनां मतं समुत्थितमिति तन्मतव्यावर्तनायाचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानविकीर्णप्रयत्नलक्ष्यं कर्तृत्वं ? इति शङ्कास्पृष्टासाय चाह— गुणेष्विति । इदमिति वक्ष्यमाणम् । इदं कर्तृत्वमिति पुन्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायामपि नापि, तस्य गुणसम्पर्ककृतत्वाभावात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति— अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तयुक्तमिदमेतत्वेत्यर्थः । आज्ञाकर्तृत्वेनेति कारणशेषत्वं पूर्वापरविरुद्धम्; अनुसन्धानस्योपायार्थत्वं तु पूर्वापरसहजमित्यभिप्रायेणानुक्तवानोक्तिः । एतेन 'कर्ता शास्त्रार्थस्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यधिकरणार्थः सूचितः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्मूढाः । इन्द्रियाद्यभिमानाद्वि विषयादिषु सङ्गः । गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च । अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिर्गैः' इत्यभिधानात् । सत्त्वाद्यङ्गीकारे 'गुणा गुणेषु' [३।२८] इत्युक्तं स्यात् ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘प्रकृतेर्गुणसम्भूदाः’ इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन् विग्रहं दर्शयति—**प्रकृतेरिति** । नित्य-सापेक्षत्वाद्गुणशब्दस्य नासामर्थ्यमिति प्रदर्शनाय ‘प्रकृतेः’ इत्यनुवादः । देवदत्तस्य गुरुकृतिमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसम्भूदत्वात् सज्जन्ते गुणकर्मसिद्धि हेतुहेतुमद्भावाज्ज विवक्षितः ; अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः ; हेतुगुणपर्यय इति ।—**इन्द्रियादीति** । अभिमानो ममैवेति स्वातन्त्र्येण कर्तृणातीति भ्रमः । विषयादीत्युक्त्या गुणशब्दोऽज विषयार्थ इति दर्शयति । आदिशब्देन कर्मग्रहणम् । विषयेषु सङ्गः लेहादिः ; कर्मसु स्वातन्त्र्य-भ्रमः । ‘गुणानां कर्मसु’ इति केनचित् (शं.) व्याख्यातं तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽयमिति दर्शयति—**गुणेति** ; द्वन्द्वपरिग्रहेऽपि-

कार्ष्णमात्र । अनेन विषयादीत्येतदपि समर्थितं भवति । गुणशब्दस्योक्तानेकार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह—**शब्दाद्या** इति । निरुक्त्यत इति निरुक्तिः शब्दार्थः निरुक्ति गच्छन्त्यव-गच्छन्तीति निरुक्तिगाः । अस्तु गुणशब्दस्यानेकेष्वर्थेषु शक्तिः ; तथापि विवक्षाऽनैकस्यैवार्थस्य युक्ता ; अन्यथा न होशब्द-नेत्युक्तविरोधात् । शब्दो हि यमर्थमादौ स्मारितवान् स एवार्थो बुद्धौ समिहितः पुनरुच्चारितेन स्मारयितुं युक्तः ; तथा चात्र सर्वत्र सत्त्वादय एव ग्राह्याः । तद्वहेण शब्दादीनामपि तदात्मकानां ग्रहणसम्भवादित्यत आह—**सत्त्वादीति** । कर्तृत्वाचारत्वयोरकत्र विरोधादिति भावः । तदात्मकानामिन्द्रियादीनामुपलक्षणे सति वृथा प्रयासः । अतएवैवानुपपत्त्याऽनेकार्थग्रहणोपपत्तेः ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—**ये पुनः—प्रकृतेर्गुणैर्वयं कर्तार इति सम्भूदाः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु ‘वयं कर्म कुर्मः फलाय’ इति सज्जन्ते मन्यन्ते, तानकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिना मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविदसर्वविद्वद्भवान् विचालयेत् । बुद्धिभेदकरणमेव चालनं, तत्र कुर्वादित्यर्थः २९**

८ वं. त्र. गि.—एवं विदद्विदुयोः कर्तृत्वाभिमानतद-भावोक्त्या तयोस्तावन्मात्ररूप एव भेदः, कर्मावुद्यमाने तु साम्य-मिति प्रदर्श्य यस्मादेवं तस्माद्विद्वान् समाचरयद्विदुषो जो-येत्, न तु बुद्धिभेदं जनयेदिति पूर्वोक्तमुपसंहरति—**प्रकृतेरिति** । ये पुनः प्रकृतेर्मायायाः गुणैः सत्त्वादिभिः सङ्गद्वतरङ्गविरन्तर-माविर्भेदविद्विः सम्भूदाः सन्तः तेषामेव गुणानां कर्मसु कार्येषु

सज्जन्ते ‘वयं कुर्मः फलाय’ इति, तान् अकृत्स्नविदः कर्मफल-मात्रदर्शिनः । तत्र हेतुः—मन्दान् मन्दप्रज्ञान्, अशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानानधिकारिण इति यावत् । कृत्स्नविदसमिक्त् । स हि सर्व-विद्, ‘अस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ इति श्रुतेः । न विचालयेत् कर्मग्रहातो न प्रच्यावयेत् । किन्तु स्वयमेव तं कालेन विवेकोदयात् कर्ममध्यखल्पन्तीति भावः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०—‘न बुद्धिभेदं जनयेत्’ [३१२६] इति वदयति—**प्रकृतेरिति ॥ २९ ॥**

१० पु. अ. त.—**ननु ते अज्ञात्वा तथा कुर्वन्तीति** तान् दिशयेत्, न तु पुनस्तथैव प्रेरयेदित्यत आह—**प्रकृतेरिति** । प्रकृतेर्गुणैः सम्भूदाः कर्मफलभिलाषिणो गुणकर्मसु देहधर्मेषु फलार्थं सज्जन्ते आसक्ता भवन्ति । यतोऽकृत्स्नविदः भगवत्प्राप्तिरूपे अशेषफलरूपं न जानन्ति । कर्मफलं लौकिक-

सुखं फलरूपं जानन्तीत्यर्थः । यतस्ते तत्रासक्तास्तेन ततो न मनो भगवति संविशेद्यस्तान् मन्दान् मुखार्द्रभूयः फलास-कचित्तान् कृत्स्नवित् भगवत्प्राप्तिरूपशोषानन्दवित् न विचा-लयेत् भगवन्मार्गे न प्रेरयेत् । ततोऽपि वा न चालयेत् । दुष्टसङ्गात् स्वस्याप्यधामाभं नयेदिति भावः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—**एवं सत्तासक्तयोः कर्माणि विभज्य सक्तकर्मावुदापूर्वकं न बुद्धिभेदं जनयेद्विज्ञाना-मित्युपक्रान्तमुपसंहरति—प्रकृतेरिति** । गुणैरङ्गारादिभिः स्वस्मिन्धरैः सम्भूदाः एकीभावेन असेदाध्यासेन मूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु च सज्जन्ते अहमयं ब्राह्मणो ममैवेदं यज्ञादिकं कर्म, इति सज्जन्ते सक्ता भवन्ति, तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविद आत्मज्ञानहीनान् आत्मविद्धि कृत्स्नवित्—‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मय्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्’ [वृ. उ. २।४।५] इति श्रुतेः । मन्दान् शास्त्रार्थ-ग्रहणासमर्थान् कृत्स्नवित् आत्मविद्धि विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत्, तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः सम्भूदाः गुणानां कर्मसु सज्जन्त इति प्राचां योजना ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्वस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

१ ‘अध्यात्मचेतसेति तृतीयया समर्पणे उक्तबुद्धेः साधनत्वं लभ्यते । समर्पणं च कर्मणामीश्वरे न निधानरूपम्, अमूर्तत्वात् । कर्मा सह कर्मणां यः सन्बन्धस्तस्यायुक्तरीति सन्बन्धसम्पादनमशक्यमिति तद्वृत्तिरिति नेति—बुद्धिविशेष एव विषयता-विशेषण परमेश्वरतत्त्वस्मिन् समर्पणम् । सा च बुद्धिर्यस्यकृतकर्मणां राजेव मत्कृतकर्मणामीशः फलभाक्, नाहम् ; यदि कर्म यस्य फलार्थं तत्तस्य, इति ईशस्य प्रवर्तकस्यैतानि कर्माणि न मम इत्याकारिका । तस्यामीशस्यान्त्ययमिणः प्रवर्तकत्वोपपत्त्याः निरुक्तबुद्धेः साधनत्वं युज्यते । इति केचित् ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.— कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यं ? इत्युच्यते— मयीति । मयि बाहुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि सक्रयस्य निश्चिप्याध्यात्मचेतसा विवेक-
बुद्ध्या 'अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्क्रोमि' इत्यनया बुद्ध्या । किञ्च निराशीस्यक्ताशीनिर्ममो
ममभावश्च निर्भतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा बुध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापो विगत-
शोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्यपि कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापि मोक्षयमाणेन तेन कर्म त्यक्तव्यं ; मोक्षस्य कर्मासाध्य-
त्वात् ; न तु तेन कर्म कर्तुं शक्यं, कर्मणः स्वापेक्षितविरोधित्वा-
दिति शङ्कते— कथमिति । श्लोकेनोत्तरमाह— उच्यते
इति । यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारणमाह—
अध्यात्मेति । विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति— अहमिति ।

दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह— किञ्चेति ।
त्यक्ताशीः फलप्राथनाहीनः सन्नित्यर्थः । निर्ममो भूत्वा पुत्रप्रा-
प्तादिष्विति शेषः । ननु बुद्धे नियोगो नोपपद्यते पुत्रप्राप्तादि-
हिंसात्मनस्तस्य सन्तापहेतोर्नियोगविषयत्वाद्योगादिति तत्रा-
ऽह— विगतेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्निशाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरु-
षोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तृत्वतोच्यते— मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्म-
भूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सक्रयस्य, निराशीनिर्ममश्च विगतज्वरो बुद्धादिकं सर्वं चोदितं
कर्म कुरुष्व । आत्मनि यच्चैतस्तदध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिश्रुतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— अथ तदनन्तरस्य 'परातु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४] इत्याधिकरणस्यार्थं तत्परोऽयमित्यभि-
प्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति— इदानीमिति । निराम्यतायाः
स्वरूपतोक्त्या, स्वरूपनिरूपकत्वात् । भगवतीत्यादिपदत्रयेण
'मयि' इत्यभिप्रेतस्योक्तिः । भगवतीति नियन्त्रोपापत्यस्वफ-
लप्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणगुणजातवति हेयप्रत्यनीके चेति भावः ।
पुरुषोत्तम इति, निवेदनार्थाद्युपवेशादिनाऽयस्त्वृष्टहेयप्रसक्तौ
'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [१।५।१७] इति वक्ष्यमाणप्रकार-
वैलक्षण्यवतीति भावः । सर्वात्मभूते गुणकृतं चेति ; त्रिगुण-
स्याधिष्ठानस्यापि सर्वात्मभूतः स एव हि नियन्तेति भावः ।

एतेन 'असक्त्या लोकक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे
वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति तृतीयाध्यायीतार्थ-
[७]— सङ्ग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो नास्मिन् इत्यपि सूचितं
भवति । 'मयि' इत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया सर्वभूतान्तरा-
त्मात्मभूतत्वोक्तिः । 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' [१।८।६१] इत्यादि
वक्ष्यमाणं ज्ञानेन ख्यापितम् । सर्वाणि इति, स्वकृतानि गुण-
कृतानि चेत्यर्थः । 'युद्धस्व' इत्येतच्छास्त्रीयोपलक्षणमित्यभि-
प्रायेणोक्तं युद्धादिकमिति । आत्मनीति 'अध्यात्म' इति
सप्तम्यर्थे समास इत्यर्थः । अत्र चैतश्चाब्दस्य श्रुतिश्रुतसिद्ध-
त्वात्तुसन्धानरूपज्ञानगोचरतां व्यनक्ति आत्मस्वरूपेति ।

३ रा. भा.— "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ... अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्"
[तै. आ. ३।११] "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य
आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यभूतः" [बृ. ५।७ मा. दि.] इत्येवमाद्याः श्रुतयः
परमपुरुषप्रवर्त्य तच्छरीरभूतमेनात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च 'प्रज्ञासितारं
सर्वेषाम्' [मनुः २।२।२२] इत्याद्याः । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं
च' [१।५।१५] 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया [१।८।६१] इति वक्ष्यते ।

४ वे. ता. चं.— श्रुतिश्रुतसिद्ध प्रकारं वक्ष्यति— अन्त-
रिति । अन्तःप्रविष्टत्वत्वात्सिद्धत्वाभ्यां तृपादिगणनादिव्यावर्त-
काभ्यां सर्वात्मत्वसिद्धिः । कर्तारमिति— जीवव्यापारेषु प्रयो-
जककर्तारमित्यर्थः ; यदा प्रेरणक्रियाकर्तारमित्यर्थः ; तदुच्यते—
प्रवर्तयितारमिति । उपात्तश्रुतीनामेकमेवैकैककणाय मन्वा-

द्युपबृंहणानुग्रहमाह— स्मृतयश्चेति । एतस्मिन्नापि शास्त्रेऽभ्यास-
लिङ्गायास्त्वैवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह— सर्वस्य चेति । 'मयि
सर्वाणि' इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय पार्थशरीरेश्वरस्य प्रत्यक्प-
राह्णदेशयोरीश्वरैकविषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपयोगः ।

३ रा. भा.— अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव
क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे सक्रयस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः

तत एव तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयैश्वोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वशेषी स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय कर्मसु ममतारहितः, प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तान्तन्तपापसञ्चयेन कथमहं भविष्यामि? इत्येवम्भूतान्तर्ज्वरविनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धनामोचयिष्यतीति स्मरन् सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः । “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्” [श्लो. उ. ६।७] “पतिं विश्वस्य” [म. ना. उ. ३।१+ तै. ना. १।१३] “पतिं पतीनाम्” [श्लो. उ. ६।७] इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च । ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं, शेषित्वं पतित्वम् ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— एवमर्थस्वरूपमुपाय तज्ज्ञानस्य कर्तृत्व-सञ्चासेहेतुतां ‘सन्न्यस्य निराशीः निर्ममः’ इति त्रयाणां पदानां कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वकीयतासङ्गत्यागविषयतां उत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वैरुक्ततां प्राक्कमयुक्तितां प्रकाशयति— अत इति । अस्यार्थस्य श्रुतिसृष्ट्यन्तरादिसिद्धत्वादित्यर्थः । मयैव क्रियमाणातीति, स्वयंप्रवर्तकैर्न राजेव सद्गारकमद्गारकं चेति भावः । ऋत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिसन्धिः स्यादिति तन्निरासाय निराशीरित्युक्तिमत्प्रियाण्यह— तानि चेति । तत एवेति— फलद्वारा हि कर्मणि ममता; ‘मदभिलषिताशन-त्वान्मदर्थमिदं कर्म’ इति कर्मयैथैथैवबोधो ह्यधिकार इति भावः । ननु यदीश्वरे कर्तृत्वं सन्न्यस्तम्, कथं तर्हि युद्धयस्वेति जीवः कर्तृ-त्याग निदिश्यते? यदि चासौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधन-रूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते? यदि च निर्ममः, स कथं ‘ममेदं कर्म’ इति बुध्यमानः कर्मं कुर्यात्? यदि च स्वव्यापारं नानुसन्धत्ते तदा त्यागस्वरूपपारमसि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनु-पपन्नमित्याशङ्क्याह— स्वकीयेनात्मना कर्त्तेति । स्वशेष-भूतेन जीवेन प्रयोज्यकर्मण्यर्थः । स्वकीयैश्वोपकरणैरिति ।

यथाऽसौ जीवः परशेषभूतः, तथा तस्य स्वशेषतया प्रागभिमतं हविरादिकमपि परशेषभूतमिति भावः । स्वाराधनैकप्रयोज-नायेति— शेषस्य शेष्यतिसाधनाधनमेव प्रयोजनमिति भावः । आह च वेदाशेसङ्ग्रहे— ‘परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परः शेषी’ इति । ‘स्वकीयेन’ इत्यादौ प्रमाणसूचनाय सर्वशेषीत्यायुक्तम् । स्वयमेवेत्यादि । आ-राध्यभूत एवाराधनं कारयतीति भावः । एवकारणं प्रवर्तकान्तरं च व्युदस्तम् । कारयतीति— सर्वेश्वरः सन् स्वेष्टे सर्वं स्वयमेव कर्तुं शक्नोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शास्त्रव्यवृत्तत्वत्फलभोक्तृत्वादिति-द्वयर्थं तात् कर्तृन् कारयतीति भावः । प्राकरणिकं प्रतिषेध्य-ज्वरविशेषप्रसङ्गं दर्शयति— प्राचीनेत्यादिना । अस्तु श्रुति-सिद्धमीश्वरत्वम्, कारयितृत्वस्य किमायात्? इत्याह— ईश्व-रत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति— चेन्नगतं शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः । यद्वा श्रुतिभाष्यपठितयोः शेषित्वेश्वरत्वयोः को भेदः? इति शङ्काऽप्राकृत्यते— ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमित्यादिना ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— अतः सर्वाणि कर्माणि मयैव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मयैव विमुच्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति मत्पूजेति च आत्मानं मामधिकृत्य यच्चैतस्तदध्यात्म-चेतः । सन्न्यासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘मयि सर्वाणि’ इत्यस्य सङ्गतिं दर्शयति— अत इति; यतो विद्वत्कर्मविविधं त्वं च विद्वानस्यतः । ननु सन्न्यासो विसर्गः, स च स्वकीयस्य भवति, न च जीवस्य कर्माणि सन्तीत्युक्तं तत्कथं तेषां विसर्गो विधीयत इत्यत आह— भ्रान्त्येति । कर्मणां परमेश्वरं सन्न्यासो नाम तदात्म-कत्वविज्ञानमिति कथित्, तदसत्, अशाब्दत्वात्; प्रमाणविरु-द्धत्वाच्चैति भावेन स्वपक्षे तदभिप्रायमाह— भगवानिति । इति ज्ञात्वेति शेषः । प्रकारान्तरं चाह— मदिति । इति समर्पणं च कर्मणां मयि सन्न्यास इति शेषः । कर्माणि परमेश्व-

रात्मकत्वं प्रतिपद्यन्ते तत्प्राप्तये कल्पन्त्यत इत्यध्यात्मचेतसेति व्याख्यानमशाब्दमिति भावेन व्याचष्टे— आत्मानमिति । अनेनान्यथीभावगमैः कर्मधारय इत्युक्तं भवति । अस्य ‘निरा-शीः’ इत्यनेनान्वयः । परमात्मलाभेन निराशीराशारहित इत्युक्तं भवति । ननु निर्ममत्वं न मम कर्माणि सन्तीति ज्ञानम् । तच्च ‘मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य’ इत्यनेन गौरवमेतौ द्वयोर्भेदमाह— सन्न्यासस्त्विति । उभयनेतिसाब्दात्परं ज्ञान-मिति शेषः ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— त्वं तु कर्माधिकारी— मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वकर्मभोक्तरी सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या निराशीर्निर्ममः कर्मणि तत्फले च ममत्वव-जितो ‘भूत्वा’ गुध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापः ॥ ३० ॥

८ वें. ब्र. गि.— इयता प्रबन्धेनोपदिशमर्जुनस्य कर्मयो-
गावश्यकत्वंमुपसंहरति— मयीति । पुरुषो हि न ह्येच्छया
शुभमशुभं वा किञ्चिक्त्तुं शक्नोति, “ एष ह्येव साधु कर्म कार-
यति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीयते एष उ एवासौ कर्म
कारयति, तं यमघो निर्नीयते य आत्मनि तिष्ठनात्मनोऽन्तरो
ऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यम-
यति एष त आत्माऽन्तर्गम्यन्तुतः ” [कौ. उ. ३।१९] इत्यादि-
श्रुतेः ‘ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं
च ’ [१।५।१५] इत्यादिवैश्वयमाणच । एवं च अध्यात्मचेत-
सा आत्मानमन्तर्गमिममधिकृत्य यच्चेतो बुद्धिस्तदध्यात्म-

चेतः ‘ अन्तर्गम्यधीनोऽहं भूत्य इव राज्ञे परमेश्वराय कर्माणि
करोमि ’ इति बुद्धिः, तथा सर्वाणि लौकिकवैदिकानि कर्माणि
मयि पुरतः स्थिते भक्तपरावश्योपगतसारध्ये सर्वान्तर्गमिणि
वासुदेवे सत्यस्य समर्प्येति लौकभ्यप्रदर्शनम् । अत एव निराशीः
कर्मणां मद्गाराधनैकरूपतया तत्फले निरभिलाषः, निर्ममः
‘ ममेदं कर्म ’ इति कर्तृत्वाभिमानरूपममताशून्यः, विगतज्वरः
‘ एवमाराधितः परमेश्वर एव बन्धान्मोचयिष्यति ’ इति निश्च-
येन त्यक्तसंसारशोकभूत्वा युद्धस्व । उपलक्षणमिदं सर्वाणि
कर्माणीत्युपक्रमत् । युद्धादीनि सर्वाण्यपि विहितानि कर्माणि
कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— स्वमतमुपदिशति—मयीति । साङ्ख्यचेतसा सर्वकर्माणि मयि मुख्ये साक्षात्कर्तृरि पर-
देवतायां सन्न्यस्य समर्पणानुसंधाय वा युद्धस्व । कर्मत्यागे हि दण्डिपुरुषं त्यजेदितिवत् विशेषणविषयक एव
त्यागः, न तु विशेष्यविषयक इति तदाह— निराशीरिति । तत्फलविषयकस्त्यागः निर्मम इति ममताविषयकः
विगतज्वर इति कर्तृत्वविषयक इति त्रिविधस्त्यागः कर्मणि प्रकीर्तितः । यथोक्तं निबन्धे ‘ साङ्ख्येऽपि भगवच्चित्तं
फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च सिद्धिर्भवति नान्यथा ’ इति ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— न तु तेषां कर्मकारणार्थं स्वस्य कर्म-
करणे वाक्काळो गच्छति तावत्कालव्यर्थीभावापराधः स्वस्य
स्यादित्यत आह—मयि सर्वोपनि । मयि सत्यस्य आधि-
दैविकभावेन सर्वं त्यक्त्वाऽध्यात्मचेतसा अध्यात्मभावेन मदा-
ज्ञारूपेण सर्वाणि कर्माणि कुर्वित्यर्थः । मदाज्ञया करणे काल-
व्यर्थता न भविष्यतीति भावः । सर्वपदेन लौकिककार्याण्यपि

कुर्वित्यर्थः । लौकिककर्मकरणमेवाह— निराशीरिति । निराशीः
युद्धजत्वर्गादिकलानभीषुः निर्ममः रात्यादिप्राप्तभावरहितः,
स्वीयेषु परेषु च भ्रातृपुत्रादिविदुदिरहितो विगतज्वरो लौकिक-
तापरहितो मदाज्ञया युद्धस्व युद्धं कुर्वित्यर्थः । त्वाच्छुदिश्य
तु क्षात्रं कर्म युद्धरूपं मयोच्यते, न तु पूर्वोक्तमन्यकर्म । अतो
युद्धमेव कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी. भा. दी.— मयीति । त्वं तु अहो मुमुक्षुश्च मयि सर्वान्तर्गमिणि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य समर्प्य
अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मं, तत्र प्रवणेन चेतसा— शाकापार्थिवादिवन्मध्यमपद्धतोपी
समासः । आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः । ईधरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया बुद्ध्या निराशीः फलमनिच्छन्निर्ममो
लब्धे ममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युद्धस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥

भगवदाज्ञानुवर्तिनां फलसौधवमितरेषां च वैफल्यम् ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तां विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— यदेतन्मतं ‘ कर्म कर्तव्यं ’ इति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा— ये म इति । ये मे
मदीयमिदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा नमुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तोऽसूया च
मयि परमगुरौ वासुदेवेऽनुवर्तन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्यमार्थमार्थैः ॥ ३१ ॥ ये त्विति ।
ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो निन्दन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं, सर्वेणु ज्ञानेणु
विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि जानीहि नष्टाभावं गतानचेतसोऽविबेकिनः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतं भगवतो मतमुक्तप्रकार-
मनुसूतैवानुतिष्ठतां कममुक्तिफलं कथयति— यदेतदिति ।
शास्त्राचार्योपदिष्टेऽदृष्टार्थे विश्वासवत्त्वं श्रद्धानतत्वम्, गुणेषु दोषा-
विष्करणमसूया, अपरिर्वयोकात्या सुक्तेरमुख्यत्वद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥

भगवन्मतानुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति— ये
त्विहि । तद्विपरीतत्वं भगवन्मतानुवर्तिन्यो वैपरीत्यम् । तदेव
दर्शयति— एतदित्यादिना । अभ्यस्यन्तस्तत्रास्तन्मपि दोष-
मुद्रावयन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि ;
प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—ये म इति । ये मानवाः आत्मनिष्ठ-
शास्त्राधिकारिणोऽयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽयस्मिन्
शास्त्रार्थे श्रद्धाधाना भवन्ति, ये चाश्रद्धाधाना अप्येवं शास्त्रार्थो न सम्भवतीति नाभ्यस्यन्ति, अस्मिन्
महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः । ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैः सर्वैः
कर्मभिर्मुच्यन्ते । 'तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्दादिषां पृथकरणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽयस्मिन्
शास्त्रार्थे श्रद्धाधाना अनभ्यस्यवश्व श्रद्धया चानस्यया च लीनपापा अचिरेणमेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय
मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ये मे मतम्' इति श्लोके मे मतमि-
त्यौपनिषदपुरुषस्य सिद्धान्ताभिमानप्रदर्शनाभ्योपसाधनत्वोप-
दंशमात्रस्य कृतकत्वाच्च तत्प्राशस्त्यपरोऽर्थं श्लोक इत्यभिप्रा-
येणाह— अयमेव साक्षादिति । ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः ।
सारभूतः प्रधानभूतः 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरं
त्रिषु' [अमरः ३३११७०] इति नैवगुडकाः । प्राधान्यं चात्र
ज्ञानसाधने व्यायस्त्वम् । मानवशब्दसंज्ञानां चिकित्तशुद्धादिसङ्का-
हकत्वादधिकृतदेवादितिसिद्धकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय य इति
प्रमाणसिद्धान्तादेनाधिकारिमात्रोपलक्षकोऽर्थं शब्द इत्यभिप्रा-
येणोक्तं ये मानवा आत्मनिष्ठशास्त्राधिकारिण
इति । नित्यमनुतिष्ठन्ति इत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वक-
मेव प्रामाणिकत्वनिश्चयश्चन्यस्यनुष्ठानं कदाचिद्व्यज्येतापीत्यभि-
प्रायेणोक्तम्, अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्— अय-
मेवेत्युक्तम् ; यद्वा एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्येत्यन्वयः ;
शास्त्रमृतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः । 'प्रधानवन्तः' इति
पदमनुष्ठानात् पूर्वावस्थापरमित्याह— ये चाननुतिष्ठन्तो-
ऽपीति । ततोऽयर्वाचीनावस्थानसूत्रेत्याह— ये चाश्रद्धाधाना
इति । गुणेषु दोषाविष्करणमसूयेत्यस्युल्लङ्घनाभिप्रायेणाह—
अस्मिन्मिति । अपिशब्दो वर्णत्रयसमुच्चयपर इति ते सर्व

इत्युक्तम् । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते श्रद्धा-
वन्त इत्यादौ च 'भवन्ति' इत्यध्याहारश्चानुचितः ; यच्छब्दस्य
चैकत्र प्रयुक्तस्यावृत्तिरनुपपत्तेवत्राह तेऽपीति । एषामिति—
अधिकारिणां, बुद्धिस्थानां वाक्यानां वा ।

अयमभिप्रायः— नात्रैकवाक्यत्वं सम्भवति, अपिशब्दान-
न्वयात्, अपिशब्दो ह्यनुष्ठानाभिः सहाधिकार्येनतसमुच्चयपरो
वा; अनुष्ठानात्मकपक्षपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिनां समु-
च्चयः सम्भवन्नप्यनपेक्षितः, कर्मयोगोपपन्ना प्रकरणानुचितश्च ।
ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचकं त्वत्रात्यन्तविरुद्धम् ।
नित्यमनुष्ठानात् श्रद्धावन्तोऽनस्यन्त इति विशेषणमिधानं च
निरर्थकम् । न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धाधाना असूयन्तश्च
भवेयुः । अवस्थात्रयविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अर्वाचीना-
वस्थापकर्षपरतया वा शक्यमपिशब्दो नेतुमिति ।

अनुष्ठानात् श्रद्धावन्त्यामात्रवतां च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानवि-
धायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह— इदानीमिति ।
श्रद्धावन्त्ययोः पापनिर्हरणेऽनुत्वं च 'धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा
स्मृतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र । पुनाति
पुरुषं सदा' [म. भा. १४१९४१२९] इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— भगवदभिमतमौपनिषदमनुतिष्ठतां अश्रद्धाधानानामभ्यस्यतां च दोषमाह— ये
त्वेतत्सर्वभात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति— नैव-
मनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्धन्ते, ये चाभ्यस्यन्तो वर्तन्ते ; तान् सर्वेषु ज्ञानेषु
विशेषेण मृदांस्तत एव नष्टानचेतसो विद्धि ; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः ; तदभावाद्-
चेतसो विपरीतज्ञानाः सर्वत्र विमृष्टाश्च ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— व्यतिरेकनिन्दयाऽनुकार्यप्राशस्त्याति-
रेक उच्यते इत्यभिप्रायेणाह— भगवदिति । पूर्वोक्तव्यतिरेक-
रूपत्वादभ्यस्योक्तिरश्रद्धोपलक्षणतयेत्यभिप्रायेण अश्रद्धाधाना-
नामित्यायुक्तम् । आधेयं शेषस्तु विधेयमपि हि शरीरमित्य-
नी. ४२

भिप्रायेण मदाधारमित्यादिपदत्रयम्, स्वरूपस्थितिप्रवृत्ति-
तादृशीत्यपरं च । परबुद्धिदृष्टिबिषयकं मतं कथमनुष्ठेयमनु-
ष्ठेयं वा ? सिद्धवस्तुनि च कथमनुष्ठानं ? इत्यत्राभिप्रेतव्याहारे-
णाह— नैवमनुसन्धायेति । 'सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मृदान्'

इति यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतायां 'अहं मम' इत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः । नष्टानिति- पुरुषार्थातियोग्यादित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तः-

करणमपि नास्ति इत्यत्राह-चेतःकार्यमिति । कार्यादर्शनात् कारणं नास्तीत्युपचर्यत इति भावः । फलितमाह- विपरीत-ज्ञानाः सर्वत्र विमृदाश्चेति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— फलमाह— ये म इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा, किंस्वपरोक्षज्ञानिनः ? न तु साधनान्तरमुच्यते । निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेऽदृष्टये । अपरोक्षेऽदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥ सर्वं तदन्तराऽधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायपरोक्षदृक् इति ब्रुक्तं नारायणाष्टाश्रकरूपे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अन्यथाप्रतीतिं निराकर्तुं तावदुत्तर-श्लोकद्वयप्रतिपाद्यमाह— फलमिति । केचिद्विद्वांसः कुर्वन्तीत्येतावता मया कार्यं न वा ? इत्याशङ्क्य स्वोक्तकरणकरणयोः फलमाहस्यर्थः । 'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिवाचने ज्ञानमिव निवृत्तं कर्मापि मोक्षसाधनमुच्यते इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे— ये त्विति । कैमुत्यथोतान्तोऽपिशब्दो न समुच्चयार्थ इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं चेत् । समुच्चये यद्यपिशब्दः, स च द्वेषा ज्ञानमिव कर्मापि पृथक्साधनं; ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति । तत्राप्यर्थं निराकरोति— न त्विति । निष्कामत्वादित्वाऽनु-

ष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां ग्रहणम् । अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिश्च; तादर्थ्यं चतुर्थी । मुक्तौ मुक्तिसाधने किञ्चित्सहकारि कर्माणि मुक्तिसाधनमुच्यत इत्यत उक्तं सर्वमिति । तत्सर्वं निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये । ज्ञानमाधाय । मुक्तये मुक्तैः । अहल्यायै जारेति यथा । साक्षात् साधनत्वेन धृतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातं किमपि ज्ञानं तथा नेत्युक्तम्— न किञ्चिदिति । द्वितीयमपि प्रकारमति-देशेन निराचष्टे— अत एवेति । 'अपरोक्षेऽदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा— ये म इति । येऽधि-कारिणो मे मम मतमिदमुक्तस्वरूपं नित्यं सदाऽनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तो मयि वासुदेव उपदेशरि अक्षयारहितास्तेऽपि कर्मभिः सकलकिल्बिषैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ ये त्विति । ये त्वेतन्मम मतमसूयन्त इर्ध्वन्तो नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मे ममेश्वरस्य मतम् । सर्वाणि च तानि ज्ञानानि तेऽपि विमृद्धानपरमार्थविदो विद्वि विजानीहि, नष्टानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

८ वै. ग्र. मि.— एवमुपदिष्टार्थावस्थावर्तने गुणमाह— इदं फलाभिसन्धिमतसाराहियं परमेश्वराधनतया कर्म-कर्तव्यस्वरूपं मे सर्वज्ञस्य सर्वगुरोः सर्वसुहृदश्च मम मतं ये मानवा अनुतिष्ठन्ति, ये च अनुतिष्ठन्तोऽपि मन्मतेऽस्मिन् श्रद्धावन्तः 'एवमेवेतत्' इति केवलविश्वासमात्रवन्तो भवन्ति, ये च अश्रद्धावाना अपि नाभ्यसूयन्ति 'इदं मतमुक्तं' इति दोषा-विकारणं न कुर्वन्ति, तेऽपि अनुतिष्ठन्तः श्रद्धावन्तोऽनसूयावन्तश्चेति त्रिविधा अपि कर्मभिः बन्धवैरुहिः पुण्यपापरूपैः क्षुच्यन्ते । 'तेऽपि' इत्यपिशब्दार्थं पृथकरणम्, अन्यथा येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि क्षुच्यन्त इत्यवज्ञातः । तथा च येऽनुतिष्ठन्ति ते क्षुच्यन्त एव, ये त्विदानीमनुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्मते श्रद्धा-वानोऽनसूयाश्च भवन्ति, तेऽपि श्रद्धासूयासुकृतक्षीणपाया अचि-

रेणैवेदं मतमुपग्राह्य क्षुच्यन्त इति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ३१ ॥ अन्येऽपि गुणसूक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह— ये त्विति । तुशब्दः पूर्वोक्तश्रद्धावद्बैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति । तत्राशयमर्थः— ये मम एतन्मतं नाऽनुतिष्ठन्ति ये चाननुतिष्ठन्तः पुनरभ्यसूयन्तो वर्तन्ते, ये चाश्रद्धावानासूयाहिता अपि न श्रद्धयते, तान् क्रमेण सर्वज्ञानविमृद्धान् नष्टानचेतसश्च विद्वि जानीहि । तत्र अनुतिष्ठन्तः सर्वज्ञानविमृदाः सर्वस्मिन् कर्मशब्दाविषये यज्ज्ञानं तत्र विमृदाः तरणोपायत्वेन प्रसिद्धकर्मज्ञानमार्गद्वयश्रद्धाः, नियतसंसारिण इत्यर्थः । असूयन्तस्तु नष्टाः पापिष्ठाः, निरय-गामिन इति यावत् । तथा च वक्ष्यति— 'तानहं द्विपतः क्रूराः' [१६।१९] इत्यादि । अश्रद्धावानास्तु अचेतसः चेतसा विवेकेन रहिता जडा इति ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह— ये मे मतमिति । तेऽपि कर्मभिरेव कृत्वा कर्मवो वा मुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह— ये त्विति ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— अर्जुनश्च वैद्वगवतोक्तं त्याज्याऽर्जुन-स्य तत्रैवास्तिकः स्थापत्वाऽपि पुष्टिरूपसर्वव्याप्योपदेशोऽनुपपन्नः स्यात् ; अर्जुनस्याप्यन्यत्रानधिकाराद्भगवदुक्तेषु धर्मेष्वपि न प्रवृत्तिः ; स्वयोन्योपदेशार्थं पुनः पुनः प्रश्नानेव कृतवान् ।

ननु तदर्थं नोक्तं चेत्किमर्थम् ? तद्वर्ज्यद्वारा सकलसन्मार्गप्रवृत्त्येषुक्षमम् । तदेवाह— परं योऽन्योऽप्येवं कुर्यात्तस्यापि कर्मजो बन्धो न स्यादित्याहुः— ये मे मतमिति । ये मानवाः कर्ममो-क्षमा मे मतमिदं पूर्वोक्तं श्रद्धावन्तो मंदुक्त्वादनसूयन्तो-

ऽसहिष्णुताहीना अनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्मभिस्तज्जन्यफलभो-
गैर्बुध्यन्ते । मदाज्ञया कृतत्वान्मदुक्तिविश्वास्तोऽन्यकर्मण्यपि
मोक्षसाधकान्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये मदाज्ञारूपत्वं
विहाय कर्मव फलसाधकं फलरूपमिति ज्ञात्वा कुर्वन्ति ते

नश्यन्तीत्याहुः—ये त्वेतदिति । ये तु एतन्मम मतमभ्य-
सूयन्तः कौटिल्येन जानन्तो नानुतिष्ठन्ति तान् सर्वज्ञानविमुक्तान्
अचेतसः शन्यहृदयान् नष्टान् नाशं प्राप्तान् चिद्धि जानीहि ।
मदाज्ञातिरेकं कर्मकर्तारो नश्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०—ये म इति । येऽन्येऽपि त्वाद्दृष्टा मे मम मतं असक्त्या कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठन्ति
अनुवर्तन्ते मानवाः श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः अत्र दोषमपश्यन्तः तेऽपि स्वकर्मभिर्भेदाधीनारूपैः सूच्यन्ते ॥ ३१ ॥
विपक्षे दोषमाह—ये विवति । सर्वशब्द ईश्वरवाची । ‘सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः’ [११-४०] इति
निर्वचनान् । तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजानन्तो देहमात्रनिष्ठास्ताम् ; नष्टान्
स्वर्गापवर्गाग्रष्टान्, अचेतसः विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥

विदुषामविदुषां च सदसदाचारानुसरणे कारणम् ।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.—कसात्पुनः कारणत्वादीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परधर्माननुतिष्ठन्ति ? स्वधर्मं च
नानुवर्तन्ते ? त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात् ? तत्राऽह—सदृश-
मिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति । कस्याः ? स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः—प्रकृतिर्नाम पूर्व-
कृतधर्माधर्मादिसंस्कारा वर्तमानजन्मादावभिव्यक्ताः—सा प्रकृतिः, तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञान-
वानपि चेष्टते, किं पुनर्पूर्वः ? तस्मात्प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहो निषेधरूपः
किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? ‘दुर्निग्रहा प्रकृतिः’ इति वाक्यशेषः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्मा-
नुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं प्रच्छति—कस्मादिति ।
भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याऽह—त्वत्प्र-
तिकूला इति । राजानुशासनमातिक्रमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशा-
सनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात्प्रतिकूलत्वं भयकारणमित्यर्थः ।
उत्तरत्वेन ‘श्लोकमवतारयति—सदृशमिति (तत्राऽहति) ।
सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशावर्तित्वे कैमुतिकन्यायं सूच-
यति—ज्ञानवानपि । सर्वाण्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि
प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति—प्रकृतिमिति ।
भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता निषाधित्याशङ्क्याऽह—
निग्रह इति । का पुनरियं प्रकृतिर्येनानुसारिणी भूतानां चेष्टा ?

इति प्रच्छति—प्रकृतिर्नामिति । भगवदभिप्रातः प्रकृतिं प्रकट-
यति—पूर्वेति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि सङ्गृह्यते । यथोक्तः
संस्कारः स्वसत्तया प्रवर्तकश्चेत्यलयेऽपि प्रकृतिः स्यादित्या-
शङ्क्य विशिनष्टि—वर्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्यनुक्तं
विवेकिप्रकृतेरतथात्वादित्याशङ्क्य ‘पश्चादिभिर्याविशेषात्’ इति
न्यायमनुसरशाह—ज्ञानवानिति । ज्ञानवतामज्ञानवतां च
प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे कलितमाह—तस्मादिति । प्रकृतिं
यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्ति, अनिच्छन्त्यपि सर्वाणि
भूतानीत्यर्थः । प्रकृतेर्भगवता तनुल्येन वा केनचित्निग्रहमाशङ्क्या-
वतारितचतुर्थपादस्यार्थपक्षितं पुरयति—मम वेति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.—एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं तच्च कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय
कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशक्तत्वात्, अप्रमादत्वात्, अन्तर्गतात्मज्ञानतया
निरपेक्षत्वात्, इतरस्य दुश्शक्तत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणार्थतया कर्मापेक्षत्वात् कर्मयोग एव
कर्तव्यः । व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः स एव कर्तव्य इति चोक्तम्, अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य
दुश्शक्ततया सप्रमादतोच्यते । प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वदाऽनुसन्धेयमिति च
शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायाः सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव
चेष्टते । कुतः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति;
तानि वासनानुयायीनि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— उत्तरप्रथमसङ्गत्यर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं च पूर्वोक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति—एवमिति । युक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात् प्रकृतिसंसर्गिण इत्युक्तम् । ज्ञानयोगादनादरहेतुवृत्तदुश्चकत्वादिसमर्थनपरमन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह—अतः परमिति । ‘नानुतिष्ठन्ति’ इत्यस्य हेतुरपि ‘सदृशं’ इत्यादिनाऽभिहितः । ज्ञानवानपीत्यत्र न तावदौक्तिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलत्वप्रवृत्तिपिरोषित्वाभावेनापिशब्दानन्वयात् । नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानं, तस्यासामवस्थार्या प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गाभावात् । अतो यदात्मन्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुत्सहते तज्ज्ञानमिह विवक्षितम् ; तच्च शास्त्रजन्यं यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिविचिक्रमिति । ईदृशमिति—यथावस्थितपरशेषत्वादिविशिष्टस्वरूपनिर्देशः । तदेवेति विषयाभगवद्व्यवच्छेदः । सर्वदेति आक्रान्तातेरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्य इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरश्लोकेऽभिधीयते; तन्मूलं च

प्राचीनवासनैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशाहानां दिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं—प्राचीनवासनाया इति । ‘सदृशं’ इत्यनेनाभिप्रेतमात्रुल्लेखमाह—प्राकृतविषयेष्विति ; शब्दादिविषयवासनाया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानवस्थेत् ज्ञानात्तुल्यं चेष्टताम्, कुतः प्रकृत्यन्तुल्यं चेष्टते? इत्यर्थः । अत्रोत्तरं ‘प्रकृतिं यान्ति भूतानि’ इति । पुनरुक्तिशङ्कां परिहरन्तुतरत्वं विवृणोति—अन्विदिति । अन्विस्त्वसृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिकाप्रकृताचित्संसर्गकृतापरोक्षामहृरदेहात्मभ्रमजनितामत्यन्तप्रपञ्चितां वासानामवतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सदसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः । तदेव विवृणोति—तानीति । निग्रह इति, नियमनमित्यर्थः । अत्र मम वाऽन्यस्य वेति निग्रहकर्त्रेण्याहारो न युक्तः, ‘अनिच्छन्नपि’ [३।३६] इत्यादिप्राकरणिकार्थातुसारं शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । किं करिष्यतीति—न किञ्चन किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं चेत्किमिति ते मतं नानुतिष्ठन्ति लोकाः ? इत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. टी.— ‘सदृशं’ इति श्लोकस्य सङ्गतिर्न प्रतीयतेऽस्तस्मादाह—एवं चेदिति । यदि त्वन्मतादुष्टाने मोक्षः, अन्यथा नाश इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरैकत्वात्कथं स्वस्या

नानुतिष्ठन्ति लोकाः ? इत्यत आह—सदृश-

इति प्रातिस्विकत्वमुच्यते? इत्यत आह—प्रकृतिरिति तत्कार्यौ रागद्वेषौ उपलक्ष्येते ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— तथा हि—सदृशमनुरूपं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तो यः सा प्रकृतिः; तस्याः सदृशमेव सर्वजन्तुर्ज्ञानवानपि; किमुत मूर्खः ? । प्रकृतिं यान्ति भूतानि । निग्रहो निरोधः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? ॥ ३३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— यद्येवं तर्हि सर्वेऽपि लोकास्तत्र मतं किमिति नातिष्ठन्ति ? तत्राह—सदृशमिति । लोके ज्ञानवान् गुणदोषतिवेकवानपि पुरुषः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्राचीनसंस्कारस्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव चेष्टते, किञ्च वक्तव्यमज्ञेष्टते इति ? । तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति पुरुषार्थभ्रंशहेतुमपि स्वस्वप्राचीनकर्मसंस्कारस्वभावमेव अनुवर्तन्ते, न तु नियमेन मम मतमित्यर्थः । ननु ‘सर्वज्ञानविमुदांस्तान्पि नष्टान्’ [३।३२] इति पूर्वोक्तैः प्राणिनाश्चन्मार्गनिषेधे स्वदीये जायति कथं प्रकृतिमेवाववर्तते? तत्राह—निग्रह इति । मम निग्रहः किं करिष्यति ? न किञ्चिदपि । दृष्टं

क्षेदपथ्यसेवनचौघैराजदारगमनादिषु अनर्थहेतुत्वं ज्ञात्वाऽपि तत्र प्रवर्तन्ते इति । न चैतदीश्वरेणापि वारयितुं शक्यम् ; तत्कस्य हेतोः ? तेषु तद्गोणानामवश्यम्भावितात्, यदाह—‘अवश्यम्भाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न युज्येरवलामनुचिह्नितः’ इति । तथा च नरकहेतुत्वं ज्ञात्वाऽपि प्रबलतरप्राक्मेवासनाप्रावल्यादुन्मार्गे प्रवर्तमाना न मदीयनिग्रहादित्यतीति भावः । नन्वेवं प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वे ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्ग इति चेत्, न; दुर्निग्रहत्वस्यापि तस्या ईश्वरेणैव निर्मितत्वात् । उक्तं हि—‘न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यतः । अवश्यम्भाविताऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता’ इति ॥ ३३ ॥

९ व० त० टी०— ननु तर्हि सर्वं बुधा महाफलत्वात्स्वन्मतमेव किमिति नानुतिष्ठन्ति ? तत्राह—सदृशमिति । कैमुत्येनाह—ज्ञानवानिति । शास्त्रीयं ज्ञानं सात्त्विकं तद्वानपि स्वस्याः परिणतायाः प्रकृतेरनुरूपं चेष्टते । चेष्टायां प्रकृतिरेवानुगुणहेतुः । प्रकृतिमोहित एवाहमित्यभिज्ञ इति मनुते । न परोक्तमनुसन्धते; किं पुनर्वक्तव्यमज्ञ एव भवतीति ? अतो भूतानि सर्वाणि सात्त्विकराजसतामसानि स्वभावमनुवर्तन्ते, बाधुं तृणवत् । तत्र निग्रहः शिक्षणं ऐन्द्रियो वा किं करिष्यति ? प्रकृतेः प्रबलत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वन्मतं विहाय नाशसाधने कथमनुवर्तते ? इत्याशङ्क्याहुः—सदृशमिति । ज्ञानवानपि

नरः स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते करोति । अत्रायं भावः—प्रकृत्ययो जीवो न भगवद्गुणे प्रवर्तते, तदश्वत्वात् । अत एव

स्मर्यते 'यो यद्वशः स तं भजेत्' । भावा तु भगवद्भक्त-
सामर्थ्येन ज्ञानवतोऽपि मोहयति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे
[दुर्गासप्तशत्यां १५५] 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भग-
वती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति'

इत्युक्तम् । ननु सत्सङ्गेन श्रीमद्भाष्येन वा कथं न ते यजन्ति
तत्राहुः । भूतानि प्रकृतिं स्वाधिष्ठानमेव याप्ति । पुतदर्थमेव
नृपसकत्वश्चकम् । निमहः सत्साह्यादीनां किं करिष्यति ?
अकिञ्चिद्विषयित्वार्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं तवानुतिष्ठामित्वम्, इत्यत आह— संदृश-
मिति । स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं ज्ञानवानपि चेष्टते, किमु मूलैः ?
'पञ्चादिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायान् । स्मृत्यप्रकृतिं यान्ति अनुसरन्ति भूतानि प्राणिनः, तत्र मम वाऽन्यस्य वा
निग्रहः किं करिष्यति ? न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मापेक्षयैव तान् प्रवर्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥

बलवदिष्टानिष्टानुपातिनो रागद्वेषयोर्नियमनावश्यकता ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— यदि सर्वे जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते, न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति,
ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्रमाणाविदमुच्यते— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय-
स्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये—इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः—इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यम्भा-
विनौ । तत्रापि पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं
नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः, सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति; तदा
स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुना रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति, तदा
शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति; न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य
पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ, तस्कराविव पथीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे
लौकिकैरेदिपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनियेधानर्थक्यमिति श-
ङ्कते—यदीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भ-
वार्यवत्त्वं तद्विषये विधिनियेषयोर्भविष्यति, नेत्याह— न
चेति । शङ्कितं दोषं श्लोकेन परिहरति— इदमित्यादिना ।
वीक्षायाः सर्वकरणोच्चरत्वं दर्शयति— सर्वेति । प्रत्यर्थं राग-
द्वेषयोर्व्यवस्थया प्राप्तौ प्रत्यादिशति—इष्ट इति । प्रतिविषय-
विभागेन तयोऽन्यतस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभाव-
प्रपुक्त्या प्रागुक्तं दूषणं कथं समापेयं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । तयोऽरित्याद्यवत्कारितं भार्गवमन्त्रे— शास्त्रार्थ-
इति । प्रकृतिवशत्वाज्जन्तोर्नैव नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—या

हीति । रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादि दुर्वार
मित्युक्तं, इदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या
प्रकृतिपारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह— यदेति । मिथ्याज्ञान-
निबन्धनो हि रागद्वेषौ, तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्या-
ज्ञानविरोधित्वादवश्यम् । रागद्वेषयोर्मूलनिवृत्त्या निवृत्तौ प्रतिब-
न्धवन्ते कार्यसिद्धिमिद्विषयाद्योक्तम्— तदेति । एवकारस्या-
न्ययोगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति— नेति । पूर्वोक्तं नियोगमुपसं-
हरति— तस्मान्नि । तत्र हेतुमाह— यत इति । हिशब्दो-
पातो हेतुयत इति प्रकटितः, स च पूर्वेण तच्छब्देन सम्बन्ध-
नीयः । पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति—
श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह— श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्म-
न्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततत्तदनुभूषारूपो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनु-
भवे प्रतिहते चावर्जनीयो द्वेषो व्यवस्थितः; तविवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे
कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः; ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । तयोर्न वश-
मागच्छेत् ज्ञानयोगारम्भेण रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत्; तौ हि रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्जेयो ऋ-
आत्मज्ञानाभ्यासं वारयतः ॥ ३४ ॥

१ अत्र— 'इन्द्रियस्यार्थे रूपादिविषये इन्द्रियस्य चक्षुरादेः' इति व्याचक्षणानां नयनानां कथितपदाख्यदोषान्नापरः
कोऽपि लाभ इति ध्येयं सूचीभिः ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—शास्त्राभावाः स्वानुरूपपेडाहेतुत्वेऽन्तर्-
व्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्यनुयासित्वेति ।
इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीक्ष्या सर्वेन्द्रियसङ्ग्राहेत्यभिप्रायेण
ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियोपादानम् । अर्थशब्दोऽत्र विषयपरः । साध्य-
स्य च व्यापारविषयस्याद्वचनादेरन्यत्रार्थशब्दार्थता दर्शिता ।
'व्यवस्थितौ' इत्यत्रोपसर्गाधैविषयणम्— अवजर्जनीय इति ।
वासनाया इच्छाद्वारेण प्रवृत्तिहेतुस्त्ववचनात् ज्ञानवासनेव
कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते ; न तु वासान्तरमस्ती-
त्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यव-
स्थितौ' इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागद्वेषोऽपि किं स्वरस-
वादी ? इति शङ्का स्यात्, तद्वदुपासायाह तदनुभव इति ।
ततः किं ? इति शङ्कायां 'सदृशं चेष्टते' [३।३३] इत्यने-
नैकौटुयात्प्रसम्भवात्तत्प्रायेर्भावाह तावेवमिति । एवमुक्त-
वाङ्मनसुवाचित्वप्रकारेणेत्यर्थः । म्रियमित्तत्सर्वेन्द्रियमित्यनेन
बलात् क्षणमात्रनिर्भोक्तादिनियमनमुच्यते स्वकार्यस्थिति-

विषयासुभवेषु वचनादानादिषु कर्मसु चेत्यर्थः । 'सहात्सन्ना-
यते' इत्यारम्भ 'बुद्धिनाशात्क्षणव्ययति' [२।६२, ६३]
इत्यन्तं पूर्वप्रश्नविषयसरे स्मारयति— तत्तद्व्यायमिति ।
'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्येतत् तावद्वागद्वेषनिषेधमात्रम्,
तदा ह्यौचित्यात् ज्ञानयोगाङ्गविधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगाना-
दरणीयताप्रकरणात्सङ्गतम् ; अतोऽत्र यथा वचनव्यक्त्या ज्ञान-
योगाभादरणीयता सूच्येत, सैव प्राश्नस्यभिप्रायेणाह— ज्ञानयो-
गेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराम्यस्तसज्जातीयविषयेषु प्रवृत्तेन
रागद्वेषयोर्बलात्कार इति भावः । आगम्य न विनश्यदिति—
विनाशहेतुभूतं तद्वशागमनं परिहरित्यर्थः । तद्वशागमने कथं
विनाशः ? इति शङ्कायां चतुर्थपादमवतारयति तौ ह्रीति । काम
एव क्रोध एवः [३।३७] इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणकारम-
भित्त्य तुज्यौ दाह इत्युक्तम् । परिपन्थित्वं प्रकृत्यविषयं
योजयति— आत्मज्ञानाभ्यासं वारयत इति । मुक्तिपट्टापये
छुट्याकवचस्थितादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्ये-
वातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह— इन्द्रियस्येति । तथा ह्युक्तम्— 'संस्कारो बलवानेष ब्रह्माद्या अपि
तद्वशाः । तथापि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः' इति ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'इन्द्रियस्य' इत्यस्य सङ्गतिमाह— तथा-
पीति । एवं तर्हि 'अपि सर्वाणि कर्माणि' [३।३०] इतिविधानं
प्रकृत्यनं च व्यर्थमित्यालाङ्घ्यते भावः । ययपि 'प्रकृतिं याप्ति
भूतानि' [३।३३] इति निग्रहोऽकिञ्चित्कस्तस्यापि व्याहृत-

मेतदुच्यत इत्यत उक्तं निग्रहादिति । निग्रहादित्याद्या-
शयवास्तथापीत्याद्याहेति योजना । अत्रागमसम्प्रतिमाह—
तथाहीति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— अतः शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्तत्राऽह— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय-
स्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे रागः, अनिष्टे द्वेषः, इत्येवं यद्यपि प्रकृत्याख्यस्वभावतः प्रवृत्तिनिवृत्ती,
तथापि तयो रागद्वेषपूर्वकत्वं प्रत्यक्षा रागात्प्रवृत्तिद्वेषाभिवृत्तिरिति । अतो रागद्वेषौ नियम्य यथा-
शास्त्रं प्रवर्तते । यतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ पुरुषार्थप्रतिबन्धकौ ॥ ३४ ॥

८ जे. प्र. मि.— नन्वेवं प्रकृत्यैव चेत्युक्त्यस्य प्रवृत्तिनि-
वृत्तिश्च तर्हि विधिनिषेधकार्यवैयर्थ्यम् ; न च प्रकृतिज्ञानः
कृत्रिमद्वित, यं प्रति तपोरथैवत्वं स्यादित्याशङ्क्याह— इन्द्रि-
यस्येन्द्रियस्येति वीक्षया ज्ञानकर्मिन्द्रियाणां सर्वेषामपीति
कर्मते । तथा च ओत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादि-
कर्मिन्द्रियस्यार्थे वचनादौ चाहङ्कारे रागः प्रतिकूले द्वेष इत्येवं
प्रतिविषयं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भावानौ, तद्वा रा च
प्रकृतिः पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ जनयति । एवं स्थिते तयोः
रागद्वेषयोर्बलवती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते, हि यस्मात्
अस्य शब्दयोस्तौ परिपन्थिनौ विरोधिनौ भवितुमिति ।

अर्थ भावः—सत्यमेव प्रकृत्यधीना पुरुषस्य प्रवृत्तिनि-
वृत्तिरिति । तथापि सा प्रकृतिर्बलवन्निष्ठावन्निवृत्तिज्ञानाभा-
वशङ्कतेऽसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरुषस्यैव शास्त्रनि-
षेधे परदारगमनादौ प्रवर्तयति ; एवं बलवदित्याशयवत्त्वज्ञाना-
भावसङ्कटात्प्रतिबन्धकत्वात्तत्त्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरुषस्यैव शास्त्र-

विहितादपि सन्ध्यावन्दनदेर्निवर्तयति । तत्र निषेधशास्त्रेण
प्रतिविषयस्य बलवन्निष्ठावन्निवृत्तिश्च ज्ञापिते सहकार्यभावात्
केवलं दृष्टेसाधनमात्रविषयसंस्कृतानभोजन इव तत्र न रागं
जनयितुं शक्नोति । एवं विविधाश्लेषेण बलवन्निष्ठावन्निवृत्ति-
बोधिते सहकार्यभावात् केवलमनिष्ठासाधनताज्ञानं भोज-
नादाविव न तत्र द्वेषं जनयितुं शक्नोति । तत्तत्प्रतिबन्धं
शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति, निषिद्धाश्च निवर्तयतीति
शास्त्रीयनिषेधज्ञानस्यावश्येन रागद्वेषयोः कारणात्मदेवोपमद्वयं
प्रकृतिः शास्त्रद्वि पुरुषस्यमार्गं प्रवर्तयितुं क्षमत इति न
शास्त्रवैयर्थ्यमसङ्गः । यत्र त्वनिष्ठासाधनत्वज्ञाने सत्यपि रागो-
ज्वलिते यथा राजदारगमनादौ, मा भूत्तत्र निषेधशास्त्रस्य
निवर्तकत्वं, मा भूत्तत्र तस्य प्राबल्यम् ; इच्छाप्राबल्यरूपा
प्रवृत्तिरेव तत्र प्रबलाऽस्तु ; का नो हानिः ? न चैतावता
शास्त्रवैयर्थ्यम् । इत्यन्तरेण रागनिवर्तनेन साधकत्वात् । न हि
रागोऽपि शास्त्रनिषेधविरुद्धः न प्रवृत्तिरिति नौकावैयर्थ्यमिति ३४

९ व० त० दी०— नन्वेवं सति विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्रकृत्यधीनत्वात्सर्वस्येत्याशङ्क्याह— इन्द्रियस्येति । न हि विधिनिषेधौ तत्त्वज्ञात्यन्तःसाध्यौः प्रवर्तकौ, अविवक्ष्यत्वात् । किन्तु मध्यमस्येति इन्द्रियरसानेवाधिकारीति तस्य प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषावन्तस्त्वक्तौ व्यवस्थितौ, तदनधीनत्वमेव सिद्धिहेतुरिति, अतस्तयोर्न वशमागच्छेत्, तौ ह्यस्य परिपन्थितौ विवेकवित्तस्य कुपप्रप्रापकौ, प्रसभं घातकावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु प्रकृतेर्भगवदत्तसामर्थ्याविग्रहा-
दीनामसाधकत्वं पुरुषसजीवानां कथं फलसिद्धिः ? इत्यत
आहुः— इन्द्रियस्येन्द्रियस्थार्थ इति । इन्द्रियस्य इन्द्रियार्था-
जात्यभिप्रायेणैकवचनम्— इन्द्रियस्थार्थं रूपादी रागद्वेषौ व्यव-
स्थितौ नियतभावाौ । इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः । अवश्यमेतौ
भावितौ । तयोश्चिन्तानिष्ठयोः रागद्वेषयोर्वा वशं नागच्छेत् । यत-
स्तावस्य परिपन्थितौ द्वेषिणौ मार्गविच्छेदकौ । अत्रायमर्थः—
मायायाः स्वीयान्तर्गततत्त्वसम्बन्धिनो च मोहनसामर्थ्यं भगवता

दत्ततः पुरुषांशो जीव इन्द्रियादिवशं नागच्छेत्तदा मोहो न
भवेत् । मायायाः स्वसम्बन्धिमोहकसामर्थ्याज्ञापनायैव एवं
भूतानीति ननुसकल्लिङ्गसूक्तम् । अत्रोपदेशे चास्येत्यनेन
उल्लिङ्गसूक्तं विषयादिसङ्गस्य मोहरूपत्वादेव श्रीभागवते
[३।३।१।३५]— 'न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चाप्र-
सङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥'
इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्याभावाद्विधिनिषेधशक्तं व्यर्थमित्याशङ्क्याह— इन्द्रिय-
स्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विवचनं वीप्सयाम् । प्रतीन्द्रियं स्वे स्वेऽयं शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ
अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसम्बद्धौ; तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा, पुरुषस्य
च तदनुष्ठाने स्वातन्त्र्यमस्ति; हि यतः तौ रागद्वेषावेवास्य प्राणिनः परिपन्थितौ विरोधिनौ, दृष्टद्वारेण प्रवर्तक-
त्वात्, न तु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपन्थी, तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः । अयं भावः— यथा ह्यस्तनेन स्वाज्ञो-
लङ्घनजेनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन
दानमानेन प्रसादित एनं तेषामेव भटानामाधिपत्ये नियुक्ते । एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाध-
मानोऽपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तदेव भक्तिभ्यान्प्रणिधानेनावर्जित एनं रागादिजये नियुक्ते; तस्माद्विधि-
प्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं, पुरुषस्य स्वातन्त्र्यसत्त्वात्; नापीश्वरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

परधर्मात्स्वधर्मस्यैव श्रेयस्करत्वम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा 'परधर्मोऽपि धर्मत्वादानुष्ठेय एव'
इति, तदसत्— श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनु-
ष्ठेयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं परणमपि श्रेयः
परधर्मे स्थितस्य जीवितत्वात् । कस्मात् ? परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहतीति यतः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं
प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनन्तरलोकात्मवतारयति— तत्रे-
त्यादिना । व्यवहारभूमिः ससम्यर्थः । शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रति-
पत्तिमेव प्रत्याययति— परधर्मोऽपीति । स्वधर्मवदित्यपे-
रर्थः । अनुमानं दूषयन्नुत्तरवेन श्लोकमुत्थापयति— तदस-

दिति । क्षत्रधर्माद्युदाहृतानुष्ठानात्परिज्ञाद्विषयस्य भिक्षाशनादि-
लक्षणस्य स्वनुष्ठेयतयाऽपि कर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—
श्रेयानिति । उक्तोऽयं प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह— कस्मादित्या-
दिना । स्वधर्ममवश्यं परधर्मेमनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृत-
दोषस्य दुष्परिहृत्स्वात् तत्त्यागः साध्यानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— अतः सुशक्ततया स्मधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य
दुश्शक्ततया परधर्मभूतान् ज्ञानयोगात् सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् समभादाच्छ्रेयान्; स्वेनै-
वोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निधनमपि श्रेयः;
अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यपि अव्याकुलकर्मयोगारम्भसम्भवात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपा-
दातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया भयावहः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.—‘श्रेयान्’ इत्यत्र श्लोके ‘स्वधर्मपरधर्म-
शब्दो न तावद्भगवत्प्रेषसा प्रयुज्यते, परधर्मश्रमादिधर्माहु-
ष्टावस्य दूस्तो निस्सत्त्वेन तन्निषेधयोगात्, अत्र च तत्प्रसङ्गा-
भावात्, ‘परधर्मात्स्वगुणितस्वधर्मो विगुणः श्रेयान्’ इति चोक्ते
श्रेयशब्दस्य प्रशस्त्यवतात्विचात्, स्वगुणितपरधर्मस्य प्रशस्त्यत्व-
भावं प्रसज्यते; न च तदुपपद्यते स्वगुणितस्य दुर्गुणितस्य वा
परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अपि क्षयधर्मभूतयुद्धपरित्यागा-
भिलाषिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रसङ्गा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परि-
त्यागनिन्दा च क्रियत इति चेत्, अस्त्वेतावताऽपि निषे-
ध्यस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्त्यत्वमात्रप्रसङ्गबोधो तु न परिहृत्यम्;
न चात्र ‘स्वधर्मं परिलज्ज्य परधर्मं कुर्या’ इत्यर्जुनस्याभिनिष्ठः;
अत्रैव हस्तेदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः; स्वधर्मतया श्राम्यतः परधर्म-
त्ववन्न ज्ञाप्यत इति चेत्, ततः स्वगुणितत्वात् परधर्मादिव्युत्पाद-
रूपत्वानुपपत्तेः; परधर्मतया सम्प्रतिपत्त्ये हेतुं व्यपदेश उप-
पद्यते; तत्र च परधर्मत्वज्ञापनं निष्प्रयोजकम्, अधर्मत्वमात्र-
स्यैव ज्ञाप्यत्वात्; अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्त्यतयाऽना-
दृणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयो; एवं च सति ज्ञान-
योगस्य प्रशस्त्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम्; पूर्वश्लोकद्वयप्रकृत-
वास्तवानुवर्तित्वेन सङ्गतिश्च स्यात्, ‘अथ केन’ इत्युत्तरश्लोकस्य
प्रश्नाऽप्येवमेवोपपद्यते—

अत्र धनिच्छतोऽपि पापात्तरणहेतुः क इति प्रश्नः; स च ज्ञान-
योगदुष्करत्वकथनेनैव सङ्गच्छेत; अनिच्छतोऽपि मे क्षय-
धर्मत्वायाः केनेति प्रश्नार्थ इति चेत्, न; अस्याननिच्छ-
त्वाभावात्, ‘काम एष क्रोध एषः’ [३।३७] इत्याद्युत्तरानुपप-
त्तेः; न हि कामक्रोधाभ्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किन्तु कार-
ण्यादिनेत्युपक्रमेऽप्युक्तम्; अतः स्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वशक्य-
परशक्यधर्मविषयो; तदेतद्विलम्बमिप्रेत्याह—अतः **सुरा-
कतयेति** । अतः श्लोकद्वयकावसानानुवर्तित्ववशादित्यर्थः ।
विगुणोऽपि अज्ञैककृत्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । विगुणस्य कथं श्रेय-
स्त्वमित्यत्रोक्तं **अप्रमादगर्भं** इति ? । वैगुण्यमात्रं स्वस्व-
चिच्छेदाद्वरमिति भावः । स्वगुणितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियो-

ग्याकारपरतया सुशब्दः सादृश्यपर इत्याह—**सगुणादपीति** ।

अनुष्ठितशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वाद्भूतत्वस्य चातिक्रान्तता-
रूपत्वात् प्रागुद्धानं पञ्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं
कश्चित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादिति । एवं चिच्छेदाविश्लेषायां
स्वगुणितात् ज्ञानयोगाद्विगुणः कर्मयोगः श्रेयानित्येतदवसर्त-
स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः ।

सुशक्तयेत्युक्तहेतुविवरणमुत्तेन स्वधर्मशब्दार्थं च विगुण-
विगुणस्य कर्मणः फलाविनाभावात् कथं श्रेयस्त्वं ? इति शङ्कापरि-
हारतया तृतीयं पादं व्याख्याति—**स्वेनैवेति** । स्वेनैव
प्रकृतिसंछद्यता व्याप्रियमाणेन्द्रियैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छयै-
वेति भावः । **एकरिमन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति** ।
अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिकलार्थतया विहि-
तत्वात् कर्मयोगः काम्यकर्मैव; तथाप्यस्य काम्यकर्मणोऽर्थ-
विशेषः, यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा
फले साधयति—इति । वैगुण्यं त्वस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम् ।

काम्यकर्मन्तरवन्न फलाभावप्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्य-
भिप्रेतं विगुणन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्वं ?
इत्यत्राह—**अनन्तरायहततयेति**, इन्द्रियाणामनुभूतसज-
तीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तचिच्छेदाभावादि-
त्यर्थः । अव्याकुलस्वमात्राविकलत्वम् । एतच्च सर्वं ‘नेहाभिकम-
नाशोऽस्ति’ [१।४०] इति पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तम् । ‘पार्थ ! नैवेह
नामुत्र’ [६।४०] इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । अव्यवहितान-
न्तरजन्मनि पौष्टकल्यणिग्याभावेन **सम्भवादित्युक्तम्** । अन-
न्तरे ततोऽनन्तरे वा फले तावत्सिद्धमिति भावः । यदि विगु-
णस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्य फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते;
तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं न स्यात् ? इत्यत्र चतुर्थं पादं
व्याख्याति—**प्रकृतीति** । जन्मान्तरेऽपि फले न सम्भवती-
त्यभिप्रायेण ‘भयावहः’ इत्युच्यते । स्वरूपेण चिच्छिन्नस्य कथं
जन्मान्तरेऽपि फलम् ? अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्ब-
तमिति भावः ॥ ३५ ॥

६ आ. भा. मा — तथाप्युग्रं युद्धकर्मतयेत आह—श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. वी.—‘श्रेयान्’ इत्यस्य सङ्गतिमाह—
तथापीति । ‘व्यायसी चेत्’ [३।१] इत्यत्र द्वावाक्से-
पावर्तनेन कृतौ; तथावाः ‘लोकऽस्मिन्’ [३।३] इत्यादिना
परिहृतः; इदानीं ‘युद्धवत् विगतज्वरः’ [३।३०] ‘तयोर्नि

वशमागच्छेत्’ [३।३४] इत्युक्त्या स्मारितं द्वितीयमक्षेपमा-
शङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । यद्यपि कर्म कर्तव्यं तथापि उपममजै-
नीयरागद्वेषं न कुर्यामिति शेषः ॥ ३५ ॥

**७ ह. पै. भा.—किञ्चान्यत्—श्रेयानिति । यतः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणः
कतिपयाङ्गै रहितः, परस्य धर्मः परधर्मस्तस्मात् ; परधर्मात्सगुणमनुष्ठितात् । अतः स्वधर्मं निधनं
श्रेयः प्रशस्यतरम् । परधर्मो भयावहः, भयमावहतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥**

८ वे. ब्र. गि.—इत्थं ‘मयि सर्वाणि’ [३।३०]
इति श्लोकेन कृतमभ्यासार्थमुपसंहार्य ‘ये मे मतम्’ [३।३१]
इति द्वाभ्यां तत्संवाक्यतदुपसंहारत्वात् ‘सद्यं चेत्तत्’

[३।३३] इत्यनेन पापिष्ठानां तत्रारुचिमभिधाय ‘इन्द्रियस्य’
[३।३४] इति श्लोकेन स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपदवादिस्वा-
धारणमकृतिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्; इदानीं

शास्त्रीयेऽपि कर्मणि स्वधर्म एव कर्तव्य इत्याह— श्रेयानिति । स्वछुष्टितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण कृतात् परधर्मात्स्वं प्रत्यविहितात् विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः स्वकीयगोपश्रमोदितो धर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः, यथा हि सुरुषिण्याः परमातुः सकाशात्

९ व० त० दी०— तदेवं रागद्वेषवशेन कस्यापि प्रकृतेनापि स्वधर्मस्तु न हेयः, परधर्मोऽपि नोपादेयः, इति बोधयन्नाह— श्रेयानिति । विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वनुष्ठितात्साङ्गात् ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त. — तनु सर्वप्रकारेण भवदुक्तधर्मस्य कठिनत्वेन कथं सिद्धिः ? इत्याशङ्क्याहुः— श्रेयानिति । स्वधर्मो भगवद्वन् विगुणः अङ्गादिभावत्वरहितः परधर्मात् स्वदुक्तधर्मात् स्वनुष्ठितात् सुखप्रकारेणागुष्ठितात् सम्पादितात् श्रेयान् उक्तम् । यतः पूर्वं विगुणोऽपि भगवद्वन्मो मरणसमये

कुरुपाऽपि स्वर्वाता हिता भवति तद्वत् । तथा हि यतः परधर्मे स्थितस्य जीवनादपि स्वधर्मे स्थितस्य मरणं श्रेयः, इह लोके कीर्तिकरत्वात्, परलोके च स्वर्गादिहेतुत्वात् । परधर्मेस्तु इहाकीर्तिं परत्र नरकं च प्रयच्छन्मयावहः ॥ ३५ ॥

नोक्तधर्मे प्रवृत्तिः प्राकृतत्वादित्युक्तं, ततस्तौ विद्वाथ मरणं श्रेयः, मोक्षप्रापकमित्यर्थः । परधर्मो मरणसमये एवाङ्गवद्वन् स्वविषयस्मारको भवत्येव, स तत्क्षणे यमदूतादिवृत्तकरत्वेनाऽप्ये च नरकादिपातनायां तत्साधकत्वेन च भयावहः भयकर्तव्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ नी. भा. दी०— यस्मादेवं तस्मात्— श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः, स्वस्य वर्णाश्रमानुरूपेण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हिंसादिमित्रोऽपि किञ्चिदङ्गहीनोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्पद्यगुष्ठितादपि स एव श्रेयान् । स्वधर्मोऽङ्गहीनो निधनं मरणमपि श्रेयः, विहितत्वात्; परस्य धर्मो भैक्षचर्यादिर्भयावहः, क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच— अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय ! बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— यद्यप्यनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयानुपुंसः' [२।६२] इति 'रागद्वेषौ.... ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति चोक्तं, विश्विमतमवधारितं च तदुक्तं तत्सङ्क्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति— अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णि कुलप्रसूत ! बलादिव नियोजितः ? । राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रागेवावर्तमूलस्योक्तत्वात्पुनस्तज्जिज्ञासया प्रश्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह— यद्यपीति । विश्विदं विविधेषु प्रदेशेषु श्रितं दर्शितमिति यावत्, अनवधारितमनेकत्रोक्तत्वादेकधाऽविवेकक्रामादिभिर्बिकल्पितत्वादित्यर्थः । नन्वनर्थमूलं परिहर्तव्यं तदिकमिति ज्ञातुमिष्यते ? तत्राऽह—

ज्ञाते हीति । कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः । वाक्यारम्भार्थस्त्वमथशब्दस्य गृहीत्वा प्रश्नार्थं व्याकरोति—अथेत्यादिना । अनिच्छन्नोऽपि बलादेव दुश्चरितेऽपि तत्त्वे दृष्टान्तमाचष्टे—राज्ञेवेति । विविगोऽयत्स्वस्येच्छासापेक्षत्वात्तदभावे तदसिद्धिमाशङ्क्य प्रायुक्तं स्मारयति— राज्ञेवेत्युक्तो इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पूरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयाननुभवरूपं पापं बलाच्चियोजित इव चरति ? ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'सदृशं चेष्टते' [३।३३] इत्यादिना वासनानुवर्तित्वमुक्तम्; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण प्रवर्तिका; एवं च सति ज्ञानयोगमिच्छतस्तत्तद्विरोधितया विषयाननुभवमनिच्छन्नोऽपि कथं वासनाविषयाननुभवे प्रवृत्तिहेतुः ? इति प्रच्छति—अथ केनेति । अत्र 'अनिच्छन्मानोऽपि बलादातावेषेव नियोजितः' इति यादवप्रकाशादोऽपभाटः । अथवाऽन्योऽत्र प्रश्नार्थकः, कात्स्न्येपरौ वा । ज्ञानवानपीति ज्ञानवत्त्वेन निदिष्टरामशेकोऽयंशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तं अयं गी. ४३

ज्ञानयोगाय प्रवृत्त इति । न ह्ययं वासनयाऽप्यनिच्छन्नः पूर्वं प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्तोऽपि वायुदकादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते; तद्वदत्रापि केनचिद्विरोधेन बलवता भवितव्यमिति सत्त्वोक्तं बलादित्यादि । 'बलादिव नियोजितः' इत्यस्य केनेत्यादिप्रश्नविस्मयवर्गातीर्थां परिहर्तुं क्रममेदेनान्वय उक्तः । वायुदकादिवलाविभयोजितो यथाऽप्यनिच्छन्नप्याचरति, तथाऽयमप्याचरति; तत्र केन प्रयुक्त इति प्रश्नार्थः ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— वद्वः कर्मकारणाः सन्ति, क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छन्ति— अथेति । अथेत्यप्यन्तरं 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३४] इति प्रश्नप्राप्तकम् ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'अथ केन' इत्यर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः । 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति रागद्वेषयोः परिपन्थित्व-स्योक्तत्वाद् ; न हि पापप्रयोक्तृत्वात् । अन्यद्रागादेः पुरुषपरिपन्थित्वमित्यतः प्रश्नाभिप्रायमाह— बहव इति । कारणशब्दः करोतेत्यन्तात्करणे ल्युट् ; स च त्रिलिङ्गः । अयमनुमान इति भाष्ये प्रयोगात् । अथवा 'पयासस्थो युक्' [अष्टा. ३।३।१०७] इति करणे युक् । अयं च क्लीलिङ्गः । बहव इत्यपि क्लीलिङ्ग एव । 'बोतो गुणवचनात्' [अष्टा. ४।१।४४] इति विकल्पविधानात् । कर्मेति पापं विवक्षितम्, द्वयोरेवोक्तत्वात् कथं बहव इत्यनुवादः ? इत्यत आह— क्रोधादय

इति । पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्सरादयोऽप्युपलक्षिताः, अरिषट्कग्रीवसिद्धेः । तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः । रागशब्देन कामः, द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वयोक्ता इत्यर्थः । अस्य प्रश्नस्य प्रकृते क उपसर्गः ? इत्यत आह— अथेति । नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादिलक्षणासङ्गतितरिति स्वयमेव सूचितमित्यर्थः । अथेति शब्देनार्थान्तरमेतदिति सूच्यते । तर्ह्यसङ्गतं न प्रष्टव्यमित्यतः सङ्गत्यन्तराभावेऽपि प्रासङ्गिकी सङ्गत-रस्तीत्याशयवान् प्रसङ्गं दर्शयति— तयोरिति । अत्रापि यो बलवान्स्ते प्रति महान्तं प्रयत्नं करिष्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धिपूर्वकारिपुरुषेषु प्रसिद्धपरधर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्य कारणबुभुत्सवाऽर्जुन उवाच— अथेति । नियोजित इव ॥ ३६ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवमुपदिष्टस्य भगवन्मतानुष्ठानस्य प्रतिबन्धकापनोदनमन्तेनासम्भवाद्यग्रथं प्रतिबन्धकं विज्ञाय तदपनोदनं करिष्यामीति मन्वानोऽर्जुन उवाच— अथेति । अयं पुरुषः केन प्रेरितः पापं चरति ? पापमिति निषिद्धं कामं च कर्मोच्यते । अथशब्दः प्रकृताद्विधायान्तरवचनः । एवं च किम् 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] 'प्रकृते-रुणसम्पदा' [३।२९] 'ध्यायतो विषयानुसृतः' [३।६२] इत्यादिवा पूर्वोक्तं रागद्वेषादिकमेव पापाचरणहेतुः ? किंवा

ततोऽन्वत्किञ्चिदस्ति यन्मयाऽपनोदनीयं ? इति प्रभार्थः ; रागादिभ्योऽन्यस्य पापप्रेरकत्वं सम्भावयति— अन्तिच्छन्नपीति । स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि राज्ञा मृत्यु इव बलाश्लिष्यतिः पापं चरति । अतो रागाद्यतिरिक्तोऽपि पापप्रवर्तकः कश्चिस्सम्भावित इत्यर्थः । 'बलात्' इत्यनेन पापप्रेरकैषु यः प्रबलः, यस्य जयाद्व्यये स्वत एव पराजीयन्ते, स वक्तव्य इत्युक्तं भवति । 'धान्येयं' इत्यनेन वृष्टिर्बोश्वतीर्णैर्न लब्ध्वा तद्वंश-प्रसूतकुन्तीतनयोऽहमखपेक्षणीय इति सूच्यते ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०— 'परधर्मकृतेः पापं पुण्यं च निजधर्मेतः' इति ज्ञात्वा मतं पार्थः सन्निद्धानोऽथ पृच्छति 'अथ केनेति । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३७] इत्येत्यशङ्क्यं अस्वतन्त्रत्वात् रोगिवत् । परधर्मस्वधर्मानुष्ठाने वैपरीत्यमिति पापाचरणे तु केनचित्प्रवर्त्तकेन प्राकृतेनापि भाव्यमिति अतः 'केन' इति प्रश्नः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ पुरुषांशानामधिष्ठाता तु भगवान् स चैवमुपदिशति । माया कैषाञ्चन मोहयितुं प्रोक्ता तदा केनचित्प्रियुक्तः सत्यं पापाचरणे प्रवर्तते इत्यर्जुनो जिज्ञासुविज्ञापयति । अर्जुन उवाच— अथ केनेति । अथ

पुरुषः पुरुषसम्बन्धित्वादनित्यमपि हे वार्ष्णेय भक्तिधर्मप्र-त्यर्थं सकुलाविरुत ! बलाभिनियोजित इव अधिष्ठात्रा प्रेरित इव केन प्रयुक्तः पापं चरति पापगतियुक्तो भवति ? तत्फल-भोगं च करोति ? ॥ ३६ ॥

११ नी. भा. दी.— ईश्वरो वर्णधर्मे रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्त्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वतन्त्र्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच— अथ केनेति । केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति ? 'अनिच्छन्न' इत्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्त्तकत्वं निरस्तम् । सति हि रागे इच्छा भवति ; अत इच्छया वा अभावा-द्रागाभावः, रागस्याप्रवर्त्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरेवप्रवर्त्तकत्वम् ; ततश्च तस्यापेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः, तस्मान्मुखवं प्रवर्त्तकं अतद्वाच्यमित्यर्थः । बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्ञानिनोऽपि पापाचरणप्रवृत्तेः कारणम् ।

श्रीभगवानुवाच— काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

१ अत्र वामनो विदग्धपनोहरं विवेचयति—

महाशनो महापाप्मेत्युभयं लक्षितं क्रमात् । सर्वसक्षोऽप्यसन्तुष्टः कामः क्रोधश्च पातकी ॥ —

१ शां. भा.— शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि, इति भगवानुवाच— ‘ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना’ [वि. पु. ६।५।७४] इति ऐश्वर्यादिवद्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते ‘ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स बाध्यो भगवानिति ’ [वि. पु. ६।५।७८] उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वात्सो भगवानिति । काम इति । काम एष सर्वलोकशत्रुर्वाणिमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते, अतः क्रोडोऽप्येष एव । रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः, स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः, रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो बुद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तृष्ण्या ब्रह्मकारित इति दुःखिनां रजःकार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनो महदशनमस्येति महाशनः, अत एव महापाप्म । कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति । अतो विद्वच्चैनं काममिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति प्रतिवचनं प्रस्तौति— शृणुष्विति । तस्य वैरित्वं स्फोरयति— सर्वेति । अप्रस्तुत किमिति प्रस्तुते ? तत्राऽऽह— यं त्वमिति । भगवच्छब्दाद्यै निर्धारयितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति— ऐश्वर्यस्येति । ‘ समग्रस्य ’ इत्येतत्प्रत्येकं विशेषणैः सम्बध्यते । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः समुच्चयार्थः । मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते । उदाहृतवचसस्तत्पर्यमाह— ऐश्वर्यादौति । स बाध्यो भगवानिति सम्बन्धः । तत्रैव पौराणिकं वाक्यान्तरं

पठति— उत्पत्तिमिति । सूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते । कारणार्थो चोत्पत्तिप्रलयशब्दौ, क्रियामात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवत्वात् । ‘ आगतिर्गतिश्च ’ इत्यागामिन्त्यौ सम्प्रदायौ सूच्येते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह— उत्पत्त्यादौति । वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते । समग्रैश्वर्यादिसम्पत्तिमुपबन्धार्थकारः ।

उत्तलक्षणे भगवान्किमुक्तवानिति तदाह— काम इति । कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विषययति— यन्निमित्तेति । तथापि

— क्रोडोऽपि काम एव स्याद्भेदेऽप्युदाह्वानरूपयोः । किन्तु क्रोधस्तमोरूपो ज्ञेयः कामो रजोगुणः ॥

अत्रैवं सति कृष्णेन क्रोडोऽपि रजसो यदा । वक्ष्यते सूक्ष्मबुद्धीनां तदा सन्देह उद्भवेत् ॥

तत्रावधेयं कुशलः क्लेशेदं कामोऽस्तु तन्निर्मलमात्रं च । प्रसन्नमन्येति कामाविलम्बं चलाचलं पङ्किलपल्लवल्घम् ॥

वारो यथाधारः हृदास्ति पङ्कतशैव वेद्यो रजसस्तमोऽपि । क्षुब्धे रजस्याश्रु ततो नितान्तं क्रोधभ्रमं तत्र तमस्तनोति ॥

अवियमाने सलिले तु शुष्यन् निषधः प्राच्छति मुत्तिकात्वम् । स्वान्ते तथैवासति कामलेखे न कोपशङ्कापि पदै करोति ॥

यावदस्ति जलं तावन्निर्मलं चाविलं तथा । भासते किन्तु समलमपि क्रीलालमेव तत् ।

मेदायुभौ जलस्यैव यथाऽच्छकलुषामिधौ । कामक्रोधौ तथा मेदौ रजसः परिकीर्तितौ ॥

जम्बालेनाविलमपि जलमेवोच्यते पयः । तमोयुक्तस्तथा कामो रज एवेति गीयते ।

काम एव कथं क्रोध इति चिन्तयतां हृदि । बोधं युद्धमं कश्चित्क्रोशोरत्यत्र माधवः ॥

तमोऽत्र विषया ज्ञेया हृद्योकाणि रजोगुणः । तद्वासनामयः कामो विषयाधारतो भवेत् ॥

सूक्ष्मो यद्वर्तितवति जले याति स पङ्कभावं कालुष्यं द्रवभजति च तदाधारमेवाग्रपुष्पम् ।

पात्रेऽप्यस्मिन्निहितमिह तत्राविलम्बं जिहीते तदयुक्तः स हरिमजने क्रोधतां नैति कामः ॥

हरिमक्तिकुड्यरोऽसौ छिनति भवकाननम् । तदुद्भवं कामकाष्ठं किन्तु तत्र नियोज्यते ॥

कामो निर्विषयस्तत्र नितान्तं रजसो लयः । उदयः शुद्धसत्त्वस्य भक्तिरिष्टमिधीयते ॥

यः कामो विषयाभितस्तु बलवान् स ज्ञानमार्गे रिपुः प्रारब्धं हि बलेन तस्य विषयेष्वसन्नयत्यन्नम् ।

वैराग्यप्रवणानपि क्षणमतोऽनिच्छन्त एते कश्चित् पापं वापि चरीकरोति भगवांस्तस्मात्प्रतिनिन्दाऽत्र तम् ॥ इति ।

(श्लो. ३७) इतः परं किर्याश्चिद्वन्धभागोऽधिक उपलक्ष्यतेऽभिनवगुणाचार्यव्याख्याने; यथा—
अर्जुन उवाच— भवत्येष कथं कृष्ण । कथं चैव विवर्धते । किमात्मकः किमावास्तवमात्मक्ष्व पृच्छतः ॥
श्रीभगवानुवाच— एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्वेदिनामिन्द्रियैः सह । सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ । तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो धोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च । भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु सुहृदुदुः ॥

स एष कलुषः क्षुद्रविह्वलप्रीक्षी धनञ्जय । रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मातृगुणसुपतनः ॥ इति — अविगीता ।

कथं तस्यैव क्रोधस्य ? तदाह— स एष इति । कामक्रोधयो-
रवहेत्यव्यक्तोतनाथे कारणं कथयति— रजोगुणेति । कारण-
द्वारा कामादेरवहेत्यव्यक्तत्वा कार्यद्वाराऽपि तस्य हेतुत्वं सूच-
यति— रजोगुणस्येति । कामस्य पुनरप्रवर्तकत्वमेव, न रजो-
गुणजनकत्वमित्याशङ्क्याऽह— कामो हीति । तत्रैवानुभवा-

नुसारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति— तुष्ण्या हीति । तस्य
योग्यायोग्यविभागमन्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति— महाशन
इति । बहुविषयत्वप्रशुक्तं कार्यं निर्दिशति— अत इति ।
सर्वविषयत्वेऽपि कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह— कामेनेति ।
कामस्योक्तविशेषणवत्त्वं फलितमाह— अत इति ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— अस्योद्भवविभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य ज्ञानयोगारब्धस्य रजोगुण-
समुद्भवः प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयोऽयं कामो महाशनः शत्रुः सर्वविषयेष्वेनमाकर्षति,
एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु
प्रवर्तयति; एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनां वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना सङ्ग्रहेणो-
क्तमेवार्थं प्रश्नस्तोत्रतया प्रश्नयन् भगवानुवाच— काम
एष इति । विषयानुभववासनाबीजानां कामकोषाद्यङ्कुरोत्पादने
रजोगुणः सल्लिखेकः ; कामादिस्निग्धमन्मते ज्ञानविशेषरूप
आरम्भयते ; रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्य-
कर्तृत्वमित्यत्रोक्तं गुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्येति । औष्ण्याश्रय-
दहनसंयोगाद्यथा करतलादौ स्फोटादिः, तथा गुणाश्रयप्रकृति-
संसागंदात्मनि कामादिरिति भावः । तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसंसा-
गात् सत्त्वाधिकार्यज्ञानादिरपि गुणप्रदेव किं न स्यात् ? इत्यत्रोक्तं—
उद्भवाभिभवादिरूपेण वर्तमानेति । पूर्वोक्तोक्तार्थवत्त्व-
स्यात्रापेक्षयाऽप्येति विपरिणत्याऽनुष्ठः । रजोगुणप्रचुरस्यास्य
कथं ज्ञानयोगादभिमन्मात्रत्वेनैति चोद्यमुद्भवविभवरूपेण
मात्रया भव्ये कदाचित्सर्वोन्मेषधर्म्ममात्रतया निरस्तमित्यभिप्रे-
त्य ज्ञानयोगारब्धस्येत्युक्तम् । आरब्ध इति 'मुक्ता ब्राह्मणाः'
इतिवक्तृतीरिक्तः । 'एषः' इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः
प्रश्नविषयः परामृश्यते । तेनैव 'सदृशं वेष्टे' [३१३३]
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे' [३१३४] इति श्लोकद्वयोर्कार्थोऽन्यत्र
स्मारित इत्यभिप्रेत्य प्राचीनेत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्त-
रामद्वेषावस्थान्तरापान्नात्र कामक्रोधशब्देन व्यपदिश्यते इति
भावः । महाशनत्वविवरणं विषयेष्वेनमाकर्षतीति मह-
दशनं भोग्यं यस्य स महाशनः । 'एषः' इति निर्देशस्याहत्या

वाक्यभेदः । तत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव सुखभेदेन प्रतिपाद्यम् ।
अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजकः ? इति प्रश्ने 'काम एष
क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्देष्टव्यम् । अनन्तरं च 'विद्धि-
ताविद्धि वैरिणौ' इति वक्तव्यम् । उत्तरत्र च भट्टस्वमि श्लोकेषु
'तेन एतेन कामरूपेण अस्य एवं यः कामरूपम्' इति सर्ववैक-
वचननिर्देशः काममात्रनिर्देशश्च क्रियते; न तु कामात्क्रोधस्य
पृथक्त्वमेभिधानम् । ततश्च काम एवावस्थामभेदेन क्रोधतयाऽत्र
विवक्षितः ; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेद उचितः ।
'महाशनो महापाप्मा' इति पदद्वयमपि बाहुल्यानुसारेणौक्तित्यात्
क्रमेण तदुभयविषयमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह एष एवेति ।
'प्रतिहतगतिः' इति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरक्तः । एकस्यैव
शब्दादिविषयकामावस्थयाः क्रोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्श-
नायमतिप्रसङ्गपरिहाराय 'लोकां प्रतिहतयेन्मादि । महापा-
प्मतो विष्णोति परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति । महान्
पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति स महापाप्मा । 'कुद्वो हन्या-
दुरुपि' [] इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्तं
रजोगुणख्यं पूर्वोक्तप्रकृतिशब्दव्यपदेशाद् वासनाख्यं कारणं
चोपस्थाय तदुभयकार्यताविशिष्टं 'एनं' इत्यन्वादेशः परामृश-
तोत्यभिप्रायेण रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति पदद्वयमुक्तम् ।
'इह वैरिणं' इत्यत्र इहशब्दः प्रमादवत्तया क्षुब्धतत्त्वज्ञानयोगवि-
षय इत्यभिप्रायेणोक्तं— ज्ञानयोगविरोधिनामिति ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— यस्तु बलवान् प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येव एव, तज्जन्यत्वात् ।
'कामात्क्रोधोऽभिजायते' [३१६२] इति ह्युक्तम् । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः, तत्रापि
भक्तिनिमित्तानिन्दाकामनिमित्त एव । ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्कराश्च सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च
'कृते कामं न कोपाया जायते च कथञ्चन' इति । महाशनः महद्भिः कामभोग्यम् । महाब्रह्महत्या-
दिकारणत्वात् महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्वैरी ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.— बलवद्विषयत्वेन प्रश्नः तर्हि परिहारो न
सङ्गच्छत इत्यतः परिहारं व्याचष्टे— यस्त्विति । प्रवर्तकः
पापेषु पुनः, त्वया शृष्ट इति वेषः । एवं योजनायां क्रोच-
स्यापि कामसाध्यं स्यात्, तथा चोत्तरत्र कामस्यैवानुष्ठितविरु-
द्धयेत्यतः 'क्रोध एषः' इत्येतदप्यत्र व्याचष्टे— क्रोधो-
ऽपीति । किं काम एव मुख्यया श्रव्यैवमुच्यते ? नेति ह्यमः,

किन्तूपचारेण ; इति भावेनाह— तदिति । तदेव कुलः ?
इत्यत आह— कामादिति । नायमिति नियमः, यदा शुच-
निन्दादिप्रवणे निन्दकाय कुद्वयति तदा कामाभावेऽपि क्रोधोद्-
यदर्शनात्, इत्यत आह— यत्रापि । भक्तिनिमित्ततासाध-
निन्दकामाश्रयि विप्रदः । 'सङ्गात्सङ्गायते कामः' [३१६२] इत्ये-
तदर्थेयितुं भक्तिनिमित्तैरुक्तम् । 'काम एव (एषः) केनचित्

प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते' इति परेषां (शङ्करादीनां) व्याख्यानं दृश्यति— ये त्विति । एकांतःकरणोपादानत्व-
व्यापनदानतर्कव्युत्पत्त्या सङ्करात्सुखं कामक्रोधयोरत्यन्तमेवम् ।
न हि गुणो गुणस्वोपादानं, किन्तु निमित्तमेव प्रागन्वये
प्रमाणमुक्तं, इदानीं व्यतिरेकेऽप्याह— उक्तं चेति । महाशन
इति कामे दुर्घटत्वाद्गोणमित्याह— महाराज इति । भोग्यं

७ ङ. पै. भा.— आत्मपापप्रवृत्तिकारणं श्रीभगवानुवाच— काम इति । एष कामः क्रोधश्च
रजोगुणसमुद्भवः । महाशनः, महदशनं यस्य स महाशनो विषयसेवानुपरतः ; अत एव महापा-
प्मा, महान्पाप्मा पापं यस्माद्भवति स महापाप्मा । एनं कामं क्रोधं च इहाधिकारिपुरुषाणां विषये
शत्रुं विद्धि ॥ ३७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अत्रोत्तरं काम इति । यस्त्वया पृष्ठः
प्रबलः पापहेतुः, एष काम एव । एनं काममेव सर्वानर्थ-
युक्तभूतं इह मदुपविष्टमोक्षमार्गं वैरिणं विद्धि जानीहीति
प्रथमं योजना । ननु 'तौ द्वयस्य परिपन्थिनौ' [३।३४]
इति कोषोऽपि वैरित्वेन प्रागुक्तः, तत्कथं काम एक एवोच्यते ?
तत्राह— क्रोध एष इति । एवौक्तः क्रोधोऽप्येष एव । काम
एव हि केनचिद्वेतुना प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते । अस्त-
ज्येतेषां सर्वजय इति ; प्रधानशत्रुः कामोऽवश्यदन्तव्य इत्यर्थः ।
ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारः शत्रुज्योपायाः, तत्र पूर्वपूर्वोपा-
यासम्भव एवोक्तोत्तरोपायः प्रयोज्यः ; न तु सहस्रैव दण्डः,
इत्याशङ्क्य त्रयाणामसम्भवं दर्शयितुं रजोगुणेषादीनि त्रीणि
विशेषाणि । तत्र 'समाश्रयाम्' इति सामासम्भवोक्तिः ;
महान् पाप्मा पापं यस्मात्स महापाप्मा, कामेन प्रेरितो
महदपि पापं करोति अतोऽप्युपलब्ध सान्ना सन्धातुं शक्यः ।

विषयः । यस्मात्कामभोग्यं महत्तस्मादसौ महाशन इत्यर्थः ।
'काम एषः' इति पापकारणत्वेनोक्त्वा कथं महापाप्मेत्युच्यते ?
इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किन्तु महान्पाप्मा यस्मादिति
बहुव्रीहिरिति भावेनाह— महाराज इति । महच्छब्दात्परतः
पापशब्दोऽप्याह्वयः । वषाधिकृतत्वाभावात्कथं वैरित्वं ? इत्यत
आह— सर्वेति ; सर्वः सम्पूर्णः पुरुषार्थो मोक्षः ॥ ३७ ॥

महाशन इति दानासम्भवोक्तिः ; महदपरिमितमशनं भोग्यं
यस्य स महाशनः ; 'न जातु कामः कामानाश्रुपभोगेन
शाम्यति । हविषा कृष्णवत्सर्वं भूय एवाभिवर्धते ॥ यत्पु-
त्रिभ्यां त्रीहियवै हिरण्यं पशवः क्षियः । तदेकस्य न पशोः-
सिति मत्वा शमं ब्रजेत्' [म. भा. १।८५।१२, १३+ भाग.
१।१५।१३, १४] इति स्मृतेः । अतो न दानेन सन्धातुं
शक्यः । 'रजोगुणसमुद्भवः' इति भेदासम्भवोक्तिः ; रजोगुणः
समुद्भवः कारणं यत्थेति, रजोगुणस्य समुद्भवो जन्म यस्मा-
दिति च रजोगुणसमुद्भवः । 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-
सङ्गसमुद्भवम्' [१४७] इति वक्ष्यमाणरीत्या रजसः
कामाविनाभावात् कामस्य चोद्भूतस्य रजोविवर्धनेन प्रवर्त-
ताया लोके 'तृष्ण्याऽहं प्रवर्तितोऽस्मि' इति ब्रह्महारेण
प्रतिपन्नतया रजोविनाभावाच्च न कामे भेदोपायः
प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

९ व० त० दी०—उत्तरोत्तरम्- काम एष इति । रागपूर्वावतारः कामः, तत्तद्विच्छास्वरूप एवात्र हेतुः प्रवर्तकः,
द्वेषपूर्वावतारश्च तत्परिणामभूतः क्रोध एवाऽवसेयः । रजोगुणसमुद्भवः काम एव क्रोधस्तमोगुणसमुद्भव इति
यथापि युक्तं वक्तुं तथापि परिणामे तमसो हेतुत्वादेवं नोक्तं, अतएव कामानुज इत्युच्यते । कामश्च तदप्रजो
बुद्धिनाशनो दुष्टगूरो महापाप इति तेन वलादेव नियोजितः सर्वकर्मकारीति प्रायो राजसं तामसं रागं द्वेषं
तद्वेतुं पापं वैरिणमित्युक्तपक्षार्थः । अत्र क्रोधस्याप्युपक्रमे यत्कामस्यैव वैरित्वकथनं तत्पार्थस्य सुद्रोपस्थितौ
तत्तद्व्युत्पत्तिनादिकामत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.— एतद्व्यभोतस्माह भगवान्, प्रपञ्चवैचि-
त्र्यापिप्रकटितत्रिगुणमध्यस्थविक्षिप्तकारणैकस्वभावस्वरजोगुणात्म-
कभाववर्धनमोहितस्तत्र प्रवर्तते ; तस्मान्द्रुतकृतविक्षेप-
कमणिं तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं त्यजेदित्याह— काम एष इति ।
एष इति लौकिकः कामः । रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणानुपपत्ति-
र्यस्य सः । सर्वेषां द्वेषी शत्रुः । एष एव कामोऽवस्थान्तरा-
परः क्रोधो भवति, सोऽपि रजोगुणसमुद्भवः । स महाराजो

दुरासुरः । अत एव श्रीभगवते उक्तं [१।१५।१४]— 'न
जातु कामः कामानाश्रुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवत्सर्वं
भूय एवाभिवर्धते' ॥ किं पुनर्महापाप्मा महापापरूपो
भगवद्भजनप्रतिबन्धकः ? इह संसारे देहग्रहणानन्तरमेनं
वैरिणं विद्धि । 'इह' इतिपदादेवेदेहावसाने सति अलौकिके-
ऽयमेव कार्याय भविष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

११ नी. भा. दी.— अत्रोत्तरं "काममय एवायं पुरुषः" [वृ. व. ४।४।५] इत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच—
काम एष इति । एष प्रसिद्धः कामः । 'सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ विन्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय' [वृ. व. ४।४।१७] इति श्रुतेः । 'इदं मे भूयादिव मे भूयात्' इति वीत्राभिलाषहेतुमूलश्रेतसोऽनवस्थितत्वापादको
वृत्तिविशेषः, स च चेतोर्लप एव ; 'कामः सङ्कल्पः' इत्युपक्रम्य 'एतत्सर्वं मन एव' [वृ. व. ४।१।३] इत्युप-

संहारात् । स एष कामः केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधोऽभिज्वलनात्माऽन्येष एव, तमेनमिह शरीरेऽन्तःस्थितं वैरिणं विद्धि । कुतो वैरी ? यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणस्तस्य गुणो कार्यभूतो तृष्णासङ्को तावेव उद्भवो यस्य सः, रजःकार्यत्वात्; दुःखैकफलोऽयमतो वैरी । यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् । ननु विषयामिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शाम्यति, विषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव वा निवर्त्तते, अन्य इव रूपदर्शनामिलाषादित्याशङ्क्याह— महाशनो महापाप्मेति । महत् दातु-मपारणीयं अशनमस्य स तथा । यथोक्तं 'न ज्ञातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्म्यं भूय एवामिषवर्ते' [भाग. १।१९।१४] इति । 'यत् पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नाळमेकस्य तत्सर्व-मिति मत्वा शमं व्रजेत्' [भाग. १।१९।१३] इति । तथा महापाप्मा अत्युग्रः, स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि न निवर्त्तते, तद्भवमपि दुश्चिकित्स्यः महाशनत्वात्; नायं वैरी दानसाध्यः, नापि सामभेदसाध्यः, अत्युग्रत्वात्; अतो हन्तव्य एवेति ॥ ३७ ॥

कामस्य वैरित्वे दृष्टान्तत्रयं तदावरणप्रकारपूर्वकं रूपं च ।

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोत्वेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय ! दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— कथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति— धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन, यथा वाऽऽदर्शो मलेन च, यथोत्वेन जरायुणा गर्भवेष्टेन च आवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतम् ? इत्युच्यते— आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानाति अनेन अहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी, न तु पूर्वस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्तिं जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्व-मापादित इति न पूर्वमेव । अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किरूपेण ? कामरूपेण काम इच्छेव रूपमस्येति कापरूपस्तेन, दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्यति दुष्पूरस्तेन, अनलेन नास्यालं पर्याप्ति-र्विद्यत इत्यनलस्तेन च ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकमवतारयति— कथमिति । अनेनदृष्टान्तोपादानं प्रतिपत्तिर्लोकार्थम् । सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रत्यावरणकत्वसिद्धयर्थं विशिनष्टि— अप्र-काशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥ सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टं नाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति— किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणकत्वसिद्धयर्थं 'ज्ञानिनो नित्यवैरिणा' इत्यादिविशेषणम् । प्रतीकमादाय व्याकरोति— आवृत-मित्यादिना । ज्ञानिनं प्रति वैरित्वेऽपि निवर्त्तित्वं कामस्य कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ज्ञानी हीति । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण

कामस्य प्रसङ्गवस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतश्चकन्देन कामप्रसक्ति-रेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युक्तप्रत्ययवस्था कार्यावस्था च काम-स्य कथ्यते । ननु सर्वस्यापि 'कामात्मता न प्रशस्ता' [भतु. १।२] इति कामो नित्यवैरी भवति, ततः कुतो ज्ञानिविशेषणं ? इत्या-शङ्क्याऽऽह— न त्विति । 'अज्ञस्य नासौ नित्यवैरी' इत्येतदुप-पादयति— स हीति । कार्यप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्ता, अज्ञं प्रति वैरित्वे सत्यापि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे फलितमाह— अत इति । स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञाना-न्यामवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फोरयति— किरूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा चादर्शो मलेन; यथा चोत्वेनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातामावृतम् ॥ ३८ ॥ आवरणप्रकारमाह— आवृतमिति । अस्य जन्तोर्ज्ञा-

निनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयव्यामोहजननेन नित्यवैरिणा आवृतं दुष्पूरेण पूर्व्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— वैरित्वप्रकार उच्यते— धूमेनेति । तत्र यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् । ‘आदर्शो मलेन च’ इत्यत्र चकारावशाशब्दोऽनुषक्त इति व्यञ्जनाय यथा धूमेनेत्युक्तम् । पूर्वस्मिन् श्लोके कोपस्यापि कामावस्थान्तेतत्त्वव्यप्य, वेशादुत्तरत्र च ‘कामरूपेण’, ‘कामरूपम्’ [३१४३] इति तस्यैवावृत्तेरत्रापि तच्छब्देन काम एव परागृह्यत इति व्यञ्जनाय तेन कामेनेत्युक्तम् । इवमिति सामान्यनिर्देशोऽप्यचिद्ब्रह्मात्मभावत्वं क्षेत्रज्ञप्रज्ञावैरित्यादिदशब्दस्य बक्ष्यमाण-परत्वादपि लोकप्रतीतिपरत्वस्वरूपत्वाच्च ‘यया क्षेत्रज्ञाक्षिः सा वैरिणः’ इत्यादिवत् क्षेत्रज्ञानामावरणमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं इदं जन्तुजातमिति । जन्तुशब्देन शरीरित्वस्य विवक्षितत्वादावरणहेतुं दर्शितम् । ननुसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वं प्रदर्शनाय जातशब्दः । अनादिवासानुबन्धित्वेन सहजत्वं, निवृत्तस्यापि पुनः पुनरावधिवाशादगमं, स्वेच्छया निवर्तयितुं मशक्यत्वं च दर्शयितुं दृष्टान्तत्रयोपादानम् ॥ ३८ ॥

‘आवृतं ज्ञानम्’ इत्यादेः पौनरुक्त्यव्युदासायाह— आवरणप्रकारमाह । अत्र ‘तेनेदमावृतम्’ [३१३८] इत्युक्ते किं तदावृत्तमित्याकाङ्क्षाया अपि कथमाकाङ्क्षा

युक्तेति भावः । अत्र ज्ञानिशब्दो न तावन्निष्पन्नानविषयः, तदवस्थस्य कामावृत्तात्त्वानुभावात् । ततश्चाविष्यन्नज्ञानसर्वक्षेत्रज्ञ-परत्वमेवोचितमिति मिश्रायेण— अस्य जन्तोर्ज्ञानिन इत्युक्तम् । ‘ज्ञानिनः’ इत्यत्र प्रत्ययस्य ध्रुतिसिद्धत्वाभाविक्तस्मन्वचपरत्व-प्रदर्शनायावरणस्योपाधिकत्वव्योतनाय च— ज्ञानस्वभावस्येत्युक्तम् । क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मफलभोक्तुः शब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात्— आत्मविषयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य स्वेच्छागृहीतरूपत्वे प्रसिद्धसङ्गमव्युदासायोक्तं कामाकारेणेति । कामस्वभावादर्थान्तरादाक्षितमात्मविषयज्ञानावरणप्रकारं व्यञ्जयति— विषयव्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा आत्मसाक्षात्कारोत्तरावधिनाऽजादिवैरिणेत्यर्थः । नित्यसंसारसिद्धावपक्षे चास्य केषुचिदात्मसु नित्यवैरित्वं सिद्धम् । योयैर्लब्धवैरिण्यभावादिह्यत्मनलशब्दार्थः । ‘तृणाखानिरागार्थं दुष्पूरा केन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षितैः पूर्यैव खन्यते’ इत्युक्तप्रकारेणायोर्गुणं दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूराशब्द-विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं दुष्पूरेण पूर्व्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वाऽजलशब्दोऽभिप्रायः, कामे गौणः । नद्यमिविषयविभागः पर्याप्तिर्वा स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— कथं विरोधी सः ? इदमेनावृत्तम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां न सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽप्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति, तथाऽन्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनावृत्तम् । यथोत्थेनावृत्त्य बद्धो भवति गर्भः तथा कामेनावृत्तो जीवः ॥ ३८ ॥ शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्मपारोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनावृत्तं ज्ञानिनोऽपि, विम्बलक्षणज्ञानिनः ? । कामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा दुष्पूरेण । दुःखेन हि कामः पूर्यते । न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तं पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छन्तीत्यलं बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च ‘ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाधैर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याय जीवस्य गर्भस्यैवो हि कामकः’ इति ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— ननु प्रश्नस्योत्तरं जातं, किमुत्तरेण ? इत्यतः श्लोकद्वयस्य सहातिमाह— कथमिति । स कामः कथं मोक्षस्य विरोधी ? इति जिज्ञासायामाह— धूमेनेत्यादि-नेति शेषः । विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वात् व्याख्याति— इदमिति । ईश्वरान्तःकरणजीवलक्षणं वस्तुत्रयम् । केन किमिव ? इत्याकाङ्क्षायामार्थं पादत्रयं व्याचष्टे— यथेति । परमात्मा कामेनावृत्तः स्वयं सर्वज्ञोऽप्यन्यैर्न ज्ञायत इति शेषः । अन्यस्य मुखादेः । ‘परमात्म्यादेः’ इत्यादिप्रतिबन्धजीवो यद्वाते । बन्धापेक्षयाऽऽवर्णस्य समानकर्तृकत्वम् । बद्धः सङ्कचितो व्यापाराक्षम इति यावत् । उक्तो गभैवैतन्म । कामेनावृत्तो जीवो मेधरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं त्रैवज्ञानकरणज्ञातुप्रतिबन्धकत्वोक्त्या ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । ‘आवृतं ज्ञानं’ इत्यनेन पुनः किमुच्यत

इत्यत आह— शास्त्रत इति । पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्तं, इदानीं तु कथञ्चिज्जातमपि ज्ञानं न स्वकार्याय प्रभवतीत्युच्यते । अतो न पुनरुक्तदोष इति भावः । ‘काम-कारेण वैके’ [ब्र. सू. ३.११.१५] इति वचनात् । अपरोक्ष-ज्ञानस्य मोक्षसाधने न केनापि प्रतिबन्ध इत्यत उक्तं शास्त्रत इति । परमात्मापारोक्ष्यायेति च । न प्रकाशते न प्रभवति । ज्ञानिन इति व्यर्थम् । ज्ञानस्य ज्ञानिस्मन्बन्धाव्यभिचारादित्यत आह— ज्ञानिनोऽपीति । शास्त्रजितज्ञाननवतोऽपि । अल्प-ज्ञानिनो गुरुपदेशमात्रजनिताज्ञानवतः । अपरे तु ‘ज्ञानिनो नित्यवैरिणा, न मूर्खस्य । ज्ञानी हि विनाशायिष्यामि काम-मिति यतते ; मूर्खस्तु तमयुवते’ इति वषैयन्ति, तदनेनैव निरस्तम् । अपकारित्वं खल्वत्र वैरित्वं विवक्षितं, तच्च ज्ञान्य-पेक्षया मूर्खोऽधिकं, न हि मूर्खस्तं नासुगन्धत इत्येतावता

तथास्ति । 'इच्छातुल्यं रूपं यस्यसौ कामरूपः' इत्युच्यते । न चैतत्कासेऽन्तःकरणमैव सम्भवतीत्यत आह—**कामेति** तस्यतेऽनयेति रूपमाख्याय्य विवक्षितेत्यर्थः । तर्हि विशेषण-परमिदं जातं, किमस्य विशेषः ? इत्यत आह—**नित्येति** । यो न पूरयितुं शक्यः स दुष्पूरः । कामस्तु विषयसम्पादनेन पूरयितुं शक्यः । कथं दुष्पूरः ? इत्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—**दुष्पूरेणेति** । न वयर्थे दुःशब्दः, किन्तु कृच्छ्राय इत्यर्थः । तदुपपादयति—**न हीति** । कामविषयोपलक्षणमेतत् । ननु

प्रबलनात्मकत्वात्कोऽनलो युक्तः, कामस्तु कथमनलः ? इत्यतः सोपपत्तिकमन्यथा व्याचष्टे—**यद्यपीति** । इदमपि प्राप्ताधिकस्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयार्थं प्रमाणसन्निवाहः—**उक्तं चेति** । कामकः कुतित्वकामो ज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भूम्नः । तथा बुद्धेरन्तःकरणस्यादर्शस्य मलम् । अथ जीवरूपं गर्भदेशोक्त इति सर्वत्र गृह्योपमा, 'एतेनेदं' इत्युक्तस्य विवरणं द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानमपाङ्कतं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—**कथं स वैरी ? इत्यत्राऽऽह— धूमेनेति** । धूमेनाऽऽश्रित्यते पिधीयते बहिर्यथा यथा चाऽऽदर्शो दर्पणो मलेन च कालिमाख्येन पिधीयते ; यथा चोल्बेन जराशुणा गर्भाशयगतः प्राणी ; तथा तद्भूतेन कामेन क्रोधेन चेदं विवेकप्रभवं ज्ञानमादृतमाच्छन्नम् । सकलपुरुषार्थ-प्रकाशकज्ञानावरणद्वारेणायं कामः क्रोधश्च वैरीत्यमिप्रायः ॥ ३८ ॥ आदृतं पिहितं विवेकज्ञान-मेतेन कामेन क्रोधेन च ज्ञानिनोऽपि । किमुत मूलस्य नित्यवैरिणा नित्यं वैरी तेन ? नित्यवै-रित्वं ज्ञानापिधानद्वारकम् । कामरूपेण दुष्पूरेणानलेन च, दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः ; न विद्यतेऽलं पर्याप्तिरस्येत्यनलः । भूयो भूयो विषयसेवया वर्धमानेन कामेन प्रयुक्तः श्रेयोर्थी पुरुषः पापं चरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ वै. त्र. गि.—अस्वेवंविधः कामः, तस्य तु वैरिणं कथं ? इत्याशङ्क्य पुरुषार्थहेतुविवेकज्ञानात्मकमनोनाशकत्वा-द्वैरित्वमित्याह—**धूमेनेति** । तत्र कामस्यावस्थात्रयादुत्तरेण धूमाद्विद्वष्टान्तत्रयम् । तिस्रो हि कामस्यावस्थाः—सूक्ष्मा स्फुलताऽतिस्फुलता च—तत्राज्ञातविषयस्वाद्वेन तदभिनि-वेशराहित्यं सूक्ष्मा; विषयचिन्ताया प्रवर्धमानत्वं स्फुलता ; विशेषणभोगेनात्यन्तसुखेकोऽतिस्फुलता । तत्राद्यावस्थायां दृष्टान्तः—यथा धूमेन वह्निराग्नयेत आच्छादयते तथा कामेन मन आदृतम् । धूमेन ह्यदृतो वह्निर्दाहार्थ्यक्रियाका-रिणेऽपि न प्रकाशरूपापेक्रियाकारी, एवं सूक्ष्मरूपेण कामेना-दृतं मनस्तत्तदर्थप्रतीतिजनकमपि न तत्प्रकाशरूपापेक्रिया-कारि । अथ द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः—यथा आदर्शो दर्प-णः मलेन मालिन्येन, आश्रित्य इति क्रियातुल्यकरणध-कारः । मालिन्येनादृतो हि दर्पणो न किञ्चिदपि प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं क्षमते ; एवं स्फुलेन कामेनादृतं मनो मोहयस्तं न कस्यापिद्वयर्थस्य प्रतीतिजननक्षमम् । अथ तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः—यथा उल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणाऽतिस्फुलेन गर्भः सर्वतो निरुन्धादृतो न हस्तपादप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति,

न वा स्वरूपत उपलभ्यते ; तथा अतिस्फुलेन कामेनादृतं मनो न किञ्चिदपि स्वरूपं करोति, न वास्वरूपत उपलभ्यत इति ३८ 'तथा तेनेदमादृतम्' इत्येतदेव विदुष्वत्र कामस्य वैरित्वल्लप्यादयम्—**आवृतमिति** । एतेन कामा-ख्येन नित्यवैरिणा ज्ञानं विवेकज्ञानात्मकमन्तःकरणमादृतम् । ननु कामस्य कथं नित्यवैरित्वम् ? परिणामे तस्य दुःखहेतुत्वेऽपि भोगकाले सुखहेतुत्वादित्यत आह—**ज्ञानिन इति** । मूलस्य तथात्वेऽपि विवेकिनो भोगकालेऽप्यनपादुसन्धानेन दुःख-हेतुत्वात् प्रति नित्यवैरीत्यर्थः । वस्तुतो विचार्यमाणे मूलं प्रत्यपि नित्यवैरिवेलाह—**दुष्पूरेणेति** । दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः । न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । अनेन साधनावस्थायां दुःखहेतुत्वल्लक्षम् । भोगावस्थायां तदाह—**अनलेनेति** । न विद्यते अलं पर्याप्तिरस्य सोऽनलो वह्निः, अनल इवानलः । स यथा काष्ठेन पर्याप्तं गच्छति, 'नास्मिन्तृष्यति काष्ठानाम्' इति वचनात् ; तथा कामोऽपि भोगेन न तृप्तिं गच्छति, स्वर्ग-भोगं बुद्धानस्याप्यधिकभोगात्कामनया दुःखायमानत्वात् । अतः सर्वदा दुःखजनकत्वाद्विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि नित्यवैरी काम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

१ व० त० दी०—**कामस्य वैरित्वमाह—धूमेनेति** । वा, उल्बेन सवेत आच्छादकेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भं इवावृतं कामेन जगत् ॥ ३८ ॥ एतच्छब्देन निर्दिष्टं दक्षेयन् वैरित्वं स्फुटयति—**आवृतं ज्ञानमिति स्पष्टम्** । अनलत्वं च शोकसन्तापहेतुत्वात् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—यतोऽयं वैरी ततोऽयं ज्ञानमावर्त-यति तेन मोहो भवतीत्यह—**धूमेनेति** त्रयेण । यथा धूमेन वह्निराग्नयेत, मलेन आदर्श आश्रित्य, उल्बेन गर्भवेष्टनेन गर्भं आदृतः, तथा तेन कामेन इदं ज्ञानमादृतम् । अत्र दृष्टा-

न्तेषु वक्ष्यादित्रयनिरूपणस्यायं भावः—पूर्वदृष्टान्तेन भगव-त्प्राधान्यं ज्ञानं व्यज्यते, द्वितीयेन सेवायोग्यत्वस्वरूपप्राप्ति-रूपं ज्ञानं व्यज्यते, तृतीयेन बीजभातोत्पत्त्यात्मकज्ञानं व्यज्यते ॥ ३८ ॥

हे कौन्तेय मूलतो भक्तमदुषदशयोम्य । ज्ञानिनो मदंश-
त्वेन स्वस्वरूपज्ञानवतो नित्यवैरिणा तेन कामेन ज्ञानमावृत्तं,
च पुनरनलेन रसपाकचेकोदरस्थेन तेनापि कामदृढिर्भवतीति

कामरूपेण ज्ञानमावृतम् । कीदृशेनानलेन ! दुष्पूरेण दुःखेन
पूर्णं यस्य सः । अत एव 'जितं सर्वं जिते रसे' [३]
इति वचनम् । कामस्थेन वा विशेषणम् ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— अल्प वैरित्वमेव विवृणोति— धूमेनेत्यादिना । अल्पेन गर्भेष्टेनेन जरायुणा । तेन
कामेन इदं बक्ष्यमाणं ज्ञानमावृतम् । आवरणो यस्य वैविध्यात्तदनुगुणं दृष्टान्तत्रयं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥
आवृतमिति । ज्ञानं अन्तःकरणसत्त्वेम् । “हीथी भीत्येतत्सर्वं मन एव” [बृ. उ. १।५।३]
इति श्रुतेः । एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृनित्यवैरिणा
कामरूपेण दुष्पूरेण पूर्यतिमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानिव प्रसवेत्, अनलेन अथापि पूर्यते चेत्,
अनलः नास्त्यलं पर्यातिवेस्य स तथा तेनानलेन; न ज्ञानलः काष्ठैस्तर्पयितुं शक्यः, किन्तु वर्धते एव; तद्वदयमपी-
त्यर्थः । अयं भावः— अन्तःकरणसत्त्वं हि बलिवत् प्रकाशात्मकं, तत्सहजेन कामेन वह्निरिव धूमेनावृतं चेत्
प्रमातारमनर्थं पातयति, अन्यथा तदेव स्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपपन्नं भूत्वा तमुदरेत्; अतोऽयं कामो
ज्ञानिनो नित्यवैरौति ॥ ३९ ॥

कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तज्जयोपायश्च ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ! ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

‘प्रजहि’ इति रामानुजमाध्वहनुमन्नीलकण्ठानां पाठः ।

१ शां. भा.— किमधिष्ठानश्च पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्य ? इत्युपे-
क्षायामाह— ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्धनं कर्तुं शक्यत इति— इन्द्रियाणीति । इन्द्रि-
याणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥ यत एव— तस्मादिति ।
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य वशीकृत्य हे भरतर्षभ ! पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि
परित्यज्य एनं प्रकृतं वैरिणं, ज्ञानविज्ञाननाशनं— ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽस्मादीनामवबोधः,
विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवः, तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकरं प्रजहिह्यात्मनः
परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— कामस्य निराश्रयस्य कार्यकार-
कत्वान्नारं मत्वा प्रश्नपूर्वकमाश्रयं दर्शयति— किमधिष्ठान
इति । कामस्य नित्यवैरित्वेन परिजिहीर्षितस्य किमित्य-
धिष्ठानं ज्ञाप्यते । तत्राऽऽह— ज्ञाते हीति । इन्द्रियादीनां
कामाधिष्ठानत्वं प्रकटयति— एतैरिति । नन्वेताभिरिति
वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते ? तत्राऽऽह— इन्द्रियादिभिरिति ४०
तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्य-

त्वमाह— यत इति । तस्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वा-
दिति यावत् । पूर्वं कामनिरोधात्प्रगवस्थायामित्यर्थः । तेषु
नियमितेषु मनोबुद्धयोर्नियमः सिद्धयति, तत्प्रकृतेरितर-
प्रकृत्यतिरेकेणाकलत्वादिति भावः । पापमूलतया कामस्य
तच्छब्दवाच्यत्वमुपेक्षम् । कामस्य परित्याग्यत्वे वैरित्वं हेतुं
साधयति— ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानाद्वदर्थोऽर्थभेदावेदयति—
ज्ञानमित्यादिना ॥ ४१ ॥

१ प्रजहिहीति ‘हो हक्’ त्यागो १०९० इत्यस्य लोटि ‘आ व हौ’ [अष्टा. १।१।१७] इति वात्पाक्षिके इति
रूपम् । ‘रागवे जहिहि द्वे जहद्वि प्रमदावनम् ।’ इति भक्ति [२०।१०] तेन ‘प्रजहिहि परित्यज्य’ इति भगवत्पादो-
दितं युक्तमेव । उक्तं च भगवता प्रागभि— ‘प्रजहाति यदा कामान्—’ [२।५।५] इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.—कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमधिष्ठति ? इत्यत्राह—**इन्द्रियाणीति** । अधिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितिन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम् ; एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयमवधेर्देहिनं प्रकृतिसंस्पृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहयति विविधं मोहयति, आत्मज्ञानविष्णुत्वं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ यस्मात् सर्वेन्द्रियव्यापारोपर्यतिरूपे ज्ञानयोगे प्रयुक्तस्यायं कामरूपः शत्रुः विषयामिमुख्यकारणेनात्मनि वैयुक्त्यं करोति, तस्मात् प्रकृतिसंस्पृष्टयेन्द्रियव्यापारश्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमावरणप्रकार उक्तः, अथावरणोपकरणान्यन्तरं नियन्त्रयन्तोपदेशोच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—**कैरिति । आत्मानमधिष्ठति**, स्वतन्त्रमात्मानमाकाशं परतन्त्रं करोतीत्यर्थः । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोस्वीवर्धन्याद्याहोन्द्रियपरः । बुद्धिराप्तुस्वाधेयं पुरुषार्थेन्द्रियव्यापारः । प्रकृतापुपुकाधिकरणाद्विन्दुदासाय करणमुत्पत्तिं दर्शयति—**अधिष्ठत्येभि**रिति । एतैर्विमोहयतीति हुच्यत इति भावः । अधिष्ठान क्रियाकरणभूतानामिन्द्रियादीनां आवाप्त्यव्यापारप्रदर्शनाय विषयप्रवर्णयितुमुक्तम् । **प्रकृतिसंस्पृष्टमिति** देहिशब्देनेन्द्रियादेर्वर्जनीयत्वं शृणवत्यर्थं न सूच्यत इति भावः । विराट्—**आनात्मन्यात्मबुद्ध्यां** अस्वे स्वमिति या मतिः [वि. पु. ६।७।११] इत्याद्युक्तप्रान्तितैर्विषयपर इत्यभिप्रायेणाह—**विविधं मोहयतीति** । प्रान्तितैर्विविधं भोग्ये स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेण भोग्येषु न विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विष्टावन् प्रकृतोपयोगित्वं न दर्शयति—**आत्मज्ञानेति** ॥ ४० ॥

अथ कामस्याध्याधिष्ठानोपकरणेष्विन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविषयोपायतसोपदिश्यते—**तस्मादित्ये**तच्छेदेन । तस्मादित्येतत्प्रकृतस्य ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वं परामर्शात्त्याह—**यस्मादित्यादिना** । त्वमिति निर्देशोऽस्त्य तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्राये-

णोक्तं प्रकृतिसंस्पृष्टया इन्द्रियव्यापारश्रवणस्त्वमिति । ‘आदौ’ इत्यनेनाभिप्रेताह—**मोक्षेति** । नात्रेन्द्रियनियमनमत्यन्तव्यापारोपरमः, आदौ तस्याशक्यत्वात् ; प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव । कर्मयोगाय चेन्द्रियनियमनं प्रागपि ‘यस्त्विन्द्रियाणि मनसा’ [३।३७] इत्यादायुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव वर्णनीयमित्यभिप्रायेणोक्तं इन्द्रियव्यापारानुरूप इत्यादि । ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोपि आत्मविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र च ‘ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः’ [मनुः १।१७] इतिवत्स्वरूपतद्विवेकविषयत्वात् अपोनोचकृत्यमित्यभिप्रायेणोक्तं—**आत्मस्वरूपे**त्यादि । विज्ञानं विविच्य ज्ञानं, यथाह—ततया ज्ञानमित्यर्थः । अत्यख्यानानन्दत्वादिविशिष्टमात्मनः स्वरूपम् । अणुवन्त्यत्वेकाहृत्यभोक्तृत्वकर्तृत्वादिवेदको धर्मवर्गोऽत्र विवेकः । यद्वा ‘देहादिरिकः कश्चित् आत्मास्ति’ इत्येतावत्स्वरूपमहिमं विवक्षितम् ; अत्यन्तत्वाद्योऽन्यणुत्वादिवद्विवेकतया विवक्षिता । अथवा तत्तत्त्वं स्वरूपं विवेको विवेकरणं बालम् ; ततः प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति । ‘एनं पाप्मानं’ इत्यन्वदेष्टात् प्रस्तुतकामविषयः पाप्मशब्दः ; तस्य पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेन, अनिशकलवाचेत्यभिप्रेत्य—**कामरूपं वैरिणमित्युक्तम्** ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.—वथार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह—**इन्द्रियाणीति** । एतैर्ज्ञानमावृत्य बुद्ध्यादिविभिर्हि विषयैर्ज्ञानमावृतं भवति । हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘इन्द्रियाणि’ इत्यादिकमपुष्टं किमर्थमुच्यत इत्यत आह—**वथार्थमिति** । एतन्मतेन शत्रुनेन बलवान् पुष्टः, क्रियाद्वयवर्णनात् किं प्रतीन्द्रियादीनां कारणत्वमिति न प्रतीयते । सन्निधानाद्विमोहनं प्रतीत्यन्यथा च प्रती-

यतेऽत आह—**एतैरिति** । तदुपादयति—**बुद्ध्यादिभि**रिति । इन्द्रियादित्वेनोपायमपि बुद्ध्यादित्वेन ब्रह्मणं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । तस्मात्प्रतीन्द्रियाणां निग्रहः कामहननायोपदिश्यते । तदुपादयति—**हतेति** । नश्यति नाशयितुं शक्यो भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चास्य कामस्य कारणमुच्यते—**इन्द्रियाणीति** । इन्द्रियाणि लोचनादीनि, मनः सङ्कल्पात्मकम्, बुद्धिरध्यवसायात्मिका अस्य कामस्याधिष्ठानं कारणमुच्यते । इन्द्रियेण प्रहितं प्रथमं मदलीढं विषयमालोच्य मनसा तस्य सुखहेतुत्वं सङ्कल्प्य ‘अहमनेनेन्द्रियेणैवं विषयं सेवे’ इति बुद्ध्याऽध्यवस्य पुरुषः कामयते तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठानं कारणम् । एतैरिन्द्रियादिभिः कारणैरेनं देहिनं विमोहयति; भोक्तृत्वमतिपत्तौ हि कारणं भवतीति । ज्ञानं

सम्यग्ज्ञानमावृत्त्याऽऽच्छाद्य । यत एवमतः ॥४०॥ यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलम्- तस्मात्तान्यादौ
प्रथमं नियम्य निरुद्धयैतं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकलपापहेतुं कामं प्रजहीति । ज्ञानमात्मशा-
स्त्राचार्योपदेशजनितं, विज्ञानं तत्पूर्वकः प्रत्यगात्मानुभवः, तयोर्नाशनं प्रजहि ॥ ४१ ॥

८६. ब्र. गि.— एवं कामस्य वैतिष्ठकृत्वा तदुपकरण-
निग्रहेण तजर्वं वारुं कामोपकरणान्याह—इन्द्रियाणीति ।
इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मिकानि दश, मनः सङ्कष्टात्मकं, बुद्धि-
व्यवसायात्मिका च अस्या कामस्य अधिष्ठानात् अधितिष्ठत्येभि-
र्यामानसित्वेतिष्ठानमुपकरणमुच्यते । तत्र ऐतरेन्द्रियाणिनि-
रूपकतः स एष कामः ज्ञानपाठ्यत्वे देहिर्न विमोहयति । लोके
हि कामी पुरुषश्चरुदारादिना विषयवृत्तपलम्ब्य तस्य सुखदेहेतुं
मनसि सङ्कल्प्य 'अग्नेमेनं विषयमाश्रयं बोधय' इत्यव्यवसाय-
लितविवेको भूयति ॥३०॥ एवमुपकरणान्युक्त्या तत्रिग्रहमेव
कामस्योपकरणेन विधत्ते—तस्मादिति । अत्रेन्द्रियग्रहाणेन
मनोबुद्धौपकरणे प्रहणमिन्द्रियत्वात् । एवं च यस्मादिन्द्रियाणि
कामस्योपकरणानि तस्मात् त्वं प्रथममिन्द्रियाणि नियम्य

निगुण पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेतैर्वैरिणं कामं हि स्फुटं प्रजहि प्रकपेण सात्त्व्यं । शास्त्राच्छेदनेन दुःखस्येन सहकारिभूतेः त्रिद्विनिर्गहं सति स्वयमेकाकित्वाऽप्रतिश्रयमाप्त्यस्य कामस्य स्फुटमेव निवर्हणं सम्यगभवतीत्यर्थः । यद्वा प्रजहीति हनधातोः लोभयथमधुरसिद्धयन्तवत् ; किन्तु 'ओहास्यागे' इत्यस्य लोभयम्यपुरेण प्रजहिहीति रूपम'जहातेष्व' [अष्टा.६।१।१९६] इत्याकाशस्यैवम् । तथा च पुनं प्रजहिहि परित्यजेत्यर्थः । ननु ज्ञाने सति कामः स्वयमेव विमुक्त्यर्थः ; किमपीमादावेव तज्ये यत्नः ? इत्यत आह— ज्ञानोविज्ञानादानानभिनि । ज्ञानं शास्त्रार्थं परोक्षं निज्ञानं व्यपरोक्षम् , तयोर्निरासनं । तस्मादज्ञानं शान्त्यर्थं नोत्पद्यते, उत्पत्तावपि नापरोक्षं भवतीत्यादावेव कामो जेतव्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०—अधुना तस्याधिष्ठानं वदन् ज्योपायमाह—इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— स कामः कुत्र तिष्ठतीति जिज्ञासा-
माहुः— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनोऽन्तः-
करणं बुद्धिर्ज्ञानमस्य कामस्याधिष्ठानं स्थानमुच्यते कथ्यते ।
एतैः करणभूतैर्ज्ञानमात्रस्य एव कामो देहिनि विशेषेण मोह-
यति । स्वयं तु मोहपायेव, पुनरुक्तैः स्वाश्रयभूतैः सहितोऽधिकं
मोहयतीत्युपसर्गेण न्यज्यते ॥ ४० ॥ एतैरङ्गभूतैः स मोहयति

शङ्खस्तेतनोरोधेन जहहिं हित्याह - तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियै-
रयं मोहयति तस्मादादौ त्वमिन्द्रियाणि तद्विषयेभ्यो नियम्य स्व-
करो स्थापयित्वाहं भरतर्षभ । एतन्नियमनसमर्थं । ज्ञानविज्ञान-
नाशनं, शास्त्रीयं भक्तिरूपं ज्ञानं, विज्ञानं स्वरूपाणुभवस्तयो-
र्नाशकर्तारं पाप्मानं पापरूपमेनमिदानीमपि मत्स्वरूपाणुभवे
विप्रकर्त्तारं प्रजहति प्रकरोयं जहहिं त्यजं ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च-इन्द्रियाणीति । व्ययर्थः-इन्द्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाविधिता बाह्यार्थ-प्रवणा भवन्ति, तैश्च तथामूर्तेरयं कामो ज्ञानं चिदाकाशरूपमादर्शतत्प्रख्यं यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीत-मनागतं वा पश्यन्ति । यथोक्ताचार्यैः-“ विद्यं दर्पणदृश्यमानमगरीतुल्यं निजान्तर्गतं परमस्यात्मनि ’ [द.मू. स्तो. १] इति निजान्तर्गतं शरीरान्तर्गतं आत्मनि हार्दाकाशाख्ये ब्रह्मणि तत् मलेनादर्शमिववृत्त्यै देहिनं देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयति । विशब्दात् देहाभिमतान्शून्यं योगिनमपि व्युत्थानावस्थायां किञ्चिन्मोहयतीति गम्यत इत्यस्यारोोजना स्पष्टा ॥ ४० ॥ तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं सामन्तस्यैव गिरिदुर्गादिकं तस्यान्तर्गतेन विनयः वशीकृत्य एवं कामे हि निश्चयेन प्रजहि प्रकण्ठे नाशय । गिरिदुर्गादीन् स्वायत्तीकृत्यैव तत्स्थं सामन्तं प्रित्यन्ति राजानतद्वत् । हन्तव्ये हेतुः— यामानमयुष्मत्, तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञानानाशय-मिति, ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशस्य परोक्षस्य विज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकज्ञस्यापरोक्षस्य च नाशनम् ॥ ४१ ॥

सोपकरणकामजयार्थं तदावृतवस्तुनिदर्शनम् [४२।४३]

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

१ श्रुतिमूलस्रोतोऽयं श्लोकः ॥ नन्वेतन्मूलभूतार्थां कथञ्चोत्तुं [११०]— 'इन्दियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । ननस्त्वु परा बुद्धिरेदरेतास्मा महान् परः ॥' इतीन्द्रियेभ्यः फक्त्वेनार्था उक्ताः, अत्र च मन इति अर्थे न तद्विरोधः ? इति चेत्— अर्थानामिन्द्रियमार्गानजतोत्पत्तादिदिप्रियपदैर्नैव तद्वश्यान दोष इति ब्रूमः । तेषा च श्रुतं तत्रैव प्रवेष्टानन्तरं [६१०] 'तन्मूलस्य परं मनो मनसः सत्त्वमसुप्तम् । सत्त्वादि ह्यग्नान्ता इति लक्षितोऽप्यन्यकारुण्यम् ॥' इति । सत्त्वं बुद्धिः । अत्र 'उत्तरो-त्तरमूक्तर्था' अनेतत्वाः प्राप्तिरिति ॥ का. प्र. १०।१३ ॥ इति लक्षितः सत्त्वल्लभो द्रव्यः ।

१ शां. भा.— इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं, तत्र किमाश्रयः कामं जहात् ? इत्युच्यते— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च, देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्प-विकल्पात्मकम् । तथा मनस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा पर आत्मा ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वोक्तमनस्य कामत्यागस्य दुष्क-
रत्वं नन्वानो ' रसोऽन्यस्य ' [२।१९] इत्यन्योक्तमेव स्पष्टी-
कृतं प्रत्युर्बलं श्लोकान्तरमवतारयति— इन्द्रियाणीत्यादिना ।
पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत्कर्मैन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते । किमपे-
क्षया तेषां परत्वं ? तत्राऽऽह— देहमिति । तथापि केन प्रकारेण
परत्वं ? तदाह— सौहृदमिति । आदिशब्देन कारणत्वादिति श-

ङ्खते । इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं
परत्वं कथयति— तथेति । मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावति-
दिशति— तथा मनसस्त्विति । ' यो बुद्धेः ' इत्यादि व्या-
चष्टे— तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वं
माशङ्क्याऽऽह— यं देहिनमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह— इन्द्रियाणीति । ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रिया-
ण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयव्यापुतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरते-
ष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न सम्भवति । मनस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखेऽपि
विपरीताध्यवसायप्रवृत्तायां बुद्धौ नात्मज्ञानं प्रवर्तते; सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपि च्छापर्यायः कामो
रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषयेषु वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि;
तदिदमुच्यते ' यो बुद्धेः परतस्तु स ' इति बुद्धेरपि यः परः स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं विरोधिसामानाधिकरण्याणां निय-
न्तव्यवस्युक्तम्, अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्यतरतमत्वा-
दिसिद्धयर्थमुत्तरोत्तरं विरोधितमत्वेन तिर्दिश्यन्त इत्यभिप्राये-
णाह— ज्ञानविरोधिष्विति । पराशब्दस्यात्र कारणत्वादिपर-
त्वायोगाद् प्राधान्यमेव विवक्षितम्; तच्च प्रकरणवशात् ज्ञानवि-
रोधापेक्षेत्यभिप्रायेणोक्तं ज्ञानविरोधे प्रधानानीति ।
प्रादुर्भावं चेन्द्रियाणां देशकालादितुल्यपमानान्यविधौ ध्यन्तरापेक्षया,
शरीरापेक्षया वा सूक्ष्मत्वदुर्ग्रहत्वादिभिः इन्द्रियाणां प्राधान्य-
हेतुं विरोधतत्त्वप्रकरमाह— यत इति । इन्द्रियेभ्यो मनसः
परत्वं हेतुमाह— इन्द्रियेष्विति । पूर्ववाक्यात् ' यत ' इत्यनुषङ्ग-
नीयम् । एवमुक्तत्वापि हेतुवाक्ये भाष्यम् । विषयासन्निधानदृष्टा-
त्करणमिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्दि-
पक्षेषु चिन्त्यमानेष्वात्मज्ञानं न स्याद्; ततो बाह्येन्द्रियोपरति-
वेद्यामापि विरोधित्वादस्य तेभ्यः परत्वं । मनसो बुद्धेः
परत्वं हेतुमाह— मनसि वृत्त्यन्तरेति । ननु मनसो विषया-
न्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्विषयव्यवसायप्रवृत्तिः ? मनसा कश्चि-
द्विषयमाश्रम्य तत्रैव हि ' कुर्यां न कुर्यां ' इत्याद्यध्यवसायते;
उच्यते— नात्र मनसो निश्चेषव्यापारनिवृत्तिर्बुद्ध्यन्तरवैमुख्यं
विवक्षितम्; किन्तु बलादप्यशक्तविरोधस्वारसिकविषयान्तर-
प्रापणमिच्छति । सुचितं चैतत्पूर्ववाक्ये मनसि विषयप्र-
वणे इति । अतो व्यपेक्षया निष्ठाव्यापारदिर्मनसः स्वर-
नसो विषयैकारणत्वाभावेऽपि दृष्टाप्रहादिमात्रेण विपरीताध्यव-

सायप्रवृत्तौ मनसस्तथाविधमपि प्रावण्यं स्यादेव । एवं च ' मन-
स्तु ' इति तुल्यः शङ्कातिशयार्थः, एवंविधवैयर्थ्यव्याप्यो वा ।

अध्यवसायादपि कामस्य परत्वं हेतुमाह— सर्वेष्विति ।
वासनाकार्यत्वस्य स्वरूपप्राप्यवसायहेतुत्वस्य च शोतनाय
इच्छापर्याय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्धेषूपरतिवेद्यायां कथं
कामस्योत्पत्तिरित्यत्रोक्तं रजस्समुद्भव इति ; प्राचीनकर्मो-
न्मिपितरजोबुधितमनोमात्रसमुद्भव इत्यर्थः । नन्विन्द्रियादीनां
विषयान्तरवैमुख्ये सिद्धे विषयेच्छायाः सङ्गादेऽपि को विरोधः ?
आत्मानुभवच्छया तत्रैवाध्यवसायमनप्राप्यव्ययोरुपपत्तेरित्य-
त्रोक्तं— स एवेत्यादि । सत्यं, आत्मेच्छापरत्येव; सा हि
कादाचित्काऽऽप्ससत्त्वमूला, विषयेच्छा तु प्रचितप्राचीनकर्मोद्भा-
वितनिरन्तरानुवृत्तश्रोमूला ; तस्मादात्मेच्छा सावदात्म्यद्वेगो-
ध्यवसायादिकं करोति, तावद्विषयेच्छा प्रबला विषयानुभवाध्य-
वसायादिकमेव कुर्यादिति भावः । एवमत्र कामस्य पूर्वोक्तं प्रवर्त-
कत्ववचनं बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्य उपलक्षणं मन्त-
व्यम् । रजस्समुद्भवो वर्तयित्वेति पदार्थां कामस्याध्यव-
सायादिनिर्पेक्षोत्पत्तिकत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैयर्थ्यं तुल्यद्वयो-
र्द्विषयं, अर्थान्तरपरत्वमनन्वयप्रमं च निरस्य-तुल्यकार्यपर-
तया चतुर्थं पादमुपादत्ते तदिदमुच्यत इति ' परतः ' इतिशब्द-
स्य पूर्ववाक्यव्यवसायपरव्यवस्थाल्यर्थत्वात् सावैयर्थ्यमिदमप्येव
प्रथमार्थत्वं स इत्यस्य प्रकरणसिद्धं विशेष्यं च व्यञ्जयति— बुद्धे-
रपीति । ' अहङ्कारस्य शोचनप्रशिक्षणादुद्धेः परत्वं ' इति केषा-
श्चिद्वाक्यानां प्रकृतासङ्गादिभिरनारब्धीनाम् ।

ननु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरालम्बा मदान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । उपरान्न परं किञ्चित्सा काष्ठासा परा गतिः' इति हि कठब्रह्मार्ण [१।३।१०, ११] नियन्तव्यवर्गः श्रूयते । स्पष्टं चेदम् 'आत्मानि कमप्येकेषाम्' [ब्र. सू. १।४।१] इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत्प्रत्यभिज्ञायते । न चेन्द्रियमनसोर्मध्येऽर्थानामदर्शनात् 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्यनयोः पुरोपादानाच्च भिन्नार्थत्वमिति वाच्यम् ; सङ्गहविस्तररूपेण कतिपयानभिधानं स कृत्वा भिधानयोः शेषतः ; सृष्टिप्रकरणादिषु कतिपयसमस्तस्युच्यतादिनिर्देशवत् । 'आहुः' इति बहुवचनात् बुद्धिद्वयत्रास्यार्थस्याभिधानमवश्यमप्युपगन्तव्यम् ; तत्तर्ह्य 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यस्य 'युद्धेरात्मा महान्परः' इत्यनेन तुल्यार्थत्वादात्मविषयत्वमेवोचितम् ; एवं च सति 'एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा' इत्यादौ उक्तश्लोकेऽपि द्वितीयात्मात्मशब्देन विषयतयोपपन्नतः स्यात् ; अतः कथं स काम इति व्याख्यायते ? । उच्यते—यद्यपीन्द्रियादित्रयं तदेवात्र प्रथमभिज्ञातम् ; तथापि स एव कामोऽत्र कात्स्न्येन न विषक्षितः ; पूर्वत्र 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' [३।४०] इति श्लोके निर्दिष्टानामिन्द्रियादीनां कामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधिनामेवात्र तारतम्यनिर्देशोपपत्तेः ; इन्द्रियमनो-बुद्धीनां च क्रतस्त्रात्र न कश्चिद्ब्रह्म । कठब्रह्मैव परत्वे त्वथाना-

मत्रानिर्देशान्मात्रया क्रममहः स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे न प्रधानतया पूर्वत्रोत्तरत्र च काम एव व्यपदिश्यते । अतः स एवात्र सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति निर्देशमहतिः ; अन्यथा स इति शब्दस्य विशेष्यमपि नैव दूरस्थं स्यात् ; यदि त्वात्माऽप्यत्र नियन्तव्यतयाऽभिमतः ; तदा 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' [३।४०] इत्यत्रात्मात्माव्यधिगततया व्यपदिश्येत, न चैतत् तथाकृतम् । आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्मोहनीयतया व्यपदिष्टः ; अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम् ; तथा सत्युत्तरश्लोकस्यात्मशब्दोऽप्येतदुत्तरोधेन वर्णनीयः । एतस्यैवानुवादो हि 'एवं बुद्धेः परम्' [३।४३] इति व्यक्तः । पादद्वयस्थितस्य 'बुद्ध्वा' इत्यादिक्रियाद्वयस्य कर्मद्वयं च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीया-न्तात्मशब्दो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तास्तु मनो नियमनकरणभूताच्यवसायविषयः । 'आहुः' इति निर्देशस्तु नावश्यमुपनिषदभिप्रायेण 'इन्द्रियाणां हि ब्रह्म [तु सर्वेषां] यथैकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दतेः पादादिबोधकम्' [मनुः २।१९९] इत्याद्यनुसारेण मन्वादय आहुरित्यपि विषयोपपत्तेः । तस्मात् 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं तद्विदमुच्यत इत्यारभ्य स काम इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

९ आ. मा. भा.— शत्रुहनेने आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह— इन्द्रियाणीति । 'असङ्गज्ञाना-सिमादाय तरातिपारं' इति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । न केवलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि "अव्यक्तात्पुरुषः परः" [कठो. ३।११] इति हि श्रुतिः । न च तत्र तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः 'आनन्दादयः प्रधानस्य' [ब्र. सू. ३।३।११] इत्यादिना । तथा चान्यत्र 'अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥ सर्वस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति गारुडे । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीवं उच्यते ; 'रसोऽप्यस्य, परं दृष्ट्वा निर्वर्तते' [२।९९] इत्युक्तत्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यस्य पूर्वेण सप्ततिर्न दृश्यते अत आह— शत्रुहनेन इति । 'एवं बुद्धेः परं' [३।४३] इत्यनेन वक्तुं ज्ञानस्यात्रापुधत्वे प्रमाणमाह— असङ्गेति । असङ्गं वैराग्यसहितम् । तराति पारं परमतितरं 'छन्दसि परेऽपि' [अष्टा. १।४।८१] इति वचनात् । परत्वस्यावशिषायेऽन्तात्कस्मादिन्द्रियाणि पराणि इत्यत आह— शरीरादि । सभिधानादिति भावः । किं परत्वमन्यत्वं ? नेत्याह— उत्कृष्टानीति । 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति परमात्मोच्यते, तस्य 'बुद्धेः परत्वे महताऽऽत्मना साम्यं स्यादत आह— न केवलमिति । काऽसौ श्रुतिर्यद्ब्रह्माद्यहाराः ? इत्यत आह— अव्यक्तादिति । अस्तु भगवानव्यक्तादपि कामादिजनार्थं बुद्धेः परत्वेनैव ज्ञातेनाह ; किं प्रमाणान्तरसिद्धा-

व्याहारेण ? इत्यत आह— न चेति । कामादिजनो हि सुक्ति-द्वारं, न च सुक्तिरकदेशज्ञानमात्रेण भवति । कुतः ? इत्यत आह— सार्वत्रिकेति । तस्यान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्टं प्रमा-णमाह— तथा चेति । सर्वत्रैवेति सम्बन्धः । वेदाद्यनुक्ता अपि भगवत्सम्प्रदायागतास्तैः सह तैः सहितम् । न च तत्रेत्युक्त-मुपसंहरति— तस्मादिति । मायावादी तु 'यो बुद्धेः पर-तस्तु सः' इत्यनेन जीवं उच्यत इत्याह, तन्निराकरोति— न चेति । कुतः ? इति चेत् । 'एवं बुद्धेः परं' इत्येतज्ज्ञानस्य काम-विनाशसाधनत्वोक्तं । तस्याश्च भगवत्परीक्षेण यदमात्यथा-ऽवदत्तादिति भावोऽस्यत्र प्रमाणमाह— रसोऽपीति । न चात्रेत्युक्तमुपसंहरति— अत इति । भास्करस्तु कामोऽनो-

च्यत इत्याह तदतीव मंदं “कामः सङ्कल्पः” [वृ. उ. १।५।३] इत्यादिश्रुतेः, तस्य मनोवर्त्मस्य तत्परत्वानुपपत्तेः । पक्षद्वयेऽपि ‘इन्द्रियाणि पराणि’ इत्यादिना तारतम्योक्तौ नैव प्रयोजनमस्तीति ।

‘संस्तभ्यात्मनामात्मना’ [३।४३] इत्यस्य जीवात्मानं परमात्मनैकीकृत्येत्युक्त्यानां शब्दबाह्यमित्याशयवानात्मशब्दद्वयं व्याख्याति— आत्मानमिति ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— यं ज्ञानरूपमात्मानं काम आवृणोति तस्य स्वरूपमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पराणि प्रकृतानि भूस्मत्त्वात्सकलदेहव्यापित्वाच्चाऽऽहुः कथयन्ति । तेभ्योऽपीन्द्रियेभ्यः परं प्रकटं मन आहुः ; तत्पूर्वकत्वादिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः । मनसोऽपि परा बुद्धिः ; बुद्धिरध्ववसायात्मिका तदर्थैत्वात्मनसः । यो बुद्धेः परतो बोद्धा स कामेनाऽवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं भगवन्मतातुष्टानौपयिकत्वेनेन्द्रियनिरहणं कामजयोपायमुख्या इदानीं ‘रसोऽप्यस्य परं दृष्टा निर्वर्तते’ [२।५९] इति पूर्वाध्यायोक्तपरदर्शनरूपं निर्वासनकामनिरसनोपायमाह द्वाभ्याम्— इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बाह्येभ्यो देहाद्येभ्यः पराणि उक्तुष्टानाहुः, तत्प्रकाशकत्वात् । इन्द्रियेभ्यश्च सङ्कल्पात्मकं मनः प्रकटम्, तत्प्रवर्तकत्वात् । मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका निश्चयपूर्वकत्वात् सङ्कल्पस्य । यस्तु इदं परतः तत्साक्षित्वेनावस्थितः, यमिन्द्रियाद्यधिष्ठानकः कामो विवकावणद्वारेण मोहहृतीत्युक्तम्, सर्वान्तरात्मा परो निरतिशयस्वरूपः । न ततोऽपि परं किञ्चिदस्ति, “पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” [कठो. १।२।११] इति श्रुतेः । अत्र बुद्धिःसहजं महदव्यक्तयोरप्युपलक्षणम्, “बुद्धेरात्मा महान्तरः । सहजः परमव्यक्तमव्यक्तायुपलक्षः परः” [कठो. १।३।१०, ११] इति श्रुतौ अस्मदादिव्यङ्गिबुद्धयपेक्षया समष्टिबुद्धिरूपैरव्ययभेदबुद्धिलक्षणो महानात्मा परः” ततः अमरकलतद्वाच्यं मायारूपं जगद्बीजम्, ततः पुरुष आत्मा पर इति प्रतिपादनात् । यद्यपि श्रुतौ “इन्द्रियेभ्यः परा कर्णार्थं अर्थेभ्यश्च परं मनः” [कठो. १।२।१०] इती-

न्द्रियापेक्षयाऽर्थानां परत्वमुक्तम्, तथाप्यत्र प्रकाशकत्वविवक्षया अर्थेभ्य इन्द्रियाणां परत्वोक्तिरिति न विरोधः ।

यत्परं माध्वव्याख्यानम्— “इन्द्रियादिशब्दैस्तत्तदेवता विवक्षिताः । तथा च लोक इन्द्रियदेवताः सन्तः श्रेष्ठाः । ततो मनोभिमानी रुद्रः । तस्मात्सर्वस्वतो बुद्धयभिमानी । ततो ब्रह्मा महानात्मा । ततोऽन्यत्वरूपा लक्ष्मीः । ततो विष्णुः” इति, तत्तुच्छम् ; एवं सति पादेन्द्रियाभिमानीविष्णवपेक्षया मनोभिमानीरुद्रस्य श्रेष्ठ्यवप्राप्त्या कीलोत्पादित्वानरन्यायापात्तात् । पादेवताया विष्णोर्द्वादशदिव्यान्तरगतविष्णुरूपत्वात् मूलविष्णोरपकर्ष इति चेत्, तर्हि मनोदेवताया रुद्रस्याप्येकादशरुद्रान्तर्गतरुद्ररूपत्वात् मूलरुद्रस्याप्यपकर्ष इति कुतो न मन्यसे ? किञ्च त्वदुक्तदेवतातारतम्ये न तावत् ‘इन्द्रियाणि पराणि’ इत्यादिकमिदमेव वाक्यं प्रमाणम्, एतस्य व्याख्यातत्वात् ; इन्द्रियादिशब्दानां स्वाधिपरत्वे सम्भवति तदभिमानीदेवतापरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । नाप्यन्यत् प्रमाणमस्तीति पाषण्डजकेसरिण्यस्माभिः प्रपञ्चितमित्यास्तां तावत् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञानविरोधिषु प्रधानत्वेन निर्दिशन्नाह— इन्द्रियाणीति । पराणीति ; अत्र परशब्दो बलवत्परीपत्वसूचकः । यः कामो बुद्धेः परतः सर्वैरिति ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— नन्विन्द्रियादीनां भगवत्स्वरूपादिविषयाभ्यावकानां नियमने किं फलं ? इत्यत आह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि ‘अक्षण्वतां फलमिदं’ [भाषा. १०।२।१०] इति न्यायेन भगवत्स्वरूपदर्शनादिविषयाभ्यावकत्वेन पराण्युक्तुष्टान्याहुः । भक्ता इति शेषः । मनसोऽन्यत्र स्थितेन्द्रियैः संयुक्तं भगवत्स्वरूपं न फलरूपं मारणीय-

दैव्यादिभिरिवेतीन्द्रियेभ्यः परत्वं कटं मन आहुः ; मनोऽपि कामनायशुद्धया बुद्ध्या हतं सत्वं फलं साधयत्यत आहुः ; मनसस्तु सकाशाद्बुद्धिः परा उक्तुष्टेत्यर्थः । अत्रापि भावः— भगवान् लौकिकदेन्द्रियादिभिर्नानुभाव्यः । किञ्च विकृता-लौकिकभावात्मकामस्वरूपेण ; अतः स आत्मैवोत्तम इति भावः ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं, किन्तु मनोबुद्धयोरपि जयः कर्तव्यः ; कामस्य समुलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य सामन्तस्येवाभ्यन्तरप्राकारद्वयजयेन ; अतो मनोबुद्धयोर्यार्थं योगं दर्शयति— इन्द्रियाणीति । अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन वा बोद्धव्यम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादित्वाग्रसहितेभ्यो गन्धादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात् ; तथा च कौपीतकिनः समामन्ति ब्राह्मणे [३।३] “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति । व्युत्पन्नमीत्यनुज्जते । प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवास्तदधिष्ठान्यो देवता कल्पन्ते, देवेभ्यश्च लोका भूतभौतिका उत्पद्यन्ते इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः परं मनः, “मनसा शेष पश्यति मनसा शृणोति” [वृ. उ. १।५।३] इति श्रुतेरिन्द्रियाणां मनोविकारत्वात् तेन बाह्या-

र्थस्य इन्द्रियाण्याकृत्य मनसि प्रविष्टापनीयानीति दर्शितम्, केवलं परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' " तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः " [तै. उ. २।४] इति श्रुतेः मनसः प्रविष्टापने तत्कारणे बुद्धौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । समष्टिबुद्धेरत्यत्रैवान्तर्भावः 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' यस्तु (?) -तुशब्दो भास्यवर्गादुद्धयादेर्भेदसङ्ख्यानस्य वैलक्षण्यं गमयति-यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदाभिधेयः कामेन-उल्लेखेन गर्भं इव-आवृत इति व्यवहितेन सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः " यच्छेद्धाकृमनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति (नियच्छेत्) तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि " [कठो. ३।१३] इति । एतदुक्तं भवति— वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत्, तामपि महत्यात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत्, तत् तं महान्तमात्मानं शान्ते निष्कले परस्मिन् ज्योतिषि प्रत्यात्मनि धारयेदिति ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता

सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ततः किं? एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वाऽऽत्मानं स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः । जहनेन शत्रुं हे महाबाहो ! कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्त्यैस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इन्द्रियादिसमाधानपूर्वकमात्मना-नात् कामजयो भवतीत्युपसंहारति— एवमित्यादिना । संस्कृतं मनो मनस्समाधाने हेतुरिति सूचयति— संस्तभ्येति । प्रकृतं शत्रुमेव विशिनष्टि— कामरूपमिति । तस्य दुरासदत्वे हेतु-

माह— दुर्विज्ञेयेति । अनेकविशेषोऽतादृशो महाशनत्वादिः; तदनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता, उपेया तु ज्ञान-निष्ठा गुणत्वेनेति विवेकव्यम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीमच्छङ्करानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्या आत्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या कर्मयोगेऽवस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सदृशं चेष्टते' [३।३३] इत्याद्युपक्रान्तज्ञानयोगसंप्रसादतोपसंहाराद्वारा मनसः कर्मयोगेऽवस्थापन-मभिधायार्थोऽन्युपसंहारयते— एवमिति श्लोकेन । काम-विजयात्पूर्वं मनसः संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे स्थापनमेव, न पुनरत्यन्तवशोऽकृतवत्; सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभः स्यादिति पूर्वमेवेति मित्यभिप्रायेण कर्मयोगेऽवस्थाप्ये-

त्युक्तम् । दुरासदं अगनुष्ठितकर्मयोगैरनिस्तपार्पणहीनसुदुष्ट-सत्त्वकवैः दोषवशेनेऽव्यपाकर्तुंमशक्यमित्यर्थः । अचेतनस्य कामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तिफलिभं तु नाशनमेवेत्यभिप्रायेण 'प्रजहि' [३।४१] 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु

श्रीमद्भगवद्गीतारामानुजभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४३ ॥ ६ ज. म. दी.—॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्वामदेवीतीर्थभगवत्पादविरचितगीताभाष्यटीकायां प्रमेयदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं बुद्धेः सम्भवं यतो बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुद्धा ज्ञात्वाऽन्तःकरण-
मात्मनैव संस्तभ्य कामरूपं शत्रुं जहि । दुरासदं दुःखेनाऽऽसाद्यते विनाश्यत इति दुरासदस्तम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वस्त्वेवं देहादिबुद्धयन्तैः परत्वमा-
त्मनः प्रकृते किं जातम् ? अत आह— एवमिति । ‘परं
दृष्ट्वा निवर्तते’ [२।५९] इति परशब्दवाच्यमात्मानं एवमुक्त-
रीत्या बुद्धेर्देहादिबुद्धयन्तदव्यवगात् परं निरतिशयानन्द-

रूपत्वेनोक्तं बुद्धा साक्षात्कृत्य आत्मानं स्वेनैवात्मना
संस्तभ्य निरतिशयानन्दनिमग्नतया स्थिरीकृत्य दुरासदं दुःख-
नासादनीयं दुर्विशेषाति कामरूपं शत्रुं जहि निर्वीजं नाशय ।
तदा निर्वानः कामो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसावैभौसश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्र-

स्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्गीतानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादाचार्य शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बुद्धेः परमवशभूतं तं बुद्ध्या आत्मना योगबुद्धेनात्मानं मनः बुद्धेः परं आत्मानं
पुरुषं बुद्धेति केचित् । महाबाहो ! कामरूपशत्रुं नाशय । एतेषां बुद्धिस्थितानां नाशने प्रतिबन्धकं पूर्वं कामरूपं
वैरिणं मारयित्वा स्वधर्मं कुरु ॥ ४३ ॥

बुद्धेर्विनाशकौ कामक्रोधौ निग्रहणं तयोः । उदितं तत्समस्तानामिन्द्रियाणां तथैव च ॥

तस्माद्भरीच्छया कर्मत्याग एव सुखावहः । त्यक्तव्यं च तदिच्छायामिति तद्वर्मेवोपनम् ॥

स्वयं हि भगवान्यत्र कर्म कारयति स्वतः । क पुनस्तत्र बन्धः स्यादिति तत्करणं मतम् ॥

आत्मयोगे भक्तिमार्गे यत्प्रभोरिङ्गितं पुनः । तत्र कार्यो नो विचारस्तदीर्यैरिति बोद्धवते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१० पू. अ. त.— यत आत्मा उत्तमस्तस्मात्सुप्तमं
ज्ञात्वा लौकिकं कामं त्यजेत् तेन फलसिद्धिरित्याहुः—
एवमिति । एवं मदुक्तप्रकरणे बुद्धेः परं आत्मानं परब्रह्मरूपं
बुद्ध्या आत्मनाऽविकृतस्वरूपेणात्मानं अविकृतस्वरूपं मनः
संस्तभ्य समाधाय स्ववशीकृत्य । हे महाबाहो तज्जिराकरण-

समर्थ ! कामरूपं शत्रुं एवम्भावनाशकं दुरासदं एवम्भूतात्म-
स्वरूपज्ञानातिरिक्तानाश्यं जहि त्यजेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कृतानां कर्मणां योगो यथा सम्भवतीश्वरे ॥

श्रीकृष्णेन तथा चार्य कर्मयोगो निरूपितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतासूततरङ्गिण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

११ नी. भा. दी.— योगफलमाह— एवमिति । आत्मानं मनः हादांकाशेऽपि तत्स्थान्त्रित्यान् कामान्
कामयानं श्रूयते हि दहरविद्यायां हादांकाशं प्रकृत्य “यथास्थेहास्ति यच्च नास्ति” [छां.उ.८।१।३] “सर्वं तदत्र
गत्वा विन्दते” [छां.उ.८।१।२] इति तत्रस्थानां कामानां सत्त्वं तेषां च सत्यत्वम् । “त इमे सत्याः कामाः”
[छां.उ.८।१।१] इति श्रुतेः । आत्मानं मनः आत्मना मनसैव बुद्धयैव वा संस्तभ्य निर्द्वैत्तं कृत्वा बुद्धेः
परं परमात्मानं बुद्ध्या समूलघातं कामरूपं शत्रुं ज्ञातयितारं जहि नाशय “हे महाबाहो” इति सम्बोधयंस्तन्नाशे
तव सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमर्थः— यावत्काममूलस्याज्ञानस्योच्छेद आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यन्तं
कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामो नाशनीयः, तस्मिन् नष्टे संसारानर्थोच्छेदो
भवतीति । दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् ॥ ४३ ॥

उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता । उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ३ ।

श्रीभगवानुवाच—

जनस्थाने जडो नाम द्विजन्मा कौशिकान्वयः ।
 हित्वा जात्युचितं धर्मं वणिग्वृत्त्यां मनो दधे ॥ १ ॥
 व्यसनी परदारंषु दीव्यन्नक्षैः पिबन्मधु ।
 मृगयानिरतो नित्यं कालमेवं विनाय सः ॥ २ ॥
 क्षीणे वित्ते ततो राज्ञौ चौर्यमारब्धवांस्ततः ।
 प्रतिपेदे धनं तेन यज्वनां यष्टुमर्थिनाम् ॥ ३ ॥
 स दूरमगमत्तेन वाणिज्यायोत्तरां दिशम् ।
 कस्तूरीमगुरुं कृष्णं चामरांश्चन्द्रिकोज्ज्वलान् ॥ ४ ॥
 गृहीत्वाऽऽवृत्य चाऽऽनित्ये पञ्चगानध्वयोजनात् ।
 अथापरस्मिन्नहनि प्रियादर्शनदोहदी ॥ ५ ॥
 दूरमध्वानमुल्लङ्घ्य रवावस्तमिते सति ।
 ध्वान्ते प्रसर्पति स्वैरं दिशो दश तरोस्तले ॥ ६ ॥
 गतो वशं स दस्यूनां निजघ्ने तैश्च सत्वरम् ।
 धर्मलोपादसौ जडो चोरश्चोपतरो ग्रहः ॥ ७ ॥
 पिपासितो बुभुक्षार्तां लेलिहानश्च सृक्किणी ।
 ऊर्ध्वकेशोऽतिजङ्गलः पृष्ठलोदरो महान् ॥ ८ ॥
 अस्थिमात्रशरीरोऽभ्रुद्वन्द्वचनयो भृशम् ।
 अत्रान्तरं सुतस्तस्य धर्मात्मा वेदकोविदः ॥ ९ ॥
 पर्यपालयदत्यर्थं दिष्टशुस्तं तदाऽऽगमत् ।
 नित्यमन्वेषयन्वातां पान्थेभ्यो नोपलब्धवान् ॥ १० ॥
 ततः कदाचिदायाते सहायिनि च मानवे ।
 तस्माद्विदितवृत्तान्तः शुरोश्च पितरं बहु ॥ ११ ॥
 ततो विमुक्ष्य मेधावी चिकीर्षुः पारलौकिकम् ।
 वाराणसीं ससम्भारः स गन्तुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥
 मार्गे निवासान्समाधौ नीत्वा तस्य तरोस्तले ।
 सन्ध्यां प्रचक्रमे कर्तुं यत्रास्य निहतः पिता ॥ १३ ॥
 तत्राध्यायं स गीतानां तृतीयं सज्जजाप ह ।
 ततो घोरस्वरस्तत्र व्योममध्ये परामृशत् ॥ १४ ॥
 ददर्श घोरमाकाशात्पतन्तं पितरं ततः ।
 विस्मयेन भयेनापि विकलीकृतचेतनः ॥ १५ ॥
 तेजसा भूयसा व्यासमालुलोके पुरोऽन्वरे ।
 किङ्किणीकौटिस्तङ्कायं तेजसा व्यासदिङ्मुखम् ॥ १६ ॥
 विमानमग्रतोऽपश्यद्विषयमयप्रचेतनः ।
 तत्रापश्यत्समारूढं दिव्यामिः स्त्रीमिरावृतम् ॥ १७ ॥
 संस्तूयमानं मुनिभिः पितरं पीतवाससम् ।
 प्रणतः स समालोच्य युयुजे तेन चाऽऽदिषा ॥
 ततोऽपृच्छदिदं वृत्तं स तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८ ॥
 जड उवाच—
 दुस्त्यजात्मकेणो वत्स ! वपुषोऽसुख्य कारणात् ।
 मोचितोऽस्मि त्वया दैवाद्ध्ययं जपताऽन्तिके ॥ १९ ॥

गी. ४९

तन्निवर्त्तस्व जपतः साम्प्रतं त्वामुपस्थितम् ।
 वाराणसी यदर्थं यत्तदनुष्ठितमात्मनः ॥ २० ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 पवमुक्तः सुतः प्राह पितरं दीततेजसम् ॥ २१ ॥
 सुत उवाच—
 हितं ममानुशाधि त्वं कार्यमन्यच्च किञ्चन ॥ २२ ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 ततः प्राह पिता पुत्रं कार्यमेतत्त्वयाऽनघ ! ।
 यन्मयाऽऽचरितं कर्म भ्रात्रा मम तु तत्कृतम् ॥ २३ ॥
 स यातो नरकं घोरं तं मोचयितुमर्हसि ।
 अन्ये मदन्वया ये वै निरयं प्रतिपेदिरे ॥
 ते च मोचयितव्यास्त इति मेऽस्ति मनोरथः ॥ २४ ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 इत्येवमुक्तः पुत्रस्तु पुनः प्राह कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥
 सुत उवाच—
 कर्मणा केन तान्सर्वानमोचयामि तदादिश ॥ २६ ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 एवं निवेदितो वाक्यं पिता पुत्रमुवाच ह ॥ २७ ॥
 येनाह मोचितो वत्स ! तदनुष्ठानमर्हसि ।
 अनुष्ठाय तदुत्पन्नं पुण्यं तेभ्यः समुत्सृज ॥ २८ ॥
 ततोऽहमिव ते सर्वे पूर्वं सन्त्यज्य यातनाम् ।
 गमिष्यन्त्यचिरेणैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९ ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 स सन्दिष्टोऽवदत्पुत्रो यद्येवं तात ! नारकान् ।
 सर्वानपि विमोक्षयामि यदि ते रोचते वचः ॥ ३० ॥
 पवमस्तु शिवं भूयादुपपन्नं महत्प्रियम् ।
 इत्याश्वास्य पिता पुत्रं ययौ विष्णोः परं पदम् ॥ ३१ ॥
 सोऽपि तस्मात्परावृत्य जनस्थानं प्रपद्य च ।
 सुन्दरस्य पुरः शौरेश्चाऽऽलये कालमभ्यगात् ॥ ३२ ॥
 स कुर्वाणः समादिष्टं पित्रा गीताजपे रतः ।
 उत्सर्जते कृतं पुण्यं मोचयिष्यन्स नारकान् ॥ ३३ ॥
 अत्रान्तरे पदाद्विष्णोर्यातनापदमीयुषः ।
 नारकानमोचयिष्यन्तः किङ्करा यममभ्युयुः ॥ ३४ ॥
 तेन ते पूजिताः सर्वे सत्क्रियाभिरनेकधा ।
 कुशलं परिपृष्ट्वा सर्वतः सुखमुचिरे ॥ ३५ ॥
 एवं सत्कृत्य मेधावी पितृलोकमहेश्वरः ।
 हेतुमागमनेऽपृच्छते च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
 विष्णुद्वृता ऊचुः—
 विद्धि कीनाशानां ! त्वं शेषपर्यङ्कशायिना ।
 शौरिणा प्रहितानस्मान्समादेषुं त्वदन्तिके ॥ ३७ ॥

अस्मन्मुखेन देवस्त्वां कुशलं परिपृच्छति ।
नारकान्प्राणिनः सर्वान्विमोक्तुं च नियच्छति ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्याकर्ण्य समादिष्टं विष्णोरमिततेजसः ।
नतेन मुग्धां सम्भाव्य द्ध्वं किञ्चन चेतसा ॥ ३९ ॥
विमुक्ताङ्गारकान्यातांस्तान्विलोक्य मदोत्कटान् ।
स तैरनुगतः सर्वैर्विष्णोरायतनं ततः ॥ ४० ॥
ययौ स वरयानेन यत्राऽऽस्ते दुग्धवारिधिः ।
तदन्त उदितानेकसूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ४१ ॥
इन्द्रीवरदलश्यामं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।
शय्याफणिफणारत्नमरीच्यामिश्रतेजसम् ॥ ४२ ॥
विलोक्यमानन्दयुक्तं निर्भरप्रीतमानसम् ।
भावानुगैर्हंगलोकैः श्रिया प्रेम्णैश्चितं मुहुः ॥ ४३ ॥
योगिभिः परितो जुष्टं ध्याननिस्पन्दतारकैः ।
स्तूयमानं महेन्द्रेण पराजितं विरोधिनाः ॥ ४४ ॥
आम्नायवचसामन्ते ब्रह्मणो निस्सृतेर्गुह्यात् ।
सूतिमद्भिर्वचोभिश्च गोपमानगुणोत्करम् ॥ ४५ ॥
सम्प्रीतं चाप्युदासीनमपि सर्वासु योनिषु ।
योगसञ्चितपुण्यानां योगधेयेन जन्तुषु ॥ ४६ ॥
विलोकमानमात्मानमस्त्रिलं सचराचरम् ।
आमोदयन्तमालोकैरानन्दपरिपूरितैः ॥ ४७ ॥
आविभ्राणं वपुर्व्यापि द्योतितं भोगिनस्त्रिषु ।
इन्द्रीवरदलश्यामं ज्योत्स्नयेव नभस्स्थलम् ॥
विलोक्य तं स तुष्टाव धिया बहुलया नतः ॥ ४८ ॥

यम उवाच—

नमः समस्तनिर्माणनिर्मलीभूतचेतसे ।
वदनोद्गीर्णवेदाय विश्वरूपाय वेद्यसे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये तृतीयाध्याय-
महिमकथनं नाम त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

बलवेगसुदुर्धर्षदानवेन्द्रमदमुदे ।
नमः स्थितौ च सत्त्वाय विश्वाधाराय विष्णवे ॥ ५० ॥
नमः पातकसङ्घातजिष्णवेऽखिलदेहिनाम् ।
ईषदुन्मीललुल्लाटनेत्राग्निप्रभवार्चिषे ॥ ५१ ॥
त्वं हि सर्वस्य लोकस्य गुरुः प्रतापमहेश्वरः ।
विसृज्य वैष्णवान्सर्वानतस्त्वमनुकम्पसे ॥ ५२ ॥
व्यापयस्त्रिखिलं लोकं मायया परिवृंहितम् ।
न तथा परिभूतोऽसि न च तत्प्रभवैर्गुणैः ॥ ५३ ॥
अन्तरा वर्तमानोऽपि न ताभ्यामभिमुखसे ।
दृशा विषयवर्तिन्या निगृहीतमना अपि ॥ ५४ ॥
तया फलाभिगामिन्या आत्मन्येवामिलीयसे ।
न तवास्ति महिम्नोऽन्तो यथा निरवधिः स्वयम् ॥
मौनमेव प्रयुक्तं मे विषयोऽस्ति कथं गिराम् ॥ ५५ ॥
श्रीभगवानुवाच—
इति स्तुत्वा ततो वाक्यमिदमाह कृताञ्जलिः ॥ ५६ ॥
यम उवाच—
त्वन्नियोगादमी मुक्ता देहिनो निर्गुणा मया ।
समादिश यदन्यस्मै कार्यमस्ति जगद्गुरो ! ॥ ५७ ॥
श्रीभगवानुवाच—
इति विज्ञापितस्तेन तमाह मधुसूदनः ।
मेघगम्भीरया वाचा शिखन्निव सुधारसैः ॥ ५८ ॥
मधुसूदन उवाच—
पापादुद्धार्यते लोकस्त्वया हि समवर्तिना ।
त्वयि विन्यस्तभारोऽहं नानुशोचामि देहिनः ॥
तदाचर निजं कर्म प्रयाहि स्वनिकेतनम् ॥ ५९ ॥
श्रीभगवानुवाच—
इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवः सोऽपि स्वं पुरमाययौ ।
सोऽपि स्वज्ञातिज्ञानसर्वाश्रित्यस्थानतेकशः ।
उद्धृत्य वरयानेन विष्णुलोकं ययौ स्वयम् ॥ ६० ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ४]

प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।

भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहस्था ।

स्वशब्देनावतीर्णावस्थो भगवानिह विवक्षितः, तस्य स्वभावः स्वासाधारणो भावः; स्वस्वभावोक्तिरुच्यत इति 'ओदनपाकः पच्यते' इतिवत्, क्रियत इत्यर्थः । कर्मणोऽकर्मता 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यादिभिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तदन्यवृत्त्या कर्मयोगासत्तात्मज्ञानविषयः; अस्य च भेदाः 'दैवमेवापरे यज्ञम्' [४।२९] इत्यादिनोक्ताः । देवार्चनेन्द्रियनिरोध-प्राणायाम-याग-दान-होम-तपस्तीर्थ-सेवा-स्वाध्याय-तदर्थभ्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकाः यथाज्ञानं यथाशक्ति यथारुचि प्रधानतया परिगृहीताः कर्मयोगान्तरविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानस्य माहात्म्यं 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्' [४।१३] इत्युक्तं प्राधान्यम् । अयं च श्लोकः तृतीयसङ्गतपूर्वकं चतुर्थारम्भे [रा. भा.] व्याख्यातः— 'तृतीयोऽध्याये प्रकृतिसंछष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां दृढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं, तद्वद्दः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते'— इति ।

ईदृशं चावतारमाहात्म्यमत निरमन्थि— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्र-बालवन्मिथ्या, अपितु सत्यम्; अवतरंश्च भगवानस्मदादिवत् ज्ञानसङ्कोचादिमान् भवति, किन्तु अजन्तवा-व्ययत्ववैश्वर्यत्वादिकं सर्वं पारमेश्वरं स्वभावजमजहदेवावतरति, नचावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृतशुद्धसत्त्वमयः; न चास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपितु स्वेच्छैव; न वा कर्मविपाककाले अस्य जन्म, अपितु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानकाले; नापि भगवज्जन्मनः सुखदुःखमिश्राणि फलानि; अपि तर्हि साधुपरित्राणदुष्कृद्भिनाशनधर्मसंस्थापनादीनीति स्वरूपतः प्रकारतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोजनतश्च दिव्यत्वम् । एवं ज्ञानतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्व्यानन्तरजन्मप्रतिषेधेन भगवत्प्राप्तिर्गच्छते 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' [४।९] इत्यादिना । अत एव हि प्राचेतसपाराशर्यशुक्लशौनकादयः परमर्षयः प्रायस्तत्रैव निष्ठां भूयसीमादित्यन्ते— इति ॥ ८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकगुरवे नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः ज्ञानकर्मसंख्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

उक्तयोगोपदेशस्य कृत्रिमत्वज्ञाननिवृत्त्यर्थं तत्सुतिः ।

श्रीभगवानुवाच— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्निष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽबिदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्कालक्षणः संख्यासः कर्मयोगोपायः, यस्मिन्नेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवता । अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्— इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाघानाय । तेन हि योगवलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्कालक्षणस्य मोक्षारूपं फलं व्येति । स च विवस्वान् मनवे प्राह । मनुर्निष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वाभ्यामध्यायान्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वद्वेदार्थस्य च समाप्तत्वाद्विषययोषाभावादुक्तयोगस्य कृत्रिमत्वज्ञाननिवृत्त्ये वंशकथनपूर्विकां स्तुतिं भगवानुक्त्वानित्याह— श्रीभगवानिति । तदेतद्भगवद्भवनं वृत्तासुवाद्वारेण प्रस्तौति— योऽयमिति । उक्तमेव योगं विवक्ष्यादुवदति— ज्ञानेति । संख्यासनेनेति कर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानात्मनो योगस्य कर्माख्यो योगो हेतुः, अतश्चोपायोपेययुतं निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।

उक्तं योगद्वये प्रमाणानुपपन्नस्यति— यस्मिन्निति । अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति— यस्मिन्निति । प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञायते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तनिष्ठाद्वयं व्याख्यातं, तथापि विवक्ष्यमाणाध्यायेषु वक्तव्यान्तस्मस्तोत्राशङ्कयाऽऽह— गीतासु चेति । कथं तर्हि समनस्त्राध्यायस्य प्रवृत्तिः ? अत आह— अत इति ।

१ विवस्वत्पदनिर्गुणः साम्बपुराणे—[९।३३] वसत्यष्टः सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हितो हरिः । धातु 'वैष निवासे' (भ्वा. प. १००९) ऽस्ति विवस्वत्तेन नृच्यते ॥ इति । मनुस्तत्पुत्रो वर्तमानमन्वन्तराधिपतिर्वैवस्वतः । इक्ष्वाकुस्तत्पुत्रः । क्षुते जातं 'इतु' इति शब्दमकतीतीक्षाहुः । ' अक गतौ ' (भ्वा. ७९२) अस्माद्वाहुल्कादणु । उक्तं च हरिवंशे— 'क्षुवतश्च मनोस्तात ! इक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।' (१।१।१२) इति । 'अव्ययो नाशरहितोऽविनाशी चादिवर्जितः । तस्मादव्ययशब्देन योगस्थानादितोच्यते ॥' इति वामनाथः ॥ नवीनास्तु— 'कदापि न क्षीयते इति त्रिकालाबाधित इति वा नित्यः कर्मयोगमार्गः' इति व्याचक्रुः, तत् 'योगो नष्टः' इति वाक्यशेषविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २ राजर्षिभक्तनिर्गुणैर्ब्रह्माण्डपुराणे 'मानवे चैव ये वंशे एल्वंशे च ये नृपाः । ये च ऐक्ष्वाकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥ ऋषन्ति रत्ननाथस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।' (पृ. भा. ३३) इति । अत्र 'परन्तप' इति सम्बोधनेन 'स्वस्थाः प्रकृतेः सदृशं' युद्धमेव त्वं विधास्यतीति सूचितवान्भगवानित्याहुः ॥ ३ 'सखा च' इति चक्षुर्नेनान्वाच्य उच्यते, तेन यथा भिक्षाटने भिक्षाणां प्राधान्यं गवानयने त्वप्राधान्यं, एवं भक्तिरत्र गुह्यं प्रति प्रधानं, न सक्तित्वमपीति तात्पर्यार्थः । इत्यमिनवयुगुतादाः ।

— अविगीता ।

वंशकथनं सम्प्रदायोपन्यासः, सम्प्रदायोपदेशश्च कृत्रिमत्वशङ्का-
निवृत्त्या योगस्तुतो पर्यवस्यति । पुनश्चाभ्यपरम्परोपन्यासमे-
वातुकात्मि— इममिति । 'इमं' इत्यस्य सन्निहितं विषयं
दर्शयति— अर्थायेति । योगं ज्ञाननिष्ठलक्षणं कर्मयोगो-
पायलभ्यमित्यर्थः । स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनजन्यप्राणां परार्थ-
प्रवृत्त्यसम्भवाद्भगवत्तत्ताविधप्रवृत्तिदर्शनात्कृतार्थता कल्पनीये-
त्याह— विवस्वत इति । अव्ययवैदमूलत्वादव्ययत्वं
योगस्य सममित्यर्थं किमिति भगवता कृतार्थेनापि योग-
प्रवचनं कृतं ? इति तदाह— जगदिति । कथं यथो-
क्तं योगेन क्षत्रियाणां बलाधानं ? तदाह— तेनेति ।
युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः । ब्रह्माशब्देन ब्राह्मणत्वजातिरुच्यते ।

१ शां. भा.— एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च तं ऋषयश्च राज-
र्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृत्तः । हे
परन्तप ! आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते; तान् शौर्यतेजोयमस्तिभिर्मानुरिव तापयतीति परन्तपः
शुभुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ते योगे परम्परागते विशिष्ट-
जनसम्पत्तिमुदाहरति— एवमिति । तस्य कथं सम्प्रति वक्त-
व्यत्वं ? तदाह— स कालेनेति । पूर्वांश्च व्याकरोति— एवमित्या-

१ शां. भा.— दुर्बलानजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसम्ब-
न्धिनम्— स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमवेदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि
मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमम् । योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमिति वरमाने काले प्रकृतो
योगः सम्प्रदायरहितोऽभूत् ? इत्याशङ्क्याधिकार्यभावादित्याह—
दुर्बलानिति । तदेव दौर्बर्ष्यं प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति—
अजितेन्द्रियानिति । यद्यपि कामक्रोधादिप्रधानान् पुरुषान्
प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिमुखमानो योगो नष्टो विच्छिन्न-
सम्प्रदायः सञ्जातस्तथापि योगाद्वेत्तु पुरुषार्थं लोकस्य लभ्यते
चेत् किमेतन् योगोपदेशेन ? इत्याशङ्क्य यथोक्त-
योगभावे परमपुरुषार्थाप्राप्तैर्नैवमित्याह— लोकं चेति ।

यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च ब्राह्मणत्वं, तथापि
कथं रक्षणीयं जगदशेषं रक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्मेति ।
ताभ्यां हि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितुं शक्यमित्यर्थः ।
योगस्याव्ययत्वे हेतुवन्तरमाह— अव्ययफलत्वादिति ।
ननु कर्मफलवदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षतिष्णत्वमनु-
मीयते, नेत्याह— न हीति । अपुराणुत्तिष्ठितहेतुमनुमानं
न प्रमाणीभवतीति भावः । भगवता विवस्वते प्रोक्तो योग-
स्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— स चेति । 'स्वपुत्राय' इत्यु-
भयत्र सम्बध्यते । 'आदिराजाय' इतीक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रवर्त-
कत्वेन वैशिष्टयमुच्यते ॥ १ ॥

दिना । स ऐश्वर्यसम्पत्ती राजत्वं येषां तेषामेव सूक्ष्माधिरनीक्षण-
क्षमत्वमुचितम् । 'इह' इति भगवतोऽङ्गेन सह संयम्यद्वार-
कालो गृह्यते । परन्तपेति सम्बोधनं विमज्जते— आत्मन इति २

पूर्वो योगो विच्छिन्नसम्प्रदायः, अधुना त्वन्यो योगो
मदर्थमुच्यते भगवत्तत्त्याशङ्क्याह— स एवेति । कस्मादन्यस्मै
यस्मै कस्मैचित्पुरातनो योगो नोक्तो भगवता ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— भक्तोऽसीति । उक्तमधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे
हेतुमाह— रहस्यं हीति । अनादिवेदमूलत्वाद्योगस्य पुरा-
तनत्वम् । भक्तिः शरणबुद्ध्या प्रीतिस्तया युक्तो निजरूपमपेक्ष्य
भक्तो विवर्जितः । समानव्याः क्षिप्तः सहायः संवेत्युच्यते ।
एतदिति कथं योगो विशेष्यते ? तत्राऽऽह— ज्ञानमिति ॥३॥

३ श्रीमद्रामानुजकृतं भाष्यम् ।

तृतीयेऽध्याये, प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारत्वं कर्मयोग एव
कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्;
विशिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानीमस्यैव कर्मयो-
गस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रष्टयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव
ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं तद्भेदाः कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रस-
ङ्गाच्च भगवदवतारायाथात्म्यमुच्यते— इममिति ।

४ वेङ्कटनाथप्रणीता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ चतुर्थसङ्गतिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं सङ्ग्रहेणोद्बुद्धाति—
तृतीयेऽध्याय इति । सहेतुकमिति— ज्ञानयोगकर्मयोगयोः
सम्प्रदावत्विन्यमादत्तादिवैतुपूर्वकमित्यर्थः । एतेन 'असक्त्या

लोकक्षयै गुणेष्वारोप्य कर्तुंताम् । सर्वेभरे वा न्यस्योका तृतीये
कर्मकार्यता' [गी. सं. ७] इति सङ्ग्रहोक्तोऽपि व्याख्या-
तः । अशक्तस्य, शक्तत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च स्वार्थनिपुणस्य कर्म-

योग एव कार्यः; प्रसिद्धस्य त्वत्वाकस्य शक्तस्य वा स्वार्थं लोक-
रक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनं,
कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचिन्तनं च कृतमिति भावः ।
अथाधिकर्तव्यतयोकस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं, ज्ञानमि-
श्रत्वं, स्वर्ग्यं, तदेवित्यं, ज्ञानांशप्राधान्यं, प्रासङ्गिको भगवद्व-
तार इति षड्धा इहोच्यन्त इत्याह—**चतुर्थेनेति ।** ननु
'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य
माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते' [गी. सं- ८] इति चत्वारो-
ऽर्थोः सङ्गृहीताः, तत्कथमत्र षड्धातुकीर्तनम् ? उच्यते—
'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः' इत्यत्र । सङ्गः प्रामाणिकत्व-

प्रसङ्गः । 'अस्य च भेदाः' इत्यत्र स्वहमन्तणे
तद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात्स्वहमपि विवक्षितम् ; चकारण वा
तत्समुच्चय इति सङ्ग्रहेऽपि षड्धा एव विवक्षिताः । स्वस्व-
भावोक्तिः स्वस्याकर्मवश्यावतारत्वादिव्यभावोक्तिः । कर्मणो-
ऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता ; ज्ञानस्य
माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम् ; एवं चतुर्थेन
इत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः । कर्तव्यता हि
तृतीयाध्याये प्रोक्ता ; अतस्तद्भाष्यमात्रमत्र पुराद्वताख्यानेन
क्रियत इति—**कर्तव्यतां द्रष्टव्यत्वेत्यस्य** भावः । साक्षाद-
व्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं पुनराह—**प्रसङ्गाच्चेति ।**

३ रा. भा.— योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धशोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् ।
मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेवं योगमहमेव विवस्वते
प्रोक्तवान् ; विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्वाकव इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राज-
र्षयो विदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतुबुद्धिमान्याद्विनष्टप्रायोऽभूत् ॥ १ ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— 'इमं' इति निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्परा-
कथनस्य तात्पर्यमाह—योऽयमित्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन ।
योगोऽत्र कर्मयोगः । अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यानं
प्रकृतासहस्रम् 'कुरु कर्म' [५।१९] इत्यादिवक्ष्यमाणविरुद्धं
चेति भावः । मनोरपि जनयित् तदुपदेष्टे च विवस्वते प्रोक्त-
त्वादुत्तरेण चादाविश्रुतवदिव्यमाणवतारकृतिसुक्तं **मन्वन्त-
रादाविति । निखिलजगदुद्धरणायेति**—न केवलं युद्ध-
प्रोत्साहनार्थमनुत्तमाचार्यं वा, किन्तु समस्ताधिकारिणांपर्वग-
दानायेत्यर्थः । मन्वन्तरादावुपदेशात्तस्य निखिलजगत्साधा-
रण्यं सूचितम् । नित्यसर्वज्ञे भगवति स्थितत्वादव्ययत्वम् ।
अथवा अव्ययत्वमिह फलद्वारा । 'इमं' इति निर्देशश्च पूर्वोक्त-
मोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय—**परमेत्याद्युक्तम् ।**
प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्' इत्य-
नेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पारम्भे, भारतसमरारम्भे वा मदस्यः
कथितस्य यथावच्छाता वक्ता च दुर्बल इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गा-
दवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं स्वस्य मन्बादिकाह-
विरोधरुपशङ्कात्प्राप्तं च कृतमिति व्यञ्जनाय **अहमेवेत्यु-
क्तम् । विवस्वते प्रोक्तवानिति**—नद्यमसुखारविभ्यो मयोप-

दिष्टो बुद्धाद्यागमाथैः, किन्तु सर्ववेदात्मने विवस्वत इति भावः ।
विवस्वांश्च मनवे मनुरिक्वाकव इति—'यद्दे किञ्च मनुर-
दत्तद्वेषजं' [तै. सं. २।१।६२] इति सकलजगद्वेषजयुतवचनतया
प्रसिद्धमयादाप्रवचनविशदाचिह्नकरोक्तिनिविष्टपित्रा दिक्रमेण क्षुप-
देशपरम्परा प्राप्ता, न तु सम्भवद्विप्रलम्भं कुरुकलाषण्य्यादिसंसर्ग-
प्रकृतेति भावः । एतत्सर्वं **एवं सम्प्रदायपरम्परयेत्यनेन**
व्यक्तम् । परम्पराशब्देनेष्ट्वाकोत्सर्वाचीनानामपि ग्रहणारम्भता-
दियुगे सम्प्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं
नाशस्याभिधानात्त्र **पूर्वं राजर्षय इत्युक्तम् । राजर्षयो**
विदुः—राजानो हि विस्तीर्णाग्रायमनसः, तत्रापि कृत्विचा-
दतीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः; ते च बहवः; ते वाक्षपतिजनकाश्वरी-
षम्रहतयः सर्वेऽप्यविगानेनेमं कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः ।
कालदैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुत्वप्रकारमिहदृष्टसूचितमाह—**तत्त-
च्छ्रोतुबुद्धिमान्यादिति ।** इह विचित्राधिकारिणो जगति
कृतमेतादिविदु युगेषु कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुसृष्टानादयोऽपचयीयमाना
दृष्टाः; धृताश्चेति भावः । 'नष्टः' इत्यत्रात्यन्तविच्छेदो नाभि-
मतः, व्यासमीष्माकूरादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्राये-
णोक्तं **चिनष्टप्रायोऽभूदिति ॥ १ ॥ २ ॥**

३ रा. भा.— स एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव
प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः; सपरिकरः सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं वा न शक्यं,
यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— स एवायमिति । सप्रत्यभिज्ञासवधारण-
निर्देशफलमुक्तं **अस्खलितस्वरूप** इति । 'पुरातनोऽयं' इति
निर्देशान्नां कालभेदमात्रेणापि न खरूपे वा प्रकारे वा भेद
इति सूचितम् । भक्तोऽसीति वर्तमाननिर्देशाननिवृत्ता भक्तिः
सूचिता । अलीयसी तु भक्तिः कदाचिन्निर्वैतापीत्यभिप्राये-
णोक्तं **अतिमात्रेति ।** भक्तोऽसि—शास्त्रदृष्टमहत्यानुसन्धा-
नेन प्रीतिसामसीत्यर्थः । सखा चासि—अवतारदृष्टसौलभ्यवि-

शेषेण प्रणयविलम्बमानसीत्यर्थः । 'ते मया' इति शब्दावपि
'शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' [२।७] इति प्रायुक्तप्रपन्नप्रसन्नयोः
प्रत्यभिप्रायवित्ययमपि प्रवचनहेतुरिति ज्ञापनायोक्तं—**मा-
मेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त** इति । 'प्रोक्तः' इत्यत्र सोपसर्ग-
धात्वर्थे विवृणोति—**सपरिकरः सविस्तरमिति ।** परि-
करोऽयम्, शब्दस्य अपञ्चो विस्तरः, अज्ञोक्तिप्यत्र सविस्-
रेति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्'योऽयं प्रोक्तः, 'इत्याभ्यां' सूचित-

माह—मदन्येनेति । प्रलयेन वा , युगादिवत्भावेन वा सम्प्रदायविच्छेदे सति पुनरहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकः स्याम् ; कर्णा-यत्तन्नामेन मदन्येन हिरण्यगर्भादिनाऽपि मनुष्यदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः । सत्यमकप्रस्तादियुगपौष्कल्ययुक्ता-शोपदेशस्यत्वे भगवदतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं

रहस्यमित्यादीति दर्शयति—यत् इति । हिंसब्दोऽत्र हेतुपरः ; रहस्यत्वाद्योग्याशोपदेश्यम् ; उत्तमरहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः । उत्तमरहस्यत्वे हेतुः वेदान्तोद्धितमिति । ननुसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-)भाष्यम् ।

श्रीमदमलवोधाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यते-
ऽस्मिन्नध्याये । पूर्वानुष्ठितश्रायं धर्म इत्याह— इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

उक्त्योद्धानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तारत्माकोऽयमध्याय इति पूर्वसत्ताध्यायार्थस्थितौ इह प्रकरणभेदप्रतिपादनार्थमाह— बुद्धेरिति । 'एवं ज्ञात्वा' [४।१५;३२] इत्यतः प्राक्जनेन ग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । आद्यस्य प्रकरणस्य पूर्वेण सन्नतिं सूचयितुं 'बुद्धेः परस्य' इत्युक्तम् । 'धेयान्' इत्यतः पूर्वेण कर्मभेदः । निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्याद्भिदः । निवृत्त एव कर्मण्युपासना-यद्धारिरूपेण वा भेदः । ज्ञानमाहात्म्यं शोषेणेति । 'इमं विवस्वते योगं' इत्युपदेशपरम्पराकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यतस्तत्तात्पर्य-माह—पूर्वेति । पूर्वैरनुष्ठितः । 'ये मे मतम्' [३।३१] इत्युक्तेन हेतुना सहास्यं समुच्चयार्थं शब्दः । अयं धर्मो 'मयि सर्वाणि'

[३।३०] इत्यनेनोक्तः । योगशब्दोऽन्येन व्याख्यातः । न केवलमुपदेशपरम्पराऽचोच्यते ; किन्तु तेषामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यते । तत्रैतौऽपि त्वयाऽप्युद्येयमिति प्रतिपादनायमिति भावः । 'कर्म-णैव हि संसिद्धि' [३।२०] इत्यनेनैतदुक्तार्थमिति चेत्, न ; गृहस्थकर्मं त्वया न त्याज्यमित्यस्योपादनायाचारस्य तत्रोक्त-त्वात् । अत्र तु निवृत्तधर्मानुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात् । अत एव तत्राचार इत्येवोक्तमिह त्वयं धर्म इति । 'लोकेऽस्मि-न्द्रविधा' [३।३] इत्येकोक्तस्य 'कर्मणैव' इत्युदाहरण-मुक्तमिति तत्रापि न दोषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

७ श्रीमद्भुक्तमलकृतं पेशाचभाष्यम् ।

पूर्वोक्तं योगमनेकशिष्टपरिग्रहेण च प्रस्तौति प्ररोचनार्थं श्रीभगवान्— इममिति । इमं पूर्वोक्तं विवस्वते प्रोक्तवानहम् । अव्ययमविनाशिनम् । स च विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय प्राह । स च मनु-रिश्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तं प्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुर्विजानन्ति । स योगो महता कालेन नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृतः । परन्तप ! परांस्तापयतीति परन्तपः , शत्रून्तप इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ स एव विच्छिन्नसम्प्रदायो योगः प्रोक्तः पुरातनः । ते तव । रहस्य-मप्रकाशयम् । उत्तमं निरुपमम् ॥ ३ ॥

८ श्रीविष्णुनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यानम् ।

तृतीयेऽध्याये ज्ञानयोगोपायः कर्मयोगः प्रतिपादितः ; क्लृप्तं तु स एव प्रपञ्चयते, तत्र तावदादिप्रमादायप्राप्तोऽयं योगस्त्वयाऽप्यव्याप्ये इति दर्शयितुं प्रस्तौति त्रिभिः— योऽयमध्याय इत्यनेनोक्तः कर्मनिष्ठोपायलभ्यस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा-रूपो योगः स तव बुद्धप्रतिबन्धकशोकोहोपपन्नोदनार्थमिदानी-मेव केवलमुक्त इति न मन्यतयम् ; किन्तु मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धारणार्थं इममव्ययं मोक्षफलकं योगं विवस्वते सर्वज्ञत्रियवर्षाजीजायादित्याय अहं प्रोक्तवान् । स च मम शिष्यो विवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह । स च मनु-रिश्वाकवे स्वपुत्रायदिराजायाब्रवीत् । यद्यपि स्वाय-श्वदमन्वादिसर्वसाधारणोऽयं भगवदुपदेशः, तथापि साम्प्र-तिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेण विवस्वन्मत्तारभ्य सम्प्रदायो गणितः ॥ १ ॥

एवं मन्वादिपरम्परासम्प्रदायप्राप्तमिमं योगमन्येऽपि राज-

र्षयो विदुः जानन्ति । यथेवं तर्हि किमित्यतना राजानो न जानते ? तत्राह— स कालेनेति । हे परन्तप शत्रुतपन ! स योगो महता कालेन इह मन्दमतीनजितेन्द्रियाननपिका-रिणः प्राप्य कामकोधादिभिरभिभूयमानो विनष्टो विच्छिन्न-सम्प्रदायो जातः । स एवायमस्खलितस्वरूपः पुराणो योगः ते तुभ्यमयं मया प्रोक्तः । 'ते' इत्यनेन विवस्वितमर्थमाह— भक्तोऽस्ति मे सखा चेतीति । इतिहेतौ । यस्मात्वं यो भक्तः सखा चास्ति, तस्मान्तुभ्यमभिहितः, नाम्यस्मै कस्मै-चिदित्यर्थः । केवलं भक्ताः केवलं सखायश्च सन्ति ; भक्तिस-ह्योभयविशिष्टत्वं भवानेवेति न त्वादृशः कश्चिन्मम शिष्यो-ऽस्तीति चकारेण व्यज्यते । 'मया' इत्यनेन सूचितं वक्त्रतिशयं दर्शयति— रहस्यं हीति । हि यस्मात् एतदुपदिष्टं शायम-त्तमं अखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणरहस्यम् ; अतो मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं च न शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

९ श्रीमद्भगवाचार्यप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

योगिनः कर्म कर्तव्यमिति पूर्वं निरूपितम् । तुरीये तु ततोऽप्येव प्रतीत्यर्थं परम्परा ॥ १ ॥

योगस्य रूप्यते विष्णुवक्त्रा यस्माद्भूद्रविः । उपदेशपदं तस्मादुपदेशाश्रयो मनुः ॥ २ ॥

इक्ष्वाकृणामपि तथा रामचन्द्रावतारभाक् । तस्य नित्यत्वविधया विधानमुपदिश्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मभावेन सर्वत्र फलादिभावव्यागतः । योगी तदाश्रयेणैव विधयाऽमृतमश्नुते ॥ ४ ॥

एवं तावद्व्यायद्वयेन योगे स्वधर्मो मोक्षसाधनमुपदिष्टः, तमेव ब्रह्मभावेन प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं तावत्परम्पराप्राप्तत्वेन स्तुतुम् श्रीभगवानुवाच—इममिति त्रिभिः । अव्ययफलत्वाद्वाव्ययमिमं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्; न चेवं तव युद्धप्रोत्साहनायैव केवलं वक्तिम्; किन्तु मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणायैव प्रोक्तवानस्मीति सम्प्रदायपूर्वकमाह—स एवायं मया तेऽहं योगः प्रोक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

कर्मसंन्यासयोगस्य त्वस्मिन् योगो यथा भवेत् ।

तदर्थं कृपया कृष्णः कौन्तेयं प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥

कर्मसंन्यासतिरूपणप्रश्नोद्गमार्थं पूर्वानुवादमाह—इममिति त्रयेण । अहमिमं योगं पूर्वोक्तं अव्ययं सफलं मत्सम्बन्धजनकत्वात् विवस्वते प्रोक्तवान् । लोकानुप्रहार्यं सोऽपि लोक एतत्प्राकट्यार्थं मनवे प्राहः मनुर्निश्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तं मत्परम्परयाऽऽप्तमिमं योगं राजर्षयः प्राप्यादिकं परित्यज्य मदर्थैकप्रयोजनवन्तोऽविदुः । ननु परम्परागतं चेदिदानीं केनापि कथं न ज्ञायत इत्याशङ्क्याहुः—

स कालेनेति । स योगो महता कालेन प्रमाणादिनिरासकेन महता मद्विच्छारूपेण तद्वधवधानादनवतरदृश्यां दर्शनाभावाद्यष्टः । परन्तपेति सम्बोधनेन तवोक्तृतापसंक्षेपेनाह दर्शयामीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

स एवं पुरातनो योगोऽयमिति प्रत्यक्षं मत्सम्बन्धजनकस्ते तुभ्यं प्रोक्तः प्रकर्षेण मत्प्रीत्यात्मकफलयुक्त उक्तः । ननु योग एव फलसाधकश्चेद्भक्तिरस्मदादिभिः किमर्थं कतेन्या ? इत्याशङ्क्याह—भक्तोऽस्तीति । त्वं भक्तोऽसि सखा चासीति मे मदीयं रहस्यम् । एतदुत्तमं कर्मयोगादुत्तमम् । हीति निश्चयेन ॥ ३ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभाषदीपः ।

अध्यायद्वयोक्तेश्च प्रामाण्यशङ्का मा भूदिति विधावंशसम्प्रदायमात्मनश्च श्रमविप्रलम्भकत्वादिनिरासायेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति—इममिदयादिना । इमं साङ्ख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितम् । ‘संन्यासं’ [?] इति भाष्यम् । इमं सन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानान्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यानभिकारिणां राज्ञामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मण्डलाभिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यान्तर्यामी “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मभ्रहिरण्यकेश आग्रणस्त्रात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम” [छां. उ. १।६।६, ७] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पुरा । अव्ययं अविच्छिन्नसम्प्रदायं, तेनानादित्वमपि । मनवे स्वपुत्राय विवस्वान् प्राहः इक्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमिति । एवं परम्पराप्राप्तमिष्ट्वाकोर्निर्मिताभागादिकमेण राजर्षयः जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयो राजानः, ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सुक्ष्मार्थवर्तिनस्ते, राजान एव ऋषय इति वा । अविदुर्ज्ञातवन्तः । “सिञ्जन्त्यस्तविदिभ्यश्च” [अष्टा. ३।४।१०९] इति लङ्गे शेजुर्त् । नष्टः अदर्शनं गतः ॥ २ ॥

स इति । अथ सम्प्रदायविच्छेदे सति । भक्तः शरणागतः, सखा प्रीतिविषयः, रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयम्, अन्यथा निर्वायां विद्या भवेदित्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्णः “विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा श्रेव धिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेऽवतया न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्” [सुक्ति. उ. १ । ९१ शाट्या. उ. ३३] इति ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

‘अवरं’ इति रामानुजीयः पाठः ।

कथमेतद्विज्ञानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

१ ‘कुरुपाण्डवयोर्बुधे ।’ (म. भा. १।२।४९।८) इत्यादौ कुरुपदेनेवात्र विवस्वत्येन तद्वत्स्या राजानो लक्ष्यन्ते । ‘आत्मा वै पुत्रमासि’ (कौ. उ. १।१।१) इति ध्रुतेः । इत्यभ्युपगम्याह वामनः—

१ शां. भा.— भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्ननुन उवाच— अपरमिति । अपरमर्वाण्वसुदेवगृहे भवतो जन्म, परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य, तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं, स एव त्वमिदानीं मयं प्रोक्तवानसीति ? ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवति लोकस्थानीश्वरत्वशङ्कां निर्वर्तयितुं चोद्यमुद्भावयति— भगवतेति । परिहारार्थं भगवतो भगवदवस्थितस्यानीश्वरत्वमुपेत्य तद्वचने शङ्कितविप्रतिषेध-

स्येति शेषः । भगवतो निजरूपमुपेत्य वेदं चोद्यं, किन्तु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तम् । एतच्छब्दार्थमेव स्फुटयति— यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच— कालसङ्ख्यया अवरमस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च कालसङ्ख्यया परमष्टाविंशतिचतुर्गुणसङ्ख्यासङ्ख्यातम् । 'त्वमेवादौ प्रोक्तवान्' इति कथमेतदसम्भावनीयं विशेषेण यथार्थं जानीयाम् ? । ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं, जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कथिद्बोधः ।

४ वे. ता. चं.— 'प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः' [गी. सं. ८] इति सङ्ग्रहस्तुल्येकादशसारेणाह— अस्मिन् प्रसङ्गे इति । कथंयतादृशीकरणार्थकथाप्रसङ्गे इत्यर्थः । भगवदवतारयाथात्म्यं अकर्मवदत्वादिरूपम् । यथावदिति— प्रतिमासिकत्वादिप्रतिक्षेपकप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः । परावरशब्दाभ्यां न दैवमातृपत्यरूपजातिविषयमुच्यते, तस्योपदेशविरोधित्वाभावात्, देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदितत्वात्, जन्मशब्दस्य जननाविधेया साक्षाज्जातिवाचकराभावात्, आदाविति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, 'बहुनि मे व्यतीतानि' [४।५] 'यदा यदा हि' [४।७] 'युगे युगे' [४।८] इत्येवमादिरूपस्योक्तस्य च कालविरोधपरिहाररूपत्वात् । अतः परावरशब्दौ कालसङ्ख्यात्कर्मापकर्षविषयावित्यभिप्रायेणोक्तं कालसङ्ख्येति । अवरत्वेहेतुतया विवक्षितं कालावधिं दर्शयति अस्मदिति । समकालमिति— अद्विविप्रकृष्टमित्यर्थः । त्वंशब्द इदानीन्तनत्वाभिप्रायतया विरोधपर इति द्योतनाय त्वमेवेत्युक्तम् । कथमेतदित्याक्षेपमुचितमुक्तं असम्भावनीय-

मिति । 'विजानीयां' इत्यत्रोपसर्गेविवक्षितमाह— यथाथं-मिति । जन्मान्तरस्यैवाभावाद्वा, जन्मान्तराश्रयस्य स्मृत्या योगाद्वा, वक्तुमेतन्मान्तरस्मृतिमतया ध्रोतुरविदितत्वाद्वा खल्वेतज्जन्मान्मन्वेन विरोधचोद्यम् । न चैतद्विदितमत्र सम्भवतीति प्रश्नमाक्षिपति नन्विति । जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यमिति— नहि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनाद्योपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । महतामिति— न केवलमीश्वरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति भावः । धृयन्ते हि जातिस्मरतृत्तान्ताः 'जाति स्मरति पौर्विकीम्' [४।१४८] इति च मनुः । युज्यत इति— अनुभवेन संस्कारे प्रागेव निष्पन्ने तस्य च अदृष्टविशेषादिवशादुद्बोधे जन्मान्तराश्रयस्मृतौ न काचिदयुक्तिः ; यथा प्रथमस्तत्प्राये स्तन्यस्य पिपासाशान्तिहेतुत्वस्मृताविति भावः । महतामन्येषां स्मृतिः ; ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरः साक्षात्कारः स्मृतिरित्युपचर्यते । काश्चिदिति— कालविप्रकर्षहेतो वा कारणभावादिरूपो वेत्यर्थः ।

३ रा. भा.— न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति, यत एवं वक्ष्यति 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे' [१०।१२, १३] इति । युधिष्ठिरराजस्ययादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृच्छ्रुतं 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' [म. भा. २।३८।२३] इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः ।

— हरेर्जन्मापरं सर्ववैशजानां तथा परम् । तस्मान्न युज्यते वाक्यं तस्यैवमत फाल्गुनः ॥

यद्यत्र तिम्भकर एव विवक्षितः स्यात्तस्मै वदेत न कथं हरिणोपदेशः ? ।

वर्षीयसे न वयसा लघुनोपदेश्यमित्यस्ति कोऽपि नियमोऽपि न शास्त्रमायं ॥

देवहूतै च कपिलो माने प्रायुपदिश्वान् । अतोऽपरत्वाज्जुषो नायुक्तमुपदेशनम् ॥

विवस्वतद्वैशम्भुता भन्वाथा ये तु मुमिषाः । प्रादुर्भावाद्भगवतः प्रागेव प्रलम्बं गताः ॥

तेभ्यो हि बाधुदेवेन नोवैश्वेनोऽत्र युज्यते । व्याख्येयमेवमेवेह मूढमहविभुवैस्ततः ॥ इति ।

४ वे. ता. चं.— अस्वामिति— वृद्धोपसेवादिभिः श्रुता-
दिबहुलोऽयम् । वकारमिति— 'विवस्वते श्रोक्तवानहं' इति
स्वस्मे वकारम्, यद्वा विवस्वते वकारमित्यर्थः । एवं वसु-
देवतन्त्रमिति मानुषव्यापारजन्मभ्यां सितोद्दिष्टैश्वरभाव-
मपेक्ष्यमिहायः । सर्वेश्वरमिति— विवस्वदादीनामपीश्वर-
मिति भावः ; यद्वा, गोवर्धनोद्धरणघातिमानुषवृत्तान्तैरवतार-
दशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्यञ्जितैश्वरत्वमिति भावः ।
उक्तान्नसद्भावं कार्येण व्यवहारेण कारणेनोपदेशेन च स्थाप-
यति— यत एवमिति । एवं अनेकास्तमोपदेशादिभि-
रीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वकमित्यर्थः ।

अर्जुनस्य स्वभावकथनेन स्वीकर्महर्षिणोपदेशेन च ज्ञानानु-
मानमुक्तम् ; भारतकथावगतेन वसुधैवदेशेन च ज्ञानवत्तायाह—
युधिष्ठिरमिति । बहुवचनं वृत्तान्तेष्वास्तमेभ्यो बहुभ्यो बहुषा
श्रुतमित्यर्थः । कृष्ण एवेति— स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धः स
एवोत्पत्त्यादिरपि हेतुः, न तु ब्रह्मसद्भाविः प्रधानादिर्वा ; यद्वा
लोकिकः पुरुषैरेवमुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्ण एवेत्यर्थः ।
हिशब्दः "एको ह वै नारायण आसीत्" [मध्वे. १.१]
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोकानामिति । 'लोकस्तु
मुवने जने' [अमरः ३।३२] तन्नाम्यन्तरविवक्षायामितरदार्थम् ;

३ रा. भा.— अत्रोच्यते— जानात्येवाप्यं भगवन्तं वसुदेवसन्तं पार्थः ; जानतोऽप्यजानत इव
पृच्छतोऽप्यमाश्रयः— निखिलहेयप्रत्यनैककरणाणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्या-
वाससमस्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिथ्या ? उत सत्यं ?
सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः ? किमात्मकोऽयं देहः ? कश्च जन्महेतुः ? कदा च जन्म ? किमर्थं च
जन्म ? इति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ चोद्यवादिनोक्तमनुपगमेन प्रति-
वक्ति— जानात्येवेति । अवधारणेन नास्मिन्नेव विवाद
इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्ववच्छ्रुतात्वेन सूचयति ।
वसुदेवसन्तं 'भगवान्' इति जानातीत्यर्थः । नामपरो गुणपरो
वाक्य भगवच्छब्दः । वसुदेवसुनुपार्थव्याख्यां मानुषसुतत्व-
पेन्नुजसयत्सूचनेन इतःपुरुषवद्रीश्वरत्वादितोऽपि धायकमाकृतस-
म्बन्धे सत्यपि सुष्ठवशास्त्रोपदेशवशाच्च जानातीत्यभिप्रेतम् । तर्हि
प्रश्नो निरवकाश इत्यत्राह— जानतोऽपीति । नात्यन्ता-
ज्ञातमनेन पृच्छ्यते, ज्ञातमेव विशेषणान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति
भावः । अजानत इत्येवमेव विनयगर्भपरिप्रश्नप्रकारश्च
सूचितः । अज्ञातांशुसुतां जन्मादेर्मियात्वादिविशङ्कां च जन-
यन्तो भगवति ज्ञातांशविशेषा उपगदीयन्ते निखिलेभ्योऽपि
पष्ठपन्थदेः । निखिलहेयप्रत्यनैकेति— यः परमात्मपि
जन्मजरादिहेयं निवर्तयति, स कथं स्वयं तदेवोपाददीतेति
भावः । कल्याणैकतानस्येति ; स्वकल्याणवृत्तस्य किं
जन्मना ? इति भावः । सर्वेश्वरस्येति— यदि कश्चित्स्वच्छन्दो-
ऽस्य नियन्ता स्यात्तदा जन्मादि घटते, न च सोऽस्तीत्याशयः ।
सर्वज्ञस्येति— ययसौ स्वस्य हितमर्हितं च न जानाति, तदा
हि स्वेच्छयेव बाह्यादीनामभ्यादिरूपैवजन्मादिरप्रग्रहः स्या-

उत्पत्त्यप्ययशब्दावत्रोत्पादकनाशकपरो । चकारः प्रसिद्धि-
प्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुचितमिति । एवं "यतो वा
इमानि भूतानि" [तै. उ. ३।१११] इत्यादिना ब्रह्मलक्षण-
तयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अत एव हि "परं ब्रह्म" इत्यर्जु-
नोक्तिः, कृष्णस्य हीत्यत्र हिशब्देन "पतिं विश्वस्य" [तै.
ना. १.११] "करणविपाधिषः" [खे. उ. ६।९] इत्यादि-
प्रसिद्धिः सूच्यते । 'कृते' इत्यस्य अनेकार्थाधाराणवत्तात्तदर्थ-
परत्वव्यञ्जनायाह कृष्णस्य शेषभूतमिति । अत्र चि-
प्रत्ययामावाद, स्वभावविकल्पं समुचितम् ; 'दास्येताः स्वतः
सर्वे' [पां. रा.] इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति
कृष्णार्थमुत्पत्तेन सत्तायोगि चेत्यर्थः । 'जन्माद्यस्य द्यतः'
[ब्र. सू. १।१।३] "इमानि भूतानि" [तै. उ.
३।१११] इत्यादिवदत्रापि दशशब्दः तत्तत्प्रमाणसिद्धविचित्र-
चेतनाचेतनसमुदायरः, पूर्वाचार्योक्तं सत्यत्वं सहायत्वादिरपि
राजवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमस्वात्तादर्थ्यं हेतु-
रूपो भवति, "कस्योदरे हरविराजसुखप्रपन्नः को रक्षतीममज-
निष्ठ च कस्य नामेः । कान्त्वा निर्गीर्य पुनरुद्दिशति त्वदस्यः
कः केन वैष परवानिति शक्यशङ्कः" इत्यादिवत् ।

दित्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्पस्येति— हिताहितज्ञाने सत्यपि
कश्चिच्छुद्धेकं पतिष्यामीति कर्ममे पतति ; न चासौ तथेति
हृदयम् ; यद्वा लोकरक्षणार्थमेवभावतार इति हि परमोत्तरं
स्यात्, तदप्यनुक्तं, सङ्कल्पमात्रेण रक्षणायुपपत्तिरिति भावः ।
अवाससमस्तकामस्येति— यदि साध्यं किञ्चित्प्रयोजनं
स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिपृच्छत ; न च तदप्यस्तीति
भावः । एवं च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्म-
वक्ष्यत्वात्, मुक्तात्मवत्-इत्यन्वयेन ; यो जन्मादिमान् स
कर्मवक्ष्यः ; यथा संसारी, इति व्यतिरेकेण वैकमनुमानम् ;
तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्माकारणभूतेश्वरादिनियोगाविषयत्वादिति
द्वितीयम् ; द्वयोऽप्यनुमानयोः यो यत्कारणरहितः न स तत्का-
र्यवान् ; यथा सम्प्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः सर्व-
श्वरत्वादित्युक्तं तु न दृष्टान्तः ; केवलव्यतिरेकविश्वस्तु तद्देह-
परिग्रहहितवदादिसपक्षसद्भावात्, केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यस्य
च सामान्यतो यासुनाचायादिभिर्मिरस्तत्वादयुक्ता । एवं देह-
परिग्रहाभावे सङ्कृतिज्ञानस्यत्यात्वात्, प्रतिज्ञातसङ्कल्परहि-
तत्वात्, अप्रैककामत्वरहितत्वात्, साध्यप्रयोजनरहितत्वादिति
मुक्तात्मपथादिदृष्टान्तेन हेतवः । यद्वा परमसाध्यापन्नान् मुक्ता-
मेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वास्तस्यसङ्कल्पत्वादवाससमस्तकामत्वा-
दित्येव हेतवः ।

एवं यदि जन्मादयः स्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्व-
ज्ञत्वमसत्यसङ्कल्पत्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञवत्स्यादिति प्रसङ्गाय
विवक्षिताः । 'निखिलहेयः' इत्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवः सर्वै-
श्वत्वादयः । पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वसङ्कहेतुः
सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते—कर्मपरवशादेव-
मनुष्यादिसजातीयमिति; कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः,
तेषां सजातीयं तन्जन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः । यद्वा
जन्मशब्दोऽत्र जायमानविग्रहपरः, ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वात्
इन्द्रजालादिवदित्युक्तम् । स्वेच्छया पुरुषां विचित्रभ्रमजननं हीन्-
जालम्; तेनात्र तत्प्रतिभानलक्षणा । आदिशब्देन शैल्य-
भूमिलापरिग्रहादि श्रुत्येन । मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कश्चिप्रकारो
निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे शङ्कते—सत्यत्व इति ।
कथमिति—किं परमेश्वरस्वभावपरित्यागेन ? अन्यथा वा ?
इत्यर्थः । किमात्मक इति—किं त्रिगुणात्मकः ? उता-
प्राकृतः ? इत्यर्थः । अयमिति—भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीय-

मान इति भावः । देह इति—उपचयरूपतया लुपन्मन्यत
इति भावः । कश्च जन्महेतुरिति—किं सङ्कल्पमात्रं ?
उतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिगृहीते पुण्यपापे ? इत्यर्थः । कदा
चेति—किं पुण्यपापविकाले ? उत धर्मगलान्यादिकाले ?
इत्यर्थः । किमर्थं चेति—किं सुखदुःखोपभोगार्थम् ? उत
साधुवृत्तिप्राणार्थम् ? इत्यर्थः । इत्ययमाशय इत्यन्यम् । ननु
'अवम' इति लोके व्यापातमात्रमेव चोच्यते; तत्र बहुषु प्रे-
षाशय इति कुतोऽजगतः ? इत्यत्राह—परिहारेति । अयम-
भिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रेक्षे तदप्यविषयतया प्रतिवचनमुप-
पद्यते; तथा सति प्रतिवचनुरनभिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात्; अतो
यावद्विषयं प्रतिवचनं तावद्विषय एवार्थं प्रश्न इत्यन्युपगतव्यम् ।
अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकेऽन्यसत्यत्वं, जन्मप्रकारः,
देहयाथात्म्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात् प्रतिपा-
द्यानि प्रतीयन्ते; अतस्तान्येव प्रष्टव्यतयाऽभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—'मयि सर्वाणि' [३।३०] इत्युक्तम् । तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—
अपरमिति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु 'नत्वेवाहं' [२।१२] इत्यादिना सर्वै-
प्रकरणेणोपतिविनाशरादित्युक्तं भगवतः; तच्छ्रुत्वा कथं 'अपरं'
इति पृच्छति ? इत्यत आह—मयीति । तन्माहात्म्यमित्युप-
लक्षणम् । आदितः प्रमितिकारणतः । 'मयि सर्वाणि' [३ । ३०]

इत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम् ।
अर्जुनस्य पूजकत्वादिकम् । तस्मिन्मीश्वरजीवयोः पूज्यपूज-
कत्वादिना भगवताऽङ्गीकृतं भेदं प्रमाणेन ज्ञातुमेवं पृच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे भवतो
जन्म, परं पूर्वं विवस्वत आदित्यस्य जन्म सर्गादौ, अतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विव-
स्वते प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. गि.—'विवस्वते प्रोक्तवानहम्' इत्येतदसम्भा-
वितं मन्वानोऽर्जुन उवाच—किमेतदेहेन तवादित्यं प्रत्युप-
देशः ? किंवा देहान्तरेण ? आद्यः आह—अपरमिति ।
भवतो वसुदेवस्य गृहे जन्म शरीरग्रहणपरमर्वाचीनम्, इदा-
नीन्तन्मिति यावत् । विवस्वतस्तु जन्म परं पूर्वकालीनम् ।
अतः 'त्वमादौ प्रोक्तवान्' इत्येतत्कथमपि विवद्वन्विजानीयात् ? इदा-
नीन्तन्मस्य तव पूर्वतन्मादित्यं प्रत्येतदेहेनोपदेष्टुं विवद्वन्मि-
त्यर्थः । देहान्तरेणोपदेश इति पक्षेऽनेतदेवोचरमावर्तनीयम् ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति । देहान्त-
रिषट्कान्तत्वेतदेहे स्मरणमयुक्तम्, अन्यथा ममापि तत्प्रस-
ङ्गात्; अतो देहान्तरेण प्रोक्तवानिति विवद्वन्मिभिप्रायः ।
ननु देहान्तरेऽन्तस्स्मरणं महतमस्तीति प्रसिद्धम्; अहं च
महान्दिवः पुरुष इति बाल्यप्रस्थमायुषमदीपचरित्रदधिनि-
स्तव सङ्कमेवेति कथमेवं प्रश्नः कियत् इति शङ्कयामप्येतदेवो-
त्तरं 'कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानि' इति ।
अयमर्थः—सत्यमेव दिव्यरूपणां जन्मान्तर्रीयस्मृति-
रस्तीति । त्वमपि किं तादृश एव कश्चिद्व्याप्यपुरुषः ? किंवा
साक्षात्परमेव ब्रह्म । नाथः—आदित्यस्यापि दिव्यपुरुषत्वेन

माहातुमाव्यस्य श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धया तं प्रति ततोऽधि-
कस्य परमेश्वरस्यैवोपदेष्टृत्वौचित्येन तत्समानमहिमस्वभावस्य
तव तद्वत्पुण्यः । नान्य—परमेश्वरस्यैव तव कर्मपरवशमव्य-
जन्माययोगादिति । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि 'कथं त्वं प्रोक्तवान्'
इत्यनेन गर्भीकृत इत्यवगन्तव्यम्, अप्रेगतभगवदुत्तरादुत्तराणि
प्रभार्थविश्रयोक्त्यादिति ।

यत्तत्र रामाजुजेनोक्तम्—'नैवमिह प्रप्रार्थः सम्भव-
ति । तथा हि—अर्जुनः किल भगवतं परमज्ञत्वेन जाना-
त्येव 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्' [१०।१२] इति
तेनैव वक्ष्यमाणत्वात्, तुष्णिगराजसुयादिषु भीष्मायावेदित-
भगवत्पारम्पर्यात् । न शैलौघस्थां विह्रान्तस्य भगवति 'अपरं
भवतो वसुदेव' इत्यादिप्रभो युक्तः । किन्तु परब्रह्मणस्तव किमि-
न्द्रजालवन्मिथ्याभूतमेव जन्म ? किंवा सत्यं ? इति प्रभार्थः,
इति, तदुत्तरं; 'सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव
हे सखेति । अजानता सहमानं त्वेदं मया प्रमादात्प्रणयेन
वापि ॥ यथावदास्यामसत्कृतोऽसि विह्रान्तस्यासनभोज-
नेषु । एकोऽप्यवाप्यस्युत् ॥ तत्समर्थं तत्क्षामये त्वावहममेयम्-
[१.१४१, १४२] इत्यादिभिरर्जुनवचनैस्तस्य विश्वरूपदर्शनात्

भ्रातृभगवत्पतिमितबलपराक्रमशाली योगादिविषयविषयशक्तिः
कश्चिदप्यं महान् पुरुषस्त्वैतैरिषरत्नेन स्तुत्यत इत्येव निश्चयः,
किञ्चरुद्रशैलानन्तरं तु परशक्त्यनिश्चय इत्यस्यार्थस्य द्वितीया-
ध्याये 'न त्वेवाहं जातु नासम्' [२।१२] इत्यत्र प्रतिपादि-
तत्वेन 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यस्यापि 'पुरुषं शाश्वतं विध्यमा-
दिदेवमत्रं विशुम्' ॥ [१०।१२] 'आहुस्त्वामुचयः सर्वे
देवर्षिर्नारदस्तथा' । [१०।१३] इत्युत्तरवाक्यानुसारेण नार-
दायुक्तपरब्रह्मवाहुवाद्भगवत्पतय तादृशस्यार्जुनस्य भगवन्तं
प्रति 'अपरं भवतो जन्म' इति यथोक्तप्रभवविरोधात् । आदित
आरभ्यैवार्जुनस्य भगवति ब्रह्मत्वनिश्चये परब्रह्मैव स्वसाक्षात्
निर्गम्यमधिष्ठेतीति निश्चयवस्तस्य 'यद्वा जयेम यदि वा
नो जयेयुः' [२।६] इति सन्द्दहायोगाच्च ।

किञ्च तिष्ठत्विदमस्मदीयप्रभवास्थानम् । त्वदीयं तु वि-
चारणीयम् । त्वया हि 'सर्वेष्वस्य मातृव्यं जन्म किं मिथ्या-
भूतं किंवा सत्यम्?' इति प्रश्नायों वर्णितः, तत्र न तावदयमर्थः
प्रभञ्जोकाक्षरैरवगम्यते, 'भगवतो जन्मापरं, विवस्वतस्तु जन्म

परम्, तत्कथं त्वमादौ प्रोक्तवान् ?' इत्युक्त्या जन्म मिथ्या
सत्यं वा? इत्यस्यार्थेत्याप्रतीतिः । नायुत्तरभञ्जोकाक्षराकडोऽयमर्थः
'बहूनि मम तव च जन्मान्यतीतानि, तान्यहं वेत्ति, न तु
त्वम्' इत्युक्त्या तत्राभ्यस्यार्थेत्याप्रतीतिः । न च प्रभोत्तरयोः
शब्दतोऽनवगतोऽन्यथमर्थोऽभिप्रायतोऽवगम्यत इति युक्तम्,
अभिप्रायस्यापि शब्दादसत्तिरिवात् । न च 'बहूनि जन्मानि
व्यतीतानि' इत्युक्त्या जन्मसत्यत्वं प्रतीचत इति युक्तम्, ऐन्द्र-
जातिकेन पुनः पुनः सृष्टोपसंहियमाणेषु गजादिषु बहवो
जाता राजा इत्यादिव्यवहारात् 'अजोऽपि सत्त्वाममायया
सम्भवामि' इत्युत्तरश्लोके [४।६] जन्मनो मायिकत्वप्रदर्श-
नेन मिथ्यात्वस्यैवोक्तेश्च, जन्मनः सत्यत्वे तद्विरोध्यजन्मनो
मिथ्यात्वेन तत्सत्यत्वप्रतिपादकानाम् 'अजो नित्यः' [२।२०]
इत्यादीनामप्राप्त्यप्रसङ्गाच्च जन्मवन्मरणस्यापि सत्यत्वापा-
ताच्चेति धिगेतदमङ्गल्यमशब्दाधैष्याह्वयानम् । अतो भगव-
त्पाद्भाष्यनिष्कर्षरूपो यथोक्त एव प्रभञ्जोकार्थ इत्यास्तं
तावत्, प्रस्तुतमनुसामः ॥ ४ ॥

९ व० त० २ी०— अत्र भगवद्वतारयाथास्त्यगमितं प्रश्नं चिकीर्षुर्विवस्वन्तं प्रति त्वदुपदेशो न सम्भव-
तीति मिषेणाहुन उवाच—अपरमिति । अर्वाचीनं परमं
विजानीयमिति ॥ ४ ॥

१० पु अ. त.— एवं शुवाऽर्जुनो भगवतोऽलौकिक-
स्वरूपवाहुवस्वतो लौकिकत्वात् किमर्थं भक्तिं विहाय कर्म-
योगं भगवानुक्त्वामिति विज्ञासता पृच्छति—अपरमिति ।
भवतो जन्म प्राकट्यमपरं न विद्यते परब्रह्मत्वे पूर्व वा

यस्मात्तादृशम् ; विवस्वतो जन्म परब्रह्मत्वे पञ्चजातं वा
इति हेतोस्तस्मादौ तस्मै योगं कथं किमभिप्रायेण प्रोक्तवान-
मेतदहं विजानीयां जानामि तथा वेदति भावः ॥ ४ ॥

११ १ी० भा० २ी०— भगवद्देहस्य वसुदेवाहुत्पत्तिं मन्वानोऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरं अर्वाका-
लिकं, परं बहुकालिकं विजानीयम् । यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञातस्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्यावोधकत्वात् 'कथ-
मेतद्विजानीयां' इत्युक्तम् । पदयोजना स्रष्टा ॥ ४ ॥

स्वमिन्मनुष्यत्वशङ्कां निवारयितुं भगवद्ब्रह्मचरम् ।

श्रीभगवानुवाच—बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ! ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां, तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यदर्थो
हि अर्जुनस्य प्रश्नः—बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च, हेऽर्जुन !
तान्यहं वेद जाने सर्वाणि, न त्वं वेत्थ जानीषे; धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नि-
त्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वादानवरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परन्तप ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्पञ्चज्ञानमनुष्यत्वशङ्कां वार-
यितुं प्रतिवचनमवतारयति—या वासुदेव इति । अन्यथा-
प्रश्ने कथमाशङ्कान्तरं परिहृतुं भगवद्ब्रह्मचरं ? इत्याशङ्क्य प्रश्नप्रति-

वचनयोरैकार्थत्वमाह—यदर्थो हीति । यस्य शङ्कितस्य
विरोधस्य परिहारार्थो यस्य प्रब्रह्ममेव परिहारं वक्तुं भगवद्ब्रह्म-
मिरत्यर्थः । अतीतामेकजन्मवत्त्वं ममेव नासाधारणं, किन्तु सर्व-

१ जातोऽति जीवः खलु कर्मभिस्त्वं संदुर्मेवाखिलशुभदुष्कम् ।

इत्यन्युतोऽसूयदुर्जनस्य सम्भोद्यन्नत्र परन्तपेति ॥ — इति वामनः ।

—अविगीता ।

प्राप्तिसाधारणमित्याह—तव चेति । तानि प्रमाणाभावात् प्रति-
भासीत्याशङ्क्याऽऽह—तानीति । ईश्वरस्यानादृतज्ञानत्वादवि-
त्यर्थः । किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते ? तवाऽऽदृत-
ज्ञानत्वादित्याह—न त्वमिति । परान्परिकल्प्य तत्परिहारायै प्रवृ-

त्त्वात्तव ज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह—परन्तपेति । अर्जुनस्य
भगवता सहातीतानेकजन्मवर्षे तुल्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह—
धर्मेति । आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते । ईश्वरस्यातीता-
नागतवर्तमानसर्वाविषयज्ञानवर्षे हेतुमाह—अहमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति । अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तम्, 'बहूनि मे
व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात् ; 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—एषुतरं क्माद्भगवानुवाच बहूनीत्या-
दिभिः । नहि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्ठे, न च तज्ज्ञाना-
ज्ञाने इति शङ्कायामाह—अनेनेति । कथं जन्मनः सत्यत्व-
मुक्तं ? बहुत्वातीतत्वतज्ज्ञानादि हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्य-
त्राह—बहूनीति । अयमभिप्रायः—'इदानीन्तनस्त्वं
तदानीन्तनाय कथमुक्तवान् ?' इति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्,
तत्वेदानीमुत्तमन्वाय वदामीति साक्षादुत्तरमुच्येत, तस्य च प्रश्न-

स्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्येष्वर्थेषु यत्प-
रत्वमत्र व्याकर्तुं शक्यं तत्पराण्येव बहूनीत्यादिविशेषाणि ;
सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वरासानि जन्मानाती चोक्तम्,
न जन्मप्रतिभासा इति, 'तव च' इत्यष्टश्रव्याख्यं उपादान-
मन्येतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते, न चार्जुनस्य
जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः, तत्सम्भवे वा कृष्ण-
जन्मनि कुतोऽस्य संशयः ? इति ॥ ५ ॥

५ आ मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—अत एव ज्ञाताशयो भगवान् 'तव च न त्वं वेत्सि' इति परिहरति । अन्यथाऽनुपयुक्तं तत्र
वक्तव्यमेव ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मनो निरीश्वरतां मूर्खबुद्धिपरिकल्पितां परिहरन्भगवानुवाच—बहू-
नीति । तान्यहं वेद विज्ञानाम्यनावरणज्ञानत्वात् । त्वं तु न वेत्थ न जानीषे, अविद्याकायकर्मा-
वृतत्वात् ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. गि.—यदुक्तम्—सर्गादावादित्यं प्रति नैतदे-
हेनोपदेशः सम्भवति तदानीमेतदेहाभावात्, नापि देहान्त-
रेण इदानीं तत्स्मरणायोगादिति; तत्र देहान्तरेणैवोपदेशः; न
चेदानीं तत्स्मरणाधोगः, अविद्यावृतस्य तव जन्मान्तरीयस्मर-
णासम्भवेऽप्यखण्डसावैर्यनिषेधः परमेष्वरस्य मम तत्सम्भवादिति
श्रीभगवानाह—बहूनीति । अत्र 'परन्तप' इत्यनेन शङ्क-

सन्तापनंत्वमिव नित्यसावैर्यं न साधारणो धर्मः, किन्तु
ममेव परमेष्वरस्यासाधारणम्; अतस्त्वमेव ममापि जन्मान्तर-
स्मरणं किं न स्यात् ? इति पूर्वोक्तप्रतिबन्धनवकाश इति
दर्शितम् । सावैर्याभावेऽपि न लोकसाधारणस्त्वमज्ञः, किन्तु
देवसम्पदभिजातः सत्त्वप्रधान इत्याधासनमर्जनेति सम्बोधनेन
व्यज्यते ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यवतारस्वरूपतः संशयं परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति ।
मे जन्मान्यवतारा बहवो व्यतीताः । अनेनावताराणां हेतुभूतमात्मानमवतारिणं सर्वदा सर्वांशपरिपूर्णमुपदि-
शति । तान्यहं जानामि, न तु त्वं, इति नित्यसिद्धज्ञानादिशक्तिमत्त्वं स्वस्योपदिष्टम् । 'तव च जन्मानि'
इति नरायवताराभिप्रायेणोक्तम् । दृष्टान्तवद्देहि केचित् । अनेन सर्वज्ञासर्वज्ञत्वाभ्यां जीवैश्वर्ययोरेवं भेदतः स्वरूपं
प्रज्ञावाद इति दर्शितम् । ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—अत्रोत्तरमाह भगवान्—बहूनीति ।
मे जन्मानि बहूनि सन्ति । कीदृशानि ? अव्यतीतानि नित्या-
नीत्यर्थः । हे अर्जुन ! तव च जन्मानि बहूनि व्यतीतानि,
तानि सर्वाणि तव जन्मान्यहं वेद जानामि यतो यदर्थं यत्र

यत्रोत्पादितोऽसि । हे परन्तप उच्छ्वसपोषलयुक्त ! तानि
मदीयानि त्वं न वेत्थ न जानासि । परन्तपेति सम्बो-
धनेन तपोबलेन न भगवान् ज्ञायते, किन्तु तत्कृपयैवेति
भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वदेहस्याजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह—बहूनीति । स्पष्टार्थः
श्लोकः ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्म ? इत्युच्यते— अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्, तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्त्वभावोऽपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वां—मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वमिदं जगद्भवति, यथा मोहितं जंगलं सत्त्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति, तां प्रकृतिं स्वां—अधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरस्य कारणाभावाज्जैवायुक्तं, अतीतनिकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते— कथमिति । वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्म सम्भवतीत्युक्तमाह— उच्यते इति । पारमार्थिकजन्मायोगे कारणे पूर्वविनाशाय प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणमाह— प्रकृतिमिति । प्रकृतिसाब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यावेष्टुमात्रमाययेत्युक्तम् । वस्तुतो जन्माभावे कारणादुदात्तमात्रं विवृणोति— अजोऽपीत्यादिना । प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणकथनपरमुत्तार्य विभजते— प्रकृतिमिल्यादिना । प्रकृतिसाब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति—मायामिति । तस्याः स्वातन्त्र्यं निराकृत्य भगवद्दीनत्वमाह— भवेति । तस्यान्नाभिकण्डारेणानवच्छिन्नत्वं सूचयति— वैष्णवीमिति । मायाशब्दस्यापि प्रधानांश

पाठात् विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह— त्रिगुणात्मिका—मिति । तस्यां कार्यलिङ्गक्रमवृत्तानं सूचयति— यस्या इति । जंगलो मायावशावर्तित्वमेव स्पृश्यति— ययेति । यथा लोके कश्चिन्नातो देहवानालक्ष्यत एवमहमपि मायामाश्रित्य तथा स्ववशाया सम्भवामि जन्मव्यवहारमनुभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह— तां प्रकृतिमिल्यादिना । 'सम्भवामि' इत्युक्तमेव विभजते— देहवानिति । अस्मदादेरिव तवापि परमार्थत्वाभिमानो जन्मादिविषयो स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्त्वादीश्वरस्य देवमित्र्याह न परमार्थत इति । आशुतज्ञानवतो लोकस्य जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमानः सम्भवतीत्याह— लोकवदिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह— अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया सम्भवामि । प्रकृतिः स्वभावः, स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः ।

१ अत्र प्रकृतिः— प्रकृष्टा कृतिः सृष्ट्यादिक्रिया यस्याः सकाशात्सा भगवतो दैवी मायैव विवक्षिता, न साङ्ख्यसम्मत-सत्त्वजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः— (सां. सू. १।६१) इति लक्षिता प्रधानापरपर्याया । तस्याः स्वतन्त्रत्वात्, अत्र च 'स्वां' इति ईश्वरपारतन्त्र्यं दर्शयति । प्रधानकारणवादस्याविदिकत्वेन ब्रह्ममीमांसायां निराकृतत्वाच्च । उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते—

‘प्रकृष्टवानकः प्रथमं कृत्विषं बुधिवानकः । सुष्ठौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥

गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रसन्नो वर्तते भूतो । मन्यमे कृत्स्नं रजसि तिस्रश्चैस्तमसि स्थितः ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिरुक्तेन कथ्यते ।

प्रथमे वर्तते प्रथमं कृतिः स्यात्सृष्टिवाचकः । सुष्ठुराथा च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा स्यान्माया नित्या सनातनी । १ इति । (न. वै. पु. खं. १) एतेनात्र कापिलसाङ्ख्यसंवादं वदन्तः प्रास्ता वेदितव्याः । वामनस्तु— प्रकृतिसाब्देनाकृतिरुच्यते ; तेन स्वप्रकृतिः स्वरूपमूर्तिरित्यमुपेत्याह—

निर्विकारमपि कर्तुं यथा साकृति स्फुरति दृषणात्मना ।

निर्विकारः प्रकृतिसङ्घितो तथा स्वाकृतिं जगति सम्भवाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

अत्र— परस्मै शब्देऽस्मिन् सुस्थितिं स्पष्टबुद्धयः । यत्किमुक्तञ्च तेषां तां यत्र यत्र यथा यथा ॥

तथा धर्मेऽनेकरूपं भजन्तिन्ताममिः स्वयम् । अतश्चेतन एवेष्टसत्तेहः स्यादितिः परा ॥

मितिः प्रसादात्तत्त्वज्ञानात् परमेष्ठिनी । त्रिगुणा सुस्थितेः स्यादमपि विभिन्नं विभिन्नवत् ॥

इत्यादि त्रिगुणसंज्ञासमस्तमप्यहम् । [भा. खं. ७] विस्तारस्तु नीलकण्ठीये प्रथमः ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—अथ प्रकारादिप्रश्नत्रयोत्तरमन्तरश्लोक इत्याह—अवतारेति । अजाययशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषयो-
रिव स्वरूपतो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते ; अजायय-
शब्दौ कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा ; तेन हेयप्रत्यनीकत्व-
मुक्तं भवति । ‘भूतानामाभीशरोऽपि’ इति कल्याणयुगाकरत्वा-
प्रच्युतिरुपलक्ष्यते । यद्वा अजशब्देन स्वरूपतः शरीरद्वारा च जन्म-
मुक्तावित्शेषज्ञानं व्यावर्तनम् । ‘अव्ययात्मा’ इत्यात्मशब्दस्य
स्वभावपरतया न्योतऽयन्ताभावपरतया च कदाचिज्ज्ञानसङ्घो-
चादिमते सुकायावृत्तिः । ईश्वरशब्देन नित्यासङ्कृतिज्ञानेभ्यो
नित्ययुक्त्येभ्यो व्यवच्छेदः । ‘अव्ययात्मा’ इत्यत्रापि पूर्वोत्तर-
त्वं ‘अपि सत्’ इत्यनुपपन्नोपपत्तिः । अत्र च पूर्वविनं तृतीयचतुर्थ-
पादाभ्यां च प्रश्नत्रयस्य क्रमात्परिहारः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपल-
क्षितसर्वशक्तस्वरूपत्वावाप्तसमस्तकामत्वादीनि गृह्यन्ते ।
स्वमेवेति । न कदाचिदपि स्वभावशेषस्य हानिरिति भावः ।
परमेश्वरसम्बन्धि पारमेश्वरं, परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । ‘अपि
सत्’ इत्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह—अजहर्दे-
वेति । एतेन तत्तदवतारेषु तासु तात्त्विकस्यासु च पारमेश्वर-
स्वभावस्य सत एव स्वेच्छया तितोरानामात्रमिति सूचितम् ;
तथा चाहः ‘युगे’ षड्विंशत्तैः प्रथमतमूर्तिस्त्व बभौ तत्तत्तत्त-
स्तेषां त्रिगुणयुगलैर्हि त्रिभिःसु । व्यवस्था या चैषा ननु वरद सा-
ऽऽविष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगाणितमहामङ्गलयुगः ॥
[वरदराजस्तवे १६] इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यप-
दिश्यते । ईशानपि महायोगी [म. भा. ५।६८।१४]

३ रा. भा.—स्वस्वरूपं हि “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [यजुस्तं. ३।१।१८] “स्य-
न्तमस्य रजसः पराके” [ऋक्सं. ५।६।२।५ सा. सं. १।७।२।१८] “य एषोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्यमयः पुरुषः” [छां. उ. १।६।६] “तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय अमृतो हिरण्यमयः ?” [शी. उ. ६।१] “सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि” [तै. ना. ६।१।१८] ‘भारुषः सत्यसङ्कल्प
आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ [छां. उ. ३।१।४।२] ‘माहारजनं वासः’
[बृ. ह. उ. छ. २।३।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया-आत्मीयया मायया ‘माया वयुनं
ज्ञानम्’ [वे. नि. ध. व. २२] इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः ‘मायया
सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्’ इति । आत्मीयेन ज्ञानेन—आत्मसङ्केत्येनेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.—अवतारविप्रगोपादानमुत्प्रकृतेर्बहुश्रुति-
सिद्धतामाह—स्वस्वरूपमिति । ‘स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम्’ इति
प्रयोगात् स्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहपरः । “आदित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात्” इत्यनेनाप्राकृतत्वं, स्वात्माधारणनिरतिशयदीप्तिमुक्तत्वं च
सिद्धम् । तत्प्रकरणे च देशविशेषवर्तित्वनित्यमुपरिस्थेन्यलक्ष्मी-
पतित्वादिकमपि भाष्यम् । ‘क्षयन्तम्’ इत्यत्र रजशब्दो मूलप्र-
कृतिविषयः, न तु लोकाविषयः ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन तुल्या-
यत्वात् । रजोयुगलत्वाच्च रजशब्दयोगोपादानम् । व्याप्तस्य देश-
विशेषे ‘क्षयन्तम्’ इति निवासवचनाद्विग्रहवत्त्वं सिद्धम् । एवं
परमपद्विलयनित्यविग्रहसद्भावः श्रुतिद्वयेन दर्शितः । तस्यैव
विग्रहस्यावतारदर्शनं दर्शयति—य एष इति । ‘आदित्यवर्णं’

‘कृष्ण एव हि लोकानां’ [म. भा. २।३।२।२३] ‘व्यक्तमेष्ट
महायोगी परमात्मा’ [वा. रा. ६।१।११] इत्यादिभिः । नात्र
प्रकृतिशब्देन ‘प्रकृतिं स्वात्मवष्टम्य विस्त्रजामि’ [१।८] इत्यादि-
ष्विव त्रिगुणा प्रकृतिरुच्यते, अवतारेष्वपि तद्विग्रहस्य त्रिगुणो-
पादानत्वाभावात् । यथोक्तं ‘न भूतसङ्घर्षस्थानो देहोऽस्य
परमात्मनः’ [म. भा.] ‘न तस्य प्राकृता मूर्तिर्भास-
मेदोऽस्थिसम्भवा’ [वा. पु. घृ. २।४।४० व. पु. १।४।११]
इति । अतोऽत्रावतारोपयुक्त्यानां प्रकृतिरुच्यत इत्यभिप्राये-
णाह—प्रकृतिः स्वभाव इति । ‘प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्व-
भावे मूलकारणे’ इति नैषण्डिकाः । विग्रहस्यापि ‘नित्या-
लिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः’ [र. वा.] इत्येकान्यन्यभुलुनसारेण
निरुपाधिकस्वात्माधारणविशेषणत्वात् स्वभावशब्देनोपादानम् ।
गोबलवर्दन्त्याषाब्दान विग्रहाख्यस्वभावविशेषपरता, स्वभावपर्या-
यप्रकृतिशब्देनाप्युपनिषदिद्वालिमेऽपि ‘त्वा’ इति निर्देशो जीवसा-
धारणत्रिगुणप्रकृतिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं—स्वमे-
वेति । अन्तरधिकरणभाष्येऽन्येतद्वशाख्यातं ‘स्वमेव
स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः’ इति ।
प्रकृतिशब्दस्यात्र विग्रहपरत्वं ‘अधिष्ठाय’ इत्यनेन सूचितं स्वात-
न्त्र्यं च दर्शयति—स्वमेव रूपेणेति । यद्वा ‘स्वमेव स्वभावः’
इत्याद्येकवाक्यं सङ्कलितार्थपरम्, तदधिष्ठायेत्येतदन्तं पूर्वार्थ-
स्यार्थः, ‘स्वमेव रूपेण’ इति तु तृतीयपादस्य ‘स्वेच्छया’
इति चतुर्थपादस्य । अत्रां योजनायां प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादान-
भूतद्विग्रहमेवाह ।

‘हिरण्यमयः’ इति च एक एव वर्णः प्रतियोगिभेदाधीनप्राति-
कृत्यानुकृत्याभ्यां सुखभेदेन निर्दिश्यते । यथाहर्द्रमिषावर्णाः
‘हिरण्यमय इति रूपसामान्यान्त्रमुखवत्’ इति । यद्वा, हिरण्य-
विकारवन्व्यवच्छेदार्थं त्रिमिषाभ्याम् । तत्र ‘मयूकमच्छवि-
शुद्धहेम’ इति शिल्पशास्त्राज्जातारच्छयात्मत्वसिद्धिः । अथवा
स्वेच्छया तत्र तत्र रूपभेदेऽपि न दोषः, युगादिभेदे पर्यायतः
सिक्तरादाविकल्पित्वासुखवादिव्यवच्छेदरूपभेदेन । तस्यैव इत्य-
न्यन्तर्बलित्वे श्रुतिमुदाहरति—तस्मिन्निति । मनोमय
इति विशुद्धेन मनसा प्रचुरः प्राज्ञ इत्यर्थः । आन्यां श्रुति-
भ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिर्दिशिता । कारणवाक्येऽपि तस्य
सद्भावं दर्शयति—सर्व इति । विद्युत इतिपदं विद्युद्वर्णा-

दित्यन्यत्र व्याख्यातम् । “शान्त उपासीत” [छां. उ. ३।१।१९] इति पूर्वोक्तमुपासनं ‘स कृत्वा कुर्वीत’ इत्यन्यत्र तच्छेषतया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विप्रहृत्य सहपाठं दर्शयति—**भारूप** इति । भास्वरूप इत्यर्थः । “माह्वारजनं वासः” इत्येषा श्रुतिः शारीरक व्याख्याता—“तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माह्वारजनं वासः” [बृ. उ. ३।३।१६] इत्यादिनाऽऽकार-विशेषं चाभिधाय, इति । सर्वान् चासु श्रुतिषु विच्छेदस्थान-विशिष्टस्वर्गविशेषपुरुषशब्दादिभिः पूर्वोपात्तपुरुषसूचकावकैका-र्थत्वं सिद्धम् । यद्यसमाप्तिं स्वस्वामित्वलक्षणः सम्बन्धोऽत्र विवक्षित इत्याह—**आत्मीययेति** । ‘माया वयुनं ज्ञानम्’ इति निष्पद्पादानम् । स्वेच्छावतरणप्रकरणे स एवार्थ उचित

इति भावः । निष्पटुसिद्धमर्थं तन्मूलभूतान्भियुक्तप्रयोगेण द्रव्य-यति—**तथा चेति** । ‘मायाया वेति’ इति निदेशादियं माया निष्पटुसिद्धं ज्ञानमेव, परप्रसिद्धमायायास्तत्त्वार्थप्रकाश-कत्वाभावादिति भावः । एतेन प्रकृतिशब्दस्यात्र त्रिगुणात्मक-प्रकृतिविषयत्वं मायाशब्दस्य मिथ्याविपर्ययं च शङ्करोक्तं प्रत्यु-क्तम् । ‘आत्ममायाया’ इत्यस्य न परमार्थतो लोकवदिति व्यवच्छेदश्चायुक्तः । अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मिथ्यात्वाव-विशेषात् । फलितं वक्तुमाह—**आत्मीयेन ज्ञानेनेति** । ज्ञानमात्रस्य कथमवतारहेतुत्वम् ? तथा सति स्वदेवतावतरप्रस्ता-दित्यत्राह—**आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थे** इति ।

३ रा. भा.— अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमैशं स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपः सम्भवामि तदिदमाह “अजयमानो बहुधा विजायते” [यजुस्सं. ३।१।१९] इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियाया जायत इत्यर्थः ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! । तान्यहं वेद सर्वाणि’ [४।५] ‘तदात्मानं सृजाम्यहं’ [४।७] ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः’ [४।७] इति पूर्वापरविरोधाच्च ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— श्लोकस्य पिण्डितार्थं विशदयति—**अत इति** । अपहतपाप्मादीत्यनेन दहरविद्यासुबालो-पनिष्पत्त्यद्विषु निरोपस्त्वमङ्गलगुणात्मकत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां स्मरणम् । **समस्तकल्याणगुणात्मकत्वमित्यादिना** ‘समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिरेवाद्भुतैस्तमैः । इच्छा-गृहीताभिनतोऽहं देवः संसृजिताशेषजगदितोऽसौ’ [वि. पु. ६।५।८४] इत्यादि स्मरितम् । ईशस्वभावः सर्वोऽप्युभयलिङ्गत्वेन सङ्गृह्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं **सर्वमैशं स्वभावमिति** । स्वमेव रूपमित्यादिना ‘समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वरः । देवति-र्यङ्मातृपुण्यादिचेशावन्ति स्वलीक्या’ [वि. पु. ६।७।७०] इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मरितम् । अजत्वश्रुत्या सृष्टिरियं बाण्ये-तस्यत्राह—**तदिदमाहेति** । अजयमानत्वभाष्यमानत्वोक्त्या व्याहृतत्वादन्यपर्ययं श्रुतिरित्यत्राह—**इतरेति** । ‘अजयमानः’ इति सामान्यनिषेधो ‘बहुधा विजायते’ इति विशेषविधान-

सन्निधानात्सङ्कचितविषयः । अतो विरोधे शान्ते तात्पर्यान्तरं न कल्प्यम् । न चेदं “बहु स्याम्” [छां. उ. ६।२।३ तै. आ. ६।२] इतिवज्जगद्रूपेण बहुमवनम्, “तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्” इत्यनन्तरवाक्यैर्यस्यैषां गुणामत्यन्तोपकारकावतारह-स्यहान्त्यैव वस्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकाग्र्यादिति भावः । सत्यमिथ्यात्मान्यां विरोधपरिहाराङ्कां प्रतिशेधुं “प्रकृतिं स्वामिधाय” इत्यस्य विप्रहरत्वे मायाशब्दस्य ज्ञान-परत्वे च हेत्वन्तरमाह **बहूनीति** । “वेद, सृजामि-दिव्यम्” इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वदिव्यत्वा-दीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्यादिपरत्वे तु तदखिलं विरुध्यते । नद्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवाची ; न च प्रवृत्तपर्यायो व्यतीतशब्दो बाधपरः । न च मायागृहीतस्य सर्वैवेदित्वम् ; नापि मिथ्याभूते सुखिद्वन्द्वः ; न च त्रिगुणप्रस-तस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— न तर्हीनादिर्भवानित्यत आह—**अजोऽपीति** । अवयव आत्मा देहोऽपी-त्यव्ययात्मा । ‘अनन्तं विश्वतोमुखम्’ [१।१।११] इति रूपविशेषणमुत्तरत्र ‘एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम्’ [भाग. १।३।५] इति च ‘जगृहे’ [भाग. १।३।१] इति तु व्यक्तिः । युक्त्यस्तुक्ताः [मा. भा. २।२४ पृ. १३९] आत्माऽनादित्वं तु सर्वसम्पत् । कथमनादित्यस्य जनिः ? प्रकृतिं स्वामिधाय प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिवु तथैव तेषां जात इव प्रतीय इत्यर्थः । न तु स्वतन्त्रामिधायेत्याह—**स्वामिति** । ‘द्रव्यं कर्म च’ [भाग. २।१०।१४२] इति ह्युक्तम् । सा हि तजोक्ता ।

ज. प्र. प्री.— प्रनस्व पश्चित्वात् ‘अजोऽपि’ इति किमर्थं ? इदं अह—**न तर्हीति** । यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्ही-त्यर्थः । अनादिदेहोऽपि । उपलक्षणं चैतत् । मरणहितः सर्वेषु

तानां ईश्वरश्रेयसि द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपोऽजत्वादित्यादिषु कथमुच्यते ? इत्यतो ‘अव्ययात्मा’ इत्येतावता देहतोऽप्यविनाशमात्रेण । तत्साहचर्यादिव

‘अजोऽपि’ इत्येतदपि न चैव व्याख्येयमिति भावेनाह—**अव्यय** इति । अपिपदात्परं अस्वेत्यव्याहार्यम् । स्यादेवं व्याख्यानं यदि भगवद्विप्रहृष्टप्राप्यन्यस्यैवं गीताशार्थमिति स्यात् ; तदेव कुतः ? इत्यत आह—**अनन्तमिति** । इति च रूपविशेषणमिति वर्तते । एवं तर्हि कथं तत्रैव ‘जगृहे पौरुषं रूपं’ [भाग. १।३।९] इति प्रहणमुच्यते ? गृहीतस्य च त्यागो नियत एवेत्यत आह—**जगृह** इति । ‘व्यक्तिः’ इत्युच्यत इति शेषः । कुत एवं कल्प्यते ? इत्यत आह—**युक्त्य** इति । युक्त्यत एमिरिति युक्त्यः प्रमाणानि असम्भावनापरिहारायां अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा । उक्ता द्वितीये । अस्तु भगवद्विप्रहृष्टप्राप्यन्यत्वम्, अत्र तु स्वस्वरूपेणोच्यत इति किं न स्यात् ? इत्यत आह—**आत्मैति** । आत्मनः स्वरूपस्य देहस्याप्यव्ययत्वं पपादनेनाजत्वमपि साहचर्यात्तत्सैवेति योऽभिप्रायस्तं प्रकटयितुमव्ययत्व-मुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम् । **सर्वसमं** जीवानामप्यस्थित अतस्तद्विषयो नाशेषः परिहारो वा सम्भवतीति भावः । आत्मशब्दो-

ऽऽन्यथा व्यर्थः । अस्मत्पक्षे स्वरूपदेहयोस्पादानार्थः । अत एव ‘देहोऽपि’ [भाग. १।१।१३।१७] इत्युक्तम् । एवं तर्हि ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इति कथमुक्तं ? इत्यतस्तदन्यथा व्याख्यातुमाह—**कथमिति** । स्वरूपतो देहतत्त्वानादित्यस्य ‘सम्भ-वामि’ इति जनिः कथमुच्यते ? व्याहृतत्वादित्यत आह इति शेषः । ‘अधिष्ठाय’ इत्यतः परमिति शब्दश्च । कथमेनेन परिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे—**प्रकृत्येति** । बहुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः । अनेन जन्मग्रान्तेति मित्युक्तम् । यथोक्तं श्रीगुप्त्रसङ्गा-दित्यादि । आन्तेरुपादानमाह—**तथैवेति** तमोरुपया, यदि मातापितृसम्बन्धोऽज्ञौ कृतस्तर्हि तमिमितं दुःखादिकमपि प्रसज्यत इत्याशङ्कानिरासया ‘स्वां’ इति परं व्याख्याति—**न** त्विति । प्रकृतेर्भगवदधीनत्वं कुतः ? इत्यत आह—**द्रव्य-** इति । अत्र वाक्ये प्रकृतिर्न भूयत इत्यत आह—**सा** हीति । द्रव्यदेवेनेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.—ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथगभिधानात् । ‘केतुः केत-थितित्थिचं मतिः क्रतुर्पनीषा माया’ इति ह्यभिधानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्या विमोहि-कया । अजात एव जात इव प्रतीये वा । उक्तं च—‘महदादेश्च माता या श्रीर्भूमिरिति कल्पिता । विमोहिक्का च दुर्गाख्या तामिर्विष्णुरजोऽपि हि ॥ जातवत्स्थिते ह्यात्मचिद्वलान्मूढचेतसाम्’ इति । ईश्वर ईशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम्—‘ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् । वरोऽत ईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्यचित्’ इति ब्रह्मवैवर्ते । ‘समर्थ ईश इत्युक्तस्तद्वत्त्वाच्चमीश्वरः’ इति च ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—तस्याप्रकृतिवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—**तत** इति । सर्वसृष्टिकारणमि ह्यत्र निर्दिश्यन्ते । तत्र प्रकृतेरेव सम्भवति । न पृथिव्यादेरित्यर्थः । आत्ममाययाऽऽरमाविद्येति प्रतीतिरिरासायाह—**आत्मेति** । कुतो हेतोरेवं जीवविलक्षणं ते जन्म ? इत्याशङ्कानिरासार्थमेतत् । अन्यथाप्रतीतिरन्येन परि-हृताः सर्वज्ञस्याविद्यायोगात् । प्रकृतिरन माया किं न स्यात् ? इत्यत आह—**प्रकृतेरिति** । मायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—**केतुरिति**, इति प्रज्ञायाः साधयेधानीति वाक्य-शेषात् । प्राक् ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इत्यनेनैव भ्रमनिमित्तत्व-मुपादानत्वं च प्रकृतेरुक्तमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची, पुन-रुक्तप्रसादादित्युक्तम् ; इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे माया-

शब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः, उपादानप्रतिपादनार्थत्वा-दिति भावेनाह—**सृष्टीति** ; प्रकृत्येति शेषः । तेषां बहुदेवा-दीनां सृष्ट्य तत्र प्रादुर्भूतः विमोहिकया मायाक्यया । अत्रागम-सम्भतिमाह—**उक्तं चेति** । आत्मचिद्वलाद्वात्र एव । नन्वीश-नशीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावादीश्व-रोऽपि ‘सम्भवामि’ इति कथमुच्यते ? ‘स्थेवभासपिसकसो वरच्’ [अष्टा. ३।२।१७९] इत्येतद्विहायान्यथा व्याचष्टे—**ईश्वर** इति । कुत एतदित्यत आह—**ईशेभ्य** इति । एतदभावमन्या-देव समासाकारलोपावमुन्मत्तव्यौ । अजत्वादेः सम्भवेन शब्दो व्याधातः, अस्य तु व्याधत्वेति ज्ञापनाय क्रमसुलह्य व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्म ? इत्यर्जुनस्य प्रश्ने सति भगवानाह—**अजोऽपि** जन्मरहितोऽपि सन्नव्ययात्माऽनुपक्षीणज्ञानशक्तिसंभावो भूतानामा-ब्रह्मस्तम्भपर्यन्तानामाश्वर ईशानशीलोऽपि प्रकृति मम वैष्णवी मायां त्रिगुणात्मिकां—यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते, यया मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मां न जानाति तां—प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वीकृत्य सम्भवामि देहवानिव जात इव भवामि ; आत्ममाययाऽऽस्तनो मायया, न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

८ वै. प्र. गि.—ननु परमेश्वरस्य तव जन्मावयवपत्तिरित्युक्तम् ; तत्राह—**अज इति** । आत्ममायया सम्भवामीति प्रथममन्वयः । तथा च माजिकमेव मम जन्म, न तु परमार्थत

इत्यतो वास्तवजन्मानाशराहित्याभेदपरत्वं ब्रह्मसङ्ग इत्याह—**अजोऽपीति** । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्न अवयवमासा नाशस्वभावरहितोऽपि सन्न भूतानां ब्रह्मादिस्तम्भान्वानामी-

अतोऽपि सन् सम्भवामि । तथा च श्रुतिः— “अजायमानो बहुधा विजायते” [यजुस्सं. ३।१६ तै. आ. ३।१३] इति । ननु वास्तवजन्मनाश्राद्धिर्न जीवस्थाप्यस्ति, कस्तवानिशयो येन त्वमीश्वरः ? इत्याशङ्कानिरासाय समित्युपसर्गः । मय्यप्राप्त्युत्तज्ज्ञानबलैर्ध्यादिशक्त्यैव भवामीत्यर्थः । न केवलं ज्ञानबलादिप्रयुक्त एव मम जीवाद्यतिशयः, किन्तु जन्मतोऽपि-त्याह— प्रकृतिं स्वामिधिष्ठायेति । प्रकृतिखिण्णारम्भिका माया, ईदृशी शेषा गुणमयी मम माया द्रुत्यथा’ [७।१४] इति वक्ष्यमाणत्वात्, “मायां तु प्रकृतिं विधात्” [खे. उ. ४।१०] इति श्रुतेश्च । तां प्रकृतिमधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि । वशीकारे हेतुर्गर्भं ‘त्वां’ इति विशेषणम् । स्वकीयाम्, स्वार्थीनामिति यावत् । प्रकृत्यधीनस्य हि जीवस्य कर्म-पारवश्यात्तद्व्युत्पन्नमेव जन्म भवति; “रमणीयचरणा..... रमणीयां योनिमाप (येरन्) धन्ते कप्यचरणा..... कप्यां योनिम्” [छां. उ. ५।१०.१७] इति श्रुतेश्च । प्रकृतिनियन्तुस्तु परमेश्वरस्य न कर्मायतं जन्म, किन्तु स्वेच्छायत्तमिति भावः । अत्र च मायया सम्भवामीति भगवत्तैव कण्ठशेषेण देहग्रहणरूपस्य जन्मनो मायानिमित्तत्वोक्तमयामयमेव भगवतः शरीरमिति भगवत्परादेव्यवस्थापितम् ; यदाहुर्गीताभा-

ष्यारम्भे [४८ ३]— “स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबली-यैतेजोभिः सदा सम्पन्नखिण्णुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽप्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धब्रह्मक-स्वभावोऽपि सस्त्वमायया देहवानिव जात इव च लोका-नुग्रहं कुर्वैक्ष्यते” इति । ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽप्युक्तम्— ‘स्यात्प-रमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम्’ इति । न च ‘सम्भवाम्यात्ममाया’ इत्यत्र ‘मायाशब्दः सङ्कल्पवाची’ इति रामानुजोक्तं ‘इच्छावाची’ इति माध्वोक्तं वा युक्तम् ; त्रिगुणात्मकप्रकृतावेव मायाशब्दस्य श्रुतिस्मृत्योः प्रसिद्ध-त्वात् । प्रसिद्धार्थे सम्भवत्वप्रसिद्धार्थेऽपीकारार्थगात्, अजोऽपि सन्मायया सम्भवामीत्यजवविरुद्धजन्मोपपादनार्थ-प्रयुक्तेन मायापदेन प्रसिद्धमायारूपार्थोक्तौ तद्विरोधपरिहा-रात्काभावाच्च; ‘माया शेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यति नारद ! । सर्वैश्वर्यगुणैर्युक्तं न च मां द्रष्टुः (नैव त्वं ज्ञातुः) महर्षि’ [म. भा. १२।३३.१।४४, ४५] इति मोक्षधर्मवचनपर्यालो-चनयोरकीर्त्यैवास्य व्याख्यातव्यत्वाच्च; निराकारब्रह्मतत्त्वव्यव-स्थापनेन तद्विग्रहमायिकत्वस्याद्वैतवज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वाच्-त्यलं बहुना ॥ ६ ॥

७.१० त ० दी०—नन्वनादैरेविनाशिनस्तव जीववत्कथं जन्मोक्तं इत्यत आह—अजोऽपीति । सत्यमेवं तथा-प्यजोऽपि सन्नव्ययात्माऽपि सन् कर्मपरतन्त्रपरहितोऽपि सन् स्वमायया सम्भवामि । स्वतन्त्रमायानिबन्धनं मम जन्मेति । मायाशब्दः कचिच्छास्त्रे हरिसामर्थ्येवाचकः । ‘काप्यविद्या युषावाचिक्रुपाकपटवितावाक्’ इति निरूपणा-दत्रात्मनो भक्तानामुपरि कृपयाऽऽत्मनो वा कृपयाऽऽसर्विभवामि । ‘मया सह वर्त्तमानमाया’ इति तृतीयस्कन्धसुबो-धिनित्येव्याख्यातया वाऽप्रच्युतज्ञानबलैर्ध्यादिशक्त्यैव सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायया सम्भवामि । विजातीयनिवार-णायात्मपदम् । मायात्वोक्तिः ‘शक्तिं मोहिनी त्वतः’ एवेति वयमबोचाम । ननु तथापि स्वरूपवैपरीत्यं जन्म-भावेन जीवस्यैव तवायातमित्याशङ्कयाह—प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामसाधारणत्वपूर्णं स्वभावं वा साविदानन्दमात्रं नित्यसिद्धज्ञानक्रियाशक्त्याश्रयं षड्गुणाश्रयमधिष्ठाय अपरित्यज्य सन्नेव प्रादुर्भवामि, न तु जीववत्स्वरूपादपि प्रच्युतः । जीवस्तु व्युत्पणानन्तरं मायया परामिध्यानात्तिरोहितानन्दषड्गुणः संसरतीति जन्ममरणपर्या-वर्त्तमनुभवति; अहं तु न तथा जन्मादिमान्, अजं वश्रुतेरव्ययत्वाच्च । एतेनैव षड्भावविकारा निराकृताः । यद्यपि जीवात्मनि न विकाराः षट्, किन्तु प्रकृतिपरिणामभूते देहे एव; तथापि ‘आविर्भावतिरोभावजन-नाशविकल्पवत्’ शरीरं जगज्जीवात्मनि प्रत्याययति विकारान् संसृतिं च करोति प्राकृतत्वात् । अत एवोक्तं सूत्रकारेण—‘परामिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ [ब्र. सू. ३।२।५] इति । अत्र भाष्यकारः—“अस्य जीवस्यैध्यादि तिरोहितं; तत्र हेतुः परामिध्यानात्, परस्य भगवतोऽभिध्यानं स्वन्थेतस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्मादीश्वरेच्छया जीवस्य व्युत्पत्तिरस्य भगवद्भवेतिरोभावः । ऐधर्यतिरोभा-वादीनत्वं पराधीनत्वं च । वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात् सर्वदीनत्वम् । अतिरो-भावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहन्तुद्धिः । सर्वविपरीतज्ञानं च अपरमारसहितस्येव । वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । बन्धश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेव । नान्यथा, हि युक्तो-ऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि तथाभावात् ; आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितः, येन जीवभावः अत एव काममयः, अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकज्जीं भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मेतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् । तस्माज्जीवरूपपर्यालोचनया न किञ्चिदाशङ्कनीयम्” इति । जीवस्य देहिनो जन्मनाशाक्तौ ब्रह्मणो भगवत् आविर्भावतिरोभावावित्याशये-नैव नित्यापरिच्छिन्नतनोप्राकट्यमिति सम्भव उक्तः । अनेन योऽहमिह दृश्यमानः पुरुषोत्तमोऽन्तरीय एवान्यत्र

प्रादुर्भवामि स्वत इत्युक्तं; तथा चाजोऽपि जन्मवान्, बालोऽपि किशोरः, एकोऽप्यनेक इत्यादि विरुद्धार्थां श्रयत्वान्नानुपपत्तिः । विशेषस्तु भाष्यादेरवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ज्ञानार्थमेवाह— अजोऽपीति । अहं भूतानामव्ययाभाऽपि सन् विनाशरहितमव्ययः सन्नपि ईश्वरोऽपि सन् सर्वैकरूपसमर्थोऽपि सन् स्वां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामधिष्ठाय अजनीवरूपेण सम्भवामि आत्ममायया

अन्तरङ्गया अजीवरूपेण अव्ययात्मा लीलायोगदेहेन सम्भवामि । अत्रायं भावः— यव धर्मरक्षार्थमाविर्भवामि तस्मात्प्रयोजनीयेषु कर्मयोगादिजोषेषु लीलायैप्रकटीकृतस्वरूपेण रसात्मकभक्तिमेव कथयामि ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— किं तर्हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीवोऽसि ? इत्याशङ्क्याह— अज इति । देहाभिच्छ्रुष्टस्याजत्वव्ययत्वे 'न त्वेवाहं जातु नासं' [२।१२] इत्यत्र साधिते, इह तु देहविशिष्टस्यैव ते उच्यते 'ईश्वरोऽपि' इत्यनेन । देहाभिच्छ्रुष्टस्यास्मदादेरपीश्वरत्वं 'तत्त्वमसि' [छां. उ. ६।८।७] "बहं ब्रह्मास्मि" [बृ. उ. १।१।१०] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वनिव्यत्येव दृढीक्रियते, अन्यथाऽनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । न ह्यादित्यान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्यमधुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यं, अकर्मजत्वात्; कर्मफलस्य हि पराकाष्ठा ह्येण्यगमेशरीरप्राप्तिः । न च "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्" इत्यादिना शतपथे नारायणाख्यस्य परमात्मनः "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दृशाङ्गुलम्" [ऋक्सं. ८।१।७।१] इति "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छां. उ. ३।१।२।६] इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पञ्चरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यम्, तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगमस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वात्मिकस्य स्थितस्य पुनः "अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि" इति कामना भवति ।

ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा "सोऽकामयत बहु ह्युपां प्रजायेयेति" [छां. उ. ६।२।३] इति चेत् श्लाघनीय-प्रज्ञो देवानां प्रियः, यतः "आप्तकामस्य का स्पृहा" [गौ. पा. का. १।१] इति श्रुतेः, 'लोकवत्तु लीलकैवल्यम्' [ब्र. सू. २।१।३३] इति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलैव ब्रह्माण्डकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मकिङ्कणे कर्मणा सावर्धस्य प्रार्थयता साम्यमापादयति । तस्मान्न कर्मफलं भगवतः शरीरं, अत एव न भौतिकं, विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् । तस्माद्युक्तं 'अजोऽपि सन्' इति । ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानं? अविद्या इति चेत्, न; परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्या चेत्, न; श्रुतिरजतादेरिव तुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रं चेत्, न; चितः साकारस्वायोगात् तथात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । तस्मात्किमालम्बो भगवद्देहो देवकीगर्भप्रेषजजननबाल्यकौमारयोगण्डयौवनोदितप्रतीतिविषयः? इति चेत्, शृणु—प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया" इति । अयमर्थः— जीवात्मनो हि अनात्मभूता प्रकृतिं तेजोवन्नात्मिकां पञ्चभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय सम्भवन्ति जन्मादील्लभन्ते, अहं तु स्वां प्रत्यगनन्त्यां प्रकृतिं प्रत्यक्तन्वैतन्मेवेत्यर्थः । तदेवाधिष्ठाय, न तूपादानान्तरं आत्ममायया स्वीयमायया सम्भवामि; यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गगनमारोहन्तं सृजति, एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽप्राज्ञः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि; तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सूत्रारोहणवदश्यामि, एतावान्तु विशेषः— लौकिकमायावी मायामुपसंहरन् द्वितीयं मायाविनमप्युपसंहरति । अहं तु तामनुपसंहरन् स्वविप्रदमपि नोपसंहरामीति ।

एवं हि सति हिरण्यमधुत्वादिविशेषविप्रदयोगिनश्चैतन्यस्य "अन्तस्तद्धर्मोपदेशस्तु" [ब्र. सू. १।१।२०] इत्यादिन्यायसिद्धं विषयदायुपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते, नान्यथेति; तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमित्येकैव देहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपदिशामीति । अन्यत्रापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' [मा. पु. ७।८।६६ स. श. १।६५] इति सावधारणं प्रतिज्ञायते । 'देवानां कार्येसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा । उपस्थतिं तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते' [स. श. १।६६] इति नित्याया अप्याविर्भावोपेक्षया सूर्यस्यैव बाल्यादिकमुत्पाद्युपागम्यते । [शां.] भाष्ये तु 'स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्या आत्ममायया सम्भवामि देहवान् जात इवात्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत्' इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भगवदाविर्भावस्य कालः प्रयोजनं च ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्युच्यते— यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिश्श्रेयससाधनस्य भवति भारत ! अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥ किमर्थम् ? परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां, विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किञ्च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं धर्मसंस्थापनं तदर्थं सम्भवामि, युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्विषयस्य मायानिवन्धनं जन्मेत्युक्तं, तस्य प्रश्नपूर्वकं कालं कथयति— तच्छेत्वादिना । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्ये च यथावदनुष्ठीयमाने नास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिनष्टि— वर्णेति । वर्णैराधर्मेस्तदाचारैश्च लक्ष्यते ज्ञायते यो धर्मस्तस्येति यावत् । धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह— प्राणिनामिति । न च यथोक्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्तो भवानित्याह— भारतेति । न केवलं प्राणिनां धर्महानिरेव भगवतो मायाविग्रहस्य परिग्रहे हेतुः, अपितु

तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह— अभ्युत्थानमिति । यदा यदेति पूर्वणं सम्बन्धः ॥ ७ ॥ युगोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनमाह— किमर्थमित्यादिना । यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवदवतारफलं तथा फलान्तरमपि तस्यास्तातीत्याह— किञ्चेति । धर्मं हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवति, अन्यथा भित्तमयार्दं जगदसं ज्ञतमापयेतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— जन्मकालमाह— न कालनियमोऽप्रतस्तम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदेनोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयाऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— कदा? इति प्रश्नस्योनस्युच्यत इत्याह— जन्मकालमाहेति । युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् ‘यदायदा’ इति बीष्वा युगातर्पतिर्कालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह— न कालेति । जीववत्पुण्यापुण्यविपाककृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा, मन्वन्तमहाकल्पादित्ये वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणतः स्वरूपतश्च ग्लानिप्रकाशसूचनाय बाह्यवर्धमर्धकदेशव्यवच्छेदाय च वेदेनोदितस्येत्यादिविशेषणम् । ‘वेदेनोदितस्य कर्तव्यस्य’ इति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । अधर्मशब्दे नञो विरोधिविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं तद्विपर्ययस्येति । तत्तथावदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तप्रकारवैपरीत्यं फलितम् । धर्मग्लानेरधर्मोत्थानस्य च तुलाग्रमननोन्नमनवत्परस्परविनाभावित्वं च

दर्शितम् । तदेत्यत्रापि ‘यदायदा’ इत्येतत्प्रतिनिर्देशलक्षणाद्वीष्वाऽनुगम्येया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किं पुनर्विच्छेदः ? इति ग्लानिनाशब्दात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमुत शाखाशुशाखतां ? इत्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम् । ‘अहं सृजामि’ इत्यत्रापिष्वपीयान्तरादर्शनात् अहमेव स्वसङ्कल्पेनेत्युक्तम् । तेन कालस्याप्यधिष्ठानुत्पत्तस्य कालपरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति । ‘आत्मानं सृजामि’ इत्येतन्न तावत्स्वरूपविषयं, तस्य नित्यत्वात्, आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । नापि जीवविषयं, तस्य प्रकरणासन्नतत्वात् । नाप्याद्यविग्रहविशिष्टस्वामिविषयं, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात्; अतोऽवतारविग्रहविशिष्टस्वात्माऽत्र ‘आत्मानम्’ इति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं उक्तप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

१ अत्र चित्तवृत्तिविशेषरूपाया ग्लानेर्धर्मं समन्वयायोगाद्द्वैपदेनाजहल्लक्षणया तस्मिन्निधनः पुराणा आक्षिप्यन्ते । तथा च धर्मस्य ग्लानिस्तदनुष्ठानसर्वैकन्यसेव । अत एव धर्मसंस्थापनार्थं सम्भवतो भगवतः प्रथमं साधुपरित्राणे प्रवृत्तित्तरलोकोक्ता सङ्गच्छत इति बोध्यम् ॥ ग्लानिरिति— हर्षक्षयार्थकात् ग्लायते (म्वा. १०३) ‘वह्निश्रियुगुहला—’ (उ. सू. ५००) इत्योपादिको निः । तल्लक्षणं चोक्तमालङ्कारिकैः— ‘रलायासमनस्तापश्रुत्विपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्पाणताकम्पकाद्याः नुत्साहतादिकृत् ॥’ (ता. द. ३११.७) इति । अग्निपुराणेऽपि— ‘मनःपीडादिजन्मावसादो ग्लानिः शरीरगा । (३२९।२२) इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— जन्मनः प्रयोजनमाह— परित्राणायेति । साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्ण-
वाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणामवाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनादिना स्वात्मधा-
रणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालमपि कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिक्षिलसर्वगात्रा भवेयुरिति
मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य
वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे
सम्भवामि; कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— किमर्थं? इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत
इत्याह— जन्मन इति । साधुशब्दोऽत्र नासमर्थादिविषयः,
दुष्कृच्छ्रलक्षप्रतियोगिरूपत्वात्; अतः सुकृतिविषयोऽयमित्य-
भिप्रायेणोक्तं—उक्तलक्षणधर्मशीला इति । उक्तलक्षण-
शब्देन 'विदेनोदितस्य' इत्यादि पराश्रयते । ये पुनरुक्तलक्षण-
धर्मेण देवतान्तराण्येव उपासते; ये च वैष्णवाः प्रदर्शनविध्यादि-
न्यायेन तत्तद्देवताविशिष्टवैशेष्येण भगवन्तुपासते; न तेषामव-
तारप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्भयः; तत्तद्देवताकञ्चकितवैशेष्येण तदपेक्षित-
सकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तं—वैष्णवाग्रेसरा इति—
भागवद्भक्त्या इत्यर्थः । उक्तलक्षणधर्मशीला इति
वैष्णवाग्रेसरा इति पदार्थानां 'न चलति निवर्णधर्मतो य'
[वि.पु.३।७।२०] 'वर्णाध्रमाचारवता' [वि.पु.३।८।९] इत्यादि
सूचितम् । यथावस्थितमुपायं प्राप्त्यं चावलम्बमाना इति च
फलितम् । त्राणं हि नामात्रानिष्ठनिर्वर्तनपूर्वकेष्टप्रापणम् । एवं-
विधिवैष्णवाग्रेसराणामनिष्ठ भगवदलामः; तत्समाश्रयणपूर्वकं
तन्नामैव च तस्यानिष्ठस्य निवर्तनमित्यभिहितोच्यते मत्स-
माश्रयण इत्यारभ्य आलापादिदानेनेत्यन्तम् । नहमी-
षामन्नरानताम्बूलादियारणपोषणादिकम्, किन्तु 'अहं कृष्ण
एव सर्व' इत्यभिप्रायेणोच्यते मद्दर्शनादिना स्वात्म-
धारणपोषणादिकमलभमाना इति । अदर्शने चानिष्प-
न्नयोगावस्थत्वात् । यद्यमी मत्साक्षात्कारात्पूर्वमलम् कालं
लोचने मीलित्वा सहेतु, तदाऽहमपि तादृशीं तेषामवस्थां
गृह्यामि, नच्येते तथेत्यभिप्रायेणोक्तं—क्षणेत्यादि । 'वृत्तिर्यु-
गाद्येते त्वामपश्यताम्' [भाग.१०।३।१।१५] इत्यादिकमिह
भाव्यम् । अदर्शनदुःखस्य च वरमावस्थोच्यते प्रशिक्षि-
लसर्वगात्रा भवेयुरिति । स्वविशेषपरिकलशानामुज्जीवनाय
प्रवृत्तस्य कमाद्भक्तानुभाव्याकारा उच्यन्ते मत्स्वरूपचेष्टि-

तावलोकनालापादिदानेनेति । नह्यवर्गसुखादिवदवतार-
मन्तरेण स्वसङ्कल्पमात्रेणैव तद्गतां शक्यमिति भावः ।

'परित्राणाय' इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्ठनिष्ठितुर्लक्षविवि-
धेष्टप्राप्तिः सूचितेत्यभिप्रायेण मन्नामनुकर्मत्यादिकं धार-
णेत्यादिकं स्वरूपचेष्टितेत्यादिकं चोक्तम् । स्वरूपमत्र
विग्रहः । एवं साधुनामान्तरभयात्परित्राणमुक्तम्; अथ तेषामेव
बाह्यभयात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह तद्विपरीतानां
विनाशाय चेति । चकारोऽन्वाचयार्थः । इदमनुक्तमन्तरादि-
त्याधिकरणभाष्ये 'साधवो ह्युपासकाः; तदपरित्राणमेवोद्देश्यम्;
आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः, सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः'
इति । भागवतानामपराधो हि दुष्कृत्स्वाकृष्टेत्यभिप्रायेण तद्विप-
रीतानामित्युक्तम् । 'रिपूणामपि वसतः', 'मच्छेरस्त्वं रणे
शान्तवततः पृतो भविष्यसि' इतिवदुष्कृतामपि विनाशो
नात्यन्तविनाशः; किन्तु, वैपरीत्यहेतुभूताराक्षसप्रशस्तिशरीर-
प्रस्थ्यादिविविधवर्तनम्; तन्निष्ठतो च तेषामपि धार्मिकत्वं सम्म-
वेदिति सोऽपि धर्मसंस्थापनपक्षेवसितः । मच्छेवभूतमाराधनं
मथैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण मन्नामनुकर्मस्वरूप-
मुक्तम् । अनुग्राममुखेनोपदेशमुखेन च धर्मप्रवर्तनं व्यासादिब्राह्मण-
शक्यम्; आराध्यरूपप्रदर्शनेन भक्त्युत्पादनमवतारासाधारण-
प्रयोजनम्; परशततपस्यवादी जन्मत्रयशुः शिशुपालोऽपि हि
कृष्णदर्शनेन प्रीतिमानभूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण आरा-
ध्यस्वरूपप्रदर्शनेनेत्युक्तम् । 'रूपोदायैर्युगे' पुंसां इष्टिनि-
त्पाधारणम् [वा. रा. २।३।२९] इत्यादि च भाव्यम् ।
एतेन धर्मस्य सम्मन्वयस्थापनं हि स्वयंप्रकाशत्वात् स्थापनमित्युक्तं
भवति 'युगे युगे' इति वीष्ठातार्थं व्यनक्ति कृतत्रेता-
दीति । न तु प्रतिगुणमवश्यं सम्भवामि, नापि युगविशेष-
निर्बन्ध इति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ७। न जन्मनैव परित्राणादि कार्यमिति नियमः । तथापि लीलायां स्वभावेन
च यथेष्टचारी । तथा ह्युक्तम्—'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' । 'लोकवत्तु लीलकैवल्यम्' [ब्र.सू.२।१।३३]
'क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' । 'अरिभयादिव स्वयंपुरास्त्रवात्सीधदनन्तवीर्यः । पूर्णो-
ऽयमस्यात्र न किञ्चिदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विरुद्धेषुमिदं वदन्ति परावरज्ञा
मुनयः प्रशान्ताः' इत्यादि कृषेदस्विलेखु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ७। 'परित्राणाय साधूनां' इति साधुपरि-
त्राणादिकं भगवदवतारस्य प्रयोजनमुक्तम्, तत्र किं जन्मनैव

परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः? इत्यपेक्षायामाह— नेति ।
जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति भावः । तर्हि किमर्थं

जन्मेत्यत आह— तथापीति । यथेष्टचारी इच्छयैव तथा चरति, तथेच्छैव किमर्थं ? इत्यत उक्तम्— लील-येति । लीलाप्यालस्यपरिहाराद्यर्थं न भवतीत्यत उक्तम्—

स्वभावेन चेति । अत्रैव प्रमाणान्याह— तथा हीति । अयमेव इयमिच्छा । अत्र प्रवृत्तिषु विरुद्धेषु लोकविपरीते-च्छुम् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्यत्रोच्यते— यदा यदा यस्मिन् यस्मिन्काले धर्मस्य प्राणिनामभ्युदयस्य निश्चयेयससाधनस्य ग्लानिर्भवति । अधर्मस्य यदाऽभ्युत्थानमुद्भवो भवति तदाऽहमात्मानं सृजाम्युत्पत्स्यामीति ॥ ७ ॥ किमर्थं ? इत्यत्राऽह— परित्राणायेति । युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. नि.— स्यादेतत् । जीवस्य मम कर्मपरतन्त्र-तया तत्कालपरिपाचितं तत्कर्म खलु भोगार्थं तस्मिन्काले तस्मै प्रयोजनाय तज्जन्मेति व्यवस्था युज्यते । तव तु अकर्म-परतन्त्रस्यावाप्तसमस्तकामस्य च परमेश्वरस्य कस्मिन्काले कस्मै च प्रयोजनाय जन्म भविष्यति ? तथा च 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव च' [४।५] इति सदृष्टान्तेन तव बहुजन्योक्तिः कथं ? इत्याशङ्क्य, अवतारेषु कालं प्रयोजनं चाह द्वाभ्याम्— यदा यदेति । न जीवस्येव समावतारे कालनि-यमोऽस्ति; किन्तु यदा यदा धर्मस्य वेदविहितस्य प्रवृत्तिनिद-त्तिलक्षणस्य ग्लानिर्हा निर्भवति, यदा यदा च अधर्मस्य वेद-निषिद्धस्य अभ्युत्थानस्य उद्भवो भवति, तदाऽऽत्मानं देहं सृजाम्यहमेव स्वेच्छया । न तु कर्मणस्तत्र कारणत्वेनाहुप्र-

वेशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि धर्मस्य हानिरधर्मस्य च दुष्टि-स्त्व परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव काले त्वमाविर्भवसि ? इत्यु-क्तं नस्य सविनोदाशङ्कायाम्, नेत्याह— परित्राणायेति । धर्मसंस्थापनायैव सम्भवामीति प्रथमं सम्बन्धः । कथं धर्मस्य संस्थापनम्, स्थणादेरिव मूर्तत्वाभावात् ? तत्राह— परित्राणाय साधूनामिति । धर्मवर्तिनः साधवः, तेषां परि-त्राणाय । कथं तेषां परित्राणम् ? तत्राह— विनाशायेति । दुष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतः पापिष्ठाः; तेषां वधेन साधुषु परिरक्षितेषु धर्मे स्थिरीकृतो भवतीतीदमेव धर्मसंस्थापनम्; एतदेवावतारप्रयोजनमित्यर्थः । युगे युगे इति । कृतवतादि-युगनियमोऽपि नास्ति, किन्तु धर्महान्यधर्मदुष्टादिकाल एवाव-तारकाल इति नियम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— कदा किमर्थं सम्भवसीत्यपेक्षायां स्वप्रादुर्भावकालमाह— द्वाभ्याम्— यदा यदा हीति । परित्राणायेति । साधूनां धर्मवतां परित्राणाय तत्प्रतिपक्षानां दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां विनाशाय च युगेयुगे सम्भवामि । न चात्रावतारकालनियम इत्येतदर्थं यदा यदा युगेयुगे इत्युक्तम्; नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि वैषम्यं शङ्कनीयं; यथा चोक्तं— 'लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथाऽभेके । तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयो' इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव प्रकटयति— यदा यदेति । हे भारत ! यदा यदा धर्मस्य मूत्रकृषादिरूपस्य ग्लानिः सङ्कोचो भवति । अधर्मस्य ज्ञानादिनाशकस्याभ्युत्थानस्य उप-सर्भवति । हीति निश्चयेन । तदा आत्मानं लीलोपयोग्या-जीवन् ज्ञानोपयोग्यं श्राव्यं सृजामि । आरतेति सम्बोध-नाद्येतेदानीं धर्मरक्षार्थं त्वं सृष्टोऽसीति ज्ञायते । 'आत्मानं'

इत्यत्रैकवचनं मुख्यत्वाभिप्रायेण वा ॥ ७ ॥ एवं धर्मार्थं जीवान् सृष्ट्वा तेषां रक्षणार्थं चाहं प्रकटो भवामीत्याहुः— परित्राणायेति । साधूनां भक्तानां परित्राणाय, दुष्कृतां धर्म-प्रतिपक्षिणां नाशाय, धर्मसंस्थापनाय ज्ञानकर्माश्रमादिरूपस्य सम्यक्प्रकारेण स्थापनाय युगे युगे सम्भवामीति । सम्यक्प्रका-रेण भवामि प्रकटो भवामि, न जीववद्भवामि ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा सम्भवसि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति । ग्लानिर्हासः । अभ्युत्थानं वृद्धिः ॥ ७ ॥ किमर्थमात्मानं मायया सृजामि ? इत्यत आह— परित्राणायेति । दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिणाम् । सम्भवामि आविर्भवामि ॥ ८ ॥

भगवदवतारज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वम् ।

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

१ वामनस्तु श्लोकमिमं—

श्रुत्वाऽवतारग्रहणकारणानि हेरमुखात् । त्रीण्यपिन्द्वात्मजः शङ्कां मनस्येवमवीभरत् ॥

परित्राणं हि साधूनां दुष्कृतां च विनाशनम् । संस्थापनं च धर्मस्य किमस्य कठिनं प्रभोः ॥ —

१ शां. भा.—जन्मेति । तज्जन्म मापारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्रा-
कृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावच्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न
प्राप्नोति, मामेत्यागच्छति, स मुच्यते हेऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—मायामयमीश्वरस्य जन्म, न वास्तवं; तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म, नान्यस्येति जानतः श्रेयोवाप्तिं दर्शयन्विषये प्रत्यवायं सूचयति—तज्जन्मेत्यादिना । यथोक्तं मायामयं कल्पितमिति यावत् । वेदनस्य यथा-

वर्षं वेदस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तितम् । यदि पुनर्भगवतो वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव कर्म क्षत्रिय-स्येति विवक्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारो दुर्बारः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—एवं कर्ममूलभूतहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसाविज्ञसत्यसङ्का-
ल्पत्वादिमस्तत्कल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यमप्राकृतं मदसा-
धारणं मम जन्म चेदितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, मामेव
प्राप्नोति; मदीयदिव्यजन्मचेदितयाथात्म्यविज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपाप्माऽस्मि-
न्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—प्राप्तकृत्ययावतायाथात्म्यकथनस्य परमप्रकृतमोक्षोपयोगित्वमुच्यते—जन्म कर्म इति श्लोकेन । एवमिति—‘अजोऽपि’ [४।१] इत्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ‘दिव्यं’ इत्यस्यैवार्थः अप्राकृतमिति । मदसा-
धारणमित्यनेन ‘बहु स्यां प्रजायेय’ [छां. उ. ६।१।३ तै. आ. ६।१२] इत्युक्तमन्यवच्छेदः । बहुषोण्यवदमिमा-
हकप्रमाणसिद्धः पदार्थान्तरपेक्ष्य प्रकरो न तर्कबाध्य इति भावः । ‘जन्म कर्म च मे दिव्यम्’ इत्युक्ते जन्मवचनदेतुभूतं पुण्यमपि किमिति ? इति शङ्कापुनरासाय चेदितमिति व्याख्यातम् । तत्रत इति—संशयविपर्ययरहितमित्यर्थः । ‘देहं परित्यज्य’ इत्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेहं परित्यज्येति साधारणप्रतीतिः स्यात्, तद्यवच्छेदाय—वर्तमानदेहं परि-
त्यज्येत्युक्तम् । एतन्न ‘यो वेत्ति स पुनर्जन्म नैति’ इति वेदि-
तत्त्वादिस्थापेक्षया पुनर्जन्मप्रतिषेधात्काल्पितम् । ‘पुनर्जन्म नैति’ इत्यनेन विरोधिनिवृत्तिरूपेण; ‘मामेति’ इतीष्टप्राप्तिः । न केवलं विरोधिनिवृत्तिमन्त्रेण स्वात्मानन्दाद्युभयमात्रम्, अपित्ववतार-
रहितज्ञानवाग्मात्रमेव प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः । ननु वर्तमानदेहं

परित्यज्येत्याद्युक्तम्, प्रारब्धकर्मावसाने हि मोक्षः शरीरके निर्णीतः; प्रारब्धस्य च कर्मणः कियन्ति जन्मानि साध्यानीति न नियमः; व्यासादिष्वनियमदर्शनात् । न च जन्मकर्मज्ञानमा-
त्रमोक्षः, दीर्घकालनैस्तार्यदरेसेवनीयदुष्करतरकर्मज्ञानाद्युद्धी-
तोपासनशास्त्रभैरवैक्यप्रसङ्गादित्यत्राह—मदीयेति । दिव्य-
जन्मचेदितज्ञानेनोपासनविरोधनां समस्तानां पापानां निवृत्तत्वा
दस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरारम्भकपापानां प्रशमनसमर्थपुष्कलोपा-
सननिष्पत्तेर्न जन्मान्तरपरिग्रहः । स्मरन्ति च ‘विनिष्पन्नसमाधि-
स्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि’ [वि. पु. ६।१०।३५] इति । एवं चोपासन-
पौष्कल्यहेतुतयाऽस्याभिधानात् परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति
नोपासनशास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । यथोदितप्रकारेण मामा-
श्रित्येति पुष्कलध्यानावस्थोच्यते । मदेकप्रिय इति तु
भक्तिरूपावतारोक्तिः । अहमेक एव प्रियः प्रीतिविषयो यस्य
स मदेकप्रियः ‘प्रियो हि ज्ञामिनोऽज्यर्थयहम्’ [७।१७]
इति वक्ष्यते । एतेन पुरुषार्थान्तरनिष्ठव्यवच्छेदः । मदेक-
चित्त इति समाध्यावस्था । मध्येकस्मिन्नेव चित्तं यस्य स
मदेकचित्तः ॥ ९ ॥

—यस्य सङ्कल्पमात्रेण ब्रह्माण्डानि सहस्राः । समुद्रवन्त्यद्भुतानि क्षयसञ्चलन्ति च क्षणात् ॥

मायासूत्रेण सर्वेषां धियो यो नतयत्यपि । कर्तुं त्रीण्यपि कर्माणि प्रयासस्तस्य कः परः ? ॥

यस्यायुधं जाग्रति कालचक्रं युद्धयेत दैत्यैः स मुधा किमर्थम् ? ।

सङ्कल्पमात्रेण च यः क्षिणाति ब्रह्माण्डकोटीः स कथं प्रयस्येत् ? ॥

इति शङ्काकुलो यावत्पितृच्छिद्यति फागुनः । धीसाक्षी भगवांस्तावत्समयच्छोकमुदैरिरत् ॥
इत्यवतार्य एवं निगमयति—

मुख्यं तु कारणमिदमवतारे ममार्जुन ! । यज्जन्मकर्मनिर्ममजीवदुःखनिवारणम् ॥

उपायान्तरमन्यत्र कर्तुं शक्नोमि पाण्डव ! । जीवानां दुःखसंसारोरोरो त्वेतन्महौषधम् ॥

शमनं भवबाधाया नास्त्येवाव्यस्त्युभेयम् । समूलकार्षं कपति मन्त्रिरकथा त्वमाम् ॥

कथारसं वदैयन्ति देतव्यं मयोदिताः । तानव्रवमतो वक्तुमेतदेव प्रयोजनम् ॥—इत्यादि । —अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— इष्टद्विषयव्युत्किर्हि सर्वज्ञानि-(न)-नियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण शुक्तिरित्युक्तम् [३।२०] । 'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम् । तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित्' इत्युक्तेश्च महाकौर्मै । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः । इतरवाक्यानां नान्या गतिः । नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्, तत्त्वत इति विशेषणाच्च सर्वं ज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च— 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्' इति स्कान्दे ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— जन्म कर्म चेति । भगवज्जन्मादिज्ञान-मात्रेण मुक्तिरुच्यते इति प्रतीतिभिरासायाह— पृथगिति । एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणार्थम् । यथाप्रतीत एवार्थः किं न दद्यात् ? इत्यत आह— न हि । न हि । उक्तं तृतीये । प्रमाणान्तरं चाह— वेदादीति । वाक्यत्वाविशेषादेतस्य गीता-बाधकत्वं कुतः ? इत्यतः सावकाशस्वगिरवकाशाभ्यामित्याह— अत्रेति । अयोगव्यवच्छेदमात्रपरत्वमित्यर्थः । एतच्च पूर्वोक्ता-दर्शान्तरमिति ज्ञेयम् । इतरवाक्यान्यधिकारिविशेषापेक्षया

सावकाशानीति कुतो नान्या गतिः ? इत्यत आह— नेति । विशेष-णात् पक्षान्तरव्यवच्छेदात् । इतोऽप्यत्र सर्वज्ञानमङ्गीकार्य-मित्याह— तत्त्वत इति । 'आपतति' इत्यनेनार्थापत्तिमभिप्रेति । एतमेव न्यायमन्यत्राप्यस्मात्प्रतिदिशति— यत्रेति । एवं भवति— सर्व-ज्ञाने प्रमितेऽप्येकदेशज्ञानोक्तिर्भवति । तत्त्वतो ज्ञानं कथं सर्वज्ञता-माक्षिपतीत्यत आह— उक्तं चेति । जिज्ञसेत् जिज्ञासेत । अन्य-त्रापि 'एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वं भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः' इति । सर्वत्र सर्वज्ञं यथाशक्ति विवक्षितमित्यवबेधम् ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— जन्मेति । जन्म मायारूपं कर्म च धर्मसंस्थापनार्थं कंसवधादिरूपं दिव्यमप्राकृतमर्थैश्च यो वेत्ति तत्त्वतो यथावदेहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न गच्छति, किन्तु मामेवैति प्राप्नोति, मुच्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ चं. ब्र. मि.— एवं 'बहुनि मे व्यतीतानि' [३।५] इत्या-रम्योक्तस्य भगवद्वतारस्वरूपस्य ज्ञाने फलमाह— जन्मेति । एवञ्चकुरीत्या दिव्यमलौकिकं मे मम जन्म अप्रच्युतज्ञानैश्च-यदिशक्तिकं अतिविशुद्धसत्त्वमयस्वमायाविलसितदिव्यमङ्गल-शरीरप्रहरणं जन्म, तथा दिव्यं कर्म दृष्टशिक्षणसाधुरक्षण-

रूपम्— चकाराद्वर्मसंस्थापनरूपं प्रयोजनं च— यः तत्त्वतो वेत्ति स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, किन्तु मामेव प्राप्नोति । मदीयदिव्यजन्मकर्ममायार्थविज्ञानध्वस्तसमस्त-मत्समाश्रयविरोधिपापः अस्मिन्नेव जन्मनि मामाश्रित्य मदनुग्रहावाप्ततत्त्वविज्ञानो मामेव परमेश्वरमुपेतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१० त० दी०— किञ्च उत्पत्तिश्चिदा । यथोक्तवैष्णवतन्त्रे 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरि-च्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा' इति । अतो न ममायं सम्भवः प्राकृतस्यैव कर्म वा मायिकं, किन्त्वैच्छिकं दिव्यमि-त्याशयेन स्वजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह— जन्मकमेति । जन्मन इह प्रादुर्भावार्थकत्वादित्यत्वं; किं पुनरेवमुपः ? कर्म च तथा दिव्यमलौकिकं, तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽपि जन्मफलं प्राप्य प्राकृतं देहं त्यक्त्वाऽर्थादिलोकसम्बन्धिसचि-दानन्दमयस्वरूपं प्राप्य पुनर्जन्म नैति; किन्तु मामेतीत्यर्थः ।

अत्र केचित् जन्ममूलदेहस्य भावति प्राकृततत्त्वमभ्युपगच्छन्ति, तदसत्; तत्र देहदेहिनिर्वाणभावात् । पाञ्चभौ-तिकत्वजन्यत्वनियमस्य प्राकृतविषयत्वादप्राकृतो यथाश्रुतीच्छाविषयत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा ज्ञानेच्छादीनाम-नित्यत्वनियमाश्रित्यज्ञानादिकमपि बाधमिमत् न तत्र सिद्धयेत् । ननु ज्ञानादिभिरेव जगत्कर्तृत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षबाधाच्च किमित्यानन्दमयदेहोऽभ्युपेयः ? इति चेत्, न; कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिवलेन नित्यज्ञानवत्तथा विध-देहस्वीकारात्, नित्यापरिच्छिन्नतनोः प्राकट्यस्यैव जन्मत्वेन जन्यत्वाभावात् । 'आनन्दाद्विधेयं नित्यं' "विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म" [बृ. उ. ३।१।२८] "स यथा सैन्धवघनः" [बृ. उ. ३।५।१३] 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' [ब्र. सू. १।१। १२] आह च 'तन्मात्रं आनन्दमात्रकरपादुसुखोदादि' इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणवाक्यैः पूर्णं एव देहेन्द्रियप्राणान्त-करणस्वरूप एव सदानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमः, नत्वात्ममात्रमिति निर्वाधमुपैह । ननु तथाप्यानन्दत्वेदेहव-त्त्वयोर्विरोध इति चेत्, न; स्वस्वाधिकरणे प्राणैरेकत्रोभयोः सिद्धयधिद्धिभ्यां वा विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य धर्मिरूपत्वे कथं धर्मरूपत्वम् ? इति चेत्, न; "स यथा सैन्धवघनः" "यः सर्वज्ञः" [मुं. उ. १।९] इति श्रुतिभ्यां ज्ञान-रूपत्वज्ञानाधारवदानन्दरूपत्वतदाधारत्वयोरविरोधात् । विरुद्धभाषिप्रयत्नाज्ञानान्दादिमत्त्वमिति दिक् ।

एतेन यस्तत्र परिदृश्यमानरूपः स एव साक्षात्स्वेच्छातनुरानन्दमयः पुरुषोत्तमो नान्य इति यथामृता-
शेषेष्टृभगवद्वाक्यादवसेयम् । ' पुरुषोत्तम एवायं स्वैश्वर्याद्यक्षरात्मकम् । विशुद्धधर्माश्रयणं स्वीयविश्वास-
पूर्तये ॥ कञ्चित् कचिद्देश्यति प्रसुप्तोपाखननन्दनः । निगमप्रतिपाद्यात्मदृश्यमानवपुर्दृष्टिः ॥ ' विशेषस्तत्तत्र
सष्टीमविष्यति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—तदेव विट्पवन्ति—जन्म कर्म
चेति । मे जन्म प्राकट्यं, कर्म क्रिया, दिव्यं क्रीडात्मकम् ।
अहं लीलार्थं प्रकटो भवामीत्यर्थः । लीलायां क्रियमाणायां
कालीयदमनादिरूपकर्मभिः सावृतां भक्तानां रक्षा भवतीति
भावः । यतो मत्प्राकट्यं क्रीडायां तत् एवं यो वेति स
तत्त्वतो देहं त्यक्त्वा लीलायां सेवार्थसृष्टदेहेन सेवां कृत्वा

तदसामर्थ्यं देहं त्यक्त्वा हे अर्जुन ! पुनर्जन्म लौकिकं पूर्व-
वैति न प्राप्नोति । मामेति मां प्राप्नोति । प्रकर्षणाप्नोति
अलौकिकदेहेन लीलायामिति भावः । अत एव मामित्युक्तं,
न तु मत्पदं मद्भावं वा एतादृशस्य दुर्लभत्वात् स इत्येकवचन-
मुक्तम् ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—जन्म मायामयं, कर्म साधुव्रणं, दिव्यं अप्राकृतं, यो वेति स त्यक्त्वा देहं
पुनर्जन्म न प्राप्नोति; किन्तु मामेति मामेव प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन
गेयानीति दर्शितम् ॥ ९ ॥

मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम् ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः; किं तर्हि ? पूर्वमपि— वीतरागेति । वीत-
रागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च, वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद्
ईश्वरभेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः, केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा
ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं
मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं 'ज्ञानतपसा' इति विशेषणम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति प्रस्तुतमोक्षमार्गस्य नूतनत्वे-
नाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति— नैष इति । मन्मयत्वस्य
मद्भावगमनेनापौनरुक्त्यं दर्शयति— ब्रह्मविद् इति । आत्मनो
भिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन वा ब्रह्मणि वेदं व्यावर्तयति— ईश्वर-

रेति । अभेददर्शनेन समुच्चित् कर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे—मामे-
वेति । तदुपाश्रयत्वमेव विशदयति— केवलैति । ' मामुपा-
श्रिताः ' इति केवलज्ञाननिष्ठवमुक्त्वा ' ज्ञानतपसा पूताः '
इति किमर्थं पुनरुच्यते ? तत्राऽऽह— इतरिति ॥ १० ॥

१ अत्र वामनस्त्वाह—

आत्मस्वरूपं विबुधो धनञ्जय ! ज्ञस्यैतदेवोक्तमनुत्तमं तपः । यद्विन्मभावं मम जन्मकर्मणां ज्ञात्वा विषयेत श्रवणं सकीर्तनम् ॥
इदं किञ्च ज्ञानतपोऽभिधीयते सूयान् प्रभावोऽस्य तथाऽद्भुतो मतः । दिनस्ति तृणं यदनाध्यासनां मूलं महत्या प्रथिताखिलां हसाम् ॥
कथञ्चिदावेशिकमात्रमहो यस्य प्रणश्येत्स भवेत्पवित्रः । किं त्वस्ति मूलं ब्रुजिनस्य यावत्सा वासनाऽऽप्नोति परं न तावत् ॥

अतो वक्ष्यस्विन्दाशे ये ज्ञानतपसा श्रुताः । पूतास्ते न पुनर्यान्ति गर्भवासमिति स्फुटम् ॥

मद्भावमाप्ता मधूपधरा वेदुष्यन्वासिनः । जीवन्त एव वा मुक्त्या मद्भक्त्या च समन्विताः ॥

मुक्तिः सत्प्राप्तविज्ञाने भवेद्यपि जीवतः । कामक्रोधौ भयं चास्ति यावत्तावत् सा स्थिरा ॥

ये ज्ञानतपसा पूताः कामक्रोधभयं हुतम् । तेषां विलीयते दिव्यात्तपसोऽप्यनुभावतः ॥

कामो हि यस्य सुपतेः सकलो विलीनो नैवास्ति यस्य विशेषेण्युरागलेखाः ।

स्यात्साध्वजं जगति तस्य कुतः प्रतीतं ? क्रोधोऽपि वा किमिति तस्य भवेदुद्दोषः ? ॥

एवंविधा वीतरागभयक्रोधाः प्रकीर्तिताः । जीवन्मुक्तदशा चापि तेषामेव निश्चिता ॥

निदानमत्र विधातमोघ एव परं मतम् । तत्रापि भगवज्जन्मकर्मणां भञ्जनं श्रुशम् ॥

एतदेवाभिसन्ध्या मन्मया मामुपाश्रिताः । इति प्रायुक्त्वा भगवान्विशेषणपदद्वयम् ॥ इति । —अविगीता ।

३ रा. भा.—तदाह—वीतरागेति । मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानारूप्येन तपसा पूता बहव एव संवृताः । तथाच श्रुतिः “तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्” इति । धीराः धीमतामग्रेसराः; एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—उपासनवैधर्म्यमित्यादिशङ्कोत्तरत्वेन योऽयमर्थ उक्तः, अयमेव ‘वीतराग—’ इति श्लोकेनोच्यत इत्याह—तदाहेति; तदेव पूर्वप्रस्तुते ज्ञानमिदं ‘ज्ञान-तपसा’ इत्युच्यते । ‘मन्मया मासुपाश्रिता’ इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्यभिप्रायेणाह—मदीयेति । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यातप्रायस्त्वात् एवं संवृत्ता इति शङ्कणेष्टकम् । तथाहि ‘ज्ञानतपसा पूताः’ इत्यस्यार्थो मदीयेत्यारम्भ पाप्मा इत्यन्तेन प्रपञ्चितः । ‘मासाश्रित्य’ इत्यनेन ‘मासुपाश्रिताः’ इत्यस्यार्थ उक्तः । ‘मदेक-श्रियः’ इत्यनेन ‘वीतरागभयक्रोधाः इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः, विष-यान्तरेषु प्रीतिर्हि रागः; तद्विरोधिषु निरसनेच्छा क्रोधः; आगा-मीष्टविरोध्यनिष्ठागमोत्प्रेक्षा मयम् । तदेतदखिलमपि न बाधु-देवभक्तानामिति, तदेकश्रियत्वेन विषयान्तरे रागभावत्, तत एव तन्मूलकोपाभावात्, तन्नामालम्ब्यतिरिक्तेष्टानिष्टाभावेन भयाभावाच्च । इदं च ‘न क्रोधो न च मात्सर्यम्’ [म.भा. १३। १४९।१३४] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । ‘मदेकचित्तः’ इति ‘मन्मयाः’ इत्यस्यार्थः । ज्ञानविषयभूतेन मया प्रचुरा मन्मयाः,

तादात्म्यविकारार्थयोरत्रासुपपन्नत्वात्; अन्तर्यामित्वविवक्षायां तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । ‘मन्मयाः’ इत्यत्र ‘ईश्वरमेवदक्षिणः’ इति शङ्करोक्तं शास्त्रोपकामादिविरोधाच्छब्दस्य वाचाचक्रत्वाच्च निरस्तम् । ‘मामेव प्राप्नोति’ इत्यनेन ‘मद्भावमागताः’ इत्यस्यार्थो दक्षितः । मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिदर्शय-सिद्धादिविरुद्धत्वात्, अत्रापि ‘मामेति सोऽर्जुन !’ [४।९] इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, ‘मम साधर्म्यमागताः’ [१।४१] इति परस्ताद्वैष्यमाणत्वाच्च, ‘मद्भावमागताः’ इत्यस्य मत्त्वभा-वमपहतपाप्मत्वादिकं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा “ब्रह्मैव भवति” [मुं.उ. ३।२।९] इत्यादावित्यात्यन्तास्मादुपपन्नः । अन्त-रारहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरूपस्तीत्याह तथा चेति । उक्तार्थसंवादिवं विष्णोति धीमतामग्रेसरा इत्यादिना । एवं धीराश्चन्द्रनिर्वर्चनेन प्रायुक्तभगवत्प्राप्तिपर्यन्ताभ्युदयानवस्थ-सुक्तं भवति । ‘परिजानन्ति’ इत्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथावस्थि-तप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम् । ‘धीमतामग्रेसरा एव’ इति पाठे तु विशेष-विधेः शेषनिषेधः क्लृप्त इति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह—वीतरागेति । मन्मयाः मत्प्रचुराः सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

६ ज.प्र.दी.—किं चोत्तरश्लोकेऽधिकावदात्रात्रैतावन्मात्रं विवक्षितमिति भावेन तात्पर्यमाह—सन्ति चेति । तथोक्तज्ञानेन आह—श्रद्धोत्पादनार्थमिति शेषः । मन्मया सदात्मका इति

प्रतीतिनिरासार्थमाह—मन्मया इति । सर्वेषां भगवान् प्रचुरः, को विशेषो ज्ञानिना ? इत्यत्र आह—सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु किञ्चित्सत्तादिकम् । सदायत्तमेव सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः; किं तर्हि ? पूर्वमपि—वीतेति । मन्मया ब्रह्मविदो मासुपाश्रिता मामेव परमेश्वरमाश्रिताः । ज्ञानमेव तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः । मद्भावमीश्वरभाव-मागताः, मुक्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

८ वै.अ.गि.—एतदेक विष्णोति-वीतेति । मां अखिललो-कादुपग्राह्यं अवासीलीलामासुख्यं आश्रितजनसुखमवतिवेलका-रूप्यं उपाश्रिताः एकान्तमैकलक्षणभक्त्याचरणसुपगताः, ततो मन्मयाः मदेकचित्तः मां विना क्षणमात्रमपि प्राणधारणमल-म्बमानाः, तत एव वीतरागभयक्रोधाः वीता विगता रागभय-क्रोधा येभ्यस्ते तयोक्ताः । वीतरागता नाम ब्रह्मादिभिः स्वपद-दानेन प्रलोभ्यमानत्वेऽपि तत्पणीकरणम् । तृणीकृतेभ्य-स्तेभ्यः किं भविष्यति ? इति भयराहित्यं वीतभयत्वम् । ततः कुपितैस्त्वैर्बहुविश्लेष्टैस्तेनैवऽपि क्रोधजन्यत्वं वीतक्रोधत्वम् । एवं वीतरागभयक्रोधाः, तत एव ज्ञानतपसा पूताः ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मासुपयान्ति ते’ [१०।१०] इति ब्रह्ममाणरीत्या तद्वे-दमसहमानैव मया प्रदत्तं यदाभ्यस्तवज्ज्ञानं तदेव तपः,

“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे” [खं.उ. २।२।८] इति सर्वदुरितक्षयहेतुत्वेनावगमात् ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवि-त्रमिह विद्यते’ [४।३८] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तेन ज्ञान-तपसा पूताः शुद्धाः निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलताः सन्तः मद्गर्भं मद्गर्भं प्राप्ता बहवः । न त्वयुनैव प्रष्टतोऽयं मद्भक्तिसार्थ इत्यर्थः ।

अत्र च ‘मद्भावमागताः’ इत्यनेन ‘मामेति’ इति पूर्वश्लो-कोक्तभगवत्प्राप्तिस्तद्भावप्राप्तिरूपैव; न तु देवदत्तस्य ग्रामप्रा-प्तितत्त्वमन्वयरूपेति दर्शितम् । तेन च मोक्षप्रकरणे श्रूयमा-णानां ब्रह्मप्राप्तिवचनानां ब्रह्मभावापत्तिर्विरोध इति भगवतो-ऽन्तिप्राप्तो विज्ञाते । वक्ष्यते च स्वयमेव—‘स योगी ब्रह्म-निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति’ [५।२४] इति; श्रुतिरपि—“ब्रह्मैव सन्नब्रह्मायेति” [बृ.उ.३।४।६+तै. आ.२।२+नृ.उ.५]

इत्यादिः । न च 'ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावमागताः मयि भावं प्रेमान् प्राप्ताः' इति मधुसूदन-सरस्वतीव्याख्यानं युक्तम् ; मन्मयाः 'इत्यनेनैव गताथैत्वात्,

अवतारस्वरूपज्ञानिनः फलप्रदर्शनपरेऽस्मिन् श्लोके ब्रह्मभावरूपमोक्षस्यैव पुरुषार्थस्य मद्भावशब्दाथैवौचित्येनातथाभूत-प्रेमणस्तद्वैतव्ययोगाच्चैति यथोदितो भाष्योक्त एवार्थः ॥१०॥

९ व० त० दी०— किञ्च यद्यहं प्राकृतजन्मकर्म तदा मनुष्याश्रया कः कोऽपि मुक्तः स्यात् ; इदयन्ते तु मुक्ता इत्याह— वीतेति । मां पूर्णपुरुषोत्तममुपाश्रिता बहवो गोपीकंसचैद्यादयो असुनाऽवतारेणैव, वीतशब्दोऽव्याप्तौ साङ्ख्ये सङ्केतितः ; तथैव सूत्रं 'वीतनिवीतपरिचाय्ये' इति । एवमाश्रित्याश्रयाप्राप्तमव्याप्तक्रोधव्याप्तास्तत्तदुपाधिकभाववन्तोऽपि तत्तदोपशून्याः पूताः साक्षाद्वस्तुसामर्थ्याभिर्वासाः अतो ज्ञानिनः कीटभृङ्गन्यायेन 'सोऽस्मि' इति भावनया अन्ये क्षात्राश्रितास्तपसा वा परेश पूताः सन्तः तापेन च मन्मया मदाकारमज्जन्मादिता च ज्ञानरूपेण पूता वा प्रारब्धनिर्वाणसमये देहं प्राकृतं त्यक्त्वा लोकातिरिक्तां दिव्यां भागवतीं तनुं प्राप्ता इत्याशयेन मद्भावमागता इति तेषां स्वस्थितावागमनं वक्ति । एवं च बहवो मुक्ता मद्भावमागता दैवा अगुरा विवेकिनश्च निरूपिताः ; न त्वधुना एवायं प्रवृत्तो मदाश्रयमार्ग इत्यर्थः । एतेन व्यापिकृष्टो मुक्तजीवानां प्राकृतदेहेन्द्रियासुहीनानां दिव्यत्वं बहुत्वं च सूचितं ; तेनान्ये एकदेशिकपक्षा व्यावर्तिताः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं अकानां स्वप्रार्प्तिं स्वप्राकट्यस्वरूपज्ञानेनोक्त्वा ज्ञानेन द्वितीयायां स्वप्रार्प्तिस्वरूपमाहः— वीतरागेति । बहवो ज्ञानतपसा ज्ञानयुक्तेन तपसा पूताः सन्तो माधुप्राश्रिताः उप समीपे आगताः । आश्रयणमात्रमेव

कृतवन्तः ; न तु सेवादिर्न ; तादृशा मन्मया मर्दपू सर्वत्र ज्ञानरूपेण पश्यन्तस्तत्रैव लीना भूत्वा आगताः प्राप्तजन्मानो मद्भावं मोक्षं प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः ? वीतरागभयक्रोधा ज्ञानप्रतिपक्षरहिताः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह— वीतेति । रागो विषयेषु प्रीतिः, भयं स्वोच्छेदाशङ्का, क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनं, ते त्रयो वीताः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः ; अत एव मन्मयाः मदैकप्रधानाः । किं जारिणी यथा जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वत् ? नेत्याह— मासुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च निरन्तरं चिन्तनम् । "यस्य ज्ञानमयं तपः *"[सुं. उ. १।१।९] इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूताः सन्तो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

कर्मकर्तुरधिकारभेदेनैव तत्तत्फलप्राप्तिः, नेश्वरवैषम्यम् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ ११ ॥

* 'सर्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं गृह्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपः, न तु क्लेशरूपम् । प्रजापतीनामिव' इति श्रुतेरानन्दज्ञानीयोऽर्थः ।

१ वर्तन्त इति लिङ्घ्यं लट् । यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णन्ति [तै. सं. ६।६।११] इत्यत्र गृह्णीयुरित्यर्थः । एवमिहाप्यनुवर्ततेरिति—इति केचित् ॥ सर्वं श इति । अत्र सर्वशब्दार्थस्य कथञ्चित्कारकत्वसम्भवेऽपि सर्वशब्दस्य बहुशब्दपर्याय-तद्विशेषत्वाभावात् न 'बहुलपराधोऽलक्षकारकात्' (अष्टा. ५।४।४२) इत्यनेन शस्य सम्भवति । नापि 'सङ्ख्यैकवचनात् वीप्सायाम्' (अष्टा. ५।४।४२) इत्यनेन, वीप्साया अत्राभावात् । तस्मात्सर्वार्थमात्रेऽप्येव शस्य, 'एकैकशः' इति महाभाष्योदाहरणेन स्वार्थिकशसो ज्ञापितत्वात् । उक्तं च धातुश्रुतौ "एकैकशः पितृसंयुक्तान्" इत्यत्र शसः 'प्रायशः' इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थिकत्वात्, वीप्सायामनभिधानाद्विवेचनम् । तथाच 'सर्वस्य द्वे' (अष्टा. ८।१।११) इत्यत्र भाष्यम्—'यत्र च तद्विदितानुक्ता वीप्सा भवति, तत्र द्विवचनं; यथा—एकैकशो ददाति । इदमेव भाष्यमत्यन्तस्वार्थिकस्य शसो मूलम्' इति । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्यवृत्तेन 'सर्वशः' इत्यस्य सर्वैः प्रकरित्यर्थः । वामनस्त्वत्र—

यो निर्गुणोऽस्मि सगुणोऽपि स एव पार्थ ! कस्तात्त्विकः कनकतत्प्रतिमाधु भेदः ।

कल्पवृक्ष एव किन्तु फलं स्वरूपे भावो दहो भवति यत्र ददामि तेन ॥

तथाप्युपास्योऽहमुपासकोऽसावेवापि वृत्तिगुणधर्मरूपा । न निर्गुणे तिष्ठति तत्र तस्माच्छून्यान्त्यति तद्वृत्तिकरा यथैव ॥

यत्र न स्फुरति कोऽपि गुणोऽस्तदाहर्गोश इह नः समुपास्यः । भाव एष विषमः खलु येषामुद्वारमि सगुणः कथमेतान् ? ॥

उदत्तस्यः कथिदेको निजेष्टस्यकथ्योऽन्यो वृत्तिरेवा गुणानाम् । सेवन्ते मां निर्गुणत्वेन येऽत्र तानुदन्तं तथेतोऽहं कथं नु ? ॥

१ शां. भा.—तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि, न सर्वेभ्यः ; इत्युच्यते— ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्प्रफलाश्रितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्प्रफलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत् ; तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलाश्रित्यैव च युगपत्सम्भवति । अतो ये यत्प्रफलाश्रित्यनस्तांस्तत्प्रफलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्त्व-फलाश्रित्यो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संख्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथा-ऽऽर्त्तातिहरणेन, इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोह-निमित्तं वा कश्चिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वविषयस्य ममेत्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्प्रफलाश्रितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ ! सर्वशः सर्वप्रकारैः ११

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरः सर्वेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्साधुक्रियेणैवैष्यर्थः, यदि तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छे-तर्हि तस्य रागादिमत्त्वाद्भीश्रत्वात्पत्तिरिति शङ्कते— तव तर्हीति । ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति, फलान्तरार्थिन्यस्य तु तत्तदुपयागुच्छानेन तदेव ददा-तीति नास्य रागद्वेषाविति परिहरति— उच्यत इति । मुमुक्षू-णामीश्वरानुसारित्वेऽपि फलान्तरार्थिनां कुतस्तदनुसारित्वमि-त्याशङ्क्य 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र.सू. ३.१.३८] इति न्यायेन तत्तत्फलस्येश्वरायत्तत्वात्तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह—ममेति । भगवद्भजनभागिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेकैकपदं किमिति नानुपपद्यते ? तत्राऽह— तेषामिति । अमृत्युनिश्चयेष्वसिधित्वं प्रार्थना-वैविध्यादेकस्यैव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्यापययिणे तदनुपपत्तिं साधयति— न हीति । मुमुक्षूणां फलाश्रित्यां च विभागे स्थिते सत्यमुग्रहविभागं फलितमाह— अत इति । फलप्रदा-

नेनानुगृह्णामीति सम्बन्धः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानिगमेव फलाश्रित्याभावे सति च मुमुक्षुत्वे कथं तेषमुग्रहः स्यात् ? इति तत्राऽह— ये यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युक्तस्य सम्बन्धः । सन्ति केचित्स्यक्तसर्वकर्माणो ज्ञानिनो मोक्षमेवापे-क्षमाणस्तत्तेष्वमुग्रहप्रकारं प्रकटयति— ये ज्ञानिन इति । केचिदाताः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तरहिता भगवन्तमेवा-ऽऽर्त्तामपहृतुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽमुग्रहविशेषं दर्शयति— तथेति । पूर्वार्थव्याख्यानमुपसंहरति— इत्येवमिति । भगवतो-ऽमुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति— न पुनरिति । फलाश्रित्ये-मुमुक्षुत्वे च अमृतं नां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युत्तरार्थं विभजते— सर्वथाऽपीति । भगवत्स्यत्वं तेन तेनाऽऽत्मना परस्वैयेश्वर-स्यावस्थानं, मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः । मनुष्यग्रहणादितरेषामीश्वर-मार्गानुवर्तित्वपर्युदासः स्यादित्याशङ्क्याऽह— यत्प्रच्छेति । सर्वप्रकारैर्भगं मार्गमनुवर्तत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्थं मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपितु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां सङ्कल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मां दर्शयामि ; किमत्र बहुना ? सर्वे मनुष्याः मदनु-वर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणैः सर्वशः स्वपेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं साधुपित्राणां तथैव देवमनुष्यादिसजा-तीयैस्त्वेच्छावतात्पर्येण मुनेनोपासनोपयुक्तं स्वस्य सौलभ्यं सुखम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तां दशां दर्शयति— 'ये यथा' इति श्लोकेन । अत्र कृष्णवताऽरुत्तमान्तेन सहाचिन्तार-ज्ज्ञानतोऽपि सङ्गृहीतः । 'ये यथा तांस्तथैव' इति शब्दाः पूर्वो-क्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादिनियमनिष्ठुत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह— न केवलमिति । स्वापेक्षानुरूपमिति— पतित्वपुत्रत्व-साधित्ववाराहनादिसिद्धादिप्रक्रियेत्यर्थः । सङ्कल्प्य मनोरथ-विषयं कृतेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह— समाश्रयन्त इति । 'तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्भजनप्रकारेणहमपि

तान्भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिःसाय तथैवेत्यस्यार्थ-माह— तन्मनीषितप्रकारेणेति । न तु स्वकीयपत्रवात्सल्य-प्रकारेणेति भावः । अत्र यथाभिहितप्रफलप्रदानेन पक्षपातव-हिहारात्वं परोक्षं पूर्वोक्तार्थानां नात्यन्तसङ्गतम्, 'चातुर्यं' [४.१.३३] इत्यादिनाऽर्धेन पुनरुक्तं स्यात् । सेवकान् प्रति सेव्यस्य भजनं नाम सुखमदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण मां दर्शया-मीत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्धम्, न पुनः 'यदि ह्यहं न वर्तयामि' [३.१.३३] इत्यादाविव स्वस्य लोकानुविधे-यानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्येहासङ्गतत्वादित्यभिप्रायेण वाङ्मनसा-

— ये मां भजन्ति सद्युगं परित्यक्तोया विभ्रागिरस्य सुधिर्यं प्रदिशामि तेभ्यः ।

ये चागुणप्रबन्धेयस एव तेषु वर्ते तथैव गुणशृणुतिविश्रासहीनः ॥

इत्यादिना सद्युगनिर्गुणभक्तिभेदं विस्तारयति ।

— अविगीता ।

गोचरसौलभ्यपरतां विवृणोति—**किमत्र बहुनेति ।** मनुष्य-
शब्दः ह्यदादीनामपि सङ्काहक इत्यभिप्रायेण सर्वशब्दः । अत्र
वर्त्मशब्दो न साक्षात्सरणिवाचकः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् ।
नाप्याचारपरः, तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणत्वात् । अत एव 'एवं
प्रवर्तितं चक्रम्' [३१९६] 'तैव स्थापिता ब्रह्ममार्था लोक-
भाविनि' इत्यादिशुक्लाश्रममार्थादाशुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् ।
अतोऽत्र सौलभ्यपदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहचेटासौधी-
त्यादिस्वभावसमुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**मम
वर्त्म मत्स्वभावं सर्वमिति ।** सरणिवाचकमपि हिशब्दमुप-
चारात् स्वभावविवक्षयतया प्रयुञ्जते । यथा 'कोऽयं पन्था
यदसि निमुक्तो मन्त्रभागे ये मर्थोत्थम्' इति । 'मनुष्याः' इत्य-
नेन सूचितमन्यते—**योगिनामिति ।** योगपरिशुद्धमनसां
बाह्यनसागोचरमपि मां सचक्षुषो मनुष्या बाह्यन्दिश्येभ्यस्तुभव-
न्तीत्यर्थः । श्रियतमपितुङ्गुशुद्धातुशुद्धसारथित्वादिरूपाण्यर्था-
वताररूपाणि च 'सर्वेशः' इत्यनेन विवक्षितानित्याह **स्वापे-
क्षितैरेति । अनुभूयानुवर्तते**—**अनुभवन्तो वर्तन्ते**
इत्यर्थः । अलङ्कुरलयाश्रोतस्वसेवादिर्वाऽत्र प्रकारः । अत्र
योगिनां बाह्यनसागोचरमपि 'चक्षुरादिकैः' इति वचनादर्चा-
वताररूपेऽपि पररूपत्वातुसन्धानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति
'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' [वि.व. १०३१२९] इति । वक्ष्यति च
भगवान् 'भुविष्यतुर्मि' इत्यादि । एवं प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेके
सारथ्यदिना परत्ययेऽपि पाण्डवस्वोपासिसिषापूर्त्यर्थं कण्डो-
क्त्यालुप्यदिदेश ।

नन्वेतावताऽपि चोद्यतमानतर्काणां कः परिहार उक्तो
भवति ? ; तदुच्यते—**हेयप्रत्यनीकः स्वयं हेयं कथमुपाददी-
तेति चोद्यमवतारादेहेयत्वाभावादेव निरस्तम् ; तदभावश्चाकर्म-
वक्ष्यत्वाप्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिति ।** पुण्यपापाद्यभावे निय-
न्त्रन्तराभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् ? ।
हिताहिताज्ञानाशक्त्यादिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलायाऽवतारतो-
ऽस्याहिताभावात्तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोद्यं तु
साधुपरिज्ञाणादिप्रयोजनवर्णनेनापाकृतम् । यत्तु साधुपरिज्ञाणादौ
सङ्ख्यमात्रेणापि शक्ये किमवतारादिनेति, तदपि 'परिज्ञाणाय
साधुनाम्' [४१८] इत्यत्र 'ममाम्' इत्यारभ्य 'आलापादि-
दानेन तेषां परिज्ञाणाय' [रा.भा. ४१८] इत्यन्तेन भाष्येण,
'वर्त्मसंस्थापनार्थाय' [४१८] इत्यत्र 'आराध्यस्वरूपदर्शनेन'
इत्यनेन, 'ये यथा' इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्श-
नेन च परिहृतम् । यदुक्तम्—**'ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमाना
अकर्मवश्यत्वात्, मुक्तात्मवत्' इति ; तत्रेश्वरभ्युपगमनभ्युपग-
मयोर्धर्मिणाहकबाधाभ्रयासिद्धि ।**

किञ्च किमत्र कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः ? उक्ता-
र्महेतुकजन्मादिरहित इति ? अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित

इति ? । न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजक-
त्वात् । न हि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि निवर्तयति; निषे-
ध्यस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च; यथात्रेतौष्ण्यानुयाने । न
तृतीयः, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, मुक्तस्यापि हि शरीर-
परिमृष्टो 'जङ्गन्कीडन् रममाणः' [छां.उ. ८।११।३] 'स
एकया भवति विधा भवति' [छां.उ. ७।१६।२] इत्यादि-
श्रुतिसिद्धः । तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति चेत्, तदा को
दृष्टान्तः ? घटादिरिति चेत्, न; तत्र शरीरपरिमृष्टाद्यभावस्य
अचेतनत्वोपाधिकत्वात् । एतेन यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य
इति व्यतिरेकोऽपि भ्रमः । यस्तृप्तिश्रनियोगविषयत्वादिति,
सोऽपि प्रथमेन तुल्यार्थः । पुण्यपापनिरूपकशास्त्रस्यैश्वराज्ञाप-
त्वात् । यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहितः, न स
तद्वानिति, तदप्यसत् ; उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे स्वप्राकृ-
ताकर्मनिमित्तावतारोपादानमित्यविग्रहसद्भावोपादानादित्यसिद्धेः ।
निमित्तविवक्षया प्रयोगे तु सङ्कल्पादिनिमित्तोपादानात् । सामा-
न्यविवक्षाऽपि तत एकोऽतोत्तरा । एवं 'सङ्कृतज्ञानमुच्यत्वात्'
इत्यादिष्वपि धर्मिणाहकबाधादिकं भाष्यम्, 'साध्यप्रयोजनरहि-
तत्वात्' इत्यत्र हेत्वतिदिष्टं, साधुपरिज्ञानलीलादिप्रयोजनस्यो-
क्तत्वात् । तथापीदानीन्तनं सुखं प्राप्नुनास्तीति तेनोपेक्षापूर्णात्वं
प्रसज्यत इति चेत्, न; इदमपूर्णत्वम्, दृष्टविद्यात्वाभावात् ;
इच्छाकाले च तत्सिद्धेः, तदानीमपि यदीच्छेत्सिद्धयेदिति
योग्यतासद्भावात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्राप्नोत्यर्थेण
सर्वज्ञेन स्वसुखतयाऽनुसन्धीयमानत्वात् । एवमतीतेऽपि
भाष्यम् । सविष्यतोऽपि सुखत्वेन प्रकाशमानत्वे निश्चयां
तत्रेच्छा ? इति चेदुत्तरपत्यर्थेति ब्रूमः । तथा किं प्रयोजनं ? इति
चेत्सैव, सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयोर्नास्तीति तयोः कालयो-
रपूर्णत्वमिति चेत्, न; तत्कालीनतया तथैव सर्वदा ज्ञाय-
मानया पूर्णत्वात् ; ननु कस्यचिद्विषयमाणत्वं तदालम्बे दुःखा-
दिति चेत्, न; तद्वामस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तेः ; अशक्यस्य
हि तदिच्छतस्तदसिद्धेर्दुःखं जायते; शक्यस्य तु तदिच्छैव तत्सु-
खत्वं पुण्यतीति न सङ्कटं किञ्चिदिति । एतेन साध्यप्रयोजन-
रहितत्वे हेतौ मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधनविकलः, 'जङ्गन्कीडन्'
[छां.उ. ८।१२।३] इत्यादिपुतेः । ये तु परमसाम्यापन्नदृष्टा-
न्तेन सर्वज्ञत्वादित्यादिहेतवः, तेवपि साध्यविकलत्वादयोः
समानः । प्रसङ्गाश्चाऽनुमानवशात्साध्यभावेन ह्यतिथेः इति ।

तदेवं सिद्धं जन्मादिकर्मोत्थरस्य सत्यं, तत्प्रतिपादकं च
वचः प्रमाणमिति । यत्त्ववतारोऽतु दुःखशोकमयादिकं क्वचिदु-
च्यते, तदस्यापहतपाप्मत्वादिवत्त्वात् 'तेन वक्ष्यते लोकान्'
[म. भा. ५।६८।१५] इत्यादिवचनबलव्यामिनयमात्रं मन्त-
व्यमिति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्मवत्यन्यदेवतारूपेण, तथापि सर्वेषां धानुरुप्येण
फलं ददामीत्याह— ये यथेति । सेवयापि फलदानेन, न तु गुणभावेन । कथमयं विशेषः ? इत्यत
आह—मम वर्तमेति । अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मधातुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वात् भोक्तृत्वाच्च

मम । ' येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ' [१।२३] इति वक्ष्यति । " यो देवानां नामधा एक एव " [ऋक्सं. ८।३।१७।३] इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । " अजस्य नाभावध्वेकमपि तम् " [ऋक्सं. ८।३।१७।६] इति तद्विज्ञात् ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—' ये यथा ' इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात् सङ्गतम् ; अतस्तत्सङ्गमविर्तुं मध्ये शङ्कान्तरं निराकरोति— न चेति । मासुपाशिता मद्भावमागता इत्युक्तस्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मुक्तिर्भवतीति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णुं सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितृभ्योऽन्ते विष्णोः समर्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम् । उपपत्तिं तूत्तरं वक्ष्यामीति भगवतोऽभिप्रायः । तर्हि त्रैविद्यानां त्वद्भजनं तिरर्थकमेव ? इत्यत आह तथापीति । यद्यपि न मुक्तिं ददामि तथापि तदभिप्रेतं स्वर्गादिकं ददामीति शेषः । एवं तर्हि ज्ञानिन्यो मुक्तिं त्रैविध्यमन्योऽप्यं फलं ददद्विषमो भगवान् स्यादित्याशङ्कानिरासार्थेनोत्तरवाक्यं सङ्गमयाह— सर्वेपाप्मासि । अनुरूपेण सेवातुसारेण सर्वेषां ज्ञानिनां त्रैविद्यानां चेति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ' तथैव भजामि ' इत्येतदन्यथाप्रतीति-निरासाय व्याचष्टे— सेवयामीति । ' बहुलमेतन्निर्दर्शनम् ' इति वचनास्त्वार्थं णिच् । ' मम वर्त्म ' इत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतिस्तामाह— कथमिति । यः फलतारतम्यहेतु-

र्यं ज्ञानिन्यल्लैविद्यानां सेवायां विशेषः कथं किम्प्रकार इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छङ्कापरिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे— अन्येति । न केवलं ज्ञानिनः, किन्त्वन्यदेवता यजन्तोऽपि त्रैविद्या इति यावत् । किं तत्सर्वेषां त्वद्भजमांनुवर्तनं ? इत्यत आह— सर्वेति । भोक्तृत्वाद्भविरीदानीम् । एतत् द्वयमेव भगवद्भजमांनुवर्तनम् । तथा व्यवहारे निमित्तत्वात्पञ्चमी । इदमुक्तं भवति । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रेरकश्च । तदे-तज्ज्ञात्वा भगवता निष्कामा मांमेव यजन्ते । त्रैविद्यास्त्वेतत्-त्त्वतोऽज्ञानाः कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तोऽन्यदेवता यजन्ते । एवं सेवाविशेषावुक्तं फलतारतम्यमिति । कुत इदं भगवतोऽभिप्रेतम् ? इत्यत आह— येऽपीति । ज्ञानेन श्लोकद्वयमुपात्तम् । तत्र च स्पष्टमेवोऽर्थः प्रतीयते । नन्विन्द्रादिनामवर्द्धिर्मन्त्रैर्देतं हविर्वादिकं कथं भगवान् युञ्जे ? अगवतः सर्वनामतत्वेन मन्त्राणां तत्परत्वादिति भावेनाह— य इति । ननु विश्वकर्मैवमुच्यत इत्यत आह— भगवानेवेति । तत्र चेति सम्बन्धः । ज्ञानेन भगवतः सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे वाचकं परिहृतम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—मद्भावमागता इत्युपश्रुत्य मोक्षमेव प्रयच्छति भगवान्भक्तानां, न ज्ञानैव-र्यादिकफलमिच्छन्तस्य वचनमाशङ्क्याऽह— य इति । ये यत्फलप्रार्थिनः पुरुषा यथा येन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावानां मां प्रपद्यन्ते तानहं तथैव तत्फलदानेनैवैश्वर्यादिकार्थानिस्तदानेनैवेत्यभिप्रायः । ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्वमनुवर्तन्तेऽनुसरन्ति । यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

८ खं. ब्र. गि.—नन्वेवं वीतरागवद्भावं गच्छति अवीतरागस्तु नेति तत्फलदातुस्तव वैषम्यं स्यात्, अत आह— ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण यत्कलोद्देशेन मामखिलफल-प्रदं परमेश्वरं प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तां तथैव तत्फलदाने-नैवाहं भजामि अनुगृह्णामि । अतो निष्कामतया भजतां मोक्षं सकामतया भजतामैश्वर्यादिकमेव च प्रयच्छतो मम न वैषम्यं, तत्तद्धान्येच्छया तत्तद्बीजावपनेन भजतां कृषीवलानां तानि तान्येव धान्यानि फलत्वात् इवोवाचया इति भावः ।

मन्वस्त्वेवं त्वद्भक्तेषु तत्तद्विष्टफलादातुस्तव वैषम्याभावः; तथापि देवतान्तरभक्तैर्पूज्यस्त्वं तव वैषम्यमपहिताद्यैमेवेत्य-

त्राह— मम वर्त्मति । मच्छया इति कर्माधिकारिण उच्यन्ते, कर्मणां तदधिकारिरुक्त्वात् । तथा च सर्वेशः सर्वप्रकारिः कर्मभिः इन्द्रादिदेवतान्तराग्न्यनुवर्तमाना अपि कर्मिणो ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते, सर्वदेवानामपि मदात्मकत्वात् । वक्ष्यते हि ' येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ' [१।२३] ' वायुर्धूमो-ऽग्निर्वैष्णवः शशाङ्कः ' [१।१।३९] इत्यादिः श्रुतिरपि ' इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः ' [ऋक्सं. २।३।२२।६] इत्यादिः । अतः अन्यदेवताभक्तेष्वपि ममैव तत्तदेवतारूपेण फलप्रशस्त्वात् कुत्रापि वैषम्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

९ व. त. दी.—ननु तर्हि त्वय्यपि वैषम्यं यस्मादेवमुपाश्रितानामेवात्मभावं ददासि, नान्येषामिति तत्राह— ये यथेति । ये यादृशा अधिकारिणः पुष्टिप्रवाहमर्यादाभार्याः येन येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा मां प्रपद्यन्ते आश्रयन्ते तानहं तथैव भजाम्यनुकरोमि । " तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः " इतिन्यायेना-ङ्गीकरोमि फलदातृत्वं । न तु सकामा ये मां बिहायेन्द्रादीनेव यजन्ते तानहमुपेक्षे इति मननर्थः, यतः सर्वेशः सर्वप्रकारैर्देवान्तरभजनेभेर्ननुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते । न तु मामेवाऽथापि । तत्तद्रूपेण ममैव सेव्यत्व-श्रवणात् तथा तेषामविवेकतो भजनं न साधु वस्तुविमर्शे तन्ममैवायाति तदंशित्वात् । वक्ष्यते च— ' येऽप्यन्य-देवताभक्ताः ' [१।३] इत्यादिना ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.-- ननु त्वत्सङ्गता एवैके लीलायां सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति, एके षुक्तिं, तत्र किं कारणं ? इत्याशङ्क्याहुः— ये यथा मामिति । हे पार्थ ! ये मां यथा येन प्रकारेण यद्विच्छया वा प्रपद्यन्ते प्राप्नोषा भवन्ति, अहं तांस्तथैव भजामि तत्फलरूपेण वशे भवामि । अत्रायमर्थः—यौ तु साक्षात्प्राप्त्यर्थं च भक्तिज्ञानमार्गादौ तत्र यथोत्तमत्वज्ञानेन यत्र हविः स्यात्तस्य तद्दाने तन्मनोरथो न स्यात्, दुःखं स्यात्, तदा ममात्मत्वं भवेत्ताऽतस्तथा करोमि । 'ये'

इत्युक्त्या मयां दामार्गीयज्ञानोपयोग्यजीवानामपि स्नेहभजने पुष्टिमयांदायां मयासिद्धिर्ष फलं ददामीति व्यज्यते । पार्थेति सम्बोधनेन मूलतो भक्तेऽपि त्वयैव प्रयोज्ये त्वयभावा-सारेणोत्तरं प्रयच्छामीति त्वयैवानुभूयत इति ध्वन्यते । किञ्च ये मनुष्या मम वर्त्म मनुकमार्गं पुष्टिमार्गमनुवर्तन्ते मनुक्त-प्रकरणेन अनु पश्चाद्वर्तन्ते तान् सर्वप्रकारैरहं भजामि, वजरी-त्येति भावः ॥ ११ ॥

११ नी०भा०दी०—ननु साध्वसाध्वोक्षाणविनाशौ कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः, अतः किं तवास्मदादितुल्यस्य जन्मकर्मस्वरूपाणां चिन्तनेन ? इत्याशङ्क्याहुः—ये यथेति । ये मनुष्याः मां सर्वैशरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शत्रु-त्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तैर्नैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसुरामि । ये तु मम वर्त्म भक्ति-ध्यानप्रतिष्ठानात्मकमनुवर्तन्ते तान् ममात्मभूतांस्तथैव सर्वैः सर्वैरनुवर्त्तेऽहमिति योजना । ततश्च मद्रि-स्वभूते प्राणिजाते यथा यः प्रीतिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्मत्प्रतिविम्बभूतेऽहमपि तथैव प्रीतिं द्वेषं च करोमि । विम्बपूजापरिभवौ प्रतिविम्बे एव सङ्कामतोऽतो न मम वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः । तस्मात् श्रेयोधिना सर्वस्य कल्याणायैव यतितव्यमिति भावः । [शां.] भाष्ये तु 'ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आत्मा जिज्ञासवोऽर्थाधि-नो ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यन्ते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते ममैव वर्त्मानुवर्तन्ते' इति । 'अन्यदेवताभक्ताः' [१२३] इति चैतद्व्याचक्ष्यते ॥ ११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

१ शां. भा. —यदि तवेश्वरस्य रागादिदोषामावात् सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्ष्यां तुल्यायां सर्व-फलप्रदानसमर्थं च त्वयि सति 'वासुदेवः सर्व' [७१९] इति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते ? इति, शृणु तत्र कारणम्— काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पात्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिंल्लोके देवता इन्द्राध्यायाः । "अथ योऽन्यां देवतामुपा-स्तेऽन्योऽसावन्न्योऽहमस्मीति न स वेद, यथा पशुः; एवं स देवानाम्" [बृ. उ. १।४।१०] इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षायां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मातुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । 'क्षिप्रं हि मानुषे लोके' इति विशेषणात्, अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्मोधिकार इति विशेषः, तेषां च वर्णाश्रमाधिकारिणां कर्मिणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनुप्राधानां ज्ञानकर्मानुरोधेन भग-वता तेष्वनुग्रहविधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवतः, तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहेच्छा दुस्त्या प्राप्ता; न च तस्यां सत्यामेव फलस्यालोचयः सम्पादने सामर्थ्यं, न तु भग-वतो महतो मोक्षाख्यस्य फलस्य प्रदाने शक्तिरिति युक्तम्, अप्र-तिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तव सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात् । तथा च यथोक्तानुजिघृक्ष्यां सत्यां, त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यैवति सति, सर्वे फलपलादभ्युदयादिसुखा मोक्षमेवापेक्षमाणं ज्ञानेन त्वामेव किमिति न प्रतिपद्यन्त ? इति चोदयति— यदीति । मोक्षा-पेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपि वैराग्याद्व्यावर्त्यापत्यभावे हेतुम-भिदधानः समाधत्ते—शृण्वति । कर्मफलसिद्धिभिच्छता किमिति

मानुषे लोके देवतापूजनमिष्यते ? तत्राऽऽह—क्षिप्रं हीति । कर्म-फलसम्पत्त्यर्थिनां यद्युद्यम्यविभागदर्शिनां तद्दृष्टेन कारणमात्मा-ज्ञानमित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति— अथेति । अविद्या-प्रकरणोपक्रमार्थमेवेत्युक्तम् । उपासनं भेददर्शनमित्यनूय कारणमा-त्माज्ञानं तत्रेति दर्शयति— नेति । यथाऽऽस्मदादीनां हल्वहन-दिना पशुहपकरोत्येवमज्ञो देवादीनां यागादिभिरपकरोती-त्याह— यथेति । किमिति ते फलाकाङ्क्षिणो भिन्नदेवता-याजिनो ज्ञानमार्गं नापेक्षन्ते ? तत्रोत्तरार्थमुत्तरत्वेन योजयति— तेषामित्यादिना । यस्माद्यथोक्तानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्तं फलं लोकविशेषे ऋदिति सिध्यति, तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादस्ति वैमुख्यमित्यर्थः । मानुषलोकाविशेषणं किमर्थं ? इत्याशङ्क्या-

ऽऽह—मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तौत्याशङ्क्य क्षिप्रशेषणस्य तात्पर्यमाह—क्षिप्रमिति । कचित्कर्मफलसिद्धिरविलम्बेन भवति, अन्यत्र तु विलम्बेनेति

विभागे को हेतुः ? इत्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह—मानुष इति । मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शैथिल्यात्तदभिसुखानां ज्ञानमार्गवैमुख्यं प्रायिकमित्युपसंहरति—तेषामिति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह—काङ्क्षन्त इति । सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं काङ्क्षन्माणा इन्द्रादिदेवता यथाशास्त्रं यजन्त आराधयन्ति । न तु कश्चिदनभिसंहितफल इन्द्रादिदेवतात्प्रभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजेत । कुत एतत् ? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्या सिद्धिर्भवति । मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयतयाऽविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थतया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते; न तु कश्चित्संसारोद्विगहृदयो मुमुक्षुरुक्तलक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमध्यायार्थतयाऽभिहितेषु षट्सु प्रसङ्गकं प्रासङ्गिकं चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकांशविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूपविषयौ द्वाविलघुान्तरविभागः । तदिदमभिप्रयत्नं प्रथमं श्लोकमवतारयति—इदानीमिति । ‘काङ्क्षन्तः’ इत्यत्र विशेषनिर्देशाभावात्, सर्व एव पुरुषा इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया सम्मान्यन्ते, तेषु हि प्रथमं त्रिवर्गपञ्चगा इत्येवकाराभिप्रायः । ‘कर्मणां सिद्धिम्’ इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासयोर्कं फलमिति । इहशब्दाभिप्रायमाह—इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । ‘यज देवपूजायाम्’ इति धात्वर्थव्यञ्जनाय आराधयन्तीत्युक्तम् । एतेन तत्तदेवताराधनभूतानां दानहोमादीनामपि सङ्ग्रहः । ‘सर्वाणिन्द्रियकर्माणि’ [४१२७] इत्यनन्तरमेतद्व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयोगाधिकारिदोर्लभ्यमाह न तु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन ‘अहं हि सर्वयज्ञानां’ [९१२४] ‘भोक्तारं यज्ञतपसाम्’ [५१२९] इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपरदिशब्दार्थव्यञ्जनाय शङ्कते कुत एतदिति । सहति फले

स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किञ्चिन्वन्ता ? इत्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यां काळतो देसतथासत्तिरुच्यते । ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ [यजुषि ६।१।१] इत्यादिकं क्षिप्रशब्देन स्मारितम् । अस्मिन्नेवेत्यनेन मानुषशब्दकलितदेशासत्तिकोत्तमम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभश्च क्षुद्रेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा स्यादिति भावः । मानुषलोकोचित्येन सिद्धिं विशेषयति पुत्रपश्वित्यादि । अपवर्गप्रकरणफलिताह मनुष्येति । अतिशयितफलसद्भावेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षायां तदनुषङ्गितुःखसन्तानादुद्देशे च हेतुं दर्शयन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च सङ्कलप्य वाक्याथेमाह—सर्व एवेति । लौकिका इति त्रिवर्गप्रावप्यमिदोनाथमुक्तम् । अविवेकिनः—अविवेकित्वादित्यर्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति क्षुद्रत्वनवरत्तदुःखातुबन्धित्वादिदोषपुञ्जानादरेण ‘वरमश्च काकः श्वो मयूरात्’ इति वग्नन्यमाना इति भावः । उपलक्षणीयपक्षयुक्तैर्हिकामुष्मिकसङ्कलनेनोक्तं—पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गादीति । एतेन ‘कर्मणां सिद्धिम्’ इत्यत्र सिद्धिशब्दः सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.—कुतो मम वर्तमानुवर्तन्ते ? सिमं हि अत एव हि फलप्राप्तिः । “तस्मात्ते धनसनयः” [छां. उ. १।७।६] इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.—साधकं तु प्रमाणं पृच्छति—कुत इति । ‘मम वर्तमानुवर्तन्ते’ [४।११] इति यास्वैयज्ञादिभोक्तृत्वमुक्तम्, तत्कृतः प्रमाणाज्जायते ? इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीवानामस्वात्मन्ययदक्षेनास्मिन्नम् । इत्यत आहति शेषः । हीत्यतः परमिति शब्दश्च । किमनेन प्रमाणमुक्तं ? इत्यत आह—अत एव हीति । कर्मजा सिद्धिः, फलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोप-

लभ्याऽस्ति । सा चात एव कर्मणां भगवता भुक्तत्वादेव हि युज्यते; नान्यथेत्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्त्युपपत्तेश्चक्षीणार्थापत्तिरित्यत आह—अत एव हीति; भगवत एव । अत्र हीति सूचितं प्रमाणमाह—तस्मादिति । धनसनयो धनलाभवन्तः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—काङ्क्षन्तः कामयमानाः कर्मणां यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादिकलं यजन्ते पूजयन्तीह लोके देवता इन्द्राद्याः । यतः क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते, न लोकान्तरे वर्णाश्रमादिविशेषालाभात् ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— यथैव, अवैषम्येण सर्वप्राणिष्वनुग्राहक-
स्वभावं स्वामेव परमेश्वरं किमिति न सर्वेऽपि मोक्षार्थमाश्र-
यन्ते ? तत्राह— काङ्क्षन्त इति । सर्व एव पुरुषा इह
लोके कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्त इन्द्राद्या देवता
एव यजन्ते पूजयन्ति ; न तु कश्चिदप्यनभिसेद्धितफलो निश्चि-

लदेवतात्मकं मामिति शेषः । कुतस्तत् ? हि यस्मादस्मिन्नेव
मानुष्ये लोके कर्मजा वृत्तपञ्चराज्यादिसिद्धिः क्षिप्रं भवति ।
चिरकालसञ्चितदुस्तरितावलीमलीमसमनसः सर्वेऽपि क्षिप्रफल-
काङ्क्षयेन्द्रादिदेवताराधनमात्ररूपाप्येव कर्माणि कुर्वन्ते, न तु
कश्चिदपि संसारोद्दिग्वहदयो ब्रह्मक्षया मामाश्रयत इत्यर्थः १२

९ व० त० दी०— ननु देवान्तरभजनमन्ये कुर्वन्ति, इह किं ? इति तत्राह— काङ्क्षन्त इति । हि यतः
देवान्तरभजनेन कृत्वा शीघ्रं मातुषे लोके सिद्धिः फलं प्राकृतं कर्मजं भवति, अतो देवता इन्द्रादीन् यजन्ते,
भगवन्तं न मां क्षिप्रं फलदातृत्वाभावनिश्चयात्, निरुपाधिकस्योपाधिककामितद्वावे विचारस्तत्पूर्वकपरीक्षा शोध-
नेन च विलम्बसम्भवात्, तथाभावेन दातृत्वादित्यवगम्य क्षिप्रफलदानोपाधिकान्देवान्यजन्त इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तदा कथं न सर्वे स्वामेव
सेवन्ते ? इत्याशङ्क्याहुः— काङ्क्षन्त इति । इह अस्मिन्नेव
जन्मनि सिद्धिं काङ्क्षन्तो ये वाञ्छन्ति तादृशाः सन्तः कर्मणां
देवताः कर्माधिष्ठातार इन्द्राद्यस्तान् यजन्ते । यतः क्षिप्रं
शीघ्रं मातुषे लोके अस्मिन्नेव जन्मनि कर्मजा सिद्धिर्भवति,
न मर्यासिः । हीति युक्तत्वात् । तथा चायमर्थः— पुरुषोत्तम-
सम्बन्धो न लौकिकदेहमात्रः किन्तुलौकिकस्वरूपप्राप्यः ।
तत्स्वरूपं च लौकिकदेहेन सेवनाभिधानां प्रेमोत्पत्त्या
परीक्षासिद्ध्यन्तरे तापे जाते तद्वृत्तभवाथेत्यागानन्तरेतदेह-

निवृत्त्यनन्तरं भवति । तत्रापि परीक्षासिद्धौ परमतापे सति
तद्वभवेः स्यात् । सोऽपि क्लेशानन्दाद्युभवात्मकः । एतत्सर्वं
ब्रजे प्रसिद्धं कालीय अन्तर्गतभगवदन्तर्धानपुनःप्राकट्यपरमण-
वनगमन श्रीमद्ब्रह्मवप्रसङ्गादिभिः । अन्यदेवानां तु जीव-
दैशरूपत्वादत्रैव महद्यलोके शीघ्रं तदर्थकृतकर्मसिद्धिर्भवति ।
अतोऽत्रैव शीघ्रं फलामिलापिणस्तत्र, प्रवर्तन्ते न मद्भजने ;
तत्र प्रष्टव्यं तेषां तत्सिद्धिर्भवति । देवानां मात्ररूपत्वा-
दत्रैव लौकिकदेहेन लौकिकफलसिद्धियुक्तेवेति ज्ञापनाय
हीति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— काङ्क्षन्त इति । हि यस्मात् मानुषे लोके कर्मसिद्धिः काम्यकर्मफलं वृत्तपञ्चादिकं
क्षिप्रं भवति, न तु निष्कामकर्मजा चित्तशुद्धिः । अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इदं च क्षिप्रं काङ्क्षन्तः काङ्क्षमाणा
देवता इन्द्रादीन् यजन्ते तेऽपि समैव वर्तमानुवर्तन्त इति पूर्वोक्तान्वयः । वक्ष्यति च ' येऽप्यन्यदेवताभक्ताः '
[११२३] इत्यादि ॥ १२ ॥

मुक्त्युपायभूतेश्चष्टा वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, तथा चेशस्याविकारित्वम् ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ अत्र वर्णव्यवस्थाविध्वंसव्यसनिनः केचित् पण्डितमन्यसास्तु— गुणकर्मणोर्यो विभागो भेदः, तदनुसारेण चातुर्वर्ण्यं
सृष्टं व्यवस्थापितम् । चत्वारो वर्णाः स्वासाधारणगुणकर्मासुरोद्येनैव कल्पिता इत्यर्थः । तथा च— यस्मिन् शुद्धज्ञेऽपि 'क्षमो
दमः'— (१८।४२) इत्यादि वर्तते, स एव ब्राह्मणः ; न तु ब्राह्मणमातापितरजन्योऽपि तदीनः । एवं 'सौर्यं तेजः'— (१८।४३)
इत्यादिसम्पन्नः क्षत्रिय इत्यादि बोध्यम् । सृष्टजात्युद्देशेन गुणकर्मविधानाम्युगमेव तु जातिब्राह्मणाः सर्वत्र समादिमन्तः
सन्ति, क्षत्रियाश्च शौर्यादिसम्पन्नाः । न च तथा नियम उपलभ्यते, प्रत्युत व्यभिचार एव भूयान् दृश्यतेऽतो यथोक्तमेव उपायः ।
अस्ति चात्रोपष्टम्भकं भारत एव स्पष्टं प्रमाणान्तरम् । यथा 'ब्राह्मणः को भवेद्भानु ?' इति सर्परेष 'शुचिष्ठिर उवाच—
सत्यं दानं क्षमा शीलमातृश्रद्धं तपो वृणा । दृश्यते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ... शुद्धे तु यद्भवेत्क्षम द्विजे
तच्च न विवर्ते । न वै शुद्धो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ यत्रैतल्लभ्यते सर्व ! वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्
सर्व ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ ' (म.भा. ३।१०।२१-२६) इति । तथा तत्रैव 'ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजो-
त्तम ! वैश्यः शूद्रश्च विषये ! तद्गृहि वदतां वर !' इति भरद्वाजप्रश्ने 'भृगुववाच— सत्यं दानमभ्यासो हि आतुश्रद्धं व्रथा वृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसङ्गतः । दानादानगतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
वणिज्या पशुरक्षा च कृष्यादानरतिः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ सर्वभक्षरतिर्गित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्तन्नाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ शुद्धे चैतद्भवेत्क्षत्र्यं द्विजे '... (म.भा. १२।१०।११, ४-८) इति । अत्र गुणकर्मासुरा-
णैव ब्राह्मणत्वादि व्यवस्थापितं ; निरस्तं च जातिब्राह्मणत्वादीनि व्यक्तमेव । एवं मागवतेऽपि [७।१।३५] 'यस्य यत्क्षत्रं प्रोक्तं
पुंसो वर्णाभिर्यत्क्षत्रम् । यदयमपि दृश्यते तत्रैवैव चिन्तिर्दिशेत् ॥ इति लक्षणादनुसारेणैव ब्राह्मणत्वादिना निर्देशो विहितः । तस्मा-
द्ब्राह्मणादीनां जन्मसिद्धत्वं भगवतोऽनभिमतं सर्वथा निष्प्रमाणं च प्रतारकचकैः कल्पितमेव— इति महता संरम्भेण वर्णयन्ति ॥ —

१ शां. भां.— मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः, नान्येषु लोकेष्विति नियमः किञ्चित्तः ? इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागेपेता मनुष्या मम वर्तमानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं [४।११] कस्मात्पुनः कारणाभियमेन तवैव वर्तमानुवर्तन्ते, नान्यस्य इति ? उच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” [ऋक्सं. ८।४।१।१२ यजुसं. ३१।११] इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभागशो गुणविभागशः कर्म-

— तत्रोच्यते—अत्र हि भगवद्वाक्ये सृष्टवर्णाद्देशेनैव गुणकर्मणी विधीयेत, न तु गुणकर्मोद्देशेन वर्णाः; भगवत एव वचनान्तरेणोक्तवैयर्थ्यं गम्यमानत्वात् । तथा च तद्वचनम्—“ ब्राह्मणक्षत्रियविशो द्युधापां च परस्ताप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रवृत्तेः ॥ ” (१।८।४९) इति । अत्र हि ब्राह्मणादीनां कर्माणि ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतात्पर्यात् निरूपितविधेयताविशिष्टान्येवाभ्युपगन्तव्यानि, आहारविहारार्थमनुष्यमात्रसाधारण्येन विशेषाभावात् । तादृशकर्माचरणे चाधिकासिद्धयर्थं तदाकर्णताप्रागेव ब्राह्मणत्वाद्यपेक्षितमिति न तैः कर्मभिर्ब्राह्मणत्वादिसिद्धिर्वर्ण्यं युक्ता, सिद्धसाधनत्वापत्तेः । न च क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणकर्मणि कृते तेषां ब्राह्मणत्वप्राप्तिः सम्भवति, अन्वयविरहितस्य कर्मणः श्रेयस्साधनत्वाभावात्; प्रत्युत ‘ परममो भयावहः ’ (३।१५) इति भगवतैव निन्दितत्वेन प्रत्ययाशयजनकत्वात् ॥ ‘ शमो दमः—’ शौर्यं तेजः—’ इत्यादीन्त्यं न ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादजाति-प्रयोजकत्वेनोक्तानि, किन्तु प्रयोज्यत्वेनैव; ‘ स्वभावजम् ’ इति लिङ्गात् ॥ किञ्च ‘ येऽपि स्युः पापयोनयः । त्रियो वैरयास्तथा द्यूताः—’ (१।१२) इति वदतो भगवतो जन्मत एव जातिभेदोऽभिमत इत्यत्र न शङ्कालेशोऽपीति तदनुसारेण सूत्रेः शस्य स्वारस्यानुगुण्ये न च गुणकर्मणी विभज्य विभज्य चातुर्वर्ण्यमोक्षरेण सृष्टमित्येव व्याख्येयम् ॥ उपवृत्तिव्यायममं महा-भारत एव [१०।३।८५, ९९] ‘ प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च । वर्णं वर्णं समाधत्त ह्येकैकं गुणभागमुगुम् ॥ ब्राह्मणे वेदमय्यं तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् । द्राक्ष्य वैश्ये च शूद्रे च सर्वेषांयुक्कलताम् ’ । इति । इह वर्णसृष्ट्यनन्तरं तत्र गुणकर्मोर्विभागोपाधानं स्पष्टमेवेति महाभारतस्यापि जन्मसिद्धेरेव ब्राह्मणत्वावभिमतं प्रतीयते । उक्तं च कण्ठरेवेणापि—‘ जन्मैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते । ’ (म. भा. १।३।१।५१) इति; ‘ बह्वीस्तु संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पृथग्ये तात ! कस्मिन्निर्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ’ (म. भा. १।३।१।५६; २।१।१२) इति च ॥

नन्वेव ‘ शूद्रे तु यद्भवेत्—’ इत्यादेः का गतिः ? इति चेत्—‘ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मसर्वं विषमुच्यते । ’ इत्यत्र ब्रह्मस्य विषपदारोपद्रव्यार्थेयं विषे विषपदनिमित्तभेदादिपि शूद्रे ब्राह्मणत्वारोपाधिमेव ब्राह्मणे ब्राह्मणत्वनिषेधात्, आरोप्यमाणारोपाधिकरणयोः पारमार्थिकभेदस्य सर्वसम्प्रतिपक्षत्वाच्च न तस्य वचसो जन्मसिद्धब्राह्मणत्वादितिषेधे तात्पर्यम्; अपितु सत्यादिगुणविशिष्ट-प्रशंसायामेवेति गृह्यण । अन्यथा तत्र प्रथमादौ कश्चिद्विजयपदयोरसिद्धार्थता, द्वितीयादौ उद्देश्यसिद्धिश्च दुर्गारिव । तस्मादत्र गुणहीन-ब्राह्मणस्य शूद्रसाम्यमात्रं विवक्षितं न पुनस्तदभिमतत्वम् । अत एवोक्तं तत्रैव—‘ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्भवेन जायते । ’ (म. भा. ३।१८।१।३५) इति । एवं शूद्रपदेऽपि । एवं ‘ यस्य यल्लक्षणं—’ इत्यादिभागतत्तमपि शौर्यादिसिद्धिनि श्रौते सिंहपदवद्ब्राह्मणादिष्वपि गुणसादर्याद्ब्राह्मणादिपदव्यवहारमात्रमवगमयति; न तु जन्मसिद्धब्राह्मणत्वाद्यभावमपि । दृश्यते च तथा व्यवहारः साक्षादिषु, यथा अत्रिसंहितायाम्—‘ अल्लहस्ताः शुधन्वानः सङ्ग्रामे सर्वसम्मूखे । आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ॥ कृषिकर्मरतो यश्च गवां च प्रतिपाळकः । वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ ’ (१।२।७, ८) इत्यादौ । जातिब्राह्मणा एव ह्यत्र गुणविशेषवशात्संज्ञादि-पदैवैपदिदृश्यन्ते, अन्यथोद्देश्यविप्रातात्पुनरपत्तेः । न चैतावन्मात्रेण तेषां परमार्थतः क्षत्रत्वाद्यभ्युपगन्तं युक्तम्, तथा व्यवहार-रस्य—‘ दशाष्टपञ्चत्रिगुणसत्तमोद्भूतानि कमात् । विप्रो गृपो विप्रो शूद्रो द्वौ द्वौ नागेषु कीर्तितौ ॥ ’ (अग्रिप. २.९४।३) इति संपेक्षुः, ‘ विप्रः शुचिर्मधुपः परमाहसिर्धृत्प्रसूतसगन्धधुगन्धिताङ्गः । ’, ‘ स क्षत्रियो विविधसङ्गनिपातसुरः ’ ‘ कुद्रोऽपि तृणमुपास्म्यति वैश्यजातिः । ’ (मातङ्गलीला ८।९—११) इति गजेषु; ‘ शुगन्धा ब्राह्मणी सूमी रक्तागन्धा तु क्षत्रिया । मङ्ग-गन्धा भवेद्देव्या मद्यगन्धा च क्षत्रिणी ॥ ’ (विश्व. वा. शा. १।२.५) इति मृत्सायां चैवमन्वत्रापि मनुष्यव्यतिरिक्तेष्वपि दर्शनादतिन्यासः । न ह्येते विप्रादिसंज्ञाभाजः सर्पादयो याजनादिब्राह्मणकर्माधिकारिणो भवन्ति, नापि ब्राह्मणादीनां विवाहा इत्यवचनसिद्धिर्मदम् । तथैव मनुष्या अपीति बोध्यम् । उक्तं च वारतान्तविरुद्धतो—‘ देहान्तरं विना धर्मसादर्येणापि वर्णतः । ओच्यते सा न मद्गणैषोद्ग्राहादिषु स्थिता ॥ ’ इति । न च ‘ गुणकर्मव्यभिचारदर्शनविरोधोऽपि, तस्य सोपाधिकत्वादभिन्नस्याथा सिद्धत्वात्, सृष्टिन्यायेन (पू. मी. १।१।२७) बाहुल्येन व्यवहारोपपत्तेः, ‘ श्वं कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वेव भवति, नाश्वो न गर्दभः ’ (पातं. म. भा. २।२।६) इति न्यायेन गुणकर्मव्यभिचारोऽपि जातिब्राह्मणत्वादीनामनपयात् । ‘ तपः श्रुतं च योनि-धेत्येवब्राह्मणलक्षणम् । तपश्श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ ’ (पा. म. भा. २।२।६) इति ब्राह्मणलक्षणे तथा दर्शनाच्चेति सर्वथा जन्मसिद्धैव वर्णव्यवस्था, न केवलगुणकर्मांनुसारिणीत्यत्र न शङ्कालेशोऽपि । तथा चोद्घोषितं सूतसंहिता-याम्—‘ सर्वेषां जन्मना जातिर्नान्यथा कर्मोक्तोक्तिभिः । पक्षादीनां यथा जातिर्जन्मनैव न चान्यथा ॥ ’ (शि. मा. सं. १।१।५९) इति ॥ सर्वेषामपि श्रुतिसंतिपुराणेतिहासादीनां चायमेव सिद्धान्त इत्यग्न्यत्र विस्तरः—इत्येवं प्रसक्तानुसक्त्या— अविगीता ।

विभागश्च; गुणाः सत्त्वर्जस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' [१८।४२] इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि [१८।४३] कर्माणि, तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि [१८।४४] कर्माणि, रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्म, इत्येवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु, अतो 'मानुषे लोके' इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादिः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेन युज्यसेऽतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वरश्च इति । उच्यते—यद्यपि मायासंन्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्वच्छर्तारं, अत एवाव्ययमसंसारिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— मानुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनियमे कारणं कुञ्जति—मानुष एवेति । आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते । प्रकारान्तरेण कृतातुवावपूर्वकं चोद्यमस्यापयति—अथचेत्यादिना । प्रसङ्गं परिहरति—उच्यत इति । तर्हि तव कर्तृत्वमोक्तत्वं सम्भवादस्माददितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽह—तस्येति । ईश्वरस्य विषमसृष्टि विदधानस्य सृष्टिष्वेवमनिर्वाहकं कथयति—गुणेति । गुणविभागेन कर्मविभागस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिमवोपदिष्टा स्पष्टयति—तत्रेत्यादिना । प्रसङ्गप्रतिविधानं प्रकृतमुपसंहरति—तच्चेदिति । मतुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वकं कर्मण्यधिकारस्तत्रैव वर्णाचरिष्वेण सृष्टत्वात्, न लोकान्तरेषु, तत्र वर्णाधेयमावात् । ईश्वरेव चातुर्वर्ण्यश्रमादिविभागमागिनोऽधिकार-

रिणोऽनुवर्तन्ते, तत्रैव वर्णादिस्तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वात्तदनुवर्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः । तत्सेत्यादिद्वितीयभागापोषं चोद्यमनुवर्तति—हन्तेति । यदि चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च धर्मादेर्निर्वैतकत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात्कर्तृत्वमोक्तत्वाद्योस्त्वयि प्रसङ्गाभित्यमुक्तत्वादि ते न स्यादित्यर्थः । मायया कर्तृत्वं परमार्थतत्त्वाकर्तृत्वमित्यभ्युपगमाभित्यमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह—उच्यत इति । मायाव्याप्त्यादिसंन्यवहारेण चातुर्वर्ण्यादेस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्ताऽहं तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना । अकर्तृत्वादेवामोक्तत्वात्सिद्धिरित्याह—अत एवेति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयमाह—चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वाद्विगुणविभागेन तदनुगुणश्रमादिकर्मविभागेन च प्रविभक्तं मया सृष्टम्; सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्ष्यते, मयैव चोपसंहियते; तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. च.—नन्वक्षीणान्तपापसन्नयत्वं सर्वेषां समम्, तत्तथाविधैकित्वात्स्त्रिप्रफलकाङ्क्षित्वेवमपि सामानम्; अतः कस्यापि सुसुखाविश्रान्त्योपायशास्त्रमजमप्यं स्यादित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन तत्परिहारः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—यथोक्तोति । पूर्वश्लोकोक्तौ देवतान्तराधीनेषु छुद्रप्रकल्पेषु सर्वकर्तुः स्वस्यैव हेतुत्वं 'चातुर्वर्ण्यं' इत्यादिना दर्शितम् । व्यष्टिसृष्ट्यन्तर्गतं चातुर्वर्ण्यकथनं समस्तव्यष्टिसृष्टिषुऽहर्षमित्यभिप्रायेण चातुर्वर्ण्यप्रमुखमित्युक्तम् । वैषम्येनैवैष्टुष्टिपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्ट्युपादानम् । 'गुणकर्मविभागः' इत्येतत्प्रपञ्चविषयमात्रेण सत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण सत्त्वादीत्युक्तम् । सत्त्वादिसृष्टत्वात्सर्वव्यापाराणां तदनुगुणेत्युक्तम् । 'तमः शूद्रै रजः क्षत्रेणैव सत्त्वमुत्तमम्' [म. भा. १।४।३९।११] इत्यादि-

गुणविभागः, 'ब्राह्मणक्षत्रियविभागः' [१।४।१] इत्यादिकर्मविभागः । श्रमादिकर्मिति—श्रमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः । 'शमो दमः' इत्युपकर्म्य श्रामो कर्म स्वभाजम्' [१।४।२] इति वक्ष्यते । एवं देवतियैकानुगुण्यदिजातिषु वाराहपादेक्षानकल्पादिषु च पुराणेषु प्रपञ्चितस्तत्तदुक्तोक्तोक्तो विषमसृष्टिप्रकारो ऋण्यः । 'क्षुत्वादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुत्वेश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह—सृष्टीति । एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्यापि स्वकर्तृत्ववचनावत्, 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामा विश्यं प्रजापते !' [वि. च. ६।१।१] इत्यादेरर्थोऽप्युक्तो भवति । सृष्टिर्न चैतत् 'संभारतीर्हृत्सिद्धिं विच्छुक्वैत उपदेशात्' [ब्र. सू. २।४।२०] इति ॥ १३ ॥

५ आ. भा. भा.—अहमेव हि कर्तेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति; चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः, सात्त्विकराजसः क्षत्रियः, राजसतामसो वैश्यः, तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु 'शमो दमः' [१८।४२] इत्यादिना वक्ष्यते । क्रियायां नैलक्षण्यात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि श्रुतिः—“विष्कर्मा विपनाः” [ऋक्सं. ८।३।१७] इत्यादि । 'तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः' [भाग. ६।४।४६] इति च । साधितं चैतत्पुरस्तात् [पृ. १४२] ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.—चातुर्वर्ण्यमिरयस्य सङ्गतिं सूचयन् तात्पर्यमाह—अहमेव हीति । यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याय तदन्तर्भूताः तस्मात्स्वपितरं मां परित्यज्यान्त्येवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुः ? इत्यादिश्रुत्यैः । 'विचित्रा तद्विगतगतिः' इति वचनादतिरिक्तार्थसम्भवे 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वायं उपसङ्ख्यानम्' [वार्त्ति. ७१३१३] इति नादरणीयमिति भावेनाह—चतुर्वर्णेति । वर्णाश्रित्वारो गुणाख्यः तत्कथं तेषु गुणविभागः ? इत्यत आह—सार्विक इति । राजसस्यसार्विकेष्वेवायं विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देशप्राथम्यात्क्षत्रिये रजसः सत्त्वमधिकम् । तत एव वैश्ये तमसो रजस्तत्र समस्त्वयुतं, रजो-

पेक्षया तमोऽधिकं शूद्र इत्यसौ तामसः । सर्वं तु तमोऽन्यधिकम् । कर्मविभागः कीदृशः ? इत्यत आह—कर्ममिति । यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वाद् जीववत्तवापि कर्मलेपः प्रसज्यत इत्यतः कर्मलेपाभावं वक्तुं हेतुस्तावदुच्यते, 'तस्य' इति, तदेतद्व्याहृतमित्यत आह—क्रियायामिति । कथं वैलक्षण्यमित्यतः श्रुत्यैव दर्शयति—तथा हीति । विश्वकर्माऽपि विमनास्तत्राभिविशारद्वित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यं पुराणेन दर्शयति—तनुरिति । क्रियाया मिथ्यात्वात्कर्ताऽप्यकर्तृतेति परव्याख्यायां प्रत्याख्याति—साधितं चेति । एतत्क्रियायाः सत्यत्वं, पुस्तताद द्वितीये ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एव—चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टम् । गुणाः सत्त्वाद्यस्तद्विभागेन च । तत्र सार्विकस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । तामसस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मः इत्येवंगुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारं मामीश्वरं विद्धि जानीहि । वस्तुतोऽकर्तारमव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥

८ वै. ग. नि.—किञ्च सर्वोऽपि लोकविगुणात्मकत्वात् । स्वस्वगुणारुरुपमेव तत्र तत्र प्रवर्तते, न तु मदाश्रयण एवेत्यभिप्रेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राख्याश्रवरो वर्णाः, तेष्वेव चातुर्वर्ण्यम् । उपलक्षणमेतत् । चातुर्वर्ण्यप्रसङ्गमखिलमपि ब्रह्मादिस्तन्मयत्वेन जगत् मयेश्वरेण सृष्टम् । कथं सृष्टम् ? गुणकर्मविभागश्च गुणविभागेन कर्मविभागेन च । तथाहि—सर्वप्रधाना ब्राह्मणाः; तेषां शमदमादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः; तेषां शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि । रजस्तमप्रधाना वैश्याः; तेषां कृष्यादीनि कर्माणि । तमःप्रधानाः शूद्राः; तेषां त्रैविकिञ्चुश्रूषादीनि कर्माणि । एवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्योपलक्षित-मशेषं जगन्मयोत्पादितम् ।

तर्हि विषमस्वभावजगत्पट्टिकृत्त्वेन तव वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्यताताम् ; तत्राह—तस्येति । विषमस्वभावस्य जगतो व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या अकर्तारं विद्धि । तत्र हेतुगम्यविशेषण अव्ययमिति; त्रिविधपच्छेदरहितमि-

त्यर्थः । विषमजगत्पट्टिकृत्त्वस्य मयि वास्तवत्वे हि तत्प्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिः; तदेव मिथ्येति कुतस्तत्प्रयुक्तदोषशङ्का ? इति भावः । ननु विषमपट्टिकृत्त्वस्यावास्तवत्वेऽपि श्रवहारिकत्वमस्येव; ततो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि व्यावहारिकत्वमिह स्यातामिति शङ्क्यामपि तदेवोच्यमकर्तृनीयं 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च' इति । सृज्यमानजगद्वैषम्यं न मज्जयुक्तम्, किन्तु प्राचीनतदीयगुणकर्मविभागप्रयुक्तम्, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' [ब.सू. २।१। ३४] इति न्यायात् । अतो व्यवहारदृष्ट्याऽपि न मयि वैषम्यादिप्रसक्तिरिति भावः । अत्र कर्तारमप्यकर्तारं विद्धीति भगवतैव जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य कण्ठरवेणोक्त्या जगत्कर्तृत्वसमानयोगक्षेमाणां जगदुपादानत्वजगदीश्वरत्वजगदन्तर्गतामिवादीनामन्येषामपि ब्रह्मधर्माणां मिथ्यात्वे इदमेव लिङ्गमिति निर्विशेषब्रह्मवाद-जयदुन्दुभिर्यं श्लोकः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—ननु केचित्सकामतया देवान्प्रपद्यन्ते, केचिदतिकामतया देवान्प्रपद्यन्ते; केचिन्निष्कामतया त्वां न, सर्वे एकमेवेति; कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां च ब्राह्मणादीनाम् ; उत्तमादिवैचित्र्यं कुर्वन्तस्तव कथं वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् ? इत्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णात्मकं जगन्मया सृष्टं 'चत्वारो जडिरे वर्णाः पुरुषादाश्रमैः सह' इति भगवद्वाक्यात् । परं गुणकर्मविभागश्च इति गुणाः सत्त्वादयः तदनुगुणकर्माणि तैर्विभागीतैर्वा कर्माणि; सत्त्वजः रजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां शौर्यादि; रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादि; तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां द्विजशुश्रूषेत्येवं सृष्टं मयैव । जीवेषु चतुर्वर्णेष्वपि प्रकृत्या सह संसृष्टत्वाद्गुणकर्माणि सहैवेन्द्रियैर्दत्तानि 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजद्विभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च स्वात्मनेऽकरुणाय च' [भाग. १०।८७।२] इति वाक्यात् । तानि तु त्रैयथा कृतानि त्रैयैव च फलदानि ब्रह्मणो वरदानादिति पूर्वं उक्तं 'देवान् भावयतामेन' [३।११] इत्यादिना । अतः कर्तारमपि जनकमपि मां तत्त्वतोऽकर्तार-

मेव विद्धि; यतः अव्ययमिति, अहङ्कारादिरहितमित्यर्थः । तथा च सूत्रं 'वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' । [ब्र० सू० २।१।१४] अत्र भाष्यकारः— "जीवानां कर्मातुरोधात्सुखदुःखे प्रयच्छति" इति वादिबोधनायोक्तं सापेक्षत्वात् इति । वस्तुतस्तु आत्मसृष्टैर्वैषम्यनैर्गुण्यसम्भवेऽपि न, वृष्टिबद्गवान् वीजवत्कर्म; तथाहि दर्शयति "एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष उ एष वाऽसाधु कर्म कारयति यमयो निनीषति" [कौ.उ. ३।३।९] "गुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन (वा)" [बृ. उ. ४।४।५] इति च सापेक्षमपि कुर्वन्नीधरमाहात्म्यमिति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कर्मसिद्धिरपि त्वां विना कर्षं भवति ? इत्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं वर्ण-चतुष्टयं गुणकर्मविभागशः गुणकर्मविभागेः सत्त्वरजस्तमसां याचि कर्माणि तेषां विभागैर्भावा सृष्टम्, अतस्तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमव्ययमविनाशिनं ब्रह्मरूपमकर्तारं रसमार्गस्य रस-परवशं सौ तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि विद्धि । इच्छया अज्ञैः कर्ता, न तु साक्षात्स्यस्य इत्यपिशब्देन बोध्यते । अतो मदंशसम्बन्धेन तत्र सिद्धिर्भवतीति भावः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तत्रैव वत्सामुत्तुर्वन्ते, नान्यस्य ? इत्यत आह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यम् । गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म; द्वन्द्वैकवद्भावः । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि, गुणाश्च द्रव्यदेवतादिरूपाः, विभागशः साधारणासाधारणविभागेन । तथा हि दानत्रपादिकं सर्वसाधारणम् । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव, न शुद्रस्य; राजसूयादिकं राज्ञ एव, नेतरेषां; इति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मनुष्यत्वाभ्युत्पत्तीत्या पितुरपि तत्प्रोत्सा ममेव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा— "गुणविभागशः कर्मविभागशः" इति योज्यम् । तथाहि—सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्म शमदमादिकम्, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्म शौर्यादि, तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्म कृष्यादि, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शुश्रूषेव; इति गुणकर्मविभागो दृश्यते । तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वायं प्यक् । चैत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता अपि मनुक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ता एवेति भावः । ननु यद्येवं त्वं स्वसन्ततितर्पणेन स्वाह्वाकरणेन प्रीयसे तदर्थं च त्वया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं, तर्हि मशान् संसारी त्वमसोत्याशङ्क्याह—तस्येति । कर्तारं मायायोगात्, वस्तुतोऽकर्तारं; अत एवाव्ययं अविकारिणम् ॥ १३ ॥

कर्माद्यवलेपशून्यपरमात्मज्ञानिनोऽपि कर्माद्यनवलेपता, तर्हीद्व्याय च पूर्वपूर्वतरप्रामाण्यम् ।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकृतैवाहं, यतः—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन, अहङ्काराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणां 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु, स्पृहा तत्फलेषु च, तान् कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं, तदभावाच्च मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभि-जानाति 'नाहं कर्ता, न मे फले स्पृहा' इति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भ-काणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतो-ऽभावे कर्मतत्फलसम्बन्धवैयर्थ्यं फलतीत्याह—येषां त्विति । कर्मतत्फलसंस्पर्शशून्यमीश्वरं पश्यतो दर्शानुरूपं फलं दर्शयति—न मामिति । तानि कर्माणि तेषां कर्मणामहं कर्ता तवामितस्तानीति यावत् । देहेन्द्रियाध्यात्मभक्त्येन तेषां कर्मणामीश्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्फलवाच्ययामहङ्काराभावं हेतुं करोति—अहङ्काराभावादिति । कर्मफलतृष्णाभावाच्च-

यत्तं कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह—न चेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति—येषां त्विति । तदभावात्कर्मसु 'अहं कर्ता' इत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाभावादित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्मनिलेपे-ऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमायातं ? इत्याशङ्क्योत्तरार्थं व्याचष्टे—इत्ये-वमिति । अभिज्ञानप्रकारमभिनयति—नाहमिति । ज्ञान-फलं कथयति—स कर्मभिरिति । कर्मासम्बन्धं विदुषि विशदयति—तस्यापीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—कथमित्यत्राह—न मामिति । यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि न मां लिम्पन्ति न सम्प्रधन्ति; न मत्प्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि, सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्म-विशेषप्रयुक्तानित्यर्थः । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता ।

४ वे. ता. चं.—एकक्यापेक्षैकस्यैव कर्तृत्वं तदभा-
वश्चेति व्याहृतमित्यभिप्रायेण बोधयति—कथमिति । कर्तृ-
त्वं तावन्मुख्यम्, अकर्तृत्वं तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावादुच्यत
इति व्यञ्जयति—यत इति । कर्मशब्दोऽत्र न पुण्यपापविषयः,
प्रकृत्यनुपदुक्तत्वादिनां कर्मवशस्तत्त्वशङ्काभावात्, यच्चित्तविरो-
धपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्तत्वादनपेक्षितविधानादपेक्षितविधान-
प्रावल्यात्वेत्यभिप्रायेण इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि क-
र्माणीत्युक्तम् । ‘न मां लिम्पन्ति’ इत्यस्य सुकथासङ्गतैर्लक्ष्यं
तावदाह—न मां ... सम्प्रधन्तीति । कथमेतावता विरोध-

परिहार इत्यत्राह—न मत्प्रयुक्तानीति । वैषम्यांशे विशेष-
हेतुत्वं निषिद्धयत इति न विरोध इति भावः । कस्तर्हि विषम-
सृष्टेर्विशेषहेतुः ? इत्यत्राह—तानीति । उक्तहेतुवशादकर्तृ-
त्वस्यपदेशोचित्यं निगमयति—अत इति । प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेन, पुण्यपापतारतम्यानुगुणसुखदुःखादिविषमसृष्टितार-
तम्यदर्शनकृतविशेषनिष्कर्षणेत्यर्थः । यथा विचित्रेष्वङ्गुरेषु
क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं स्वर्वाङ्गवैचि-
त्र्यहेतुर्न तद्वदिति भावः । एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृ-
त्वमुक्तम् ।

३ रा. भा.—यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्धं योग्यजातं फलसङ्गादि-
हेतुस्वकर्णानुगुणं भुञ्जते; सृष्ट्यादिकले कर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा । तथाऽऽह सूत्र-
कारः ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्’ [ब्र. सू. २।१।३४] इति ।

४ वे. ता. चं.—अथ विशेषरूपेण लिम्पन्तिस्पृह्यत्वेनाकर्तृ-
त्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण ‘न मे कर्म—’ इत्यादिकं व्या-
ख्याति—यतश्चेति । स्वस्य स्पृहाविषये इतरेषां स्पृहास्तत्त्वा-
भिप्राय इति व्यञ्जनाय सृष्टा इत्यादिकमुक्तम् । सृष्टाः क्षेत्रज्ञा
इति कर्मनिर्देशना भोक्तृपक्षेण पक्षेक्षेत्रज्ञसिद्धयर्थो सृष्टिरिति
भिधेयम् । भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते—सृष्टिलब्धकरण-
कलेवरा इति । न हि मर्शयकण्यादिलाभार्थो सृष्टिरिति
भावः । फलसङ्गादिहेतुमुपदेशो बहुमीहितसुखयोरन्यतरेण स्वक-
र्मविशेषकः । ‘फलसङ्गादिहेतुभिः’ इति वा पाठः । स्वकर्मा-
नुगुणं, न तु तन्निर्देशकेवलमसृष्ट्यविशेषानुगुणमिति भावः ।

‘कर्मफलं’ इत्यत्रापि कर्मशब्दः प्रकृतसृष्ट्यादिकर्मविषयः ।
फलस्वभावात् पुण्यपापरूपं कर्म फलितमित्यभिप्रायेण सृष्ट्या-
दिकले कर्मफले चेत्युक्तम् । प्रवाहनादिव्यासनामुल्लसत्तदि-
च्छातुरूपं प्रवर्तयन् तत्तदिच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुणं फलं
प्रयच्छामि, न तु स्वेच्छातुरूपं प्रयच्छामि, नापि स्वातन्त्र्य-
मात्रेण विषमं फलं ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं परान्वीडया-
सीत्येतद्विलम्बमपि ‘न मे स्पृहा’ इत्यन्तेनोक्तं भवति ।
‘अनोपनिषदे पुण्यां कृष्णैर्पापयतोऽन्ववीडः’ [म. भा. १।१।
१।५३] इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्सङ्ग्रहीतुः शारीरकसूत्रे-
णोक्तार्थे संवादयति—तथाऽऽहेति ।

३ रा. भा.—तथाऽऽह भगवान्पराशरः ‘निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधान-
करणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्तत्वेदं नान्यत्किञ्चिदपेक्षते । नीयते तपतां
श्रेष्ठ ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्’ [वि. पु. १।४।५१, ५२] इति । सृज्यानां देवादीनां क्षेत्रज्ञानां
मृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षेत्रज्ञानां प्राचीन-
कर्मशक्तय एव; अतो निमित्तमात्रं सुक्त्वा सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं सुक्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिवि-
चित्रमात्रेण नान्यदपेक्षते; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादिवस्तुभावं नीयत इत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.—तत्पितृदेवतापारमार्थ्यविदो वचनं च
दर्शयति—तथाऽऽहेति । तत्र हि वराहप्रादुर्भावमभिधाय
‘सुरायाधनुरो लोकात्पुर्ववत्समकल्पयत्’ [वि. पु. १।४।४९]
इत्यन्तेन पृथिवीमसुदूरणमृषवतादिविभागादिकमुक्त्वा ‘ब्रह्म-
रूपसरो देवस्ततोऽसौ रजसा हतः । चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वै-
क्त्रवरो हरिः’ [वि. पु. १।४।५०] इति चतुर्वैक्त्रशीरस्य
भगवतो विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्वर्तितुष्टिरेव प्रसक्ता । ततो
‘निमित्तमात्रम्’ [वि. पु. १।४।५१, ५२] इति श्लोकद्वयसु-
क्तम् । अनन्तरं च ‘यथा ससर्जे देवोऽयं देवर्षिपितृदानवान् ।

मनुष्यतिर्यग्भृश्यादीन् सूक्त्योमस्तल्लोकैः’ [वि. पु. १।५।१]
इत्यादिः ‘विस्तारत्’ [वि. पु. १।५।१२] इत्यन्तो
मैत्रेयप्रश्नोऽपि देवादिविषमसृष्टिविषयः । प्रतिवक्त्रा च भगवता
पराशरेण ‘मैत्रेय ! कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः । यथा ससर्ज
देवोऽसौ देवादीन्खिलात्विमुः’ [वि. पु. १।५।५३] इत्यारभ्य
‘किमन्यच्छेदुमित्यच्छति’ [वि. पु. १।५।५४] इत्यन्तेना-
त्यविस्तरे कृते पुनरतिविस्तरे मैत्रेण शृष्टे ‘कर्मसिमाविताः पूर्वाः
कुवालकुवालेस्तु ताः । खयात्या तथाऽन्यनिर्मुक्ताः संहारेऽनुप-
संहताः ॥ स्वावरान्ताः सुरायाश्च भवा ब्रह्मश्चतुर्विधाः’ [वि. पु.

१।५।२६, २७] इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिष्विषमसृष्टिर्हि प्रकृत्यते । अतः पूर्वापरपक्षाज्जोवनया सृज्यशब्देनात्र देवमनुज्या द्वयः सृज्यविशेषा निर्दिश्यन्ते । शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मैव; वक्ष्यति हि कर्मण्यपि शक्तिशब्दम् । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते' [वि. पु. ६।७।६१] इत्यादौ । 'निमित्त मामम्' [वि. पु. १।४।५२] इति च नोपादानत्वमिषेयः, श्रुतिस्मृतिस्त्रपूर्वापरकोप्रसङ्गात् । अतस्तत्तत्कर्मविशेषप्रयुक्तया प्रकृत्योदितविषमसृष्टेर्नैवम्यांशं प्रति प्राधान्यमनेन निषिध्यते, 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सृज्यसात्त्विः' [१।१।३३] इतिवत्; 'प्रधानकारणीभूता यतो नै सृज्यशक्तयः' [वि. पु. १।४।५१] इति । ह्यत्रातुच्यते । नन्वेवं सत्यप्रधानत्वमिष्वरस्योक्तं स्यात्, तदपि सूत्रादिविरुद्धं कर्तुंलघुविरुद्धं च; 'स्वानन्तरः कर्तो' [अत्रा. १।४।५४] इति हि कारकत्वं प्रति प्राधान्यं कर्तुंलक्षणं स्मरन्ति । अतोऽयं प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत्, तन्न; भित्तोपादानैक्यश्रुत्यादिविरोधात्; उपादाने करणशब्दानौचित्याच्च । न चास्तुतान्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करणसूतस्यादृष्ट्यापि तस्यापेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेवशाकाङ्क्षमसाधारणकारणान्तरनैरपेक्ष्यं चोच्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति—

३ रा. भा.—एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः यो मामभिजानाति, स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उपपातितः, उकार्थस्य प्रकृत्योपयोग उच्यते— इति मामित्यादिना । इतिशब्दः 'चातुर्वैयर्थ्यम्' [४।१३] इत्यादिकं सर्वं परामृशतीत्यभिप्रायेणाह— एवमिति । कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशोऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात् सर्वकर्मविनाशायोपात्तः, 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म' [४।११] इत्यनन्तरवाक्यादुरोधाच्च सङ्कोचं कार्यं प्रकृतोपयुक्तं विनाशोऽयमेवेत्यभिप्रायेण कर्मयोगा-

५ आ. मा. भा.—अत एव 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' [४।१४] इतश्च न लिम्पन्तीत्याह— न मे कर्मफले स्पृहेति । इच्छामात्रं त्वस्ति, न तु तत्राभिनिवेशः । तद्योक्तम्— 'आकाङ्क्षन्पि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः । न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु' इति । न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः । तथा हि श्रुतिः— 'ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपपाति विद्वान्' [म. ना. उ.] इति । कथं वा ? 'इत्यनन्त। वेत्यनन्तवदिति होवाच' इति ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अपव्याख्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्गतिः ? इत्यत उत्तरं सङ्गतिमाह— अत एवेति । एवशब्देनास्मद्व्याख्यान एवायं हेतु-हेतुप्रज्ञानो युज्यते, न पक्षव्याख्यान इति सूचयति । जीवानां कर्मलक्षेऽभिनिवेशादिकं कारणं तस्य नास्तीति । मिथ्यात्वं तु जीवक्रियायामपि समानमिति तेषामपि लेपाभावे किमाश्रय आक्षेपः स्यात् ? ज्ञानेन विशेष इति चेत्, न; तस्याश्रवणात् ।

सृज्यानामिति । सृज्यशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः— क्षेत्रज्ञानामित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसहपठितनिमित्तपरत्वव्युदासायाह— **कारणमात्रमिति ।** 'सृज्यशक्तयः' इत्यत्र समानाधिकरणसमासभ्रमव्युदासाय **सृज्यभूतेत्यानुक्तम् ।** प्रलयकाले करणकलेवरादिरहितानामविभागापत्नानां कथं कर्मेति शङ्कान्युदासाय— **प्राचीनैस्तुक्तम् ।** पूर्वकल्पसम्भवशरीरैः कर्माणि निष्पन्नाणि, 'नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' [ब्र. वै. प्र. खं. २६।७०] इति हि स्मरन्ति; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽन्यतन्त्याविभागः । सृष्टिर्न चैतत्— 'न कर्माविभागादिति चेत्, न; अनादिवाहुपण्यते चाप्युपलभ्यते च' [ब्र. सू. २।१।२५, २६] इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकरणसिद्धिसृज्यविशेषविषय इत्यभिप्रायेण— **इदं क्षेत्रज्ञवस्त्वित्युक्तम् ।** 'स्वराकस्या वस्तु वस्तुतां नीयते' इत्युक्ते अवस्थान्तरं नीयत इत्येवोक्तं भवति; प्रागसतः सत्तायोमित्वविवक्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात्, 'रवशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । तथावस्थान्तरमस्मिन्प्रकरणे प्रलयदशापत्नानां देवादिभाव एवेत्यभिप्रायेण देवादिवस्तुभावमित्युक्तम् ।

कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितं च फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्बध्यते इत्युक्तम् । विरोधित्वेऽनन्तरव्यापारकथनम् । **फलसङ्गादिहेतुभिरिति ।** यदा फलसङ्गादिना कृतत्वात्फलविद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः । अत्र प्राचीनशब्देन निष्पन्नोपासनस्य उत्तरावाधेय इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागैव बद्धस्य कर्तैरवधेय इत्यत्राह **मुच्यत इत्यर्थः** इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधोपापक्षयहेतुरुक्तः ॥ १४ ॥

लेपनिवारणं च व्यर्थम्, तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात् । हेतुहेतुमतोक्तत्वात् 'न मे कर्म' इति किमर्थं ? इत्यत आह— इतश्चेति । नन्वात्मायै भगवतः फलत्पृष्टाभावेऽपि परार्थसत्त्वेव, तत्त्वमेवमुच्यते ? इत्यतः, आह— इच्छेति । तत्र कर्मफले येन तत्प्राप्तिपर्यन्तं मनसो विक्षेपः सोऽभिनिवेशः । अत्र प्रमाणमाह— **तच्चेति ।** 'व्यत्ययो बहुलम्' [अत्रा. ३।१।८५] इति व्यत्ययः । ज्ञानं ज्ञानमिव, इति मामित्येवं ज्ञानिनो मुक्तिः

फलमुच्यते। सा च वर्तमानप्रत्ययेन। प्राक् च सूतप्रत्ययेन 'मद्वाच-
मागताः' [४।१०] इति। तत्रैकजीववादिनामाक्षिपसुद्धान्य प्रति-
पेक्षति—न चेति। केचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति, केचिद्भूता इति
पक्षेऽतीतएव काले कमेण सर्वमुक्तिः स्यात्। तथा चेदानीं संसारा-
नुपलम्भः स्यादिति न शङ्कनीयम्। कस्मात्? यतः श्रुतिरेवमा-

शङ्क्य पर्वहार्षादित्याह— तथा हीति। हृदा बुद्ध्या च
इत्येतत्कर्त्तव्यं वा मुच्यते? उक्ताक्षेपादिस्थाशङ्कायामनन्ता जीवा
इत्युत्तरम्। ननु कालोऽप्यनन्तोऽत इत्यस्योत्तरमाह— अनन्त-
वदिति। “यथा भगवान् कालक्षणेभ्योऽप्यतिशयेनानन्त-
स्तथाऽनन्ताः कुत इति होवाच” इति श्रुत्यन्तरमिति ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्तृत्वे कर्मफलसम्बन्धात्तत्त्वानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— न मामिति। न
मां कर्माणि यज्ञादीनि लिम्पन्ति उपश्लिष्यन्ति; देहाधारम्भकत्वेनाहङ्कारमाभावात्। न मे कर्म-
फले स्पृहा। अतो हेतोरकर्मात्मज्ञानादहं कर्मभिरलिप्त इत्यतोऽपि मां परमात्मानं योऽभिजानात्य-
वगच्छति कर्मभिर्न स बध्यते न लिप्यते ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एतदेवाकर्तृत्वमुपादयवाह— न
मामिति। कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीनि मां निरहङ्कारं न लिम्पन्ति
नोपश्लिष्यन्ति; न बध्नन्तीति यावत्। मे समावाप्तसमस्त-
कामस्य कर्मफले स्पृहाऽपि न विद्यते। लोके ह्यहङ्कारफले-
च्छाभ्यां कर्माणि लिम्पन्ति; तदुभयाभावात् मे लेपोऽस्ति;
तदभावाच्च न वास्तवं कर्तृत्वमित्यर्थः। एतत्कर्तृत्वं तात्पर्य-
णैवोच्यते न त्वप्रचारेणेति दर्शयितुं फलरूपं तात्पर्यलिङ्ग-
माह— इति मामिति। उक्तप्रकारेण मामकर्तारं यो जानाति
स कर्मभिर्न बध्यते। निरहङ्कारत्वनिस्पृहत्वाभ्यां निर्लेपमक-
र्तारं मां जानन्त्वयमप्यहङ्कारादिशैथिल्यं प्रतिपद्य तत्त्वमुपा-
र्थक्यज्ञानान्मुच्यते इत्यर्थः। यच्च माध्वत्याख्यानम्—
‘तस्य कर्तारं मामकर्तारं कर्तृरहितं विद्वीत्यर्थः। यद्वा कर्तार-
मपि मां जीवविलक्षणकर्तृत्वादकर्तारं विद्धि’ इति; अत्राय-
म्याख्यानं कर्तृत्वस्य कर्तृत्वादिपुरुषाणाकर्तृत्वेन सह विरोधाप्र-
सक्तेः ‘कर्तारमपि’ इति विरोधार्थकस्यापिषदस्यानुपपत्तिः।
कर्तारमकर्तारमपि विद्वीत्यपिषदस्य सङ्ख्यार्थकत्वे व्यव-
हितान्वयदोषः। यथाश्रुतान्वये च सम्भवति दूरान्वयो न

न्यायः। द्वितीयव्याख्याने तु अकर्तारमिति सामान्यतः कर्तृ-
त्वनिषेधस्य जीवसाधारणकर्तृत्वनिषेधपरत्वेन सङ्कोचकल्पनं
दोषः। किञ्च ‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति’ इत्युत्तरश्लोके कर्म-
लेपाभावेन कर्तृत्वसामान्यस्यैव निषेधावगमात्तद्विरोधः। अपि
च ‘कर्तारमपि मां विद्धयकर्तारम्’ इति स्वरसतः प्रतीय-
मानः कर्तृत्वाभावरूपोऽर्थः कुतस्त्यज्यते? ब्रह्मणि विश्वकर्तृ-
त्वस्य शास्त्रप्रसिद्धिरिति चेत्, तदकर्तृत्वस्यापि “निष्कलं
निष्क्रियम्” [चै. उ. ६।१९] इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिं किं न
पश्यसि? हेयक्रियाकर्तृत्वनिषेधपरमेवेदं शास्त्रमिति चेत्, न;
शोकादिहेयक्रियाकर्तृत्वस्यापि ब्रह्मणि रामायणभारतादिशा-
स्त्रप्रतिपन्नत्वेन तन्निषेधस्याप्यवयोगात्। अथ शोकादिकर्तृत्वं
मायामात्रमिति शास्त्रेणैव प्रतिपन्नमिति चेत्, विश्वकर्तृत्व-
मपि मायामात्रमिति “अतोऽप्यदातेर्क” [बृ. उ. ३।१२; ३।१३;
३।७।२३] “मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः” [गौ.
पा. का. १।१७] इत्यादिशास्त्रप्रतिपन्नं कुतो न जानीषे येनैव
दुराग्रहेण गीताशास्त्रमात्मानं च नाशयसि?। विस्तरस्तु
अद्वैतपञ्जरे द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

९ व ० त ० दी०— तथाहि न मामिति यतो न कर्मफले स्पृहेति इदमेव मम जीवतो विलक्षणत्वमिति मां
योऽभिजानाति सोऽपि मद्गर्भा भवति ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेद्विद्वांसः किमिति कर्म कुर्वन्ति?
तत्राह— न मामिति। मां कर्माणि न लिम्पन्ति बध्ने न कुर्वन्ति।

मे मम कर्मफले यज्ञाद्ये इन्द्रियादिवत् स्पृहा इच्छा न। इत्य-
नेन प्रकारेण मां योऽभितो जानाति स फलभोगेन बध्यते १४

११ नी० भा० दी०— ननु कर्तुरपि कथमकर्तृत्वं? अत आह— न मामिति। कर्मलेपोऽपि कुतो नास्ती-
त्यत आह— न मे इति। यः कर्तृत्वाभिमानो स लिप्यते, यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मनुते, इति
फलेच्छाभावादकर्ता। अकर्तृत्वाच्च न लिप्यतेऽयं इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्यागात् कर्मभिर्न
बध्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

१ नव्यास्तवत्र— ‘एवं मोक्षकर्मणोर्विरोधाभावात् त्वं कर्म कुर्विति निश्चितमुपदिष्टं भगवता’ इत्याहुः। तस्मिन्मू, अत्र
मोक्षकर्मणोर्विरोधाभावात्प्रतिपादनाभावात्, तद्विरोधस्यान्यत्र दृढतरं समर्थितत्वाच्च। “मुमुक्षुभिः” इत्यस्य ‘ज्ञानिभिः’ इति।
तेदीयं विवरणमप्युपेक्ष्यमेव।

— अविगीता ।

१ शां. भा.—‘ नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहा ’ इति—एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तेषुमुशुभिः । कुरु तेन कर्मैव त्वं, न तूष्णीमासनं, नापि सन्ध्यासः कर्तव्यः, तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् । यद्यनात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं, तत्त्वविच्छेदोक्तसङ्ग्रहार्थः पूर्वजनकादिभिः पूर्वतरं कृतं, नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्वं कर्मतत्फलसम्बन्धभावे, तथा ज्ञानवत्तव तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणा ? इत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहां वाकृत्वा सुमुशुवत्त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह— नाहमित्यादिना । ‘ नाहं कर्ता ’ इत्येवमादि एवमा पराभ्यस्यते । तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यर्थः । कर्मैवेत्येवकार्यमाह— नेत्यादिना । त्वंशब्दस्य क्रियापदेन सम्बन्धः । तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति— पूर्वैरिति । यदुक्तं

किं मम कर्मणा ? इति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा ? यत्तत्त्वज्ञादचित्तशुद्ध्यर्थं कुरु कर्मेत्याह— यदीति । द्वितीयं प्रत्याह— तत्त्वविदिति । कुरु कर्मति सम्बन्धः । पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितमित्येतावता किमिति विवेकवता मया तत्कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽह— जनकादिभिरिति । ते तावदेवं सम्प्राप्य कर्म कृतवन्तः, न तदिदानीमप्रापयितुं कर्त्तव्यमनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽह— पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवं मां ज्ञात्वाऽपि विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतं तस्मात्त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणान्कारं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्पूर्वकं कर्मयोगं शिशुलुगानप्रदशौनेन द्रव्यन् अर्जुनं प्रत्ययुशस्ति ‘ एवं ’ इति श्लोकेन । एवमिति— कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ‘ ज्ञात्वा कृतं कर्म ’ इत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्वं सूचितम् । ‘ कर्मणि न स वक्ष्यते ’ [४१५] इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय ज्ञात्वाऽपि विमुक्तपापैरित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र सुमुशुभैर्व्यवियत्त्वात् व्यवहितमपि प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण

उक्तलक्षणमित्युक्तम् । त्वंशब्दो गृहीतस्त्वयाथात्म्योपदेशात् सूचयतीत्यभिप्रायेण त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापस्युक्तम् । ‘ इमं विवस्वते ’ [४१६] इत्यादावुपलब्धज्ञातातः पूर्वैरिति पराभ्यस्यत इत्यभिप्रायेण विवस्वन्मन्वादिभिरित्युक्तम् । पूर्वतरमित्यस्य किंशिविशेषणत्वव्युदासायाह पुरातनमिति । तदभिप्रेतमाह तदानीमेव मयोक्तमिति । एवं प्रवाधानाद्विभिव विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिर्णयोद्घातारूपत्वादस्य वक्ष्यमाणान्कारमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— नन्वेवं ज्ञात्वेति पुनरुक्तम्, कर्मकरण आचारस्य प्रागेवोक्तत्वात् ; इदं वाह— एवमिति । यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बद्धयते, तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धभावात् कथं कर्मविधानं ? इत्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणमाचारोऽज्ञोच्यते । प्राक्तु जनकादीनां विवस्वत्त्वादीनां च विवस्वतमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः । अत एव भाष्यकारेण ‘ तत्र कर्म कृतैव ’ इत्याहुक्तम् ।

न हि ज्ञानिनां कर्मज्ञानद्वारा सुफिहेतुः । मुमुक्षुभिरिति ‘ तत्त्वाधुकारिणि [अष्टा. ३.१२.१३] उप्रत्ययः । पूर्वैः कृतमित्यनेनैव पूर्वतरत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिरित्येव आह— पूर्वैरिति । तैरपि ततोऽपि पूर्वभावि कृतमित्यर्थः । कर्मणः क्षणिकत्वात्कथं तदेव कर्तव्यं ? इत्यतो वेदमुक्तम् । पूर्वमेव भवतीति पूर्वभाविः अत एव कर्मेत्यनुवादः ॥ १५ ॥

७ ह. वै. भा.— अहमेवेश्वरः कर्मणः सष्टाहमेव च कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वैः पुरुषैः पूर्वतरमेव कृतं कर्म, त्वं तस्मादेव हेतोः कुरु ॥ १५ ॥

८ वे. ब्र. मि.— इयं प्रासङ्गिकमवतारस्वरूपमन्यत्र तत्त्वज्ञानप्राप्तकं निरुक्त्य प्रकृतमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमारभते— एवमिति । निरहङ्कारत्वनिस्स्पृहत्वान्यां कृतं कर्म न बन्धकमित्येवं ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिर्जनकादिभिः कर्म कृतम् । तस्मात्त्वमपि सन्नति कर्मैव कुरु, न तूष्णीमवस्थानं,

न वा कर्मसंस्थासमित्यर्थः । न केवलं ततः पूर्वैर्जनकादिभिरेव कृतम्, किन्तु ततोऽपि पूर्वैर्नन्वादिभिरप्येव— पूर्वैरिति । पूर्वैर्भ्योऽपि पूर्वैः कृतम्, अत एव पूर्वतममिति शयेन पूर्वम् अनादिपरम्पराप्राप्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व. ०. त. ० दी०— एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तयोगे कर्तव्यं कर्म प्रपञ्चयितुमनुस्मारयति— एवं ज्ञात्वेति । पूर्वोक्तप्रकारेण योगिभावतो भगवता कृतं कर्म न वयनकमिति ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कक्षी-
गो. ६०

वज्राद्वादिभिर्नवादिभिर्वा जनकादिभिर्वा कर्म स्वधर्माख्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण कृतम्, तस्मान्नवमपि कर्मैव कुरु । न चेदमाधुनिकम्, किन्तु पूर्वतरं पूर्वैश्च कृतम् । इति शिष्टाचारात्कर्तव्यता बोधिता ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— पूर्वैश्चछुभिरपि विद्वद्भिरप्येवं मत्स्वरूपं ज्ञात्वा कर्म कृतं; मदात्कारूपत्वात् कृतमिति भावः । तैर्मदाक्षया कृतं त्वमपि पूर्वार्थायोकप्रकारेण मदाज्ञयैव

कुर्वित्वाह— एवं ज्ञात्वेति । तस्मादेवं बन्धकाभावादेव पूर्वैः सुखद्विभिः कृतं, त्वं मदात्कारूपत्वेन कर्म कुरु । कीदृशं ? पूर्वतरं परम्परया सुकरैरपि सुखद्विदशायां कृतम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति— एवं ज्ञात्वेति । पूर्वतरं वेदोक्तत्वात् । न तदधुना केनचित् कल्पितमित्यर्थः । पूर्वतरं प्रथमतरं कृतं, अत्यावश्यकत्वादिति वाऽर्थः ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्तेऽकर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं, त्वद्वचनादेव करोम्यहं; किं विशेषितेन ? पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् इति ? उच्यते— यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि । कथम् ? किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गताः; अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षयसेऽशुभात्संसारत् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मविशेषणमाक्षिपति— तत्रेति । मनुष्यलोकः सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन्प्रवृत्तिस्तव सुकरेति युक्तं विशेषणमिति परिहरति— उच्यते इति । कर्मणि देहादिषेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते— कथमिति । विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये व्यामो-

होपतेः सुतरामेव तव तद्विषये व्यामोहतस्मभवात्तद्वोद्धार्यमाण-सवाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह— किं कर्मेति । ‘तत्ते कर्म’ इत्यत्राकारानुबन्धेनापि परं छेत्तव्यम् । कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजनमाह— यज्ज्ञात्वेति । तत्कर्माकर्म चेति सम्बन्धः । अतो मेधाविनानपि यथोक्ते विषये व्यामो-हस्य सत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह— किमिति । मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किरूपम् ? अकर्म च किम् ? फलमितान्धिरहितं भगवदाराधनरूपं कर्म । अकर्मैति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञानमुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च, किरूपमित्युभयत्र कवयो विद्वदोऽपि मोहिताः— यथावन्न जानन्ति; एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते प्रवक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात् संसारबन्धात् मोक्षयसे । कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘किं कर्म’ इति श्लोके कर्माकर्मा-व्याख्यां पृथक् ज्ञातव्यमत्रः स्यादिति तदुदाहरणमाह— वक्ष्यमाणस्य कर्मण इति । ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ [४।१८] इत्यादिना कर्माकर्माद्वैषम्येककर्मयोगांशत्वं हि वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके ‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इति उच्यते इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम् । दुर्विज्ञान-त्वज्ञानायाह मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयमिति । अकर्मैति कर्माभावादिन्युदाहरणमाह आत्मनो याथात्म्यज्ञानमिति । अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय कर्तुरित्युक्तम् । ‘कवयः कान्त-दर्शिनः’ इति प्रसिद्धयाऽर्थान्तरप्रसिद्धेरात्रुपयोगाच्च वि-द्वदोऽस इत्युक्तम् । ‘मोहिताः’ इत्यत्राज्ञानं अयथाज्ञानं च विवक्षितम् ; तदुभयसङ्ग्रहायाह यथावन्न जानन्तीति ।

मोहिताः विप्रकीर्णैः शाल्लैरिति शेषः । ‘किं कर्म किमकर्म’ इति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि ‘कर्म प्रवक्ष्यामि’ ‘कुरु कर्मैव’ ‘गहना कर्मणो गतिः’ [४।१७] इति पूर्वापरपरामर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति— एवमन्तर्गत-ज्ञानमिति । संसारबन्धादिपरमप्रयोजनविवक्षयोर्कं ज्ञात्वा मोक्षयसे इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठायैति कृतो लब्धम् ? इत्यत्राह कर्तव्यकर्मज्ञानमिति । अत्र ‘ज्ञात्वा’ इतिपदमहङ्ग-क्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्यते । ‘कुरु कर्मैव तत्सत्त्वम्’ [४।१५] इति ह्यन्तर्गतमेवोक्तम् । अन्यथा कर्मानुष्ठानविधि-नैरर्थक्यं च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘कर्म कुरु’ इत्युक्तम्, तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तुम्— किं कर्म किमकर्मेति ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘किं कर्म’ इत्यस्य सङ्गतिं प्रतीयतेऽत आह—कर्ममिति । तस्य कर्मव्यत्ययोक्तस्य । किमर्थम् ? सम्भार-
कुम् । एतदेव सम्भारवचनम्, यजिज्ञासितकथनम्; जिज्ञासा च
दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति भावः । अत एव प्रक्षेपेण वक्ष्यामी-

त्याह । ननुत्तरलोके ‘विकर्मणोऽपि’ गृहीतत्वादिहाप्यकर्मशब्द-
स्तदुपलक्षणार्थे इति कथ्यते कर्मादीनामिति वक्तव्यं, ‘कर्मणः’ इति
कथम् ? अनुष्ठेयत्वात् । अकर्मादिकं हेतुतया ज्ञेयम् । अत एव
‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इत्याह । तत्रायाम्कर्मविश्लेषणात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—अध्यात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणाभाध्यात्मिकस्वरूपा-
विष्करणार्थमाह—किमिति । किं कर्म किमकर्ममिति । कर्माकर्मस्वरूपमजानन्तः कवयोऽपि मोहिताः
परममूढाः । तत्त्वतस्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि, यत्कर्मस्वरूपं ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्निर्मुक्तये ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. नि.—कर्म कुर्वितुकम्; तत्र कीदृशं कर्म ? इति
जिज्ञासां जनयितुं प्रथमं तस्य दृविज्ञेयतामाह—किमिति ।
कीदृशं कर्म कीदृशं चाकर्म ? इति कवयो मेयाविनोऽप्यत्र
मोहिताः । तत् तस्मादेतोः ते तुभ्यं कर्म प्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वाऽदुष्टाय अशुभात्संसारान्मुक्तो भविष्यति । अत्र किम-

कर्मैवकर्मवन्देन कर्माभावो विरुद्धकर्मं चोच्यते । तदुभय-
स्यापि हेतुत्वेन ज्ञेयत्वात् त्रयाणां प्रस्तुतत्वेऽप्युपादेयत्वेन
प्राधान्यात्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्तिः । यद्वा ‘तेकर्म’
इत्यत्र ‘अकर्म’ इत्यपि पदच्छेदात्कर्मविकर्माकर्मणां
ग्रहणम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—तदिदं विचार्यैव कर्तव्यं, न लोकपरम्परामात्रत इत्यत आह—किं कर्म किमकर्ममिति । ‘किं
विहितमुक्तं, किञ्चाऽविहितं ?’ अत्र कवयोऽपि मोहिताः; तदहं सुवोधतया वक्ष्यामि, यत्कर्म ज्ञात्वा तृतीया-
द्विकर्मणोऽशुभाद्भिमुक्तो भविष्यति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु लौकिकफलसाधकं कर्मरूपमे-
वेति चेत्तत्राह—किं कर्ममिति । किं कर्म, कीदृशं कर्म कर्त-
व्यम् ? अकर्म किम्, अकर्म कीदृशं अकर्तव्यम् ? इत्यत्र
एतज्ज्ञाने कवयोऽपि शब्दार्थज्ञातारोऽपि मोहिता मोहं

भ्रमं प्राप्ताः । तत्तस्मात्कारणात्ते कर्म कर्तव्यं प्रवक्ष्यामि
प्रक्षेपेण सन्देहाभावपूर्वकं कथयामीत्यर्थः । यत्कर्म ज्ञात्वा
अशुभादकर्मणो लौकिकफलसाधकात् मोक्षयेते श्रुत्वा
भविष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतयाऽनुष्ठानं कर्तव्यं, किन्तु ज्ञात्वा कर्माणि
कुर्वीत’ इति वचनात् कर्माश्रितं किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमुपोद्धातयति—किं कर्ममिति । यतः कर्माकर्मणी
कवीनामपि दुर्निरूपे तत्तस्मात्ते तुभ्यं कर्म अकर्म च—अकारप्रक्षेपेण प्राप्तं—ते उभे प्रवक्ष्यामि, यत् द्वयं ज्ञात्वा-
ऽशुभात्संसारान् मोक्षयेते ॥ १६ ॥

कर्माकर्मविकर्मणां दुर्बोधत्वम् ।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं, अकर्म नाम
तदाक्रिया तूष्णीमासनं; किं तत्र बोद्धव्यं ? इति । कस्मात् ? उच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्र-

१ अभिनवगुप्ताचार्यास्तु—‘कर्माकर्मणोर्विभागो दुष्परिज्ञानः । यथा—कर्मण्यपि मध्ये दुष्टं कर्मास्ति, अग्निशोभ इव पशु-
वचः । विरुद्धेऽपि च कर्मणि शुभमस्ति कर्म, यथा हिंसप्राणिवधे प्रजोपतापाभावः । अकरणेऽपि च शुभाशुभं कर्मास्ति, वाक्छानसकृतानां
कर्मणामवश्यमाभावात्, तेषां ज्ञानमन्तरेण दुष्परिहृत्वात् । अतः कुशलेरपि गहनत्वात्कर्मं न ज्ञायते—अनेन शुभकर्मणा शुभम-
स्माकं भविष्यति, अनेन च कर्मणामनारम्भेण मोक्षो न भविष्यतीति । तस्माद्दृश्यमाणो विज्ञानवह्निरेवावरयं सकलशुभाशुभकर्म-
न्धनशोषसमर्थः शरणत्वेनान्वेष्य इति भगवतोऽभिप्रायः’ इत्याहुः ॥ पूर्वश्लोके कर्माकर्मणोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तुभ्यं कर्म वक्ष्यामीति
प्रतिज्ञायाम् तृतीयं विकर्मायुक्तत्वात् ‘गहना कर्मणो गतिः’ इति वदतो भगवत्तन्नीयमपि कर्माकर्मविकर्मणि बन्धकत्वाविशेषा-
त्कर्माभिज्ञानीत्यभिप्रायः । नच नित्यस्य कर्मणः फलाभावात् बन्धकत्वमिति वाच्यम्, ‘कर्मणा पितृलोकः’ (दृ. उ. १।५। १६)
इति तस्यापि फलश्रवणात् । नापि निष्कामतामात्रेण कर्मणो बन्धकत्वं व्यपैति, तस्य कर्मस्त्वभावमैवात् । न हि मरणकामना-
विरहेऽपि पीतस्य विषस्य मार्कत्वं व्यभिचरति । तस्मात् यथा यन्मार्कं तद्विषम्, तथा यद्वन्धकं तत्कर्ममिति लक्षणादुगतात्
कर्माकर्मविकर्मणो कर्मैस्त्वामान्यं सुपपन्नमिति युक्तमुक्तं ‘कर्मणो गतिः’ इति केचित् ।

—अविगीता ।

विहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य, तथाऽकर्मणश्च तूष्णीम्भावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्माद्गहना विषमा दुर्ज्ञाना- 'कर्मणः' इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां- कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्थात्तस्य, तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शा. व्या.— कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये न किञ्चिद्बोद्धव्यमिति बोधमगम्य निरस्यति- न चेति । तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरशोकमवतारयति- कस्मादिति । त्रिष्वपि कर्माकर्मविकर्मणो बोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्त-

स्मान्मादीये प्रवचनमर्थवदिति योजना । बोद्धव्यशब्दात् हेतुमाह— यस्मादिति । त्रितयं प्रकृत्यान्वयतमस्य गहनत्ववचनमनुक्तमित्याशङ्क्यान्वयतमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वमुपेय विवक्षितमर्थमाह— कर्मादीनामिति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कुतोऽस्य दुर्ज्ञानता ? इत्यत्राह— यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधतामापन्नं कर्म विकर्म । अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति, गहना दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः । विकर्मणि च बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्त्वात्सुसन्धानम् । तदेतत् 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका' [१४१] इत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥

४ छे. ता. चं.— 'तते कर्म प्रवक्ष्यामि' [४१११] इत्युक्ते अनन्तरं कर्मवोपदेष्टव्यम् 'कर्मणो ह्यपि' इत्यादि तु कस्यामाकाङ्क्षायामुच्यते ? इत्यत्राह— कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण वचनं बोद्धव्यंशविशेषनिष्कर्षपरमिति व्यञ्जनाय कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्तीत्युक्तिः । अत्र सम्प्रन्धसामान्ये षष्ठी । 'गहना कर्मणो गतिः' इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मशब्देन 'पापविडो विकर्मस्थान्' [मनुः ४।३०] इत्यादाविव न विरुद्धं कर्मोच्यते, तस्यात्रोपयोगाभावात् ; अतोऽत्र विषयशब्दोऽनुष्ठेयवैविध्यपरः 'वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूपं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह नित्येति । आदिश-

ब्देन रक्षणतदुपायप्रवृत्त्यादि युज्यते । अत्र विकर्माकर्मशब्दयोः प्रतिषिद्धकर्मतूष्णीम्भावपरत्वेन परव्याख्याने 'गहना कर्मणो गतिः' इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्माद्युपलक्षणार्थत्वं क्लिष्टम् । एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वेदमर्थेन व्याख्यातं निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात् 'गहना' इत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहनत्वं दुष्प्रेक्षतत्त्वम् ; तच्चात्र ज्ञानत इत्यभिप्रायेण दुर्विज्ञानानेत्युक्तिः । ननु मुमुक्षोः फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यम् ? इति शङ्कायां वक्तव्यं परिशेषयितुं तस्योक्ततामाह— विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणं ? इत्यत्राह— तदेतदिति । नेह प्रपञ्च्यते— अस्माभिर्भगवता वेति शेषः ॥ १७ ॥

५ आ. भा. भा.— न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्षस्ये ज्ञात्वैवेत्याशयवानाह— कर्मण इति । तच्चोक्तम्— 'अज्ञात्वा भगवान्कस्य कर्पाकर्मविकर्पकम् । दर्शनं याति हि मुने ! कुतो मुक्तिश्च तद्विना' इति । अकर्म कर्माकरणम्, कर्पाकर्पाभ्यद्विकर्प निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' [४।१६] अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह— गहनेति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'यज्ज्ञात्वा मोक्षस्येऽष्टुभात्' [४।१६] इत्यनेनैव कर्मस्वरूपं मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम्, तत्कर्मार्थं 'कर्मणो हि' इत्याद्युच्यते ? इत्यत आह— न केचलमिति । तत्कर्माधिकम् । शिद्धे सत्यात्मनो नियमार्थं इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह— तच्चेति । दर्शनापेक्षया समानोक्तकत्वात् । कत्वानिर्देशः । कर्मशब्दार्थो भगवतैव वक्ष्यते । अकर्मशब्दार्थावाह— अकर्मैति । किं तद्विकर्म ? इत्यत आह— निषिद्धमिति । एवं चेत्कर्माशुपेतस्य कुत्रान्तर्भावः ? इति चेत्, विकर्मणीति ब्रूमः । कथं तस्य निषिद्धत्वं ? इत्यत आह—

बन्धकत्वादिति । अस्त्येवं शब्दार्थः, योजना तु कथं ? इत्यतो लाघवार्थं द्वितीयपादयोजनां तावदाह— तत्त इति । ततो विकर्मणः कर्मादि कर्माकर्म च इत्यादीत्यनेनाद्यतृतीयपादयोजनां सूचयति । कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमिति । ननु 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' [४।१६] इत्यनेन कर्मादिदुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्, तत्पुनः किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— न चेति । ज्ञातुं स्वभावेनेति शेषः । एतच्च श्रोतुमिहाकारणनाशमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्म नाम शरीरेन्द्रियव्यापारस्तद्भावश्चाकर्म, कथमत्र कवयोऽपि मोहिताः ? इति चेत्, उच्यते—कर्मण इति । कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं शरीरेन्द्रियव्यापारनिर्वर्त्य रूपं बोद्धव्यं किञ्चिदस्ति । तथा विकर्मणः प्रतिषिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिषेध्यरूपमस्ति । तथाऽकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यं रूपमस्ति । यतः कर्मणो गतिर्गहना दुर्बोधा ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ननु विहितचेष्टा कर्म, प्रतिषिद्धचेष्टा विकर्म, अचेष्टा त्वकर्मैति लोकप्रसिद्धमेव वर्तते; तत्र किं त्वया वक्तव्यम् ? अत आह—कर्मण इति । अत्र कर्मण इत्यादिवाक्यत्रयेऽपि 'तत्त्वमस्ति' इति पदद्वयमध्याहार्यम् । कर्मणो-

ऽपि तत्त्वं बोद्धव्यम्, तथा विकर्मणोऽकर्मणश्च । हि यस्मादेवं तस्मात् गहना दुर्विज्ञेया कर्मणो गतिस्तत्त्वम् । कर्मणो गतिरिति विकर्मांकर्मणोरत्युपलक्षणम् । पूर्ववदकर्मण इत्यपि पदच्छेदेन वा तयोर्ग्रहणम् ॥ १७ ॥

९ व ० त ० दी०— कर्मणो ह्यपीति । 'यत्तत्र सुतरामेव कर्ममाणो दुरत्ययः । अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति कश्चित् । कर्ममाणं फलं तस्मान्न निरूप्य हि सर्वथा ॥ जायस्वेति म्रियस्वेति तृतीयो य उदाहृतः । प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम्' इति । अतो विहितस्य कर्मणः स्वरूपमिति शेषः । अविहितस्य कर्मणोऽथ च निषिद्धकर्मणस्तत् बोद्धव्यम्, तत्र कर्मण एव गतिर्गहना, किं पुनरन्येषाम् ? इत्येकग्रहणं प्रकृतार्थम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाह—कर्मण इति । हीति निश्चयेन कर्मणः कर्तव्यस्य स्वरूपं बोद्धव्यं ज्ञातव्यम् ; ततो ज्ञात्वा कर्तव्यमित्यर्थः ; मत्स्वरूपज्ञानार्थः ; विकर्मांकर्मणोः स्वरूपं स्थापयार्थं ज्ञातव्यमित्याह । च पुनः विकर्मणो निषिद्ध-

कर्मणः संसारफलसाधकस्य वा तस्य स्वरूपं तथैव । च पुनः अकर्मणोऽकर्तव्यस्य आसुरस्य स्वरूपं बोद्धव्यम् । कर्मणो गतिः त्रयाणां कर्तव्यस्य पर्यवसानफलतिरुषा गहना दुर्विज्ञेयत्वार्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतज्ज्ञानभावद्वयकमित्याह—कर्मण इति । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः ; कर्मणः शास्त्रविहितस्य, विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य, अकर्मणस्तूष्णीम्भावस्य । 'गहना कर्मणः' इत्यत्र 'कर्मणः' इति त्रितयोपलक्षणं, कर्मविकर्माकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनम् ॥ १७ ॥

कर्माकर्मविकर्मतत्त्वज्ञानिनो मोक्षार्हता ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं पुनस्तत्त्वं कर्मादिर्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं ? उच्यते—कर्मणीति । कर्मणि, कर्म क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रं, तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येत् ; अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृत्वान्तरत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विस्त्वप्राप्त्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत् पश्यति, स बुद्धिमान्मनुष्येषु, स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृत् स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुपादेते—किं पुनरिति । प्रथमपादस्याक्षरोत्पत्त्यर्थं कथयति—कर्मणो-

तयादिना । द्वितीयपादस्यापि शब्दप्रकाशितमर्थं निर्विशति—अकर्मणि चेति । कर्माभावे यः कर्म पश्यतीति सम्बन्धः ।

१ कर्मणीति—आत्मीयेषु कर्मषु यः अकर्तृत्वादकर्मत्वं पश्यति प्रधानतया, अकर्मषु च परकृतैष्वात्मकृतत्वं जानाति परिपूर्णादितत्त्वत्वेन, स एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् । कात्स्न्येन साकल्येनासौ कर्म करोति, अतोऽप्य केन कर्मणा फलं दीयतामित्युदितवक्ष्यामि । प्रधानतश्चे नु—कृत्स्नानि कर्माणि कृन्तति छिनति । अतः सर्वमेव कर्म करोति, न किञ्चिद करोतीत्युपनिषत्—इत्यभिनवमुपपादाः । तत्र कर्मकृदिति कर्मण्युपपदे 'बुद्ध्ं करणे' (तना. १४७३) 'कृती छेदे' (तु. १४३६) इत्यनयोः 'किञ्च' (अथा. ३१२७६) इति किपि, पूर्वेव 'हृत्स्वस्य पिति कृति—' (अथा. ६११७१) इति तुकि; परत्र तल्लोपमात्रे च बोध्यम् ॥ ॥ नदयास्त्वत्र कर्माकर्मविकर्मशब्देः क्रमेण राजसत्त्विकृतामकर्मणि लक्ष्यन्त इति वदन्ति । तदनुक्रम, तथा सति राजसत्त्विककर्मणोर्मिषोऽभ्यासं पश्यतो मनुष्येषु बुद्धिमत्त्वमुक्त्वादिप्रसङ्गात्, तादृशच्छेत्रैर्मूलकत्वेन तस्यासङ्गतत्वात् ।

—अविगीता ।

प्रवृत्तेरेव कर्मत्वाभिज्ञेत्सदभावत्वात्तत्र कथं कर्मदर्शनमित्या-
शङ्क्य द्वयोरपि कारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याऽऽह—कर्तुं त-
न्मत्वादि । प्रवृत्ताविव निवृत्तावपि कर्मदर्शनमविरुद्धमिति
शेषः । ननु निवृत्तेर्वैस्वधीनत्वात् कारकनिबन्धनाभावात् तत्र
कर्मदर्शनं युज्यते, तत्राऽऽह—वस्तुविति । क्रियाकारकफल-

व्यवहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्तात्वाद्बुद्धसंपर्कशून्य-
त्वात्, प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपि यः कर्म पश्यति स मनुष्येण बुद्धिमा-
निति सम्बन्धः । कर्मण्यकर्माकर्मणि च कर्म पश्यतो बुद्धिमत्त्वं
युक्तत्वं समस्तकर्मकृत्त्वं च कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—इति
सूयत इति ।

१ शां. भा.—ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इति ? ‘अकर्मणि च
कर्म’ इति ? न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म, तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्द्वयम् ? न; अकर्मैव परमा-
र्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य, तथा कर्मैवाकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्
‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि । अतो न विरुद्धम्, बुद्धिमत्त्वायुपपत्तेश्च । ‘बोद्धव्यं’
[४१।७] इति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात् ‘यज्ज्ञात्वा
मोक्षयेज्जुभावा’ [४१।१६] इति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्यय-
प्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं ‘कर्मण्यकर्म यः’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—लोकस्य शब्दोत्पत्त्यर्थे दर्शिते,
तात्पर्याधीनपरीक्षानाम्निथोविरोधं शङ्कते—नन्विति । कथ-
मिदं विरुद्धं ? इत्याशङ्क्य कर्मणीति विषयसप्तमी वा स्यादधि-
करणसप्तमी चेति विकल्प्याऽऽपेक्ष्याकारं ज्ञानमन्यालम्बनमिति
स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह—न हीति । अन्यस्यान्यासतायो-
गात्कर्माकर्मणोरभेदासम्भवादकर्माकारं कर्मालम्बनं ज्ञानमयुक्त-
मित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—तत्रेति । कर्मयाधिकरणे ततो
विरुद्धमकर्म कथमाधेयं दृष्टा द्रष्टुमीदं । न हि कर्माकर्मणोर्मिथो-
विरुद्धयोराधाराधेयभावः सम्भवतीत्यर्थः । विषयसप्तमी-
मभ्युपेय सिद्धान्तो परिहरति—नेति । लोकस्य मूढदृष्टे-
र्विवेकवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियसेव सद्भ्रान्त्या
कर्मसहितं क्रियावदेव प्रतिभातीत्यश्वरार्थः । परस्मै-
ध्यासमभ्युपेत्योक्तं—तथेति । यथा खल्वकर्म कर्मवदुपलभ्यते
तथा कर्म सक्रियमेव द्वैतमक्रिये ब्रह्मण्यविद्याने संसृष्टं तद्वद्भातीत्य-
श्वरयोजना । कर्माकर्मणोरितरेतराध्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनात् ।
द्वयर्थं भगवतो वचनमुचितमित्याह—तत्रेति । यथा यदिदं
रजतमिति प्रतिपन्नं तदिदानीं शुक्तिफलकं पश्येति भ्रमसिद्धरज-

तरूपविषयानुवादेन तदविद्यानं शुक्तिमात्रमुपदिश्यते, तथा भ्रम-
सिद्धकर्माध्यात्मकविषयानुवादेन तदविद्यानं कर्मादिरहितं कूटस्थं
ब्रह्म भगवता व्यपदिश्यते । तथा च भगवद्वचनमविरुद्धमित्याह—
अत इति । इतश्चाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदविद्यानस्य
कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवतो बोध्यमानत्वात्
तत्र विरोधाशङ्कावकाशो भवतीत्याह—बुद्धिमत्त्वादीति ।
कूटस्थाब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामात्रत्वाव्यपेक्षानाहुद्विसम्ब-
न्धुक्तवसवैर्महत्त्वानामनुपपत्तेः, अत्र च ‘स बुद्धिमात्’ इत्यादिना
बुद्धिमत्त्वादिनिर्वेक्षाब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः, सर्वकिर्यादिरिन्द्राज्ञान-
मेव विवक्षितमित्यर्थः । बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्
कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्यग्ज्ञानोपदे-
शस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभिप्रेतमित्याह—बोद्धव्य-
मिति । फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभि-
प्रेतं प्रतिभातीत्याह—न चेति । सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्र न
श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञात्वेति । अन्यारोपावपादार्थं भग-
वद्वचनमविरुद्धमित्युपापादितमुपसंहरति—तस्मादिति । ‘तद्वि-
पर्यय’—इत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो गृह्यन्ते ।

१ शां. भा.—न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति, कुण्डे बदराणीव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति
कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः, यथा मृगतृणिकायामुदकं
शुक्तिकायां वा रजतम् । ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्विभिरति; तत्र, नौत्स्थस्य नापि
गच्छन्त्यां तटस्थेष्वरातिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्, दूरेषु चक्षुषाऽसन्निकृष्टेषु गच्छत्सु गत्य-
भावदर्शनात् ; एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन,
तन्निराकरणाथमुच्यते ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमाभि-
धायाधिकरणसप्तमीपक्षे दर्शितं दूषणमनङ्गीकारेण परिहरति—
न चेति । न्यवहारसुमिरत्रेष्टुच्यते, योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरि-
त्यर्थः । अकर्माधिकरणं कर्म न सम्भवतीत्यत्र हेखन्तरमाह—
कर्माभावत्वादिति । न हि तुच्छस्याधिकरणं क्वचिदुद्भूयमिदं

चेत्यर्थः । निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणाधिकर्तव्यभावासम्भवे
फलितमाह—अत इति । शास्त्रपरिचयविरहिणा मध्यारोप-
सुदाहरति—यथेति । कर्माकर्मणोरारोपितस्वसुप्तकमद्यव्या-
शङ्कते—नन्विति । कर्म कर्मैवेत्यत्राकर्माकर्मैवेति द्रष्टव्यं,

विमते सत्यम्, अव्यभिचारित्वात्, ब्रह्मवदित्यर्थः । तत्र कर्म तत्त्वतो नाव्यभिचारि, कर्मत्वात् ; नौत्पथ्यस्य तदस्थवृक्षगमन-वदित्यव्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति—तत्रेति । अकर्म च तत्त्वतो नाव्यभिचारि, कर्माभावत्वात् ; दूरप्रदेशे चैत्रमैत्रादिषु गच्छत्स्वेष्वेव चक्षुषा सन्निभावादिष्वेव दृश्यमानगलभाव-वदित्याह—दूरेष्विति । दृत्वादेव विशेषतः सन्निकर्षविरहि-

तेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुस्तन्निष्ठेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति शोचना । गतिरहितेषु तदेषु गतिदर्शनवत्प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्मदर्शनं सक्रिये च द्वैतपक्षे गतिमस्तु चैत्रादिषु गत्यभाव-दर्शनवत्कर्माभावस्य विपरीतस्य दर्शनं येन हेतुना सम्भवति, तेन तस्य विपरीतदर्शनेन निरसनायैव भगवद्वचनमिति दाष्ट-न्तिकं निगमयति—एवमित्यादिना ।

१ शां. भा.—तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनमाविततया मोसुखमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गभवतावतावतार्थं चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्, दुर्विज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं’ [२।२९] ‘न जायते म्रियते’ [कठो. २।१८] इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धम् । यतः ‘किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः’ [४।१६] देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्य ‘अहं कर्ता, ममैतत्कर्म, मयाऽस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं’ इति च । तथा ‘अहं तूष्णीं भवामि, येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यां’ इति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य ‘न करोमि किञ्चित्तूष्णीं सुखमासं’ इत्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान् ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—ननु कर्मतद्भावयोरारोपितत्वाद्-धिक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञानमत्राभिमतं चेत् ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्यो-ऽयं’ [२।२९] ‘न जायते म्रियते वा’ [२।१८] इत्यादिना पौन-स्वत्यं प्राप्तं, तत्रैव ब्रह्मात्मनो निश्चिकारस्योक्तत्वादिति तत्रा-ऽऽह—तदेतदिति । तदेतदात्मनि शङ्कितं सक्रियत्वमसकृ-दुक्तप्रतिवचनमपि, निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षयाऽत्यन्तविपरीतदर्शनं मिथ्याज्ञानं तेन भावितत्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं, ततोऽतिशयेन मोहमापयमानो लोकः, श्रुतमपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यदिक्रि-तप्रसङ्गमापाद्य सक्रियत्वमेवाऽऽत्मनश्चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरं भगवानभिधेयते । वस्तुनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः प्रतिपादनं तत्प्रमनिराकरणार्थमुपयुज्यते । तथा च नास्ति पुनरधिक्रियार्थः । असकृदुक्तप्रतिवचनमेवात्रोदयति—अव्य-क्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति सम्बन्धः । उक्तस्य “न जायते म्रियते वा विनश्चित्” [कठो. २।१८] इत्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसहत्वादित्यायेन च प्रसिद्धत्व-मस्तीत्याह—श्रुतीति । न केवलमुक्तः कर्माभावः, किन्तु

‘सर्वकर्मणि मनसां सत्यस्य’ [५।१३] इत्यादौ वक्ष्य-माणत्वेत्याह—वक्ष्यमाणश्चेति । ननु कर्मणो देहादिनिर्वच्य-त्वेन त्रैविध्यात् कूटस्थस्वभावस्याऽऽत्मनोऽसहत्वात् तथापारु-पस्य कर्मणोऽप्रसिद्धित्वात् तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिद्धयतीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मिन्निति । कर्मैव विपरीतं तस्य दर्शनमिति यावत् । ‘अहं कर्ता’ इत्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्थानुभवात्कर्मप्रस्तावदात्मन्यन्तरुदोऽस्तीत्यर्थः । आत्मनि कर्मविभ्रमोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—यत इति । आत्मनो निष्क्रियत्वे कृतस्तस्मिन् यथोक्तो विभ्रमः सम्भवेत् ? इत्याशङ्क्याऽह—देहेति । श्दानीमामन्यकर्मप्रमत्तदाहरति-तथेत्यादिना । यथा श्रुक्तौ स्वाभाविकमह्यत्वं ह्यत्यत्मारो-पितं, तदभावोऽप्यारोप्याभावत्वादपारोपक्षपाती ; तथाऽऽत्मनो-ऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं सक्रियत्वं पुनरुपस्थितं, तदभाव-त्वात्कर्माभावोऽप्यप्यस्त एवेति मनवानः सन्तुपसंहरति—तत्रेदमिति । आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे सतीदं ‘कर्मणि’ इत्यादिवचनं तत्परिहारायैव भगवानुक्तवानित्यर्थः ।

१ शां. भा.—अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं, यतः पण्डितोऽपि ‘अहं करोमि’ इति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनार्कमं कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते ‘तूष्णींमकुर्वन्सुखमासे’ इत्यहङ्का-राभिसन्निहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्मविभागाच्च स बुद्धिमान् पण्डितो मनुष्येषु, स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्चः सोऽशुभमानोऽक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रत्युक्तोऽर्थे श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणात्यादि व्याख्येयास्तुभूमिकां करोति—अत्र चेति । व्यवहारानुमौ कार्यकरणधिकरणं कर्म स्वेवैव रूपेण व्यवस्थितं सदाप्यन्त्यविक्रिये कार्यकरणोपपन्नारेण सर्वारोपितमित्यन्तं हेतुमाह—यत इति । अविवेकिनां तु कर्तृत्वाभिमानः सुतामिति वक्ष्यमुपनिषदः । एवमात्मनि कर्मारोपसुप्रथमं प्रथमपादं व्याचष्टे—अत इति । आत्मनि कर्मरहिते

कर्मारोपे दृष्टान्तमाह—नदीति । आरोपकदादात्मनिष्ठत्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावे यः पश्येत्स बुद्धिमानिति सम्बन्धः । अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वम् । तत्र दृष्टान्तमाह—गच्छामावमिवेति । द्वितीयापादं व्याकरोति—अकर्मणि चेति । अध्यारोपमभिनयति—तूष्णीमिति । अकर्मणि कर्मदर्शने बुद्धिमाह—अहङ्कारेति । पूर्वावबोधकमनुयोक्तार्षे विमज्जते—य एवमिति ।

१ शां. भा.—अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् । कथं ? नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलभावादकर्मणि तान्बुध्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणमकर्म, तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्येव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलभावात् । यथा धेनुरपि गौर्गौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येत्शरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानम् । एवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेः ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्’ [४।१६] इति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं ? नावज्ञानमनुष्ठानादशुभास्त्यान्नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुत्तिक्रमलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवहेतोक्तम् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनि कार्यकरणसङ्घातसमारोपद्वारा तद्व्यापारसोऽर्थे कर्मणि शुक्तिकायामिव रजतमारोपितविषये तदभावमकर्म वस्तुतो यो रजताभाववदनुभवति, अकर्मणि च सङ्घातव्यापारोपरमे वद्वारा स्वान्माने ‘अहं तूष्णीमासे खुवं’ इत्यादिरोपिते गौचरं कर्माहङ्कारहेतुत्वं यस्तत्त्वतो मन्यते, स सत्यतभावविज्ञानाद्गौणमुत्क्रामावगतस्यमात्रं कमतदभावविभागाशून्यं कृतस्थं परमार्थतोऽवगच्छन्बुद्धिमानित्यादिवस्तुतियो-म्यतां गच्छतीत्यर्थं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय तत्र वृत्तिकारव्याख्यानमुत्पापयति—अयमिति । अन्यथाव्याख्यानमेव प्रथमद्वारा प्रकटयति—कथमित्यादिना । ईश्वरार्थेनानुष्ठाने फलभाववचनं व्याहृतमिति मत्वाऽऽह—किलेति । नित्यानामकर्मत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य फलाहित्यगुणयोर्गोप्यत्वकर्मव्यवहारः सिध्यतीत्याह—गौण्येति । नित्यानामकरणं मुख्यवृत्त्येवाकर्मशब्दाव्याख्यामित्याह—तेषां चेति । तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायाव्यापकहेतुत्वगुणयोर्गौण्यैव वृत्त्या प्रवृत्तित्याह—तच्च । पातनिकासेवं कृत्वा श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । ‘अकर्मणि च’ इत्यादि व्याकरोति—तथेति । ‘स बुद्धिमान्’ इत्यादि पूर्ववत् । परकीयं व्याख्यानां दूषयति—नैतदिति । नित्यं कर्मकर्म नित्या-

करणं कर्मेति ज्ञानादुक्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्भगवद्वचनवृत्तिकारमते बाधितं स्यादित्यर्थः । ‘धर्मेण पापमपनुदति’ [म.ना.उ. ३।११] इति श्रुतेर्नित्यानुष्ठानादुक्तिनिवृत्तेः प्रसिद्धस्तदनुष्ठानस्य फलान्तराभावात्तदकर्मैति ज्ञात्वा नित्यानुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभयो नेति शङ्कते—कथमिति । ‘श्रेष्ठस्येश्वरज्ञानाद्वि-शुद्धिः परमा मता’ [या.सू. ३।३४] इति स्मरणत्वेनाऽऽप्यन्तिकाशुभस्यपामावेऽनुष्ठीयत्वपक्षेति—नित्यानामिति । नित्यानुष्ठानादशुभश्रयेऽपि नास्मिन्प्रकरणे तद्विहितं ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्’ [४।१६] इति ज्ञानादशुभश्रयस्य प्रतिज्ञात्वात् । न च तज्ज्ञानं फलाभावविषयनेषितव्यमित्याह—न त्विति । अशुभस्य फलाभावात्तावयोत्पादनाभावात् फलाभावज्ञानादक्षयः सिध्यतीत्यर्थः । किञ्चातीन्द्रियोऽर्थः शास्त्राभिधीयते, न च नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तितित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह—न हीति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि गौणमिति वृत्तिफलत्वेन चोदितमस्तीत्याह—नित्यकर्मैति । भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । साधारणमेव ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादि भगवतो वचनं न तु नित्यानां फलाभावे ज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः ।

१ शां. भा.—एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् ; न ह्यकर्मणि कर्मैति दर्शनं कर्तव्यतयेह घोषते ; नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् ; न चाकरणाभित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किञ्चित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्मकर्मैति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं, बुद्धिमत्त्वं, युक्तता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलमुपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कृतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं ? न हि तमस्तमसो निर्वर्तकं भवति ।

२ आ. शां. व्या.— अशुभमोक्षणासम्भवप्रदर्शनेन कर्म-
ण्यकर्मदर्शननिराकरणस्यानेनाकर्मणि कर्मदर्शनं निराकरोति—
एतेनेति । नामादिषु फलाय तद्वद्विषयवृत्त्यर्थमपि फलार्थं

कर्मदृष्टिविधानामशुभमोक्षणाद्युपपत्तित्याशङ्क्याऽऽह—न
हीति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते विव-
क्षितमतत्वाकर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत्फलप्राप्तेति कथना

पाठस्य सिद्धान्तविरुद्धेत्याह—**नित्यस्य** त्विति । परमतेऽपि नित्यस्य कर्तव्यतामात्रमत्र श्लोके न विवक्षितं, किन्तु नित्याच्छ्रुतानि प्रवृत्तिसिद्धयै नित्याकरणात्प्रत्यक्षवाच्यो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशङ्क्याऽह—**न चेति** । न तात्त्वप्रवृत्तिरस्य विज्ञानस्य फलं, नियोगादेव तदुपपत्तेः; नापि फलान्तरम्, अनुसम्भवात्; अतोऽफलत्वात् करणात्प्रत्यक्षवाच्यो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्मभूतत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । किञ्चाकरणे कर्मवृत्तिविषयकफलस्याऽऽत्मनन्वयेन प्रधानत्वाज्ज्येयत्वं वक्तव्यं,

१ शां. भा.—**ननु** कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं, न तन्मिथ्याज्ञानं; किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम् ? न; कर्मकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रयणात् । नापि श्रुतहान्यः श्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति, तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण ‘कर्मणि अकर्तृ यः पश्यते’ इत्यादिना किम् ? तत्रैवं व्याचक्षणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणार्थं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधेन स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव, न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

२ आ. शां. व्या.—**अविषेकपूर्वकं**—‘इदं रजतं’ इति सदसतोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानं युक्तं, कर्माकर्मणोस्तु विषेकेन मासमानयोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयोरिव गौणं, न मिथ्याज्ञानमिति शङ्कते—**नन्विति** । कर्माकर्मैति दर्शनेन फलभावाद्युक्तः अकर्म कर्मैति दर्शने तु फलभावाद्युक्तमितिमिदं ज्ञानं गौणमित्याह—**फलेति** । यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि प्रामाणिकफलभावाच्च तद्गौणत्वोचितेति दूषयति—**नेत्यादिना** । कर्माकर्मत्वादिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्यकर्मणः कर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमित्याशङ्क्याऽह—**नापीति** । ज्ञानादनुपमोक्षस्य श्रुतस्य हानिप्रसूत्य नित्यानुष्ठानस्य कल्पनेत्यनेन व्यापारप्ररोधेन न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव प्रश्रयति—**स्वशब्देनेति** । नरकपातः स्यादित्येव विषेरेवावुद्ध्ययानि तानीति शेषः । यथोक्तत्वाच्चकर्मशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिरन्यथा भगवतो व्याजवचनकल्पनमनुवृत्तिरिति स्यात्—**तत्रेति** । प्रकृते श्लोके वृत्तिवृत्तां व्याख्यानेन परमात्मसैव भगवतो विप्रलम्बकत्वमापादितमिति तदीयं व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति

तच्च बुद्धत्वादनुपपन्नमित्याह—**नापीति** । अकरणस्यासतो नामाविषयाश्रयत्वेन दर्शनासम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येनेदं रजतमिति बद्धानं न विषयतो त्याशङ्क्याऽह—**नापि कर्मैति** । आदिशब्देन सर्वोक्तवादि गृह्यते; फलवत्वं स्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं, न मिथ्याज्ञानस्य; अनुपलब्धेरित्यर्थः । स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलवदुपलब्धमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानस्यानुभाविरोधित्वान्न तस्मात्तद्वृत्तिरित्याह—**मिथ्याज्ञानमेवेति** । अनुभावेवानुभावाभिहितौ दृष्टान्तमाह—**न हीति** ।

फलितमाह—**तत्रैवमिति** । नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धयर्थं व्याजरूपमपि भगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्य स्वशब्देनापीत्यादिप्रायुक्तपरिश्रयतया तदनुष्ठानबोधनसम्भवाच्चैवमित्याह—**न चैतदिति** । वस्तुतुल्येन नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते । तथाऽऽत्मप्रतिपादनं सुबोधयित्वस्य गौणः पुन्येन क्रियते तथा नित्यनाममपि कर्मणा मुद्युतं ‘वर्मण्यकर्म’ इत्यादिशब्दान्तरेणोच्यमानं सुबोधं स्यादिति भगवतः शब्दान्तरं युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावाच्चैवमित्याह—**नापीति** । किञ्च पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वात् तस्य सुबोधत्वाच्च शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह—**कर्मण्येवेति** । कर्माधर्मादिविज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यतायां तात्पर्यमित्येतन्निराकृत्य कर्मकर्मविद्गं गौणमिति पक्षे दूषणान्तरमाह—**सर्वत्र चेति** । लोके वेदे च यथा प्रशस्तं देवतादितत्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठानमैमिहोपादि, तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते, न निष्फलं काकदन्त्यादि; कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं च; नास्तत्तद्बोद्धव्यवचनमहतीत्यर्थः ।

१ शां. भा.—**न च** मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्तुमासम् । नापि नित्यानामकरणादाभावात्प्रत्यवायमावोत्पत्तिः, ‘नासतो विद्यते भावः’ [२।१६] इति वचनात्, ‘तत्कथमसतः सजायेत’ [छां. उ. ६।१२] इति च दर्शितम् । असतः सज्जन्मप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सज्ज्वेत, सत्त्वासज्ज्वेदेति युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात्कर्म शालं दुःखस्वरूपात्वात्, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वात्तदुपपत्तेः । तदकारणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनयार्थेव, उभयथाऽपि कारणेऽकरणे च शालं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मैवभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— किञ्च कर्मादिर्भावाभावाद्गौणमपि तद्विषये ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह—
न चेति । मिथ्याज्ञानस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्ध-
व्यता सिद्धयेदित्याशङ्क्य वस्तुभावात्तत्वाभैवमित्याह—तत्पत्यु-
पस्थापितं चेति । यत्पुनरुक्तं सत्यं प्रत्यक्षयहेतुत्वमकरणे
गौण्या वृत्त्या कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तदुपस्थिति—ना-
पीति । अकरणात्प्रत्यक्षावो भवतीत्यत्र धृतिस्त्वृतिविरोधमभि-
धाय युक्तिविरोधमभिदधाति—असत् इति । असतः सद्रूपेण भव-
नमभवनं च निस्स्वरूपत्वादनुपपन्नं निरस्तं सत्तत्त्वस्य किञ्चि-
त्तत्वाभ्युपगमे सर्वप्रमाणतामप्राप्यप्रसङ्गादित्याह—तच्चेति ।
यत्तु नित्यानां फलराहित्यं तत्कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति,

३ रा. भा.— कर्माकर्माणोर्बोद्धव्यमाह—कर्मणीति । अकर्मशब्देनात्र कर्मतरत्प्रस्तुतात्मज्ञानमु-
च्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत्;
किमुक्तं भवति ? क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत् तच्च ज्ञानं कर्मयो-
गान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि (अ)कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानु-
सन्धानेन तदुभयं सम्पन्नं भवति । एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भं कर्म यः पश्येत्, स बुद्धिमान्
कृत्स्नशास्त्रार्थवेत्, मनुष्येऽपि स युक्तः मोक्षार्थाहं, स एव कृत्स्नकर्मकृत्—कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमुक्त्वा ततः स्थितः, अथ प्रकृतमुप-
दिश्यत इत्यभिप्रायेणाह कर्माकर्माणोरिति । ‘कर्मण्यकर्म-
यः पश्येत्’ इति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते । ‘अकर्मणि च कर्म-
यः’ इति तु ज्ञाने । अकर्मशब्दस्यात्र परोक्षकर्माभावस्वतन्त्र-
ज्ञाननिष्ठविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसत्त्या च सिद्ध-
माह—अकर्मणि । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः ।
अन्वयार्थं दर्शयति—कर्मणीति । अवधारणं शङ्काहेतुभूत-
विरोधघातनेन ज्ञानकर्मणोरनन्वितत्वरहिद्वाराथम् । नन्विदमयु-
क्तम्, अन्यतुष्टां ज्ञान्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्ननुष्ठे-
यमाने तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिन्ज्ञानसन्धीयमाने
तदन्यस्य क्लेशप्रवृत्तत्वात्, अन्यतरप्रेतरदर्शने च तदन्य-
प्रतिषेधस्य स्यादित्यभिप्रायेण बोद्धयति—किमुक्तं भवतीति ।
अवेतनुपपत्त्यवस्थं बोधितं तर्हि शास्त्रार्थत्वाकारभेदेन ?
अद्वैतावापि इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति—क्रियमा-
णमेवेति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मणोऽप्युपायतया विहितत्वेन परस्पर-
मन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थत्वमिति भावः । एतेन परस्पर-
निरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिषेधशङ्काऽपि प्रत्युक्ता । द्वितीये-

५ आ. मा. भा.— कर्मादिसंख्यमाह—कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येत्,
विष्णोरेव कर्म, नाहं चित्प्रतिविम्बः किञ्चित्करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायाम् । पर-
मेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादिकं करोतीति स बुद्धिमान् ज्ञानी,
स एव च युक्तो योगयुक्तः । सर्वाकरणात्स एव च कृत्स्नकर्मकृत्; कृत्स्नफलवत्त्वात् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘कर्म प्रवक्ष्यामि’ [४११६] इति प्रति-
ज्ञातं कर्मादिप्रवचनं कापि नोपलक्ष्यते, ‘कर्मणि’ इति श्लोकस्य
यत्किञ्चिद्दर्शनस्तदुत्तररूपत्वादित्यत आह—कर्मादीति । यद्य-

तन्निरस्यति—न चेति । न केवलं विष्णुशेषे स्वफलाभावा-
भित्यानां विषयानुपपत्तिः, अपितु धात्वर्थस्य क्लेशात्मकत्वात्तत्र
श्रुतफलाभावे नैव विशिष्टकामासादायेदित्याह—दुःखेति ।
दुःखरूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिः
स्यादिति चेत्, न; इत्याह—दुःखस्य चेति, स्वर्गादिफ-
लाभावेऽपि नित्यानामकरणमितितानरयनिरासार्थं दुःखस्या-
णामपि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तदकरणे चेति ।
फलानन्तराभावेऽपि मोक्षसाधनत्वान्मुमुक्षुणा नित्यानि कर्माण्य-
नुष्ठेयानीत्याशङ्क्याऽऽह—स्वाभ्युपगमेति । वृत्तिकारव्या-
ख्यानासम्भवे फलित्युपसंहरति—तस्मादिति । कोऽसौ
यथाश्रुतोऽर्थः श्लोकस्य ? इत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति ॥ १८ ॥

५पि किं स्वरूपभेदमात्रेण दुष्करत्वम् ? उत विरुद्धत्वात् ? न प्रथमः,
एकेनैव प्रेक्षणमगमनभाषणादुद्दिष्टपददुष्टतात् । न द्वितीयः, गमन-
स्थानवोरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । न चानुपयोगः, ध्यान-
विशेषविशिष्टविषयनिर्हरणार्थेनेष्टाजपादिन्यायादित्यभिप्रायेणाह—
क्रियमाणे हीति । तदुभयं कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं ज्ञानस्य
कर्मविशिष्टत्वं च । बुद्धिमानित्यत्र ‘सुमनिष्ठाप्रसंसाधु नित्य-
योगेऽतिशयाने । संसर्गोऽस्तिविषयायां भवति मनुवाद्यः’
[अष्टा. ५।२।९४ वा.] इति प्रत्ययवशात् प्रकृष्टा बुद्धिर्विश्रितेत्याह—
कृत्स्नशास्त्रार्थविदिति । कृत्स्नकर्मकृदिति ज्ञानन्तरमुच्यते;
तदनुत्पत्तिव च बुद्धिरत्राभिधेयेति भावः । ‘बुद्धिमान् कृत्स्नकर्म-
कृत्’ इति ज्ञानेऽनुष्ठाने च अभिहिते तदधीनफलयोग्यत्वमेव
हि योग्यपरायेण युक्तशब्देनात्राभिधेयमित्यभिप्रेत्य मोक्षार्थाहं
इत्युक्तं स बुद्धिमान् स युक्त इति । तच्छब्दद्वयेन
वाक्यभेदे सिद्धे ‘कृत्स्नकर्मकृत्’ इत्येतत्तुपि भिन्नावाक्यमेव
भवितुमर्हति ज्ञानफल्योः पौष्कल्यस्येवानुष्ठानपौष्कल्यस्यापि
प्रसंसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दशुद्धपङ्कमाह—
स एव कृत्स्नकर्मकृदिति ॥ १८ ॥

पुन्यं श्लोकोऽन्यथा प्रतीयते तथाप्यविहितस्य स्तुत्ययोगाद्वा-
क्यभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्स्तुतिः किमते इति भावः ।
कथमेतेन तत्स्वरूपमुच्यते ? इत्यतो व्याचष्टे—कर्मणीति;

वर्णार्थोचिते । अकर्म कर्माभावं स्वस्य । तद्विद्युगोति—
विष्णोरेवेति । 'वित्प्रतिविम्बः' इत्यनेन तदधीनः करोमी-
त्यपि सूचयति । भुक्त्यादिकं कथमकर्म ? इत्यत उक्तम्—
अकरुणोति । जीवापेक्षयेदम् । एतदपि विष्णोति—अय-
मेवेति । सर्वदा जीवव्यापारभावेऽभावे च सर्वस्य महदादेः
स्वागमादेशे अनेन भवति । परापेक्षया कर्तृत्वं, स्वस्य तद-
धीनकर्तृत्वं च ज्ञात्वा वर्णार्थविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति ।

अनेनैवोक्तलक्षणे विकर्माकर्मणी प्रोक्तप्रायो यः पश्येत्सं बुद्धि-
मानिति कोऽर्थभेदः कथं च स्तुतिः ? इत्यत आह—स
इति । ज्ञानिशब्दो हि पामरविलक्षणे प्रसिद्धः । मनुवादीनां
प्रसार्थत्वात्, स युक्त इत्येतदस्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे—
स एव चेति । 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतत्सुख्ये बाधकं प्रदर्श-
यन् गौणं व्याख्यायति—सर्व्वेति । तस्यैवाश्रयेऽभावेः । कृत्स्न-
कर्मणां फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्त्यायत्वादित्यर्थः । १८ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं कर्माकर्मविकर्मणां बोद्धव्यं रूपं दर्शयितुमाह—कर्मणीति । कर्मणि
शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणे कर्मण्यकर्म नित्यसिद्धत्वात् ; आत्मस्वरूपं द्रष्टव्यमिति शेषः । यथा मरी-
च्युदक उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तदभाव उदकस्य नैरात्म्यप्रसङ्गात्, एवं कर्मणि अकर्त्रात्म-
स्वरूपमस्ति । तथाऽकर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपं द्रष्टव्यम् । यथा नावि स्थितस्य निश्चले तटनगे
अभिकर्मदर्शनम् । अत एव यः कर्मण्यकर्मरूपमकर्मणि (च) कर्मरूपं पश्यति स मनुष्येष्वधिकारिषु
पुरुषेषु बुद्धिमान्, स च युक्तो योगी, स च कृत्स्नकर्मकृतसकलकर्मकृदित्यर्थः । तस्माच्चमपि कर्मा-
कर्मणोर्यथावत्स्वरूपपरिज्ञानेन कर्माणि कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वम् ?
तत्राह—कर्मणीति । कर्मणि अकर्मणि इति च विषयनसमी ।
तथा च कर्मणि विषये यस्तु अकर्म कर्माभावं पश्येत्,
अकर्मणि च कर्माभावविषये यः कर्म पश्येत्, स मनुष्येषु
बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृदित्यन्वयः । अयमर्थः—यथा
नद्यादिषु नावमारुह्य गच्छतस्तीरद्वेषेण वस्तुतो गमनरहितेषु
नौकागमनोपाधिकं गमनं प्रतीयते, तथा अन्तःकरणे कर्म
कुर्वाणे सति तदुपाधिकमात्मनि कर्म प्रतीयते 'अहं करोमि'
इति । तस्मिन्नात्मधर्मतया प्रतीयमाने कर्मणि विषये कर्मा-
भावं पश्येत्, वस्तुतः कर्माभाववत्येवेदं कर्म प्रतीयते इति
पश्येदित्यर्थः । तथा च आत्मधर्मतया सर्वलोकप्रसिद्धस्य
कर्मणो वृद्धगमनस्येव प्रतिपन्नोपाधावभाव एव तत्त्वमित्युक्तं
भवति । अयमर्थो भागवते [१०।४६।१४] स्पष्टयुक्तः—
'यथा अमरिकाष्टाश्रया आश्रयतीव नभोनतरम् (महीयते) ।
चित्ते कर्तारं तत्रात्मा कर्तव्यां धिया स्मृतः' इति । श्रुति-
रपि 'आश्रयतीव लेलायतीव' [बृ. व. १।३।७] इति ।
अत्रायुक्तम्—'अङ्कारविमृदात्मा कर्ताहमिति मन्यते'
[३।२७] इति । अनेन विकर्मणोऽपि तत्त्वयुक्तं भवति;
'कर्मणि' इत्यस्य विहितप्रतिषिद्धोभयकर्मसाधारणत्वात्
विहितस्येव निषिद्धस्यापि प्रतिपन्नोपाधावाभ्यन्तसत्त्वेन
अकर्म यः पश्येदिति तत्त्वविधानांशस्यापि तुल्यत्वाच्च ।

एवं प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वयुक्तम् ; द्वितीयपादेन
त्वकर्मणस्तत्त्वयुक्तपाते—अकर्माणि च कर्मेति । यथा हि
चक्षुषा दूरतः प्रेक्षमाणेषु पुरुषेषु गच्छत्स्वप्नगमनं प्रतीयते,
तथा त्रिगुणात्मकमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारव्यभि-
देन्द्रियवादिषु 'अहं निर्व्यापारस्तुमीमासे' इति व्यापारभावा-
रूपमकर्म प्रतीयते । तत्प्रियकर्मणि विषये कर्म पश्येत्
कर्मव्यवेदमकर्म प्रतीयत इति पश्येत्, तूष्णीमास इत्यभि-

मानस्यैवान्ततः कर्मत्वात् । तथा च स्वात्यन्ताभावाधिकरण
एव प्रतीयमानस्याकर्मणः पूर्ववत्प्रतिपन्नोपाधावभाव एव
तत्त्वमित्यर्थः । एवं यः कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वं जानाति सः
मनुष्येषु कर्माधिकारिषु बुद्धिमान्, विकर्माकर्मणी परित्यज्य
कर्तृत्वाभिमानकालाभिसन्निधत्तानेन कर्मगुहाशुल्कात् ; स एव
युक्तः पूर्वोक्तयोक्तः संयोगी ; म एव कृत्स्नकर्मकृत् सर्वतस्त-
च्छतोदकस्थानीये तत्त्वकर्मणि सर्वकर्मफलानामस्तर्भावादिति
भाष्यनिष्कृष्टाऽऽऽः प्रदर्शितः ।

यदत्र 'कर्मणि परमेश्वराधनरूपे अकर्म कर्मेदं न भवति
बन्धकत्वाभावादिति यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च नित्य-
कर्माकरणे प्रत्यवायकरत्वेन बन्धकत्वाकर्मैदमिति यः पश्येत्स
बुद्धिमान्' इत्यादि पूर्वव्याख्यानम् ; तद्व्याप्य एव निरस्तमिति
नास्माभिरतत्र श्रुतं दीयते । यत्तु पैशाचभाष्ये 'कर्मणि
देहेन्द्रियादिव्यापारमात्मनि अकर्म नित्यसिद्धात्मस्वरूपमधिष्ठा-
नत्वेन यः पश्येत्, अकर्मण्यात्मवरूपे च कर्माद्यस्तं यः
पश्येत्, स बुद्धिमान्परमार्थदर्शी' इति व्याख्यातम्, तदि-
ष्टमस्मदाचार्यत्वादिशाङ्करभगवत्पादभाष्यानुसर्त्तत्वात् ।

यत्पुनरत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—'अकर्मशब्देन कर्म-
तत्त्वस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एव आत्म-
ज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञानेन वर्तमान एव यः
कर्म पश्येदित्यर्थः । क्रियमाणमेव हि कर्म आत्मयाथात्म्यानु-
सन्धानेन ज्ञानाकारं भवति । तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गततया
कर्माकारं भवति' इति, तदसत् ; 'उभौ तौ न विजानीतः'
[२।१९] इति भगवतैवात्मयाथात्म्यज्ञानस्य कर्मविरोधि-
त्वोक्त्या कर्मणस्तदकारत्वायोगात्, 'यस्त्वात्मन्तरितरे स्यात्'
[३।१७] इत्यादिना आत्मज्ञाने सति कर्मनिषेधेन तज्ज्ञा-
नस्य कर्माकारत्वायोगाच्च । यत्रात्र माध्वव्याख्यानम्—

‘कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म विष्णोरेव कर्म सदाऽहं चित्-
तिबिम्बः स्वानन्दयेण न किञ्चित्करोमीति स्वस्य कर्माभावं
पश्येत्’ इति, तन्पुच्छम्, ‘किं कर्म किमकर्मेति’ [४१९]
इति ‘अकर्मणश्च बोद्धव्यम्’, ४१९० इति च पूर्वलोकयोः ।

कर्माभाववाचिन एवार्कर्मशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्य तद्वैकल्याच्चि-
त्येन विष्णुकर्मवाचित्वायोगात्, ‘तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्-
कर्तारम्’ [४११३] इति भगवदुक्त्या विष्णोरपि वस्तुतः
कर्मास्मभाववैक्यतो यथोक्त एवायं : ॥ १८ ॥

५ व० त० दी०— तस्यैव कर्मणो याथास्तस्यै स्वयं दर्शयन् क्रियाद्वैतमाह— कर्मण्यकमेति । वैदिकरूपे विहिते
कर्मणि यत्कर्मणि स्वक्रियानिवर्त्ये उत्तरकारके कर्मणीत्युपलक्षणे सर्वत्रैव अकर्म निर्वैक्यकत्वं सप्तं ब्रह्म वा
साङ्ख्यपरिभाषायाः सन् पश्येत् भावयेत् ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपसीत’ [छां. उ. ३.१.४१] इति
श्रुतेः ‘सर्वं ब्रह्म तमेकं जानन् तथा कर्म च भावयेत्’ इत्याचार्योक्तेश्च । अयमेव ज्ञानयज्ञ इति स्वयमेव वक्ष्यति
भगवान् । इदं चोक्तानाधिकारिककर्माणो याथास्तस्यै सङ्केपत उक्तम् । कर्माधिकारिणोऽकर्मणि च निषिद्धे अकरणे
वा कर्म वन्यन्ते पश्येत् । अत्रेदं साङ्ख्यम् ‘या निशा सर्वभूतानां’ [२.१६९] इत्यत्रैव परस्परं विपरीतस्वभाव-
योरुक्तमापकृष्टयोर्विपरीते क्रियानिवर्त्ये कर्मणि भवतः ; तेनापकृष्टाधिकारिकं कर्मोत्तमाधिकारिणो कर्मैव ; उत्त-
माधिकारिककर्म चापकृष्टाधिकारिणः अकर्मकर्तव्यमेव । तत्र ‘वान्योन्यभाषीमेदात् फलवैलक्षण्यं युक्तमेवेति ।
तदेवं यथाभूतं यः पश्येत्स सर्वमनुष्ठेयं बुद्धिमान् युक्तः ब्रह्मणि योगे च प्रवणः कृत्स्नकर्मकृच्च तत्कर्मणि सर्वकर्म-
फलानादानन्दानामनर्भूतवशात्कृत्ता भवति । अन्येत्युक्ता अबुद्धिमन्तोऽपूर्णकर्मकारिणश्चेत्युक्ताः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— दुर्विज्ञेयवाञ्छायां तत्स्वरूपमाह—
कर्मणीति । यः कर्मणि अकर्म पश्येत् कर्तव्ये अकर्तव्यं
पश्येत् । मत्तमन्धं विना मदाक्षं विना विकर्मणि अकर्तव्यं

पश्येत् । तथैव मदाक्षया अकर्मणि अकर्तव्ये कर्मणि कर्तव्यं
पश्येत् । एवं शत्रवा यः कृत्स्नकर्मकर्ता मनुष्येण स बुद्धिमान्
भवेत्, स ज्ञानवान् ; स युक्तः । समेति शेषः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यः कर्मदिनस्त्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञानं तदाह— कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रिया-
द्विषयापारे अविद्यया प्रत्ययात्मने आरोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं— नोत्थेन वीरतरौ चळने आरोपिते
सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव— यः पश्येत् । तथा ‘चलं गुणवृत्तम्’ इति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहे-
न्द्रियादिषु नित्यकर्मवस्तु यश्चन्द्रतारकादौ गत्यभावमिव ‘तूष्णीम्भूतोऽहमस्मि, न किञ्चित्करोमि’ इत्यव्ययस्ते,
अकर्मणि कर्माभावे कर्म तस्मिन्नाश्रयप्रत्यक्षरूपं यः पश्यति, स मनुष्येण बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी । आत्मनि प्रान्ति-
जनितप्रत्ययापास्य अवात्मनि च तादृशनिर्योपात्तस्य बाधात् । स एव च युक्तो योगी, कृत्स्नकर्मकृच्च ; कर्म-
योगफलस्य तत्त्वज्ञाः स्य प्राप्तत्वादिनि स्तुतिमात्रम् । आत्मनोऽकर्तृत्वं सङ्घातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्माणि
कर्तव्यानिर्त्यर्थः । यद्यप्येतद्ब्रह्म प्रापञ्चितं ‘अव्यक्तोऽयं’ [१२.२५] इत्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वा-
त्पुनः पुनरुच्यत इति प्राच्यः ।

यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुग्रीयमाने वन्यहेतुत्वाभावादकर्मैदमिति यः पश्येत्तत्कर्मणि नित्यकर्मा-
करणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मैदमिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति (श्रीधरः) । तद्वत्त्वमेव ; नित्यकर्मणि अक-
र्मैदमिति ज्ञानस्य शुभमोक्षहेतुत्वाभावात्प्रतिपक्षान्तेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । न चैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तस्यै
नायेनादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिरिति विष्णुः ।

यत्तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि हृदये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वाऽनुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अवैद्यं स्वप्रकाश-
चैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्, तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्बस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थ-
सदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेव गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याचष्टुः (मधुसूदनाः)
तदप्यसङ्गमेव, ‘कर्म कुरु’ [४.१५] ‘कर्म प्रवक्ष्यामि’ [४.१६] इत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानानुसरात् ।
नापि ‘कतुर्गीप्सितमर्म कर्म’ [अष्टा. १.४.१२] इति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थत्वं
प्रतीयं शक्यं, तस्यापुटिमादिर्मज्ञानमिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति सङ्केपः ।

वस्तुतस्तु— ‘कर्मणो हि’ [४.१७] इति लोके कर्मविकर्माकर्माणौ गतिशब्दितं पश्यसंज्ञं गहनत्वाद्बोद्धव्य-
मित्युपलक्ष्ये, तज्ज्ञातयानं ‘कर्मण्यकमेति यः पश्येत्, . . . स मनुष्येण बुद्धिमान्’ इति । तथा हि कर्मणि कर्माकर्म-
विकर्मरूपे अकर्म तद्वैपरीत्यं शास्त्रजो दृश्यते । यथा क्रतुः कर्मणि अद्वान्नोक्तस्य कृतोऽप्यकृत एव भवतीत्य-
कर्मणि पश्यवत्यति । दाप्तिफलस्य तु विकर्मणि पश्यवत्यति । यथोक्तं ‘अश्रद्धया ह्रुवं त्वं त्वपस्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तदेत्य नो इह ' [१७।२८] इति; 'चत्वारि कर्माण्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्य-
यथाकृतानि । मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः' [म. भा. १।३।३७३] इति च । एवमौदा-
क्षीन्यमकर्माणि शक्त्यात्तपरित्राणाभावाद्भिकर्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्व्यानाद्यास्तस्य वा स्वकाले
पञ्चयज्ञाधिकरणं 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिवचनात् 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादिवचनञ्च कर्म-
प्रेष्य पर्यवस्यति; नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहोरेत्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हिंसा "अग्नीषोमीयं
पशुमालभेत्" [तै.सं. ६।१।११] इति वचनाच्च कर्मैव भवति । सैव वृथा नष्टे पशौ न कर्म, विध्यर्थी-
नित्यपेक्षेः; नापि विकर्म, कामकारेणाकृतत्वात्; किन्तु परिशेषात् कृताऽप्यकृतेत्येवत्येव कर्मणि पर्यवस्यति । एवं
स्तेनप्रमोचनं तत्संयुक्त्यानां कर्माणि राज्ञो विकर्म, 'स्तेनः प्रमुक्तो राजानि पापं माप्ति' इति वचनात्; तदेव
यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवं हिंसाफलकं सत्यादौ दानफलकं अमृततादौ च विकर्मत्वकर्मित्वे बोध्ये । तस्मात्क-
र्मोक्तमविकर्मोक्त्येव कर्माणि अकर्म तद्वैपरीत्यं यः पश्येत्, स कार्याकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेषां प्रबोधात्
बुद्धिमानित्युच्यते ।

तथा 'किं कर्म' [४।५६] इति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोऽस्ति, ययोश्च ज्ञानप्रभुभमोक्षहेतुस्ते कर्मा-
कर्मणी प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं, तत्राख्यानामकर्माणि च कर्म यः पश्येत्स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः ।
तेन यो बुद्धिमान्युक्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत, न स्वैकैक इत्यपि ज्ञेयम् । तथाहि अकर्मणि स्पन्दशून्ये कूटस्थे
वस्तुनि कर्म संपन्नं बाह्यं विषदादि आभ्यन्तरं प्रमात्रादिकं चाधाराधेयभावेन वा उपादानोपादेयभावेन वा
अभिप्राजान्यस्तभावेन वा पश्यन्तः शास्त्रविदः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्राद्यः साङ्ख्यः-असङ्गे मयि सङ्गातधर्म एव
सन्कत्रादिविषेकात् स्फटिके लौहित्यमिव भातीति मन्यते । द्वितीयस्तु-कनककुण्डलवत् ब्रह्मोद्वेगं सर्वं ब्रह्मैवेति
कर्म तत्साधनादिकं अहं च ब्रह्मैवेति भावयन् करोति । एतौ युक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तः करोति तस्य सर्वं
असदेव भवति, न त्वसुखमोक्षाय । "यो वा एतदक्षरं गार्थेविदित्वाऽस्मिंल्लोके (जुहोति यजते) यजति
ददाति तपस्तप्नोतेऽपि बहूनि वर्षतहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति" [बृ. ३।८।१०] इति श्रुतेः । यस्य युक्तोऽपि
निर्बुद्धित्वादकार्यमपि करोति, स प्रत्यवेति । पापास्तेनमित्तत्वापरोक्षज्ञानस्याभावान् । अनयोश्चाविद्याविद्या-
शक्तिद्वयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः श्रूयते "विद्यां चाविद्यां च" [ईशो. ११] इति मन्त्रे ।

यत्रा द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्रायवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुग्राता बुद्धिमानुच्यते । अप-
रोक्षमपि द्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्रायमपि व्याकृताव्याकृतलूपास्यमेदेन
द्विविधम् । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यं, तदर्शी विगतदेहाहङ्कारत्वात् योगशास्त्रे विदेह उच्यते; अव्याकृतं कारणं,
द्वर्द्धी प्रकृतिव्यवस्थेः; अनयोर्गुणसन्तयोः सम्प्रवासम्भवसंज्ञयोः समुच्चयो विधीयते । 'अन्यदेवाहुः सम्प्र-
वात्' इत्यादिना; सोऽयं युक्त इत्युच्यते । अस्याप्यध्वमे कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मकृत । किन्तु
यस्य कर्मबाधेनाकर्मदर्शनं मुख्यमस्ति, स एव कृतकृत्यत्वान्मुख्यः कृत्स्नकर्मकृदिति । एतेष्वध्वो मनुष्येण देहा-
विमानिषेव बुद्धिमानित्यक्रान्तदर्शित्वादकविरेव । मध्यमौ क्रान्तदर्शिनोऽपि तत्त्वविषये मूढत्वात् 'कवयोऽप्यत्र
मोहिताः' [४।१६] इत्युक्ते । एतयोर्ध्वेवधानेनाशुभान्मुक्तिः । उत्तमस्तु जीवन्नेवाशुभान्मुक्त इति श्लोकार्थः
प्रतिभाति । "ध्यायत्यातुरपि मे नास्ति भाष्यकारेण तुल्यता । गृह्णाद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्याकृतुल्यता ?" ॥

यत्रा कर्माकर्मणी वक्तव्यत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचिनं, अतो यदकर्मणा विशेषितं
तदेव कर्म, नान्यदिति कर्मलक्षणम् । यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्मत्वकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम् । अक्षरार्थस्तु
कर्म यत्रादिकं ससाधनं, तत्राकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्मतदङ्गेण ब्रह्मदृष्टिमण्यस्थेत् । 'अहं
क्रतुर्हं यज्ञः स्वधाऽहमेवार्ज्यमहमग्निर्हं हुतम्' [१।१६] इत्युक्तप्रकारेण अन्यथा
यत्कृतं तद्व्याचेष्टास्त्वमेव, अतो गहना कर्मणो गतिः । किं तदकर्म यत्कर्मण्यप्यस्यते ? इत्याकाङ्क्षायां यत्रैतत्कर्म
पुण्यपापात्मकं दृश्यते "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन" [बृ. च. ३।२।१३] इति; तत्फलं
च सुखदुःखादिकं 'अहं सुखी, अहं दुःखी' इति स प्रत्यक्चेतनोऽकर्म । तत्रैवेदं कर्म अस्यन्दे स्पन्दान्मकमस्यै
सर्प इवाप्यस्तमिति यः पश्येदिति ।

अयं भावः— यथा रज्ज्वातमध्यस्तं सर्पं पश्यन् 'नायं सर्पः, रज्जुरियं' इति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वं विक्षेपप्राब-
ल्यादप्रतिपद्यमानो नरः सर्पमिदं रज्जुदृष्ट्योपास्वेति नियोज्यते; स चोपासनादाद्यैर् सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव
विन्दति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विन्दति, न तस्य प्रत्ययाद्वृत्तिलक्षणया उपास्या प्रयोजनमस्ति । एवमक-
र्मण्यध्यस्तं कर्त्रादि 'तत्त्वमसि' [छां. उ. ६।८।७; ९।४; १०।३; ११।३; १२।३] इति वाक्याद्वाचित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति
शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीतस्य भावनादाद्योक्तं कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिप-
त्तिरिति । यद्वा— कर्मणीव अकर्मण्यपि विकर्मसहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशङ्क्याह— कर्मणीति । विहितकारणे
प्रतिषिद्धाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेत्, अकर्मतो विभ्यत् कर्म ब्रह्मदृष्ट्या कुर्यात्, न त्वकर्मापि सादृशदृष्ट्या
कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विदुषः प्रशंसा [१९-२३]

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तुयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शनः सर्वे
यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च
सङ्कल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते, प्रवृत्तेन चेष्टोक्तसङ्ग्रहार्थं, निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थः; तं
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, कर्मादावकर्मदिदर्शनं ज्ञानं, तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्ष-
णानि कर्माणि यस्य, तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोत्रमु-
त्तरकोकं प्रस्तौति—तदेतदिति । यथोक्तदशित्वं पूर्वोक्त-
दर्शनसम्पन्नत्वम् । समारम्भशब्दस्य कर्मविषयत्वं न लब्ध्या,
किन्तु व्युत्पत्त्येसाह—**समारभ्यन्त इतीति ।** कामसङ्कल्प-
वर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—**मुधैवेति ।**
उद्देश्यफलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृ-

त्तेन निवृत्तेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य क्रमेण निर-
स्यति—**प्रवृत्तेनेत्यादिना ।** ज्ञानाभीत्यादि विभजते—
कर्मादाविति । यथोक्तज्ञानं योग्यमेव दहति, नायोग्यमिति
विवक्षित्वा तस्मिन्मतिपदम् । यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि वैभे-
षिकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां पण्डिताभासत्वं
विवक्षित्वा विनिगडि—**परमार्थत इति ॥ १९ ॥**

३ रा. भा.— प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यते ? इत्यत्राह—**यस्येति ।**
यस्य सुमुखोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकानित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामव-
र्जिताः फलसङ्गरहिताः सङ्कल्पवर्जिताश्च; प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृ-
तिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः, तमेवं कर्मकुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्य-
ज्ञानाग्निना दग्धमाचीनकर्माणामाहुस्तत्त्वज्ञाः; अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षविषयं न शास्त्रे-
णोपपत्त्या वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः । **क्रियमाणस्ये-**
ति । नहि चिरप्रवृत्तं स्मृतिवशात्तत्र ज्ञानमात्रप्रतिशेषाज्ज्ञाना-
कारमित्युच्यते, किन्तु क्रियमाणमेवेदं कर्ममिति भावः । यद्वा

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्येति पदार्थां ज्ञानविषयस्य ज्ञानका-
र्यस्य च कथं ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम् ? । **कथमुपपद्यत इति** नेद-
मुपपत्तिसहं यदि परं दृष्टिविधानादाविर्भावनीयमिति भावः ।
सर्वेष्वभ्यासद्वौचात् द्रव्याजैनादिसङ्ग्रहः ।

१ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यत्र कर्माण्यतीतानेकजन्मसंस्थितानि ज्ञेयानि, एतज्जन्मकृतेषु ज्ञानाग्निमिथ्यनात्प्रागेवाकर्मदृष्टेः
पूर्वकोके वर्णितत्वात् । तथा समारम्भा देहनिर्वाहाद्येवावश्यकानोदकायाहरणादिकर्मणामारम्भाः । तत्रापि कामसङ्कल्पवर्जितत्वेन
क्रियमाणकर्मलेपासम्भवेऽपि बोध्यः— इति केचित् ॥ **॥ नव्यास्तु—** ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य विवेकविशेषणत्वमभ्युपे-
क्ष्य ज्ञानं कर्मणां संस्मीभावविधानस्य न कर्मत्यागे तात्पर्यम्, किन्तु फलेच्छाहानपूर्वकं तदाचरणं एवेति वर्णयन्ति ।
तत्तुल्यम् । फलेच्छायागमात्रेण सञ्चितकर्मणो दाहासम्भवात्, तथात्वे ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य नैक्यस्यापेक्षः, विशिष्टविधाने
गौरवादिसोपपन्नञ्च ।

— अविगीता ।

‘कामसङ्कल्पवर्जिता’ इत्यत्र न तावत्काम एव सङ्कल्प इति समासः प्रतीयता दिश्रसङ्गात् । नापि कामानां सङ्कल्प इति, उपयुक्तोभयपदविप्रधाने द्वन्द्वे सम्भवत्येकपदार्थप्रधानात्पुरुषायोगात् । अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवाप्यं इत्यभिप्रेत्याह कामवर्जिता इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ध्वयं समासान्तरात्प्रचल इति सूचितम् । कर्मप्रकरणे कामो हि फलसङ्घ इत्यभिप्रायेणाह— फलसङ्कल्पहिता इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्मागुष्ठानसङ्कल्पः तदभावेऽगुष्ठानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन कृतकत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिनियुक्ताभ्यां प्रवेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कथिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्येति । समित्येकीकारे, कल्यो भानिज्ञानं, प्रकृत्येति देहल्लयेण परिणतयेति दोषः, तदुपैवास्मिन् एकीकरणे नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वेहेतुत्वानुसन्धानम् । यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वज्वरतमसां देवत्वभु-

व्यत्वादिसन्निवेशानां स्थौल्यकार्यं सङ्कल्पादिनां च स्वमात्मानं प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेनास्वे हृदादौ स्वमिति बुद्धिरपि सङ्गृहीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्परारहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेतं हेतुमाह— प्रकृतिवियुक्तेति ।

पण्डितं हेतोषा देयश्रुतवेदात्मादिविवेकज्ञानवन्तम् ; जहापोदक्षमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमां कस्यापि पण्डितशब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्य निवेशः, पापनिवर्तकत्वसङ्गज्ञानप्राप्त्यस्य विध्योच्यतात् । अप्रस्तुतस्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं कर्मान्तर्गतेति । न तत्र क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाभिना दद्यते, निष्कल्यप्रसङ्गात्, नाप्युक्तं तस्य विशानाहात्तन्मन्वित्वत्वात् ; अतः प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति— प्राथम्य प्राप्नुधानामनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्याभिन्नाविपरीतस्वरूपज्ञा तुषशब्देन विवक्षिता इति भावः । शब्दोत्तरतरे निगमयति—अत इति १९

५ आ. मा. भा.—एतदेव पपञ्चयति—यस्येत्यादिना श्रुत्योपपञ्चनेन । उक्तप्रकरणे ज्ञानाभिदग्धकर्माणम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु प्रतिज्ञातमुक्तं, किमुनैरेः शोकेः ? इत्यत आह—एतदेवेति ; कर्मस्वरूपमेव । अनेनात्रापि वाक्यभेदेन कामादिवर्जनं विधाय स्तुतिः क्रियत इति सूचितम् । मिथ्यात्वज्ञानेन कर्मणामुपमर्दो

ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वमिति व्याख्यानामसंदिग्धं भावनाह—उक्तेति । परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्मभावज्ञानमेव ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—तस्मात्—यस्य कर्माकर्षिदः सर्वाः क्रियाः कामसङ्कल्पवर्जिताः फलसङ्कल्परहितास्तं ज्ञानाभिदग्धकर्माणं कर्माकर्षितत्त्वज्ञानमेव ज्ञानाभिस्तेन दग्धकर्माणं बुधा ब्रह्माविदः पण्डितमाहुः ॥ १९ ॥

८ वै. प्र. गि.—तमिमं कर्मण्यकर्मविद्वद्दिनं स्तोति परमिः—यस्येति । द्विविधः कर्माकर्षितत्वं आरम्भारम्भदग्धः । तयोक्तयोरपि स्तुतिः । तत्रारम्भविषये—यस्य कर्माकर्षितत्वं तवविदः सर्वे समाख्याः आरम्भमाणाणि कर्माणि कामसङ्कल्पेन फलेच्छया वर्जिताः, तं बुधाः पण्डितमाहुः । तत्र हेतुः—यस्तैः समाख्यैर्ज्ञेतेन ज्ञानाभिना दग्धानि कर्माणि

यस्य तम् । आहृदविषये तु—यस्य परमार्थदर्शिनः सर्वे लौकिका वैदिका वा समाख्याः कामेन फलेच्छया सङ्कल्पेन च ‘एतदभिदग्धमिदं करिष्ये’ इति फलच्छाप्रत्युत्पन्नं मनोदत्तविशेषेण वर्जिताः हृद्याच्छेष्टमात्ररूपा भवन्ति । ज्ञानी हि प्रकृत्यल्लोकसङ्कल्पाद्यं निहतश्रेयजीवनार्थं चेष्टते । स्पष्टमन्यत् ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—एतस्यैव बुद्धिमत्त्वं द्रष्टयति—यस्येति । क्रियासमाख्याः कामफले ‘ममेदं कर्म फलसाधकं’ इति सङ्कल्पश्च ताभ्यां वर्जिताः, स एवम्भूतः सकर्माऽप्यकर्मैव । यतो ब्रह्मज्ञानेनाभिना दग्धकर्माणं कर्मबीजवन्धनशून्य इत्यकर्मोच्छेदते—अधेनुगोवत् तं पण्डा विवेकवती बुद्धिः सज्ज्ञाता यस्य तथाविधमाहुर्बुधाः । ‘यथाशेदर्शं ज्ञानाभिदग्धकर्माशयोऽमलः । ब्रह्मभाववतो योगी कर्मवानपि पण्डितः’ इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च यो निष्कामो मदाज्ञात्वेन कर्म करोति स मद्गतानां च मे मत इत्याह—यस्येति । यस्य सर्वे समारम्भाः सर्वकर्माणां सम्यक् मदाज्ञानेन आरम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः—कामः कलः, सङ्कल्पतद्विच्छा, एतदुभय-

रहिताः तं ज्ञानाभिना दग्धकर्माणं ज्ञानाभिना दग्धानि कर्माणि यस्य तादृशं, दग्धत्वाद्भेदे तद्ग्राह्यप्रोपचिरीजभावा-रहितं, बुधाः भक्ताः पण्डितं शाक्रीकृतवैस्वरूपमहादुःवदन्ति ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—अविदुषां कर्मण्यकर्मभावानां द्रष्टवितुं विदुषां कर्मदर्शनं स्तोति—यस्य सर्वे समारम्भाः इत्यादिभिः श्रुभिः । यस्य विदुषः सर्वे समारम्भन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामेन फलेच्छया सङ्कल्पेन ‘अहमिदं करोमि’ इत्यभिमानेन च वर्जिताः, तं ज्ञानाभिना कर्मादावकर्मविदर्शनेन दग्धानि अङ्कुरीभावाच्छावितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पण्डितं बुधा आहुः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

१ शां. भा.—यस्तु कर्मादावकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सन्धासी जीवनमात्र-
र्यचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्प-
न्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्, स सर्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स कुतश्चिन्नि-
मित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाद्भोक्तृसङ्ग्रहार्थं
पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतमर्थं
दर्शयिष्यन्नाह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो
निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः, आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं ससाध-
यिषति; दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव, तस्य
निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् । तेनैवभूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति
प्राप्ते, ततो निर्गमासम्भवाद्भोक्तृसङ्ग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृ-
त्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वाच्चैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.—विवेकादर्थं कर्मणि प्रवृत्तावपि
सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याहीकरोति—यस्तिष्ठति ।
विवेकात् पूर्वमभिविवेचने प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिविवेचा-
भावात् प्रवृत्तसम्भवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः
सम्भवतीत्यर्थः । सत्यपि विवेके तत्सत्साक्षात्काराजुदयात् कर्मणि
प्रवृत्तस्य कथं तस्यागः स्यात् । इत्याशङ्क्याऽह—यस्तु प्रार-
ब्धेति । त्यक्त्वेत्यादिसमन्तरलोकमवतारयितुं भूमिकां कृत्वा
तदवतारणप्रकारं दर्शयति—स कुतश्चिदिति लोकसङ्ग्रहादि
निमित्तं विवक्षितम् । कर्मपरित्यागासम्भवे सति तस्मिन्प्रवृत्तो-
ऽपि नैव करोति किञ्चिदिति सम्बन्धः । कर्मणि प्रवृत्तो न करोति
कर्मैति कथमुच्यते ? तत्राऽह—स्वप्रयोजनाभावादिति ।
कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते ? तत्राऽह लोकेति । प्रवृत्तेरर्थ-
क्रियाकारित्वाभावं 'पश्चादभिश्चाविशेषात् [ब्र.सू. भा. १।१।१३]
इति न्यायेन व्यावर्तयति—पूर्ववदिति । कथं तर्हि विवे-

किमानविवेकिनां च विशेषः स्यात् ? इत्याशङ्क्य कर्मादौ सङ्गा-
सङ्गाम्भ्यामिल्याह—कर्मणीति । उक्तेऽर्थे समनन्तरलोकमव-
तारयति—ज्ञानादिति । एतमर्थं दर्शयिष्यन्निर्मलं लोकमा-
हेति योजना । यथोक्तं ज्ञानं कृत्स्नमात्मदर्शनं, तेन स्वरूपभूतं
सुखं साक्षादनुभूय कर्मणि तत्फले च सङ्गरपास्य विषयेषु निर-
पेक्षेष्टे विद्वानित्याह—त्यक्त्वेत्यादिना । इष्टाधनसा-
पेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वं ? इत्याशङ्क्य विशिनष्टि—निराश्रय
इति । यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलासाधनमुच्यते । 'आश्रय-
रहितः' इत्यस्यार्थे स्पष्टयति—दृष्टेति । तेन ज्ञानवता पुरुषे-
णैवभूतेन 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' इत्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः ।
ततः साधनात्कर्मणः सकाशादिति यावत् । निर्गमासम्भवे
हेतुमाह—लोकेत्यादिना । पूर्ववज्ज्ञानादयात् प्रागवस्थाया-
मिवेत्यर्थः । अभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्टयेति शेषः । नैव करोति
किञ्चिदिति स्वदृष्टयेति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.—एतदेव विवृणोति—त्यक्त्वेति । कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तो नित्ये स्वा-
त्मन्येव तृप्तः, निराश्रयः, अस्थिरप्रकृतावाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन
प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्कर्म करोति, कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—अनन्तरलोकस्यान्तरपरत्वपीनकृत्य-
योन्मुद्रासायाह—एतदेव विवृणोतीति । 'नित्यतृप्तः',
इत्यत्र नित्यं तृप्त इति नाथैः, तृप्तिहेत्वर्थः ; 'कर्मफलासङ्गं
त्यक्त्वा' इति कामवर्जितत्वविवरणेन अनित्यत्वयोगेऽसिद्धिते
सत्त्ववर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वीकारस्य च वक्तुमुचितत्वा-

दित्यभिप्रेत्य नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त इत्युक्तम् । 'निरा-
श्रयः' इत्यत्र न तावदाश्रयभूतदेशादिमात्रं निषिध्यते, तत्परि-
त्यागस्य अशक्यत्वात् ; अतोऽत्र लौकिकानां य आश्रयणीय-
त्वबुद्धिविषयः, तस्याश्रयणीयत्वबुद्धिरिव निषिध्यत इत्यभि-

१ कर्मणां फलेष्वभासं त्यक्त्वेति व्याख्यानां तु न रविर्म्, कर्मस्वासाकप्रतिषेधालाभेन नित्यतृप्तत्वनिराश्रयत्वयुगोपपद्यमा-
नत्वादिति चेत्तत् । शङ्करानन्दचरणानु—कर्माणि फलन्ति यत्रेति वा, कर्माणि फलतीति वा, स्वयं कर्मणां फलत्वाद्वा,
कर्मफलो देहस्तत्रासङ्गं कर्मा भोक्ता न ह्येष्टा श्रोताऽहिति तत्तादात्म्यमितीतरविक्षणं व्याचक्षिरे । —अविगीता ।

प्रेत्योक्तं—अस्थिरेत्यादि । तदुक्तस्य आकाङ्क्षा य इत्य-
प्याहृतम् । अभिसन्ध्यायं अभिसुख्यं तदेकपरता । 'नैव
किञ्चित्' इत्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति
तदुक्तस्योचितं विशेष्यमाह—नैव किञ्चित्कर्मैति । 'कर्म-

ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति व्याहृतमिदमित्या-
शङ्क्याह—कर्मण्यपदेशेनेति । विपरीतविययसञ्चरणेन ज्ञानाभ्यास-
विरोधिनाभिन्द्रियाणामनुकूलविययसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग
इति भावः ॥ २० ॥

६ आ. मा. भा.—न च कामसङ्कल्पाभावेनालम्, आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा ज्ञानस्वरूपमाह—
पुनर्नित्यतुल्य इति । नित्यतुल्यनिराश्रयेश्वरस्वरूपोऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

६ अ. प्र. दी.—'यस्य सर्वं समासम्माः कामसङ्कल्प-
वर्जिताः' [४।१९] इत्यनेन यदुक्तं तदेव 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं'
इत्यनेनोच्यते । सङ्कल्पो हि कर्मासङ्गः, कामश्च फलासङ्ग इत्यतः
सङ्गतपुण्यमन्यथा व्याचष्टे—न चेति । नैवावता कर्मस्वरूपं
सम्पूर्णमित्यर्थः । किं तर्हीत्यध्याहारः । ननु 'नित्यतुल्यो निरा-

श्रयः' इति साध्योऽर्थः कथं साधने निवेदयते ? इत्यत
आह—ज्ञानेति । कर्मण्यकर्मैत्यपेक्षया—पुनरिति ।
मिश्रज्ञानमेतदित्युक्तोऽभिप्रायमाह—नित्येति । इति
हेतोर्हमपि तथाविधः, किन्त्वविविधता तथा न प्रतीयत इति
ज्ञाननित्यत्वार्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—त्यक्त्वेति । स पण्डितः कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रय आश्रयितव्यवर्जितः
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः । कर्मणा तस्य बन्धकत्वाभावादित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

८ वै. ग्र. गि.—ननु कामसङ्कल्पवर्जितमपि कर्म कर्म-
स्वाभावात्सङ्कतो न वञ्चति ? इति तत्राह—त्यक्त्वेति । नित्य-
तुल्यः निजानन्दलाभेन नित्यं तुल्यः सर्वत्र निराकाङ्क्षः, निराश्रयः
निर्गतः कर्माश्रयीभूतदेहिन्द्रियादिरहैतदृशिनो यस्मात्स निरा-
श्रयः देहाश्रयिभानर्थम् । एतच्च 'कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा'
इत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयम् । निराश्रयत्वात् कर्तृत्वाभिमान-

रूपकर्मासङ्कल्याप्तं, नित्यतुल्यत्वात् फलासङ्गत्याग इति
विवेकः । एवं कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा लोकमङ्गहार्यं लोक-
निन्द्यापरिहारार्थं वा कर्मणि लौकिके वैदिके च अभितः
साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि स्वदृष्ट्या नैव किञ्चित्करोति ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्मस्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्यगत इति न
कर्मस्वाभाव्यशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दी०—एवं कर्माऽप्यकर्मैव स असङ्गात् ब्रह्मवत् तदाह—त्यक्त्वेति । अत्र 'कर्मण्यकर्म यः
परयेत्' [४।१८] इत्याद्युक्तं स्वयमेव विवृणोति भगवांश्चतुर्भिः । क्रियानिर्वर्त्ये कर्मणि यद्वादौ फलं स्वर्गादि
प्राकृतं तथा सङ्गं प्राकृतं स्वस्य कर्तृत्वाभिनिवेशनं च त्यक्त्वा अर्थात् अप्राकृतं वस्तु यथाभूतनया सर्वं
विभाव्य कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति अकर्मैव स यथा ब्रह्मा, कर्मोक्तं, तथैव नित्यानन्देन तुल्यः
प्राकृताश्रयरहितश्च तत्तद्वस्तुनि ब्रह्मभावनादिति वक्ष्यति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—नह फलेच्छारहितस्वत्वेनां विहाय
किमिति कर्म करोति ? इत्याशङ्क्याह—त्यक्त्वेति । यो
नित्यतुल्यो मणिष्ठया नित्यं तुल्यः पूर्णः कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा
कर्मफलेच्छासक्तिं त्यक्त्वा निराश्रयः कर्मजनितादृष्टाश्रय-

रहितः कर्मणि मदासायेनेन अभिप्रवृत्तः सोऽपि नैव किञ्चित्
करोति । मदाज्ञापकत्वात्तस्य तत्कर्म मोक्षे स्वफलभोगादिना
बन्धकं न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०—ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेऽपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत
आह—त्यक्त्वेति । आत्मलाभेन नित्यतुल्यत्वात् फलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रयत्वात् अहङ्काराद्याश्रयेण हि कर्म
क्रियते, निराश्रयो निरहङ्कारो यस्मात् ततः कर्मसङ्गं 'अहं करोमि' इत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके
वैदिके वा अभितः सर्वोङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित्करोति, अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलाय
प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

१ आशीरभिलषितप्रार्थना, 'आडः शासु इच्छायाम्' (वा.पा. १०२२) 'किप् च' (अष्टा. ३।२।७६) 'आ शासः
कौ'—(वार्त्ति.) इतीत्यम् । सा च रजोवृत्तिविशेषः 'काम ईहा मददुष्णास्तम्भ आशीर्हिदा सुखम् ।' (भाग. १।१।२।५३)
इत्यादिवचनात् । अंत एवानेन रजोनिवृत्तिः 'यतचित्तात्मा' इत्यनेन सत्त्वाश्रयणम्, 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' इत्यनेन न तमस्त्यागः —
गी. ५२

१ शां. भा.— यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मास्माद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये सञ्जातात्मदर्शनः, स दृष्टादृष्टविषयाशीर्विर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म सत्त्वस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह— निराशीरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातस्तावुभावयि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन सः, शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति प्राप्नोति न किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि सुमुक्तोः किल्बिषमेव, वन्पापादकत्वात् । (तस्मात्ताभ्यां मुक्तो भवति, संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।)

२ आ. शां. व्या.— सत्यपि विशेषकं कर्मणि कूट-स्थान्तासुसन्धानस्य पक्षे कैवल्यहेतुत्वे विशेषाभावे सुतरां तस्य तदेतुत्वमिद्विरुद्धिर्भेदस्याऽऽह— यः पुनरिति । पूर्वोक्त-विपरीतत्वं लोकसङ्ग्रहादिनिषेधत्वम् । तदेव वैपरीतत्वं स्फोरयति— प्रागेवेति । सञ्चयनसर्वकर्मसन्ध्यासु शरीरस्थितिपि कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति । तर्हि तयाविधचेष्टा-निविष्टचेतस्तयाः सम्यग्ज्ञानवह्निर्मुखस्य कुतो मुक्तिः ? इत्याशङ्क्य यथोपदिष्टचेष्टायामनानाद्वैतमित्याह— ज्ञाननिष्ठ इति ।

इति दर्शयितुमिदं श्लोकमाहोति पूर्ववत् । आशिषः प्रार्थना-भेदास्तुषाविशेषाः । आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह— यतेति । चित्तवदात्मनः संयमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— आत्मा बाह्य इति । द्वयोः संयमने सति सिद्धमर्थमाह— त्यक्तेति । सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि दुःस्था स्या-दित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरमिति । मात्रशब्देन पौनस्त्या-दनर्थकं केवलपदमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रापिति ।

१ शां. भा.— किञ्च 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्माभिप्रेतं आहोतिचिच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म ? इति । किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरम् ? इति । उच्यते— यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीर-मभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । 'शरीरं कर्म कुर्वन्' इति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च बाह्यनस-निर्वर्त्य कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— 'शरीरं केवलं' इत्यादौ शरीर-पदार्थं स्फुटीकृत्युभयथा सम्भावयया विकल्पयति— शरीर-मिति । शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यस्मिन्पक्षे किं दूषणं ? शरीरस्थित्यर्थं शरीरमित्यस्मिन्वा पक्षे किं फलम् ?

इति पूर्ववादी पृच्छति— किञ्चात इति । शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धान्तो दूषणमाह— उच्यत इति । शरीरेण यन्निर्वर्त्य, तर्हि प्रतिषिद्धं विहितं वा ? प्रथमे विरोधः स्यादित्याह— यदेति । प्रतिषिद्धाचरणेऽपि

— ध्वन्यत इति वदन्ति । परिशुद्धत इति परिमहा भोगसाधनानि 'प्रहृष्टवश्च' — (अष्टा. ३।१५८) इत्यम् । शरीरं शरीरसम्बन्धि, तस्मिन्प्रयोजनमिति यावत् । 'तस्येदम्' (अष्टा. ४।१।१२०) इत्यम् । शरीरनिर्वर्त्यमिति व्याख्यातं त्वत्वं, केवलमिति विशेषणानुपपत्तेः । न हि केवलेन शरीरेण कर्मागुष्ठानं सम्भवति, मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियव्यापारानाम् । न हि मनोव्यापारमन्तरंग विधिप्रतिषेधलक्षणं किमपि कर्मागुष्ठं शक्नोति कोऽपि कर्मात्मबुद्धिसम्पन्नः । अतः शरीरनि-र्वर्त्यस्य कर्मयो मानसाविनाभावविजमाद्वयामत्वाभावेन केवलवदस्य व्यर्थत्वं प्रसज्यते 'कायेन मनसा बुद्ध्या' (५।११) इत्यत्र तु तस्यै समत्वव्यावर्तनार्थं स्पष्टमेव । न चेदापि तथास्त्विति वक्तुं युक्तम्, बाह्यनसनिर्वर्त्यस्य समत्वमित्यस्यापि किल्बि-षापादकत्वापत्तेः, तथाऽनुगमने चांकवचनविरोधाद्वैषम्यप्रसङ्गाच्च । तस्माद्यथोक्तमेव युक्तम् । एतेन 'शरीरं शरीरपोषणयार्थं भिन्नशान्तिदि कर्मैव' इत्यादि नान्योक्तं निरस्तं भवेत् । विशेषश्च भाष्ये द्रष्टव्यः । केचित्तत्र— 'कुर्वन् आप्नोति' इति छित्वा विहिताकरणात्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेति व्याचक्षुः, तन्निराकरणं भाष्योत्कर्षदीपिकायां द्रष्टव्यम् । 'अस्ति च श्रुतौ पुनरेऽपि पापमशब्दः 'नैनं संतुमहोरात्रे ततः' इत्यत्र सद्य दुष्कृतेन दुष्कृतमन्यबुद्ध्या 'सर्वं पापमाजोऽतो निर्वर्त्य' (छां. ८।१।१८) इत्यादिविशेषेणैव प्रकृतं पुनरेव पापशब्दप्रयोगात् " इति मत्स्यपुराणस्य (४।१।१८) इहोऽस्येवम् ।

— अविनीता ।

नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशान्नविरोधः स्यादित्यर्थः ।
द्वितीये विहितकरणे सन्ननिष्टप्राप्त्यभावादप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्यह— शास्त्रीयं चेति । दृष्टप्रयोजनं शरीर्यादिकं कर्मा-

दृष्टप्रयोजनं स्वर्गासाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः ।
शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीरमभिमतामिति पक्षे दृष्टान्तरमाह—
शारीरमिति ।

१ शां. भा.— तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्विषयप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत ।
प्रतिषिद्धसेविषयक्षेपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं
कर्माभिप्रेतं भवेत्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसानिर्वर्त्यमन्यदकुर्व-
स्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगात् 'अहं करोमि' इत्यभिमानवर्जितः
शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्विषयम् । एवम्भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्विषयप्राप्त्य-
सम्भवात्किल्विषयं संसारं नाऽऽप्नोति; ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वाद्वाप्रतिबन्धने मुच्यते एवेति पूर्वोक्तसम्य-
दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— वाचा मनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने
सन्न्यासिनो भवत्येव किल्विषयप्राप्तिरित्या शङ्क्याऽह— तत्रा-
पीति । वाक्मनसाभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा
किल्विषयप्राप्तिः सन्न्यासिनः स्यादिति विकल्प्याऽऽद्ये जपव्यान-
विधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दृष्यति— प्रतिपि-
द्धेति । शरीरनिर्वर्त्य कर्म शारीरमिति पक्षमेवं प्रतिपि-
द्धेति । द्वितीयपक्षे लाभं दशेवति— यदा स्थिति । अन्यद्वेहस्थिति-

प्रयोजनात्कर्मणः सकाशादिति शेषः । तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या
न प्रवृत्तिरिति सूचयति— लोकेति । निद्रासुक्या रीत्या
वर्तमानो नाऽऽप्नोति किल्विषयमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—
एवम्भूतस्येति । विधिनिषेधगम्यं कर्म दृष्टस्थितिहेतुव्यति-
रिक्तमकुर्वेत इत्यर्थः । 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विषयं'
इत्यस्योचनं प्रकारेण परिग्रहे 'शरीरं केवलं' इति विशेषणद्वयं
निर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह— एवमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते— निराशीरिति । निराशीः निर्गत-
फलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृत-
वस्तुनि ममतारहितो यावज्जीवं केवलं शरीरमेव कर्म कुर्वन् किल्विषयं संसारं नाप्नोति, ज्ञाननिष्ठा-
व्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैवरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ धे. ता. चं.— 'यस्य' [४११] इति श्लोकेन ज्ञानाकार-
त्वमुपपादितम्; 'त्यक्त्वा' [४१२] इति श्लोकेन तदेव वि-
त्तम्, अतः परं श्लोकाभ्यां तदेव विशोध्यत इत्युपनसत्ता-
माह— पुनरपीति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वाद्दिशद्वयप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं
बहुषु प्रदेशेषु व्याकीर्णतामिहितानां सङ्कल्प्य प्रतिपत्त्यर्थं अन्त्ये-
वार्यस्याद्वयविषयत्वयोजनायै शोक एवार्थः पुनरपि विविच्य
प्रतिपादयति । कर्मणोऽप्येकस्याविषयस्य वशीरोपिषेधपरत्वमुदा-
साय निर्गतफलाभिसन्धिः कर्तव्यम् । 'यतचित्तात्मा' इत्ये-
तन्नियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तुव्यतिरेकः
स्वारसिकः । आत्मशब्दस्य चित्तस्वरूपार्थत्वं तु निरर्थकम् ।
अतो मनोविषयत्वे युक्ते तत्त्वस्याविषयपरत्वस्य बुद्धशब्दात्वात्-
वृत्तिवहादितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण
यतचित्तमना इत्युक्तम्; विषयान्तरचिन्तारहितमना
इत्यर्थः । 'अच्यवसायविभागाचिन्तादृष्टिमेदन्मन एव बुद्ध-
हृद्धारचित्तस्यैवोपपत्तिर्यते' [ब्र. सू. भा. २।४।५] इति
शारीरकाभावे व्यक्तमुक्तम् । स्रष्टादिप्रकाशेषु तु बुद्ध्यादिवशेन

महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य प्रथमभिधानं मनसो बुद्धशब्द-
हृद्धारवस्थयोरन्युपलक्षणम् । प्रकृतिप्राकृतेति— सर्वसत्ताभि-
प्रेतभोग्यभोग्योपकरणादिसङ्ग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहः । स च
स्वकीयताभिमानः 'पयाती च परोवार आखलवे परिच्छदे ।
पत्नीस्वीकारावपथमूल्येष्वपि परिग्रहः' इति वैजयन्ती । शरीर-
शब्दसामर्थ्याच्छरीरावधिकरवं सिद्धमिति यावज्जीवमि-
त्युक्तम् । शरीरं शरीरसम्बन्धि शरीरीणो बुद्धस्यजमिति भावः ।
यदा बुद्ध्यापारभूतफलसङ्गादिराहित्यात् शरीरमित्युक्तम् ।
अथवा शरीरमेव शरीरप्राणार्थमेव, न तु स्वगार्थमिति
भावः । मनो नियमनातिशयसप्तपेक्षशान्नयोगव्यवच्छेदाय वा
शरीरशब्दः । अत्र पारिमज्ज्यासङ्गतेदेव्यार्जनवाध्यकर्मव्यव-
च्छेदः परोको न युक्तः । किल्विषयशब्दफलितमुक्तं संसार-
मिति । 'शरीरं केवलं कर्म' इत्युक्ते यज्ञादिकर्मणोऽपि निषेधः
प्रतीयेतति तथुदासायै केवलशब्दस्यात्र व्यवधाननिषेधपरत्व-
माह— ज्ञानेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— कामादित्यागोपायमाह— निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशी-
रित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहत्यागोऽनभिमानम् । 'नैव किञ्चित्करोति' [४१२०] इत्यस्या-
भिप्रायमाह— नाप्नोति किल्विषयमिति ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दो.— कामादिवर्जितत्वमेव ' निराशीः ' इत्यनेनेत्यत इत्यत आह— कामेति । आदिपदेन सङ्कल्पादिपरिग्रहः । कथमित्यतो योजयति— यतेति । निराशीः त्यक्तसर्वपरिग्रहं भवतीति शेषः । सेन्द्रियं शरीरमात्रमेत्यस्य अन्तःकरणवृत्तेः नियमेनैतन्नियमितसिद्धिरिति भावेनाह— आत्मेति । ननु परिग्रहो देहादिः, तस्यागः कथं साधकस्य ? इत्यतः

आह— परिग्रहेति । अनभिमानमिति । स्थितिरित्याविक्रियाविशेषणम् । अर्थाभावेऽन्यथीभावो वाऽयम् । अभिमानाभाव इत्यर्थः । पूर्वश्लोके ' कर्मण्यभिग्रहोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ' इति कर्मणां मिथ्यात्वज्ञानादिति व्याख्यानमस्य । अत्र श्लोके अन्यथा तदभिप्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह— नैवेति । गौण्या वृत्त्येतदभिप्रायकथनमवश्यम् ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— निराशीरिति । निराशीः प्रार्थनारहितः, यतचित्तात्मा संयतान्तःकरणः, त्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरं केवलं कर्म शरीरस्थितिसाधनं कर्म कुर्वन्नामोति किञ्चित् पापम् ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— यदैवमित्येषेण साङ्गोपाङ्गयोगाद्यनुष्ठानमपि ज्ञानिनो न बन्धकम्, तदा शरीरस्थितिमात्रासन्नबन्धमिक्षेपकं भिक्षादानादिकं न बन्धकमिति किञ्च वक्तव्यं ? इत्याह— निराशीरिति । शरीरं शरीरनिर्वाहमात्रप्रयोजनं कर्म भिक्षादानादिकं कुर्वन् किञ्चित् संसारबन्धं नाप्नोतीति प्रथममन्वयः । भिक्षादानमपि न कामवशात्, किन्तु प्रारब्धदेहासनामात्रादिव्याह— निराशीरिति । निर्गता आशिः कामा यस्मादिति निराशीः । तत्र हेतुः— यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह इति । लोके हि कामना स्वार्थं स्वपरिग्रहाय वा भवति । ज्ञानिनस्तु न तावत्स्वार्थं कामनाऽस्ति, यतचित्तात्मत्वात् । चित्तं मनः, आत्मा सबाह्येन्द्रियो देहः । यतो नियमितो चित्तात्मानो येन स तपोक्तः । चण्डचित्तस्य चापलज्जित्वाक्षरदेवेन हि पुरुषस्य ' इदं मे स्यात् ' इति कामना । न तु यतचित्तात्मनः ; यदाहुः— ' अजिदः पण्डकः पङ्कजोऽथि एव च । सुगन्धं सुगन्धते

भिभुः षडभिरैतेन संशयः ॥ इदं सुष्टमिदं नेति योऽनपचि न सजति । हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिदं प्रचक्षते ॥ अञ्जानां यथा नारी तथा योऽश्ववापिकीम् । शत- (स्कन) वर्षी च यो दृष्टा निर्विकारः स पण्डकः ॥ भिक्षायेमटनं यस्य विष्णून् करणाय च । योजनात् न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुरेव दूरगम् । चतुर्गुणं भुवं भुक्त्वा परित्राट् सोऽन्य उच्यते ॥ हितहितं मनोरामं वचः शोकावहं च यत् । श्रुत्वा यो न श्मोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽपिकलेन्द्रियः । सुसंवर्तते नित्यं स भिड्डेग्य उच्यते ' [ना. प. उ. ३. ६२-६८] इति । अतो यतचित्तात्मनो न स्वार्थं कामनाऽस्ति; यति स्वपरिग्रहाय, त्यक्तसर्वपरिग्रहादित्यर्थः । एवं निराशीः शरीरं कर्म केवलं स्वयं कर्तृत्वाभिमानशून्यः पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन् वध्यते ॥ २१ ॥

९ न० त० दी०— निराशीरिति । अपकृष्टाधिकारी स्वर्गाद्याशीःपराङ्मुखः, योगेन च यत् चित्तं आत्मा देहश्च यस्य, त्यक्तः सर्वपरिग्रहो लोकभावो येन, केवलं शरीरनिर्वैर्यं कर्म कुर्वन् चात्माहङ्कारकृतं कुर्वन् भवति स चैवमनहङ्कारादिना केवलशरीरमात्रेण कुर्वन् किञ्चित् भुजेतरोत्यं प्रत्यवायसंज्ञं पापं नाप्नोतीत्यकर्मत्वं कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् ब्रह्मभावनाच्च; यद्योक्तं ' देहेन्द्रियासवस्तस्य निरव्यस्ता भवन्ति हि ' इति । अत्राध्यास एवापयाति, न स्वरूपं; प्रपञ्चमध्यगतत्वात् । अध्यासाभावे स्थितिर्न स्यादिति चेत्, न; सन्तुष्टया लीनवत्प्रतिभानेऽपि सर्वेषां बुद्ध्या तथा प्रतिभानाभावात् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवमपि कर्मादिमन्त्रेषूक्त्युद्धया कर्म बन्धकं भवेदेवेति चेत्त्राह— निराशीरिति । निराशीः निस्तुहः । यतचित्तात्मा वशीकृतेन्द्रियदेहः । त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वपरिग्रहः पशुपुत्रादिवैर्यं । सर्व-

शब्देन दैहिकोऽपि सुखरूप उच्यते । एतादृशः सन् केवलशरीरं कर्म कुर्वन् ब्राह्मणादिदेहत्वात् फलाभावेन मल-सूत्रादिशरीरकर्मवद्भाववामादिग्रहणं शुद्धयर्थं कुर्वन् किञ्चित् बन्धं नाप्नोति ॥ २१ ॥

११ ती० भा० दी०— नन्वेतन्माद्रौणात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्विरमत्याशङ्क्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकसुखेनाह— निराशीरिति । यो निष्परिग्रहः कयादिपरिग्रहरहितः सङ्गादी, स चेन्निराशीयोगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यत् चित्तं बुद्धिः आत्मा च देहेन्द्रियसङ्घातो येन स यतचित्तात्मा; समाधिकाले निरुद्ध-बाह्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः । स व्युत्थानकाले शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षादानादि तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्पि किञ्चित् " यावज्जीवमभिग्रहो जुहुयात् " इति यावज्जीवाधिकारचोदिताभिग्रहाद्यकरणजं प्रत्यवायं नाप्नोति, विधितत्वेनां त्यागात् । यस्तु सपरिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्माऽपि केवलमपि शरीरं कर्म कुर्वन् विहितकरणात्किञ्चित् प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदृच्छामसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निर्वध्यते ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' [म.भा. १.४।४६।१९ बौ. ध. सू. २.१।८।१२] इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह— यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः-प्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः सजातालम्पत्ययः, द्वन्द्वातीतो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिर्ह्यन्यमानोऽप्यविपण्णाचितो द्वन्द्वातीत उच्यते, विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः, समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च, य एवम्भूतो यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः, कर्मादावकर्मादिदर्शी, यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः (सन्) शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिषाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य 'नैव किञ्चित्करोति' [५।८] 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।२८] इत्येवं सदा सम्परिचक्षण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चिद्विषाटनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिषाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिषाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निर्वध्यते, बन्धहतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाभिना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैवः ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वश्लोकेन सङ्गतिं दर्शयन्तुत्तरश्लोके मुद्रापापयति— त्यतेति । अन्नादेरित्यादिशब्देन पादुका-मुद्रादिनादि गृह्यते । 'याचनादिना' इत्यादिपदेन सेवाकृत्या-शुपादीयते । भिषाटनार्थमुद्योगात्प्राक्काले केनापि योग्येन निवेदितं भैक्षमयाचितम् । अभिषास्ते पतितं च वक्ष्यित्वा सङ्कल्पमन्तरेण पञ्चम्यः ससम्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्षमसंक्लृप्तम् । सिद्धमसं भक्षयैः स्वसमीपमुपगतीतमुपपन्नम् ; यदृच्छया स्वकीयप्रत्यक्षव्यतिरेकेणैति यावत् । आदिशब्देन "माधु-करमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम्" [सं. उ. ६५] इत्यादि गृह्यते । आविष्कुर्वन्निदं वाक्यमाहेति योजनायम् । परोकद्वयमपैपुर्विका स्वस्योत्कर्षाभिवाञ्छा विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थमाह— निर्वैरिति । सङ्कतो दर्शितमर्थे विशद-

यति— य एवम्भूत इति । तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिषाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति, तदभावे भिषाटनाद्यभावेन जीवनाभावप्रस-न्नादित्याशङ्क्याऽऽह— लोकेति । लौकिकैरिवेकिभिः सह व्यवहारस्य स्नानाचमनमोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्येन दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वमाक्त्वा द्वि-दानपि लोकदृष्ट्या भिषाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं ? तत्राऽह— स्वानुभवेनेति । यदृच्छे-त्यादिपादत्रयं व्याख्याय कृत्वाऽपीत्यादिचतुर्थपादं व्याचष्टे— स एवमिति । भिषाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो वदत्वाभावेऽपि कर्मान्तरेण निवदत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह— बन्धेति । ज्ञानाभिदग्धत्वादित्येवं 'शरीरं केवलं' इत्यादायुक्त्यायमनुवाद इति योजना । यथोक्तस्य कर्मणो मुक्त्या सहाविरोधाभ्युपगममनूनाथोऽपिशब्दः ॥ २२ ॥

१ 'निवध्यत इति कर्मकर्तारि प्रयोगः । स्वयमेव हात्मानं वध्नाति फलवासनाकाङ्क्षमुपादानः— गृह्णान इत्यर्थः । अन्य-था जडानां कर्मणां बन्धने स्वातन्त्र्यं न तथा हृदयज्ञमम्'— इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ अत्राह वामनः—

ननु द्वन्द्वमतीतस्य यदृच्छालाभसन्तुष्टता । कथं सङ्गच्छते ? लाभालाभौ तस्य समौ न किम् ? ॥

आत्मासुखबलतुष्ट्याप्रार्थितोपनतेरपि । भोगेनै तोषो, नातोपस्तेरलब्धेभ्यः सम्भवत् ॥

सत्यमेतत् ; परं यावत्सुखदुःखाया न शाम्यति । निस्पृहस्यप्यपेक्षा स्यात्तावदभेदोद्वेगदिष्टु ॥

यदा हि क्षुद्रदुःखा वा पीडयत्यन्तरं दहम् । चेत्तः सर्वात्मताबोधं धर्तुं नोत्सहते तदा ॥

अतः क्षुद्रदुःखतीव्रता येन स्यात्तादृशेन सः । यादृच्छिकेन लाभेन ज्ञानी सन्तोषमनुभवेत् ॥

अशान्तावाशुपक्षमे चेत्तो विक्षेपवर्जितम् । नित्यात्मबोधयमासा स्थिरं स्यान्नितराभिति— ॥

भावेयानेन सन्तोषं मनुते ज्ञानवाक्त्रः । यदृच्छोपनते लाभमभि, वस्तुनि निस्पृहः ॥

यस्तु वस्तुनि सन्तोषः सोऽपि दोषो भवेद्विह । सत्यत्वसुखहेतुत्वे तेन भातो यतो जडे ॥

द्वन्द्वमतीतोऽप्यतो वस्तुविशेषे विगतस्पृहः । यदृच्छालाभसन्तुष्टो भवतीति तत् हेतुः ॥— इति । — अविगीता ।

३ रा. भा.—यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः—यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनीयशीतोष्णादिसहः, विमत्सरः अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन पुरुषो विगतमत्सरः, समः सिद्धावसिद्धौ च युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्धचसिद्धयोः समचित्तः, कर्मैव कृत्वाऽपि ज्ञाननिष्ठां विनाऽपि न निबध्यते न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘शारीरं कर्म कुर्वन्’ [१४.१] इत्युक्ते शरीरधारणार्थेद्रव्याजैनादिष्वनर्थं प्रवृत्तिः स्यात्, तत्तत्त्वार्थनीयाः शक्नोतादिक्रीतोष्णपदुपरुपादिस्पर्शाः, तत्र च प्रवृत्तिविधातिषु क्रोधः स्यात्, विहतायां च प्रवृत्तौ मोघप्रयत्नतया तन्तापो लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोग एवात्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणामुत्पाकः प्रसज्यत इति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वनज्ञसन्धिक्रात्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपादं व्याख्याति—यदृच्छोपनतेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विवक्षितायां स्वयमुपनतानां निरग्राहिक्यापारोऽपि निवृत्तः स्यात्; अतो व्याप्रियमाणस्यैवाभिसंख्यादिनिवृत्तिरिह विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवस्त्वगमः, तदा ततोऽतिचायित-

माधुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्युपदिष्टं भवति । यावदित्यादिना ‘मात्रास्पर्शास्तु’ [२१.१४] इत्यादि पूर्वप्रपञ्चितं स्मारितम् । अनित्येत्यादि—यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातपनिवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावदत्रापि कर्तव्यमिति भावः । युद्धादीत्यादिना ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२१.३८] ‘सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा’ [२१.४८] इत्यादिकं स्मारितम् । कृत्वेत्यस्य सामर्थ्यात् कर्मैवेत्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधयुद्धासाय अपिशब्दतात्पर्यमाह—ज्ञाननिष्ठां विनेति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वतन्त्रज्ञानयोगं विनाऽपीत्यर्थः । ‘न निबध्यते’ इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह न संसारमिति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—यतचित्तात्मनो लक्षणमाह—यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वतीतः? इति आह—समः सिद्धाविति ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.—कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टचादिकर्मार्थरिक्त्वम्, तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह—यतेति । द्वन्द्वतीत इत्युक्तमेव ‘समः सिद्धावसिद्धौ च’ इत्यनेनोच्यते

इत्यत आह—कथमिति; किम्प्रकारकं इत्यर्थः । इति जिज्ञासायामिति शेषः । व्याख्यानव्याख्येत्येव न पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टोऽपार्थितलाभसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः शीतोष्णसुखदुःखादिरहितः, विमत्सरः क्रोधवर्जितः, कर्मणां फलभावाभावयोः समचित्तः, स एवम्भूतः कृत्वाऽपि न निबध्यते न कर्मफलं शरीरादि प्राप्नोति ॥ २२ ॥

८ वे. ब्र. गि.—‘शारीरं कर्म कुर्वन्प्राप्तिं किल्बिषम्’ इत्युक्त्या शरीरस्थितिर्दुःशोभदयाचनादिना सभावादेन प्राप्ते नियमागाह—यदृच्छेति । अत्र ‘कृत्वाऽपि न निबध्यते’ इत्यनेन ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्प्राप्तिं किल्बिषम्’ इति पूर्वोक्तार्थमनूद्य तत्र यदृच्छालाभसन्तुष्टवृत्तौ विधीयते । अपार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः, तेन सन्तुष्टः सञ्जातलभ्यतयः । यदृच्छालाभेत्वन्यत्र च ‘अयाचितमसंकल्पम्’ [म. भा. १.१४.६।१९] इत्यादिशास्त्रनिषिद्धयाचनासङ्ख्यादिप्रत्यक्षैव निषेधः, न तु शास्त्रानुमतप्रत्यक्षस्यापि । अतः ‘निर्वाणं धामं प्रविशेत्’ इति शास्त्रोक्तप्रत्यक्षं न बाधः । ननु शास्त्रानुमतप्रत्यक्षं विना याचनादेर्निषिद्धत्वे शीतोष्णादि-

पीडितः कथं निर्वहेत्? तत्राह—द्वन्द्वतीत इति । शीतोष्णध्वत्पिपासादिद्वन्द्वान्वतीतोऽतिक्तास्तः समाधिदशायां द्वन्द्वस्फुरणाद्व्युत्थानदशायां स्फुरणेऽपि तेषां मिथ्यावनिश्चयाच्च तेन पीड्यमानोऽपि क्षोभं गच्छति, स्वभावभूतद्वन्द्वैवि जागरित इत्यर्थः । द्वन्द्वतीतत्वे हेतुः—विमत्सर इति । सुखदुःखादिहेतुस्वप्नारब्धकर्मनिरूपणेन शीतोष्णवर्षातपादिषु विगतमत्सर इत्यर्थः । ननु यदृच्छाऽप्यत्रादेशरामे कथं शरीरस्थितिः? तत्राह—समः सिद्धावसिद्धौ चेति । यदृच्छालाभस्य सिद्धयसिद्धयोस्तुल्यः । लाभालाभप्रयुक्तशरीरस्थितिनिमित्तहर्षविषादरहित इति यावत् । एवम्भूतः कृत्वाऽपि न निबध्यते ज्ञानादिदण्डकर्मस्वादिति पूर्वोक्तस्यैवावबुद्धिः ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—यतः यदृच्छेति । सिद्धावसिद्धौ च सम इति पूर्वोक्तसङ्ख्ययोगार्थः प्रदर्शितः न निबध्यत इति अकर्मत्वं सूचितम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—अथ उक्तद्वानेऽपि फलेच्छारहितं कर्म न बन्धकमित्याह—यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः भगवदृच्छालाभसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः सुखदुःखसमः, विमत्सरः

दुष्टवचनजज्ञोभादिरहितः, सिद्धौ यथोक्तकर्मसिद्धौ फलोन्मुखत्वादानन्दरहितः; च पुनः असिद्धौ फलोन्मुखत्वाहुःस्वरहितः, समः कर्म कृत्वाऽपि तेन कर्मणा न निबध्यते ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सपरिव्रहः कुटुम्बभरणव्ययतया कथं विचिन्त्ययायाससाध्यान्यसिंहोत्रादीन्यनुतिष्ठेत् ? इत्याशङ्क्याह— यदृच्छेति । यदृच्छया अप्राथितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः । तथाहि ऋतामृताभ्यां जीवने ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातम् 'ऋतमुच्छशिलं ज्ञेय- (प्रोक्त-)-ममृतं स्यादयाचितम्' [मनु० ५।४] इति । द्वन्द्वतीतः बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः, विमत्सरः परस्य लाभं दृष्ट्वा सन्तापहीनः, समः यदृच्छालाभेनैषिष्टिपशुचातुमस्यादेर्नित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकारः, एवममृत इष्टयादीनि कृत्वाऽपि तत्फलं स्वर्गादिना न निबध्यते । अपिशब्दात्तज्जेन प्रत्यवायेन न निबध्यते, बन्धहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् । तथा च स्मृतिः 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । आद्वैतस्तत्त्ववादी च गृहस्थोऽपि (हि) विमुच्यते' [या.सू. ३।२०५] इति । (शां.) भाष्ये त्वयं श्लोकः सञ्ज्ञासिपरत्वेनैव व्याख्यातः ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' [४।२०] इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रायवृत्तस्यापि 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव — गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासत्तेर्भुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेताः, तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं— सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं— प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'गतसङ्गस्य' इत्यादिश्लोकस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं कृतं कीर्तयति— त्यक्त्वेति । अनेन श्लोकेन 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति सम्बन्धः । कस्य कर्माभावप्रदर्शनम् ? इत्याशङ्क्याऽह— यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मा सन्त्योऽवतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शनात्. नैवमित्याह— यदेति । ननु ज्ञानवतः किमाचारकल्याणभावदर्शिनः कर्मपरित्यागप्रोक्त्या कर्माभाववचनमात्रासतिपेयः स्यादित्याशङ्क्याऽह— आत्मन इति । लोकसङ्ग्रहादिनिमित्तं प्रागे-

वोक्तम् । अविद्यावस्थायामिवेति पूर्ववदित्युक्तम् । एवं वृत्त-
मनुद्योत्तरं लोकावतारयति — यत्स्येति । यथाकस्यापि विश्वा-
वतो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्माविश्रान्तोपलम्भात्ततो बन्धास्मः
सम्भाव्येतेत्याशङ्क्याऽह— यज्ञायेति । धर्माधर्मादीत्यादि-
शब्देन रागद्वेषादिसङ्ग्रहः, तस्य बन्धनत्वं कर्णव्युत्पत्त्या प्रति-
पत्तव्यम् । यज्ञनिर्वृत्यर्थं यज्ञशब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नाराय-
णस्य प्रीतिसम्बन्धमिति यावत् । ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य
प्रतिबन्धकं कर्म परिशुद्धिं परिहरति— कर्मेति । समग्रेण-
त्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे— सहेत्यादिना ॥ २३ ॥

१ यज्ञायेति जातानेकवचनम् । यज्ञा वक्ष्यमाणलक्षणः— इत्यभिनवगुप्तपादाः । 'प्रविलीयते' इत्येतद्वयं व्याचष्टे वामनः—

लोकं लीयत इत्येव यदि स्याद्विह केवलम् । बोध्येत कर्मणो नाशस्तावत्तेन न संशयः ॥

प्र— वि— पूर्वं तथाप्यत्र प्रयुज्जानस्य तत्पदम् । भावो भगवतो दूनमयं भवितुमर्हति ॥

जिज्ञासुनाऽपि भगवत्प्रीत्येव कर्म यत्कृतम् । तत्रैव बन्धकमिति प्रागेव प्रतिपादितम् ॥

प्रकृतत्वाच्चान्नित्योऽन्यं सगुणं यत्स सेवते । तत्तत्कर्म प्रकर्मणं विशेषेण च लीयते ॥

ननु नाशे प्रकर्मो वा विशेषो वाऽत्र कीदृशः ? । निर्गुणोपासकानामप्यशेषं कर्म नश्यति ॥

इति चेद्वादोऽप्येव स्वयमनेव वक्ष्यति । हेतोऽधिकतरस्तेषां भवतीति यद्वद्विह ॥

ज्ञाने मोक्षे च तुल्येऽपि क्षिप्रयन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । सुखं सगुणनिश्रान्तु कर्म लब्धयन्त्यशेषतः ॥

स्यात्केवलं निर्गुणचिन्तकानामनुग्रहः साधनवार एव । भक्तोत्तमानां तु इतिः सहायः सुखेन ते कर्म ततो दहन्ति ॥

चन्द्रज्योतिःसंक्षिप्तामेव चूर्णवर्णं वर्तिद्विद्यते दाह चापि । दाहं चन्द्रज्योतिः क्तिन् दाहदाहाद्यद्वद्वति कोऽपि प्रकर्मः ॥

शब्दः कैश्चिद्वैश्वामित्रिय काष्ठैर्वैश्वामित्रो लील्यैवापरैः सः । तैलेनैवामोदयुक्तेन तेषां यद्वदास्मिन्कर्मणि स्याद्विशेषः ॥

सगुणं भवतामेवमद्वैतत्वादिबन्धनः । अवधेयः सप्रकर्मो विशेषः कर्मणो लये ॥ इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्त्वेन निर्गततदितरसङ्गस्य तत एव निखिलपरिग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्द्वैतचये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविर्लीयते निश्चयेन क्षीयते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४१२०] 'यतचित्तात्मना त्यक्तसर्वपरिग्रहः' [४१२१] इत्येतैः पूर्वं बुद्धिपूर्वः सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमवतोऽवस्थाः न्तरे यज्ञायथैक्याजनादिव्यापृतस्यापि स्वरसत एव सङ्गाभावादिकं वदन्नन्तस्यापि विरोधिकर्मणः कर्मयोगप्रभावाविधित्तिमाह— गतसङ्गस्येत्येति श्लोकेन । पूर्वाकैर्बुद्धिपूर्वसङ्गस्यागादिभिः आत्मज्ञानेन मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्त्रणम् । ततश्च यज्ञोऽपि निरतिशयभोगस्य आत्मनोऽनुष्ठानान्तरावासनं स्वयमेव गतः । एवं सङ्गोऽपि निर्वृते न स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याज्याः किन्तु तैर्यं मुक्तः । एवं जितमनस्तजेतव्यस्य यथावस्थितोपाये निष्प्रत्यहं प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारतत्प्राप्तिविरोधि

पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येतदखिलं दर्शयति— आत्मविषयेति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः 'प्रविर्लीयते' इत्यनेनान्वितः । 'आचरतः' इत्यस्य तु कर्मविषयत्वं स्वरसिद्धम् । अन्यथा 'समग्रं प्रविर्लीयते' इत्येतदपि साकारं स्यात्, इत्येतदभिप्रेत्य— यज्ञादिकर्मनिर्द्वैतचये वर्तमानस्येत्याहुः । यज्ञायेत्यनेन स्ववृक्षभरणगादिमात्रविरासः । समग्रशब्दस्य उपसर्गस्य च अभिप्रायात् निश्चयेन निश्चयेन । 'सङ्गोऽपि फलेन वर्तते' इति [शां.] परम्याख्यायान् अप्रसिद्धार्थत्वादर्थप्रसिद्धकथनरूपत्वाच्च हेयम् । पातोऽरहणे कारणापत्तौ च प्रयोगात्तद्व्यासाय क्षीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य मुक्तस्य शरीराद्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानिनः ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— यदुक्तं कामादिवर्जने तदेव 'गतसङ्गस्य' इत्यनेनोच्यते । 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' [४१२१] इत्येतत् 'मुक्तस्य' इत्यनेन कर्मणीति निरुतम् इति च 'ज्ञानावस्थितचेतसः' इत्यनेन । अतः पुनरुक्तिरित्यत आह— उपसंहरति । विशिष्टं पिण्डीकरोतीत्यर्थः । गतसङ्गस्येति विषय-

सापेक्षम् ; अतस्तत्प्रदर्शनेन व्याख्याति— गतेति । मुक्तस्यैतत्साधके घटयति— मुक्तस्येति । अनेनाभिमानान्मुक्तस्येति वा, मुक्तसदृशस्येति वा व्याख्यातं भवति । ज्ञानस्य विषयसापेक्षत्वात् प्रदर्शयन् व्याचष्टे— ज्ञानेति ; आत्मज्ञानस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलसङ्कल्परहितस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः परमात्मनि व्यवस्थितबुद्धेः, यज्ञादेश्वराराधनार्थमाचरतः कर्मानुष्ठातुस्तत्कर्म समग्रं प्रविर्लीयतेऽफलप्रदं भवेत्, अवद्धकं भवति ॥ २३ ॥

८ वे. त्र. गि.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४१२०] इति श्लोकोक्तमेव विवृणोति— गतेति । ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञाननिष्ठस्य, अत एव मुक्तस्य कर्तृत्वावस्थानस्यस्य, अत एव

अत एव गतसङ्गस्य फलासङ्करहितस्य, एवंविधस्य लोकसङ्गहाखपेक्षया यज्ञादिनिर्द्वैत्यार्थमाचरतः कर्म यज्ञादिकं समग्रं सङ्गोऽपि फलेन विधत् इति समग्रं प्रविर्लीयते नश्यति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— तथा चासावकर्मा योगी सर्वतो मुक्तोऽखण्डब्रह्मयाथात्म्यज्ञानेनाऽवस्थितचेताः यज्ञाय ब्रह्मणे ब्रह्मकर्माचरन् भवति तत्सर्वं कर्म प्रविर्लीयते अकर्मभावमाप्नुयते ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कृतं कर्म फलभोगाभावे कथं नश्यति ? इत्याशङ्क्यामाह— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य त्यक्तलौकिकपरिग्रहादेः मुक्तस्य कर्मफलैर्मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञानेन भगवति सुस्थिरचित्तस्य, यज्ञाय विष्णवे भगवदप्यनुबुद्ध्या कर्म आचरतः कुर्वतः समग्रं फलसहितं कर्म

प्रविर्लीयते । ईश्वरप्राप्तिरूपे लीनं भवतीत्यर्थः । यद्वा— यज्ञाय लोकशिक्षणार्थं भद्राज्ञायाऽपि यज्ञप्रवृत्त्यर्थमाचरतः समग्रं सफलं कर्म प्रविर्लीयते । यज्ञप्रवृत्तावेव लीनं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० आ० दी०— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४१२०] इत्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान् कर्माणि कुर्वन्नापि न करोति, अतो न लिप्यते; लेपाभावाच्च न बध्यत इत्युक्तम्, तर्हि कर्मणां फलदानशक्तित्विवाच्यो वा ज्ञानेन क्रियते ? उत निरन्वयोच्छेद एव ? इत्याशङ्क्य आद्ये मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छति— गतसङ्गस्येति । यतो विद्वान् गतसङ्गः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न करोतीत्युक्तम् ; यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः, अतो न लिप्यत इत्युक्तं ; यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति, न फलान्तरार्थं, प्राप्याभावात् ;

अतस्तामेवोत्पाद्य कृताः कर्मनिर्भरं बध्यत इत्युक्तम् । यतोऽयं ज्ञाने सम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः, अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेव लाभान् अस्य गतसङ्गस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वं कर्म क्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण निष्प्रयोजनं सत् समग्रं अत्रेण फलेन वासनया वा सह समग्रं, प्रकर्षेण निरन्तरं विलीयते नश्यति, अतो न कदाचिदपि प्रादुर्भवति । अयं च क्रियमाणकर्मप्रलयो विद्वद्ब्रह्मैव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य बहुदौर्गन्ध्यवदप्रत्यारूपेयत्वात् । अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाह उत्तरेषामश्लेषश्च श्रूयते, न तूत्तरेषामपि दाहः । “तद्यथेधीकातुलमप्रौ प्रोतं प्रदूयतेवै हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते” [छा. उ. ५।२।१३] इति । “तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन” [बृ. उ. ४।४।२३] इति च । “तस्य पुत्रा दायसुययन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । विदुषो धनस्येव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनात् तेषां वस्तुवृत्त्या प्रलयोऽस्तीति ध्येयम् ॥ २३ ॥

ज्ञानिना क्रियमाणस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानयज्ञसम्पादनम् ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—कस्मात्पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत् समग्रं प्रविष्टीयत इत्युच्यते ? यतः—ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्विचिरमावर्षयति, तद्ब्रह्मैवेति पश्यति, तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति । यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ‘ब्रह्म, अर्पणम्’ इत्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.—‘नाशुक्तं क्षीयते कर्म’ [] इति स्पष्टिमाश्रित्य शङ्कते—कस्मादिति । समस्तस्य क्रिया-कारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्मात्रत्वेन वाधितत्वाद्ब्रह्मविदो ब्रह्मात्रस्य कर्मं प्रविष्टीयते सर्वमिति युक्तमित्याह—उच्यत

इति । ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेनानन्तरलोकात्मवतायति—यत इति । अर्पणशब्दस्य करणविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदव्यपक्षे सामानाधिकरण्यां साधयति—येनेति । यद्रजतं सा शुक्तिरितिवद्वाधायामिदं

१ अत्राभिनवगुप्ताचार्याः कमप्यभिनवं गुप्तं चार्थमाविर्बोभवन्त स व्याख्यान्तरालम्यः पाण्डित्यमात्रगम्यन्तेति सहृदय-प्रमोदायानुवृत्ते—“ब्रह्मार्पणं तत एव प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैवावुपवेशनं यस्य तद्ब्रह्म समग्रं विश्वात्मकं यदेतद्विस्तृतब्रह्मणि परमबोधे प्रशान्तेऽग्नौ ब्रह्मणा येनकेनचित् कर्मणा हुतं तदीत्यभिवृद्धये समर्पितं इतीदृशं ब्रह्मकर्मैव समाधिर्यस्य योगिनः, तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं हेतुं नान्यत्किञ्चित्, अन्याभावात् । यदि वा—तदर्थेन यद्वाङ्मेषादेवं सम्बन्धः—यत्तल्लु ब्रह्मस्वरूपेण यजमानेन ब्रह्माग्नौ ब्रह्महविर्भुतं ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपेभक्तोद्देशेनार्पणं यस्य तदेवम्भूतं यद्ब्रह्मकर्म, तदेव सावित्रः—आत्मस्वरूपलभोपायत्वात्, तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना नान्यफलमवाप्नोते, अपितु ब्रह्मैव इति ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते—’ (४।१।१) इति निर्वाहितम् । मितस्वरूपा कृतमादामक-यज्ञस्वभावा इति तादृशफलभागेन इत्यन्यत् । अपरिमितपरिपूर्णमादामकयज्ञस्वरूपवेदेनस्तु कथं परिमितफलवलात्म्यप्रभागीनो भवेयुरिति तात्पर्यम् ॥ इत्यनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणैश्च श्लोकैः परमं रहस्यमुपनिबद्धम् । तच्चास्माभिर्मितबुद्धिभिरपि यथाबुद्धि यथाधुनान्नायं व विवृतम् । मुख्यसम्प्रदायकक्रममन्तरेण नैतन्नमश्चित्रमिव चित्तसुपारोहृतीति न वयमुपात्मन्मीयाः ॥ अत्र कैश्चिद्विषयोः करणानां च, सुगादीनां क्रियायाश्च ब्रह्मविशेषणत्वमित्युक्तम्, तदुपदेयमेव; तेषां रहस्यसम्प्रदायकमे-ऽऽगुणत्वात्” इति ।

अन्ये—‘ब्रह्मणा हुतं’ इत्यनेन ‘अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं नैवात्र पञ्च-मम् ॥’ (१।८।१४) इत्युक्तानां पञ्चानामपि कर्महेतूनां ब्रह्ममयत्वं लक्ष्यत इत्याहुः । कारकेषु क्रियायां च ब्रह्मबुद्धिरणमनेन विधीयते । ब्रह्मात्मकं कर्म यः समाधत्तति बुध्यते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः—इत्यपरार्कः (३।५।७) । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं सुखादि ‘कं गतिप्राप्तयोः’ (धा. पा. ३।३६) ‘करणे ल्युट्’ (अष्ट. ३।३।१७) ‘अर्तिहोब्लीरी—’ (अष्ट. ७।१।३६) इत्यादीनां उपगमाः । केचित्तु—‘अर्पणं हवनक्रिया’ इति व्याकथते । तत्र, ‘हुतम्’ इत्यनेन पौनरुक्त्यात्, करणे ब्रह्मबुद्धरत्नविधाने न्यूनत्वप्रसङ्गाच्च । अतो भाष्यकाराद्युक्तमेव युक्तम् । अस्ति च तत्रोपपन्नं ‘मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमहिर्देव हुतम् ।’ (१।१।६) इति भगवद्ब्रह्ममेव हिम् । एतेन नव्यानां भगवत्पादोदितार्थस्य क्लृप्त्यवप्रतिपादनमपि पगहम् । —अविगीता ।

सत्त्वगुणविशेषमिदं— तस्येति । तत्र दृष्टान्तमाह—
यथेति । उक्तं यद्वयमवतारयति— तदुच्यत इति । उक्त-

मेवार्थं स्पष्टयति— यथा यदिति । समासशब्दां व्यावर्तयति—
ब्रह्मेति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति— यदुच्यतेति ।

१ शां. भा.— ब्रह्म हविस्तथा यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ‘ब्रह्माग्नौ’ इति
समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव; यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा, ब्रह्मैव कर्तृत्वार्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया
तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समा-
धिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

२ आ. शां. व्या.— ‘ब्रह्म हविः’ इति पदद्वयमवतार्यं
व्याख्या— ब्रह्मत्यादिना । यद्वैष्णवपुत्रा गृह्यते तद्ब्रह्मविदो
ब्रह्मन्नेति दशोक्तं तथेष्टापीत्याह— तथेति । अत्येति षष्ठी
ब्रह्मविदमधिकरोति । पूर्ववदवतारसमाश्रित्य व्यावर्तयत् पदान्तर-
मवतार्यं व्याकरोति— तथेति । प्रागुक्तसमासवदिति व्यति-
रेकः । तत्र विवक्षितमर्थमाह— अग्निरप्येति । ब्रह्मणेति

पदस्याभिमतमर्थमाह— ब्रह्मणेति । कर्त्रा हूयत इति
सम्बन्धः । कर्ता ब्रह्मणः सकाशाद्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिप्रेत-
मित्याह— ब्रह्मैवेति । ‘हुतं’ इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह— यत्ते-
नेति । ‘ब्रह्मैव तेन’ इत्यादिभिराग्रे विभज्यते— ब्रह्मैवेत्यादिना ।
‘ब्रह्मकर्म’ इत्याद्यवतार्यं व्याकरोति— ब्रह्मेति । कर्मत्वं ब्रह्मणो
ज्ञेयत्वात्प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् ।

१ शां. भा.— एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म, परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युप-
सृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंख्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं
ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते, यदर्पणाद्यधिगन्ने प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शनं इति । अन्यथा
सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्य-
भिज्ञाननो विदुषः सर्वकर्माभावः ।

२ आ. शां. व्या.— एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रसंज्ञासुतत्वात्
तात्पर्यमाह— एवमिति । निवृत्तकर्मणः सम्प्रदासिन् प्रति कथ-
मस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निवृत्तेति ।
यथा वायुदह्युत्पन्नामवर्षसंख्याऽस्त्यस्य संख्यात्यामकथनं दृष्टस्तथा
ज्ञानस्य यद्वत्त्वसम्पादनं स्तुत्यर्थं सुतरामुपपद्यते, तेन स्तुतिभा-

भारकरूपनायाः स्वाधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादन-
मभिनयति— यदर्पणादिति । केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसम्पा-
दनमवगतं ? इत्याशङ्क्याऽर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधाना-
मुपपत्त्येत्याह— अन्यथेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वे सम्पादिते
फलितमाह— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— कारकबुद्धयभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवा-
यिहोपादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसम्पदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्निधमच्च
दृष्टं; नोपसृदितक्रियाकारकफलेभेदबुद्धिभूत, कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्निधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबु-
द्ध्युपसृदितापणादिकारकक्रियाफलमेदबुद्धि कर्मातोऽकर्मैव तत् ।

२ आ. शां. व्या.— “आत्मेवेदं सर्वं” [उ. उ. उ. ७।
छा. उ. ३। २५। १] इत्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्या-
वस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वन्तर्माह— कार-
कतेति । कारकबुद्धेस्तदेवभिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्म
न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । उक्तमेवान्वयव्यतिरे-
कान्यां द्रष्टयति— सर्वमेवेति । इत्यात्मत्यादिना शब्देन सम-
र्पितो देवताविशेषः सम्प्रदानकारकम्, आदिशब्दादौपाधिकरण-
कारकं, तद्विषयबुद्धिमत्कर्ताऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं भोक्ष्ये फलम-
त्येति फलान्निसन्निधमकं कर्म दृष्टमिति योजना । अन्यमुपपत्त्या

व्यतिरेकमाह— नेत्यादिना । उपसृदिता क्रियादिभेदविषया
बुद्धिरेव तत्कर्म, तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको भोक्ष्ये फलमत्येति
योऽभिसन्निधस्तेन रहितं च न कर्म दृष्टमित्यन्वयः । तथापि
ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे क्रियायात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— दृष्टं-
मिति । यदिच ब्रह्मविदो दृश्यमाणं कर्म, तदहमस्मि ब्रह्मोति
बुद्ध्या निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमत्; अतश्च कर्मैव न भवति,
तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कारकादि व्यावर्तमानं व्याप्यं कर्मापि
व्यावर्तयति, तत्त्वविदः शरीरादिचेष्टा कर्माभासः कर्मव्यापक-
रहितत्वात्सुषुप्तेष्टावादेत्यर्थः ।

१ शां. भा.— तथा च दर्शितं— ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ [१।१८] ‘कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित्करोति सः’ [१।२०] ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ [१।२८] ‘नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो
मन्येन तत्त्वचित्’ [५।८] इत्यादिभिः । तथा च दर्शयंस्तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपसर्ग

करोति । दृष्टा च काम्याग्रिहोत्रादौ कामोपभेदेन काम्याग्रिहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामति-
पूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम् । सथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपपत्तिर्प्राणादिकारक-
क्रियाफलभेदबुद्धेः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यते । अत उक्तं 'समग्रं प्रविलीयते'
[४।२३] इति ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानवतो दृश्यमानं कर्माकर्मैवेत्यत्र
भगवदनुमतिमाह— तथा चेति । ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्ती-
त्युक्तेऽपि तत्कारणानुभवादित्युनर्भवविषयतीत्याशङ्क्याऽऽह— तथा
च दर्शयन्निति । अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो
दृश्यते; तथापि तस्य कर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह— दृष्टा
चेति । विद्वत्कर्मणि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत्फलारम्भकमि-

त्यपि शङ्का न युक्तेत्याह— तथेति । 'इदं कर्मैवं कर्तव्यमस्य
च फलं भोक्तव्यं' इति मतिरतत्पूर्वैकाग्र्यतत्पूर्वकाणि च कर्माणि
तेषामवान्तरभेदवद्ब्रह्मार्थमादिपदम् । दार्शनिकमाह— तथेति ।
सम्पत्त्या विद्वत्प्रकरणं परामृश्य; षष्ठ्यौ समानाधिकरणे । उक्तेऽयं
पूर्ववाक्यमनुकूल्यति— अत इति ।

१ शां. भा.— अत्र केचिदाहुः— यद्वह्न तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव क्लृपार्पणादिना पञ्चविधेन
कारकात्पना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादियुद्धिर्निरर्थते, किन्तुर्पणादिषु ब्रह्म-
बुद्धिराधीयते; यथा प्रतिभादौ विष्णवादिबुद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः— इति । सत्यमेवमपि
स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमेनेकान्यज्ञश-
ब्दितान्त्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] इति ज्ञानं स्तौति ।
अत्र च समर्थमिदं वचनं 'ब्रह्मार्पणं' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे-
र्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मात्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रतिभायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्म-
दृष्टिः क्षिप्यते, नामादिष्विव चेति ब्रुवते, न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषय-
त्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते, 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य व्याख्यानानुक्त्वा
स्वपुण्यव्याख्यानमनुवदति— अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधा-
नस्य न्याय्यत्वाद्यप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथं दृष्ट्याशङ्क्या-
ऽऽह— ब्रह्मैवेति । क्लृप्तस्य सिन्धुव्याख्याने सिद्धान्तिनोऽरम्भप्र-
तिपत्तिं सूचयति । कर्माकर्मकरणसम्प्रदायाधिकरणरूपेण पञ्चविधेन
ब्रह्मैव व्यवस्थितं कर्म करोतीत्युक्त्यासादयसिद्धयभावात्तद-
नुवादेनार्पणादिष्विषयवृद्धस्तद्विधिविरहित्यर्थः । दृष्टिविधियुद्धे
सिद्धान्तादिशेषं दर्शयति— तत्रेति । अर्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्म-
बुद्धिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति— यथेत्यादिना । दृष्टिविधाने
विशेषद्वयमनसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभङ्गः
स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति— सत्यमेवमिति । विधित्सितदृष्टि-

स्तुतिपरिमेयं प्रकरणं, न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य प्रकरणपर्यालोच-
नया ज्ञानस्तुतिरिवात्र प्रतिभातीति प्रतिपादयति— अत्र
निति । विज्ञेयब्रह्मार्पणमन्त्रस्य सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं
प्रतिभातीत्याह— अत्र चेति । नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वता-
मपि ब्रह्मविधेयवत् विवक्षितेति पक्षभेदासिद्धिरिति चेत्तत्रा-
ऽऽह— यो चेति । यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपलभ्य, तथाऽर्पणा-
दिषु ब्रह्मदृष्टिकरे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्म-
विद्या यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्युच्यते । किञ्च 'ब्रह्मैव
तेन गन्तव्यं' इति ब्रह्मप्राप्तिकलाभिधानादपि दृष्टिविधानमिष्टमि-
त्याह— नचेति । न चार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ब्रह्म प्रापयति 'अप्रतीका-
लम्बनात्रयति' [त्र. सू. ४।३।१५] इति न्यायविरोधादिति भावः ।

१ शां. भा.— विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविरोधश्च । सम्य-
ग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् ।
'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] 'ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिम्' [४।२९] इत्यादिना
सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपपक्षीणोऽव्यायः । तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिभायामिव
विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— दृष्टिविधानेऽपि नियोगबला-
देव स्वभेददृष्टो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— विरुद्धं
चेति । ज्ञानादेव नैवत्यस्यैवा मार्गान्तरापादित्या धृत्या

विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोपि वक्ष-
वचनमित्यर्थः । दृष्टिनियो गाभ्यो मोक्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविद्वद्
चेत्याह— प्रकृत्यति । तदेव प्रपञ्चयति— सम्यग्दर्शनं चेति ।

अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः—
तस्यैवेति । सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्य तेनैवोपसंहारोऽपि मन्ये किञ्चि-
दन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— श्रेया-

निति । प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दर्शनविधिरिति
फलतमाह— तत्रेति । ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानसम्भवे
स्वकीयव्याख्यानां व्यवस्थितमित्युपसंहरति— तस्मादिति २४

३ रा. भा.— प्रकृतिविधुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; इदानीं
सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—
ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते, अपर्यतेऽनेनेत्यर्पणं सुगादि, तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म । ब्रह्म यस्य हविषो-
ऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ ब्रह्मणा कर्त्री हुतमिति
सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः ; तेन ब्रह्मकर्मसमा-
धिना ब्रह्मैव गन्तव्यं, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म
परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं, न ज्ञाननिष्ठाव्यवधा-
नेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन
कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपादाक इति पूर्वेण सङ्गतं दर्शयति—
प्रकृतीति । सर्वस्य नित्यनैमित्तिकादिरूपस्य सपरिकरस्य
सुखसुबहविरादिविशिष्टव्येयर्थः । ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तम एव
मुख्यवृत्त इति शारीरकभाष्येभ्यो प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये
सम्भवति गौणत्वमन्याव्ययम् ; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानु-
सन्धानं शास्त्रसिद्धम् । स्वयं च वक्ष्यति ‘ मञ्जोऽहमेवाच्य-
महमभिरहं हुतम् ’ [१।१६] इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूत-
परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तापह्नव-
हविः इतिव्याख्यानभावनं ब्रह्मण एव यज्ञत्मकत्वपदादिर्कं च परोक्षं
प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृतासन्नत्वादिभिर्निरसनीयम् । एकवाक्यत्वे
सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, ‘ ब्रह्मार्पणं ’ इत्यस्य व्यस्तपद-
त्वेन वाक्यभेदप्रमव्युदासायाह— ब्रह्मार्पणमिति । हविर्वि-
शेष्यते । ब्रह्मण्यर्पणं प्रश्नेषो यत्प्रेति समासे व्यधिकरण-
बहुव्रीहिः स्यात्, ‘ ब्रह्माग्नौ हुतं ’ इत्यनेन पौनरुक्त्यं च ; अतः
समानाधिकरणबहुव्रीहिरयम् । अर्पणशब्दश्चात्र करणव्युत्पत्त्या
सुगादिविषयः । अधिकरणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वोक्तपौनरु-
क्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रेत्याऽऽह— अपर्यतेऽनेनेति । ब्रह्म-
कार्यत्वादिति हेतुः सर्वज्ञानुपपत्तीयः । ब्रह्मणि सुगादिदृष्टि-

विभ्रमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म... स्वयं च ब्रह्मभूतं...
ब्रह्मभूतेऽऽभावित्याहुक्तम् । ब्रह्मणा हुतमित्यर्पणहवि-
रभिप्रायवद्विशेष्यनिर्देशाभावात्, करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्यु-
क्तात्वात् पारिशेष्यात्कर्तारं तृतीयेति व्यञ्जनाय ब्रह्मणा
कर्त्री हुतमित्युक्तम् ।

नन्वत्र पूर्वोत्तरार्थोरन्योन्ये न दृश्यते ; न च पूर्वोऽपि पृथग्भा-
व्यम्, अपूर्णत्वात् ; अत आह इतीत्यादि समाधत्त इत्यन्त्यम् ।
ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा
तदात्मकत्वात्, तदितिव्यपदेशाहमित्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म-
समाधिशब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह स इति । ब्रह्मात्मके
कर्मणि समाधिरनुसन्धानं यस्य स तथोक्तः ; गत्यभावादिह
व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा समाधत्त इति समाधिशब्दार्थः ;
ब्रह्मरूपं कर्म समाधत्ते अनुसन्धत्ते ; ‘ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ’
इत्यत्रापि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र सुखविरम्यादि-
वत् ब्रह्मशब्देनोच्यते इत्याह— ब्रह्मात्मकतयेति । फलितं ज्ञाना-
कारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह— मुमुक्षुणेति । आत्मावलो-
कनसाधनमित्यनेन ‘ ब्रह्म गन्तव्यं ’ इत्यस्यार्थो दर्शितः ।
साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना च एवकारार्थो
विवृतः ॥ २४ ॥

५ आ. भा. भा.— ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति— ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तद-
धीनसत्ताप्रवृत्तिपत्त्वाव ; न तु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि ‘ त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति ।
वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः ’ इति पात्रे । “ सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम् ” [ऐ.उ. ५।३] इति च “ एतं
ह्येव बह्वचः ” [ऐ.आ. ३।२।९] इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु कर्मस्वरूपं प्रतिज्ञाय सङ्क्षेपवित्त-
रामार्थं प्रतिषेधोपसंहृतं किमिदं ब्रह्मार्पणमित्यनेनोच्यते ?
इत्यत आह— ज्ञानावस्थितेति । एतेन ‘ इति यो जानाति ।
इत्यन्याहारोऽत्र सूचितो भवति । अत्रार्पणोक्तः ब्रह्मस्वरूपव-
मुच्यत इत्यन्याया प्रतीतिनिरासायाह— सर्वमिति । कुत एत-

दित्यत आह— उक्तं हीति । सर्वस्य भगवदधीनत्वे प्रमाण-
माह— सर्वमिति । प्रज्ञा ब्रह्म नेत्रं नेतु यस्य तत्तथोक्तम् । ‘ एतं
हि ’ इत्यनेन सर्वान्तर्यामित्वमुच्यते ब्रह्मकर्म ब्रह्मविषयः समा-
धिर्न्यासात् तथोक्त इति व्याख्यानां प्रक्रमविपरुद्धमिति भावेनान्य-
था व्याख्याति— समाधिनेति । समाधिरपि ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—अयमपरो योगः—ब्रह्मेति । ब्रह्म परमात्माऽप्येते हृतयेऽनेनेति अर्पणं सुवादित्तदेव ब्रह्म, तदेव हृत्य इति हविश्चरपुरोडाशादिकं, तथा ब्रह्मैवायिस्तत्र ब्रह्मणा हुतं प्रसिद्धं; यस्यैतत्सर्वं तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम् । कथम्भूतेन ? ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मणा कर्मणि समाधिं प्रति पर्यवस्यते । अत्र श्लोकेऽविदुषोऽर्पणादिपञ्चके ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते । विदुषामात्मैवेदं सर्वमिति परमार्थरूपत्वं विद्यमानमुपदिश्यते ॥ २४ ॥

८ वै. च. गि.—ननु क्रियमाणं कर्म कथं फलमजनयिष्यैव नश्यति ? ब्रह्मज्ञानेन सकलक्रियाकारकस्वरूपोपमर्दादित्याह—ब्रह्मार्पणमिति । अर्थतऽनेन हविरिति कर्ण-व्युत्पत्त्या अर्पणं छद्मादिकं मन्त्राश्च; छद्मादेः साधकतमत्वामन्त्राणां च प्रकाशकत्वात् । तथा अर्थतऽप्ये देवतायै हविर्यर्पणं समर्पदानं देवता । अर्थतऽस्मै फलायेत्यर्पणं स्वर्गादिकम् । एवमर्थतःस्मिन्नित्याधिकरणं देशकालादि । तदेतत्सर्वमर्पणशब्दाच्च छद्ममन्त्रदेवतास्वर्गदेशकालादिकारकजातं ब्रह्मैव ज्ञानी पश्यति, न तु लोकवज्छद्मादिरूपेण गृह्णाति, अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्याभावात्सर्वस्य च ब्रह्मण्यध्यस्तत्वादित्यर्थः । एवं हविः पुरोडाशादिकम्; तदपि ब्रह्मैव । 'ब्रह्म, असौ' इति पदद्वयम् । यस्मिन्नसौ हविः प्रक्षिप्यते सोऽपि ब्रह्मैवेत्यर्थः । तथा येन कर्तृकारकेण कर्म क्रियते तदपि कारकम्; ब्रह्मणेति कर्तरि तृतीययाऽनृत्य प्रकृत्या

ब्रह्मेति विधीयते । हुतं हवनम् । भावे निष्ठा । तदपि ब्रह्मैवेत्यनुपहृत् । इत्थं ब्रह्मकर्मसमाधिना, ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिज्ञानं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम्, न तुच्छं स्वर्गादिकमिति ज्ञानफलोक्तिः । अतो युक्तमेवोक्तम् 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' [४।२३] इति । ब्रह्मकर्मसमाधेः पुरुषस्य तत्त्वज्ञानोपमदितक्रियाकारकफलभेददुहित्वेन तदीयकर्मणामकर्मत्वादिति 'कर्मण्यकर्म यः पश्यते' [४।१८] इत्यस्यैवार्थं प्रपञ्चः । अत्र 'ब्रह्मार्पणमित्यर्पणादिकाकारणां ब्रह्मातिरेकेणासर्वं बोध्यते, किन्तु नाम ब्रह्मेत्यादिवदुपनिषद्विदुः ब्रह्मदृष्टिः परम्' इति व्याख्यानस्य भाष्य एव निरस्तत्वात्तदनुवर्तिनो माध्व-रामानुजादयोऽपि भाष्याक्षरैरेव शिक्षणीया इति नास्माभिः प्रयत्यते ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—प्रविलयस्वरूपमाह—ब्रह्मार्पणमिति । भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं उच्यते भगवता स्वमुखेन—'अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात्पञ्चात्मको हरिः ॥ तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादियुगादि यत् । प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकुण्ठम् ॥ ज्ञानिनस्तदभिष्यक्तौ कर्तुर्मांशः क्रमाद्वैतः' इति निबन्धोक्तेः । तथाहि ज्ञानिनः सर्वं कर्म ब्रह्मार्पणं भवति । अर्पणं युगादि ब्रह्म भवति, हविर्ब्रह्म, ब्रह्मणि असौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं ब्रह्मैव, यज्ञस्तत्र फलं ब्रह्मैव प्राप्तव्यम् । केन ? ब्रह्मैव कर्म तत्समाधिनेति । प्रकृतिनिविष्टं सच्चिदानन्दकं पुरुषाभिधं ब्रह्मैव यद्यप्यप्राकृतं सर्वं भवति तथापि न जानात्यज्ञस्तत्; विज्ञस्तु तद्विदं ज्ञानयज्ञेन ब्रह्मोपासीताभेदभावात् । ननु ब्रह्मात्मैक्यस्य भेदात्यन्ताभावरूपत्वात् अंशत्वात् त्यागो भगवन्नियम्यत्वं च कथं ? इति चेत्, उच्यते—'ब्रह्मात्मैक्येऽप्यभेदोऽस्य किं भेदसहनक्षमः ? । किंवा तदक्षमः श्रुत्या सिद्धयत्येतद्विचार्यते ॥

अत्र केचिदाहुः तदक्षम इति । स्वमते तु भेदसहनक्षम एव । कुतः ? सत्कार्यवादस्यैव श्रौतत्वेन सृष्टिपूर्वदशायामपि सर्वसत्त्वात् । तथाहि "सखदे सोम्येदमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] इति श्रुताविदमापुरोवर्तिनं प्रपञ्चं निर्दिश्य पूर्वकाले तस्य सद्रूपतामुक्त्वा ततो ब्रह्मरूपत्वं जगत्कारणत्वं च बोधयित्वा तस्याद्वितीयत्वं वक्ति । ततः "तद्वैक आहुः" [छां. उ. ६।२।१] इत्यादिनाऽसत्कार्यवादमाशङ्क्य "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्" [छां० उ० ६।२।२] इत्यादिना तन्निषेधति । एवं सति आकारकार्यत्वप्रभृतयो धर्मा यदि ब्रह्मणि पूर्वं न स्युस्तदाऽसत्कार्यवादिनासिका सत्कार्यबोधिका च श्रुतिः पीडयेत् । अत उभयसामञ्जस्यार्थं तत्तद्वर्माद्विनि-शिष्टमेकमेव ब्रह्म कारणमिति मन्तव्यम् । तथा सति यथेदानीं कार्याणां तत्तदाकाराणां च परस्परं भेदः, कारणेन सह चाभेदः, कार्यत्वादिरूपेण भेदश्च लोके कटककुण्डलसुवर्णप्रभृतीनां दृश्यते तथा ब्रह्मजगतोरपीति मन्तव्यः ।

एवमंशशिर्नोर्जवब्रह्मणोरपि सुवर्णखण्डसुवर्णयोरेव सृष्टिप्राकट्याविर्भावितोभावाभ्यामेव तदुपपत्तिः; अन्यथाऽन्याकृतश्रुतिविरोधापत्तिः । पुरुषविधब्रह्मणे हि सृष्टियुक्त्वाऽप्ये "तदेदं तद्वैवाकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाऽयमिति इदं रूप इति (नामाऽयमिदं रूप इति) तद्विदमप्येतद्विदं नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाऽयमिदं रूप इति" [बृ. उ. १।४।७] इति । अत्र नामरूपव्याकरणे लौकिकमेवोदाहरणं

तत्साधनायाह । लोके च सिद्धमेव वस्तु नामरूपाभ्यां व्याक्रियते ति सृष्टिपूर्वदशायामपि तस्य सिद्धत्वमेव व्यक्तीभवतीति नास्तकार्यवादः प्रामाणिकः । भागवते तृतीयस्कन्धे [१०।१२, १३] च “विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाऽप्रे च पश्चादप्येतदीदृशम्” इति कालत्रये एकरूपामेव सर्वस्य स्थितिमाह । इदमेवाविरोधाभ्यायेऽसञ्चपदेशाधिकरणे व्यासचणैरपि व्युत्पादितम् । “असद्वा इदमत्र आसीत्” [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वदशायां यो जगतोऽस्तत्वेन व्यपदेशः सोऽव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण विद्यमानत्वेऽपि व्याकृतत्वेनाविद्यमानत्वात् “तदात्मानं स्वयमकुर्वत” [तै. उ. २।७] इति वाक्यशेषेण तथाऽवगमात्, “इदं” इति प्रयोगात्, “आसीत्” इति प्रयोगाच्च; अन्यथा तद्विरोधापत्तेः, नित्यस्य समवायस्य सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन कार्याभावे तदभावापत्तेः; तन्नित्यताहानेश्च । असम्बद्धोत्पत्तौ जगद्गृह्णन्तेन घटपटादीनामपि कार्याणां नियतावधिकत्वहानेश्च ।

न च यत्र यत्रागभावस्तदेव कार्यं ततः करणादुत्पद्यत इति नियमात् न नियतावधिकत्वब्रह्म इति वाच्यम्; कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्यैव वक्तुमशक्यत्वात्; कपालावस्थां पश्यत एवेह कपाले घटो भविष्यतीति प्रत्ययेन तथा निश्चयात्; तद्वत्स्थाव्यङ्क्यस्य तदतिरिक्तस्य प्रागभावस्यैवाङ्गीकारे गौरवाच्च । न च उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कर्तृव्यापारत्वावप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, कार्याभिव्यञ्जनापेक्षया साधक्यत्वात् तथा ब्रह्मवाक्याच्च । संवेष्टिनष्टप्रसारणादौ तथा निश्चयात् । न चैवमनुकृतसत्ताङ्गीकारेऽदृश्यप्रेतादिविजनिवदुःखवत् ततः कश्चिदर्थ-क्रियापत्तिरिति शङ्क्यम्, अनुकृतगन्धरूपादौ व्यभिचारात् । योगेनाकुञ्चनप्राणायामादिनियमेन जीवनमात्रस्य नियमनस्यागो आकुञ्चनप्रसारणादिरूपकार्यस्य च दर्शनेन तथा निश्चयादिति ।

एवं स्थिते सत्कार्यवादे सृष्टिपूर्वदशायामपि जगज्जीवयोः सत्त्वात् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” [छां. उ. ६।२। १, २] इत्याद्युक्तोऽभेदः तद्वन्नयना जगज्जीवप्रतीत्यभावे पर्यवस्यन् भेदसहनक्षममेवाभेदं साधयतीति सृष्टि-दशायां जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावात् जगज्जीवयोरेशांशिभावाच्च औपचारिको भवन्नपि न वास्तवं तमभेदं निहन्ति । तेनेदानीमपि भेदसहिष्णुरेवाभेदः । एवं सति नानात्वदर्शनभेददर्शनयोः भेदनिन्द्याश्रयणमप्यभेद-विरुद्धभेददर्शन एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । “(यदा हेवैष) य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुर्वते” [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ “कुर्वते” इतिपदेन क्रियारब्धस्य एव भेदनिन्दनात् आरम्भस्य च असत्तः सत्तायामेव पर्यवसानात् अभेद-विरुद्ध एव क्रियमाणे भेद एव पर्यवस्यतीत्यभेदाविरुद्धभेददर्शने तु न निन्द्यत्वलेशोऽपीति बोध्यम् । एवं च परम-शुक्तिदशायामपि “शथोर्दकं शुद्धे निषिक्तं (शुद्धमासिक्तं) तादृगोव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम !” इति काठकथ्यत्वा [४।१९] आत्मनो ब्रह्मसास्यश्रवणात् भिन्नप्रतीत्यभावात्स्वरूप एवाभेदः, न तु भेदाभाव-स्वरूप इति सिध्यति । अत एव मैत्रेयीब्राह्मणे “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्” [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना यदितरज्ञानश्रवणं तदपि द्वैतादृष्टिनिवृत्तावेव पर्यवस्यति, न तु द्वैताभावे । एतदपि द्वैतीयकमैत्रेयीब्राह्मणे “यद्वैयत्र पश्यति, पश्यन् वै तत् (द्रष्टृत्वं) न पश्यति, न हि द्रष्टुदृष्टेर्विपरिलोपो भवति (विद्यते) अविनाशि-त्वात्, न तु तद्वितीयमस्ति, (ततोऽन्याद्वितीयमस्ति) ततोऽन्याद्विभक्तं (यत्) पश्येत्” [वृ. उ. ४।३।२३] इत्यादि-भिरन्यादर्शने पश्यत एव अदर्शनस्य द्वितीयत्वाभावस्य विभागाभावस्य अन्यत्वाभावाच्च च हेतुतया आवर्णनं तथा निश्चयात् । अपे च “यत्र वाऽन्यदिव स्यात्” [वृ. उ. ४।३।३१] इत्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमन्य “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त केन...” [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना स्वस्य द्रष्टृविभागेन विज्ञानाविज्ञानेन “तं केन विजानीयात्” [सैवश्रु.] इति, अनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वक्ति इत्यतोऽपि तथा निश्चयात् । अन्यथा पूर्वब्राह्मण एव मैत्रेयीमोहनिवृत्त्या पुनर्द्वितीयं ब्राह्मणं न वदेत् । अतस्तत्र यः सन्दिग्धोऽपि तन्निराशयनाथ्यमेव द्वितीयं ब्राह्मणमिति भेददर्शनाभावरूप एव अभेदः, न तु भेदाभावरूप इति भेदसहिष्णुरेवाभेदः ।

यत् “बहु स्थां” [छां. उ. ६।२।१] इति श्रुतौ सृष्ट्यारम्भे एकस्य बहुत्वश्रवणात् पूर्वं जगदाद्यभाव एव श्रुत्यभि-मतः, न तु कार्यस्थापि सत्त्वम् । तथा सति “इदं सर्वमसृजत्” [वृ. उ. १।२।५] इति श्रुतिविरोधः, अतः सृष्टितः पूर्वमसत्त्वादेदविरोध्येव स इत्यद्वैतैवाशिकमतमेव साधीय इति तन्मन्दम् “तद्वैक आदुरसदेवेदमत्र आसीत्” [छां. उ. ६।२।१] इत्याद्यन्य “कुतः खलु (सोम्यैतः प्रजाः) सोम्यैव स्यात्” [छां. उ. ६।२।२] इति श्रुत्येव तन्निषेधात् । न च तत्र कारणसत्ताया एव निषेधः, न तु कार्यसत्तायाः “कथमसतः सज्जायेत” इति

श्रुत्या तथा निश्चयादिति वाच्यम्; पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे "तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" [बृ. उ. १।४।७] इति श्रुतिविरोधापत्तेः । अत्र 'तर्हि' इत्यनेन सृष्टिपूर्वकालं लक्ष्यकृत्य इदमिति द्विष्टस्य जगत्सदानीमव्याकृतत्वमपि नावदेत्, स्वरूपस्यैवाभावात् । अतः "बहु स्यां" [छां. उ. ६।२।३] इत्यत्रापि बहुत्वादेरव्याकृतत्वमेवोच्यते सतः, न त्वसतः; सत्ता सृजनमपि नामरूपव्याकरणमेव, अन्यथा प्रागिव सृष्टिदशायामपि व्यवहाराभावप्रसङ्गात् ।

एवं सिद्धे सर्वदासत्त्वेऽतेश्रुतिविरोधाय तदानीमपि परापरभावघटित एव ब्रह्मत्वेनैव रूपेणाविरोध इदानीमिति मन्तव्यम् । एतावान् परं विशेषः—यदिदानीमविद्याबलिपालमुपलब्धित्वात्र प्रतीयते, तदानीं तु करणग्रामलयादिति । एवं च परममुक्तावपि परापरभावघटितो भेदसहनक्षम एवाभेदः, ब्रह्मरूपस्यैव तथात्वात् । अत एव दशमस्कन्धे [८।५।२३] भागवते यत्र भगवता श्रीवसुदेवं प्रति असखण्डब्रह्मज्ञानोपदेशः कृतस्तत्र वसुदेवोक्तमङ्गीकृत्य "अहं यूयमावाच्यः" इत्यनेन सर्वेषां तथात्वमुक्त्वा ब्रह्माण्डानन्त्यमारोपितज्ञानदृष्टिं च निवारयितुं "आत्मा ह्येकः स्वयंश्रयोतिः" [भाग. १०।८।५।२४] इत्यनेन सर्वत्रात्मैक्यनानात्वदृष्ट्यौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य "खं वायुज्योतिरागो भूः" इति द्वितीये (श्लोके २६) खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वस्य वास्तवकवमुपाधिव्यङ्ग्यत्वं च वदति; अन्यथा पूर्वश्लोक एव नानात्वदृष्टेर्गुणोपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत् एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन पुनर्नानात्वप्रति न स्थापयेत् । अतोऽखण्डब्रह्मवादोऽप्यंशादिनानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावादिभेदसिद्ध्यणुरेवाभेदो भगवदभिमतो भावीति बोध्यम् ।

किञ्च "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ. उ. २।४।६; ४।५।७] इत्यन्तेन सवस्य ब्रह्मत्वे बोधिते कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वं? इत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरान्तरसर्वग्रहणं दुन्दुभ्यादिशब्दग्रहणेनैव अवान्तरसर्वशब्दग्रहणवत् आत्मग्रहणेनैव तदभिवावान्तरसर्वग्रहणम् । अग्निभूतदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सकाशाद्दिवादिसर्वोत्पत्तिं चोक्त्वा "स यथा सर्वावामयां समुद्र एकायनं" [बृ. उ. २।४।११] इत्यादिभिर्वहुदृष्टान्तैः सर्वधारत्वं निरूपयति । यदि सृष्टयभावदशयां सर्वैक्यरूपमेव स्यात्, तदा दुन्दुभिशब्दादीन् समुद्रादींश्च नानादृष्टान्तात् वदेत्; दुन्दुभिशब्ददृष्टान्तेन सर्वस्य ब्रह्मरूपतया एकैकैव समुद्रदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वावारत्वस्य च सिद्धेः । अतः सृष्ट्यभावदशायामपि नानात्वाविरुद्धमेव स्वरूपैक्यं "एवं वाऽरे (अयमात्मा) इदं महद्भूतं" [बृ. उ. २।४।१२] इत्यादिना प्रत्यक्षं ज्ञाभावकथनेन पूर्वसंज्ञानस्यैव बोधनात् । तच्च ज्ञानं भेदाविरुद्धसम्पदात्मकमभेदमेव बोधयतीति प्रागुपपादिवं, अतो न कोऽपि संशयः । एवं सति तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इत्यत्र ब्रह्मांशे जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश औपचारिकः, स च मुक्तावपि तुल्यः पूर्वोक्तसत्कारणतावादिसिद्धस्य भेदस्यानपायादिति । एवं प्रत्यक्षदशयां जडस्यापि बोध्यम् । एवं ब्रह्मणो निरंशत्वेऽपि सांशत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वादुपपन्नं, एवं जगतो हविरादेश्च प्रकृतस्य ब्रह्मत्वं भावनीयं, तथात्वेऽपि कार्यत्वमपीति सर्वं सुस्थम् । अयमेव भावाद्वैतपदार्थः कार्यकारणवस्तुत्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवदिति निरूपितम् । अक्षरार्थस्तु भावमात्रस्य जगत्कारणेन सहैक्यमर्शनं पटतन्तुवदिति ।

यद्यपि नैकनिधं जगत्तापि भगवत् ईश्वरादुद्भूतं न ततोऽतिरिच्यते तद्योगमायात एव तत्सच्चिदानन्दंशप्रपञ्चरूपं सर्वं तत्त्वतः परिणतम्; यथोक्तं—'तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणामः, अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तः' इति । कार्यं न विवर्तारम्भकं, भूमितो पटपटादिकमिव; वस्तुतः पार्थिवं न ततोऽतिरिच्यते, प्रत्यक्षेऽव्याकृततया तदभिन्नरूपतावगमात् । एवमत्रापि कार्यदशयां सर्वं न ततोऽतिरिक्तं भाव्यम् । यद्यपि साङ्ख्ये कारणत्वं प्रकृतेरिति प्राकृतमेव घटादिजगदित्युक्तं तथाप्यत्र जगतः प्राकृतत्वमस्तु, नात्यन्तमसत्त्वं 'नाभावः (च) उपलब्धेः' [ब्र. सू. २।२।२८] । वेदे हि प्रकृतेर्न पृथक्तया कारणत्वमुक्तं, इत्यतो मन्तान्तरेऽभ्युपेयाया अपि प्रकृतेः स्वमते तदंशत्वात् कारणत्वमेव न मुख्यकारणमिति सङ्क्षेपः । तदिदमनेकविधब्रह्मोपासनायामभेदभावनायां भगवतः सच्चिदानन्दंशप्रपञ्चभूतं कार्यं कारणानन्त्यत्वेन भातं ब्रह्मवादिनां ज्ञानिनां ब्रह्मयज्ञ एवेति निरूपितम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त. — ननु "ब्रह्मैव सन् ब्रह्मान्नोति (ब्रह्माप्नोति)" [बृ. उ. ४।४।६ तै. आ. २।२ नृ. उ. ३.५] "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां. उ. ३।१।१] इति ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्याह । कस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वमाह? — ब्रह्माधिपणमिति । अपणम्, अर्प्यते ह्युपेत्येन तदपणं सामग्रीसुक्नुवादिकं ब्रह्म, हविः घृतादिकं ब्रह्म, ब्रह्मणो ब्रह्मात्मकोऽस्ति-

स्मिन्, ब्रह्मणा कर्मो द्रुतम् । एवं प्रकारेण कर्म ब्रह्म अतः समाधिना समाप्यवस्थया तेन ब्रह्मात्मकेन कर्मणा ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्तव्यम् । अतो ब्रह्मात्मकत्वात्तत्र लीयत इत्यर्थः । अत एव श्रुतिरपि "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्याह ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयन्ते ? इत्याशङ्कयाह— ब्रह्मार्पणमिति । यतस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिमित्तं पश्यन्ति । तथा च श्रुतिः “ किं कारणम् ” इत्युपक्रम्य “ कालः स्वभावः ” [श्वे. च. १।२] इति कालादीनि लोकदृष्ट्याऽनेकानि कारणान्युपक्षिप्य कारणं निर्णयि— “ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [श्वे. उ. १।३] इति समाधिना दर्शयति । तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां यदर्पणं अर्पणसाधनं मन्त्रजुह्वादि तत् ब्रह्मैव । एवमशब्दः सर्वत्रानुषङ्गनीयः । यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव । यत् हुतं हवनक्रियाहुतं तर्पितं देवब्राह्मणादि वा तदपि ब्रह्मैव । यत् अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतम्, अत्र ब्रह्मणीति पदमध्याहृतव्यम् । यत् यजमानेन हुतं तद्ब्रह्मणैव हुतम् । यत्नेन कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । किं बहुना ? यत्किञ्चित्तस्य कर्म शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव । तत्र कारणं समाधिना— समाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं, ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत्; अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयन्ते, दाह्याभावाद्बहन इवेति भावः । यत् ‘ कर्मणि तदङ्गेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयते ’ इति व्याख्यानं तत् उपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासङ्गतमिति भाष्ये एव निरस्तम् । या हि ब्रह्मविदां कर्माङ्गेषु तात्त्विकी ब्रह्मदृष्टिः कीर्तिता सा स्थिततद्ब्रह्मलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यं वर्णनीयमिति दिक् ॥ २४ ॥

देवाद्या द्वादशापरे यज्ञाः [२५—३०]

दैवमेवांपरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते— दैवमेवेत्यादिना । दैवमेव, देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते, कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।१।२८] “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” [बृ. उ. ३।४।१] इत्यादिवचनोक्तमशनायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं “ नेति नेति ” [बृ. उ. ४।४।२२] इति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्नौ सः होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निरतस्मिन् ब्रह्माग्रावपरेऽप्येव ब्रह्मविदो यज्ञं— यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्— [निरु. १।४।११] तस्मात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपन्ति, सोपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं, स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति, ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः सन्न्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवपज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते “ ब्रह्मार्पणं ” इत्यादिश्लोकैः प्रस्तुतः “ श्रेयान्द्रव्यमयाश्चाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप । ” [४।३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

१ “ यज्ञोऽत्र आत्मा ज्ञेयः, “ यज्ञ आत्मा भवति, यदेनं तन्वते ” (नि. १।४।११) इति यादृक्वचनात् ॥ अभिनवशु-
ताचार्यस्त्वब्राह्मणः— “ अपरं देवाणि क्रीडनधीरानीन्द्रियाण्याश्रित्य स्थितो यो यज्ञो निजविषयग्रहलक्षणस्तमेव परित उप-
सते— आमुल्लासिदृशन्तः स्वात्मलभं लभन्ते । अत एव ते योगिनः— सर्वाविद्यासु सततयोगयुक्तात्वात्, नित्ययोगे ह्यग्रायं
मत्त्वर्थाय । एतमेव च विषयग्रहणात्मकं यज्ञं यज्ञेनैव तेनैव लक्षणेनापरे पूरयितुमशक्ये ब्रह्माग्नौ जुह्वतीति कैश्चिदाख्यतम् ।
मुनेस्तु पौर्वापर्याविरुद्धत्वाद्योऽर्थो हृदि स्थितस्तं प्रकाशयामः— केचिद्योगयुक्ताः सन्तो दैवं नानातर्पेन्द्रादिदेवतोद्देशेनैव बाह्य-
द्रव्यमयं यज्ञमुपाचरन्ति, तं च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्तव्यमिदमित्येव बुद्ध्या फलानुपेक्षतया दुर्गुपेक्षं ब्रह्माग्रावर्पयन्तीति द्रव्ययज्ञा
अपि परं ब्रह्म याचते । यतो वक्ष्यते— “ सर्वेऽन्येते यज्ञविदः ” (४।३०) इति । श्रुतिरपि— “ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ”
(ऋज्वे. ८।४।१९।६) इति ।

— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्य यज्ञत्वं सम्पद्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्ययुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यैव यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तर-
प्रथमवृत्तितित्याह— तत्रैति । सर्वस्य भ्रैयस्साधनस्य मुख्य-
गौणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन्नादौ यज्ञद्वयमादर्शयति— दैवमे-
वेत्यादिना । दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे— देवा
इति । सम्पन्नज्ञानार्थं यज्ञं विभज्यते— ब्रह्माश्राविति । तत्र
ब्रह्माश्रवार्थं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति— सत्यमिति । यदजड-
मनुविपरितमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमात्मन्त्वेन परमपुरुषार्थ-
त्वमाह— विश्वानामिति । तस्य ज्ञानाधिकारत्वेन ज्ञानत्वमौप-
चारिकमिलाशङ्क्याऽऽह— यत्साक्षादिति । जीवब्रह्मविभागे
कथमपरिच्छिन्नत्वं ? इत्याशङ्क्य विशिनष्टि— य आत्मेति ।
परस्वैयाऽऽत्मत्वं सर्वसाक्षाद्देहादेरन्याकृत्यादान्तरत्वेन साधयति—
सर्वान्तर इति । विधिमुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमा-
दिशब्दाः । निषेधकं ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवाधेते

३ रा. भा.— एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह— दैवमिति । दैवं देवां-
र्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पशुपासते सेवन्ते, तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माश्रयं यज्ञं
यज्ञेनैवोपब्रूहति । यज्ञं यज्ञरूपं ब्रह्मात्मकं आज्यादिद्रव्यं, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन सुगादिना जुहति ।
अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते; ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ [४ । २४] इति न्यायेन
यागहोमयोनिष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तार्थसङ्गतितु पूर्वकं ‘दैवमेव’ इत्यादेः
‘प्राणान्प्राणेषु जुहति’ [४।३०] इत्यन्तस्य प्रवृत्तकृत्यार्थ-
माह— एवं कर्मण इति । देवसम्बन्धि दैवम्, तत्सम्ब-
न्धित्वं च तदध्वैरुपलभ्यमिति देवाचर्चनरूपमित्युक्तम् । ‘दैव-
मेव’ इत्यवधारणेन ‘अपरे’ इत्यादिना च विकल्पः सिद्धः ।
ततश्च देवसम्बन्धमात्रं साधारणं नात्र वाच्यम्, अतोऽध्वैत-
शब्देन वक्ष्यमाणयागाहोमादिभ्यो व्यावृत्तिः सूचिता । यागादे-
रपि देवाचर्चनत्वेऽपि तत्तद्देवात्मादिसंपर्यायां ह्यचर्चनशब्दः
प्रसिद्धः । ‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३] इत्युपक्रमवदश्रुति
योगिशब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय कर्मयोगिन
इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टित्र विधीयत इति भ्रमव्युदासाय
निर्न्तरागुत्थानप्रत्यक्षकृत्तन्मणययोगिण व्याख्याति— सेवन्त इति ।
‘सेवा भक्तिरुपास्तिः’ इति नैषण्डिकाः । अत्र सेवोपासनशब्दौ
सेयर्थे प्रति कणत्रयस्यानुकूलदृष्टिर्नैवेन्त्यापरो; न तु ध्यान-
मात्रपरो; भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपतां वक्ति । ननु
मन्वादिभिः ‘देवताभ्यर्चनं चैव सन्निधाधानमेव च’ [मनुः
२।१७६] इति नित्यकर्मतया स्मरणादेवताचर्चनरूपो यज्ञः सर्वेषा-
मपि कर्मयोगिनामवश्यकर्तव्यः, स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह—
तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थे इति ।

ननु ‘ब्रह्मार्पणं’ इत्यत्र श्लोके कश्चित्कर्मयोगभेदोऽभिहितः;
अर्पणहविर्मन्याद्विविशेषनिर्देशेनान्वान्तरभेदप्रतीतेः । तत्र च

निष्प्राति— आदानायेति । ब्रह्मण्यमिश्रवद्प्रयोगे निमित्तमाह—
स होमेति । बुद्ध्यालुब्धतया सर्वस्य दाहकत्वाद्विषयस्य वा
हेतुत्वादिति ब्रह्मण्यम् । यज्ञशब्दस्याऽऽत्मनि त्वम्यदायै प्रयोगे
हेतुत्वाह— आत्मनामस्त्विति । आधाराधेयभावेन वास्तवभेदं
ब्रह्मात्मनोऽव्यावर्तयति— परमार्थत इति । कथं तर्हि होमः ?
न हि तस्यैव तत्र होमः सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— बुद्ध्या-
दीति । उपाधिसंयोगफलं कथयति— अध्यस्तेति । उपाध्व-
भ्यासद्वारा तद्वर्माभ्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति— आहुतीति ।
इत्यम्भूतलक्षणं तृतीयामेव व्याकरोति— उक्तेति । अशनायादि-
सर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति यावत् ।
आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति— सांपाधिकस्येति ।
अपर इत्यस्यार्थे स्फोरयति— ब्रह्मेति । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य
दैवयज्ञादिषु ब्रह्मपंणित्यादिश्लोकैरुपलक्ष्यमाणत्वं दर्शयति—
सोऽयमिति । उपलक्ष्यप्रयोजनमाह— श्रेयानिति ॥ २५ ॥

‘तेन’ इति कर्ताऽपि निर्दिष्टः; तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द
इति किं नाङ्गीक्रियते ? तदुच्यते— ‘ब्रह्मार्पणं’ इति श्लोको न
कर्मयोगस्वरूपभेदविषयः; किन्तु सर्वेषामपि कर्मयोगानां ब्रह्मा-
त्मकैवातुसन्धानाख्यसाधारणगुणविषयः; तत्रैव ‘ब्रह्मकर्म-
समाधिना’ [४।२४] इति सामान्येनोक्तः । अतोऽप्येकहविरादि-
प्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्तत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् ।
अत एव निवृत्तिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् ‘दैवमेवापरे’ इत्यादिभिः
प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्तं परास्तम् । ‘ब्रह्माभावपरे यज्ञम्’
इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य परमात्मादेर्वा साक्षाद्भोतव्यत्वहोमसाधन-
त्वात्तुपपत्त्येवज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्त्यज्ञशब्दो हविर्विषयः;
तृतीयान्तस्तु सुगादिविषय इत्याह— अत्रेति । ननु ‘ब्रह्मागौ
ब्रह्मणा हुतम्’ इति पूर्वमेवोक्तम्, अत्रापि ‘ब्रह्माभावपरे’
इत्युच्यते, अतोऽत्र ‘यज्ञं यजेन’ इत्यनयोरर्थोऽन्यथा वर्ण-
नीयः, इतरथा पौनस्त्यप्रसङ्गः; सर्वकर्मयोगसाधारणस्यार्थस्य
विशेषतया निर्देशोऽन्यत्तुपपन्न इत्याह ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्-
ति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दाजुहतिशब्दाह यागहोमयोनि-
ष्ठया एव विवक्षितत्वाद्वान्तरभेदत्वमपौनस्त्यस्य चोपपन्नमिति
भावः । अत्राश्रित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं
वा हविर्देन परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्द-
वृत्तिपरिक्षिप्तादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणान्नात्र सर्वत्र मानस-
यज्ञत्वकृत्तिप्रक्षोऽन्ययुक्तः ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा.— यज्ञभेदानाह— दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम्, स एव तेषां यज्ञः । भगवदु-
पासनं यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित् । यज्ञेन

यज्ञम्" [ऋक्सं. ८।४।१।९६ यजुस्सं. ३१।१६] "यज्ञो विष्णुर्देवता" इत्यादिश्रुतिः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव यज्ञे प्रति जुहुतीति सर्वत्र समम् । "तं यज्ञं" [ऋक्सं. ८।४।१।८।२ यजुस्सं. ३१।९] इत्यादौ । उक्तं च 'विष्णुं स्तूयेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन स्रुतुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः' इति ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्यं बुद्धयारोहार्थमाह—यज्ञेति । सामान्यतः कर्मस्वरूपमुच्यते, तच्च यज्ञादिभेदभिन्नम् । तत्र 'नायं लोकोऽस्ति' [४।१७] इति वक्ष्यति, तदनुपपन्नम्, यत्स्याद्याश्रमविलोपप्रसङ्गादित्याद्याशङ्कानिरासार्थमिति शेषः । तत्र 'दैवं देवविषयं' इति व्याख्यानमसत् । 'द्रव्ययज्ञाः' [४।२८] इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह—दैवमिति । एवं तर्हि 'कस्मिन् भगवन्तमुपासते' इत्युक्तं स्यात् । तथा च नेयं यथोक्तिरित्यत आह—स एवेति । स इति परामृश्य दर्शयति—भगवदिति । भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह कथं लभ्यते ? इत्यत आह—यज्ञमिति । भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमेकमेव वाक्यम् । साधनं परित्यज्य धात्वर्थेमात्रस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । अथधारणार्थं दर्शयति—नान्यदिति । अन्यद्भगवदुपासनात् । अनेन एवशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ।

दैवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रकृत्यासङ्गतम् । केषाञ्चित्प्रमाणहान्यानाम् । अन्येषां बाह्यकर्मणोऽपि भावात् । यथा 'केषाञ्चित्' इत्यस्यैव व्याख्यानां यतीनामिति । 'ब्रह्माग्नौ' इत्यस्य 'आत्मानमात्मनैव मनसा वा ब्रह्मणैकीभावयन्ति' इति व्याख्यानमसदिति भावेन यज्ञमित्येतद्याचष्टे—यज्ञमिति । भगवतो यज्ञशब्दादर्थेन कृतः ? इत्यत आह—यज्ञेनेति । 'यज्ञेन' इत्यस्यार्थमाह—यज्ञेनेति । एवशब्देनाप्यव्याख्यानं निराकरोति । एवं चेयज्ञमित्यस्य कथमन्वयः ? इत्यत आह—यज्ञमिति । एतद्व्याख्यानमन्यत्रातिदिशति—इति सर्वत्रेति । अतिप्रसङ्गनिवारणाय 'सर्वत्र' इत्युक्तं विज्ञोति—तमिति । एवं तक्षप्रतो जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति बहिषि प्रौक्षमित्यर्थः स्यात् । स च निर्गुल इत्यत आह—उक्तं चेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेनोपासनान्तराणि सत्त्वशुद्ध्यर्थमविदुषामाह—दैवमिति । देवा इन्द्रादयस्तेषामिदं दैवं सोमयागादि । अपरे योगिनोऽनुष्ठानमन्तरेणापि दैवमेव यज्ञं ध्यानेन निष्पादयन्ति । सत्त्वशुद्ध्यर्थं ब्रह्मैवाग्निर्ब्रह्माग्निरुपेणोपास्यं ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नौ । अपरे तु यज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादिनोपजुहति ध्यानेन सम्पादयन्ति होममित्यर्थः ॥ २५ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं कर्मबन्धनिवर्तकत्वेनात्मज्ञानं प्रशंसितम् । इदानीं क्षुरूपयज्ञत्वेन स्तोत्रं यज्ञमेवोपाह—दैवमिति । देवा इन्द्राभ्यादय इत्यन्ते येन स दैवः । तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासयोतिष्ठोमादिरूपम्, अपरे योगिनः कर्मिणः पशुपासते तिलं श्रद्धयाऽनुतिष्ठन्ति । अथापरे तु तत्त्वज्ञाननिष्ठाः ब्रह्माग्नौ, ब्रह्म तत्त्वदार्थः, तस्मिन्ब्रह्मौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं

त्वम्पदार्थं यज्ञेनैवात्मनैव उपजुहति प्रक्षिपन्ति । इत्यन्भावे वृत्तीया । सोपाधिकमात्मानं निरुपाधिकब्रह्मरूपेण पश्यन्तीत्यर्थः । यज्ञशब्दस्यात्मनामसु यास्केन पठितत्वादात्मनामन्वयमवगम्यते । एवं जीवब्रह्माभेदज्ञानं यज्ञत्वेन निरूप्य तत्साधनयज्ञमप्ये पठते 'श्रेयान्द्रव्यमायाज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप' [४।३३] इति स्तोत्रम् ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—एवं तत्कर्मणो ब्रह्मभावज्ञानकारणतां प्रतिपाद्याधिकारिभेदेन प्रसङ्गादन्यानपि बहून् यज्ञानाह—दैवमेवापरे इति । तत्तद्देवाराधनात्मकं योगिनो योगकर्मिणः ब्रह्माग्नौ यज्ञं ज्ञानिनो ब्रह्मावादिन उक्तप्रकारं ब्रह्माग्नौ यज्ञं कर्म भावितेन ब्रह्मणा यज्ञेनोपजुहति प्रविद्यापयन्ति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—ननु ब्रह्मात्मकत्वे सति ज्ञानाज्ञानकृतं कर्म कथं न ब्रह्मणि लीयतेऽस्तिस्पर्शं दाहवत् ? इत्याशङ्क्य सजातीयप्रचयसंवलित एवाग्निर्दाहसमर्थः, न तु विष्कूलिज्ञात्मक इति सर्वत्र ब्रह्मात्मकज्ञानाभावे तज्ज्ञानानुरूपमेवाराधजवनिमग्नस्य ब्रह्मणसामर्थ्यं पूर्णवद्वत् फलं भवतीत्याह—दैवमित्यादिषड्विभिः । अपरे योगिनः यत्किञ्चि-

त्स्वरूपज्ञानेन कर्मफलेच्छया कर्मकारणः । यज्ञं कर्म दैवमेव ज्ञात्वा पशुपासते पतितः सर्वभावेन कुर्वन्ति । तेषां लौकिकदेहेन साधनात्मकभगवत्सेवायां सुखरूपं फलं भवतीत्यर्थः । अपरे तत्त्वज्ञानानुसारिणो ब्रह्माग्नौ अग्निं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञात्वा तस्मिन् यज्ञं यज्ञात्मकं विष्णुं यज्ञेनैव यज्ञात्मकविष्णुरूपेण हविषा उपजुहति होमं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं सम्प्रदर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति—दैवमेवेत्यादिना । दैवं देवताप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादियज्ञं, नान्यं ; एके योगिनः कर्मयोगिनः पशुपासते । अपरे तु ब्रह्मेव सत्यज्ञानानन्तानन्तात्मकमलङ्घ्यैकरसं वस्तु तदेव ज्ञातं सत् सर्वकर्मदग्धृत्वादिमिरिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र यज्ञं जीवं—यज्ञशब्दस्यात्मनामसुपाठात्—सोपाधिं यज्ञेनैव आत्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुहति, घटाकाशमिव महाकाशे उपविभ्राणेन प्रविद्यापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुख्यः ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु— प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्— संयमा एवाग्रयस्तेषु जुहति, इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति, इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुहति श्रोत्रादिभिरविरुद्ध-विषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति यद्वद्व्यसुपन्न्यस्यति— श्रोत्रादीनीति । बाह्यानां करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रतीन्द्रियमिति । संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वाद्भित्त्वं व्यपदिशति— संयमा इति । विषयेभ्योऽन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति संयमयज्ञं

सङ्क्षिप्य दर्शयति— इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तदिन्द्रियैस्तत्तद्विषयभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिषिद्धान्बर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्रासान्विषयानुपभुञ्जते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विवक्षयति— श्रोत्रादिभिरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘श्रोत्रादीन्’ इत्यत्र संयमस्य साक्षादभित्त्वाभावाच्छ्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात्तत्पर्यमाह— अन्य इति; । संयमस्याभित्त्वं श्रोत्रादीनां निष्पापारत्व-लक्षणमस्मात्साक्षात्पात् । नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्वकर्मयोगिसाधारणं कथमत्र विशिष्योच्यते ? इत्यत्रोक्तं संयमने प्रयतन्त इति; एवमुक्तत्वापि ‘प्रयतन्ते’ इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम् । तथा शिष्टाशब्देऽपि । अत्र प्रतीन्द्रियं संयमभेदात् ‘संयमाग्निषु’ इति बहुवचनम् । ‘शब्दादीन्’ इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति अमव्युदासायाह इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारणे इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि ‘श्रोत्रादीन्’ इत्यादिनां कर्म;

अत्र तु “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अप्येभ्यश्च परं मनः” [कठो. १।३।१०] इतिवद्विषयमनसोर्हि नियमनं क्रमेणोच्यते । विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्सन्निधिपरिहार इति यावत् । तत एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता विवर्तत इति भावः । कस्तर्हीन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम ? उच्यते— होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वद्वत् शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्सम्बन्धविनाशो विवक्षित इति । यद्वा ‘श्रोत्रादीन्’ इत्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वापादनमिति विभागः । विषयप्रवणतानिवारणे इत्यनेनात्यन्तसमस्तविषयनिवृत्तेर्दुष्करत्वाग्निषिद्धादिभ्योऽत्यन्तनिवारणं यमाविरुद्धवृत्तिसङ्गतिश्चित्तं विवक्षिता ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रोत्रेति । श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, अन्ये ब्रह्मविदः संयमाग्निषु चित्तनिरोधाग्निषु जुहति ध्यानेन सम्पादयन्ति । अन्ये योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धादीन्विषयानिन्द्रियाग्निषु श्रोत्राद्यग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तत्र वैदिकश्रेयस्साधनानि सर्वाण्यपि यज्ञत्वेन निरूपयन्निन्द्रियसंयमाख्यं यज्ञमाह— श्रोत्रादीनीति । अन्ये प्रत्याहारपराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादिभ्यः स्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य संयमाग्निषु जुहति । धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमः । तदुक्तं योगपातञ्जले [३।४] ‘त्रयमेकत्र संयमः’ इति । तत्र धारणा नाम हृत्पण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनम् । तत एकत्र घटस्थ चित्तस्य ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तरान्त्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स द्विविधः, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च ।

ध्येयाकारवृत्तिप्रतिभासे सम्प्रज्ञातः, तस्या अपि निरोधे चित्तनिरोधादसम्प्रज्ञातः । इति योगशास्त्रप्रक्रिया । एवं चोक्त-लक्षणा ये धारणाध्यानसमाधिर्रूपाः संयमाः, त एवाग्रयः, तेष्विन्द्रियाणां हवनं नाम धारणादिविषयं तेषां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारः । तस्मिन्दि सम्प्रज्ञमाने विज्ञेयभावाच्चित्तधारणादिकं भवति । सोऽयं समाध्यवस्थायामखिलेन्द्रियवृत्तिनिरोधरूपः संयमयज्ञ उक्तः । इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषशून्यत्वेन विषयभोगो यः सोऽप्येको यज्ञ इत्याह— शब्दादीनि नि । स्थोऽर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०—ओत्रादीनिनि । अन्ये नैष्ठिकाः संयमरूपेष्वग्निषु प्रविलापयन्ति । अन्ये उपकुर्वाणाः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— अन्ये योगिनः ओत्रादीनीन्द्रियाणि कुर्वन्ति । अन्ये भक्तियुतयोगिनः शब्दादीन् विषयां संयमाग्निषु जुह्वति । अयमर्थः—योगेन मत्प्राप्तिच्छया मत्प्राप्ताश्रवणादिरूपां इन्द्रियाग्निषु भगवत्साक्षात्कारसाधक-
प्राप्तिप्रतिबन्धकानीन्द्रियाणि निरोधात्मकच्छेदाग्नौ भस्मी- तयाऽऽत्मभावेनेन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— यज्ञान्तरमाह— ओत्रादीनिनि । तत्र कञ्चित् बाह्याभ्यन्तरं वा विशेषसुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । ते च संयमाः अनेकविषयत्वादानेकं पृथक्फलाश्च । तथा च योगसूत्रकृता प्रोक्तं “ भुवनज्ञानं सूर्यं संयमात् ” [पा. यो. ३।२] “ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ” [पा. यो. ३।२७] “ कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ” [पा. यो. ३।३०] इत्यादि । त एवाग्नय इन्द्रियेभ्यस्तसंहारहेतुत्वात् ; तेषु संयमाग्निषु ओत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तत्र ओत्रं अनाहते ध्वनौ सन्नियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घण्टानादादीन् *दश नादाननुभवन्ति । न हि तत्र सन्नियते चेतसि शब्दान्तरग्रहणं तदा भवति, सोऽयं ओत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्द्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः धारणा-
ध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु विषयवियोगा-
दग्धेनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिवुद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृताः, न त्विन्द्रियादीनि मन-
आदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृतानि तानेतानिन्द्रियचिन्तकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये-‘दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्ती-
न्द्रियचिन्तकाः’ इति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि, तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयम-
योगाग्नौ, आत्मनि संयम आत्मसंयमः, स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति;
ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— यज्ञान्तरं कथयति— किञ्चेति । इन्द्रि- ध्यानसमाधिलक्षणः । सर्वमपि व्यापारं निरुध्याऽऽत्मनि चित्त-
याणां कर्माणि श्रवणवचनादीनि । आत्मनि संयमो धारणा- समाधानं कुर्वन्तीत्याह— विवेकेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानि वारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

* किनीति प्रथमः, चिञ्चिनीति द्वितीयः, घण्टानादस्तृतीयः, शङ्खनादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, षष्ठस्तालनादः, सप्तमो वेणु-
नादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो मेरीनादः, दशमो मेघनादः । नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यस्यते । ‘प्रथमे चिञ्चिणीगात्रं द्वितीये गात्रमभ्रजन् ॥ तृतीये खेदेनं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥ पञ्चमे खवते तालु षष्ठेऽमृतनिषेवणम् ॥ सप्तमे मृदविज्ञानं परा बाचा तथाऽष्टमे ॥ अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथाऽष्टमम् ॥ दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसन्निविष्टौ ॥’ [इति हं. उ. २. २]

१ “ अन्ये तु संयमाग्निविन्द्रियाणीति । संयमं मनस्तस्य येऽयमः प्रतिपन्नाभावानारूपा अभिलाषश्लोषका विस्फुलिङ्गाः
तेष्विन्द्रियाण्यप्ययन्ति, अत एव ते तपोयज्ञाः । इतरे ज्ञानपरिदीपितेषु फलाहहेष्विन्द्रियाग्निषु विषयानर्पयन्ति, भेदासन्नानिरो-
सायैव भोगानभिलषन्तीत्युपनिषत् । तथाच मयैव लब्ध्यां प्रक्रियायासुक्तम्— ‘ न भोगं व्यतिरिक्तं हि भोक्तुस्त्वत्तो विभाव्यते ।
एष एव हि भोगो यत्तादात्म्यं भोक्तुमोग्ययोः ।’ इति । स्पन्देऽपि — ‘ भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ।’ इति । ते
च सर्वाणिन्द्रियव्यापारान्, मानसान्, सुखनासिकाग्निरामनमूत्राद्यधोयनादीन्वायवीयश्च आत्मनो मनसश्च संयमहेतौ योगना-
म्यैकाग्र्यवद् भैरवस्यज्ञानपरिदीपिते पुरयितव्ये निवेशयन्ति, यद्यप्येव विषयं सङ्कल्पयमानं वा तदेकाग्रतयैव तत्परित्यक्त्याग्न्या-
पारया बुद्ध्या यज्जन्तीति तात्पर्यम् । तदुक्तं शिवोपनिषदि— ‘ भावे त्यक्ते निष्ठा चैवैव भावान्तरं ब्रजेत् । तदा तन्मध्यभावेन
विकासं याति भावना ॥’ इति । एवं योगयज्ञा व्याख्याताः । इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । — अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— इन्द्रियार्थयोनियमने अभिहिते “अयं-
मनस्य परं मनः” [कोट. १।१।१०] इति क्रमेण मन एव
नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽत्रात्मसंयमशब्देन मनोनिय-
मसमुच्यत इति ज्ञापयति— **मनस्संयमयोगाश्नाति** ।
मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना योगः; मनस्संयमस्य वा
योगः प्राप्त्यादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देहातिरिक्तबुद्ध्यात्म-
स्वरूपादुपसङ्गमूलत्वम् । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्रापि

होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्माणां प्राणकर्मणां च नियमसमुच्यते
चेत्प्राप्तस्तथादिदोषः स्यादिति शङ्काव्युदासाय— **मनस्य**
इति । इन्द्रियकर्म दर्शनस्पर्शनादिकं, वचनादानादिकं च; प्राणकर्म
उच्छ्वासनिश्वासादिकम्, यद्वा प्राणसंवादादिस्तद् इन्द्रियव्याप-
नपारादिहेतुः सूक्ष्मो व्यापारविशेषः; तेन वक्ष्यमाणप्राणायामा-
द्यवच्छेदः । अत्रापि प्रवृत्तानिवारणशब्दतात्पर्यं पूर्ववत् । श्रोत्रा-
दीनां पूर्वमुपादानात् कर्मेन्द्रियमात्रनियमनपरो वायं श्लोकः २७

५ आ. मा. भा.—आत्मसंयमाख्योपायाश्चै ॥ २७ ॥

६ ज.प्र.दी.—आत्मसंयमेत्येतदुर्गमार्थत्वात्ख्याति—आत्मेति । आत्मनो मनसः । आत्मसंयमाख्योऽयमुपायः स एवाभिः २७

७ ह. पै. भा.—इन्द्रियाणां कर्माणि प्रेक्षणादीनि, तथा प्राणकर्माण्युच्छ्वासादीनि, अपरे
योगिन आत्मनोऽन्तःकरणस्य संयमः स एव योगः, स एवाभिरात्मसंयमयोगाभिः, तस्मिन्
ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्वलिते जुहति । एवं होमं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वें. त्र. गि.— एवं योगशास्त्रोक्त्या लयपूर्वकसमाधिं
ततो व्युत्थानं च यज्ञद्वयभूत्वा ब्रह्मावदिमतानुसारेण
बाधपूर्वकसमाधिरूपं यज्ञान्तरमाह— **सर्वाणीति** । द्विविधः
समाधिः— लयपूर्वकौ बाधपूर्वकश्चेति । तत्रात्ममणाधिकरण-
न्यायेन पञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्राहङ्कारमहत्प्रकृतीनामुत्तरो-
त्तरस्वकारणातिरेकेणासत्त्वं ज्ञात्वा प्रकृतेरपि चैतन्ये-
ऽव्यस्ततया तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमनुसंधाय चैतन्यमा-
त्राद्विभक्त्यै लयपूर्वकः समाधिः । एवं चित्तनोऽपि महावा-
क्यार्थसाक्षात्कारमात्रेण अविद्याक्षयविरहात् पुनः प्रपञ्चो-
त्पत्तिरिति सुषुप्तिवदर्थं सर्वाच्च समाधिर्न दुर्लभाः ।
सूक्ष्मसु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ
निश्चिपताकार्यनिवृत्तेर्निर्बीजो बाधपूर्वकः समाधिः । सोऽयमनेन
श्लोकेनोच्यते । तथा हि— इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि
श्रवणदर्शनादीनि । मनोबुद्धयोरान्तरयोः कर्माणि सङ्ख्याध्व-
वसायां । प्राणादीनां कर्माणि— प्राणस्य बहिर्नयनम्, आपान-

स्याधो नयनम्, व्यानस्याकुञ्चनप्रसारणादि, स्मान्मनस्य
समनयनम्, उदानस्योर्ध्वनयनमित्यादीनि । अनेन ज्ञानकर्मे-
न्द्रियप्राणमनोबुद्धिरूपसप्तदशात्मकं लिङ्गशरीरसूक्ष्मम् । तत्र
सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति दर्श-
यितुं ‘सर्वाणि’ इति विशेषणम् । तदेतानि सर्वाण्यपीन्द्रिय-
प्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाभिः, आत्मविषयकसंयमो धार-
णाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपः, तत्परिपाकेण यो योगः नि-
रोधापरपयाधोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्बाधपूर्वकः स एवाभिः, त-
स्मिन् ज्ञानदीपिते, ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः, तेन अवि-
द्यातत्कार्यनाशनेन स्नेहेन प्रदीप इव दीपिते अत्यन्तसूक्ष्म-
लिते लिङ्गशरीरमपरे जुहति प्रविलापयन्तीत्यर्थः । अत्र
‘सर्वाणि’ इति ‘आत्म—’ इति ‘ज्ञानदीपिते’ इति च
विशेषणैरप्राविशेक्यवचनेन च पूर्ववैशङ्ग्यं सूचितमिति
तद्वद्गुणमित्यर्थं व्याख्यातमित्युक्तसंयमः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— अपरे ध्याननिष्ठाः ज्ञानेन ध्येयविषयकेण । एवं त्रयो यज्ञकर्तारः मध्यमजघन्योत्तमा
निरूपिताः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—अपरे योगिनः सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि
इन्द्रियकृत्यान् । अकृत्यैव च पुनः प्राणकर्मणि पञ्चप्राणकृत्यान्
क्षयिपासादिना भोजनपानादीनकृत्यैव ज्ञानदीपिते ज्ञा-

नेन मत्स्वरूपासितापोऽम्बुसीकृते आत्मनो मत्प्राप्त्यर्थं यः
संयमो नियमनं स एवाभिः सर्वस्यापि स्वकरणरूपस्तस्मिन्
जुहति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— इतो विशिष्टं योगान्तरमाह— सर्वाणीति । इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादिप्रवृत्तानि,
प्राणकर्माणि आकुञ्चनप्रसारणपञ्चासप्रश्नासादीनि, अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोऽस्मिन्न
तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुहति प्रविलापयन्ति । इन्द्रिययोगिनां
हि सुप्तामिव प्राणोऽनुपसङ्घत एवास्ते तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽनुपसंहारात्त-
दायस्य प्राणस्याऽनुपसंहारो भवतीति विशेषः । एतेषामपि बुद्धौ बौद्धव्याभावात्पूर्ववर्तीनायां समाधि-
बुद्धिरस्ति, न त्वेतेर्बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातः, नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता, अत्र एवैवात्र प्रकृत्योक्तं
वायवीये— ‘बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः’ इति । बौद्धा बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्वन्तरा-
णीत्यनुषङ्गात् ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञास्तपो यज्ञः येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारदिबुद्धयो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः, स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः, संशितव्रताः सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यष्टपक्रमवतारयति— द्रव्येति । तत्र द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञादाय विभज्यते— तीर्थेष्विति । तपस्विनः, यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुतिष्ठतो नियमवन्त इत्यर्थः । 'प्रत्या-

हारात्' इत्यादिशब्देन यम-नियमासन-ध्यान-धाराणामाषयो गृह्यन्ते, यथाविधि प्राप्नुयुक्तवपवित्रपाणितायुक्तविधिमनसि-क्रम्येति यावत् । व्रतानां तीक्ष्णीकरणमतिदृढत्वम् ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याणुपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते; केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादियु निष्ठां कुर्वन्ति । योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति । इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणाच्चद्विषयः । केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः, केचित्तद्धर्षज्ञानाभ्यासपराः, यतयो यतनशीलाः, संशितव्रताः दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते, तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्वयैर्गङ्गा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात् तत्सामर्थ्यात्तद्विशेषोः सर्वे सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतः 'द्रव्ययज्ञाः' इत्यादि बहुवचनमपि तत्तद्वान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तत्वात्तिरिक्तं पुनर्वचनमिति चेत्, न; द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि सङ्ग्राहः, पूर्वं च तस्यानुकृतेनोपापनस्त्यात् । तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम्, तदपि न, अचैनदानयोगहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावान्तरसङ्कादकमुच्यतेतथा न्यायाजितद्रव्यसाध्यत्वप्राप्तयार्थेतया च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति । यद्वा अचैनादिसत्त्वस्य यज्ञत्वं प्रायुक्तम्; इह तु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण न्यायत इत्यादि प्रयतन्त इत्यन्तमुक्तम् ।

तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः; तद्वान्तरभेदप्रदर्शने कृच्छ्रेत्यादि । 'योगयज्ञाः' इत्यत्र योगः संयोगः प्राप्तिरित्यर्थः । सा चात्र पुण्यतीर्थायमिममन्तविवासादिरूपा विवक्षितेत्यभि-

प्रायेणाह पुण्यतीर्थेति । पुण्यस्थानशब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसङ्काहकः । नन्विह योगशब्दः साक्षाद्योगे कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्तते ? इत्यत्राह इहेति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात् साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्भेदप्रकरणत्वात् तत्सामान्यविषयत्वं चावृत्तम्; तद्भेदेषु च पारिशेष्याद्योगशब्दसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सुचितं चैतसङ्काहं परमाचार्यैः 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम्' [गी.सं. २३] इति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतत्तद्धर्षज्ञानयोः पृथग्यमैत्वेन पुण्यशब्दत्वनिर्देशोपपत्तेः, द्रव्यस्य प्राधान्याच्च विमज्ज निर्विशति केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा इति स्वाध्यायसहपाठौचित्यादात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वादर्थज्ञानस्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात् केचित्तद्धर्षज्ञानाभ्यासपरा इत्युक्तम् । परशब्दोऽत्र साधारणव्यवच्छेदाय तन्निष्ठातामाह । यतिसाध्वन्याप्राप्तमविशेषपरत्वानौचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन निर्वर्तक यतनशीला इति । सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च सङ्कल्पोऽत्र व्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । संशितत्वमज्ञादृष्टत्वम् । तच्च दृढत्वमेव ॥ २८ ॥

१ 'स्वाध्यायं वेदेन श्रवणमनवादिना यतदर्थज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते,' इति व्याख्याने तु न युक्तम्, 'स्वाध्याययज्ञा क्रमयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे । अथाऽपरे मदायज्ञानं मनस्येव वितन्वते ॥' (भ.भा. १२/१२/२४) इति स्वाध्याययज्ञानां ज्ञानयज्ञानां च पृथक्त्वदर्शनात् ।

— अविगीता ।

६ आ. मा. भा.—द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपो हविः एतद्ब्रह्माग्नौ जुहोति, तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पण एव होमबुद्धिः ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु द्रव्यं यज्ञो न भवति, तत्कथं बहु-
श्रीहिः ? तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यं ? इत्यत
आह—द्रव्यमिति । अनेन नायं यज्ञशब्दो भावार्थः, किन्तु
कर्मार्थः । तथा च द्रव्यस्य यज्ञा याजका इत्यर्थे इत्युक्तं भवति ।
एतदाशङ्कापरिहारायैव तपोयज्ञा इत्येतदप्येवं व्याचष्टे तप इति ।

तत्र परमेश्वरे । 'योगयज्ञाः' इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति
दर्शयति—इत्यादीति । तपसो होमः कथं ? इत्यत आह—
इदमिति । तपश्चरणमेव तपोयज्ञत्वं किं न स्यात् ? इत्यत
आह—तदर्पण एवेति । अनेनैव प्रकारेण यज्ञत्वसम्पादनं,
नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—द्रव्येति । द्रव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः,
दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः । अपरे तु तपोयज्ञाः, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, तदेव यज्ञबुद्ध्या
कुर्वन्ति । योगयज्ञाः, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्ति-
निरोधमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—यज्ञशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—स्वाध्यायो
वेदपाठः, स एव यज्ञो येषां ते तथा; ज्ञानं शास्त्रपरिज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या
ज्ञानं कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्व एव यतयो यतनशीलाः । संशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रताः २८

८ वं. ब्र. गि.—एवं त्रिभिः श्लोकैः पञ्च यज्ञादुक्त्वा
अधुनैकेन श्लोकेन पञ्चज्ञानाह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्य-
त्याग एव यज्ञो यज्ञबुद्ध्याऽऽहते येषां ते द्रव्ययज्ञाः । एवं
तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधिरूपाऽङ्गुक्तः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—अत्र यज्ञशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः—
स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च; विधिवद्देवाभ्यासनिष्ठास्तदर्शज्ञान-
निष्ठाश्चेत्यर्थः । यज्ञान्तरमाह—यतय इति । यतयः संशित-
व्रताः, यतयः प्रयतनशीलाः सम्यक्शितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां
ते संशितव्रताः; व्रतयज्ञा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०—अन्ये च 'द्रव्ययज्ञाः' इति गृहिणो निरूपिताः, तपोयज्ञा वनस्थाश्च । योगश्चित्तवृत्ति-
निरोधः । समाधिर्लक्षणो यज्ञो येषां ते च । स्वाध्याययज्ञा आत्मज्ञानयज्ञाश्चेत्येते यतयः संशितव्रता
व्रताः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—द्रव्ययज्ञाः यज्ञनिष्कयद्रव्यदातारः ।
तपोयज्ञाः साधनाद्यभावेन यज्ञमन्तरीत्युत्पादनार्थं तप एव
यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति । योगयज्ञाः पूर्वोक्तवत् मन्तरीत्यर्थं यज्ञ-
बुद्ध्या अष्टाङ्गयोगकर्तारः । अपरे तथा पूर्वोक्तप्रकारेण

स्वाध्यायं वेदाध्ययनमेव यज्ञबुद्ध्या कर्तारः । च पुनः ज्ञान-
मेव यज्ञत्वेन ज्ञातारः । ते कीदृशाः यतयः सर्वपरित्यागिनः ।
पुनः कीदृशाः ? संशितव्रताः सूरभीकृतकर्मणो भगवत्समर-
मात्रैकरराः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं यज्ञपञ्चकं श्लोकत्रयेणोक्तं, अर्थैकेनैव श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—द्रव्येति ।
द्रव्यसाध्यवापीकृपारामाः—तीर्थं बहिर्वेदिकादानं श्रौतयज्ञानां प्रागेव प्रहणात्—त एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः ।
तथा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि तदेव यज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः सङ्गफलत्याग-
पूर्वकं सन्ध्योपासनादिविर्विकल्पसमाध्यन्तानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तं योगः, स एव यज्ञो येषां ते
योगयज्ञाः । यद्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टाङ्गोपेतो 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'
[पा. यो. १।२] इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां ते इति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते
स्वाध्याययज्ञाः; ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमांसाविचारः, स एव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चेति
स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समाप्तः । यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं अहिंसादिकं येषां
ते इति सर्वेषां विशेषणम् ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेषूपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

उक्तयज्ञफलम् ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतमुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ! ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं, पुरकार्ख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति, रेचकार्ख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः, ते प्राणापानगती, एते रुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकार्ख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ किञ्च—अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुहति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इतरान् वायुभेदांस्तस्मिन्तस्मिन्जुहति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ एवं यथोक्तान्यज्ञाभिर्वर्त्य—यज्ञ इति । यज्ञशिष्टामृतमुजः यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं, यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं, तदुज्जत इति यज्ञशिष्टामृतमुजः । यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमभ्रममृताख्यं मुञ्जते ये ते यज्ञशिष्टामृतमुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं सुसुक्ष्मवक्ष्येत् ; कालातिक्रमापेक्षेयं सामर्थ्याद्भिज्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति, सोऽयज्ञस्तस्य । कुतोऽन्योऽपि विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ? ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्राणायामार्ख्यं यज्ञमुदाहरति—किञ्चेति । प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचकं पुरकं च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह—प्राणिति ॥ २९ ॥

प्राणापानयोगेति श्वांसप्रधातौ निरुध्य किं कुर्वन्ति ? इत्यपेक्षायामाह—किञ्चेति । प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनःपुनर्वायुजं कुर्वन्तीत्यर्थः । आहारस्य परिमितत्वं हितत्वं मेध्यत्वोपलक्षणार्थम् । प्राणानां प्राणेषु होममेव विभज्यते—यस्येति । विजितेषु वायुभेदेष्वप्यतिमानां तेषां

होमप्रकारं प्रकटयति—ते तत्रेति । प्रकृतान्यज्ञासुपसंहरति—सर्वेऽपीति ॥ ३० ॥ यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानन्तरं क्षीणे कल्मषे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्युवायं दृश्येति—नायमिति । कथं यथोक्तयज्ञासुग्राह्यानामवशिष्टेन कालेन विहितान्मुजां ब्रह्मप्राप्तिः ? इत्याशङ्क्य सुसुक्ष्मत्वे सति चित्तशुद्धिरित्याह—सुसुक्ष्मवक्ष्येदिति । तस्मिन्मार्गां वासादेव मोक्षो विवक्षितः ? तथा च गतिश्रुति-

१ “ एवं द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञो योगयज्ञाश्चोक्तलक्षणाः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ये ते सम्प्रति लक्ष्यन्ते—(चतुर्भिः) प्राणमुदीरयमानं नादे प्रणवादिमात्रालयान्तमपानेऽस्तं याति स्वानन्दान्तःप्रवेशात्तस्मिन् जुहतीति पिण्डस्थैर्यमा स्वाध्यायः शिष्यात्मना च नयानयप्रदणाय केचित्सन्तं यान्तमुदीरयमानं संवेद्य तदेकीकारेणापवर्गनादात्मनि शिष्यात्मानि च शोधनबोधनप्रवेशानयोजनरूपे स्वाध्यायज्ञाने स्वपरानन्दनये प्रतिष्ठितमनसः । अत एव पुरकः प्रथममुक्तधरं रेचकः । प्रथमेन च भागेन विषयभोगान्तर्युत्थीकरणं, द्वितीयेन महोविदेहधारणाकमाद्विषयप्रदणाय विस्मरणं ध्वन्यते । अतश्च स्वाध्याययज्ञेभ्योऽप्ये ज्ञानयज्ञः । एवमेवोक्तयज्ञाधारपरिशीलनावेशपरिपूरितस्वात्मशिष्यात्मनोरथा द्वे अभ्येते गती निरुध्य, आहारं विषयभोगात्मकं नियम्य, प्राणान्सकलचित्तश्रयुदयान् प्राणेषु परिनिरानन्दोद्भासेषु जुहति कुम्भकप्रधान्या । सर्वे चैते द्रव्ययज्ञात्प्रवृत्ति ज्ञानयज्ञान्तं यज्ञस्य तत्त्वज्ञास्तेनैव च क्षपितकल्मषाः समुल्लेख्यन्ति तदेवावसानमयमहामोहा येन शिष्टमाहृतं यज्ञाच्च मित्रकरणतर्पणरूपादवशिष्टं स्वात्मविश्रान्तिरूपं परानन्दं नितानन्दितमकमयमुपयुजानां यथेच्छं संश्रज्यन्ते ब्रह्मतयेति, तदुपरम्यते रहस्यसुदृष्टप्रकटनपादांशकतायाः । अत्र बहुतरो रहस्यखरोऽन्तः संलीनीकृतोऽपि निबिडतमभक्तिसेवासम्प्रसादितगुह्यवनसम्प्राप्तसम्प्रदायमहोपश्रवमौक्यतत्त्वानां चर्वणदिविषयतां भूतात्पार्थिवद्वैततां च प्रतिपद्यते । अत्र व्याख्यानान्तराणि टीकाकारैः प्रदर्शितानि, तान्यसमस्तुत्तरादिनिष्कर्षाणि च स्वयमेव सचेतसः सम्प्रचार्यन्तामिति किमनेन हन्त । व्याख्यातृत्वं न दृग्भावविरोधेन ? ” इत्यभिनवभूषणपादः । —अभिनविता ।

विरोधः स्यादित्याशङ्क्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् कमपुक्ति-
रत्राभिप्रेतेत्याह— कालातीति । तृतीयं पादं व्याख्ये—
नायमिति । निवर्तितं कैयतिक्रियायमाह— कुत इति ।

साधारणलोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्रतिर्द्धानिस्तत्स्थेयैः ।
यथोक्तेऽयं बुद्धिसमाधानं कुरुकल्पप्रधानस्यार्जुनस्थानायासलभ्य-
मिति वक्तुं कुरुवतमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति; ते च त्रिविधाः पूरकरेचक-
कुम्भकभेदेन; ‘अपाने जुह्वति प्राणं’ इति पूरकः, ‘प्राणेऽपानं’ इति रेचकः, ‘प्राणापानगती
रुद्धा ... प्राणान् प्राणेषु जुह्वति’ इति कुम्भकः, प्राणायामपरेषु त्रिविध्यपुण्ड्रते नियताहारा
इति त्रिविध्यज्ञप्रवृत्तिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे ‘सह यज्ञैः प्रजाः
सृष्टा’ [३।१०] इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः, तत एव क्षपित-
कल्मषाः यज्ञशिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं च ब्रह्मयान्ति । अय-
ज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य नायं लोकः, न प्राकृतलोकः, प्राकृतलोकसम्बन्ध-
न्निधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थः न सिध्यति । कुत इतोऽन्यो मोक्षार्थः पुरुषार्थः ? परमपुरुषार्थतया
मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थः ‘अयं लोकः’ इति निर्दिश्यते; स हि प्राकृतः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. च.—‘प्राणायामपरायणाः’ इत्यनेन कर्मयोग-
स्य सामान्यसङ्ग्रहः । फलत इति व्यञ्जनाय प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति प्रथमाक्यं कृतम् । प्राणायामनिष्ठानामवाप्तान्तर-
भेदज्ञापनाय पूरक्रेत्यादिना प्राणायामावान्तभेदप्रदर्शनम् ।
तत्तद्विप्रतिपादकांश्च विवर्तिनः—अपरे इत्यादिना । ऊर्ध्वप्र-
वृत्तस्य प्राणस्य अधःप्रवेशेन हि पूरकः । ततश्च अपाने जुह्व-
तीत्येतदुपचारादुपक्रमः । एवमवस्थित्यतस्तस्य वायोरुर्ध्वप्रवर्तनं
हि रेचकमिति प्राणेऽपानमित्युच्यते । वायोरुर्ध्वप्रवर्तनमिति-
वारणेनावस्थापनं कुम्भक इति प्राणापानगती रुद्धा इत्यादे-
रभिप्रायः । प्राणात् प्राणवृत्तिभेदादित्यर्थः । आहारनियमस्तु
व्याहारोपकारद्वारा सर्वप्राणायामसाधारणतया बिहित इत्याह—
प्राणायामपरेषु त्रिविध्यं इति ॥ २९ ॥

किमेतेषामुपलब्धकर्मयोगभेदनिष्ठानां अवान्तरफलभेदोऽस्ति ?
किं प्राणायामनिष्ठानां यज्ञादिकं त्याज्यं ? इति शङ्कद्वयं निराक-
र्यते—सर्वेऽपीति श्लोकेन । स्वसमीहितेषु विष्वति वचनाद-
पिशिष्टफलतया विकल्पे न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्याद्युत्तराणि स्वच्छे-
द्वि विरोधविनायिकेति सूचितम् । सामान्यस्य यज्ञशब्दस्य अस-
ङ्गोपदर्शनाय सहयज्ञैरित्यादित्युक्तम् । ‘यज्ञक्षपितकल्मषाः’
‘यज्ञशिष्टाभूतजुग’ इत्याभ्यां ‘यज्ञशिष्टाभूतः सन्तो मुच्यन्ते
सर्वेकिल्बिः’ [३।१३] इत्यादिप्राशस्त्यप्रवृत्तिमान्तात्प्रकरणे च
यज्ञशिष्टाभूतस्य शरीराधारैवप्रपञ्चनात् तत्स्मरणायोक्तं यज्ञ-

शिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामा-
दिषु निष्ठानामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्यपि
सिद्धम् । एवकारेण नैवविधशरीरधारणादिव्यापार आत्मावध-
कनविरोधी, किन्तुपुण्ड्रक इत्यभिप्रेतम् । व्यापृता इति—अन्यथा
व्यापार एवावश्यक इति भावः । ‘ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्’ [१।४]
इति पूर्वव्याख्याततुल्यार्थत्वादुपसंहारस्य सनातनं ब्रह्म शान्ती-
त्येतद्विधं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

कर्मयोगोपावान्तभेदनिष्ठव्याभिमानेन सामान्यधर्मस्य नित्य-
नैमित्तिकादिरित्यागिनः सकलपुरुषार्थाद्वैतोच्यते नायमित्य-
र्थेन । अयज्ञस्येत्येति व्याख्येयं परम् । ‘नायं लोकः’ इत्यत्रा-
यमिति निर्देशाभिप्रेते दर्शयति न प्राकृतलोक इति । लोक-
स्वल्पमात्रनिषेधभ्रमव्युदासायाह प्राकृतलोकसम्बन्धीति ।
‘अयं लोकः’ इति प्रत्यक्षसिद्धभूलोकपरत्वोचित्यात् । ‘कुतो-
ऽन्यः’ इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यात् ? इत्याहब्रह्माह परमपु-
रुषार्थतयेति । अयज्ञस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपा-
दानं स्यादिति भावः । मोक्षव्यतिरिक्तव्याप्तुष्विकमुपाधेयगो-
त्रयस्यायं लोक इति निर्देशहेतुत्वत्तत्प्राणयोगाधि प्रस्तुतपरम-
पुरुषार्थविरुद्धरूपत्वं च व्यञ्जयितुमाह—स हि प्राकृत इति ।
प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात् तत्समृद्धस्य प्राणव्यावाह प्राकृत-
त्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुह्वति अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था
एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नियताहारत्वयैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । “यच्छेद्वाङ्मनसी
प्राज्ञः” [कठ. ३।१३] इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् । ‘यदस्यात्प्राज्ञं
तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः’ इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘अपाने जुह्वति’ इत्येतत् पूरकरेचक-
कुम्भकप्रत्यया केचिद्व्याचक्षते, तदसत्; अन्ध्याहारवादिप्रसङ्गात् ।
पूरकरेचकयोः कुम्भकार्थत्वेन पृथक्प्राणायामस्वाभावाच्चेति भा-
वेन कुम्भकमात्रमस्तथा योजयति—अपर इति । ‘परायणाः’
मी. ५५

इत्यतः परं ‘प्राणापानगती रुद्धा’ इति द्रष्टव्यम् । अभिप्रायमाह—
कुम्भकस्था एवेति । एवमवस्थेनाप्यव्याख्यानं व्यावर्त-
यति ॥ २९ ॥ ‘अपरे नियतः’ इत्यत्र प्राणानां प्राणेषु कीदृशो
होमः ? नियताहारत्वस्य कथं तत्रोपयोगः ? इत्यत आह—

नियन्तेति । प्राणशोषादित्रिंशद्बन्धनानां इतिमतिविवक्षितेषु सङ्ख्या-
जुहुनीन्मुच्यत इति शेषः । एवमन्वेन श्रोत्रादीनीत्यतो भेदं
दर्शयति । तत्र प्रत्याहारप्राणं नियताहारत्वेनेति । प्राणानि-
त्यादिकं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे— यच्छेदिति । वाग्मात्रं
मनसि यच्छेत् । तन्नियतां ध्यायेत्, अवराणामिन्द्रियदेवतानां

उत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तनं प्रकारार्थः । वा प्राणानां प्राणेषु
होम इति शेषः । अस्मिन्पक्षे नियताहार इति पृथक् यज्ञो
ज्ञातव्यः । इदमेवास्तु व्याख्यानां श्रौतत्वारिकं पूर्वेणेत्यत
आह— अन्यदपीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— अपान इति । आपनेऽपानवायौ प्राणं जुहति, उपासनया प्राणहोमं सम्पाद-
यन्तीत्यर्थः । प्राणाख्ये वायावपानं जुहति । यथाऽग्नौ घृतादिकं तथा होमं ध्यानेन सम्पादयन्ति ।
कथम्भूताः सन्तः ? प्राणश्चापानश्च तयोर्गती प्राणापानगती रूद्धा निरुद्धश्च प्राणायामपरायणाः
प्राणायामः परमयनं स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपर इति । अपरे योगिने
नियतं सङ्कुचितं येषां भोजनं ते नियताहाराः ; अनशनलक्षणे तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः । प्राणा-
न्याणेषु जुहति, प्राणहोमं ध्यानेन सम्पादयन्तीत्यर्थः । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञोपासकाः ॥ ३० ॥
यज्ञेति । यज्ञस्य शिष्टं यज्ञशिष्टम्, यज्ञशिष्टमेवामृतं “ यज्ञशिष्टं तथाऽमृतं ” इति श्रुतेः । अतो
यज्ञविदो यज्ञपरिश्रान्ताः सन्तः शरीरयात्रार्थं यद्भुज्यते तद्यज्ञशिष्टामृतं भुज्याना यज्ञविशिष्टामृतभुज
इत्यर्थः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं नित्यम् । अयज्ञस्य पुंसोऽयमपि लोको नास्ति, विशिष्टै-
रनित्यमानत्वान् । कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्ययज्ञादिसाध्यः ? तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

८ च. ब्र. गि.— प्राणायामयज्ञमाह सार्धेन— अ-
पान इति । अत्रेदं योगशास्त्रिरूपितं प्राणायामस्वरूपं
प्रथमवगन्तव्यम्— प्राणापानवृत्तिनिरोधः प्राणायामः ; स
च त्रिविधः— रेचकः पूरकः कुम्भकश्चेति । शरीरान्तर्गतस्य
वायोर्बहिर्मुखानेन निस्सरणे रेचकः, बहिस्तस्य वायोस्त-
निर्द्धारणेन प्रवेशने पूरकः, उच्छ्वासनिश्वासान्तिरोधेन निश्चल-
नयाऽवस्थाने कुम्भकः ; स च द्विविधः— आन्तरकुम्भको वा-
हकुम्भकश्चेति ; तत्र पूरकानन्तरं क्रियमाणः श्वासप्रश्वासानि-
रोधोऽन्तःकुम्भकः, रेचकानन्तरं क्रियमाणस्तु बहिःकुम्भक
इति । सोऽयं त्रिविधोऽपि प्राणायामो देशकालसङ्ख्याधि-
क्येनाभ्यस्तमानो दीर्घमुदमसंज्ञो भवति । यथा हि बन्दी-
भूतस्तल्पपिण्डः प्रसार्यमाणो विरलावयवतया दीर्घः सूक्ष्मश्च
भवति तद्वत् । तथा हि— स्वभावास्तद्धे रेचकं हृदयाग्निर्यस्य
नासाग्रममुल्लेखं द्वादशानुल्लेख्यन्ते श्वासः सम्प्राप्यते, तत एव
च पराटस्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापान-
योगिति । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वा निर्गच्छता-
सिक्तान्तश्चतुर्विंशत्यनुल्लेख्यन्ते पदत्रिंशदनुल्लेख्यन्ते वा देशो
समाप्यते । एवं प्रवेशोऽपि तावान्वागन्तव्यः । तत्र बाह्य-
देशप्राप्तिः सुक्ष्मं तुलं शब्दा तच्चालनेन नियेतव्या । अन्तस्तु
पिपीलिकाः पर्यासरत्नोऽनं चर्यं देशपरीक्षा । रेचककाले प्रणव-
स्याष्टतयो दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः कालपरीक्षा ।
अभिमानेन प्रत्यहं दश रेचकाः, आगामिनि विंशतिः, तदु-
परमांसं तु त्रिंशदित्यादिभिः सङ्ख्यायामेव । पूरकेऽप्येवमेव

योज्यम् । कुम्भके तु यद्यपि देशवासिनां वगम्यते, तथापि
कालसङ्ख्याव्याप्तिरुक्तिरित्यास्वागन्तव्या ।

एवं रेचकपूरककुम्भकभेदेनोक्तं प्राणायामत्रयान्योऽपि
चतुर्थः प्राणायामोऽस्ति । सोऽपि कुम्भकाख्य एव । तत्र
रेचकपूरकापेक्षस्तृतीयः कुम्भकः । चतुर्थस्तु तदनपेक्षस्तृतीय-
कुम्भकाभ्यासपादवज्जन्मा धारणाख्ययोगाङ्गनित्यादकः ।
अत्र निद्रातन्द्रादिविदोष्युक्तानां रेचकादित्रयम्, तद्वहितानां
तु चतुर्थे इति विवेकः । सोऽयं चतुर्विधः प्राणायामोऽत्र
प्रतिपाद्यते ।

श्लोकस्यायमर्थः— प्राणायामपरायणा अपरे नियताहाराः
“ द्वौ भागौ पूरयेद्वैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मास्तस्य प्रचारार्थं
चतुर्थमवशेषयेत्* ” इत्यादिशास्त्रनियताहाराः सन्तः प्राणे
उच्छ्वासाख्यप्राणवृत्तौ आपानं निश्वासाख्यमपानवृत्तिं जुहति
प्रक्षिपन्ति ; रेचकाख्यप्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा आपाने
अपानवृत्तौ प्राणं तद्वृत्तिं जुहति ; पूरकप्राणायामं कुर्वन्ति ।
एवं रेचकपूरकोक्त्यैव तद्विनाभूतः प्राणापानोभयद्वित्तिनि-
रोधरूपः कुम्भकाख्यस्तृतीयः प्राणायामोऽप्यव्यादिको भवति ।
पुनःप्राणायामत्रयादवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकप्राणायाममाह—
प्राणापानगती रूद्धा प्राणेषु प्राणानपरे जुहति । पूरके प्राण-
गतेरुच्छ्वासस्य निरोधः, रेचके ल्वापानगतेर्निश्वासास्य, कुम्भके
समयगतिनिरोध इति क्रमेण त्रिविधं प्राणापानगती रूद्धा
प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिवृत्तौ प्राणान् ज्ञाने-

* वायमश्रोत्राद्यामुमेवार्धमष्टाहहृदये [सू. स्या. ८ । ४६] “ अनेन कुशेर्द्विंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् । आत्रयं पवनादीनां
न्युत्थेयमशेषयेत् ” इति ॥

न्द्रियकर्मैन्द्रियरूपाञ्जुहति । सर्वाण्यपि हीन्द्रियाणि प्राणाधी-
नानि प्राणशब्दाख्याति चेति वाजसनेयकादिषु प्रसिद्धम् ।
तथा च सारयिनिगृहीतरञ्जुभित्तिव रथानाम्नां कुम्भकनिगृ-
हीतैः प्राणैस्तदधीनचेष्टानां सर्वैन्द्रियाणामपि निग्रहो भवति ।
सोऽयं निग्रहोऽत्र 'प्राणाभ्यानेषु जुहति' इत्यनेनोच्यते ॥ २९ ॥

एवं दैवयज्ञादिप्राणायामात्मद्वन्द्वविधयज्ञानां वेदने
करणे च फलमकरणे दोषं चाह सौधेन—सर्वं इति । यज्ञान्
विदिति जानन्ति लभन्त इति च यज्ञविदो यज्ञाभिज्ञास्त-

क्तराश्च । त एते सर्वेऽपि यज्ञैर्ज्ञातैरद्विष्टैश्च क्षपितकल्मषाः
क्षीणपापा भवन्ति । कर्तास्तु न केवलं क्षीणपापाः, किन्तु
यज्ञान्निर्वर्त्य तद्वशिष्टममृताख्यमयं क्षुब्धानाश्रितशुद्धिज्ञान-
द्वारा सनातनं ब्रह्म याप्तिं मुच्यन्ते । यस्य तु पुनरेतेषु यज्ञे-
ष्वेकोऽपि यज्ञो नास्ति, तस्यायज्ञस्य अर्थं सर्वप्राणिनाधा-
योऽत्यल्पसुखदो मनुष्यलोकोऽपि नास्ति, शिष्टाद्विस्तृत्वात्;
कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्यः ? तस्मादवश्यं यज्ञाः
कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

९ व० त० ४०—योगधारणवतामपि मध्ये केचित् प्राणायामपराः, केचिन्निश्चिताहारा उत्तममध्यमा इति;
तान्निरूपयति—अपाने । अथोद्धृतिप्राणा ऊर्ध्ववृत्तिरिति पययिण तद्बोधे तथाविधाः ॥ २९ ॥ अपरे तु
आहारतर्पणप्राणानेव (वृत्तीः) प्राणेषु विहापयन्ति इति संयताहाराः । अन्यथौदरीयवर्षभागपूरणे रोधो योगाश्च
न स्यात् । तदर्थं प्रारोप्युत्तामाहारो नियन्तव्य एव । एते सर्वे यज्ञविदस्तेन च निष्कल्मषाः स्वाधिकारागतं
यज्ञशिष्टममृतं च भुञ्जत इति तथा; ते सर्वे सनातनं नित्यं ब्रह्म साक्षात् परम्परया च यान्ति । तदकरणे दोषदर्श-
नेन व्यतिरेचयति—नायमिति । अयमल्पानन्दोऽपि लोको देहो वाऽयज्ञस्य न भवति, ततोऽन्यो दिव्यस्तु
कुतः ? इति कर्त्तव्यता बोधिता । अपरं च दर्शनप्रकारः प्रसङ्गादुक्तः । ब्रह्मज्ञानिनाऽपि सर्वैरुच्यतासतो ब्रह्म-
यज्ञाभिः क्रियते इति 'न हि कश्चिद्विज्ञमपि जातु तिष्ठति' [३१/५] इति समर्थितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—अपरे योगिनोऽपानेऽवस्थे प्राणं
ऊर्ध्वस्थं पूरकविधिना जुहति । तथा अपरे रेचकविधिना
अपानं प्राणे । कुम्भकविधिना प्राणापानयोगतिनिरोधं कृत्वा
प्राणायामपराः ईश्वरचिन्तनविधा भवन्ति ॥ २९ ॥ अपरे
योगिनो नियताहाराः नियमितभोजनताः 'द्वौ भागौ पूयेदक्षै-
स्तोयेनैकं च पूयेत्' । माहृत्य प्रचारार्थं चतुर्थमवरोपयेत्,
इत्युक्तम् । तथाप्यन्तःकरणशुद्धयर्थं दहस्तितामात्ररूपभगव-
त्प्रसादिकभोकारः प्राणान् लौकिकान् प्राणेष्वधिदैविकेषु भग-
वदुपयोग्येषु जुहति । सर्वेऽप्येते सार्धब्रह्मलोकाः यज्ञविदः
यज्ञस्वरूपाः । यज्ञक्षपितकल्मषाः स्वस्वाधिकारकृतस्वयज्ञेन
द्रीकृतं मत्स्मरणप्रतिबन्धकात्मकं कल्मषं येस्ते द्रीकृतकल्मषा

भवन्तीति शेषः ॥ ३० ॥ एवं यज्ञैर्निष्कल्मषा भूत्वा मत्स्म-
रणादिना ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्याह—यज्ञशिष्टेति । यज्ञशिष्टाभू-
तशुद्धः यज्ञे शिष्टमवशिष्टं यदमृतं मत्स्मरणकृतं तद्ब्रह्मस्तद्बो-
गकर्ताः सनातनं ब्रह्म अक्षरात्मकं याप्तिं प्राप्नुवन्ति । अत
एव 'यस्य स्मृत्या' इत्यादिना भगवत्स्मरणेनैव कर्मादीनां
पूर्णत्वम् । एवं यज्ञकर्तृणामक्षरप्राप्तिश्च क्त्वा तदकर्तृणां बाध-
कमाह—नायमिति । हे कुरुष्वत्तम सत्कुलोत्पन्न ! अयज्ञस्य
मद्विभूतिरूपमदाज्ञादिरूपयत्नरहितस्यायं लोको नास्ति ।
अस्मिन्निष्पत्तिं लोके विन्दितः सन् तदा अन्यः अक्षरात्मकः कुतः
प्राप्यः ? इति शेषः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० ४०—एकादशं यज्ञमाह—अपाने इति । अपरे अपाने अपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति
प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणे आपानं प्रक्षिपन्ति—रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । प्राणापानगती रुद्धा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः, तद्विपर्ययेणाशोगमनमपानस्य
गतिः, ते प्राणापानगती; एतै निरुद्धय प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादशं यज्ञमाह—अपरे इति । नियतो निगृहीत आहारो विषयभोगो येस्ते निय-
ताहारा वैराग्यादिभ्यः । प्राणान्—अत्र समनस्कातीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते, तान् प्राणेषु मनश्चिताहङ्कारे-
ष्वन्तःकरणवृत्तिभेदेषु । बुद्धेः प्राग्गृहीतत्वादग्रहणम् । जुहति प्रविहापयति । हिन्द्रियाणि सङ्कल्पात्मके मनसि संहृत्य
मनोऽपि स्मरणार्थमेवेष्टे चित्ते संहृत्य तदपि अहङ्कारे संहरन्ति । स चाभिमानरूपोऽहङ्कारोऽभिमानतव्याभावात्स्व-
यमेव दग्धेनधानलवद्विधीयते । तत्र येषां समाधिबुद्धिरस्ति ते आभिमानिका बुद्धियोगिभ्यः पूर्वोक्तैर्भ्यो निष्ठुष्टाः;
अत एव एताञ्च प्रकृत्योक्तं वायवीये—'सहस्रं त्वाभिमानिकाः' इति ; सहस्रं मन्वन्तराणि इत्यनुषङ्गः । भौति-
कस्तु योगोऽत्र नोक्तः, यदनुष्ठातृन्महत्स्य तत्रैवोक्तं—'भौतिकास्तु शक्तं पूर्णं' इति । अत्रापि शक्तं मन्वन्तराणीत्यनुषङ्ग-
नीयम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धारा यज्ञेन क्षपितं कल्मषं येषां ते तथाविधा भवन्ति । सर्वे यज्ञाः कल्मषक्ष-
यायैव भवन्ति; न पुनः साक्षान्मोक्षायेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सर्वेषामेतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रति प्राह-
यज्ञेति । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः; तेभ्यः शिष्टमवशिष्टममृताख्यं ये भुञ्जते, तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म

यान्ति प्राप्तुवन्ति । अयञ्ज्ञस्य पूर्वोक्तेषु द्वादशस्वन्यतमो वा नित्याः पञ्च वा यस्य यज्ञा न सन्ति, स अयञ्ज्ञः तस्य अयमपि लोको नास्ति, अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेत् ? न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

**एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥**

१ शां. भा.— एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे— वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते । तद्यथा “वाचि हि प्राणं जुहुमः” इत्यादयः । कर्मजान्वाचिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि, तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्वापारा इमे निर्व्यापारोऽसृग्मुखासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात् सम्पददर्शनाभ्युपगमे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तानां यज्ञानां वेदमूलकत्वेनोत्प्रे-
क्षातिबन्धनत्वं निरस्यति— एवमिति । आत्मन्यापारसाध्य-
त्वमुक्तकर्मणाः आगच्छ इषयमि— कर्मज्ञानमिति । आत्मनो
निर्गोपारत्वाज्ञाने फलम्— एवमिति । कथं यथोक्तं नां
यज्ञाः वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वं मत्स्याशङ्कयाऽह— वेदद्वारे-
णेति । तेनावगम्यमानास्त्वेवोदाहरति— तद्यथा । “एतद् स्म
वै तत्पूर्वं विद्वांस आहुः” [वृ. उ. ४।१।२२] इत्युपक्रम्या-
ध्ययनाद्याक्षिप्य हेत्वाकाङ्क्षायांमुक्तं— वाचि हीति । ज्ञान-

शक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहारोऽत्र विवक्षितः “ प्राणे
वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययः ” [१.१०.१]
इति वाक्यसादृशबोधार्थः, ज्ञानशक्तिमतां क्रियाशक्तिमतां
चान्योन्योत्पत्तिप्रत्ययत्वात्सदभावे नाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः ।
कर्मणामात्मबन्धन्यत्वाभावे हेतुमाह— निर्व्यापारो हीति ।
तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्ज्ञानव्यभिचाह— अत इति ।
एवं ज्ञानमेव ज्ञापयमुक्तं व्यनक्ति— नेत्यादिना ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितता आत्मयाथात्म्यावासि-
धनतया स्थिताः, तानुत्कलक्षणात्कर्मभेदान् कर्मयोगान् सर्वान् कर्मजां विद्धि आहरहरनुष्ठीयमानानित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकरणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. सं.— एवं कर्मयोगवान्तरभेदानुगदिन्य
तत्तद्भेदेऽपि साधारणज्ञां नित्यनैमित्तिकानां अवययानुष्ठेयत्वं
तत्परित्यागे प्रत्यवाय्याभिहितः ; अत्येवार्थस्योपसंहारः क्रिय-
ते एवमिति लोकेन । बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव
‘ एवं बहुविधा यज्ञाः ’ इति वचनं प्रकृतविषयमेव भवितुमर्हती-
त्यभिप्रायेणाह एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ज्ञान-
शब्दोऽत्र यथावस्थितात्मविषयः, वेदादिपरत्वे प्रकृतीचित्या-

भावत् । मुखशब्दब्रह्मोपायविषयः । आहुश्च नैवगुडः ‘ मुखं तु
वदने मुखे ताम्रे द्वाराम्युपाययोः ’ इति । आत्मनः प्राप्नु-
पाये कर्मयोगे अवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह—
आत्मयाथात्म्येति । तानिति निर्देशः प्रस्तुतसमस्ताकारपरा-
मर्शा, सर्वानिति चारोषावात्मनस्मेदसङ्ग इत्यभिप्रायेण उक्तल-
क्षणात्कर्मभेदानित्युक्तम् । उभाम्यां पदाम्यां एवंशब्दबहुवि-
धशब्दयोरर्थोक्तिर्वा । अन्तर्गुह्यज्ञानतया ज्ञानकारत्वमुक्तलक्षण-

१ ‘बहुविधाः’ इत्यत्र १ वैवयवः, २ ज्ञानयज्ञः, ३ इन्द्रियसंयमाभियज्ञः, ४ इन्द्रियाभियज्ञः, ५ आत्मसंयमाभियज्ञः,
६ द्रव्ययज्ञः, ७ तपोयज्ञः, ८ योगयज्ञः, ९ स्वाध्याययज्ञानयज्ञः, १० संशितव्रतयज्ञः, ११ प्राणायामयज्ञः, १२ प्रत्यहारयज्ञश्चेति
द्वादश यज्ञा इत्येके । स्वाध्याययज्ञज्ञानयज्ञयोः पृथक्त्वेन संशितव्रतयज्ञाभावेन च द्वाव्येत्यन्ये । प्राणायामयज्ञे १ प्राणयज्ञः
२ अपानयज्ञः ३ प्राणायामयज्ञश्चेति भेदत्रयस्वीकारेण संशितव्रतयज्ञस्यानेन च चतुर्दश, ते च जडव्य-धारी-वाहू-प्राण-बुद्धि-
मिश्र-परमात्मसम्बन्धभेदेन सप्तविधा भवन्तीत्युच्यते । संशितव्रतयज्ञेन सह सर्वे पञ्चदशोत्तीतरे । सर्वेऽप्येते पञ्चाथ-
“ यद्विज्ञांश्च चतुः कल्पयन्तस्त्रयान्ति स दधत आह्लादशाम् । यज्ञं विमाय कवयो मनीष आत्मसामान्यां प्र यथं वर्तयन्ति ॥
चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्रययन्ति स्म । आप्रानं तीर्थे क इह प्रवोच्येन पथा प्रविशन्ते सुतस्य ॥ सह-
स्रपा पञ्चदशानुक्त्वा यावन्नवावापुष्विव तावदित्तत् । सहस्रया महिमानः सहस्रं यावन्नवा विविधं तावती वाक् ॥ ” (अकर्स.
८।१७) इति श्रुतौ निर्दिष्टा इत्यपि कथाश्रिद्धारणा । एतेषां भेदानां प्रत्येकं लक्षणादिनिरूपणं च ज्ञानदेवमधुसूदनादिभिः
प्रपञ्चिनं, तत एवावगन्तव्यम् । विस्तृतभयाशत्र प्रपञ्च्यते ।

— अविगीता ।

त्वम् । उक्तलक्षणमिति वदताऽस्यायार्थतयाऽऽरम्भनिर्दिष्टे
कर्मयोगस्वरूपमिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'सर्वान्
कर्मजान्विद्धि' इति पृथक्प्रत्ययानामादीनां प्राधान्यं नित्य-

नैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह अहरहरिति । अनेन तस्याकणे
सर्वानर्हता यावत्फलमनुष्ठेयत्वं प्रतिदिक्कं पापहरणेनोत्तरोत्तर-
सर्वान्नेषहेतुत्वेनात्यन्तोप्युक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.—ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च
[९ । २४] इति वक्ष्यति । मानसिकवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि
कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितं न
त्याज्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.—'ब्रह्मणो मुखे वितताः' इत्यस्य वेदप्रति-
पादिता इति व्याख्यानमसत्, मुख्यबन्धवैयर्थ्यादित्यभिप्राये-
याह— ब्रह्मण इति । परमात्मनः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कृतो भग-
वत्सम्मतः इत्यत आह— अहं हीति । उपासनादीनां कर्मज-
त्वाभावात् 'कर्मजान्विद्धि तान् सर्वान्' इत्युक्तमित्यत आह—
मानसिकेति । अत्र विमोक्ष्यसे इति सन्नन्तानुचः कर्मकर्तरि
कृद् । तस्य प्रकृतोप्युक्तयाऽर्थाह— एवमिति । एवं ज्ञात्वा-
ऽपि यदि सर्वेऽपि यज्ञाः कर्मजा इति जानासि तर्हि तानि युदा-
दीनि स्वविहितानि कर्माणि कृत्वैव विमोक्ष्यसे संसारादात्मानं
मोक्षयुमिच्छसि । सर्वेषां कर्मवत्त्वज्ञाने तवैव मोक्षार्थं युद्धादिकं
कर्तव्यमिति चेन्न भविष्यतीत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह—

युद्धमिति । यथेवमनेके यज्ञास्तर्हि किं कर्मात्मकेन युद्धेन ?
उपासनादिनैवाहं कृती स्यामित्युद्धेनैव ह्यहं ज्ञात्वा भगवदे-
मुक्तम् । तत्प्राप्त्यर्थं भावः— मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परि-
त्यज्य करिष्यसि तदपि कर्म । तथा च त्वया विहितातिक्रम
एव कृतः स्यात् । न तु कर्मत्यागः । अत एव जानातस्तव
विहितयुद्धादिकं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । विमो-
क्ष्यत इति लुप्तत्वपक्षेऽप्यमर्थः । किं सर्वयज्ञानां कर्मजत्वज्ञा-
नमात्रेण मोक्षः ? तथा च 'कुरु कर्मैव' [४ । १५] इति
विधानं व्यर्थमित्यत आह— एवमिति । 'कर्मजान्विद्धि'
इत्यनेन कथमनुत्तरस्य शाङ्कापरिहारः ? इत्यत आह—
युद्धमिति ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणः परमात्मनो मुख आस्ये । एते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासन्नाराधनभूता इत्यर्थः । तांश्च यज्ञान्
कर्मजान्वाञ्छनः कायकर्मजतमनः स्वरूपभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपत्वात् ॥ ३२ ॥

८ वै. प्र. शि.—अत्र वेद एव प्रमाणमित्याह— एवमिति ।
एवमुक्तीत्या बहुविधा एते यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वि-
तता विस्तृताः । वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तानि च वेद-
वाक्यानि विस्तारमिवा मोदादित्यन्ते । यस्मिन्मुखे वेदो जात-
स्तस्मिन्नेव मुखे वितता एते यज्ञाः तथा च वेदवेदेति विष-
यित्वस्या इत्यपि कश्चिदर्थो ध्वन्यते । एवं यज्ञानां प्रामाणि-

कत्वेनावश्यकर्तव्यत्वमुक्त्वा आत्मनस्तच्छेषाभावं दर्शयति—
कर्मजमिति । तात्त्विकयज्ञानं कर्मजान्विद्धि कायिका-
चिक्रमानसिककर्मजानेव जानीहि; न त्वामजान्, तत्प्राप्त-
ज्ञोदासीनत्वात् "असह्यो ह्यर्थं पुरुषः" [ह. उ. ४।१।१५]
"असङ्गो न हि सज्जते" [बृ. उ. ४।५।१५] इति श्रुतेः । एव-
मात्मानमकर्तारं ज्ञात्वा कर्मजव्याप्तिश्चो भविष्यति ॥ ३२ ॥

९ व. ० त. ० दी.— एवं च वेदे प्रारम्भ एव बहुविधा यज्ञा वितताः "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"
[ऋ. सु. ८।६।१९।६ यजुस्. ३१।१६] "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" "विद्यसज्जो वै सन्नमासते" इत्यादौ कर्मजान्
स्वक्रियानिवर्त्यान् वेदोक्तान् यज्ञपदवाक्यान्वावधारय; एवं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे । "दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं
मतम् । मोक्षः कामस्तयोरङ्गं"] इति वाक्यान्मोक्षस्तव भविष्यतीति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं बहुप्रकारयज्ञस्वरूपोक्त्या
मया किं कार्यं इत्याशङ्क्याह— एवमिति । एवं बहुविधाः
पूर्वोक्तप्रकारेण बहुप्रकारा यज्ञा मर्दकाः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे
वितताः विस्तृताः, तान् सर्वान् कर्मजान् पतक्रियोपाजान्

विद्धि जानीहि । एवं तान् ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे मयाप्रिमि-
बन्धैर्मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः । मया तव वेदायुक्तवाक्यादि-
कर्मसु आसक्त्यभावायैवं बहुप्रकारका यज्ञा उक्ता इति
भावः ॥ ३२ ॥

११ नी. ० भा. ० दी.— एवमिति । ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिताः, गुरुभिरुपदिष्टा
इत्यर्थः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्, न तु नैष्कर्म्यरूपान् । एवं ज्ञात्वाऽऽमादयुभां मोक्ष्यसे
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— ‘ब्रह्माणं’ [४।२४] इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितम्, यज्ञज्ञानेनैव उपदिष्टाः, तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनेनैव स्तुयते । कथम् ? श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयाद्रव्यसाधनसाध्यायज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परन्तप ! । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भकः, ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकः, अतः श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं ? यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ! ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । ‘यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतन् सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तदेव यत्स वेद’ [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मयोगेऽनेकधाऽभिहिते सर्वस्य श्रेयसाधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञानमनाद्रियमाण-मर्जुनमालक्ष्य वृत्ताज्ज्ञादपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह— ब्रह्मे-त्यादिना । सिद्धेति । सिद्धं पुरुषार्थयुतं पुरुषार्थक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैरन्तरोपदिष्टैरिति यावत् । प्रभपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकटयति— कथमिति यादिना । ज्ञानयज्ञस्य द्रव्य-यज्ञात्प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह— सर्वमिति । द्रव्यसाधनसाध्या-दित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेय-स्त्वाविशेषाद्द्रव्यमयादिश्रेयोभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्च-यति— द्रव्यमयो हीति, फलस्याभ्युपगम्यत्यर्थः । न फल-रम्भको न कस्यचित्फलस्योत्पादकः, किन्तु नित्यसिद्धस्य मोक्ष-स्याभिव्यञ्जक इत्यर्थः । तस्य प्रशस्यतरत्वे हेतुस्तरमाह— यत इति । समस्तं कर्मैतत्प्रिहोत्रादिकमुच्यते । अखिलमविद्यमानं खिलं शेषोऽस्त्येत्यनल्पं महत्तरमिति यावत् । ‘सर्वमखिलं’

इति पदद्वयोपादानमसङ्कोचार्यम् । ‘सर्वं कर्मज्ञानेऽन्तर्भवति’ इत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति— यथेति । चतुरार्यके हि श्रूते कथिदायश्चतुरङ्गः सन्कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येनाधरेयास्तस्मादधस्ताद्भाविनस्त्रिद्वयेकाङ्काङ्केताद्भावरकङ्कि-नामानः संयन्त्यायाः सङ्गच्छन्ते; चतुरङ्गं खलवाये त्रिद्वयेकाङ्का-नामायानामन्तर्भावो भवति, महासङ्ख्यायामानन्तरसङ्ख्यान-भावावश्यकत्वात्; एवमेतन् विद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदामिमुख्येन समेति सङ्गच्छति । किं तत्सर्वं यत्किदुषि पुरुषेऽन्तर्भवति ? तदाह— यत्किञ्चिदिति । प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमिदं । एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावन्तं पुरुषं विधिनिधि— यस्तदिति । किं तदित्युक्तं तदेव विद्यायति— यस्त इति । स रौ यत्तत्त्वं वेद तत्तत्त्वं योऽन्योऽपि जानाति तमेतन् सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥

१ ‘द्रव्ययज्ञात्केवलज्ञानदीपितो यज्ञः श्रेष्ठः । केवलता च मयटा सूचिता ।’ इत्याभिनवगुप्ताचार्याः । ‘क्रियमाणं कर्म सर्वमखिलं चापि सञ्चितम् । द्विविधस्यास्य भगवाज्ज्ञाने लयमसुखचत् ।’ इति सर्वाखिलपदयोः प्रयोजनमाह वामनः । वस्तु-तस्तु— सर्वशब्देन कर्मणः शुभाशुभसुखसातीत्यविजातीयभेदा लक्ष्यन्ते, अखिलपदेन च स्वगतभेदा इत्येव सुखचम् । न च कर्मणोऽमूर्तत्वात् स्वगतभेदाभावां वाच्यः, महापातकप्रायश्चित्तत्वेन महोपायबलवृत्त्यामान्नादिबलेन तत्सिद्धेः । एकस्या एव हि ब्रह्महत्याया निवर्तकत्वेन “ तस्मिन् ब्रह्महत्यां योऽधमेधेन यजते ” (तै. सं. ५।३।१२) इति महायाससाध्याश्वमेधवत् “ ब्रह्म-हत्यां वा एते प्रन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिमुपगं पठन्ति । ” (तै. आ. १।०।४८) इति शुकरतरत्रिमुपगपाठस्याप्यविशेषागन्तानमथ-मेधातुशोभेन सर्वाऽपि ब्रह्महत्याकृपद एव निवर्तते, त्रिमुपगपाठेन तु तदेकदेश इत्यभ्युपगम एवोपपद्यते । अत एव महापातक-निवर्तनार्थमवपत्राणामावर्तनमावश्यकम् । अवपत्रातनिवर्तनार्थं महापातशुभां तु तदेकदेशेनैव निरशेषकर्मपक्षोऽपि शिष्टेनाभ्यु-दयश्च सिद्धयतीति शास्त्रविदां मर्यादा । उक्तं च पराशरस्मृतित्व्याख्योपक्रमे माधवाचार्यैः—

‘अमूर्तस्यापि पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् । अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ? ॥

तथा महापातस्यापि भागेनान्ये विनाशिते । त्रतशेषविपाकेन सम्यगेते बहुलं सुखम् ॥’ इति ॥

तद्युक्तं ज्ञाने कर्मैकदेशसमाप्तिस्सम्भावनापराधनायाखिलपदोपादानमिति । भाष्योदाहृता श्रुतिरप्यमुमेवार्थमुपस्फुरतीति ज्ञेयम् । यस्यां सत्यां सम्पूर्णाभिदमिति प्रजा सा समाप्तिः ।

नव्यास्तत्त्वत्र— ‘परमेश्वरस्वरूपज्ञानं सम्प्राप्य तदनुसूपाचरणेन परमेश्वराप्तिस्सम्पादनमार्गो ज्ञानयज्ञ इत्युच्यते’ इति वदन्ति । तन्मन्त्रम्, परमेश्वरप्राप्तेस्तत्स्वरूपज्ञानान्मन्त्रात् । न ह्यात्माऽन्यतः कुतश्चिद्भग्नः, किन्तु नित्यप्राप्तोऽप्यज्ञानवशादप्राप्त इवा-वभासमानोऽसौ विस्मृतकण्ठधामीकरवज्ज्ञानमात्रप्राप्य इति न ज्ञानोर्द्धं तत्प्राप्त्यर्थं किमपि कर्तव्यमवशिष्यत इति व्यक्तमेव वेदान्त-विद्वद्भिः । एतेन ‘न केवलं परमेश्वरस्वरूपज्ञानसम्पादनमेव ज्ञानयज्ञः, नापि तदीशप्राप्तिसाधनम्, किन्तु तज्ज्ञानानुसूपाचरणमेव

— अविगीता ।

३ रा. भा.— अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांश-
स्यैव प्राधान्यमाह— श्रेयानिति । उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंज्ञात् ज्ञानमयोऽंशः श्रेयान् ;
सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः । तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं
कर्मन्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेवाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'श्रेयान्' इत्यादेशाध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञान-
विषयस्यैकप्रवृत्तस्य सञ्ज्ञितपूर्वकर्ममाह— अन्तर्गतेति ।
अवान्तरभेदप्रतिपादनसम्भावान्तरप्रकरणत्वात् प्राचीनेन कर्मणो ज्ञा-
नाकारत्वप्रतिपादकप्रवृत्तकैनास्य साक्षात्सञ्ज्ञितः । ननु द्रव्यमया-
यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरज्ञ-
ज्ञानयोगप्राप्त्यान्त्यं ग्रहीतुमुचितम् ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने
परिसमाप्यते' इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च
प्रतीयते ; 'अपि चेदसि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः' [४।३६] 'ज्ञानाभिः सर्वकर्मणि' [४।३७] 'योगसंन्यस्तकर्मा-
णम्' [४।४१] इत्यादिनिर्देशान्तराभाविनः कर्मयोगवि-
रोधिनः ; 'न हि ज्ञानेन' [४।३८] इति श्लोकोऽपि कर्म-
योगाद् ज्ञानयोगस्य प्राबल्यत्वातिरेकपर इति प्रतीयते ; 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' [४।३९] इत्येतदपि
ज्ञानयोगस्यान्तरज्ञतया शीघ्राकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्वं
न्यूनति ; 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि'
[४।३५] इति ज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रव्यति ; न हि
कर्मयोगोऽन्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्किञ्चित् ; 'स्वाध्याय-
ज्ञानयज्ञः' [४।२८] इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो
निर्दिष्टः ; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति ग्राह्यमिति ।

अत्रोच्यते 'श्रेयान् द्रव्यमयायज्ञात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्रा-
प्त्यान्त्यमात्रात् ज्ञानयोगविवक्षा वक्तुमुचिता ; 'कर्म ज्यायो
ह्यकर्मणः' [३।८] इत्यादिषु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव
प्रपञ्चितत्वात्, उत्तराध्यायेऽपि 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो
विशिष्यते' [५।२] इत्यादेर्वैयम्यमात्वात्, मध्ये तद्विरुद्धा-
तिप्रतिपादनायोगात् ; अतोऽत्र ज्ञानयज्ञाद्व्यः कर्मयोगांशविषयः ।
'स्वाध्यायज्ञानयज्ञः' [४।२८] इत्यत्र तु स्वाध्यायार्था-
भ्यासरूपज्ञानयज्ञारत्वेऽप्युक्तम्, आत्मयाचाभ्यस्यमपि स्वाध्या-

यार्थ इति तस्य चास्य च नातिप्रवर्धः । 'तस्मादज्ञानसम्भूतं'
[४।४२] इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशयं छित्वा 'योग-
मातिष्ठेतिष्ठ' [४।४२] इति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्त-
र्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयस्तया युद्धार्थ-
मुत्तिष्ठेति सङ्गच्छते । 'सर्वं कर्म' इत्येतत् कर्मान्तर्गतज्ञाना-
यस्य प्राधान्यहेतुमात्रपरमेव, 'अपि चेदसि' [४।३६] 'ज्ञानाभिः
सर्वकर्मणि' [४।३७] 'न हि ज्ञानेन सत्त्वम्' [४।३८] इत्या-
देरपि न ज्ञानयोगैकान्त्यं, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसा-
परत्वात् । 'योगसंन्यस्तकर्मणम्' [४।४१] इत्यत्रापि कर्मणः
फलसङ्गादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम् । 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिम्' [४।२९] इति श्लोके तु कर्मयोगा-
न्तर्गतज्ञानांशस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावशोच्यते ; 'तत्त्वयं
योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति' [४।३८] 'प्रब्रह्मण लभते
ज्ञानम्' [४।३९] इत्यन्तरमेव परिपाकावस्थया विवक्षीकर-
णात् । एतेन 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यसि' [४।३५]
इत्येतदपि निर्व्यूढम् ।

तदेतदखिलमभिप्रेत्याह— उभयाकार इति । कर्मणि
कर्मयोग इत्यर्थः । अतुष्टेयपरो वाऽत्र कर्मशब्दः । द्रव्यमया-
दंज्ञादिति । यशश्चोऽत्र यशोशरीरादिवयनेन । सर्वाखिल-
शब्दोर्विषयभेदादपौनरुक्त्यमाह तदितरस्येति । कर्मन्तर्हि-
मन्यदिहोपादेयं ? कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्तिः ?
दृश्यत्वाह— तदेवेति । सर्वैः साधनैरिति तदितरोपादेय-
प्रदर्शनम् । प्राप्यभूतमिति तत्र तत्परिसमाप्तिज्ञानम् । कर्मण-
स्तत्र परिसमाप्तिं विष्णोर्नामि— तदेवाभ्यस्यमानमिति ।
अवधारणं साध्यासाधनभावोऽवस्थामेदमात्रनिबन्धन इत्यभि-
प्रेतम् । एतेन कर्मणः स्वान्तर्भूतज्ञाने परिसमाप्तिः । साक्षात्कार-
लक्षणसाध्यदशाविवक्षयत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— अखिलप्राप्त्यान्त्यमात्रज्ञानमुक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सर्वं कर्म' इत्युक्तत्वात् अखिलमिति
पुनरुक्तिरित्यत आह— अखिलमिति । कर्मसद्व्ययार्थानुयास-
नानि वैर एवोच्यन्ते । खिलं सशेषं न भवतीति अखिलमि-
त्यर्थः । 'ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यस्य ज्ञाने जाते न कर्म

कार्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिवारणाय तावयमाह— ज्ञानेति ।
परिसमाप्तिः सम्पूर्णता सफलता, सा च ज्ञाने वर्ततीति सिध्दाना-
ज्ज्ञानलक्षणैव फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रेयानिति । ज्ञाननिर्वृत्तो यज्ञो ज्ञानयज्ञः । मनोनियमरूपत्वेन परमात्म-
सम्बोधस्य प्रत्यासन्नरूपत्वात् । सर्वं क्रियानुरूपपुष्टासनानुरूपं च । ज्ञाने परमात्मसम्बोधे परि-
समाप्यते विलीयते, विलयनं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

८ वे. प्र. गि.— वक्तुं यज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठः इत्याकाङ्क्षया-
माह— श्रेयानिति । अत्र द्रव्यमयायज्ञादित्येतज्ज्ञानयज्ञाति-
रिक्तसर्वकर्मयज्ञोपलक्षणार्थम्, 'सर्वं कर्म इति' वाक्यशेषात् ।

कर्मयज्ञोपलक्षया ज्ञानयज्ञः श्रेयानप्रशस्ततरः ; यस्मात् सर्वं
अग्निहोत्रदर्शनामासासिक्तं श्रौतम्, अखिलं निवर्धनेशोपा-
सनादिकं स्मार्तं च कर्म । यद्वा सर्वमिति कर्मकाण्डोक्तमशेष-

महिदोत्रायात्मकम्, अखिलमित्युपासनाकाण्डोक्तमनवशेष-
खुपासनात्मकं च कर्म, ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे परिस-
माप्यते अन्तर्भवति ज्ञानापोक्षितचित्तमुद्धिसम्पादनेन ज्ञाने
पर्यवस्यति, “तमेतं वेदात्तुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति”
[वृ. उ. ४।१।२२] इत्यादिश्रुतेः । अतः प्राधान्याज्ज्ञानयज्ञः

एव श्रेयानित्यर्थः । ‘पार्थ !’ इत्यनेनैव सम्बोधनसिद्धावपि
‘परन्तप !’ इत्यनेन यथा शत्रुसन्तापकतया त्वमखिलेष्वपि
पार्थेषु सख्यः, तथा ज्ञानयज्ञोऽपि संसाराख्यशत्रुसन्तापक-
तया सर्वयज्ञेषु मुख्य इति व्यस्यते ॥ ३३ ॥

९ व० त० १००— सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ब्रह्मात्मकत्वज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठतामाह— श्रेयानिति । साङ्ख्ययोगयो-
रेकार्थरूपो ब्रह्मात्मकत्वज्ञानयज्ञोऽन्यतः श्रेष्ठः यतस्तत्राखिलं फलसहितं सर्वं कर्म परिसमाप्यते अन्तर्भवति
“सर्वं तदभिसमेति, यत्किञ्चित्प्राज्ञः साधु कुर्वन्ति (साध्वकुर्वन्तः)” [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु मर्मतत्फलानभिलाषित्वादाज्ञया
लोकसङ्ग्रहार्थं कर्त्तव्यानां तेषां ज्ञानेन किं फलं ? इत्यत आह—
श्रेयानिति । हे परन्तप ज्ञानयोग्य ! ज्ञानाभावे भगवदीयस्य
निषिद्धप्रकारेण स्वर्गादिकलकेन क्रियमाणस्यानुचितत्वात्
द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः ज्ञानात्मको ज्ञानेन वा यज्ञः श्रेयान्

स उत्तम इत्यर्थः । किञ्च द्रव्यमयो यज्ञः पूर्णत्वाभावावपि
नोत्तमः, ज्ञानमयस्तु सम्पूर्णो भवतीत्याह— सर्वमिति । हे
पार्थ ! सर्वं कर्म ज्ञाने अखिलं पूर्णं परिसमाप्यते पूर्णं
मत्समीपं भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ न० भा० १००— यद्यर्थमेतं यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तौति— श्रेयानिति । द्रव्यं बाह्यमाभ्यन्तरं
च देहेन्द्रियादि तत्साध्यात् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः निःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान् प्रश-
स्ततरः । ईयसुन्यस्त्येन तेषामपि प्रशस्ततरत्वं द्योत्यते । तत्र हेतुः सर्वमिति । कर्म कर्मफलं सर्वं अखिलं
सर्वाङ्गोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवति । “यथा कृताय विजितायाश्चेरयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्राज्ञः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यस्त वेदः” [छां. व. ४।१।४] इति ॥ ३३ ॥

ज्ञानप्राप्त्युपायस्तत्फलं च [३४—३९]

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यते ? इत्युच्यते— तद्विद्धीति । तद्विद्धि
विज्ञानीहि येन विधिना प्राप्यत इति । आचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन— प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्राणि-
पातो दीर्घनमस्कारस्तेन, ‘कथं वन्द्यः ? कथं मोक्षः ? का विद्या ? का चाविद्या ?’ इति परिप्रश्नेन,

१ अभिनवगुप्तपदाः— “तव ज्ञानिनो निजा एव संविद्विषयानुद्घृता इन्द्रियविशेषाः तत्त्वं उप समीपे देक्ष्यन्ति प्राप-
यिष्यन्ति । तथा हि ते तत्त्वंैव दृश्यन्तीति तत्त्वदर्शिनः । उक्तं हि—‘योग एव योगस्योपाध्यायः’ (‘यो. व्यासभाष्ये’) ऋतम्भरा तत्र
प्रज्ञा’ (यो. सू. १।४८) इति । अन्ये ज्ञानिनः पुण्या इति व्याख्यायमाने भगवान्स्वयमुपदिष्टावस्तद्वस्तुमित्युक्तं स्यात् । इत्याहुः ॥
हंसयोगिनस्तु लोकमिमम्— शिष्या हि त्रिविधाः— प्रणिपतनपराः, परिप्रश्नपराः, सेवापराश्चेति । तत्र ये प्रणिपातनपराः
‘शिष्यस्तेऽहम्’ (जी. २।७) इति समुपगम्य उत्तरोत्तरजिज्ञासिताथैविशेषवैखरीद्वारीसमवगाडमानसाः परिशुद्धितसहजमितस्वार्था-
प्रहरोषगन्था असक्तदत्तगुणाचार्यवयंसमुपदिष्टार्थविशेषवेदिनोऽपि ‘स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव’ (गी. १।८७३)
इत्युपसंहृत्य स्वस्वभावस्वरूपसमुचितं स्वधर्ममनुतिष्ठन्ति, यथा तेषां प्रतिनिधिरङ्गुनः । ये पुनरन्ये निष्ठितान्यसर्वशास्त्रतत्त्वार्था अपि
अनाम्नातप्रकृतयोगब्रह्मविद्यातत्त्वार्थाः परिप्रश्नरुत्सरं महीयसो ब्रह्मविद्यानिष्ठादाचार्यात् प्रकृतविद्योपयोगि दिव्यं वज्रः सम्प्राप्य
ब्रह्मविद्यां समधिगम्यन्ति प्रकृतिपराखुद्बुदगत्याविष्टाः प्राकृतदेहसम्बन्धानां पुत्रादीनां दौरात्म्यं च सान्त्वयमनुमन्वते, यथा तेषां प्रतिनि-
धिवृत्तराष्ट्रः । ये चापरे सकलब्रह्मविद्यातत्त्वार्थाजिज्ञासवोऽपि स्वयमप्रयत्नमानसाः ‘यमेवैष वृणुते’ (कठो. १।२।२३) इत्यादिशु-
त्यानुगुण्येन ‘माजार्तकिशोरी’ न्यायेन च स्वस्मिन् स्वस्वभावस्वरूपानुरूपधर्मांशुज्ञानेन शुद्धं ब्रह्म समुपासते, यथा तेषां प्रतिनि-
धिविदुः ; इत्यभिप्रायेण त्रिविधाय शिष्यधर्मान् तथाऽऽचार्यधर्मौ च सैक्यं विवृण्वते । आचार्यविशेषप्रयोजनमाह वामनः—
शास्त्रा एव केचिद्विद्वन्निशचरं तत्त्वेतद्वैतवाद् दृष्टास्ते किन्तु साक्षादनुभवविषयं सूक्ष्मार्थं भजन्ते ।
शास्त्रज्ञानं विज्ञान्ये त्वनुभवमचलं विज्रतेऽपास्तवन्मयाः किन्तुन्तेवासिनां ते न विषयविवरं क्षोत्रमुदगा क्षमन्ते ॥
शास्त्राण्यधीत्यानुभवं भजन्तो ये ज्ञानिनस्तत्त्वस्थाः सन्तः । गुरुत्वमर्हन्ति त एव साक्षादित्याह देवोऽत्र विशेषणभ्याम् ॥—अ. गीं. ।

सेवया गुरुशुश्रूषया, एवमादिना प्रश्रयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीलाः, अपरे न । अतो विशिनष्टि-तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यसमं भवति, नेतरदिति भगवतो मतम् ॥३४॥

२ आ. शां. व्या.— यथेवं प्रशस्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिः ? इति पृच्छति—तदेतदिति । ज्ञान-प्राप्तौ प्रत्यावृत्तमुपयुक्तप्राप्तिः—उच्यत इति । तद्विज्ञानं गुरुभ्यो विद्धि, गुरुवत् प्रणिपातादिभिस्तथावर्जितचेतसो वदियन्तीत्याह—तद्विद्धीति । उपवेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वं परोक्ष-ज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह—उपदेक्ष्यन्तीति । ‘तत्’ इति प्रेषितं ज्ञानसाधनं गृह्यते, येन विधितेन तेषु दर्शनात् । यद्वा येनाऽऽचार्यावर्जनप्रकरणेन तदुपदेशवशादपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्याभ्यो लभस्वेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—आचार्यामिति । एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते,

एवमादिना विद्धीति पूर्वैण सम्बन्धः । उत्तरार्धे व्याख्ये—प्रश्रयेणेति । प्रश्रयो भक्तिप्रदापूर्वको निरतिशयो नतिविशेषः, यथोक्तविशेषणं पूर्वोक्तैः प्रकारेण प्रशस्यतममित्यर्थः । विशेष-णस्य पौनस्वत्यपरिहारार्थमेतदं कथयति—ज्ञानवन्तो-ऽपीति । ‘ज्ञानिनः’ इत्युक्त्वा पुनः ‘तत्त्वदर्शिनः’ इति ब्रुवतो भगवतोऽभिप्रायमाह—ये सम्यगिति । बहुवचनं नैतदाचार्य-विषयं बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्यन्यायान्मुञ्जानार्थं, न त्वात्मज्ञानमधिकृत्याऽऽचार्यबहुवचनं विवक्षितं, तस्य तत्त्व-साक्षात्कारवदाचार्यमात्रोपदेशादेवोपदेशसम्भवत् ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—तदात्मविषयं ज्ञानम् ‘अविनाशि तु तद्विद्धि’ [२।१७] इत्यारभ्य ‘एषा तेऽभिहिता’ [२।३९] इत्यन्तेन मयोपदिष्टम्, मद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकादुपगुणं काले-काले प्रणिपातपरिप्रश्रसेवादिभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि, साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभिः सेविता ज्ञानबुद्धयस्तया परितः पृच्छतस्तवाशयमालस्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.—उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशायां प्रतिक्षणवैशद्याय पुनः पुनर्ज्ञानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते—‘तद्विद्धि’ इति श्लोकेन । तदिति परोक्षवर्तिदेशः प्रकरणप्रारम्भोक्त-प्रकारप्रारम्भासि विद्यमानाय अविनाशि इत्यादि मयोप-दिष्टमित्युक्तमुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचि-च्छ्रोतव्यत्वं नाशेनोच्यत इति भावः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वमिति विपाकहेतुः । विपाकादुपगुणं कालेकाल इति प्रभावसरः । अष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकादुपगुणं वा विवक्षितम् । ‘गुरुमेवाभिगच्छेत्’ [मुं.उ. १।१।१२] इत्यादिवि-धिमात्रं चेत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्ज-नाय प्रणिपातपरिप्रश्रसेवाभिः इति द्वन्द्वसमासेन व्या-ख्या । ‘स्वाध्यायायोगमासीत योगात्स्वाध्यायसमासेन’ [वि.उ. ६।१६] इत्यादीनि शास्त्राणि कालेकाल इति वीभस्या धोतितानि । विशदाकारमिति पुनः श्रवणस्य नैष-क्यपरिहारः । ननु किमिदानीं भगवता ज्ञानमविशदमुपदिष्टं ? किंवा वीभक्त्या अविशब्देन ज्ञानं, येनैतदुच्यते ? इत्येतदपि विपाकानुगुणशब्देन परिहृतम् ; विशदमेवोपदिष्टं भगवता, अवधानादिमात्रं अर्जुनः, तथाप्यनादिकर्मणोपार्जितैस्त्वन्तैः पाप-कवादितैः करणहसस्य तत्त्वज्ञानप्रसरद्वारस्योपकल्पत्वादिदानीं नातिवैशवं जायते ; ये तु त्वद्विज्ञसरोरुहमभक्तिहीनास्तैषाम-

मीभिरपि नैव यथार्थबोधः । पितृप्रभममनाप्युचि जातु नेत्रे नैव प्रभामिरपि शङ्कसितत्वबुद्धिः [वै. स्त. १६] इतिवत्, यथावस्थितकर्मयोगानिरस्तो पापेषु विशदज्ञानार्हावस्था स्यात्, तदा च पूर्वोपदिष्टस्य सामान्यतो शास्त्रार्थस्य ज्ञातांशसंवा-दाय अर्हाताज्ञानाय विस्तृतप्रतिबोधनाय च पुनश्च श्रवणं कार्य-मिति । अयमन्योऽनुगीताद्वैतान्तेन व्यक्तो भविष्यति । ज्ञानिनः, अहं वा, अन्यो चेति भावः ।

‘तत्त्वदर्शिनः’ इति विशेषणं तेषामेतज्ज्ञानोपवेष्टृत्वाधिकारं सूचयतीति व्यञ्जनाय साक्षात्कृतारमस्वरूपा इत्युक्तम् । तत्त्व-दर्शिनिरपि ‘नासंस्वरवासिने प्रवृत्तात्, न विनयादिरदिताय च वक्तव्यम्’ इत्यादिविधियुक्तकिलमोऽनतिज्ञानीय इत्याह—प्रणिपातादिभिरिति । ‘तस्मै स विद्वाजुपसमाय सम्यक्’ इत्युपक्रम्य ‘श्रोत्रा च तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्’ [मुं.उ. १।१।१३] इति श्रुतेर्विधिपरत्वं च तत्त्वदर्शित्वान्नान्तस्ते यथाव-दुपदेक्ष्यन्तीति भावः । प्रकर्षेण नीचेः पतनं प्रणिपातः प्रश्रव-वाङ्मूतः प्रणामोपसङ्गहादिविवक्षितः । परिप्रश्रः स्वबुद्धिमता-तिरेकगृहनेनाजानत इव साक्षात्प्रवृत्त्यानिधानेन तदनुबन्धवि-षयः प्रश्नः । प्रतिपादित्वबुद्धिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्य-मिति भावः । सेवा तु भक्तिश्चिदावुत्पन्नं वा ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—इदानीमपि ज्ञान्येव । तयाऽप्यभिभवान्मोहः । मा तूक्ता ॥ ३४ ॥

६ अ. प्र. दी.—‘तद्विद्धि’ इत्युक्तत्वात् इदानीमर्जुनो न ज्ञानीति प्रतीतिं निवारयति—इदानीमपीति । ‘तद्विद्धि’ इत्यधिकज्ञानार्थमुक्तमिति भावः । ज्ञानी चेत्तर्हि ‘यज्ज्ञात्वा’ गी. १९

[४।३५] इति तस्य मोहः कथमुच्यते ? इत्यत आह—तथा-पीति । अभिभवत् ज्ञानस्य । अर्जुनस्य ज्ञानित्वे सिद्धे भवेदे-तत् । तत्रैव किं प्रमाणं ? इत्यत आह—मा त्विति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—एवम्भूतं परमात्मानं कथमहं जानीयाम्? इत्यत्राऽऽह—तदिति । तज्ज्ञान-
रूपं ब्रह्म विद्धि विजानीहि । प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैर्दण्डवत्पतनं प्रणिपातो नमस्कारविशेषस्तेन ।
परिप्रश्नेन परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोश्चित्तप्रसादावगत्या प्रश्नस्तेन च । सेवयेच्छानुवर्तनेन ।
एवं सत्पुण्यदेक्ष्यन्ति ते तव ज्ञानं परमार्थसम्बोधनस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानिनो ज्ञानवन्तस्तत्त्वदर्शिनः साक्षा-
त्कृतपरमार्थाः ॥ ३४ ॥

८ वै. ब्र. गि.—पुनश्चाज्ञानावासादुपायः कः? इत्य-
त्राह—तदिति । तत् सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानम्, आचार्यान्भि-
गम्य तेषां प्रणिपातेन, प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घ-
नमस्कारः । ततः परिप्रश्नेन, परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोः
प्रसादावगत्या प्रश्नः ‘कथं बन्धः, कथं मोक्षः, का विद्या, का
चाविद्या?’ इति । ततः सेवया उपदेशावसरादनुवर्तनेन च प्राप्यत
इति विद्धि । एवमारविज्ञिताः सन्तो ज्ञानिनः शास्त्रनिपुणाः
तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसम्पन्नाश्चाचार्याः ते तुभ्यं ज्ञानं
उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति । अनुभवनिष्ठैरेवोपदिष्टं

कार्यक्षमम्, न तु केवलशास्त्रज्ञैरिति दर्शयितुं ‘तत्त्वदर्शिनः’
इति विशेषणम्; “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” [खण्ड. १।२।१२] इति श्रुतेः ।
अत्र श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारिणमिति हि
व्याख्यातम् । ‘तत्त्वदर्शिनः’ इति बहुवचनं पूजायाम्, न
स्वाचार्यबहुत्वाभिप्रायेण, एकस्मादेव तत्त्वदर्शिनो ज्ञानोदये
सत्यन्याभिगमनवैयर्थ्यात् । उपदेक्ष्यन्तीति च स्वयमुपदिशत्येव
भगवति परोक्षनिर्देशः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०—तत्र सावनमाहुः—तद्विद्धीति । प्रथमं प्रणिपातेन कायिकेनामानातिवसाधनेन, ततश्च
वाचिकेन महतुपसदनं गत्वा प्रणयकृतेन, परिप्रश्नेन ब्रह्मन्तरीयेण सेवनेन च । तेषां वा सेवनेनैतत्कृतेन त्वं
तत्प्राप्नुहि इति पृथगेव मुख्यं साधनं ‘स्यान्महत्सेवया’ इति वाक्यात् । ततस्ते तुभ्यं उपदेशेन तज्ज्ञानं
सम्पादयिष्यन्ति तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१० पु अ. त.—तज्ज्ञानं कथं स्यात्? इत्यत आह—
तदिति । तज्ज्ञानं ज्ञानिनो मत्स्वरूपविदः प्रणिपातेन नम्र-
तया, परिप्रश्नेन जिज्ञासुतया प्रश्नेन, सेवया भगवद्बुद्ध्या,

ते तव ज्ञानिनः मत्स्वरूपविदः तत्त्वदर्शिनः योग्याना-
मुपदेशदत्तारमहं प्रसन्नो भवामीति पश्यन्त्यतो ज्ञानमुप-
देक्ष्यन्ति ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—तद्विद्धीति । ज्ञानिनः ग्रन्थज्ञाः, तत्त्वदर्शिनः अनुभववन्तः । ज्ञानं ब्रह्म । स्पष्टार्थः
श्लोकः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.—तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरूप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव !
किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगा-
त्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं
सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.—विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे
प्राप्ते सति समनन्तरवचनमपि योग्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह—
तथा चेति । अतस्तस्मिन्विशिष्टे ज्ञाने त्वदीयमोहापोहहेतो
निष्ठावता भवितव्यमिति शेषः । तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तवेव ज्ञानं
पुनर्विशिनष्टि—येनेति । यज्ज्ञात्वात्वेत्युक्तं ज्ञाने ज्ञानायोगादिसा-
क्षाद्य प्राप्यैतत्त्वमधिपूर्वस्य गमेरहीकृत्य व्याकरोति—अधि-

गम्येति । इत्याऽऽचार्योपदेशलभ्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता
भवितव्यमित्याह—किञ्चेति । जीवे क्षेत्रे चोभयत्र भूतानां
प्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्देशो भेदवादानुमतिः स्यादित्यासाङ्गशाऽऽह—
क्षेत्रज्ञेति । मूलप्रमाणभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यात् ?
इत्यासाङ्गशाऽऽह—सर्वेति ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.—आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—यदिति । यज्ज्ञानं
ज्ञात्वा पुनरेवं देहाद्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न यास्यसि, येन च देवमनुष्या-

वाकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' [५।१९] इति । अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः ; 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति हि वक्ष्यते ; तथा "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१।३] इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते; अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— कर्मान्तर्भूतस्यात्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकालुप्यं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारवस्थायाश्चिह्नं 'यज्ज्ञात्वा' इत्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह— आत्मयाथात्म्येति । एवमित्यस्यार्थो— देहेत्यादिनोक्तः । 'अशेषेण' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह— देवमनुष्येत्यादि । तेन 'विद्याविनयसम्पन्ने' [५।१८] इत्यादि वक्ष्यमाणं स्मारितम् । भूतसम्बन्धेनचित्संश्लेषेणा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दक्षितः । 'आत्मन्यथो मयि' इति सप्तम्योः सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवंविधस्य प्राकरणिकस्य स्वात्मविषयत्वात् 'अथो मयि' इत्यनेन पृथग्भावसूचनाद्रक्ष्यमाणसमर्पित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचि । तेति भावः । सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि— प्रकृतिसंसर्गेण विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निर्दूशनेनैव स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधाराधेयभावाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह— यतस्तवेति । प्रकृतिवियुक्तानामिति । औपाधिकवैषम्यनिगमावस्थायामिति भावः । 'पुमां देवो न नरः' [वि. पु. १।१३।१८] 'नायं देवो न मर्त्यो वा' इत्याद्यनुसारेणाह— ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि सर्वानुसन्धानहेतुत्योक्तं

साम्यं परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वादिहातुक्तमित्यभिप्रायेणाह— प्रकृतिसंसर्गेति । अथो मयीत्यादि— सन्निदेशेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणां कर्मवदयानां कथमीश्वरनिर्दूशनेनानुसन्धानं ? इत्यत्राह— मत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्येति । हेतुत्योक्तं ईश्वरसाम्यमपि परस्ताद्वक्ष्यत इति नेहोक्तमित्याह— इदमिति । परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये श्रुतिरन्यस्तीत्याह— तथेति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्पृक्तकृद्देशादिरहितः । नामरूपविनिर्मुक्तस्येतिपदेन "तथा विद्वान्नामरूपा द्विमुक्ताः" [मुं. उ. ३।१।८] इति तत्रत्यं वाक्यान्तरमपि स्मारितम् । ईश्वरसाम्यस्य काचित्कतासाङ्गां निरस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धं हेतुं सङ्कल्प्य दर्शयति— अत इति । एतेन श्रुत्यादिसिद्धमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्युक्तं भवति । एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परमीश्वरेण कैक्यमिहोच्यत इति वदन्तः प्रत्युक्ताः । ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वेषामधिपत्यया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते; मैवं स्वात्मनः सर्वाधारत्वायोगात् । परमात्मपर्यन्तदुष्टदोषपपद्यत इति चेत्, न, जीवसमाधेः प्रकरणार्थत्वात् । अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—येन ज्ञानेन परमात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—'येन भूतानि' इत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि भूतान्यात्मनि स्वस्मिन्नथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथाप्रतीतिनि-

रासाधेमाह— येनेति । आत्मभूते सर्वान्तर्गामीणि । द्रक्ष्यसीत्येतत्पश्यसीति व्याख्यातः; इदानीमपि ज्ञान्येवेति ज्ञापयितुम् ३६

७ ह. पै. भा.—तज्ज्ञानं विशिनष्टि— यदिति । यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पश्चादेवं मोहं व्यामोहेन न यास्यसि न गन्तासि, तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीत्यर्थः । पुनरपि विशिनष्टि—येनेति । येन ज्ञानेन भूतानि कार्यकरणसङ्घातानि भूतानि अशेषेण द्रक्ष्यसि उपलक्षयिष्यसि । आत्मनि प्रत्यगात्मनि, मयीश्वरे वासुदेवात्मनि ॥ ३५ ॥

८ वं. ब्र. मि.— एवं सम्पादितस्य ज्ञानस्य फलमाह साधैस्त्रिभिः— यदिति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा 'पाकं पचति' इति वदेकस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया पुनः प्रयोगः ; प्राप्येति यावत् । एवं इदानीमिव मोहं बन्धव्यवादिनिमित्तं अमे न पुनर्यास्यसि । तत्र हेतुः— येन ज्ञानेन भूतानि भीष्मद्रोणा-

दीनि अथो अपि च अशेषेण कार्त्तव्येन सर्वं जगदपि आत्मनि स्वयि द्रक्ष्यसि 'मद्विद्याकल्पितोऽयं भीष्मादिप्रपञ्चो मद्व्यतिरेकेण नास्ति' इत्युपलक्ष्यसे । नह परब्रह्मणि स्वयि सख प्रपञ्चः कल्पितः ; तत्राह— मयीति । रुद्रपे त्वादामनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

९ व ० त ० दी०— ज्ञाने फलमाह— यज्ज्ञात्वेति साधैस्त्रिभिः । यत्साङ्ख्ययोगयोरेकार्थरूपं सर्वं ब्रह्मात्मज्ञानं प्राप्य येन च भूतानि चिदर्शभूताः आत्मनि पुरुषे चेतने मयि च द्रक्ष्यसि । "यदा भूतपृथग्भावमेकस्य"

[१३।३०] इति वक्ष्यति चाग्रे । अशेषेणेति पदेन प्रकृतिकार्यं देहादिकमपि तत्कारणे च द्रक्ष्यसि । तमात्मानं वा मयि परब्रह्मणि मदंशभूतत्वात्समष्टिपुरुषस्य ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—एवमपदिष्टज्ञानेन मोहो न भवत्येवे-
त्याह—यदिति । हे पाण्डव ! यत् वपदिष्टज्ञानात्मकं मत्स्य-
रूपं ज्ञात्वा पुनरेवं भूयः प्रवृत्तादिकं (मोहं) न यास्यसि ।

न प्राप्स्यसि । अथो एतदनन्तरं मोहाभावादनन्तरं येन
ज्ञानेन भूतानि कारणरूपाणि जीवात्मकानि च अशेषेण
जगद्रूपेण आत्मनि मयि आत्मरूपे मयि द्रक्ष्यसि ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ज्ञात्वेति । यत् चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि, अथो
अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि आत्मनि मयि त्वमपदलक्ष्यार्थानुन्यभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि;
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति प्रतीचोऽन्यस्य द्रष्टुर्निषेधात् । (शां.) भाष्ये तु साक्षादात्मनि मत्स्यानीमान्तीति द्रक्ष्यसि,
अथो अपि मयि बाहुदेवे परमेश्वरे चात्मनीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थे इति ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्रवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.—किञ्चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृ-
द्भ्यः सर्वेभ्योऽपि तृतीयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्रवेनैव ज्ञानमेव पुनं कृत्वा वृजिनं वृजिनागर्षं
पापं सन्तरिष्यसि । धर्मोऽपीह सुमुक्तोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसं प्रस्तौ-
ति—किञ्चेति । पापकारिण्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन
पापकारित्वमेकस्मिन्सम्मावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धयर्थ-
मश्रुत्य व्रीति—अपि चेदिति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्व-

पापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति—सर्वमिति ।
अधर्मं निवृत्तेऽपि धर्मप्रतिबन्धात् ज्ञानवतोऽपि मोक्षः सम्भव-
तीत्याशङ्क्याह—धर्मोऽपीति । इहेत्युपनिषत्शब्दं
गृह्यते ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि । सर्वं पूर्वाजितं वृजिनरूपं समुद्रमात्म-
विषयज्ञानरूपप्रवेनैव सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानांशस्य प्राधान्यं विपाकावुगुणं
कालकाले वेदनीयत्वलक्षणं चोक्तम्, अथ तस्य विरोधि-
निवर्तकत्वकर्म माहात्म्यमुच्यते—‘अपि चेत्’ इति श्लोकेन ।
चेच्छब्दपर्यायो यदिरपि सहितो यद्विषयो तद्विषयावत्रापि
चेदित्येतावति व्यञ्जनाय—यद्यपीत्युक्तम् । पापकृत्तम-

शब्दप्रतियोगित्वात्पापेभ्य इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषविषयः,
पापमात्रे वा; हेतौ पञ्चमी । ज्ञानप्रवेन सन्तरिष्यसीत्यनयोः
सामर्थ्यात् वृजिनरूपं समुद्रमिति रूपितम् । समुद्रवातु-
गुणं सर्वशब्दोक्तमानन्त्यमनादिकालप्रवृत्तयेत्याद्यभिप्रायेणाह
पूर्वाजितमिति ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—करणभूतं ज्ञानं त्सौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥

१ वृत्तीति द्वयः ‘बुद्ध् जलोपरिसर्पणे’ (वा. पा. १.५८) पञ्चाक्ष । ‘द्वयः काष्ठं कण्डवत्’ इति सज्जनः । वृजिनं वर्जनीयम्, ‘वृजी वर्जने’
(वा. १.११५) वृजेः किञ्च (उ. २.१४) इतीति । अत्र ज्ञाने द्वयत्वारोपः शब्दः, वृजिनस्यागणवत्वारोपस्त्वार्यः । ‘न हि परधर्माः परत्र
सम्भवन्ति’ इति न्यायेन ज्ञानसन्तरीणीयत्वस्यागावसलिलाशयधर्मस्य वृजिनसम्बन्धित्वात्पुनरेव ज्ञानसन्तरीणीयत्वं न साक्षात्
सम्भवतीति तस्य तथात्वोपपत्त्यर्थमगणवत्त्वेन निरूपणीयत्वादित्येकदेशविधितिरूपकम् । ‘यत्र कस्यचिदार्थत्वेमेकदेशविधितं तत् ।’ (वा.
६.१०।१०५) इति लक्षणात्, एषकारस्त्वसम्भावनाव्युदासार्थः । तथा च यद्यप्यत्र विधितयोपात्तस्य द्वयस्य सागरस्तरणसमर्थत्वं
लोकप्रत्यक्षात् । ‘तितीर्षुस्तरं मोहादुडुपेणासि सागरम् ।’ (र. वं. १।२) इति महाकविचक्राच न सम्भवति । तथापि विषय-
सूतज्ञानात्मनो तस्य वृजिनागणवत्सन्तरणक्षमत्वं सुपत्रमेव । द्वयः स्वायत्तसलिलसन्तरणसाधनत्वाद्द्विधितयोपात्त इति ‘परिणामः
क्रियार्थेद्विषयी विषयात्मना ।’ (ऊ. वं. ६।२५) इति लक्षितः परिणामालङ्कारो बोध्यः । ‘दुरत्ययं कौरवैर्यस्य सागरं कृत्वाऽतरव-
त्सपदं स्म यत्तथाः ।’ इति भागवतमन्त्रे (१०।१।५) सज्जच्छते । परितः प्रवृत्तमपि कल्लोलमालाबुद्धं घलिकमस्तृष्टये यथा
श्वेन सन्तरति, तथाऽप्यमुद्रक्षलिकमागणकर्मफलमस्तृष्ट्वैव ज्ञानेन तरतीति भावः । एतेन क्रियामागस्यालेशः उक्तः । सन्तितस्य तु
विनाशसुतरत्र वक्ष्यतीति ध्येयम् ।

—अविषीता ।

६ ज. प्र. दी.—‘येन’ [४।३५] इति ज्ञानस्यैव निर्देशः । येनेति कण्यतया निर्दिष्टमित्यर्थः । ‘येनान्’ । [४।३३] इति स्थापयन् ‘अपि चेत्’ इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह—करणेति । इत्याद्यपेक्षया पुनरिति ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मनि च ज्ञानफलमाह—अपीति । अपि चेदसि भवसि सर्वेभ्यः पाप-
कृद्भ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानपुत्रेनैव, पुत्रतेऽनेनेति पुत्रो जलतरणं, ज्ञानमेव पुत्रो
ज्ञानपुत्रत्वेनैव वृजिनं पापं तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु पापप्रतिबन्धे जायति कथमेवं तथापि ज्ञानमाहात्म्यवर्णनायाभ्युपेत्योच्यते सर्वेभ्यः पापकृ-
दर्शनं स्यात् ? तत्राह—अपीति । ‘अपि चेत्’ इत्यसम्भावित-
भ्युपगमप्रदर्शनार्थं निपातो । यद्यपि त्वय्यसम्भावितोऽयमेव, तथापि सर्वं वृजिनं दुस्तरत्वेना-
णैवसदृशं ज्ञानलक्षणपुत्रेनैव सम्यग्नायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च अपि चेदिति । स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—तथा चार्थं भावः—भगवताऽप्ये पुष्टि-
मार्गरीत्योपदेशेन स्वानुभवः कारणीयस्तदुपदेशयोग्यार्थं सर्वत्र
भगवद्भावात्मकज्ञानरूपः संस्कारः कर्तव्यः, स च साक्षात्स्यो-
पदेशेऽप्ये कार्यविलम्बः स्यादिति ज्ञानवाक्यादुत्तरेण स्वरूप-
पापापेक्षयातत्तद्गोचरे विना किं ज्ञानेन स्यात् ? इत्यत आह—
अपीति । क्षत्रियाणां स्वर्गं कर्म एव, अपि चेत् यदि पापेभ्यः
सर्वेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः पापकृद्भ्योऽपि,
तथापि ज्ञानपुत्रेनैव ज्ञानरूपोऽप्ये तरणसाधनेन सर्वं वृजिनं
पापं सर्वं पापं—सर्वपदेनार्णवस्य—सन्तरिष्यसि सम्यक्प्रकारे-
णानायासेन तरिष्यसि पापविनिर्मुक्तौ मत्विष्यसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—अपि चेदिति । वृजिनं वृजिनार्णवम् । धर्मोऽपीह सुमुक्तोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

यथैवांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.—ज्ञानं कथं नाशयति पापं ? इति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैवांसि
काष्ठानि समिद्धः सम्यग्निद्वो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात्भस्मीभार्वं कुरुते हेऽर्जुन ! ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा; निर्बीजीकरीतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भ-
स्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजित्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन
कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ
सम्पत्स्ये” [छां. उ. ६।१४।१] अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राकृतानि ज्ञानसहभावीनि
चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञाने सत्यपि धर्मावर्गयोस्त्वल्मभात् यथेति । दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकाच्चे—ज्ञानाग्नि-
कृतस्ततो निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्तकत्वं
दृष्टान्तेन दर्शयितुमनन्तरलोकमवतारयति—ज्ञानमिति ।
योग्यायोग्यविभागेन निवर्तकत्वा निवर्तकत्वविभागसुदाहरति—
यथेति । दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकाच्चे—ज्ञानाग्नि-
रिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमनेप्रतिबन्धापेक्षयेति विव-
क्षित्वा विशिनष्टि—सम्यग्निः । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—
ज्ञानमेवेति । ननु ज्ञानं साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति

१ अत्राह वामनः—

श्लोकद्वयेऽस्मिन्नाद्ये तु क्रियमाणेन पाप्मना । ज्ञानवान् दुस्तराणि न लिप्यत द्वीरितम् ॥

ज्ञानाग्निना सञ्चितानां दाहश्चोक्तो द्वितीयके । प्रभावो द्विविधो द्वाभ्यां ज्ञानस्यैव प्रदर्शितः ॥

केचिद्वदन्ति वृजिनं तरतीत्युदित्वा शङ्कामटङ्कयत चेत्तसि पङ्कजाक्षः ।

तीर्णोऽपि नाणैव ऋणोति यथा विनाशं मन्वीत पापमपि कोऽन्यपदुस्तथेति ॥

अनवबलतः पर्वं द्वितीयमगदीदिदम् । ज्ञानाग्निनाह्वां दाहो यत्र व्यक्तमुदीरितः ॥

एषोऽपि ह्यह एवाग्नेः किन्तुत्पादावसन्नतम् । समाश्रयत सर्वज्ञः पश्चादिति विदम्बना ॥— इति ।

भस्मसारिति ‘अग्निविधौ सम्पदा च’ (अष्टा. ५।४।५३) इति क्रययोगे सातिः । नव्यास्त्वन ‘कर्माणीत्यस्य कर्मणां बन्धन-
मित्यर्थः’ इत्याहुः । तदसत्, कर्मपदे लक्षणापत्तेः, एषोदृष्टान्तस्त्वारस्यभङ्गाच्च ।

— अविगीता ।

नोच्यते ? निर्बाचीकरोति कर्मति किमिति व्याख्या-
नम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ज्ञानस्य स्वप्ने-
यावत्प्रज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्टवादविक्रिय-
श्रद्धात्मज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयत्तज्जन्मकर्तृत्वमत्रं कर्मबीजभूतं
निवर्तयति, तन्निवृत्तौ च कर्मणि न स्यात्तु पारयन्ति, न तु
साक्षात्कर्मणां निवर्तकं ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्ते-
स्तदनिवृत्तौ पुनरपि कर्मोद्भवसम्भवादित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षा-
त्कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं
मूलभूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिदं चेद्वारब्धफलस्यापि
कर्मणो निवृत्तिप्रसङ्गाज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादि-

त्याशङ्क्याऽऽह—सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसमसमयमेव
देहापोहे तत्त्वदर्शिमिहादिदं ज्ञानं फलवदिति भगवदभिप्रायस्य
बाधितत्त्वप्रसङ्गाचार्याल्लभान्यथातुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसम्पा-
दकमज्ञानलेखं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः । कथं तर्हि प्राक्क-
लं कर्म नश्यति ? इत्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । तर्हि कथं 'ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्करोति' इत्युक्तं ? तत्राऽह—अत इति ।
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्युत्पत्तेरानारब्धफलानि यानि
कर्मणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि, ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्त्वर्चितानि, तानि सर्वाणि
ज्ञानं कारणनिवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.—सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसञ्चयमिवान्तमयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादि-
कालप्रवृत्तानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.—नन्वेकस्य कथमादिकालप्रवृत्तान-
न्तपापनिवर्तकत्वम् ? 'नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतेरपि'
[ब्र. वै. २६।७०] इत्यादिबचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्व-
मनुपपन्नम्, केवलं विलम्बाय स्यादित्याशङ्क्योच्यते—'यथै-
धासीति । सञ्चयस्तरणदृष्टान्तः पुनःप्रवेशाविरोधी; काष्ठ-
भस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः ।
भस्मसात्कुरुते—भस्मीभूतानि कुर्वते, अकार्यकराणि कुरुत

इत्यर्थः । 'समिद्धः' इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वायोपसर्गाभाव-
र्थेनोप्यञ्जनं सम्यक्प्रवृद्ध इति । 'एवांसि' इति बहुवचनमे-
कस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति—इन्धनसञ्चय-
मिति । 'सर्वकर्मणि' इतिवचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य
सारंकारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । नायुक्तमि-
त्यादित्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्तबाल्हाण्यपि कुभ्येयुरिति
भावः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.—ब्रह्मज्ञानस्य सकलवृजिनतरणत्वमाह—यथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः ।
एवांसि काष्ठानि समिद्धो ज्वलितोऽग्निर्मस्मसात्सर्वं कुरुतेऽजुन ! तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्मणि
नित्यनैमित्तिककामप्रतिषिद्धरूपाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—'सन्ततिष्यति' इत्युक्त्या सञ्चयवर्त्तिष्य-
तस्यैव पापस्यातिलङ्घनमार्गं, न तु नाश इति मा संख्या
इत्याह—यथेति । एवांसि काष्ठानि शुष्काण्याद्राणि च
सम्यग्मिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति, तथा ज्ञान-
रूपोऽग्निः सर्वकर्मणि पापानि पुण्यानि च भस्मसात्कुरुते;
तकारणाज्ज्ञानाशयेन निर्वाज्यं नयति; 'तद्यथेपीकातुल्यमग्नौ
प्रोतं प्रद्वयेतैव हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्वयन्ते' [छां. उ. ५।२७।३]
'क्षीयन्ते चास्य कर्मणि' [मुण्ड. २।२।८]
इत्यादिश्रुतेः । यद्यपि "तस्य तावदेव चिरं यावत्त विमोक्षेऽथ
समपस्ये" [छां. उ. ६।१७।२] इति श्रुत्या 'अनारब्धकार्ये

एव तु पूर्वं तदवधेः' [ब्र. सू. ४।१।१५] 'तदधिगम उत्तर-
पूर्वाधोरक्षेयविनाशौ तद्व्यपदेशात्' [ब्र. सू. ४।१।१३]
इत्यादिब्रह्मसीमांसाण्यथैव ज्ञानोत्पादकदेहात्मकस्य प्राक्क-
लकर्मणो भोगेनैव तदेहान्ते नाशः, सञ्चितपापानिनां तु
ज्ञानेन विनाश इति व्यवस्थापितम् । तथाप्युत्तरपूर्वाधोरिष्य
प्राक्कर्मणोऽपि मूलाज्ञाननाशेन निर्बीजस्यैव सतः "तस्य
तावत्" इति श्रुत्यन्याथातुपपत्त्या दग्धपटन्यायेन भोगप्रदत्वस्य
तत्र प्रतिपादनात्सर्वकर्मणां निर्बीजतापादनरूपं भस्मीकरणं न
विरुध्यत इति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

९ व ० त ० दी०—ननु महतो वृजिनतो ज्ञानस्य निर्वैलत्वपूर्वत्वेनात्यल्पत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानस्य प्रबलत्व-
मभिदृष्टान्तद्वारा निरूपयति—यथेति । समिद्धोऽग्निर्ज्ञानं च प्रबलं भवति । सर्वकर्मणि स्वोत्पत्तिकाले सम्भू-
तानि लघुनि गुरुणि च । प्राक्कर्मकर्मणां तु स्वोत्पत्तिकालसम्भूतत्वाभावात् दाहः, अन्यथा ज्ञानं न स्यात् ।
'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः' [ब्र. सू. ४।१।१५] इति तत्त्वसूत्रात् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.—पापस्यावर्णवोक्त्या ज्ञानस्य द्वयवोक्त्या च
तस्यानल्पत्वादग्राधवादस्याल्पत्वात्मन्धपातित्वात् कदा-
चिन्मज्जनसम्भावनापि स्यादित्यल्पत्वस्य रूपस्य महद्वस्तुनिराका-
रणसामर्थ्यं दृष्टान्तमाह—यथैधासीति । हे अजुन ! यथा

अग्निः काष्ठेभ्यः स्वल्पतोऽपि समिद्धः सन् सम्यक्प्रकरणे
सम्पुञ्जितः सन् एवांसि काष्ठानि भस्मसात्कुरुते, तथा ज्ञा-
नाग्निः ज्ञानरूपोऽग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते भस्मरूपा-
ण्यग्नेऽस्य फलभोगजननासमर्थानि कुरुते ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० दी०—यथेति । एवांसि काष्ठानि । कर्मणि प्राक्क्यादन्यानि ॥ ३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तैस्त्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

श्रद्धावाँलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः सन् मुमुक्षुः, कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति; लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्वन्येवैव परिशुद्धिकरेण केनचिदश्वमेवादिता परमपुरुषार्थसिद्धिरलमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थौघिकमिह व्यवहारमसौ नास्तीत्यर्थः । तत्पुनरात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति

झटिति नोत्पद्यते ? तत्राऽऽह—तज्ज्ञानं स्वयमिति । महतां कालेन यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नस्तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजनम् । सर्वेषां झटिति ज्ञानालुप्त्यो योग्यतावैयर्थ्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धालुलभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानः, अत आह—तत्परो गुरुपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावान् । तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवम्भूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवात् ; न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः, किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यात् ? इत्युच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षारूपां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनातिक्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्पन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गं साधनमुपदिशति—येनेति । ज्ञानलाभप्रयोजनमाह—ज्ञानमिति । न केवलं श्रद्धालुत्वमेवासहायं ज्ञानलाभे हेतुः, अपितु तात्पर्यमपीत्याह—श्रद्धालुत्वेऽपीति । मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यं विवृणुत्वम् । न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तीति तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह—अत आहति । अभियुक्तो निष्ठवान् । उपासनादावित्यादिसम्भवेन श्रवणादि शृण्वते । न च श्रद्धा तात्पर्यं चेत्पुन्यमेव ज्ञानकारणं, किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि; तदभावे श्रद्धादेरकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाऽऽह—श्रद्धावानिति । उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह—य एवम्भूत इति । ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ [४।३४] इत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादिज्ञानहेतोर्लक्षणात्किमितीदानीं हेत्वन्तरमुच्यते ? तत्राऽऽह—प्रणिपातादिस्त्विति ।

तदि बहिरङ्गमिदं पुनस्तत्तरङ्गं, न च तत्र ज्ञाने प्रतिनियमो मनस्यन्यथा कृत्वा बहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनो मायावित्त्वस्य सम्भवाद्विप्रलम्भकत्वादेरपि सम्भावनीयतात्वादित्यर्थः । मायावित्त्वादेः श्रद्धावत्त्वतात्पर्यादावपि सम्भवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । न हि मायाया विप्रलम्भेन वा श्रद्धातात्पर्यसंयमाभियोगतो निष्ठानुमहतीत्यर्थः । उत्तरार्धे श्रद्धार्थैकमवतार्यं व्याकरोति—किं पुनरित्यादिना । सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिषाधनानपेक्षान्मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सम्यग्दर्शनादिति । शास्त्रशब्देन “तमेव विदित्वा” [श्रि.उ. ३।८] “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इत्यादि विवक्षितं, न्यायस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्ते रज्जादौः प्रसिद्धत्वादात्मशानादपि निरपेक्षान्द्वान्तकार्याप्रक्षयलक्षणो मोक्षः स्यादित्येवलक्षणः ॥ ३९ ॥

१ तज्ज्ञानं स्वयं स्वस्वरूपमेवेति केचित् । नव्यास्तु—‘योगसंसिद्धः’ इत्यत्र योगः कर्मयोगः संसिद्धो यस्येति बहुव्रीहिमाहुः, तदज्ञतामात्रम् । बहुव्रीहौ ‘सप्तमीविशेषणे—’ (अष्टा. २।२।३५) इत्यनुशासनबलात् विशेषणस्य पूर्वः प्रयोज्यत्वेन ‘संसिद्धयोगः’ इति रूपप्रसङ्गात् ।

२ कालेन विन्दति ज्ञानं योगसिद्ध इतीरितम् । ततो मन्वीत कौन्तेयो योगसिद्धिं विलम्बिताम् ॥

इति वक्तुं भगवानन्यप्रसे कृतनिश्चयः । अधिगच्छत्यञ्जलैव ज्ञानी शान्तिं परामिति ॥ इति वामनः । —अविगीता ।

३ रा. भा.— यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते तस्मादात्मज्ञानं सर्वं पापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठायमानं ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥ तदेव स्पष्टमाह । एवं उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावांस्तत्परस्तत्रैव नियमितमनास्तदितरविषयाच्च संयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो बहेः पदार्थाः-न्तरादृष्टादृक्त्ववत्पवित्रतमस्वभावत्वेनोपपाद्यते— नहीत्यर्थेन; तदाह— यस्मादिति । वस्त्वन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यस्यनादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः' [या. स्मृ. ३।३४] इत्यादिश्रद्धावांसादर्शनीयेषु परिक्षुद्धात्मज्ञानप्राप्त्यर्थं पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति साभिमान्धिकास्यापि तत्र जायते; अतस्तस्य पुण्यव्यापाराविषयत्वादविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते तत्स्वयमित्यर्थेन । तच्छब्देन विपाकावस्थां पराधृत्यत इत्याह तथाविधमिति । यथोपदेशमिति शास्त्रीयस्वभाविकत्वं कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राप्त्युद्दिष्टो विपापनिवर्तनाच्च स्वयमाप्तमेव हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणह्यहं ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्ध इति । पक्कपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयमेवेति तदानीमुपदेशनैक्यमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— स्वयमेवेति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्स्वप्रयत्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोपाकारकर्मयोगद्वारा तस्य विषयेत्यनुपपद्यत इति भावः । अत्र 'आत्मनि' इति विषयसमी; इदानीं तद्वद्विषयीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्वं वा, स्वात्मसाक्षिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वोक्तार्थयोरनन्तरं भोक्तार्यं व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह— तदेव स्पष्टमाहेति । श्रद्धावत्त्वादिकं स्वयं

ज्ञानलभे हेतुः; 'अज्ञाश्रद्धानाश्व' [४।४०] इति वक्ष्यमाणत्वाद्वापि ज्ञः श्रद्धावत्तिथि विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं श्रद्धोत्पत्तिसिद्धयर्थं चोक्तम्— उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वेति । श्रद्धावान् त्वरमाणः; 'अश्रद्धावान्' इत्यत्र 'अत्वरमाणः' इति हि व्याख्यास्याति । तदेव परमुपादेयतयाऽभिसंख्यास्यदं यस्य स तत्परः । तदाह— तत्रैव नियतमना इति । 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्यस्यमपि 'कालेन' इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारायैवपेक्षितत्वात्, पूर्वार्थेऽप्यन्वेतव्यमित्यभिप्रायेण अचिरेण कालेनोक्तलक्षणेत्यानुक्तम् । भक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मविरागनामनी च मोक्षः कथमचिरेणेत्युच्येतेति भावः । पूर्वं 'कालेन' इतिपदं द्वित्रदिनादिव्यवच्छेदार्थम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगदेहान्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । शान्तिशब्दोऽत्रोपायस्य निश्चेषनिष्पन्नत्वात् तदङ्गभूतशमनिषय इति व्यञ्जनाय परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' [७०] 'स शान्तिमधिगच्छति' [७१] 'ब्रह्म निर्वाणमृच्छति' [७३] इति द्वितीयाध्यायान्तिमोक्तत्रयस्य फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानविषयौ । तत्र मध्यमोक्तं 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतद्व्यापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरलोकरुपराणां त्रय आप्नोतिपदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरैरुक्त्योपसंहरति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरस्य श्लोकत्रयस्य सङ्कीर्णार्थत्वादेकोक्तत्वेन तात्पर्ययुक्तत्वा तस्मादिति ननुर्हस्य प्रतिपाद्यमाह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य साधनान्तरं श्रद्धादिकम् । विरो-

ध्यानादिकं ज्ञानस्य फलं परमशान्त्यादिकम् । विरोधिनः फलं विनाशादिकमिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— ज्ञानेन तत्त्वावबोधेन सदृशं पवित्रं पावनमिह लोके न विद्यते । तज्ज्ञानं योगसंसिद्धो योगानुष्ठानेन संस्कृतान्तःकरणः कालेन परिपाकेणाऽऽत्मन्यन्तःकरणे विन्दति लभते स्वयमेव ॥ ३८ ॥ इदानीं ज्ञानपाप्सुपाय उच्यते— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावानः लभते प्राप्नोति । तत्परस्तदेव परं प्रधानं यस्य स तत्परो ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः । संयतेन्द्रियः संयतानि निरुद्धानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येन स संयतेन्द्रियः । अनेनोपायेन ज्ञानप्राप्तौ किं लभते ? इत्यत्राऽह— ज्ञानमेकत्वावबोधं लब्ध्वा प्राप्य परां मोक्षलक्षणां शान्तिमचिरेणाप्यकालेनाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

८ के. प्र. गि.— ननु ज्ञानेन कर्मणाऽपि पापक्षयः भूयते 'सर्वपापानां तरति' [ह. व. ४।४।३३] 'तरति' ब्रह्महत्यां योऽयमेव यजते' इत्यादिश्रुतेः । अतः कर्मपिक्षया

ज्ञानस्य को वाऽतिशयः ? तत्राह— न हीति । हि यस्मात्कारणाज्ज्ञानं कर्ममूलभूताज्ञानविनाशनेन निर्वाजत्वकर्म-अस्मीत्यर्थं सम्पादयति, न तु कर्मवदुपसिद्धत्वादेव पापं मारि,

यदाहुः—‘कर्मणा कर्मनिर्हारो नैवात्यन्तिक इष्यते’ इति, तस्मात् ज्ञानेन समुत्पापनिवर्तकेन सदस्यं पवित्रं पापशोधकं इह कर्मणां मध्ये न विद्यते । एतादृशं ज्ञानं किमिति न सर्वेषां इत्युत्पत्त्यर्थे ? इत्यत्राह सार्धेन—तदिति । तत् ज्ञानं योगसंसिद्धः पूर्वोक्तं कर्मयोगेण योग्यतामापन्नः तत्परिपाचकेन कालेन स्वयमेवानुयासेन स्वात्मनि विन्दति लभते; न तु कमयोगं विनेत्यर्थः । सत्यपि कर्मयोगे श्रद्धादिरहितस्य ज्ञानं नास्ति, तस्य ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वात् ; अतस्तदावश्यिकमित्याह—**श्रद्धावानिति ।** गुरुपदिष्टार्थं ‘इदमित्यमेव’ इत्यास्तिक्य-
बुद्धिः श्रद्धा, तद्वाच्यत्वात् । एतादृशस्याप्यालस्ये लघैव

श्रद्धा भवति; अत आह—**तत्पर इति**; तदेकनिष्ठ इत्यर्थः । श्रद्धालुस्तत्परोऽपि प्रामादिकादिन्द्रियपारवश्यात् ‘बायुनां वमि-
वाम्भस्ति’ [२।६७] इत्युक्तन्यायेन ज्ञानाध्यवत इति संयते-
न्द्रिय इत्युक्तम् । तादृशः पुरुषोऽप्यस्य ज्ञानं लभते । तत्किं ज्ञानसाधनकर्ममुत्पन्नानन्तरं ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनज्ञानला-
भानन्तरं मोक्षस्य विलम्बोऽस्ति ? नेत्याह—**ज्ञानमिति ।** ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां शुक्तिं अचिरेणाध्यवधानेनैव प्राप्नोति; न हि दीर्घोदयानन्तरमन्य-
कारनिवृत्तौ विलम्बोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

९ व १० दी०— तत्र हेतुमाह—**नहीति ।** तपोध्यानादिषु मध्ये साङ्ख्ययोगैकार्थरूपज्ञानेन तुल्यं पवित्रं नास्ति; यतस्तत्साङ्ख्यविषयमपि योगे संसिद्धे एव कालानुगुण्येनात्मनि प्राप्नोति । कश्चित् साङ्ख्यज्ञानमेकं प्राप्नोति । योगं प्रतिपक्षीकरोति । च तथाऽन्योऽपि । मनुक्तानुसारेण तु विशेष्यैकविषयस्य साङ्ख्यस्य विशिष्ट-
विशेष्यविषयकस्य योगस्य चैकार्थरूपं ब्रह्मज्ञानं मनुगृहीतः प्राप्नोतीति स्वयमुक्तम् ॥ ३८ ॥ तादृशज्ञानदाने गुरुणा परीक्ष्ये शिष्ये अद्वैतेति तामभिमुखीकरोति—**श्रद्धावानिति ।** शान्तिं चित्तोपशमम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्य प्रतिबन्धनिरासकत्व-
त्वात् स्वप्रापकत्वमाह—**न हीति ।** हीति निश्चयेन ज्ञानेन सदृशं इह साधनेषु पवित्रं न विद्यते । अतः योगसंसिद्धः कर्मयोगादिभिः सम्यक्प्रकरणे सिद्धो मत्तोषार्थं मदाज्ञया फलाभिलाषेण कृतकर्मयोगः तत् मत्स्वरूपात्मकं ज्ञानं कालेन अलौकिकेन तज्ज्ञानदानार्थमाविर्भूतेन आत्मनि स्वयं स्वात्मस्वरूपेण विन्दति जानातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्कालज्ञानं

सूक्ष्मत्वात् भवतीति निरन्तरं तत्परः सन् जितेन्द्रियस्तित्थेः, तेन तत्प्राप्तिः स्यादित्याह—**श्रद्धावानिति ।** श्रद्धावान् श्रद्धायुक्तः पूर्वोक्तप्रकारकगुरुसेवादौ तत्परस्तन्द्रियः गुरुनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा संयतेन्द्रियः वशीकृतेन्द्रियः निवृत्तविषयो यः स ज्ञानं लभते प्राप्नोति । ततो ज्ञानं लब्ध्वा अ-
चिरेण शीघ्रमेव परां शान्तिं मज्जति अविच्छिद्यति प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— न हीति । योगेन निष्कामकर्ममुत्पन्नं समाधियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः । कालेनेति चिरं प्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते । श्रद्धावानपि मन्दप्रयत्नो मा भूदत आह—**तत्पर इति ।** तत्परोऽप्यजितेन्द्रियो मा भूदत आह—**संयतेन्द्रिय इति ।** परां शान्तिं विदेहकैवल्यं अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्तौ सत्याम् ॥ ३९ ॥

संशयेनाधःपतनसम्भवात्तदकरणोपदेशः ।

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अत्र संशयो न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः; कथं ? इत्युच्यते—**अज्ञश्चेति ।** अज्ञ-
श्चानात्पज्ञोऽश्रद्धानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेष्वविश्वासवांश्च संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्र-
द्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा; संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं ? नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परो लोकः; न सुखं, तत्रापि संशयोपपत्तेः; संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

१ कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः । [भाग. १८।४।३५]

२ सम्यग्ज्ञानेऽधिकारी यः पूर्वलोके स कीर्तितः । श्लोकेऽस्मिन्नथ वर्णयन्ते ये ज्ञानेऽनधिकारिणः । अज्ञाः सर्वे ज्ञानहीनाः प्रसिद्धाः किन्त्वाचार्येणातुशिष्टोऽपि सम्यक् । यस्तत्त्वं नो वेत्ति सोऽन्नाह इष्टः श्रुत्वाऽप्येवं वेदने—(२।२९) ति प्रदिष्टः ॥ इति वामनः ॥ अज्ञ इति अश्रद्धान इति च संशयात्मन एव विशेषणे इति केचित् । अज्ञत्वादित्यस्यान्योन्येनैव पक्षेण नाशकत्वान्यन्येषु तेषामैकैकत्वेनावस्थानस्याकारितत्वाच्च तदनुक्तमित्यपरे ।

२ आ. शां. व्या.—उत्तराश्लोकस्य पातिकां करोति—
अत्रेति । यथोक्तसाधनवासुपदेशमपेक्ष्याचिरेण ब्रह्म साक्षात्-
करोति, साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरैरेव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः—
संन्यासा परावृत्तयेति । संन्यास्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—**पापिष्टो**
हीति । उक्तं हेतुं प्रभवंकमुत्तराश्लोकेन साधयति—**कथमि-**
त्यादिना । अज्ञादप्रधानाच्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति—

३ रा. भा.—अज्ञ एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्धद्युपाये चाश्रद्धानः अन्तरमाणः
उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमनाः विनश्यति नष्टो भवति । अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्य-
विषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः ; धर्माधिक्यकारूपपुरुषार्थश्च न
सिद्धयन्ति, कुतो मोक्षः ? इत्यर्थः, शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्म-
जन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतः सुखलवमागित्वात्मनि संशयात्मनो न
सम्भवति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—उक्त एवाधो व्यतिरेकेण स्थाप्यते
‘अप्रज्ञ’ इति श्लोकेन । उपदेशलब्धज्ञानरहित इति—
पूर्वकमनिर्देशौचित्यादप्रज्ञाहेत्वाकाङ्क्षायाः, संशयदशासमभि-
प्राहाराच्च ब्रह्मब्रह्मोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञानमिदृतिपर इति भावः ।
संशयस्य दृढमभिहितत्वात् ‘अप्रज्ञानः’ इत्येतच्च विश्वासनि-
षेधपरम्, किन्त्वाकाङ्क्षानिषेधपरम् । प्रकृष्टाकङ्क्षैव हि त्वरेत्य-
मिवाशेष अन्तरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति ।
संशयस्तेऽन्नेति संशयः, संशयकारणं संशयेहेतुसूतमाह इत्यर्थः ;
यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थशू-
न्यत्वावस्थानस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन सन्तान्यमानस्य प्राची-
नस्यैवावृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययभेदेद्विवक्षया नष्टो भव-
तीत्युक्तम् । ‘विनष्टा वा प्रणष्टा वा’ [वा. रा. ५।१३।१५]
इत्थादुभय प्रभवंसम्यक्तिरिक्तविषये प्रयोगोऽन्येन सूचितः ।
‘विनश्यति’ इत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । ‘अयमपि’ इत्यनेनार्थश-
ब्देन निर्दिष्टसूत्रासुचनम् । ‘नार्यं लोकोऽस्त्ययस्य कुतोऽन्यः
कुतसतम् !’ [४।११] इतिवदशपि लोकशब्दः पुरुषार्थ-

५ आ. मा. भा.—॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं ज्ञानप्राप्तौ बाधकमाह—अज्ञश्चेति । अज्ञो ज्ञानप्राप्तौर्विसुखोऽश्रद्धानः
श्रद्धाशून्यश्च संशयात्मा—संशय इति पचाद्यच् । संशयः सर्वत्र सन्देहधानात्मा यस्य स
संशयात्मा विनश्यति । ज्ञानलक्षणात्पुरुषार्थाद्विद्यत इत्यर्थः । किं चान्यत्संशयात्मनस्तस्यायं
सर्वसाधारणोऽपि लोको नास्ति । न च परः स्वर्गाख्यः । नाप्यस्यान्नपानादि किमपि सुख-
मस्तीति ॥ ४० ॥

८ वे. अ. गि.—अत्र च संशयो न कर्तव्यः, तस्य सर्वा-
नर्थमूलवाहित्याह—अज्ञ इति । अज्ञः अनधीतशास्त्रतया-
ऽऽत्मज्ञानरहितः ; अज्ञात्मानस्य शुष्कविद्यार्थं ‘नदमित्यर्थं न
भवति’ इतिविषयरूपनास्तिकप्रबुद्धिमान् ; संशयात्मा तु ‘इ-
दमेव भवति न वा’ इति सर्वत्र संशयाविष्टचित्तः । एते
त्रयोऽपि अष्टपुरुषार्थतया नश्यन्त्येव । संशयात्मा तु विनश्यति
विशेषेण वक्ष्यति । अतो संशयात्मनो नार्यं लोकोऽस्ति, न च

नायमिति । द्वितीयविभागविमर्शनाच्च सुमिकां करोति—
अज्ञेति । अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यत्पापिष्टत्वं तत्परश्रद्धारा
प्रकटयति । कथमिति । लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे
हेतुमाह—**तत्रापि**ति । संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्नि-
वारत्वादित्यर्थः । संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह—
तस्मादिति ॥ ४० ॥

विषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनाय च ‘अयं लोकः’ इत्युक्तम् ।
मोक्षप्रकरणत्वाच्चात्रार्थशब्दपरशब्दयोर्न भौमदिव्यविषयत्वमुचि-
तमित्यभिप्रायेणाह—**धर्मार्थे**ति । मोक्षोपायभूतार्थं संशया-
त्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिः ? इत्यत्राह—**शास्त्रीयेति** ।
अस्तु तत्तच्छास्त्रैरेव तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तम् ?
इत्यत्राह **शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति** । अयमभिप्रायः—
नह्योयुवेदादिवत् केवलमेतदेहात्मनोऽपि फलसाधनं कर्म तत्त-
च्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरोपेक्षा स्यात् ;
देहान्तरभ्रान्त्येव हि यथादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राप्नुयेण प्रति-
पाद्यते ; अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽस्त्यन्तापेक्षितः—इति ।
उभयविधपुरुषार्थरहित्योपसंहारपरं ‘न सुखम्’ इत्येतदिति
व्यञ्जनायाह—**अत इति** । यद्वाऽनन्तसुखदुःखभोगरूपनिश्चे-
यसनिर्णयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखमि-
श्रारेण ‘न सुखम्’ इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोन्यताभिमान-
मूलसुखाभावाऽभिप्रेतः ॥ ४० ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ४० ॥

परलोकः ; ततो न किञ्चिदपि सुखमस्ति । अज्ञाश्रद्धानयो-
रादृष्टिकमेव सुखं नास्ति, तयोर्भोजनार्थेद्विकसुखसत्त्वात् ।
संशयात्मनस्तु नोभयमपि । संशयस्य परस्परविरुद्धकोटिद्वया-
वलम्बित्वेन यदा संशयसुखाय प्रवृत्तिस्तदा मोक्षमाग्रेव
तिष्ठति प्रतिबध्नाति, यदा मोक्षाय प्रवृत्तिस्तदा संसारप्रवृत्तिर्ना-
तिर्यग्वीति । एवमन्यत्रापि । तस्मात्संशयात्मा सर्वत्र
पापिष्ट इत्यर्थः ॥ ४० ॥

१ व० त० दी०—‘अश्रद्धा नस्तु नाधिकारी’ इत्येतावति वक्तव्ये अन्यमप्यनधिकारिणमाह । अज्ञः उपदिष्टार्थानभिज्ञः अनधिकारी, तत्र च सत्यपि ज्ञानेऽश्रद्धावान्, तथा संशयानश्च विनश्यत्येवेत्यन्ते महान्नन-
धिकारी निर्दिष्टः; अनिश्चयात्तस्य महत्त्वमनधिकारे । तथा हि नार्थं लोकोऽस्तीति न च सुखं परलोकश्च । अतो
निश्चयात्मिकैव बुद्धिरुचितेति भावः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.—अत्र यदुक्तौ संशयो न कर्तव्य
इत्याह—संशयात्मा ‘भवित्यति न वा’ इति सन्देहवान्, अज्ञः
सूतेः अनात्मज्ञः, अश्रद्धावान् गुरौ ज्ञानसाधनेषु च श्रद्धारहितो
भूत्वा विनश्यति तथो भवति । चकारद्वयेव धर्मरहितः सन्तो-
परहितश्च भवेदिति ज्ञाप्यते । किञ्च संशयात्मनः साधारणरी-

यापाह लोके परलोके च सुखं न स्यादित्याह—नायमिति ।
संशयात्मनः सन्देहवतः अयं लोकः पण्डित्यादिरूपो न सिद्धो
भवति, न परः; स्वर्गादिरूपसुखं ऐश्वर्यादिभ्यादिरूपं न
भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नो० भा० दी०—अज्ञ इति । अज्ञः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः । अश्रद्धावानो यन्नेन । संशयात्मा
त्वसाध्य एव । यतो भिन्नादिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति, नापि परः, वेदवाक्येऽपि संशयात् ।
अत एव सर्वदा संशयाकुलत्वात्सुखमपि तस्य नास्ति । तस्मात्संशयो न कर्त्तव्यः ॥ ४० ॥

छिन्नसंशयस्य ज्ञानिनः कर्मबन्धनाभावः ।

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबन्धन्ति धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् योगेति । योगसन्न्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सन्न्यस्तानि
कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्मरूप्यानि, तं योगसन्न्यस्तकर्माणम् । कथं योगसन्न्यस्तकर्मा ?
इत्याह—ज्ञानेनाऽऽस्तमेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन सञ्छिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयः य एवं
योगसन्न्यस्तकर्मा, तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबन्धन्ति अनिष्टादिरूपं
फलं नाऽऽरभन्ते हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्
कर्त्तव्यो न भवति, तथापि निवर्तकामात्रे तदकरणमस्वाधीन-
मिति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुतिपुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तन्नि-
वर्तकमित्युत्तरमाह—ज्ञानेति । संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थ-
हेतवो भवन्तीत्याशङ्क्याऽह—योगेति । विषयपरवशस्य पुंसो
योगयोगात्कृतो योगसन्न्यस्तकर्म्मत्वं ? इत्याशङ्क्याऽह—
आत्मवन्तमिति । परमार्थदर्शनतः संशयो छिन्नो तदुच्छेदक-
ज्ञानमाहात्म्यादेव कर्माणं च निश्चयात्प्रमत्तस्य प्रातिभासिकानि
कर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह—न कर्माणीति । कर्म-
योगादेव कर्मसंक्रायास्तयातुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽयं पादं विमर्चते—

परमार्थेति । तत्र वैषम्यासपक्षे परोक्षं, फलसंक्रायातपक्षे त्वप-
रोक्षमिति विवेकः । यथोक्तज्ञानेन सन्न्यस्तकर्म्मत्वमेव सति संशये
न सिध्यति संशयवतस्तदयोगादिति शङ्कते—कथमिति ।
द्वितीयं पादं व्याकुर्वन्परिहरति—आहेत्यादिना । पाठक्रम-
दर्शकमस्य बलीयस्तत्त्वादायै द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चादाद्यं
पादं व्याचक्षीतेत्याह—य एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो
विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसन्ध्याऽऽस्तमवन्तं व्याक-
रोति—अप्रमत्तमिति । न कर्माणीत्यादिफलोक्तिं व्या-
चष्टे—गुणचेष्टेति । अनिष्टादित्यादिबन्धनेष्टं मिथं च
गृह्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.—यथोपदिष्टयोगेन सन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञा-
नेनात्मनि सञ्छिन्नसंशयं, आत्मवन्तं मनस्विनं उपदिष्टार्थं दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूतप्राची-
नान्तकर्माणि न निबन्धन्ति ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.—अध्यायप्रधानार्थ उपसंह्रियते—योग-
सन्न्यस्ततेति श्लोकेन । यथोपदिष्टयोगेनेति—‘कर्मण्यकर्म-
यः कथ्येते’ [११८] इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एते-
नात्मावबो धनरूपयोगबुद्धासः । ‘सन्न्यस्तकर्माणं’ इत्यत्र कर्मसं-
क्रायात्प्रमत्तबुद्धासः ज्ञानाकारतापन्नकर्माणमित्युक्तम् ।

कर्तृत्वादित्यागमिज्ञानाकारतापत्त्या कर्माकारवतिरस्कारोऽत्र
कर्मणः संक्रायासंशयेनोपचर्यते । स्वसंक्रायापरत्वे तु पूर्वापादि-
विरोध इति भावः । ज्ञानयोगादिरुद्धासाय यथोपदिष्टेन
चात्मज्ञानेनेत्युक्तम् । आत्मनो देहातिरिक्तत्वादिसंशयो ह्यत्र
निषिध्यत इति व्यञ्जनाय आत्मनीत्युक्तम् । ‘आत्मवन्तम्’

इत्यत्रात्मशब्दः सम्बन्धविषयप्रत्ययसास्यत्वात्प्रयोगप्रौढ्यात् । च । मनोविषय इत्यभिप्रायेण- मनस्विनमित्युक्तम् । अतिशयेन सम्बन्धोऽत्र मनुष्यैः स चातिशयः केनाप्यविचार्यत्वमिति

योतनाथोक्तम्— उपदिष्टाद्यं दृढावस्थितमनसमिति । परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वव्युत्पन्नं बन्धहेतुभूतत्वादित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— असंशयानं तु-योगसङ्घस्तकर्मणं योगेन फलत्यागेन सङ्घस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं, ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं ज्ञानं परमात्मावबोधस्तेन सञ्छिन्नाः संशया यस्य तमात्मवन्तं जितेन्द्रियं कर्माणि बन्धकान्यपि न निबध्नन्ति । इष्टानिष्टानि शरीरेन्द्रियविषयप्रापकानि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. नि.— अध्यायार्थसंप्रसारित— योगेति । अतीताध्यायद्वयोक्तं कर्मज्ञानयोगप्रपञ्चनं चतुर्थोप्यायार्थः । तत्र 'योगसंघस्तकर्मणं' इत्यनेन तृतीयाध्यायार्थप्रपञ्चोपसंहारो दक्षितः । योगेनेश्वराराधनार्थकर्मानुष्ठानलक्षणं सङ्घस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन तं तथोक्तम् । 'ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं' इत्यनेन द्वितीयाध्यायार्थप्रपञ्चोपसं-

हारः । ज्ञानेन तत्त्वप्रदार्थैक्यविषयकेन कर्मयोगफलवृत्तेन सञ्छिन्नाः संशयाः "छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [बृ. २।२।६] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा येन तं तथोक्तम् । अत एव 'आत्मलाभात् परं विद्यते' [आप. ध. १।२।२] इत्यादि-श्रुतिप्रसिद्धपरमपुरुषार्थलाभभवादात्मवन्तं छकं कर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— उभयोरैकार्थनिष्ठं स्तौति— योगेनोक्तरूपेण सिद्धयसिद्धिसमानचित्तवृत्तिकेन बाह्यः क्रियानिष्ठमपि तेनाऽन्तस्सङ्घस्तकर्मणं धीरं बन्तः कर्मसम्बन्धशून्यं साङ्ख्येन च सञ्छिन्नसंशयं आत्मानात्मनिश्चयात्मिकबुद्धिर्भवन्तं अत एव केवलमात्मवन्तं, न तु केवलमनात्माभिमानवन्तं पुरुषं क्रियमाणानि तानि कर्माणि न निबध्नन्ति ? ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— सन्देशहितस्य भोगलोकादिप्रतिबन्धो न भवेदित्याह— योगसंन्यस्तैति । हे धनञ्जय ! कर्माणि नियतफलभोगकारणरूपाणि योगसंन्यस्तकर्मणि भगवदात्मयोगेन त्यक्तकर्मफलं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं

ज्ञानेन वा सञ्छिन्नः संशयो जीवस्वरूपादिरूपोऽयं, तमात्मवन्तं-स्वसेवार्थमात्मा भगवान् प्रकटीकृत इत्याह- (१) आत्मस्वरूपज्ञं न निबध्नन्ति । न बन्धकानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च-योगेति । योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन सङ्घस्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि कर्माणि येन, तं योगसङ्घस्तकर्मणं, ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन सम्यक् छिन्नाः संशयाः 'आत्मा देहोऽन्यो वा ? अन्योऽपि विभुरविभुर्वा ? विभुरपि कर्त्ताऽकर्त्ता वा ? अकर्त्ताप्येकोऽनेको वा ? एकोऽपि स्रगुणो निर्गुणो वा ? इत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयस्तं, आत्मवन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निबध्नन्ति । हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

संशयनिरसनोपायः ।

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्त्वेनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'ज्ञानासिना' इत्यत्र ज्ञानं परोक्षमेव ज्ञेयम्, संशयच्छेदफलदर्शनात् । अपरोक्षज्ञानस्य हि मोक्ष एव परमं फलं, न संशयच्छेदमात्रम् । न चापरोक्षज्ञानोदयादूर्ध्वं कर्मयोगाज्ज्ञानविधानं सङ्गच्छते, तस्य साधनरूपत्वात् ; विगलिताहम्मावस्य विच्छेदेत्यत्वासम्भवाच्च । तथा चोक्तमेव भगवता— 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३।१७] इति ॥ किञ्च— नैदानीमज्ञानस्यापरोक्षज्ञानमस्ति, येन संशयच्छेदे तदुपयोग उपदिश्येत, उपदेक्ष्यति— (४।१४) इत्यादिनिर्दिष्टात् । नानापादानीमेव श्रुतिरिति तत्सम्बन्ध-

१ शां. भा.— यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिश्चहेतुकज्ञानसञ्चिन्नसंशयो न निवर्ष्यते कर्मभिर्ज्ञानादिदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मातुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति—तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसम्भूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं, तदेवास्तिः खङ्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वासंशयस्य । नहि परस्य संशयः अपरेण छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्येत । अत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छिन्नैव संशयं स्वविनाशहेतुभूतं, योगं सम्यग्दर्शनोपायकर्मातुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उचितं चेदानीं युद्धाय हे भारत । इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशंसापरनामा ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

२ अ. शां. व्या.— तस्मादित्यादिसमन्तरश्लोकगत-
तत्पदापेक्षितमर्थमाह—यस्मादिति । सतां कर्मणामस्मदादिषु
फलारम्भकचोपलम्भमाद्रिपुष्यपि तेषां तद्वाक्यमनपवाधमित्या-
शङ्कयाऽऽह—ज्ञानाद्गीति । ननु सन्निहानस्य तत्प्रतिबन्धाच्च
कर्मयोगानुष्ठानं नापि तदेतुर्ज्ञानं; तत्रापि संशयावतारादित्या-
शङ्कयाऽऽह—यस्माच्चेति । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—तस्मा-
दित्यादिना । ‘पापिष्ठं’ इति संशयस्य सर्वानर्थमूलत्वेन
त्याज्यत्वं सूच्यते । विवेकाग्रहप्रसूतत्वादिपि तस्यावहेत्यस्व-
मविवेकस्यानर्थक्यप्रसिद्धिरित्याह—अविवेकादिति । न च
तस्य चैतन्यवदात्मनिष्ठत्वादस्याप्यत्वं शङ्किष्यमित्याह—
हृदीति । शोकमोहाभ्यामभिभूतस्य पुंसो मनसि प्रादुर्भवतः
संशयस्य प्रबलप्रतिबन्धकाभावे नैव प्रवृत्तः सिद्धयेदित्याश-
ङ्कयाऽऽह—ज्ञानासिनेति । शान्तप्रत्यस्य संशयस्य स्वाश्रये-
णैव ज्ञानेन समुच्छेदसम्भवात्किमिति स्वस्येति विशेषणं? इत्या-
शङ्कयाऽऽह—आत्मविषयत्वादिति । त्याग्वादिविषयः

संशयस्तद्विषयेण ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तन्निष्ठो व्यावर्त्यते; प्रकृते
त्वात्माविषयस्तदाश्रयश्च संशयस्तथाविधेन ज्ञानेनापनीयते, तेन
विशेषणमर्थवदित्यर्थः । तदेव प्रप्रथयति—न हीति ।
आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात्तद्विषयस्य
तद्विषयेणैव तस्य तेन निवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति—अत
इति । संशयसमुच्छ्रयनन्तरं कर्मव्यमुपदिशति—छिन्नै-
नमिति । अग्निहोत्रादिकं कर्म भवदाज्ञया कृतेण कल्प्यामि
युद्धासुखपरिरंसेवेत्याशङ्कयाऽऽह—उचितेति । अतस्तस्यैव
महति क्षत्रियवंशे प्रसूतस्य समुपस्थितसमरविमुखत्वमुचित-
मिति मन्वानः सहाह—भारतेति । तद्वेन योगस्य कृति-
मत्वं भगवतोऽनीश्वरत्वं च निराकृत्य कर्मादावकर्मविद्वेषना-
दात्मनः सम्यग्ज्ञानात्प्रणिपातादेर्वैरिहास्तत्तत्ज्ञाच्च श्रद्धादेरुद्भू-
तादशेषानर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावमभिधत्वा सर्वकर्मादुच्छेदे तस्मिन्
संशयानस्याधिकारादशेषदोषवन्तं संशयं हित्वोत्तमस्य ज्ञान-
निष्ठापरस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करानन्दपूज्यपादशिष्यान्तर्ज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तस्मादनाद्यज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं आत्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना
छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ; तदर्थमुचितं भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—संशयच्छेदः कर्तुं शक्यः, ‘कालेन... विन्दति’ (४।३८) इत्युक्तत्वात् । अतः सन्दर्भबलेनापि परोक्षमेवास्त्र ज्ञानस्माद्गुप्यं
भवति । एवं तत्रासिन्नवारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते । ततश्चात्र शोकमोहादिद्वयसम्यग्दर्शनरूपेण परोक्षज्ञानेनाज्ञानसम्भूतं संशयं
छित्त्वा अपरोक्षज्ञानसिद्धये ‘हृत्स्थये’ (४।३८) इत्यादिना तत्साधनत्वेन निर्दिष्ट योगमातिष्ठति वेदान्तप्रक्रियादुपेन सन्द-
र्भासुसारिणि च निबन्धे वाक्यार्थे सति, तत्प्रकाशानपरस्य भगवत्पादीयभाष्यस्य रुद्धराप्रस्तुतामाधोष्य ‘त्वमादौ ज्ञानेन स्वकीयं
संशयं छिन्धि, ततश्च ज्ञानप्राप्त्युपायमातिष्ठ’ इति तदर्थमनूय चैवं कथनं हि पत्न्यां प्रथमं पुत्रमुत्पायानन्तरमुद्गरोद्योगमातिष्ठति
कथनवदतीवानुपपन्नमित्यादि प्रलपतां केषाञ्चन नवगृह्यानां लज्जाभावा एव परं शोभत इति तदुपेक्षणमेव वरं मन्यामहे ॥
युक्तमन्यैः—‘निष्काममुद्धिद्योगेन कर्मातुष्ठानं कर्मणां बन्धकत्वनाशेन मोक्षप्रतिबन्धनिवारकम्, ज्ञानं च हृत्स्थसंशयच्छेदनेन मोक्ष-
प्रदमित्युभयोः फलदेविकािका कर्म ज्ञानं वाऽनुपादाय ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मकं कर्मयोगमात्रस्य युद्धस्वदेत्युपदेशः’ इतीदं किम-
प्युक्तम् । तदपि निस्सारम् । ज्ञानस्य कर्मनिरपेक्षतयैव मोक्षसाधकतायाः ‘अत एव चात्रोन्मत्तभयनेषा’ (ब्र. सू. ३।४।१५)
इत्यादौ समर्थितत्वात्, इहापि—‘ज्ञानाग्निदग्धकर्मणं’ (४।१९) ‘ज्ञानसञ्चिन्नसंशयम्’ (४।४९) ‘ज्ञानं लब्ध्वा
परां शान्तिं—’ (४।३९) इति केवलस्य ज्ञानस्यैव कर्मबन्धदाहादिमोक्षार्थैकतकलकार्यकारित्वदर्शनेन कर्मातुष्ठानप्रयोजनाभा-
वात्, ज्ञानकर्मसमुच्चयासम्भवस्य भगवत्पादेस्तत्र तत्र यथा समर्थितत्वात्वेत्यास्तां तावत् ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. च.— एवं विस्तरेणोपपाथोपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते— तस्मादिति शोकेन । संशयस्या- ज्ञानसम्भूतत्वं विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि शल्य- भिवाचितम्, यद्वा हृत्स्थमित्यान्तरमिति भावः । 'आत्मनः' इति षष्ठ्या विषयविश्रित्यलक्षणसम्बन्धविशेषे पथवसानमत्र विवक्षितमिति श्रोतनाय आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एनं संशयम्' इति निर्देशाद्वैतविषयत्वं सिद्धम्, 'आ- त्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यनेनान्वयाय आत्मज्ञा-

इति कषिताकिंसिंहस्य सर्वतत्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्य-

टीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्री- मद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीभगव- द्गीताभाष्यस्य टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— अत उपसंहरति— तस्मादिति । यस्मात्सर्वानर्थहेतुः संशयस्तस्मादज्ञान- सम्भूतमविद्याप्रभवं हृत्स्थं हृदि तिष्ठतीति हृत्स्थस्तं ज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशं हृदयदेशमधिष्ठाय वर्तमानं ज्ञानमेवासिज्ञानासिस्तेन च्छित्त्वा विनाशयैनं पूर्वोक्तसंशयं योगं फलसङ्गरहितं कर्माऽऽतिष्ठ सेवस्व । उचिष्ठ शोद्धा भव हे भारत ! इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवमध्यायार्थसंक्षेपसंहृत्य अर्जुनस्य तद- दृष्टेयास्तद्विशिष्टा— तस्मादिति । यस्मात्कर्मज्ञानयोगी क्षप्यते, यस्माच्च संशयः पापीयान्, तस्मादात्मनो यदज्ञान- मविवेकस्तेन सम्भूतं हृदि स्थितमेनं शोकादिनिमित्तं संशयं ज्ञानासिना विवेकलङ्घनं छित्त्वा योगं कर्मज्ञानरूपं आतिष्ठ

आश्रय । तत्र च प्रथमं कर्मयोगमेव ज्ञानसिद्धयर्थमाचरेत्याह — उचिष्ठेति । युद्धाचोत्तिष्ठ । भारतेत्यनेन भरतवंशोद्भवस्य तव स्वविहितं युद्धात्तुष्टानमेव 'सुखदुःखे समे कृत्वा' [२ । ३८] इत्यादिप्राप्तुरतीत्या कर्मयोग इति दक्षितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसावर्धनश्रीमदानन्दतीर्थविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्रामप्रज्ञानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिरिपांख्याने

भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— तस्माच्चमपि साङ्ख्यबुद्ध्याऽनात्मभूतं संशयं छित्त्वोक्तं योगमातिष्ठ युद्धाय च स्वकर्मणे लघुको भव, तदापि निर्वन्धनतेति भावः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः संशयात्मा न पश्यति आत्मज्ञा- नवन्तं च कर्माणि न निवर्धयति । तस्मादात्मज्ञानेन संशयं त्यजेत्याह— तस्मादिति । हे भारत सत्कलोलयन् । संशय- कर्णाययोग्य । यस्मात् संशयेन नश्यति तस्मादात्मनः अज्ञान-

सम्भूतं आत्मस्वरूपाज्ञानोत्पन्नं हृत्स्थं हृदिस्थं एनं प्रत्यक्षमनु- भूयमानं मद्वचनेष्वविज्ञासात्मकं संशयं ज्ञानासिना ज्ञाना- त्मकलङ्घनं छित्त्वा योगं मदात्मकं मश्राप्त्यर्थं आतिष्ठ कुरु, उचिष्ठ सावधानो भव ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीताश्रुततर्ङ्गिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— तस्मादिति । हृत्स्थं बुद्धिस्थं ज्ञानासिना ज्ञानलङ्घनेन योगं सम्भयदर्शनोपायं निष्काशकर्म आतिष्ठ कुरु, उत्तिष्ठ युद्धायेति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्थोऽध्यायस्य माहात्म्यम् ४ ।

श्रीभगवानुवाच—

चतुर्थस्यापि माहात्म्यमाख्यास्याम्यधुना शृणु ।

बदरीत्वं समुत्सृज्य येन कन्ये दिवं गते ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण—

कथं कन्ये दिवं याते बदरीत्वं विसृज्य वै ।

ते के चाऽऽस्तां पुरा देव ! कथं प्राप्ते तु मुख्यताम् २

एतद्वदितुमिच्छामि नाथ । वक्तुं त्वमर्हसि ।

नहि देवानुत्थामि शृण्वती परमां कथाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अस्ति भागीरथीतीरे नाम्ना वाराणसी पुरी ।

भरतो नाम युक्तात्मा तत्र विश्वेश्वरालये ॥ ४ ॥

नित्यमात्मरतस्तु यं जपत्यध्यायमादरात् ।

तद्भ्यासाददुष्टात्मा न द्वन्द्वैरभिसृयते ॥ ५ ॥

काले कदाचन श्रीडन्ययौ स नगराद्बहिः ।

उद्यानवर्तिनो देवान्दिदृशुः स तपोधनः ॥ ६ ॥

विश्रामं तयोर्मले बध्योर्न्यपतत्तले ।

उपधाय तयोरकामन्यामालम्ब्य चाङ्गिना ॥ ७ ॥

तपस्विनित्तो याते बदयोश्च तथा द्वयम् ।

गुष्कं निष्पन्नशालं च दिवसेः पञ्चपरिधत् ॥ ८ ॥

गृहं शुचिनि शिप्राणां जह्नाते कन्यके ततः ।

वधेमानं तयोर्बुधम् सप्तमिः परिवत्सरे ॥ ९ ॥

विहृत्य दूरदेशेभ्यो यतिमायान्तमेक्षत ।

गृहीत्वा चरणौ तस्य वचः सन्तुमन्नवीत ॥ १० ॥

कन्यायुग्ममुवाच—

त्वत्पसादादेव मुने । मोचितं द्वन्द्वमावयोः ।

उत्सृज्य बदरीमावं मानुष्यं प्रत्यपद्यत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तो मुनिस्ताभ्यां विस्मितः प्रत्युवाच सः ॥

मुनिस्त्वाच—

कदा वत्से युवां केन हेतुना मोचिते मया ।

युवयोर्बदरीत्वे च हेतुं नूनं न वेष्यहम् ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊचतुः कन्यके तस्मै बादयं हेतुमात्मनः ।

आदौ विमोचने तस्माद्दुस्त्यजादपि कारणम् ॥ १४ ॥

कन्यके ऊचतुः—

अस्ति गोदावरीतीरे तीर्थं पुण्यप्रदं नृणाम् ।

छिन्नपापमिति ख्यातं परां कोटिमवाप यत् ॥ १५ ॥

तत्र सत्यता नाम तपस्तेपे सुदारुणम् ।

प्रीप्ते महति दीप्तानां मध्यगो जातवेदसाम् ॥ १६ ॥

वृषांसु जलधाराभित्यमासिकमुषंजः ।

शिशिरे च वसन्नपुं बिभ्रत्कण्टकितां तनुम् ॥ १७ ॥

विन्दुः सततं काले तपस्तपसा स संयमी ।

आत्मन्येव रतिं षके परां प्राप्य मुनिर्वृतिम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्थोऽध्यायमहिमकथनं

नाम चतुस्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

सदा फलानि विभ्रत्सु सान्द्रच्छायेषु शाखिषु ।

निर्मत्सरेषु सत्त्वेषु बद्धा प्रीतिं परामिति ॥ १९ ॥

तपःफलानुसन्धानवेदुष्येनोपपादिताम् ।

ब्रह्माऽप्येनं स्वयं गच्छन्नुपतस्ये मोक्त्वहम् ॥ २० ॥

तेन सङ्कोचहीनत्वाद्ब्रह्मण्युपगतेऽन्वहम् ।

तद्वद्यानानुगतव्यक्तेर्वबुधे तस्य तत्तपः ॥ २१ ॥

विमुक्तकल्पं मन्वानः समुद्धादात्मनः पदात् ।

अन्तरायशतं षके ततो भीतः पुरन्दरः ॥

आह्वयाप्सरसां मध्यादावां तुल्यं समादिशत् ॥ २२ ॥

इन्द्र उवाच—

कुरुतं तत्तपोविज्जं मनुष्याचरितं युवाम् ।

यो मां पदादवष्टभ्य स्वाराज्यं भोक्तुमिच्छति ॥ २३ ॥

कन्यके ऊचतुः—

इति सन्देशमापन्नं पुरस्ताच्च विद्वोजसः ।

गोदावरीमगच्छाव स मुनिर्यत्र वर्तते ॥ २४ ॥

सुदङ्गैर्मन्दगम्भीरैर्वेणुभिः कलवादिभिः ।

अप्सरोग्भिः कलं गीतं तन्वतीभिः समन्वितम् ॥ २५ ॥

उद्ग्रहन्त्यौ पृथुश्रोणीं घनपीनपयोधरे ।

स्मयस्मेरमुखाम्भोजे किञ्चिदाकुञ्चितालके ॥ २६ ॥

मणिकुण्डलवृष्टसे पुण्डरीकोज्ज्वलक्षणे ।

तनुमध्ये सुवृत्तोरु वहन्त्यौ च समे पदे ॥ २७ ॥

नृत्यन्त्यौ षोगिवदश्यायं स्वरताललयानुगम् ।

वृधेन्यौ स्वतः कृत्वा गतिं भावातुगामिनीम् ॥ २८ ॥

मृदुपकमसुतपन्नं मन्दं मन्दं विवर्धितम् ।

गञ्जामास दिक्चक्रे तत्तयोर्नृत्यमानयोः ॥ २९ ॥

ततो जहार वेगेन वायुर्वासः सुशीतलः ।

ईषदुच्छसिते चैले दशयन्त्यौ पयोधरोः ॥ ३० ॥

उद्ग्रथयन्ती कन्दर्पमुखणा गतिरावयोः ।

कोपमुत्पादयामास मुनेरविहृतात्मनः ॥ ३१ ॥

ततः शशाप कोपेन जलमुत्सृज्य पाणिना ।

बदरीत्वं प्रप्रेथ्यां जाह्नवीरोधसीति नौ ॥ ३२ ॥

आवाभ्यां पारतन्त्र्येण यदुश्चरितमास्थितम् ।

तत्क्षमस्व विनम्राभ्यां मुनिः पञ्चात्मसादितः ॥ ३३ ॥

ततः शापविमोक्षं नौ कल्पयामास पुण्यधीः ।

भरतागमनान्तोऽयमिति सत्यतया मुनिः ॥ ३४ ॥

मर्त्येषु जन्मलाभश्च स्मृतिश्चातीतजन्मनाम् ।

आवयोरन्तिकं गत्वा बदरीभूतयोस्ततः ॥ ३५ ॥

स्मरता तुयमध्यायं भवता निष्कृतिः कृता ।

तत्तावत्प्रणामावस्त्वां शापादेव न केवलम् ॥

घोरादपि च संसारात्स्वयैतेन विमोक्षिते ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तो मुनिस्ताभ्यामिति प्रीतमनास्ततः ।

पूजितस्ते समाश्रित्य यथागतमर्थं ययौ ॥

कन्ये चतुर्थमध्यायं जेपतुनित्यमादरात् ॥ ३७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ५]

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैथ्यं काश्चन तद्विधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

तृतीयचतुर्थाभ्यां यथांशं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमयं श्लोकः पञ्चमारम्भे व्याख्यातः । चतुर्थेऽध्याये कर्म-
योगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदः ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्या-
न्तर्गतात्मज्ञानत्वाद्प्रमादत्वासुशक्तत्वाच्चिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्रा-
प्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः शैथ्यं, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते
इति । सौकर्यस्यात्रानुद्धरणं पूर्वोक्तानुवादताज्ञापनार्थम् । सौकर्यशब्देनात्र ‘सुखं बन्धात्ममुच्यते’ [५।३]
इत्यस्य हेतुर्दर्शितः । शैथ्यं तु ‘योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति’ [९।१] इत्युक्तम् । अत्र विधा-
शब्दइति कर्तव्यतापरः; तथा खलु ‘नैव किञ्चित्करोमि’ [९।८] इत्यादेरधिष्ठिका—‘यतः सौकर्याच्छयै-
ध्याच्च कर्मयोग एव श्रेयानतस्तदपेक्षितं शृणु’ [रा.भा. ५।८] इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येत-
त्परः । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धात्मविषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविपाकविश्रान्तः । प्रकार-
शब्दस्तु तद्वेतुमुत्तरप्रकारार्थः । अत एव हि ‘येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको
भवति तं प्रकारमुपदिशति’ [रा.भा. ९।२०] इत्युक्त्वा ‘न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य’ [५।२०] इत्यादिकमवतारि-
तम् । षष्ठारम्भस्त्वेवं सङ्गमितः ‘उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयो-
गाभ्यासविधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं ब्रह्मिणुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनुद्यते’
[रा. भा. १।१] इति । एतेन ‘योगी युज्यते’ [१।१०] इत्यतः पूर्वस्य ग्रन्थस्यानुवादरूपत्वात्सङ्गहे नोप-
न्यास इति व्यञ्जितम् ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सध्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ५ ।

कर्मसध्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कस्य प्राशस्त्यमित्युक्तस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— सध्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ [४।१८] ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ [४।१९] ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ [४।२१] ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ [४।२२] ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ [४।२४] ‘कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्’ [४।३२] ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ !’ [४।३३] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] ‘योगसध्यास्तकर्माणि’ [४।४१] इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसध्यास-मवोचद्भगवान्, ‘छित्त्यै न संशयं योगमातिष्ठ’ [४।४२] इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मागुष्ठानलक्षण-मनुतिष्ठेत्तुक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मागुष्ठानकर्मसध्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चागुष्ठानविधानाभावात्; अर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यतामात्रौ सत्यां यत्पश-स्यतरमेतयोः कर्मागुष्ठानकर्मसध्यासयोस्तत्कर्तव्यं, नेतरतः इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुस्तस्याऽर्जुन उवाच ‘सध्यासं कर्मणां कृष्ण !’ इत्यादिना ।

२ आनन्दमिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वात्तराध्याययोः सम्बन्धमभिधानो ब्रूनुवादापूर्वकमर्जुन-प्रश्नस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं प्रकरोत— कर्मणोऽप्यादिना इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वा तत्प्रशंसा प्रवारितेत्याह— स युक्त इति । ज्ञानवन्तं सर्वाणि कर्माणि लोकसङ्ग्रहार्थं कुर्वन्तं ज्ञानलक्षणेनाग्निना दग्धसर्वकर्माणां कर्मप्रयुक्तबन्धविधुरं विवेक-वन्तो वदन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफलभूतं सध्यासं विवेक्षन् विविदिषोः साधनरूपमपि सध्यासं भगवान्विवक्षितवानित्याह— ज्ञानाग्निमिति । ‘निराशीः’ [४।२१] इत्यारभ्य शरीरस्थितिसात्रकारणं कर्म शरीरस्थितावपि सत्तरहितः सत्तारन्ध्रमार्थमकलभागी न भवतीत्यपि पूर्वात्तराभ्या-मध्यायार्भ्यां द्विविधं सध्यासं सूचितवानित्याह— शरीर-मिति । ‘यदृच्छा’—[४।२२] इत्यादावपि सध्यासः सूचितस्तदम-कलापोपदेशादित्याह— यदृच्छेति । ज्ञानस्य यज्ञात्सम्पादन-पूर्वकं प्रशंसावचनादपि कर्मसध्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठत्वेत्याह— ब्रह्मार्पणमिति । ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं नानाविधान्यज्ञानयज्ञं तेषां

१ कर्मणामिति षष्ठ्यन्तसुभयत्र सम्बद्धतः । कर्मणां सध्यासं, कर्मणां योगं चेत्यर्थः । एकं मुख्यम्, भगवच्छंसनेनैवमयोरपि श्रेयस्त्वसिद्धयाऽन्यतरश्रेयस्त्वप्रधानमुपपत्तेः प्रशस्त्वास्त्य श्रेयस्त्वतारतम्यविषयत्वावसायात् । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ (३।३।१६) इत्यमरः । ‘एतेन एतयोर्ध्वं श्रेयः’ इत्यनेनैव सिद्धेऽन्यतरग्रहणे एकपदोपादानस्यापिक्यशङ्कायि छिन्नमूला ॥ एतयोः यत्से सम श्रेयः, तद्वह्नीत्यपि सम्बन्धः । स्वकर्तव्यविषयकप्रशस्त्यैवात्र समुचितत्वात्, ‘येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्’ [३।२] इति पूर्व-श्रावः । सुनिश्चितमिति श्रेयोविशेषणम्; ‘यच्छ्रेयः स्यात्निश्चितं’ (२।७) ‘एकं वद निश्चित्य’ (३।२) ‘निश्चितं मतम्’ (१।८६) इत्यादिदर्शनात् । पुनः पदस्वारस्यार्त्तिक्याविशेषणकल्पनमपि नापुपपन्नम् ।

स्तरमनुवदति— छित्वैनमिति । कर्मतस्यागयोरुक्तयोरैकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवात् विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य युगपद्वा कमेण वाऽनुष्ठानं ? इति विकल्प्याऽऽह दूयति— उभयोश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह— कारुभेदेनेति । उक्तयोर्द्वयोरैकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वासम्भवे कथं कर्तव्यत्वसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अर्थादिति । द्वयोरुक्तयोरैकेन युगपत्कमान्यामनुष्ठानानुपपत्ते-

रित्यर्थः । अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे कतस्तथेति कुतो निर्णयः ? द्वयोः समिधानाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह— यत्प्रशस्यतरमिति । भगवता कर्मेणां सञ्ज्ञासो योगक्षेत्रः, न च तयोः समुच्चित्यानुष्ठानं ; तेनान्यतरस्य श्रेष्ठ्यानुष्ठेयत्वं तदुभुत्सया प्रशोपपत्तिरित्युपसंहरति— इत्येवमिति ।

१ शां. आ.— ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिष्वन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसञ्ज्ञासमवोचत्, नत्वनात्मज्ञस्य; अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोर्भिन्नपुरुषविवक्षत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वनुष्ठेयस्य प्रशोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं ? पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसञ्ज्ञासस्य कर्तव्यत्वा विवक्षितत्वात् प्राधान्यम् ; अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासम्भवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्रातोऽनूयत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृत्वमेव सञ्ज्ञासस्य विवक्षितमिति ; एवं मन्वानस्याऽर्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं, नेतरत् ; इति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः ।

२ आ. शां. व्या.— नायं प्रष्टुर्भिप्रायः, कर्मसञ्ज्ञासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वयोर्कत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्राप्त्यभावादिति शङ्कते— नन्विति । चोद्यमशीकृत्य परिहरति— सत्यमेवेति । कौटशस्तर्हि प्रष्टुर्भिप्रायो केन प्रश्नप्रवृत्तिः ? इति पृच्छति— कथमिति । एकस्मिन्पुरुषे कर्मतस्यागयोरुक्तप्रतिरिति प्रष्टुर्भिप्रायं प्रतिनिर्दिष्टुं प्रारभते— पूर्वोदाहृतैरिति । यथा “ स्वर्गकामो यजेत ” [आप. श्रौ. १०।१। १।१] इति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते, न तु तत्स्यैवाधिकारः, नान्यस्य इत्यपि प्रतिपाद्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् ; तथाऽनारम्भवित्कर्ता सञ्ज्ञासपक्षे प्रातोऽनूयते, न त्वात्मवित्कर्तृत्वमेव सञ्ज्ञासस्य नियम्यते, वैराग्यमात्रेणाज्ञस्यापि सञ्ज्ञासविविधत्वात् । तस्मात्कर्मतस्यागयोरविद्वत्कर्तृत्वमस्तीति मन्वानस्याऽर्जुनस्य प्रश्नः सम्भवतीति भावः । भवतु सञ्ज्ञासस्य कर्तव्यत्वविवक्षा, तथापि कथं प्रशस्यतरमुपपत्तया प्रश्नप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्राप्यमिति । तथापि कथमेकस्मिन्पुरुषे तयोरप्राप्तावुक्तभिप्रायेण प्रश्नद्वन्द्वं प्रकल्प्यते ? तत्राऽऽह— अनात्मविदपि । आत्मविदो विद्यासामान्यात्कर्मत्यागधो-

व्यवदितस्यापि सति वैराग्ये तस्यागस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्र कर्ताऽसौ प्रातोऽनूयते । तथाच कर्मतस्यागयोरैकस्मिन्विदुषि प्रातिव्यक्तत्वादुक्तभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरविकल्पेत्यर्थः । सञ्ज्ञासस्याऽऽत्मवित्कर्तृत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य कर्मन्तरपदुद्घातः सञ्ज्ञासविविधेत्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गाभिव्यक्त्याह— न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गादनुष्ठेयत्वार्थः । ततः किं ? इत्याशङ्क्य फलितमाह— एवमिति । कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोरविद्वत्कर्तृत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वानस्याऽर्जुनस्य प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्न इति सम्भवः । तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसम्भवे कथं प्रशस्यतरविविदिषा ? इत्याशङ्क्याऽऽह— पूर्वोक्तेनेति । उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेण कर्मतस्यागयोर्मिथो विरोधान् समुच्चित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः । भवतु तर्हि यस्य कस्य विद्यन्तरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुत उक्तमभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अन्यतरस्येति । उभयप्रातो समुच्चयानुपपत्तावन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यान्वेष्यत्वादुक्तभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ।

१ शां. आ.— प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुर्भिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं ? ‘सञ्ज्ञासकर्मयोगौ निश्श्रेयसकरौ, तयोस्तु..... कर्मयोगो विशिष्टते’ [५।२] इति प्रतिवचनभेदभिरूप्यं, किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोः निश्श्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते ? आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । किञ्चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्वं, तयोस्तु कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते । यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते— आत्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्श्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यानात्मविदः कर्मसञ्ज्ञासस्तत्रातिक्लृप्त्य कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सम्भवेतां, तदा तयोर्निश्श्रेयसक-

रत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसङ्ख्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते । आत्मविदस्तु सङ्ख्या-
सकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्चयसकरत्वाभिधानं, कर्मसङ्ख्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुप-
पन्नम् । अत्राऽऽह—किमात्मविदः सङ्ख्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भवः ? आहोस्विदन्यतरस्यासम्भवः ? यदा
चान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्मसङ्ख्यासस्य ? उत कर्मयोगस्य ? इत्यसम्भवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— इतश्चाविद्वत्कर्तृक्योः सङ्ख्यासकर्म-
योगयोः कतरः श्रेयान् ? इति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह—
प्रतिवचनेति । किं तत्प्रतिवचनं कथं वा तन्निरु-
पणं ? इति पृच्छति— कथमिति । तत्र प्रतिवचनं दर्शयति—
सङ्ख्यास्येति । तन्निरूपणं कथयति— एतदिति । तदुभयमि-
ति निश्चयेऽसकत्वं कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वं चेत्यर्थः । शुण्दोषविभाग-
विषेकार्थं पृच्छति— किञ्चेति । अतोऽस्मिन्नाये पक्षे किं दूष-
णं ? अस्मिन्वा द्वितीये पक्षे किं फलं ? इति प्रश्नार्थः । तत्र
शिद्धान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति— अत्रेत्यादिना । तदेवा-

नुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति— यदीत्यादिना । निश्चये-
सकरत्वोक्तिस्त्यत्र पारम्पर्येणेति द्रष्टव्यम् । विशिष्टत्वाभिधान-
मिति प्रतियोगिनोऽसङ्गायत्वादस्य च शुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वा-
दित्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मसङ्ख्यासकर्मयोगयोरसम्भवे दर्शिते
चोदयति— अत्राऽऽहति । चोदयिता निर्धारणार्थं विवृ-
शति— किमित्यादिना । अन्यतरासम्भवेऽपि सन्देहादश्रेष्ठोऽन-
तरतीत्याह— यदा चेति । यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासम्भवो
भविष्यतीत्याशङ्क्य कारणमन्तरासम्भवो भवतिप्रसङ्गो
स्यादिति मन्वानः सनाह— असम्भव इति ।

१ शां. भा.— अत्रोच्यते— आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्या-
सम्भवः स्यात् । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियात्मत्वात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः
सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसङ्ख्यासमुक्त्वा तद्विपरी-
तस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे
तत्रतत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्,
तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् ।
केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते—‘अवि-
नाशि तु तद्विद्धि’ [२।१७] इति प्रकृत्य ‘य एनं वेत्ति हन्तारं’ [२।१९] ‘वेदाविनाशिनं नित्यं’
[२।२१] इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मविदः सकारणं कर्मयोगासम्भवं
शिद्धान्ती दर्शयति— अत्रेति । सङ्ग्रहवर्ग्यं विवृण्वन्नात्मवित्त्वं
विवृणोति— जन्मादीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं त-
द्विदानीं व्यनक्ति— सत्यमिति । विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं
प्रपञ्चयति— निष्क्रियेति । यथोक्तसङ्ख्यासमुक्त्वा ततो विप-
रीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । वैपरीत्यं
स्तोत्रयन्कर्मयोगमेव विनिश्चि— मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च

तदज्ञानं चेत्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं तन्मूलोऽद्वैत इत्यात्मनि कर्तृ-
त्वाभिमानस्तज्जन्त्यस्येति यावत् । यथोक्तं सङ्ख्यासमुक्त्वा यथोक्तं
कर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादने हेतुमाह— सम्यग्ज्ञानेति ।
कुत्र तदभावप्रतिपादनं ? तदाह— इहेति । उक्तं हेतुं कृत्वाऽऽत्म-
ज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे फलितमाह— यस्मादीति । इह शास्त्रे
तत्र तत्रेत्यादायुक्तमेव व्यक्तोक्तं पृच्छति— केषु केचित् ।
तानेव प्रदेशान्दर्शयति— अत्रेति ।

१ शां. भा.— ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव; तद्यथा
‘तस्माद्युधस्य भारत !’ [२।१८] ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।२१] ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७]
इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यात् ? इति । अत्रोच्यते— सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञान-
तत्कार्यविरोधात्, ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं’ [३।३] इत्यनेन साङ्ख्यानानामात्मतत्त्ववि-
दामनात्मवित्कर्तृकर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्क-
णात्, कृतकृत्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्, ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३।१७] इति कर्त-
व्यान्तराभाववचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.—आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सञ्ज्ञास-
प्रतिपादनादात्मविदः सञ्ज्ञासो विवक्षितश्चेत्, तर्हि कर्मयोगोऽपि
तस्य कस्मान् भवति ? प्रकरणविशेषादिति शङ्कते—ननु
चेति । आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति—तथा-
येति । प्रकरणदात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे फलितमाह—
अतश्चेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञाना-
दर्थं न्यायविरुद्धं कर्म कल्पयितुमशक्यमिति परिहरति—अत्रो-

च्यत इति । सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिश्चित-
भ्रमसद्भावयोर्मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिविभ्रमसूलं कर्म सम्यग्ज्ञाना-
दर्थं न सम्भवतीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे हेत्वन्त-
रमाह—ज्ञानयोगेनेति । इतथाऽऽत्मविदो ज्ञानादर्थं कर्मयोगा-
न युक्तिमानित्याह—कृतकृत्यत्वेनेति । ज्ञानवतो नास्ति कर्म-
इत्यत्र कारणान्तरमाह—तस्येति ।

१ शां. भा.—‘न कर्मणामनात्मत्वात्’ [३।४] ‘सञ्ज्ञासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयोगतः’
[५।६] इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, ‘योगारूढस्य तस्यैव शमः कार-
णमुच्यते’ [६।३] इत्यनेन चोपपन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, ‘शारीरं केवलं कर्म
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्’ [४।२१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात्
‘नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’ [५।८] इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि
दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः ‘करोमि’ इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदाऽकर्तृत्व-
त्वोपदेशात्, आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं
शक्यते यस्मात्, तस्मादन्यात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसञ्ज्ञासविलसणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषया-
धमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रति-
पन्नवक्तव्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः गृह्यभिरापो निश्चीयत इति स्थितम् ।

२ आ. शां. व्या.—तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेय-
त्वमिच्छासुताऽपि तस्य त्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्त्या तस्यापि
सुखाद्यैसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोऽस्ति कर्मयोगिपक्षेऽहं—न
कर्मणांमिति । स्वस्वोपेक्षाभैरनन्तरिणाङ्गस्वरूपनिष्पत्तेर्ज्ञाना-
धिना कर्मयोगस्य शुद्धाविद्वारा ज्ञानहेतोरित्येवमिति । तर्हि
ज्ञानवताऽपि ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो मृग्यतामित्याशङ्क्या-
ऽऽह—योगारूढस्येति । उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीर-
स्थितिहेतोरपि कर्मणाऽऽत्ममत्तत्वं तस्य शरीरस्थितिः, तदस्थितौ
च कुतो जीवन्मुक्तिः ? तदभावे च कस्योपवेदुत्वं ? उपदेशाभावे
च कुतो शोचोदयः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—शारीरमिति । विदु-
षोऽपि शरीरस्थितिरासित्या चेत्तन्मात्रप्रयुक्तं दर्शनश्रवणादिषु
कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नैवेति । ‘तत्त्ववि-
त्’ इत्यनेन च समाहितचेतस्तया करोमिप्रत्ययस्य सदैवाकर्तृ-
त्वत्वोपदेशादिति सम्बन्धः । यत्तु—विदुषः शरीरस्थितिनिमित्त-
कर्मसंयुक्तज्ञाने तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राऽह—
शारीरमिति । आत्मयाथात्म्यविदस्तेष्वपि ‘नाहं करोमि’ इति
प्रत्ययस्य नैव किञ्चित्करोमि’ [५।८] इत्यादावकर्तृत्वोपदेशान्
कर्तृत्वाभिमानसम्भावनेत्यर्थः । यथोक्तोपदेशानुसन्धानाभावे
विदुषोऽपि ‘करोमि’ इति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोगः स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—आत्मतत्त्वचेति । यथपि विद्वान्यथोक्तमुपदेशं

कदाचिन्नासुसन्धते तथापि तत्त्वविद्याविरोधाभिन्मिथ्याज्ञानं तन्नि-
मित्तं कर्म वा तस्य सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्कर्-
तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरयोगालयोरिति श्रेयसकरत्वमन्यतरस्य
विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तिमिति सिद्धत्वात् द्वितीयं पक्षमङ्गीकरोति—
यस्मादिदित्यादिना । तदीयां च कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्धः । ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः
सञ्ज्ञासो जायमानस्तस्मादुत्कृष्यते, कथं तस्मात्कर्मयोगस्यो-
त्कृष्टत्वाच्चोयुक्तियुक्ता ? इति तत्राऽह—पूर्वोक्तेति । वैल-
क्षण्यमेवं स्पष्टयति—सत्येवेति । स्वाश्रमविहितश्रवणादीं
कर्तृत्वविज्ञाने सखेव पूर्वाभोगात्तत्कर्मैकदेशविषयसञ्ज्ञासात्
कर्मयोगस्य श्रेयस्करत्वञ्च—नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विसमं
[म. भा. १. १. १७५।३७] इत्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्या-
ऽह—यमनियमादीति । * आशुश्रेयं क्षमा सत्यं-
महिमा दम जायन्म । ग्रीतिः प्रसादो माधुर्यमोक्षधम यमा
दक्ष ॥ दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्यनिग्रहौ । ततोप-
वासो मोनं च ज्ञानं च नियमा दश’ इत्युक्तैर्यमनियमैरनैषा-
ऽऽश्रमधर्मैर्विशिष्टत्वेनाशुशुभ्रतुमशक्यत्वादुक्तसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वोक्तियुक्त्यर्थः । ‘न हि कश्चित्’ [३।६] इति न्यायेन
कर्मयोगस्येत्युपपेक्षा सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं किञ्चित्-
स्याह—सुकरत्वेन चेति । प्रतिपन्नवाक्याधीनोक्तवन्नास्तिद-

* महावर्षे द्या क्षान्तिर्हविः (ध्यानं) सत्यमकरुणाः । अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ज्ञानं मोनोपवासश्चास्वाध्यायः
उपस्यनिग्रहाः । नियमाः शुद्धश्रद्धा शौचाक्रोधप्रमादता ॥ [३।३१; ३।३] इति याज्ञवल्क्यः । एतद्विस्तृतो मनोः पाठः

मर्थमुपसंहरति— इत्येवमिति । सन्ध्यासकर्मयोगयोर्मिथो वि-
द्वयोः समुचित्यानुष्ठानमवश्ययोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्य-
तरस्य तद्व्याप्त्यानुष्ठानस्य चानिर्धारितत्वात्तन्निर्दिष्टावधिषया प्रशः

स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथा ब्रू-
मुपदिष्टस्तथा प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वात्प्रशो-
पतिः सिद्धित्वर्थः ।

१ शां. भा.—‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ [३।१] इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे ‘यच्छ्रेय
एतयोस्तन्मे ब्रूहि’ इत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्साङ्ख्यानौ सन्ध्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा, पुनः कर्म-
योगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । ‘न च सन्ध्यासनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छति’ [३।४]
इति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः सन्ध्यासः श्रेयो-
क्त्वा कर्मयोगः श्रेयान् इत्येतयोर्विशेषबुद्ध्युत्पत्त्या अर्जुन उवाच—सन्ध्यासमिति । सन्ध्यासं परित्यागं कर्म-
णां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत्, पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं
शंससि; अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किंवा तद्वान्, इति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयम् ?
अतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसन्ध्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे.
तदेकमन्यतरत्तस्यैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु तृतीये यथोक्तप्रशस्य
भगवता निर्णीतत्वात्मात्र प्रश्रुतिवचनयोः सावकाशत्व-
मित्याशङ्क्य विस्तरयोगेकमेव सम्बन्धं पुनः सङ्क्षेपतो दर्श-
यति—ज्यायसी चेदिति । साङ्ख्ययोगयोर्मिथुपस्था-
नुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वात् पुनः प्रश्रयोभ्यत्वमित्यर्थः । इतो-
ऽपि न तयोः प्रश्रयिष्यत्वमित्याह—न चेति । एवकार-
विशेषणाज्ज्ञानसहितसन्ध्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतो-
ऽभिमतं ‘छित्तैर्न संशय योगमातिष्ठ’ [४।४२] इति च कर्म-
योगस्य विधानात्तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, तत्तच्च निर्णीत-
त्वात् प्रश्रुतद्विषयः सिद्धयतीत्यर्थः । केनाभिप्रायेण तर्हि प्रशः
स्यात् ? इत्याशङ्क्य ज्ञानरहितसन्ध्यासकर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्व-
बुद्ध्युत्पत्त्याह—ज्ञानरहितः इति । प्रष्टुरभिप्रायेणैव प्रदर्श्य
प्रशोपपत्तिमुत्त्वा प्रश्नमुत्थापयति—सन्ध्यासमिति । तर्हि
द्वयं त्वयानुष्ठेयमित्याशङ्क्य तदशकैरुक्तत्वात् । प्रशस्यतरस्या-

नुष्ठानार्थं ‘तदिदं’ इति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह—यच्छ्रेय
इति । काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां परित्यागो मन्योच्यते,
न सर्वेषामित्याशङ्क्य ‘कर्मण्यकर्म’ [४।१८] इत्यादौ विशे-
षादर्शनान्मैवमित्याह—शास्त्रीयाणामिति । अस्तु तर्हि
शास्त्रीयाशास्त्रीययोरशेषयोरपि कर्मणोस्त्यागः, नेत्याह—पुन-
रिति । तर्हि कर्मत्यागस्तद्योग्येत्युभयमाहतव्यमित्याशङ्क्य
विरोधान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—अत इति । द्वयोर्येकेनां-
नुष्ठानायोगस्योक्तत्वात्कर्तव्यलोकोक्ष संशयो जायते, तमेव संशयं
विनादयति—किं कर्मेति । प्रशस्यतरबुद्ध्युत्पत्त्या किमर्थः ? इत्या-
शङ्क्याह—प्रशस्यतरं चेति । तस्यैवानुष्ठेयत्वे ‘प्रशस्य
सावकाशत्वमाह—अतश्चेति । तदेव प्रशस्यतरं निश्चि-
यदनुष्ठानादिति । तदेकमन्यतरन्मे ब्रूहीति सम्बन्धः । उभ-
योरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति नियुज्यते ? तत्राह—
सहेति । कर्मत्यागयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् ; ज्ञानयो-
गाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात् सुकरत्वाच्चिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं
तृतीय एवोक्तम् ; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठयाः शैथ्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वा-
नुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते—सन्ध्यासमिति । कर्मणां सन्ध्यासं ज्ञानयोगं पुनः
कर्मयोगं च शंससि । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽध्याये मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः; कर्म-
योगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञान-
योगाधिकारदर्शमापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरेपेक्षा आत्मप्राप्त्येकसाधनमिति
कर्मनिष्ठां शंससि; इति । तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छ्रेयाच्च
श्रेयः श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ प्रथमकर्मावस्यतस्तृतीयचतुर्थारम्भां सङ्कतिप्रदर्शनायोका-
नुकाशाविषयेकेन प्रथमस्यानुकाशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाह—

चतुर्थेऽध्याय इति । कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिकं
चतुर्थध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थः, सङ्कतिप्रदेशादश-

नार्थं च । **तृतीय एवेति**— कर्तव्यतोपदेशलक्षण एवेत्यर्थः । पञ्चमार्थमाह— **इदानीमिति** । अत्रैवं सङ्ग्रहश्लोकः— 'कर्मयोगस्य सौकर्यं शैश्वर्यं काश्चन तद्विधाः' । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते' [गी. सं. ९] इति । अत्र 'सौकर्यं शैश्वर्यं' इति सङ्गृहीतत्वेऽपि भाष्ये शैश्वर्यमात्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तत्वाद्वादात् पञ्चमे शैश्वर्योपयुक्ततया क्रियत इति ज्ञानार्थम्; शैश्वर्यं तु तत्राजुक्तत्वात् साक्षात्प्रतिपाद्यम् । 'काश्चन तद्विधाः'— ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च । इदं तु भयोर्व्याख्यानरूपेण कर्मयोगेत्यादिना तृतीयचतुर्थान्यामंशतः सङ्गतिरुक्ता भवति । **ज्ञाननिष्ठया** इति पञ्चमी । तत्र प्रकारशब्देन विशोध्यत इति वचनात्तत्राकांशात्तत्पर्यापौनरुक्त्यं दर्शितम् । तन्मूलं ज्ञानमिति विपाकदशापन्नज्ञानं विवक्षितम् ।

अथ 'तद्विद्धि प्रतिपातेन' [५।२४] इत्येतदनुसन्धानोऽनुक्रममेतितमं सङ्क्षिप्तासुरकमेवार्थं परिशुच्छजनुं उवाच 'सङ्घासं' इति । सङ्घासयोगशब्दावत्र प्रकृतवक्ष्यमाणयाज्ञयोगविषयतया, नाथान्तरपरावित्यभिप्रायेणाह— **कर्मणां सङ्घासं ज्ञानयोगमिति** । कर्मणामित्येतदुभयावितम् । ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्वं द्वेचिदपि नोक्तम्, प्रत्युत त्वेवोपादेयतया प्रवृत्तम्, न च ज्ञानयोगस्य प्रशंसा क्वापि कृता, येन 'सङ्घासं... योगं च शंससि' इत्युच्यते; उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि विकल्प इत्येव मन्तव्यं, न पुनरन्यतराधिक्यप्रश्नावकाश इत्यत्राह— **एतदुक्तमिति** । प्रतिपाद्येत्य-

न्तेन 'सङ्घासं कर्मणाम्' इत्यस्याभिप्राये विवृतम् । कथाय-निवृत्त्यर्थः कर्मयोगः, तन्निवृत्तौ कर्मयोगे परित्यज्य ज्ञानयोग उपदेशः; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति द्वितीये प्रतिपादितमिति भावः । पूर्वं सङ्घासस्तस्य पुनर्योमं शंस-सीति भ्रमव्युदासाय 'शंससि' इत्यनेन पुनःशब्दान्वयमाह—

तृतीयचतुर्थयोः इति । 'द्वितीये' इत्येतत् 'तृतीयचतुर्थयोः' इत्येतत् भाष्यकारैः स्वातुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरुत्तवाक्यानु-कारः । अत्र मृदितकथायस्य कर्मयोगस्त्याज्यत्वेत्युक्तमुपादेशः, ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे कथमव्यवधानेन तत्सम्भव इति भावः । 'कर्मं ज्यायो ह्यकर्मणः' [३।८] इति ज्यायस्त्वेन शैसन-मित्यभिप्रायेणाह प्रशंससीति । तत्रेति द्वयोरप्यव्यवहित-साधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः । एतयोरित्यत्र निर्धारितामत्यत-विषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविषयतया ननुसम्भवं, श्रेय-शब्दविशेषणतया वा । सौकर्यार्थेऽप्येवास्तेति फलस्यैकत्वा-त्तत्रिवन्धनं श्रेष्ठमभिप्रायमुक्तमिति भावः । श्रेयः सुनिश्चितमित्य-न्वयः । श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणार्थं तु निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह श्रेष्ठमिति । सुनिश्चितमिति श्रेय-शब्दस्य फलाद्विषयि प्रयोगप्राप्त्युक्त्युदासाय तारतम्यप्रश-नानुगुणेन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यातम् । अत्रैकफलसाधनत्वाद्विकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगाच्चैय-स्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

५ अनन्तर्तीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्पनेनाध्यायेन 'यहच्छालामसन्दुष्टः' [४।२२] इत्यादिस-ङ्घासं 'कुरु कर्मैव' [४।१५] इत्यादि कर्मयोगं च । नियमनादिना सकललोककर्मणाः कृष्णः । तद्वोक्तम्—यतः कर्षसि देशं । नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मासादिनः' इति महाकौमं । सङ्घासशब्दार्थं भगवानेव वदति । अयं प्रश्नाज्ञपः— यदि सङ्घासः श्रेयोऽधिकः स्यात्, तर्हि सङ्घासस्येव द्विरोपि युद्धमिति ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वश्रुतं त्वेनैतदध्यायप्रतिपादनमर्थमाह— **तृतीयेति** । कर्म-योगो नाम कर्मणि कृत्वा तेषां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्, तथावर्तयितुमशक्यः । फलकामनादित्यागेनैवोपादेयबुद्ध्या वर्णा-भ्रमविहितकामानुष्ठानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्च्यते, तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्, नान्यः तस्याप्रकृत्वात् । ईदृशज्वायं कर्मयोगः, कामा-दिवर्जनमोक्षार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं चेति । तत्रार्थं सङ्घास-शब्दोक्तम्, द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम् ; तदभिप्रायेण योगसङ्घासयोर्लक्षणं स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति— **सङ्घास-मित्यादिना** । कुतोऽयमनुष्ठानोऽनुवर्तते ? इत्यत आह—यह-च्छालेति । 'कर्मयोगं' इति वदता 'कर्मयोगं' इत्येतद्योगशब्देन सम्ब-ध्यत इत्युक्तं भवति । तथा च 'कर्मणां सङ्घासं त्यागं' इति व्याख्यानमवसिति सूचितम् । 'शंससि' इत्यनेनान्वयः । चतुर्थीध्यायोक्तत्वात्सौकर्यतत्त्वस्यावैतद्व्यावृत्त्यानन्तीवजात्तृतीयाध्यायार्थप्र-पञ्चात्सङ्घासप्यस्य चतुर्थानन्त्यर्थं युक्तमित्यन्येन ज्ञातम् ।

कृष्णशब्दो वर्णविशेषमात्रवचन इति प्रतीतिनिरासायाह—**निय-मनादिनेति** । 'नियमनैमित्तिककाम्यनिषिद्धरूपसर्वकर्मत्यागः सङ्घासशब्दार्थः' इति व्याख्यानां दूषयति— **सङ्घासोति** । 'ज्ञेयः स नित्यसङ्घासी' [५।२] इति सङ्घासशब्दस्य भग-वतैवावस्थाना व्याख्यातत्वात्, तद्विरुद्धं परव्याख्यानमित्यर्थः । यदि सर्वकर्मपरित्यागो न सङ्घासशब्दार्थः, किन्तु द्वेषादिवर्जन-मेव; तर्हि तस्य योगेन विशेषाभावात्सङ्घासयोगावैरोधोपा-भिप्रायेण श्रेयःप्रलोभोत्पन्नः विहादित्यत आह— **अयमिति** । अत्र श्रेय इति यथास्थितं गीतापदमनूय सङ्घासपदानुगुण्ये-नाधिक इति व्याख्यातम् । नन्वेतत् 'धोरः' इति चोदितं 'धिया-न्' इति च परिहृतं च, सत्यम् ; अतएवात्रेवदिन्युक्तमिति अत-स्तरस्यैकत्वा सङ्घास एव कर्तव्ये किं वैगुण्यमहीकृत्यापि विधीयते युद्धमित्याशयः ॥ १ ॥

७ श्रीमदनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

सञ्ज्ञासकर्मयोगान्यतरश्रैष्ठ्यविविदिषयाऽर्जुन उवाच— सञ्ज्ञासमिति । सकलकर्मसञ्ज्ञासेन श्रमदमादिसाधनानुष्ठानेन ब्रह्म जिज्ञासमानस्य ब्रह्मावबोधः स्यादेव । तथा मुमुक्षोः सकलकाम्य-प्रतिषिद्धकर्मसञ्ज्ञासेन वासुदेवार्चनबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठतः सत्त्वबुद्धेर्नान्तरिीयकत्वेन सम्बोधः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

८ श्रौवेऽङ्कुरनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

चतुर्थेऽध्याये कर्मज्ञानयोगो प्रपञ्चितोः पञ्चमे तु सञ्ज्ञास-स्वरूपनिरूपणद्वारेण तावेव प्रपञ्च्येते । तत्र 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम्' [४।२१] इत्यादिना कर्मत-त्त्वात् उक्तः, पुनः 'योगमातिष्ठोत्तिष्ठ' [४।२२] इति कर्म-योगश्च ; तथोपेतप्रसङ्गं तदेवानुष्ठेयमिति तद्व्युत्पत्त्याऽर्जुन उवाच ।

अयमत्राहुंनस्याभिप्रायः— कर्मसञ्ज्ञासकर्मयोगौ भवतो-पदिष्टौ , तयोः किमेकपुरुषानुष्ठेयत्वं ? किंवा निम्नपुरुषावु-ष्ठेयत्वं ? नाहः ; कर्मतत्त्वागमयोः स्थितिगतविरुद्धस्वरूपविरुद्धत्वेन युगपदेकस्य तदनुष्ठानासम्भवात् । न च कालभेदेन तत्सम्भ-वति, त्रिद्विद्विद्वदवस्थाभेदेन विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेन वा सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरैकत्राविरोधादिति वाच्यम् ; विद्वत्सञ्ज्ञा-सस्य विद्योत्तकालिकत्वेन ज्ञानाङ्गत्वाभावात् ; 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्य ज्ञानार्थसञ्ज्ञासस्यैवात्र विचार्य-माणत्वात्, विरक्त्यैव कर्मयोगोऽप्यधिकांशेन सञ्ज्ञासकर्म-योगयोर्विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेद्वयवस्थाया अप्ययोगात् । अत एकपुरुषानुष्ठेयत्वपक्षे युगपत्कालभेदेन वा तयोरनुष्ठानासम्भवा-दथादन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ यत्प्रशस्तं तदेव कर्तव्यमिति तदेक-मेव मां प्रत्युपदेष्टुमुचितम्, न तु द्वयमपि । अत एव न द्वितीयः ; कर्मसञ्ज्ञासयोगोऽप्युपदेष्टव्यत्वे अन्यतरानुष्ठानाय मां प्रत्येकस्वैवोपदेष्टव्यत्वात् । तथा च पञ्चद्वयेऽपि कर्मसञ्ज्ञा-

सयोर्मध्ये प्रशस्तमिदमेव त्वदनुष्ठेयमिति निश्चित्य नक्तव्य-मिति ।

यपि 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्' [३।२] इति प्रश्ने 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' [३।८] 'कुरु कर्मैव तस्मा-त्त्वम्' [३।१५] इत्यादिना कर्मैव प्रशस्तं मदनुष्ठेयमुक्तम् ; तथापि तदुपरि पुनः पुनः कर्मसञ्ज्ञासप्रशस्तं नाम्नयेत्यर्थं प्रति-भाति— कर्मयोग एव प्रथमं मया किमित्यनुष्ठेयः ? सञ्ज्ञास एव कुतो नावुष्टीयते ? इति । न च 'न कर्मणा मनारम्भाभै-ष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिग-च्छति' [३।४] इत्यकर्मणश्चित्तवृद्धिहीनस्य वैराग्यासम्भवात् प्रथमं सञ्ज्ञासो दूषित इति वाच्यम् ; विरक्त्यैव कर्मयोगो-ऽधिकांशेन वैराग्यासम्भवे प्रथमं कर्मयोगस्याप्यसिद्ध्या तदर्थमादौ वैराग्यावस्थाव्यवस्थाप्यत्वे सति कर्मयोगावकर्म-सञ्ज्ञासस्यापि प्रथममविरोधात् । तस्मात् 'कुरु कर्मैव' [४।१५] इत्यादिपूर्वतनत्वमुपदेशेन मम न सन्न्यगप्यवसायो जात इति तदर्थमिदानीं वक्तव्यमिदमेव प्रशस्तमनुष्ठेयमिति ।

नदेतद्विपर्यय 'लोके सुनिश्चितमित्युक्तम् । सुपु निश्चितं यथा तथा ब्रह्मीत्यर्थः । 'सञ्ज्ञासं पुनर्योगं च शंससि' इत्यनेन सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरैकपुरुषानुष्ठेयत्वपक्षे विरोधो दक्षितः । 'एकं ब्रूहि' इत्यनेन तयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं मां प्रत्येकमेवोपदे-ष्टव्यमित्येतदक्षितम् । 'यच्छ्रेय एतयोः' इत्यनेन च पञ्चद्वयेऽपि फलितः प्रमाणो दक्षितः ॥ १ ॥

९ बलभाचार्यविरचिता तत्त्वदीपिका ।

साङ्ख्ययोगैकाग्र्यमते स्वकर्मकरणं बहिः । इत्यनुद्धा निजश्रेयोनिश्चये पृच्छति क्षमम् ॥ १ ॥
अर्जुन उवाच— सञ्ज्ञासमिति । साङ्ख्यानामेव कर्मणां सञ्ज्ञासं त्यागं कथयसि योगं च । तत्र कर्मणां पुन-योगो सम्बन्धं वा कथयसि । नहि कर्मसञ्ज्ञासः कर्मयोगश्चैकत्यैकदैव सम्भवतः ; विरुद्धस्वरूपत्वात् । तस्मादेकं सुनिश्चितं मम श्रेयो वद ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

सञ्ज्ञासं कर्मयोगं च श्रीकृष्णोक्तं धनञ्जयः ।
श्रुत्वा संशयमापन्नः पुनः प्रश्नं चकार ह ॥
अर्जुन उवाच— सञ्ज्ञासमिति । हे कृष्ण सदानन्द आनन्दैकदानयोग्य ! कर्मणां सञ्ज्ञासं त्यागं 'न मां कर्मणि' [४।१३] इत्याख्य 'कृत्वाऽपि न निबध्यते' [४।२२]

इत्यन्तं शंससि, पुनः 'योगमातिष्ठ' [४।४२] इत्यनेन योगं च शंससि । एतयोरुभयोर्मध्ये एकं उनिश्चितं निर्धारितं ब्रूहि । च पुनरेतयोरुभयोः सकाशादेकमन्यच्छ्रेयः श्रेयोहूपं भक्तिरूपं भवेत्, तन्मे मम त्वदीयस्य सुनिश्चितं संशयरूपं ब्रूहि ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपकः ।

तृतीयेऽध्याये 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा' [३।३] इति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्य 'न कर्मणा-मनारम्भाभैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' [३।४] इत्यादिना कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन भूयसा निर्बन्धेनानुष्ठेयत्वमुक्तम् ।

‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इत्यादिना चतुर्थे तुल्यपन्नसम्यग्दर्शनैः कृतमपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन कर्तृत्वादिबाधात् । अतस्तैर्वैधाचेष्टावत्कर्म वा कर्तव्यं सन्यासो वा कर्तव्यं इत्यनास्थाया प्रोक्तम् ; अयेदानीं पञ्चमपञ्च-योरज्ञानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्राक्कर्मैवानुष्ठेयम् ; सम्पन्ने तु वैराग्ये दृष्टविशेषनिवृत्त्यर्थं कर्मसन्यासां कृत्वा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चतुर्थे [२१] ‘एतत्कथं वैपरिग्रहः’ इति सन्यासाः, ‘योगमातिष्ठ’ [४।४२] इति कर्मयोगाधिकं मां प्रति विहितः । न चैतयोः स्थितिगतिवद्युपपदेनेन मयाऽनुष्ठानं कर्तुं शक्यते, परस्परविरुद्धत्वादिति मन्वानोर्जुन उवाच— सन्यासमिति । हे कृष्ण पापकर्षण ! मे महां ज्ञानार्थिने सन्यासां कर्मयोगं चेति इयं परस्परविरुद्धं कथं शंससि कथयसि ? पुनरित्यनेन प्रागपि त्वया वेदकर्त्रा इदं द्वयं विहितमस्तीति गम्यते । तथा च श्रुतिस्मृती भवतः ‘एव-एत-मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।’ [बृ. उ. ४।४।२२] ‘संसारमेवं निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमास्थिताः’* इति च । तथा “तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽन्ताशकेन” [बृ. उ. ४।४।२२] इति । “महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते ततुः” [मनु. २।२८] इति च । ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या, अत एतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एकं श्रेयः प्रशस्ततरं यत्तमे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः ॥ १ ॥

सन्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रीभगवानुवाच— सन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

* ‘अहिंसा अप्याह’ इत्यवतारितमिदं वचनं पराशरस्मृतिव्याख्यायां [२।१९] माधवाचार्यैः ।

१ निश्श्रेयसकरो मोक्षसाधनमूतौ । * कृतो हेतुताच्छील्य — (अष्टा. ३।२।२०) इत्यादिना ठः । तेनानात्मवित्कर्तृकावेव सन्यासकर्मयोगावत्र दृष्टेते इति व्यक्तम् । आत्मविदो ‘ज्ञानसमकालमुक्तयः’ (प. सा. ८१) मोक्षसाधनरूपोस्तयोः पुनरवस्थानासम्भवात् । ‘मुक्त्यर्थैर्नामवश्यकत्वेऽपि किमप्यन्यद्वल्लवत् कारणमनुद्वयं ज्ञानिनो निष्कामकर्माऽनुष्ठानावश्यकतासिद्धिर्न बाध्यते’ इत्यादिर्नव्योक्तिस्तु, निरस्तकर्तृत्वमोक्तत्वाद्यभिमानस्य निलीननिष्कल्पप्रपन्नप्रमेयं प्रारब्धवशेन चेष्टमानदेहेत्य परमार्थ-दर्शिनो विधिविषयतासम्भवाद्ब्रह्मान्तर्लप्यतकथ्येव । तथाचोक्तं सर्वज्ञात्मचरणैः— ‘समविषमसमुच्चयो न युक्तो, न हि वगदस्ति धियः प्रसुतिकाळे । कतु बत विहितक्रियासमुहः ? कथमिव तत्र समुच्चयोपपत्तिः ? ॥’ (सं. शा. ४।९) इति । प्रपन्नित्वायमर्थो भाष्यकारैस्तत्र तत्रेति नेह प्रत्ययते । किञ्चाऽर्जुनस्य स्वानुष्ठेयविषयकोऽयं प्रश्नः । अर्जुनश्चानात्मविधेवेति दर्शितमेव । ततोऽपि तत्प्रतिबचनरूपस्यास्य वचसोऽनात्मवित्कर्तृकसन्यासकर्मयोगविषयत्वमवसीयते । तेन नव्यानामेतद्वचनोपपन्नमेनात्मविदोऽपि कर्मयोगाश्रयणमेव श्रेय इति भगवतो मतोद्घोषणमसन्नतमेव । यत्तत्र तैरुक्तम्—‘अर्जुनस्यानात्मवित्त्वादेव तसुदृश्यं कर्मयोगोपदेशः कृत इति कल्पनं प्रतारणमात्रमेव । भगवता ज्ञानविज्ञानयोः सम्यगुपदेशेन कृतार्थतां नीत्वा सम्यग्ज्ञानसम्पन्नेन तेनान्ते युद्धादिकर्मण एव कारितत्वाच्चातोत्तरमपि कर्माऽनुष्ठानस्यैव तदभिमतत्वसिद्धिर्निर्बाधत्वात्’ इति, तदप्यसारमेव । सहृदीताश्रवणमात्रेणाऽर्जुनस्य सम्यग्ज्ञानसम्पत्त्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । नहि श्रवणमात्रेण सर्वेषां सम्यगुपदेशो भवतीति नियमोऽनुपगम्यं शक्यते, मननादिविधिवैषम्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षविरोधाच्च । अस्ति चार्जुनस्य गीताश्रवणेनापि न सम्यग्ज्ञानमुदपत्तयेत्यत्र महाभारतीयमेवावगुतीताप्रकरणं प्रमाणम् । तथा ‘त्वं तु केवलमज्ञो धीरव्रतसन्निवितः । शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कदाचन ॥’ (म. भा. १।१।१३) इति युधिष्ठिरवचनमपि तस्यानात्मवित्त्वं तत्रासमर्थत्वं च व्यनक्ति गीताश्रवणोत्तरमपि । तस्मात्कर्मैवाऽर्जुनस्यानात्मवित्त्वादेव तस्मै कर्मोपदेशः कृत इति ॥

ननु सन्यासकर्मयोगयोरुभयोरपि समाने निश्श्रेयसकरत्वे कृतः कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यमुक्तम् ? इति चेत्, सुकरत्वादिति ब्रूमः । तथा चोक्तम्—‘नेहाभिकमनाशोस्तैः’—(३।४०) इत्यादि । दर्शितं च सन्यासस्य दुष्करत्वमन्यतुपदेमेव—‘सन्यासस्तु महा-बाहो ! दुःखमायुम्’ (५।६) इति ॥ ‘योगेन विना सन्यासो न सम्भवतीति योगस्य विशेषः’ इत्यभिनिवगुसपादाः । ‘लोकसङ्ग्रहोपयुक्तत्वात्कर्मयोगो विशिष्टः’ इति नव्याः । तदसत्, स्वयं सदाचारप्रवृत्तत्वे सति लोकानां सदाचारप्रवृत्तैरुत्पन्नं लोक-सङ्ग्रहस्य सन्यासेऽपि समानत्वात् ।

वामनस्तु—‘काम्यस्यागेन फलतः सन्यासां साधयेद्ब्रूही । यज्ञाथैवं साधयितुं नैव शक्नोति मस्की ॥

सन्यासोऽस्तमेवत्येवं कर्मयोगे स नेतरं । कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यं न्यासादाह ततो हरिः ॥’ इत्योहेत ।

तदपि नातीव सन्नतम्, सन्यासिनाऽनुष्ठेये सभाषौ सकल्यज्ञफलान्तर्मांस्यं ‘क्षणमेकं कतुशतस्यापि’ (अ. शि. ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् ।

१ शां. भा.—स्वाभिप्रायमाचक्ष्णो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—सन्ध्यासः कर्मणां परित्यागः, कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं, तावुभावपि निश्श्रेयसकरो निश्श्रेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोपनिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निश्श्रेयसकरी तथापि तयोस्तु निश्श्रेयसहेत्वोः कर्मसन्ध्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नमेवमुत्थाप्य प्रतिवचनमुत्थापयति—स्वाभिप्रायमिति । निर्णयाय तद्वारेण परस्य संशय-निश्चयर्थमित्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमभि-प्रेत्य प्रशस्यतरत्त्वमभिहितुर्भगवानप्रतिवचनं किमुक्तवान् । इत्याशङ्क्याऽऽह—सन्ध्यास इति । उभयोरपि तुल्यत्वशङ्कां

वारयति—तयोस्त्विति । कथं तर्हि तयोरव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते ? तत्राऽऽह—ज्ञानोपपत्तिः । तर्हि द्वयोरपि प्रश-स्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—उभावेति । ज्ञानसहायस्य कर्मसन्ध्यासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि—केवलादिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—सन्ध्यासो ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्श्रेयस-करो । तयोस्तु कर्मसन्ध्यासात् ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ सद्धारकत्वाभिधानस्य अधिकारि-विशेषनियततया द्वयोरप्यन्यद्विहितसाधनत्वमुपपादयन्तत एव मुदितकषायस्यापि सौकर्यशैष्यसंज्ञिनस्तस्यैव कर्तव्यतां च द्रष्टव्यं भगवानुवाच—सन्ध्यास इति । ज्ञानयोगशक्तस्य कर्म-योगसापेक्षत्वात्च्छक्तस्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिसपपन्नेत्यभिप्रा-येणाह—ज्ञानयोगशक्तस्यापीति । ‘उभौ निश्श्रेयसकरो’ इत्येतस्मान्मर्थ्यत्वं ‘एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोरुर्विन्दते फलम्’

[५।४] इति वक्ष्यमाणासन्ध्यानां निरपेक्षावित्युक्तम् । चकारिणाप्येतदेव व्युज्यते । अन्वाचयेतरतयोरयोगसमाहारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविद्वाः । अतः पृथक्त्वातेऽन्यगर्भः समुच्चय एवात्र कार्यः । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसा ? इति शङ्कान्युदासताय तुनाब्दः । तदभिप्रायव्यञ्जनाथैवकारः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—नायं सन्ध्यासो यथाश्रमः । ‘द्वन्द्वत्यागात् सन्ध्यासान्मत्पूजैव गरीयसी’ इति वचनात् । ‘तानि वा एतान्वराणि तपांसि न्यास एवात्परेचयत्’ इति च । ‘सन्ध्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियारूपः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते ॥ तद्वक्तोऽपि हि यद्वच्छेत्त-वृहस्यो न धार्मिकः । मद्रक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ॥ यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत्’ इति नारदीये । “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् यदहरेव विरजेत्” [जा.उ. ४ या.उ. १] इति च । ‘सन्ध्यास तु तुरीये वै प्रीतिर्धर्म महीयसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः’ इत्या-देश्च ब्राह्मे । अतो नात्राश्रमः सन्ध्यास उक्तः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—सन्ध्यासमिति प्रध्वाक्ये सन्ध्यास इति परिहातवाक्ये च सन्ध्यासयोगशब्दौ यत्तिगृहस्थाश्रमविषयावेव, तयोः सर्वैकमत्यागात्तदनुष्ठानरूपत्वात् । ज्ञेय इति वचनं तु न सन्ध्यासशब्दव्याख्यानपरम् । किन्तु यो द्वेषादिवर्जितो गृही सोऽपि सन्ध्यासो ज्ञातव्य इति स्तुतिपरमेवेत्यत आह—ना-यमिति । अयं परिहारवाक्यस्थः । प्रध्वाक्यस्थस्य तात्पर्य-निर्णये तथाऽभ्युपगमात् । योगश्च न गृहस्थाश्रम इत्यपि दृष्ट-व्यम् । कुतो न ? इति चेत्, अत्र तयोस्त्विति सन्ध्यासात्कर्म-योगस्य विशिष्टत्ववचनात्, तस्य चास्मत्पक्ष एव सम्भवान-न्यशास्त्रमभावेति भावः । कुतो भवत्यपेक्षे सम्भवः ? इत्यत आह—द्वन्द्वेति । मत्पूजा मदर्पणबुद्धया कर्मानुष्ठानम् । आश्रमा-

र्थत्वे कुतोऽसम्भवः ? इत्यत आह—तानीति । तान्याधानादी-नि । अत्यरेचयत् अत्यरिचयत इतिवचनादिति वदते । न्यस्य-तेऽस्मिन्सर्वमिति ब्रह्मैव न्यास इति कश्चित् । तदसत्, तपो-ऽपेक्षयोत्तमत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वात् । उपायोपेयमावेन सङ्गति-रिति चेत्, तर्हि तत्सिद्धौ लोकत एवोत्तमत्वसिद्धेरभिधानवैय-र्यात् । गृहस्थाश्रमावत्याश्रमस्योत्तमत्वमुक्तम् । गृहस्थाश्र-मो हि सर्वैवमोपपन्नस्तत्समर्थं मण्यमे वयसि अनुष्ठेयो महाफल-लभ्यः यस्याश्रमस्तु निष्क्रियधर्मो वयसि गृहस्थधर्मानिष्ठतैरन्य-पञ्चादिभिरनुष्ठेयोऽल्पफलश्चेति केचित्, तन्निरासार्थमाह—स-न्ध्यासस्त्विति । काम्यकर्मरहितत्वात् निष्क्रियारूपोऽपि सध-

—क्षत्रियस्यार्जुनस्य सन्ध्यासाधिकारभावेनानुष्ठेयत्वा प्राप्तः कर्मयोगोऽत्र विशिष्टतया स्तूयत इति केचित् । तत्र क्षत्रियस्य चतुर्थाश्रमाधिकारभावसमर्थनं ‘न हि क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपातैरसि’ [५।५।१५] इत्यादि बृहदारण्यकभाष्ये द्रष्टव्यम् । विद्वत्सन्ध्यासस्तु क्षत्रियस्यापि सम्भवतीत्युपपादितमेव पुरस्तात् [घृ. ३।१] इत्यलं प्रयत्नानुसक्त्या । —अविगीता ।

मर्कः । न केवलं सर्वमर्कः, किन्तु न तस्माद्यत्याश्रमाशुश्रेयायति-
भक्त्यायि यत्फलं प्राप्नुयान् तत्सर्वैर्गुह्यैश्चर्मैरित्यर्थः । ब्रह्मच-
र्यसिद्धिं ब्रह्मचर्यं विमृश्यैव विरचितं विरक्तो भवेत् “तदहरेव प्रव-

जेत्” [जा.उ.४या.उ.१] इति श्रुतिशेषः । कर्मत्याश्रमान्तरम् ।
यत्कर्म “नार्य” इत्यादि तदुपबहति— अत इति । अत्र
परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—भगवानर्जुनस्याभिप्रायं विदितवानुवाच—सन्यास इति । सन्यासः कर्मयो-
गश्चेभौ निश्श्रेयसकरौ मोक्षकरावेव । तर्हि तयोः को विशेषः ? इति चेत्, तयोस्तु कर्मसन्यासात्
कर्मत्यागात् कर्मयोगः श्रेयान् । कर्मणां ज्ञानफलकत्वेन विस्पष्टं विधानात् “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये
सिद्धिं विन्दति मानवः” [१८।४६] इति ॥ २ ॥

८ वं. ब्र. गि.—अत्रोत्तरं सन्यास इति । अनेन
श्लोकेन “यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि [५।१] इत्यस्य प्रथम-
श्रुतसमुच्यते । सन्यासः कर्मयोगश्चेत्युभावपि ज्ञानहेतुत्वेन

मोक्षहेत् । तयोर्मध्ये स्वाहशस्य सुशुश्रोर्विदुषः प्रथमं
कर्मसन्यासात्कर्मयोग एव विशिष्यते विशिष्टः प्रशस्तो
भवति ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—इति प्रश्ने भगवानर्जुनं पुष्टिनिष्ठभक्तं तदोभयकोटिसंशयापन्नं योगसाङ्ख्यसारं ग्राहयन्
पूर्वशिष्टां कर्मयोगस्थितिमुत्तरमाह—सन्यासः कर्मयोगश्चेति । हे अर्जुन ! यद्यपि साङ्ख्यीयः सन्यासः कर्मयोग-
श्चेत्युभौ मुख्यतः स्वतन्त्रतया पुरुषार्थसाधकौ, नात्राङ्गप्रधानभावः; एतयोरेकमप्यास्थितः परं श्रेयो मोक्षलक्षणं
विन्दति । तथापि कर्मसन्यासात् कर्मणां त्यागात् सर्वस्यैव त्यागो बाह्यतः कर्मयोगो विशिष्यते, तत्त्वज्ञानिनोऽपि
लोकानुग्रहार्थं कर्मकरणश्रवणात् । मनसैव त्यागः, न बाह्यतः । तवापि फलद इति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—भगवानेतदभ्यस्तोत्तरमाह कृपया—
सन्यास इति । सन्यासः कर्मणां त्यागः, कर्मयोगः कर्माद्विष्टा-
नमेतादुभौ निश्श्रेयसकरौ मोक्षापादकौ तयोः कर्मसन्यास-

सात् केवलं कर्मत्यागात्, मदाज्ञया फलानभिलाषेण
मद्वर्णयित्वा कर्मयोगः कर्माद्विष्टानं विशिष्यते, उत्तममि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्योत्तरं भगवानुवाच—सन्यास इति । निश्श्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया । तथापि
कर्मसन्यासादविरक्तकृतात् कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् ? इत्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसन्यासीति, यो न
द्वेष्टि किञ्चिद्वा काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने, चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसन्यासीति
ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो ! सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्म हि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत्कथं
निश्श्रेयसकरं स्यात् ? इति शङ्कते—कस्मादिति । अकर्त्रात्त-
विज्ञानात्प्रागपि सर्वदासौ सन्यासी ज्ञेयः, यो रागद्वेषौ कचिदपि
न करोतीत्याह—इत्याहेति । यथाऽननुग्रीयमानानि कर्माणि
सन्यासिनं न बध्नन्ति कृतानि च वैराग्येन्द्रियसंयमादिना
निवर्तन्ते, तथैवानमिदं हितफलानि नित्यवैमिक्तिकानि योगिनः-

मपि न बध्नन्ति निवर्तयन्ति च तच्चित्तं दुरितमित्यविवेक्या-
ऽऽह—निर्द्वन्द्वो हीति । कर्मयोगिनो नित्यसन्यासित्वज्ञान-
मन्यथाज्ञानत्वाग्निभयाज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—एवंविध इति ।
कर्मिणोऽपि रागद्वेषाभावेन सन्यासित्वं ज्ञातुमुचितमित्यर्थः ।
रागद्वेषरहितस्यानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेश्च युक्तं तस्य सन्या-
सित्वमित्याह—निर्द्वन्द्व इति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कुतः ? इत्यत्राह—ज्ञेय इति । यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतस्तद्व्यतिरिक्तं
किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसहश्च; स नित्यसन्यासी । नित्यज्ञाननिष्ठ
इति ज्ञेयः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—द्वयोः श्रेयसाधनत्वाविशेषे कर्मयोग
एव विशिष्यते इति प्रतिज्ञामात्रम्; तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां लौक-

यार्थ्यं हेतुमाहेत्याह कुत इत्यत्राहेति । “ज्ञेयः” इति श्लोको
‘नित्यसन्यासी’ इत्यादिवता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न

मन्त्रयम्, 'कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२] इति प्रतिज्ञाय ज्ञानयोगनिष्ठस्य सुखेन मोक्षोत्तरसञ्ज्ञतत्वात्, 'सन्ध्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः' [५।६] इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रसंगेयमित्यभिप्रायेणाह — यः कर्मयोगीति । काङ्क्षाया बाह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनात् तदेयत्वाच्च यत् तदन्तर्गततामाप्तुमभवत्स इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रति-

हन्यमाना द्वेषहेतुस्त्वभिप्रायेण तत् एव किमपि न द्वेष्टीति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय द्वन्द्वसहशब्दः । तत् एव द्वन्द्वसहशब्देति — रागद्वेषवतो द्वन्द्ववृत्तिरिति न शक्येति भावः । नित्यसन्ध्यासित्वे द्विशब्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय स हीत्युक्तम् । सुखशब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह — सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा. — सन्ध्यासशब्दार्थमाह — ज्ञेय इति । सन्ध्यासस्य निश्चयेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थ स्मारयति — ज्ञेय इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी. — 'ज्ञेयः' इत्यस्याप्यव्याख्यानं दृषयन् तात्पर्यमाह — सन्ध्यासेति । अर्थान्तरस्याप्रतीतिरिति भावः । ननु 'यद्वच्छालाभमनुष्ठः' [५।२२] इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागं 'सन्ध्यासं कर्मणः' [५।१] इत्यनुधातुनस्य प्रश्न इत्युक्तम् । ततश्च जानात्वेवासौ सन्ध्यासशब्दार्थमिति न तं प्रति स वक्तव्यः । तथा च पूर्वपक्षयुक्तेष्विति एवासाध्यं इत्यत आह — सन्ध्यासस्येति । 'सन्ध्यासः कर्मयोगश्च निश्चयेयसकरानुभौ' [५।२]

इति यत्सन्ध्यासस्य निश्चयेयसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ज्ञातमपि सन्ध्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन । द्वेषादिवर्जनं हि सन्ध्यासः । तस्य च निश्चयेयसकरत्वं धृष्ट्यादिप्रसिद्धमेवेति । अतः सन्ध्यासशब्दार्थकथन एव तात्पर्याभावात्प्राप्तुपत्तिरित्यर्थः । ज्ञापकं चास्यार्थस्यास्तीत्याह — ज्ञेय इतीति । ज्ञेयः सर्वव्यपि इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । योगस्य तु निश्चयेयसकरत्वमुत्तरवाक्य एव सेस्यति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा. — कथं श्रेयान् ? इति चेत् — ज्ञेय इति । ज्ञेयो बोद्धव्यः स नित्यसन्ध्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । कथम् ? इति चेत्, कामक्रोधादयो द्वन्द्वास्तद्रहितो निर्द्वन्द्वः । हि यस्मान्महाबाहो ! सुखमल्लेखेन बन्धासंसारारम्भमुच्यते मुक्तो भवति । कर्मयोगी कृतसफलकर्मसन्ध्यास एवेत्यभिप्रायः । रागद्वेषवियोगात् ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. गि. — कर्मवैशिष्ट्यमत आह — ज्ञेय इति । सुखं बन्धाद्यच्छ्रूयत इति । 'सन्ध्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः' [५।६] इति वक्ष्यते । अतः सन्ध्यासापेक्षया सुखेन बन्धमोचकत्वात्ततः प्रशस्तमित्यर्थः । किञ्च कर्मयोगी सन्ध्यासस्यास्तभूतत्वादिपि ततस्तस्य प्राशस्त्यमित्याह — ज्ञेय इति । यः परमेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं कर्म

निष्फलवशङ्कया न द्वेष्टि; तथा न काङ्क्षति स्वर्गादिकम् । तत्र हेतुः — निर्द्वन्द्वः रागद्वेषशून्यः स नित्यसन्ध्यासी ज्ञेयः कर्मणि प्रष्टोऽपि नित्यं सन्ध्यासी कृतसन्ध्यास एव ज्ञेयः । हि यस्मादेवं तस्मात्सुखेन मोचकत्वादान्तर्गमितसन्ध्यासत्वाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति पूर्वैगान्वयः ॥ ३ ॥

९ व ० त ० दी ० — योगमार्गरीत्या कर्मकार्यपि विवक्ष्यमाणलक्षणश्रेष्ठित्यसन्ध्यास्येवेत्याह — ज्ञेय इति । यो योगमार्गीयबुद्ध्या कर्मकर्त्ता निर्द्वन्द्वः लभालाभादिजगत्याजयादिशून्यः । तदाह — न द्वेष्टि काम्यं कर्म, न च कर्ममात्रे फलं काङ्क्षति; किन्तु करोत्येव तथा, स द्वन्द्वसङ्घसनाश्रित्यसन्ध्यासी भगवन्निष्ठतया करणाद्योग्यपि नित्यसन्ध्यास्येवेति तत्कर्मबन्धात्प्रसुक्त एव सुखं यथा भवति तथा इति । अतो महाबाहुभ्यां तथैव तवोचितमिति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त. — अथ श्रेयोरूपप्रश्नोत्तरमाह सर्वत्यागरूपम् — ज्ञेय इति । यः सन्ध्यासी सर्वत्यागवान् सर्वं त्यक्त्वात्तयोर्मध्ये नैकं कर्मपि द्वेष्टि, न चैकं कर्मत्याकाङ्क्षति, स नित्यं ज्ञेयं ज्ञातुं योग्यः । सदीयत्वेनेति शेषः । हे महाबाहो

सर्वकरणसमर्थ ! हि निद्वेषेन निर्द्वन्द्वः कर्म सन्ध्यासयोगोर्भेदाज्ञातिरेकेण भिन्नज्ञानरहितो बन्धात् तत्फलजास्तुल्यं प्रबुध्यते । मोक्षे प्रकल्पः मदाज्ञाकरणेऽहं प्रसवो भवामीति भावः ॥ ३ ॥

११ नी ० भा ० दी ० — ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विशेषः, सन्ध्यासिनां तु स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यते ? इत्याशङ्क्याह — ज्ञेय इति । यो रागद्वेषरहितः स कर्मसु स्वरूपतत्त्वचेष्टव्यक्त्येव वा नित्यं सन्ध्यास्येव । एतेन साधनभूतयोः साङ्ख्ययोगयो रागद्वेषराहित्यकृतं साम्यमुक्तम् । फलभूतयोस्तु सर्वविकल्परप्राप्तिरूपसाम्यमनन्तरङ्गोकाभ्यामुच्यते । तथापि चित्तस्वाभाव्यात् कदाचित्सन्ध्यासिनो रागोदये पाताशङ्काऽस्ति, नेतरस्येति स एव श्रेयानिति भावः । यद्यप्येवं तथापि हि प्रसिद्धं, निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वं सत्यानृतयोराम्नात्मनोर्मिथुनं

परस्परार्थासस्वरहितः साङ्ख्यः, रागादुदयहेतोरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात् । सुखं कर्मकरणायासं विनाऽपि बन्धात् संसारत्वं केवलज्ञानेनैव मुच्यते, न कर्मण्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वन्द्वः “द्वन्द्वं वै मिथुनं तस्माद्द्वन्द्वान्मिथुनं प्रजायते” [ऐ. ब्रा. पं. ३ खं. १०] इति श्रुतेर्द्वन्द्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्वद्विदितः रूपादित्यागी सन्ध्यासौ अनायासेन मुच्यते, रागादि-जयस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अत्र च कुटुम्बभरणवैयर्थ्याभावात्सुखं मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—सन्ध्यासकर्मयोगयोर्मिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न त्प-
योनिश्चेश्वरसकृत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्विरुद्धमिन्नफलौ
बालाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथं ? एकमपि सा-
ङ्ख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निश्चेश्वरसं
फलमतो न फले विरोधोऽस्ति । ननु सन्ध्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहा-
प्रकृतं ब्रवीति ? नैष दोषः यद्यप्युज्जनेन सन्ध्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कुतः; भगवांस्तु
तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ साङ्ख्ययो-
गाविति । तावेव सन्ध्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमुद्भित्वादिंसंयुक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दवाच्याविति
भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

२ आ. दां. व्या.—यदुक्तं सन्ध्यासकर्मयोगयोर्निश्चेश्वर-
सकृत्वं तदाक्षिपति—सन्ध्यासेति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरश्लोक-
मवतारयति—इति प्राप्त इति । विवेकेनस्तद्धि कथं वदन्ती-
त्याकाङ्क्षायामाह—एकमिति । साङ्ख्यामात्मसमीक्षामतीति
साङ्ख्यः सन्ध्यासः, योगस्तु कर्मयोगः, तावुभावि पृथगित्य-
स्यायमाह—विरुद्धेति । शास्त्रार्थं विवेकशून्यत्वं बालत्वम् ।
उत्तारार्थमवतारयितुं भूमिकां करोति—पण्डितास्त्विति ।
ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रश्नपूर्वकं
प्रकटयति—कथमित्यादिना । एकं साधनमुपलब्धितवतो
द्वयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्याकाङ्क्षायाऽह—उभयोरिति ।
साङ्ख्ययोगयोः सन्ध्यासकर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निश्चेश्वर-
फलत्वात् विरुद्धफलत्वशङ्केत्यर्थः । साङ्ख्ययोगयोरेकफलत्ववचनं
प्रकरणानुगुणमिति शङ्कते—नञ्चित् । अप्रकृतत्वमसिद्ध-
मिति परिहरति—नैष दोष इति । ‘सन्ध्यासं कर्मणां’ [५।१]

इत्यादिना सन्ध्यासं कर्मयोगं चाङ्गीकृत्य प्रश्ने ‘सन्ध्यासः
कर्मयोगश्च’ [५।२] इत्यादिना तथैव प्रतिवचने, कथं साङ्ख्य-
योगयोरेकफलत्वमप्रकृतं न भवति इत्युच्यते ? तत्राऽह—यद्य-
पि । प्रतिवचनमपि तदनुक्रमेणैव भगवता निरूपितमिति विवे-
कानुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायाऽह—भगवांस्त्विति । तदपरित्या-
गेनेत्यत्र तत्पदेन प्रष्टा प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसन्ध्यासकर्मयोग-
वुच्येते । ‘साङ्ख्ययोगौ’ इति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरेव
सन्ध्यासकर्मयोगोरतयागेन स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य
भगवान्प्रतिवचनं ददाविति योजना । यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं
संयोज्येति तदेतत्प्रकीकरोति—तावेवेति । समुद्धित्वादीत्या-
दिशब्देन ज्ञानोपायभूतः शमादिरादीयते । प्रकृतयोरेव सन्ध्यास-
कर्मयोगयोस्पादाने फलत्वामाह—अत इति । ‘साङ्ख्ययोगौ’
इत्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—साङ्ख्येति । ज्ञान-
योगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बाला अनिष्ठाज्ञानाः; न पण्डिताः अकृत्वविदः ।
कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वेक आत्मावलीकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन
पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । उभयोरात्मावलीकनैकफलयोरेकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव
फलं लभते ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘निश्चेश्वरसकरानुभौ’ [५।२] इत्य-
भिप्रेतं विष्णुतोष्यमिन्द्रायोगाह—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति ।
अत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ न कापिश्चैष्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयो-
रप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणसङ्गतत्वात्, ‘तयोस्तु कर्मसन्ध्या-

साकर्मयोगो विशिष्यते’ [५।२] ‘सन्ध्यासस्तु महाबाहो !
दुःखमातुसयोगतः’ [५।६] इत्यादिपूर्वोक्तविरोधात् ।
शारीरकसूत्रेषु च ‘रचनापुनरपेक्षं नातुमानं, प्रवेशेन’ [ब्र. सू.
२।१।१; २] ‘एतेन योगः प्रयुक्तः’ [ब्र. सू. २।१।३]

इत्यादिभिः सूत्रैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः महर्षिगैवापाकरणात्, 'बहवः पुरुषा राजन् (लोके) साङ्ख्ययोगविचा- (रणे) रिणः । नेत (दि) इच्छन्ति पुरुषमेकं कुशुलोद्ग्रह ॥ 'समा- (सतस्तु)-सेन तु त- (य-)द्विपासः पुरुषै- (क्त्व) कात्म्यमु- क्त्वात्' इति मोक्षधर्मं [म.भा. १२।३५।१२; ७]-तयोर्विद्वद्विंश वचनाच्च । अतः साङ्ख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयत्वात्मतत्त्वं साङ्ख्यम्, तदवधारणत्वं साङ्ख्यम्, योगश्चात्र कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञान- योगकर्मयोगाद्वैपादानम् । 'पृथग्वालाः प्रवदन्ति' इति न स्वरूपपृथक्त्वं निषिध्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । न च तत्स- मुच्चविधानपरिमितम्, 'एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्' 'यत्साङ्ख्यैः प्रान्यते स्थानं तथोगैरपि गम्यते' [५।५] 'सन्ध्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिभिः पृथगुभयानस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलमेवस्य 'एकमप्या- स्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतमेदिनिषेधे तात्पर्य- मित्याह फलभेदादृत्यधर्मताविति । अस्य वाक्यस्य पृथक्क- ल्पादिनां निन्द्यास्वरूपात्, ये प्रवदन्ति ते बाला इति बाल- त्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दीक्षिता । उत्तरलोकेऽप्येककल-

त्वाविवक्षंसायां 'यः पश्यति' इत्यन्य 'स पश्यति' [५।५] इति हि विधीयते । बालाब्दस्यात्र मुख्ययोगादुपचरितमाह- अनिष्पन्नज्ञाना इति । अपकर्षात्किञ्चानेष्वपक्ववर्णयोर्यथाब्दो- पचारः; बालसान्ध्याद्वा बालाः । 'न पण्डिताः' इत्यत्र अशा- कीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासयोक्तं अकृत्स्नविद इति । "तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्वचि" [यु. उ. ३।५।१] इत्या- दिप्रसिद्धं सदाचारैरसादैकसमाधिगम्यार्थैर्विषयं ज्ञानमिह पाण्डि- त्यम्; अतो 'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेदप्रमप्रकारं 'न पण्डिताः' इत्यस्यापि 'बालाः' इति बहुविधि विषयत्वं च दर्शयति- कर्मयोग इति । ज्ञानयोगमेवेति- न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मा- वलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एव वदन्ति, ये पण्डि- तास्त ते तु न' इति वचनव्यक्तिमाहुः, तेषामप्ययमेवार्थः फलतो- ऽङ्गीकार्यः । उभयोः फलमेकैव कथं लभ्यं ? इत्यत्राह- उभयोरिति । निर्वाणे षष्ठी; एकशब्दधान्यतरपर्यायः, इयोरपि तुल्यफलत्वादन्यतरास्थानेऽपि तत्फलं सिद्धयती- त्यर्थः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ध्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' [भाग. ५।१।३] इत्यादौ । अतः कथं सोऽयम् इत्यत आह- साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनावि- रोधः । "अग्निमुग्धो ह वै धूमतातः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति" । 'मावः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्मनाम्' इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— सन्ध्यासं गृहीत्वा योगं त्यक्ष्यामीत्या- शयेन द्वयोः श्रेयसि पृष्ठे द्वावपि निश्श्रेयसकरो, तत्रापि सन्ध्या- साधोगो विशिष्टोऽतो न युद्धं त्वया त्याज्यमिति परिहारा जातः, किमर्थमिदानीं साङ्ख्ययोगावित्युच्यते ? इत्यत आह— सन्ध्या- स्रो हीति । द्विशब्दे हेतो । ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोत्पत्तावत्या- वश्यकत्वेन । 'न तस्य' इत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्ति- वचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति लभ्यते । एवं कर्मयोगस्तु ज्ञान- विरोधित्वेनोक्तः । 'अग्निमुग्धः' इत्यादावित्यपि प्राहम् । अवगो योगात् । अनेन योगस्य निश्श्रेयसकरत्वमप्याक्षिप्तम् । ननु साङ्ख्यं ज्ञानं, योगः क्रमः, तयोः कथमत्र पृथक्त्वाभाव उच्यते ? कथं चानेनोकाक्षेपपरिहारः ? इत्यत आह— उभयोरपी- ति । न केवलं सन्ध्यासस्य, किन्तु योगस्यापीदुभयोरपि

ज्ञानान्तरङ्गत्वाभ्युक्तो विरोध इत्यर्थः । अनेन साङ्ख्ययोगो पृथ- कसाध्यसाधनभावहीनाविति न पण्डिता मन्यन्त इत्येवं व्या- ख्यातं भवति । ननु भुक्तिपुराणाभ्यां कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमु- च्यत इत्युक्तम्, अतः कथमेवमभिधीयते ? इत्यत आह— अङ्गीति । अमन्युपलक्षिते कर्मणि मुग्धः श्रेयस्करमिति प्रान्तः । धूमतातो होमधूमेन तान्तो ग्लानः । धूमात् धूमादि- त्वमेवान्तःपर्येषानामस्येति वा । स्वं लोकं स्वीयमाश्रयं पर- मात्मानम् । यज्ञशालासनेन धूमोपलक्षितमार्गवतां वः पदव्यो- ऽस्मदाश्रिता नेत्यर्थः । नन्वकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं च कर्म प्रत्यवायपरिहारायमेव, न ज्ञानान्तरङ्गमिति विद्वांस एव मन्यन्त इत्यत आह— ये स्थिति । बाला अवि- वेकिनः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं योगस्य सन्ध्यासयोगत्वात्स्वरूपैक्येन फलैक्यं दर्शयितुमाह—साङ्ख्ये- ति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्भिन्नौ बाला भन्दाः प्रवदन्ति, न पण्डिता बुद्धिमन्तः । यस्मादेकमप्यास्थितः सेवमानः सन्ध्याभावदुभयोः साङ्ख्ययोगयोः फलं विन्दते लभते ॥ ४ ॥

८ वं. ब्र. गि.— नह कर्मणि प्रवृत्तः कथं सन्ध्यामी ज्ञानव्यः कथं तस्यायोगोः स्वरूपविरोधात् ? तत्राह द्वाभ्याम्- साङ्ख्येति । बालाः अज्ञाः साङ्ख्ययोगौ साङ्ख्यया सम्यगात्म- बुद्धिः, तां बह्वीति साङ्ख्यः सन्ध्यासः, योगः पूर्वोक्तकर्मयोगः,

तौ पृथग्विरुद्धफलो प्रवदन्ति; न पण्डिता ज्ञानिनः । किं तर्हि तेषां मतम् ? तत्राह— एकमपिति । कर्मसन्ध्यासयोगैर्मध्ये एकमप्यास्थितः स्वाधिकारानुगुण्येन यथाशास्त्रमहद्विद्वत्वात् उभयोः फलं ज्ञानद्वारा मोक्षरूपं विन्दते प्रप्नोति ॥ ४ ॥

९ व० त० वी०— ननु साङ्ख्ययोगोरेक एवार्थः कथमुत्पाद्यते शास्त्रभेदात् ? इत्याशङ्क्य एकफलविषयत्वेनाभेदमुख्यैकार्थ्यमुपदिशति—साङ्ख्येति । साङ्ख्ये हि कर्मणां सञ्ज्ञासः योगो चोपादानमिति भेदेऽपि स्वकर्मणि द्वन्द्वसञ्ज्ञासपूर्वकं करणमर्थमेकमप्यास्थित उभयोः फलं विन्दतीति । यद्वा उभयोर्मध्ये एकमप्यास्थितः सम्यक् फलं विन्दतीति स्वातन्त्र्येण मीमांसितयोः परमपुरुषार्थसाधकत्वमुक्तम् । ऐकार्थ्येनोपादाने तथेति भगवन्मतम् । तदर्थे स्पष्टीभविष्यति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— उभयोर्हेनोपादेयज्ञानिनो मत्स्वरूपा-
द्विजज्ञानिनश्च मूर्खा इत्याह—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्य-
योगौ पृथक् भिन्नतयाऽनुष्ठानानुष्ठेयत्वेन मताविति बाला
मूर्खाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः ; ज्ञानिन इत्यर्थः । अयं भावः—

साङ्ख्ययोगौ मत्कुण्डलात्मकौ तत्र हेनोपादेयज्ञानं मत्कुण्डल-
योर्मदात्मकत्वात् भिन्नज्ञानं च ज्ञानमेवेति भावः । यतस्तथा
ज्ञानमज्ञानमतः सम्यगास्थितयो मत्स्वरूपपरो मदात्म्या कुर्व-
न्तुभयोरप्येकं फलं मध्यसादरूपं विन्दते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० वी०—नन्वेकत्र पाताशङ्का, एकत्र कर्मश्रमः, तदनयोः पथोः कतरः श्रेयान् ? इत्याशङ्क्य द्वयोरपि
फलतः साम्यमित्याह—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्यं 'प्रमित्येकीभावं' [नि. पू. घ. १३।१५] इति यास्कः । एकीभावेनात्मा-
नन्यत्वेन ख्यायते प्रकाशयते वस्तुस्वरूपमनयेति सङ्ख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविला-
पनेनोदिता चेतोवृत्तिः, तत्साधनभूतोऽयं साङ्ख्यः सञ्ज्ञासः । स च दारादिवृद्धयन्तानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन
न्यस्तः त्यागः प्रविलापनम् । तथा योगोऽप्यसिंहोत्रसन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पहोमाध्यन्तमनुष्ठानम् । तत्र सुखस्य
योगस्य लक्षणं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' [पा. यो. १।२] इति । वृत्तयश्च 'प्रमाणविपर्ययविकल्पादिद्रासमृतयः' [पा. यो.
१।६] इति पञ्च । तत्र 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि' [पा. यो. १।७] तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रियः, तज्ज्ञा वृत्तिः शुक्त्या-
दिविषयं याथावर्थेन ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजतादिविषयं भ्रान्तिरूपं ज्ञानम् । संशयोऽपि 'इयं शुक्तिर्वा रजतं
वा' इत्यनिर्धारितान्यतरकोटिकं ज्ञानं, स विपर्यय एवान्तर्भवति । विकल्पस्तु 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः' [पा. यो.
१।९] यथा, पुरुषस्य चैतन्यं बन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषचैतन्यतत्सम्बन्धानां पृथक्त्वमस्ति, किन्तु चैतन्यमेव
हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बन्ध्यासुतस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलप्यते । सोऽयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यः । एकस्मिन्ननेकशुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रासमृती लोकप्रसिद्धे । एतासां निरोधोऽपि निर्विकल्पः
प्रत्यागात्मैवावशिष्यते । तावैतौ फलभूतौ साङ्ख्ययोगौ । साधनभूतौ तावेव सञ्ज्ञासकर्मयोगारूपौ । तत्रान्ययोः
साम्यं 'ज्ञेयः स नित्यसञ्ज्ञासी' [५।३] इत्यनेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते । आस्थितः अनुतिष्ठन् फलं
निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ॥ ४ ॥

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोः फलं विन्दते ? इत्युच्यते— यदिति ।
यत्साङ्ख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः सञ्ज्ञासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षारूपं, तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनैश्वरे समर्प्य
कर्मोप्यात्मनः फलमभिसन्धायाऽनुतिष्ठन्ति ये ते योगिनः ; तैरपि परमार्थज्ञानसञ्ज्ञासप्राप्तिद्वारेण गम्यत
इत्यभिप्रायः । अत एकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अश्रपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—
एकस्यापीति । केचिदेव तयोरेकफलत्वं पश्यन्तीत्याशङ्क्य तेषा-
मेव सम्यग्दर्शित्वं, नेतरेषामित्याह—एकमिति । तिष्ठत्य-
स्तिन्न च्यवते पुररिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽह—मोक्षाख्य-
मिति । योगशब्दार्थमाह—ज्ञानप्राप्तीति । ये हि जिज्ञासवः
धर्माणि कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन तेषां फलाभिलाषमद्धत्वा
ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिबुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्ति तेऽत्र योगा

विवक्षयन्ते । अश्रत्यस्यैव मत्त्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तं योगिन इति ।
सर्वोऽपि द्वैतप्रपन्नः, न वस्तुमुक्तो सायाविलासत्वात् ; आत्मा त्वनि-
क्रियोऽद्वितीयो वस्तु सन्निति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानम् ; तत्प-
र्वकसत्यासद्वारेण कर्मभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं
सञ्ज्ञासकर्मयोगोरिवरुद्धमित्याह—तैरपीति । फलैकत्वे
फलितमाह—अत इति ॥ ५ ॥

१ इह पृथक् प्रर्वक्ष्यमाप्नोतेः पश्य च गच्छतेः प्रयोगेण ज्ञाननिष्ठानामनायासेन साक्षान्मोक्षावाप्तिः ; कर्मयोगिनां च परम्परयेति
चितम् । अहिनाप्ययमेवार्थ उपस्कृत इति विभावनीयं सूक्ष्मदृग्भिः ।

—अधिगीता ।

३ रा. भा.—एतदेव विवृणोति—यदिति । साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैः यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते, तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते । एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति; स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिनां निन्दा कृता; अथैकफलत्वेन ऐक्याभिधायिनां प्रशंसनं क्रियत इत्यत्र भिन्नायेकाह—एतदेव विवृणोतीति । ‘साङ्ख्यैः’ इत्यत्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठप्रमव्युदासायाह—ज्ञाननिष्ठैरिति । साङ्ख्य-मात्मज्ञानसाधनं तद्वेदिन इह साङ्ख्याः; यद्वा सङ्ख्या बुद्धिज्ञान-योगः, तन्निष्ठाः साङ्ख्याः; अथवा साङ्ख्य आत्मा, तदेदिनो-ऽपि साङ्ख्याः । स्थानशब्दोऽत्र ‘विन्दते फलम्’ [५।४] इतिवत्फलविषयः, न तु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्र-प्राप्यत्वविशेषाभावात् । तच्च फलं पूर्वोत्तरानुवृत्तमात्मावलोकनमिहाभिप्रायेण यदात्मावलोकनरूपं फलमित्युक्तम् ।

अत्र ‘यदेव साङ्ख्याः पश्यन्ति’ इति यादवप्रकाशकोः पाठो-ऽप्रसिद्धत्वाद्नाहतः । ‘योगैः’ इत्येतल्लक्षणया वा प्रत्ययवि-शेषाद्वा तन्निष्ठविषयमिति व्यञ्जनाय कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम् । अत्र साङ्ख्ययोगशब्दो नोपायपरो, बहुवचनानौचित्यादिति भावः । ‘एकम्’ इत्युक्ते एकशाल्मार्यत्वाद्विभक्त्युदासायाह एवमेक-फलत्वेनेति । अत्राङ्गिभावेतरेतरयोगरहितयोः साधारण्योरैकक-त्वलक्षणं ह्येक्यमनुशास्य विकल्पाय स्यात् । तथा च सूत्रं ‘विक-ल्पोऽविशिष्टफलत्वात्’ [ब. सू. ३।३।५९] इति । तदाह—वैकल्पिकमिति । ‘स पश्यति’ इत्येतत् ‘न पण्डिताः’ [५।४] इत्येतत्प्रतिरूपं दर्शयति—स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—‘एकमपि’ [५।४] इत्यस्याभिप्रायमाह—यत्साङ्ख्यैरिति । योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—योगस्य ज्ञानसाधनत्वं प्रमिते भवेदेतत्, तदेव कथं ? इत्यत उक्तमेकमपीति, तदनुपपन्नम्; उभयोरन्धये सम्योगकमप्यास्थितः फलं विन्दत इति योजनायां द्वयोः साफल्यमात्रमुच्यते । एकमपि सम्यगास्थितः उभयोः फलं विन्दत इति पक्षे तु द्वयं किञ्चित्फलं प्रति स्वतन्त्रं साधनमुच्यते । पक्ष-द्वयेऽपि न प्रकृतोपयोग इत्यत आह—एकमपीति । एवमुप-योगेऽपि भगवानेव स्ववाक्याभिप्रायमाह—स ग्राह्य इत्यर्थः । अनेनपि योगस्य ज्ञानसाधनत्वं किं प्रमाणमुक्तं ? इत्यतो व्याचष्टे—योगिभिरपीति । “तरति शोकमात्मवित्” [छां. उ. ७।१।३] इत्यादिना यज्ज्ञानफलं मोक्षारण्यं प्रमितं तत्तावद्योगिभिरपि प्राप्यत इत्युच्यते “अपाम सोमम्”

[ऋक्. ६।४।११] इत्यादिना । तत्र विचार्यम्—किं द्वयमपि स्वतन्त्रमुक्तिसाधनम् ? उत समुचितम् ? अथैकं साक्षान्मोक्ष-साधनम् । अपरं तत्साधनत्वेनेति न प्रथमद्वितीयौ । “नान्यः पन्थाः” [खे. उ. ६।१५] इत्यादिविरोधात् । तृतीये-ऽपि चिन्त्यं किं कस्य साधनमिति । तत्र न तावज्ज्ञानं कर्म-साधनत्वेन मोक्षहृत्; ‘न किञ्चिदन्तराधाय’ इत्यादिविरोधात् । अतः परिशेषाद्योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिद्धयति । तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्र ‘योगिभिः’ इति वदता योगशब्दो धर्मिणासुल्लक्षकोऽयं आद्य-जन्तो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—यत्साङ्ख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः प्राप्यते स्थानं मोक्षारण्यं तद्योगैः कर्मभिरपि गम्यते । अत एवाभिन्नं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति; सम्यग्दर्शित्यर्थः ॥ ५ ॥

८ वे. ब्र. गि.—ननु कथमेकाग्रशानादुभयोः फलं प्राप्यात् ? अत आह—यदिति । साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैः सत्या-सिभिः यत्स्थानं मोक्षारण्यं प्राप्यते प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते, तत् योगैर्योगिभिरपि । अर्वा आदिवाद्वाच्यप्रत्ययः । सत्यासमा-

सिद्धारणावाप्यते । अतः साङ्ख्यं सत्यासं कर्मयोगं च एकक-लकत्वादेकं यः पश्यति, स एव सम्यक्पश्यति, नान्यः । तस्मात् कर्मिणः सत्यासिन्धुपपन्न इति भावः ॥ ५ ॥

९ व ० त ० दी०—एतदेव स्पृष्टयति—यत्साङ्ख्यैरिति । यन्मुक्तिस्थानं साङ्ख्यनिष्ठैः प्राप्यते, तदेव योगैरि-त्यत्राशे आदित्वेन मत्सर्वीमोऽन् । योगनिष्ठयाऽपि कर्म कुर्वद्भिरपि तत्प्राप्यते; स्वातन्त्र्येण फलदत्वात्तयोरेकवि-पयत्वात् । अतः साङ्ख्ययोगं वैकल्पिकत्वेनैकं यः पश्यति स सम्यग्दर्शनः ॥ ५ ॥

निष्ठानामपि भगवन्मुखसामीप्यमेव भविष्यति, यतस्तयोरेक-मेव स्थानम्, अतो यः साङ्ख्यं योगं चैकं गुण्डलात्मकं पश्यति स मां पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—एकफलत्वमेव विवेचयति—यत्सा-ङ्ख्यैरिति । यत्स्थानं मत्सामीप्यं साङ्ख्यैः साङ्ख्यनिष्ठैः प्राप्यते तत्स्थानं योगैरपि योगानुष्ठानभिरपि गम्यते प्राप्यते । तथा वा-च्यं भावः—उभयोः गुण्डलरूपत्वाद्यथास्थितस्वरूपज्ञानानुभय-

निष्ठानामपि भगवन्मुखसामीप्यमेव भविष्यति, यतस्तयोरेक-मेव स्थानम्, अतो यः साङ्ख्यं योगं चैकं गुण्डलात्मकं पश्यति स मां पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—योगैर्योगिभिः । अशेषाद्यप्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । स्थानं मोक्षारण्यम् । एकम-भिन्नम् । स्पष्टा योजनता श्लोकद्वयस्य ॥ ५ ॥

कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ।

**सन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिराणाधिगच्छति ॥ ६ ॥**

१ ब्रह्म सन्यासम् ; पूर्वार्थेऽयोगत आर्तुः दुःखत्वेनोद्दिष्टस्य तस्यैवात्र प्रतिनिर्देशकत्वेन प्रकृतत्वात् । अन्यमर्थं कल्पयतस्तु प्रकृतहान्याप्रकृतप्रक्रिये प्रसन्नयेयात्ताम्, वाक्यं च निश्चेत । न च ब्रह्मशब्दस्य सन्यासे गौणत्वात्, विलम्बितप्रतिपत्तिस्त्वं वाच्यम्, “न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम्” (नारा. ७९) इति श्रुत्या तस्य सन्यासपर्यायपदतावगमत्, पर्यायशब्दानां शक्यतावच्छेदक-क्यनियमाच्च गौणत्वाभावात्, पूर्वत्र स्वशब्देऽपस्थापितस्यायोगतो दुरवापत्वेनोक्तस्य च सन्यासस्यैवात्र तत्प्रतियोगियोगयुक्ताधिगम्यत्वावच्छेदकतया इष्टितिः प्रत्यभिज्ञायात्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् ।

अथोद्देश्यप्रतिनिर्देशकत्ववति विषये तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि—‘उदेति सविता ताम्रस्तान्न एवास्तमेति च ।’ अत्र ‘रक्त एवास्तमेति’ इति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिरस्यगतिरिति (का.प्र. ७) इति काव्यमीमांसकसमायादत्र ब्रह्मशब्दस्य सन्यासासार्थकत्वमुक्तमिति चेत्—उक्तदोषस्य चमत्कारापकर्षकत्वेन रसालङ्कारप्रधानकाव्येष्वेवावश्यं परिहृतव्यादत्रोपेक्षणेऽपि न क्षतिः । अन्यार्थकल्पने तु वाक्यभेदादिगुल्फरदोष-प्रसङ्ग इति यथोक्तमेव युक्तम् । अन्ये तु—मुनिः सन्यासी भूत्वेति व्याचक्षते । तत्र “मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि ध्रुयते—‘गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थं’ इत्यत्र ” (३।३।४७) इति शारीरकभाष्यमनुसन्धेयम् ॥ अत्र ‘साङ्ख्ययोगौ’ (५।४) इत्यादि श्लोकत्रयविषयकं वामनमते सङ्ख्यस्य सङ्ख्यते—

समुद्भूना कर्मयोगसन्यासौ द्वावपि क्मात् । अनुष्ठेयाविति व्यक्तमसमुच्चिदाह्वाच्यतुः ॥

कोन्तेयोऽप्युक्तं ततः साङ्ख्ययोगौ यथा पृथक् । मोक्षं दातुं प्रभवतस्तथेवावपि नो कुतः ? ॥

ज्ञात्वेति ह्येतं तस्य सर्वसाक्षी जगद्गुरुः । शङ्खामुलमपाकृतं कोद्धयमुदेरित ॥ × × ×

नन्वत्र प्रक्रियाभेदे फलैक्यं साङ्ख्ययोगयोगोः । कथं स्यादिति चेत्तत्र सङ्क्षेपात्किञ्चिदुच्यते ॥

तत्त्वसङ्ख्या विचाराख्या जडाजडविवेकतः । प्रत्यगात्मावबोधान्ता यत्र तत्साङ्ख्यमुच्यते ॥

उद्ब्रूयन्ति सहस्रतः सलिलधौ कलोलमालाः पृथक् किन्त्वेतासु न किञ्चनास्ति सलिलादन्त्यवस्था तत्पतः ।

तत्त्वानि प्रकृतेर्ब्रह्मणि विलसन्त्यात्मस्वरूपे तथा तद्भिन्नं तु न तत्र सारमिति सा साङ्ख्यानुभूतिः स्फुटा ॥

वेदान्तानुसृतं साङ्ख्यमिदं व्यासादिदर्शितम् । प्राधान्यं प्रकृतेर्यत्र तदन्यत्रात्र समतम् ॥

येषां चित्ते दृढीभूतः साङ्ख्यबोधोऽयमीदृशः । त्रयोदशे वक्ष्यतीह तेषां मुक्तिं स्वयं हरिः ॥

यदात्मतत्त्वमेतेन साङ्ख्यमार्गेण लभ्यते । चित्तवृत्तिनिरोधाख्या योगेनापि तदाप्यते ॥

तत्प्रक्रिया त्वनुपदं षष्ठेऽध्यायेऽत्र वक्ष्यते । एकेनापि द्वयोरेवमनयोः फलमाप्यते ॥ × × ×

अन्योन्यनिरपेक्षत्वमुक्तत्वेन साङ्ख्ययोगयोगोः । सन्यासयोगौ न तथेत्युत्तरेणोक्तावान् विभुः ॥

प्रकातव्यतिरेकाभिव्यञ्जकेन ‘तुना’ यश्चम् । स्पष्टीकृतोऽयमत्रार्थः सन्दर्भस्वरसाधुगः ॥

तत्तमोक्षं साधयेयातां साङ्ख्ययोगीं पृथक्परम् । सन्यासकर्मयोगौ न शक्तावित्यासायो द्वेः ॥ × × ×

लक्ष्मणाऽभ्येष्टुमगम्येन साङ्ख्यं सन्यासमुचिरे । योगं च कर्मयोगं यन्नैव सङ्गच्छतेऽत्र तत् ॥

यस्माद्विद्वोक्तं देवेन मुख्यं साङ्ख्ययोगयोगोः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥

एकेन कर्मणा मोक्षः सन्यासेनाथवा ततः । व्यक्तमभ्युपगन्तव्यो न चैतच्छ्रुतिसम्मतम् ॥

चेतः शुद्धयति चेत् कर्मण कृते न्यासादहेतु नायुतं न्यासवशापि भवेत्स शुद्धयति यदा चैतस्तद्वैव स्थिरः ।

अन्योन्याश्रयतैवमस्ति नियता यत्कर्मसन्यासयोरेकैव कथं फलं तदुभयोः साध्यं पृथक्चेनचित् ॥

अत्राहुस्ते कर्मणा चित्तशुद्धौ ज्ञानद्वारा मोक्षलाभो ध्रुवः स्यात् । सन्यासे च स्वीकृते कर्मणा प्रागाचीर्णानां तत्फलं तेन साद्धम् ॥

एकमप्यत्र सन्यासात्प्राक्कर्मस्वीकृतेः स्फुटम् । अन्योन्यनिरपेक्षत्वं तयोर्मोक्षे न सिद्धयति ॥

असमर्पदृशित एवार्थः सर्वथा तत्सुसङ्गतः । व्यर्थोऽन्यस्तत्र दोषास्तु नोक्ता विस्तरसाध्वसात् ॥ इति ।

अत्र च—‘ननु प्रियतमत्वेन परमानन्दताऽऽस्मिन् । विवेक्तुं शक्यतामेवे विना योगेन किं भवेत् ॥

यद्योगेन तदेवेति वदामो, ज्ञानसिद्धये । योगः प्रोक्तो, विवेकेन किं ज्ञानं नोपजायते ? ॥

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तथोगैरपि गम्यते । इति स्मृतं फलकत्वं योगिनां च विवेकिनाम् ॥

असाध्याः कस्यचिन्नोः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः । इत्थं विचार्ये मार्गौ द्वौ जगाद परमेश्वरः ।’

(पं. द. ११।८०—८३) इत्यादि ब्रह्मानन्दीयमपि प्रतिपादनमनुसन्धेयम् ॥

अभिनवशुसपादास्तु—‘तु’ शब्दोऽत्रधारणे भिन्नक्रमः । योगरहितस्य सन्यासमार्गं दुःखमेव’ इत्याहुः । —अविगीता ।

१ शां. भा.— एवं तर्हि योगात्सन्ध्यास एव विशिष्यते; कथं तर्हिदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसन्ध्या-
सात् कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२] इति ? शृणु तत्र कारणम्— त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसन्ध्यासं कर्म-
योगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् ? इति । तदुत्तरं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसन्ध्यासात्कर्मयोगो
विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु सन्ध्यासः साङ्ख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स
एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः सन्ध्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यं ? इत्यु-
च्यते— सन्ध्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्म-
योगेनेश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिः, ब्रह्म परमात्म-
ज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः सन्ध्यासो ब्रह्मोच्यते "न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः" [म.ना.उ. ७८] इति
श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसन्ध्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठाक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोति, अतो
मयोक्तं 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसन्ध्यास-
द्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा, तर्हि सन्ध्यासस्यैव श्रेयस्त्वं
प्राप्तमिति चोदयति— एवं तर्हि । सन्ध्यासस्य श्रेष्ठत्वं कर्म-
योगस्य प्रशस्तत्ववचनमुचितमित्याह— कथं तर्हि ।
पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन्परिहरति— शृणु । कर्मयोगस्य
विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परावृष्टम् । तदेव कारणं कथयति—
त्व्येत्यादिना । केवलं विज्ञानरहितमिति यावत् । तयोरन्यतरः
कः श्रेयानिति शब्दोऽप्याहृतव्यः । त्वदीयं प्रथममुच्यते तदनु-
गुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्विहितत्वेकलोदेव सन्ध्यासाद्योगस्य
विशिष्टत्वमिति यथोक्तमित्याह— तदुत्तरूपमिति । ज्ञाना-
पेक्षः सन्ध्यासस्तर्हि कीदृक् ? इत्याशङ्क्याऽह— ज्ञानेति ।
तर्हि कर्मयोगे कथं योगसादः सन्ध्यासशब्दो वा प्रयुज्यते ? तत्रा-
ऽह— यस्मिन् । तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानशेषत्वादिति
यावत् । तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति— कथमित्या-
दिना । कर्मागुष्ठानामावे बुद्धिगुद्वयभावात् परमार्थसन्ध्यासस्य

सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरिक्तमुपन्यस्यान्ययमुपन्य-
स्यति— योगेति । पारमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः । साम-
प्र्यभावे कार्यप्राप्तिरुक्तेति मत्वाऽह— दुःखमिति । योग-
युक्तत्वं व्याचष्टे— वैदिकेनेति । ईश्वरस्वरूपस्य सविशेष-
स्येति शेषः । ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे— प्रकृत
इति । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह— परमात्मेति । लक्षण-
शब्दो गमकविषयः सन्ध्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकभूतिः
प्रमाणयति— न्यास इति । कथं सन्ध्यासं द्विष्यमभवाच्च
ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते ? द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह— ब्रह्मा
हीति । ब्रह्मशब्दस्य सन्ध्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह—
ब्रह्मेत्यादिना । नयाः लोतांतीव निम्नप्रवणानि कथं नि-
रतिरां परिपक्वकाषायस्य करणानि सर्वतो व्यावृत्तानि
निस्तांशेषविशेषकूटस्थप्रत्यगात्मानेष्वप्रवणानि भवन्तीति
कर्मयोगस्य परमार्थसन्ध्यासप्राप्त्युपायत्वे फलितमाह— अत
इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— इयान् विशेष इत्याह— सन्ध्यासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगाद्वे प्राप्तु-
मशक्यः योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः स्वयमेव मुनिः आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा
नचिरेण अल्पेनैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञान-
योगं साधयति, दुःखसाध्यत्वाद्दुःखप्राप्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२]
इति वचनं, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं कं कथमुपपद्यते ? अत्य-
न्तुल्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायां सौकर्यशैष्ट्याभ्यां वैशि-
ष्ट्यम्, फलस्यात्यन्तुल्यत्वाच्च कं विकल्पः, अविकारिभेदप्रा-
प्तियतत्वाच्च न दुष्करविलम्बतोपायवैकल्पिकमित्यभिप्रायेण वैष-
म्यमुच्यत इत्याह— इयान् विशेष इत्याहेति । तुशब्दोऽन्यो-
न्यवैशाम्परः, 'अयोगतः' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयो-
गत्वमेव न सिद्धयतीत्यभिप्रेतम्, तदाह— कर्मयोगाद्वत
इति । 'शक्यमज्ञलिभिः पातुं वाताः' [वा. रा. ४।२.८८]
इत्यादिदुःखशब्दस्यैव ननुसकत्वम् । मुनिवदेष्टु प्रकृतापेक्षित-
प्रकृतिप्रत्ययावैविध्यं मननशील इति । तत्राकर्तृत्वाज्ज-
सन्धानप्रकरणबलान्नमनस्यात्मविषयत्वोक्तिः, स्वयमेव ज्ञान-
गो. ६०

योगमन्तरेणेत्यर्थः । 'दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्येतद्व्यतिरिक्तमु-
पन्यसन्धानात् सुखेन कर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । 'नचि-
रेण' इति नञः क्रियान्वये चिरेणान्वयिगमो न स्यादिति भ्रमः
स्यात्, तद्युदासाय नचिरेणेत्युक्तम् । नैकादिवत् नचिरेण
इति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिगुह्यात्मस्वरूपलक्षणकर्म-
योगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय आत्मानं प्राप्नोती-
त्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एवमव्यवहिततात्प्राप्तिसाधनत्वं
वदता प्रकृतः सन्ध्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यत इति शङ्करोक्तं प्रत्यु-
क्तम् । तद्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पर्यायितं ज्ञानयोगयुक्त
इति । दुःखसाध्यत्वाद्विलम्बितफलो ज्ञानयोगः ; कर्मयोगस्तु
सुखसाध्यत्वाद्विलम्बितफल इति वैषम्यमेनेन श्लोकेनोक्तं
भवति ॥ ६ ॥

६ आ. मा. भा.— इतश्च सञ्ज्ञासाधोगो वर इत्याह— सञ्ज्ञासस्त्विति । योगाभावे मोक्षादिकलं न भवति, अतः कांक्षयादिदुःखमेव तस्य, मोक्षाद्येव हि फलम् । अन्यत्तत्फलमल्पत्वादफलमेवेत्याशयः । तच्चोक्तम्—‘विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते’ इति पात्रे । यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति; यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः । महाफलश्च योगयुक्तश्चेत्सञ्ज्ञास इत्याह— योगयुक्त इति । मुनिः सञ्ज्ञासी । तच्चोक्तम्— ‘स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः’ इति ॥६॥

६ ज. प्र. टी.— सञ्ज्ञासस्त्वित्यस्य सङ्गतमाह— इतश्चेति । ननु प्राक् सञ्ज्ञासाधोगस्य वरत्वे न कोऽपि हेतुरुक्तः, तत्कथमेवमुच्यते ? मैवम् ; सञ्ज्ञासस्य योगावरत्वे बाधकं परिहृतम् । साधकमिदानीमुच्यते । बाधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम् । तस्मादितथेति युक्तम् । पूर्वं सञ्ज्ञासस्य निश्चयेयसकरत्वमुक्तम्, इदानीं कथं दुःखहेतुत्वमुच्यते ? किं वाऽनेन साधकमुक्तं ? इत्यतो व्याख्ये— योगेति । विष्णवर्ण-बुद्ध्या करणाभावसञ्ज्ञासमात्रेणेति शेषः । आदिपदेन ज्ञानं पृथगेति । तस्य केवलसञ्ज्ञासिः । योगाभावे सञ्ज्ञासी निष्फल एवेत्येतन्न युज्यते, मोक्षाद्यभावेऽपि तात्कालिकापमानादिदुःखाभावादेर्भावादित्यत आह— मोक्षादीति । अत्र पुराणसम्मतिमाह— तच्चेति । ननु मोक्षफलभावेऽपि ध्यानादिनैव कृष्या-

दिकं सफलमित्युच्यते । तत्कथमेवमनिहितमित्यत उक्तं विश्रु-
णोति— यस्त्विति । महाफलं साधयितुं योग्यमित्यर्थः ।
मोक्षादिप्रदं प्रकृतोपेक्षयैव कृतमिति भावः । ननु सञ्ज्ञासात्
योगस्य वरत्वमनेन साधितं तस्मिन्मुत्तार्येण ? इत्यत आह—महा
फलश्चेति । महत्फलं यस्मात्स तथोक्तः । योगाश्रित्वेन ततोऽव-
रत्वं सञ्ज्ञासस्य सिद्धाधीयमित्युक्तम् । तयान्वयव्यतिरेकाभ्यां
सिद्धयति । तत्र पूर्वार्थेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वयमात्रेण इत्यर्थः ।
ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्, सत्यम् ; तथापि नरमभावित्वेन
विशेषः । नन्वत्र सञ्ज्ञासबाधकं न धृत्यत तत्कथमेवमुच्यते ?
इत्यत आह— मुनिरिति । मुनिशब्दस्य कामवर्जनलक्षण-
सञ्ज्ञासवचनत्वं कुतः ? इत्यत आह— तच्चेति ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं, कथं विशिष्टः ? इत्यत्राऽह— सञ्ज्ञास-
स्त्विति । सञ्ज्ञासो ज्ञाननिष्ठा महाबाहोऽयोगिभिर्दुःखेन प्राप्यते; कर्मभिस्तु सुखेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्राप्यते, अतः कर्मयोगो विशिष्यत इत्युक्तम् । यतः योगयुक्तो मुनिर्ज्ञानी ब्रह्म अचिरेणाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

८ वं. ब्र. शि.— एवं ‘ज्ञेयः स नित्यसञ्ज्ञासी’ [५।३] इत्येतदुपपादितम्; इदानीं ‘सुखं बन्धाप्युच्यते’ [५।३] इत्येतदुपपादनं कर्मसञ्ज्ञासयोगेकपुरुषादुपेयत्वं भिन्नपुरुषानुपेयत्वं वा ? इति प्राक्पृष्टोत्तरस्माह— सञ्ज्ञास इति । अयोगतः कर्मयोगं विना तु सञ्ज्ञासः प्राप्ते दुःखं दुःखहेतुः; अशक्य इति यावत् । कर्मादृष्टानजन्मचित्तबुद्धयभावे सञ्ज्ञासहेतुवैराग्याभावात् । यदा योगो विना कृतः सञ्ज्ञासो दुःखमानुषेव भवति, चित्तबुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठया असम्भवात्, सोपधे के कर्मण्यनधिकारात्; अतः कर्मब्रह्मोभयग्रहत्वेन तस्य महत्सङ्कटमेव स्यादित्यर्थः । कर्मयोगयुक्तस्तु चित्तशुद्धिवैराग्यसम्पत्त्या मुनिः सञ्ज्ञासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दात्मकं अचिरेणाधिगच्छति साक्षात्करोति । अतः कर्मयोगं विना सञ्ज्ञासस्य दुष्कृतवाक्यब्रह्मकुतस्यापि तस्यानर्थकरणेन फलवत्त्वाभावात् सुकरः शीघ्रफलदश्च कर्मयोगस्ततो विशिष्यत इत्यशस्य मुखश्लोः प्रथमं कर्मयोगं पृष्टानुष्ठेयः न

तु सञ्ज्ञासः ; स तु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ‘न कर्मणाम्’ [३।४] इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

अत्र कर्मयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सञ्ज्ञासहेतुत्वोक्त्या कर्मसञ्ज्ञासयोरङ्गाङ्गीभावप्रदर्शनात् तयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वमुक्तं भवति । न च विरोधाद्युपपदेकस्य तदनुष्ठानासम्भव इति वाच्यम् ; कालभेदेन तत्सम्भवात् । युज्यते न्यत्वविरक्तिदशयां कर्मयोगो विरक्तिदशयां सञ्ज्ञासश्च । न च कर्मयोगस्यापि वैराग्याधिकात्वाद्द्विरक्यविरक्त्यवस्थाभेदेन कर्मतस्यागव्यवस्था न युक्तेति वाच्यम् ; कर्मयोगहेतुवैराग्यात् सञ्ज्ञासहेतुवैराग्यस्य भिन्नत्वात् । तीव्रतरं हि वैराग्यं सञ्ज्ञासहेतुः । यथाऽतितीव्रायां बुद्ध्यायामुपपन्नायां भोजनादन्यां व्यापारो न रोचते, भोजने च विलम्बो न सोढुं शक्यते; तथा संसारविरतावतितीव्रायाश्चक्षुष्यायां सञ्ज्ञासं विनाऽप्यत्र रोचते, सञ्ज्ञासे च विलम्बो न सद्यते । तदेतादृशे तीव्रतरे वैराग्ये सञ्ज्ञासः, तदभावे कर्मयोग इति व्यवस्थासम्भवाच्च कोऽपि विरोधः ॥ ६ ॥

९ व० त० टी०— किञ्च साङ्ख्येऽभिप्रेतं कर्म—सञ्ज्ञासं विनाऽपि योगेनेह हि सिद्धिर्भवति, न तु योगं विना सञ्ज्ञासिनो भवतीत्याशयेनाह— सञ्ज्ञासस्त्विति । हे महाबाहो ! कर्मसञ्ज्ञासस्तु योगव्यतिरेकेणाप्तुं दुःखरूपः । समुलं हि योगः तस्मिन्प्राया कणव्यतिरेकेण कस्य सञ्ज्ञासः ? नह्यकुतस्तस्यागो युज्यते, सिद्धत्वात् । साङ्ख्यीयो मुनिरपि योगयुक्तोऽचिरेण ब्रह्माधिगच्छति; नान्यथेति मम मतम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भयोरैकफलमेव उभयरूपता किं ? किञ्च भगवतो रसकल्पवादस्य च द्विरूपत्वादिकल्पयेनाक-
ष्ट्याशङ्क्यामाह— सञ्ज्ञासन्तिवति । इ महाबाहो !
सञ्ज्ञासन्तु अयोगतः योगं विना आत्मानं प्राप्तुं दुःखं, दुःखरूपमि-
त्यर्थः । अत्रायं भावः— सञ्ज्ञायामस्य साङ्ख्यगतमकस्य विप्रयोग-
रूपत्वात्, योगस्य संयोगात्मकत्वात्, विप्रयोगस्य संयोगपुण्या-
योगं विना न तस्मिन्निदं स्यादन्त उभयरूपत्वेन कथनमित्यर्थः ।

११ नी० आ० दी०— नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गावुक्तौ स्यातां, तत्र “नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय ” [श्र.च. ३।८+६।१५] इति श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह— सञ्ज्ञासन्तिवति । सञ्ज्ञासो नैककर्म्यं अयोगतो
योगं विना आत्मानं दुःखं हं महाबाहो ! । अयमर्थः— निर्विकल्पकसमाधिपि “तत्त्वमसि” [छां.च. ६।८।७—१४]
इत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव, न सतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गस्याभावाज्ज्ञेयाद्वाहृतश्रुतिविरोधः । “शान्तो
दान्त उपरतसितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [ब्र.उ. ४।४।२३] इति श्रुत्यैव शमादिवत्स-
माधिपरात्मदर्शनार्थत्वेन दर्शितत्वात् । तथा च समाहितपदं वास्तविककारेणैवास्त्वयत्नम । “स्वातन्त्र्यं येषु कर्तुं स्या-
त् कर्णायकं प्रति । तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः” । शमादिभिः शमादिश्रुत्या । “अस्वातन्त्र्यं तु
येषु स्यात्कर्णायकं प्रति । समाहितोक्त्यादेयानां तन्निरोधो विधीयते” — अस्वातन्त्र्यं मुख्यपदं शापेक्षत्वं, येषु मान-
मेव व्यवहारनिरोधेषु । “पिण्डादित्येन्द्रियग्रामं बृहदावरोध्य निश्चलम् । विषयांस्तत्स्मृतौ स्मयस्त्वातिष्ठेत्सिद्धिं नरोधतः ॥
एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादृशान्” इति । एवं व्यतिरेकसु-
क्त्वाऽन्वयमाह— योगयुक्त इति । मुनिः सञ्ज्ञासो न चिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माभिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण, न तु
केवलसञ्ज्ञासी । यथोक्तं “न च सञ्ज्ञसनादेव सिद्धिं समभिगच्छति” [३।४] इति ॥ ६ ॥

सम्यग्दर्शनप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वतोऽपि योगिनः सकारणा कर्मलिप्ता ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

मर्षभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

१ शां. आ.— यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन— योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा
विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च मर्षभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वस्वपथ-
न्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा, सम्यग्दर्शित्यर्थः । स
तत्रैवं वर्तमानो लोकसङ्ग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते, न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु पारिनाश्यं परिशुष्य श्रवणादि-
माधनसङ्कटानुतिष्ठतो तत्त्वसम्पन्नो भवत्यपि यथापूर्वं कर्मा-
ण्युपलभ्यन्ते, तानि कर्मभेदतः भविष्यन्तीत्याद्याह्य आकाश-
मवतारयति— यदा पुनरिति । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन
यदा पुनरेव पुरुषो योगयुक्तत्वादिविशेषणः सम्यग्दर्शो सम्प-
द्यते, तदा प्रातिभासिकी श्रुतिमनुसृत्य त्वन्नपि न लिप्यत इति
शोभते । योगेन नित्यैर्मित्तिककर्मभानुशानेनेति यावत् । आदी

नित्याद्यनुशानतः रजस्तमोसामान्यामकर्तृत्वं नश्यं सिद्धय-
नीत्याह— विशुद्धात्मेति । विशुद्धौ कार्यकरणसङ्घातस्यापि
स्वाधीनत्व भवतीत्याह— यजितेति । तस्य यथोक्तविशो-
धनवतो जायते सम्यग्दर्शित्वमित्याह— सर्वभूतेति । सम्य-
ग्दर्शिनस्तर्हि कर्मानुष्ठानं कुतस्त्ये ? तदनुष्ठानं वा कुतो बन्ध-
विजेषमिदं ? श्रयाताड्याऽऽह— स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं
मममर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. आ.— कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्ध-
मनाः । विजितात्मा स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, तत एव जितेन्द्रियः । कर्तु-
रात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादिभूतानामात्मभूत आत्मा
यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा; आत्मयाथात्म्यमनुसन्धानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा;
देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वासम्भवात् । प्रकृतिवियुक्तः सर्वत्र देवादि-

देहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' [५।१९] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स एवम्भूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते न सम्बध्यते । अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिगमे च हेतुरुच्यते—'योगयुक्तः' इति श्लोकेन । पूर्वावात्सर्याच्च मनोविषयो, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात् । 'योगयुक्तः' इत्येनैव सिद्धो विद्युद्भवनस्त्वे हेतुः शास्त्रीय इयादिनोच्यते । विद्युद्विद्यं रजस्तमोनिवृत्तिस्तन्मूलागद्वेषादिकषायनिवृत्तिश्च । प्राक्समर्थितं स्मारयति स्वास्थ्यस्ते कर्मयोगीति । प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वस्तुमुचितत्वात्, 'विजितदेहः' इति परब्याख्यानं नन्दमिति भावः । सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण तत् एवेतुक्तम् । सर्वभूतेत्याशुपदानाय कर्तुरित्युक्तम् । प्रथमस्य सूत्रशब्दस्यात्र देवादिदेवमाश्रयिष्यतां, द्वितीयस्य क्रियात्मातां विग्रहे च दर्शयति सर्वेषामिति । भिन्नानामैक्यं हि विरुद्धमित्यत्राह आरम्भयातात्म्यमिति । अयमभिप्रायः—सत्यं न स्वल्पैक्यं विधीयते, तस्य प्रत्यक्षानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, किन्त्वेकाकारत्वं, यथा सर्वमिदं ग्रहे वर्तमानो म्रियतेत्येतेषुके तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वद्वापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानो 'अयमेवावस्था' इति प्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्य चारमनः समानत्वमुक्तं भवति । ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवतियमाङ्गणक्षत्रिय-

ब्रह्माचारिण्युद्धस्यपण्डितापण्डितशक्ताशक्तचक्रिदस्त्ववितरणादिनिर्वचिकैवैक्यमिर्नैरत्वादात्मानाम्; अन्यथा 'बाह्यो यजेत' [ब. ब्रा. ५।१।१९] इत्याद्यानापयन्त्याश्रयाप्रयोगोऽपि भज्यतेत्यत्राह देवादिभेदानामिति । अयं भावः—'सत्यं देवादिबैषम्यं प्रामाणिकमेव, तत्तु न स्वरूपयुक्तम्, तस्य कर्मोपाधिकप्रकृतितरिणामभेदनिबन्धनत्वात्; सुदुर्कारविवक्षया तु समानत्वमिहोच्यते' इति । साम्यस्यात्र विवक्षितत्वे संवाक्यमनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति प्रकृतिवियुक्त इति । 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्यत्र न तावन्निषिद्धं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याकोपप्रसङ्गात्; न च कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति, तथा च सति निष्फलप्राप्तत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात् । अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपितु कर्मयोगं कुर्वन्नस्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचित् लिप्यत इत्येवार्थ इत्यभिप्रायेण अनात्मन्यात्माभिमानेनेत्याशुक्तम् । 'नैव किञ्चिदकरोमि' [५।८] इत्यादिकं ह्यनन्तरमुच्यत इति भावः । 'न लिप्यते' इत्यत्र सवासनं सम्बन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह—न सम्बध्यत इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति—अत इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—एतदेव प्रपञ्चयति—योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । यैश्चा-मोतीत्यादेः । स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. द्वी.—प्रकृतप्रमेयस्य समाप्तत्वादुत्तरस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—एतदेवेति । योगयुक्तस्य सञ्ज्ञासस्य महाफलत्वमेवं । प्रपञ्चं च 'यो न द्वेष्टि' [५।१३] इत्यग्नौकक्षेद्विपरिजनकारणोपपत्त्यासेन 'ब्रह्माधिगच्छति' [५।१६] इत्यग्नौकक्षज्ञानावान्तरफलपत्त्यासेन चेति ज्ञातव्यम् । 'सर्वभूतात्मभूतात्मा'

इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—सर्वेति । सर्वभूतानामात्मभूतः कथं ? इत्यत उक्तं यथेति । अतर्निर्वचनमाश्रित्य न स्वल्पस्त्वमित्यर्थः । स आत्मभूत इति सर्वभूतात्मभूत इत्युक्तस्यानुगायः । 'स्वसमीपं' इत्यादिद्वितीयात्मशब्दस्यार्थः । एवं जानन्नत्र विवक्षितः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—अतः-योगेति । योगयुक्तो विद्युद्वात्मा प्राप्तसत्त्वशुद्धिर्विजितात्मा रागद्वेषाभ्यामनाकृष्यमाणो जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषु भूतेष्वान्तर्गतवद्दर्शी कर्माणि कुर्वन्नपि तत्फलैर्न लिप्यत न सम्बध्यते ॥ ७ ॥

८ वे. ब्र. गि.—ननु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छति' [५।१६] इत्युक्तमयुक्तम्, कर्मणो बन्धहेतुत्वादित्यत आह—योगे त । निष्कामत्वेन श्रमपण्डुत्वाऽनुष्ठीयमानं कर्म योगः, तेन युक्तः पुरुषः विद्युद्वात्मा निर्मलान्तःकरणः, तथा विजितात्मा वशीकृतदेहः जितेन्द्रियश्च सन् । अनेन 'शरीर-बाह्यनोभिर्यत्कर्म प्रारभतेऽर्हति !' [१८।१५] इति वक्ष्यमा-

गन्निविकर्मलेपामावः सृजितः । एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवस्थ-म्भावीत्याह—सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादित्वात्मानानामात्मभूत आत्मा यस्य स तथोक्तः, अद्वितीयात्मतत्त्वदर्शीति यावत् । एवम्भूतः कुर्वन्नपि लोकानुग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म न लिप्यते न बध्यते ।

यस्यत्र मयुसुदन्सरस्वतीभिरुक्तम्—“सर्वभूतानामा-

१ यथाज्ञोति यदादत्ते यथाति विषयानिह । यथास्य सन्ततो भावस्तेनात्मेति निरुच्यते ॥ [लि. पु. भू. भा. ७।१९६ इति श्लोकोऽत्र लक्ष्यते ॥

भावस्तेनात्मेति निरुच्यते ॥ [लि. पु. भू. भा. ७।१९६

स्मभूत आत्मा यस्येति भाष्यकारीयव्याख्याने 'सर्वभूतात्मा' इत्येतावतैवार्थलाभात् 'भूतात्मा' इत्यधिकम् । अतः सर्वात्म-पदाम्नां जडाजडे विवक्षित्वा सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा स्वरूपं यस्येति व्याख्याने समञ्जसम् । चेतनाचेतनात्मकं सर्व-मात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थः" इति, तदस्तु; 'सर्वभूतात्मभूत'—इत्येतावतैवार्थलाभेन भवव्याख्यानेऽपि द्वितीयात्मपदवैयर्थ्यात् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थलाभा-

यात्मपदं सार्थकमिति चेत्, सर्वभूतात्मभावापत्त्वात्मादिवि-रूपार्थलाभाय भूतात्मपदमपि सार्थकमिति समानम् । वस्तुतस्तु भवद्वयाख्याने एवासामञ्जस्यम्; सर्वपदेनैव चेत-नाचेतनलाभेन प्रथमात्मपदवैयर्थ्यात् 'सर्वात्मा' इति द्वन्द्वात्म-श्रुतद्वितीयभूतपदेनैव 'सर्वभूत आत्मभूतः' इत्यर्थलाभेन प्रथमभूतपदवैयर्थ्याच्चेति न किञ्चिदेतत् । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यानेमनवधम् ॥ ७ ॥

१ व ० त ० दी०—स्वमतस्कोरणार्थं तद्योगिनं लक्ष्यति त्रिभिः । त्रिगुणातीतत्वात्तस्येतिभावेन योगयुक्त इति ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—ननु ब्रह्माप्रतिरेकोत्तमा तदा भक्त्यैव तत्सिद्धिरिति निवृत्तफलभोगकारकमकरणं किम्योजनकं ? इत्यासङ्ग्याह—योगयुक्त इति । योगयुक्तो मत्संयोगात्मवान् । विशुद्धात्मा विशेषेण शुद्ध आत्मा अन्तःकरणं कामादिभावर-हितं यस्य । विजितात्मा विजितो वशीकृत आत्मा भगवत्स्व-

रूपं येन । जितेन्द्रियः जितानि इन्द्रियाणि स्वभोगादिरूपाणि येन । सर्वभूतात्मा सर्वभूतात्मरूपो भगवान् स एवात्मा स्वस्व-यस्य, तादृशो मदाज्ञया लोकसङ्ग्रहाय कर्म कुर्वन् लिप्यते तत्फलभोगेन न बध्यते ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०—योगेति । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः, अत एव विशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेण हीन आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य । निर्विकल्पावस्थायां केवल एव चेतनोऽस्ति, नान्यदेत्युक्तम् । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽप्यवस्थानम्' । 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' [पा. यो. १।३।४] इति । तदा वृत्त्यभावे इतरत्र वृत्ति-काले इति सौत्रपदद्वयार्थः । अत्र हेतुः—यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । एवं शुद्धस्वरूपपदार्थं उक्तस्तस्य तत्पदार्थभेदमाह—सर्वभूतात्मेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिसम्बन्धपर्यन्तानां विद्यदादीनां च चेतनाचे-तनानामात्मभूतः उपादानत्वेन स्वरूपभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतं कारणानन्यत्वात्कार्यस्य, सर्वभू-तात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तु 'सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य' इति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूत इत्यधिकमिति दूषितं, स्वयं च सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा यस्येति विप्रदो दर्शितः (मधुसूदनसरस्वतीभिः) तत्र सङ्कोचे कारणाभावात्सर्वपदेनैव चिज्जडयोर्मिहे परस्याप्यत्वभूते-त्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपञ्चभूत आत्मा यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभात् । सर्वं च आत्मनश्च तद्भूत आत्मा यस्येति त्रिगुण 'सर्वात्मभूतात्मा' इत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्य वैयर्थ्यं च । भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूत आत्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेषामेदं उच्यते, परस्य तु उपादानत्वलिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवस्य ब्रह्मामेदोऽवगम्यत इति विद्वद्भिन्नविनयः श्रुन्तव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा अतोऽहमिव सोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते, असङ्गात्मज्ञानात् कत्रादिर्बाधितत्वाच्च । व्युत्थाने तत्प्रतीतावपि एतत्तावदष्टोत्तरगवदबाधकत्वाच्चैर्यथः ॥ ७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यङ्गलूणवन्स्पृशजिघ्रन्मिषन्मिषन्नपि ।

प्रलपन्विस्मृजन्गृह्णन्मिषन्मिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत चिन्तयेत्, तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शित्यर्थः । कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येत ? इत्युच्यते—मन्येतेति पूर्वेण सम्बन्धः । यस्यैव तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्पददर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंख्या स एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानमयोजनया प्रवर्तते ॥८॥१॥

२ आ. शां. व्या.— कर्माण्यङ्गीकृत्य तैरस्य विदुषो कथो वास्तौत्युक्तम्, इदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न सन्तीत्याह— न चेति । लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याद्यङ्क्य स्वदृष्ट्या तदभावमभिप्रेत्याऽह— नैवेति । साधे समन्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्पापयति— कदेत्यादिना । चक्षुःसाद्विज्ञानेन्द्रियैर्वाङ्गिकैर्मिन्द्रियैः प्राणादिवायुमेदेरन्तःकरणचतु-

ष्टयेन च तत्त्वैष्टानिर्वर्तनावस्थायां तत्तदर्थेषु सर्वां प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्धानो नैव किञ्चित्करोमीति विद्वान्प्रतिपद्येत्यर्थः । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्प्रतिपत्तिकर्मभूतं कर्मसंन्यासं फलान्तरकमभिलषति— यस्येति । अहस्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसम्भवात्कृतः संन्यासेऽधिकारः स्यादित्याद्यङ्क्याऽह— न हीति ॥ ८ ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— यतः सौकर्याच्छैष्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु— एवमात्म-तत्त्वचित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् अनुसन्धानो नाहं किञ्चित्करोमीति मन्येत; ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलोन्द्रियप्राणसम्बन्धकृतमिदं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

४ वे. ता. सं.— एवमर्जुनस्य परिपृच्छतः साक्षात्प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्, अथ तदाशयविषयो भगवत आभिप्रायिकं वाक्यमुत्तरसङ्गत्यर्थे दर्शयति— यत इति । तुकोऽत्र योगनिष्ठः, तत्त्वचित्, तदन्तर्गतात्मतत्त्वविज्ञानवान् । तदाह— एवमात्मतत्त्वविदिति । 'पन्थन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्रन्' इति चक्षुःश्रोत्रत्वप्राणजिह्वाख्यज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । 'गच्छन्, प्रलभन्, विजृम्भन्, गृह्णन्' इति वादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः । तत्र 'विजृम्भन्' इति पापपक्षव्यापारसङ्ग्रहः । उक्तं च 'पापस्ये विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणा । विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिक्रमातः' इति । 'चपन्, शसन्, उन्मिषन् निमिषन्' इति सुप्राणव्यापाराः । स्वापस्य तमोऽस्ति त्वेऽपि प्राणाधीनत्वं सिद्धम् । 'उन्मिषन्, निमिषन्' इति तु व्यानाख्यप्राणव्यापारः । 'श्वसन्' इति तु प्राणसंज्ञप्राणविशेषव्यापारः । 'गृह्णन्' इति पाणिव्यापारपरोऽपि अपानव्यापारस्यापि तत्रेण ग्राहकः । 'तदपानेनानिष्टुक्षतदावयस्य य एषोऽस्तस्य ग्रहो यदायुः' [ऐ.उ. ३।१०] इति । एवं विभागप्राणनाय—

श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि प्राणादिवेत्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसंवादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहलक्षण्या लक्षयतीति तात्पर्यम् । 'इन्द्रियाणेषु' इत्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय स्वविषयेष्वित्युक्तम् । नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषु कर्तृत्वाभ्यासः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात्; आत्मन एव कर्तृत्वस्य 'कर्ता शान्तार्थवत्वात्' [ब्र. सु. २।३।३३] इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह ज्ञानैकस्वभावस्येति । कर्मणां भिद्यत्वात्तानुसन्धानमिह परोक्षतमुक्तम्, 'इन्द्रियाणिन्द्रियाणेषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रियादिव्यवच्छेदायोपाधीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च कर्ममूलशब्दः । ईदृशमिति— पुण्यपारपरूपमित्यर्थः । अत्र 'तत्त्वचित्' इति निरुपाधिकस्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण—' [१३।२०] इत्यादाविव न चिद्विद्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

५ आ. भा.— संन्यासं स्पष्टयति— पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— नैव किञ्चिदित्याद्यैः प्रतिपाद्यमाह— संन्यासमिति । 'ज्ञेयः' इत्यादिना 'विद्युदात्मा' इत्यादिना

च स्पष्टीकृतत्वात्— पुनरिति । स्पष्टं च प्राणमुक्तसङ्कल्पत्यागस्याभिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— आत्मनोऽकर्तृत्वाभौव किञ्चिदहं करोमीति मन्येत तददर्शनादिषु कर्तृत्वस्याविद्यातः प्रतिभासे सत्यपि । पश्यन्नूपमालोचयन्, शृण्वच्छब्दं शृण्वन्, जिघ्रन्नानुपादानः, अशनन्नोदानान्शृङ्खलान्, गच्छन्नपद्भ्यां विहरन्, स्वपच्छयान्, श्वसन्नश्वसं विसृजन्नपि तथा— प्रलपन्प्रभाषमाणः, विजृम्भन्पुरीषे विसृजन्, गृह्णन्हस्तेनोपादानः, उन्मिषन्नभिषिञ्चन्मीलन्नभिपीलन्नपि, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनीन्द्रियार्थेषु विषयामिमुखं वर्तन्ते इति धारयन्मन्यमानो नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदिति पूर्वेषु सम्बन्धः । तस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकारणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव सम्पद्यतः सम्यग्दर्शिनः सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारस्तत्तत्कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकाया-मुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्ताउदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— कुर्वन्पि न लिप्यते, [५।७] इत्युक्तम् ; कुतो न लिप्यते ? इत्यतः कर्तृत्वाभिमाना-

भावादित्याह द्वाम्याम्— नैवेति । युक्तं समाहितः तत्त्वचित् नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत सत्यते चिन्त-

यति, अतो न लिप्यत इति सम्बन्धः । तर्हि तत्त्वविक्रमपि न पश्यति न शृणोति येन न किञ्चिच्छ्रोमीत्यवहित्येत् । अत आह— पश्यन्निति । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागदिकर्मैर्न्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैस्तत्करणचतुष्टयेन च क्रियमाणेषु कर्मसु, इन्द्रियाण्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते, न त्वहमिति धारयन्, नैव किञ्चिच्छ्रोमीति मन्येतेति योजना । अत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनप्राणाशानानि चक्षुर्ग्राह्यप्राणरसनानां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्निग्रहन् भवितुकाः । 'गच्छन्प्रलपन्निश्चिज्जन्मुह्यन्' इत्यनेन तु पञ्चकर्म-

९ व. टी.— 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारसत्वेऽपि कर्तृत्वाद्यभिमानाभावेन निर्द्वन्द्वत्वाच्च विरुद्धमित्याह— नैव किञ्चिदिति । मनस इन्द्रियाणां च व्यापाराः 'वर्त्मनिमिषन्नपि' इत्यन्तं निर्दिष्टाः । स्वविषयेषु हीमानीन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, नाहमिति । साङ्ख्यवद्धारयन् न लिप्यते । तथा चोक्तं सूत्रकृता 'तदविगम उत्तरपूर्वाचयोरश्लेषविनाशो' [ब्र. सू. ४।१।१३] इति । कर्मभिर्न स बध्यते इति ॥८॥९॥

१० पु. अ. त.— ननु नियतफलस्य कर्मणः कृतस्य कर्म न फलं ? इत्याशङ्क्याह— नैव किञ्चिदित्यादित्रयेण । तत्त्वविवर्गभगवद्विज्ञेयः युक्तः मद्रावयुक्तः सन् 'नैव किञ्चिच्छ्रोमी अहं किञ्चिदपि न करोमि; किन्तु भगवदिच्छया तदज्ञया यथा स कारयति तथा वारिवशात्प्राणादिचलनवत्, कर्म किमपि मत्तो न भवति, न त्वहं करोमि' इति यो मन्येत स पापेन कर्मजफलेन न लिप्यते । एवंरूपस्य स्थितिमाह— पश्यन्निति । भावात्मकेन मनसा स्थिरीकृतालीकृतैर्न्द्रियैश्चक्षुःश्रुतिभिः पश्यन् भगवत्स्वरूपदर्शनं कुर्वन्, शृण्वन्

न्द्रियाणां व्यापार उक्ताः । तत्र गतिः पादयोः, प्रलापो वाचः, विसर्गः प्रायूपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोश्चिति विवेकः । 'असन्' इति प्राणादिपञ्चकव्यापारोपलक्षणम् । 'उन्मिषन्नपि मन्' इति नाग-कूर्मादिवायुपञ्चकान्तरव्यापारोपलक्षणम्; 'उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलिते तथा । रुकरस्तु क्षते [रुकरः रुकरो] ज्ञेयो देवदत्तो विनुम्भणे ॥ न जहाति सूतं वापि सर्वव्यापी धनञ्जयः' [यो. सू. ३. २५, २६] इति स्मृत्युः । स्वपश्चित्यन्तःकरणचतुष्टयव्यापारोपलक्षणम् । एवमर्थकमन्वास्थापठकर्म भक्त्वा व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

भगवत्कृतित्वेवादिशब्दान्, स्पृशन् भगवत्धारणविरुद्धत्वेऽपि कुर्वन्, जिग्रन् भगवत्स्वात्मोदाशवाप्राणं कुर्वन्, [अभन् ...?] गच्छन् गोचारणादिलीलायां सङ्गे गच्छन्, स्वपन् लीलादिसंयमे नेत्रसुद्वर्णं कुर्वन्, श्वसन् विप्रयोगादिना श्वासविमोक्तं कुर्वन्, प्रलपन् तद्भावेन मत्तावस्थायां अमरवद्भावं कुर्वन्, विस्जन् तदवस्थायामेव दूरे यच्छन्, गृह्णन् तदवस्थयैवालिङ्गनादि चरणेषु कुर्वन्, उन्मिषन् मत्तावस्थायागेन स्वरूपातुभवं कुर्वन्; निमिषन् तत्सुखाद्यभावेन नेत्रनिमीलनं कुर्वन्; इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु भगवदवयवेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

११ नी० भा० टी०— न लिप्यत इत्येतदुपपादयति— नैवेति द्वाभ्याम् । तत्त्ववित् अहं नैव किञ्चिच्छ्रोमीति मन्येत मन्यते । तत्र हेतुः— इन्द्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणारेरपि । इन्द्रियाद्य इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्; न त्वहं विषयेषु वर्ते इति मन्यते । धारयन्निति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । अत्र दर्शनाद्यः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः । गमनविसर्गप्रलपनग्रहणानि कर्मैन्द्रियाणाम् । तानि चानन्दस्योपलक्षणानि । श्वसन्निति प्राणस्य, स्वपन्निति बुद्धेः, उन्मिषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । क्रमस्त्वविवक्षितः । एतां कुर्वन्नप्यभिमानाभावाच्च लिप्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे— ब्रह्मणीश्वर आधाय निश्चिष्य तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि, मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न सम्बध्यते; पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कर्मणि न प्रवर्तते, पापोपहतिसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह— यस्त्विति । यथा श्रुत्यः स्वाम्यर्थं कर्माणि करोति, न स्वफलमपेक्षते,

तथैव योऽविद्वान्मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि करोति, न स कर्मणा बध्यते; न हि पद्मपत्रमम्भसा सम्बध्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' [१।४।३] इति हि वक्ष्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतेः 'पश्यच्छृण्वन्' [१।८]

इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इति यः कर्माणि करोति, सः प्रकृतिसंस्पृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्याऽऽत्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पञ्चपत्रमिवाम्भसा यथा पञ्चपत्रमम्भसा संस्पृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— नन्वेवं फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति भावनाया तत्करणेऽपि न दोषः स्यात्; यदि च परमार्थतः स्वस्थैव कर्तृत्वं किं तस्योपाधिकत्वासुसम्भावेन प्रयोजनम् ? तथासुसन्धानेऽपि प्रकृति-संसर्ग एवैनं देहात्मप्रभे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते 'ब्रह्मणि' इति श्लोकेन । न तावदत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिरस्कारप्रकरणत्वात् । नापि परं ब्रह्म, औपाधिकत्व-प्रतिपादनप्रकरणे तदनेपेक्षणात्, अनन्तरं च 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इति श्लोकेन देहकर्तृत्वामिसन्धानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः, ब्रह्मज्ञानेऽनेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः । भवति हि प्रकृतिकायेऽपि ब्रह्मबन्धप्रयोगः " तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमग्रं जायते " [सुं. उ. १।१।९] इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह— ब्रह्मशब्देनेति । ब्रह्मबन्धस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति— मम योनिरिति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः, प्रस्तुतस्य क्रियायात् ? इति शङ्कायां पूर्वोक्तोपाध्यायस्यासुस्पृष्टितं वाक्यायामाह— इन्द्रियाणामिति । ननु बृहत्सगुणात्प्रयोगबलाच्च मूलप्रकृतिब्रह्मशब्देनोच्यताम् ; तत्र दर्शनप्रवर्णणादिकर्तृत्वासुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तदेतत्त्वाभावादिति शङ्कानिराकर-

णाय अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम् । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात्कार्यमिति गोचरयेदिति भावः । कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोकं पश्य-ञ्छृण्वन्नित्याद्युक्तप्रकारेणेति । 'यः करोति' इत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदौपाधिकत्वस्मादणाय पूर्वोक्तमाहुः नैव किञ्चित्करोमीति । पापशब्दोत्र देहात्मप्रभमविषयः 'योऽन्याथा सन्मात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहा-रिण' [म. भा. १।७।१२७] इत्यादिषु चात्मान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम् ; आत्मनोऽकर्तृत्वासुसन्धानप्रकरणे तन्निवृत्तिरेव वक्तुमुचितेत्यभिप्रेत्य प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणेत्युक्तम् । बन्धहेतुनेति । तत्र पापपल्लवण्योतनम् । अलौकिकमनिष्टफलासाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्तश्च पापशब्दोऽनेकेवर्थेषु, यथा " न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पापमनोऽतो निवर्तते " [छां. उ. ८।४।१] इति । ननु पञ्चपत्रमम्भसा संस्पृष्टं कथमत्र दृष्टान्तः ? इत्यत्राह— यथेति । न संस्पृष्टमात्रनिबधायान् दृष्टान्तः, किन्तु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थितादिकं सर्वसम्भस्येव, तथापि न तत्कार्यैः शादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोगलक्षित्यादेरस्य तत्कार्यैर्देहात्मप्रमादिर्न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सञ्ज्ञासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह— ब्रह्मणीति । साधन-नियमस्योपाचारत्वव्यावृत्त्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दौ.— ननु 'योगयुक्तः' [५।५] इत्यनेन यत्सञ्ज्ञास-योगयुक्तस्य कर्माखेपलक्षणं फलमुक्तं, तदेव तस्य 'ब्रह्मण्याधाय' इति क्रियार्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह— सञ्ज्ञासंति । प्रायुक्त-स्यैव नियमोऽत्र क्रियते । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः । योगविवरणं च किञ्चिदधिकमिति चार्थः । ननु सञ्ज्ञास-स्त्वित्यनेनैव सञ्ज्ञासयोगो मिलितविव फलं साधयत इति

नियमोऽपि लब्ध एव; तत्किमर्थमिदं सञ्ज्ञासयोगयुक्तस्य 'कुं-न्नपि न लिप्यते' [५।७] 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः फलकथनं ? इत्यत आह— साधनेति । साधन-नियमस्येति तदुत्तरित्यर्थः । सञ्ज्ञासयोगो मिलितायेव फलसाधनमिति नियमोक्तोपाचारत्वमपि सम्भवति, लोकवत् । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— यस्तु पुनरतस्त्वित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे भवति— कर्माणि ब्रह्मणीश्वर आ-धाय तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्वात्मार्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः कर्माणि लिप्यते न स पापेन सम्बध्यते, पञ्चपत्रमिवाम्भसोदकेन । केवलं सच्चशुद्धिफलपात्रमेव स्यात् ॥ १० ॥

८ वै. ब्र. गि.— नन्वेवं तत्त्वदर्शिनः कर्तृत्वाभिमा-नाभावात्कर्ममिरक्षितः ; योगयुक्तस्य तु कर्तृत्वाभिमान-सत्त्वात् कर्मलभेपो दुर्बार इत्यत आह— ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि परमे-ष्ठे आधाय युज्य इव 'स्वात्मयथैव इमीश्वराय कर्म करोमि' इति

बुद्ध्या समर्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गममिलः त्वं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति, सः पापेन पापपुरुषात्मकेन कर्मणा न लिप्यते न बध्यते, यथा पञ्चपत्रशुद्धिपरि क्षिप्तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् ॥ १० ॥

९ चं. तं. की०— न चार्थं मुनिः केवलं साङ्ख्यमार्गीयः, कर्मसञ्ज्ञासाभावात् ; किन्तु योगमार्गीयस्त्वन-वित् कर्मकरणमिति विवेचयति— ब्रह्मणीति । अत्र ब्रह्मपदं ब्रह्मव्यवस्थायोपार्कं, तत्रैव च कर्माणि स्वेनैव

क्रियमाणानि अनुसन्धायेति क्रियाद्वैतभाव उक्तः । कर्मसु च सङ्गं फलाभिसन्धि ममतां च त्यक्त्वा यो योगी करोति स तद्विगतः ब्रह्मवित् जीवन्मुक्तः पापेनाकरणप्रत्यवायेन नास्मिन् भवति, पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे सङ्गं आधाय संयोगावस्थायां स्थित्वा, सङ्गं त्यक्त्वा वा विमयोगावस्थायां स्थित्वा कर्माप्ययि यः करोति स तेन न

लिप्यते । तत्र दृष्टान्तमाह— पद्मपत्रमिवेति । अम्भसा पद्मपत्रमिव । जले तिष्ठन्नपि तथा न लिप्तं भवति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— ब्रह्मणीति । यतो विद्वानसङ्गत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते, तस्मादविद्वानपि ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि कर्माप्यधाय 'अयमेव कारयिता, न त्वहं कर्ता' इति समप्ये यः कर्माणि करोति स पापेन न लिप्यतेऽम्भसा पद्मपत्रमिव ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्— कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरिन्द्रियायैः कर्म करोमि, न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय । योगिनः कर्मणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये, सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— अविदुषस्तर्हि कृतेन कर्मणा किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— केवलमिति । अहस्येश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमित्यत्रैव हेतुमाह— यस्मादिति । केवलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धे

प्रयोजनमाह— सर्वव्यापारेऽस्ति । कर्मणश्चित्तशुद्धिफलत्वे तादर्थ्येन कर्माविधानमेव तत्र कर्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं वदन्फलितमाह— तस्मादिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— कायमनोबुद्धीन्द्रियसार्धं कर्म स्वर्गादिकलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. जं.— एवमुक्तार्थदृढीकरणाय शिष्टाचारमिदं तोच्यते— कायेनेति श्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्वनसाहः । 'केवलः' इति कर्तृत्वविमानत्यागो विवक्षितः । अथवा ममत्वबुद्धिविषयतादिर्निरित्यर्थः । तदा 'कायेन' इत्यादौ केवलनेत्यादि परिणामम् । यद्वा कायशब्देन कर्मन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया सङ्ग्रहणात् 'केवलैरिन्द्रियैः' इति ज्ञानेन्द्रियाण्युच्यन्ते ; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम् ;

ततश्च 'धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र ! नयतीन्द्रपदं नरम् ॥ [म. भा. १४।१.१।३१] इत्यादिकमपि सूचितं भवति । आत्मशुद्धेरैव फलतया निर्देशात्, निष्कलप्रश्रययोगाच्च स्वर्गादिकलसङ्गमित्युक्तम् । शुद्धिर्हि केनचिद्विहितस्यापेक्षिता ; स च दोषोऽत्र स्वतः शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्कारविरोधि कर्मेत्यभिप्रायेणाह— आत्मगततेति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं चाचार इत्याह— कायेनेति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— कायेनेत्यनेनापि सत्यासयोगयुक्तस्यात्मशुद्धिद्वाराः पापापे उच्यते इत्यत आह— एवं चेति ।

उभयसमुच्चयरूप एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्यान् पुनरुक्तिरिति भावः । आचारकथनमपि नियमसमर्थनार्थमिति ज्ञातव्यम् ११

७ ह. पै. भा.— केवलैर्ममत्ववर्जितैः 'ईश्वराय करोमि न कर्मफलाय' इति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सर्वव्यापारादिषु ममतावर्जिता योगिनः कर्माणि कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैवाधिकार इति कर्मैव कुरु ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. मि.— अस्मिन्नर्थे शिष्टाचारं प्रमाणयति— कायेनेति । कायेन वचनादि, मनसा ध्याने, बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयः, इन्द्रियैः श्रवणकीर्तनादिक्रमिषेर्वर्ण्यं कर्म योगिनः कर्मिणः फलेच्छां त्यक्त्वा आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयै कुर्वन्ति ।

अत्र केवलैरित्येतत्कायमनोबुद्धीन्द्रियाणां चतुर्णामपि विशेषणम् । ईश्वरार्थमेवेदं कर्म क्रियते; न तु मत्फलार्थमित्येवंलक्षणं ममतताशून्यत्वं केवलशब्दादर्थः ॥ ११ ॥

९ व० त० ६ी०— अत्र सदाचारं प्रमाणयति— कायेनेति । कायेनाऽऽसनादिना, मनसा ध्यानादिना, बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादिना अभिनिवेशराहितैरिन्द्रियैः शुद्धं श्रवणदर्शनकीर्तनादिलक्षणं कर्म नारदादयः सङ्गं त्यक्त्वा आत्मनः शुद्धये समन्वाय कुर्वन्ति । अतो ये केवलं साङ्ग्यास्ते कर्मसङ्घासं सिद्धान्ततयाऽभ्युपगच्छन्ति । ये च योगिनस्ते कर्मकरणमेवेति फलितम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्सिद्धदशायाञ्चकं, साधनदशायां तत्करणे कथं न लेपः स्यात् ? इत्याद्यङ्गवाह— कायेनेति । कायेन देहेन भावस्वरूपरहितेन अधिष्ठानात्मकेन तादृशेनैव मनसा केवलैरिन्द्रियैराध्यात्मिदैर्बुद्ध्यापि तत्प्राप्तिरूपेच्छया

आत्मशुद्धये भावस्वरूपप्राप्त्यर्थं योगिनः संयोगात्मकसाधनवन्तः सङ्गं कर्मफलं त्यक्त्वा कर्म भागवदिच्छया कर्तव्यात्मकत्वेन कुर्वन्ति । साधनदशायांमपि भागवदिच्छां ज्ञात्वा फलाभावेन कृतं कर्म न बन्धकं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० ६ी०— कायेनेति । केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । केवलेन कायेन 'अहमयं ब्राह्मणो युवा' इत्यात्माध्यासशून्येन, एवमन्यत्रापि । सङ्गं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तोऽप्यात्मनि तार्किकादिवद्दृष्टं करोमीत्यभिनिर्देशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति, आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थम् । तस्मात्तत्रापि तत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव त्वं कुरु ॥ ११ ॥

ईश्वरार्पणबुद्ध्या फलामिलापबुद्ध्या च कर्मकर्तुः फलम् ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षार्थमाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानभातिसर्वकर्मसन्ध्यासंज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण— करणं कारः कामस्य कारः कामकारः तेन कामकारेण कामपेरिततयेत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च सङ्गं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानं त्वया कर्तव्यमिवाह— यस्माच्चैति । युक्तः सन्फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्मोक्षार्थं शान्तिं यस्मादाप्नोति, तस्माच्च त्वया सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना । विपक्षे दोषमाह—

अयुक्त इति । युक्तत्वं व्याकरोति— ईश्वरायेति । फलं परित्यज्य कर्म कुर्वन्मिति शेषः । नैष्ठिकी शान्तिरित्येतदेव विनादयति— सत्त्वयेति । द्वितीयमर्थं विभजते— यस्त्विति । असमाधाने दोषादर्हस्यनियोगं दर्शयति— अतस्त्वमिति १२

३ रा. भा.— युक्त आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आत्मैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति स्थिरात्मात्मानुसवरूपां निश्चिन्तिमाप्नोति । अयुक्तः आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्बध्यते, नित्यसंसारी भवति । अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि सन्न्यस्य आत्मनो बन्धमोचनार्थं कर्माणि कुर्वन्त्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— एकैचैव कर्मणा वक्ष्येहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलसङ्गतदम्भादिरूपसहकारिविशेषाद्युपजयत इतीममर्थं विशदयति— 'युक्तः' इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन समाहितचे-

तस्त्वमुच्यते । तत्रात्र फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्राप्त्यर्थमेवेति व्यञ्जनाय— आत्मव्यतिरिक्तत्वाद्युक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वेति वचनात्कर्मरूपप्राप्त्यां पूर्वोक्तमिहार्थसिद्धं दर्शितम् । नैष्ठिकीं

शान्तिमित्यनेन साक्षान्मोक्षप्रतीतिः स्यात् । तदुद्भासायाह—
स्थिरामिति । प्रकण्ठलब्धोऽयं विशेषः । निष्ठायां भवतीति
नैष्ठिकी । 'कामकारेण' इति न स्वैराचारी विवक्षितः, तस्य दूरनि-
स्तत्वात् । अतः कामकर्तृकं प्रेरणं कामकारः, तेन यथामितफलस-

म्भायं विवक्षितमित्याह— कामकारेण फले सक्त इति ।
निबध्यत इत्यत्रोपसर्गेण नितरां बन्धो विवक्षित इति दर्शयति
नित्यसंसारो भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा
विवक्षा ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनर्युक्त्यादिनिश्चयार्थं युक्तायुक्तफलमाह— युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः १२

६ ज. प्र. दी.— तथापि युक्त इत्येतत् पुनरुक्तमित्यत
आह— पुनरिति । युक्त्यर्थः । आदिपदेन सन्धासः ।
युक्तायुक्तोपलक्षणम् । सन्धास्यसन्धासीत्यपि ग्राह्यम् । प्राक्
सन्धासयोगो मिलितविवेकं साधयति नान्यतरपरित्यागेनान्य-
तर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलसूक्तम् । इदानीं तु तावेव

मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय
योगसन्धासवतस्तदुभयामावतत्वं मुक्तिसंसारविस्तारलक्षणं फल-
माहेत्यर्थः । युक्तशब्दस्य सहितावर्थनिवारणार्थमाह—
युक्त इति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्माच्च— युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न कर्म फलाय'
इत्येवं समाहितः सत्कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्व-
शुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्ध्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनर्युक्तोऽसमाहितः । कामेन
करणं कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरणेत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तो
निबध्यते, न मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— कर्तृत्वाभिमानसाग्येऽप्येकेनैव कर्मणा
कश्चिद्व्यत्यते कश्चिद्व्यत्यते इत्येतद्वैषम्ये हेतुमाह— युक्त-
इति । युक्तः ईश्वरार्थमेवेदं कर्म, न मदर्थम् इत्येवं समाहितः कर्म-
फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् ज्ञानद्वारा नैष्ठिकीमात्यन्तिकीं शान्तिं

मोक्षाख्यामाप्नोति । अयुक्तः पूर्वोक्तायुक्ताद्व्यत्यते फले सक्तः
कामकारेण, कारः करणम्, कामप्रयुक्तकर्मालुष्टानेनेति याव-
त्— निबध्यते ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं च योगेन कर्मकरणे मोक्षं, विपरीते बन्धनं चाह— युक्त इति । शान्तिः फलं;
तत्र च बन्धः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु साधनदशायां फलत्यगो न कर्म-
करणं क्रिययोजनकं । इत्याशङ्क्याह— युक्त इति । युक्तो भग-
वद्भजकनिष्ठः सन् कर्मफले त्यक्त्वा भगवदाज्ञारूपत्वेन कर्म
करोति स नैष्ठिकीं भगवत्फलपर्यायां शान्तिं भगवदाज्ञाकरण-
भावं तापरहितभगवदाज्ञाकरणतोपर्यायां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अतः साधनदशायापि भगवदाज्ञात्वेन कर्मकरणस्य तममिति
भावः । अभगवदीयस्तु फलाशया कर्मकरणेन बद्धो
भवतीत्याह— अयुक्त इति । अयुक्तः अभगवदीयः काम-
कारेण कामनया प्रवृत्तः फले सक्तः सन्निबध्यते नितरां बद्धो
भवति । न भगवत्सम्बन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च— युक्त इति । युक्तः 'ब्रह्मण्याघाय कर्माणि' [५।१०] इत्यादिना उक्तलक्षणः
कर्मणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शान्तिं कैवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्धयादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतां प्राप्नोति ।
अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वैरवृत्त्या फले सक्तः सन् नितरां बध्यते ॥ १२ ॥

अशुद्धचित्तस्याविदुषः सकाशाच्छुद्धचित्तस्य विदुषो वैशिष्ट्यम् ।

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— यस्तु परमार्थदर्शी सः— सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं
नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि, तानि मनसा विवेकशुद्ध्या, कर्मादावकर्मसन्दर्शनेन
सन्न्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं, त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र
निवृत्तवाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क कथमास्ते ?

इत्याह—नवद्वारे पुरे, सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अर्वाग्ने सूत्रपुरीषविसर्गार्थं, तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते; शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वापिकं तदर्थप्रयोजनंश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरेन-फलकविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म सञ्जयस्याऽऽस्ते ।

२ आ. शां. व्या.—तर्हि कले सक्तिं त्यक्त्वा सर्वैरपि कर्म कर्तव्यमिति कर्मसत्यासत्यस्य नियमकायत्वमित्याशङ्क्य अविवृणुः सकाशाद्बुद्धयो विशेषं दर्शयति—यस्त्विति । सर्वै-कर्मपरित्यागे प्राप्तं यरणं व्यावर्तयति—आस्त्येति । इति लभमानोऽपि शरीरतापेनाऽऽध्यात्मिकादिना तन्वमानस्तित्ठतीति चेत्, न, इत्याह—सुखमिति । कार्यकरणसङ्घातपारवश्यं पृथुद्वयति—वशीति । आसनस्यापेक्षितमधिकरणं निर्दिशति—नवेति । देहसम्बन्धाभिमानाभासवत्तमाह—देहीति । मनसा सर्वकर्मसत्यासेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं वहिः सर्वं कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह—नैवेति । तान्येव सर्वाणि कर्माणि परित्याज्यानि विशिनष्टि—नित्यमिति । तेषां परि-

त्यागे हेतुमाह—तानीति । यदुक्तं 'धृक्त्वास्ते' [५।१३] इति तदुपपादयति—त्यक्तेति । जितेन्द्रियत्वं कायव्यकारस्यानुप-लक्षणम् । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति सप्त शीर्षण्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि । अथापि कथं नवद्वारत्वं ? अधोगताभ्यां पायूपस्थाभ्यां सहेत्याह—अर्वाग्निः । शरीरस्य पुरसाम्यं स्वाभिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्शयति—आस्तेत्यादिना । यद्यपि देहजीवनत्वदेहसम्बन्धाभिमानाभासवानवतिष्ठते, तथापि प्रवासीव परगेहे तत्पञ्चापरि-भवादभिरग्रहण्यविषीदन्व्यामोहादिरहितश्च तिष्ठतीति मत्ता-ऽह—तस्मिन्निति ।

१ शां. भा.—किं विशेषणेन ? सर्वो हि देही सञ्जयसञ्जयासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं विशेषणमिति । उच्यते—यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वाऽऽस इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः सम्भवति । देहादिसङ्घात-व्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्या-रोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सञ्जया उपपद्यते । उपपन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसञ्जयासि-नोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं, प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुबुद्ध्या देह एव विशेषवि-ज्ञानोत्पन्नदेह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.—विशेषणमाधित्यति—किमिति । तद-नुपपत्तिबोधोपादयति—सर्वो ह्येति । सर्वसाधारणे देहाव-स्थाने, सञ्जयस्य वेहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्कर-मिति क्लृप्तमाह—तत्रेति । विशेषणफलं दर्शयन्तुत्तमाह—उच्यते इति । किमविवेकिनं प्रति विशेषणानर्थक्यं बोधते ? किंवा विवेकिनं प्रति ? इति विरुद्धाऽऽद्यमङ्गीकरोति—यस्त्विति । अक्षरं देहित्वे हेतुः । तदेव देहित्वं स्फुटयति—देहेति । सङ्घातात्मवर्धिनोऽपि देहे स्थितप्रतिभासः स्यादिति चेत्, नेत्याह—न ह्येति । द्वितीयं रूपयति—देहादीति । गृहादिषु देहत्यावस्थानिनाऽऽत्म्यावस्थानप्रक्रमणान्नयैरेव देहे विद्वानास्त इति विशेषणमुपपद्यते, विवेकवतो देहेऽवस्थानप्रतिभास-सम्भवादित्यर्थः । ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभासेऽपि बाष्पा-न्नेदेव्यापारात्मनां कर्मणां तस्मिन्प्रसङ्गाभावात्तत्प्रागेन कुत-

स्तस्य देहेऽवस्थानमुच्यते ? तत्राऽह—परकर्मणां चेति । ननु विवेकिनो दिगावनवच्छिन्नबाह्यान्त्यन्तराविक्रियवद्भावात्तानां मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थातुं शक्यते ? तत्राऽह—उत्पन्नेति । तत्र हेतुमाह—प्रारब्धेति । यदि प्रारब्धफलं धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य शेषादनुभुक्तदेहादिसंस्कारोऽनुवर्तते, तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविष-यमुपपद्यते अतो विवेकवतः सञ्जयासिनो देहेऽवस्थानव्यपदेशः सम्भवतीत्यर्थः । अविद्वत्प्रत्ययपिप्लवा विशेषणासम्भवेऽपि विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपपन्नमिति—देह पवेति । देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययः, तद्विषयश्चाविद्वत्प्रत्ययः, तयोरेवं भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षत्वात्तुपपन्नं विशेषणमित्युक्तमेव हेतुं विशदयति—विद्वदिति ।

शां. भा.—यद्यपि कार्यकरणकर्मण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि सञ्जयस्याऽऽस्त इत्युक्तं, तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितुत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽह—नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारयन्मियायु प्रवर्तयन् । किं ? यत्तत्कर्तृत्वं कारयितुत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्सञ्जयासाञ्च भवति ? यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत्, किं वा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्ति ? इति । अत्रोच्यते—नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितुत्वं च । उक्तं हि—'अविकार्योऽयमुच्यते' [२।५५] 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते' [३।२६] इति । 'ध्यायतीव लेलायतीव' [बृ. उ. ४।३।७] इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—आरोपितकर्तृत्वाभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्गमित्याशङ्कामर्थं दूषयति— यद्यप्यस्यादिना । किमपि प्रवर्तयन्नास्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । पूर्वस्यापि शत्रुत्वमेव सम्बन्धः । कर्तृत्वं कारयितृत्वं चाऽऽत्मनो नेत्यत्र विचारयति— क्रिमिति । यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च, तस्मिन् देहिनिः स्वात्मसम्बन्धात् संदेहं सत्यासात् न भवतीत्युच्यते । यस्या गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिस्तद्विषयता त्यागात् न भवति, अथवा स्वा-

स्येन कर्तृत्वं कारयितृत्वं चाऽऽत्मनो नास्तीति वक्तव्यम् । अथैव सक्रियत्वं, द्वितीयं कूटस्थत्वमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमाश्रित्योक्त-स्माह— अत्रेति । उक्तेऽयं वाक्योपक्रममवबुध्यति— उक्तं हीति । तत्रैव वाक्यशेषमपि संबाधयति— शरीरस्थोऽपीति । स्मृत्युक्तेऽयं श्रुतिमपि दर्शयति— ध्यायतीवेति । उपाधिगतैव सर्वा विक्रिया, नाऽऽत्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः । १३ ॥

३ रा. भा.—अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसन्ध्यास उच्यते— आत्मनः प्राचीन-कर्ममूलदेहसम्बन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वम्, न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे सन्न्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानमयत्नमकुर्वन् देहेनैव कारयन् सुख-मास्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. जं.—‘नैव क्रिञ्चिकरोमि’ इत्यादेः ‘फले सक्तो निबध्यते’ [१।१.१] इत्यन्तस्य सङ्कलितार्थमुत्तरलोकोक्तसङ्ख्यार्थमाह— अत इति । अनन्तरलोकार्थमाह अथेति । शरीराधितेन्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसन्ध्यासाभिधानादनन्तरं तदाश्रये शरीरं एव कर्तृत्वसन्ध्यास उच्यते इति सन्नतिः । शरीरं कर्तृत्वसन्ध्यासं प्रति करणतयोक्तस्य मनसः कारणीभावानुगुणव्यापारं दर्शयितुं आत्मन इत्यलुक्त्तम् । न हि देवादिदेहसम्बन्धमात्रकृतं पुरुषपापकर्तृत्वं, तत्सम्बन्धमात्र-स्याकर्मकत्वेऽपि सङ्गात्वात्, अतः प्राचीनकर्ममूलैरुक्तम् । मुख्यैः सप्तभिरावाङ्मनसा चान्न नवद्वाराणां ‘पुरमेकादशद्वारा’ [कठो. २।१।१] इति धृतौ तु नात्रिभ्रान्तराभ्यां सहैकादशद्वारातोः । पुरे सन्न्यस्येति— पुरस्य सन्न्यसन क्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुप्रयुक्त इति भावः । ‘नवद्वारे पुरे’ इति

निर्देशः सावयवत्वनिरवयवत्वसन्धिद्वत्वनिच्छिन्नत्वमुत्पुलाणत्वस्व-तत्त्वत्परतत्र त्वनियन्तृत्व-नियन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनो विवेकस्य प्रदर्शनार्थः । स्वयमिति—देहादिपरतन्वयरहित इत्यर्थः, यदा परि-शुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः । वशी— अभिमानबलात्काराद्य-विषय इत्यर्थः । प्रबलाश्रयत्वशरीरस्यन्वनादिहेतुत्वयोरोपाधिक-त्वात् ‘नैव कुर्वन्’ इत्यालुक्त्तम् । सुखमास्ते— कर्तृत्वाभि-मानप्रयुक्तेष्वारिद्रहित आस्ते इत्यर्थः । पुरमिव शरीरं, पौरा-निवेन्द्रियाणि, सर्वभौममिव परमात्मानं, कृत्यमिव स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वात्स्यम् । देहात्मने हि पुरादिवासो-ऽहमिति मन्यते; तन्निष्ठौ च देह एव पुरुषास्तीयो भवतीति भावः । १३ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनः सन्न्यासशब्दार्थं दक्षिणान्त्यागः ॥ १३ ॥

स्पष्टयति— सर्वकर्माणीति । मनसेति विशेषणा-

६ ज. प्र. दो.—‘सर्वकर्माणि’ इत्यस्य स्वरूपेण कर्मत्वा-गोऽर्थ इति प्रतीतिविवाद्याय प्रतिपाद्यमाह— पुनरिति । प्राकृतत्वाभिमानत्याग उक्तः, दक्षिणं तु कारयितृत्वाभिमान-

त्यागोऽपीति स्पष्टयन् । स्वरूपेण कर्मत्वात् एवोच्यत इत्येत- निराचष्टे— मनसेति । अन्यथा तदर्थं स्यादिति भावः । १३ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्तु परमार्थदर्शी स नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वाणि कर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्याऽकर्मदर्शनेन सन्त्यजेदित्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखमित्यर्थः । बाङ्मनः-कायचेष्टानिरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्ते इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । काऽऽस्ते ? इत्यत्राऽऽह— नवद्वारे । सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि, अथो देह सूत्रपुरीषविसर्गायै इति तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते । शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं, तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धि विषयैरेकफलविज्ञानोत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठिते देहे देही सर्वाणि सन्न्यस्याऽऽस्ते । किं विशेषणं सर्वोऽपि देही सन्न्यस्य सन्न्यासीव देह एवाऽऽस्ते ? इति चेत्, उच्यते— यस्त्वज्ञो देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शनः स सर्वोऽपि देहे भूमावासने वाऽऽस इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्म-न्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोऽपि देह एव नवद्वार आसनं प्रवृत्तं प्रारब्धकर्मादिसंस्कारशेषानुबृत्त्या देह एव

विशेषज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्येव विशेषणफलं, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कर्मोप्यविद्ययाऽध्यारोपितानि सन्वस्यतीत्युक्तं तथाप्यात्मसमाधिकर्तृत्वं कारयितुत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नैव कुर्वन्स्वयं न च कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु न प्रवर्तयन् । किं तत्कर्तृत्वं कारयितुत्वं च देहिनः स्वात्मसमायायित्वात् सत्सव्यासाच्च भवति ? यथा गच्छतो गतिः; किंवा स्वत एवाऽऽत्मना नास्ति । अत्रोच्यते— नास्ति स्वात्मनः कर्तृत्वं कारयितुत्वं वा । उक्तं हि— ‘अविकारोऽयमुच्यते’ [१२.२५] इति ‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [१३.३१] इति । “ध्यायतीव लेलायतीव” [बृ.उ. ४.३.७] इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

८ वं. ग्र. नि.— एवं तावच्चित्तद्विद्वद्विद्वत्स्य सन्ध्यासात् कर्मयोगो निश्चित इत्येतत्प्रसिद्धम्; इदानीं बुद्धचित्तस्य सन्ध्यासः श्रेष्ठ इत्याह— सर्वेति । यद्यो जितचित्तः सर्वकर्माणि निर्वन्नेनितिक्रम्यप्रतिपिद्वरूपाणि सर्वाण्यपि क्रमाणि मनसा ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ [३.१८] इति प्रागुक्तैकान्तज्ञात्माद्वन्देन सध्यास्य परित्यज्य सुखं जीवन्मुक्तिरूपं यथा भवति तथा आस्ते, विद्वत्सन्ध्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । ननु सर्वोऽपि ज्ञानकर्मैर्निर्वन्नेस्तत्कर्मणि सर्वदा कुर्वन्नेवावतिष्ठते, शरीरं च प्रकृत्या चेष्टाश्रयः; तत्कथं नित्यं कुर्वन्प्रस्य सर्वकर्मसन्ध्यासः स्यात्? इति कश्चिन्नमपि ज्ञातुं तिष्ठत्यकर्मकुर्यात् [३.१८] इत्युक्तेः । अत आह— ननु द्वारे पुर इति । नेत्रे नासिके कर्णौ श्रुण्वेति सप्त शिरोगतानि द्वाराणि, अथो द्वे पाशुपस्वरूपे, इत्येवं नव द्वाराणि यस्मिन्तस्मिन् पुर इव पुं “यदिदमस्मिन्मण्डपे” [३.१८] इत्यादिश्रुतिभिर्देहे भवासीव परपूरे तत्पूज्यपरिभवादिभिः सहज्यविरीदग्रहद्वारात्मकारमुत्सृज्यः स्वयं नैव कुर्वन् कारयन्नास्ते । एतदुक्तं भवति— देहेन्द्रियादिषु कर्म कुर्वानेषु

तत्तादात्म्याध्यासरूपाहङ्कारादहमेव करोमीत्यशो मन्यते ‘अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते’ [३.२७] इत्युक्तेः । सदा पुत्रमार्थादिषु ममकाराचेषु कुर्वन्स्वहमेतैः कारयामीति मूढः प्रतिपद्यते । शरीरं त्वहङ्कारममकाराभावाच्च तथा प्रतिपद्यते; किन्तु ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु’ [५.१३] इत्युक्तीत्या निष्क्रियात्मरूप एवावतिष्ठते । तथा च देहेन्द्रियादिभ्याः पाराणां निष्क्रियात्मन्यविषयाऽध्यासितानां विषया बाध एव सर्वकर्मसन्ध्यासो नामेति न कोऽपि दोषः । तदेतद्देहीत्यनेन सूचितम् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मदर्शीत्यर्थः ।

अन्यो हि देहैकध्यासादेह एव, न तु देहौ । यद्यप्यहं देहौतिवद्देहौ देहीत्येव सर्वस्य प्रतीतिः; न तु देहोऽहमिति; तथापि ‘गौरोऽहं, कुबोऽहं, शृङ्गोऽहं, गच्छामि’ इत्यादिबहुवचनप्रतीत्युलोधात् ‘पूर्वपूर्वभ्रमोपपन्नानाया वनेन तु । देहेन्द्रियादिसङ्घाते जायतेऽहम्प्रतिदेहा’ इत्यादिस्वरूप्यलोधाच्च देहैकध्यासादे सिद्धे देहौति प्रतीतिः ‘प्रतिमाया देहः’ इतिवदुपचार इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३ ॥

९ व० त० १० दी०— अतो योगे मनसैव कर्मत्यागः बाह्यतः कर्म करणं चाभिप्रेतम्, अन्यथा मिध्याचार इति तत्त्वं स्पष्टयति— सर्वकर्माणीति । योगे समभूतेन मनसा सध्यास्यास्ते सुखं यथा भवति तथा स्वयं नैव कुर्वन्मनसा त्यागात् इन्द्रियैरपि न कारयन्ति साङ्ख्याद्वेदोऽपि सूचितः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भगवद्भक्तो भगवदाज्ञया कर्म कुर्वन् सुखमप्नोति, अयुक्तस्य फलाशया कर्म कुर्वन् बड़ो भवतीत्युक्तं, तत्र अभक्तस्य सर्वकर्मत्यागा एवोत्तम इत्यर्थेन मनस्याभासं प्राप्य त्यागोऽपि भक्तानामेव सुखं, नेतरेषामित्याह— सर्वकर्माणीति । यद्यी भगवद्भक्तो स्थितः सर्वकर्माणि

सध्यास्य त्यक्त्वा ननु द्वारे पुरे श्रवणादिकरणसमर्थे देहे देहौ भगवदर्थे देहाभिमानवान् सुखमाप्नोति तिष्ठति । मनसा नैव कुर्वन् स्वाथोहङ्काराभावाच्च निष्क्रियकुर्वन् । न वा ममताभावादन्येभ्यः परोपकार उपदेशादिना कारयन् सुखमास्त इति भावः ॥ १३ ॥

११ नो० भा० १० दी०— एवमविद्वान् फलासक्त्यनासक्तिवशात् कर्मभिर्वध्यते, न बध्यते चेत्त्युक्तम्, विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह— सर्वकर्माणीति । यद्यो जितचित्तः समाधिस्थो योगी ननु द्वारे— नवैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, षष्ठः प्राणस्तेनैव तत्परचर्यानां कर्मैन्द्रियाणां सङ्ग्रहः, बुद्धयहङ्कारचित्तानीति नव, एतानि द्वाराणीव पुरपतेर्जीव्यभोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्नवद्वारे शरीराख्ये पुरे विचित्रवासनाकल्पितानन्तविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरभिषिद्धे सुखदुःखादिनापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घातनकुञ्चिकया सह सर्वाणि क्रमाणि पुरपरतिरिव राजकार्याणि सध्यास्य सुखं निर्विकल्पसन्निमात्ररूपेणास्ते । क्रमाणि क्षेत्रस्यैव धर्मो न त्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तं शक्त्याभ्येव । तथा च श्रुतिः “शरीरे पाप्मनो हिंसा” [तै. उ. ५.१५] इति । “यत्र सुहार्दः सुकुतो मदन्ते विहाय रोगं तन्वाः स्वस्थायाम्” इति च देहो सन् देहाभिमानकाले व्युत्थानेऽपीत्यर्थः ।

तदापि नैव कुर्वन्नास्ते, नापि कारयन्नास्ते ; राजेवामात्येषु निहितभारः समानौ क्षेत्रेण सहात्मनः सम्बन्धाभा-
वदर्शनात् । यद्वा— नवद्वाराणि चक्षुरश्रोत्रनासाखिलद्वन्द्वानि षट् सप्तमं मुखं अथस्तने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे
इन्द्रियाणि परिचारिका लुद्धिरमात्योऽहङ्कारो युवराज इत्यादिकमूढम् । विदुषः कर्मसम्बन्ध एव नास्ति, दूरे
तत्फलासक्त्यनासक्तौ इति भावः ॥ १३ ॥

जगतो मायाकर्तृत्वादात्मनोऽकर्तृत्वमकारयितुं च ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—किञ्च न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादी-
नीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलान् संयोगं न कर्म-
फलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही, कस्तर्हि कुर्वन्कारयश्च
प्रवर्तते ? इत्युच्यते— स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते 'दैवी हि'
[७।१४] इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनो यदुक्तं कारयितुं ना-
स्तीति तत्प्रपञ्चयति— नेत्यादिना । यद्यपि लोकस्य कर्तृत्वं
न छजतीति नास्ति कारयितुं तथापि रथशकटादीनि कुर्वन्
भवति कर्तृत्वात्तद्व्याप्तिः— न कर्माणीति । तथापि भोच-
यितुत्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्परिहरमित्याद्यलक्षणाऽऽह— न क-
र्ममिति । कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं ? तदाह—स्वभावस्त्विति । कुर्वि-
ति कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मेति सम्बन्धः । रथादीनां कर्मत्वं

साधयति— ईप्सितेति । आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं
रथादि कृतवतो लोकस्य रथादिफलान् सम्बन्धमपि न सृजत्या-
त्मेत्यात्मनो भोजयितुं प्रत्याचष्टे— नापीति । चतुर्थाद-
शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति— यदीत्यादिना । स्वभाववास्तर्ही-
त्याशङ्क्य व्याकरोति— अविद्यालक्षणेति । प्रकृतेर्विद्याभा-
वत्वं व्युत्पत्तिं मायैत्युक्तं, सा च सप्तमे वक्ष्यते तेन प्रचलन्निव-
क्ष्यतेत्याह— दैवी हीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—साक्षादात्मनः स्वाभाविकरूपमाह—अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृति-
संसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवा-
दिफलसंयोगं च अयं प्रभुरकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति ।
कस्तर्हि ? स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावः प्रकृतिवासना; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकार-
प्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न स्वरूपप्रयुक्त-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमौपाधिकस्य स्वरूपस्योपाधिषु सत्त्वात्
उक्तः; अथ स्वस्मिन्नुपसन्धेयस्वभाविकरूपमुच्यत इति सत्त्वत्य-
भिप्रायेणाह— साक्षादिति । निश्चिन्नजनविषयेण 'लोकस्य'
इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिविनिवृत्त्यादिकं दर्शयितुं अस्त्येत्याद्युक्तम् ।
कर्तृत्वं प्रयत्नादिरूपम्, कर्माणि शरीरिन्द्रियादिष्वेष्टाः । यद्यात्मनां
स्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकं, तदा सर्वेषामेकरूपं तत् स्यात्; न च
तथा इत्यत इत्यभिप्रायेण देवाद्यासाधारणं कर्तृत्वमित्याद्यु-
क्तम् । देवाद्यसाधारणं देवत्वादित्वातिरिपण्डरिग्रहदसाप्रतिनि-
यतमित्यर्थः । फलसंयोगः फलानुभवः । प्रकरणवशात् प्रभुशब्दो-

ऽत्र जीवविषय इति प्रदर्शनार्थं अयं प्रभुरित्युक्तम् । जीवे प्रभु-
शब्दाभिप्रेतमाह अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणाव-
स्थित इति । अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वाणि' [१।३०] इत्यादिना
जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यप्यस्यते; अतोऽत्राकर्तृविषयः प्रभु-
वदो न परविषय इति भावः । 'न सृजति इत्यत्र 'सृज विसेर्' इति
धातोस्त्यागार्थत्वे कर्तृत्वादिवर्गं स्वीकरोतीति वाक्यार्थः स्यादिति
तदुदाहरणमाह—नोत्पादयतीति । कारणान्तरदर्शनात् तस्यैव
कर्तृत्वमित्याभिप्रायेण चतुर्थादस्य शङ्कामाह कस्तर्हिति ।
सृजतीति शेषः । स्वभावशब्दं प्रकरणोपयुक्तविशेषे स्थापयितुं

१ — कर्माणीत्यत्र कर्तृत्वकर्मफलसंयोगसाहचर्यात्, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (अष्टा. १।४।४९) इति वैयाकरणपरिभाषितसेव
वर्माभिप्रेतं, न क्रियासामान्यमात्रमित्याहुः ॥ नव्यास्त्वत्र श्लोकद्वये साङ्ख्यदर्शनं मूलमिति मन्यन्ते । तदुक्तम्, स्वभावशब्दस्य
साङ्ख्यपरिभाषितप्रकृतिवाचकत्वाभावात्, गीतायाः श्रुतिमूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्, अत्रत्यप्रभुविशेषणयोः साङ्ख्यसम्पत्ते
प्रतिशरीरि भिन्ने पुरुषेऽनुपपन्नत्वात् ।

— अविगीता ।

वाच्यं तावदाह प्रकृतीति । ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायावेतनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिर्कमिति कथमिदं ज्ञायते ? यथात्मनः स्वतन्त्रशुद्धस्य न कर्तृत्वं, तर्हि तस्य वासनाऽपि कुतः समागता ? यदि न कुतश्चित्, तदा वासनेव स्वाभाविकोति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वाभाविकं स्यात्; यदि कुतश्चिद्वेतोः, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः; औपाधिकत्वे त्वकर्तृरात्मनस्तदागमोऽपि कुतः ? यदि वासनाया, तर्हि—

ग्न्योन्याश्रयणम्; यद्यन्यस्मात्कुतश्चित्, तत्रापि तथैवेत्यनवशेषे-
त्यादिचोद्यनिरसनाय तु रावदः । तदाह— **अनादिकालेति** ।
बीजाङ्कुरन्यायादान्योन्याश्रयादिपरिहारः । वासनाहेतुर्वैविध्य-
सिद्ध्यर्थं देवाद्याकारेत्युक्तम् । यथा तस्याः पिण्डे बलिसंसर्ग-
द्विहितवृद्धिः; तथाऽप्रेति दर्शयितुं **संसर्गकृतशब्दः** । वासना-
कृतं, वासनाख्यविशेषहेतुप्राधिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—न च करोति वस्तुत इत्याह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्षया ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु कर्तृत्वमित्येतत्प्रायुक्तान् विधिष्यत
इत्यत आह—**न चेति** । दर्शनादिकं कुर्वन्नेव नैव किञ्चित्करो-
मीति मन्यत इत्युक्तम् । तर्हि मिथ्या ज्ञानी प्रसज्येतेत्याशङ्का-
निरासाय परमेश्वरप्रेरितः कुर्वन् कारयन् वस्तुतः स्वातन्त्र्येण

न करोति न कारयति चेत्यनेनाहृत्यर्थः । अस्य जीवविषयतं
प्रभुरित्येतदसम्भवीत्यत आह—**प्रभुर्हीति** । अनेन विभुरित्यु-
पपादितप्रायम् ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—नेति । न कर्तृत्वं स्वतो न च कुर्वन्नापि कर्माणि रथप्रासादादीनीप्सितत-
मानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलान् संयोगं कर्मसंयोगम् ।
यदि किञ्चिदपि स्वतां न करोति न कारयति च देही । कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तते ? इत्युच्यते-
स्वभावस्तु स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—‘नैव कुर्वन् कारयन्’ [५।१३]
इत्युक्तम्; किमेतत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनि स्वाभाविकमेव
सत्सर्वैकसत्त्वासात्तास्ति यथा स्वाभाविकी गतिरगच्छतः ?
किंवा स्वत एवास्मिन् नास्ति ? इति सम्यग्हापनोदायाह—
नेति । प्रभुः पूर्वोक्तनवद्वारपरस्वामी जीवात्मा लोकस्य लोक-
मानस्य देहादिः कर्तृत्वं न सृजति; त्वं कुर्वति नियोजनेन
तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्माणि
इप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति, कर्ताऽपि न भवती-

त्यर्थः । नापि कर्म कुर्वतो लोकस्य तत्फलसम्बन्धं सृजति,
भोजयिताऽपि न भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “ ध्यायतीव
लेलायतीव ” [वृ. उ. ४।३।७] इत्यादि । वक्ष्यते चात्रापि—
‘ शरीरस्थोऽपि कान्तेव ! न करोति न लिप्यते ’ [१३।३१]
इत्यादि । यथात्मा स्वयं किञ्चिन् कारयति, न करोति,
कस्तर्हि कारयन्कुर्वन्प्रवर्तते ? तत्राह—**स्वभावस्तु** प्रवर्तते
स्वभावो मायाविद्याप्रकृतिरूपः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

९ व. त. ० दी. ०—किञ्च ‘आत्मेव ह्यात्मनो बन्धुः’ [६।५] इत्युक्तत्वादात्मन एव निरोधे समत्वे सर्वं
सेत्स्यतीति । अन्यथा कर्तृत्वाद्यहङ्कारादिना मिथ्याचरणमेव भविष्यति । तत्र च हेतुरात्मैव नान्यः; सोऽपि
प्राकृतस्वभावमय इति तन्निरोधं दृढयितुं सिद्धान्तमाह—**न कर्तृत्वमिति** । प्रसुरीधरः परमात्मा लोकस्य प्राकृत-
शरीराभिमानिनः नानायोनिवीजाशयस्वभावकृतिकस्य कर्तृत्वं कर्माणि तत्फलसंयोगं च न सृजति । किन्तु
तादृशः स्वभावो लोकनिष्ठः स्वत एव प्रवर्तते । अन्यथा परमात्मनो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.—ननुपदेशादिना कारणे को दोषः ?
इति चेत्तत्राह—**न कर्तृत्वमिति** । प्रभुः ईश्वरः लोकस्य
कर्तृत्वं न सृजति, न कर्माणि सृजति, न वा कर्मफलसंयोगं
सृजति । अतः स्वयमपि किमिति तथोपदिशेदिति भावः ।

नन्वीश्वरोत्पादनाभावे लोकः कथं प्रवर्तते ? इत्यत आह—**स्व-**
भावस्तु प्रवर्तते इति । जीवस्य स्वभावः प्रकृत्यात्मकः प्रव-
र्तते कर्तृत्वादिरूपेण ॥ १४ ॥

११ नी. ० भा. ० दी. ०—नन्वेवं भूत्यवकर्तृत्वं स्वामिषत्कारयितृत्वं वाऽस्य मास्तु, अयस्कान्तवदधिकारस्यैव
सतः कर्त्रादिधर्मकाहङ्कारादिप्रवर्तकत्वमस्तित्याशङ्क्याह—**न कर्तृत्वमिति** । कर्तृत्वमहङ्कारस्य । कर्माणि इन्द्रि-
याणां वचनादानादीनि अवगन्तव्यादीनि च । लोकस्य लोक्यते प्रकाश्यते इति लोको जडवर्गः । प्रसुखिवात्मा सूर्य
इवास्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् । अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति, किन्तु यो यादृक्
यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां विकसनं कुसुदानामुत्सृष्टं चेति, तद्वदेवमात्मनि
प्रकाशानेन घटादयो न चेष्टन्ते, मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते । न स्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा । लोहायस्का-
न्तयोगिव सत्यानुयोगोरात्मनात्मनोः सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ १४ ॥

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं, न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते? इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्तृत्वमोक्तुं वैश्वयाण्यात्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तम्, इदानीमीश्वरे सव्यस्तसमस्तन्यापारस्य तवेकशरणस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहाय भगवानादत्ते—मदेकशरणो मस्मीत्यर्थं कर्म कुर्वाणो दुष्कृतावपनोदनेनानुग्राहो मयेति प्रत्यय-माकृत्वादित्याशङ्क्य सोऽपि परमार्थतो नास्त्यस्ति, अविक्रियत्वा-

दित्याह—परमार्थतस्त्विति । कथं तर्हि 'भक्तानामनुग्राह्यत्व-मीश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं' इति प्रसिद्धिः? तत्राऽऽह—अज्ञानेनेति । पूर्वार्धगतान्यक्षराणि व्याख्यायाऽऽकाङ्क्षापूर्वकसुत्तराभिवर्तनाय व्याचष्टे—किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—कस्यचित् स्वसम्बन्धितयाभिमतस्य पुत्रादेः पापं दुःखं नादत्ते नापनुदति, कस्यचित् प्रतिकूलतयाभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते नापनुदति । यतोऽयं विभुः, न काचित्कः । न देवादिदेहाद्यसाक्षात्प्रापदेशः । अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च । सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते? अज्ञानेनावृतं ज्ञानं ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृतं सङ्कुचितम्; तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तदात्माभिमानरूपमोहश्च जायते । ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचित-कर्मवासना च; वासनातो विपरीतात्माभिमानः, कर्मीरम्भश्चोपपद्यते ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—आत्मनोऽकुलुषादिकस्य वासनायाः कर्तृत्वादिकस्य च विवरणं 'नादत्ते' इति श्लोकस्यार्थद्वयम् । परगत-पापसुकृतयोरादानप्रसङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधोऽनुचितः; अतस्तत्कार्यं दुःखं सुखं च लक्ष्यते; तत्रापि परगतसुखदुःखयोः स्वस्मिन्नाकर्षणं न शक्यम्; अतस्तदपनयनमात्रं विवक्षितमित्य-भिप्रायेणाह कस्यचित् । 'कस्यचित्' इत्यनेन सूक्ष्मिमतपनोदनेहेतुविशेषं दर्शयितुं स्वसम्बन्धितयाभिमतस्येत्याद्युक्तम् । 'आदत्ते' इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्या-दुपहरणार्थत्वे च प्रयोगादुपहरणनिषेधेनैव तुल्यतया करणनिषेध-सिद्धेः नापनुदतीति व्याख्यातम् । विभुरिति न परिमाणवि-शेषाभिमित्यस्य, जीवस्यानुतया धृत्यादिसिद्धेः । नापि प्रमु-त्त्वमस्य, अत्रानुपपत्तिकात् । अतस्तत्तत्कर्माजुक्लसमस्तदेहाजुप्रवे-शगम्यतामात्रं प्रतिनिवेशराशिद्वयं विवक्षितम् । अतएव आ-गन्तुक्रेषु मित्रामित्रादिषु सम्बन्धिवरं प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकानां तत्तद्देहानामेव, न स्वात्मन इति सिध्यति । तत एव चातुक्लप्रतिकू-लसुखविषयदुःखाद्यपनयनमौपाधिकमित्यायातम् । तदेवं कार्या-

मावौपाधिकहेत्वभावप्रतिपादनपरो विभुशब्द इत्यभिप्रायेणाह—यतोऽयमिति । उत्तरार्धात्थानाद्यशङ्कते—एवंस्वभावस्येति । विपरीतवासना स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः । अत्रोत्तरम्—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्ति-रिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता दृष्टा सर्वगा ॥ संसारतापा-नखिलानवाप्नोत्यतिसन्तानम् । तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञ-संक्षिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाळ ॥ तारतम्येन वर्तते' [वि.पु. ६।८।६१—६३] इति भगवत्पराशरचक्रमनुस्मरणाद् ज्ञानविरोधिनेति । अत्र नवस्तदन्त्यतद्भावार्थत्वमावरणानुपपत्तिमिति भावः । स्वफले-त्यादि—नष्टभावसङ्कुचितज्ञानसंसारतापानुभवयोग्य इति भावः । अत्यन्तविलोपपरिहारायावरणशब्दोपचरितमाह—सङ्कुचित-मिति । "नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" [ब्र. उ. ४।१।३०] इत्यादिश्रुतिसिद्धमनेन स्मारितम् । देवादिदेहसंयोग इति जन्तु-शब्दाभिप्रातोऽर्थः । स च मोहजनने कर्मणो द्वायम् । शङ्कोतरत्व-माह—ततश्चेति । आत्मनि प्रतिविद्ध्येष्टानिष्टाचरणस्यान्त्य-हेतुतामाह—वासनात इति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—परमार्थतस्तु—नादत्त इति । नाऽऽदत्ते न गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं नैवाऽऽदत्ते च सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । कथं तर्हि भक्तैः पूजालक्षणयागदानानि सुकृतं प्रयुज्यते? गो. ६२

इत्यत्राऽऽह—अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छ-
न्त्यवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एतदेव विठ्ठोति — नादत्त इति ।
विशुः पूर्वलोकोक्तः प्रश्रुताया कायवाच्यानसानां मध्ये कस्य-
चित्कायस्य वाचो मनसो वा कर्मभूतं पापं नैवादत्ते परमाथ-
तो न गृह्णाति, तथा कस्यचित्सुकृतं च नादत्ते । कथं तर्हि
पुण्यकृत्वापकृदयमिति लोकव्यवहारः ? तत्राह—अज्ञानेने-
ति । ज्ञानं नित्यशुद्धबुद्धस्वभावपरब्रह्मरूपाद्वितीयप्रत्यगा-
त्मचैतन्यं, अज्ञानेन हीनारामायाम्प्रकृत्यविधापरप्रायेण

“ न तं विदधाय य इहं जजानान्यथुष्माकमन्तरं भूय ।
नीहारेण प्राडता जल्प्या चासुषुप उवयशसवथरन्ति ”
[अक्स. ८।३।१७. ७. सं. १७।३१] इत्यादिश्रुति-
प्रसिद्धेन आडृतमाच्छादितम् । तेनावरणेन जन्तवः जननशी-
लाः संसारिणः सुह्यन्ति, अतस्मिन्स्तदवभासरूपं मोहं गच्छ-
न्ति । ततस्तन्मूलक एवोक्तव्यवहारः, तदववादिन्य एव च
श्रुतिस्मृतयः पारमार्थिकद्वैतवाक्यशेषभूता इति भावः ॥१५॥

९ व० त० दी०—यस्मादेवं तस्मान्नादत्ते न भजते पापं पुण्यं च कारयितुं च तत्साधकतमविसर्जनादेवोप-
जुज्यते । 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्' [भाग. १०।८७।२] इत्यादिवाक्यान्तैर्भोगमोक्षोपायप्रवृत्तौ तदात्वेव हेतुरिति
तत्रम् । यतः स्वभावकृतं सर्वम् । ननु तदंशभूता अपि एते आत्मनः कथं प्राकृतत्वभावेन सम्मुह्यन्ति ? स्वरूपा-
ज्ञानादित्याह—अज्ञानेनेति । तत्र ज्ञानं स्वरूपविषयकं अज्ञानेनाविद्यायाः प्रथमपर्वस्वरूपाज्ञानेनावृत्तं ततोऽन्य-
पर्वभिः प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासैः वस्तुतस्तु विचित्ररिरंसावतो भगवतो नित्या आज्ञाकारिण्यो द्वादश-
शक्तयो मुख्याः 'गिरा पुष्टया' इत्यादिना निरूपिता भगवते । तत्र मायाख्याया अंशद्वयं विद्याविद्येति ।
भगवदाज्ञायेव विद्याया आत्मनः स्वरूपगमकात्स्वयानुगुण्यात् अविद्याया च विपरीतस्वभावया कर्मजन्मरमादि-
पर्यावर्तगम इतरानुगुण्यात्, अन्यथा स्वरूपवैचित्र्यं न स्यादित्यज्ञानेनावृत्तमात्मनः स्वरूपज्ञानम् । उक्तं च
'विद्याविद्ये सम तन्न विद्वदुद्वहः शरीरिणाम् ॥ मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' [भाग. १।१।१३] इति ।
'पञ्चर्षा त्वविद्येयं जीवमा मायया कृता' इति । अतस्तेन जन्तवो भवन्तो मुह्यन्ति । स्वमेवात्मनि कर्तृत्वादिवस्मात्
सृजन्ति, न परमात्मेति सिद्धान्तः ॥१५॥

१० पु. अ. त.—यतः प्रभुर्न सृजत्यतः कस्यचित् पाप-
पुण्यादिकमङ्गीकृत्य फलं न ददातीत्याह—नादत्त इति । विशुः
अनियम्यः स्वेच्छयैव सर्वफलदानसमर्थः कस्यचित् जीवस्य
पापं पापरूपं कर्म न आवृत्ते नाङ्गीकरोति, तदङ्गीकृत्य नरका-
दिकलं न ददातीत्यर्थः । सुकृतं च नैवाङ्गीकरोति, तदङ्गी-
कारेण स्वर्गादिसुखं न ददातीत्यर्थः । विसृज्यात् स्वीडेच्छ-
यैव यथासुखं करोतीति भावः । तर्हि "एष एव तं श्रेयैर्न"

साधु कर्म कारयति" [कौ. उ. ३।९] इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव
तत्तत्कर्म कारयित्वा सर्वभ्यः फलं ददातीति कथञ्चन्यते । तत्राह—
अज्ञानेनेति । अज्ञानेन प्रकृत्युपपत्तेन ज्ञानं भगवत्स्वरूपात्मकं
श्रुत्यर्थरूपं वा—तेन जन्तवः जीवा मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति,
अन्यथा वदन्तीत्यर्थः । श्रुतौ तु पूर्वं तादृक्फलदानेच्छां निरूप्य
पश्चात् कर्मकारणवञ्चयते, न तु कर्मफलत्वमागच्छति, किन्तु
विचित्रेच्छात्वमेवावातीति ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु "एष ह्येव [श्रेयैर्न] साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष ह्येवा-
साधु [एवैनमसाधु] कर्म कारयति तं यमयो निनीषते (यमन्वानुनेषति) " [कौ. उ. ३।९] इति श्रुत्यां
परमेश्वरे कारयितृत्वं बोध्यते, तत्कथमुच्यते 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' [५।१४] इति ? तत्राह—नादत्त
इति । कस्यचित्कर्तुः पापं अयं नादत्ते, नापि सुकृतं; कारयितृत्वाभावात् । यतो विसृज्यापकः, निष्क्रिय इति
यावत् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्तयति, तदर्थं पापं पुण्यं वा लभते ; अर्थं तु न तथा, किन्तु सूर्यवत् प्रकाशत
एव ; न तु स्वप्रकाशनां कर्त्रादीनां कर्मणा सम्बन्ध्यते इति भावः । कारयितृत्वमयस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् ।
यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः । कथं तर्हि ईश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वन्ति
तदकरणञ्च बिभ्यति ? इत्याशङ्क्याह—अज्ञानेनेति । यथा हि महाराजस्य सर्वभौमस्याहं सर्वेश्वरो निवृत्तोऽस्मीति
ज्ञानं अज्ञानेन सोपुत्रेनावृत्तं चेत्स तत्र विविधानि परचक्रादीनि महान्ति सङ्कटशतानि पश्यति, अहो अहं
दीनोऽस्मि दुःखस्मीति च; इत्यस्मीति ; तद्देहे जन्तवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्राप्तेन ब्रह्मभावमजानन्त ईश्वरादा-
त्मानं वृथङ्मन्यमाना ईशात्मनोः सेव्यसेवकभावं च पश्यन्तो मुह्यन्ति । तथा च श्रुतिः "अथ योऽन्यां देवतामु-
पास्तेऽसावन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्" [बृ. उ. १।४।१०] इति । "एष ह्येव-
इति श्रुतिः प्राज्ञतत्त्वव्यवहारविषयेवेति भावः ॥ १५ ॥

ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तितत्फलं च ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

१ शं. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

२ आ. शं. व्या.— तर्हि सर्वेषामनायज्ञानावृत्तज्ञानत्वात् ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते । ज्ञेयस्यैव वस्तुनस्तत्परमिति विशेषणम् । तद्व्याचष्टे— परमार्थतत्त्वमिति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ‘सर्वं ज्ञानपुत्रेणैव वृजिनं सन्तरिष्यसि’ [४।३६] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा’ [४।३७] ‘नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्’ [४।३८] इति पूर्वोक्तं स्वकाले सङ्गमयति । एवं वर्तमानेषु सर्वेष्व्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंशयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसङ्कुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति ।

४ वे. ता. चं.— एवं तृतीयाध्यायोक्तकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशेषस्य विशेषार्चनं कियत् इत्यभिप्रायान्तरं— सर्वमिति । स्वकाले— अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारकथनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसर इत्यर्थः । यद्वा ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ इत्यत्र ‘उपदेशयन्ति’ [४।३४] इति स्वेनेव निर्दिष्टे विपाककाल इत्यर्थः । एवं वर्तमानेषु मुखत्वेनोक्त्यर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेतित्यर्थः । अज्ञानेन ज्ञानमावृतं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति शङ्कां व्यवच्छिन्ना तुशब्देन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुं उक्तलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः । आत्मविषयेणेति— ‘आत्मनः’ इति षष्ठ्या सम्बन्धसामान्यमात्रपरत्वं, कर्तृविषयत्वं चात्रानुपयुक्तमिति भावः ।

तच्छब्दपरायुष्टप्रकारमाह— ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूपस्यातिगहनत्वत्वचनार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानमास्वतो निरशेषाज्ञानतिमिरकुक्षिम्भारित्यप्रदर्शनार्थं च अनादिकालेत्याहुक्तम् । उत्तरार्धगततच्छब्दार्थः स्वाभाविकमिति । सामानाधिकरण्यास्वारस्यास्परमिति ज्ञानविशेषणम् । तदर्थमाह अपरिमितमसङ्कुचितमिति । ज्ञानस्य परत्वं ज्ञानवच्छिन्नविषयत्वम्; तत्र च हेतुः सङ्कोचाभाव इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतेत्येतिद्वयमर्थः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रोतमिति भावः । ‘आदित्यवत्’ इति दृष्टान्तसामर्थ्येतिद्विदमाह यथावस्थितमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेषव्याख्याहारः । परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्षा निरस्ता ।

३ रा. भा.— तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्; ‘न त्वेवाहं जातनासम्’ [२।१२] इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धामावात् । ‘तेषामादित्यवज्ज्ञानम्’ इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम् । आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञानज्ञानयोः प्रमाप्रभावतोरिवावस्थानं च । तत एव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा सङ्कोचो मोक्षदशायां विकासश्चोपपन्नः ॥ १६ ॥

१— ‘ज्ञानेन त्वज्ञानेनाशिते ज्ञानस्य स्वरूपप्रकाशकत्वं स्वतः सिद्धं— यथादित्यस्य तमसि नष्टे । विनिवर्तितायां हि शङ्कायाः मयूतमयूतकार्ये स्वयमेव कर्ताति’ इत्यभिप्रायानुसारात्— ‘वृत्तिरूपज्ञानमत्र पूर्वादिं यदुदीरितम् । उत्तराद्वोदितं यत्तु स्वरूपज्ञानमेव तत्’ इति वामनः । तत्र तत्र भगवत्पादानं शिक्षिष्यन्नि माध्वो जयतीर्थोऽत्र वृत्तिरूपज्ञानविनाश्याविद्यावादित्वमज्ञीकरोतीति मयैविदामतिरोहितमेव । तत्सर्वत्वान्मा जितमद्वैतसिद्धान्तेनेति नात्राप्रकृतं प्रपञ्चते ।

—अविगीता ।

४. वे. ता. चं.— भेदव्यपदेशवलाद्बैतन्ततत्त्वोपक्रमविरोधः प्रागुक्तः, मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दशयति—तेषामिति । विनष्टाज्ञानानामिति— नहीदं बहुलं आन्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमित्युपाधिस्तमेव विनोभस्करशङ्करयोर्मतमनुच परिहरति—नचेदमिति । मिथ्यायुतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशो तदुपात्तमिथ्यायुतान्तःकरणशुभापेरेपि निवृत्तेरिति शङ्करप्रति हेत्वर्थः । इतरप्रत्यक्षानाशब्दाव्याप्त्यस्य कर्मदिशिनाशो तन्निमित्तशरीरान्तःकरणशुभापिनिवृत्तिरित्यर्थः । शङ्करमतवृषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मनो वादेषु युद्धदशायां ज्ञातृत्वमत्र सिद्धमिति दर्शयति तेषामिति । सम्बन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकमर्थेति व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम् । विनष्टोपाधीनामात्मनां धर्मताया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपासुबन्धित्वसिद्धिरागनुक्तवैत-

न्यवादाऽपि निरस्तः । आदित्यशब्दोऽत्रादित्यप्रभारः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात् ; धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, 'यथा न कियते ज्योत्स्ना मूलप्रज्ञालान्मणः । दोषग्रहाणां ज्ञानमात्मनः कियते तथा' [वि. प. १०।१५] इत्यादिस्मृत्या च ; तदेतदभिमित्युक्तं लक्षितमाह— आदित्यदृष्टान्तेनेति । ततः प्रस्तुतस्य किं ? इत्यत्राह— तत एवेति । यथा प्रभाया आचारकसन्निधौ सङ्कोचस्तन्निवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः । यद्वा तेषामादित्यवद्व्यवस्थितानां प्रभायुज्यं ज्ञानमित्यर्थः । प्रभायाः प्रदीपादित्यवस्थधिकसद्वैतबोद्धव्यविशेषत्वं, ज्ञानस्यात्मधर्मेऽपि इत्युक्तं, सङ्कोचविशयोक्त्यादीनि च शारीरकाभावे प्रपञ्चानि । एवं प्रभायुज्यद्व्यवस्थोपादानेन प्रकृतमावृत्तत्वादिकं युज्यते इत्याह— तत एवेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह— ज्ञानेनेति । प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव, तत्किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— ज्ञानमेवेति । 'अज्ञानेनाहतं ज्ञानं' [५।१५] इत्युक्तम् । एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद्भ्रमप्रकाशः । विनाशकान्तराधिकारे च ज्ञानार्थयोः सप्रत्यययोगोयौर्वैयर्थ्यमिति त्यागसङ्घट्टानमेवाज्ञाननाशकम्, अतो नोक्तदोषः । किन्तु स्वरूपज्ञानम-

विषयाऽऽवृत्तम्, इतिज्ञानं त्वविद्यां शिथिलयति । ब्रह्म प्रकाशयतीत्येतदनेनाहेत्यर्थः । अत्र केचित्— 'यथैक एवादित्योऽन्धकारं नाशयति, भूमण्डलं च प्रकाशयति, तथैकमेव ज्ञानमज्ञानं निवर्तयति, परं च प्रकाशयति' इति व्याचक्षते ; तदतिरिक्तं भावेनाह— अथमेति । तृतीयान्तपदोक्तम्, द्वितीयमपीशमिति शेषः । अन्यथा द्विज्ञानप्रवृत्तं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु, येनाज्ञानेनाऽऽवृत्ता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽमविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषां जन्तूनामादित्यवत् । यथाऽऽदित्यः समस्तरूपादिजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

८ वै. प्र. गि.— कथं तर्जज्ञानमुद्धानां विमोक्षः ? तत्राह— ज्ञानेनेति । तदज्ञानं तु आत्मनो ज्ञानेन गुरुपदिष्टवेदान्तमाहवाक्यजम्बेन द्वितीयात्मविषयेकेण नाशितं येषाम् । तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं तत्परं सत्यज्ञानानन्दद्वितीयात्मकब्रह्मात्मतत्त्वकर्तृ निरतिशयं वस्तु प्रकाशयति ; आदित्यवत्, यथाऽऽदित्यस्वस्तमो निरलस्य सर्वं वस्तुजगत् प्रकाशयति तद्वत् । अत्र 'तेन दृष्टान्ति' [५।१५] 'ज्ञानेन नाशितम्' इत्यनेन अयोपादानत्वं ज्ञानविवर्त्यत्वं चाज्ञानस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । आद्ये परिणाम्युपादानवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ब्रह्मव्यतिष्यासिः । त्रितीये च ज्ञानत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अग्रे अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यं प्रपञ्चे च ब्रह्मैतद्वज्प्रपञ्चरे विस्तरः ।

'मातुजेनोक्तम्'— 'तेषामादित्यवज्ज्ञानं' इति । ज्ञानज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपकम्' इति । तद्वत्त्वं ; 'देहमेवाभिप्रायेण बहुवचनम्' इति द्वितीयाध्यायभाष्योक्तमगवाक्यादधीसुत्येव दत्तोत्तरस्यात्, विनष्टाज्ञानानामिति "तस्य तावदेव विद्म" [छां. उ. ६।१।१२] इत्यादिश्रुत्या प्राग्वच्यज्ञानं येषां सत्यम्, 'येषां नाशित-

मात्मनः' इत्येकवचनेनात्मैक्यस्य कण्ठरेणेकोक्त्या येषां तेषामिति बहुवचनस्यानात्मबहुत्वविषयकतावगमाच्च ; तेषामिति प्रत्यक्षमापितदेहावृत्तवादेन प्रकाशयतीत्यर्थो विधिराश्रयस्य भेदपरत्वात्सम्भवाच्च । एतादृशबहुवचनदर्शनेनैव स्वमतं ज्ञैतं बहुमन्यमानेन त्वया "नवद्वारे उरु देही" [२।१२] 'अन्तवन्त इमे देहा निव्यस्योक्ताः शरीरिणः' [२।१८] इत्यादावेकवचनदर्शनेन रोदितव्यम्, तदव्यथासिद्धिकरणं च बहुवचनस्यापि तथैवाव्यथासिद्धिः सुकरेति तस्य परं प्रति बाधकत्वेऽप्यासौ जवज्व इति लज्जितव्यं नेत्यन्तरावस्थम्भावाच्च ।

यत्पुनरत्र भाष्येनोक्तम्— "अज्ञानमिह ज्ञानाभाव एव, न तु भावरूपम्" इति, यत्र रामायणेन— "अनादिकाळप्रवृत्तानन्तकर्मसंज्ञयरूपमज्ञानम्" इति ; तत्र भाष्ये प्रत्येतद्वक्तव्यम्— "पुंस्त्वादित्यस्य सतोऽभिगम्यक्तियोपात्त" [न. छ. २।१।११] इत्यधिकरणे त्वयाऽपि भावरूपाज्ञानव्यवस्थापनादिह सतिराकरणं परावशङ्कानुपेक्षनासात्कृतव्याप्यमावहतीति । निस्तस्तु वज्प्रपञ्चरे द्रष्टव्यः ।

रामानुजं तु प्रत्येतद्वाच्यम्—स्मृतिपुराणादिष्वज्ञानं माया प्रकृतिविधेति पक्षोत्थेन प्रसिद्धस्याज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धार्थं विहाय कर्मवाचिककल्पनप्रमाणिकमन्यव्ययम् । किञ्च आत्मावश्यकस्य कर्मणः सादित्वे तत्पूर्वमनादृतात्मतत्त्वसाक्षा-

त्कारस्य ततः कर्मक्षयस्य चावश्यकत्वेन 'अज्ञानेनादृतं ज्ञानं' [भा१५] इत्युक्तेरसङ्गतिः; तत्पानादित्वे तु आत्मावश्यकस्यानादृताज्ञाननिवर्त्यस्य मोहोदहेतोः कमेति परिभाषामात्रमित्यस्यमिद-
ष्टसिद्धिरिति ॥ १६ ॥

१ व० त० दी०—भगवत्प्रदत्तात्मविद्यावन्तस्तु न मुह्यन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । येषां व्यनीयानां साधनवतां वा आत्मज्ञानं यदक्षरात्मत्वज्ञानेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवत्परम् 'ब्रह्मविद्याप्रोति पं' [तै.उ.२.११] इत्यत्र श्रुतं प्रकाशयति स्वयमेवेति भगवत्प्रदत्तत्वाद्भगवत्पुं तदिति स्वतन्त्रकर्तृत्वं तस्योक्तम् । अन्यथा करणत्वे कर्तृत्वोक्तिरव्याहिता स्यात् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—येषां भगवता ज्ञानेनाज्ञानं नाशितं ते न मुह्यन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । तु पुनः । आत्मज्ञानेन भगवत्सम्बन्धिज्ञानेन ज्ञानात्मकभगवद्वेषेण येषां दुर्लभानां कृपा-

पात्राणां तत्पूर्वोक्तमज्ञानं नाशितं, तेषां तद्भगवदात्मकं ज्ञानं परं भ्रमं प्रकाशयति, प्रकटयतीत्यर्थः । आदित्यवत्—यथा सूर्य-
स्तमोर्द्वीकृत्य स्वास्तस्य हितं सर्वं वस्तुमात्रं प्रकाशयति तथा ॥ १६

११ नी० भा० दी०—तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन 'ब्रह्मास्मि' इति प्रमाणेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति । अज्ञानज्ञानार्थ-
निवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

तदुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तदुद्धयः, तदात्मानः तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सन्त्यस्य ब्रह्म-
ण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्दे-
हसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—विदुषां विविदिषणां चान्तरङ्गाणि विवापरिपाकसाधनान्युपविदिषुस्तत्पलोक्तस्यापेक्षितं पूरयति—
यत्परमिति । तस्मिन्परमार्थतत्त्वे परस्मिन्ब्रह्मणि बाह्यं विषय-
मपोक्ष्य गता श्रुता श्रवणमनननिदिष्यासन्नैरसङ्कदबुद्धितैर्बुद्धि-
साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विभजते—
तस्मिन्निति । तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं श्रोतेति जीवब्रह्मभे-
दाभ्युपगमः, नेत्याह—तदात्मान इति । कल्पितं बोद्धव्यो-
द्धव्यत्वं, वस्तुतस्तु न भेदोऽतीत्यज्ञौकृत्य व्याचष्टे—तदेवे-
ति । ननु देहादात्माभिमानमपनीय 'ब्रह्मण्येवाहमस्मि' इत्यव-
स्थानं ततदुग्रीयमानकर्मप्रतिबन्धान् सिध्यतीत्याशङ्क्य विशेष-
णान्तरादत्ते—तन्निष्ठा इति । तत्र निष्ठाशब्दार्थं दशैयन्वि-

क्षितमर्थमाह—निष्ठेत्यदिना । तथापि पुरुषार्थान्तरापेक्षात्प्र-
तिबन्धात्कर्षं यथोक्तं ब्रह्मण्येवावस्थानं सेतुं पारयन्ति ? तत्राऽह-
न्तत्परायणाश्चेति । यथोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषा-
र्थस्योक्तब्रह्मान्तिरेकान्तरान्यत्राऽऽसक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह—
केवलेति । ननु यथोक्तविशेषणवतां वर्तमानदेवतातेऽपि देहा-
न्तरपरिग्रहव्यप्रतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्थातुं शक्य-
ते ? तत्राऽह—येषामिति । सति संसारकारणे बुद्धितादौ सं-
सारप्रसरस्य दुर्बोत्पानापुनरावृत्तिरिति सिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—ज्ञा-
नेति । उक्तविशेषणसम्प्रत्या दर्शितकल्माश्लिष्वभाश्रमन्तरेष्व-
सम्भावितमिति मनवानो विशिनष्टि—यतय इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तदुद्धयः तथाविधात्मदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः तद-
न्यासचिरताः, तत्परायणाः तदेव परमयनं येषां ते परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमध्यस्थमानेन ज्ञानेन

१—एतदनन्तरं अवैतदधिकं कचिदुद्धयते "स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्स्वप्नान्तोऽपि स्वकर्मणि । सक्ता अपि न सज्जन्ति पक्षे रविकरा इव ॥" इति ।

—अभिगीता ।

निर्भूतप्राचीनकल्पषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । यदवस्थादात्मानः पुनरावृत्तिर्निविद्यते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः स्वेन रूपेणावस्थितः, तमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—आत्मानुभवसौषोपोमानस्य ज्ञानस्यारोह-
णकर्म दर्शयति—‘तद्बुद्धयः’ इति श्लोकेन । तच्छब्देनात्र पूर्वं-
प्रस्तुतत्वाभावितात्मस्वरूपं पूर्वश्लोकोक्तज्ज्ञानं वा परानुसृत्य
इत्यभिप्रायेण तथाविधात्मदर्शनाध्यवसाया इत्युक्तम् ।
‘तदात्मानः’ इत्यनेन श्रव्यत्वाध्यवसायादनन्तरं दर्शनार्थप्रवृ-
त्तियोग उच्यते इत्यभिप्रायेण तद्विषयमनस इत्युक्तम् ।
तन्निष्ठत्वं विषयान्तरवैसुक्त्या तत्परायणत्वे हेतुः । अयनशब्दो-
ऽत्र कर्मणि ल्युङ्गन्तः प्रात्यप्यः । वाक्यार्थज्ञानदिमात्रव्यावृत्त्यर्थं
एवमनस्यमानेनेत्युक्तम् । प्रातिप्रतिबन्धककल्पमभिवृत्ति-

ह्युपान्त्यपूर्वं । अतोऽन्तिमं प्राप्यमत्रापुनरावृत्तिशब्देन विवक्षितम्;
स च यथावस्थित आत्मैवेतिभिप्रायेण तथाविधमात्मानमि-
ति । अपुनरावृत्तिशब्दस्यात्रात्रोद्दिष्टावध्यन्तरपरामर्शसापेक्ष-
समासान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह यदवस्थादिति ।
नन्वात्मन एव ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विद्यन्ति’ [१।२१] इति
पुनरावृत्तिरुच्यते; यदवस्थादिति चायुक्तं, मोक्षस्याप्यवस्था-
विशेषत्वे नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह स्वेन रूपे-
णेति । औपाधिकसमस्ताकारनिवृत्तिरूपावस्थानिवाशाकाम-
वात्परमतेऽपि प्रबन्धरूपत्वात्निवर्त्यते भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह—तद्बुद्धय इति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—तद्बुद्धिवाटिकं ययपुनरावृत्तिसाधनत्वे-
नोच्यते, तदाऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इति गतः पक्षः । अथ तद्बु-
द्धयो ज्ञाननिर्धूतकल्पषा इति ज्ञानसाधनत्वेन । तदसत्, ज्ञाने-
नेति परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वादित्यत आह—

अपरोक्षेति । सत्यम्, परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानसाधनम्, किन्तु
व्यवहितम् । न हि श्रवणमननानन्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते ।
इदं त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मतत्त्वं यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः ।
तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्निष्ठाऽभिमनिवेशस्तात्पर्यं
सर्वाणि कर्माणि सस्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः । तत्परायणास्तदेव परमयनं परा गति-
र्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरता इत्यर्थः । ते गच्छन्ति एवंविधा अपुनरावृत्तिं न पुनर्देह-
सम्बन्धम् । ज्ञाननिर्धूतकल्पषाः यथोक्तज्ञानेन निर्धूतं नाशितं कल्मषं पापादिसंसारकारणदोषो
येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्पषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ वै. ब्र. गि.—‘ज्ञानेन तु तदज्ञानम्’ [५।१६]
इति पूर्वोक्तज्ञानोत्पत्तौ कारणं तत्फलं चाह—तद्बुद्धय
इति । अत्र ‘तद्बुद्धयः’ इत्यादौ पूर्वसर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य हेतुत्वम् ।
तथा हि—तत्परायणाः । तच्छब्देन ‘प्रकाशयति तत्परम्’
[५।१६] इति पूर्वोक्तमात्मतत्त्वञ्च्यते । तदेव परमयनं
प्राप्यं येषां ते तत्परायणाः । सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः । ततस्त-
न्निष्ठाः तस्मिन्नेवात्मतत्त्वे निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः ।

अनेन सर्वकर्मसंशयात्पूर्वकश्रवणमननपरिपाको दर्शितः ।
ततस्तदात्मानः तस्मिन्नेवात्मतत्त्वे आत्मा विजातीयप्रत्यया-
न्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं मनो येषां ते तदात्मान
इति निदिध्यासनोक्तिः । ततस्तद्बुद्धयः तत्साक्षात्कारवन्तः
सन्तः अपुनरावृत्तिं पुनर्देहसम्बन्धमाभावरूपं घृत्तिं गच्छन्ति ।
अत्र हेतुः—ज्ञानेन निर्धूतं स्मृल्लङ्घ्युल्लितं पुनर्देहकारणं
कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथोक्तः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०—य एतादृशज्ञाननिस्ते मुक्ता इत्याह—तद्बुद्धय इति । तत्प्रसादलब्धेन ज्ञानेन ब्रह्मरूप-
विषयकेण निरस्तकल्मषा मुक्तिं यान्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—तत्काशात्फलं भवतीत्याह—तद्बु-
द्धय इति । तस्मिन् ईश्वरे बुद्धिर्येषां ते, तस्मिन् स एव वाऽत्मा
येषाम्, तस्मिन्नेव निष्ठा भावो येषाम्, तस्मिन्नेव परायणाः तत्प-

रास्तादृशाः, ज्ञाननिर्धूतकल्पषाः निरस्ताज्ञानाः, अपुनरावृत्तिं
मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—तद्बुद्धय इति । यत् परं ब्रह्म प्रशान्तं तत्रैव बुद्धिः “अस्ति ब्रह्म” [तै. उ. २।६।११]
इति निश्चयो येषामपाततः श्रुत्यर्थविदां ते तद्बुद्धयः, तदेव आत्मा प्रत्यक्तत्वं येषां श्रवणमननमात्मकविचारेण
प्रमाणप्रमेयगातासम्भावनाविहीनानां ते तदात्मानः, तत्रैव निष्ठा विजातीयवृत्त्यनन्तरितसजातीयवृत्तिप्रवाहो
येषां देहादावनात्मनि आत्मधीरूपविपरीतभावनारहितानां ते तन्निष्ठाः, तदेव परं अयनं अज्ञानरूपोपाधिनिरा-

सेन प्राप्यं येषामखण्डानन्दसमानां ते तत्परायणाः अपुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति; यतः ज्ञानेन निर्धूतं कलमं मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकलमपाः ॥ १७ ॥

ज्ञानिनां समदर्शित्वं जीवमुक्तित्वं च ।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ति ? इत्युच्यते—विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, विनय उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्याविनयसम्पन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां च राजस्थां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः— समदर्शिनः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदपुनरावृत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तदेव प्रथङ्कारण विवृणोति—येषामित्यादिना । विद्या वेदार्थविज्ञानमित्यङ्गीकृत्य विनयं व्याचष्टे—विनय इति । उपशमो निरहङ्कारत्वमनोद्धृत्यम् । पदार्थमेवमुक्त्वा वाक्यार्थं दर्शयति—विद्वानिति । गवीत्याद्यन्यं वाक्यार्थं कथयति—विद्येति । हस्त्यादौ ‘पण्डिताः समदर्शिनः’ इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्र तत्र प्राणिमयेदेतत्तत्तद्गुणैस्तत्तन्निमित्तसंस्कारैश्च संस्पृष्टत्वसम्भवान्न ब्र-

ह्मणः समत्वमित्याशङ्कयाऽऽह—सत्त्वादीति । तज्ज्ञैश्चेत्यत्र तच्छब्देन सत्त्वमेव शृङ्खते । सात्त्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि सर्वेष्वेवासंस्पृष्टं ब्रह्मेत्याह—तथेति । राजसैरिव तामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्माख्यन्तमेवास्पृष्टमित्याह—तथा तामसैरिति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं कूटस्थत्वमसङ्गत्वं चोक्त्यर्थं हेतुरिति मत्वा समवाच्यार्थमाह—सममिति । समदर्शित्वमेव पाण्डित्यं तथाचष्टे—ब्रह्मेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गोहस्तिश्वपचादिषु अत्यन्तविषमाकारतया प्रतीयमानेषु चात्मसु पण्डिताः आत्मयाथात्म्यविदो ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः; विषमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः । आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— कीदृशोऽयमात्मसाक्षात्कारः ? इत्याकाङ्क्षायां येन भूतान्त्यशेषेण द्रष्टव्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ इति प्रा-

शुकं व्यनक्ति—‘विद्याविनय—’ इति श्लोकेन । ‘विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे’ इति पदद्वयं न समानाधिकरणं, निर्विशेषणसमुदायसहप-

१—अत्राभिनवगुप्ताचार्याः—“यत एवं ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ (५१५) इति, अतो ध्वस्ताज्ञानानामित्थं स्थितिर्तित्याह—विद्येति । तथा तेषां योगिनां ब्राह्मणेऽनीदृशो बुद्धिः—अस्य छद्मप्रादिनाऽहं पुण्यवान् भविष्यामीत्यादि । गवि न पावनीयमित्यादि, हस्तिनि नार्थादिधीः, शुनि नापकारितादिनिश्चयः, श्वपाके च न पापापवित्रादिषिषणा । अत एव समं पश्यन्तीति, न तु व्यवहरन्तीति । तदुक्तम्—‘चिद्वर्मा सर्वदेहेषु विशेषो नास्ति कुञ्चित् । अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन् भवभिजनः ॥’ अत्रापि भावयति ज्ञानस्यैवेयं धारोक्ता ” इत्याहुः । प्रपञ्चितं च वामनेनापि—

ब्रह्मैवेति यथा धियाऽखिलमपि द्रष्टव्यमव्ययया तत्रोत्कृष्टनिकृष्टे अपि पृथग्व्ये तथैव ध्रुवम् । पश्यन्तोऽपि समं तथोचितमतो वर्तन्त इत्यच्युतो व्याजोद्भेदमनूय तत्र विदुषां दृष्टिं समां वर्णयन् ।

ब्रह्मैवेदं सर्वमिति दर्शनं ज्ञानमुच्यते । वर्तन्त तत्र कर्मातस्तद्विधेयं यथोचितम् ॥

जानानो द्वारनवकं देहं एकं इति ध्रुवम् । नैव निक्षिपति प्रांसं सुखादन्यत्र कश्चन ॥

तद्देवात्मनिष्ठोऽपि सर्वत्र समदर्शनः । प्रवर्तते व्यवहृतौ तत्र तत्र यथोचितम् ॥

प्रासदेऽश्ममर्यां क्षुरतिष्ठति सोपानपङ्क्तिं तथा दृष्ट्वा मूर्तिपदे शिरो निदधतेऽन्यस्यां जनाः पादुके ।

पश्यन्तोऽपि बुधास्तथैव मुखजे ब्रह्मान्त्यजे चाद्वयं चिरं वेदमपि भोजयन्ति ददतेऽन्यस्मै तु फेलां बहिः ॥

लोकः कांस्थमयं पतद्ब्रह्मयं कंसं च जानन्नपि श्ठीकत्वेव पतद्ब्रह्म शिक्षारिणीमन्येन पापाति च ।

न व्यलस्यति जातु तद्दखिलं ब्रह्मेति पश्यन्नपि प्राज्ञस्तत्र यथोचितं व्यवहरत्येतद्दहस्यं ह्रैः ॥ इति ।

एतेन—एतच्छ्लोकोपशमनेन चाण्डालादीनामस्पर्शवत्त्वं न गीतावमृतमिति प्रलपन्तः परस्ता इति हेयम् । —अविगीता ।

ठितत्वाद्विद्याविनयसम्पन्नविशेषणप्रतिशीघ्राणुक्तेष्व । 'गवि हस्तिनि' इत्याकारवैषम्यं द्वाभ्यां दर्शितम् ; श्वश्वचशब्दाभ्यां कृत्वा वैषम्यम्, तद्वत्पूर्वाभ्यामपि मिथो वैषम्यमेवाभिप्रेतम् ; अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्याकान्ततामात्रे विवक्षितमिति दृश्यते-**केवलब्राह्मण** इति । सावित्रराजसतामसरूपाभेकोदाहरणमिप्रेतमाह-**अत्यन्तविषमेति । आत्मस्त्विति**, शरीराणामन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुरक्ष इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमूढापोहस्यमत्वं पण्डितत्वमिति दर्शयितुं **आत्मयाथात्म्यविद्** इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम् ; शरीराणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्कृतज्ञानादिवैषम्यं च दुरपह्ववम् ; अतोऽत्यन्तविषमेषु पदार्थत्वादिवत्स्थूलं सामा-

न्यमकिञ्चित्करमित्यत्राह **विषमाकारस्त्विति** । 'प्रकृतेः' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन साक्षात्प्रकृतिगतं देवत्वादिकं, तत्स्थूलं सुक्षित्वादिकं च कथञ्चित्सम्बन्धमात्रात्-**प्रकृतेरित्युक्तम्** । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिषिध्यते, किन्तु तदेतत्प्रतिपाद्यते, न च तत्तच्छरीरविशिष्टस्वच्छा तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्नूयते ; अथितु तत्सर्वोपाधिकत्वमुच्यते । न च शरीरादिविशिष्टत्वं विरोधि, स्वाभाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वात् । न चैतदत्यन्तस्थूले, छुदानामात्मनां स्वरूपभेदस्य दुर्विवेचत्वात्स्फुटविशेषाकारान्तरभावादिति भावः । ननु तथापि ब्राह्मणादितु पूज्यत्वादिसाम्यबुद्धौ अभोज्याश्वत्थादिदोषः स्मृतस्तत्राह-**आत्मा त्विति** ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याश्रयवानाह— विद्येति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— विद्याविनयेत्यादिप्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं च कथमुच्यते ? इत्यत आह—**परमेश्वरेति** । सर्वत्र ब्राह्मणादितु स्थितानां ब्रह्मेण गुणेषु दोषाभावेषु वा साम्यं तारतम्यभावाच्च । तद्वृद्धित्वादिना सहास्यं सयुक्त्यायैवशब्दः । परमेश्वरविषय-

ता 'निर्दोषं हि' [पा. १९] इत्युत्पादक्यगम्या अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरणगन्तेत्यत आश्रयवानित्युक्तम् । पण्डितशब्दस्य परोक्षज्ञानवचनः, पाण्डित्यमात्रमात्रज्ञानमिति वचनात् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः, कथं ते तत्त्वं पश्यन्ति ? इत्यत्रोच्यते—**विद्येति** । विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां राजस्वां गवि संस्कारहीनायाम्, अत्यन्तमेव केवलतामसं हस्त्यादौ सत्त्वादियुगैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा रजसा राजसैस्तमसा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेवाविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

८ घं. प्र. गि.— ज्ञानस्य द्वे कले विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तिर्येति; देहपातादनन्तरं विदेहलुक्तिः, ततः पूर्वं जीवन्मुक्तिः, तत्र विदेहलुक्तिः पूर्वमुक्ता, जीवन्मुक्तिमाह—**विद्येति** । विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे 'अपाके शुर्ना पाचके च कमेवैषम्यम् । गवि हस्तिनि शुनि वेति जातिवैषम्यम् । एवं विषमेष्वपि समदर्शिनः सममेकरूपमविक्रियं ब्रह्मैव द्रष्टुं

शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः । यथा हि गङ्गोदके तडागे सुरायां मूत्रे च प्रतिबिम्बितस्य सूर्यस्य न तद्गुणदोषसम्बन्धः, तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वगतस्य नोपाधिगुणदोषसम्बन्धः; इत्यनुसन्दधानाः सर्वत्र समदृष्ट्यैव रागद्वेषराहिं त्येन परमानन्दरूपत्वां जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ ष० त० दी०— कीदृशस्तैः ? इति जिज्ञासायां तेषां स्वरूपमाह—**विद्येति** । एतेषु विषमेषु गवादिष्वपि समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता उत्कलक्षणः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— तेषां लक्षणमाह—**विद्येति** । विद्याविनयसम्पन्न ब्राह्मणे, स्वपाके शुनो यः पचति तस्मिंश्च, गवि,

हस्तिनि, शुनि च समदर्शिनः मर्दशात्मज्ञानेन ते पण्डिता ज्ञानिनः, ज्ञेया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतेषां जगति दृष्टिमाह—**विद्येति** । उत्तमब्राह्मणे चण्डालादौ वा समं ब्रह्मैव सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । यथोक्तं 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चैर्यश-पञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' [बा.सु. २.०] इति चराचरं जगद्ब्रह्मदृष्ट्यैव पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— नन्वभोज्यान्नास्तै दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः' [गौ. ध. सू. २। ८। २०] इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः । कथम् ? इहैव जीवज्जिरेव तैः समदर्शिनः पण्डितैर्जितो वशीकृतः

सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु श्रवाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते तथापि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितम् । हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं [१३१६] 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' [१३१७] इति च ।

२ आ. शां. व्या.—सार्वकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुविधितिं शङ्कते—**नन्वि**ति । सर्वत्र समदर्शनस्तच्छब्देन परामुश्यन्ते, तेषां दोषवत्त्वादनोच्यान्नत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—**समासमाभ्यामिति** । समानामभ्ययनविधिः समानधर्मकाणां ब्रह्मलक्षणादिपूजया विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानां चासमानधर्मकाणां कस्यचिदेकदेवत्वमप्यस्य द्विदेवत्वमित्यादिधर्मवतां प्रायुक्त्या पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पुरुषविशेषे ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन्धनाद्भावं हीयते, तेन सार्वके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन्प्रत्यवैतीत्यर्थः । उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति—**न ते दोषवन्त** इति । स्थूलवर्धमेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिज्ञामत्रेण सिध्यति इति शङ्कते—**कथमिति** । सृष्टेरर्गतिमये वदित्वान्निर्दोषत्वं समत्वदर्शनां विवादयति—

इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसां ब्रह्मलोकगमनमन्तरेणास्मिन्नेव देहे परिभूतजननमशेषदोषराहित्ये हेतुमाह—**निर्दोषं हीति** । वृत्तमानो देहः ससम्या परिगृह्यते । तानेव समदर्शिनो विशिनष्टि—**येषामिति** । ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं, दोषवत्सु श्रवाकादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपलम्बसम्भवात्तत्राऽऽह—**यद्यपीति** । यस्मात्तन्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितेर्निर्दोषैः सर्गो जित इति सम्बन्धः । ब्रह्मणो गुणसूयस्त्वादल्पयानादोषोऽपि त्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**नापीति** । चेतनस्य स्वगुणविशेषविशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वप्रवणविक्षयमुक्तं, इच्छादीनां परिशेषादात्मधर्मत्वस्य कैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**वक्ष्यति चेति** । आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषे प्रमाणयति—**अनादित्वादिति** । चकारो वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः ।

१ शां. भा.—नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः; अतः समं ब्रह्मैकं च, तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति, देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं "समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः" इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि "ब्रह्मवित्पण्डित्विच्छतुर्वेदवित्" इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः; कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वकर्मसन्न्यासिविषयं प्रस्तुतं 'सर्वकर्माणि मनसा' [५१३] इत्याशङ्क्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—गुणदोषवशादात्मनो भेदाभावेऽपि भेदोऽप्यविशेषेभ्यो भविष्यतीत्यतिप्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति—**नापीति** । प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तदेतत्त्वेन तेषां सत्त्वं, तेषां च सत्त्वं प्रतिशरीरमात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमभिप्रेत्य देहमाह—**प्रतिशरीरमिति** । आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह—**अत इति** । समत्वमेव व्याकरोति—**एकं चेति** । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनेकत्वाज्जीवानां च भेदकाभावेनेकत्वस्योक्तत्वादिकलक्षणत्वादिकत्वं जीवब्रह्मणोरुच्यमित्याह—**तस्मादिति** । जीवब्रह्मणोरैकत्वे जीवानां ब्रह्मवनिर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह—**तस्मान्नेति** । तच्छब्दाद्येमेव स्फोरयति—**देहादीति** । यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुविधेयं, तर्हि कथं गौतमसूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह—**देहादिसङ्घातेति** । सूत्रस्य यथोक्ताभिमानवद्विषयमेव गमकमाह—**पूजेति** । यदि चतुर्वेदानामेव सत्तां पूजया वैषम्यं, यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां ब्रह्मविदां च

पूजया साम्यं, तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां केवाश्रिन्मनोविकारसम्भवे कर्ता प्रत्यवैतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चातुस्रमनुकुलत्वेनोदाहरति—**दृश्यते हीति** । देहादिसङ्घाताभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तं, इदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धात् तद्विषयं सूत्रमित्यभिप्रेत्याऽऽह—**ब्रह्म त्विति** । इतश्च जेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह—**कर्ममिति** । तत्रैव पूजापरिभवसम्भवादित्यर्थः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं, न तु कर्मिण्यकर्मिणि वेति विभागोऽस्ति, तत्राऽऽह—**इदं त्विति** । समत्वदर्शनस्य सन्न्यासिविषयत्वेन प्रस्तुतत्वे हेतुमाह—**सर्वकर्माणीति** । आध्यायपरिसमाप्तेः 'सर्वकर्माणि' इत्याशङ्क्य तत्र तत्र सर्वकर्मसन्न्यासाभिमानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते, तत्र तन्निरहकृते निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—इहैव साधनानुष्ठानदशायामेव तैः सर्गो जितः संसारो जितः । येषामुक्तरीत्या सर्वेष्वामृतसु साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि, संपं ब्रह्म प्रकृतिमंगरूपदोषवियुक्तया सममात्मनस्तु हि

ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरिव हि संसारजयः; आत्मसु
ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ छे. ता. चं.—इदं समदर्शित्वं न कालान्तरभाविफलसाधनमात्रं, किन्त्वैवादीनमेव निश्चेद्यसकृपां द्वेषानिवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनो प्रशंसा क्रियते—इहैवेति श्लोकेन । साधना-
नुष्ठानानुश्रयाभ्येति—इहोपदेश्यात्र लोकपरत्वादपि स्वावस्थाविशेषपरत्वमेवोचितमिति भावः । संसारी जित इति—मुक्तप्रायास्त इत्यर्थः । सृष्ट्यादेः प्रान्त्यवस्थासर्गशब्दः सृज्यत इति व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपरः । ब्राह्मणवर्णशालादीनां स्फुरत्युत्पादिसाम्यप्रसङ्गबुद्ध्यासाय उत्करीत्येत्युक्तम् । निरुपाधिकारमस्वरूपं ज्ञानं-

कारतया सममिति पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वात्मन्येव स्थितिः संसारजयहेतुः, न तु तत्साम्ये; तत्राह—‘निर्दोषं हि समं ब्रह्म’ इति । ब्रह्मत्वमेव विधेयम्, अन्यथा ‘तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इत्यनन्वयत्; समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति ह्यन्वयः स्यात्; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह—आत्मवस्त्विति । ततः किं प्रकृतस्येत्यत्राह—ब्रह्मणि स्थितिरिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र शुद्धारमणि ब्रह्मसाम्यात् । अत्र फलितं पिण्डतार्थमाह—आत्मस्थिति १९

५ आ. मा. भा.—तदेव स्तौति—इहैवेति ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु तत्रात्म्ये साम्यदर्शने मुक्तिसाधनमेवोच्यते, तत्कथमुच्यते अपरोक्षज्ञानसाधनमिति ? प्राश्नान्नोऽपि जन्मान्तरसद्भाव उक्तः, तत्कथमिहैवेति तद्देह एव

मुक्तिहेतव्यत आह—तदेवेति । स्तुतावधिकोक्तिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—नन्वभोज्यानास्ते दोषवन्तः, ‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ [गौ. ध. सू. २। ८। २०] इति स्मृतेन ते दोषवन्तः; कथम्?—इहैवेति । इहैव जीवाद्भिः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं मनोज्ञतःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्स्तुश्रपाकादिषु मूढैस्तद्दोषवदिव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदाद्भिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यत्वस्य । वक्ष्यति भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं ‘अनादित्वाद्भिर्गुणत्वात्’ [१। ३। ३१] इति च । नाप्यन्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणावुपपत्तेः । अतः सपं च ब्रह्मैकं तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः, तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति, देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषाम् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं ‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ इति, पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मविष्यद्ब्रह्मविचतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः । कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं तु ‘समासमाभ्यां’ इत्यादि । इदं तु सर्वसंख्यासविषयं प्रस्तुतं ‘सर्वकर्माणि मनसा स्रक्ष्यस्व’ [५। १३] इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

८ छं. ब्र. गि.—ननु विषयेषु समदर्शने धर्मशास्त्रनिर्दिष्टे दुर्भावाः कथं पण्डिताः ? तथा च गौतमः स्मरति—‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ [गौ. ध. सू. २। ८। २०] इति । अस्यार्थः—समाय पूज्याय विषमप्रकारे पूजने कृते सति विषमायापूज्याय च समप्रकारे कृते सति स पूजक इहलोकात्परलोकाच्च हीयत इति । तत्राह—इहैव । इहैव जीववद्दशायामेव तैः समा जितः । सुवृत्त इति सर्गः संसाराप्रपञ्चोऽस्ति ज्ञातः । देहपातादुपसर्गलोकस्य इति किञ्च वक्तव्यम् ? । कैः ? येषां मनः साम्ये समस्य सर्वभूतेषु विषयेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलम् । तत्र हेतुः—हि यस्मात् ब्रह्म सममेकं निर्दोषं च, तस्मात् ते समदर्शिनो

ब्रह्मण्येव स्थिताः । अयं भावः—दुष्टत्वं हि द्वेषा भवति । अनुष्ठत्यापि दुष्टसम्बन्धायां गन्धोदकस्य मूत्रसम्बन्धात्, स्वत एव वा यथा सूत्रादेः । तत्र नायः; यतः श्रपाकादिषु ब्रह्म तदोषेण दूष्यतीति यद्वैविभाव्यमानमपि सर्वदोषसंस्फुटमेव, षोडशवृत्तत्वात् “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [वृ. उ. ४। १। २५-२६] इत्यादिभ्यः । अत एव नाम्न्यः । तस्मान्निर्दोषब्रह्मरूपा यतरो जीवन्मुक्ता न दोषगन्धेनापि स्पर्शयन्ते । गौतमस्मृतिस्तु अविद्वद्दृश्यविषयैव, ‘तस्यान्नभजोऽन्यम्’ इत्युपक्रमत् ‘पूजातः’ इति मध्ये निर्देशात् ‘धर्मादीयते’ इत्युपसंहाराच्चेति ॥ १९ ॥

९ व० ल० दी०—अतो यद्यत्समं तद्ब्रह्मरूपमिति मन्तव्यं; यदि मनोऽपि निरोधे समं स्यात्तदा ब्रह्मेण तादात्म्यात् ‘सिद्धयसिद्धयोः... समत्वं योगः’ [२। ४८] इत्युक्तत्वात् । तद्विषयके मनसि ते ब्रह्मतादात्म्यापन्न

इत्याह इहैवेति । येषां साम्ये स्थितं मनस्तैः सर्गः प्रवाहभागो जितः । 'समदर्शिनः' इत्यस्यार्थं स्वयमेव विवृणोति निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति । तस्मात्ते ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त. — य एतादृशास्त उच्यन्ते इत्याह—इहैवेति । येषां मनः साम्ये समभावे स्थितं तैरिहैव सर्गो जितः । अत्रार्थ भावः— भगवता स्वकीयाद्यै जगदुत्पादितं, तत्र यस्य यादृशेच्छया यो भाव उत्पादितः स तथैव करोति । स योग्यो भवति नवैति किमर्थं विचारणीयम् ? अतो येषां मनः साम्ये भगवत्कीडाकारे स्थितं, तैरिहैव अधिष्ठानात्मकदेह एव सर्गः संसारो मायारूपो जितः । यतो ब्रह्म समं स्वकीयार्थरूपेण निर्दोषं तेषु दोषादिरहितं, तस्माद्येषां मनः साम्ये स्थितं ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थिता; अतस्तैः संसारो जित इत्यर्थः । यद्वा सर्गः

स्वोत्पत्तिजिता वशीकृता सफलीकृतैर्यथः । भगवता स्वमेवाधिमुत्पादितास्तकृतमिति भावः । यद्वा येषां मनः संयोगविशेषयोगः साम्येन स्थितं, तैरिहैव अधिकरणदेह एव सर्गः अलौकिकोऽब्रह्मावी जितो वशीकृतः; सर्ववैवालीकिकदेहो भावरूपो वशे जातो यतोऽयं यदैवेच्छति तदैव भावप्राकट्यं भवतीति भावः । हीति युक्तमेव । यतो ब्रह्म भगवान् स्वस्थायिरसामकत्वान् समानाथवशासु । निर्दोषं यथा रासे । यतो ब्रह्म तादृशं तस्मान् ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे निरोधरूपे स्थिता इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु “समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः” [गौ.थ.सू. २।८।२०] इति तुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय विषमां पूजां प्रयुक्तवतः, तथाऽतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समं पूजां प्रयुक्तवत्श्राभोऽप्याज्ञातत्वं गौतमेन स्मर्यते, तत्कथं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं युक्तं ? इत्याशङ्क्याह— इहैवेति । येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निब्रह्मं, तैरिहैव जीवद्विरेव सर्गो जन्म जितो वशीकृतः । हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वत्राविषमं ब्रह्मास्ति । यथा 'हिष्मन्मययोर्देवतातत्परीटयोः स्वर्णहृक्साभ्यं पश्यति, पञ्चकस्तु आकारहृक् तारतम्यं पश्यति तद्वत् । पूजा स्मृतिभ्रान्तिकृततारतम्यविषया, साम्यदृष्टिस्तु तत्स्वविषयेति भावः । यस्मादेवं ते साम्यं पश्यन्ति तस्मान् ब्रह्मणि अखण्डैकरसे ते द्वष्टारः स्थिता एकीभावेन समाप्तिं गताः ॥ १९ ॥

समदर्शित्वसिद्धयर्थं निरन्तरत्वं, निस्सङ्गत्वं, कर्मादिदोषदर्शनं, तद्वेगनिवारणं, आत्मन्येव मोक्षता-
कल्पनं चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् । [२०।२४]

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्पूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा बिन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमस्यमश्नुते ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्— न प्रहृष्येत् प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा, नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा, देहमात्रात्मदर्शिनो हि मियाप्रियप्राप्ती हर्षविषाद-

१ — अत्र केचित् — बाह्यस्पर्शेषु विषयेषु यत्सुखं, तत् यः आत्मनि विन्दति; असक्तात्मा विषयासक्तिरहितो भूत्वा स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मयोगेन युक्त आत्मा बुद्धिर्स्थैर्वभूतः सन् सुखमक्षय्यमविनाशि अश्रुत इति व्याचक्षते । तथा च वामनः—

विषयविषययोगे भासते भोगसौख्यं न तु परमपदं दुःखयोगः ।

ध्रुव इह स हि भोगानन्तरं तद्विद्योगादत उदितविषयः सज्जते नेन्द्रियार्थं ॥

इत्थं विरक्तस्य यशं सुमुखोर्मोर्गेषु दुःखं नियतं विधुरय ।

सासङ्गि बाह्येषु सुखेषु नैव ब्रह्मात्मयोगेन समन्विता वीः ॥

परं यादत्स्वस्वरूपे सुखं स्वातुषयान्मनः । न विन्दति न तावत्तथाति बुद्धेर्विधेयताम् ॥

अतो वर्णितो ब्रह्मवित्पूर्वपक्षे दशा दीर्घया येन क्लृप्तो विचारः ।

समेषां सुखानां प्रधानं निधानं स्वमात्मानमेकं स्फुटं मन्यते यः ॥

दर्शयित्वा कचिद्वाह्यविषया यद्बहिर्मुखाः । दुःखं ददति तत्सौख्यमात्मन्येव विचारिते ॥

बाह्येषु भाति विषयेषु सुखं यदेवं स्वात्मन्येवोपमिति सम्यग्वैति यस्ताम् ।

आसङ्गयेव विषयेषु विहाय विष्वक् ब्रह्मात्मयोगमुत्तमीः स्थिरमेति सौख्यम् ॥ इति । — अविगीता ।

स्थाने, न केवलत्पददर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवत् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विकचित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूतः सम्मोहवर्जितश्च स्यात् ययोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृतसर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥ किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्वष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्निर्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभते ? इत्याशङ्क्याऽऽकाङ्क्षितं पूरयन्नुक्तश्लोकमुत्थापयति—यस्मादिति । आत्मज्ञाननिष्ठव्रतौ विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावान्न तावुचित्वावित्याह—स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षोद्वेगौ न कर्तव्यौ इति नियुज्यते ? तस्मादह—देहेति । विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिमात्मन्यपि हर्षविषादौ दुर्वारावित्याशङ्क्याऽह—न केवलेति । अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगात् तस्मिन्निर्दोषे हर्षविषादावित्यर्थः । इतोऽपि विदुषो हर्षविषादावसम्मावितावित्याह—किञ्चेति । निर्दोषे ब्रह्मणि प्रायुक्ते हृष्टप्रतिपत्तिः सम्मोहेन हर्षादिहेतुना रहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीतिविद्यावानशेषदोषशून्ये तस्मिन्नेव

ब्रह्मणि स्थितस्तदनुरोधात् कर्माण्यप्युपमागो नैव हर्षविषादभागी भवितुमशक्तित्यर्थः ॥ २० ॥ शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धान् कस्यविदपि ब्रह्मणि स्थितिः सिध्येदित्याशङ्क्याऽह—किञ्चेति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः, किन्तु विधान्तराणापीत्यर्थः । यावदावद्विषयेषु रागक्षयप्रावरणं निवर्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसुखमिन्द्रियं भवतीत्याह—बाह्येति । न केवलमसक्तात्मा समवसादेव सुखं विन्दते, किन्तु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकरणः सुखमनन्तं व्याप्नोतीत्याह—स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वापि व्याचष्टे—बाह्याश्चेति । समाधानधीनसम्पन्नज्ञानद्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्तराभ्याख्यानेन कथयति—ब्रह्मणीत्यादिना । शब्दादिविषयविमुखस्यानन्तसुखाप्तिरसम्भवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्यमिति शिष्यविक्षार्थमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यथाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । कथं ? स्थिरबुद्धिः स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः, असम्भूतः अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः सम्मोहस्तद्रहितः । तच्च कथम् ? ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदाह्युपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्वत्त्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपाःभावलोकनप्रियायानुभवे व्यवस्थितोऽस्थिरे प्राकृतप्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्—इति । एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु आत्मव्यतिरिक्तविषयायानुभवेषु, असक्तमनाः अन्तरात्मन्येव यः सुखं विन्दति लभते; स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रियाप्रिये तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थायाधिभेदनिबन्धनादिति व्यञ्जयितुं यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्येत्याद्युक्तम् । यदवस्थस्येत्येतदेहादिकृतज्ञानसङ्कोचावस्थाविषये वा । प्रियाप्रियरूपकारणगमे तत्कार्यहर्षोद्वेगनिवृत्तिर्दुर्लभः केत्यभिप्रायेणाह—कथमिति । तत्रोत्तरं—स्थिरबुद्धिरिति । समानाधिकरणसादादयुगोपातिशयादत्र व्यतिकरसमास उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—स्थिरे आत्मनीति । 'असम्भूतः' इत्यत्र समित्युपसर्ग एकीकारपरः; एवंविधस्थिरबुद्धित्वासम्भूतत्वयोर्हेत्वाकाङ्क्षां दशयति—तच्च कथमिति । स्थिर-

बुद्धित्वासम्भूतत्वे द्वे अपि सङ्कलन्य तदिति परामृश्यते । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः' इति शब्दाभ्यां सिद्धमवान्तरदशाविशेषं विशदयति—उपदेशेनेत्यादिना । सन्नित्यनेनोपदेशजनितज्ञानमनूय विशिष्टं विज्ञानं विधीयते इति सूचितम् । उक्तमेवार्थं समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकाभिलाषिणा अन्याकुलात्ज्ञानपूर्वकमप्रदर्शनार्थं श्लोकस्वरूपाणां हेतुकार्यभावेन महावाक्यान्वयं दर्शयति—एतदुक्तमिति । बाह्यकुलदृष्टपदेशनिवृत्त्यर्थम् तत्त्वविदामित्युक्तम् । बाह्यकुलदृष्टपदेशनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥ एवं हर्षोद्वेगावकुलितः समदर्शित्वप्रयुक्तो निरतिशयसुखं स्वभावपतती-

त्युच्यते—‘बाह्य’ इति श्लोकेन । ‘सुखं विन्दति’ इत्यस्य ‘सुखमक्षयमश्नुते’ इत्यतोऽभेदप्रदर्शनाय लभत इत्युक्तम् । अक्षयसुखप्रारम्भोऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं विहायैत्यर्थलब्धोक्तिः प्रकृत्यभ्यासः पुनः पुनः प्राकृतशब्दादिभोग्यचिन्ता । विन्द-

त्यात्मनि यत्सुखम् । इत्युपदेशादिज्ञानमूलं सुखमुक्तम् । ‘सुखमक्षयमश्नुते’ इति तु साक्षात्कारानन्तरभाषि नित्यं सुखमुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं ब्रह्मानुभवरूपमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्ध्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥ २० ॥ पुनर्योगस्याधिक्यं स्पष्टयति—बाह्यस्पर्शेष्विविति । कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति, स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा नेचदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमक्षयम् । अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.—अत्र कश्चिदाध्यायपरिसमाप्तेः ज्ञानिनः कर्माभावाः प्रतिपाद्यत इत्याह, अपरस्तु ज्ञानस्वरूपं तत्सहकारिसाधनं च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत् । अप्रतीतिरिति भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यामाह—सन्ध्यासेति । मिलित्वा मेलयित्वा शब्दानुसारेणैव, न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सन्ध्यासस्यादौ ग्रहणेन ‘न ग्रहयेत्’ इति सन्ध्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥ प्रकृतस्य सन्ध्यासिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यत इति परव्याख्यानमसदिति भावेनाह—पुनरिति । ‘सन्ध्यासस्तु’ [५।६] इत्यादिना प्रागुक्तत्वात्पुनरिति आधिक्यसन्ध्यासात् । प्राप्नोतीति भावे सन्ध्यासस्य वैयर्थ्यमुक्तम् । तदस्त । कामाद्युपपन्नवैयर्थ्यस्वरूपसुखस्याविर्भावादित्याश-

ङ्कानिराकरणात्स्पष्टमनः । नैतदत्र प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे—कामेति । ‘बाह्यस्पर्शेष्वसत्कात्मा’ इत्यस्यार्थः कामरहित इति । आत्मस्वरूपस्यापि सुखस्य न निर्विशेषत्वमिति ज्ञानाध्यात्मनीत्युक्तम् । स एव कामरहित एव । तदेव आत्मसुखमेव । ब्रह्मणा योग इति प्रतीतिनिरासायाह—ब्रह्मेति । कथमनेन सन्ध्यासायोगस्याधिक्यं स्पष्टीकृतं ? इत्यतो ब्रह्मयोगशब्दार्थं विवृण्वन् तात्पर्यमाह—ध्यानादिति । ज्ञानद्वारेति शेषः । अक्षयं पुनस्तिरोभावरहितम् । अन्यथा सन्ध्यासमात्रेण तिरोभावेनैतत्स्वत्वादकलमेवेत्युक्तमेव [५।६] । व्याख्यानान्तरे तु बहूनां पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्मादेवं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—नेति । न ग्रहयेत्प्रहर्षं न कुर्वात्प्रियमिष्टं प्राप्य नोद्विजेत्याप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदर्शिनं हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादौ कुर्वते, न केवलमात्मदर्शिनः; तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आवेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्ह्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूतः सम्मोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्वद्ब्रह्मणि स्थितः । अकर्मकृतसर्वकर्मसन्ध्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसत्कात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिब्रह्मयोगस्तेन युक्त आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते प्राप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयेषु प्रीतौ क्षणिकायामिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ २१ ॥

८ वै. ग. गि.—अथास्य ब्रह्मणि स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमाह पञ्चभिः—नेति । प्रियमिष्टं प्राप्य न ग्रहयति, अप्रियमनिष्टं प्राप्य च नोद्विजति न विषीदति । जीवन्मुक्तस्य स्वाभाविकं चरितं बुध्दोः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति दर्शयितुं न ग्रहयेन्नोद्विजेदिति लिङ्गित्ययमयोगः । प्रहर्षोद्विगाभावे हेतुमाह—ब्रह्मणि स्थित इति । निर्दोषे समे ब्रह्मण्येवाप्रित्तीयारूपे स्थितः, नान्यत्र । अतस्तस्य द्वैतप्रतिभासाभावश्च प्रियाप्रियप्राप्तिरस्तीति न तस्मिन्निवर्तयेद्द्वैतग्रसकित्यर्थः । ब्रह्मणि स्थितौ हेतुः—स्थिरबुद्धिरित्यादि । अत्र ब्रह्मविदिति श्रवणप्रदर्शनम्, असम्भूद इति सम्मोहराहित्यो-

क्त्या असम्भावनाविपरीतभावनाख्यसम्मोहनिवर्तकमनननिद्विध्यासनप्रदर्शनम् । ततः स्थिरबुद्धिरित्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारः, ततो ब्रह्मणि स्थितिर्जीवन्मुक्तिकिरिति हेतुहेतुमद्भावो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥

लक्षणान्तरमाह—बाह्येति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, ते च बाह्याः, अनात्मवर्मेत्वात् । तेजःसत्कात्मा अनासक्तचित्तः सन् तृणाश्रयतया आत्मन्यतःकरण एव बाह्यविषयनिरेषेण यदुपशमसुखं तद्विन्दति सत्त्वतया लभते; ‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृणाश्रयसुखस्यैते नाहेतः; षोडशीं कलाम्’ इति स्मृतेः । न

केवलसुखमसुखमेव लभते ; किन्त्वखण्डब्रह्मसुखमपीत्याह -
स इति । स तृणाश्रयः तत्पदार्थभेदादुभयरूपेण । ब्रह्मयो-
गेन युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तथामृतः सन् अक्ष-

यमनन्तं सुखं प्राप्नोति । अनेनाखण्डनिजात्मसुखनिष्ठत्वं जीव-
न्धक्तस्य लक्षणम्, तदर्थिनो बुद्धेशोः साधकस्य बाह्यविष-
यपीतिपरित्यागः साधनमिति चोक्तं भवति ॥ २१ ॥

९ व० त० ६ी०— तादृशस्य परमानन्दावाप्तिगमकं लक्षणमाह द्वाभ्यां— न प्रहृष्येदिति । यतः स्थिरबुद्धिः
सम्बोहस्यासुरत्वात्तद्विद्वत्स्य बाह्यविषयेष्वसक्तात्मा स योगी यदात्मनि सुखं सात्विकं विन्दति, स एवोपशमसुखी
ब्रह्मणि योगेन युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य तथामृतः सन्नक्षयं ब्रह्मसुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं साम्यस्थितस्य ब्रह्मभावापत्ति-
शुक्ला तद्भावापन्नस्य लक्षणमाह— न प्रहृष्येदिति । प्रियं
प्राप्य संयोगेन न प्रहृष्येत् । यतः प्रकृष्टदर्शनेन प्रे मानोत्पत्त्या
दोषः स्यात् । च पुनः अप्रियं विप्रयोगं प्राप्य नोद्विजेदुद्वेगं
न प्राप्नुयात्, यतो भगवता विप्रयोगः परमसुखदानार्थं
दत्तस्तत्रोद्वेगोऽपि न तस्यासिः स्यात् । एवमवस्थाद्वये स्थिरबुद्धिः
स असम्मूढः ब्रह्मविद् मोहान्भावान् ब्रह्मस्वरूपज्ञ इति भावः ।

ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थितः स इत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वनन्त शरीरेण
कथं तद्भावप्राप्तिः ? इत्याशङ्क्याह— बाह्यस्पर्शोऽपि विवर्तितः ।
बाह्यस्पर्शेषु लौकिकेन्द्रियविषयेष्वसक्त आत्मा अन्तःकरणं
यस्य स आत्मनि भावासक्तं स्वरूपरूपे यस्सुखं तद्विन्दति
प्राप्नोतीत्यर्थः । योगी भावात्मकं सुखं तं जानाति । स ब्रह्म-
योगे सद्भावत्वेन युक्त आत्मा यस्य तादृशो भवति । अक्षयं
तादृश्यात्मकं सुखमश्नुते भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० ६ी०— न प्रहृष्येदिति । यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात् प्रियं पुत्रादिं प्राप्य न प्रहृष्येत् ।
अप्रियं शत्रुं दुःखदं प्राप्य नोद्विजेत् । बुद्धस्थितिर्बुद्धेनानुष्ठेयेति ज्ञापयितुमुभयत्र लिङ्गप्रयोगः । स्थिरबुद्धिः
प्रत्यगद्वैते श्रुतियुक्तिभ्यां स्थिरकृतप्रज्ञः असम्मूढो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः अत एव ब्रह्मविद् ब्रह्मभावस्य
लब्ध्वा ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः । ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वये व्युत्थानावस्थाधामपि स्थितः सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वननुभूतात्मसुखेऽप्यसौ प्रसिद्धं बाह्यं सुखं त्यक्त्वमुपशममयो 'न प्रहृष्येत्' [५।२०] इत्यसङ्गतमत आह— बाह्येति ।
बहिर्भवाः बाह्याः स्पर्शा विषयेन्द्रियसम्बन्धास्तेषु । असक्तात्मा अनासक्तचित्तः सन्नात्मनि प्रत्यगद्वयानन्दे सुषुप्ति-
काले स्थित्वा यत्सुखं विन्दति लभते स तदेव सुखम्, विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । कस्तत्सुखं (१) यो ब्रह्मयोगे ब्रह्मणि योगः
समाधिस्मात्र युक्तो योजित आत्मा बुद्धियेन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थः । “ब्रह्मविद्विद्वद्ब्रह्मैव भवति” [मुं.
उ. ३।२।१९] इति श्रुतेः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुखं विन्दतीति वक्तव्ये ब्रह्मविदेव तत्सुखमिति तस्य
सुखाभिन्नत्वविषयक्या इदमुक्तम् । ननुभयत्र एकमेव सुखं चेत्कः सुप्तसमाधिस्थयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्याह—
सुखमिति । अक्षय्यं सुखं मोक्षत्वमश्नुते व्याप्नोति । द्वैतादर्शनस्य तुल्यत्वादुभयत्रैकमेव सुखं, तथापि योगी
मूलाविद्याया नष्टत्वादक्षय्यं सुखमश्नुते, न सुप्तः, अविविद्यानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थं
बाह्यं सुखं तुल्यजमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा
युक्तयो दुःखयोनय एव ते, अविविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव ।
यथैह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमयस्तीति बुद्ध्या
विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विषयेन्द्रिय-
संयोगो भोगानामन्तश्च तद्विशेष एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभाववित्वादित्यर्थः । कौन्तेय !
न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वः, अत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते, यथा
पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्रैव हेतुवन्तरपरत्वेनोत्तरलोकमुदा-
हरति— इतश्चेति । विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणीति शेषः ।
वैराग्यार्थमेव वैधव्यिकाणि सुखानि प्रयसति—ये हीति । ननु विषये-

न्द्रियवस्त्रयोगसम्प्रत्ययेषु भोगेषु जन्तूनामभिधविदर्शनात्कुतस्तेषां
दुःखयोनित्वं ? इत्याशङ्क्याह— विवेकिनां तेष्वपि न विवेकिना-
मित्याह— आद्यन्तवन्त इति । यस्मादाधिगम्याधिरामणा-

दिवसहितेभ्यः समागमनादिहेतुसम्प्राप्तिभ्यश्च विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभव आचरन्ते, तस्मात्ते दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कृतो भोगजन्यत्वः । इत्याहङ्कृष्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निबन्धनत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याह—**अविद्येति** । भोगानां दुःखानिन्दे मानमभवदुपपन्नस्येति—**दृश्यन्ते** हीति । ऐहिकानां भोगानां दुःखमित्येवमिदं विनाऽपि नाऽऽसुखिककामां तथात्वं, अनुभवाभावादित्याहङ्कृष्यवधारणसामर्थ्येतिदृश्यमाह—**यथेति** । पूर्वार्थस्याक्षराधिसुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—**नेत्यादिना** । इतश्च विष-

येभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह—**न केवलमिति** । आद्यन्तवन्त्वे मध्यक्षयवर्तित्वेन क्षणभङ्गत्वात्तुपेक्षणीयत्वं भोगानां सिध्यति । अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गत्वैः, क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिजन्यत्वत्वादिति मन्वानः सप्ताह—**अत इति** । बुद्धिपूर्वकारिणां विवेकवतां भोगेषूपेतोपलब्ध्यर्थं तेषामाभासत्वं प्रतिभातीत्याह—**न तेष्विति** । प्रतीकोपादानमाद्यमिदं पुनर्व्याख्यानमिति न पुनरुक्तः । ननु केषाञ्चिद्व्योपलब्ध-भिरक्षिपलभ्यन्तं तत्राऽह—**अत्यन्तेति** ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—**विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगा दुःखयोनयस्ते दुःखोदकाः** । आद्यन्तवन्तः अल्पकालवर्तिनो भुण्डभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्रमते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—अनादिकालं बाह्यस्पर्शरसिकस्य तत्परित्यागः कथम् ? इत्याकाङ्क्षायामार्जनरक्षणदिदोषदर्शनात्तन्मोपराधः शक्य इति 'ये हि' इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **प्राकृतस्येति** । 'संस्पर्शजाः' इत्यनेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यञ्जयति **विषयेन्द्रियस्पर्शजा इति** । स्पृशोऽत्र सम्बन्धमात्रम् । एतेन सुखस्वरूपस्य धृत्वमुक्तम् । 'दुःखयोनयः' इत्यत्र तत्पुरुषविशेषां दर्शयितुं **दुःखोदका इत्युक्तम्** । संस्पर्शजन्यत्वात्परलोकेऽपि दुःखयोनित्वं स्वव्यवसानमित्येवकाराभिप्रायः । न खलु हिरण्यगर्भभोगादभ्यधिकः प्राकृतभोगोऽस्ति ; सोऽपि स्वमानेन शतसंस्पर्शपरिमिततया मातृपादिसम इति दर्शयितुं **अल्पकालवर्तिन इत्युक्तम्** । क्षणवृत्तिबहुदादिविधिवान्तरस्थितिकालवैषम्यम्, आद्यन्तवत्त्वविशिष्टमिति भावः । एवं 'संस्पर्शजाः' इत्यादिविशेषणत्रयेण अल्पवद्दुःखमिष्टत्वान्तर्व्यापि दर्शितानि । प्रत्यक्षसिद्धे दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशापीक्षयेति दर्शयितुं **उपलभ्यन्त इत्युक्तम्** । बुधशब्देनात्र पञ्चविधोपरमपुण्यविवेकज्ञानव-

त्वं निवक्षितमिति दर्शयितुं **तद्याथात्म्यविदित्युक्तम्** । न तेषु रमते, किन्तु क्रमादुपरम इति भावः । सागरतरणराजसेवादियु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जवेदोषाः । सहस्रप्राकारपरिव्रतगर्भग्रह निवेशितस्यापि रक्षयवस्तुनो राजदहनचोरमुषिकादयस्तन्निवारणहेतुशादयश्च रक्षणदोषाः । 'स्वर्गजं पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निश्चिः' [वि. पु. ६।५।५०] इत्यादयश्चयदोषाः । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति । हविषा कृष्णवर्त्सेन मृग एवामिवधेते ? [भाग. ९।१।१४ म. भा. १।८५।१२ वि. पु. ४।१०।२२] 'अलमे मत्तकाशिन्या दृष्टा तियंशु कामिता' इत्यादिवदुत्तरोत्तररागप्रबन्धानर्थहेत्वर्थायविषयप्रश्रयादयो भोगदोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायशः परहिंसागमत्वात्तदधीना ऐहिकामुष्मिकदुःखस्वतन्तयो हिंसादोषाः । पञ्चविधाभेदे दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तद्व्यावर्तनात् प्राकृतत्वानादिकालश्लित्तस्यापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति भावः । उक्तं च तच्छिप्रकरणे साङ्ख्यैरपि 'बाह्या विषयोपरमात्पक्ष' [सां. का. ५०] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—सव्यासार्थं कामभोगं निन्दयति—**येहीति** ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननुतरलंलोक सव्यासादित्यन्तान्तर्गतं न किञ्चित्पुन्यत इत्यत आह—**सव्यासार्थमिति** । निन्द-

तीति स्वार्थं जिह् । सव्यासार्थमिति वा ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—ये हि संस्पर्शजा भोगाः, ये हि यस्मात्—संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते हि आध्यात्मिकानि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या विषयमगमत्किंकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्च, आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोगभावोऽत आद्यन्तवन्तः । अनित्या मध्यक्षणभावितादित्यर्थः । कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधो विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वः । अत्यन्तमूढानामेव विषयेषु रतिर्दृश्यते । यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

टै. ब्र. नि.—विषयमीतिनिष्ठतापुण्यमाह—**ये हीति** । संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसम्पर्शजाः ये इह वा परत्र वा भोगाः धृदुसुखानुभवाः, ते सर्वेऽपि आद्यन्तवन्तः अक्षराः । आदि-

विषयेन्द्रियसम्पर्कः, अन्तस्तद्वियोगः । पूर्वपक्षादित्यन्तो मध्यक्षणमात्रवर्तिनः । तदाऽपि दुःखस्यैव योगस्य कारणभूताः वर्तमानकालोऽपि रागद्वेषस्पर्शोदिकरन्ध्रितत्वात् । तद्विद्रवकं

विष्णुपुराणे—‘धावतः कुहेते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियाय् । इति । अतो न तेषु बुधो विवेकी रमते । हि यस्मादेवं तस्मात् तावन्तोऽस्य निश्चिन्त्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ।’ [१।१७।६६] बाहस्पतयेनसकाभेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— ननु सुखहेतुविषयाणामपि निवृत्तेः कथं श्रुतमात्रस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्य पुरुषार्थता स्यात् । तत्राह—ये हीति । प्राकृतेन्द्रियजन्यानां विषयभोगानां आद्यन्तवत्त्वेन दुःखयोनित्वाद्पुरुषार्थत्वमर्थत्वमर्थसिद्धं तेन तद्विपरीतत्वाद्ब्रह्मानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वमिति विज्ञाय योगिनो बुधस्य तत्रैव प्रवृत्तिस्तदाह—न तेषु रमते बुध इति ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु लौकिकरसभोगाभावेऽदुर्भवं विना कथमलौकिकरसज्ञानं स्यात् । तदुभावे च कथं तदुद्भवः स्यात् । इत्यत आह— ये हि संस्पृशजा इति । संस्पृशजा भोगा विषयसम्बन्धिनो लौकिकार्थं भोगास्ते दुःखयोनयो भगवत्सम्बन्धाभावकेशकारणभूताः यत आद्यन्तवन्तः आदिमन्तः स्वभावेनैवोत्पन्नाः, नतु भगवदिच्छया । अन्तवन्तः स्वमनोरथपूर्थेण पूर्णाः । यतस्त एव तादृशा अतो हे कौन्तेय मद्भावाद्भवयोग्य ! हीति निश्चयेन । बुधः सर्वरसज्ञो भगवान् न रमते न रसदानं करोतीत्यर्थः । यतो भगवान् बुधः सर्वरसज्ञः, अतस्तदिच्छया तद्भोगानुभवः सिद्ध एव भविष्यतीति भावः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सुषुप्तिवृत्त्यस्य मोक्षसुखस्यार्थं कः प्राप्तमेव बाह्यं दिव्यरुच्यन्नपानगीतवाद्यादिसुखं त्यजेत् । इत्याशङ्क्य बाह्यसुखमनित्यत्वाद्भिन्दि—ये हीति । संस्पृशजा विषयसम्बन्धजाः । दुःखयोनित्वे हेतुः—आद्यन्तवन्त इति । जाते पुत्रे यः सुखं तत्तस्मिन्नष्टे नश्यति, दुःखं च महत्प्रयच्छतीति तेषु भोगेषु बुधः परिपाकदर्शी न रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यन्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान्—शक्रोत्पुत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवं वेगः, अनन्तनिमित्तवान्दि स इति, यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्धितृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिहृत्लेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः, तौ कामक्रोधाबुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवं वेगः रोमाञ्चनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रसोरूपः कामोद्भवं वेगः, गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदर्शोष्ठुटरक्तेनादिलिङ्गः क्रोधोद्भवं वेगः, तौ कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । श्रेयोमार्गप्रतिपक्षकं कष्टतमत्वे हेतुस्तत्रैव हेतवन्तरमाह—सर्वेति । प्रयत्नाधिक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुं सूचयति—दुर्निवार्य इति । प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं, येन मातरमपि चाधिरोहति, पितरमपि हन्ति, तमवश्यं परिहर्तव्यं दृशयति—शक्नोतीति । यथोक्तं वेगं बहिरनर्थरूपेण परिणामप्राप्तेव वेदान्तरूपं यः सोढुं क्षमते तं तस्यैति—स युक्त इति । मरणसीमाकरणस्य तात्पर्यमाह—मरणेति । प्रसिद्धं हि शां. तत्र हेतुमाह—अनन्तेति । व्याघ्रयुधहृताः इदानीं च कामादिर्वेगो न भवेतीत्याहं कृत्वाऽऽह—याव-

दिति । कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्यातुमादौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन व्याचष्टे—काम इति । कथमस्य मनोविकारविशेषत्वं । तदाह—इन्द्रियेति । कामो गर्धितृष्णेति पर्यायाः सन्तुः शब्दा मनोविकारविशेषे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । क्रोधश्च मनोविकारविशेषस्तद्विरुद्धमाह—क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति—आत्मन इति । एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोस्तदवस्थावस्थान्तो वेगस्य ताभ्यामुत्पत्तिमुपन्यस्यति—ताविति । यथोक्तवेगान्नगोपायमुपदिशति—रोमाञ्चनहृष्टनेत्रेत्यादिना । उभयविधवेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं पुरुषवरीर्यत्वेन स्तौति—तस्मित्यादिना ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—शरीरविमोक्षणात् प्रागिहैव साधनानुष्ठानदशायामेव आत्मानुभववीत्या काम-
क्रोधोद्भव वेगं सोढुं निरोद्धं यः शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवयार्हः । स एव शरीरविमोक्षणीचरकाल-
मात्मानुभवैकसुखः सम्पत्स्यते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. च.—एवं बाह्यस्पर्शेष्वसक्तस्यात्मनि सुखं
विन्दतः प्राकृतमोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसबाहिनीं दशमनुवदं-
स्तथायुतस्यात्मसाक्षात्कारं तदर्थं न सुखे च योग्यतामाह—
'शक्नोति' इति । आशरीरपातात्कामक्रोधौ दुर्जयावित्यभि-
प्रायेणाह—शरीरविमोक्षणात्प्रागिति । साक्षात्कारदशयां
कामक्रोधप्रसङ्गो न विद्यत इति तत्प्रसङ्गनिवारणदशज्ञापनाय
'इहैव' इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्यात्मनि यः
सुखम्' [५।२१] इति पूर्वोक्तहेतुं स्मारयति आत्मानु-
भवप्रत्येति । वेगोऽत्र मनोवाक्कायानामातिविरता प्रवृत्तिः ।
तत्रानुचितविषयाभिज्यानीचचातुनरपतितुद्धान्तप्रवेद्यादयः का-

मजा वेगाः । परिहायुपायचिन्तनपरहर्षभाषणप्रहारादयः क्रोधजा
वेगाः । 'सोढुम्' इत्यस्य तितिक्षार्थत्वमुदासारायें नि-
रोद्धुमिति । शक्नोति, शक्तः समुत्सहति इत्यर्थः । युक्त-
ब्दोऽत्र समाधिलभपर इत्याह—आत्मानुभवयार्हः इति ।
'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ
तात्पर्यम् ; अन्यथा तद्वचनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण
स एव शरीरविमोक्षोत्तरकालमित्युक्तम् । 'सुखमक्षयम-
क्षुभे' [२ । २१] इत्याद्युक्तफलमूतमविष्यत्सुखयोगोऽनापि
'स सुखी' इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मानु-
भवैकसुखः सम्पत्स्यत इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भव वेगं सोढुं शक्नोति ।
शरीरविमोक्षणात्माह । यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशक्तः तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु
जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरशोकमप्यन्तर्भावयितुमाह—तदि-
ति । काममोगपरित्यागं सत्यासार्थमिति वदति । इहैव शरीर-
विमोक्षणात् प्रागिति प्रशंसायामनुपयुक्तमिति भावेन तद्विहाया-
न्यशोभयति—कामेति । वेगं मनसोऽवस्थापाम् । एवं तर्हि 'इहैव
शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इति किमर्थमुक्तं ? इत्यतस्तदनुत्तरात् तत्पर्य-
माह—शरीरेति । इहैवेत्यनुवादे प्राज्ञो अस्मिन्नेव लोक इति ।
अत एषोक्तं मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्य-

मित्यभिप्रायशेषः । ननु ब्रह्मलोकादौ तत्सहनमत्यन्तसुशक्तम्,
तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह—ब्रह्मेति । तथा चान्योन्याप्रय-
इति भावः । अन्यत्रेति पद्मादिशरीरं व्युदस्तमिति हृदयम् । एते-
नात्र वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणार्थमेतत् न
सङ्गदिति कश्चित् । तदसत्, तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिति
स्यात् । इहैवेति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—अयं च श्रेयोमार्गपरिपन्थिकष्टतमो दोषो दुर्वारश्चातस्तत्परिहारे यत्नः कर्तव्य
इत्याह भगवान्—शक्नोतीति । शक्नोत्युत्सहति इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितं प्राक्पूर्वं शरीरवि-
मोक्षणान्मरणत् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्
हि स इति । यावन्मरणं तावत्स न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । कामश्चेन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टविषये दृश्यमाने
श्रूयमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्थिस्तृष्णा स कामः । क्रोधश्चाऽऽपनः प्रतिक्लृष्ट दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु
श्रूयमाणेषु स्पर्शमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः । तौ कामक्रोधाबुद्भवौ यस्य स कामक्रोधोद्भवः । रो-
माश्चप्रहृष्टवदननेत्रलिङ्गान्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दर्ष्टपुष्टपुष्टकने-
त्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः प्रसहते सोढुं स युक्तो योगी सुखी चेह
लोके नरः ॥ २३ ॥

८ वं. प्र. नि.—तत्र च कामक्रोधवेगाः श्रेयोमार्गस्य सुखयो-
वैरी सर्वानर्थहेतुर्निवारोऽसिक्त इति सुखक्षणां महता यत्नेन
तन्निवारणं कार्यमिति दर्शयितुं वृत्ताह—शक्नोतीति । काम-
क्रोधाबुद्भवः कारणं यस्य तं तपोक्तं वेगमिव वेगम् । यथा
हि नया वेगो वर्षास्तिप्रबलः स्वसम्बन्धिनमनिच्छन्तमपि गतं
पातयित्वा निमज्ज्याधो नयति ; तथा कामक्रोधयोरपि वेगो
मनोनेत्रादिकोभरूपो विषयाभिध्यानेन वर्षाकालस्थानीयेना-

तिप्रबलः स्वसम्बन्धिनमनिच्छन्तमपि विषयगतं निपात्य संसा-
रणेन निमज्ज्याधो नरकं नयतीति वेगपदेन ध्वन्यते । एतच्च
'अथ केन प्रयुक्तोऽयम्' [३ । ३६] इत्यत्र भगवन्नेव स्पष्ट-
शुक्तम् । तमेव कामक्रोधवेगं इहैव बहिरिन्द्रियव्यापारस्पर्श-
तं पाताल्यागेन सेतुनेन नदीवेगं विषयदोषदर्शनाभ्यासजन्यवै-
राग्येण यः सोढुं स्वातुरूपकार्यान्मकमेत अनर्थकैः कर्तुं शक्नो-
ति । तर्हि क्षणमात्रम् ? नेत्याह—प्राक्शरीरविमोक्षणात्,

यावद्देहायतमित्यर्थः । स एव युक्तो योगी, स एव सुखी, स एव नरः । तदितरूपाहारनिद्राभयमेषुनादिपञ्चधर्ममात्रनिरत-
त्वान्मनुष्याकारः पशुवैलेख्यः ।

श्रीभरार्चायैस्तु 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यत्रान्यद्वा-
ख्यातम् — 'यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्य-
मानोऽपि पुत्रादिभिर्दत्तमानोऽपि प्राणशयनत्वात् कामको-

धवेर्गं सहते, तथा मरणाप्रागपि जीवन्नेव यः सहते स युक्तः'
इति । भवेदेवं यद्यत्र मरणवञ्जीवनेऽपि कामक्रोधादुत्पत्ति-
मात्रं विवक्षितं स्यात्; यथा वासिष्ठे— 'प्राणे गते यथा
देहः सुखदुःखं न विन्दति । तथा चैत्रायण्युक्तोऽपि स कैव-
ल्याश्रमे वसेत्' इति । इह तृप्तयः कामकोधयोगैर्गलहर्नं
विवक्षितम् । अतो न तदनुत्पत्तिरुच्यते इति यथाभाष्योक्तं
एवार्थः ॥ २३ ॥

१० व० ८० वी० — अतो मोक्ष एव योगिनः पुरुषार्थः, तत्र सर्वप्रतिपक्षसहनैव तल्लभ इत्याह— शक्तो-
तीहेति । शरीरत्यागादशरीरेव कामक्रोहोद्भवं वेगं यः सोढुं शक्नोति, सोढापि न मोक्षसाधनं त्यजति, स ज्ञातव्यो
योगी युक्तो ब्रह्मानन्दवाञ्छ; अन्यथा तु गते शरीरे सिद्धमेवेति न पुरुषकारः स्यात् । एवमेवोक्तं वशिष्ठेन—
'प्राणे गते यथा देही सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चैत्रायण्युक्तोऽपि स कैवल्यश्रयो भवेत्' इति ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— तस्मादौक्तिकभोगादप्यत्र एव तत्सम्ब-
न्धापक इत्याह— शक्नोतीति । यः शरीरविमोक्षणात्
प्राक् अलौकिकदेहासिक्तात् पूर्व कामक्रोहोद्भवं वेगं कामो-

द्भवं स्वेच्छाजनितरसभावामात्रं क्रोधोद्भवमन्येषु तद्विच्छा-
पूर्तिदर्शनक्षोभजनं सोढुं शक्नोति स इदं च अस्मिन्नेव शरीरे
युक्तो भावात्मरूपयुक्तः स सुखी नरः मद्भक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी० — कः पुनस्तुल्यः सुखीत्याह— शक्नोतीति । इदं जीवत्येव देहे प्राक् शरीरविमोक्षणात्
यावद्देहायतं मया कामकोधौ जिताविति विस्मयो न कर्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये यो
गर्हस्तृण्णारूपोऽनुमिश्रितः स कामः । क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेषस्तौ कामकोधौ उद्भवौ यस्य येनस्य
सरोरा-वद्दृष्टेनैववक्त्रलिङ्गोऽन्तःकरण-क्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पस्वेदसङ्क्रौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः
क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामकोधोद्भवं वेगं सोढुं यः शक्नोति स एव युक्तो योगी सुखः सुखी च, नान्यः ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्याह—योऽन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं
यस्य सोऽन्तस्सुखस्तथाऽन्तरैवाऽन्तर्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः
प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव, य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्द्विप्तं मोक्षमिह जीवन्नेव
ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्यात्यन्तमन्तरङ्गमात्ममात्रनि-
रतत्वं दर्शयन्प्रकृतं ब्रह्मविदमेव विशिष्टि— कथम्भूतश्चेति ।
यथाऽन्तरेव सुखं, न बाह्येविषये; तथाऽन्तरेव ज्योतिः, न
श्रोत्रादिभिः; अतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह—
तथेति । यथोक्तविशेषणसमाधिमाजीवन्नेव सुक्तिमधिगच्छती-
त्याह— स योगीति । आत्मन्यन्तस्सुखमिति बाह्यविषय-

निरपेक्षत्वं विवक्षितं, अन्तरारामत्वं च ह्यादिविषयपेक्षामन्त-
रेण क्रीडाप्रयुक्तफलमाक्त्वमभिमते, इन्द्रियादिजन्यप्रकाशासू-
न्यत्त्वमात्मज्योतिरुपमिष्टम् । यथोक्तविशेषणसम्पन्नः समा-
हितश्च जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्णं निर्वृतिं सर्व-
नर्धनिवृत्त्युपलक्षितां स्थितिं अनतिशयानन्दविभावलक्षणं
प्राप्नोतीत्याह— य ईदृश इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः आत्मानुभवेकसुखोऽन्तरारामः
आत्मैकाधीनः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तयोक्तः, तथाऽन्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, स
ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं परिख्यक्तं प्राकृतं भोग्यभोगोपकरण-
दिक्तं धर्मात्मनि तदेकसिक्तत्वाय कथयन्, 'विन्दत्यात्मनि
यत्सुखम्' [५ । २१] इत्युक्तमुपायदशाल्पं प्रपद्यति—
'योऽन्तस्सुखः' इति श्लोकेन । अन्तश्शब्दाभिप्रायं पूर्वोक्तं चाहु-

सन्धायोक्तं यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति । अन्त-
श्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मपरः । आत्मैवात्मन्येव वा सुखं
यस्य सोऽन्तस्सुखः । तत्र कस्मिंश्चिः आत्मानुभवेकसुख
इति । अवधारणस्यविशेषेण सर्वत्रान्ययादेकशब्दः । 'अन्तरा-

रामः' इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह आत्मैकोयान इति ।
आरामो हि योगस्यानभुतस्त्वयापलब्धपुण्यफलादिभिः स्वगुणैः
सुखवर्धकः । तद्वद्वापि स्वगुणैरपहतपाप्मत्वज्ञानान्वादिभिः स्व-
विषयवादकरणसंवादकरणग्रन्थकरणदिग्रीडोत्थापकैरात्मैव सुख-
वर्धक इत्यारामशब्देनोच्यते इत्याह स्वगुणैरिति । एवं भोग्यं
भोग्यत्वात् च आत्मैवेत्युक्तम् । अथ भोगोपकरणदिकमपि स
एवेति अन्तर्गोतिस्त्वान्नोच्यत इत्यभिप्रायेणाह आत्मैकज्ञानो
यो वर्तत इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वल्पादुपकरणस्य भिन्-

त्वादुपकरणमपि हि तदर्थतया दृष्टकृ ज्ञातव्यम् ; अतस्तेषु तदेक-
ज्ञानत्वं नास्तीति भावः ; यद्वा प्रकाशकान्तनैरेपेक्ष्यं बाह्यं प्रका-
शभावनमात्रं वाञ्छ विवक्षितम् ; पूर्वं शरीराभाभिमानादेवमसु-
व्यादिभूतोऽयम् ; इदानीं तु तिष्ठत्या यथावस्थितासङ्कुचितज्ञा-
नादिस्वरूपावस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाण-
मिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रायस्तत्र विव-
क्षितमाह आत्मानुभवसुखमिति । अहं निर्वाणशब्दस्य
परोक्षं ज्ञात्यर्थत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् ।
अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तु प्रवक्ष्ये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिक्षये व्यक्तमात्मनः सुखम् ;
स्वयञ्ज्योतिष्ठाद्भवतः । तद्व्यक्तेरन्तर्गोतिः । सर्वेषामन्तर्गोतिषुऽपि व्यक्तेर्विशेषः ।

६ ज. प्र. श्री.— ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्रायुक्ता
[२।१०] तर्हि पुनरुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानीति । द्वितीये
कश्चित्त्वात् प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । यथा योगस्याधिक्यकथनं योग-
निरूपणमेव । सञ्ज्ञासाधेयं निन्दस्तुती च सञ्ज्ञासनिरूपणमेव,
तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञाननिरूपणमिति । आरामशब्दार्थं ताव-
दाह—आराम इति । इदानीमन्तरारामशब्दलब्धमर्थमाह—
अत्र त्विति । तत्सुखम् । एवं तर्हीन्तस्सुख इत्येवमैव गतार्थमेत-
दित्याशङ्क्य सुखशब्दस्य तावदर्थमेवमाह—सुखं त्विति ।
व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः । तर्हीन्तस्सुख इति कथं ? इत्यत-
स्तद्व्यक्तमाह—अत्र त्विति । अनारामसुखशब्दार्थान्तर्गतैव-
योः परोपपन्नस्ययोनोऽन्तरित्वेत्तत् सामर्थ्याद्विशेषणमित्युक्तं भव-

ति । ज्योतिस्त्वान्वाद्यं तावदाह—स्वयमिति । ज्योतिष्मिति
शेषः । यद्यपि ज्योतिस्त्वान्वाद्यः प्रकाशमात्रे प्रवर्तते, तथापि भग-
वत एव परानपेक्ष्य प्रकाशत्वात् सुख्ये च सम्प्रययात् स एव
ज्योतिरित्यर्थः । इदानीमन्तर्गोतिस्त्वान्वाद्येमाह—तद्व्यक्तेरि-
ति । तस्य भगवतोऽन्तर्गते व्यक्तेरित्यर्थः । नन्वन्तर्गोतिर्ये-
स्यावावन्तर्गोतिः । व्यक्तेरिति तु कथं लभ्यते ? इत्यत आह—
सर्वेषामिति । शब्दतः प्राप्तमन्तर्गोतिर्द्वै सर्वेषामप्राप्यम् । अत्र
तु ज्ञानिनो विशेषणत्वेनोच्यते तत्सामर्थ्यादिदं लब्धमिति भावः ।
यद्वा तद्यक्तेरित्यप्याहारेण तात्पर्यमुक्तम् । अप्याहारेण्येदानीं
प्रयोजनमुच्यते । नन्वेवमन्वादि धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थः तदाऽन्त-
स्सुखमित्यादि व्याहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात् । दर्शनेऽप्यकिञ्चिद्व्यक्तरत्वादेवशब्दः ।
उक्तं चैतत्—'दर्शनेनस्पर्शसम्भाषाद्यतमुखं जायते नृणाम् । आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम्'
इति नारदीये । 'स्वज्योतिष्ठान्महाविष्णोरन्तर्गोतिस्तु तस्स्थितः' इति च । अन्तस्सुखत्वादेः कारण-
माह—ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. श्री.—अथ वस्तुनन्तरदर्शननिवृत्त्यर्थः । तदाऽसम्भ-
विष्यमित्यत आह—असम्प्रज्ञातेति । बाह्यं भगवतोऽन्यत् ।
दर्शनेऽप्यन्यदेति शेषः । अकिञ्चित्काराद्विशेषकणामावादिश्यर्थः ।
एवमशब्दः सम्भवदर्थ इति शेषः । एतेन लक्ष्यमेवेदं कथं लक्षण-
त्वेनोच्यते इति परिहृतम् ; व्यवच्छेदप्रधानत्वात् । एवमशब्दस्य
सामर्थ्याज्ज्योतिषा सम्बन्ध इति । आरामसुखशब्दयोः कर्तात्वं
कृतः ? इत्यत आह—उक्तं चेति । न केवलं पुनरुक्तिवलादिति
चार्थः । द्वन्द्वैकत्वविकचनम् । कामेत्युपपन्नोपलक्षणम् । उदितं व्य-
क्तम् । अन्तर्गोतिरित्यप्योक्तार्थत्वे प्रमाणमाह—स्वेति ।
स स्थितो यस्यमिति तस्स्थितः । अन्तरेव ज्योतिर्दर्शनं यस्ये-

त्येवं व्याख्यानेऽपि यद्यप्युक्तार्थो लभ्यते, तथाप्यार्थिकाच्छाब्दं
वरमित्येवं व्याख्यातम् । ब्रह्म भूत इत्यन्यथाप्रतीतिरित्यास्य
ब्रह्मभूतशब्दस्य विग्रहं दर्शयन् प्रकृतसङ्गतिमाह—अन्तरिति ।
ब्रह्मणि भूत इत्येवं विग्रहः, न तु ब्रह्मैव भूत इति; प्रमाणविरो-
धात् । ननु ब्रह्मणि भूतत्वं साधकधर्मः, तत्कथं ज्ञानिलक्षणत्वेनो-
च्यते ? मैत्रेयतोऽन्तस्सुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते । नन्वेवं सत्य-
थादिदं ज्ञानसाधनत्वेनोच्यते, तच्च 'तदुद्भयः' इत्येवमेवोक्तम् ।
सत्यम् । तदुद्भित्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वं यस्य कारणं तदानीं तदानीं
लक्षणक इत्येवं सङ्गतिसूचनायोऽयमनुवाद इति भावः । एवं च
'अधिगच्छति' इत्यस्य जानानां त्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्यत्राऽह भगवान्—य इति ।
योऽन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः । तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्यारामः क्रीडा गम्भ-
सोऽन्तरारामः । तथाऽन्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्गोतिः । य ईदृशः स योगी
निर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

८ वं. ब्र. गि.— जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्तरमाह— य इति । एवकारस्य त्रिष्वपि सम्बन्धः । अन्तस्तुल्यः अन्तरेव स्वात्मनि सुखं यस्य, न विषयेषु, सोऽन्तस्तुल्यः अत एव अन्तरारामः, अन्तः स्वात्मन्येव आरामः क्रीडा, न बहिर्यस्य, सोऽन्तरारामः । सर्वसङ्कल्पगिणोऽपि यश्छोपनतको-क्लिष्टादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पन्दनसान्द्रचन्द्रिकापातकैत-कामोदमेदमशुश्रीतलगाहोदकपात्रादिषु बहिरप्यारमणसम्भ-वान् कथमन्तरारामस्त्वम् ? तत्राह— अन्तर्ज्योतिरिति । अन्तरेव स्वात्मनि ज्योतिर्देष्टव्यं बहिर्यस्य, सोऽन्तर्ज्योतिः ; ससाधिकाले शब्दादिप्रतिभानाभावाद्बुधस्यानकाले तत्प्रति-भानेऽपि मिथ्यात्वनिश्चयितस्तत्त्व 'न केचन जगद्भावास्त-

त्तज्ज्ञं रञ्जयन्त्यमी । नागर्तं नागरीकान्तं कुप्रामल्लवा इव' ॥ इति वासिष्ठोक्तरीत्या वृत्तिकरत्वाभावाज्जगत्सामान्यविरोध इत्यर्थः । एवंविधो यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणम् "ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति" [छं. उ. ३. १. २. १९] "स एव तदमवत्" [] इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपन्नं ब्रह्मरूपं निर्वाणं मोक्षमधिगच्छति प्राप्नोति । तर्हि देवदत्त इव ग्राममग्नौ समेव ब्रह्म प्राप्नोति ? नेत्याह— ब्रह्मसूत इति । स्वयं ब्रह्मरूप एव सन्नानव-शादग्रासमिव स्थितं ब्रह्म प्राप्नोति, "ब्रह्मैव सन्नद्याप्येति" [वृ. उ. ४. ४. १६ ; तै. आ. २. १. २ ; नृ. उ. ५] इत्यादिश्रुतेः 'अवस्थितेति सति काश्चकृतः' [१. ४. २. २] इति ब्रह्मपीमा-सान्ध्यायाच इति भावः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— न केवलं कामक्रोधभेगसहनमात्रेण मोक्षप्राप्तिः, अपितु— योऽन्तरिति । अन्तरात्मनि सुखादि यस्य स योगी ब्रह्मसुखं गतः जीवन्मुक्तः तस्य 'संसारस्य लभो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्' ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु सुखावलम्बनाभावे कथं बाह्यदुःखसहनं न स्यात् ? इत्याशङ्क्यह— योऽन्तस्सुख इति । योऽन्तस्सुखः भावात्मकस्वरूपसुखवान् । अन्तरारामः अन्तरेव भावात्मकस्वरूप एव भगवद्भगणकारणत्वात् । तथा अन्त-

र्ज्योतिः संयोगरससुखसमन्वयेन वियोगतासुखानुभववान् । स योगी मत्संयोगरसयुक्तो भूत्वा ब्रह्मभूतः अलौकिकस्वरूपः सन् ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मवत् भगवन्निर्वाणं लब्धं लीलात्मकताम-धिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽतो योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं ? तत्राह— य इति । सुखं विषयसङ्गता प्रीतिः, आरामः प्रीतिहेतुः ह्यादिभिः सह क्रीडा, ज्योतिः क्रीडोपकरणानां प्रकाशः, सदेतन्मयं यस्यान्तरेव सोऽन्त-स्तुल्योऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिश्च, न त्विन्द्रियद्वारकमिति एवशब्दार्थः । य एवभूतः स योगी, किमतो ययैवं ब्रह्मनि-र्वाणं तस्य प्राप्य परमानन्दं ब्रह्म इदंवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः ॥ २४ ॥

सम्यग्दर्शनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शनः सख्यासितः क्षीण-कल्मषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हितं आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह— किञ्चेति । यज्ञादिनित्यकर्मावृत्तिनात् पापादिलक्षणं कल्मषं क्षीयते, तल्लभ श्रवणाद्याहुतेः सम्यग्दर्शने जायते, ततो मुक्ति-प्राप्तयेन भवतीत्याह— लभन्ते इति । ज्ञानप्राप्त्यायान्तरं

दर्शयति— छिन्नेति । श्रवणादिना संशयनिरसनं कार्य-करणनियमनं च द्यादृज्चेनाहिंसकत्वं भिद्येतदपि सम्यग्ज्ञान-प्राप्तौ कारणमित्यर्थः । अक्षरव्याख्यानां स्पष्टत्वात् व्या-ख्यायते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्रव्यैर्विमुक्ताः, यतात्मानः, आत्मन्येव नियमितमनसः, सर्वभूतहिते रताः आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयो द्रष्टार आत्मावलोकनपराः, य एवभूतास्ते क्षीणशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

१ — अत्र कल्मषपदेन सञ्चितं कियमाणं प्रारब्धं चेति त्रिविधं कर्मोच्यते, तस्य च निवृत्तेः विनाशो ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिरिति । एतच्चोत्तरार्धगतविशेषणत्रयेण स्पष्टीकृतमिति— केचित् ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकसिद्धयर्थम-
नुज्ञानप्रकारो हि 'न प्रकृतेव' [५। २०] इत्यादिनोच्यते ।
तत्र ह्यर्होद्विग विनिष्ठितः, बाह्यविषयनिस्सङ्गतं, तदर्थदोषदर्शनं,
कामकोषविषयनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविधभोग्यताकल्पनं च
क्रमाच्छ्लोकपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्राशुकद्वन्द्वद्वहवादिस्मारणपूर्वकं
सर्वभूतहितैरतत्त्वं नाम समदर्शित्वेऽल्लान्तरां साधनमु-
पदिश्यते 'लभन्ते' इति श्लोकेन । 'छिन्नद्वैधाः' इत्यनेन मेदस्वर-
ूपनिषेधभ्रमव्युदासायाह शीतोष्णादिछिन्नद्वैर्विमुक्ता इति ।
द्वैधशब्दस्यात्र संशयावस्थैव चातुचित्तिमिति भावः । नियन्त-
न्येषु प्रथमानं मन ईहात्मशब्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचित-
विषयव्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण आत्मन्येव नियमितमनस

इत्युक्तम् । 'भूयतां धर्मसर्वस्वं भुत्वा चाप्यवधार्यताम् । आत्मनः
प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्' इति पञ्चमवेदवक्त्रा परमार्थिणा
निर्णीतोऽयमर्थ इति ज्ञापनाय आत्मचरितेति दृष्टान्तः, हितै-
वेवेत्यवधारणं च । सर्वशब्दोऽत्र दृष्टान्तयुतं स्वभावानामात्मा-
न्तरं च सङ्गहातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्येन्यस-
शात्मस्वरूपसाक्षात्कारवत्त्वमपिशब्देन विवक्षितमिति ज्ञापना-
याह द्वष्टार इति । एवं विषयासाक्षात्कारसिद्धाव निष्ठविश्रुतिरि-
ष्टाप्तिसिद्धिश्च 'क्षीणकल्पयाः' ब्रह्मनिर्वाण 'लभन्ते' इत्युभाभ्यामु-
च्यत इत्याह य एवमभूता इति । 'न हि ज्ञानेन सहसं पवित्रमिह
विद्यते' [४। ३८] इति हानस्य कल्पननिवर्तकत्वं प्रागेवोक्त-
मिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—पापशयाच्चैतद्भवतीत्याह—लभन्त इति । क्षीणकल्पया भूत्वा छिन्नद्वैधा यता-
त्मानः । द्वेधा भावो द्वैधम्, संशयो विपर्ययो वा । तच्चोक्तम्—'विपर्ययः संशयो वा यद्वैवं त्वकृतात्म-
नाम् । ज्ञानासिना तु तच्छिञ्चसा मुक्तसङ्गः परिव्रजेव' इति च । छिन्नद्वैधास्त एवायतात्मानः दीर्घ-
मनसः, सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैधाः । तच्चोक्तम्—'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः'
इति । 'छिन्नद्वैधा यतात्मानः' इति वा ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः कि-
मर्थमुच्यते ? इत्यत आह—पापेति । ब्रह्मप्राप्त्येन सहास्य समु-
च्ययार्थशब्दः । एतदुक्तलक्षणं ज्ञानम् । अतो लभन्त इत्यस्योपल-
भन्त इत्यर्थः । कथं तर्हि ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चार्थत्वं श्लोकत्रयस्योक्तं ?
इति । उच्यते—ज्ञानप्रतिबन्धकपापसंयाख्यमसाधारणं कारणं
कार्यस्य लक्षणं भवत्येवेति । अत्र कार्यकारणभावो न प्रतीयत
इत्यत आह—क्षीणेति । भवन्ति ततो ब्रह्मोलम्भन्त इत्यर्थः ।
छिन्नद्वैधशब्दार्थं ज्ञापयन् द्वैधशब्दं व्याचष्टे—द्वैधेति । विषयापे-
क्षयाऽन्यप्रकारत्वं, अयथार्थत्वमिति यावत् । तेन च तद्वृत्ततमुपल-
क्ष्यन् इति भावेनाह—संशय इति । वाशब्दार्थे । अत्रैव प्रमा-

णमाह—तच्चेति । अकृतात्मनामशुद्धयुदीनाम् । छिन्नेत्यादेः समा-
सत्वमभिप्रेष्य विग्रहमाह—छिन्नेति । आयतसाध्यस्य आत्मश-
ब्दस्य चानेकार्थत्वात् । आयतात्मान इत्येतद्व्याचष्टे—दीर्घेति ।
अणुनो मनसः कथं दीर्घत्वमित्यत आह—सर्वज्ञा इति । बहु-
विषयत्वमुपलक्ष्यते इति भावः । श्रवणादिना विदितवेद्या इत्यर्थः ।
समासेनोक्तयोऽर्थस्योक्त्युद्धेया विविक्तयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽस्तीति
भावेनाह—तत एवेति । आयतात्मत्वादेव क्षीणकल्-
पत्वायतात्मत्वं छिन्नद्वैधत्वानां हेतुहेतुमद्भावे प्रमाणमाह—
तच्चेति । व्यस्ते एवेति पदे इत्याह—छिन्नेति, नियतमनस
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शनः सन्ध्यासिनः । क्षीणक-
ल्मषाः क्षीणपापादिदोषाः, छिन्नद्वैधाछिन्नसंशयाः, यतात्मानः संपत्तेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रताः
सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रताः, अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

८ वै. प्र. सि.—एवं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणाप्युक्तत्वा तस्म्यति
ज्ञासाधनान्याह—लभन्त इति । ऋषयः तत्त्वदर्शिनः
ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते । 'ऋषी तत्त्वार्थदर्शने' इति धातुः ।
तत्त्वदर्शने हेतवः क्षीणकल्पया इत्यादिनोच्यन्ते । छिन्नद्वैधाः

छिन्नसंशयाः, संशयात्मानो जितेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रतः
अहिंसकाः । श्रवणादिसंशयानां 'स्मिराद्धिरसम्पदो ब्रह्म
विद्' [५। २०] इत्यनेनैवोक्तत्वात् यथाश्रुतमेव
व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—तत्र सतामाचरणं प्रमाणयति—लभन्त इति । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वज्ञा भूत्वा
छिन्नसंशया यतात्मानो ब्रह्मानन्दं लभन्ते ॥ २५ ॥

१० पु. अ. न.—ननु लीलावकता ऋषीणामपि दुर्लभा
कथं केवलभूतावतारमेव सिद्ध्येत् ? इत्यत आह—लभन्त इति ।
क्षीणकल्मषा भगवद्गीतालभकलेतफलानभिळाषिण ऋषयः
फलवर्द्धिनोऽभिक्रमापितुस्त्याः ब्रह्मनिर्वाणं लीलात्मकत्वं
लभन्ते । कीदृशाः ? छिन्नद्वैधाछिन्नसंशयाः पतकलेतफलका-
ज्ञानिनः । पुनः कीदृशाः ? यतात्मानः केवलं भगवदर्थेकविद्या-

त्मवन्तः । पुनः कीदृशाः ? सर्वभूतहिते भगवति रता अद्वार-
मिणो ये ते लीलात्मकतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा भिन्नतया
सर्वं पुत्र लभन्ते ऋषयः, तत्र निर्वशीरमभिक्रमायाः । छिन्नद्वैधाः
श्रुतयो गोपीस्थराः । यतात्मानो छन्दारवे पश्यादिरूपाश्चनयः ।
सर्वभूतहिते रताः पुलिन्धः । एवं भाववन्तः सर्वेऽपि लभन्त
इति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— लभन्त इति । ऋषयः सम्यग्दर्शिनः, छिन्नद्वैवादिछन्नलंशयाः, यतात्मनो जितचित्ताः ॥ २९ ॥

मोक्षार्थिभिः कामक्रोधरहितैः संयतचित्तैश्च भाव्यमित्युपदेशः ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

रामानुजीयः पाठस्तु 'विजितात्मनाम्' इति ।

१ शां. भा.— किञ्च— कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां, यतीनां सन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते; विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वं कामक्रोधयोर्वैयः सोढव्यो दक्षितः, सम्प्रति तावैव त्याज्यादित्याह— किञ्चेति । ननु दक्षितविशेषणवतां मृतानामेव मोक्षः, न तु जीवतामिति चेत्त्याह— अभित इति । अहमदादीनामपि तर्हि प्रभू-

तकामादिप्रभावविजुराणां किमिति मोक्षो न भवति ? इत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनैवेष्टेयमाभावादित्याह— विदितेति । उक्तेऽर्थे श्लोकाक्षरानामन्यमानाच्चे— कामक्रोधेत्यादिना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह— कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतन-
श्रीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते, एवम्भू-
तानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं वक्षिः श्लोकैः समदर्शित्वाद्यकम-
नुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्र बीजप्रवृत्तिसिद्धयर्थं फलस्याविलम्बि-
तत्त्वमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— उक्तलक्षणानामिति ।
कामक्रोधवियुक्तोक्तिः 'शक्नोति' [५।२३] इति श्लोकांशो-
वाद् । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वसूतहितैरतत्त्वमिति सूचितम् । 'यती-
नाम्' इत्यत्र ऋतेर्युक्त्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैशद्याय यतनशी-
लानामित्युक्तम् । तेन 'न प्रहृष्येत्' इति श्लोकद्वयार्थो-
ऽनुदितः । 'यतचेतसां' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद

इति दर्शयितुं 'नियमितमनसां' इत्युक्तम् । 'विजितात्मनां'
इत्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणवजैनपरस्य 'ये हि'
[५।२२] इति श्लोकस्यार्थः सूचित इति प्रदर्शनाय विजि-
तमनसामित्युक्तम् । एवं पुनरुक्तिपरिहाराज्ञानात् 'विदितात्मनां'
इति परः पठितम् । 'अभितो... वर्तते' इत्यत्यन्तासन्नकालत्वं
विवक्षितमिति दर्शयति— एवम्भूतानामिति । हस्त-
स्थं, न तु हस्तोद्धृतदण्डादिप्राणफलादिवद्वयवहितलाभमिति
भावः ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह— कामक्रोधेति । अभितः सर्वतः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— यतीनां सर्वं ब्रह्मतयैव प्रतीयत इत्यन्य-
थाप्रतीतिरिहास्याह— सुलभं चेति । न केवलं उक्तलक्षणा
इति नार्थः । इदं वासाधारणमस्त्वान् ज्ञानिलक्षणं भवत्येव ।

सौलभ्यवाचि किमन्यत्र न प्रतीयत इत्यतस्तदुपादाय व्याचष्टे—
अभित इति; सर्वदेशकालेष्टित्यर्थः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च तौ कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानाम्,
यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्, अभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते ।
विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ वे. प्र. गि.— अथायार्थमुपसंहरति— कामेति ।
कामक्रोधवियुक्तानामित्यनेन 'यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' [५।३]
इति प्राणुको निष्कामकर्मयोगः प्रदर्शितः । 'यतचेतसाम्'
इत्यनेन तत्फलमननःकरणशुद्धिरुक्ता । ततो यतीनामिति
तत्फलभूतः सन्यासः । 'विदितात्मनां' इत्यनेन तत्फलं

ज्ञानम् । तदनेन कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन कर्मसमुच्चयप्रतिपा-
दनरूपोऽवधारार्थ उरसंहतो भवति । 'अभितो ब्रह्मनिर्वाणं'
इत्यनेन ज्ञाननिष्ठाफलमुक्तम् । अभितः उभयतो जीवतां
मृतानां च जीवन्मुक्तिविदेशमुक्तिरूपं निर्वाणं वर्तते
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च—कामक्रोधवियुक्तानामिति । अभित उभयतः सूतानां जीवतां, न देहा-
न्तर एव तेषां ब्रह्मानन्दः, अपितु जीवतामपि वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च कामक्रोधवियुक्तानां पूर्वोक्त-
प्रकारेण कामक्रोधरहितानां यतीनां परमर्हसानां भगवदर्थं
सर्वप्रस्थानेन स्थितानां हृन्दावनीयदृक्षादिव यतचेतसां
भगवत्स्वरूपाणामेकपरचित्तानां विदितात्मनां भगवत्स्वरूप-

ज्ञानिनां अभितः सर्वजन्मसु सर्वदिव्यं वा ब्रह्मनिर्वाणं लीला-
त्मकत्वं वर्तते, अनुवर्तत इत्यर्थः । यथा हृन्दावने दृष्टेषु तन्मू-
लेषु परितश्च क्रीडति तथेति भावः ॥ २६ ॥

११ नो भा० दी०—किञ्च—कामेति । अभितो जीवतां सूतानां च । विदितात्मनां ज्ञातात्मतत्त्वानाम् ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शनान्तरङ्गभूतस्य वक्ष्यमाणध्यानयोगस्य सङ्क्षेपेणोपक्रमः ।

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाद्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.—सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्ध्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावे-
नेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्ध्यासक्रमेण मोक्षायैति भगवान्पदे पदे-
ऽब्रवीद्वस्यति च । अयेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्था-
नीयाञ्छ्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शान् शब्दादीन्कृत्वा बहिर्वाद्यान् श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः
शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः,
कृत्वेत्यनुपज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्वर्तमानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यते-
न्द्रियमनोबुद्धिः, मननान्मुनिः सन्ध्यासी, मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष
एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोधः, इच्छा च भयं
च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा सन्ध्यासी
मुक्त एव सः, न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.—वृत्तमनूयोत्तरश्लोकत्रयस्य तात्प-
र्यार्थमाह—सम्यग्दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति;
भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां भाव-
श्चेष्टाविशेषः—न कचिदपि बहिस्तेषां व्यापारः—तेनैत्यर्थः ।
कर्मयोगस्य तत्फलस्य चाभिधानामान्तरमित्यशब्दार्थः । स्वतो
बाह्यानां विषयाणां कुतो बहिष्करणं? इत्याशङ्क्याऽह—श्रोत्रा-
दीनि । तेषां बहिष्करणं कीदृक्? इत्याशङ्क्याऽह—
तानिति ॥ २७ ॥

विषयप्राप्तये परित्यज्य चक्षुरपि भ्रुवोर्मध्ये विक्षेपपरिहाराय

कृत्वा प्राणापानौ च नासाभ्यन्तरचरणशौलो समौ न्यूनाधि-
कवर्जितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वाण्येवं संयम्य
प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह—यतेन्द्रियेति ।
इन्द्रियादिसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्याद-
ित्यर्थः । ज्ञानातिशयनिष्ठस्य सर्वदेच्छादिशून्यस्य सन्ध्यासिनो
मुक्तिरनायाससिद्धत्वात् तस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह—
विगतेति । पूर्वाधाराणि व्याकरोति—यतेत्या-
दिना । द्वितीयाधाराणि व्याचष्टे—विगतेत्या-
दिना ॥ २८ ॥

१ — बाह्यस्पर्शान् बहिः कृत्वाऽन्तर्बुद्धौ, भ्रुवोर्बामदक्षिणदृष्टयोः कोषरागात्मिकयोरन्तरे तद्विषये स्थानविशेषे चक्षुरपलक्षितानि
सर्वेन्द्रियाणि विधाय, प्राणापानौ धर्माधर्मौ चित्तवृत्त्यभ्यन्तरे साम्येनावस्थाय्यासीत । नस्तत्र कौटिल्येनावस्थानेन क्रोधादिवशा-
द्बहिरतीति नासा चित्तवृत्तिः । एतदेव बाह्ये । इत्याभिनवगुप्तपादा व्याचष्टुः । नव्यास्तु—‘बाह्यान् स्पर्शान् बाह्यपदार्थैरिन्द्रिया-
णां सुखदुःखसंयोगात्’ इति व्याचक्षते, तत्र किं केन सङ्गतमिति त एव जानन्ति ।
— अविगीता ।

३ रा. भा.— उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति— बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषी भुवोरन्तरे नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा उच्छ्वासनिश्वासासौ समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छाभयक्रोधो मोक्षपरायणो मोक्षैकप्रयोजनो मुनिः आत्मावलोकनशीलो यः, सदा मुक्त एव सः, साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एव स इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ज्ञानकर्ममार्गिके निष्ठे योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्मायुष्यतिसिद्धयर्थे पूर्ववृत्तकेन चोदिते’ [गी. सं. २] इति सङ्ग्रहमतुसन्दधान उत्तरलोकानां सन्नतिमाह— उक्तं कर्मयोगमिति । स्पृश्यादस्य प्रातुभवरस्थातुभावाव्याख्यापनाय विषयस्पर्शानित्युक्तम् । फलतिमाह— बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्येति । ‘उपविश्यासने’ [६।१२] इत्यादिबिषयमाणातुसन्धानेन योगयोग्येत्यायुक्तम् । ‘चक्षुः’ इत्येकवचनं करणाकारिकायादिति दर्शयितुं चक्षुषी इत्युक्तम् । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ [६।१३] इति वक्ष्यमाणेन ‘नासाभ्यन्तरोक्तोचनः’ इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च ‘भुवोरन्तरे कृत्वा’ इत्येकैकाग्र्येमाह नासाग्र इति । नासाभ्यन्तरस्वभावात्तस्य स्वातस्सिद्धयर्थं विधेयत्वायोगात्, ‘समौ कृत्वा’ इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं नासाभ्यन्तरचारि-

णौ प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरव्यापारव्यञ्जनाय उच्छ्वासनिश्वासावित्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्कामन् प्रविशंश्च प्राणोऽपान इति बोध्यते । वृत्तिस्थानादिसाम्यायोगात्तद्वितिसाम्योक्तिः । न दीर्घमुक्तस्यपि निश्चयसन्निवृत्तिः । साक्षात्कारालम्बनाद्यवहितपूर्ववस्थाविषयत्वाद्यतशब्दस्य प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थः उक्तः । ‘स्पृश्यान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्’ इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम् ; ‘यतेन्द्रियः’ इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हेत्येत्युपनहतिरिति भावः । ज्ञानार्थतातो निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योगावस्थायां आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्येमाह आत्मावलोकनशील इति । अत्र वाच्यमत्वादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थः इति भावः । सदाशब्दाभिधेयं व्यनक्ति साध्यदशायामिवेति । मुक्त एव, मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ध्यानमकारमाह— स्पर्शानित्यादिना । बाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भुवोरन्तरं कृत्वा भुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च— ‘नासाग्रे वा भुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्’ इति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥ २७।२८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ध्यायिनां मुक्तत्वं साक्षात्बेत्प्रमाणविरोधः, ज्ञानद्वारा चैतुनरुक्तिरित्यतः श्लोकद्वयतात्पर्येमाह— ध्यानेति । मुक्त एव स इति स्तुतिरिति भावः । पदानां व्यवहितत्वादन्यथाह— बाह्यानि । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दाद्याः । स्पर्शां बाह्या एव तेषां किं बहिष्करणं ? इत्यत आह— श्रोत्रादीनीति । योगेन प्रत्याहारेण श्रोत्रादीनामभिधेयं पट्टभ्यासादप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या आन्तरा इव भवन्ति । तस्मिन्नेव तु बाह्या बहिष्कृताः

स्युरिति भावः । कृतेत्यस्यानुश्रया योजयति— चक्षुरिति । दुर्धटमेतदित्यत आह— सुचोरेति । चक्षुर्वृत्तौ चक्षुस्त्वद् इत्यर्थः । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ [६।१३] इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत आह— उक्तं चेति । न्यूनाधिकमावराहित्यं समीकरणमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायानु व्यवच्छेद— प्राणेति । कुम्भके प्राणायामे ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः । इतरस्समीकरणं कुम्भकार्थमेवेति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— सम्पदशिक्षिनां सञ्ज्ञासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्चेत्प्रापितसर्वभावेनश्चरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सर्वकर्मसञ्ज्ञासकप्रमाणे मोक्षायति भगवान्पदे पदेऽञ्जवीक्षयति च । अथेदानीं सम्पदशैलान्तरङ्गं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्र सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति— स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्याच्छ्रोत्रादिद्वारेणान्तरे बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरिव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुर्ध्यानान्तरे भुवोः कृतेत्यनुपपद्यते ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, यतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । मननान्मुनिः सञ्ज्ञासी । मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य स मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोधः, इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधाः, विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य स । य एवं वर्तते सञ्ज्ञासी स सदा मुक्त एव । न तस्य मोक्षादन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

८ वें. प्र. गि.—अथेदानीं ज्ञानसाधनं ध्यानयोगमु-
त्तराध्याये निरूपयित्वा नुपक्षिपति द्वाभ्याम्—स्पर्शानि-
ति । बाह्या एव शब्दादयः स्पर्शाः, ते तु रागवशाच्छ्रो-
त्रादिद्वारा तत्तदाकारवृत्तिभिरन्तः प्रविशन्ति, तेषां वैराग्येण
बहिर्निर्वातनं बहिष्कारः । अनेन योगाभ्यासेन प्रथमकारणं
वैराग्यवृत्तम् । एवं स्पर्शान्बहिष्कृत्वा योगयोग्यासने ऋजु-
काय उपविश्य चक्षुषीं भ्रुवोरन्तरे, कृतेत्यनुबद्धः । अत्यन्तं
नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लीयेत, उन्मीलने च बहिः
प्रसारणाद्विक्षेपः स्यात् । तदुभयदोषपरिहारार्थमिमील-
नेन नासाग्रे दृष्टिं विन्यस्य, तथा उच्छ्वासनिश्वासरूपेण

नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ कुम्भकेनोर्ध्वाधो गतिजिरो-
धात् समौ कृत्वा । यद्वा प्राणो यथा बहिर्न निशति यथा
चापानोऽन्तर्न प्रविशति किन्तु नासाभ्यन्तरे एव द्वावपि यथा
चरतः, तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वा ।
अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथा
मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तः, अत एव विगतेच्छाभयक्रोधः
'वीतरागभयक्रोधः' [२।५६] इत्यत्र व्याख्यातः । एवमभूतो
यो मुनिर्योगी स सर्वदा मुक्त एव । नास्त्य मोक्षार्थं किञ्चिद्
कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०—'स योगी ब्रह्मनिर्वाण' [५।२४] इत्यादौ प्रोक्तं तमेव योगं समासेन दर्शयन्नाह द्वाभ्याम्—
स्पर्शानिति । 'ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजनमविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥' योगेन
तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्धयति । तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु तत्फलम् । इति निबन्धे ईश्वरालम्बनस्यैव
योगस्य भक्तिजनकत्वमिति । योगेश्वरालम्बनतायाः स्वरूपमाह—स्पर्शाः बाह्याः रूपरसादयो विषयाद्विनिर्गता
एवान्तः प्रविशन्ति तांस्तस्मिन्नात्यग्रेण बहिरेव कृत्वा, ज्ञानप्रधानं चक्षुश्च भ्रुवोरन्तरे कृत्वा; अर्द्धोन्मीलितलोचनेन
मन एकाग्रं कृतेत्यर्थः । तद्योर्ध्वाधो गतिकौ प्राणापानौ च समौ कृत्वा कुम्भयित्वा प्राणायामाभिनयेन तदाह
नासाभ्यन्तरचारिणाविति । एतेनोपायेन यतेन्द्रियमनोबुद्धियोगफलं, न तत्र सिद्धिकामः स्यात्, किन्तु मोक्षपरा-
यणः मोक्षार्थं पर ईश्वरस्तदालम्बनो यः स सदा प्रपञ्च एवमुक्त एव, जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—ननु स्पर्शभावरूपा स्थितिरतिक-
क्षिना, अतः स्पर्शसंयोगोऽपि या प्राप्तिः स्यात् स्पर्शजबन्धाभावे
न तथा भवेदित्यभिप्रायेणाह—स्पर्शानिति द्वयेन । बहिर्बा-
ह्यान् स्पर्शान् कृत्वा बाह्यार्द्धोक्तिकान् स्वयान्निद्रयादिविषय-
भोगान् बहिः तेषामालम्बनेन प्रारब्धकर्मभोगवत् । किञ्च
पुनश्चक्षुः कालयमरूपयोरन्तरैव चक्षुः दृष्टिं कृत्वा कालयम-

मध्ये मरणरूपोऽस्मीति दृष्ट्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापा-
नावुर्ध्वाधो गतिरूपौ संयोगविप्रयोगसुखादुभवाविव समौ
कृत्वा मोक्षपरायणः विषयादित्यागरो विगतेच्छाभयक्रोधो
भूत्वा यतेन्द्रियमनोबुद्धिः सन् यः सदा धुनिर्मेनन्तीलो
भवति स स्पर्शादिभिर्भुक् एव स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्यो मुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्च सङ्गफलत्यागेन ईश्वरप्रीत्यर्थमनु-
ष्ठितः सत्त्वगुह्यज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्यप्युक्तम्; अथेदानीं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं ध्यानयोगं
विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्सूत्रभूतांस्त्रीं श्लोकानुपदिशति—स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उक्तः ।
'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इति प्रत्याहार उक्तः । 'भ्रुवोरन्तरे चक्षुः कृत्वा' इति धारणा उक्ता । 'विगतेच्छाभय-
क्रोधः' [५।२८] इति साधनभूताः फलभूताश्च द्विविधा यमा नियमाश्चोक्ताः । 'यतेन्द्रियः' इति वितर्काल्यः
सम्प्रज्ञातः, 'यतमनाः' इति विचाराल्यः, 'यतबुद्धिः' इत्यानन्दास्मिताख्यौ, 'मोक्षपरायणः' इत्यसम्प्रज्ञात उक्तः,
शेषेण योगफलमिति विभागः ।

पाठक्रममनुरूपार्थक्रमेणाक्षरार्थः सटीकियते—तत्र विगतेच्छो विगतभयो विगतक्रोधे इति सम्बन्धः ।
यो हि ईच्छावान् स इष्टसिद्धयर्थं हिंसातृप्तये स्त्रीपरिग्रहानिच्छेदतो विगतेच्छाऽपदेन तद्विपर्ययात् 'अहिंसासत्यास्ते-
यब्रह्मचर्योपरिग्रहा यमाः' [पा.यो. २।३०] इति सूत्रोक्तान्यमान् लक्षयति । तथा भयं शोच्छेदशङ्का, तथा बुद्धिर्मनो न
'शौचसन्तोषतपस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' [पा.यो. २।३२] सूत्रोक्तानियमान् स्वीकर्तुमिच्छेत्तः 'विग-
तभयः' इत्यनेन तेषां ग्रहणम् । तथा क्रोधाक्रान्तो मैत्र्यादीन् भावयितुमशक्तश्चित्तप्रसादनं कर्तुं न शक्नोति । तच्च 'मैत्री
करुणा मुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्' [पा.यो. १।३३] इति सूत्रितम् । तत्र
विगतक्रोधः शान्तप्रकृतित्वात्सुखितेषु मैत्री परस्येष्टेन ममैष्टमिदं जातं इति भावयेत् । यथा दुःखितेषु करुणां पुण्यवत्सु
मुदितः पापवत्सूपेक्षां च भावयेत् । न चैतेन प्रसादनेन विना चित्तादर्शस्य नैर्मल्यं भवति । एवं साधनावस्थायां यमनि-
यमचित्तप्रसादानां सिद्धयर्थं विगतेच्छाभयक्रोधत्वमीप्सितम् । एवं फलावस्थायामपि तदीप्सितम् । तथाहि सम्प्र-
ज्ञातसमाधिफलभूतायां मधुसूत्यां योगभूमौ स्थितं योगिनं प्रति दिव्याः कामा उपतिष्ठन्ते; तत्रापि विगतेच्छत्व-
गी. ६५

मिष्टम् । तथा हि 'स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गमवाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्' [पा.यो. ३।५१] इति सूत्रम् । स्थानिनो देवास्तेरुपनिमन्त्रणे 'इहास्यतां, इमे रम्यावसथाः, इमा रम्या रामाः, इमाति जराभरणहराणि रसायनानि, इमे वयं किङ्काराः, स्वपुण्याजितमिदं स्थानं त्वया सुख्यताम्' इति प्रार्थनार्थां क्रियमाणार्थां सङ्गो लिप्ता तत्र न कर्त्तव्या, नापि तल्लभेनात्मनो महाभागत्वं देवप्रार्थ्यत्वं मत्वा गर्वोऽपि कर्त्तव्यस्तयोः सङ्गसमयोर्ग्रहेदुत्पादिति सूत्रार्थः । तथा भयमपि द्विविधं योगान्तरायजं वितर्कजं च । तत्रायं— 'व्याधिस्थानसंशयप्रमादादलस्याविरतिशान्तिदृशेनालब्धभूमिकृतावस्थितत्वानि चित्तविशेषास्तेऽन्तरायाः । दुःखदोमिनस्याङ्गमेजयत्वस्यासप्रधासा विश्लेषस्तदहमुक्' [पा.यो. १।३०; ३१] इति सूत्राभ्यामुक्तम् । स्थानमकर्मण्यता, अविरतिरविराग्यम्, अङ्गभेजयत्वं कम्पवायुः, वितर्काहिंसाद्यस्तज्जं च भयं, आद्यस्य निवारणमीश्वरप्रणिधानेन । तथा च सूत्रितं 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च' [पा. यो. १ । २९] इति तत ईश्वरप्रणिधानात् । द्वितीयस्य प्रतिपक्षभावेन । तथा च सूत्रितम्— 'वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्' [पा. यो. २ । ३३] इति 'वितर्का हिंसाद्यः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोह- (पूर्वका)-मूला मृदुमध्याधिमत्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्' [पा.यो. २ । ३४] इति च । आदिपदादन्तस्तेयाद्यः । हिंसाद्यः प्रत्येकं कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधाः । तेऽपि प्रत्येकं लोभादिमूलकत्वेन त्रिविधाः । तेऽपि सदुमध्यमाधिमत्रभेदेन प्रत्येकं त्रिविधाः । ते च मूलभूता वितर्का-क्षयश्चत्वारः पञ्च अधिका वा त्रिस्त्रिगुणिता एकाशीतिरद्वैतरशतं पञ्चत्रिंशदधिकं शतं अधिका वा भवन्ति । शाखाप्रशाखाभेदेनानन्ताश्च । दुःखरूपं अज्ञानरूपं च अनन्तफलं येषां ते दुःखाज्ञानानन्तफला इत्यनया प्रतिपक्षभावनया ते निवर्त्तनीया इति ।

एवं यमनियमचित्तप्रसादनप्रतिपक्षभावनैर्निरन्तरायं मुदुकृतचित्तो योगी विविचे देशे 'आसीनः सम्भवात्' [ब्र.सू. ४।१०] इति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासीत । तत्र देशासने श्रूयते 'समे शुचौ शर्करवह्निवालुकाविराजिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुषीडने गुहानिवाताश्रयेण प्रयोजयेत्' [श्वे. ब. २।१०] । 'त्रिरुतं त्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निरुद्धय । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि' [श्वे. ब. २।८] इति । चक्षुरित्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । त्रिरुतं कटिवक्षःकन्धराप्रदेशेषूपनतम् । ततो जितासनः प्राणायाममभ्यसेत् । तत्र तेन हि मन्दगतौ प्राणे सति तदनुसारि मनोऽपि चाञ्चल्यं त्यजति । नो चेद्वायुविक्षेपेण विक्षिप्यते । तत्र प्राणजयप्रमाणम् — 'प्राणान् प्रपीडयेह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिक्योच्छ्वसित' [श्वे. ब. २।९] इति ।

शुःयुक्तमेव सङ्गृह्णाति । 'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ' इति । प्राणापानौ समौ तुल्यौ ऊर्ध्वाधोगतवित्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा ततो बाह्यान् बहिर्भवान् स्पर्शान् विषयसम्बन्धान् इन्द्रियद्वारा कर्त्तव्यं अन्तुद्धौ क्रियमाणान् योगीन्द्रियाणां प्रत्याहरणेन तान् बहिरेव कुर्यात् । ततो विषयेभ्यो व्यावृत्तेषु निरप्येव स्वप्रकाले इवान्तर्मेनोमात्रेणावतिष्ठते इत्यर्थः । इमे प्रत्याहारं कर्तुमशक्यस्याविरक्तस्य का गतिः ? इत्यत आह—चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोरिति । चक्षब्दो वार्थः । चक्षुरेव वा अन्तरेन्तरे कुर्यात्, खेचरी सुद्रामभ्यसेदित्यर्थः । सा चोक्ता योगसारे 'लम्बिकोर्ध्वस्थिते गत्ते जिह्वा व्यावृत्त्य धारयेत् । दृढासनश्चरिं तिष्ठेन्मुद्रैश्चा खेचरी मता । भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा महादेवेन कीर्तिता' इति । य एवं सर्वोऽपि बाह्ये विषये भूयादौ संयमो यथोक्तं प्रत्याहारमनुष्ठानुमशक्तान् प्रत्येवोपदिश्यत इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियेति । यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थूले विषये सूर्ये तद्वदिमेषु वा विष्णुप्रतिमायां वाऽनाहतध्वनौ वाऽन्यत्र वा चक्षुराद्यन्यतमद्वारा मनो धारयेत् । तच्च मनस्तद्विषयाकारतां प्राप्तं तत्रैव स्थिराभ्यासेन विश्रान्तं । स्वदेहमपि न पश्यति, सेयं महाविदेहा नाम धारणा । अस्यां सिद्धायामिन्द्रियगणः रं रं रं विषयं ननु गृह्णाति, सोऽयं बहिर्विषयप्रत्याहारः । पूर्वोक्तस्त्वान्तर इति भेदः । अत एव तयोस्तुल्यफलत्वं सूत्रितम्—'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्' (पा. यो. २।५२) इति, ततः अभ्यन्तरप्रत्याहारात् ; तथा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा तत्संयमात्प्रकाशावरणक्षय इति ।

यदा चित्तं देहमविस्मृत्यैव हटेन पुरस्थितमूर्त्याद्याकारं क्रियते तदा सा चित्तस्य मूर्त्याकारतारूपा वृत्तिः कल्पिता । यदा तु निरवशेषेण देहं विस्मृत्य चेतः केवलं ध्येयाकारमात्रं भवति तदा सा महाविदेहा नाम धारणा, तस्या अपि फलं तदेव । तत्संयमात्तत्त्वां चेतसो निग्रहात् प्रकाशावरणक्षयो भवति, सोऽयं बाह्यविषयः समाधिः ।

वितर्काख्यो द्विविधः, सवितर्कनिर्वितर्कमेवादात् । तत्राद्यस्य लक्षणं सूत्रितम्—‘तत्र शब्दार्थेऽज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णो सवि-
तर्कः’ [पा.यो. १।४२] इति सवितर्का नाम समापत्तिः समाधिरित्यर्थः । यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वोपरानुसन्धानेन
शब्दार्थोऽल्लेखन च भावना प्रवर्तते तदा सवितर्का समापत्तिः । अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोऽल्लेखन-
मन्तरेण प्रवर्तते तदा निर्वितर्का नाम समापत्तिः । तथा च सूत्रम्—‘स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का’ [पा.यो. १।४३] स्मृतैः शब्दार्थस्मरणस्य परिशुद्धौ बर्जने सति भावयितुः स्वरूपेण शून्या तदा ‘अहमिदं
भावयादि’ इत्येवमाकारा वृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीति भाति । यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रमस्यां भासते, न
तन्व्यदिति सूत्रार्थः । अस्यां सिद्ध्यायां योगी जितेन्द्रिय इत्युच्यते ।

जितमना इति आभ्यन्तरप्रत्याहारपूर्वकं यदा मनःकल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववत् शब्दार्थोऽल्लेखपूर्वकं तद्वर्जं च
मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्तौ सविचारनिर्विचारख्ये भवतः । तथा च सूत्रम् ‘एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता’ [पा.यो. १।४४] इति । अत्र सूक्ष्मविषयेति ग्रहणात्पूर्वस्यां स्थूलवि-
षयत्वं गम्यते । एतयैव द्विविधवितर्कसमापत्यैव निर्विचारसमापत्तौ दृढायां योगी जितमना इत्युच्यते । यदा पुन-
श्चेतसो मूर्त्याकारात् परित्यज्य सत्त्वोद्रेकात् समष्टिमनोमयविषया ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मि’ इत्येवमाकारा भावना
प्रवर्तते सोऽयं सानन्दः समाधिः । यदा तु तामपि भावनां परित्यज्य विषयेवेदमन्तरेण ‘अस्मि’ इत्येतावन्मात्रा-
कारा भावना प्रवर्तते साऽस्मिता । अस्मिताहङ्कारयोर्भेदस्तु क्रमेण विषयवैयर्थ्यतदामिसुखयमात्रकृतः । यथैक
एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत् । अस्यामवस्थायां योगी बुद्धितो विविक्षत्य त्यम्पदार्थस्य साक्षात्का-
रात् जितबुद्धिरित्युच्यते तदेतदुक्तं यतोऽन्यमनोबुद्धिरिति ।

एतान्येव प्रसादनानि गुणपर्वण्युच्यन्ते । तथा च सूत्रम्—‘विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि’
[पा.यो. २।१९] इति । तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषाः पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारश्च ।
लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम् । अलिङ्गं प्रान्तं, तत्र विशेषादविशेषं प्रविशिक्षतो योगिनो दैनन्दिनलयाभ्यासात् समन-
स्कानीन्द्रियाणि लीयन्ते स लयः । बहिर्मुखान्येव वा भवन्ति स विशेषः । एवं अविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं विविक्षतो-
ऽपि लयविक्षेपौ स्तः । लिङ्गमात्रात्तरं पुरुषं प्रविशिक्षतोऽपि तौ स्तः । तावेतौ लयविक्षेपौ हेयौ श्रूयते । ‘लयविक्षेप-
रहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा याल्युनन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्’ इति । एतेषु त्रिषु लीनेष्वाद्यः सुप्त
एव । द्वितीयो विगलितदेहाहङ्कारत्वादिदेहसंज्ञः । तृतीयः प्रकृतिलय इति । एतयोः समाधिर्गणः । अत एव सूत्रितम्
‘भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्’ [पा.यो. १।१९] इति; भवप्रत्ययो जन्मान्तरहेतुरेषां समाधिर्भवति । यदा—
जन्मान्तरे एतेषां जन्मनैव समाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीति सूत्रार्थः । सर्वथाऽपि तेषां सद्यो
सुक्तिर्नास्तीति सिद्धम् ।

यदा तु अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदाऽयं विद्वान्केवल्यं धर्ममेव समाध्याख्यमनुभ-
वति, यमधिकृत्य श्रूयते ‘क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुस्सप्तत्या यत्कलं तदवाप्नोति’ (अ.शि.३) इति । अयमेव मोक्षारण्यः
परं अयनं प्रान्त्यं स्थानं यस्य स मुनिर्भोक्षपरायण इत्युच्यते । यतोऽस्थनिवाकस्यायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते ।
‘विगतच्छाभयक्रोधः’ इति पादः प्रागेव व्याख्यातः । य एवम्भूतः स सदा मुक्तः, बन्धप्रतीतिकाळेऽपि स मुक्त एवास्ति
अज्ञानमात्रव्यवधानानुसृतेः । एतेनाहङ्कारादेर्वैयर्थ्यस्य कालत्रयेऽपि असत्त्वोक्त्या मिथ्यात्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-

द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सन्ध्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते—भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तभीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं, सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणम् । सर्वभूतानां हृदयेऽयं सर्वकर्मफलधाम्यश्च सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कुतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति—एवमित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवच्छिन्नमिति—सर्वलोकेति । ‘ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ इति न्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति—सुहृदमिति । उक्तेश्वराणां फलं कथयति—ज्ञात्वेति । यज्ञेषु तपस्य च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति—कर्तृरूपेणेति । ह्रिण्यगर्भादिबन्धवच्छेदार्थं विशिनष्टि—महान्तमिति । स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्तयति—प्रत्युपकारिति । ईश्वरस्य तादृश्यं व्युदस्यति—सर्वभूतानामिति । तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंनिर्गत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वकर्मिति । न च तस्य बुद्धितद्वृत्तिसम्बन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह—सर्वप्रत्ययेति । यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफलमभिदधाति—मां नारायणमिति । तदेवं कर्मयोगस्यास्य मुख्यसंन्यासापेक्षया प्रशस्तत्वेऽपि ततो मुख्यवसत्यासंन्यासाऽऽधिक्यत्वात्ततो बुद्धिशुद्ध्यादियुक्तस्य कामक्रोडोद्भवं वेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदमदमिततो योगाधिकृतस्य त्वत्पदार्थमिहस्य परमात्मानं प्रत्यस्त्वेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दशानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्ततामाह—भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वेषां लोकेश्वराणामभीश्वरं “तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” [अ. उ. ६।७] इति हि श्रूयते । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदारधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः । सुहृदां आराधनाय हि सर्वं प्रयतन्ते २९

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अध्यायारम्भे ‘संन्यासं कर्माणां कृष्णः’ [५।१] इत्यादिना वैषम्ये शृष्टे ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादिकं, कर्मयोगस्य चोदयं, श्रेयसं चोक्तम् ; ततश्च सेतुकर्तव्यताकसंशिरस्ककर्मयोगो विशदीकृतः ; अथात्रोपसंहारेऽपि प्राक्प्रश्नोत्तरतया प्रकान्तसौकर्यादिकमेव प्रकारान्तरेण स्थिरीकृत इत्यभिप्रायेणाह—उक्तस्येति । अत्र कर्मयोगशब्देन ‘वैभवेव’ [४।२९] इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानांशो गृहीतः । नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगमक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयः साधारणोऽयं । सुशक्तत्वमनिर्वेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम् । शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्रातिस्वरूपमोक्षपरः, जीवोपासनप्रकरणत्वात् ; नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः, ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रतिद्विष्टावस्थासुरोधिनेः कर्माङ्गोपशमस्य वस्तुमुचितत्वात् ; ‘ज्ञात्वा’ इत्यत्र ‘अनुज्ञाय’ इत्यध्याहारसापेक्षत्वं प्रज्ञात् ; अतः ‘सुखं बन्धाप्रत्युच्यते’ [५।३] इत्यादिनोक्तं मनःक्लेशशान्त्यादिकं सुखमत्र शान्तिशब्देन

विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कर्मयोगकरणक्षण एव सुखमुत्पद्यतीति । भगवत्प्रप्तानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्बन्धिकृतया च महेश्वरशब्दविशेषेण न रुदिविशेषेण प्रवृत्तित्याह—सर्वेषां लोकेश्वराणामभीति । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्येव तु समासायः । तत्र प्रमाणमाह—तमीश्वराणामिति । धृतावपि महेश्वरशब्दः सप्रतिसम्बन्धिकत्वात्परमत्वविशेषणाच्च न रुदः ; तद्वद्नापि । सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुदादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः । ‘सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः’ [वि. ष. ७।१।४४] इति हि स्मर्यते । कर्मयोगस्य दुःखरूपस्य अनुज्ञानदशायामेव कथं सुखं ? इति शङ्कां विशेषणत्रयेण व्युदस्यति मामित्यादिना । महोदारसर्वभौमप्रियसखसेवायामिव कर्मयोगे सुखमुद्भूयैव प्रवर्तत इति भावः । मदारधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन ‘भोक्तारं यज्ञतपसां’ इत्यस्यार्थो विवृतः । यज्ञात्तपसां च कर्मयोगवर्गोऽयं

लक्षणमिति भावः । सौहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधन-
हेतुत्वे लोकद्वन्द्वान्तमाह सुहृद् इति । सर्व इति न केवलं
शास्त्रनिष्ठाः ; किन्तु पामरास्तियेभ्योऽपि केचित् स्वेषु सौहा-

द्वैवन्तं पुरुषमिहिकाकारैरप्यलक्ष्य तावन्मात्रेण सम्प्रीतास्तदनुवर्त-
नमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषान्तरवैधैर्यमदगर्वसुल-
दीर्घस्यादिवर्जनं चास्य सुहृत्त्वेन लभ्यते ॥ २९ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु

भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्वीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह—भोक्तारमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—भगवज्ज्ञानस्य शान्तिसाधनत्वं पुनः किम-
र्थमुच्यते ? इत्थत् आह—ध्येयमिति । ततश्च ज्ञात्वेत्यस्य

ध्यात्वेत्यर्थः । शान्तिसाधनज्ञानत्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयवि-
शेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकायां जयतीर्थमुनि-

विरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं समाहितचित्तेन किञ्चिज्ज्ञेयमुच्यते— भोक्तारमिति । यज्ञानां तपसां
च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृद् सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतहृदयेशं सर्वकर्मफलाध्यक्षं
सर्वप्रत्ययसाक्षिणं सकललोकबीजभूतं सदा शुद्धरूपमत्यन्तसुखिमलं ज्योतिषां परमात्मानं नारायणं
मां ज्ञात्वा शान्तिं ससारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भुक्तुमद्विरचिते पैशाचभाष्याख्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं योगयुगदिश्य तत्फलमाह—
भोक्तारमिति । मां ज्ञात्वा शान्तिं मोक्षं प्राप्नोतीति प्रथमं
सम्बन्धः । तर्हि त्वां पश्यवपि नाहं श्रुत्वोऽस्मीत्याशङ्क्य
विशिष्टि— भोक्तारमित्यादिना । एवंप्रमाणैव मम ज्ञानं
श्रुतिहेतुरिति भावः । यज्ञतपसां भोक्तारम् । यो हि यस्य
फलमनुभवति स तद्गोक्षा, यज्ञानां तपसां च भगव-
त्प्रीतिः फलम् ; 'तत्कुरुष्व मदर्पणम्' [९।१७] इति हि
वक्ष्यति । अतस्तत्प्रीत्यनुभविष्यत्वाद्भोक्तारम् । नन्विन्द्राद-

योऽपि तत्तद्यज्ञभोक्तारः; तद्वदेव किं त्वमपि कश्चियज्ञभोक्ता ?
नेत्याह— सर्वलोकमहेश्वरं इन्द्रादिस्तैर्नियन्तारम् । नन्वे-
तादशपारम्यशाली कथमस्माभिः प्रीणनीयः ? तत्राह—
सहृद् सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारि-
णम् । ईदृशस्य हि प्रीणनमिति सुखमतिमुक्तं च लोकानां
भवति, सुहृद्गाराधनरूपत्वात् । एवंविधं मां ज्ञात्वा ध्यानयो-
गेन हृदि साक्षात्कृत्य मय्यसादप्राप्ततत्त्वज्ञानो भूयते
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकसायभौमश्रीमद्वेङ्कटविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतत्त्वतन्त्रश्री-

मद्रामप्रज्ञानानन्दतीर्थभगवत्कृत्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दनि-

र्णाल्याने भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— ननु एवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तः स्यात् ? इत्याशङ्क्य न तावन्मात्रेण, किन्तु
भगवन्माहात्म्यज्ञानद्वारेणेत्याह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तृत्वेन ज्ञातः कर्मकाण्डतात्पर्यभूतः सर्वलोक-
महेश्वर इत्युपासनातात्पर्यभूतः सर्वभूतानामात्मा चेति ज्ञानकाण्डतात्पर्यभूत इति मां ज्ञात्वा शान्तिमुक्तो
ओतल्यश्रुतविषयां कर्मफलाभिर्वैदूर्यां प्राप्नोति ॥ २९ ॥

विकल्पकल्पनां त्यक्त्वा येनैवं साङ्ख्ययोगयोगः । एकोऽर्थ उक्तः पार्थाय तं सर्वज्ञं हरिं नुमः ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्ववदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथमेतावन्मात्रेण स्वर्गादिमोक्षः स्वकीडार्थं जगत्कर्तारं सर्वभूतानां सुहृदं भक्तिमुक्तिस्वरूप-
स्याव ? इत्याशङ्क्याह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां पुण्यो- रसादिदानेन । एतादृशं मां ज्ञात्वा लौकिकाच्छान्तिमृच्छति
पाजिततापानां भोक्तारं तापोद्धूतरसभोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

संन्यासरूपकथनान्मनोवैकल्पिकं भ्रमम् । नाशयामास कौन्तेयप्रभव्याजान्तोऽस्मि तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते— भोक्तारमिति । सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां
तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारम् । तथा सर्वेषां भूतानां हिंरण्यगर्भादीनामपि महान्तं व्यापक-
मीश्वरमीशितारमन्तर्यामिणम् । सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतथोपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं
नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शान्तिमनुसन्धयवस्थां निरुपाख्यां केवल्यसंज्ञां वर-
च्छति प्राप्नोति । एवं च सोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते । यथोक्तं वार्तिकसारे 'सोपाधि-
निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जक्षन् क्रीडन् रतिं प्राप्त
इति सोपाधिकस्य तु । छान्दोग्ये सर्वकामाग्निः सर्वात्म्यात्स्वप्नमीरिता ॥ अहमन्नं तथाऽज्ञादः श्लोककार्यप्यहो
अहम् । इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मता श्रुता ॥ अप्रापि चक्रदृष्टान्तात् सोपाधिस्वरूपविच्छ्रुतः । अपूर्वा
न पराश्रुक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः' इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रं संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावटीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चमाध्यायस्य माहात्म्यम् ५ ।

श्रीभगवानुवाच—

पञ्चमस्याधुना देवि । माहात्म्यं लोकपूजितम् ।
कथयामि समासेन सावधाना शृणु प्रिये ॥१॥
पिङ्गलो नाम मन्त्रेषु पुरुकुत्सपुरे द्विजः ।
अवदाते कुले जातो विश्रुते वेदवादिनाम् ॥ २ ॥
कुलोचितानि शास्त्राणि तथा वेदान्वितस्य सः ।
तौर्यत्रिके मर्ति चके वाद्यनुराजदिकम् ॥ ३ ॥
कृतश्रमस्ततस्तत्र गीते नृत्ये च वादने ।
परं प्रसिद्धिमाप्ताय नृपसद्विवेश सः ॥ ४ ॥
समातस्थे स तेनासौ पुरा भूमियुजा सह ।
परदारानुपाहृत्य बुभुक्षे ताननन्धयीः ॥ ५ ॥
तत उत्सवगवर्धेयं सूक्ष्मान्तो निरङ्कुशः ।
परच्छिद्राणि चासुप्तं विवक्षते स निरन्तरम् ॥ ६ ॥
तस्याऽऽसीददृणा नाम भार्या हीनकुलोद्भवा ।
भ्रमत्यन्वेषयन्ती सा कामुकेन विहारिणी ॥ ७ ॥
तमन्तरायं मन्वाना निशीथिन्यां निजालये ।
निजघान शिरश्छित्त्वा निचखान महीतले ॥ ८ ॥
वियोजितस्ततः प्राणैरुपेत्य यमसादनम् ।
दुर्जयान्नरकान्मुक्त्वा गृध्रोऽपूजिज्जे वने ॥ ९ ॥
भगन्द्रेणे रोगेण साऽपि हित्वा वरां तनुम् ।
उपेत्य नरकान्धोराजज्ञे तत्र वने शुकी ॥ १० ॥
कणानादातुकामां तां सञ्चरन्तीमितस्ततः ।
विद्वदार नखैस्तीक्ष्णैर्गृध्रो वैरमनुसरन् ॥ ११ ॥
शुकपाले पयःपूर्णे निपतन्ती ततः शुकी ।
अभिदुद्राव गृध्रोऽपि निजघ्ने स च जालिकैः ॥ १२ ॥
पत्नी वियोजिता प्राणैर्नृकपाले जले ततः ।
तत्रैव निमज्जासावेत्य क्रूरतरः खगः ॥ १३ ॥

पितृलोकं प्रपेदाते नीतो तौ यमकिङ्करैः ।
प्राकृतं दुष्कृतं कर्म स्मरन्तो भयभागिनौ ॥ १४ ॥
ततो यमः समालोक्य तयोः कर्म जुगुप्सितम् ।
अकस्मादेव तत्तनानान्मरणे दुष्कृतं गतम् ॥ १५ ॥
अनुजज्ञे ततो लोकमीप्सितं गन्तुमेतयोः ।
महापातकसङ्घातैरपि दुर्धर्षतेजसौ ॥ १६ ॥
ततो विस्मयमापन्नौ स्मृत्वा तौ दुष्कृतं निजम् ।
उपेत्य प्रणतौ भूत्वा वैवस्वतमपृच्छताम् ॥ १७ ॥

गृध्रशुक्यावूचतुः—

सञ्चितं दुष्कृतं पूर्वमावाभ्यामपि गर्हितम् ।
लोकानामीप्सितानां तु को हेतुस्तद्वद्वचनौ ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तस्ततस्तत्ताभ्यामाह वैवस्वतो वचः ॥ १९ ॥

यम उवाच—

आसीद्भङ्गातटे नाम्ना वटुर्ब्रह्मविदुत्तमः ।
एकाकी निमग्नः शान्तो वीतरागी विमत्सरः ॥ २० ॥
गीतानां पञ्चमाध्यायमावर्तयति सर्वदा ।
पापीयानपि यं श्रुत्वा बोधेद्ब्रह्म सनातनम् ॥ २१ ॥
तेन पुण्येन पृतात्मा तनुमुत्सृष्टवानसौ ।
विर्मलीकृतदेहस्य गीताभिर्भावितात्मनः ॥ २२ ॥
तत्कपालजलं प्राप्य युवां यातौ पवित्रताम् ।
तद्गच्छतं युवां लोकान्मनोरथपथे स्थितान् ॥
गीतानां पञ्चमाध्यायमाहात्म्येन पवित्रितौ ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं तौ बोधितौ तेन मुद्रितौ समवर्तिना ।
व्योमयानं समारुह्य जग्मवैष्णवं पदम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चमाध्यायमाहात्म्यकथनं

नाम पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः १७५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यासुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ६]

योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् ।

योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमेद्भट्टनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

ननु अत्र पञ्चार्थाः संगृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः ? इत्थं— ‘स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्’ [१।२२] इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्च्यत इति तत्प्रधानोऽयमध्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्त इति । एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम् । तद्यथा— श्रवणा-धियाः, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्वं, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्रधान्यं, त्रिविधाधिकारवेद्योपायदेयविभागः, सप्रकारो भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्त्यारोहकम्, विशुद्धक्षेत्रज्ञविज्ञानं, त्रैगुण्यविशेषनं, पुरुषोत्तमवैलक्षण्यं, शास्त्रवश्यत्वं, शास्त्रीयविवेचनं, सारोद्धारः— इति । अतोऽत्र योगाभ्यासविध्यनुबन्धत्वेन योगे चातुर्विध्यादिप्रदर्शनम् । योगी चतुर्धा ‘सर्वभूतस्थमात्मानम्’ [१।२९] इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनं चातुर्विध्यात् । तत्र ह्येवं भाष्यम्— ‘अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते’ इति । एवं तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः आत्मनां ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहतपाप्मत्वादिभिरिष्टरेण साम्यदर्शनं, परित्यक्तप्राकृतभेदानां असङ्कुचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनं चेति । योगसाधनम्—अभ्यासवैराग्यादिकम् । योगसिद्धिः—योगश्रद्धस्यापि प्रत्यक्षायविरहः, पुण्यलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाशामावेन क्रमच्छेषपूरणेनापवर्गाविनाभावः— इत्येवंरूपा । स्वयोगस्य पारम्यं वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः; तस्य पारम्यं स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम् । एतच्च मध्यमषड्भूतप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण ‘योगिनामपि सर्वेषाम्’ [६।४७] इति प्रथमषड्भूतमश्लोकेन दर्शितम् । तथाहि तत्र भाष्यं ‘तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति’ [रा. मा. ६।४७] इति ॥ १० ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ।

ध्यानयोगाधिकारहेतुपूतस्य निष्कामकर्मयोगस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रितः कमफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सन्ध्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ‘स्पर्शान्कृत्वा बहिः’ [५।२७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्ब्रह्मचानयोगारोहणासमर्थस्तावद्ब्रह्मस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मैत्यतस्तत्स्तौति—अनाश्रित इति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् ? न; ‘आरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्याच्चदा आरुक्षोः आरूढस्य च इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं तद्योग्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्तावानित्याह—श्रीभगवानिति । पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिमिदधानो वृत्तमनुष्ठाप्यान्तरमवतारयति—अतीतेति । सम्यग्दर्शनप्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रशङ्गाभावं व्युदस्यति—सम्यगिति । सङ्गद्विवरणमेतरीतानन्तराध्याययोर्बुद्धेहेतुमन्वमिति भावः । अध्यायसम्बन्धमभिधाय ‘अनाश्रितः कमफलं’ इत्यादिश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । कर्मयोगस्य सन्ध्यासंज्ञेतोभयार्दादस्येति सङ्गं च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति ससम्यर्थः । सन्ध्यासिना कर्तव्यं कर्मत्वेवं प्रतिभासं व्युदस्यति—गृहस्थेनेति । कर्तव्यत्वं स्तुतियोग्यमतवशब्दाद्यैः । समुच्चयवादी सीमाकरणमाक्षिपति—नन्विति । यावज्जीवयुतिवशाद्व्यापारोहणसामर्थ्यं सत्यपि कर्मा-

नुष्ठानस्य दुर्वात्त्वादिति हेतुमाह—यावतेति । भार्याविशोगादिप्रतिबन्धाद्यावज्जीवयुतिचोदितकर्मननुष्ठानवद्विराग्यप्रतिबन्धादपि तदननुष्ठानसम्भवाद्भवतो विशेषणवचनाच्च न यावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति परिहरति—नारूढक्षोरित्यादिना । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विवृणोति—आरुक्षोरित्यादिना । आरोढुमिच्छतीत्यारूढ्युक्त्याऽऽरोहणेच्छा विशेषणमारोहणं कृतवानित्यारूढ इत्यत्र पुनरिच्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्मविषययोर्भेदेन विशेषणं मर्यादाकरणानज्ञीकरणे विरूढमापद्येत, तयोरेव विभागकरणं च भागवतं सीमानज्ञीकारे न युज्येतैत्यर्थः ।

१ शां. भा.—तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारूढुर्भवति, आरूढश्च कश्चित्; अन्ये नारूढश्च; न चारूढाः, तानपेक्ष्य ‘आरूक्षोः आरूढस्य च’ इति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्, न; ‘तस्यैव’ इति वचनात्; पुनर्योगग्रहणाच्च ‘योगारूढस्य’ इति । य आसीत्पूर्वं योगमारू-

१ न निरग्निरिति—“अपराधो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः” (तै. सं. ५।२।९) इति श्रुतौ यथाऽऽन्धेषां पशुत्वेऽपि पशुशब्दस्य प्रशस्तपशुलक्षणया ‘अपराधः’ इति नवार्थान्वयोपपत्तिः, तथा फलतुष्ण्यादिमतोऽणुद्वैतसो निरग्नेरक्रियस्य सन्ध्यासित्वेऽपि फलतुष्णारहितत्वेन विवृद्धचित्तत्वेन यत्प्राज्ञास्त्यं, तद्विशिष्टे सन्ध्यासिपदस्य लक्षणया ‘न सन्ध्यासी’ इत्यादि नवार्थान्वयोपपत्तिरिति मन्वानाः ‘न निरग्निं चाक्रियः सन्ध्यासी योगी चेति मन्तव्यः, किन्तु साभिः सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायी सन्ध्यासी योगी चेति मन्तव्य इति स्तुत्येव’ इत्याहः ॥ ‘स सन्ध्यासी च योगी च’ इति न कर्मयोगिनः स्तुतिः, किन्तु ध्यानाधिकारिविशेषणभूतकामादिर्वचनकर्मयोग्योहरति, इत्यन्ये । निरग्निः—अभ्युपगतास्तिसहायत्वेन “योधा वाव गौतमाग्निः” (छां. ५।८।९) इति धृत्या च अग्निशब्दोदितभागां परित्यागी । अक्रियः—विहितकर्मपरित्यागी । भार्यापरित्यागमात्रेण न सन्ध्यासी, किञ्चापरित्यागमात्रेण च न योगी; किन्तु सभायांऽपि सक्रियोऽपि उक्तरूपकर्मकृत सन्ध्यासी योगी च इत्यपि केचित् ।

—अविगीता ।

रक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एवं कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणाः, योगविभ्रष्टवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषणविभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते— तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तमर्थः । षष्ठी निर्धारणे । भवत्वाधिकारिणां कर्तव्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमायात् ? इत्याशङ्क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह— तानपेक्षेति । आरूढक्षोराख्यस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शादुपपत्तिरिति दृश्यति— न; तस्येति । यस्यारूढं पुरुषपेक्षयाऽऽरूढक्षोरिति विशेषणं, तस्य च कमारोहणकारणमनारूढं च पुरुषपेक्षयाऽऽरूढस्येति विशेषणं, तस्य च शमः सन्ध्यासो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिः, तदाऽऽरूढक्षोराख्यस्य च भिन्नत्वात्प्रकृतपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्यर्थं विशेषणाद्युपपादनमित्यर्थः । किञ्च योगमा-

रूढोस्तदारोहणे कारणं कर्मेत्युक्त्वा, पुनर्योगारूढस्येति योगशब्दप्रयोगाद्यो योगं पूर्वमाख्युदासीत्स्यैवापेक्षितं, योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसम्पातः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारूढक्षोराख्यस्य चाभिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च तयोर्भिन्नत्वं शङ्कितं शक्यमित्याह— पुनरिति । यत्तु यावज्जीववृत्तिविरोधाद्योगारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राऽऽह— अत इति । पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्त्यागयोर्विभागोपपत्तौ धृतस्य विषयत्वाद्योगमारूढस्य सुसुक्ष्मोज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि परित्यागसिद्धिरित्यर्थः । इत्थं यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं न भवतीत्याह— योगेति । सन्ध्यास्थिनो योगग्रष्टस्य विनाशाशङ्कवचनाच्च यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः ।

१ शां. भा.— गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठोऽध्याये, स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणानुबद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामः अन्यथा वेदस्यानर्थार्थित्वप्रसङ्गादिति ।

२ आ. शां. व्या.— ननु योगग्रष्टाशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवासिन्नग्रन्थयोगे योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वे सत्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति नेत्याह— गृहस्थस्येति । तेनापि सुमुक्षुणा कृतस्य कर्मणो मोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वाद्योगग्रष्टोऽसौ छिन्नाभ्यासिव नश्यतीति शङ्का सावकाशेयाशङ्काऽऽह— अवश्यं हीति । अपौरुषेयानिर्दोषादिदात्कलक्ष्मिणी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवगता । ब्रह्मभावस्य च स्वतस्सिद्धत्वाच्च कर्मफलत्वं, अतो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य क-

र्माऽऽरम्भकमिति कर्मिण्योगग्रष्टेऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशा शङ्केत्यर्थः । ननु सुमुक्षुणा काम्यप्रतिषिद्धयोरकरणात्कृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वाकर्यं तदौयस्य कर्मणो नियमेन फलारम्भकत्वं ? तत्राऽऽह— नित्यस्य चेति । चकारणे नैमित्तिकं कर्मानुष्ठयते । वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यं नैमित्तिकयोरफलत्वं दोषमाह— अन्यथेति । इति कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलारम्भकत्वप्रौढ्याद्गृहस्थो योगग्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति न तस्य नाशाशङ्कति शेषः ।

१ शां. भा.— न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्, कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्ध्यास्येत्यतः कर्तारि कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सन्ध्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति चेत्, स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितः योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारित्रते स्थितः' [६।१४] इति कर्मसन्ध्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का, येनैकाकिवं विधीयते । न च गृहस्थस्य 'निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इत्यादिवचनमनुकूलम्, उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च । 'अनाश्रितः' इत्यनेन कर्मिण एव सन्ध्यासित्वं योगित्वं चोक्तं, प्रतिषिद्धं च निरपेक्षक्रियस्य च सन्ध्यासित्वं योगित्वं चेति चेत्, न; ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षासन्ध्यासस्तुतिपरत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि गृहस्थो योगग्रष्टशब्दवाच्यो न भवतीत्याह— न चेति । 'ज्ञानं कर्म च' इत्युभयं ततो विभ्रष्टोऽयं नश्यतीति वचनं गृहस्थे कर्मणि सति नाथैवद्भविषुमर्लं, तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभ्रंशे हेत्वभावात्तत्फलस्याऽऽवश्यकताभिलषः । कृतस्य कर्मणो सुमुक्षुणा भगवति

समर्पणात् कर्तारि फलानारम्भकत्वादस्ति विभ्रंशकारणमिति शङ्कते— कर्मैति । राजाराधनबुद्ध्या धनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपपन्नमीश्वरे समर्पणे न अंशकारणमिति दृश्यते— नेत्यादिना । अधिकफलेहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिष्यतामिति शङ्कते— मोक्षायेति । तदेव चोर्थं विप्रोति— स्वक-

मर्णामिति । सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रत्युपायत्वासिद्धिरिति हेतुं सूचयति—**योगेति** । ध्यानसहितस्य सञ्ज्ञासस्य मोक्षोपयिकत्वे कुतो योगप्रश्नमभिकृत्य नाशाशङ्का ! इत्याशङ्क्याऽऽह—**योगाच्चेति** । सहकार्यभावे सामर्थ्याभावात्फलानुपपत्तेर्युक्ता नाशाशङ्केत्यर्थः । ध्यानसहितमिश्रे कर्मसमर्पणं मोक्षाय इत्यत्र प्रमाणभावादूहस्यो योगप्रश्नशब्दवाच्यो न भवतीति दूषयति—**नेति** । गृहस्थस्य योगप्रश्नशब्दवाच्यत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—**एकाकीति** । न खल्वेतासि विशेषणानि गृहस्थसमाधायीनि सम्भवन्ति, तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात् ; न तं प्रति योगप्रश्नशब्दचननुचितमित्यर्थः । एकाकित्वचनं गृहस्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्याशङ्क्याभिहोत्रादिवद्वचनस्य पत्नीसाध्यत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधाः ।

१ शां. भा.—न केवलं निरग्निरक्रिय एव सञ्ज्ञासी योगी च; किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं सञ्ज्ञस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धिचर्यं स सञ्ज्ञासी च योगी च भवतीति स्तूयते ? । न चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसत्त्वासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्निरक्रियस्य परमार्थसञ्ज्ञासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं सञ्ज्ञासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य... नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५।१३] 'मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' [१२।१९] 'विहाय कामान्यः सर्वान्मुमांश्चरति निस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दक्षितानि, तैर्विक्रयेत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याभिहोत्रादि कर्म फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति । 'स सञ्ज्ञासी च योगी च' इति स्तूयते—**अनाश्रित** इति । **अनाश्रितो** नाऽऽश्रितो ज्ञाश्रितः; किं ? कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं, यत्तदनाश्रितः; कर्मफलवृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलवृष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवति, अर्थं तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्मफलम् । एवम्भूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमभिहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति । यः कश्चित् ईदृशः कर्मी स कर्मन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह—**स सञ्ज्ञासी च योगी चेति** । सञ्ज्ञासः परित्यागः स यस्यास्ति स सञ्ज्ञासी च, योगी च—योगश्चित्तसमाधानं, स यस्यास्ति स योगी इत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यः; न केवलं निरग्निरक्रिय एव सञ्ज्ञासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्रयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निः, अक्रियश्चानभिसाधना अन्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति—**न केवलमिति** । सत्त्वशुद्धययमुतिष्ठति सम्बन्धः । वाक्यस्योभयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गान्नैवमित्याह—**न चेति** । इतोऽपि भगवतः सञ्ज्ञासाधनप्रतिषेधोऽभिहितो न भवतीत्याह—**न च प्रसिद्धमिति** । तस्य प्रसिद्धं सञ्ज्ञासित्वं योगित्वं चेति सम्बन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति—**श्रुतीति** । इतोऽपि सञ्ज्ञासाधनं भगवान् प्रतिषेधतीत्याह—**स्ववचनेति** । विरोधमेव साधयति—**सर्वकर्माणीत्यादिना** । अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथाशुतार्थत्वात्तु उपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादित-सुपबन्धरति—**तस्मादिति** । कर्मफलसञ्ज्ञासित्वमत्र मुनिशब्दार्थः । स्तुतिपरं वाक्यमक्षय्यो जगन्निमुदाहरति—**अनाश्रि-**

त इति । कर्मफलमिच्छापो नास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रित-त्ववाचो युक्तिः ? इत्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन विशदयति—**यो हीति** । कार्यमित्यादि व्याकरोति—**एवम्भूतः सन्नि-**ति । कथं कर्मणः सञ्ज्ञासित्वं योगित्वं च ? कर्मित्वविरोधात् इत्याशङ्क्याऽह—**ईदृश इति** । स्तुतेरत्र विशिष्टतत्त्वानुपपत्तिबोद्धनीयेति मन्वानः सन्नाह—**इत्येवमिति** । न निरमि-रित्यादेरर्थमाह—**न केवलमिति** । अग्रयो गाहपत्याहर्गन्यान्वाहार्थपचनप्रथयः । नन्वनभित्वे सिद्धमक्रियत्वं, अभिसाध्यत्वात्क्रियाणाम् ; तथा च न निरमिरित्येतावतेवापेक्षितसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थक्यमुपलक्षेरिति तत्राऽह—**अनश्रिति** ॥१॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

उक्तः कर्मयोगः सपरिहरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यास-विधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रष्टयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योग-शिरस्कोऽनुद्यते; कर्मफलं स्वगादिकमनाश्रितः कार्य-कमानुष्ठानमेव कार्यं, सर्वतत्पनाऽस्पृहसुहृद्वृत्तपरम-पुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं, न तत्साध्यं किञ्चिदिति यः कर्म करोति; स सत्प्राप्ती च ज्ञानयोगनिष्ठश्च; योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरतिर्न चाक्रियः न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तूमयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

षष्ठाध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्ताध्यायानुदाहरणं दर्शयितुं पूर्वोक्तावि-
च्छिन्नानुसन्धानार्थमध्यायसङ्गतित्वचनात्, पूर्वमेव व्याख्येयोपादान-
म्, वृत्तवर्तिव्यमाणाभिधानमुत्तेजनं सङ्गतं दर्शयति- उक्त इति ।
कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षितः समाधिपक्षणो योष एवात्र
सानुबन्धः प्रतिपाद्यत इति सङ्गतः । योगाभ्याससिद्धिरुच्यत
इति- 'योगाभ्यासविधिर्यो चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिः
स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते' [गी.सं. १०] इति सङ्ग्रहलोके
प्रसवं योगाभ्यासविधेरुपादानादन्वेषो च तदर्थत्वात् स एवा-
ध्यायप्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । 'अनाश्रितः' इत्या-
दीनां 'समाधुर्दिगिष्यते' [६।९] इत्यन्तानां नवानां
श्लोकानां प्रागुक्तानाधिकार्थत्वात्प्रियोजनत्वमाशङ्क्याह-तत्रे-
ति । अन्यासो हि तात्पर्यविरुद्धम्, अभ्यवहितनिर्देशश्च नैर-
पेक्ष्यं सूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारो योगशिरस्क इति
पदान्यां साधनस्य प्रागुक्तमस्तर्गतत्वात्पञ्चज्ञानत्वादिलक्षणं पौष्क-
ल्यं, साध्यस्यात्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं वाभिप्रेतम् । 'अना-
श्रितः' इतिश्लोके पूर्वार्थेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादः, उत्तरार्थेन
नैरपेक्ष्यहटीकरणम् । 'भोकारं यज्ञतपसाम्' [५।२९] इत्यव्य-
वहितपक्षलोकोलोकनया सर्वात्मनाऽस्पृहसुहृद्वृत्तेत्यादिक-
मुक्तम् । ततश्च 'कर्मफलमाश्रितः' इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिः
स्यादिति शङ्कायां कर्मस्वरूपफलस्य वस्तुमुचितत्वात् कार्य-

शब्दः प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं-कमानुष्ठानमेव कार्य-
मिति वचनव्यक्तिर्दिशता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे
मन्दप्रयोजनत्वं स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमनुस-
तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमशुक्लम्,
प्रथमे विरोधात्; द्वितीये तुद्देश्योपादेयविभागाभावापौनस्त्य-
निष्ठप्रयोजनत्वेन्य इति शङ्क्यामाह- आत्मावलोकनेति ।
पृथक्साधनभूतोभयसाध्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठवस्तुपचा-
रादुच्यते; ततश्च कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विशिष्टि-
मिति भावः । यद्वा कर्मयोगासमूहज्ञानक्रियाभेदेन परिहार
इति भावः । अक्षिपान्दस्यात्राभिसम्बन्धि कर्मल्लोककल्पयि-
ज्ञाना यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां सङ्ग्रहकं चोदितत्वम् ।
'निरतिः' इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तैरुक्तत्वादिक्यशब्दः क्रिया-
निवृत्तिसुखेन क्रियान्वयतिरिक्तनिष्ठत्वलक्षः; इतिरिक्त्वा-
त्रासन्नो ज्ञानयोग इति दर्शयितुं केवलज्ञाननिष्ठ इत्युक्तम्;
यद्वा 'न निरतिर्न चाक्रियः' इत्युभयानां श्रौतस्मार्तक्रिया-
विशेषनिषेधकाम्यां फलितमाह न चोदितेत्यादि । तदभि-
प्रेतमाह- नच केवलज्ञाननिष्ठ इति । 'अनश्रितनैकेतः स्यात्'
[मनुः ६।२५, ६।४३] 'त्यक्त्वा द्वय्याभिसाध्यानि
कर्मणि' इत्यादिप्रतिपादितसम्भासधर्मव्यवच्छेद इहासङ्गत
इति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

ॐ ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन । विवक्षितं सत्प्राप्तमाह योगेन सह-
अनाश्रित इति । चतुर्धाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता 'दैवमेव' [४।२५] इत्यादौ । 'अश्रिर्ब्रह्म च
तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता' इति च । तस्मान्निरतिरिक्तः सत्प्राप्ती योगी च न भवत्येव ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

श्रीवेङ्कटेशाय नमः । सङ्गतं सूचयन्नेतदध्यायप्रतिपा-
दयार्थमाह- ज्ञानान्तरङ्गमिति । 'योगे त्विमां शृणु'
[२।३९] इति प्रतिपाद्य द्वितीयपद्धेः वक्ष्यमाणं भगव-
न्मानं प्रति कर्मयोगस्य बहिष्कृतात्वात् प्राधान्येनातीते प्रमेये
प्रतिपादितः । तत्साध्यत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वात्सावसरप्रसं समा-
धियोगमाहात्म्येन षष्ठाध्यायेनेत्यर्थः । आसनादीनामज्ञानां वक्ष्य-

माणत्वेऽपि तेषां समाध्यर्थत्वात् प्राधान्येन समाधियोगस्य
प्रहणम् । पञ्चमान्तोक्तस्य प्रपञ्चोऽभिलषदोषः । 'यहस्थस्यापि
स्तुत्यर्थेऽनुपराते सत्यासित्वं योगित्वं चोद्येन श्लोकेनोच्यते'
इति परकीयतात्पर्येकमनससदिति भावेनाह- विवक्षितमि-
ति । समाधियोगं विधाह तत्राधिकाराणि ज्ञापयिष्यन् साङ्ख्या-
यमिततदधिकारिनिरासाय तद्विशेषणं प्राग्विश्रितं, कामादि-

वर्जनलक्षणं सञ्चासमीश्वराधनत्वकर्मानुष्ठानलक्षणेन योगेन सहाहेत्यर्थः । यदि हि सञ्चासो यस्याश्रमोऽत्र विवक्षितः स्यात् योगश्च कश्चिद्व्यवसायसम्बन्धी स्यात्, तदोपचारेण तस्तुतिरियम् । न चैवमिति भावः । न केवलं निर-
श्रितक्रियश्चतुर्थधर्मी सञ्चासी योगी च, किन्त्वनाश्रित इत्याहुको गृहस्थोऽपीति (श्री.) परकीयां योजनां निरा-
करोति—चतुर्थेति । अत्रैव स्पष्टं वाक्यान्तरं पठति—अ-

श्रिरिति । चत्सर्वः । अतो न परकीया योजना युक्तिरिति शेषः । तर्हि कथं ? इत्यत आह— तस्मादिति, परकृतयोजनाया निरस्तत्वात् । ननु निरनेक्रियस्य चतुर्थश्रमिणोऽपि सञ्चासि-
त्वाशोगित्वाच्च कथं न निरश्रितित्याहुक इत्यतो बाह-
चतुर्थश्रमिणोऽपीत्यादि । न भवत्येवेति युक्तमिति शेषः । अवशिष्टादिप्रवादश्च बाह्याग्न्यायामाविवन्धन इति भावः ॥ १ ॥

७ श्रौतनुमद्विरचितं पेशाचभाष्यम् ।

अतीताध्यायान्ते योगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य ध्यानस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ‘स्पर्शानकृत्वा ब्रह्मविद्वान्’ [५।२७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते—
अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि । स सञ्चासी चानाश्रितो नाऽऽश्रितः कर्मफलं, तृष्णा-
या न प्रयुज्यत इत्यर्थः । कार्यं कर्म कर्तव्यं नित्यं कर्माग्निहोत्रादि करोति यः स सञ्चासी च योगी च,
योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् । न केवलमनश्रितक्रिय एव परमार्थसञ्चासी योगी चेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

८ श्रौवेक्युत्पत्त्याप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

पदमेऽध्याये सञ्चासनिरूपणमुखेन ज्ञानयोगः सपरिकरः प्रपञ्चितः, षष्ठे तु ध्यानयोगाख्यसाधननिरूपणमुखेन स एव ज्ञानयोगः प्रपञ्च्यते । तत्र तावत् ‘आरुरुक्षुर्ध्यानेयोगम्’ [६।१] इति ‘योगसाधनत्वेन कर्म विधातुं प्रथमं कर्मयोगिनं द्वाभ्यां स्तुतवन् भगवानाह—अनाश्रित इति । कर्मणां फलम-
नाश्रितः अनेकप्रमाणः फलाभिसन्निहितः सन् कार्यं कर्तव्य-
तया शास्त्रविहितमग्निहोत्रादिकर्म यः करोति, स एव सञ्चासी च योगी च भवति । सञ्चासो हि त्यागः, चित्तविक्षेपाभा-

वश्च योगः, तादृभावस्य विद्येते फलत्यागात्फलतृष्णारूपचित्त-
विक्षेपाभावाच्च । न तु निरश्रितः न चाक्रियः सञ्चासी योगी चेति मन्तव्यः । अत्र ‘अक्रियः’ इत्यनेन क्रियासामान्याभा-
वोक्तौ तेनैव सर्वकर्मसञ्चासलाभाभिरतिपदं व्यर्थं स्यादि-
त्यग्रिमपदेन कर्माशुपलक्ष्य निरश्रितिरिति सञ्चासी, क्रिया-
पदेन चित्तवृत्तिशुपलक्ष्य अक्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तियोगी च कथ्यते । तेन निरश्रितः सञ्चासी न मन्तव्यः, अक्रियश्च योगी न मन्तव्य इति यथासङ्गमुभयपञ्चतिरेको द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

९ बह्वर्मीया तत्त्वदीपिका ।

उक्तोभयैकार्थसिद्धिरात्मसंयमधर्मतः । भवत्येवमिदं वक्तुं पार्थायाह हरिः पुनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रित इति । साङ्ख्ययोगयोरैकार्थतां तस्मै कर्मयोगे दर्शयति । यः कर्मफलमनाश्रितः कर्तव्यत्वात्कार्यं कर्म अग्निहोत्रादिकं करोति तदोभयोरैकार्थरूपसिद्धिः फलत्यागात्साङ्ख्यस्य कर्मकरणाच्च योग-
स्यैकार्थ्यमुपदिष्टं भवति । तदाह—स सञ्चासी स योगी चेति । नह्यग्निहोत्रादिसकलकर्मरहितः सञ्चासी मे मतः ।
न चानभिसाध्यपूर्वकर्मरहितोऽपि तथा । अनेनात्मसंयमयोगेन कर्मणां कर्त्ताऽभिमतो लक्षितः ॥ १ ॥

१० श्रौपुरुषोत्तमजीकृताऽमुत्तरतर्जिणी ।

कृत्वाऽपि सर्वसञ्चासी जडवचरणदिह ।

न भक्तिं प्राप्नुयात्समाध्याययोगमुखवाच ह ॥

पूर्वाध्याये सञ्चाससूक्तवाऽध्यायान्ते इच्छादिबिहीनो विषयमोक्षेच्छविषयभोक्तृत्वात्तत्त्वो विमुक्तो भवेदित्युक्तम् ;
ततस्तद्विमुक्तिरेव न फलं, किन्तु तद्विमुक्त्या भगव-

द्वधानेन भगवदावेशः फलमिति ध्यानस्वरूपमाह भग-
वान्—अनाश्रित इति । कर्मफलं स्वर्गादिरूपमनाश्रितः कार्यं कर्म भगवदुक्तत्वादवश्यकर्तव्यं कर्म सेवादिरूपं यः करोति स सञ्चासी त्यागवान् च पुनर्योगी च, भवतीति शेषः । निरश्रितः न गृहपत्यादित्यागवान् सञ्चासी । न च अक्रियः न सेवादिरहितो योगी भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते सूत्रितं ध्यानयोगं विवरीतुमिच्छन्तत्राधिकारहेतुत्वात् कर्मयोगं तावत्ततोति द्वाभ्यां—
अनाश्रित इति । यः कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्यमवश्यकर्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसङ्कल्पत्यागात् सञ्चासी च योगी च भवति । न तु निरश्रित्यो विधितः श्रौतस्मार्त्तकर्मत्यागी स एव सञ्चासी, नापि अक्रियस्त्यक्ताच्चा नःकायक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥

यं सन्ध्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ! ।

न ह्यसन्ध्यास्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ! ॥ २ ॥

१ शां. भा.— ननु च निरप्रेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सन्ध्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्, कथमिह साधोः सक्रियस्य च सन्ध्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते ? इति । नैष दोषः, कयाचिदुपवृत्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात् । तत्कथं ? कर्मफलसङ्कल्पसन्ध्यासात्सन्ध्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविशेषहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं; न पुनर्मुख्यं सन्ध्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह— यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्याख्यामाशङ्क्यं दर्शयति— ननु चेति । 'प्रसिद्धिपरित्यज्याप्रसिद्धि-रुपादीयमाना प्रसिद्धिविरुद्धा' इति बोधं दूषयति नैष दोष इति । उभयस्य साधो सक्रिये च सन्ध्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः । गुणवृत्त्योभयसम्पादनं प्रप्रपूर्वकं प्रकटयति— तत्कथमित्यादिना । सम्भवति मुख्ये सन्ध्यासित्वाद्वा किमिति गौणमुभयम-

भीष्टं ? इत्याशङ्क्य मुख्यस्य कर्मण्यसम्भावान्नाहोमेव स्तुतिचि-
द्वयमेतद्विष्टमित्यभिप्रेत्याऽऽह— न पुनरिति । चित्तव्याकु-
लत्वेहेतुकामनात्यागाच्चित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वं कर्मिणोऽपि
युक्तं, सन्ध्यासित्वं तु तस्य विरुद्धमिति शङ्कमानं प्रयुक्तोऽर्थे
श्लोकमतारयति— इत्येतमिति ।

१ शां. भा.— यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागालक्षणं परमार्थसन्ध्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसन्ध्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव ! । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्ध्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यते ? इत्यपेक्षा-
यामिदमुच्यते— अस्ति हि परमार्थसन्ध्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसन्ध्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्धयस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं सङ्कल्पं सन्न्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह— न हि यस्मादसन्न्यस्त-
सङ्कल्पोऽसन्धयस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः सङ्कल्पोऽभिसन्धिर्धनं सोऽसन्ध्यास्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मा योगी समाधानवान् भवति, न सम्भवतीत्यर्थः; फलसङ्कल्पस्य चित्तविशेषहेतुत्वात् । तस्माद्यः कश्चन कर्मा सन्ध्यास्तफलसङ्कल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविशिष्टचित्तो भवेत् ; चित्तविशेषहेतोः फलसङ्कल्पस्य सन्ध्यास्तत्वादित्यभिप्रायः । एवं परमार्थसन्ध्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं सन्ध्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं सन्ध्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव !' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्ध्यासत्त्वमुक्तम् २

२ आ. शां. व्या.— परमार्थसन्ध्यासं प्राहुरिति सम्बन्धः । द्वीतीयं सन्ध्यासस्य प्रामाणिकान्मुपगतत्वाद्वितीतिशब्दो योज्यः । योगं फलदृष्ट्या परित्यज्य समाहितचेतस्तथेति शेषः । यदुक्तं सन्ध्यासित्वं योगित्वं च गृहस्थस्य गौणमिति, तदुत्तरार्धयोगजनया प्रकटयितुमुत्तरार्धसुत्थापयति— कर्मयोगस्येति । कर्मयोगस्य परमार्थसन्ध्यासेन कर्तृद्वारकं साम्यमुक्तं व्यक्तीकरोति— यो हीति । त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च येन स तथोक्तस्य भावस्तत्ता, तया सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयं च सङ्कल्पं त्यजतीत्यर्थः । सङ्कल्पस्याग्रे तत्कार्यकामत्यागस्तथाग्रे तज्जन्यप्रवृत्तित्यागश्च सिध्यतीत्यभिसन्ध्याय विनिर्दिष्ट— प्रवृत्ती-

ति । कर्मिण्यपि यथोक्तसङ्कल्पसन्ध्यासित्वमस्तीत्याह—
अयमपीति । तदपरित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव
दुर्लभकत्वादित्यर्थः । उक्तमेव साम्यं व्यक्तीकृत्यैवत्यतिरेकं दर्श-
यति— इत्येतमिति । फलसङ्कल्पापरित्यागे किमिति समाधान-
वत्त्वाभावः ? तत्राऽऽह— फलेति । व्यतिरेकमुख्येनोक्तमर्थमन्व-
यस्येनोपसंहरति— तस्मादिति । द्विशब्दार्थस्य सत्त्वादित्युक्तस्य
तस्मादित्यनेन सम्बन्धः । कर्मिणं प्रति यथोक्तविधौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह— चित्त-
विशेषेति । पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्धाभ्यामुक्तमनुवदति ।
एवमिति ॥ २ ॥

१ इह इतिशब्दस्य कर्मत्वाभिधायिनो द्वितीययोक्तोऽपि कर्मत्वे सहयोगः— 'उत्कार्थानामप्रयोगः' इति न्यायस्य प्राथिकत्वाश्रय-
णात्, समानार्थयोः सहप्रयुक्तयोः क्तिपत् सम्प्रत्यर्थबोधकत्वाश्रयणाच्च ज्ञेयः । केचित्तत्र 'कथं न' इति शिखा असन्ध्यास्तसङ्कल्पः
कथं योगी जन्मादिदुःखयोगी न भवतीति न हि, किन्तु भवत्येवेति व्याचक्षते । तत्सन्दर्शविरोधात् क्लृप्तत्वाच्चेदप्यम् ।— अविगीता ।

३ रा. भा.—उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—यं सन्ध्यास इति—ज्ञानयोग इति आत्मया-
थात्म्यज्ञानमिति प्राहुस्तं कर्मयोगमेव विद्धि । तदुपपादयति—नह्यसन्ध्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति
कश्चनेति । आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतावात्मसङ्कल्पः सन्ध्यासः परित्यक्तो येन स
सन्ध्यस्तसङ्कल्पः अनेवम्भूतो यः सोऽसन्ध्यस्तसङ्कल्पः, नष्टुक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवम्भूतः कश्चन कर्मयोगी
भवति 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवजिताः' [४।१९] इति ब्रुक्तम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—सन्ध्यासमन्वय योगत्वे विधीयमाने
ज्ञानयोगे कर्मयोगसङ्कावप्रतिपादनब्रमः स्यात्, तच्च 'नह्यसन्ध्यस्त'-
इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रापुन्युक्तं चेत्प्रमिप्रायेणाह—उक्त-
लक्षणेति । योगोद्देशेन सन्ध्यासत्वविधिपरं वाक्यमित्यर्थः ।
सन्ध्यासबन्धस्याभिमतं वक्तुं प्राकरणिकं वाच्यं तावदाह—
ज्ञानयोग इति । अत्र तदभिप्रेतमाह—आत्मयाथात्म्यज्ञा-
नमिति । समुदायान्चकशब्दस्तदोऽपि प्रयुज्यत इति भावः ।
तं कर्मयोगमेव विद्धीति—कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः ।
आत्मयाथात्म्येत्यादेरवमभिप्रायः—सङ्कल्पशब्दो न ताव-
दत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अश-

क्यत्वात् । नापि फलमिसन्धिविषयः, तथात्वेऽपि कर्म-
योगे ज्ञानयोगान्तर्भवप्रतिज्ञाया उपपादकत्वासिद्धेः । अतएव
'सङ्कल्पमूलः कामो हि यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः' [मनु. २।३] इत्या-
दिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणां च हेतुः सङ्कल्पोऽत्र न विव-
क्षितः । तस्मादेकीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । स चात्र देहा-
त्मगोचरः । तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एवं सत्येव 'नहि'
इत्यादेरुक्तोपपादकत्वमुपपद्येत—इति । 'कश्चन' इति निर्देशः
प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यसूचक इत्यभिप्रायेण उक्तेषु कर्मयो-
गिष्वित्युक्तम् । सिद्धो ह्यमोपपादको भवति, तस्मिन्निदत्र कुतः?
इत्याकाङ्क्षायां हिसन्धाभिप्रेतमाह यस्म्येति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्ध्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह—यं सन्ध्यासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरि-
त्यागे कथमुपायवान्स्यात् इत्याशयः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु सन्ध्यासयोगौ भिन्नलक्षणौ, तत्कथं
तथोक्त्यमुच्यते ? इत्यत आह—सन्ध्यासोऽपीति । सन्ध्यासी
च योगी चेत्पुनस्तथा प्राप्तास्तन्मन्देशङ्कान्निवृत्त्यर्थमिति शेषः ।
अमुक्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यर्थः । योगशब्देन मुख्यो-
च्चाभिहितः । अतएव वक्ष्यत्युपायवानामिति, अन्तर्भूतत्वाद्-

क्योक्तिरित्यर्थः । सन्ध्यासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपपाद्यते—न
हीति । तदसत्, सङ्कल्पत्यागमात्रस्यासन्ध्यासत्वात् । ईश्वराराध-
नाय स्वकर्मकरणमात्रं योगः, तस्य सन्ध्यासमात्रेऽप्युपपत्तेरि-
त्यत आह—कामेति । सङ्कल्पबन्धस्य कामाद्युपलक्षणवशाद्यो-
गशब्दस्य ज्ञानोपायरूपमुख्ययोगार्थत्वात्प्राज्ञातुपपत्तिरिति भावः २

७ ह. पै. भा.—कर्मकरणार्त्तकर्मयोगित्वं तावत्सिद्धं, सन्ध्यासित्वं तु साधौ सक्रिये नैव सिद्धं
लोक इति तत्सम्पादयति भगवान्—यमिति । यं सन्ध्यासमिति प्राहुर्लौकिका योगं कर्मयोगं तं विद्धि
विज्ञानीहि पाण्डव ! अस्ति हि तस्मिन्निरागिनाऽक्रियेण परमार्थसन्ध्यासिना साम्यम् । किं तत् ?
इत्यत्राऽऽह—परमार्थसन्ध्यासी भूतभविष्यद्वर्तमानेषु सर्वविषयसङ्कल्पं सन्ध्यस्पति । अयं च कर्मो
नह्यसन्ध्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति, कर्मो च स उच्यते । कश्चन कश्चिदपि सन्ध्यासी नोच्यते ॥ २ ॥

८ वे. प्र. गि.—ननु निरोगे सक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोग-
शास्त्रेषु सन्ध्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्, तत्कथमिह साग्रेः
सक्रियस्य च सन्ध्यासित्वं योगित्वं चोच्यते ? कथं च 'न
निरागिः' [६।१] इति तपोस्ततिभिष्यत् इत्याशङ्क्याह—
यमिति । हे पाण्डव ! यं सन्ध्यासं 'न्यास एवात्यरेचयत्'
[म. ना. ३. ७. ८] इति प्राहुः, तं निष्कामकर्मानुष्ठानाख्यं योग-
मेव जानीहि । कुतः ? इत्यत आह—न हीति । असन्ध्यस्त-
सङ्कल्पः अपरित्यक्तफलमिसन्धिवः कश्चिदपि योगी न भवति ।
किन्तु सर्वोऽपि योगी त्यक्तफलसङ्कल्प एव । हि यस्मा-

देवं तस्मात्फलत्यागसात्पात्तृणारूपचित्तवित्तिनिरोधसाम्याच्च
गौण्या दृष्ट्या कर्म्येव सन्ध्यासी योगी चेति स्तुत्यते,
'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह; ते वयं मन्याग्रहे ब्रह्मदत्तसह-
शोऽयमिति' इति महाभाष्योक्त्यायात् । 'न निरिज्ञाने
चाक्रियः' [६।१] इति च निरोगे सक्रियस्य च न वस्तुतः
सन्ध्यासित्वं योगित्वं च प्रतिपिच्यते; किन्तु 'अपशवो वा
अन्ये गोऽपेक्ष्यः पशवो गोऽन्धाः' [तै. सं. ५।२।९] इतिव्यर्थ-
सामान्यपरमिति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥ २ ॥

९ व ० त ० दी०—कुत इत्यपेक्षायां साङ्ख्ययोगविषययोस्तथागात्यागयोरेवैकार्यतां सम्पादयन्नाह—यं सन्ध्या-
समिति । ऋषयो यं सन्ध्यासं प्राहुस्तथागविधया तं योगमेव विद्धि, यत्रत्यकर्मसु फलसङ्कल्पत्यागस्य निरुप्यमा-
णत्वात् । तथाहि—नहीति । असन्ध्यस्तसङ्कल्पः योगी न भवति । तादृशकर्मकर्ता चैवोग्येव न । तथा चैवो-
न्येवेति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कथञ्चकृत्पागवान् योगी न भवेत् ? इत्याशङ्क्याह—यं सत्त्वासमिति प्राहुः प्रकर्षेण सर्वात्मभावरूपेण आहुस्तस्वरूपविदो भक्ताः, तेऽनुनाडविकाराभावानोच्यन्ते, अग्रे वाच्याः, तं हे पाण्डव ! योगं योगरूपं विद्धि जानीहि । 'पाण्डव !' इतिसम्बोधनेन ज्ञान-योग्यता निरूपिता । तस्मिन् सत्त्वासे विप्रयोगरसाह्नभवरूपे स्वाकाङ्क्षितफललाभागो भवत्यतः संयोगसिद्धिः । अस्मिस्तद-

भावात् तत्सिद्धिरित्याह—न हीति । असंशयस्तत्कृत्यः न त्यक्तो मानसो नियमः स्वसुखाह्नभववरूपो येन तादृशः कथन् भावादिमानपि योगो न भवति । हीति युक्तश्चाप-मर्थः । यतः स्वछलानुभवेच्छोः प्रशुसुखानुभवेच्छा नोदेति परस्परशुभयोः स्थितिरैकत्र न सम्भवति, अतः स्वसुखाह्नभवरूपमानसविश्रव्यपागवान् योगी भवतीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—केन साम्येनायं सत्त्वासी योगी चेति स्तूयते ? अत आह—यमिति । यो हि त्यक्तसर्व-सङ्कल्पः स सत्त्वासी, तादृशश्च ध्यानयोगी; अतो न तयोर्भेदः । “निस्तसङ्कल्पस्तदस्थिरित्येदेतन्मोक्षलक्ष-णम्” [६।१९] इति मैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्य मोक्षलक्षणस्य निस्तसङ्कल्पत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसङ्कल्पत्यागान्निस्तसङ्कल्पत्वस्यास्यान् सत्त्वासी योगी क भवतीति स्तूयत इत्यर्थः । योगा-धिकारसिद्धये निष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं सत्त्वासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोरारोहमिच्छतोऽनारूढस्य, ध्यानयोगेऽस्वत्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोः ? मुनेः, कर्मफलसत्त्वासिन इत्यर्थः । किमा-रुरुक्षोः ? योगम्, कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावान्निराया-सस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमाजर्वं ततस्तत्त्वोपरमः क्रियाभ्यः [म. भा. १२।१७।३७] इति ॥ ३ ॥

१ मुनेरिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य निर्देशः । आहुपूर्वस्य ब्रहेः प्रयोगेण योगस्य सोपानश्रेण्यारोढव्यवलयभ्यादिवत् साधनपरम्परा-प्राप्त्यत्वं सूच्यते । अत्र प्रकृतकर्मप्रतिबोधिगत्वाच्छमस्तदुपम एव श्रेयः । वामनस्तु शमः समाधिरित्यभिप्रेत्याह—

यावज्जडे मरसति चित्सफुरणं सुनीन्द्रस्तावत्सम्यतिर्भवति साऽस्य समाधिरेव ।

तद्विस्तृतौ तु चिरसंस्कृतिरुल्लसन्ती जाडघञ्जमावरणमाशु भ्रष्टं तनोति ॥

योगारूढस्यापि तस्मान्मुक्ताभावयको यतः । स समाधित्ततोऽत्रापि शमशब्देन वर्णितः—इति ॥

अत्र नव्याः—यः कर्मयोगारूढो भवितुमिच्छति तस्य मुनेः कर्म शमस्य कारणं साधनम्, योगारूढस्य च शमः—कर्मकारण-मिति स्वयं व्याख्याय, पूर्वैतरश्लोके कर्मफलमनाश्रित्य कार्यं कर्म कुर्यान् एव पुरुषः परमार्थयोगी, नाकुर्यान् इति भगवतोपदि-ष्टत्वादिव ह स एव योगारूढस्य कर्मत्वायं विदधातीति महद्व्याख्यम् । इत्यादिना महता शब्दाद्व्यञ्जेण प्राचां व्याख्यानां दूषयति; तद्व्यामोहमात्रम् । तथा हि—न खल्वस्य श्लोकस्य तदुक्तोऽयं उपपन्नः कर्मणः शमकारणत्वस्य शमस्य कर्मकारणत्वस्य चास्मभवात् । प्रसिद्धे एव हि कामकर्मणि स्थितिगतिवन्मिथो विरुद्धत्वभावे । किञ्चात्र शमकारणं कर्म सकामम्, उत निष्कामकामभ्युपेयते ? नाद्यः, ‘शान्तिमाप्नोति न कामकामी’ (२।७०) इत्यादिविरोधात् । नापि द्वितीयः, निष्कामकर्मातुष्टानेन शमलाभः, स च निष्कामकर्मातुष्टा-नसाधनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । आरूढत्वात्तावत्स्थामेदेन तत्परिहारोपादानं तु सिद्धसाधनतातादवस्थ्यातुपावघाततुल्यमेवेति ॥ तथा प्राञ्चव्याख्यानेष्वारोपितं दूषणमप्यसङ्गतमेव, पूर्वैतरश्लोके योगारूढस्य कर्मविधायाभावेनात्र तद्विरोधासम्भवात् । न हि तत्र योगिनमुद्दिश्य कर्म विधीयते, किन्तु फलनिरपेक्षं कर्म कुर्यादिति अधिकारी योगीति स्तूयत इति व्यक्तमेव भाष्यादौ । युक्तं च तत्, योगारोहणसाधनत्वेन फलनिरपेक्षस्य कर्मणो विधीयतित्वात्, ‘यद्विधीयते तत्सूयते’ इति न्यायादेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एव-मन्यायपि कानिचिद्वृथानि तैरैरोद्भाषितानि दृश्यन्ते, परं तानि सुतरासारानीति विस्तराच्चानुपेक्ष्यन्ते ।—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.—परमार्थतयास्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्म-
योगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्येत, तेनेतरस्यापि कृतत्वसिद्धिरित्या-
शङ्क्योक्तोपादानपूर्वकमुत्तरकोतात्पर्यमाह—**ध्यानयोगस्येति** ।
भावित्या व्याख्या मुनेर्योगारोढुमिच्छोरिष्यमाणस्य योगारोह-
णस्य कर्म हेतुत्वेदपेक्षितं, योगमारूढस्यापि तत्फलप्राप्तौ तदेव का-
रणं भविष्यति, तस्य कारणत्वे कष्टसंश्लिष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—
योगारूढस्येति । अनारूढस्येत्येत्यैवार्थं स्फुटयति—**ध्या-**
नेति । मुनित्वं कर्मफलसंस्थास्थिपूर्वापरिकरमित्याह—**कर्मफले-**
ति । साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छायामिति शेषः ।
तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणे ग्रहणम् । एवकारो भिन्नकर्मः शमश-
ब्देन सम्बध्यते । कस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन शमो हेतुः ? इति
तत्राऽह—**योगारूढत्वस्येति** । सर्वव्यापारोपरमरूपोपशम-

स्य योगारूढत्वे कारणत्वं विवृणोति—**यावदावदिति** ।
सर्वकर्मनिवृत्तावायासामावाद्वाशीकृतेन्द्रियसामगस्य चित्तसमाधाने
योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वकर्मोपरमस्य उपर्यावसाधनत्वे
पौराणिकीं सम्मतिमाह—**तथा चेति** । एकता सर्वेषु स्तेषु
वस्तुनो द्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः । समता तेष्वेवो-
पाधिकविशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः , सत्यता तेषामेव
हितवचनम्, शीलं स्वभावसम्पत्तिः , स्थितिः स्वैश्वर्यं , दण्ड-
निधानमहिंसनम् , आर्जवमवतत्त्वम् , क्रियाम्भ्यः सर्वभ्यः
सकाशादुपरतिष्ठेत्येतदुक्तं सर्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यद्वाङ्मा-
णस्य चित्तं पुमर्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्य निरतिशयं पु-
नर्यवसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—योगमात्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छो-
र्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव शमः कर्मनिवृत्तिः
कारणमुच्यते । यावदात्मावलोकनरूपमोक्षप्राप्तिस्तावत् कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘आरूढोऽमुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’
इत्यत्र विशेषविधिः शेषनिवेषण इत्यभिप्रायेणाह—**कर्मयोग**
एत्येति । कर्मयोगमात्रसाध्यो हि योगः, न परमात्मावलोकन-
मित्यभिप्रायेणाह—**आत्मावलोकनमिति** । आमोक्षावदिक-
ञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**मुमुक्षोरिति** । आत्मा-
वलोकनस्यात्र मोक्षफलपतया मोक्षवच्छेदोपचारः । ‘योगारूढस्य’
इति युक्तवस्थायविषयत्वमन्युत्पासाय प्रतिष्ठितयोगस्येत्यु-

क्तम् । ‘कर्म कारणं’ इत्युक्तकर्मप्रतियोगिकः शमस्तन्निवृत्ति-
रेवात्र भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण शमः **कर्मनिवृत्तिरित्यु-**
क्तम् । एतेन ‘मुनिरत्र परिभाषकः शमश्च पारिस्वाराहूय’
इति परोक्तं निरस्तम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणपेक्षया
न हान्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां ‘योगारूढस्य’ इत्यादिना
कर्मनिवृत्तिविधानं ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति—
यावदिति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—कियत्कालं कर्म कर्त्तव्यं ? इत्यत आह—**आरूढोऽमुनेरिति** । योगमारू-
ढोऽस्तेष्वप्यसम्पूर्णमिति चिच्छोः । योगमारूढस्य सम्पूर्णोपायस्य, अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परममुख-
कारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादि फलमुक्तम् [पृ. १९९-२००] । तस्य सर्वोपशमने समाधिरेव
कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथापि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्यगसम्प्राज्ञातसमाधिर्जायते, अन्यदा
तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तबोक्तम्—‘ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम् । तेषामेव तु
संक्रम्य समाधिर्जायते नृणाम् ॥ भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्त-
द्रक्षास्तत्परायणाः’ इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. टी.—नन्वेवं समाधियोगस्याधिकारिणि निरु-
पितेतं प्रति समाधिरभिधेयः, आरूढोरित्यादि किमर्थमुच्यते ?
इत्यत आह—**कियदिति** । समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तं कर्म
किं सहजमुद्यमे उताफलप्राप्तेः ? इति प्रश्नार्थः । ननु योगो नाम
नाश्वरिणारोढव्यम् , तत्कृत्यवसानादयत्नादुपचार इत्यर्थः ।
तथाह—**योगमिति** । उपरिगमनसादरयादुपचार इत्यर्थः ।
उपायः समाधिरेव । समाधेः फलपरिमाणायवच्छेदमाभावात् की-
दृशी सम्पूर्णा ? इत्यत आह—**अपरोक्षेति** । साधनस्य हि पूर्ण-
ता साध्याय पर्याप्तत्वम् । अतो यावताऽपरोक्षज्ञानं सम्पद्यते
तावत्तं सम्पूर्णत्वमिति भावः । ननु योगमारूढोः कर्म कारणं
सन्निधानयोगारोहस्येति लभ्यते । कारणत्वाच्च तत्पर्यन्तं कर्त-
व्यमिति ; कायपेक्षया नियतपूर्वक्षणभावित्वात्कारणस्य । यो-
गी. ६७

गारूढस्य तु शमः किं प्रति कारणं ? ज्ञानस्य तत एव सिद्धिरित्यत
आह—**कारणमिति** । परमसुखं मुक्तिगतम् । नन्वयं प्रश्नो
‘यदा ते मोहकलिलं’ [२।१९] इति परितः । मैवम् । तत्र
ज्ञानार्थिनाऽत्र तु योगारोहार्थेनेति भेदात् , तयोश्च साध्यसाध-
नयोः पृथक्त्वात्, ‘अपरोक्षज्ञानिनाः’ इति चानतिशिरप्रकर्षणोक्तत्वा-
त् । तथोक्तं—‘ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धः’ [ब्र. सू. ३।४।५९] इति । अ-
थवा योगारूढस्यापि कर्तव्यं वक्तुं प्रश्नोत्तरानुवाचोऽयमिति । नन्व-
परोक्षज्ञानिनोऽनाधेयातिशयस्य कथं शमः परमसुखकारणमुच्यते ?
इत्यत आह—**अपरोक्षेति** । उक्तं समर्थितं द्वितीये । ‘समाध्यादि’
इत्यनेन शमशब्दार्थः समाधिरिति सूचितम् । तर्हि तस्यान्य-
त्कर्तव्यमेव नास्ति ? इत्यत आह—**तस्येति** । सर्वोपशमने
सर्वविषयोपरतिष्ठणेनेति समर्थो शमशब्दः, समर्थयितुमुक्तम् ।

कारणं सुखाभिप्लवेः । तद्विरोधेनान्यत्कार्यमिति भावः । यदि ज्ञानिनः समाधिरानन्दवृद्धेः कारणं तर्हि तमेव कृतो न कर्तुः ? कुतश्च व्याख्यानादौ प्रवर्तन्ते ? इत्यत आह—तथापीति । भोग्योपरमः प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः । अन्यथा सम्बन्ध

समाधिप्रतिबन्धककर्मातुपरमकाले । अत्रागमतत्तमतिमाह— तत्वेति । परं केवलम् । तेषामेव सम्बन्धेव समाधिश्च जायत इति योजना । वर्तयन्ति वर्तन्ते कालं नयन्तीति वा ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मति यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमतः स्तौति भगवान् । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं ? यतोऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं नैतत्— आरूढश्लोक्तिरिति । योगभारूढश्लोरोडुमिच्छोर्मुनेः कर्म कारणं साध्यसाधनमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव कर्मणः शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः । 'आरूढश्लोनेयों कर्म कारणमुच्यते' इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणात् । आरूढश्लोराढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिमेतं चेतुनस्तदारूढश्लोराढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्, न; तस्यैवेति वचनात्पुनर्योगग्रहणाच्च । योगारूढस्येति, य आसीत्पूर्वमेवाऽऽरूढश्लुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवे कर्तव्यत्वप्राप्तिस्तस्यापि कर्मणः, योगभ्रष्टादिवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मयोगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगभ्रष्टः कर्मणर्ति कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेन स्वं फलमारभते । एवं नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम, अन्यथा वेदस्याऽऽसर्वव्यपसङ्गादिति ।

न च कर्मणि सत्युभयभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विश्वंशकरत्वानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सच्चयस्यत्यतः कतरि कर्मफले नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सन्न्यासस्याधिकारफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति चेत्सर्वकर्मणां कृतानामीश्वरे सन्न्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च भ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारित्रते स्थितः' [६।१४] इति च गृहस्थवानप्रस्थयोः कर्मसन्न्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायाशङ्का येनैकाकित्वं विधीयते । न च 'गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इति वचनमनूकलम् । 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्स्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१।४।२५] 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विचित्रं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्मृतिर्दण्डविधानमार्जवं ततस्तत्त्वोपरमः क्रियाभ्यः' [म.भा.१।२।७।५३७] इति तत्र तत्र वचनानि दर्शितानि, तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमपतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारूढोः प्रपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति सन्न्यासी च योगी चेति स्तुयते ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं कर्मयोगं स्तुत्वा तस्य ध्यानयोगसाधनत्वमाह— आरूढश्लोक्तिरिति । योगं ध्यानयोगं आरूढश्लोः आरोडुमिच्छोः शुभैर्मविच्यतः निष्कामतद्वैराग्यपण्डित्याऽनुष्ठितं

कर्म चित्तशुद्धिद्वारा योगारोहणे कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव पूर्व कर्मण एव सतः शमः सर्वकर्मसम्प्राप्तः चित्तशुद्धिवैराग्यातिशयसम्पत्त्यमाने ज्ञानोदये कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— तत्र योगेऽपि साङ्ख्यवर्त्कनैर्ज्येष्ठव्यवस्थामाह— आरूढश्लोक्तिरिति । योगमात्मर्षयमनं पदमारूढश्लोरोधिकारिणस्त्वादृशस्योक्तरीत्या कर्म स्वधर्मकरणं तदारोहे कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य सतः सर्वतः संयतचेतसः शमः समस्तसङ्कल्पपरित्यागस्तदादर्थे कारणं स्थूणाखननवन्मत्तं योगारूढतया सिद्धत्वात् ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— नड स्वसुखानुभवसङ्कल्पस्यागः सिद्धस्य भवति, साधनदशपरमस्य किं कर्तव्यं ? इत्यत आह— आरूढश्लोक्तिरिति । योगं आरूढश्लोः संयोगरसप्राप्तीच्छोद्देशेनैकशीलस्य कारणं कर्म सेवाभक्तमुत्तुकारणरूपमुच्यते

कथ्यत इत्यर्थः ; तस्यैव सेवाधिकरणेन योगारूढस्य संयोगरसस्यासमनसः शमः अनुकरणदिङ्कितरहितभावनाप्रवणस्थितिः कारणमुच्यते कथ्यते; तत्प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह— आरुह्यशोरिति । यावद्धि योगं यमनियमाद्यष्टाङ्गो-
पेतमत्यौत्कण्ठ्यादारोदुमिच्छति तावत्कर्मण्यनुतिष्ठेत्, तस्यारुह्यशोरुनेरारुह्यकारणं तीव्रवैराग्योत्पादनद्वारा कर्म
भवति । तस्यैव योगारूढस्य योगाङ्गानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्य योगारोहे कर्मणां शमः सञ्जायते कारण-
मुच्यते । न हि कर्मसु व्यापृतोऽनन्यचित्ततया योगमनुष्ठानुमीष्टे ॥ ३ ॥

योगारूढत्वस्य सहेतुकः कालः ।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसञ्चासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते— यदा समाधीयमानचित्तो
योगी हीन्द्रियार्थेषु-इन्द्रियाणामर्थाः शब्दादहस्तेष्विन्द्रियार्थेषु, कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रति-
षिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जते अनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसञ्चासी
सर्वान्सङ्कल्पानिहासुप्रार्थकामहेतुत्वं सन्न्यसितुं शीलमस्येति सर्वसङ्कल्पसञ्चासी योगारूढः प्राप्तयोग
इत्येतत्तदा तस्मिन् काल उच्यते । ‘सर्वसङ्कल्पसञ्चासी’ इति वचनात्सर्वांश्च कामान् सर्वाणि च
कर्माणि सन्न्यसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूलं हि सर्वे कामाः ‘सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः’
[मनुः २।३] ‘काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्त्वं हि जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि तेन मे न
भविष्यसि’ [म. भा. १२।१७७।२५] इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसञ्चासः
सिद्धो भवति “स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते” [वृ.उ. ४।४।५]
इत्यादिश्रुतिभ्यः, “यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्” [मनुः २।४] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च,
न्यायाच्च— न हि सर्वसङ्कल्पसञ्चासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसङ्कल्पसञ्चासीति
वचनात्सर्वानां कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगप्राप्तौ कारणकथनानन्तरं तत्प्रा-
प्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति— अथेति । समाधा-
नावस्था यदेत्युच्यते । अत एवोक्तं ‘समाधीयमानचित्तो योगी’
इति । शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वात्-
दभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति शोचयितुं हीत्युक्तम् । सर्वे-
षामपि सङ्कल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य ‘सर्वस-
ङ्कल्पसञ्चासी’ इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह— सर्वांस्त्विति । सर्व-
सङ्कल्पसञ्चासेऽपि सर्वेषां कामानां कर्मणां च प्रतिबन्धकत्व-
सम्भवे कृतो योगप्राप्तिः ? इत्याशङ्क्याऽह— सर्वेति । सर्व-
सङ्कल्पपरित्यागे यथोक्तविष्यनुष्ठानमयत्नसिद्धमिति मनवान्
समाह— सङ्कल्पेति । मूलोन्मुखे च तत्कार्यनिवृत्तिरत्यल-
भ्येति भावः । तत्र प्रमाणमाह— सङ्कल्पमूलं इति । तत्रान्व-

यव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपादयति— कामेति । सर्वसङ्कल्पा-
भावे कामाभाववत्कर्मभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्य-
त्वात्तन्निवृत्तिप्रयुक्तमपि निवृत्तिसुपन्यस्यति— सर्वकामेति ।
यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं, तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति— स
यथेति । स पुनर्यः स्वल्पमज्ञानन्यत्फलकामो भवति तत्ताधन-
मनुष्ठेयतया बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति, यथाचुष्ठेयतया यद्वा-
ति, तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामार्थीनं कर्मोक्तमिति
श्रुत्यर्थः । कामजन्यं कर्मैत्यवयवव्यतिरेकसिद्धमिति शोचयितुं
स्मृतौ हिशब्दः । न्यायमेव दर्शयति— न हि सर्वसङ्कल्पेति ।
स्वापादावदर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं दूरनिर-
स्तमिति वक्तुमपिशब्दः । श्रुतिस्मृत्यन्यायसिद्धमर्थमुपसं-
रति— तस्मादिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कदा प्रतिष्ठितयोगो भवति ? इत्यत्राह— यदाऽर्थं योगी त्यात्मैकानुभवस्वभावतया
इन्द्रियार्थेषु आत्मव्यतिरिक्तप्राकृतविषयेषु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमर्हति; तदा

१ अनुपज्जत इति । ‘षस्त्र गतौ’ (भा. २०२ उ.प.) सकारस्य श्रुत्वेन शकारे तस्य ‘श्लो जश् क्षशि’ (अष्ट. ८।४।५३)
इति अवत्वेन जकारः । सम्बन्धं श्रुत्वा ईदृशतत्त्वव्यवद्वेष्टे प्राज्ञाणि कल्पन्त इति सङ्कल्पा विपरीतप्रत्यया इत्याहुः । सङ्कल्पः काम्य-
बुद्धिरुपा फलाशा इति नव्याः । तत्र, ‘सङ्कल्पमूलः कामः’ (मनुः २।३) इति स्मृत्या सङ्कल्पस्य काममूलत्वावगात् ।
‘सङ्कल्पप्रभवान् कामान्’ [६।२४] इति वक्ष्यमाणानुपकार्यस्यैव भगवत्सम्मतत्वसिद्धे । — अतिगीता ।

हि सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढ इत्युच्यते; तस्मादासृक्षोर्विषयानुभवाद्दृष्ट्या तदननुपङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुपङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवारूढः कुर्यात् ४

४ वे. ता. चं.—सङ्गमयति—कदेति । अयं योगी त्विति । यावदात्मानेकोनं कर्मयोगे वर्तमान इति भावः । अर्थसिद्धं हेतुमाह आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्य-त्वहेतुत्वादिसूचनाय प्राकृतशब्दः । कर्मस्त्विति—न जोदितकर्म-मात्रविषयम्, तस्य स्वारसिकसङ्गास्पदत्वाभावेन निषेधा-योगात् । नापि परोक्षप्रक्रियायाऽभिहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविष-यम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गतयायोगात् । अतः 'यो हि यद्विच्छ-ति, तस्य तस्मिन्स्तत्साधने वा कार्यताबुद्धिः' इति न्यायादिन्द्रि-यायैव सङ्गिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु निषिद्धेष्वनुभयेषु च

कर्मसु यथासम्भवं सङ्गः स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्य-भिप्रायः—तत्सम्बन्धिषु च कर्मस्त्वित्युक्तम् । सर्वं त्यजति निर्वर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य बलाशिवर्तनं प्रतीयते; अत्र तु नानुपपन्नं इत्युक्तम् । सङ्गः स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । ततः फलितमाह न सङ्गमर्हतीति । हिशब्दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात् तदा हीत्युक्तम् । तदा ह्यसौ सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढो भवति; न तु सङ्गकाल इति भावः । व्याख्यातलोकोद्घृत्यतात्पर्यार्थमाह—तस्मादिति । इष्टकार-णत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थे इति तात्पर्येणाह—अत इति ॥४॥

५ आ. मा. भा.—योगारूढस्य लक्षणमाह—यदेति । सम्यगननुपपन्नस्तस्यैव भवति । उक्तं च—'स्वतो दोषलये दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—स्पृष्टमपि तात्पर्यं सन्दानुजिघृक्षयाऽऽह-योगेति । अपरोक्षज्ञानं तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रतिबन्धे विरुद्धत इति न लक्षणम् । न निन्दं साधकेऽपि विद्यते, 'वशो हि रस्तेन्द्रियाणि' [२।११] इत्यादिः, अतोऽतिन्यायकमित्यत

आह—सम्यगिति । प्रयत्नं विनेत्यर्थः । तस्यैव योगारूढ-स्यैव । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं चेति । परमात्मानं दृष्ट्वा त्वा-प्यत इति शेषः । मुख्य एव चाननुपपन्नोऽत्र विवक्षित इति भावः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—अथ तद्योगी कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते—यदा हीति । यदा सप्ता-धानचित्तो योगी हि यस्मादिन्द्रियार्थेन्द्रियानामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु नित्यनैमि-त्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपपज्जते, अनुपपन्नं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्व-सङ्कल्पसन्ध्यासी सर्वान्सङ्कल्पनिहासुत्रार्थकापहेतून्सन्ध्यासितुं शीलं यस्य स सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत् । तदा तस्मिन्काल उच्यते सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासीति । भगवद्वचनात्सर्वानामानुषाणि कर्माणि च सन्ध्यासेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामाः । 'सङ्कल्पमूलाः (लः) कामा (मो) वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः' [मनुः २।३] ॥ 'काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्किल जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो विनश्रिष्यसि (न भविष्यसि)' [म.भा. १२।१७७।२५] ॥ इति स्मृतेः सर्वसङ्कल्पपरित्यागे सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति । 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' [बृ. उ. ४।४।५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' [मनुः २।४] इति स्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च—सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासे नहि कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात् सर्वसङ्कल्प-सन्ध्यासवचनात् सर्वान्कामानुषाणि च कर्माणि त्याजयति च भगवान् ॥ ४ ॥

८ वे. ब्र. गि.—कदा योगारूढो भवतीत्यत्राह—यदेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषु कर्मसु च तत्साधनेषु लौकिक-कर्मविकेषु यदा नानुपपज्जते कर्तव्यतानुबन्धं न करोति । यदा हेतुः—सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी, 'इदमहं करिष्ये' इति चित्त-

वृत्तिविशेषः सङ्कल्पः । सर्वशब्देन सङ्कल्पहेतोः कामस्य परिग्रहः । निश्चलकामसङ्कल्पत्यागशीलो दृढवैराग्य इत्यर्थः । यदा एवम्भूतो भवति तदा 'योगारूढः' इत्यु-च्यते ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—कदैव योगारूढ इत्यपेक्षायामाह—यदा हीति । स्वक्रियानिर्वर्त्येऽपि कर्मसु नानुपपज्जते ४

१० पु. अ. त.—स योगारूढः कथं ज्ञातव्यः ? इत्यत आह—यदा हीति । यदा इन्द्रियार्थेषु रूपादिव उत्कटता-पनिवृत्त्यर्थं स्वादिमात्रेषु हीति निश्चयेन पुरुषार्थरूपेण नानु-पपज्जते नाऽऽसक्तो भवति । न कर्मसु तत्साधककृतिरूपेषु

अनुपपज्जते नाऽऽसक्तो भवति । सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी मनोनि-श्रयात्मकस्वभोगेच्छादिश्यागवान् यो नासक्तो भवेत्तदा योगारूढः संयोगभावे प्रतिष्ठित उच्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० वी०— ननु योगपदेन मुख्यया वृत्त्या निर्वाजः समाधिरुच्यते, तमारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतः सिद्धत्वादविषेय इत्याशङ्क्य प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह— यदा हीति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तत्प्राप्तिसाधनेषु तद्दर्शनमनु न सज्जते वैराग्यदाढ्यात्सक्तो न भवति । नापि मनसा ‘इदं मे भूयात्’, एतदर्थमहमिदं कर्म कुर्या’ इति सङ्कल्पयति । तादृशश्च सर्वसङ्कल्पसङ्घातो यदा भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते । यथा तीव्रमुधुयोपेतोऽन्यत्र नीरागो व्यासङ्गान्तरं त्यक्त्वा भोजनारूढ एव भवति तथा तीव्रावरुक्षावान् सर्वत्र वीतरागस्यक्तसर्वकर्मा योगारूढ एव भवति; तावत्कर्मणि कर्तव्यानि ततःपरं त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

योगारूढत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च [१-९]

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारानर्थजातात्, अतः उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उत्-ऊर्ध्वं हरेदुद्धरेत्; योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाथो नयेन्नाथो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः, न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहादिबन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणं ‘आत्मनैव ह्यात्मनो बन्धुः’ इति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽप्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणं ‘आत्मैव रिपुरात्मनः’ इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगारूढस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यदैवमिति । योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपधेयवश्य-कर्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विषयस्योद्यतमेहेतुत्वं च दर्शयति— अत इति । तत्र हेतुमाह— आत्मैव हीति । उद्धरणपेक्षा-मात्मनः सूचयति— संसारेति । संसाराद्धर्च हरणं कीदृक् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— योगारूढतामिति । योगप्राप्तावनास्था तु न कर्तव्येत्याह— नाऽऽत्मानमिति । योगप्राप्त्युपायत्वेनानु-धीयते, तदा योगाभावे संसारपरिहारासम्भवादाऽप्यो नीतः

स्यादित्यर्थः । नन्वात्मानं संसारे निमग्नं तदीयो बन्धुस्तस्मा-दुद्धरिष्यति, नेत्याह— आत्मैव हीति । कुतोऽवधारणं ? अन्य-स्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः सम्भावनात्तदाऽऽह— न हीति । अन्यो बन्धुः सन्नपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति— बन्धुर-परेति । स्नेहादीत्यादिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविषयत्वं गृह्यते । आत्मातिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुवि-तमित्याशङ्क्याऽऽह— योऽन्य इति ॥ ५ ॥

१ अत्र आत्मना बुद्धया आत्मानं मन उद्धरेदिति मन्वानो वामन आह—

बुद्धेर्धीनं हि मनः किरौटिनं । शक्ता च तैकैव नियन्तुमेतत् । विवेकमारोहति धीर्न यावत्तावन्मनो सज्जति वासनाब्धौ ॥

मनं मनो यद्यपि वासनाब्धौ धीनिष्ठा एवास्य गुणस्तथापि । धियः स्वभावः स्वबुद्ध्यामिच्छाः स्वत्वावसानं च विदात्मरूपे ॥

यत्र भाति सुखं तत्र प्रवर्तयति धीर्मानः । यत्र दुःखं ततस्तूर्णं निवर्तयति सैव तत् ॥

विषयेभ्यः पृथक् सौख्यं कचिन्नास्तीति जानती । तद्वासनाप्रवाहे धीर्मानः पातयति ध्रुवम् ॥

स्तब्धत्वाद्विषयानु-खमयाज्जानाति सा यदा । परमार्थे सुखं मत्वा तदा भक्तौ प्रवर्तते ॥

प्रस्ताहन्तं ततो बुद्धया विषयेभ्यो यथा मनः । विहाय तांश्चित्तयति ब्रह्मावगमसाधनम् ॥

विना ब्रह्मादुपैति नो लीयेद्विषयवासना । तथापि रक्षति मनस्तत्प्राप्ताद्विदेकिनी ॥

दृष्टाऽनं परिविष्टमिष्टमशितुं चेत् समुत्कण्ठते यद्यन्यत्र बुभुक्षितस्य, तदपि क्षेबेडान्निवृत्तं जानती ।

तमातुं विषया ददाति, विषयेष्वभाभीलमेवं मुहुः पश्यन्ती तरसा निवर्तयति सा तद्वासनाया मनः ॥

प्रीतिं दधाना परमार्थवत्त्वेनेति प्रज्ञा यदा मद्बुध् मनो नियच्छति । तदा प्रपञ्चे दुर्बर्कसङ्केते पुनरिष्यतोऽस्य न जातु जायते ॥

बुद्धयोद्धरेन्मन इति तस्माद्व्यावर्त्तवीदरिः । आत्मशब्कोऽभिषेत्तेऽसौ मनोबुद्धी उभे अपि ॥ इति ॥

अन-‘आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने विषयप्रयां कृच्छेदे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुतावतनसमीरयोः ॥ २७० ॥ स्वभावः इति हेमोऽनुसन्धेयः ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.— तदेवाह—उद्धरेदिति। आत्मना मनसा विषयाननुष्केन मनसा आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत् । आत्मैव मन एव ह्यात्मनो बन्धुस्तदेवात्मनो रिपुः ॥५॥

४ वे. ता. चं.— श्लोकद्वयाभिप्रेतमर्थं विष्णोरीत्याह— तदेवाहेति । ' आत्मना ' इत्यस्य करणार्थेनोचितत्वात् मनसेत्युक्तम् । विषयाननुष्केन तद्विपरीतेनेत्युभयं क्रियाद्वयसामर्थ्यात् । पूर्वांतराद्विषयानाचोक्तम् । उद्धरेत्—

योगारूढतापादनेन संसारसमुद्रादुत्तारयेत्, न पुनरथो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणत्वात्सादादयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्च्यते— आत्मैवेति । अन्ये बन्धनोऽपवर्गविरोधित्वाद्बन्धवः । अन्ये च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूला इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह— उद्धरेदित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— नन्वेवं विद्वत्पुण्यमुक्त्वा समाधियोगे विषये द्विमयमात्मोद्धारकर्तव्यतोच्यते ? इत्यतोऽनया वाचो-
भवाया योग एव विधीयत इत्याह— स चेति । तस्याधिका-

र्यादिकमुक्तं स एव च योग इति वक्तव्ये यदाऽऽरोहप्रहणं कृतं तेन तावत्प्रयत्नेन योगः कर्तव्यः, न मध्य एव त्याज्य इति ज्ञापितम् । प्रयत्नेनाभियोगेन ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— यदैवं योगारूढस्तदाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारान्नर्थप्रदादयम्— उद्धरे-
दिति । उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना तत ऊर्ध्वं हरेद्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मा-
नमवसादयेन्नाथो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः संसारमुक्त्ये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं
प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहनिबन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव
रिपुः शत्रुयोऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मनि युक्त एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन
इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

८ व्र. घ. गि.— अथास्य योगारूढत्वस्य मन एव
मुख्यसाधनमित्याह त्रिभिः— उद्धरेदिति । आत्मना
मनसा आत्मानं जीवमुद्धरेदिति प्रथमं सम्बन्धः । कः
पुनरात्मनोऽनर्थः प्राप्नोति यतः स उद्धरेन्नः ? इत्याशङ्क्य
' उद्धरेत् ' इति पदसूचितमनर्थं दर्शयितुमाह— नात्मनमवसाद-
येत् । संसारसागरपतितमात्मानमथोऽधः पातनेन न विना-
शयेदित्यर्थः । तर्हि तत्र मनः किं करिष्यतीत्यत्राह— आत्मैव
ह्यात्मनो बन्धुः । हि यस्मान्मन एव जीवस्य हितकारी बन्धुः,
न हान्यः कथिद्बन्धुः संसाररुक्कये भवति ; लौकि-

कस्य बन्धोरपि स्नेहादुबन्धेन बन्धुहेतुत्वात् । अतो मन
एव जीवस्य योगारूढत्वसम्पादनेन तारकमिति भावः ।
नन्वेवं तर्हि तारकं मनः सर्वेषामप्यस्येवेति सर्वेऽपि संसारत्
किमिति नोत्तरेयुः ? तत्राह— आत्मैव रिपुरात्मनः । न
सर्वमपि मनः सर्वस्य मित्रम्; किन्तु कस्यचित्किञ्चिन्मित्रं
कस्यचित्किञ्चिदमित्रम् । अतो न सर्वेषामप्युत्तरणमित्यर्थः ।
बाह्यस्यापि रिपुरात्मप्रयुक्तत्वादात्मैव रिपुर्नित्यवधारणम्,
जितमनसो बहिःशत्रुप्रसफेरभावादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

९ व ० त ० दी०— अतो विषयेष्वननुष्कानं कर्म कृत्वात्मानमात्मना स्वेनोद्धरेन्नावसादयेत् । परोपदेशस्य
प्रवर्तकत्वमेव नान्यदित्याशयेनात्मनाऽऽत्मानमुद्धरेदित्युक्तम् । तथाहि आत्मैव कर्त्तव्यं, न परो बन्ध्वादिर्भवति ।
उक्तं च भागवते [१/१/१९]—'गुरुं स स्यात्त्वज्जनो न स स्यात्,.....न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम्' । इति ॥५॥

१० पु. अ. त.— तद कर्मसु भगवद्गीतानुकरणरूपेषु
मनोहरणकत्वभावेषु कथमावर्त्तिकं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षाया-
माह—उद्धरेदिति । आत्मना पुरुषोत्तमरूपेण आत्मानं
जीवं कर्मस्य उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्, तत्रैवावर्त्तिक-

युक्तं न कुर्यात् । हि युक्तश्चायमर्थः । आत्मनो जीवस्य
आत्मैव जीव एव बन्धुः हितकृत् । आत्मनो जीवस्य आत्मैव
स एव रिपुः शत्रुः; अत आत्मना आत्मानमुद्धरेद्बन्धुभावेन,
न रिपुभावेन अवसादयेत् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— उद्धरेदिति । एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिं सम्पाद्य योगारूढोऽन्यासवैराग्यबलेनात्मा-
नमुद्धरेत् । हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुः, न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमाः । आत्मैव रिपुरात्मनः, न त्वन्ये शत्रवः संसारे
मज्जित्युत्तमं क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—आत्मैव बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं; तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः ? किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुः ? इत्युच्यते—बन्धुरिति । बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मैव जितः, आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन वशीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ; यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी, तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तमन्य ग्रन्थपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—आत्मैवेत्यादिना । एकस्यैवाऽऽत्मनो मिथो विरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वं च लक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमिति चोदिते, वशीकृतसङ्घातस्याऽऽत्मानं प्रति बन्धुत्वं, इतरस्य शत्रुत्वं इत्यविरोधं दर्शयति—बन्धुरित्यादिना । वशीकृतसङ्घातस्य विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसम्भावदुपपन्नमात्मानं प्रति

बन्धुत्वमिति साधयति—तस्येति । अवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्तेतेत्युत्तरार्थं व्याकरोति—अनात्मन इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसङ्घातः स्वस्य हितानाचरणादात्मानं प्रति शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो विजितं, तन्मनस्तस्य बन्धुः । अनात्मनोऽजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत; स्वनिःश्रेयसविपरीते वर्तेतेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि ‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः (स्मृतम्) ॥ [वि.पु. ६।७।२८ मैत्रा. उ.१।३।११ ब्र. वि. २] इति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एकस्यैवैकं प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहृतमिति शङ्का परिह्रियते—बन्धुरात्मैति श्लोकेन । स्वैवेवेति स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विषयो नाम विषयेभ्यो व्याख्यतं मित्यभिप्रायेणोक्तं—विषयेभ्यो विजितमिति । बन्धुत्वोपादानं हि मनसो विजयेनोक्तम् । शत्रुत्वोपादानमपि हि तदभावेनेत्यभिप्रायेणोक्तं अनात्मनोऽजितमनस इति । ‘आत्मैव’ इत्येवकाराभिप्रेतामाह—स्वकीयमेव मन इति । स्वशेषभूतमेव हि विरोधि सञ्जातमिति भावः । शत्रुशब्दयोः

पुनरुक्तिभ्रमव्युदासायान्वयमाह—शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तेतेति । सम्प्रतिपन्नो बाह्यशत्रुर्हि दृष्टान्तितः । शत्रुहृत्यभिह शत्रुत्वं विवक्षितमित्याह—स्वनिःश्रेयसविपरीत इति । नन्वत्रात्मनेत्यादीनां मनोविषयत्वं कथम् ? कार्यकरणसङ्घातविषयत्वं हि परैः (शं.) उक्तम् ; ऐक्यरूपेण सर्वेषामात्मशब्दानां स्वात्मविषयत्वं किं न स्यात् ? कथं च मनसो जयादि विषयव्यावर्तनादिरूपः ? इति शङ्कायां कर्मकत्रादिभेदव्यपदेशीवित्याह, पूर्वोत्तरादुपसन्धानाच्च सिद्धमेवायं संवादेन द्रव्यति—यथोक्तमिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—कस्य बन्धुरात्मा ? इत्याह—बन्धुरात्मैति । आत्मा मनः, आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा आत्मानं जीवम् । आत्मैव मनः, आत्मना बुद्ध्या जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च—‘मनः परं कारणमामनन्ति’ ‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः’ [मैत्रा. १।३।११ ब्र. वि. २] ‘उद्धरेऽत्मनसा जीवं न जीवमवसादेव । जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः’ । ‘जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा बन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तद्देवं च भक्त्या मधुकैटभासौ’ ॥ इत्यादि ब्रह्मैवैवर्ते । अनात्मनोऽजितात्मनः पुरुषस्य, अजितमनस्कस्य सदापि मनोऽनुपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो न यस्य भृत्यपदे वर्तेत स ह्यभृत्यः तस्यात्मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तेत ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘आत्मैव हि’ [६।१] इत्युक्तमेव उत्तरश्लोके किमिति कथ्यते ? इति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह—कस्येति । किंविक्षेपण्येत्यपि ग्राह्यम् । तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विवक्ष्यम्, तद्विक्षेपणभेदेन व्यवस्थाप्यम् । तथा च किंविक्षेपणस्यात्मनः किंविक्षेपणो वाऽऽत्मा बन्धुः रिपुश्च ? इत्यर्थे इति पृच्छायामिति शेषः । ‘आत्मा आत्मनः’ इति पदद्वयम् । आत्मशब्दस्यानैकार्थत्वाच्च—आत्मेति । नन्वाश्लोके स्वपर्याय एवात्मशब्दः प्रकृतः, तदुपपादकद्वितीये कथमन्योऽर्थः ?

इत्यत आह—आत्मनेति । अन्यैव रीत्याऽऽश्वलोकोत्तरार्थगतात्मशब्दव्याख्यानां द्रष्टव्यम् । ‘यनात्मैवात्मना जितः’ इत्यत्रात्मशब्दो व्याचष्टे—आत्मैवेति । एवशब्दोपादानं व्याख्येयविवेकार्थम् । जीवेनैव इत्यवधारणं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । यदाऽऽत्मशब्दो जीवे तदा कर्तारं तृतीया, यदा बुद्धौ तदा करण इति ज्ञापयन्नुपपादयति—स हीति । विजयति विजयते; मन इति शेषः । ‘स्वेनैव’ [रा. मा.] इत्यादिवाक्यान् निराधारायुक्तोऽयं प्रमाणान्धाह—उक्तं चेति । अनात्मन इति

नञ्समासो बहुव्रीहिरा स्यात् । नाद्यः । आत्मन आत्मान्यत्वावुप-
पत्तेः । आत्मान्तरादन्यत्वस्य च प्रकृतोऽनुपयोगात् । न द्विती-
यः । आत्मशब्दस्य जीववाचित्वे वा मनोवाचित्वे वा संसा-
रिणि तदभावस्यासम्भवादित्यत आह—अनात्मन इति ।
बहुव्रीहिप्रसिद्धसूचनाय पुरुषस्येत्यन्यपदार्थो दक्षितः । अना-
त्मशब्दार्थे दशैयिदुमाह—अजितेति । नन्वविद्यमान आत्मा
यस्यासावनात्मा, तत्कर्ममुच्यतेऽजितात्मन इति ? तत्राह—

सद्वृत्तिः । विद्यमानमपि मनोऽजितमनुपकारीति । अविद्यमा-
नसादृश्यादविद्यमानतामुपचर्य अजितात्मा अनात्मोक्त इत्यर्थः ।
गौणप्रयोगे किं प्रयोजनं ? इति चेत्, न; रूढोपचारे प्रयोजनान-
पेक्षणात्, इति भावेनाह—सद्वृत्तिरिति । श्रुतपदे सेवादौ ।
पदानां व्यवहितत्वादान्तात्मन इत्यर्थे व्याचष्टे—तस्येति ।
तस्याजितमनस्कस्य बन्धुचेत्येतेष्वर्थैः । शत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरिव
शत्रुत्वेऽपकारित्वे ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वा रिपुरात्मनः ? इत्यत्रोच्यते—
बन्धुरिति । बन्धुरात्माऽत्मनस्तस्याऽऽत्मा तस्याऽऽत्मनो बन्धुः । येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः—आत्मा
कार्यकरणसङ्घातः, कार्यं शरीरं, करणानीन्द्रियाणि—येन स्वीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्तु
शत्रुभावे वर्ततेऽऽत्मैव शत्रुवत् । यथा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्ततेत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वै. प्र. गि.—कीदृशं समस्तावदात्मनो मित्रं कीदृशं
वाऽऽत्मिन्मित्रं ? तत्राह—बन्धुरिति । येनात्मना जीवेन
य आत्मा जितः यन्मनो विषयप्रावण्यविनिवर्तनेन स्ववशी-
कृतम् ; तस्यात्मनो जीवस्य स पुत्रात्मा मनो बन्धुः । अना-
त्मनः अजितमनसो जीवस्य स पुत्रात्मा मनः बाह्यलौकिक-

शत्रुवत्स्वयमपि शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तते । तथा च स्मृतिः—
“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषया-
सक्तं छुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्” [वि. पु. ६।७।२८ मैत्रा. उ.
४।१।१३, बि. २] इतीति भावः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—किम्भूतस्यैवात्मा बन्धुरात्मा रिपुश्च इत्यपेक्षायामाह—बन्धुरिति । आत्मा कार्य-
करणसङ्घाताभिमानिरूपः । आत्मना विविक्तधिया ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कथं स एव बन्धुः ? कथं वा
स एव शत्रुः ? अत आह—बन्धुरिति । येन आत्मना
भावस्वरूपेण आत्मा जितः वशीकृतः, अधिकरणादिदेहकृ-
त्तिभ्यो भावरूपे स्थापित इत्यर्थः । तस्य आत्मन आत्मैव
बन्धुहितकृद्भवतीत्यर्थः । स्वस्य दास्यार्थं प्रकटितस्य तदु-
चित्करणैकभावप्रयुक्तस्ततोपेण बन्धुस्तद्भावस्वरूप एव

स्वाधिदैविकस्वरूपेण भवतीति भावः । तु पुनः । अनात्मनो
भावस्वरूपरहितस्य आत्मैव शत्रुवत् शत्रुत्वे तद्भावप्रतिबन्धके
वर्तते । तथा चायमर्थः—साधारणित्वैवलक्ष्मांसकस्वदास्यार्थ-
प्रकटितप्रयोजनरहितस्वस्य स्वरूपानर्थक्यकृतिरोपेणाधिदैविक
आत्मा अत्र कर्मसु सेवादिषु तदावेशप्रतिबन्धको
भवेत् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—आत्मा मनः, आत्मना मनसा । अनात्मनोऽजितचेतसः, आत्मा मन एव शत्रुः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

रामानुजीयः पाठस्तु ‘मानावमानयोः’ इति ।

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्राशुदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

१ श्रां. भा.—जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसङ्घात आत्मा जितो येन स जितात्मा;
तस्य जितात्मनः ! प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः सन्न्यासिनः, परमात्मा समाहितः साक्षादा-
त्मभावेन वर्तते इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च, मानापमानयोः पूजाप-
रिभवयोः ॥ ७ ॥

१ ‘समलोष्टाश्मकाञ्चनः’ इति योगालङ्कार्य ३।३ लक्षणमिति वामनः ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— कथं संयतकार्यकरणस्य बन्धुरात्मा इति ? तत्राऽऽह— जितात्मन इति । जितकार्यकरणसङ्घातस्य प्रकषेणोपरतवाद्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विशेषेण पुनः पुनरभिच्यमानो निस्तरं चित्ते प्रथत इत्यर्थः । जितात्मानं स्रज्यस्तसमस्तकर्मणमधिकारिणं प्रदर्श्य योगाज्ञानं दर्शयति—

शीतेति । समः स्यादित्यव्याहारः । पूर्वार्धे व्याचष्टे— जि-
तेत्यादिना । न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते ;
किन्तु शीतोष्णादिभिरपि नासौ चाल्यते, तत्त्वज्ञानात्,
इत्युत्तरार्धे विभजते— किञ्चेति । तेषु समः स्यादिति
सम्बन्धः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः सज्जातालम्प्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— चित्तसमाधानमेव विशिष्टं फलं चेदित्, तर्हि कथममृतः समाहितो व्यवहियते ? तत्राऽऽह— ज्ञानेति । परोक्षपरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सज्जातोऽलम्प्रत्ययो यस्मिन्नन्तःकरणे सोऽविक्रियो हर्षविषादकामकोपादिरहितो योगी

युक्तः समाहित इति व्यवहारभारी भवतीति पादत्रयव्याख्यानेन दर्शयति— ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परम-
हंसपरित्राजकः सर्वत्रोपेक्षातुद्धिरनतिशयवैराग्यभारीति कथ-
यति— स योगीति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— 'सुहृत्' इत्यादिश्लोकार्धमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्षो-
पकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो यो विरुद्धयो-
रुभयोर्हितैषी, द्वेष्यं आत्मनोऽप्रियः, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु, साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु, अपि च पापेषु
प्रतिषिद्धकारिषु, सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः ? किं कर्म ?' इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः, विशिष्यते ।
'विमुच्यते' इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयशुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगारूढस्य प्रशस्तत्वमभ्युपेत्य योगस्थाज्ञानं दर्शयति— किञ्चेति । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिः' इति व्याख्यानात् सम्पादयति— सुहृदिति । अरिर्नाम परोक्षमपकारकः, प्रत्यक्षमप्रियो द्वेष्य इति विभागः । समबुद्धि-
रिति व्याचष्टे— कः किमिति । प्रथमो हि प्रश्नो जातिगो-

त्रादिविषयः, द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्यापृतबुद्धेः
सर्वोत्कर्षो वा सर्वपापविमोक्षो वा सिध्यतीत्याह— विशि-
ष्यत इति । पाठ्येऽपि सिद्धमर्थं सङ्गृह्य कथयति— यो-
गारूढानामिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— योगारम्भयोग्यावस्थोच्यते— जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च जितात्मनः जितमनसो विकाररहितमनसः, प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः स्वरूपेणावस्थितः । प्रत्यगात्माञ्च परमात्मेत्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् ; आत्मा परं समाहित इति वाञ्छवयः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. जं.— प्रतिष्ठितयोगत्वावस्था तदारोहणोपाय-
श्लोकोः अथ योगप्रक्रियां वर्तते तदारम्भदशा ज्ञाप्यत इत्याह—
योगारम्भेति । सप्तम्याः 'समाहितः' इत्यनेन अन्वयप्रमव्यु-
दासायात्त्वयं पदार्थश्च व्यञ्जयति— शीतोष्णेति । एतेन
'मानावमानयोः समस्य' इति परोक्षाव्याहारोऽनपेक्षित इति
दर्शितम् । शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विजयः ?
इत्यात्राह— विकाररहितमनस इति । विकारश्च हर्षाद्रेका-
दिरूपः प्रायुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्वाश्लिष्टमव्यापारनिवृत्ति-
परम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् ; असंश्लितफलाभिमुख्यादि-
राहित्यपरं वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रकृतमुचितं
चाधिकरणमाह— मनसीति । सम्यगाहित इति— वि-
गी. ६८

शदादुसन्धानयोग्यो जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा-
कथमुच्यते इत्यात्राह स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकारगौचित्य-
सूचनम् । तदेव दर्शयति— तस्यैवेति । एवकारेण प्राप्तज्ञिको हि
पूर्वं परमात्मप्रसङ्गं इति ज्ञापितम् । अपरस्य जीवस्य परमात्म-
शब्दविषयत्वं कथं ? इत्यात्राह— तस्यापीति । तथापि परमा-
त्मशब्दस्य प्रतिद्वार्थः परित्यक्तः स्यात्, परत्वं च सङ्कुचितम्,
परमशब्दनिर्वचनं च न षट्यते ; परो मा अस्मादिति हि तत् ।
न च पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयः सिध्यतीत्य-
स्त्वेतन्वयान्तरमाह— आत्मा परमिति । अत्र चाधिकं केवल-
मिति वा परशब्दार्थः ॥ ७ ॥

इ रा. भा.—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसजातीय-कारविषयेण विज्ञानेन च तृप्तमनाः । कूटस्थः देवाद्यवस्थास्वनुवर्तमानः सर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितः, तत एव विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठतया प्राकृतवस्तु-विशेषेषु भोग्यत्वाभावाद्धोष्टाश्मकाञ्चनेषु समप्रयोजनो यः कर्मयोगी स युक्त इत्युच्यते— आत्माव-लोकनरूपयोगाभ्यासाहं इत्युच्यते ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—इन्द्रियविजयो द्वन्द्वसहस्रं चोक्तम्; अथ तयोर्द्वन्द्वसहस्रं—ज्ञान-इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानाद्यवधौः पौन-रुक्त्यव्युदासयोपसर्गयोगितं विषयविशेषं व्यञ्जयति आत्म-स्वरूपोत्पादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मापेक्षितदेहादिव्यतिरि-कृतधीरिह ज्ञानम् । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनिय-त्वनिरतिशयानन्दत्वादिधीरुत विज्ञानं, न पुनरुपासनरूपज्ञानम् । तत्सामग्रीपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । कूटं तिष्ठतीति कूटस्थः । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्य ह्यागन्तुकविनश-रायःपिण्डादिसंश्लेषविशेषरूपावस्थाप्राप्यते वर्तमानेऽपि स्वस्व-रूपे न शैथिल्यादिरूपो विकारः, तद्वदत्रापि देवादिसरीरसंश्लेष-विशेषरूपावस्थाप्रगतेऽपि 'न जायते म्रियते' [२।१०] इत्या-दिनोक्तप्रकारेण निर्विकारत्वं सिद्धमिति कूटशब्देनोपचारात् यु-

ज्यत इत्यभिप्रायेणाह— देवादीति । शिखरपर्यायकूटविवक्षया वोपचारः । कूटस्थ इव वा साधारणतयासुस्थानादसौ कूटस्थ इत्यभिप्रायेणाह— देवाद्यवस्थास्त्विति । देवशब्दोऽत्र भाव-प्रधानः । अनुवर्तमानत्वात् सर्वसाधारणत्वमित्युच्यते नैव स्वरूपम् । यद्वा सर्वस्वासाधारणेश्वर्यः । पूर्वैश्वोक्तोज्जितेन्द्रियत्वादौ हेतुरयमुक्त इत्याह— तत एवेति । स्वरूपकार्यकारणादिभि-रत्यन्तविषयमाणां लोष्टादीनां समत्वं कथमिति शब्दाभिराकर्णाय प्रकृतीत्यादिसमप्रयोजन इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्मभेदव-दसकाञ्चनादिभेदेऽपीत्यनेककष्टाश्मतामिप्रायः । अश्रोहैद्योपादेया-सौ विभजते— य इत्यादिना । युक्तशब्द एवात्र भोग्यपर्यायः; प्रकरणवशात् योगाभ्यासविषयत्वं सिद्धम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यय-योरर्थभेदविवक्षया योगाभ्यासाहं इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

इ रा. भा.—तथा च वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणः सुहृदः, सवयसो हितैषिणो मित्राणि, अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छत्राः, उभयहेत्वभावात् उभयरहिता उदासीनाः, जन्मत एवोभयरहिता मध्यस्थाः, जन्मत एवानिष्टेच्छनो द्वेष्याः, जन्मत एव हितैषिणो बन्धवः, साधवो धर्मशीलाः, पापाः पापशीलाः, आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावाद्विरोधाभावाच्च तेषु समबु-द्धियोगाभ्यासाहंत्वे विशिष्यते ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—'समलोष्टाश्मकाञ्चनः' [६।८] इति अचेतनेषु कर्मावशेनविषयतया प्रपञ्चत इत्यभिप्रायेणाह— तथा चेति । यद्वा सुहृदादिषु समबुद्धित्वस्य दुष्करतरत्वाद्वा 'विशिष्यते' इत्युक्त्यै समदर्शित्वातिशयोक्तं विवक्षितः; त-थाच अपिचेत्यर्थः; सुहृन्मित्रबन्धुशब्दानां अतिद्वेष्यशब्दयोस्तदा-सीनमध्यशब्दयोश्च पौनरुक्त्यमपाकृतं तत्परिव्याख्या । बन्धु-शब्दस्तावत्पित्रादिषु प्रसिद्धः, मित्रशब्दश्च सवयसु, अतः पारि-शेष्यात्सुहृच्छब्दस्तदुभयभङ्गतिरिक्त्विवध्य इत्यभिप्रायेणाह— वयोविशेषानङ्गीकारेणेति । सवयस इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपप्रियैषिविषयमप्यस्तीति सूचितम् । बन्धुशब्दासंकेद्धैव्य-शब्दस्तावत्सहजश्रुतिविषयः प्राप्तः; एतौऽत्रापि पारिशेष्यादरि-शब्दं कृत्रिमशत्रुविषयमाह— अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छत्र इति । मध्यस्थशब्दोऽपि द्वेष्यबन्धुशब्दासंकेहैतुतो हिताहितप्रवृ-त्तियोगेभ्यः प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उच्यते । ततः परिशेषादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रतिसम्बन्धिकत्वेन तत्समार-कत्वात्कारणमेव हिताहितप्रवृत्तियोगस्तदभावमात्रेण तद्विहाता उदासीना इत्यभिप्रायेणाह— उभयमेति । उभयं हितैषिविमहिता-

वित्त्वं च जन्मतः सम्बन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्बोध-नादिष्वतिशयैः जन्मत एव हितैषिणो बन्धव इत्युक्तम् । एवं स्वप्रतिसम्बन्धिनः पुरुषा उक्ताः; अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिन्द्यत्वाद्यभ्याः पुरुषाः साधुपापशब्दाभ्यामभिधी-यन्त इत्यभिप्रायेणाह— साधव इति । वाक्यार्थमाह— आ-रम्भेकेति । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादित्तिविरोधाभावाच्चेत्यर्थः । ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम्; न तु साधुषु पापेषु च योगिनां समं प्रयोजनम्, सत्सङ्गमादेरसत्यरित्यागादिश्च ज्ञान-वृद्धिहेतुत्वेन सेवावत्स्यापेक्षितत्वात् । उच्यते— नेदानीमुपजी-वकदशापशो योगी निर्दरयते; किन्तु श्रुतसकलश्रोतव्यः कृतस-कलकृतव्यः साक्षात्कारान्त्ययोग्यदशापक्वः; तथापिषय च तस्य साधुभिः पवित्र प्रयोजनाभावः समः; केवलं योगोपयुक्तदृश्य-स्थानादेर्योपादेयत्वादिति भावः; योगाभ्यासाहंत्वाद्दि प्रागप्यु-क्ताः; इयं तु तत्र काशाप्राप्तावस्थेति 'विशिष्यते' इत्यस्य भावः । तदाह— योगाभ्यासाहंत्वे विशिष्यते इति । अत्र 'विमुच्यते' इति परैः (शं.) षष्ठित्वात्पठविकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—जितात्मनः फलमाह— जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यगाहितः हृदि सन्निहितो भवति, अप-

रोक्षज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति—शीतोष्णेन्यादिना । शीतोष्णादिषु कूटस्थः ज्ञानविज्ञानतुल्यत्वात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानं अपरोक्षज्ञानं वा । तच्चोक्तं—‘सामान्यैर् त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् ’ ॥ इति । ‘श्रवणान्मनसाच्च यज्ज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत् ॥ विज्ञानं ज्ञानमङ्गादेर्विशिष्टं दर्शनं तथा ’ इत्यादि । कूटस्थो निर्विकारः, कूटस्थस्त्यत इति व्युत्पत्तेः । कूटमाकाशः ‘कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते’ । इत्यभिधानात् । योगी योगं कुर्वन् । युक्तो योगसम्पूर्णः । एवम्भूतो योगानुष्ठानात् योगसम्पूर्ण उच्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—योगो विहितः, तर्हि जित्तात्मन इत्यनेन ? इत्यत आह—जित्तात्मन इति । उपकारी हि बन्धुरच्यते । तत्र जितं मनः कमुपकारं करोति येन बन्धुः स्यात् ? आत्मोद्धारं करोतीति चेत्, स एव कः ? इत्याशङ्क्येति शेषः । जित्तात्मनः फले वक्तव्ये प्रशान्तस्तेत्यनुवादः किमर्थः ? इत्यत आह—जित्तात्मा हीति । वाक्यभेदेनमेव फलकथनमिति भावः । ननु जित्तात्मत्वमेव प्रशान्तत्वं, तत्कथं तत्फलं स्यात् ? इत्यत आह—नेति । तस्य जित्तात्मनः स्वत एवेति शेषः । तर्हि निराकाङ्क्षादुत्तरं वाक्यं व्यर्थमित्यतः परमफले दर्शयितुं तदिति भावेन न्यूनमध्याहारेण पूरयन्त्याचष्टे—तदा चेति । प्रशान्तत्वे सति परमात्मा सर्वेषां हृदि सविहित एव, तत्कृतः प्रशान्तस्य विशेषः ? इत्यतः सम्यक्पदसूचितार्थे विवृणोति—अपरोक्षेति । योगारूढ इत्यर्थः । ‘यदा हि’ [६।५] इति योगारूढस्य लक्षणमुक्तं, तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह—अपरोक्षेति । सार्धश्लोकद्वयग्रहणायादिपदं, अत्र सप्तम्या अन्योन्ये न दृश्यतेऽत आह—शीतेति । अत्र भारुकरोऽन्वयमपरमं ‘परमात्मा समाहितः’ इति सम्प्रदायागतं पाठं विरुज्य ‘परामुषु समा मतिः’ इति पाठान्तरं प्रकल्प्य ‘समा मतिः’ इति तु आवर्त्य सप्तम्या अन्ययमुक्त्वा पूर्वपाठोऽन्वयभाव इत्यवादीदः ; तदेनेन नापहसितं भवति । कृत्रिणेऽपि पाठे ‘सुहृत्’ इत्यादिकं ‘आत्मोपमयेन’ [६।३२] इत्यादिकं न पुनरुक्तं स्यात् । ननु यः शीतोष्णादिषु कूटस्थः, तस्य

ज्ञानविज्ञानतुल्यमस्त्वं विजितेन्द्रियस्त्वं चार्थास्तिस्रमेव, तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानेति । प्रत्येकमन्वादेकवचनम् । ननु शिल्पादिविषया बुद्धिर्विज्ञानम्, ‘मोक्षे धोर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः’ [अमरः १।१।६] इत्यभिधानात् ; तत्कथं विज्ञानेन तुल्यत्वादयं स्यात् ? इत्यत आह—विज्ञानमिति । अनेन सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं वा ज्ञानमिति सूचितम् । कुत एतत् ? इत्यत आह—तच्चेति । प्रसिद्धाभिधानार्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति चशब्दः । सामान्यैः साधारणैः पुरुषैः । सामान्यविषयं तु ज्ञानमित्यपि द्रष्टव्यम् । तदेव ज्ञानमिति सम्बन्धः । अङ्गादेर्व्याकरणदेः शिल्पस्य च । विशिष्टं दर्शनं वैष्णवशास्त्रम् । कूटस्थशब्दो निलादिप्राप्यं च । तेन कथमन्ययः सप्तम्याः ? इत्यत आह—कूटस्थ इति । तत्कथं ? इत्यत आह—कूटवदिति । ‘सुपि स्तः’ [अष्टा. ३।२।४] कूटशब्दोऽनुक्तवाचादिवाची, तत्परिग्रहे निर्विकारत्वं न लभ्यत इत्यत आह—कूटमिति । एतैः शब्दैराकाश उच्यत इत्यर्थः । ‘युक्तो योगी’ इति पुनरुक्तिरिति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह—योगीति । इनेरुच्यतेत्वात् कुर्वन्तित्युक्तम् । निष्ठाया सूतात्वेत्वात् सम्पूर्ण इति । वक्ष्यमाणान्वयापेक्षया क्रमोलङ्घनम् । तर्हि विरुद्धार्थयोः कथं सामानाधिकरण्यं ? इत्यत आह—एवम्भूत इति । ‘धातुसम्पूर्णं प्रत्ययाः’ इति ह्युक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते । साधुपापादिषु समबुद्धिः जीवचितः । परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तकत्वस्य च सर्ववैकरूप्येण चिद्रूपा एव हि जीवाः । विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः । सर्वेषां साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव । स्वतो न किञ्चिदपि ।

६ ज. प्र. दी.—मन्ये लक्ष्यस्योक्तत्वात् ‘सुहृद्’ इत्यादिकं न योगारूढलक्षणमिति प्रतीतिनिरासायाह—स एवेति । साधुपापादिषु समबुद्धिश्च स योगारूढ एवेति न, किन्तु सर्वस्मादपोगिर्वाद्विशिष्यत इत्येतदुक्तं पृथगन्य इति भावः । साधुत्वं धर्मित्वम्, पापत्वं पापकर्म च नियतं, न तु सुहृत्त्वादिवदप्यवस्थितमित्यतः सुहृदादिष्वित्यनुक्तत्वात् ‘साधुपापादिषु’ इत्युक्तम् । समबुद्धित्वं नाम पूजादािसाम्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—जीवचित इति । ‘एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते’ इति चेतनाचेतनपिण्डे जीवशब्दप्रयोगात् चित इत्युक्तम् । सुहृदादिचैतन्यस्य तथा सर्वे सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मनः, एवं सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृत्त्वादेः परमा-

त्मनिमित्तकत्वस्य वैकरूप्येण कारणेन तद्वर्षी समबुद्धिरित्यर्थः । तत्राद्यं प्रकारं विवृणोति—चिद्रूपा एवेति । मनुष्येषु यदेक एकं प्रति सुहृदिस्ति, तत् न जीवस्वभावान्तर्गतं; किन्तु चिद्रूपत्वादिकमेवेत्यर्थः । तर्हि सुहृत्त्वादिवर्मः किमात्मकः ? इत्यत आह—विशेषस्त्विति । अन्तःकरणोपादानको बाधधर्मः । एतदुक्तं भवति—सुकावशेषिण्यां यजीवरूपं तत् ‘त्रिविधा जीवसङ्घाः’ इत्यादिप्रमाणाद्विषमेव; किन्तु धेदेन्द्रियान्तःकरणधर्मैर्द्वैधम्यं तत्तत्स्वरूप एवारोप्य विवमबुद्धित्वं योगारूढस्य नास्तीति द्वितीयः प्रकारः स्फुटः । तृतीयं विवृणोति—सर्वेषामिति । स्वतः स्वातन्त्र्येण ।

५ आ. मा. भा.— उक्तं चैतत्सर्वम्— ‘स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः । जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः ॥ सर्वे वैश्वरतस्तेषां न किञ्चित्स्यत एव तु । समा एवं ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् ॥ एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु । स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातनाः ॥ असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि । गुणदोषौ मानवानां नित्यौ स्वाभाविकौ मते ॥ गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः’ । इति ब्राह्मे । न तु साधुपापीदनां पूजादिसाम्यम्, तत्र दोषस्मृतेः ; ‘समानां विषमा पूजा विषमानां समा तथा । क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्यते पुमान्’ ॥ इति ब्राह्मे ।

६ ज. प्र. दी.—अत्र प्रमाणमाह— उक्तं चेति । स्वतः स्वरूपेण । दोषैरिस्त्वादिभिः । एवं सुहृत्वादिगुणैरिस्त्वादि प्राणम् । आगन्तुकधर्मा न स्वरूपान्तर्गता इत्यर्थः । किं तर्हि ? इत्यत आह—तेषां स्थिति । दोषा गुणाश्च । उपाधिस्तः कणादिः । सर्वे सुहृत्वादिक्म् । अतएव प्रकारद्वयेन यदनात्मधर्मानात्मस्वन्तर्भाज्यं वैषम्यम्, यच्च क्वचित् परमेश्वरानधीनरूपत्वं तद्भ्रान्तिप्रतीतम् । योगे प्रवर्तमानं प्रति यत्सुहृत्वादिकं तत् मनुष्येष्वेव स्वरूपवैषम्यकारणं न भवति । न तु देवादिष्वित्युक्त्यापवादमाह—एवमिति । तुल्यदोऽन्वधारणे । अवधारणार्थं विद्वद्भोति—विशेष इति । विशेषो योगिनं प्रति

सुहृत्वादिः । तदेव प्रपन्नयति—असुरादेरिति । तथाशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चये । दोषा योगिनं प्रति अस्तिवाद्याः । तथा नोक्तम् ‘विद्वचेनमिह वैरिणम्’ [३।३७] इति । गुणदोषौ सुहृत्वादिस्त्वादी अनागन्तुकौ । गुणैः सुहृत्वादिभिरैकमात्रं गुणैकमात्रम् । तथा च धृतिः ‘यथा ह वै बहवः पशवः’ [वृ. उ. १।४।१०] इत्यादिका । ‘सुहृत्’ इत्यादिश्लोकस्य प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह—न त्विति । सर्वशब्दपर्यायस्य समशब्दस्यैव सर्वानामसंज्ञा, न साधारणार्थस्य; समे देशे यजति इति ।

५ आ. मा. भा.— ‘वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु (भवति) पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरो—(यद्यत्) उत्तरम्’ ॥ [२।१३६] इति मानवे । ‘गुणानुसारिणां पूजां समां दृष्टिं च यो नरः । सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात् । पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्’ ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते । सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः । अन्यनानधिका या साऽपि समता । तदप्याहुः— ‘यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुमुतेषु च । तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते’ ॥ इति गारुडे । प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत्यसुहृत् । क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम् । अरिर्वधादिकर्ता । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स उदासीनः । कर्तव्यशुभयमपि यः करोति स मध्यमः । अवासितकृद्द्वेष्यः । आह चतत्—द्वेष्योऽवासितकृत्कार्यपात्रकारी तु मध्यमः । प्रियकृत्प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति ॥ स मित्रशुभकारं तु अनपेक्षोपकारकृत् । यस्ततः स सुहृत्पोकः शत्रुश्चापि वधादिकृत्’ ॥ इति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—तथा न केवलं समपूजायां दोषः, किन्तु विषमपूजाविधानं चास्तीत्याह—वित्तमिति । बन्धुरिति बन्धुत्वम् । मान्यानि च तानि स्थानानि च । वित्तादिशब्दैः तदन्त उपलक्ष्यन्ते । दृष्टेर्योक्तप्रकारवयेण समा कार्या, पूजा तु विषमैवेत्यत्र प्रमाणान्तरमाह—गुणेति । या विषमा पूजा सा वैषम्यम् । तस्यैव व्याख्यानमुत्तमत्वम् । साम्यं ददाति

विदुःखत्वनिमित्तम् । समबुद्धिर्वै प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—सुहृदादिष्विति । एतच्च योगसूत्रविषयमिति तत्रैव नोक्तम् । न हि योगारूढो लौकिकेश्वरविषयकारं करोति यः । सुहृन्मित्रशब्दयोरद्विष्टशब्दयो रदासीनमप्यद्विष्टशब्दयोश्चार्थभेदो न प्रतीयते, अत आह—प्रत्युपकारेति । निरपेक्षयाऽनपेक्षया अवासितमित्रियं, तत् उपक्रियमाणात् ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—जितात्मनः प्रशान्तस्य कार्यकरणसङ्घात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णमुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समस्य ॥ ७ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं विशेषतो ज्ञानं स्वानुभवकरणं, ताभ्यां तृप्तात्मा कूटस्थोऽपकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्चेदशो युक्तः समाहितः स उच्यते समलोष्टादमकाञ्चनः ॥ ८ ॥ किञ्च—श्लोकार्थमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमन-

पेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो विरुद्धयोरुभयोर्हि-
तैषी, द्वेष्य आत्मनोऽपि, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु, साधुषु शास्त्रार्थानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रतिषिद्ध-
कारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः किं कर्म ?' इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते योगारूढानां सर्वेषां
युक्ततम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—जितात्मनो बन्धुत्वं विव्रणोति—
जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु पूजापरिभवयोश्च
जितात्मनो जितमनसः; अत एव प्रशान्तस्य रागादिशून्यतया
निर्विकारस्य, एवम्भूतस्यैव परं केवलं आत्मा समाहितो
योगारूढो भवति । यद्वा 'परमात्मा' इत्येकं पदम् । परमेश्वर एता-
दृशस्य समाधिविषयो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ योगारूढस्य लक्षणमाह द्वाभ्याम् — ज्ञानेति ।
ज्ञानमौपदेशिकम्, विज्ञानमपरोक्षानुभवः, ताभ्यां तुषः
सञ्ज्ञातालम्पत्य आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः; ततः
कूटस्थः विषयसन्निधौपि निर्विकारः; तत एव विजितानि
रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन सः;

तत एव च हेयोपादेशबुद्धिशून्यत्वेन समानि लोष्टाश्मकाज्ज-
नानि मूलखण्डपाषाणस्वर्गानि यस्य सः योगी युक्तो योगा-
रूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प्रत्युपकारमनपेक्ष्य स्नेहसम्बन्धं च विनैवोपकर्ता
सुहृत् । मित्रं स्नेहेनोपकारी । निष्कारणमपकारक-
दरिः । विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षक उदासीनः । उभ-
योरपि हितैषी मध्यस्थः । उपकारिण्यप्यकर्ता द्वेष्यः ।
शरीरसम्बन्धी बन्धुः । धर्मशीलाः साधवः । पापशीलाः पापाः ।
एतेषु सुहृदादिषु चकारादन्येष्वपि समबुद्धिः 'कः कीदृशः ?'
इत्यव्यापृतबुद्धिः; एवंलक्षणो योगारूढः सर्वेभ्योऽपि योगिभ्यो
विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

९ व ० त ० दी०—जितात्मनो बन्धुत्वं स्फुटयति—जितात्मन इति । कालधर्मेषु शीतोष्णादिषु सत्स्वपि तस्य
परं केवलमात्मा समाहितो भवतीति परमात्माऽन्तर्गामीव समाधिगतो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य स्वरूपं
श्रैष्ठ्यं चोपपादयति द्वाभ्यां—ज्ञानविज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं, विज्ञानमपरोक्षानुभवः, ताभ्यां तुष आत्मा
यस्य कूटे स्थितोऽपि युक्त इत्युच्यते, स योगी सुहृदादिषु तद्विपरीतेषु च समबुद्धिरधिकतरो भवतीति
विशिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—ननु बन्धुत्वे कथं हितकृद्भवेत् ?
इत्यत आह—जितात्मन इति । जितात्मनः वशीकृतभा-
वान्मनः । शीतोष्णसुखदुःखेषु संयोगविषयगोषु प्रशान्तस्य
संयोगे स्वसौभाग्यादिमद्वहितस्य विप्रयोगे क्लेशेन ग्रिये
दोषादपरहितस्य । तथा भगवतः सकाशान्मानापमानयोः
समस्य । परमात्मा पुरुषोत्तमः समाहितस्तदर्थं दात्यदाने
सावधानस्तिष्ठति । तद्बुद्धय एव समाहितस्तिष्ठतीति
भावः ॥ ७ ॥ ननु परमात्मा हृदयस्थोऽस्तीति कथं
ज्ञातव्यः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञानं विज्ञानं तत्तामिति ।
ज्ञाने शास्त्रीत्या भगवत्स्वरूपज्ञाने विज्ञाने भावात्मकस्वरू-
पाभुभवे तुषः संवयकोटिद्विहित आत्मा अगतः करणं यस्य,
कूटस्थः निर्विकारः भगवत्करणस्वरूपैकनिष्ठः, विजितेन्द्रियः
स्वभोगेच्छारहितः, युक्तो योगारूढ इत्युच्यते । समलोष्टाश्म-
काज्जनः सत्यापासुवर्गेषु समो भगवदीयभावस्वरूपान्
योगी मत्संयोगावतुल्यते, मयेति शेषः । अत्रार्थ भावः—
सृष्टिकायां भगवद्भक्तौगन्ध्यस्मरणेन सेवौपायिकशरीरासि-
तापभाववान्, पाषाणे भगवद्विप्रयोगजडतास्मरणेन स्वस्य

तदभावतापात्तत्र शिष्यभाववान्, सौवर्णे चालौकिककान्ति-
दर्शनेन रसभाववास्तवोच्यत इति भावः ॥ ८ ॥ किञ्च एतज्ज्ञितय
एव न समः, किन्तु सर्वत्रैव समबुद्धिरुक्तम इत्याह—सुहृदिति ।
सुहृत् सर्वहितोपदेशकृत् । मित्रं नेहपरवशाः, अरिः स्वस्मिन्
शत्रुबुद्धिमान्, उदासीनो निरपेक्षः, मध्यस्थो विवदमानयोः
सदसद्वाक्यविचारकः, द्वेष्यः सद्भावहीनः, बन्धुः सम्बन्धी,
एतेषु साधुषु सदाचारेषु । अपि च किं पुनः? पापेषु धर्मविरोधिषु
समबुद्धिः भगवद्विप्रयोगेन भगवदात्मबुद्धिस्तेषु वा तद्विप्रयो-
गेन तथाभावदर्शी विशिष्यते; योगातुकेयुत्तम इत्यर्थः । अत्रार्थ
भावः—भगवद्विप्रयोगे तत्सोहृदिरस्मरणेनार्थं सर्वेषु सौहृदधर्म-
वान्, तथैव च मित्रधर्मवान्, तद्विहितेषु अशुद्धिमान्, तत्त-
दुःखेन सर्वत्रौदासीन्यधर्मवान्, विप्रयोगावस्थार्थां तदनुक-
रणेन मध्यस्थधर्मवान्, तथैव तच्छेदने द्वेषधर्मवान्, तत्स-
म्बन्धस्मरणेन बन्धुधर्मवान्, तदर्थं शान्तेन श्रेष्ठभावान्, तत्तापाति-
शयेन पापरूपवान् जडत्वधर्मणः; एवं यः समबुद्धिः स
विशिष्ट इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—मनसो जये फलमाह—जितात्मन इति । शीतोष्णादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकार-
चित्तस्यात्मा चित्तं परमुत्कर्षेण समाहितः समाधिं प्राप्नो भवति । अतः समाधिषिद्धयर्थं मनो
जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिषिद्धेरपि किं फलं ? अत आह—ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः,
विज्ञानं शास्त्रार्थान्वयजः प्रमारूपोऽनुभवः, ताभ्यां तुषः सञ्ज्ञातालम्पत्य आत्मा चित्तं यस्य स ज्ञानविज्ञानानु-
ज्ञात्मा । यतस्तृतामाऽतः कूटस्थोऽप्रकम्प्यः संसारतापानास्कन्दितो भवतीति समाधिफलम् । अस्य लोकप्रसिद्धं

लक्षणमाह— विजितेन्द्रिय इति । समलोष्टादमकाञ्चन इत्येवंविधो योगी स युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव स्तौति— सुहृदिति । सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्षयोपकर्त्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीन उभयत्र पक्षपातशून्यः, मध्यस्थ उभयहिताधी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, बन्धुः सम्बन्धी, तेषु साधुषु पुण्यकृत्षु, पापेषु पापाचारेषु कस्य किं कर्मैत्यनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समबुद्धिः स विशिष्यते ॥ ९ ॥

सम्प्रज्ञातसमाधेः साङ्गानि बाह्यान्तरूपकरणानि ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपग्रिहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

* 'चैलाजिन—' इति रामानुजीयः पाठः ।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

रामानुजीयः पाठस्तु 'स्थिरम्' इति ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

१ नव्यास्तु— 'अथास्य योगस्य सिद्धये किं साधनमिति निरूपयन्ति' इतीमं श्लोकमवतारयन्ति; तदत्रोक्तस्य पातञ्जलयोगस्य तदभिमतकर्मयोगसाधनत्वमावात्प्रामादिकमेव । योगी कर्मयोगीति व्याख्यानमपि तथाभूतम् । उक्तहेतौरेवेति नाधिकं प्रपञ्च्यते ।

२ आत्मन इति परासनव्यावृत्त्यर्थम्, तस्याशुचिश्चात् । तथा चोक्तम्— 'आत्मशब्दात्सर्वं ब्रह्म जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एताति परेषामशुचीन तु ॥' (बौ. घ. सू. १।२।६१) इति । परासनेऽवस्थितेः परेच्छाधीनत्वेन विश्लेषसम्भववात्तद्व्युत्पत्ति इत्यर्थम् ।

३ अत्र आत्मविशुद्धये बुद्धिशुद्ध्यर्थमित्यर्थमाभिप्रेत्याह वामनः—

कीदृगितो भगवतो योगोऽत्रेति विचारिते । बुद्धिशुद्ध्यर्थतोकेः स्यात्सगुणध्यानमेव सः ॥

यदि वाच्यः कर्मयोगस्तत्र कृत्यत्विक्वपरिग्रहात् । न जात्वेकाकिता तदपरिग्रहता घटेत् ॥

हृद्योगोऽपि नो वाच्यो न हिनस्ति स वासनाम् । प्रत्युतास्मिन्नेहकेऽपि श्लेहमेवाभिवर्द्धयेत् ॥

भोगमूलमर्थं देहोऽजरोऽरोगश्च जीवतु । इतीच्छन्तो मुहुर्भुत्सु बन्धयन्ति हि योगिनः ॥

देहप्रीतिं लजेद्बुद्धिः सा तस्याः शुद्धिरुत्तमा । तस्मिन्निष्ठौ भवत्यत्र ध्यानादिष्णोरनारतम् ॥

आत्मस्वरूपयोगोऽपि नैव धीशुद्धिहेतुकः । शुद्धायामेव बुद्धौ स्यादात्मनः स्फुरणं यतः ॥

तदत्र सगुणध्यानयोग एव विवक्षितः । बुद्धिशुद्ध्या शनैः सिद्धा स्याद्योगारूढता ततः— इति ।

‘एकाग्रं मनः कृत्वा’ इत्यनेन प्राणायामः सूच्यत इत्यपि तदाशयः । आसने आस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पूर्वोक्तं चैलादिरूपे, आस्यतेऽजेनेति व्युत्पत्त्या च स्वस्तिकपद्मादिरूपे शारीरे बन्धविशेषे च । उभयत्र ‘करणाधिकरणयोश्च’ (अष्टा. ३।३।१७) इति लुप्तम् ।

—अविगीता ।

* 'चैलं ब्रह्म, चैलं यदुब्रह्म' इति शब्दार्थचिन्तामणिः । 'चैलं चैलोऽयमेव त्रिषु । ननुपकं तु वसने' इति विश्वः ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ! ॥ १६ ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःसहा ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—अत एवमुत्तमफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदाऽऽत्मानमनन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सचेकाक्यसहायः । ‘रहसि स्थितः, एकाकी’ चेति विशेषणात्संन्यासं कृतेत्यर्थः । यतचित्तात्मा—चित्तमनन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतो यस्य स यतचित्तात्मा, निराशीर्वाततृष्णाऽपरिग्रहश्च, परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तविशेषणवतो योगारूढेषु तत्सत्त्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्युक्त्याभिधानानन्तरं प्रधानमभिधाति—अत एवमिति । आदरैर्नन्तर्यदीधेकात्सर्वे विशेषणत्रये योगस्य सूचयति—सततमिति । तत्सर्वे पञ्चाङ्गान्युपन्यस्यति—रहसीत्यादिना । ‘सर्वदा’ इत्यादरदीर्घकालयोरुपलक्षणम् । प्रत्यगात्मानं व्यावर्तयति—अनन्तःकरणमिति ।

गिरिगुहादावित्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिविपुले देशे युज्यते । विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह—रहसीति । योगं युञ्जानस्य संन्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति—यत्तेति । सति संन्यासित्वे किं मित्यपरिग्रहहरणं ? अर्थमुत्तरुते, इत्याशङ्क्य कौपीनाच्छादनादिविषयं सक्तिनिरूप्यर्थमित्याह—संन्यासित्वेऽपि ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अधेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलं चेत्पत आरभ्यते; तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाविति । शुचौ शुद्धे विविके स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमवलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं; तच्च चैलजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्वोत्तरे यस्मिन् आसने तदासनं चैलजिनकुशोत्तरम् । पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमचैलदीनाम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगं योगाङ्गानि चोपदिश्योत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । योगस्वरूपकतिपयतद्वज्रप्रदर्शनामन्तर्यमपराधार्थः । ‘विहारादीनां’ इत्यादिशब्देन यथोक्तआसनादिगतावान्तरभेदग्रहणम् । ‘तत्फलादि च’ इत्यादिशब्देन योगफलसम्यग्ज्ञानं च तत्फलं कैवल्यं, ततो अष्टस्याऽऽस्यन्ति का विनष्टवित्यादि युज्यते । एवं समुदायतात्पर्यं दक्षिते किमासीनः शयानस्तितृष्णाच्छन्दुर्बन्धा युञ्जीत ? इत्यपेक्षायामनन्तरश्लोकात्पर्यमाह—तत्रेति । निर्वाणे सप्तमी । प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधानं ‘आसीनः सम्भवात्’ [प्र.सू. ४।१।७] इति न्यायादिति यावत् । विविक्तं द्वेषा विभजते—स्वभावत इति ।

आसनस्यास्यैवं तत्रोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समाधानयोगयोगो ग्रासिदिरित्यभिसन्धाय विनिर्णयि—अचलमिति । आस्य-तेऽसमन्वितं व्युत्पन्नतममुभित्याऽऽह—आसनमिति । ‘आत्मनः’ इति परकीयासनव्युदासार्थम् । पतनमभवत्तिहाराय नात्युच्चमित्युक्तं, नाप्यतिनीचमिति भूतलपाषाणादिसंश्लेषे वातक्षौमाभिमान्यादिसम्भवात्तदोषनिरासार्थं वैलं वक्ष्यते, अजिनं चर्मं पशूनां, तच्च मृगस्य, कुशा दम्बोस्ते चोत्तरे यस्मिन्पुनरिष्टादभ्यस्य तत्तथोक्तम् । प्रथमं वैलं ततोऽजिनं ततश्च कुशा इति प्रतिपन्नपाठक्रममतिक्रम्याऽऽदौ कुशास्ततोऽजिनं ततश्चैलमिति क्रमं विवक्षित्वाऽह—विपरीतोऽजेति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ? सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः—चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि, तेषां क्रियः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् ? इत्याह—आत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तमासनं सम्पाद्य किं कर्तव्यं ? इति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति—प्रतिष्ठाप्येति । योगं युञ्जानस्येति कर्तव्यताकलापं पृच्छति—कथमिति । सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशात्प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये

विषये समाधानं, यचित्तस्येन्द्रियाणां च बाह्यक्रियाणां संयमनं तदुभयं कृत्वा योगमनुतिष्ठेदित्याह—सर्वेति । आसने यथोक्ते स्थित्वा यथोक्तया रीत्या योगानुष्ठानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह—स किमर्थमित्यादिना ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— बाह्यमासनमुक्तं, अधुना शरीरधारणं कथं ? इत्युच्यते—समं कायशिरोग्रीवं, कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन् चलं च । समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतो विशि-
नष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्पक्प्रेक्षणं दर्शनं
कृत्वेवेति इवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह विधित्सितम् । किं तर्हि ?
चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेद्वि-
वक्षितं, मनस्तत्रैव समाधीयेत, नाऽऽत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति 'आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा' [६।२५] इति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्षोर्दृष्टिसन्निपात एव 'सम्प्रेक्ष्य' इत्युच्यते ।
दिशश्चानवलोकयन्, दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्वित्येव ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तमनूयानन्तरलोकास्य पुनरुक्तम-
र्थमाह—बाह्यमिति । समत्कमुच्चम । कायः शरीरमभ्यम् ।
अचलमिति विशेषणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह—सममिति ।
कार्यकरणयोर्विषयपारम्यशून्यत्वमचलत्वं चैवैर्यम् । किमि-
तीवशब्दलोपोऽत्र कल्प्यते ? स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव योगाहत्वे-
नात्र विधित्सितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—न हीति ।
तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति प्रश्नपूर्वकमाह—किं तर्हीति ।
दृष्टिसन्निपातो दृष्टेक्षुषो रूपादिविषयप्रतिराहित्यम् । कथम-
सवान्नायासेन सिध्यति ? तत्राऽह—स चेति । समाधानस्य
प्राधान्येनात्र विवक्षितत्वादृष्टेर्विधियानन्तरं तद्ब्रह्मप्रसङ्गात्तस्या
विषयेभ्यो व्यावृत्त्याऽन्तरं सन्निपातो विवक्षितो भातीत्यर्थः ।

तथापि कथं स्वनासाग्रसम्प्रेक्षणमत्र श्रुतमविवक्षितं ? इत्या-
शङ्क्याऽह—स्वनासिकेति । तत्रैव मनस्समाधाने का
ह्यनिः ? इत्याशङ्क्य वाक्ययोर्विरोधात्, मैवमित्याह—आत्मा-
नि हीति । किं तर्हि 'सम्प्रेक्ष्य' इत्यादौ विवक्षितं ? इत्याशङ्क्या-
ऽह—तस्मादिति । दक्षिणेतरचक्षुषोर्ना दृष्टिस्तस्या बाह्या-
द्विषयादसुख्येनामन्तरं सन्निपातमत्र स्वकीयं नासिकाग्रं नासि-
कान्तं सम्प्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमपि विशेष-
णमुक्तमित्याह—दिशश्चेति । 'अनवलोकयन्नासीत्' इत्यु-
त्तरं सम्बन्धः । अन्तराऽन्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रति-
बन्धकमिति तत्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
विगतभीविगतमयः, ब्रह्मचारित्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुश्रृंगारभिक्षाभ्युक्त्यादि
तस्मिन्स्थितः, तदनुगृह्णाता भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतत् । मच्चित्तः,
मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् । मत्परोऽहं परो
यस्य सोऽयं मत्परः । भवति कश्चिद्वागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति; किं तर्हि ?
राजानं महादेवं वा, अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगं युञ्जानस्य विशेषणान्तराणि
दर्शयति—किञ्चेति । अन्तःकरणस्य प्रशान्ती रागद्वेषादिदो-
षादित्ये, तस्याश्च प्रकर्षो रागादिहेतोरपि निवृत्तिः । विगतम-
यत्वं सर्वकर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिष्कामवाग्विस्तारव्युद्धित्वम् ।
भिक्षाभ्युक्त्यादीत्यादिशब्देन त्रिषण्णलानशौचाचमनादि गृह्यते ।
विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति । उपसंहृत्य योगनिष्ठो भवेदिति

शेषः । मनोद्वन्द्व्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत । तस्य तद्वृत्त्या-
वृत्तिरूपवादित्याशङ्क्याऽह—मच्चित्त इति । विषयान्तरवि-
षयमनोवृत्त्युपसंहारेणाऽऽत्मन्येव तन्नियमनात्र ध्यानानुपपत्ति-
रित्यर्थः । मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वान्मत्पर इति
पृथग्विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽह—भवतीति । अन्तःकरण-
शुद्धिर्योगस्यावान्तरफलम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदा-
ऽऽत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः; शान्ति-
मुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा, तां निर्वाणपरमां
मत्संस्थां मदीनामाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति परमकलकथनपरत्वेना-
नन्तरलोकादत्ते—अथेति । योगस्वरूपं तद्ब्रह्मसनन्द्यं
तत्पद्विशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनानन्तरमियथाशब्दार्थः ।
आत्मानं युञ्जमिति सम्बन्धः । आत्मशब्दो मनोविषयः ।
यथोक्तो विधिरासनादिः । उक्तविशेषणप्रययोनार्थ 'सदा'

इत्युक्तम् । योगी ज्यायी, सन्यासीत्यर्थः । मनस्संयमस्य योगं
प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति—नियतेति । शान्तिशब्दितोपरतः
सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यवसायित्वं मत्वा विशिनष्टि—निर्वाणेति ।
यथोक्ताया मुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वमाह—मत्सं-
स्थामिति । मदीनां मदात्मिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्रत आत्मसम्मितमन्नपरिमाण-
पतीत्याश्रतोऽप्यश्रतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्रतो योगोऽस्ति “ यदु ह वा आत्मसम्मितमन्नं
तदवति, तन्न हिनस्ति, यदुह्यो हिनस्ति तद्यत्कनीयोऽन्नं न तदवति ” [श. ब्रा. १।२।१२] इति
श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयत् । अथवा योगिनो योगशास्त्रे परि-
पठितादन्नपरिमाणमादितमात्रमश्रतो योगो नास्ति । उक्तं हि—“ अर्थं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य
तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषेत् ’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वमशीलस्य
योगो भवति, नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—“आहारादि”—इत्यादिशब्देन विहारजा-
गरितादि चोच्यते । आत्मसम्मितमन्नपरिमाणमष्टप्रासादि ।
आहारनियमे शतपथश्रुतिं प्रमाणयति—यदु ह वा इति ।
तदर्थं भुञ्जमानं यदु ह वा इति प्रसिद्धाऽनुविदितमवति अनुष्ठान-
योग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण भोक्तारं रक्षति, न पुनस्तदन्नमस्या-
नर्थाय भवतीत्यर्थः । यत्पुनरात्मसम्मिताङ्कयोऽधिकतरं शास्त्र-
मतिक्रम्य भुञ्जते तदाऽऽत्मानं हिनस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति ।
यन्नात्र कनीयोऽल्पतरं शास्त्रनिश्चयाभावाद्यते तदन्नमनुष्ठानयो-
ग्यताद्विद्वारा न रक्षितुं क्षमते । तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चात्र

योगमारुरुक्षत त्याज्यमित्यर्थः । धृतिसिद्धयर्थं निगमयति—
तस्मादिति । नेत्यादिव्याख्यानान्तरमाह—अथवेति ।
किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं, यदधिकं न्यूनं वाऽभ्यवह-
रतो योगानुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—उक्तं हीति । “पूये-
दशनेनाथं तृतीयमुदकेन तु । वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशे-
ष्येत” इति वाक्यमादिशब्दाथैः । यथाऽऽत्यन्तमश्रतोऽनश्र-
तश्च योगो न सम्भवति, तथाऽऽत्यन्तं स्वपतो जाग्रतश्च न योगः
सम्भवतीत्याह—तथेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—कथं पुनर्योगो भवति? इत्युच्यते—युक्ताहारविहारस्य, आद्विष्यत इत्याहारोऽन्नं,
विहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहारस्तस्य; तथा युक्तचेष्टस्य
युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तस्य, तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नि-
यतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति
दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—आहारनिद्रादिनियमविरहिणो
योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमन्वाचेष्ट—कथं
पुनरित्यादिना । अन्नस्य नियतत्वं“अर्धमशनस्य” इत्यादि, वि-
हारस्य नियतत्वं “योजनात् परं गच्छेत्” इत्यादि, कर्मसु चेष्टाया
नियतत्वं बाङ्गिन्यामादि, रात्रौ प्रथमतो दशघटिकापरिमिते
काले जागरणं, मध्यतः स्वपनं, पुनरपि दशघटिकापरिमिते

जागरणम्, इति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालव्ययम् । एवं प्रयतमानस्य
योगिनो भवतो योगस्य फलमाह—दुःखहेति । सर्वाणि त्स्या-
ध्यात्मिकादिभेदभिन्नान्तीत्यर्थः । यथोक्तयोगमन्तराणि
स्वप्नादौ दुःखनिवृत्तिरस्तीति विशिनष्टि—सर्वेति । विशुद्धं
विज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सततं अहरहयोगकाले, आत्मानं युञ्जीत आत्मानं
युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतित्यर्थः । रहसि जनवर्जिते निश्शब्दे देशे स्थितः, एकाकी तत्रापि न
सद्वितीयः, यतचित्तात्मा यतचित्तमनस्कः, निराशीः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः,
अपरिग्रहः तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—अथाध्यायप्रधानाद्यभूतयोगाभ्यासविधि-
रुच्यते—योगी युञ्जीत इत्यादिना । “युञ्जीत” इति साक्षात्कार-
सत्ये योगस्य विधीयमानत्वात् “योगी” इत्यनेन कर्मयोगनिष्ठ-
त्वात्प्रायः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—उक्तप्रकारेति । “सततं”
इत्येतन्न सर्वकालविवेकम्, तथा योगशास्त्रैः अनभिहितत्वात्,
अत्यवस्थात्वात् । अतः प्रतिदिवसं योगयोगपेतया विहितस्वस्वोत्तर-
कालसामस्यपरमित्यभिप्रायेणाह—अहरहयोगकाल इति ।
“युञ्जीत” इत्यत्र विवक्षितसर्वं वक्तुं प्रवृत्तिप्रत्ययार्थमेव दर्शय-
ति—युक्तं कुर्वीतिति । तत्र “युज समाकरो” इति प्रकृत्यंश-
नी. ६५

स्य विवक्षितं व्यनक्ति—स्वदर्शनेति । आत्माऽत्र मनः,
स्वात्मा वा । जनवर्जितेति देशे देशदेशस्थितानां शब्दस्यागमे
सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं निश्शब्द-
इति । “रहसि” इति विजनदेशाभिधानेऽपि पुनः “एकाकी” इति
पदं रहस्याहोत्यासन्नशिष्यसमवायायादिसंविधिविपरित्यागार्थमि-
त्यभिप्रायेणाह तत्रापि न सद्वितीय इति । यद्वा रहस्य-
भेदेन जनवर्जनद्वारा निश्शब्दत्वं लभ्यते । एकाकिशब्देन तु जन-
वर्जनमेवोच्यते इति भावः । इत्युक्त्यामकालेऽपि एकाकिशब्देन-

नोच्यत इत्येके । ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपकारित्वादेवं योजना । एतेन 'रहसि स्थितः एकाकी च' इति विशेषणात् सत्यासं कृत्वैत्यर्थः' इति शाङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्मशब्देन मनसोऽभिधानेऽपि तस्यैव चिन्तारूपवृत्त्यपेक्षया तद्विशिष्टापेक्षया वा चि-

तशब्द इत्यभिप्रायेणाह— यतचित्तमनस्क इति । आसी-
श्शब्दस्यानेकार्थत्वादिह निषेध्यविशेषव्यक्त्यर्थमुक्तं निरपेक्ष
इति । अपरिग्रहशब्देन बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः, परिग्रहोऽत्र नि-
षिध्यत इत्यभिप्रायेणाह— ममतारहित इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— शुचौ देशे अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिग्रहीते च, अशुचिभिर्वस्तुभिरसंस्पृष्टे च पवित्रभूते देशे, दार्वादिनिर्मितं नास्त्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् मनःप्रसादकरे सापाश्रय उपविश्य योगैकाग्रमव्याकुलं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः सर्वोत्तमोप-
संहतिचेन्द्रियक्रिय आत्मविशुद्धये बन्धनिवृत्तये योगं युज्ययात् आत्मावलोकनं कुर्वति ॥ ११ ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— बाह्योपकरणनियममाह— शुचौ देश इत्यादिना । शुचिशब्दः सङ्कोचभावात्संस्पर्शजं स्वाभाविकं चाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह अशुचिभिरिति । अशुचयः पुरुषाः पाषण्डितादयः । अनधिष्ठिते अपरि-
ग्रहीते चेति अधिष्ठानं परकीयेषु निर्वाहकत्वाविरूपेण संगमः, परिग्रहः स्वकीयस्वाभिमानः, तदुभयवर्जिते । शुचिशब्दः शास्त्रान्तरोक्तं शोधकत्वमपि लक्ष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं पवित्र-
भूत इति । चिन्मात्रस्य रहितप्रयोगात् स्वतन्त्रशुद्धिरुक्ता, 'नास्त्युच्छ्रितं नातिनीचं' इत्यादिदृष्ट्यैक्यार्थम् । स्थिरत्वे हेतुशर्वादिनिर्मिततन्मः, तस्य कठिनत्वान्मुदुत्वात् चेलम्, तत्रापि निस्तरङ्गत्वात् शुद्धयै चाजिनम्, सर्वैर्योपरि शुद्धयर्थं सत्त्वोन्मेषार्थं च कुशाः । 'कुशाजिनचेलोत्तरम्' इति कथि-
द्भाष्यपाठः । तथावस्तुत्तरोत्तरमार्गवसिद्धयर्थमुक्तमिति मन्त-
व्यम् । 'विपरीतोऽत्र क्रमश्चेलादीनाम्' इति च शाङ्करम् । केचित्त्व्यवस्थितकमत्वमुच्यते । प्रतिष्ठाप्य दृढं स्थापयित्वा । तत्रासन उपविश्येत्यन्वयव्यञ्जकम् तस्मिन्क्रियादिकमु-
क्तम् । उक्तानां शुचिदेशादीनां दृष्टादृष्टायां योगोपयोगं दर्शयितुं मनःप्रसादकर इत्युक्तम् । सापाश्रय उपवि-
श्येति— अन्यथा पाश्याल्यधानप्रवृत्तः समाधिचिरोधी स्यादि-

ति भावः । उपविश्य, न तु तिष्ठच्छ्रयानो वा । तथा च सूत्रम्
'आसीनः सम्मवात्' [ब्र. सू. ४।१।७] इति । स्थाननयन-
योश्च आयासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न सम्भवेत् । 'तत्रैकाग्रं'
इत्यन्वयप्रसङ्गबुद्ध्यासाय योगैकाग्रमित्युक्तम् । विरुद्धान्यव-
त्तैतद्वृत्तिप्रधानकर्ममिहैकाग्रत्वम् । 'अव्याकुलमेकाग्रम्' इति
केचुच्चिद्भाष्यकोषेषु पाठः । आत्मावलोकनोन्मुखं कृत्वैत्यर्थः ।
सार्वाभौमो हि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशब्देऽभि-
हित इत्यभिप्रायेण— सर्वोत्तमोपसंहतचित्तेन्द्रियक्रिय
इत्युक्तम् । चित्तमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि
'एकाग्रं मनः कृत्वा' इति वचनात् बाह्यविषयेभ्य एवायमु-
पसंहारः । अन्यथाऽऽत्मावलोकनमपि न स्यात् । एतेन 'मनसो
निरोधवृत्तिविशेषो योगः' इति वदन्तो निरस्ताः । शुद्धान्त-
करणस्य साक्षात्कारसाध्या ह्यात्मविशुद्धिर्मात्रा एवेत्यभिप्रा-
येण बन्धनिवृत्त्यय इत्युक्तम् । 'अशुद्धास्ते समस्तास्तु
देवाद्याः कर्मयोगतः' [वि. पु. ६।१।७७] इति कर्मबन्धनो
ह्यात्मनामप्युद्दिश्यते । 'योगं युज्यते' इत्येतत् 'अद्वैतपाकं
पचति' इतिवदित्यभिप्रायेण आत्मावलोकनं कुर्वति-
त्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— कायशिरोग्रीवं, समम्, अचलं, सापाश्रयतय स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोक-
यन्, स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा अत्यन्तनिवृत्तमनाः विगतमीर्त्रसञ्चर्ययुक्तो मनः संयम्य
मच्चित्तो युक्तोऽवहितो मत्पर आसीत मामिव चिन्तयन्नासीत ॥ १३ ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं शुचिदेशासनादिरूपं बाह्यं योगो-
पकरणं मनस्यैकाग्र्यमुक्तम्, अथान्तरान्तरतमयोः कायमनसोः
क्रमात्कृतेत्यनियमविशेषोऽप्यन्यन्ते 'समं' इत्यादिलोकद्वयेन ।
'कायशिरोग्रीवं' इति द्वन्द्वैकशब्दाच्च; तत्र एव नृपसकता । अत्र
सिद्धापर-(मध्यापर-) नामा शरीरस्य मध्यप्रदेशः कायशब्देन
विवक्षितः । 'समं, अचलं, स्थिरम्' इति धारणक्रियाविशेषणानि;
'समं' इत्यथार्जवं विवक्षितम्; अचलशब्देन निष्कम्पत्वेऽभि-
हितेऽपि स्थिरमित्येतद्वक्तृकम्पक्रमहेतुवृत्तपाश्चाद्वारणप्रयत्न-
निवृत्तिवैश्वमित्राग्रयमिते दैर्घ्येति सापाश्रयतया स्थिरमि-
त्युक्तम् । अनेनाचलवस्य चिरातवर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति । बा-
ह्येभ्यो व्यापर्वतं नासिकाग्रं स्थापयन् चेति कर्मप्रदर्शनाय 'दिशश्चा-

नवलोकयन्' 'स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य' इति व्युत्क्रममेगोक्तम् ।
यद्वा क्षतुत्र हेत्यर्थत्वाद्दिक्छन्दोपलक्षितबाह्यसकलपदार्थावलोक-
ननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिति भावः ।
भोग्येतरातुपयुक्तविषयगिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रा-
येण दिशश्चानत्युक्तम् । निमीलनेनापि बाह्यानवलोकनसिद्धौ
स्वनासिकाग्रावेक्षणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं'
इत्येतदव्यतिथिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्क्येतेति तदव्यवच्छे-
दार्थमुक्तं 'स्वम्' इति । मनस्यन्तर्मुखे नासाग्रसम्प्रेक्षणस्या-
सम्भवाच्चक्षुषो दृष्टिस्मृतिगतमात्रमिह विवक्षितम् । एत-
सम्प्रेक्ष्येत्यत्र 'द्वयशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः' इति शाङ्करम् । नायनस्य
तेजसः स्पर्शच्छन्दबुद्ध्या नासाग्रसमिपतमात्रमिह विवक्षितम्,

‘मनः संयम्य’ इति संयमस्याभिधानात् प्रशान्तात्मशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्ततोपर इत्यभिप्रायेण **अत्यन्तनिवृत्तमना** इत्युक्तम् । ‘ब्रह्मचारिभवे स्थितः’ इत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रमप्रतीतिः **शाङ्करोपक्रियया** वा ब्रह्मचर्यगुरुश्रूषाभिक्षाचार्यादिभिः स्यादिति तथ्यच्छेदायाह **ब्रह्मचर्ययुक्त** इति । ब्रह्मचर्यं च स्तनवति पिशितपिण्डे भोग्यतावीगमैस्मरणालोचनात्पादिरहितत्वमत्र विवक्षितम् । स्मरति च—‘ब्रह्मचर्यं च योचित्सु भोग्यताबुद्धिर्वचनम्’ इत्यादि । तथा ‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं सुखाभाषणम् । सकललोऽप्यवसायश्च क्रिया-

निर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाहं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवालक्षणम्’ [अ. पु. ३. ५२ । १० । ११] इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपात्तावलोकनाभिधानादपि तदुपयुक्तावधानविषयत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेण **अवहित** इत्युक्तम् । मच्चित्तशब्दो भगवति चित्तस्यानुप्रवेशपरः । मत्परशब्दस्तु तदेकचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपौनस्यस्य—**मामिषे**ति । यद्वा ह्यादौ भोग्यचिन्ता, राजादौ च महति परधीलोके विभक्ता, मयि तु तदुभयमित्यनुवृत्तिः ॥ १३-१४ ॥

३ रा. भा.— एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसः शुभाश्रये सदा आत्मानं मनो युञ्जन् नियतमानसः मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसो मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपां मत्संस्थां मयि संस्थितां शान्तिमधिगच्छति ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— जीवात्मयोगप्रकरणे ‘मच्चितो मत्परः’ [६ । १४] इति परमात्मचिन्तनं किमर्थं विधीयते? इत्यत्रोच्यते—‘युञ्जन्नेवम्’ इति । एवमिलनुवादे ‘मच्चित्तः, मत्परः’ इत्युक्तामहदाभिप्रेतं परत्वादिकं निवृत्त्युपाहा—**एवं मयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन** सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादिकं विवक्षितम् । तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्वत्तदोपापसंसारो देवताविशेषनिष्कर्षेण **पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः ।** उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च मनसः शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्रकरणान्तरोक्तदिन्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभिप्रेतम् । तत्रात्मशब्दः प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः । ‘युञ्जन्’ इत्यस्य प्रयोजनं

नियतमानसत्वम्, तच्च निश्चलमानसत्वम् । तदुत्पत्तौ हेतोरवान्तरव्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणाह—**मत्स्पर्शेति ।** ‘मत्संस्थाम्’ इत्यादिपरमप्रयोजनम् । ‘निर्वाणपरमम्’ इत्यत्र निर्वाणं परमं यस्या इति समासे विशेषणव्यत्यासास्त्वारस्यम् । निर्वाणहेतुशान्तेः ‘नियतमानसः’ इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात् । परमशब्दश्चास्वरसः, अतो निर्वाणस्य परममिति **समासः**; परमशब्दश्च परमावस्थानविषय इत्यभिप्रायेणाह—**निर्वाणकाष्ठेति ।** परमात्मनि संस्थिता च शान्तिरश्ननायादिवृद्धिमाहृत्य-**मयि** । यद्वा **मयि संस्थितां शान्तिमित्येतेदेव** ‘शुभाश्रये स्थितिम्’ इत्यन्तेन विवृतम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवमात्मयोगमारममाणस्य मनोनैर्मल्यहेतुभूतां मनसो भगवति शुभाश्रये स्थितिमभिधायान्यदपि योगोपकरणमाह—नात्यश्रत इति । अत्यशनानशने योगविरोधिनी, अतिविहाराविहारौ च, तथाऽतिमात्रस्वमजागर्धे; तथा चात्यायासानायासौ । मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वभावबोधस्य सकलदुःखहा बन्धनाशनो योगः सम्पन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— उचितदेशप्रवृत्ति परमात्मचिन्तनपर्यन्तं ह्यत्र योगोपकरणमेव; अतः **अत्यदपीत्युक्तम् ।** योगोपकरणं योगोपकारकम् । अत्यशनादेर्योगविरतिवृत्तं ‘नात्यश्रतः’ इति श्लोकस्यार्थः । मिताहारादेस्तु योगोपयुक्तत्वं ‘युक्ताहार’ इति श्लेकेनोच्यत इति व्यतिरेकतोऽप्यवयवतश्च एक एवार्थः स्थिररीक्रियत इति विभागमभिप्रेत्याह—**अत्यशनेति ।** ‘युक्ताहार’ इति श्लेके विहारायासयोरपि उक्तत्वात् पूर्वत्रापि हि तावभिप्रेताविति दर्शयितुं **अतिविहाराविहारवत्यायासानायासावित्युक्तम् ।** ‘जाग्रतः’ इत्यत्राप्यतिलुपजनीयः । पूर्वश्लोकोक्तशब्दप्रतिशोभिकाद्युक्तशब्दो मितपर इत्यभिप्रायेण **मिताहारेत्यादिकमुक्तम् ।** श्रूयते हि

“यद्यथात्मसम्मितमग्नं तदवति, तत्र हिनस्ति, तथक्तीयो न तदवति” इति । स्मरन्ति च ‘उदरस्याग्निमग्नस्य ततोऽयमुदकस्य तु । वायोः सखरणार्थं तु चतुर्थमग्नवशयेत्’ इति । अतो न्यूनाधिकादिसमस्तदोषराहित्यं युक्तशब्देनाभिप्रेतम् । द्वन्द्वपूर्वमपि परमिव प्रत्येकमन्वेतव्यम् । विहारशब्दः सखारपरः; तन्त्रीपरिहाराध्विनोदपरः वा । पारिशोष्यादौचित्याच्च चेष्टाशब्दार्थोऽत्र श्रमहेतुरायासः । दुःखशब्दसङ्कोचायोगसाधनार्थाच्च **सकलेति** विशेषितम् । तदफलितमाह **बन्धनाशन** इति । एवंविधस्य योगो दुःखहा भवतीत्यन्ये योगस्य पूर्वसिद्धताग्रमः स्यात्; तद्वृथासाय **सम्पन्नो** भवतीत्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

५ आ. भा. भा.— समाधियोगप्रकारमाह—योगं युञ्जीतेत्यादिना इति । युञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्यात् । आत्मानं मनः ॥ १० ॥ ११ ॥ योगं समाधियोगं युञ्ज्यात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

निर्वाणपरमां शरीरत्यागोत्तरकालीनाम् ॥ १५ ॥ अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि 'निद्राश-
नभयश्वासचेष्टातन्द्रादिवर्जनम् । कृत्वाऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यानमसीदति (प्रसिध्यति) ॥'
इति नारदीये ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदा-
हारादेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु 'उद्धेत' [६।५] इत्यनेनैव योगो
विहितः, तर्हि पुनर्विधीयते ? इत्यत आह—समाधीति ।
प्रकारकथनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः । 'युञ्जीत' इति योगमात्र-
मुच्यते, तत्कथं समाधीत्युक्तं ? इत्यत आह—युञ्जीतेति ।
सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषेऽवतिष्ठते इत्यर्थः । आत्मश-
ब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह—आत्मानमिति ॥ १० ॥ ११ ॥
उपविषयासन इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह—
योगमिति । स्थानविवेकार्थं युक्त्यादित्युक्तम् । कुर्यादिति यावत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु शान्तिनिर्वाणमिति मोक्षपर्यायो,
तत्कथं शान्तेर्निर्वाणपरमत्वं ? इत्यत आह—निर्वाणेति ।
न जीवमुक्तिमात्रमित्यर्थः । उपशान्तेर्योगकारणत्वात् योग-

फलत्वमनुपपन्नम् ॥ १५ ॥ 'न चैकान्तमनश्रतः...आमतो नैव
य' इति युजानस्यानशनजगरणनिषेधः कियते स सर्वविषय
इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—अनशनादिति । कुतः ? इत्यतः
शक्तस्य तद्विधानादित्याह—उक्तं हीति । आमीलिताक्ष ईषनि-
मीलिताक्षः शकस्त्विति सम्बन्धः । आहारादीनां केन युक्तत्वं ?
इत्यत आह—युक्तेति । उपायः समाधिः । समाधिर्हि धात्वर्थः ।
तद्वत्ता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युक्तम् । आहारादेः सोपा-
यत्वं नाम कीदृशं ? इत्यत आह—यावतेति । आदिपदेने-
न्द्रियोत्सेकाख्यादेः सङ्ग्रहः । उपायेन सादृष्टं नाम तदधि-
रोहितम् । तत्रैवमभूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एवायमुक्तफलमाप्तये—योगी स्वाध्यायी युञ्जीत समाध्याय्य सततमा-
त्मानमन्तःकरणम् । रहसि स्थित एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् । एकाग्रसहायः । एकाकीति
विशेषणात् सङ्ख्यासं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा, निराशीर्वितृष्णः, अपरिग्रहश्च परिग्रहरहितः । सङ्ख्या-
सित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेदानीं योगं युजानस्याऽऽहारादीनां योग-
साधनत्वेन नियमो वक्तव्यः । प्राप्तयोगस्य लक्षणं फलं चेत्यादि वक्तव्यमित्येतद्वारम्यते । तत्राऽऽसन-
मेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाविति । शुचौ विविक्षे स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रविष्टाप्य
स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं; तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्रोचरा
यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । विपरीतक्रमः ॥ ११ ॥

चैलाजिनकुशोत्तरं प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ?
सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् ?
इत्यत्राऽऽह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥ बाह्यमासनेषुक्तमधुना शरीर-
धारणमुच्यते—समं कायशिरोग्रीवमिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन् ।
अचलं समं धारयतोऽपि चलनं भवतीत्यतो विशिनष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । सम्प्रे-
क्ष्यं सम्प्रेक्ष्येक्षणं सन्दर्शनं कृत्वेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह न विधीयते, किं
तर्हि ? चक्षुषोदृष्टिसंज्ञिताः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः, सम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं तर्हि
मनस्तत्रैव समाधीयते; आत्मनि हि मनस्समाधानं वक्ष्यति—'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' [६।२५]
इति; तस्मादिवशब्दोपस्तेनाक्षोदृष्टिपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन् दिशां नाव-
लोकनं कुर्वन्तित्येतत् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा—विगतभीर्बिगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणां व्रतं ब्रह्मवर्षगुरु-
शुश्रूषणभिक्षामुक्त्यादि तस्मिन्स्थितः, तदनुष्ठाना भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो
वृत्तिमुपसंहृत्य मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चितः । युक्तः समाहितः सन्नासीतोपवि-
श्रवः । मत्परः कश्चिद्वागी स्त्रीचित्तोऽपि न स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वा ।

अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥ अथेदानीं योगफलमुच्यते— युञ्जन्निति । युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्नेव यथोक्तेन प्रकारेण योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं यस्य स ज्ञान्तिमुपरातिं निर्वाण-परमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याः ज्ञान्तेस्तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ योगिन आहारादिनियम उच्यते— नेति । नात्यश्रतः आत्मसम्मितमन्नमतीत्याश्रतः । “अत्याशनादतीपानाद्यञ्च उन्नात्प्रतिग्रहात्” [म.ना. ५।२] इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्म-सम्मितादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयता । अथवा योगिनो योगशास्त्रपरिमितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्तीत्युक्तम् । ‘अर्धमन्नस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वमशीलस्य योगो भवति चार्जुन ! ॥ १६ ॥ कथं पुनर्योगो भवति ? इत्युच्यते— युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य, आद्रियत इत्याहारोऽन्नं, विहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य, तथा नियता चेष्टा यस्य कर्षष्टु, युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहाः सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—इत्थं योगमारुरुक्षोः कर्मानुष्ठानं योगारू-
ढस्य सर्वकर्मसंस्थानं तत्साधनं तल्लक्षणं चोक्त्या इदानीं
योगाङ्गानि निरूपयत्यर्थः— रहसि एकान्ते गिरि-
गुहादौ स्थितः । तत्रापि न सद्द्वितीयः किं त्वेकाकी ।
स्मर्येते हि— “एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद्वै चैव
मिथुनं भवेत् [स्मृतम्] । त्रयो धामः समारुह्यत ऊर्ध्वं तु
नगरायते । नगरं हि न कर्तव्यं धामो वा मिथुनं तथा ।
[एतन्मार्गं प्रकुर्वाणः स्वधर्माभ्यन्तरे यतिः] राजवातां हि तेषां
स्याद्वैशी वातां परस्परम्” ॥ [ना. प. ४. ३।५६-५८] इति ।
एकाकिनोऽप्यसंयतचित्तस्य मनोविक्षेपात्रगरमेव भवति; अ-
तो यतचित्तात्मा यतो संयतो योगप्रतिबन्धकव्यापापशून्यो
चित्तद्वैहो यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः— निराशीः वितुण्यः
अत एव अपरिग्रहः शास्त्रनिषिद्धेन योगविरोधिना परिग्रहेण
रहितः । एवंविधो योगी योगारूढः सततमात्मानं चित्तं
शुजीत, समाहितं कुर्यादित्यर्थः ।

अत्रैव योगशास्त्रप्रतिष्ठा प्रथमं तावदवगन्तव्या— ‘योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः’ [पा. योग. १।२] तस्याष्टावङ्गानि यमनि-
यमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदाः । तत्रा-
ह्यास्तस्यास्तैथ्यब्रह्मचर्योपरिधाजवब्रह्ममाप्तिमिताहारशौचानि
यमाः । तपस्वन्तोषास्तिकयदादेभरपूजनसिद्धान्तप्रवण-
होमतिजपव्रतानि नियमाः । स्वस्तिकपथासनादीन्यास-
नानि । प्राणवृत्तिनिरोधः प्राणायामः । इन्द्रियाणां स्वस्व-
विधेयेभ्यः प्रत्याहारं प्रत्याहारः । सबाहोन्द्रियस्य मनस
एकत्र चिरमवस्थानं धारणा । ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरा-
न्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । सर्वथा विजातीयप्रत्य-
यान्तरन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स तु चित्तभू-
मिभेदेन द्विविधः, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेति । चित्तस्य
हि पञ्च भूमयो भवन्ति— क्षिप्तं मुदं विक्षिप्तमेकाग्रं

निरुद्धमिति । तत्र विषयासक्तं चित्तं क्षिप्तम्, निद्रातन्द्रा-
दिप्रसक्तं मुदम्, सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिदज्ञाननिष्ठं
क्षिप्तद्विविधतया विक्षिप्तम्, तत्र क्षिप्तमुदयोः समा-
धिशङ्के नस्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि कदाचिद्वन्नपि समा-
धिविशेषप्राधान्यात्तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वप्नमेव नश्यति ।
एकाम् स्वेकविषयभारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमो-
गुणकृतनिद्रातन्द्रादिरूपलयाभावाद्वाजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपवि-
क्षेपाभावाच्चैकविषयकभारावाहिकवृत्तिरिति मुदे सत्यं भवति
चित्तमेकाग्रम् । अस्यां भूमौ सम्प्रज्ञातः समाधिः । तत्र
ध्येयाकारवृत्तिरपि भासते । तस्यापि निरोधे निरुद्धं चित्तम्-
सम्प्रज्ञातसमाधिभूमिः । अयमेव सर्वतो विकृतस्य योगिनः
समाधिकफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य हृदभूमिरात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारहेतुः ।

तदेतदश्लोकव्याऽत्र निरूप्यते, तत्र तावत् ‘नात्यश्रतस्तु
योगोऽस्ति’ इति श्लोकद्वयेन दशविधयमान्तर्गतं भिन्ना-
हारित्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्यते— ‘पूरयेदशोनाथं
तृतीयखट्वेन तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ ॥
इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वा भुञ्जानस्य योगो
न सम्पद्यते । तत्र हेतुमुच्यते— नाह—न चेति । अत्याशिना
हृतिनिद्रा स्यात्, अत्यन्तमनव्रतश्चातिजागरः, तदुभयमपि
योगप्रतिबन्धकम् । अतः हे अर्जुन ! सावधानो भवेति
सम्बोधनाभिप्रायः । एवं व्यतिरेकमुखेणाहारनियमस्य बोधा-
ङ्गत्वमुक्त्वा अन्यव्यखेनापि तदाह— युक्तेति । युक्ताहार-
विहारस्य—आहारोऽभ्यवहारः, विहारः पादक्रमः, युक्तौ
नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य तथोक्तस्य, अत एव युक्त-
स्वप्नावबोधस्य नियतनिद्राजागरस्य, तथा अन्येष्वपि विहितेषु
तपस्वाध्यायव्रतजपादिषु कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्ता नियतकाण्ड
चेष्टा व्यापारो यस्य तथोक्तस्यैव ब्रह्मविद्याद्वारा सर्वदुःख-

निष्ठित्हेतुर्भागे भवति । अत्राहारस्य नियतत्वम् 'पूर्वेद-
जनेनाधेयम्—' इति प्रागुक्तम् । निद्राजागरयोस्तु
'रात्रेर्भागप्रत्ये कृत्वा प्रबुद्धः प्रथमान्तो योः । प्रवृत्तपन्मध्यमे
भागे योगयोग्यः प्रजायते' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहा-
रस्तु च 'योजनाय परं गच्छेत्' इत्यादि । तपस्वाध्या-
यादीनां तु 'शनेर्विधा शनैस्तपः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं 'ब्रह्म-
चरिणोऽस्ति स्थितः' इत्यनेन ब्रह्मचर्यम्, 'प्रशान्तात्मा' इत्यनेन
अहिंसास्तत्यास्तेयक्षमार्जवनि, यतचित्तात्मा इत्यनेन बहिरङ्गतः
शौचम्, 'अपरिग्रहः' इत्यपरिग्रहः, 'स्थितः' इति धृतिः,
'विगतभीः' इत्यनेन शास्त्रीयनिश्चयदादयोद्विगता भीः सर्व-
सङ्कत्यागपूर्वकयोगप्रवृत्तिविषयकयुक्तत्वायुक्तवाशङ्का यस्ये-
त्येकेन आस्तिक्यम्, 'युक्तेष्टस्य कर्मसु' इत्यनेन तपस्सा-
ध्यायव्रतजपः, 'निराशीः' इति सन्तोषः, तदाक्षिप्ततया
तदुपलक्षिताश्रम्ये यमनियमाः प्रदर्शिताः ।

अथ क्रमप्राप्तमासनमाह— शुचौ देश इति । शुचौ
देशे स्वभावतः संस्कारतो वा परिशुद्धे स्थाने नादुष्टिहृतं
नातीवोन्नतं, नात्यतीव नीचं, चैलाजिनकुशोत्तरम्, चैलं वल्गुम्,
अजितं श्याप्रक्रमं, चैलाजिने कुशेभ्य उतरे यमिस्तत्पयो-
क्तम् । कुशानाद्युपरि चर्म, तदुपरि चैलमास्तीर्यैत्यर्थः ।
एवमभूतं स्थिरमचलं आत्मनः स्वस्यासनं प्रतिष्ठाप्य स्थाप-
यित्वा । आत्मनः' इति परात्मन्युद्घातितः, 'आसनं शयनं
वर्षं जायापत्यं कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि परेषां न
कदाचन' इति स्मरणात् ।

एवमासनमुपविश्य तदन्तराशुद्धेयाः प्राणायामप्रत्याहार-
धारणाः प्रदर्शयति— तत्रैकाग्रमिति । तत्र तस्मिन्नासने
उपविश्य । अत्र पञ्चसंस्कारादिविशेषानादरेण केवलरूपवि-
श्लेषेति सामान्योक्त्या 'येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।
तत्सुखासनमित्युक्तम्' इति शास्त्रोक्तं सुखासनमेव विवक्षित-
तदुपगम्यते । श्रूयते हि— "जिविकेदंशे च सुखासनस्थः"
[कै. उ. ४] इति । सुव्रतं च पतञ्जलिना— 'स्थिरसुखमा-
सनम्' [पा. यो. २।४६] इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं
मनः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, किंवा चेष्टात्मकः प्राणः, यता
नियमिताक्षितेन्द्रियक्रिया येन स तथोक्तः । अत्र यतक्रिय
इति प्राणसंयमनोक्त्या 'आपाने उद्धतिं प्राणम्' [शं. २९]
इति प्राङ्निरूपितः प्राणायामः प्रदर्शितः । यतेन्द्रियस्व-
यतचित्तत्वोक्त्या च 'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमासिषु उद्धति'
[शं. २६] इति प्रागुक्तं प्रत्याहारधारणे दर्शिते । चित्तेन्द्रिययोः

क्रियेति व्याख्यानं 'यतचित्तेन्द्रियः' इत्येतान्वैव चारिता-
र्थोक्तिपादं व्यर्थं स्यात् । अत एव व्याख्यातम् ।

'एकाग्रं मनः कृत्वा' इत्यनेन धारणानन्तरम्भावनी ध्याना-
ख्या चतुर्थी भूमिर्दर्शिता । एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये
चित्तशुद्ध्यर्थं योगं ध्यानं युज्यात्कुर्वीत । तत्र चित्तैकाग्र्ये
कारणं देहधारणमाह— सममिति । काये देहमध्वभागः ।
स च शिरश्च शीवा च कायशिरोशीर्वा मूलाधारादाभ्यस्य मूषे-
पर्यन्तं सममवक्रम्य अचलमकम्पं धारयन्, किञ्च अन्त-
रान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, स्वं स्वीयं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्ये-
वेति इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । न ह्यत्र नासाग्रसम्प्रेक्षणं
विवक्षितम्, तथा सति मनसस्तत्रैव समाधिप्रसङ्गात् ।
अतो नासाग्रप्रेक्षक इव स्थित इति । एवं मनः संश्लेष विप-
द्याकारणवृत्तिशून्यं कृत्वा मच्चित्त आसीत्ति ध्यामविधिः ।
सदिति ध्येयस्वरूपसौलभ्योक्तिः । मयि पुरतः स्थिते मदन-
कोटिसुन्दरे मणिकिरीटकुण्डलबलयहारकेयूखुप्रकाशकृते
माङ्गल्यवपुषि मरकतोपलभ्यामलं मन्दस्मितहासविभ्यामधरे
मयुरालापिनि महनीयचरितानुदिते वासुदेवे चित्तं यस्य स
मच्चित्तः सन्, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीत्ति उपविष्टः ।

त्वां परमन्तः सर्वेऽपि त्वज्जिज्ञा भवन्ति । तदेव किं तव
ध्यानम् ? नेत्याह— मत्पर इति । अहमेव पर इष्टः परम-
पुरुषार्थो यस्य स मत्परः । एवं भगवदेकाकारचित्तवृत्तिरूप-
ध्यानात्मकसम्प्राप्तसमाधिनिष्ठस्य फलमाह— युञ्जन्निति ।
एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेन सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
समाहितं कुर्वन् योगी नियतमानसः नियतं समाध्यायता-
तिशयेन निरुद्धं मानसं येन स तथोक्तः सन् शान्तिं सर्व-
कृत्पुपरमरूपां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारादप्राप्तं मोक्षपर्यव-
सायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति ।
न ह्यन्तर्धानाकाशगमनादिसिद्धिफलान्यधिगच्छति, सर्वतो
विरक्तस्य शुशुक्षोस्तदपेक्षाविरहात् । अत एवादालको देवता-
मन्त्रितोऽपि तानवज्ञाय निर्विकल्पकसमाधिमेव चकरोति
वासिष्ठे श्रूयते । योगसूत्रकृता पतञ्जलिनाऽपि भूतभौतिका-
द्यामधिपयस्कसम्प्राप्तसमाधिमन्धानादितुच्छफलेर्देवदुष्टा
प्रवक्ष्य तेषामपवर्गोपयोग्यात्मसमाधिबिरोधिलेन हेयत्वं
सूत्रितम् 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धाः' [पा. यो.
३।३६] इति । सेयमष्टश्लोकी यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारादिक्रमेण पाठक्रमं संक्वाऽस्माभिर्व्या-
ख्याताः ॥ १०—१७ ॥

९ व १० व १० वी०— एवं योगारूढस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽरुह्योः साङ्गं योगं विदधतः सिद्धिमाह—'योगी' इत्या-
दिना 'मत्संस्थामधिगच्छति' [१५] इत्यन्तेन । योगी युञ्जानो रहसि स्थितः आत्मानं सततं
युञ्जति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मेति । त्रैत्यादिचित्तपरिकर्मविचित्रात् अवध्यादिपञ्चभूत-
भयरहितः । सवीजयोगिनस्तस्य सम्प्राज्ञातसमाधिप्रकारमाह—मनः संश्लेष मच्चित्त इति । मनस्य तादृशं संश्लेषं

* बौधायनधर्मसूत्रे [१।५।६१।१] त्वयं पाठः— 'आत्मयस्यमासनं वर्षं जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि
परेषामशुचीनि तु' ॥ इति भिन्नतया वर्तते ।

वासुदेवाविष्टितं चित्तरूपेण परिणमते इति तच्चित्तं तदधिष्ठातरि मयि यस्य स इति युक्तस्य भक्तिसम्बन्धिव्युत्पत्तम् । तदाह—युक्तः सन्मत्पर आसीत ॥ १४ ॥ एवं सदा योगी युक्तः सिद्धः स मयि संस्थां लब्धं मोक्षादक्षरतादात्म्यरूपादपि परमं प्रवेशं प्राप्नोति ॥ १५ ॥ तमेव परावृत्त्या द्रढयति— नात्यश्रत इति स्पष्टम् । किन्तु युक्तहारविहारस्य योगो दुःखहा भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगारूढस्वरूपश्रुत्वा तस्य भावस्वरूपसिद्ध्यर्थं योगसाधनप्रकारमाह ‘योगी’ इत्यारभ्य ‘स योगी परमो मतः’ [६।३२] इत्यन्तम् । योगी योगारूढः, आत्मानं भावात्मकं रूपं, रहसि एकान्ते भगवच्चिन्तनस्थाने स्थितः सन् समाहितः सन् सततं युज्यत भगवति युक्तं कुर्यात् । एकाकी सङ्गदोषरहितः । यतचित्तात्मा यतं वशीकृतं स्वमोगादिरहितं चित्तं भावरूपमात्मा देहेऽधिकरणात्मको येन । निराशौर्निर्गन्ता मोक्षशास्त्राङ्गाङ्गा यस्य । अपरिग्रहः संसर्गदुःखज्ञानेन व्यक्तपरिग्रहः सर्वोपशारहितः । एव युक्तचित्तः सन् मुक्तयानं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ सलामग्रीकं ध्यानस्वरूपमाह— युक्ताविति चतुष्टयेन । शुचौ देशे भावात्मकद्वन्द्वानादौ, आत्मनो भगवतः स्थिरमासनं भावरूपं, नायुच्छिन्नं हृदयाद्वाहः केवलकीडायामेव स्थितम्, नानिनीचं भावरहिता-नुकरणत्मकम् । कीदृशं? चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं वस्त्रं भावरूपं, ‘स्पर्शतथैव’ कुचकुङ्कुमाङ्गितैः [भाग. १०।३।१३] इति न्यायेन ‘अजिनं अधिकरणदेहसहृदयकमलात्मकं, चैलाजिने कुशेभ्यः श्रीयोगवर्णादिस्थितवृणादिरूपेभ्य उत्तरं परिमन् । पूर्वं भावरूपवृणानि, तदुपरि हृदयात्मकं, तदुपरि भावात्मकं वस्त्रमेव प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्र भगवत्स्वरूपे एकग्रं केवलदास्त्वभ्युज्यन्त्यसौ स्थितं मनः कुल । यताः शान्ताचित्तिन्द्रियक्रिया यस्य । चित्तक्रियाः स्वमोगाचाञ्छादयः, इन्द्रियक्रियाः स्वतापनिवृत्त्यर्थं दर्शनाभिलाषाः, तादृशो भूत्वा आसने उपविश्य आत्मशुद्ध्यर्थं भावस्वरूपसिद्ध्यर्थं योगं भगवत्संयोगं युज्यात अभ्यसेत् ॥ १२ ॥ समं कायशिरोग्रीवं, कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवम् । कायपदेन चरणमारभ्य सर्वोऽपि देहः । भक्तिमानुसारं शिरः सत्यलोकात्मकम्, ग्रीवां शुक्तिराम् । समं यथास्थितरूपमचलं धारयन् ध्यानं कुर्वन् ।

११ नो. भा. दी.— योगीति । योगी योगाभ्यासपरो रहसि एकान्ते स्थितः सन् आत्मानं बुद्धिं युज्यत समादध्यात् । सततमिति नैरन्तर्यव्युत्पत्तम् । निराशीर्षो गसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः, तदेकनिष्ठ इति यावत् । तेन सत्कार उक्तः । एकाकी असहायः, सञ्चायासीत्यर्थः । यतौ स्थिराकृतौ चित्तं मन आत्मा सेन्द्रियं शरीरं येन स यतचित्तात्मा । तथा अपरिग्रहः एकाकित्वेऽपि कथापुस्तकादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥

‘योगं युज्यत’ इत्युक्तं तत्तत्तथैव ? इत्याकाङ्क्षायां तदङ्गान्यासनादीन्याह— शुचौ देशे इत्यादिना । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आतेऽग्निमन्त्रित्यासनं स्थण्डिलं ‘निश्चलं’ इत्यनेन घृन्मयमेव स्थण्डिलं, न तु काष्ठमपि पीठम् । ‘आत्मनः’ इति परासनव्यावृत्त्यर्थम् । नायुच्छिन्नं नात्युच्चं नानिनीचं चैलाजिनकुशा उत्तरे उपर्युपरि यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरम् । अजिनादुपरि चैलं, कुशेभ्य उपरि अजिनं, स्थण्डिलस्योपरि कुशा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यात् ? इति तत्राह— तत्रेति । तत्रासने पद्मस्वस्तिकाद्यन्तमेनासनेनोपविश्य । यताः निगृहीताश्चित्तस्य क्रिया विषयाणां स्मरणानि, इन्द्रियक्रियास्तेषां ग्रहणं, येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः । अत एव मनो बाह्याभ्यन्तरविषयानुपरक्तयता एकं ध्येयमेव प्रत्यक्तत्त्वमग्रे यस्य स्फुरति, नान्यत् ;

स्थितः सन् स्वनासिकाग्रं सम्यग्ये अर्धनिमीलितनेत्रो भावस्थः दिशश्चानवलोकयन् दिग्भावाज्ञानशून्यः सर्वत्र भगवद्वर्त्तमानवान् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा भक्तिरसाग्निविष्टचित्तः, विगतभीः, ब्रह्मचारी श्रुत्यादिदुःपारचरणेषु भगवत्प्राप्तिसन्देशरहितः । ब्रह्मचारिभूते स्थितः भगवदर्थेन्द्रियनिग्रहवान् । तादृशः सन् मनः संयम्य सर्वत्र आकृष्य वशं कृत्वा मषितो मध्येव चित्तं यस्य । मत्परः अहमेव परः पुरुषार्थरूपो यस्य । एतादृशो भूत्वा युक्तः मयोगस्थ आसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

एवं योगाभ्यासकर्तुः फलमाह— युञ्जन्ति । एवं सदा निरन्तरं नियतमानसः दार्षक्यपरचित्तः, आत्मानं युञ्जन्नि, युक्तं कुर्वन्, योगी मयि योगवान्, निर्वाणपरमां मोक्षाधिकां मत्संस्थां मत्स्वरूपस्पर्शात्मिकां शान्तिं वियोगक्षेत्रादिरहितभा-वमधिगच्छति प्राप्नोति । १५ । एवं योगफलश्रुत्वा तस्य स्थित्यर्थमाहारादिकमाह— नात्यश्रतस्त्विति । अति अभतः अधिकमोक्तुं हृदयार्थं युञ्जानस्य न च । एकान्तं सर्वथा अनुज्ञास्य भगवत्स्वरूपमज्ञात्वा उपवासं कुर्वत, अतिस्वप्नीत्यस्य निद्राशीलस्य सर्वविस्मरणकस्वभावस्य, जाग्रतश्च न चैव योगो मत्संयोगोऽस्ति ॥ १६ ॥ यत एतादृशस्य योगो न भवतीत्यतो यथा योगसिद्धिः स्वाद्योपायमाह— युक्ताहारेति । युक्त आहारो विहारश्च यस्य भगवत्सेवाधेदेष्टोपायं प्रसादं अनुज्ञानस्य, भगवत्सेवाधोऽनुकरणत्मककर्मसु प्रातरारभ्य ज्ञानपाकादिरूपेण नियुक्ता भगवदर्थैकरूपा चेष्टा यस्य, युक्तौ स्वप्नाव-योयौ भगवद्विभ्रामोत्तरक्षणे सेवायां देहालस्यनिवारणार्थं स्वापः, सेवासामग्रीसम्पादनादिस्वबोधः, एतादृशौ तौ यस्य । तस्य योगो भावात्मको मत्सङ्गात्मको दुःखहा तद्वाभावतापादिहतां भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेकामं वृत्त्यन्तरानन्तरितश्रद्धैकाकारवृत्तिप्रवाहि कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युज्यादनुतिष्ठेच्चित्तस्य स्थैर्यतापादानेन ॥ १२ ॥

‘आसन उपविश्य’ इत्युक्तं तत्कथं ? इत्यत आह—सममिति । कायः शरीरमध्यं, शिरो ग्रीवा च कायशिरोमीधं समं मूलाधारमारभ्य मूर्धान्तं अवकं अवचलं निष्कम्पं धारयन् स्थिरो भूत्वा । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ इति नासिकाग्रावेक्षणं न विधीयते, किन्तु निमीलने लयभयमुन्मीलने विश्लेषभयम्, अतो दिशोऽपि ख्यादिविक्षेपकविषयदर्शनभयादनवलोक्ययत्नधोन्मीलितनेत्र आसीतेति उत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह—प्रशान्तात्मेति । योगयुक्तो योगी ब्रह्मचारित्रते भैक्षचर्यायां स्थितः, सन्न्यासीत्यर्थः । मच्चित्तो मयि परमे चित्तं यस्य स एवम्भूतो मध्येव मनः संयम्य मत्पर आसीत, स प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभीमेवतीति योजना । भवति हि कश्चिदात्मनोऽन्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तस्तमेवाराध्यत्वेनाभिगतस्तत्रैव च मनसः संयमं करोति, न तु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन मन्यते; किन्तु तस्मीत्याऽन्यदेव फलं कामयते । अयं तु मच्चित्तो मध्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं प्रत्यगद्वयं कामयत इति । यतो मत्परोऽन एव प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण बाह्याभ्यन्तरविषयत्यागेन समाधिसुखास्वाद्यत्यागेन च ज्ञान्त उपरत आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्राश्लेषो विगतभीमेवति । इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्प्यते । सर्वथा तस्यां सिद्धायां पुरुषः परमपुरुषार्थभागभवति ॥ १४ ॥

अस्याः फलमाह—युजमिति । एवमनेन प्रकारेण सदा निरन्तरं दीर्घकालं चात्मानं मनो युञ्जन् समादधानो योगी, नियतं ख्यातिफलादपि नियुहीतं मानसं येन स नियतमानसः, शान्तिं परमम्बराग्यवलान् ख्यातिमपि निरुच्य निर्विकल्पपदं निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां, मत्संस्थां मध्येव संस्था एकीभावेनावस्थानं समाग्रायां यस्यास्तामधिगच्छति प्राप्नोति । ख्यातिफलं च सूत्रकृता दर्शितं ‘प्रसङ्ग्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः’ [पा. यो. ४।२९] इति ‘तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृण्यम्’ [पा. यो. १।१६] इति ‘सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च’ [पा. यो. ३।४९] इति सूत्रवयेण । प्रसङ्ग्याने ध्याने अकुसीदस्य वणिज इव फलानिच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति, तस्याश्च फलं धर्ममेघः समाधिः, स च प्रागेव व्याख्यातः । तद्वैराग्यं परं परसंज्ञं पुरुषख्यातेः फलम् । तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्यादिव्यविषयेषु वैतृण्यम् । एतस्यैव हि नान्तररीकं फलं कैवल्यमिति योगा वदन्ति । तृतीयसूत्रोक्तं फलं सार्वज्ञ्यादिकं त्वभिप्रेत्य श्रूयते—“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [सं. उ. १।१३] इति “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः” [ब्र. उ. ४।४।२२] इत्यादिकम् ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनिषमहाह्वार्या—नात्यश्रत इति । एकांतमतिशयेन जाग्रत इत्यत्राप्यतिशब्दो योज्यः ॥ १६ ॥ युक्तः परिमिता आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥

सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सदृष्टान्तावस्था ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विश्लेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यार्थचिन्ता आत्मन्येव केवलेष्वतिष्ठते, स्वात्मनि स्थितिं

१ ‘निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यः’ इत्येतत् कस्याप्युपभोगस्थेच्छा न तिष्ठति इति व्याचकुर्नव्याः । तत्र, कामशब्दस्योपभोगात् स्थिते मानाभावात्, ‘कामोपभोगपरमाः’ (१६।११) इत्यनेन कामोपभोगोर्मेदस्यैवात्र प्रतीयमानत्वाच्च ।

—अविगीता ।

लभत इत्यर्थः । निस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते, तदा तस्मिन्काले ॥१८॥ तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते— यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमा— उपमी- यतेऽन्येत्युपमा योगज्ञैश्चित्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता । योगिनो यत्चित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शा. व्या.—सकल्पस्य साङ्ख्यस्य योगस्योक्त्य- नन्तरं 'यदा हि' [६।४] इत्यादावुक्तकालावुवादेन युक्तं लक्ष- यितुमनन्तरलोकप्रवृत्तिं दर्शयति—अथायुनेति । विशेषेण संयतस्वभवे सङ्घित्यति—एकाग्रतामिति । 'आत्मन्येव' इत्येवकारार्थं कथयति—हित्वेति । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । तस्याऽऽत्मस्थितिं विवृणोति—स्वात्मनीति । चित्तस्य हि

कल्पितस्याऽऽत्मैव तत्त्वं, तत्पुनरन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्नं तिष्ठतीति भावः । तस्यामवस्थायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्ततृष्णो युक्तो व्यवहितेय इत्याह—निस्पृह इति ॥१८॥ उपमा योगिनचित्तस्यैवस्योदाहरणमित्यर्थः । उपमाशब्दस्य प्रदीपविषयत्वसिद्धयर्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—उपमीयत इति । योगिनो यथोक्तविशेषणवत्चित्तस्यैवस्येति शेषः ॥१९॥

३ रा. भा.—यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतं विशेषेण नियतं निरतिशय- प्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते, तदा सर्वकामेभ्यो निस्पृहः सन् युक्त इत्युच्यते योगार्हं इत्युच्यते ॥ १८ ॥ निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति, अचलः सप्रमस्तिष्ठति; यत्चित्तस्य निवृत्तसकलेतरमनोदृष्टेर्पैंगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निवातस्थतया निश्चलसप्रमदीपवन्नित्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रम आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं परिकरोक्तिसमनन्तरं योगदशां प्रदर्श- यितुं ततः पूर्वां प्राञ्जल्यैव योगयोग्यदशा परामृश्यते—'यदा विनिर्गता' इति श्लोकेन । 'आत्मन्येव' इत्येवकारव्यवच्छेदशब्द- प्रयोजनान्तरावपनाय सामान्यतः प्रयोजनविषयमित्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु कचित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुः ? इत्य- ब्राह्म निरतिशयेति । 'युक्तः' इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निस्पृहः' इत्यस्यानुद्देश्यकोट्यनुपवेशाय निस्पृहः सन्नि- त्युक्तम्; सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः, सर्वकामेषु निस्पृह इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ योगदशा लक्ष्यते— 'यथा' इत्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतुर्निवातस्थत्वम् । इहते- चेष्टार्थत्वे विवक्षिते दीपे तदनन्वयात्साधारण्यसिद्धयर्थमाह—न चलतीति । निश्चलत्वे पूर्वतादिनिदर्शनसद्भावेऽपि दीपदृष्टान्ता- भिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह अचलः सप्रमस्तिष्ठतीति । 'यत्- चित्तस्य' इत्यनेन चित्तारूपवृत्तिनियमनवचनमुल्लङ्घयि- त्याह निवृत्तेति । मनोमात्रपर्यायो वाऽत्र चित्तशब्दः । इतराश्वनेनात्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा 'युञ्जतः योगम्' इत्येतादाहुर्येतेषामिप्रायेणाह—आत्मनि योगं युञ्जत इति; आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । 'नेङ्गते' इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, 'समं कायशिरो- ग्रीवं धारयन्चलं स्थिरम्' [६।१३] इति तस्योक्तत्वात्,

अ्यानदशाताधारत्वेन समाधिदशाविशेषकत्वासुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, 'योगिनः सोपमा' इत्यन्वयायो- गात् । नाप्यात्मस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तात्तिसिद्धिः । अतः स्वयम्भक्तज्ञानप्रभातिरस्तसमेतत्तद्वृत्त्यन्तरपरिहृद्वात्मस्व- रूपप्रदर्शनार्थोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं 'योगिनः' इत्युक्तेऽपि पुनरपि 'आत्मनः' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युक्तम् । 'योगिनः आत्मनः' इति व्यधिकरणे षष्ठ्यो । ननु 'सोपमा' इत्यत्र उपमाशब्द उपमित्विपरो वा ? दृष्टान्त- परो वा ? उभयायाऽपि न सम्भवति, ययेति निर्दिष्टप्रकारपरा- मर्शित्वाद्वात्र तच्छब्दस्य उपमाशब्दस्य च तत्त्वमात्राधिकरण- त्वात् 'सप्रमस्तिष्ठति' इत्येतच्च कथं दाहान्तिके निवार्यम् ? अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्वप्रतीत्यभावात् किमर्थं च नि- श्चलत्वोपदेशः ? इत्यब्राह्म—निवातस्थतयेति । अयमभि- प्रायः—उपमेति दृष्टान्तगतं साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते । तस्मात् 'यथा' इत्यनेन 'सोपमा' इत्यस्यान्वय उपपन्नः । प्रभा- याश्च प्रतिषमोऽत्र ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं चात्र स्वप्रमायुत- ज्ञानस्य विविधप्रसरणनिवृत्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनो- वृत्तेरेवामावादा संसारदाशयां च ज्ञानस्थेन्द्रियद्वारेण प्रसरणादिति । 'स्मृता' समाधिदशासम्बन्धिनिर्गमिभिरेति शेषः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मनि भवति ॥ १८ ॥ आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—'आत्मन्येवावतिष्ठते' इत्यत्र स्वस्मि- न्नेवेति प्रतीतिनिरासायाह—आत्मनीति । अन्यथा ज्ञात्वा माभित्यादिविरोधः ॥ १८ ॥ 'युञ्जतो योगमात्मनः' इत्य- मी. ७०

ब्राह्मशब्दस्य षष्ठ्याच्च विवक्षितमर्थमाह—आत्मन इति । 'योगिन आत्मनः' इति अन्वयनिराशाय योगमित्युक्तम्, अन्यथा वैयर्थ्यात् ॥ १९ ॥

७ ह. चै. भा.—अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्यत्रोच्यते—यदा विनियतमिति । यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यं आत्मन्येव केवलमवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा दृष्टादृष्टविषयेभ्यस्तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितस्योपमोच्यते—यथेति । यथा दीपो निवातस्थः निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति, सोपमा उपमीयतेऽनयेत्पुनः स्मृता योगज्ञैश्चित्तप्रकारदर्शिभिश्चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगं समाधिमतुष्टत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वै. प्र. मि.—एवमेकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिब्रह्मवा निरुद्धभूमावसम्प्रज्ञातसमाधिं वन्तुषुप्रक्रमते—यदेति । यदा यस्मिन्काले चित्तवर्तनं विशेषेण नियतं सर्वशून्यतामापादितं चित्तं विरजस्तमस्कृताऽतिसत्त्वल्लेने सर्वविषयाकारग्रहण-समर्थमपि सर्वतो निरुद्धदृष्टिकत्वाद्वात्मन्येव प्रत्यक्षचित्तवर्तिते आत्मैकाकारतया निश्चलं भवति, तदा सर्वदृष्टिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । अस्यासम्प्रज्ञातसमाधेः साधन-माह—निस्स्पृहः सर्वकामेभ्य इति । यद्यपि यमादीनि योगसाधनान्युक्तानि, तथापि वैराग्यमेवाष्टाङ्गयोगप्रवर्तकम-न्तर्द्धं योगसाधनम् । तद्वि द्विष्यम्—अपरं परं वेति । अपरमपि चतुर्विधम्—यतमानं व्यतिरेकं एकैन्द्रियत्वं वशी-कारश्चेति । तत्र सारासारविवेकोयोगो यतमानवैराग्यम्, विवेकाभ्यासेनैतावन्नो द्रोषाः पक्वा एतावन्नोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकवैराग्यम्, दृष्टादृष्टविकविषयग्रहणैर्द्वैत-मा-

खबोधेन तां परित्यज्य मनस औहस्यमात्रेणावस्थापनमे-केन्द्रियवैराग्यम् ; वित्तुत्वं वशीकारवैराग्यम् । तदिदमपरं वैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन सम्प्रज्ञातस्यान्तरङ्गम् ; असम्प्र-ज्ञातस्य तु बहिर्द्वारम् । तन्मान्तरङ्गं तु परवैराग्यं सकल-प्रपञ्चव्यवहारवैतुष्यरूपमिति योगशास्त्रमार्गः । तदेतत्परं वैराग्यमिह 'निस्स्पृहः' इत्येवोच्यते । सर्वकामेभ्यः, सर्वव्यव-हारेभ्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतया स्थितस्य चित्तस्यो-पमानमाह—यथेति । यतचित्तस्य निरुद्धचित्ततः योगिन-सम्प्रज्ञातसमाधिरूपं युञ्जतः अनुतिष्ठतः योगिनः य आत्मर-अन्तःकरणं तस्य सा उपमा दृष्टान्तः स्मृता योगज्ञैरिति बोधः । काऽसौ ? यथा दीपो निवातस्थ इति । निवातदेशस्थितः प्रदीपो यथा चलनहेत्वभावाद्नेङ्गते न चलति, सोपमा । चित्तलया सत्त्वोचित्यं प्रकाशकतया च स्थितस्य चित्तस्य निश्चलः प्रदीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—कदा सिद्धयोगी पुरुषो भवतीत्यपेक्षायां निर्बोजयोगसम्प्रज्ञातसमाधिमाह—यदेति । आत्मन्येव चित्तं विनियतं संयतं तिष्ठति यस्य सोऽपि योगकाले सम्प्राप्ते तेभ्यो योगैश्चर्याष्टसिद्धिरूपेभ्योऽष्टोप-कामेभ्यो निस्स्पृहो भवेत्, तदा युक्तः सिद्धयोगी दृढतरयोगीत्युच्यतेऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठः ॥ १८ ॥ आत्मैकया कारतयाऽवस्थितचित्तस्योपमानमाह—यथेति । निर्गतो वातो यस्मिंस्तत्र देशे स्थितो यथा दीपो नेङ्गते सोपमा निदर्शनं यतचित्तस्य ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं प्रवृत्तस्य भगवयोगसिद्धिः कदा स्याद् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यदेति । यदा यस्मिन् समये भगवत्सम्प्रज्ञातसमाधिमाह्नकाले विनियतं वशीभूतं चित्तमात्म-न्येव भारात्मकस्वरूप एव अवतिष्ठते स्थिरं भवति सर्वकामेभ्यो लौकिकेभ्यो निस्स्पृहो विगततेजो भवति तदा युक्त इत्युच्यते । सिद्धयोग उच्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनियतचित्तः कीदृशविधः

स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यथेति । यथा दीपो वायुरहितप्रदे-शस्थितो नेङ्गते न चलति, यतचित्तस्यात्मनो भगवति योगं ध्रु-जतो भावयतो योगिनः सा उपमा स्मृता । अत्र दीपदृष्टान्तस्यैव भावः—दीपस्य तापरूपवद्वायौश्च शैत्यधर्मत्वात् । तद्रहितदेशे तस्य नाशार्थं चाञ्चल्यं न भवति, तथा भगवद्विप्रयोगात्तापनि-वर्तकधर्मभावेन योगं युञ्जतो मनश्चञ्चलं न भवति ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—निर्वाणपरमां ज्ञानिं प्राप्तस्य लक्षणान्याह—यदेत्यादिभिः षड्विः । विनियतं विशेषेण एकाग्रताभूमेरपि निरुद्धमात्मनि प्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठते, न त्वस्मितादिरूपेण चञ्चिद्यते, तदा योगी सर्वेभ्यो जाग्रत्सुषुप्तीजसमाधिषूपस्थितेभ्यः—व्यक्तेषु पञ्चमी—सर्वात्म्यप्राप्त्यैव तां प्राप्य तेषु निस्स्पृहो भवति, तदा युक्तो निर्विकल्पक इत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायां योगिचित्तस्योपमानमाह—यथेति । नेङ्गते न चलति तद्वत् । यत् च तच्चित्तं च यतचित्तं तस्य एकाग्रतां प्राप्तं चित्तं निवातप्रदीपवन्न चलतीत्यर्थः । आत्मनो योगं समाधिं युञ्जतोऽनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवश्यकर्तव्यत्वं च ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचिंत्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्बुधसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

सङ्कल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरति गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना समाधिपरिब्रुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— द्विविधः समाधिः, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्र-
ज्ञातश्च । ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथञ्चिज्ज्ञायमाना सम्प्रज्ञात-
समाधिः, कथमपि धृक्गहायमाना सैव सत्त्ववृत्तिरसम्प्रज्ञात-
समाधिः, तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधायी असम्प्रज्ञातस्य
समाधेरनुना लक्ष्यं विवक्षनाह—एवमिति । काले समाध्या-
पलक्षिते । एवकारः ‘तुष्यति’ इत्यनेन सम्बध्यते । चका-

रस्य समन्वयमाह—यस्मिंश्चेति । कालस्तु पूर्ववत्
कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे—
परमिति । ‘आत्मानं’ इत्यस्य त्वम्पदार्थविषयत्वमाह—
स्व एवेति । परमात्मानं प्रतीच्ये तद्भावेनापरोक्षी कुर्वन्नुष्टि-
हेत्वभावात्तुष्यत्वेत्यर्थः । तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति
शेषः ॥ २० ॥

१ न विचाल्यते—विशेषेण न चाल्यते; अपितु संस्कारात्रेणैवास्य प्रथमक्षणमात्रमेव चक्रं कारुण्यादिवशात्, न तु मूढत्वा-
द्भयभिनवशुभपदाहः । गुरुणा बृहस्पतिना । स हि ‘न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलोकिकः ।’ इत्यादि लोकायतमतमुपदि-
श्यामुतात्स्ववर्गसत्त्वलायाभासेति प्रसिद्धं पुराणेषु । अयं योगी तु न तेनापि दुःखेनापि चाल्यते । अथवा गुरुणा देशिकेन । योगा-
भ्यासिन् न वदध्वं गुरुयोगकल्याणसमये समाधेर्युत्थापयति, परमयं न तेन प्रयत्नेन व्युत्थापयितुं शक्यते इति समाधेरलक्ष्यमुच्यते ।

२ अनिर्विण्णेति—‘विद’ विचारणे (धा. पा. स्था. १३) निर्वृतिवत् कर्तारि कः । ‘रदाम्या’ (अध्या. ८।२।४२) इत्या-
दिना निष्ठातस्य पूर्वस्य दस्य च नः । ‘निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम्’ (अध्या. ८।४।२९) इति परस्य श्रुत्वेन च पूर्वस्य गत्वम् ॥
अनिर्विण्णो विष्णुः, ‘अनिर्विण्णः स्वविष्टो भूः’ (वि. स. ना. ६०) ‘अनिर्विण्णः सवामर्षी’ (वि. स. ना. १०८)
इति सहस्रनामसु पाठात् । तस्मिंश्चेतो यस्मै तेन इति केचित् । निर्विण्णं संसारे विरक्तं चेतो यस्य तेनेति वा (६।२०) ।
तथा योक्तम्—‘यदात्मज्ञेन निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः । अन्त्यासेनात्मनो योगी धारयेदवलं मनः’ [भाग. १।१२.०।१८] इति ।

३ शनैः शनैः मनसैव, न व्यापारोपरमेण, धृतिं गृहीत्वा क्रमात्क्रममभिलाषदुःखं प्रतनुकृत्य किञ्चिदपि विषयागमं त्यागग्रहणा-
दिकं न चिन्तयेत्, यत्कथ्येव्याख्यातम्—न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति, तत्रात्ममयं रुचितम् ; अन्यथादप्रसज्जात् । न च विषयानुपरम-
मात्रमेव प्राप्तमित्युच्यते—इत्यभिनवशुभाचार्याः । उपरमेदिति अन्तर्भावित्यर्थम् । ‘उपाच’ (१।३।८४) इति परस्मैपदम्
—अधिगीता ।

१ श्रां. भा.— किञ्च— सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं, अनन्तमित्यर्थः । यत्तद्वु-
द्धिग्राह्यं बुद्धयैवेन्द्रियनिरपेक्षया शृङ्खत इति बुद्धिग्राह्यं, अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं, अविषय-
जनितमित्यर्थः, चेत् तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न चैव अयं विद्वान्नात्मस्वरूपे
स्थितः तस्माच्चैव चलति तत्तत्तत्तत्स्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यं लब्ध्वा यमात्मलार्थं
लब्ध्वा प्राप्य चापरम्यल्लभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्ना-
त्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकट-
यति— किञ्चेति । बुद्धिशब्दः स्वातुभवविषयः । इन्द्रियनिरपेक्ष-
त्वाद्युभयगम्यत्वोचैरतीन्द्रियमिति पुनस्तस्मात्तत्त्वाशङ्कयाऽऽह—
अविषयेति । पक्षः— न चेत्यादि । अपेक्षितपूर्णे— आ-
त्मस्वरूप इति । तस्मात्तत्त्व इति सम्बन्धः । नैवेत्येवकार-
सम्बन्धोक्तिः । चकारः सप्तम्या सम्बन्धनीयः । येनेति पूर्वव-
त्सम्बन्धः ॥ २१ ॥ प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विहितमिति—

किञ्चेति । 'आत्मलभान्तरं परं विद्यते' [आप.ध.सू. १।२।२१] इति सृष्ट्या व्याचष्टे यमात्मलभमिति । लभान्तरं पुरुषार्थ-
भूतम्, ततस्तस्मादात्मलभमिति यावत् । 'तं विद्यात्' इत्युत्तरं सम्बन्धः । 'यस्मिन्' इत्याद्यवतारयति किञ्चेति । अपरिपक्योगो यथा दर्शितेन दुःखेन प्रत्यागम्यते, नैवं विचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी, तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

१ श्रां. भा.— 'यत्रोपरमेते' [६।२०] इत्याधारभ्य यावद्विर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थावि-
शेषो योग उक्तः— तं विद्याद्विज्ञानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो
दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं 'योगः' इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विज्ञानी-
यादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्देययोगीगसाध-
नत्वविधानार्थम्— स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न
निर्विण्णमनिर्विण्णम् ; किं तत् ? चेतः, तेन निर्वेदहितेन चेतसा, चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'तं विद्यात्' इत्याद्यपेक्षितं पूरय-
यतायति— यचेति । 'तं' इत्यात्मावस्थाविशेषं पराश्रयति ।
दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो बुध्यते, सकथयोगसंज्ञितः
स्यात् । इत्याशङ्कयाऽऽह विपरीतेति । इयं हि योगावस्था समु-
त्खातनिखिलदुःखमेवेति दुःखसंयोगमात्रो योगसंघामहेतीत्यर्थः ।
उपसंहृते योगफले किमिति पुनयोगस्य कर्तव्यत्वमुच्यते ? तत्रा-

ऽऽह योगफलमिति । प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशा-
रम्भोऽन्वारम्भः । योगं युज्जानस्तत्तत्प्राणादुक्तां संसिद्धिमलभमानः
संशयानो निवचेतेति तत्रिहस्यर्थः पुनः कर्तव्यत्वोपदेशोऽर्थवा-
निति मत्वाऽऽह निश्चयेति । तयोः साधनत्वविधानमेवाक्षर-
योजनया साधयति स यथेति । इह जन्मनि जन्मान्तरे
वा सेत्स्यतीत्यध्यवसायः । योक्तव्यः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

१ श्रां. भा.— किञ्च— सङ्कल्पप्रभवान्सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामा-
स्तास्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमु-
दायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं
कुर्यात् । कया ? बुद्ध्या । किंविशिष्टया ? श्रुतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया, धैर्येण युक्तये-
त्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थितं 'आत्मैव सर्वं, न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्ति' इत्येवमात्मसंस्थं मनः
कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिजा-
नोते किञ्चेति । केन क्रमेण कर्तव्यत्वं ? इत्यपेक्षायामाह सङ्क-
ल्पेति । सङ्कल्पः शोभनाभ्यासः । 'सर्वान्' इत्युक्त्वा पुनः शो-
धतः इति पुनश्चकारित्वाशङ्कयाऽऽह— निर्लेपेनेति । यथा शो-
भ न भवति तथा । सर्वेषां कामानां शोभनाभ्यासाधीनानां सागस्य
योगसंयुक्तान्शेषत्वद्विवेकयुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य सर्वतो
नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । कामसाग-

द्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याह्वयति कुर्यात् ? इति शङ्कितारं प्रत्याह शनैः
शनैरेति । सहसा विषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वास्थ्यं
सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति । तत्र साधनं धैर्ययुक्ता
बुद्धिरित्याह कथेत्यादिना । भूम्यादिरव्याकृततर्पण्याः प्रकृ-
तीरक्ष-पूर्वपूर्वधारणं कृत्वोत्तरोत्तरक्रमेण प्रविक्षाप्येवेति भावः ।
अव्यक्तात्मनि प्रविक्षाप्याऽऽत्ममात्रनिष्ठं मनो विधाप्य चिन्त-

थितव्याभावादतिस्वरूपो भवेदित्याह आमेति । तत्र संस्थि-
तिमेव मनसो विवृणोति आत्मैवेति । योगविधिसुफल्ग्व्य

किमिदमुक्तं ? इत्यावाङ्मयाऽह—एष इति । यन्मनसो नैवेत्य-
मिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते अतिशयितसुखमिद-
मेवेति रमते, यत्र च योगे आत्मना मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्वेव तुष्यति, यत्त-
दतीन्द्रियमात्मबुद्धयेकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः
सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्वाचान्न चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं
मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितोऽविरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते
तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दामिधेयं ज्ञानं विद्यात् ; स एव रूपो योग
इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—पुनरपि योगदशैव आदरातिरेकाय निर-
तिशयपुष्पाथैस्वप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते—‘यत्र’ इत्यादिभिः ।
‘निरुद्धं’ इत्यत्र परिग्रहीतत्त्वविभक्तवादिभ्रमव्युदासाय —
योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम् । सर्वतो
निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयते, ‘सर्वत्र’ इत्युक्ते
तत्त्वोत्पत्तप्रवृत्त्युदयोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः ।
‘योगसेवया निरुद्धं यत्रोपरमते’ इत्युक्ते योगस्य पृथ-
गुपादानात्, यच्छब्दार्थस्य योगाद्यतिरेकः प्रतीयतेति तद्व्यु-
दासाय ‘योगसंज्ञितम्’ इति वक्ष्यमाणान्वयेन यत्र योग इत्यु-
क्तम् । ‘यत्र यस्मिन् काले’ इति परोक्तमित्युक्तम्, उपरितनयच्छ-
ब्दभिराथैस्त्वप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्ययोगशब्दान्वयाच्चेति
भावः । ‘यत्रोपरमते’ इत्यत्र यतो विनिश्च्यत इति भ्रमापाकर-
णयाह अतिशयितेति । यत्र सिद्धेऽन्यत् उपरमत् इत्य-
ध्याहारेण योजना न युक्ता; तथा सति ‘निरुद्धं’ इत्यनेन पुनर-
क्षिप्तं स्यात् । उपसर्गाणां च नानाथैत्वादयमेवातिशयिताथै
उपपन्नः । आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वाक्यमर्थः सिध्य-
तीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य यथाक्रमान्वये प्रयोजना-
भावात् उचितान्वयप्रदर्शनाय—आत्मन्वेव तुष्यतीत्युक्तम् ।
अन्यनिरपेक्षमित्यवधारणतोपशब्दाभ्यां अर्थसिद्धौक्तिः ।
यद्वा ‘आत्मानं परम्यस्त्वृष्यति’ इत्यादिवाक्येन विवक्षितसिद्धौ पुनरा-
त्मनीति निर्देशः तद्व्यव्युदासार्थं इत्यभिप्रायः । आरामनि
परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिरासङ्गता ।
अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात्, परिशेषात्, औचित्याच्च ‘बुद्धि-
श्राव्यम्’ इत्यत्र बुद्धिं विशिनष्टि—आत्मबुद्धयेकेति । आत्य-
न्तिकं पुनर्दुःखसम्मोदरहितमित्यर्थः । यदेवंविधं सुखं तद्यत्र
वेत्तीत्यन्वयः । यद्वा यत्तदिति पिण्डितं प्रसिद्धचित्तव्यार्थं तदि-
त्वेवार्थः । केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमज्ञानान्तः ‘सुखमात्य-
न्तिकं यत्र’ इति यदति ‘वेत्ति यत्र’ इति यत्रशब्दः पूर्वोत्तरसाक्य-
साधारणतायामन्ये प्रयुक्तः । वेत्तीत्यस्यापर्वगदशातोमान्यसुखप्र-
तिसंस्थानपत्त्वव्युदासाय योगरूपापातोऽप्याभिप्रायेण अनुभव-
तीत्युक्तम् । ‘आत्मनि तुष्यति’ इति पूर्वमितरसुखनिरपेक्षत्व-
परम् । ‘सुखमात्यन्तिकम्’ इत्यादिकं तु स्वरूपसुखानुभवपरमित्य-

पौनरुक्त्यम् । सुखातिरेकेणेति उक्त एवाचलनहेतुशचित इति
भावः । प्रामाणिकार्थाश्च चलतीति वा, सम्यक् चलतीति वा, नि-
र्वहणं मन्दम् । योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरस्तत्तदवस्थैवैव
चिरतरावस्थानामिवानुमुचितमपेक्षितं चैत्यभिप्रायेण ‘तत्त्वतः’
इत्यस्य तद्वावादिति प्रतिपदसुक्तम् । इतरविषयनिरोधनैर-
पेक्ष्ये ‘यत्र’ इति श्लोकेनोक्ते । तत आत्मस्वरूपसुखानुभवस्तस्य
स्वरसवाहितया दुर्विच्छेदत्वं च ‘सुखम्’ इति श्लोकेनाभिहिते ।

अथ ‘यं लब्ध्वा’ इति श्लोकेन योगविरतिकाव्येन तत्सैवा-
भिलाषपदवाद्वाह्यसुखाभिलाषेण दुःखेन चानास्करुदनमुच्यत
इति विभागज्ञापनाभिप्रायेण योगाद्विरत इत्यादिकमुक्तम् ।
योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिस्नानमेव नास्तीति भावः । ‘गुरु-
णापि’ इत्युक्तगौरवव्यञ्जनाय गुणवत्पुत्रवियोगादिनेत्यु-
क्तम् । ‘पुत्रजननविपत्तिभ्यां न परं सुखदुःखयोः’ इति ह्याहुः । न
विचाल्यते योगप्रतिकूलमवसादं न गच्छतीत्यर्थः । दुःखसंयो-
गस्य वियोगस्तस्यासम्बन्धः, अभाव इत्यर्थः । स च भावान्तर-
मिति ज्ञापनायाह—दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारमिति । दुःख-
संयोगस्य वियोगो यत्रेति न्यधिकरणबहुव्रीहौ फलितोक्तिरिय-
म् । अथवा, वियोगशब्दोऽत्र नियुज्यतेऽनेनेति करणार्थैक्यमनो
वियोगहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतसेति पदच्छेदे संसारे ता-
पत्रयेवेवेत्यध्याहारः स्यात् ; तत्तु सप्रयोजने योजनान्तरे सम्भ-
वति न युक्तम् ; तस्मादनिर्निर्णयचेतसेति पदच्छेदः । निश्चयशब्दो-
ऽपि तेनैव हेतुसमर्पणेनान्वितः ; न तु ‘योक्तव्यः’ इत्यनेन नि-
रर्थकान्वयप्रसङ्गात् । अनिर्विण्णत्वेहेतुव निश्चयः पूर्वोक्तनिरति-
शयपुष्पाथैस्त्वैव स्यात् ; तदेतदखिलमभिसन्धायाह—स एव
मिति । एवंप्रकारो निरतिशयपुष्पाथैरूप इत्यर्थः । ‘योक्तव्यः’
इत्युक्तत्वात् आरम्भोपकारकत्वशेतनाय आरम्भदशाया-
मित्युक्तम् । मनसा क्लियमानस्तु समाधानं च कामयेत ।
अनिर्वेदं मुनिगच्छन् कृयादिवात्मनो हितम् ॥ इति ह्युच्यते ।
अतो निरकयुक्तो निर्वेदोऽन्यः ; अन्यं त्वन्नाशा इति हृष्ट-
चेतसेत्युक्तम् । योक्तव्यः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः, सङ्कल्पजाः पुनः पौत्रश्रेष्ठादयः, तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः, तान्सर्वान्मनसैव तदनन्वयानुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तन्निमित्तहर्षोद्वेगौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्माद्विषयात् सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैः शनैर्दृष्टिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

४ धे. ता. चं.—अथ ममकारपरित्यागादिकं प्राग्विक्रम-
णीकमखिलमिदानीं सुखग्रहणायेह सौकर्यप्रदर्शनाय च सङ्कल्पय
योगदशापर्यन्ततया स्मार्यते 'सङ्कल्प-' इत्यादिभिः श्लोकैः ।
'सङ्कल्पप्रभवान् सर्वान् कामास्त्यक्त्वा' इत्येतावतीह सिद्धौ पुनः
'अशेषतः' इति पदं निश्शेषत्यागानार्हणा विषयाणां सूचकम् ।
न चोत्तरवाक्ये तदन्वयः, ग्रामशब्देन पर्वसत्त्वात् । अतः प्रयुक्त-
पदवैयर्थ्यपरिहाराय 'अशेषतश्च कामास्त्यक्त्वा' इति वकारा-
भावेऽपि योज्यम् । अपि च सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव अस्-
ङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण विभजते—स्पर्शजा इति ।
'मनसैव' इति पदं मज्जस्थितत्वादापेक्षितत्वाच्च काकाक्षिन्यायेन

पूर्वोत्तरान्वितमिति दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैवेत्यादिक-
सूचकम् । कामत्यागकरणस्य मनसोऽन्तर्गत्यापारतदनन्वयानुस-
न्धानम् ; कर्मोपाधिकशरीरान्विता हि पुत्रादयः, न त्वात्मस्व-
रूपान्विता इत्यनुसन्धानानेत्यर्थः । 'न प्रहर्षयेत्' [११२०]
इत्यादिभिः प्रागेवोक्तं स्मारयति स्पर्शजेष्वित्यादिना ।
'समन्ततः' इत्यत्र पञ्चद्वेदादिभ्रमबुद्धासायाह—सर्वस्माद्वि-
षयादिति । प्रकान्तादक्षिणिल्लक्षणाया धृतेर्हेतुमाह विवे-
कविषयेयेति । उपरम्य बाह्यालभार्थं मानसमुद्योगं वारयि-
त्वित्यर्थः । उपरम्येति व्याख्यानमङ्गत्वव्योक्तनाय । किञ्चिदपीति
आत्मव्यतिरिक्तमसुकूलप्रतिकूलदासीनं सर्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मना मनसा आत्मनि देहे आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥ तत्त्वतो
भगवद्रूपत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ दुःखसंयोगो येन विद्युष्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं
दुःखं विनाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः, योक्तव्य
एव बुभुषुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वान्सर्वविषयान् अशेषतः । एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचि-
त्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥ २४ ॥ बुद्धेः कारणत्वं
मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पदत्रयं व्याख्या-
ति—आत्मनेति । अन्वयापेक्षया व्युत्क्रमः । पश्यमिति
स्थानविवेकार्थसूचकम् ॥ २० ॥ तत्त्वतस्तद्भावात् ब्रह्मत्वादिति
प्रमाणविरुद्धं व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह—तत्त्वत इति ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः स कथं योगः स्यात् ?
इत्यत आह—दुःखेति । करणेऽपि वषः स्मरणात् । एवं तर्हि
दुःखवियोगमित्येव वक्तव्यम्, किं संयोगशब्देन ? इत्यत
आह—न केवलमिति । वियोगशब्दो निवारणे वर्तत इति
भावः । एतच्च पदाधिक्यादेव लभ्यते, नान्यथा । ननु 'स निश्च-
येन योक्तव्यः' इति पुनर्विधानं किमर्थं ? निश्चयेनेत्यादिविशेष-
धनार्थमिति चेत्, न ; महाफलेऽनन्देहात् प्रवृत्त्यभावेन 'निश्चयेन'

इत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—निश्चयेनेति । अयोगव्यवच्छेदे
निश्चयशब्द इत्यर्थः । कुत्रायोगो व्यवच्छिद्यत इत्यत उक्तं बुभुषु-
णेति ; मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ 'सर्वान्सर्वतः' इत्येवयोस्तात्पर्य-
माह—सर्वमिति । कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपीति मूलपाठः ।
नन्विन्द्रियग्रामनियमनमेवावश्यकं, न तु कारणनियमः कथमुच्यते
मनसैवेन्द्रियग्राममिति ? तत्राह—मनसैवेति । स्वरूपकथनमेत-
दिति भावः । इति ज्ञापयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥ 'शनैः शनैरुप-
मेदुद्धया' इति बुद्धेरीन्द्रियग्रामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् कथमेतदित्यत आह—बुद्धेरिति । अनेनोपरमेदि-
त्यस्यार्थद्वयसूक्तं भवति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीप इव यत्र यस्मिन्काल उपरमते
चित्तमुपरति गच्छति । निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारम् । योगसेवया योगानुष्ठानेन । यत्र चैव यस्मिन्
काल आत्मनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति
तर्हि भजते ॥ २० ॥ किञ्च—सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं, अत्यन्तमित्यर्थः । यत्त-
द्बुद्धयैवेन्द्रियनिरपेक्षया शुद्धत इति बुद्धिब्राह्मणीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं तदविषयजनितमित्यर्थः ।
वेति तादृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले, न चैवायं विद्वान्मात्मस्वरूपे स्थितस्तस्माच्चलति तत्त्वत-

स्तत्त्वस्वरूपात्मचयवत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं न मन्यते लाभान्तरं न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्नास्त्यैकत्वे स्थितो दुःखेन शङ्खपातादिलक्षणेन गुरुणाऽपि गरीयसाऽपि न विचार्यते ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्यारभ्य यावद्विषयेशेषैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेष उक्तः—तमिति । तं विद्यादुःखसंयोगवियोगश्च, दुःखेन संयोगो दुःखसंयोगस्तेनासंयोगो दुःखसंयोगवियोगस्तु दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतं विद्यादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यः । अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णम्; किं तत् ? चेत्, तेन निर्वेदहितेन चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च—सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामास्तांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निःशेषं निर्लेपम् । किञ्च मनसैव विषेकयुक्तेन, इन्द्रियग्राभिमिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियतं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ शनैः शनैः सहस्रोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । केन ? बुद्ध्या धृतिप्रहीतया, धैर्ययुक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि स्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ एष योगस्य परमोऽवधिः ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं सामान्येनोक्तमस्य ज्ञातसमाधि चित्तोति सार्धत्रयेण— यद्येति, सत्तिसमसी । यत्र यस्मिन्नन्तःकरणपरिणामे योगसत्त्वया योगाभ्यासप्राप्तयेन जाते सति चित्तं निर्दोषं सद्गुरुपरमते निश्चिन्धनाप्रिवृत्तशिलोपरि स्थितमलवक्षोपस्थान्यति । निर्दोषचित्ततया सत्त्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवतीति यावत् । यत्र च यस्मिन् परिणामे सति आत्मना रजस्तमोनिमित्तमुद्धृष्टसत्त्वमात्ररूपेणात्मनःकरणेन आत्मानं प्रत्यक्षचैतन्यमसंशुद्धानन्दधनं पश्यन्मुपलभमानः तत्रैवात्मनि च्युत्यति, तमन्तःकरणपरिणामं योगं विद्यादिति चतुर्थेऽधोऽर्कनाभ्यसः ॥ २० ॥

आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति । यत्र यस्मिन्नन्तःकरणपरिणामविशेषे सति अतीन्द्रियं बाह्यनसादीनीन्द्रियाप्यतिशान्तरम् “यतो वाचो निर्वर्तते, अग्राय मनसा सह” [तै. उ. १. ४. ११] इत्यादिछूतैः, अत एव आत्यन्तिकमनन्तरितिराशम्, बुद्धिप्राप्तं “दृश्यते त्वष्टया बुद्ध्या सुखमा” [कठो. १. १२] इत्यादिशुखसुखसम्बन्धाऽप्यत्वाक्यनित्तमोऽनन्तरिकभावान्निष्ठसत्त्वबाहिरूपपत्रया बुद्ध्या ग्राह्यं सुखं यो वेत्ति, यत्र च स्थितोऽयं विद्वान् तत्त्वत आत्मस्वरूपमैव चकति, तं योगं विद्यादिति । “अत्र अतीन्द्रियं” इति विषयसुखव्यावृत्तिः । बुद्धिप्राप्तमिति सुषुप्तिसुखव्यावृत्तिः; सुषुप्तौ बुद्धेर्लौकिकान्तरात् । समाधौ तु निर्दोषिकायास्तस्याः सत्त्वात् । उक्तं हि गोहृदपात्रैः [३. ३. ५]—“कीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते” इति ॥ २१ ॥

‘यत्र स्थितो न चकति’ [६. १. २१] इत्येतदुपपन्नमिति-यमिति । यं च निरतिशयात्मसुखव्यञ्जकनिष्ठैतिकचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा अपरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते “आत्मलाभात् परं विद्यते” [आप. ध. सू. १. १२. १२] इति श्रुतेः । अतो न विषयभोगावासकया समाधेर्विचलकया नापि शीतवात-अशकाद्युपद्रवनिवारणार्थं तद्विद्याह—यस्मिन् परमात्मसुखमये

निष्ठैतिकचित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुण्या शङ्खनिपातादिनिमित्तेन महताऽपि दुःखेन न विचार्यते ; किञ्च छन्द्रेणेत्यर्थः । एवं ‘यत्रोपरमते’ [६. १. २०] इत्यारभ्य बहुविशेषैर्विशिष्टावस्थाविशेष उक्तः, तं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयस्वैदुःखविशेषेन दुःखवियोगमेव सन्तं योगसंज्ञितं वियोगशब्दाहमपि विरोधिच्छिन्नगता योगशब्दव्याख्या विद्याजानीयार् । न तु योगशब्दादशोधात्किञ्चित्सम्बन्धं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तथा च पतञ्जलिसूत्रम्—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ । [पा. यो. १. २] इति

यत्मादेवं महाफलो योगस्तत्सादवश्यमभ्यसनीय इत्याह—स इति । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शाखाचार्योपदेशयोः सत्यत्वाव्यवधानेन योक्तव्यः अभ्यसनीयः । तथा अनिर्विण्णचेतसा । ‘प्राप्तत्वाऽपि कालेन योगो न सिद्धः, किमतः परं कष्टम्’ इत्यतदतो निर्वेदः, तदहितेन चेतसा ‘बृहज्जन्मनि जन्मान्तरे वा लोक्यति, किं विरया ?’ इत्येवं धैर्ययुक्तेन मनस्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथास्य योगस्याभ्यासप्रकारमाह—सङ्कल्पेति । कामाः स्वचन्दनवनिताद्यभिलाषाः; ते च सङ्कल्पप्रभवाः । अशोभनेषु विषयेषु शोभनतायासः सङ्कल्पः । स हि सम्यक्कामान् कल्पयति । तथा च स्मृतिः—‘काम ! जागामि ते सुखं सङ्कल्पाज्जायते किल’ [म. भा. १. २. १०७. १५] इति; तानेतान्सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा शुनकवान्तापायस इति विषयदोषदर्शनेन परित्यज्य । ‘सर्वान्’ इत्यनेन सत्त्वगन्धमादिष्विव ब्रह्मलोकादिव्यभिचारिण्यैर्वर्ज्येषु च कामास्त्याज्या इत्युक्तम् । उपवासप्रतिना कस्मिन्निविष्टे त्वक्तोऽप्यशक्याः पुनश्चेदिति तथा मा भूदित्यशेषव इत्युक्तम् । निर्लेपतेत्यर्थः । एवं कामास्त्यक्त्वा अत एव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तस्तदभावे सति विषेकयुक्तेन मनसैव इन्द्रियग्राभिमिन्द्रियसमुदायं समन्ततः

समन्तादिभिनय उपरमेदित्युत्तरंगान्वायः । 'समन्ततः' इत्यनेन देवतादर्शनादेरपि नियतव्यतोच्यते ॥ २४ ॥

‘उपरमेत्’ इत्युक्तम्, तत्रोपरतिः कथं केन कर्तव्या ? तत्राह—शूनैरिति । धृतिगृहीतया, अवश्यं सम योगः सेत्स्यतीति धैर्यं धृतिः, तयुक्तया बुद्ध्या कर्तव्यतानिश्चया-स्मिकया शनैः शनैः शास्त्राचार्योपदिष्टभूमिकाजक्रमेण उपरमेत् मनोनिरोधरूपधरमं कुर्वीत, न तु सहस्रेत्यर्थः ।

भूमिकाजयक्रमश्चेत्थम्—चतस्रो भूमिकाः वाग्भूमिर्मनोभूमिरहङ्कारभूमिर्महत्तत्त्वभूमिश्चेति । एतासां क्रमेण जयो भूमिकाजयः, तत्र बागादिसर्वेन्द्रियव्यंग्यपारनिरोधेन मनोदृष्टिमात्रोपतयाऽऽवस्थानं वाग्भूमिजयः जाते ह्यस्मिन्मयभूमिजये गवाक्षादेरिव स्वाभाविक एव बाङ्मनियमः सम्यग्यते, ततः सङ्कल्पविकल्पादिसकलमनोभयापारख्योगोनाहङ्कारमात्रतया स्थितिरूपो द्वितीयो मनोभूमिजयः जाते ह्यस्मिन्वाल्गुधरादेरिव स्वाभाविकमेव निर्मनस्कत्वं भवति । ततः ‘अहमेतस्य पुनः’ ‘अहमेतस्य पिता’ इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानस्वरूपविशेषाहङ्कारव्यापारख्यागेन ‘अस्मि’ इत्येतान्मात्रमभिमन्यमानरूपसामान्याहङ्काराख्यमहत्तत्त्वमात्रतयाऽऽवस्थानरूपस्तृतीयोऽहङ्कारभूमिजयः । जाते ह्यस्मिन्मया‘स्वस्यां तर्ज्यां प्राप्तुवतो वि-शेषाहङ्कारः स्वत एव सङ्कुचितं तथा स्वत एव तत्सङ्कोचः सम-ग्यते । तदनन्तरं ‘अस्मि’ इत्येतान्मात्रमभिमन्यमानरूपसामान्याहङ्कारव्यापारस्यापि ख्योगेन निरुपाधिकस्मिन्मात्रतयाऽऽवस्थानरूपधरुपां महत्तत्त्वभूमिजयः जाते ह्यस्मिन्निरुपाधिकः शुद्ध आत्मा त्वम्वदलक्ष्यः साक्षात्क्षियते । तमेनं भूमिका-चतुष्टयजयं कठवह्नीश्वरतिराच्छेद-‘यच्छेदाद्भानसी प्राज्ञस्तथच्छे-ज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति निच्छेत्तथच्छेच्छान्त आत्मनि’ [३ । १३] इति । एवं भूमिजयक्रममभिप्रेत्य

९ व० त० ६०—तमेव योगं स्वरूपतः फलतश्च लक्षयति—यत्रेति साधैर्लिखिभिः । यत्र यस्मिन् काले योगतन्त्रसेवया निरुद्धं चित्तमुपरमेत् सर्वत इति स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तथा च पातञ्जलसूत्रम् [१।२] ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ इति ॥ २० ॥ आत्मसुखप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति—यत्रेति । योगमाल्यनिकं इति च व्याप्तरूपया बुद्ध्या ज्ञानेन प्राप्ता, इतरेन्द्रियाप्राप्तात्वात्, सुखमात्मरूपं निर्दिष्टम्, तद्वन्नः व्याप्तरूपया-त्सुखात्मत्वाद्धि न चलति ॥ २१ ॥ तदेव विशिनष्टि—यं लब्ध्वेति । एतेनेष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिफलको योगः समन्वितः ‘तं विधात्,....योगसंज्ञितं’ दुःखसंयोगेन वियोग एव योग इति विरुद्धलक्षणया उच्यते । यस्मादेवं महाफलो योगस्त्वस्मात् एव यत्नतोऽभ्यसनीयः इत्याह—साधेन । स निश्चयेनेति यत्नेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—यस्मिन् योगे मनश्चञ्चलं न भवति, स कीदृशो योगः ? इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति साधैर्लिखिभिः । यत्र यस्यामवस्थायां योगसेवया भावात्मकसंयोगरूपमगवत्सेवया स्वभोगादिभ्यो निरुद्धं चित्तमुपरमेत् संयोगावस्थाभावरूप-स्वभीषे वसते । यत्र चावस्थाविशेषे निविष्टभावावस्थानां भावरूपेणऽऽत्मानं भावरूपं पश्यन् आत्मन्येव भावरूप एव तुष्यति, ‘तं योगसंज्ञितं विधात्’ इति तुष्ये [२३] श्लोकत्रयस्याऽन्वयः ॥ २० ॥ तेषां लक्ष्यप्रतिपत्तिरामाह—सुखमिति ।

शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तम् । विस्तरस्तु योगभाष्यगौडपादीय-जीवन्मुक्तिप्रकरणादिषु द्रष्टव्यः ।

एवं क्रमेण मनो निरुध्य किं कुर्यात् ? अत आह—आत्मसंस्थमिति । आत्मनि निरुपाधिकं त्वम्वदलक्ष्ये प्रत्यक्ष-तन्मे संस्था समासिर्धस्य तदागमसंस्थं सर्वकारट्टरहितं मनः कृत्वा किञ्चिदपि अनात्मनामात्मानं वा न चिन्तयेत् न इत्या विषयोऽकुर्यात् । अनात्माकारट्टतौ हि व्युत्थानमेव स्यात्, न समाधिः । आत्माकारट्टतौ तु सम्प्रज्ञातसमाधिः स्यात् । अतश्चातम्प्रज्ञातसमाधिर्येयां कामपि मनोदृष्टिं नोत्पादये-दित्यर्थः । यद्येवं तर्हि कथमात्मसाक्षात्कार इति चेत्, न; तस्यात्मचित्तन्यरूपत्वेन वृत्तिरूपवाभावात् । तर्हि तस्य स्वतः सर्वदापि सिद्धत्वेन योगाभ्यासैवेत्यर्थमिति चेत्, न; अना-त्मवृत्तिनिश्चेषीकरणाय निवृत्तिरूपनिरोधसमाधेरव्यसनीय-त्वात् । उक्तं हि श्रेयोमार्ग—‘आत्मानात्माकारं स्वाभा-वतोऽवस्थितं यदा चित्तम् । आत्मैकाकारतया तिरस्कृताना-त्मदृष्टिं विदधीत’ इति ।

तथा हि समिदाज्यादृष्टिभिरुत्तरोत्तरं दृष्ट्या प्रबलव्रत्तिः समिदादिक्षये प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्यति, द्वितीयादिक्षणे तु तत्तत्ततोऽपि शाम्यति; तथा अनात्मविषयसङ्कल्पविकल्पादिना-नावृत्तिभिरभिवर्धमानं मनो निरोधवशादुत्तरोत्तरं प्रशाम्यति । तेन प्रशान्तवाहितेति योगशास्त्रे व्यवह्रियते । अनया चाना-त्मवृत्तिजाले निवेशीकृते सति मेवाच्छादनापगमे सूर्यप्रकाश इव स्वत एवात्मप्रकाशो न तु वृत्तिमपेक्षते ॥ ‘दृश्यतं त्वज्जया बुद्ध्या’ [कठो. ३ । १२] ‘यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति’ [१।२०] ‘आत्मैकाकारतया—’ इत्यादिक-मप्यनात्मदृष्टिनिरोधे सत्यात्मप्रकाशस्य स्वत एव भावात्त-निरोधमात्राभिप्रायेणात्मनि बुद्धिदृश्यत्वादिव्यवहाररूपमिति अद्वैतवज्रपञ्जरे प्रपञ्चः ॥ २५ ॥

यत्र अवस्थाविशेषे तथाभूतसेवाभुवजाताभिमविषयम-नोरूपेण आत्यन्तिकमतिशयितं जीवभावप्राप्तिकलाम-कं सुखं बुद्धिप्राप्तं भावात्मकस्वरूपात्मबुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियं लौकिकेन्द्रियसम्बन्धाविषयं यत् तद्वेति । च पुनः अयं पुञ्जीवः यत्रावस्थायां तावतो भावात्मकदास्यफले रसकोटिदृष्टतिरहित-तभावेन स्थितो नैव चलति ‘तं विधात्’ [२३] इत्यभिप-क्षोकेनैव सम्बन्धः ॥ २१ ॥ ननु तत्र स्थितस्य चलनाभावः कथं ? इत्यपेक्षायामाह—यं लब्ध्वेति । यं सुखं लब्ध्वा

ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्वते, तत् उत्तमत्वाभावात् । यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन अधिकरात्मकविप्रयोगा-
दिना न विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं योगसंज्ञितं मयोगसंज्ञात्मकं
विद्यात् जानीयात् । कीदृशं तं ? दुःखसंयोगवियोगं दुःखा-
त्मको यः संयोगो लौकिकोऽधिकरणद्वेष्टयो वा तस्य वियो-
गरूपम् । यतोऽयं योगः फलसाधकोऽतः स कार्य इत्याह
साधित—स इति । स पूर्वोक्तः फलसाधकरूपो योगो
निश्चयेन गुरुपदिष्टेन अनिविण्णेन दुःखज्ञानजप्रपत्तिर्नैथियेन
हितेन मनसा योक्तव्यः, कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च सङ्क-
ल्पप्रभावात् स्वभोगार्थकत्वमतो निश्चयज्ञानं कामान् स्वरमणे-

च्छादिरूपान् सर्वान् भावानन्तरमपि स्वेच्छितरूपान् अशेषतः
फलाभावज्ञानेन त्यक्त्वा मनसैवेन्द्रियग्रामं नियम्य भगवद्देशा-
त्मकभावण्यादिरसान् पश्यन् मनसैव स्वार्थभोगरूपेणैव ततः
विषयेभ्यो विनियम्य वशे संस्थाप्य योगो योक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥
ननु कथमिन्द्रियग्रामं विनियच्छेदिरूपेक्षायामाह— शनैः
शनैरिति । इति गृहीतया वियोगतापादितुःखसहनशीलधैर्य-
गृहीतया दुःखा मनः आत्मसंस्थं भावात्मकस्थितं कृत्वा
शनैःशनैरुपरमेत् स्वभोगरूपेभ्य उपशमयेत् । कथमुपरतिर्भ-
वेदित्यत आह— न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । भावात्मक-
स्वरूपतिरिक्तं किञ्चिदपि न चिन्तयेन भावयेत् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० टी०— यत्रेति । एवं चित्तमेकाग्रीभूतं सत् योगसेवया निरुद्धं यत्र यस्यामवस्थायामुपरमेते
विहीनं भवति, यत्र वा आत्मना चित्तेनात्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति, न बाह्यार्थे तुष्टिं भजते ॥ २० ॥
किञ्च— सुखमिति । आत्यन्तिकमनन्तं यत्सुखं तत्केवलं बुद्धिग्राह्यं सौपुमसुखवद्यतोऽतीन्द्रियमिन्द्रियागोचरं
यत्र सुखे स्थितोऽयं न वेत्ति वेद्याभावात् किञ्चिदनुभवति, नापि तत्त्वतश्चलति । बुद्धिदाशान्स्याध्यासकाले चल-
तीवेति भाति, परन्तु तत्त्वतो न चलति । तथा च श्रुतिः “ध्यायतीव लेलायतीव” [वृ. उ. ४।३।७] इतीवशब्दं
प्रयुज्याना ध्यानादेरतात्त्विकत्वं दर्शयति । बुद्धो ध्यायन्त्यां ध्यायतीवेति लेलायन्त्यां लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः । यद्वा
तत् सुखं यत्रायं न चैव वेत्ति किमपि नैवानुभवति । यत्रेत्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥ २१ ॥ दुःखेन शस्त्रपातादिलक्ष-
णेन गुरुणा महता ॥ २२ ॥ तमिति । ‘यत्रोपरमते चित्तं’ [६।२०] इत्यादिना उक्तलक्षणं तं दुःखसंयोगस्या-
प्यन्तःकरणसम्बन्धस्य वियोगमेव सन्तं विरुद्धलक्षणया योगसंज्ञितं विद्यात् । योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयानि-
र्वेदयोः साधनत्वविधानपूर्वकं तमेव ‘शतकृत्वोऽपि पश्यं वदितव्यं’ इति न्यायेन विधत्ते— स इत्यादिना । स योगो
निश्चयेनाध्यवसायेनानिर्दिष्टं निर्वेदार्हितं चेतो यस्य तेन, योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्वा “शान्तो दान्त उपरत-
स्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [वृ. उ. ४।१।२३] इति श्रुतिविहितं श्रुत्यन्तरदृष्टं “श्रद्धा-
चित्तं” पक्षेनेतं शमादिषट्पदम् क्रमतो विधीयते । तत्र निश्चयेनेति—गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्यभावनिश्चयलक्षणा
श्रदाऽत्र निश्चयपदेन गृह्यते; तथा “निर्विण्णचेतसा” इति वैराग्येन द्वन्द्वसहित्युल्लङ्घना तितिक्षा विधीयते इति
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ अथ शमद्वयोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विधत्ते— सङ्कल्पेति । सङ्कल्पः ‘इदं
मे भूयान्’ इति चेतोवृत्तिस्ततः प्रभव उद्भवो येषां तान् कामान् काम्यमानान् विषयानन्तेशेषतो वासनोच्छेदपूर्वकं
सङ्कल्पनिरोधेन त्यक्त्वा । एतेनान्तरिन्द्रियनिग्रहलक्षणः शम उक्तः । बाह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणं दममाह— मनसैवेति ।
विषयदोषादृशना मनसैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकमिन्द्रियग्रामं समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो विनियम्य
उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरिति । भूमिकाजयक्रमेण दिव्यादिव्यविषयेभ्य उपरमेत् व्यावृत्तो भवेत् ।
कथं ? धृतिगृहीतया बुद्धयेति । धृतिः ‘धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सारिक्की’ [१।८।३३] इत्युक्तलक्षणा, तथा गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत् । तथा एवमुपरतः
मनः आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थितिर्यस्य, न तु दृश्ये द्रष्टरि वा, तत्तथा; आत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । ‘द्रष्टृदृ-
श्योपरकं चित्तं सर्वार्थम्’ [पा. यो. ४।२३] ‘सर्वार्थैकचित्तयोः क्षयोदयो चित्तसैकाग्रतापरिणामः’ [पा.
यो. ३।११] इति सूत्रितमैकाग्र्यं प्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च भासते,
तत्र दर्शनभातमप्रत्याख्येयमतो द्रष्टरि दृश्ये चोपरकं चित्तं सर्वार्थमिति । न तु दर्शनोपरकताऽपि सर्वार्थतायां
पामराणामपि प्रसिद्धम् । द्रष्टाऽपि नास्ति, तदा इन्द्रियाणामभावात् “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता” [कठो. ३।४]
इति श्रुत्यैव भोक्तृत्वस्येन्द्रियसन्नियोगशिष्टत्वात् । किन्तु द्रष्टृदृश्यवासनावासितं चित्रपटसदृशमेकं मन एवास्ति,
तच्च स्वयञ्चोतिषा पुरुषेण भास्यमानं जाग्रदवस्थापेक्षेति द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति, तद्वासनावासितत्वात् । एवं सति
यदा सर्वार्थतायाः क्षय एकार्थताया उद्भवश्च, तदा चित्तसैकाग्र्यरूपः परिणामो भवतीति । तदेव ‘आत्मसंस्थं मनः
कृत्वा’ इति सम्प्रज्ञातसमाधिरुक्तः । तत्रापि पूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनामयो भातीति तन्निवारणेन
नी. ७१

असम्प्रज्ञातसमाधिमाह—न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । ध्यातृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत्, किन्तु अखण्डैक-
रससंविदात्मना सुषुप्तवत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

मनोनियमनोपायः ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

‘निश्चलति’ इति ब्रह्मानन्दगिर्यास्यानामृततरङ्गिणीपाठः ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—तत्रैवात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छ-
ब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलं अत एवास्थिरं, ततस्ततस्तस्मात्त-
स्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभावनया
चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव
प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन
रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य
कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं च ? इति तत्राह—तत्रेति । योगप्रा-
रम्भः सप्तम्यर्थः । एवमन्वेन मनसैवेत्यादिस्तत्प्रकारो गृह्यते ।
स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादिः । शब्दादेर्मेनसो
नियमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—तत्तन्निमित्तमिति । याथा-

त्म्यनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसम्भिन्नत्वाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र
वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति
सम्बन्धः । मनोवशीकरणेनोपशमे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह—एवमिति । योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारा मनोनिय-
हायावृत्तिः । प्रशान्तमात्मन्येव प्रलीनमिति यावत् ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरं मनः यतो यतो विषयप्रावण्यहेतोर्वह्निर्निश्चरति,
ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.—पूर्वोक्तमेव दुर्बलव्योतनाय अवधानवि-
धानाय च प्रपञ्चयति—यतो यत इति । ‘वञ्चलं अस्थिरम्’
इत्यनयोः पौनरुक्त्यनिराभास्योक्तं चलस्वभावतयात्मन्य-
स्थिरमिति । सामान्यविशेषविषयत्वादुपेनरुक्तिः । ‘वञ्चलम्’
इति स्वभावातिरिक्तेतु निवृत्तिपरं वा । यतो यतो निश्चरति
येन येनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा यं यं विषयमभिमुखी-

कृतेत्यर्थः । प्रयोजनतया वा हेतौ प्रपञ्च्यो । तद्यञ्जनायाह
विषयप्रावण्यहेतोरिति । विषयसम्बन्धार्थमित्यर्थः । विषय-
प्रावण्यस्य हेतोरिति वा । सम्भवन्ति ह्यतर्कितोपनता विषयव-
श्रिधानतत्कौतूहलादयो विषयप्रावण्यहेतवः । सुखभावनया
वशीकरणं शक्यमित्युच्यते अतिशयितसुखभाव-
नयेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—यतो यतो यत्र यत्र ‘यतो यतो यावति’ [भाग. १०।१।४२] इत्यादि-
प्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत्, आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.—यतो यतः श्रोत्रादेरिति प्रतीतिनिरासा-
याह—यत इति । शब्दादावित्यर्थः । कुतः सप्तम्यर्थं तसि-
लेन्यते ? इत्यत आह—यत इति । तथा चोक्तं ‘आद्यादिभ्य-

उपसंख्यान्यो’ [वार्ति.] इति । अन्यथा द्वारमात्रनियमे स्मरणस्य
को निवारयिता ? षष्ठ्या ह्यत्र भाव्यं, सप्तमी तु कथं ? इत्यत
आह—आत्मनीति ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्रैवाऽऽत्मसंस्थं मनः कृत्वा प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमि-
त्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषादेतन्मनश्चञ्चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दा-
देर्निमित्तान्नियम्यैतन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभावीकृत्य वैराग्यभावनया वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् ।
तथा सति आत्मन्येव प्रशाम्यति ॥ २६ ॥

८ वे. प्र. गि.—नन्वात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तस्य
योगिनो यदि मनः कदापिचञ्चलस्वभावत्वाद्विषयौन्मुख्येन
बहिर्निर्गच्छेत्, तदा किं कर्तव्यम् ? अत आह—यत इति ।

चित्तविशेषकरूपरादिविषयमध्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमि-
त्तादुपसंख्यान्यतः चञ्चलं विशेषप्राप्तिमुखं सत् मनः निश्चलति
निर्गच्छति समाधिविरोधिनीं विशेषतश्चिद्व्यापादयति, तथा

चित्तलपहेतुनिद्राशेषबह्वानश्रमादिमध्ये यतो यतो निमित्तात्
अस्थिरं लयभिखलं सप्त मनः निश्चलति समाधिविशोधिर्नी
निद्रास्वल्पवृत्तिस्तृपादयति, ततस्ततः विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमि-
ताश्च एतन्मनः नियम्य निर्द्वैतिकं कृत्वा आत्मन्येवानन्दयने

वशं नयेत् ; यथा न विक्षिप्येत, यथा वा न लीयेत्, तथा निरु-
न्ध्यादित्यर्थः । तदेतद्गोडपादीयतद्विवरणयोः प्रपञ्चितं
विस्तरभयात् लिख्यते ॥ २६ ॥

१० व० त० दी०— सङ्कल्पेति । आत्मन्येव वशं नयेत् प्रत्याहारेण स्थिरं कुर्यादिति निर्वाञ्जत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— शनैस्तिष्ठतेः स्वरूपमाह— यत्
इति । मनो यतो यतः स्वभावतश्चञ्चलं अस्थिरं यं यं प्रति
निश्चलति ततस्ततो नियम्य वशीकृत्य एतन्मन आत्मन्येव भा-
वात्मकं भगवत्येव वशं नयेत् प्रापयेत् । अत्रायं भावः— पूर्व

यत्र स्थितं मनस्ततोऽन्यत्र वैशिष्ट्यबुद्ध्या ततो निर्गत्याऽपग-
च्छति । तत्राऽपि स्वचाञ्चल्यधर्मेण न स्थिरीभवत्येति
तस्माद्भगवत्स्वरूपतोऽन्यत्रोत्तमत्वाभावात्तत्रैव चलिष्यत्यतो-
ऽन्यतो वशीकृत्य भगवति स्थापयेत् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘शनैः शनैः’ [६।२५] इत्येतं श्लोकं व्याचष्टे— यतो यत इति त्रिभिः ।
यतो यतो हेतोर्यं यं विषयं ग्रहीतुं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति ततस्ततस्तत्र तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो
विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत् पथैवस्थापयेत् । एतेन पूर्वार्थे
व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिरूपफलप्राप्तिः ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

‘एवं युञ्जन्’ इति रामानुजमाध्वसम्मतः पाठः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं
सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं
जीवन्मुक्तं ‘ब्रह्मैव सर्वं’ इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्ति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानम्
विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्र-
ह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तते इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— मनस्तद्वयोरभावे स्वरूपभूतसुखा-
विर्भावस्य स्वापादौ प्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । मोहादिक्लेश-
प्रतिबन्धायोगिनि यथोक्तसुखाप्रतिमाश्च मनोविलयमुपेत्य
परिवर्ति— शान्तेति । तस्यात्मदादिविक्षणत्वमाह ब्रह्म-
भूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवन्मुक्त-
त्वमित्याशङ्क्याऽह— ब्रह्मैवेति । धर्माधर्मप्रतिबन्धाद्युक्ता

यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्कयोक्तम्— अकल्मषमिति ॥ २७ ॥
उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं, तदेव स्फुटयति— युञ्ज-
न्ति । क्रमो यथोक्तो ‘मनसैवेन्द्रियग्रामं’ [६।१४]
इत्यादिः । योगान्तराद्यो रागद्वेषादिः । सदाऽऽत्मानं युञ्जन्ति
सम्बन्धः । पापपदसुपलक्षणं पुण्यस्यापि । संस्पर्शस्तादात्म्य-
मैकरस्यम् । उत्कर्षो विषयासंस्पर्शः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— प्रशान्तमनसं आत्मनि निश्चलमनसमात्मन्यस्तमनसम्, तत एव हेतोर्द्विधाशेष-
कल्मषम्, तत एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेनं योगिनं

१ अत्र ‘योगी कर्मयोगी’ इति व्याख्याय ‘पातञ्जलयोगोऽपि कर्मयोगसाधनत्वेनोक्त इति तदभ्यासपरोऽपि पुरुषः कर्मयोग्येष्टः’
इति तदुपादयन्ति नव्याः । नन, पातञ्जलयोगस्य कर्मयोगसाधनतायाः काप्युक्तत्वात्, त्रस्तुत ‘समाधिवानवाशः’ ? (पा.
यो. सू. २।२) इति सूत्रेण वैपरीत्यस्यैव गम्यमानत्वात्, समाधिसिद्धेय कर्मनिवर्तकत्वस्य ? ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ? (पा.
यो. सू. ४।२०) इति सूत्रसिद्धत्वात्, अस्यार्थस्य ‘आरुह्योद्दिने’— (६।३) इत्यादिनाऽप्रापि ज्ञापितत्वात् । — अविगीता ।

आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति । हीति हेतौ । उत्तमसुखरूपमात्मस्वरूपमुपैतीत्यर्थः (उत्तमस्वरूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः) ॥ २७ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतभावीनस्त-
मस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखेनानायासेन सदाऽऽश्रुते ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.—आत्मनि वशीकरणोपायः प्रागुक्तः, अ-
नन्तरं च तदेवाह प्रशान्तमनसं इति श्लोकेन । तत्र विप्र-
कीर्णविस्थितानां पदानामन्वयकर्ममर्थं च दर्शयति प्रशान्त-
मनसमित्यादिना । 'योगिनम्, अकल्मषं, शान्तरजसं, शान्तमनसं
ब्रह्मभूतमेतम्' इति हेतुकार्यभावान्वयकर्मः । स्वविषययोगस्य
स्वकल्मषनिवर्तकत्वं पञ्चगव्यप्राधानादेरिव परसङ्कल्पायत्तम् ।
ब्रह्मभूतमिति देहात्मप्रमादिप्रयुक्तकेवादिदशाकृपाब्रह्मत्वव्यव-
च्छेदाभिप्रायः । तदाह—स्वस्वरूपेणावस्थितमिति । अगोरपि हि
जीवस्य "स चानन्त्याय कल्पते" [श्वे. उ. ५।९] इति श्रुतेर्भे-
र्मतो बृहत्त्वमस्त्येव । उत्तमशब्देन वैषयिकसुखव्यवच्छेदो वि-
वक्षित इति व्यञ्जनाय आत्मानुभवरूपमित्युक्तम् । 'ब्रह्मसं-
स्पर्शम्' [६।२.८] इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरतिशयसुखत्वाद्दुः-
खसम्भेदविरहादुत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वैतच्छ्लो-

कोक्तसुखोपागमे वा हेतुरप्यो हिशब्दइत्याह हीति । हेताविति,
हेतुस्वरूपं विशदयति उक्तमेति ॥ २७ ॥ एवं योगप्रभावादाविर्भवः
सुखस्यात्मानुभवरूपत्वं साक्षात्कारात्पञ्चान्निरतिशयत्वमनिवर्त-
नीयत्वमनायासाद्यत्वं चोच्यते—'एवं युञ्जन्' इति । एवैश-
ब्देन 'योगी युजीति' [६।१।०] इत्यारभ्योक्तः प्रकारः पराधुश्यत
इत्यभिप्रायेण उक्तप्रकारेणेत्युक्तम् । संस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षकः
युद्धया सह सम्बन्धपरो वेत्याभिप्रायेण ब्रह्माणुभवरूपमि-
त्युक्तम् । 'एवं युञ्जन्' इत्येनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्र च नियतकाले
सदाशब्दान्वयायोगात्सुखस्य चाविनाशित्ववचनस्यापेक्षितत्वा-
त् सदाऽऽश्रुत इत्यन्वयः । ततश्चात्यन्तशब्दोऽपि साविककत्वर-
पान्निवृत्तिद्वारा निरतिशयत्वरूप इत्यभिप्रायेण अपरिमितमि-
त्युक्तम् । 'सुखेन सुखमश्नुते' इति सुखाधानसुखान्तराभावात्
सुखेनेत्यनायासत्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति— एवं युञ्जन्मिति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २७ ॥ 'प्रशान्तमनसं' इत्युक्तमेव पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह— पूर्वैति ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनस्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं
निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिकैश्चरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं 'ब्रह्मैव
सर्वं' इत्येव सर्वनिश्चयं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमथर्षवजितम् ॥ २७ ॥ युञ्जन्नेवं यथोक्तेन कमेण सदाऽऽत्मा-
नं योगी विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

८ वं. त्र. गि.— एवं योगाभ्यासकमष्टपदिश्य तत्फलमा-
ह— प्रशान्तेति । प्रकर्षेण शान्तमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मन-
स्कम् । तत्र हेतुगमविशेषणद्वयम्— शान्तरजसकल्मषमि-
ति । शान्तं रजो अस्य तं विक्षेपशून्यम्, तथा न विद्यते क-
ल्मषं लयहेतुस्त्वमो यस्य तमकल्मषं लयशून्यम्, ब्रह्मभूतं प्रत्य-
गभिनब्रह्मभावं प्राप्तमेनं योगिनं उत्तमं निरतिशयं सुखश्रु-
पेति प्राप्नोति । हिशब्देन 'सुखमात्यन्तिकं यत्तत्'—[६।२.९]

इति प्रागुक्तप्रसिद्धित्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थमुपपादयति—
युञ्जन्मिति । एवं 'सङ्कल्पप्रपञ्चकामान्' [६।२.७] इत्यादिपूर्वो-
क्तप्रकारेण आत्मानं मनः सदा युञ्जन्योगी विगतकल्मषः संसा-
रहेतुपुण्यपापरहितः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मसम्ब-
न्धि, अवैषयिकमिति यावत् । अत्यन्तम्, अन्तस्त्रिविधपरिच्छेदः
तमतिक्रान्तमपरिच्छिन्नं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

९ व ० त ० दी०— ततश्च योगसुखामिरित्याह— प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तं मनो यस्य, यतः शान्तं रजो-
विक्षेपकं यस्य तमकल्मषं ब्रह्मभावापन्नं योगिनं उत्तमं सुखं ब्रह्मभूतमुपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

ततश्च कृत्रार्थो भवतीत्याह— युञ्जन्मिति । एवमनेन प्रकारेण सर्वदाऽऽत्मानं मनो वा ब्रह्मणि
युञ्जन् एकाकी कुर्वन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्म-
संस्पर्शमत्यन्तं सुखं च ब्रह्मण आत्मलक्षणस्याभिरस्य संस्पर्शे अत्यन्तमेदनिर्वर्तकः साक्षात्कारो यत्र तत्स-
र्वोत्तमं लोकोत्तरं वा सुखमश्नुते मुञ्जे । अत्र 'अश्व भोजने' इत्यस्य धातोः परस्वैपदत्वेऽपि आत्मागामि-
फलार्थकत्वेनात्मनेपदं होयम् । "सोऽश्रुते सर्वान् कामान्" [तै. उ. २।१] इति श्रुतावपि तथैव । तथा च
लोकोत्तरसुखमोगेन तस्य योगिनो जीवन्मुक्तत्वं सूचितम् ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमावात्मके भगवति मनस्वैर्ब-
यःफलं स्यात्तदाह— प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तमनसं

भगवति स्थिरमनसमेनं योगिनं शान्तरजसं विक्षपदोपरहित-
मुत्तमं सुखं ब्रह्मभूतं भगवद्रसात्मकमकल्मषं स्वमोहादि-

सुखदोषरहितम्वेति ॥ २७ ॥ एवं सुखासौ किं स्यात् ? इत्थत् ततः प्राप्तेनानेन सुखेन ब्रह्मसंस्पर्श भगवत्परणाविन्दसंवा-
आह—युञ्जति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सदा भगवति इनादिसेवारूपमत्यन्तं सुखं दास्यात्मकमनुते; भुञ्जत
आत्मानं भावात्मकं युञ्जन् योगी विगतकलमयः स्यात् । इत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमात्मवशे मनसि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—प्रशान्तेति । हि यस्मात् एनं
प्रशान्तमनसं प्रकथेन उपरतचेतसं योगिनं एकाग्रताभूतौ उत्तमं सुखं सम्प्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपेति । भौति-
कारां बाह्यानां मानोरथिकानामान्तराणां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशम् । ब्रह्मभूतं सद्-
स्तुरुपम् । अकलमयं धर्माधर्मवर्जितम् । यथोक्तं योगभाष्ये ‘यस्त्वेकाग्रं चेतसि सद्ब्रह्मैतत् प्रयोजयति, कर्मबन्धनानि
श्रृण्वयति; निरोधमभिमुखीकरोति, क्षिणोति च क्लेशान्, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते’ [१।१] इति । एतेन
‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा ’ [६।२५] इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ अस्य फलमाह—युञ्जति । एवमनेन
प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युञ्जन् समाधानः विगतकलमयो निरस्ताविद्यादिक्लेशः सुखेन अनायासेन
ब्रह्मसंस्पर्शं निर्विशेषं ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयात् अश्नुते प्राप्नोति । कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शम् ?
अत्यन्तं अन्तो द्रष्टृदृश्यभावेन परिच्छेदस्तमतिक्रान्तं निर्विशेषं सुखं परमानन्दैकरूपम् । एतेन न किञ्चिदपि
चिन्तयेदिति चतुर्थपादो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

१ शां. भा.—इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्पददर्शयेत—
सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्भपथानि च
सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विषयं ब्रह्मात्मैकत्वविशेषं दर्शनं ज्ञानं यस्य स
सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थ-
निवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन
स्यात् ? इति शङ्कामात्रं प्रत्याह—इदानीमिति । स्वमात्मान-
मीक्षत इति सम्बन्धः । सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेन पश्यति

चेत्, न; शुद्धवस्तुज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह सर्व-
भूतानीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति—योगे-
ति । विषयेषूपपाधिषु तदनुरोधाद्विषयमेव दर्शनं तदुपदर्शितदर्शन-
प्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति—सर्वत्रेति ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—य इति । यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्या-
ऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति; तस्यैवमात्मैकत्वदर्शि-
नोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति—स च विद्वान् मे मम
वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षीभवति; तस्य च मम चैकात्म्यकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः
प्रिय एव भवति । यस्माच्चहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पवशाद्वा
विधियति—एतस्येति । तत्रैकत्वदर्शनमनुभवति—यो मा-
मिति । तत्कल्पमिदानीमुपन्यस्यति—तस्येति । ज्ञानानुवाद-
भागं विभजते—यो मामिति । तत्कलोक्तिभागं व्याचष्टे त-
स्यैवमिति । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वात् न प्रणश्यतीत्या-
शङ्क्याऽह—नेति । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षीभवामि-
तीत्यर्थः । स चेत्यादि व्याचष्टे—विद्वानिति । विद्वान्निवाविद्वान्-

नपीश्वरस्य न नश्यतीत्याशङ्क्योक्तं नेत्यादिना । अविदुषश्च
स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वाद्वाच्यया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश्व-
रस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह—तस्य चेति । आ-
त्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राऽह—स्वात्मेति ।
विद्वदीश्वरोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विष्णोर्गति—यस्माच्चेति ।
तस्मादेकत्वदर्शनाय प्रयतितव्यमिति शेषः ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते—स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवि-
युक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्यद्वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तस्वात्मसु
सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते । सर्वभूत-
समानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे
सर्वस्यात्मवस्तुनस्तत्साम्यात्सर्वभूतात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, 'सर्वत्रसमदर्शनः' इति वचनात् ।
'योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन' [६।१३] इत्यनुभाषणाच्च, 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म'
[५।१९] इति वचनाच्च ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चितः, 'आ-
त्मलाभमुखं यावतावदयानमुदाहृतम्' इत्याद्युक्तं फलपर्यन्तत्वं
चोक्तम् । अथ चतुर्षां योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानाम-
र्थमाह—अथेति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पूर्वकमेण तार-
तम्याच्चतुष्प्रकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते—'सर्वभूतस्थम्'
इति श्लोकेन । समदर्शनचोपापत्तये स्वरूपतः साम्यं प्रकारवैषम्य-
स्य चौपाधिकत्वं दर्शयति स्वात्मन इत्यादिना गतत्वा-
दित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि 'सत्यं भूत-
हितं प्रोक्तम्' इत्यादिष्विव चेतनाशपरः । योगयुक्तात्मा योग-
विनियुक्तमनाः, यदा योगसमवितातमस्वरूप इत्यर्थः । योगयु-
क्ताध्यात्मं समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनत्वस्यैव प्रतियोगिविशेष-
निर्देशेन प्रपञ्चनं सर्वभूतस्थमित्यादि । आत्मशब्दस्यात्रात्म-
सामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्याप्यत्वेनेन स्वपर्यायत्वयोते-
नायं स्वात्मशब्दः । नन्वन्योन्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते ?
कथं वाणोः स्वात्मनः सर्वभूतस्थत्वं ? विप्रकीर्णदेशावस्थितानां
च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः ? अतोऽय-
मात्मशब्दः परमात्मविषयः स्यादिति तत्राह—सर्वभूत-
समानाकारमिति ।

३ रा. भा.—यो मामिति । ततो विपाकदशमापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः "निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति" [सु. उ. ३।१।३] इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विघृतपुण्यपापस्य स्वरूपे-
णावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति;
अन्योन्यसाम्यादन्तरदर्शनेन अन्यतरदोषदृष्टमिति पश्यति, तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं
तत्साम्यान्न प्रणश्यामि नादर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममव-
लोकयन् स नादर्शनमुपयाति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—एवं देवमुन्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरू-
पभेदनिश्चयेन ज्ञानमयतयैकरूपत्वानुसन्धानमुक्तम्; अथ तस्यैव
देवादिभेदेहेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविघ्ननेन परमात्मना परमा-
म्यानुसन्धानमुच्यते—यो मां इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्य-
विषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः । ततोऽपि विपाकदशापन्नः,
प्रथमदशातोऽधिकं विपाकदशां प्राप्नोति इत्यर्थः । जीवात्मनां परमा-
त्मनश्च साधर्म्यं वक्ष्यमाणं स्मारयति—मम साधर्म्यमिति ।
उपागतः बुद्ध्या प्राप्त इत्यर्थः । नष्टासाविशानां मुक्तः, पुण्य-

नन्वसौ स्वार्तमात्रानुसन्धानरूपे योगे प्रवृत्तः कथं स्वगतसा-
म्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याभ्यस्तया च स्वव्यतिरि-
क्तात्मवर्गमीक्षते? इत्यत्राह—एकस्मिन्नात्मनि । एकजातीयेषु पदार्थै-
र्व्यकृत्यक्तिदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्यायात्तज्जातीयं सर्वमपि तत्वा-
त्त्वानुसंहितं हि भवतीति भावः । 'सर्वभूतस्थम्' इत्यादिः साम्य-
मेव विवक्षितमिति दर्शयितुमन्वयकदेशं पूर्वोत्तरप्रकरणग्रन्थं
चोदाहरति—सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः—'सर्वत्र समदर्शनः'
इति सर्वेषामात्मनो परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते, तदेव 'सर्वभूतस्थं'
इति प्रपञ्च्यते । अत एव च बाह्यभूतोष्णात्मतस्वस्य, तस्मिन्श्च तेषां
स्थितिदर्शनेभिद्वासङ्गतम् । न चेदं परमात्मयोगप्रकरणम्; येन
तथाविधपरमात्मानुसन्धानमुपदिश्यते । न च जीवात्मयोगो-
पयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभिदविषयत्वात् ।
न च जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिदोच्यते, तस्यापि 'यो माम्'
[६।१३; ३९] इति विशेषनिर्देशाद्युक्तं श्लोकद्वये प्रतिपादितु-
मचित्तत्वात्; अस्य परमात्मविषयत्वे 'यो माम्' इति श्लोकद्व-
येन मात्रया पौनरुक्त्यं च स्यात् । 'योऽयं योगः' [६।१३] इत्ये-
तदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते, न तु परस्परधाराधेयभावः ।
प्रागपि 'विद्याविनयः'—[५।१८] इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् ।
अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

पापविघ्ननेन साम्यप्रतिपादनाय "निरञ्जनः" इति श्रुतिरुपात्ता ।
"तदा चिद्वानुपुन्यपापे विघ्न्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [सु. उ.
३।१।३] इति हि सा; 'यो मां पश्यति' इत्यनुवादे तत्सिद्धौ हि
भवति । सा कृता? इति शङ्क्यां साम्यं तावदुपात्तश्रुत्यादिसिद्धम् ।
तदनुसन्धानं च विहितम्; तत्तच्च तदनुवादोऽप्युपपन्न इति ज्ञापनाय
मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यतीत्येवा-
न्तरवचनव्यक्तिभेदो दर्शितः । परमात्मनः सर्वव्यापितया सर्वेषां
परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिहेतुं स्वरसतो जायते; तत्रान्न प्रकर-

णादिवशादुचितम् । तत्तच्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति चान्यम् ; तदप्ययुक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनो-
न्येषां च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छङ्कायामाह— अन्योन्येति ।
अन्वयदर्शनेनान्यतत्त्वपीति— एकव्यक्तिदर्शनेन व्यक्तस्य-
न्तरमपील्यर्थः ।

‘तस्याहं’ इत्यादौ न तावत्प्रवृत्तिनिषेधः कियते, नित्यतया
बहुप्रमाणप्रतिपादितयोगोर्विश्वयोरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्,
‘तस्य न प्रणयामि’ इत्यादिपरस्परप्रतिपोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न
हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्यनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति ।

अतोऽज्ञावर्शनविषय एवात्र नाशशब्दः । नश्विधातोश्च अदर्शना-
र्थत्वं धातुपाठपठितम् । तत्तत्त्व न प्रणयामीति कोऽर्थः ? नाशद-
र्शनमुपयामीति, तदेतदर्थयति— तस्येत्यादिना । तादृशत्वानु-
सन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः । ‘स च मे न प्रणययति’
इत्येतदुद्धान्तार्थः, साम्यस्य सर्वहनुदिविषयतया प्राणमिकत्वार्थः,
पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थं चैवभिप्रायेणाह— ममामीति । सर्वसा-
क्षात्कारिणोऽपि मम स्वरूपानुसन्धानोऽपि तत्त्वाम्यातस्त्वह-
मप्यनुसंहितं भवति हीत्यर्थः । स इत्यनेन तदवस्थस्य मुक्त-
प्राप्यत्वं विवक्षितमिति व्यङ्ग्यितुमाह— मत्साम्यात्स्वा-
त्मानं मत्सममवलोकयन्निति ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— सर्वभूतस्थितिमिति । सर्वभूतस्थितात्मानं परमेश्वरम्, सर्वभूतानि
चात्मनि परमेश्वरे, तं च परमेश्वरं चतुर्मुखब्रह्मतुणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तम्—
‘आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्पथि चात्मनि’[भाग. ३।२।४४६]
इति । ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्’ इति च ॥ २९ ॥ फलमाह— यो मामिति ।
तस्याहं न प्रणयामीति सर्वदा योगक्षेमबहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणययति सर्वदा मद्रक्तो
भवति । सत्यपि स्वामिन्यरक्षत्यनाथः, एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं
च ‘सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमं बहाम्यहम्’
(.... बहोऽस्म्यम्) इति गारुडे ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— एवं युज्जिति । योगप्रकरणस्य फलकय-
नेनोपसंहृतत्वात्किमुत्तरेण ? इत्यत आह— ध्येयमिति । ननु
‘मन्त्रितो युक्तः’ [६।१४] इत्यादिना ध्येयमुक्तमेव, सत्यम् ;
तथाप्युक्तमाधिकारिणां ध्येयमनेनोन्यत इत्यदोषः । आत्मानं
स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपराकरणार्थमाह— सर्व्वेति । कुतोऽप्य-
मर्थ इत्यतः पुराणसमाख्यानान्तित्याह— तच्चेति । ‘सर्व्वेन समद-
र्शनः’ इत्यस्योक्तार्थेतां गीतासम्मत्योपपादयति— सम-
मिति ॥ २९ ॥ किञ्चैतदुत्पादनेन फलप्रतिपादकं,
उत्पादकस्यमप्यस्य भगवद्विषयत्वं ज्ञापयतीति भावेनाह—

फलमिति । अस्य ध्यानविशेष्येति शेषः । ननु भगवन्तद्विषया
च सर्वान्यति नित्यो तत्त्वधर्मेतत् ? इत्यत आह— तस्येति ।
कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह— सत्यपीति । अविद्यमा-
ननाथोऽयमिति श्रुत्ये प्रसिद्धिः ; एवं सत्यपि श्रुत्येऽन्यतयवि-
द्यमानभृत्योऽयमिति स्वामिनि प्रसिद्धिः । एतदुक्तं भवति-
विद्यमानस्यापि स्वयोन्यव्यापाराकरणतादृश्यादुपचारेणाविद्यमा-
न । प्रकृते तु तत्तात्त्वामावात् ‘न प्रणयामि’ इत्यादिरूपोप-
चारश्चायम् । अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति । अत्र पुराणसम्मति-
माह— उक्तं चेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं योगसाफल्यं ब्रह्मैकत्वदर्शनं प्रदर्शयते— सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं
स्वात्मानं सर्वभूतानि च ब्रह्मादिन्यापैकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः
सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ तस्यैकात्मकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते— यो मामिति । यो मां बाह्यदेवं सर्वत्र
सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमापैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रण-
यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणययति न परोक्षीभवति ; तस्य च मम चैकात्मकत्वात् ।
स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रकाश एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वैकात्मकत्वदर्शीत्येतत् ॥ ३० ॥

८ वं. ब्र. गि.— नष्ट कथं योगादात्यन्तिकमुत्पत्तिः त-
स्यास्तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थानैकफलत्वात् ? इत्या-
शङ्क्य, तद्वाक्यमेव योगस्य तत्फलकत्वमिति दर्शयन्मथमं शु-
द्धस्वप्नपदार्थज्ञानहेतुत्वमाह— सर्वभूतेति । योगयुक्तात्मा स-
योगेन युक्तः समाहितोऽतिनिर्मलीकृत आत्मा मनो यस्य स त-
थोक्तः स्वमात्मानं आत्मिकदेहादियदित्येच्छेदशून्यतया सर्वभू-
स्थं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्वाभावान्तर्गतरिषु तिष्ठत्यधिष्ठानतयेति

तथोक्तम् ; तथा सर्वभूतानि च ब्रह्मादीनि स्वात्मनि अन्ध-
स्ततया पश्यति । अत्र हेतुः— सर्वत्र समदर्शनः सर्वत्र प्रपञ्चे
समं निर्विशेषं ब्रह्मैव पश्यतीति तथोक्तः । अनेन स्वात्मकल्पि-
तब्रह्मादिस्वावरान्तजगदुद्भूतत्वकेवलचिन्मात्ररूपशुद्धत्वमदा-
र्थज्ञानं प्रदर्शितम् ॥ २९ ॥ अथ शुद्धतत्त्वपदार्थज्ञानं दर्शयति—
यो मामिति । यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थं मायिकदेहादिप-
रिच्छेदशून्यतया सर्वत्र प्रपञ्चे सद्गुणोदात्तस्युतं पश्यति, तथा सर्वं

च प्रपञ्चज्ञातं मन्वाभ्यारोपितं पश्यति, तस्य ब्रह्माद्वैतदर्शिनः अहं न प्रणश्यामि द्वैधः कथिन्मद्विबोऽस्त्येति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि; स एवाहमिति यावत् । स च मे न प्रणश्यति मद्भिः कथित्स जीव इति मदीयपरोक्षज्ञानविषयो न भवति । अहमेव स इति यावत् । तदेतद्भगवानेवापे स्पष्टीकरिष्यति—‘ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम्’ [७।१८] ‘मित्रो हि ज्ञानि-

नोऽन्यथमहं स च मम प्रियः’ [७।१७] इति । तथा च द्वयो-
रप्येकात्मत्वादात्मातिरिक्तस्य च मित्रपदार्थस्याभावात्स्वार्थ-
हितवर्तित्वमनुक्तसिद्धमिति भावः । तदेवद्भगवन्ता (मं.) भाष्य-
कारेणोक्तम्—‘द्वयोराल्मैकत्वात् स्वात्मा हि नामात्मनः मित्र
एव भवति’ इति ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०—एतादृशस्य योगिनो ब्रह्मसुखाविभवि वामदेवत्वस्वात्मभावो भवतीत्याह । गृह्यः असम्प्र-
ज्ञातसमाधिर्द्विविधः अक्षरब्रह्मविषयको भगवद्विषयकश्च, तत्र पूर्वस्य फलमाह भगवान्—सर्वभूतस्थितिमिति ।
सर्वभूतस्थितमात्मानं पश्यति, सर्वभूतानि च स्वात्मनि अवस्थानेन कार्यकारणस्वरूपैक्यमर्शनेन वा पश्यति,
तथा चानन्दांशाविभवि भगवदात्मकत्वेन सस्य व्यापकत्वं प्रकटीभवतीत्यर्थः । द्वितीयस्याह—ततोऽपि गृह्यतरम् ।
वासुदेवं मां योगजन्मणे पश्यति सर्वभूतानि स्वं च मय्यवस्थानेनाभेदेन च पश्यति “एतदात्म्यमिदं सर्वं”
[छां. उ. अ. ६खं. ८-१६] ‘वासुदेवं सर्वं’ [अ. १९] ‘अखण्डं कृष्णवत्सर्वं’ ‘स आत्मा तत्त्वमसि’ [छां. उ. अ. ६खं. ८-१६]
‘योऽसौ सोऽहं योऽहं सोऽसौ’ इति श्रुतिस्मृतिवाक्यात् । तत्राभेदोपासना तामसी, काचित्तान्त्रिकीत्येव वक्ष्यति
‘एकत्वेन पृथक्त्वेन’ [९।१५] इत्यादौ । अतस्ततो विभिद्याह—तस्याहं न प्रणश्यामीति, नादृश्यो भवामीत्या-
ह । स ममादृश्यो न भवति आनन्दाविभाविरूपेण चतुर्गुणादिरूपो भूत्वा प्रत्यक्षं कृपादृष्ट्या तमनुगृह्णामी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.—ब्रह्मसंस्पर्शसुखं स्पष्टयति—सर्वभूत-
स्थितिमिति । योगयुक्तात्मा भगवत्संयोगयुक्त आत्मा सर्वत्र संयो-
गविप्रयोगभावे समदर्शन आत्मानं भगवन् सर्वभूतस्थं विप्रयो-
गावस्थायां च पुनरात्मनि भगवत्स्वरूपे संयोगावस्थायां सर्वभू-
तानि सेवास्थितानि ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । एतेन भगवत्स्वरूप-

ज्ञानात्मसुखलक्षकमिति भावः ॥ २९ ॥ एवं स्वरूपज्ञानफलमाह—
यो मामिति । यः सर्वत्र जीवेषु वियोगावस्थायां मां पश्यति,
संयोगावस्थायां मयि सर्वं पश्यति, तस्याहं न प्रणश्यामि न
कदाचिदपि विद्युको भवामि । स च मे मत्तः न प्रणश्यति न
विद्युको भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०—द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह—सर्वेति । ‘सोपाधिनिर्मुखाधिश्च द्वेधा ब्रह्म-
विदुच्यते । सोपाधिः स्यात्सर्वतमा निरुपाह्वयोऽनुपाधिः’ इति वार्त्तिकोक्तरीत्या सम्प्रज्ञाते आत्मनः
सार्वात्म्यमनुभक्त्ययोगी सर्वेषु भूतेषु उपादानतया स्थितं आत्मानं ईक्षते पश्यति । तथा असम्प्रज्ञाते सर्वाणि
भूतानि ब्रह्माद्वैतस्वपर्यन्तानि आत्मन्येकतां गतानि रज्ज्वामिवाध्यस्तसर्पदण्डधारादीनि तद्वत्पश्यति । योग-
युक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह—सर्वत्रेति । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु
भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शने यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः । तथा च श्रुतयः ‘यस्तु सर्वाणि भूतानि
आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।’ [इ. उ. ६] “सर्वेस्थात्मा भवति ।”
[मैत्रै. उ. ७।२] “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्ममे कित्वा उत ।” “इदं सर्वं पश्यमात्मा” [बृ. उ. ४।५।७]
इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यत्तु ‘यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत
इति योगिसमदर्शनात्मात्मैक्यसाधिकाधिगतावुक्ती । यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा
जडविषयेकेन सर्वानुस्यूतचित्तन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः’ [मधुसू.] इति; तत्र । “समाहितो भूत्वा-
ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [बृ. उ. ४।४।२१] “तत्स्तु तं पश्यति (तं) निष्कलं व्यायमानः” [मुं. उ. ३।१।८]
इत्यादिश्रुतिभिः समाधिष्ठानापरपर्याययोगार्थैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादानात् “तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपयं
(-धिगम्यं)” [ये. उ. ६।११] “विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्” [कठो. ६।१८] इति लिङ्गाच्च ज्ञानयो-
गयोः समुच्चयावगमात् । न च श्रौतं यौक्तिकविवेकमात्राजडाजडयोर्देहात्मनोः पृथक्करणं सम्भवति; सोपाधिक-
भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यसम्भवात् । आदर्शाद्यनिवृत्तावपि प्रतिविम्बादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः । अतए-
वाधिष्ठानज्ञानदाढयं सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनेनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तम् । योगं
विनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासम्भवात् । यदाह दक्षः ‘स्वसंवेद्यं (स्वयं वेद्यं) हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीमुखं (मैथुनं)
यथा । अयोगी नैव जानाति जात्यन्वो हि यथा घटम्’ [द. सू. ७।२४] इति । यत्तु भगवत्पुण्यपदैः
‘ब्रह्मविदः कुत्रापि योगपेशां न व्युत्पादयाम्बभूवुः’ इति । तत् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ [ब्र. सू. १।१।१]

इत्यत्राथशब्दमुचितमुसुचितविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतं शमाद्युपेतसमाधिमहद्भोक्तमिति न दोषः । 'द्वौ क्रमौ' इति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यं तु परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमे " नान्यः पन्थाः " [खे. ६।१५] इति श्रुतिवाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किञ्च योगप्रकारेण योगानपेक्षमार्गान्तरप्रतिपादनमसङ्गतम् । न च तत्सूचकोऽत्र कश्चिच्छब्दो वर्तते सम्भवति वा, उक्तयुक्तेः; अतो 'यो वा समदर्शनः' इति वापदाच्याहारोऽयसङ्गत इति दिक् ॥ ३१ ॥ अस्यास्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह— यो मामिति । सर्वत्रात्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः । यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति, सर्वं चात्मानि पश्यति, तस्य योगिनः ज्ञात आत्मा न प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति, ज्ञात आत्मा न पुनस्तिरोभवति । सङ्कलप्रत्यय मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासम्भवनादित्यर्थः । ननु कार्यकारणसङ्घाताभेमानिना शुक्तिरूप्यवद्ब्रह्मण्यध्यस्तेन तदभिमानत्यागपूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म मा तिरोबाधि, सुदेवस्त्वपक्षपातित्वात्; ब्रह्मदृष्टया तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशङ्क्याह— स च मे न प्रणश्यतीति । स च विद्वान्मे मम न प्रणश्यति न तिरोभवति, मदभिन्नत्वात् । भवेदेतदेवं— यदि जीवो मयि अध्यस्तो वा मम विकारो वा भवेत् तदा निरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात् । अहमेव तु सः, " तत्त्वमसि " [छा. उ. ६।८ — १६] " अहं ब्रह्मस्मि " [बृ. उ. १।४।१८] " अयमात्मा ब्रह्म " [बृ. उ. २।५।१९] इत्यादि-शास्त्रात् । तस्माद्युक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ॥ ३० ॥

जीवन्मुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः; न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवापमीयतेऽनयेत्युपमा, तस्या उपमाया भाव औपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन । स च किं समं पश्यति ? इत्युच्यते— यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाञ्छन्द्वाथैर् । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा, तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिमतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वार्धेनानुद्योत्तरार्धेन फलविधिरिति मत्वाऽऽह इत्येतदिति । रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैश्वर्यसम्भवेऽपि तामहीकृत्य ज्ञानं स्तीति—सर्व्वेति । प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाशौकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यमुक्तार्थः ? प्रातीतिकदुराचारप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥ स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वप्रसक्त्यात् परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वप्रसक्त्यातुर्कं—

किञ्चेति । अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशद्वारा योगमाहात्म्यमित्यर्थः । उपमैवौपम्यमात्वा च तदौपम्यं च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्ते तदेव समदर्शनं प्रशपूर्वकं विवर्णोति—किमित्यादिना । विकल्पार्थत्वं वारयति—वाशब्द इति । उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलषति न कस्यचिदिति । किमपेक्षया तस्य परमत्वं ? तत्राऽऽह—सर्व्वेति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— ततोऽपि विपाकदशामाह—सर्व्वेति । योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसङ्कुचित-ज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी ऋत्थानकालेऽपि गी. ७२

यथातथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति, स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—तृतीयं विपाकदशमाहेत्याह—तत् इति । अकर्मवयस्यत्वाकारेणेश्वरसाम्यदर्शनं पूर्वलोकोक्तम्, 'सर्वभूतस्थितं' इत्यनेन तु कर्मरूपाविद्यावेष्टमित्युक्त्यात् अस्मिन्निष्ठात्माकारतया साम्याद्वसन्धानम्, तत्तत्स्कारप्रभावेन च व्युत्थानकालेऽपि स्वर-सतस्तथाविधानुसन्धानानुवृत्तिश्चेत्येतदुच्यते । 'यो भजति ... स सर्वथा वर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेदः सिद्धः, न च समाधि-दशायामेव यथातथा वर्तमानत्वमुपपद्यते । सर्वभूतस्थितेन पर-मात्मनैकत्वानुसन्धानं नाम स्वस्यापि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेक-प्रकारत्वावुसन्धानं तथागोरात्मनः स्वरूपेण न सम्भवति । धर्मतश्च परिशुद्धात्मनो व्याप्तिः 'वालाग्र-' इत्याश्रयम् 'स चान-न्त्याय कल्पते' [श्वे. उ. ५।९] इति श्रुतिसिद्धा । सूत्रञ्च 'प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति' [ब्र. सू. ४।१।१५] इति, अतोऽप्रापि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुं असंक्षुचित-ज्ञानकारतयैकत्वमास्थित इत्युक्तम् । प्राकृतभेदपरित्या-

गेन—कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसंसर्गकृतज्ञानतारतम्यरूपभेद-परित्यागेनेत्यर्थः । अनेनैकत्वोक्तं स्वरूपभेदमिरासाधैवं परिहृत-म् । सर्वात्मनो ब्रह्मादृष्टमिदंस्वरूपविषयज्ञानाभ्यासैकत्वोक्तिश्च घटते । आस्थितसद्वद्दस्य तात्पर्यार्थः सुदृढमिति । ततश्च व्युत्थानकाले-ऽपि तथाविधानुसन्धानप्रवाहहेतुमुत्तर्कसंस्कारप्राप्त्यै सूचितम् । 'मां भजति' मत्समात्मावलोकनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्रायः । 'सर्वथा' इत्यस्य लौकिकक्रियाव्यापृतोऽपीत्यभिप्रायः । 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिनार्थः, तस्य योग्ययोगिसा-धारणत्वात् । अतो वृत्तिरत्र बुद्धिर्नृतिरित्यभिप्रायेणाह मामे-व पश्यतीति । जीवदर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनं ? इत्य-त्राह—स्वात्मनीति । व्युत्थानकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरोक्षानुसन्धाने परेषामपि तथात्वसिद्धेः फलितत्वो-क्तिरियम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—ततोऽपि काष्ठासाह—आत्मेति । स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसङ्कुचितज्ञानैकाका-रतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखम-सम्बन्धसाभ्यात्समं यः पश्यति, परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः । स योगी परमो मतः परमयोगकाष्ठां गतो मतः ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रबलदुःखहेत्वागमेऽपि निर्विकारत्वा-पादिकां योगविपाककाष्ठाभूतां कर्मज्ञानतारतम्यप्रयुक्तसुखदुःखता-रतम्यनिश्चयानुसन्धानरूपां चतुर्थीं दशमाहेत्याह—ततोऽपि काष्ठासाहेति । 'आत्मौपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनाऽन्यथाः, सममित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतः सर्वत्रात्मौपम्येनेत्यन्यथाः उपमाशब्दस्तुल्यवचनः । तस्य भाव औपम्यं सर्वेषामात्मनां पूर्वाक्तेन देहविलक्षणत्वादिसाम्येनेत्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्येतदेव काकाक्षिन्यायेन 'समं पश्यति' इत्यत्राप्यन्वितम् । सर्वेषामत्य-

न्तिविमतया उपलक्ष्यमाणसुखदुःखान्वयसाम्यभ्रमव्युदासम-व्यतिरेकसाभ्यानुसन्धानं दर्शयति—असम्बन्धसाभ्यासाहेति । परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निष्ठयोजनत्वाद्विज्ञानप्रतिताह—परेति । परपुत्रजन्मादेः स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेः परेषु यथा न सम्बन्धः तथा स्वात्मन्यपीत्युक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतसाह परमयोगकाष्ठां गतो मत इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्तादृश्यमाणत्वत्वात् ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.—एतेदेव स्पष्टयति—सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः सर्वत्र एक एवेश्वर इति स्थितः सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमि-त्यर्थः । तथापि प्रायो नाधर्मं करोति; कुर्वतस्तु महर्षेडुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च 'कदाचिदपि नाधर्मं बुद्धिर्विष्णुदृष्टां भवेत् । प्रमादानु कृतं पापं स्वल्पं भवतीति विद्ययति ॥ आदिराजै-स्तथा देवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् । बाहुल्यात्कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तत्' इति ॥ ३१ ॥ साम्यं प्रकाशन्तरेण व्याचष्टे आत्मौपम्येनेति ॥ ३२ ॥

प्र. श्री.—'यो मां' [३०] इत्युक्तेनैव पुनः किम- 'अहं' पतदेवेति । 'एकत्वमास्थितः' इत्यस्या-र्थमाह—एकत्वमिति । 'मयि वा सादृकारं वा वर्तमानोऽपि' इत्यपन्यास्याननिरासाधमाह—स-र्वेति । न्यायेन वाऽन्यत्रैव वेत्त्यर्थः । अपन्यास्यानेन बालप्रत्य-यो न युक्त इति भावः । भगवन्तं भजतो धर्माचरणे सर्वज्ञाऽन-किक्रिकरमिति श्रुतीतिनिरासायाह—एकत्वमिति । 'अधर्माच-

णेऽपीति शेषः । ज्ञानफलं मोक्षः । आनन्दब्रह्मादिकं तु विद्यत एवेति भावः । ननु ज्ञानिनो मोक्ष एवापेक्षितः, सोऽधर्माचर-णेऽपि न प्रतिबध्यते चेत्, तत्किमधर्मं करोति ? इत्यत आह—तथापीति । सर्वज्ञाऽन्यकरणे सर्वथा वर्तमानोऽपीत्य-कमयुक्तमित्यत उक्तम्—प्राय इति । एतेन 'नदीरसस्य मृगेष्वेष्टता संभवति' इति परकीयसमस्तद्रव्याख्यानदृग्गमपि निर-

करोति ? इत्यत आह—**कुर्वतस्त्विति** । अत्र प्रमाणमाह—**आह चेति** । कियन्महदिति शेषः । कर्मणः प्राक्त्वस्य बाहुल्यात् प्राक्त्वयात् । लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविक्षेपादिति वा ॥ ३१ ॥ ‘सर्वत्र समदर्शनः’ [५।२९] इत्य-

स्यान्यथाख्यायानमित्यस्यसिद्धिर्भावेनाह—**साम्यमिति** । साम्यदर्शनम् । समदर्शन इत्युक्ते किं योगवयादिवद्भवति सम्यग्दर्शनमित्याकाङ्क्षायामेकत्वमास्थित इति स्वयमेव व्याख्यातम् । इदानीं तु भगवदनुवृत्तिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—**सर्वभूतस्थितमित्यादिना** । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि विष्णौ परदैवते वर्तते नित्ययुक्त एव सः । न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिषिध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च—आत्मा स्वयमेवोपमा तद्भाव आत्मौपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन ! । किं पश्यति? इत्यत्रोच्यते—यथा मम सुखमिष्टं तथा प्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दश्चार्थः । यदि वा यथा च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं तथा सर्वप्राणिनामनिष्टं प्रतिकूलमित्येव सौपम्येन सुखदुःखे चानुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । एवमहिंसकः सम्यग्दर्शनमनुः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिमतः; चिन्तित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं शुद्धतत्त्वार्थज्ञानमुक्त्वा वाक्यार्थज्ञानं दर्शयति—**सर्वभूतस्थितमिति** । सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं त्वमपदलक्ष्येणैकत्वमास्थितो यो भजति ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति प्रतिपद्यते, स योगी मयि नित्यशुद्धस्वरूपे वर्तते जीवन्मुक्तः कृतकृष्टो भवति । न तस्मिन्निविनिषेधशास्त्रं प्रमेयतीत्याह—**सर्वथा वर्तमानोऽपि** । लोकादुपग्राह्यं कर्म कुर्वन्सर्वत्रन्यथा कुर्वन्वा न हीयते; यदाह—‘निष्कृणुष्ये पयि विचरतां को विधिः को निषेधः’ इति ॥ ३१ ॥ एवञ्चत्यतस्त्वज्ञानो योगी द्विविधः परमोऽपरमश्चेति । तत्र परमं योगिनं दर्शयति—**आत्मौपम्येनेति** । तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां युगपदभ्यासात् दृष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकजीवन्मुक्तिसुखमनुभवन् प्रारब्धवशात् समापेक्षस्थाने आत्मौपम्येन आत्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं संपाद्यः पश्यति, स्वस्यानिष्टं यथा न सम्पादयति तथा परस्यापि द्वेषशून्यत्वात्; एवं स्वस्येव परस्यापीष्टं यः सम्पादयति, रागशून्यत्वात् । स योगी परमो मतः । अथादितदन्यो योगी केवलतत्त्वज्ञानमात्रवान् मनोनाशवासनाक्षयरहितो जीवन्मुक्तिसुखमजानन् विक्षिप्तचित्ततया दृष्टदुःखमनुभवन् देहपाते कैवल्यभाग्यपरम इत्युक्तं भवति । तस्यातत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणामभ्यासोऽन्यत्र विधेय इत्यभिप्रायः । तदभ्यासप्रकारानुवृत्तिं वासिष्ठजीवन्मुक्तिकप्रकरणदिक्षु प्रपञ्चितः सङ्ग्रहेण प्रदर्शयते—‘इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीयचिदात्मनोऽद्वयात्मनि कल्पितम्, आत्मैवैकः परमार्थः, स एवाहम्’ इति ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । प्रदीपज्वालास्तन्ताननुद्धृतिस्तन्तानरूपेण निरन्तरं परिणममानस्य मनसो वृत्तिरूपपरिणामत्योने निरोधाकारपरिणामो मनोनाशः पूर्वापरपरामर्शो विना सहसोपलभमानस्य क्रोधादिद्विषयविषय इति क्षिप्तगतः संस्कारो वासना, पूर्वपूर्वाभ्यसेन चित्ते वषट्स्यमात्रत्वात्; तस्य श्रयो नाम त्रिविक्रमव्यवहितप्र-

मवासनादाहर्षेण बाह्यनिमित्ते सत्यपि क्रोधाद्यनुत्पत्तिः । एते च तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाः परस्परं कार्यकारणभावाः पन्नाः । तथाहि—तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति दश-शृङ्गादाविव प्रयोजनभावेन धीटत्वनुद्याद्विस्थितनामिरिष मनो नश्यति । नष्टे च मनसि संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यनिमित्तस्याप्रतीतो वासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां देहत्वभावेन क्रोधादिदृष्टत्वं तदयानमनो नश्यति । नष्टे च मनसि शमदमादिसम्पत्त्या ज्ञानमुदेति । एवमुत्पत्ते तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपवासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परं कार्यकारणभावो ज्ञेयः । अत एते त्रयोऽपि युगपदभ्यस्ता एव फलदाः, न त्वेकैकशोऽभ्यस्त्याः, शाकसुपौदनानां मिलितानामेव भोजननिर्वाहकत्ववन्मिलितानामेवैषां फलनिर्वाहकत्वात् । स चाभ्यासश्चिरमदृष्टेयः, ‘जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम ! संसारान्तरादिः । सा चिराभ्यासयोगेन न विना क्षीयते कचिद्’ इत्युक्तेः । अत्र चाभ्यासे प्रयोजनानुसारेण गुणप्रधानभावोऽस्ति । शुभुश्रोहिं पुरुषस्य विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरिति द्वे प्रयोजने । तत्र विदेहशक्त्यर्थिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं, मनोनाशवासनाक्षयाद्युपसर्जनम्; जीवन्मुक्त्यर्थिनस्तु मनोनाशवासनाक्षयौ प्रधानं, तत्त्वज्ञानमुपसर्जनमिति विवेकः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य श्रवणमनननिदिध्यासाननुपायः प्रसिद्धः । मनोनाशस्य तु योगाभ्यासः, स तु निरूपितः । वासनाक्षयस्य तु प्रतिकूलवासनोत्पादनम् । द्विविधा हि वासना—मलिनता शुद्धा चेति । मलिनाऽपि द्वेषाबाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यविषयिका बाह्या, सा च लोकशास्त्रदेहवासनादिभेदाद्बहुविधा । आभ्यन्तरा तु कामक्रोधाद्यसुरसम्पद्रूपा मानसी । शुद्धवासना तु वैश्वसम्पत्तिः । सैव शुद्धवासना मलिनवासना श्रपणीया । विस्तररसाक्रे दृश्यः । तत्रैतदभिप्रेत्य स योगी परमो मत इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०— यश्चैवमेकत्वमास्थितोऽपि मां वासुदेवं भजति सेवते मत्परां चेतः करोति, स योगी मयि मदाधारो भवति । मरिचङ्कूरः शुक्र इव उद्धव इव भवतीत्यर्थः । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः' इति वाक्यात् ॥ ३१ ॥ अतः स एवंविधो योगी परमो मत इत्याह—आत्मोपम्येनेति । स्वसादृश्येन सर्वत्र समं दुःखादिकं पश्यन् भवति स परमो योगी मतः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च यः सर्वभूतस्थितं सर्वजीवेषु रसभोगार्थं वाऽलौकिकेषु निरोधार्थं स्थितं एकत्वं भगवदीय-
त्वेन सजातीयत्वमास्थितं मां भजति, स योगी उच्यते । अथवा सर्वथा तेषु दास्यादिभावविक्षणापेक्षैवतमानो यः स मयि च वर्तते मत्स्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु सर्वत्र कथमेकत्वमेव वर्तते ? इत्यत आह—आत्मोपम्येनेति । आत्मोपम्येन स्वसादृश्येन

यथा स्वस्य कृपया संयोगरसाप्तौ सुखं वियोगरसाप्तौ दुःखं तथा सर्वत्र सर्वजीवेषु सुखं यदि वा दुःखं समं यः पश्यति स योगी मम परम उत्कृष्टो मतोऽभिमत इत्यर्थः । अत्रायं भावः— योऽलौकिकसुखदुःखाभिविषेष्टव्यपि जीवेषु यथा स्वस्य तद्वत्-
लेशज्ञानेन सुखदुःखरसाद्भवो भवति तथैव सर्वेषामप्यस्ति एवं यस्य सर्वत्रालौकिकस्फूर्तिः स्यात्, स उत्तम इति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०—यस्मात्सर्वमैकत्वदर्शी अहमेवातो नास्य मोक्षः प्रतिवच्यत इत्याह—सर्वभूतेति । सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानमेकत्वं जीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितः सन् भजति, निर्विकल्पेन समाधिना सेवते, स योगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशात् बाधितानुबुद्ध्या देहमारूढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेन वा, वसिष्ठजनकादिवत्द्विहितकर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत्त्रिभिद्-
कर्मणा वा वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि मध्येव वर्त्तते, न मत्तद्व्युतो भवति । यतो 'देवेभ्योऽपि नास्य भयम्' इति श्रूयते; "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति" [वृ. उ. १।४।१०] इति च । नेत्यव्ययमर्थः, देवा अपि तस्य ब्रह्मविद्ः अभूत्यै अनैश्वर्याय न ईशते न समर्था भवन्ति, यतोऽय-
मेवामात्मेति श्रुत्यर्थः । स न पुनः संसारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽप्यात्मविज्ञं बध्यते, तथापि शीलवानेव योगी श्रेष्ठ इत्याह—आत्मोपम्येनेति । यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं तद्वत्परस्थापीति बुद्ध्या योऽन्यस्मै दुःखं न प्रयच्छति; सोऽहिंसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवतोक्तयोगं चित्ताञ्चल्यादुस्साध्यं मन्यमानस्यार्जुनस्योपायान्तरबुभुक्षता प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— एतस्य यथोक्तस्य सम्पददर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यतामालक्ष्य शुश्रू-
र्षुर्बुवं तत्प्राप्त्युपायं अर्जुन उवाच—य इति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन ! एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः—किं ? स्थिरामचलां स्थितिम् ॥ ३३ ॥ प्रसिद्धमेतत्—चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! । कृष्णोति कृपतेर्विलेखनार्थस्य रूपम् । भक्त-
जनपापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः, तस्य सम्बुद्धिः हे कृष्ण ! । हि यस्मान्मनश्चञ्चलं; न केवलमत्यर्थं चञ्चलं, प्रमाथि च प्रमथनशीलं, प्रमथति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशीकरोति । किञ्च बलवत्-
मनः, न केनचिन्मियन्तुं शक्यम्, दुर्निवारत्वात् । किञ्च दृढं तत्तनुनागवदच्छेद्यं, तस्यैवभूतस्य

१ योऽयमिति परोक्षप्रत्यक्षवाचकानामेवं सूच्यते— भगवद्विहितानन्तरोपायपरम्परया स्फुटमपि प्रत्यक्षनिर्दिष्टमपि ब्रह्म, मनसबाह्यलयादौरात्म्यासुदूरीकृत्यत इति—इत्यभिभवगुणसत्पादाः । साम्येन योगः सर्वत्रात्मनः समत्वदर्शनलक्षणयोगः, योऽय-
मनुपदेमेव 'सर्वसूतत्वमाभावं' (६।२९) इत्यादिनोप- इत्यर्थः । 'साम्यबुद्ध्या प्राप्यो योगः कर्मयोगः' इति नव्याः ।
तुन, अत्र चित्तस्यैवैवैव प्रवृत्तत्वात्, साम्यबुद्ध्यः समत्वबुद्धयेति व्याख्याने माताभावाच्च । —अविगीता ।

मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.—मनश्चञ्चलमस्थिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषे चित्तस्थैर्ये दुःशकमिति मनवानस्तदुपायमुत्तुसया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति—**एतस्येति** । तत्प्राप्त्युपायं शूश्रूषुरिति सम्बन्धः । मनसश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं सम्पाद्यतामत्याशाङ्क्याऽऽह **प्रसिद्धमिति** ॥ ३३ ॥ कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—**कृष्णेतीति** । कथं कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः सम्भवति ? इत्याशाङ्क्याऽऽह **भक्तेति** । ऐहिकामुष्मिकसर्व-

सम्पदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति ब्रह्मण्यम् । प्रमथ्यतां क्षोभयति । तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति—**विक्षिपतीति** । दुर्विवारत्वमभिप्रेताद्विषयादाकटुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह—**किञ्चेति** । अन्धेष्टत्वं विशेषणान्तरमाह—**किञ्च दृढमिति** । तन्नुनागे वरुणपाशान्दितो जलचारी पदार्थोऽत्यन्तदृढतया छेतुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः । वायोरिवेत्युक्तं व्यनक्ति—**यथेति** ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन इति जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतान्तं कालमनुभूतेषु सर्वेष्वाम्नु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं बलात्प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्त्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्मेहावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये । मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानैकाकारतया निर्दोषतया ब्रह्मतदुपसम्बन्धेनेतरासम्बन्धेन च साम्यं लोकचतुष्टयेनोक्तम्, अत्र लोकाद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तित्वतुल्यचतुर्थलोकोक्त्यानु दृढतरदृढतसाम्यानुसन्धानमलम्बद्वयोक्तिरित्येकं । योगाभ्यासविधिश्चतुर्धा योगी चोक्तः । अथ प्रायुक्तमेव योगसाधनं विशदं ज्ञातुं पुनरुक्तं उवाच—**‘योऽयमिति** । देवैत्यारभ्य अनुश्रुतेष्वित्यन्तमनापुचितमुद्विग्नोपरीतासनाया साम्यानुसन्धानस्याशक्यत्वप्रदर्शनायम् । परत्पुर्वैषम्यं देवमनुष्यादिभेदेनेति । जीवेश्वरभेदेन कर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वादिभेदेनेत्यर्थः । अत्यन्तमिन्नतयेति—नह्यत्र खण्डमुपहादिवत् भेदकवर्ममार्त्रं; किन्तु विरुद्धस्त्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । **एतावन्तं कालमिति** । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ [अष्टा. २।३।५] द्वितीया । **अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येनेति**, च साम्यद्वयसमुच्चयार्थः । अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येन चेति कश्चिपठः । तदा पुर्वैषकार ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वमुक्त्यर्थः । द्वितीयास्तु पुर्वैषत् । ज्ञानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् अकर्मवश्यतयैत्येनैव तयोपरि निवृत्तिः सङ्गः फलित इति तयोरेतदुपादानम् । त्वया प्रोक्तः स्वतः सर्वज्ञेन त्वयैव हेतदनुसन्धातुं प्रवक्तुं च शक्यमिति भावः । ‘अहं न पश्यामि’ इति अनादिभेदानुसन्धाना-

नञितचित्तबाहं न पश्यामीति भावः । **स्थिरां स्थितिं** चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । ‘मधुसूदन !’ रजस्तमोमयप्रबलविरोधिनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायमुपदिशेति भावः । ‘चञ्चलं हि मनः’ इत्युत्तरवाक्यानुसन्धानेन **मनस** इत्यध्याहृतम् ।

हीति निपातस्य यादवप्रकाशोक्ताद्विशेषणार्थत्वादपि स्फुटमुचितं चात्र हेत्वर्थत्वमाह—**तथा हीति** । हेतुभूतं च चलत्वं सम्प्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलस्त्वभावत्वमत्र चञ्चलशब्दार्थ इति दर्शयितुं **अनवरतेत्यादिकम्** । चञ्चलत्वफलमाह—**पुरुषेणेति** । प्रमाथि प्रमथनशीलम् । **प्रमथ्य** व्याकुलोक्तेत्यर्थः । बलवच्छब्दः प्रमथनक्रियाविशेषणं वा बलवत्त्वात्प्रमाथीति हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण **बलात्प्रमथ्येत्युक्तम्** । वैपरिले दाढर्षमित्याह **दृढमन्यत्रेति** । ‘तत्सव’ इति परामर्शाभिप्रेतमाह **स्वाभ्यस्तेति** । तद्विपरीताकारिति अनन्यस्तप्ये इत्यर्थः । **स्थापयितुं** स्थापनार्थम् । दार्शनिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वं प्रदर्शनाय **प्रतिकूलेत्यादिकमुक्तम्** । मनोनिग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय बायोर्मेन्देर्निग्रहासम्मानार्थं च **व्यजनादिनेवेत्युक्तम्** । एवं दुष्करत्ववचनं न प्रतिषेधार्थम् । किन्तुपापपरिप्रक्षार्थमित्याह **मन इति** ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि; मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ उक्तं च—‘मनसश्चञ्चलत्वादि स्थितियोगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासात् शक्यं स्याद्वैराग्यादा न संशयः’ इति व्यासयोगे ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.—साम्यस्य योगस्य च प्रकृतत्वात् एत-
स्येति कस्य परामर्शः ? इति न हायते, अतस्तत्प्रदर्शनाय
व्यवहितानां पदानामन्यथाह—एतस्येति । योगस्य प्राधा-
न्येन साम्यस्य तु तृतीयाध्यायान्येन प्रकृतत्वादिति भावः ।
चञ्चलत्वादित्यस्यान्यो धर्मी न प्रतीयतेऽतो योग एव सम्बध्य-

ते । तथा च साध्याविशिष्टतेत्यत आह—मनस इति । एत-
न्नोत्तरवाक्यादवगम्यत इति भावः ॥ ३३ ॥ अत्रागमं
चाह—उक्तं चेति । एतेन ‘असंशयं’ [६।३५] इति परि-
हारवाक्यमपि न्याख्यायाम् ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वयोगिनामेतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुस्सम्पादतामालक्ष्य
शुश्रूषुस्तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन, एतस्य योग-
स्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्नमनसः स्थितिं स्थिरामचञ्चलाम् ॥ ३३ ॥ प्रसिद्धमेतत्—चञ्च-
लमिति । कृष्णेति कर्षतेर्विलेखनार्थस्य । योगिभक्तजनपापादिदोषकर्षणात्कृष्ण । न केवलमर्थस्य चञ्चलं
मनः, प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथनाति शरीरभिन्द्रियाणि च विक्षिपति नरं वशीकरोति । किञ्च
बलवन्न केनाक्षिप्यन्तुं शक्यम् । किञ्च दृढं तन्तुनागवत् । तस्यैवम्भूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये
वायोर्वि सुदुष्करम् । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्तथा दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

८ वै. प्र. गि.— तमेनष्टपदिहं योगमाक्षिपमर्जुन उ-
वाच—योऽयमिति । हे मधुसूदन ! साम्येन मनसो लयविक्षेप-
ग्रन्थत्वेनात्मिकाकारतयाऽवस्थानरूपेण योऽयं त्वया योगः
प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालावस्थायिनीं स्थितिं
विद्यमानतां न पश्यामि न सम्भावयामि । कस्मात् ?
मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतदेवोपादयति—चञ्चलमिति ।
मनोनिग्रहो हि योगः । स त्वत्पन्तासम्भावित एव । तथा
हि— न तावन्मनसः स्वतो निग्रहः सम्भवति, हि यस्मात्
चञ्चलं स्वभावचपलम्; नापि परतः । परोऽपि हि किं देहे-
न्द्रियादिः किञ्च आत्मा ? नायः, यतः प्रमाथि देहेन्द्रियाणि
प्रमथितुं क्षेममिदं शीलमस्येति प्रमाथि; अतो न देहेन्द्रिय-

निग्रहं मनः । नान्यः, यतो बलवत् आत्मापेक्षयाऽपि
बलियः; निर्विकारमात्मानं विकारोक्त्य पशुमिव नासिका-
प्रोतमितस्ततः समकर्षतो मनस एवात्मापेक्षया बलिष्ठत्वात्;
अत एव भुक्तिः— “समानः सन्भूमी लोकावबुद्धसङ्गति ध्या-
यतीव लेलायतीव” [वृ. प. ४।३७] इति । ततो नात्म-
नाऽपि निग्रहमित्यर्थः । ननु स्वतः परतो वाऽपि दुर्निग्रहस्य
मनसो मत्तचनगाजस्यैव मदापायात्कालेन निग्रहो भविष्यति;
नेरपाह— दृढमिति । प्रतिक्षणप्रवर्धमानविषयवासनासहसा-
नुबिद्धतयोपचीयमानमनेककोटिजन्मभिरपि न कृशं भवतीत्य-
र्थः । अतो महाकाशे दोषयुग्मानस्य वायोर्धटाञ्चल इव मनसो-
ऽपि निग्रहं निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥

९ ब० त० दी०— उक्तलक्षणयोगस्यासम्भवं मन्वानोऽर्जुन उवाच द्वाभ्यां—योऽयं योग इति । निरोधः
चित्तस्य येन साम्येनेतः तदेव दुष्करतरं, यतः चञ्चलं मन इति । हीत्याग्नीप्रतौभिरिप्रभृतीनां तथानाशस्य
दृष्टत्वात् प्रसिद्धिरुक्ता । यथाऽऽकाशे दोषयुग्मानस्य वायोर्धटादिषु निरोधो दुष्करस्तद्वत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—उक्तमावसिद्धयर्थं साधनमर्जुनः पृच्छ-
ति—अर्जुन उवाच योऽयं योग इति । हे मधुसूदन दुष्टनि-
राकरणसमर्थ ! अयं योगस्त्वया साम्येन सुखदुःखसाम्येन
त्वसाम्येन सर्वेषु प्रोक्तः । एतस्य योगस्याऽहं अभिमानयुक्त-
त्वान्मनसश्चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरां निश्चलां न पश्यामि ॥ ३३ ॥

मनसश्चाञ्चल्यमेवाह—चञ्चलं हीति । हे कृष्ण सदानन्द !
मनो हीति निश्चयेन, चञ्चलं स्वभावत एव चपलम्, अन्यथा

सदानन्दोक्तौ कथं पुनः प्रभार्यमहदयुक्तः ? इति कृष्णेति
सम्बोधनेन ज्ञापितम् । किञ्च प्रमाथि प्रकर्षेण प्रमथनशीलं
इन्द्रियक्षोभकम् । किञ्च बलवत्, अतिप्रबलं ज्ञानादिवचना-
साध्यम् । किञ्च दृढं स्वविषयानुरागाऽप्यथास्वभावम् । तस्य
मनसो निग्रहं वशीकरणं आकाशे दोषयुग्मानस्य स्वसुखार्थं
तापनिवारणाय गृहादिषु वायोर्वि निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा
कर्तुमशक्यमहं मन्ये । यद्वा वायोः प्राणवायोर्विचलतो निरोध-
मशक्यं मन्ये इति भावः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायान्तरमुत्सयाऽर्जुन उवाच— योऽयमिति । योऽयं
योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽहंसाप्राधान्येन सङ्ग्यासपूर्वकतया वर्णितः हे मधुसूदन ! तस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोध-
रूपस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि; मनसश्चञ्चलत्वादिति शेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपादयति—चञ्चलं हीति ।
प्रमाथि बहुदस्युवदेकस्य प्रमथनशीलम् ॥ ३४ ॥

मनोनिग्रहोपायपूर्विका योगसिद्धेः शक्यता ।

श्रीभगवानुवाच—असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— श्रीभगवानुवाच—एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयमिति । असंशयं नास्ति संशयः ‘मनो दुर्निग्रहं चलं’ इत्यत्र हे महाबाहो ! । किन्त्वभ्यासेन तु-अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्येण, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टमोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्यं; तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्य, एवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते, निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा, तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा, तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा, तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नमज्ञीकृत्य प्रतिवचनमुत्थापयति—**श्रीभगवानिति** । कुत्र संशयराहित्यं ? तत्राऽऽह—**मन इति** । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति ? तत्राऽऽह—**किन्त्विति** । अभ्यासस्वरूपं सामाग्येन निर्देशयति—**अभ्यासो नामेति** । कस्याश्चित्तभूमौचित्तस्यविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिविजातीयप्रत्ययान्वतरितेति शेषः, चित्तस्येति षष्ठी प्रत्ययस्य तद्विकारवचनोत्तरार्था । वैराग्यस्वरूपं नित्यपयति—**वैराग्यमिति** । तेषु वैतृष्यं वैराग्यं नामेति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति—**दोषेति** । विषयेषु लुप्याविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यते तेन वैतृष्यं जायते । निगृह्यमाणं निर्दिशति—**वि-**

क्षेपेति । तस्मिन्मूढी ते निरुद्धे मनोनिरोधेऽप्य किं स्यात्? इत्यपेक्षायामाह **एवमिति** । अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचार-निरोधे निरुद्धवृत्तिं मनो विषयविमुखमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ३५ संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुखमेतुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति—**यः पुनरिति** । व्यतिरेकोपन्यासापरं पूर्वाधिमनूय व्याकरोति—**असंयतेति** । पूर्वोक्तान्यव्याख्यानपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे—**यस्त्वित्यादिना** । अन्तःकरणस्य स्वभावत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादावास्यावता भवितव्यमित्याह—**यततेति** । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— असंशयमिति । चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः, तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनितामिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्वपि दोषाकरत्वदर्शनेन जनितवैतृष्येन च कथञ्चिद्गृह्यते; असंयतात्मना अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वश्यात्मना पूर्वोक्तं मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

४ धे. ता. चं.—अथाङ्गुलेन कण्ठोक्तमनुवदन् बुभुत्सितमुपायं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र ‘दुर्निग्रहं’ ‘चलम्’ इति पदद्वयमङ्गुलौक्यप्रतिज्ञाहेतुत्वादायुक्तमाह **चलस्वभावतयेति** । ‘असंशयं’ इत्येतत्प्रत्ययमितिपदार्थोक्तीकापरम् । तुषाब्दामित्रतं वि-
शेषं दर्शयति **तथापीति** । अनुकूलतयाऽभ्यासो हि तत्र प्रा-
कण्यहेतुः स्यादित्यभ्यासविशेषं तत्फलं च व्यनक्ति **आत्मन इति** । नियतज्ञानरत्नानन्दत्वाकर्मवश्यात्मात्मलक्षद्वयोऽत्र गुणाः । कथञ्चिद्विषयवचनार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः, तत्तश्च ‘एतस्याहं न पश्यामि’ [६।३३] इत्युक्तगर्भं विषयविशेषे व्य-

वश्यापयति—**असंयत—इति** श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयतवश्यशब्दसमिन्व्याहारस्याभ्यासाच्च आत्मशब्दो मनो-विषयः । महाबाहुशब्दसमुद्भिदमुचितमाह **महतापि बलेनेति** । ‘उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमः’ [पं. तं.] इति भावः । ‘मे मतिः’ इत्यनेन निस्सन्देहत्वं विवक्षितमित्याह **दुष्प्राप एवेति** । **उपायतस्तु वश्यात्मनेति** व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम् । तथाख्यानां पूर्वव्याप्तिः । उक्तलक्षणं कर्ममात्रं मनो-निग्रहोपायः अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाज्ञतोक्तो इति भावः; यतमानेन योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ न च कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते । ‘शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां तदा मुक्तिर्न युज्यते’ इति निषयाद्वाह्ये ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. वी.—संयतेति श्लोकेऽप्यर्थ इव प्रतीयते तन्निवर्त्यामाशङ्कौ सूचयन् तात्पर्यमाह—न चेति । यथा मत्तमातः स्वयमेव शान्तः शान्तो भवति तथा विषयेस्तुष्टं मनः कदाचित्स्वयमेव नियतं भवति, किमभ्यासादिना ? इत्येतन्नैवेत्यर्थः ।

कुतः ? इत्यत आह—शुभेति । सवेति पूर्वेषु सम्बन्धः । अनेनात्र शुभेच्छादिकमप्युपलक्षितमिति सूचितम् । मुक्तिबीज-त्वान्मनोनियमनस्य सुक्तिरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति, असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चल-मित्यत्र । किन्त्वभ्यासेन, अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययादृष्टिः । वैराग्यं दृष्टादृष्ट-भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतुष्यं तेन वैराग्येण च गृह्यते विश्लेषरूपप्रकारश्चित्तस्य । एवं तन्मनो गृह्यते निरुद्धत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा तेन—अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतान्तःकरणोऽसंय-तात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखसम्प्राप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्मा तेन वश्या-त्मनाभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमुपपादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

८ धें. ब्र. गि.—एवमाशेषं परिहरन् भगवानुवाच—अ-संशयमिति । सम्यग्ज्ञातं मनश्चेष्टितम्, मनो निग्रहीतुं शक्य-सीति सन्तोषेण सम्बोधयति—महाबाहो ! महान्ती साक्षान्म-हदेवेन सर्वलोकेष्वेकधरेण सह कृताह्वयो बहू यस्येति निरति-शयमुत्कर्षं सूचयति । तत्र मनोनिग्रहं दुष्करं वदता वक्तव्यम्—किं चतुरादीनां तत्तद्गोलकमात्रोपरोधरूपो यथा हटेन निग्रहस्तथा मनसोऽपि हठनिग्रहो दुष्करः ? इति; किंवा क्रमेण निग्रहो दुष्करः ? इति । आद्यमङ्गीकरोति—असंशयमिति । च-ले मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयं नास्ति संशयोऽत्र, सत्यमेवैतद्ब्रवी-धीत्यर्थः । अन्यस्त्वसम्भववीत्याह—अभ्यासेन र्विति । प्रत्य-गास्मात्प्रत्यक्षं यद्युचित्करणेण भावतेन वैराग्येण च दृष्टादृष्टभोगे-षु दोषदर्शनाभ्यासजन्यवैतुष्यरूपेण मनो गृह्यते निगृह्यते ।

तदेतत्पतञ्जलिना सूचितम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरो-धः’ [पा. यो. १।१२] इति । यथा हि तीव्रवेगोपेतं नद्याः प्रवा-हं सेतुबंधेन निरुध्य कुर्यात्प्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं त्वं किंप्रवा-हान्तरमुत्पाद्यते, तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवा-र्य ध्यानाभ्यासेन प्रशान्तवाहिता संप्राप्यत इति क्रमनिग्रहः सुकर इत्यर्थः । एवं च समाध्यासवैराग्ययोर्द्वारभेदासुख-यः, त्रीह्रियवादिवेदकद्वारकत्वाभावादिति तत्सूचनाय वैराग्येण चेति चकारः । यद्वा वासिष्ठानुक्तानां मनोजयोपायान्तराणां समुच्चयार्थेनकारः । तथा हि तत्रोक्तम्—‘अध्यात्मविद्याधिग-मः साधुसङ्गम एव च । वासनायाः परित्यागः प्राणस्पन्दनि-रोधनम् ॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये क्लि । सर्वतु

मुक्तिष्वेतासु ह्यश्रयिमयन्ति यः चेत्तस्ते दीपस्तुष्टय विनि-श्रन्ति तनोऽजयैः’ इति ।

तत्राप्यात्मविद्या तावद्व्यत्यय मिथ्यात्वं दृष्टवन्तुनश्च परमा-र्थस्वप्नपरमानन्दप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सति मनः स्व-गोचरोऽप्यु इदमेतु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च परमार्थस्वप्नपरमानन्दरूपे दृष्टवन्तुनि स्वप्रकाशात्वेन स्वागो-चरत्वं बुद्ध्या निरिन्धनाप्रितत्त्वयमेवोपशान्त्यति । यस्तु बोधि-तमपि तत्त्वं न सम्यगुद्ध्यते यो वा विस्मरति, तयोः साधुस-ङ्गम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामादादितुर्वीचनया पीडयमानो न साधून-वचित्तुष्टयहते, तस्य पूर्वोक्तविषेकवासनापरिप्रापगणा-यामावुपायः । प्राणस्पन्दनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वेन तयोर्निरोधे चित्तशान्तिसम्भवात् । तदुक्तम्—‘द्वे बीजे चित्तदृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिन्नेतयोः क्षीणे क्षिप्तं द्वे अपि नश्य-तः’ इति ॥ ३५ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृह्यत इत्यन्वयव्य-तिरेकाभ्यां द्रष्टव्यम् । वश्यात्मपदेन तत्साहित्यमिति विद्यारण्य-मसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्य इति मे मतिः । वश्यो वशवर्ती आत्मा चित्तं यस्य तेन तु उपरिण यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता उपा-यत वक्ररूपादुपायात् योगोऽवाप्तुं शक्यः । असंयतात्मपदेन “धच्छेद्वाङ्मनसी” [कठो. ३।१३] इत्यादिशुश्रूषकपूर्वपूर्वमू-ढाद्वयं हि त्यज्यते । वश्यात्मपदेन तत्साहित्यमिति विद्यारण्य-त्वाभिनिर्व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

९ व ० त ० वी०—एवं तदुक्तमङ्गीकृत्य तन्निग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । तथाप्यभ्यासवैरा-ग्याभ्यां निग्रहो भवति ॥ ३५ ॥ एवं मनसो निरोधे साम्येन स योगो घटते, नान्यथेत्याह—असंयतात्मन इति । स्पष्टमेतत् ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—एवमर्जुनोक्तवच्चल्लादिकमङ्गीकृत्य तन्निग्रहसाधनमाह भगवान्—श्रीभगवानुवाच—असंशय-मिति । हे महाबाहो किंवाशक्तिसमर्थ ! मनो दुर्निग्रहं चञ्चलं यद्ब्रूति तदसंशयं निस्सन्दिग्धं तादृशमेवास्तु । तु

पुनस्तथापि कौन्तेय मदुक्तिविश्रवन्मैकयोग्य भक्तपुत्र ! अभ्या-सेन यतो यतो निश्चलति [३६] इति पूर्वोक्तप्रकरणेऽप्यत्र हीन-त्वज्ञानपूर्वकमप्युक्तमज्ञानेन चाञ्जल्यानुसरणप्रकारेण गृह्यते । च पुनः । तथा ज्ञानेन मत्सम्बन्धातिरिक्तो वैराग्येण गृह्यते

वशीक्रियत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ यो मनश्चलमिति ज्ञात्वा-
ऽभ्यासवैराग्ययोर्यत्ननिर्पेक्षः, स वानोतीत्याह—असंयता-
त्मनेति । असंयतात्मना उत्तप्रकरणेणाभ्यासवैराग्याभ्याससं-
यतः अवशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन योगो मल्लवो-
गात्मको दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यः । वदयात्मना तु

अभ्यासवैराग्यवशीकृतयत्नेन यतता भासयोगार्थं यत्नं कुर्वता
उपायतोऽवाप्तुं शक्य इति मे भितिः । अत्र स्वमतिविक-
थनेन मनुक्तिविशालपूर्वकं यो यतत, तस्याऽवश्यं मया
संयोगः फलदानं कर्तुं मनोनिग्रहः करणीय इति
व्यजितम् ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—मनसो दुर्निग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच—असंशयमिति । यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते । तत्र अभ्यासो नाम कस्याञ्चित्चित्तभूमौ समानप्रत्ययावृत्तिः ।
वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु ससाधनेषु दोषदर्शनेन वैतृण्यम् । तत्र यथा कैदारिकः कैदारेषु कुल्याजलं सञ्चार-
यन्नेकस्य द्वारं पिबायापरस्योद्धाटयति, तद्वद्वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्धा-
टयत इति द्वयोऽप्यावश्यकत्वम् । तथा च सूत्रम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ [पा. यो. २।१२]
इति ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना अजितचित्तेन, वदयात्मना जितचित्तेन, उपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धावन्तराथं पश्यतोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।*

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

‘एवं’ इति रामानुजतत्त्वदीपिकाकारसम्मतः पाठः । ‘एतं’ ‘एवं’ इत्यप्यन्यत्र ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकाप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सम्भ-
स्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तम्, इति योगी योगमार्गान्मरणकाले
चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच— अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्वयु-
द्धया चोपेतः, योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य-
योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । कच्चित्किं न,
उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सञ्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ? किं वा न नश्यति
अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्माप्राप्तिमार्गे ? ॥ ३८ ॥ एतदिति ।
एतन्मे मम संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यस्त्वचोऽन्यः कृषिर्द्वेषो वा छेत्ता
नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति, अतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रश्नान्तमुत्थापयति—तत्रेत्यादिना ।
मनोनिरोधस्य दुःखाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रश्ना पुनर-
वकाशं प्रतिलभ्योवाचेति सम्बन्धः । लोकद्वयप्रापककर्मसम्भवे

कुतो योगिनो नाशाशङ्का ? इत्याशङ्क्याह— योगाभ्यासेति ।
तथापि योगानुष्ठानपरिपक्वपरिप्रापितसम्यग्दर्शनामर्थ्यात्
मोक्षोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशाशङ्का ? इति चेत्, मैवं, अनेका-

—‘मानस’एतदनन्तरं ‘लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि । अनेकचित्तो विप्रान्तो (ऽविप्रान्तो) मोहस्यैव वशं गतः’ ॥
इत्यधिकः श्लोकोऽभिनवगुप्तटीकाप्रये ।

१ अत्र संपूर्वाच्छीडे ‘एव च’ (अथा. ३।१।५६) इत्यधिक निश्चयः संशयशब्दः कुशोद्ययवह्नीभे द्रष्टव्यः । एतदिति द्विती-
यान्तं स्वीकृत्य एतत् प्रति यो मे संशयः तमिति केचिद्व्याचक्षते । अन्ये तु ‘एतं’ इत्येव पठन्ति ।

अविगीता ।

न्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धिरसिद्धिरित्य-
भिसन्धायाऽऽह—**योगसिद्धीति ।** अभ्युदयनिश्चयेऽसबहि-
र्भागे नाशो योगमार्गे तत्कल्प्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति
शेषः । तर्हि ततो बहिर्मुखत्वेमेवाऽऽप्यन्तिकं संवृतमित्या-
शङ्क्याऽऽह—**ध्रुव्येति ।** तर्हि योगमार्गमाश्रयते ? नेत्याह—
योगादिति । मरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठा-
नावकाशान्नावायुक्तं तत्स्थलितमानसत्वंमित्याशङ्क्याऽऽह—
भ्रष्टेति । गम्यत इति गतिः पुरुषार्थः, सामान्यप्रश्नमन्तर्भाज्य
विशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

प्रश्नमेव विवृणोति—**कश्चिदिति ।** प्रशस्तप्रार्थनत्वं
कश्चिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याख्या—**किमिति ।** उभय-
विभ्रष्टत्वं स्पष्टयति—**कर्मत्यादिना ।** वायुना छिन्नं

विशकलितमग्नं यथा नश्यति तद्वदित्याह—**छिन्नेति ।**
नाशाशङ्कानिमित्तमाह—**निराश्रय इति ।** कर्ममार्गेत्या-
शङ्क्यमाभावेऽपि ज्ञानमार्गावस्थम्भस्तस्य भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—**विमूढः स्फुरति ।** नहि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्का,
फलाभिलाषं त्यक्त्वैश्वरे समर्प्यासमर्थं वा कर्मोत्तुष्टतो निरु-
चारेण तद्ग्राहकानासम्भवात् ; सर्वकर्मसंशयानिनस्तु विहितानां
त्यागाज्ज्ञानोपायाच्च विच्युतेतरन्प्रसिद्धा युक्तिर्भावः ॥ ३८ ॥

यथोपदर्शितसंशयापकरणमभ्युक्तो भगवन्तं प्रेरयाह—
एतदिति । मतोऽन्यः कश्चिदपि वां देवो वा त्वदीयं
संशयं च्छेदयतीत्याशङ्क्याऽऽह—**त्वदम्ब इति ।** अन्यस्य
संशयच्छेदुरुमावे फलितमाह—**अत इति ॥ ३९ ॥**

३ रा. भा.— अथ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं
यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति । अन्तर्गततात्मज्ञानतया योगशिरस्कृतया च हि कर्मयोगस्य
माहात्म्यं तत्रोदितम्, तच्च योगमाहात्म्यमेव । श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपपत्यन्तवैकल्येन
योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाच्छ्रितमानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाश्रमिव कश्चिन्न
नश्यति ? यथा मेघशकलः पूर्वस्मान्महतो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति,
तथैव कश्चिन्न नश्यति ? । कथमुभयविभ्रष्टता ? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति, यथावस्थितं
स्वर्गादिसाधनभूतकर्मफलभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्य-
प्रतिष्ठः, प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अत उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव ?
उत न नश्यति ? तमेनं संशयमशेषतः छेदुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा स्वत एव
पश्यतस्त्वत्तोऽन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं प्रायुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम्,
अथ प्रायुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वैकरात्रान्वितं प्रपन्नेन
श्रोतुं पृच्छतीत्याह—**अथेति ।** योगमाहात्म्यसम्बन्धेन सङ्ग्रहलो-
कस्ययोगसिद्धिशब्दो व्याख्यातः । सिद्धिकारणं हि माहात्म्यम्,
सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य चित्तरमन्त्रेकपुण्यलोकावाप्तिः
पुनर्योगयोग्योनिष्ठसम्भवः तद्गारा पुनर्योगयोग्यत्वं, तत-
श्चापवर्ग इत्येवंरूपा । एषा च सिद्धिः अनितरसाधारणेन माहा-
त्म्येन । ननु 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादौ कर्म-
योगस्य माहात्म्यमुक्तम् ; अत उ तत्फलश्रुतयात्मावलोकन-
रूपयोगस्य ; अतः कथं श्रुतमित्युक्तम् ; तत्राह अन्तर्गतेति ।
ततः किमित्यत्राह तच्छेति । योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया
पुष्कलयोगस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रो-
दितम्, तत्तच्च योगोपाधिकं तद्वद्भूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते
अशीतुतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । 'अयतिः' इत्या-
दिपदानामर्थीकृत्यात् क्रमभेदेन अन्वयो दर्शितः । तत्र प्रवृत्तस्य
हि तत्तच्छ्रितत्वं वाच्यम्, ननु तत्र श्रद्धोपेक्षाप्रस्येति ; अतः
श्रद्धया तत्कार्यलक्षणेऽयमिष्टप्रायेण योगे प्रवृत्त इत्युक्तम् । उपेत-
शब्द एव पादत्र श्रद्धाच्छ्रुतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः । **योग-
संसिद्धिमप्राप्य** 'योगसिद्धिः पूर्वमेवेत्यर्थः । **योगाच्छ्रित-
मानसः** पुष्कलयोगं कर्तुमनुगुणचित्त इत्यर्थः । कामभोगो-

क्षनिरपेक्ष कृतमामित्यर्थः । 'कां गतिं गच्छति' इति सामान्य-
निर्दिष्टमेव 'कचित्' इत्यादिना विस्तृतम् ।

दृष्टान्तेऽनुभयप्रवृत्त्यप्रकारं दर्शयति यथेति । उभयप्रवृ-
त्ताविवरणरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येकस्याभिधानाच्च
पारिशेष्यादप्रतिष्ठदं सांसारिकफलसाधनकर्मशेषाभिप्रायमि-
त्याह यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादौ न
किञ्चिद्युक्तम्, अभिसन्धिवैकल्यात्पुन निष्फलं संवृतमित्यभिप्रायः ।
'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति ब्रह्मण्ये अज्ञानं न विवक्षितम् ; ब्राह्मणो-
पक्रम्य निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात् । अतो विमोहकार्ययोग-
निवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण प्रक्रान्त इत्यादि
प्रच्युत इत्यन्तमुक्तम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्त्युपायश्रुते
योग इत्यर्थः । 'एतं मे संशयम्' इति निर्दिश्यमानस्य संशय-
स्थार्थसिद्धं चिरोन्तस्माह किमयं नश्यत्येवेति । अर्हसि
सर्वज्ञत्वकाशकृष्णप्रियसखत्वादियुक्तत्वं योग्योऽसीत्यर्थः ।

कृष्णशब्देन त्वच्छब्देन चाभिप्रेतमाह—**स्वत इति ।** करणा-
धीनम्, अविवक्षादानुमानादिप्रावं, क्रमभावि, कतिपयविषयं, कादा-
चित्कमपि हि त्वदन्येषां ज्ञानमिति भावः । एतेन 'यो वेत्ति
युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । तं प्रपन्न्य हसि शास्त्रं न्याय-
तत्त्वं प्रवक्ष्यते' [न्या. त.] इति तु भगवन्वायमुनिनिमिषाणां
वचनमनुसंहितम् । न ह्युपपद्यत इति युक्तिविरोधोऽभि-
प्रेतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.—अयतिरप्रयत्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ अ. प्र. दी.—अचतुर्थाश्रमोति प्रतीतिरिनासायाह—अयतिरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र योगाभ्यासाङ्गीकारेण परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सन्न्यस्तानि । योगस्य फलं च मोक्षसाधनं सम्प्रदर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलिच्चित्त इति तस्य नाशमाशङ्कयाऽऽहर्जुनः—अयतिरिति । अप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्तकाळे चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो नष्टस्मृतिरप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्प्रदर्शनं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदुभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टदिङ्मनाभ्रमिव न नश्यति ? । किञ्चाप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण ! चेत्तुमर्हसि अशेषतः । त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः ऋषिर्वा देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—योगाभ्यासपरतया सर्वकर्मणि सन्न्यस्तवतो योगफलं च तत्त्वज्ञानमप्राप्तवतः का गतिः ? इति अर्जुन उवाच—अयतिरिति । नन्वयं प्रश्नः किं योगारूढं प्रति, किंवा योगारूढं प्रति ? नायः; 'आरूढोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' [६।३] इत्युक्तरीत्या तस्य कर्मत्वेन कर्म-ब्रह्मोभयग्रहत्वपरस्योभयविभ्रष्टदृश्य तस्मिन्ननन्वयात् । नान्त्यः; योगारूढस्य सम्प्रत्यक्षित्वेन तस्मिन् 'अप्राप्य योगसंसिद्धिम्' इत्यस्याहपत्तेः । न च योगाभ्यासमारम्भ वैराग्यमाध्यात्ममध्ये विषयप्रवर्गं प्रत्ययं प्रभ इति वाच्यम्; पापेष्टे तस्मिन् 'नहि कल्याणकृत्कश्चित्' [६।४०] इत्यस्यायोगात् ।

न च 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इति प्राहुः कर्मयोगमाहायं यथावच्छेदोत्तमर्जुनः पृच्छति' इति रामानुज-न्यालयानं युक्तम्; तस्मिन्पक्षे ज्ञानफलाभावेऽपि कर्मफललाभसम्भवेनोभयग्रहत्वासम्भवात् । न च तस्य कर्मसत्त्वेऽपि स्वर्गादिफलाभिसन्निवहितं तं प्रति तस्य फलजनकत्वाभावादुभयग्रहत्वोक्तिर्युक्तेति वाच्यम्; फलाभिसन्निध्यागोनेचरार्पण-बुद्धयाऽऽहितस्य कर्मणः फलायांछितादपि कर्मणोऽतिशयेना-द्यमित्तसुखजनकत्वावयवमात्रेण उपपन्नग्रहत्वस्य सुतरामसङ्ग-तेः । वसमादत्र वक्तव्यं किंविषयकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते—तत्त्वतः साक्षात्कारपन्थेन विचारशून्यविषयकोऽयं प्रश्नः । तथा हि—'स योगी परमो मतः' [६।३२] इति श्लोके उत्पन्नतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीवन्मुक्तिः परमो योगी, उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्-मुक्तिरपरमो योगीति स्थितम् । तेन तयोर्भयोरपि जीवन्मु-क्तिरपसद्भावमाश्रमेऽपि ज्ञानेनाज्ञानविनाशाद्विद्वेदमुक्तिरिति-वादेति न तद्विषययोः काऽप्याशङ्काऽस्ति । वस्तु नित्यानित्य-

विवेकादिक्रमेण विविदितासत्यासी वेदान्तश्रवणमनननिदि-ध्यासनानि कुर्वन्मन्ये विपद्यते; स पुनर्ज्ञानपरिपाकशून्यत्वात् मोक्षसुखमनुभवति, नापि स्वर्गादिकम्, सर्वकर्मसन्ध्यासात् । अत एतादृशो योगभ्रष्टः कां गतिं गच्छतीति प्रश्नाभि-प्रायः ।

अक्षरार्थस्तु—श्रद्धया गुरुवेदान्तविश्वासेनोपेतः । श्रद्धा-पदं च स्वतमानाधिकरणशान्तिदान्त्यायुपलक्षणम् । साधनच-तुष्टयसम्पन्न एव प्रथमं गुरुषुपसृत्य श्रवणादीनि कुर्वन् अयतिः अदृष्टाभ्यासप्रयत्नः योगसंसिद्धिं योगस्त्वज्ञानं तस्य संसिद्धि-बुद्धयमप्राप्य अतत्त्वज्ञान एव मृतः सन् अन्यकालेऽपि योगा-कलितमानसः मरणव्याकुलमनस्कतया नष्टोऽसृतिः । अनेन गत्यन्तरासम्भवो दर्शितः । एवंविधः कां गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥

एतदेव संशयशीलजिविवरणेनोपादयति—कश्चिदिति । उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टः कश्चि किं न नश्यति ? उभयग्रहत्वमेव दर्शयति—अप्रतिष्ठः सर्वकर्मसन्ध्या-सित्वाकर्मरूपाश्रयरहितः प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्रा-प्तिमार्गे ज्ञाने विमूढः, अत उभयग्रहत्वाच्छिन्नाभ्रमिव-यथा हि वायुना च्छिन्नं विशाकलितं पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तरेयं चाप्राप्तमयं दृष्टव्ययोग्यं सदन्तराल एव नश्यति, तथा योग-भ्रष्टोऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्ती-ऽन्तराल एव कर्मज्ञानफलायोग्यः किं नश्यति, किंवा मो-क्षसाधनशमादिसम्पन्नत्वाच्छास्त्रहितकर्मशून्यत्वाच्च न नश्य-तीति संशय इति भावः ॥ ३८ ॥ अयं च योगभ्रष्टगतिविषय-स्त्वैव निरसनीयो नान्येनेति प्राश्नयते—एतदिति । स्पष्टोर्थः ॥ ३९ ॥

९ व० त० दी०—उभयरहितो योगशीलश्च किं फलमाप्नोति ? इति सन्दिहानोऽर्जुन उवाच—अयतिरिति । न यतिरसृज्यासी अभ्यासयत्नरहितो वा कां गतिं फलं प्राप्नोति ? हे कृष्ण ! कपरेत्यन्वयेऽसम्भोधनं सामिप्रा-यम् ॥ ३७ ॥ स्वाभिप्रायं निवेदयति—कश्चिदिति । उभाभ्यामेहिकपारलोकिक्सुखभोगाभ्यां विभ्रष्टस्तु न भवति कश्चित् ? इति प्रश्नः । ब्रह्ममार्गभूते योगे अप्रतिष्ठो यतः ॥ ३८ ॥ अत एतस्सन्दिहानिवारकोऽपि त्वमेवेति कथयन्नाह—एतदिति । स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—अथ भवदुक्तिविश्वासेन केवलं श्रद्धया अभ्यासवैराग्यरहितो यत्नं कुर्वन् पश्चात्सिद्धिं प्राप्नोति न वा ? इति प्रश्नं विज्ञापयत्युच्यते—अर्जुन उवाच—अयंतिरिति । अथवा भवदुक्तिश्रद्धासमात्र उपायो भगवत्संयोगात्मकयोगार्थं प्रवृत्तः अयतिः । अभ्यासवैराग्ययोः शिथिलप्रयत्नः स्वरूपज्ञानाभावाद्योगाच्चलितमात्रसो अयतिः । ततो योगसिद्धिमपि न प्राप्नुयात् तदाह—योगसंसिद्धिमप्राप्य कृष्ण सदानन्द ! त्वदुक्तिविश्वासप्रवृत्तस्य सिद्धिर्येनोचितेति विज्ञाप्य कां गतिं गच्छतीति पृष्ठवान् ॥ ३७ ॥

स्वबुद्धिपरिकल्पितसंदेहविनिवृत्त्यर्थं स्वबुद्धिसन्देहमेव विवृणोति—कश्चिदिति । पूर्वप्रवृत्तकर्मादित्यागेन योगमार्गे अप्रतिष्ठो निराश्रयः । अभ्यासाभावेन स्वरूपाज्ञानात् ब्रह्मणः

पथि भगवद्व्याप्त्येकयत्नमार्गे विमूढो वैराग्याभावात् । हे महाबाहो सर्वकृपाकरणसमर्थ ! एवञ्चभयविभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव यथा छिनमभ्रं पूर्वांशद्विभुक्तमभ्रान्तरांमिलितं सन्मथ एव विनश्यति तथा पूर्वधर्मत्यागेन स्वधर्मोपाजितमोक्षफलरहितो भगवन्मार्गस्वरूपाज्ञानात् स्वरूपसंयोगरहितो जीवस्वरूपाप्तिभावरहितः कश्चिन्नो नश्यति ? ॥ ३८ ॥ हे कृष्ण दास्येन सदानन्ददानसमर्थ ! एतन्मे संशयं मन्मनोगतसंशयम् । स तु न नश्यत्येव त्वदुक्तिविश्वासात्, परं मत्संशयमशेषतः सोपपत्तिकारूपपाप्मनसंशयेन दूरीकर्तुमर्हसि । नन्वन्यत्र गुणादिषु भक्तेषु च विज्ञाप्य संशयं दूरीकृत्येत आह— त्वदन्य इति । अस्य मज्जतस्य स्वदेकवाक्यैकनिष्ठस्य मम संशयस्य छेत्ता त्वदन्यः त्वां विना हि निश्चयेन अन्यो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०—मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विघ्नं पश्यन्नुज्ज्वल उवाच—हे कृष्ण ! योगात्मकर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मा सन्न्यासीत्यर्थः । श्रद्धयोपेतो योगमार्गं प्रविष्टोऽपि अयतिः आयुषोऽल्पत्वाद्वा वैराग्यदौर्बल्याद्वा अवपप्रयतनः । 'अलवणा यवागू' इतिवदत्रालपायै नन् । स कदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यक् दर्शनमप्राप्य मृतश्चेत् कां गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदिति । कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टछिन्नाभ्रमिव (यथा छिनमभ्रं) धूममपरं वा मेघसङ्घमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतत् एतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

सुकृतस्य सुकृतं फलम् ।

श्रीभगवानुवाच— पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात ! गच्छति ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—पार्थेति । हे पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः, स तस्य योगव्रष्टस्य नास्ति । न— हि यस्मात्कारणात् कल्याणकृच्छ्रभक्तकश्चिदुर्गतिं कुतिसतां गतिं हे तात !—तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते, पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते, शिष्योऽपि पुत्रवदिति अपुत्रोऽपि तात उच्यते— गच्छति ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.—योगिनो नाशाशङ्कां परिहर्तुं तस्माद्—श्रीभगवानिति । यदुक्तमुभयप्रश्नो योगी नश्यतीति तत्राऽऽह—पार्थेति । तत्र हेतुमाह—न हीति । योगिनो मार्गद्वयाद्विभ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्टगर्हालक्षणां न भवतीति श्रद्धादेः सद्भावत् ; तथापि कथमायुष्मिन्कलावृत्त्यत्वं ? इत्याशङ्क्य तदुपनिर्गुणपूर्वकं तत्त्वमपि प्रतिजानीते— नाशो नास्ति । तत्र हेतुभागं विमथते— न हीत्यादिना । उभयप्रश्न-

स्यापि श्रद्धेन्द्रियसंयमादेः सामिक्ताश्रयणावेश भावादुपपन्नं शुभकृतम् । 'तात !' इति कथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः सम्बोध्यते ? पितुरेव तातशब्दत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तनोतीति । तेन पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य 'तात !' इति सम्बोधनमविकृद्मस्यार्थः । न गच्छति कुतिसतां गतिं, कल्याणकारित्वादिति नाशाभावः ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—श्रद्धया योगे प्रकान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशो न विद्यते प्राकृतस्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवाप्तिरूपः प्रत्ययायाख्यानिष्टावाप्तिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः । नहि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—अयोमयपुरवार्थान्वयसुखेन उभयविभ्रष्टां परिहृति—पार्थेति । 'तस्य' इत्यनेन परावृष्टमाकार-द्रव्यमाह—श्रद्धयेति । इहायुशब्दयोर्भूलोकरूपलोकादिपरत्वं परिहृत्यात्र विश्रितमाह—प्राकृतेति । यथा सुमुखोऽप्यु-

मपि पापकोटौ निक्षिप्यते, तथा तस्य रुक्मादिकमपीदृशवृद्धिनिर्देशाहं प्रकरणसङ्गतं चेति भावः । विनाशशब्दः 'प्रत्ययायो न विद्यते' [२।४०] इति प्रागुक्तमन्यत्र सर्वं सङ्गुहनीयमाह प्रत्यया-याक्येति । कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानव्यञ्जना-

याह निरतिशयेति । 'गच्छति' इत्यनवच्छिन्नवर्तमाननिर्दिष्टात्, कालत्रयेऽपीत्युक्तम् । अनेककालोपचितानन्तपुण्यसाध्यत्वेन प्रापति दुष्कृताभावः; इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्तिः परस्तादपि पुण्यलोकावाप्तियोगसिद्धयपक्वप्रभृतिरिति, कालत्र-

येऽपि दुर्गत्यसम्भवः । दुर्गतिरित्येवोऽनिष्टमात्रं वा; हिद्वेतो प्रसिद्धौ वा । नहि योगे प्रकान्तस्य कस्यचित् कस्मिंश्चित्काले दुर्गतिप्राप्तिः कुतश्चित्प्रमाणास्तिसद्वेति भावः ॥ ४० ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— श्रीभगवानुवाच— पार्थेति । पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिँल्लोके वा विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्वीनजन्मप्राप्तिः, स योगभ्रष्टे नास्तीति । न हि यस्मात् कल्याणकृच्छ्रभक्तकश्चिदुर्गतिकुलसितं गतिं हे तात—तारयिताऽऽत्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते, पितेव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते—(शिष्योऽपि पुत्र उच्यते)—गच्छति प्राप्नोति ॥ ४० ॥

८ वें. ब्र. गि.— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— योग-भ्रष्टो नश्यतीत्यत्र कोऽयं संशयः ? किमनिष्टावाप्तिः ? किं वेष्ट-विधातः ? अनिष्टावासिरपि किमिह लोके किंवा परलोके ? नोभयत्रापीत्याह— पार्थेति । तस्य यथाशास्त्रमवहितसर्वक-मेतत्सत्यस्य सर्वतो विरक्तस्य श्रवणादि कुर्वतो मध्ये मृतस्य योगभ्रष्टस्य इह अश्रुत्र च विनाशोऽनिष्टावाप्तिः न विद्यत एव ।

इहानिष्टं नामोभयत्रष्टोऽयमिति शिष्टजनगहोरूपस्य; अश्रुत्रा-निष्टं तु नरकपातः; तदुभयमपि नास्ति । तत्र हेतुः— न ही-ति । हि यस्मात् कल्याणकृच्छ्राश्रवितकारी कश्चिदपि दुर्ग-तिमकीति निरयरूपां वा न गच्छति । किञ्च वक्तव्यं निरति-शयकल्याणकृच्छ्रं दुर्गतिं न गच्छतीति ? तातेति सत्तासत्य-सम्बोधनम् ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— पार्थेति सादृश्वनुमिः । इहामुत्र च तस्य न विनाशः । अत्रोपपत्तिमाह— न हीति । कल्याणकृच्छ्रं, न त्वकल्याणकर्मकृत् । अन्यथाऽनिष्टफले स्यादेव ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— एवं निश्चायकमर्जुनस्य संशयवाक्यं श्रुत्वा भगवोस्तमाह— श्रीभगवानुवाच— पार्थेति । हे पार्थ तयासंशयानर्ह ! इह लोके पूर्वत्यक्तमद्वैतरणविहिततर्कमभ-क्त्यादौ, अमुत्र लोके परदास्यादिरूपे तस्य मद्विश्वासप्र-दत्तस्य विनाशः विशेषेण नाशो मददर्शनं न विद्यते । श्रद्धया

मद्विश्वासप्रदत्तौ कथं नाशः स्यात् ? यतोऽसाधारण्येनो-त्तमकृत्तिप्रदत्तस्य नाशो न भवतीत्याह— नहीति । भक्तत्वा-त्स्वबालकत्वेन तातेति सम्बोध्योपदिष्टम् । कल्याणकृत् धर्मा-दिदुष्टया फलेच्छासाधारण्येन शुभकृत् हीति निश्चयेन दुर्गतिं न गच्छति । तत्र श्रद्धयाऽत्र प्रवृत्तः कथं नश्येदित्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं भगवानुवाच— पार्थेति । हे तात ! इति वारसत्यातसम्बोध्यति । तस्येह विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः, अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिः, तदुभयमपि न जायते । हि यतः कल्याणकृच्छ्रभ-क्तुर्दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥

योगभ्रष्टस्य विनाशाभावादुत्तमगतिप्रतिपादनम् । [४१—४९]

प्राप्य पुण्यकृतां* लोकावुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

१ शाश्वतस्य विष्णोः समाः— वैष्णवानि त्रीणि वर्णाणि इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । श्रीमताम् 'भक्तः सामागि यज्ञं ऋषिं सा हि श्रीरधृता सताम्' (तै. ब्रा. १।२।१) इति ध्रुतेर्वेदविद्यासम्पन्नानाम् । अथवा श्रीमद्भगवित्, तत्सम्पन्नानाम् । यत्तु—योगभ्रष्टः कर्मयोगात्, भ्रष्टः, श्रीमतां कुले जन्मनोऽन्येषामिष्टत्वासम्भवात्—इति नव्याः । तदसङ्गतम्, तैः स्वीकृतस्यापरोक्ष-ज्ञानोत्तरं मोक्षार्थमनपेक्षितत्वेऽपि लोकसङ्क्रांशं कस्यचित्तितः कर्मयोगिनः पुनर्जन्मासम्भवात् । पुनर्जन्मापि तस्य कल्पते चेत्, सर्वथा नमोऽस्तु पामरप्रतापैककलाय तारहाय तेषामपरोक्षज्ञानाय । श्रीमतां कुले जन्म तु न योगिनोऽभीष्टमिति भवति, किन्तु तथोग्याभ्यासकृतप्रभावेण वास्यैवेति न किञ्चिदुत्पन्नम् । अत्र—

लम्बसा ये योगयोग्यां पुनरपि विषयान्साहोपाज्जुषन्ते येऽन्यस्यन्तश्च योगं विगलितवयसो मध्य एव प्रियन्ते ।

योगभ्रष्टा द्विधा ते, ह्यकपि भगवता पूर्वसंस्कारशेषातिशयमात्रं क्रमेणान्यजनुषि कुले श्रीमतां धीमतां च ॥ इति वामनाश्रयः । —अविगीता । *'पुण्यकृतोऽभोजान्' इति व० त० दी० अपपठः ।

१ शां. भा.— किं त्वस्य भवति ?— प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्तः सन्ध्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकान् तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्निर्त्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगभ्रष्टस्य लोकद्वयेऽपि नाशा-
भावे किं भवति ? इति पृच्छति— किं त्विति । तत्र श्लोकेनो-
त्तरमाह— प्राप्येति । कथं सन्ध्यासीति विशेष्यते ? तत्राऽऽह—
सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्य-

नुपपत्तेस्तत्प्रवृत्तावपि कलाभिलाषविकलस्येश्वरे समर्पितसर्वकर्म-
णस्तद्भोगशास्त्रज्ञानवकाशादित्यर्थः । समानां नित्यत्वं मातृप-
समाविलक्षणत्वम् । वैराग्याभावविवक्षया विभूतिमतां गृहे जन्मेति
विशेष्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— कथमयं भविष्यति ? इत्यत्राह— प्राप्येति । यज्जातीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्यु-
तोऽप्यमतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयानतिकल्याणान् भोगान् ज्ञानोपाययोगमाहा-
त्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगगुण्णवासानं शाश्वतीः समास्तत्रोषित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां
श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.— अथवेति । उभयभ्रष्टापरिहारायोक्त-
मुभयान्वयं प्रपञ्चयति— ‘प्राप्य’ इत्यादिना ‘परं गतिम्’ [६।४५
इत्यन्तेन । योगभ्रष्टाहेतुं पुण्यकुलोत्प्राप्तिकृतातिशयितप्राकृतपुरु-
षार्थयोगे कर्माकृषाधनरहितत्वेऽपि योगमाहात्म्यस्यैव साधनत्वं
भोगवासानहेतुं वैतृष्ण्यमुत्प्राय पुनर्वागमाहात्म्यस्यैव योगारम्भ-
योगकुलोद्भवहेतुत्वं च प्रदर्शयति— यज्जातीयेति । सर्वेषां
मात्रया पुण्यकृतसद्भावेऽपि केतुविपुलपुण्यकृच्छद्रभ्योग्यस्तेषां
अतिशयितपुण्यकृत्वनिवन्धन इत्याह— अतिपुण्यकृतमिति ।
तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय अतिकल्याणानित्यु-
क्तम् । दृश्यते श्लोकत्रायेणैव रूपरसगन्धादिषु भूलोकेऽपि
तारतम्यम् । एवं किम्यादित्यभेदः । यदि पुराकृतैः पुण्यैः पुण्य-
लोकावाप्तैः, पापैरपि पुराकृतैः पापलोकाप्राप्तिः स्यादित्यत्राह—

योगमाहात्म्यादेवेति । धर्माभ्यसमापितद्वन्द्वस्य भोगार्थविनि-
योगवदिति भावः । नहसौ पुण्यक्षयादिव योगमाहात्म्यक्षया-
निवर्तते, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं यावदित्यादिकमुक्तम् ।
विषमविपाकसमयकर्ममूलस्तन्मेषकृतविवेकोदयवशात् निरन्तर-
भोगप्रकर्षादिवशाच्च वैतृष्ण्यसम्भवः सौमिरिप्रवृत्तिवृत्तान्तेषु भा-
व्यः । शुचित्वं श्रीमत्त्वं च अष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारक-
मित्याह— योगोपक्रमयोग्यानामिति । योगभ्रष्टस्य स्वान्ध-
यायोगोपक्रमानुगुणस्वभावानामित्यर्थः । ‘अथवा योगिनामेव
कुले’ [६।४२] इति इतोऽप्यतिशयितजननो वक्ष्यमाणत्वात्
‘शुचीनाम्’ इत्यादिविशेषणविशेषसामर्थ्याच्च योगोपक्रमे
भ्रष्ट इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— किं तस्य भवति ? योगमार्गे प्रवृत्तः सन्ध्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्य-
कृतामग्निष्टोमादियाजिनां लोकान्, तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्निर्त्याः समाः संवत्सरान्,
तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां गेहे विभूतिमतां गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तर्हि कीदृशी तस्य गतिः ? तत्राह—
प्राप्येति । द्विविधो योगभ्रष्टः— एकः प्रारब्धोपचितभोगवा-
सनः, एकस्तु हर्षवैराग्यः । तत्रायः पुण्यकृतमश्वमेधादि-
कारिणां लोकान्स्वर्गाविशेषोपप्राप्य भोगान्भुञ्जानः यावत्तद्भो-

गुण्णवासानं शाश्वतीः समाः श्रद्धामानेन श्रद्धासंवत्सरान् तत्र
उषित्वा ततः शुचीनां परिशुद्धानां ज्ञानयोग्यानां श्रीमतां
धनिनां महाराजचक्रधरिणां गेहे कुले भोगवासानाद्येपसद्भावात्
जनकादिवत् योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— किन्तु पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य यावत् कल्याणकर्मफलभोगेन शाश्वतीः समा वर्षानुषित्वा
मध्ये भ्रंशस्तत्प्राप्तादेव हेतोरेह योगभ्रष्टोऽभिजायते, परं श्रीमतां शुचीनां सदाचारिणां गेहे जन्मवान् भवति;
अशुभस्याकृतत्वान्नतत्फलमाकू न भवति इति भावः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं नाशामावमुक्त्वा तस्य गतिस्व-
रूपमाह— प्राप्येति । इदंरूपाज्ञानादभ्यास-
वैराग्याभावादभ्यस्यमानमार्गाद्भ्रष्टः पुण्यकृतां यज्ञादिकारिणां
लोकान् श्रद्धामाग्नप्रवृत्तिसाधनेन तत्फलभोगविविचिक्त्वाज-
निषपूर्ववक्ष्यमार्गवैयङ्ग्यज्ञानां प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः बहुदू-

संवत्सरान् उषित्वा स्थित्वा, तत्फलभोगं कृत्वा, तत्र विचि-
क्त्वाऽभावेन मनसा पूर्वश्रद्धासाधनेनैव भवति । जन्म-
प्रार्थनया शुचीनां कापट्यादिदोषरहितानां श्रीमतां भगवच्छो-
भायुक्तानां भक्तानां गृहेऽभिजायते जन्म प्राप्नोति । उपसर्गेण
सरतिपूर्वकं प्राप्तिर्गतिश्च ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— इहामुत्र च तस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह— प्राप्येति । उपित्वा वासं कृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यान् वत्सरान् योगभ्रष्टो रागी चेद्वृषपाकाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमानधो गच्छवीत्याशङ्क्य शुचीनामित्युक्तम् । शुचयो हि सत्कादंश्वेव श्रियमुपयुजानाः पूर्वपक्षेया महत्तरं स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— अथेति । अथवा (योगी) श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्वि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वपक्षेय लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्रद्धावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षा-न्तरमाह— अथवेति । 'योगिनां' इति कर्मिणां ग्रहणं मा भूदिति विनिर्दिष्ट— धीमतामिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म दुर्लभादपि दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह— एत-द्वीति । किमपेक्षास्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं?

तदाह— पूर्वमिति । यद्यपि विभूतिमतामपि शुचीनां ग्रहे जन्म दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षयेदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुची-नां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेतं कुले लोके जन्म वक्ष्यमाण—(लक्षण)—मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— अथवेति । परिपक्वयोगश्चलितश्चेत् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगो-पदेष्टृणां [योगोपदेशक्षमाणां] कुले भवति; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम् । एतच्च योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अथवा' इति व्यवस्थितविकल्पार्थम् । अत्राशयितजन्मनिर्देशोऽस्तिशायितहेतुसाक्षात् इति दर्शयितुं 'परिपक्वयोगश्चलितश्चेदित्युक्तम् । 'योगिनां कुले' इति कस्यचिद्योगिनः सन्ताने प्रसूतिर्नोच्यते; तावन्मात्रस्यात्यन्तयोगो-पकारकत्वाभावात्; किन्तुपदेशार्हत्वाय योगिनां सतामेव पुत्रा-दित्येव जायत इति दर्शयितुं योगं कुर्वतामिति वर्तमाननि-र्देशः । 'शुचीनां धीमताम्' इत्यन्यस्मादुपदेष्टृयोगिभिर्गमं प्रत्यागमुपगम्यान्नुक्तम्; इह तु 'धीमताम्' इति वचनात्तेषामेवो-पदेष्टृत्वयोग्यतोच्यत इत्याह— स्वयमेवेति । 'पञ्चमनुष्यः'

पक्षी वा ये च वैष्णवसंभ्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ तव दास्यसुखैकसज्जिनां भवनेष्वस्वपि कीटजन्म मे । इतरावसथेषु मा स्मभूदपि मे जन्म चतुर्मुखात्मना' [स्तो.२. ५९] इत्यादिप्रतिपादितवैभवयुक्तो महत्त्वम् । पूर्वलोकरूपगेहशब्द-तुल्यार्थत्वाद्नामपि दुःखशब्दो गृहवाची । एतदुभयविधमिति, साधारणस्येदृशमित्यनुवादस्य उभयान्वयित्वमेव ह्युचितमिति भावः । प्रकृतिमात्रदर्शिनविषयेण लोकशब्देन सुसुखन्यतिरिक्त-विषयमाह— प्राकृतानामिति । दुर्लभतरं कथं लभ्येतेत्यत्र ईदृशशब्दाभिप्रेतमाह— एतद्विचि ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले महति जायते ताम् । एतद्वि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं पूर्वपक्षेय लोके जन्म यदीदृशं यथे-षणे कुले ॥ ४२ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं प्रारब्धोपचितभोगवासनस्य योगभ्रष्ट-मुत्सव गतिस्तुक्त्वा दृढवैराग्यस्य तस्य गतिमाह— अथेति । दृढवैराग्यस्तु भोगवासनाविरहात् पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानाम्— न तु श्रीमतां राज्ञाम्—

कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम् योग्यानां ज्ञानिनां च कुले जन्म प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— अथवाऽऽव्यच्युतस्य जन्म पुनः साधनार्थं संस्कारतो योगिनामेव कुले भवति । किंभूतानां? योगबुद्धिमतां यदीदृशं जन्म तदेतद्विद्वोः दुर्लभतरम् । अत्र च पूर्व 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो-ऽभिजायते' [६ । ४१] इति भरतस्य इव जन्मोक्तम् ; तस्य पूर्वसंस्कारानुगतयोगं साधयितुमित्युक्तं तत्र प्रय-

त्नाद्यतमानस्यैव भूषो योगसिद्धेः । 'अथवा' इत्यत्र तु प्रयत्नव्यतिरेकेण रुढयोगानां गृहे जन्मिनोऽस्य जडभरतस्य ब्रह्मसुतस्यैव योगसिद्धया कृताधैत्वमित्यवसेयम् ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.—पक्षान्तरमाह—अथवा धीमतां स्वक-
पज्ञानवतां कुले भवति जन्म प्राप्नोति । धीमत्स्वोत्था तत्कुल-
प्रस्तिमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिर्ब्रजिता । जन्म विशिनष्टि—एत-
दिति । इति निश्चयेनैतदुल्लभतरं यद्योके ईदृशं भगवत्स्व-
रूपज्ञानात्मकं जन्म ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०—स योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो वा चेत्तस्य गतिमाह—अथवेति ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ! ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते विवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.—यस्माच्च—तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं लभते पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन्नेहे भवं पौर्वदैहिकम् । यतते च प्रयत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतासंस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ! ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे
हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । बुद्धयेत्यात्मविषययेति शेषः । पूर्व-
स्मिन्नेहे भवं तत्रातुङ्गितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः । तर्हि ययो-
कजन्मनि साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—यतते चेति । प्रयत्नः श्रवणाद्यनुष्ठानवि-
षयः ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.—कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः? इति तदुच्यते—पूर्वेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासः, तेनैव बलवता द्विपते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टः, तेन न कृतं चेद्योगाभ्याससंस्काराद्बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण द्वियते । अधर्म-
श्रेद्बलवत्तरः कृतः, तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते; न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतः जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गे प्रवृत्तः सत्प्राप्ती योगभ्रष्टः, सामर्थ्यासोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मा-
नुष्ठानफलमतिवर्ततेऽप्यकरिष्यति; किमुत बुद्ध्या यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ? ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदि पूर्वसंस्कारोऽप्येच्छासुपन-
यन्न प्रवर्तयति, तथा च प्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
पूर्वेति । स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तर-
स्मिन्नजन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येयाऽऽकृष्टो भवतीत्यर्थः ।
तत्र कैमुतिकम्यामं सूचयति—जिज्ञासुरिति । पूर्वार्थं विभ-
जते—यः पूर्वति । तस्मात्तेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः ।
योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसम्ब-
न्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । यदि योगभ्रष्टेन यो-
गान्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात्प्रबलमधर्मप्रवेदरूपं कर्म न कृतं
स्यात्तथा तेन संस्कारेण वशीकृतः सन्निच्छादिरहितोऽपि बुद्धि-
सम्बन्धधारामवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वात्
कार्योत्पन्नकत्वमित्याह—अधर्मश्चेदिति । योगसंस्कार-

स्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकृत्यैवाभिभावकप्राबल्ये प्रणसाः स्या-
दित्याशङ्क्याऽऽह—तत्क्षये त्विति । कालम्यवधानान्निवृत्तिं
शङ्कित्वोक्तं—नेति । तृणजलायुकादष्टान्तध्रुव्या संस्कारस्य दीर्घ-
तायाः समधिगतत्वादिति भावः । कैमुतिकम्यायोक्तिपरमुत्तरार्थं
विभजते—जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि सत्प्राप्तीति वि-
शेषणं पूर्ववदवश्यमित्याह—सामर्थ्यादिति । न हि कर्मा
कर्माभां प्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शङ्कितुं शक्यते, अतः सत्प्राप्ती
पूर्वाकर्षणशेषैर्विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः सोऽपि वैदिकं
कर्म तत्फलं चातिवर्तते, किमुत योगं बुद्ध्या तन्निष्ठः सदा-
ऽऽभ्यासं कुर्वन्कर्म तत्फलं चातिवर्तते इति वक्तव्यमिति
योजना । योगनिष्ठस्य कर्मतत्फलमतिवर्तनं ततोऽधिकफला-
वातिर्विवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— तत्र जन्मनि तमेव पौर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततः सुप्तप्रबुद्ध-
बुद्धयः संसिद्धौ यतते । यथा नान्तरायहतो भवति, तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वेण योग-
विषयेणाभ्यासेन स योगभ्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव ह्रियते । प्रसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्यमित्यर्थः ।
अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं
योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलाषयोगं
ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिबन्धाद्विमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानर्हं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— ततः क्रियायात्ममपवर्गस्य, पूर्वदेहारब्धस्य
योगस्य शिथिलत्वात्; योगिकुलजन्ममात्रस्य च मोक्षहेतुत्वा-
भावादित्यग्रेतरं तत्र तन्मिति । तत्रशब्दस्य सप्तमीसाम्याद्देह-
विषयत्वभ्रम-युदासाय पूर्वोक्ताव्ययार्थेन अन्यथमाह—तत्र ज-
न्मनीत्यादि । पूर्वदेहे संस्कारहेतुबुद्धेरपि सद्भावात्तद्व्यवच्छेदाय
'तम्' इत्युक्तमित्याह—योगविषयमिति । ततः बुद्धिसंयोगा-
दित्यर्थः । जन्मान्तरे समस्तवैस्कारातिरोधानस्य दृश्यमानत्वात्
कथमिदमुपपद्यते? इति शङ्कायां पुण्यकृतां तथाविधः संस्कारांशो
नास्तीति प्रदर्शनाय सुप्तप्रबुद्धवदिति दृष्टान्त उक्तः । 'संसिद्धौ'
इत्यग्रेण सर्गाभिप्रेतमाह—यथेति ॥ ४३ ॥
तेनेत्यस्यार्थो योगविषयेणेति । 'तेनैव' इत्यवधारण.
फलितमाह—योग एव ह्रियत इति । हिंशदार्थमाह प्रसि-
द्धमिति । प्रसिद्धिश्चादिभरतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु ब्रह्मणा ।
पार्थकुलजन्मशब्दाभ्यामुभयकुलबुद्ध्यादियुक्तकाम्यामनुनस्यापि
शुचीनां श्रीमतामित्याहवचनः सूचितः ।

'जिज्ञासुः' इत्यादिप्रकरणवशाद्वासानया विच्छिन्नवृत्तकत्वप्र-
क्षेपार्थमित्याह—अप्रवृत्तेति । 'जिज्ञासुरपि' इति समन्तापि-
शब्दयोः सामर्थ्यात्—अप्रवृत्तसंयोग इत्युक्तम् । यद्यपि 'न लोका-
व्ययनिष्ठास्त्वर्थतुनाम्' [अथा. २।३।६९] इति कर्मणि षष्ठी-
निषेधः; तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविषयया 'योगस्य' इति
षष्ठी । योगिनश्चलितस्य योगः, प्रकान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्र-
क्रमः, योगमारब्धोश्चलितस्यारब्धेति तत्तदवस्थायोरुप प्रति समा-
धानमिति भावः । कर्मयोगादिकं, कर्मयोगज्ञानयोगादित्यर्थः ।
यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्यात्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स

तथोक्तः । ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्तनीयत्वा-
वपत्तेः, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणायोगाच्च । अत एव न जीव-
विषयः, नापि वेदविषयः, तस्याप्यनिवर्तनीयत्वातिरूपणात् ।
नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि
वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोगः, तदस्य परस्तादृश्या, उपनिषद-
शास्त्रद्वयोच इति बहुदोषप्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्यं ज्ञानमात्रं
शब्दब्रह्म, योगं जिज्ञासोस्तदतिष्ठतेर्विद्वत्त्वात् । 'स्वाध्यायाद्यो-
गमासीत योगात्स्वाध्यायमामेत्' [वि. उ. ६।६२] इत्यादि-
प्रकोपप्रसङ्गाच्च । योगमारब्धः पुरुषः शब्दप्रवणजनिज्ञानमात्रवतः
पुरुषादधिकः 'ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबु-
द्धिषु कर्तारः कर्तुषु ब्रह्मवादिनः' [मनु. १।१७] इतिवदिति
चेत्—तदपि न, अस्याहारायापतात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्,
पूर्वोत्तरवाक्यानन्वयाच्च । अतः प्रकृतानपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्या-
त्रापि प्राप्नुयदिति वर्तनीयत्वोचित्याच ब्रह्मशब्दोऽत्र प्रकृतिवि-
षयः । तस्या एव श्रुतिभोगोपकरणभोगेष्टानाथपरिणामप्रदर्श-
नाय 'शब्दब्रह्म' इति व्यपदेशः । 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य
धीरः । नामानि कृत्वा' [तै.आ. ३।१२।७] इत्यादिश्रुतेः ।
विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादिशब्दाभिलभ्या । तदेतदखिलमभि-
प्रेत्य देवमनुष्येत्यादिकमुक्तम् । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थे फलितं
च दर्शयति प्रकृतिसम्बन्धादिति । देवमनुष्येत्यादित्वा
'पुमान् देवो न नरः' [वि. उ. २।१३।९८] इत्यादिकं स्मा-
रितम् । ज्ञानानन्दैकतानमित्यनेन च 'नाहं देवो न मर्त्यो वा
न तिर्यक्' स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शोभो हि
परमात्मनः' [पां. रा.] इत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४३ ॥ योगस्य जिज्ञासुरपि । ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छां,
सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दौ.—॥ ४३ ॥ उपरत्यययोगे 'न लोकाव्यय'—
[अथा. २।३।६९] इति षष्ठी निषेधात् योगस्य स्वरूपमित्यव्याहृत्य
विहित्वाख्यातवान् । श्रमो बुधेव, 'नना निदिष्टमनित्यम्' इत्य-
स्यानित्यत्वात् । अतः कात्यायनो 'द्विवः शतुर्वी वचनं' [अथा.
२।३।६९ वार्तिकं] इत्याद्यवबोधितव्यमिदमेत्याह—योगस्येति ।
'ब्रह्मजिज्ञासा' [ब्र.सू. १।१।१] इत्यादाविव विचारायैताश्चाङ्गा-
निरासाय व्याचष्टे—ज्ञातव्य इति । श्रुतीवेत्युपरत्ययस्यार्थः ।
गी. ७४

'धनाशंसमिषुः' अथा. ३।३।१६८] इति तच्छीलादौ तस्य
विहितत्वात्, इच्छायां बाधकाभावादिति भावः । 'शब्दब्रह्मा-
तिवर्तते' इत्येतद्वेदोक्तकर्मकारिभ्योऽतिरिच्यत इति कथि-
न्याचष्टे, तदसत् । 'ततो याति परं गतिम्' [१।६।२२] इत्य-
स्यार्थस्य परमावादिनि भावेनाह—शब्देति । शब्दब्रह्मशब्देन
वैदिकतिथिनिषेधाच्चोच्यते । तदतिवर्तनं परब्रह्मप्रसवेत्येत-
द्वैतमुक्तम् ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्माच्च तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभवं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते । यतने च यत्नं करोति च ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं कुरुनन्दन ।। ४३ ।। पूर्वजन्मनि कुतोऽभ्यासस्तेन पूर्वाभ्यासेन बलवता तेनैव ह्रियते हि यस्मात्प्राप्यते बुद्धिसंयोगं प्रत्यवशोऽपि स योगभ्रष्टः । किञ्च जिज्ञासुर्योगस्य ज्ञातुमिच्छया योगमार्गं प्रवृत्तः सन्ध्यासी साधर्म्यात् सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तं केवलं कर्मानुष्ठानप्रतिवर्तते । योगजिज्ञासाऽपि केवलत्कर्मणो गुरुतरेत्यभिप्रायः । किमुत बुद्ध्या योगनिष्ठाभ्यासं कुर्वेत् ? ॥ ४४ ॥

८ बं. ब्र. गि.— एवं योगभ्रष्टस्यानिष्टावाप्तिं निरस्य इष्ट-
विषयं निराह—तत्रेति । तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेह-
भवं पौर्वदेहिकं तं सर्वकर्मसंख्यासगुरुपसदश्रवणमनननिदि-
ध्यासनानां भूये यावत्सर्वतन्तमुत्तिष्ठति तावत्पर्यन्तं ब्रह्मात्मैक्य-
विषयया मुद्रया संशोभे—तस्मात्प्राप्तकलापमिति यावत्—
लभते सुप्तप्रबुद्ध इव प्राप्नोति । ततः तज्ज्ञानानन्तरं संसिद्धौ
मोक्षनिमित्तं भूयः अधिकं लक्षणाया भूमेरग्निमां भूमिं संपाद-
यितुं यतने प्रयत्नं करोति च, यावन्मोक्षभूमिकाः संपादय-
तीत्यर्थः । हे कुरुनन्दन ! तवापि धृवीनां श्रीमतां कुले योग-
भ्रष्टजन्म जातमिति पूर्ववासनावशादनायासेनैव ज्ञानलाभो
भविष्यतीति सुचयितुं महानुभावस्य कुरोः कीर्तनम् ।

अवमर्थः सर्वोऽपि वासिष्ठे प्रदक्षितः—‘श्रीरामः—एका-
मथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकांश्च । आरुढस्य श्रुतस्याथ
कीदृशी भगवन्गतिः’ ॥ [यो. वा. नि. पृ. १२६।४] पूर्व हि
सप्त भूयसो व्याख्याताः । तत्र नित्यानात्यवस्तुविवेकपूर्वका-
दिहासुत्रार्थयोगैर्वाग्याय्यमननतितिक्षासर्वकर्मसंख्यासादिगु-
रस्सरं खड्गज्ञां शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिका; साधनचतुष्टय-
सम्पदिति यावत् । ततो गुरुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचा-
रणात्मिका द्वितीया भूमिका; श्रवणमननतत्पदिति यावत् ।
ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्स-
त्वाया तनुमानसी नाम तृतीया भूमिका; निदिध्यासन-
सम्पदिति यावत् । चतुर्थी भूमिका तु तत्त्वसाक्षात्कार
एव । पञ्चमपष्ठसप्तमभूयसस्तु जीवन्मुक्तैरवान्तरभेदा इति
प्राग्व्याख्यातम् । तत्र चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मु-
क्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति नास्त्येव संशयः । तदुत्तरभू-
मित्रयं प्राप्नो जीवन्मुक्तः किञ्च विदेहश्च इति नास्त्येव
भूमिकाचतुष्टये शङ्का । साधनभूमिकात्रये तु कर्मत्यागादज्ञा-
नाच्च भवति शङ्केति तत्रैव ग्रन्थः । ‘श्रीवासिष्ठः—योगभूमि-
कयोः क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः । भूमिकांशानुसारेण
क्षीयते पूर्ववृत्तकृतम् ॥ ततः सुखमिमानेषु लोकापलपुर्षु च ।
मेघपर्वतकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ ततः सुहृत्सम्भारे
दुष्कृते च पुरा कृते । भोगक्षयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनो
भुवि ॥ धृवीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् । जनिता

योगमेवैते सेवन्ते योगवासनाः ॥ तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोग-
भूमिकम् बुधाः । इष्टा परिपत्त्युच्चैरुक्तं भूमिकाग्रयम्’
[यो. वा. नि. पु. १२६।४७-४९] इति

अत्र प्रागुपचितमोगवासनाप्राबल्यादयकालाभ्यस्तवैरा-
ग्यवासनादौर्बल्येन प्राणोक्तान्तिस्मये प्रादुर्भूतभोगचट्टः
सर्वकर्मसंख्यासी यः स एवोक्तः । यस्तु वैराग्यवासनाप्राब-
ल्यात् प्रकृष्टपुण्यकृतपरमेश्वरपसादवशेन प्राणोक्तान्तिस्मये-
ऽनुभूतभोगचट्टः सन्ध्यासी भोगव्यवधानं विवैव ब्राह्मणा-
नामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादाकारणशून्ये कुले सख्यत्वनः; तस्य
प्राक्तनसंस्काराभिष्यक्तैरनायासेनैव सम्भवानास्ति पूर्वस्येव
मोक्षं प्रत्याशङ्केति विवेक्षितोक्तम् । भगवता तु परमकारुणि-
केन ‘अथवा’ इति पक्षान्तरमुक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥

तत्र यः पुण्यकृतां लोकानप्राप्य योगिनां कुले जातः,
तस्याव्यवहितप्राग्भावीज्ञानसंस्कारोद्भोधाद्बुद्धिसंयोगलाभेन
तत्प्रयत्नो भवतु, यस्तु पुण्यकृत्लोकाप्राप्य श्रीमतां
कुले जातः, तस्य बहुविधविषयभोगव्यवधानेनोत्पन्नस्य भोग-
वासनाप्राबल्यात् कथमतित्व्यवहितज्ञानसंस्कारोद्भोधतत्प्रय-
त्नसम्भवः? इत्याशङ्क्य अनेकजन्मव्यवहितोऽपि ज्ञानसंस्कारः
सर्वविरोध्युपमर्दनेन स्वकीयं करोत्येवेत्याह—पूर्वाभ्यासेनेति ।

अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन
ज्ञानसंस्कारेणेति यावत्—अथशोऽपि भोगवासनानिष्ठतया
अनिच्छन्पि हियते अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो न्युत्पत्ताय
मोक्षसाधनोन्मुखीक्रियते । अल्पकालाभ्यस्ताया अपि ज्ञान-
वासनायाः परमार्थसत्त्वविषयकवैभवावस्तुविषयकभोगवास-
नातः प्राबल्यात्तस्य । यथा त्वमेव युद्धार्थं प्रवृत्तो ज्ञानप्रय-
त्नशून्योऽपि पूर्वसंस्काराश्रयात्प्राक्कस्मादेव शनभूमी ज्ञानो-
न्मुखो बभूविषेति भावः ।

उक्तमर्थं कैश्चित्कन्यायेन द्रष्टव्यमुदाह—जिज्ञासुरिति ।
योगस्य मोक्षोपायभूतज्ञानस्य विषयं जिज्ञासुरपि; प्रथमभूमि-
कायां स्थित इति यावत् । सोऽपि तस्यामेव भूमिकायां
मृतो योगश्च; परजन्मनि शब्दब्रह्म वेदं कर्मप्रतिपादकं
अतिवर्तते अतिक्रामति; कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी
भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०— ततः किं तन्नाह—तत्र तमिति । यत इति प्रयत्न उक्तः ॥ ४३ ॥ पूर्वदेहकृतभ्या-
सेनावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नपि ह्रियते विषयेभ्यः परावृत्त्य योगनिष्ठः क्रियते । किञ्च कैमुत्येन
दृढयति—जिज्ञासुरपीति । यः कश्चियोगस्य जिज्ञासावानपि भवति सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते शब्दब्रह्मा-

तिकाभ्यति परमहंस इव सम्पूजितो भवति । किमुत तन्निष्ठः शब्दब्रह्मातिलङ्घनो भवतीति वक्तव्यम् ? । यद्वा शब्द-
ब्रह्मातिवर्त्ततेऽर्थात्परं ब्रह्म शब्दब्रह्मातत्पर्यभूतं पारोक्ष्येण जानाति तत्प्रभावेणेत्थर्थः ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— तादृशजन्मानन्तरं किं स्यात् ? इत्यत आह—तत्र तमिति । तत्र तस्मिन् जन्मद्वयेऽपि तं पौर्वदेहिकं भगवत्कृपालब्धजीवभावावन्तरप्राप्तं प्रथमदेहसम्बन्धिनं बुद्धि-
संयोगं भगवत्सेवार्थप्रकटितज्ञानरूपं भगवदीयकुलजन्मसा-
न्नेन लभते । च पुनः तं लब्ध्वा भूयः संसिद्धौ सम्यक् सिद्धयर्थं
तथा भगवत्प्राप्त्यर्थं यतते यत्नं करोति । कुरुनन्दनेतिसम्बोधनं
विश्वसार्थम् ॥ ४३ ॥

तनु भूयोऽपि यत्ने पूर्ववदेव चेत्स्यात्तादा किं जन्मना
यत्नेन चेत्स्यात्तद्व्याह—पूर्वाभ्यासेनेति । तेनैव पूर्वाभ्यासेन
श्रद्धाभ्यासेन अवरोऽपि तादृशकुलजन्मप्राप्त्या कुलीनत्वापि

अन्यभावेभ्यो हीयते परावर्त्तते; भगवत्संयोगरसनिरुद्धः कियत्
इति भावः । ननु पूर्वप्रवृत्त्या श्रद्धासुक्ष्मा चेन्न सिद्धिरभूत्
तदा कथमिदानीं तेनैव साधनेन सिद्धिर्भविष्यति ? इत्याश-
ङ्क्याह—जिज्ञासुरपीति । योगस्य स्वरूपजिज्ञासुरेव शब्द-
ब्रह्म नामरूपात्मकं विप्रयोगसामयिकजीवनेहेतुरुपमतिवर्त्तते
अतिक्रामति । परमहेत्यादिभाविनेन गुणगानादित्यागेन लौकिक-
देहत्यागेनालौकिकदेहमाप्नोतीति भावः । तथा चायमर्थः—पूर्व-
श्रद्धया प्रवृत्तस्तु योगजिज्ञासया न प्रवृत्तः, किन्तु साधारण्येन
वाक्यश्रद्धयैव प्रवृत्तौ तेन सिद्धिरभूत् । अथुना तत्तमकुल-
जन्माप्त्या तत्स्वरूपं कुरुते अतः प्राप्त्यतीति ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगम् । यावति च योग-
भूमिः पूर्वजन्मनि जिता तत्र च यावान्बुद्धिलाभो जातस्तावन्तं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेन लभते,
तस्मादपि भूयस्यां बहूयां संसिद्धौ—ऊर्ध्वभूमिलाभार्थमित्यर्थः—यतते यत्नं करोति ॥ ४३ ॥ कुतो यततेऽशिधि-
तोऽपि ? इत्येव आह—पूर्वति । अवरोऽपि प्रह्लादादिवत्पित्रादभिरन्यथाानीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता
हिंयते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन्त्यो भवति, सोऽपि शब्दब्रह्म कर्मकाण्डं वेदमप्य-
तिक्रम्य वर्त्तते, किं पुनः पित्राद्याज्ञम् । इत्थं पूर्वाभ्यासबलं यन्महान्तमपि पित्रादियत्नं वृथा करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— कुतश्च योगित्वं श्रेयः ? इति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकतरं यतमान
इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु
जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संस्कारजातशुषचित् यतेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः,
ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सत्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगनिष्ठत्वे हेतुन्तरं वक्तुमुत्तर-
श्लोकमवतारयति—कुतश्चेति । शुद्धप्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्षयते
चेदधिकप्रयत्नस्य हेतुहेतोरकिञ्चित्कारवमित्याद्यङ्क्य हेतुन्तर-
मेव प्रकटयति—प्रयत्नादिति । तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके

सतीत्यर्थः । ततः सञ्चित्संस्कारसमुदायादिति यावत् । समुत्पन्न-
सम्यग्दर्शनवशात्प्रकृष्टा गतिः सत्यासिना लभ्यते, तेन शीघ्रं
मुक्तिमिच्छन्नधिकप्रयत्नो भवेत् ; अल्पप्रयत्नस्तु चिरैव मुक्तिमा-
नीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.— प्रयत्नादिति । यत एवं योगमाहात्म्यं, ततोऽनेकजन्माजितगुण्यसम्पन्नैः संशुद्ध-
संसिद्धकिल्बिषः संसिद्धः सञ्जातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.—तदेवं योगप्रशस्य पुनः संसिद्धौ यत्नपर्य-
न्तमुक्तम् ; अथ तत एव तस्यात्मप्राप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थयो-
गोऽभिधीयते—‘प्रयत्नात्’ इति । ‘ततः’ इति पदं यथास्था-
नान्वये प्रयोजनाभावात्प्रकृतहेतुपरमाह यत इति । अनेकजन्म-
संसिद्धः अनेकैर्जन्मभिः सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः । तत्र

हेतुः संशुद्धकिल्बिषत्वम् । ‘प्रयत्नाद्यतमानस्तु’ ‘इन्द्रियनियम-
नादिप्रयत्नेन योगे यतमानः’ इत्यमुनरुक्तिः । अथवाऽधिकं यत-
मान इत्यर्थः । तुल्यश्रव्योतिर्त्तं पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं चलितोऽपी-
त्युक्तम् । चलितोऽपि पुनरिति वा ततः शब्दव्याख्या । ‘परां
गतिम्’ इति योग एव वा तस्यास्यात्सप्राप्त्यादिवर्त्तयते ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.— नैकजन्मनीत्याह— प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति ।
एवमेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च—‘अतीव श्रद्धया युक्तो

जिज्ञासुर्विष्णुतःपरः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् ॥ विशेष्वारायणं देवं
नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. द्वी.—योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिवत्
योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादित्यत एतदेवाशङ्क्य भगवतैतौचरं दत्त-
मित्याह—नैकेति । न योगजिज्ञासामात्रेणैकमिष्टायः ।
अत्र योगजिज्ञासोरपरामर्शात् कथं तद्विषयमेतदित्यतोऽध्याहारेण

व्याचष्टे—जिज्ञासुरिति । ज्ञात्वा योगमिति शेषः । यतना-
नन्तस्मिन्नेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिरिरासायाह—एवमि-
ति । योगे सम्पूर्णं संसिद्धिर्विलम्बे कारणभावादिति भावः ।
व्याख्यातार्यै पुराणसम्प्रतिमाह—आह चेति ॥ ४५ ॥

७ ह. पै. भा.—अतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रतिपादयति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नादधिकं प्रयत्नमान
इत्यर्थः । ततो योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संशुद्धसंस्कार-
जातमुपचित्य तेनोपचितेन संस्कारेणानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः । ततो लब्धसम्यग्दर्शन-
सन्ध्यासी याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

८ वं. ब्र. गि.—यदैव प्रथमभूमिकायां मृतोऽन्यजन्मनि
ज्ञानी भूत्वा शुच्यते, तदा किञ्च वक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा
भूमौ मृतोऽन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा विमुच्यत इतीत्युक्तमर्थ-
माह—प्रयत्नादिति । योगी पूर्वकृतादपि प्रयत्नादधिकमधिकं

यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन विभूतज्ञा-
नप्रतिबन्धकपापराशिः अनेकेषु जन्मसुपचितेन योगसंस्कारेण
सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः परां प्रकृष्टां गतिं शुक्तिं यातीति किञ्च
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

९ व० त० दी०—अयं चायतिरेव निर्दिष्टः । प्रयत्नान्मानसव्यापाराद्यतमानस्तु योगी अंशाभावात् संशुद्धकि-
ल्विषोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकजन्मसु तत्त्वज्ञानवान् सन् ततोऽन्तिमजन्मनि सिद्धज्ञानतः परां गतिमक्षरं मत्स्वरूपं
याति । यद्वाऽनेकजन्मविपाकेन भक्तिमान् भवति । ततो भक्तिः परां गतिं भाग्यद्वाम वैकुण्ठाख्यं याति । एवमेवोक्तं
निबन्धे ' ईश्वरालम्बनं योगो जनयिषा तु सादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ' इति ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.—एतादृशकुलजन्मभावेऽपि यत्नवान्
प्राप्तुयात् तत्र तादृशकुलोत्पन्नप्राप्तिं किं वक्तव्यं ? इत्याह—
प्रयत्नादिति । यः सामान्यो न तु तादृशजन्मवानेव प्रयत्ना-
द्यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तद्भावज्ञानप्रतिबन्धपापरहितो योगी

योगात्स्वरूपज्ञानवान् भवति । तु पुनः । अनेकजन्मसंसिद्धः
अनेकजन्मभिर्यतमानः सन् सिद्धः प्राप्तयोगरूपो भवति ।
ततः परां गतिं दास्यरूपं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । यतो मत्स-
योगात्मको योग उतमस्तस्मात्वं योगी भवेति ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं योगभ्रष्टगतिमुक्त्वा यो विषयैर्द्विजमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य
गातमाह—प्रयत्नादिति । प्रयत्नात् प्रकृष्टात् हठात् वायुनिरोधादिरूपात् खेचर्यादिमुद्राविशेषाभ्यासाद्यो यतमानः
संशुद्धकिल्बिषो निष्पापो भवति । यदाह मनुः—'प्राणायामैर्देह- (दोषान्) -देनः [मनुः ६।७२] इति । हठयोगात्
सर्वेषां पापनिवृत्त्युपयोगित्वं, न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अत एव सः अनेकैर्जन्मभिः
संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति । एतेन ' बहुश्रैवान्तरे ध्रुवोः ' [५।२७] इति पञ्चमान्ते
यत्सूत्रितं तद्व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

अध्यायार्थभूतस्य योगस्य सर्वतपश्चैष्ठ्याद्योगिनोऽपि सर्वतश्चैष्ठ्यम् ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

१ नव्यास्तु—पार्थस्य युद्धे प्रवर्तितत्वाद्वा ' त्वं ध्यानयोगी भव ' इति तं प्रत्युपदेशो न सम्भवति, तस्मात् ' योगी
भव ' इत्यस्य ' कर्मयोगी भव ' इत्यर्थः कर्तव्यो भवतीत्याहुः । तद्युक्तम्, गीतायां तदानीं सव एवाऽऽश्रयानामुपदिष्टत्वा
भावात् । न हि ' तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रेतेन सेवया ' । (४।१४) इत्यादिषुपदिष्टानि प्रणिपातादीनि तदाह एव
विषयेयानीति वक्तुं युक्तम्, न चाऽनेन विहितानीति प्रसिद्धमेवेति किमपराह ध्यानयोगेनेत्येकमसाधनत्वोपविचारेण ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्र-
पाण्डित्यं, तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः भ्रेष्ट इति; कर्मिभ्योऽमिहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी
विशिष्टः यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं
योगस्थोक्तमन्यथा योगिनः सर्वाधिकत्वमाह— यस्मादिति ।
योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादिव्यवर्तितव्यत्वाय योगिनः सर्वाधिकत्वं

साधयति—तपस्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्यायत्वात्
कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति ।
योगिनः सर्वाधिकत्वे फलितमाह— तस्मादिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह— तपस्विभ्य इति ।
केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थः साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवलैरश्वमेधादिभिः
कर्मभिः, तेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको
योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवंविधं योगस्य माहात्म्यं तपःप्रभृतिषु
न कस्यचिदप्यस्ति; अतस्तपस्विप्रभृतिभ्यो योगी समधिक इति
योगं योगिनं च प्रशंसन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसंहरतीत्यभि-
प्रेरणाव—अतिशयितेति । योगिनोऽपि तपोज्ञानकर्मणां सद्भा-
वात्तद्व्यवच्छेदाय केवलादिशब्दः । आत्मज्ञानव्यतिरिक्तै-

ज्ञानैरिति—सन्ति हि तत्तद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदाणि च
वेदतान्तरचन्द्रसूर्यादिप्रमाणेन्द्रियविषयाणि ज्ञानानि । तपश्चान्दा-
यात् कर्मशब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुं अश्वमेधाद्युपादानम् । तपः-
प्रभृतीनां योगस्य च फलद्वारा तारतम्यमिह विवक्षितमिति
दर्शयितुं पुरुषार्थमिधानम् ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च—
‘कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवदिध्यानतो हरेः ॥ ध्यानं कोटिगुणं
प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम्’ इति गारुडे । ‘अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं
ज्ञानमात्रादध्यानादपि तु दर्शनम् ॥ दर्शनादपि भक्तेश्च न किञ्चित्साधनाधिकम्’ इति च नारदीये ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानं योगस्य फलं तत्कथं ज्ञानि-
भ्योऽप्यधिको मतः ? इत्यत आह—ज्ञानिभ्य इति । यद्यपि
‘ज्ञानतपसा पूताः’ [४।१०] इति ज्ञानमपि तपस्तथापि
तदतिरिक्तमेवात्र विवक्षितमित्याह— तपस्विभ्य इति । ब्रह्म-
ज्ञानादाधिक्यस्यासामानाद्योगज्ञानाधिक्यस्य पृथगुक्तत्वादिति
भावः । अतएव पूर्वं तद्व्याख्यातम् । उक्तार्थमुपपादयन् श्लोक-

द्वयार्थं पुराणवाक्येनाह—उक्तं चेति । मुमुक्षुणां एतेन सर्वेषा-
मपि योगिनां मध्ये यो मां भजते स युक्ततरो मतः । तत्रापि
महत्तेनान्तरात्मना यो भजते स युक्ततरो मत इति व्याख्यातं
भवति । ‘ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः’ इत्येतद्योगज्ञानविषयमेव, न
तद्ब्रह्मज्ञानविषयमित्येतत्पुराणवाक्येन दद्यापयति—अज्ञात्वेति ।
योगमिति शेषः । साधनाधिकं साधनेष्वधिकम् ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्योऽधिको योगी । ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं, तद्वद्ज्ञा-
निभ्योऽपि मतो ज्ञानिभ्योऽधिक इति कर्मिभ्योऽमिहोत्रादिकर्मिभ्यस्तद्वत्तैभ्योऽधिको योगी । तस्मा-
द्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

८ वं. र. गि.—अथेदानीमन्यायार्थमूलं योगं समस्तसंख-
पसंहरति—तपस्विभ्य इति । ‘स योगी परमो मतः’ [६।३२]
इति पूर्वोक्तस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयसम्पन्नो योगी तप-
स्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणार्थितपोभिरेभ्यः अधिक उन्तमः,
‘मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः । तज्जयायः सर्वधर्मैर्मयः
स धर्मः पर उच्चते’ इत्यादिरस्मृतिभिर्भौगस्य सर्वतपसश्चेष्टयो-
क्तैः । तथा कर्मित्यः अश्वमेधादिकृद्भ्यः अधिकः ‘प्राप्य पुण्य-
कृतां लोकान्’ [६।१४] इत्यश्वमेधादिकलानां योगब्रह्म प्रति

नान्तरीयिकत्वोक्त्या योगस्य तदाविक्रयाधिगमात् “विषया
तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यान्ति
वाविद्वांसस्तपस्विनः” इति श्रुत्या तपःकर्मकलान्तविततद-
न्त्याभ्युपगृह्णार्थहेतुस्वरूपदर्शनम् । तथा ज्ञानिभ्योऽप्यधिकः
सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे मनोनाशवासनाक्षयवतः ‘स योगी
परमो मतः’ [६ । ३२] इति प्राक्तनार्थोक्तः । यस्मादेवं
तस्मात्संख्यारूपो योगी भव हे अर्जुन ! परिशुद्धेति सम्बो-
धनार्थः ॥ ४६ ॥

१ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति कायक्लेशतपस्विभ्यः साङ्ख्यज्ञानिभ्यश्च केवलकर्मकारिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्धेतोर्जुन ! त्वं योगी भव मनोरोषयोगवान्भव । तत्रापि न तुभ्यं योगोऽयं बाह्य उच्यते किन्त्वनिषिद्धः श्रीवासुदेवे स्वचित्तनिरोधनादिति भक्तिरूप उच्यत इत्याह ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— योगस्य सर्वाधिकत्वं प्रतिपादयन्नेवाह— तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः योगस्वरूपाज्ञाने तदभिलाषाभावेन केवलक्लेशसहनशीलेभ्यो योगी अधिकः । किञ्च ज्ञानिभ्यः ज्ञानेन सव्यासादिधर्मयुक्तेभ्योऽपि योगी अधिको मतः मेऽभिमतः । ज्ञानी च पुनः कस्मिंभ्यो यज्ञनित्यादिनिष्ठेभ्यो योगी अधिको मतः । तस्मात् हे अर्जुन मस्तेहैकयोग्य ! त्वं योगी भव युक्तो योगनिष्ठो भवेत्त्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं योगिनं स्तौति— तपस्विभ्य इति । तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रबान्धायणमासोपवासादिवर्त्तारः, ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपाण्डित्यवन्तः, कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानारः, तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतः तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकः कर्मकाण्डोपसंहारः ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्भूतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छद्भूदानः सन्भजते सेवते यो मां, स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादशिष्यश्रीमच्छङ्कर-
भगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वादित्यो विराढात्मा सर्वं कारण-
मक्षरमित्येतेषां उपासका भूयांसो योगिनो गम्यन्ते, तेषां कृतमः
श्रेयानिष्यते ? तत्राह— योगिनामिति । यो भगवन्तं सगुणं
निर्गुणं वा यथोक्तेन चेतसा श्रद्धावानः सन्नवरतमनुसन्धते स
युक्तानां मध्येऽतिशयेन युक्तः श्रेयानीश्वरस्याभिप्रेतः, न हि

तदीयोऽग्निप्रायोऽन्यथा मनुजमहतीत्यर्थः । तदनेनाध्यायेन
कर्मयोगस्य सव्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयता साङ्गं च योगं विवृण्वता
मनोनिष्ठहोषोपदेशेन योगभ्रष्टस्याऽऽस्त्यन्तिकनाशश्चावकाशं
शिथिलयता त्वम्पदार्थाभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठबोक्त्या वाक्यार्थ-
ज्ञानान्मुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनयुक्तम् ; अथ पर-
विद्यां प्रस्तौति— योगिनामिति । ‘योगिनाम्’ इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ‘सर्वभूतस्थमात्मानम्’
[६।२९] इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः ; तेष्वनन्तर्गतत्वाद्ब्रह्ममाणस्य योगिनो
न निर्धारणे षष्ठी सम्भवति । ‘अपि सर्वेषाम्’ इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः । तत्रा-
प्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः ।

४ वे. ता. चं.—एवं सर्वस्मादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते ततः परमपुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थबुद्धिः स्यादिति शाङ्ख्यमानो भूमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिशयितपुरुषार्थसाधकं तद्वर्जिनः स्वविषयमक्तियोगं मध्यमषट्केन प्रतिपादितं स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह—तदेवमिति । उक्तैः प्रमाणतैर्लक्षणादितप्रकरणेणैत्यर्थः । सन्नत्यर्थे प्रथमषट्कस्य मध्यमषट्कं शेषस्मादाह—परविद्याङ्गभूतमिति । तत्र प्रमाणयोजनं—प्रज्ञापतिवाक्योदितमिति । प्रागेवेदं प्रपञ्चितम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शनमात्रस्य परमयोगत्वादिर्कं वदन्तोऽन्तिमयुगवेदान्तप्रश्नयतो निरस्ताः । परविद्यां—परां विद्यामित्यर्थः । “अथ परा यया तद्वस्त्रमधिगम्यते” [६. उ. १।१।५] इत्यादिवत् । यदा, परमात्मनो विद्यामित्यर्थः । प्रस्तौती—प्रस्तावमात्रमिदं प्रपञ्चो ह्यनन्तरं भविष्यतीति भावः ।

‘तपस्विभ्योऽधिकः’ [६।४६] इत्यादिप्रकरणादत्रापि ‘योगिभ्यः’ इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान आह—योगिनामिति । पञ्चम्यर्थं षष्ठीति—सम्बन्धसामान्यषष्ठ्याः सम्बन्धविशेषे विवक्षावात्पथैवसानमिति भावः । नन्वेवं किमर्थं परिक्रियते ? निर्धारणे षष्ठ्यत्र सम्भवति । तथाहि—प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगेषु ‘सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः’ [६।३१] इति योगी कश्चिदुक्तः, अत्रापि ‘श्रद्धावान् भजते यो माम्’ इति स एव प्रत्यभिज्ञायते; अतस्तन्निर्धारणेन ‘युक्ततमः’ इति प्रशंसाञ्च कियते । ‘युक्ततमः’ इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्धारणार्थत्वसूचकः; तस्मान्नास्तौ पञ्चम्यर्थं षष्ठीति तत्राह—सर्वभूतस्थितिमिति । एतेन पूर्वोक्ते ‘योगी’ इत्येकवचननिर्देशोऽप्यत्र बहुवचनेन नातुवादस्य विषयोऽपि दर्शितः, ततः किमिष्यत्राह—तेष्विति । अयमभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमषट्केन वक्ष्यते; तस्य च प्रस्तावोऽत्र कियते; नचार्थो प्रागुक्तः; ‘सर्वभूतस्थितं यो माम्’ [६।३१] इत्यादेश साम्यानुसन्धानविषयस्य

प्रागेव प्रतिपादितं, ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा; किञ्च ‘आत्मौ-पम्येन’ [६।३२] इति श्लोके ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः; ततश्च ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्; अतोऽस्य योगिनस्तेष्वन्यतमस्वायोगाग्न निर्धारणे षष्ठी-यम्, तदिदमुक्तं तेष्वनन्तरगतत्वादिति । ननु पूर्वोक्तान्वक्ष्यमाणं च योगिनं सामान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणे किं न स्यात्, इ मैवं, प्रतिपन्नेषु केषुचित्प्रतिपन्न एव हि कश्चिन्निर्धार्यः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात् । नच वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुर्नृणस्य इतः पूर्वं प्रतिपन्नः, इदमपि वक्ष्यमाणस्येतिपदेन सूचितम् । अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवार्थं भवितुमर्हति; ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे षष्ठी सम्भवतीति ‘योगिनामपि सर्वेषाम्’ इति सामानाधिकरन्धेन योजनार्थमपिशब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्, योगिनां हि श्रवसा तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वाद्वा न सूचनमपेक्षते । समुद्रादपि विपुलोऽयमित्यादिव्यवहारेष्विव विपरीत-प्रतीतिश्च स्यात्; अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवद्वापि सम्भवदपरित्याज्यम्; ‘योगिनामपि’ इत्येतेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः; यदि चापेः समुच्चयार्थत्वं सर्वशब्दस्य च समुच्चैव्यापान्तरपरत्वं सम्भवति, अतस्तदेवोपादातुमुचितम् । सम्भवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रशस्त्याः प्रसक्ताः; ते च न योगिशब्देन संगृहीताः; सुख्ये सम्भवति च तेन तल्लक्षणा न युक्ता । योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थतयाऽप्यन्त्योचितमेव । योगिनां तपस्विप्रशस्तीनां च समुच्चयोऽवस्त्वसाम्यप्रतिपादनोपयिक्तत्वादित्यन्तापेक्षितः । तदेतत्सर्वमपि प्रयत्नाह—अपि सर्वेषामिति । उक्तेन न्यायेनेति । प्रकरणवशात्तेष्वनन्तरगतत्वादन्तर्भावविधितुमशक्यत्वाच्चेति भावः ।

३ रा. भा.—योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अवरत्वे तपस्विप्रशस्तीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, मेवंपेक्षया सर्वपाणामिव । यद्यपि सर्वपेक्ष्वन्योन्यन्यूनाधिकभावो विद्यते, तथापि मेवंपेक्षया अवरत्वनिर्देशः समानः ।

४ वे. ता. चं.—तपस्यादिसङ्ग्रहानिप्रायं वक्तुं कलितमन्वयमाह—योगिभ्य इति । युक्ततम इति—अधिक इत्यर्थः । यदा योगिनां तपस्विप्रशस्तीनां च यथावत्सुपाययुक्तत्वात्तेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः । अथवा, योग्यतम इत्यर्थः । एतदखिलमभिप्रेत्य ‘श्रेष्ठतमः’ इति वक्ष्यते । योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रशस्तयः किमर्थमेव संगृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतो विवक्षयति तदपेक्षयेति । लौकिकोदाहर-

णेन द्रव्यति मेवंपेक्षयेति । नन्वरत्वेन न कश्चिद्विशेष इत्युक्तम्; तथासति तपस्विप्रशस्तीनां योगिनां चात्यन्तसमत्वप्रशङ्गा; अस्ति च विशेषो मेवंपेक्षयापि सर्वपाणां मात्रया न्यूनाधिकभावेनावरत्वावरतत्वरूपः; तत्राह—यद्यपि । नेदानीं मिश्रस्तरतम्यं निषिध्यते; किन्तु मिश्रस्तरतमत्वताम्यत्यन्तातिशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टं तावदेव चावरत्वव्यवहारोऽप्यविशिष्टो जायत इति भावः ।

३ रा. भा.—मत्प्रियत्वात्तिरेकेणानन्यसाधारणस्वभावतया मद्भूतेन अन्तरात्मना मनसा—

१ ‘यत्र नान्यद्विज्ञानाति नान्यत्रय शृणोति ॥ नान्यत्पश्यति तस्मिन्सैव स भूमा प्रोच्यते श्रुतौ ॥ यो भूमा सोऽस्यतः प्रोक्तः सुखं नात्पे’ इति सकलसांसारिकव्यवहाराभाषोपलक्षितं तत्त्वं भूमशब्देनोच्यते । तद्विद्यायाम्, ब्रह्मविद्यायामित्यर्थः ।

बाह्याभ्यन्तरसकलवृत्तिविशेषाश्रयभूतं मनो ह्यन्तरात्मा, अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मया विना स्वधा-
रणात्मानमद्वैतेन मनसा-श्रद्धावान् अत्यर्थमतिप्रियत्वेन क्षणमात्रविश्लेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरा-
वान् यो मां भजते, मां विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयवि-
भवलयलीलं अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानवल्लभैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगण-
निधिं, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौमध्यसौ-
कुमार्यलावण्ययौवनवाहनन्तगुणनिधिदिव्यरूपं, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं, अपारकारुण्य-
सौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं प्रणतातिहरम्, आश्रितवा-
त्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णं, अनव-
धिकातिशयतेजसा निखिलं जगद्भासयन्तं, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तं भजते सेवते;
उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत
एव साक्षात्कृन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्भामाजुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— मत्प्रियत्वातिरेकेणेति—अहं प्रियः
प्रतिविषयो यस्य स मत्प्रियः, तस्य भावस्त्वं भक्त्यतिरेके-
त्यर्थः । अनन्यत्वाधारणस्वभावत्वेनेति—स्वाभिमतभोग्य-
मेव हि भारकमिति भवः । बाह्येन्द्रियसारीत्यपेक्षयाऽत्र मन-
सोऽन्तरात्मकत्वव्याप्यत्वम् । भक्तिकाष्ठादशायां धृष्टाक्षवदस्ये-
च्छादिमात्रविषयत्वमुच्यते; अत इच्छाकार्यत्वाविषयतामि-
च्छायाश्च त्वराहेतुं तीमद्वशापत्तिं दर्शयति—अत्यर्थेयादिना ।
भजनीयतया निर्दिष्टस्य श्रुतिस्मृत्यादिभ्यः, वक्ष्यमाण्यद्भुतेन
चोक्तानुपासनोपकृताकारणमात्मित्येन विवक्षितान् दर्श-
यति विचित्रेत्यादिना आप्याययन्तमित्यन्तेन । तत्रापि
‘वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्’ इत्यन्तानि विशेषणानि पर-
त्नौपयिकानि । ततः परापि तु सौलभ्योपयिकानीति विवेकः ।
तदुभयाभिधानं च अतिशुभस्य तृणदिः, अतिदुर्लभस्य मेवा-
देक्षान्यतरवैकल्येनाहुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मा-
त्मादिभामान्यशब्दाभामन्यथासिद्धविशेषोपस्थापकनारायणप-
दार्थपर्यवसानमभिप्रेत्य ‘जन्माश्च यतः’ [ब्र. सू. ११।१२]
इति सूत्रनिर्मुक्तिर्येन ‘यतो वा इमाणि’ [तै. उ. ३।१]
इत्यादिवाक्येन प्रतिपादिदं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयि-
ष्यमाणजगत्कारणत्ववैकल्यादिभ्यो धनज्जयतारयो दर्श-
यति—विचित्रेति । कारणत्वमुक्तं लीलाविभूतियोगः प्रति-
पादितः; अथ कारणत्वसङ्कितदोषवत्तुण्यैकल्यशङ्कानिवृत्त्यर्थं
शोभकवाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गं दर्शयति—अस्पृष्टेति ।
अस्पृष्टाशेषदोषैरेतस्य गुणविशेषणत्वे दोषसामानाधिकर-
ण्याभावात् विवक्षितः; गुणविशेषणत्वे दोषात्यन्ताभावः ।

अथ शुभाश्रमप्राकृतविभूतिविशिष्टप्रतिपत्तिदमखेन दिव्याभ-
रणानुबन्धिणीपरिजनस्थानादियोगमुपलक्ष्यन् नित्यविभूतियोगं
सूचयति—स्वाभिमेवेति । एवमुभयविभूतियोगादुभयलिङ्ग-
त्वाच्च फलितं कैवल्यसर्वज्ञं वाङ्मनसापरिच्छेद्योपासनोपास-

त्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह—वाङ्मनसेति । स्वरूपमी-
श्वरत्वादिकम्; आनन्दत्वादिकं वा । स्वभावस्तु निरुपतिस्वरूप-
विशेषकाऽहर्माः । उक्तं परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाणं सौलभ्यं
तु स्वभाव इत्येकः । अवतारसौलभ्येहेतुनाह—अपारित्या-
दिना । प्रत्येकमेवां महोदधिं ‘जिहो वैश्यास्तथा शूद्राः’ [१।३२]
‘सकृदेव प्रपन्ना यतास्मीति च याचते । अभयं सर्वसृतेभ्यो
ददाम्येतद्वत्तं मम’ [वा. रा. ६।१८।३३] ‘सर्वलोकशरण्याय’ [वा. रा.
६।१८।१७] ‘यदि वा राजानः स्वयम्’ [वा. रा. ६।
१८।३४] इत्यादिभिः सिद्धं दर्शयति—अनालोचितेति ।
विशेषाः आतिगुणवृत्तिविधादिरूपाः । उक्ताः कारुण्यादिगुणाः
एवैविवशरण्यत्वे हेतवः । शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम्;
तत्कलभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह—प्रणतातिहरमिति ।
सर्वसाधारणतया गुणान्तरैः सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुणं
सुयोऽपि विशेषसम्बन्धातुल्यधनानय, विशेषतोऽवतारेण कार्यक-
रत्वापनाय, साधारणानामभीतये, हानादिरहितदशायामपि
स्वयमेव रक्षक इति प्रदक्षेनाय, तत्प्रतिबन्धकमृतपरमात्मवैश-
ख्यनिवृत्तये च पृथगुत्पन्नते आश्रितवात्सल्यैकजलधि-
मिति । उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्त-
राद्वैलक्ष्यगुणमाह—अखिलेति । ‘अजोऽपि सन्ध्यायत्मा
[४।६] इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति अजहदिति । अवता-
रविशेषमाश्रितो हि मामित्यादित्यभिप्रायेणाह—वसुदेवेति ।
तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्यां अवतारदशायामेव
परत्वसौलभ्यसङ्कल्पनायां उपासकविताकर्षणमभिप्रेतमाह अम-
वधिकेति । अत्रापि सात्वतत्वं तेजः, तत्त एवामभिभवनीयत्वमपि
सिद्धम् । कान्तिस्तु रामणीयकं; लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकारूपा
प्रभा वा । अतएव हि आप्याययन्तमित्युक्तम् । एतेन ‘विश्व-
माप्याययन् कान्त्या’ [सा. सं. २।७०] स्मारितम् ।
‘भजते’ इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं बाहुवाऽऽदिताम्यं—सावद

दर्शयति सेवत इति । 'सेवा भक्तिरुपास्तिः' इति वैषण्ड्यप्र-
सिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते धृतिप्रसिद्धे ध्यापयति उपास्त इत्यर्थ-
इति । 'योगिनामपि सर्वेषां' इत्युक्तं वर्गद्वयं सङ्कल्प्य सर्वेभ्यः

इत्युक्तम् । 'मे मतः' इत्यत्रात्मसङ्ख्यदाभिप्रेतमाह—सर्वमि-
त्यादिना । अत्रापि 'यो वेत्ति युगपत्' [न्या. त.]
इत्यादिकमनुसंहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचित-

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

६ आ. मा. भा.—॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ—भगवत्पादाचार्य—विरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां

जयतीर्थमुनिविरचितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्वादिपराणां मद्भूतेन वामुदेवे मयि समागतेनान्त-
रात्मनाऽन्तःकरणेन च श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भुजमुद्रविरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-

व्याख्यानं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवमध्यायार्थसङ्ग्रहस्य सम्प्रति प्रथम-
मध्यमषट्कयोः सङ्कतिप्रदर्शनाय मध्यमषट्कप्रतिपाद्यमर्थसङ्क्ष-
पति—योगिनामिति । अत्र भक्तियोगस्य ज्ञानयोगादपि
श्रेष्ठं न विवक्षितम्, भक्तेर्ज्ञानरूपत्वे कर्मरूपत्वे वा
'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी' [६।४६]
इति योगस्य ज्ञानकर्मभिरुपप्रतिपाद्यकपूर्ववाक्येन 'उदाराः
सर्वे एवैते ज्ञानी त्वामैव मे मतम्' [७।१८] इत्याद्युत्तर-
वाक्येन विरोधात्, 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्य-
श्चास्मि तत्तत् । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्'
[१८।५५] 'यस्य देवे परा भक्तिः' [] इत्यादिना
ज्ञानसाधनत्वेनोक्ताया भक्तेः फलत्वेन प्रधानभूताऽज्ञानादा-
धिक्यायोगात् । किंतु देवतान्तरभक्तियोगापेक्षया भगव-
द्भक्तियोगस्य श्रेष्ठञ्चक्षते, 'योगिनामपि सर्वेषां वसुद्रादि-
त्यपराणां' [शं.] इति भाष्योक्तः । एतेन 'योगिनामिति पञ्चमर्थं
षष्ठी, भगवद्भक्तियोगस्य पूर्वोक्तयोगेष्वनन्तरगतत्वेन निषारणे
पष्ठसम्भवात् । तथा च सर्वेभ्योऽपि योगिभ्यो वक्ष्यमाणो
भक्तियोगी युक्ततमो मत इत्यर्थः' इति रामानुजव्याख्यानं
प्रत्युक्तम्; योगशब्दस्य देवताभजनयोगपरत्वेन निर्धारण एव

षष्ठ्युपपत्त्या विभक्तिविपरिणामस्यायुक्तत्वात् । एवं चाय-
मर्थः—यो मां भजते स सर्वेषां योगिनां देवताभक्तानां
मध्ये युक्ततमः श्रेष्ठो योगीति मे मम परमेश्वरस्य मतो
निश्चितः । राजानं भजते भूत्यः, तद्भूदेव किं तव भजनम् ?
तत्राह—मद्भूतेनान्तरात्मना मयि प्रेमासक्तेन मनसेत्यर्थः ।
भूत्यस्य हि स्वभावायान्न मनो राक्षि भजनम्, न तु राजस-
क्तमनसा राजभजनम् । कृचिद्ज्ञानमानादिना राजसङ्कतो
भूत्यस्तद्भूतेनैवान्तरात्मना तं भजते; ततस्तत्साधारणं व्याव-
र्तयितुं श्रद्धावानिति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमदीय-
परमेश्वरत्व—परमकारुणिकत्व—प्रणतपालकत्वादिविषयकसत्य-
त्वविश्वासः श्रद्धा, तद्वानित्यर्थः । अतस्तत्सम्प्लेवंविधो
मद्भक्तो भवेत्यर्थः । अत्र 'श्रद्धावान्भजते यो मां' इत्यनेन
तत्त्वार्थभूतो भगवांस्तद्भक्तश्च मध्यमषट्कप्रतिपाद्यार्थः प्रद-
क्षितः । तेन कर्मतत्त्वस्यासप्रतिपादनखलेन सोपपत्तिकत्वव्य-
वर्धनिरूपणपरस्य तस्य प्रथमषट्कस्य भगवद्भक्तिनिष्ठाप्रति-
पादनद्वारा तत्त्वार्थनिरूपणप्रवृत्तेन मध्यमषट्केन सङ्कतिरिति
दर्शितं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसर्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगीताव्याख्यानं

भगवद्गीताव्याख्यानं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—योगिनामपि सर्वेषां मध्ये मत्पुष्टिभक्तिपरायणः श्रेष्ठः । यन्निरुद्धं दृष्ट्येव चित्तं फलादौ
च समं योगेऽपेक्षितं युक्तं तथाभूतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् श्रीनदाचार्यवयोपदेशवाक्येष्वातिशयबुद्धिमान् सन् मां
वामुदेवं भजते सेवते यः स मे युक्ततमो मतः । अतो योगफलितशरणमभक्तिमान् भवेति गूढाभिसन्धिः ।

अतएवोक्तमाचार्यरत्नैः—‘साङ्ख्ययोगौ निरूप्यादौ मोहमुत्सार्य काल्पुने । भक्तिप्रीयूषपातारं कृतवानिति संग्रहः ॥
उक्तमध्यायवद्भूतं स्वधर्मकरणं मतम् । विवेकेन च धैर्येण साङ्ख्ये योगे च भक्तिः ॥’ सूत्रवद्विदमुक्तम् ॥ ४७ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—योगिनोऽपि बहुविधा इति तन्मध्ये
दास्यधर्मेण भजनवाचुषम् इत्याह—योगिनामपीति ।
सर्वेषामपि योगिनां मध्ये योगिनिक्रियाः; योगाभ्यासेन
भगवद्भयाननिष्ठाः, भक्तियोगेन साधनसेवकपराः, रसात्मक-
स्वस्थयोगभावनिकाः, तन्मध्ये मद्भूतेन अन्तरात्मना भावात्मक-

स्वरूपेण मम स्वशक्तिसंयोगेच्छाकूपयोगेन मदर्धं श्रद्धावान्
प्रेमयुक्तो यो मां भजते स मे मम युक्ततमः अत्यन्तं युक्तः
प्रियो मतोऽभिमत इत्यर्थः । अतस्तथाभावेन त्वं योगी
भवेति भावः ॥ ४७ ॥

दास्यात्मकस्वयोगेन भक्तिमार्गभ्रमं हि यः । नाशयामास पार्थस्य स मे कृष्णः प्रसीदतु ॥ १ ॥

इति श्रीगीतासूततरङ्गिण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—समाप्तः कर्मप्रधानस्त्वप्यर्थविवेकः । अतः परमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थं निरूपयि-
तुकामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तौति—योगिनामिति । ‘दैवमेवापरे यज्ञं’ [४।२९] इत्यादिना चतुर्थोऽध्यायप्रोक्ता
द्वादश योगास्तद्वतां योगिनां सर्वेषां मध्ये यो मद्भूतेन मयि वासुदेवे समर्पितेनान्तरात्मना चित्तेन श्रद्धावान् सन् मां
भजते स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भूक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः २८०)

इति प्रथमषट्कम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षष्ठाध्यायस्य माहात्म्यम् ६ ।

श्रीशिव उवाच—

षष्ठाध्यायस्य माहात्म्यं प्रवक्ष्यामि वरानने ।
यदाकर्णयतां नृणां मुक्तिः करतले स्थिता ॥ १ ॥
अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानं पुरं महत् ।
पिप्पलेशामिधानोऽहं यत्रास्मि स्मेरलोचने ॥ २ ॥
यत्र गोदावरीवारिशीकरैरेव सीतलैः ।
हंसाः पक्षपुटोद्गीर्णैर्हरन्ति यमिनां श्रमम् ॥ ३ ॥
स्फुरत्पद्मावलीकोशपरागसुरभीकृतम् ।
श्लाघ्यं गोदावरीतीर्य येन ते निजैरा नराः ॥ ४ ॥
धिक्षुधाभोषधीनाथविम्बक्षयविघायिनीम् ।
महाराष्ट्रवधूनां च मञ्जन्तीनां मुनीश्वराः ॥ ५ ॥
स्पृशन्ति यत्र वक्त्राणि कुण्डपङ्कजाङ्गुया ।
यत्र खेलन्महाराष्ट्रीकणकतङ्कणदन्तुराः ॥ ६ ॥
हरन्ति ध्वनयोऽलीनां मनांस्यपि तपस्विनाम् ।
अत्युच्चसौधशिखरविहारिवनितामुखम् ॥ ७ ॥
पश्यन्ननुदिनं यत्र क्षीयते मृगलाञ्छनः ।
अत्युच्चसौधवलमीमहामणिमरीचिभिः ॥ ८ ॥
ये मुनिगणधर्षणैर्वाचनचन्द्रलैः ।
गानानां पताकानां समीरणैः ॥ ९ ॥
गतश्रमो रवेयानि भवन्ति रथवाजिनः ।
रात्रीकृतमलयजैरसङ्ख्यैर्वीणां गणैः ॥ १० ॥
यस्मिन्नुपलशोपोऽसौ लक्ष्यते मलयाचलः ।
पुत्रीकृतानि हृदयन्ते यत्र सुकृतांफलानिभिः ॥ ११ ॥

नगरीदेवताहास्यस्तवका इव सर्वतः ।
तत्र जानश्रुतिनाम्ना मेदिनीबहुभोऽभवत् ॥ १२ ॥
यस्मिन्बुद्धरति क्षोणीं शेषोऽयं मणिसन्निभम् ।
अपि प्रतापमार्तण्डमण्डलीकृतं तजसि ॥ १३ ॥
नित्यमध्वरधूमेन द्यामलः कल्पशास्त्रिनः ।
असाधारणदानुत्वं पश्यन्त इव लज्जया ॥ १४ ॥
यदप्सरपुरोडाशचर्बणास्वादलम्पटाः ।
न तत्पुण्ड्रः सुपर्वाणः प्रतिष्ठानपुरं पराक् ॥ १५ ॥
यस्य दानाम्बुधाराभिः प्रतापज्योतिषाऽनिशम् ।
मखधूमैश्च सस्पृष्टा वटपुः समये घनाः ॥ १६ ॥
अपि कामं स्वल्पमात्रं न पदं प्राप्नुवीतयः ।
नीतयः प्रसरन्ति स्म यस्मिन्च्छासति मेदिनीम् ॥ १७ ॥
वापीकूपतडागानां लक्ष्मणा योऽनुवासरम् ।
हृदयस्थानि मेदिन्या निधानानि व्यलोकयत् ॥ १८ ॥
पाण्डुराभिः पताकाभिः प्रासादा यस्य राजते ।
वियद्वज्रातरङ्गौ वै हिमाद्रिर्विव साजुमान् ॥ १९ ॥
दानैस्तपोभिर्धैर्यैश्च प्रजानां पालनेन च ।
गुहाः स्वर्गौकसस्तस्मै वरं दातुं समागमन् ॥ २० ॥
ततोऽन्तरिक्षमार्गेण धुन्वानाः पक्षसंहतीः ।
शृणालध्वजैः देवि । देवहंसा विनिर्गताः ॥ २१ ॥
त्वरया गच्छतां तेषामन्योन्यं तत्र भाषिणाम् ।
मद्भाक्ष प्रमुखा द्वित्राः पुरस्ताभिर्नयुज्जवात् ॥ २२ ॥
पाश्चात्यहंसा ऊर्ध्वस्तान्पुरस्ताद्गच्छतो जवात् ।

पाश्चात्याहंसा ऊचुः—
 कथं वेगेन निर्याता भवन्तः पुरतः स्थिताः ।
 सर्वैर्मिलित्वा गन्तव्यमस्मिन्मध्वनि दुर्गमे ॥ २३ ॥
 प्रकाशमानं पुरतस्तेजःपुञ्जं न पश्यथ ।
 जानश्रुनेर्महीमर्तुः पुण्यवृत्तेरतिस्फुटम् ॥ २४ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 निशम्येति वचः सम्यक्पाश्चात्यानां पुरस्स्थिताः ।
 हंसा हसित्वा सावह्नमुचुर्वचनमुच्चकैः ॥ २५ ॥
 पुरस्स्थितहंसा ऊचुः—
 रैकामिषस्य दुर्धर्षतेजसो ब्रह्मवादिनः ।
 किन्तु जानश्रुतेरस्य राक्षस्तीव्रतरः महः ॥ २६ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इति शुश्राव हंसानां गिरो जानश्रुतिनृपः ।
 अत्युच्चसोऽधमवनादवस्था सुखं स्थितः ॥ २७ ॥
 ततः सारथिमाहूय भूपालो विस्मयान्वितः ।
 सन्दिदेश महात्माऽसौ रेक आनीयतामिति ॥ २८ ॥
 ततोऽवधार्य भूपालवचः पीयूषसोदरम् ।
 निर्जगाम महो नाम्ना सारथिः प्रथयन्मुदा ॥ २९ ॥
 यत्र वाराणसी नाम नगरी मुक्तिदायिनी ।
 यत्र विश्वेश्वरो नृणामुपदेष्टा जगत्पतिः ॥ ३० ॥
 ततो गयाभिधे क्षेत्रे यत्र देवो गदाधरः ।
 उद्धर्तुमखिलल्लोकान्वसत्युत्फुल्ललोचनः ॥ ३१ ॥
 ततो गौरीगुरोः पार्श्वं सर्वैस्तोयैरनेकधा ।
 पर्यटन्गतवान्यत्र केदारः पापदारणः ॥ ३२ ॥
 यमालोक्य सकृन्मर्त्या मुक्ताः स्युर्नात्र संशयः ।
 महापातकनिमुक्ता भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ ३३ ॥
 ततो गौडेषु निर्याता यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ।
 यस्याऽऽलोकनमात्रेण नराः स्वर्लोकगामिनः ॥ ३४ ॥
 ततो द्वारावतीमागतगरीं मुक्तिदायिनीम् ।
 यत्रास्ति गोमतीतीरे रुक्मिणीवल्लभो हरिः ॥ ३५ ॥
 स्नात्वा तु गोमतीतीर्थे पञ्चकृष्णान्विलोक्य वै ।
 मर्त्यो मुक्तिमवाप्नोति भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥
 ततः समुद्रसामाद्य सोमनार्थं विलोक्य च ।
 भुक्तिमुक्तिप्रदं देवं ततो निरगमत्सुधीः ॥ ३७ ॥
 ततोऽचन्तीपुरीं प्राप्नोति भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
 यत्रोमया सुखं कीडमहाकालोऽस्ति शङ्करः ॥ ३८ ॥
 अथोङ्कारं समासाद्य शर्मदं नर्मदातटे ।
 भुक्तिमुक्तिप्रदातारं त्वरया निगतेस्ततः ॥ ३९ ॥
 अश्वमेधकरं नाम्ना नगरं पर्यटस्ततः ।
 यत्र शाङ्गधरः साक्षादादिते लक्ष्मीपतिः स्वयम् ॥ ४० ॥
 ततो विष्णुगार्थां प्राप्नोति कुण्डं लोणारसहितम् ।
 यत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते बन्धनाक्षरः ॥ ४१ ॥
 ततः कोल्हापुरं नाम गतो रुद्रगर्वा प्रति ।
 आस्ते मगवती यत्र लक्ष्मीर्भक्तिप्रदायिनी ॥ ४२ ॥

पञ्चनद्यां नरः स्नात्वा महालक्ष्मीं विलोक्य च ।
 भुक्त्वा भोगान्यथाकामं भक्तिं च प्रतिपद्यते ॥ ४३ ॥
 ततोऽमलगिरिं नाम नगरीं प्रतिपद्य च ।
 नन्दिश्वरमाहूय सोमनाथोऽस्ति यत्र तु ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा चतुर्भुजं देवं वरदानोद्यतं शिवम् ।
 सोमनाथं नृणां मुक्तिमेवत्येव न संशयः ॥ ४५ ॥
 तुङ्गभद्रानदीतीरे दृष्ट्वा हरिहरं ततः ।
 गुणे गुणे भुञ्जा यस्य पतन्त्यवनिमण्डले ॥ ४६ ॥
 यद्विलोक्य नराः सर्वे रम्यं हारिहरं वपुः ।
 भुक्त्वा भोगान्यथाकामं मुच्यते बन्धनाक्षराः ॥ ४७ ॥
 स्वर्गं कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारवासनाः ॥ ४८ ॥
 ततः स्वामिनमालोक्य लोकानां स्वामिनं विभुम् ॥
 यमालोक्य न पश्यन्ति निरयं जानुचिन्त्राः ।
 स्वर्गं कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारवासनाः ॥ ४९ ॥
 मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा ।
 ततः श्रीशैलमासाद्य सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ ५० ॥
 गिरिजावल्लभो यत्र मल्लिनाथोऽभिधानतः ।
 उद्धर्तुमखिलल्लोकान् साराम्भोधिमध्यतः ॥ ५१ ॥
 काले काले परं ज्योतिर्यः सन्दर्शयते स्वयम् ।
 अवलोकयतां नृणां यमदुस्मरतामपि ॥ ५२ ॥
 दूरे तिष्ठन्ति सन्त्रस्ता दूरे निरययातनाः ।
 स्वर्गलोके सुखं भुक्त्वा मुक्तसंसारयतनाः ॥ ५३ ॥
 मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते मानवा नात्र संशयः ।
 रामोऽपि सानुजः सार्धं जानक्याऽपि ततो गतः ५४
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते नरकाद्भवम् ।
 कल्पकोटिशतं भुक्त्वा स्वर्गलोके सुखं नराः ५५
 मुक्तसंसारवर्त्मनो मुक्तिं याति न संशयः ।
 ततो निवृत्त आयातः पश्यन्भीमरथीतटे ॥ ५६ ॥
 द्विभुजं विडुलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 यत्र भीमरथीतीरे विन्दुमाधवसंज्ञितः ॥ ५७ ॥
 हरिः स वर्ततेऽद्यापि भुक्तिमुक्तिप्रदो नृणाम् ।
 यत्र गोदावरीजम्बल्यानं ब्रह्मगिरिर्महात् ॥ ५८ ॥
 गौतमालयमासाद्य यत्राऽऽस्ते ज्यम्बकेश्वरः ।
 अह्णावरुणामध्ये यत्र गोदावरी नदी ॥ ५९ ॥
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च ब्रह्महत्या विलीयते ।
 असङ्ख्यतीर्थसम्पन्नं दृष्ट्वा ब्रह्मगिरिं नराः ॥ ६० ॥
 मुक्तिमेव प्रपद्यन्ते मुक्ताः संसारदुःखतः ।
 गौतम्युभयतीरस्थतीर्थान्वेषणकोत्तुकी ॥ ६१ ॥
 ततो जगाम सतस्रं मथुरां पापनाशिनीम् ।
 यत्र स्वायम्भुवं देवं भजन्ति सुरमानवाः ॥ ६२ ॥
 आद्यं भगवतः स्थानं महत्सुक्तिप्रदायकम् ।
 त्रैलोक्येशजनिस्थानं विख्यातं वेदशास्त्रयोः ॥ ६३ ॥
 नानादेवगणैर्जुष्टं द्विजपिणगसेवितम् ।
 कालिन्दीकूलसंशोभि ह्यर्धचन्द्रप्रभाकृति ॥ ६४ ॥

सर्वतीर्थनिवासैकपूर्णमानन्दसुन्दरम् ।
 गोवर्धनगिरिप्रख्यं पुण्यद्रुमलतावृतम् ॥ ६५ ॥
 त्रिषङ्गं महापुण्यं विश्रान्तिश्रुतिसारभृत् ।
 ततः काश्मीरनगरमपदयत्पश्युरारम् ॥ ६६ ॥
 वृष्णा धर्मधुरं क्षेत्रं कुक्षेत्रं समन्ततः ।
 यत्राभ्रंलिहगहानां पङ्क्तयः शङ्खपाण्डुराः ॥ ६७ ॥
 ता जाता भृजैः स्पष्टमद्दहासदृशा इव ।
 भाति प्रासादमालानां सुवर्णकलशैर्वृतम् ६८ ॥
 स्वस्तिन्धोः पतितानीव हेमपद्मानि मायतैः ।
 यत्र प्रासादशिखरे नीलपट्टपताकिकाः ॥ ६९ ॥
 शैवालावलयो भास्ति स्वस्तिनधोलतिका इव ।
 यत्र काश्मीरमाश्रित्य नित्यं वसति भारती ॥ ७० ॥
 नो चेद्युगपदेवेदं कथं लिखति बाह्ययम् ।
 विश्राम्यन्त्याः सरस्वत्याधिरं यत्र मद्दालसाः ७१ ॥
 मृणालचञ्चवो हंसा वाहनानि चरन्त्यमी ।
 कलाविशेषं प्राहिता यत्र बोद्धुं विरिञ्चिना ॥ ७२ ॥
 तारा इव विराजन्ते हंसा याताः समन्ततः ।
 स्थलपद्मानि दृश्यन्ते करस्पर्शसुखानि च ॥ ७३ ॥
 शयनाय नितान्ध्याय यस्मिन्मानववैरिणः ।
 उपन्यासैर्हिजातीनां यत्र न श्रूयते स्फुटम् ॥ ७४ ॥
 मुकोऽपि निर्जरो वाचापदकलोलदम्बरः ।
 यदीयाध्वरधुमेन व्याप्तं गगनमण्डलम् ॥ ७५ ॥
 अपि च क्षालितं मेघैः कालिमानं न मुञ्चति ।
 गलितायाः सुधायास्तु यत्राध्वरमहाचिषा ॥ ७६ ॥
 लाडिल्लतं लभना स्थानं दृश्यते तुहिनत्विषि ।
 जन्माभ्यासवशादेव पठन्ति बटवः स्वयम् ॥ ७७ ॥
 यत्रोपाध्यायसंनिध्यमाश्रित्य सकलाः कलाः ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कपोलफलकं मुहुः ॥ ७८ ॥
 स्पृशन्समीरणो मन्दं वाति शापभयादिव ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कङ्कणध्वनिदुहृतिः ॥ ७९ ॥
 लुम्पत्यनुदिनं भ्राम्यद्भगवत्सखिमुज्जितम् ।
 माणिक्येश्वरनामाऽसौ यत्र शीतशुशेखरः ॥ ८० ॥
 वसत्यनुदिनं देवो वरदानाय देहिनाम् ।
 अचितां भूपतीञ्जिवा मणिकेश उदाहृतः ॥ ८१ ॥
 माणिक्येश्वर इत्याख्यां तद्वत्प्रभृति यो दधौ ।
 राज्ञा काश्मीरदेवेन दिग्ज्योत्सवकारिणा ॥ ८२ ॥
 असौ सुपूजितो यस्मान्माणिक्येश्वरिभूतिभिः ।
 संसेवमानं तद्वारि छायां शकटिकोपरि ॥ ८३ ॥
 कण्डूयमानमङ्गानि यन्ता रैकमपश्यत ।
 राज्ञाऽपि कथितैस्तैस्तैश्चिह्नैः परिचितं जवात् ॥
 प्रणतः सारथी रैकं सम्पन्नम्यायभाषत ॥ ८४ ॥

सारथिस्वाच—

कस्मिन्ब्रह्मकिनामाऽसि स्वच्छन्दोऽसि निरन्तरम्
 किमर्थमत्र विश्रान्तः किञ्च कर्तुं चिकीर्षसि ॥ ८५ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य च तद्वाक्यं परमानन्दनिर्भरः ।
 स्मृत्वा सारथिमित्यूचे वयं पूर्णमनोरथाः ॥ ८६ ॥
 परं केनापि बहुना परिचर्याविधायिना ।
 भवितव्यं मनोवृत्तिं जानताऽस्माकमेव हि ॥ ८७ ॥
 हृदयस्थितमादाय रैकाभिप्रायमादरात् ।
 शनैर्निरगमयन्ता यत्राऽऽस्ते वसुधाधिपः ॥ ८८ ॥
 ततः प्रणम्य भूपालं यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
 बद्धाञ्जलिपुटो हृष्टः सारथिः स्वामिदर्शनात् ॥ ८९ ॥
 ततो निशम्य तद्वाक्यं विस्मयस्मेरलोचनः ।
 भ्रद्गालुरभवद्भूयो रैकसम्भावनाविधौ ॥ ९० ॥
 आदायाभ्वतरीयुग्मयुतां शकटिकामगात् ।
 मुक्ताहारदुकूलानि सहस्रं च गवां नृपः ॥ ९१ ॥
 गतोऽसौ तत्र यत्राऽऽस्ते योगी काश्मीरमण्डले ।
 तन्निवेद्य पुरो राजा दण्डवत्पतितो भुवि ॥ ९२ ॥
 नम्राय परया भक्त्या रैको राज्ञे नुकोप ह ।
 रे शूद्र ! मामकं वृत्तं न जानासि तुरीश्वर ! ॥ ९३ ॥
 गृह्णाण शकटीमेतामुत्थायाभ्वतरीयुताम् ।
 वस्त्राणि मुक्ताहारांश्च गात्र्य दोग्ध्रीरपि स्वयम् ९४ ॥
 इत्थमाज्ञतवान्भूयो रैकोऽस्य भयमादधे ।
 ततः शापभयाद्राज्ञा तत्पदाम्बुरुहद्वयम् ॥
 गृह्णन्भक्त्या प्रसीदेति ब्रह्मक्षित्यूचिवाचस्वयम् ॥ ९५ ॥

राजोवाच—

भगवैस्तव माहात्म्यमेतदत्यद्भुतं कुतः ।
 प्रसन्नोभूय भगवन्त्याख्याहि मम तत्त्वतः ॥ ९६ ॥

रैक उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं जपामि प्रत्यहं नृप ! ।
 तेनैव तेजोराशिर्मे सुराणामपि दुस्सहः ॥ ९७ ॥

श्रीशिव उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं रैकादभ्यस्य यत्नतः ।
 जानश्रुतिर्महीपालो मुक्तिमाप ततः सुधीः ॥ ९८ ॥
 रैकोऽपि सुखमालेभे माणिक्येश्वरसन्निधौ ।
 गीतानां षष्ठमध्यायं जपन्मोक्षप्रदायकम् ॥ ९९ ॥
 मरालवेषमास्थाय वरदानार्थमागताः ।
 दिवोक्तोऽपि निर्जग्मुः स्वैरं विस्मयकारिताः १०० ॥
 इममध्यायमन्येकं यो जपेत्सततं नरः ।
 सोऽपि तत्पदवीमेति विष्णोरेव न संशयः ॥ १११ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उपनिषत्खण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताषष्ठाध्याय-

प्रादुर्लभकथनं नाम षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पु.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पु.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पु.
अ		इन्द्रियाणां हि चरतां		किं कर्म किमकर्मेति	
अक्रौर्तिं चापि भूतानि	२ ३४ १६०	इन्द्रियाणि पराण्याहः	३ ४२ ३४७	कुलस्त्वा कदमलमिदं	४ १६ ३९४
अच्छेद्योऽयमदाद्योऽयं	२ २४ १३६	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४० ३४५	कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१ ४० ५३
अज्ञोऽपि सन्नग्यात्मा	४ ६ ३६६	इमं विवस्वते योगं	४ १ ३५६	कृपया परयाऽऽविष्टः	१ २७ ४५
अज्ञाश्रद्धावानथ	४ ४० ४४९	इष्टान्मोगान् हि वो देवाः	३ १२ २९१	कोधाद्भक्तिं सम्मोहः	२ ६३ २२७
अथ शूरा महेष्वासः	१ ४ ३१	इहैव तैजितः सर्गः	५ १९ ४९६	हैहयं मा स्म यमः पार्थ	२ ३ ६१
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६ ३३७	उ		ग	
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	२ ३३ १६०	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४ ५५	गतसङ्गत्य मुक्तस्य	४ २३ ४१५
अथ चैनं नित्यज्जातं	२ २६ १४५	उत्सीदियुरिमे लोकाः	३ १४ ३९६	गाण्डीवं क्षतते हस्तात्	१ २९ ४६
अथवा योगिनामेव	६ ४२ ५८३	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं	६ ५ ५३३	गुरुनहत्वाहिमहाभुभावान्	२ ५ ६४
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा	१ २० ४१	ए		घ	
अधर्माभिमावाक्कृष्ण	१ ४१ ५३	एतन्मे संशयं कृष्ण	६ ३९ ५७७	चञ्चलं हि मनः कृष्ण	६ ३४ ५७२
अनन्तविजयं राजा	१ १६ ३९	एताव हन्तुमिच्छामि	१ ३५ ५०	चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं	४ १३ ३८५
अनाश्रितः कर्मफलं	६ १ ५२१	एवमुक्तो हृषीकेशः	१ २४ ४४	ज	
अन्तवन्त इमे देहाः	२ १८ ११३	एवमुक्त्वाऽऽर्जुनः सङ्क्षये	१ ४७ ५६	जन्म कर्म च मे दिव्यं	४ ९ ३७४
अन्नाद्भवन्ति भूतानि	३ १४ २९५	एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२ ९ ७१	जातस्य हि ध्रुवो रत्युः	२ २७ १४६
अन्ये च बहवः शूराः	१ ९ ३३	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४ १५ ३९२	जितान्मनः प्रशान्तस्य	६ ७ ५३६
अपरे नियताहाराः	४ ३० ४३१	एवं परम्पराप्राप्तं	४ २ ३६९	ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	६ ८ ५३६
अपरं (अवरं)भवतो जन्म	४ ४ ३६०	एवं प्रवर्तितं चक्रं	३ १६ २९५	ज्ञानेन तु तद्वर्ज्यं	५ १६ ४९१
अपराधिं तदस्माकं	१ १० ३५	एवं बहुविधा यज्ञाः	४ ३२ ४३६	ज्ञेयः स नित्यसत्यधी	५ ३ ४६६
अपाने जुह्वति प्राणं	४ २९ ४३१	एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा	३ ४३ ३५१	ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३ १ २६८
अपि चेदसि पापेभ्यः	४ ३६ ४४४	एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये	२ ३९ १६७	त	
अयतिः श्रद्धयोपेतः	६ ३७ ५७७	एषा ब्राह्मो स्थितिः पार्थ	७ ७२ २४३	ततः शङ्काश्च भैर्यश्च	१ १३ ३६
अयनेषु च सर्वेषु	१ ११ ३५	क		ततः श्वेतैर्हयैर्युक्	१ १४ ३६
अवाच्यवादांश्च बहून्	२ ३६ १६२	कश्चिन्नोभयविप्रश्नः	६ ३८ ५७७	तत्त्ववितु महाबाहो	३ २८ ३१९
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७ १०९	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१ ३९ ५२	तत्र तं बुद्धिसंयोगं	६ ४३ ५८४
अव्यक्तादीनि भूतानि	२ २८ १४९	कथं भीष्ममहं सङ्क्षयं	२ ४ ६४	तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः	१ २६ ४५
अव्यक्तोऽयमचित्त्योऽयं	२ २५ १३६	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२ ५१ २०५	तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	६ १२ ५४२
अशोच्यान्वशोचस्त्वं	२ ११ ७३	कर्मणैव हि संसिद्धिः	३ २० ३१०	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५ १७ ४९३
असंयतात्मना योगः	६ ३६ ५७५	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं	४ १७ ३९५	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ४३ ४४०
असंशयं महाबाहो	६ ३५ ५७४	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४ १८ ३९७	तपस्विन्योऽधिको योगी	६ ४६ ५८८
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७ ३३	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२ ४७ १९०	तसुवाच हृषीकेशः	२ १० ७१
अहो बत महत्पापं	१ ४५ ५५	कर्म त्रह्मोद्भवं विद्धि	३ १५ २८५	तस्मादसक्तः सततं	३ १९ ३०९
आ		कर्मैन्द्रियाणि संयम्य	३ ६ २८०	तस्माच्चमिन्द्रियाण्यदौ	३ ४१ ३४५
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४ ५०	काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं	४ १२ ३८३	तस्मादज्ञानसम्भूतं	४ ४२ ४५२
आत्मोपमन्येन सर्वत्र	६ ३२ ५६९	काम एष क्रोध एषः	३ ३७ ३३१	तस्माद्यस्य महाबाहो	४ ६८ २३४
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	२ ७० २३९	कामकोषविदुक्तानां	५ २६ ५१०	तस्मान्नाहो बयं हन्तुं	१ ३७ ५०
आरुह्योमुनेनयौगं	६ ३ ६२८	कामात्मानः स्वर्गपराः	२ ४३ १७७	तस्य सन्नयन्य हर्षं	१ १२ ३६
आवृत्तं ज्ञानमेतैन	३ ३९ ३४२	कायेन मनसा बुद्ध्या	५ ११ ४८१	तं तथा कृपयाऽऽविष्टं	२ १ ६१
आश्वर्यवत्पश्यति कश्चिदेनं	२ २९ १५१	कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः	२ ७ ६७	तं विद्याद्दुःखसंयोग-	६ २३ ५५५
इ		काश्यश्च परमेष्वासः	१ १७ ३९	तानि सर्वाणि संयम्य	२ ६१ २२४
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४ ३३३				

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो.	पृ.
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः	१	२७ ४९
त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं	१	२७ ४०८
त्रैगुण्यविषया वेदाः	२	४९ १८३
द		
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	२	५६ २१७
दूरेण ह्यवरं कर्म	२	४९ १९६
दृष्ट्वा तु पाण्डवानानीकं	१	२८ २८
दृष्टुमं स्वजनं कृष्ण	१	२८ ४५
देवान् भावयताऽनेन	३	११ २८८
देही नित्यमध्वोऽयं	२	३० १५५
देहितांस्तेऽस्मिन् यथा दंष्टे	२	१३ ९०
दैवमेवापरे यज्ञं	४	२५ ४२४
दोषैरेतैः कुलप्राणां	१	४३ ५५
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	१	२८ ४३०
द्रुपदो द्रौपद्यायश्च	१	१८ ३९
ध		
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१ २५
धूमेनाग्निर्यते बहिः	३	३८ ३४२
धृष्टकेतुर्वैकितानः	१	५ ३१
ध्यायतो विषयान्मुखः	२	६२ २२६
न		
न कर्तृत्वं न कर्माणि	५	१४ ४८७
न कर्मणामनरम्भात्	३	४ २७३
न च शक्नोम्यनस्थातुं	१	३० ४९
न च धेयोज्ञु पश्यामि	१	३१ ४९
न चैतद्विद्यः कतरश्च	२	६ ६७
न जायते म्रियते वा	२	२० ११९
न त्वेवाहं जातु नासं	२	१२ ८३
न प्रहृष्येतिप्रयं प्राप्य	५	२० ४९९
न बुद्धिमेदं जनयेत्	३	२६ ३१९
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	४	१४ ३८९
न मे पार्थास्त कर्तव्यं	३	२२ ३१५
न हि कश्चित्क्षणमपि	३	५ २८७
न हि प्रपश्यामि ममापु- न हि ज्ञानेन सदृशं	४	३८ ४४७
नास्त्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	६	१६ ५४३
नादत्ते कस्यचित्पापं	५	१९ ४८९
नास्तो विद्यते भावः	२	६६ १०२
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२	६६ २३२
निमिज्जानि च पश्यामि	१	३० ४६
नित्यं कुरु कर्म त्वं	३	८ २८३
निश्वसन्निवृत्तितात्मा	४	२१ ४०९
निश्चयः प्रादुराग्राहः	१	३६ ९०

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो.	पृ.
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२	४० १०१
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२	२३ १३६
नैव किञ्चित्करोमीति	५	४७७
नैव तस्य कृतेनार्यः	३	१८ ३०३
प		
परित्राणाय साधूनां	४	८ ३७२
पर्येतं पाण्डुपुत्राणां	१	३ २८
पाञ्चजन्यं हृषीकेशः	१	१५ ३९
पार्थ नैवेह नायुव	६	४० ५८०
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६	४४ ५८४
प्रकृतः क्रियमाणानि	३	२७ ३१९
प्रकृतेर्गुणसंभूताः	३	२९ ३२३
प्रजहाति यदा कामान्	३	५५ २१
प्रयत्नाद्यत्मानस्तु	६	४९ ५८७
प्रलयविमलजन्मुक्त्वा	५	९ ४७७
प्रशान्तमनसं ह्येनं	६	२७ ५६३
प्रशान्तात्मा विगतभीः	६	१४ ५४२
प्रसादे सर्वदुःखानां	२	६५ २२९
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	६	४१ १८१
ब		
बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	६	६ ९३४
बहूनि मे व्यतीतानि	४	५ ३६४
बाष्पशेषेष्वसकारमा	५	२१ ४९९
बुद्धियुक्तो जहातीह	२	५० १९९
ब्रह्मण्यधायाय कर्माणि	५	१० ४७९
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४	२४ ४१७
भ		
भयाद्राणानुपरतं	२	३५ १६२
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च	१	८ ३३
भीमार्द्रोणप्रमुखतः	१	२९ ४४
भोकारं यक्षतपसां	५	२९ ५१९
भोगिष्येप्रसक्तानां	२	४४ १७७
म		
मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३० ३२५
मात्रास्पर्शस्तु कान्तेय	२	१४ ९६
म		
य एनं वेति हन्तारं	२	१९ ११९
यज्ञशिष्टाभ्युत्थुजः	४	२१ ४३२
यज्ञशिष्टाग्निः संस्तुः	४	१३ २९१
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९ २८९
यज्ञात्त्वा न पुनर्मोहं	४	३६ ४४३
यतो ह्यपि कान्तेय	२	३० ३२४
यन्निद्रमनोबुद्धिः	६	२८ ४११
यतो यतो निश्चरति	६	२६ ५६३
यत्रोपरसते चित्तं	३	३७ ५५५

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो.	पृ.
यत्सङ्घैः प्राप्यते स्थानं	५	५ ४७०
यथा दीपो निवातस्थः	६	१९ ५५२
यथैवांसि समिद्धोऽग्निः	४	३७ ४४९
यदा ते मोहकलिलं	२	५२ २०७
यदा यदा हि धर्मस्य	४	७ ३७२
यदा विनियतं चित्तं	६	१८ ५५२
यदा संहरते चायं	२	५८ २१९
यदा हि नेमित्राभ्युत्थु	६	४ ५३१
यदि मामप्रतीकारं	१	४६ ५५
यदि ह्यहं न वर्तेन (य)	३	२३ ३१६
यदृच्छया चोपपन्नं	२	३२ १५६
यदृच्छालाभस्तुष्टः	४	२२ ४१३
यदादाकरति श्रेष्ठः	३	२१ ३१०
यद्यचेते न पश्यन्ति	१	३८ ५२
यं लब्ध्वा चापरं लाभं	६	२२ ५५५
यं सम्प्राप्तमिति प्रादुः	६	२ ५२६
यं हि न व्यथयन्त्येते	२	१५ १००
यः सर्वज्ञानभिरेदः	२	५७ २१९
यत्स्वात्मपरितरेव स्यात्	३	१७ ३०३
यस्मिन्निद्राणि मनसा	३	७ २८०
यस्य सर्वं समारम्भाः	४	१९ ४०६
या निशा सर्वभूतानां	२	६९ २३६
यामिमां पुण्यां वाचं	२	४२ १७७
यावदेतामितीक्षेऽहं	१	२२ ४१
यावानर्थे उदपाने	२	४६ १८३
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५	१९ ४८९
युक्ताहारविहारस्य	६	१७ ५४३
युक्त्वाभवे सदाऽऽत्मानं	६	१५ ५४२
”		
”		
युष्मान्मुष्य विक्रान्तः	६	२८ ५६३
ये त्वेतदभ्यसुयन्तः	३	३२ ३२८
ये मे मतमिदं नित्यं	३	३१ ३२८
ये यथा मां प्रपन्नन्ते	४	११ ३७९
येषामयं काङ्क्षितं नः	१	३३ ४९
ये हि संस्पृशेता भोगाः	५	२२ ५०२
योगयुक्तो विश्वदाता	६	७ ४७५
योगसंन्यस्तकर्मायं	६	४१ ४९१
योगस्थः कुर्व कर्माणि	२	४८ ११५
योगिनामपि सर्वेषां	६	४७ ५१०
योगी युक्ती त सततं	६	१० ५४२
योगस्थमानान्वेषेऽहं	१	२३ ४१
योगसंन्यस्तोऽन्तराशयः	५	२४ ५०६

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
यो मां पश्यति सर्वत्र	६ ३० ५६५	शनैःशनैरुपरमेत्	६ २५ ५५५	सर्वं कायशिरोग्रीवं	६ १३ ५४२
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६ ३३ ५७२	शुनौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६ ११ ५४२	सर्वकर्माणि मनसा	५ १३ ४८३
र		श्रद्धावांछमते ज्ञानं	४ ३९ ४४७	सर्वसूतस्थमात्मानं	६ २९ ५६५
रागद्वेषवियुक्तैस्तु	२ ६४ २२९	श्रुतिविप्रतिपत्ता ते	२ ५३ २०७	सर्वसूतस्थितं यो मां	६ ३१ ५६९
ल		श्रेयान्नन्वभ्यसयावज्ञात्	४ ३३ ४३८	सर्वाणिन्द्रियकर्माणि	४ २७ ४२८
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं	५ २५ ५०८	श्रेयान् स्वधर्मो विपुणः	३ ३५ ३३५	सह यज्ञाः (ज्ञैः) प्रजाः सृष्ट्वा	३ १० २८८
लोकैऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा	३ ३ २६९	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४ २६ ४२७	साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः	५ ४ ४६८
व		श्वशुरान्सुहृदश्चैव	१ २६ ४५६	सीदन्ति मम गात्राणि	१ २८ ४९
वाससि जीर्णानि यथा	२ २२ १३४	स		सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८ १६५
विद्याविनयसम्पन्ने	५ १८ ४९५	स एवायं मया तेऽय	४ ३ ३५६	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६ २१ ५५५
विषया विनिवर्तन्ते	२ ५९ २२१	सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः	३ २५ ३१८	सुहृन्मित्रार्जुदासीन-	६ ९ ५३६
विहाय कामान्यः सर्वान्	२ ७१ २४२	स घोषो धार्तराष्ट्रानां	१ १९ ३९	सेनयोरुभयोर्मध्ये	१ २१ ४११
वीतरागभयक्रोधाः	४ १० ३७७	सहस्रो नरकायैव	१ ४२ ५३	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४ २११
वेदाविनाशिनं नित्यं	२ २१ १२८	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६ २४ ५५५	स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७ ५११
वेषधुञ्च शरीरे मे	१ २९ ४६	सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३ ३३१	स्वधर्ममपि न्नावेक्ष्य	२ ३१ १५६
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२ ४१ १७३	सत्यासस्तु महाबाहो	५ ६ ४७२	ह	
व्यामिश्रेणैव वाक्येन	३ २ २६७	सत्यासः कर्मयोगश्च	५ २ ४६४	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७ १६४
श		सत्यासं कर्मेणां कृष्ण	५ १ ४५७	हृषीकेशं तदा वाक्यं	१ २१ ४१
शक्रोतीहिव यः सोढुं	५ २३ ५०४				

इति गीताश्लोकानामादिवर्णानुक्रमणिका ।

गीताश्लोकपादानां पदानां चादिवर्णानुक्रमकोशः

मुद्रिष्यमाण उपसंहारे द्रष्टव्यः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

‘गुजरती’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुनबिल्डिंग, ब्लूफिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदं प्रत्यक्षमेव अत्रभवद्भिर्वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवदवदाव-

दाहजासहृत्तृण्णाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकव्याहिभिः

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तथैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्रयते

मध्यमं षट्कम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपव्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्ट्यर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्य प्रकरणाध्यायश्लोकाव्यङ्ग्यैर्निवे-

शितानि विराजन्ते तदल्पीयसैवावसरण श्रीमद्भगवद्भ्यो

भवद्भ्यो वितरितुं प्रयतामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं षट्कमपि ।

प्रथमषट्कम् मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्कम् (प्रायः) ” रु. ५

तृतीयषट्कम् ” रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन चिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

“केसरी”-पुस्तक-परीक्षण

श्रीमद्भगवद्गीता

[शांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेतः प्रथमो गुच्छः—प्रथमषट्कम्]

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस, सासून बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्किल, कोट, मुंबई

गुच्छसंख्या ६०० किं. ८ रुपये.

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या अकरा टीकांच्या प्रथम गुच्छांतली ही पहिली षडध्यायी प्रसिद्ध होऊन आमच्याकडे अभिप्रायार्थ आली आहे. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे आद्य प्रवर्तक श्रीयुत इच्छारामभाई देसाई यांनी १९१२ साली ७ टीकांचा प्रथम गुच्छ व ८ टीकांचा द्वितीय गुच्छ अशा दोन गुच्छांत मिळून भगवद्गीता ग्रंथ पंधरा संस्कृत टीकांसह छापून प्रसिद्ध केला. गेल्या २२ वर्षांत या दोन गुच्छांतल्या पहिला ७ टीकांचा गुच्छ खपून गेल्यामुळे त्याची सांप्रत दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. ही आवृत्ति प्रसिद्ध करताना पूर्वीच्या ७ टीकांत आणखी चार नव्या टीकांची भर घालून यांत एकंदर ११ टीका अशित केल्या आहेत.

अकरा टीका

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या या दोन गुच्छांत मिळून आतां एकंदर १९ टीका प्रसिद्ध होत आहेत. अशा रीतीने यांत अद्वैत, केवलद्वैत, विशिष्टद्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैत आणि एतद्विन्न अशा इतर सांप्रदायांच्याहि टीकांचा समावेश झाला असल्यामुळे यांत सर्व सांप्रदायिक भेदे एकत्र पाहावयास सांपडून मतामतांची तुलना करण्याची उत्तम सोय झाली आहे.

प्रथमगुच्छांतली या प्रथम षडध्यायीत ज्या अकरा टीका संग्रहीत केल्या आहेत त्यांचा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे—१ शांकरभाष्य, २ आनंदगिरिकृत-व्याख्या, ३ रामानुजभाष्य, ४ वेकटनाथविरचित-तात्पर्यचंद्रिका, ५ आनन्दतीर्थ (माध्व)भाष्य, ६ जयतीर्थविरचित-प्रमेयदीपिका, ७ हनुमत्कृत-पेशाचभाष्य, ८ वेकटनाथकृत-ब्रह्मानंदगिर्याख्य व्याख्यान, ९ बलभल्लविरचित-तत्त्वदीपिका, १० पुरुषोत्तमजीप्रकाशिताश्रुततरंगिणी, ११ नीलकण्ठकृत-भारतभावदीपाख्या टीका.

या अकरा पैकीं नं. २, ४ व ६ या टीका अनुक्रमेण शंकर, रामानुज व माध्व या भाष्यांचे केवळ विवरणरूप आहेत; ह्मणून त्यांना स्वतंत्र टीकेचें महत्त्व देतां येत नाहीं. या तीन टीका वगळल्यास इतर ज्या ८ टीका राहतात त्यांत (१) शांकर भाष्य, (३) रामानुजभाष्य व (५) माध्वभाष्य हीं तीन भाष्ये प्रमुख तीन सांप्रदायांचे आधारस्तंभ आहेत. नं. ९ व १० या दोन टीका बलभ सांप्रदायानुयायी आहेत. नं. ७ व पैशाचभाष्य व नं. ८ व ब्रह्मानंदगिर्याख्यान ही दोन्ही शांकरमतानुयायी आहेत; पण केवळ शांकरभाष्याचा विस्तारच यांत नवून स्वतंत्र बुद्धीनें रचलेल्या त्या टीका आहेत. शेवटची नीलकण्ठ त्रुर्धर यांची भारतभावटीका तर महामात्राच्या वाचकांच्या सुपरिचयाचीच आहे. ही टीकाहि शांकरमतानुयायी असली तरी स्वतंत्र

विचाराची व अभ्यसनीय अशी टीका आहे. यांतल्या नं. १, २, ३, ५, ६, १० व ११ अशा सात टीका पूर्वीच्या आवृत्तीत समाविष्ट केल्या गेल्या होत्या. आतां नं. ४ ची तात्पर्यचंद्रिका, नं. ७ चें पैशाचभाष्य आणि नं. ८ चें वेंकटनाथाचें व्याख्यान व नं. ९ ची तत्त्वदीपिका टीका एवढ्या चार नव्या टीकावाचकांच्या समोर प्रथमच येत आहेत.

खंडखंडीत व महत्त्वाची टीका

या नव्या टीकांपैकी वेंकटनाथाचें ब्रह्मगिर्याख्यान हेंच खरें महत्त्वाचें आहे. यांत शांकराचार्यांच्या अद्वैतमताचें समर्थन असून रामानुजभाष्य व माध्वभाष्य यांचें ठिक-ठिकाणीं खंडन केलें आहे. या खंडनाची भाषाहि अगदीं सडेतोड व कठोर अशी आहे. उदाहरणार्थ, अध्याय ५ श्लो. १६ वरील व्याख्यान पाहा. या श्लोकांत 'येषां, तेषां' असे अनेकवचनी प्रयोग आहेत त्यावरून रामानुज व माध्वभाष्यांत अद्वैत मतावर टीका केली आहे; त्या टीकेला वेंकटनाथांनीं खंडखंडीत जबाब देऊन 'नवद्वारे पुरे देही' (५-१३) व 'नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' (२-१८) या श्लोकांचा अर्थ करतांना 'कां रडला ?' असा जबाब विचारला आहे. परंतु वेंकटनाथ हा टीकाकार केवळ अंधश्रद्धासांप्रदायिक नाही. ज्या ठिकाणीं रामानुजांचें मत त्याला ब्राह्म वाटलें तेथें 'यद्रामानुजैरुक्तं तद्युक्तं' (६-३७ ते ३९) असें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. अ. ५-२५ यांत 'सर्वभूतहिते रताः' याचा अर्थ 'अहिंसकाः' असा करतांना त्याचप्रमाणें 'कर्मप्येवाधिकारस्ते' (२।१७) या ठिकाणीं 'न ज्ञाननिष्ठायां' असा निषेध करतांना वेंकटनाथांच्या मनावरदेखील शांकरभाष्याचें दडपण पडलेलें दिसतें. तथापि 'ऋषयः' याचा अर्थ शांकरभाष्याप्रमाणें 'संन्यासिनः' असा न करतां त्यांनीं 'तत्त्वदर्शिनः' असाच केला आहे. पण यापेक्षां स्पष्ट भेद तीन ते सहा अध्यायांतील अनेक श्लोकांच्या विवरणांत स्पष्टपणें दिसून येतो. उदाहरणार्थ, अ. ५ श्लो. ६ यांतील 'ब्रह्म' शब्दाचा अर्थ शांकरभाष्यांत 'संन्यास' असा केला आहे. परंतु वेंकटनाथांनीं आपल्या व्याख्यानांत 'ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दात्मकं' असें यथार्थ विवरण केलें आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील श्लोक ४५ यांतील 'आत्मवान्' शब्दान्ना अर्थ शांकरभाष्याप्रमाणें 'अप्रमत्तः' असा न करतां 'सर्वकामनात्यागेन भगवन्तमेवाराधयन् धृतप्रतिज्ञो भव' असा वेगळा केला आहे. त्याशिवाय 'कर्मयोग' श्रेष्ठ कसा, तो सुकर कसा, याचेंहि त्यांनीं ठिकठिकाणीं केलेलें स्पष्टीकरण वाचनीय आहे. एकंदरीत वेंकटनाथांची टीका ही या नव्या आवृत्तीत मोठीच उपयुक्त भर पडलेली आहे.

याशिवाय पूर्वीच्या आवृत्तीत नसलेली अशी आणखी अनेक प्रकारची सुधारणा या नव्या आवृत्तीत केलेली आढळते. त्यांतल्या कांहींचा नामनिर्देश येथें करतां.

(१) गीतेंतील अनेक पाठभेदांचा उल्लेख जागोजाग केला आहेच. पण त्याशिवाय उपनिषदांत पाठभेद नाहीत अशी जी समजूत आहे ती चुकीची असल्यासुद्धें जेथें जेथें उपनिषदांतील वचनें देण्याचा प्रसंग आला तेथें तेथें उपनिषदांतील पाठांत भिन्नता असल्यास ते पाठभेदांहि कंसांत दाखविले आहेत.

(२) भाष्यकारांनी व टीकाकारांनी गीतेतील वचनांच्या समर्थनार्थ अनेक ठिकाणी श्रुतीतील वाक्ये दिली आहेत व काहीं ठिकाणी ' श्रूयते च ' असे मोघम झटले आहे. ही श्रुतीतील वचने कोणती व ती कोणत्या श्रुतीत कोठे आहेत ते शोधून काढून त्यांचा स्पष्ट निर्देश या आवृत्तीत केला आहे. हे काम अतिशय परिश्रमाचे आहे. वचन पाहतांच ते कोठे असेल ते ध्यानांत आणून शोधून काढण्याला समग्र श्रुति करतलामलकवत् पाहिजेत. पण हे गाढ विद्वत्तेचे व किचकट कामहि धूपकरशास्त्री व साधलेशास्त्री यांनी अत्यंत मेहनतीने व कसोशीने केले आहे.

(३) जेथे जेथे नवे प्रकरण सुरू झाले तेथे तेथे श्लोकांच्या डोक्यावर नव्या प्रकरणाचा नामनिर्देश केला आहे. (अध्याय ६ श्लोक २३ येथे एक प्रकरण संपून 'संकल्पप्रभवान्कामान् ' येथपासून निराळे प्रकरण सुरू होते; परंतु या पुस्तकांत श्लोक २० ते २५ एकत्रच दिले आहेत, ते चित्य आहे.)

(४) कित्येक ठिकाणी धूपकरशास्त्री यांनी विवादात्मक विषयांचे विवरण करण्यास्तव, कचित्स्थळी भिन्नार्थदर्शनार्थ, आणि काहीं ठिकाणी नवीन मतांचे खडनार्थ स्वतःची ' अविगीता ' झणून वेगळी टिप्पणी जोडली आहे. (परंतु या ' अविगीते ' ने वादस्थले कमी होण्याच्याऐवजी ती वाढण्याचाच संभव आहे. यास्तव ही टिप्पणी जोडण्याचा खटाटोप न केलेलाच बरा.) यांत कित्येक ठिकाणी ज्ञानेश्वरांची भावार्थदीपिका आणि वामन पंडितांची यथार्थदीपिका यांतील प्रासादिक वचनांचे संस्कृतीकरण करून ते संस्कृत पंडितांच्या नजरेस आणले आहे, ही गोष्ट प्रशंसनीय आहे. मराठीतील भावार्थदीपिका व यथार्थदीपिका यांची योग्यता कोणत्याहि संस्कृत विवरणापेक्षा कमी नाही, हे या उताऱ्यावरून सिद्ध होतें. असे उतारे हल्ली दिले आहेत त्यांहून अधिक दिल्यास ' अधिकस्याधिकं फलम् '.

एका श्लोकांत अध्यायाचें सार

(५) प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभी ' यामुनमुनि ' प्रणीत गीतार्थसंग्रहाचा एकेक श्लोक सटीक दिला आहे. अध्यायाचें तात्पर्य समजण्याच्या दृष्टीने हे श्लोक मोठे मार्मिक व सूचक आहेत. त्यांचा परिचय वाचकांस व्हावा झणून या षडध्यायीतील सहा श्लोक पुढे उद्धृत करतो—

अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मविद्याकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कुतश्च १
नित्यात्मासंगकर्मेहगोचरा सांख्ययोगाधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये २
असकत्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ३
प्रसंगात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थीध्याय उच्यते ४
कर्मयोगस्य सौकर्यं शैश्वर्यं चाश्वन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पंचमाध्याय उच्यते ५
योगाभ्यासविधियैर्गौ चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ६

यामुनमुनि हे रामानुजाचार्यांच्या सांप्रदायातील असल्याने त्यांनी गीतेचें तात्पर्य भाकिपर लावलेले आहे. तथापि पहिल्या षडध्यायीत कर्मयोगाचें प्रतिपादन केले असून,

तें संन्यास मार्गाहून भिन्न व स्वतंत्रपणें मोक्षप्रद आहे असेंच तात्पर्य त्यांनीं आपल्या गीतासंग्रहांत दिलें आहे.

पुराणोक्त माहात्म्य नको

गीतेच्या प्रारंभी ब्राह्मोक्त गीतामाहात्म्य दिलें आहे तें नेहमींच्या सांप्रदायास अनुसरूनच आहे; परंतु प्रत्येक अध्यायाच्या अखेरीस पद्मपुराणांतील गीतामाहात्म्याचा एकेक अध्याय जो दिला आहे तो श्रद्धाळू वाचकांना प्रिय वाटला तरी जे वाचक गीताग्रंथ हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे ह्मणूनच त्याची खरी योग्यता जाणतात त्यांना असलें पुराणोक्त माहात्म्य कर्णकटु लागतें. गीतेंत आत्मज्ञानाची एवढी महती वर्णन केली आहे असें एकीकडे सांगत असतां त्या गीतेंतला एकेक अध्याय कोणीतरी एकाचें वाचला व तेवढ्या एका अध्यायाच्या पठनाचें तो उत्तम लोकाप्रत गेला; असल्या पुराणोक्त कथा त्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथाला जोडणें समुचित नव्हे, असें आमचें मत आहे. अर्थ न समजतां केवळ पठनाचें माहात्म्य जर सांगावयाचें तर १९ टीका छापण्याची दगदग कशासाठी करावयाची ? यास्तव आम्हांस असें वाटतें कीं, गीता हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे व त्याची खरी योग्यता त्याचा अर्थ समजून तदनु रूप आचरण करण्यांतच आहे; यास्तव असलें माहात्म्य त्या ग्रंथांत असूं नये; पुराणांतच तें आहे तें ठीक आहे.

शेवटीं गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांना एवढीच विनंति करावयाची कीं, त्यांनीं इतक्या टीका जमवून त्या टीकांसह गीताग्रंथ प्रकाशित करण्याची एवढी खर्चाची जोखीम स्वशिरावर घेतलीच आहे व तिचें बीज वाचकवर्गाकडून होतच आहे. पण या गुच्छाच्या उपयुक्ततेत भर टाकण्यासाठी त्यांनीं तीनहि षट्कें समाप्त झाल्यानंतर चवथ्या उपसंहारात्मक खंडांत गीतेंतील प्रत्येक चरणाच्या आरंभीच्या अक्षरातुक्रमानें श्लोकांची सूची द्यावी व गीतेंतील प्रत्येक शब्दाची त्याच्या अर्थासह सूची द्यावी. तसेंच गीतेंतील वचनांना सदृश अशीं उपनिषदांतील सर्व वचनें एकत्र द्यावी आणि भारती युद्धाचा कालनिर्णय, प्रस्तुतच्या गीतेचा कालनिर्णय, गीतेंतील तत्त्वज्ञानाची आधुनिक तत्त्वज्ञानाशी तुलना इत्यादि प्रकरणांचा समावेश त्यांत करावा. या चौथ्या खंडाचा उपयोग आधुनिक विद्वानांना विशेष होणार आहे व त्या उपसंहारामुळें पहिले तीन खंड वाचण्याची जिज्ञासा आधुनिक विद्वानांत वाढणार आहे. असो. गीताग्रंथाचें अशा प्रकारचें सर्वांगपरिपूर्ण असें सुदृढ करण्याचें जोखमीचें काम स्वशिरावर घेतल्याबद्दल गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांचे आणि हें कार्य इतक्या दक्षतेनें करीत असल्याबद्दल धूपकर व साधले या शास्त्रिद्वयाचें पुनः एकदां अभिनेंदन करून हें अल्प परीक्षण समाप्त करतो.

शुक्रवार
ता. २० डिसेंबर १९३५ }

केसरी-पुणें.

ग्रंथ आणि ग्रंथकार नवीन ग्रंथाचा परिचय एकादशटीकोपेता श्रीमद्भगवद्गीता ।

भाग १. अ. १-६

[प्रकाशक-गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस सासून बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, फोर्ट-बंबई.
लेपादक-शास्त्री गजानन शंभु साखळे. किंमत ८ रुपये]

काही वर्षांमागे येथील गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसने सांप्रदायिक व स्वतंत्र अशा सुमारे १९ भाष्यटीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेची एक आवृत्ति प्रकाशित केली होती. श्रीमद्भगवद्गीतेवर शंकर, रामानुज, मध्व, वल्लभ (हनुमत्) या चार आचार्यांची भाष्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा बोध होण्याकरिता प्रत्येक (यापैकी तीन) भाष्यावर योग्य अधिकाराच्या सांप्रदायिक विद्वानांची टीका असून आपापल्या पंथानुसार स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या बऱ्याच टीका उपलब्ध आहेत. शंकराचार्यांच्या भाष्याचा अनुवाद आनंदगिरीने केला असून रामानुजांच्या भाष्याचे स्पष्टीकरण वेदान्त-देशिकाचार्य बेंकटनाथने केले आहे. मध्वाचार्यांचे भाष्य जयतीर्थाने उलगडले आहे. तर वल्लभाचार्यांच्या भाष्याचा खुलसा पुरुषोत्तमजीने केला आहे.* याशिवाय महा-भारताचा टीकाकार नीलकंठ, हनुमान्, बेंकटनाथ प्रभृतींच्या शंकराचार्यांनुसार केवळद्वैतपर टीका आहेत. या सर्व टीकांबरोबर रामानुजांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह आणि (त्यावर) महादेशिकाचार्य बेंकटनाथ यांची गीतार्थसंग्रहक्ष अशा दोन टीका जोडून गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसने एकूण तेरा टीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पहिल्या सहा अध्यायांची ही नवी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. परंतु यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह व त्याची रक्षा यांचा मजकूर फार थोडा असल्याने चार भाष्ये, त्यावरील (तीन टीका आणि ब्रह्मानन्दगिर्या-ख्यानादि स्वतंत्र टीका मिळून) चार टीका आणि नीलकंठादि उपरिनिर्दिष्ट तिधा स्वतंत्र टीकाकारांच्या कृती मिळून अकरा टीकांना पुस्तकाच्या नांवात प्रकाशकांनी प्राधान्य दिले आहे. १९०८ साली या पुस्तकाची जी प्रथमावृत्ति निघाली होती, तिच्यांत रामानुजांच्या भाष्यावरील टीका, हनुमत्पेशाचभाष्य, बेंकटनाथाचे ब्रह्मानन्दगिर्याख्यान (व तत्त्वदीपिका) यांचा समावेश नव्हता. सदर आवृत्तीच्या दुसऱ्या भागांत मधुसूदन, केशवकाश्मीरि भट्टाचार्य (निबार्कमतानुयायी), श्रीधर, शंकरानंद

* तत्त्वदीपिका व अमृततरंगिणी या दोन्ही स्वतंत्र टीका वल्लभ सांप्रदायी आहेत.

वगैरेंच्या आणखी ८ टीकांचा अंतर्भाव झालेला आहे, पण त्यांतहि वेंकटनाथ, हनुमान यांना स्थान मिळू शकलें नव्हतें, तें या नव्या आवृत्तीत देउन एक प्रकारें जास्त परिपूर्ण आणि विस्तृत स्वरूपाचें काम गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें केलेलें आहे. असलीं विशाल बाङ्ग्यकार्यें किती अवकाशानें घडून येतात, याचा अंदाज पहिली आवृत्ति १९०८ सालीं निघाली होती, इकडे लक्ष दिल्यास कर्तां येईल. सध्यास वषें उलटून गेल्यावर गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसला या कामाकडे नजर टाकण्याची वेळ आली. यावरून अशा बाङ्ग्यकार्यांतील आर्थिक साहसाची कल्पना होऊ शकेल. इतकीं वषें छापखान्याची व्यवस्था एकहाती व एकघोरणी रहावी हें देखील छापखान्यांच्या इतिहासांत भाग्याचें लक्षण म्हणावें लागतें. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे संस्थापक मालक कै. वा. इच्छाराम देसाई यांनीं संस्कृत शास्त्रीय ग्रंथ शीज सोसून प्रकाशांत आणण्याचा पाया घातला. त्याप्रमाणें अनेक टीकांसहित महाभारत छापण्याच्या कामालाहि सदर प्रेसच्या मालकांनीं हात घालून ठेविला आहे. त्यांपैकींच जास्तीत जास्त टीकाभाष्यें गीतार्थाच्या जिज्ञासूला एकत्र पहातां येतील अशा योजनेचें हें प्रकाशन आहे. मुंबईतील दुसऱ्या छापखान्यांनीं अनेक टीकांसहित भगवद्गीता छापण्याची उदाहरणें आहेत, परंतु त्या टीका एकाच संप्रदायाच्या आहेत. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें सगळे भाष्यकार त्यांच्या अनुवादकांसह एका ठिकाणीं आणून सोडल्यामुळें तुलनात्मक दृष्टीनें अभ्यास करणारांची उत्कृष्ट सोय झाली आहे. आतां प्रसिद्ध झालेल्या नव्या आवृत्तीचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठी कवि वामन पंडित यांच्या यथार्थदीपिकेंतून (आणि ज्ञानेश्वर महाराजांचे भावार्थ-दीपिकेंतून) दुर्बोध अर्थाचें विशदीकरण टीपांच्या रूपानें संस्कृतामधून दिलें आहे, हा होय. पूर्वीच्या आवृत्तीहून यावेळची छपाई, बांधणी, अधिक सुवक असून कागद जास्त टिकाऊ व स्वच्छ वापरलेला आहे. सर्व भाष्यें व टीका यांचें गीतार्थ आकलन होण्यासाठीं एकत्र अवलोकन केलें म्हणजे साहजिकच गीतेच्या माहात्म्याचा चमत्कार मनावर ठसल्याशिवाय रहात नाहीं. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांनीं हा चमत्कार लोकांना सुलभ व्हावा म्हणून केलेल्या प्रकाशनाच्या कामगिरीबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. सुपरॉयल आकाराचीं ६०० पानें, भिन्न भिन्न भाष्य टीका विनचूक रहाण्याकरितां ध्यावे लागलेले परिश्रम वगैरे बावीकडे लक्ष दिल्यास या भागाची किंमत ८ रुपये भारी म्हणतां येत नाहीं. प्रारंभी प्रथम षट्काचा अध्यायवार विषयानुक्रम आणि शेवटीं वर्णानुक्रमसूची दिलेली आहे. शिवाय पद्यपुराणांतील माहात्म्य जोडलेलें आहे.

[काशीस्थ-श्रीराजेश्वरशास्त्रिणां सम्मतिः]

श्रीशांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेता भगवद्गीता ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

सम्पूर्णेऽपि हि भूलोके साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 उपदेशं न पश्यामो धर्मेष्वन्येषु केवपि ॥ १ ॥
 ईश्वरभरितैरेव कैश्चिदागत्य निर्मिताः ।
 धर्मोपदेशाः खैस्तादिमतेष्वेवविधा स्थितिः ॥ २ ॥
 धन्यं हि भारतं वर्षं यत्र श्रीभगवान् स्वयम् ।
 उपदेष्टुं सुहृद्भूत्वा नरं विषमवर्तिनम् ॥ ३ ॥
 अपौरुषेयेवेदान्तवचसां महिमाऽद्भुतः ।
 यान्येव श्रीभगवता गीतानि सुहृद स्वयम् ॥ ४ ॥
 सेयं भगवती गीता हरिभक्तिमतां नृणाम् ।
 एकैव किल पर्याप्ता वेदेन ज्ञानधर्मयोः ॥ ५ ॥
 इयं हि नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषेव वाच्या न चेजं योऽभ्यसूयति ॥ ६ ॥
 अधिकारिविशेषस्य खेवंविधिवलादियम् ।
 श्रीसद्गुरुं प्रपन्नानां देगिषु धर्माभूतं बहु ॥ ७ ॥
 अतोऽस्याः सम्प्रदायस्य सिद्धयै भाष्याण्यचीकलपन् ।
 भगवत्पादपूर्वा हि पूर्वाचार्याः कृपालवः ॥ ८ ॥
 विद्वद्भौरेयरचिताष्टीका अपि लसन्ति ताः ।
 गीताया हृद्गतं यासां साहाय्याज्ज्ञायते बहु ॥ ९ ॥
 तानि भाष्याणि ताष्टीका एकत्र स्थापिता यदि ।
 चित्रा समेषा भवति ब्रह्मविद्वर्यपूरिता ॥ १० ॥
 तत्र तादात्म्यमापाद्य तदालापास्तु भक्तिवः ।
 शृण्वतां पुण्यजनुषां भुक्तिर्भुक्तिः करस्थिता ॥ ११ ॥
 इत्यालोच्यामिनन्दामष्टीकासङ्ग्रहमुद्रणम् ।
 'गुजराती' यन्त्रशालाधिपैः सम्यक् प्रवर्तितम् ॥ १२ ॥
 संशोधनादिकार्येषु टिप्पणीकल्पनेषु च ।
 वाक्यस्थलविनिर्देशे भूरिभूरिकृतश्रमाः ॥ १३ ॥
 अनन्तशास्त्रिणो धूपकरोपाह्वास्तथैव च ।
 गजाननबुधेन्द्राश्च धन्या इति हि मन्यहे ॥ १४ ॥

लिपिरियं (काशीस्थ) श्रीराजेश्वरशास्त्रिणो द्रविडस्य ।

पुरुषोत्तममासवदि ३० भौमे सं. १९९३

श्रीर्जयति ।

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

ता. ७/४/३६

गुजरातीमुद्रणालयः (सासुनबिल्डिंग, कोट, डुबई.)

एतत्संस्थाधिपतिभिरचिरादेव स्वमुद्रितमेकादशटीकोपेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकम-
स्मत्संविधेऽभिप्रायपकटनाय प्रेषितम् । तदर्थं तेषामुपकृतिभारमुल्लिख्य किञ्चिदिव लेखनीं
व्यापारयामः । अस्मिन् पुस्तके शाङ्कर-रामानुज-माध्व-बाल्लभसंज्ञकानां चतुर्णामपि
मतानां पुरस्कारं कुर्वतीनां बहूनां टीकानां संग्रहः कृतस्तेन सर्वमतानुयायिनां तुलना-
त्मकपद्धत्या गीताभ्यसनस्य सुगतिर्निर्मितैव । अविगीतारूपायां पृष्ठपादटिप्पणिकायां
च कचित्कचित् भावार्थदीपिकायथार्थदीपिकादिप्राकृतटीकानामपि मतान्तरनिवेशः
कृतः । कचित्स्वनुद्घनसुरेणानभिप्रेतमतस्य खण्डनमपि सूचितम् । अभिनवटीकासु
वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यं व्याख्यानं बहुव्युत्पादकं सुबोधं च वर्तते । भाष्याद्यु-
द्धृतवचनानां मूलस्थाननिर्देशश्च बहुशो विहितः, एषोऽस्मिन् ग्रन्थे विशेषः संशोध-
कानां विदुषां प्रमोदावहः । प्रथमषडध्यायात्मकोऽयं प्रथमो भागः प्रकटीकृतः । द्वितीया
तृतीया च षडध्यायी एवमेव मुद्रयित्वा प्रकाश्यमाना विंशत्यारूपकैर्विदुषामुपयोगाय
प्रकटीकरिष्यत इति आघोषणपत्राज्ज्ञायते । संप्रति गतेषु पञ्चविंशत्यां वर्षेषु भगवद्गीता-
वाचनस्य प्रचारो महाराष्ट्रादिदेशेष्वधिकोऽभवत् । अस्मिन्समये प्राचीनानां विविधमतानां
ज्ञानेन तत्त्वनिर्णयो निष्कलङ्को भवेज्ज्ञासुनाम् । तस्मादितद्विशुद्धलभग्रन्थस्य सुवाच्यं
सुबोधं च मुद्रणं महता द्रव्यव्ययेन कृत्वाऽभ्यासकानामुपयुक्तमिव एव कृतो गुजराती-
मुद्रणालयाध्यक्षैः श्रीमद्भिः नटवरलालप्रभृतिभिः । प्रत्यध्यायं पुराणोक्तं गीतामाहा-
त्म्यमपि योजितं, तद्यद्यपि न सर्वेषां तथापि श्रद्धालूनां प्रमोदावहमेव भवेदित्यस्ति सम्भवः ।
ग्राहकाश्चेतद्वन्धस्य सङ्कटहेतोर्तेजनं कृत्वा गुजरातीमुद्रणालयाध्यक्षाणां प्रयत्नं सफलयेयु-
रिति परमेश्वरं प्रार्थयामः । एवमेव च सङ्ग्रन्थाविष्काराय स भगवांस्तेभ्य आयुरारोग्य-
धनानि प्रायच्छतादित्याशास्ते—

पणशीकरोपाहविद्वद्रलक्ष्मणतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*; (2) Anandagiri's *Vyakhyaya*; (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya chandrika*; (5) Madhava's *Dwaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya deepika*; (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*; (8) Venkatnatha's *Brahmanandagiri*; (9) Vallabha's *Tattova-deepika*. (10) Purushotama's *Amrita tarangini*; (11) Nilakantha's *Bhava-deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Raksha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL II

(Seventh to twelfth Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1936

This book Can be had from:—
The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle
 Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

Commentators:—

Commentaries:—

General Gita Mahatmya (2)	From Varaha-puran etc.,
1 SHANKARACHARYA ...	Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri...Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant-deshika	Tatparya-Chandrika
5 MADHAVA	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya-Deepika
7 Hauuman	Paishacha BHASHYA
8 Venkatanatha Brahmananda giri
9 Vallabha Tattva deepika
10 Purushotama Amrita-tarangini
11 Nilakantha... Bhava-deepa
12 Yamuna-muni Artha sanghaha
18 Deshika Raksha
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
15 Dhupakara Shashtri Avigita Notes

This Book is Printed and Published

by

Natverlal Itchharam Desai B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो गुच्छः]

द्वितीयषट्कम्

(७-१२)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन विल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल,

कोट, मुंबई

वैकमाब्दः १९९२]

लिस्ताब्दः १९३६

[शाकाब्दः १८१८

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग, पब्लिक-स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽप्यधिकाराः राजशासनपद्ममुद्यत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराश्च	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
(श्रीगीतामाहात्म्ये, न्यासादि च)		
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	„	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्येवकटनाथः	„	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(माध्व-)भाष्यम्
६ जयतीर्थः	„	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(अद्वैतः)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथः	„	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम्
९ श्रीमद्वल्लभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरुषोत्तमजी	„	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभास्वदीपः
१२ याज्ञनसुनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वैकटनाथः		गीतार्थसङ्ग्रहश्च
१४ श्रीपाद्मपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(प्रत्यध्यायम्)
१५ अनंताख्या रूपकरशास्त्रिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

छद्रक व प्रकाशक—

नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग, पब्लिक-स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई.

निवेदनम् ।

प्रागुपक्रान्तप्रकाशनस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्योपव्याख्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन द्वितीयषट्केनेदानीं तत्रभवतो विश्वविख्यातगुणविसरान् सङ्ख्यावदभ्यसेरान् सहृदयानुपतिष्ठामहे ।

अत्र च व्याख्यानसङ्ख्यायां—तन्निवेशनक्रम—वर्णयैचिख्यादि प्रकाशितपूर्वप्रथमषट्कवदेव व्यवस्थापितमिति न तद्विषये विशेषतः किमपि वक्तव्यं विधेते । किन्तु एतच्छोधनावसरे लब्धायाः प्रायशः शुद्धायाः कस्याश्चिन्मध्याभास्यामातृकायाः साहाय्येन मुद्रणालयस्थपण्डितैरस्मिन् षट्के तद्व्याख्यं विशेषतः संशोधितमिति; भगवद्गीताया अपि काश्मीरकमाठानुसारि किमपि पुस्तकमासादितम्, यत्र भ्यांस एव प्रायोऽष्टद्वयपूर्वः पाठभेदा दरीदृश्यन्ते । तेषां च युक्तायुक्तविवेचनपूर्वकं यथास्थानमत्र प्रदर्शनं प्राज्ञप्रार्थितमपि, प्रथमषट्केऽनारब्धस्य तस्य मध्य एवोपक्रमो न युक्त इत्युपसंहार एवानुष्ठेयत्वेन निर्द्धारितमिति च जानीमः ।

एवमिहोदाहृतवचसामाकरस्थाननिर्देशोऽपि प्रायः साकल्येन सम्पादितो मुद्रणालयप्रधानपण्डितैः साधले-शास्त्रिमहोदयैः स्वयं निर्मायमाणस्यापूर्वस्योपनिषद्वाक्यकोशस्य साहाय्येनेति मन्यामहे निदर्शनमेवेतदेकं तस्योपयोगितायाः ।

अस्माकमविगीताऽपि साक्षात्कृतप्रथमषट्केगुणैकपक्षपातिभिरनेकैर्मनीषिभिरभिनन्दिता तेषामेवाशिषा कमपि प्रकर्षं पोषुपीत्यस्मिन् षट्के । यद्यपि तस्यामुपक्रान्तो महाराष्ट्रीयभक्तप्रवरप्रणीतव्याख्यागतविशेषांशानुवाद आधिक्येन विधेय इति सप्रशंसमन्वशिषन्विशेषविदः, तथापि ज्ञानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकायाः प्रथमद्वितीय-षट्कयोः संस्कृतभाषायां पद्यमयोऽनुवादः कैश्चिद्विदितः प्रकाशितश्चेति श्रुतत्वात्तृतीयषट्क एव यथाशक्ति यित्यतिष-माणा वयमिह प्रायस्तद्विषय उदासिष्महि । वामनीयाया यथार्थदीपिकायाः सङ्ग्रहे तु गृहीत एव यावच्छक्यमसौ नियोगः, किन्तु वामनीयस्य वाग्जालस्थातीव विस्तृतत्वादभेदितेमुद्रत्वाच्च तत्सारांशमात्रोद्धार एव व्यषायि यतः । तत्रापि द्वादशाध्यायगतानां पञ्चषष्ठोकानां स्वसिद्धान्तानुसारि विवरणं श्रुतिकल्पलताख्यायां भागवतीयेदस्तुतिव्याख्यायां दामनैरेव प्रसङ्गतसंस्कृतभाषायां विहितं किञ्चित्सङ्क्षिप्य सरलीकृत्य चात्रो-द्धृतम् । मन्यामहे तद्दामनप्रतिपादितार्थस्य सारल्येनानुवादेऽस्मदीयं प्रयासं तुल्यितुं समालोचिततद्वाग्जालानां सहृदयानां महत्साहाय्यमाधास्यतीति । ‘अथेतदप्यशक्तोऽसि—’ (१२।११) ‘श्रेयो हि—’ (१२।१२) इत्येवमादिषु द्वित्रस्थलेषु तु वामनीयविवरणस्यानुवादमावश्यकमपि विधातुं विविधप्रत्यूहपरा-हतोद्यमा नाशक्नवमिति मर्षणीयमेतदागो महाभागः । यत्तु कचित्केषाञ्चित्प्रतिपादितमविगीतायां प्रतिक्षिप्यते, तत्र न व्यक्तिविद्वेषो न वा मतविशेषाभिनिवेशो निदानम् ; किन्तु मूलविरोधः प्रबलप्रमाणान्तरविरोध एव वेति विश्वसिनो नास्मभ्यमसुषिष्यन्ति दोषज्ञा इति ।

या चास्माभिरस्मिन् गुच्छे गुम्फिता ब्रह्मानन्दगिरिटीका, तस्या अस्मदुपलब्धमातृकायां दशमाध्याय एकविंशत्तच्छ्लोकानां टीका न दृश्यते, तद्यदि तस्याष्टीकाया मातृकान्तरं केषाञ्चित्सन्निधौ विधेत, तर्हि शोषनार्थं तत्प्रदानेनानुग्राह्या वयमिति साङ्गलिबन्धमभ्यर्थयामः ।

यानि च गुणदोषविशेषविद्विन्निर्भेत्सुरैर्विचक्षणवैरैरस्मदीयं गीताव्याख्यागुच्छमवलोक्य प्रीतान्तरेः प्रेषितानि प्रशंसापत्राण्यस्मत्सविधिमुपसासयन्ते, तानि सादरमुसंहार एव सज्जिघृक्षामहे ।

शुद्धिपत्रं तु ग्रन्थान्ते प्रथगेव प्रकाशयिष्यत इति निवेदितपूर्वस्यापि स्मरणमत्र सामयिकं मन्यामहे ।

अन्ततश्च म्रियतनयवियोगविहृत्स्वस्मास्तु महतीमर्थहानिं सहित्वाऽपि बह्व्यहानि मुद्रणालयकार्यं निरुद्ध्या-वसरप्रदातृणां धैर्यैर्दायादिगुणमण्डितानां सौभ्रातृभूषितानां ‘गुजराती’ मुद्रणालयाधिपतीनां परमुपकार-भारं शिरसा धारयमाणा एव सानुकम्पाप्राप्तापास्तदोषाणामत्रभवतां मनीषिणामाशिषमाशासानास्तृतीयमपि षट्कं परिष्कर्तुमुद्युज्जमहे ।

अविद्याविहारमन्दिरम्, मौलैः, गोवा }
१८५८ दीपावली

विद्वद्विधेयः—
पूपकरोपाह्वः—अनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

REVIEWS

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

(First Collection) Vol. I (1 to 6 chapters)

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition by

SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

and Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon Building,
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935, Price Rs. 8/-

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work, the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact, concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The abovementioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Pāisācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by Tradition, and the Brahmanandagiri, a highly learned commentary of the Śāṅkara school composed by Veṅkatanātha, as also the Bhārata-bhavadēepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkāra' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītārahasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhi commentaries written by Jñāneśvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanana Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gītā. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete. p. p. 127-128.

The JOURNAL OF
THE UNIVERSITY OF BOMBAY,
Arts and Law No. 7
Vol. IV Nov. 1935 Part III

H. D. VELANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit. The Wilson College,
BOMBAY.

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथममुच्छे

द्वितीयषट्स्य विषयानुक्रमः

विषयाः	श्लो.	पृ.
सप्तमोऽध्यायः ।		
यामुनसुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ७]	१	३
तत्त्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्याभिमुखीकरणम् ... १	३	१०
भगवत्तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ... १...	३	११
पराउपरा चैतीशस्य प्रकृतिद्वयं तत्कार्यं च ... ४	४	११
भगवतोऽद्वैतस्वरूपम् ७	७	१८
मन्दधियां भजनोपयोगि विभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपम् ८	८	२०
एवम्भूतविभूतिलक्षणलक्षितस्यापि भगवत्स्वरूप- स्याज्ञानकारणं मायाविनो भगवतो दुस्तरतरा माया, तत्तरणोपायश्च १३	१३	२८
भगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् १६	१६	३९
आर्तादिभक्तेभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यम् १७	१७	३९
आर्तादिस्वभक्तप्रयोक्तृष्वै प्रतिपादयितुमितरेषां सकामानां देवतान्तरभवेन हेतुः २०	२०	४५
अन्यदेवताभक्तानां मौढ्यं भगवद्भक्तानां च वैशिष्ट्यम् २३	२३	४९
भगवद्भजनाधिकारित्वकथनपूर्विकोत्तराध्याय- सङ्गतिः २८	२८	५८
सप्तमाध्यायस्य माहात्म्यम् ३३	३३	

अष्टमोऽध्यायः ।

यामुनसुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ८]	६५
अर्जुनस्य सप्त प्रश्नाः १	६६
अर्जुनकृतसप्तप्रश्नोत्तराणि ३	६९
त्रियमाणस्यान्तकालीना या मतिः सैव तद्वृत्तिः ६	७९
अन्तकालीनभगवत्स्मरणपूर्विकास्तत्प्राप्तिप्रकाराः ८	८३
अङ्गारजज्ञोपासनं सफलस्तत्प्रकारश्च ११	९०
भगवत्प्राप्तेः सुखभोगुपायान्तरम् १४	९६

विषयाः	श्लो.	पृ.
सहेतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिनो लोकाः ... १६	१००	
अनावृत्तिस्थानं तत्प्राप्त्युपायश्च २०	१०७	
मृतस्य देवयानपितृयाणापरनामकौ अचिरादिमागौ २३	११२	
देवयानपितृयाणमाग्रेण गन्तृणां फलम् ... २६	१२०	
अष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम् २९	१२९	

नवमोऽध्यायः ।

यामुनसुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ९]	१२६
उक्तानुक्तज्ञानप्रशंसा १	१२७
अद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वैततत्त्वज्ञानं च ... ४	१३६
ब्रह्मणोऽसङ्गस्वभावत्वे दृष्टान्तः, हृदयप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं च ६	१४१
परमात्मनो मायोपाधिकं जगत्स्रष्टृत्वम् ... ८	१४६
अज्ञानां सुज्ञानां च सहेतुकं स्वभाववैविध्यम् ... ११	१५२
महात्मनां प्रेमभक्तिभजनप्रकाराः १४	१५९
बहुधामभजनहेतुयुतं भगवतः सर्वात्मिकत्वम् ... १६	१६२
उक्तस्वरूपाज्ञानिनां सकामानां केवलकर्मठानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् २०	१६९
निष्कामानामनन्यभक्तानां भगवद्भजनमेव सर्व- सिद्धिकरम् २२	१७२
भगवद्भूषण्यदेवतानभिज्ञानिनां तत्तद्भक्तानामधः- पतनम् २३	१७५
भगवदाराधनस्यातिसौकर्यं तदनुष्ठानस्य च फलम् २६	१८०
भगवतः सर्वैकमत्वं भक्तेर्माहात्म्यं च २९	१८५
भगवद्भजनस्य क्षीणामसृष्टयानां च सर्वेषां- अप्यधिकारः ३२, ३३	१९३
भक्तेः स्वरूपं, तस्याः सुखभजनप्रकारः फलं च ... ३४	१९६
नवमाध्यायस्य माहात्म्यम् ३७	२००

विषयः	श्लो.	पृ.	विषयः	श्लो.	पृ.
दशमोऽध्यायः ।			लोकानामर्जुनस्य च भयहेतुत्वकथनम्	२३	२९७
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः १०]	२०२		भयङ्कररूपधारणस्य भगवद्वेतुः	३२	३०६
भगवतो विरतिशयं वात्सल्यं दुर्विशेषं तत्त्वं च ...	१	२०३	विश्वरूपदर्शनेनातिभीतेनार्जुनेन कृता भगवत्स्तु- तिपूर्विका प्रार्थना	३६	३१४
प्राणिकर्मानुरूपोत्पत्त्यमानानि भगवत्कायाणि तज्ज्ञानफलं च	४	२१०	भयाङ्कुरस्यार्जुनस्याश्वासनं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ...	४७	३२९
भगवद्भक्तानां प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च ...	८	२१८	अर्जुनस्य स्वास्थ्यम्	५१	३३४
भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शृङ्गधोरर्जुनस्य प्रश्नः ...	१२	२२४	भगवद्विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च	५२	३३६
प्रहुरर्जुनस्य चित्तैकाग्र्यार्थं भगवदुक्तिः ...	१९	२३३	एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम्		३४१
पारमेश्वरं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम्	२०	२३४	द्वादशोऽध्यायः ।		
उत्पत्स्वरूपध्यानाशक्तेभ्यः सुध्वेयाः काश्चिद्भगव- द्विस्तृतयः	२१	२३७	यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः		३४६
भगवद्विभूतीनामनन्तत्वम्	४०	२५९	सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च		
भगवतः सामर्थ्येन व्यापकत्वम्	४२	२६१	कर्तव्येत्यर्जुनप्रश्नः	१	३४६
दशमाध्यायस्य माहात्म्यम्		२६३	सगुणब्रह्मनिष्ठायाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च	२	३५२
एकादशोऽध्यायः ।			निर्गुणब्रह्मनिष्ठाया दुष्करत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च ...	३	३५३
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ११]	२६६		सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ...	६	३६२
विश्वरूपदर्शनाभिलाषिणोऽर्जुनस्य प्रश्नः ...	१	२६७	सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं		
अर्जुनप्रार्थितस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः, तद्दर्शनक्षमं तस्मै दिव्य- चक्षुःप्रदानं च	५	२७४	चोपायचतुष्टयं भक्तप्रेमातिरेकश्च	८	३६६
भगवताऽर्जुनाय दर्शितस्य स्वैश्वरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनार्जुनस्य विस्मयाङ्कुरितत्वं च	९	२७८	धर्म्यामृतम्— अर्थात् [तद्विष्णोः परमं पदम- भीप्सुनां कृते भगवतोका जीवन्मुक्तधर्माः]	१३	३७४
भगवद्दर्शितस्यार्जुनदृष्टस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ...	१५	२८४	धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलप्राप्तिः	२०	३८५
भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकभयङ्क- रत्वं च	२०	२९३	द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम्		३८८
			श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयषट् श्लोकानामादि- वर्णानुक्रमः		३९९

इति श्रीभगवद्गीता-द्वितीयषट्-विषयानुक्रमः ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्नी ता
उपासनाकाण्डम्

[अध्यायाः ७ — १२]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

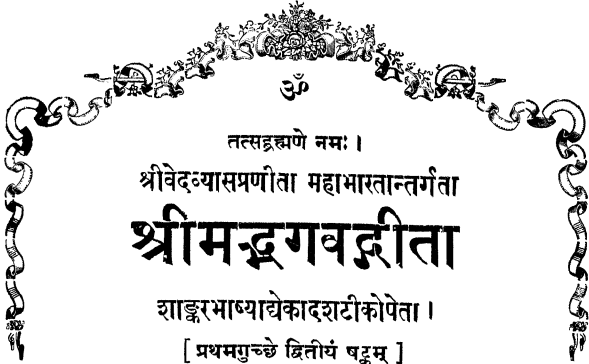
[अध्यायः ७]

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतः ।

भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसङ्ग्रहः ।

तत्र भाष्यं—‘ सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते ’ [रा. भा. ७।१] इति । तत्र प्रकृतिशब्देन ‘ मम माया दुरत्यया ’ [७।१४] इति मायाशब्दो व्याख्यातः । ‘ गुणमयी ’ [७।१४] इति विशेषणात्सैव हि विवक्षितेति गम्यते; श्रुतावपि “ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ” [श्वे. उ. ४।९] इति प्रस्तुतयोर्माया-तद्वतोः “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” [श्वे. उ. ४।१०] इति स्वयमेव विवरणाच्च । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरणवस्तुत्वात् प्रकृताविह मायाशब्दप्रयोग इति भावः । अष्टमारम्भसङ्गतौ चैतच्छ्लोकार्थः स्पष्टमभिहितः—‘ सप्तमे परस्य ब्रह्मणो बासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनावस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधारत्वं, सर्वशरीरितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वैश्वर्य कल्याणगुणगणैस्तस्यै परतरत्वं, सत्त्वरजस्तमोर्मैथेर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानमत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षया च उपासकभेदं, भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततया एकभक्तितया च अत्यर्थपरमपुरुषमित्यत्वेन च श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत् ’ [रा. भा. ८।१] इति ॥ ११ ॥

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं षट्कम्]

उपासनाकाण्डम् ।

ज्ञानविज्ञानयोगाख्यः सप्तमोऽध्यायः ७ ।

तत्त्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्याभिमुखीकरणम् ।

श्रीभगवानुवाच— मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ [६।१७]
इति प्रश्नवीजमुपन्यस्य स्वयमेव ‘ईदृशं मदीयं तत्त्वं, एवं मद्भूतान्तरात्मा स्यात्’ इत्येतद्विवक्षुः
श्रीभगवानुवाच— मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्त-
मनाः, हे पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्, मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स
मदाश्रयः । यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा
किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हि त्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवा-
ऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवम्भूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं
मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण ‘एवमेव भगवान्’ इति तच्छृणूयमानं मया ॥ १ ॥

१ अत्र नव्याः—‘योगं युञ्जन् कर्मयोगमाचरन्’ इति विवृण्वते । तदसङ्गतम् ; वात्वर्याननुपमात् । ‘योगी युञ्जीत सततं’
[६।१०] इत्यादिना पूर्वाध्याये मनस्समाधानरूपस्य पातञ्जलयोगसूत्रैवोपकान्तत्वात्, ‘मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत
मपरः’ [६।१४] इत्येतत्समानविषये तस्यैव प्रकृतत्वात्, ‘युञ्जते’ [६।१५] इत्यत्र तैरपि पातञ्जलयोगसूत्रैव
स्वीकृतत्वाच्च ।

—अविगीता ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

कर्मसत्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वम्यदर्शप्रधानं च प्रथमपट्टं व्याख्याय सच्यमपट्टमुपास्येतिष्ठे तत्पदार्थेतिष्ठे व्याख्यातुमा-
रममाणः समनन्तराध्यायमवतारयति— योगिनामिति । अती-
ताध्यायान्ते 'मद्वेतान्तरात्मना यो भजते मां' [६-४७] इति प्रश्न-
वीथे प्रदश्ये कीदृशं भगवत्तत्त्वं ? कथं वा तद्वैतान्तरात्मना स्यात् ?
इत्युच्यते प्रश्नश्च आते, स्वयमेव भगवान् पृष्ठमेतद्वक्तुमिच्छन्
उक्तवानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं सकलजग-
दायतनत्वादिनामाविधिविभूतिभाषित्वं, तत्राऽऽसक्तिर्मनसो विष-
यान्तरपरिहाण्या तन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्येवाऽऽसक्तौ हेतु-
माह— योगमिति । विषयान्तरपरिहारं हि गोचरमालोच्य-
मानो भगवत्येव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो
मनः स्थापयति, नान्यत्रेत्याशाङ्क्याऽह— मदाश्रय इति ।
योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवाऽऽसक्तमनस्त्वमुपपन्नं
तदुपापादयति— यो हीति । ईश्वराख्यायस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकट-

यति— हित्वेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनस-
त्त्वय्येवाऽऽसक्तिः, तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्विती-
यार्थं व्याचष्टे— यस्त्वमेवमिति । एवमभ्युतो यथोक्तकल्याण-
निष्ठपुरुषवदेव मभ्यासकमना यस्तत्त्वं, स त्वं तथाविधः स-
असंशयमविद्यमानः संशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा मां समं
ज्ञास्यसीति सम्बन्धः । समप्रमित्यस्यार्थमाह— समस्तमिति ।
विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिः, बलं शरीरगतं सामर्थ्यम्,
शक्तिर्मनोगतं प्रागल्भ्यम्, ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीशानसामर्थ्यम्,
आदिशब्देन ज्ञानेच्छाद्यो यद्यन्ते । असंशयमिति पदस्य
क्रियाविशेषणत्वं विशदयन् क्रियापदेन सम्बन्धं कथयति—
संशयमिति । विना संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति—
एवमेवेति । भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेक्ष्यति ?
न हि त्वायुते तदुपदेष्टा कथिदस्तीत्याशाङ्क्याऽह—
तच्छृण्वति ॥ १ ॥

३ श्रीमद्रामानुजभाष्यम् ।

प्रथमेनाध्यायपट्टेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेकारणस्य
सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं
वक्तुं तदङ्गभूतमाप्तज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं
मध्यमेन पट्टेन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दाव्याच्यमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र
'यतः पृथुतिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८-४६]
इत्यारभ्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूपाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्तिं लभते पराम्' ॥ [१८-५२, ५४] इति सङ्क्षिप्य वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

षट्सङ्गतिमाह— प्रथमेनेति । परमेत्यादिना वक्तु-
मित्यन्तेन द्वितीयपट्टार्थे उक्तः । ततः परं प्रथमपट्टार्थः ।
प्रथमेनाध्यायपट्टेनोक्तमित्यन्वयः । 'मानुपेयः' [८-१६] इत्या-
दीनामर्थः वक्ष्यति— परमप्राप्यभूतस्येति । तेन परिखुद्ध-
जीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतुः परब्रह्मात्वादिकम् ।
'परं ब्रह्म परं धाम' [१०-११] इत्यादिकं वक्ष्यति । पुरुषोत्तम-
त्वप्रकरणादीनामर्थो निरवद्यत्वम् । एतेनाचिह्ना विचारादयः
चिह्नताः ज्ञेयादयश्च परिहृताः । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०-८]
इत्यादिरर्थमाह— निखिलेति । चिदचिदात्मकं सर्वं जगत्प्रति-
निमित्तोपादानभूतस्येत्यर्थः । एवं परमप्राप्यस्यैव कारणत्वप्रति-
पादनाद्वयोमातीतमतनिरस्तम् । निमित्तोपादानत्वोभयुक्तं 'मत्तः
परतमम्' [७-७] इत्यादिभिरेतं समाज्जवाहिकम् । सर्वभूतस्य—
सर्वान्तर्यामितया सर्वेश्वरीकरस्येत्यर्थः । 'सर्वं समाप्नोषि ततो-
ऽसि सर्वः' [११-१०] इति हि वक्ष्यति । 'धूमिरायः' [७-४]
इत्यादिना विभूत्यध्यायादिना (१०) च वक्ष्यमाणं महाविभू-
तित्वं नारायणशब्दनिर्वचनमपि परमप्राप्यभूतस्य महा-

विभूतेरित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति— 'परत्वाश्लिष-
त्वास्तित्वादिना द्वित्वेनागतम् । अन्तरात्मन्या दोषप्रतिशेषमन्वतः ।
भोगलीलार्थेनिस्सीमविस्तृतिद्वययोगतः । श्रीमत्त्वादनुपास्यो-
ऽयं प्राप्यो नारायणः परमः' इति । प्राप्त्युपायभूतं
तदुपासनमिति— परमात्मोपासनमेव तत्कृत्युपायात्तात्पर्य-
पायः ; जीवज्ञानं कर्मानुष्ठानं च तन्निवर्तकत्वेन परम्परोपाय
इति भावः । अज्ञप्राप्नोर्वैचनानन्तरमज्ञिप्राप्यथोः प्रतिपादन-
मिति सङ्गत्यमिप्रायेणाह— इदानीमिति । पूर्वोक्तापरिखुद्धा-
त्मनो व्यावृत्तिं वक्ष्यमाणवैभवसङ्ग्रहं चाभिप्रेत्याह— पर-
ब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपमिति— एतेन तत्त्वपरिषु सामा-
न्यब्रह्मशब्दस्य विशेषे स्थितिर्दिशिता, अथ मोक्षोपायपरिषु वेदा-
न्तवाक्येषु वेदनोपासनादिशब्दानां विशेषपर्यवसानमाह— तदु-
पासनं च भक्तिशब्दाव्याच्यमिति । तथाहि 'ज्ञानकामात्मिके निष्ठे
योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्माख्यभूतसिद्धयर्थे पूर्वकट्टेन चोदिते ।
मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावासिसिद्धये । ज्ञानकर्मानिर्वर्त्यौ

भक्तियोगः प्रकीर्तितः' [गी. सं. २।३] इति । आत्मज्ञानपूर्वकृत्येन सुसंस्कृतशब्दो व्याख्यातः । बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वं हि प्रागेवोपादितम् । 'योगलक्षे आत्मानुष्ठितसिद्धयर्थं' इत्यत्र योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तन्नयनसाक्षात्कारस्त्विहात्मानुष्ठितशब्देनोच्यत इत्यसौनकृत्यमित्यभिप्रायेण याथात्म्यदर्शनमित्युक्तम् । तत्त्वयाथात्म्यशब्दविवरणं परब्रह्मभूतेत्यादि ।

तत्त्वशब्दोऽत्र स्वरूपपरः । याथात्म्यं यथावस्थितः प्रकारः । भक्तेः कर्मानुष्ठानसाध्यात्मदर्शनहेतुकत्वं अष्टादशे वक्ष्यत इत्याह तदेतदिति । ननु 'तमेव विदित्वाऽस्मिन्पुनरेति' [श्वे. उ. ३।८, ६।१५] इत्यादिबलाद्वेदनमात्रेण मोक्षः प्रतीयते ; अस्तु वा 'उपासीत' इति बलादुपासनरूपेण वेदनेन मोक्षः, तथापि न भक्त्या मोक्ष इति कचिदपि धृतम् ।

३ रा. भा.—उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परमप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् । "तमेव विदित्वाऽस्मिन्पुनरेति" [श्वे. उ. ३।८+यजुस्सं. ३१।१८] "तमेव विद्वानमृत इह भवति" [च. पू. ता. १०।६+तै. आ. ३।१।३] इत्यादिनाऽभिहितं वेदनम् ; "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ. उ. २।४।५+४।२।६] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृ. उ. १।४।१५] "सच्चिदश्रुदौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" [छां. उ. ७।२६।१] "भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" [मुं. उ. २।२।८] इत्यादिभिरेकार्थ्यास्मृतिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते ।

४ वे. ता. चं.—कर्मसमुच्चयश्च्युतिसिद्धो दुस्त्वजः ; परमपुरुषविषयस्यैवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्बलम्, क्षेत्रज्ञाध्यासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाथर्वशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु श्रुतेरित्याद्याशङ्क्याऽऽह—उपासनं त्वेति । उपासनमेव, न तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा ; तथापि भक्तिरूपापन्नं, नोपासनमात्रमिति द्वितीया ; एवंविधउपासनमेव, न तु कर्मसमुच्चितमिति तृतीया ; एव परविषयमेवेति चतुर्थी । एषा तु परमप्राप्त्युपायभूतमित्यनेन तत्कृतन्यायात्सूचिता । वेदान्तवाक्यसिद्धमिति—एतच्चतुष्टयमपि वेदान्तवाक्यैरेव सिद्धम्, न तु कल्पम् ; नाप्युपबंहणसापेक्षमिति भावः । तत्र प्रथमां प्रतिज्ञां समर्थयते—तमेवेत्यादिना अवगम्यत इत्यन्तेन । "श्रोतव्यो मन्तव्यः" [बृ. उ. २।४।५] इत्येतयोस्तु रागप्राप्तश्रवणमननालुबादसंपत्तात्परित्यागेन, "द्रष्टव्यः.....निदिध्यासितव्यः" इति विध्वंस्य उपात्ता । ध्यानोपासनशब्दयोरेकार्थ्यं दर्शयितुमयविशिष्टवाक्योपादानम् । "द्रष्टव्यः.....निदिध्यासितव्यः" इत्यनयोर्मिश्रावैतत्प्रसिद्धेरकवाक्यस्थयोरैक्यत्वं पौनरुक्त्यादिदोषाच्च दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विहितमिति शङ्क्यां तयोरेपि सामान्यविशेषन्यायविशेषणैकार्थ्यमेवेति दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनमात्रं च पृथक्सर्वप्रत्यभिमोक्षहेतुतया वदतोऽत एवैकार्थविष-

ययोर्वाक्ययोरोपादानम् । एतदुक्तं भवति—समानप्रकरणपठितविशेषे सामान्यशब्दानां पर्यवसानं न्यायसिद्धम् ; अतोऽत्र वेदानादिसामान्यशब्दानां ध्यानोपासनशब्दवाच्ये विशेषे पर्यवसानमभ्युपेयम् ; ध्यानं च तैलघुतावद्विच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपमिति "ध्रुवा स्मृतिः" [छां. उ. ७।२६।१] इत्यादिसिद्धम् ; सा च ध्रुवा स्मृतिः सर्वैश्वर्यविप्रमोक्षहेतुतया विहिता ; दर्शनं च तदेतुतया विहितम् ; न चेदुपायार्थं, गुरुलघुतासत्यात् फलस्य चाविशिष्टबालाद्यै सति नियमेन गुरोरपरिग्रेहोपायत्वात् प्रसङ्गात् ; न च द्वारद्वाराभावः, एकस्मिन्वाक्ये विशिष्टे कविधिसम्भवे पृथग्विधेः परिग्रहायोगात् ; न च दर्शनं स्मृतिशब्देनोपचारे कश्चिद्रूपः ; अतो ध्रुवा स्मृतिरेव दर्शनशब्देन विशेषिता ; स्मृतेश्च दर्शनसमानत्वं नाम विशदतमतया दर्शनसमानाकारत्वमेव । भवति च स्मृतेर्भावनप्राकर्षादर्शनसमानाकारता भीकानुकादिषु । यथा 'वृक्षे वृक्षे च पद्म्यामि चौर-कृष्णाजिनाम्बरम् । पृथीतधनुषं रामं पाण्डुस्तमिवाप्तकम्' [वा. रा. ३।१५।१५] इत्यादि । तथा 'लीनव प्रतिबिम्बितेव' [मा. मा. अं. ५] इत्यादि । एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरेकार्थ्यं सिद्धं "द्रष्टव्यः... निदिध्यासितव्यः" इत्यनयोरैकवाक्यस्थयोरपि सामान्यविशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति ।

३ रा. भा.—पुनश्च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तत्त्वं स्वात्मा" [मुं. उ. ३।२।३] इति विशेषणात् परेणात्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाणविषयस्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसन्तानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, 'स्नेहपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते' [लैङ्गे उ. खं.] इत्यादिवचनात् ।

४ वे. ता. चं.—अथ द्वितीयां प्रतिज्ञासुपपादयितुमाह—**पुनश्चेति** । एतदुक्तं भवति ‘नायमात्मा’ इत्यादिना केवलप्रवणमनननिदिध्यासननिषेधः, अत्यन्तनिषेधे त्वनेकप्रमाणविरोधात् । ‘यमेकैवः’ इत्यादिनापि वरणीयत्वेहेतुभूतस्वक्रियासाध्यो गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्वाच्छन्मयात्राभिधाने वैषम्यवैभूत्यादिदोषप्रज्ञाच्छान्दान्यक्याच । तथा सिद्धशुभाभिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विधेयान्तराभावात् । स च वरणीयताहेतुः साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेव च परमात्मना वरणीयः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः’ [७।१७] इति स्ववचनानिदिष्टतावृणतेः—इति । तस्याश्च प्रीतेः स्वयमपि स्वाहुतमत्त्वमुपायान्तरेणैवदृष्टपूर्वं दर्शयति **स्मर्यमाणेत्यादिना** । ‘तेषु तेवंच्युता भक्तिरच्युताऽस्तु सदा त्वचि’

३ रा. भा.—अतः “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” [नृ. पू. उ.१।६] “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [श्वे. उ.३।८+६।१५ तै. आ. ३।१।३] “नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ॥” [११।५३, ५४] इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपायातत्स्य, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्राप्तिः, उपासकविषाभेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते ।

४ वे. ता. चं.—अभ्युपगमे तदुपबृंहणीयत्वोपबृंहणत्वाभ्यां परंपरासृङ्खलमित्यभिप्रायेणाह—**अत इति** । वेदनशब्दनिर्दिष्टस्य सुकृत्यायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः । परमपुरुषव्यतिरिक्तोपायनिषेधमुक्तेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधः श्रुतौ सिद्धः । तद्वक्तव्यतिरिक्तोपायनिषेधः स्मृतौ । तदेतद्वक्तव्येदनशब्दयोरैकार्थ्यं हि षट्ते । अन्यथा तु मिथो व्याघात इति । एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्त्योपपादितम् ; अन्यप्रतिज्ञाद्वयं तत्स्थैर्यः स्थापितम् । तथा हि—वेदनव्यतिरिक्तनिषेधात्समुच्चयपक्षो निरस्तः । कर्मविषयं तद्वद्व्यतिरिक्तं तत्तावकायार्थनिरूपणेन सिद्धं भवति । श्वेताश्वतथपुरुषसूक्तवाक्यविषययोरेकविषयतयोपादानात्सर्वथास्वागतपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थ्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम् ।

३ रा. भा.—मयीति । मय्याभिमुख्येन आसक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मस्त्वरूपेण गुणेश्वचेष्टितेन मद्भिभूत्या विश्लेषे सति तत्क्षणादेव विशीर्षमाणस्वभावतया मयिमुगाढं बद्धमना मदाश्रयः तथा स्वयं च मया विना विशीर्षमाणतया मदाश्रयो मदेकाधारः मद्योगं युञ्जन् योक्तुं प्रवृत्तो योगविषयभूतं मामसंशयं निस्संशयं समग्रं सकलं यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि, तज्ज्ञानमवहितमनाः कृणु ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ मजनीयतया ‘माम्’ [६।४७] इति प्रस्तुतं स्वार्थानं भजननिवृत्तये यथावस्थितमुपादिशामीति भगवत्प्राप्त्या च मय्यासक्तमना इति । ‘आसक्तः’ इत्यव्ययवाचनार्थमाभिमुख्यसुपसर्गविवक्षितमित्याह—**आमिभुख्येनेति** । तदेव सहेतुकं प्राग्बध्यति—**मत्प्रियत्वेत्यादिना** । अहं

[वि. उ.१।२०।१८] इत्यारभ्य, ‘या प्रीतिरिविवेकानाम्’ [वि. उ. १।२०।१९] ‘क नाकष्टप्रणमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क जपो बाहुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्’ [वि. उ. २।६।४४] इत्यादिभिर्मगवद्भूक्तेः स्वाहुतमत्त्वं सिद्धम् । स्मृतिः सन्तन्यते यत्रेति वा, स्मृतेः सन्तानो यत्रेति वा; स्मृतिरसन्तानशब्देन प्रकृतं वेदनं विशेष्यते इति नपुंसकत्वोपपत्तिः । पुंलिङ्गतया वा पठितव्यम् । अस्त्येवं तथापि भक्तैर्मांशोपायत्वं कथमित्यत्राह—**तदेव हीति** । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणमाह—**स्नेहेति** । महनीयविषये स्नेहपूर्वमनुष्ठानमिति भाव्यम्, अन्यथा स्नेहपूर्वस्वप्रियतामुष्ठानमस्यापि भक्तिरूपप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वानभ्युपगमे श्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधः ।

तत्रच “महान् प्रयुष्ये पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः” [श्वे. उ.१।१२] इत्यादिबलात्पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । त्रिविदशब्दास्तु शुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्यः । अथर्वशिरःप्रवर्तनं विद्यादिष्वपि स्नेहान्धन्तार्यामिपरमपुरुषोपासनमेव विधेयमिति स्थापितं शारीरके । तत्रेति—मध्यमशुद्ध इत्यर्थः । उपास्यभूतेत्यनेन प्रकृतसङ्गतिः सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो हि षष्ठाध्यायान्तिमश्लोके ‘माम्’ [६।४७] इति प्रसक्तः । एतेन ‘स्वयायाश्चर्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतः । भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठं सप्तम उच्यते’ [गी. सं. ११] इति सङ्ग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः ॥

प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियस्तस्य मावस्तत्त्वम् । यद्वा—मम प्रियत्वातिरेकेण मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः । **मद्भिभूतिशब्देनात्र** भगवदसाधारणपरिजनपरिर्वह्यद्वेषणादीनि यद्वाते, नतु विभूतिमात्रम् ; कदाचिदपि तद्विषयायोगात् । यद्वा, विभूतित्वेनानुभवं विभूत्या विश्लेषः । स्वरूपादिभिरपि हि

विलेभो यथाभिलषितानुभवभाव एव । विशीर्षमाणस्वरूपतयेति कार्याक्षमवलक्षणैषित्वेनेत्यर्थः । तेन चात्र मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसङ्गं परिहर्तुं स्वयं चेत्सुकम् । 'मदाश्रयः' इत्यत्र 'अभ्यक्षः' इत्यादाविभावधारणं विवक्षितमिति दर्शयति मदेकाधार इति; मदनुभवैकधारक इत्यर्थः । योगोपकारकं भजनीयविषयतत्त्वज्ञानमिहोच्यते, न तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण 'युञ्जन्' इति शत्रभिप्रेतमाह योक्तुं प्रवृत्त इति । प्रारब्धापरिसमाप्तिपूर्वत्वान्ने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । योगात्पूर्वमेव तत्त्वतो ज्ञातव्यत्वायै

योगविषयभूतमित्युक्तम् । 'असंशयं समग्रम्' इत्युभयं क्रियाविशेषणम् । समग्रशब्दो निस्संशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टत्वपर इति दर्शयितुं सकलपदम्; विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः । 'तच्छृणु' इति प्रतिनिर्देशवादात्तराश्लोकालोचनया उक्तिप्रवणयोरेकविषयत्वसिद्धेचात्र 'यथा' इतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसीत्युक्तम् । उक्तेन वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । धृत्यमाणविषयस्याहङ्करत्वाच्छ्रोतुरवधानकरणं प्रथमश्लोकप्रयोजनमिति दर्शयति— अवहितमना इति ॥ १ ॥

५ माध्वभाष्यम् ।

श्रीमद्वरदराजाय नमः ॥ ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः, उत्तरैस्तु षड्विंशतमोऽध्यायः । साधनं प्राधान्येनाह— मयीति । आसक्तमना अतीव स्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव सर्वं मया कारयति, स एव मे शरणम्, तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

ज्ञानसाधनादन्यदुत्तराध्यायप्रतिपाद्यं वक्तुं 'योगे त्विमां शृणु' [२।१६] इति प्रतिज्ञातसमाप्त्यै कथमर्थान्तरमुच्यते ? इत्याशङ्कां तावत्परिहरति— साधनमिति । ज्ञानस्येति शेषः । तत्र तत्र भगवन्महिम्नोऽपि वर्णितत्वेन प्राधान्येनेत्युक्तम् । प्रातुर्थेणैतद्वर्णनं : 'उक्तं' इत्यनेन प्रतिज्ञातसमाप्तिं सूचयति । तत्र प्रतिज्ञान्तरकरणादवगम्यते । इदानीमुत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यमाह— उत्तरैस्तिष्ठति । अध्यायैरिति वर्तते । अनेन ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञेयभगवन्माहात्म्यपराविष्टौ सूचितम् । अत्रापि कचित्साधनस्योक्तत्वात् 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् । सङ्गतस्तु प्रथमश्लोक एवात्र, अनेन द्विविधेन योगेन यज्ज्ञातव्यं तच्छृण्वित्युक्तत्वात् । 'आसक्तमनाः सम्बद्धमनाः' इति प्रतीतिरित्याशयः— आसक्तैति । 'अतीव' इत्याहोऽर्थः सम्बन्धमा-

त्रस्य योगानुष्ठानादिति भावः । भगवदाश्रयत्वं सर्वसाधारणं कथं योगिनो विशेषणम् ? इत्यत्र आह— मदाश्रय इति । शरणं रक्षकः । इति स्थित इति जानमिति यावत् । 'असंशयं समग्रं' इत्युभयं भगवद्विशेषणत्वेन भास्करो व्याख्यातवान् 'संशय-रहितं समग्रं कृत्स्नं मां' इति । अपरस्तु (शां.) समग्रमित्येव 'समग्रं समस्तं विभूतिवत्त्वक्तव्यैववर्धादिगुणसम्पन्नं मां ... संशयमन्तरेण' इति; तस्मात्प्राधान्यमाह— असंशयमिति तत्र समग्रं यथा भवति तथेत्यर्थः; न हि भगवतः संशयराहित्यमिदानीं वक्तव्यम् । न च भगवान्समग्रोऽन्येन केनचिच्छक्यो ज्ञातुम्, 'स्वयमेवात्मनाऽऽत्मना वेत्थ त्वं' [१।१५] इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पेशाचभाष्यम् ।

'योगिनां' [६।४७] इत्यादिश्लोकेन प्रश्ववीजगुणपन्थस्य स्वयमेव ईदृशं मदीयं तत्त्वं, पद्मतान्त्रात्मा स्यात्' इत्येतद्विषयार्थगवानुवाच— मय्यासक्तमनाः पार्थेत्यादि । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । योगी पुरुषार्थेन केनचिदर्थी तस्माधनं कर्माग्निहोत्रादि तपोदानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते । अयं तु योगी मामेकमाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यसाधनान्तरं मय्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वेवम्भूतः सोऽसंशयं समग्रं समस्तविभूतिवत्त्वक्तव्यैववर्धादिगुणसम्पन्नं मां यथा यत्प्रकारेणैवमेवायं भगवानिति ज्ञास्यसि तच्छृण्वथ वक्ष्यमाणं मया ॥ १ ॥

८ श्रीविष्णुनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

तदेवं प्रथमे षष्ठे स्वप्नवार्थो निरूपितः, ततोऽहं मय्यमप्लेऽस्मिन्सर्ववार्थो निरूप्यते; तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते 'श्रद्धावाग्मयजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' [६।४७] इत्युक्तम्, तदेव भगवद्भजनं व्याख्यातुं सप्तमाध्याय आरभ्यते । तत्र कीदृशं तव स्वरूपं यस्य भजनरूपमिदमेतत् ? इत्येवमज्ञेन प्रश्नमाशङ्क्योत्तरं श्रीभगवानुवाच— मयि इति । मयि परमेश्वरे

आसक्तं क्षणमात्रमपि मन्दिश्रेष्ठे सद्य एव विशीर्षमाणस्त्वभाव-तया सुगाढबद्धं मनो यस्य स तपोक्तः, अतएव मदाश्रयो मदेकशरणो भूत्वा योगं पूर्वार्थाद्योक्तं युञ्जन्मनस्समाधानं योगविषयं मां समग्रं सर्वभूतिवैलक्षण्यसिद्धिस्मरणं असंशयं यथा भवति तथा येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

९ श्रीवल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वत्रात्माभिगमनं साङ्ख्ययोगकृतेः फलम् । अथातो महिमज्ञानपूर्वकं भक्तिरुच्यते ॥ १ ॥
माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ २ ॥
धातव्यं उक्त्या सेवा स्नेहोऽर्थो प्रत्ययस्य च । प्रकृतिप्रत्ययार्थात्मा निबन्धे भक्तिरुच्यते ॥ ३ ॥
माहात्म्यविज्ञानमत्र बासुदेवस्य योगिनाम् । अन्ते सिद्धिर्करं नान्यद्विति तस्योद्यमः पुनः ॥ ४ ॥
पुरुषोत्तममाहात्म्यविज्ञानं साङ्गमुत्तमम् । प्रयाणकाले सर्वस्य भक्तस्य स्मृतः फलम् ॥ ५ ॥
प्रथमं योगधर्मेण महिमज्ञानमुत्तमम् । ततः प्रपत्तिज्ञानं च ज्ञानिनः श्रेष्ठता यतः ॥ ६ ॥
ईश्वरज्ञानवान् श्रेष्ठो नात्मविज्ञानवान् परम् । यतः स्वात्मज्ञानवद्गिरीश्वरः सेव्यतेऽनिशम् ॥ ७ ॥

तत्र कीदृशमाहात्म्योऽहं यस्य सेवा कर्तव्या ? इत्यपराधनिवृत्त्यर्थं स्वमहिमानं निरूपयिष्यन् स्वयं श्रीभगवानु-
वाच—मय्यासक्तमना इति । हे पार्थ ! मयि परमात्मानि भगवति सर्वधर्माश्रये निरतिशयालौकिकलीले परम-
नियन्तरि कुरुणाशीले आसक्तचित्तः योगमुक्तलक्षणं समभ्यसन् मदाश्रयो मत्प्रपन्नः सन् निस्संशयं समग्रं
निरतिशयालौकिकगुणपूर्णं निरुपविमहिमानं यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु । सूत्रवृत्तिविदम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽऽमृततरङ्गिणी ।

भगवद्योगयुक्तात्मा युक्तो रूपप्रबोधने ।

अतः पार्थाय श्रीकृष्णः स्वरूपज्ञानस्रक्तवान् ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते 'श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो
मतः' [६।१७] इति योगसहितस्वभजनकर्तृरुक्तमत्वं स्वा-
भिमतव्यक्तं, तत्र स्वरूपाज्ञाने भजनं न भवेत्, तज्ज्ञानं च
योगज्ञानोत्तरभावीति योगस्वरूपकत्वा अथ भजनार्थं स्वरूप-

ज्ञानसाह—श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमना इति । हे
पार्थ एतच्छ्रवणयोग्य ! मदाश्रयः मदर्थमेवाऽनन्यधारणः सन्
मन्त्रीद्वार्थं संयोगार्थमाश्रयं कृत्वा योगं युजन् दास्याम्यास्वं
कुर्वन् असंशयं संशयार्हितं यथा स्यात्तथा समग्रं संयोगात्मकं
सर्वैरसहितं मां यथा ज्ञास्यसि तद्विदमस्य वक्ष्यमाणं
ज्ञानस्वरूपं मय्यासक्तमनाः मयि आलोकं स्वापेक्षार्हितं
मस्तुखामिलायिमनाः शृणु ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'यो मां भजते स मे युक्ततमो मतः' [६।१७] इत्युक्तम् ; तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्काम-
कर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तव भजनं ? केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वं ? इत्येतामर्जुनस्था-
शङ्कां स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच—मयीति । कश्चिद्भ्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदा-
श्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्नुमिच्छन्नित्यर्थः । ईदृशो योगं युज्यन् समाधिमुत्तिष्ठन् । त्वम्पदार्थविवेक-
काले यद्यपि सार्वज्ञमस्ति 'सर्वभूतस्थमात्मानं' [६।२९] इत्यादिवचनात् ; तथापि स्वरूपाद्व्य ईश्वरोऽस्ति न चेति
पातञ्जलक्राण्डयोगोस्तात्किंमीमांसकयोर्वा सेश्वरानीश्वरयोर्मैतमेदात्संशयः कारणाज्ञानाच्चासमग्रं तत्सार्वज्ञमिति
मत्वा आह—असंशयं समप्रमिति । मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत् तं प्रकारं शृणु । अत्र
वक्ष्यमाणरीत्या 'सर्वं ब्रह्म बासुदेवात्मकं' इति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञानुत्त्वमस्य योगिनः पूर्वयोग्य-
पेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं संविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

१ अत्र ज्ञानविज्ञानाज्ञानान्येवं लक्षयति ज्ञानदेवः—

तीरलम्ना तरिरिव ङ्गुठीभवति शेषुषी । परावृत्तपदो दूराद्विचारश्चापसर्पति ॥

तर्कोऽपि नैवोत्सहते यत्र तज्ज्ञानमर्जुन ! प्रपञ्चोऽन्यस्तु विज्ञानमज्ञानं तत्र सत्यधीः ॥

कौर्मोऽपि—यया स देवो भगवान् विधया वेद्यते परः । साक्षाद्देवो महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥

चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमिति तद्विद्यायेन धर्मो विवर्द्धते ॥ इति ।

[ब्र. सं. उ. खं. १।५।३६ : ३२]

नव्यास्तु—संशयानेकविधा ये बहवो विनाशिनः पदार्था विधन्ते, तेषु सर्वेष्वेक एवेश्वरो व्यापकत्वेन स्थित इत्यवबोधो ज्ञानम् ;
एकात्मित्यादीश्वराद्विधिविनाशिपदार्थाभ्युन्नतप्रकारबोधश्च विज्ञानं इति ज्ञानविज्ञाने लक्षयन्ति । सत्सङ्गतम् ; उक्तलक्षणद्वयस्याप्य—

१ शां० भा०—तच्च मद्विषयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्त-
मिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय,
यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशिष्टं भवतीति ।
मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘ज्ञास्यति’ [७१] इत्युक्त्वा परोक्ष-
ज्ञानशब्दायां तद्विशिष्टं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—तच्छेति ।
इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिफलमे किं
स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य
परोक्षत्वं व्यावर्त्यते । तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन

स्फुटयति । अनवशेषेण तदेवदमफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवण-
प्रवर्ण करोति—तज्ज्ञानमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिं
[छां. उ. ६।१.३।४] आश्रित्योत्तरार्धतात्पर्यमाह—यज्ज्ञा-
त्वेति । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह—
अत इति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—अहं ते मद्विषयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि; विज्ञानं हि विविक्ता-
कारविषयं ज्ञानम् । यथाऽहं मद्यतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतया नाना-
विधानवधिकातिशयाऽसङ्ख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन विविक्तविषय-
ज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना ? यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं
नावशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तच्छृणु’ इत्युक्तमर्थं पुनः सावधानत्वातिश-
यसम्पादनायाहमपि सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वक्ष्यामीति वदन् ‘अंसंशयं
वममं माम्’ [७१] इत्युक्तमर्थं किञ्चिदतिशयति—‘ज्ञानं तेऽहम्’
इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युत्पासाय उपस-
र्गसिद्धं विशेषं दर्शयति—विज्ञानं विविक्ताकारविषयं
ज्ञानमिति । अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तज्जनकभावव्यलक्षणा ।
श्रोतव्यत्ववक्तव्यत्वे वा तज्जनकभावक्यद्वारा तत्रोपचरति ।
ज्ञानं ज्ञात्वेति—ओदमपाकं पचतीतिवद् । एतेन विज्ञान-
शब्दस्यात्र निदिध्यासनविषयत्वं परोक्तं इत्युक्तम् । अवस्थि-
तिरिचानं ह्यत्र ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादिनाऽपि व्यज्यते । अतः

स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञान-
शब्दयोरनुरक्तः । उभयलिखितयोग्यमविभूतविशिष्टतया च
वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति—यथाऽहमिति । अनवधिका-
तिशयाऽसङ्ख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतिष्वेति पृथग्म-
दुमीहिभ्याम् ‘ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं कर्मानुष्ठेयं पश्यति वज्रनी-
यम्’ इत्यत्रापि विज्ञानशब्देनेतिवैव विवक्षितम्, अतिशयित विष-
यज्ञानस्यान्यानादरेहेतुत्वात् । ‘अशेषतः’ इत्येतस्यैव विवरणे
ज्ञानप्रशंसारूपं श्रोतारार्थं व्याख्यायति—किं बहुनेति । ‘इह
भूयः’ इत्यस्यार्थो मयि पुनरिति । अवश्यज्ञातव्यसमस्ताकार-
विशिष्टमिहोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—इदं मद्विषयं ज्ञानम् । विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु ज्ञानं वक्ष्यते, न तूक्तं, तत्कथ-
मिदं इति परामर्श इत्यत आह—इदमिति । मामिति
स्वस्य प्रकृतत्वात् तत्कथमन्यत्वेन ज्ञानमपि प्रकृतमिति भावः ।

सविज्ञानं स्वानुभवसंयुक्तं (शां. भा.) इत्येतदपाकर्तुं विज्ञान-
पदार्थमाह—विज्ञानमिति । अस्त्यैव वक्ष्यमाणत्वादपरस्य
तदभावादिति भावः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तमिदं
वक्ष्याम्यशेषतः । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः
पुनर्ज्ञातव्यमवशिष्यते; तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । ततो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एतदेव श्रोतुरभिमुखीकरणाय स्तुतवाह
द्राव्याम्—ज्ञानमिति । सविज्ञानमपरोक्षानुभवसहितं इदं
ज्ञानं शास्त्रसिद्धं ते तुभ्यमशेषतः साकल्येन अहं वक्ष्यामि,
यज्ज्ञानं ज्ञात्वा स्मितस्य इह भूयः पुनः अन्यज्ज्ञातव्यं

किमपि नावशिष्यते “सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [छं. उ.
१।१।३] इति ब्रह्मस्वरूपभिन्नस्य सर्वज्ञतया ज्ञातव्यार्थो-
भावात्त एव कृतार्थो भविष्यतीति भावः ॥ २ ॥

—परोक्षानुसृतिवक्ष्यत्वात् । तथा च वक्ष्यति—‘यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुभवयति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा’
[१।१।३] इति । ‘अशेषतः’ इति तदुपरोजनमाह वामनः—

सविज्ञाने सति ज्ञाने सुच्यन्ते गतकल्मषाः । तथापि तेषां ज्ञातव्ये विशेषः कोऽपि शिष्यते ॥

यदशेषं जगदिदं त्रिगुणा मूर्तिरैश्वरी । इति ते नावगच्छन्ति नूनं निर्गुणचिन्तकाः ॥

अशेषतः पदेनात्र रहस्यं तदपि प्रभुः । वक्ष्यामीति व्यञ्जयित्वा स्फुटमाहोत्तरं तत् । इत्यादि ।—अविगीता ।

९ व० त० दी०— वक्ष्यमाणं स्तौति— ज्ञानमिति । माहात्म्यविषयकं ज्ञानं, विज्ञानं विविधतया चिद्-चिद्रूपतया च तत्तद्विभूतिवर्मरूपतयाऽत्रान्तरविशेषैश्च यथार्थज्ञानं तेन सहितं अशेषतो वक्ष्यामि । यद्याथात्म्यं ज्ञात्वा भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ननु योगस्वरूपनिरूपणे पूर्वमपि स्वरूपज्ञानस्य कमेव, पुनरतज्ज्ञानं किंरूपं ? इत्याशङ्क्याह— ज्ञानं तेऽहमिति । अहं पुरुषोत्तमः ते तव त्वर्थं ज्ञानं शास्त्रोक्तप्रकारेण मत्स्वरूपविषयं, अशेषतः सम्पूर्णं लीलादि-सहितं वक्ष्यामि । कीदृशं तत् ? सविज्ञानं स्वरूपाद्यभवत्सहितम् ।

अनुभवस्वरूपमेवाह— इदमिति, अनुभूयमानस्वरूप-पात्मकम् । एतज्ज्ञानान्तरं पुनरन्यज्ज्ञेयं नास्तीत्याह— यदि-ति । यत् स्वरूपरूपाणुभवत्सहितं स्वरूपरूपं ज्ञात्वा इह अस्मिन् मद्भक्तिमार्गे भरतखण्डे अस्मिन्मनुष्यजन्मनि वा ज्ञातव्यं न अवशिष्यते । एतज्ज्ञानेनैव दास्यानुभूतो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानवचनं ब्रह्म । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।१।२८] इति श्रुतेः । ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितम् । किं वचनमात्रेण परोक्षज्ञानेन ? शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्या-शङ्क्याह— सविज्ञानं अनुभवसहितं ‘दशमस्त्वमसि’ [उ. सा. प. प्र. १।८।१७२, १७६] इत्यादौ शब्दादप्यपरोक्ष-ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । “ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ” [सुं. उ. १।१।३] इत्येकविज्ञानात्सर्व-विज्ञानप्रतिष्ठां श्रोतोमेव वर्णयति— यज्ज्ञात्वेति । जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोच्छेदात् सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यान्वशेषो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भगवत्स्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

१ शां० भा०— कथं ? इत्युच्यते— मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां— सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां— कश्चिदेव हि मां वेत्ति, तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

२ आ. शां० व्या.— ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— कथमित्यादिना । सहस्रशब्दस्य *बहुवाचकत्वं सुपेत्य व्या-करोति— अनेकेष्विति । सिद्धये सर्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्प-

त्यर्थमित्यर्थः । सिद्धयर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वं? इत्या-शङ्क्याऽऽह— सिद्धा एवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्स्य सुखमत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तेषामिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह— मनुष्याणामिति । मनुष्याः शास्त्रा-धिकारयोग्याः, तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते, सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतते, मद्विदां सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चि-दित्यभिप्रायः । ‘स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] ‘मां तु वेद न कश्चन’ [७।२६] इति हि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रश्नां कियत इत्यभिप्रायेणाह— वक्ष्यमाणस्येति । मनुष्यशब्दोऽत्र न जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरक-समर्थितत्वात् । अतः सिद्धयर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति दर्श-

यति शास्त्राधिकारयोग्या इति । सिद्धयर्थयतनमात्रं प्रायेण सर्वसाधारणम्, अतः ‘ सिद्धये ’ इत्यस्य ‘ कश्चित् ’ इत्युक्तवि-शेषान्वयाय सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तम् । ‘ मां वेत्ति ’ इत्युक्त-वेदनस्य तदधीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं ‘ यततामपि सिद्धानाम् ’

१ ‘ तत्त्वतः ’ इति लब्धयोगे पञ्चमी, मामित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तथा च कश्चिद्— ईश्वरप्रसादभाजनीभूतः तत्त्वं ज्ञात्वा ततो विधिविद्यासात्सना भासमानं सर्वं सगुणं ब्रह्मैवेत्यपरोक्षतयाऽऽनुभवतीति भावः । तथा च वामनः—

चित्तशुद्धिरुते ज्ञानं यथा कोऽपि न विन्दते । तत्त्वज्ञानं विना तद्वन्न वेत्ति सगुणं विभुम् ॥

कर्मयोगेन संशुद्धे चित्ते बोधोदये स्थिरे । जगत्समग्रं सगुणं ब्रह्मैवेत्यनुभूयते ॥

भावनेनेन भगवान्त्वत् किं मां वेत्ति तत्त्वतः । इति ज्ञानादपि श्रेष्ठं भक्तियोगस्य सूचयत् ॥

— अविगीता ।

* शतं दससहस्रं तु सवैमल्यवाचकम् (म० भा. १।२।१७८) इति दर्शनादित्यर्थः ।

इत्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतत इति । प्राप्यत्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । 'तत्त्वतः' इति विशिष्टं वेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति; अतो 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति' 'मद्विधेषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्ति' इति वाच्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण

सिद्धिपर्यन्तं यतमानानामित्यादिवाक्यभेदः । 'कश्चिन्मां वेत्ति' इत्यत्र कश्चिदेव वेत्ति, न द्वाविति विवक्षा व्यासभीष्माद्यनेकदर्शनादुक्ता । कश्चिदित्येवेति विवक्षा चात्र निरर्थका दौर्लभ्यवचनविरुद्धा च; अतोऽर्थवत्त्वावाद्दृश्यमाणसंवादाच्च फलितं दुर्लभत्वमिमांशं दर्शयति - न कश्चिदिति ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.—दौर्लभ्यं ज्ञानस्याह— मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानादिवचनं प्रतिज्ञाय यत्किञ्चित्कथमुच्यते ? इत्यत आह— दौर्लभ्यमिति । श्रोतुरादर-

जनार्थमिति शेषः । ज्ञानस्य दौर्लभ्ये, विज्ञानस्य तत्पुत्रात् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—कथमित्यत्रोच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यततः सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां—सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते—तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— न केवलं विनिष्टफलकत्वादेव ज्ञानस्य माहात्म्यम्, किन्त्वतिदुर्लभत्वादपीत्याह— असङ्ख्येषु हि जीवसङ्ख्ये मनुष्यातिरिक्तानां श्रेयति प्रवृत्तेरेवाभावान्मनुष्यत्वमेव प्रथमं तावदुर्लभम् । सत्यपि मनुष्यत्वे न सर्वोऽपि ज्ञानाय प्रवर्तते; किन्तु सहस्रेषु कश्चिदेव महासुकृती । सहस्रपदमानन्यपरम्, 'विषं शतं सहस्रं च (शतं दश-सहस्रं तु) सर्वमक्षयवाचकम्' [म. सा. १।२।७।८]

इति महाभारतवचनात् । अतस्तत्त्वज्ञानसाधनादृष्टायी दुर्लभतरः । सत्यप्यदृष्टातरि तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां वेत्तीति सिद्धो ज्ञानी दुर्लभतमः । सत्यपि सिद्धे तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतो वेत्ति; 'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] 'मां तु वेद न कश्चन' [७।२६] इति हि वक्ष्यति । अतो निरतिशयं ज्ञानमाहात्म्यमीदृशमहं वक्ष्यामि, सावधानो भवेति भावः ॥ ३ ॥

९ वं. तं. दी०— यतः मनुष्याणामिति । व्यात्मतत्त्वज्ञानाय कश्चिद्यततः । तादृशानामपि मध्ये मां भगवन्तं परमात्मानं सर्वधर्माभ्यसौध्वरं तत्त्वतः निरतिशयमहिमत्त्वतः कश्चिदेव व्यासनामदेवशुकादिवेत्ति, न सर्वः । अतस्तन्मदीयं ज्ञानं ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—ज्ञातव्यं कुतो नावशिष्यते ? इत्यत आह— मनुष्याणामिति । पूर्वं तु भगवत्सिद्धान्तानिस्सृ-तानां जीवानां मध्ये मनुष्यत्वं प्राप्तानामेव भजनाधिकारस्त-व्याप्तिश्च दास्यदानादुपदेहकसाध्या, तत्प्राप्त्यनन्तरं च आचार्यं समर्पितस्य देहस्य तादृश्यार्थं लीलया प्राकट्यमतिदुर्लभं, तत्रापि भावसेवया ग्रीतेन भगवदुक्तस्वरूपज्ञानमतिदुर्लभम् । एतत्सर्वसिद्धिर्यज्ज्ञानेन भवति, तज्ज्ञाने न किञ्चिदवशि-ष्यते; तदाह— मनुष्याणां सहस्रेषु भजनौषधिकप्राप्तदेहानां

सहस्रेषु असङ्ख्यातेषु कश्चित् दुर्लभो मद्व्यवहैकरूपः सिद्धये मत्सिद्धस्वरूपनिमित्तं या सिद्धिर्द्वितीयस्कन्धे [अ. १] उक्ता तदर्थं यतति यत्नवान् भवति । यतता-मपि यत्नं कुर्वतामपि सिद्धानां मध्ये कश्चिद् स्वरमणे-च्छादिभावरहितस्तत्स्वरूपत्वात्मकधामरममाणं मां तत्त्व-तस्तदनुग्रहेकलभ्यत्वेन वेत्ति जानाति । यत एतज्ज्ञान-मतिदुर्लभम् । यज्ज्ञानान्तरं न किञ्चिदवशिष्यते तन्मया लवर्धयिष्यत इति भावः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति—मनुष्याणामिति । यततां यतमानानाम् ॥ ३ ॥

पराऽपरा चेतीशस्य प्रकृतिद्वयं तत्कार्यं च ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरैर्यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो! यथेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

१ अपरैर्यमिति— प्रत्यक्षेण या संसारावस्थायां सर्वजनपरिदृश्यमाना, सा चैकैव सती प्रकाराष्टकेन भिद्यत इति एकप्रकृत्या-रम्भत्वादेकमेव विभक्तिं प्रकृतिवादेऽप्यद्वैतं प्रदर्शितम् । इत्यभिन्नवगुप्तपादाः ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.—श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति । भूमिः पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाऽच्चादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपः, अनलः, वायुः, खं, मन इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम् । अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तपण्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एवमहङ्कारावसानावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य । अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्भिर्ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्गारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण सुचेक्षुर्दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतुप्ररोचनं फलमिति मत्वाऽऽह—श्रोतारमिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरं प्रकृतिमुपन्यस्यति—आहेति । 'सुमि' शब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति—भूमिरिति । तत्र हेतुमाह—भिन्नेति । प्रकृतिसमभिव्याहाराद्वन्तन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिस्तरविकारो भूमिरित्युच्यते, न विशेष इत्यर्थः । 'सुमिशब्दवद्वादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह—तथेति । तेषामपि प्रकृतिसमानाधिष्ठितत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतौनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः । मनश्चन्द्रस्य सङ्कल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह—मन इतीति । न खल्वहङ्काराभावे सङ्कल्पविकल्पशरीरसम्भवात्तदात्मकं मनः सम्भवतीत्यर्थः । 'निश्चयलक्षणा बुद्धिः' इत्यन्युपगमादुद्दिष्टादस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्यते ।

हृद्याऽऽह—बुद्धिरिति । न हि हिरण्यगर्भसमाधिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टिबुद्धिः सिद्धयतीत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्कल्पेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति—अहङ्कार इति । अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वमित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वे हेतुमाह—प्रवर्तकत्वादिति । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—अहङ्कार एवेति । सत्त्वाहङ्कारे ममकारो भवति, तयोश्च आत्मे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति—इतीयमिति । इयमित्यपरोक्षसाक्षिदयेति यावत् । ऐश्वरी तदाश्रया तदैश्वर्योपाधिभूता । प्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतित्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युत्पद्यति—मायेति । तस्यास्तत्तत्कार्याकारेण परिणामयोग्यत्वं धोतयति—शक्तिरिति । अष्टधेति, अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अपरेति । अपरा न परा निष्कृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयम् । इतोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो ! यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नकार्यकल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिसन्तुष्य दर्शयति—अपरेति । निष्कृष्टत्वं स्पष्टयति—अनर्थकरीति । अनर्थकत्वमेव स्फोरयति—संसारैति । कथञ्चिदप्यन्यत्वं व्याप्यत्यर्थस्तु शब्दः । अन्यामात्यन्ताविलक्षणा-

मिति यावत् । अन्यत्वमेव स्पष्टयति—विशुद्धामिति । प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह—ममेति । प्रकृत्यत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—जीवभूतामिति । प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरनन्तरविशेषमाह—यथेति । न हि जीवरहितं जगद्वारयितुं शक्यमित्याशयेनाऽऽह—अन्तरिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—अस्य विचित्रानन्तमोग्यमोगोपकरणमोगस्थानरूपेण अवस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकपृथिव्यमेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महद्दहङ्काररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥ इयं ममापरा प्रकृतिः; इतस्त्वन्यां इतोऽचेतनायाश्चेतनमोग्यभूतायाः प्रकृतेर्विसृज्यतीत्याकारां जीवभूतां परां तस्या भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि; यथेदमचेतनं कृत्स्नं जगद्वार्यते ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ 'सुमि' इत्यादिना 'नत्वहे' तेषु ते मन्त्रि' [७ । १२] इत्यन्तेन स्ववाधात्म्यमुदादिश्यते । तत्र प्रथमं कारिकाण्यल्लघुविद्विष्यन्ते तच्छेषस्यापिदिसुखेन दर्शयति । सूर्यादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमानत्वाद्व्यष्टिषष्ठ्यपेक्षया प्रकृतित्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—अस्येति । केचिदाहुः—'अष्टौ प्रकृतयः' [गर्भो. ३]

इति श्रुतेरिह भूम्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि गृह्यन्ते; मनश्चान्वेन मनसः कारणभूतोऽहङ्कारः; अहङ्कारस्याहङ्कारत्वे तद्वहङ्कारावसानादहङ्कारस्य मूलकारणमिति । एवं समस्तपदमुक्त्यर्थमज्ञेयत्वाद्यष्ट्यपेक्षया प्रकृतित्वं वरमिति भावः । यद्वा, प्रकृतिशब्देन मूलप्रकृतेर्वोच्यते; द्व्यर्थक्यात्सैवाष्टधाऽवस्थितेत्युच्यते; एषा हि पूर्वमेका, पश्चादष्टधा परिणता । अत्र स्वोपदेश

प्रभुत्वस्य प्रकृतेरवशिष्टत्वोपदेशो न सङ्गतः; नच स्वकीयत्वात् तत्सङ्गतिः, तथात्वेनेतः प्रागनुपदिष्टत्वात् । अतोः प्रत्यक्षादिति-
द्वष्टव्यव्याध्याकारपरिणता प्रकृतिरिहानुच्यते; स्वस्य तद्विलक्षण-
त्वतच्छेषित्वतन्त्रियामकत्वादिसिद्धयर्थे 'मे' इति तस्याः
स्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तं—**मदीयेति** । 'विद्धि'
इति पृथिव्यादीनामितरेतैरेकमर्थः, भोग्यत्वविषय्यमनुकानां
तन्मात्राणां कार्यविशेषप्रदर्शनार्थं च **गन्धादिगुणकेत्यु-**
क्तम् । एतेन भूतोक्तिस्तन्मात्रोपलक्षणार्थेयमिति दर्शितम् ।
तदभिप्रायेण **आकाशादीत्यादिशब्दोऽपि** पठ्यते ।
तन्मात्राणां भूतानामप्यनतिविप्रकषात्सङ्ख्यानिवेशः । मनश्शब्दः
क्षणभूतेन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थ इति दर्शयितुं **मनःप्रभृती-**
न्द्रियरूपेणेत्युक्तम् । बुद्धयहङ्काराशब्दोपलक्षणार्थः—
नन्वध्रमभ्युदासाय तत्त्वविशेषविषयत्वं ज्ञापयति **महद्-**

हङ्काररूपेणेति । एवं समष्टिष्वद्विस्तृतस्वमखिलमुक्तं भवति ।
अत्र सम्बन्धसामान्यविहितापि षष्ठी स्वस्वामिलक्षणसम्बन्ध-
विशेषपर्यवसिता ॥ ४ ॥ एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम् ;
अतथाभूताजीवादपि विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते 'अपरेयम्'
इति श्लोकेन । अपरा अनुकृष्टा अप्रधानभूतेत्यर्थः । तुल्यदो-
ऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः । 'इतः परम्' इत्येतावती-स्वस्वभेदे
सुबुधेऽप्यन्यशब्दो वैजायवहोद्विषय इत्यभिप्रायेण **अचेत-**
नाया इत्यादिकमुक्तम् । "भोका भोग्यम्" [श्रु. उ. १।११२]
इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भोक्तृत्वभोग्यत्वान्मां परत्वापरत्वे दर्शिते ।
'इदं जगत्' इति प्रमाणसिद्धनिर्देशाशङ्कोचात्—**कृत्स्नमित्यु-**
क्तम् । तत्र 'इदम्' इति परास्वनिर्देशेन सूचितमचेतनत्वम् ।
इदं च धारणं जागरादियु सङ्कल्पत इति प्रत्यक्षादिसिद्धम् ;
अन्यथाऽपि स्वस्वपतो धारणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह—महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥ ४ ॥ अपराऽनुचमा ।
वक्ष्यमाणामपेक्ष्य जीवभूता श्रीः जीवानां प्राणधारिणी चिद्रूपभूता सर्वदा सती "एतन्मह-[इदं मह-]
द्भूतम्" [बृ. उ. २।४।१२] इति श्रुतेः । जगाद च 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा ।
अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्टया भिन्नाऽष्टया पुनः ॥ महान्बुद्धिर्मनश्चैव पञ्चभूतानि चेति ह । अवरा
सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते तथा ॥ चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा । यत्समं तु प्रियं
किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्मेहात्मनः ॥ नारायणस्य महिरी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि । ताभ्यामिदं जगत्सर्वं
हरिः स्रजति भूतराह ॥' इति नारदीये ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—मनुष्याणामितिवदुत्तरमप्यन्याथैमिति
प्रतीतिरप्राप्त्यै प्रतिज्ञातायामभयोः किमादाबुच्यते ? इत्य-
पेक्षायां चाह—**प्रतिज्ञातमिति** । असङ्गतिपरिहारायान-
न्यार्थताज्ञापनाय च ज्ञानस्य प्राथम्ये हेतुसूचनाय च प्रति-
ज्ञातमित्युक्तम् । प्रतिज्ञातत्वेन सङ्गतं प्रतिज्ञातमेव । न तु
तदर्थं प्राथम्येन प्रतिज्ञातम् । 'स्वोऽहं' इत्यतः प्राक्तनग्रन्थ-
सङ्ग्रहायादियुक्तम् । महत्त्वमश्रु नोपात्तं, तर्हि नास्त्येव ?
इत्यत आह—**महत्** इति । अहङ्कारेऽहङ्काराशब्दार्थेऽन्तर्भावः ।
कार्यवाचिनाऽहङ्काराशब्देन कारणस्य महतोऽप्युपलक्षणमेव, न
त्वभाव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अपराशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षित-
मर्थमाह—**अपरेति** । अनुत्तमत्वस्य सापेक्षत्वात् किमपेक्ष-
यतेति आह—**वक्ष्यमाणामिति** । समिधानादिति भावः ।
जीवलक्षणं जीवत्वं प्राप्तमिति व्याख्यानिर्नासायैमाह—
जीवभूतेति । कथं सा जीवभूता ? इत्यत आह—**जीवाना-**
मिति । प्राणधारिणीत्येवमेव ध्वजाधारिणीतिप्रतीतिः स्यात्,
तन्निर्नासायमुक्तं **जीवानामिति** । सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा

तदीयानप्राणान्तरं धारयतीत्यर्थः । स्वप्राणधारिणी कुतो न
स्यात् ? इत्यत आह—**चिद्रूपेति** । ज्ञानात्मकविप्रकृतिः ।
यदा 'जीव प्राणधारणे' इत्यतो जीवशब्दस्य शौणिकार्थमुक्त्वा
गौर्णां वृत्तिमाश्रित्याथान्तरमनेनोक्तम् । सूतशब्दस्य सर्वदा-
सत्त्ववाचित्वे प्रयोगं दर्शयति—**एतदिति** । प्रकृतिमपेक्ष्य
श्रियः परत्वापपादनार्थमेतत् 'भूमिः' इत्यादेरभिमतमर्थं
पुराणवाक्येन स्थापयति—**जगाद** चेति । देवस्यैव । सूच्यत
इति सुष्टिः कार्यं, कार्यरूपेणेत्यर्थः । अनेन भूम्यादिशब्दैः
पञ्चतन्मात्राण्येवोच्यन्ते, न स्थूलानि भूतानि । मन इति तत्का-
रणमहङ्कारः, बुद्धिरिति महत्तमम्, अहङ्कार इत्यविद्यासंज्ञक-
मव्यक्तं, 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनादिति व्याख्यानं
निरेस्तम् । कार्यरूपेणाष्टधा भिन्नेति व्याख्यातसम्भवेन प्रसिद्धार्थ-
परित्यागाद्योपान्महत्स्यहङ्कारस्यान्तर्भाव इत्येवेति सम्बन्धः ।
जडेत्यवरत्वेपपादनम् । 'श्रीः परा' इत्यस्योपपादनमियं
धार्यते तथेत्यादि । अनन्ता देशतः गुणतश्च । परा सुख्या ।
अनादिनिधना, नत्वव्यक्तवद्विधियावती ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिर्गन्धतन्मात्रं, आपो रसतन्मात्रं,
अनलो रूपतन्मात्रं, वायुः स्पर्शतन्मात्रं, खं शब्दतन्मात्रम् । मन इति मनसः कारणमहङ्कारो बुद्धि-
र्महान्बुद्धिरित्यहङ्कारो महानहङ्कारोऽप्युक्तमहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमित्यव्यक्तम् । ननु प्रसिद्धं भूम्या-
दिशब्दैर्महाभूतानां ग्रहणं युक्तम् । मनश्शब्देनापीन्द्रियस्य बुद्धयहङ्काराशब्दाभ्यामप्यवसायवृत्ते-
रभिमानवृत्तेश्च ग्रहणम् । नैवमुपपद्यते प्रकृतिरिति च वक्ष्यमाणत्वात् । इतीये मे ममेश्वरस्य शक्ति-

भूताऽविद्यात्मिका भिन्ना विभक्ता प्रकृतिः कारणमष्टप्रकारम् ॥ ४ ॥ अपरा निष्कृष्टाऽबुद्धा बन्धा-
त्मिकेत्यर्थः । इयं यथोक्ता । इतोऽस्या अन्यामान्तरामान्तरभूतां मे ममेश्वरस्य परां प्रकृष्टां जीवभूता-
मात्मभूतां महाबाहो ! यदेदं धार्यतेऽन्तःप्रविष्टया जगत् ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रथमं तावत्
तत्राद्वैतलक्षणं ब्रह्मस्वरूपपदेष्टुकामः स्वावरजद्रुमरूपस्य
सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य स्वमायात्मकत्वं दर्शयति साधद्वयेन—
भूमिरिति । पृथिव्येतेजोवाय्वाकाशमनोबुद्धयहङ्कारभेदेन मम
प्रकृतिचिरुणात्मिकाभिर्बन्धनीयमायाशक्तिः अष्टधा भिन्ना ।
अत्र पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतवाचकैर्भूत्या दिशश्चैर्महाभूतसूक्ष्मा-
वस्थारूपपञ्चतन्मात्राणां अहङ्कारश्चैव तत्कार्येन्द्रियदशकस्य
बुद्धिश्चैव तत्कारणमहत्तत्त्वस्य चोपलक्षणम् । अतो मूलप्रकृ-
तिमहद्बुद्ध्यापञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियमनोरूपेण
बुद्ध्याभिमताम्, मायापरिणामावीक्षणसङ्कल्पात्मिकावेव
बुद्ध्यहङ्कारौ अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतान्येव पञ्चतन्मात्राणीति

संज्ञाभेदमात्रेण सिद्धान्ताभिमतानां च चतुर्विंशतितत्त्वाना-
मष्टस्वेवान्नन्तर्भाव इति चतुर्विंशतिभेदभिन्नाया अपि प्रकृते-
रत्रैवान्तर्भावविवक्षया अष्टधा भिन्नेत्युक्तिरिति न कश्चि-
द्विरोधः ।

अपरेत्यमिति । अष्टषोका या मम प्रकृतिः सेयमपरा
निष्कृष्टा, जडत्वाद्बन्धरूपत्वाच्च । इतः सकाशादन्यां मे मम
प्रकृतिं जीवभूतां परां चेतनत्वेन प्रकृष्टां विद्धि जानीहि,
यथा जीवाख्यपरमकृत्या स्वकर्मद्वारेण इदं जगदायते; यद्वा
नामरूपविभागोदेदं जगत्विर्बाह्यत इत्यर्थः । ‘अनेन जीवना-
त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ [छां. उ. ६।३।२]
इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— तथाविधं स्वमहिमज्ञानं ब्रह्मवादानुसारेण स्वयमेवोपदिशति— भूमिरित्यादिना ।
तत्रादौ सर्वधर्माश्रयं पुरुषोत्तमापरपर्यायं ब्रह्मैव परं स्वेच्छया सर्वं भवतीति श्रूयते; भूमिवत् दुर्गवच्च अतएव
‘क्षीरवद्धि’ इति सूत्रे व्यवस्थापितम् ‘आत्मकृतेः परिणामात्’ [ब्र. सू. १।४।२६] इत्येवं श्रुत्यर्थं व्याख्यायाभिन्न-
निमित्तोपादानकारणं तद्ब्रह्मेति भाष्ये निगदितं च । भागवतेऽपि [१०।१०।३०, ३१] ‘स्वमेव कालो भग-
वान्विष्णुरयस्य ईश्वरः । त्वं महान् प्रकृतिः सूक्ष्मा रजस्सस्वतमोमयी’ इति । परापरप्रकृतिरूपेण स्वात्मानाऽसाधा-
रणसृष्ट्यादिकार्यकरणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं स्वस्य प्रकृतिद्वयं तावदाह द्वाभ्यां— भूमिराप इति । मे निरतिशया-
नन्तमहिम्नः सम्बन्धिनो सद्दशभूताऽप्यत्रा प्रकृतिरित्यष्टधा भिन्ना भूम्यादिरूपेण परिणताऽष्टविधा, तत्र पञ्चधा
स्थूलभारमिता, पञ्चमहाभूतानि रण्णान्येव । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेत्यनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणाधिष्ठानभूता सूक्ष्मा । चित्तं
च स्वाभेदाभिप्रायेण लोकं दृश्यमानत्वात्, स्वस्य भागवत् वा; उच्च, प्राकृतमिति नोक्तम् । इयं च प्रकृतिः
सद्दशभूताऽचिदित्युच्यते चित्सम्बन्धे सर्वकार्यकरणक्षमा, नान्यथेत्यपरा इयम् ॥ ४ ॥

अपरेति इतस्त्वन्यामजडां चित्स्वरूपां परां भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां पुरुषत्वेन निर्दिष्टामत्र जीवभूतां मे प्रकृतिं
चिद्दशभूतां विद्धि । अत्र जीवः पूर्वमविद्यया क्रियत इत्युक्तम् । तथा सति जीवीभूतामिति स्यात्पुत्रोभून् इति-
वत् । जीवत्वं च नाविद्याकृतं, किन्तु भगवता सहजेच्छया कृतं, विभागस्याविद्याकृतत्वे मानाभावात् । ‘सच्चि-
दानन्दरूपो हि भगवानुरूपोममः । एककोटिनविष्टध्विदूषश्चाक्षरतः परः ॥’ तस्य माया द्विविधेति पूर्वं निरू-
पितम् । तत्र चिद्रूपस्य या माया सा व्यामोहिका स्वरुषं व्यामोहयित्वा जीवतामापादयति । जीवतीति जीवः
केवलप्राणधारणप्रयत्नवान्, तृतीयस्कन्धे [अ. ३०] मायया जीवतापन्नतया तथानिरूपणात् । स हि मायया
व्यामोहितः व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मक आसन्यो दशविधप्राणरूपस्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा
जीव इत्युच्यते । जीव प्राणधारणे । इति धातोः कर्त्तरि अन्त्यस्य । बोधरूपोऽप्ययं आनन्दरूपस्य पृथग्भूत-
त्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्तत्सम्बन्धादानन्दो भवित्यतीति बुद्ध्या तथा सम्पद्यते ।

अयं च विभागः “ बहु स्यां प्रजायेय ” [छां. उ. ६।२।३] इतीच्छया । इच्छाऽपि तस्य सर्वभवनसमर्था
स्वरूपमेव धर्मरूपेणाभवत् इच्छारूपेणापि भवति । तत्र सद्दशस्य क्रियारूपा शक्तिः, चिद्दशस्य व्यामोहिका
माया, आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता, एतद्वितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावः, नन्वतलादिवाच्यः, तथा
भगवतो भावस्वरूपादेव निर्मितत्वात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम्, आपादकहेतुभूतकालस्य अभावात् ।
जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वात् । न सर्वदा भविष्यति पूर्वमेव जातत्वात् । तत्सङ्गे इच्छादीनामपि
जातत्वादिच्छादयत्तद्दशभूतांस्तान्सद्देकरूपान् स्थापयन्ति । तथा च तस्या अंशं प्रतिगृह्णाति स भगवान् ।
इच्छारूपः स एव कामः “ सोऽकामयत ” [छं. उ. १।२।४, ६, ७] इत्युक्तः । तथा कृत्वा भेदरूपया सच्चि-
दानन्दधर्माः स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति, तदा स भगवान् सर्वतः पाणिपादान्तो भवति साका-

रतां चापचान्; भिन्नोऽपि तथामिलितोऽभिन्न इवाखण्डो भवति, तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि जीप्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्यं प्रत्येकपथैवसाधित्वम् । 'प्रजायेय' इतीच्छयोत्कर्षार्थक-रूपेण जातः, तत्र आनन्द उल्लुष्टः, तदेतौ तं सेवमानौ जातौ, ततश्च तयोर्वैर्भी ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे ज्ञाते तदा स आनन्दज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः, तदा चिदंशस्य शक्तिः आनन्दे गतत्वात् ज्ञानवर्मस्य तं व्यामोहयति तदा तस्य जीवत्वम् । सर्वशस्तु क्रियाशक्तौ तत्त्वादव्यक्ततामापद्यते । पञ्चान्मूलभूतक्रियांशभिर्विधायं अभि-व्यज्यते । पञ्चात्सर्गां तत्कृत्वमं वा तिरोहिते स्वयमपि तिरोभवति, तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शब्दोऽभि-व्यक्तस्तिष्ठति, जीवभगवद्बुद्धिषु जीवे भगवति च । एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति च । प्रयत्नस्तु तस्यापराधीन इति स जीवग्रहणार्थं सर्वदा तिष्ठति । स चेद्गगवांस्तस्मै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रय-च्छेत् तदा तां व्यामोहिकां मायां त्यजति, प्रयत्नं च स्वरूपे चावतिष्ठति अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु न भवति तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति, यतः आनन्दस्यैवोत्कृष्टत्वात् । हीनता तु आपाततो वेति, आनन्देन सह मिलितस्वानन्दोऽपि भवति । स चैतस्त्ववर्मेण संगृहीयात् । यथोक्तं विष्णुपुराणे [६।७।६१] 'विष्णुशक्तिः परा मोक्षा क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥' इति । इयं प्रक्रिया सर्व-श्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिरसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्यते; अन्यथा प्रक्रियावाक्यानि बाधते इति श्रीमदाचार्यो-क्तपदव्याख्या । जीवभूतो भगवदंशः ययेदं जगत् शरीरं जडं सदसन्निभं च विराड्रूपं धार्यते तां मे परां प्रकृतिं विद्धि ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानतया श्रोतव्यत्वेना-र्जुनं बोधयित्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्वस्वरूपज्ञानार्थं स्वस्य सर्व-कर्तृत्वं सर्वस्वरूपत्वं चाह— भूमिराप इत्यादिभिः । भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खम्, एवं पञ्च महाभूतानि । मनः सङ्कल्पादिसाधनम्, बुद्धिर्ज्ञानात्मिका, अहङ्कारोऽभिमानादि-रूपः, इति । अनेन प्रकारेण इयं मे अष्टधा प्रकृतिर्माया भिन्ना विभानां प्राप्ता । लौकिकार्थार्थमिति भावः ॥ ४ ॥

तदेवाह— अपरेति । इयं अपरा, नीचेत्यर्थः । तु पुनः । हे महाबाहो क्रियासमर्थ एतज्ज्ञानयोग्य ! इतः सकाशादप्यां पराखल्लंघ्यां जीवभूतां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि । परत्वमेवाह— ययेदमिति । यया इदं परि-दृश्यमानं जगद्धार्यते धियते पोष्यते च । अत्रायं भावः— भगवान् स्वकीयायं जगत् सृजति; तत्र प्रकृत्या स्वशक्त्या

कीडाधिकरणभूतजगत्सृष्टिं विधाय तद्गोपार्थं कीडावैक्यया स्व-शक्त्या तद्रूपजीवसृष्टिं कृतवान्; यया इदं पूर्वकृतं भोगादिरूपेण धार्यते । तस्माद्लौकिकरूपेण जीवरूपेण भगवान् भोगं कुर्वन् कीडतीति ज्ञानेन तस्यां बन्धो न स्यात् । एतत्स्वरूपज्ञाना-द्रसादुक्तज्ञानं स्यादिति भावः । यद्वा या पूर्वमष्टोक्ता सा अपरा प्रकृतिः शक्तिः, कीडायां शक्त्यंशभूतेति भावः । संयोगविलासे अनेकधा रसोत्पत्त्यर्थमाविर्भूतेत्यर्थः । अतएव भिन्ना तद्विलासेच्छया जाता । इतः सकाशादप्यां विप्रयोगे तदन्वेषणार्थं पुनर्दास्परसंसिद्धयर्थमाविर्भूता जीवभूता दास्य-रूपा या मच्छक्तिस्तां परां केवलमदंशाखल्लंघ्यां जानीहि । उल्लुष्टरूपतामेवाह— यया इदं जडारमकं जगद्धार्यते जीवप्राकट्यानन्तरं तद्भावेन सर्वं कीडौपविकलेन पोष्यत इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपञ्चस्य ज्ञानालम्बनप्रभवत्वमाह त्रिभिः— भूमिरिति । अत्र भूम्यादिपदेस्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते, प्रकृतिरित्यधिकारात्, स्थूलभूत्यादेशं विदुतिमात्रत्वात् । तथा च भूमिरिति गन्धतन्मात्रम्, आप इति रसतन्मात्रम्, अनल इति रूपतन्मात्रम्, वायुरिति स्पर्शतन्मात्रम्, खमिति शब्दतन्मात्रम्, मन इति तत्कारणमहङ्कारः, बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिमहत्तत्त्वम् । अहङ्कारोऽयनयेत्यहङ्कारो मूलप्रकृतिः । करणे घबो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुल्यकातद्गो-ध्यम् । इयं मे मत्तोऽभिज्ञाऽऽत्युत्थिसिद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपञ्चोपादान-भूता । यद्वा नात्राव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ साङ्ख्याभिमतता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमो-ऽस्ति । "मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति" [बृ. उ. ३।५।३] इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतितत्त्वश्रवणेन सत्तु नवापि प्रकृतयः । तथा चैवं योजनम्— इयं मे मदभिज्ञा प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह पाठाज्जन्त्यत्वमवगम्यते, न साङ्ख्यानामिवाजन्त्यत्वम् । "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विज-सत्तमः" इति । 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले प्रविलीयते' [वि. पु.] इति च । तस्या अपि प्रभव-प्रलययोः स्मरणात् ॥ ४ ॥

एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिसुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—अपरेयमिति । इयं प्रागुक्ता साऽपरा अश्रेष्ठा, जडत्वात् । इतस्तु विलक्षणाग्रन्थं परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वादुल्लृष्टां मे मत्सम्बन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो ! यया प्रकृत्याऽन्तःप्रविष्टयेदं जगत्स्थावरजङ्गमशरीरात्मकं धार्यते ॥५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—एतदिति । एतद्योनीनि, एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनीं येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृतिः योनिः कारणं सर्वभूतानाम्, अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वय-द्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—एतद्योनीनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य तदुपगतं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अहमिति । ‘एतद्योनीनि’ इत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतौ एतच्छब्द-स्याव्यवधानात्प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—एते इति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि जन्ममन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन

प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतं चेतकथमहमित्याद्युक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविध-कारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति । अपर-प्रकृतेरचेतनत्वात् परप्रकृतेरचेतनत्वेऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञ इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—एतचेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्युच्चावच-भावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय । मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदी-यत्वेन च कृत्स्नस्य जगतोऽहमेव प्रभवः, अहमेव च प्रलयः, अहमेव च क्षेत्रीत्युपधारय । तथा-श्विदचित्समष्टिस्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । “महानव्यक्ते वि-लीयते, अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति” [सु. उ. २] ‘विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र !’ [वि. पु. १।२।२४] ‘प्रकृतिर्या मया-ऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषा-माधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥’ [वि. पु. ६।४।३८—३९] इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं समष्टिदोक्ता, ‘एतद्योनीनि’ इत्यर्थेन तु व्यष्टिरुच्यते । ‘अहं कृत्स्नस्य’ इति तु समष्टि-व्यष्टयोः सङ्कलितयोः कार्यत्वादिकथनम् ‘सर्वाणि भूतानि’ इति निर्वचिन्मयकार्यनिर्देशात् । एतच्छब्दः प्रस्तुतप्रकारप्रकृति-पुरुषपरामर्शः ; न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति—**एतच्चेतने-**त्यादिना । एतेन स्वरूपतो निर्बिकारस्यापि चेतनस्य देवाद-शरीरेऽप्रियतदर्धानज्ञानक्रियाभोगादिविशिष्टवेद्यापेक्षया तत्पूर्वा-चित्कल्पावस्थस्य प्रकृतिस्वप्नपरममिति सूचितम् । व्याख्येये मदीयानीत्येतन्न ईश्वर्यते ; तत्कथमत्र निर्दिश्यत इत्यत्राह—**मदीयप्रकृतिद्वययोनीनीति ।** शब्दाप्रयोगेऽपि वाक्यार्थ-सिद्धान्तितिशब्दः स्वकीयत्वपरामर्शार्थ इति भावः । भगवद-

भिप्रायस्थवचनरूपत्वाद्न मदीयशब्दोक्तिः । तथेत्यस्य तथा-सतीत्यर्थः । तस्यैव विवरणं प्रकृतिद्वयेत्यादि । पूर्वाक्तोचि-त्वादिसमुच्चयार्थो वा तथाशब्दः । प्रभवप्रलयशब्दावत्रोत्पत्ति-लयस्थानपरौ । ननु “अजामोकां” [श्रि. उ. ४।५] “नित्यो नित्यात्” [श्रि. उ. ६।१.३] “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वज्जनादी उभावपि” [१३।१९] इत्यादिषु सत्सु कार्यविषये कृत्स्नशब्देन प्रकृति-द्वयस्यापि सङ्ग्रहः कथमवगम्यते ? इत्यत्राह—**चिदचित्स-**मष्टीति । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयभुतिबलात्तयोस्त-स्मादुत्पत्तिरपि श्रुतिचिद्वेद स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते—**महा-**निति । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि ल्यो नाम क्षीरे नी तस्यैव विभागतर्हः संक्षेपविशेषः । तेन द्वयस्वरूपस्य नित्यत्वात् ‘अजां’

इत्यादेरविरोधः । उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति—विष्णोरिति । परतोदिते परत उदित इत्यर्थः । आर्थः सन्धिभेदः यद्वा, स्मृतिरनीयं प्रलयपरिवे, तत्प्रकरणस्यत्वात् । ‘दो अवखण्डने’ इत्यत्र दिते इति निष्ठान्तं पदम्; प्रथमभूते इत्यर्थः । तेन प्रलयवशा-
यामपि प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथः स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति ।

अदिते वा इति पदच्छेदः; अप्रथमभूते इत्यर्थः । तेन विभागानहः संख्य उक्तो भवति; प्रलयप्रकरणस्यत्वाद्वापि पूर्वोत्तरोपादीय-
मानस्मृतिसमानार्थत्वाभिप्रायाच्च । स्वाभिमतार्थे स्फुटार्थ-
वचनमुदाहरति—प्रकृतिरिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्ग्रे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह—अहमिति । प्रभवादेः सत्तामतीत्यादेः कारणत्वाच्चकृतत्वाच्च प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः “सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धो सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः” [छां. उ. ३।१।४।२] इति । आह च—‘स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता । यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यपिभिः स्तुतः ॥ सुखरूपस्य भोक्तृ-
त्वान्न तु सर्वस्वरूपतः । आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ॥ तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वा-
ज्जातं सुखमतीतं च ।’ इति नारदीये ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वत्रापरपरितरूपपूर्वकं भगवतो यत्परतरत्वं वक्तुमभिप्रेतं तत्र शरीरेन्द्रियविषयलक्षणाख्यकार्य-
स्य जीवानां च तयोरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुं ‘एतद्योनीनि’ इत्युक्तम् ; इदानीमहं परतर इति वक्तव्यं, इदं तु किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह—न केवलमिति । पूर्वं वाक्यभेदेन प्रकृत्यो-
रवतत्वं पतत्वं ‘मे’ इति स्ववशत्वं चोक्त्वा ‘येदेदं धार्यते जगत्’ ‘एतद्योनीनि’ इति जगदाधारत्वकारणत्वे कथिते तत्र ‘प्रकृती एव भगवद्भूतो, जगज्जन्मस्थितिक्रियास्तु प्रकृत्यधीना एव, न भगवद्धीना’ इति प्रतीतं, तस्मिन्नासाधमेतदित्यर्थः । ‘जगत्प्रतिमदैश्वर्यं’ इत्येतावत् प्रकृतिद्वारकमुपचरितमिति यावत् । प्रकृत्योः कारणत्वादिकं मदायत्तमिति भावः । जग-
द्वर्तयोः प्रभवप्रलययोः साक्षाद्भगवदैक्यमुच्यत इति प्रतीति-
निरासार्थमाह—प्रभवादेरिति । यथा पुत्रादिप्रभवो रिपु-
प्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धः पित्रादेस्तद्भोक्तृत्वं, तथा तद्भोक्तृत्वात् ।

भगवतः सर्वभोक्तृत्वं कुतः ? इत्यत आह—तथा चेति । ‘सर्वकामः’ इत्यादेर्द्वैतकत्वात् एकं भोगविषयमिति ज्ञायते ।

७ ह. पै. भा.—एषा परापरत्वेन विभक्ता प्रकृतिर्योनिः कारणं येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारयावगच्छ । अतः परं प्रकृतिरूपेण स्थितोऽहं विश्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्ति-
स्थानं प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

८ वै. ब्र. गि.—ननु चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य कथं प्रकृत्यात्म-
कत्वं येन ‘भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ ‘जीवभूतां प्रकृतिं विद्धि’ इति ब्रूषे? तत्राह—एतद्योनीनीति । एषा प्रकृतिर्योनिरुपादानकारणं येषां तान्येतद्योनीनि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि भूतानीत्युप-
धारय अवगच्छ । मृदुपादानकस्य घटादेर्मृदात्मकत्ववत्प्रकृत्यु-
पादानकस्य चिद्विचित्राख्यस्यापि प्रकृत्याख्यमायात्मकत्वमस्त्ये-
वैतर्पः । तदनेन ‘मायामात्रमिदं द्वैतमहैतं परमार्थतः’ [गौ. का. १।१।७] इत्यादिश्रुत्युक्तमस्तिस्मात्प्रपञ्चस्य माया-
परिणमत्वादेर्भ्रजालिकप्रदार्थजातत्वाच्च मिथ्यात्वं प्रदर्शितम् ।

गी. दि. ३

काम्यन्त इति कामा व्रज्याणि । गन्धरसवद्गौ गुणान्तर-
स्याप्युपलक्षकौ । सर्वमिदमभि अमितः आत्तो धृतः स्थित इत्यर्थः । न विद्यते वाक्यमनुग्रहमन्तरेण यस्यासाववाक्यः । न विद्यते आदरः आश्चर्यबुद्धिर्यस्यासौ नादरः, अवाक्यधा-
सौ नादरश्चेत्यवाक्यनादरः । कारणत्वादिनैक्यव्यपदेश इत्येत-
त्कृतः ? इत्यत आह—आह चेति । सुखरूपस्य सुख-
कारणस्य । ननु ‘स्रष्टा पाता’ इत्यादिक्रियुक्तं कादाचित्कक्रिया-
वेशे विकारित्वप्रसङ्गात् । भोगेन यद्वायुं सुखं तस्य पूर्वमभावे-
नापूर्णत्वप्रसङ्गाच्चेत आह—आगमिष्यदिति । यद्भोगे-
नागमिष्यत्सुखं तच्च सदाऽन्यस्त्येव । क्रियाच्च शक्तिरूपेण चेति चार्थः । तर्हि कथं भोगेन जातमित्युच्यते ? इति भावेन पृच्छति—अपि त्विति । उत्तरमाह—तथापीति । सदा सद्भावेऽपि यद्यपि ‘प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, प्रलीयतेऽस्मि-
न्निति प्रलयः ?’ इति शक्यते व्याख्यातुं तथापि महिमाति-
शयलाभायैवं व्याख्यातम् । एतेन ‘यस्मान्मम प्रकृती योनी सर्वभूतानां ततोऽहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ [छां. ३।१।४।२] इति व्याख्यानमहमिति भवति ॥ ६ ॥

अथ “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” [छां. उ. ३।१।४।१] इति श्रुत्युक्तमद्वैतसिद्धयौपयिकं द्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वं दर्शयति—
अहमिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम् । प्रली-
यतेऽस्मिन्निति प्रलयो नाशकारणम् । तथाचक्रेन ‘मयि सर्वं मिदं भ्रमेतं सूत्रे मणिगणा इव’ इत्यपिमथोक्तोत्तराधेगतस्थिति-
कारणत्वनिर्देशः । यदि यत्रोत्पन्नं स्थित्वा प्रलीयते, तत्ततो-
ऽभिन्नसत्तां प्रतिपद्यत इति ब्रह्मण्युपस्थितस्थितिलयवतः प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिनस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—अनयोरेव प्रकृतित्वं निर्वचनेन ज्ञापयन् स्वस्य तद्वाराऽसाधारणकार्यकारणत्वमाह—
एतद्योनीनीति । यत एव प्रकृष्टा कृतिरित्यत एतद्योनी एते एव जनिके येषां तानि स्थावरजङ्गमात्मकान्युपधारय
तुल्यस्य । तत्र जडा प्रकृतिर्देहादिरूपेण परिणमते; चेतना तु मर्दशभूता भोक्तृत्वेन क्षेत्रज्ञरूपेण तत्राविश्य
व्यामोहिकया तां धारयति इति ते यतो मत्तः कारणभूतात् प्रयोजकाद्वा सम्भूते मद्रूपे; अतोऽहमेव जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा; घटपटादेर्भूरिव । प्रकृतिपुरुषद्वारा कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—एतज्ज्ञानेन किं स्यादित्यत आह—
एतदिति । सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एतद्यो-
नीनि एते प्रकृती योनी कारणरूपे येषां तथा तदुपधारय,
उप समीपे हृदये पोषय । एतद्योनिज्ञानेन मल्लीदौपयिकत्वं
सर्वेषु भविष्यतीति भावः । यतस्तद्योनीनि सर्वाणि, ते च | मर्दशे, अतः कृत्स्नस्य सन्पूर्णस्य जगतोऽहं प्रभवः प्रकर्षेण
भवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानं, मूलकारणमित्यर्थः ।
तथा प्रकर्षेण लीयते अनेनेति लयस्थानं प्रलयकर्ताऽहम्-
मेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदिति । एतेऽपरापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिरुत्पत्तिलयस्थानं येषां भूतानां
तान्येतद्योनीनि भूतानि चतुर्विधानीत्येतदुपधारय सम्यग्ज्ञानीहि । किं पातञ्जलानामिव एते प्रकृती
ईश्वरादन्ये ? इत्याशङ्क्याह—अहमिति । कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः
प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम्, तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि
प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥

भगवतोऽद्वैतस्वरूपम् ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे 'मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—यतस्वस्मात्—मत्तः परमेश्वरात् परतरमन्यत्कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न
विद्यते, अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनञ्जय ! यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि
सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं, ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्, सूत्रे च
मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ अत्र सामान्याभिधानाविनापि सूत्रमणिगणदौ दार्ष्टान्तिकबलात् सुवर्णमयत्वरूपं विशेषमुपस्थापयत इति मन्वानो वामनः—
अनेके मणयस्तेषामेकं सूत्रं प्रतिश्रयः । सुवर्णमेव तत्सर्वं न भेदस्तत्र कश्चन ॥
मणयस्ते च तत्सूत्रं स्वममेव यथा तथा । महदादीनि चेशोऽहं सर्वं नञ्जैव केवलम् ॥
महदादीनि मणयः सूत्रमौशोऽहमञ्जैव । प्रोतानि विश्वरचनारूपेण मयि तान्यलम् ॥
हारो मणीनां घटते न सूत्रेण विना यथा । मया विना विश्वसंस्था न तथा महदादिभिः ॥ इति युक्तियुक्तं—
विनेचयति ॥

ज्ञानेशोपि—सुवर्णतन्ताव्यूतेन सुवर्णमणयो यथा । मया धृतं जगत्सर्वं सवाह्याभ्यन्तरं तथा ॥ इत्यमुमेवाशयं व्यनक्ति ।
अन्ये तु—आधारोऽसि यदि त्वमस्य जगत्स्थापेयभूतं जगद्दृश्येथास्त्वमिदं च तद्विं नियतं व्याप्नोचनागोचरम् ।
मङ्गुपादि हि दृश्यते मनु तदापेयं कचिद्गुणं तद्वैषम्यमिह स्फुटं खलु जगद्दृश्यं, त्वमक्षतिगः ॥

आधारता तं घटते कथं तदित्याक्षिपेत्पार्थ । इतीह मत्वा ।

दधान्तमन्यं किं शिष्टमन्यं जगाद् देवो जगदेकनाथः ॥

आधारभूतमपि सूत्रमदृश्यमेव संदृश्यते मणिगणश्च तदाश्रितोऽपि ।

तद्वज्रगणानुगतोऽस्मिं न च प्रतीये मन्योतस्तेतदखिलं तु जगच्चकस्ति ॥ इति परिच्छिन्नैत ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— प्रधानात्परतोऽधरात्पुरुषवत्परमा-
त्मनोऽपि परादन्यत्परं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्व-
कारणत्वमीश्वरस्योक्तपुनर्बोध्यं परिहरति—यतस्तस्मादिति ।
'नान्यदस्ति परतरं' इत्यत्र हेतुमाह—मयीति । परतरशब्दाधे-
माह—अन्यदिति । स्वातन्त्र्यव्याप्यस्यैवमन्तराशब्दः ।
निषेधफलं कथयति—अहमेवेति । सर्वजगत्कारणत्वेन

सिद्धमर्थं द्वितीयाधैव्याख्यानेन विवादयति—यस्मादिति ।
अतो दीर्घेषु तिर्घेषु च पट्षडितेषु तन्नुषु पट्षटावगतिरव-
गम्यते, तद्वन्मन्वेवावुपेतं जगदित्याह—दीर्घेति । यथा च
मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव त्रियन्ते, तदभावे विप्रकीर्णन्ते,
तथा मयैवाऽऽत्मयुगेन सर्वं व्याप्तं ततो निष्कृष्टं विनष्टमेव
स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह—सूत्र इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि
शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरः, तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव पर-
तरः । मत्तोऽन्यत् मद्यातिरिक्तं ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किञ्चिदपि परतरं नास्ति । सर्वमिदं
चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणावस्थं च मच्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवदात्मतयाऽवस्थिते मयि
प्रोतमाश्रितम् । “यस्य पृथिवी शरीरम्” [वृ. उ. ३।७।३] “यस्यात्मा शरीरम्” [श. ब्रा. १।४।
५।६।५।३०] “एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” [सु. उ. ७]
इत्यात्मशरीराभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—‘मत्तः परतरम्’ इत्यत्र पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य
व्यतिरेकेण दृढीकरणमात्रपरत्वे भन्दप्रयोजनत्वम् ; अहं परतर
इत्येवैरूपेण पूर्वमनुक्तस्यैव तथ्यातिरेकनिषेधोऽपि नातीवोचितः ।
अतोऽनुपदिष्टापूर्वाधैरपरत्वमेव शब्दस्य सम्भवदपरित्याज्यमित्य-
न्निर्माणमाह—यथेति । पूर्वश्लोकस्थतथाशब्दोऽत्रावुपेयः ; तत-
श्चानन्त्याह्वाविमृतियोगोऽन्यत्पुणयोगे दृष्टान्ति इत्यन्निर्माण-
माह—तथा ज्ञानशक्तीति । शेषित्वेनैवत्यन्तमर्थस्य तिरप्रदर्श-
नम् ; कारणतया शेषितया चेति परतत्त्वप्राकरथनमित्य-
पुनरुक्तिः । नन्वहमेवेत्यवधारणमाशङ्क्यम्, स्वस्मात्परतरनिषेधे-
ऽपि समनिषेधाप्रतीतिरित्याह—मत्तोऽन्यदिति । मद्द्वय-
तिरिक्तमिति । अयमन्निर्माणः—‘मत्तः’ इति पञ्चमी ‘न
परतरं’ इत्यनेनान्विता, तथा सत्यन्यशब्दानन्वयप्रसङ्गात् ; अतो
‘मत्तोऽन्यत्परतरं नास्ति’ इत्यन्वये अहमेव परतर इति फलितम् ;
ततश्च सामान्यधिकद्विरवसुक्तं भवति—इति । ज्ञानबलादि-
गुणान्तरयोगि किञ्चिद्विषयत्वेन ब्रह्मेशानन्दयोऽधिकारिणः
परिष्कृष्टात्मानश्च कोऽङ्गीकृताः । एवं ‘भूमिराः’ [७।४] इत्या-

दिना निरपेक्षप्रकृतिपरिणामवादः, केवलचेतनसन्निधिसाध-
रिणामित्वं, प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरं प्रत्यशेषत्ववाद्यश्च निरस्तः ।
‘मत्तः परतरम्’ इत्यनेन तु त्रिभूत्यैक्यसाम्योत्पत्तिर्णव्यक्त्यन्तर-
प्रवादेश्वरपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ।

अथ पूर्वोक्तसर्वोपादानत्वपरसक्तसविकारत्वपरिहारार्थं पुन-
रिदमिदं प्रकृतिपुरुषादिवादनिरासार्थं च सर्वाधारत्वमुत्वेन सर्व-
शरीरत्वमुच्यते ‘मयि’ इत्यर्थेन । ‘सर्वमिदम्’ इत्यनेन सर्वा-
वस्थसमस्तचिदचिद्वस्तुसंग्रह इत्यन्निर्माणयोगेन—चिदचिद्वस्तु-
जातमित्यादि । सूत्रमणिगणदृष्टान्तसामर्थ्यात् ‘प्रोतम्’ इत्य-
नेन चावुपवेशाश्रयाश्रयि भावप्रतीतिः । शरीरलक्षणमपि सूचितमि-
त्यन्निर्माणम्—मच्छरीरभूतमित्यादिकमुक्तम् । एकस्यैव
सर्वाधारत्वमनुप्रविश्य गृहत्वमाधेयं भूतप्रकृत्याधारीत्यस्यिति-
विरहस्य सूत्रदृष्टान्तसिद्धः । प्रोतशब्देन सूत्रबद्धादिभ्यामप्यभाव-
प्रतीतिव्यासायाह—आश्रितमिति । अत्र सुबालोपनिबद्धा-
क्योपादानमन्तर्भाषिणो नारायणत्वव्यक्त्यर्थमन्तर्यामिब्राह्मणा-
नुक्तत्वात्परसङ्गद्वाह्यं च ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—अहमेव परतरः, मत्तोऽन्यत्परतरं न किञ्चिदपि ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वपरं परं च तत्त्वमुक्त्वा परतरो-
ऽहमिति वक्तव्यं, ‘मत्तः’ इति किमुच्यते ? इत्यतस्तात्पर्यमाह—
अहमेवेति । परापरभूतयोः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्य पर-
तत्त्वमुक्तप्राप्त्यर्थः । किं त्वपरतत्वं यथाऽनेकं सूच्यादिभेदेन, तथा
च परतत्वं ‘मुक्तस्तु स्यात्पराभासः’ इति वचनात् । तथा

परतरमपि किमनेकमुत त्वमेक एव ? इति जिज्ञासायामहमेव
परतर इत्यनेनोच्यते इत्यर्थः । कथमनेनैवं लभ्यते ? भागव-
त्प्रतीत्योगिकाधिक्यवन्निषेधस्यात्र प्रतीतेरित्यतो योजयति—
मत्त इति । अन्यथा तरतोऽन्यशब्दस्य च वैयर्थ्यादिति
भावः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्किञ्चिन्नास्ति धनञ्जय ! । मयि सर्वाधारे सर्वमिदं
प्रोतं स्यूतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

८ वं. ब्र. नि.—यद्यर्थं प्रपञ्चमिथ्यात्वं दर्शितं तदाह—
मत्त इति । यस्मादेवमखिलमपि जगन्मिथ्याभूतं तस्मात्
मत्तः सर्वाधिष्ठानभूतपरब्रह्मणः अन्यत्किञ्चिदपि परतरं

परमार्थसत्यत्वेन श्रेष्ठं वस्तु नास्तीति दृढाद्वैतलक्षणब्रह्मस्वरूपो-
पदेशः । उत्तरार्धे तु पूर्वोक्तैकैव संयोग्य तत्रैव व्याख्या-
तम् ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मादेव माहात्म्यं पूर्वं ज्ञातव्यं मत्तः परतरं नान्यदिति । अहमेव पर इत्यर्थः । किञ्चिद् सर्वं प्रोतमाश्रितं मयि तत्र यद्यत्स्वरूपमानन्तरं बहिरिदं युग्मदाद्युपलम्भमानत्वात्सर्वं जगत् मत्स्वरूपेणेदं, नत्वविधाकल्पितम् । तत्र दृष्टान्तः— ‘सूत्रे मणिगणा इव’ इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानमुक्तं “यस्य पृथिवी शरीरं” [वृ. उ. ३।७।३] “यस्मात्मा शरीरं” [छा. प. ब्रा. १।४।१।१।३०] “य एषः [हेयः] सर्वभूतान्तरात्मा” [सुं. उ. २।१।४] इत्यादौ प्रसिद्धं विज्ञेयम् ॥ ७ ॥

१० पुं. अ. त.— यत उत्पत्तिप्रलयकारणमहमेवातो हे धनञ्जय मद्विभूतिरूप ! एतज्ज्ञानयोग्य ! मत्तः परतरं श्रेष्ठं जगत् जगति वा किञ्चित् अहं स इति भेदेनापि अन्यनास्ति, एवमुत्पत्तिप्रलयकारणेन स्वत उत्पत्तत्वाभावमन्यस्योक्त्वा स्थितिहेतुत्वेनाऽपि तथा त्वमेवेति स्वस्य स्थितिहेतुत्वमाह—

मयीति । इदं सर्वं जगत् मयि प्रोतं प्रथितं, मदाश्रयत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह सूत्रे प्रोता मणिगणा इव । अत्रायं भावः— मणिगणाः क्रीडास्थजीवाधिदैविकरूपा यथा मयि तिष्ठन्ति तथेदं जगदप्याधिदैविकं मयि तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमारमन्तो जगदुपादानत्वेनोपपाद्य तत एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते आह— मत्त इति । कारणान्मृदादेः परं पृथग्भूतं घटादिव्यवहारे तथोभेदाज्जगत् । परतरं तु गवाश्वादि, सृष्टनुपादानं कृत्वात् । एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय ! एवं प्रपञ्चे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्शय ब्रह्माणि प्रपञ्चाव्यतिरेकं सट्टान्तमाह— मयीति । मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते । यदिदं सर्वं मणिगणवत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतम् । ‘तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नम्’ इति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽहमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मन्दधियां भजनोपयोगिविभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपम् ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय ! प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथग्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बैलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

१ नन्वीश्वरस्य बीजत्वे विनाशिताऽपि प्रसक्तैव, लोके सत्यंकुरे बीजविनाशस्यावश्यमाविवर्तदर्शनात् । तत्कथं बीजत्व-विच्छेदं सनातनत्वमुच्यते ? इति चेत्— शङ्खेयं बुद्धिबिरुग्नेव भ्रामयति, न तु भगवद्विभूतिभूतबुद्धिमतः । ते हि बीजत्वेऽपि यथा नित्यत्वं न च्यवते, तथा खगमयुक्त्वमरीचिकादृष्टान्तेनोपादायेयुरेव वाक्यार्थम् । यथा ह्यन्वहं बोधुमत्वायि सुगुहम्समुद्रजे तद्बीजभूतो दिवाकरकरनिकरो न कदाचित् विशीर्यते, तथा सहस्रशः सम्भवत्स्वपि भूतेषु तद्बीजभूत ईश्वरो न मात्रयापि परिहीयत इति । एतेन समुपादीश्वरादुद्भूतानां भूतानां सत्त्वशङ्कापि गर्भेश्वरं कोऽप्यतीति गूढाभिसन्धिरनुपदमेवागासीद्भगवान् ‘बुद्धिर्बुद्धिमता-मस्मि’ इति वानमः परिरुक्तेति ।

२ बैलं सकलवस्तुधारणसमर्थमूर्खोरूपम् । काम इच्छा संविन्मात्ररूपा, यस्या घटपटादिभिर्धर्मैर्लपेति नास्ति विरोधः । इच्छा हि सर्वत्र भगवच्छक्तिरनुयायिनी न कचिद्विरुद्धयते, धर्मेः स्वागन्तुकैर्घटपटादिभिर्भेद्यत इति तदुपासकतया शुद्धसंवित्स्वभावत्वं ज्ञानिनः । उक्तं च शिवोपनिषदि— इच्छायामथवा ज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेत्’ इति । जात एव, न बाह्यप्रवृत्ति इत्यर्थः । एवं व्याख्यानां त्यक्त्वा ये ‘परंपरानुपपातकं त्रिवर्गं सेवेत’ (बा. कामसू. १।२।२) इत्याशयेन व्याचक्षते, ते सम्प्रदायक्रम-मंजानानां भगवद्वहस्यं च व्यावक्षणा नमस्तकार्या एव । सत्त्वादीनि मन्यमानि, नत्वहं तमस्य । अत एव च भगवन्मयः सर्व-भगवद्भक्तिर्न संवेद्यते, न तु नानाविषयपदार्थज्ञाननिष्ठो भगवत्सत्त्वं प्रतिपद्यत इति सकलमानसावर्जक एष क्रमः इत्यभिनव-गुप्ताचार्याः ।

—अविगीता ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतं ? इत्युच्यते—रस इति । रसोऽहं अयं यः सारः स रसस्तस्मिन्नसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाऽहमपि रस एवं प्रमांसि मशिश्वैर्योः । प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु, तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्ववेदाः प्रोताः । तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुम्बुद्धिर्दृष्टु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवादीनां रसादिषु प्रोत्वप्रती-
तेस्त्वय्येव सर्वे प्रोतमित्युक्तमिति मत्वा पृच्छति— केनेति ।
तत्रोत्तरमुत्तरप्रत्येन दर्शयति— उच्यते इति । सारो मधुरो
हेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं ? तत्राऽह— तस्मि-
न्निति । अमु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारणभूते
प्रोता आप इतिबुद्धतरत्र सर्वत्र व्याख्यायनं कर्तव्यमित्याह—
एवमिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रमांसमीत्यादि व्याचष्टे—

यथेति । चन्द्रादित्ययोरां प्रमा तद्भूते मयि तौ प्रोतावि-
त्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति— तस्मिन्निति । प्रणवभूते
तस्मिन्वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः सारभूतः शब्दस्तद्रूपे पर-
मेष्ठरे प्रोतमाकाशमित्याह— तथेति । पौरुषं वृष्विति भागं
पूर्ववद्विभजते— तथेत्यादिना । पुरुषत्वमेव विशदयति—
यत इति । पुरुषत्वसामान्यात्मके परस्मिन्मीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषा-
स्तदुपादानत्वेन तत्त्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं, तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी
प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितं, अवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।
अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्ति-
श्चास्मि विभावसावग्री । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तजीवनम् ।
तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपति मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'मयि सर्वमिदं प्रोतं' [७७]
इत्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह— पुण्य इति । पृथिव्यां
पुण्यशब्दतो यः सुरभिर्गन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथ-
यति— तस्मिन्निति । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं ? तत्रा-
ऽह— पुण्यत्वमिति । यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं
पुण्यत्वं दर्शितं, तदवादिषु रसादेरपि स्वाभाविकपुण्यत्वव्योप-
लक्षणार्थमित्याह— पृथिव्यामिति । प्रथमतः तत्राः पश्चात्
शुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः । कथं
तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिमानं ? तत्राऽह— अपुण्यत्वं त्वि-

ति । तदेव स्फुटयति— संसारिणामिति । गन्धादयः स्व-
कार्यैर्भूतैः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः
सम्पद्यन्त इत्यर्थः । यन्मात्रेस्तेजस्तद्भूते मयि प्रोतोऽमिरित्या-
ह— तेज इति । जीवनसूते च मयि सर्वाणि प्रोतानीत्याह—
तथेति । जीवनशब्दार्थमाह— येनेति । येन अनरसेनाम्बु-
क्षयेनेत्यर्थः । 'तपश्चास्मि' इत्यादेस्ताप्यर्थमाह—
तस्मिन्निति । चित्कैलास्यमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वर
प्रोतास्तपस्विनो विशेषणभावे विशिष्टस्य वस्तुनोऽभावादि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ ! सनातनं
चिरन्तनम् । किञ्च बुद्धिविवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे
प्रोतानि, कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं ? तत्राऽह— बीजमिति ।
बीजान्तरापेक्षयाऽनवस्थां वारयति— सनातनमिति । चैत-
न्यस्याभिप्रेत्यकं तत्त्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिः, तद्वतां या बुद्धिस्त-

द्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह— किञ्चेति ।
प्रागल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि सद्भूतः प्रोता इत्याह—
तेज इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्पराभिप्रेत्यसामर्थ्यं परैवा-
प्रश्रुत्यत्वम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामरागविवर्जितं-
कामश्च रागश्च कामरागौ, कामस्तृष्णाऽसन्निकृष्टेषु विषयेषु, रागो रज्जना माप्तेषु विषयेषु, ताभ्यां

कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि; न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम्
किञ्च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रैर्नानाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशन-
पानादिविषयः स कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ! ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—यच्च बलवन्तं बलं तद्वृत्ते मयि तेषां
श्रोतत्वमित्याह—बलमिति । कामकोषादिपूर्वकस्यापि बल-
स्यानुसृतिं वाच्यति—तच्चेति । कामरागयोरेक्यत्वमाशङ्क्यार्थ-
भेदमावेदयति—कामस्तृष्णेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्येसिद्धं

व्यावर्त्यं दर्शयति—न त्विति । शास्त्रार्थाविरुद्धकामसूते मयि
तथाविषयकामवतां भूतानां श्रोतत्वं विवक्षित्वाऽऽह—किञ्चेति ।
धर्माविरुद्धं काममुदाहरति—यथेति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्थाः, राजसा रजोनिर्वृ-
त्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च, ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमानानि-
त्येवं विद्धि समस्तानेव । एवं यद्यपि ते मत्तो जायन्ते, तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशः, यथा
संसारिणः । ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावा-
नामीश्वरारमत्वाभिधानादन्येषामतदात्मप्रसादयुक्तं—किञ्चेति ।
प्राणिनां त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन्वाक्यार्थमाह—ये केचित्प्राणि ।
तर्हि पितुरिव पुत्रधीनत्वं त्वतो जायमानातदधीनत्वं तवापि
स्यादिति विक्रियावबद्धमृत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यद्य-

प्रीति । मम परमार्थत्वतोषां कल्पितत्वात् तद्गुणदोषौ मयि
स्यातामित्यर्थः । तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासम्भवात्कमिति
कल्पितत्वं? इत्याशङ्क्याह—ते पुनरिति । त्रिविधानां भावानां
न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्, तथा च कल्पितस्या-
धिष्ठानसत्ताप्रतीतिस्तथाभेव तद्वत्तात्तन्मात्रत्वं सिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्वप्रकारः परम-
पुरुष एवावस्थित इति सर्वैः शब्दैः तस्यैवाभिधानमिति तत्तत्सामानाधिकरण्येनाह—रसोऽहमिति
चतुर्भिः एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः, मच्छेषभूताः, मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः,
अतस्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं 'भूमिपारः' [७।४] इत्यादिना
भेदव्यत्यर्थं उपहृतिः, 'मयि सर्वम्' [७।७] इति तु घटक-
व्यत्यर्थः; अथ तदभयनिर्वाहिताभेदश्रुत्यर्थोपहृणं कियत इत्य-
भिप्रायेणाह—अत इति । केचित् 'मयि सर्वमिदम्' इत्यस्य
रसादिधर्मविशिष्टे मयि श्रोतमित्यर्थः, तद्विवरणं 'रसोऽहम्'
इत्यादि इति व्याचक्षुः, तत्परिहारायाह—सर्वस्य
परमपुरुषशरीरत्वेनेति । परोक्तं त्वाधाराधेयमात्रवैपरी-
त्यादिदोष इति भावः । प्रकारवाचिसाद्वानां प्रकारिणि पर्यव-
सानस्याभावं जातिगुणादिशब्देष्वपि सामान्यतः सिद्धमिति
दर्शयितुं प्रकारत्वोपादानम् । अभिधानं मुख्यवृत्त्या बोधनम् ।
यद्यपि रसादिशब्दा लोके निष्कन्धाः प्रयुज्यन्ते, व्यधिकरण-
तया साक्षाद्विद्रव्योपादानम्; तथापि रसादीनां परमात्मशरीरभूत-
द्रव्यप्रकारत्वेन परमात्मनः प्रकारित्वाद्रसादिशब्दानां चात्र तत्स-
मानाधिकरणतया प्रयोगात्तत्र निष्कर्षकत्वं नास्तीत्यभ्युपगन्त-
व्यम् । द्रव्योपादानं तु तत्रतत्र द्रव्ये प्रधानभूतरसगन्धादिप्रकारी-
युतोऽहमिति ज्ञापनार्थम् । द्रव्यप्रकाराणां च तत्प्रकारत्वं 'काष्ठिय-
वान् (न्येन) यो विभर्ति' [वि. उ. १।१।२८] इत्यादिषु
प्रयुक्तमिति भावः । रसस्य पृथिव्यां वृत्तौ सत्यामप्यप्यं रूपा-
दिगुणान्नरसद्रव्येऽपि 'रसोऽहमेषु' इति विशिष्टोपा-
दानं तेजस्तत्त्वादनृपपरिणामस्य पूर्वतत्त्वात्प्रत्यक्षप्रसंगानत्वात् ।

अन्यत्र च 'आत्मगन्धा तदा (ततो) भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते'
[वि. उ. ६।१।१४] इत्यादिना च पृथिव्यादीनां गन्धराद्यधी-
नत्वमुक्तम् । एवमुत्तरप्रापि प्राधान्यतो विशेषनिर्देशे यथोचितं
भाष्यम् । प्रसा स्वाश्रयातिरिक्तप्रसारितेजोद्रव्यविशेषः । प्रम-
थैव चन्द्रसूर्यौ जगदुपकारहेतुभूताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषां
वेदानां बीजत्वादिना तेषु प्रणवः प्रधानभूतः । पौरुषं
पुरुषस्य भावः, यतः पुरुषबुद्धिरित्येकः; सन्तानपरम्पराहेतुभूतं
रेत इत्यपरे, यद्वा पौरुषं सामर्थ्यं, कर्तृत्वशक्तिरित्यर्थः; तयैव
हि कर्तुरात्मनः कारकान्तरन्यः प्राधान्यम् । वृषु जीवेतित्यर्थः ।
यद्वा पौरुषं पुंस्त्वम्; औनर्पुसकव्यावृत्तः सत्त्वादित्स्वभावविशेषः ।
नृशब्दश्च पुरुषपर्यायः । पुण्यो गन्धः तुलस्यादिगन्धः; सुरभि-
गन्धमात्रं वा; तद्योगेन हि पृथिवी सत्त्वोन्मेषस्य सुखस्य वा हेतु-
र्भवति । विभावसुराभिः । तत्र च तेजो दाहकत्वशक्तिः । भूत-
शब्देनैव शरीरिणो गृह्यन्ते । सर्वशब्देनात्र ब्रह्मसर्वादीनामपि
सङ्ग्रहः । तेषु जीवं प्राणवम्, प्राणस्थितिहेतुर्वा । येन सर्वाणि
भूतानि जीवन्ति, भूतेष्वपि जीवनीयं वा रूपम् ।

सर्वभूतानां समन्तत्वं बीजं प्रकृतितत्त्वम् । अथवा प्रधानधर्म-
निर्देशप्रकरणत्वाद्बीजशब्दोऽत्रोपादानत्वाख्यस्वभावपरः । सर्वेषां
परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमित्यर्थः । अथवा बीजं
प्ररोहकारणं जलसत्त्वात्भूतानां तत्तदुपादानद्रव्यम् । बुद्धिः अथ-

वसायः, ज्ञानमात्रं वा । तेजस्विनः प्रतापशाला, तेषां तेजः अनभिभवनीयत्वं, पराभिभवसामर्थ्यं वा । तेजोऽभिमान इति केचित् ; प्रागल्भ्यमित्यपरे । बर्त्तं धारणादिशक्तिः कामरागवशात् स्वकायं प्रवृत्तस्य बलस्य परपीडादिहेतुत्वाद्भक्त्युत्पत्तिकारादिधारणमात्रादिविषयत्वात् 'कामरागविवर्जितम्' इत्युक्तम् । काम इच्छायाः काष्ठा प्रायस्ताः । राग इच्छा । युद्धा कामशब्दः काम्य-परः, तद्विषयो रागः कामरागः ; मृतेषु देवमनुष्यादिरूपेण-वस्थितेषु जन्तुषु । धर्माविषदः कामः स्वदाप्रतीत्यादिः ।

अथ 'रसोऽहम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यं सहेतुकमुपपादय-ति—एत इति । न चायं तदधीनसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं 'राजा राष्ट्रम्' इत्यादिवदरागः, मुख्यधम्मवे इत्यन्तरायोगादिति

३ रा. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन तत्तद्वेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत्त एवोत्पन्नान् विद्विः ते मच्छरीर-तया मध्येवावस्थिता इति च । नत्वं तेषु नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थितिः, अन्यत्रात्मायत्तस्थि-तित्वेऽपि शरीरस्य शरीरेणात्मनः स्थितावप्युपकारो विद्यते; मम तु तैर्न कश्चित्थाविध उपकारः, केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'रसोऽहम्' [७८] इत्यादेः प्रदर्श-नार्थत्वं 'ये च' इत्यस्योपसंहारतां दर्शयति—किं वि-रिष्येति । तत्तद्वेतुत्वेनेति समष्टिद्वयाया अपि सङ्ग्रहः । अयं च देहवादिषिभागोऽनुस्यूयमानप्रकारानुवादियच्छब्दाभिप्रे-तः । सात्त्विकतादिकं देहादिषु प्रत्येकमन्वितम् । अपि च 'प्रवर्धः प्रीतिरानन्दः सुखं संवाताचित्तता' इत्यादयः सात्त्विका भावाः । 'अदृष्टिः परितापश्च क्रोधो मोहस्तथा क्षमा' इत्यादयो राजसाः । 'अविविक्तस्था मोहः प्रमादः स्वप्नन्निद्रा' इत्यादयस्तामसाः । एते चान्यत्र प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः । 'मत्त एव' इत्यवधारणेन

भावः । एत इत्यनेनेश्वरम्यतिः कैराश्वर्यक्रियत्वमभिप्रेतम् । सर्वे इत्यनेन ब्रह्मछादिभिरन्यैश्च क्रियमाणानामपि ब्रह्मादिशरीर-परमात्मावीनसृष्टत्वम् 'अहं कृत्स्नस्य' [७८] इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । वक्ष्यमाणराजसतामसंभ्यो वैलक्षण्यार्थमुक्तं विलक्षणता इति । 'मत्त एव प्रवर्धविधाः' [१०५] इति च वक्ष्यते । एतेन 'न विलक्षणत्वादस्य' [ब्र. सू. २।१।४] इत्य-धिकरणार्थोऽपि स्मारितः । मत्त एवोत्पन्ना इत्यादि तत्तद-स्त्वनुरूपं यथासम्भवं सामानाधिकरण्यादेतुः । गुणजातिशरीरे-ष्वनुगतः सामानाधिकरण्यहेतुरप्यविवक्षितिरिति प्रदर्शनायोक्तं मध्येवावस्थिता इति ॥ ८॥९॥१०॥११ ॥

निमित्तोपादानैक्यं सात्त्विकत्वादिना वैचित्र्यशक्तितत्तद्वृत्ता-नेकनिमित्तत्वादप्रतिक्षेपश्च कृतः । कारणत्वेन सह सामानाधिकर-ण्यनिबन्धननियमनार्थं शरीरत्वेन तादृशीन्यमपि सप्तम्या विव-क्षितमिति दर्शयितुं मच्छरीरतया मध्येवावस्थिता इत्यु-क्तम् । 'नत्वं तेषु' इत्यत्र व्याप्तिप्रतिक्षेपधमनिरासायाह नाह-मिति । किमर्थमिदमप्रसक्तं प्रतिषिध्यत इत्याशङ्क्याह अन्य-त्रेति । तुशब्दोऽत्र शङ्कानिर्वृत्त्यर्थः । सर्वोपाकारनिषेधे तदुत्पाद-नादिवैयर्थ्यपरिहाराय तथाप्यवध इत्युक्तम् । अभिप्रेतमुपका-रान्तरमहेशब्दाभिप्रेतपरिपूर्णत्वमुखेन दर्शयति केचलेति ॥ ९१ ॥

५ आ. मा. भा.— इदं ज्ञानम् । रसोऽहमित्यादिविज्ञानम् । अत्रादयोऽपि तत एव । तथापि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः, न त्ववादि-नियमानुबद्धो रसादिस्तत्सारत्वादिश्वेति दर्शयति अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः । भोगश्च विशेषतो रसादेरिति च उपासनार्थं च ।

६ ज. प्र. दी.— 'भूमिः' [७४] इत्यादिनेत्यत्रावधेयानुक्तेः 'रसोऽहं' इत्याद्याभिज्ञानप्रकरणमिति प्रतीतिः स्वात्, तन्निरासाय तत्समाप्तिमाह—इदमिति । एतावता ग्रन्थेन ज्ञानं निरूपित-मित्यर्थः । कुतोऽत्र ज्ञानप्रकरणस्य समाप्तिः ? इत्यत आह—रसोऽहमित्यिति । इतिशब्दावभावेऽपि प्रकरणान्तरारम्भ एव समाप्तिं गमयिष्यति । अलौकिकमाहात्म्यप्रतिपादनादस्य विज्ञानप्रकरणत्वं ज्ञायत इति भावः । 'प्रभावेः' इत्युक्त्या-येनैव 'रसोऽहं' इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम् । रसादीनां सत्ता-विकारणत्वाद्भोक्तृत्वाच्च भगवान् रसादिरिति । नन्वबादयो धर्मिणो भगवदधीनास्तद्भोग्याश्चेत्यङ्गीक्रियते, न वा ? चेति पक्षे 'अहं कृत्स्नस्य' [७६] इत्युक्तविरोधः । आद्ये तु 'अप्सु रसः'

इत्यादेर्धर्मिण्यो निष्कृष्ट धर्माणां ग्रहणस्यानुपपत्तिरित्यतः प्रथमं पक्षं तावदङ्गीकरोति—अत्रादयोऽपीति । धर्मिणोऽपि तदधीना एव तद्भोग्याश्चैव । ननु तत्रोक्तो दोष इत्यतः कारणत्वे तावद्विशेष-शब्दोपादाने प्रयोजनमाह—तथापि । यद्यपि धर्मिणोऽपि भगवदधीना एव, तथापि धर्मिण्यो निष्कृष्ट धर्माणामुपादानं गुच्यत इति शेषः । कथं ? इत्यत आह—रसादीति । रसा-दयश्च ते स्वभावा अत्रादीनामनागनुक्तधर्माश्चेति रसादिस्वभा-वास्तेषां साराणामत्रादिधर्मेषु सङ्ख्यादिषु श्रेष्ठानां च तेषामेवा-नादिस्वभावभूतानां तदर्थेषु श्रेष्ठानां च रसादीनामिति यावत् । स्वभावत्वेऽत्रादीनामिति शेषः । सारत्वेऽत्रादिधर्मैर्भविता शेषः । रसादित्वे चेति चार्थः । स भगवानेव । विशेषतोऽपीत्येतत्

व्यावर्त्ये—न त्विति । अनुबद्धोऽनुषङ्गसिद्धिः । तत्सारत्वाद्विश्लेषेति । तस्य रसादेरबाधित्वेऽपि सारत्वमबाधित्वमभावत्वं रसत्वादिर्कं चेत्पर्यर्थः । यथा लोके कुम्भिन्यादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवाननुभूयते, न तु तदीयेषु गन्धरसादिषु गुणेषु तदमेषु च स्पर्शत्वादितु पुष्पाद्यापापारवान्, किन्तु ते पटादिजन्मावृण्जिज्जन्मान एव । न तथा भगवान् । अपिस्त्वबाधैर्धर्मेषु रसादिषु तदमेषु च स्वभावत्वादितु पृथक् प्रत्ययवान्; नन्वबाधित्वमनुपपत्तिस्तत्तादिकास्त इति दर्शयितुं विशेषशब्दा उपात्ता इत्यर्थः । भोगपक्षेऽपि प्रयोजनमाह—भोगश्चेति । अबाधिभोगादप्यति-

वायेन रसादेर्भोगः परमेश्वरस्येति दर्शयति, विशेषशब्दैरिति सम्बन्धः । ‘रसोऽहं’ इत्याद्यभेदोक्तैरर्थान्तरं सूचयन् तत्रापि विशेषपक्षोपादाने प्रयोजनमाह—उपासनार्थं चेति विशेषतः रसादेरिति वर्तते । अर्थवशाद्भगवादेरिति सप्तमीत्वेन विपरिणम्यते । रसाद्यः परमेश्वरोपासने प्रतिमात्वेनात्र विवक्षिताः । प्रतिमायां चाभेदोक्तिः प्रसिद्धा । प्रतिमात्त्वमबादीनां समानम् । “योऽप्यु त्तिष्ठन्” [वृ. उ. ७।३।१४] इत्यादेः । अतः किं विशेषशब्दप्रहणेनेति चेत् अबाधिन्यो विशेषतः रसादिषु भगवदुपासनार्थं तदुपपत्तिरिति ।

५ आ. मा. भा.—उक्तं च गीताकल्पे ‘रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषेणापि कारणम् ॥ सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः । रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः ॥ अबाद्यः पार्षदाश्च ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः । रसादिसम्पत्त्या अन्येषां वासुदेवो जगत्पतिः’ इति । ‘स्वभावो जीव एव च’ । ‘सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव क्रियुतापरम्’ । ‘न तदस्ति विना यत्स्यान्यथा भूतं चराचरम्’ इति च । ‘धर्माविरुद्धः’ ‘कामरागविवर्जितम्’ इत्याद्युपासनार्थम् । उक्तं च गीताकल्पे ‘धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यः काममिच्छता । विहीने कामरागादेर्वर्ले च बलमिच्छता ॥ ध्यातस्तत् त्वनिच्छिद्भिर्ज्ञानमेव ददाति च’ इत्यादि, पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया । तथा हि श्रुतिः—“पुण्यमेवायं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति” [वृ. उ. १।५।२०] “ऋतं पिबन्तोऽसुक्रतस्य लोके” [कठो. ३।१] इत्यादिका । ऋतं च पुण्यम् । ‘ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुक्रतं चाभिधीयते’ इत्यभिधानात् । ‘ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात्सम्प्रयोगगः’ इति च । नच “अत्र त्रयोऽभिचाकक्षीति” [खे. उ. ५।६ मुं. ३।१।१ ऋक् २।३।१७५] ‘अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्’ इत्यादिविरोधि, स्थूलानशनोक्तेः । आह च सूक्ष्माशनम् । प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ।

६ ज. प्र. द्वा.—उक्तोऽर्थत्रये प्रमाणमाह—उक्तं चेति । तथा चशब्दः अन्योन्यसमुबाधे । एवशब्दस्येश्वर इत्यनेन सम्बन्धः । सर्वत्रावादिषु । ईश्वरो रसादिकं जगदित्युच्यत इत्यर्थः । अबाद्योऽबाधविमानिनः । ज्ञानिनां ज्ञानार्थिनां सम्पत्तयै प्राप्त्यै अन्येषां रसार्थिनाम् । अबाद्य इति रसादीनि च पादयोः सतनवाक्षरत्वेऽपि “न वा एकनाक्षरेण छन्दसि वियन्ति” [ऐ. वा. १।६] इति वचनाददोषः । स्वभावस्य भगवद्धीनत्वमलौकिकमित्यतस्तत्तत्प्राप्त्याप्य वाक्यानि पठति—स्वभाव इति । अस्त्येवं धर्मिन्यो निष्कृष्य धर्माणामुपासनम्, धर्माणां विशेषणोपादानं तु किमर्थमित्यत आह—धर्मेति । आदिपदेन ‘पुण्यो गन्धः’ इत्यस्य ग्रहणम् । कामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः, न धर्मे विरुद्धेष्वनुचित्विति ज्ञापनाय कामादीनां धर्माणां धर्माविरुद्धत्वादिविशेषणोपादानमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं चेति । कामं पुष्पाद्यर्थम् । कामरागादेः कामरागादिना । अनिच्छद्भिः कामादिकम् । गन्धस्य विशेषणोपादाने प्रयोजनान्तरमाह—पुण्य इति । पुण्यगन्धस्यैव भगवतो भोगो न दुर्गन्धस्येति ज्ञापयितुमत्र विशेषणोपादानमित्यर्थः । ननु दुर्गन्धं भगवाननुभवति, न वा ? नेति पक्षे सार्वज्ञाभावः, आद्ये कथं भोगा-

भावः ? उच्यते—अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धादयो न फलहेतव इत्यभिप्रायः । सुगन्धस्तु सुखहेतुरित्युपपादितम् ।

शुचिर्वस्त्वेव भगवतो भोग्यमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा हीति । असुपासकम् । कुतः ? तस्य देवत्वात् । तथापि कुतः ? न ह वै देवमात्रस्य पुण्यभोगनियमे देवोतमस्य सुतरां तत्सिद्धिः । ‘ऋतं’ [कठो. ३।१] इति ध्रुतिः कथं प्रकृतोपयोगिनी ? इत्यत आह—ऋतं चेति । कुतः ? इत्यतः सामान्यविशेषाभिधानादित्याह—ऋतमिति । प्रयोगगः शब्दजन्यः । तथा च ध्रुताद्गतशब्दः पुण्यफलस्योपलक्षक इति भावः । स्यादित्द्व्यवस्थानं यदि भगवतो विषयभोगो युक्तः स्यात्, न चैवम्; तदङ्गीकारे ध्रुत्यादिविरोधात् । “ऋतं पिबन्तो” इति चात एव छत्रिन्यायेनोपचरितमित्यत आह—न चेति । कुतो नेत्यत आह—स्थूलेति । ध्रुत्यादिषु स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषयस्याभोगोक्तैः, सूक्ष्मभोगस्य चाङ्गीकारादिति भावः । सूक्ष्माशने प्रसिधे भवेदित्यं व्यवस्था । तदेव कुतः ? इत्यत आह—आह चेति । गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियागोचरः सारभागस्तस्य भोगम् । परमेश्वरोऽस्माच्छरीरादात्मनो जीवादातिशयेन विलक्षणभोग एव भवति । अवतारेषु स्थूलमपि श्रेष्ठं स्तीवशब्दः ।

५ आ. मा. भा.—न चात्र जीव उच्यते, शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात् । स्वप्ना-
दिश्च शारीर एव 'शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितः' इति वचनाद्वाह्ये । अस्मा-
दिति स्वीचरव्यापृश्यर्थम् । 'शारीरो वायुसौ ज्ञेयो जीवश्चेत्परसंज्ञितः । अनादिबन्धनस्त्वेको नित्य-
मुक्तस्तथाऽपरः' इति वचनान्नारदीये भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्पो नत्ववस्था-
भेदः । आह च—'प्रविविक्तभ्रमयो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः । अतोऽमोक्ता च भोक्ता च स्थूला-
भोगात्स एव तु' इति गीताकल्पे । न त्वहं तेष्विति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च—'तदाश्रितं
जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः' इति गीताकल्पे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु प्रविविक्ताहारतरोऽयं जीव एवे-
त्यत आह—न चेति । न हि जीवो जीवादेव विलक्षणाहार
इति युज्यत इत्यर्थः । ननु शारीराज्जागरावस्थान्जीवात्स्वप्नप्रपु-
ष्ट्यवस्थाः स एव प्रविविक्ताहार इत्यवस्थाभेदोपाधिकं जीवस्य
भेदमशङ्क्य व्याख्यास्यामीत्यत आह—स्वप्नादिश्चेति ।
'स्वपो ननु' [अष्टा. ३।३।१९] इति स्वप्नशब्दः कर्तारः । स्वप्नः
सुषुप्तश्च शारीर एव, न केवलं जाग्रतः ; तथाच त्र्यवस्थस्यापि
शारीरशब्देन गृहीतत्वात् न ततो भेदः स्वप्नप्रपुष्टयोरित्यर्थः ।
अवस्थान्नायवतोऽपि शारीरत्वं कुतः ? इत्यत आह—शारीर-
स्त्विति । जाग्रदादिष्ववस्थासु । अस्तु त्र्यवस्थोऽपि शारीरः
तथाप्यस्मादिति विशेषणनात्र शारीरादिति जाग्रदवस्थो
गृह्यते । तस्माच्च स्वप्नावस्थस्य भेदोक्तिरक्षयिष्या सम्भवति ।
भवत्यक्षेऽपि शारीरादिति जीवे सिद्धेऽस्मादिति विशेषणं व्यर्थं
स्यादिति तत्राह—अस्मादिति । नैतद्विशेषणसार्थक्यायेवर्
परित्यज्य जीवोऽत्र ग्राह्यः, शारीरादित्येवोकावीचरस्यापि

प्राप्तावीचरादेवेवस्वरस्य भेदानुपपत्तेः । तद्वशाद्व्यर्थं जीवमात-
पस्मिहाय विशेषणमिति सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः । भवेदेवं,
यदि शारीरत्वमीश्वरस्यापि स्यात्, तदेव कुतः ? इत्यत आह—
शारीरादिति । नन्वेवं पक्षद्वयेऽनुपपत्तावीश्वर एवा-
लोच्यते, न जीवः, इति कुतः ? विनिगमनमित्यत आह—भेदेति ।
चो हेतौ । भेदश्रुतेः ; स्वभाविकभेदरूपे गत्यन्तरे सम्भवति पुरु-
षभेद एवार्थतया ग्राह्यः, न त्ववस्थोपाधिको भेदः । 'सुख्यासु-
ख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययात्' अतो युक्तं विनिगमनम् । न केवल-
मुक्तव्यवस्थान्यायप्राप्ता, किन्त्वागमसिद्धा चेत्याह—आह
चेति । अभोक्ता च भोक्ता चेत्येतयोर्व्युत्क्रमेणान्वयः । 'सर्व-
भूतस्थमात्मानं' [६।२९] इत्युक्तत्वात् । 'न त्वहं तेषु'
[७।१२] इति कथमुच्यते ? इत्यत आह—न त्वहमिति ।
तदनाधारत्वं तदुपजीवनेन स्थित्यभावः । कुत एतत् ? इत्यत
आह—उक्तं चेति । न केवलं मुक्तविरोधादिति
चार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—रसो माधुर्यमहमधु कौन्तेय ! प्रभा प्रकाशोऽस्म्यहं भवामि शशिसूर्ययोः ।
प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु । शब्दः ख आकाशे । पौरुषं पुंस्त्वं पुम्बुद्धिर्दृष्टुं पुरुषेषु ॥ ८ ॥ पुण्यो
गन्धः सुरभिः पृथिव्यां च । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसौ वह्नौ । जीवनं प्राणः सर्वभूतेषु । तपश्च
स्वधर्मश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं प्ररोहणसमर्थं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनं चिरन्तनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामसि । तेजः प्रागरभ्यं तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ कामरागविर्वर्जितम्—कामश्च रागश्च
ताभ्यां विवर्जितम् । कामो दृश्यमानेषु तृष्णा, स्मर्यमानेषु राग इति विशेषः । धर्माविरुद्धो भूतेषु
प्राणिषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ! ॥ ११ ॥ य इति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वगुणनिर्वृता भावाः प्राणिनो
राजसा रजोगुणनिर्वृतास्तामसास्तमोगुणनिर्वृताश्च एते मत्त एवेश्वराज्जातास्तान्विद्धि । यद्यप्येवं न
त्वहं तेषु तद्वशोऽहं न भवामि, ते मयि मद्वशा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं भजनीयब्रह्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य
'भूमिरापः' [७।४] इत्यादिभिर्भुक्तिभिर्विशेषाद्बैतलक्षणं ब्रह्म-
स्वरूपश्रुतम् ; तत्तु वेदान्तेकस्मयिगम्यं, न मन्दबुद्धिभिर्गोच-
रयितुं शक्यमिति तदीयभजनोपयोग्यविभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं
दर्शयति पञ्चमिः—रस इति । रसो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वा-
सामर्या सारः 'सहै रणाय चक्षुरे । यो वः शिवतमो रसः'
[अक्षरं. ७।५।१+गुह्यस्तं. ३।११] इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसा-
क्षाकारसाधनत्वेन प्रतिपादितः, सोऽयमधु रसोऽहमस्मि ।
गी. द्वि. ४

रसरूपां भूतिं मद्रूपत्वेन व्यापेदित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः
प्रभाऽस्मि, चन्द्रसूर्यप्रभाविभूतिं मद्रूपत्वेन ध्यायेत् । एवमग्रे-
ऽपि व्याख्येयम् । सर्वेषु वेदेष्वस्त्युतः प्रणवोऽस्मि, 'तथा
शंकुना सर्वाणि पणानि सन्तृण्णान्येवोक्कारेण सर्वा वाक्'
[छां. ३. २. ३१] इति श्रुतेः । खे आकाशे शब्दस्तन्मात्ररूपो-
ऽस्मि । नृषु पौरुषद्वयमोऽस्मि । उद्यमो हि पुरुषेषु भूतिः
॥ ८ ॥ पृथिव्यां पुण्यः सुभिराग्न्योऽस्मि । चकारो रसादी-
नामपि पुण्यत्वसङ्गपार्थः । विभावसावभौ यत्तेजो दुस्तहा

दीप्तिस्त्वदस्मि । चकाराद्वायौ पुण्यः स्पर्शोऽप्यहमस्मि । सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुःहमस्मि । तपस्विषु क्षयिणसादिद्वन्द्वसहस्रसामर्थ्यरूपं यत्तपस्तदहमस्मि । तपश्चेति चकाराच्चैकैकाग्र्यरूपमात्मन्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च तपः सञ्छवीयते ॥ ९ ॥

सनातनं चिरन्तनं यत्सर्वभूतानां बीजं कारणं तन्मां बिद्धि, मद्रूपेण तद्ब्रह्मस्व । बुद्धिमतां बुद्धिविवेकशक्तिरस्मि । तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवनात्मार्थं परैश्वरानभि-भाष्यस्वम्, तदहमस्मि ॥ १० ॥

कामरागविवर्जितम्—अप्राप्तवस्त्वन्निलाषः कामः, रागस्तु प्राप्तेऽपि वस्तुनि पुनस्तदधिकप्राप्तिच्छिन्ना ताभ्यां विरहितं बलवतां यद्बलमस्ति स्वधर्माद्युद्यानसामर्थ्यरूपं सात्त्विकं बलं तदहमस्मि । बलवतां चेति चकार एवकारार्थः । स च भिन्नरूपः । कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयम्, न तु तत्सहितमित्यर्थः । धर्माविरुद्धो यः कामः पत्नीपुत्र-विद्यादिविषयः, सोऽहमस्मि ॥ ११ ॥

किमेवं विशेषणनेन ? सर्वमपि जगन्मदधीनोऽवति-

९ व० त० दी०—नन्वेकस्य भगवतः कारणत्वमुपादानत्वेन निमित्तत्वादिना वा ? तत्रापि तन्मुख्यं गौणं वा ? इति चेत्, उच्यते—तस्य मुख्यमेव सर्वकारणत्वं सर्वरूपत्वात्सर्वशक्तिवात्सहकारिनिरपेक्षत्वाच्च कामधे-न्वादिवत् । उक्तं हि श्रीभागवते [६।४।३०] “यस्मिन्त्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते वा (च) । परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्वीक्ष्य (तद्ब्रह्म) तद्वैतुरनन्यदेकम्” इत्यादि । “एकोऽहं बहु स्याम्” “स आत्मानं स्वयमकुरुत” “सहैतावानास” “सर्वनामा स च विश्वरूपः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मुख्यमेवास्य कारणत्वं सर्वमुक्तम् । तथैव स्रविभूतिमहिमविज्ञानं स्पष्टयति सङ्क्षेपेण चतुर्भिः “रसोऽहमेषु” इत्यारभ्य “कामोऽहमि” [७।११] इत्यन्तम् । तत्र सप्तविशोऽहं सन् प्रकृतिकार्यं गुणरूपनामात्मनां श्रित्यः चित्रप्रकृतिकार्येऽपि तथैव व्याशयेनाह रसोऽहमिति । अप्सु रसत्वेन स्थितोऽस्मि । प्रमेति रूपमेदः । प्रणवो नामात्मा कः शब्दो गुणः खेः । नृषु मातृषुषु पौरुषं वीर्यम् । यतः सर्वगुणानां सम्मिश्रं रूपं सप्तमोऽप्येको मेदो मध्ये निरूपितः, मिश्रितत्वात् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां, तेजश्चास्मि विभावसौ । स्पष्टमेव । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं, तपः कायशोभनम् ॥ ९ ॥ सर्वभूतानां जीवानां सनातनं यद्बीजं कारणभूतं चैतन्यं तन्मां विद्धि सम्मिश्ररूपमेकं निरूपितम् । बुद्धिमतां तेषां मध्ये वा बुद्धिश्चिदात्मिका साऽहमस्मि । तेजस्विनां च तेषां मध्ये तेजोऽस्मि, अह-मात्मकमित्यर्थः ॥ १० ॥ बलमिति । क्रियाशक्तिरूपं; तदपि न प्रवृत्त्यात्मकमित्याह—कामरागविवर्जितमिति । तथैव कामोऽस्मि, स च लोके धर्माविरोधीति तज्बाह्विर्यथैवाह—धर्माविरुद्ध इति । एते सप्तसप्त तत्तद्व्यभेदा निरूपिताः ॥ ११ ॥

मत्तः परतरं नान्यदिति प्रागुक्तं स्पष्टयति भगवानेकेन—ये चैवेति । प्राकृता अप्येते मत्त एव मत्सत्प्रकृति-गुणकार्यत्वात् मम च प्रकृत्यादिकारणत्वेन मुख्यकर्तृत्वं उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वात् । एवमपि तेष्वाहं न वर्ते, जीववत्तदायत्तो न भवामीत्यर्थः । नशब्दोऽत्रापि सम्बध्यते । तेऽपि मयि न; किन्तु मनुष्यादेय-प्रकृतावेव ते वर्तन्ते । अहं तु मूलरूपेण तत्कर्तृत्वैत्यर्थः । अथवा ते मयि इति परम्परया तेषां मदाश्रितत्वात् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—आविर्देविकरूपेण जगतः स्थितिं स्व-स्मिन्नाह—रसोऽहमिति एवमिति । हे कौन्तेय मद्भक्त पुत-ञ्जानयोय्य ! अहमस्तु जलेषु रसस्वयः । जले शैत्याद्याह्लाद-कानन्ददिगुणो मद्रूपस्पर्शाश्रमन्वधादिभवेतीत्यर्थः । तथा शशिसुर्ययोः प्रभा प्रकाशकृतेनोऽस्मिन्, मद्रूपस्थसंगोगवि-

स्थितिनाशम्, अतो मदात्मकमेवेति सकलमपि मद्रूपतया ध्येयमित्याह—ये चैवेति । ये भावाः, पदार्थाश्रितनाचे-तनात्मकाः सात्त्विकाः, ये च राजसाः, ये च तामसाः, तान् सर्वानपि मत्त एव जानामिति विद्धि । “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्” [६।९, ७] इति प्रागु-क्तम्; अतः सर्वं मद्रूपत्वेन चिन्तयेत्यर्थः । नहं सात्त्विकभावेषु खद्रूपत्वचिन्तनं युक्तम्; राजसतामसेषु तु कथं तबुज्यते, तेषां निकृष्टत्वेन तद्रूपतया चिन्तयमानस्य तवापि तत्प्रसङ्गात् ? अत आह—न खहं तेषु, ते मयि, तेष्वाहं न वर्ते, तदधीनो न भवामि; ते तु मयि मदधीनाः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतः सर्वोऽकृष्टस्य मम सर्वरूपवचिन्तनेऽपि न निष्कर्षः । सर्वरूप-त्वचिन्तनं हि सर्वस्मिन्मद्विर्धेय इव राजहृष्टिः । न हि तया राज्ञो निष्कर्षां भवति, किन्तु भृत्यस्यैवोत्कर्षः । अत एव “मनो ब्रह्म” [छां. ३. ७।३।१०] इत्यादिप्रतीकोपासनविधिः “ब्रह्म-दृष्टिरुत्कर्षात्” [ब्र. सू. ४।१।५] इति न्यायश्च । अन्यथा तद्विरोधः स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

प्रयोगान्मूलरूपतेजस्सम्बन्धेनोभयोस्तद्रूपान्द्रूपकाशकत्वं भ-वतीति भावः । सर्वैवेदेषु शब्दरसात्मके प्रणवे च ओङ्कार-त्रिरूपाक्षररूपोऽस्मि, शक्तिद्वयसहितपुरुषरूपोऽस्मि, तत्सम्ब-न्धेनैव वेदशब्देषु रसस्वरूपा, अत एव श्रुतीनां भावोऽस्मि । ये आकाशे शब्दरूपोऽस्मि । अत्रार्थं भावः—आकाशस्व-

रूपात्मकभगवद्गुणसम्बन्धेन शब्देत्यानन्दरूपत्वं भवति । मनुष्येणैव पौरुषाशक्तम्, पुरुषाशानामेव भजनयोग्यतेति तत्सम्बन्धेनैव सर्वमद्वयानुष्ठानमवश्यं इति भावः ॥ ८ ॥

च पुनः पृथिव्यां पुण्यो गन्धोऽस्मि, येन गन्धेन पुलिन्द्यादिषु भगवद्रसोत्पत्तिः स्यात्; स पुण्यरूपो गन्धस्तत्सम्बन्धेन पृथिव्या गन्धवत्त्वं, तद्वन्मेषादिनाऽऽह्लादक-हृन्दावनाधारत्वादिकं चेति भावः । तथा विभावसौ अग्नौ यत्तेजस्तापकत्वं कान्तिस्तदहमस्मि । अत्रायं भावः— विप्रयोगतापरूपाशेषमात्रसम्बन्धेनाग्नौ तापस्तेन सर्वपरिपाकं कृत्वा सर्वस्यानादिर्भेदोयत्तासम्पादकत्वं भवतीति भावः । सर्वभूतेषु जीवने प्राणधारणम्, अन्यथा भगवद्वियुक्तानां तेषां तदध्यासतां विना कथं स्थितिः स्यात् ? तपस्विषु तापप्रयत्नवत्सु तपःक्लेशानन्दरूपोऽस्मि । अन्यथा तदभावे सुखादित्यागेन दुःखे को वा प्रवर्तते ? ॥ ९ ॥

किञ्च बीजमिति । हे पार्थ मत्पुत्राश्रय ! सर्वभूतानां सनातनं नित्यं बीजं मां विद्धि । अत्रायं भावः— पुरुषोत्तमलीलास्वजीवास्तदात्मका एव, तदंशा एवात्र प्रकटीकृताः, अन्यथा लीलोपयोगिनो न भवेयुः; तेन तद्वीजजाता एतेऽपि सेवायोग्या इति सर्वेषां बीजं मां विद्धि, तज्ज्ञानं स्वस्वरूपावप्रयोजकमिति भावः । नैवेह बुद्धिमतां

११ नी० भा० दी०— नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मणिसृष्टवदुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात्, न ह्युपादानं चानुवृत्तं चेति पटते, मृदूदादावदृशानादित्याशङ्क्य रश्मिभायेन्द्रजालरज्जूरगतत्वं प्रपञ्चसोपापाद्योभयप्रत्य-विरुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकमादुद्दिष्टो भविष्यतीति मत्वा दृष्टान्तान्तरेरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं चिज्जडयोर्दृश्यति— रस इति । “ यथा रसोऽप्यु एकमत्त्वपरमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि आपः प्रोताः एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः ” । “ तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमो-द्धारेण सर्वा वाक् सन्तृणया ” [छां. ड. २.२.३.३] इति वाच्यात्रे प्रणवानुस्यूतिश्रवणात् । सन्तृणानि सं-प्रथितानि । एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यधैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः । एवमप्येऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अणुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् । विभावसौ नह्यौ तेजः दहन-शक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमत्रं विराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये तु जीवनमायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति—तपो धर्मस्वरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणम् सर्वभूतानां पिण्डब्र-ह्माण्डात्मकानां बीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतं, कनके कुण्डलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजान्तरादनुत्पन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिर्नन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रागल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः; कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा, रागो रज्जना, तौ हि अविद्यकौ अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितं एवं धर्माविरुद्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥

सात्त्विका धर्मेक्षणवैराग्यैश्वर्यादयः, राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः, तामसा निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत् एव रसतन्मात्रादिरूपास्तृप्तात्मनो निर्गतानिति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वजगदात्मनो विकारित्वापत्त्या कौटस्थ्य-हानिरित्याशङ्क्याह— न त्वहं तेपु ते मयीति । येष्वबादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनृतजड-रूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरावोद्वन्नादाविव मृत्नास्ति । अनृतस्यास्य सत्तारुण्येण एव रक्वकीं प्रय-च्छामि, न त्वनुतात्मा भवामीत्यर्थः । ते तु मध्येवाध्यस्ता मदनन्धाः, यथा रज्ज्वावमध्यस्ताः सर्पादयो रज्ज्वा-नन्धाः ‘ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ’ [ब्र. सू. २ । १ । १४] इति न्यायान् । अनन्यत्वं व्यतिरेके-णाभावः । न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं निषेधामः । कुतः ? आरम्भणशब्दात् । “ बाचाऽऽरम्भणं

मत्स्वरूपज्ञानकुशलप्रयत्नवतां बुद्धिः कौशलमस्मि । तेजस्विनां दुराधर्षिणां तेजो दुराधर्षता अहमस्मि ॥ १० ॥

किञ्च बलवतां मद्ग्रीकणलग्नवतां बलं वशीकरण-लग्नमहम् । चकारेण तद्रूपोऽपि । कीदृशं बलं ? काम-रागविवर्जितं वशीकृते मयि स्वाभिलाषत्वं स्वरज्जनादि-वर्जनम्, किन्तु मद्भिलाषादिवभावः । तथा हे भर-तर्पभ सखुलोत्पन्न ! तथा कामभावयोग्य ! धर्माविरुद्ध-धर्मेण अविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि । अत्रायं भावः— लौकि-ककामस्तु धर्मविरुद्धोऽस्ति, यतोऽयं रसः स्वाविवाहिताया-मेव भवति प्रकटः सर्वधर्मेविरुद्ध एव । अलौकिकस्तु रसा-त्मको धर्मरूप इति भावः ॥ ११ ॥

किञ्च—ये नैवेति । ये च पुनः सात्त्विका एव भावा तत्सम्बन्धिबर्धनेन रोमाञ्चादयः, राजसात्मकविषे-षादयः, च पुनस्तामसा विप्रयोगात्स्वरूपस्मरणे मूर्च्छामा-दयस्ते सर्व एव । इति अष्टानां प्रकारेण तान् मत् एव विद्धि जानीहि । तेऽतत्सामर्थ्येन अहं तत्प्रकारेण न प्रकटो भवामि, किन्तु ते मयि प्रकटीभवन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः— एते गुणा रसायं मया प्रकटिताः स्वरसात्मकगुणसाफलयाय तत्सम्बन्धेन रश्मिबहुद्वन्द्वताः सन्तः सेवां कुर्वन्तीति ते मयि सन्ति, न त्वहं जीवन्तेष्वप्येव रसयुक्तो भवामीति भावः ॥ १२ ॥

विकारो नामधेयः” [छां. ६।१।४] इति विकारस्य वागालम्बनत्वेन स्वप्रमायेन्द्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विचित्रप्रपञ्चात्मत्वे ‘ते मयि’ इत्यंशविरोधेऽपि, ‘न त्वहं तेषु’ इत्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते, कार्यस्य कारणात्मकत्वावश्यभावात् । तस्माद्विचित्रादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्कूटस्थत्वे निर्वहेतु इति साधूकं ‘न त्वहं तेषु ते मयि’ इति ॥ १२ ॥

एवम्भूतविभूतिलक्षणलक्षितस्यापि भगवत्स्वरूपस्याज्ञानकारणं
मायाविनो भगवतो दुस्तरतरा माया, तत्तरणोपायश्च ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसार-
दोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्, तच्च किञ्चिन्मिदं जगतो-
ऽज्ञानं ? इत्युच्यते—त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरभिधेयैः सर्व-
मिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं
व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाख्यं व्यपरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्दैवी-
भेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्ति ? इत्युच्यते—दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता
यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं
सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूत-
मोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति, संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये निलुद्ध-
त्वादौ च कुतो जगत्स्तदात्मकस्य संसारित्वं ? इत्याशङ्क्य
तदज्ञानादित्याह—एवम्भूतमपीति । यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियश्च
त्वं, कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयम्प्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जाना-
तीति मत्वा शङ्कते—तच्चेति । श्लोकेनोत्तरमाह—उच्यत
इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चमुच्यते । अव्ययमिति सर्वविक्रि-
याराहित्यम् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धमायापारक्यपरिवर्ज-

नायोगाजगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुदयसम्भावनेत्याह—
हृते—कथं पुनरिति । भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण
मायातिक्रमः सम्भवतीति परिहरति—उच्यत इति । कथं
दुरत्ययत्वेन तदत्ययः स्यात् ? इति तत्राऽह—मामेवेति ।
प्रधानस्येव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युदस्यति—देवस्येति । स्वा-
तन्त्र्ये मायात्वात्पुनरपि दिशब्धोक्तिर्ना हेतुकोरोति—यस्मा-
दिति । अनुभवसिद्धा सा नाकस्मादपलापमर्हतीत्याह—

१ देवः क्रीडाकरः तत्र भवा दैवी; क्रीडा ममेयमित्यर्थः । तेन सत्त्वादीनां वस्तुतः संकिन्मात्रपरमज्ञानतिरिक्ततायामपि यत्तद-
रिक्तभावगमनं, तदेव गुणत्वं भोक्तुं तत्र पारतन्त्र्यं भोक्ष्यत्वं, तच्च भेदात्मकं रूपं संसारिभिरनिर्वाच्यतया तान्त्रति मायारूपम् ।
अतो ये परमाथैश्वर्यप्रकाशविदस्ते तदनतिरिक्तं विश्वं पश्यन्तो गुणानां सत्त्वादीनां गुणताल्लक्षणं भेदावभासस्वभावान् मायामतितर-
न्तीति ‘मामेव’ इत्येवकारस्याशयः । इत्यभिन्नवगुप्तपादाः ॥ बन्धनसाधनीभूतारज्ज्वन्ध्याग्निना गुणपदेन मायाया बन्धकत्वं
ध्वन्धते इति वामनाशयः । ‘तच्छक्तिमाया जडसामान्यात्’ (स. भा. ८६) इति शाण्डिल्यः । मायाया दुरतिक्रमत्वे
वराहपुराणीयं सोमशर्मोपाख्यानं (अ. १२५) योगवासिष्ठोक्तो गाधिभूतान्त्र (उपश. प्र. ४४ - ६०) अनुबन्धेयः ॥
‘अदुरत्यया’ इति वा छेदः । तथा च सर्वमिदं जगद्यदि त्वां नाभिजानाति, तर्हीहमपि कथं जानीयामिति माश्चित्सिद्धाः । हि यतः एषा
यथोक्तरूपा सर्वस्य जगतो मोहिन्यपि माया मम अदुरत्यया अन्यैर्दृशीकृतमशक्यत्वेऽपि मया लीलैवापसारयितुं शक्या,
अतो ये मामेव प्रपद्यन्ते त एतां मायां तरन्तीत्यर्थः । आह च ब्रह्मा—येषां स एव भगवान्दययेदन्तः सर्वात्मनात्रितपदो
यदि निर्व्यैलोकम् । ते दुस्तरतरातिरन्ति च देवमायां तेषां ममाहमिति धीः शशुगालभक्ष्ये ।’ इति । (भाग. २।७।२२) अत्र
तरतेः प्रयोगेण सूचितं मायायाः सत्तितादृश्यं ज्ञानदेवेन सम्यक्प्रपन्नितं तत्रैव श्रुत्ये सहृदयेः । —अविगीता ।

एवेति । जगत्तत्त्वप्रतिपत्तिप्रतिबन्धभूता गुणाः सत्त्वाद्यः । ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः सम्बन्धमनुय विधित्सतं दुरत्य-
यत्वं विभजते दुःखेनेति । मामेवेत्यादि व्याचष्टे—
तत्रेति । तस्मिन्मायारूपे यथोच्यतीत्या दुरत्यये सतीति यावत् ।
'मामेव' इत्येवकारेण मायाया वैयक्त्यिनिवेशाभावो विवक्ष्यते ।

सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिष्वप्यतमान्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे
मोहातिक्रमो भवतीति मत्वा विशिनष्टि— सर्वेति । माया-
तत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं पुरुषार्थसिद्धिः ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— संसारेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगन्मदीयं कालेकाले मत् एवोत्पद्यते, मयि च
प्रलीयते, मय्येवावस्थितं, मच्छरीरभूतं, मदात्मकं चेत्यहमेव कार्यावस्थायां कारणवस्थायां च
सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन शेषित्वेन च ज्ञानाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुण-
गणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरः, मत्तोऽन्यत्केनापि कल्याणगुणगणेन परतरं न विद्यते । एव-
भूतं मामेभ्यः त्रिभ्यः सात्त्विकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं मदसाधारणैः कल्याणगुणगणैः
तच्चद्भोग्यताप्रकारैश्च परमुक्तकृतमं अव्ययं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिमिर्गुणमयैर्निहीनतरैः क्षणध्वंसिभिः
पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थैर्मोहितं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवस्थितमिदं
जगन्नाभिजानाति ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं स्वयात्मान्यमुपदिष्टम्; अथ
'त्रिभिः' इत्यादिना प्रकृत्यास्य तिरोग्रिपुपदिशति 'अत्र
माम्' इत्यनेन । 'भूमिरापोऽन्नलः' [७४] इत्यारभ्योक्तं
यथामस्थितत्वरूपं गुणमयमात्रेभ्यः परत्वप्रदर्शनायानुदितमिति
दर्शयितुमाह तदेवमिति । उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु
कल्पेषु तस्यैव काण्ठत्वं नाभिप्रेत्योक्तं काले काल इति ।
'त्रिमिर्गुणमयैरेभिः' इति पदत्रयेण दुःखमिश्रतन्त्रशरत्त्वसातिशय-
त्वादीनि विवक्षितानि । रजस्तमोमिश्रत्वाद्दुःखमिश्रत्वम् । सुख-
दुःखमोहात्मका हि त्रयो गुणाः । कार्यत्वादनित्यत्वं मिन्द्रियप-
रिच्छिन्नत्वात्सुक्ष्मत्वमिति भावः । 'मामेभ्यः परमव्ययम्' इति तु
त्रिमिर्निखिलदुःखप्रत्यनीकस्वरूपवन्निरतिशयानन्दवन्नित्यत्वा-
न्वमिप्रेतानांति दर्शयति एवम्भूतमिति । कारणत्वेन पितृ-
त्वादितैश्चिणं, शेषित्वेन शेषभूतानाञ्जनीवनमप्यात्मलामं
मत्त्वानं, सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वादिमिश्रनिर्निवर्तनेष्टप्राणयोग्य-
निरपेक्षं चेति एवम्भूतमव्ययमिप्रायः । दुःखमिश्रत्वादि-
विशिष्टतया प्रस्तुता एव भावाः 'एभ्यः' इत्यवचित्वेन परा-
ध्वस्त इति प्रदर्शनाय त्रिभ्य इत्यादिकमुक्तम् । 'एभ्यः
परम्' इत्यत्र 'तमसः परस्तात्' [य. सं. ३. १. १८] इत्यादि-
ष्विव देशादिविषयानुदासायोल्लेखोक्तिः । तच्चद्भोग्यता-
प्रकारैश्चेति समुद्र गोष्पदमस्तीतिवत् । धृत्यते हि 'यन्नास्त्ये-
हास्तियच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितम्' [छां. उ. ८. १. १३]

इति । शब्दस्पर्शादिरूपेण प्राकृता भावा भोग्याः । परमात्मा तु
ज्ञानशक्त्यादिगुणगणैः स्वरूपसमवेतैः शब्दादिविजगतातीया-
नुकूल्यप्रकारैरप्राकृतैश्च शब्दादिभिः प्राकृतैश्च तैरेव स्वपर्यन्तता-
बोधादप्राकृतकल्पैः प्रत्येकं भोग्यतायामनवधिकातिशयपरत्व-
विशिष्ट इति भावः । एवं निर्दिष्टभोग्यतमस्वरूपस्याविकारित्वेन
कालावच्छेदयुतासंप्रोऽन्ययशब्द इत्यभिप्रायग्राह्यं सदैकरूप-
मिति । तैरेवेति, उक्तदोषप्रयुक्तैरेवेत्यर्थः । त्रिमिरिति—
गुणाः परस्परान्यनाधिकाभावेन अवस्थिता अप्यविनाशूताः ।
ततश्च गुणत्रयमयानां भावानां दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयमिति
भावः । निहीनतरैरिति कर्मानुरूपगुणत्रयमयभोगास्तत्क-
र्मानुरूपेण शुद्धा इति भावः । क्षणध्वंसिमिरिति कर्मा-
वसाने क्षणान्तरं स्थातुं न प्रभवन्तीति भावः । ननु सत्त्वेन
कथं मोहः? इत्थं— यथा विषसम्पृक्तोऽप्यत्र मनुषिषिको मन्दस्य
भोजनाभिलाषात्प्राप्त्यादयः तथा तत्तत्कर्मानुरूपानवर्जितव्यवसित-
सुखलब्धेतुत्वेन युक्तं सत्त्वस्यैव मोहेतुत्वमिति । सर्वशब्दोऽत्र
देवजातयुगप्रविष्टब्रह्महृदादेः सङ्ग्रहपरः । ईदृशशब्दोऽनुभूयमान-
भोक्तृत्ववैशिष्ट्याभिप्रायः । जगच्छब्दश्चाभिदिशिष्टवैतनवाचीत्य-
भिप्रायेण देवेत्यादिकमुक्तम् । 'ब्रह्मायाः सकला देवा मनुष्याः
पशवस्तथा । विष्णुमायामहवर्तमोहान्धतमसाऽन्ताः' [वि. उ.
५. ३. ०. १३] इत्यादिकमत्रानुन्वयेयम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यताप्रकारै-
श्रोतकृष्टतमे त्वयि स्थितेऽप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेष्ववस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृत्वगोचरस्य भोग्यत्व-
बुद्धिरुपजायते ? इत्यत्राह— दैवीति । मयैवा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया यस्मादैवी देवेन क्रीडा-
प्रवृत्तेन मयैव निर्मिता, तस्मात्सर्वैर्दुरत्यया दुरतिक्रमा । अस्या मायाशब्दवाच्यत्वमासुराक्षसास्त्रा-
दीनामिव विचित्रकार्यकरत्वेन ।

४ वे. ता. चं.— उक्तायामर्थस्थितौ मोह एवायं न घटत इति शङ्कायां 'दैवी' इत्यादिकमवतारयति— कथमिति । सर्वस्येति सत्त्वोत्तरताया तद्वह्मनप्रवृत्तिरिद्वितीया देवजातेरिति भावः । उत्कृष्टापकृष्टसन्निधावुत्कृष्टादृष्टादृष्टात्मा भोक्तृवर्गस्येत्यनेन सृजिता । हिशब्दोऽत्र कुरतिकमत्वहेत्वर्थः । देवेन निर्मिता दैवीति सद्विदार्थः । 'वितु क्रीडा—' इत्यादिधातौ देवशब्दनिष्पत्तिः, एतेन 'देवात्मशक्तिम्' [शे. उ. १।३] इति श्रुतिस्मृत्युक्तम् । 'दैवो मम' इति शब्दाभ्यां मायाप्रवर्तकस्य

देवस्य मायिनश्च कृष्णस्य भेदभ्रमव्युदासाय प्रयैवेत्युक्तम् । नहि स्वच्छन्देनापठितवदनासमर्थेनेश्वरेण लीढा प्रवर्तिता माया अनौश्वर्यः सर्वभूतैरपि लङ्घितुं शक्यत इति सर्वैरित्यस्य भावः । अत्ययशब्दस्यात्र नाशार्थेभ्यव्युदासायाह— दुरति-क्रमेति । दुःखेनातिक्रमणीया भगवत्प्रपत्तिरहितैर्लङ्घयितुमशक्यैव । मायाशब्दस्य पराभिनतमर्थं दूषयिष्यन् स्वाभिनतमर्थं तावदाह अस्या इति । सत्त्वेष्वेवाधुराश्रयाद्विषु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वनिवन्धन इति भावः ।

३ रा. भा.—यथाच—'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञं ज्वालामालि सुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्रेण (एकैकांशेन) हृदितम्' [वि. पु. १।१९।१९, २०] इत्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया, सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दाद्यत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [शे. उ. ४।१०] इत्यादिष्वभिधीयते । अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वरूपरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायया मोहितं सर्वं जगद्भगवन्मनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति । मायाविमोचनोपायमाह— मामेवेति । मामेव सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, त एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति, मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—यथा चेति 'तेन मायासहस्रम्' इत्यत्र न मिथ्यार्थविषयत्वतरेष्वितिमुपपि शक्यम्, मिथ्याभूतस्य शक्तनिवृद्धीयत्वाभावादिति भावः । आदिशब्देन 'मायया सततं वेति प्राणिनां च शुभाशुभम्' 'देवमायेव निर्मिता' इत्यादिप्रयोगसङ्ग्रहः । अपिच दण्णतीतौ सामाधुन्यायचतुष्टयादस्य मायोपेक्षेन्द्रजालरूपा अनुल्लयाख्य उपाया उपदिष्टाः, तत्र माया अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथाकरणशक्तिः । इन्द्रजालं तु तथाप्रतिभासनशक्तिरिति विभागः । तस्मात्सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह—अत इति । मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु तत्सम्बन्धान्मायाविशब्दः प्रयुज्यते, अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेऽपि प्रयुक्त इत्यत्राह ऐन्द्रजालिकेति । असत्यत्ववदसत्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयितुं पारमार्थिक्या एवेत्युक्तम् । भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यम्; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते । तथाप्यन्ततो मिथ्यार्थसम्बन्धो निमित्तमित्यत्राह तथेति । मन्त्रौषधादिर्मिथ्यार्थस्य च सन्निधाने किं विशेषनियामकं ? इत्यत्राह सर्वेति । न ह्येकशक्त्यैव निर्वाहे सम्भवत्यनेनैकादशकिकल्पना युक्तेति भावः । मिथ्याभूतेष्वेवार्थेषु मायेयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रकार्यवत्त्वाभावाभिमित्यत्वादेवेति । अपिच तन्माश्रयणीमित्यत्राह तत्रेति । अयं भावः—यत्र सम्बन्धादुभयगोत्रा प्रयोगो दुर्निर्वाहः, तत्र हि शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं सङ्गम्; सम्भवति चात्र

परम्परया सम्बन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वात् । न मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृतेऽस्माद्विषु तत्सम्बन्धमप्ययः । मिथ्यार्थस्य च गुणभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिरस्तः । अपिच मिथ्याभूतेषु श्रुतिकारजादिविषु तत्प्रयोगाभावाभिमित्यत्वात्विशेषे निष्कृष्यमाणो असमदुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवतीति । 'त्वं हि लोकगतिर्देवं । न त्वां केचित्प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपत्तिग्रहाम्' 'योगनिद्रा महामाया' इत्यादिष्वपि भगवतो विचित्रकार्यविशेषोपयोगितया वा प्रकृतिरत्वाभिमानिदेवतात्वादिरूपेण वा मायेत्युक्तम् । अतो युक्तं विचित्रकार्यकत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । श्रुतावपि विचित्रस्रष्टृत्वादाने प्रकृतौ सत्यायामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह—एषेति । महेश्वरशब्दस्यात्र ह्रस्वविषयत्वभ्रमव्युदासाय भगवच्छब्दः । श्वेताश्वतरोपनिषदपि पुनश्चक्रप्रत्यभिज्ञानमहासुखशब्दसत्यप्रवर्तकत्वादिभिर्भगवद्विषयत्वैव प्रतीयते । महेश्वरशिवादिशब्दास्तु तस्मिन्भवयवशक्त्या गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, ह्रस्वान्यत्र कार्यत्वकर्मवत्यवसम्प्रतिपत्तिरिति भावः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' [शे. उ. ४।१०] इति न तत्र प्रकृत्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किन्तु मायाशब्दार्थानुवादेन प्रकृतिनिमित्तं वाक्यस्वाभाव्यावगतम् । पूर्वत्र "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्सर्वमिदमन्यो मायया सनिश्च" [शे. उ. ४।१] इत्यभिहिते केयं मायेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यादिति भावः । अस्मिन्प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति अस्या इति ।

तदेतद्विलम्बमिष्टं भगवत्प्राप्तुमिच्छन् 'स्वयांशत्वात्स्य प्रकृत्याऽस्य तिरोधिः शरणागतिः' [गी. सं. ११] इति । चोद्यपरिहारतां दर्शयन्नुपसंहरति—अत इति । 'प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतिः' इति संमद्व्यञ्जके तन्निवृत्त्यर्थमित्यध्या-
हृत्यमिति दर्शयन्नन्तरग्रन्थमवतारयति—**मायाविमोच-
नेति ।** यच्छासनादलङ्घनीयं निगलनं, तन्निवृत्तिरपि तेनैव
कायां, नन्वन्येनेति 'मामेव' इत्यवधारणाभिप्रायं व्यञ्जयति
सत्यसङ्कल्पमिति । नहि बन्धविषय एव हि सङ्कल्पः सत्यः ;
अपि तु मोक्षविषयोऽपीति स एव प्रपदनीय इति भावः ।

शक्यस्यापि निर्गुणस्य प्रपत्त्या न किञ्चित्प्रयोजनमित्यत उक्तं
परमकारुणिकमिति । कारुणिकस्यापि लोकवृत्तिरिष्टाद्या-
परिष्टाद्यविभागे किमस्यासद्भाष्यपरामर्शादिको जनस्य तत्प्रपत्त्या
इत्यत्रोक्तम् **अनालोच्यतेत्यादि ।** वायसनाखाद्युपविमोच-
द्रोषदीपप्रभृतिषु चैतत्प्रपद्यम् । 'यदि वा रावणः स्वयम्' [वा.
रा. ६।१८।३४] इति च तदुक्तिः । 'एताम्' इत्यस्याभि-
प्रेतमाह—**मदीयं गुणमयीमिति ।** अर्थात् शेषः । उपास-
नप्रकरणत्वाद्भक्ष्यमाणातांदिचतुष्टयसाधारणत्वाच्चोपासनाङ्गवृत्ता
प्रपत्तिर्नोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **मायामुत्सृज्येति ॥ १४ ॥**

५ आ. मा. भा.— तर्हि कथमेवं न ज्ञायते? इत्यत आह—**त्रिमिरिति ।** तादात्म्यार्थं मयद् ।
तच्चोक्तम् 'तादात्म्यार्थं विकारार्थं प्राचुर्यार्थं मयद् त्रिधा' इति । न हि गुणकार्यभूता माया । 'गुणमयी'
[७।१४] इति च वक्ष्यति । सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्, 'तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्न-
वस्तुनोः' इत्यादि व्यासयोगे । भावैः पदार्थैः । सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया एत एवेति दर्शयति—
एभिरिति । ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थं 'इदं' इति । गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वैश्वर्यदेहेऽपि तादृश इति मायामोहित
इत्यर्थः । जगद् च व्यासयोगे 'गौणान्ब्रह्मादिदेहादीन्ष्ट्वा विष्णोरपीदृशः । देहादिरिति पन्वानो
मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्' इति । एभ्यो गुणमयेभ्यः, 'गुणेभ्यश्च परं' [१४।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
'केवलो निर्गुणश्च' [श्वे. उ. ६।११] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च त्रैगुण्यवर्जितमिति चोक्तम् ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु विज्ञाननिरूपणं प्रारभ्य 'त्रिमिः'
इत्यादिकं किमर्थमुच्यते? इत्यत आह—**तर्हीति ।** 'त्रे वैव'
[७।१९] इति । विज्ञाननिरूपणोपसंहारवक्ष्ये सत्त्वादियुगनिर्हृ-
तानां भावात्कारणमाश्रयश्च तदभाष्यव्येष्ट्युक्तम् । [४.३७१] तेनैव
गुणातीत इति चोक्तप्रायम् । तस्यायमाक्षेपः । एवं गुणातीतत्वा,
सगुणश्च ज्ञायस इति शेषः । एवमनुपलम्भविपरीतोपलम्भमाभ्या-
सुक्तमसदिति भावः । विकारार्थतानिरासार्थमाह—**तादा-
त्म्येति ।** मयदस्तादात्म्यार्थत्वं कुतः? इत्यत आह—**तच्चेति ।**
तादात्म्ये प्रयोगं दर्शयितुमुपोद्धातमाह—**न हीति ।** कार्ययुते-
त्युपलक्षणम् । गुणप्राचुर्यादिकमपि तस्यां न सम्भवति । ततः
किं? इत्यत आह—**गुणेति ।** 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया'
[७।१४] इति मायाया गुणमयीत्वमुच्यते । न च तत्र
विकारार्थत्वा सम्भवति, ततः परिशेषतः तादात्म्यार्थत्वा ग्राह्य-
त्यर्थः । अस्तु मयदस्तादात्म्ये शक्तिः । अत्र विकारार्थतां परि-
त्यज्य तद्गहणे को हेतुः? इति चेत्, उच्यते—**विकारार्थताग्रहणे**
'मामेभ्यः परं' इत्यत्र गुणकार्येभ्य एव भगवतः परत्वमुक्तं
स्यात्, न तु गुणेभ्यः । अतस्तत्सङ्ग्रहाय तादात्म्यार्थताग्रह-

णम् । एवं तर्हि गुणेभ्य एव परत्वमुक्तं स्यात्, न तु गुणकार्ये-
भ्योऽपीति समानमित्यत आह—**सिद्धं चेति ।** सिद्धं प्रमि-
तम् । ततश्च 'गुणात्मके' इत्युक्ते गुणानां तत्कार्याणां चोपादाने
सति उभयपरत्वमुक्तं भवति—**कार्यधर्मादेरिति ।** कार्यधर्म-
स्योपादानेन गुणक्रियाजातिपूर्वाणां धर्माणां गुण्यादिभिरित्यर्थः ।
भावशब्दस्यानैकार्थत्वात्तस्य विवक्षितमर्थमाह—**भविष्येति ।**
एवं सति सर्वपरत्वलाभादिति भावः । नन्वेवमप्येभिरिति
पुरोवर्तिनामेव ग्रहणात् न सर्वपरत्वसिद्धिरित्यत आह—**सर्वं**
इति । प्रमितपराभिर्ज्ञातं न पुरोवर्तिमात्रस्येति भावः । जग-
न्मोहितमित्यलं किमिदमित्यनेनेत्यत आह—**ज्ञानीति ।**
व्यवहारपतितमित्यर्थः । ननु भगवद्विषयस्य सगुणत्वमोहस्य
कथं गुणत्वमाहः पदार्थाः कारणे? इत्यत आह—**गुणमयेति ।**
देहत्वादिहेतुनेति शेषः । मायेति गुणमयानां प्रहणम् । मोहितो
जनः । अत्र प्रमाणमाह—**जगद् चेति ।** आदिपदेनेन्द्रिया-
दिग्रहणम् । यदर्थं तादात्म्यार्थग्रहणं कृतं तदाह—**एभ्य इति ।**
ननु भगवतो गुणातीतत्वे प्रमिते तदर्थोऽयं श्रमः सफलः स्यात् ।
तत्रेव कुतः? इत्यत आह—**गुणेभ्यश्चेति ॥ १३ ॥**

५ आ. मा. भा.— कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह—**दैवीति ।** अयमाशयः—
माया ह्येषा मोहिका, सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिभेदवैषम्यनिष्ठत्वादतिशक्तेर्दुस्तथा । तथा हि देवता-
शब्दार्थं पठन्ति 'दिदु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्रकान्तमिति' [धा. पा. दि. १]
इति । कथं? दैवी, मदीयत्वात् । अहं हि देव इति । अब्रवीच्च 'श्रीभूइति या भिन्ना महा-
माया तु वैष्णवी । तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽस्यापि तस्याश्रयात्वमोः ॥ अनन्तब्रह्मरूपादेर्नास्याः शक्ति-
कलाऽपि । तेषां दुरत्ययाऽप्येषा विना विष्णुप्रसादतः' इति च व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चिदत्येत्तु

शक्यते ? इत्यत आह—मामेवेति । अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिवन्दनं च मन्येव समर्पयन्ति, स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये—‘मत्सम्पत्त्वा तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा नराः । मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः’ इति । ‘आचार्यचैत्य-वपुषा स्वगतिं व्यनङ्क्षि’ इति च ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—उपायामावगुणमानामासाभ्यामनुपलम्भो विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तम्, अतः किमुत्तरेण वाक्येनेत्यत आह—**कथमिति** । भगवान्गुणमयविग्रह इत्ययं न मोहः, बाधकप्रत्ययाभावात् । ज्ञानिनां सम्प्रकृत्ययो बाधक इत्युक्तमिति चेत्, न; बहुतरङ्गानविरोधेन कतिपयज्ञानानामेव यथार्थत्वापत्तेः । ननूत्तरकाले बाधकप्रत्ययो भविष्यति चेत्, न; अनादौ काले जातस्योत्तराध्यस्तसम्भवादिति भावः । ननु बाधकप्रत्ययाभावाद्यर्थ एवायं प्रत्यय इति शङ्कायां किमेतदसङ्गतमुच्यते ? इत्यत आह—**अयमिति** । ‘एषा’ इत्यनुवादेन ‘मोहिता’ इति व्याख्यातं, मोहितमिति धात्वर्थमात्रं परामृश्य योग्यप्रत्ययसम्बन्धेन व्याख्यानात् । गुणमयी तदभिमानिनी दुर्गा, या हि तमोगुणैर्विधं मोहं जनयति । अस्मानं तु निमित्तमात्रम् । ततः किम् ? इत्यत आह—**सा चेति** । सा च दुरत्यया, तत्कृत-मोहं क्रीडयि नात्येवु शक्नोति, न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवति । उतो दुरत्यया ? इत्यतोऽतिशक्तिरिति हेतुर्ग्राह्योक्तः । कुतोऽतिशक्तिर्यत् ? इत्यतो ‘दैवी’ इत्येतद्वेदगुणमिति व्याख्यातम्, देवसम्बन्धित्वादिति । सम्बन्धित्वे परमप्रियत्वम् । स च देवस्यातिशक्तिर्यत् तत्सम्बन्धिन्यास्तत्स्वात्, तदेव कुतः ? इत्यतो देवशब्दार्थो निरुक्तः । **सृष्ट्यादीनि** । सृष्ट्यादिश्च सा क्रीडा च प्रथमादिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीयेन विजिगीषादेः । क्रीडादिमत्त्वेनातिशक्तिं सिध्यतीति क्रीडा व्याख्याता । देव-

शब्दस्य क्रीडादिमत्त्वमर्थः । कुतः ? इत्यत आह—**तथा ह्येति** । देवशब्दे या प्रकृतिस्तदर्थमित्यर्थः । प्रत्ययस्तु इगुपलक्षणस्य कस्य बाधकः पचाद्यच् । ‘दैवी’ इत्यनेन निराकाङ्क्षत्वान्ममेति व्यर्थमित्यत आह—**कथमिति** । तस्यैव व्याख्यायमेतदिति भावः । त्वदीयत्वेऽपि कथं दैवीत्यतः शेषं पूरयति—**अहं ह्येति** । आशयश्चैनसमाप्ताविति शब्दः । अत्र प्रमाणमाह—**अब्रवीच्चेति** । उत्तरस्य प्रकृतोपायोगितया सङ्गतिमाह—**तर्हीति** । यदि न केवलमनुमानं, किन्तु भगवतोपोह-क्षिता माया मोहहेतुस्तर्हीत्यर्थः । ततश्च ज्ञानिव्याप्यस्यै यदि-दमित्युक्तं तदसदिति भावः । ननु मायात्ययोपायस्यासम्भवा-नाशङ्कायां तदुपाय एव वक्तव्यः, न तुपायान्तरप्रतिषेधः । अतोऽनुपपन्नमवधारणमित्यत आह—**अन्यदिति** । स्वप्रतिपत्तावित्थम्भावमुक्त एवैवशब्दो नोपायान्तरप्रतिषेधपर इत्यर्थः । एवं तर्हि गुर्वादिवन्दनाभावः प्राप्त इत्यतोऽभिप्रायमाह—**गुर्वा-दीति** । भागवता एत इत्यादिद्विषया वन्दनादि कुर्वन्तीति यावत् । एतन्मध्यममकानां चरित्तुमुक्तम्, उत्तमानां त्वाह—**स एवेति** । भगवानेव तत्र गुर्वादितु । द्वयं प्रमाणेनोपाद-यति **आह चेति** । अहं च सा सम्पत्तिश्च मदुपाधितया मत्प्र-तिमात्वेन । चैत्वं चित्सम् । स्वगतिं स्वज्ञानम् । व्यनङ्क्षि व्यजयसि ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोमयैर्भावैः प्राणिभिरिति सर्वमिदं जगद्गते । मम मायया मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यो गुणेभ्यः परं कारणत्वेन स्थितमव्ययम् ॥ ११॥
दैवीति । देवस्य मधेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता दैव्यप्राकृता । हि यस्मादेवा गुणमयी गुणात्मिका मम माया दुरत्यया दुस्तरा, तस्मान्मामेव ये प्रपद्यन्ते शरणं गच्छन्ति मायाभेदां तरन्ति ते ॥ १४॥

८ जं. व्र. गि.—कथमेवंविधमेव त्वामयं जने न जानाति ? तत्राह—त्रिभिरिति । गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणाधिकारैः, अत एव त्रिभिः त्रिविधैः एभिः पूर्वोक्तैर्भावैः पदायैः सर्वमिदं जगद् मोहितमविवेकं प्रापितम्; अत एव अन्यो गुणमयेभ्यः परं एषां कल्याणाधिष्ठानम्, अत एवाव्ययं सर्वविकारशून्यं च मां नाभिजानाति । अहो दौर्भाग्यमविवेकिलोक्तस्यैभिः प्रायः ॥ १३ ॥

यदि सर्वमपि जगद्गुणमयमहितम्, तर्हि मोहद्विहितः कश्चिदपि नास्तीति जगद्विमोक्ष एव भविता; तत्राह—**दैवीति** । ये मामेव प्रपद्यन्ते त एषां मायां तस्मैति प्रथमसम्बन्धः । प्रपत्तिरत्र ज्ञानम्, गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात् ज्ञानस्यैव मायाख्याविद्यानिवर्तकत्वेन तत्तरेणेतुवाच । न चाविद्याति-रिक्तं मायेति युक्तम्; ‘माया चाविद्या च स्वयमेव भवति’

[न. उ. ता. ९] ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’ [अ. उ. ४।१०] ‘अविद्या प्रकृतिर्माया तमोऽज्ञानमज्ञानमृतम् । प्रधानं च जडं विद्धि क्षयिष्णु त्रिगुणात्मकम् । अचेतनमसंज्ञं तथा सर्वांशुभास्पदम्’ इत्यादिश्रुतिस्त्वित्त्वचैर्मायाविद्ययोरेवोद्भावमात् ।

एतेन ‘मायाशब्दोऽत्र विचित्रशक्तिपरः, न मिथ्याज्ञानपरः’ इति माध्वरामानुजोक्तं निरस्तम्; विचित्रप्रत्ययादिविनि-मांति विचित्रशक्तिमति मायाविशदप्रयोगाभावात्, ‘माया-मात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः’ [गी. का. १।१७] इति श्रुताव-पारमाथिकवस्तुत्वेव मायाशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्; माया ज्ञेया मया सृष्टा यन्मां पश्यति नाद् । [१।१७४] इति महतः-भारतेऽप्यर्थव्यापारिणि विष्णोर्वा एव मायाशब्दप्रयोगात्; ‘भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्दिष्टः’ [अ. उ. १।१०] इति ज्ञान-

निर्वत्यन्तेन शुच्युक्तमायाया मिथ्यात्वावश्यमावाच; ऐन्द्र-
जालिकेऽ गजतरंगादिषु मिथ्याभूतेष्वेव लोके मायाशब्द-
व्यवहाराच्च । न च 'मज्ञाः कोपन्ति' इतिवदयोपचारिको
व्यवहार इति युक्तम्; उभये सम्भवति निर्भिमितौपचारिक-
कल्पनस्यान्याख्यात्वात् । 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं
चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाजस्यं ज्वालाभालि सुदर्शनम् ।
तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याष्टगामिना । बालस्य रक्षता
देहमेकैकं तत्र सुदितम्' [वि. उ. १.१९।१९.२०] इत्यत्रापि
मायापदं मिथ्यार्थेवाचकमेवेत्यास्तां तावत् ।

'मामेव प्रपश्यन्ते' इत्येवकारेण द्वितीयश्लेघनिषेधाद्विती-
याभ्युपगमनं दर्शितम् । निरस्तसम्बन्धेदं निरुपाधिकं नित्य-
शुद्धबुद्धक्षप्रत्ययाभिव्यक्त्यर्थेन ये प्रपश्यन्ते जानन्ति साक्षा-
त्कुर्वन्ति, ते एतां 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिदं जगन्मोहितम्'
[७।१३] इति प्रागुक्तत्रिगुणात्मिकाभिलिखनार्थेहेतुं माया-
मतिरस्यवित्क्रामन्ति, नाशयन्तीति यावत्; 'सर्वं ज्ञानप्लवे-
नैव वृज्जिनं सन्तरिप्यसि' [७।३९] 'बुद्धिर्व्यतितरिप्यति'
[१।५२] इति तरतेनांशार्थेकत्वेन प्रयोगदर्शनात्, " सर्वं
पाप्मानं तरति" [बृ. उ. ४।४।२३] "तरति ब्रह्महत्याम्" "तरति
शोकमात्मवित्" [छां. उ. ७।१३] इत्यादिश्रुतिप्रयोगाच्च;
"भूयश्चान्ते विश्वमाया निष्ठति" [वै. उ. १।१०] इति विना-
शस्यैव श्रवणाच्च । स्यादेतत्, किमाश्रयेयं माया? किंविषया?
किंमाणिना? कीदृश्या? किमधीना? इति पञ्चप्रश्नानां
क्रमेणोत्तरपण्याहं कौटिल्येन दैवीति "एको देवः सर्वभूतेषु
पटः" [वै. उ. १।११] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे स्वयं योतन-
वति देवे स्वप्रकाशचेतन्ये तदाश्रयतया तद्विषयतया च
कथितेत्यर्थः । अनेन स्वप्रकाशचिन्मात्रमेवाज्ञानस्याश्रयो
विषयश्चेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । उक्तं च सङ्क्षेपशारीरके—
'आश्रयविषयत्वमाग्निनी निर्विशेषचित्तिरेव केवला । पूर्व-
सिद्धतमस्तसु पश्चिमां नाश्रयो भवति नापि गोचरः' ॥ इति ।

'देवस्येयम्' इति सम्बन्धसामान्यव्याख्याने 'मम माया'
इत्यनेनैव तत्सिद्धेः 'दैवी' इति पदं व्यर्थं स्यात् । 'दैवी' अलौ-
किकी, अयदुतेत्यर्थः इति व्याख्याने तु 'अहमज्ञः' इत्यज्ञानस्य
सर्वलोकप्रसिद्धत्वादलौकिकत्वात्तुपपत्तिः । अयदुतत्वस्य च
दैवीशब्दादर्थस्यमसिद्धम् । 'देवेन मया क्रोडादर्थं निमिता दैवी'
इति रामानुजव्याख्याने 'मम माया' इत्येतद्वचर्थम्,

'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यतादी उभावपि' [१३।१९] इति
भगवद्भक्तचिरोपश्रयंति यथोक्त एव दैवीपदस्यार्थः ।

अथ अज्ञाने किं प्रमाणं इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—
एषेति । 'अहमज्ञः' 'मामन्यं च न जानामि' इति सर्व-
प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । हिशब्देन तत्प्रसिद्धिर्होत्यते । न च
चिन्मात्राश्रयस्याज्ञानस्याहमर्थानाश्रयत्वात् 'अहमज्ञः' इति
प्रत्यक्षं कथं प्रमाणं स्यादिति वाच्यम्; दृग्भूत्वानाश्रयत्वाच्च-
यतो वह्निप्रत्यासत्तेः 'अयो दहति' इतिवत् अज्ञानाना-
श्रयस्याप्यहमर्थस्य चैतन्यतादात्म्याध्यासात् 'अहमस्मि' इति
प्रत्यक्षप्रतीत्यविरोधादिति वज्रपञ्जरे प्रपञ्चः । कीदृशप्रपेति
चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह—गुणमयीति । सत्त्वरजस्तमोगुणत्रया-
त्मिका, अत एव दुरुपया त्रिगुणरज्ज्वरिणातिदहनेनानाश्रयवन्-
नत्वादर्थेतुमशक्यः ज्ञानं विनाऽनुच्छेदेति यावत् । 'किमधी-
ना' इति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम्—मम मायेति । मम परमेश्वरस्य
वशवतिनीत्यर्थः; 'यत्कारणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकर्त्री
तस्य' इति भागवतोक्तेः । अतो मद्भीनानां भार्यां मय्यपला
एव तरन्ति । 'तेपामेवातुङ्गमार्गमहमज्ञानजं तमः' । नाशया-
स्याभ्युपगम्यो ज्ञानदीपेन भास्वता' [१०।११] इति हि
वक्ष्यते ।

ननु सत्यमेवेदं ब्रह्मतत्त्वज्ञानादाज्ञाननिष्ठचित्तिरिति, तदेव तु
दुर्लभम्, 'आश्रयवत्प्रत्ययति कथिदेनम् ... शुद्धाऽप्येनं वेद न
चैव कश्चित्' [२।२९] इति त्वष्टेवाहमज्ञानस्य जगत्सम्भ-
वोक्तः; अतो जगदपिनिष्ठतादवस्थमिदं स्यात्साक्षात्प्रामप्येतदेवो-
त्तरं भगवतः परमकारणिकस्यावर्तनीयम्—'मामेव ये प्रप-
श्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति । मायेति प्रद्वितीयस्यरूप-
स्य शूङ्गमाहिकया निर्देशः । मामयतोऽवस्थितं, अखिल-
जनविलोचनासेचनकं, अतिवेल्लौन्दन्यं, अभिनवजलधर-
स्यामलं, आश्रितवास्तव्यजलधि, अतिमानुषविचित्रचरित्रं,
अखिललोकशरण्यं, अनवरतप्रसादसुखं, अरविन्दपलाश-
लोचनं, अखण्डभक्त्या ये प्रपद्यन्ते शरण्यप्रपञ्चंछन्ति त एतां
मार्थां तरन्ति, मायया नाभिभूयन्ते । मायैव तु तेभ्यो भये-
नापसर्पति वारधनितेव क्रोधनतपोयनात् । तेषां चातिसुखं
तत्त्वज्ञानम्, 'तेपामेवातुङ्गमार्गम्' [१०।११] इति वक्ष्या-
मन्ताव । अत एवादृशं मय्यपदनं मायातरणाधिभिरखिलैरपि
कर्तव्यमिति भगवतोऽभिप्रायः ॥ १४ ॥

१ व० त० टी०—परमेतदसंस्पृष्टं मां वेदान्तवेद्यं न जगद्वेदेहं गुणतन्त्रत्वादित्याह—त्रिभिरिति । भावैस्त्रिभिः
पदार्थैः । त्रिवं गुणमयत्वाभिप्रायेण । मोहितं जगदिदमावृत्तं एभ्यस्त्रिगुणात्मकैभ्यो भावैभ्यो मूलभूतगुणभ्यो वा
परमव्ययं विनाशरहितं मां न जानाति । प्रकृतेर्गुणा एव बन्धकाः । सत्त्वरजस्तमोमयैः भावैः सर्वं जगन्मोहितं,
मम मायागुणा एव हि परिणता अपि स्वरूपावरणे विश्लेषे च हेत्वन्तरभूताः भगवज्ज्ञानसाधनप्रतिकूलाः प्रत्युत
बन्धरूपाः जीवेऽविद्याकृताध्यासदाढ्यकारणभूताश्च 'सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्यथा । सा च विशेषाये
सा च न शब्दात्सुविचारितात् ॥ मयादाभङ्ग एव स्यात्प्रमाणानां तथा सति । गत्तानुमानं नैव स्यात्साङ्ग्यं वा
तथा भवेत् ॥ इदमस्त्वमसौत्यादौ देहादिविषयत्वतः । शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ॥ स्मारकत्वमतो
वाक्ये सङ्ख्याज्ञानं पुरा यतः । अध्यासस्यानिवृत्तत्वाच्च विविक्तारम्भदर्शनम् ॥ मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा
गी. द्वि. ५

भवेत् । प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया । स्वप्रप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् । सर्वज्ञत्वं सर्वं भावज्ञानं चापाततः फलम् ॥ सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ । अवयुज्यागर्भेवासात्सृज्याद्यनुवदन्मुहुः ॥ ज्ञान-
दुर्वैलवाक्यत्वात्पापण्डवचनं मतम् । सत्ये युगेऽस्मिहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्यो-
न्यवैरिणौ । विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः । इदमेव विनिश्चित्य श्रीकृष्णेऽर्जुनमाह वै ॥ मामेवेति ।
एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह, ज्ञानादीनां सर्वेषां भगवदधीनत्वात् । 'विश्वात् सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद्बुधः'
इति श्रीमदाचार्योक्तानुसारेण प्रपत्तिमार्गरीत्या ये भजन्ते सां पुरुषोत्तममेव ते मायां तरन्ति । इयं च देवी
माया प्रकृते, नासुरी; अन्यस्याज्ञानविशेषेण स्वकृत्तिसाध्येन च बाधितस्वनियमात्, अतएव दुरत्यया । यद्वा
वात्स्वन्तर्था दैवी गुणमयी च । ममेति मद्धीनभक्तहितकारिण्येषा भवतीति एतां मायां त एव जगति स्थिता
मदीया निर्गुणात्मकास्तीर्णा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं लीलाया रसाथं प्रकटितान् गुणान्
मयि दृष्ट्वा सर्वे मोहं प्राप्य मां न जानन्तीत्याह—त्रिभि-
रिति । एभिः परिदृश्यमानैस्सम्बन्धेन केहलीलारसतः प्रक-
टन्मूर्तेस्त्रिभिः सात्त्विकादित्रिगुणमयैर्मदुणात्मकैर्भावावनात्म-
कैरिदं परिदृश्यमानमधिकरणालम्बकमाध्यात्मिकं जगत् मामेभ्यः
पूर्वोक्तभावेभ्यः परब्रह्मकृष्टं केवलं रसात्मकमत एवावश्यं विप्र-
योगादिभावेषु न्यूनतादिरहितं नाभिजानाति ॥ १३ ॥ नन्वेवं
चेदस्माभिः कथं ज्ञातव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—दैवीति । एषा
मम गुणमयी मद्गुणात्मिका दैवी केपुकिद्वारयवत्सु रसदानेच्छया

प्रकटीकृतकीडात्मिका माया अलौकिकसामर्थ्येनान्यथाभावो-
त्पादनसमर्था । अतएव दुरत्यया दुःखेनापि जेतुमशक्या ।
एतादृशीमपि ये मामेव केवलमनन्यभावेन पुरुषोत्तमं प्रपद्यन्ते
प्रपन्ना भवन्ति ते एतां मायां मोहनात्मिकां तरन्ति । मां
जानन्तीत्यर्थः । 'मामेव ये' इत्यत्रैवकारेण 'माम्' इत्येकवचनेन
च भावात्मकतया केवलं पुरुषोत्तमत्वेन स्वभजनं दास्यभावे-
नोक्तं, न तु लीलादिसहितदर्शनेन स्वस्वप्नेच्छादिकतया । एतेन
त्वमपि तथा प्रपन्नो भवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

११ नी० भा० वी०— कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चभावेन जना आत्मानं नावगच्छन्ति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रिभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं
प्राणिजातं जगच्छब्दवाक्यं मोहितं सदेभ्यो गुणेभ्यः परं मां न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेण व्याकुलः
संपरित्परां रज्ज्जुं न जानाति, तद्वत् । परत्वे हेतुः—अव्ययम् । एते भावाः परिणामित्वात् व्यवन्तेतः, अहं तु
तद्विपरीतः साक्षी इत्यव्ययः ॥ १३ ॥

देवस्य जीवरूपेण लीलाया क्रीडतो मम सम्बन्धिनीयं दैवी, हि प्रसिद्धा, पिण्डब्रह्माण्डरूपेण वित्तैषा मम
चिन्मात्रस्य माया मामहं न जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हानुत्सय प्रपञ्चस्येन्द्रजालादेरिव प्रका-
शिका, गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा, ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं वायुदेवं प्रपद्यन्ते
विषयीकुर्वन्ति त एवैतां मायां तरन्ति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमरोच्छेदो भवति, न तु ज्ञानान्तरेण
वा वृत्तिनिरोधेन वेत्यर्थः । अयमर्थः— जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कसिपतो मायादुर्गणश्चित्प्रतिबिम्बरूपं
जीवं वशीकृत्य बिम्बचैतन्यमनुबुध्य प्रचलति, अयस्मान्तमनुबुध्येव लोहशलाका, इदमेव ईश्वराधीनत्वं । मायायाः
ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वेस्मृत्वमपि । तथा च श्रुतिः—'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया
सन्निरुद्धः' [श्वे. उ. ४।१९] इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्दुर्गण इव बिम्बप्रतिबिम्बयोः । बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावानाक्रान्तमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं मुक्तप्राप्यम् । जीवेश्वरो चोपाधिपक्षपातदृश्यामस्यज्ञत्वसर्व-
ज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावं भजेते । तावेव तद्भावे रपाधिप्रचारदर्शनादुदासीनबोधरूपतया जीवसाक्षीश्वर-
साक्षीति शब्दाभ्यां व्यवह्रियेते । एवं च जीव ईश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्षज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि
नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य बिम्बप्रतिबिम्बानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं—
दैवी मायेति । 'मम माया' इति कैश्चन एव जीवेश्वरसम्बन्धित्वं जीवेश्वरभजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽतद्वत्ज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

१ श्रां. भा.—यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति, कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते ? इत्युच्यते—
न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा
निकृष्टास्ते च माययाऽपहृतज्ञानाः सम्मुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसाभृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणिः—चतुर्विधाश्चतुष्पकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः
पुण्यकर्माणो हेर्जुन ! । आर्तं आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूत आपन्नः, जिज्ञासुर्भ-
गवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविद्देव हे भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमेहेतुत्वे
तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति पृच्छति—यद्वेति । पाप-
कारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसाभृतादिभूयस्त्वाङ्गुयसां जन्तूनां
न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह—उच्यते इति । मौढ्यं पापका-
रित्वे हेतुरत एव निष्कर्षः । सम्मुषितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्व-
रूपचैतन्यमेवामिति ते तथा ॥ १५ ॥

तेषां तर्हि तन्निष्ठता मुकरोति तत्राऽऽह—ये पुनरिति ।
ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वं
मायां तरन्ति ? नैव, प्रार्थनाविविचित्र्यादित्याह—चतुर्विधा
इति । आपन्नस्तन्निष्ठमिच्छन्ति शेषः—तत्त्वविदिति ।
शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्राणीं सुमुखरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—किमिति भगवदुपासनापादिनीं भगवत्प्रपत्तिं सर्वं न कुर्वते ? इत्यत्राह—न
मामिति । दुष्कृतिनः पापकर्माणो मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति—मूढाः,
नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः—इति । मूढाः—विपरीतज्ञानाः पूर्वोक्त-
प्रकारेण मत्स्वरूपापरिज्ञानात् प्राकृतोत्प्रेष्य विषयेषु सक्ताः पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषैतरसमात्मानं
भोग्यजातं च स्वश्रेयस्तया मन्यमानाः; नराधमाः सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदौनुसुख्यानर्हाः,
माययाऽपहृतज्ञानाः—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतं येषां तदसम्भवावनापादिनीभिः कूट-

१ आर्तस्य पापनिवृत्त्यर्थम्, जिज्ञासोश्चित्तशुद्धयर्थम्, अर्थार्थिनोऽर्थसिद्धयर्थम्, ज्ञानिनो लोकसंग्रहार्थं च भगवद्भजनमाव-
श्यकमिति केचित् । आर्तजिज्ञासुरर्थार्थिज्ञानिनः क्रमेणतैरौद्रघन्यशुक्लख्यचरमकालीनचिन्तावन्तो बोध्या इत्यन्ये । ताश्चोक्ताः
मविष्योत्तरपुराणे—

राज्योपभोगशयनासनसाधनेषु स्त्रीगन्धमाल्यमणिवस्त्रविभूषणेषु ।

इच्छामिलाषमतिमात्रमुदेति मोहाद्व्यानं तदार्तमिति सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

संच्छेदैनैर्दहनताडनपीडनैश्च गात्रप्रहारदमनैर्विनिवृत्तनैश्च ।

यस्येह राग उपयाति न चानुकम्पा ध्यानं तु रौद्रमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥

सूत्रार्थमार्गसमाहाव्रतभावानां निर्वन्धमोक्षगमनापतिहेतुचिन्ता ।

पञ्चेन्द्रियापुष्पमथ दया च सूते ध्यानं तु धन्यमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥

यस्येन्द्रियाणि विषयैर्न विचर्षितानि सङ्कल्पनाशनविकल्पविकासयोगैः ।

तत्त्वैकनिष्ठवृत्तियोगभूतान्तरात्मा ध्यानं तु शुक्लमिति तत्प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ इति ।

एतत्फलविशेषोऽपि तत्रैव—

आर्तं तिर्यग्बोगतिश्च नियता ध्याने च रौद्रे सदा धन्ये देवगतिः शुभं फलमथो शुद्धे च जन्ममयः ।

तस्माज्जन्मदुषाहेद्वितरे संसारनिर्वाहके ध्याने श्वेतरे रजःप्रमथने कुर्यात्प्रत्यक्षं दुष्टम् ॥ इति ।

अत्र च तुल्यवदभिवानेनातांदिभक्तेषु न कश्चिदपि गौणमुख्यभाव इति प्राप्ते भक्तिमीमांसायां भगवाच्छाण्डिल्योऽमीमांसत-
'गौणं त्रैविध्यमिदं स्तुत्यर्थमेव तत्साद्वर्त्यम्' (२/२/१६) इति । आर्तादयस्त्रयो गौणा ज्ञान्येव परमभक्तः । तेन सहातादिना-
मभिधानं तु स्तुत्यर्थमेव, यथा राजसमभिव्याहारेणसात्त्वानामित्यर्थः । उक्तं चाग्न्यत्र—

'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतम् । तेषामेकान्तिनः प्रेष्टा ये चैवानन्यदेवताः ॥ ३४ ॥—

युक्तिभिरपहृतं, ते तथोक्ताः, आसुरं भावमाश्रिताः—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति, त आसुरं भावमाश्रिताः । उत्तरोत्तराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ये प्रयच्छन्ते’ [७।१४] इति विशेष-निर्देशप्रतिक्षेपाभिप्रायेणाशङ्कते—किमितीति । सुकृतिवदुष्कृतिवत्त्वेदः साक्षात्कङ्कोतरम् ; ततारतम्यकथनं त्वत्यन्तहेयात्यन्तोपादेयाकारमेवज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेणाह दुष्कृतिन इति । उत्तरलोकरुच्यचतुर्विधपदमात्राणि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशादाकृष्य दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणानामेकस्मिन्नेव समुच्चयः किं न स्यात् ? इति शङ्काव्युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या मूढत्वापहृतज्ञानत्वयोर्मध्ये काचिदवस्था नराधमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—सामान्येनेति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धीतिहासपुराणादिभिः सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रतिष्ठिवं सुलभत्वारिहानादीन्मुख्यानहंत्वम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहाराः स हि विचित्रमोहनकरया मायाशाब्दशक्त्याऽपि कुदृष्टिमाह-प्रसृतकृत्युक्तिभिरिवेत्यभिप्रायेणाह मद्विषयमिति । ‘आसुरं

भावमाश्रिताः’ इत्येतदनपहृतज्ञानविषयमित्याह सुदृढमुपपन्नमिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रक्रिया प्रमाणकैवाव्युत्त्वेन निश्चितमित्यर्थः । असुरसम्बन्धी भाव आसुरो भावः ; असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति । वक्ष्यते चासुरप्रकृतीनां भावः षोडशे । ‘द्विविधो भूतसर्गोऽयं दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथाऽऽसुरश्च ॥ [वि. ध. १०९।७४] इति न्यायाचार्यमासुरो भावो भगवति द्वेष एवेत्यभिप्रायेण द्वेषायैव भवतीत्युक्तम् । एषामुत्तरोत्तरेषां ज्ञानाभेनातिशयादुत्कृष्टतमत्वप्रमः स्यादिति तन्निरासायाह—उत्तरोत्तरा इति । ‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूतस्त्वम्’ [गौ. ध. २।१२।६] इति न्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवात्र पापिष्ठतमत्वे हेतुः ; ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापातिशयादेवेति भावः ॥ १५ ॥

३ शा. भा.—सुकृतिनः—पुण्यकर्मणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते; ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः; सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमा भवन्ति । आर्तः—प्रतिष्ठाहीनः, अर्थैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः । अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः । तयोर्मुखभेदमात्रम् ; ऐश्वर्यविषयतयैवयादेक एवाधिकारः ; जिज्ञासुः-प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावसीच्छुः ; ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च—‘इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्’ [७।१५] इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपाविव ; प्रकृतिवियुक्तकैवल्यात्मन्यपयवस्यन् भगवन्तं प्रेम्णुः भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः ॥ १६ ॥

—अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् । ये च शिष्टाख्यो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ॥ ३५ ॥ सर्वं न्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ।’ (म. मा. १२. ३४१. ३४-३६) इति ।

वासनस्त्विदं श्लोकः—

मन्वन्ते कैऽपि भगवान्मुक्तिमेव प्रयच्छति । न तु कामानतः सेव्यः स कथं कामकामिभिः ॥

अन्ये वदन्ति सर्वत्र समे ब्रह्मणि किं श्रुता । विष्णवसिनिवेशेन द्वैतापातकहेतुना ॥

परं त्वाहुः सति ज्ञाने किमर्थं भजनं विभोः । त्रिविधानप्यमृतं वैकुण्ठः कुण्डल्यन्मोहो ॥

इत्यवतार्य व्याख्यानशेष उक्तमाक्षेपत्रयं भगवन्मुख्येनैव समाधत्ते—

दाताऽस्मि सत्यमपवर्गपदस्य किन्तु कामानपि प्रविताराम्यमिलाषुकाय ।

शक्नोति दातुममृतं यद्दह प्रकामं किं काञ्चि स परिपाययिद्वै न शक्ताः ? ॥

शक्नुतु यः कुञ्जलमेव दातुं लभ्या सुधा जातु यथा न तस्मात् ।

तथाऽमरेभ्योऽमसकामदेभ्यो नैवापांऽपि कदाप्यवाप्यः ॥

मत्परैस्तु विनायासं प्राप्यते कामकाजिकम् । मोक्षामृतप्रदात्रा च मया परिचयोऽधिकः ॥

अथ मोक्षसुधाऽप्येभिरभ्यस्यते तत्पट्टदोद्भवे । सत् एव, हिता भक्तिर्ममेवातोऽर्थिनामपि ॥

श्रौवाखिलमपि चेत्कुतो न मुक्तये सेव्यन्तेऽस्त्यजखरविद्वरादयोऽपि ।

उत्कृष्टो यदि तु भवत्युपाधिरिष्टः सेव्यस्तत्कथमिव नेश्वरोऽहमेव ॥

उपाधिभेदात्परमावमत्त्वमुपासकैः स्वीकृतमद्वयेऽपि ।

सर्वोत्तमं मां भजतां न तस्मात् द्वैतामन्वतामिनिपातभीतिः ॥

ज्ञानिनस्त्वात्ममूर्तं मां साक्षात्कृत्यापि निर्गुणम् । निर्निमित्तं भजन्त्येव सगुणं नुत्तरेतसः ॥

चतुर्विधा अपि जना भजन्त इति वादिना । एवं निरस्ता हरिणा त्रिविधाः पूर्ववैषिणः ? इति ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— 'चतुर्विधा भजन्ते' इत्यत्र भजनपर्य-
वसिता प्रयत्तिर्विधित्विता; पूर्वश्लोके तत्रिवेधादत्र तद्विज्ञानस्यै-
वोचितत्वादित्यभिप्रायेण शरणमुपगम्येत्युक्तम् । सुकृति-
त्वाविशेषे कथमाधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं सुकृततारतम्येनेति ।
तारतम्यं विवृणोति सुकृतगरीयस्त्वेनेति । विश्वासादेः
साधारणत्वेऽपि प्रपञ्चेविशेषं फलेच्छामेदात् । आर्तशब्दोऽत्राति-
मूल्यवैशिष्ट्यतिशैविशेषपर इत्यभिप्रायेणाह प्रतिष्ठाहीन इति ।
आर्तस्य हि परभजनमार्तिनिवृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह अष्टै-
श्वर्यः पुनस्तस्यासिकाप इति । पाठकमादित्यर्थकमस्य प्रच-
त्वाजिज्ञासोः प्रगोवार्थानि उपदानम् । आर्तात्स्य विशेषं
दर्शयति अप्राप्तेति । अर्थशब्दोऽत्रार्थनीयभोगविशेषपरः ।
फलद्वारा ह्यधिकारिभेदोऽभिव्यज्यते; फले चार्तैश्वर्यान्विधै-
र्यमेकमेव । यदा पुनस्तद्वान्तरभेदेन भेदकलतिः तदा भेदान्तर-
मपि वक्तुं शक्यमित्यत्राह तयोरेति । प्रसिद्धेनान्तरभेदेन
विशेषव्यपदेशमात्रमिति भावः । जिज्ञासुशब्देन ज्ञानार्थिमात्रं
किं न युज्यते । भगवन्तमेव वा जिज्ञासुः भक्तिप्रद्वारहितः कुत-
ह्लमात्रेण भगवन्तं जिज्ञासमानो वा, यथैकतमे द्विततादयः 'युयं
जिज्ञासवो भक्ताः' इति । 'आरोम्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेदु-

५ आ. मा. भा.— तर्हि सर्वेऽपि किमिति
त्वान्मूढाः, अत एव नराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच्च
'प्रवृत्तिं निवृत्तिं च' [१६।७] इत्यादिना । अपहारीऽभिभवः । उक्तं चैतद्व्यासयोगे 'ज्ञानं स्वभावे
जीवानां मायया ह्यधिमूयते' इति । अमुषु रता
अमुरास्तु रता असौ' इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरवाक्यं प्रकृतानुपपुक्तमित्यत आह—
तर्हीति । यदि त्वत्प्रतिपत्तिमायतरणोपायस्तर्हीत्यर्थः । त्वां
प्रपद्येति शेषः । तथा च 'मामेव' [अ. १८] इत्युक्तमसदिति भावः ।
दुष्कृतित्वादीनां प्रयोजनान्तराभावात् हेतुत्वेनान्वये स्थिते किं
ते पश्चापि साक्षाद्भगवदप्रतिपत्तिहेतवः ? किं वा हेतुहेतुमद्भावेन ?
इत्यपेक्षायामाह—दुष्कृतिस्त्वादिति । मूढाः मिथ्याज्ञानिनः,
विपर्ययस्याधर्मकैवल्यप्रसिद्धेः । अत एव मूढत्वादेव । देवा-
नामुत्तममध्यममनुष्याणां च केवलमिथ्याज्ञानिवाभावात् । अधि-
क्षणयात्मज्ञानस्य विपर्ययहेतुत्वप्रसिद्धेर्दृष्टान्तत्वाच्च मूढाः ।
अत एव नराधमात्वादेव । जीववैविध्यविवक्षायां नराधमाना-
मनुष्येभ्योऽप्येव प्रसिद्धत्वात्, आसुरभावाभ्रयणाच्च मां प्रप-
द्यन्त इत्यर्थः । नन्वासुरो भावो हि हिंसाघातादिलक्षणोऽन्यैवेत्या-

७ ह. प. भा.— न मामिति । न मां दुष्कृतिनः पापकर्माणां मूढाः प्रपद्यन्ते न शरणं
गच्छन्ति । नराधमा मायया मदीयापहृतज्ञाना अपहृतं तिरोहितं ज्ञानं येषां तेषहृतज्ञाना आसुरं भाव-
माश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधेति । चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो
दुःखी, ज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुः, आर्थार्थी, ज्ञानी आत्मवित् । भरतवर्मन ! ॥ १६ ॥

८ वे. ब्र. सि.— यथेवं तर्हि किमिति सर्वेऽपि त्वां न
प्रपद्यन्ते ? पापप्रतिबन्धादिव्याह— न मामिति । मां दुष्क-
तिनो न प्रपद्यन्त इति प्रथमं सम्बन्धः । तत्र पापतारतम्यात्

तारतात्वात् । ईश्वराज्ञानमन्विच्छेन्नोक्षमिच्छेन्नार्तान् ॥ [म. पु.
७।४९] इत्युक्ताधिकारिचतुष्टये चात्र प्रत्यभिज्ञायामागे जिज्ञा-
सुरपि स एव भवितुमर्हति; तत्राह प्रकृतीति । भगवन्तं
जिज्ञासोस्ततो भगवानेव प्राप्यतयाऽभिमत इति न पुरुषार्थभेदः ।
तद्वेदाच्चाधिकारिभेदः प्रतिपाद्यते । 'आर्तः, आर्थार्थी' इति बाह्य-
पुरुषार्थाभिलाषिणो निरिष्टाः । भगवदर्थी च 'ज्ञानी' इति; जीवा-
त्मस्वरूपं चाधिकानन्दस्वरूपं प्राप्त्यं कान्यत्र प्रसिद्धम् ; अत्रापि
परस्तादधिकारिभेदः समर्थयिष्यते; अतः परिशेषादात्मार्थिवि-
षयोऽयं जिज्ञासुशब्द इति भावः । ज्ञानार्थिवाचके जिज्ञासुशब्दे
कथमात्मार्थित्वं व्याकियते ? इत्यत्राह—ज्ञानमेवेति । ज्ञानमिह
शुद्धात्मानुभवरूपं विशिष्टतममिति भावः । ज्ञानिनोऽधिकार्येतर-
त्वानुगुणानु बध्दयमाणात् विवेकानुसक्त्याय विशिष्टज्ञानत्वं दर्श-
यति इतस्त्वन्यामित्यादिना । केवलान्मन्यपर्यवस्य-
न्निति—नगरं प्रविशेद्योर्ध्वगस्य च्छायातस्मूलस्वापवदात्मा-
नुभवविलम्ब इति भावः । अत्र जिज्ञासोर्वैकल्यं सर्वमष्टमे प्रपञ्च-
यिष्यामः । विशिष्टज्ञानफलमूर्तं पुरुषार्थान्तरपरिग्रहमाह भग-
वन्तं प्रेम्पुनरिति । तत्र हेतुमाह— भगवन्तमिति । भगवन्त-
मेवेत्यात्मानुभवविलम्बाक्षमत्वमभिप्रेतम् ॥ १६ ॥

नात्याययमित्यत आह— न मामिति । दुष्कृति-
मूढाः, अत एवासुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते
अमुराः, तच्चोक्तं नारदीये— 'ज्ञानप्रधाना देवास्तु

ख्यातः (शं.) तद्वहिताश्च क्षणकादयो न भगवन्तं प्रपद्यन्ते, तत्क-
थमस्य हेतुत्वमित्यत आह— स चेति । एतेषामन्यतमः सर्व-
वन्द्यस्तीति भावः । ननु सुको योग्यानामयोग्यानां च भगव-
न्तमप्रतिपद्यमानानां एते धर्मा वक्तव्याः, तत्र सुक्तियोग्यानां
सम्यग्ज्ञानस्वभावात्, तत्कथमपहृतज्ञानत्वं इत्यत आह— अप-
हृत् इति । आगमवाक्यमपि सत्त्वोपविषयं सुक्तियोग्यानाम-
सुर भावाभ्रयणप्रवृत्त्यावज्ञानेनोक्तम् । प्रकारान्तरेण षट्थितु-
माह— असुष्विति । इन्द्रियेषु तत्त्वोपान एव स्ताः । 'असौ' इति
ज्ञातावेकवचनम् । पदसन्धेर्वैविध्यक्षीतत्वात्सम्बन्धं दोषः ।
त्रिमिरित्यत्र भगवतो गौणविग्रहत्वज्ञानस्य कारणमुक्तम् ।
अत्र तु स्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते । न तु मत्प्रपत्तमायतरणो-
पायत्वाभावादित्यतो महामेदः ॥ १५ ॥ १६ ॥

चतुर्विधा दुष्कृतिनः— मूढा नराधमा मायापहृतज्ञाना आसु-
राश्च । तत्र मूढः सर्वोत्तमा मत्स्वरूपज्ञानशून्यः । नराध-
मस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञाने मदीयलुब्धयशः । मायापहृत-

ज्ञानस्तु सत्यमिदं स्वरूपज्ञाने कृत्युक्तिविरचितसम्भावनाप्रसक्त-
चित्तः । आसुरस्तु सुदृढज्ञातमस्वरूपोऽपि द्वेषरूपितः । एते
चोच्चरोत्तरं परिपिष्टाः ॥ १५ ॥ नन्वेवं निखिलमपि जगन्मुद्रादिभेद-
भिन्नमेवेति त्वद्भजनमेव दुर्लभम्; अतो जगदनिर्मोक्षस्तदवस्थ
इति चेत्, न; दुष्कृतिलोकस्य तत्सम्भवेऽपि सुकृतिनां तत्स-
म्भावविस्थाह—चतुर्विधा इति । सुकृतिनो जना मां
भजन्ते । ते चातादिभेदेन चतुर्विधाः । तत्रायः शत्रुव्याध्या-
शुद्रवधप्रसक्तः, यथा गजेन्द्रद्रौपद्यादिः । जिज्ञासुराभ्यासानार्थी,
यथा मैथिलजनकश्चतुर्देवादिः । अर्थार्थी त्विह परत्र वा भोगै-
श्वर्यकामः, यथेह सुदामा, परत्र तु धुवः । ज्ञानी तु भगव-
त्स्वसाक्षात्कारी, यथा सनकादिः, तस्य निष्ठताज्ञानतत्कार्य-
द्वैतप्रतिभासत्वेऽपि यावद्विदेहस्युक्तिः प्रारब्धाशुद्रचतुर्देवतन्व्यवहार-
त्वाद्भजनमविरुद्धम् । कृतकृत्यत्वेऽपि 'आत्मसारां मां ह्यनयो
निर्गन्धा अत्युत्कृष्टः । कुर्वन्महैतुर्ना भक्तिमित्यमृतगुणो

हरिः' [१७।१०] 'सङ्क्षोभमश्नश्चरुपापमपि चित्ततमोः' इति
भागवतोक्तरीत्या भजनोपपत्तिः । 'ज्ञानी च' इति चकारेण
निकामप्रमत्तकस्य ज्ञानिग्वैवान्तर्भावः सूचितः । तेन 'चतु-
र्विधाः' इत्यस्याविरोधः । न च तथापि ज्ञानशून्यस्य केवलप्रम-
त्तकस्य ज्ञानिन्यनन्तर्भावोच्चारितव्याहोपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्य ज्ञानकामत्वे जिज्ञासावैवान्तर्भावोत्तरः । 'न नाकृष्टं न च
सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धिरशु-
नर्भवे वा बाष्पञ्चति यत्पादरजःप्रपञ्चः' [१०।१६।३०]
इति भागवतोक्तरीत्या ज्ञानानपेक्षित्वे तु 'तेषामेवानुक्तस्यार्थम्'
[१०।११] इति भगवदुपनीयमानज्ञानयोगत्वावश्यकमायेन
ज्ञानिग्वैवान्तर्भावोच्यते न चातुर्विध्यानुपपत्तिः । एवं च सकाम-
नित्यकामभेदेन द्विविधे भक्तारां सत्कामानां सर्वपापपारि-
त्यक्षैवान्तर्भावविष्कामभक्तद्वयस्याप्युक्तरीत्या ज्ञानिग्वैवान्त-
र्भावोच्चार्य भगवतोक्तं 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ॥ १६ ॥

९ व० त० टी०— किमिति तर्हि सर्वं त्वामेव न प्रपद्यन्ते ? मायातारकत्वादित्याह—न मां दुष्कृतिन इति ।
सत्यं तेषां दुष्कृतिरेव प्रतिबन्धिका । आसुरं भावमाश्रिता इति कायमनोदोषा उक्ताः । मायावादमार्गेऽभिनिवे-
शदा आसुरं भावं वक्ष्यमाणमाश्रिताः, अतएव माययाऽपहृतो विवेकस्तत्त्वनिश्चयो येषां ते तथा, 'तत्त्वतो विमुखो
भवेत्' इति मोहवाक्यात् । अतएव च नारायणमां न प्रपद्यन्ते, भगवन्मूर्च्छित्द्विषिणः प्रत्युत भगवन्तीत्यग्रे
वक्ष्यति भगवान् ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु भजनस्यैवेत्याह—चतुर्विधा इति । सुकृतिरेव तत्र प्रवर्तितेति सुकृतिन इत्यु-
क्तम् । ते च सेवकाः सुकृतिनस्त एव तारतम्येन चतुर्विधाः स्थूरीत्येति । तदाह— आत्मां जिज्ञासुरार्थां ज्ञानी
चेति । यदात्प्यादिनाऽपि भगवत्सम्बन्धित्वं ते सुकृतिनो ज्ञेयाः, यथा गजेन्द्रशौनकप्रवृत्त्यादयः; एतेन तेषामा-
त्मादिना भजने पूर्वसुकृतिरेव हेतुरिति गम्यते । यत्र च भजनं दृश्यते सुकृतिश्च हेतुर्न भवति ते च गोप्यादयः
पुष्टिमार्गीया भक्ताः । यद्यपि ते कामाद्युपाधिकाः स्नेहवन्तस्तथापि तत्रालौकिकभगवत्स्वरूपात्मकसद्भावज्ञाने स्नेहस्य
प्राकृतत्वं, न च जन्मात्सरीयसुकृतिसाध्यः स इति वाच्यम्, तथागमकवाक्याभावात्; प्रत्युत सर्वज्ञानिपे-
धवाक्यसम्बन्धः । तथाहि 'ते नाधीतव्युत्तिगणा नोपासितमहत्तमाः । अत्रातप्ततपसो मत्तज्ज्ञानं (सत्सङ्गान्) मासुपागताः' [भाग. ११।१२।७] इत्यादि पूर्वजन्मन्यपि स्नेहार्थं साधनकरणाभावादित्याशयः । किञ्च रसस्य
साक्षात्कृतस्य सर्वफलभूतस्य प्रमेयबलेन स्वसङ्गस्य प्राशस्त्यमप्युक्तं; साधकतमत्वं च 'व्याधः कुक्त्रा ब्रजे गोप्यः'
[भाग. ११।१२।६] इत्यत्र इत्थं च स्वरूपातुप्रहेतरसाधनासाध्यस्वप्राप्तिरुक्ता 'केवलैर्नैव भावेन गोप्यो
गावः खगा नगाः' [भाग. ११।१२।८] इत्यादिना दृढीकृता च । तद्विषयास्ते उभयदृष्टादृष्टसाधनरहिताः
साधनफलात्मकभगवत्स्वरूपानुभवहोत्रेणालौकिककामस्नेहवन्त इति तेषामेतेषु चतुर्विधेषु चकारेण समावेशः,
परप्रतिपादितः (मधुसूदनसरस्वतीभिः प्रतिपादितः) न चटत इति वयं अवोचाम । इदं तु 'भक्त्या ह्यनन्यया
शक्यः' [११।५४] इत्यादौ सिद्धमिति न प्रतन्यते ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं सति कथं न सर्वं प्रपद्या भवन्ति ?
इत्याह—न मामिति । मां दुष्कृतिनो दुष्टकर्मकर्तारः पापाः
सूदाः पशुवद्विवेकरहिताः नाराधमाः नरेषु अधमाः केवलं वैचि-
त्र्यार्थं जगत्पूजार्थं सृष्टाः मां न प्रपद्यन्ते । नन्वपदेसादिना
कथं न पापकर्मद्वितीयेन प्रपद्यन्ते ? इत्यत आह—माययेति ।
मायया अपहृतं गुरुवदेसादिजनितं ज्ञानं येषाम् । मायेति-
पदेन ज्ञानानसनसामर्थ्यलक्षकम् । अत एव देवीपुराणे 'ज्ञानिनः
मपि चेत्तानि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महा-
माया प्रवृत्तिः, [मा. बु. ७।८।१२ सत्सङ्ग. १।५५] इत्युक्तम् ।
नट भगवत्प्रपत्तिच्छर्मा कथं न भगवान् रक्षतीत्यत आह—

आसुरं भावमाश्रिताः मद्विरोधासुरसङ्केतं तद्भावं प्राप्ताः
अतो मया न रक्षन्त इति भावः । एतेन दुस्सङ्गराहित्येन
प्रपत्तिः कार्येषुपदिष्टम् । अतएव दुस्सङ्गनिषधः श्रीभागवते
'न तथाऽस्य भवेन्मोहः' [३।१३।१३५] 'सङ्कल्पेऽपि ते प्राध्वीः'
[३।१२।२४] इत्यादिभिरुक्तः ॥ १५ ॥ एवं दुष्टकर्मकर्तारो
न भजन्तीत्युक्तं, तर्हि के भजन्ति ? इत्याकाङ्क्षायामाह—
चतुर्विधा इति । हे अर्जुन ! सावधानतया श्रोतव्यदेन
सम्बोध्य ! सुकृतिनः पूर्वजन्मसञ्चितपुण्यराशयो जनाः मां
भजन्ति । अन्या भजने प्रवृत्तिरेव न ददात । अतएव
'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे प्रजयते' इति श्रीभागवते

[?] उक्तम् । ते च चतुर्विधाः । चतुर्विधत्वं प्रकटयति—आर्तं इति । आर्तः संसारक्षेसादिदुःखः, तद्विद्वत्स्यर्थं धर्मरूपेण मां भजति । जिज्ञासुः कामात्मकमत्स्वरूपज्ञानेच्छः, कामरूपेण मां भजति । अर्थार्थी मत्सर्वौपयिकसाधनसम्पत्त्य-

र्थरूपेण मां भजति । च पुनः । ज्ञानी शास्त्रार्थज्ञानवान् मोक्षरूपेण मां भजति । भरतर्षभ ! इति सम्बोधनं सङ्कुलोत्प-
जानामेव भजनप्रवृत्तिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—कुतस्तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां न तत्तन्तीत्याशङ्क्याह—न मामिति । यतो दुष्कृतिनोऽवशिष्टशुद्धयभावान्मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः, अत एव नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । कुतो दुष्कृतिनः ? यतो मायायाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमखण्डसंविद्रूपं ब्रह्म येषां ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किञ्च आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भावं चित्ताभिप्रायं “आत्मैवेह महदृषः” [छां. उ. ८।८।४] इत्यादिना श्रुतं देहेन्द्रियसङ्घात एव सम्यक् सन्तर्पणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन मायाया विश्लेषशक्तिरुक्ता । तदेवं मायाया स्वरूपानन्दमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानदेहादिपुष्टयर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति, तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ये तु सत्यपि देहाद्यप्यासे तस्यो भिन्नयति मदीत्यर्थं सुकुतमेवावरन्ति तेऽपि चतुर्विधा न केवलं सर्वे मदेक-
कामा इत्याशयेनाह—चतुर्विधा इति । आर्तः पीडितः पीडापरिहारार्थी, जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थी, अर्थार्थी वनाद्यर्थी, ज्ञानी चेति चतुर्विधा मां भजन्ते ॥ १६ ॥

आर्तादिभक्त्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठयम् ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्वविचित्रानित्ययुक्तो भवति, एकभक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्यादर्शनात्, अतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते, अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोके ‘आत्मा प्रियो भवति’ इति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवदभिसु-
खानां तुल्यत्वमाशङ्क्याऽह—तेषामिति । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—प्रियो हीति । नित्ययुक्तत्वं भगवत्प्राप्त्यभि समा-
हितचेतस्त्वम् । असारे संसारे भगवानेव सारः, ‘सोऽहमस्मि’ [छां. उ. ४।१।११] इत्येकस्मिन्मद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्नं भग-
वति भक्तिः श्रेष्ठविशेषोऽत्येकभक्तिः । तस्याऽऽधिक्ये हेतुं विवृणोति—प्रियो हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं

प्रेमास्पदत्वे प्रसिद्धिं प्रमाणयति—प्रसिद्धं हीति । आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वं ! इत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमसुखार्थत्वेनाऽऽत्मत्वेन च गृहीतत्वा-
दित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति—
स चेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेषां ज्ञानी विशिष्यते; कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च; ज्ञानिनो हि मदेक-
प्राप्त्यस्य मया योगो नित्यः; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलाषितप्राप्ति मया योगः । तथा ज्ञानिनो मत्प्रे-
कस्मिन्नेव भक्तिः, इतरयोस्तु स्वाभिलाषिते तत्साधनत्वेन मयि च अतः स एव विशिष्यते ।
किञ्च—प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्—अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनः । ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः, तथा
मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः, प्रियत्वस्येयत्तारहितत्वात् । यथा ज्ञानि-

१ अर्थमतिक्रम्य अत्यर्थम्, प्रयोजनं विनैव ज्ञानिनोऽहं प्रिय इत्यर्थः । उक्तं च—‘आत्मा रामाश्च मुनयो निर्द्विष्या अप्युत्कृष्टे । कुर्वन्त्यहेतुर्ना भक्तिमित्यर्थं सूतपुणो हरिः ॥ (भाग. १।७।१०) इति । सिद्धान्तितं च परामर्शेनैकमात्मत्वं दैर्घ्यामीमांसादर्शने—
‘अकाम्या सा निरोधरूपत्वात्’ । (रा. प. २६) इति ।

—अविगीता ।

नामोप्रेसरस्य प्रह्लादस्य 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे ददयमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो ग्रावं तत्तृप्त्याह्लादसंस्थितः' [वि. पु. १।१७।३९] इति; तथैव सोऽपि मम प्रियः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. च.— एवं भक्तदेव उक्तः; तत्र प्रबुद्धस्य श्रेष्ठं दर्शयति—तेषामिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति— 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकात्मिनः श्रेष्ठास्तैः चैवानन्यदेवताः ॥ अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ॥ सर्वे च्यवनवर्णमणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' [म. भा. ११।३४।३३-३५] इति । तेषामिति निवारणे षष्ठी । विशिष्यते श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसाभाष्यमिदं? इति शङ्कते कुत इति । वैशिष्ट्यहेतुपरं विशेषणद्वयमित्याह नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति चेति । ज्ञानिनो हीत्यादि—प्रापकस्य तस्यैव प्राप्यत्वात्फलदशायामपि । योगोऽनुष्ठुत इत्यर्थः । आर्तस्थार्थार्थिनश्चैकाधिकास्ति निर्णयादित्यशोरिति द्विवचनम् । एतेनात्माार्थिनः फलदशायाम् परमात्मनो भोग्यतयाऽनुसन्धानं नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्यस्य स एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एकशब्दाभिप्रेतमुपास्यफल-उपभेदं दर्शयितुं एकस्मिन्नेवेत्येवधारणम् । 'प्रियो हि' इत्यादिना हेतुवन्तमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह—किञ्चेति । अतिशयितकां वक्तुमाह—अर्थशब्दोऽभिधेयवचन इति । अत्यर्थमत्यभिधेयम्; अभिधेयातिक्रमणं चात्राभिधेयान्तराद्वैलक्षण्यम्; तस्माभिधानुश्लेषक्यतेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानिनोऽहमिति । 'अभिधानुश्लेषक्यं' इत्यस्यैश्वर्यवचनत्वातेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तं मयेत्यादिना । ननु सर्वज्ञेन

यद्वार्तं तददेव स्यात्, यत्र चासावशक्तः, तत्र चास्यानीश्वर्यं स्यादित्यत्राह—प्रियत्वस्येति; रगनकुसुमादिवदस्त्वनिबन्धन-मज्ञानं न दोषाय; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रज्ञात् । इयताया अभावदेव तद्वाचकः शब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्तिहेतुरिति भावः । द्विशब्दोक्तित्वां प्रसिद्धिमुदाहरति—यथेति । ज्ञानिनामप्रेसरस्येत्यनेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवर्धं बाधकवचनादिभिर्विभीषिकासहस्रैकात्म्यतत्त्वं विवक्षितम् । 'कृपे-सूत्राचकः शब्दो गन्ध निर्दूतिवाचकः' [म. भा. ९।७०।५] इति कृष्णशब्देनात्र निर्दूतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानाम्-कृष्णावतारकृतकालियमर्दनसूचनं वा; भक्तदुःखानां कर्षणदा कृष्णः; तीव्रदुःखहेतुषट्कावेऽपि दुःखानुभवाभावो निरतिशय-श्रीत्यन्तरमत्तयेति भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं सूर्यं, किं पुनर्यहादिकल्पशरीरज्ञानमित्यात्मनो गात्रमित्यस्य भावः । 'स च मम प्रियः' इत्यत्राप्येत्यर्थशब्दः समुच्चयसामर्थ्यात्-स्वभावाच्चाणुषक्त इत्यभिप्रायेणाह—तथैवेति । यथाऽहं त्रिविध-परिच्छेदरहित-निरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविभूति-ज्ञानिकः प्रियस्तथाऽयमेक एव ज्ञानी मम निरतिशयश्रीतिविषय इत्युक्तं भवति । 'स च मम प्रियः' इत्यत्र निरतिशयश्रीतिं कुर्वतोऽपि महोदारस्यैश्वरस्यापि तस्मिन्त्याधिष्ठीतिकरणदत्तुतिः सूचितेति केचिदाचार्याः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे—'मयेव भक्तिर्नामव्यय एकभक्तिः स उच्यते' इति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—एका भक्तिर्यस्येति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्स्मिन्परतः पूर्वपदस्य पुंवद्भावो न सिध्यतीत्यालो-च्यह—एकस्मिन्नेवेति । 'अस्य' इत्यध्याहार्यम् । तथापि

वैयधिकरण्यात् बहुव्रीहिर्न सिध्यतीति चेत्, न; आगमसिद्धत्वा-चेत्याह—तच्चेति । सस्येत्युपस्कृतव्ययम् ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—तेषां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते श्रेयान् । प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्य-र्थमतिशयेनाहं, स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

८ वे. ब्र. गि.—एतेषां मध्ये कः श्रेष्ठः? इत्याह—तेषा-मिति । तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते श्रेष्ठः । तत्र नित्ययुक्तत्वादयश्चत्वारो हेतवः । नित्ययुक्तः सदा यन्निष्ठः । अनेनार्तादिन्यो विशिष्टलक्ष्यकम् । तेषां त्रयाणामपि स्वायं-सिद्धिपूर्वमेव भक्तिस्त्वास्तमेवामन्त्रेणैव तेषां क्वचिन्मनि-ष्टातत्त्वेऽपि विश्लेषाद्भूत्येन विच्छेदात् सर्वदा भक्तिर्यस्यः । अयं सर्वतो विरक्तस्य जिज्ञासोः सत्येवमभक्तस्य सदा भगवन्नि-ष्टाऽस्तीत्येकभक्तिरिति विशेषणम् । एकस्मिन्मन्येव भक्तिरनु-रक्तिर्यस्य स तथोक्तः । जिज्ञासोस्तु स्वाभिलषिते ज्ञाने-तत्साधनत्वेन मयि चादुरक्तिरिति न तस्यैकभक्तिव्यवस्थितिः । निष्कामप्रेमभक्तस्यैकभक्तिर्यस्येति तद्व्याख्यार्थमाह—प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्थमिति । अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः ।

ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽस्यभि-धातुं न शक्यत इत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं होतुंलोकं वेदे चास्मैव सर्वस्य निरुपाधिकप्रेमविषय इति । श्रुतिरप्याह—“न वा अरे जायते कामाय जाया प्रिया भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वे (हृदं) प्रियं भवति” [ह. उ. २।१।५ + १।५।६] इत्यादिः । ज्ञानिन्श्रव्यैवाहम्, “तदात्मानमेवावै-दहं ब्रह्मास्मि” [ह. उ. १।१।१०] इति स्वात्मदेवैव तेन प्रतिपन्नत्वात् । तथा स च ज्ञानी मयास्यर्थे प्रियः, भद्रात्प्रेमेन स्वात्मदक्षिणस्तस्यापि मया स्वात्मत्वेनैव प्रतिपन्नत्वात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' [१।११] इति हि मम स्थितिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— एतेषां मध्ये सुमुखः मम ज्ञानी श्रेष्ठो मम इत्याह—तेषां ज्ञानीति । नित्यं योग उक्तलक्षण-
स्तद्वान् नित्ययुक्तः । तादृशश्च मदीयमहिमज्ञानवान् तथा मन्येव पुरुषोत्तमे परमात्मनि विभावेकस्मिन् एका
निरपेक्षा भक्तिर्यस्य । इतरेषां तु स्वाभिलषिते तत्साधकत्वेन वा मयि वेत्यत एव स विशिष्टो भवति । न केवलं
स विशिष्टः, किन्तु प्रियः परस्परमित्याह— प्रियो हीति । अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः प्रेमविषयः, स च ममेति
भजनात् 'ज्ञानी चेद्व्रजते कृष्णं तस्मान्नास्सयधिकः परः' इति निबन्धवाक्यात् । सर्वेषां ममताविषयाणां मध्ये
स्वाभावा प्रियः, आनन्दरूपत्वात्, स चात्मा परमानन्दपरमात्मशत्वादित्यर्थः । परमात्मनि प्रियत्वम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं चतुर्विधानुक्तेषु ज्ञानी मोक्षार्थं स विशिष्यते, उत्तमत्वेनेत्यर्थः । तस्य विशेषधर्ममाह— प्रिय
भजनकृत् उत्तम इत्याह—तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तचतुर्वि-
धानां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्तः, नित्यं मया युक्त इत्यर्थः । एतेभ्यश्च-
तुर्विधेभ्योऽपि एकभक्तिरन्यत्वेनैकात्म्यजनकृत् दासवत् । स विशिष्यते, उत्तमत्वेनेत्यर्थः । तस्य विशेषधर्ममाह— प्रिय
इति । हीति निश्चयेन, ज्ञानिनः सकाशात् अत्यर्थं सर्वभावे
अहमेव तस्य प्रियः । अतएव श्रीभागवते भगवद्वाक्यं 'मत्-
न्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' इति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— किं सर्वेऽपि समा एते सुकृतिनः ? इति साधारण्येन विशेषणादत आह—तेषामिति ।
तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते, यतो नित्ययुक्तः । आर्तादयो हि कामिनः कामपूर्तां न मज्जन्ते युक्ता भवन्ति, अयं
तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथा हि आर्ता रोगिणः सूर्यं भजन्ते, जिज्ञासवः सरस्वतीं,
अर्थार्थिनः कुबेरादीन्, इति तेषां तत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते । तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च
हेतुः— हि यतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव; आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात्; " तदेतत्प्रेयः
पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यमात्मवैस्मादन्तरं यदयमात्मा " [बृ. व. १।४।८] इति श्रुतेश्च । स च ज्ञानी मम
प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— न तर्ह्यर्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः, न; किं तर्हि ? उदारा इति । उदारा
उत्कृष्टाः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो
भवति, ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मात् ? इत्याह— ज्ञानी त्वात्मैव, नान्यो
मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासु-

१ उदारा उत्कृष्टाः 'भवान्मे रथोदारः' (म. आ. उद्यो. १६।५।१९) 'तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्' ।
(क. सं. ५।१६) इत्यादिषु तथार्थदर्शनात् ॥

युक्तात्मा—ज्ञातेऽप्यात्मनि तत्तत्त्वे येन चेतो न योजितम् । प्राक्संस्कारपदात्तस्य देहे भात्यामता ध्रुवम् ॥

आत्मज्ञोऽपि न तस्मात्स वक्तुमात्मेति युज्यते । हन्ति देहात्मतां योगायुक्तात्मालोच्यतेऽत्र सः ॥

अत्र तुर्यपादे वामनः—

एवमशब्दस्यायमर्थो च मोक्षस्यापि लिप्तया । भजत्येकान्तभक्तो मां कामानां तत्र का कथा ॥
मिथ्याहो यथा बन्धो मिथ्या मोक्षस्तथैव सः । सत्ये मय्युत्तरकस्य कथं भक्तः प्रियो भवेत् ॥
प्रेयान् मोक्षस्तदर्थं च प्रियो यस्य प्रियः पतिः । तं भक्तं मन्वते मूढा भक्तो मुक्तैः स नो हरेः ॥

लोकेषु या स्त्रोदरपूर्विके कृता सेवोदरस्यैव, न साऽवनीपतेः ।

हेतुं पुरस्कृत्य कृता तथैव या सा जातु भक्तिर्न भवेद्रूपपतेः ॥

तस्मान्न मुक्तिमपि वाञ्छति विद्विष्टो मामेव केवलमखण्डरसं प्रपन्नः ।

मत्तो न काचिदपरा गतिरुत्तमेति युक्तात्मनोऽस्य सुदृढा भवति प्रतीतिः ॥ इति ।

अत्र— न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिरयम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनाऽन्यत् ॥ (१।१।११४)

इति भागवतमप्यनुसन्धेयम् ।

—अविगीता ।

देवो नान्योऽस्मीत्यर्थं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मात्रेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमं गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति, तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते—**न तर्हीति** । तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विशिष्टमित्याह—**नेति** । 'अत्यर्थे' इति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनं? इति पृच्छ-
ति—**किं तर्हीति** । सर्वेषां भगवदभिसुखादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनि-
तदतिरेकमश्रीकृत्य विशेषणमित्याह—**उदारा इति** । किं तत्र
प्रमाणं? इत्याशङ्क्येश्वरज्ञानमित्याह—**मे मतमिति** । 'ज्ञानी
त्वात्मेव' इत्यत्र हेतुमाह—**आस्थित** इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानि-

व्यतिरेकविषयत्वमाह—**अयोऽपीति** । ज्ञानिव्यतिरेकान्न
भगवदभिसुखत्वेऽपि ज्ञानामात्रापराधाच्च भगवत्प्रीतिविषयदे-
त्याशङ्क्याऽऽह—**न तर्हीति** । कस्तर्हि ज्ञानवत् विशेषः? इ-
तत्राऽऽह—**ज्ञानी त्विति** । तमेव विशेषं प्रभुवर्तकं प्रकटयति-
तत्कस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तत्र
कथं यथोक्तो निश्चयः स्यात्? इत्याशङ्क्य 'आस्थितः' इत्ये-
तद्वयाकरोति—**आरोढुमिति** । आरोहे हेतुं सुचरति—**स**
ज्ञानीति । आरोढुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति—**मात्रेवेति** ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदारा वदान्याः । ये मत्तो यत्किञ्चिदपि गृह्णन्ति,
ते हि मम सर्वस्वदायिनः; ज्ञानी त्वात्मेव मे मतं तदायत्तात्मधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मादेवम्?
यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः; अतस्तेन विना ममा-
प्यात्मधारणं न सम्भवति; ततो ममाप्यात्मा हि सः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—'तेषाम्' [७१७] इति श्लोकस्यार्थ-
एव 'उदाराः' इत्यनेनापि ह्योक्तिर्यते । ज्ञानिनोऽत्यर्थेप्रियत्व-
वचनादप्येषामपि किञ्चित्प्रियत्वं फलितम्; तदेव 'उदाराः
सर्वे' इति पादेन विवादीकृतम् । तदेकोपायव्यस्य साधारण्यं
मामेवोपासत इत्यनेन दर्शितम् । उदाराशब्दस्यात्र मन्दप्रयो-
जनेत्यर्थमात्रपरक्युदासाय प्रसिद्धयनुरोधेनाह—**वदान्या**
इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं वदान्यत्वं? इत्यत्राह—**ये मत्त**
इति । सकलफलप्रदत्वकृत्यान् परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम्;
तच्च प्रतिप्रहीतुवार्थं तदमात्रे कथं स्यादित्युक्तं भवति ।
'मत्तम्' इति नपुंसकवाच्यं ज्ञानीत्यनेनागम्यः; 'मतः' इति
परोक्षपाठस्त्वप्रसिद्धः; तस्मादितिशब्दोऽप्याहृतः । अयमर्थः—
अयन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति
भावः । आत्मशब्दस्यैव बहुप्रमाणविरुद्धत्वाच्च तादात्म्यादि-
विषयत्वम्; तथा सति व्यतिरेकनिर्देशावश्यं । अतस्तदभिमत-
माह—**तदायत्तेति** । धारयं प्रति धारको धारया । प्रित्वा-
दिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन्-
निमानवाचसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमतं? इत्याकाङ्क्षा-

याम् 'आस्थितः' इत्यादिकमुच्यत इत्याह—**कस्मादेव-**
मिति । हिंहेतो, 'युक्तात्मा' इत्याशङ्कायां कः; परमात्म-
योगाश्रयाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा; तदेव-
भिप्रेत्योक्तं—**मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनयेति** । भव-
नुसन्धानाभावे सति अर्थान्तरानुसन्धानप्रवृत्तसमर्थस्वभावतयै-
त्यर्थः । **मामेवेति** अनुकदशायामतत्त्वमेव हि स्यादिति
भावः । **मामेव** उपायभूतमेव, न तु फलान्तररत्नमित्यर्थः ।
प्राप्यमिति—गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । अस्त्वयं तदायत्ता-
धारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायावं भगवत्तदायत्ताधा-
रणत्वस्य? इत्यत्राह **अतस्तेन विनेति** । सहृदयाणां नदधि-
प्रायविदां चैतच्च कश्चित्प्रतिप्रायः । तथा हि 'न तस्यान्यः प्रिय-
तरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्येका
न्तितो गतः । नारदेतद्धि ते सर्वं वचनं समुदाहृतम् । नास्य भवैः
प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते' इति । **ततो ममात्मा हि स**
इति—आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मलक्षणमिति भावः । ऐश-
्वर्यदिकामाः सर्वे एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः । ज्ञानी तु मम
स्वरूपसत्ताहेतुरिति स्वभक्ततुष्टितरः श्लोकः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—उदारा इति । उदारा उन्कृष्टाः सर्वे एवैत आर्तादयः । ज्ञानी त्वात्माऽहमेव-
स्वमिषयः । आस्थितः सम्प्राप्तः स हि ज्ञानी युक्तात्माकाप्रचित्तो मामेवानुत्तमं गतिम् ॥ १८ ॥

८ वे. ब्र. गि.—तत्किमातादयस्त्वव न प्रियास्त्वन्मायां
न तदस्ति । तेषाह—**उदारा इति** । एते आर्तादयो मद्भक्ताः
सर्वेऽप्युदारा महान्त एव, पूर्वजन्मकृतसुकृतपुञ्जत्वात् ।
अन्याथा हि मां न भजेयुरेव, आर्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थनिश्च-
मद्विषयस्य हृदयेदवतामस्तस्यापि बहुल्यपक्षमात्रम् । अतो
मम प्रिया एव ते सर्वेऽपि । न हि कश्चिन्मद्भक्तो ममाप्रियो-

ऽस्ति, न वा मां प्रपन्नेषु कश्चिद्व्यक्तो भवतीति भावः । कथं
तर्हि ज्ञानी विविश्रुत इत्युक्तम्? तत्राह—**ज्ञानी त्विति** ।
तुशब्दोऽप्यर्थः । प्रियत्वमित्युक्तत्वेकमक्तिस्वरूपपूर्वोक्तवैश-
ल्यार्थस्तत्रार्थः । प्रियत्वं तावदाह—**आर्तामेवेति** । आर्तादयो
मदीयाः, ज्ञानी त्वात्मेत्यर्थः । एतच्च न यत्किञ्चित्ताद-
वाहः, किन्तु मत्सिद्धान्त इत्याह—**मे मतमिति** । मे मम

सर्वतस्य सर्वगुरोर्निश्चय इत्यर्थः । एवमात्मत्वेन ज्ञानिनोऽति-
शयशुक्लत्वा नित्ययुक्तत्वेकभक्तिवाभ्यामपि तमाह— आ-
स्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समा-

हितचित्तः पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः तथा मां परमेश्वरमेव अनुत्तमां
सर्वैर्लुब्धं गतिं प्राप्त्यफलमास्थितः आश्रितवान् मदन्त्यत्
किमपि फलं न मन्यते ; यदेकभक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

१ व ० त ० दी०— तर्हि किमितरे त्वद्भक्तास्त्रिविधाः संसृताः ? इति, नहि नदीत्याह—उदाराः सर्वे इति । एते
मद्भक्ताः सर्वे एवोदारा देवान्तरोपासकेभ्यो महान्तो वदान्याश्च, सत्तो यत्किञ्चित् गृह्णन्ति मम सर्वसमर्पकाः प्रथमं,
अन्यथा फलसिद्धिर्न स्यात् । परं व्यावहारिकरीत्या तद्भजनं प्राकृतमिति न तत्र प्रियत्वयुक्तम् । संसृतिरपि प्रा-
कृतानामिव न भविष्यति, यथा कथञ्चिद्भजनात् । उक्तं च भागवते [१५।१७] ‘ त्यक्त्वा स्वधम चरणाम्भुजं’
इत्युपक्रम्य ‘ यत्र क वाऽभद्रमभद्रमुष्य किं को वाऽर्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः’ इत्यादिना ‘ कामं क्रोधं भयं
स्नेहमैक्यं लोहृदमेव च । नित्यं हरो विद्मते यान्ति तन्मयतां हि ते ’ [भाग. १०।२१।१५] इति चान्ते तन्म-
यत्वफलमननादुद्गारास्ते । यथाकथञ्चित्कार्यापेक्षयापि भगवत्सम्बन्धिभावे प्रवृत्तिरुचिततरोति सङ्ख्येयः । मम माहिम-
तत्त्वज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतम् । ब्रह्मवादानुरोधि भगवन्मते वा आश्रितः आश्रितः मामेवानुत्तमां गतिं मुक्तिं
फलभूतामास्थितश्च मे मतः । तत्रात्मत्वं मन्ये । तदधीन इत्यर्थसिद्धम् । तत् उक्तम् ॥ १८ ॥

१ पु. अ. त.— नान्येषु चतुर्विधेषु ज्ञानी उत्तम उक्त-
स्ततोऽपि भक्तस्तदा पूर्वोक्तानां किं फलं ? इत्यपेक्षायामाह—
उदारा इति । एते सर्वे एव स्वार्थपरित्यागेन सर्वधर्मादि-
त्रयभजनकर्तारः उदाराः मोक्षाधिकारिणः । तु पुनः ज्ञानी
आत्मैव मदात्मक एव, शुक्त एतेत्यर्थ इति मे मतम् । हीति

निश्चयेन । अवश्यमनसा सर्वव्यागेन, अनुत्तमां न विद्यते उत्तमा
यस्यास्तादृशीं गतिं प्राप्य स्थानं ज्ञात्वा मामेवास्थितः स
युक्तात्मा मत्संयोगयुक्तो दास्यादिभावेनेत्यर्थः । स उत्तम इति
भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममात्मैवेति मम मतं निश्चितम्,
हि यतः स युक्तात्मा ‘ अहमेव भगवान्वासुदेवः’ इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामेवानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितः ।
न तु मत्तोऽन्यदारोग्यादिकं कामयानो मद्भक्तिं करोति । किं तर्हि ? मत्प्राप्त्यर्थमेव मां भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानी पुनरपि स्तूयते— बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्र-
याणामन्ते समीचीनं ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं ?
वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा;
अतः सुदुर्लभो ‘मनुष्याणां सहस्रेषु’ [७-६] इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य गार्थार्थं परिहरति—
ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मनुष्ठान-
जनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्गतमनन्तानां जन्मनामिति
यावत् । ज्ञानवत्त्वं प्राप्तेरवधि जन्मसु सम्भावितमित्याशङ्क्या-
ऽऽह— प्राप्तेति । ज्ञानवत्तो भगवत्प्रतिपत्तिं श्रद्धाद्वारा विवृणोति—

कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्तु दुर्लभत्वं सूचयति—य एव
मिति । महत्सर्वोत्कृष्टमात्मशब्दितं वैभवमस्येति महात्मा ।
महात्मस्ते फलितमाह— अत इति । तत्र वाक्योपक्रमानु-
वृत्त्यं कथयति—मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— नाल्पसङ्ख्यासङ्ख्येयानां पुण्यजन्मनां फलमिदं, यन्मच्छेषतैकरसात्मयाथा-
त्यज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम् ; अपि तु बहूनां जन्मनां पुण्यजन्मनामन्ते अवसाने वासुदेवशेषतैकरसोऽहं
तदायत्तत्त्वस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च ; स चासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव
एव मम परमप्राप्त्यं प्राप्तं चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां यः प्रपद्यते मासु-
पास्ते ; स महात्मा महामनाः सुदुर्लभः दुर्लभतरो लोके ।

४ वे. ता. चं.— पुनरप्युक्तज्ञानवत्त्वस्यानेकजन्मसाध्य-
पुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रेष्ठं दर्शयति—‘बहूनाम्’
इति श्लोकेन । ‘ये जन्मक्रोदिभिः सिद्धास्तेशामन्तेऽत्र संस्थितिः’
इति भगवच्छास्त्रं ‘जन्मान्तरसहस्रेषु’ [पां. गी. ४] इत्यादिकां
सृष्टिं चातुस्तन्धान आह— नारुपेति । ‘बहूनां जन्मनाम्’
इत्यत्र न तावद्बहुजन्मसङ्ख्यावमात्रं विवक्षितम्, तस्यात्रातुप-
पुक्तत्वात् । न च बहुजन्ममात्रस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते; सर्वेषा-
मन्ततो ज्ञानित्वप्रसङ्गात्; अतः पुण्यजन्मनां इति विशेषि-
तम् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवभूतविशिष्टप्रपत्तौ हेतुरिति दर्शयितुं,
ज्ञानवतोऽनेकजन्मप्रमत्तदुःखासय च ज्ञानवान् भूत्वेत्युक्तम् ।
‘वासुदेवः सर्वम्’ इति सामानाधिकरण्यस्य बाधाभ्यासतादा-

त्म्यादिविषयत्वायोगाच्छरीरशरीरिभावादिनिर्वाहादपि प्रकरण-
विशेषसिद्धस्यार्थस्य प्राप्तत्वात्, परमप्राप्यमित्यादि-
मुक्तम् । लौकिकं धारकादिकमभिप्रेत्याह अन्यदपीत्यादि ।
‘त्वमेव माता च पिता त्वमेव’ [ना. ह. १०] ‘माता पिता
भ्राता त्वासाः क्षरणं सुहृद्वर्तिनारायणः’ इत्यादिकमतीत-
भिन्नेति । प्रपत्तेर्योगासनाज्ञात्वादाह मासुपास्त इति । ज्ञानि-
नोऽपि स्वरूपमहत्त्वं प्रमाणविरुद्धम्; पङ्क्तिपावनत्वादिमाहात्म्यं
सदपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्; तस्माज्ज्ञानविशेषाधीनमाहात्म्यमिह
विवक्षितमित्याह महामना इति । फलान्तरपरस्यापि
भगवदुपासकस्य दुर्लभतात्तत्त्वच्छेदाय सुशब्द इति दर्शयितुं
दुर्लभतर इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— ‘वासुदेवः सर्वमिति’ अस्यायमेवार्थः ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्’
[७।१७] ‘आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्’ [७।१८] इति प्रक्रमात् । ज्ञान-
वांश्चायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात्; ‘भूमिरापः’ इत्यारभ्य ‘अहङ्कार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ [७।४, ५] इति
हि चेतनाचेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता, ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७।६, ७] इत्यारभ्य ‘ये चैव सात्त्विका
भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत् एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि’ [७।१२] इति प्रकृति-
द्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः
सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम्; अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘वासुदेवः सर्वम्’ इति सामानाधिकर-
ण्यस्य परामितमर्थं प्रतिक्षिपन् त्वोक्तं द्रव्यति वासुदेव इति ।
अत्र लुपकः प्रत्यये निबन्धनाधिकारिभेदात् । प्रकरणविरुद्ध-
प्रकरणविपुल्योक्तो वाऽर्थः प्रकरणविशेषसिद्धोपपुक्तमर्थो जाग-
रूकेऽनादृणीय इति भावः । ‘ज्ञानवान्’ इत्यत्रापि निर्विशेषा-
द्विज्ञानजीवमात्रज्ञानादिद्व्युदासायाह ज्ञानवांश्चायमिति । उक्त-
लक्षणः वासुदेवशेषतैकरसत्वात्तत्त्वदीर्यर्थः । उक्तलक्षणत्वे हेतु-
माह—अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वादिति ‘ज्ञानी च भरतर्षभ !’

[७।१६] इति पूर्वोक्तं ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणत्वं । इत्यत्राह
भूमिराप इत्यारभ्येति । यद्वा पूर्वोक्तज्ञानित्वादित्येकमकि-
त्वादिकं विवक्षितम्; ‘भूमिरापः’ इत्यादिना हेतुवन्तोक्तिः ।
कार्यकारणोभयावस्थस्येति— कार्यत्वकारणत्वरूपोभयाव-
स्थाविशिष्टस्येत्यर्थः । स्वरूपस्थित्यादितादृशीन्ये ‘मयि सर्वे’
[७।७] ‘रसोऽहम्’ [७।८] इत्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षणत्वं
निगमयति—अत इति । स एवेति— वासुदेवशेषतैक-
रसोऽहम्’ इत्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान्भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे—‘बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा
ततो मां प्रतिपद्यते’ इति ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘बहूनां जन्मनां’ इत्यत्र ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं
भगवत्प्रतिपत्तौ बहुजन्मव्यवधानमुच्यते इति निरासार्थमाह—

बहूनामिति । प्रतीतमेव किं न स्यात् ? इत्यत्र आह— तच्चेति ।
तत्तत्तदेव ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— बहूनामिति । बहूनां जन्मानामन्तेऽवसाने ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति
प्रतिपद्यमानः । स च महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

८ वं. ब्र. गि.— किञ्च आतादयो बहवः सन्ति,
ज्ञानी त्वत्तिदुर्लभ इति ततोऽपि तस्य श्रेष्ठयमित्यभिप्रायेणाह—
बहूनामिति । ‘जन्मनां’ इति बहुवचनेनैव बहुल्ये सिद्धे
‘बहूनां’ इति विशेषणेन कृपिजलकाधिकरणन्यायसिद्धश्रित्व-
व्युदासः । अनेकगतसहस्राणां जन्मनां किञ्चित्किञ्चिदुपयो-
पचयेहेतुनामन्ते चरमे जन्मनि तत्पुण्यविपाकरूपे ‘वासुदेवः

सर्वमिति ज्ञानवान्मां प्रपद्यते’ “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां.
उ. ३।१४।१] “ज्ञैवेदं सर्वम्” [च. उ. ७] “आत्मे-
वेदं सर्वम्” [छां. उ. ७।२।५।२] “सकलमहमिदं च वासु-
देवः” इत्यादिषु तिसृतिशतप्रसिद्धसर्वोत्पद्यलक्षणभजनरूप-
प्रपत्तिं करोति । अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदु-
र्लभः । अतो नास्तीति साक्षात् ज्ञानीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवम्भूतोऽतिदुर्लभ इत्याह—बहूनामिति । आत्मज्ञानं तु कदाचिदेकजन्मन्यपि सिद्धं भवति, भगवज्ज्ञानं तु न तथेति ततोऽपि प्रपत्तिभक्तिरतिदुर्लभा; सा चेद्भवति स महादुर्लभः । यो बहूनां जन्म-नामन्ते चरमजन्मनि पूर्वसुकृतसञ्चयेन यत्सन्तुष्टभगवता कृतं स्वज्ञानं तद्वन्न भवति, स दुर्लभः । तादृशोऽपि मां पुरुषोत्तमं परमात्मानं प्रपन्नो विज्ञानवानतिदुर्लभः; यतो ज्ञानमपि तस्य नात्मैकविषयकं, किन्तु भगवत्सर्वविषयकं तदाह—वासुदेवः सर्वमिति । 'कृष्ण एवाखण्डं (एऽः) सर्वं' इत्यभेदज्ञानवान् । तथैतदुक्तं निबन्धे—'अखण्डाद्वैत-माने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा । ज्ञानाद्विकल्पवृद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥ भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः कचित् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्भेदः केनोपजायते'—इति । अतएव महात्माऽपरिच्छिन्नात्मा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-वान् स सुदुर्लभः 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे (?) रुद्रोक्तेः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—ये एवोकास्ते कथं मोक्षमनुभवन्ति ? इत्याकाङ्क्षायामाह—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां धर्मादि-त्रययुक्तानामन्ते अन्तिमजन्मनि ज्ञानवान् भवति । ततो मां प्रपद्यते, सुको भवतीत्यर्थः । यस्तु भक्त उक्तः स तु दुर्लभः

इत्याह—वासुदेव इति । सर्वमैहिकं पारलौकिकं च वासुदेवः, स महात्मा महान् मदर्थमेव अहमेव वा आत्मा दातृशः स दुर्लभोऽप्राप्य इत्यर्थः । यद्वा दुःखेन क्लेशेन भगवानिव लभ्य इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च 'वासुदेवः सर्व' इति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना ॥ १९ ॥

आर्तदिवस्वभक्तत्रयोत्कर्षं प्रतिपादयितुमिदेषां सकामानां देवतान्तरभजने हेतुः ।

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

१ शां. भा.—'आत्मैव सर्वं वासुदेवः' इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैस्तैस्तैः पुत्रपशु-स्वर्वादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनो-न्या देवताः । तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः, स्वयाऽऽत्मीयया ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.—किमिति तर्हि सबैषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानं मोदेति ? इत्याशङ्क्य 'न मां' [७।१५] इत्यत्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानादुदये हेतुवन्तमाह—आत्मैवेति । कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानलभ्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्य-

ग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह—कामैरिति । देव-तान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह—तं तमिति । प्रसिद्धो नियमो जपो-पवासप्रदक्षिणानमस्कारादिः । नियमविशेषाश्रयणे कारण-माह—प्रकृत्येति ॥ २० ॥

३ रा. भा.—तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—कामैरिति । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या वासनया गुणमयभावविषयया नियताः नित्यान्विताः तैस्तैः स्ववासनानुरूपैर्गुणमयैरेव कामैरिच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपविषयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्धार्थमन्यदेवताः मद्गच्छ-तिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः तं तं नियममास्थाय तत्तद्देवताविशेषमात्रप्रीणनायासाधारणं नियममा-स्थाय प्रपद्यन्ते, ता एवाश्रित्यार्चयन्ते, न मत्स्वरूपमभिजानन्ति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—'कामैस्तैस्तैः' इत्यायेः 'सर्गे यागति परत्प' [७।२०] इत्यन्तरस्य प्रकृतसङ्गातिमाह—तस्येति । देवतान्तरफलान्तरसङ्गादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः । बहुवचना-

सङ्कोचं 'सर्वभूतानि सम्मोहम्' [७।२७] इति वक्ष्यमाणं चानुसन्धान्योक्तं सर्वं एव हीति । स्वयंति प्राचीनस्वकीयानु-भवजनितया प्रत्यात्मनियतया तदेकनिष्ठफलप्राप्तिकथेत्यर्थः ।

१ वे पुनः स्वेन स्वेनोत्तमादिकामनास्वभावेन विचित्रेण परिच्छिन्नमनसस्ते कामनापहृतचेतसस्तत्समुचितामेव ममैवान्तरतर्तुं देवता-विशेषमुपायते; अतो मत् एव कामकलमुपायदते । किन्तु तस्यान्तोऽस्ति, निजयैव वासनया परिमृतीकृतत्वात् । अत एवेन्द्रादि-भावनातात्पर्येण यागादि कुर्वन्तस्तथाविधमेव फलमुपादते, मत्प्राप्तिपरास्तु मामेव—इत्यभिनवगुप्तपादाः । —अविगीता ।

वासनेत्याः नियतविषयेच्छाजनकत्वाद्योक्तं **गुणमयभावविषय-**
येति । एतेन स्वभावपर्यायः प्रकृतिसिद्धोऽत्र 'कामैस्तैस्तैः'
इत्यादिसमभिन्याहारात् तत्तद्विच्छादेतुमुत्तमसंज्ञासनाविषय
इत्यपि निरर्थकम् । नियतत्वं नामादृष्टव्यभिचारः सम्बन्ध इत्य-
न्विष्टायेषां कं नित्यान्विता इति । वीष्नाभिप्रेतमाह स्ववास-
नानुरूपैरिति । 'कथमेव च ततः कामाद्' [७।१२] इत्य-
नन्तराभिधीयमानैकाध्यात् कामशब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्नः । 'हृत-
ज्ञानाः' इत्यत्र ज्ञानशब्देन पूर्वप्रसक्तमेव ज्ञानं विवक्षितमिति
प्रदर्शयितुं हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना इत्युक्तम् । तदेव वान्य-
देवताभजनकारणम् । फलकारणयोः स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि सा-
दृश्यसाधनभावोऽर्थसिद्ध इति दर्शयितुं तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमि-
त्युक्तम् । तैस्तैस्तैस्तद्वैवताभिर्वातुं शक्यैरित्यर्थः । इन्द्रादिदेवता-
नामपि भगवत्पर्यन्तामुपस्थाने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य भगवत्

एव तत्तदेवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानराहित्यनि-
बन्धनमिति ज्ञापनायोक्तं मध्यतिरिक्ताः केवललेन्द्रादिदेवता
इति । एतेन 'कामैस्तैस्तैः' इत्यादिकमितरभक्तत्रयविषयमिति
परोक्तं निरस्तम् । तत्तत्कामार्थमपि निपुणैर्मगवानेव प्रपदनीयः,
अत एव हि सङ्गृहीतं 'ऐकान्त्यं भगवत्प्रेषां समानमधिकारि-
णम्' [गी. ख. २८] इति । अन्यथा 'तृषितो जाह्नवीतीरं कृषं
खनति दुर्मतिः' इति भावः । तं तं नियममिति— निय-
मोऽत्र सङ्कल्पविशेषादिः । 'अद्वयाऽर्चितुमिच्छति' [७।२१]
इति वक्ष्यमाणवशादत्रापि प्रपत्तेरनैवाज्ञत्वं दर्शयति—ता एवा-
भित्यार्चयन्त इति । विश्वासगर्भफलद्रव्यवरणपूर्वकं तत्तत्क-
र्मभिः प्रीणयन्तीत्यर्थः । प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्याद्वधारणसिद्धिः ।
'तदेकोपायता यात्रा' इति हि तत्क्षणात् ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृत्या स्वभावेन । 'स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति च' इत्यभि-
धानात् ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु मूलप्रकृतेः सर्वत्रैकत्वात्कथं स्वयेति प्रातिस्विकत्वमुच्यते ? इत्यत आह— प्रकृत्येति । स्वभाव
एतेत्येवशब्दसम्बन्धः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— कामैर्बहुविधैरपहृतज्ञानाः प्रपद्यन्त आश्रयन्तेऽन्यदेवता मध्यतिरिक्ताः । तं तं
नियमं व्रतमास्थायऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन नियता वशीकृताः स्वयाऽऽसीयया ॥ २० ॥

८ व. ब्र. गि.— तदेवं 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एक-
भक्तिर्विशिष्यते' [७।१७] इत्यनेन प्रतिज्ञातमार्तादिभक्तत्रया-
पेक्षया ज्ञानिभक्तस्योत्कर्षं व्याख्याय सत्यति 'उदाराः सर्वे
एवेते' [७।१८] इत्यनेन प्रतिज्ञातं देवतान्तरभक्तापेक्षया
आर्तादिस्वभक्तत्रयस्योत्कर्षं प्रतिपादयितुं प्रथमं तावत्तेषां स्व-
भजनलयागेन देवतान्तरभजने हेतुमाह— कामैरिति । स्वया
स्वीकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः,

अत एव तैस्तैर्नियमैर्मोहनस्तम्भनार्कर्षणवद्वीकरणमाराणोषा-
दनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैः कामैरभि-
लाषैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकाः । भगवद्विद्वत्ताः सन्त इति
यावत् । अन्यदेवताः भूतमेतयक्षादिद्विद्वदेवताः प्रपद्यन्ते । किं
कृत्वा ? तं तं नियमं जपोपवासादिवरुणं तत्तदेवताराधने
प्रसिद्धं व्रतविशेषमास्थायान्निवृत्तिः ॥ २० ॥

९ ब० त० दी०— तदेवमौक्तिकमहिमानं मां यथाकथञ्चिदपि ये प्रपद्यन्ते ते सिद्धिं प्राप्नुयन्ते तरन्ति
अनादृत्यवस्तुमहिम्नस्तथात्वादित्युक्तम् । ये तु मां न प्रपद्यन्ते ते आसुरमार्गीया अन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । प्राकृतका-
मार्थं ते मायामोहिताः संसरन्तीत्याह—कामैरिति सार्वेखिभिः । स्वया प्रकृत्या राजसतामसस्वभावेन नियता
बद्धा मदीयया (स्वनिष्ठया मायया) वा बद्धाः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— स कथं दुर्लभः ? इत्यत आह—
कामैरिति । तैस्तैः कामैः पूर्वोक्तैः 'आतैः' [७।१६]
इत्यादिविरूपैर्हृतज्ञानाः सन्तीत्यन्यदेवताः क्षुद्राः शिवाद्यो
भक्तमेतादृश स्वया प्रकृत्या कृत्वा तं तं नियमं देवता-
राधने उपवासादिलक्षणमास्थाय प्रपद्यन्ते । अत्रायमर्थः—
कामनायां मत्सेवया प्रवृत्ताः, न तु मोक्षार्थं भक्त्यर्थं

वा; अहं तु मोक्षमवश्यनुरूपं कामितफलं न ददामि,
तत्फलमननुभूय तैः कामैः हृतं मत्स्वरूपज्ञानं येषां तादृशः
सन्तः स्वया प्रकृत्या नियताः प्रकृत्येवात्माकीर्णं तत्फलदा
अन्यदेवता भजन्ति । अतएव 'यो यदंशः स तं भजेत्'
इत्युक्तम् ॥ २० ॥

११ नी० मा० दी०— अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपञ्चादिविषयैर्हृतज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विवेको येषां ते
अन्यदेवताः 'अहमेतस्या वाराधनेनेदं फलमवाप्तवानि' इति भेदबुद्धया प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् । तं तं नियमं
चतुर्विधोपवासादिकामास्थाय स्वया प्रकृत्या वक्ष्यमाणविषया दैव्या आसुर्या वा नियताः निगृहीताः ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

‘तस्य तस्याचलां भक्तिं’ इति वै. ब्र. गि. समतः पाठः ।

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— तेषां च कामिनाम्— यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नचितुं पूजयितुमिच्छति, तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि, यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति— स तयेति । स तथा मद्धितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतातन्वाः राधनमाराधनमीहते चेष्टते । लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान् निर्मितस्तान्, हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तान्नवरूपं लभत इत्यर्थः । ‘हितान्’ इति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं, न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २१ ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ततदेवताप्रसादात् कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके वाङ्मये कमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तेषां चेति । स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः । भगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविशेष-माराधनोऽपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह— यो यो यां यामिति ॥ २१ ॥ इहते निर्वर्तयतीत्यर्थः । आराधितदेव-ताप्रसादात्फलप्राप्तौ भिन्नोऽश्वरेण ? इत्याशङ्क्य तस्य सर्वज्ञस्य

कर्मफलविभागप्रभृष्य ततदेवताविष्ठातृत्वात्तस्यैव फलदातृत्व-मित्याह— सर्वज्ञेनेति । ‘एको बहूनां यो विदधाति कामान्’ [कठो. ५।१३] इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य ‘हितान्’ इति पदद्वयं व्या-चष्टे— यस्मादिति । ‘हितान्’ इत्येकं पदमिति पक्षं प्रस्था-ह— हितानिति । मुख्यत्वसम्भवे किमित्यौपचारिकत्वं मि-त्याशङ्क्याह— न हीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ता अपि देवता मदीयास्तनवः ‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरम्’ [बृ. उ. ३।७।९] इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः । मदीयास्तनव इत्यजानन्नपि यो यो यां यां मदीयामादित्यादिकां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति; तस्य तस्या-जानतोऽपि ‘मत्तनुविषयैषा श्रद्धा’ इत्यहमनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं देवतान्तरफलान्तरसक्ता अपि तत्तदा-राधनतत्फलभ्योऽर्थैरित्ये सति ‘अलम्भे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यङ्मु-काभिति’ [म. भा.] इति न्यायेन अर्थहेतुषु निषिद्धिपूर्वापेक्षे-निमज्जेवुरिति भयात्परमकारुणिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुश्रद्धावि-घ्नशान्तिं तत्फलं च प्रयच्छामीति श्लोकरूपेणाह— यो य इति । एक एवेश्वरो रामकृष्णायवतारवदादित्यादिविग्रहमाकृ; न तु चेतना-न्तरमस्तीति कुट्टमितनिराशयाह— ता अपीति । अयमभि-प्रायः— पूर्वं लोके ‘प्रपश्यन्तेऽन्यदेवताः’ [अ० २०] इति विधिं तां न तावदीश्वराधारणादिप्रतिशेषविषयस्तद्विशिष्टेश्वरविषयो वा भवितुमर्हति, तन्नामदेवतात्वव्यपदेशयोगाद्रामकृष्णायवदेव । तत्वे चेतनान्तरविषयत्वमवश्यमाप्नुयाममीयम् । ‘देवान्देवयजो-यान्ति यद्वक्ता यान्ति मामपि’ [अ० ३३] इति च पृथग्वक्ष्यते ।

अतोऽत्र तनुशब्दः पूर्वोत्तरपरामर्शवशाच्चेतनविशेषविषयः, इति सर्वासां चेतनविशेषरूपदेवतानामीश्वरशरीरस्वरूपप्रदर्शनाय श्रुति-मुदाहरति य आदित्य इति । नात्र तनुत्वेन भजनं विवक्षितम् । तथा सति प्रतर्देनविद्यादिष्विव परमात्मोपासनत्वेप्रसङ्गात्, ‘न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन’ [१।२४] इति वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यभि-प्रायेणाह— मदीयास्तनव इति । अजानन्नपीति । तर्हि तनु-त्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, ‘यां यां देवतां’ इत्येव हि वक्तव्यमित्यत्राह— तस्य तस्येति । यथा नरपतेरात्मस्वरूप-मजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिकं कर्तुंरन्ततो राजात्मनैव फलमिति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातायाः श्रद्धया अचलत्वं नाम प्रतिबन्धकारहित्येनाफललाभाय निरन्तर-सन्तन्यमानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं निर्विघ्नमिति ॥ २१ ॥

१ अत्र ‘यो यो यां यां भक्तः’ इत्येतावतौ कार्यसिद्धौ तनुपर्यन्तनिर्देशात् प्रकृताया भक्तेस्तन्वात्मविषयत्वे तात्पर्यमुच्यते, तेन परा भक्तिः प्रादुर्भावात्मविषयाऽपि भवतीति सिद्धान्तितं भक्तिमीमांसया ‘तद्वक्ष्यशेषात् प्रादुर्भावविषया’ (शां. भ. सू. २।१।२०) इति सूत्रेण ।

—विगीता ।

३ रा. भा.—स तथा निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते चेष्टते । ततो मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनाच्चा नेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितौल्लभते । यद्यप्याराधनकाळे
आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवाः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति, तथापि तस्य
वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स तथा’ इति लोकेऽपि पूर्ववद्गीता
भाष्या । ‘तया’ इत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शित्वज्ञापनाय
निर्विघ्नयेत्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्व-
निर्देशोऽपि ‘तस्य’ इति पुंलिङ्गेन प्रतिनिर्देशो दुर्दिश्यतत्तद्-
वपरः । ‘शिवान्वेवयजो यान्ति’ [७.२३] इति ह्यनन्तरसुच्यत
इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि ‘तस्याः’ इति पद-
च्छेदः शक्यः, तथापि ‘राधनं’ इत्यस्योपसर्गैरहितस्य आराधने
प्रसिद्धयभावात्तदनादरः । यद्वा, फलितोक्तिरियं; ‘राधनं’ इत्येव
पदच्छेदः । तत इति व्याख्येयनिर्देशः । तथाख्यानं मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनादिति । अयमभिप्रायः—‘ततः’
इत्यस्येन्द्रादिपदस्य मन्दम्, ‘मयैव विहितान्’ इति स्वस्यैव
फलदानुत्पन्नत्वात् । ततस्तन्निमित्तमेवाभाषितम् । अतः

‘तस्याराधनमीहते’ इति प्रधानानया प्रस्तुतपरामर्श एवायमिति ।
‘हि तान्’ इत्यत्र हीत्यव्ययम् । सर्वत्र च तच्छब्दनिर्देशात् ‘कामान्’
इत्यत्रापि ‘तान्’ इति विशेषणमुचितम् ; भगवतः समस्ताभिल-
षितदायित्वसूचनादपेक्षितं च । हितत्ववचनं च प्रकरणविषयम् ।
‘अन्तवतु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्’ [७.१३] इति तन्नि-
न्दाप्रवृत्तादित्यभिप्रायेणोक्तं तानेव हि स्वाभिलषिता-
निति । त्वद्विषयज्ञानहीनस्य त्वया फलदानं कथं? इत्यत्र ‘मयैव’
इत्यवधारणाभिप्रेतमाह यद्यपीति । एतदवश्यं स्मारितं—
यद्यपीत्यवधारणार्थमाह—मदाराधनत्वादिति ‘अहं हि सर्व-
यज्ञानां’ [९.२४] इत्येतदत्र भाष्यम् । ‘इष्टार्थं बहुधा जातं
जायमानं, विधं विभक्तिं सुवनस्य नाभिः’ [म. ना. १।६]
इति च ध्रुतिः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुम् । उक्तं च नारदीये ‘अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां
मज्जकानामनन्तता’ इति । ‘युक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः’ [म. भा. १.२।३३४३] इत्यादेः
परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेण । ‘अवतारे महाविष्णोर्मक्तः कुत्र च मुच्यते’ इत्यादेशं ब्रह्मवैवर्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. टी.—रामकृष्णादिरूपां भगवत्तनुमिति प्रती-
तिनिरासायाह—यां यामिति । कुत एतत्? ‘अन्तवतु फलं
तेषां’ [७.१३] इति तद्भक्तानामन्तवत्फलवचनात् । तस्य च
ब्रह्मादिग्रहेण सम्भावद्भगवद्ग्रहेण चान्सम्भवादिति भाविनाह—उक्तं
चेति । फलस्येति शेषः । गम्यत इति गतिः, इत्यादेः प्रश्रव्य

परिहाररूपावयवसन्दर्भाच्च । बहुत्वादनुवाहरणमिति भावः । अन-
न्तफलत्वं मूलरूपभक्तानामस्तु, अवतारस्तुभक्तानामन्तवत्फला-
ज्ञाकारो को विरोधः? इत्यत आह—अवतार इति । कुत्र
चावतारे ॥ २१ ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—यो यो भक्तः यां यां तनुं देवताविग्रहं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां
निश्चलां श्रद्धां तामेव तद्विषयां विदधामि करोम्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा विहितया श्रद्धया युक्तस्ते-
वताविशेषस्याऽऽराधनमीहते करोति । लभते च तत आराधनात्कामानीप्सितान्मयैव विहितानिह्नातान्
मयैव दत्ताननुकूलान् ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तर्हि तत्तदेवताप्रसादात्तेषां त्वय्येव
भक्तिर्न किं भविष्यति? नेत्याह—यो य इति । यो यः
कामी यां यां तनुं देवतायुक्तिम् । अत्रान तनुमेवमात्रं, न तद-
मद्भेदः, तदुनिवन्धन एवाभ्युदेवताव्यवहार इति सूचितम् ।
श्रद्धया जन्मान्तरवासनाप्रजातविश्वासेन युक्तः सन् अर्चितु-
मर्चयितुमिच्छति । चौरादिकस्यार्चतेर्णिजभावरूपेण रूपमिदम् ।
तस्य तस्य कामिनस्तामेव तनुं प्रति पूर्ववासनाप्राप्तां भक्तिं
अच्छलां स्थिरां विदधामि अहमन्तर्भासी न तु मद्भक्तिमित्यर्थः ।
तामेव भक्तिमिति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्यादिति प्रति-

शब्दाध्याहारेण व्याख्यातम् । यद्वा यामर्चितुमिच्छति, तां
तद्विषयां भक्तिमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततः किम्? तत्राह—स तयेति । स कामी तयां
श्रद्धया युक्तः सन् तस्या देवताभूतेः राधनं पूजनमीहते कर्तु-
मिच्छति । अतुपसर्गादपि राधतेः पूजार्थकत्वात् ‘राधनं’
इति प्रयोगो युक्तः । ततः तस्या देवताभूतेः सकाशात् कामा-
निष्टार्थाश्च लभते । न चैवं मम सर्वकर्मफलप्रदत्वहानिः । हि
यस्मान् मयैव विहितान् तान्कामान् लभते, ‘फलमत उप-
पत्तेः’ [ब्र. सू. ३।१।३८] इति न्यायादिति भावः ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—ता अपि देवता मदीयाः शरीरभूताः “य आदित्यो विष्णुर्वायुर्देवताः यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं” [बृ.च. ३।७।९] इत्यादिश्रुतिभिस्तथाप्रतिपादनात् । तदज्ञानमेव यो यो यां इति तस्याज्ञानतोऽपि मच्छरीरभूतविषयकैषां श्रद्धेतद्ब्रह्मोकोऽनुसन्धाय तां श्रद्धामेवाचलां विद्वामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तथेति । ततो मद्ब्रह्मतादुपाख्यदेवात् लभते कामान् मयैवाङ्गिना विहितान्निमित्तान् प्राप्नोति । यद्यप्याराधन-
कालेऽपि मामेवमवयविममविज्ञानस्तामेव भजत स भक्तस्तथापि वस्तुतो मद्गाराधनत्वात् मज्जिमितमेव फलं तद्वभते । यथा शरीरं पुरुषदत्तं वस्तुत आत्मदत्तमित्यात्मभजनस्यैव मुख्यत्वं युक्तं; शास्त्रिमूलसेचनवदिति भावः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—अतोऽहमपि तान् स्वरूपसदानाधो-
ग्यास्तदेवतामजने ददाम् करोमीत्याह—या य इति । यो यां
भक्तो यां यां तदं यां देवतामूर्तिं श्रद्धया स्वरूपसिद्धयर्थे
शुद्धात्तःकरणेन अचित्तुमिच्छति, तस्य भक्त्य तामेव श्रद्धा-
मचलां शास्त्रज्ञानादिना वा चालयितुमयोग्यामहमेव विद्वामि
करोमि, पोषयामि चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ततः स मत्कृतश्रद्धया

तस्याऽऽराधनं करोतीत्याह—स तथेति । स तथा मत्कृतया
श्रद्धया युक्तस्तस्या मूर्तेराराधनमीदृते करोति । ततः श्रद्धातः
स्वशुद्धान्तःकरणतस्तान् कामान् स्वमनोस्वरूपां मयैव
विहितान् निमित्तान्—अन्या मदायां विना देवादीनां
न सामर्थ्यम्—अतो मयैव निश्चयेन विहितोऽहमेव प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च यो यो भक्तः सार्विको राजसस्तामसो वा यां यां तं तादृशीमेव देवादिरूपां
यश्चरश्चोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैवाचित्तुमिच्छति, तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सार्विकीं
राजकीं तामसीं वाऽहं सर्वेश्वरोऽप्यहं विद्वामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तथा श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं
ससाधनं वशीकरणमीदृते इच्छति । ततश्च कामान्निषयान् लभते मयैव विहितानाज्ञापितान् हितान् ईप्सितान् ।
एतेन सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् ॥ २२ ॥

अन्यदेवताभक्तानां मौल्यं भगवद्भक्तानां च वैशिष्ट्यम् ।

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

१ शां. भा.—यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः—अन्तवद्विनाशि
तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते
देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्तफलाय, अहो
खलु कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रेषापूर्वकारिणि कामानां हितत्वा-
भावे हेतुमाह—यस्मादिति । किञ्च ये कामिनस्ते न विवे-
किनस्तथाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वाशङ्काः ? इत्याह—
अविवेकिन इति । कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्या-
ऽऽह—अन्त इति । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतदशब्दार्थः । तु य-
वदोऽवधारणार्थः । कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं

जन्तानां ? इत्याशङ्क्य प्रज्ञामायादित्याह—अल्पेति । किं तर्हि
साधनमनन्तफलाय ? इत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह—मद्भक्ता
इति । अक्षरार्थमुक्त्वा श्लोकस्य तात्पर्याथमाह—एवमिति ।
देवताप्राप्तौ चेति शेषः । ‘मामेव’ [ज। १४] इत्यादौ देवताविशेषं
प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलायेति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्यं कारणमवि-
वेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह—अहोखल्विति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—तेषामल्पमेधसां अल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पं अन्तवच्च
भवति । कुतः ? देवान् देवयजो यान्ति यत इन्द्रादीन् देवान् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रादयो हि
परिच्छिन्नभागाः परिमितकालवर्तिनश्च; ततस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैः सह प्रचयन्ते । मद्भक्ता अपि
तेषामेव कर्मणां मद्गाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मामेव
प्राप्नुवन्ति, न च पुनर्निवर्तन्ते; ‘मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते’ [८।१६] इति हि
वक्ष्यते ॥ २३ ॥

नी. द्वि. ७

४ वे. ता. चं.—यदि भवत्प्रसादात्तेषामपि फलसिद्धिस्तर्हि तत्र को विशेषो भवदुपासकस्यैः ? इत्युक्तं तस्मै—‘अन्तवत्तु इत्यादि । पूर्वाधे सम्भवत्येकवाक्यस्यै वाक्यभेदप्रमत्तिरासादि तेषामल्पमेधसामिति सामानाधिकरण्यं दर्शितम् । तेषामिति फलात्पत्त्येवमुपरागमौ इत्याह इन्द्रादिमात्र-याजिनमिति । तत्र हेतुः स्वबुद्धित्वम् । अल्पेभ्यश्चन्द्रादिषु तदधीनफलेषु च मेधा बुद्धिर्येषां तेऽल्पमेधसः । अल्पमेधोच्चारत्वादल्पा मेधा येषामिति वा । अल्पमेध-स्त्वादेव तत्फलस्यान्यत्पत्त्ये सिद्धमिति कृत्वा अल्पमन्त-वच्च भवतीत्युक्तम् । ‘देवान् देवयजः’ इत्यत्र देवशब्दो गोबलीवर्दन्यायामन्त्रशब्दो कर्मगवद्यतिरिक्तदेवपरः । अथवा, मनुष्यादिसह्यदितकर्मवन्द्यदेवजातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण इन्द्रादीन् देवान्स्तथायाजिन इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्रातिः फलस्याल्पास्थिरत्वेहेतुः ? इत्याह—इन्द्रादयोऽपि हीति । अतु तेषामल्पमोगात्त्वस्थिरत्वं च; ततः किं तदुपासकस्य भगवत्प्रसादाधीनफलमभ्येत्यत्राह तत इति । केवलमिन्द्रा-दियाजिनो तत्तदभिलषितं तत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रय-च्छति; सायुज्यं च समानभोगत्वमेव; तत इन्द्रादिभोगस्य परि-

मितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकमोगो-ऽपि तथाविध एव भवेदिति भावः । ‘माम्’ इति निर्दिष्टमगव-त्स्वरूपस्य निरतिशयाबन्धमयत्वात्तत्तात्पर्यमागतस्यापि निर-तिशयभोगत्वं सिद्धम् । सूत्रं च ‘भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च’ [ब्र. सू. ४।४।२१] इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि नित्यत्वं दर्शयति न च पुनर्निवर्तन्त इति । अत्राभिमतं वक्ष्यमाणवचनेन विशदयति मामुपेत्येति । अत्रापि सूत्रम्—‘अनावृत्तिः शब्दादावृत्तिः शब्दात्’ [ब्र. सू. ४।४।२२] इति । ‘मद्भक्ता याति मामपि’ इत्यत्र भगवति फलान्तरार्थानामपि मोक्षे विश्रमो नारायणार्थैश्च—‘तथा देवतान्तरभक्तानां अपे-क्षितार्थलाभ एव फलम्; भगवद्भक्तानां तु न तावन्मात्रं फलम्; किन्तु स्वभावप्राप्तादनभिसं हितादपि पापपरिक्षयात् सत्त्वाधि-क्योन्मीलनेन शुद्धेषु धर्मेषु प्रद्वोत्तरस्या शनैश्चैतान्नैवैराग्यादि-लाभद्वारा एव लोकभक्तिविशेषलाभाच्चित्तरापि कालेन भगव-त्प्राप्तिसंविष्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः’—इति । इदं च शाण्डिल्यसंहितायामपि भगवत्पापवारसङ्ग्रहे प्रोक्तं—‘भग-वन्तं समुद्दिश्य तदेकश्राणा नराः । कदाचिन्न च हीयन्ते काम्य-कर्मरता अपि’ ॥ इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—अन्तवत्तु अतो विनाशो विद्यते यस्य तदन्तवत्फलं तु तेषां देवतान्तरपूजका-नामल्पमेधसामप्यबुद्धिनाम् । देवानभिपतान्देवान्यजन्तीति देवयजो यान्ति गच्छन्ति । मयि भक्ता मद्भक्ता यान्ति मामपि तस्मादनन्तपूजाफलम् ॥ २३ ॥

८ वं. ब्र. गि —तर्हि स्वत एव सर्वेषामपि फलप्राप्त्य-विशेषे त्वद्भक्तानामातोदीनान्यदेवताभक्तेभ्यः कथमतिशयः ? तत्राह—अन्तवर्त्ति । तेषां तु अन्यदेवताभक्तानां मद्-भक्तमपि तत्फलं अन्तवद्विनाशवद्भवति । तत्र हेतुः—अल्प-मेधसां अल्पेषु परिच्छिन्नेषु क्षुद्रदेवानेषु मेधा बुद्धिर्येषां ते तथोपाः । एतदेव दर्शयति—देवान्देवयज इति । देवान्य-जन्ति भजन्तीति देवयजः; ते देवानन्तवत् एव यान्ति । इन्द्रा-दयो हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिवश्च । अतस्तान् प्राप्ता अपि तेः सदैव च्यवन्ते । मद्भक्तास्त्वातोदयो मामनन्तं प्राप्नुवन्ति; माधुपेयं तु कोन्येय ? पुनर्जन्म न विद्यते ।

[८।२६] इति हि वक्ष्यति । ‘मामपि’ इत्यपिशब्दः काम-सम्पन्नार्थः । तथा चायं भावः—यथा हि धर्मसन्तोषे गङ्गामवगाहमानः स्वामीस्तितां तापशान्तिमनभीप्सितं पावनत्वमपि लभते । तत्कस्य हेतोः ? अवगाह्यगङ्गाजल-स्वाभावात् ; तथा आर्तिपरिहरादिकामनया मां भजन्तः स्वामीष्टान्कामान् मद्भजनमाहात्म्यप्रयुक्तमनुनरात् तत्तत्क्षणं मत्प्राप्तिरूपं मोक्षमपि प्राप्नुवन्ति । अतो मद्भक्तानामन्यदेव-ताभक्तानां च महदन्तरम् । तस्मात्साधून्कम् ‘उदाराः सर्वे एवैते [७।१८] इति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०—अतो भावमेदात्फलभेद इत्याह—अन्तवदिति । तुशब्दो भेदं सूचयति । यतोऽल्पमेधसां इन्द्रादिमात्राङ्गयाजिनो शाखाफलपत्रान्यत्पत्त्येककानामिव तेषां फलमल्पमन्तवद्विनाशो च भवति; वदति च ‘देवान्देवयजो यान्ति’ इत्याहो तत्तदेवमायुज्यं चाप्याप्तव्यभेदेति । यागे तु श्रौते देवानां भगवद्भक्तभूतवज्ज्ञानपूर्वकं माराधनमिति न विरोधः । भक्तौ तु केचलं तदङ्गिन एवाराधने सर्वाराधनं भवतीति भावेन मूलरूपत्वादिति ज्ञेयम् । किंवहुना ? यो यं भजते श्रद्धया तं तमेवैतीत्यभिप्रायेण मद्भक्ता यान्ति मामपीत्युक्तम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि त्वनिर्मितफलप्राप्ता चोत्तमत्वमेव तत्फलस्य कथं न ? इत्यत आह—अन्तवत्स्विति । तु पुनः भक्तिर्मितमपि फलं तेषामल्पमतिमात्रं भक्ति विहाय कामपर-

स्वात् अन्तवत् विनाशयुक्तं भवतीत्यर्थः । तच्छब्देन तद्बुद्धय-हसारेण मया तत्फलं विधीयत इति व्यज्यते । ननु देवा अपि त्वदंशस्तद्भजने कथं नोत्तमफलम् ? इत्यत आह—देवा-

निति । देवयजः पूर्वोक्तप्रकारेण स्वकामितफलप्राप्त्यर्थं देवभजनकर्तारः । अथवा देवत्वेन तद्भजनकर्तारः, न तु मर्दशालिवद्भुरितसन्मानाः, अतो देवा न याति मत्सायुज्यकामाभावे प्राप्नुवन्ति । कामनायां तु तदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यदेवेषु देवत्वेन भजनकर्तारस्तत्सायुज्यमेव प्राप्नुवन्ति । कामनायां तु तदपि न प्राप्नुवन्त्यतः कामनायाऽपि मद्भजनशुचिममि-त्याह—मद्भक्ता इति । मद्भक्ताः मद्भजनकर्तारो मामपि

याति । कामनायाऽपि प्रवृत्ताः पूर्वोक्तप्रकारेण । मामपि प्राप्नुवन्ति । अतएव 'उदाराः सर्वे एते' [७।१८] इति पूर्व-श्रुतम् । अतोऽपि तेषां मोक्षः । अक्षरसायुज्यमपि प्राप्नुवन्ति । अतएव हरिवंशे 'अपरं द्विषिणं दारा हारा इह्यं हया राजाः । सुखानि स्वर्गमोक्षौ च न हरे हरिमक्तिः' ॥ इति । इदमेवापि-शब्देन व्यज्यते ॥ २३ ॥

११ नी० भा० टी०—अल्पमेधतां “अथ यत्रान्यत्तदयत्यन्यच्छृणोति अन्यन्मनुतेऽन्यद्विज्ञानाति तदल्पम्” [छां. उ. ७।२।१] इति श्रुतेः । द्वैतमल्पं तत्रैव मेधा येषां ते, बाह्यार्थमिच्छाविणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमन्तवत् । सर्वस्य बाह्यार्थस्यान्तवत्त्वादेव । तुशब्दोऽस्मैनेश्वरे भक्तेभ्यो विभेदार्थः । यतो देवयजो देवान्यजन्ते इति देवयजस्ते देवानन्तयुक्तानेव याति । एवं यक्षरक्षोभक्ता यक्षादीनेव याति, भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु मामेवानन्तं याति, अतस्तेऽनन्तफलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—किञ्चिन्मत्तं मामेव न प्रपद्यन्ते ? इत्युच्यते—अव्यक्तमपकाशं व्यक्तमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्राप्तिद्विमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽपि विवेकिनः परं भावं परमात्म-स्वरूपमजानन्तोऽपि विवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तस्मिन्प्रकारेण प्रपद्यन्ते किं नित्यं निवेद्यन्ति—किञ्चिन्मत्तमित्यादिना । अप्रकाशं शरीरप्रगल्भत्वं इति शेषः । इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि

कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं ? नेत्याह—नित्येति । कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते ? तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विशेषेण—परमिति । 'परमनुत्तमम्' इति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावाभ्याम् ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिञ्चित्कर्तुं कुर्वन्तीत्याह—सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो बाह्यनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यदाश्रितत्वात्सत्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वापाजहृष्वभाव एव वसुदेवसुरवतीर्ण इति मयैवं परं भावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानं इतः पूर्वमनभिष्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तमापन्नं प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते; अतो मां नाश्रयन्ते; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.—ननु फलान्तदेवतान्तरासक्त्या हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तः; त्वत्साक्षात्कारमात्रे हि तदुपपत्तिः; त्वयि कारण्यादिरुपप्रेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वावतारवशाद्भगवन्मनुजयोगोचरे कथं स्वत्परित्याग इत्यत्रोत्तरम्—“अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्” इत्यभिप्रायेणाह—इतरे स्त्विति । इतरे चतुर्विधच्छुक्तिभ्योऽन्ये । ‘परं भावम्’ इत्यनेनाभिप्रेतं निरतिशयपर्वत्तसौलभ्यरूपं स्वभावं दर्शयति नमैः कर्मभिरित्यादिना

अवतीर्ण इत्यन्तेन । अजहृत्स्वभाव इत्यव्ययशब्दाभिप्रेतोक्तिः । अस्मादुत्तमं नास्तीत्यनुत्तमम्, अनवधिकानिश्चयमित्यर्थः । अत्र ‘अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्’ इत्येतत्सामर्थ्यादिवतारविषयत्वम्; तत्रापि ‘माम्’ इत्यस्योचित्यादवतारविशेषविषयत्वं च सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं वसुदेवसुरवतीर्ण इति, प्राकृतराजसूनुसमानमिति च । इदं सर्वावतारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमार्त्तं वा । ‘अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्’ इत्यनयो-

१ ननु सर्वगते भगवत्त्वे किमिति देवतान्तरासक्त्यानां मितं फलम् ? उच्यते—अव्यक्तमिति । ते खल्वप्यनुद्विष्टान्मात्मस्वरूपपारमार्थिकमविद्यामानव्यक्तिकं न प्रत्यभिजानन्ते, अपि तु निजकामनासमुत्तिकाकारास्त्रिविधज्ञानस्वभावां व्यक्तमेवापन्नं विदन्ति, नाप्यथा । अत एव न नाम्नाकारे वा कश्चिद्भेदः, किन्तु सिद्धान्तोऽयमत्र—यः कामनापरिहारेण यत्किञ्चिद्देवतारूपमात्मन्यते, तस्य तच्छुद्धमुक्तभावे पर्यवस्यति; विपर्ययात् विपर्ययः—इत्यभिनवयुगसप्तादाः ।

—अविगीता ।

रथान्तरभ्रमव्युदासायाह प्राकृतेत्यादि । मन्दमतिबोद्धव्यतया निष्कामानोऽर्थाऽत्रायमेव भावितुमर्हतीति भावः । इतः पूर्वमनभि-
व्यक्तव्यमिदानीमवताराद्व्यक्तत्वमपि प्रमाणसिद्धम् ; तत्कथमत्र
प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्येति ।
वस्तुर्भाषवादादिन्यासासङ्कोच इति भावः । 'अबुद्धयः' इत्यनेन

परमात्मतदवतारादिविषयप्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापक-
लिङ्गदर्शनेऽपि तद्वृत्तचित्तवैकल्यं च विवक्षितम् । फलितमाह—
अत इत्यादि । आश्रयणमत्र प्रवृत्तिपूर्वकभजनं, तदभावाच्च तद-
ज्ञतया वर्णाश्रमादिधर्मान् स्तुतिनमस्कारादींश्च न कुर्वत इत्या-
ह—न कर्ममिरिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—को विशेषतवान्येभ्यः ? इत्यत आह—अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जि-
तम् । तद्वान्वि प्रतीयस इत्यत आह—व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तम्—“सदसतः
परम्” “न तस्य कार्यम्” “अपाणिपादः” [श्वे. उ. ३।१९] “आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौण-
दैहिकम्” इत्यादौ । भावं याथार्थ्यम् । तथाऽब्रवीत्—‘याथाथयमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः’
इत्यादि ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दौ.—‘अव्यक्तं’ इति श्लोकस्य प्रकृतेन सा-
क्षात्सङ्गत्यभावात् तं सङ्गमयितुमाह—क इति । अन्येभ्यो
ब्रह्मादिभ्यः । येन तान् प्राप्तानामन्तवत्फलत्वेऽपि त्वां प्राप्ताना-
मन्तफलतेति यज्ञाशेषः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहारः ? इत्यत
आह—कार्येति । अनेन यथाभूतं परं पठित्वा व्याख्यातम् ।
वस्तुतः ‘अव्यक्तं मां’ इत्यनुवादादव्यक्तोऽहमिति यत्सिद्धं तस्येदं
व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । इदानीमुत्तरस्य सङ्गतमाह—तद्वान्वि-
निति । कार्यदेहादिमान् इवेति यद्विधिः, वस्तुतस्त्वेवेति । अतो

न तद्वान्वि इति शेषः । प्रकृतापयोगितया व्याचष्टे—कार्येति ।
भगवतः कार्यदेहादिवर्जितत्वं तद्वत्ताप्रतीतिव्याज्ञानमूल्येत्तत्कृतः
येन वाक्यद्वयमुक्तार्थं स्यात् ? इत्यतोऽर्थद्वये क्रमेण प्रमाणान्या-
ह—तच्चोति । कार्यारकारणत्वा । इदमपरं रूपं, परं तु रूपमजा-
नन्त इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—भावमिति । याथार्थ्यं
प्रमाणाव्यभिचरितस्वरूपम् । अत एव परम् । कुतोऽयमर्थः ?
समाख्यानादित्याह—तथेति । यवप्ययमर्थः ‘त्रिमिः’ [७।
१३] इत्यत्रोक्तस्तथापि प्रसङ्गात् पुनरुक्त इत्युपशेषः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चिदपि भगवन्तं विहाय देवतान्तरं यजन्ति ? इत्यर्जुनवचनमाशङ्क्याह—
अव्यक्तमिति । अव्यक्तमविद्यमानव्यक्तिभावमिमं संसारिपुरुषवद्भक्तिमापन्नं प्राप्तं मन्यन्ते जानन्ति
मामबुद्धयोऽविश्वेकिनो लौकिका जनाः । मम परं प्रकृष्टं परमात्मभावमजानन्तोऽचिन्तयन्तोऽव्यय-
मविनाशिनमनुत्तमं निरुत्तमम् । अतो तं मां विहाय देवतान्तरं पूजयन्ति ॥ २४ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं च समाने प्रयासे महति च फल-
विशेषे सति मामनाहृत्य देवान्तरं भजन्ति ; अहो जगन्मौ-
ढ्यमिति सायुक्रोशमवशोचन्निव भगवानाह—अव्यक्तमिति ।
इतः पूर्वमनभिष्टव्यमिदानीं कर्मवशादसुःखपटुं जन्मविशेषं
प्राप्य व्यक्तिमापन्नं मां इतरजीवसाधारणं जना मन्यन्ते । तत्र
हेतुः—अबुद्धयः विवेकशून्याः । इदमेव विष्टपोति—परं

भावमिति । परं जगत्कारणभूतमनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमपि अव्ययं
नित्यं मम भावं स्वरूपमजानानाः सन्तः जीवास्तुसारिकार्य-
दर्शनाजीवमेव कञ्चिन्मन्यन्ते । अतो मामाश्वरं विहाय
देवतान्तराण्येव भजन्ते । तत्तथास्तवत्फलं यान्तीत्यर्थः ।
तदेतद्वक्ष्यति—‘अवजानन्ति मां सुखा मालुर्षी तनुमा-
श्रितम्’ [९।१९] इति ॥ २४ ॥

९ व० त० दौ०—मद्भजने देवान्तरभजने च तेषां मत्स्वरूपमाहात्म्याज्ञानमेव हेतुर्भित्याह—अव्यक्तमिति ।
यतोऽक्षरमैश्वर्यं अप्रकटं वा व्यक्तित्वाद्दितं वा मालुषलोके स्वेच्छया स्वगावशेषालौकिकसौन्दर्यं तुर्विभाव्यं व्यक्ति-
मापन्नं निराकारं मन्यन्ते वा मानयन्ति प्राकृतं व्यक्तिमापन्नं वा मन्यन्तेऽबुद्धयोऽतः तथा मानने हेतुः मम सदा-
नन्दमात्रस्याचिन्त्यैश्वर्यस्य परं भावंशांशिभावेनावस्थितिभावमानन्दमात्रत्वलक्षणं वाऽजानन्त इति ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि कथं न सर्वे स्वामेव भजन्ति ?
इत्यत आह—अव्यक्तमिति । अबुद्धयः कामहृतज्ञाना
अव्यक्तं न विषते व्यक्तो लौकिकवत् प्रकटो व्यवहारो यस्य,
व्यक्तिज्ज्ञायादिवो यस्य, तादृशं पुरुषोत्तमं व्यक्तिमापन्नं मनु-
ष्यादिभावेन जगति प्रकटं लौकिकत्वेन अन्यदेवसमं मनुष्या-
दिसमं वा मन्यन्ते । कुतः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—परमिति ।

मम पुरुषोत्तमस्य अव्ययं नाशरहितं लोलात्मकं केवचित् ।
भास्यवस्तु प्रकटीभूय तदसुरोपायो तस्मान्नाकारेण लोला-
रूपमजानन्तः । किञ्च अद्यत्तमं न विषते उत्तमो यस्मात्तादृशं
परं भावं पुरुषोत्तमात्मकमजानन्तो मां तथा मन्यन्ते । अतः
स्वकामितकलिप्रसङ्गादार्थमन्यदेवता एव भजन्ति, न तु
मामित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तर्हि कुतश्चाशमेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते ? इत्याशङ्क्याज्ञानादित्याह— अव्यक्तमिति । अव्यक्तं सर्वोपाधिभूतत्वेनास्पष्टमपि बाधुदेवशरीरेण व्यक्तीमापन्नं अस्माद्विद्वच्छरीराभिमानिनं मामबुद्धयो मन्यन्ते । यतो मम परं भावं परत्वमुक्तुः प्रवृजमानन्तः । उक्तुः प्रवृज्ये विशिनष्टि— अवयवं न व्येतीत्यवयवमविना-
शिनं अनुत्तमं यस्मादन्यदुत्कृष्टं च नास्ति, निरतिशयमखण्डैश्वर्यरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—तदीयमज्ञानं किन्निमित्तं ? इत्युच्यते—नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य, केषाञ्चि-
देव मज्जत्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्वटनं सैव
माया योगमाया, अथवा भगवत्तत्त्वसमाधानं योगः तत्कृता माया योगमाया, तया योगमायया
समावृतः, सञ्छन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजन्मव्ययम् ॥ २५ ॥

२ आ. शा. व्या.— अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रति-
बन्धकमुक्तं, तस्मिन्नापि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपन्यस्य-
ति— तदीयमज्ञानमित्यादिना । 'त्रिमिर्गुणमयैः' [७।१३]
इत्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तं, अत्र तु सोपाधिक-
स्यापीति विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे— नाहमिति । तर्हि भग-

वद्वक्तिरप्युक्तैत्याशङ्क्याऽह— केवाञ्चिदिति । ‘सर्वस्य
लोकस्य न प्रकोटोऽहं’ इत्यत्र हेतुमाह—योगेति । अनाद्यनि-
र्वाच्याज्ञानाच्छ्रन्त्वादेव मद्भिषये लोकस्य मौढ्यं, ततश्च
मदीयस्वरूपविवेकाभावान्मन्निष्ठत्वादिद्वयमित्याह— अत
एवेति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— कुत एवं न प्रकाशते ? इत्यत्राह— क्षेत्रज्ञासाधारणमनुष्यत्वादिसंस्थानयोगाख्य-
मायया समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । मयि मनुष्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मृतोऽयं लोको
मामतिवाटिन्द्रकर्मणमतिसूत्राश्रितेजसमुपलभ्यमानमपि अजमव्ययं निखिलजगदेककारणं सर्वेश्वरं मां
सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुष्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

४ वे. ता. च. — यदि त्वमप्रतिद्वष्टकृत्स्वः सामिसन्धिकं सर्वसामर्थ्येणोत्थायावतीर्षी; तर्हि कथं तत्कल्पसिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कतं कुत इति। मायाशब्दस्तावद्विचित्र्य(शिष्ट)छट्टिकारथिवा प्रतीयता प्रगेव प्रस्थितः; त्रिगुणात्मिकाया मायाया समाकृतत्वं ता प्रागुत्थायावतारात्प्रत्ययोः साधारणम्; अतोप्रायश्चरणगतहेतुत्वं सम्भवे वक्तुमुचितः; सहस्रपाद्विध साधारणः योगशब्दोऽपि सम्भवे प्रत्युपयोगत्वात्तदर्थः प्राप्तः; तत्सम्बन्धी नार्थसिद्धः; स चोत्रोचित्यात्प्रवेद्यान्तरेषु प्रसिद्धावच मनुष्यादिसंस्थानवेव-मायादिव्युत्पन्नः दैतेनैवब्रह्ममायाव्यवच्छेदोऽपि सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह मायाशब्दाद्रीति। प्राकारः परस्वभावेनेति शेषः। तर्हि तैवैवायं दोष इत्यत्रोत्तरं मूढोऽयमिदयादि। अविगम्यत्वाया-पादितं मनुव्यवहारिकं दुर्मतीनां परित्यागहेतुमूढं, न च पारमे-श्वरस्वभावो मायाया सवैस्तीरोहितः; लोकोत्तरकर्मजेतः प्रवृत्तीनां प्रकृष्टमात्रात्। किन्त्वयं मन्दो लोको यत्किञ्चित्त्रसाध्यम्यन्नाद्वे मयासांलिनि ख्योत्तमासमवच्छेदोत्तमप्रायेणाह — यथानि।

मूढः मयि मनुष्यत्वादिद्रमविशिष्ट इत्यर्थः । 'माम्' इति तदानीन्तनोपसर्गस्यमानाकारनिर्देशसामर्थ्यात्प्रवेशान्तरोक्तत्वाच्च
अतिवाच्यिन्द्रकामणिमिवाकुसुम् । परावस्थस्याज्ञानं सर्वेषां
 प्राग्मेव विद्मः इह तु 'परं' नामवाचनं नो मयावृत्त्यवमुत्तमम् ।
 [७१२४] इति मनुष्यत्वे परवस्थयाज्ञानमुच्यते; तत्र प्रतिषेधस्यैव
 ज्ञानस्य प्रसङ्गाथै लिङ्गोक्तिरियम् । निरतिशयदीप्तिस्तुक्तत्वंमपि
 जगत्कारणपरमसुखात्तात्प्राणयन्तया वेदान्तेषु निर्णातम् ।
 अतिवाच्यिन्द्रकर्मण्यै च सर्वनिजस्तुत्पल्लिखम् । 'अजम्' इत्यने-
 नन फलिमाह **निर्विकल्पककारणमिति** । 'अन्यम्' इत्यनेन
 लब्धमाह **सर्वेश्वरमिति** । स्वहृपतो धर्मतश्च निर्वि-
 कारत्वं हि तस्यान्यस्यत्वं; एतेन 'अजोऽपि सक्रययात्मा
 सूतानामिश्नोरोऽपि सन्' [४८१८] इति प्रागुक्तसूचनं वा ।
 अज्ञानव्ययं नाभिजानाति, किन्तु पुरुषान्तरवर्माणधीनजन्मानं
 ज्ञानसङ्घोचानन्तरो जानातीति शेषः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—अज्ञानं च मद्विच्छयेत्याह—नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाहि पात्रे—‘आत्मनः प्रावृत्तिं चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् । स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः’ इति च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—तथापि 'नाहं प्रकाशः' इति पुनरुक्तिरित्यतस्तात्पर्यमाह—अज्ञानं चेति । येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते, तद्ज्ञानं च मविच्छाधीनमेव, न स्वतन्त्रं; येन तथा निन्दया समखेदः स्यादिति भावः 'योग एव माया' इति व्याख्यानं (शं.) असदिति भावेनाह—योगेनेति । सामर्थ्यमेवोपायः । 'शुष्यते येन योगोऽज्ञानुपायः शक्तिरेव च' इति वचनायोगशब्दस्योभयार्थः ।

त्वेन द्रष्टृकवद्भावः किं न स्यात् ? इति चेत्, न; मायया चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, तस्या अप्तुपायविक्षेपत्वात् । अत एवोपायार्थत्वं गृहीत्वा सामर्थ्येति तद्व्याख्यानं कृतम् । इदं तात्पर्यं श्लोके न प्रतीयत इत्यत आह—मयैवेति । उक्तार्थस्थापनाय पुराणसम्प्रतिमाह—तथेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य । केषाञ्चिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । गुणैर्योग एव माया, योगमायासमावृतो मूढोऽपमविवेकी लोको नाभिजानाति मामजमव्ययदुष्टचित्तिनाशरहितम् ॥ २५ ॥

८ छं. ब्र. गि.—ननु जन्मप्रभृत्यतिमाहुवात्यद्भुतविविध-
दिव्यचरित्रशालिनि त्वयि कथमितरस्त्रीयसाधारण्यवृद्धिः
स्यात् ? एकैकमपि हि त्वचरित्रमप्राकृतदिव्यपुरुषत्वं तवावेद-
यतीत्याशङ्क्याह—नाहमिति । अहं सर्वस्य लोकस्य न
प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि । 'सर्वस्य' इति
वचनात्केषाञ्चिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीति दर्शितम् ।
तत्र हेतुः—योगमायासमावृत इति । योगो ध्यानं भगव-

त्सङ्कल्पः, तद्भववर्तिनी माया योगमाया, तया मद्भक्तैस्तो
मां न जानात्विति सङ्कल्पाधीनया मायया; यद्वा योगो
गुणानां युक्तिर्यदना, सैव माया तया समावृतः । अतो मूढो
मायया अयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे
मामजमव्ययमनाद्यन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति, किन्तु
लोकसाधारणमेव मन्यते ॥ २५ ॥

९ ब० त० दी०—कुत एवं न प्रकाशः इत्यत्राह—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य संस्तृतस्य किन्तु
स्वभक्तानामेव, यतोऽहं योगमायासमावृतः अंशांशिभावावस्थित्यादिसर्वैर्भवनरूपा योगशक्तिरेवान्येषां व्यामोहिका
माया तथा सम्प्रकाशमन्तावृतः । 'वृत्स्वरूपे' इति यातोः लोको वा योगमायासमावृतो न जानाति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—ननु मनुष्या विवेकादिसंहिताः कथं
न त्वां जानन्ति इत्यत आह—नाहमिति । अहं सर्वस्य साधार-
णस्य प्रकाशः प्रकटो न भवामि, किन्तु कस्यचिद्भक्तस्यैव ।
तत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत इति । योगार्थमेव या
माया अन्तरङ्गा दासीभूता शक्तिस्तया आवृतो रसार्थमाच्छ-

नः । अतो मूढो भक्त्याल्लोचनादिज्ञानशून्योऽयं परिदृश्यमा-
नो मां पश्यन्नपि स्वरूपज्ञानरहितो लोको बहिर्दृष्टिर्मांमजं
जन्मरहितं लीलया प्रकटमव्ययं नित्यं नाभिजानाति अभितः
सर्वभावेन न जानाति ॥ २५ ॥

११ नो० भा० दी०—कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्य ? इत्यत आह—नाहमिति । हे योग योगिन् ! अशं
ब्राह्मण्यत्यान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वम्पदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र
हेतुः । मायासमावृत इति । (शं.) भाष्ये तु योगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिर्वा योगो
भगवतस्तत्कृता मायैति भगवत्सङ्कल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः । उत्तरार्थः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ! ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

१ श्रां. भा.—यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति, नास्ती योगमाया
मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति, यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं
तद्वत्; यत एवमतः—अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि
च अर्जुन ! भविष्याणि च भूतानि वेदाहम्, मां तु वेद न कश्चन, मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा
मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

२ आ. श्रौ. व्या.—मायाया भगवानावृत्तेश्चेतस्यापि लोकस्यैव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति, मायात्वात्, लौकिक-मायावत्, अथवा नेषरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्वात्, लौकिक-मायाविविधित्यर्थः । भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावे सर्व-ज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह—यत इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धवि-ज्ञानत्वादेव भगवदभिमुख्यश्च्युत्यत्वमित्याह—मां रिविति । काल-

त्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेषरस्या-स्तीति योतनार्थस्तुतश्चन्द्रः । 'मां तु' इति लोकस्य भगवत्-स्वविज्ञानप्रतिबन्धं योतयति । तर्हि त्वद्भक्तिर्विकलेत्याशङ्क्या-ऽऽह—मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि त्वद्भक्तिकेन्द्रा त्वां ज्ञास्यति नेत्याह—मत्सत्त्वेति । विवेकवतो मद्भजनं, न तु विवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेद जानामि । मां तु वेद न कश्चन—मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयतया-ऽवतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.—अयं लोको नाभिजानातीत्येतावता वर्तमानमात्रपरत्वं नाशङ्कनीयं; किन्तु त्रैकाल्यवर्तीत्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते 'वेदाहं' इत्यादिना । अत्र 'अतीतानि' इति पृथङ्निर्दिष्टत्वात्, भूतानि इत्येतत्क्षेत्रज्ञपरम् । स्वस्य सर्वज्ञत्व-

मत्र किमर्थमुच्यते? इत्यत्राह मयेति । तद्देदनफलं हि तदेक-समाश्रयणमिति दर्शयितुं मामेव समाश्रयन्नित्युक्तम् । परम-प्रकृतेन सङ्गमयति—अत इति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—न मां माया बध्नातीत्याह—वेदेति । न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.—अकस्मात्स्वस्य सार्वज्ञं किमित्युच्यते? इत्यत आह—नेति । यवनिकाद्यभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवशात्पि भूतविषये ज्ञानं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थमिति शेषः । तथापि 'मां तु वेद न कश्चन' इति पुनरुक्तमित्यत आह—न क-

श्चनेति । असमर्थो लोको न जानातु, अतिसमर्थस्तु ब्रह्मादि-ज्ञास्यतीति शङ्कानिरासार्थमेतदुक्तम् । कथनेति विशेषणादिति भावः । तर्हि 'ज्ञानी च भरतर्षभ' ॥ ७।१६ ॥ इत्यादिविशेष इत्यत उक्तम्—स्वेति ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—वेदेति । वेद जानाम्यहं समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि चार्जुन! भविष्याणि भावीनि च भूतानि पदार्थान्मां तु वेद विजानाति न कश्चन न कोऽपीति ॥ २६ ॥

८ वें. प्र. गि.—'मायावृत्तः' इत्येतदेवोपादयति—वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि चेति काल-त्रयवर्तीनि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतान्यहं वेद जानामि । मां तु कश्चिदपि न वेद न जानाति । प्रसिद्धं

ह्येतल्लोके मायावैन्द्रजालिको लोकान्मोहयंस्तान्सर्वान्स्वयं जानाति लोकेस्तु स्वयं न ज्ञात इति । तथा सर्वजगन्मोहको महामान्यहमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०—सर्वोत्तमं मत्स्वरूपं अजानन्त इत्युक्तं तदेव स्वसर्वोत्तमत्वं परत्वमनावृणुज्ञानादिशक्ति-मत्त्वेन दर्शयन्नप्येवमज्ञानमाह—वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतानि जानामि । मां तु कश्चन न जानाति । मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु मामेवंविधमहिमानं वासुदेवं सर्वशक्त्यर्थमव-तीर्णं ज्ञात्वा मामेव प्रपद्यमानो न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो भगवन्मार्गो ज्ञानी दुर्लभ एव ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—नह यौस्त्वं स्वतेवार्थं प्रकटीकृतान् पुनः स्वकीयत्वेन न जानासि तदा माया तान् व्यामोहयति? उताम्या वा? इत्याशङ्क्याह—वेदाहमिति । अहं समती-तानि सेवामकृत्वा नष्टानि वर्तमानानि साम्प्रतं सेवां कुर्व-

णानि भविष्याणि सेवायै प्रकटयामि यानि भूतानि मत्सत्तया प्रकटयानि स्थावरजङ्गमानि त्रिकालवर्तीनि मदीयत्वेन वेद जानामि । तु पुन. मज्जज्ञानान्तरमपि कश्चन त्रिकालवर्तिषु मां प्रमुखेन न वेद न जानातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु तदभिन्नं लोकं त्वन्माया मोहयति चेत्त्वां कुतो न मोहयति? इत्यत आह—वेदाहमिति । सत्यं, सत्यपि लोकस्य मम चाभेदे औपाधिकभेदस्य सत्त्वादुपाधिधर्माभिमानित्वालोको मूढः । तदभावाच्चाहं सर्वज्ञ इति विशेषः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ! ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

१ शां० भा०— केन पुनर्वैतत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेन, इच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ, ताभ्यां समुत्पिष्टतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्वेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः सम्बन्धमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्वेतुसम्प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि; किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः सम्मूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यते ? इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वयज ! सर्वभूतानि सम्मोहितानि सन्ति सम्मोहं सम्मूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्वान्ति गच्छन्ति हे परन्तप ! । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि सम्मोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति; अत एवाऽऽत्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरेकं प्रभद्रप्रेणोदाहरति केनेत्यादिना । पुनश्चाब्दात्प्रतिबन्धकान्तरविवक्षा गम्यते । अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमाश्रयेते । विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति—केनेति विशेषापेक्षायामिति । द्वन्द्वशब्देन गृहीतयोरणीच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वन्द्वशब्दाद्योपलक्षणार्थमित्यादिप्रेत्याऽऽह—तावेवेति । तयोरपर्यायमेकत्रानुपगमिं गृहीत्वा विशिनष्टि—यथाकालमिति । न च तयोरनधिकरणं किञ्चिदपि भूतं संसारमण्डले सम्भवतीत्याह—सर्वभूतैरिति । तथापि कथं तयोर्मोहेहेतुत्वमित्याह्वयः

ऽऽह—तत्रेति । तयोराश्रयः सप्तमर्थः । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपञ्चयति—न हीति । पूर्वमागनुवाचपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह—अत इति । प्रत्ययात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽतश्चाशब्दार्थः । कुलप्रसूत्यभिमानेन स्वरूपशक्या च युक्तस्यैव ययोक्तप्रतिबन्धविधातसामर्थ्यमिति द्योतयति भारत परन्तप ! इति सम्मोहनद्वयम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमवान्तरकारणमुपसंहरति—मोहेति । जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह—यत इति । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्वेयुर्थं फलतीत्याह—अत एवेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— तथा हि—इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वारूपेण मोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मानि यद्विषयाविच्छाद्वेषौ रागोद्वेषावभ्यस्तौ; तद्वासनाया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वारूपमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुपास्थितं भूतानां मोहं न भवति; तेन मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति, न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि । ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावः; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते इति ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं— एवं ज्ञानिनो दौर्लभ्याय कालत्रयवर्ति-सर्वसूतसाधारणं भगवद्ज्ञानकारणं 'इच्छा' इति श्लोकैकोन्यत इत्यभिप्रायेणाह—तथाहीति । पदार्थमन्यथा च दशयति इच्छाद्वेषाभ्यामिति । इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्पिष्टीति इच्छाद्वेषसमुत्थः । ननु जन्मकाल एवेच्छाद्वेषौ कारणाभावात् सम्भवतः;

सम्भवन्तो वा भगवद्विषयौ किं न स्याताम् ? न चेच्छाद्वेषमात्रेण शीतोष्णादेस्तथानं, तस्य च हेमन्तघर्मादिवस्वकारणाधीनत्वात्; द्वन्द्वस्य च कथं मोहशब्दायैता? मोहेन मोहं यान्तीत्यात्माश्रयादिप्रसङ्गः । इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन श्रूयते; अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोह इत्यादि परव्याख्यानं च पुनस्तस्या-

१ अत्र इच्छाद्वेषसमुत्थेनेत्येतत् 'इन्द्रियाणामिच्छाद्वेषाभ्यामुद्भवता' इति व्याचकुर्नव्याः । तदयुक्तम्, इच्छाद्वेषयो रिन्द्रियधर्मेणमावाच । प्रसिद्धं हि तयोन्तःकरणधर्मत्वम् । 'सर्गोऽयं सृष्टौ' इति विवरणमसङ्गतमेव, सर्गशब्दस्योत्पत्तावेव सङ्गतः ।

—अभिगीता ।

दिदुस्स्थम् । एतेन 'सुखं मे स्यात्' 'दुःखं मा भूत्' इत्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्दसुकुम्भस्यादिकमाशङ्क्याह—**प्रतदुक्तं भवतीति** । जन्मान्तरवासनाख्यं कारणमस्ति; वासनायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वादिच्छाद्वेषयोर्न भगवत्संश्लेषविश्लेषविषयत्वप्रसङ्गः । उत्थानं चेच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव । मोहचन्द्रस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः । मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माश्रयादिरिति भावः । अमोगेयं भोग्यताबुद्धिः

अद्वेष्ये च द्वेष्यताबुद्धिरिह सम्मोह इत्यभिप्रायेणाह—**तद्विषयेति** । एवंविषयसम्मोहवशादिच्छाद्वेषयोः साक्षात्प्राप्तविषयपरित्यागं दर्शयति—**न मत्संस्तेष्वेति** । उचितविषयेच्छाद्वेषशालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिनं तद्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति **ज्ञानी** त्विति । 'ज्ञानी तु परमैकात्मि तदायतात्मजीवनः । तत्संश्लेषविचोर्गैकसुखदुःखस्तत्कालीनः' [गी. सं. २७] इति सङ्ग्रहः । तद्व्यतिरेकमेव भूतानां जन्मसिद्धं दर्शयति—**न तदिति** ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादिविषयमोहेन इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोर्न हि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाले आरभ्यैव शरीरे हि सतीच्छादयः । पूर्वं त्वज्ञानमात्रम् ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. द्रो.—इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वम्, तज्जन्यो मोहो द्वन्द्वमोहः, तेनेति कश्चित् [शं.] तदसदिति भावेनाह—**द्वन्द्वेति** । अन्यथा इच्छाद्वेषसमुत्थेन मोहेनेत्येव स्यादिति भावः । व्याख्यातव्याख्येयभावश्रागितिका गतिः । द्वन्द्वमोहस्येच्छाद्वेषसमुत्पत्त्यं कथं ? इत्यत आह—**इच्छेति** । किञ्चित्सुखादिकं हेयत्वादित्येनेति शेषः । ननु 'नाहं प्रकाशः' [७.१५] इति भगवतो 'दैवी ह्येषा' [७.१४] इति तदधीनतयाः गुणमन्या मायायाश्च मोहकत्वमुक्तं, तत्कथं भगवद्विषयसम्मोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थो द्वन्द्वमोहः कारणमुच्यते ? इत्यत आह—**कारणान्तरमिति** । इच्छाद्वेषसमुत्पन्नद्वन्द्वमोहलक्षणमेतद्भगवद्विषयस्य सम्मोहस्यावान्तरकारणमुच्यत इत्यर्थः । कुत एतदित्यतः तत्सूचकं पदं

पठति—**सर्ग इति** । सर्गः क्रिया, कथं तस्याधिकरणत्वं ? इत्यतो लक्षणाभासित्य व्याचष्टे—**सर्गेति** । तदुत्तरकालं किं तत्र कारणं ? इत्यतः पुनर्लक्षणाश्रयणेनाह—**आरभ्येति** । सर्गकालमिति सम्बन्धः । कथमनेनावान्तरकारणत्वं हायते ? इत्यतः सावधारणमेतदित्युक्तमेवेति । उक्तमुपपादयन्नाह—**शरीर इति** । आदिपदेन द्वेषस्य द्वन्द्वानां च प्रवृद्धम् । अतः सर्गकालमारभ्यैवेतत्कारणमिति सिद्धम् । एतावता कथमवान्तरकारणत्वसिद्धिः ? इत्यत आह—**पूर्वं त्विति** । सर्गात्पूर्वं त्विच्छादिना विना ज्ञानमस्त्येव भगवदिच्छाद्यधीनमत एतद्वान्तरं कारणमिति सिद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा —इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन प्रकाशितेन द्वन्द्वमोहेन 'सुखं मे स्यात्' 'दुःखं मे मा भूत्' इत्येवमर्थरूपेण द्वन्द्वमोहेन सर्वाणि भूतानि सम्मोहं भ्रमं सर्गे सृष्टौ यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

८ जे. ब्र. गि.—मायावद्भ्रममोहोऽपि भगवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धक इत्याह—**इच्छाद्वेषेति** । इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयार्थां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वारूपमोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । अयमर्थः—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषा-

वभ्यस्तौ तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वारूपमिच्छाद्वेषविषयत्वेन सख्यस्थितं भूतानां मोहनं भवति । तेन मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावाद्येव भवन्ति, न तु मत्संश्लेषविषयोसुखदुःखस्वभावानि । अतो न मां प्रपद्यन्त इति ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—किञ्चायं मोहो नेदानीन्तनः, किन्तु सृष्ट्यर्थः प्राक्तन एवेत्याह—**इच्छेति** । इन्द्रियस्थेन्द्रियस्थायं व्यवस्थितौ ईशकृतौ (प्राकृतौ) रागद्वेषौ, तयोः पापहेतुभूतयोः समुत्पत्तिर्येन तथाभूतेन द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन हेतुना सर्वभूतानि क्षरपदवाच्यानि संसृतानि सर्गे एव सम्मोहं जन्ममरणपर्यावर्ते कारणभूतं भागवत्स्वरूपाज्ञानभयं प्राप्नुवन्ति गुणप्रवाहमव्यये पतिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि त्वज्ञाने तान् माया कथं मोहयति ? इत्यत आह—**इच्छेति** । सर्गे सृष्टादुत्पत्त्यनन्तरम्, इच्छा स्वेष्टवस्तुषु, द्वेषस्तद्विपरीतवस्तुषु, तान्यां सम्यक् प्रकारेणोपिथितो यो द्वन्द्वमोहः सुखदुःखरूपतेन हे भारत भक्त-वैराज ! सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति प्राप्नुवन्ति । भारतेति

सम्बोधनेन भरतवत् कष्टविदेव भक्तस्य न मोहो भवतीति व्यञ्जितम् । अत्रायं भावः—मच्छीदार्थे सेवायै वा ये सृष्टारस्ते-र्मत्संयोगविषयोसुखदुःखविचार एव कर्तव्यः, न तु स्वस्वविचारकाणां भगवत्कार्यावप्युक्तत्वान्माया मोहयतीति भावः ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्ति ? इत्याशङ्क्याह—**इच्छेति** । इच्छा रागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वन्द्वमोहः शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्ययः अशो-भी. द्वि. ८

भने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवं रूपस्तेन । हे भारत भरतान्वय ! सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिवि-
षये मोहं अश्विकं यान्ति हे परन्त ! । अयं भावः-यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित्
सर्वज्ञत्वाद्गीतादीन् जानाति, सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति, अशोभने रुपादौ शोभनाध्यासात्, असत्ये प्रपञ्चे
सत्यत्वाध्यासात्, सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात्, अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात्, अनात्मनि देहा-
दावात्माध्यासात्; अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं, तेन च सर्वज्ञं न जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥

भगवद्भजनाधिकारित्वकथनपूर्विकोत्तराध्यायसङ्गतः ।

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्रष्टव्यमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— के पुनरनेन द्रष्टव्यमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन
भजन्ते ? इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते— येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तपापं क्षीणं पापं जनानांपुण्य-
कर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्रष्टव्यमोहनिर्मुक्ता
यथोक्तेन द्रष्टव्यमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः ‘एवमेव परमार्थतत्त्वं, नान्यथा’
इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि सर्वाणि भूतानि जन्म प्रति-
पद्यमानानि सम्मुढाणि सन्ति भगवत्तत्त्वप्रज्ञानशून्यानि भगव-
द्भजनपराङ्मुखानि, तर्हि काकाशुरोधेन भगवद्भजनसुच्यमान-
माधिकायैर्भावाद्नैकमापवेदिति शङ्कते— के पुनरिति । अने-
केषु जन्मसु सुकृतवशादपराङ्मुखतारितानां द्रष्टव्यमुक्तमोहविरहिणां
ब्रह्मचर्यादिनियमवती भगवद्भजनपरित्यागं शास्त्रविरोधो-

ऽस्तीति परिहरति— उच्यते इति । तुलानन्दोत्पमर्थमाह—
पुनरिति । उक्तार्थमात्रसिद्धयर्थं ‘समाप्तपापं’ इत्युक्तम् ।
प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि— सत्त्वेति ।
उभयविषयशुद्धेर्द्रष्टव्यनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह— ते द्रष्टव्ये । मोह-
निवृत्तेर्भगवन्निष्ठपर्यन्तत्वमाह— भजन्त इति । तेषां नाना-
परिग्रहवती भगवद्भजनप्रतिहतिमाशङ्क्याऽऽह— दृढेति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेन गुणमयं द्रष्टव्यमोहहेतुभूतं मदौन्मुख्य-
विरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापमन्तगतं क्षीणं; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य
गुणमयान्मोहान्निर्मुक्ताः जराभरणमोक्षाय, प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय महते चैश्वर्याय,
मत्प्राप्तये च दृढव्रताः दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— येष्वं सर्वभूतानि समोहं यान्ति; तर्हि
भगवदुपासनं कदाचिदपि कस्यचिदपि न स्यात्; अतः ‘चतु-
र्विधा भजन्ते माम्’ [७।१६] इत्यादिनोक्तं चानुपपन्नं स्या-
दित्येतावत्तं येषां त्वित्यादि । ‘पुण्यकर्मणाम्’ इत्येतत्पाप-
निवृत्तिहेतुपरम् । तथा च धृतिः “ धर्मेण पापमपनुदति ”
[म ना. उ. १६।१] इति । जनशब्दश्च जननवति वृत्तमान-
त्वात्, पुण्यप्रत्ययहेतुभूतानेकजन्मसूचनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—
अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेनेति । भगवद्भजान-
प्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वाच्च दृष्टव्यं फलितम् । गुणमयशब्देन
सुखदुःखरूपमगवर्तसंश्लेषवि श्याक्यद्रष्टव्यवच्छेदः । ‘द्रष्टव्यमोहवि-
निर्मुक्ता मां भजन्ते’ इति फलव्यवशीनाद्यतिबन्धकेऽपि पापे
द्रष्टव्यमोहहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः ।
अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यानाद्यत्वाद्येनोक्तं अनादिकालप्र-
वृत्तमिति । उपासनारम्भे पापस्य द्रष्टव्यमोहस्य च निरक्षेपवि-

नष्टत्वाभावादतर्गतशब्देनाल्पावशिष्टत्वं विवक्षितमित्यभिप्राये-
णोक्तं—क्षीणमिति । ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ [७।१४]
‘चतुर्विधा भजन्ते मां’ इत्यादिकं च प्रागुक्तमन्तरा-
भिधीयमानं च ‘जराभरणमोक्षाय’ [७।२९] इत्यादिक-
मनुमन्दधान आह पूर्वोक्तेनेति । न चात्र द्रष्टव्यमोह-
विनिर्मुक्तवचनार्थयथार्थिनां प्रसङ्गादुपपत्तिः, तेषामपि श्रुत-
द्रष्टव्यनिरोधस्यावश्यकत्वात् । व्रतशब्दः सङ्कल्पविशेषेषु
मुख्यः; तत्सम्बन्धादेव किंवाविशेषेषु तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण
दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । दृढव्रतशब्देन देवतान्तरपरित्यागादि-
नियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण मामेव भजन्त
इत्युक्तम् । ‘मां भजन्ते’ इत्यनेनैव भजनाङ्गव्रतादिरपि सिद्ध-
त्वात् मत्प्राप्तये चेत्यन्तेन दृढसङ्कल्पत्वं स्वाभिमतफलविषय-
तया वा व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— विपरीताश्च केचित्सन्तीत्याह— येषामिति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘चतुर्विधाः’ [७११६] इत्यनेन गता-
र्थमुत्तरं वाक्यमित्यत आह— विपरीताश्चेति । त्वत्प्रपत्तेर्मा-
याकरणाकारणत्वात् स्वदेवाद्वा त्वां न प्रपद्यन्त इत्यत्र कथं

निर्णयः? इत्यतस्तदुक्तम् । सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति चेत्, कुतो
सुक्तिमार्ग इत्याशङ्क्याऽन द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्सन्तीत्या-
हेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— येषामिति । येषां त्वन्तगतं पापं दुष्कृतं जनानां पुण्यकर्मणां ते पुण्यकर्मणां
द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता द्वन्द्वभ्रमरहिता भजन्ते सेवन्ते मां दृढव्रता दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— यदि सर्वभूतानि द्वन्द्वमोहग्रस्तानि न
त्वां भजन्ति कथं तर्हि ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ [७११६]
इत्युक्तं? इत्याशङ्कापरिहरणार्थायष्टपदसंहरति—येषामिति ।
येषां त्वनेकजन्मकृतसुकृतपुञ्जानां जनानां तत्पुण्यमहिम्ना पापं
मज्जानप्रतिबन्धकमन्तं गतं नष्टम्, ते द्वन्द्वमोहेन प्रागुक्तेन
निर्मुक्ताः; अत एव दृढमचलं व्रतं नियमो येषां ते तथोक्ताः;

भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति निश्चयवन्त इत्यर्थः ।
मां भजन्ते । एतादृशा एव ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’
[७११६] इत्युक्तोक्तिः, अत एव सुकृतिन इति तत्रोक्तम् । अतः
‘सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति’ [७१२७] इत्युत्सर्गः, ‘तेषु
सुकृतिनो भजन्ति’ इत्यपवाद इत्यविरोधोऽध्यायायो-
पसंहरश्च ॥ २८ ॥

९ व ० त ० दी०— येषां त्विति । सुकृतिनां जनानां पापमात्रं नष्टं पापरूपं प्रतिबन्धकं वा ते मां दृढव्रताः
सन्तो भजन्ते । मां भजन्तो दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ये मोहयुक्तास्तन्मध्ये तत्सङ्घिन
एव केचन पूर्वमभजन्तः पश्चात् त्वद्भजनप्रवृत्ताः कथं भवन्ति ?
इत्थत आह— येषामिति । येषां दुर्लभानां भाग्यवतां पुण्य-
कर्मणां महर्शेनादिना पुण्याचरणशीलानां महत्सु विनयादि-
बुक्तानाम् । तु पुनः जनविक्लेशयुक्तानां पापं मत्स्वरूपज्ञान-
प्रतिबन्धकं अन्तर्भावं गतं प्राप्तं, नष्टमिति यावत् । ते द्वन्द्व-
मोहनिर्मुक्ताः स्वसुखदुःखादिमोहनिर्मुक्ताः दृढव्रताः दृढ-

सङ्कल्पाः मदेकनिष्ठाः मां भजन्ते । अत्रायं भावः— पूर्वजन्मकृतं
यत्किञ्चित् पुण्यकर्म, तेन जन्मान्तरे प्रवृद्धमाने वाऽनेक-
जन्मनि वयसः परिपाके पुण्योपचितमरणभयेन तत्रिष्टत्यर्थं
मद्भजनप्रवृत्ता भवन्ति । अतएव ‘जन्मान्तरसहसेषु तपो-
ज्ञानसमाधिभिः । नरणां क्षीणपापानां कृष्णे अक्षिः प्रजायते’
[पां. गी. ४०] इति भागवतैरुक्तम् ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं भवति ? इत्याशङ्क्याह— येषां त्विति द्वाभ्याम् । येषां पुनर्ज-
नानां पुण्यकर्मणां पापं अन्तर्गतं अन्तं नाशं प्राप्तम्—‘द्वितीयोऽश्रिता०’ [अष्टा. २।१२४] इति समासः— ते
द्वन्द्वमोह उक्तलक्षणस्तेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदारुण्यभाजो भूत्वा मां भजन्ते ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— ते किमर्थं भजन्ते ? इत्युच्यते— जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां पर-
मेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं
समस्तं अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः, कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तानामधिकांशानां भगवद्भजन-
फलं प्रश्नद्वारा दर्शयति— ते किमर्थमिति । जरामरणादि-
लक्षणां यो बन्धस्तद्विलेपाय भगवद्भजनमित्यर्थः । सम्प्रति
सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्यमावुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह— मामा-
श्रित्येति । जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्पञ्च मासुत्तमा-
धिकांशो जानन्तीत्युक्तं ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ [७११४]
इत्यादावित्याह— जरेति । मध्यमानधिकांशः प्रत्याह—

मामिति । परमेश्वराश्रयणं नाम विषयविमुखत्वेन भगवदेकनि-
ष्ठत्वमित्याह— मत्समाहितेति । प्रयतनं भगवन्निष्ठसिद्धयर्थं
बहिरङ्गाणां यज्ञादीनामन्तराङ्गाणां च श्रवणादीनामनुष्ठानम् ।
प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म । कथं ब्रह्म विदुः ? इत्यपेक्षायां
समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुः इत्याह—
कृत्स्नमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— अत्र तेषां त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति— जराभरणेति । जराभरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते; ते तद्ब्रह्म विदुः, अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चविषयमाणस्यार्थस्य प्रस्तावः श्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह— अत्रेति । ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्येतावतो निदेशात्, प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्श-

नायेत्युक्तम् । यतनमत्राराधनरूपं विवक्षितम् । एषां ब्रह्माध्यात्मसमादीनां सत्तानां प्रश्नपूर्वकं प्रश्नो भविष्यति । अत्र ‘विदुः’ इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विद्वद्भ्यः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्यन्यकामव्यावृत्त्यर्थं, मोक्षे सक्तित्तुत्यर्थं वा, न विधिः ‘मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्’ इति इतरस्तुतेनार्दीये । नात्यन्तिकमिति च । ‘देवानां गुणलिङ्गानामनुश्राविकर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथा’ [३।२५।३२-३३] इति लक्षणाच्च भागवते । आह च ‘सर्वं वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ॥ एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् । अर्थे नारायणो देवः सर्वभ्यन्तदर्थकम्’ इति गीताकल्पे । ‘त एव च विदुः’ । ‘यमेवैष वृणुते’ [कठो. २।२२+मुंडो. २।३] इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘मां भजन्ते’ [७।१८] इत्युक्तानुवादेन फलमुच्यते । तत्र ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्युक्तस्यानुवादासम्भवाद्वाप्राप्तत्वेन विष्यर्थं, मद्भजनं च जराभरणमोक्षोद्देशेन कार्यमित्येवं प्रतिनिरासायैमाह— जरयेति । लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तिरार्थोऽस्येति तथोक्तम् । मोक्षविषयासक्तिरन्यसक्तेः प्रशस्तते तत्स्तुत्यर्थं वा सर्वेषां न विधिः । कुतः? इत्यत आह— मुमुक्षोरिति । इतरस्यामुमुक्षोर्भेकस्य । न हि प्रशस्ते सत्य-प्रशस्तं नियन्तुं युक्तमिति भावः । इति चेतस्तुतेरिति सम्बन्धः । प्रकारभेदात्पृथगुक्तिः । इतश्च न मोक्षकामविधिरुपेयाह— देवानामिति । सत्त्वं एवैकमनसः शुद्धसात्त्विकस्य पुंनो देवानामिन्द्रियाणां, गुणलिङ्गानां गन्धाद्युपलब्धिलक्षण-गुणानुमेयानाम्, तथा वचनादिक्रियाधुमेयानां च, आनुश्राविकर्मणां वैदिकादृष्टान कारणानाम् । या भगवत्यनिमित्ता फलोद्देशरहिता केवलं स्वाभाविकी निरवधिकरुद्देहस्वरूपभावनिवृत्ता

वृत्तिः सा भक्तिः, सा च सकामभक्त्या जातायाः सिद्धेरुत्प्रेरिगरीयसी । या सा कामनाभावेऽपि कोशं लिङ्गशरीरं स्वभावादेव जरयत्यनलवदित्यनिमित्तत्वस्य भक्तिलक्षणत्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः । न हि लक्षणवैकल्यं विधेयमिति भावः । आह च स्पष्टमेतदन्वयः । देवार्थाः देवप्रतिपत्त्यर्थाः । प्रतिपत्ता देवा नारायणज्ञानार्थाः । मोक्षार्थे ज्ञातव्यः । नान्यार्थाः परः पुरुषार्थः । मध्यममनसां चित्तवृत्तिः । एकान्तानां नियतानामुत्तमभक्तानां न कस्यचिदर्थं स एव परमपुरुषार्थः । ननु ‘मासेव ये प्रयच्छन्ते’ [७।१४] इत्युक्तत्वात् ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति पुनरुक्तमिष्यत आह— त एवेति । अन्योपायनिवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । स्यादेवं व्याख्यानम्, यदि भगवद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायाभावः प्रमितः स्यात् । स एव कुतः ? इत्यत आह— यमिति । भक्तमेव च वृणुत इति च प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— जरयेति । जराभरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति प्रयतन्ते ये ते ब्रह्म तद्विदुर्विजानन्ति कृत्स्नमध्यात्ममध्यात्मभूतं प्रत्यगात्मभूतं कर्म चाखिलं समस्तम् ॥ २९ ॥

८ वें. ब्र. शि.— आस्य फलं निरूपयन्नेवोत्तराध्याय-सङ्कलिप्रदर्शनाय तत्प्रतिपाद्यमर्थेष्टपक्षिपति द्वाभ्याम्— जराभरणेति । जराभरणमिदं वेदः खनिरासाय तदेकहेतुं मामीश्वरं वासुदेयमाश्रित्य ये यतन्ति भजन्ति, ते अन्तःकरण-शुद्ध्या तद्ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलब्धं विदुर्जानन्ति; तथा अध्या-

त्ममात्मानं देहमधिकृत्य वतमानं कृत्स्नं कार्यकरणसङ्घातसहितं त्वम्पदलब्धं च विदुः; तथा तत्त्वम्पदार्थैक्यज्ञानसाधनं यज्ञदान-तपश्चरणमननादि सकलं कर्म च विदुः अनुष्ठितवन्तो भवन्तीति यावत् ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— एवं पूर्वोक्तेषु चतुर्षु भजमानेषु ज्ञानिभक्तानामुत्कर्ष उक्तः, आर्त्तार्थार्थिनस्तु भगवतः सकाशात्कलं प्राप्य पश्चान्मुमुक्षोर्भूत्वा जिज्ञासवो भवन्ति, तेषां ज्ञानिनां च फलं वदंस्तत्साधनीभूतज्ञानविशेषोपादे-

यानर्जुनस्य तज्ज्ञासोत्पादनार्थं भगवाःप्रस्तौति द्वाभ्यां— जरामरणतो मोक्षो हि ब्रह्मात्मज्ञान एवेति तदर्थं सुमुखो ममाश्रित्य प्रपद्य यतन्ति यतो ये आत्मतत्त्वजिज्ञासवस्ते ब्रह्म परमं तदक्षरं विदुरध्यात्मं आत्माविगतं स्वभावं च विदुरखिलं कर्म च ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भजनप्रवृत्ता मां जानन्ती-
त्याह—जरामरणेति । जरामरणयोः भगवद्भजनप्रतिबन्धक-
भगवद्विस्मरणरूपयोर्मोक्षाय निवारणार्थं मामाश्रित्य अन-
न्यैकचित्तेन ये यतन्ति, भजनार्थं यत्नं कुर्वन्ति, भजन्ति वा, ते

तत् परं ब्रह्म पुरुषोत्तमात्मकं विदुः जानन्ति । कृत्स्नं
पूर्णमध्यात्मं भजनौपविकं साधनरूपं विदुः । च पुनः, कर्म
सेवारूपं तत्साधनात्मकमखिलं भावादियुक्तं जानन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—ततश्च जरामरणयोः प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये
यतन्ति यतन्ते ज्ञानलाभाय वेदान्तश्रवणादौ, ते तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः । विराडाद्युपासका ह्यकृ-
त्स्नब्रह्मविदुः, सूत्रकारणयोर्निष्कलस्य चान्नानात् । श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्सदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्ते-
ऽध्यात्मादिकं कात्स्न्येन जानन्ति, सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः । अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते'
[२७] इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या उपसंहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं
प्रत्यगात्मविषयं वस्तु शुद्धं त्वम्पदार्थमित्यर्थः । कर्म च तत्त्वम्पदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां मौष्णपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण-

र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं, सहाधिभूता-
धिदैवेन वर्तत इति साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः, साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः,
प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्म-
कर्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेव, किन्त्वधिभूतादिसहितं तद्वैतत्वमपि
सिध्यतीत्याह—साधिभूतेति । अध्यात्मं कर्माधिभूतम-
धिदैवमधियज्ञश्चेति पञ्चकमेतद्ब्रह्म ये विदुर्युक्ता यथोक्तज्ञानवतां
समाहितचेतसामपदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहृतं तिष्ठ-
तीत्याह—प्रयाणेति । 'अपि च' इति निपाताभ्यां तस्या-

मवस्थायां करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासम्भवेऽपि समाहितचि-
तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति बोध्यते ।
तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता, तदर्थमेव
सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशता, प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति
च वदता, तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं चोपदिशत् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करानन्दपूज्यपादशिष्यान्तद्विज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ 'यथाकतुरर्त्तिसङ्गोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छां. ३।१।१) इति श्रुतेः 'अन्तर्काले च मामेव स्मरन्ब्रह्मवा
कलेवरम् ।' (८।५) इति वक्ष्यमाणान्तर्काले भगवद्भाव आकस्यकोऽपि श्रुतं दुर्लभ एव । नरसमये सर्वेषामपि व्यामोहप्र-
तेनियतत्वात् । तदुक्तमप्युक्तैः— 'कृष्ण । स्वदीपपदपङ्कजपञ्जरान्तमयैव मे विशदो मानसराजसः । प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तः
कण्ठावरोधमविधौ स्मरणं कृतस्ते ?' (सुकुन्दमाला ३३) इति । अत्रोक्तप्रकारेण विदितवस्तुस्तद्वापि युक्तचेतसः असम्प्राप्तमनसः
सन्तो मां विदन्तीत्यर्थः । उक्तं च— 'नोत्तमश्लोकवातांतां खण्णतां तत्कथामृतम् । स्यात्सम्पन्नोऽन्तर्कालेऽपि स्मरतां तस्य-
दाम्मुकम् ॥ (भाग. १।१।८४) इति ।

—आविगीता ।

३ रा. भा.— अत्र य इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते, साधिभूतं साधिदैवं मायैश्वर्याधिभो यो विदुः— इत्येतदनुवादस्वरूपमप्यत्रार्थत्वात्तद्विधायकमेव; तथा साधियज्ञ-मित्यपि त्रयाणामधिकारिणामविशेषेण विधीयते, अर्थस्वाभावात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूप-महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । ते च प्रयाणकालेऽपि स्वभाष्यानुगुणं मां विदुः । ते चेति चकारात् पूर्वं जराभरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकालेऽपि विदुर्गतिं समुच्चीयन्ते; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभा-व्यात् साधियज्ञं मां विदुः; प्रयाणकालेऽपि स्वभाष्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामातुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘साधियुतः’ इति श्लोकस्य धर्माधिबिषयत्वं वक्तुमधिकारिणो भेदमात्रज्ञापकं तावद्दशयति— अत्रेति । पूर्वोक्तधिकारिविषयत्वे ‘साधियज्ञं च ते विदुः’ इति हि वक्तव्यम्; न चैवं शिष्टाः पठन्ति । न चात्र यच्छब्दाद्वृत्तेः प्रयोजनमस्तीति भावः । प्रश्नोत्तरवाचाधिकारिभेदः सेत्स्यति । एवं सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेदमधिभूतादिसामर्थ्याद्विशिनष्टि ये-
श्वर्याधिभो इति । ‘जराभरणमोक्षाय’ [७।२९] इत्यादि-
चिव अत्रापि यच्छब्दवशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत्प्रतिज्ञिपति
इत्येतदित्यादिना । ‘यद्भग्नोऽष्टाकपालः’ [श. ब्रा. २।५।
१।११] इत्यादिर्गदिति भावः । अस्य च विधित्वं प्रश्नादिव-
शाच्च फलित्यति । नञागते प्रश्नाशयकाश्च । ‘साधियज्ञम्’
इत्यस्यैकस्मिन् अधिकारिणि निश्चिष्टस्याप्यर्थस्वाभावाच्चित्तव्य-
न्वयं दर्शयति— तथेति । अर्थस्वाभावादिति सर्वाधिका-
रिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयज्ञाव्यपदार्थस्वाभावादिद्वयः ।

इति कविताकिंतिहृत्य सर्वैतन्नस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्य-
टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां
प्रमेयटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवैः सहितं साधियज्ञं यज्ञसहितं च ये विदुर्विजानन्ति प्रयाणकाले मरणकाले चापि मां ते विदुर्विजानन्ति युक्तचेतस इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताविरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— न चैवंविधानां भद्रकानामन्यकाले मद्भिस्मरणशङ्केत्याह— साधिभूतेति । अधिभूतादिशब्दा-
दुचाराध्याये भगवानेव व्याख्यास्यति । अधिभूतेन अधिदैवेन
अधियत्नेन च सहितं मां ये विदुश्चित्तव्यन्तं ते युक्तचेतसः
सवदा मयि समाहितचित्ताः सन्तः तत्संस्कारपाटव्यात् प्रशान-

एतदेव दर्शयति— त्रयाणां हीति । अन्यथा ‘सध्याहीनो-
ऽशुचिर्नित्यमनहः सर्वैकमेतु’ इत्यादिक्रमेण कर्मानर्हत्वादिप्रसङ्ग
इत्यभिप्रायिनाह अवर्जनीयमिति । अपि चेत्तेष्वाध्यायार्थत्वे
प्रयोजनाभावात् पृथक्त्वे सप्रयोजनतया अनव्यसम्भवाच्च विम-
ज्याह—ते चेति । अन्तिमप्रत्ययस्यैकस्यैव वक्ष्यमाणं विषय-
विशेषेण प्राप्यानुगुणकारत्वं युक्तचेतदशब्देन विवक्षितमित्या-
ह—स्वभाष्यानुगुणमिति । चकारास्य पृथग्व्यवनेन लब्ध-
माह ते चेति । चकारादिति यदुत्तप्रतियोगिकत्वात्तदुत्तमैश्व-
र्याधिबिषयमेव । चकारात् पूर्वश्लोकोक्तानां समुच्चयः । तेषामपि
हान्तिमप्रत्यये विशेषो बक्ष्यत इति भावः । ‘त्रयाणाम्’ इत्या-
दिकमुक्तं, ज्ञानिनामत्र प्रसङ्गाभावादित्यत्राह—अने-
नेति । यद्वाहान्तिमप्रत्ययमात्रयोरधिकारित्रयसाधारण्यसिद्धेरिति
भावः ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३० ॥

काले मरणसमये । ‘अपि च’ इत्यनेन सकलकरणव्याकुली-
भावाज्ज्ञानोदधानर्हत्वञ्च्यते । तादृशेऽप्यन्तकाले मां सर्वा-
स्यानं विदुः । मदाकारेण चित्तवृत्तिमत्कृपया तेषां भवतीति
न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्भगवद्भानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— साधिभूतेति । अत्र 'ये' इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये जिज्ञासव इत्याख्येयते । ये च मां (साधिभूतं) साधिदैवं साधियज्ञमिति विशेषसहितं विदुरिति । किञ्च भगवत्तत्त्वजिज्ञासवः प्राणानां प्रयाणकालेऽपि ते च मां तथाभूतमात्मानं विदुः । किंभूतास्ते ? युक्तचेतस इति योगसिद्धिरन्ते सूचिता ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्य फलमाह—साधिभूता-धिदैवमिति । साधिभूताधिदैवम्, अधिभूतेन अधिकरणा-त्मकेन अधिदैवेन मृच्छरूपेण सह अधियज्ञेन अंशात्मककर्म-रूपेण च सहितं ये मां विदुस्ते युक्तचेतसः युक्तं तन्निष्ठं चेतो

येषां तादृशा भवन्ति, मां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । च पुनः प्रयाण-काले मरणसमयेऽपि अमादिरहितास्ते मां विदुः जानन्ति, मरणकाले स्वज्ञानोक्त्या 'अन्ते या मतिः सा गतिः' [] इति वाक्योक्तरीत्या प्राप्नुवन्तीति व्यञ्जितम् ॥ ३० ॥

भक्तानामेव श्रीकृष्णज्ञानविज्ञानयोगीयता । अतोऽत्र ज्ञानविज्ञानयोगो हस्तिरुवाच हि ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

११ नी० मा० दी०— एवं तत्पदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपासनाति क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तव्यम् । सङ्क्षेपेण सूत्रयति— साधिभूतेति । अधिभूतं च अधिदैवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः । यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वजनव्यामोहके विदुरेव । भावनादाढयान्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोषो न भवत्यतो भगवति नैरन्तर्येण दृष्टा भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो वयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायस्य माहात्म्यम् ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

अपर्णं ! वर्णयिष्यामि सप्तमाध्यायगौरवम् ।
यद्वर्णयं सुत्रापुरपूर्तिर्भवति कर्णयोः ॥ १ ॥
अस्ति पाटलिपुत्राख्यं दुर्गमुच्चङ्गगोपुरम् ।
तत्राभूद्ब्राह्मणो नाम शङ्कुकर्णो दयाणवः ॥ २ ॥
वैश्यवृत्तिं समासाद्य धनमर्जितवान्दुः ।
पितृन् तर्पयामास पूजयामास नो सुरान् ॥ ३ ॥
पार्थिवान्भोजयाञ्चक धनार्जनपरायणः ।
तुरीयपाणिग्रहणमङ्गलार्थं गृहान्तरम् ॥ ४ ॥
तनुर्जैर्बन्धुभिः सार्धं समप्रतस्थे कदाचन ।
रज्ज्यामर्धकल्पायां निद्रालोस्तस्य दोस्ततलम् ॥ ५ ॥
दशति स्म समागत्य दन्दशूकः कुतश्चन ।
स दृष्टमात्रोज्ञाध्यात्मा मणिमन्त्रौषधादिभिः ॥ ६ ॥
क्षणेः कतिपयैरेव गतासुरभवसतः ।

पिबुमन्दलैर्नलैरवगुण्ठितविग्रहः ॥ ७ ॥
तमारोप्य तरुस्कन्धे सुनवो गृहमाययुः ।
ततः कालेन बहुना प्रेतो जातः सरीसृपः ॥ ८ ॥
तद्भासनानिबद्धात्मा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
वञ्चयित्वा सुतानेतान्पूरयामि गृहाद्बहिः ॥ ९ ॥
आत्मनः कोटिसङ्ख्याकं यत्राऽऽस्ते स्थापितं वसु
ततो नारायणवर्लि श्रद्धया परयाऽन्विताः ॥ १० ॥
कृतवन्तः परेतस्य सुनवो हि द्विजन्मनः ।
एकदा स्वप्नमागत्य पीडितः सपजन्मना ॥ ११ ॥
अभाषयन्मनोवृत्तिं पुत्राणामग्रतः पिता ।
ततस्ते प्रातरुत्थाय परं विस्मयमगताः ॥ १२ ॥
इतरेतरमाख्याय पश्यन्तस्ते निरङ्कुताः ।
एकस्तत्र पितृस्नेहादुद्धतुमपि वाञ्छति ॥ १३ ॥
अन्यो द्रविणलोभेन निहन्तुं सर्वमीहते ।
इतरस्तु पितृस्नेहसमोहितमानसः ॥ १४ ॥

चिरादहिमयो न स्याच्छोचन्नोदिति केवलम् ।
 मध्यमस्तु ततः पुत्रो वञ्चयित्वा सहोदरौ ॥ १५ ॥
 केनापि च्छन्नोत्थाय जगाम निजमालयम् ।
 ततः शनैः समाहूय पृथिणीं गुणशालिनीम् ॥ १६ ॥
 कुद्दालहस्तो निरगाद्यत्राऽऽस्ते पञ्चगः पिता ।
 तेनाविदितवितेन बिह्वैर्निश्चित्य तत्त्वतः ॥ १७ ॥
 स्थानमागत्य तं हस्तुं बलमीकं लोभबुद्धितः ।
 भार्ययोस्तार्यते मृत्सा स्वयं तेन च खन्यते ॥ १८ ॥
 निखन्यमानादत्युग्रो बलमीकादहिरुथितः
 ततो गरलगण्डूषैर्निर्गतैरतिदुस्वरैः ॥
 दिशः कवलयाञ्चकैः फणी कूटकारमारुतैः ॥ १९ ॥

अहिरुवाच—

कस्त्वं किमर्थमायातः कथं वा खन्यते बिलम् ।
 केन वा प्रहितो मृढ ! तदाख्याहि ममाग्रतः ॥ २० ॥
 पुत्र उवाच—
 पुत्रस्तेऽहं शिवो नाम हेमप्रहणकौतुकी ।
 आगतो रात्रिलब्धस्य स्वमस्य तु सुविस्मितः ॥ २१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्थमाकर्ण्य पुत्रस्य गिरं लोकविगर्हिताम् ।
 वक्तुमारभत स्पष्टं हसन्बुधैः फणी तदा ॥ २२ ॥

अहिरुवाच—

यदि पुत्रोऽसि मे तूर्णं मामुन्मोचय बन्धनात् ।
 निक्षेपाथाय सज्जातं पञ्चगं पूर्वजन्मनः ॥ २३ ॥
 पुत्र उवाच—

पितः ! कथं ते मुक्तिः स्यादित्याचक्ष्व ममाग्रतः ।

परित्यक्त्वाऽखिलं लोकमागतोऽहं यथा निशि ॥ २४ ॥

पितोवाच—

न तीर्थानि न दानानि न तपांसि न चाध्वराः ।
 मामुन्मोचयितुं पुत्र ! प्रभवन्ति च सर्वथा ॥ २५ ॥
 गीतानां सप्तमाध्यायमन्तरेण सुप्रामयम् ।
 जन्तोर्जगामृत्युदुःखनिराकरणकारणम् ॥ २६ ॥
 सप्तमाध्यायिनं विप्रं मदीये श्राद्धवासरे ।
 भोजय श्रद्धया पुत्र ! तेन मुक्तिर्न संशयः ॥ २७ ॥
 अन्यानपि द्विजान्वरत ! वेदविद्याविशारदान् ।
 सम्भोजय यथाशक्ति परमश्रद्धयाऽन्वितः ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यमुत्तरात्पुत्रोऽब्रवीत् ।
 ते सर्वे सुनवोऽकुर्वन्त्यथाऽऽदिष्टं ततोऽधिकम् ॥ २९ ॥
 शङ्कुर्णस्ततः श्रीमानुत्सृज्य तनुमौरगीम् ।
 कृत्वा तु पुत्रसाद्रव्यं दिव्यदेहमुपाददौ ॥ ३० ॥
 विभज्य दत्तं यत्पित्रा द्रव्यं तत्कोटिसङ्ख्यया ।
 तेन ते सुनवः सर्वे सुमुदुः साधुबुत्तयः ॥ ३१ ॥
 वापीकूपसरोयब्बदेवप्रासादहेतवे ।
 अन्नशालां ततोऽकुर्वन्पुत्रास्ते धर्मबुद्धयः ॥ ३२ ॥
 सप्तमाध्यायजपतो मुक्तिभाजोऽभवंस्ततः ।
 षष्ठमिष्टतमं ज्ञात्वा निर्वाणापितदृष्टयः ॥ ३३ ॥
 एतस्ते सप्तमाध्यायमाहात्म्यं कथितं शिवे ! ।
 यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तमाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ८]

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्छरणार्थिनाम् ।

वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

ऐश्वर्यमत्रेन्द्रप्रजापतिपशुपतिभोगेभ्योऽतिशयितभोगः; अक्षरयाथात्म्यं विविक्तात्मस्वरूपम् ; वेद्यास्तु
'अक्षरं ब्रह्म परमम्' [८।३] इत्यादिनोक्ताः शुद्धात्मस्वरूपप्रभृतयः; उपादेयास्तु तत्तदिष्टफलानुरूपपरम-
गुरुष्विन्तनान्तिमप्रत्ययगतिचिन्तनादयः । त एव भावाः पदार्थाः, तेषां भेदः तत्तदधिकारानुरूपे
विशेषः ॥ १२ ॥

नमः श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः* ।

अर्जुनस्य सप्त प्रश्नाः ।

अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ! ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि निपतात्मभिः ॥ २ ॥

१ श्रीशाङ्करं भाष्यम् ।

‘ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं’ [७।२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नवीजान्युपदिष्टानि, अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच ॥ १ ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यायाम् ।

सप्तमाध्यायान्ते ‘येषां त्वन्तगतं पापं’ [७।२८] इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसन्धानमुक्तं, यच्च प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दक्षितं, तदिदं जिज्ञासमानः सन्पृच्छतीति प्रश्नसमुदाय-मवतारयति—ते ब्रह्मेति । प्रश्नवीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तुनीति यावत् । कुमुत्पितविषयप्रतिबन्धानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निर्णयार्थमित्याह—अत इति । यदुक्तं ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति, तस्मिन् सोपाधिकं निरुपाधिकं वा? ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि सम्भवादिति मत्वाऽऽह—किं तदिति । यच्चोक्तं ‘कृत्स्नमध्यात्मं’ [७।२९] इति तत्राऽऽत्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्निष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणप्रामो वा, प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितं? इत्याह—किमध्यात्ममिति । “विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेऽपि च” [तै. उ. २।५।१] इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणात् ‘कर्म चाखिलं’ [७।२९] इत्यत्र कीदृशं

गृहीतं? इति पृच्छति—किमिति । क्षराक्षराभ्यां कार्यकारण-भ्यामतीतस्य भगवतो न किञ्चिद्वेद्यमस्तीति सूचयति—**पुरुषोत्तमेति** । ‘साधिभूताधिदैवं’ [७।३०] इत्यत्र ‘अधिभूत-शब्देन पृथिव्यादिषु सूतेषु वर्तमानं किञ्चिदेव गृह्यते, किंवा समस्तमेव कार्यं?’ इति निर्दिष्टारथिषया पृच्छति—**अधिभूत-मिति** । अधिदैवमिति च ‘दैवतविषयमनुष्ठानं वा दैवतेष्वादि-त्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितं?’ इति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—**अधिदैवमिति** । ‘साधियज्ञं च’ इत्यत्राधियज्ञ-शब्देन यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा वा? परदेवता वा? इति प्रश्नान्तरं प्रकरोति—**अधियज्ञ इति** । स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः? किं तादात्म्येन? किंवाऽऽय-न्ताभेदेन? इत्याह—**कथमिति** । सर्वथाऽपि स किमस्मिन्देहे वर्तते? ततो बहिर्वा? देहे चेत्स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो

* अस्याध्यायस्य धारणायोगः अक्षरपरब्रह्मयोगः महापुरुषयोगः ब्रह्माक्षरनिर्देशः इत्यादीनि नामान्तराणि दृश्यन्ते ।

१ किं तद्ब्रह्मेति—अत्र **वामनः**—

विदुर्ब्रह्माथ तच्छ्रुत्स्वमिति चावोचदच्युतः । सप्तमान्ते द्विधा तस्मादत्र पार्थोऽपि पृच्छति ॥

किं ब्रह्म? किं तदिति च ज्ञेयः प्रश्नो द्विधा बुधैः । कीदृशब्रह्म? कथं कृत्स्नं तच्चेत्यस्याशयः स्फुटः ॥

अनुरूपं वायुदेवो दास्यत्युत्तरमस्य च । ब्रह्माक्षरं च परमं चेति स्पष्टतरं द्विधा ॥

प्रश्नवीजानुरूपोऽयमुत्तरानुगुणः पुनः । सिद्धो व्याकरणार्थाः कुतोऽनाश्रित्यते ब्रथा? ॥

× × × ×

साधियज्ञं विदुर्भ्यामन्येतावति कीर्तिते । स्थितिं देहेऽधियज्ञस्य प्रतीयायाऽर्जुनः कथम्? ॥

ति चेदपरोक्षोऽयं संवाद उभयोः । हस्तास्यनेत्रचक्षोर्भिरिन्द्रियैः शक्यं जहिष्यत् ॥

प्रश्नोऽत्र पूर्वाध्यायान्ते ‘साधियज्ञं’ पदं वदन् । निर्दिदेशार्जुनतनुं तर्जनीया गदपूर्वजः ॥

शङ्को बलवती पार्थः सूचयन्विस्मृतस्ततः । देहेऽत्र काः कथं चेति पापप्रच्छीति विप्रोपेतः ॥ इति ॥

अत्र सप्त प्रश्नाः । तत्र षष्ठो द्विरूपः, सप्तमस्त्रिरूप इति दश प्रश्नाः सम्पन्नत इति केचित् । — **अविगीता ।**

वा ? इति जिज्ञासया ब्रूते—कोञ्चेति । 'अधियज्ञः कथं कोऽज्ञ' इति न प्रश्नभेदः(कः)। कथमिति तु प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । यत्तु समाहितचित्तानामुक्तं तत्प्रयाणकालेऽपि भग-

वदनुसन्धानं सिद्ध्यतीति तदयुक्तमुक्तमणशयायां करणप्रामैयग्रथात् चित्तसमाधानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽह— प्रया-
णेति ॥ १ ॥ २ ॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधारत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वैश्व कल्याणगुणगणैरैकाग्र्यत्वं तस्यैव परातरत्वं च, सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितमावैरनादिकालप्रवृत्तकुटुम्बत-प्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिर्वैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदं, भगवन्तं प्रेम्सोर्नित्ययुक्ततैयक-भक्तितया चार्थपरमपुरुषप्रियत्वेन श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेय-भेदांश्च प्रास्तौपीत् ।

४ श्रीवेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

सङ्गतदर्शनायाह—सप्तम इति । परस्य ब्रह्मणो वासु-
देवस्योपास्यत्वमिति— 'मय्यासक्तमनाः' [७११] इ-
त्यादेशः; तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम् । तच्छेषतया चान्यत्सर्वमि-
होच्यते । तस्यैव प्रयत्नम् 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०८८]
'वासुदेवः सर्व' [७११९] 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [७११६]
इत्यादिभिः परस्तात्क्रियत इति भावः । परस्येत्यादिभिः पर-
हितब्रह्मस्यमातीतादिपक्षप्रतिशेपः । ब्रह्मशब्दस्य विशेषशब्द-
समभिव्याहारादेवतान्तरव्याप्तिः । वासुदेवशब्देनात्रावतार-
विशेषो वा विवक्षितः । निखिलेत्यादिभिरुपास्यत्वपरब्रह्मत्वो-
पयुक्तकारकधनम् । निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमि-
ति 'भूमिरापः' [७४४] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । निखिल-
शब्देन कार्यकारणधिरुपावस्थासङ्ग्रहात् कार्यमूतब्रह्मरूपादेरपि
कोडीकारः । कारणत्वम् 'एतथोनीमि' [७१६] इति श्लो-
कस्यार्थः । 'मत्तः परतरं नान्यत्' [७७] इत्युक्तस्य परत्वस्य
'मांसेभ्यः परम्' [४११३] इत्यत्रोपयुक्ततया तत्रैवोद्देशहेतुमत्र
तदतिक्रमेण 'मयि सर्वम्' [७७७] इत्याद्युक्ताधारत्वोपादानम् ।
'रसोऽहम्' [७८८] इत्यादिसामानाधिकरण्यफलितं सर्वशब्द-
वाच्यत्वम् । तत्र हेतुराधारत्वादिविशेषसिद्धं सर्वशरीरकत्वम् ।
एवं शेषित्वाद्यनुदादेन वक्ष्यमाणतत्तदधिकारिप्राप्त्यवस्तुविशेष-
सामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभावहेतुकत्वं दर्शितम् । 'मत्त
एवेति तात्त्विकं' [७११२] इत्यादिषु प्रवृत्तितादधीन्यस्यापि

विवक्षितत्वात्सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम् । सवश्चेत्यनेनानिर्दिष्टाना-
मन्येषां च अभिप्रायिकाणां सङ्ग्रहः । तस्यैवेत्यवधारणेन
'नान्यत्किञ्चिदस्ति' [७७७] इत्यस्यार्थः उक्तः । 'त्रिमिर्शु-
णमयैः' [७११३] इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः सत्त्वेत्यादि-
नोक्तः । 'मांसेव' [७११४] इत्याद्युक्तप्रपत्तेः सुकृतविशेष-
हेतुकत्वम् । 'जनाः सुकृतिनः' [७११६] इत्यनेन दर्शितमाह
अत्युत्कृष्टसुकृतेति । 'न मां दुष्कृतिनः' [७११५] इत्यादेः
पूर्वोक्ततिरोधानप्रकारविशेषकथनरूपत्वात्सुकृतिप्रशंसाशेषत्वाच्च
तदथोऽत्र पृथङोपातः । 'चतुर्विधाः' [७११६] इत्यादिकं
सुकृततारतम्येनेत्यादिनाऽऽसंहितम् । उपासकभेदं चेत्य-
न्ययः । 'तेषां ज्ञानी' [७११७] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थो
भगवन्तमित्यादिनोक्तः । 'बहूनां जन्मनाम्' [७११९]
इत्यादिना 'सर्वे यान्ति परन्तप' [७१२०] इत्यन्तेन सिद्ध-
माह दुर्लभत्वमिति । 'येषां तु' [७१२८] इत्यादे-
रन्यायशेषस्य अर्थमाह— एषां त्रयाणामिति । ज्ञातव्यमिह
सिद्धरूपं विवक्षितम् । उपादेयं अनुष्ठेयम् । एतेन 'स्वयाथा-
त्म्यम्' [गी. सं. ११] इत्यादिसङ्ग्रहश्लोकस्यार्थोऽपि प्र-
सङ्गतः । अयं स्वधर्मस्य सङ्ग्रहः 'ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्पर-
णार्थिनाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते' [गी. सं. १२]
इति । कत्र भदोक्तैरभ्यायार्थत्वात्स्वरूपप्रस्तावः प्रागेव कृत
इति दर्शितम् ।

३ रा. भा.—इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविचिन्तितदिति । जरामर-
णमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तद्ब्रह्माध्यातमं च कर्म च किमिति वक्तव्यम् ?
ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमपि भूतमपि देवं च किं ? त्रयाणां ज्ञातव्योऽधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः ? तस्य
चाधियज्ञभावः कथं ? प्रयाणकाले चैभिस्त्रिभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ? ॥ १ ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रस्तुतप्रयत्नमिति सङ्गतिमाह—इदानी-
मिति । जीवस्वरूपादिज्ञातव्यस्योपासनायुष्ठेयस्य च भेदजिज्ञा-
सयाऽर्जुन उवाच—किं तदिति । 'आतो जिज्ञासुः' [७११६]

इत्यादिना प्रागेवाधिकारित्रयस्योक्तत्वात् 'जरामरणमोक्षाय'
[७१२९] इत्यादिषु यच्छब्दावृत्तिसामान्यादर्थैस्त्वभावाना-
धिकारिभेदस्तेषां ज्ञातव्योपादेयवस्तुप्रतिनियमश्चाऽनेन ज्ञातः

तत्रैव विशेषबुधुत्तयाऽय प्रश्नः । वक्ष्यते च विशेषः । ततश्च
'किं तद्ब्रह्म' इत्यर्थमक्षरयाथात्म्याधिषिषयम्, अधिभूते च
इत्यर्थमैधर्माधिषिषयम्; 'अधियज्ञः' इति श्लोकस्तु अर्थस्व-
भावात्, त्रयाणां साधारण इति विवितक्ति— **जराभरणेति** ।
कथमिति प्रकारप्रश्ने **अधियज्ञभाव** इत्यर्थलब्धम् । 'अत्र'
इत्येतच्छब्दः शास्त्रसन्निध्युपाधिकः; तत्रोक्तमन्ये व्याख्या-
स्यति—'अत्र इन्द्रादौ मम देहभूते' इति । 'अस्मिन्' इतीदं-

शब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिकः; प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि प्रभुर-
र्जुनस्य । एतच्छब्ददेशशब्दयोश्चैकस्मिन्वाक्ये सामानाधिकरण्येन
प्रयोगो दृश्यते—'स एष द्वाभ्यां दर्शनीभ्यां विराड्भ्यामनयो-
र्द्वाविंशयोर्द्विचत्वार्योऽयं पुरुषः प्रतिष्ठितः' इत्यादौ । यद्वा 'अत्र'
इति यज्ञस्वरूपपरामर्शः; नितयात्मत्वं त्रयाणामपेक्षितम्; अत्र
बहुवचनमधिकात्रितयपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्— **एभिस्त्रिभि-**
रिति ॥ १ ॥ २ ॥

५ माध्वभाष्यम् ।

नमः श्रीमते कृष्णाय । ३० मरणकालकर्तृव्यगत्याद्यस्मिन्माध्याय उपदिशति ॥ १ ॥ २ ॥

६ जयतीर्थविरचिता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायस्यावान्तरप्रतिपाद्यमर्थमाह— **मरणेति** । गम्यत
इति गतिः । आविष्येन मार्गादिकम् । मरणकालकर्तृव्यं च
गतिश्च ते आदौ यस्य तत्तथोक्तम् । कतव्यस्मरणविषयत्व-
गम्यत्वादिरूपो भगवन्महिम्नं वर्णयेत् इति धृत्कान्तभाव-

सिद्धिः । उक्तव्याख्यानपूर्वकमिति चोपस्कृतव्यम्, तेनान्तर्गत-
लक्षणाऽपि सङ्गतिः सिद्धा, तत्प्रसङ्गेनैव मरणकालकर्तृव्यायुप-
देशात् ॥ १ ॥ २ ॥

७ हनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं' [७२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपलक्षितान्यतस्तत्प्रश्न-
मर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्मेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एवं सप्तमेऽध्याये तत्पदार्थस्य भगवतो नारायणस्य पर-
ब्रह्मणो भजनमुपदिष्टम्; तदेवाष्टमे प्रपञ्च्यते । तत्र तावत्पूर्वा-
ध्यायान्ते 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्'
[७२९] इत्यादिभोषिस्तब्रह्माध्यात्मसिद्धसपदार्थनिरूपणरूपो-
ऽयमध्याय इति सप्तमाध्यायोः सङ्गतिः दर्शयन्नेवाऽर्जुनप्रश्नमवता-
रयति द्वाभ्याम्—किं तद्ब्रह्मेति । 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति
यदुक्तं तद्ब्रह्म किं सविशेषं निर्विशेषं वा, उभयत्रापि ब्रह्मपद-
प्रयोगात् ? । एवं किमध्यात्मम् ? आत्मानं देहमधिकृत्य
तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्दाव्यस्य जीवस्य चक्षुरादीन्द्रियधामस्य च
सर्वविदितत्वेन तदेवमस्य भगवद्भजनफलत्वोक्त्यनुपपत्तेरिहा-
ध्यात्मशब्दाव्यं वस्तु किमित्यर्थः २ । एवं किं कर्म ?
कृषिवाणिज्यादौलौकिकमेवमस्य भजनफलत्वायोगात् 'अखिलं
कर्म विदुः' इति वदता कौदर्यं कर्म विवक्षितमित्यर्थः । श्रोत्रा-

दिकंप्रत्यक्षचैतन्यं वाऽध्यात्मम् ? यज्ञो वाऽन्यद्वा कर्म ? इति १ ।
मधुसूदनसरस्वतीव्याख्याने तु 'कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्'
इति प्रागुक्तत्वाध्यात्मनवाक्या एव स्यात् । न हि 'कृत्स्नमध्या-
त्ममखिलं कर्म' इति वदन्तं प्रति किं श्रोत्रादिकमध्यात्मं किं
वा जीवः ? इत्यादिप्रश्नोऽवतरति । अधिभूतमिति ।
अधिभूताधिदैवादिशक्त्यसहितमभगवन्चित्तकानामन्यकाले भग-
वत्स्मरणमुक्तम्, तत्राधिभूताधिदैवशब्दाच्च किमित्यर्थः १९ ।
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्निति । अधियज्ञः कः, कथं च
तस्याधियज्ञस्त्वम् ? स चाधियज्ञः कुत्र तिष्ठति ? किं बाह्यदेशे किं
वा देह एवास्मिन्नित्यर्थः ६ । प्रयाणकाल इति । मरण-
काले सकलेन्द्रियक्षोभेण मनस्समाधानाभावात्कथं तदा निव-
तामभिः समाहितचित्तैर्ज्योऽसि ? अतस्तदानीं त्वज्ज्ञानमव-
मानमिव प्रतिभाति; तदपि वक्तव्यमित्यर्थः ७ ॥ १ ॥ २ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

ब्रह्मकर्मादिकं प्राप्तैर्विज्ञेयं नास्मदादिभिः । इति जिज्ञासया पार्थः सन्दिहानोऽय पृच्छति ॥ १ ॥
अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । पूर्वेषां यत् ज्ञेयतयोक्तं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं कर्म वा किमिति
वक्तव्यम् ? । अग्रिमाणां च ज्ञेयमपिभूतमधिदैवं च किम् ? ॥ १ ॥ अधियज्ञश्च कः ? स चाधियज्ञोऽत्र देहे कथं
ज्ञेयः ? । प्रयाणकाले चैभिर्नियतात्मभिः कथं ज्योऽसि ? ॥ २ ॥

१० पुरुषोत्तमजीविरचिताऽमृततरङ्गिणी ।

पूर्वोक्तप्रक्रमविरूपजिज्ञासुरुत्तुनः ॥

पृष्ठवा २ स्थमेतस्य कृष्ण उत्तरमुक्तवान् ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवता 'ते ब्रह्म' [७२९] इत्यादिना समपदा-
शब्दान्मुक्तं अकानाम्, तत्स्वरूपजिज्ञासुरुत्तुनः प्रश्नं विज्ञापया-

मास—अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्मेति द्वयेन । हे पुरुषोत्तम !
तद्ब्रह्म यदुक्तं तत्किम् ? अध्यात्मं किं ? कर्म किं ? च पुनः अधि-
भूतं किं प्रोक्तं ? च पुनः अधिदैवं किमुच्यते ? अधियज्ञः
यज्ञाधिष्ठाता फलदाता कः ? । अत्र उक्तप्रकारेण कथं केन

प्रकारेण नियतात्मभिरनन्यैकपरचित्तैर्ज्ञेयोऽस्ति ? । हे मधु-
सूदन सर्वांनिधनिवर्तक ! अस्मिन् देहे प्रयाणकाले अन्त-
काले कथं केन प्रकारेण ज्ञेयोऽस्ति । अत्रायं भावः—पुरुषोत्त-
मेति सम्बोधनेन त्वमेव पुरुषोत्तमः स्वतः पराभावात् । कथं
तद्ब्रह्मलोकम् ? आधिदैविकं तु त्वत्स्वरूपमेव, अतस्त्वत्तो-

ज्याधिदैवं किम् ? अज्यात्मावयस्तु हीना एव, तेषां ज्ञानं
किं प्रयोजनकम् ? सेवा च कथं कार्या ? इत्यादिव्यञ्जितम् ।
मधुसूदनेति सम्बोधनेन त्वदीयानां मरणदिभ्यामात्मे
तत्समये त्वं कथं स्वज्ञानमनुभवानिति ज्ञापितमिति
भावः १ ॥ २ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतमावदीपः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं, तच्च उक्तमानामनुपाविब्रह्मप्रतिपत्तावुपलक्षणं, मध्यमाना-
मुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म, तद्विषय एकः, उपासनाविषयाश्च षट्, एवं सप्त प्रश्नविषयाः, 'ते ब्रह्म तद्विदुः'
[७।२९] इत्यध्यायान्ते साध्वीश्लोकेन भगवता सूत्रिताः तद्वृत्तिरूपोऽयमध्याय आरभ्यते; तत्र सूत्रितानां
ब्रह्मादिशब्दानामर्थं बुभुत्सुः श्रुत्वा उवाच 'किं तत्कृत्स्नं ब्रह्म' इति प्रथमः प्रश्नः । शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १ ॥
'अविशब्दः कथं कोऽत्र कः' इति स्वरूपप्रश्नः, कथं ज्ञेय इति पदार्थकथं तत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मिलित्वा
एक एव प्रश्नः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

अर्जुनकृतसप्तप्रश्नोत्तराणि ।

श्रीभगवानुवाच—अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति । अक्षरं न
क्षरतीत्यक्षरं पर आत्मा "एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि" [वृ.उ. ३।८।९] इति श्रुतेः । अक्षर-
स्य च "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" [८।१३] इति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरतिशये
ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्माभावः स्वभावः ।
स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमाथैर्ब्रह्मावसानं वस्तु
स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः, भूतानां भावो भूतभावस्तस्यो-
द्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः, भूतवस्तूपत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं
देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः, स एष विसर्गलक्ष्णो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित
इत्येतत् । एतस्माद्वि बीजभूतादृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं । क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुमीधप्रतिपत्तिर्लोकोर्ध्वं सिध्यतीति बुध्य-
भागवतमतारयति— एषामिति । क्रमेण कृतानां प्रश्नानां मानो विशिनष्टि— यथाक्रममिति । तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं

१ निर्विकारमद्वैततत्त्वोपबृंहितं कर्मातीतं भावातीतं बुद्धयतीतं पदमक्षरं ब्रह्मोच्यते । तस्य च प्रकृतिस्वरूपः स्वभावोऽध्या-
त्ममित्युच्यते, अतश्च ब्रह्मप्रकृतिरेवाध्यात्मं सैव च स्वस्वभावरूपा निगद्यते । ब्रह्मणः स्वभावरूपा प्रकृतिस्तावदेव स्वप्रकृतिस्त्वं
गोपायति, यावत् विकारं न प्राप्नोति । सर्वेषु भूतेषु सर्वास्तु चावस्थास्तु या तस्या एकरसावस्था विद्यते, सैव तस्याः स्वभावस्य
स्थायित्वस्य साम्यत्वस्य वा रक्षिका निगद्यते । साम्यावस्थातो या तस्या एव विरुद्धावस्था, सैव विकृतिशब्दाच्या द्वितीयाव-
स्थोच्यते । अतो हि भूतभावोद्भवकरी तस्याः प्रकृतिस्त्वं हापयन्ती भूतसृष्टिञ्च याऽवस्था भवति, सैव तु कर्मोत्पत्तेः कार-
णतां व्रजति । सैव च ब्रह्मस्वभावस्य विसर्गवस्थाऽप्युच्यते । तथा च यदद्वैतसत्तायां द्वैतभावोत्पत्तिर्भवति, साम्यावस्थापन्ना
प्रकृतिर्वैषम्यावस्थामाश्रयति, यदा च त्रिगुणविकारेण तरङ्गायिता प्रकृतिर्महत्तत्त्वादिरूपेण परिणतिमाराधमाणा भवति, सैव भूतमा-
वोद्भवकरी अवस्थोच्यते । अस्यामेवावस्थायां कर्मणः समुत्पत्तिर्भवतीति तात्पर्यम्— इति कर्ममीमांसादर्शन—(३।२३-२५)—
प्रदर्शिता प्रक्रियाऽननुसन्धानमर्हति ॥ वामनस्तु—

देवोऽक्षरपदेनात्र प्रतिपिद्यक्षरं जडम् । अविद्यावरणं भेषु व्यतिरेकमब्रुवत् ॥

उक्त्वा परमशब्देनान्वयं विशेषशानतम् । किं तत् ब्रह्मेति पृच्छाया द्विषोत्तरमदात्सुष्ठुम् ॥

इति महता प्रवचनेन वर्णयति, तद्विस्तरमयान्नुच्यते ।

— अविगीता

भगवद्भवनसुवाहरति—**अक्षरमिति** । किं तद्वद्वेति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्—**अक्षरं ब्रह्म परममिति** । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिकं परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसम्बन्धात्प्रवृत्तिव्युत्पादयति—**अक्षरमित्यादिना** । कथं पुनराक्षरशब्दस्य यथोक्तं परमात्मनि वृद्धप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते ? व्युत्पत्त्यर्थान्तरेऽपि सम्भावत्, इत्याशङ्क्य द्वावापृथिव्यादिविषयनिरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मादन्त्यस्मिन्सम्भवात्तथाविध-प्रशासनकतृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मेत्याह—**एतस्येति** । 'रूढि-यौगमपरहरति' इति न्यायादोङ्कारवर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढया प्रवृत्तिराश्रयित्वमुचितेत्याशङ्क्याऽऽह—**ओङ्कारस्येति** । प्रविचरन्तु प्रक्रमे प्रकान्तमोङ्काराभ्यमक्षरमेवोत्तरत्र विरोधितं भविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधाच्च तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्याह—**परममिति चेति** । 'किमध्यातमं' इति प्रश्नस्योत्तरं 'स्वभावोऽध्यातमं' इत्यादि । तथाचो—**तस्यैवेति** । स्वकीयो भावः स्वभावः ओत्रादिक्रणग्रामः, स चाऽऽत्मनि

वेहेऽहमप्रत्ययवेषो वर्तत इत्ययं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं गृह्णाति—**स्वभाव इति** । एवं विप्रद्वपरिग्रहे 'स्वभावोऽध्यातममुच्यते' इत्यध्यायमयो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति—**स्वभाव इति** । तस्यैव परस्तेत्यादिनोक्तं न विस्मर्तव्यमिति विशिनष्टि—**परमायेंति** । परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यागत्यमात्रमनुभवति "तत्सुष्ठु तदेवाभ्युपगच्छत" [तै. उ. २।१।१] इति श्रुतेरित्यर्थः । 'किं कर्म' इति प्रश्नस्योत्तरमुपादेते—**भूतेति** । भूतान्येव भावस्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति—**भूतानामिति** । भावः सद्भावो वस्तुभावन एव भूतवस्तुत्पत्तिकर इति वक्ष्यति । वैदिकं कर्मान्नोक्तविशेषणं कर्म-शब्दतमिति विसर्गशब्दार्थे दर्शयन्निश्चययति—**विसर्ग इत्यादिना** । कथं पुनर्यथोक्तस्य यक्षस्य सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रलय-हेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वमित्याशङ्क्य 'अमो प्रास्ताऽऽहृतः' [मनुः ३।७६] इत्यादिसृष्टितमनुल्लत्याऽऽह—**एतस्माद्गीते** ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—**तद्वद्वेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञं समाष्टिरूपम्** । तथा च श्रुतिः—**"अप्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते"** [सुवालो. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽध्यातममुच्यते—स्वभावः प्रकृतिः । अनात्मभूतमात्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्भासनादिकं पञ्चाभिविधायं ज्ञातव्यतथोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च समुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः—भूतभावः मनुष्यादिभावः, तदुद्भवकरो यो विसर्गः—**"पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"** [छां. उ. ५।३।३+५।१।१] इति श्रुतिसिद्धो योषित्सम्बन्धजः स कर्मसंज्ञितः । तच्चाखिलं सानुबन्धं उद्देगनीयतया पारहरणीयतया च समुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते "यदिच्छन्तो ब्रह्मवर्षं चरन्ति" [८।११] इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासत्याह—**तद्वद्वेति निर्दिष्टमिति** । ब्रह्मशब्दोऽत्र परमात्मासाम्यादुपपादयत्येति भावः । अक्षरः शब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्य च दर्शयति न क्षरतीत्युपादिना । क्षेत्रज्ञमाष्ट्रो औत्तं प्रयोगं दर्शयति तथा चेति । व्योऽत्र संक्षेपविशेषः । अथवा भुतावक्षरशब्देन उन्मग्नचेतनांशः प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रत्ययार्थत्वेऽपि न विरोधः । तथापि शब्दप्रवृत्तिद्वारमुत्तर्विदेशे तात्पर्यात्सुदाहरणम् । 'परममक्षरम्' इत्यत्र विशेषणाभिप्रेतमाह—**प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति** । स्वभावशब्दार्थः प्रकृतिरिति । निवर्तसम्बद्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायां अच्युत्पत्त्यशब्दानुवातेऽप्याह—**अनात्मेति** । आत्मन्यधिबसनात् सम्बन्ध-मानमित्यध्यात्मशब्दनिर्वचनम् । तत एव सिद्धमनात्मस्वरूपम् । **तद्वद्वद्वेति** तत्संसर्गापेक्षाकाङ्क्षानकर्मवासनादिकम् । भूतसूक्ष्मादितत्त्वत्वे श्रुतिं दर्शयति—**पञ्चाभिविधायामिति** । 'वेत्य' यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इत्युप-
कर्म—**"इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"** इत्यु-
पकर्म—**"तथा इत्य' विदुः"** [छां. उ. ५।१।१] इत्युप-

पलक्षितपञ्चभूतसूक्ष्मवेषावं श्रुतिमिति भावः । ननुपायकर्तृभूते-
दानीन्तनात्मस्वरूपपरित्यागेन परिक्षुद्धात्मस्वरूपकथनं समुद्योः
कोपयुक्तं ? भूतसूक्ष्मादिकथनं च किमर्थं ? इत्यत्राह तदु-
भयमिति । यथाकमन्ययः । अत्र पञ्चमाहुतेर्विवक्षितत्वाद्यो-
निभभूतविषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**भूतभावो**
मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टाशरीरयोग इत्यर्थः ।
विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वे तस्य मनुष्यादिभावहेतुत्वे च
श्रुतिं दर्शयति—**पञ्चम्यामिति** । अत्र सूत्रमहमलादिविसर्ग-
व्यवच्छेदार्थमुक्तं **भूतभावोद्भवकर इति** । तदेव दर्शयति—
योषित्सम्बन्धज इति । विसर्गविशेषणसामर्थ्यादितरितद्धम् ।
एवं कर्मसंज्ञितेरेतो विसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह—**तच्चाखि-**
लमिति । अत्र कर्माभिप्रायेण ननुपकनिर्देशः । **अखिलं** मनुष्य-
त्वशृगत्वादिजातिभेदेहेतुतायाऽनेकप्रकारम् । **सा नुबन्धं** हेतुभूत-
कर्मभिः फलशूद्धं गर्भसादादिभिः सहितमित्यर्थः । पञ्चाभिवि-
धायामुदितसामर्थ्यानुयायित्वदुत्पत्त्यजन्मसादिदुःखकरत्वादेः
फलितत्वाच्चुत्पन्ननीयतासु भावयद्भवत्कृपा चोद्देगनीयता
सुका । परिहरणीयतां तु कृतः सिद्धयेत् । इत्यत्राह **परिहर-**
णीयता चेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— परममक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्काव्यावृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि—जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः; सर्वदा अस्त्येव एकप्रकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न ह्येक-प्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः, विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरीश्वरक्रिया विसर्गः; विशेषेण सर्वेन विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

६ ज प्र. दी.— ननु पूर्वाध्याये[२९] 'ते ब्रह्म' इति निर्विशेष-णमेषोपक्षिप्तम्, अतएवात्र 'किं तद्ब्रह्म' इति तथैव प्रष्टुम् । उत्तरे तु कस्मान् 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति सविशेषणमुपादीयते । इत्यत आह— परममिति । अक्षरस्यैव परमत्वविशेषणम्, न ब्रह्मण इत्यर्थः । तर्हि 'अक्षरं' इत्येवात्र, किं विशेषणेन ? इत्यत आह— वेदेति । आदिपदेन प्रकृतिगुणत्वे, तयोरेपि ब्रह्माक्षरशब्दाव्याख्यातुं प्रसक्तिः । 'स्वभावोऽध्यात्मः' [८३] इति शब्द-द्वयस्यैकविषयत्वसिद्धयेऽध्यात्मशब्दं तावत् द्वेषा व्याचष्टे— आत्मनोति । आत्मानं जीवमाधिकृत्य तदुपकारित्वेन वृत्तमानं वस्त्वित्यर्थः । आत्माधिकारा इति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा, यत्प्रति-पाद्यं तदध्यात्ममिति ज्ञेयार्थः । अत्राध्यात्मशब्दं प्रथमान्तं गृहीत्वा प्रथमं व्याख्यातम् । सप्तम्यन्तमुपादाय द्वितीयं आत्मशब्दं देहविषयमादाय व्याख्याने परमेश्वरप्रसक्तं तथा व्याख्यातम्

एवं हि स्वभावः इत्युभयस्य कथमुत्तरं ? इत्यत-स्त्वावतद्व्याख्यानां प्रतिजानीते— तथा हीति । तत्राद्यो-त्तरत्वेनादौ व्याचष्टे— जैव इति । जीवस्यायं जैवो-ऽन्तःकरणादिद्वयस्येनः पदार्थः स्वभावः, स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्या । 'ते ब्रह्म तद्ब्रह्म' [अ २९] इति जीवानां प्रकृतत्वात् स्वशब्दो जीववाची, तथा चात्मन्यधि यत् तदित्येवं व्याख्याता-ध्यात्मशब्दार्थप्रदनस्येदमुत्तरं भवतीति भावः । इदानीं द्विती-योत्तरत्वेन व्याख्याति— स्वाख्य इति । पूर्ववद्वापि स्वशब्दो जीववाची, तथा चात्माधिकार इति व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थ-प्रसक्त्येदमुत्तरं भवतीत्याशयः । ननु जैववाचित्वे भावशब्दः सार्थकः, षष्ठ्याः साकाङ्क्षत्वात्; जीववाचित्वे तु तस्य पदार्थत्वा-व्यभिचारात् । स्वशब्दनेवात्र, किंभावशब्देन ? इत्यतो भावशब्दं

तावदन्यथा व्याचष्टे— सर्वदेति । यद्यपि भवनकर्ता भावः, तथापि विशेषानुपादाने मुख्यस्य माहात्म्यसर्वव्यादि सिध्यति, तथापि तस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह— अन्तःकरणा-दीति । स्वशब्दभावोपादाने तस्यात्मीयेऽपि प्रयोगादन्तःकर-णादिकमपि प्रसज्येत, तथा च द्वितीयस्येदमुत्तरं स्यात् । आत्मैव ह्यारमाधिकारे प्रतिपाद्यो वक्तव्यः, नान्तःकरणदिकम्, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः प्रयुक्तः । कथं तेन तद्व्यावृत्तिः ? इत्यत आह— न हीति । " अत्रमय हि सोऽयं मनः " [छां. उ. ६।१।४] इत्यादेरिति भावः । तथा चान्तःकरणादौ व्यावृत्ते स्वशब्द आत्मापेक्षया व्याख्यातो भवतीति हृदयम् ।

एवं तर्हि भाव इत्येवास्तु, किं स्वशब्देन ? इत्यत आह— स्वशब्द इति । ईश्वरोऽपि हि सर्वदेकप्रकारेणास्त्येव, अतो भाव इत्येवोक्तं तत्प्रसक्तौ पूर्ववत् द्वितीयोत्तरत्वात्सम्भवे तस्य दृ-स्यर्थः स्वशब्दः । न हि ईश्वरो जीवानां स्वः, भेदप्रमाणशिरोधात् । अत एवेश्वरस्वभावो जीव इति व्याख्यातमप्यस्तम् । नन्वेवमपि स्वशब्दस्यात्मीयाश्रयत्वादीश्वरप्रसक्तिः; यैमम्, ' द्विष्टो यमपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः ' इति वचनात्तस्यात्मीयत्वा-भावात् षष्ठ्यन्तात्स्वत्वयं छः । सकलकार्योत्पत्तिनिमित्तमुक्तो देवतोद्देशेन च पुरोडाशादिद्रव्यपरित्यागरतन्जन्मपवृत्तिमिति यावदिति व्याख्यातमसत् । तस्याध्यात्मपदनेव गृहीतत्वादिति भावेन सूतभोवत्यादिकं व्याख्याति— भूतानामिति । उद्भव-करी च सेश्वरक्रिया चेति विग्रहः । ईश्वरक्रियाग्रहणं कर्मशब्दे-नैकार्थ्यप्रतिपत्त्यर्थम् । एवंलक्ष्णो यो विसर्गः स कर्मसंज्ञितः, न तु कुलाद्यादिसम्बन्धोऽर्थः । ननु विसर्गशब्दस्त्यागाद्यस्तत्कथ-मेवं व्याख्यानां ? इत्यत आह— विशेषेणेति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एषां प्रश्नानां निर्णयार्थं भगवानुवाच— अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमात्मरूपं तद्ब्रह्मेत्युच्यते । " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि " [बृ. उ. ३।८।९] इत्येषा श्रुतिः । तस्यैवास्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मात्वभावोऽध्यात्ममुच्यते; आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मनया प्रवृत्त-मध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां प्राणिनां भावो भूतभावस्तस्योद्भवद्विषयं करोतीति भूतभा-वोद्भवकरः, विसर्गो यागः, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् ; स यागः कर्मसंज्ञितस्तस्य भूतभावोद्भव-करत्वम् । ' अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ' [मनुः ३।७६] इत्यादिस्मृत्यः ॥ ३ ॥

८ चैं. ब्र. गि.— एवं सप्तप्रभानां क्रमेणोत्तराणि श्रीभगवा-नुवाच— अक्षरमिति । न क्षरन्ति न विनश्यतीति वा, अद्व्यते सर्वं योपगोतीति वा अक्षरम् । तदेवात्र ब्रह्म विवक्षितम् ।

सविशेषब्रह्मणस्तेन रूपेण विनाशित्वव्यापित्वयोरभावात्-द्वयादिति । अथ तस्यापि स्वरूपेण निरपेक्षत्वापित्वसत्त्वात् । प्रणवे चाक्षरशब्दस्य रूढत्वेन योगाद्वैद्वैलीयत्वात्सविशेषं ब्रह्म

आत्मानमविकृतं सेवायोग्यं देहमधिकृत्य तदनुभवे वर्त्तमानो जीवभावोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां जीवानां भावस्य भगवद्रसपरुषोद्भवकरः प्रकटकारको यो विसर्गो

भगवद्व्यवसायिद्विनिर्गोणेन सेवारूपः स कर्मसंज्ञितः क्रिया-रूपः कर्मशब्दाच्च इत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्मणैषां प्रभानामुत्तरमाह—अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र ‘किं तद्ब्रह्म’ इत्यस्योत्तरं ‘अक्षरं परमं ब्रह्म’ इति । यत् परममक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना, अक्षरशब्दस्य वर्णेषु रूढत्वात्, “ओमित्येतदक्षरम्” [छां. उ. १।१।४।१] इत्यादिश्रुतौ “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म” [८।१३ अ. ना. २१] इति स्मृतौ च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं, प्रणवस्य परब्रह्मत्वासम्भवात् ; अतश्च “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्” [वृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतिप्रसिद्ध-मखण्डेकरसं वस्तु अक्षरशब्दितं तद्ब्रह्मेति प्राञ्चः । यद्वा अक्षरशब्देन जीवः, ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ [१५।१६] ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ [१५।१७] इति गीतासु । “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावौशते देव एकः” [श्वे. उ. १।१०] इति श्रौते च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वादर्शनात् ‘अमृतो-ऽक्षरं’ इत्यपेक्षिते । उक्ताभावश्चाहन्दसः । यथा चाक्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म, परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः सम्भवति, व्यावर्त्तकोपाधौ मायादर्पणे जायति तयोर्भेदायोगात् । ‘किं तद्ब्रह्म’ इति प्रश्ने ‘परमं’ इति विशेषणभावेऽपि ‘ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं’ [७।२९] इति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव ‘परमं’ इति विशेषणं युज्यत एव; प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्रहात् । ततश्च ‘किं तत् कृत्स्नं ब्रह्म’ [८।१] इति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेवापेक्षोपाधिसम्बन्धं सत् कृत्स्नं ब्रह्मेति ‘तत्त्वमसि’ इति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति ह्ययम् । तथा स्तोऽनागन्तुको भावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धस्वस्वपदार्थः, सोऽध्यात्ममुच्यते । भाष्ये तु तस्यैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वी भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति । विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः स कर्मसंज्ञितः । तमेव विशिनष्टि— भूतेति । भूतानां भावः सात्त्विकादिः स्वभाव उद्भवश्च तयोः करणाद्भूतभावोद्भवकरः । तथा हि ‘बुद्धिः कर्मा-नुसारिणी’ [] इति कर्मानुसारित्वं भावस्य स्मर्यते । तथा उद्भवोऽपि कर्मत एव स्मर्यते । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्मयादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहं भूतां वर ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षर-तीति क्षरो विनाशी भावः, यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्तिवत्यर्थः । पुरुषः पूर्णपनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा

१ देहश्रुतामिति पदं देहलीदीपन्यायेन देह इत्यनेन वरेत्यनेन च सम्बद्धयत इति केचित् । अहं ! त्वमेव प्राणिनामुत्-भोऽसि, न त्वतोऽन्यः । अहो ते महाभाग्यम् ! पुच्छसि त्वं स्वैरं विगताशङ्कं शङ्कापनोदाय, न मनागप्युदेति ममामर्षः, जायते च मम परमाभोदः, समाद्वे च परमप्रीत्या, भागधेयमिदमसाधारणम् । अतोऽहं वरीमि—‘देहश्रुतां वर !’ इति इत्यु-पन्यासदर्पणम् । अत्र धामनः—

प्रीतस्तरां तव वसामि यथाऽत्र देहे देहेषु नैवमितरेष्वधिभिरूपः ।

श्लेष्टोऽसि देहिषु तत्त्वसमिति स्वभक्तं देवो नुनाव किल देहश्रुतां वरेति । इत्याशयं विशदयति ।

नव्यास्तु—‘कोऽत्र देहेऽस्मिन्’ इत्यत्र ‘अस्मिन् देहेऽधिदेहः कः ?’ इत्यधिकं प्रश्नमेकं कल्पयित्वाऽत्र ‘यमधिज्ञं सर्वज्ञाधिपतिमाहुः, असावहमेवास्मिन् देहेऽधिदेहोऽस्मिन्’ इति व्याख्याय, ‘अत्राधिभिरूपं भगवता न व्याख्यातम्, यज्ञविषयस्य प्राक् सूतीये चतुर्थे चाध्याये सविस्तरं वर्णितत्वात्’ इत्यादि वदन्ति । तत्र युक्तम्, श्रुतार्थपरित्यागादश्रुताथैक्यत्वा-हेत्वाच्च । भूयते ह्यत्र विस्पष्टमेव ‘अधियज्ञोऽहमेव’ इत्यधियज्ञपदव्याख्यानात्, न चात्र प्रश्नवाक्ये वा पठ्यतेऽधिदेहशब्दोऽपीति किमनुकोपात्ममभिवर्धनं ?

गी. द्वि. १०

—अविगीता ।

पुरुषः, आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्व-
यज्ञाभिमानी देवता विष्णवाख्या “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । स हि
विष्णुरहमेव, अत्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः; यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमायीतं देहाधि-
करणो भवति, देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति प्रश्नप्रत्युत्तरमाह—**अ-
धिभूतमिति** । ‘अधिभूतं च किं प्रोक्तं’ [८।१] इत्यस्य
प्रतिवचनं ‘अधिभूतं क्षरो भावः’ इति, तत्राभिप्रेतपदमनूय वाच्य-
मर्थं कथयति—**अधिभूतमित्यादिना** । तस्य निर्वहन्तरेण
निर्वाणुमशक्यत्वात्प्रसङ्गात् तस्मिन्निर्दिष्ट—**कोऽसाविति** ।
कार्यमात्रमत्र सङ्गृहीतमिति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति—**यत्कि-
ञ्चिदिति** । ‘अधिदैवं किं’ इति प्रश्ने ‘पुरुषश्च’ इत्यादि प्रति-
वचनं, तत्र पुरुषशब्दमनूय मुख्यमर्थं तस्योपपन्नमिति—**पुरुष-
इति** । तस्यैव सम्भावितमर्थान्तरमाह—**पुरि रायनाइति** ।
वैराजं देहमासाद्यऽदित्यमण्डलादिषु दैवतेष्वन्तरवस्यति—**पुरुष-
इति** । तस्यैव व्यष्टिकरणानुग्राहकोऽत्र पुरुषशब्दायै, स चाधिदैवत-
मिति स्फुटयति—**आदित्येति** । ‘अधियज्ञः कथं’ [८।२]
इत्यादिप्रश्नं परिहरन्अधियज्ञशब्दायैमाह—**अधियज्ञ इति** ।

३ रा. भा.—**अधिभूतमिति** । ऐश्वर्याधिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः विषदा-
दिभूतेषु वर्तमानस्तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणाः शब्दस्पर्शादिः साश्रयः । विलक्षणाः
साश्रयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्याधिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः । पुरुषश्चाधिदैवतम्—अधिदै-
वतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतं दैवतोपरि वर्तमान इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजाताद्विलक्षणशब्दादिर्भोक्ता पुरुषः ।

४ वे. ता. चं.—ऐश्वर्याधिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्ट-
मित्येतदधिदैवतस्यलक्षणनीयम्, अधिभूतक्षरशब्दनिर्वचनानुरो-
धेन व्याख्यायति **विषदादीति** । सूतशब्दस्यात्र जन्तुविषयत्व-
व्यवच्छेदाय विषदादिशब्दः । शब्दावयवस्यातद्गतोभोग्ययोर्द्वयो-
रपि क्षरशब्देन सङ्गृहणाय **क्षरणस्वभाव इति** निर्वचनम् ।
नक्षर इत्यर्थः । **विलक्षण इति** इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्य-
जातादिव इति वक्ष्यमाणमपि द्रष्टव्यम् । पूर्वविधं च विल-
क्षणं स्वासाधारणमधिकयोगप्रसन्नपरमात्मसङ्कल्पविशेषप्रसूतभोग-

कथमुक्तयोः देवतायामधियज्ञशब्दः स्यात् ? इत्याशङ्क्य श्रुतिम-
नुसरन्माह—**यज्ञो वा इति** । परैव देवताऽधियज्ञशब्देनोच्यते ।
सा च ऋषयः सकाराद्यन्ताभेदेन प्रतिपन्नत्वेत्याह—**स हि
विष्णुरिति** । क्षाणीयव्यवहारभूमित्येवमुक्तम् । देहसामानाधि-
करण्यद्वा ‘अत्र’ इत्यस्य व्याख्यानम्—**अस्मिन्निति** ।
‘अधियज्ञो बहिरन्तर्वा देहात् ? इति सन्देहो मा भूदित्याह—**देह-
इति** । ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात्कथं तत्राधिपत्यज्ञाभि-
मानिवेवतात्वं भगवता विवक्ष्यते ? तत्राऽह—**यज्ञो हीति** ।
एतेन तस्य बुद्धयादिन्यतिरिक्तदशसुकमवधेयम् । न हि परा
देवता दर्शितरीत्याऽधियज्ञशब्दविदा बुद्धयादिष्वन्तर्भावमनुभवि-
तुमशक्यम् । देहान्विभ्रतीति देहयुतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेव वरः
श्रेष्ठः युक्तं हि भगवता साक्षादेव प्रतिक्षणं संवादं विदधानस्था-
र्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यम् ॥ ४ ॥

रूपत्वात् । अस्य ज्ञातव्यत्वाद् हेतुं दर्शयति—**विलक्षण इति** ।
‘क्षरो भावः’ इत्येकवचनं ज्ञात्यभिप्रायमिति भावः । **प्राप्या-**
प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्दे रुद्रिन्द्रव्युत्पादायाह—
अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट इति । तत्रिहिकिं दैवतोपरि वर्तमान-
मिति । देवतोपरोति सम्बन्धसामान्यकण्ठ्या समाप्तः । दैवत-
शब्दस्यात्र सर्वैश्वरात् सङ्गोचं देवतान्तरेष्वभिधायति चाह—**इन्द्रे-**
ति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षया; किन्तु भोग-
प्रकर्षादीत्यभिप्रायेणेत्याह—**इन्द्रेत्यादि पुरुष इत्यन्तम्** ।

३ रा. भा.—सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्याधिभिः प्राप्यतयाऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव
अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव । अधियज्ञः यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः । अत्र इन्द्रादौ मम देहभते
आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादित्यनैमिषिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिका-
रिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—ननु पुरुषान्तरमिहाविषक्षितम्; स्वात्म-
स्वरूपपुरुषानुष्ठानमधिकार्यन्तरेत्यापि समानम्; ततोऽत्र को
विषयः ? इत्याशङ्क—**सा चेति** । न परितुष्टत्वं किमिहालुत-
न्वयेन, न चाशुद्धेऽपि हेतुत्वमिह भोग्यम् । पुरुषशब्दनिर्देशाच्च
असंप्रधान इति भावः । अहमेवेति क इति प्रश्नत्वोत्तरम् ।

कथमिति प्रश्नत्वोत्तरत्वं तदभिप्रेतं विज्ञेयम्—**अधियज्ञ**
इति । यथे सम्बन्धमानोऽधियज्ञः । तत्र च सर्वैकस्याराध्यतया
सम्बन्ध इत्याह—**यज्ञैराराध्यतया वर्तमान इति** । इन्द्रा-
दयो हि तत्र च आराध्याः श्रुताः; तत्कथमहमेवेत्युच्यते इत्य-
न्वोक्तम् ‘अत्र देहे’ इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयति—**अत्रे-**

न्द्रादाविति । 'अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे' इतीश्वरेणाभिधीयमानत्वात्तदेहविषयत्वं प्रतीयते । स चेश्वरदेहः 'यज्ञ देवपूजायाम्' [१।१०२७] इति याजुर्वेदवताप्यस्यैकप्रसङ्गादिन्द्रादिरेवेत्यग्निप्रायेणोक्तम्— इन्द्रादाविति । 'यां यां तस्यम्' [७।२१] इति प्रत्युक्तं स्मारयति— यम देहभूत इति । कर्मणा हाविश्वस्य कस्यचिद्देहो भवति ; न तथाऽत्र देहवत् कादाचित्कमिति ज्ञापयाम देहभूत इति प्रयोगः । देहभूतकेवलेन्द्रादिन्यवच्छेदार्थं अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टब्रह्माध्यात्मकमार्गभिभूताधिदैववत् तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । " वि-

श्वः सर्वा देवताः " इति च क्षुतिः । एतेन 'कथम्' इति प्रश्नस्यानुत्तरं दत्तम् । तत्तद्विशिष्टस्याधारत्वात् । 'देहद्वतां वर!' इत्यनेनाध्यात्मचित्तानुगुणसत्त्वोत्तरदेहेन्द्रियादिमत्त्वं, कस्यालौ किकेन्द्रादिदेहवत्त्वं निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवंविधाधियज्ञाविज्ञानमनुष्ठानानुप्रविष्टम् ; न तु तदुपकारकमात्रम् ; न चेश्वरार्थाभिमात्रविषयमिति दर्शयति— इति महायज्ञेति । अकरणतिमितानहंतादिपरिहाराय त्रयाणामवश्यकतमेव्यताद्योतनाय नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— भूतानि ससरीरान् जीवानधिकृत्य यच्चदधिभूतम् । क्षरो भावो विनाशिकार्यपदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावोऽपि तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तच्चोक्तम्— 'अव्यक्तं परमे व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयते' इति । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विसत्तम !' इति च । 'विकारोऽव्यक्तजन्य हि' इति च स्कान्दे । पुरि शयनात्पुरुषो जीवः, स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्वदेवानधिकृत्य तत्तत्तिरित्यधिदैवतम्, देवाधिकारस्थ इति वा ।

६ ज. प्र. दी.— परिहारं सप्तमयितुमभिभूतशब्दार्थं तावदाह— भूतानीति । अधिकृत्य तदुपकारित्वेन यद्वर्तते 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' [३।५।१६] इति वक्ष्यमाणं क्षरं व्यावर्धयितुं व्याचष्टे— क्षर इति । क्षरशब्दस्याख्या विनाशीति । भास्वशब्दस्यार्थद्वयं कार्य इति, पदार्थ इति । भवत्युत्पद्यत इति भावः । उत्पत्तिस्मादुत्पाद्यो नाशवान् पदार्थ इति प्रत्येकमुत्तरम् । स ईशूतानामन्यात्मत्वात् शृणुम् । नन्वव्यक्तमपि ससरीरान् जीवानधिकृत्य तैव इति तस्याप्यधिभूतेऽन्तर्भावोऽस्त्येव, न चैतद्विनाशि कार्यं वा, 'नासतः' [२।१६] इत्युक्त्वात् । ततोऽन्यापकमुत्तरमिष्यत आह— अव्यक्तमिति । अव्यक्तस्याभिभूतान्तर्भावोऽपि नाव्यापकमुत्तरमिति शेषः । कुतः ? इत्यत आह— तस्यापीति । अन्यथाभावो वैषम्यपरित्यागेन

साम्यावस्थापितः । यत इति शेषः । तथा विक्रियालक्षणे जन्म चेत्तपि ग्राह्यम् । उभयत्र कमेण प्रमाणान्वाह— तच्चेति । व्योम्नि व्याप्ते प्रत्येव प्रत्युत्पापारामावात् निष्क्रिये । ननु पुरुषः परमात्मा स ब्रह्माधियज्ञशब्दान्यामुक्त इत्यत आह— पुरां त । सरीरे " अधिकरणे सेतेः " [अष्टा. ३।१।१५] इति डः । 'वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च' इत्यादिना साधुः । तथाप्यध्यात्मशब्देन गतार्थत्वेत्यत आह— स चेति । सर्वजीवाभिमानत्वादिति भावः । तस्याधिदैवत्वं कथं ? इत्यतो द्वेषाऽह— स इति । अधिकृत्य वर्तत इत्यस्यैव विवरणं— पतिरिति । देवाधिकारस्थस्तत्प्रकरणेषु मुख्यतः प्रतिपाद्यः । सर्वदेवतासङ्ख्यार्थं वा द्वितीयं व्याख्यातम् । अक्षरश्चेत्तु पूर्ववत् ।

५ आ. मा. भा.— सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः । अन्योऽधियज्ञोऽन्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति विशेषणम् । 'भोक्तारं यज्ञतपसां' [५।२।९] । 'त्रैविद्या मां' [१।२।२०] । 'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' [१।२।३] " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने... गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः " [वृ. उ. ३।८।९] इत्यादेः । 'कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैश्वरेयसं पदम्' [प. भा. १।२।३३४१२] इत्यादिपरिहारश्च मोक्षधर्मः । भगवश्चित्तज्ञोत्तत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः ? । सर्वप्राणिदेहस्वरूपेण साधियज्ञः ।

६ ज. प्र. दी.— अधियज्ञः कथं ? [८।२] इत्यस्योत्तरं भगवतामुक्तं भाष्यकदाह— सर्वेति । आदिप्रदेन तत्प्रवर्तकत्वादिनाऽन्यात्मशब्दवदधियज्ञशब्देऽप्ययीभावः । किन्तु अधिगतो यज्ञमिति प्रादिसमाखः । अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिवर्त्त । 'अधियज्ञः कः' इति प्रश्ने तत्परिहारे च देह इत्यस्य प्रयोजनमाह— अन्य इति । अन्यो भगवतः इति सिद्धार्थतापरिहाराय प्रश्नाख्ये देह इति विशेषणं प्रयुक्तं कर्तुंभोक्तृफलदातृणां हेतुरस्त्वेन वर्तमान इति । अतः परिहारवाक्येऽपि यथाप्रश्नं

तदुपात्तमिति वाक्यशेषः । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतो येनैवमुत्तरमभ्याह्रियते ? इत्यत आह— भोक्तारमिति । त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावात्तत्त्वैतत्पुनरुपलभ्यत आह— त्रैविद्या इति । प्रवर्तकत्वे क्षुतिमाह— एतस्येति । यज्ञफलदातृत्वादौ प्रमाणमाह— कुतो हीति । ध्रुवविरत्तनः । निश्वरेयसं सुप्तो भवेत् पदं सुखम् । इत्यादेः प्रश्नस्य । नन्वेव परिहारो भगवतैव कुतो नोक्तः ? इत्यत आह— भगवांश्चेदिति । चेच्छब्दो यदाशब्दार्थः । अधियज्ञोऽहमिति यदाधियज्ञत्वेन भगवानुक्तः

तदा तस्य सर्वयज्ञोक्तत्वादधियज्ञत्वमर्जुनस्य सिद्धमेव, भोकारमिखादर्थस्य तेन श्रुत्वात्, अन्यस्वपक्ष एव कथमिति पृष्ठत्वात् । एवमालोक्य भगवता कथमित्यस्य प्रश्नस्य परिहारीऽधि-
यज्ञोऽहमित्यतः पृथक् नोक्तः । अस्माभिस्तु मन्दान्बोधयितुमुक्त

इति भावः । ननु यद्यधियज्ञः स्वयमेव, तर्हि कथं 'साधियज्ञं मां' इति प्रागवोक्तं ? इत्यत आह—सर्वेति । रूपविशेषापेक्षया साहित्यपुक्तमिति भावः । अनेन परिहारवाक्यस्वस्थस्य देह इति विशेषणस्य प्रयोजनान्तरं बोधो भवति ।

५ आ. मा. भा.—अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य नियन्त्रत्वं पृथगस्ति । नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽप्यत 'ते ब्रह्म' [७।२९] इत्युक्त्वा 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः' [७।३०] इति परामर्शात्, तस्यैव च प्रश्नात् । 'साधियज्ञं' इति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थं 'अधियज्ञोऽहं' इत्युक्तम् । मामित्यभेदप्रसिद्धेश्वरमित्येवोक्तम् । आह च गीताकारणे—'देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः । कर्मेश्वरस्य सृष्ट्यर्थं तत्त्वापीच्छाद्यमुच्यते ॥ अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते । हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा ॥ ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः' इति । 'यथा प्रतीतं वा सर्वमत्र नैव विरुध्यते' इति । स्कान्दे च—'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते । देहाद्वाह्यं विनाऽतीव बाह्यत्वाद्धिदैवतम् ॥ देवाधिकारं सर्वं महाभूताधिकारगम् । तत्कारणं तथा कार्यमधि-
भूतं तदन्तिकार' इति । महाकौर्मि च—'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलतपोपकारकम् । सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकम् ॥ अधिभूतं तु मानान्तं देवानामधिदैवतम्' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अत्रेति देहविशेषणं किमर्थं ? इत्यत आह—अत्रेति । ह्य लौकिके देह इत्यर्थः । कुत ईश्वरदेहो व्यावर्तनीयः ? इत्यत आह—न हीति । तत्र स्वदेहे । पृथक् पृथग्भावेन । यथाऽधियज्ञोऽहमेवेत्युक्तं न तथा ब्रह्माहमिति । अतो भगवतोऽन्येदेवेदं ब्रह्म, परममिति तु स्वरूपकथनम् । न तु विशेषणमिति ब्रह्मा निवारयति—नात्रेति । पूर्वाध्याये 'ते ब्रह्म तद्विदुः' [७।२९] इत्युक्त्वा कथमभूतं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च ब्रह्मेति वक्तव्ये मामिति ब्रह्मणः परामर्शात् । तत्रास्तु भगवानेव ब्रह्म, अत्र तु कुतः ? इत्यत आह—तस्यैवेति, पृष्ठस्यैव वक्तव्यत्वात् । तर्हि अधियज्ञस्य ब्रह्म-
णश्च भगवत्त्वादिकत्राहमेवेत्युक्तिः, अपरत्र तदनुक्तिः किंनिबन्धना ? इत्यत आह—साधियज्ञमिति । शेषं तात्पर्यनिर्णये । एतेनाप-
व्याख्यानमपि निरस्तम् । द्वादशादौ च विस्तरेण आगमसम्म-

त्योक्तं स्थापयति—आह चेति । यानि देहस्थविष्णुरूपाणिहो धियज्ञ इतीरितः । तदपीच्छाप्रयत्नाद्यमेव, न तु परिणामरूपम् । जडं देहाद्वाह्यम् । न केवलमेषां पदानामेतावन्मात्रार्थत्वं, किन्तु यथाप्रतीतं प्रतीतिमनतिक्रम्य शब्दशक्त्या यावत्प्रतीतं प्रमाणा-
विरुद्धं च तदत्र व्याख्यायमानं वक्तुरभिप्रायं न व्यभिचरतीत्यर्थः । किञ्चिद्व्यवहितत्वात् मध्येऽपीति शब्दः । एतदेव वाक्यान्तरेण स्पष्टयति—स्कान्दे चेति । आत्मनोऽभिमानस्य विषयः आत्माधिकारस्थं तत्र प्रतिपाद्यं देहाद्वाह्यं विनेति । सामर्थ्या-
दात्माभिमानव्येन सम्बन्धते । तत्र युक्तिः अतीव बाह्यत्वात् । अस्मिन्मात्रविषयत्वाभावात् । महाभूताधिकारं महाभूतम् । कार्यकारणग्रहणहेतुः । तदन्तिकारत्वादात्म्यात् देवानामुपका-
रकम् ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । तदेव दर्शयति—क्षरो भावः क्षरति विनश्यतीति क्षरो भावो वस्तु, विनाशि वस्तिस्त्वर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा-
ऽऽदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणादुत्पादकः स एवम्भूतः पुरुषोऽधिदैवतमित्युच्यते । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णोरुत्था "यज्ञो वै विष्णुः" [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । अत्र देहे कर्ममये शरीरे देहभूतां वर ! ॥ ४ ॥

८ वं. ब्र. गि.—'अधिभूतं किम्' इति चतुर्थप्रश्नस्यो-
त्तरमाह—अधिभूतमिति । क्षरति विनश्यतीति क्षरो विन-
श्यो भावः पदार्थो देहादि । स एवान्न भूतं प्राणिजातमधि-
कृत्य भवतीत्यधिभूतम् । पुरुषश्चाधिदैवतमिति पञ्चमस्यो-
त्तरम् । पुरुषो हिरण्यगर्भः, "आत्मैवेदमग आसीत्
पुरुषः" [ह. उ. १।४।१०] 'स वै शरीरी प्रथमः स वै
पुरुष उच्यते । आदिकृतां स भूतानां ब्रह्मणे समवर्तेत' इत्या-
दिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः सर्वभूताधिपतिर्भववर्द्धकः । स एवात्र

देवान्यादित्यादीन्यधिष्ठा चक्षुरादीन्यष्टगृह्णातीत्यधिदैवत-
मित्युच्यते ॥ ५ ॥ अधियज्ञोऽहमिति षष्ठस्योत्तरम् । अत्र अस्मि-
न्नेहेऽन्तर्यामिन्नेन स्थितोऽहमेव यज्ञादिप्रवर्तकत्वापन्नमधिकृत्य
तिष्ठतधियज्ञः । अनेनैव कथमधियज्ञत्वं क वाऽधियज्ञस्तिष्ठती-
त्येतद्व्याकृष्टं द्वयमभ्युत्तरितम् । 'देहभूतां वर !' इति सम्बोधन-
परां पीनस्त्वमहमिति नृत्वं न्यय्यतिक्ताकाश्यामन्तर्धानी देहभू-
न्मात्रेण ज्ञातो शक्यते । तेषु श्रेष्ठस्य तव तद्बोधने किञ्च
वक्तव्यम् ? इति सूचयति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—अग्रिमाणांमाह—अधिभूतमिति । पूर्वनिर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः भूताधिकृतः क्षरण-
स्वभावो भौतिकः पदार्थः युष्मदादिविराडन्तः; किञ्च पुरुषो जीवोऽत्रात्मा सर्वत्रास्त्यधिदेवतं (सर्वेषामधिदेवतं)
सर्वसाधारणं शब्दादिभोक्तुं चेति सूर्याद्या अधिदेवताश्चकारेण संगृह्यन्ते । सा भोक्तृत्वावस्था पुरुषानन्तर्यामि-
ज्ञानिभिः (पुरुषोत्तमज्ञानिभिः) सर्वत्रैकरूपतया—(सर्वाधिगम्यतया)ऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमिति—यस्त्वया
पृष्ठः कोऽधियज्ञ इति स चाहं यज्ञादिघ्रातावयवो यज्ञेश्वराध्यः परमात्मरूपः । 'देहोऽस्मिन्कर्तुं' इत्यस्योत्तरमाह—
अत्र देहे समस्तभूतशरीरे तदन्तर्यामितया स्थितः; यद्योक्तं भागवते—'आध्यात्मिकतु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-
धिदेविकः । यस्तत्रोभयविकलेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः । एकमेकतराभावे यदि नोपलभाहमे । त्रितयं तत्र यो
वेद स आत्मा [स्वाश्रयाश्रयः] स्वाश्रयः परः ॥ [भाग. २।१०।९] इति । हे देहभूतां वर ! यथा देहभूतः केचन
विज्ञाः (लिप्ताः) केचनाऽविज्ञाः (अलिप्ताः) तथाऽहमभिज्ञः (अलिप्तः) साक्षी त्वं चापि तेषु वरो जिज्ञासुः
देहभूत्वादिति तं स्तौति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं ब्रह्माध्यात्मकमौत्तराण्युक्त्वाऽधि-
भूताणुत्तराभ्याह—अधिभूतमिति । क्षरो भावो विनश्वरो
देहो भगवद्विप्रयोगतापाधिक्येन नाशभावयुक्तोऽधिभूतं
जीवमात्रमधिकृत्य भवतीति अधिभूतं दास्यार्थमाविर्भावित-
स्वांशे विप्रयोगतापार्थं प्रकटीक्रियत इति तथोच्यत इति
भावः । च पुनः । पुरुषो मम जीवहृदि पुरुषत्वेन रसात्मको

भावः स अधिदैवः, तं क्रीडात्मकभावमधिकृत्य भवतीति
सर्वमूलरूप इति तथोच्यत इति भावः । किञ्च हे देहभूतां वर
मत्संबोधकसामर्थ्ययुक्त ! अत्र जगति देहे देहनिमित्तं सर्वो-
पयिकोपचयार्थं अधिवज्रः यज्ञादिकर्मात्मकस्तत्प्रवर्तकश्चे-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—क्षरो भावो जनिमद्वस्तु कर्मफलभूतं तत्साधनभूतं च तदधिभूतमित्युच्यते ।
अधिदेवतं पुरुषः सर्वासु पूर्णं वसतीति सर्वैकरणानुयाहकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः । अधियज्ञो यज्ञाभिमानो
विष्णुरन्तर्यामी सोऽहमेव देह्यस्मि । अत्रास्मिन्देहे देहभूतां वर ! ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा
परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति; नास्ति न विद्यतेऽत्रा-
स्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—यत्तु 'प्रयाणकाले च' इत्यादि चोदितं
तत्राऽह—अन्तकाले चेति । 'मामेव' इत्यवधारणेनाभ्या-
त्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते । विशिष्टस्मरणे हि चित्त-
विशेषान् प्रधानस्मरणमपि स्यात् । नच मरणकाले कार्यकरण-
पारवश्याद्भगवदनुस्मरणसिद्धिः सर्वदैव नैरन्तर्येणाऽऽदरधिया

भगवति समर्पितचेतस्तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगणयतो
भगवदनुसन्धानसिद्धिः, शरीरं तस्मिन्ब्रह्ममाभिमानाभावादिति
यावत् । 'प्रयाति' इत्यत्र प्रकृतशरीरमपादानम् । 'ब्रह्म वेदब्रह्मैव
भवति' [मु. उ. ३।२।९] इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽह—ना-
स्तीति । व्यसिद्धं संशयमेवास्मिनयति—याति चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः
प्रयाति, स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावः तं याति । तदानीं यथा मामनुसन्धेते, तथावि-
धाकारो भवतीत्यर्थः; यथा आदिभरतादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकाराः सम्भूताः ॥ ५ ॥

१ अत्राभिनिवगुत्पादाः—न केवलं स्वस्वावस्थायाम्, अन्तकालेऽपि । मामेवेति व्यवच्छिन्नसकलोपाधिकम् ।—
इत्याहुः । कले शुक्रे मधुराव्यकध्वनौ वा वरं श्रेष्ठं कलेवरम् । 'हलन्तात्'—(अष्टा. ६।१।९) इत्युक्त् । मा लक्ष्मीः तया-
सहितं अं माम् । लक्ष्मीमनोहरं सगुणछन्दं वैकुण्ठपतिमित्यर्थः । विष्णुपञ्चब्रह्मदाकारान्तो माशब्दो बोध्यः । 'अकारो नृपाधिष्णवीश-
कर्मठयज्ञने रणे ।' इति रत्नकोशः । सगुणोपासकानामेवास्मिन्स्मरणपेक्षा भगवत्सायुज्यप्राप्ति, न निर्गुणज्ञानवताम्, इत्य-
वश्यं प्रपञ्चितमेवेति ताव विस्तार्यते ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—‘प्रयाणकाले’ [८१२] इत्यस्य प्रश्नस्य सङ्ग्रहेयोत्तरं ‘अन्तकाले’ इति श्लोकः । अतो न ज्ञानिमात्र-विषय इत्यभिप्रायेणाह—इदमपीति । अधिव्यग्रपदार्थस्वाभाव्याद्व्यग्रमात्रप्रकाशयितुं भावः । अत्रयं दशमोऽहः—अन्तकाले चेति । ‘मद्भावं याति’ इत्यत्र श्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यावाप्तिप्रमत्पुदासायाह मम यो भाव इति । नन्वीश्वरस्वभावप्राप्तव्यस्यापि कृतोदरीनोऽनिहितकीटस्य तज्जातीयत्ववदीश्वरान्तरत्वप्रसङ्गः, त्रयाणामधिकारिणां गुणाष्टकरूपेश्वरस्वभाव-

प्राप्त्यविशेषोऽधिकारिभेदश्च न स्यादित्यत आह—तदानीमिति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विवक्षिता । साम्यं च स्वरूपभेदकैवलेयैर्यथेति तस्येवेति न कश्चिद्विषय इति भावः । एवं प्रश्नाः प्रत्युक्ताः । ‘नास्त्ययत्र संशयः’ इत्यनेन अनिप्रेतं प्रयोजकप्रसिद्धिं दर्शयति—यथाऽऽदिभरतादय इति । एतेनोदाहरणेनापि तादात्म्यप्रमो निरस्तः, न ह्यादिभरतस्य स्मर्यमाणसुरेण तादात्म्यम् अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपरिग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं देहवियोगकाल इत्यर्थः ॥५॥

५ आ. मा. भा.—मद्भावं मयि सत्तां निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम् । तच्चोक्तम्—‘मुक्तानां च (तु) गतिर्ब्रह्म क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः’ [म. भा. ५।३३४४] इति मोक्षत्रयम् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. द्रो.—मद्भावमिलस्य मदामकत्वमिलन्यथा-प्रतीतिरिरासायाह—मद्भावमिति । न तु भगवति स्थितिः सर्वदाऽस्ति, सा कथं फले? इत्यतो विशिनष्टि—निर्दुःखेति । कल्पित्याह ‘मद्भावं मद्ब्रह्म’ इति । तत्र भगवत्प्रतिविम्बानां जीवानां तत्सादृश्यं सदाऽस्ति, तत्कथं प्राप्यमुच्यते? इत्यतः

उक्तं निर्दुःखेति । अत्र ‘आत्मकं’ इति पाठः, अभिष्यक्तमिति शेषः । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात्? इति चेत्, न; मुक्तानां भगवदाश्रितत्वेन तद्भावायोगात् । तदपि कुत? इत्यत आह—तच्चैति । क्षेत्रज्ञः परमात्मा गतिरिति समर्थितः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले मरणकाले च मामेव विष्ण्वाख्यं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति त्रिपते स मद्भावं विष्णुभावं वैष्णवपदं यातीत्यत्र संशयो नास्ति ॥५॥

८ वें. ब्र. गि.—ससमप्रभस्योत्तरमाह—अन्तकाले मां स्मरन्कलेवरं शुक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं यातीति प्रथमं सम्बन्धः । नन्वन्तकाले सकलेन्द्रियतत्क्षोभात्स्वरमरणं दुर्लभमिति प्रागेवोक्तम्; अत आह—अन्तकाले चेति । चकारादितरकालेष्वपि । तथा च निस्स्मरमदुचित्तनाभ्यासस्वाभावैव मरणकालविवशकरणकायस्यापि स्मरणकारणं भवतीति न तदौघैर्यमिति भावः । एतच्च ‘तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर’ [८।७] इत्यनुपदेव्यं वक्ष्यति । ‘मामेव’ इत्येवकारेण च ‘साधिसूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुः’ इत्युक्तेतसः [७।३०] इत्यन्तकाजीन-भगवदनुसन्धानहेतुत्वेन प्रागुक्ता साधिसूताधिदैवभगवद्भजनपक्ष्मा पक्षान्तरं दर्शितम् । अपिभूतादिनियामकारांशपरिधायगेन केवलं मामेवाऽदुचित्तयजित्यर्थः । मामिति चादुचित्तनीयमूर्तिस्वरूपस्य श्रद्धासाहिक्या प्रदर्शनमिति प्रागेव व्या-

ख्यातमनुसन्धेयम् । मां स्मरन्कलेवरं शुद्धतीत्येतावतैव निबद्धि कलेवरं शुक्त्वा यः प्रयातीत्यनेनेयं शब्दा निरस्ता । अत्र ह्येवं शब्दा भवति—भरतस्य ह्यन्तकाले मृगस्मरणेनैव शरीरं त्यजतो मृगसमानाकारत्वेन जाता, न तु स्मर्यमाणमृगीक्यम्; तथा भगवत्स्मरणेन तद्वं त्यजतोऽपि भगवत्समानाकारत्वेन, न तु भगवदैक्यमिति । सेयं यः प्रयाति इत्यनेन निरस्यते । ‘अस्मिन्मोक्षेतिरहः शुद्धः’ [८।२४] इत्यादिवक्ष्यमाणदेवयानमार्गेण प्रयाति पितृयानमार्गोऽजातलिङ्गक्षणेन प्रकर्षेण यातीत्यर्थः । तथा च मत्समानाकारो भूत्वा देवयानेन ब्रह्मलोकाख्यं वैकुण्ठं प्राप्य दिव्यभोगानुभूय तदन्ते लब्धविज्ञानो मद्भावापत्तिरूपं परब्रह्मैक्यलक्षणं मोक्षं प्राप्नोतीति भावः । एवं च भरतस्येव किं तत्समानाकारतामात्रं किंवा तदैक्यमिति संशयो न कर्तव्य इत्याह—नास्त्यत्र संशय इति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—‘प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽस्ति’ इत्यस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थकः । मन्त्रोपासनाद्यष्टाष्टं पूर्णानन्दं मां लीलापुरुषोत्तममेव स्मरन् यो भक्तिमान् योगी प्रयाति प्रयाणं करोति स मद्भावं यातीति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽस्ति? इत्यस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । अन्तकाले एतदेवावसानसमये वा अन्तरूपस्य अन्तिमजन्मनो देहस्य काले नाशसमये प्राप्ते सति मामेव स्मरन् यः प्रयाति देहं शुद्धात्, स कलेवरं मृतदेहं भजनयोग्यं शुक्त्वा मद्भावं सेवौषधिक-

स्वरूपं याति प्राप्नोति । अत्रार्थे संशयो नास्ति न वर्तते । अतः सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः । चकारेण शुद्धावस्थायादिकं न विचाणीयमिति ज्ञापितम् । एवकारेण कामनयाऽप्यन्त किञ्चिदपि फलत्वेन न स्मरणीयमिति ज्ञापितम् ॥ ५ ॥

११ नी० मा० दी०—अत्र षट्प्रश्नोत्तरेषु प्रथमे जीवस्य ब्रह्मभावः उक्तः, तं जानातं प्रयाणमेव नास्ति “न तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव समवनीयन्ते” [नृ. उ. ता. ५, बृ. उ. ३।२।११] “ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति” [बृ. उ. ४।४।६]

इति श्रुतेः; द्वितीये शुद्धस्त्वम्पदार्थे उक्तः, तज्ज्ञानस्यापि वस्तुतस्तत्रविषयत्वात् तत्र भावनापेक्षाऽस्तीति न भावनाफलभूतकाले तत्प्रत्ययोऽपेक्षते; तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्म तत्साधनभूतं च जन्यं वस्तूक्तं, तत्रापि न भावनापेक्षाऽस्ति; अन्तकाले शब्देनैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैव स्मरणावयवम्भावेन तत्र भावनाया वैयर्थ्यात् । परिशेषादन्यथोरेव कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरन्यतरस्य भावना सुदृढा चेदन्तकाले तत्प्रत्ययोऽवश्यम्भावीति तयोरन्यतरं रूपं परमात्मानं स्मरन् यः कलेवरं मुक्त्वाऽचिरादिमार्गेण प्रयाति, स ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मद्भावं मोक्षं यातीत्याह— अन्तकाले चेति । स्पष्टा योजना, नास्त्यत्र संशय इति सोपाधिकब्रह्मोपासितं प्रकृत्य “शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्तुतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्णुन्या उक्तमणे भवन्ति” [छां. उ. ८।६।६ + कठो. ६।१६] इति तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यामृतत्वस्य अवगात् । यस्तु शुद्धस्त्वम्पदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रं वेद, असौ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावात् “ न तस्य प्राणा उक्तामन्ति ” इत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किन्तु “ शतं चैका च ” इत्येतस्यैव विषयः । ननु तस्यानुपासकत्वात्क्रमेतेदृषिति चेत्, न; ‘न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात । गच्छति’ [६।१४] इति न्यायेन तस्योभय-भ्रष्टत्वात्सम्भवात् । कठवल्लीषु निष्कलप्रत्यगात्मविदं केवलयोगिनां प्रकृत्य “ शतं चैका च ” इत्याशानाच्च । ‘विद्वान्तविज्ञानं सुनिश्चिताः सन्त्यासयोगाद्यतः शुद्धस्त्वाः । ते ब्रह्म लोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात्परिसमुच्यन्ति सर्वे ॥ ” [उ. ३।१।६] इति श्रुतेर्निश्चितार्थानां शोधितत्वम्पदार्थानामेव क्रममुक्तिरवगम्यते, न चात्र ‘सुनिश्चिताः’ इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवन्तो ग्रहीतुं शक्याः, तेषां गत्यभावस्य प्रोक्तत्वात् ; नाप्युपासकाः असम्भवात् । उपासना हि नाम अस्मिन्स्तद्वुद्धिः, यथा शालग्रामे विष्णुबुद्धिः; एवं सूत्रविराडन्तर्यामिष्वात्मबुद्धिरिति न तदन्तः सुनिश्चिताः इति वक्तुं शक्यम् । तस्मादध्यात्मविदां ब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनान्यप्रत्ययाभावेऽप्यचिरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥

त्रियमाणस्यान्तकालीना या मतिः सैव तद्वतिः ।

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरे युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्ममिवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

१ अत्राभिनवगुप्तपादाः— कथं चास्वस्थवस्थयां विनिवृत्तसकलेन्द्रियचेष्टस्य भगवान् स्मृतिपथमुपेयादित्युपायमप्युपदिशति— सर्ववस्थानु व्यावहारिकीज्वपि यस्य भगवत्त्वं न हृदयादपयाति, तस्य भगवत्त्वं सकलकर्मन्यासिनः सततभगवन्मयस्यावश्यं स्वयमेव भगवत्त्वं स्मृतिविषयतां यातीति । सदा तद्भावभावितत्वं चात्र हेतुः । अत एवाह— येनैव वस्तुना सदा भावितान्तःकरणभावस्तदेव मरणसमये स्मर्यते, तद्भाव एव च प्राप्यते, इति सर्वथा मत्परम् एव मत्प्रेम्णुः स्यादिल्लत्र तात्पर्यम् ; न तु यदेवान्ते स्मर्यते, तत्त्वमेवाभास्यत इति । एवं हि सति ज्ञानिनोऽपि यावच्छरीरमाविधातुदोषविकलितचित्तवृत्तेर्बेदां प्राप्तस्य तामस्येव गतिः स्यात् । न बाभ्युपगमोऽत्र युक्तः, प्रमाणभूतभुतविरोधात् । अस्ति हि— ‘तीर्थं श्वपचष्टे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्तेदम् । ज्ञानसमकालमुक्तः केवल्यं याति हतशोकः ॥’ (परमार्थसारे ८१) इति, ‘तत्तुं त्यजतु वा कादर्या श्वपचष्ट्य गृहेऽय वा । ज्ञानसम्प्राप्तिसमये सुकोऽसौ विगतज्वरः ॥’ इति । तस्मादेवं विष्णुवादी— सदा येन भावितमन्तःकरणं तरेवान्ते प्रयाणानन्तरं प्राप्यते । तच्च स्मर्यते नवेति नात्र निबन्धः । अन्वाचयश्चायमपिशब्देन सूचितः । यं यं वापीत्यत्र स्मरणस्यासर्वभावं वाशब्दः स्फुटयति । सदा च मत्परमो जनः सर्वथा स्यादिति तात्पर्यं सुनिरेव प्रकटयतीति प्रतिपादयाम्यमुः ॥ अन्तिमस्मरणस्य स्मर्यमाणपदार्थसजातीयकारतापादकत्वादिकं कथमिति चेत्, कस्यचित् पदार्थस्य स्मरणेन मनसि वासनान्नामा कश्चित्संस्कारो जायते । तत्संस्कारसंस्कृतेन मनसा पुरुषेतेतोद्वारा योषिदूर्ध्वं प्रविशतो जीवस्य संस्कारजनकस्मृतिविषयपदार्थाकारसजातीयकारावगुणसन्निवेशवान् देह उत्पद्यते, इति सकिन्तस्मरणमिति **मुमुक्षुयासदपणे** ।

अत्राहुर्भिनवगुप्तपादाः— इथमत्र पदसङ्गतिः— सदा यं यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति, अन्तेऽपि वा स्मरन्— वाग्रहणस्मरन्वा, तं तमेवैति । यतोऽसौ सदा मद्भावेन भावितः । अन्ये तु कलेवरं त्यजति सति अन्ये कलेवरत्यागक्षणे कन्धुपुत्रादिप्रमाणान्तरोचरे आध्याससिद्धिगादृष्टाचरमभाविनि क्षणे शरीरादवैषम्यप्रतनुभावाद्देहहतुस्तदुक्तुः खमोहदम्भे कालांशे देहस्थ-

१ शां. भा.— न मद्रिषय एवायं नियमः, किं तर्हि ?—यं यं वाऽपि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरन्ति तस्यैव तस्यैव परित्यजत्यन्तेऽन्तकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं शरीरं, तं तमेव स्मृतं भावमेवैति, नान्यं; कौन्तेय ! सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतयाऽभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—अन्तकाले भगवन्तमनुभ्यायतो भगवत्प्राप्तिनियमवदन्यमपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यमाविनीति दर्शयति—नेत्यादिना । कथं पुनरन्तकाले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भित्तिमुत्सहते ?

तत्राऽऽह—स्मदेति । देवादिविशेषस्तस्मिन्प्रति सत्समर्थः । भावो भावना वासना, स भावो भावितः सम्पादितो येन पुंसा स तथाविधः सन् यं भावं स्मरति तं तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धौ यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेष्ट्यस्यागमिष्यसि, असंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.—सततभावना प्रतिनियत-अलप्राप्तिनिमित्तान्प्रत्ययेहेतुरित्यङ्गीकृत्यान्तरश्लोकमवतारयति—यस्मादिति । विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तस्मादित्युच्यते । सर्वेषु कालेष्वदात्तैरन्तर्याम्यां सहेति यावत् । भगवदनुस्मरणे विशेषणत्रयासाहित्यं यथाशास्त्रमिति योच्यते । भगवदनुस्मरणं कर्तव्यमुक्त्या तेन सह स्वधर्ममपि 'कुरु युद्धं' इत्युपदिशता भगवता समुच्चये ज्ञानकर्मणोर्ङ्गीकृतो

भातीत्याद्याऽऽह—मयीति । मनोबुद्धिगोचरं किंकारकफलजातं सकलमपि ब्रह्मेति भावयन्त्युच्यतेति बुवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभावाभिलाषात्र समुच्चये विवक्षित इत्यर्थः । उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्तमानस्य प्रयोजनमाह—मामेवेति । उक्तसाधनवशात्फलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति—असंशय इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—स्मर्तुः स्वविषयसजातीयाकारतापादनमन्त्यप्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह—अन्ते अन्तकाले । यं यं वाऽपि भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति, तं तं भावमेव मरणानन्तरमेति । अन्त्यप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—न केवलमीश्वरविषयाभित्तमप्रत्ययस्वभावोऽयमिति मन्तव्यम्, किन्तु सर्वसाधारणमिदमन्नाप्युक्तमिति प्रयोजकाकारो 'यं यम्' इति श्लोकेनोच्यत इत्याह—स्मर्तुः

रिति । अन्तशब्दः पूर्वश्लोकाभिहितान्तकालपरः । तस्य वान्ति-मप्रत्ययप्रभावज्ञापनाय 'स्मरन्' इत्यनेनान्वय इति दर्शयति—अन्ते अन्तकाले इति । बीप्सया 'वापि' इत्यनेन च

—नशाब्दवाच्ये यदेव स्मरति, तदेव प्रथमसंविदुत्पत्तीतमस्व रूपं सम्पद्यते । तादृशि च काले स्मरणस्य कारणं सदा तद्भावभावितत्वं मिति त्यजतीति सप्तमी योज्येति प्राक्तन एवायं । नन्वेवमन्तकाले किं प्रयोजनं तस्मरणेन ? क एवमाह प्रयोजनमिति ? किं वस्तुवृत्तौपनतमेव तद्भावति तस्मिन्नन्त्ये क्षणे ? । ननु पुत्रकलत्रवन्दुयुतेः शिशिरोदकपानादेवान्त्ये क्षणे दृष्टं स्मरणमिति तद्भावापत्तेः स्यात् । मैवम्, नहि सोऽन्यः क्षणः स्फुटदेहावस्थानात् । न ह्यस्मान्नन्त्यः क्षणोऽस्मद्विवक्षितो भवादशौलक्ष्यते । तत्र नन्त्ये क्षणे येनैव रूपेण भवितव्यं, तत्संस्कारस्य दूरवर्तिनोऽपि 'देशकालव्यवहितानामप्यनन्तर्यम्' इति न्यायेन प्रबोधेन वाच्यम्, तद्वशात्तस्मरणं, तस्मृत्या तद्भावप्राप्तिः । कस्यचित्पु देहस्य स्वस्यावस्थायामपि तदेव काकतालीयस्याद्वयज्यते—यथा मृगादेः पुराणे वर्णनं तत्कृतं तु स्पष्टम् । अत एव 'प्रयाणकालेऽपि च मां' इत्यादावपि चेति प्रहणम् । ये हि सदा भगवन्तं भावयन्ति एव सत्त्वा भवितव्या इति, तेषां 'तजः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी' इति न्यायेन तस्यामलक्ष्यायामनन्तदेशायां संस्कारापहस्त-नेन संस्कारकृते तत्तत्स्मरणे देहस्तद्भावव्यवहृते च तस्य स्मरणेऽनन्तरं देहविनिपातलक्षण एव कालसंस्कारनिवृत्तेस्तद्विदमित्यादिवेदविभागातिवभासात्सर्वविभागाप्रसक्तपरमेश्वरभाववैतव्यं भवतीति श्रीमद्भिनवगुप्तगुरुणां समन्तमित्यलं बहुना—इति ॥

'युद्धश्च' 'युध सम्प्रहरं' (घा. पा. दि. १०६७) अनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदम् । केचित् 'असंशयः' इत्यस्यादृष्ट्या असंशयः स्मर, असंशयो युध्यस्व, असंशयो मामेष्ट्यसि इत्यन्वयमाहुः । तत्रासंशय इत्यर्जुनविशेषणम् ।

नयत्युत्तु—भगवद्भक्त्यापि स्वधर्मप्राप्तिं सर्वकर्माणि निष्कामबुद्ध्यादुपेक्षान्येवेति गीताशास्त्रसिद्धातः । स एव च 'मामनुस्मर युध्य च' इतिशब्दैः स्पष्टीकृत इति वदन्ति । तद्वत्त्वं, अत्र भगवदनुस्मरणमैव विधेयत्वात् । 'युध्य च' इति तु प्राप्तयुद्धावदानां, न युद्धविधानम् । सन्दर्भस्वरसात्, युद्धस्य विधेयत्वाभ्युपगमे तस्य सर्वेषु कालेषु केनापि कर्तुमशक्यत्वेन शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

—अविगीता ।

स्मर्तव्यविषयनियमो नीचोत्तमविषयवैषम्याभावश्च दर्शितः । 'तं तम्' इति वीप्सया त्वसङ्कीर्णतत्तत्प्राप्तिः । अवधारणेन प्रबलपुण्यान्तरंगात् तस्या दुर्बलत्वं च विवक्षितम् । भावशब्दोऽत्र स्वभावपरः । धर्मिप्रत्ययस्तु नान्तरीयकः । भावशब्दस्यत्र पदार्थपरत्वे प्रस्तुतभावाद्यवैकल्प्यम्, 'तं तमेति' इति सान्नात्यलक्षणा च । 'तं तमेवैति' इत्यत्र यत् कचन जन्मनि सर्वसाधारणतज्जाति-

३ रा. भा.—यस्मात् पूर्वकालाभ्यस्तविषय आ प्रायणादहरहर्भासमुत्तरम् । अहरहरनुस्मृतिकरं नित्यनैमित्तिकं च कर्म कुरु । (एवं) एतदुपायेन यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि; नात्र संशयः ॥ ७ ॥

४ जे. ता. चं.—एवमन्तिमप्रत्ययाधीने फले अन्तिमप्रत्यये चान्तरगतभावनाधीने भवताऽपि तथाविधभावना तदनुप्राहकं कर्म च कर्तव्यमित्युच्यते 'तस्मात्' इति श्लोकेन । 'सर्वेषु कालेषु' इत्यनेन 'स खल्वेवं वीक्ष्यन्यावादायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' [छां. उ. ८.१.५.११] 'प्रायणस्तमोऽह्नात्मभिध्यायति' [प्रश्नो. ५.११] इत्यादिः श्रुतिश्रानुस्मृत्येत्यभिप्रायेण आप्रायणायादित्युक्तम् । सूत्रं च 'आप्रायणात्तद्वापि हि दृष्टम्' [न. सू. ४.१.१२२] इति । प्रतिमासं प्रतिपक्षमनुस्मरणेऽप्याप्रायणादिति वक्तुं शक्यमिति तद्वयुशसाभिप्रायेण बहुवचनमित्याह अहरहरिति । 'तं पूर्वापरान्नेषु युञ्जानः' इत्यादिविहितकामतानुरूपसात्त्विककालेष्वित्युक्तं भवति । तथा च सूत्रं—'यश्चैकमात्रा तत्राविशेषात्' [न. सू. ४.१.११९] इति 'युच्य च' इति विहितस्य युद्धस्य अत्र 'फलवत्सन्निधावकलं, तद्वत्' इत्यादिन्यायादनुस्मृत्यङ्गत्वं सिद्धम्; तच्च युद्धमत्र प्रस्तुतत्वाद्गुणलक्षणतयोक्तम्; ततश्च प्रमाणसिद्धं यथास्ववर्णाश्रमकर्मविर्यं कर्तव्यमित्युक्तं भवतीत्यभिप्रायेणाह अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकमिति । वर्णाश्रमानुबन्धौलुपक्ष्य सद्वाहका-

५ आ. मा. भा.—स्मरणपुष्टयस्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदित्यन्त इति विशेषणम्, सुमतेनैव शङ्कावकाशः । 'स्मरंस्त्यजति' इत्येककालीनत्वप्रतीतेः ।

६ ज. प्र. दी.—ननु कलेवरत्यागस्यान्ताभ्यभिचारान्तर् इति व्यर्थमित्यत आह—स्मरञ्छिति । नान्त इत्येतत्कलेवरं त्यजतीत्यस्य विशेषणं येन व्यर्थं स्यात्, किन्तु अन्ते स्मरञ्छिति स्मरणस्यैव; तत्रापि किं प्रयोजनं ? इति चेत्, उच्यते 'लक्षणहेत्वेः क्रियायाः' [अष्टा. ३.१.१.२६] इति लक्षणेऽपि शतुर्विधानात् । 'स्मरणपुष्टयः कलेवरं त्यजति' इति स्मरण-कलेवरत्यागयोर्मिन्नकालत्वेषु न कश्चिच्छब्दविरोध इति मन्दमतेः शङ्का स्यात्, सा मा सुदित्येवमर्थमन्त इति स्मरणस्य विशेषणप्राप्तम्, तेनात्र स्मरणकलेवरत्यागयोरैककालत्व-सिद्धिरिति । 'मन्दमतेः' इत्यस्य कृत्यमाह—सुमतेरिति ।

५ आ. मा. भा.—दुर्भेददुःखाच्च स्मरंस्त्यजतीति शङ्का । 'त्यजनेद्देहं न कश्चित् मोहमाप्नोत्य-संशयम्' इति स्कान्दे । 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति' गो. द्वि. ११

योगमात्रब्रुवादासायोकं मरणानन्तरमिति । नद्यादिभर-तमृगत्वे जन्मान्तरव्यवधानं 'सदा तद्भावमावितः' इत्यनेना-न्तिमस्मृतिहेतुर्विवक्षित इत्याह—अन्तिमप्रत्ययश्चेति । तद्भावमावितः तद्भावनावासित इत्यर्थः, तस्मिन् भावो भावितो येनेति वा तद्भावमावितः ॥ ६ ॥

एवान्त्यप्रत्ययो जायते, तस्मात्सर्वेषु कालेषु युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धि श्रुतिस्मृतिचोदितं मय्यर्पितमनोबुद्धिः अन्तकाले च मामेव स्मरन्

कारः । चोदितमित्यनेन शमादिविधेबोदितव्यतिरिक्तविषयत्वं सूचितम् । नित्यनैमित्तिकशब्देन फलाभिसन्धिपूर्वकमभ्युदासः । 'मय्यर्पितमनोबुद्धिः' इत्यस्य उक्तायांनुवादरूपत्वं दर्शयति—एवमिति । उपायेन कर्माक्षिपेणेत्यर्थः । अनुस्मरणमेवात्र मनसोऽर्पणम्; बुद्धेरर्पणं तु फलप्रदत्वाध्यवसायः । प्रकरणसिद्धावान्तरव्यापारकथनं अन्तकाले च मामेव स्मरञ्छिति । यद्वा, अतोपायेनेति कर्मानुगृहीतानुस्मृतिरेवोच्यते; तत्कलं मय्यर्पितमनोबुद्धिः' इति । तस्यैवार्थः—अन्तकाले च मामेव स्मरञ्छिति । पूर्वोत्तरानुवृत्ताभिकारित्यसाधारणस्याह—यथाभिलषितप्रकारं मामिति । 'निर्द्वेषशेषे सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संसंशयान् हेतुबलान्नाभ्याषवति भाववः' [म. भा. १.२.३४७.११] इत्यादिवत् 'असंशयः' इत्यस्यानुनिविशेषणत्वेऽपि कलितमाह—नात्र संशय इति । 'अ मा नो ना प्रतिषेधे' इति वचनादकारो वाऽत्र पृथगनु-सन्धेयः । 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सास्य' [छां. उ. ३.१.४.१४] इत्यादिकमन्वातु-सन्धेयम् ॥ ७ ॥

कृतः ? इत्यत आह—स्मरञ्छिति । 'लटः शतृवानचौ' [अष्टा. ३.१.१.२४] इति लडादेशत्वेनापि शतुर्विधानमास्त, स च लङिति वर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्कचित् प्रथमासमा-नाधिकरण्येऽपि भवति, लक्षणे विहिताच्च लडादेशो बलीयान् । तत्र क्रियाया इत्युपपदसापेक्षत्वात् अस्यानपेक्षत्वात् । 'अप्र-थमासमानाधिकरणे' इत्यस्यासिप्रसक्तिपरिहारमात्रार्थत्वात् । तथा च बलवतो माहृत्वे 'स्मरंस्त्यजति' इत्यस्य स्मरति च त्यजति वेत्यर्थः स्यात् । एवं चान्त इत्यनुक्तेऽपि स्मरणत्याग-योरैककालीनत्वप्रतीतेः सुमतेनैव शङ्कावकाश इति भावः ।

[बु. उ. ४।४।२] इति हि श्रुतिः । 'सदा तद्भावभावितः' इत्यन्तकालस्मरणोपायमाह—भावोऽन्तर्गतं मनः, तथाभिधानात् । भावितत्वं अतिवासितत्वम् । 'भावना त्वतिवासना' इत्यभिधानात् ॥६॥७॥

६ ज. प्र. दी.—ननु दुर्मतिरपि शब्दं न्यायं जानात्येव, अन्यथा शास्त्रे नाभिक्रियेत, केवलमध्यात्मविषये न प्रवीणः, तत्कथं तस्याध्याये शास्त्रं स्यात् ? तत्तत्र तं प्रत्यपि अन्त इत्येतत् व्यर्थमित्यत आह—दुर्मतेरिति । दुर्मतेरभिव्यज्यति शास्त्रं मित्रकाल्पविषया । कुतः ? मरणकाले महदुःखं जायते, दुःखस्य च संस्कार-विशेषहेतुत्वं प्रसिद्धम्, अतो दुःखाकारणत्वं मूर्खितो, न स्मरन्त्यजति । कलेवरस्यागमस्ये स्मरणमसम्भवीति यावत् । एतामनुपपत्तिं पश्यन् बलवन्तमपि लडादिषु विद्याय लक्षणाथमेव हि मन्यत इति भावः । ननु सुमतेरप्येवं शास्त्रं स्यादेव, कथं चेयं शास्त्रा तत्त्वप्रतीतिरेवेति चेत्, न; अज्ञानिन एव देहाभिमानिनो देहत्यागमात्तस्यागमिव मन्यमानस्य मरणकाले दुःखं भवति, तदपि मरणक्षणत्वात्त्येव; हानी तु सर्वदा देहं हेयमेव

मन्यमानो न मनापि दुःखायते, किन्तु विशिष्टमेव तस्योत्क्रमणमत्यध्यात्मशास्त्रमनुसन्धानस्य सुमतेः शङ्कानवकाशात् । किं तदध्यात्मशास्त्रं ? इत्यत आह—त्यजति । कश्चिद्विद्वान् । अविद्वानपि तत्काले तस्येति मरणवैशिष्ट्यात्प्रपञ्चम्, न त्वन्त इत्येतत् स्मरणविशेषणे चेत् तदा 'सदा तद्भावभावितः' [८।६] इत्यनेनैव गतायं स्यात्, अन्यथा तदर्थं भवेदित्यत आह—सदेति । अन्तकालस्मरणमेव तत्प्राप्तिसाधनम् । न च तदकस्माद्भवति, अतः तदुपायत्वेन सदा तद्भावभावितत्वमुच्यत इत्यर्थः । कथमित्यतो यथाऽयं तदुपायः स्यात् तथा व्याचष्टे—भाव इति । तथाऽभिधानादिति स्याद्भावोऽन्तर्गतं मन इत्येवरूपादभिधानादित्यर्थः । वासितत्वं संस्कृतत्वम् । तस्मिन् भावस्तद्भावस्त्वेन भावित इति मनोवर्षेणात्मोपचयेति ॥ ६ ॥७॥

७ ह. पै. भा.—यं यमिति । यं यं वाऽपि स्मरन्भावं पदार्थं तेन भावेन भावितः ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. मि.—न केवलं मां स्मरन्मदूपो भवतीति नियमः; किं तर्हि ? यं यमिति । अन्तकाले यं यं वाऽपि भावं देवताविशेषमन्यमपि वा यं कश्चिद्भाव स्मरणकलेवरं त्यजति, तं तमेव स्मर्यमाणं भावमाप्नोति, नाप्यन्यम् । ननु कथमन्तकाले भावविशेषस्मरणं ? विवक्षात्वात्; तत्राह—सदा तद्भावभावितः, तस्य भावो भावना अङ्गित्वमनम्, तेन भावितो वासितचित्तः; यदा तद्भावो भावितः सम्पादितो येन स तथोक्तः, भाविततद्भाव इत्यर्थः । आहिताग्न्यादेशादुक्तिगत्वत्वाद्भावितपदस्य परनिपातः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं पूर्वोच्यस्त एवान्यभावना भवति, तस्मान्मद्विषयकान्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेष्वपि कालेषु

मदनुचित्तनपरो भवेत्याह—तस्मादिति । अनुस्मरेति । निरन्तरमदनुचित्तनवासनैव अन्यकालविवक्षायापि स्मरणकारणमित्यर्थः । न चैवं भगवदङ्गित्वन्तैकमप्युपादेऽङ्गमिते स्वयमेव त्यक्तुमर्हति; वर्णाश्रमधर्मांनुद्यत्तपरिनिष्ठितस्यैव निरन्तरमदनुस्मरणलाभादित्यभिप्रेत्याह—युष्य चेति । युष्यस्व चेत्यर्थः । चकारोऽनुस्मरणसङ्ख्यायार्थः । मदनुस्मरणतहितमेव युदादिकर्म कुर्वित्यर्थः । एतदेवाह—मर्थीति । मयि परमेश्वरे अपि ते मनोबुद्धौ सङ्कल्पाध्ववसायरूपे येन स तथा । पमेश्वरः प्रीत्यर्थमेवेदं कर्म करिष्य इति बुद्ध्या युष्यत्येवार्थः । एवं कुर्वन्नन्यकाले मदनुस्मरणान्मामेव प्राप्स्यसि । नास्त्वय संशयः ७

९ व० त० दी०—न केवलं मां स्मरन्मद्भावं यातीति नियमः—यं यमिति । अन्तेऽन्तकाले तमेव भावं स्मरन्, स्वविषयजातीयकारात्त्वसम्पादकं भावं स्वरूपमेति, भरतवत् ॥ ६ ॥ यत एव तस्मात्त्रयमपि सर्वकालेषु मामनुस्मर 'श्रीकृष्णः शरणं मम' इति । एवं योगेन स्वकर्मकरणमपि तव श्रेय इत्याह—युद्धय चेति । तथा मध्यर्पितमनोबुद्धिरत्र 'मनोबुद्धिः' इत्युक्त्या सङ्कल्पव्यवसायावपि मध्येव विधेयाविति द्योतनाय । एवं च मामेव प्राप्स्यसि नाक्षरादिकमत्र न संशयः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—अन्यास्मरणे हेतुमाह—यं यमिति । हे कौन्तेय तस्मरणयोग्यः । यं यं देवतान्तरमपि वा स्वमनोभिलषितवीचस्वरूपं स्मरन् अन्ते कलेवरं त्यजति स तमेव तत्सात्त्विकमेति प्राप्नोतीत्यर्थः । अपरीति निश्चयार्थं वा । अत एव भरतस्य अन्ते युगस्मरणे युगाशरीरासिः, अयमेवार्थोऽपि शब्देन द्योतितः । यतोऽन्तकाले बलमरणेन त्रियते तमेव प्राप्नोत्यतः साक्षात्तयेनापि मत्स्मरणेन मरणे मत्प्राप्तौ न सन्देहे इत्यर्थः । नन्वन्ते वैकल्पे देवतान्तरस्मरणे स्वाभिलषितस्मरणं वा कथं स्यात् ? इत्यत आह—सदा तद्भावभावितः निरन्तरं तद्भावेन भावितो यो भवति स

तमेवागते स्मरेति ॥ ६ ॥ अतः सदा त्वं मद्भावयुक्तो भवेत्याह—तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तात् कारणात् सर्वेषु कालेषु लौकिकवैदिकक्रियायोग्येषु मध्यर्पितं मनश्चाङ्गव्यदोषनिवारणार्थं, बुद्धिरन्यत्र व्यवसायदोषनिवारणार्थं येन तादृशः सन् मामनुस्मरन् चिन्तय । अनुस्मरणेन मया कृपया सर्वदा त्वं स्मर्यसे तस्मात्सर्वदा मत्स्मरणं फलरूपं भविष्यतीति भावो व्यञ्जितः । युद्धय च युष्यस्व सङ्कल्पवत्या मदङ्गया युद्धमपि कुर्वित्यर्थः । एवमनुस्मरणेन अशंशयः सन्देहहरितः सन् मामेव पश्यसीत्यर्थः । अशंशयः अत्र च सन्देहो नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावनान्त्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुः, अपितु कीदृश्य जीवत एव भावनावलोक्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते, नन्दिश्वरस्य च स्मर्यते; स हि महादेवः भावयन्तस्तारूप्यं देहान्तरं विनैव प्राप्त इति योगशास्त्रेऽपि प्रसिद्धम् । तत्र किमु वक्तव्यमन्तप्रत्ययवशादेहान्तरे भाव्यभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा तमेवाधेयमन्यत्रापि दृशयेति—यं यमिति । तद्भावभावितः भाव्याकारवासनया रञ्जित इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु मासनुस्मर अन्तकाले मत्स्मृत्या मद्भावप्राप्त्यर्थम् । सुष्ठु चेति चकारात्कर्मोपास्योः समुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्त्तरीव तदुभयातुष्टावयं कश्चिन्नेवाधिकारिणि कर्तृत्वाकर्मैव प्रत्यय-कृतविरोधाभावान् मयि अर्पिते मदेकनिष्ठतां नीते मनोबुद्धी येन स मध्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वं असंशयं मां वैष्यसि प्राप्त्यसि । अन्तकाले स्मरणेनेति शेषः ॥ ७ ॥

अन्तकालीनमगवत्स्मरणपूर्वका तत्प्राप्तिप्रकाराः ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

प्रायणकाले मनसाऽबलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुत्यप्रत्यया-वृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः, स चासौ योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिन-श्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्ध्वमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येत् ॥ ८ ॥

२ आ. शां व्या.— इतश्च पूर्वश्लोकोक्षायांनुष्ठायी भगवन्तमन्तकाले श्रोतौतीत्याह— किञ्चेति । अभ्यासं विभज्यते— मयीति । न हि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदस्तीति मन्वानो विशिनष्टि— चिञ्चेति । अन्तरालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानेष्वपि सजातीयप्रत्ययावृत्तिरयोगिणोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह— विलक्षणेति । अभ्यासादधेन योगेन युक्तत्वं चेतसो विव-

भोति— तत्रैवेति । तृतीयया परामृष्टोऽभ्यासयोगः सप्तम्याऽपि परामृश्यते । ननु(तु)प्राकृतानां चेतस्तेत्येताशङ्क्य विशिनष्टि— योगिन इति । तत्रैवेति विषयान्तरं परामृशेन तर्हि परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशङ्क्याऽह— नान्यगामिनेति । प्रामादिकं विषयान्तरपारवश्यमभ्यनुष्ठानं ताच्छील्यप्रत्ययस्तेन तात्प-र्यादपरासृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं यदपरासृष्टाखिलानर्थक्यमनतिशयानन्दत्वं च । तच्च

१ आदित्यवर्णत्वं बाहुदेवतवत्स्य परिच्छेदकम् । आकृतिकल्पनादिविब्रान्तिमयमोहतमसोऽतीतत्वाद्विवर्तेणमनम्— इत्यभिनवगुप्तप्राप्ताः ॥ तमसः अज्ञानात् परस्तात्, पुरुषाच्छोपदेशाद्विद्वैर्भूतैरनुभवितुमशक्य इत्यर्थः— इति सायणः । यः अनुस्मरेत् स तं पुरुषमुपैति गत्युत्तरेणान्वयः । अत्रोपन्यासदर्पणम्— योगो द्विविधः— राजयोगो हृदयोगश्चेति । कर्मतज्जन्मचित्तद्विद्वारा श्रवणमननध्यानज्ञानादिरूपो राजयोगः; हृदयोगस्तु तदशकस्य मोक्षेच्छावतः ईषच्छ्रवणादितद्विद्वतः रेचकपूरककुम्भमाह्वये स्थायैर्निश्चय बाहुं तस्य मूलचाराद्वारप्रपयन्तं तत्तच्चक्रप्राणकमेण सुपुत्रानाडीपथेन नयनपूर्वकं ब्रह्मन्प्राद्विनिष्कमप्लवः । तत्र राजयोगवतां ' बहूनां जन्ममन्ते ' (७।१९) इत्युक्तरीत्या कालविलम्बेन ब्रह्मप्राप्तिः, तज्जन्यं सुखं च परमं भवत् । हृदयोगवतां तु बाहुजवत्त्वेन स्वच्छन्दोत्कमणसिद्धयहेतया शीघ्रं ब्रह्मप्राप्तिः, परं तज्जन्यं सुखमल्पम् । तत्र मोक्षार्थं ये राजयोगयुक्तरूपमनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्षप्राप्तिकम उक्तः । ये तु हृदयोगमनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्षप्राप्तिकमं वृणु इति । एतेन—अन्तकाले कर्तव्यं दिव्यस्य परमपुरुषस्यानुचिन्तनमपि परमेश्वरपण्डित्या यावज्जन्म निष्कामकर्मोपशान्तपराः कर्मयोगिनः कथं कुर्वन्ति तद्वर्णयतीति वदन्तो नव्याः परस्ता एवेति नास्माभिः पृथक्प्रत्ययते ।—अविगीता ।

प्रायेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमपेक्षते । “यथासावादित्ये”
[तै. उ. १।८।१३।१०।४] इत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह—दिवी-
ति । तत्र विशेषतोऽभिष्यक्तिरेव भवन्म् । पूर्वोक्तेन चेतसा

यथोक्तं पुनर्मनुचिन्तयन्त्याति तमेवेति सम्बन्धः । अनुचिन्त-
यन्नित्यत्रानुशब्दार्थं व्याचष्टे—शास्त्रेति । चिन्तयन्निति
व्याकरोति—ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—किंविशिष्टं च पुरुषं याति ? इत्युच्यते—कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं, पुराणं
चिन्तन्तं, अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारं, अपोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेदनु-
चिन्तयेद्यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपः,
तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षण-
न्मोहान्धकारात्परं तं ‘अनुचिन्तयन्’ यातीति पूर्वणैव सम्बन्धः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—पुरुषमनुचिन्तयन्निति सम्बन्धः ।
चकारात्कया वा नाड्योक्तामनित्यमुक्तव्यते । तत्र भ्यान्द्वारा
प्राप्तस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति—उच्यत इति । क्रान्त-
दर्शित्वमतीतादेरशेषस्य वस्तुनो दर्शनबोलात्म्यम्, तेन निष्प-
न्नमह—सर्वज्ञमिति । चिन्तनमादिततः सर्वस्य
कारणत्वादादिमित्यर्थः । सूक्ष्ममाकाशादि, ततः सूक्ष्मतरं तदु-
पादानत्वादित्यर्थः । यो यथोक्तमनुचिन्तयेत् तमेवानुचिन्त-
यन्त्यातीति पूर्वणैव सम्बन्ध इति योजना । ननु विशिष्टजात्या-
विमतो यथोक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति, न त्वस्मदादीनामित्या-

शङ्क्याऽह—यः कश्चिदिति । ‘फलमत उपपत्तेः’ [ब्र. सू-
३।२।३८] इति न्यायेनाऽह—सर्वस्येति । ‘एतदप्रमेयं
ध्रुवम्’ [बृ. उ. ४।४।२०] इति श्रुतिमात्रित्याऽह—अचि-
न्त्यरूपमिति । न हि परस्य कश्चिदपि रूपं वस्तुतोऽस्ति;
‘अरूपवदेवहि’ [ब्र. सू. ३।२।१४] इति न्यायात्कल्पितमपि
नास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह—नास्येति ।
मूलकारणादज्ञानात्काल्याह परस्तादुपरिष्टादुपस्थितं परमाधेतो-
ऽज्ञानतत्कार्यात्सृष्टमित्याह—तमस इति ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो
भजनं भक्तितया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनित-
चित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगा-
मिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेद्य स्थापयित्वा सम्यगग्रमत्तः सन्, स एवं बुद्धि-
मान्योगी ‘कविं पुराणं’ (८।९) इत्यादिलक्षणं तं परं (परतरं) पुरुषमुपैति, प्रतिपद्यते दिव्यं
द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—इतव भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनु-
सृत्याह—किञ्चेति । कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्य-
र्थ्यते ? तत्राऽह—प्रयाणकाल इति । कथं तदनुस्मरणं ? इत्यु-
पकरणकलापमपेक्षमाणं प्रत्याह—मनस्येति । योऽनुस्मरेत्तच्च
किमुपैति ? तत्राऽह—स तमिति । मरणकाले क्लेशबाहुल्येऽपि
प्राचीनाभ्यासप्रसारादादितुद्विषमो भगवन्मनुस्मरन् यथा-
सूतमेव देहामिमाननिर्गमान्तरसुगणच्छतीत्यर्थः । भगवदनु-
स्मरणस्य साधनं “मनसैवातुदृष्टव्यम्” [बृ. उ. ४।४।१९]
विपरिदिष्टमाचष्टे—मनस्येति । तस्य बलवत्त्वात् स्यैर्य-

भ्यानि, तत्कथं तेन तदनुस्मरणं ? इत्याशङ्क्याऽह—
। ईश्वराऽनुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुक्तं
वास्यमवशादनुस्मरणयोगे पौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निखलीकृतं तत्तत्त्व-
नविशेषं तेनेति व्याचष्टे—चलनेति । असत्त्वमनुस्मरणवि-
कारिणं विविधमिति—भक्त्येति । परमेष्ठे परेण प्रेम्णा सहितो
विषयान्तरविमुक्तोऽनुस्मरेत्यर्थः । योगबलमेव स्फोटयति—
समाधिजेति । योगः समाधिव्रतस्य विषयान्तरवृत्तिविरोधेन

परस्मिन्नेव स्थापनं, तस्य बलं संस्कारप्रचयो ज्ञेयैकाग्र्यकरणं,
तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारादित्येनाह—तेन चेति ।
यत्तु कया नाड्योक्तामन्यातीति तत्राऽह—पूर्वमिति ।
चित्तं हि स्वभावतो निषेधेऽप्युपस्थातं तेभ्यो विसृज्य हृदये
पुण्डरीकाकारे परमात्मस्थाने सुस्ततः स्थापनीयम् “अथ यदि-
दमस्मिन्” [छां. उ. ८।१.१] इत्यादिश्रुतेः । तत्र चित्तं
वशीकृत्याऽऽश्वानन्दं कर्तव्यमुपदिशति—तत इति । इडा-
पिहले दक्षिणोत्तरे नाड्यो हृदयान्निष्ठते निष्ठुत तस्मादेव हृद-
याप्रादूर्ध्वगमनशीलया सुषुम्नया नाड्या हार्दं प्राणमानीय कण्ठा-
बलम्बितस्तनसदृशं मांसखलं प्रापन्त्य तेनाज्जना भ्रुवोर्मध्ये तमा-
वेक्याग्रमाध्वान्मन्त्राभ्यान्निष्ठकम् “कविं पुराणं” इत्यादि-
विशेषणं परमपुरुषप्रापच्छतीत्यर्थः । भूमिजयक्रमेणेत्यत्र ‘स्यु-
म्या’ दीनां पञ्चानां भूतानां जगो वशीकरणं तस्यतस्य भूतस्य स्वा-
मीनचेष्टाविशिष्टं तद्वारेणेत्यनुद्व्यते । ‘स तं’ इत्यादि
व्याचष्टे—स परममिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं सामान्येन सर्वत्र स्वप्नाप्यावासिरन्त्यप्रत्ययार्थानित्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणा-
मुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाह—
अभ्यासेति । अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्तया नान्यगामिना चेतसा अन्तर्काले परमं पुरुषं दिव्यं
मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवद्वैश्वर्यविशिष्टतया मत्समानाकारो
भवति । अभ्यासः नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम् । योगस्त्वहरदृग्यो-
गालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्तिमप्रलयप्रसन्नतत्वेतया 'अनुस्मर'
[८१७] इत्युपासनं प्रस्तुतम् ; तत्प्रकारभेदोऽन्तरप्रष्टकाथे
इत्यभिप्रायेणाह एवमिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनो-
पलक्षणीयः । 'अभ्यास—' इत्यादिश्लोकत्रयार्थमाह तत्रेति ।
योगाशब्दस्य सम्प्रत्ययान्तरपरत्वे वैर्यक्यादल ध्यानपरत्वं वक्तुं
शक्तिं, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्यो मयपदार्थप्रधानत्वात्परिग्राह्यत्वम-
स्त्यति तदाह—अभ्यासयोगाभ्यामिति । 'नान्यगामिना'
इत्येतैश्चैकादिशब्दवत्, अनन्यगामिसिनेत्यर्थः । अन्यत्र विषया-
न्तरे गन्तुं शीलं नास्त्येति नान्यगामि । अभ्यासयोगशब्देन प्राची-
नचित्तनस्योक्तत्वात्, 'अनुचिन्तयन्' इत्येतदन्तिमस्मृतिपर-
मिति प्रदर्शनाय अन्तर्काल इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य
च पुरुष एवाल कर्म; स च परमशब्देन विशेषितत्वादौश्वर्य एवे-
त्यभिप्रायेण मामित्यादि पदद्वयम् । 'दिव्यम्' इत्यस्य सूर्य-
मण्डले स्थितमिति शङ्करोक्तं निर्मूलम्, 'आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात्' [८१९] इति वक्ष्यमाणविरुद्धं चेत्यभिप्राये-

णाह—वक्ष्यमाणप्रकारमिति । अनन्तरश्लोकद्वयेनेति शेषः ।
कथमैश्वर्यार्थिनोऽनपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः फलतयोच्यते ? इत्य-
त्राह—आदिभरतेति । अन्तर्काले स्मर्यमाणभोगप्रदानोप-
काराविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरहि परमपुरुषप्राप्तिः ।
तत्त्वान्यापत्तिरेव हि तत्प्राप्तिर्या 'यं यम्' [८१६] इति
श्लोकेनोदाहृतंति भावः । 'आरम्भणसंशीली पुनः पुनरभ्यासः'
इति वाक्यकाश्चनानुरोधेनाभ्यासशब्दार्थमाह—अभ्यास
इति । पुनःपुनरिति वचनात्मध्येऽवयवमभाविमिः कैश्चिदध्व-
वानं सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तं नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे-
ष्विति । सर्वेषु कालेष्विति न केवलं योगकाले, तदातनस्य
शीलनस्य योगशब्देनोपात्तत्वादिति भावः । आरम्भणमालम्ब-
नम् ; तत्वातोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देनावाञ्छित्व-
रूपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—योगस्त्विति । यथोक्तमिति
अत्यर्थप्रियविशदतमप्रत्यक्षतत्पत्तिमित्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— कविं सर्वज्ञं, पुराणं पुरातनम्, अनुशासितारं विश्वस्य प्रशासितारम्, अणो-
रणीयांसं जीवादपि सूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातारं सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपं सकलेतर-
विसजातांयस्वरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अप्राकृतत्वासाधारणदिव्यरूपं, तमेवभूत-
महरदृग्भ्यस्यमानभक्तियुक्तयोगवलेनारूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रूवोर्मध्ये प्राण-
मावेश्य संस्थाप्य, तत्र भ्रूमध्य दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्, स तमेवोपैति तद्भावं याति; तत्समानै-
श्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कान्तदर्शी हि कविरित्युच्यते; अत्र
तु कविशब्दः ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शिवपद इत्यभिप्रायेणाह—
सर्वज्ञमिति । पुराणशब्देनानादिवं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं
पुरातनमिति । अनुपूर्वः शास्त्रिविचित्र्यं ज्ञापनार्थं इत्येतावन्मा-
त्रप्रत्ययद्वयास्य विश्वस्य प्रशासितारमित्युक्तम् । ईश्वरस्य
सतोऽनुशासनमाज्ञापनमेवेति भावः । अनुशासनं कस्यत्वाका-
ङ्क्षयां 'सर्वस्य धातारम्' इत्यत्र सर्वस्येति पदमाकर्षणीयम्,
विशेषनिर्देशाभावाद्वा सर्वविषयधर्मवत्त्वमभिप्रायेण—विश्वस्ये-
त्युक्तम् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी थावापृथिव्यौ
विष्टे तिष्ठतः' [बृ. उ. ३.१८.१९] इत्यादिकमत्र भाव्यम् ।
“अन्तःप्रविष्टः शास्ता जवानाम्” [य. भा. ३.१३] इत्यादिषु
प्रशासनसङ्ग्रहितान्तःप्रवेशोपयुक्तसूक्ष्मतरत्वम 'अणोरणीयां-
सम्' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं—सूक्ष्मतरमिति । 'धाता पुर-
स्ताथमुदाजहार' "सृष्टाचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्."

[ऋक्सं. ८।१।८।१३ तै. ना. १।३.८] इत्यादिषु धातुशब्दस्य
स्रष्टार प्रयोगाद्धानां चानेकाकारमेवात् । सर्वस्य स्रष्टार-
मित्युक्तम् । 'विष्णुना विश्वेते भूमी' 'सर्वाधारं धाम
विष्णुसंज्ञम्' इत्युक्तं सर्वाधारत्वं सर्वस्रष्टृत्वेति फलितोक्तिर्वा ।
उक्तप्रकाशेश्वरस्वरूपस्य सामान्यतां दृष्टैस्तैरसम्भव-
नीयतां केचिदभिमन्येरमिति तत्रिरासपरम् । 'अचिन्त्यरूपम्'
इतिपदमित्यभिप्रायेणाह—सकलेतरविसजातीयस्वरूपं-
मिति । वर्णयोगस्य स्वरूपेणावतनात् प्रमाणसिद्धविलक्षणविश्व-
द्वारा तवोगमाह अप्राकृतेति । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेदः"
[य. तै. ना. ३.११।१७] "यस्यादित्यो भासुमुच्य भाति"
"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुं. उ. २।२।१०]
“(ते)तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः” [बृ. उ. ४।१।१६] इत्यादिषु
निरतिशयदीप्तिर्योगः सिद्धः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"
[य. सं. ३.१।१८ श्वे. उ. ३।८] इति श्रुतिखण्डस्यात्र निबन्धः

‘तम आसीत्’ [कृच्छ्र. ८।७।१।३ यजुः २।७।९] ‘तमसस्त-
न्महिनाजायतैकं’ [यजुः २।७।९] ‘यदा तमः’ [श्वे. उ.
४।१८] इत्यादिश्रुत्यन्तरोपलक्षणार्थः । तेन ‘तमसः’ इति
सर्वकारणमुततमोद्भवविवक्षा । ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन
फलितमप्रकृतत्वम् ; तत एव चाकर्मधीनत्वं, नित्यत्वं, निर-
वयत्वं इत्यादि दि सूचितम् । एतच्छ्लोकच्छायाश्च मानवः श्लोकः—
‘प्रशसितारं सर्वेषाणीयं सप्तमं—[गोरपि]—णीयसाम् ।
हृक्कामं स्वप्रवीणस्य विद्या (सं)—तु पुरुषं परम्’—[यजुः १२।
१२२] इति । अनुकूलानां हितरमणीयत्वाकारेण हिरण्य-
वर्णैश्च हृक्कामत्वादित्यपदेशः । प्रतिशुद्धप्रेक्ष्यत्वप्रकाशतिरे-
कादिविवक्षया आदित्यवर्णैश्चावुक्तिः । ‘दिवि सूर्यसदृशस्य’
[१।१।१२] इत्यादि च वक्ष्यति । एतेनादित्यशब्दस्य नित्य-
चैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमदृशब्दस्य चाज्ञानविषयत्वं परोक्षं (शं.)
निरस्तम् ।

श्लोकस्यान्यन्वयं दर्शयति—तमेवम्भूतमित्यादिना ।
भक्त्या युक्तो योगबलेन’ इति पृथङ्निर्देशात् परो-
क्षप्राप्यव्यवसायिपुत्रार्थताप्रतीतिः स्यादिति तदपाकरणाय
विशिष्टैकार्थतां दर्शयितुं भक्तियुक्तयोगबलेनेत्युक्तम् ।

५ आ. मा. भा.—सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति—अभ्यासेति । अभ्यास एव योगोऽभ्या-
सयोगः । दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृष्ठं पुरिशयो नैनेन किञ्चनानाहतं
नैनेन किञ्चनानसृष्टम्” [बृ. उ. २।५।१८] इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम् । दिवु
क्रीडा—[धा. पा. ४।१] इति धातोः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—कुतोऽयमर्थः ? इत्यत उत्तरत्रैवमेव
व्याख्यानादिति भावेनाह—सदेति । द्वन्द्वदिशङ्काव्युदासार्थ-
माह—अभ्यास एवेति । अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य
प्रकृतोपयोगिनोऽभावादिति भावः । ‘पुरुषश्चाधिदेवतम्’
[८।४] इति प्रकृतो हिरण्यगर्भोऽञ्जोऽन्यत इति प्रतीतिनिरासार्थ-
माह दिव्यमिति । दिव्यत्वेन विशेषणत ईश्वर एवायमि-
त्यर्थः । ‘पू पालनपूर्णयोः’ [धा. पा. ३।४] इत्यतः

मनसोऽचलत्वे हेतुरितम् ; तस्य चावान्तरव्यापारः योग्यपर्याय-
युक्तशब्देन विवक्षित इत्याह आरूढसंस्कारतयेति ।
‘आवेश्य’ इत्यनेन योगप्रकरणेषूपैकं निश्चलावस्थायनं विवक्षि-
तमित्याह संस्थापयेति । अतः पुरुषस्यानस्यापि भूमध्यमेव
देशः देशान्तरानभिधानायोगप्रकरणान्तरेषूपदेशाच्च तस्मिन्नेतिरिति
विभाव्योक्तं तत्र भूमध्य इति । तमेवम्भूतं दिव्यं पुरुषम्
इत्यन्वयः । ‘तं तमेवैति’ [८।६] इत्यवधारणदर्शनात्
‘स तं परं पुरुषम्’ इत्यत्रापि ‘तं’ इतीतरव्यवच्छेदपर-
मित्यभिप्रायेणाह स तमेवोपेतोति । ‘यः प्रयाति स मद्भावं
याति’ [८।५] इति प्रकान्तप्रकार एवात्र विवक्षित इति
दर्शयति तद्भावं यातीति । भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति
भावः । तत्र तादात्म्यादिभ्रमं व्युत्सयति तत्समानैर्भ्रम्यो
भवतीत्यर्थ इति । परमसाम्यापत्तिव्यवच्छेदाय समनैर्भ्रमं
इत्युक्तम् । एतेन ‘कविम्’ इत्यादिभिः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः
ऐश्वर्यप्रदत्वाभ्रममुत्सरेयतयोकाः, न तु प्राप्यत्वादिभिरिति
फलितम् । एवमन्तिमकालसमवैक्यतया निर्दिष्ट एवाकारः प्रागपि
ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ९ ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—ध्येयमाह—कविमिति । कविं सर्वज्ञम् “यः सर्वज्ञः” [मुं. उ. १।९]
इति श्रुतेः । ‘त्वं कविः सर्ववेदनात्’ इति च ब्राह्मे । धातारं धारणपोषणकर्तारम्, ‘उधाय धारण-
पोषणयोः [धा. पा. ३।१०] इति धातोः । “धाता विधाता परमोत सन्दृक्” इति च श्रुतिः ।
‘ब्रह्मा स्थाणुः’ इत्यारभ्य ‘तस्य प्रसादादिच्छन्ति (ते तत्प्रसादादिच्छन्ति) तदादिष्टफलां गतिम्’
[म. भा. १।२।३१३।३५-३९] इति च मोक्षधर्मः । तमसोऽव्यक्तत्परतः स्थितम् । “तमसः पर-
स्तादित्यव्यक्तं वै तमः परस्ताद्धि सततः” इति पिप्पलादशखायाम् “मृत्युर्वाचं तमो मृत्युवां”
“मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्” [बृ. उ. १।१।२८] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरश्लोकगतविशेषणबलाच्च परमात्मै-
वायमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह—ध्येयमिति । आह विशिन-
ष्टीत्यर्थः । ननु कस्मिन्मन्त्रेषामप्यस्ति, तत्कर्म भगवतो विशेष-
णं ? इत्यत आह—कविमिति । परमेश्वरस्य सर्वज्ञं प्रमिते

भवेदिदं व्याख्यानम्, तदेव कुतः ? इत्यत आह—य इति ।
सर्वज्ञः कविशब्दाद्यै इत्येतत्कृतः ? इत्यत आह—त्वमिति ।
अन्वेषां तु ‘सर्वं विमोहितवियः’ इत्यादिना सर्वज्ञाभावः
प्रमितः । ननु धाता विरिञ्चोऽपि प्रसिद्धः, तत्कथमेतद्भूतवतो

विशेषण ? इत्यत आह—धातारमिति । कुतोऽयमर्थः । इत्यत आह—दुष्प्राप्ति । तृचः कर्तृवाचित्वे प्रसिद्धमेव । परमेश्वरस्य धातृत्वसद्भावे किं प्रमाणं ? इत्यत आह—धातेति । विधाता कर्ता । परमा समुच्च परमज्ञानरूपः । 'सर्वस्य धातार' इत्येतत् भगवत् एव, नान्येषामित्यत्र प्रमाणमाह—ब्रह्मेति ।

तेन भगवताऽऽदिष्टं दत्तं फलं दुर्लभं यस्य सा तथोक्ता । मोक्ष-धर्मे कथितमिति शेषः । तमसः परस्तादित्येतत् आदित्यादि-साधारणं इत्यतो द्वेधा समप्राणकं व्याचष्टे—तमस इति । स्थितमिति शेषोक्तिः । अप्राकृतविग्रहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

६ आ. मा. भा.—वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः—प्रयाणकाल इति । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां स्वीषज्ञाना-द्यसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्वत्तात्कथञ्चिद्भवतीति विशेषः । उक्तं च भागवते [३।५।४५, ४६] 'पानेन ते देव कथामुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा त्वापुःकुण्ठधिष्ण्यम् । तथाऽपरे त्वात्मसमाधियोगवलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् । त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ' इति । 'ये तु तद्भाविता लोका (के, बे) एकान्तित्वं समाश्रिताः । एतद्भ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्युत ' [म. भा. १२।३३४।४४] इति च मोक्षधर्मे । 'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तज्ञानभक्तिभिः । नियमेन तथापीरजयादियुतयोगिनाम् । वश्यत्वान्म-नसस्त्वीध-पूर्वप्राप्यते ध्रुवम् ' इति च व्यासयोगे ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरलोकोक्तं सर्वं सर्वोच्चिकमिषुसाधारण-मिति प्रतीतिनिरासार्थमाह—वायुजयादीति । साधका द्विविधाः, भक्त्यादिप्रधाना वायुजयादिप्रधानाश्चेत्यतो विशेषणं विशेषत इति । अनेन भक्त्यादीनां साधारण्यमाह । ननु च 'अनुस्मरेद्यः स तं परं पुरुषमुपैति' [लो. ९-१०] इत्यनव्यादेकरूप वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वम् ? उच्यते—एकस्मिन्नपि वाक्ये योगबलेनैव 'युगोमेव्ये प्राणमावेश्य ' इत्येतन्न सर्वविषयमि-त्येतावन्मात्रमत्र प्रतिपाद्यते । यथा " प्रातस्तथाय " इति श्रुतौ 'न शशं वदेत् ' इत्यादिकं किञ्चित्साधारणं किञ्चिद-

साधारणम् । कुतोऽस्यासाधारण्यं कल्प्यते ? इत्यत आह—वायुजयादीति । अतो न तत्सर्वसाधारणमिति शेषः । तर्हि को विशेषोऽन्वेषां, येन वायुजयादिहोक्षमधिकमतुभवति ? इत्यत आह—तद्वतां स्विति । निपुणानां, वायुजयादी । कथञ्चिदल्पेत्यर्थः । किञ्चिच्छीघ्रं चेत्त्यपि प्राहम् । अत्र प्रमा-णान्याह—उक्तमिति । यथा यथार्थं बोधम् । धिष्यं मन्दिरम् । इन्द्रियं त्वां विशन्त्येव, न तु त इवाजसा । तद्भावितास्तेन भगवता वासिताः । एतन्मुक्तिलक्षणं फलम् । तेनो नारायणा-ख्यम् । ईरः समीरः । युवं ब्रह्माप्यते तैः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—अभ्यासयोगयुक्तेनेति अभ्यस्यत इत्यभ्यासः, अभ्यासश्चासौ योगश्चे-त्यभ्यासयोगः, तेन युक्तेनाभ्यासयोगयुक्तेन परमं श्रेष्ठतमं दिव्यमप्राकृतं पार्थ ! अनुचित्तयन्याति तं नान्यगतिमिथ्यर्थः ॥ ८ ॥ कविं कान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं पुरातनमनुशासितारं सर्वप्राणिनां स्वधर्म-स्थितिनिर्भिन्नमणोरणीयांसं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमचिन्त्यं रूपं यस्य तमादित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्तात्परतो वर्तमानम् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन ध्रुवोर्ध्वे प्राणमावेश्य व्यवस्थाप्य सम्यग्यथाशास्त्रं स तं परं ब्रह्म पुरुषमात्मानं दिव्यमुपैति ॥ १० ॥

८ वै. प्र. गि.—एवं सप्तप्रधानमुत्तच्छ्रुत्वा इदानी-मन्तकालीनभगवत्समागणकारणोभूतान् भगवदुपासनभेदान् वक्तुमारभते—अभ्यासेति । अभ्यासश्च योगश्चेत्यभ्यास-योगौ । नित्यनैमित्तिकविरुद्धकालेषु मनसोपास्यसंशीलनं अभ्यासः, योगस्वरूपयोगकालेऽद्वितीयमानं यथोक्तलक्षणमुपा-सनम्, ताभ्यां युक्तेन, अत एव हेतोर्नान्यगामिना, अयं विषयः गान्धुं शीघ्रमक्षेप्यगम्यामि, तन्न भवतीति नाभ्यामि । 'गमिकर्माकृतनकरीष्टता' इतिवच समासः । तेन चेतसा

परम निरतिशयम्, अत एव दिव्यमप्राकृतं पुरुषमनुचित्तवत् तमेव याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अवचित्तनीयः पुरुषः कीदृशः ? तत्राह—कविमिति । कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिं अनुशासितारं निखिलजगन्नियन्तारं, अणोः सूक्ष्मात्परमाणादपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं दुर्घ्रियं, सर्वस्य धातारं पोषकं, अचिन्त्यमपरिमितमहिततया चिन्त-यितुमशक्यं रूपं यस्य तं तथोक्तम्, आदित्यस्यैव सकलजग-द्भासको वर्णः प्रकाशो यस्य तम्, सर्वजगद्भासकमित्यर्थः ।

तमसः अज्ञानावधकारास्पृष्टाद्वर्तमानं प्रकाशरूपत्वेन तस्मिन्
वर्तकम्, एवम्भूतं योज्यस्मरेच्चिन्तयेत् स तं पुरुषं यातीति
पूर्वमेव सम्बन्धः ॥ ९ ॥

एवमुक्तपासीनस्यान्तकालीनभगवदनुस्मरणपूर्वकं तत्प्राप्ति-
प्रकारं दर्शयति—प्रयाणकाल इति । एवमहाहरभ्यस्य-
मानया भक्त्या भजनेन युक्तः तस्यैव भक्तियोगस्य यद्वलं
चिरकालाभ्यासजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं तेन युक्तः, तत एव
हेतोः प्रयाणकाले मरणकाले च अचलेन परमपुरुषैकापेण
चेतसा तं पुरुषमवस्मरेदिति पूर्वस्मादवष्टब्धः । स चैवमनु-
स्मरन् तं दिव्यं परं पुरुषमुपैति । कीदृशो भूत्वा ? भुवोर्मध्ये

१० वृ० त० दी०— एवं सप्तप्रश्नानामुत्तरं निरूप्य प्रयाणकाले योगिनां ज्ञानिनां भक्तानां च तत्तत्स्वरूप-
प्राप्त्यात्मकं फलमाह—अभ्याससंयोगेति । नाभ्यागामिना विषयाद्यागामिना—(अक्षराद्यागामिना)—ऽनुचिन्तयन्परमं
पुरुषं नारायणं दिव्यं सूर्यस्थं याति समेव विशिनष्टि—कविमिति । यो योगी सर्वमयादाविधेवं परमात्मानं ज्ञानो-
रणीयांसं समनुस्मरेत् अणोर्जीवादप्यणुतरम् ‘अर्धो जीवकलां ध्यायेत्’ इति वाक्यात् । आदित्यवर्णं स्वप्रकाश-
स्वरूपं तदन्तर्बर्तितरूपं वायुरूपं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्वरूपं वा तमसः प्रकृतेः परस्तात्परतरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

ध्यानप्रकारं कालं चाह—प्रयाणकाल इति । भुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेति । स तं परं पुरुषमुपैति तत्समाकारः
सामीप्यरूपमाप्नोति ॥ १० ॥

१० पु० अ० त०—अथ तव तु मयाप्रतिनिर्दिष्टासाक्षा-
न्मयोपदिष्टत्वात् किन्तु मदाज्ञान्यतिरेकेणापि येऽन्यभावेन
स्मरन्ति तेऽपि मां प्राप्नुवन्तीत्याह—अभ्यासेति । हे पार्थ
मद्वक्तृ ! अन्यासो भगवत्सङ्गतुषीर्लनं, स एव योग उपायः,
तद्युक्तेन नाभ्यागामिना अन्यत्रोत्तमत्वज्ञानजजाड्यदोषरहि-
तेन चेतसा दिव्यं कीडात्मकं परमं पुरुषं पुरुषोत्तमभावं
निर्जितचेतसा अविचिन्त्ययत् भगवत्कृतस्मरणानन्तरं चिन्तयन्
स्मरन् हे पार्थ ! तमेव याति प्राप्नोतीत्यर्थः । पार्थेति सम्बो-
धनेन दृष्टासम्बन्धान्मत्कृतस्मरणानन्तरस्मरणेन यथा त्वं
मामाप्नोषीति बोध्यते ॥ ८ ॥

चिन्तनीयस्वरूपमर्मानाह द्वाभ्याम्—कविमिति । कविं
शब्दार्थरसिकं स्वगुणवर्णनश्रवणान्तरसंचितानुग्रहम्,
पुराणं अनादिसिद्धं सर्वदैकरसम्, अनुशासितारं भावादिवि-
धर्मनियन्ताम्, अणोर्नणीयांसं अणोः सूक्ष्मात् अणीयांसं
सूक्ष्मम् । अयं भावः—सूक्ष्माजीवात् सूक्ष्मं जीवभाव-

सम्यक्प्राणमावेश्य, प्रथमं हृत्पृष्ठरीके स्वात्मानं वशीकृत्य
तत उर्ध्वागामिन्या सुपुष्पनाम्बा गुरुपदिष्टवर्मना भूमिजय-
क्रमेण भूस्वर्गगत्य आश्वासकं तं स्थापयित्वा ततो ब्रह्मरन्ध्रा-
दुत्क्रम्य पुरुषमुपैति । “अन्तरेण ताडके । य एष स्तन इवा-
वलम्बते, सेन्द्रयोगिनि । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । वषपोऽथ
शीर्षकपाले” [तै० उ० १।१।१] “शतं चैका च हृदयस्य
नाभ्यस्तासां मूर्धानमभिनिष्ठुर्वैका । तयोर्ध्वागाम्यवस्तुत्वमेति
विष्वङ्मुन्या उक्रमणे भवन्ति” [कठो० ६।१६ छं० उ० ८।१६]
इत्यादिश्रुत्यर्थाऽज्ञानसन्धेयः ॥ १० ॥

भावनयोज्यस्वरूपप्राक्कथनेन तद्वृद्धिं बहिस्तद्वृद्ध्यादिविश्रित-
योज्यम् । सर्वस्य स्वकीयाद्योपस्य भावादिकृपाक्षरादि-
रूपपदार्थस्य धातारं पोषकम् । अचिन्त्यरूपं अलौकिककीडा-
यपरिमेषमहिमामयम् । आदित्यवर्णं रसात्मकतापतेजसा सर्व-
प्रकाशकम् । तमसः परस्तात् प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानम् ।
अत्रायं भावः—भावात्मकप्राप्तभक्तस्वरूपं प्रकटितलीलास्व-
रूपात् सर्वदा रसात्मकत्वेन वर्तमानमेवं पुरुषं पुरुषो-
त्तमम् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले अन्तकाले मनसा निश्चलेन मनसा सर्व-
कामरहितेन च पुनः योगबलैरेव संयोगात्मकभावैरेव
भुवोर्मध्ये भाग्यस्थाने सन्तं विद्यमानं योज्यस्मरेद्भावकृ-
तस्मरणानन्तरं स्थायैप्रकटज्ञानेन स्मरेत्, स तस्मिन्नेव
प्राणमावेश्य सम्यक् भावात्मकस्वरूपप्राप्त्या परं पुरुषं पुरुषो-
त्तमं दिव्यं कीडात्मकं उपैति समीपे दास्येन प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेव श्लोकत्रयेण विवृणोति—अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन ‘तत्र स्थितौ
यत्नोऽभ्यासः’ [पा० यो० सू० १।१३] इति सूत्रितोऽभ्यासः, तत्र ध्येये वस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणार्थो यत्नः, स च
विजातीयप्रत्ययानन्तरितसंज्ञातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः, सोऽत्राभ्यासः । तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रति-
मादिविराडादिर्वा । अस्मिद्धस्तु मानसप्रतिमाविः, तत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासम्पादने तत्र स्थैर्यसम्पादने
ते विषयमेदाद्भिगुणो यत्नः कर्त्तव्यो भवति । सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणार्थं एक एव यत्नः ।

तत्र यथा स्वतः स्वच्छः स्फटिको जपकुसुमोपरागाद्धोहितः स्फटिक इति तत्र लौहियाध्यासः, तत्प्राक्कल्या-
न्तत्रैव स्फटिकशीरोर्मोषे पद्मारागत्वाध्यासः, पद्मारागेऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाध्यासः, तत्रैव तदानीमेव किञ्चि-
दूरस्थेः निहीनोपलब्धाध्यास इत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेण शुद्ध एक एव स्फटिकः पञ्चविधो भवति; एवं स्वतःशुद्धं
चेतन्यं, मायोपरागात्तदेवेष्टः, मायाप्राप्त्येव तस्यैवेष्टस्त्वंशरोर्मोषे तत्रैव सूत्रात्माध्यासः, सूत्रेऽप्यज्ञानदाढ्या-
द्विराडध्यासः, तत एव विराडेकदेशेऽपि शरीरादिषु आत्मत्वप्रमः ।

तत्र यथा घटान्तर्गतैः प्रदीपो घटमात्रं भासयति, घटच्छिद्रात् बहिर्गतः कश्चित्स्वप्रभया संसृष्टं विषयमव-
भासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्त्तिपदार्थजातं प्रकाशयति; तद्वद्देहान्तर्गतां चित्तिदेहमात्रं
भासयति, देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गता सती तत्सन्निकृष्टं कश्चिद्विषयं रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरुक्त-
युक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते लपरिच्छिन्ना सती कृत्स्नं विराडात्मानमवभासयति । यथोक्तं बाह्यप्रत्ये-
ष्वपि—‘मणिशुद्धवहतारासोमसूर्यादयोऽपि क्षितिर्विषयमिहालपं बाह्यमुद्योतयन्ति । सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्योति-
रन्तस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेण’ इति । सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानः,
तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण सङ्कल्पक्रमेण सदीक्ष्यमात्राभिनिर्वृत्तत्वात्सर्वस्य प्राक्सङ्कल्पादसत्त्वात् । तथा
च भुतिः—“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छां. उ. ८।२।१] इति ।
‘दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः’ [न्या. द. ४।२।२] इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषा रागादयः ।

तदेवं प्रकाशमाने विराजि ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः’ इति शास्त्रप्रामाण्यादुपासकेन
गृहीतोऽहङ्कारो यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया आन्तिरूपतयापि स्वाभाविकदिहाहङ्कारात्सत्यरूपः । यथा स्फटिके ही-
नोपलब्धहापेक्षया इन्द्रनीलत्वप्रहस्तद्वत् । यथा च स्फटिके प्रणिधीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविवृद्धाविन्द्रनीलत्वं
बाधित्वा पञ्चरागत्वं, तद्वाधेन लोहितस्फटिकत्वं, तद्वाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एवं गुरुक्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि
प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यबाह्यं रूपमपेक्ष्य आन्तरेऽन्तरे अवतिष्ठते । चरमं विदुर्द्वं रूपं प्राप्य तु स्वयमेव
विद्योयते । यथोक्तम्—‘येन त्यजसि तस्यज’ [म. भा. १२।३२९।४०+३३।१४४] इति । येन मनसा त्यजसि
विराडादिभावं तदपि मनस्यजेत्यर्थः ।

तदेवं व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सूत्रान्तर्यामिषु मनसः स्थिरीकरणार्थं यत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योगः ।
समाधिर्ध्येयवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं, तेन गुणेन युक्तं यच्चैतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना नैकचेतित्वसमासेन ।
तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं निरस्ताशेषोपमं “यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वोपापमनं औपचरसात्सुखः” [बृ. उ. १।४।१] इति निर्वचनार्थः । दिव्यं द्योतमानमनुचिन्तयन्नहमेव भगवान्सर्वात्मा वासुदेव इति सत्तमाचार्योपदेश-
मनुव्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ ! । तथा च श्रुतिः—“यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय (नामरूपाद्विमुक्तः) परात्परं पुरुषमैति दिव्यम्” [मुं. उ. ३।२।८]
इतः परात्परात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥

तदेवमुपासनायाः स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह—कविमिति । कविं ज्ञानतद्दर्शिनं, सर्वज्ञं, पुराणं
चिरन्तनं, अनुशासितारं जगतोऽन्तर्धामिणं, अणोः सूक्ष्मादप्याकाशदेरणीयांसं सूक्ष्मतरं, योऽनुस्मरेत् अनु-
चिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागोऽन्तः प्रदातारम् । अचिन्त्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिच्चि-
न्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य तं आदित्यवर्णं, सर्वजग-
दवभासकमित्यर्थः । तस्मो देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाविद्यातः परतात् पराचीनं; सति देहाभिमाने
न प्रकाशते, योगयुक्तस्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपासनायाः कलमाह—प्रायेणेति । प्रायणकाले मनसाऽचलेन हृदयन्तरवर्जितेन । अकत्या भगवति
वासुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तः, योगबलेन योगो मनःप्राणेन्द्रियक्रियानिरोधः हृदयपुण्डरीके तेषां वशी-
करणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तरस्थानेश्वरोहाव-
रोहक्रमेण सञ्चारितपवनोऽन्तःकाले भ्रुवोर्मध्ये आह्लाचक्रे प्राणं आवेशय सुषुप्त्या नाड्या मूलाधारादुत्थापन-
पूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनं, तच्च भ्रमध्यातुर्भु-
जोद्यमाने वायौ मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्यामवस्थायां न भवतीत्यन्यप्रत्ययस्तत्रैव सम्प्रायाः । ततोऽर्चिर्वादि-
मार्गोपर्वणा अमानस्य पुरुषस्य स्थापनविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यम् । तद्वासना-
वासितं मनो भ्रमध्यायोगिना ऊर्ध्वया नाड्या वसिष्ठे प्राणे मुक्तपुवद्वाण्डखर्पं भिन्ना प्रचलिते सति लब्ध-
वृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राबल्यायोगमाहात्म्याच्च दिव्योपाप्युपेतमर्चिर्वादिपदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं
प्रयत्निवाह्यमानममानवेन च पुरुषेण सङ्गच्छमानं, तेन च यथामिलधितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति ।
तदिदमुक्तं ‘भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेशय’ इति । स एवं कृत्वा योगी ‘कवि पुराणं’ इत्युक्तलक्षणं परं पुरुषं
हिरण्यगर्भरूपं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशङ्कप्रतिपाद्यमुपैति समीपे प्राप्नोति ; तल्लोकं प्राप्नो-
गी. हि. १२

तीत्यर्थः । न हि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपत्युपरि कल्पनाऽस्ति, किं तर्हि सर्वे हिरण्यगर्भलोकस्थे सत्यलोक एवान्तर्भवन्ति । “परा हि सोपासनकर्मातिर्हिर्ण्यगर्भप्राप्यता” इति बृहदा-
रण्यके तद्भाषणाद्यौ च स्पष्टम् ॥ १० ॥

ॐङ्कारब्रह्मोपासनं सफलः तत्प्रकारश्च ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः * ।

‡ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेणं प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— (योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्म प्राप्यत इत्येवं प्राप्तं इदमु-
च्यते ।) पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपिप्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभि-
धानं करोति भगवान्— यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदाद्वैत्ता वदन्ति
“ (तद्वा) एतद्वैतदक्षरं गांश्चि ब्राह्मणा अभिवदन्ति” [बृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तक-
त्वेनाभिवदन्ति “अस्थूलमनगु” इत्यादि । किञ्च विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां
यद्यतयो यतनशीलाः सत्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमि-
च्छतः—‘ज्ञातुं’ इति वाक्यशेषः—ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं
ते तुभ्यं सङ्ग्रहेण—सङ्ग्रहः सङ्क्षेपस्तेन—सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— येनकेनचिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले
भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सत्यमिमानेन नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन प्रकृत-
परमपुरुषस्य त्रैविद्यवृद्धप्रसिद्धा प्रामाणिकत्वमाह— पुनरपीति ।
उपायो वक्ष्यमाणो षोडशः । अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थ-
विदामपि कथं वचनं ? इत्याशङ्क्याविषयत्वमत्यक्तवैवेति मत्वा
श्रुतिसुधारति—तद्वा इति । तथापि तस्मिन्नविषये सर्वविशेष-

सूत्रेण वचनमुचितमित्याशङ्क्याऽह— सर्वेति । न केवलं
विद्वदनुभवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म, किन्तु सुकोपसृज्यतया मुक्ता-
नामपि सिद्धमित्याह— किञ्चेति । केषां पुनः सत्यासित्वं ?
तदाह— वीतरागा इति । ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि ब्रह्म ज्ञेय-
त्वेन प्रसिद्धमित्याह—यच्चेति । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म मम ज्ञातुं
शक्यं ? इत्याकुलितचेतसमञ्जेन प्रत्याह— तत्ते पदमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह— यदक्षरमिति । यदक्षरमस्थूलत्वादिगुणकं
वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति,
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये— पद्यते गम्यते चेतसेति पदम् ; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं
यथोपास्यं, तथा सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ मन्दप्रयोजनोक्तपरव्याख्या-
तिक्षेपाय ‘यदक्षरम्’ इत्यादिषोडशयर्थार्थमाह— अथेति ।
स्मरणशब्दोऽनोपासनस्यान्तिमप्रत्ययस्य च सङ्गाहकः, उभयो-

रपि स्मृतिविशेषत्वात् । “नावेद्विन्मसुते ते बृहन्तम्” [यजुः-
का. ३।५१।७] इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरेण “वेदविदो
वदन्ति” इत्यनेन स्मृतिवैशेषिकप्रकारकथनम्— अस्थूलत्वादि-

* विशेषेण निरूपेण इतो गतो रागो येषां ते वीतरागाः । ‡ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।” [कठो. २।१९] इति ।

१ सम्यग्दर्शने निवीयतेऽनेनेति सङ्ग्रह उपायस्तेनोपायेनैतत्पदमिधास्ये— उपायमत्र सतताभ्यासाय वक्ष्ये इत्यभिनव-
गुणाचार्याः । वामनस्तु—

पद्यते प्राप्यतेऽनेनेत्युपायः पदसंज्ञितः । सम्यग्ग्रहश्च प्राणानां सङ्ग्रहः प्राणसंयमः ॥

मित्रा योगेन चकाणि कमराधारं समुज्जयेत् । भूमध्यचक्रपर्यन्तमेतावत्पूर्वदीप्तिम् ॥

वक्ष्यत्यग्रे ब्रह्मरन्त्रं मित्रा यानविधिं विधुः । तस्मात्सङ्ग्रहस्यान्वेन ज्येष्ठोऽत्र प्राणसङ्ग्रहः ॥

—इति व्याख्यायाम्यमतमेवं दूषयति—

यत्तु सङ्क्षेपत इति व्याख्यानां तदसम्भत् । अत्र देवेन सङ्क्षेपः सर्वत्रैवाप्रितो यतः ॥

किञ्चापुस्त्याऽपि सङ्क्षेपाद्वक्ष्य इत्येवञ्चोचनः । सङ्क्षेपाद्वकि चेदत्र शेषिष्यति किमर्जुनः ? ॥ इति — अविगीता ।

गुणकमिति । “अस्युत्पन्नपञ्चत्वम्” [बृ. उ. ३. १. ८] इत्यादिश्रुतिरिह विवक्षिता । ब्रह्मचर्यं ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यद्वा “अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ... अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ... अथ यन्मौनमित्याचक्षते ... अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्” [छां. उ. ८. १९. १, २] इति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्त्यर्थं या काचित्पि चर्या ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा यतय एव “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति” [कठो. २. १५] ।

इत्यत्रापि कर्तारः । एतेन फलोपाययोः प्रदर्शनम् । पदशब्दस्यात्र स्वरार्थानुपपत्तेरुपपन्नं योगमाह— एद्यत इति । अत्र पदशब्देन ज्ञानविषयस्त्वमुत्वेन उपास्यत्वादिकम् अभिप्रैतमित्याह— गम्यते चेत्तसेति । यत्तच्छब्दाभिप्रायं प्रतिदिमाह— तस्मिन्निष्ठेति । अक्षरशब्दस्यात्र विकारादिदोषरहितपरमात्मविषयत्वात् मत्स्वरूपमित्युक्तम् । स्वासाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूपपरमात्मोपासनमलाक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव ध्येयं प्रपञ्चयति— यदक्षरमित्यादिना । प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् । पद गतौ [४।६३] इति धातोः । “तद्विष्णोः परमं पदम्” [ऋक्सं. १।२।६।५+कठो. ३।९] इति श्रुतेश्च । “गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः” इति वचनाच्चारदीये ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— कमनुक्त्यर्थं ओङ्कारोपासनमुच्यते इत्यन्वथाख्यास्यानवपाकतुमाह— तदेवेति । बाहुजययुतानां मरणकाले कर्तव्यमेव, ‘मामनुस्मरन्’ [८।१३] इत्यादि-

विरोधादिति भावः । ननु पदत्वं शब्दस्वर्यैर्कोरस्य सम्भवति, न विष्णोः रित्येत आह— प्राप्यत इति । कर्मण्यकारप्रत्ययः । पदं स्वरूपमिति प्रयोगप्रदर्शनम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— यदिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम् “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि” [बृ. उ. ३।८।९] इति श्रुतेः । वेदविदो वदन्ति । विशन्ति प्रविशन्ति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारित्र्यं चान्तर्य-नुतिष्ठन्ति । सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. नि.— एवं ‘अस्यासयोगयुक्तेन’ [८।८] इत्यादिभिस्त्रिभिरेकमुपासनमुक्तम् । इदानीम् “सर्वे वेदा यत्तदमात्रमन्ति तपसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्क्षेपेण ब्रवीमि— ओमित्येतत्” [१।२।१५] इति कठवस्तुकोमोङ्कारब्रह्मोपासनं वक्तुं प्रतिजानीते— यदक्षरमिति । वेदविदो यदक्षरं वदन्ति “एतद्वै तदक्षरं गार्गि” [बृ. उ. ३।८।८] “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” [छं. उ. १।१।५] इत्यादिभिः । न केवलं वाचा वदन्ति, किन्तु युक्ताः स्वप्राप्यतयाऽनुभवन्ति चेत्याह— विशन्तीति । वीतरागा निस्पृहा यतयः यदक्षरं विशन्ति स्वरूपतया प्रविशन्ति । न केवलं ज्ञानिभिर्नुयुतम्, किन्तु जिज्ञासूनामपि सर्वैः प्रयात्सदर्थं एवेत्याह— यदिच्छन्त

इति । ज्ञातुमिति शेषः । यज्ज्ञातुमिच्छन्तः साधकाः गुरुकुल-वासादिरूपं ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । “ब्रह्मचर्यं” इति गृहस्थवान-प्रस्पृधमाणां यागदानतपसामन्युपलक्षणम्, “तमेतं वेदानु-वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसानाशकेन” [बृ. उ. ४।३।२२] इति श्रुत्या ब्रह्मचारिधर्माणां गृह-स्थादिधर्माणांमपि विविदिषासाधनत्वेन विधानात् । एवं वेदानुवचनयज्ज्ञानतपोभिर्जिज्ञासितव्यं वीतरागैर्यतिभिः प्रवे-ष्टव्यमखिलवेदरहस्यं कथमहं विजानीयमित्याहुलो मा भूः, अहं खलु ज्ञापयामीत्यभिप्रायेणाह— तत्ते पदमिति । तदक्षराख्यं पश्यते गम्यत इति पदं ब्रह्म ते तुभ्यं सङ्क्षेपेण सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये यथा तव बोधो भवति तथा प्रकर्षेण वक्ष्ये ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— इयं त्वयियज्ञप्राप्तिरुक्तयोगिनस्त्रिभोक्ता, अक्षरब्रह्मात्मचिन्तकानां ज्ञानिनां तु स एव च लभ्यो भवतीति प्रतिज्ञानैस्तनुपासकानाह— यदक्षरमिति । वेदविदो ब्राह्मणाः “एतद्वै तदक्षरं गार्गि” इत्यभि-वदन्ति [बृ. उ. ३।८।८] । प्रायो वेदविदां वादोऽक्षरपर्यवसायीति गम्यते । यतयो वीतरागाः परममोहाः यत् विशन्ति एकत्वमाप्नुवन्तीति सङ्घासिनां प्राप्यतयोक्तम् । ‘यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति’ इति ब्रह्मचारिणां तदक्षर-स्वरूपं मत्पदरूपत्वारपदम् ‘चैवे च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे’ इति वाक्यात् ‘अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि’ इति निबन्धाच्चरणरूपमेतत् ते सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये तेषां गम्यमिति वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भक्तियुक्ता अपि तदेव प्राप्नुवन्ति, योगयुक्ता अपि च, तदा तयोः को विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायां तयोः प्राप्यरूपमाह— यदक्षरमिति । वेदविदो वेदान्तज्ञा यदक्षरं वदन्ति, यत् वीतरागा विरागिणो यतयः सर्वथागा-

दिप्रयत्नवन्तो विशन्ति यत्रैक्यं प्राप्नुवन्ति, यदिच्छन्तो यत्स्वरूपज्ञानेन प्राप्तीच्छन्तः ब्रह्मचर्यमिन्द्रियप्रतिग्रहं गुरुकुले चरन्ति, तत्पदं तेषां प्राप्यं ते तुभ्यं सङ्क्षेपेण ज्ञानार्थं प्रवक्ष्ये कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘अन्योऽर्थे प्राणमावेशय’ [१०] इत्युक्तं तत्किं कृत्वा कर्त्तव्यं ? तत्कृत्वा च किं कर्त्तव्यं ? इत्येतद्वयं वदिष्येस्तत्र प्रतीकत्वेन चिन्त्यं प्रणवं तद्वाद्यच्चवाचकयोरेभेदविवक्षया स्तौति— यदिति । यदक्षरं प्राण-

वाक्ये वाचकं वेदविदो वेदादौ वदन्ति । यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यं— “एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-
स्थूलमनण्वह्वस्वमदीर्घम्” [बृ. उ. ३।८।८] इत्येवंलक्षणं वा वेदविद उपनिषद्भिदो वदन्ति, यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्म-
प्रतीकत्वेन शरणौकुर्वन्ति; पक्षे सम्यग्दर्शने सति सरित्सागरन्यायेन यत्प्रविशन्ति यतयः । यदक्षरमिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्ते पदं वर्णत्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण
प्रवक्ष्ये । अयं च वाच्यवाचकयोरेभेदः स्मृतिच्छायाया गम्यते “अन्यत्र धर्मादित्यत्राधर्मात्” [कठो. २।१४]
इति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्ब्रह्मन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं
चरन्ति तत्ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” [कठो. २।१५] इत्योङ्कारेणोपसंहारात् तत्फलं च प्रतीकभावात् ओ-
ङ्कारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरे “एतद्वै सत्यकाम परं
चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः” इत्युपक्रम्य “तस्मात् (एवं) विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति” [प्रश्नो. ५।२]
इति दृष्टम् । आयतनं शालग्रामवत् प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— “स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत ! कतमं वाच
स तेन लोकं जयतीति । तस्मै सरोवाच, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः” [५।१; २]
इत्युपक्रम्य “यः पुनरेतं (एतत्) त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत” [प्रश्नो. ५।५]
इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादित्यत्राधर्मात्” इति उपक्रम्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्ब्रह्मन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” [कठो.
२।१४, १५] इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण (वा) च परब्रह्म-
प्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमनुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्,
तदेवेहापि “कवि पुराणमनुशासितारम्” [८।९] “यदक्षरं वेदविदो वदन्ति” [८।११] इति
चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं
योगधारणासहितं वक्तव्यं, प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सर्वेति ।

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यक्तीकुर्व-
न्नोङ्कारद्वारा ब्रह्मोपासनं श्रुत्युक्तमकामति—स यो हेति । सत्य-
कामेनाभिध्यानफलं जिज्ञासुना ‘भगवन्’ इति पिप्पलादः सम्बो-
ध्यामिसुखी क्रियते । निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमेव धोतयन्तावभि-
ध्यानस्य फलवत्त्वेन कर्तव्यदर्शमावेदयतः । मनुष्येषु मध्ये स
योऽपि हृत्तो मनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा

सर्ववेदवारमुत्तमोङ्कारमभिमुख्येन ध्यायीत । तत्राभिध्यानं
‘आप्रायणात्’ [ब्र. सू. ४।१।१२] इति न्यायेन मरणान्त-
मनुष्ठेयम् । स चैवमनुत्तिष्ठन्प्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जेत-
व्यानां बहुत्वात्कतमं लोकं जयतीति प्रश्नं पृथक्ते सत्यका-
माय पिप्पलादनामा किलाऽऽचार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच । तत्र प्र-
ममभिध्येमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन महीकरोति—एतद्वा इति ।

१ अत्र केचित्—ईश्वरप्रणिधानेन संसारहेतोः स्वात्मगोचराज्ञानस्य स्वात्मगोचरमुत्तमयोगमन्तरेण निवृत्त्युपायात् तस्य
साक्षात्मोक्षहेतुत्वं न सम्भवति, किन्तु अन्तरागोन्मुखमद्वारा योगसम्पादकत्वमेव । तथा च सूत्रम्—‘समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणि-
धानात्’ (पा. यो. २. ४४) इति । तस्मादविरोधाच्च—‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् आत्मनो योगधारणामा-
स्थितः’—इति व्याख्येयम्—इति वदन्ति । अन्ये पुनः—निरतिशयशक्तिमदीश्वरप्रणिधानमुत्कर्षकाग्रासुपगतं त्रिवैव योगादि-
कर्म मोक्षहेतुः । तथाच भक्तिश्रीमासासूत्रम्—‘उत्कान्तिः स्मृतिवाक्यशेषाच्च’ (शां. भा. सू. २. २. २६) इति । परमार्थो
उत्कान्तिः कर्मसङ्गृह्य ऊर्ध्वगमनम् । कुतः ? स्मृतिवाक्यशेषात्—स्मृतयो गीतायाः तासां वाक्यशेषैः परमकावेनोत्कान्तिः
समर्थते इति तदर्थः । तस्माद्यथावद्विद्यतेव शुक्तिमित्याहुः ।

—अविगीता ।

त्रिसन्निपाकारोकारमकारमकेनेति यावत् । 'शेऽभिध्यायी(सः) तमेव यथाभिध्यानां पुरुषमधिगच्छति' इत्यादिवचनेनोपासनमोङ्कारस्योक्तमित्यर्थः । प्रभुधुतिवत्कच्छब्दो च तत्रैवायं प्रवृत्तेत्याह—अन्यत्रेति । अव्यवधानेनोपनिषदां व्यवधानेन च कर्मश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि पर्यवसानं दर्शयति—सर्वं इति । तपसापि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह—तपांसीति । तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह—यदिच्छात इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः सङ्क्षेपेण कथनमोङ्कारद्वारकमिति कथयति—ओमित्येतदिति । उदाहृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति—परस्म्येति । तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं यथोक्तैर्बन्धैरुक्तमिति सम्बन्धः । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि "तत्त्वमसि" [छां. उ. ६।८-१६] आदिवाक्यादेव प्रतिपत्तिधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोङ्कारस्योपन्यस्यते ? तत्राऽऽह—परेति ।

१ शां. भा.—सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ, तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाङ्गोर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—श्रोत्रादीनां कुत्र द्वारत्वं ? तत्राऽऽह—उपलब्ध्यापि । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषवर्जनद्वारा तेष्वो वैसृक्ष्यापादनम् । कोऽयं मनसो हृदये निरोधः ? तत्राऽऽह—निष्प्रचारमिति । मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति—तत्रेति । ऊर्ध्वमित्यत्रापि

यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरूपयते, तथापि मन्दानां मध्यमानां च तदीहोत्पत्तेनोङ्कारो विवक्षितस्तथोपासनं ब्रह्मदृष्ट्या धुतिभिर्पदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रममुक्तिफलवादानुष्ठेयत्वं सूचयति—कालांतर इति । भवत्वेवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्त्वावता प्रकृते किमायतं ? इत्याशाङ्क्याऽऽह—उक्तं यदिति । तदेवेहापि वक्तव्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति—कविमित्यादिना । पूर्वोक्तरूपेणेत्यभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः । औत्स्योपासनस्यानुचमानस्य सोपस्फुटत्वं सङ्गिरते—योगेति । तर्हि कथम् 'अनन्यचेताः सततम्' [८।१४] इत्यादि वक्ष्यते ? तत्राऽऽह—प्रसक्तेति । ओङ्कारोपासनं प्रसक्तं, तन्मन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं, तद्वारा चापुनराक्यादि वक्तव्यकोटिनिषिद्धमित्यर्थः । उक्तेऽयं समनन्तरग्रन्थमुत्थापयति—इत्येवमर्थ इति ।

हृदयादिति सम्बन्धेन । सर्वाण्युपलब्धद्वाराणि श्रोत्रादीनि सन्निध्य वायुमपि सर्वतो निरुध्य हृदयमानीय ततो निर्गताया सुपुत्रया कण्ठभ्रमश्रमललाटकमेण प्राणं मूर्धन्याधाया योगधारणामारुह्यो ब्रह्म व्याहरन्तं च तदर्थमनुस्मरन्परमां गतिं यातीति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—तत्रैव च धारयन्—ओमिति ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन्नुच्चारयन्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् यः प्रयाति प्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं शरीरं, 'त्यजन्देहं' इति प्रयाणविशेषणार्थं, देहत्यागेन प्रयाणमात्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं त्यजन्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि प्राणमाधाय धारयन्किं कुर्यात् ? इत्याशङ्क्यान्तरलोकावतारयति—तत्रेवेति । एकं च तत्क्षरं चेत्येकाक्षरमोमित्येवैरूपं तत्कथं श्रेष्ठति विशिष्यते ? तत्राऽऽह—ब्रह्मण इति । यः

प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति भुवता पुनरुत्तिराश्रिता स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विवृणोति—देहेति । एवमोङ्कारं उच्चारयन्नर्थं आधिध्यायन्तानिष्ठः स पुमातित्यर्थः । 'परमां' इति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—सर्वद्वाराणीति । सर्वाणि श्रोत्रादीनिन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि संयम्य स्वव्यापारेभ्यो त्रिनिवर्त्य हृदयकमलनिविष्टे मध्यक्षरे मनो निरुध्य योगार्ह्यां धारणामास्थितः मध्येव निश्चलां स्थितिमास्थितः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं मूर्धन्याधाया देहं त्यजन् यः प्रयाति, स याति परमां गतिं प्रकृतिविविक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' [८।२०, २१] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्यत्र नवद्वार-प्रतीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयताद्योतनाय चाह सर्वाणि

श्रोत्रादीनीति । द्वारानुबन्धरहितस्पर्शनादीन्द्रियाणां कथं द्वारशब्दार्थेत्येवमोक्तं ज्ञानद्वारभूतानीति । संयमनमत्र शब्दादि-

विषयौन्मुख्यनिवर्तनमित्यभिप्रायेणाह स्वव्यापारभ्यो वि-
निरस्त्येति । 'मनो हृदि निरुध्य च' इत्यत्र हन्मात्रस्य ध्येय-
तानुपपत्तेत्यशोकं हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षर इति ।
हृच्छब्दोऽत्र तत्रत्यपुरुषलक्षकः ; अन्यथा 'मामनुस्मरन्' इत्य-
नन्तरोक्तौ घटेति भावः । अर्थकमेण बलवता दुर्बलस्य
पाठकमस्य बाधमभिप्रेत्य 'मनो हृदि निरुध्य' इत्यस्या-
नन्तरम् 'आस्थितो योगधारणाम्' इत्यादिकं व्याख्यातम् ।
प्रत्याहारानन्तरपठितधारणाव्यवच्छेदायाह योगाख्यां धार-
णामिति । षष्ठी समासात्समानाधिकरणसमासस्य प्राकृत्यं
निषादस्थपत्तिन्यायसिद्धम् । 'स्थपत्तिनिषादः स्यात् शब्द-
सामर्थ्यात्' [पू. मी. ६।१।५१] इति । धारणाश-
ब्दाधिक्याभिप्रेतमाह मय्येव निश्चलां स्थितिमिति ।
प्रणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् 'मम' इति वचनदेश इत्यभिप्रा-
येण मद्वाचकमित्युक्तम् । मन्त्रस्यार्थविशेषप्रकाशनमुख्येनोप-
कारकत्वमप्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनाद्विबलितमित्यभिप्रायेण
वाच्यं मामनुस्मरन्त्युक्तम् । प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं
योगात्मत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । यथा कठवल्ल्यां
[२।१५] 'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पाति सर्वाणि च
यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्गहेण ब्रवी-
म्योमित्येतत्' इति ।

अत्र नाम्ना नामिनो निर्देशः । तथा "प्रणवो धनुः
शरो ह्यात्मा ब्रह्मा तद्वत्समुच्यते । अमरत्तेन वेदव्यं
शरवत्तन्मयो भवेत्" [मुं. उ. २।२।४] इति । तथा "आत्मानम-
रिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्भयनाभ्यासा- (हेवं
पश्येन्निरु-) त्यश्चेद्ब्रह्माग्निगृहवत्" [ध्यानबिंदु. २२] इति ।
तथा "ओमित्येवं ध्यायथात्मानम्" [मुं. उ. २।२।६]
इति । तथा "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरु-
षमभिधायीयत स तेजसि सुखं सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वच-
विनि- [मुं. उ.]-सुंक्त एवं ह वै स पाप्मानो विनिर्मुक्तः स
सामभिरुनीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माजीववषात्परापरं पुरि-
शायं पुरुषमीक्षते" [अश्वो. ५।१५] इति । तथा "बह्वैयथा
योगिणस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवे-
न्यथोनिगुह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा
प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्भयनाभ्यासादेवं पश्येन्निरुहवत्" [
थे. उ. १।१३; १४] इति । अत्रैव श्लोके 'अपश्येन्निरुह-
स्थितम्' [सं. स्मृ. ७।१६] इति योगयाज्ञवल्क्यपाठः ।
तथा 'कस्यिच्छयाग्निनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कार-
स्तु तथा योज्यः शान्तये शान्तिमिच्छता । यस्मिन् स लीयते
शब्दस्तत्परं ब्रह्म भोज्यते' [] इति । तथा 'ओं
खं ब्रह्म खं पुराणम्' [द्रु. उ. १।११] इति । 'ओमित्येतदक्षरमादौ
... ब्रह्मास्य पादाश्वत्वारो वेदाश्चतुष्पादिवदक्षरं' [परं ब्रह्म]
"पूर्वोऽस्य मात्रा दुष्यिव्यकारः" इत्यारभ्य "प्रथमा रक्तपीता
महद्ब्रह्मदैवत्या, द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुर्ब्रह्मा, तृतीया
शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या, यावत्सप्तोऽस्य चतुर्ध्वमात्रा सा

विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या" [अ. शिखो. १] इति च ।
अत्र अर्धमात्राधिदैवतभूतः पुरुष एवावतौर्णवस्थो द्वितीया-
त्रादैवत्वेन विष्णुरिति चोक्तः । तथा "ओमिति ब्रह्म ओमि-
तीदं सर्वम्" [तै. उ. १।८।१] इति, "ओङ्कार एवेदं
सर्वम्" [छां. उ. २।२।३] इति । तथा "हृदिस्था देव-
ताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिष्ठो
मात्राः परस्तु नः । तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादो य उत्त-
रतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः, स प्रणवो यः प्रणवः स सर्वव्यापी,
यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं, यतारं तत्सुखं,
यत्सुखं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म" [अ.
शिर. उ. ३] इति । अत्र प्रकरणादिवादात् प्रतर्दनेविषयवदन्त-
रितं शासनमनुसन्धेयम् ।

सुमुखोत्तरकमप्रकरणे च प्रणवः श्रूयते "अथ यत्रैतदस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति, अथैतैरेव रदिमभिरुध्वैकामकमेत, स ओमिति
वा होद्वासीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति, एतद्वै
खलु लोकस्य द्वारं विद्युषां प्रपदनं निरोधोऽविद्युषाम् । तदेव
श्लोकः— शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनि-
स्थतैका । तयोध्वैमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मुखा उरक्रमणे
भवन्ति" [छां. उ. ८।६।५] इति । महाभारते स मेधेश्व-
रवचनम् 'ओमित्येवं सदा विप्राः पठन्त्येव ध्यात केवधम्'
[द्र. वं. वि. प. १३३।१०] इति । आह च भगवान्याज्ञवल्क्यः—
'देवतायाः परायाश्च ह्यालम्बः प्रणवः स्मृतः । कश्चिराध-
नाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै ॥ तदाराधनासामिच्छे
प्रतौ व्यञ्जिकां यथा । धातुद्वयादिपाषाणेः ब्रह्मा भव्यं
निवेशयेत् ॥ ब्रह्माभक्त्यादारायैव तस्य देवः प्रसीदति । ओङ्का-
रेण तथा चात्मा ह्युपास्ते स प्रसीदति । []
'सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्याधाया-
त्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
व्याहरन्मामनुस्मरन्' । यः प्रायति ख्यन्तुं देहं स याति परमां
गतिम् ॥ य एतं प्रवेष्टवानाद्यमरं प्रतिप्रयते' इति । अत्र
ततोऽक्षरेण वेदेन वेद्यं ब्रह्माधिगच्छति ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेत-
दालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
अष्टविग्रहो देवो भावप्राज्ञो निराभयः । तयोङ्कारः स्मृतं नाम
तेनाहृतः प्रसीदति । तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा शुचीं
तत्परः । ब्रह्मोङ्कारविधानेन तत्वेन प्रतिप्रयते' इति । अत्र
'सर्वद्वाराणि' इत्यादिश्लोकोभगवद्वाक्यतया प्रसिद्धोऽरुदा-
हरणात् 'साम्' इति निर्देशस्तद्विषयः । पुनश्चात्र हैरण्यगर्भादि-
सिद्धान्तेषु प्रणवायै प्रपञ्च्यान्तेऽप्याह— 'त्रिरात्मा त्रिस-
भावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा श्लेष भगवद्वाचकः
स्मृतः । बले वीर्यं तथा तेजश्चिरात्मेति च संक्षिप्तः । ज्ञानैश्वर्यं
तथा शक्तिश्चैवमाव इति स्मृतः । सङ्कर्षणोऽथ प्रयुषो हानि-
रुद्धस्तथैव च । त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः ॥
भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यकाव्यको वायु-
देवः प्रभवः प्रलयस्तथा' ॥ इति । यथात्र हैरण्यगर्भाकपिलावा-

नतरतपसस्तत्कुमारब्रह्मिण्युत्पत्त्याख्येयुः सिद्धान्तेष्वर्थभेदवर्णनं, तदपि तत्तदर्थविशेषान्तरितपरमपुरुषपर्यवसानमभिप्रेत्येति मन्तव्यम् । अत एव हि विष्णुप्रतिपादकतयाऽऽन्तर्काले स्मरन्त्यत्वेनोपसंहियते— ‘ओङ्कारं विषुलमचिन्त्यमप्रमेयं सुक्ष्माख्यं ध्रुवमन्वरं यत्पुष्पाणम् । तद्विष्णोः पदमपि पद्मजप्रसृतं देहान्ते मम मनसि स्थितिं करोतु’ इति । प्रणवेनैवात्र भगवत्त्वेनमुच्यते— ‘तद्विज्ञेयैवेमन्मैः सर्वान् देवान् समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि चिन्त्येत्तु यथाक्रमम् ॥ आवाहनादिकं कर्म यत्र सूक्तं मया त्विह । तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये ॥ दयात्पुरुषसूक्तं यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं वराचरम् ॥ विष्णुश्रेष्ठा च रुद्रश्च विष्णुरेव दिवाकरः । तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनान्’ इति । तथा परमपुरुषसाक्षात्कारकारणतया चात्र प्रणवोपासनाप्रकार उच्यते । ‘ओम्सुखस्त्वमहर्हर्षनस्तपस्सत्यम्’ इति वैदिकम् । ‘एतद्वाचं वै ब्रह्म परे व्योम्नि नियोजयेत् । हृदयेऽग्निरथ वायुश्च जीवो यः समुदाहृतः ॥ ओङ्कारं पदमाले तु उदृत्योपरि योजयेत् । आप्राणाच्छ्वस्यमृतातु चेतोऽं जीवसंश्रितम् ॥ जायते तु

यतस्तस्मात्पुनस्तत्र विवेशयेत् । षण्दशब्दबोद्धारमुपासीत समाहितः ॥ पुरुषं निर्मलं शुद्धं पर्येद्वै नात्र संशयः’ इति । योगानुशासनसूत्रं च ‘केशकर्मविपाकाशयेरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः’ [ब्र. सू. १।२.४] ‘तस्य वाचकः प्रणवः’ [ब्र. सू. १।२.७] इति । अतः प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं समाप्युत्कमगाद्यवस्थासु तैवैव भगवत्पुष्पमरणं च सिद्धम् ।

‘शतं चैका च हृदयस्य नाब्जस्तासां मूर्धानमभिनिष्ठः तैका । तयोर्ध्वमायन्नमुतत्वमेति विष्णुऽन्त्या उत्कमणे भवति’ [छं. ट. ८।६।६] ‘‘ लब्धैमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परं गतिम्’ [या. स्म. ३।१५७] इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारान्मुमुक्षुस्तकगौपयिकमिदं मूर्ध्नि प्राणधानम् । त्यजन् यः प्रयातीति, त्यक्त्वा यः प्रयातीत्यर्थः । आत्मार्थिनो ह्यात्मा गन्तव्यः, तत्रापुनरावृत्तिवमात्रात्परमगतिवोक्तिरित्यभिप्रायेणाह—प्रकृतीति । ईश्वरस्यात्मनः परमगतिशब्देन व्यपदेशो न केवलं प्रकरणवशात् ; किन्त्वस्मिन्नेवाध्याये तद्विषय एवायं प्रयोगोऽप्यस्तीत्याह— यः स सर्वेष्विष्वित ॥ १२ ॥ १३ ॥

६ आ. मा. भा.— ब्रह्मनार्दीं विना यद्यन्यत्र गच्छति, तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति सर्वद्वाराणि संस्रम्य ‘निर्गच्छंश्चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि’ इत्यादिवचनात् व्यासयोगे, मोक्षधर्मे च । हृदि नारायणे । ‘ह्रियते त्वया जगद्यस्माद्वृत्तित्येवं प्रमाषसे’ इति पाठे । नहि मूर्ध्नि प्राणे स्थिते हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति । ‘यत्र प्राणो मनस्तत्र जीवः परस्तथा’ इति व्यासयोगे । योगधारणमास्थितः योगभरण एवाभिमुक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

६ अ. प्र. दी.— ननु ‘मनो निरुध्य’ इत्यनेनैव सर्वेन्द्रियसंयमनं लब्धम्, तर्हि पुनरुच्यते ? मैवम् ; वायुसंश्रणद्वाराणां नाडीनामत्र ग्रहणात् । तन्नियमनं किमर्थं ? इत्यत आह— ब्रह्मेति । इति हेतो । इत्युक्तमिति शेषः । अत्र प्रमाणमाह— निर्गच्छन्निति । सूर्यं गच्छति । मोक्षधर्मे चायमेवार्थ उक्त इति शेषः । हृदीत्यस्य प्रसिद्धातिनारिसार्थमाह— हृदीति ।

हृतेः “ किम् च ” [अष्टा. ३।१७।६] इति किम् प्रसिद्धार्थ एव किं न स्यात् ? इत्यत आह— नहीति । कुतो न सम्भवति ? इत्यत आह— यत्रेति । आदौ हृदि निरुध्येत्यध्याहारो दोषः । मरणवैलायामखण्डस्थितिवैकल्या, तत्कर्तव्यधारणोच्यते ? इत्यत आह— योगेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

७ इ. पै. भा.— सर्वेति । सर्वद्वाराणि नव द्वाराणि संस्रम्य सम्यग्वशीकृत्य । हृदि हृत्पुण्डरीके । मूढ्याध्यायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां योगाभ्यासं धारयितुं तत्रैव धारयेत् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं प्रथानाक्षरमित्यर्थः । ब्रह्म ब्रह्मप्राप्तिहेतुःवाच्चाहरन्नुच्चारयन्मातृस्मरणं प्रयाति भ्रियते त्यजन्देहं परमां गतिं याति ॥ १३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तदेवाह द्वाभ्याम्— सर्वद्वाराणां । सर्वद्वाराणि चक्षुरादिवान्नेन्द्रियाणि संस्रम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य । एवमपि मनसो विषयचिन्तापरत्वे बान्नेन्द्रियनिरोधो निरर्थक इत्यत आह— मन इति । अस्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे प्रायुक्ताभ्यां मनो हृदयदेशे निरुध्य निरुत्थितकामापाद्य, एवं बहिरन्तरपलञ्चिद्वाराणि सर्वाणि निरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजकमेण

भूमि भूमये निषाय तदुपरि गुरुपदवैकल्यसमधिगम्यां योगधारणां आत्मविषयकसमाधिस्थैरूपमास्थित आश्रितः ओमिति यदेकमक्षरं तद्ब्रह्म ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमादिवब्रह्मप्रीकत्वाच्च— तद्व्याहरन्नुच्चारन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन् मूर्धन्यया नाब्जा देहं त्यजन् यः प्रयाति प्रकषैणाधिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छति, स तत्र भोगान्ते लब्धविज्ञानः परमां गतिं कुर्वति प्राप्नोति ॥ १२ ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— तस्याप्यौ साङ्गुपायमाह— सर्वद्वाराणीति द्वाभ्याम् । ब्रह्मवादे मैव नामरूपात्मकत्वादिति योगी मां ईश्वर्येकाक्षररूपमनुस्मरन् तथा व्याहरन्नन्तर्काले परमात्मा पदत्वेन निर्दिष्टां गतिं याति ॥ १२ ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—प्रतिज्ञातस्वरूपमाह द्वाभ्याम्—सर्व-
द्वाराणीति । सर्वाणि इन्द्रियद्वाराणि संयम्य वशीकृत्य
लौकिकविषयान्मनोनिष्कम्पं कृत्वा मनश्च विकल्पादिष्वर्मे-
त्यागेव हृदि निरुद्धय मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये भाग्यस्थाने प्राणमाधाय
आत्मनो योगधारणामास्थित आश्रितः सन् ॥ १२ ॥

ओमिति । एकाक्षरं शक्तिद्वयसम्बद्धपुरुषवर्णनत्रयात्मक-
मेकं यदक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्तत्स्वरूपाद्वा ब्रह्मात्मकं व्याहृत्य-
चारयन् मामेवंरूपं प्रकटयतुस्वरन् यो देहं त्यजन् प्रयाति
प्रकर्षेण भावास्मत्तया गच्छति स परमां परो मीयते यथा, यत्र
वा, तां गतिं अक्षरात्मिकां याति, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० ६० वी०—भ्रुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशयेत् ? इत्यत आह—सर्वेति । सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहण-
द्वाराणीन्द्रियाणि संयम्य निगृह्य, तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कञ्चुकभूतं प्राणं मूर्ध्निन्यनाडया सुषुम्नाख्यया
मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये आधाय । कथम् ? योगधारणां योगशास्त्रोक्तां धारणां मनसो देशविशेषनिबन्धिनीमास्थिता
अनुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥ मूर्ध्नि प्राणमाधाय किं कुर्यात् ? अत आह—ओमिति । ओङ्काररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं
च वर्णो ब्रह्म च तज्ज्ञाहरन् उच्चरन्, मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन्, यो हि देवदत्तं स्मृतवा तन्नाम व्याहरति तस्मै
देवदत्तोऽपिमुखो भवति, एवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहिततरं व्यापकं ब्रह्म साधकस्य सन्निधीयते । सन्निहितं च
ब्रह्मणि यो देहं त्यजन् त्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वनाडया उत्क्रामति, स परमां गतिं सन्निकृष्टब्रह्मरूपां याति ब्रह्मैव
प्रकृत्य श्रूयते “एवाऽस्य परमा गतिरेवाऽस्य परमा सम्पदेवोऽस्य (परमो लोक एवोऽस्य) परम आनन्दः”
[वृ. उ. ४।१।३२] इति । तामेव गतिं शुद्धं ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥

भगवत्प्राप्तेः सुलभमुपायान्तरम् ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं
सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । ‘सततं’ इति नैरन्तर्यमुच्यते । ‘नित्यशः’ इति दीर्घ-
कालत्वमुच्यते, न षण्मासं संवत्सरं वा । किं तर्हि ? यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः ।
तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः, हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः ।
यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु वायुनिरोधविधुराणामुदीरितया
रीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणसम्भवाद्गुल्फमा परमा गतिरापतेदिति
तत्राऽहं—किञ्चेति । इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्य-
र्थः । ‘सततं नित्यशः’ इति विशेषणयोःपुनरुक्तत्वमाह—सतत-

मित्यादिना । उक्तमेवापौनस्रस्य व्यक्तौ करोति—नेत्या-
दिना । जितासुरिच्छया देहं त्यजति, तदितरस्तु कर्मक्षयै-
वेति विशेषे विवक्ष्यमाह—यत इति । अनन्यचेतसं समाहि-
तेतसं प्रतीत्यस्य सोलम्भमेवमित्युच्यते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यानुगुणो भगवदुपासनप्रकार उक्तः; अथ
ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह—अनन्यचेता इति । नित्यशः मासुद्योगप्रभृति सततं

१ अत्रैवं वदन्त्यभिनवगुप्तपदाः—नन्वत्र सुनेः परब्रह्माद्वैतपदोपक्षेपविरोधी उत्क्रान्तो मरः, तथा चोक्तम्—‘व्याप्तिर्यां
शिवसत्तायामुत्क्रान्तिर्नाम निष्फला । अग्न्यापिनि शिवे नाम नोत्क्रान्तिः शिवदायिनी’ इति । यदि वा सतताभ्यासोऽपि यैर्न
कृतस्तापयि कुतश्चित्स्वतन्त्रेयरेच्छादेर्निमित्तादन्त्य एव क्षणे यदा तादृगभावो जायते, तदाऽयमुत्क्रान्तिरुपपाद्यः संस्कारान्तर-
प्रतिबन्धक उक्तः । अत एव ‘यदक्षरं’ इत्यादिना ‘अभिधास्ये’ इत्यन्तेन प्रतिज्ञा कृता क्षणमात्रस्यापि भगवदनुचित्तममयस्य
सकलसंस्कारविषयलक्षणमद्भुतवृत्तिं प्रतिपादयितुम् । यदाहुराचार्याः—‘निषेधमपि यथेकं क्षीणदोषे करिष्यसि । पदं
चित्ते तदा शम्भोः किं न सम्पादयिष्यसि ? ॥’ इति । अत एव प्रयाणकाले स्मरणेन विनाशमेवेति येषां शङ्का, तान् बीतशङ्कान्
कर्तुमुक्तं ‘अनन्यचेताः सततं’ इति । अन्यत्र फलदौ साधयेत्यस्य न चेत् इत्यर्थः ॥ तस्याहं सुलभ इति—तस्य न
कञ्चित् किञ्चित् प्रयाणकालोचित्यपयैषणम्, तीर्थसेवा, उत्तरायणम्, आयतनसंशयः, सत्त्वविद्वुद्धिः, सचित्तकत्वम्, विदुषदा-
दिपुण्यकारणः, दिनम्, अङ्कत्रिमयवित्रयपरिग्रहः, क्षेद्रमलह्रीनदेहता, शुद्धवस्त्रादिग्रहः, इत्यादिः, क्लेशोऽन्यथैनीय इत्यर्थः—इति ।
‘योगिनः कर्मयोगपरत्वेति व्याख्यानं तु दुराग्रहमूलकमेव, सन्दर्भस्वरसविरोधात् ।

—अविगीता ।

सर्वकालं अनन्यचेता यः स्मरति अत्यर्थमतिप्रयत्नेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो निरति-
शयमियं मां यः स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः अहमेव
प्राप्यः न मद्भावं ऐश्वर्यादिकः सुप्रापश्च । तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं वृणो । मत्प्राप्त्यनुगुणोपासन-
विपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमतिप्रयत्नादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”
[मुं. उ. ३।२।३] इति हि श्रूयते । वक्ष्यते च ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि
बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवातुकम्पार्थमहमज्ञानं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता’ ॥ [१०।१०, ११] इति ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—सज्जत्यर्थमनुवदति—एवमिति ।
अध्यायात्मगप्रश्नोत्तरयोस्तत्प्रसङ्गे पूर्वाभ्यासान्ते चायं
क्रमो न विवक्षितः, अधिगज्ञानान्तिप्रत्यययोः साधारणेन
प्रतिपादने तात्पर्यात् । इह तु प्रतिनियताथोपदेशरूपत्वादुत्त-
रोत्तरं लक्ष्यताप्रदर्शनायैश्वर्याक्षरशाब्दाभ्यां भगवत्कारणार्थिनः क्रमे-
णोक्तमिति भावः । अत्र च एवम् इति निर्दिष्टात् स्वप्ना-
भ्यानुगुणं इति निर्दिष्टाच प्रकरणस्याधिकात्रिन्त्रयविषयत्वव्य-
वस्थापकहेतवः प्रदर्शिताः । तथाहि—एवमत्र कश्चिच्छब्दकथेत-
ननु ‘ते ब्रह्मा तद्विदुः’ [७।२९] ‘किं तद्ब्रह्म’ [८।१]
‘अक्षरं ब्रह्म परमम्’ [८।३] इति ब्रह्मशब्दस्य साक्षाद्ब्रह्मवि-
षयत्वे को बाधः ? तस्यैव सर्वतात्पर्यादध्यात्मशब्देनापि
तद्वत् सर्वं गहीतुमुचितम् ; ‘भूतभावाद्भूतकरो विसर्गः’ [८।३]
इत्यपि अगच्छिप्रशङ्गं युक्तं, देवतादेशेन द्रव्यत्वागो वा ;
स चात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञः ; ‘अधिभूतं क्षरो भावः’ [८।४]
इति च अधिभवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातम् । पुरुषश्च अधिवैवत-
मिति परब्रह्मावस्थाविशेषः, समष्टिपुरुषादिवः अधियज्ञः सर्व-
यज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [श.
ब्रा. १।३।१] इति ध्रुतेः ; ‘अन्तकाले च’ [८।५] इत्यादि
श्लोकत्रयमपि सुसुक्ष्मेवास्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम् ; प्रश्नप्रति-
वचनश्लोकानां पूर्वाध्याये प्रस्तुताधिकात्रिन्त्रयज्ञातव्योपादेयपर-
त्वेऽप्युपरितनाः श्लोकाः प्रधाततया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टाभिप्राया
युक्ताः ; अन्यथा ‘मामेव स्मरन्’ [८।५] ‘मामेवैष्यसि’
[८।७] इत्यादिवाचाः ; अत एव ‘प्रयाणादिकं च कथम्’
[८।२] ‘अन्तकाले च माम्’ [८।५] इति श्लोकयोरधिकात्रि-
न्त्रयपरत्वेऽपि तद्विवरणेऽत्र तदैकार्थ्यं प्राहामित्यपि निरस्तम् ।
तत्रापि चाधिकात्रिन्त्रयपरत्वं न प्रतीयते, न चैश्वर्यार्थिनः परम-
पुरुषविषयास्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं परध्यायः ; एवमुत्तरे-
ष्वपि श्लोकेष्वेक एवाधिकारी, तद्वयं चैकमेव पुनः पुनरन्य
विशेषतो विनादीक्यते ; न च पुरुषादिगोपाः ; अभ्यासस्य
ज्ञानिप्राप्त्यान्त्यल्लिङ्गात् ; ‘संसिद्धिं परमां गतां’ [८।१५]
‘स याति परमां गतिं’ [८।१३] ‘तमाहुः परमां गतिम्’ [८।२१]
इत्यसौविशेषात् ; स प्रतीतं त्वपरित्याग्यम् ; न च परमगन्त-
व्यातिरिक्ता परमसंसिद्धिः । ‘तमाहुः परमां गतिम्’ [८।२१]

इति परोक्षनिर्देशश्च ‘पुरुषः स परः पार्थ !’ [८।२२] इतिव-
त्स्यात् ‘परमं पुरुषं दिव्यं’ [८।८] ‘स तं परं पुरुषमुपेति
दिव्यं’ [८।१०] ‘पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’
[८।२२] इत्यसौषां भिन्नार्थक्यकल्पनं चायुक्तम् ; परैरपि
च सर्वैः प्रायश एवमैककण्ठेन व्याख्यातम्—इति । अत्रैव
परिहारकम्—‘अधियज्ञोऽहमेव’ इतिवत् ‘अहमेव ब्रह्म’ इत्य-
नुक्तेरध्यात्मादिवत् ब्रह्मशब्दादर्थस्याप्यन्यन्तरत्वं तावत्प्रतीतम्
न च ब्रह्मशब्दादक्षरशब्दस्य परमात्मनि रूढत्वविशयः, येन तत्तत्त-
द्वाख्यानां स्यात् । ‘एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पश्यीसते ।
ये चाप्यक्षरमन्यक्तम्’ [१२।१] इत्यादिषु च परमात्मनो-
ऽन्यदेवोपास्यत्वमक्षरशब्देन प्रतीयते ; द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्ते
चामूर्तमेव च । साक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥ अक्षरं
तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत्’ [वि. पु. १।२।१।५६, ५६]
इत्यादिषु चाक्षरपरब्रह्मशब्दो परिशुद्धात्मविषयो शारीरक-
भाष्ये समर्थितः ; अतोऽत्र ‘किं तद्ब्रह्म’ [८।१] इत्यु-
क्तेऽहमेव ब्रह्मेत्यव्याख्यानात्स्वेतरविषयब्रह्मशब्दः, परमशब्दवि-
शेषिताक्षरशब्दानुगुण्याच प्रकृतेरीक्षकान्यत्स्मिन्नपरिशुद्धात्म-
न्युपचाराद्धर्तते ; पञ्चाभायमेव ‘अन्योक्तोऽक्षर इत्युक्तः’ [८।२१]
इति वक्ष्यते ; न चासौ श्लोकः परमात्मपर इति साङ्ख्यीयम्,
‘ये चाप्यक्षरमन्यक्तं’ [१२।१] ‘ये त्वक्षरमनिर्देश्यं’
[१२।३] ‘क्षरश्चाक्षर एव च’ [१५।१६] इत्यादिविवा-
दापि अक्षरशब्दस्य भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रतीतेः ; संसिद्धि-
शब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्त्यल्लक्षणं समीचीनां सिद्धिं
स्वरसत् उपसर्गशक्त्या व्यनक्ति, अतएव स्वभावादिशब्दादधि-
कारिन्त्रयज्ञातव्योपादेयवस्तुविशेषपरा उक्ताः । एवं स्वभावक्य-
पर्यालोचनया पूर्वाध्यायप्रकृतपारमार्थेन च प्रश्नप्रतिवचनवाक्या-
नामधिकात्रिन्त्रयविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि ग्रन्थानां
यथासम्भवं सर्वविषयत्वं युक्तम् । प्रकान्ते चाधिकात्रिन्त्रये यदु-
क्तत्रयेणानुत्थमाने कैवल्यमगवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभि-
धानात् ‘अभ्यासः’ [८।८] इत्यादिकं परिशेषादेर्श्वार्थविनि-
षयम् ; यन्मैश्वर्यार्थिनां परमपुरुषविषयास्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां
प्रमाणं नास्तीति ; तदपि न, श्रीमद्भागवते पुराणे ध्रुवचरिते
तद्वृत्तेः—‘मर्त्तिं हरो भगवति प्रवहन् *’ इत्यादिना । अतो

* भक्तिं मुहुः प्रवहतां स्वयि मे प्रसन्नो भूयद्वनत । महतामलशायनायाम् । येनाजतोत्पन्नमुसुहस्रसेनं भवार्त्तिं नेत्ये भवगुणक्या-
न्तयानमचः ॥ [५।१।११] इति तु भागवते ।

यथोक्त एवार्थः । यद्यपि ब्रह्मपुरुषपरगत्यादिशब्दैरिह सर्वत्र परमात्ममजनतत्प्राप्त्यादिरिव प्रतीयते; तथापि तावतैवाधिका-
रिविषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भूमध्ये प्राणा-
वेशस्य तत्रैव परमात्मस्थानस्य च विहितत्वात्, अनन्तरं च हृदि
ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात् ;
तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धं किं कालभेदाद्यवस्थायेतोऽधिका-
रिभेदाद्वा; तत्र न तावत्कालभेदः श्रुतः ; प्रत्युत कालिक्यमेव
श्रूयते; अतः परिशेषात्सिद्धोऽधिकारिभेदः । किञ्च “ शतं चैका
च ” [छां. उ. ८।१६] इत्यादिभिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणं
मोक्षहेतुः, अन्यामिनिष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते प्रयाण-
काले भूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया तत्तद्देश-
गतताद्यवस्थोत्क्रमणे प्रतीते सिद्धस्तदधिकारिभेदः । पूर्वत्र चाध्याये
‘चतुर्विधा मज्जते माम्’ [७।१६] इत्यादावयमधिकारि-
भेदः प्रस्तुतः; तदन्ते च ‘ जरामरणमोक्षाय ’ [७।२९]
‘ साविभ्रुताधिदैवं माम् ’ [७।३०] इति श्लोकयोर्यच्छब्दाव-
स्थाधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता; सा चात्रापि स्फुट-
‘ अणोरणीयांसमुत्सरेण ’ [८।९] ‘ यः प्रयाति त्यजन्
देहं ’ [८।१३] ‘ यो मां स्मरति नित्यशः ’ इति । एतद-
खिलमभिप्रेत्योक्तं **एवमैश्वर्यायिनं** इत्यादि ।

उक्तभाष्याधिकारी ‘ अनन्यचेताः ’ इत्युच्यत इति परोक्तं
निराकुर्वन् ‘ अनन्यचेताः ’ इति श्लोकस्यार्थमाह— अथेति ।
‘ नित्यशः ’ इत्यनेनाप्तानुभववदिकलान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं विव-
क्षितमित्याह— **उद्योगप्रभृतीति** । अनन्या ‘ सततम् ’
इत्यनेन पुनरुक्तिः सङ्कोचहो यो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह—
सततं सर्वकालमिति । अनन्यचेतश्शब्देनाभिमतं स्मृतं-

५. आ. मा. भा.—नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः । योगिनः परिपूर्णयोगस्य ॥ १४ ॥

६. ज. प्र. दी.—नित्ययुक्तस्य योगिन इत्येतयोरेकार्थतानिरासार्थमाह— **नित्येति** । नित्योपायवत्त्वेन सम्पूर्णयोग-
स्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

७. ह. पै. भा.—अनन्येति । अनन्यचेता यो मां स्मरति नित्यशः । सुलभः सुखेन लभ्यः ।
नित्ययुक्तस्य नित्यं युक्तो नित्ययुक्तस्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

८. वं. ग. मि.—ये पुनर्वायुनिरोधवैयर्थ्येण भूमध्ये प्राण-
मावेशं मूर्धन्यया नाख्या देहं त्यक्तुं श्लेच्छया न शक्नुवन्ति
किन्तु परवशतयैव देहं त्यजन्ति, तेषां नोकृष्टपासनद्वयव्युपयो-
गाय भवतीति निखिलसुखलभमन्यदुपासनमाह परमकारुणिकः
श्रीभगवान्—अनन्येति । यः सततं मां स्मरति तस्याहं
सुलभ इति प्रथमं सम्बन्धः । स्ववशतया परवशतया वा देहं
त्यजन्त इति तच्छब्दार्थः । तत्राहं सततं मद्वृत्तितनमेव
मन्यासिद्दुः; मूर्धन्यया श्लेच्छया वा प्राणोत्क्रमणं भवतु, न
तत्रामिनिवेश इति भावः । ‘ तस्य सुलभः ’ इत्यत्र ‘ न लोका-
व्ययनिष्ठास्वरूपत्वनाम् ’ [अष्टा. २।३।६९] इत्यादिना
कवेरि षष्ठीप्रतिषेधेऽपि सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठ्युप-
पत्तिः । नञ् चक्षरादिभिस्तत्तद्विषयग्रहणकाले तत्तद्वृत्तितन-

भक्तिरूपापनत्वं दृश्येति— **अत्यर्थेति** । अनन्यचेतस्त्वादेव च
स्मरणस्याच्छिद्रत्वम् । उत्कृष्टवेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—
‘ आतरो स्मरतो वीरो ’ [वा. रा. २।१३] इत्यादिषु ।
‘ नित्ययुक्तस्य योगिनः ’ इत्युक्तानुवादः फलस्यव्यवहित-
द्योतनाय । अत्र अहंशब्देनेश्वरस्य प्रत्ययार्थोऽभिप्रेतः । तेन
तद्विशेषणमूलाक्षरादिकलप्राप्तिर्यवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रा-
येणाह— **अहमेवेति** । तदेव विवृणोति— **न मद्भावं
इति** । भगवत्प्राप्तिः फलान्तरेभ्योऽतिशयितफलत्वात्तत्प्राप्तौ
प्रयासातिरेकसम्भावनायवच्छेदाय सुलभपदमित्यभिप्रायेणाह—
सुप्रापश्चेति । अकृच्छ्रेण प्राप्य इत्यर्थः । ‘ ईषदुस्सु कृच्छ-
कृच्छार्थं खलु ’ [अष्टा. ३।३।१२९] इत्यनुमिश्रिते ।
आश्रितवत्सलत्वेत्यश्वरस्योत्क्रमणं रागप्राप्तमित्याह— **तद्वि-
योगमिति** । उक्तस्यातिवा दमात्रत्वशङ्कापुनरासाय श्रुतिमूला-
माह— **यमेवेति** । अत्र चरणशब्देन किमुच्यते ? न तावच्छ-
पत्वशरीरस्थाधकारेण स्वीकारः, तस्य नित्यसिद्धत्वात् ; न
च तद्विपरीतः, विरुद्धत्वादेव ; न च प्राप्तिप्रदानं, ‘ तेन लभ्यः ’
इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ; न चान्योऽत्र प्रकारः, असम्भवादि-
त्यत्राह— **मत्प्राप्त्यनुगुणेति** । विषाकोऽत्र युवावस्मृतिरु-
पत्वदर्शनसमानाधिकारत्वादिरूपः । तद्विरोधिनो दुष्कृतवस्त-
मोरागद्वेषमोहादयः । **अत्यर्थमतिप्रत्यर्थं** निरतिशयभक्तिवत्म् ।
आदिशब्देन परमपदार्थेऽन्तासतिपर्यन्तं यन्मन्त्रेऽपेक्षितं तत्सर्वं
विवक्षितम् । **अहमेवेति** परमकारुणिकस्य ममेवाहं भव-
मिप्रायः । ‘ तस्याहं सुलभः ’ इत्यादेरुक्तार्थपरत्वसिध्दिरण-
यास्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतश्रुत्युपवृण्वणरूपं दास्यति—
वक्ष्यते चेति ॥ १४ ॥

सर्वं प्राप्तेः कथं सन्ततं स्वदुचित्तनं घटेत ? तत्राह— **अ-
नन्यचेता इति** । अन्यविषयकचेतोरहितः, चेतसो मद्वनिष्ठ-
त्वमेव सन्ततमद्वृत्तितनम्, तत्र बाह्येन्द्रियाणां तत्तद्विषया-
न्तरसम्बन्धेऽपि न क्षतमिति तत्तद्विषयमित्यर्थः । एतादृशं
सन्ततचित्तनं नैकवर्षं वा षण्मासं वा, किन्तु यावज्जीवमि-
त्याह— **नित्यश इति** । प्रत्यहं यो मां स्मरत्यद्विचिन्तयति,
तस्य नित्ययुक्तस्य मद्भिषयकप्रमत्तचित्तमेव क्षणमात्रमपि
मद्वृत्तितनं विनाऽऽस्मभ्यारणमलभमानस्य योगिनः अहं
सुप्रापः । तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं हृणे “ यमेवैव हृणते
तेन लभ्यः ” [कठो. २।२९+३. उ. २।२।३] इति श्रुतेः ।
‘ तेषां सततयुक्तानाम् ’ [१०।१०] इत्यादिवक्ष्यमाण-
त्वाच्चेति भावः । पार्थस्ति सम्बोधस्तवाहमस्मितुल्लभो मा
अपीरिति सूचयति ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— एवं परमात्मचिन्तकानां त्रिधा प्राप्तिमुक्त्वा स्वचिन्तकस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्येति । नात्यस्मिन्पुत्रदादि (किन्तु अक्षरादिके स्वरूपे) चेतो यस्य तथा मां भगवन्तं लीलापुरुषोत्तमं नित्यशः स्मरति सततं तस्य नित्ययुक्तस्य मदनुरक्तस्य योगिनो मत्सम्बन्धतो वाऽईं निरुपममहिमा बासुदेवः पुरुषोत्तमो भगवान्सुलभोऽस्मि ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगयुक्तानां ईशाशाश्वरात्मकगतिः स्वरूपशुक्त्वा भक्तियुक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्य इति । सततं नित्यस्मरणवच्छिन्नतया न अन्यस्मिँल्लौकिकालौकिकविषये चेतो यस्य, तादृशो यो मां नित्यशः प्रत्यहं स्मरति तस्य

नित्ययुक्तस्य मम नित्यं सम्मतस्य योगिनः सकाशादहं सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्यः । पार्थितिसम्बोधनेन यथा त्वन्मातृस्मरणबलेन तव सुलभो जातस्तथेति व्यञ्जितम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— इयं मतिरतीव दुर्लभेति मा मंस्था इत्याह— अनन्येति । नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति नेरन्तर्यम् । 'यो मां स्मरति नित्यशः' इति दीर्घकालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः । तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यके युक्ताहारविहारादौ यमनियमादौ च युक्तस्यावहितस्य योगिनः योगमनुतिष्ठतः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— तव सौलभ्येन किं स्यात् ? इत्युच्यते, ज्ञातुं तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—मा-मिति । मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति ? तद्विशेषणमाह— दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादां नामालयमाश्रयं, आलीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयं अशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षारूपां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कित्वां प्राप्तास्त्वद्येवावतिष्ठन्ते किंवा पुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकादिव ? इति सन्वेहात्पुच्छति— तत्रेति । तत्रोत्तरलोकेन निश्चयं दर्शयति— उच्यते इति । ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्रमिति व्याकष्टे— मद्भावमिति । पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रबध्ना स्पष्टयति—किमित्यादिना । महात्मत्वं

प्रकृष्टस्त्ववैशिष्ट्यम् । यतयस्तस्मिन्नेवरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शिने भूत्वेति शेषः । भगवन्तुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमु-खानामनुपजातसम्यग्भियां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह— ये पुनरिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिर्भार्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह—मामिति । मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानो महामनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थं मास्त्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलभमाना मय्यासक्तमनसो मदाश्रया मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

१ महान् आत्मा मनः, बुद्धिः, ज्ञानं, अनुभावः, येषां ते महात्मानः । 'कलेवरे प्रयत्ने च स्वभावे परमात्मनि । स्वान्ते श्रुतौ मनीषायामात्मानं कवयो विदुः' ॥ (६२) इति शाद्वतः । महान्तश्च त आत्मानश्च ते महात्मानः । पुनर्जन्मन दुःखानां चालयं पुनर्जन्मदुःखालयमित्येकं वा पदम् । अत्र वामनः—

सामीप्यबोधकज्ञानोपशब्देन रमापत्तिः । मोक्षं सगुणसामीप्यादुपातिरूपमसुसुच्यते ॥

निर्गुणं चाङ्गिणाऽन्त्येन 'संसिद्धिं परमां गताः' । इत्यनेन जगो व्यक्तं मोक्षं कैवल्यलक्षणम् ॥

अथ ते न पुनर्जन्म प्राप्नुवन्तीति कीर्तयन् । श्रेष्ठं हृद्योगिन्यो द्वेषामप्यपुसुदत्त ॥

दूरत्वं वाच्य सामीप्यं निर्गुणे नैव विद्यते । ज्ञेयः सगुण एवात्रात्मदोषिष्ठो हरिस्ततः ॥

सगुणं निर्गुणं वापि ये प्राप्ताः परमेश्वरम् । महात्मानो हि ते तेषां चेतो भूमात्मतां गतम् ॥

इति निरूपयति ।

—अविगीता ।

४ वै. ता. चं.— इतः पूर्वं त्रयाणामधिकारिणां केचन वेद्योपादेयभेदाः प्रतिपादिताः ; अतः परमाधिकारौपधिकृतया-
ऽन्यदेयस्य फलस्य स्थिरास्थिररक्त्वक्षणविशेषं दर्शयतीत्याह—
अतः परमिति । अत्र ज्ञानिनस्तावदुनरावृत्तिरुच्यते ' मासु-
पेक्ष ' इति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणविद्वत्त्वाद्दुःख-
शब्दस्य निर्विशेषणस्य सङ्कोचायोगात् — निखिलेत्युक्तम् ।
जन्मनाशाश्वतशब्दनिर्दिष्टमस्तिरत्यर्थं जन्माविनायुतदेहभोगाया-

स्थिरत्वरूपमिह विवक्षितम्, जन्मशब्दो वाऽत्र जनिमच्छरीरपरः ।
' महात्मानः ' इति स्तुतिमात्रादपि माहात्म्यस्यात्र संसिद्धिहेतु-
त्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— यत इति । महात्मनस्त्वं ज्ञानिनां
प्राक्प्रपञ्चितमिहानुवितं दर्शयति यथावस्थितेत्यादिना ।
अभिलषितस्य फलस्य सिद्धिव्यपदेशोचित्यात् परमशब्दत्वा-
त्स्याच्च परमसंसिद्धिरूपं मामित्युक्तम् । परमसंसिद्धि-
रूपं परमपुरुषार्थरूपमित्यर्थः । सर्वोचोना सिद्धिः संसिद्धिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्प्राप्तिस्तौति— मामिति । परमां सिद्धिं गता इति हि तत्र हेतुः ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' स याति परमां गतिम् ' [८।१३]
' तस्याहं सुखम् ' [८।१४] इति द्वेधावचनात् परमगति-
भोगलक्ष्यं पृथगिति न मन्तव्यम्, भगवत्प्राप्तिरेवोत्तरत्र
स्तुतेः, अन्यथोभयस्तुतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह— तत्प्राप्ति-
मिति । तर्हि कथं ' मासुपेत्य ' इत्युक्त्वा ' संसिद्धिं परमां

गताः ' इति पृथगुक्तिः ? इत्यत आह— परमामिति । ये
मासुपेतास्ते परमां सिद्धिं मोक्षलक्षणां हि गताः । न च
मुक्तानां निर्वाणं जन्म सम्भवतीत्येवं तत्र स्वयम्प्राप्तानां
जन्माभावे हेतुरसमुच्यते । न तु भगवत्प्राप्तिरेत्या परमसं-
दिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— मामिति । संसिद्धिं परमां मोक्षम् ॥ १५ ॥

८ वै. प्र. गि.— तव सौलभ्येन किं स्यादिति चेदाकर्ण-
येत्याह— मासुपेत्येति । मां प्राप्य दुःखानामाध्यात्मिका-
दीनामाख्यमाश्रयभूतम्, तथाप्यज्ञाश्रयतमस्थिरं पुनर्जन्म न

प्राप्नुवन्ति, यतस्ते महात्मानः परमां संसिद्धिं क्षिपि
गताः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— स्वप्राप्तावपुनरावृत्तिं सदाचारेण दर्शयति— मामिति । परमपुरुषं अन्तर्यामिणमक्षरं परं
पुरुषोत्तमं मां प्राप्य पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति महात्मानः; किन्तु परमां सिद्धिं मुक्तिं निर्गुणां गताः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— नयेवेमेव तत्तद्वेद्योपासकास्तत्साम्युज्यं
प्राप्नुवन्तीति तत्तच्छास्त्रेषु निरूपित इति भवप्राप्तौ को
विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायां स्वप्राप्तेर्विशेषमाह— मासुपेत्येति ।
महात्मानो महात्मका भक्ता परमां संसिद्धिं भावरूपां गताः

सन्तो मामेकं पुरुषोत्तममुपेत्य समीपे प्राप्य पुनः दुःखालयं
संसाररत्मकं अज्ञाश्रयतमनित्यं लौकिकं जन्म न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— तद्व्याप्तेऽपि किं स्यात् ? अत आह— मामिति । मासुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्म नाप्नु-
वन्ति । यजन्म दुःखानामालयभूतं मूढदृष्ट्या किञ्चित्सुखालयत्वेऽपि अज्ञाश्रयं तन्मयं, तुच्छमित्यर्थः । के नाप्नु-
वन्ति ? महात्मानो योगेन जितचित्ताः ; अत एव परमां संसिद्धिं मोक्षं गताः । अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता
एव । तथा ब्रह्मलोकगतां प्रकृत्य स्मर्यते ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रवि-
शन्ति परं पदम् ' इति । प्रतिसञ्चरे ब्राह्मे प्रलये । परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥

सहैतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिना लोकाः ।

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।

भवनाल्लोकाः इति वै. प्र. गि.— पु. अ. त. सम्मतः पाठः ।

मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

१ आ ब्रह्मेति— ब्रह्मलोकप्राप्तानामपि पुनरावृत्तिरस्तीति सर्वव्याख्याताम् । एतदभ्युपगमे च तदुपरितन्लोकगतिमुक्तिरित्यभिहितं
स्यात्, तच्च न हृदयक्रममिति संशयमहामोहद्वलवीकृतान्तर्दृशामस्माकं प्रतिभातीयमागमाधिगता व्याख्यावर्तिः— आब्रह्म यावद्ब्रह्म-
पदे प्राप्ते, तावद्यस्मात्कस्मादितिर्व्याप्येस्ताद्वुवनात्पुनरावर्तन्ते चकवत्स्थानान्तरमविरतं ब्रह्मणो विपरिवर्तन्ते इत्यभिमत-
मुत्पत्तादाः । ईदृशयोगी तु— अत्र भगवता पूर्वाभेन ज्ञानमार्गमनिष्ठानां निवृत्तानां प्रवृत्तानां चाधिकारिणामविशेषेणाशुद्धत्वं
रूपतात्पर्ययोरपि पुनरावृत्तिहेतुत्वमभिहितम् । उत्तरार्द्धेन तु शुद्धदृष्ट्या योगेन शरणागलपरपयधिगे शुद्धं ब्रह्म ये समुपासते,
न तेषां परमेश्वरानां मुक्तानां भूतपूर्वसंसारमण्डलप्रवेशो भवतीत्युपदिष्टमिति मन्यते ॥ लोका जनाः स्वर्गादियथा । पुनरावर्तन्ते
पुनरावर्तयन्ति चेति पुनरावर्तिनः । आब्रह्मभुवनादिति ' आसत्यलोकादा पातालात् ' इत्यादिवदभिधावाह ॥ अत्र धामनः—

१ शां. भा.— किं पुनस्त्वचोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते ? इत्युच्यते— आ ब्रह्मभुवनात् भवन्ति अस्मिन्भूतानीति भुवन् ब्रह्मभुवनं, ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः, हेऽर्जुन ! मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म ! पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— “अपाम सोमममृता असूय” [ऋक्सं. ६।४।११] इति श्रुतेः स्वर्गादिगतानामपि समावे-
वानावृत्तिरित्याह्वयते— किं पुनरिति । अर्थवादश्रुतौ कस्मि-
णाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वं विवक्षित्वा परिहरति— उच्यते
इति । एतेन भूरादिलोकवृत्तयः प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि
जनादिलोकत्रयं प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्राप्ता-

णिकत्वादवहेत्येवमवश्यम् । तर्हि तद्वदेवेश्वरं प्राप्तानामपि पुन-
रावृत्तिः शङ्क्यते ? नेत्याह— मामिति । यावत्सम्पातश्रुति-
वदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविधानां पुनरावृत्तिरप्राप्तानां त्वर्थः ।
यस्य स्वाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तत्त्वैवोक्तोऽयं शुद्धिरदे-
तीति मत्वा सम्बुद्धिद्वयम् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमन्तर-
माह— आब्रह्मोति । ब्रह्मलोकपर्यन्ता ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः सर्वे लोका भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः
विनाशिनः अत ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशद्विनाशित्वमवर्जनीयम् ; मां सर्वज्ञं सत्य-
सङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात्तेषां
पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्रतिषे-
धस्य प्रसङ्गिनश्च आसन्नवर्तिन उपादातुमुचितत्वात्प्रश्रवणभूतै-
श्वर्यानिर्णयं जन्ममार्गं तन्निषेधमुक्त्वा सुचितम् ; अतस्तत्रापि हेतुर्वै-
केवलं वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह— ऐश्वर्यगतिमिति । ‘सामु-
पेत्य तु’ इति भगवता प्रतियोगीकरणादोऽत्राभिप्रायपरत्वा-
भिप्रायेणाह ब्रह्मलोकेति । प्रकृत्याख्यभगवन्मायामहोदधौ
ब्रह्माण्डैरपि यदा बुद्बुदयितं, तदा कैव कथा तदन्तर्वर्तिनां
लोकानामित्यभिप्रायेण ब्रह्माण्डोदरवर्तिन इत्युक्तम् । तेन
परमाकाशव्यवच्छेदसिद्धिश्च । ऐश्वर्यामित्यत्राप्रतिपादनपरत्वाद्योक्तं
भोगैश्वर्यालया इति । भुवनशब्दसमभिव्याहृतस्य लोकश्च-

ब्दस्य जनविषयत्वायोगाल्लोकस्व गमनाभावेन पुनरावृत्तिरप्यभा-
वात्, पुनरावृत्तिशब्देन प्रवाहोऽपि विनाशमार्गं लक्ष्यत इत्याह
विनाशिन इति । पुनरावृत्तिशब्दस्याजहलक्षणावृत्तिस्तल्लोकगत-
पुरुषपुनरावृत्तिरेव वा द्वारम् । फलितमाह अत इति । ‘सामु’
इत्यत्र तुशब्देन योतितानपुनरावृत्तिहेतुविशेषान् दर्शयति मां
सर्वज्ञमित्यादिना । असर्वज्ञमसत्यसङ्कल्पं कार्यकौटिघटितं
(तमनिर्गुणं) निर्धुणं रजस्मोमूलागद्वेषादिनाविकाराशालिनं
कक्रन्न क्षुद्रदैवतं प्राप्तानां हि तदन्येन तैवैव वा पुनरावृत्तिः
स्यादिति विशेषणानां तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

५ आ. भा.— महामेरुस्यब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे
‘आ मेरुब्रह्मसदनादा जनान् जनिष्येवि । तयाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम्’ इति ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. टी.— ‘आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः’
इति सत्यलोकसहितानां पुनरावृत्तिरुच्यत इत्येतदप्यव्याख्यान-
मिति भावेनाह— महामेरुस्थेति । परतः स्थितानाम् । एवं
जनलोकमारभ्येत्यपि ग्राह्यम् । कुत एतत् ? इत्यतः श्लोकमाग-

मेनैव व्याचष्टे— तच्छेति । पृथिवीसम्बन्धिनां तदसम्बन्धिनां
लोकानां ग्रहणार्थोभयोपादानम् । परतः स्थितानाम् । यद्यपीति
शेषः । अभावो जनेः लभ्यत इति शेषः । अनेनैव व्याख्यातं
भवति । महामेरुस्यब्रह्मसदनं जनलोकं चारभ्य न पुनरावृत्तिः ।

—सालोक्याद्यपि ये प्राप्तास्तेषां नास्ति जयः पुनः । इति चेदापह्नुर्द्वास्त्वौ कथं जन्मत्रयं हरेः ? ॥

अत्रोच्यते स्तो वैकुण्ठे सुक्तामुक्तपदे पृथक् । भक्तो मुक्तस्यलगतो ज्ञानी नावर्तते क्वचित् ॥

आत्मज्ञानविहीनोऽपि सगुणध्यानतत्परः । अन्तकाले स्मरन्दैवं यो जहाति कलेवरम् ॥

ज्ञानाभ्यदायसंसारधीं जगृत्तमानसौ । अन्तस्समृत्यात्तद्विषयोऽन्येत्य मुक्तस्थलं खलु ॥

जयश्च विजयः शापात्तत्रस्थावेव विच्युतौ । भेदकुरण्युक्तत्वात्पातः सम्भाव्यते ततः ॥

आत्मानमय वैकुण्ठं वैकुण्ठाधिपतिं च यः । अनन्यं पश्यति ज्ञानी स नैवावर्तते पुनः ॥

इति प्रतिपादयति ।

— अविगीता ।

अतो मासुपेत्य पुनर्जन्मेति किमुच्यते ? इति चेत्, सत्यम् ;
आ ब्रह्मभुवनात् एवमाजनात्प्राप्तिमवा एव लोकाः पुनरावर्तिनः ।
परं न पुनरावर्तिन इति यावत् । तथापि नोक्तमयुक्तम्, यतस्तेषु

लोकेषु स्थितं मासुपेत्यावस्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यत
इति । अन्यथा मासुपेत्य पुनर्जन्मेत्युक्तत्वात् उत्तरार्ध-
वैयर्थ्यं च ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १६ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एतेदेवान्यव्यतिरेकभ्यां द्रव्यबाह—
आ ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेक उच्यते । अव्यत्यस्मिन्
भूतानीति भवन् लोकः । अविधिवाधाकारः । ब्रह्मलोकेन
सह सर्वेऽपि लोकाः पुनरावर्तनस्वभावाः । ‘ब्रह्मभुवनात्’
इति पाठे तु भुवनशब्दस्य लोकवाचित्वं प्रसिद्धम् । एवं
व्यतिरेकश्रुत्वाऽप्यवमाह—मासुपेत्य त्विति । तु-शब्दो
लोकान्तरवैलक्षण्यार्थः । मामेकश्रुपेयं तु वर्तमानानां पुनर्जन्म
नास्ति । यद्यपि “ब्रह्मलोकमभिमस्यथते, न च पुनरावर्तते”
[छां. उ. ८।१।११] ‘अनादृष्टिः शब्दात्’ [ब्र. सू. ४।४।२२]

इति श्रुतिस्त्रयोभिर्ब्रह्मलोकं गतानामनादृष्टिरुच्यते; तथापि
क्रमशः क्लिष्टलाभिरुपासनाभिर्भेदं ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव
तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षभागविवादादनादृष्टि-
रित्येतत्परं श्रुतिसूत्रे, न तु पञ्चाग्निविद्यादिभिरतत्कृतवोऽपि ये
ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनादृष्टिरस्ति, किन्तु पुनर्जन्मैवेत्यभि-
प्रायः । अर्जुनेति सम्बोध्यापि पुनः कौन्तेयेति सम्बोधनेन
पितृष्वस्य पुत्रतयाऽवस्थापुत्राह्वयप्रदर्शनेन प्रतारणाशङ्कामपह-
दमुक्ताथेयस्य विशम्भणीयतां सूचयति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—अनेवम्भूतानामभक्तानां संसारे पुनरावृत्तिं वक्षन् स्वप्राप्तानां तदभावमाह—आब्रह्मेत्या-
दिना । हे अर्जुन ! अन्ये लोकाः ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य निर्दिष्टा जनाः सर्वे एवैह पुनरावर्तन्तशीलाः सन्ति
“धर्मस्य ह्यभिहितस्य विषाकः परमेष्ठसो” इत्यपि वचनात् । मासुपेत्य तु तथाभूतं पुनर्जन्म तेषां न विद्यते,
नैकर्म्यगम्यत्वात् । निश्चयार्थं पुनः कथनम् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—आयाम्भेषां पुनर्जन्म भवतीत्यर्थः—
आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य सर्वे लोकाः
पुनरावर्तिनः सर्वे पुनर्जन्मभाजो भवन्ति । मां तु उपेत्य

कौन्तेय परमस्तिग्ध ! परं जन्म न विद्यते, न स्यादित्यर्थः ।
तुशब्देन मन्मार्गे प्रवृत्तस्य अत एव शङ्का न भवतीति
ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—त्वद्वलाभेऽपि किं स्यात् ? अत आह—आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनात्, ब्रह्मलोकमभि-
व्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः । लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः । हे अर्जुन ! शेषं स्पष्टम् । अत्रेयं
व्यवस्था—ये क्रममुक्तिफलभिर्देहरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञानं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ।
ये तु पञ्चाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराः पुनरावर्तन्त इति ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्रह्यणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

१ अत्र युगशब्दो दैवयुगपरो ज्ञेयः । तथा च मनुः [१।६८—७२]—

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः । एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान्निवोद्यत ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु सन्धयेषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

यदेतत्परिसङ्ख्यातनादावेव चतुर्थयुगम् । एतद्वादसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसङ्ख्याया । ब्राह्ममेकमहर्षेण तावतीं रात्रिमेव च ॥

महाभारतेऽपि (१।२२३।१२९)—

एतां द्वादशसहस्रीं युगाख्यं कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्तं तद्वाहं दिवसमुच्यते ॥ इति ॥

ब्राह्ममहः रात्रिं च ये जानन्ति, तेऽहोरात्रा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यमिति विधिः
परिकल्प्यत इति कुल्लुकभट्टः ।

ये ज्ञानिनो निर्गुणमेव तत्त्वं भजन्ति ये वा सगुणं परेशम् । तेषां द्वयोः परमं सय एव मुक्तिर्न चावर्तनसिद्धवादि ॥

अपक्वोऽथ अक्तियोगमनाश्रिता ये हठयोगसक्ताः । षट्चक्रमेदकममुक्तवेदा नावर्तनं तेऽपि पुनर्भवन्ते ॥

अपक्वोऽथ इति नापक्वं योगप्रयाता इति नोद्वेहं च । विन्दन्ति ते, किन्तु पदं विद्यातुः सम्प्राप्य तितिक्ष्यमुत्तत्त्वकामाः ॥—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ ! प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः ? कालपरिच्छिन्नत्वात्, कथम् ? सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणमेव । के विदुः ? इत्याह— तेऽहोरात्र-त्रविदः कालसङ्ख्याविदो जना इत्यर्थः । यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मलोकसहितानां लोकानां पुनरा-
वृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति— ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाका-
ङ्क्षापूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति— कथमित्यादिना । यथोका-
होरात्रावयवमासत्वेयमेतत्संवत्सरावयवशतसङ्ख्यायुरवच्छिन्नत्वा-
त्प्रजापतेस्तदन्तर्वातिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्न-
त्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— सहस्रेत्यादिना ।
अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमिहाह— यत इति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च, तदुच्यते— अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः
स्वापावस्था, तस्मादव्यक्तात् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः
प्रभवन्त्यभिच्यज्यन्ते अह्न आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले; तथा रात्र्या-
गमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तस्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यत्प्रजापतेरहस्तयुगसहस्रपरिमितं
या च तस्य रात्रिः साऽपि तथेति कालविदामभिप्रायमनुसृत्य
ब्राह्मस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विमज्ज्य
कार्यं कथयति— प्रजापतेरिति । अव्यक्तमव्याकृतमिति
शङ्कां वारयति— अव्यक्तमित्यादिना । जातिप्रतियोगिभूता
व्यक्तीव्यावर्तयति— स्थावरेति । असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्या-
दिशति— अभिव्यज्यन्त इति । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञके स्वापा-
वस्थं ब्रह्म प्रजापतिश्चिदन्ते तस्मिन्निति यावत् ॥ १८ ॥

— परार्द्धद्वयान्ते विधात्रा सहैषां विमुक्तिः प्रविष्टाऽत उत्कण्ठितास्ते ।

दिनानि क्षपाद्यातिदीर्घा विरिञ्चिधिरस्य प्रसङ्गस्यान्ति मोक्षप्रतीक्षाः ॥

आवर्तनं न पुनरस्ति तथापि तेऽस्मि कालप्रवाहपतिता न सुखं लभन्ते ।

ये ज्ञानिनः सगुणमक्तिपराश्च ते तु सयः सुखेन परमं पदमायुवन्ति ॥

ज्ञानादन्ते नैव मोक्षस्तद्विहायात्पबुद्धयः । हठयोगरता ये ते मुषिता एव केवलम् ॥

आयातां वरिन्तु वयं ददाति प्रतिवेक्षिणे । भविता दुहिता याऽस्याः सा मे क्लीं भवेदिति ॥

सद्यो लभ्यं तथा ज्ञानान्मोक्षं त्यक्त्वा हटे रताः । गणयन्ति ब्रह्मलोके कालं ते मोक्षकाङ्क्षिणः ॥

ये पूर्वमुक्ता हठयोगसक्ताः परामुशतास्त इतीह देवः । पूर्वानुसन्धानमिदं विहाय व्याख्यातमन्यैस्तु किमप्युक्तम् ॥

— तच्छब्देन परामर्शः पूर्वोक्तस्यैव युज्यते । ये प्रागकीर्तिता हेयाः कथं वा के निर्वर्तिह ते ॥ इति वामनाशयः ।

१ वामनः श्लोकमिममवसवतारयति—

ब्रह्मलोकमुपेता ये गणयन्ति स्वयम्भुवः । ते दिनानि त्रियामाभेत्युक्तमेतर्हि यत्स्फुटम् ॥

तत्कथं वदते ? न स्तस्तत्र हस्तोदयो रवेः । शङ्कामिमामपाकृतं जगाद जगतां गुरुः ॥ इति ।

अत्र नव्या अव्यक्तशब्देन साङ्ख्यशास्त्रोक्ता प्रकृतिरुच्यते इति मन्यन्ते । तदयुक्तम्, इह प्रजापतेर्जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थयोरेव
प्रकृतत्वात् । किञ्च—न साङ्ख्यैः पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वं स्वीक्रियते; अत्र तु 'परस्तस्यातु भावोऽस्योऽस्यकोऽस्यकात्—'
(८।२०) इत्यस्मादव्यक्तात् अव्यक्तपुरुषस्य परत्वमुच्यते इति न साङ्ख्याभिमतता प्रकृतिरिहोद्दिष्टेति व्यक्तं विशेषविदाम् ।

२ भूतानां ग्रामः समुदायः । 'ग्रमु अदने' (वा. ६३०) 'ग्रसेरा च' (उ.सू. १।१४८) इत्यौणादिको मन्, धातोराकारश्च ।
'शब्दादिपूर्वो बृणोऽपि ग्रामः' (३।३।१००) इत्यमरः । अन्ये तु— 'ग्राम आमन्त्रणे' (वा. पा. १८९३) अस्मादुत्पन्नादययति ॥
अवशः अशब्दाव्यस्य मगवतो वश इति केचित् ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षसांख्यप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थं अविद्यादिक्लेशमूलकर्मज्ञप्रवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह— भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्प आसीत् एवायं, नान्यः; भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमेऽहः क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ ! प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुनः रात्र्यागमे प्रभवो विनश्यति, तदेवं प्रत्ययान्तरकल्पं भूतग्रामविभागो भवेदित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकात्पर्यमाह— अकृतेति । प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य भिन्नत्वे सत्यकृताभ्यागमादिदोषप्रज्ञातत्परिहारार्थं भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमेक्यमास्थेयमित्यर्थः । यदि स्थावरजङ्गमलक्षणस्य प्राणिवर्गस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं, तदैकस्य बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात्कालाण्ड्यात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफला प्रज्येतातत्तत्साफल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनत्वाद्युपपत्तिरित्याह— बन्धेति । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्रः

सन्भवो भूत्वा प्रविलीयते ? तत्राह— अविद्यादिति । आदि-सम्बन्धास्मितारागद्वेषाभिविज्ञा शृङ्खन्ते । यथोक्तं क्लेशप्रबन्धं मूलं प्रतिलम्ब्य धर्माधर्मात्मककर्मराशिश्चक्रेवति तद्वशादेवाव-तन्त्रो भूतसमुदायो जन्मविनाशावबलतीत्यर्थः । प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोच्यते इति— इत्यत इति । संसारे विपरिवर्त्यमानां प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरण-प्रबन्धादलम्बनेन संसारेणेति वैतुष्यं तस्मिन्प्रदर्शनीयं तथैव चेदं भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः । समन्तराश्व-मिदमा परमुच्यते । रात्र्यागमे प्रलयमनुभवतोऽहरागमे च प्रभवं प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तुर्यं पारवश्यमित्याशय-वानाह— अह्नि इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृतमुत्पत्तिविनाशकाल-व्यवस्थामाह— सहस्रयुगेति । ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः, ते ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य यदहः, तच्चतुर्युगसहस्रावसानं विदुः, रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणोऽहरागम-समये त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्थादव्यक्तात् प्रभवन्ति । तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मवश्यो भूतग्रामोऽहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनरप्यहरागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्ते ब्रह्मलोक-पर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च " पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि प्रलीयन्ते " [सुबालो. २] इत्यादिक्रमेण अव्यक्ताक्षरतमः पर्यन्तं मयेव प्रलीयन्ते । एवं मच्चित्तिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थाया मत् उत्पत्तेर्मपि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवर्जनीयमित्यर्थयुगेति प्राप्तानां पुनरावृत्तिपरिहारार्थं । मामुपेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सहस्र—' इत्यादिश्लोकत्रयस्य पिण्डता-र्थमाह— ब्रह्मलोकपर्यन्तानामिति । हिरण्यगर्भादिस्वातन्त्र्य-सिद्धसत्यलोकानिर्देश्यशाङ्खायाराशायां परमपुरुषसङ्कल्प-कृतमिति । ईश्वरस्वातन्त्र्यमेव ह्यनुमानातिरिक्तदिनेरात्र्यादि-विचित्रव्यवस्थायां कारणम् । तथा चोच्यते 'कालस्य च हि मृत्योर्वा' म. भा. ५.१८.१३ 'कालचक्रं जगच्चक्रं' [म. भा. ५. ६.८.१२] इत्यादिभिः । एतेनैवोक्तमन्यत्र 'ततो युगसहस्रान्ते संह्रिये जगत्पुनः । कृत्वा सत्स्यमि मृतानि चराणि स्वाधराणि च' इत्यादि । यत्तु मानवे 'तदे युगसहस्रं तु (तद्वै युगसहस्रं)' ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः' [१.७.३] इति ; तत ए इत्येव पाठोपपाकमन्यत्रः । इह तु 'सहस्र—' इति श्लोके 'यत्' इत्यस्याहश्शब्देनैव शब्दयोः षट्ते ; ततश्च 'ते' इत्यस्य 'धे' इति पदमपेक्षितम् ;

तत्रापि 'ये विदुस्तेऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यन्यथे प्रसङ्गरहिता-होरात्रवेदिन्युत्पादनरूपं स्तुतिपरं वाक्यं प्रस्तुताशक्तं स्यात् ; ततश्च 'येऽहोरात्रविदो जनास्त एव विदुः' इत्यन्यथः । एवं कालव्यवस्थायां प्राणामिकाव्यप्रतिपादनपरोऽत्र स्वीकार्य इत्य-मिप्रायेणाह ये मनुष्यादिति । अनुमानमहोरात्रवेदेवं यथाप्रासिद्धिं सर्वविषयमेव भवितुमर्हति, तेन चतुर्मुखस्यापि मनुष्यादितुल्यत्वा योतिता स्यादित्यभिप्रायेण मनुष्यादी-त्यादिकमुक्तम् । ब्रह्मसन्दस्यात्र परमात्मविषयवत्प्रमथ्युरासाय चतुर्मुखश्चाह । तस्यैव हि सहस्रयुगप्रतिनियताहोरात्रजनीवि-भागः प्रसिद्ध इति भावः । 'सर्वविशेषां विधिनिषेधां विशेषणमुपसङ्ख्यानतः' इति न्यायात् 'येऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यहोरात्रवेदिताशयानुदितस्वाच सहस्रयुगपर्यन्ततावेदनेमेवात्र विधेयमित्यभिप्रायेण तच्चतुर्मुखसहस्रावसानं विदुरित्यु-

कम् । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तम् । युग-
शब्दश्चात्र प्रमाणान्तरावुसाराच्चतुर्गुणः ।

अस्त्वेवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्थाः ततः किं प्रस्तुतस्य ?
इत्युक्तम्— ‘अव्यक्तात्’ इति श्लोकः । तस्यार्थमाह—
तत्रेति । **अयमभिप्रायः**— अत्र व्यक्तिशब्दस्तावन्न महदा-
दिविषयः, चतुर्मुखात्प्रागेव तदुच्यते । अतश्चतुर्मुखसूक्ष्ममात्र-
विषय एवास्ति । व्यक्त्यन्त इति व्यक्त्यः । तत्रापि सत्यलोकादेः
प्रतिकल्पं प्रलयमावाप्तं त्रैलोक्यान्तर्वर्त्तिदेहेन्द्रियादिवस्तुमात्र-
विषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मशरीरादेव ।
ततश्चात्राव्यक्तशब्दोऽपि न मूलव्यक्तविषयः; अपितु तदुपा-
दानकब्रह्मशरीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगः सूत्रेऽनुपपा-
दितः ‘सूक्ष्मं तु तदहंवात’ [म. सू. १।४।१२] इति ।

एवंविधसृष्टिप्रलयकारणविशेषं तदनुच्छेदाच्च सृष्टिप्रलयसन्ता-
नाच्छेदं अकृताभ्यागमकृतविप्रणशाप्रसङ्गपरिहारसमुक्त्यर्थस्य
सर्वेष्वपि कल्पेषु अभिव्याप्तिं यथापूर्वकल्पनं च ‘भूतप्राम’
इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणाह— **स एवायमिति** ।
मृताशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपरः । सृज्यत्सर्वहारीत्वहेतुसूत-
मवशात् कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण **कर्मवश्य** इत्युक्तम् ।
‘अहरागमे’ इति पदं ‘भूत्वा’ इत्यत्रापि अनुवर्त्तनीयमित्यभि-
प्रायेण **अहरागमे भूत्वेत्यन्यत्र** उक्तः । इदं च नैमित्तिक-

प्रलयप्रतिपादनं श्रुत्यादिसिद्धप्राकृतप्रलयस्याप्युलक्षम् । तथा
सति [तेन] सत्यलोकविनाशसिद्धिः; ‘आब्रह्मभुवनाल्लोकाः’
[८।१६] इति ह्युपकान्तमित्यभिप्रायेणाह— **तथेति** । यद्वा
रात्र्यागमशब्द एव ब्रह्मणोऽन्तेमरात्र्यागममपि शक्त्या
संगृह्यतीति भावः । तदेतत्सूचितं **वर्षशतावसानरूपयुग-
सहस्रान्त** इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते— ‘जिज्ञेन तस्य
मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्’ इति । एवमहरागमशब्दोऽपि
प्रथममहः संगृह्यति । पृथिव्यादितत्त्वानामेव विषये तदारब्धानां
ब्रह्मलोकब्रह्मशरीरब्रह्मण्डारीनां का कथेत्यभिप्रायेण— **पृथि-
वीत्यादिभूतिकादृता** । तमोवस्थात्रिद्व्यस्वैकौभावो हि पर-
स्मिन्नेव देवे श्रूयते । अत्रापि ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयः’ [७।६] इत्यादिकं ह्युच्यत इत्यभिप्रायेण **मत्स्येवे-
त्युक्तम्** । एवं ‘यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वम्’ [वे. उ. ६।१८] ‘
‘एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः’ [महो. १।१]
इति क्रमेण पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि
भाव्यम् । ईदृशसृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—
एवमिति । सर्वेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् ।
मह्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्येत्येतेन ‘अहं कृत्स्नस्य’ [७।६]
इति प्रायुक्तं स्मारितम् । उक्तं च मोक्षधर्मेऽपि ‘नित्यं हि (च)
नास्ति जगति भूतेऽप्यहरजगमम् । कृते तमेकं पुंशं वासुदेवं
सनातनम्’ [स. भा. १२।३३।१३२] इति ॥१७॥१८॥१९॥

५ आ. मा. भा.— मां प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुं अव्यक्तारब्ध्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं
प्रलयादि दर्शयति— **सहस्रयुगेत्यादिना** । सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची । ब्रह्मपरम् । “सा विश्वरूपस्य
रजनी” इति श्रुतिः । द्विपार्थप्रलय एवात्र विवक्षितः । ‘अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः’ [८।१८]
इत्युक्तेः । उक्तं च महाकौर्मै ‘अनेकयुगपर्यन्तं महाविष्णोस्तथा निशा । रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ
तु जायते’ इति च । ‘यः स सर्वेषु भूतेषु’ [८।२०] इति वाक्यशेषाच्च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरप्रकरणस्यासन्नतिमाशङ्क्याह—
मां प्राप्येति । अवस्थितानामिति शेषः । प्रतिज्ञामात्रेण हि
तदुक्तं अव्यक्तसामर्थ्यस्यात्र कथनात् कथमात्मेत्युच्यते ? इत्यत
उक्तम्— **अव्यक्ताख्येति** । **प्रलयादीनि**, तत्कारणत्वमा-
त्मनः । सृष्टिप्रलययोरेकदम्बैवत्वाभावात्पनाय गीतासुखल्लयो-
क्तम् । अत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीतिप्रतीतिनिरासार्थाह—
सहस्रेति । बहुशब्दपर्यायोऽयं, न तु प्रसिद्धार्थः । विरिञ्चाहो-
रात्रयोः प्रसिद्धस्य सहस्रचतुर्गुणपर्यन्तत्वात्, कथमेतत् ? इत्यत
आह— **ब्रह्मेति** । तथा च द्विपार्थप्रलयस्यादिसृष्टेश्चात्र विव-
क्षितत्वात् उक्तं युक्तम् । ननु परस्य ब्रह्मणो नित्यत्वादहोरात्रे

न स्तः । तत्कथं तत्परमेतत् ? इत्यत आह— **सेति** । सा निर्व्या-
पारवस्था परिपूर्णरूपस्यापि हरेः रजनीत्यर्थः । अनेनाहपि
सिद्धम् । भवेदेतद्यत्र द्विपार्थप्रलयस्यादिसृष्टेः विवक्षेयत्र
प्रमाणं स्यादित्यत आह— **द्विपार्थेति** । एवमादिसृष्टिष्वे-
त्यपि प्राहम् । न ह्यानन्तरसृष्टिप्रलययोः सर्वकार्योत्पत्तिविनाशा-
चिति भावः । आगमान्तरसम्भवेऽप्येवमित्याह— **उक्तं चेति** ।
इतोऽप्येवमित्याह— **य इति** । न ह्यानन्तरप्रलये सर्वेषामाका-
शादीनां सूतानां नाशः, नापि विरिञ्चस्य पञ्चभूतनाशोऽपि
अविनाशित्वमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो यदहस्तद्युगसहस्रप्रमाणं
विदुः । ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहोरात्रविदो जना ज्ञानिन एवं विदुः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताख-
कृतेर्षक्तयो महदाद्याः प्रभवन्ति अहनि अद्वि सजायन्ते । रात्र्यागमे रात्रौ प्रलीयन्ते लयं गच्छन्ति
तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके प्रकृतौ ॥ १८ ॥ भूतप्रामो भूतसमूहः भूत्वा भूत्वा प्रलीयत उत्पद्योत्पद्य विनश्यति ।
अवशः परशः । प्रभवत्युत्पद्यते । अहरागमोऽहं आगमः ॥ १९ ॥

८ वं. ब्र. मि.— ‘अ’ ब्रह्मभवनादोकाः पुनरावर्तिनः । इत्येतदुपादयितुं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनाय ब्रह्मणोऽहो-
रात्रपरिमाणं तावदाह— सहस्रेति । ये मनुष्यादितुल्येष्वा-
न्तानामहोरात्रपरिमाणविधो जनाः ते सहस्रयुगपर्यन्तम्, सहस्रं
च तानि युगानि च सहस्रयुगानि तानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य
तत्प्रपोक्तम्, एवंविधं ब्रह्मणो यदाह— प्रसिद्धं ‘चतुर्युगसहस्रं तु
ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ [भाग. १.१.१२] इति तद्विदुः । तथा
ब्रह्मणो रात्रिर्मासि युगसहस्रपर्यन्तं तावतीमेव ते विदुः । एवं
च यथोक्तैर्होरात्रैः पक्षमासादिगणनया पूर्णं वर्षशतं प्रजापतेः
परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मलोकस्थानित्यवस्थितः
पुनरावर्तितुं शक्नोति भावः ॥ १७ ॥

ये पुनर्ब्रह्मलोकावांक्षो लोकांतेषां तदहर्मात्रपरिच्छिन्न-
त्वात्तेभ्यः परावृत्तिः कैमुतिकन्यासस्तिष्ठेत्प्रमिप्रायेणाह—
अव्यक्ततादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोरेवोच्यमानत्वात्त-
योश्चाकाशादीनां सत्त्वाद्यव्यक्तशब्दो नाभ्याकृततावस्थापरः । तथा
च ‘अव्यक्तात्प्रकृतैर्व्यक्तयो महाबाहाः प्रभवन्ति’ इति पैशाच-
भाष्यमुक्तम् । किन्तु ‘ब्रह्मणः स्वाभाविक्यैवाव्यक्तम्’ इति

९ व०त०दी०— ननु कथमेवमुच्यते ‘आब्रह्मभुवनान्’ इति ? सत्यं, ब्रह्मणोऽपि कालप्रमितत्वादित्याह—सहस्र-
मिति । अत्र चतुःपदं योजनीयं ; चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते । इति वाक्यात् । तथा चैव मानेन ब्रह्मणो
द्विराहर्द्वैपरिते लय इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ परं समष्टिभूतस्याह । पुनरागमे व्यष्टिभूतानां व्यक्तप्रभवो नैमित्तिकस्य राज्यगमे
लयस्तमाह— अव्यक्तादव्यक्त्य इति । अक्षरात्मकात्तत्तद्भूतात् परमेष्ठिपुरुषात् समष्टिभूतभूतात्तत्पञ्चयन्त्रिवात् दैवै-
च्छ्या निराकाराणां चेतनानां जीवानां ब्रह्मण्यनुसंयितानां व्यक्तयो व्यष्टयो देहाद्या योनयो लोकाश्च प्रभवन्ति
आदिर्भवन्ति । शिरोभावात्मकं लयमाह । राज्यगमे तथाभूते तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते शिरोभवन्ति
॥ १८ ॥ उपपत्तिः प्रलयश्चापि तेषामिव व्यष्टीनां, न त्वन्येषां नूतनानां मुक्तानां वेति निरूपयति— भूतयाम
इति । यः पूर्वोक्तः स एवायं अवशः प्रकृतिगुणाधीनः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ब्रह्मलोकगतास्तेन सह सुख्यन्ते
‘ब्रह्मणा सह सुख्यन्ते’ इत्यादिभ्यस्तेऽपि पुनरावर्तिरहितता
भगवत्स्थेत्वाशङ्क्य तेषां तदभावमाह— सहस्रेति । सहस्र-
युगपर्यन्तं चतुर्युगसहस्रं पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् ब्रह्मणो
यदाहर्दिनं तयो विदुर्जीवन्ति, युगसहस्रान्तं चतुर्युगसहस्रं
अन्तो यत्वास्तादृशीं रात्रिं ये विदुस्ते अहोरात्रविदः । सत्र
कालगणने महत्प्रमाणं यद्वै तेषां नामहोरात्रः तादृगहोरा-
त्राणितद्वादशवर्षसहस्रेण चतुर्युगं तच्च तद् ब्रह्मणो दिनं ताव-
त्स्यैव रात्रिस्तद्गुणक्रमेण वर्षशतं तत् ब्रह्मणः परमायुरित्यु-
च्यते । तदवसाने तत्संहितवृत्तकानामवशरमासिः परम्परया
भवति ॥ १७ ॥ पुनस्तत्प्रक्रमस्यैव तत्संहितानामागमनसि-

भगवत्पादभाष्यार्थ एव युक्तः । अहारागमे ब्रह्मणः प्रबोध-
समये अव्यक्तास्त्वाभावत्वापन्नाप्रजापतेः व्यञ्ज्यन्त इति
व्यक्तयो भोग्यभोग्यहान्यनन्देन्द्रियरूपाः प्रादुर्भवन्ति । तथा
राज्यागमे तस्य स्वापकाळे ता व्यक्ताः तत्रैव यथा-
विश्रुतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिते स्वापावस्थे चतुर्दशे लीयन्ते
तिरोभवन्ति ॥ १८ ॥

ननु यदि सर्वा अपि व्यक्तयो राज्यागमे प्रलीयन्ते, तर्हि-
नायात्सैवैव सर्वेषामपि संसारकेशनाशात्किं मोक्षार्थं प्रयत्नेन ?
इत्याशङ्क्याह— भूतप्राप्त इति । यः पूर्वस्मिन्कल्पे प्रलीनो
भूतप्राप्तः प्राणिसमुद्ययः, स एवायमस्मिन्कल्पे अहारागमे
भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्पद्य राज्यगमे प्रलीयते; पुनर्यहारागमे
कर्मतन्त्रः प्रभवति । अतोऽनवरत जन्ममरणसंसारवर्त्यन्मरण-
प्राप्तानां कदाचिच्छरीरतानामात्राण मोक्षरहेति भावः । अत्र
‘भूतप्राप्तः स एवायं’ इत्येतावतैव निर्वारिऽपि जन्ममाण-
प्रवाहदुःखाद्विमुक्त्या संसारचैराग्योत्पत्त्यर्थं भूत्येवादि-
कृतम् ॥ १९ ॥

स्याह— अव्यक्तादिति । अव्यक्तादक्षराद्गवच्चरकरूपात्
व्यक्तः स्यावचरः प्रादयः सर्वाः देवादिदीप्तवृणादयः अहारा-
गमे ब्रह्मविनोदने प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके
अक्षरे राज्यगमे राज्यमुदने प्रलीयन्ते लीना भवन्तीति
तद्विदो जनास्त्रय प्रविशन्तोऽन्यथेयः ॥ १८ ॥ सत्र प्रलीनाश्च
पुनरुत्पद्यन्त इत्याह— भूतप्राप्त इति । स एव पूर्वोक्त
एवायं परिच्छेदमानो मत्सम्बन्धरहितो भूतप्राप्तश्चराचरसमूहो
भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्पद्य राज्यगमे विवृत्तावसाने अवशः
पवस्यः सत्र प्रलीयते । हे पार्थिते सावधानः श्रद्धित्वर्यः ।
तथैव अहारागमे दिनागमेऽवश एव प्रभवति उत्पद्यन्त
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— आद्युत्तिभाजां कालपरिच्छेदमाह— सहस्रेति । युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपर्यायः ‘चतुर्युग-
सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति पुराणान्तरदर्शनात् ; सहस्रं चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य चतुर्युगसहस्र
ब्रह्मणो दिनम् । रात्रिर्मासि तावतीत्याह— रात्रिमिति । अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अन्ते भवति तां चतुर्युगसह-
स्रान्तां, ते प्रसिद्धा अहोरात्रविशो जना विदुः ॥ १७ ॥ किं ब्रह्मणोऽहि जायेते किं वा रात्रौ ? इत्यत आह—
अव्यक्तादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृत्वाद्यव्यक्तशब्देन नाभ्याकृतं विषयादिकारणमिह प्रार्थं, तदा-
काशादीनां सत्त्वात् । किं तर्हि प्रजापतेः स्वाभाविक्यैवाव्यक्तशब्दार्थः ? अयं भावः— प्रजापतेः स्वापकाळे

तत्कल्पितो स्थावरजङ्गमप्रपञ्चः सर्वोऽपि तदर्थेऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत् एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टिश्चिन्त्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं विद्यदादिप्रपञ्चोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते, अस्मत्प्रबोधे यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कुतहानाकृताभ्यागमदोषाणुत्पत्तेर्वन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यस्य च अविद्या-दिवशादवशोऽयं भूतम्रामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थं— भूतम्राम इति । अह-रागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति योजना । स एव भूत्वा प्रलीयते, नान्योऽभिनवो भवतीत्यर्थः । कुतः ? यतोऽवराः अविद्याकामकर्माधीनतः, तस्मात्सर्वानर्थबीजभूताया अविद्याया विद्यया उच्छेदे जन्ममरण-प्रवाहविच्छेदायावश्यं यतितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनावृत्तिस्थानं तस्मात्सुषुप्तायश्च [२०-२२]

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [८।१३] इत्यादिना, अथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपमिर्दिदिक्ष्येदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणैवं गन्तव्यमिति— परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतः ? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेष-णार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म; व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थ-माह— अन्य इति । अन्यो विलक्षणः, स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । ‘परस्तस्मात्’ इत्युक्तं, कस्मात्पुनः परः ? पूर्वोक्ताद्भूतग्राभवीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । अन्यो विलक्षणो भाव इत्य-भिप्रायः । सनातनाश्विरन्तनः, यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘अक्षरं ब्रह्म परमं’ [८।३] इत्युपक्रम्य तदनुपशुक्तं किमिदमन्यदुक्तं ? इत्याशङ्क्य वृत्तमनु-बानन्तरप्रपञ्चतत्त्वतिमाह— यदुपन्यस्तमिति । अक्षरस्वरूपे निर्दिदिक्षिते तस्मिन्पूर्वोक्तयोगमागंस्य कथमुपयोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह— अनेनेति । गन्तव्यमिति शोभमागोकिरायुक्तेति शेषः । पूर्वोक्तादव्यक्तादिति सम्बन्धः । परशब्दस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुशब्देन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुन-रन्यशब्दप्रयोगात्पौनस्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— व्यतिरिक्तत्वं

इति । तुना द्योतितं वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितम् । यतो भिन्नेष्वपि भावभेदेषु सालक्षण्यमालक्ष्यते, तत्तत्त्वव्यक्ताद्विन्न-त्वेऽपि ब्रह्मणस्तेन सादृश्यमाशङ्क्यते तन्निवृत्त्यर्थमन्यपदमि-त्यर्थः । यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भावविशेषणार्थत्वे पुनरक्षिराक्षेव नास्तीति श्रव्यम् । अनादिभावस्याक्षरस्याचि-नाशित्वमर्थसिद्धं समर्थयते— यः स भाव इति । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं प्लवणान्तं विनश्यति, स तु विनाशहेत्वभावात् विनश्यद्गृह्णीत्यर्थः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— अव्यक्त इति । योऽसविष्णोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तेऽव्यक्ते भावे श्रुतिसम्मत-माह— अव्यक्त इति । तस्य परमगतिर्वं साधयति— यं प्राप्येति । योऽसविष्णोऽक्षरं भावोऽत्र दर्शितः सः “ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ” [सं. उ. १।२।१३] इत्यादिश्रुतावसर इत्युक्तस्तं चाक्षरं भावं परमां गतिं “पुस्त्राल परं किञ्चित्सा काष्ठा

सा परा गतिः” [कठो. ३।११] इत्याद्याः श्रुतयो वदन्ती-त्याह— योऽसवि । परमपुरुषस्य परमगतिर्वसुक्तं व्यनक्ति— यं भावमिति । “ तद्विष्णोः परमं पदम् ” [ऋक्सं. १।२।६।९ कठो. ३।१] इति श्रुतिमत्र संवादयति— तद्धामेति ॥ २१ ॥

३ शां. भा.— अथ कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह— पर इति । तस्मादव्यक्तात् अचेतनप्रकृतिरूपात्पुरुषार्थतया परः उत्कृष्टो भावोऽन्यो ज्ञानैकाकारतया तस्माद्विसंजातीयोऽङ्ग-

केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः । सनातनः उत्पत्तिविनाशानर्ह-
तया नित्यः, यः सर्वेषु विद्यदादिषु भूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्यु तत्र तत्र स्थितोऽपि न विनश्यति
सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्युपासते' [१२।३] 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'
[१५।१६] इत्यादिषु; तं वेदविदः परमां गतिमाहुः । अयमेव 'यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां
गतिम्' [८।१३] इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः ।
यमेवम्भूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते, तन्मम परमं धाम परं नियमनस्थानम् ; अचेतनप्रकृति-
रेकं नियमनस्थानम् ; तत्संस्पृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् ; अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणा-
वस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः;
प्रकाशश्चेद् ज्ञानमभिप्रेतम् ; प्रकृतिसंस्पृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं
परं धाम ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'परः' इत्यादिश्लोक्द्वयस्यार्थमाह—
अयेति । अयमभिप्रायः— भगवन्तं प्राप्तानां पुनरावृत्तिः
प्रागेवोक्ता; अव्यक्तात्परत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव भवि-
तुमर्हति, 'अपरेयमितिवन्त्याम्' [७।५] इत्यादिप्रत्यभि-
ज्ञानात्; वक्तव्याः च कैवल्याधिपतामवरोहान्मावादपुनरावृत्तिः ।
अत एव तत्परमेष्ठं श्लोकद्वयम्— इति । अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृ-
तत्वाद्, अत्रापि 'अव्यक्तात्' इत्येव परमेष्ठं । तस्य चापेक्षया
परशब्दान्यशब्दाभ्यामप्यन्यत्रयः । तत्र च गौतमस्त्यय्युदासायो-
क्तृश्रुत्वाभिधानमुखेन पुरुषार्थरूपत्वपरः परशब्दः । तत एव च
स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वादप्यशब्दः प्रकटान्यत्वपरः । अतः स च
प्रकारमेवैतन्नैवतत्त्वपुनः प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह— तस्मा-
दिति । भावशब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची । 'व्यक्तः' इति पद-
च्छेदो न युक्तः, 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यत्रैवाभिधानात्; दुर्ग्रहे
च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगागुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह— केनचि-
दिति । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तं, प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथा-
सम्मतं तद्यथा, अन्यथा स्वरूपत्ववसद्वादिष्यब्राह्म— स्वसं-
वेद्येति । प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादकानीति
भावः । नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तहेतुस्मरणं उत्पत्तिविना-
शानर्हतयेति । भूतशब्दोऽत्र महाभूतपरः, तद्विनाशेऽप्यात्म-
स्थितवचनेन नित्यत्वस्यानयाशब्दलभात् । तत्र सर्वशब्दाभि-
प्रायशब्दादेव सकारणत्वं सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह
विद्यदादिष्विति । प्रयको हि नाशो जीवे निषेध्यः; प्रसङ्गाच्च
नश्यत्पदार्थागुपप्रेषवशशात्; यथा तिलेषु दह्यामात्रेण तदनुप्रविष्टं
तैलमपि दह्यते; ततश्च सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वित्पदस्यैव सामर्थ्य-
कथमुक्तं तत्र तत्र स्थितोऽपीति 'यः स सर्वेषु' [८।२०]
इत्यत्र 'सः' इत्यस्य प्रयोजनमाध्याहृतत्रापेक्षितत्वाच्च श्लोऽत्र-
कोऽक्षर इत्यन्यत्र उक्तः; यद्वाऽयमध्याहारः । उक्त इत्यस्य
कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह ये विवति । अनयोः प्रकणशोरक्षरशब्दस्य
जीवविषयत्वं तत्रैव व्यक्तम् 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्मयः' [१५।१७]
इत्यादिभेदव्यपदेशात् । अतोऽत्राप्यन्याये 'अक्षरं ब्रह्म परमम्'
[८।१३] 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यक्षरशब्दाभ्यां परिशुद्धजीव एव

व्यपदिश्यते । 'ये तु' [१२।३] इत्यत्राक्षराव्यक्तशब्दयोर्द्व-
योरपि प्रयोगादत्रापि 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति तदुभयनि-
र्देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भावः । ननु कथं वक्ष्यमाणप्रक-
रणस्यमत्र 'उक्तः' इत्यनेनाश्रिततयोपादीयते ? इत्थं तत्तत्प्रक-
रणोपबृंहणीयश्रुत्यभिप्रायेण तदुपादानात्, 'निहताः पूर्वमेव'
[११।३३] इतिवत्सङ्ख्यपरोहद्वितीया । 'आहुः' इत्यत्र
कर्तृपेक्षया 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८।११] इति प्रसक्त-
मुचितं च कर्तृविशेषमाहुष्याह— तं वेदविद इति । 'स
याति परमां गतिम्' [८।१३] इति सामान्यनिर्देश एतेन
विशेषित इति दर्शयति— अयमेव यः प्रयातीत्यादिना ।
यद्वा अत्र 'तमाहुः परमां गतिम्' इति निर्देशः 'स याति परमां
गतिम्' इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापार्थ इति भावः । तत्राक्षरपरम-
गतिशब्दयोः प्रयोगयोग्यतां दर्शयति— प्रकृतीति । अनि-
वृत्तिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण एवम्भूतं स्वरूपेणा-
वस्थितमित्युक्तम् । 'तद्वाम परमं मम' इति रुम्बन्वमात्र-
विधानस्य प्रागेव सिद्धेः स्थानस्य च दृष्टान्तिशब्दत्वमित्यमाह
'य आत्मनि तिष्ठन्' [श. प. ब्रा. १।४।५।३०]
इत्याद्युक्तमधिष्ठं स्थानपर्यायं धामशब्देन विवक्षितमित्याह
नियमनस्थानमिति । अत्र किमपरं नियमनस्थानं यथाव-
च्छेदाय परमशब्दः ? इत्यत्राह अचेतनेति । अत्र परमधामत्व-
व्यपदेशात्परिशुद्धात्मविषयत्वं सिद्धम् ; तत्तथाशुद्धो जीवो-
ऽन्यपर एव विवक्षित इत्याह तत्संस्पृष्टेति । यद्वि मुक्तोऽपि
परमात्मपरतन्त्रः ; तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसार-
गतं प्रक्षिप्येत्त्येत्याह तच्छेति । अयं भावः— अविद्यादिर्हि
संसारकारणम्, न तु पारतन्त्र्यं; अविद्यादेश प्रक्षयादीश्वरका-
रण्यादीनां च स्वाभाविकत्वाच्च मुक्तस्य संसारान्तर इत्यर्थः ।
यद्वा न केवलं भगवत्प्राप्तिरेव अगुनरावृत्तिरूप्या, किन्तु परिशुद्ध-
जीवप्राप्तिरपि अवरोहणाभावात्तथेति भावः । 'नियमनस्थानं'
इत्यत्राश्रितविशेषणोपादानाकराह अयं वेति । अस्तु धाम-
शब्दस्तेजःपर्यायः प्रकाशवाची, तस्य कथमत्रान्यः ? इत्य-
त्राह प्रकाशश्चेति । विशेषणफलितं दर्शयति— प्रकृति-

संख्युद्वादिनि । प्रकाशपक्षे—तत् परमं धाम, मम-मच्छेष-
मुत्तम— इति वाक्यार्थः । यद्यपि 'अपरम्यम्' [७५] इत्यादिना प्रागेव स्वशेषत्वमुक्तम् ; तथापि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं

तत्र प्रतीयते; इह तु मुक्तस्यापि स्वशेषत्वमुच्यत इत्यपौन-
रुक्त्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—अव्यक्तो भगवान् 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इति 'मासुपेत्य' [८१५] इत्यस्य परापरार्थः । 'अव्यक्तं परमं विष्णुं' इति प्रयोगाच्च गारुडे । धाम स्वरूपं तेजस्वरूपं 'तेज-
स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. टी.—इदानीमव्यक्तत्वात्मेति यदुक्तं तत्साध-
यितुमाह—अव्यक्त इति । 'मासुपेत्य' [८१५; १६] इत्युक्तार्थस्य
'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात् । न

केवलमव्यक्तशब्दो युक्तिवलात् भगवति मीयते । किन्तु वाचकस्य
तत्प्रेत्याह—अव्यक्तमिति । कथं तर्हि भगवता व्यक्तस्य
स्वस्थानत्वमुच्यते ? इत्यत आह—धामेति ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—पर इति । पर उत्कृष्टः । तस्माद्भूतग्रामात् । भावः पदार्थः । व्यक्तो नित्य-
सिद्धः । अव्यक्ताप्रकृतेः । सनातनो नित्यः । यो भावः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरः, अक्षर इत्युक्तस्तमव्यक्तमाहुः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते
संसारं नावतरन्ति तत्परमं धाम मम ॥ २१ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं 'आ ब्रह्मभवनाहोकाः' [८१६] इत्येतदुपपादितम् ; इदानीं 'माछपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' [८१६] इत्येतदुपपादयति द्वाभ्याम्—पर इति । तस्माद्भूतग्रामबीजादिरण्यगर्भाख्यादयस्कात्पर उक्तः ; स्वाव्यक्त-
हिरण्यगर्भादिसकलप्रपञ्चस्तत्सृष्टिप्रदत्तेन तदधिष्ठानतया ततः श्रेष्ठ इति यावत् । तदधिष्ठानत्वादेव ततोऽन्यः अव्यक्तः अस्यष्टरूपश्च, सर्वथा ज्ञातेऽज्ञाते वा वस्तुन्यव्यासायोगात् । एवं सर्वादिभूतहिरण्यगर्भाधिष्ठानत्वादेव सनातनश्चिरन्तनः, एवमुक्तो यो भावः पदार्थः सर्वेषु स्वाध्यस्तेषु हिरण्यगर्भादि-
भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

नन्वस्त्वेवमव्यक्तभावस्याविनाशित्वम् ; भाछपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' [८१६] इति त्वां प्राप्तस्यापुनरावृत्तौ किमथा-
तम् ? अत आह—अव्यक्त इति । यो भावः पूर्वलोकेन 'अव्यक्तः' इति 'अक्षरः' इति चोक्तः, तं भावं परमामुनरा-
वृत्तिर्ना गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः श्रुतिसम्यतः 'पुरुषान् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' [कठो. १।३।११] इत्यादि-
श्रवणात् । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते, तन्मम परमच्छ्रेष्ठं धाम स्वरूपम् । 'राहोः सिरः' इतिवत् । 'मम धाम' इति भेदकस्यनया षष्ठी । तदामेति च विधेयप्राधान्याद्युक्त-
निर्देशः ॥ २१ ॥

९ व० त० टी०—व्यक्तिसम्बन्धाव्यक्तसंज्ञको जीव आब्रह्मपर्यन्त उक्तः । तस्मात्क्षरादन्योऽव्यक्तः व्यक्ति-
रहितः परो गुणातीतश्च सनातनः व्यक्तिमत्सु सर्वेषु नश्यत्सु न नश्यति अनुच्छिन्तिधर्मत्वात् ॥ २० ॥

तथापि सोऽन्यकोऽक्षर इत्युक्तः । न चाव्यक्तशब्देन जीवः प्रकृतिर्वाऽभिधेया, 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इत्युक्तत्वात् जीवादौ तथात्वासम्भवात् ; तथा सति नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रप्राधान्यादेवैकस्यापत्तेश्च । अतएव ज्ञानमार्गीयाणां तत्प्राप्तिरेव सुक्तिरिति तदाह—तमाहुः परमां गतिमिति । मम पुरुषोत्तम-
स्याधिष्ठानभूतं च तदित्याह—परमं मम धामेति वैकुण्ठसुवनं तेजश्च प्रकाशात्मकम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । ते तु ब्रह्महर्षं नीता मन्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ॥ इष्टयुर्ब्रह्मणो लोकं' इत्यादिवाक्यात् ततो भूतप्रकृतिवियुक्तात्मा गुणातिगो धुम्भावायतनोऽनन्तरूपोऽगणितानन्दः सर्वधर्माश्रयः पुरुषप्रकृतिको ब्रह्मपदवा-
च्योऽक्षरोऽव्यात्मरूपः पुरुषोत्तमश्च धाम 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धामं परं साक्षात् पुरुषस्य महत्तमः ॥' इति वाक्यात् तत् सोऽयं ससाधनज्ञानलभ्यः ; अहं तु न तथाऽहैतुक्तभक्तिलभ्यत्वादित्याह ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—एवं तेषां पुनरुद्गमश्च स्वप्नासौ तदभावाय स्वस्वस्वरूपमाह—परस्तस्मादिति । तुग-
जेन पूर्वस्य परत्वं व्यावर्त्यति तस्मात्पूर्वोपत्तिकारणात्मका-
दन्यो भावः अव्यक्तः, तस्यापि मूलभूत इत्यर्थः । अव्यक्ता-
त्सनातनः अनादिसिद्धः परः, सर्वोत्तम इत्यर्थः । तत्स्वरूप-

माह—यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु सत्यु न विनश्यति न
विकारमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवमव्यक्तपरस्वरूपश्चैवा
ज्ञानार्थं विशिनष्टि—अव्यक्त इति । अव्यक्तः अप्रकटः
ज्ञातुमशक्यो यो भावः स अक्षरः, न क्षरति न चळति मक्षर-
णांशरूप इत्युक्तः ; तमक्षरं वेदादिभिः परमां परस्य अद-

मेवां गतिमाहुः । ननु ते तस्य परमगतित्वं कुतो वदन्ति ।
इत्याशङ्क्याह—यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते इति । यत्स्थानं प्राप्य
न निर्वर्तन्ते पुनर्जन्मानो न भवन्ति, अवस्थाया वदन्तीत्यर्थः ।

तथात्वं तस्य त्वसम्बन्धादित्याह—तदिति । तद्वरात्मकं
मम परमसुखं धाम गृहमित्यर्थः । मद्गृहत्वात् पुनरावृत्तिर्न
भवतीति भावः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं ब्रह्मसुखनान्तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति ‘तदक्षरं परमं ब्रह्म’
इत्युपक्रान्तं वस्तु लक्षयति—परस्तस्मादिति त्रिभिः । परस्तस्मादव्यक्तात् भूतभ्रामवीजभूतादविद्यालक्षणादनुवात्
अन्योऽत्यन्तविलक्षणो भावः सत्ता । तुशब्दात्पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति, तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्त-
त्वात्, अस्य च सर्वानुगतत्वात् । सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रियया नित्यं विक्रियत इव
भाति, अयं त्वनुपाधित्वात्त्रित्यैकरूप एव; यः स भावः सर्वेषु भूतेषु विद्यदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्ता-
रूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयाबाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् ॥ २० ॥

अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तम् । अक्षरोऽऽस्तुते व्याप्नोतीति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । तं भावं
परमां गतिं, ब्रह्मलोकान्ता गतिरपरमा, कार्यत्वात् । इयं तु परमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः, “एषाऽस्य परमा
गतिः” [बृ. उ. ४।३।३२] इत्याद्यः श्रुत्यः । यं भावं प्राप्य न निर्वर्तन्ते पुनः संसारे न पतन्ति उदिति
विधियापेक्षं क्लीबत्वम् । स एव मम विष्णोः परमं उपाध्यस्युष्टं धाम प्रकाशः “तद्विष्णोः परमं पदम्” [श्वक्.सं.
१।२।६।५ कठो. ३।१] इति श्रुतिप्रसिद्धं निष्कलं ब्रह्म ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

१ शा. भा.—तल्लघ्वेरुपाय उच्यते—पुरुष इति पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ ! परो
निरतिशयो यस्मात्पुरुषान् परं किञ्चित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया ।
यस्य पुरुषस्यान्तस्स्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्तर्बति भवति ।
येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

१ अत्रैवं सन्दर्भशुद्धिं दशैयति वामनः—

अस्मिन्मुक्तिप्रकरणे प्रसङ्गादितरा अपि । गतीराह हरिर्विशुस्तास्वावृत्तिं ध्रुवमिति ॥

अगतिर्न्योऽन्यगतयो मुक्तिस्त्वावृत्तिवर्जिता । निर्युगा सयुगा चेति प्रसिद्धा द्विविधा च सा ॥

नैव ज्ञावाहते मुक्तिर्भक्त्या सा युगान्विता । निर्युगोपासकानां तु भवेत्कैवल्यलक्षणा ॥

न कोऽपि भेदः कैवल्यमुक्तौ यद्यपि विद्यते । सद्यः क्रमाच्चैति भेदौ तत्प्राप्तौ तत्तत्स्थाप्युभौ ॥

सद्यः शरीरपातान्ते मुच्यन्ते ज्ञानयोगिनः । हठयोगं श्रयन्तस्तु क्रमात्कालेन सृयसा ॥

धर्मोऽयं तेषामनुवर्त्यमाने चेतश्चक्रपटे कपिकेतनस्य । अतः स्वसौलभ्यं ‘मनन्यचेता’ इत्याह देवो भजतां दयालुः ॥

सत्त्वाऽपि सुलभो दत्ते भक्त्यस्यः सुखमक्षयम् । इत्यसुखचदव्यग्रो ‘मासुपेक्षे’ति माधवः ॥

येषां क्षेत्रप्रसङ्गादकथि सुलभता स्वस्य भक्तोत्तमैर्मन्यो लब्ध्वा ते ब्रह्मलोकं तदुपरि समये मुक्तिमप्याप्नुवन्ति ।

तस्माच्छ्रेयस्त्वमेवामिति मतिमुदितामुद्भुतमिन्द्रसुतो ‘रात्रिर्ब्रह्म’त्यादिनोचे भवभयमभवो ब्रह्मलोककङ्कतानाम् ॥

अन्ये च्यवन्तु हठयोगपरास्तु तत्र स्थित्वाऽऽप्नुवन्ति विधिना सह मोक्षमेव ।

तज्ज्ञानिभिः सुसमता विकलैव तेषामित्युज्जिनो मनसि रमन्त्य इत्यथापि ॥

‘सहस्रयुगपर्यन्तं’मिति लोके विधेः प्रभुः । मोक्षप्रतीक्षया तेषां वासं चिरतरं जगौ ॥

फक्काशियः पुन्यरथेन तूष्णिं सधयक्षु यातेषु यथेष्टदेशम् । मुक्तेश्वरं ज्ञानिषु ते तथैव चित्ते व्यथन्ते हठयोगनिष्ठाः ॥

सुखोदयास्तरुदिते ब्रह्मलोकं कथं विदुः ? । कालमित्यवददृशक ‘मन्थका’ दित्यथाब्जदृक् ॥

नर्कविधेः विधेः शब्दत्वाद्भुवनप्रलयोदयो । ‘भूतग्रामः’ स इत्याह तत्पराहस्य नित्यताम् ॥

नश्वरो भूतसङ्घोऽसौ ‘परो’ऽन्यक ‘स्वचक्षुरः’ इत्युच्येऽयं प्रसङ्गेन नित्यत्वं परमात्मनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्त्याऽत्र भक्त्या लभ्यत्वमस्य च । उक्त्वाऽऽसुसन्दधात्यर्थे प्रशङ्गे हठयोगिनाम्—इति ॥—

२ आ. शां व्या.— नन्वव्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कथिदसाधारणो हेतुरेषितव्यः, यस्मिन्-क्षापूर्वकारी तत्प्रेम्णया प्रवृत्तो निर्धुणोति, तत्राह— तल्लब्धेरिति । परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषण-द्वयमुदाहरति— यस्येति । निरतिशयत्वं विषादयति— यस्मादिति । तुषाब्दोऽवधारणार्थः । भक्तिर्भजनं, सेवा

प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणा, तां व्यावर्तयति— ज्ञानेति । उक्ताया भक्तविषयतो वैशिष्ट्यमाह— अनन्ययेति । कोऽयं पुरुषो यद्विषया भक्तितत्प्रप्तौ पर्याप्तः । इत्याशाङ्गोत्तरार्धं व्याकथे— यस्येति । कथम्भूतानां तदन्तस्सत्त्वं । तत्राऽह— कार्यं होति । “स पर्यगात्” [ई. उ. ८] इति श्रुतिमाश्रयाऽह— येनेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह— पुरुष इति ‘मत्तः परतरं नान्य-त्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! मयि सर्वमिदं श्रोतं हृद्रे मणिगणा इव’ [७।७] ‘मामेभ्यः परमव्ययम्’ [७।१३] इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं तत्, स परः पुरुषः ‘अनन्यचेताः सततम्’ [८।१४] इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘पुरुषः सः’ इति श्लोके तुषाब्देनार्थान्तर-द्योतनान् ‘अनन्यया भक्त्या’ इत्यस्य सामर्थ्यात्पुरुषशब्दस्य पर-मात्मनि पुरिशयस्त्वपूर्णत्वपूर्वसङ्कावपुरुषदानादिभिर्मितैः ‘सह-स्रशीर्षा पुरुषः’ [ऋक्सं. ८।४।१।७।८ यजुस्सं. ३।११] इत्यादि-प्रयोगप्राप्त्यात्परशब्देन विशेषणाच्च पूर्वोक्ताफलाधिकफलोपदे-शाथोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— ज्ञानिन इति । विभक्तं विवेचकैरिति शेषः । विलक्षणमिति वाऽर्थः । गमनाद्यन्तस्थि-

तावपि गमनादेः परत्वाभावात्तत्सिद्धार्थं ‘यस्य’ इत्यादिप्रसिद्ध-वर्निर्देशोऽत्र पूर्वोक्तपरत्वपर इति दक्षयति— मत्त इति । अनुवादपुरोवाद्यो रैकार्थ्यमिति भावः । ‘यस्मात्परं नापरम्’ इत्यारम्भ्य “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” [खे. उ. ३।९] इति श्रुतिस्मरणाया येन च परेण पुरुषेणेत्तुक्तम् । भंजननयत्वं कोऽहं ? इत्यावाह— अनन्यचेता इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— परमसाधनमाह— पुरुष इति ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘भक्त्या युक्तः’ [८।१०] इति भक्त्येवमवस्थापितसाधनत्वस्योक्तत्वात् पुरुषकमुत्तरं वाक्यमित्यत आह— परमेति । अन्यैः साधनैः सहोक्तत्वेन तत्साम्यशङ्कायां

साधनेषु भक्त्यैः परमत्वमनेनाह । तत्र पुनर्वचनेनैव द्योत्य-मिति भावः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— पुरुष इति । यस्यान्तस्स्थानि भूतानि, अन्तस्तिष्ठन्तीत्यन्तस्स्थानि । येनाव्यक्ते-नेदं सर्वं तत् व्याप्तम् ॥ २२ ॥

८ वे. ब्र. गि.— तत्रासौ च ‘अनन्यचेताः सततम्’ [८।१४] इति प्रागुक्त एवोपाय इत्याह— पुरुष इति । यस्य पुरुषस्य अन्तस्स्थानि भूतानि, कार्याणां कारणान्तर्गतिवत्वात्; अत एव येन सर्वमिदं जगत् तत् व्याप्तम्, अतः स परो निर-

तिशयः पुरुषोऽहमनन्यया विषयान्तरवर्जनेन स्वैकतानया प्रेमलक्षणया भक्त्या लभ्यः, नान्यथेत्यर्थः । यद्वा न विद्यते-ऽन्यद्वस्तु यस्यां सा अनन्या ब्रह्माद्वैतोचरा तथा भक्त्या ज्ञान-लक्षणया लभ्य इति (शं. भाष्योक्त एवार्थोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

९ व. त. ० दी.— पुरुषः स पर इति । अनेनाक्षरात्परस्य स्वस्य पूर्णानन्दस्य निर्हेतुकभक्तिलभ्यत्वमुक्तम् । तेन न ज्ञानमागीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । परस्य लक्षणमाह— यस्यान्तस्स्थानि भूतानि इति साक्षराणि । एतच्च स्पष्टं सूक्ष्मप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे ‘येन सर्वमिदं तत्’ [१।८।४६] इति माहात्म्यं परिच्छिन्नप्रेम व्यापकमिति दामोदर-

-- पुरं शरीरम्, तस्मिन् शोते पुरुषः । नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् । व्याप्य शोते यथास्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ (१२।१०।३७) इति भारते ॥ यद्वा— ‘अस्ते’ र्व्यस्ताक्षरयोगात् आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः । ‘पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्’ इति श्रुतेः । पुरुषं युरिषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेषु सीदतीति वा, पुरुषि भुवनानि संहासमयेऽस्यति अन्तं करोति वा, पूर्णत्वात्पूर्णगङ्गा सदनाद्वा पुरुषः । ‘त यत्पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औष-त्तस्मात्पुरुषः ।’ ‘स वा अयं पुरुषः सर्वांषु पुरुषे पुरिषायः’ इति श्रुतेः । इति भगवत्पादोये विष्णुसहस्रनामभाष्ये ॥ वैवाक-रणस्तु ‘पुर अप्रामाणे’ (धा. उ. ६।६) अस्मात् ‘पुरः कुपन्’ (उ. ५२३) इत्यौपादिकेन व्युत्पादयन्ति ॥ पुर बहु समोमिति वा । ‘षण् दाने’ (धा. पा. तना. २) अस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (अष्टा. ३।२।१०१) इति डः । इति केचित् ॥ अनन्यतल्लक्षणमुक्तं नारदेन— ‘अन्यात्रयाणां त्यागोऽन्यथा’ (भ. सू. १०) इति । — अविर्गता ।

लीलायां इदं सर्वं 'अक्षरविषयां त्वबरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं' इत्यादिसूत्रभाष्ये [ब्र.सू.३।३।३३] प्रपञ्चितम् । यत्तु (रामानुजाचार्यैः) कैश्चिदुक्तं 'भूम्यादिप्रकृतिर्जीवभूता च भगवतो धाम' इति तद्युक्तमुक्तम् । तस्मा जीवभूतस्य च तद्धामत्वं भूयतेऽपि 'यस्य पृथिवी शरीरं' [बृ.उ.३।१।३] 'यस्यात्मा शरीरं' [श.ब्रा.१।४।१।५] इति । न त्वक्षरत्वं तदा(सदा) जीवभूतस्य सम्भवति ज्ञानोत्तरं तत्त्वसिद्धेः । तस्माज्जीवातीत्यर्थः सर्वकारणकारणभूतोऽभूरोऽपि पृथगित्येवोचाम । यत् वक्तव्यं भागवते तृतीये [३९-४१] 'आण्डकोशो बहिर्यं पञ्चाशत्कोटिस्तुतः । दशोत्तराधिकैर्वैत्रं प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽन्तर्गतश्चायं कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः ॥' इति तस्याक्षरस्यांशः पुरुषस्तु समष्टिव्यव्यभिचारी वैराजः, स जीवलोकं जीवभूत इति व्यपदिश्यते । पुरुषोत्तमस्तु एतन्नित्यान्य इति स्वयमेव वक्ष्यति । स च सर्वसाधनफललाभजीवलोकोत्तरसातन्त्र्यस्वरूपो "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" [कठो. २।२२] किन्तु "यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः" [कठो. २।२२] इति श्रुतेः स्वातुष्टीतमन्त्रित्वमर्थ इति प्रतिपादितम् । तथैवाग्रे प्रदर्शयिष्यामः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— नञ् यदामगता न निवर्तन्ते स त्वं कथं प्राप्यः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— पुरुष इति । हे पार्थ मद्भक्त ! सोऽहं परः पुरुषोत्तमः अनन्यथा ऐहिकपारलौकिक-योर्मन्त्रणैककल्पया मदितरज्ञानरहितया भक्त्या कोऽहं लभ्यः प्राप्यः । स कीदृशः ? इत्यत आह— यस्येति । यस्य अन्तःस्थानि भूतानि चराचराणि रमणकारणायकानि यस्य मध्ये

स्वरूपे तिष्ठन्ति; येन इदं परिहरदमार्गं सर्वं जगत् तत् व्यासम् अत्रायं भावः—लौकिकाः सर्वे क्रीडोपयुक्ता न भवन्ति, आचरणस्थितत्वात्; अतस्ते ज्ञानादिना मद्भक्त्या प्राप्यं लीनास्तत्रैव शुक्ता भवन्तीत्यर्थः । येन क्रीडार्थमाविर्भूतेन तदधिष्ठानत्वादिदं मयि जगत् व्याप्तं सत् तत् विस्तृतं विभातीति भावः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ज्ञेयं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोक्त्वा जगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्यदित्याह— पुरुष इति । तुल्यशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योवनार्थः । हे पार्थ ! सोऽयं भक्त्या आराधनेन उपासनेनेति यावत् । कीदृश्या ? अनन्यथा, नास्त्यन्यो यस्यां सा तथा; उपास्योपासकमेतद्वन्तरेण अहंमहंरूपयेत्यर्थः । तथा भक्त्या यो लभ्यः स परः पूर्वोक्तादव्यावृत्ताननुगतादक्षरादन्यः कारणात्मेति यावत् । लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि, न ह्यात्मा च लभ्यश्चेति युज्यते । अस्य कारणत्वमेवाह— यस्येति । यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि बीजे हुम इव सर्वाणि वियदादीनि स्थारजङ्गमानि च; येन च इदं सर्वं तत् व्याप्तमुपादानत्वात्, स भक्त्या लभ्यत इति योजना ॥ २२ ॥

सूतस्य देवयानपितृयाणापरनामकौ अर्चिरादिमार्गौ ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

१ वामनस्त्वत्र—अत्र 'यत्र' पदेनाम्ना योगिनां व्यपदिश्यते । मार्गं कालं च वक्ष्यामीत्यर्थेन प्रतीयते ॥

अत्रेतेन लोकोत्तरे 'तत्र' शब्देन चोभयोः । परामर्शात्तत्र मार्गे काले चेत्यवतीत्यर्थः ॥

अभिर्न्योतिरनावृत्तौ धूमश्चाद्वित्कर्तमेति । मार्गाभिमानिनोऽन्ये तु ज्ञेयाः कालाभिमानिनः ॥

व्याख्यातारोऽविद्विद्वैतमुल्लङ्घ्य वृषेतेरे । कालं प्रतिज्ञाय कथं बहुधादीनब्रवीदिति ॥

इति व्याख्याति । तथा—

मन्यन्ते केचिद्वेदोक्ता योगिनः कर्मयोगिनः । धूमादिमार्गैः श्रुतिभिरुत्पेक्षामेवोदितो यतः ॥

तदुक्तं; यतः षष्ठे 'प्राप्य पुण्यकृता' मिति । आवृत्तिमविशेषेणासुखकर्मयोगिनाम् ॥

आवृत्तिदक्षिणे यद्वदयने तद्वदुत्तरे । कर्मिणां चेद्विशेषः कः केशवेनात्र कीर्तितः ? ॥

उत्तरेऽपुनरावृत्तिरज्ञानमपि कर्मिणाम् । यदि स्यादयने वाम्यस्तदभावोऽपरे भवेत् ॥

मर्त्यो विषेण म्रियतेऽवृत्तेन तथाऽमरो जातु न मृत्युमेति । गुणः क इत्थं वदतामृतस्य विषस्य वोक्तो भवति प्रसिद्धः ॥

ये हि ब्रह्मचिदो ब्रह्म भावमत्रैव ते गताः । उत्तरायणयनेन तेषां किमधिकं भवेत् ? ॥

ये कर्मयोगिनस्तेषामावृत्तिरनित्या पुनः । किं दक्षिणायनेनैषां भविष्यत्यधिकं ततः ? ॥

अपक्वानिन्नस्तस्माद्वद्व्योपावलम्बिनः । ये तेऽत्र योगिनो ज्ञेया अन्येऽर्थास्तु न सन्नताः ॥

इति प्रतिपाद्यति । तेन 'योगिनः कर्मयोगिनः' इति नव्यव्याख्यानमपि पराह्वतम् । — अविगीता ।

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

१ श्रां. भा.— प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभार्जां ब्रह्मवतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते— आहृत्तिमार्गोऽपि न्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः— यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धः । यत्र यस्मिन् काले त्वनाहृ-

१ अत्राग्निज्योतिरिलेतदभिसम्बन्धि तद्रूपं वा ज्योतिरिति देवतैक्यपरत्वेन व्याख्येयम् । अग्निमन्त्रोक्त एतत्प्रतिभोगित्यैक-
स्यैव धूमस्योक्तत्वात् ; सूक्तमृतायां धृतौ 'तेऽर्चिरभिसम्बन्त्यर्चिषोऽह्रह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षात् यान्मणमासासुद-
बुद्धित्य एति' (बृ. ६।२।१५) इत्यर्चिर्मात्रस्य धृतत्वात्, 'क्रमात् सम्बन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् । अयनं देवलोके च
सवितारं सवेधुतम्' (याज्ञस्म. ३।१९३) इति समानविषयस्मृत्यन्तरसेवादात्, 'अर्चिरादिना तत्प्रतीतेः' (बृ. सू. ४।३।१) इति सूत्रेऽप्यर्चिरादित्वदर्शनाच्चेत्याहुः ॥

अथ यदनयोर्देवयानपितृयाणाख्ययोर्ध्वनोरहरादयो देवता एवातिवाहिक्य उच्यन्ते, न काला इति निर्णीतसुत्तरमीमांसा-
याम् 'आतिवाहिकास्तलिङ्गात्' (४।३।४) इत्यादिना, तत् 'अर्चिषोऽह्रह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षात् यान्मणमासासुद-
बुद्धित्य एति' (बृ. ४।१।५।५) इत्यादिश्रुतिविषयकमेव । 'वेदान्तवाक्यकुसुमप्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम्' (शारी. भा. १।१।२)
अत्र त्वाकरे महाभारते भीष्मस्योक्तानां सुत्तरायणप्रवृत्तिप्रतीक्षादर्शनात्काला एवैत इत्यमुपगन्तव्यम् । तथा च (भीष्मः
कथं महात्मा सन्संस्थाना दक्षिणायने ? ॥ ' इति वदन्तु हंसेषु— 'तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कथञ्चन ।
दक्षिणवर्त आदिषे एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ १०४ ॥ गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् । उदगायन आदिषे हंसाः
सत्यं ब्रवीमि वः ॥ १०५ ॥ आदिष्याम्यहं प्रागातुत्तरायणकाङ्क्षया ।' (भी. प. १।१।१०६) 'दिवं वैश्रवणाकान्तौ यदा
गन्ता दिवाकरः ॥ नूनं सप्ताश्वकुचन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्मुहदः सुप्रियानि व ॥' [६।१२०।३१] इति ।
'आगन्तव्यं च भवता समये सम पार्थिव ! । विनिवृत्ते दिवकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥' (१।३।१६०।१४) 'स भियंयौ गज-
पुरायाजैः परिवारितः । हट्वा निक्षेप्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥' (१।३।१६०।६) 'दिष्टया प्राप्नोऽसि कौरव्य ! सहा-
मात्यो युधिष्ठिर ! । परिवृत्तो हि भगवान् सहस्रांशुर्दिवाकरः २६ ॥ साधोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर ! ।
त्रिनागशेषः पक्षोऽयं शुक्रो भविष्यमहर्दिपः ॥' (१।३।१६०।२८) इति च दक्षिणायने संश्लेषाद्देवेन शिखण्डिना शितसारस्वतैः
स्ताङ्गाभिप्रायितोऽपि शान्तनव औत्तरायणं प्राणानदीधरदिति तत्र तत्रोपवर्णयते भारते । नोपपद्येत हेतुत्कालनैरेष्य-
कल्पने इति ॥ अत्रोच्यते— देवता एवात्राप्यहरादयो न कालाः ; गीतायाः श्रुतिमूलकत्वात्, श्रौतयोरैव देवयानपितृयाणवे-
रत्न प्रत्यभिज्ञानात्, वेदान्तसूत्राणां गीतावाक्यकुसुमप्रथनेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च विषयभेदकल्पतस्य सर्वधानोक्तिव्यात् । न च
भीष्मस्य कालप्रतीक्षाविरोधः, तस्य स्वच्छन्दमृत्युतात्त्व्यापनार्थत्वात् । तथा चोक्तं तेनैव—

‘ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमुक्षुर्दगगयने ॥

यश्च दत्तो वरो ममो पित्रा तेन महात्मना । छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य बास्तु वरस्तथा ॥' (६।१।११।१०७-८) इति ।

भागवतेऽपि—

‘धर्मे प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः । यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तत्तरायणः’ ॥ (१।१।२९) इति

तत्प्रतीक्षायाश्छन्दमृत्युतामूलत्वं सूचितम् । अन्यत्र च देशकालनिरपेक्षता स्पष्टतोषा— 'यदा जिहासुरिममज्ञं ।
लोकं कालं च देशं च मनो न सम्जयेत्'— (२।२।१५) इति । अत एवाहुः श्रीशङ्करभगवत्पादा अपि शारीर-
भाष्ये— 'भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारप्रतिपालनार्थं पितृप्रदादलब्धस्वच्छन्दमृत्युतात्त्व्यापनार्थं च' (४।२।२०) इति । 'अज्ञा-
नामुत्तरायणे दैवान्मरणं चेत् प्रशस्तम्, इत्यभिज्ञाभिचनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षा' इति रत्नप्रभा । अतोऽह्रा-
दीनां देवतारत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः ॥

किञ्च— महाभारत एव भीष्मप्रतनात्पश्चम एव दिने रणमूर्धनि योगधारणयोक्कान्तस्य द्रोणस्य ब्रह्मलोकप्रतिश्रवणार्थात्—
'द्रोणोऽपि कालाण्युत्सृज्य परमे साङ्ख्यमास्त्रितः' ॥ ४९ ॥ दिवमाकामदाचार्यः साक्षात्सङ्क्रिद्वैराग्यम् ॥ ५३ ॥ वयमेव तद्गाराश्च
पञ्च मातृपुत्रेभ्यः ॥ ५६ ॥ योऽप्युक्तं महात्मानं गच्छन्तमपरां गतिम् ॥ ५७ ॥ अन्ये तु सर्वे न नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ॥ ५८ ॥
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः । ब्रह्मलोकं महद्विषयं देवयुग्मं हि तत्परम् ॥ ५९ ॥ नापश्यन् गच्छमानं हि तं
साधैर्मृषिपुङ्गवैः । आचार्य योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरन्दिमम् ॥' (७।१९।१६०) इति । सा चोत्तरायणकाल एव प्रयातस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्त्यनुपपत्तिरिति न सङ्गच्छते । तस्मादत्रापि देवता एवाहरादयो न काला इति सुसमेयं सर्वम् ॥

— अविगीता ।

त्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । 'योगिनः' इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इति विशेषणाद्योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽज्ञावृत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुक्ता, न च ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते, विदुषो गत्युक्तान्ति-निषेधश्रुतेः ; तथा च मार्गोक्तिरुक्त्यासाङ्ख्य सगुणशरणानां तदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेत्याऽऽह— प्रकृतानामिति । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याशुच्यत इति सम्बन्धः । स चेद्वक्तव्यस्तर्हि किमित्यध्यासादिभावेन सविशेषं ब्रह्म ध्यायतां फलाप्तये मूर्धन्यामाहीसम्बद्धं देवयाने पश्यात्स्वल्पाय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते ? तत्राऽह— चिद्वक्षितेति । सोऽर्थो मार्गस्तदुचितोपपत्तेन कालोक्तिरित्यर्थः । पितृयाणामागोपन्यासस्तर्हि

किमिति क्रियते ? तत्राऽह— आवृत्तौति । मार्गान्तरस्याऽऽवृत्तिफलत्वादस्य चानावृत्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानयमिति स्तुतिर्विवक्षितेति भावः । ' योगिनः ' इति ध्यायिनां कर्मिणां च तन्त्रेणामिधानमित्याह— योगिन इति । कर्म कर्मिणो योगिशब्दो वर्तते ? इत्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह— कर्मिणस्त्विति । गुणतो योगिन इति सम्बन्धः । तत्रैव वाक्योपक्रमस्याऽऽयुक्त्यमाह— कर्मयोगेनेति । अवशिष्टानुष्ठानाणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह— यत्रेति । योगिनो ध्यायिनोऽत्र विवक्षिता आवृताविवक्षिता योगिनः कर्मिण इति विभागः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— तं कालमाह— अशिरिति । अधिः कालाभिमानिनी देवता, तथा ज्योतिर्देववैव कालाभिमानिनी । अथवाऽग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसां तु निर्देशो यत्र काले तं कालमित्याश्रयणवत् । तथाऽर्द्धदेवताऽहरभिमानिनी, शुक्रः शुक्रपक्षदेवता, षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि 'देवतैव मार्गभूता' इति स्थितोऽन्यत्र [ब्र. सू. भा. ४।३।४] अयं न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जनाः । क्रमेणैति वाक्यशेषः । न हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शन-निष्ठानां गतिरामतिर्वा कचिदस्ति " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति " [वृ. उ. ४।४।६] इति श्रुतेः, ब्रह्म-संल्लिप्तप्राणा एव ते; ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यास-मुक्तस्य तमेव प्रधानीकृत्य देवयानं पश्यान्भवतायति— तं कालमिति । यथोपक्रमं व्याख्याय यथाश्रुतं व्याख्याति— अथवेति । कथं तर्हि देवतानामतिनेत्राणां ग्रहणे कालप्राधान्येन निर्देशः लिख्यते ? तत्राऽह— भूयसां त्विति । मार्गद्वयेऽपि कालाग्रिमामिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यन्ते, कालाभिमानिनीनां भूयस्त्वाकालशब्देन सर्वाणां देवतानामुपलक्ष्यत्वं विवक्षितं कालकथनमित्यर्थः । यथाऽऽज्ज्ञानां भूयस्त्वाद्विद्यमानेष्वपि इमान्तरेषु आग्नेरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरण-

माह— आग्नेति । ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तत्तद्भैरुपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणं ? इत्याशङ्क्य 'आतिषादिकस्तल्लिप्ता' [ब्र. सू. ४।३।४] इति न्यायेनोत्तरमाह— इति स्थित इति । तेषामन्यादीनां समीपमिति सामीप्ये तत्रेति सप्तमी । ब्रह्म कार्योपाधिकं परं वा ब्रह्म परम्परया सुक्त्यालम्बनमत एव क्रमेणेत्युक्तम् । निगुणमप्रपञ्चं ब्रह्मास्मीति विशावतो व्यवच्छिन्नाति— ब्रह्मोपासनेति । ननु ब्रह्मशब्दस्य सुल्लक्षणार्थत्वात् परब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते, न बादर्थधिकरणविरोधादित्याह— नहीति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह; द्वयो-रर्ष्यर्चिरादिका गतिः श्रुतौ श्रुता, सा चापुनरावृत्तिलक्षणा; तथा पञ्चाग्निविद्यायां " तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः " [छां. उ. ५।१०।१] इत्यादौ अर्चिरादिकया गत्यागतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चास्नाता " स एतान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमवर्तं नावर्तन्ते " [छां. उ. ४।१।५६] इति ।

न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं 'तद्य इत्थं विदुः' इति गतिश्रुतिः, 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति परविद्यायाः पृथक्श्रुतिवैयर्थ्यात्; पञ्चाग्निविद्यायां च " इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति " [छां. उ. ५।१।१], रमणीयचरणाः कप्यचरणाः' [छां. उ. ५।१०।७] इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिमानोऽप्यमेव भूतान्तर-संसृष्टानाम्; आत्मनस्तु तत्परिब्रज्जमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय "तद्य इत्थं विदुः तेऽर्चिष-

मभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।१] “ इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते ” [छां. उ. ३।१।५।६] इति विविक्ते चिदाचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च तद्य इत्थं विदुस्तेऽचिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमिति गम्यते ।

४ वे. ता. चं.— ‘यत्र काले तु’ इत्यादेः ‘योगयुक्तो भवाञ्छेति’ [८।१७] इत्यन्तस्य तात्पर्यमाह— ‘अथेति । अतः क्षमादिमार्गकथनं हेतुवार्थम् ; अचिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थ एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । ननु परम-पुरुषार्थनिष्ठस्यैव ह्यचिरादिगतिः, तत्कथमत्र साधारण्यमुच्यते ? इत्यत्राह— द्रव्योपपीति । आत्मनिष्ठस्याप्यनुनाहतेः पूर्वाक-त्वात्तात्पर्याप्यचिराद्वैक्य गतिरिति दूरेष्यितुमाह— सा चेति । साधारण्यानुनाहत्योः श्रुतिमेव दर्शयति— यथेति । अङ्गि-फलमेवाङ्गेऽपि व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परिहरति— नचेति । हेतुमाह— ये चेति । यद्यप्यङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि निर्देष्टुं युक्तम्, तथाप्यङ्गिना सहास्यस्य तुल्यवत्पदङ्गिर्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः । एतेन प्रथमपट्टोदितप्रत्यगात्मवेदनादत्र-त्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः । ‘तद्य इत्थं

विदुः’ इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथं ? इत्यत्राह— पञ्चाग्निविद्यायां चेति । “ आपः पुरुषवचसो भवन्ति ” [छां. उ. ५।१।१४] इति त्रिवृत्कृतानामभिधीयमानत्वाद्-तान्तरसंज्ञसिद्धिः । अपामेवैवात्मस्वरूपपरिणामव्युदासा-युक्तम् । एवंविधशरीरसम्बन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शना-याह पुण्यपापहेतुक इति । “ रमणीयचरणा रमणीयां योनिं... कपूयचरणाः कपूयां योनिम् ” इत्यादिवचनात् कव-लाचिद्विषयमिदं प्रकरणम् । “तद्य इत्थं विदुर्धे चमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” इत्युक्त्यद्वैतद्वयस्य “ तेऽचिषम् ” इत्येकेन तद्वृत्तेन प्रतिनिर्देशादुभयोर्नैतिरविशिष्टेति ज्ञापनाय “तद्य इत्थं विदुः” “तेऽचिषम्” इति व्यवहितमुपात्तम् । इत्थंशब्दान्तरितं प्रस्तुताकारविशेषं दर्शयति— विविक्ते इति ।

३ रा. भा.— आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च, “ स एनान् ब्रह्म गमयति ” [छां. उ. ४।१।५।६] इति ब्रह्मप्राप्तिवचनादचिद्विद्युक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मोपतैकरसमित्यनुसन्धेयं, तत्कतु-न्यायाच्च । परशोपतैकरसत्वं च “ य आत्मानि तिष्ठन् ... यस्यात्मा शरीरम् ” [श. प. ब्रा. मा. १।४।६। ५।३०] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

४ वे. ता. चं.— ननु ‘तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति’ [छां. उ. ४।१।५।६] इत्याचिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते ; तत्कथं केवलत्मोपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्याचिरादिगति-प्राप्तिः ? इत्यत्राह— आत्मयाथात्म्येति । अयं पञ्चाग्निविद्या-निष्ठो न केवलत्मोपासकः ; अपितु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानार्थमिति भावः । अन्यथा तत्कतुन्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह— तत्क-तुन्यायाच्चेति । चकार इतरेतरयोगे । यथावस्थितात्मानुस-न्धानस्य परशोपतैकरसत्वानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह— य आत्मनोऽपि । आदिशब्देन “पतिं विषयस्य” [तै. भा. ६।१।१।३] “करणविधापिपः” [श्वे. उ. ६।९] इत्यादिवाक्यशतं दृष्टव्यं । अत्र शारीरकमाग्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः ; इह तावच्छ्रुति-सूत्रमाग्यादिष्वन्यत्र च पञ्चाग्निविदः परमात्मात्मकस्वात्मानु-सन्धानात्त्वमर्चिरादिगतिश्चाविशेषोच्यते । तस्याह ब्रह्मगमयि-तुत्वस्य श्रुत्यादिष्विह च ‘तत्र प्रयत्ना गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः’ इति सिद्धत्वादः पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मनःप्राप्तिरस्त्वेषेति स्वीकर्तव्यम् । तत्र प्राप्ती ज्ञानिनां परमात्मात्मकस्वात्मानुस-न्धानस्य स्वविशिष्टो भोग्यः ; अक्षरयाथात्म्यनिष्ठानां तु स्वस्व-रूपमेव पूर्वं भोग्यम् ; कस्मादिपदप्राप्तपूर्वकब्रह्मप्राप्तिसाधन-मधुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः ; ईदृशपूर्वकमप्रतिनियमश्च प्राचीनोपेक्षाभिदात् । अत्र च प्राचीनकर्मविशेषात् “ कतुविधा भजन्ते माम् ” [७।१६] इति प्रागेव दक्षितः ।

न चात्र जिज्ञासोरस्य एवात्मयाथात्म्यविदिति भाष्यते,

जिज्ञासुवैद्यतयोक्तत्वभावविसर्गयोरत्र च पञ्चाग्निविद्योदाहरणतः ; मध्ये च कैवल्यार्थिन एव पूर्वन्त्यनाडया निष्कमणमनावृत्तिश्चोक्तः ; आत्मयाथात्म्याक्षरयाथात्म्यशब्दयोश्चात्र न भिन्नार्थत्वम् ; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशेषः ; अक्षरयाथात्म्यविदः— पर-मात्मशरीरसूतस्वात्मोपासकाः ; ज्ञानिनस्तु स्वात्मशरीरकपरमा-त्मोपासका इत्ययमेव विशेषः “तद्य इत्थं विदुर्धे चमेऽरण्ये” [छां. उ. ५।१।१५] इति विभागनिर्देशाभिनेत इति भाष्या-दिष्टम् । सारे तु ‘उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुक्तेभ्येव ; स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकस्वात्मानामिते’ [वि. सा-४।३।१४] इति । अत एव सप्तमे प्रकाशे जिज्ञासुः परमात्म-प्राप्तिकामज्ञानिन्यतिरिक्त्वात् अब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानार्थमिति न भ्रमिष्यति । तस्य चोदाहरकोटिमात्रे निवेशः स्वात्मानु-भवविलम्बिविमुखज्ञानिन्यतिरेकात् ।

अचिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानरहितस्वा-त्मोपासनविषयः । इदमपि भाष्यादिषु व्यक्तमेवोक्तं ‘ तस्माद-चिन्मित्रं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्विद्योगेन च य उपा-सते न तावयति ; अपितु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिविवुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गुणो नयति, [ब्र. सू. भा. ४।३।१५] इत्यादिभिः । यत्पुरुषकथ्यते— धे तु शिष्टाश्चो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनवर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाह्’ [म. भा. १२।४।१५] इति ; तत्रापि आत्ममात्रादुपबसुखस्य स्थिरवादेव च्यवनवर्त्मत्वमुच्यते ; न

तावता पुनः संसारप्रसङ्गः, 'इन्द्रलोकात्परिप्रयो मम लोकप-
रायणः । प्रमुक्तः सर्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति' [वा. पु. १३.९।
९८] 'प्रच्युतो वा एषोऽस्माद्लोकदत्ततो देवलोकम्' [यजुः
६।१।१।५] इत्यादिष्विषोत्तोरसारातिशयितपदप्राप्तावपि पूर्व-
प्रश्रंसाप्राक्कथनवर्धमेतन्नाथो बुक्तेरविरोधात्, परिमितसुखानु-
भवविलम्बनेन तदार्ग्यं निरतिशयसुखानुभवप्राप्त्यष्टवैनापि निन्दो-
पपत्तेः । उपासनदशास्तु सूते परमात्मनि फलदशायां किञ्चित्काल-
मनुभवकिञ्चेदाह्रा प्राप्तश्रंशालक्षणं कथनवर्धमेतम् । 'प्रतिबुद्धस्तु
मोक्षभाक्' [म. भा. १।३।४१।३५] इति चान्यवहित-
मोक्षभाक्त्वं प्रतिबुद्धस्योच्यते ; न तावतात्यस्य मोक्षभावः, 'युक्त्वा
च भोगान्निपुणोऽस्त्वमन्ते मय्येषावतः । ममानुस्मरणं
प्राप्य मम लोकमाप्स्यसि' [बि. पु. ९।१५।२६] इतिवदविरोधात् ।

यथा च सुमुखोर्वर कस्यचिन्मध्मे ब्रह्मज्ञाननिषेवणसुखमु-
च्यते; तथाप्रापि स्थानविशेषे स्वात्मानुभवविलम्बः । यथा च
'अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । उक्तमस्ति च मार्गस्थः
शीतोऽसौ निरामयः' इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसङ्गात् सुक्तस्य
देवयानेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते; तद्धदिहापि स्वात्मा-
नुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमव्योमाधिरोहः स्यात्; अर्धिरादि-
गतिश्चाव्याप्तान्तरफलानुभवात्पथद्वारा, गतिमन्वेष्टे वा । दक्षिणायन-
सुतस्य चन्द्रमसः सातुज्यवद्विभ्रममात्ररूपोऽयमन्तर्गलानुभव-
इत्युच्यथापि न विरोधः । ऐतन् पथावैवाव्याप्तीकालम्बनत्व-
मित्यपि निरस्तं, मधुविद्यावदेव प्रथममपि तदुपपत्तेः । स्मरन्ति
च स्वात्मानुभवस्थानं मुक्तिस्थानाद्वर्षाचीनं 'योगिनाममृतं स्थानं
स्वात्ममन्तोषकारिणम् । एकाम्निनः सदा ब्रह्मव्याप्तिनो
योगिनां हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्धै परयन्ति सूरयः' [बि. पु.
१।६।३८] इति । अमृतस्थानवर्तिनां च सुकृतव्ययपदेशो
जरामरणदिविहास्तुनर्जनेमहेतुभूतपुण्यपापविशेषाधीन-
मपरागर्वाचीनं फलम् । तत्र प्रकृतिलयादिसंशयेन साङ्ख्याः
पठन्ति 'यथैव गमनमुर्ध्वं गमनमथस्ताद्वल्लव्यधर्मेण । ज्ञानेन
चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः' । वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो
भवति राजसाग्रागतः । ऐश्वर्यादविधातो विपर्ययात् द्विपर्यासः ।
[तां. स. का. ४।४।४५] इति । 'विपर्ययादिष्यते बन्धः' इत्यत्र
च वाचस्पतिना व्याख्यातं — 'विपर्ययात् — अतस्त्वज्ञानात्' ।

अस्ति च परिलक्ष्यल्लव्यद्वेष्टानामपि तत्तदुपासनाविशेषाधीन-
मपरागर्वाचीनं फलम् । तत्र प्रकृतिलयादिसंशयेन साङ्ख्याः
पठन्ति 'यथैव गमनमुर्ध्वं गमनमथस्ताद्वल्लव्यधर्मेण । ज्ञानेन
चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः' । वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो
भवति राजसाग्रागतः । ऐश्वर्यादविधातो विपर्ययात् द्विपर्यासः ।
[तां. स. का. ४।४।४५] इति । 'विपर्ययादिष्यते बन्धः' इत्यत्र
च वाचस्पतिना व्याख्यातं — 'विपर्ययात् — अतस्त्वज्ञानात्' ।

३ रा. भा. — अत्र कालशब्दो मार्गस्याहः प्रभृतिसंवत्सरान्तकालाभिमानिदेवताभ्यस्तथा मार्गोपल-
क्षणार्थः । यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिः, पुण्यकर्मणाश्चावृत्तिः यान्ति, तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः ।
'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम्' इति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् । २३ । २४ ॥

४ वे. ता. चं. — ननु — अर्धिरादिगतिमाहेति कथमुच्यते ?
'यत्र काले' इति कालविशेषो ह्युपलभ्यते इत्यत्राह अत्र काल-
शब्द इति । शारीरके दक्षिणायनादिस्तस्यापि मोक्ष उक्तः
'अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे' [ब्र. सु. ४।२।१०] इति । अत्र
च 'शुक्रहृद्ये गती द्वेते' [८।२६] इत्यन्तरभेदोच्यते; अन्यथा

इष्यते बन्धः; स च त्रिविधः प्राकृतिको, वैकृतिको, दाक्षायणि-
कश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानावे प्रकृतिमुपासते; तेषां प्राकृतिको
बन्धः । यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते — 'पूर्णं वर्ष-
सहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्ययचिन्तकाः' इति । वैकारिको बन्धः तेषाम्;
ये विकारानेव सूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीरुपासते पुढ्यलुब्धया; तान्
प्रतीदमुच्यते; यथा — 'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचि-
न्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णे सहस्रं त्वामिमांशिकाः ॥ बौद्धा
दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । ते खल्वमी विवेहा देपां
वैकृतिको बन्धः ॥' इति ।

एवमव्ययादितत्त्वचिन्तकानामिव प्रत्यगात्मतत्त्वचिन्तकाना-
मपि तदुचितदेशकालं ततोऽभिहितमातिशयितं फलमुपपद्यते । अत
एव भूमविद्यायां प्रत्यगात्ममात्रोपासकस्याप्पतिवादित्यमुक्तम् ।
ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विश्रमादनुपराद्वितिरिति
विशेषः । अत एवाक्षरादनुभवस्यान्तवत्त्वे तद्विनां कथमैश्वर्या-
धिकारणोऽधिकार्यन्तरत्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यान्तरमोक्ष-
व्यविभागादावुत्पन्नावृत्तिशोग्यतामेवाह तद्भेदोपपत्तेः । विल-
म्बाक्षमार्गां पुनरियं निष्ठा — 'सर्वैश्वर्यां सन्त्यज्य सर्वलोकान्ध
साक्षरात् । लोकविकान्तचरणौ शरणं तेऽज्जं विभो ॥'
इति । 'कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति'
[दृ. हा. स्प. ३।४०] इत्यादिष्वपि कैवल्यशब्देनात्ममात्रानु-
भवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्यमुच्यते । एतच्चन्तरायकोटिनिविष्ट-
त्वादादितः साधयाना ज्ञानिनः परिहरन्ति । केचित्तु ब्रह्मानुभव-
वैमुक्त्येन नित्यमात्मानुभवसुखमिच्छन्ति ; न तत्र भक्त्यकारा-
दित्सम्प्रदायं प्रमाणं युक्तिं वा पश्यामः, निश्चयकर्मसंख्ये
स्वाभाविकरूपाविभावेन ब्रह्मानुभवावस्थाभावात्, कर्मशेषयोगे
तु संसारप्रसङ्गाच्च जरामरणादिहेतुभूतसर्वकर्मविनाशसंसाः;
तावन्मात्रेण च सुकृत्यव्यपदेशः । ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धकर्मसं-
स्त्वविनाशात्तदुभयाभाव इति चेत् — अस्त्येवम्, एतत्कर्म
परस्तादपि न नष्टुपतीत्यत्र न नियामकमस्ति — इत्येवा
दिक् ॥ — पराप्त्रायादिरहितनित्यकैवल्यकल्पना । सूत्रभाष्य-
श्रुतिस्मृत्याश्च बाधेन न सिध्यति । 'अतोऽधिकारिभेदेन ह्यव-
स्थाभेदमाश्रिताः । अन्यामपि गतिं प्राञ्चः प्रतीर्षां प्रत्यपादयन्' ।
तत्रावृत्तिपरिप्राप्तिसिद्धिरप्येवैरयोगतः । अलमदुर्कं श्रुतिस्मृत्योत्प-
पायं रसायनम् ॥

'अग्निर्ज्योतिरहः' इत्यादिना च विदुष्येत; 'नैते सुती पार्थ !
जानन्' [८।२७] इति च मार्गवर्तिना शब्देनोपसंखितम् इति
भावः । **यत्र काले प्रयाता** इति व्यवहितेन सम्बन्धं दर्शयन्
योगिनावृत्तिः कथमिति च शङ्कां परिहरन् 'यत्र काले' इति
श्लोकस्य वाक्यार्थमाह — **यस्मिन्मिति** । अत्र योगिनः

ज्ञानिनः, पुण्यकर्मसम्बन्धिनश्च । 'सत्पराणामेकेशे एकवि-
भक्तौ' [अष्टा. १।२।६४] । यद्वा पुण्यकर्माण इत्यप्युक्तम् ।
'तेऽविषमभिसम्बन्ध्याविषोऽहरह आपूर्वमाणपक्षमापूर्वमाणप-
क्षायां पदद्वयेति मासास्तान्मासेभ्यः संवत्सरम्' [छा. उ. ५।
१०।१३] इत्यादिश्रुत्युत्तरेणोक्तं संवत्सरादीनां प्रद-
र्शनमिति । एतद्वैश्वमिचिरादिवादे । तत्रैवं सङ्गृहीतं वरदशुभमि-

'अचिरहस्तिपक्षानुदगयनाब्दमरुदकेन्दुम् । अपि वैयुतवहणेन
प्रजापतीनातिवाहिकानाहुः' [त. सा. १०२] इति । 'अभि-
ज्योतिः' इति अभिज्ञोत्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानपथमपर्व-
स्थाधिर्विवक्षा । अत एवाभिज्योतिषो भिन्नदेवतात्वं कालाभि-
मानिदेवतात्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ २३ ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— यत्कालाद्यभिमानिदेवता गता आट्टस्थनाट्टची गच्छन्ति ता आह— यत्रे-
त्यादिना । काल इत्युपलक्षणं अग्न्यादेरपि, वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥ ज्योतिरपिः— 'तेऽविषमभि-
सम्बन्धन्ति' [बृ. उ. ६।२।१५] इति हि श्रुतिः । तथा च नारदीये— 'अग्निं प्राप्य ततश्चाग्निस्ततश्चाप्यह-
रादिकम्' इति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कथमन्यथा 'अह आपूर्वमाणपक्षं' [छा. उ. ५।१।११]
इति युज्यते ? 'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि' इति ब्राह्मे । माताभिमानीभ्यो अय-
नाभिमानी च पृथक् । तत्रोक्तं गारुडे— 'पूजितस्त्वयनेनासौ मासाः परिवृतेन हि' इति । अहरभिजिता
शुक्रं पौर्णमास्यायनं विपुषा सह; तत्रोक्तं ब्रह्मवैवर्ते— 'साह्य मध्यन्दिनेनाथ शुक्लेन च सपूर्णमा ।
सविष्या चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत्' ॥ इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— यस्मिन् काले मृताः आकृत्यनाट्टची
यान्ति तत्प्रतिपादनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यन्यथाप्रतीक्षितिरासाथे-
माह— यदिति । याश्च ताः कालाभिमानिन्यथेति विप्रदः ।
देवता गता इति तदधिष्ठितमार्गान्या गता इत्यर्थः । काल
इत्युक्तत्वात् । कथमादिपदप्रक्षेपेण व्याख्यानं ? इत्यत आह—
काल इति । कुतः ? इत्यत आह— अग्न्यादेरिति । अग्नि-
ज्योतिर्धूमामासम् ॥ २३ ॥

ज्योतिर्विशब्दस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह— ज्योति-
रिति । अभिसम्बन्धन्ति प्राप्नुवन्ति । श्रुतिपुराणयोरुक्तः
प्राग्विधिः प्राप्तिरुक्तेतत्समाख्यानादित्यर्थः । प्रातीतिक
एवार्थः किं न स्यात् ? कुतोऽभिमानिदेवताग्रहणम् ?
इत्यत आह— अभिमानोति । आदिशब्दसमर्थनेन सह
समुच्चयार्थशब्दः । अन्यथा मरणकालपरिग्रहे इति श्रुतिः ।

७ ह. पै. भा.— यत्रेति । यत्र काले त्वनाट्टचिपुनरागमनं, आट्टचि पुनरागमनं च यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥ २३ ॥ अभिज्योतिः । अहर्दिवा । शुक्रः पूर्वपक्षः । षण्मासा उत्तरायणाख्याः ।
तस्मिन्मासं प्रयाताः शरीरं त्यक्त्वा गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्माणम् । ब्रह्मविदो हिरण्यगोपासकाः । अभिज्यो-
तिर्ब्रह्मलोकिभिमुखस्याऽऽतिवाहकदेवतोच्यते । अहरित्यहरभिमानिनी देवता । असावातिवाहिव्ययः
परमतिवहति । शुक्रपक्षाभिमानिनी देवता साऽहः (ऽहः) परमतिवहति । उत्तरायणाभिमानिनी
देवता सा शुक्रपक्षात्परमतिवहति । उत्तरायणमेव योगिनं ब्रह्म प्रापयति ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं परमेश्वरोपासकास्तैः प्राप्य न
निवर्तन्त इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण तस्यास्तित्वाकाङ्क्षायां
देवयानमार्गं वक्तुं प्रतिजानीते— यत्रेति । पितृपाणमार्गस्तु
देवयानस्तुपर्युद्धकः । हे भरतर्षभ ! यस्मिन्काले प्रयाता
योगिन उपासकाः कर्मिणश्च क्रमेण अनाट्टचित्ताट्टचित्तिं च यान्ति,
तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः । अत्र च कालशब्दो न शुद्ध्यर्थः,
अभिज्योतिर्धूमपदानां गतिरुत्तिपदयोश्चापुनपत्तेः, 'अतश्चाय-

उपलक्षणमेतत् 'अहः शुक्रः' इति गीताऽपि । अहोरात्रव्य-
तिरिक्तपक्षाभावादिति भावः । समाख्यानाच्चैवमित्याह—
दिवादीति । किञ्च 'षण्मासा उत्तरायणम्' 'षण्मासा
दक्षिणायनम्' [८।२।५] इत्येवमपि अभिमानिदेवतां गम-
यति । मासातिरिक्तयानाभावाद्भिमानिनां तु पृथक्त्वेन
पृथक्प्रतिबन्धनादिति भावेनाह— मासेति । अनेन षण्मासा
एवायनमिति व्याख्यानं च निरस्तं भवति, पुराणविरोधात् ।
अत्रातुक्तमपि किञ्चिदध्याहरति— अहरिति । सहस्रितं
यातीत्यप्यत्र द्रष्टव्यमिति भावः । एतदभिमानीदेवतापरि-
ग्रहसमर्थनार्थम् । प्राधान्यादेरिविवक्षितत्वात् साहेत्युक्तम् ।
सपूर्णमासपूर्णमेन 'सुपां सुखम्' [अष्टा. १।१३।१]
इत्यादिः । विपुषाब्दस्योपवक्ष्यणादेशविकल्पसंशयान्दः ॥ २४ ॥

नेऽपि दक्षिणे' इति ब्रह्ममीमांसासूत्रे [ब्र. सू. ४।२।२०] दक्षिणायने
रात्रौ वा मृतस्योपासकस्यानाट्टलक्षणसमुपब्रह्मप्राप्तिः उत्तरा-
यणादिमरणप्राप्तास्यमसिद्धेरुत्पासकविषयत्वात् भीष्मकृतो-
त्तरायणप्रतीक्षणस्य च लोकसङ्गृहमात्रार्थत्वादिति व्यवस्था-
पितव्या अहश्शुक्रोत्तरायणशब्दानामविवक्षितार्थत्वेन काल-
शब्दस्यासुखार्थत्वप्राप्तेश्च । किन्तु कालाभिमानिदेवतापरः ।
तथा चायमर्थः— यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतापक्षेति

मार्गे प्रयाता अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति, तं कालं काला-
भिमामिदेवतोपलक्षितं मार्गे वक्ष्यामीति । अग्निज्योतिषोः
कालाभिमामिनिवाभावेऽपि अहरादिशब्दोक्तकालाभिमामिदेवता-
नानां मार्गेष्वपि भूयस्त्वादाव्रवणमिति तद्विशोऽत्रमिति तद्वच-
काल इत्येकदेशेनानुपलक्षणं मार्गस्याविरुद्धम् । अन्यथा
प्रातरग्निदेवताया अभावात्तत्कालाभिमामिदेवतायापितमग्नि-
होत्रपदस्य नामभेदार्थं न स्यादिति ध्येयम् । यस्मिन्मार्गे
प्रयाता अनावृत्तिं यान्तीत्यत्र क्रमशुक्तिफलक्रमद्वयोपासका
इति विशेषणीयम्, 'आ ब्रह्मभवनाडोकाः पुनरावर्तिनः'
[८।१६] इति देवयानमार्गप्रयातानामपि पञ्चाग्निविद्यादि-
मतप्रब्रह्मकृतानां पुनरावृत्तिकथनात् ॥ २३ ॥

तत्रोपासकानामनावृत्तिमार्गमाह—अग्निरिति । अग्नि-
ज्योतिश्चाभ्याम् " तेऽर्चिभिसम्भवन्ति " * इति
श्रुत्युपासकभिमामिनिनी देवता लभ्यते, अहरिति दिव्याना-
भिमामिनिनी, शुद्ध इति शुद्धपक्षाभिमामिनिनी, षण्मा-
सावुत्तरायणमित्युत्तरायणरूपषण्मासाभिमामिनिनी ' अतिवा-

हिकस्वच्छिद्गात् ' [ब्र. सू. ४।३।४] इति न्यायात् । ब्रह्म-
लोकाभिमुखानुपासकानाम्यमर्चिभिमामिनिनी देवता अर्हन्-
तापर्यन्तमतिवहति गृहीत्वा गच्छति; सा च शुद्धपक्षदेवता-
पर्यन्तं, साधुत्तरायणदेवतापर्यन्तमिति भावः । उत्तरायणमि-
त्येव संवत्सरादितदनन्तरातिवाहिकदेवतान्तरायणानुपल-
क्षणम् । तथा च श्रुतिः— " तेऽर्चिभिसम्भवन्त्युपासक-
रह्ण आपूर्यमाणपक्षमार्गमाणपक्षान्पण्डुदृष्टेति मास्तंस्त-
न्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादिद्व्यमादित्वाष्ट्रमन्द्रमसं चन्द्र-
मसो विभुवं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येव देवयो
ब्रह्मण्य एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते " इति । एवंविधो यो देवयानमार्गः, तत्र प्रयाता ब्रह्मविदः
सगुणब्रह्मोपासका जनाः ब्रह्म सगुणं गच्छन्ति, निर्गुणब्रह्म
विदां " न तत्र (तस्य) प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवती-
यन्ते " [ब्र. उ. ता. ५।१] " अत्र ब्रह्म समश्नुते " [ब्र. उ. ४।१० कठो. ६।१४] इति ज्ञानसमकालशुक्लानां
गत्यागत्यसम्भवादिति निर्णयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—अथ कदा केन मार्गेण गता नावर्तन्ते ? केन वा गताश्चावर्तन्ते ? इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति ।
अत्र कालशब्दोऽपि चाह—प्रभृतिस्वत्सरान्तकालाभिमामिनिदेवताभिरातिवाहिकीभिर्द्वारा मार्गोपलक्षणार्थः । तथा
चायमर्थः—कालाभिमामिनिदेवोपलक्षिते यत्र काले मार्गे च प्रयाताः प्राणतो विद्योगिनो वा सन्तो भगवन्महि-
म्नानिनः भक्ता अवर्थार्थिनश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं वक्ष्यामि । यद्यप्यग्निज्योतिषोः कालाभि-
मानित्वं स्वतो न सम्भवति तथापि सायम्प्रातः कालाभिमामित्वेन तथोक्तिः सम्भवति । अतएव मंत्रे—“अग्निश्च
मामन्युश्च” [म. ना. ३।१३] इति रात्रौ “धृत्यश्च मामन्युश्च” इति दिवा निरूप्यते ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह—अग्निरिति । निष्कामाभिप्रोद्गमनिर्गमोऽपि अग्निरित्यादिस्वत्सरदेवलोकाधिदेवतानामुपलक्षणार्थं निष्कामाभिप्रोद्गमन्यतदीय-
ज्योतिःकाले शुद्धे उत्तरायणे प्रयाता मुताः मार्गे वा तत्र प्रयाता ब्रह्माक्षरं भगवन्महिम्नमूर्ते क्रममुक्तिप्रकारेण
गच्छन्ति । श्रीपुरुषोत्तमत्वब्रह्मानिनस्तु सदाः सद्योमुक्तिप्रकारेण प्रयाता भगवन्तमुपासीना भवन्तीति द्वितीयाशङ्कन्ये
निरूप्यते 'यादृशी भावना यस्य तादृशं तस्य तत्फलम् । हरिरेकाक्षरतया भातुकानामिदं फलम् ॥ हरिं रसात्मक-
तया भातुकानां परं फलम् । तल्लीलामभ्यपातित्वं तत्समीपनिवासतः' ॥ एते तु ब्रह्म तदक्षरं प्राप्नुवन्ति, तथा च
श्रुतौ " तेऽर्चिभमिसंविशन्ति । अर्चिषोऽङ्गरहरापूर्वमाणपक्षं आपूर्यमाणपक्षवान् षण्मासानुद्गादित्यं प्रैति
मासेभ्यो देवलोकं " इत्यादि ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वितो गता य आवर्तन्ते निवर्तन्ते
वा ये तेऽत्र कथं ज्ञेयाः ? इत्याशङ्क्याह—यत्रेति । यत्र काले
यस्मिन् काले प्रयाता योगिनः अनावृत्तिं यान्ति प्राप्नुवन्ति;
च पुनः यस्मिन् काले प्रयाता आवृत्तिमेव प्राप्नुवन्ति, हे
भरतर्षभ ज्ञानयोग्यकुलोत्तर ! तं कालं वक्ष्यामि, कथयामि-
तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र पूर्वमनादृतिज्ञापककालस्वरू-
पमाह—अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिः तापुज्योतिर्युक्तः अहः
दिवसः । शुद्धः शुद्धपक्षः षण्मासा उत्तरायणं प्राप्य भवन्ति ।

तत्र तस्मिन् काले प्रयाता ब्रह्मविदो जना भक्ताः । ब्रह्म
भगवत्स्वरूपमनादृत्यात्मकं गच्छन्ति । अत्रार्थः भावः—आधुन्यो-
गपूर्णतया कालवशेनोत्तरायणादिविशिष्टकालश्रुताः सर्व एव न
तत् प्राप्नुवन्ति; किन्तु भगवद्भक्ता भीष्मवत् सकाल आगते
भगवद्विदेवतया ये प्राणांस्थयक्त्वा यातास्तं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । एतज्ज्ञापनायैव ब्रह्मविद इत्युक्तम् । एतरेव
तज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—पूर्वोक्तानामोङ्कारद्वारा सगुणब्रह्मविदां क्रममुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो
वक्तव्य इत्यत आह—यत्रेति । आवृत्तिमार्गोपन्यासोऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः । योगिन इति, योगिनः कर्मिण-
श्चोच्यन्ते तेषां यथायोगं मार्गद्वयविभागः । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानां देवयानं पन्यानमाह—

* कुत्रत्येवं श्रुतिरिति सम्यक् ज्ञायते । अत्र छान्दोग्ये [६।१।५।६; ६।१।१०।१२;] बृहदारण्यके च [६।२।१५] इमा रागा-
नुभवाभ्योदाहृताः श्रुतयश्चानुसन्ध्याः ।

अभिरिति । अभिज्योतिरित्यधिरभिमानी देवता लक्ष्यते । एवं अहरित्यहरभिमानी । एवं शुक्लपक्षस्य षण्माससमितोत्तरायणस्य चाभिमानीयौ देवते एव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् । तत्र प्रथाता उत्क्रान्ता ब्रह्म कार्यं ब्रह्म सद्गारा परं च गच्छन्ति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका जनाः ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानी देवता लक्ष्यते । तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेवैव । तत्र चान्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्म प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयान्निवर्तते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रकृतं देवयानं पन्थानं स्तोत्रं पितृयाणमुपन्यस्यति—धूम इति । अत्रापि मार्गचिह्नाणि भोग-भूमीश्च व्यवच्छिद्योऽतिवाहिकदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते—धूमेत्यादिना । तत्रेति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्या-र्थः । इष्टादीत्यादिशब्देन एतदेव गृह्यते । ‘कृतास्तयेऽनुशयवान्’ [अ.सू. ३।१।८] इति न्यायं सूचयति—तत्क्षयादिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्म-सम्बन्धविषयः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.—पितृलोकादेरित्यादिशब्देन आकाश-चन्द्रग्रहणम् । योगिनो धूमादिसार्गः पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यते ? इत्यत्राह अत्र योगिशब्द इति । अत्र योगशब्द उपाय-मात्रवाचोः यद्वा सम्बन्धमात्रवाचोः धूमादिसामर्थ्यात् पुण्य-

कर्मस्वरूपसम्बन्धविशेषसिद्धिरिति भावः । “अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” [छा. उ. ५।१०।३] इत्यादिका धृतिरत्रोपबृंहिता ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—धूमो रात्रिश्चन्द्रलोकाभिमुखस्य कर्मिणः स्वर्गं प्रापयति साऽऽतिवाहिकी देव-तोच्यते । धूमो धूमाभिमानी देवता । रात्री रात्र्यभिमानी देवता, साऽऽतिवाहिकी धूमात्पर-मतिवहति । तथा कृष्णपक्षाभिमानी देवता रात्रेः परमतिवहति । षण्मासा दक्षिणायनमातिवाहिकी देवता कृष्णपक्षात्परमतिवहति, गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः । तत्र प्रयाताः कृष्णकर्मणः । चन्द्रमस इदं चान्द्रमसं ज्योतिः कर्मणा योगी प्राप्य निवर्तते, पुनः शरीरान्तरं मनुष्यलोके गृह्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

८ वं. ब्र. मि.—अत्रावृत्तिमार्गमुक्त्वा तत्सुत्यर्थं पितृया-णारुक्मावृत्तिमार्गमाह—धूम इति । अत्रापि पूर्ववद्धूमरात्रि-कृष्णदक्षिणायनशब्दाः तत्तदभिमान्यातिवाहिकदेवतापराः । पूर्ववदेव “दक्षिणायनं” इत्येतत्तदनन्तरपितृयाणमार्गातिवा-हिकदेवतास्तरोपलक्षणम् । तथा च श्रुतिः—“ते धूममभि-सम्भवन्ति धूमादात्रि रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणप-क्षावात् (अपरपक्षमपरपक्षान्) षड्दक्षिणेति मासंस्तावैते संवत्सरमभिप्रायुवन्ति । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-माकाशाचान्द्रमसमेव सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा

भक्षयन्ति, तस्मिन्मासस्मात्तत्पितृवाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्नि-वर्तन्ते” [छा. उ. ५।१०।३-५] इति । एवंविधे तत्र पितृयाणपथे प्रयातो योगी इष्टापूर्तादिकृत्कर्मयोगी चान्द्र-मसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गं प्राप्य तत्र यावत्सम्पातक्षुप्तिवा निवर्तते “अथैनं (अथैनं) आकाशमेवाभिमनियन्ते आकाशाद्वायुं वायोर्दृष्टि दृष्टेः पृथिवीं, ते पृथिवीं प्राप्यान् भवन्ति, पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते अथ योषाग्नौ ततो जायन्ते” [ह. उ. ६।२।१६] इति श्रुत्युक्तमेव निवर्तत इत्यर्थः । तस्मादावृत्तिमार्गादत्रावृत्तिमार्गं एव श्रेयानिति भावः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—आवृत्तिमार्गमाह सकामाग्निहोत्रिणाम् । रात्रौ कृष्णे दक्षिणायने सूतः । धूम इत्यादि धूममार्गपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्रापि श्रुतिः—“ते धूममभिसंविशन्ति” इत्यादिः, तेन भगवद्वर्णनाक्रमकर्मरूप-निवृत्त्या सात्त्विकया भगवदुपासनात् क्रममुक्तिः सात्त्विकी । काम्यकर्मभिः पुनर्भवहेतुमिश्रचन्द्रलोकं प्राप्य

सुखभोगानन्तरमावृत्ती राजसी । निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तिस्तामसी । शुद्धकर्मणां तु जन्तूनाम-
त्रैव पुनः पुनर्जन्मवतामुक्तान्तिगत्या गतय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— आशुतिकारूपमाह— धूम इति । चान्द्रमसं स्वर्गाविसुखं शीतलात्मकं प्राप्य सुखभोगं कृत्वा
धूमस्तापरूपाम्ब्यात्मकप्रतिबन्धरूपः, रात्रिनिशा, कृष्णः पक्षः । निवर्तते, पुनर्जन्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
एवं षण्मासा दक्षिणावयनम् । तत्र योगी सकामः प्रयातः सन् ।

११ नी० भा० वी०— एतेन च धूमो रात्रिरित्येवोऽपि धूमादिमार्गः कर्मिणामपक्षयोगिनां च उचित
आवृत्तिकलश्च व्याख्यातः ॥ २५ ॥

देवयानपितृयानमार्गेण गन्तॄणां फलम् ।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे; ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला,
तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, न जगतः सर्वस्यैवेते
गती सम्भवतः । शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यना-
वृत्ति, अन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना
पुनरुद्भवदेन संसारस्यानादित्वं सूच्यते, रात्र्यादौ मृतानां ब्रह्म-
विदामब्रह्माप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमभिमानिदेवताप्रहणाय मार्गयो-
नित्यत्वमाह— शुक्लेति । ज्ञानप्रकाशकत्वात् विद्याप्राप्य-
त्वात् अचिराद्विद्याशोपलक्षितत्वाच्च । शुक्ला देवयानाख्या
गतिः, तदभावाज्ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमाद्यप्रकाशोपलक्षित-
त्वाद्विद्याप्राप्यत्वाच्च कृष्णा पितृयानलक्षणा गतिः, तयो-

गंत्योः धृतिरुत्थितिप्रसिद्धवर्थो हिशब्दः । जगच्छब्दस्य ज्ञान-
कर्माधिकृतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह— न जगत इति ।
अन्यथा ज्ञानकर्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । तयोर्नित्यत्वे हेतु-
माह— संसारस्येति । मार्गयोर्वाचित्वसंसारभावित्वे फलि-
तमाह— तत्रेति । कमनुफिरनावृत्तिः । भूयो भोक्तव्यकर्म-
क्षये शेषकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— शुक्ला गतिः अचिरादिका, कृष्णा च धूमादिका । शुक्लयाऽनावृत्तिं याति, कृष्णया
तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते । “ तद्य
इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽचिपमभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।१] ‘ अथ य
इमे ग्राम इष्टापूर्तं दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।३] इति ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तमार्गद्वये धृतिप्रतिष्ठिः प्रदर्श्यते—
‘ शुक्लकृष्णे ’ इति श्लोकेन । अत्र शुक्लपक्षकृष्णपक्षान्वयाद्वा,

शुद्धचशुद्धिविवक्षया वा अभिमनूस्त्वल्परस्याभिमनूत्ये आरो-
पादिर्वा, गत्योः शुक्लकृष्णशब्दोपचारः । अत्राधिकृतवर्गद्वयविषय-

१ अत्रापि ‘ प्रयाताः ’ इति पदं ‘ प्रयातः ’ इत्येकवचनत्वेन विपरिणम्यानुवर्तते । अत्र वामनः—

‘ मते ’ इतिपदेनात्र योगीशः शुक्लकृष्णयोः । स्वसम्मतत्वमुभयोरपि गल्बोरकोचत ॥

सद्यो मुक्तिकरीत्याद्या, परा त्वावृत्तिमत्यपि । जन्मन्यनन्तरे तूयं मुक्तिदेति प्रशस्यते ॥

‘ अन्ययावर्तते ’ इति पर्याप्ते यत् ‘ पुनः ’ पदम् । प्रायुङ्क्त तेन भगवानिममर्थममीमनत् ॥

पुनः स यात्यनावृत्तिमिति ज्ञेयोऽन्वयोऽन्यथा । व्यर्थमेव प्रयुक्तं स्याद्भोविन्देन पुनः पदम् ॥

योगप्रभोद्भवः षष्ठे श्रेष्ठत्वेन यथोदितः । तत्रावृत्तावपि पुनर्मुक्तिदेयं गतिः स्तुता ॥

कर्मयोगपराणां तु या वृत्तिस्तत्र तत्र ताम् । अजगद्द्वितीये प्राग्गर्हयिष्यति चाग्रिमे ॥

इति प्रशंसीपवत् । तत्र ‘ याभिमा— ’ (४२) इत्यादीनि द्वितीयाध्यायगतानि, ‘ गतावर्तं कामकामा लभन्ते ’ (२१)
इत्यादीनि च नवमाध्यायगतानि वचोऽस्यसुखन्वेयानि ॥ मते इति ‘ मन ज्ञाने ’ (धा. पा. १।१०६), अस्मात् ‘ मतिबुद्धिपूना-
र्थेभ्यश्च ’ (अष्टा. ३।२।१०८) इति कः ।

— अविगीता ।

जगच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनं ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां चेति । “इष्टापूर्ते वतमित्युपासते” इत्युक्ततत्कर्मनिष्ठमेवाभि-
प्रायेण विविचशब्दः । द्विशब्देन श्रुतिप्रसिद्धिर्द्योतितेति

श्रुतावित्युक्तम् । शाश्वतत्वं प्रवाहकूपेणवाच्यमन्तत्वं
व्यवस्थितत्वम् ॥ २६ ॥

९ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे । गती मार्गौ । ज्ञानप्रकाशयुक्तस्य योगिनः शुक्ल-
पक्षो गतिः । ज्ञानप्रकाशरहितस्य कर्मिणः कृष्णपक्षो गतिः । ‘जगतः’ इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते ।
शाश्वते नित्ये, प्रवाहनित्यत्वात् । एकया यात्यनाष्टत्तिमपुनरावृत्तिं ब्रह्मलोकस्थितिम्, अन्ययाऽऽवर्तते
पुनरागच्छति मनुष्यलोके । ‘तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म’ [८।२४] इत्यत्र परमेव कथं न गृह्यते ? तत्र
परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयाणनिषेधात् । “अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति” [बृ. उ. ४।४।६] इति श्रुतेः । “तद्वै-
तत् (तद्वैतम्) पश्यन्नृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुर्भवं सूर्यश्च” [बृ. उ. १।४।१०] इति ॥ २६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एतदेव श्रेयस्त्वं प्रदर्शयति— शुक्ल-
कृष्ण इति । अस्मिन्वैतिरहस्यशुक्लपक्षाणां प्रकाशकत्वादचिरा-
द्विगतिः शुक्ला, धूमरात्रिकृष्णपक्षाणां तमोमयत्वाद्भूमाद्विगतिः
कृष्णा । यद्वा ज्ञानप्रकाशवत्त्वाच्छुक्ला, तद्वाहित्याकृष्णा ।
शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ते एते गती मार्गौ जगतः

ज्ञानकर्माधिकारिणो लोकस्य शाश्वते निव्ये मते, जगतः
प्रवाहनिव्यत्वात् । द्विशब्दः पूर्वोक्तश्रुत्यादिप्रसिद्धियुक्तः ।
तयोरेकया शुक्लया अनाष्टत्तिं याति कश्चित् । अन्यया
कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— उक्तं मार्गद्वयमुपसंहरति— शुक्लकृष्णे इति । शुक्लाऽचिराद्विगतिः, कृष्णा च धूमाद्विगतिः ।
उभयोः प्रकाशतमोमयत्वाद्विद्वेः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं कालस्वरूपद्वयस्वरूपोपसंहरति—
शुक्ल इति । शुक्लकृष्णे पूर्वोक्ता शुक्ला, इतरा कृष्णा; एते
गती ज्ञानप्रकाशकमनारम्भके जगत्तत्तत्तदधिकारिणः शाश्वते

सनातने अनादी मते, ममत्त इत्यर्थः । एकया पूर्वोक्तया
अनाष्टत्तिं याति, अन्यया कृष्णया पुनः वर्तते आबर्त्तते ।
अनेन प्रकारेण गमनादिना स्वरूपसंज्ञैव ज्ञेयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— उक्तौ मार्गावुपसंहरति— शुक्लेति । शुक्ला ज्ञानहेतुत्वाच्चिराद्विगतिः, तदभावाकृष्णा
धूमाद्विगतिः । एकया शुक्लया, अन्यया कृष्णया ॥ २६ ॥

नैते सूती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ! ॥ २७ ॥

१ तस्मादिति— सर्वे ये काला अभ्यन्तरास्तद्विषयं योगमभ्यस्येः । अस्मद्भुखस्त्वाहुः— सर्वावुप्राद्वक्तव्या मध्ये अभ्यन्तर-
कालकृतसुखान्तिभेदमभिधाय प्रकृतमेव बाह्यकालविषयं सुखप्रमेयमुपसंहृतम्— इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । ईदृशयोगी तु—
हे पार्थ ! योगी शुद्धगत्या तदनुसृत्ययोगब्रह्मविद्यानिष्ठः, कश्चन कोऽपि एते सूती निवृत्तिप्रवृत्तिरूपे उत्तरायणदक्षिणायनगती
जातम्, साक्षात्प्राप्त्यनुगम्यस्वरूपे इति विज्ञानम् सन् न मुह्यति तद्विद्विषयकं मोहं न प्राप्नोति, तस्मात्— शुद्धतद्वृत्तकलो-
न्मेवनिमेषस्वरूपकालकल्पितात्योः सर्वथा बन्धहेतुत्वात्, हे अर्जुन ! सर्वेषु कालेषु तदुपपादितस्वरूपे, योगयुक्तः योगब्रह्मविद्या-
निष्ठो विद्यया स्वहृद्देशं परप्राप्तिवितोषिसर्वकर्मबलञ्चंसिन् वाधुर्देवं समुपासीनः, भव ‘सर्वं ब्रह्मस्वभावजम्’ इत्यादिशुद्धयोगि-
ब्रह्मविद्यामहावाक्यमनुसन्दधानो भवेत्तत्त्वैर् इत्युक्तमाभिधाय । तन्मते हि प्रवृत्तिगतिः, निवृत्तिगतिः, शुद्धगतिरिति तिस्रो गतयः । तत्र
प्राकृतदृष्टया ज्ञानसहस्यकर्मस्वरूपसंसारव्यवसायविभिन्नं वर्णाश्रमनियतवर्माः स्वर्गादिकामनायाऽऽनुवीयन्ते, ते प्रवृत्तिगतिगोचराः ।
ये पुनस्तैरेव निश्चेषसुदूरनिस्सारितप्राकृतवर्मगन्धैरात्मदृष्टयाऽऽसत्स्वरूपावुलूपा धर्मास्तादृशसंसारनिवर्तयिषयाऽऽनुवीयन्ते, ते
निवृत्तिगतिगोचराः । ये च शुद्धदृष्टया ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘सर्वं मावश्यकम्’ ‘सर्वं ब्रह्मस्वभावजम्’ इति योगब्रह्मवसायेन समनुष्ठेया
ब्रह्मसामीप्यलक्षणाप्रप्राप्तिकामनाया भवन्ति, ते शुद्धगतिगोचराः । तत्र निवृत्तिपथमा अभ्यादिमार्गेण ब्रह्मलोकं, प्रवृत्तिपथमा
धूमादिमार्गेण स्वर्गादिलोकं, प्राप्य, पुनरावर्तन्ते भूतपूर्वं संसारमण्डलम्, योगब्रह्मविद्यानिष्ठश्च दैवीप्रकृतिभाविता ये महात्मानो न तेषां
पुनरावृत्तिश्चा, तदुक्तं ‘माप्सुषे’ (८।१६) इत्यादिनेत्यास्तां दर्शान्तरदर्शनेन ॥

— अद्विगतीता ।

१ शां. भा.— नैते इति । नैते यथोक्ते सुखी मार्गौ पार्थ । जानन् 'संसारयैकाऽन्या मोक्षाय च' इति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— गतेसाहस्यस्वाय तद्विज्ञानं स्तौति— नैते इति । योगस्य मोक्षापोहकत्वे फलितमाह— तस्मादिति । ज्ञानप्रकारमनुवदति— संसारायेति । मोक्षाय क्रम-मुक्त्यर्थमिच्छार्थः । योगी ध्याननिष्ठो गतिमपि ध्यायन्नैव

मुह्यति, केवलं कर्म दक्षिणमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन प्रत्येतीत्यर्थः । योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्मव्यत्यसिद्धमित्यु-पसंहरति— तस्मादिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— नैत इति । एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति; अपितु स्वेनैव देवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरचिरादित्यन्तनाम्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'नैते सुखी' इति श्लोकेन यद्यपि मार्ग-चिन्तनमभ्युपासनवत्परमपुरुषप्रीत्यर्थमेव ; तथापि मार्गज्ञानं हि गन्तुम्याकुलमनार्थमिति लोके सिद्धम् ; अत्रापि तथो-पकारः सम्भवन्न परित्याज्यः ; तत्प्रसादादेव हि तत्तत्तद्विरपी-त्यभिप्रायेणाह एताविति । कश्चनैति कश्चिदपीत्यर्थः । न मुह्यति 'तत्प्रकाशितद्वारः' [ब्र. सू. ४।१।१७] इत्यादि-

प्रकरणे स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेतुमार्गप्रज्ञा-पार्थसित्यभिप्रायेणाह अपित्विति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य तस्मादिति हेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यास्य तत्वा-योगशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषयः । तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तन-रूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह— तस्मादिति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— एते सुखी सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्कान्दे — 'सुखी ज्ञात्वा च सोपाये अनुष्ठाय च साधनम् । न कश्चिन्मोहमाप्नोति न चान्या तत्र वै गतिः' इति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. द्रो.— 'नैते सुखी पार्थ।' इति मार्गज्ञान-मात्रेण मोहान्नाशोऽभिधीयत इति प्रतीतिनिर्वासायमाह— एते इति । अनुष्ठायोपायमिति शेषः । कुत एतत् ? योगो-त्युक्त्वात् पुराणसंवादादित्याह— तच्चेति । मोहो भगवद्भि-

स्तुतिरूपः । अन्या भगवत्प्राप्तेः । भाष्ये पुराणे चानुष्ठायेत्या-कारस्थाने कचिदीकारो लेखकदोषेण पतितः । मूलपुस्तकेष्व-दर्शनात् ॥ २७ ॥

७ ह. पं. भा.— नैते सुखी मार्गौ जानन्नवगच्छन्त्योग्युपासकः कश्चन कोऽपि मुह्यति, क्रमात् अर्चिर्दिमार्गेण ब्रह्मलोकमुत्त धूमादिमार्गेण पितृलोकोपेति ॥ २७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— अपेदावीर्यकृत्प्राज्ञानप्रसेसापूर्वक-मभ्युपायेषुपसंहरति— नैत इति । एते शुक्लकृष्णे सुखी मार्गौ जानन् संसारमोक्षकलकल्पेनावगच्छन् । कश्चिदपि न मुह्यति धूमादिमार्गप्रापककर्मनिष्ठं न करोति, किन्तु योगी देवयानमार्गप्रापकपरमेष्ठभजनपरिनिष्ठित एव भवति ।

यस्मादेवं तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव शुक्रमतिप्रा-पकपरमेष्ठभजनपरिनिष्ठितो भव । अर्जुनत्वेन पतिशुद्ध-स्वभावस्य तव शुक्लात्यनुबन्धिनी योगनिष्ठैव युक्तेति सूचितं 'पार्थ' इत्युक्त्वाऽपि पुनः 'अर्जुन' इति स्मृतिवितम् । 'योगयुक्तो भव' इत्यव्यायायोपसंहारः ॥ २७ ॥

९ व. त. ० दी०— मार्गज्ञानफलं दर्शयन् योगे वृत्तरूपे निवेशयति— नैत इति । योगी कश्चन न मुह्यति तस्मात्किमुह्यता ? त्वं सर्वेषु कालेषु योगी भव, न प्राणप्रयाणकाल एव योगस्य सर्वज्ञापेक्षणादिति भावः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एतज्ज्ञानफलं वदन्त्युपसंहरति— नैते इति । एतं सुखी मार्गौ हे पार्थ मयूक्तः । जानन् कश्चन योगी मत्सम्बन्धिवशेन विना केवलयोगी भूत्वा न मुह्यति न मोहो प्राप्नोति । सकामो भूत्वा केवलयोगीयासक्तो न भवतीत्यर्थः ।

यत एतज्ज्ञानिनो मोहो न भवति, तस्मात् मयूक्तज्ञानयुक्तः सर्वत्र मोहरहितः सर्वेषु कालेषु लौकिकलौकिकेषु पूर्वीकैषु वा अर्जुन मोक्षजातीयनामयुक्तः । योगयुक्तो मर्षोग्युक्तो भवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— एते सुखी मार्गौ आहृत्यनावृत्तिके ज्ञानं योगी न मुह्यति । योगब्रह्मोऽवति-रूपप्रपञ्चस्य योगी न भवति कश्चन कोऽपि, यस्मादेवं तस्मात् । सर्वेष्वित्यादि स्पष्टम् ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—शृणु योगस्य माहात्म्यम्—वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च सादृष्येनातुति-
ष्ठितेषु तपस्सु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण,
अत्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातम्, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वाराणोक्तं अर्थं सम्यगवधार्या-
नुग्राह योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं, कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥
इति श्रीभारतपरमहंसपतिव्रजनाकाचार्ययोगविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः
कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—अद्वैतद्वयर्थं योगं लौति—
शृण्वति । पवित्रपाणिप्राङ्मुखवादिता हित्यमध्ययनस्य
सम्यक्त्वम्, अहोपाहोपेतत्वमनुष्ठानस्य सादृश्यम्, तपसां
सुतप्तवं मनोबुद्ध्यायैकाग्र्यपूर्वकत्वम्, दानस्य च सम्यक्त्वं
देवाकालान्नानुगुणत्वम्, 'इदं विदित्वा' इत्यत्रेदं सन्तदर्थमेव
स्फुटयति— सतेति । यद्यपि 'किं तद्ब्रह्म' [८१] इत्यादौ
'अधियुक्तः कथं कोऽहं' [८१] इत्यत्र प्रश्नार्थं प्रतिभासानु-
सारेण कैश्चित्तुक्तं तथापि प्रतिवचनलोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावा-

त्प्रकारभेदविवक्षया चशब्दद्वयस्य प्रतिभित्युत्पत्त्यासंभवेति विरु-
ध्यते । न चेदं वेदनमापातिकं, किन्त्वनुष्ठानपर्वन्तमित्याह—
सम्यगिति । प्रकृतौ ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते । ऐश्वर्यं
विष्णोः परमं पदं; तदेव तिष्ठत्यस्मिन्मनोभूमिति स्थानं योगा-
नुष्ठानादशेषफलातिशायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्य-
मिति भावः । तदनेन सप्तप्रश्नप्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता
ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीभारतपरमहंसपतिव्रजनाकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यनन्दानन्दानिविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह— वेदेष्विति । ऋग्यजुस्सामाथर्वरूप-
वेदाभ्यामयज्ञतपोदानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम्, इदमध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं
विदित्वा तत्सर्वमत्येति एतदेतदनुसुखतिरिक्तेण तत्सर्वं तृणवनमन्यते । योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः
प्राप्यं परमाद्यं स्थानमुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—'इदं विदित्वा' इति सामान्यतो निर्देश-
नविशेषाधिकप्रकरणमुत्पादयित्वा यथो दृष्टत इत्यभिप्रायेणाह—
अथेति । 'वेदेषु' इत्यपि यथादिवत्फलकारणतयोपादानम्, न तु
प्रतिपादकतया, तदा यथादिवत्फलव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीय-
त्वात्तात । वेदाभ्यासस्य च इतिशेषादिवत्फलप्रदानं
श्रूत्यादि-
सिद्धम् । यथादिवत्फलानां प्रतिपादकतयोपादाने च प्रस्तुताभ्यास-
द्वयार्थस्यपि वेदार्थत्वात्ततोऽपि सङ्कोचः स्यात् । तदेतत्सर्व-

मभिप्रेत्य— वेदाभ्यासेत्युक्तम् । 'दाने च' इति चकारत्या-
नुक्तसमुच्चार्यकत्वप्रदर्शनाय प्रभृतिशब्दः । 'पुण्यफलम्'
इत्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यथादीनामेव सामान्यतो
निर्देशः फलस्य श्लाघ्यताप्रदर्शनाय इत्यभिप्रायेण यथादिविशे-
ष्यतया पुण्येतिवृत्त्युक्तम् । अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहा-
त्म्यमिति— सप्तभारतमेव हि भगवन्माहात्म्यं प्रकल्पन्, तद-
नुबन्धमन्यत्सर्वसुक्तमिति भावः । 'परं स्थानमुपैति' इति योगा-

१ अत्येति अभिमवति, सर्वकर्मसंस्काराणां भगवत्स्मृत्या विकलीकरणत् । सर्वकर्मपरित्यजे चासौ सुखेनैव विन्दति परं शिवम्—
इत्यभिनवगुप्तपादाः । अत्र 'पर' इति कैवल्यलक्षणो निर्गुणमोक्षोऽप्येकात्मकचित्तज्ञानिप्राप्य उक्तः । 'स्थानमुपैति चाद्यं'
इति तु बाहुदेवः सर्वमिति सन्तानानां भक्तोक्तमार्गं वैष्णवप्राप्तिरूपः सगुणमोक्षः । निर्गुणे सामीप्यासम्भवेनोपोसर्गवैयर्थ्यापत्तेः,
आवयन्तद्वारस्यभावाच्च । आवयन्ते हि सर्वादात्मन्यक्तं सगुणमेव लक्ष्यते । तथा स्थानपदमपि सगुण एव सङ्गच्छते । एवं
द्विविधमोक्षाभ्युपगमे चकारोऽपि सुस्पष्टव इति वामनाशायः ।

— अविगीता ।

गुणानाद्यस्य साक्षात्फलस्य पृथगुक्त्यमानत्वात्तद्विषयत्वे
पौनरुक्त्यादधिकगुण्यफलप्राप्तिविवक्षायां लक्षितलक्षणापातात् ।
संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापिलक्ष-
यितव्यत्वात् 'तत्सर्वमेवेति' इत्येतत्तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम् ।
अतिशयितफलवेदेन हि 'मनःश्रीतिरनायासात्' इत्यादिन्यायेन
फलान्तरवैतुष्ययहेतुरित्यभिप्रायेणाह— एतद्वेदनेति । भगव-
न्साहाय्यज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे प्राशुक्लान्विशेषरूपद्वार-
प्रदर्शनं 'योगी' इत्यनेन कृत्यत इत्यभिप्रायेण— ज्ञानी च

भूत्वेत्युक्तम् । परत्वं देशकालयोगादिभिः, "आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात्" [यजुस्तं. ३. १. ८ श्वे. उ. ३. १८] "तदक्षरे
परमे व्योमन्" [वै. ना. ६. १. १२] 'दिव्यं स्थानमजरं चाप्र-
मेयम्' [म. मा. १. ५. १. १२] 'एते वै निरयास्तात । स्थानस्य
परमात्मनः' [म. मा. १. २. १. १६. ११] इत्यादिः । आद्यमनादि-
मित्यर्थः । 'आदौ भवं, कारणं ब्रह्म' इति [शां. भा.] परोक्षं
तु स्थानशब्दवैध्यादयुक्तम् ॥ २८ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तारायैचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. आ.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-
मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. आ.— शृणु योगस्य माहात्म्यम्— वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु यथावदनु-
ष्ठितेषु, तपस्सु चान्द्रायणादिषु तपेषु, दानेषु च यत्पुण्याख्यं फलमुपदिष्टं, अत्येत्यतिवर्तते तत्सर्वमिदं
विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तमर्थं ज्ञातं योगी परं प्रकृष्टं स्थानमुपैति प्राप्नोति चाऽऽद्यमादौ भवं परं
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— वपस्वतस्याध्यायार्थस्य वेदेन फल-
माह— वेदेष्विति । वेदाहवचनयज्ञतपोदानेषु विविधवद्-
ष्ठितेषु यत्कर्मफलमनुग्रहफलं शालीयपदिष्टम्, तत्सर्वमपि द-
मष्टमाध्यायप्रतिपाद्यं योगरहस्यं विदित्वा अनुग्रहपर्यन्तमव-
धार्य अत्येति अतिक्रामति वेदानुवचनाद्यसाध्यं तत्फलमिति-
शक्तिं च फलं सगुणेश्वरप्राप्तिरूपं लभत इत्यर्थः । वक्ष्यति
हि— 'नाहं वेदेन तपता न दानेन न चेज्यया । शक्य एव-

विधो द्रष्टुं दृष्टवानस्मि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यथा शक्यः'
[१. १. १३. ५४] इति । वक्तं चात्रापि— 'उरुषः स परः
पार्थ । भक्त्या लभ्यसेत्यनन्यथा' [८. २२] इति । सोऽयं
अर्थोऽत्येतिनाऽत्र विवक्षितः । न केवलमेतावन्मात्रं फलम् ।
किन्तु सगुणद्वारा निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरपीत्याह— योगीति । योगी
ज्ञानी भूत्वा परं निरतिशयमायं स्थानं 'तद्दाम परमं मत'
[८. २१] इत्युक्तं परं ब्रह्म चोपैतीति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपतिताजकसावंभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्भगवान्प्रानन्दतीर्थ-
भगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मनन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्यानेष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— एवं मनस्समाधानार्थं वैराग्यार्थं महापुरुषचिन्तनयोग उक्तः, तत्फलमाह— वेदेष्विति ।
सर्ववेदादिषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टमैहिकमथ पारलौकिकं अन्नाद्यपण्यपुत्रस्वाराज्यादिरूपं तदुपपद्येति । तत्र वैराग्ये
ज्ञाते तदतिक्राम्यति, न पुनर्वञ्छति योगी तत्सर्वमिदं अष्टमाध्याये अष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तं सत्त्वं विदित्वा
विज्ञाय परमुत्कृष्टपार्षं जगन्मूलभूतं स्थानं भगवद्भगवान् प्राप्नोति ॥ २८ ॥

चतुर्विधानां भगवद्योगिनां तद्युक्तं फलम् । यथाधिकारमत्रोक्तं भगवद्योगवेदिना ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमष्टप्रश्नोत्तरसूत्रैस्तज्ज्ञानयुक्तयो-
गिनः सर्वकालासिद्धिर्वापेक्षरहित— वेदेष्विति । वेदेषु
अभ्यन्नादिभिः, यज्ञेषु यज्ञाहवनादिभिः, तपस्सु परमसन्ता-
पेन क्लेशसहनादिभिः, दानेषु गुणपुरुषादिभिर्न्यपुण्यफलं
प्रदिष्टम्, उक्तमिति यावत्, तत्सर्वं फलमिदं समस्तआध्यायार्थं
विदित्वा अभ्येति प्राप्नोति ततोऽधिकमपि योगी मर्धांगयुक्तः

यन् परं मत्सत्त्वरूपं आद्यं सकलकारणरूपं मक्षरणात्मकम्
(स्थानं) उपैति मत्समीपे प्राप्नोतीति भावः ॥ २८ ॥
अतः शुद्धात्मभक्त्यैव संयोगः पुरुषोत्तमे ।
प्राप्यते कृष्णदेवेन तदुक्तमिह चाष्टमे ॥ १ ॥
महापुरुषसंयोगी जीवानां तु यथा भवेत् ।
कृष्णया कृष्णदेवेन पार्थिवोक्तं तदष्टमे ॥ २ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वतत्तद्विज्ञानमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०—पुनः अह्नाभिवृद्धये योगं स्तौति— वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु तपस्सु च सम्यगनुष्ठितेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं सर्वेषु समुचितेषु यदादिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं योगी अत्येति अतिक्रामति; कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । किं कृत्वा ? इदं पूर्वोक्तमुपासनं विदित्वा ज्ञात्वा-ऽनुष्ठाय च । तत्तत्र किं ? इत्यत आह—यस्त्वनं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति च, कर्मपेत्यर्थः । आद्यं, न तु केनचिन्निमित्तम् । तदनेनाध्यायेन ध्येयस्तत्पदार्थो व्याख्यातः; अग्रिमेऽध्याये ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यास्यति ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताप्रकाशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीशिव उवाच—
अष्टमाध्यायमाहात्म्यं शृणु वक्ष्यामि पार्वति !
यस्य श्रवणमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ १ ॥
आमर्दकं पुरं नाम्ना विश्रुतं दक्षिणापथे ।
द्विजन्मा भावशर्मते तत्राऽऽसीद्गणिनापथिः ॥ २ ॥
खादन्मांसं पिबन्सौधुं चोदयन्सायुसम्पदः ।
रममाणः परस्त्रीभिराखेटककुतूहली ॥ ३ ॥
अत्यवाहयदत्युग्रो गरीयांसं मनोरथम् ।
स कदाचित्पानगोष्ठ्यां तालीफलसुधारसम् ॥ ४ ॥
निपीय कण्ठपर्यन्तमजीर्णेनातिपीडितः ।
मृतः कालेन पापात्मा आतस्तालीतरुमहान् ॥ ५ ॥
तस्य ञ्छायामुपाश्रित्य निविडामतिशितलाम् ।
अभूतां दम्पती कौचिद्ब्रह्मराक्षसतां गतौ ॥ ६ ॥
श्रीदेव्युवाच—
किञ्जातीयोऽपि किमात्मानौ किनुत्तावित्युदीरय ।
कर्मणा केन वा देव ! ब्रह्मराक्षसता तयोः ॥ ७ ॥
श्रीशिव उवाच—
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
सदाचारोऽभवत्कश्चिद्विज्ञो नाम कुरावीलः ॥ ८ ॥
जाया तु तस्य कुमतिनामधेया दुराशया ।
स सभायां महादानान्याददानोऽतिलोभवान् ॥ ९ ॥
महिर्षी कालपुरुषं हयादीननुवासरम् ।
अप्रयच्छन्निजातिभ्यो दानलब्धां वराटिकाम् ॥ १० ॥
कालेन दम्पती वृत्तौ ब्रह्मराक्षसरूपिणौ ।
पर्यटन्तौ महीचक्रं श्रुत्वाकुलविग्रहौ ॥ ११ ॥
विश्रम्यतुरागत्य मूले तालतरोस्ततः ।
कथमेतन्महादुःखमावयोरुपगच्छति ॥ १२ ॥
कथं वा जायते मुक्तिर्ब्रह्मराक्षसयोनितः ।
इति पृष्ठो गृहिण्याऽसौ ब्राह्मणः समभाषत ॥ १३ ॥
ब्रह्मविद्योपदेशेन विनाऽध्यात्मविचारणम् ।
विना कर्मविधिज्ञानात्कथं मुच्येत सङ्कटात् ॥ १४ ॥
भार्यावाच—
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम !
एतावदुक्तं तत्पत्न्या यदाश्चर्यमभूच्छृणु ॥ १५ ॥
अष्टमाध्यायश्लोकाध्रवणमात्स तद्वत्तदा ।
विहाय तालरूपं तद्वधूव दिव्यरूपवान् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहापुराणे पात्र उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताष्टमाध्यायमाहात्म्यकथनं
नामाष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सद्यो ज्ञानविधृतात्मा विमुक्तः पापकञ्चुकात् ।
तन्माहात्म्याग्निनिर्मुक्तो दम्पती तौ बभूवुतः ॥ १७ ॥
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम !
एतावदेव उक्तं च देवाभिरगमन्मुखात् ॥ १८ ॥
ततोऽन्तरिक्षादायातं कणत्किङ्किणिकं शुभम् ।
दिवि दिव्याङ्गनावक्त्रचन्द्रमण्डलमण्डितम् ॥ १९ ॥
अप्सररोदनाम्भोजपद्मान्मृद्भरसङ्कुलम् ।
निर्मथ्यमानदुग्धाग्निश्वेलाडिण्डिमपाण्डुरैः ॥ २० ॥
गङ्गातरङ्गसुभगेष्वाभरैरुपशोभितम् ।
गायद्रथधर्वसुभगं नृत्यसुरवधूरातम् ॥ २१ ॥
दिव्यं विमानमारुढौ दम्पती जम्भतुर्दिवम् ।
अत्रायं वृत्तमखिलमेतद्विस्मयकारकम् ॥ २२ ॥
ततोऽलिलेख मेधावो श्लोकाधिमिदमादरात् ।
ययौ वाराणसीं नाम नगरीं मुक्तिदानयिनीम् ॥ २३ ॥
आराधयितुमन्विच्छन्वेदेवैर्जनाद्वनम् ।
स तत्र कर्तुमारभे तपः परमुदारधीः ॥ २४ ॥
अत्रान्तरे जगन्नाथो देवदेवो जनादेवः ।
पृष्ठो दुग्धाभिस्रुतया संयोज्य करपङ्कजम् ॥ २५ ॥
निद्रापथं विहायैव स्थीयते कथमित्युत ॥ २५ ॥
श्रीमगवानुवाच—
काश्यां भार्गवीतीतरे तपस्यतितरां द्विजः ।
भावशर्मोऽतिमेधावो मद्भक्तिरसपूरितः ॥ २६ ॥
जपन्गीताष्टमाध्यायश्लोकाध्रं नियतेन्द्रियः ।
सन्तुष्टवानहं देवि ! तदीयतपसा भृशम् ॥ २७ ॥
चिरं विचारयन्नेव तत्तपस्सदृशं फलम् ।
दातुमुत्कण्ठितमना वतैव साम्प्रतं प्रिये ! ॥ २८ ॥
पार्वत्युवाच—
हरिः प्रसन्नभूतोऽपि चिन्तां प्राप यदि प्रभो !
भावशर्मो हरेर्भक्तः किं प्राप तत्फलं पुनः ॥ २९ ॥
श्रीमहादेव उवाच—
ततः प्रसादमासाद्य प्रसन्नस्य मुरद्विषः ।
सुखमात्यन्तिकं प्राप भावशर्मो द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥
लेभिरे पदवीं सर्वं तदीया अपि वंशजाः ।
तत्कर्मवशतो ये वै सम्प्राप्ता यातनां पुरा ॥ ३१ ॥
एतदेवाष्टमाध्यायमाहात्म्यं किञ्चिदेव ते ।
कथितं मृगशावाक्षि ! द्रष्टव्यं तु सदैव च ॥ ३२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ९]

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् ।
विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

श्रीमन्नगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहदृष्टा ।

स्वमाहात्म्यं 'मया ततमिदं सर्वम्' [९।४] इत्यादिभिः शोधितम् । 'अवजानन्ति मां मृदा मानुषीं तनु-
माश्रितम् । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' ॥ [९।११] 'इति परत्वस्य मनुष्यदशायामपि अव्ययत्व-
मुक्तम् ; प्रस्तुतावतारविवक्षया मनुष्यावस्थत्वोक्तिः ; तन्मुखेन सर्वेष्वप्यवतारेषु अव्ययः परमो भाव उपल्लिख-
यिषितः । उक्तं च श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः 'परो वा व्यूहो वा विभव उत वार्चावतरणो भवन् वान्तर्यामीवर वरद
यो यो भवसि वै । स स त्वं सन्नैशान्वरगुणगणान् विभ्रदखिलान् भजद्भ्यो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरया'
[व. स्त. १८] इति । 'महात्मानस्तु मां पार्थ !' [९।१३] इत्यादिना महात्मनां विशेषो विशेषितः ।
अत्र भक्तिरूपस्य योगस्यैव प्राधान्यं भाष्योक्तम्—'उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः ; इदानीमुपा-
स्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां विशेषं च विशेषाद्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते' [रा. भा.
९।१] इति ॥ १३ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

**श्रीमद्भगवद्गीतायाः
राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।**

उक्तानुक्तज्ञानप्रशंसा ।

**श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनमूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥**

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः, तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम्, तत्र 'अनेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते, नान्यथा' इति
तदाशङ्काव्याविवृत्यस्या **भगवानुवाच—** इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु, तत्
बुद्धौ सम्बिधीकृत्येदमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसा-
धनं 'वासुदेवः सर्वमिति' [७।१२] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छां. उ. ७।२।२] "एकमेवाद्वितीयम्" [
[छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिस्मृत्यभ्यः; नान्यत् "अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका
भवन्ति" [छां. उ. ७।२।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयित्वा-
म्यनमूयवेऽस्यारहिताय । किं तत् ? ज्ञानं, किंविशिष्टं ? विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् ; यज्ज्ञानं ज्ञात्वा
प्राप्य मोक्षयसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

१ अनसूयवे—मयोपदिश्यमाने मते ब्रूया दोषारोपणमकुर्वते । उक्तं च प्राक्—'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
प्रदावन्तोऽनसूयन्तः' (३।३१) इति । एतेनासूयकायोपदेशनिषेधोऽपि ध्वन्यते । तथा च स्मर्यते—'विद्या ब्राह्मणमेत्याह
शेषविष्टेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥' [मनुः २।११४] इति ॥ 'असूया तु दोषारोपो
गुणेष्वपि' । (१।७।२४) इत्यमरः । गौतमधर्मसूत्रव्याख्यायां भिताक्षरायां त्वनसूयालक्षणमेवं सङ्गृहीतम्—'यो धर्मेनयै
कामं च लभते मोक्षमेव च । न द्विष्यात्तं सदा प्राज्ञः साऽनसूया स्मृता बुधैः ॥' (१।८।२४) इति । अत्रिस्मृतावपि—'न
गुणान् गुणिनो हन्ति त्तौति चान्यान् गुणानपि । न हसेचान्यदोषांश्च साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥ (२।१) इति । अत्र **वामनः—**
वदन्तः सर्वकर्तारमीशं स्वयमनुष्ठितम् । मय्यारोप्य ब्रूया पापं मूढा गच्छन्त्यसुसुताम् ॥
पापपुण्ये कारणति प्रकृतिवर्षिषान्मयी । न तु प्रसुरिति प्रोक्तमध्यायेऽत्रैव पत्रमे ॥ (१४-१९)
जिष्णो । तदनुसन्धाय न स्तः सकरुणे समे । मयि वैषम्यनैर्बुधे इति निर्धारितं त्वया ॥
अतो रहस्यमप्येतत्कथयामीति सूचयन् । अनसूयपदेनात्र विशिनष्ट्यर्जुनं विबुः ॥

— इति स्वयं व्याख्याय व्याख्यान्तरं दूषयति—

दोषं मुहुर्बोधयतीत्यनारोपयते मयि । इति व्याचक्षते केचिदनसूय इत्यदः ॥

तत्र उक्तं, यतः पीत्वा पीयूषं कोऽभिलाषुकः ? । दोषमारोपयेच्छब्दव्यवहारात् सचेतनः ॥ इति ॥

अशुभात् शुभादिति च छेदः । 'शुभाशुभफलैरेव मोक्षयसे—' (९।२८) इति वक्ष्यमाणत्वात् । **वामनस्तूतारधमेव-
मवतारयति—**

उपदेष्टव्यमथ किमवशिष्टमिहाष्टमे । उक्तं नमूपसन्नाय यद्वक्तव्यं तद्वक्षसा ॥—

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अतीतेनाऽऽगमिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं वृत्तमुप-
दत्ति—अष्टम इति । नाडी सुषुत्राख्या । धारणास्थेनाङ्गेन
युक्तो योऽगो धारणायोगः । सगुणः सर्वज्ञात्संयमनादिगुणस्तेन
सहित इत्यर्थः । तत्फलोक्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्या-
ऽऽह—तस्य चेति । 'अभिरुचिः' इत्यादिनोपलक्षितेन कम-
वता देवयामेन पथेति यावत् । ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तफलमा-
दलमनेन मार्गेणेत्याशङ्क्याऽऽह—कालान्तर इति । अचि-
रादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ सुकर्ममार्गायत्तत्वाद् "न तस्य" [छ. उ.
४।४।६ नृ. उ. ता. ५] इत्यादिभूतिविरोधः स्यादित्याशयेन
शङ्कते—तत्रेति । वृत्तोऽयं ससम्यग्धर्मः । उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थ-
मनन्तराध्यायसुत्थापयति—तदाशङ्कति । सम्प्रयुक्तत्वेना-
परोक्षत्वाभावेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोकनया बुद्धिसन्निधानादिर्द-
शब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतमित्याह—तदुद्धाविति । प्रकृतादध्या-

नाज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावयवोती तुशब्द इत्याह—तुशब्द इति ।
निमातार्थमेव स्फुटयति—इदमेवेति । तस्मिन्नेव संवादात्त्वेन
धृतिस्फुटी दशायति—वासुदेव इति । अद्वैतज्ञानवद्भैतज्ञान-
मपि केषाञ्चिन्मोक्षहेतुस्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—नान्यदिति । द्वैत-
ज्ञानं मोक्षाय न क्षममित्यत्र धृतिमुदाहरति—अथेति ।
अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽयशब्दः । अतोऽद्वैतादन्यथा भिन्नत्वे-
नेत्यर्थः । विदुस्तत्त्वमिति शेषः । द्वैतस्य दुर्मिरूपत्वेन कपि-
तत्वात्तज्ज्ञानं रज्जुमुपादिज्ञानतुल्यत्वात् क्षेमाप्रतिष्ठेतिरिति
चकारार्थः । असूया गुणेषु दोषाविष्करणं, तद्विहाय ज्ञानाधि-
कृतायेत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्मचेतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य
तेनैव विशेषितत्वात्तदुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—अनुम-
चेति । विज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः । उक्त-
ज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञानमिति ॥१॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां च
विशेषं विशेष्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते । इदं तु ते गुह्यतमं, भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं
विज्ञानसहितं उपासनगतविशेषज्ञानसहितम्, अनस्यवे ते प्रवक्ष्यामि । मद्रिषयं सकलेतरविसर्जातीय-
मपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एवमेव सम्भवतीति मन्वाना य ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानं (वक्ष्यमाणं)
अनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्षयसे ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

'स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो
नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः' [गी. सं. १३] इति सङ्क-
श्लोकमपि व्याकुर्वन्तस्तदुपासनाष्टममवयवोः सङ्गतिं च दर्शयति—
उपासकत्वादिना । विशेषाः ज्ञातव्योपादेयभेदाः । परमपुरुष-
माहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात्तत्प्रभाव-

विशोधनमत्तोपासनतत्फलानुप्रविष्टतया क्रियते; अध्यायप्रधाना-
र्थस्तुपासनस्वरूपभक्तिर्धर्मप्राधान्यत्वेन इत्यभिप्रायेण विशो-
ध्येति विच्छिद्य, भक्तिरूपस्येत्यादि प्रथयुक्तम् । भजनोपासन-
शब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये प्रकरणात्तेषु च समावविषयतयैव प्रयोग-
वशाच्छ्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृतमित्य-

—द्वैतं निरस्तमद्वैतत्वं समवधारितम् । इतोऽपि किं गुह्यतमं ? यदिदानीं विवक्षति ॥

इत्याशङ्कां नुद्दधाह देवो ज्ञानं तदेव ते । कथयामि सविज्ञानं चेनाविद्या विलीयते— इति ॥

तदातुगुण्येनैवं व्याख्याति च—

यज्ज्ञानं विविधं तदेव विबुधैर्विज्ञानमुक्तं यथा ब्रह्मैवाद्भ्यसम्बन्धेन सकलं माया तु भानास्पदम् ।

ब्रह्मैवेदमरोचित्यवशतं बुद्धया यया सापि धीमयिवास्तसमस्तधर्मनिवहो हृत्पन्ध्यासम्भवात् ॥

अथ मायाऽपि सा ब्रह्म नान्यत्किञ्चिद्विहीह यः । प्रत्ययः सोऽपि मायायाः कोऽपि धर्म उदाहृतः ॥

निर्गुणोपासकेभ्यस्तत्सर्वधर्मविवर्जितम् । रोचते केवलं ब्रह्म बालेभ्य इव फाणिम् ॥

भक्तास्तु मायारचनामपीमा मत्वा स्वरूपं सगुणं मुरारिः ।

प्रीत्या भजन्ते सुधियः सितयास्तदर्शिनः किं प्रतिमास्त्यजन्ति ? ॥

सङ्गुष्ठ प्रतिमाः सितानिर्वचिता यद्विस्तारकासुका नेत्राभ्यामवलोकयन्ति ललितं रूपं, रसं जिह्वाया ।

निदशङ्क रसचयिन् नैवमखिलं मायाविलासं बुधाः पश्यन्ति स्फुटमेव तत्र भगवद्भूषं प्रतीयन्ति च ॥

मायाविलासोऽपि ततो न हेयः सेव्यस्तु मत्वा भगवत्स्वरूपम् । यदीदृशं ज्ञानमनेकरूपं विज्ञानमुक्तं हरिणा तदत्र ॥

ब्रह्मात्मत्वमभिच्छिद्य व्यतिरेकमयान्वयम् । अज्ञात्वा शाब्दबोधेन नैवाविद्या विनश्यति ॥

विज्ञानसहितं ज्ञानमतो वक्ष्यामि ते यतः । अविद्याया मोक्षयतीति देवो वक्ष्यत्र जिष्णवे ॥ इति ।—अविगीता

मित्रायेण भक्तिरूपस्योपासनस्येत्युक्तम् । अत्र 'इदं तु ते गुह्यतमम्' इति ज्ञानस्योपक्रान्तत्वात्, 'भक्त्या भव' [१।३४] इति चोपसंहियमाणत्वात्, मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाभ्यस्यमानत्वात्, प्रत्यक्षरूपत्वं निरतिशयप्रियत्वकीर्तनीयतननमस्काररूपत्वादीनां चापूर्वाणि भक्तिस्वरूपासुप्रवेशानां प्रकाराणां प्रतिपादयमानत्वात्, स्वरूपतः साध्यतया निरतिशयफलप्रतिपादनात्, 'राजविद्या' इत्यादिना प्रशंसास्वरूपत्वाददर्शनाच्चातोपक्रमोपसंहारादित्यादिष्वेकैः भक्तिस्वरूपनिष्कर्षेऽध्यायस्य तात्पर्यम् ; तद्विषयतयाऽन्यदत्रोच्यत इत्यमित्रायः । 'इदं तु ते' इत्यल वक्ष्यमाणमेव बुद्धिस्थतया 'इदम्' इति निर्दिष्टम् । "एष तु वा अतिवदति" [छं. उ. ५।१६।१] इति प्राणविदोपेक्षया सत्यविदोऽधिकत्ववत्, तुशब्देन कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामप्यस्याधिक्यं विवक्षितम् । तयोर्हि गुह्यत्वं, गुह्यतरत्वं च । इदं तु गुह्यतमम् । इदं च श्रुतप्रातिशयोक्त्यापनार्थं, गोपनाधिक्यशिक्षणार्थं चोक्तम् ।

उपवृद्धणीयवदेनास्तकायेष्विवातापि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाणविशेषपर्यवेक्षणानुप्रदर्शनाय भक्तिरूपमुपासनाख्यमित्युक्तम् ।

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वाभ्याम् ।

श्रीरङ्गनाथाय नमः ॥ ॐ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्ध्याये ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्यायार्थमाह— सप्तमेति । भगवन्माहात्म्यमिति शेषः । पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति सप्तमोक्तं ।

पदार्थान्धमे व्याख्याया नवमे तद्वाक्यार्थं स्पष्टीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

७ श्रीहनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

सप्तप्रश्ननिर्णयानन्तरमर्जुनाय सम्प्रत्यष्टममप्यर्थमुपदेष्टुं भगवानुवाच— इदं तु न इति । इदं वक्ष्यमाणं तव गुह्यतमं रहस्यतमं प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । ज्ञानमवबोधं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

अष्टमेऽध्याये भगवतः परब्रह्मणो वासुदेवस्य भजनसुपदिष्टम्, नवमे तु ब्रह्मतत्त्वज्ञानसुपदिश्यते, तत्र तावदुपदेक्ष्यमाणं ज्ञानं प्रशंसन्निधिः श्रीभगवानुवाच— इदमिति । इदं ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति प्रथममन्वयः । इदमिति पूर्वाध्यायेषुक्रमेण वक्ष्यमाणमिदानीं बोध्यमानं सर्वप्रकारमपि ब्रह्मतत्त्वज्ञानं बुद्धावाकल्य निदिश्यते । तुशब्दः पूर्वोक्ताज्ञानादस्य वैलक्षण्यार्थः । तदेव वैलक्षण्यमाह— गुह्यतममिति । गुह्यतमं गोपनीयतमम्, अतिरहस्यमित्यर्थः । कर्मकाण्डोक्तो धर्मो गुह्यः, उपासनाकाण्डोक्तं भजनं गुह्यतरम्, ज्ञानकाण्डोक्तं ज्ञानं गुह्यतममिति तमप्रत्ययेन दर्शितम् । एतदेवाह— विज्ञानसहितमिति । विज्ञानमपरोक्षादुपवर्जितं सहितम् । न ह्यतीन्द्रिये धर्म इव ब्रह्मापरोक्षादुपवर्जितः फलतो वा कस्यचित्संशयोऽस्ति, साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् ज्ञानेनाज्ञाननिष्ठैः साक्षिजनानलेन दृष्टफलत्वाच्च ; गो. द्वि. १७

धर्मस्तु नेवम् । अत एव श्रुतिः— "को हि तद्वेद यथलक्ष्मिर्लोकैः स्ति वा न वेति" इति । ततो गुह्यादमाज्ञानस्यातिशय इत्यर्थः । हेत्वन्तरेणापि ततोऽतिशयमाह— यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभादिति । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य । 'पार्कं पचति' इतिवत्सामान्यविवक्षया प्रयुक्तस्यैव पुनः प्रयोगः । अशुभात्संसारबन्धात् मोक्षयसे श्रुक्तो भविष्यति । धर्मस्तु संसारहेतुत्वात् तन्मोचक इति ततोऽस्यातिशय इत्यर्थः । अनेनैव भजनादपि ज्ञानस्यातिशयो दक्षितः ; तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसुपार्यव मोचकत्वेन साक्षात्संसारवर्तकत्वाभावात् । एवं गुह्यादमादुत्तरादध्यानाच्चातिशयित्वेन गुह्यतममपि ज्ञानं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि । 'ते' इत्यनेन भक्तिस्वरूपादिभिरस्यविभाग्यो न मत्प्रीतिविषयोऽस्तीति सूचितम् । शिष्यगुणसम्पत्तिविचारेऽपि ल्वमेवोपदेशाहं इत्याह— अनसूयव इति । गुणेषु दोषदृष्टिसूया तद्रहिताय ;

पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीति परमकारुणिके मयि आर्जवसंयमादिशिव्यगुणान्तराणामपि स्वतन्त्रनियतानामपि दोषवृद्धिमकृत्वा 'इदमित्येव' इति मन्वानायेत्यर्थः । एतच्च लक्षणम् ॥ १ ॥

९ श्रीवल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

नवमे स्वाक्षरैश्वर्यज्ञानं सद्भक्तिगमितम् । प्राह विज्ञानसहितं महापतितपावनः ॥ १ ॥

एवं तावत्पूर्वत्र स्वमहिमानं सर्वोत्तममुक्त्वा स्वस्य योगनिष्पन्नज्ञानिभक्त्यैकलभ्यस्य सूचितं; इदानीं स्वाक्षरैश्वर्यमहिमज्ञानद्वारा स्वभक्तेरसाधारणमाहात्म्यं महापतितपावनत्वं प्रदर्शयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदं त्विति । तुः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । तत्तु गुणं चतुर्विधोपासकभेदनिबन्धनविशेषरूपं, इदं तु गुह्यतमं भजनीयभक्तिमाहात्म्यनिबन्धनरूपमिति ते तुभ्यं अनसूयवे पुनः पुनः सकलेतरविजातीयं मद्भिषयकमपरिमितगुणमाहात्म्यं श्रुत्वेवमेव सम्भवतीति मन्वानाय ज्ञानं स्वमाहात्म्यविषयकं विज्ञानं भक्तिगतविशेषज्ञानसहितं प्रकर्षेण वक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वाऽशुभान्मोहान्मोक्षये ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

प्रोवाच कृष्णः कृपया नवमे पाण्डवं प्रति ।
राजविद्या राजगुह्यं योगं स्वैश्वर्यबोधकम् ॥ १ ॥
एवं पूर्वोच्यते स्वस्वरूपं भक्त्यैकलभ्यमुक्त्वा भक्तिस्वरूपज्ञानमाह कृष्णः कृपया— इदं त्विति । इदं तु गुह्यतममर्थ्यन्तं गुह्यं भगवद्विषयकभक्त्यात्मकं ज्ञानं विज्ञानसहितमनुभवसहितं भक्तिप्रतिकलनरूपं अनसूयवे प्रतिक्षणञ्चत्-

रोत्तरमतिकारुण्यभक्त्यैकलभ्यस्वरूपकथनेऽपि दोषहितश्रवणैकपरचित्ताय ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि, प्रकर्षेण स्वरूपज्ञानसहितं कथयिष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञात्वा यस्वरूपं ज्ञात्वा अनुमात्स्वरूपाज्ञानात्मकसंसारत् मोहाद्वा मोक्षयते, लोको भविष्यसीत्यर्थः । तुशब्देन सर्वेषामकथनीयत्वं ज्ञापितम् । ते इति कथनेन कृपया वक्ष्यामीति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

नी० भा० दी०— पूर्वोच्यते 'किं तद्ब्रह्म' [८।१] इत्यादिसप्तप्रश्नानां 'अक्षरं ब्रह्म परमं' [८।३] इत्यादिना सङ्ख्येय व्याख्यातायां तज्ज्ञानस्य पृथक्प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मविद् आधिभौतिकं धर्मादिप्राप्त्यर्थं स्थानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः, तेन कर्माधिभूते व्याख्याते । तथा सूत्रान्तर्यमिणोरुपासकस्याधिर्वादिमार्गेण क्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तं, तेनाधिदैवाधियज्ञौ व्याख्यातो । 'ओमित्येकाक्षरं' [८।१३] इत्यादिना 'अन्तकाले कथं ज्ञेयोऽसि' इत्यस्योत्तरं व्याख्यातम् । तदेवं ध्येयब्रह्मविद्या साङ्गा निरूपिता । परिसिद्धमाद्यं ज्ञेयब्रह्मविषयं प्रब्रूय 'किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं' इति, तद्विवरणाय नवमोऽध्याय आरभ्यते । न केवलमधिर्वादिगतिप्राप्या कालान्तर एव सुक्तिरस्ति, किञ्चिद्वैव सद्योसुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते इति । इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्माद्ध्येयाद्विलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुह्यतममतिगोप्यं प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे असूया गुणेषु दोषाविष्करणं, तद्गृहिताय । ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं ब्रह्म विज्ञानेनानुभवेन सहितं, न तु केवलं पारोक्ष्येण । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य अशुभात्संसारान्मोक्षये । अत्र यत्सप्तमादौ 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' [७।२] इति प्रतिज्ञातं, यस्य च विज्ञानाच्च शास्त्राचन्द्रन्यायेनोपलक्षणधीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितम्, यद्विज्ञानेऽधिकारसम्प्रत्यर्थं तस्यैव सगुणस्योपासनमुक्तं; तदिह सर्वशेषीभूतं ब्रह्म वक्तव्यमिति तथैव प्रतिजानीते— वचनमात्रेणैवात्रापरोक्षं ज्ञानं जायत इति । तच्च तत्रैव व्युत्पादितं न विस्मर्येच्यम् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

१ राजविद्येति— राजते सर्वविद्यामध्ये दीप्यते या । इद्वैव ह्युच्यते—'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्—' (१०।३२) इति । राज्ञो जनज्ञादीनामजाधिकारः । तेषां रहस्यम्, अतिगुप्तत्वात्, क्षत्रियकुलध्वेन वीरभावेनाविकम्पत्वात्— इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

अत्र—प्रत्यक्षं यदिदं स्थास्तु चरिण्यु च तदव्युतः । साकार इति यज्ज्ञानं प्रत्यक्षावगमं हि तत् ॥

—इति व्याख्याय महता संरम्भेण मत्तात्पर्येण दूषयति वामनः—

१ शां. भा. तच्च— राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्यतिशयवच्चात् । दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धि- कारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंखितमपि धर्माधर्मादिं समूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मी- करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् ? किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधिः किन्तु धर्म्यं धर्मा- दनपेतम् । एवमपि स्याद्दुस्सम्पाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकिज्ञानम् । तत्राल्पायासानां अन्येषां कर्मणां सुखसम्पाद्यानामल्पफलत्वं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति, इदं तु सुखसम्पाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येतीति प्राप्तमत आह— अन्ययमिति । नास्य फलतः कर्मवत् व्ययोऽस्तीत्यन्ययम्, अतः श्रेष्ठयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तदामि मुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तोति— तच्चेति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा श्रेष्ठ, इत्यत्र हेतु- माह— दीप्तीति । कुतो ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीप्य- तिशयवत्त्वं ? तदाह— दीप्यते हीति । इत्यते हि विद्वदन्त- रेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति भावः । उत्कृष्टतमं

शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति— अनेकेति । तत्र च धृतिस्मृतौ प्रमाणयितव्ये । न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं, किन्तु प्रत्यक्षप्रमेशमित्याह— किञ्चेति । प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मि- न्निति तथा, यद्वा गम्यत इत्यवगमः फलं, प्रत्यक्षोऽवगमोऽप्येति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते । धर्म्यमित्येतद्व्याकरोति— अनपेत-

प्रत्यक्षोऽवगमो यस्य स्याज्जडप्रतिषेधतः । मिथ्याफणौ गुणस्येव तदिष्टमिह केवलम् ॥ व्याचक्षीरन्निति प्राज्ञाः केऽपि चेत्तामिवारयन् । विशेषयत्युच्यमानमत्र धर्म्यमिति प्रभुः ॥ मायातीतं निर्गुणं हि निधेर्म्यं ज्ञानमीरितम् । विशेषशयोर्धमेव वा तज्ज्ञानस्यापि धर्म्यता ॥ धर्म्यं पुण्यमिति व्याख्या त्वविवेकनिबन्धना । ज्ञानवहिः पुण्यपापे यस्माद्बन्धुभेदोऽपि ॥ न चात्र कौल्ये कर्म, ज्ञानप्रकरणं त्विदम् । पार्थेनाप्यभ्युपगतमेतदेकादशादिमे ॥ न धर्मः कर्मबोऽत्र वाच्यः पुण्यफलस्ततः । नाप्यन्यत्सगुणज्ञानाज्ज्ञानं धर्म्यं कथञ्चन ॥ अतः प्रत्यक्षमखिलं सगुणं रूपमीशितुः । इति प्रतीयते येन तज्ज्ञानं धर्म्यमुच्यते ॥ इदं हि निर्गुणज्ञानशिरोभूषणमुत्तमम् । न हेयान्शोऽत्र कृष्णादिरूपवर्त्पस्यतां जगत् ॥ इति ।

श्लोकशेषं चैवं निगमयति—

ज्ञानं पवित्रं तत्रापि सगुणज्ञानमुत्तमम् । मायांशस्यापि हेयत्वं यस्मादत्र न विद्यते ॥ तत्त्वरूपः पटो यद्बन्धुस्त्वात्पटो घटोऽपि च । ब्रह्मरूपं तथा विश्वं ज्ञानेनानेन भासते ॥ सत्तात्मा तत्त्वरूपमिथ्या प्रपन्नः पटरूपवत् । नैवं भेदोऽत्र किन्त्वेकः सेव्यः सर्वत्र चिन्मयः ॥ श्रुत्वैवमस्य श्रेष्ठत्वमविभेदजुं हृदि । साधनं दुष्करतरं ध्रुवं स्यादिति चिन्तयन् ॥ अतो मन्दं सम्यग्वाह सुसुखं कर्तुं मित्यत्र । अकृच्छ्रेणैव सगुणं प्रत्यक्षं ज्ञायते खलु ॥ विना प्रयासैरुच्छृणुसाधनेष्व विनैव हि । ब्रह्म माति जगद्रूपं धर्म्यं ज्ञानमतः सुखम् ॥ × × प्रत्यक्षमेव चेद्वर्त्यं ज्ञानं तत्तर्हि नश्वरम् । इत्याशङ्कान् नुब्रूह देवोऽप्ययमिति स्फुटम् ॥ यत्र नश्यत्यव्ययं तदिदं नश्यत्युदेति च । कथं तदस्याव्ययत्वमिति चेयुक्तिरुच्यते ॥ पूर्वोऽहि या सैव यथाऽत्र माति मरीचिका, इयमिदं तथैव । हरेस्तिरोभूतमपि स्वरूपं प्रादुर्भवत्येव पुनः स्वकाले । रासप्रसङ्गे प्रथमक्षपायां गोपाज्ञानदर्पमपाकरिण्युः । हरिस्तिरोभाय यथाऽऽविरासीत् विश्वं विलीयैवमुदेति भूयः ॥ अतोऽप्ययत्वं ध्रुवमस्य सिद्धं विशालमकश्येनविहृत्य । इदं प्रकृत्याव्ययमिच्छाशङ्का पार्थोऽपि वक्ष्यत्यत एव चामि (११४ ॥

ज्ञानमेव भवेज्ज्ञेयं ज्ञाताऽपि तदसंख्यम् । व्यपेतायामविद्यायां सर्वमेवाव्ययं ध्रुवम् ॥ इत्यादि ॥

केचित्सु— तृतीयपट्टे वक्ष्यमाणं ज्ञानं ब्रह्मविद्या । ‘ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठायां ’ (सु. १।१।२) ‘ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ’ (सु. १।२।१३) इत्यादिनिर्देशात् । अस्मिन् पट्टे उच्यमाना तु तद्वरा भगवदुपास्ती राजविद्येति कल्पनयाऽन्त्यं राजविद्यापदं सङ्गमयन्ति ।

— अविगीता ।

पुरुषो हस्यते” [छां. उ. १।७।८] इति च “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः” [म. ना. उ. १.५।५] इति च । ‘त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः’ इत्यादेशश्च मोक्षधर्मे । [म.भा. १.१।३२। ९८-१००] “ स प्रत्यक्षः प्रति इति हि सोऽस्त्वेष्वक्षवान् भवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वेद ” इति सामवेदे वा अथर्वशाखायाम् । धर्मो भगवान् तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वं जगद्धत इति धर्मः । ‘पृथिवी धर्ममूर्धनि’ इति च प्रयोगामोक्षधर्मे । ‘भारश्चत्कथितो योगी’ [म.भा. १.३।४९।१०६] इति च । “भर्ता सन् त्रियमाणो विभर्ति” [तै.आ.३।१४] इति च श्रुतिः । “धर्मो वा इदमग्र आसीन् पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत” इति च सामवेदशाखायाम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. ६ी.— राज्ञामश्वपतिजनकादीनां विद्या राज-
विधेति कश्चित्, तदसत्; ब्राह्मणादीनामभिकारमसाधितं
भावेनाह— राजोति । राजेव राजा, राजा सातो विद्या चेति
राजविध्येत्यर्थः । इत्युपशेषाणामप्येवेति (शां.) व्याख्याना-
मसत् । भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रैकसमपिगम्यत्वात् ' अद्वैतो-
द्धारस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिति भावेनाह— प्रत्यक्षमिति ।
शास्त्रैकचेयै ब्रह्म कथं प्रत्यक्षं ? इत्यस्य आह— अक्षेपमिति ।
प्रमाणैः परमात्मना । प्रादिसमासोऽयं, नाव्ययीभाव इति
ज्ञापनाय मन्त्रेण प्रशस्तेऽपि ' पुंलिङ्गनिर्देशः, अन्यथा पक्षी न
श्रूयते । परमात्मनोऽप्येव स्थितत्वे किं मानं? इत्यत आह—
तथा चेति । प्राण इति प्राणाभिमानिनी देवतोत्पत्त्येव, प्राणा-
दन्तरो भिन्नः । अङ्गुष्ठेति कर्मेन्द्रियाधिष्ठानमुच्यते । मन
इत्यादेर्मनादिष्व इत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दस्याप्यसौ इत्यत्र
उच्यते— तथा इति । प्रतिस्थितः । अथानुत्तर प्रशस्तेन्द्रियः ।

यो विद्वानेवं प्रत्यक्षशब्दार्थं वेद । धर्मादनपेक्षं धर्म्यमिति
तिक्तेचोऽपि न प्रसिद्धधर्माविद्वद्वचनम् । निवृत्ताधर्मस्य ध्म-
ज्ञानादिविद्वद्वतायाः प्रसिद्धवचनम् । प्रवृत्तिप्रत्यक्षस्य तु तद्विरुद्ध-
व्यापदिति भावेनाह— **धर्म इति** । तस्मादपेक्षामित्यर्थस्येति-
पद्यमिति । कथं भगवान् धर्मः ? इत्यत आह— **सर्वमिति** ।
श्रुतो मनुजस्यैव औपाधिकः । धारकं धर्मेशब्दवृत्तिः कुतः ?
इत्यत आह— **पृथिवीति** । पर्वतोपरीत्यक्तः । भगवतः
सर्वधारकत्वे किं मानं इत्यत आह— **सारमुदिति** । सर्वत्र
स्थितो भगवान् सर्वेण ग्रथिते, स कथं सर्वस्य धारकः ? इत्यत
आह— **भूमेति** । भूतां संवेव श्रियमाणो न स्वकीयदिग्दर्श-
धर्मेशब्दस्य भगवदाचित्त्वं कुतः ? इत्यत आह— **धर्मो वा**
इति । इदमेव अस्मादपेक्षे । अत्र पुण्यं धर्मः किं न स्यात् इति
शङ्कानिरासार्थं सोऽस्यायदिति वाक्यस्योपाहारमुप ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— विद्यानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्या । राजगुह्यं विवस्वदादिभी राजभी रक्षितत्वात् । पवित्रं पावनं, प्रत्यक्षावगमं स्वातुमभं, धर्म्यं धर्मादनपेतं, सुसुखं कर्तुं सुखेनानुष्ठेयम्, अध्ययमपविनाशि ॥ २ ॥

ॐ वै. ब्र. गि. — प्रकारान्तरेण विज्ञानं स्तोति— राज्ञ-
विद्योति । विद्यानां राजा राजविद्या सर्वविद्यासु श्रेष्ठम् ।
वक्ष्यति हि— ‘अध्यामविद्या विद्यानाम्’ [१०३२] इति ।
उक्तं गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं सर्वगोपनश्रेष्ठम् ।
ततो हि— ‘श्रुत्वाऽप्येवं वेदं न चैव कश्चित्’ [२१२९]
इति । राजदन्तादिवाद्युपसर्जनस्य परनिपातः । यद्वा राज्ञां
विद्या राज्ञां गुह्यम् । राजानो हि विस्तेर्णातिमम्रीमनसः,
महामनसामेवैषं विद्या, तेपावेम गोप्याः; गोपनकुशलाभिर्मदं
गोपयन्तिष्यते । अथवा मन्विष्यद्वाङ्मनसुत्तमिहाराज-
परिपालितत्वाद्वाङ्गुह्यमित्युक्तिः । किञ्च इदं ज्ञानमनुत्तमं पवित्रं
पावनम् । प्रायश्चित्तैर्हि प्रतिपदोक्तैस्तत्तद्व पापं निवर्तते,
न सर्वमपि न हि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेन सुरापानम् निव-
र्तते, निष्ठमत्र पापं न सर्वथा निष्ठमित्तिपायच्छतिः; सहस्र-
रूपेण स्वकारेण सत्त्वात् । यदाह— ‘कर्मणा कर्मनिहारी

नवात्यन्तिकं दृश्यते' [भाग. ६।१।११] इति । ज्ञानं
स्वनेकजनमहत्सत्त्वितमखिलमपि पापं स्थूलसूक्ष्मसं तत्का-
रणमज्ञानं च सय एव भस्मीकरोति । उक्तं हि— 'न हि
ज्ञानोऽनं सदृशं पवित्रमिह विद्यते' [४।३८] इति । अतः
स्वाचक्ष्मं पावननिर्दिष्टं चिह्नं प्रत्यक्षावगमम्, अवगम्य-
तेऽनेनेत्यवगमो मानस्य, अवगम्यत इत्यवगमः फलं च ।
प्रत्यक्षमवगमो मां फलं च यस्य तदप्रत्यक्षावगमम्, स्व-
रूपतः फलश्च प्रत्यक्षमिति पूर्वोक्तं व्याख्यातोऽयमर्थः ।
तल्लिङ्गं हि दुस्समाधिष्ठं न येत्याह— सुखं कर्तुमिति । सद्ग-
रूपदेशास्तुल्येन कर्तुं सम्पादयितुं शक्यम्, न चैवमनायास-
साधर्म्यमिति स्वल्पफलम् । अत्र 'राजविद्या राजगुणः' इत्य-
नेन शानस्य भजनादातिशायः, अवशिष्टेन तु कर्मतोऽतिशयः
प्रदेष्टुमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च राजविद्येति । इदं ज्ञानं खलु राज्ञां महामनसां विद्या गुह्यं च मन्त्ररूपं विद्यानां राजा गुह्यं च इति वा । राजदन्तादित्वाद्पुसर्जनस्य परत्वम् । पावनसम्बन्धित्वात् पवित्रम् । प्रत्यक्षेति अवगम्यत

इत्यवगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य सोऽहं प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः, भक्त्यावृत्तत्वात् । अथापि धर्म्यं निश्च-
यसलक्षणाद्धर्मादनपेतम् 'अनिच्छतो गतिमर्णवीं प्रयुङ्क्त' इति वाक्यात् । कर्तुं च सुमुखं न कर्मान्तरवहुङ्करम् ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— गुह्यतमत्वज्ञापनायोच्यमानस्व सर्वो-
त्तमत्वमाह— राजविद्येति । इदं द्रष्टव्यमानं राजविद्या
विद्यानां राजा, ब्रह्मविद्यात्मकमित्यर्थः । राजगुह्यं गुह्यानां
गोप्यानां राजा, विद्यासु मुख्यत्वात् ; गोप्येषु मुख्यत्वात्
कस्यापि न वक्तव्यमिति भावः । पवित्रं, परमपावनमित्यर्थः ।

उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् । प्रत्यक्षावगमं साक्षात्फलात्मकं, दृष्टफल-
रूपमित्यर्थः । धर्म्यं धर्मात्पादकं, कर्तुं सुमुखं सुखेन कर्तुं
योग्यम्, अव्ययं अविनाशि । यद्वा— अव्ययं कर्तुं स्वमुखं
सुमुखं परमसुखमित्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० टी०— एतदेव स्तौति— राजविद्येति । विद्यानां राजा इति राजविद्या अध्यात्मविद्या,
गुह्यानां राजा इति राजगुह्यम् । 'राजदन्तादिषु परम्' [अष्टा. २।२३१] इत्युपसर्जनस्य परनिपातः ।
पवित्रं पावनं उत्तमं पूर्वापरदुरितनाशान्नेष्वहेतुत्वात् । प्रायच्छित्ताद्यपेक्षया श्रेष्ठम् । प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षं नित्याप-
रोक्षं यत्प्रत्यगात्मवस्तु, तदेव याथास्थ्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्षावगमम् । प्रत्यक्षेण सुखादिद्विद्वद्भवगमो यस्येति
वा । अस्मिन्पक्षे विज्ञानसहितमिति विशेषणस्य श्लोकान्तरस्थत्वाच्च तेन पौनरुक्त्यदोषः । तर्ह्यपूर्वत्वाभावाद्भिषगुक्तं
स्यादत् आह— धर्म्यं धर्मादनपेतम् । तथा हि क्षणमपि प्रत्यगात्माकारवृत्तौ सत्यं श्रूयते "क्षणमेकं क्रतुशतस्य
(अपि) चतुस्वप्नस्या यत्फलं तदवाप्नोति " [अ. शिखो. ३] इति । तर्हि दुस्साध्यं स्यात्, नेत्याह— सुमुखं
कर्तुमिति । कर्तुं संपादयितुं आविष्कृतुं सुमुखं अनायाससाध्यं, अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् । तर्हि आशुविना-
शिफलं इति चेत् ; अव्ययं वस्तुमात्रविषयत्वादनन्तफलं, न तु कर्मफलवन्नश्यति ॥ २ ॥

अश्रद्धाघानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ! ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— ये पुनः— अश्रद्धाघानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च
नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः, असुतपः पापाः पुरुषाः परन्तप !

१ सुखसाध्यमिदं ज्ञानं यदिदानीं विवक्षितम् । कथं तर्हि जनाः सर्वे वर्तन्ते मृत्युवर्त्मनि ? ॥
ये न जानन्ति शास्त्राणि सन्तु ते, ये तु तद्विदः । मृत्योर्मुखे कथं तेऽपि निवर्तन्ति पुनः पुनः ? ॥
कौन्तेयस्येत्थमाकूर्तं विदित्वा विश्वश्रवाः । कथा स्वयं स्ववार्तां ते कुर्वते तदिहगदत् ॥
अस्य ज्ञानस्य धर्माख्यं प्राप्तिमार्गमदुर्गमम् । येन श्रद्धांते तेषां न दुरारं कथं त्विदम् ? ॥
कल्पद्रुमूलसरणिं विदितामप्युपेक्ष्य ये । अन्यतो यान्ति तैः प्राप्यः कथं वा स सुरदुमः ? ॥
उपेक्षन्ते तथा धर्मं ज्ञानस्याश्रद्धयाऽज्यं ये । ते मामप्राप्य शास्त्रा अपि ब्राम्हन्ति संसृता ॥
प्राप्य स्थानं किमप्यस्मात्प्रत्यावृत्तिनिवर्तनम् । तत्कुतो वाश्रद्धाघाना निवर्तन्तेऽत्र पुरुषाः ? ॥
मृत्युसंसारमार्गे ते वर्तन्ते प्राप्य ध्रुवम् । निवर्तन्ते कथं नाम ? कुत्र गवाऽथ तपुनः ? ॥
सन्देहस्यापि भगवानस्येह वदतां वरः । अश्रद्धाघाना इत्थञ्च समाधानमदीध्वनत् ॥
यैर्हि ज्ञानमिदं प्राप्तं पीतं पीयूषमेव तैः । प्रत्यावृत्तिः कुतस्तेषां मृत्युसंसारवर्त्मनि ? ॥
येऽप्यज्ञानस्योपलब्ध्यै गीतामणवतादिषु । मार्गाः प्रोक्तास्तान्विदित्वाऽप्यश्रद्धां तत्र विभ्रति ॥
ते तु प्राप्यापि पीयूषप्रपाद्वारमपावृतम् । निवर्तन्ते हतधियः सुधाऽत्र न भवेदिति ॥

लम्प्या यत्र सुधा तदेत्य सदनं मत्वाऽथ सौवीरकं स्यात्तत्रेत्यपसृत्य गेहमपरं गत्वारमालं पुनः ।
पर्याप्तं प्रविशन्ति दैवमुषितां अश्रद्धाघानस्तथा ज्ञानस्यास्य पथो निवृत्त्य विदिताद्यध्वानमजन्ते ऽपराध ॥

सुधानिवृत्तोऽपि समोपदेशं श्रुत्वाऽपुना तापयितुं परास्त्वम् ।

ससुथतोऽप्युज्ज्वलं । तन्मदीये नाश्रद्धाघानोऽपि वचःप्रपञ्चे ॥

अद्यास्यति ज्ञानपथेऽपि तस्मादस्मिन्निति ध्यानगतत्पमर्थम् ॥

आमन्त्रयन्न परंतपेति पुरन्दरस्यात्मजमञ्जनाभः ॥

इति श्यामलेऽत्र वामनः । धर्मस्येति पदं 'धर्म्यस्य' इति पठित्वा धर्मशब्दाच्चभगवद्विषयस्येति निवृण्वतेऽपरे—अविगीता ।

अप्राप्य मां परमेश्वरं, मत्प्राप्तौ नैवाऽऽङ्कते मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदमक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क ? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादि-प्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मज्ञानाख्ये धर्मे श्रद्धावर्तं तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिसुखत्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह—ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्फलयोगांस्तिका नेव विनिश्चि-

पापेति । उक्तानामात्मसम्भरीणां भगवत्प्राप्तिसम्भावनाभावात् 'अप्राप्य मां' इत्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मत्प्राप्ताविति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिश्चयेयस्वरूपमत्प्राप्तिसाधनस्यान्यस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्धाधानाः विश्वासपूर्वकत्वारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते; अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तप्रकारश्रद्धेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो न सिद्ध्यतीति दशैकं स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयसुखरूपस्य रात्रैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन् "नान्यः पन्था विद्येतऽन्यथाय" [यजुस्सं. ३. ११. ८६. उ. ३. १८] इत्यादिकमुपबृंहयति 'अश्रद्धाधानाः' इति श्लोकेन । 'अस्य' इति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्श इत्याह निरतिशयेत्यादिना । धर्मस्येति सम्बन्धसामान्यविधयायाः षष्ठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह उपादानयोग्यदशां प्राप्येति । यद्वा श्रद्धानिषेधस्तत्प्रसङ्गे सति हीनविभ्रायः । कारण-निवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तत्वप्रदर्शनायोक्तं विश्वासपूर्वकत्वारहिता इति । मृत्युरूप इति बाधकस्वरूप इत्यर्थः, अथवा मरणमैवादेव मृत्युरूपता । 'निवर्तन्ते' इत्यत्र प्रति-

निवृत्तिविवक्षायामवधिसाक्षाङ्गत्वाच्च च तन्निर्देशाभावात्, 'मामप्राप्य' इति पृथग्विदिष्टत्वेन परमपुरुषस्याप्यवधित्वकल्पनायोगात्, 'संसारवर्त्मनि' इति सत्सम्याः स्वरसत आप्तेयसाक्षाङ्गत्वात्, उपसर्गाणां चानेकाधेयत्वात् नितरां वर्तन्त इत्युक्तम् । स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थे सुकरं चोपासनं ज्ञात्वाऽपि परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थतारतम्यविदोऽपि निरतिशयापुरुषार्थमयं संसारमादरेण सेवन्त इति विस्मयाविदस्येश्वरस्य इदं वचनमित्यभिप्रायेणाह अहो इति । आश्चर्यतमो दुष्कर्मप्रभाव इत्यभिप्रायेणाह महदिदमाश्चर्यमिति । अश्रद्धाहेतव आन्तरश्रद्धोऽपि त्वया निराकार्या इति 'परन्तप !' इति समुद्धेमांशः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—अश्रद्धाधानाः श्रद्धारहिताः पुरुषा धर्मस्यास्य ज्ञानलक्षणस्यानुष्ठानेऽश्रद्धाधाना इति सन्वन्धः ! अप्राप्य मां परमात्मानं निवर्तन्ते प्रत्यागच्छन्ति मृत्युयुक्तसंसार एव वर्त्म तत्र मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यथेवं सुसप्तपादमक्षयफलं च ज्ञानम्, तर्हि किमिति न सर्वोऽपि तत्र प्रवर्तते ? तत्राह—अश्रद्धाधाना इति । अस्य ज्ञानाख्यधर्मस्य स्वरूपे अश्रद्धाधानाः श्रद्धारहिताः । यद्वा धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी । इमं धर्ममश्रद्धा-

धाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्तः मामप्राप्य मृत्युरूपे मृत्युयुक्ते वा संसारमार्गे निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते तत्रैव परिश्रमन्ति, अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व ० त ० दी०—अस्य ज्ञानस्य मध्ये धर्मस्य भजनलक्षणस्य, पाठान्तरे तु धर्मस्य तत्सहितज्ञानस्य वा श्रद्धारहिताः पुरुषा ये ते मां पुरुषोत्तममप्राप्य मृत्युरूपे संसारे नितरां वर्तन्ते ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं पूर्वं 'ते प्रवक्ष्यामि' [१. १] इत्यनेन श्रद्धाधानाय तुभ्यं कथयामीति प्रतिज्ञाय एतदश्रद्धाधानाः संसारं प्राच्छवन्तीति कथनेनैतस्योत्तमत्वं प्रतिपादयति—अश्रद्धाधाना इति । हे परन्तप ! मत्प्राप्तादात्मकोऽकृष्टतपोयुक्त ! इदं ज्ञानं यद्वाक्यरूपमश्रद्धाधानाः पुरुषाः योगज्ञा अपि

अस्य धर्मस्य फलरूपं मां अप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारमार्गे निवर्तन्ते परिश्रमन्ति "जायस्व त्रियस्य" [छां. उ. ५. १. १०. ८] इति तृतीयमार्गाभिनिविष्टा भवन्तीत्यर्थः । 'अश्रद्धाधानाः' इति कथनेन श्रद्धामात्रेणापि संसारभावो व्यज्जितः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—तर्हि कुत एतज्ज्ञानं सर्वं न सम्पादयन्तीत्याह—अश्रद्धाधाना इति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३ ॥

अद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वैतब्रह्मतत्त्वज्ञानं च ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह—मयेति । मया मम यः परो भावस्तेन तत् व्याप्तं सर्वमिदं जगत्, अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः, तेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना, करुणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि

१ मया आततमिति वा । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवौ च चक्षुराततम् ।' (१. १. २७) इति श्रुतेः । आततं व्याप्तं समवायिकारणतया तन्तुभिरिव पटः । मा परमात्मनो माया, तथा वा । 'देव्या यया ततमिदं जगदात्म-
शक्त्या निश्शेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।' (दु. सप्त. ४१२) इत्युक्तेः । अस्मिन्पक्षे मूर्तिशब्दस्य पुस्तकं ज्ञेयम् । अव्यक्त-
मूर्तिना इति पुरः स्थितचतुर्जयाकारविशिष्टव्यक्तमूर्तिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् ।

अत्र वामनेन विवक्षितं सविज्ञानं 'ज्ञानमेवापरोक्षेणोपदिशति द्वाभ्यां' इत्युपक्रम्य 'पश्य' इत्युत्तरश्लोकस्य पदं च १ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना पश्य, २ मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्य, ३ न चाहं तेष्ववस्थितः पश्य, ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य, ५ मे ऐश्वरं योगं पश्य, इति पञ्चधा योजयित्वा आद्येन सपादपथेन ज्ञानं, शेषेण पादत्रयेण च विज्ञानं विनियत इति महता संस्मरणे प्रपञ्चयति । तत्सन्दर्भस्यातिविस्तृतत्वादेनैव स्वीयायां श्रुतिकल्पलतायामनुदितस्तत्त्वेषु एवात्र सुखद्यौत-
मत्स्थानि सर्वभूतानि जीवदृष्ट्या, किरणकदम्बस्थानि यथाऽम्बुनि मृगदृष्ट्या । अत एव न चाहं तेष्ववस्थितः, न हि करुणाकदम्बोऽम्बुजवस्थितः; तदभावात् । अन्यथा त्वपरिच्छिन्ने यदा सत्यत्वेन भूतानीत्युच्यते, तदा असङ्ख्येन नभोवर्षेषु व्या-
पकत्वस्य दुर्बलत्वात् न चाहं तेष्विष्यपटनाजगन्मिथ्येति भावः सञ्चितः । अतएव न च किरणेष्वम्बुस्ति, मिथ्यात्वादित्याह—न च मत्स्थानि भूतानीति । भोः पार्थ ! तव दृष्टियज्ञोक्त्यैव मत्स्थानि सर्वभूतानीत्युक्तम्, नाहं तेष्ववस्थित इति तु मृदुदृष्टा । न च तानि मृगान्दुसहस्रानि मय्यम्बुस्येन वर्तन्ते; यतस्तदेवमस्मीति मया वक्तव्यम्, तस्मात्पञ्चमुना निवृत्तायामविद्यायां मम युक्तिकावृत्त्यै पश्येत्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । यस्मान्मम दृष्टैवम्, तव दृष्ट्या तु सन्त्येव; ततो मत्स्थानि केवलं तानि न सन्तीति वक्तुं न शक्यते । अनादितया तव दृष्ट्या सत्यत्वेन दृश्यत्वादित्याह—'भूतभृन्न च भूतस्थः' इति । भूतभृदेवाहं—
तव दृष्ट्या यथा विद्यमानत्वेन दृश्यन्ते, तथा तान्यहं धारयामीति कृत्वा भूतभृदहम् । 'इयं विमुष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे' (श्रु. सं. ८।७।११) इत्यन्तश्रुतेः । वस्तुतस्तदभावाच्च न भूतस्थः । तानि तव दृष्ट्या धारयामि, अतः केवलं न धारयामीति वक्तुमशक्यत्वात्, भूतभृत्पञ्चोक्त्यै न च भूतस्थ इत्युच्यते, यथाश्रुत्या केवलं 'न दधे' इति वक्तुमशक्यत्वात् 'यदि वा न' इत्युच्यते । तस्माज्जगत्पञ्चमैवातदहम्, न्यायान्नायसिद्धत्वात् । ननु तर्हि किमित्येवं रूपं विश्वं त्वया सृज्यते ? इति चेत्, अनादितया मनुष्याः सहजः स्वभाव एवेत्यर्थमिति वदन् मिथ्यात्वं स्फुटयति—'ममात्मा भूतभावः' इति । ममात्मा सच्चि-
च्छक्तिः भूतभावनः भूतानि भावयति कल्पयतीति तथा । "असतोऽधि मनः स्रजत" () इति श्रुतेः ॥

अत्रेदं तत्त्वम्—ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् स्वस्मिन् भूतानि सन्ति, वा न सन्तीत्युभयं वृत्तिरूपं ज्ञानं वक्तुं न शक्यते । तस्मा-
न्मायाशब्दलिङ्गेन ज्ञानेन तदुभयं चिन्त्यम् । तत्र माया द्विविधा—त्रिगुणाविद्या, सर्वकामाया शुद्धविद्या चेति । अविद्यादृष्ट्या
भूतानि सन्तीति प्रतीतिः; विद्यादृष्ट्या न सन्तीति । तत्रार्जुनस्याया दृष्टिस्तत्प्रतीत्या मत्स्थानीत्युक्तम् । तयाप्यविद्यादृष्टैरमरुपत्वात्
यानि सन्तीति प्रतीयन्ते, तेषां द्युप्रमरुपमात्रत्वात् 'न ह्यहं तेषु' इत्युक्तम् । वस्तुतस्तत्त्वदृष्ट्या 'न च तानि मयि' इत्युक्त्या
जीवपरमेश्वरयोरविद्याविद्याख्यदृष्टिद्वयप्रतीतिरुक्ता । तत्र दृष्टिद्वयप्रकाशकं यत्स्वमविद्यामन्, तदुभयत्र सममिति नियुद्धमिष्टावः ।
तस्माज्जगन्मरीच्यम्बुवदिति सिद्धम् ॥ (श्रु. क. अ. २४) इति ॥

अयमाशयः—मत्स्थानि सर्वभूतानि गुणे फणिवत् । गुणाविद्यावत्तं दृष्ट्या । न चाहं तेष्ववस्थितः—न हि गुणदृष्ट्या
गुणः संप्रै विद्यते, सर्पाभावात् । ननु मत्स्थानीत्यज्ञीकृत्य कथं न चाहं तेष्ववस्थित इत्युच्यते ? तत्राह—न च मत्स्थानि
भूतानीति । वस्तुतो भूतानि मत्स्थानि चेत्, तेषु नाहमिति वक्तुमयोग्यं स्यात् । यत्तु सन्तीत्युच्यते, तच्छुद्धौ रक्तवत् । तस्मात्
तस्माद्विद्वद्भिरादिविचरुतेषुलादिलीलाकाराणि मयि सन्त्यपि न सन्त्येवेति विदुः । तदसत्यत्वं बोधयितुमेवमुपदिश्य,
एतज्जादिति विद्या मा पश्य, किन्तु मयुक्तिकावृत्त्यमित्येव पश्येत्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मिथ्या कार्यकारणरूपं
काचिदौश्रस्यकिमुपे कपिविव ब्रह्मणि जगदाकारेण भातीत्यलं विस्तरैरिति । (श्रु. क. १९) —अविगीता ।

स्तम्भपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायावकल्पते, अतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्म-
कत्वेन स्थितानि, अतो मयि स्थितानित्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽस्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मृदुबुद्धी-
नामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितः, मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् ।
न ह्यसंसर्गि वस्तु कचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्तुतिनिन्दारम्यां ज्ञाननिष्ठां महोक्त्य-
ज्ञानं व्याख्यातुमारभते— स्तुत्येति । सोपाधिकस्य व्याप्य-
सम्भवमभिप्रेत्य विशिनष्टि— ममेति । अनवच्छिन्नस्य भग-
वद्वृत्तस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति— करणेति । व्याप्य-
व्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्कयाऽऽह— तस्मि-
न्निति । तथापि भगवतो भूतानां चाऽऽधारधेयत्वेन भेदः

स्यादित्याशङ्कयाऽऽह— न हीति । निरात्मकस्य व्यवहारा-
नर्हत्वे फलितमाह— अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु
स्थितिः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह— तेषामिति । तस्य तेषु
स्थित्यभावं व्यवहारयति— मूर्तवदिति । संश्लेषाभावेऽपि
किमिति नाऽऽप्येतत्वं ? अत आह— नहीति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अत एवासंसर्गित्वान्मम— न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं
युक्तिं घटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्येमैश्वर्यं योगं, आत्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वादस-
ङ्गतां दर्शयति “ असङ्गो न हि सज्जते ” [बृ. उ. ३।९।२६] इति । इदं चाऽऽश्वर्यमन्यत्पश्य भूतमृत् ,
असङ्गोऽपि सन्भूतानि विभर्ति, न च भूतस्यः, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं
पुनरुच्येतोऽसौ ममाऽऽस्मेति ? विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन्नहङ्कारमध्वारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति
ममाऽऽस्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽन्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावो भूतानि भावस्तुपाद-
यति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि
भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽसङ्गत्वं ? तत्राऽह— अत
एवेति । ‘न च’ इत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरे नैव
स्थितिरित्यत्र हेतुमाह— पश्येति । आत्मनोऽसङ्गत्वं स्वरूप-
मित्यत्र प्रमाणमाह— तथा चेति । असङ्गश्चेदीश्वरस्तर्हि कथं
‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ [९।४] इत्युक्ते ? कथं च तथोक्त्वा
‘न च मत्स्थानि’ इति तद्विरुद्धमुदीरितं ? इत्याशङ्कयाऽऽह—
इदं चेति । तर्हि भूतसम्बन्धः स्यादिति, नेत्याह— न चेति ।
यथोक्तेन न्यायेनासङ्गत्वेनेति यावत् । असङ्गतया वस्तुतो
भूतासम्बन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधाच्च मिथोविरोधोऽस्तीति

भावः । आत्मनः सकाशादारमनोऽन्यत्वायोगाश्रुतः सम्बन्धो-
क्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह— असाविति । विभज्येति । यथा
लोको वस्तुतत्त्वमजानन्भेदमारोप्य ममायमिति सम्बन्धमनु-
भवति, न तथैव सम्बन्धव्यपदेश आत्मनि स्वतो भेदाभावात् ;
अतो भेदेऽस्यैव लोके सम्बन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन्भगवानात्मनो
देहादिसङ्घातं विभज्याहङ्कारं तस्मिन्मारोप्यावो ममाऽऽस्मेति
भेदं व्यपदिशति । तथा च सङ्घातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो
निकृष्टस्य स्वरूपस्याऽऽत्मशब्देन निर्देशान्न भूतस्थोऽसावित्यर्थः ।
पूर्वाकावहत्वाङ्गीकारेणैवाऽऽत्मा भूतानि भावयतीत्याह—
तथेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— घृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानं इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्,
अव्यक्तमूर्तिना अग्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्यामिणा ततं, अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन
व्याप्तमित्यर्थः । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे “ यः पृथिव्यां तिष्ठन्.... यं पृथिवी न वेद ” [बृ. उ. ३।७।३]
“ य आत्मनि तिष्ठन्... यमात्मा न वेद ” [श. प. ब्रा. १।४।५।५।३०] इति चेतनाचेतनवस्तुजातै-
रदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र व्याप्तिरुक्ता । ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि मध्यन्तर्यामिणि
स्थितानि । तत्रैव ब्राह्मणे “ यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति ” [बृ. उ. ३।७।३]
“ यस्य आत्मा शरीरं... य आत्मानमन्तरो यमयति ” [श. प. ब्रा. १।४।५।५।३०] इति शरीरत्वेन निय-
म्यत्वप्रतिपादनात्तदायत्ते स्थितिनियमने प्रतिपादिते, इति शेषित्वं च । न चाहं तेष्ववस्थितः, अहं तु न
तदायत्तस्थितः, मत्स्थितौ तैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः । न च मत्स्थानि भूतानि, न घटादीनां जलादेरिव
मम धारकत्वम् । कथम् ? मत्सङ्कल्पेन । पश्य ममैश्वर्यं योगम्— अन्यत्र कुत्रचिदसम्भावनीयं मदसाधारण-

मार्थ्यं योगं पश्य । कोऽसौ योगः ? श्रुतमृज च श्रुतस्थो ममात्मा श्रुतभावनः सर्वेषां श्रुतानां भर्ताऽहं, न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः । ममात्मैव श्रुतभावनः मम मनोमयः सङ्कल्प एव श्रुतानां भावयिता धारयिता नियन्ता च ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकस्य माहात्म्यमुक्तम् ; अथ प्राप्यमाहात्म्यद्वाराऽपि तदेव स्थिरीकृत्य इत्यभिप्रायेणाह शृणु तावदिति । 'इदं सर्वम्' इति निर्देशः प्रमाणसिद्धसमस्तवस्तुषु इत्यभिप्रायेण इदं चेतनाचेतनात्मकमित्युक्तम् । 'अव्यक्तमूर्तिना' इत्यस्य विग्रहविषयत्वेऽत्रातुषोगास्वरूपविषयोऽयमौपचारिकः प्रयोग इति दर्शयितुं अप्रकाशितस्वरूपेणेत्युक्तम् । आकाशवत्सन्निधिमाम्नारूपव्याप्तियुदासाय बहुप्रमाणविदो व्याप्तिप्रकारः 'मया' इत्यनेनाभिप्रेत इत्याह अन्तर्यामिणेति । उक्तप्रकाराया व्याप्तेः प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति अस्मेति । अत्र धारणमनन्तर-ग्रन्थसिद्धम् ; अत एव नियमनस्यर्थेऽसिद्धम् । धारणं हि प्रशासनाधीनं श्रूयते । शेषित्वं तु प्रागुक्तं, शरीरत्वेनार्थसिद्धं च । अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं श्रुतौ दर्शयति यथेति । पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्तसर्वो-चेतनोपलक्षणार्थम् । उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् 'मत्स्थानि' इत्यनेन जगतः पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभिप्रायेणाह तत्त इति । श्रीविश्वरूपादिषु विग्रहाभित्तमपि सर्वस्वोच्यते ; अत्र तु स्वरूपनिष्ठेत्यपौनःकृत्याय— मय्यन्तर्यामिणी-त्युक्तम् । अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्या सहाधीतता-माह— तत्रैवेति । स्थितिनिमग्ने— स्थितिप्रवृत्ति इत्यर्थः । शरीरशरीरत्ववचनात् धृतिः शेषित्वं च तत्रार्थसिद्धे इत्यभि-प्रायेणाह शेषित्वं चेति । 'मया ततमिदं सर्वम्' इत्यभि-धायैव 'न चाहं तेऽवबस्थितः' इति वचनं व्याहृतम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठति' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं चेत्प्रज्ञाह अहं त्विति । 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति प्रस्तुतप्रकारा स्थितित्र निषि-ध्यते । 'स भावनः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इत्यत्र 'स्वे महिम्नि यति वा न महिम्नि' [छा. उ. ७.१२.११] इति हि श्रुत इति भावः । उक्तं विज्ञोति मत्स्थिताविति । न कश्चिदिति स्वरूपतः सङ्ख्यादृष्टादिना वेति भावः ।

५ आ. मा. भा.— प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानाद्याह— मयेति । तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— अव्यक्तमूर्तिर्नेनेति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— एवं तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्, ब्रह्मविषयं ज्ञानमित्यस्य ब्रह्मावगम्यते विषयीकृत्यतेऽनेन ज्ञानेनेत्यस्य च भेदाभावादिष्यत आह— प्रत्यक्षेति । नावगमशब्देन विषयीकरणमुच्यते, किन्तु अवगतिभावनेत्यम् । न च ज्ञानस्य तद्विरुद्धम्, परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेरिति भावः । 'ज्ञानं विज्ञानतर्हितं प्रवक्ष्यामि' इति प्रतिज्ञाय 'यज्ज्ञात्वा' [९.१]

५ आ. मा. भा.— मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्टा स्थितानि न तथा मयीत्याह— न चेति । 'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च' [म.भा. १.२.३३१.२१] इति हि मोक्षधर्मः । 'ज्ञासंज्ञः'

'मत्स्थानि' 'न च मत्स्थानि' इत्येतद्वाहृतमित्यत्राह— न घटादीनामिति । मूर्ति हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिधातना संयोगेन धारयति । न तथाऽत्रेति भावः । लोकाद्विपरितीतं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते कथमिति । शरीरशरीरिणोरिव सम्भवमभिप्रेत्याह मत्सङ्कल्पेनेति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं हि विहितम् । अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध इति भावः । 'ऐश्वर्यम्' इत्यनेनानन्यसाधारणत्वं फलितम् । 'पश्य' इत्यनेन चाश्रयेता शोतितेत्यभिप्रायेणाह अन्त्रेति । 'योगः सन्नहोपाध्यायानतत्त्वतितुक्तियु' [अमरः ३.१.३.२२] इति पाठात्सङ्कल्परूपं ध्यानमिह योगः, युज्यमानस्त्वभावादिर्वा । 'पश्य मे योगम्' इत्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति तदाकाङ्क्षां दर्शयति कोऽसाविति । 'श्रुतघ्नं च श्रुतस्थः' इत्यत्राथौचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा 'श्रुतभावनः' इतिवत् 'ममात्मा' इति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलित-कथनं सर्वेषां श्रुतानां भर्ताऽहमित्यादि । 'आत्मा' इति विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यानयानातदतिरिक्तसहकारिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह ममात्मेवेति । 'ममात्मा' इति व्यधिकरण-निर्देशस्वारस्यसिद्धमात्मशब्दार्थमाह मम मनोमयः सङ्कल्प इति । एतेन देहादिसङ्घातेऽहङ्कारमध्यारोप्य लोकदुःखयुता-रेण 'ममात्मा' इति व्यपदेश इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । सङ्कल्प एव ममकार्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो भवेः प्रतिपादकेनात्म-शब्देनात्र व्यपदिष्टः । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्परूपमनःपर एव, 'मनसेव जगत्सृष्टिः' [वि. पु. ५.२.१.१९] 'मनोऽङ्कुरत (आत्मन्वी) स्यामिति' [बृ. उ. १.२.११] इत्यादेः । तदर्थ-ज्ञापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनियमनयोरिव प्रकृतत्वात्, अनन्तरलोके च किर्दिशमानत्वात्, सृष्टश्च ततोऽन्यन्तरं वक्ष्यमाणत्वाच्च 'श्रुतभावनः' इत्येतत्सत्तादाधीन्यनियमना-द्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह धारयिता नियन्ता चेति । अथवा 'श्रुतघ्नं च श्रुतस्थः' इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इत्यादिना तत्प्रशंसादिकमुक्तम् । अतः 'मया तत' इत्यादि-कमपि किं तथाभूतमेव किञ्चिदुत प्रतिज्ञातमुच्यते ? इति शङ्कायामाह— तद्विति । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । यस्यापरोक्षज्ञान-साधनत्वमुक्तं तद्विति वा । कृत्स्नाध्यायप्रतिपाद्योक्तिरियम् । विशेषणैर्यथ्यमाशङ्क्याह— तर्हीति । सर्वव्यापी चेदित्यर्थः । न दृश्यते सर्वत्रेति शेषः ॥ ४ ॥

[म. भा. १२।३३।४७] इति च । ममात्मा देह एव भूतभावनः । 'महाविभूतेर्माहात्म्यशरीर-'
इति हि मोक्षधर्मे [म. भा. १२।३३।१७४-७५] ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. वी. — 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' [१७४] इत्युक्त्वा पुनः कथं न च मत्स्थानिर्बुद्धिं व्याहृत्युच्यते ? इत्यत आह—
मत्स्थत्वेऽपीति स्पष्टेति । स्वर्षशेनित्रयेण तां ज्ञात्वाऽन्यो-
 न्यधर्मसंक्रान्तिमासाद्य चेत्थः । परमेश्वरस्य स्पर्शनाद्येवद्येवते
 प्रमाणाह— नेति । संज्ञया शब्देनैव संज्ञा सम्यग् ज्ञानं
 यथासाह तथोक्तं । मत्स्थानीनां प्राप्त्यद्वयकृतात् भूतधृतिव्यापि-
 पुनरुक्तमिष्यत आह— **ममेति ।** त्रासदाधारत्वादिर्कं स्वस्थो-

कम्, अत्र पुनरव्यक्तकर्मतिनेति मूर्धावुक्तायां साङ्ख्यसमादिनामिव
भिन्नेति भ्रान्तिनिरासार्थं स्वलक्षणं स्वदेहस्योच्यत इत्यर्थः ।
भूतभावनत्वस्याधिकयोक्तेश्च न पुनरुक्तिरिति भावेनोक्तम्—
भूतेति । स्यादिदं व्याख्यानां यदि भगवद्देहस्येदं भवेत् । तदेव
कुतः ? इत्यत आह—महाविभूतेरिति । माहात्म्यमेव शरीरं
यस्यासौ तथोक्तः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— मया तत् व्याप्तमिदं सर्वं जगत् । अव्यक्ता मूर्तिर्यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिस्तेन मयेश्वरेणैन्द्रियागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः । न चाहं तेषु भूतेषु व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चेमानि भूतानि मत्स्थानि । “असङ्गो न हि सज्जते” [बृ. उ. ३।१।२६] इति श्रुतेः । पश्याऽऽलोक्य मे योगमैश्वर्यमोश्वरसम्बन्धिनम् । भूतानि विभर्तीति भूतभृत् । न च भूतस्थो न च भूतेषु तिष्ठति । ममेश्वरस्याऽऽत्मा भूतभावनो भूतान्युत्पादयतीति भूतभावनः ॥ ५ ॥

८ छं. ब्र. गि.— तदेवमुपप्रेक्ष्यमानस्य ज्ञानस्यावय-
व्यतेरिच्छुखेन सुतुष्ट्याऽनुभूतमभिमुखीकृत्य समग्रयद्वैतब्रह्मान-
नुपदिदिशुः प्रथमं द्वैतप्रपञ्चमिध्यात्वव्युपादायति सार्धेन—
मयेति । ईदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत् मया तत् व्य-
सृजं । ननु प्रतिष्ठितानुभवोऽल्पमानस्य तव कथं जगद्व्यापि-
सिः ? इत्याशङ्क्य, नानेन रूपेण मया ध्यासिः, किन्त्वतीन्द्रिय-
सच्चिद्रूपेणेत्याह—अवयवमूर्तिर्नैति । अन्यथा अतीन्द्रिया
मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तत्वेन । कीदृशी तव जगद्व्यापि-
रित्यत आह—मस्त्यानीति । चराचराल्लोकानि सर्वभूतानि
मिति तिष्ठन्तीति मस्त्यानि । न चाहं तेष्ववस्थितः । चकार-
सुव्यावर्तः । अहं तु तेषु सुतेषु नावस्थितः, “ स भगवः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, त्वे महिश्च ” [छं. उ. ७.१२.११]
इत्यादिश्रुतिभिर्नृणां निराधारत्वव्यवणात् “ आकाशवत्सर्व-
गतश्च नित्यः ” [सर्वो. ४] इत्यादिना च सर्वोपिधानत्वेन
सर्वव्यापिरत्वात् । तथा च जगदधिष्ठानस्वरूपेज्जगद्व्यापि-
न तु तदधिष्ठानरत्नरूपेत्यर्थः । अस्त्वेवं प्रपञ्चमिध्यात्वे किं-
मायातम् ? तत्राह—न च मस्त्यानीति । मस्त्यान्यपि
च भूतानि न मस्त्यानि । तथा च शुक्तिरजतादेरिति प्रपञ्चस्य
प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपे मिध्यात्वे सिध्यतीति
भावः । ननु कथमिदं बुध्यते, मस्त्यानि न च मस्त्यानीति
प्रतियोगित्वावयोरैकत्र विरोधात् ? अत आह—“ पश्य
मे योगमैवम् ” इति । मे समासाधारणं, ऐवश्च ईवस्य
मम बन्धे स्थितो योगमववतिष्ठतोऽनोपायम्, सायामिति यावत् ।
उक्तं हि—“ योगमायासमाहतः ” [७।२५] इति । तथा च
मदीययोगमायाभावव्यवसावितर्येव्याल विरोधप्रज्ञावकाशः ।

अद्यतनोष्वपि खल्वैन्द्रजालिकमायासु परस्परविहृदन्माया-
याणि बहुलमुपलभ्यन्ते; न हि तत्र विरोधचोयममतरतीति
भावः । यद्वा 'मस्थानि' 'न च मस्थानि' इत्युक्तयोः
प्रपञ्चतदभावयोरेकाधिकविवक्षित्वोद्घाट्वायां 'पश्य मे योग-
मयः' इति वदता भावगता प्रपञ्चस्य मायिकत्वात्पारमार्थिके-
तत्त्वमन्त्रभावेन सह तस्य न विरोधः, सामान्यवाक्ययोरेव
प्रत्ययोगितदभावेनोः सामानाधिकरण्यविरोधादिति दर्शयम् ।

एवं द्वैतप्रपञ्चस्य सिध्दांश्वस्तुपदिश्यद्द्वैतीयब्रह्मतत्त्वज्ञानमुपदिशति—भूतमुदिति । भूतानि चराचरसमाकानि भावयत्युद्भावयतीति भूतभावः, तथा भूतानि विभक्तिं गोचयतीति भूतधृत्, भूतभावान् भूतधृत्वाणि सम्प्रमाणात् भूतस्थः परमार्थतो न भूतसम्बन्धी, भूतानां कश्चित्त्वात् । न हि कस्यितेन रजतत्वेन शुक्लैस्तुतः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च शुक्लावरोरपितस्य रजतवत्स्य वास्तवप्रज्ञास्यकश्चिद्विभावित्वात्कवचद्वङ्गण्यारोपितस्य द्वैतप्रपञ्चस्य वास्तवप्रज्ञास्यरूपमग्नत्वात्तस्योपविश्यादिपत्यस्य द्वैतप्रपञ्चतत्त्वमिति भावः ।

यत्स्वत्र रानानुजय्याख्यानम्—‘इदं सर्वं जगन्मया-
जन्तारमिणा व्याप्तम्, यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अनुरः’
[ब्र. उ. ३.१०।३] इत्यादिश्रुतेः। अतो मत्स्थानं मधधी-
नानि सर्वभूतानि, अद्य त्वं न तदधीनः। ‘न च मत्स्थानं
भूतानि’ इति स्वाभावास्त्वनिषेधः, स्वसङ्कल्पाधीनानित्यर्थः
इति, तन्न; मत्स्थानं सर्वभूतानीति जादृष्टिधानत्वप्राप्त्य-
चाक्ययौगान्द्रोषेन ‘मया तत्’ [३।१३] इत्यस्वाधिष्ठानतया
जगद्भासितत्वं सर्वस्यैव वक्तव्यत्वाद्। न हि ‘मत्स्थानं’ इत्यस्य
मधधीनप्राप्त्यर्थः, प्राप्तिरिति ‘न च मत्स्थानं’ इति तच्चि-

वेद्यायोगात् । न चात्र स्वाधारकस्वरूपं मत्स्थत्वं निषिध्यत इति युक्तम् ; पूर्वत्र स्वाधीनस्वरूपं मत्स्थस्वम्, अत्र स्वाधारकस्वरूपमिति वैरूप्यापातात् । न श्लोकपार्थं सम्भवति वैरूप्यं न्यायम् । “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिस्थितिरपि

ब्रह्मणो न पृथिव्याद्यधिष्ठानकस्वरः, “स्वे महिम्नि” [छां. ७. ७. ११] इत्यादिप्रागुक्तस्थितिविरोधात् । किन्तु पृथिव्याद्याधिष्ठानतया तदन्वयित्वमात्रपरेत्यतो यथोक्त एवार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ व० त० दी०— एवं ज्ञानं प्रस्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्य स्वस्य महिमज्ञानं पूर्वमुपदिशति-मयेति । अव्यक्तोऽक्षरोऽविरुद्धधर्मप्रकृतिपुरुषात्मकः स्वेच्छया पृथग्भासि (वि) तोऽपि महिमरूपः कालात्मा च स बहिर्मेयादीनां गतिदेवतं अध्यात्मस्वरूपं तन्मूर्तिना मयाऽन्तर्यामिणा च तदिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत्प्राकृतं ततम् । ‘अन्तश्चिदन्तर्यामितदङ्कुरोऽक्षरश्चाव्यक्तपदवाच्यः’ इति स्थितमाकरे । स चान्तर्यामी चाहं अन्तर्यामिब्राह्मणे “यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिवीं यं न वेद य आत्मनि तिष्ठन्ममात्मा न वेद” [बृ. उ. ३. ७. ३] इत्यादि निरूपितम् ॥ ४ ॥ तेन भूतानि पञ्चमहाभूतानि प्राणिजातानि च नामरूपज्ञानकर्मफलकानि मत्स्थानि अस्ति-भाति-प्रियत्वेन रूपेण नाम्ना च प्रकाशमाने मध्येवाक्षरे सर्वान्तर्यामिस्वरूपे उपदाने स्थितानि । द्वितीय-पक्षे मत्स्थानि भूतानि मदायत्तस्थितिकानीत्यर्थः । अहं तु न तदायत्तस्थितिरित्याह ‘नचाहं तेजु’ [१४] इति । एवम्भूतो ममाखिलधर्मोऽश्रयस्य मूलभूतस्य क्षराक्षरातीतस्य स्वैश्वर्यमहिमेति बोधयति ‘न च मत्स्थानि’ इति । निर्लेपतया विरुद्धसर्वधर्मोऽश्रयत्वमाह । वस्तुतो न च मत्स्थानि नहि घटादीनामिव जलाद्यल्लेपकत्वं (जलावधारकत्वं) मयि मदाधारशक्त्या तस्मिन्तिरपि नान्यथेत्यन्वित्यैश्वर्ययोगोऽयं ममेत्याह ‘पश्य मे योगमैश्वरं’ इति । तथाहि मे मनोमयसङ्कल्प एव सर्वं कर्तुं शक्तोऽलौकिकयोगः स एवान्वय्यामोहको मायापदव्यपदिश्यमानोऽपि कश्चित् स च ममात्माऽक्षरस्वरूपोऽध्यात्मधर्माख्यो भूतानां भावयिता नियन्ता च तमेतं पश्य मम विरुद्धधर्मोऽश्रय-मालोचय । स किमभूतः ? भूतभृज च भूतधृज इति । न तत्सजातीयः, अपितु भूम्याद्यन्तर्वर्त्ती पाळक उद्गावकश्च ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपं च स्तुत्या ज्ञानमेवाह द्वाभ्याम्— मयेति । अव्यक्तातिरिक्तो लौकिक-निर्दिष्टागोचरा स्वनिर्लेपकश्चैव सृष्टिः स्वरूपं यस्य । वक्ष्यति चाद्ये ‘दिश्यं त्वामि ते चक्षुः’ [११८] ‘अकस्या खनन्या’ [११५४] इत्यादि । एतादृशेन मया इदं जगत् सर्वं जडजङ्गमात्मकमातृणस्तस्मान्तं तत् व्याप्तं, मत्की-डार्थं मदात्मकं मया सृष्टमित्यर्थः । यदा अव्यक्तसृष्टिना मया व्याप्तमिदं सर्वं जगत् अस्तीति शेषः । अयं भावः— आत्-णस्तन्मान्तं सर्ववस्तुषु तत्तत्स्वरूपोऽहमेवासि, अव्यक्तत्वा-त्तया सर्वेन ज्ञापते; एवं चेत्सर्वेषु भूतेषु तद्रूपः प्रविष्टो भवानाधिदैविकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह— मत्स्थानीति । मत्स्वरूपस्थानि सर्वाणि सन्ति, सर्वाधारत्वात् । क्रीडेच्छया पृथक् तत्तद्रूपं प्रकटयामीति भावः । अपरिच्छि-न्नत्वात् प्रकटयति जगन्मन्येव तिष्ठति । तेषु न च अहम् । तेषु

परिच्छिन्नतया न तिष्ठामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ [१४] इत्युक्त्या भगवत्सत्ते भिन्ना भविष्यन्तीति ज्ञानेन व्यापकत्वे भ्रमो मा भवित्यत आह— न च मत्स्थानीति । च पुनः । तानि भूतानि ज्ञातमपि भिन्नतया मत्स्थानि न, किन्तु मदात्मकान्येवेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं भेदप्रतीतिः ? इत्यत आह— पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे ऐश्वरं कर्तु-मकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्वरूपं क्रीडात्मकं योगं पश्य । अय-मर्थः— मया क्रीडार्थमभेदेऽपि भेदो बोध्यते । एतदेव विश-दयति— भूतभृदिति । भूतानि आधारात्वेन धारयति स्व-सर्वं पोषयतीति भूतभृत् । भूतानि पालयति तथा भावयति स्वभावभावितानि करोतीति भूतभावनः । एतादृशोऽपि सन् ममात्मा मदात्मकस्वरूपं सृष्टस्यो न भवति । अयं भावः— तेषु क्रीडां कुर्वन्नपि यथा ते क्रीडार्थं सृष्टास्तत्र स्थिताः स्वामिमा-नेन भिन्नतया तिष्ठन्ति तथाऽहं न तिष्ठामि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्याऽभिमुखीकृत्य यद्रक्तव्यं तदाह— मयेति । मया इदं सर्वं जगत् तत् व्याप्तं, उपादानत्वात् कनकेनैव कुण्डलादीनि । ननु प्रागेवैतदुक्तं “अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” [७६] इति । तथा च ‘राजविद्या’ [११२] इत्यादिस्थितिरित्याने एव कृता स्यात्, वक्तव्यवि-शेषाभावादिति चेत् ; अत्र ब्रूमः यथा “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ते जातानि जीवन्ति । यद्यप्यन्त्य-मिसंविशन्ति । तद्विज्ज्ञासस्व । तद्रहोति” [तै. उ. ३. ११] इति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्व-मुक्त्वा तस्यानुगममन्नादिशब्दशब्दितेषु विराडादिवु दृश्यति । “अत्राद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३. ३. २] “प्राणाद्वयेव” [तै. उ. ३. ३. ३] इत्यादिना । तस्य निर्णयवाक्यं तु “आनन्दाद्वयेव खल्वि-मानि भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३. ३. ६] इति “सेषा भाग्वी वारुणी विद्या” [तै. उ. ३. ३. ६] इति, तत्रैव विद्यायाः पर्यवसानाभिधानात् ; एवमिहापि सप्तमे ‘भूमिरापोऽनलो वायुः’ [७४] इत्यादिना सर्वभूता-

तमकस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदर्श्य पश्चात् 'अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' [७।६] इत्यनेन मायाशब्दलेऽपि तत्प्रदर्शयतीति शुद्धे प्रत्यगात्मन्येव तद्दर्शयति स्थूलारुण्यतीत्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्या-
र्थमिति गम्यते, 'राजविद्या' [९।२] इत्यादिना स्तुतत्वात् । यथा कश्चिद्वैश्वानरो सुक्ष्मामरुण्यतीं दिदर्शयितु-
स्तत्तमीपस्यां स्थूलं तारामरुण्यतीति ग्राहयति प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता, एवमिहार्थापि कार्यकारण-
प्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अत एव भगवान् भाष्यकारो (शं.) 'मया ततमिदं सर्वं'
इत्यत्र 'मया मम यः परो भावस्तेन तत् व्याप्तं' इति व्याचख्यौ । न तु 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः' [१०।८]
इत्यत्र मम यः परो भावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति । स च भगवतः कारणात्मनः परो भावः परमा-
नन्द एव तेनैव चेदं ततम् । "आनन्दाद्वैव" [तै. उ. ३।६] इत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीय-
सत्तास्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् । अत एव 'अव्यक्तमूर्तिना' इति विशेषणम् । मायाशब्दं हि कारणं बुद्धि-
प्राज्ञात्वात्करणगोचरः; शुद्धं तु बुद्धेः परत्वात्करणगोचर इति । किम्भूताकारेणानन्दः परिणमते ? इत्यत
आह—मत्स्थानीति । मयि प्रत्यगानन्दे रज्ज्वां संकुसर्पदण्डधारादय इव सर्वभूतानि स्थितान्यतो मत्स्थानीत्यु-
पचारादुच्यते अविष्टानाध्वस्तयोर्व्यस्तवसम्बन्धायोगात् । एतदेवाह—न चेति । न चाहं परमानन्दस्तेषु भूते-
ष्ववस्थितोऽस्मि, घटादाविब मृत्युः अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥ एवमभ्युपगतमानन्दस्य जगद्विचर्त्ताविष्टानत्वं
तदप्यपवादति—न च मत्स्थानीति । अयं भावः—'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाधित्य
ब्रह्म कारणमुच्यते' इति वार्तिकोच्चेरज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च तुच्छं, अहं चासङ्गः । ततश्च तुच्छतरेण तत्का-
येण भूतसङ्घेन न मामसङ्गस्यावाराधेयभावसम्बन्धोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आवृतं हि रज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेन
सर्पादिना सम्बध्यते । अहं तु सर्वदाऽनानृतः साक्षिरूपत्वात्तत्सम्बन्धाशून्य इति 'न च मत्स्थानि भूतानि' इत्युक्तमिति ।
ननु साक्षिणस्तव ब्राह्मणो युवा सुखी चेति प्रतीच्येव भूतसम्बन्धानुभवात् कथं 'न च मत्स्थानि' इत्युक्तिरित्या-
शङ्क्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे मम भूतैः सह योगं युक्तिघटनां पश्य, ऐश्वरं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं
गगने गन्धर्वनगरमिव । अत एव मम कारणशरीरस्यात्मा प्रत्यगानन्दो भूतभृदपि भूतस्थो न चकारोऽप्यर्थेऽस्मिन्नक्र-
मश्च । खविगन्धर्वनगरमृदपि तत्स्य न, तस्य तदाकारेण परिणामात्मकत्वात् । एवंप्रकारेण परिणामरूपो ममात्मा
स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकारः । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीविते" [बृ. उ. ४।३।३२]
"को ह्येवान्गत्कः प्राणयात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्तर्हि" [तै. उ. २।७] इत्यादिश्रुतिभ्यः; आकाशे अव्या-
कुलाय स्वाधिष्ठानभूत आनन्दोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात्, कारणगतं जाड्यं
कार्येऽपि स्यात्, आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात्कार्यमपि चेतनावत्स्यादिति श्रुत्यर्थः । बृहदा-
रण्यकेऽपि [३।८।७] "यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च
भवच्च भविष्यच्चैत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति" इति मायाविनि सर्वेभ्योतप्रोतत्वमुक्त्वा
"कस्मिन्नु खलवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति" [७।८।७] इति । अस्योक्तम् "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गी आकाश
ओतश्च प्रोतश्च" [बृ. उ. ३।८।११] इति अस्थूलादिलक्षणस्याकाशाशरत्वमुक्तम् । तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेण
भगवता कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण—ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽसङ्गसम्भावत्वे दृष्टान्तः, दृश्यप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं च ।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

१ वामनस्तु श्लोकमिमम्—

मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्येत्पाप्मापयत्ययम् । अभेदश्च ममानेन तद्रज्ज्वेव सिन्धुना ॥

तथापि सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्तोऽस्मि नात्मनि । नद्धि सर्वाणि यादांसि विमर्शमिदमन्तः ॥

यानामि यावत्परम्येति तावदेवाय शिष्यते । यद्भूयिष्ठं कथं नाम तद्वैश्वं यथाऽऽत्मनि ? ॥

शङ्काकुलमिति ज्ञात्वा भगवन्मभवत्सुतम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति भूतानांमात्मनि स्थितिम् ॥

—इत्यवतार्य व्याचष्टे—

५ आ. मा. भा.— मत्स्थानि न च मत्स्थानीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथाऽऽकाशस्थित इति । न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्यामोति ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— एकमेकत्रा भित्तिपत्रासम्भावना-
भावात्, किं दृष्टान्तोक्त्या ? इत्यत आह— मत्स्थानीति ।
तत्र स्थितत्वेऽन्योन्यधर्मासिद्धान्त्यादावित्यर्थः । तदत्र न

प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे— न हीति । स्पर्शादीति तद्वर्गो-
पलक्षणम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— यथाऽपि दृष्टान्त आकाशस्थितोऽचलो नित्यं सर्वकालं वायुः सर्वत्रगो महान्
महापरिमाणः सर्वभूताधारत्वेन तथा तद्वत्सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानीत्युपधारया-
वगच्छ ॥ ६ ॥

८ वें. प्र. गि.— न केवलं द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वादेव
ब्रह्मणः पारमार्थिकतत्त्वसम्भावनायः, किन्त्वसङ्गत्वभावत्वादी-
त्याह— यथाकाशोति । यथा ध्ववकासं विनाऽवस्थानायो-
गानित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतो महानपि नाकाशेन

संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्, तथा सर्वाणि भूतानि
मत्स्थान्यपि असङ्गत्वभावेन मया न संश्लिष्यन्त इत्युपधारय
निर्धारय । तथा च श्रुतिः— “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [वृ. उ. ३. १५. १।
१५] “असङ्गो न हि सन्नते” [वृ. उ. ३. १५. १२३] इति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— असंश्लिष्यथोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह— यथाकाशस्थित इति । अवकासं विनाऽवस्था-
नानुपपत्तेर्नित्यमाकाशाधारो वा वायुरभ्युपेयते, स च नाकाशेन संश्लिष्यते, निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्; तथा
सर्वभूतानि मयि जानीहि । वस्तुतस्तु महाभूतान्यपि सर्वाणि सदाधारशक्त्यैवोपपृच्छानि । मयैव विद्युतान्याकाश-
दीनि । अक्षरभूतिना मयैव सर्वे विधृतमित्यर्थः । तथा च श्रूयते ‘एतस्यैवाक्षरस्य प्रशंसने गार्गि’ [द्यावापृथिवी
सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ... द्यावापृथिव्यौ विधृते (अव-) तिष्ठतः’ [वृ. उ. ३. १. ८।९] इत्यादि ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— तर्हि भवतो व्यापकत्वाजीवेत्याहु-
त्वाव्यापकत्वाच्च मत्स्थानीत्याधाराधेयभावः । कथं ? इत्यत
आह सद्रष्टान्तम्— यथेति । यथा सर्वगतो महानपि वायुर्नि-
त्यमाकाशस्थितो भवति आकाशेन च न दृश्यते । निष्पदे-

नाकाश एव सर्वत्र गतिपुक्तो भवतीति व्यञ्जितम् । तथा
सर्वाणि भूतानि सर्वत्रगतित्युक्तानि मज्जीदेच्छयैव मत्स्थानी-
त्युपधारय जानीहि । उप समीपे मत्समीपे धारय पश्ये-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० मा० दी०— श्लोकद्वयोक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा
वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वत्रगते मयि असंश्लेषयैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति
प्राञ्चः । “किं तद्वृद्धा” [८।१] इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं ‘अक्षरं परमं ब्रह्म’ [८।१] इति अक्षरसंज्ञं शुद्धस्त्व-
स्पदाथ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तम्; तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम्; इदानीं तस्याक्षराख्येन
जीवेनामेऽं सद्रष्टान्तमाह— यथेति । वायुः सूत्रात्मा । “वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्” [वृ. उ. ३. १। ७।२] इति
श्रुतेः । सर्वत्रग इति समष्टिब्रह्मत्वात्तस्य सर्वगतत्वम् । महानिति बाह्यवायुव्यापृच्छयर्थम् । स यथा आकाशस्थितः
अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसम्बन्ध उक्तः । सर्वाणि भूतानि उपाधि-
निरूपकस्वपदार्थैरुपाधि चेतनवर्गः । बहुसं लोकाभिप्रायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राक् नाशदूर्ध्वं मध्ये च
स्वकारण एवाभेदेन तिष्ठति, एवं सर्वोऽपि जीवसर्वो उपाध्युत्पत्तेः प्राक् तन्नाशदूर्ध्वं मध्ये वा घटाकाशो महा-
काशादिव परमाद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन ‘स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते’
[८।३] इति यत्प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्विबुधत्वम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौः विमृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

१ अत्र वामनः—

‘अप्राप्य मां नित्यन्ते’ (१।३) इति प्रागाह यद्वितीः । ततः सिद्धयति तं प्राप्य नाशन्तं इति स्पष्टम् ॥
किन्त्विदं लीयते सर्वं लोपाधि प्रलये परे । यथा सूर्ये पल्लवस्य धावः सप्रतिबिम्बकम् ॥

१ शां. भा.— एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि; सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विमुञ्जाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आकाशो वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकामिति । सा च 'अपरेयं' [७।५] इति प्रागेव सूचितयाह— अपरा-

मिति । तस्याश्वेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह— मदीयामिति । प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तेश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेर्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— पुनरिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतः सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता; तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपत्त्याह— स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकां मच्छरीरभूतां, प्रकृतिं तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानहर्मा, कल्पक्षये चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पाद्यान्ति; तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विमुञ्जाम्यहम्; यथाह मनुः [१।५] 'आसीदिदं तमोभूतं' 'सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्' [मनुः १।८] इति । श्रुतिरपि "यस्याव्यक्तं शरीरम्" [सु. उ. ७] "अव्यक्तमक्षरे विलीयते । अक्षरं तमसि विलीयते" [सु. उ. २] "तमः परे देव एकी भवति" [सु. उ. २] इत्यादिका, "तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" [ऋक्सं. ८।७।१७।३] इति च ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— अप्रस्तुतपृष्ठिप्रलयाभिधानस्य सङ्गतिमाह— सकलेति । प्रवृत्तिश्चेत्यर्थसिद्धौ किं; 'मामिकाम्' इत्यनेन शेषत्वं सिद्धम्; तच्च शरीरमेतद्यत्रावगतं 'यस्य तमः शरीरम्'

[वृ. उ. ३।७।१३] इति; अतो मच्छरीरभूतामित्युक्तम् । सर्वभूतशब्देन समस्तकार्यावस्थालङ्घनात्— तमश्शब्दवाच्यामित्युक्तम् । "तमः... एकी भवति" [सु. उ. २] इत्युक्-

— उपाधिभिः सहोदेति कल्पादौ च पुनस्ततः । प्राप्याप्येवं परं जीवा निवर्तन्तेऽत्र ते पुनः ॥ निवर्ततेऽत्रैव तं प्राप्य ज्ञानिनोऽप्यतः । उभयेषां समानो हि ब्रह्मणि प्रलये लयः ॥ प्राप्य चेव निवर्तन्ते सुप्तिरक्षानिनामपि । प्राप्याप्यथ निवर्तन्ते निवृत्तिज्ञानिनामपि ॥ अतो विप्रतिपिद्येयं बाधुदेवस्य वागिति । पूर्वपक्षं पङ्कजाक्षः ससूलं क्षयस्यथ ॥

इत्यवतार्य व्याचष्टे—

मदीयां प्रकृतिं पार्थ ! प्रलयोदयकारिणीम् । प्रलये यान्ति भूतानि निवर्तन्ते ततः पुनः ॥ मामप्राप्य मदीयां ये प्रलये प्रकृतिं गताः । उत्पद्यन्ते त एवात्र बीजादिव मदीरुहाः ॥ प्रकृतौ लीयमानानां जडदेहाभिमानिता । भूतशब्देन जीवानामज्ञानां सम्यग्गिरिता ॥ यैरात्मा प्रत्यभिज्ञासि मिथ्यामानि जडांशकः । न ते भूतेषु गण्यन्ते प्रकृतिं नापुबन्ति च ॥ जीवोपाधिः प्रसिद्धा धीः क्षयात्प्रागेव सा यदि । लीना ब्रह्मणि तन्नैति चिदंशो जीवतां पुनः ॥ सार्यं मयूखेषु मरीचिकेव स्यान्निर्गुणे सा प्रकृतिर्विलीना ।

लीना न तस्यां यदुपाधयस्यते न सृष्टिकाले पुनरुद्भवन्ति ॥

घटभेदाद्भूते तोये प्रतिबिम्बं कुतो रवेः ? । अविद्यालयनिर्मूल उपाधिः प्रकृतौ कुतः ? ॥

अविद्या विद्यते येषां धीरुतेषां प्रकृतौ क्षये । लीयतेऽस्तत्तदुदये जीवभावः पुनर्भवेत् ॥

अथ क्रमानुसृष्टिभाजो मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह । तथाप्यविद्या प्रागेव निवृत्तैषामशेषतः ॥

जीवोपाधिब्रह्मणोऽन्ते परे ब्रह्मणि लीयते । ज्ञानिनामपि तत्रैव तथा न प्रकृतौ कश्चित् ॥

अज्ञानिनोऽविशिष्टा ये प्रकृतिं प्राप्नुवन्ति ते । सर्वभूतपदेनात्र त एवोक्ताश्च कश्चिण्ण ॥

कल्पक्षयपदेनेह महाप्रलय उच्यते । विमान्तो न विषयेस्तत्र त्रैलोक्यस्यैव लोपनात् ॥

दिनान्ते सर्वभूतानि न लीयन्ते स्वयम्भुवः । उक्तो च प्रागष्टमेऽत्र दिनकल्पलयादयो ॥ इति ॥

तानीत्यनेन तत्सजातीयान्प्रति लक्षयन्ते । लोके सुष्ठिपरिमितं मोहिं प्रदश्ये कोशे वतमानः सर्वोऽपि ग्रीहीत्ययेवेति साजात्यादभेदमध्यपदेशदर्शनात् । इति केचित् ।

कल्पस्यादौ सुबहुधा यस्मात्संस्थाभ्युदयः । कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कल्पो निरुच्यते ॥ (१।७।७५) इति कल्पनिश्चित-ब्रह्माण्डपुराणे प्रकृतिस्वरूपं चोक्तं दैवीमीमांसायाम्— "अनाद्यनन्ताध्यात्मिकी सृष्टिः । प्रकृतेस्तथात्म्य" (१।२-३) इति । अनन्तब्रह्माण्डमयी आध्यात्मिकी सृष्टिरनाद्यनन्ता, तथा तत्कारणस्वरूपा प्रकृतिरप्यनाद्यनन्तैत्यर्थः । — अविगीता ।

प्रदर्शनं नामरूपविभागानर्हमिति । सर्वभूतशब्दात्, 'प्रकृतिं यान्ति' इति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवान् विवक्षित इत्याह चतु-
मुखावसानसमय इति । कल्पक्षये— अन्तिमब्रह्मादिवसावसान
इत्यर्थः । कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम् । ब्रह्मायुःपरो वाऽत्र
कल्पशब्दः, 'संहर्ता च स्वयं प्रभुः' [वि. पु. १।२।६४] 'मनसैव
जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' [वि. पु. १।२।१५] इत्या-
युक्तेः, अत्रैव 'पुनस्तामि विभुजामि' इति वचनाच्च । मदीयां
प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः । तदाह— मत्सङ्कल्पाद्यान्तीति ।
तानि— तत्सजातीयानीत्यर्थः ; तदभिप्रायेण तान्येवेत्युक्तम् ।
'यथेतुल्यतुल्लहानि नानारूपाणि पश्ये । दृश्यन्ते तानि तान्येव'

[वि. पु. १।२।६५] इतिवत् । यथा कुन्तीशरीरात्तत्त्वोत्पत्ति-
स्त्वयाऽतुपलब्धायाम्नात्वाक्याद्वृद्धप्रतिपत्ता, तथा मच्छरीरात्प्रपञ्च-
स्योत्पत्तिं समैव वाक्यादभ्युपगच्छेति 'कौन्तेय' इत्यस्य भावः ।
'मच्छरीरभूता... तमस्कादवचयाम्' इति स्वोक्तमर्थं भेषजाय-
मानयत्किञ्चनोक्तैर्मनोवैचनेन संवादयति— यथाहेति । 'आसी-
दिदम्' इत्यादिकायां सत्सङ्कोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं
ब्रह्मादेरक्षेपस्य तद्विमुखत्वं च मुख्यकमुक्तमनुसन्धेयम् । कार-
णावस्थस्याप्यविद्वन्व्यस्य परमात्मशरीरतयाऽल्लन्तमिन्नत्वे तम-
दशब्दवाच्यत्वादौ च मनोरूपमृद्वणीयां श्रुतिं दर्शयति—
श्रुतिरपीति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति—सर्वभूतानीत्यादिना ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथा 'मया ततम्' [९।४] इत्यायु-
कोपपादान्यान्तरवाक्यानि, न तथा सर्वभूतानीत्यादि;
किन्तु स्वतन्त्रमेव ज्ञानप्रतिपादकमिति भावेनाह— ज्ञानेति ।

प्रलयादीति तत्कारणत्वम्, 'प्रकृतिं स्वामववृत्त्यम्' [९।८]
इति वचनात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! मामिकां प्रकृतिं प्रसवधर्मिणीं यान्ति गच्छन्ति,
तत्र लीयन्त इत्यर्थः । कल्पक्षये कल्पयते सृज्यत इति कल्पो महदादिप्रपञ्चस्तस्य क्षयो महाप्रलयस्तत्र ।
पुनस्तामि भूतानि कल्पान्तरादौ विभुजामि ॥ ७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवम् 'एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)'
[ज. उ. ६।१।१-३] "नेह नास्ति किञ्चन" [बृ. उ.
४।४।१५+कठो. ४।१।१] "असङ्को ह्यर्थं पुरुषः" [बृ. उ.
४।३।१५] इत्यनुसारेण निर्दिशेताद्वितीयमन्तत्त्वव्युपदिश्य,
सम्यक् 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' [गौ. का.
१।१।७] इति श्रुत्यनुसारेण तदुपदेक्ष्यप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं
तावदाह— सर्वभूतानीति । सर्वभूतानि कल्पक्षये प्रलय-
काले मामिकां मच्छक्तिं प्रकृतिमुपादानभूतां त्रिगुणात्मिका-

मनिर्वचनीयां मायां यान्ति, तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्ते ।
तथा च सृष्टिकार्यास्तत्त्व तत्र लीयमानस्य वृत्तस्य सृष्टिका-
मात्रत्वमन्मायावाक्यस्य तत्र लीयमानः प्रपञ्चोऽपि मायामा-
नरूप एवेत्यर्थः । नन्वेवं मायाया एव जगत्कारणत्वं स्यात्,
न तवेत्यत आह— पुनस्तामि । तानि प्रकृतौ तिलीनानि
भूतानि कल्पादौ सर्गकाले पुनरहं विभुजामि विभागेन
सृजामि ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— तदेवमसङ्गस्यैव योगैश्वर्यशक्त्या (मायया) स्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तम्, सर्गप्रलयहेतुत्वं
चाह— सर्वेति । स्थावरजङ्गमात्मकानि वियदादीनि च कल्पक्षये शतं कल्पा ब्रह्मणो वर्षात्मकास्तेषां क्षयेऽवा-
न्तरे च प्राप्तिर्लोभयेन मामिकां मत्क्रियाशक्त्यंशां त्रिगुणां मच्छायाभूतां मदीनीनां प्रकृतिं पृथग्भूततत्त्वस्वरूपां
तमदशब्दश्रुतां नामरूपविभागानर्हं यान्ति तत्र प्रलीयन्ते । पुनः कल्पादौ विभुजामि तान्यहमश्वरात्मा प्रकृति-
पुरुषद्वारा । मम न तैर्लैपः प्रकृतिगतत्वत्वात्तन्मिति भावः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— नष्ट भगवद्भूतानां भवति स्थितानां
नाशः कथं ? इत्याशङ्क्याह— सर्वभूतानीति । हे कौन्तेय
कृपेकपात्र ! कल्पक्षये. कल्पसमाप्ते सर्वभूतानि मामिकां

प्रकृतिं स्वरतीच्छारूपां यान्ति । पुनस्तामि कल्पादौ प्रपञ्च-
क्रीडेच्छया अहं विभुजामि विभवेण नीचोच्चप्रकारेण वैचि-
त्र्यार्थं सृजामि ॥ ७ ॥

११ नी० मा० दी०— नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि लक्ष्यश्रेयुपाधेः का गतिः ? इत्याशङ्क्याह— सर्वेति ।
सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमशरीराणि मामिकां मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकात्मपरं सूक्ष्मभूत्याया-
त्मिकां यान्ति प्रविशन्ति । कदा यान्ति ? कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सुमावि व संस्कारात्मना
स्थितानि एकतां गतानि कल्पादौ विभुजामि विविधरूपेण सृजाम्यहं कारणरूपा मायावी ॥ ७ ॥

परमात्मनो मायोपाधिकं जगत्सृष्टृत्वम् ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— एवमविद्यालक्षणम्— प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य आश्रित्य वशीकृत्य-विमृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि कीदृशी प्रकृतिः ? सा च कथं सृष्टयुयुक्ता ? इत्याशङ्कयाऽऽह— एवमिति । संसारस्याना- दित्वेवोत्तमार्थे पुनः पुनरित्युक्तम् । भूतसमुदायस्याविद्यास्मि- तादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह— स्वभाववशादिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिमिति । स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्याष्टधा परिणम्येयं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मुष्यस्थावरात्मकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वशादवशं पुनः पुनः काले काले विमृजामि ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'विमृजामि' इत्युक्तायाः समष्टिबन्ध- विरूपायाः स्रष्टेः प्रकारः प्रदर्श्यते— 'प्रकृतिं स्वाम्' इति श्लोकेन । 'विकारजननीमहाममष्टरूपामर्जं ध्रुवाम् । ध्यायते-ऽध्याखिता तेन तन्त्यते प्रयेते पुनः ॥ सृयते पुरुषार्थं च तेनैवा- विष्ठितं जगत् । गौरनाथस्तवती सा जनित्री भूतमाविनी' [मन्त्रिको. ३-५] इत्यादिश्रुत्यनुसारेणैव श्लोकस्यार्थमाह स्वकीयायामिति । उपादानद्रव्यस्य कार्वाकृष्टम्बो ह्यविष्ठानम्, तच्चाभिमलकार्यविशेषानुगुणमभ्युक्त्याकर्तृप्राप्यमेवेत्यभिप्रायेणो-क्तम् अष्टधा परिणम्येयेति । 'भूमिरापः' [७४] इत्यादिना प्रागुक्तमष्टविधत्वम् । एवमर्थसिद्धिः समष्टिसृष्टिप्रकार उक्तः; भूतग्रामशब्दोऽत्र देवतादिजालवच्छिन्नव्यष्टिजीवस्तोमपरः, अचेतनपरत्वे 'प्रकृतेर्वशादवशम्' इत्यनेनानन्वयात् । तस्य चतु-

र्विधस्य सावान्तरभेदस्य सङ्कटार्थः कृत्स्नशब्दः । एवंविधकार्यत्वे प्रकृतिपरवशत्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम् 'इमम्' इति निर्देश इत्यभिप्रायेणोक्तमिमं चतुर्विधमित्यादि । चातुर्विध्यमेव विवृणोति— देवेति । 'प्रकृतेर्वशात्' इत्यनेनाभिप्रेतः 'प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः' [९।१२] इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वे हेतुः मोहिन्या इत्युक्तः । तत्रापि हेतुगुणमयत्वं 'त्रिभिर्गुणमयैः' [७।१३] इत्यादिनोक्तम् । 'पुनः पुनः' इत्यनेन तदुत्पत्तिप्र- लयोचितद्विपरीतसहस्रयुगादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रादुर्भावाव-च्छेदकविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— काले काले इति । विमृजामि— विविधं सजामि, विचित्रतामरूपदेशकाल-भोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलाया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि' [प. भा. १।२।३९।१४६] इति 'सर्वभूतगुणै-र्युक्तं देवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति च मोक्षार्थम् । 'विदिदं सप्त सूरमाणि षडङ्गं च महेश्वरम् । प्रधान-विनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति च । 'न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विद्वन्यते तस्य महेश्वरस्य ।

१ प्रकरोतीति प्रकृतिः जगतः साक्षाद्भूतः । इदमत्र बोध्यम्— प्रकृतेरव्यक्तावस्थायां परमात्मनो ब्रह्मेति संज्ञा भवति, व्यक्ता-वस्थायां चेश्वर इति । स एव च प्रकृतिरिति च व्यपदिश्यते । यथा द्विजबालस्थानयनप्रसङ्गे 'ततस्तेजः प्रज्वलितमपाश्यत तदा-म्बरे । सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविप्रहम् ॥' (ह. वं. २।१।१३।२५) इत्युपनिषत्तमैश्वरं रूपमुद्दिश्य भगवतौक्तम्— 'प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी । यां प्रविश्य भवन्तीह सुखा योगविदुत्तमाः ॥ (ह. वं. २।१।१४।१०) इति । इयं च शुद्धसरवात्मिका 'तद्दे भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम्' (माग. १।१।३३) इत्युक्तेः । इदमेव च रूपमाश्रित्य जगत् सृज्यते । तदुक्तम्— 'एतन्नाभावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । सख्यांतांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्मूरादयः ॥' (माग. १।३।५) इति । तदेतदभिसन्धायोक्तं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्येति । शुद्धसरवात्मिका स्वीपाविमृता मायाख्यां प्रकृतिमाश्रित्य, अविद्यास्मि-ताभिनिवेशरागद्वेषात्मिकायाः प्रकरोत्यवयेति प्रकृतेर्वशात्— भावप्रधानो निर्देशः— वशत्वेनातं भूतग्रामं विमृजामीत्यर्थः । विषुवस्य, स्रजेः प्रयोगेण च प्रलये प्रकृतौ लीन एव भूतग्रामः पुनः पुनस्तृप्त्ययति, ननु भूतन-जल्पयति इति ध्वन्यते । तथा च संसारस्यामादित्वात् देवमनुष्याद्युत्पत्त्यै प्राक्कर्मसाधकत्वात्— भूतकृता म्प्राणप्रसङ्गः, न वैश्वरस्य वैश्वन्यनैवैषातिरिति । अत्र वैश्वन्यनैवैषातिरिति (प. भा. १।२।३९।१४६) सेतुमन्त्रेणम् ।

— अविगीता ।

तथापि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते सृष्टिबिलापनेषु' इति ऋग्वेदखिलेषु । 'मय्यनन्तगुणोऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' इति भागवते [६ । ४ । २८] "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति [बृहद्ब्रह्म्या] बृहति बृहयति" इति चाथर्वणे [अथर्वशिर उप. ४] "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" [श्वे. उ. ६ । ८] इति च । "विष्णोर्दुः कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" । [ऋक्सं. २।१।२४।१] "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव मङ्गिमनः परमं तमाप" [ऋक्सं. ५।६। २४।२] इत्यादेश्च । प्रकृतेर्वशादवशम् । "त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वभावयैव । मायावशं चावशं लोकमेतत्तत्समात्सक्ष्यस्यसि पासोश्च विष्णो" इति गौतमखिलेषु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— तद्विकल्पस्य भगवतो न सामर्थ्यमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह— प्रकृतीति । तथा लीलयैव, न तु केवलस्य सामर्थ्यमावादिषति शेषः । कुत एतत् ? भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णस्य प्रमितत्वादित्याह— सर्वेति । सर्व-वस्तुसामर्थ्यः । एवंभूतवत् पारतन्त्र्याद्युपेतं किन्तु देवं देवो-त्तमम् । पञ्चमहाभूतानि महददह्नारी च सत् सक्षमाणि । 'सर्वज्ञता तृप्तिः' इत्युक्तप्रकारेण षडङ्गम् । प्रधानस्य मूलप्रकृते-विनियोगः कार्येषु यो व्यापारस्तत्स्थस्तच्छाानी । मायामधि-

रुह्य प्रकृतिसमवष्टभ्य । कं कः प्रवोचं प्रवोचत् । प्रकृतेर्वशाद्वि-स्रजामीत्यावियक्रममेवेवरास्य कर्तृत्वं, वस्तुतस्तु निष्क्रियत्व-मित्युच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्यथाऽन्यथा— प्रकृतेरिति । कुत एतदित्यतः पूर्वोक्तार्थसहितेत्यत्र प्रमाण-माह— त्वमेवेति । एतत्सर्जने एतस्य लोकस्य सृष्ट्याम् । अन्यस्मिन्सपि पालमादौ सर्वकर्मणि । तस्मान्मायावशात्वा-देवावशम्, एतदेतं सक्ष्यसि वृजसि ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामवष्टभ्याऽऽश्रित्य विसृजामि पुनः पुनर्भूयो भूयः । अवशं परवशं प्रकृतेर्वशात्माधान्यात् ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वसङ्कल्प तव कथं सष्टुल्लम् ? तत्राह— प्रकृतिमिति । स्वांस्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमनिर्वचनीयमा-याशक्तिमवष्टभ्याधिष्ठाय तस्या एव प्रकृतेर्वशादवशं प्रकृति-

परतन्त्रम्, प्रकृतिमिलीनमित्यर्थः । कृत्स्नमिमं भूतग्रामं चेत-नाचेतनसङ्गद्वयं पुनः पुनर्विसृजामि । मायोपाधिकं जगत्स-दृष्ट्वं, न वास्तवासङ्गविवोरोपति भावः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— विसर्जनप्रकारमाह— प्रकृतिमिति । भगवतो मम सर्वशभूतेयं प्रकृतिर्योगशक्तिः गुणैर्मोह-यतीति मायेत्युच्यते । प्रकृष्टा कृतिर्यया साऽष्टधा परिणममाना स्वाधीना तामवष्टभ्य पुरुषरूपः सन् आर्यामिवो-पादाय प्रेक्षयाऽभ्युपेत्य अथवा इमं प्रलीनं सर्वभूतग्रामं वियदादिकं कृत्स्नं भूतं चतुर्विधं च पुनः पुनस्तत्तत्प्रजा-पतिद्वारा च विसृजामि । प्रकृत्या विसर्जनात्तद्वशादवशम् । अनेन सयैव स्वेच्छया कुनोऽयं प्रकृतिद्वारागतविभागः ; नान्येन कृत इति सूच्यते । प्राचीनकर्मनिमित्ततत्तत्स्वभावोऽपि प्राकृत एवेति कारणमेव प्रकृतिरुक्ता ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वयि लीनानामानन्दनिमग्नानां पुनः सृष्टौ किं तात्पर्यं ? इत्याशङ्क्याह— प्रकृतिमिति । स्वां प्रकृतिं असाधारणीं रमणायिकामवष्टभ्याधिष्ठाय रमणभाव-मङ्गीकृत्य पुनःपुनः वारंवारं मम क्रीडायोग्यं दर्शनयोग्यं च

भूतग्रामं चतुर्विधं कृत्स्नं पूर्णं अवशं मदच्छाडीनं प्रकृते-र्वशात् क्रीडात्मकस्वरूपवशात् सृजामि । अन्यथा सृष्टानां पूर्वोक्तदूषणं तथा, स्वकीयात् सृष्टानामात्रायानन्दरूपतेति भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— प्रकृतिमिति । एवमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिसमवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य स्रष्टृत्वासम्भवात् इमं भूतग्रामं पुनःपुनर्विविधं सृजामि । किम्भूतं ? प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

१ ज्ञां. भा.— ताहिं तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं इमं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्मोधर्मोभ्यां सम्बन्धः स्यादितिदमाह भगवान्— नचेति । न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! । तत्र कर्मणामसम्बद्धत्वे कारणमाह— उदासीनवदासीनं यथोदासीन उपे-

क्षकः कश्चित्प्रदासीनं, आत्मनोऽपि क्रियत्वा दसक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चासम्बन्धकारणं, अन्यथा कर्मभिर्वर्धयेत मृतः कोश-
कारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि प्राकृतं भूतग्रामं स्वभावाद्वि-
द्यादित्यन्वेषमं विदधासि तर्हि त्वं विषमसृष्टिप्रसूक्तं धर्मादिम-
त्त्वमिहानीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते— तर्हीति । त्वेति सप्तम्या
परमेश्वरो निश्चयते ईश्वरस्य फलासङ्गाभावात्कर्तृत्वाभिमाना-

भावाच्च कर्मासम्बन्धवदानीश्वरादन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्मा-
द्यसम्बन्धे कारणमित्याह— अतोऽन्यस्येति । यदि कर्मसु
कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित्फलासङ्गो वा स्यात्तदाऽह—
अन्ययेति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भगवन्तं वदन्तीत्यत्राह—
नचेति । न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निवदन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति,
यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः; अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तः तत्रोदासीन-
वदासीनः; यथाऽहं सूत्रकारः— ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्’ ‘न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्’
[ब्र. सू. २।१।३४; ३५] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘न च मां तानि कर्माणि’ इत्येतत्तल
पुण्यपारुष्यकर्म विषयम्, तस्य प्रसृष्टत्वेन ‘तानि’ इति परा-
मर्शायोगात्; सृष्टिसंहारादेव असक्तत्वात्तत्परामर्श एवोचितः ;
तस्य दोषरूपत्वमपि सृज्यदेवादिघृण्यमादिना यो नितमिति
तस्मिन्साथोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— एवं तर्हीति ।
सृष्ट्यादीनीत्यादिशब्देन स्थितिसंहारनिग्रहाद्युपहादिसङ्ग्रहः ।
नैर्घृण्यादीत्यादिशब्देन पक्षपातिवाग्यवस्थितत्वादि सङ्गृ-
ह्यते । ‘निबध्नन्ति’ इति न संसाररूपो बन्ध उच्यते, जगत्सृ-
ष्ट्यादेः संसारहेतुत्वाभ्रणात्, परोक्तधर्माधर्मसम्बन्धशङ्काप्रसङ्गा-
भावात्, दौर्जन्ये सत्यप्रीत्यर्थं निषादनकाभावात्; अतो नैर्घृण्या-
दिरूपदोषासुबन्ध एवात्र शङ्कितः प्रतिषिध्यत इत्याह मयीति ।
चः शङ्कानिबृत्त्यर्थः । सृष्टिधर्मस्य प्रयोजकमभिप्रेतमाह यत्
इति । ‘स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतः’ [वि. पु. १।४।५२] ‘कर्मभि-
र्भावितः पूर्वैः’ [वि. पु. १।५।२६] ‘आम्रद्वस्तव्यपयेन्ता जगद-
न्तर्व्यवस्थिताः’ प्राणिनः कर्मजनिवत्संसारवशवर्तिनः [वि. ध.

१०।४।२३।३६] ‘वाचिकैः पक्षिमुत्तां मानसैस्त्वजातिताम्’
[मनुः १।१।९] ‘अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीयं शक्ति-
रिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वेणां ॥ संसार-
तापान्निखानवाग्रेत्यतिसन्ततान् । तथा क्षितो हित्वा च शक्तिः
क्षेत्रज्ञं संक्षिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन [वर्तते] वक्ष्यते
[वि. पु. ६।७।१-६३] इत्यादिभिः सिद्धोऽयमर्थः । ‘तेषु
कर्मस्त्वसक्तम्’ इत्युक्ते सति अकर्तृत्वादिभ्रमः स्यादिति तन्निषा-
दायां क्तं तत्र वैषम्य इति । असक्तः प्रयोजकत्वसम्बन्ध-
रहित इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते उदासीनवदासीन
इति । यथा कस्मिंश्चित्कर्माणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वस्य
सम्बन्धरहितः, तथा कर्ताऽप्यतौ तस्मिन्नेवे । यद्वा उदासीनव-
दासीन इत्यर्थः । तेन कर्माद्युदासीनवदासीनस्य वैषम्यादुदा-
सीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षत्वे जीवाणां तत्कर्म-
प्रवाहानां च अनादितया प्रत्यक्षाकण्डेऽपि तत्सङ्गमेव सूत्रद्वयं
दर्शयति— वैषम्येति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवत्, नतुदासीनः । तदर्थपाद— असक्तमिति । ‘श्रवणयना-
दरः’ [छां. उ. ३।३।४।२] इति श्रुतिः । ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया’ इति भागवते [२।१०।१२] यत्तथासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य
सर्वकर्मबन्धः ? इति भावः । “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” [बृ. उ. ४।४।२३] इति हि
श्रुतिः । यः कर्माणि नियामयति कथं च तं कर्म वदनाति? ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— स्वतः कर्तृत्वे कस्युदासीनीतत्त्वमुच्यते ?
इति चेत्, न; वतिना तस्य निषिद्धत्वादिति भावेनाह—
उदासीनवदिति । अनुदासीनत्वेऽपि वतिवर्धयः स्यात्,
अन्यस्य तदर्थस्याभावादित्यत आह— तदर्थमिति । वत्यर्थं
साध्यं स्वयमेव विवृणोतीत्यर्थः । परमेश्वरस्य कर्मसु सक्त्य-
भावे प्रमाणमाह— अवाक्येति । सर्वथोदासीन एव किं न
स्यात् ? इति चेत्, न; तथा इति प्रकृत्यादीनामसत्त्वप्रसङ्गादिति

भावेनाह— द्रव्यमिति । यदीश्वरस्य स्वतः कर्तृत्वं च यत्तदा
‘उदासीनं’ इत्येतत्, ‘न तु मां तानि कर्माणि निवदन्ति’ इत्यत्र
कथं हेतुः स्यात् ? इत्यत आह— यस्म्येति । असक्त्या नानादरे-
णानायासेनेति यावत् । भगवतोऽपि कर्मबन्धोऽस्तीति केचान्नि-
द्वेषात्, यथा ‘विष्णुर्धनं दशावतारगहने क्षिप्तो महावह्नुर्दे’
[म. नी. श. ५२] इत्यादि; तस्मिन्सायं श्रुत्युपपत्ती आह—
न कर्मणेति । नियामयति निवच्छति ॥ ९ ॥

७ इ. पै. भा.— किञ्चान्यत्— नचेति । न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति नेति प्रकृतेन सम्बन्धः । हे धनञ्जय ! जगदुत्पत्तिस्थापनसंहारकर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह— उदासीन उपेक्षकस्तदुदासीनमपक्षपातेनाऽऽसीनमसक्तं फलसङ्गरहितं तेषु सृष्टिस्थितिंसंहारेषु कर्मसु । अतोऽवगम्यते फलसङ्गरहितं कर्माणि न निबध्नन्तीति ॥ ९ ॥

८ जे. ब्र. गि.— एवं प्रपञ्चस्य मायाप्रवृत्तयस्तत्त्वा पारमार्थिकमसङ्गोदासीनाद्वितीयव्यवस्थित्वमुपदिशति— नचेति । मां पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपं तानि मायाप्रपञ्चसृष्ट्यादीनि कर्माणि न निबध्नन्ति पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपप्रवृत्त्यावनेन सद्वितीयस्वरूपं न कुर्वन्ति । न हि स्वाग्रिकप्रपञ्चस्य सृष्टा स्वप्नस्वप्नप्रपञ्चो भवति, न वा इन्द्रजालमयकस्तिरुत्तरागदित्सम्बन्धः प्रभुर्भवतीति भावः । ‘धनञ्जय !’ इत्यनेन धर्म-पुत्रराजसूये बहुशुश्रूषयेन धनमाहृतवतस्तव मोहादिशुभ-

विनयेनेदं अद्वैतज्ञानमाहर्तुमुचितमिति व्यज्यते । ‘न निबध्नन्ति’ इत्यत्र हेत्वन्तरमाह— उदासीनवदिति । स्वार्थे वृत्तिप्रवृत्त्यः । यद्वा यथा द्वयोर्विबद्धाननयोस्तदुपेक्षकः कश्चिन्नदीयजयपराजया संसर्गो तत्कृतद्वयविवादाभ्यामसृष्टो निर्विकार आस्ते, तद्वदासीनवदित्यर्थः । अत एव निर्विकारवात्तेषु कर्मसु सृष्ट्यादिव्यसक्तम् ‘अहं करोमि’ इत्यभिमानरूपसङ्गरहितं मां न निबध्नन्ति । अतोऽन्यमपि कर्तृत्वाभिमानफल-सङ्गरहितं कर्माणि न निबध्नन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— नचैवं विषमकर्मकरणे मम नैर्घृण्यादिवन्तोऽसक्तत्वादित्याह— न च मामिति । असाधारणमहिमत्वद्योतकानि न मां बध्नन्ति नैर्घृण्यादिवन्त्वं नापाद्यन्ति, यतो जीवात्मनो प्राकृतानि कर्माणि तानि च देवादिभिरावहेत्तु । अहं तु तेषु कर्मसु प्रकृतौ च उदासीनवदिति ‘माया परैर्यभिमुखं च विलज्जमाना’ इत्यादिवाक्यात् । वैषम्यनैर्घृण्यं च सक्त्य कर्मिणो भवति, न चासक्त्य । यथाऽऽह सूत्रकारः— ‘वैषम्यनैर्घृणेण स पापेस्त्वात्तथाहि दर्शयति’ ‘न कर्माविभागादिति चेत्, न; अनादित्वात्’ [ब्र. सू. २।१।१४, २६] इति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु रमणात्मकशक्तिवशात्प्राप्तानि तानि त्वां वशीकृत्य प्रपञ्चमण एवैकं न वदाम्यसि ? इत्याहा-इत्याह— न च मामिति । हे धनञ्जय लौकिकपरवशैकचित् ! तानि भूतानि उदासीनवत् आसीनं तेषु, परमकृपया कृतार्थी-करणार्थं तेषु दितव्यं मां न निबध्नन्ति न वशीकुर्वन्ति । च

पुनः कर्माणि क्रीडात्मकानि च मां न वशीकुर्वन्ति । कुतः ? तेषु कर्मसु क्रीडात्मकेष्वपि असक्तमनासक्तम्, आत्मानमस्वात् शक्तिषु रसदानार्थं क्रीडाकरणात् । एतेद्योक्तं ‘वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकमसकृत् । समया प्राथम्येनानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया’ [भाग. ८।५।५] इति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आह— न चेति । तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां न निबध्नन्ति, तत्र हेतुः— उदासीनवदासीनमिति । यथा परमज्ञो श्रीजगदिशेषेण रागं केषुचित्स्थे चान्द्रात्वा उदासीनः सन् बधेति, एवमीदृशोऽपि पुण्यवत्सु रागं पापिषु द्वेषं चान्द्रवत् जगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मधीजवशात्ते ते विभिन्नं फलं प्राप्नुवन्तीति नेष्टव्यवैषम्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

१ आ. भा.— तत्र ‘भूतग्राममिमं विमुजामि’ [९।८] ‘उदासीनवदासीन’ [९।९] इति च विरुद्धमुच्यते इति तत्परिहारार्थमाह— मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मया ममाया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः स्रस्य उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः— ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ’ [श्वे. उ. ६।११] इति ।

२ आ. शा. व्या.— ईश्वरे लघूत्तमोदासीन्यं च विद्वद्विमिति शङ्कते— तत्रेति । पूर्वमन्त्रः सत्सम्यग्, विरोधपरि-हारायैषुसत्तोरुक्तमवतारयति— तद्विति । तृतीयाद्वयं समानाधिकरणमित्यन्युपेत्य व्याचष्टे— मयेत्यादिना । प्रकृतिराव्यर्थ-

माह— ममेति । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति— त्रिगु-णेति । परामिष्रतं प्रधानं बुद्धयस्यति— अविद्येति । साक्षित्वे प्रमाणमाह— तथा चेति । सृष्टित्रयात्मना भेदं वारयति— एक इति । अलङ्घ्यं बाध्यं प्रत्याह— देव इति । आदित्य-

वत्तादस्थं प्रत्यादिशन्— सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वेनोपलभ्यते ? तत्राऽऽह— गुड इति । बुद्ध्यादिवत्परि-
च्छिन्नस्य व्यवच्छिन्नमिति— सर्वव्यापीति । तर्हि नभोवदना-
त्मत्वम् ? नेत्याह— सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्म तत्फल-
सम्बन्धित्वं स्यात्तत्राऽऽह— कर्मेति । सर्वाधिष्ठानत्वमाह—

१ शां. भा.— हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय ! जगत्सचाराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विप-
रिवर्तते सर्वावस्थामु । दृशिक्कर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः ‘अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीदं,
शृणोमीदं, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्यामि, एतदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि’
इत्याद्याऽप्रगतिनिष्ठाऽगत्यवसानैव ।

२ आ. शां. व्या.— उदासीनेत्यापीश्वरस्य साक्षित्व-
मात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत्पौनःपुन्येन सर्वसंहारावनुभवती-
त्याह— हेतुनेति । कार्यवत्कारणत्वापि साक्ष्यधीना प्रवृत्ति-
रिति वक्तुं ‘व्यक्ताव्यक्तात्मकं’ इत्युक्तम् । ‘सर्वावस्थासु’ इत्य-
नेन सृष्टिस्थितिसंहाराख्या गृह्यते । तथापि जगतः सर्गादिभ्यो
भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, नेश्वरायतेत्याशङ्क्याऽऽह—
दृशीति । न हि दृशिष्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य काऽपि प्रवृ-
त्तिरिति द्विशब्दार्थः । तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति— अहमित्या-

सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तासकृत्प्रदत्त्वेन सन्निविष्टोऽशो-
क्यते । न केवलं कर्मणश्चेत्यायमव्यक्षः, अपि तु तद्वतामपी-
त्याह साक्षीति । दर्शनकर्तृत्वाद्वां शातयति चेतेति ।
अद्वितीयत्वं केवलत्वम् । धर्माधर्मादिराहित्यमाह— निर्गुण
इति । किं बहुना ? सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः ।

दिना । भोगस्य विषयोपलम्भमाभावेऽसम्भवान्नाभाविकां विष-
योपलब्धिं दर्शयति— पश्यामीति । भोगफलमिदानीं
कथयति— सुखमिति । विहितप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं सुखं
दुःखं चेत्याह— तदर्थमिति । न च विमर्शपूर्वकं विज्ञानं
विनाऽनुष्ठानमित्याह— इदमिति । इत्याद्या प्रवृत्तिरिति सम्ब-
न्धः । सा च प्रवृत्तिः सर्वा दृक्कर्मत्वसुरीकृत्यैवेत्युक्तं निगम-
यति— अवगततीति । तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह—
अवगत्यवसानेति ।

१ शां. भा.— ‘योअस्याध्यक्षः परमे व्योमन्’ [ऋक्सं. ८।७।१७७ तै. ब्रा. २।८।१९] इत्यादयश्च
मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । तत्रैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्ष्युतचेतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनी-
ऽप्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् । ‘किन्निमित्तेयं सृष्टिः ?’ इत्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने
‘को अद्वा वेद क इह प्रवोचकुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ?’ [ऋक्सं. ८।७।१७८ तै. ब्रा. २।८।१९]
इत्यादिमन्त्रवर्णनम् । दर्शितं च भगवता ‘अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ [५।१५] इति ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगच्छेत्यत्र
प्रमाणमाह— यो अस्थेति । अस्य जगतो योऽध्यक्षो
निर्विकारः स परमे प्रकृते हादं व्योमनि स्थितः, दुर्विज्ञेय इत्यर्थः ।
ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण लघूत्वे स्थिते फलितमाह ततश्चेति ।
किन्निमित्ता परस्यैव सृष्टिः ? न तावद्भोगार्था, परस्य परमाधेतो
भोगसम्बन्धित्वात्, तस्य सर्वसाक्षिभूतचेतन्यमात्रत्वात्;
न चान्यो भोक्ता, चेतनान्तराभावात्, ईश्वरस्यैकत्वात्,
अचेतनस्याभोक्तृत्वात्; न च लघुपवर्णार्था, तद्विरोधित्वात्;

न चैवं प्रश्नो वा तदनुक्तं प्रतिवचनं वा युक्तं, परस्य माया-
निबन्धने सर्वे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः । परस्याऽऽत्मनो
दुर्विज्ञेयत्वे ध्रुतिमुदाहरति— को अद्वेति । तस्मिन्प्रवक्तुः
संसारमण्डले नास्तीत्याह— क इहेति । जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन
परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्थत्वात्तो न सृष्टिर्जातित्याह—
कुत इति । न हीयं विविधा सृष्टिरन्यस्मादपि कस्माद्विषुप-
पद्यतेऽन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह— कुत इति । कथं तर्हि
सृष्टिरिलाशङ्क्याज्ञानाधीनेत्याह— दर्शितं चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचाराचरं
जगत्स्रयते; अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगद्विपरिवर्तत इति मत्स्वाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्घृण्या-
दिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेववृत्तोरैश्वर्यं योगं पश्य; यथाह श्रुतिः— “अस्मान्मायी सृजते
विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वे. उ. ४।९,
१०] इति ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— यदि कर्मानुगुणा विषमसृष्टिः, तर्हि
प्रकृतिरेव परिणामशीला तदनुगुणं परिणमतां, किं त्वया ?
इत्यत्रोच्यते— मयाऽध्यक्षेणेति । ‘सर्वभूतायि’ इत्युपकान्त-
स्वसङ्कल्पाधीनसृष्टिप्रत्यक्षोपसंहाराद्योतनायाह तस्मादिति ।

‘मायाध्यक्षेण’ इति पदव्याभिप्रेतं श्रौतमर्थमाह— सत्यसङ्क-
ल्पेन... ईक्षिता इति । “कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवाः”
[श्वे. उ. ४।११] “योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” [ऋक्सं.
८।७।१७७] “ध्यायतेऽध्यासिता तेन” [मन्त्रको. ३।५]

इत्यादिकमत्र भाव्यम् । अधिकमद्वयत इति अभ्यक्ष इति केचित् । जगच्छब्दस्तत्राग्न्यन्वेतन्यः । पूर्वाधगतसचराचरशब्द उत्तरत्रापीत्यभिप्रायेण सचराचरं जगदित्युक्तम् । 'सूयते' इत्यनेन 'सूयते' पुष्पायै च' [मन्त्रिको. ३।५] इत्यादिश्रुतिः स्मारिता । पूर्वाधं सुष्टिहेतुतयोक्तमेवोत्तरत्रापि संहारहेतुतया 'अनेन हेतुना' इति परामर्शाद्वैतः ; न पुनः प्रधानतयोपस्थापितापि सुष्टिः, तस्याः प्रलयादिकं तस्य हेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह इत्यनेनेति । तेनाध्यक्षशब्दस्यात्र अधिक्रियाया 'निर्विकारचैतन्यपरता' * वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाज्जीवहेतु-सूते प्रपञ्चं प्रति कथं तव स्वाम्यं, कथं च कारुणिकस्यापि

कर्मपरतन्त्रतया दुःखसुप्तादयितुः सत्यसङ्कल्पता? इत्यत्राह— मत्स्वाम्यमिति । 'पश्य मे योगम्' [१।५] इत्युपकान्तं निर्वहणरूपताप्रदर्शनाय ममेत्यादिकम् । 'अवजानमि माम्' [८।११] इत्यनन्तरात्कस्यास्मच्छब्दात्तुसन्धानवशात् 'मे' इत्येतन्निरतिशयसौलभ्यसंछादितेश्वरभावमवतारमभिप्रेतयितुं वसुदेवसूतोस्त्युक्तम् । एतेन 'मनुष्यत्वे परत्वं च' [गी. सं. १३] इति सङ्गहकोशांशोऽनुसंहितः । युज्यत इति व्युत्पत्त्या स्वाम्यादेरेव योगशब्दार्थोक्ता । प्रकृतेरीश्वराधीन-परिणामत्वे जीवानां कर्मातुगुणप्रकृतिवशत्वे च श्रुतिमुदाहरति यथाहेति ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः स्रयत इत्यत आह— मयेति । प्रकृति-स्रतिद्रष्टा कर्ता अहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "यतः प्रकृता जगतः प्रकृती तोयेन जीवान्यससर्ज भूयाम्" [म. ना. उ. १।४] ॥ इति ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— कथं तर्हीह केवलं श्रैव, प्रकृतिरेव चराचरं सूयत इत्युत्तरवाक्यमित्यस्तत्प्रिवृत्यशङ्कां प्रदर्श्य व्याचष्टे— उदासीनवदिति । भगवतोदासीनशब्दस्य स्वयमेव व्याख्यातम्, तदज्ञात्वा क्रियामात्र एवोक्त इति मत्वा शङ्कितम् । उत 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि' [१।८] इत्युक्तम् ; इदानीं तु 'उदासीनवत्' [१।९] इति निष्क्रियत्वमुच्यते । एवं तर्हि प्रकृतिरेव सूयते, त्वयि तु तत्सन्निधानात्कर्तृत्वोप-

चारमात्रमित्यापन्नमिति तन्निरूप्यधर्मिदं वाक्यम् । तत्र 'अध्यक्षेण' इत्यनेन प्रकृतिस्तेद्रेष्टाऽहमेवेत्युच्यते । तृतीयया च तत्प्रयोजककर्ता चाहमेव, न तु तस्याः स्वातन्त्र्यमिति दर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्य तदुक्तिः, अन्यथा तृतीया व्यर्था स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रयोजकत्वं परमेश्वरस्य कृतः ? इत्यत आह— यत इति । प्रसूता सुष्टावमिसुवीभृता प्रसूती प्रसृतिः तोयेन कर्मणा व्यवसर्जं विसर्जं । बहुलमहणात् ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मन उदासीनत्वं दर्शयितुमाह— मयेति । मयाऽध्यक्षेण साक्षिणा प्रकृतिः सूयते सचराचरं स्थावरजङ्गमभूतसहितम् । हेतुना निमित्तमात्रेणानेनैश्वरेण जगद्विपरिवर्तते-सन्त्यज्यते, सम्प्रवर्तते, संह्रियते वेत्यर्थः ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु 'भूतप्रामं विसृजामि' [१।८] 'उदासीनवदासीनम्' [१।९] इति च परस्परविरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति— मयेति । मया निर्विकारचिन्मात्ररूपेण अध्यक्षेण नियन्त्रा भासकेनावभासिता प्रकृतिः सचराचरं जगत्सूयते जनयति, ऐन्द्रजालिक्वाधिष्ठितेव माया गज-तुरगादिकम् । न त्वहं प्रकृतिभासनमन्तरेण व्यापारान्तरं

करोमि । अनेनाध्यक्षत्वरूपहेतुना जगद्विपरिवर्तते पुनः पुन-जायते । अतो भासकत्वमात्रेण विसृजामीत्युक्तिः । तावता चादिश्यादेस्त्वि कर्तृत्वाभावाद्दोषासीनमित्युक्तिरिति न विरोधः । तदुक्तम्— 'अस्य द्वैतेन्द्रजादस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति श्रुतिस्मृतयोऽस्यत्र सहसङ्गदार्ढ्याः ॥ १० ॥

९ व. त. दी.— परं प्रकृतिरपि न स्वतः कार्यकारणश्रमाऽचेतनत्वात्, मयाऽध्यक्षेणाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन पुरुषरूपेण तु सहिता सा चेद्दर्मीकृतेति यावत् । सचराचरं जगत्सूयते जनयति पत्नीवत् । तत्रापि पूर्वसर्गा-(कर्मा)-नुगुणमात्मनां चेतनानां जन्म नित्यपरिच्छिन्नानां तद्धर्मैः समागम इति व्यपदिश्यते तदनुगुण एव सह-योगः स्वान्तस्स्यात्प्रकृतौ जनयामीति प्रवृत्तच्छया अनेनैव हेतुना जगद्विपरिवर्तते विनिमित्तं वर्तते । विनिमित्तो हि द्विविधो व्यवहारद्विदचिद्भूय, तदात्मकमित्यैश्वरं योगं पश्येति भावः । तथा च श्रुतिः— "सर्वस्यशाभवत्" [तै. उ. ३।६।१] "अस्मात्मायां सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्माया मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-यिन्तं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्" [श्वे. उ. ४।९; १०] इति । एतेन स्थावरजङ्गमा-त्मकस्य सर्वस्य जगतो भगवद्विच्छामायाजातत्वात्प्राकृतत्वं सत्यत्वं भगवत्कार्यत्वं चोक्तम् । अतएवोक्तं

निबन्धे 'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्वद्रूपो माययाऽभवत्' इत्यादि । मायया द्वारभूतया स्त्रीस्थानापन्नयेत्यर्थः । एते-
नाचेतनायाश्चेतनाधिष्ठिततया सर्वकार्यकरणक्षमत्वसूचनेन स्वमाहात्म्यमुक्तम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— ननुदासीनस्तेषु त्वं चेत्तदा प्रकृतिव-
शोऽपना जीवाः कथं क्रीडायोग्या भवन्ति ? कथं वा त्वं
कर्ता ? इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया परिदृश्यमानेन अध्य-
क्षेण अधिष्टाया सकलकर्मा क्रीडाधिष्ठिता सती प्रकृतिः सच-

राचरं जडजीवसहितं जगत् सूयते जनयति । अनेन क्रीडा-
त्मकेन हेतुना कारणेन जगत् विशेषेण परिवर्तते जायते च ।
अतो योग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— ननु 'वित्तुजामि... ष्टदासीनवदासीनं' [छो. ८-९] इति परस्परविरुद्धमुच्यते ?
इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया कूटस्थेन अध्यक्षेण अयस्कान्तकल्पेन प्रवर्त्तकेन प्रकृतिश्चराचरं जगत् सूयते
उत्पादयति । अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्त्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति । अयस्कान्त-
वद्बहुमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्त्तकश्च भवामीति भावः । तथा च मन्त्रवर्णः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" [श्वे. उ. ६।११] इति एक-
स्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥

अज्ञानां सुज्ञानां च सहेतुकं स्वभाववैचित्र्यम् ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—अवजानन्तीति ।
अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन
व्यवहरन्तिमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वंमाकाशकल्पमाकाशशब्दप्यन्तरतमजानन्तो मम, भूत-
महेश्वरं सर्वभूतानां महान्तीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य समावज्ञाभावेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्य-
मुक्तश्चेत्त्वं तर्हि किमिति स्वामेवाऽऽत्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न
भजन्ते ? तत्राऽऽह एवमिति । विपर्यस्तशुद्धित्वं भगवद्व-
ज्ञायां कारणमित्याह— मूढा इति । भगवतो मनुष्यदेहस-
म्बन्धात्स्मिन्निवर्षासः सम्भवतीत्याह— मानुषीमिति ।
अस्मदाधिबहेहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति— मनु-
ष्येति । भगवन्तमवजानतामविवेकमूढाज्ञानं हेतुमाह— पर-

मिति । ईश्वरावज्ञानार्त्तिकं भवति ? इत्यपेक्षायाम् तदवज्ञान-
प्रतिबद्धबुद्धयः शोच्या भवन्तीत्याह— ततश्चेति । भगवद-
ज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वपुरु-
षार्थबाह्याः स्फुरिति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति— तस्येति ।
प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावनं
पीनःपुन्यं तेनाऽऽहतास्तज्जनितदुरितप्रभावात्प्रतिबद्धबुद्धय
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया
सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतैः पापकर्मभिर्मूढा अवजानन्ति प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते,
भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्योदायसौशील्यवात्सल्यादिनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं परं भाव-
मजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— महात्मनां विशेषे वक्तुं मूढानां
स्वभाव उच्यते 'अवजानन्ति' इति श्लोकद्वयेन । प्रकृतसहत्वं-
र्थमेवैवाद्वादः । 'भूतमहेश्वरम्' इत्यस्य भावविशेषणत्वायोगा-
व्यवहितेनापि 'माम्' इत्यनेनान्वयः । भूतमहेश्वरादिशब्देना-
भिहितप्रदर्शनं सर्वज्ञमित्यादि । मानुषीं मनुष्यसम्बन्धि-
नीम् ; मनुष्यसजातीयसन्निवेशवतीमित्यर्थः । यथा हिरण्मय-
सूयमण्डपयोद्वैष्यवैजात्येऽपि संस्थाप्यमाणः, तद्वदत्रापि । इदं
च मत्स्यादितन्वाश्रयणस्याप्युपलक्षणम् । मौढ्यस्यापीश्वरा-

धीनत्वेन तदोषयुदासाय स्वकृतैः पापकर्मभिरित्युक्तम् ।
अवज्ञाकारणं दर्शयति प्राकृतेति । 'परं भावमजानन्तः' इत्यनेन
भ्रमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम् ; 'मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति तु
सादृश्यस्य ; ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमः ; ततश्च
यथाकथञ्चित्प्रतीयमानोत्कर्षापह्वेन निकर्षादानरूपावज्ञा ; तदे-
तदखिलं विशदयति भूतमहेश्वरस्येति । मनुष्यत्वसमा-
श्रयणलक्षणमिति अजहत्स्वस्वभावस्य अनितरसाधारणमेव-
विधमनुष्यत्वाश्रयणमपि वस्तुतः परत्वाजुप्रविष्टमिति भावः ११

५ आ. मा. भा.— तर्हि केचित्कथं त्वामवजानन्ति का च तेषां गतिः ? इत्यत आह— अव-
जानन्तीत्यादिना । मानुषीं तनुं, मृदानां मानुषवत्प्रतीतां तनुं, न तु मनुष्यरूपां । उक्तं च मोक्षधर्मे
'यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्देहप्रदं विशाम्यते ! । सर्वं पञ्चभिराविष्टं श्रुतीश्वरबुद्धिजैः ॥ ईश्वरो हि जग-
त्सृष्टा प्रखनारायणो विराट् । श्रुतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ श्रुतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु-
(शुश्रूषु) — शृणुसत्तम ! ॥ [म. भा. १.२।३४७।११-१३] इति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तम् । अतो नाव-
ताराः पृथक् शङ्क्याः । 'रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावमवाय सः । वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा'
[म. भा. १.२।३४९।३७] इति । तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविकस्युक्तेः । अतो न तेषां मानुषत्वा-
दिर्विना प्रान्तिम् । श्रुतं महदीश्वरं चेति श्रुतमहेश्वरम् । तथा हि (सामवेदे) वाश्रव्यशाखायाम्— "अनाद्यनन्तं
परिपूर्णरूपमयीं वराणामपि देववीर्यम्" इति । "अस्य महतो श्रुतस्य निश्चयसितम्" [वृ. उ. २।४।१०] इति च ।
'ब्रह्मपुरोहित ब्रह्माकायिक राजिक महाराजिक—' इति च मोक्षधर्मे [म. भा. १.२।३३८ नाम ४०-४३] ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरवाक्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह—
तर्हीति । यदि त्वमेव जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता,
केचिदवज्ञानात् तेषां चानर्थाभावादुक्तमसदिति शङ्काभिप्रायः ।
'मानुषीं तनुमाश्रितं' इत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—
मानुषीमिति । आन्यनुवाद एवायमिति भावः । कुतो न ?
इत्यत आह— उक्तं चेति । को हेतोः । शरीराणि हि भौति-
कानि भवन्ति । श्रुतानि चेदवरस्य बुद्धिजानि, तत्कर्तृ तानि
वशीयुरित्यर्थः । अत्रैव 'ईश्वरो हि' इत्यादिनाऽन्ये हेतवोऽभिधी-
यन्ते । विराट् नित्याभिव्यक्तम् । वरदो मोक्षप्रदः । सगुणः
स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । श्रुतानि प्रलीयन्ते यस्मिन्स्तदन्यक्तम्,
तदभिमानिनी देवता तस्य शुश्रूषुः । छिन्नव्यत्ययस्थानन्दसः ।
अस्त्वेतन्मूलरूपविषयम्, अवतारस्य तु कृष्णस्य मानुषत्वं
भवतिव्यत आह— अवतारेति । 'यत्तद्दृष्टवान्न ब्रह्मा रूपं
ह्यशिशोषरम्' [म. भा. १.२] इति ह्यमीवावतारप्रसङ्गे ।

अस्तु ह्यग्रवीस्यैवम् । कृष्णस्तु मानुषशरीर एव किं न स्यात् ?
इति चेत्, न; युक्तिसाम्यात् विशेषप्रमाणचेत्याह— रूपा-
णीति । असृज्यभजत् । प्रादुर्भावमवायोत्तरं । स नारायणः ।
मानुषं कृष्णादिकम् । तत्रैव मोक्षधर्मे एव, प्रथमसर्गकाल एव,
मानुषादिजात्युत्पत्तेः प्रागेवस्यैः । उपसंहरति— अत इति ।
तेषामवताराणाम् । उत्तरपदविरोधश्चायथेति भावेन तथाचष्टे—
श्रुतमिति । श्रुतं सर्वदा विद्यमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे—
महदिति देशानन्त्यम्, ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं वाभावाभ्य-
मिति व्याख्यानापेक्षया तर्पसकम् । अत्र श्रुतिं पठति—
तथा हीति । ईशं वराणामितीश्वरम् । पृथगाः परनिपातः ।
देवाः बीर्यं पुत्रा यस्यासौ तथोक्तः । 'महतो श्रुतस्य' इति
देशकालानन्त्ययुक्त्यते । वराणां देवानामीश्वरे ब्रह्मेति मोक्षध-
र्माक्यं प्रमाणं पुरोहितादिदेवनिपात्यास्त्वद्बोधा इत्यर्थः ।
ब्रह्मेति द्विरुक्तिरावराणां ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अवजानन्ति मां मृदा अज्ञा मानुषीं मनुष्योचितां तनुं शरीरमाश्रितमधिष्ठितं
परं प्रकृष्टं भावमनुभावमजानन्तोऽनवगच्छन्तो ममेश्वरस्य श्रुतमहेश्वरं श्रुतानि प्राणिनस्तेषां महान्त-
मीश्वरम् ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवमसङ्कोदासीनस्त्वभावं अद्वितीय-
चिदानन्दैकधर्मे अखिलभूतान्तरात्मस्वत्वं सर्वरूपं न कोऽपि
द्रष्टुं शक्नोतीति तच्छब्दभोपायत्वेन सर्वलोकसंश्रयणीयत्वाय
दिव्यमङ्गलविशेषेण वसुदेवप्रेडेऽवतीर्णमपि मां न लोका-
जानन्तीत्यहो दौर्भाग्यमित्याह— अवजानन्तीति । सर्वेषां
ब्रह्मादिस्थावरागतानां श्रुतानां महान्तमीश्वरं नियन्तारम्,
सर्वान्तरात्मश्रुतमिति यावत् । परं निरतिशयं मम भावमा-
श्रयन् 'श्रुतश्रुत च श्रुतयोः समात्मा' [१५५] इत्यायुष-

दिष्टमजानन्तः तत्सुलभोपायत्वेन सर्वसमाश्रयणीयत्वाय
मानुषीं तनुमाश्रितं मां अतिमानुषैकैकचरितान्तरात्मन्त्वपर-
मेश्वरभावं मृदा अवजानन्ति, न जानन्ति नाद्रियन्ते निन्दन्ति
चेत्यज्ञानानादुरनिन्दात्रयमपि 'अवजानन्ति' इत्यनेन विव-
क्षितम् । 'मृदाः' इत्यनेन चाविबेकिवाचिना भगवन्त्वम-
जानन्तो ज्ञात्वाऽपि नाद्रियमाणा निन्दन्त्येति त्रिविधा अयु-
क्तोत्तरप्रापिषा मृदाः संगृह्यन्ते ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— नन्वेवंविधमहिमानं त्वां किमिति केचिन्नान्द्रियन्ते ? इत्यत्राह द्वाभ्यां— अवजानन्तीति ।
मां सर्वभूतनियन्तारं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं अचिन्त्यमहिमानं योगेश्वरेश्वरं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिक-
तया सर्वेषामाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यत्वमनाश्रयेण इतरसमजातीयं मत्वा मृदा आसुरा-
दयो जनास्तिरस्त्ववेति इत्यर्थः । तत्र हेतुः परं भावं अचिन्त्यमाहात्म्यस्वरूपमानन्दमात्रलक्षणं तत्त्वमजानन्त इति ।
अत्र तु तनुं स्वरूपात्मिकमामानन्दमात्ररूपादुल्लोदरादिरूपां मानुषाकारामाश्रितमित्येव व्याख्येयम् ; अन्यथा
गी. हि. २०

मेदः स्यात् । वस्तुतस्तत्र देहदेहिविभाग एव नास्ति, एक एव 'आनन्दमात्रकरपादुखोद्गारिः सर्वत्र च स्वगत-
मेदविभजितात्मा । निर्दोषपूर्णविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैर्विहीनः' इति स्मर्यते । तथाविधाकार एव
प्राकृताकाररहित इति श्रौतानुभवश्च "आवृत्तबलुः" [कठो. ४।१] "आत्मानमेक्षत" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं"
इत्यत्र सर्वं निरूपितं श्रीमद्विद्वन्मण्डनभाष्यकृत्रित्तत एव सर्वमवसेयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्विदं स्वरूपं सर्वाधिष्ठानं सर्वं
कथं न जानन्ति? इत्यत्र आह— अवजानन्तीति द्वयेन ।
मूढा असुराः केवलमिच्छयैव लुष्टाः, मम भूतमहेश्वरं सर्वा-
धिष्ठानं सर्वाधिदेविकरूपं परं भावं पुरुषोत्तमात्मकं अजा-

नन्वो मातुषीं तनुं मायिनं स्वाज्ञानेन मां ज्ञात्वा अवजानन्ति
अवमन्यन्ते । अत्रार्थं भावः— पुरुषोत्तमोऽयं येन स्वस्वणे
वदति तदेव स्वरूपं ब्रह्मरूपमानन्दमयम्, तमेव मातुषीं तनु-
माश्रितं जानन्ति अज्ञात्वा ॥ ११ ॥

११ नी० भा० टी०— एवम्भूतं मां सन्तं मूढाः अवजानन्ति यतो मातुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यव-
हरन्तम् । मम परं प्रकटं भावं तत्त्वं अजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? मोघाशा इति । मोघाशा मोघा वृथाऽऽशा आशियो येषां ते मोघाशाः ।
तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि, तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वा-
त्मभृतस्य चावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फल-
ज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च ते भवन्ति
राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताः
'छिन्धि भिन्धि पिव खाद परस्वमपहर' इत्येवम्वदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । "असुर्या नाम ते
लोकाः" [ईशो. ३] इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवन्तमवजानतां प्रश्नपूर्वकं
शोच्यत्वं विशदयति— कथमिति । भगवन्निन्दापराणां न
काचिदपि प्रार्थनाऽर्धवतीत्याह— नृयेति । ननु भगवन्तं
निन्दन्तोऽपि नित्यं 'नैमित्तिकं वा कर्मादुत्तिष्ठन्ति, तदनुष्ठानाच्च
तेषां प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह— तथेति ।
परिभरस्तिरस्करणम् । अवज्ञानमनादरणम् । तेषामपि शास्त्रा-
र्थज्ञानवतां तद्वारा प्रार्थनार्थवत्तमित्याशङ्क्याऽह— तथा
मोषेति । तथापि यौक्तिकविवेकशक्तप्रार्थनानासाफल्यमित्या-

शङ्कयाऽह— विचेतस इति । न केवलमुक्तविशेषणवत्स्वमेव
तेषां किन्तु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च
निश्चितेत्याह— किञ्चेति । मोहकरीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि
तुल्यं विशेषणम् । 'छिन्धि भिन्धि पिव खाद' इति प्राणिहिंसा-
रूपो रक्षसां स्वभावः; असुराणां स्वभावस्तु 'न देहि न सुदुहि
परस्वमपहर' इत्यादिरूपः । मोहो भिष्याज्ञानम् । उक्तमेव
स्फुटयति— छिन्वीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकर्त्री राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृति-
माश्रिताः, मोघाशाः मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, मोघकर्माणः मोघारम्भाः, मोघज्ञानाः सर्वेषु
मदीयेषु चराचरेष्वप्येषु मयि च विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, विचेतसः— तथा सर्वत्र विगत-
याथाम्यज्ञानाः, मां सर्वेश्वरमितरसमं मत्वा मयि यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिशारम्भान् कुर्वते, तत्सर्वं मोघं
भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मोघाशाः' इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य
हेतुकं प्रतिपाद्यते । मोहिनीप्रकृत्याश्रयणं हि मोघाशत्वादी
हेतुरिति पूर्वसुत्तार्षेय्याख्या । राक्षसीं रक्षस्सम्बन्धिनीं
तामसीं, आसुरीमसुरस्सम्बन्धिनीं राजसीं कोषलोभादिमयी-
मित्यर्थः; प्रकृतिं—स्वभावमित्यर्थः । 'रजन्ते सात्त्विका
देवान् यक्षरक्षसि राजसाः' भूतान् प्रेतगणान्दान्ये यजन्ते

तामसा जनाः' [१७।४] 'मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरमथवा ताम-
सात्मकम् । यस्माद्विषयि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम्'
इत्यादिबिभवेति श्रष्टव्यम् । 'मोहिनीम्' इत्यनेन भगवत्परत्वति-
रोधानादिकमभिप्रेतम् । 'मोघाशाः' इति समासशब्दार्थः
कथनं मोघवाञ्छिता निष्फलवाञ्छिता इति । फलपर्य-
न्तकर्मस्वरूपासिद्धयभिप्रायेण मोघारम्भा इत्युक्तम् । उपक्रम-

प्रभृति निष्फलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोक्षत्वं हि स्वाधीन-
प्रवृत्त्यभिमतफलदाहृत्यम् । तथाऽयथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य
चात्र विषयविशेषनिर्देशाभावाद्यथासम्भवं सर्वविषयत्वमुचित-
मित्यभिप्रायेणाह सर्वेष्विति । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वत-
न्त्रत्वम्, अन्यदधीये स्वकीयत्वम्, अजडे नित्ये जडत्वमित्य-
त्वादिकम्, अस्थिरे स्थिररसमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । 'मोक्षज्ञानाः'

इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात्त एव तत्कारणस्य च निषेधु-
मशक्यत्वात् ' निषेत्ताः ' इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभि-
प्रायेणाह सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञाना इति । ननु मोक्षा-
त्वादिकमसिद्धं, स्वर्गफलाद्यभिधितिसिद्धे, तदुपायसूत्राणादिषु
यथार्थज्ञानाच्चैत्यग्राह मांमिति । अत्र यथार्थज्ञानाभावाभावा-
ज्ञानत्वम्, तत एव मोक्षाशत्वमोक्षारम्भत्वे इति क्रमः ॥९॥

५ आ. मा. भा.— तेषां फलमाह—मोक्षाशा इति । वृथाशाः, भगवद्वैषमिराशासितं न
किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च वृथैव तेषां, ज्ञानं च । केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित्
पुरुषार्थ आमुष्मिकस्तैराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च ' तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् '
[१६ । १६] इत्यादि । मोक्षधर्मं च [म. भा. १२।३४६।६, ७] 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्यादि-
ष्णुमन्वयम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥ यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ।
कथं स न भवेद्वैश्य आलोकान्तस्य (आत्मा लोकस्य) कस्यचित् ' इति । 'सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य
नारायणे पुष्करविष्टराधे । सर्वावमे द्वेषयुतश्च तस्मिन्भूषणानन्तमोऽस्य समो न चैव' इति साधवेदे शाण्डि-
ल्यशाखायाम् । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ' [भाग. ७।१।३०] 'वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाखाद्यादयो
गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तस्माभ्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम् ?'
[११।५।४८] इति भागवते । भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च, स्वभक्तस्य कदाचिच्छाप-
बलात् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान्ददातीति ।

६ ज. प्र. दी.— किञ्च तेषां फलमित्यस्य परिहारो न
हृदयते अत आह— तेषामिति । अनर्थत्वप्रदर्शनाय व्याचष्टे—
वृत्तेति । सम्पदादिप्राप्तिसर्वनास्कथं मिश्रत आह— भगव-
दिति । युद्धादिकर्मणां साफल्यप्रदर्शनात्कथं मोक्षकर्मणां ?
इत्यत आह— यज्ञादीति । ज्ञानं तत्त्वविषयं तेषां नास्त्येव,
अतः कथं तस्य मोक्षत्वमुच्यते ? इत्यत आह— ज्ञानं चेति ।
ज्ञानं च तेषां वृथैवेत्यस्य केनापीत्यर्थं इति सम्बन्धः । अनेन
ज्ञानपदमुपलक्षणमिति चोक्तं भवति । न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिः,
अपि तु दुःखावासिधेति भावेन तत्र प्रमाणान्याह— वक्ष्यति

चेति । आ सम्यक् लोकान्तस्य चण्डालादेः । पुष्करविष्टराधे
पद्मासनस्य पितरि । भूषणान्तमोऽनन्तभूषणः । यथैवं, कथं
तर्हि भागवतादौ शयनद्वेषस्य मोक्षसाधनत्ववचनम् ? इत्यत
आह— द्वेषादिति । तद्वति गता इति सम्बन्धः । वैरेण
ध्यायन्तः यदीयगस्यादिभिराकृतधियः आकृष्टबुद्धयः । ये पूर्वं
भक्ताः शिशुपालादयस्तद्विषये भवत्वेना गतिः, न तु पौण्ड्र-
शाखादिविषये, अत आह— नित्येति । भक्तप्रियत्वज्ञाप-
नार्थमित्युक्तं विधेगोति— स्वभक्तस्येति । इति भक्तप्रियत्व-
ज्ञापनार्थमिति योजना ।

५ आ. मा. भा.— भक्ता एव हि ते पूर्व शिशुपालादयः शापबलात् द्वेषिणः । तत्प्रश्नपूर्वं पार्षदत्वशा-
पादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते । अन्यथा किमिति तदग्रस्तुतमुच्यते ? । भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेष-
मनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम् । ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' [९।३१] इति वक्ष्यति ।
न च ' भावो हि भवकारण ' इत्यादिविरोधः । द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा गुरु-
द्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्यनिष्टमापद्येत । न चाकृतधीत्वे विशेषः, तेषामेव हिरण्यकशिपादीनां पाप-
प्रतीतेः । ' हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविश्वरत्यगात्स्त्रोः प्रह्लादस्यानुभावातः ' [भाग.
४।२१।४७] इति । ' यदनिन्दत्पिता महां (मे त्वां) ' इत्यारभ्य ' तस्मात्पिता मे पृथेय दुरन्तादुस्तरा-
दवात् ' [भाग. ७।१०।१५-१७] इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । बहुषु ग्रन्थेषु च निषेधः ।
कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव निषेध उक्तः ।

६ ज. प्र. दी.— स्यादेतत्, यदि तेषां स्वतो भक्त्यं
शापबलादेव द्वेषित्वमित्येतत्प्रमितं स्यात् ; तदैव कुतः ? इत्यत
आह— भक्ता एव हीति । प्रसिद्धमेवैतत्, भगवत्पदादिबल्यर्थः ।

कुतो वचनामार्थान्तरकल्पनेति चेत्, ' यो द्विष्यात् ' इत्याद्युदा-
हृतवाक्याविरोधात् । हेत्वन्तरं चाह— तत्प्रश्नेति । ' अहो
अत्यद्भुतं श्रेतदुल्लेखैकान्तिनामपि । वायुदेवे भगवति गति-

क्षेयस्य विद्विषः' [भाग. ७।१।१५] इति बुधिश्रेण द्वेषिणः कथं युक्तिर्जातित्येवंरूपे तद्विषये प्रश्ने कृते सति नारदेन 'मातु-
ष्वसेयो वक्ष्येो दन्तवक्त्रश्च पाणव ! । पार्थदप्रवरौ विष्णोर्विप्र-
शापात्पदमुच्यौ ' [भाग. ७।१।३२] इति तदुत्तरत्वेन पूर्व-
पार्थदवादिर्कथ्यते । ततोऽपि द्वेषो न मोक्षसाधनमित्येत-
त्स्थाप्यते । कथमित्यत आह— **अन्यथेति** । यदि द्वेषो
मोक्षसाधनं स्यात्तदा किमत्राद्भुतम् ? यतो द्वेषोऽन्येको मुक्ति-
मार्ग इत्युत्तरं वक्तव्यम् । पूर्वपार्थदत्वादिकं त्वप्रस्तुतमनुपयुक्तं
न वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । ननु नारदेन 'निन्दन्स्तवसत्कारन्य-
कारार्थ' [भाग. ७।१।२२] इत्यादिना भगवतो निन्दादौ
साम्यमपि तदुत्तरत्वेन कथ्यते, यदि स्तुतेरिव निन्दया न
मोक्षसाधनत्वं स्यात्तदा तदनुपयुक्तं न वक्तव्यमिति सत्प्रति-
पक्षाधीनिरित्यतोऽस्यान्यथोपपत्तिमाह— **भगवत इति** ।
साम्यं निर्विकारत्वम् । भक्तानामपराधं भगवान्न गणयतीत्येत-
त्कृतः ? इत्यत आह— **चेति** । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभावे
'भावो यथा कथञ्चित्कान्तं, नवस्य मोक्षस्य कारणम्' इत्यादि-

५ आ. मा. भा.— महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्ताद् । अयुक्तिमद्भयो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति
वाक्यानि । युक्त्यश्चोक्ता अन्येषाम् । न चैषां काचिद्विती । साम्येऽपि वाक्ययोर्लोकानुकूलानुपकूलयो-
र्लोकानुकूलमेव बलवत् । लोकानुकूलं भक्तप्रियत्वं च नेतरत् । उक्तं च तेषां पूर्वं भक्तत्वम् । 'मन्ये सुरा-
न्भागवताद्विषयीशे संस्मरामाभिनिविष्टचित्तान्' [भाग. ३।१२।४] इत्यादि । अतो न भगवद्भेषिणां
काचिद्वितीरिति सिद्धम् । द्वेषकारणमाह— **राक्षसीमिति** ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. टी.— भगवद्भूतोक्तं एव सर्वेदेवानां सन्महा-
तात्पर्यं तद्विरोधो द्वेषामुक्तिर्वाचिनाम्, इतरेषां तु तदनुकूल्य-
मिति च विशेष इति भावेनाह— **महातात्पर्येति** । उक्तः
उक्तप्रत्ययः । इतोऽपि बाध्यबाधकभावो युक्त इति भावेन
व्याप्तिं तावदाह— **अयुक्तिमद्भूत इति** । ससम्यर्थं मतुप् ।
ततः किमित्यत आह— **युक्त्यश्चेति** । महातात्पर्यविरोधधे-
त्यपेक्षया । अन्येषामनुकूलः । 'अन्यथं विदुष्येष्ठम्' 'पुष्कर-
विष्टारो' इति । सावकाशत्वनिरवकाशत्वविशेषाच्चैवमित्याह—
न चेति । इतरेषां तूचैरेति शेषः । इत्थं बाध्यबाधकभावो
युक्त इत्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह— **साम्येऽपीति** । गुणान-
रेण साम्येऽपीति कैमुत्यार्थे लोकानुकूलशब्देन लोकदृष्टव्याप्ति-

बचनविरोधः स्यादित्यत आह— **न चेति** । कुतो नेत्यत
आह— **द्वेषेति** । हि यस्मादेतद्वचनमिति युक्तं घटनोपेतं
तस्मादित्यर्थः । यथोक्तम् 'यादृशी भावना ज्ञेया सिद्धिर्भवति
तादृशी' [] इति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ?
इत्यत आह— **अन्यथेति** । भगवद्भेषिणो मुक्तिभाजः तदाकृत-
वीत्वात्, भगवद्भूतकवत् ; इत्यनुमानविरोध इत्यत आह—
नचेति । उभयोराकृतधीत्वे सति फलेऽप्यविशेष इति व-
नेत्यर्थः । कुतः ? इत्यतः कालातीतत्वादित्याह— **तेषामि-**
चेति । आकृतधीनामेव । विविधैर्वक्ष्यतीति सम्भावनाविषयः ।
आशङ्क्यामचेतनेषूपसङ्गानात् । मर्षं मम । ननु बचनत्वा-
विशेषात् 'यो द्विष्याद्' इत्यादिभिः 'द्वेषाच्चैवाद्यः' इत्या-
दीनां कथं बाधनं ? इत्यत आह— **बहुति** । निषेधो द्वेषस्य
मुक्तिसाधनतायाः । न केवलं बहुत्वाद्बहुत्वरूपोऽन्योर्विशेषः ।
किन्तु स्वक्याहृतत्वात्स्वक्याहृतत्वकपोऽपीत्याह— **यस्मिन्निति** ।
भागवतादौ ग्रन्थे 'भगवन्निन्द्या' इत्यादिनिषेधः ।

काङ्क्षमानानुकूलत्वमुच्यते । ततः किमित्यत आह— **लोकेति** ।
इतरद्भेषिणित्वं भगवत्प्रतीत्यैव मोक्ष इति तु प्रसिद्धमेव । शिशु-
पालादीनां पूर्वभक्तत्वं प्रसिद्धमित्युक्तम्, तत्कथमिति चेत्,
पार्थदत्वात्, वचनाच्चेत्याह— **उक्तं चेति** । त्रयाणां लोकाना-
मधीशे । संस्मरेण मार्गमात्रेणाभिनिविष्टचित्तात् । उपसंह-
रति— **अत इति** । गतिः सद्गतिः । स्वमौल्यादेव मामवजान-
नन्ति । न महोषतेषां च महाननर्थ इति सर्वं समाहितम् ।
राक्षसीमित्यादि तु किमर्थं ? इत्यत आह— **द्वेषेति** । मोहवा-
न्मिथ्याज्ञानं भवतु, प्रज्वलनात्मको द्वेषस्तु कुतः ? इत्याशङ्कान-
निवृत्त्यर्थमिति शेषः । अन्येषामविद्यमानं मोहदमेव तेषां कुतः ?
इत्याशङ्कानिरासार्थमिति वा । अत्र कारणमिति सूत्रकारणम् १२

७ ह. पै. भा.— कथम्भूतास्तेऽजानन्त इत्यत्राऽऽह— **मोघाशा इति** । मोघा आशा येषां ते
मोघाशाः, मोघमार्थानां मृगतृष्णाजलपिपासुवत् । मोघानि कर्माणि येषां ते मोघकर्माणि मृगतृष्णो-
दकपाथार्थगन्तव्यत् । मोघं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञाना मृगतृष्णाजलज्ञातवत् । विचेतसो विगतविवेकाः ।
राक्षसमयिं राक्षसी प्रकृतिस्तमासी । असुराणामिषमासुरी प्रकृती राजसी । राक्षसीमासुरी चैव
प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

८ वें. ब्र. नि.— एतेषां क्रमेण फलाम्याह— **मोघा-**
शा इति । विगतं चेतो विवेकलक्षणं येषां ते विचेतसः
पूर्वकालविषया मुदाः । ते च क्रमान्मोघाशा मोघकर्माणि
मोघज्ञाना भवन्ति । तत्र भगवद्वाणिजो मोघाशाः मोघा-

व्यथा आशा निरतिशयपुरुषार्थेच्छा येषां ते मोघाशाः,
मोघोपायज्ञानमन्यत्वात्तिसंसारमया इत्यर्थः । 'मोघक-
र्माणि' इति शाल्वाऽप्यनादरिणां फलोक्तिः । मोघानि कर्माणि
स्वगोचर्यान्मोहोद्वादीनि येषां ते तयोक्ताः । अज्ञानिनां

हि ज्ञानाभावान्मोक्षसौख्यं व्यर्थं भवति, न तु स्वर्गांशा । ततश्च तेषां वैदिकानि स्वर्गावर्थाभ्यन्वितादीनि फलन्ति । ज्ञात्वाऽन्यथाद्रियमाणानां तु पापिष्ठानां न तावपि फलन्तीत्यर्थः । 'मोक्षज्ञानाः' इति निन्दतां फलोक्तिः । मोघानि ज्ञानानि ऐहिकाधुमिकसकलेष्टसंघनतागोचराणि येषां ते तयोक्ताः । भगवद्भाषिणां हि आधुमिकफलभावेऽप्येहिकं किञ्चिदफलमस्ति; भगवन्निन्दकानां महापापिष्ठानामैहिकमाधुमिकं वा न किञ्चिदपि फलमस्तीत्यतः सर्वपुरुषार्थबाह्या एव ते वराका इत्यर्थः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभावमात्रमेते-

धाम्, किन्त्वभिष्टाप्रतिस्वित्वाह—राक्षसीमिति । अवहित-
हिंसाहेतुद्वेषप्रधाना तामसी राक्षसप्रकृतिः, आसुरी तु
शास्त्रान्मन्युज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना राजसी प्रकृतिः,
मोहिनी तु शास्त्रोपज्ञानभंगहेतुः प्रकृतिः । तत्र भगवद्-
ज्ञानिनां मोहिनी प्रकृतिः, तदनादृशिनामासुरी प्रकृतिः, तज्जि-
न्दकानां तु राक्षसी प्रकृतिरिति विवेकः । एवं प्रकृत्याना-
मवान्तरतारतम्ये सत्यपि निरयप्रापकत्वांशे विशेषाभावान्नदा-
भिताम्रयोऽप्येते नरकगाभिन् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व ० त ० दी०—न केवलमज्ञानन्त इत्येव वक्तव्यं सर्वस्य तथास्वात् । किञ्च ते मोघाशाः परमार्थतो मोघे
स्वर्गादौ देवतायां च ईश्वरं विना कर्मैव फलदमिति मोघा वा आशा येषां ते, अतएव मोघकर्माणः मोघमेव
च ज्ञानमासुरं मायावादादिशास्त्रोपदेशजन्यं येषां तत एव विक्षिप्तचेतसः । सर्वत्र हेतुः राक्षसीमासुरी चेति ।
मम मनुष्यानुकरणे परमकारुण्यादिपरस्वभावनिरोधकरीं प्रकृतिं स्वभावरूपां शब्दादिविषयैकपरां राजसीमासुरीं
मायेत्यसुरा इति श्रूयमाणं श्रित्वाः राक्षसीं तामसीं शिरोदरभरणैकस्वभावरूपां तथा मोहिनीं सात्विकराजसीं
मानुषीं प्रकृतिं संश्रिता इत्यसुराद्यो मामवजानन्ति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—तेषां सूक्ष्मं विशदयति—मोघाशा
इति । मोघाशाः मोघं निष्फलं असम्पत्तितां केवलं देह-
पोषार्थं अभन्ति मक्ष्यन्तीति तथा । मोघं निष्फलमेव
भगवत्सेवाभित्तिकर्मकर्तारः । मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं
मोहकशास्त्रोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानयुक्ताः । विवे-

तसः अन्यवस्थितमनसः । राक्षसीं स्वदेहपोषणरूपाम् । च
पुनः । आसुरीं परोपद्रवकरणरूपां मोहिनीं मद्विस्मयिकं
प्रकृतिमेव मायामेव स्वभावमाश्रिताः । अतएव मां मानुषीं
तनुमाश्रितं ज्ञात्वा अवमन्यन्त इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०—मद्वज्ज्ञानाच्च ते मोघाशाः ब्रूथैव आशा आशिषो येषां ते मोघाशाः, तथा मोघक-
र्माणः निष्फलोद्योगाः । मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः, यतो विचेतसः निर्विवेकाः, यतो राक्षसीं आसुरीं च रज-
स्तमः प्रधानां मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रित्वाः 'छिन्धि भिन्धि पिव खाद परस्वमपहर' इत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणां
भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भोजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—ये पुनः श्रद्धावानां भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्वक्षु-
द्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ ! दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणमाश्रिताः सन्तो भजन्ति
सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादि भूतानां विषदादीनां प्राणिनां चाऽऽदि कारण-
मव्ययम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—के पुनर्मगवन्तं भजन्ते ? तानाह—
ये पुनरिति । महान्प्रकृष्टो यहादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं
येवामिति । व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—अधुमेति । तुशब्दो-
पचारेण । प्रकृतिं विशिनष्टि—शमेति । अनन्यस्मिन्प्राप्त्यभूते

मयि परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति—
अनन्यचित्ता इति । अज्ञाते सेवाद्युपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्या-
मादौ ज्ञात्वा ततः सेवेतेत्याह—ज्ञात्वेति । अव्ययमवि-
नाशिनम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विघ्नस्तसमस्तपापबन्धा दैवीं प्रकृतिमा-
श्रिता महात्मानस्ते, भूतादिमव्ययं वाञ्छनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरिज्ज्ञाया

१ 'भजन्त्यनन्यमनसः' इत्यारभ्य 'ये भजन्ति तु' (१।२९) इत्येतत्पर्यन्तस्यान्तराले या गौणभक्तयः भूतास्ताः परमकृत्य-
ज्ञानि भवन्ति, परमक्तिवन्देशात् इति भक्तिमीमांसासिद्धान्तः । तथा च शाण्डिल्यपुत्रम्—'अन्तराले तु शेषाः स्युष्पास्यादौ
च काण्डवत्वात्' (२।१।३) इति ।
—अविगीता ।

मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो मां भजन्ते; मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चात्मनश्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमवज्ञापयितुमशक्यं लोके निष्कल-
स्तवावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महात्मानां
वृत्तकथनव्याजेन भक्तिं प्रसज्यति— महात्मानस्त्विति ।
महात्मशब्देन तुशब्देन च सिद्धं भजनौपधिकमतिशयं दर्शयन्
उद्देश्योपादेयांशं च विमजते ये त्विति । १ जनाः सुकृतिनः ।
[७।१६] ‘मासेव पे प्रपद्यन्ते’ [७।१४] इत्यादि प्रागुक्तं
प्रतिसन्धापयति स्वकृतेः पुण्यसञ्चयैर्मां शरणमुपाग-
म्येति । देवीं सात्त्विकीम् । ‘भूतादि’ इत्यनेनाशक्योपादान-

परत्वं विवक्षितमित्याह बाह्यमनसेति । ‘माम्’ इत्यनेना-
वतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुकमाह परमकारुणिकतयेति ।
अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलत्वाभावाज्ज्ञानसङ्कोचाव-
भावाज्ज्ययशब्देनोच्यते । अनन्यमनस्त्वं सहेतुं विवृणोति
मत्प्रियत्वेति । अतोऽन्याताधिकार्येभ्यश्चक्रेद्यथैवात्मान-
न्यप्रयोजनत्वविवक्षाश्लोचिता मत्प्रियत्वेति । पार्थशब्देनेन्द्र-
सुनुस्त्वमपि देवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह— महात्मान इति ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु कुतोऽयं विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायां
राक्षसादिभ्य इतरे न द्विषन्तीत्येतावदेव वक्तव्यम् । भजन्ती-
त्यादि तु व्यर्थ इत्यत आह— नेतर इति । सत्यमेतत् ;

तथापि देवानां स्वरूपकथनार्थमेतत् । तच्च द्वेषाभावोपादानार्थ-
मिति भावः । देवानित्युक्तमजीवोपलक्ष्यम् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— महात्मानोऽशुद्रान्तःकरणा मामीश्वरं पार्थ ! देवानामपि दैवी सात्त्विकी तामा-
श्रिता भजन्ति सेवन्ते । अनन्यमनसः न विद्यत ईश्वरादन्यत्र मनो येषां तेऽनन्यमनसः; ज्ञात्वा-
ऽवगत्य भूतादि मां सकलभूतान्तःकरणमव्ययं विनाशरहितम् ॥ १३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— हतैवं तर्हि निमग्नमेव किं निखिलमपि
जगत् ? नेत्याह— महात्मान इति । महान्तकजन्मकृतसुकृत-
शतशालितमलतयाऽधिक आत्मा मनो येषां ते तथोक्ताः; अत
एव दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिम् ‘अभयं सत्त्वसंशुद्धिः’ [१६।१]
इत्यादिवक्ष्यमाणमाश्रिताः भूतादि जगत्कारणं अव्ययं त्रिवि-
धपरिच्छेदशून्यं परं श्रद्धैव लोकाशुपहृद्यं मनुष्यत्वेनावतीर्णं
मां ज्ञात्वा अनन्यमनसो भजन्ति । अत्रापि ‘महात्मानः’
इति बहुवचनात्तेषु त्रैविध्यं सूचितम् । तत्र ‘परं श्रद्धैवायं’

वासुदेवः’ इति ये ज्ञात्वा बहु मन्यन्ते ते महात्मानो दुर्लभाः
‘ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्’ इत्यनेनोक्ताः । ये तु तथा ज्ञात्वा
अगवति प्रेमलक्षणां भक्तिं कुर्वन्ते, ते दुर्लभतराः ‘भजन्ति’
इत्यनेनोक्ताः । ये तु ‘वासुदेवः सर्वे’ इत्यद्वैतज्ञानसम्पन्नाः
‘स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] इति प्रागुक्ताः, ते
दुर्लभतमाः ‘अनन्यमनसः’ इत्यनेनोक्ताः । न विद्यतेऽय-
श्चमात्तदनन्वमद्वैतम्, तन्मनसस्तद्बुद्धय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० त० वी०— महात्मान इति । महात्मानस्तु मां भजन्ते । एते भगवद्वीया दैवाः प्रतीयन्ते ‘सात्त्विका
भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवास्तेवामर्थे निरूप्यन्ते’ इति भगवन्मुखोक्त्याशयात् ।
तथाहि ‘दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः’ इति ‘अभयं सत्त्वसंशुद्धिः’ [१६।१] इत्यादिना वक्ष्यमाणं दैवस्वभावरूपां
समन्तात् श्रिताः दैवाः जन्मजन्मान्तरकृतानेकसुकृतसञ्चयैर्मां शरणमुपागम्य विभक्तवत्प्राया अन्तिमजन्मनि
सम्भूता महात्मशब्देनोच्यन्तेऽतएव मुक्तावधिकारिणः येषां सत्त्वसंशुद्धिरिति सात्त्विका मां भजन्ति, न कदा-
चिदवजानन्ति सर्वभूतादिमव्ययं सर्वकारणभूतमविकृतमातन्दमात्रकरपादमुखोदरादि ज्ञात्वा भगवन्मार्गीया-
न्वार्थचरणोपदेशानुसारेण भजन्ति पुरुषोत्तमं मामेव । नान्यस्मिन्नक्षरादौ मनो येषामित्यनन्यभावेन भजन-
मुक्तम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवमासुराणां स्वाज्ञानसुक्ता देवानां
स्वज्ञानमाह— महात्मानस्त्विति । हे पार्थ ! अक्षस्वरूप-
अवर्णकयोग्य ! महात्मानस्तु महान् अहमेव आत्मा येषां ते
महात्मानः । तुल्यः प्रकरणात्तदज्ञापनाय । तदेवाह— दैवीं

क्रोडात्मिकां देवरूपां वा प्रकृतिं स्वभावं आश्रिताः । अनन्य-
मनसः न विद्यते अन्यत्र महद्यतिरिक्ते मनो येषां ते मां
भूतादि सकलजगत्कारणं अव्ययं नित्यं यथार्थरूपं ज्ञात्वा
भजन्ति ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— तथा ये महात्मानः अशुद्रचित्तास्तु पूर्वैर्भ्योऽत्यन्तं विलक्षणाः मां भजन्ति, यतो
दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः । किं गतानुगतिकतया दम्भेन वा भजन्ति ?
न; किं तर्हि ? मां भूतादि सर्वभूतकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

महात्मनां प्रेम-भक्ति-भजन-प्रकाराः ।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियो-
पसंहाराशमदमद्याहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्छन्त्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः,
नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भजनप्रकारं पृच्छति— कथमिति ।
तत्प्रकारमाह— सततमिति । सर्वेति श्रवणावस्था युज्यते ।
कीर्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवपञ्च । व्रतं ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो

मां प्रति चेतसा प्रह्रीभयन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः
मां सांस्युक्ताः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणागुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभ-
मानाः मूढाण्यविशेषवाचीनि मन्नामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चित्सर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्णवासुदेव-
त्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु वन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु
भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्धयभिमानपदद्वयकारद्वय-
शिरोमिरष्टाङ्गैरचिन्तितपासुर्कर्मशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगं
आकाङ्क्षमाणा आत्मवन्तो महास्यव्यवसायिन उपासते ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम्; अथ तदेव
कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरियन्त्याऽऽत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया
विशेष्यते— सततमिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां वाक्नामःकाय-
कर्मरूपतां तेषामेव प्रकरणान्तरेषु सिद्धं प्रकारं 'सततं' इत्यस्य
च कीर्तनयतननमस्कारनित्ययुक्तोपासनेष्वविशेषणान्वयमाह
अत्यर्थेति । अत्यर्थमप्रियत्वं भक्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महापु-
त्रिव्यादिवत्कल्पितेऽप्यस्य वरमावयवतया कल्पितोऽशः क्षणा-
गुमात्रेऽपीत्युक्तः । नाश्रं स्वातुत्वातिशयसिद्धयर्थं मूढा-
विशेषवाचीनीत्युक्तम् । नामकीर्तनं चेष्टितादिकीर्तनस्योप-
लक्षणम् । गुणातुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुनः
मन्नामानीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चित्सर्वाङ्गा इत्यादिकं
तत्तत्प्रदेशोक्तशब्दोपादानम्, यथा 'तन्नामस्मरणोद्भूतपुलक-
चेष्टिषुऽत्र' इति । हर्षगद्गदकण्ठा इत्यनेन 'स्वरनेत्राङ्गवि-
क्रिया' इत्यादिभक्तिलक्षणमन्यस्मात्प्रमाणम् । 'कृषिर्भूवाचकः
शब्दो गन्धं निर्दिष्टवाचकः' [म. भा. ५।७।५] इति कृष्ण-
शब्दोऽपि पुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परव्यूहादिसमस्ताव-
स्थासाधारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः । अवता-
रान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते । 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन
शतबाहुना' [म. भा. ४।५] इति । यद्वा नारायणेति परव्या-
सन्धानम्, कृष्णवासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सौल-

भ्यासुसन्धानम् । 'यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम्' 'नान्नोऽस्ति
यावतो शक्तिः पापनिर्हारेणे हरः' 'कमलनयन बासुदेव विष्णो
वरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे' [वि. पु. ३।७।३३] 'एता-
वतालमघनिर्हरेणाय पुंतां' [भाग. ६।३।२४] 'सङ्कीर्तयै
नारायणशब्दमात्रम्' [पां. गौ. १९] इत्यादिषु सर्वत्र
सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जन्मसन्निधौ च व्रीडादिरा-
हित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम् । तथैव सततं भक्त्येत्यर्थः ।
मत्कर्मस्त्वित्यादिकं कर्मभक्तियोगसाधारणयतनविषयप्रदर्शनम् ।
तत्कर्मयतने दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापदि, सम्पदि चाप्याश्रयण-
परिहारार्थम् । भक्तिभारेत्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वकथ-
नम् । 'मनोबुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः
पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम्' [सा. सं. ६।१८७] इत्युक्तोऽष्टा-
ङ्गनामाः । 'नित्ययुक्ताः' इति आशंसायां क इत्याह नित्य-
योगमाकाङ्क्षमाणा इति । काङ्क्षमाणशब्दश्चान्द्रप्रत्ययान्तः,
'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश' [अष्टा. ३।२।१२९]
इत्यनुशासनात् । 'दासभूताः' [पं. रा.] इत्याद्युक्तस्वरूपा-
रूपेण नित्ययोगं विंशतिपि— आत्मवन्तो महास्यव्यव-
सायिन इति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो भाषमाणा यतन्तो यतमानाः, दृढव्रताः दृढं व्रतं येषां
ते दृढव्रताः, नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. शि.— तत्र 'भजन्ति' [१।१३] इत्यनेनोक्तं भजनप्रकारमाह—सततमिति । भक्त्या प्रेमलक्षणया सततं माधुपासत इति प्रथममन्वयः । त्रिविधप्राप्तयः मानसिकं वाचिकं कायिकं चेति । तत्र मानसिकं दर्शयति—नित्ययुक्ता इति । तैलधारावद्विच्छेदस्वरूपेण चित्तस्य ध्येयैकाकारता-पत्तिनित्ययोगः; तदन्तो नित्ययुक्ताः । एवं ध्येय एव परि-निष्ठितस्य चित्तस्य विशेषेण बह्विस्तुत्येन सति कायिकप्राप्ता-

सनमाह— नमस्यन्त इति । नमस्काररूपकायिकोपासन-परिश्रान्तानां वाचिकोपासनमाह— कीर्तयन्त इति । भक्त्येत्येतन्नमस्कारकीर्तनयोरपि द्रष्टव्यम् । भगवन्नामसङ्कीर्तनरूप-वाचिकोपासनानन्तरं यतन्तः विश्लिष्टस्य चित्तस्य पुनर्भगवन्मूर्त्यैकाकारतापादने यत्मानाः । अत्र हेतुः— दृढव्रताः दृढमविचाल्यं व्रतं भगवद्भजनैकान्तरूपं येषां ते तपोक्ताः सन्तस्त्रिरूप्योपासते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— सततमित्यादि । अथमर्थः— सच्चिदानन्दो द्विविधाः स्वरूपात्मका धर्मात्मकाश्च । एवं द्विविधा अपि आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधाः । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो भगवान्पुरुषोत्तमः, आध्यात्मिकं तद्रूपमक्षरं द्वितीयः पुरुषः, आधिभौतिकं तद्रूपं क्षरं प्रथमपुरुषः । धर्मात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिकरः । तादृशाधिभौतिकसदृशात्मकान्यष्टाविंशतितत्त्वानि । तादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । तादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं सुखम् । एवमेव यथातथात्तरति-रोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्मकस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्येषत्तिरोभावो दुःखाभावः स एव मोक्ष इति लोकेरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यज्ञादैस्तदेव फलं स्वरूपात्मकस्यैकानन्दस्यैव सर्वथोद्भवः सुखमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि धर्मात्मकतत्त्वाविधानाकाधिभौतिकानन्दस्येषत्तिरोभावो लौकिकदुःखाभावः सर्वथोद्भवो लौकिक-सुखमित्यादि बोध्यम् । तेषां भजनप्रकारमाह द्वाभ्यां बाह्याभ्यन्तरभेदतः । निरन्तरं कीर्तयन्त इति वाचिकं कीर्तनमुक्तम् । यतन्त इति श्रवणेऽर्चने च यत्नं कुर्वन्त इति श्रवणार्चनभक्तिरिन्तरुपिता । श्रवणं ज्ञानपूर्वं वा निरूपितम् । दृढानि एकादशीजन्माष्टमीरामनवमीबामनद्वद्शीनृसिंहजनयन्तीसंज्ञकानि व्रतानि येषां ते दृढ-व्रताः, इति स्मरणमुक्तम् । नमस्यन्त इति वन्दन्तम् । भक्त्या चरणसेवया मां पुरुषोत्तमं सर्वत्र उपासते दास्य-भावेन भजन्ते । नित्ययुक्ता इति योगसिद्धरीत्या कर्मकरणप्रकारः स्मारितः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— ते च द्विविधाः, भक्ता ज्ञानिनश्च, तत्र प्रथमं भक्तानां भजनप्रकारमाह— सततमिति । सततं निरन्तरं मां कीर्तयन्तः लीलास्वरूपज्ञानेन श्रीमागवलोका-प्रकारेण गुणगानं कुर्वन्तः, सर्वत्र मनुकैश्च कथयन्तः । यतन्तश्च कीर्तने यन्तादिकं कुर्वाणाः, इन्द्रियनिग्रहं वा कुर्वन्तः । चकारेण श्रवणादिकं ज्ञाप्यते । पुनः कीदृशाः ? दृढव्रताः

दृढं ऐहिकपारलौकिकयोर्भेदकनिष्ठं मोहशाखायपरिश्रुतं व्रतं निश्चयो येषां तादृशाः । किञ्च नमस्यन्तश्च 'किमासनं ते गर्हडासनाय' इत्यादिना परमकाशापन्नवस्तुरूपनमस्कारं कुर्वन्तः स्वदैर्ग्याविर्भावपूर्वकं, चकारेण नृत्यादिकमपि कुर्वन्तः । पुनः कीदृशाः ? । नित्ययुक्ताः सावधानाः भेदेकपरचित्तः । भक्त्या केहेन, न तु विहितत्वेन, माधुपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— भजनस्वरूपमाह— सततमिति । यतन्तः इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृढान्धर्मादीनि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयं प्रतिमादिरूपं वा । भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः सन्त उपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— ते केन केन प्रकारेणोपासते ? इत्युच्यते— ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञानमेकत्वेन 'एकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन 'आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुः आदित्यादिरूपेण अवस्थितः' इत्युपासते । केचित् "बहुधाऽवस्थित एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूपः" इति तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं बहुधा बहुमकारेणोपासते ॥ १५ ॥

२ आ. शा. व्या.— उपासनप्रकारभेदप्रतिपत्तिसया पृच्छति— ते केनेति । तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोकमवतारयति—उच्यते इति । इज्यते पूज्यते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृते ज्ञाने सङ्गबन्धः । ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे । देवतान्तरध्वानत्यागमविशब्दसूचितं दर्शयति—अन्यामिति । अन्ये ब्रह्म-

निष्ठा इति यावत् । ज्ञानयत्नमेव विभजते— तच्छेति । उत्तमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह— केचिच्छेति । तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति— केचिद्धिति । बहुप्रकारेणान्यादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते । कथं ? बहुधा पृथक्त्वेन जगदाकारेण विश्वतोमुखं विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते । एतदुक्तं भवति— भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागी नर्हतिस्त्र्यम्बुचिदचिद्रस्तुशरीरः सन् सत्यसङ्कल्यो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्रस्तुशरीरः स्यामिति सङ्कल्य स एक एव देवतियेष्टमनुष्यस्यावाराख्यविचित्रजगच्छरीरोऽतिष्ठत इत्यनुसन्दधानाश्च मामुपासते— इति ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मजन्त्यन्यमनसः' इत्यन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम् ; ततश्च कीर्तनादिभिर्नन्तरैः । अथ वेद्यकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते 'ज्ञानयज्ञेन' इत्यादिना 'सदसबाहमर्जुन' । [१।१९] इत्यन्तेन । चकारः पूर्वोक्तकीर्तनादिसङ्ख्यार्थः । अपिस्तु 'अन्ये' इत्यनेनान्वितः । अन्यथा नैरर्थक्यादित्यभिप्रायेणाह अन्येऽपीति । अन्यथा न्दोऽत्र पूर्णोपासकपरः । यज्ञेन यजन्तः यज्ञेन ग्रीणयन्त इत्यर्थः । 'बहुधा' 'पृथक्त्वेन' इत्यनेन समष्टिव्यष्टितद्वान्तरूपसमस्तसङ्गह इत्याह जगदाकारेणेति । विश्वतोमुखशब्दस्यात्र समन्विताहारानुगुणं विवक्षितामाह विश्वप्रकारमिति । नन्वेकत्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्तः किं नोच्यते ? कथं चैकस्यैव सतो बहुत्वेनावस्थानम् ? तथाच सविकारस्वसंसारित्वा-

दिदोषाश्च स्युः ; बहुधावस्थितस्यैकत्वेनोपासितुर्दृष्टिविधवाप्तिश्च स्यादित्यत्राह एतदुक्तमिति । एतेन परोक्तप्रक्रिययोपासनविधात्रयपरत्वं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रत्युक्तम् । भगवानित्यनेन सृष्ट्याद्यौपयिकगुणप्रपञ्चदर्शनम् । वासुदेवशब्द प्रथमांशेन सर्वसामानाधिकरण्यव्यपदेशनिदानसंशरीरकत्वपक्षेवसितव्याप्तिविशेषः , द्वितीयोऽनेन सृष्टिप्रयोजनं कीडादिरेवेत्युच्यते । द्वाभ्यां च पदाभ्यां अनन्योपासकैकान्तिजनशीलितमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । पृथिव्यादिवहुत्वमात्रस्य प्रत्यक्षद्विद्वत्वादेकस्यैव सतो बहुत्वं हि शास्त्रविषयम् ; ततश्च तथाभूतैकत्वं एवाल वाक्यतात्पर्यम् ; तत्रैकस्य सर्वसारोक्तत्वेन निव्यूढमिति न किञ्चिदोषः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— 'सर्वत्र एक एव नारायणः स्थितः' इत्येकत्वेन, पृथक्त्वेन सर्वतो वैलक्षण्येन । बहुधा हि तस्य रूपं 'आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो नीलमथोऽर्जुनं' इति सनत्सुजाते [म. भा. ५।४४।२६] 'दैवमेवापरे' [४।२५] इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— एकत्वेनाद्वैतभावनायैति व्याख्यानमतः , मिथ्याभावनात्वादिति भावेनाह सर्वत्रेति । सर्वत्र स्थितो नारायण एक एवैति योजना । पृथक्त्वेनादित्यवन्नादिरूपेणेत्यसदिति (वं.) भावेनाह— पृथक्त्वेनेति । अपरस्तु

पृथक्त्वेनेत्येतत्सत्यगम्याख्याय बहुत्वेत्येतदादित्यादिरूपेणेति व्याख्यातवानत आह— बहुत्वेति । कथमित्यत आगमेनैव दर्शयति— शुक्लमिवेति । इवशब्दोऽप्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्याति— दैवमेवेति ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेवेश्वरविषयं यज्ञस्तेन यज्ञेन च । अन्येऽपरे जन्तवो यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरमुपासते सेवन्ते । एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति । पृथक्त्वेनैकमिदमत्रवरुणादित्यादिरूपेण । बहुधा बहुप्रकारैर्व्यवस्थितं तथा विश्वरूपेण विश्वतोमुखं तथा विश्वरूपधरं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवम् 'मजन्ति' [९।१३] इत्यनेनोक्तः प्रेमभक्तिभजनप्रकारः प्रदक्षितः , इदानीं 'अनन्यमनसः' [९।१३] इत्यनेनोक्तमद्वैतज्ञानरूपं भजनप्रकारं दर्शयति— ज्ञानयज्ञेनेति । 'वासुदेवः सर्व' [७।१९] इति सर्वात्मकत्वदर्शनं ज्ञानम् , तदेव यज्ञः , तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः ज्ञानपूर्वा कुर्वन्त उपासते अनुसन्दधते । ज्ञाने यज्ञस्त्वनिष्कपणं तु 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञज्ञानयज्ञः' [३३] इति चर्चाभ्यायोक्तश्रैष्ठ्यस्माराणायेति ध्येयम् ।

गी. द्वि. २१

'अपि च' इत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तभजनस्य ज्ञानयज्ञाङ्गत्वादङ्गाङ्गिभावकृतसङ्ख्ययो दर्शितः । ज्ञानयज्ञे प्रकारभेदानाह— एकत्वेनेति । 'प्रब्रह्माह' इत्यैक्यानुसन्धानरूप एको ज्ञानयज्ञः ; तथा पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिरूपेण 'भगवानेक एव बहुधा स्थितः' इत्यनुसन्धानरूपो द्वितीयो ज्ञानयज्ञः , तथा 'विश्वतोमुखं विश्वरूपम् , सर्वात्मको भगवान्' इत्यनुसन्धानरूपस्तृतीयो ज्ञानयज्ञः । एतेषां च वस्तुतः स्वरूपभेदाभावेऽपि सुखभेदमात्राद्वेदः ॥ १५ ॥

१ व० त० दी०— किञ्च ज्ञानयज्ञेन चेति । भक्त्योपासते इति पूर्वमुक्तम् । ज्ञानयज्ञेन चोपासते इत्यधु-
नोच्यते । अत्र यज्ञशब्देन 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४।१४] इति पूर्वोक्तप्रकारः स्मारित इति गम्यते । तेन च
मामक्षरस्वरूपमुपासते । तत्रापि प्रकारभेदः । केचिदेकत्वेन 'सोऽस्मि' इत्यात्माभेदभावनया तान्त्रिकाः । 'आत्मानं
परमं ध्यायेत्' इत्यादिवाक्यात् । केचित्पृथक्त्वेन राजसतान्त्रिका भेदभावनया दासोऽस्मीति रूपया मां स्वाभि-
नमुपासते । केचित्तु बहुधा शिवशक्तिमुख्यगणेशादिरूपेण । यद्वा ब्रह्मादिनः बहुधा घटपटादिजगद्गदकारेणाविकृत-
मेव सन्तमेवं विश्वतोमुखं विश्वप्रकारत्वेनावस्थितं सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वबोक्षिशिरोमुखं मनुपासते ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भक्तानां भजनप्रकारश्चक्षा
ज्ञानिनामाह— ज्ञानयज्ञेनेति । अन्ये ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन
चापि ज्ञानात्मकयजनप्रकारेण चापि यजन्तो ह्येव मां पूज-
यन्त उपासते भवन्त इत्यर्थः । अपिशब्देन चकारेण च पूर्वोक्त-
भजनापेक्षया हीनत्वं व्यज्यते । ज्ञानभजने बहवः प्रकाराः

सन्ति, तानाह— एकत्वेन 'सोऽहं ब्रह्मास्मि' [] इति
प्रकारेण पृथक्त्वेन योगेन शरणगतमनरीत्या बहुधा सवेत्र
तद्रूपेण विश्वतोमुखं सर्वोत्सर्कं माय, एवमनेकप्रकारेण
माधुपासते भजन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातञ्जलाः । एकत्वेन 'अहमेव भगवान्वासुदेव'
इत्यभेदेनौपनिषदाः । पृथक्त्वेन 'अयमीश्वरो मम स्वामी' इति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं
'विश्वतोमुखं सर्वैर्द्वारैर्यैरिक्श्चिदृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव, यच्छ्रुतं तन्नामैव, यद्वर्तं भुक्तं वा तत्तद्विषयमेव' इत्येवं
विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मामुपासते ॥ १५ ॥

बहुधाभजन्तेहेतुभूतं भगवतः सर्वात्मकत्वम् ।

अहं कैतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— यदि बहुभिः प्रकाररूपासते, कथं त्वमेवोपासते ? इत्यत आह— अहं क्रतु-
रिति । अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव । अहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधाऽन्नमहं, पितृभ्यो यदीयते ।
अहमौषधं, सर्वप्राणिभिर्द्यद्यते तदौषधशब्दवाच्यम् (शब्दितं) ग्रीहियवादिसाधारणम् । अथवा
'स्वधा' इति सर्वप्राणिसाधारणमन्नं, 'औषधं' इति व्याध्युपशमार्थं मेघजम् । मन्त्रोऽहं, येन
पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन्हूयते हविः
सोऽग्निरहमेव । अहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

१ कर्तृयज्ञविकृतिरूप उक्त्यादितः, 'तं यथा समुद्रं सोत्या एवं सर्वे यत्कततोऽपि यन्ति' 'ये च पुरस्तादेव चोपरिष्ठावशक्त-
वस्ते सर्वेऽग्निद्योमनयिन्ति' ('ते. ब्रा. ३।१।१३' इति श्रवणात्, 'तस्यैतस्य यत्कततोऽथत्वार कृत्विजः' ('तै. ब्रा. २।३।६)
इत्यादि दर्शनात् । 'यूगसहितो यज्ञः क्रतुः' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये भगवत्पदाचार्याः । 'स क्रतुं कुर्वीत' (छां. ३।१।१३)-
इत्यत्र तु कर्तृमिथ्योऽध्यवसायः— एवमेव, नान्यथेत्यविचलः प्रत्यय इति त एव । अपौरुषा यज्ञाः, सत्पौरुषाः कतव इति भाग-
वतव्याख्यायां (३।१३।३८) श्रीधरः । 'पञ्च महायज्ञाः, औपासनादयः सप्त, पाकयज्ञाः श्रौताग्निहोत्रादयः सप्त हविर्यज्ञाश्च
यथेष्टोपास्ताः । अग्निहोत्रादयः सप्त सोमसंस्थाः कतवः' इति विष्णुसहस्रनामव्याख्याने पराशरभट्टाचार्यः । क्रियत इति
क्रतुः कर्मसामान्यं वा, 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कनुजा पर्येषुत' ('ज. तै. २।६।७) इत्यादौ
दर्शनात् । प्रज्ञा वा, 'क्रतुः । अणुः । धीः' (निघं. ३।१) इति तत्त्वामु पाठात् ॥ औषधिश्रमबोषधम् अन्नम् 'औष-
धीभ्योऽन्नम्' ('तै. २।१) इति ध्रुतः । औषधं दाहकं जात्राग्नौ दीयते प्रक्षिप्यत इत्यौषधमिति केचित् ॥ एवमब्दः पूर्वत्र परत्र
च सन्वध्यते । एकैकज्ञानमपि भगवदुपासनामिति स्वचित्तुं प्रत्येकमहंशब्दः । अत्र कारककलापव्यासभेदोद्रेकि कर्म कथमग्निं
भगवत्कृतं प्रापयतीत्युच्यते ? इति मन्वाताः अभिनवगुप्ताचार्याः— एकत्वेन निर्मागस्य ब्रह्मतत्त्वस्य 'रिक्तलिप्ताधनाधीनं कर्म
पुनरेकत्वं निर्वर्तयति, क्रियायाः सर्वकारकात्मशास्त्राकारेणवस्थाने भगवत्पदप्राप्तिं प्रत्यक्षिद्वरत्वात् । उक्तं च— 'सिधं क्रिया-
त्मिका शक्तिः शिवस्य पञ्चवर्तिनी । बन्धविघ्नी स्वमांसेत्या ज्ञाता सिद्धशुभादिका ॥' इति । मयाऽयुक्तम्— 'उपक्रमे यैव
बुद्धिर्मात्माबाबुयाधिनो । उपसंहृतिकाले सा भावाभावनुयायिनी ॥' इति । तत्र तत्र वित्तस्य विचारितवस्तेतद्विदोपरम्यते ।
इत्याहुः ।

— अवशिता ।

२ आ. शां. व्या.— भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिद्ध्यतीति शङ्कते—यद्येति । प्रकारभेदमावाधाय प्र्यायस्तोऽपि भगवन्तमेव प्र्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह—

अत आह्वेति । क्रतुयज्ञशब्दयोरपौनःकृत्यं दर्शयन्वाच्ये—
श्रौत इति । क्रियाकारकफलज्ञातं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—अहमिति । अहं क्रतुः अहं ज्योतिष्टोमादिकः क्रतुः, अहमेव यज्ञो महायज्ञः, अहमेव पितृगणपुष्टिदा स्वधा, औषधं हविश्चाहमेव, अहमेव च मन्त्रः; अहमेव चाज्यम्, प्रदर्शनार्थमिदम्, सोमादिकं च हविर्हमेवेत्यर्थः । अहमाहवनीयादिकोऽग्निः, होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— यद्यपि परब्रूहादिकोपेक्षकत्वपृथक्त्वे वक्तुं शक्यं, तथापि अनन्तरमन्त्राद्युत्तरादुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण ‘अहं क्रतुः’ इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतसङ्गतमर्थं चाह तथाहीति । ज्योतिष्टोमादिक इत्यनेन महायज्ञ इत्यनेन च विश्वविशेषप्रदर्शनात् क्रतुयज्ञशब्दयोः पौनःकृत्यपतिहारः । शरीरमानसश्रोतस्मात्मादिविभागस्तु न प्रसिद्धयुत्तराति भावः । महायज्ञः ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषादेवकारः सर्वत्रान्वेतव्यः । क्रतुतदवयवादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादा-

ज्यस्य च पृथगुक्तत्वादोषविवेकारहविर्विशेषविषयोऽयमौषध-
शब्द इत्याह औषधं हविश्चाहमेवेति । एतेन स्वधोपधशब्द-
योरन्वेषणादिपरत्वं व्याख्या प्रयुक्ता । ‘विशेषविधिः कोषनिषे-
धार्थः’ इति शङ्कां परिहरति प्रदर्शनार्थमिति । एषमुत्तरेष्वपि
वितामहादिकथनं प्रतितामहादिप्रदर्शनार्थं ग्राह्यम् । अत्रादि-
शब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततत्तीयादिमात्रविषयत्वं न युज्यत
इत्यभिप्रायेणाह—अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति । हविषां
प्रायुक्तपादत्र हुतशब्दो भावश्च इत्याह—होमश्चेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह—अहं क्रतुरित्यादिना । क्रतवोऽग्निष्टोमादयः । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । ‘उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः’ इत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘विश्वतोमुखं इत्युक्तं सर्वात्मकत्वं प्रपञ्च-
वस्तुतरेण’ इत्यन्यथा व्याकथाननिरासार्थमाह—प्रतिज्ञात-
मिति । अन्यथा प्रतिज्ञातासुक्तिप्रसङ्ग इति भावः । व्याख्यानं

तु ‘रसोऽहमप्यु’ [७८] इत्यदेरिव द्रव्यम् । ‘क्रतवः’
इति क्रतुयज्ञशब्दयोरपौनःकृत्यमाह । सामान्यविशेषभावेन भेद
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— कथमेकरथैव भगवतो बहुविधत्ववचनं इत्याशङ्क्याऽऽत्मनो बहुविधत्वं दर्शयितु-
माह—अहमिति । अहं क्रतुः सोमयागप्रमेदोऽग्निष्टोमादिः । अहं यज्ञोऽहः क्रियमाणो देव-
यज्ञादिः । अहं स्वधा पितृपूजात्मको यज्ञः स्वधेत्सुच्यते पितृयज्ञादिः । अहमौषधं यज्ञाध्यादिनिवृत्त्यर्थं-
मुपयुज्यते तदौषधं हरीतक्यादि । मन्त्रोऽहं येन देवेभ्यो हविर्दीयते यजुरादिः स मन्त्रः । अहमेवा-
ऽऽज्यं घृतम् । अहमग्निः, यत्र हविर्ह्वयते स आहवनीयादिः । अहं हुतं होमस्तदप्यहम् ॥ १६ ॥

८ वे. प्र. गि.— विश्वरूपमेव प्रपञ्चयति चतुर्भिः—
अहमिति । सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनं वैश्वान-
रमुद्रादशकपालेऽशकपालत्वादिकीर्तनबदवस्तुष्वनुवादः । क्रतुः
श्रौतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञश्च स्मार्तो वैश्वदेवादिर्महायज्ञत्वेन

भुतिस्पृतिप्रसिद्धः, स्वधा पित्र्यं आदम्, औषधमोषधिमव-
मन्नं भेषजं वा, मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः । आज्यं सर्वं
हविर्वरूपेण सिद्धम्, अग्निराहवनीयादिः, हुतं होमः, एतत्
सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अन्त्ययपक्षमेव ज्ञानं सिद्धं विवृणोति—अहमिति चतुर्भिश्चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थम् ।
अत्र स्वधे सर्वैरुपस्थात् ‘सर्वोऽहं’ इति वक्तव्यत्वेऽपि वक्तदेशरूपेण कथनं तद्वैश्वानरद्वादशकपालाविवेहेवमुक्त्या-
नुवादेन । तत्पदभोजनं तु तत्तद्वृषं भजतां तेन रूपेण फलदानं वैश्वानरद्वादशकपालाष्टादशकपालादिकानां तथैव
सिद्धत्वादिति तत्तद्वृषं ज्ञात्वा मां भजतां मत्त एव सर्वं फलं इति बोधयितुमाह—क्रतुरिति । क्रतुः श्रौत-
कर्मसु सङ्कल्पः अहं ब्रह्मैव । यज्ञः श्रौतः सोमादिरहम् । स्वधा पितृभ्यो दीयमानमन्नं नान्दीमुखादौ । औषधं
व्रीक्षादिकमन्नं ब्रह्म । मन्त्रो गावज्यादिः, आयर्वेणश्च ब्रह्मकर्मरूपोऽहं याज्यापुरोनुवाक्यादिरूपश्च । आज्यं घृतं
सर्वदेव्योपलक्षणमेतत् । अग्निश्वेतादिरूपोऽहं पञ्चाग्निविद्यासिद्धश्च । हुतं हविःप्रक्षेपोऽहं ब्रह्म । तदुपासनत्वेन
ब्रह्मत्वं बोधयितुं प्रत्येकमहं शब्दः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेकमेव एव बहुधा ये भजन्ति ते च ज्ञानिन एव, तेषामज्ञाने ज्ञाने कथं प्रवेशः ? इत्याशङ्क्य तत्तदात्मकं मां ज्ञात्वेव भजन्तीति ज्ञापनाय स्वस्य सर्वात्मत्वं प्रकटयति— ऋतुरित्यादिचतुर्भिः । ऋतुः यज्ञाधिष्ठात्री देवता अहम्, आधिदेविकरूपस्तत्फलदातेत्यर्थः । यज्ञो

धर्मात्मकोऽग्निहोत्रादिव्यक्त्यात्मकोऽहम् । एवंपा पित्रर्थं आह— पितृयज्ञरूपोऽहम् । औषधं सकलरोगनिवर्तेनात्मकैष्यज्य-रूपोऽन्नरूपो वा अहम् । मन्त्रः ऋगादिहम् । आर्घ्यं होम-द्रव्यं हविः । अग्निराहवनीयादिः । हुतं होमः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी० — इदमेवोपासनं विवृणोति— अहमिति । ऋतुः सङ्कल्पो देवताध्यानरूपः । यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । स्वर्वा पितृणामन्नम् । औषधं मनुष्याणामन्नम् । मन्त्रो येन दीयते सः । आर्घ्यं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्माद्दहमेवातस्तेषां विश्वतोमुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च पिता जनयिता अहमस्य जगतः, माता जनयित्री, याता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं, पवित्रं पावनं, ओङ्कारश्च, ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनु-मन्त्यभिमित्याह— किञ्चेति । पवित्रं पृथगेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मेत्याह— पावनमिति । वेदितव्ये

ब्रह्मणि वेदान्साधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणमृपादि । चकारादर्थान्-जिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पिता-महत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातृपितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते । यत्किञ्चिद्देवदेवं पवित्रं पावनं, तदहमेव । वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'पिताऽहमस्य' इत्यादौ न स्वस्वरूपेण पितृत्वादिभिमित्येत्येति ; अपितु पितृत्वादिरूपेण प्रति-पन्नानां स्वान्तर्गमिकत्वम् । तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभि-प्रायेणाह अस्म्येति । स्वावरेष्वपि तानि तानि कारणानीश्वर-कारीरार्णोति तन्नापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । धातृशब्दो हि स्रष्टृचेतनविशेषपरत्या प्रसिद्धः ; तत्तत्रात्र पौनःकृत्यमित्याहा-ङ्क्याह अत्रेति । गोवर्गीवर्धन्यायादिति भावः । एकस्मैव सर्वपितृत्वाद्यभावात् प्रतिनियतप्रवर्तनाय तत्रतत्रेत्युक्तम् । अत्रेति— पित्रादिसमभिव्याहृतत्वा दित्यर्थः । स्नेह्यादिसहपाठे हि चतुर्मुखपरतेति भावः । धातृवर्धनतत्कारणाद्विदारोत्पत्तिप्रयो-

जकत्वम् । वेद्यत्वमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् वेद्यपवित्रशब्दयो-र्विशेषणविशेष्यभावेन अन्यत्रः सम्भवन्प्रतीयमानो बाधकाभा-वात् तत्राज्य इत्यभिप्रायेणाह यत्किञ्चिदिति । वेदान्तस्यानन्तर-मभिधीयमानत्वात् पवित्रत्वसामर्थ्याच्च वेदवेद्यमित्युक्तम् । ननुसकनिर्देशाद्विशेषकामावाच्यं अनुक्तसमस्तवेदव्यसङ्ग्रहविषयो-ऽयमिति ज्ञापनाय यत्किञ्चिच्छब्दः । सङ्गोचकसंज्ञापरस्ववृ-दासाय पावनमित्युक्तम् । सम्प्रति सम्बन्धिनिर्यसामभ्युप-ताद्देवप्रतिसम्भन्धिनिर्देशरूपत्वज्ञापनाय वेदकश्चेत्युक्तम् । ऋक्सामयजुषां पृथगभिधानेऽपि तदनुप्रविष्टस्य प्रणवस्य पृथगुक्तिः किमभिप्रायेत्यत्राह वेदबीजभूत इति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा. ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. बी. ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— पिता जनकोऽहमस्य जगतः । माता चाहं धाता दाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यः, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यम् ; पवित्रं पावनम् ; ओङ्कारः “ ओमिति ब्रह्म ” [तै. उ-१।८।१] इति श्रुतेः । ऋद्भ्रजविशेषः । साम मन्त्रविशेषः । एवं यजुर्पन्त्रविशेषः ॥ १७ ॥

१ मिमीत इति माता । 'माह् माने' (धा. पा. जु. ६) तृच् (अथ. ३।१।१३३) चकारिणाथर्वणस्यापि सङ्ग्रहः । 'अहं यजुषि सामानि ऋचथायवैषाणि च ।' (ह. वं. २।११।१९) 'पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याग्निः पवित्रं हितम् । कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥' (स. भा. १।२।३४।९९) इत्यादिदर्शनात् ।

— अविगीता ।

८ वें. प्र. गि.— धाता पोषयिता । वेद्यं वेदितव्यं द्यो वेदाः । एवकारः ‘अहमेव’ इत्यवधारणार्थः ।
वस्तु । पुरतेऽनेनेति पवित्रं पावनं गङ्गादि । ऋगा- स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च ब्रह्मयेह जगतो यजमानस्य पिताऽस्मि जनकः सोऽहम् । माता चाहम् । धाता-
ऽन्वाधाता । यजमानश्चाहं ब्रह्मैव, ‘ब्रह्मणा हुतं’ [४।२४] इति पूर्वस्मिन्नितत्वात् । पितामहश्चाहं स्मार्त्तं आद्रे
त्रयाणामुपदेशात् । तत्र वेद्यं यज्ञरूपं चाहमेव । पवित्रं शोधनं प्रायश्चित्तादिरूपमहम् । उँकार इति मन्त्राणा-
मायुचार्यमाणः प्रणवाख्योऽहम् । तत्र ऋक्साम यजुरेव च- ऋक् पादबद्धं वाक्यं, साम गीतिश्रुतं वाक्यं,
यजुः पादगीतिभ्यां रहितं वाक्यम् । चकारोऽयर्वाङ्मरसां समुच्चायकः त्रयः सोऽहमेव ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अस्य जगतो मदात्मकस्य पवित्रं पावनम् । उँकारः अक्षरात्मकब्रह्मबीजम्, ऋगादिः
अहमेव पिता उत्पादकः । माता योनिः । धाता कर्मफल- वेदत्रयात्मा ॥ १७ ॥
दाता । पितामहो ब्रह्मा । वेद्यं सर्वज्ञानादिसाधनं वैद्यवस्तु ।

११ ती० भा० दी०— धाता कर्मफळानां विकर्ता, वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म, पवित्रं पावनं तप आदिकम् ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

१ श्रां. भा.— किञ्च— गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृता-
कृतस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमातार्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः, सुहृत्प्रत्युपका-
रानपेक्षः सन्तुष्टकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति, तथा स्थानं तिष्ठत्य-
स्मिन्निति, निधानं निक्षेपः कालान्तरोपमोभ्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम्,
अव्ययं शक्तसंसारभावित्वादव्ययम् । नह्यबीजं किञ्चित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्त-
तिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— गम्यतः सर्वव्यक्तत्वे हेतुन्तरमाह-
किञ्चेति । गम्यत इति प्रकृतिविलयान्तं कर्मफलं गतिरि-
त्याह— कर्मेति । पोष्टा कर्मफलस्य प्रदाता । कार्यकरणप्रपन्न-
स्याधिष्ठानमित्याह— निवास इति । शरीर्यते दुःखमस्मिन्निति
श्रुत्युत्पत्तिमाश्रित्याह— शरणमिति । प्रभवत्युत्पत्तिमाह—
श्रुत्युत्पत्तिमाश्रित्याह— उपसृजिति । कारणस्य कथमव्य-

यत्त्वमित्याशङ्क्याह— यावदिति । कारणमन्तरेणापि कार्यं
कदाचिदुद्देश्यति, किं कारणेन ? इत्याशङ्क्याह— न होति ।
मा भूतर्हि संसारदशायामेव कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्या-
ह— नित्यं चेति । कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्त्यतम-
व्यक्तिशून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति शिद्धवत्कृत्य विशि-
नष्टि— बीजेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— गम्यत इति गतिः, तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः । भर्ता धारयिता, प्रभुः शासिता,
साक्षी साक्षाद्दृष्टा, निवासः वासस्थानं वेष्टमादि, शरणं इष्टस्य प्रापकतयाऽनित्यस्य निवारणतया च
समाश्रयणीयथेतनः स चाहमेव; सुहृत् हितैषी, प्रभवप्रलयस्थानं यस्यकस्यचिदुत्पत्तिप्रलययोर्येत स्थानं
तदहमेव; निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपसंहार्य चाहमेवेत्यर्थः । अव्ययं बीजं तत्रतत्र
व्यग्रहितं यत्कारणं, तदहमेव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— गतिशब्दस्याग्रप्रधान्यायेन द्व्यपर-
त्वौचित्याद्यत्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्वमाह-
गम्यत इतीति । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु
तन्मर्थेषु बीजितेष्वपानुप्रति सम्बन्धिष्वपानुप्रो न वस्तुमुचितः,
धारणार्थत्वं च विमर्शिताद्योः प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह भर्ता
धारयितेति । प्रभुशब्दस्यात्र प्रभूततामात्रवत्त्वे ‘जगतः’

इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह शासितेति । साक्षा-
द्दृष्टेति— ‘साक्षाद्दृष्टिर्लोकायाम्’ [अथा. ५।२।१९] इति हि
साक्षिशब्दोऽनुशिष्यते । वासस्थानमिति—अत्र भावादि-
परत्वानौक्यादधिकरणार्थोऽयं वक्ष्यति भावः । गतिशब्देन
पौनस्कर्यनिरासाद्योक्तं वेष्टमादीति । गतिशब्दस्तु स्वर्गोदधि-
व्यादिगन्तव्यदेशपर उक्तः, तद्वद्देशानुभाष्यभोग्यपरो वा ।

शरणशब्दस्यात्र निवासशब्दनिर्दिष्टप्रदायचेतनपरत्वव्युदासायाह
इष्टस्येति । इष्टप्राप्त्यनिष्ठनिवारणयोर्थेच्छं प्रत्येकसमुदाया-
भ्यामन्यथाः । 'शरणं गृह्णन्निजोः' [अमरः १।१।५२]
इति पाठादत्र रक्षितुपरः शरणशब्दः । इति शेषीति—'शोभन-
हृदययुक्तो हि सुहृत्, शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति
भावः । यस्यकस्यचिदिति—न केवलं ब्रह्मादेरन्यत्वादेवां
यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । 'प्रभवः' इति व्यस्तं
परौक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेनाज्ञवाचनादितम् । 'प्रभवप्रलयस्था-

नम्' इति प्रसक्तत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यच्च प्रतीयते, तदत्र
निधानशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह निधीयते इति
निधानमिति । कर्माधीनं ल्युट्प्रत्ययः । एतेन निधानशब्द-
स्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अग्न्याहुत्प्रत्ययोजना निरस्ता ।
'प्रभवप्रलयस्थानं' इत्यस्योपादानविवक्षायां बीजशब्दः कारण-
मात्रपरः तस्योपादानपरत्वविवक्षायां बीजाधारस्थित्यादिदेशापा-
तः पूर्वं इत्यभिप्रायेणाह तत्रतत्रेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः । तथा हि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम् 'अथ
कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिरिति तद्वि गम्यते पापविमुक्तैः' इति । साक्षादीक्षत इति
साक्षी । तथाहि बाष्कलशाखायाम् 'स साक्षादिदमद्राक्षीचद्राक्षीचत्साक्षिणः साक्षित्वम्' इति ।
शरणमाश्रयः संसारभीतस्य । 'परं पराग्रणं' इत्याद्युक्तम् । 'नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं पराय-
णम्' [म.ना.उ.९।३] इति च । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम् । तथा हि
ऋग्वेदखिलेषु 'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः' इति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. टी.—गतिः कर्मफलमिति व्याख्यानं (सं.)
अपाकतुमाह—गम्यते इति । शरणमित्युक्तो भेदाधेयुक्तं मुमु-
क्षुभिरिति । अत एव गम्यत इत्यस्यावगम्यत इत्यर्थः ।
कृत एतत् ? इत्यत आह—तथा हीति । क्रियुज्यत इत्यपि
प्रभोऽप्याह्वयैः । साक्षीत्योदासीन्यं प्रतीयते, अत आह—
साक्षादिति । कृत एतदित्यत आह—तथा हीति । यद-
द्राक्षीत्साक्षात्साक्षिणः परमेश्वरस्य साक्षित्वं साक्षिशब्दप्रवृत्ति-
नित्तम् । तदुक्तम् 'साक्षात्प्रवृत्तिं संज्ञायाम्' [अष्टा. १।१।११]

इति । निवासशब्दागतायेत्या शरणशब्दार्थमाह—शरण-
मिति । संसारभीतस्येति मुक्तोपलक्षणम् । विष्णोर्मुक्ताय-
त्येव प्रमाणमाह—परमिति । परायणं मुक्तजानाश्रयः ।
तथापि निधानमिति पुनरुक्तिरित्यत आह—संहारिति ।
सर्वभूतानि 'प्रकृतिं यासन्ति' [३।३३] इत्युक्तत्वात् कथं
भगवति निधीयत इत्यत उक्तं प्रकृत्येति । अथमं प्रकृतिं
यान्ति पञ्चात्मत्र विधीयन्त इत्यर्थः । तत्कृतः ? इत्यत आह—
तथा हीति । विश्वकर्मणोश्चरे शुभ्रचक्षुः शुद्धचक्षुरिहम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—गतिरिति । गतिः कर्मफलम् । अर्ता पोष्टा । प्रभुः स्वामी । साक्षी प्राणिनां
शुभाशुभस्य कर्मणः । निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति । शरणं प्राणिनामार्तिहरम् । सुहृत्प्रत्युपकारा-
नपेक्ष उपकारि । किञ्च प्रभव उत्पत्तिस्थानं जगतः । प्रलयो यस्मिन्प्रलीयते सोऽहम् । जगत्सिद्धयस्मि-
न्निति स्थानमहम् । निधानं जगतो यत्कालान्तरोपभोगाय निधीयते तदहमिति । बीजं जगतः
प्ररोहणसमर्थपव्यं बीजमिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. मि.—गम्यत इति गतिः प्राप्यं वस्तु । अर्ता
भरणकृत् । प्रभुः शासिता । साक्षी शुभाशुभप्रदा । निवासो
वासस्थानम् । शरणं शीथेतेऽस्मिन्धुःखमित्यापन्नान्तिहृत् ।
सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षोपकारकृत् । प्रभव उत्पत्तिः । प्रलयो

नाशः । स्थानं स्थितिः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रल-
याधिष्ठानम् । बीजमुत्पत्तिस्थानम् । न व्येति तिष्ठत्यस्मा-
दित्यव्यं स्थिर्यधिष्ठानम् । 'अहमेव' इति पूर्वोणा-
न्वयः ॥ १८ ॥

९ व० त० ३०—किञ्च गतिः प्राप्यलोकादिरूपा ब्रह्मैव, तेन गन्तव्यमिति पूर्वसूत्रितत्वात् । अर्त्ता पोषक-
श्चाहम् । प्रभुः कलदश्च साक्षी कृताकृतवैश्वकत्वेन ब्रह्मरूपश्चाहम् । निवासो यागभूमिरहम् । 'शरणं गृह्णन्निजोः'
[अमरः १।१।५२] इति कोशात् यज्ञशाला चाहम् । सुहृत् यजमानस्य बन्धुवर्गः । प्रभवः कलस्योत्पादको देवता-
रूपः । प्रलयः पापानां नाशकश्च । स्थानं देशस्तथैक्षेत्रादिरूपः । निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति यूपचमसादिपात्रमहं
ब्रह्मैव । बीजं यवादि । अव्ययं पशुमातम् । नचाश्रयपदेन कथं पशुलोष इति वाच्यम् ; अव्येतीत्यव्ययं इति व्युत्प-
त्त्याऽनादिवेदोक्तम् 'मातो ह ज जिह्रे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः' [ऋक्सं. ८।४।१८।५ यजुस्सं. ३।१।८] इति श्रुतिश्च ।
अथवा ब्रह्मयज्ञे हि पूर्वमनुकृतत्वादालम्बनस्येतिप्रमाणेन तथैव तदुक्तम् । अव्ययं बीजं अपूर्वाख्यमहमेव । ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त. — गतिर्भोग्यादिफलरूपः । भर्ता पोषकः । प्रभुः समर्थः सर्वनिष्पत्ता । साक्षी द्रष्टव्यर्थः । निवासः स्थानं सर्वदेहस्वरूपात्मक इति । शरणं अग्रयदाता मृत्युप्रभृतिभय-
रक्षकः । सुहृद् अप्राधितहितकर्ता । प्रभवः प्रकर्षणं भवय-

स्मादिति जगत्सृष्टा । प्रलयः प्रकर्षणं लीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । स्थानं तिष्ठदस्मिन्निति स्थानं सकलाचारः । निधानं निधीयते स्थाप्यतेऽनेनेति निधानं, रक्षक इत्यर्थः । अन्यर्थं बीजम्, अविनाशि बीजं मूलकारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — गतिर्मुक्तप्राप्यं स्थानम् । भर्ता कर्मफलदानेन पोषकः । प्रभुः । अन्तर्धाम् । साक्षी कृताकृतावेक्षकः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादिः । शरणं रक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष उद-
कर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलयो लयस्थानम् । स्थानं स्थितिस्थानम् । निधानं कर्मफलसम्पन्नस्थानं कालान्तरे
फलप्रसवार्थम् । बीजं प्ररोहकरणं प्ररोहधर्मिणाम् । अन्यर्थं यावत्संसारभावितात् ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ! ॥ १९ ॥

१ शां. भा. — किञ्च — तपाम्यहपादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्खण्ड्यैः अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मि-
भिरुत्सृजामि, उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृज्यैः, पुनरुत्सृज्यामि मावृषि । अमृतं
चैव देवानां, मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत् यस्य यत्सम्बन्धितया विद्यमानं तत्, तद्विपरीतमसच्चैवाह-
मर्जुन ! । न पुनरत्यन्तमेवासद्गवान्, स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुष्टुप्तिभक्तिरिक्त्व-
पृथक्त्वादिविज्ञानैर्धर्मैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या. — इतश्च सर्वात्मने भगवतो न विव-
दितव्यमित्याह — किञ्चेति । ‘आदिस्थानाजते वृष्टिः’
[मनुः १।७६] इति स्मृतिमगृह्यम्याच्छे — कैश्चिदिति ।
वर्षात्सर्गनिग्रहावेकस्यैकस्मिन्काले विरुद्धावित्यसङ्गत्वात् ।
अष्टमिरिति । अमृतमेवेन चैवस्य निग्रहोत्सर्गावेककर्तृत्वावि-
रुद्धावित्यर्थः । यस्य कारणस्य सम्बन्धित्वेन यत्कार्यमभिव्य-
ज्यते तद्विह सदित्युच्यते, कारणसम्बन्धेनानभिव्यक्तं कारणमे-
वाभिव्यक्तानामस्त्वसदिति व्यवहिते तदेतद्विह — सदिति ।

शून्यत्वाद् व्युदस्यति — न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्तासत्त्वे
कार्यकारणत्वेना निरविष्टाना न तिष्ठतीत्यर्थः । तर्हि यथा-
श्रुतं कार्यस्य सर्वं कारणस्य वास्तव्यमास्थेयमित्यसङ्गत्वात् वा-
शब्देन निषेधितं — कार्येति । नहि कार्यस्याऽऽस्त्यन्तिकं सत्त्वं
वाचारम्भण्युतेः [छां. उ. १।१।४-६+६।४।१-४ । नापी-
तरस्याऽऽस्त्यन्तिकमसत्त्वं — ‘कुतस्तु खलु’ [छां. उ. १।१।२]
इत्यादिभूते रित्यर्थः । उक्तौ नान्यैर्भगवदभिरिविष्टुद्धीनां किं
फलं इत्यासङ्गत्वं सद्यो वा क्रमेण वा मुक्तिरित्याह — य इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा. — अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि; ग्रीष्मादावहमेव वर्षं निगृह्णामि; तथा वर्षास्वपि
चाहमेवोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च — येन जीवति लोको येन च प्रियते, तदुभयमप्यहमेव । किमत्र
बहुनोक्तेन ? सदसच्चाप्यहमेव — सद्यद्वर्तते, असद्यदतीतमनागतं च, सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्रस्तुशरीर-
तया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्तानामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया
तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसन्दधानाश्च मामुपासते त एव महात्मानः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं. — एवं ‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इति
वक्ष्यमाणकारणे लोके तत्तच्छब्दवाच्यतया प्रविधानां प्रकृष्ट-
पदार्थानां सत्तायाः स्वाधीनत्वप्रदर्शनम् ; अथ प्रवृत्तिपदार्थान्य-
सनेनोच्यते ‘तपामि’ इति । स्वरूपतस्तत्प्राप्तत्वाभावादितिष्टे
तद्वैयर्थ्ये अग्न्यादित्यादीति । आदिशब्देन अग्न्यादितस-
ग्रन्थविषया । एककर्तृत्वोर्विस्मयोः कालादिमेवेन व्यवस्थे-
स्विप्रमाणेन ग्रीष्मादाविति वर्षास्मादिति च । अत्र पञ्चैक्या-
दिरूपेणेति भाव्यम् । एवं रश्मिभिर्योऽपि प्राणः । ‘अहं
कतुः’ [१।१६] इत्युक्तस्य एतावतापियज्ञाधिप्राधिविदा-
ध्यात्पापिवैतदविषयेति चेत्तत् । अथ साधकबाधरूपेण संगु-

ह्योच्यते ‘अमृतं चैव मृत्युश्च’ इति । सृष्टिकारणभिधायिमृत्यु-
शब्दसहप्रयोगात् सृष्टिप्रतिष्ठापकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः । सुधा-
परत्वे तु विषेण सह पठितव्यम् ; अमृतसहपाठाच्च मृत्युशब्दस्य
वैतद्वत्त्वादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह — येनेति । त्रैकाल्य-
वर्तिसर्वसङ्गहेन उपसंहरपरतां दर्शयति किमत्रेति । अत्र सङ्घ-
न्दवदसङ्घन्दोऽपि भावान्तराभावादाहस्तुविशेषपरः, अन्यथा
अहमिति सामानाधिकरण्यायोगादित्याभिप्रायेणाह — यद्वर्तते
यदतीतमनागतं चेति । असङ्घन्दोऽत्र वर्तमानव्यविषयः ।
ननु प्रकारान्तरेणैव चेतनाचेतनादिविषयत्वमनयोः किं
नोच्यते ? इत्यत्राह सर्वावस्थेति । सर्वस्य भगवदात्मत्वं

हि प्रकृतम् ; त्रैकालिकसमस्तसङ्ग्रहौ चित्वाय वर्तमानत्वाद्वि-
वक्षायामपि विदचितोर्न त्यागः ; तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषवि-
शिष्टस्वरूपाविषयत्वात् । अथवा सर्वैत्यादिकम्, 'अहं कतुः'
[१।१६] इत्याद्युक्तकृत्स्नवाक्यार्थिकथनमनुष्येयम् । सर्वैता

दर्थान्यवचनं प्रकृतेनोपासनेन सर्वमयति एवं बहुधेत्यादिना ।
विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम् ; न पुनः प्रत्यक्षशापचमविभक्त-
लक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयत्नत्वस्मरणाद्य ज्ञानेनानुसन्धाना
इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—सत्कार्यमसत्कारणम् । 'सदभिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते नुबैः ।
असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इत्यभिधानम् । 'असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम्'
इति च भारते ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—अततो न्यायम्यत्वनुपपत्तेः 'सदसच्चाहं'
इत्युक्तमित्यत आह—सदिति । कार्यं सदित्युच्यते । अभि-
व्यक्तिरूपत्वादित्यनेन सदर्थित्यर्थस्य किपि कर्मणि रूपमेत-

दित्युच्यते । कारणमप्यव्यक्तरूपत्वादेव असच्छब्दितम् ।
कार्यकारणयोः सदसच्छब्दप्रयोगं च दर्शयति—असच्चैति ।
तस्मात्सदसतोर्विश्वस्माद्भावं परम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—तपाम्यादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरष्टौ मासान्वर्षं निगृह्णामि । पुनश्च कैश्चि-
द्रश्मिभिरष्टौ मासानुत्सृजाम्यहम् । अमृतमैवाहं देवानाम् । मृत्युश्च मर्त्यानाम् । यस्य यत्सम्बन्धितया
विद्यमानं तत्स- (च)- द्विपरीतमसन्न पुनरत्यन्तमेवासत्कार्यकारणे सदसती ॥ १९ ॥

८ जे. प्र. गि.—आदिश्यात्मना अहमेव तपामि तापं
करोमि निदाये । तदानीं चाहमेव वर्षं निगृह्णामि । वर्षाणु
च वर्षमहमेवात्सृजामि । येन लोको जीवति तदमृतम्,
येन जियते स मृत्युः ; तदुभयमप्यहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ?

सदसच्चाहम्, यद्वर्षेते तत्सत्, यदतीतमनागतं च तदसत्,
सर्वमपि वस्तुजातमहमेव । तस्मात्सत्वात्मकतया मनुपासनं
युक्तमेवेति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—अतः परं सृष्ट्यादिद्वारा सृष्ट्यादिसम्पादकत्वं "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्ति" [छं. उ. ५।३।३] इति अतिप्रामाण्यत्कममुक्तिद्वारत्वं च स्वस्यैवाहं तपामीति । तापनेन किं
भवतीति तत्राह । वर्षं निगृह्णाम्यष्टसु मासेषु । उत्सृजामि च चतुर्षु सूर्यात्मना वृष्टिं करोमि । तद्वाराब्रह्मजनात्
सृष्ट्यादिसम्पादकोऽहं यज्ञोपयोगित्वात् तथैतदुपास्यमुक्तम् । अमृतं जीवनम् । मृत्युः वर्षादेर्मृत्युस्तन्निग्रहणाभा-
हमित्यात्मप्रभवप्रलयावपि ब्रह्मवादेनाह । अन्यार्थिक वाच्यं हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप ! तस्मिन् शुद्धस्वरूपे ब्रह्मयज्ञे
सदसदप्यहं लोकप्रतीत्याभावमपि सर्वं ब्रह्मैवाहमिति पूर्वोक्तं विवृतं 'यदात्मकः प्रपञ्चोऽयं स एव हि पिता हरिः
जनको भगवान्स्वामी माता प्रकृतिरुत्तमा ॥ इति भावेन ब्रह्मैव सर्वरूपमुदीरितम् । यज्ञादिरूपं निबन्धे
ब्रह्मवादादुरोधतः' ॥ तदेवं प्रसङ्गान्महात्मनां भक्तानां सार्विकानां वृत्तिरुक्ता । ततो द्विविधानां ज्ञानमार्गायाणां
राजसांतां तामसानां च वृत्तिमुक्त्वाऽन्ते ब्रह्मवादिनां वृत्तिः सिद्धान्विता ; अथुना तेपामेव विशेषं दर्शयितुं
वेदार्थानभिज्ञानां काम्यकर्मकारिणां स्थितिं दर्शयन् गतिमाह ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—तपामि रसात्वादानये सर्वेषां तापं
करोमि । यदा तपामि तदा वर्षं रसात्मकं निगृह्णामि आक-
षामि स्वस्मिन् स्थापयामि । च पुनः तद्दानसमये पुनरुत्सृ-
जामि । अमृतं जीवनमक्षयम् । मृत्युश्च मृत्युरूपः । सत्

स्थूलं परिदृश्यमानम् । असत् सूक्ष्ममदृश्यम् । हे अर्जुन !
एतत्सर्वं पूर्वोक्तमहमेवेत्यर्थः । एवं बहुधा माष्टपासत इति
पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—अहं तपामि आदित्यो भूत्वा । अहं वर्षं वृष्टिः वां निगृह्णामि अष्टसु मासेषु कैश्चि-
द्रश्मिभिः, उत्सृजामि च चतुर्षु मासेषु कैश्चिदिति । अमृतं जीवनम् । मृत्युर्भरणम् । अमृतं देवानां वा, सत् साधु,
असत् असाधु, एतत्सर्वमहमेव । अतस्तेषां विषयतोमुखं मम भजनं कुर्वतां सर्वैकपेणाहमनुग्रहं करोमीति
भावः ॥ १९ ॥

उक्तस्वरूपाज्ञानिनां सकामानां केवलकर्मठानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् ।

त्रैविद्यां मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभागान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति ।

एवं हि त्रैधर्म्यमनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

‘एवं त्रयीधर्म’ इति शङ्कराचार्य—मधुसूदन—धनपतिसूरीतरटीकाकारसम्मतः पाठः ।

१ शां. भा.—ये पुनरज्ञाः कामकामाः—त्रैविद्या ऋग्यजुस्सामविदो मां वस्वादिवेव-
रूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः, यज्ञैरिष्टो-
मादभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं

१ नन्वेवं यदि बाह्यायागदिनापि ब्रह्मप्राप्तिः, तर्हि शिष्टोमादिविषयि किमन्यो याज्यः ? । अस्त्युपगमे भेदवादः; वासुदेव एवेति चेत्, कथं नापवर्गस्तेः ? तदर्थमुच्यते इत्यवतारयन्ति श्लोकमिममभिनवगुप्तपादाः । श्रवययवा विद्या त्रिविद्या । तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः । न तु तिस्रो विद्या अर्धतो इत्यण्प्रत्ययनिमित्तः ‘तद्वितार्थ—’ (अष्टा. २।१।९१) इत्यादिना समासः । ‘अत एवाण्प्रत्ययस्य लुगभावः’ इति महाभाष्ये (अष्टा. ४।१।८८) ॥ पूतं पवित्रं पापं येषां ते पूतपापाः । इदमत्र बोध्यम्—द्विविधं हि पापं सुकृतात्मकं दुष्कृतात्मकं च । सुकृतात्मकं यज्ञादि, दुष्कृतात्मकं च ब्रह्महत्यादि । यज्ञादि हि सुकृतमुन्नम्य स्वर्गादिलोकान् प्रापय्य पातयति, ब्रह्महत्यादि त्वधः पातयत्येवेति विशेषेऽपि पातयितृत्वसाभ्यादुभयमपि पातकमेव । अत एव च श्रुतौ पुण्यमपि पापेभ्योऽन्यत् इति दर्शितमेव प्राक् (४।२।१) । तत्र यज्ञादिरूपं सुकृतं पातनसाभ्येऽपि प्रथमसुभ्रमयतीति पुण्यमुच्यते; यथा चन्द्रिकासाम्येऽपि सुभ्रतः प्रकाशः पक्षः शुक्लशः, वस्तुगत्या तु सैसाभ्याहोपसपरिपत्नित्वात्तदपि पापमेव । अस्ति च तत्र हिंसारूपं प्रत्यक्षमेव दुष्कृतम् । न च यागीयहिंसाया वैधत्वात् न पापवमिति वाच्यम्; विधेः सकामपरत्वात्, हिंसायाश्च स्वरूपत एव पापत्वात् । तथा चोक्तं सात्वततन्त्रे—यज्ञे पशोरालम्बने नैव दोषोऽस्ति यद्वचः । अपि प्रवृत्ती राशिनां निवृत्तिस्तु गरीयसी ॥ (८।१।१) इति, ‘भयापि ह्यागमे हिंसा विहिता या विधानतः । सापि कासुकलोकानां कामिता फलसिद्धये ॥ (१।४।३) इति च । ह्यस्ये च यज्ञीयहिंसाया अपि दुःसर्कत्वम् ‘भो भो अजापते ! राजन् ! पशून् पश्य त्वया-ऽध्वरे । संज्ञापिताजीवसङ्घाभिर्धृतेन सहस्रशः ॥ एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वेषासं तव । सम्प्रतमयः कृदैरिच्छन्त्युत्थित-मन्यवः’ ॥ (भाग. ४।२।१०-८) ‘ये तु नैवविदोऽज्ञान्ता मूढाः पण्डितमानिनः । यजन्त्यविरतं देवान् पशून्हत्वा सुखेच्छया ॥ कामभोगावसाने ते न्नेच्छेत्स्यन्ति विनिश्चितम् ।’ (सा. तं. १।५।०) इत्यादौ । अतः स्वरूपतः पापमेव यज्ञादि, किन्तु वैधत्वेन प्रत्ययायजनकत्वात् उक्तमपि प्रदत्त्वाच्च तत्पूतत्वेन विशिष्यते । परमार्थतः पुण्यं तु ज्ञानमेव, तदुक्तं ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं’ [४।३।८] इति । तदेतदभिधान्याह ज्ञानदेवः—

य एवं दीक्षिताः सोमपीथिनो यज्ञारुपिणः । तैरजितं पुण्यसंघं पापमेवेत्येवेहि भोः ॥

वेदत्रयं विदित्वाऽथ यज्ञैरिष्ट्वा परशतैः । इष्टं विहाय मां मूढा वृणते त्रिदशालयम् ॥

कल्पद्रुमतले स्थित्वा नक्तकेन प्रसेविकाम् । सङ्गृह्य भिक्षितुं यान्ति हतभाग्या यथाऽन्यतः ॥

मासिद्वा शतशो यज्ञैस्तथेच्छन्ति त्रिविष्टपम् । पुण्यमेतत्कथं ? पार्थ ! पापमेव न किमिविदम् ? ॥

पुण्यात्मकेन क्षुरितेन दिवं प्रयान्ति पापात्मकेन च नरा नरके पतन्ति ॥

विन्दन्ति येन तु परं सुखमद्वयं मां पुण्यं पृथगतनय ! विद्धि तदेव शुद्धम् ॥ इति

२ स्वर्गं कृतस्यापि कर्मणः फलाभावात् इहावीर्णं पुण्ये क्षीणे स्वर्गाव्यवन्त एव, न तु साधनसौलभ्येऽपि तत्र कथमपि पुण्य-
सुपचेतुं शक्नुवन्ति । तदुक्तम्—‘इह कर्म कृतं लोकैर्भोक्तव्यं शुभरूपकम् । तत्र कर्म कृतं लोकैस्तदेव फलहीनकम् ॥’ (शुभ. पु. १।१।८।५३) इति ॥ अत एव ‘कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि । न चान्यत्किञ्चते कर्ममूलच्छेदेन भुज्यते ॥’ (म. भा. ३।२।६।१।२८) इति वक्ष्यते । ‘विशन्ति’ इत्यनेन च बलवद्भिः सुभैः प्रेरिताः कुन्ताः शत्रुशरीरमिवानिच्छन्तोऽपि देवदूतनो-
विताः सहसा प्रविशन्तीति तत्परावश्यं व्यज्यते । उक्तं नैतययातिना—‘तत्र स्थितं मां देवमुखेषु सक्तं कालेऽतीते महति क्षतिऽदितामपम् । दूतो देवानामवर्णोदुहस्रो लो ध्वंसेत्युबैरिः कुतेन स्वरेण ॥ एतावन्मे विदितं राजसिंह ! ततो अष्टोऽहं नन्दना-
त्क्षीणपुण्यः’ ॥ (म. भा. १।८।१।२०) इति ॥ अत्र ‘इहापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठं नात्यच्छ्रेयो वेदश्चते प्रमुखाः । नाकस्य छ्रेते तु सुकृते-
ऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥’ (मुं. १।२।१०) इति ध्रुतिः स्मर्तव्या ॥ ‘त्रयीधर्म’ इत्यपि पाठः ।—अभिगीता ।

पुण्यफलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव सुफिरिति दर्शयितुं सकामानां पुंसां संसारमवतारयति— ये पुनरिति । तिलो विद्या अभ्यस्यते विदन्तीति वा त्रैविद्या

वेदविदस्तदाह— ऋगिति । वत्सादीत्यादिशब्देन स्वतन्त्रये-
शानादित्या शब्दाश्च गृह्यन्ते । शुद्धकिल्बिषा निरस्तपाणा इति
यावत् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक-
मिमं विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तं प्रकरणे त्रैधर्म्यं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं
गतं चाऽऽगतं च गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते
गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं कचिच्छन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि स्वर्गप्राप्तिरपि भगवत्प्राप्ति-
तुल्येत्याशङ्क्याऽऽह— ते तमिति । पुण्ये स्वर्गप्राप्तिहेताविति
यावत् । प्रसिद्धयर्थो ह्यिहम् । त्रयाणां हौत्रादीनां वेदत्रय-

विहितानां धर्माणां समाहारश्चिन्मं तदेव त्रैधर्म्यं तदनुप्रपन्ना-
स्तदनुगता इति यावत् । कामकामानां गमनागमनद्वारा कामि-
तकलाप्तिश्चेद्विधमेव चेष्टितमित्याशङ्क्याऽऽह— गतेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितु-
मज्ञानां कामकामानां वृत्तमाह— त्रैविद्या इति । ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविधम् ; केवलं
त्रिविदिनिष्ठाः त्रैविद्याः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठाः ; त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदवैद्यं
मामेव ज्ञात्वाऽस्मिन्मात्रमद्भुत्कारिणकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्या मामेवोपासते । त्रैविद्यास्तु
वेदप्रतिपाद्यकेवलैन्द्रादियामविशिष्टसोमान् पिबन्तः पूतपाषाः स्वर्गादिप्राप्तिविरोधियापात्प्राप्तस्तैः केवलै-
न्द्रादिदैवैक्यतयाऽनुसंहितैर्यज्ञैर्वस्तुस्तत्तद्वर्णं मामिष्ट्वा तथावस्थितं मामजानन्तः स्वर्गगतिं प्रार्थयन्ते ; ते पुण्यं
दुःखासम्भिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति ; ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा
तदनुभवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रय्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गा-
दिकामाः केवलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनः पुनर्निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

४ चे. ता. चं.— ‘सदसबाहमर्जुन !’ इत्यस्यानन्तरं ‘त्रैविद्याः’
इत्यादिकमसङ्गतमिति शङ्कया पूर्वात्तरादुक्तप्रथमार्थं प्रदर्श-
यन्नसङ्गतमाह— एवं महात्मनामिति । महात्मनां ज्ञानिनां
भगवदनुभवैकभोगानामिति त्रिभिः ‘महात्मानस्तु’
‘ज्ञात्वा’ ‘अनन्यमनसः’ [१११२] इति प्रायुक्तस्मारणम् ।
‘अवजानन्ति’ [११११] इत्याद्यपेक्षया ‘महात्मानस्तु’
इत्यादेः विशेषकथनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तनादेर्मत्स्वरूपनिरूप-
कतया वृत्तमुक्त्वेत्युक्तम् । एवं निरूपितस्वरूपाणां तेषां
निरतिशयफलवीर्यादिकमभिसास्यमानं विशेषो भवितुमर्ह-
तीति तेषामेव विशेषं दर्शयितुमित्युक्तम् । अज्ञाना-
मित्यनेन ‘परं भावमजानन्तः’ [११११] इति प्रायुक्ता
एवात्र फलशुक्तयोगादिभिः प्रपञ्चयन्त इति सूचितम् ।
‘त्रैविद्याः’ इत्यत्र शङ्क्याविशेषप्रसिद्धया ‘त्रयीधर्मम्’ इति
वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च विद्यां विशिष्यन् समसाधये चाह ऋग्य-
जुर्वेदिति । तिलो विद्याः समाह्वता इति द्रष्टव्यम् । द्विगुसमासा-
त्वात् त्रिविधमित्येकवद्भावनपुंसकत्वे । ‘अकारान्तोत्तपदो

द्विगुः त्रिधां भाषयते’ इत्यस्य ‘पात्तादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः’
इत्यपवादः । ‘तदधीते तद्देद’ [अथा. ४।१।५९] इत्यणप्रत्यय-
विबक्षयाऽऽह त्रिविद्यानिष्ठा इति । सर्ववेदविषयत्वे विरो-
धात्कर्ममात्रविषयत्वज्ञानाया केवलशब्दः । तदेव विशदयति
न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इति । विषयव्यवस्थानाया पूर्वाक्तानां
महात्मनामपि वेदैकदेशसूतोपनिषत्तिष्ठतं सर्वस्यापि वेदस्य
तत्तद्द्वारा भगवत्परस्परस्वीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीन-
पुरुषाधिेशिविशेषाभिलाषतदुपायनिष्ठामात्रेण विशेषात्सिद्धान्ता-
न्तरनिष्ठत्वभ्रमं च व्युद्दस्यन्, केवलत्रयीनिष्ठवृत्तकल्याणाना-
वसरे तद्यवच्छेद्यमखिलं दर्शयति त्रय्यन्तनिष्ठा हीति । एतेन
प्रकरणान्तरेषु ‘चतुर्थीं विद्या’ इति मोक्षसाधनभूता त्रय्यन्त-
विधैवोच्यते इति दर्शितम् । यथाऽऽह जनकाया यज्ञवल्क्यः—
‘एषा तेऽस्मिन्क्षीक्रीं विद्या चतुर्थीं साम्प्रयायिकी’ [म. भा. १.१।३१८।२०] इति ‘चतुर्थीं राजशाहं । विधेया साम्प्रया-
यिकी’ [म. भा. १.१।३१८।३५] इति च ।

वेदप्रतिपाद्येति—कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महात्म-
नामपि विद्याङ्गकर्मगतसोमपानसद्भावात्तथ्यच्छेदायोक्तं **केवल-
न्द्रादियागशिष्टेति** । अथशशिष्टसोमपानस्यापमत्वाद्यागशिष्ट-
त्वोक्तिः । ‘स्वर्गोर्ति प्रार्थयन्ते’ इत्यनन्तरमभियानात्तत्प्रति-
बन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवात्र सोमपानस्येत्यभिप्रायेण **स्व-
गदिप्रसिद्धिबिरोधिपापाप्यूता** इत्युक्तम् । स्वर्गशब्दोप-
लक्षणाथैतन्नापनायादिशब्दः । पापस्य पुतल्वं नाम निरस्त-
त्वम् ; तदेव हि पुरुषस्य पुतल्वमित्यभिप्रायेण **पापाप्यूता**
इति निर्देशः । पापाप्यूता इत्यर्थः । स्वर्गाधिनिर्ता तत्त्वतो भगव-
ज्ज्ञानाभावाच्च साक्षाद्भगवज्जाजिनं भगवत्प्राप्तेः केवलन्द्रादि-
यागानामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य तज्ज्ञानाभावाच्च
तथा वैकल्पस्य ‘ये त्वन्यदेवताभक्ताः’ [९।१३] इत्यादि-
श्लोकत्रयेण वक्ष्यमाणत्वात्, ‘यैस्मैमिष्ट्रा’ इत्येतत्परमपुरुषस्य
स्वानुसन्धानमात्रमूलं वचः ; न पुनर्वैजमानानुसन्धानमूलमिति
ज्ञापनायोक्तं तैत्तिर्यादि **अजानन्त** इत्यन्तम् । अनुष्ठानस्य
फलकामनापूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि फलं देहीति देवतां
प्रति प्रार्थनम् ; अतः ‘इष्ट्वा’प्रार्थयन्ते’ इति क्रमोपपत्तिः । पुण्य-
क्रियातत्त्वस्यादृष्टयोर्लोकसामानाधिकरण्यायोगात् सुरेन्द्रलोकस्य
फलमात्ररूपस्य पावनत्वेनाश्रुतत्वात् प्रसूतदुःखासम्भिन्नत्वस्य च
श्रुतत्वात्पुण्यप्रतिक्षेप्यपापकारयैदुःखनिवृत्तिपरोऽयं पुण्यशब्द इत्य-
भिप्रायेणोक्तं दुःखासम्भिन्नमिति । पुण्यसाध्यसुखमयत्व-
लक्षणायां वा दुःखनिवृत्तिरपेक्षिदा । पुण्यसाध्यत्वलक्षणायां
त्वर्थः पुनर्भक्तिः स्यात् । ‘सुरेन्द्रलोकं प्राप्य’ इत्युक्तेऽपि पुनः
‘दिवि’ इति निर्देशो विचित्रभोगाश्रयतत्त्वदान्तरप्रदेशविशेष-
विषयो भवितुमर्हतीति तत्रतत्रैयुक्तम् । दिव्यानिमि मोहन-
त्वायभौमभोगवैलक्षण्यकथनम् । दिव्यानुदिविभवान् ; देवभो-

गान् देवानां भोग्यानित्यर्थः । देवभोग्यपशुपुत्रोडाशादिभौम-
व्यवच्छेदार्थं च दिव्यशब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालतथ्य
परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजिभ्यः संविमजन्ते । अन्नन्ति
भुञ्जते, अनुभवन्तीत्यर्थः ।

भुक्त्वेति क्षान्त्यर्थः । ‘विशालम्’ इत्यनेन भौमभोगापेक्षया
पृथुत्वसूचनम् । **स्वर्गलोकं भुक्त्वेति** स्वर्गलोकसम्भवात्
भोगाननुसृत्येत्यर्थः । नहि स्वर्गानुसन्धानादन्धकपुण्यान्तरिक्षायः ;
कर्मशेषेण विशिष्टजात्यादिप्राप्तिः क्षूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं
तदनुभवहेतुसूत इति । एतेन ‘स्वर्गोऽपि पातभीतस्य’
[वि. पु. ६।५।१०] इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भूलो-
केऽप्यस्थिरत्वं द्योतितम् । एवंशब्दाभिप्रेतान् प्रकारेण त्रयीश-
ब्दस्य तत्र सङ्कोचः, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति **एवं त्रय-
न्तसिद्धज्ञानविधुरा** इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षा-
नुगुणस्यापि धर्मस्य प्रकारविशेषात्पुनरावृत्तिहेतुत्वमिति ज्ञाप-
नायैः । पूर्वैः कामशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह **काम्यस्व-
र्गादिकामा** इति । मोक्षस्यापि फलतया काम्यमानत्वात्
तोऽत्र सङ्कोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन त्रय्यन्तसिद्ध-
स्वाभिभूतपरमधर्मराहित्योक्तिः । गतं चागतं च गतागतं, तदेव
लभन्ते । नहि गमनागमनमात्रं दोष इत्यत्राह अहरेति । अनु-
भवदशायागम्यत्वात्, ‘यथा पशुरेवं स देवानाम्’ [बु. उ.
१।६।१०] इति प्रक्रियायाऽतिशयितव्यादिदुःखानुसन्धानेन
दुःखत्वम् ; तस्य चास्थिरत्वात्पुनरावृत्तिदुःखतत्त्वम् ; तत्प-
र्ययसंगमे तु दुःखतत्त्वम् ; घटीयक्षणायेन पुनरावृत्त्यधीन-
गर्भवासन्याधिनिरयादिसम्भवं तु दुःखं वस्तुमपि दुस्तहम् ;
तच्चसङ्ख्यातप्रवहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद्वरमिति दर्शयति—त्रैविद्या इत्या-
दिना ॥ २० ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘सदसच्चाहमजुंज’ [९।१६] इति
विज्ञानस्योपसंहृतत्वादुत्तरस्यासङ्गतिमात्राद्धाह—**तथारीति** ।
‘अहं ऋतुः’ [९।१६] इत्यादिना सर्वकत्वादिभोक्तृत्वं
यदुक्तं भगवत्तत्त्वसदिति वक्ष्यामीति गुह्याभिनिधना यदि सर्वत्र
भोक्ता भगवान्, तर्हि किं भागवतानां त्रैविद्यानां च फलसाम्य-

मेव ? इति पृष्टस्येदमुत्तरमित्याशयः । तथापि सर्वत्र भगवतो
भोक्तृत्वेऽपि मद्भजनं भागवतैरनुष्ठितम्, देवतेति पित्राशुप-
लक्षणम् ; त्रैविद्यायनुष्ठितादसङ्कल्यफलम् । इत्यादिना श्लोकत्र-
येण ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— त्रैविद्या इति । त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां सर्वेश्वरं सोमपाः सोमयाजिनः
पूतपापाः क्षालितकर्षपा यज्ञैरभिष्टोमादिभिर्निष्ठाऽऽराध्य स्वर्गंति स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्त आशासते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमपश्रन्ति भुञ्जते दिव्यान्प्राकृतादेवभोगान् ॥ २० ॥

त इति । ते स्वर्गिणो विशालं विस्तीर्णम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं यथोक्तेन प्रकारेण
त्रयीधर्मश्रुत्यनुसामवेदोक्तधर्मनुप्रपन्ना आश्रिता गतागतं गमनागमनं विषयात्काम्यात्कामयन्त इति
कामकामा लभन्ते प्राप्तुवन्ति ॥ २१ ॥

८ वें. प्र. जि.— एवम् ‘सततं कीर्तयन्तो माम्’
[१४] ‘ज्ञानयज्ञेन’ इति श्लोकद्वयेन [१५] सप्र-
कारं भगवदुपासनाभ्युक्तानि, तेषु केनापि प्रकारेण भगव-

न्तमहर्षासीनानां केवलकाम्यकामादृष्टाविना जन्ममृत्युप्रवाहो
दुर्निवार इत्याह द्वाभ्याम्— त्रैविद्या इति । ऋग्यजुःसामवे-
दाख्यस्तिस्रो विद्या जानन्तीति त्रैविद्याः । ‘त्रयीधर्ममनु-

प्रपन्नाः ' इति हि वक्ष्यति । केवलं त्रयीनिष्ठाः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इत्यर्थः । यज्ञैरभिष्टोमादिभिः सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपं मामिष्ट्वा तद्रूपेणावस्थितं मामज्ञानतोऽपि वस्तुतो मां पूजयित्वा अभिमुख्य भूत्वा सोमं पिबन्तः, तत एव पूतपापाः शोषितस्वर्गविरोधिकलमपाः सन्तः स्वर्गंति ये प्रार्थयन्ते, न तु सत्त्वशुद्धिम् ; ते पुण्यं दुःखासन्निभं सुरेन्द्रलोके प्राप्य, तत्र दिवि दिव्यान्मानुष्यान्देवभोगानश्नन्ति शुजन्ते ॥ २० ॥

ततश्च ते तं काम्यपुण्यफलं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं सुखा, तद्गोचरजनके पुण्ये क्षीणे सति तदेहनाशानुनन्देह-ग्रहणाय मत्स्यलोकं विशन्ति, पुनर्गर्भवासादियातना अनुभवन्तीत्यर्थः । एवं त्रयीधर्मं वेदत्रयोक्तं काम्यं कर्मेवानुपपन्नाः पुनः पुनः कुर्वाणाः, न तु त्रय्यन्तसिद्धज्ञानधर्मनिष्ठा इत्यर्थः । कामकामाः स्वर्गकामाः गतागतं जन्ममृत्युप्रवाहकृपातायात् लभन्ते ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— त्रैविद्या इति । त्रिगुणात्मकत्रिवेदविद्यायां निष्णाताः, तथा च त्रिगुणकर्मकारिणः तथाविधैरेव यज्ञैस्तत्तदेवताविशेषं समाराध्य वस्तुतस्तत्राहमेवेति मामित्युक्तम् । स्वर्गंति प्रार्थयन्ते । स्वर्गंतिमित्यु-पलक्षणं कर्मानुगुणलोकानाम् । तथाहि निबन्धे— 'सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथा श्रुतिपरः कृती । स्वर्गलोक-स्वस्य सिद्धयेद्विमानैस्त्रीभिरावृतः ॥ पुण्यस्य तु तिरोधाने पतत्यर्वाकिशरास्ततः । पुण्यशेषं समादाय समीची-नेषु जायते ॥ राजसं कर्म कुर्वाणो मेवादिमुखभागभवेत् । तामसं कर्म कुर्वाणोऽप्योलोके सुखभागभवेत् ॥ राजसं सात्त्विकं कुर्वन् रैत्यसौंषु जायते । राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ वृद्धिद्वाराऽज्ञरूपः स रेतोयो-निषु जायते । तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते । राजसं कर्म कुर्वाणो भूतादिसुखमाप्नुयात् ॥ तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिसुखभागभवेत् । सर्वेषां पुनरावृत्ति-स्तथा कर्म पुनर्भवः' इति । तदाह—'क्षीणे पुण्ये' इति । न तु क्षीणे लोके "तद्यथेह कर्मजितो [चितो] लोकः क्षीयत एवमेव अयुः पुण्यजितो [चितो] लोकः क्षीयते" [छां. उ. ८।१।६] इति श्रुतिस्तूपचारमात्रम् । एवं त्रयीधर्मपराः कामकामा गतागतमवाप्नुवन्ति जन्ममरणपर्यायैर्मनुभक्तौ गुणप्रवाहमार्गे पतिता भवन्ती-त्यर्थः । अयं जायस्व त्रियस्वेति तृतीयो दुष्टोऽधर्म - (गुण -) प्रवाहमार्गं उक्तः, तत्र अधर्मप्रवाहमार्गे जीवा नाङ्गीकृताः केनापि स्वरूपेण; किन्तु माययेति सिद्धान्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त. — एवं बहुप्रकारं यत्स्वस्वरूपधृक् तदज्ञात्वा ये यज्ञादिकमन्यथा कुर्वन्ति सकामास्ते जन्म-मरणत्सके संसारे तिष्ठन्तीत्याह द्वाभ्याम्— त्रैविद्या इति । त्रैविद्याः वेदत्रयीनिरुक्तिकर्मकर्तारः । सोमपाः यज्ञेष्वामृत-पाताः । पूतपापाः कर्मिणां पापसम्भवाद्विभूतकलमपाः । यज्ञैरेव वा विभूतकलमपाः । मां यज्ञैरिष्ट्वा मदाज्ञारूपत्वेन भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकवमज्ञात्वा तत्स्वरूपं चाज्ञात्वा स्वर्गंति

इन्द्रादिलोके प्रार्थयन्ते ॥ २० ॥ ते पुण्यशालं सुरेन्द्र-लोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे स्वर्गलोकं विशालं सत्त्व-विषयभोगयोग्यं सुखा भोगेन पुण्ये क्षीणे सति मत्स्यलोकं विशन्ति, प्राणवन्तीत्यर्थः । एवं प्रकारेण त्रयीधर्ममिष्टं परि-त्यज्य कामकामाः सन्तोऽनुपपन्नाः गतागतं जन्ममरण-त्मकप्रवाहं लभन्ते प्राणवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— ये पुनरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न भजन्ते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नु-वन्तीति शृणु— त्रैविद्या इति । तिस्रः ऋग्यजुस्सामरूपाः विद्या येषां ते त्रिविद्याः, त एव त्रैविद्याः । सोमपायिनाः याज्ञिकाः यज्ञैरभिष्ट्वा स्वर्गंति फलं प्रार्थयन्ते दिव्यान् अप्राकृतान् सङ्कल्पमात्रोपपन्नान् दुःखा-सन्निभान् ॥ २० ॥ त्रयी वेदत्रयी तस्याहुक्तं धर्मं त्रयीधर्मं काम्ययज्ञं कामकामाः विषयकामुकाः गतागतं यातायातं सातत्येन लभन्ते । तथा च श्रुतिः—'दुःखा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति" [सं. उ. १।२।७] इति । अष्टादशेति— षोडशस्त्रिंशः यज्ञमानः पत्नी चेति द्वौ ॥ २१ ॥

निष्कामानामनन्यभक्तानां भगवद्भजनमेव सर्वसिद्धिकरम् ।

अनन्याश्रित्यन्तो मां ये जनाः पर्थुपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः— अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायण-
मात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्ध्यासिनः पृथुपासते, तेषां परमार्थदर्शिनानां
नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेम-योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं, क्षेमस्तद्रक्षणं, तदुभयं वहामि
प्रापयाम्यहम् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' [७।१८] 'स च मम प्रियः' [७।१७] यस्मात्, तस्मात्ते
ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति ।

२ आ. शां. व्या.— फलमभिसन्धाय त्वामेवाऽऽरा-
धयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां कथं योगक्षेमौ
स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह— ये पुनरिति । 'तेषां योगक्षेमं
वहामि' इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । येभ्योऽन्यो न विद्यत इति
व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह— अपृथगिति । कार्यस्यैव कारणे
तादात्म्यं व्यावर्तयति— परमिति । अहमेव वासुदेवः
सर्वोत्तमः, न मतोऽन्यद्विदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यञ्चं सदा

ध्यायन्त इत्याह— चिन्तयन्त इति । प्राक्तनान्यावत्स्य
सुखयानधिकारिणो निर्दिशन्ति— सन्ध्यासिन इति । पृथुपा-
सते परितः सर्वतोऽजबन्धिततया पश्यन्तीत्यर्थः । नित्याभि-
युक्तानां नित्यमनवरतादरेण ध्याने व्यावृत्तानामित्याह— सत-
तेति । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । तत्रापुनरुक्तमर्थमाह— योग
इति । किमर्थं परमार्थदर्शिनानां योगक्षेमं वहति ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— ज्ञानी त्विति । अतस्तेषां योगक्षेमं वहामीति सम्बन्धः ।

१ शां. भा.— नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान्, सत्यमेवं वहत्येव; किन्तु
अयं विशेषः— अन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु ना-
ऽऽत्मार्थं योगक्षेममीहन्ते; न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति, केवलमेव भगवच्छर-
णास्ते; अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहति— इति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं
वहति भगवानिति विशेषणमवगम्यमाणः शङ्कते— नन्विति ।
अन्येषामपि भक्तानां भगवान्योगक्षेमं वहतीत्येतद्वक्तो करोति—
सत्यमिति । तर्हि शक्येष्टानिषु च विशेषो नास्तीति दृच्छति-
किन्त्विति । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विज्ञोति— अयमित्या-

दिता । योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् ।
आत्मविदां स्वायं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयन्ति— न
होति । गृद्धिरपेक्षा कामना, तामित्येतत् । ज्ञानिनां तर्हि सर्वत्रा-
नास्थेत्याशङ्क्याऽऽह— केवलमिति । तेषां तदेकधारणत्वे फलित-
माह— अत इति । इतिशब्दो विशेषशब्देन सम्बन्धयते ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— महात्मानस्तु निरतिशयप्रियरूपं मच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न
पुनरावर्तन्ते इति तेषां विशेषं दर्शयति— अनन्या इति । अनन्याः अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्म-
धारणलाभान्मच्चिन्तनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पृथुपासते सर्वकल्याणसुणान्वितं
सर्वविधुत्तियुक्तं मां परितः उपासते अन्वन्मुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां मयि नित्याभियोगं
काङ्क्षमाणानामहं मत्प्राप्तिलक्षणं योगं अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं च वहामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— उपायस्यापि सुखरूपतया फलस्य च
नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दतया महात्मानां विशेषोऽभिधीयत
इत्याह महात्मानस्त्विति । अनन्यत्वविशेषणवशाच्चिन्तनस्य
निरतिशयसुखरूपत्वसिद्धिः । 'मां' इत्यादिना योगक्षेम-
शब्दविवक्षितमुक्तम् । यद्यपि 'ये स्वन्यदेवताभक्ताः' [१।२३]
इति वक्ष्यमाणवैशेष्येणान्यदेवताप्रतीतिः, तथापि प्रकृत-
काम्यव्यवच्छेदादर्थत्वाद्वाप्यायसहचरं ततोऽन्यत्फलं व्यवच्छेदं
अनन्यशब्दः । अत एवैकत्वानुगम्यमानपरस्परं चायुक्तमिति दर्श-
यति अनन्यप्रयोजना इति । तत्र हेतुमाह मच्चिन्तनेन
विनेति । 'अनन्याच्चिन्तयन्तः' इति समभिव्याहारसामर्थ्या-
च्चिन्तनादस्यैव निषेधसिद्धिः । निर्विशेषस्य जनशब्दात्प्रा-
कृतिगणतुल्ये जने प्रयोगात्तद्व्यवच्छेदाय प्रकरणसिद्धयुक्तं ये

महात्मानो जना इति । ये महात्मानो जायन्ति तेषामेव हि
जननसाफल्यमिति भावः । 'पृथुपासते' इत्यत्र प्रयुक्तस्य परी-
त्यस्योपसर्गस्य नैरर्थक्यायोगात्तदर्थं परित इति विवक्षिते तस्यैव
प्रमाणान्तरसिद्धिविशेषं दर्शयति सर्वकल्याणेति । प्रतीकोपा-
सनव्यवच्छेदादिमिदमुक्तमित्यभिप्रायेणाह अन्यूनमिति ।
अखण्डितगुणविभूतिकमित्यर्थः । अत्र 'अहं' इत्यनेन परमो-
दारत्वसौशील्यादिगुणविवक्षा । नहि मोक्षकाङ्क्षिणामानुषङ्गिक-
भोग- (प्राधान्येऽ) प्रदातेऽपि मोक्षानुपयुक्तशरीरशान्तादिकषो
योगक्षेमौ दातव्यावित्यभिप्रायेणाह मत्प्राप्तीति । अलम्ब-
लामो योगः; लम्बरक्षणं क्षेमः । सहाहारायैवादेकमङ्गावः ।
वहामि ददामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— अनन्याः अन्यवचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमखिलेषु—“ सर्वे परित्यज्य मनोगतं यद्दिना देवं केवलं शुद्धमाद्यम् । ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ति” इति । ‘ कामं कालेन महता एकान्तित्वात्समाहितैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभासन्दृश्यमण्डलः’ इति मोक्षधर्म [म. भा. १२।३६६।२४।५] । नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दौ.— ‘ अद्वैतज्ञानिनोऽनन्याः ’ इति प्रतीति-
निरासार्थमाह— अनन्या इति । अविद्यमानमन्येषां ते
अनन्याः । तच्च ‘अनन्याश्चिन्तयन्तो मां’ इति प्रसङ्गाच्चिन्तनीय-
मिति लब्धे अन्यवचिन्तयित्वेति सिध्यति । प्रतीत एवायैः किं
न स्यात् । इत्यत आह— तथा ह्येति । ‘देवमेव विदन्ति’
इत्यनेन ‘योगक्षेमं वहाम्यहं’ इत्युक्तार्थं भवति । अत्रैव काम-

मित्यागमान्तरम् । प्रभया सन्दर्श्य मण्डलं स्वल्पं सत्यायौ
तथोक्तः । दरीनस्य योगक्षेमसाधनत्वं प्रसिद्धमेव । ‘नित्याभि-
युक्तानां’ इत्यस्यापवादविषयाणां मित्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थ-
माह— नित्यमिति । सर्वतः सर्वदिग्मन्देशे । शरीरेन्द्रियमनो-
भिर्वा युक्तानां भगवति सेवोयुक्तानाम् ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— न विद्यते मत्त ईश्वरादन्य उपास्यो येषां तेऽनन्याश्चिन्तयन्तो ये नराः
पर्युपासते तेषां मयीश्वरे नित्याभियुक्तानां योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं वहामि विमर्ष्यहम् ॥ २२ ॥

८ वें. प्र. गि.— मद्भक्तास्तु न तथेत्याह— अनन्या
इति । अनन्याश्चिन्तयन्त इति त्रैताद्वैतभावनासुखभयेषा-
मपि प्रायुक्तानां निर्देशः, तत्र द्वैतभक्तपक्षेऽयमर्थः— न
विद्यते मदन्वो भवनीयः प्राप्यः काल्पणीयश्च पुरुषार्थो येषां
ते अनन्याः मन्विन्तेन विना आत्मधारणाभ्यामात्म्यां निरन्तरं
चिन्तयन्तः सन्तो ये जनाः परितः सर्वदा उपासते, नित्या-
भियुक्तावामनवरत्नमभिष्टानां तेषाम् । योगक्षेममिति द्वन्द्व-
कृत्यर्थः । सत्प्राप्त्युपराट्त्तिकरूपमष्टाधिकं योगक्षेमं शरीर-
यात्राघर्षधनादिभ्यस्तत्परिपालनरूपमेहिकं योगक्षेमं च तैर-
प्राप्यैवमप्यहमेव वहामि प्राप्यामि; ऋणमिव तदीययोगक्षे-
मभारमहं विमर्सीति वा, ‘ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयात्प्राप्त-
मेति’ इत्युक्तेः । यथा हि मद्भक्ता मां विना क्षणमप्यात्म-
धारणं न लभन्ते, तथाऽहमपि तान्विना क्षणमप्यात्मधारण-

मलभमानस्तदीयसकलयोगक्षेमनिर्वाहको भवामि, ‘ये यथा
मां प्रपद्यन्ते तस्समैव अजगद्यहम्’ [४।११] इति मम
स्वामात्मादिति भावः ।

अद्वैतभक्तपक्षे तु— न विद्यतेऽन्यो भेददृष्टिविषयो येषां
तेऽनन्याः ‘वास्तुदेवः सर्वः’ [७।१९] इति सर्वोद्वैतदर्शिनः
स्वात्मानमेव मां चिन्तयन्तो ये जनाः सकलजन्माः पर्यु-
पासते सदाऽनुसन्धत्ते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेममहं
वहामि, ‘ज्ञानी त्वास्मैव’ [७।१८] इति प्रायुक्तमेव
तदीययोगक्षेमो मदीयामेव भवत इत्यर्थः । यद्यपि सर्वथा-
मपि योगक्षेममखिलरक्षको भगवानेव वहति, तथाचेत्तेषां
प्रयत्नस्यैवाद्य तद्वारा वहति । ज्ञानिनो तु तमनुत्प्राप्य स्वय-
मेव वहतीत्येतत् ‘अहं’ इत्यनेन सूचितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दौ०— मद्भक्तास्तु मदनुग्रहेण कृतार्था भवन्तीत्याह— अनन्या इति । अनेदमाकृत्यम्— भावता
मार्गत्रयं स्वत उद्भाविताम्, मनसा वाचा स्वरूपेण चेति; तत्र स्वप्रान्दर्यं मार्गद्वयं प्रकटितं मर्यादरूपं पुष्टिरूपं
च; तत्र येषां जीवानां देवानां मर्यादायामङ्गीकारस्तेषां साधनक्रमेणैव भगवत्प्राप्तिः । यथाऽऽपुरावेतिनामपि
मुक्तिं ददत्स्वरूपं दृष्टवतो मुयुक्तादन्य दोगवर्णनपूर्वकं तद्वह्निप्रामित्त्यजन्यमस्ति स्वप्राप्तिकथनम् । येषां च
पुष्टिमार्गमार्गं तेषां केवलानुग्रहेणैव न साधनापेक्षयेति निश्चयः, यथा ब्रजविस्थितानाम् । तत्र तत्राङ्गीकारे
चेच्छैव हेतुः स्वतन्त्रेच्छावाप्त्यनियम्यता । तथाच साधनवाक्यान्यत्र मर्यादामार्गपराणि । तत्राङ्गीकृतानां
तथैव प्रवृत्तिः फलं च । पुष्टिमार्गे त्वङ्गीकृतानां ‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्दिह ॥ यत्कर्मभिर्प्रेतपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मैर्धनैर्भित्तिरैरेपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जना ॥’ [भाग. ११।२०।१९-३२] इति भगवद्वाक्यैर्ज्ञानाद्विषयनरहिता-
नामेव भक्तिकथनम् । मद्भक्तेः कल्पतरुवत्भावत्वेनेतरसकलसाधनासाध्यसाधकत्वोक्तेश्च; नेतरसाधनसापेक्षता
भक्तौ । ‘भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं’ इति वाक्येऽपि मुक्तिसाधनपूर्णा-
नामपि भागवान्मे भक्तिप्राप्तिरदाने चाप्राप्तिरिति निरूपणादप्यनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं भक्तौ निश्चीयते । उक्त-
मार्गद्वये चाङ्गीकारोऽनुग्रहेणैव न मर्यादामार्गेऽपि भक्तेः साधनवर्गैकसाध्यत्वम् । अन्यथा जायसव क्रियसेति
तृतीयमार्गे एवाङ्गीकारं कथं न कुर्वत् ? । पुष्टौ साधनानां व्यभिचारदेव न हेतुत्वं, मर्यादायां न तथेति इद-
मेव स्पष्टीभवियति । ये जना मदीया अनन्या भावान्तररहिताः (साधनान्तररहिताः) भावान्तरतया देवा-

न्तरविषया फलान्तरविषया मार्गान्तरविषया च तद्रहिताः मनुप्रमैकलभ्यमक्तिमन्तः सां पुरुषोत्तममेव चिन्तयन्तः मर्यादापुष्टिमार्गीयाः मनुक्तमार्गेण मातृपासते सेवन्ते तेषां नित्यमेवाभितो युक्तानां सम्बद्धानां योगक्षेममिति । योग इह लोके सेवोपयोगार्थं धनधान्यवस्त्रादिलाभं, क्षेमं चायुशात्यन्तिकं श्रेयो मोक्षलक्षणं वहामि साधयामि ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— अथ ये पूर्वोक्तसर्वस्वरूपं सर्वशालयुक्तं ज्ञात्वा सर्वं परित्यज्य मां भजन्ति, तेषां सर्वमहमेव कोमि, त उच्यते इति तत्स्वरूपमाह— अनन्या इति । अनन्याः न वियते अन्यो लौकिकालौकिकादिषु प्रार्थ्यत्वेन येषां, वा मत्सेवनातिरिक्तं फलं येषां ते तथाभूताः सन्तो मामेकं चिन्तयन्तः सर्वतो मनोनिरोधेन मां स्मरन्तो ये दुर्लभा जनाः जन्मभाजो मत्सेवार्थकजन्मज्ञानवन्तः पुरुषा-

सते परितः सर्वात्मभावेन ते वन्त इत्यर्थः । तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यस्वरूपस्य मम सेवनपरिणां मम नित्यमभियुक्तानां सम्मतानां योगं तेषां धिधनादिसम्पत्तिलाभं सेवने मद्योगं वा, क्षेमं तापालनं भक्त्युत्पत्तीकरणार्थकं मद्राव रूपं वा अहं पुरुषोत्तमः वहामि पालयामीत्यर्थः । वहनोक्त्या तद्वशक्तौ स्वशक्त्या विभिनो न तत्करोमीति व्यञ्जितम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० द्वी०— एवं कर्मिणामावृत्तिं फलं चोक्त्वा भक्तानामपि मद्रजनेनैव सर्वसिद्धिरित्याह— अनन्या इति । नास्ति अन्य उपार्यो येषां, अहमेव भगवान्वासुदेव इति अमेदेन चिन्तयन्त इत्यर्थः । ये जनाः पुरुषास्तते परितः साकल्येन कारुण्येनाद्वैतदृष्टयेत्यर्थः । उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनाम् । योगः अप्राप्तस्य अन्नादेशयोगभूमिकाया वा प्रापणम् । क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं, तत् द्वयं अहमेव वहामि निर्वहामि । तैरन्नाद्येषु वा योगमूषिष्वर्ध्वोर्ध्वभूमिलाभार्थं वा चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां मद्रभिरत्वात्सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ [७।१८] इति ॥ २२ ॥

भगवद्रूपान्यदेवतानभिज्ञानिनां तच्चक्रकानामभःपतनम् ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्, तद्रक्ताश्च त्वामेव भजन्ते, सत्यमेव— ये इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धया-

१ अत्रामिनवगुणपादाः— येऽपि च नामवेयान्तरं रासते, तेऽपि मामेवोपासते । नहि ब्रह्मव्यतिरेकि किञ्चिदुपास्यमस्ति । किन्त्वविधिनिमित्तं विशेषः । अविधिरन्यो विधिः । नानाप्रकारैर्विधिभिरहमेव परब्रह्मसात्त्वभावो याज्य इति । न तु यथाऽन्यैर्देवान्तरदूषणसमुपाजितमहापातकमलोभसैन्यां कथातम्— अविधिना दृष्टविधिनेति । एवं हि सति मामेव यजन्ते, सर्वे यज्ञानां चाहमेव भोक्तिं स्वयमानसेवदसमञ्जसीभवेदित्यलं कथमकलिलैः साकं संज्ञापेन ॥ अस्मद्वरवस्तु निरुपयन्ति— अग्न्या स्वात्मव्यतिरिक्ता भेदवादन्येन ब्रह्मस्वभावहीनैव काचिद्वदेति गृहीत्वा तामेव यजन्ते, तेऽपि वस्तुतो मामेव स्वात्मरूपं यजन्ते, किन्त्वविधिना— दृष्टेन विधिना, भेदमहग्रूपेणेति ॥ अत एवाह— न तु सां स्वात्मानं तत्त्वेन देवतारूपतया मोक्षतुल्येन जानन्ति, अतः ज्ययन्ते मद्रूपात् । किं ई देववत्त्वेन देवान् जानतीत्यादि । एतदेव ज्ययनमिति यावत् । ये तु मत्स्वरूपमभेदेन विदुः, ते देवसूतिपुत्राद्यादिनापि मामेव यजन्ति; ते च मयाजिनो मामेव गच्छन्तीत्युपसंहसिष्यति (२५) । ननु इन्द्रव्यागर्भमुद्दिष्टा देवतोच्यते, तत्कथमनुदित्य स्वात्मतत्त्वस्य याज्यत्वम् ? (आदित्यश्वकः प्रायणीयः) (रे. ब्रा. १।२।५) इति विश्वेशेषभूतदेवतोद्देशात्तत्कथिन्त्यन्तरप्रभावितो ह्यसालुद्देशः, न च स्वात्मविषयो विश्विस्तीत्यभिप्रायेणाह— अविधिपूर्वकं मा मिति । स्वात्मव्यतिरिक्तानां देवतायावत्स्यपेक्षो विधिः, अप्राप्तप्रापणरूपत्वात् । स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्वकः, विधिपरिप्राप्यत्वाभावात् । न हि तद्वस्तुद्देशेन किञ्चित्प्रवर्तते । तेन विधिपरिप्रापितेन्द्रादिदेवतोद्देशेषु सर्वेषु स स्वात्मा विश्वावसासन्स्वभावः तदुद्देश्यदेवतावभासमिति स्वाधीनयतैवाहमभक्ततया सततमवभासमानः लक्ष्मसूत्रकल्पः सततोद्दिष्ट इति बुक्तिसिद्धमेतत्— मामेव यजन्तीति अविधिपूर्वकत्वात् मुख्यसूत्रमाहिकलस्य ताभ्यां कर्त्रभिप्रायत्वं नास्ति । अपि तु परिमितवक्षिणायाश्चोनेन्द्रादिदिमात्राश्रयैव याज्यकवचनार्थैवमेतेषामिति अयमितुं परस्परपदम् ॥ एवं य उक्तक्रमेण वेत्ति, तस्येन्द्रादिदेवतायागोऽपि परमेश्वराय इति— वदन्ति ॥ ॥ एतेन ‘तेऽपि यद्यपि विधिपूर्वकं न, तथापि पर्यायतः मामेव यजन्ति’ इत्यादि नवग्रन्थाख्यानां निरुत्प्रापमिति न पृथक्प्रपन्न्यते ।

—अविगीता ।

ऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकं, अविधिरज्ञानं, तत्पूर्वकम् ; अज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्तदेवतात्मना परस्वेवाऽऽत्मनः स्त्रियायन्मुपगमाद्देवतान्तरपराणामपि भगवच्छरणत्वाविशेषात् तदेककिञ्चित्कमकिञ्चित्करमिति भगवान् शङ्कते— नन्विति ।

उक्तमहीकृत्य परिहरति— सत्यमित्यादिना । देवतान्त-याजिनां भगवच्छरणत्वाविशेषो विशेषमाह— अविधीति । तद्याकरोति—अविधिरिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— ये विन्दन्नादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते, तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वाद्भस्तुतो मामेव यजन्ते; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते; इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्यत्र यथा वेदान्तवाक्यानि “ चतु-होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः ” [तै. आ. ४] इत्यादीनि विदधति; न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्त-वाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयाऽवस्थितान्मिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि कुर्वाणा यत्र परमात्म-न्यात्मतयाऽवस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः, सम्पदं गच्छन्ति— इन्द्रादिदेवानामाराधनान्येतानि कर्माणि मद्भिषयाणीति मां सम्पदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— सर्वास्वामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् ‘ भविष्या माम् ’ [२०] इत्युक्तप्रकारेण वस्तुतः स्वसमाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्माणिनामपि मोक्षरूपयोगक्षेपं प्रयच्छ-तीत्यनुत्तरमुच्यते ‘ ये तु ’ इत्यादिश्लोकद्वयेन । तुशब्दः शङ्का-निवृत्त्यर्थः । “ अन्यदेवताभक्ताः ” इत्येतत्समन्विताहारफलि-तम् इन्द्रादीनि । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति— ‘ मयि सर्व-मिदं प्रोतं ’ [७१] इत्यादावस्मिन्नप्यध्याये ‘ मया ततमिदं सर्वम् ’ [११४] इत्यादीं चेति भावः ‘ मामेव यजन्ति ’ इत्यन्तं शङ्कितानुवादरूपम् ; शेषं तु विधेयरूपमित्यभिप्रायेणाह अपिन्विति । विधिः स्वज्ञानद्वारा यस्य पूर्वं कारणं, तद्विधि-पूर्वम् ; तदन्यदविधिपूर्वकम् । कथमविधिपूर्वकत्वं विहिताना-मित्यत्राह इन्द्रादीनामिति । तत्पूर्वकमिति—तथाविधिवि-ध्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विष्णोपि वेदान्तेति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मभागे प्रतिपादितम् ;

तेषामेव यथावस्थितं स्वरूपं वेदान्तेष्विति न विरोधः । साक्षादिति निष्पाधिकमित्यर्थः, प्रधानतयेति वा । इति-ह्येवपरमपुरुषविशेषोक्तयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः ; यथा प्रत-र्दनविवादिषुपास्याद्यप्रवेश इति भावः । ‘ चतुर्होतारः ’ इति उपात्तवाक्यस्य कथं प्रस्तुतायता ? तत्राह चतुर्होतार इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-दीनीति । “ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मनः ” [यजुः ३. १७. १२] इत्यादिप्रसिद्धः यत्रशब्दार्थे उच्यते परमात्म-नीत्यादिना । “ यस्यादित्यः शरीरम् ” [बृ. उ. ३. १. ७९] इत्यादिवाक्यादनुसन्धानेन तच्छरीरभूतैरित्यादिकमुक्तम् । कर्मणां देवैः साध्या सम्पत् तदाराधनस्वरूपोऽस्तिवाय एव ; स चान्ततः फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह इन्द्रा-दिदेवतानामित्यादि ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि ‘ अहं क्रतुः ’ [९१. १६] इत्यादि असत्यमित्यत आह— येऽपीति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— उक्तप्रश्नोत्तरं जातं, तत्किमुत्तरेणे-त्यतः प्रश्नाभिसन्ध्युद्घातनस्येदमुत्तरमित्याह—तर्हि । भगव-द्रोगनिमित्तं हि फलं, स चेत्सर्वत्र समस्तदा सर्वेषां फलसाम्येन

भाव्यम् । तदभावश्चेत्तर्हि ‘ अहं क्रतुः ’ [९१. १६] इत्युक्तं सर्वत्र भगवतो भोक्तृत्वमप्यसत्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अन्यस्यां देवतायां भक्ता यजन्ते तेऽपि मां परमेश्वरमेव पूजयन्ति, अविधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकमिति ॥ २३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्विन्द्रादियाजिनोऽपि खड्गका एव, खड्गयतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावात् ; अतः कथं ते गतागतं लभन्ते ? अत आह— येऽपीति । मद्भक्ता इव देवतान्तरभक्ता अपि ये श्रद्धयाऽन्विताः सन्तः अन्यदे-

वता यजन्ते, तेऽपि मद्भूयतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तराभावा-भ्यामेव यजन्तीति सत्यमेव । किञ्चविधिपूर्वकं यजन्ति । अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वोक्तत्वेन मामज्ञात्वा इन्द्रादी-भ्यद्विजयता परिकल्प्य यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— ननु ब्रह्मावादे तव सर्वात्मत्वाद्देवान्तरभजनेऽपि खड्गजनमेव भवति, तर्हि किमिति ते गतागतं लभन्ते ? इति चेत्तत्राह— येऽपीति । अन्यदेवताभक्ताः ‘ रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तु पञ्चमः ।

अनुक्रमेण पूजयन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम्' इति श्रीमत्या प्रोक्तपञ्चायतनपूजापरा अपि श्रद्धया युक्ताः सन्तः पूजयन्ति तेऽपि रव्यादिषु मामेव श्रद्धां ध्यात्वा यजन्ति । यद्वा त्वर्थेऽपीति केचित् । तेऽपि मामेवेति । उक्तन्यायेन सर्वस्य मद्भङ्गभूत्या मदात्मकत्वेनेन्द्रादिसम्बद्धानां मद्भाष्यत्वाद्वस्तुतो मामेव यजन्ते । अपित्वविधिपूर्वकं तेषामात्मभूतमधिष्ठानताज्ञानपूर्वकं यजनं वेदे विहितम्; इतरथा त्वविहितमित्यविधिपूर्वकं ते यजन्ते ततो गतागतं लभन्त इति भावः । अथवा 'मूढं विष्णुर्हि देवानां' [भाग. १०।४।३९] इति वाक्यात् मूलभवं परित्यज्य शास्त्रापत्रादौ सेचनवधजनमविहितमित्यनन्यत्वदाह्यायैवमुच्यते । वेदवाक्यं हि "चतुर्होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः" इतिरूपे मदात्मकविषयाणि देवाराधनानि स्पष्टयुक्तानीति युक्तमुक्तम्—'अविधिपूर्वकं ते यजन्ते' इति ॥ २३ ॥

१० पु. अ. तु.— नन्वन्यदेवभजनकर्त्ताऽपि त्वर्दशत्वात् तद्वजनमेव कुर्वन्तीति कथं न तेऽु स्वल्करूपा ? तद्वजनं च कथं भोग एव क्षीयते ? इत्यत आह— येऽपीति । येऽपि श्रद्धासन्विताः अर्धाशुक्तास्तदात्मकत्वधर्मयुक्ता अन्यदेवता यज्ञादिसाधनेस्तदधिष्ठारूपेण मर्दशाशनेन भजन्ति तेऽु

मर्दशत्वाद् मामेव भजन्ति, परन्तु मत्स्वरूपाज्ञानादविधिपूर्वकं भजन्ति, अतस्तेषां तद्वजनादरूपं क्षयिष्येव फलं भवति; अहं च न कृपां करोमीत्यर्थः । अत एव स्मृतित्वविधिकरणनिषेधः 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत्' । तद्वरन्त्यधरास्तस्य समुद्रस्याऽकृतस्मरः" इति ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी०— अविधिपूर्वक विधिरभेदबुद्धिस्तद्वाहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयभजनस्य ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्ते ? इत्युच्यते यस्मात्— अहमिति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञः 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' [८।४] इति ब्रुक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्टा यागफलाश्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्वक्तृतायाजिनो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनं ? इति शङ्कते— कस्मादिति । देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन श्लोकमुत्थापयति— उच्यते इति । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव भोक्ता स्वेनान्तर्गामीरूपेण प्रयुज्याहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति हिशब्दः । 'प्रभुरेव च' इत्युक्तं निवृणोति— मत्स्वामिको ह्येति ।

तत्र पूर्वोक्त्यायगतवाक्यं प्रमाणयति— अधियज्ञोऽहमिति । तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं ? तत्राऽहं— तथेति । मयैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुरेव च सतीति यावत् । तयोर्भोक्तृत्वम्भोभावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रयुत्वेन च मां यथावयतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादिना ममाज्ञानान्मग्न्यनर्पितकर्माणश्च्यवन्ते कर्मफलादित्याह— अतश्चेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह— अहं ह्येति । प्रभुरेव च— तत्रतत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. जं.— अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां, तथाविषयास्तन्तैर्नैकव्यशङ्कापरिहाररूपतां च 'अहं हि' इति श्लोकस्य दर्शयति अत इति । सर्वशब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रियमाणानामित्यभिप्रेतम् । आराध्यश्चेति भोक्तृशब्दाभिप्रेतोक्तिः । 'च्यवन्ति' इत्यनेन कुतश्चिदिति सिद्धम्, तच्च तत्तत्कर्मभाष्यमस्मिन् फलमेवेति 'यान्ति' इत्यनन्तरश्लोकवशाद्वाक्यान्तराच्च लब्धम्; तदाह परिमितेत्यादिना । फलस्य परि-

मितत्वं देशतः कालतः स्वरूपतः । अतस्तद्भागिनां च्यवनस्वभावता । प्रयुशब्दस्यात्र 'गतिर्मेतं प्रयुः साक्षी' [१।१८] इत्यादिष्विव शास्त्रत्वादिविषयान्बुद्ध्यासाय योग्यमर्थमाह तत्र तत्रेति । सुत्रं च— 'फलस्य उपपत्तिः' [ब्र. सू. ३।२।३८] इति । यथेन्द्राद्याराधनतया प्रयोभेऽपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्, न तथा महाराधनत्वेऽन्यः फलप्रद इत्येवकारार्थः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— कारणमाह विधिपूर्वकत्वे— अहं ह्येति ॥ २४ ॥

गी. हि. २३

६ ज. प्र. द्वी.—‘अहं कतुः’ [१।१६] इत्यादिनोक्तत्वाद्दहं हीति पुनरुक्तिरित्यत आह—कारणमिति । त्रैवि-

द्यादिकृतानां यज्ञानां भगवद्विद्भोक्ता कथं तद्विधिपूर्वकत्वं ! इति शङ्कायामिति शेषः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—अहं वासुदेवः सर्वेषां यज्ञानां भोक्ता च प्रभुः स्वाय्येव च । न तु माम् भिजानन्ति तत्त्वेन परमार्थतः । अतः कारणाच्च्यवन्ति च्यवन्ते फलाद्भ्यस्यन्ति ते यजिनः ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. मि.—एतदेव विवृणोति—अहमिति । औत्तत्सार्तत्त्वात् सार्वभौमि यज्ञानां तत्तदेवतारूपेण अहमेव भोक्ता च प्रभुः फलदाता च । अनेन सर्वदेवतात्मकत्वमुक्तम् । अथाविधिपूर्वकमित्येतदुपपादयति—न त्विति ।

मां तत्त्वेन तत्तद्यज्ञभोक्तृफलदातृदेवतारूपत्वेन न जानन्ति । अतस्ते महताऽऽवासेनेष्ट्वापि च्यवन्ति च्यवन्ते । अनेन सर्वदेवतात्मकं मां विज्ञाय यजन्तो न च्यवन्त इति दर्शितम् ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—एतदेव विवृणोति—अहं हीति । मद्भूतेषु मे शरीरतयाऽवस्थितेषु तेषिन्द्रादिदेवेष्वामृततयाऽवस्थितोऽहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुः फलदाता । चकाराद्यष्टाद्विरूपस्तत्साधनान्दिरूपश्च । न हि स्वहस्तादिकृतं नास्मिन् भवतीति केनाप्युपलभ्यते पत्रादिनिष्कृतिर्न मूलभूतकृतेति च; परं तथा तत्त्वेन मूलत्वेन तु मां नाभिजानन्ति कर्मजडाः अतोऽन्तर्गतफलभोगादपि पुनश्च्यवन्ति । स्वर्गादितः अन्यभावाच्च्यवन्ति पुनः पतन्तीत्यर्थः । ततो भावभेद एव फलभेदे हेतुरुक्तः ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—विधिहीनरूपमाह—अहमिति । हि निश्चयेन सर्वयज्ञानां भोक्ता तद्विधिद्वारेणाना मद्गत्वा-चतूपेण अहं भोक्ता । चकारेण तदूपोऽपि । प्रभुरेव च, फलदाता चेत्यर्थः । एवकारेण द्वितीयचकारेण च सर्वप्रभुत्वेन भोक्तृत्वेऽपि सर्वकालमयीनमेव भवति, न तु सर्वप्रभुत्वमतीतिरिति ज्ञापितम् । एतादृशं मां तु पुनस्तत्त्वेन घलरूपेण न अभितः सर्वप्रकारेण जानन्ति ‘वाचां यथास्मि (तत्त्वतः) यादृशः’ [१।५५] इति । अतस्ते च्यवन्ति पर्यावर्तन्ते । सत्तो वा च्यवन्ति अत्यन्ति । अत्रायं भावः—भगवद्वदेवताभजनत्वेन

यज्ञादित्वा वा यत्फलं भवति तन्महाप्रभुभजनेन भवति ‘यल्लनिषेकः शाखायामपि’ इति न्यायेन प्रभुभजने तेऽपि प्रसीदन्ति, तद्भजने त एव प्रसीदन्ति तदंशप्राप्त्यं च भवेत् । अत एव युधिष्ठिरेण श्रीभागवते—‘कठुराजैव गोविन्द । राजस्येन पावनीः । यक्ष्ये विभूतीर्भवत्तत्सम्पाद्यैव नः प्रभो !’ [१०।७.१३] इति निज्ञापितम् । तेन भगवद्विच्छया भगवद्भजनं कुर्वता तद्विच्छां श्रद्धा तदंशप्राप्त्यं चेत्तदा तद्वैयैव कार्यमन्यथा न कार्यमेतद्विज्ञानात्तत्त्वज्ञानाभावः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—हि यतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एवं सति ते मां प्रत्यगभिन्नं तत्त्वेन यायातथ्येन न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्ठामलच्छ्वा संसारगतं पतन्ति ॥ २४ ॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—येऽप्यन्तर्देवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि । कथम् ! यान्ति गच्छन्ति, देवव्रता देवेषु व्रतं नियमां भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति । पितृनृषिष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भुविन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्, तेन तेऽल्पफलमाप्नो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यन्तर्देवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञानात्कर्मफलाच्च्यवन्ते तर्हि तेषां देवतान्तरयजनं किञ्चित्कामित्याशङ्कयाह—येऽपीति । देवतान्तरयाजिनामनादृतिफलभावेऽपि तत्तदेवतायागात्सुल्लभ्यते मित्रप्रोक्त्यात्र तद्विधिभक्तमित्यर्थः । देवतान्तरयाजिनामवश्यकं तत्फलमशङ्कापूर्वकमुदाहृति—कथमित्यादिना । नियमो बल्युपपन्नप्रद्विग्नप्रद्वि-

भावादित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्यान्तर्गतफलमुक्त्वा भगवदाराधनस्यानन्तफलमवाह—यान्तीति । भगवदाराधनस्यानन्तफलमेव देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तं, आयाससाम्यात्फलविरैकाग्येन्याशङ्कयाऽऽह—समानेऽपीति । अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलो न्यूनतां दर्शयति—तेनेति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्प-
फलभागिनः च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽप्युन-
रावर्तिनश्च भवन्तीत्याह— यान्तीति । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाची; देवव्रताः दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः
'इन्द्रादीन्यजामहे' इति इन्द्रादिधजनसङ्कल्पाः ये, त इन्द्रादीन् देवान्यान्ति; ये च पितृयज्ञादिभिः 'पितॄन्
यजामहे' इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति; ये च 'यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि यजामहे'
इति भूतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति; ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं
वासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति । देवादिव्रताः देवादीन् प्राप्य तैः सह
परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैः सह विनष्टा भवन्ति; मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं
सत्यसङ्कल्प अनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणमहोदधि अनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्नि-
वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

३ वे. ता. चं.— एकस्यैव कर्मणः कथं भोगमोक्षविरुद्ध-
फलसाधनत्वं ? इत्यत्र सङ्कल्पाख्यसहकारिवैधिश्रयतादुपपत्ति-
रिति प्राग्यवैयर्थ्यं 'यान्ति' इति श्लोकेन प्रदर्श्यते इत्यभिप्राये-
णाह अहो महदिदं । सङ्कल्पभेदाद्विभिन्नफलसाधनत्वं
ज्योतिष्टोमादिभ्यश्च सिद्धम् । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाचीति
अत्र सङ्कल्पविशेषाद्वि फलभेद इति भावः । 'देवव्रताः' इत्यादौ
यजनं 'भूतेज्याः' इत्यत्र व्रतं चापेक्षया मेळितम् । श्रुतशब्द-
स्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वनुदासेन राजसतामसयाज्यवगोप्रद-
र्शनाय यष्टेत्यादिकम् । न देवयजनपितृयजनवादिबन्धु-
स्वरूपभेदोऽपि शापनाय नैवेद्येऽप्युक्तम् । वाक्यान्तरविहित-
देवयजनावसुवादेन फलविशेषोऽत्र प्रदर्श्यते, न तु ज्योति-

ष्टोमादिकाव्यवत्फलार्थोपायविधानं क्रियत इति शापनाय यत्-
च्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम् । देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रताः ;
भूतानुद्दिश्येज्या येषां ते भूतेज्याः । तत्तत्प्राप्यभेदवचनं तत्त-
त्समानदेशकलसमानभोगत्वार्थमिति दर्शयति देवादिव्रता
इति । अनादिनिघनमित्यनेन प्राप्यामित्यत्यन्तविबन्धनायाः
पुनरावृत्तेः प्रतिषेधः ; सर्वसङ्कल्पमित्यनेन विरोध्यहानिनिमित्तायाः
सत्यसङ्कल्पमित्यनेन त्वशक्तिमूलाया भगवत्त्वादिगन्त्यशङ्क-
तायत्थ । 'भक्तावाप्तयेयम्' इत्यपि सङ्कल्लोऽस्य सत्य इति
भावः । स्वरूपतत्त्व परिमितत्वप्रयुक्तभोगात्फलबन्धुदासाय अन-
वधिकेत्यादि विशेषणद्वयम् । एतेनान्यथैवैतदुक्तं यत्तु तत्र ध्वनेच्छो-
पाधिकपुनरावृत्तिन्युदासः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— फलं विविच्याह— यान्तीति ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ते पुण्यमासाय' [११२०] इति
'योगक्षेमं बहाम्यहम्' [११२२] इति च फलभेदस्योक्त-

त्वात्किं यान्तीत्यादिनेत्यत्र आह— फलमिति । तस्यैवायं
प्रपञ्च इति भावः ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रता देवान्यान्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । पितृनाशिष्वा-
त्तादिबहिषदादीन् । पितृव्रताः पितॄषु व्रतं यज्ञो येषां ते पितृव्रताः । भूतानि भद्रकालीभूतानि
यान्ति । भूतेष्विज्या येषां ते भूतेज्याः । मद्याजिनो मां परमेश्वरं यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनः,
तेऽपि मां यान्तीति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

८ वे. प्र. नि.— अहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव
कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पभेदमात्रेण केचिदत्यल्पफल-
भागिनः, केचित्तु निरतिशयसुखभोगिनो न पुनरावर्तन्त
इत्याह— यान्तीति । देवानामिन्द्रादीनां सम्बन्धि व्रतश्च
'अनेनेन्द्रं यष्टये' इति सङ्कल्परूपं येषां ते देवव्रताः देवानि-
न्द्रादीन्यान्ति । एवं पितृव्रताः आहविभिर्नाशिष्वात्तादिपितृ-

यजनसङ्करूपाः पितॄन्यान्ति । तथा भूतेज्याः यक्षरक्षःपिशा-
चादिभूतयजनसङ्करूपाः भूतानि यान्ति । तैरेव यज्ञैर्देवपितृ-
भूतात्मकं भगवन्तं वासुदेवं यज्यामहे इति सङ्कल्प मन्वीत्यर्थे
यजन्तो मद्याजिनः, तेऽपि मायक्षयमानवधिकाणन्दरूपं
यान्ति । तथा च सर्वकर्मभिरन्यहमेवानन्तफलदो यष्टव्य
इति भावः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि यान्ति देवव्रता इति । व्रतः सङ्कल्पः मानसं कर्मेति यावत्, स एव भावपदवाच्याः ।
दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिरिन्द्रादीन् देवान् यजाम इति कृतसङ्कल्पाः देवान् यान्ति तत्तत्प्राप्त्युक्तं गच्छन्ति ।
पर्वं सङ्कल्पः सर्वत्र । पितृव्रता राजसर्मावाः । भूतेज्यास्तामसभावावन्तः भूतानि यक्षरक्षःपिशाचादिकाः ।

तैरेव यज्ञैः ये देवपितृभूताधिष्ठानकं परमात्मानं श्रीवासुदेवं यजाम इति सङ्कल्पेन विशुद्धसत्त्वभावा निर्गुणभावाश्च मां यजन्ते ते मत्साम्युक्तं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वर्दशाज्ञानेन यजनकर्तारस्य-
वन्ति, येषां तु त्वर्दशाज्ञानेन तदेवयजनकर्तृत्वं तेषां किं फलं?
इत्यत आह— यान्तीति । देवव्रताः इन्द्रादिषु मर्दशाज्ञानेन
तद्गुणेषु सनियमाः । देवाश्च तानेव यान्ति प्राप्नुवन्ति । पितृ-
व्रताः ब्राह्मादिनिधिभिः पितृयाजकाः पितॄन् यान्ति प्राप्नु-
वन्ति । भूतेभ्यः विनायकदुर्गादिपूजकाः भूतानि तान्येव

यान्ति । अत्रायमर्थः— तत्तदेवात्र प्राप्य तत्सत्तेन परम्परया
मां प्राप्नुवन्ति । मद्याजिनः कर्मादिभिस्तदाधिदेविकरूपं
मद्यजनकर्तारोऽपि मां प्राप्नुवन्ति । ते परम्परया मां प्राप्नु-
वन्ति । एते साक्षादिति विशेषः । अपिशब्देन कर्माङ्गत्वेन
भजनेऽपि शुक्त्यात्मकस्वप्नासिरूपविशेषो व्यञ्जितः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसान्निध्यमित्याह— यान्तीति । भूतार्थ-
मिज्या येषां ते भूतेभ्यः ॥ २५ ॥

भगवदाराधनस्यातिसौकर्यं तदनुष्ठानस्य च फलम् ।

*पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं, सुखाराधनश्चाहं; कथम् ? पत्रमिति ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मर्द्धं भक्त्या प्रयच्छति, तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं
भक्त्युपहृतमश्रामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव
कर्तव्यमित्युक्तम्, सुकरत्वाच्च तथेत्याह— न केवलमिति ।
भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव अक्षपूर्वकं प्रपञ्चयति— कथ-

मित्यादिना । यदि पुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं मर्दयमर्पितं तेनायं
शुद्धचेतास्तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह— पत्र-
मित्यादिना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह— पत्रमिति । सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं
वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थमत्प्रियत्वेन तत्प्रदानेन विनाऽऽत्मधारणमलभमानतया तदेक-
प्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति, तस्य प्रयतात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत् तथा-
विधभक्त्युपहृतं अहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलोऽवाससमस्तकामः सत्यसङ्कल्पोऽनवधिकाति-
शयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्दस्वाशुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपथद्वारवर्ति-
प्रियं प्राप्तेवाश्रामि, यथोक्तं मोक्षधर्मै— 'याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा
देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्' [म. भा. १२।३४०।६४] इति ॥ २६ ॥

४ धे. ता. चं.— समानेऽप्यायासे प्राण्यवैषम्यमुक्तम्,
अयोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह मद्याजिनामिति । मद्यजन-
शौलानामित्यर्थः । अयमपीति उपास्यसौलभ्यातिशयप्रयु-
क्तोपायसौकर्यरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्पफलानां प्रायशो हेतुका-
र्यमावात् क्रमविन्यासः । तस्य तत्तत्कालानुरूपं यथासम्भवं
किमपि लभ्यमिति भावः । पत्रादीनां समासाकरणादसमुच्चयाच्च
परस्परलैरेक्ष्यं सूचितम् ; तद्यथेतानां पत्रं चेत्यादिविकल्प-
करणम् । एकैकेन तुष्यति भगवानिति श्रुच्यते । 'अन्यत्पूर्णा-

दपां कुम्भादन्यत्पादावनेज- (सेच)-नात् । अन्यत्कुशलसम्प्रश्ना-
(नैवेद्यति)-श्र चेच्छति जनार्दनः' [म. भा. ५।८०।१३]
इति सर्वाभावेऽपि तोयं लभ्यमित्यभिप्रायेण तस्य पत्रादुक्तिः ।
नष्टोतद्वित्ययादिसाध्यतया दरिद्रादीनां दुर्लभमित्यभिप्रायेण
सर्वसुलभमित्युक्तम् । अन्यत्र बाहुः— 'पत्रेषु पुष्पेषु
फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्यैकलभ्ये पुत्रवे
पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यज्ञः' [गा.पु. २।१९।३४
ना. पु. ६।२।१९] इति । य इति सामान्यनिर्देशेन सापराध-

* उक्तं च महाभारतेऽन्यत्र— 'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्यैकलभ्ये पुत्रवे पुराणे मुक्त्यै कथं न
क्रियते प्रयत्नः' इति । 'अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वाद्वकानि च । सन्ति पादौ च हस्तौ च कथं नाराध्यते हरिः' इत्यन्यत्रापि ।

निरपराधजडादिविभागमपि न पद्मामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि—‘येऽपि स्युः पापयोगतः । जियो वैद्याः’ [९।३९] इत्यादि ।

भक्तयेति । भक्त्यैत्यनेन दृष्टादृष्टप्रत्यवायपरिहारफलान्तर-हेतुत्वव्यवच्छेदः ; तथाञ्चयति अत्यर्थेति । प्रयतात्मशब्दं व्याख्याति तत्प्रदानेति । ‘तस्य तावती तात । चरणी सुप्रतिष्ठिता । हुजातयदुरकामिभ्रूलोभिरलङ्घ्यौ । प्रपन्नेन मया मूर्ध्ना शृङ्खला ह्यभिनिन्दितौ’ इत्यादिबिम्ब प्रयोजनान्तरागण्यगुह्यिद्विद्वेदः प्रयतत्वमित्यर्थः । उपयेत्यपि फलाभिसन्धिरेव हि मनसोऽगुह्यः । तदप्याहुः—‘तपो न कल्कोऽन्यथं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसङ्ग वितादरणं न कल्कस्तान्येव भागोपहतानि कल्कः’ [म. भा. १।१।२७५] इति । ‘भक्त्युपहृम्’ इति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति ज्ञापनार्थम् । तथाच स्वयमेवाह ‘अवयुपहृतं भक्तैर्मम भोगाय जायते । भूयंभ्यमकोपहृतं न मे भोगाय जायते’ [पं. रा.] इति । फलानिलाशिषामपि काचिद्भक्तिरस्तीति तद्युदासाय तच्छब्द इत्यभिप्रायेण तथाविधभक्त्युपहृतमित्युक्तम् । पत्रादिभुद्रव्यपरिमहपरिपन्थिनः प्रकारा अंश-ब्देन विवक्षिता इति दर्शयितुं सर्वेश्वर इत्यादिक् । अपि-

६ आ. मा. भा.— दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याह— पत्रमिति । न स्वविहितपत्रादि, तस्यापराधत्वेकर्तारहादा । भक्त्यैवाहं तृण इति भावः । ‘भक्तमियं सकललोक-नमस्कृतं च’ इति भारते । ‘एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिर्गो-विन्दे यत्सर्वत्रात्मदर्शनम्’ [भाग. ७।७।५५] ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— पत्रमित्यस्य सन्न्यप्रतीतिराह— दुर्बलैरिति । अतस्तद्वजनस्य मशकल्लवेऽपि तद्विहायात्पानां देवानां भजनमव्यक्तमपि सुशक्तत्वात्करोमीति प्रासङ्गिक-शङ्काशेषः । साधनानादस्योक्तत्वात्किञ्चित्पत्रादिकमिति न

शब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वेश्वर इति यथेन्द्रादयः स्वश-क्तिद्वये हविरादिकं यजन्ति; न हि तथाऽहं, सर्वगोचरसदातन-नियमनशक्तिशालित्वादिति भावः ।

निखिलजगदुदयविभवलयलील इति न हि मल्लीकोपकरणद्विभूतं पत्रादिकं सर्वं दीयत इति भावः । **अवाससमस्तकाम इति** न हि मे अनवाप्तमवाप्त्य-मस्तीत्यभिप्रायः । **सत्यसङ्कल्प इति** न हि ममाशक्त्य-किञ्चिदन्येनोपहृतं स्वीक्रियत इति भावः । **अनवधिकेत्यादि** गुणतः स्वरूपतश्च निरतिशयानन्दतुल्यस्य मे किमिदं पत्रादिकं ? इति तात्पर्यम् । **स्वामाधिकशब्देन** हेतुनैरपेक्ष्यं, **वर्तमान-शब्देन** चानिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । ‘परिपूर्णेऽपि भगवान् भक्त्यैतिकिञ्चीरितम् । सापेक्षवत्तादत्ते तेन प्रीतो ददात्यक्षम्’ [म. भा. १।३।५।६४] इत्यस्याभिमप्रियवाह मनोरथेति । ‘अश्रामि’ इत्युपभोगनाश्रयणः ; तेन निवेद्याभावे पत्रादिकमपि निवेद्यं स्यादिति व्यज्यते । फलान्तरार्थिजनसमर्पितानां तत्सर्वं वेदेवैत्यस्य (कृत्स्नं तु तस्य देवस्य) चरणानुपतिष्ठते [म. भा. १।३।४३।६३] इति भगवत्पदोपसर्पणमुक्त्या परमेष्ठान्तिजन-दत्तानां भगवताऽस्यादरेण शिरसा प्रतिग्रहो मोक्षधर्ममिहित इत्याह यथोक्तमिति ॥ २६ ॥

मन्तव्यमित्याह — न विवति । तत्किमपि भगवते समर्पणीय-मेवेति नियमोऽत्राभियत इत्यत आह— भक्त्यैवेति । कृतः ? इत्यत आह— भक्तेति । स्वार्थः स्वार्थसाधनोपायः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— भक्त्या प्रयच्छति ददाति तदहं भक्त्या दत्तमश्रामि भुञ्जे । प्रयतात्मनः प्रयतः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य । प्रयतात्मनो भक्तस्य सम्बन्धि पत्रादिद्वयं मम प्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

८ चं. प्र. गि.— न केवलं मद्रकेनरन्तफलकत्वमात्रम्, किंस्वतितौल्यं चेद्याह— पत्रमिति । पत्रपुष्पफलतोषाणि हि नेत्रादियजनार्थेष्वश्राव्यसोमादिवद्रुषितव्ययावाससाध्यानि किमवतिसुखमिति, यदाहुः— ‘अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वावृत्तानि च । सन्ति पादौ च हस्तौ च कथं नाराध्यते इति’ इति । पत्राणि ‘पत्रं पुष्पं’ इति द्व्यक्षरप्रमहणात् पत्रपुष्पादिव्येकं वाऽऽमिति दर्शितम् । एवमनायाससाध्यं यत्किञ्चिदपि वस्तु यः कथं नरो भक्त्या मममखिललोके-भराय प्रयच्छति । अनेन साधुद्वलैरिव सद्युद्वर्तनं मदी-नैरेव पत्रादिभिर्ममाहणमिति लौकभ्यातिशयो दर्शितः । प्रय-

तात्मनः शुद्धचित्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं अहमखिलजिज्ञानन्दप-रिपूर्णेऽश्रामि भुञ्जे । कथं निजानन्दपरिपूर्णस्यातितुच्छपत्राश्र-नम् ? तत्राह— भक्त्युपहृतमिति । भक्तिरेकमपि दिने पत्राभ्यर्पणे सति सद्यः प्राणविलेखपथ्यन्तः प्रेमविशेषः । तयो-पहृतमहमपि तद्वनभञ्जणमात्रमात्रमात्मानं धारयितुमशक्त एव सन्मममि । भक्तिरेव मत्स्वीकारे कारणम्, न वस्तुसौन्दर्यम्, सुदामोपहृतयुक्ततण्डुलादिनो मम भक्तिरेकमाहिल्वस्वा-भावादिनि भावः । उक्तं हि वायवीयसंहितायाम्— ‘परिपूर्णस्य नित्यस्य मम किं क्रियते नैः । किन्तु सर्वा-त्मना देवि । मया भावो हि गुणते’ इति ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं स्वभक्तानां स्वप्रातिप्रकारं उक्त्वाऽयुना स्वभक्तेः सर्वोत्तमत्वमनायासत्वेनेतरविल-क्षणत्वं च दर्शयति— पत्रं पुष्पमिति । विवृत्तमेतद्भगवत्सुबोधिन्यां इति नाम प्रपञ्चयते । न हि महाविभूतेः

परमात्मनो मम छुद्रदेवतानामिव बहुपचाराहम्बरेण परितोषः 'किमासनं ते गृहडासनाय' इत्युक्तत्वात् किन्तु भक्तमात्रेण समर्पिते पत्रादिमात्रमपि विदुरस्येव तस्य भक्तस्य प्रयतचित्तस्य मत्सम्बद्धात्मन आत्मनिवेदिनो वा भक्त्याऽऽर्पितं विश्वासदाढ्यार्थं चाश्रामि । अयं तेभ्यो विशेषो दक्षितः । स्वल्पोपचारमात्रेणैव भक्त्या बहुप्रतोष-
लाभ इति 'अनभ्रन्भगवान्भेदे भक्तावशनभर्मवान्' इति वाक्यात् ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—भक्त्यु विशेषमाह—पत्रमिति । पत्रं तुलस्यादीनां प्रियरूपम् । पुष्पं अलङ्कारात्मकम् । फलं सान्मयीरूपम् । तोयं सामग्रीभेदरूपम् । यो मे मम भक्त्या जेहेन, न तु विहितत्वेन, प्रयच्छति प्रकर्षेण भावात्मकतया समर्पयति, तत् पूर्वोक्तं सर्वं भक्त्युपहृतं जेहेन समर्पितं प्रय-

तात्मनः मदेकपरतया बलीकृतचेतसः अहं पुरुषोत्तमः अस्मिन् मुनज्मीत्यर्थः । अनायासप्राप्त्यर्थं पत्रादिवञ्चकम् । अश-
नोक्तया तदङ्गीकरणेनापि स्वभोगयोग्यसर्वसामग्रीसम्पादनं व्यज्यते । अत एव सुदामार्थं स्वसम्पन्नानि पृथक्छिद्रिमङ्गी-
कृतवान् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—मङ्गकिरितिसुकरा, देवतान्तरभक्तिस्तु बहुवित्तव्ययायासमाध्येत्याशयेनाह—पत्र-
मिति । भक्तिरेव केवलं ममापेक्षिता, नान्यदिति भावः । भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितम् ॥ २६ ॥

यत्करोषि यदश्राप्सि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मेदर्पणम् ॥ २७ ॥

[* यत्करोमि यदश्राप्मि यज्जुहोमि ददामि यत् ।

यत्तपस्यामि भगवंस्तत्करोमि त्वदर्पणम् ॥]

१ शां. भा.—यत एवमतः—यत्करोषि, स्वतः प्राप्तं यदश्राप्सि, यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा, यददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यानाज्यादि, यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मेदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवाऽऽव-
श्यकमित्याह—यत् इति । स्वतः शाल्लाहते प्राप्तं गमना-
दीति यावत् । यदश्राप्सि यं कश्चिद्भोगं भुङ्क्ते । हवनस्य

स्वतस्त्वं वारयति—श्रौतमिति । मत्समर्पणं तत्सर्वं भगवं
समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१ देवतान्तरयाजिनो यतो मितमनोरथाः फलं लभयन्ति, अतस्त्वं सर्वं प्रागुक्तोपदेशकमेण मदर्पणं मन्मयेन भावनं कुरु । एष एव च सत्यासयोग इति विस्तीर्णं विस्पष्टप्राप्यं पुरस्तादेव—इत्यमिनवगुप्तास्वार्थाः । अपर्यत इत्यर्पणम्, 'ऋ गतिप्रापणयोः (धा. म्वा. १३६) 'अर्तिहीनिल'—(अष्टा. ७।३।३६) इत्यादिना पुक् । मयि अर्पणं मदर्पणम् । मयि अर्पणं यस्य तन्मदर्पणमिति वा ॥ मदर्धे पत्रपुष्पादिसमाधनप्राप्तयोऽपि मास्तु, आत्मार्यैर्मन्त्रोद्देशेन च यात्किम्यते यद्व्यते यद्भूयते यद्दीयते यत्प्यते तस्य तस्य अन्ते मय्यर्पणे कृते तन्मदाराधनं सम्पद्यते । तेनाहं तुल्यमि, किमुत मदर्धमेव कृत्वा मय्यर्पणे कृते ? 'ब्रह्मण्यथाय' (५।१०) इत्यत्र समर्थं करणमुक्तम्, अत्र तु कृतस्य समर्पणमुच्यत इत्युपन्यासदर्पणे ।

अत्र नव्याः—'भगवद्भक्त्यापि कृष्णापण्डुद्वया सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानि, न त्याज्यानीत्यनेन व्यक्तम्' इत्याहुः । 'तद-
सङ्गतम्, अत्र कृतानां कर्मणां भगवदर्पणमात्रस्य विधेयत्वात् । कर्मणामपि विधेयतामुपगम्यते, कर्मत्यागान्तिषेधा-
ङ्गीकारे च लक्षणप्रसङ्गः । न च सा विधौ युक्ता, 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् ॥ इदं वात्र प्रष्टव्यास्ते—कानि कर्मा-
ण्यत्र विधेयत्वेन भवतामभिमतानि ? शास्त्राणि ? स्वाभाविकानि वा ? । आद्येऽपि सिद्धिर्नाम प्रतिषिद्धानि वा ? इति । न ताव-
दन्याः, प्रतिषिद्धानां नैकैरप्यनुष्ठेयतायां सर्वस्मत्तत्वात्, इहापि 'शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंसि' (१६।२४) इति
विहितानामेवाङ्केयस्य व्यच्छेदकत्वात् । नाप्यायः, विहितानामशुभफलासम्भवेन 'अशुभफलः भोक्ष्यते' इत्यभिमतोक्तिवैयर्थ्या-
पत्तेः, स्वतः प्राप्तायनसमिध्यादाराधनविरोधात्, पृथक् पृथगुक्तिस्त्वारस्यमेज्ञाव । न च त्रितीयः, स्वाभाविकानां स्वतःप्राप्तत्वेन
यावच्छरीरंभुवर्तित्वेन च विधिविधेयतासम्भवात् । उक्तं चात्रैव—'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत' (३।१५) इति ।
विधिर्हि प्रयोजनवन्तमप्राप्तमर्थं विधत् इति श्रीमांसकानां वृष्ट्याशयः । अतो मृगतुणिक्राजुयावनमेवेदं ज्ञानोत्तकर्मवादिनामित्यन्ये ।

—अविगीता ।

* [] इति चिह्नाद्विहितं लोकमार्गनियमोत्तरत्वेन कैचिदत्र पठ्यन्ति ।

३ रा. भा.— यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां बाहुनसागोचरोऽयं विशेषः, तस्माच्च च ज्ञानी भूत्वोक्त-
लक्षणभक्तिभारावनमितात्माभीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्वणो लौकिकं वैदिकं च
नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह— यदिति । यत् देहयात्राशेषभृतं लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देह-
धारणायाश्चासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व ।
अर्थात् इत्यर्पणम् ; सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं, आराध्यत्वं च यथा
मयि समर्पितं भवति तथा कुरु । एतदुक्तं भवति— यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां
कर्मकर्तृभोक्तृत्वत्वं च मदीयतया मत्तत्कृत्यायत्तत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तारि
त्वां च कर्तारं भोक्तारमाराधकमाराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातम्, सर्वं समर्पय; तव भक्ति-
याम्यथापूर्वकमच्छेषैकसत्तामाराध्यादेतैस्तत्त्वभावकगर्भतामत्यर्थप्रीतियुक्तोऽनुसन्धत्स्व— इति ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्ताधिक्यतपरतया उत्तरश्लोकस्य
सङ्गतिमाह— यस्मादिति । महात्मनां विशेष उक्तः; अथ
तत्परिगृहीतं भक्तिभोगं वक्तुं तदङ्गभूतं बुद्धिविशेषमनुशास्ती-
त्यभिप्रायेण इत्थं कुर्वित्युक्तम् । ‘यत्करोषि’ इति
श्लोकेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमन्त्रविशेषोऽपि
स्मारितः । इममेव च श्लोकं ‘यत्करोमि’ इत्युपक्रम्य ‘भग-
वन्’ इति सम्बुद्ध्या ‘वदपेणम्’ इत्युक्तं मन्त्रमेव केचिदनु-
सन्दधते । तत्र ‘यत्करोषि’ इत्येतद्भोक्त्रीवर्दन्त्यायास्तसंयुक्तं
स्वभावप्राप्तविषयमिहाह यद्देहेति । ‘अश्नासि’ इत्येतदर्थप्राप्त-
वर्गोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह यच्च देहधारणायाश्चास्तीति ।
‘यजुहोषि’ इत्यादेः शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणवसुपलक्षणीय-
वस्तुद्वाराकारं च दर्शयति यच्च वैदिकमिति । अत्र यच्छब्दाः
सर्वे क्रियाविशेषाः । अपेणशब्दस्य भाववाचित्वे व्यधिकरण-
बहुव्रीहिकृशात्तत्पुरुषोपयि कर्मप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति
अर्थात् इत्यर्पणमिति । ‘कृत्ययुक्तो बहुलम्’ [अष्टा. ३।

३।११३] इति कर्मणि ल्युट् । सम्यर्पितं कुरुवेति शब्दार्थः ।
अन्यत्र स्थितस्य स्थायिनः ततोऽन्यस्मिन्निवेशनं हि समर्प-
णम् ; तत्रात्र क्षणिकं कर्मणि कथं ? इत्यत्राह सर्वस्येति ।
ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च ‘कर्ता शास्त्राथैवत्वात्’
[म. सू. २।३।३३] इत्यधिकरणे स्थापितम् ; इन्द्रादीनां
चाराध्यत्वं श्रुतम् ; तथा च देवताभेदो मीमांसितः; अतस्त्रि-
ष्टस्य तन्निष्ठत्वात्तुसन्धाने आन्तिरेव स्यात्, तत्कथमीशेव
तत्समर्पणं ? इत्यत्राह एतदुक्तमिति । परमकर्तरीति—
‘परात्तु तच्छ्रुतेः’ [म. सू. २।३।४१] इत्यधिकरणार्थः
स्मारितः । कर्तारं भोक्तारमाराधकमिति क्रियायास्त-
त्फलस्य तत्प्रदातृणां चेति शेषः । परमकर्तृत्वात्कर्तृसमर्प-
णम् ; परमशेषित्वाराध्यत्वादिसमर्पणम् । कर्तृत्वादौ त्वयि
समर्पिते साक्षात्कर्ताराराध्यविशेषणभूतेन्द्रादौ च किमनुसन्धेयं ?
इति शङ्कायां समर्पणं शिक्षयति तवेति । भक्तिप्रकरणात्प्रीति-
युक्तवोक्तिः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो यत्करोषि ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— आत्मनो बोविन्दस्यासाधनानादस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्यर्थमुत्ततमित्यत आह— अत इति । सामान्य-
मुक्त्वा विशेषे नियमनमेतदिति भावः ॥ २७ ॥

७ ह. पै भा.— यत्करोषि यल्लौकिकं वैदिकं वा कर्म करोषि, यदश्नास्योदनादि भुङ्क्ते, यदा-
ज्यादि जुहोषि देवतार्थं, यद्विरण्यादिकं ददासि, यत्कृच्छ्रान्द्राण्यानादिकं तपश्चरसि, तत्सर्वं कौन्तेय !
कुरुष्व मदर्पणं मदाराधनम् ॥ २७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— किञ्च मद्भजनार्थपत्रपुण्यादीत्यारामा-
दिभ्यः सम्राड्त्वत्वेन मदर्पणं सम्प्राप्यमिति तामयमि हेमः
प्रसज्यते; किन्तु रक्षावतः शास्त्रतो वाऽवश्यमभ्यासिनां कर्मणां
मदर्पणेनैव मद्भजनसिद्धिरिति तिसौवर्ग्यं दर्शयन्नाह— यत्क-

रोषीति । यदेहयात्रार्थं शमनागमनादि लौकिकं कर्म करोषि
यच्च देहधारणायाश्चासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति
नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व । अर्थात्
इत्यर्पणम् ॥ २७ ॥

९ व० त० टी०— तस्मात्त्वमपि भगवत्सेवायामुक्तलक्षणयोगभावावधारणरतात्मा मदर्पितमेव लौकिकं,
वैदिकं नित्यं नैमित्तिकं कर्म कुरु, ततो निर्बन्धपूर्वकं मत्प्राप्तिरित्याह द्वाभ्याम्— यत्करोषीति । यदिति लौकिकं
क्लेशं वसनादिवञ्चयनं अश्नासि च यदन्नं लौकिकं होमदानतपःप्रभृतिनित्यनैमित्तिकमेवेन वैदिकं च यत्कर्म
करोषि तन्मदर्पणं यथा भवति तथा कुरु । ततश्च सर्वदोषनिवृत्तिः । ‘असमर्पितवस्तूनां तस्माद्भजनमाचरेत् ।

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ॥ न मत्तं देवदेवस्य सामिमुक्तसमर्पणम् । तस्मादादौ सर्वकर्मैः सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ दत्तापहरवचनं तथा च सकलं हरेः । न ब्रह्ममिति वाक्यं हि भिन्नमगोपरं मतम् ॥ सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्धयति । तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥ इति भगवन्मुखोक्त-
भक्तिमार्गसिद्धान्तः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— यतोऽहं भक्त्युपहृतमङ्गीकरोम्यतः पृथक्कृतानां कुर्वतां च कर्माणां फलभोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्सर्वं मदर्पितं कुर्वित्याह— यत्करोषीति । यत् लौकिकं वैदिकं करोषि, यदभासि शुद्धं, यदुद्धोषि होमं करोषि, यददासि दानं करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं मत्समर्पितं कुरुष्व । देहादिधर्मान् विवाहपुत्रोत्पत्त्यर्थमासीन् निद्राजागरणमूत्र-

पुरीषादिकींस्तानपि भगवत्सेवाव्यर्थप्रतिबन्धाभावर्यविचारो कुर्यात्, न तु स्वसुखेच्छया । तथा भोजनादिकमपि तत्र प्रसा-
दजपुष्टया सेवावर्जलाप्यर्थम् । होमश्च तद्वियोगजदुःखात्से (दुःखमुच्छेदे) । दानं च तदीयत्वेन द्रव्यमुद्धया भगवद्विनिर्गो-
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थम् । तपश्च भगवतः कारुण्योद्धारार्थम् । एवमेतत्सर्वं भगवत्समर्पितं भवति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह— यदिति । यत्करोषि गमनादिकं तद्वगवत् एव प्रद-
क्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थमेव तदर्पणं कुर्विति । एवं वचनादिष्वपि नामकीर्तनादिदृष्ट्या उक्तम् ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं कुर्वतस्तव यद्व्रतति तच्छृणु— शुभेति । शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्ट-
फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः । कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः
कर्मबन्धनैः एवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे । तोष्यं सन्ध्यासयोगो नाम, सन्ध्यासन्ध्यासौ मत्समर्पणतया कर्म-
त्वाद्योगश्चासाविति, तेन सन्ध्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा
सन्विमुक्तः कर्मबन्धनैर्वीवर्धनेव, पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमतो भवति इति दाह— एव-
मिति । भगवदर्पणमुद्धया सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रार-
ब्धकर्मवासने विवेकैकैवल्यमावश्यकमित्याह— शुभेत्या-

दिना । भगवदर्पणकरग्राम्यमुक्तिः सन्ध्यासयोगाच्चैति साधनद्वय-
शब्दां शातयति— तोष्यमिति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— एवं सन्ध्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेषतामनियाम्यतैकस्मिन् कर्म च सर्वं मदा-
राधनमनुसन्दधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरन्तः प्राचीनकर्माख्यैर्वन्धनैर्मत्प्राप्ति-
वितेधिभिः सर्वभौक्ष्यसे; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा' इत्यर्थं फल-
विधानार्थः पूर्वश्लोकार्थाजुवाचः; न तु ज्ञानकर्मयोगादिष्वपि इत्य-
भिप्रायेणान्वयमाह— एवं सन्ध्यासाख्येति । योगशब्दो-
ऽत्रातुल्यमानरः । तदेव प्रकृतसमर्पणजुवादिना सन्ध्यासशब्देन
विशेष्यते । आत्मानमित्यादि तद्विरणम् । लौकिकमि-
त्यादि स्वभावाथैर्मासयोः सामान्यरूपम् । शुभाशुभफलैः,
अनुकूलप्रतिकूलफलैरित्यर्थः । अनन्तैरिति बहुवचनाभिप्रेत-
करणम् । समर्पणमुद्धया क्रियमाणस्य बन्धकत्वाभावात्तद्व्यवच्छे-
दाय प्राचीनशब्दः । अभिमतपतिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमिष्य-
भिप्रायेण मत्प्राप्तिविरोधिमिरित्युक्तम् ; तेनोपायविरोधि-

व्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलरूपाणि कर्मणोऽतिशयातिफलप्रति-
बन्धकत्वात् हेतुत्वं निवृण्वम् । 'मामुपैष्यसि' इत्येतस्मात्-
शब्दात् सर्वैरित्युक्तम् । 'मोक्ष्यसे' इत्युक्त एवावर्गे 'विमुक्तः'
इत्यनृत इत्यपौनस्तस्याभिप्रायेणाह तैर्विमुक्त इति ।
अत्र विमुक्तिशब्दस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं ब्रह्मन्तत्तदसम्भवादेव
निरसनीयाः । कर्तृत्वफलप्रत्ययदिवफलव्यवसायि स्वस्यैवेत्यभि-
प्रायेण मामेवोपैष्यसीत्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्रात्या विलम्ब-
व्यवच्छेदार्थं एवकारः । 'मामेवैष्यसि' [१११४] इति
च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

१ युक्तः योजितः शोषितश्चेति केचित् । अत्र मोक्ष्यसे, विमुक्तो मामुपैष्यसीति च जीवन्मुक्तिविवेकैवल्ये कमादुक्ते इत्याहुः

—अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं मदर्पणानुष्ठाने सति शुभाशुभफलैः पुण्यपापफलैर्मोक्ष्यते मुक्तो भविष्यति कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः । सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा सन्ध्यास एव योगस्तेन युक्तात्मा, त्यक्तफलासङ्ग इत्यर्थः । कर्मबन्धनेर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वासुदेवमुपैष्यति प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

८ वं. ब्र. मि.— एवं कुर्वतस्तत्र यत्कलं भवति तत्कृणु-
शुभाशुभेति । एतच्च कप्रकरणे सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा, भग-
वति सर्वकर्मसमर्पणं सन्ध्यासः, स एव चित्तशोधकत्वाद्योग-
तेन युक्तः शोधित आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः सन् शुभा-

शुभे इष्टानिष्ट फले येषां तैः कर्मलक्षणवन्धनैर्विमोक्ष्यते
कर्मणां भगवदर्पितत्वेन तव तत्सम्बन्धाभावात्तत्र विमुक्तो
माशुपैष्यति । ज्ञानद्वारा मद्रावापत्तिरूपं मोक्षं प्राप्स्यसी-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०— एवं च मर्यादायामनुगृहीतस्य तव या फलसिद्धिस्तामवधेहि— शुभेति । एवं सति सन्ध्यासस्थागो भजनार्थः फलादिविषयको 'मनसैवानुद्वष्टव्यं' इति वा योगस्तदभिन्न एकार्थकश्चेतसः समत्वं तेन युक्त आत्मा यस्य तथाविधस्तत् कर्मबन्धनैरिष्टानिष्टफलैः मुक्तो भविष्यति मुक्तिरिद्धिर्भविता । जगति स्थितोऽपि त्वं मत्सेवको योगी संसारधर्माऽष्टिन्न एव मां पुरुषोत्तमं समुपैष्यसि सेवोपयोगिरूपेण ध्यायिष्वे-
कुण्ठे । मत्समीपे स्थास्यसीति भावः ॥ २८ ॥

१० पु अ. त.— एवं मत्समर्पितेषु तत्कृतबन्धनो न
भविष्यतीत्याह— शुभाशुभफलैरिति । एवं मत्समर्पणेन
शुभाशुभफलैः— शुभानि शुभयुगादीनि, अशुभानि क्रेशदा-
दिद्रव्यादीनि यानि कर्मजानि फलानि तैर्मोक्ष्यते मुक्तो भविष्य-
सीत्यर्थः । तानि फलानि मत्सेवोपयिक्तान्येव भविष्यन्तीति

भावः । ततः सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा सन्ध्यासः कर्मणां मत्स-
मर्पणं तेन यो योगो मद्रूपयात्मकस्तेन युक्त आत्मा अन्तः-
करणं यस्य तादृशः सन् कर्मबन्धनैर्विमुक्तो माशुपैष्यति
प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं कुर्वतः फलमाह— शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्वन्धनैः
एवं कुर्वन् त्वं मोक्ष्यसे भगवद्वर्णयुद्धया यदिकश्चित्कर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्म-
फलसन्ध्यासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबन्धनेर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगा-
त्मानं उपैष्यसि ॥ २८ ॥

भगवतः सर्वसमत्वं भक्तेर्माहात्म्यं च ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाग्र्यहम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— रागद्वेषांस्तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति, तत्र— समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्रिवदहं— दूतस्थानां यथा अग्निः शीतं नापनयति, समीपमुपसर्पता-
मपनयति, तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि, नेतरान् । ये भजन्ति तु मां मसीध्वं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव, न
मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाग्र्यहं स्वभावत एव वर्ते, नेतरेषु । नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतो रागद्वेषवर्त्तेनानीध्वस्त-
मासङ्ग परिराति— रागेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमकि-
ञ्चित्करमित्यासङ्गवत्तद्वत्— आश्रिवदिति । तत्प्रपन्नयति—
यथेति । भक्तानमकाङ्क्षानुगृह्णतोऽनुगृह्णतश्च भगवतो न कथं
रागादिभक्तं ? इत्यासङ्गवत्तद्वत्— ये भजन्तीति । ये वर्णा-
श्रमादिधर्मो भजन्ति, ते तेनैव भजनेनाश्रित्यमाहात्म्येन
परिशुद्धदुष्टो मयि मत्समीपे वर्तन्ते, मदभिव्यक्तियोग्यचित्ता
मी. द्वि. २४

भवन्ति । तुल्योऽस्य विशेषस्य श्रोतार्थः । तेषु च समीपे
तेषामहमपि स्वभावतो वर्तमानस्त्वदनुग्रहपरो भवामि । यथा
व्यापकमपि सावित्रं तेजः स्वच्छं दूषणादौ प्रतिफलति तथा
परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिरिस्तसमस्तकलषसर्वेषु पुरुषेषु
सज्जिवते 'दैवीं प्रकृतिमाश्रिता मां भजन्ति' [१११३] इत्यु-
क्त्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—ममैवं परममतिर्लोकं स्वभावं शृणु—सम इति । देवतिर्यङ्मुन्यस्थावरात्मनाञ्च-स्थितेषु जातितत्त्वाकारतः स्वभावतो ज्ञानतत्त्वात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु शृतेषु समाश्रयणी-यत्वेन समोऽहम् ; अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्ति; तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न कैश्चित्प्रियोऽस्ति न सङ्गाहोऽस्ति; अपित्वत्त्वर्थमत्ययत्वेन मद्भजनेन विनाऽऽत्मधारणालाभान्मद्भजनैक-प्रयोजना ये मां भजन्ते ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणवध्यामुखं मय्येव वर्तन्ते; अहमपि तेषु मनुकृष्टेष्विव वर्ते ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—दुर्लभमुद्योगोत्कृष्टापकृष्टादिद्वयतार-तम्यादर्शनेन स्वीकारः ‘पन्नम्’ [१।२६] इति श्लोकेन प्रोक्तः तेन सौख्यमयुक्तं भवति, ‘यत्करोषि’ [१।२७] इत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिर्विशेषमात्रेण तदाराधन-त्वसममत्या तदेव दृढीकृतम्; अथ भक्तियोगाधिकारिप्रशंसन-परे ‘समोऽहम्’ इति श्लोके तु जात्याकारादितारतम्यानादरेण भक्तैः स्वल्पैश्चरस्ययुज्यते । तेन सौख्यमयुक्तं भवति । कंसा-दिनिग्रहादकाराद्यनुग्रहात् ‘तत्कुरुष्व मदर्पणम्’ [१।२७] ‘मासुष्यमिति’ [१।२८] इत्याद्युक्तं जाता रागद्वेषसङ्गा-प्रतिज्ञेयत्वमिप्रायेणाह—ममेति । अर्द्धशब्दोऽत्र स्वेतरव्यव-च्छेदपर इत्यभ्यायेण अतिलोकमित्युक्तम् । ‘समोऽहम्’ इत्यस्य प्रतिशिरोयुतं वैषम्यं सर्वशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रा-येणाह देवेति । जातितः देवत्वेन तुल्यत्वाद्भगवत्सङ्गमि-त्वादेः; आकारतः अभिरूपक्रीत्वानुस्त्वसमविषमाहत्वादेः । वक्ष्यति हि ‘येऽपि स्युः पापयोनयः । जियो वैश्यास्तथा-शूद्राः’ [१।३२] इति । ‘स्वभावतः’ इत्यनेन सात्त्विकराजसत्त्वा-दिकं निवक्षितम् । देवादीनां भगवत्समाश्रयणं ‘तदुपर्येषि वा-रायणः सम्मवाह’ [ब्र. सू. १।३।२६] इत्यधिकरणे समर्थि-तम् । तिरश्चामपि गतेश्वानरेन्द्रादिषु पुण्याधिक्यनिबन्धन-ज्ञानविशेषवत्सु प्रथितम् । तस्मात्तिर्यगधिकरणविरोधः । साधनरक्षति शापादिनातिषु कृष्णज्ज्ञानं महर्षयः कथयन्ति । तत्तथ मनोऽतिलम्पं समाश्रयणं तथापि सम्मवेदेव । न मे

द्वेष्योऽस्ति न प्रियः’ इत्यस्य प्रतिषेधस्य प्रसङ्गवाकाङ्क्षत्वात् जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षौ प्रतिषेध्यप्रसङ्ग इत्योक्त्यामित्याह अ-यमिति । तद्वैषम्यमित्येवं हि साज्याताज्याज्यत्वसङ्गाहत्वात्तैर् इति तन्निषेधात्तन्निषेधः कलत्र इत्यभिप्रायेणेोक्तम् उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्तीति, न सङ्गाहोऽस्तीति च । समाश्रयणा-धीनमित्यत्रप्रतिषेधमयात् समाश्रितत्वातिरेकेणेत्युक्तम् । यदि, न प्रियवहेतुतया प्रसिद्धात्वाद्यादिभिरुत्कर्षातिशयवम्, कुतस्तर्हि ? यदि न कुतश्चित्, ‘स च मम प्रियः’ इत्यादि-विरोध इति शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द इत्यभिप्रायेणाह अपि-त्विति । ‘भक्त्या भजन्ति’ इत्यनयोः पौनस्वयपरिहारा-यान्वयसाह अत्यर्थेति । ‘ने’ इत्येतदुत्कर्षपरकर्ममित्यमा-भिप्रायमित्याह ते जात्यादिभिरिति । तुल्यानमित्यन्यो-न्यमैकसरस्यमिह ‘मयि’ इत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं मत्समानगुणवध्यामुखमित्ति । ननु स्वात्मत्वेन त्वामनु-सन्धाय भजतां कथं स्वयि समानगुणवद्बुद्धितिरित्यस्योत्तरं ‘तेषु चाप्यहम्’ इत्यनेनोच्यते इत्यभिप्रायेणाह अहमपीति । सौम्योत्थातिरेक्तो मतोऽप्युत्कृष्टनिवाहं ‘शिरसा देवः प्रति-युक्ताति’ [म. भा. १२।३।३।१४] इत्युक्तप्रक्रियया सम्मा-वयामि; ततश्च ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसन्धाननिबन्धनसाध्वस-विधुराः सुखं मां सेवन्त इति भावः । अहं च ते चाभ्योर्न्यं पित्रादिभिरव न्यस्तमरा इति पित्रिद्वयार्थः । स्वजातिप्रतिनिय-तधर्मभोजनापकृष्टजातिनिर्देशविरोधः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—तर्हि स्नेहादिमत्त्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफलं ददासि, विपरीत-स्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह—समोऽहमिति । तर्हि न भक्तियोगेनमित्यत आह—ये भजन्तीति । मयि ते तेषु चाप्यहमिति, मम ते वशः तेषामहं वश इति । उक्तं च पैङ्गुलि-श्लेषु—“ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां वशः स तु ते मद्रशश्च” इति । तद्रश एव ते सर्वदा, तथापि बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः, उद्भादिवच्छिन्नुपालादिवच । तत्कोक्तं तत्रैव—“अबुद्धि-पूर्वाग्रो वशस्तस्य ध्यानात्पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम्” इति ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—भक्तियत्त्वमुक्तं तद्विद्वद्भक्तं सर्वत्र सामर्थ्यं कथयत्युक्तं इत्यत आह तर्हि । यदि त्वं भक्तप्रियः तदा द्वेष्योऽप्रियश्च स्याः, तत्त्व भक्तो द्वेषिषु यथासङ्गं ज्ञे-द्वैतवत्त्वादभक्तत्वापि कस्यचिद्बहुफलं सुखं सर्वं ददासि, विप-रीतत्वात्प्रेमिणोऽपि कस्यचिद्बहुफलं दुःखं सर्वं ददासीत्यादि-

पथे, राजादिषु तथा दर्शनात्, तथा च वैषम्यनैर्गुणैस्तेवेति शङ्कायैः, पूर्वाभिनेव शङ्कायाः परिहृतात्किमुत्तरार्धेनेत्यत आह—तर्हि । अहं हि सर्वमतेषु समः, न वैषम्यादिनात्; यतो मे तदीयं द्वेषमपेक्षयाधिकं द्वेष्यो नास्ति, तदीयां भक्ति-मपेक्षयाधिकं प्रियश्च नास्तीति भगवतोऽपि विपरीतमर्थं

हृदिवा शङ्कते । यदि ते प्रियो नास्ति तर्हि न भक्तिः प्रयो-
जनं फलस्य । तथा चोक्तविरोध इति भावः । 'मयि ते तेषु
चाप्यहम्' इत्येतत् फलं स्वभावसिद्धत्वादित्यत आह—मयीति ।
इत्यस्येवमर्थ इति योजना । कुत्र एतत् इत्यत आह—उक्तं

चेति । मम ते वशा इत्येतदपि तात्त्विकं, भगवान्मावेऽपि तद्व-
शात्स्वाभाव्यादित्यत आह तदिति । ययपीति शेषः ।
अत्र दृष्टान्तं प्रमाणं चाह—उद्धवादिबन्धिति । अत्रुद्धिपूर्वं
यो वशः सः ॥ २९ ॥

७७. पै. भा.—समस्तुल्यविचोऽहं वायुदेवः सर्वभूतेषु सर्वपाणिषु मम द्वेष्यो नास्तीति
प्रकृतेन सम्बन्धः । न भियः प्रियोऽपि नास्तीति । ये तु मां भजन्ति सेवन्ते मामीश्वरं भक्त्या
प्रीत्या मयीश्वरे ते निवसन्ति, अहमपि तेषु वसामि ॥ २९ ॥

८ वै. ब्र. गि.—ननु यदि भक्तानेवाऽगुह्यासि, ना-
भक्तान्, तदा तवापि रागद्वेषकृतं वैषम्यं स्यात् ; नेत्याह—
सम इति । सर्वपाणिष्वप्यहं तुल्यः । तेषु मम द्वेषविषयः
प्रीतिविषयो वा कश्चिदपि नास्ति । कथं तर्हि भक्ताभक्तयोः
फलवैषम्यम् ? तत्राह—ये भजन्तीति । ये तु सर्वकर्म-
समर्पणरूपया भक्त्या मां भजन्तीति मद्भजनपतिश्रुद्धान्तःक-
रणतया सदाकारैकदृष्टयो मयि वर्तन्ते, अहमप्यतिशुद्धे तदीय-
चित्ते प्रतिफलितस्तेषु वर्ते । चकारोऽवधारणार्थः । त एव
मयि, तेभ्योऽहमित्यर्थः । स्वच्छद्रव्यस्यायं स्वभावो येन
सम्बन्धते तदाकारं गृह्णातीति ; स्वच्छद्रव्यसम्बन्धिवस्तुनश्चार्थं
स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति । तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष
स्वभावो यत्स्वसम्बन्धिवद्रव्यस्याकारं न गृह्णातीति ; अस्वच्छ-
द्रव्यसम्बन्धिवस्तुनोऽप्ययं स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति ।
तथा च यथा सर्वत्र प्रसृतः सौराष्ट्रलोकः स्वच्छे दूर्षणादावेवा-

भिन्नज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ, न हि तावता दूर्षणे स
रज्यति, न वा घटे दृष्टिः तथा सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्त-
चित्तेऽभिन्नज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्तेऽभिन्नज्यमानोऽहं
न रज्यामि, कुत्रचित् वा द्वेषि कञ्चित् ; वस्तुस्वभावमर्थो-
दया जायमानस्य कार्यस्याप्यहं दृष्टोऽप्यस्मात् । यथा चाग्निः
स्वतेजसा शीतान्नपनयन्नैषमयान्, यथा वा कल्पद्रक्षस्तथा-
ऽहमिति भावः । एवं (शां.) भाष्येनोक्तः श्लोकार्थं प्रतिपादितः ।
अयान्योऽप्यर्थः प्रदर्शने—सर्वभूतेषु देवतयैऽगुह्यादिवृ-
जात्याकास्त्वभावश्चनैरत्यन्तोःकर्षणकर्षरूपेण वर्तमानेषु
समाश्रयणीयवशो स्मोऽहम् । तथा च समाश्रयणविषये
जात्यादिभिरयं निकृष्ट इति न मे कश्चिद्वैषम्यो हेयोऽस्ति, न
वा जात्यादिभिरुद्धोऽयमिति कश्चित्प्रय उपदेष्टोऽस्ति ;
किन्तुलुब्धा अपकृष्टा वा ये मां भक्त्या भजन्ति ते मयि
वर्तन्ते अहमपि तेषु तुल्यवद्भवे ॥ २९ ॥

९ व० त० द्वी०—ननु यदि भक्तेभ्य एव मुक्तिं ददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हि तवापि किं रागद्वेषादिकृतवैष-
म्यम् ? नहि नहीत्याह—समोऽहमिति । सर्वभूतेषु ज्ञानीषु सम एव वर्ततेऽहं न तु विषमः । 'समोऽसि
भिन्ने च रिपौ' इति वाक्यात् । एवं सत्यपि मां भक्त्या ये भजन्ति ते तु मयि सदाधाराः, अहं चापि तेषु
तदाधाराऽस्मि, इदं च भक्तिमाहात्म्यमेव ममाप्यस्वतन्त्रत्वमापादयति । तथा चोक्तं भागवते [११।१।६३-६८]
भगवतैव—साधवो हृदयं मयं साधूनां हृदयं त्वहम् । अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ! । वरो (वशी)
कुर्वति मां भक्त्या सखिभ्यः सत्पति यथा । इत्यादिना च । नच पुनरपि दोषतादृश्यं कल्पतरुस्त्वमादत्तात् ।
नहि फलपतर्वादाबनाश्रितानां कामाद्यसिद्धया वैषम्यं वस्तुमुचितं तथा भगवत्प्रीतिं बोध्यम् ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—एवं कर्मसम्पन्नेन तद्वन्न्यतिष्ठत्युक्त्या
असमर्पकाणां च बन्ध एव पर्यवसितस्तेन स्ववैषम्यमाशङ्क-
मानमाह—समोऽहमिति । अहं सर्वभूतेषु समः । न मे
द्वेष्यः कोऽपि । न भियः । अत्रार्थः भावः—स्वक्रीडाथै सर्वभू-
तानि मया सृष्टानि, अतस्तेषु सर्वेभ्यः समः ; ये क्रीडार्थ-

कलमहात्वाऽन्यथाकर्मविकृतो मयि विषमत्वं कुर्वन्वि,
अतस्तेषां स्वात्मदोषैश्च बन्धादिकं भवति ; ये तु मां भक्त्या
ज्जेत क्रीडाव्यं ज्ञात्वा भजन्ति ते स्वभजनात्मकधर्मेण
मयि तिष्ठन्ति, तेभ्यः तत्कृतितुष्टिद्वष्टामि, तेन न वैषम्य-
मिति भावः ॥ २९ ॥

११ जी० भा० द्वी०—यतो भक्तानेवानुगृह्णाति, नेवरात्र, इत्यतो रागद्वेषवान् भगवानित्यत आह—
समोऽहमिति । यथाऽग्निः रागादिशून्योऽपि समीपस्थानामेव शीतं नाशयति, न दूरस्थानां ; तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं
शरणगतानामेव बन्धं नाशयामि, नान्येषामित्यर्थः । अतो मम न रागद्वेषाविति भावः । मयि ते तेषु चाप्यहं—
भक्ता अनन्यशरणतया मज्जेयं वर्तन्ते, अहमपि तेभ्येव वर्ते । अमस्तचित्तानां रागाद्याकास्त्वमेव तत्र सम
विशेषतोऽभिन्नचित्तास्तीति भावः ॥ २९ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— शृणु मद्भक्तेर्महात्म्यम्—अपि चेदिति । अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारोऽस्तीव कृत्स्न-
ताचारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्, साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः; सम्यक्
यथावत् व्यवसितो हि सः, यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतां भगवद्भक्तिं स्तुवन्पापीयसामपि तत्राधिकारोऽस्तीति सूचयति— श्रुष्विति । सम्यग्वृत्त
एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुसाह— सम्यगिति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— तत्रापि— तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च;
तस्मादविश्वतोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत् साधुरेव सः वैष्णवाग्रसर एव
स मन्तव्यः बहुमन्तव्यः, पूर्वोक्तैः सम इत्यर्थः । कुत एतत् ? सम्यग्व्यवसितो हि सः, यतोऽस्य
व्यवसायः सुसमीचीनः; भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चराचरपरिभस्मत्वामी मम
गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्रापोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः, तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं
भजनं तस्यास्ति, अतः साधुरेव बहुमन्तव्यश्च; अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने सम्पन्ने सति
तस्याचारव्यतिक्रमः स्वल्पविकल्पमिति न तावताऽनादरणीयः, अपितु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— एवं समाग्रणस्वीकारे जात्याद्यप-
कर्षादिक्रिस्तर इत्युक्तम्; तत्र चोपरि दत्तावकधोऽप्येककिं-
त्कर इत्युच्यते ‘अपि चेत्’ इति श्लोकेनेत्यभिप्रेत्याह तत्रा-
पीति । ब्राह्मणाचारः शूद्रादेर्यभैः, शूद्राद्याचारश्च ब्राह्मणादेः;
एवं ब्राह्मणस्य निषिद्धं मधुमासादिकं शूद्रस्य न निषिध्यते;
शूद्रस्य निषिद्धं च कपिअक्षीरादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम्; अतः
स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारवं दोष इत्यभिप्रायेणाह तत्र
तत्रेति । विहिताकरणं निषिद्धकरणं चेत्पुण्यमपि दुराचार
इति प्रापनाय उपादेयः परिहरणीयश्चेत्युक्तम् । अत्र
‘चेत्’ इत्यस्य नैरर्थक्यादिरिहासाय दुराचारोऽपि भजते चेदि-

त्यन्वयः प्रदर्शितः । उक्तप्रकारेणेति— सत्तर्कानादिने-
त्यर्थः । प्रकरणविशेषतोऽन्यन्यागत्यस्यायो भजनैकप्रयो-
जन इति । तेनैव देवदेवतान्तरभजनप्रवृत्तौ इतिरिक्तः । यथा-
च्यते— ‘ब्रह्माणं श्रितिकण्ठं च याद्यान्या देवताः स्थिताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्’ [म. भा. १.१।
३४.१।३६] इति । ननु ‘आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रथु-
रच्युतः’ [म. भा. १.३।१४.१।३७] ‘आचारहीनं न पुनन्ति
वेदाः’ [वा. सू. ६।३] ‘सन्ध्याहीनोऽष्टौऽर्चनस्यमनहैः
सर्वकर्मसु’ [द. सू. २।२२] इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य
केनाकारेण साधुत्वमित्यत्राह— वैष्णवाग्रसर इति । अन-

१ दुष्टः आचारो यस्य स दुराचारः, सु अत्यन्तं दुराचारः सुदुराचारः । ‘स्वत्यतीव च निर्भरे’ (अ. को. ३।४।२) । अन्यं
देवं अन्यत्प्रयोजनं च न भजत इत्यनन्यभाक् । सुप्युपपदे ‘भजो ष्विः’ (अष्टा. ३।१।६२) । दुराचारोऽपि मद्भक्त्येत्साधु-
रित्येके । मद्भक्तो दुराचारश्चेति साधुरित्युपरे । तदविश्वविधेयांस्ततापतेः, ‘क्षिप्रं भवति धर्मात्मा’ इत्यभिप्रीतिस्वारस्यमज्ञ-
प्रवृत्ताच्च नातीव हृद्यम् ॥ नन्वेवं दुराचारस्यापि साधुत्वे ‘आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चितम् । हीनाचारपरीतासमा श्रेय-
स्य च नश्यति ॥ नैनं तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा । हीनाचारमिती हीनं तारयन्ति कथञ्चन ॥ (व. घ. सू. ६।१-२)
‘सर्वांगमाचारः प्रथमं परिकल्पते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रथुरच्युतः’ (म. भा. १.३।१४.१।३७) इत्यादीनि
परस्मैतानि शास्त्राणि दत्तजलाजलीनि भवेयुः, भूतैरपि ‘अहिंसासत्यशौचदयास्तिक्यतादिवारित्राणि परिपालनीयानि’ (ना. म.
सू. ७८) इत्यनुशासनं च विशदितं स्यादिति चेत्, सत्यमेव । किन्तु नात्र दुराचारस्य साधुत्वेन मन्तव्यता विधीयते, अपि
सु दुराचारोऽप्यविचारेव भक्तिमहिम्ना समूहकार्यं कथितदुर्वासनावेशः साधुतामार्गोत्प्रेषेति निश्चयात् सेत्स्यन्यपि तस्य साधुता
सिद्धबन्धनपदिरयत इति हेतुम् । तथा च ‘क्षिप्रं भवति धर्मात्मा’ (१।३१) इति समनन्तरमेव गीतमपि सन्नच्छते । इत्यप्ये-
तैर्वै निश्चितवैनाध्यवसितानामर्थानां सिद्धकमननमेकत्र । यथा द्रोणोऽर्जुनं कृत्रिमभासतिरश्चेदने नियुज्य ‘तस्मिन् कर्मेण
संसिद्धे पर्यवजत पाण्डवम् । मेने च दुपदं सङ्कषे सातुबन्धं पराजितम्’ ॥ (म. भा. १।१।७।३२) ‘कुब्जमाधिरिषिं दृष्ट्वा
पुत्रोऽस्तव विशांपते ! । भीमसेनमगम्यन्तं वेषानसुखे हुतम् ॥ (म. भा. ७।३।१६) इत्यादौ ॥ भगवद्भजनस्य समूहदुस्तिवि-
नाशकर्तृ च ‘केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अघं कुर्वन्ति कात्स्न्येन वीहारीभिरभास्करः’ ॥ (भाग. ६।१।१५)
इत्यादीं द्रष्टव्यम् ।

—अधिगीता ।

न्यभजनं वैष्णवाग्रेसरत्वे प्रयोजकम् । ननु 'साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यतु सदाचारः स उच्यते' [वि. पु. ३।१।१३] इति भगवत्पराशरचरणात् क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणात्साधुशब्दोऽत्र कथं वैष्णवाग्रेसरपर उक्तः ? आचारशून्यस्य 'विधापरिश्रद्धादसाधुत्वमेवेत्यत्रोक्तं' 'मन्तव्यः' इत्युच्यत इति दर्शयति बहुमुमन्तव्य इति । अर्थसिद्धबोधव्यतामात्रकथनं निरर्थकम् ; सम्पूर्वस्य मनिधातोश्च बहुमतिरर्थः उपसर्गायाश्च धातुलीना इति भावः । अपरिग्रहे सति खल्वसाधुत्वशब्दा, न तु सोऽस्तीत्याह— पूर्वोक्तैः सम इति । "विष्णुरेव भूत्वा" [यजुः २।१।१६] इत्यादौ साम्योऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वोक्तैर्महात्मयिरित्यर्थः ।

ननु स्वाचारदुराचारायोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावदुपायतः साम्यम् ; तत एव न फलोऽपीति शङ्कायां 'सम्यक्' इत्यादिकमवतारयति—कुत एतदिति । यत इति— हिंसाविति भावः । व्यवसायस्य समीचीनतां प्राधान्यतोऽप्यवसेयविषयविशेषेण विज्ञेयमिति—भगवानिति । भगवान्—उभयलिङ्गकः । निखिलजगदेककारणभूत इत्यनेन ब्रह्मवसाधकं श्रोतं लक्षणमुक्तम् ; तेन ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् [९।१३] इति पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषेण पूर्ववसानं 'नारायणं ब्रह्म' [म. ना. १।४+तै. ना. ६।१९] इत्यादितत्त्वमिण्येकवाक्यं चार्त्तिप्रलपं परं ब्रह्म नारायण इत्युक्तम् । 'चराचरपतिः' "पतिं विश्वस्यात्मेधरम्" [तै. ना. ६।१९] "पतिं तृतीनाम्" [श्वे. उ. ६।७] इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परत्वव्यवसायः, अथ सौलभ्याव्यवसायः अस्मत्स्वामीति । नह्यहं तद्विभूते-

५ आ. मा. भा.— न भवत्येव प्रायस्तद्वक्तुः सुदुराचारस्तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद्भवति तर्हि साधुरेव स मन्तव्यः ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— "अपि चेत्" इत्यादिना भजेः प्रशंसा क्रियते । तत्र विष्णुभक्तेः सुदुराचारेणैकत्र समावेशप्रतीतिर्यथा-व्याचष्टे— न भवत्येवेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— सुदुराचारोऽपि मामीश्वरं भजते चेदन्यं न भजतीत्यनन्यभाक् साधुरेव धार्मिक एव स मन्तव्यो बोद्धव्यः । हि यस्मादर्थे । सम्पक्शोभनं व्यवसितो निश्चितस्तस्माद्धार्मिक एव स मन्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु दुष्टतत्सुदुष्टतयोस्तद्वक्तुस्त्वस्मिन्नेव साधुत्वासाधुत्ववैषम्यसत्त्वात्कथञ्च्यते 'ये भजन्ति...मपि ते तेऽसु बापहम्' [१।२९] इति तेषां तुल्यवद्वक्तिः ? तत्राह—अपीति । श्रुतिस्मृत्यादिष्वनुपदिष्टप्रायश्चित्तोऽपि पापिष्ठः सुदुराचारः, अत एव पापपापोदकत्वेन भजनीयस्यान्यस्याभावादनन्यभाक् ; एवंविधोऽपि मां भजते चेत् स साधुरेव, न पापिष्ठः ; भद्रजनैव तस्य कृतप्रायश्चित्तत्वात् । तथा स भक्ततयः सर्वैर्बहुमन्तव्यः, सम्भवत्येव इति यावत् । हि यस्मात् स दुराचारः सम्मन्यवसितः 'भगवान्साधुरेव एव

वर्हिर्भूतः स्वशेषभूतं मामसौ स्वयमेव लब्धुमुपक्रान्त इति भावः । एवं पदद्वयेन सांतिद्विकः सम्बन्धो दर्शितः । अत्यन्तमुख्यस्य मम सम्पत्तिप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण मम गुरुर्इत्युक्तम् । अनन्तमहारावशालिनि मन्वपि शोभनहृदयोऽयमित्यभिप्रायेण मम सुहृद्वित्युक्तम् । अतिशुद्धः स्वमिश्रनश्वरसुखकणसङ्गिणो मे निरतिशयमिदोऽपि नित्यसुखसागरं स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण मम परं भोग्यमित्युक्तम् । गुरुत्वसुहृत्त्वे प्रापकत्वाथैः भोग्यत्वं तु प्राण्यत्वाथैः । सर्वैर्दुष्प्राप इत्याचारबहुलेष्वपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते ; आकरेऽपि शिलाशकलमनुगादेयम् ; अवकरेऽपि रत्नमादरणीयमिति भावः । 'बहूनां जन्मनामन्ते' [७।१९] इति श्लोकेन विधो व्यवसाय उक्तः । स्मरन्ति च श्रीपौष्करे— 'ये जन्मकोटिभिः सिद्धाः' 'अनेकसंसारचित्ते चित्ते पापमुसुबन्धे' 'नारस्ते क्षीणे जायमानेऽत्र संस्थितिः' इति । श्रीशुक्लं प्रति जनकश्चाह 'ज्ञानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायादहो भ्रष्टानासादयति तत्परम्' [म. भा. १।२। ३२६ । ४०] इति । व्यवसायमात्रेण कथं भजमानैः समानत्वं ? इत्यत्राह— तत्कार्यं चेति । 'भजते माम्' इत्यत्र व्यवसायोऽन्तर्भवतः, व्यवसित इत्यत्राप्यर्थोद्भजनम् ; अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वेऽनुतया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः । अविकलानुशासिनादिकलातुष्टायी कथं बहुमन्तव्यः ? इत्यत्राह— अस्मिन्नेति । तादृशे पुरुषे स्वल्पैकैक्यनिमित्तोऽजाद एव महाराधः स्यादिति भावः । 'सृष्टः सम्भाषितो वापि पुजितो वा द्विजोत्तम !' 'स च पुज्यो यथा ब्रह्म' [या. पू. २।१९] इत्यादिप्रमाणसूचनाभिप्रायेण निगमयति अपि न बहुमन्तव्य एवेति ॥ ३० ॥

मम शरणम्' इति शोभनमध्यवसायं कृतवान् । अत्र साधुरेवेत्येवकारेण 'प्रायश्चित्तेत्येतेनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्येऽसु वचनादिह जायते' [या. सू. ३।२।२६] इति स्मृतेर्ज्ञानकृतस्यैव प्रायश्चित्तैर्लोकव्यवहार्यत्वमात्रम्, न तु पापक्षयः । द्वे हि पापस्य शक्ती— नरकोत्यादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतदशक्त्यविवर्तनोऽपि व्यवहार्यत्वनिरोधकशक्तिविना इति विज्ञानेश्वरायुक्तार्थस्य भगवद्भजनरूपप्रायश्चित्ते सम्बन्धो नास्तीति दर्शितम् ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— तत्र भक्तिमत्त्वं नाधिकारः (रि)-विशेषणं, अन्यत्रापि दर्शनात् ; इत्यभिप्रायेण 'अपि चेत्' इति भगवाच्च महापतितपावनत्वं च स्वस्य दर्शयति । सुदुराचारः अनाचार्यपि चेन्मां भजते स साधुरेव सर्वैर्मन्त्रव्यः । महापतितोऽपि चेन्मामनन्यभाक् नान्यदेवं भजते सेवते च । सेवा च तत्प्रवणचेतोरूपा 'मानसी सा परा मता' इत्युक्ता, तद्भावात् सः साधुवैष्णवाग्रगण्य एव मन्त्रव्यः । 'विप्रात् द्विषद्भुङ्गयुतादगविन्दनाभपा-
दारविन्दविमुक्तात् श्रपचं वरिष्ठम्' इति [७।१।१०] भागवतवचनात् । कुत एवं तत्राह—हि यतः सम्यग्यवसितः स माहात्म्यं ज्ञात्वाऽऽज्ञात्वा वा भगवति चित्तप्रावण्यकरणे निश्चितः (निरतः) ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु ये त्वां भजन्ति तेषु केषं तिष्ठति, कथं तदा ते विषयायभिभूता भवन्ति ? इत्यत आह— अपीति । चेत् सुदुराचरोऽपि, अनन्यभाक् मां भजते स साधुरेव मन्त्रव्यः । अत्रार्यं भावः— विषयादिमहा-
प्रापौषाचारणशीलस्तद्विद्वत्तिनिमित्तान्मदेवयजनप्रायश्चित्ता-
दिभमाद्विषयाज्ञानेन अन्यभजवरहितस्त्वस्यागाशक्तस्त्यक्तु-

कामः स्ववैय्याविभावेन यो मां भजते स साधुरेव मान्यः । त्वयेति शेषः । 'अपि चेत्' इत्यनेन तादृशाचारस्थानान्य-
भजनत्वे दुर्लभत्वं ज्ञापितम् । कुतः ? इत्यत आह—सम्यग्य-
वसितः स पूर्वोक्तः सम्यग्यवसितः मिश्रं यतः कृतवान् ;
यन्मम महापातकनिवारकः श्रीकृष्णं विना नान्य इति ।
हीति निश्चयार्थम् । अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नो० भा० दी०— भक्तेर्माहात्म्यमाह— अपि चेदिति । अत्यन्तपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन् भजते, तथापि स साधुरेव मन्त्रव्यः । हि यतः स सम्यग्यवसितः सम्यग्वृत्तः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निर्गच्छति ।

कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारात्मान्तस्सम्यग्यवसायसामर्थ्यात्— क्षिप्रं कीदृशं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव । शश्वन्निर्त्यं शान्तिं चोपशमं निर्गच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय ! प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु, न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— हेत्वर्थमेव प्रणश्यति— उत्सृ-
ज्येति । भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारात् परित्यक्ता भवति ?
इत्याशाङ्क्याऽऽह— क्षिप्रमिति । सति दुराचारे कथं धर्मवि-

तर्त्वं ? तदाह—शश्वदिति । उपशमो दुराचारादुपरमः । किमिति
त्वद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिश्च्यते ? दुराचारेऽपहतचेतस्तथा
किनित्यसौ न वहुवति ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— शृणुष्विति ॥ ३१ ॥

१ निर्गच्छतीति— निर्वृत्त्य गच्छतेः प्राप्त्यर्थे प्रयोगो दृश्यतेऽन्यत्रापि— 'वीणावादनतत्पक्षः श्रुतिजातिविशारदः । तालबन्ध-
प्रयासेन मोक्षार्थं निर्गच्छति ॥' (वाह.सू. ३।१।५) इत्यादौ ॥ अत्रेदं बोध्यम्— भगवान् स्वप्रतिज्ञासङ्ख्यापि भक्तप्रतिज्ञापा-
वनमेव बहु मन्यते । तथा हि 'अयुष्यमानः सङ्ग्रामे न्यस्तसङ्गोऽहम्' (म. भा. ५।७।६) इति प्रतिज्ञायपि भीष्म-
प्रतिज्ञापालनार्थं 'धुरान्धमुद्यम्य मुजेन चकं' इत्यादिवच्छ्रुत्वा विरुज्य बाह्यान् संकल्पयन् गां वरणीं हनन्त्या वेगेन कृष्णः प्रससार
भीष्मम् ॥ (म. भा. ६।५।९।८९) इति धूयते । कीर्तितां च भीष्मेणापि 'स्वनिगममपहाय सत्यप्रतिज्ञासूतलभिकर्तुमवच्छतो
रम्येभ्यः । धूरतथरगोऽन्यथाबलदुर्हरिच हन्तुमिमां गतोत्तरीयः ॥' (भाग. १।५।३०) इति ॥ अत एव स्वप्रतिज्ञां त्यजता
विधिनिषेधातीतेन चात्मना प्रतिज्ञाते न तथा केऽपि विश्वसेयुरित्याशाङ्क्य प्रतिज्ञातव्यार्थस्य निस्तस्मिन्मर्थतो कथापयितुं 'तां न
देवा न गन्धर्वा नासुरोऽपराक्षयाः । उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ॥' (म. भा. ७।७।१५) इति पिप्रतिज्ञामग्नयश्वरं,
भक्तोपमं सत्यप्रतिज्ञामर्जुनमेव प्रेरयति— त्वमेव प्रतिज्ञां कुर्वति । कौन्तेयेत्यनेन च सातामहकले गतेन खया प्राक् प्राणान्मे
'अहं प्रजां वां भगवन्नस्मिन्ने दीनयोरिह । अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकर्मजः ॥' (भाग. १०।८९।३०) इति यत् प्रतिज्ञातं
सदतिदुष्करमपि यथा मया पारितं; तथैवेदानीमपि पारयितुं कृतपरिकर एवास्मि, मा मैवीरिति निगूढं सूचयतीति विभावनीयम् ॥

वामनस्तु कौन्तेयेत्यामन्त्रणस्यैवं भावमाह—

कुन्त्यां पोषणं जनितोऽसि तथापि भक्त्या ग्रामीश्वरं गमितवानसि सारथित्वम् ।

दुर्योधनस्तु न विचाराद्व्रजोऽपि पश्य प्रणाशमुपयास्यति यत्किञ्चाहः ॥ इति ।

भक्तानामपि भोक्ताभयप्रारब्धफलात्भवत्परो नाशोऽस्त्येव, अतो न भययतीत्युक्तत्वा न प्रणश्यतीत्युक्तमित्युपन्यासदर्पणे ॥

— अविगीता ।

३ रा. भा.— ननु “ नाविरतो दुश्चरिताच्चाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैन-
मानुयात् ” [कठो. २।२३] इत्यादिश्रुतेः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरमजोनोत्पत्तिप्रवाहं निरूपयि-
त्यत्राह— क्षिप्रमिति । मत्प्रियत्वाकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनेन विधूतपापतयैव समूलोन्मूलितवृजस्तमो-
गुणः क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनेन कमना भवति; एवंरूपमजनेनैव हि
‘ धर्मस्यास्य पतन्तु ! ’ [९।३] इत्युपक्रमे धर्मशब्दादितां शश्वच्छान्तिं निगच्छति शाश्वतीमुपगुणवर्तिनीं
मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति; कौन्तेय । त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु मद्भक्ताद्युपक्रान्तो विरोध्याचार-
विश्रोऽपि न नश्यति; अपितु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्ति-
मधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णभक्तिर्भवति— इति ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्त्वन्येषां बहुवन्त्यः, स्वस्य तु
कार्यासिद्धिरिति शङ्कापूर्वकमन्तरकोकमवतारयति— ननु
नाविरत इति । न केवलं शास्त्रिमन्त्रनिषेधः श्रुतौ; अपितु
प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभिप्रेत इत्यभिप्रायेणोक्तम् उत्तरोत्तर-
भजनादुत्पत्तिप्रवाहं निरूपयतीति । तथाचोच्यते— ‘ पापं
प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः । नष्टप्रज्ञः पापमेव पुनरा-
रभते द्विज ! (नरः) ’ [म. भा. ५।१५; ६१]
इति । प्रतिबन्धकारजस्तमोमूलभूतपापनिर्वाणं ह्याचारः ;
तस्मिन् पापे मद्भजनेन विनिवृत्ते सति नोपासनप्रतिबन्ध इत्य-
भिप्रायेणाह मत्प्रियमेति । विकलस्य विलम्बशङ्काप्रतिक्षेपार्थः
क्षिप्रशब्दः । धर्मशब्दोऽत्र प्रकृणादन्त्यभजनपरः । आत्मश-
ब्दश्च तत्करणभूतमनोविषयः । ‘ अनन्यमनसः ’ [९।१३] ‘ मन्मना
भवा ’ [१।१४] इति हि दूरीकरणः ; भजनमेव कथं भजनोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकनिवर्तकमिति चेत् तत्र परिपूर्णभजनस्य साध्यत्वात् ;
भक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात् तदेतदाह— क्षिप्रमेवेत्यादिना ।

नन्वत्र धर्मशब्दो वर्णाश्रमधर्ममात्रपरः किं न स्यात् ? इत्य-
त्राह एवं रूपेति । सामान्यशब्दस्य प्राकरणिक्विशेषविषय-
त्वमेव न्याय्यम् ; प्रयुक्तवाक्यमेव शब्दः प्रकृते भजनरूपविशेष-
विषयतेति भावः । अस्तु भजनप्राप्तात्पापनिवृत्तिः ; तथापि
परितापारहितबुद्धिप्राप्तुं न दुराचारस्तन्तः कथं न प्रतिबन्धक
इत्यत्रोत्तरं शाश्वच्छान्तिं निगच्छतीति । मत्प्राप्तिवि-
रोध्याचारनिवृत्तिमिति प्रकरणविशेषतः शान्तिशब्दार्थः ।

५ आ. मा. भा.— कुतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेव च तद्भवति । उक्तं च
सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम्— “ नाविरतो दुश्चरिताच्चाभक्तो नासमाहितः । सम्यग्भक्तो भवेत्
कथिद्वामुदवेऽमलाशयः ॥ देवर्षयस्तद्शाश्व भवन्ति कच ज्ञानतः ” इति । अतोऽन्यः कथिद्भवति
चेत् दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां सत्सङ्गामहत्यपि कथश्चिद्भक्तिर्भवति ।
साधारणभक्तिर्वैतरेयम् ।

६ आ. प्र. टी.— बहुपुत्रेन स्वयोग्यादधिकेनाजितेन
‘ सम्यगन्यवसितो हि सः ’ [९।३०] इति हेतोर्लक्षत्वात् ‘ क्षिप्रं ’
इत्यादि व्यर्थमित्यत आह— कुत इति । सम्यगन्यवसाय-
वत्त्वेऽपि सुदुराचारः कुतः साधुर्भक्त्येव इति शङ्काः । सम्यगन्य-
वसायवत्वात्क्षिप्रं भवति धर्मचित्तः । यदेतद्वक्तुं सुदुराचारिण

‘ प्रतिजानीहि ’ इत्यत्र ज्ञानमात्रविधायुपसर्गस्य नैरर्थक्यात्
‘ वातलोपते प्रतिजानीह्यस्मान् ’ ऋक्सं. ५।४।१।१ ।
इत्यादिष्वप्यस्या नैरर्थक्यत्वात्कारादन च ज्ञानविषेः प्रयोजना-
भावात् , प्रतीयमानप्रतिज्ञार्थस्थायान्निर्णीतत्वस्थापकतया-
ऽपेक्षितत्वाच्चाह कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्विति ।
‘ प्रतिजानीमि ’ इति स्वप्रतिज्ञानादपि ‘ प्रतिजानीहि ’ इति श्रोतु-
मेव प्रतिज्ञाविधानमस्त्यन्तस्थैर्यामिगममिति व्यञ्जनायोक्तं
त्वमेवेति । ‘ न मे भक्तः प्रणयति ’ इत्ययं प्रतिज्ञाविषय
इति ज्ञापनाय अस्मिन्नर्थे इत्युक्तम् । परिपूर्णपासकस्य
नाशप्रसङ्गाभावात् ‘ अपि चेत्सुदुराचारः ’ [९।३०] इत्युक्ता-
विषयत्वाच्चाह मद्भक्ताद्युपक्रान्तो विरोध्याचारवि-
श्रोऽपि । उपक्रान्तभक्तिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य
नाशनिषेधः ‘ शाश्वत् ’ इत्याद्युक्ततत्प्रतिबुद्धनाशमुच्येन परित-
र्प्यवसित इत्यभिप्रायेणाह अस्मिन्निति । अत्रोपरिक्तादि-
वृत्तान्तो ग्राह्यः । यद्योपरिचरो भावदर्ममास्थितः कदाचिद्-
वानाद्युपीषां च विशादेऽपि पिष्टपश्चादि श्रयादिगर्हपिषिद्धम-
नृतमभिधाय निषतितः क्षिप्रं भगवतोद्देशः [म. भा. १।१३३] ;
यथा च ‘ उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाऽभवत् ’ [वि. पु.
१।१।१५५] इति प्रसिद्धः प्रवादः कदाचिद्भगवन्तं प्रतीयोक्तुं
प्रवृत्तः शीघ्रं प्रत्युच्येत, यथा च पापिष्ठः क्षत्रकर्मभगवत्प्राप्त-
प्रभावादनन्तरजन्ममिति जार्तिस्मरन् जातनिषेधो भगवन्तं शरण-
मुपसङ्गम्य ह्यनुच्यत [वि. घ. अ. ९.७] । इतिशब्दस्य ‘ अस्मि-
न्नर्थे ’ इत्यनेनान्वयः ॥ ३१ ॥

सहैकत्र कविदवस्थानमतीकृतं तस्य न मनुष्यविषयमिहाह-
देवेति । देवाभ्यन्तदयः, तदेषाः सुप्रवादयः । आपिपदेन विद्या-
भिन्नादीनामुपीषां प्रहमम् । एतच्च देवदेवांशादिदेव विष्णुषु
भवतीति योजना । कुतः ? इत्यत आह— उक्तं चेति ।
इत्थेतितादविरतो यः कश्चित्तोऽमलाशयो भूत्वा वायुदेवे सम्य-

ममको न भवेत्, तथाऽभक्तः श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः, एवमसमाहितो विषयविशिष्टसमान्धः । देवादयश्च कचिदेवम्भूता अपि सम्यग्भक्ता भवन्ति । कुतः? ज्ञानतः सम्यग्यवसायत्वात् । ननु देवादिभ्योऽप्योऽपि सुदुराचारस्तद्भक्तो दस्यते, शङ्खचक्रा-
क्षितबाहुमुल्लासितवस्त्रवात् । कथमेतत् ? इत्यत आह— अ-
तोऽप्य इति । भवति चेत्सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवानिति शेषः ।

मा भूत्सुदुराचारो भक्तः, मध्यमदुराचारस्तु तथाविधः कथं ? इत्यत आह— साधारणेति । महतीति । वक्ष्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदार्थं सुदुराचाराणामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवसिद्धत्वात्कथं दाम्भिकत्वात्मानं ? इत्यत आह— साधारणेति । अल्पेत्यर्थः । प्रेमानुभवाभावेऽनुमानमुक्तम् । महाभक्त्यभावविषयं वेति भावः ।

५ आ. मा. भा.—‘ स शठमतिरूपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तिम् ’ इति श्रीविष्णुपुराणे [३।७।३०] ‘सा श्रद्धायानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः’ इति च । ‘वेदा-
स्त्वधीता (वेदाः स्वधीताः) मम लोकनाथ ! तप्तं तपो नानुत्तमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं (यथं) मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चापि (चादि-) देवं शरणं (सततं) प्रपन्नमेकान्तभावेन भजा-(श्रुणो)-म्यजस्रम् ॥ एतै-
रुपायैः (एभिर्विशेषैः) परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमेन—(ईश-)-म्’ इति मोक्षधर्म [म. भा. १२।३।२५।३, ४, ५] । आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च; ज्ञानाभावे सम्यग्भक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु—“ विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत् ” इति । ‘भक्तिः परेशानु-
भवो विरक्तिरन्यत्र चैतद्विक्रमेककालम्’ इति च भागवते [१।१।२।४२] ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवान्मात्रमक्त एवास्तु, किं दाम्भिकत्वादिकल्पनया ? इत्यत आह— स इति । शठमतिः दम्भबुद्धिः । महाभक्तदुराचारोपशमहेतुत्वोक्तेश्च न तयोरेकत्र समावेश इत्याह— सेति, हरिभक्तिः । ईश्वर-
भक्त्याह— वेदा इति । मम मया । परस्य श्रेष्ठं न च भिन्नपूर्वं पिशुनत्वं नाचरितम् । उपस्यसुदरं पाणिर्वागिति चत्वारि । मे

मया । एकान्तभावेन नियतमनसा । सत्त्वमन्तःकरणम् । कारण-
सामग्र्यांसत्यां कार्यानुदयो ह्याश्रयहेतुः । नन्वाचारस्य ज्ञानसा-
धनत्वोक्त्या दुराचाराणां ज्ञानाभावः सिध्यति, महाभक्त्यभावात्
कुतः ? इत्यत आह— ज्ञानेति । कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा ह्येति । भक्तिज्ञानयोरविनाशतत्वाच्च तदभावे तदभावा-
सिद्धिरित्याह— भक्तिरिति ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— शिषं शीघ्रं भवति जायते धर्मात्मा धर्मस्वरूपः शश्वन्निर्त्या शान्तिं मोक्ष-
लक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं मद्भजनादुराचारस्य पापक्षय-
मात्रम्, किन्तु ज्ञानद्वारा मोक्षार्थेत्याह— क्षिप्रमिति ।
मद्भजनशीलपापः सुदुराचारः तन्महिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव
धर्मात्मा ‘धर्मस्यास्य परत्वं !’ [९।३] इत्याध्यायोपक-
मोक्तज्ञानरूपधर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मात्मा ज्ञानी
भवति । ततः शश्वच्छान्तिं शश्वन्तिक्रीमविशानिष्ठतिरुपां
शान्तिं मुक्तिं निगच्छति प्राप्नोति । यद्यस्मिन्वर्षे कुमीमां-

सकाः केचित्पापिष्ठा विप्रतिपद्यन्, तन्निरासाय भेरीवादन-
पूर्वकं त्वमेव तेषां पुरतः प्रतिज्ञां कुर्वति कुपित इवाह
भगवान्भक्तवत्सलः— कौन्तेयेति । मे मम वासुदेवस्य
भक्तो दुराचारोऽपि न प्रणश्यति, किन्तु कुतार्थ एव भव-
तीति सावज्ञं सगर्वं च प्रतिजानीहि; निदर्शयस्व चात्राभि-
लादीनित्यर्थः ॥ ३१ ॥

९ व० त० वी०— ननु नीचजातिमानसम्यग्यवसायमात्रेण कथं सायुर्मन्तव्यस्तत्राह— क्षिप्रमिति ।
सत्यमुक्तं नीचजातिस्तत्र विरोधिनीति परं तदुत्तरभजनमहिम्ना निर्मूलमुन्मूलितजातिपापः सन् धर्मात्मा भवति
एवं स्वरूपभजनेन शश्वच्छान्तिमनुपनरावन्तिनीं मत्प्राप्तिं विरुद्धाचारनिवृत्तिं याति हे कौन्तेय ! त्वमस्मिन्वर्षे मे
प्रतिज्ञां जानीहि । ‘न मे भक्तः प्रणश्यति’ इति त्वं वा सभायां गत्वा प्रतिज्ञां कुरु, न मे भगवतो भक्तो
दोषैः पराभूतो भवामुद्यो भो निर्मज्जति, किन्तु परां गतिं याति । अनेनातितामसानां राजसानां महापतिनां च
स्वसम्बन्धानां च पावने निरोधने च स्वसमर्थत्वं स्वस्य कुपलादः पुरुषोत्तमस्य दर्शितम् । अतएव— ‘सर्वोद्धार-
प्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह’ इति निरूपितं निबन्धे; ‘थि भक्ताः शास्त्ररहिताः क्षीणद्विजबन्धवः । तेषां-
मुद्धारकः कृष्णः पुरुषोत्तम एव हि’ इति च ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—एवं प्रवृत्तस्य दुराचारादिकं नश्यती-
त्याह—क्षिप्रमिति । क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा मत्सेवनयोग्यो
भवति, ततः शस्त्रच्छादितं शाश्वतीं शान्तिं मदायं नितरां
भावात्मरूपेण गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्मात् हे कौन्तेय
मत्कृपापात्र ! तथा दुराचरणशैलेऽपि मद्भक्ते निर्दोषभावेन

साधुत्वं मत्वा मद्भक्ते दोषदृष्टिः प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु;
यन्मे भक्तो दुराचारादिदोषैर्न प्रणश्यति; दोषा एव नश्य-
न्तीत्यर्थः । एवं मद्भक्ताधिक्यवर्णनेनाह तुष्टो भविष्यामीति
भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—सम्यग्बन्धवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति, शान्तिं च शश्वत् निगच्छति
प्राप्नोति । हे कौन्तेय ! त्वमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु, मे मम भगवतो हरेर्मत्को न नश्यतीति ॥ ३१ ॥

भगवद्भजनस्य स्त्रीणामस्पृश्यतां च सर्वेषामप्यधिकारः ।

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

१ पापयोनयः पशुपक्षिसरीसृपादयः, स्त्रिय इत्याज्ञाः, वैश्या इति कृष्यादिकर्मान्तरताः, शूद्रा इति कात्स्न्येन वैदिकक्रिया-
नधिष्ठिताः परतन्त्रवृत्तयश्च, तेऽपि मदाश्रिता मांमेव यजन्ते । गजेन्द्रमोक्षणादीनि हि चरितानि परमकारुणिकस्य भगवतः सदृश्याः
ध्रुवन्ते । किमज्ञं पुनरेतद्विपरीतवृत्तयः ? केचिदाचक्षते—द्विजराज्यप्रशंसापारमेतद्वाक्यम्, न तु कृष्यादिष्वपवर्गप्राप्तितात्पर्येणेति ।
ते भगवतः सर्वानुमाहिणीं शक्तिं नितविषयतया खण्डयन्तः, तथा परमेश्वरस्य परमकृपासुखमसहमानाः, ‘न मे हेष्ट्योऽस्ति न
प्रियः’ (१२९) ‘अपि चेत्सुदुराचारः’ । (१३०) इत्यादीन्यन्यानि चैवंप्रकारस्फुटार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो
निरतिशयगुक्तिप्रपञ्चसाधितद्वैतभगवत्तत्त्वं भेदभङ्गं बलादेवानयन्तोऽन्यांश्चागमविरोधान्चेतयमानाः कथमिदं ? कथमिदं ? इति
पर्यवृत्तयुक्त्या यदि परमन्तर्गभीक्ष्णतादिमहाप्रहृष्टोत्साहविश्रान्तःकरणा मात्सल्यादिविषयलम्बाजिह्वाकृतावाङ्मुखदृष्टयः समप्रस्य
जनस्यावृत्त्यलानि इति हास्यरसविषयभावमात्मन्यारोपयन्ति । यत्पूर्वैव व्याख्या सर्वस्य करोति शिवम्—इत्याहुरत्रामिनव-
गुप्तपादाः ॥ पापेन योनिर्येषाम्, पापा वा योनिर्येषां ते पापयोनयः । पापेन स्त्रीत्वं वैश्यत्वं शूद्रत्वं च प्राप्ता ये तेऽपि भगवन्तं
अनन्यभावेनाश्रित्य मोक्षमाप्नुवन्ति । सति चैवं स्वभावादेव याः स्त्रियो ये च वैश्यादायस्ते भगवदाश्रयेण परां गतिमाप्नुवन्तीति
किं वाच्यम् ? इति केचित् ॥

अत्र प्रथमोऽपिशब्दो विशेषमभिधेयः । तथा हि—कर्मकाण्डे पात्रापात्रविचारो भवति, योगेऽप्यधिकारिभेदव्यवस्थाऽस्ति,
ज्ञानकाण्डेऽपि साधनचतुष्टयादिविचारापेक्षाऽस्त्येव । परमहि भक्तिमार्गे तु नापेक्षाऽस्ति कौशलस्याप्यधिकारस्येति काण्डत्रयेऽप्यु-
पासनाकाण्डस्यालौकिको मतिमाऽपिस्मरणाय एवेति दर्शयितुमपिष्ठब्दः समुपन्यस्तः । यथा दैवीमीमांसादर्शने एतत्समानविषये—
‘अन्यजोऽप्यधिकारी तत्र साम्यात्’ (१३६) इति सूत्रे । एतेन भगवद्भक्तो यः कोऽपि मानवो भगवद्भावमात्रकथेत् आश्वे-
भगवत्कृपापात्रं भवितुमर्हति; सर्वे भक्ताश्च भगवतः समाना एव, न तत्र जातिवर्णावस्थादि भेदविचारणा भवतीति तद्व्याख्या-
तारः । सुनितशायमर्थो देवर्षिणा—‘नास्ति तेऽपि जातिविद्यारूपकुलधनाक्रियादिभेदः । यतस्तदीहा?’ (ना, सू. ७२-७३) इति ।
शाण्डिल्येनापि—‘अनिन्यज्जेन्यधिक्रियते पारम्पर्यात्सामान्यवत्’ (अ. मी. २।१।२३) इति । निन्दितचाण्डालादियोगि-
पर्यन्तं भक्तावधिक्रियते, वेदाध्ययनाधिकारामावेऽपि क्रीडारूपद्वितीहासपुराणाद्युपदेवापारम्पर्येण तज्ज्ञानसम्भवत्; सामान्यधर्मेव ।
‘अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।’ (मनुः १।२।६३) इत्यादिसामान्यधर्म यथा चाण्डालादीनामप्यधिकारः, तथैव
भक्तावपीत्यर्थः । अत्र विस्तरो ज्ञानदेवीये द्रष्टव्यः ।

२ ‘पुण्याः’ इत्यस्य पुण्यहेतुकोत्तमजनमन्त्र इत्यर्थः, पापयोनय इत्यस्य प्रतिनिधेत्वात् । अत्र पुण्या ब्राह्मणा इतिवत् पुमांस
इत्यनुकम्पा स्त्रीणां पुण्यसद्वेष्टेणापि न पुंस्त्वप्राप्तिरित्युक्तं भवतीति माध्वाः प्रतिपादयन्ति । राजर्षय उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे—
‘मानवे चैव ये वेदो रथवेदो च ये नृपाः । ये च ऐश्वर्यकामाग्रा ये राजर्षयस्तु ते ॥ ऋषिन्त रत्नान्वस्यतामग्रा राजपुत्रस्ततः’,
(पू. भा. ३।१।९६) इति । ऋषन्तीति ‘ऋषी गतौ’ (धा. पा. तु. ७) अस्मात् ‘इषुषाविक्रि’ (उ. ४।१।२०) इतीति ॥
तथा च त्वमपि राजर्षिवत्सारीति मदाश्रयेण तिष्ठित्वेव तव परमगतिप्राप्तिः, अतो निःस्पन्देद् मां भजस्विति भावः—अविगीता ।
गी. द्वि. २।१

१ शां. भा.— किञ्च— मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ ! व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के ते ? इत्याह— स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं भगवद्भक्तिविधातव्येत्याह— किञ्चेति । 'न मे भक्ता प्रणयति' [९।३१] इत्यत्र हेतुमात्रज्ञानो भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह— मां हीति ॥ ३२ ॥ यदि पापयोनिः पापाचारश्च लब्धव्यत्वा परां गतिं गच्छति, तर्हि किमुतमजातिमित्येतेन सत्यासादिना ?

३ रा. भा.— स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति; किं पुनः पुण्ययोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च मद्भक्तिमास्थिताः ? अतस्त्वं राजर्षिस्थिरं तापत्रयाभिहततया असुखं धेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अपिचेत्तुराचारः' [९।३०] इत्यागन्तुकपापोक्तिः; अथ जन्मत एव पापिष्ठानां जात्याद्यप्येऽपि स्वसमाश्रयणमात्रेण फलसिद्धिं प्राप्तप्रस्तुतां प्रपञ्च्यत एव जात्यायुत्कर्षे भक्तिपौकल्ये च कैमुतिकन्यायमुक्त्वा जात्याविरुद्धत्वेन फले निस्तस्येह उपायमतिष्ठेयुच्यते— 'मां हि' इत्यादिश्लोकेह चेत् । स्त्रीवैश्यशूद्राणां परगतिविरोधितया शङ्कितकारानुवादोऽर्थः पापयोनिशब्दः । तत्र ये पापयोनयोऽपि ह्युत्पन्नयः । त्रैवर्णिकस्य विधादिमतोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभिः सह पापयोनित्वेन परिगणनं सन्नानधिकारित्वात् । ऋत्विज एव हि सर्वे संज्ञेयु यजमानाः, आर्त्विज्यं च ब्राह्मणस्य, स च सञ्चाधिकाररूप उक्त्वैः "तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजोः" इति श्रुतिव्यापि धृतः । पापयोनिशब्दप्रतिशिरुत्वात्पुण्य-

किं वा सद्गतेः ? इत्याशङ्क्याऽह— किं पुनरिति । उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामतिसंशयेन परा गतिर्वतो लभ्यतेऽतो भगवद्भजनं तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह— यत इति । मनुष्यवैहातिरिक्तेषु पश्चादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात्प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजनं प्रयतितव्यमित्याह— दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥

शब्दोऽत्र पुण्ययोनित्वपरः प्रदर्शितः । 'किं पुनः' इत्यादिकैमुतिकन्यायादनायासत्त्वचनम् । राजर्षिप्रदं जन्मस्य फलसिद्धिप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेणाह अतस्त्वमिति । राजर्षिशब्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम् ; अस्थिरमित्यादिना त्वर्थित्वम् । अनित्यशब्दस्य 'सततविक्रिया' इत्युत्पत्तिकारेण क्षरणस्वभावविषयत्वज्ञापनायास्थिरशब्दः । अशुखशब्दस्यात्र पृथुदासदृश्या दुःखपरतां सांसारिकशुखस्यापि दुःखकोटिनिवेशात् शुखराहित्यपरत्वं चाभिप्रेत्याह तापत्रयेति । 'द्वयम्' इत्यनेन अतिशुद्धत्वं निर्दिष्टम् । 'प्राप्य' इत्यस्यानुवादरूपताज्ञापनाय प्राप्य वर्तमान इत्युक्तम् । एवमनित्यत्वाद्युक्तवस्तुदत्त्वादर्शनाद्भजनवेद्युक्तिवृत्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— मां हि यस्मात्पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापिष्ठजन्मानः स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च तेऽपि यान्ति परां गतिं मोक्षम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्वक्तव्यं ब्राह्मणाः पुण्या धर्मात्मानो भक्ता ईश्वरं प्रपन्ना राजर्षयः परां गतिं यान्तीत्यत्र किम् वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तस्मादनित्यमसुखं सुखरहितं लोकं पुरुषार्थसाधनमिमं मानुषं प्राप्याधिगम्य भजस्व सेवस्व माभीश्वरम् ॥ ३३ ॥

८ वें. ब्र. नि.— किञ्च तिष्ठतु दुराचारगोष्ठी; अतिनिष्ठान्तिप्रगादयोऽपि मामाश्रित्य विमुक्ताः ; पश्य मे भक्तिमाहात्म्यमित्याह— मां हीति । पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानस्तर्षेष्ठिषादादयः येऽपि स्युर्भवन्ति; तथा वेदाध्ययनार्थिभ्योऽपि निष्ठान्तिः स्त्रियः वैश्याः कृषिमात्रपराः शूद्राश्च ये स्युः ; तेऽपि मामाश्रित्य परां गतिं लब्ध्वा

यान्ति । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि रामायणादिषु जटायुर्गुहशबर्यादीनां मनुष्याभयेण दिव्यगतिमाप्सुत्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भक्तिवैभवसुखपदार्थं अर्जुनं प्रति तदनुष्ठानप्रपदिशति— किं पुनरिति । यदैव पापजन्मानोऽपि मामाश्रित्य मुक्ताः, तदा पुण्याः पुण्ययोनयः सुकृतिनश्च ब्राह्मणाः तथा राजर्षयोऽपि मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम् ?

अतस्त्वं च राजर्षिः अनित्यमसुखमिमं मनुष्यलोकं प्राप्य
वर्तमानो मां भजस्व । 'अनित्यं' इत्यनेन क्षणमंगुरत्वाय-
केन भजने विद्युन्मो वारितः; 'असुखं' इत्यनेन च सुखरा-
हित्वायैकेन भजनादित्यः पुरुषार्थो नास्तीति दक्षितम् ।

'इमं लोकं प्राप्य भजस्व' इत्यनेन अनित्यत्वाद्यल्लस्यदुष्ट-
स्याप्यस्य लोकस्य परमपुरुषार्थसाधनादुत्कृष्टत्वरूपोऽयमेको
गुणः । ततस्तत्साधनं कर्तव्यम्, अन्यथा मातृव्यं जन्मैव
व्यर्थं स्यादिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— सर्वोद्धारकत्वमेवाह— मां हीति । तथाहि पापयोनयः पूतनायाः स्त्रिय इति 'ते नाधीत-
श्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः' [११।१२।७] नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि । न तपो नात्म-
मीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः' [१०।२३।४२] इति भागवतवाक्यैः सर्वसाधनरहिततया प्रतिपाद्यमाना
'केवलैर्नैव भावेन गोप्यः' [भाग. ११।१२।७] इति लौकिके सति भावमात्रवत्यः प्रसिद्धाः स्त्रियो ब्रजपुर-
वनिताः वैश्यास्तुलाधारादयो भारते ख्याताः, नन्दादयो वा ब्रजवासिन एव प्रसिद्धा एव, शूद्राशुत्पन्नाः शूद्रा
विदुरादयश्च, ये वा पापयोनयः हीनजातयो हूणयवनशश्वरादयः पुलिन्दाश्च मां पुरुषोत्तमं वात्सल्यजलधिं कष्टणा-
वरुणाख्यं मदापत्तिपावनमशरणशरणगतब्रजपालकं येन केनचिद्भावेनाश्रित्य साक्षात्कृतस्य मे आश्रयमात्रेण
परां गतिं यान्ति । अत्र याताश्च केचिद्यान्तीति भावेन वर्तमान उक्तः ॥ ३२ ॥

यदैवं निस्साधना अधिकारसम्भावनाया अविषया अप्येते परां गतिं यान्ति तदा किं पुनर्वक्तव्यं वेदोक्त-
साधनवक्त्या पुण्याः ब्राह्मणाः राजर्षय उत्तमक्षत्रियाश्च परां गतिं यान्तीति ? परमुत्तमयोनीनां सकल-
साधनवतां ब्राह्मणादीनां मदाश्रयभक्तानुत्तमाधिकार एव विरोधी जायत इति वैमुख्यकारकः अहम्भावेन
विप्रमाशुराणामिव ते तथा न भजन्तो दृश्यन्ते; भजन्तस्तु विरळा नारदश्रुतदेवमुदासबहुलाध्यादय इति निगृह्य-
शयेन पुष्टिपुरुषोत्तमेन पार्थे भजनं स्वयमेवद्विहितमित्युपदिश्यते । 'मां भजस्व' इति पुरुषोत्तमैकभजनं विहितं
स्वयमेवात्, 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति विधानवाक्यात् 'सर्वदा सर्वभावेन भजनं यो ब्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव भर्मा हि नान्यः कापि कदाचन' इत्याचार्योक्तेश्च । तदेव वैराग्यपूर्वकं द्रव्ययति— अनित्यमिति ।
इमं लोकं देहं वाडित्यं विनश्वरमुखं च प्राप्य प्रकषेण सर्वकार्यसाधकमवगत्य भजस्व भजनगर्भितं स्वयमे
कुर्विति भावः ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं भक्ते हीनाधिकारित्वं स्वादि-
त्यत आह— मां हीति । हे पार्थ ! मातृसम्बन्धेनोत्पन्नभ-
क्तिरूप ! हीति निश्चयेन मां व्यपाश्रित्य विशेषेण आश्रित्य
संसेव्य ये पापयोनोऽपि स्थुः नीचयोनयः अन्तर्जादयो
मेषलादयश्च, स्त्रियः परतन्त्रैकयोनयः, वैश्याः केवलं कृष्या-
दिपरा उदरम्भाराः, तथा शूद्राः शोकेन द्रवीधृता अल्प-
देव्याः तेऽपि परां गतिं मोक्षं सायुज्यं यान्ति प्राप्तवन्ती-
त्यर्थः । तत्र 'ये' इतिपदेन स्वसेवाधोपादितानिस्त्रि-
इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥ यत्र हीनाधिकारिणः परमां गतिं
प्राप्नुवन्ति, तत्रोत्तमाधिकारिणां किं वक्तव्यं ? इत्याह— किं
पुनरिति । पुण्याः वेदोक्तमत्स्वरूपज्ञानार्थं पूर्वं वेदाध्ययन-
कारिणो ब्राह्मणाः, तथा पुण्यधर्मादिकरणेन प्रजाप्रतिपालकाः

राजर्षयः राजानः क्षत्रिया भूत्वा ऋषयः ब्रह्मकर्मनिष्ठा उत्त-
माधिकारिणो भक्ताः सन्तः परां गतिं प्राप्नुवन्तीति किं
पुनर्वक्तव्यम् ? । तेषां तु साक्षाद्भजनोपपत्तिकत्वमेव भवतीति
भावः । एतेन उत्तमाधिकारिणां तु भवत्येव यत्र हीनाधि-
कारिणामपि भवतीत्यनेन 'अधिकं तमाहप्रविष्टं, न तु
तद्वानिः' इत्यर्थं न्यायः प्रदर्शितः । एतेनोत्तमानामेतदभावे
हीनत्वमेवेति व्यञ्जितम् । यत् उत्तमाधिकारिणामावश्यकमत-
स्तव क्षत्रियत्वात् स्वयमेनिष्ठत्वात् भक्तपुत्रत्वाद्योत्तमाधि-
कारित्वेनावश्यं कर्तव्यमित्याह— अनित्यमिति । इमं लोक-
मधिकरणं देहं प्राप्य अनित्यं असुखं संसारं त्यक्त्वा ज्ञात्वा
वेति शेषः; मां भजस्व ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च हे पार्थ ! हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽन्यन्तं पापयोनयः
ख्यादयस्तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परां गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रं ?
अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्वरं असुखं सुखलेशहीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व । लोकान्तरे
भजनं न भविष्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— "इह चेद्वेदीदृश सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः"
[केनो. १३] इति ॥ ३३ ॥

भक्तेः स्वरूपं, तस्याः सुखभयकारः, फलं च ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—कथम् ? मयि वासुदेवे मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव, तथा मद्भक्तो भव, मद्याजी
मद्यजनशीलो भव, मामेव च नमस्कुरु, मामेवेश्वरमेप्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानं
मां—अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवम्भृत—एष्यसीत्यतीतेन पदेन सम्बन्धः ।
मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवद्भक्तिरित्यन्मात्रं पृच्छति—कथ-
मिति । ईश्वरभजन इतिकर्तव्यतां दर्शयति—मन्मना इति ।
एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यात् ? हेत्याशङ्कयाऽह—
मासेवेति । समाधाय भगवत्चेवेति शेषः । एवमात्मानमित्ये-
तद्विशृणोति—अहं हीति । अहमेव परमयनं त्वेति मत्परा-

यणस्तथाभूतः सन्मामेवाऽऽत्मानमेव्यसीति सम्बन्धः । त्वेव-
मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाध्यायानामाध्यायिषान्मुखेन
निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्यक्त्वेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमा-
राधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकं च
तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दह्यानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—भक्तिस्वरूपमाह—मन्मना इति । मन्मना भव—मयि सर्वेश्वरेश्वरे निखिलहेयप्रत्यनीक-
कल्याणैकताने सन्निवे सत्यसङ्कल्पे निखिलजगदेककारणे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुण्डरीकदलामलायत-
करुणेश्वणे स्वच्छनीलजीवितसङ्काशे युगपदुदितदिनकरमहससदृशतेजसि लावण्यामृतमहोदधौ उदारपी-
वरचतुर्वीहौ अत्युज्ज्वलपीताम्बरे अमलीकरीटमकरकुण्डलहारकेयूरकटकभूषिते अपारकारुण्यसौशील्यसौ-
न्दर्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यतासत्यजलधावनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्ये सर्वस्वामिनि तैलधारावद्विच्छे-
देन निविष्टमना भव ।

४ वे. ता. चं.—“भजस्व” [९।३३] इत्युक्तमजिस्वरूपनिष्क-
षोऽजन्तारं कियत इति सङ्गतिं दर्शयति—भक्तिस्वरूपमाहेति ।
सामान्येन सर्वाङ्ग परविद्यासुपरत्यतया तदुपयुक्तया च प्रमाण-
ज्ञतेः प्रतिपादिताः स्वरूपरूपगुणादयोऽत्रात्मच्छब्देन विव-
क्षिता इत्यभिप्रायेणह—मर्थ्यति । “तमीश्वराणां परमं महो-
श्वरं” [श्वे. उ. ६।१] “न तस्येशो कश्चन” [तै. ना. १।९]
इत्यादौर्थमाह—सर्वेश्वरेश्वर इति । न ह्यमश्वसेवया किञ्चि-
द्व्यवस्थया न च ब्रह्माण्डान्तरादेरीश्वरा ब्रह्माशयोऽपि मोक्ष-
दानशका इति भावः । क्षेत्रज्ञस्यैश्वरज्ञानाद्विदुषिः परमा मता
[या. सृ. ३।३४] इति ह्युच्यते । हेत्यास्पदस्य गुणरहितस्य च
भजनीयत्वाभावादित्येव्याह्वयर्थं सगुणनिर्गुणधृतीनां विषय-
व्यवस्थयोर्भायलक्षत्वमाह—निखिलेति । समस्तानिष्टनि-
वर्तकत्वादनन्तभोग्यमयत्वाच्चायमेवोपास्य इति भावः । अनन्त-
मङ्गलशुणोपलक्षकतया ध्येयलक्षणजगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वौ-

पयिकं गुणघ्नं सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्प इत्युक्तम् । “यः सर्वज्ञः
सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमयं च जायते”
[सं. उ. १।९] इति, “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” [छं. उ. ४।१।९] इति च अनिष्टनिर्मुक्त्यादौ चान्याज्ञातं सहकारिसापे-
क्षत्वं च नास्तीति भावः । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्युपक्रम्य “तद्विजिज्ञासस्व” [तै. उ. ३।१।९] “कार्ये
तु ध्येयः” [अ. शिखो. ३] इत्याद्यभिप्रायेण—निखिल-
जगदेककारण इत्युक्तम् । निखिलशब्देनाव्यक्तादेर्ब्रह्मसादृश्यं
सङ्गृह्यः । व्योमातीतनिर्गुणवादान्तिनिराकरणं, सामान्यविशेष-
शब्दयोरैकरस्यं चाभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तम
इत्युक्तम् । अनेन सर्वात्मकत्वं सर्वविलक्षणत्वं चाविद्वदुपदर्शितं
भवति । नारायणानुवाकपुरुषसूक्तार्दिकं च स्मारितम् । एतावता
विशिष्टं स्वरूपसुक्तम् ;

१ हे पुरुषोक्ते “भजस्व मां” इति भगवत्या महामायाया
तत्सम्पदायविमुखादेव ज्ञेयम् ।

भजनं विधायात्राविरहस्य पञ्चधा तदुपासनं तत्फलं चोक्तमिति
—अविगीता ।

अथ सर्वशास्त्रादिष्ठितपुरुषसूक्त्यादिभिर्दृष्टान्प्रयत्नप्रकरण-
प्रसिद्धिं च विप्रहृतदुष्पादिकमुच्यते । 'तस्य यथा कप्यालं पुण्ड-
रीकमिवक्षिणी' [छां. उ. १।६।७] इत्याद्युक्तपरत्वविग्रहाह-
पुण्डरीकदलमालयात्ताक्ष इति । स्वच्छत्यादिना 'नील-
तोयसम्पत्तया' [तै. ना. १।१।२] इत्यादिकमनुष्ठितम् ।
स्वच्छत्वं मणिमुकुटसलिलकाद्यादिवधवदितप्रकाशप्रतिबिम्बादि-
योग्यः प्रसादविशेषः । 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' [१।१।२]
इत्यादि वक्ष्यमाणं "यमेव भान्तम्" [सुं. उ. २।२।१०]
इत्यादिश्रुतिं चाभिप्रेत्योक्तं— युगपदित्यादि । श्रुत्यादिप्रसिद्धं
बहूनामुदात्तत्वमौक्तित्वमभिमतकलप्रदत्तं च । यत्र रूपान्तरं
न विशिष्टं, तत्र वस्तुवैयर्थ्येनान्यत्वं रूपं विवक्षितम् ; तच्च
सर्वावतारोपलक्षणम् । चतुर्भुजत्वं भगवतः कृष्णस्य पररूपस्य
साक्षाद्विक्रमः ; द्विभुजत्वं सहस्रभुजत्वादिकं चाध्यायमित्याशये-
नोक्तं— चतुर्बाह्वविति । अथवापि चतुर्भुजत्वं— 'युवैश्वर्यमि-
समुपेतमेतदूर्ध्वं विशिष्टं दिवि संस्थितं च । भूमौ गतं पूजयता-
प्रमेयं सदा हि तस्मिन्निवसामि देवाः !' इत्यादिकमिह भाव्यम् ।
दिव्याम्बरयोगमाह— अत्युज्ज्वलितेति । मूर्धादिपादान्त-
दिव्यावयवगतसमस्ताभरणवर्णोपलक्षणतया किरीटाद्युक्तिः ।
'ध्येयः सदा' इत्युपक्रमम् 'केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी'
[म. उ. पु. आ. ६. १५५] इत्यादिकमिह द्रष्टव्यम् । मकरशब्दो
मकराकारकुण्डलपरः । तेजःप्राप्तये प्रतिकूलदुष्प्रेक्षत्वं चाभिप्रेत्य
युगपदिदित्यादिकमुक्तम् ।

लावण्येत्यादिना तु तत्स्यैवानुकूलभोग्यत्वाकर्षकत्वादिकम्-

३ रा. भा.— तदेव विशिनष्टि— मङ्गलतः अत्यर्थमतिप्रयत्नेन युक्तो मन्मता भवेत्यर्थः । पुनरपि
विशिनष्टि— मद्याजी— अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितमद्यजनपरो भव । यजनं नाम परिपूर्णशेष-
वृत्तिः । औपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः । यथा मदनुभवजनितनिरव-
धिकातिशयप्रीतिकाारितमद्यजनपरो भवसि, तथा मन्मता भवेत्युक्तं भवति ।

४ वे. ता. चं.— "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" [कोठो.
१।२।२२] इति धृत्युक्तमृगतामभिप्रेत्याह तदेवेति । भक्ते-
रपि ह्यानविशेषरूपसाक्षाद्विशेषकत्वात्पुनश्च इत्यभिप्रायेणाह अत्य-
र्थेति । स्वतन्त्रार्थान्तरविधानशङ्कानिरासायाह पुनरुपेति ।
भक्तिस्वरूपविशेषनिष्कर्षपरत्वात्तदसाधारणशाल्विशेषप्रतिपादि-
तपूजाविशेषपरोऽयं राजनशब्द इत्यभिप्रायेणाह— यजनं
नामेति । शेषवृत्तिः वैकृत्यम् । इदं च 'पत्रं पुष्पम्' [१।२।६]
इत्यादिमा प्रदक्षितस्य भगवच्छास्त्रप्रक्षितस्य सङ्ग्रहशानसम् ।
अतोऽत्र यजिर्दक्षिणमासादिविषय इति न भ्रमितव्यम् । 'यज

भिप्रेतम् । चक्षुरानन्दजनकस्तेजोविशेषो हि लावण्यम् । तत्
इदमुच्यते— 'लोचनैरनुजगमुस्ते तमादृष्टिपात्युनः । मनोभि-
रनुजगमुष्य कृष्णं प्रीतिस्मन्विताः ॥ अतुस्तमतामेवं तेषां केशव-
दर्शने । क्षिप्रमनन्देधेव औरिच्छुषां प्रियदर्शने ॥ अद्युतस्येव
नातुप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्' [म. भा. २।२।२६-२८] 'न हि
तस्मान्मनः कश्चिच्छुषी वा नरोत्तमात् । नरः शक्नोत्यपकाकृद्भ-
तिक्रामति रावणे' [वा. रा. २।१७।१३] इति । अपारेत्यादिना
सौलभ्योपयोगिनोऽमित्याः सुन्दरत्वादिभिः समाश्रयणीयत्वे-
ऽत्यस्तापेक्षिताः स्वरूपरूपवैयर्थ्या उक्ताः । 'सर्वलोकशरण्याय'
[वा. रा. ६।१७।१७] 'सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा' [वा. रा. ६।१८।१९]
'विभीषणो वा सुसीलः' यदि वा रावणः स्वयम्' [वा. रा. ६।
१८।३४] इत्यादिकमनुसन्धाय कारण्यादिकल्लिमाह— अना-
लोचनितेति । आश्रितसंरक्षणं स्वलाभं मत्वा प्रायेणोक्तं— सर्वस्वामिनीति । 'कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं
विश्वं चराचरम्' [म. भा. २।३।८।२३] इत्युक्तम् । "निदि-
ध्यासितव्यः" [वृ. उ. २।४।५, ४।५।६] "ध्यायथ"
[सुं. उ. २।२।६] "युवा स्मृतिः" [छां. उ. ७।२।१२]
"आवृत्तिरसङ्कटपदैशाल्यं" [ब्र. सू. ४।१।१] इत्याद्यनुसन्धानेन
मनश्शब्दस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह— तैल-
धारेति । 'मय्येव मन आधत्स्व' [१।२।८] इत्युच्यत इति ।
अत्र 'मामेवैष्यसि' इति साध्यगतावधारणात्साधनेऽप्यवधारणं
विवक्षितमिति गम्यते । तेन चानन्यमनस्त्वादिकं सिद्धम् ।
ततश्च तैलधारादिवद्विच्छेदोऽपि फलित इति भावः ।

देवपूजायाम्' [धा. पा. १।१०२७] इत्येव च पठ्यते ।
'देवतामुद्दिश्य ब्रह्मवत्यागो यागः' इति चाहुः । अग्निहोत्रादिव्य-
तिरिक्तेष्वपि पञ्चमहायज्ञादिषु यजिर्निरुद्धः । अन्यत्रापि 'कृष्णो
वाक्यैरिज्यते सम्मृशज्ञैः' [म. भा. १।१७।८६] इत्यादयः
प्रयोगाः । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रक्षितविषयोऽयं यजिरित्य-
भिप्रायेणाह— औपचारिकेति । औपचारिकाः नीराजना-
दयः ; सांस्पर्शिकाः सखचन्दनादयः ; आदिशब्देन सान्द्रष्टिक-
दीपादिग्रहणम् । 'मद्याजी' इत्यनेन वाहकियापरेण मन्म-
नस्त्वं कथं विशेष्यत इत्यत्राह— यथेति ।

३ रा. भा.— पुनरपि तदेव विशिनष्टि— मां नमस्कुरु अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितात्य-
र्थप्रियाशेषशेषवृत्तावपयैवसन् मय्यन्तरात्मन्यतिमात्रप्रह्वीभावव्यवसायं कुरु । मत्परायणः अहमेव परमयनं
यस्यासौ मत्परायणः मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनया मदाश्रय इत्यर्थः । एवमात्मानं युक्त्या मत्परायण-
स्त्वमेवमनवधिकातिशयप्रीत्या मदनुभवसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैष्यसि । आत्मशब्दो ह्यत्र मनोविषयः ।
एवंपरेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मां नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्यसीत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— पुनरपीत्याद्यपि पूर्ववत् । पूर्वोकादधिकरूपत्वं दर्शयितुम्—अपर्यवस्यन्नित्यन्तमुक्तम् । अत्यर्थं—शब्देन दास्यस्य स्वरूपप्राप्ता विवक्षिता । अतिमात्रशब्देन तस्य निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम् । त्रिविधप्रतिस्ङ्गहाय नमः—चातुस्वरूपनिरूपणेन प्रह्वीभावशब्दः । 'प्रेक्षावतः प्रहृतिर्या प्रह्वी-भावासिका परा । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्ममः परीरयते' [अहिर्बु. सं. ५२।१०] इति हि नमस्शब्दो विवृतः । ज्ञानविशेषकत्व-व्यक्त्यर्थं व्यवसायशब्दः । 'परायणः' इत्यत्र परशब्दविशेषण-सामर्थ्याद्व्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण अहमेवेत्युक्तम् । फलितमाह—मया विनेते । एषैव भक्तेः परमा काष्ठा

प्राप्तेरव्यवहितपूर्वभाविनीति फलामिलाषज्ञापनार्थो मत्परायण-शब्द इत्यभिप्रायः । एवंशब्दानुदितमाकारमाह—अनवधिक्ते-त्यादिना । 'आत्मानं' 'युक्त्वा' इति पदयोरनोचितार्थप्रदर्शनं मनः प्राप्येति । युजिषत्र योगार्थः समाध्यर्थो वा । 'मन्मना भव' इत्युक्ताथैपरत्वं 'एवमात्मानम्' इत्यनुवादेन प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मशब्दो हीति । मनसोऽत्र निर्देशो ध्यानाधिकरणत्वेनेति प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डतार्थमाह—एवं रूपेणेति । निरतिशयप्रीतिमतैत्यर्थः । ध्यानादिकं मद्गुण इति विशेषणाद्भोगरूपमित्यभिप्रायेण मामनुभूयैत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि मत्प्री-तये मल्लेषतैकसो मयैव कारित इति कुर्वन् सत्ततं मत्कीर्तनयतननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो भक्षि-याम्यं निखिलजगन्मच्छेषैतैकरसमिति चानुसन्दधानोऽप्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसन्ध्यायाहरहरुलक्षण-भिदमुपासनमुपाददानो मामेव प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गोमानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ सुखप्रहणाध्यायप्रधानार्थभूतसाहो-पाङ्गफलशिरस्कभक्तिस्वरूपं सङ्क्षेपेण निष्कृष्य वदन्तुपसंहरति—तदेवमिति । तत् तत्सादित्यर्थः । तव दुःखबहुलसंसारसागर-पतितत्वात्, मम च परस्वर्गलौक्यादियुक्तस्य समस्तदुःख-सागरोत्तरणसांयात्रिकत्वात्, उपायस्य चात्यन्तसुकरत्वादियुग-युक्तत्वादित्यर्थः । एवमिति पूर्वग्रन्थैस्सत्प्रकारेणेत्यर्थः । लौकिकानित्यादि कुर्वन्मित्यन्तं 'यत्करोषि' इत्यादेरर्थः ; भक्षियाम्यमित्यादिकं 'मया ततम्' [९।४] इत्यादेरभि-प्रेतकथनम् ; अत्यर्थप्रियमद्गुणगणमिति 'ममोऽहम्' [९।२९]

'पत्रं पुष्पम्' [९।२९] इत्यादेरर्थः । गुणानुसन्धानाद्भक्तेः पुरुषसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—मद्गुणगणं चानु-सन्ध्यायाहरहरुलक्षणभिदमुपासनमुपाददान इति । 'इति मत्वा भजन्ते माम्' [९।१८] इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अहरहरित्यादिकं 'मन्मनाः' इत्यादेर्विवक्षितम् । आपरायण-त्वसिद्धयर्थम् अहरहरित्यायुक्तम् । उल्लेखगुणमिति—अनन्यप्रयोजननमस्कारादिप्रेरकमदेकधारकत्ववशापर्यन्तनिरति-शयप्रीतिरूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्येचन्निष्क्रयायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थसुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्मना मयि मनो यस्य स मन्मना भव जायस्व । मयि भक्तिर्यस्य स मद्भक्तः । मां यष्टुं शीलं यस्येति स मद्याजी भवेति सम्बन्धः । मामीश्वरं नमस्कुर्वन् वन्दस्व । एवं मन्मना भूत्वा मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । युक्त्वा समाधाय । एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मानम् । मत्प-रायणः अहमेव बासुदेवः परमयनमाश्रयो यस्य स मत्परायणः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायणं भूत्वा मामेवैष्यसीति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भुजमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-
व्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अपेक्षार्थं भजनप्रकारमेव सुलभयन्-
ध्यायार्थेष्टपसंहरति—मन्मना इति। सर्वविषयेभ्यः परा-
त्तरे मध्येव निवेशितं मनो यस्य स मन्मना भव। यथेत-
त्कुरु न शक्नोषि, तदा विषयान्तरव्याप्तद्विजना अपि श्रुत्वा
मध्यस्थिताग्रमेमलक्षणभक्तियुक्तो भव। यदि चैतदप्यशक्यं
तदा मयाजी बहिर्मेष्ट्यापरो भव। अथ पूजार्थेष्टपसम्पा-

दनालस्येनेदमप्यशक्यम्, तदा मां नमस्कुरु। मत्प्रणामसुकु-
तापाकृतदुरितप्रतिबन्धस्य तव सुखेनैव मद्यजनमद्भक्तिमन्म-
नस्कृत्वानि सम्पत्स्यन्ते। एवं मत्परायणो मदेकशरणः सन्
मामेवात्मानं प्रत्यागात्मस्वरूपं युक्त्वा ध्यात्वा समाधाय,
ब्रह्माद्वैतं विज्ञापेति यावत्। तदेवैष्यति कण्ठचामीकरन्या-
येनाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकलावर्धभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पुरुषपादाचार्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिरिारुह्याने
भगवद्गीताव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—इदं मुख्यं भजनस्वरूपमाह—मन्मना इति। मध्येव श्रीपुरुषोत्तमे नीलव्योममूर्ति-
मति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमति परमानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिके निखिललोकिकगुणगणेऽचिन्त्ये सर्वदेवान्स्वेष्टे
स्वेच्छया स्वगतशेषबौन्दर्यमाविर्भाव्य भुवि प्रादुर्भूते कृशतरजनपोषके स्वसर्वस्वमिति सर्वस्वमावेनाविच्छेदेन
निर्मिषमना एव भव। अनेन स्मरणरूपमुक्तसाङ्ख्ययोगात्तात्पर्यभूतं भजन—(मनन)—मुक्तम्; तेन (सयोग)—
ज्ञानकाण्डार्थसिद्धिः; मद्भक्त इति भजनं पुरुषोत्तमस्वरूपसेवानिष्ठो भव इत्युपासनाकाण्डार्थसिद्धिः, मद्याजीति
कर्मकाण्डार्थसिद्धिश्च सूचिता। मानसं कायिकं च भजनमुक्तम्। मामेव नमस्कृतिरिति तस्यानन्यभावेन तवा-
स्मीति साष्टाङ्गप्रणामपूर्वकं प्रपत्तिः स्वाहङ्कारादिदोषत्यागपूर्वकं तदीयत्वानुसन्धानगर्भा प्रदर्शिता। एवकारस्य
सर्वत्रानुषङ्गो ज्ञेयः। तेन 'नान्यं देवं नमस्कुर्यान्मानं देवं निरीक्षयेत्' इति विधीयते। अन्यभजनादिहृत्पसा-
स्यैव सर्वधर्मपदवाच्यस्य परित्यागोऽन्ते वक्ष्यते 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादिना। इयमेव भगवद्-
नुग्रहात्मकोपगोपभक्तिसरणिः। भगवदाश्रयमात्रस्य मुख्यता यतः, तथा च तादृशसेवकानामहमेव सर्वसाधनरूपः
फलरूपश्चेत्याह—मामेवैष्यसीति। परिदृश्यमानं पुरुषोत्तमं मामेव प्राप्स्यसि मद्भक्त्या प्राप्योऽहमेव फलमित्यर्थः।
इदं च सर्वं सेवाफलमन्ये समुपादितं श्रीमदाचार्यैः—'अलोकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिं देहो वा
वैकुण्ठादिषु तत्समीपवर्ती' इत्यादि च। अयमेतन्मार्गीयः परः पुरुषार्थः सूचितः। तत्र च पुनरप्येवमात्मानं
युक्त्वा योगेन समाधाय मत्परायण एव भविष्यसीति मार्गान्तराद्वैलक्षण्यमुक्तम्। फलभूतत्वादेतन्मार्गस्य
मर्यादापुष्टिपुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेचेति दिक् ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त. — भजने प्रकारमाह—मन्मना
इति। मध्येव मनो यस्य तादृशो भूत्वा मद्भक्तो मयि केह-
युक्तश्च स मद्याजी मत्पूजकः परित्योकरणाश्लो मां नम-
स्कुरु। मनोनिवेशनेन मनोभजतश्चकम्। पूजनेन कायिकम्।
नमनोक्त्या वाचिकम्। ततः कायवाङ्मनोनिर्भजनं कुर्वि-

त्युक्तम्। एवं मत्परायणः सन् आत्मानं मयि युक्त्वा युक्तं
कृत्वा अवश्यं मामेव पुरुषोत्तमं एष्यति प्राप्स्यसि। एव-
कारेणाश्रान्श्रादिप्राप्तिर्निवारिता ॥ ३४ ॥

एवं स्वभक्तिमाहात्म्यं भजनार्थं ससाधनम् ॥
प्रोवाच नवमोऽध्यायः श्रीकृष्णो ब्रह्मनाथ तु ॥ ९ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायामस्तुतरङ्गिण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—भजनप्रकारं दर्शयति—मन्मना इति। मध्येव मनो यस्य, न पुत्रादौ, स मन्मनाः।
ममेव भक्तः, न राजादेवैर्नाथार्थ, स मद्भक्तः। मद्याजी मध्येमेव यजते, न स्वागर्थ, स मद्याजी; तादृशो
भव। मामेव नमस्कुरु शरणं व्रज, न त्वयात्। एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरे
एष्यति प्राप्स्यसि अमेदेन घटाकाश इव महाकाशम्। यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधिस्तुष्टिदात्मा परं
सर्वोत्कृष्टं अयनं प्राप्यं यस्य स मत्परायणः। तथा च श्रूयते—'यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' [सं. उ. ३।२।८] इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताटीकाशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया नवमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि नवमाध्यायमाद्रात् ।
संशुण्वुष स्थिरीभूय तूहिनाचलकन्यके ॥ १ ॥
अस्ति माहिष्मती नाम नगरी नर्मदाते ।
तत्राऽऽसीन्माधवो नाम द्विजन्मा स शिवद्विजः ॥ २ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः काले कालेऽतिथिमियः ।
अर्जयित्वा बहुधनं विधयैव विभुद्वधीः ॥ ३ ॥
महान्तमध्वरं कर्तुं समारभे कदाचन ।
आलम्भनार्थमानोतश्छागः पूजितविग्रहः ॥
वाचमुचे हसन्बुधैर्जगद्विस्मयकारकः ॥ ४ ॥

छाग उवाच—

किमेतैर्बहुभिर्यागैर्विधिवद्विहितैरपि ।
चिनश्चरफलैर्जन्मजरामरणहेतुभिः ॥
पतावत्यपि मे विप्र ! दशैव दृश्यतामिति ॥ ५ ॥

श्रीशिव उवाच—

छागस्यैव बन्धोऽतीवकुतूहलपरं जनाः ।
निशम्य विस्मयं याताः क्रतुमण्डपवासिनः ॥ ६ ॥
ततो बद्धाञ्जलिपुटो द्विजातिः स्तिमितेक्षणः ।
प्रणम्य श्रद्धानस्तमपृच्छच्छागमाद्रात् ॥ ७ ॥

द्विज उवाच—

किञ्चातीयः किमात्मा त्वं किञ्चुत इति मे वद ।
केन वा कर्मणाऽवाप्तं छागत्वमिति पृच्छतः ॥ ८ ॥

छाग उवाच—

आसं पुरा द्विजातीनामन्वये चातिनिर्मले ।
आहतां क्रतुसङ्गानां वेदविद्याविशारदः ॥ ९ ॥
एकदा मम गेहिन्त्या पुत्ररोगप्रशान्तये ।
छागः प्रयाचितो मत्तश्चण्डिकाभक्तिनम्रया ॥ १० ॥
ततो निहन्म्यानस्य चण्डिकामण्डपस्थले ।
छागस्य जननी मां तु शशाप ब्रह्मवादिनी ॥ ११ ॥
अशास्त्रीयाध्वना पाप ! मत्सुतं यजिष्ठांसि ।
द्विजात्यधम ! तेन त्वमजायोनिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
ततोऽहं प्रेत्य कालेन च्छागोऽभूव द्विजोत्तम ! ।
निस्तीर्थं चानेकविधा योनिसम्पत्तयातनाः ।
जातिस्मरत्त्वमप्यस्ति पशुयोनिसुपेयुषः ॥ १३ ॥

विप्र उवाच—

त्वदीयजन्मशुश्रूषाकुतूहलरसोन्मुखम् ।
मनः सर्वान्द्विजानेतानपि नः कथयाखिलम् ॥ १४ ॥

छाग उवाच—

कदाचिन्मर्कटोऽभूवमाहितुण्डिकशिक्षया ।
क्रौडद्विर्वीक्षितो डिम्बैर्नृत्यन्प्रतिगृहङ्गणे ॥ १५ ॥

उदारानात्मनो दारान्विलोक्य तनयानपि ।
क्रियापराङ्मुखो जातस्त्यक्तनर्तनसम्प्रमः ॥ १६ ॥
ततो वर्तुलदण्डैश्च दुस्तैर्हाराहितुण्डिकः ।
मामुच्चैस्ताडयञ्जके रुषा लोहितलोचनः ॥ १७ ॥
ततोऽहं मूर्छितोऽभूव क्षरत्क्षतजसन्ततिः ।
अजिघ्रन्नन्नमुदकमगमं कालधर्मताम् ॥ १८ ॥
ततोऽहमासच्छुनकः परिभ्राम्यगृहे गृहे ।
कुक्षिम्मरिरहं मार्गे त्यक्तोच्छिष्टाजमक्षकः ॥ १९ ॥
कदाचिदाविशं श्वा सन्नात्मवेदमहानसम् ।
बुभुक्षितो भक्षयितुं स्थालीस्थापितमोदनम् ॥ २० ॥
जिघ्रन्भूमितलं पश्यन्दिशो दश शनैर्भयात् ।
शङ्कमानो जनं स्वान्ते पार्श्वं च विलिहन्नपि ॥ २१ ॥
ततः कदाचिदागत्य वीक्षितस्तनुर्जैनैः ।
जायया च जरत्याऽहं तडितो लघुडादिभिः ॥ २२ ॥
ततो भग्नकटीयन्धो बहु शोणितमुद्रमन् ।
निर्जंगाम बहिर्गहात्कथञ्चिन्मूर्छयऽऽकुलः ॥ २३ ॥
अङ्गेषु पूतिगन्धेषु किमिगमेषु कालतः ।
ततः कदाचिदायातः प्रेत्य शोण्डिकसञ्चति ॥ २४ ॥
अश्वोऽभवमहं विद्वेस्ततः कालक्रमदिह ।
कदाचिच्चत्वरं तेन समानीतो जनाकुले ॥ २५ ॥
विक्रयाय जरालीढपतयानुरदावलिः ।
जायया द्वारकायात्रां कर्तुमुद्यतया सकृत् ॥ २६ ॥
मौल्येनाल्पीयसा केतुं तुरङ्गं चेष्टमानया ।
जगृहेऽहं तथा दाम्नि ह्यल्पेन वसुना जन् ॥ २७ ॥
गन्तुं त्वाऽऽरभ्यत द्विजः पुत्रैराहता मां समम् ।
शनैः शनैः सरस्तीरे मग्नोऽहं गुरुकर्दमे ॥ २८ ॥
तत्राहं कुण्ठितप्रीवमपतं कर्दमान्तरे ।
ताडयमानो मुहुः पुत्रैर्लघुडोपलपाणिभिः ॥ २९ ॥
उत्थाप्यमानो बहुधा प्राणान्मोचितवानहम् ।
ततो निश्चित्य मां तत्र मृतं भग्नोद्यमाः सुताः ॥ ३० ॥
आकृत्य मातरं दीनां प्रावृत्य निर्ययुर्गृहम् ।
ततः सम्प्रेत्य बहुना कालेन च्छागतो गतः ॥
निस्तीर्णानेकहीनोच्चयोनिसम्पत्तयातनः ॥ ३१ ॥

द्विज उवाच—

किमनेन महाछाग दुःखजातेन नित्यशः ।
यथावदङ्गसा मह्यं सुखमात्यन्तिकं भवेत् ॥ ३२ ॥

छाग उवाच—

आश्चर्यं कथयिष्यामि पुनरन्यदपि द्विज ! ।
स्वस्थमापृच्छमानस्य तवास्ति यदि कौतुकम् ॥ ३३ ॥
अस्ति नाम्ना कुरुक्षेत्रं नगरं मोक्षदायकम् ।
सूर्यवंशोऽभवत्तत्र चन्द्रशर्मा महीपतिः ॥ ३४ ॥

सुर्योपरागसमये श्रद्धया परयाऽन्वितः ।
दानं स कालपुरुषं दातुं समुपचक्रमे ॥ ३५ ॥
समाह्वय द्विजन्मानं वेदवेदाङ्गपारगम् ।
स्नातुं पुण्योदकैः पुण्यो ययौ सार्धं पुरोधसा ॥
अथोच्चैः कालपुरुषो वाचमुचे हसन्निव ॥ ३६ ॥

कालपुरुष उवाच—

अन्ये नैव प्रगृह्णन्ति क्षेत्रेऽन्नाणवपि किञ्चन ।
सुर्योपरागसमये कुरुक्षेत्रामिधे स्थले ॥ ३७ ॥
दानं च कालपुरुषं जिघृक्षसि कथं द्विज ! ।
ज्ञात्वाऽपि निश्चितं सर्वमेतत्पातककारकम् ॥
प्रवर्तसे कथं कर्तुं धनलोभान्धया धिया ॥ ३८ ॥

छाग उवाच—

इत्थमाकर्ण्य तद्वाक्यं जगद्विस्मयकारकम् ।
किमनेन महादानभयेनेत्यवदद्विजः ॥ ३९ ॥
एवंविधमहादानपातकागाधवारिधिम् ।
जानामि तरितुं सम्यगुपायमहमेव हि ॥ ४० ॥
ततः स्नात्वा महीपालः परिधाय च वाससी ।
शुचिः प्रसन्नहृदयः सितमाल्यानुलेपनः ॥ ४१ ॥
अवलम्ब्य कराम्भोजं पार्श्ववर्तिपुरोधसः ।
समागत्य स भूपालः प्रादात्तत्कालपूरुषम् ॥
यथोचितेन विधिना तस्मै भक्त्या द्विजन्मने ॥ ४३ ॥
निर्मिथ कालपुरुषहृदयं निर्दयोदयः ।
पापात्मा निर्ययौ कश्चिच्चाण्डालो रक्तलोचनः ॥ ४४ ॥
किञ्चित्प्रापितकालश्च परनिन्दारत्तोत्सवे ।
निन्दा चाण्डालिका देहात्पार्श्वमागाद्विजन्मनः ॥ ४५ ॥

पतच्चाण्डालयुगलं निर्गत्यारुणलोचनम् ।
ततः सञ्चरितुं चक्रे प्रसह्यङ्गं द्विजन्मनः ॥ ४६ ॥
गीतानां नवमाध्यायं जपन्तं च हृदि स्थितम् ।
कम्पमानं द्विजं किञ्चित्पूर्णां पश्यति भूपतौ ॥ ४७ ॥
अन्तर्निद्राणगोविन्दं कम्पमानमिवास्त्रुधिम् ।
मरुदान्दोलनैर्विद्रागद्विजन्माऽऽप स्वसंश्रयम् ॥ ४८ ॥
ततो गीताक्षरोद्भूतैर्वैष्णवैः परिपीडितम् ।
पलायमानं चाण्डालयुगलं निष्कलोद्यमम् ॥ ४९ ॥
तन्निश्चक्राम वेगेन द्विजातेः पार्श्ववर्ति यत् ।
शरीरे वर्तमानं च परनिन्दात्तोत्सवम् ॥ ५० ॥
इत्थं कलितवृत्तान्तः प्रत्यक्षं क्षितिवल्लभः ।
पर्यपृच्छद्विजन्मानं विस्मयस्मेरलोचनः ॥ ५१ ॥

राजोवाच—

कथमापदियं घोरा निस्तीर्णा महती त्वया ।
कं मन्त्रं जपता विप्र ! कं वा संस्मरता सुरम् ॥ ५२ ॥
कः पुमान्का च योषित्सा कथमेतावुपस्थितौ ।
कथं च शांतिमापन्नावित्युदीरये मे द्विज ! ॥ ५३ ॥

द्विज उवाच—

चाण्डालमूर्तिमासाद्य मूर्ते किलिपमुल्लवणम् ।
योषिन्मूर्तिमथो निन्दा द्वयमेतद्वैम्यहम् ॥ ५४ ॥
गीतानां नवमाध्यायमन्त्रमाला मया स्मृता ।
तन्माहात्म्यमिदं सर्वं त्वमेवेहि महीपते ! ॥ ५५ ॥

छाग उवाच—

गीतानां नवमाध्यायं जपामि प्रत्यहं द्विज ! ।
निस्तीर्णाश्चाऽऽपदस्तेन कुप्रतिग्रहसम्भवाः ॥ ५६ ॥
श्रीशिव उवाच—
अन्यस्य नवमाध्यायं राजा तस्माद्विजन्मनः ।
तावुभावपि लेभाते परां निर्दंतिमुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतानवमाध्यायमहात्म्य-

कथनं नाम नवसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमते रामानुजायः नमः

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १०]

स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनतामतिः ।

भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था विस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः ।

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा.

अत्र नवमसङ्गतिपूर्वकं भाष्यं—‘भक्तियोगः सपरिकर उक्तः; इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरंकुशैश्वर्यादिकल्याणगुणानन्त्यं वक्तुं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्चयते ’ [रा. भा. १०।१] इति । एकादशारम्भे च भाषितम्—‘एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्वृद्धये च सकलैतरवि-
लक्षणैः स्वाभाविकैः भगवद्साधारणैः कल्याणगुणगणैः सह भगवतः सर्वात्मकत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवद्-
साधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथा-
भूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच’ [रा. भा. ११।१] इति ॥ १४ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

भगवतो निरतिशयं वात्सल्यं दुर्विज्ञेयं तत्त्वं च ।

श्रीभगवानुवाच—भूय एव महाबाहो ! शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिताः, नवमे च; अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवन्स्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो ! शृणु मे मदीयं परमं प्रकटं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय, मद्बचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं सङ्क्षेपतोऽनुभाषणे—सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च, विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूप-प्रतिपत्त्युपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन सम्बन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपत्तौ च विशेषत्वेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं, तत्किमिति पुनरुच्यते ?

तत्राऽऽह—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि पुनर्बक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकटत्वं वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो विशिनष्टि यत्परममिति । सङ्कटोत्तरार्थसिद्धेरसङ्कटकिरणधिकेत्याद्यङ्क्याऽऽह—प्रीयमाणायैति । ततो वक्ष्यामि तुभ्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः, इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विशुद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याण-गुणगणानन्त्यं, कृत्स्नस्य जगत्स्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्चयते—भूय इति । मम माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविष्टद्विरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव परमं वचो यद्वक्ष्यामि तदवहितमनाः शृणु ॥ १ ॥

१ एककारोऽपि शब्दसमानार्थः । भूय एव भूयोऽपीत्यर्थः । परा मा सम्बन्धेन तत्परमम्, सम्प्रत्यदं, यथार्थानुभववाचकं, मोक्षप्रदं चेत्यर्थः । अत्र वामनः—

यथाऽत्र पितृज्वरपीडितानां सिता नितान्तं मधुराऽपि तिक्ता ।

दुरन्तपापोयद्दहान्तरेभ्यो न रोचतेऽजस्य तथा परत्वम् ॥

यदि त्वमप्यञ्जुनः । तादृशः स्या न तर्हि गुणं कथयेयमेतत् ।

त्वां प्रीयमाणं तु विलोक्य भूयो वदाम्यष्टोऽपि हिताय दुष्टः ॥

उल्लासमालोक्य चिराय बालं स्वद्वन्द्वमश्रुतमयाचितोऽपि ।

पिता हितार्थी प्रददाति भूयोऽप्यनै हि रस्यं स्वयमेव तस्मै ॥ इति ।

यत्तु नव्यैः—कर्मयोगसिद्धयर्थं यः परमेश्वरस्य व्यक्तरूपोपासनाख्यो राजमार्गः पूर्वाध्याये उक्तः स एवास्मिन्नध्यायेऽपि प्रकृतः—इत्याद्युक्तम् ; तत्र मनोरमम्, उपासनायाः कर्मयोगस्य च साध्यसाधनभावाभावात्, विभूतीनामीशस्य सोपाधिकरूपत्वेन व्यक्तरूपत्वोक्त्युक्तत्वाच्चेत्याहुः ।

—अविगीता ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

दशमसङ्गतिं वक्तुं नवमार्थं सप्तमप्रश्नत्वाध्यायत्रयार्थं वा सङ्ग्रहाद्— भक्तियोग इति । ‘हृवकल्याणशुणानन्त्यं कृत्स्न-स्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविष्टद्वयार्थं विस्तीर्णां दशमोदिता’ [गी. सं. १४] इति सङ्ग्रहच्छोकं व्याकुर्वन् सङ्गतिमाह— इदानीमिति । पूर्वं सपरिकरभक्तियोगस्वरूपप्रश्नपरतया स्वरूपस्यानगुणादेः सङ्ग्रहेण कथनम् ; इह तु तत्प्रश्नमभिलष्य-प्रतिप्रतिपौनस्त्वर्थं च ‘विस्तीर्णा’ इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयितुं इदानीं प्रपञ्चयत इति पदद्वयम् । अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थ-श्रवणयोग्यत्वं तस्यार्थस्य च परमहितसाधनत्वादिकं च वदन् सोपच्छन्दनं सावधानयति ‘भूय एव’ इति श्लोकेन । प्रश्नमन्तरेणापि स्वयमेव प्रतिपादने हेतुः ‘प्रीयमाणाय’ इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रेयस्तादृशप्रतिवेक्ष्य दर्शयति मम माहात्म्यं श्रुत्वेति । बाहुशालिनां हि परोत्कर्षकथनमसुयवहम् ; भवत्सु शिशुपालादिभ्याकुले जगति भाग्यवशादीदृशी प्रीतिः

सञ्जातेति ‘महाबाहो !’ ‘प्रीयमाणाय’ इत्यनयोर्भावः । यद्वा बाहुबलाद्यथा ते बाह्यशत्रुविजयः, तथा मद्रिपयप्रीतिवलाद्वा-न्तराश्रयोऽपि त्वया जिता इति भावः । प्रकरणादर्थस्वभावाच्च हितं विशिनष्टि— मद्रक्त्युत्पत्तिविबुद्धिरूपेति । ‘सर्व-पापैः प्रमुच्यते’ [१०।३] ‘सोऽविकल्मेज्येन योगेन मुच्यते’ [१०।७] इति हि वक्ष्यत इति भावः । उक्तमात्रस्य पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् ‘भूय एव’ इत्यनेन प्रकान्तगुह्यतमागु-बन्ध्यर्थप्रपञ्चनरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण— भूयो मन्मा-हात्म्यप्रपञ्चनविषयमेवेत्युक्तम् । एतेनैव वचसः परमत्वे हेतुरपि दर्शितः । शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः ‘शृणु’ इति विधानं विशिष्टश्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह— तद्वद्विदमना इति । पूर्वमनस्यैव दोषनिवृत्त्या गहनमात्रमुक्तम् ; इदानीमुच्यमाने प्रीयमाणाय गुणसम्पत्त्यातिगहनमुच्यते ; अतस्त्वयाऽत्यन्ताव-हितेन भवितव्यमिति सातः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अम् । उपासनार्थं विभृतीः विशेषणकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाभ्यायेनाह—प्रीयमाणाय श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

प्रकृतसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति— उपासनार्थ-मिति । षोष्ठे ध्यानसुक्तं तन्नवमान्ते ‘मम्मना भव’ इति स्मारितं, एव ध्येयसापेक्षं, विशिष्टाधिकारिणां च भगवद्भिर्युक्त्य उपास्या अतस्ता आहानेन दशमाध्यायेन । तत्रार्वा केषाञ्चिद्बुद्धपादीनां महर्ष्यादीनां च विशेषकारणत्वमपि भगवत आहृत्यर्थः । विभृतिशब्दार्थस्तात्पर्यनिर्णयेऽभिहितः । तदुक्तैर्भूयस्त्वात्प्रथम-उपादानम् । अत एवैकवाक्यता । ननु विभृतयः ‘रसोऽहं’

[७।८] इत्यादिनोका एव; सत्सम, अत एव ‘विस्तरेणामनः’ [१०।१८] इति वक्ष्यति; विशेषणकारणत्वं नाम सामर्थ्या-दिशयोपेततया निर्माणम् । प्राक् ‘शोकसंविग्रमानसः’ [१।४७] इत्युक्तम्, तद्विषदं कथं ‘प्रीयमाणाय’ इत्युच्यत इत्यतो व्याचष्टे— प्रीयमाणायेति । पूर्वं बन्धुश्लेहाच्छोक उक्तः, इदानीं भगवद्भजनश्रवणनिमित्तात्सन्तोषप्राप्तिः श्रोतृत्वसम्पत्-तिपादानयोच्यत इति न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

७ श्रीमद्भुक्तमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवमर्जुनाय विज्ञानसहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनमुपदिश्येदानीं येषु भावेषु चिन्तनीयो भगवांस्ते भावा भगवत्तत्त्वं च प्रागुक्तमपि दुर्विज्ञानत्वात्पुनर्वक्तव्यमिति कृत्वा भगवानुवाच— भूय एवेति । भूय एव भूयोऽपि महाबाहो ! शृणु आकर्ण्य मे मम परमं श्रेष्ठं वचनं, यद्वचस्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय तर्प्यमाणाय वक्ष्याम्यभिधास्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

नवमेऽध्याये ब्रह्मतत्त्वज्ञानं तदन्तरङ्गसाधनभगवद्भक्ति-चैवमं चोपदिष्टम् । दशमे तु तद्भक्तिरङ्गसाधनभूता भगव-द्विश्रुत्य उपदिश्यन्ते । यद्यपि सप्तमे ‘रसोऽहमस्मि’ [७।८] इत्यादिना विभृतयो वर्णिताः, नवमे च ‘अहं कतुरहं यज्ञः’ [९।१६] इत्यादिनोकाः, तथापि ता एवात्र प्रपञ्चयन्ते— तत्र तावत्तदीयश्रवणाद्वरपरतन्त्रस्ववदष्टमपि तत्त्वमह-चरमिति स्वैरुक्त्याविष्कारेणाजुनसमिश्रस्त्रीकुवांशं, श्रीभ-

गवानुवाच— भूय एवेति । महाबाहो ! सर्वलोकेभ्यरेण साक्षान्महादेवेन परमब्रह्मण सह कृताहवतया मद्भक्तो अष्टौ बाहू यस्येति सबहुमानं सम्बोधनम् । प्रीयमाणाय अमृत-नेव सद्भजनेन प्रीतिं प्रतिपद्यमानाय ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यद्वक्ष्यामि, तन्मे परमं प्रकृष्टं वचः भूय एव पुनरपि शृणु ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथोक्तभक्तिद्वयार्थं स्वयोगप्रभवं हरिः । भूय एवाहानुपद्यो विभूतिं चापि केशवः ॥ १ ॥
सच्चिदानन्दसम्भूतं जगदेतत्सदा-(मदा)-त्मकम् । इति सर्वोत्सहृष्टार्थं सर्वस्याह विभूतिताम् ॥ २ ॥
पूर्णस्य तत्पूर्णमदः पूर्णमेवावशिष्यते । इति श्रुत्यांशिनो विष्णोस्तथात्वे नास्त्यपूर्णता ॥ ३ ॥
समुद्रस्येव पूर्णस्य कौटिल्यङ्गाण्डदेहिनः । सर्वा विभूतयस्तस्य मुख्या एवात्र कीर्तिताः ॥ ४ ॥

तथाहि श्रीभगवानुवाच— भूय धेवेति । स्वधर्मानुष्ठानार्थं विद्यामानौ महान्तौ बाहू यस्य हे महाबाहो ! भूयस्तन्मे वचः शृणु, यत्तेऽहं वक्ष्यामि हितकाम्यया । किम्भूताय ? मन्माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय । वचश्च किम्भूतं ? परमं मद्योगवैभवज्ञापनविषयकम् ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

नवमे भक्तिरूपं यदुक्तं तत्सिद्धये हरिः ।
स्वविभूतिस्वरूपं च कृपया दृशमेऽम्बवीत् ॥ १ ॥
पूर्वाभ्याये सर्वकर्मसमर्पणश्रुतं, ततश्च भक्तिकरणमाज्ञ-
सम्, तच्च स्वरूपाज्ञानेन कृतमप्यकृतप्रायमिति स्वरूपज्ञा-
नार्थं स्वरूपरूपं स्वविभूतिरूपं वदन् पार्थं श्रवणार्थं सावधान-
तया सम्बलीकुर्वन् प्रतिजानीते— श्रीभगवानुवाच भूय

एवेति । हे महाबाहो ! भजनौपयिककृपाशक्तिमन् ! भूय
एव पुनरपि मम वचनश्रवणेन प्रीयमाणाय परमानन्दं प्राप्नु-
वते ते हितकाम्यया यदहं वक्ष्यामि तत् परमं परो मीयते
ज्ञायतेऽनेनेति परमाथेरूपसुकृष्टं मे वचः शृणु । 'प्रीयमा-
णाय' इति पदेनान्येभ्योऽवक्तव्यत्वं गोप्यत्वं च ज्ञापितम् ।
'हितकाम्यया' इतिपदेन परमकृपा दर्शिता ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

सप्तमे तत्स्ववद्वाच्योऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च क्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थं उक्तं, तत्प्राप्तये
च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तम्, तद्वागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमिति मन्वानो
भागवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थास्तावदृश्यति दृश्यते; तत्फलभूतं विश्वतो-
मुखस्योपासनं, तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे, द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि
चोक्त्वा उपासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति; तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच— भूय
धेवेति । हे महाबाहो ! भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्मे परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय
अमृतपानादिवन्मद्वचनात्प्रीतिमभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह— न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा
ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः ? मम प्रभवं प्रभावं प्रशुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवन्मुत्तमिम् । नापि
महर्षयो भुगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुः ? इत्युच्यते— अहमादिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां
च, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

२ आ. दां. व्या.— कश्चिदन्योऽपि परमं वचो महं
वक्ष्यति, तेन च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यति, अतो भगवद्भवन-
मकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति— किमर्थमित्यादिना।
ब्रह्मादयो चमदादयश्च भगवत्प्रभावं न विदन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं

हेतुमाह— कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो
देवादीनां भगवानेव हेतुरतत्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदु-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

१ महर्षयः— 'गत्त्यर्थादप्येतोर्नामनिष्पत्तिरुच्यते । यस्मादपन्ति सत्त्वेन महत्तस्मान्महर्षयः ॥' (ब्रह्मां. पू. ६।७)
इति निरुक्ताः ।

प्रभवं विदुरीशस्य शास्त्रदृष्ट्या सुरादयः । न तद्विवक्षितमेहिहेत्यादित्वं हेतुमुचिन्वान् ॥ इति वामनः ।
सर्वशः सर्वैः प्रकारैः । न विदुरिति सम्बन्धः । जानन्तोऽपि केचित्कैश्चिदेव प्रकारैर्जानन्ति, न सर्वैः प्रकारैः कोऽपि जानाति,
अतोऽहमेव वक्ष्यामीत्यर्थः इत्यन्ये ।
— अविगीता ।

३ रा. भा.—सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं प्रभावं न विदुः मम नाभक्तैस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशोऽहमादिः तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेवाहमेवादिः; तेषां देवत्वदेवर्षित्वादिहेतुभूतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं परिमितम् ; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमा-
लक्षणीयतत्वाद्योच्यते—‘न मे विदुः’ इति श्लोकेन । ‘सुरगणाः’
‘महर्षयः’ इत्यास्यां प्रतिषेधोपयुक्तप्रतिषेध्यसम्भावनास्यल-
प्रदर्शनमित्यभिप्रायेणेकं अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतर-
ज्ञाना अपीति । प्रभावगोचरवेदनमत्र निषिध्यते; न तु
प्रभावः; विशिष्टनिषेधे गौरवात्, कर्माधीनोत्पत्तेरभावादेव
तद्देवनस्य निषेद्धुमयुक्त्वात्, अनन्तरं च ‘यो माम्’ [१०।३]
इति प्रभावज्ञानमेवोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, ‘अजम्’ इत्येव
वचनात्; अत एवावतारहस्तविषयत्वमपि नाशान्वितम्,
प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव; इह त्वन्यत्प्रपञ्च्यते; ततश्चात्र देवर्षिभि-
रप्येवैः ईश्वरे विद्यमानश्च प्रभवः—प्रकर्षेण सत्ता प्रभाव
एव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण प्रभावमिच्छुक्त्वा । प्रभावं विवि-
च्यह—मम नामेति । जन्मविषयत्वे हेतुरनन्वित इत्यभि-
प्रायेण यत इत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरता दर्शिता । सर्वथाः

इति न देवादीनां कात्स्न्यमात्रं विवक्षितं, तस्य बहुवचना-
सङ्कोचादपि सिद्धेः; अतस्तदभिप्रेतं व्यञ्जयति—तेषां स्वरूप-
स्येत्यादिना । कथमसौ प्रभावापरिज्ञानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेतं
हेतुत्वप्रकारं विषययति—तेषां देवत्वेति । वैषम्यनैर्घृण-
परिहाराय परिमितत्वसिद्धये च पुण्यानुगुणत्वकथनम् । “को
अद्वा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आ जाता कुत इयं विस्मृतिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत आबभूव ।
इयं विस्मृतिर्यत आबभूव । यदि वा दधे यदि वा न” । “नो
अस्याप्यक्षः परमे व्योमन् । सो अन्न वेद यदि वा न वेद”
[ऋक्सं. ८।७।१७ तै. ब्रा. २।८।१।१६] इत्यादिश्रुत्यभि-
प्रायेणाह—अत इति । “यत्र देवा न मुनयो न चाहं न च
शङ्करः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम्” [वि. पु.
१।१।५३] इत्यादिस्मृतिश्च द्रष्टव्या ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रभवं प्रभावं, मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशात्वाचस्पत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवा-
द्वोऽपि जानन्ति, सर्वज्ञत्वात्; अतो नास्तीति भावः । ‘अहमादिर्हि’ इति तूत्पत्तिरपि यस्य वशा, कुतस्तस्य
जनिरिति ज्ञापनार्थम् । ‘अहं सर्वस्य जगत् प्रभवः प्रलयः’ [७।६] इति चोक्तम् । उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि ।
“को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत आ जाता कुत इयं विस्मृतिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद
यत आ बभूव” [ऋक्सं. ८।७।१।७।६ तै. ब्रा. २।८।९] इति “न तत्प्रभावमुपपद्यथ देवा विदुः कुतोऽप्ये-
त्युद्यतिप्रमाणाः” इति ऋग्वेदखिलेषु । अन्यस्त्वर्थो ‘यो मामजं’ [१०।३] इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥ २ ॥

६ ज. प्र. टी.—प्रभवशब्दः केनचित्सामर्थ्यमात्रवाचि-
त्वेन व्याख्यातः, अन्येन तु भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन, तदुभय-
मङ्गीकृतमधिकमपि विवक्षुराह—प्रभवमिति । मदीयास्तुत्पत्ति-
मिति सम्बन्धः । जगदुत्पत्तिर्मे इति कथं विशेष्यते ? इत्यत
आह—तद्विति । जगदुत्पत्तिरिति वदते । एवं तर्हि भगवत्प्र-
भाववज्जगदुत्पत्तिवच्च भगवदुत्पत्तिरस्त्येव, किन्तु दुर्ज्ञानेनैत्यापन्न-
मित्यत आह—यदीति । भगवदुत्पत्तिरिति शेषः । सर्वज्ञत्वात्
सामान्यत इति शेषः । ततः परं न च सामान्यतोऽपि जान-
न्तीत्यध्याहारः । अतः सर्वथाऽस्तुप्रभम्भात् । प्रभावादिकं तु
विशेषत एव न जानन्ति, न तु सामान्यतोऽपीति भावः । ननु
भगवदुत्पत्तेरभावश्चेदत्राभिप्रेतस्तदा ‘अहमादिर्हि’ इति हेतुवचनं
न सन्नच्छते । अत्र हि देवादयोऽजांकानां मया सृष्टाः कथं पूर्वतनी-
स्तुत्पत्तिं जानीयुः ? इति प्रतीयत इत्यत आह—अह-

मिति । अपिशब्दोऽप्याहतेन सर्वस्येत्यनेन सम्बध्यते । कुतः ?
जनकात् । नन्वत्र सर्वस्याप्युत्पत्तिर्भगवदधीनेति नोच्यते किन्तु
देवादीनामेव, तत्कथमनेन कारणाभावः सिध्यति ? इति चेत्,
न; देवादिशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात् । तत्कुत इत्यत आह—
अहमिति । उक्तमर्थत्रयमुपपादयति—उक्तं चेति । इयं
विस्मृतिर्विविधा जगत्सृष्टिः कुतः कारणादाजतेति कः पुरुषः
कुतः प्रमाणादद्वा वेद ? कथं लोकं प्रावोचत् ? न कोऽपि कुत-
श्चित् । यतो देवा अस्येश्वरस्य विसर्जनेन निष्प्रभा अर्वाचीनाः ।
सर्वथाऽप्यज्ञाने तदभावः स्यादित्यत उक्तं, अथान्यच्च यतो
यस्मात् इयमा बभूव स कः प्रजापतिर्भगवानद्वा वेदेत्यर्थः । न
तत्प्रभावमित्यत्रादेति द्रष्टव्यम् । अत एव व्युत्क्रमः । प्रमाणं
प्रमा । अन्यस्त्वर्थो भगवतो जन्माभावः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—न मे विदुरिति । न मे विदुर्विजानन्ति सुरगणाः प्रभवमुत्पत्तिं न महर्षयः ।
मनोत्पत्तिं सुरगणा महर्षयश्च न जानन्तीत्यर्थः । अहमादिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वशः

सर्वेषाम् । यस्मादेवानां सर्वेषां महर्षीणां चाहमादिः कारणं तस्मादेवा महर्षयश्च ममोत्पत्तिं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च मन्माहात्म्यस्य मां विनाऽन्यो न वक्ताऽस्ति, तदनभिज्ञत्वात् ; अतोऽहमेव त्वदगुष्टमपि त्वयि स्नेहाद्वक्ष्यामीत्याह— न म इति । अधिकतरज्ञानाः सुरगणाः तत्त्वादर्शिनो महर्षयश्च ये मम प्रभवः प्रभावं नानाविभूति-भिराविभावं वा न विदुर्न जानन्ति; अन्येषां का कथा ?

इति भावः । हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वेशः स्वस्म्यज्ञान-शक्त्यादिभिः सर्वप्रकारैः अहमादिः कारणम् । अतस्ते मद-धीनपरिमितज्ञानशक्तित्वात् मां यथावज्जानन्तीत्यहमेव तुर्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— उक्तस्यापि पुनः परमतया कथने दुर्बिज्ञेयत्वं हेतुमाह— न मे विदुरिति । प्रभवं योग-वैभवं जन्मादिकं वा महर्षयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽपि हि यतस्तेषामादिरहं इत्यतो न विदुः अर्वाचीनाः, न हि जन्यो जनकस्यादि जानाति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अथ स्वकृपां विना अस्योक्तस्त्वच-रूपस्यातिदुर्ज्ञेयत्वेन दुर्लभत्वमाह— न म इति । मे मम प्रभवं प्रकृष्टं भवं जन्म— प्रादुर्भावमिति यावत्— सुरगणा ब्रह्मेन्द्रादयो महर्षयो भृगुवाद्यो न विदुः न जानन्ति । अहं देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेशः सर्वप्रकारैः आधिदैविकत्वेन देव-

त्वेन च आदिर्भूलभूतः । च पुनस्तथैव महर्षीणाम् । ईति निश्चयेन सन्देहाभावाय देवत्वात् ऋषित्वात् स्वस्म्यभूत-त्वेन ज्ञानभावश्यकं, तथापि भूमाभरणाथं स्वस्वार्थं पञ्चै-रक्षार्थं प्रादुर्भावं जानन्ति; परं यदर्थं यद्रूपं प्रादुर्भावस्तं मत्कृपां विना न जानन्तीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां ब्रवीमीत्याह— न म इति । प्रभवं प्रकृष्टं भवं ऐश्वर्यं विषदादिसृष्टिसामर्थ्यं न विदुः । तत्र हेतुः—अहमिति । अयं भावः—देहोत्पत्त्यनन्तरं हि देवादीनां बुद्ध्या-दिलाभः, न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वेतोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छेत्तुं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—यो मामजमनादिं च—यस्मादहमादिदेवानां महर्षीणां च, न ममान्य आदि-विद्यते; अतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतुः । तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोक-महेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितं असम्मूढः सम्मोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

१ अत्र वामनः—

देवाद्याः प्रभवं न मे विदुरिति प्रोक्तं पुरा यत्ततो जन्मास्तीत्यवसीयते भगवतो न ज्ञायते यत्परैः ।

प्राज्ञाजत्वमिहात्मनश्च तदिदं क्लिष्टं न वाक्यं कथं ? शङ्कतद्वह्मनादिनामुपवन्देवो निरस्यत्यसुम् ॥

प्रलये ब्रह्मणि परे नेशत्वमवशिष्यते । शुद्धसत्त्वस्योदये तु तत्पुनः प्रतिभासते ॥

स एव तस्य प्रभवोऽजत्वं सत्त्वच्छेदे कथम् ? इति चेत्तत्साधयितुमनादि चेत्योचत ॥

ब्रह्मण्युदेति प्रथमं माया, तच्छब्दलततः । ईशः प्रकाशते, जन्म तदस्येति न साम्प्रतम् ॥

प्रतिगमोद्भवं यस्मादाविभावं परेशितुः । एवमेव ततोऽनादिप्राथिरयमुत्तमः ॥

ल्यो ब्रह्मण्युपाधेयौ न समाधिरस्तौ यतः । प्रत्यग्भूतेः स्वात्मबोधप्रत्ययो नात्र विद्यते ॥

न तमोलीनतोपाधेरतो नास्य सुषुप्तिता । न समाधिर्न निद्रेत्थं सावस्था परमात्मनः ॥

साधर्म्याच्चूभयोः किञ्चिदोगन्निद्रेति तां जगुः । जागृत्युपाधिर्युयोऽस्या लीयते यथिदात्मनि ॥

पूर्वस्य नाशोनान्यस्योपाधेः स्यादुद्भवो यदि । वाच्यं स्याजन्म, तस्य स्तः केवलं तु लयोदयो ॥

अतो ह्यनादिरेवासौ तस्मादीशोऽपि तादृशः । अनादित्वे च निर्बाधमजत्वमपि सिद्धयति ॥

इत्यादिनानादिपदमजत्वं हेतुदर्शनेपतया व्याख्यातवान् ।

—अविगीता ।

२ आ. शा. व्या.— इत्थं कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह— किञ्चेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं बहवो न

विदुः ? इत्यपेक्षया । पारमार्थिकं प्रभावं तदीकलं न कथयति— यो मामिति । पदद्वयापीनस्वरूपमाह— अनादित्वमिति ॥ ३॥

३ रा. भा.— तदेतदेवाद्यचित्त्यस्वरूपयाध्यात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिविरोधिप्रापविमोचनोपायमाह— य इति । न जायत इत्यजः ; अनेन विकारिद्वयादचेतनात्संस्पृष्टात्संसारिचेतनाच्च विसजातीयत्वमुक्तम् ; संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्संसर्गो जन्म । ‘ अनादिम् ’ इत्यनेन पदेनादिमतोऽजान्मुक्तात्मनो विसजातीयत्वमुक्तम् । मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमत् , तस्य हेयसम्बन्धस्य पूर्ववृत्तत्वाच्चर्हतास्ति, अतोऽनादिमित्यनेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते ; ‘ निरवद्यम् ’ [श्वे. उ. ६।१९] इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसम्बन्धप्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरं लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्ति ; इतरसजातीयतयैकीकृत्य मोहः सम्मोहः ; तद्रहितोऽसम्मूढः , स मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।

४ वे. ता. चं.— देवादिभिरप्यवेदनीयस्वरूपनस्य वक्ष्यमाणोपयोगं व्यञ्जयाम् ‘ यो माम् ’ इति श्लोकाभिप्रेतमाह— तदेतदिति । ‘ यो वेति ’ इत्यनुवादस्त्वप्रतीतावप्यर्थतः फलानुवादेनोपायविधाने तात्पर्यमिच्छामिप्रायेण उपायमाहेत्युक्तम् । अजशब्दस्य व्यवच्छेदप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह न जायत इत्यज इति । विशेषणसामर्थ्यफलतां तदुचिताद्यवच्छेद्याद्यावृत्तिमाह अनेनेति । विकारिद्वयात्तत्संस्पृष्टादित्युभाभ्यां व्यवच्छेदयोग्यत्वं दर्शितम् । ‘ अजो नित्यः शाश्वतः ’ [कठो १।२।१८] इत्यादिभिर्नित्यस्य जीवस्य कथमचित्संसर्गमात्रेणाजशब्दव्यवच्छेदत्वमित्यत्राह संसारिचेतनस्येति । ईश्वरस्यापि सर्वेश्वरीतया तत्तदचित्संसर्गस्य विधमातन्तात्तद्विदुसाय कर्मकृतेत्युक्तम् । मुक्तस्यापि स्वरूपानादित्वमस्ति ; ततः कथं व्यवच्छेद्यत्वमित्यत्राह मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमदिति । अजत्ववेचनादित्वमिह विवक्षितम् । स्वरूपानादित्वविवक्षायां तु पीनस्वरूपमिति भावः । मुक्तदशायामचित्संसर्गो नास्ति, प्राचीनसंसर्गविवक्षायां बद्धादेर्व्यवच्छेदः

स्यात् ; अतस्तदानीन्तनस्वरूपाद्व्यावृत्तिः कथञ्चका स्यादित्यत्राह— तस्येति । सहकारिसन्निधौ कुर्वन्प्रभावत्वं सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमपि हि योग्यतेत्यभिप्रायः । कालविशेषावच्छेदरहितनिरवद्यत्वविधायकश्रुत्या च अयमर्थसिद्ध इत्याह— निरवद्यमिति । अन्वयार्थमाह— एवमिति । देवैर्महर्षिभिश्च दुर्लभं ज्ञानं मन्दप्रज्ञेषु सत्येषु भाग्यवशात्कृत्याज्जायत इति निर्धारणार्थत्वमुचितम् । उत्तरार्धे च फलनिर्देशेनासम्मूढमलेशब्दयोः समुचितान्वयो नास्ति, ‘ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ? ’ [१।५।१९] इति च वक्ष्यमाणच्छायाऽत्र युक्त्येतिप्रायेण मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्तीत्युक्तम् । असम्मूढशब्दार्थं वक्तुमुपपन्नार्थिप्रेतमर्थं व्यञ्जयति— इतरेति । ‘ एतां विभृतिं योगं न मम यो वेति तत्ततः । सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः ’ [१०।७] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तदुत्पत्त्युक्तप्रापविमोह एवाभिप्रेत इत्यभिप्रायेण मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिरित्युक्तम् ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— लोके मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः, केनचित्कर्मणा तदधिपत्यं प्राप्नोति ; तथा देवानामधिपतिरपि ; तथा ब्रह्माण्डाधिपतिरपीतरसंसारिसजातीयः, तस्यापि भावनात्रयान्तर्गतत्वात् ‘ यो ब्रह्माणं विदधाति ’ [श्वे. उ. ६।१८] इति श्रुतेश्च । तथाऽप्येऽपि ये केचनापिमाद्यैश्वर्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः— कार्यकारणवाच्यादचेतनाद्ब्रह्मान्मुक्ताच्च चेतनादशितव्यात् सर्वस्मान्निखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणैकतानतया नियमनैकस्वभावतया च विसजातीय इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति, स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते— इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— लोकमहेश्वरे परस्मिन् प्रतीपे च आप्रतिपदे च न सम्मोहप्रसङ्गः ; येन तत्किंशेषः स्यात् , कथं च ब्रह्मस्वरूपकादित्वा जीवस्य परमपुरुषस्यैव लोकमहेश्वरत्वम् ? कथं वा बद्धमुक्तविलक्षणत्वेऽपि नित्यसुखिर्वाद्द्वयवच्छेदः ? इत्यादिशङ्कायां सम्मोहोदयतदभावप्रकारौ विवृणोति— एतदुक्तमिति । तत्तदधिपतीनामपि लोके तत्तत्सजातीयस्वरूपदशनादत्रापि सामान्यतोऽप्यन्ते शङ्कावकाशः । मनुष्यदेवाधिपतिप्रभृतिवदण्डाधिपतिप्रभृतेरपि कर्मविशेषमूलपरिमितदेशकालविषयभगवत्सङ्ख्याप्राचीनैश्वर्ययोगिताया भावत एवोत्तराविरहितमैश्वर्यम् ।

लोकमहेश्वरशब्देन सर्वगोचरैश्वर्यस्य विवक्षितत्वादेव नित्यानामपि व्यवच्छेदसिद्धिरिति भावः । सजातीयस्य कथमधिकस्य सिद्धिरित्यत्रोक्तं केनचित्कर्मणेति । कथं ब्रह्माण्डाधिपतेस्तदधीनस्वरूपस्यितिप्रश्नमितिस्मरितरसंचारिभिः साक्षात्प्रमित्यत्राह तस्यापीति । कर्मभावनाब्रह्माभावनोभयभावनेति भावनात्रयम् । तेषामपि भावनात्रययोगादिकं भगवत्पराशरशौनकादिभिः प्रपञ्चितम् ; यथा हिण्ययमर्मादीनुपक्रमम् ‘ अणुदास्ते समस्तास्तु देवायाः कर्मणोऽनयः ’ [वि. पु. ६।७।७] इति ; ‘ आत्रास्तमप्येवन्ता जगदन्तर्ग्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजचितः

संसारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।
इति । प्रतिबुद्धैरनुपास्यत्वं भगवदधीनत्वं च पञ्चम एव वेदे
सुव्यक्तं । ब्रह्माणं शक्तिगण्डं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् । [म. मा. १२ ।
३४ । ३६] 'एतौ द्वौ विबुधेष्टौ प्रसादकोषजौ स्मृतौ । तदा-
दर्शितमर्थानौ सृष्टिर्द्वारकारकौ' [म. मा. १२ । ३४ । १९]
इत्यादिभिः । भावनालयान्वयेन सह हिरण्यगर्भस्य कार्यत्वा-
दिसुबुधार्थः चशब्दः । सनकसनन्दकुमाररुद्रादिब्रह्मकुमारवर्ग-
मभिप्रेत्याह तथाऽन्येषांति । अणिमादीति । अणिमा महिमा

च तथा लघिमा गरिमा वशित्वैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकाम्यं
चेत्यष्टैर्ध्याणि योगयुक्तस्य । [] तानि च कर्मा-
धीनभगवत्सङ्कल्पाधीनान्येव । रौद्रस्याणिमाद्यैश्वर्यस्य क्वचिद-
कृत्रिमत्वोक्तिरपि जन्मप्रभृतिसिद्धतामाह; अन्यथा 'महादेवः
सर्व- (यत्ने) -मेधे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देववैभो बभूव' [म.
मा. १२ । २० । १२] इत्यादिभिर्गोपाद् । लोकशब्दो लोक्यत
इति व्युत्पत्त्या सर्वसङ्काहक इत्यभिप्रायेणाह कार्येति । निखि-
लेत्यादिकं महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम् ; नियमनैकस्वभा-
वतयेति ईश्वरशब्दस्य ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— अनश्वेष्टयिता आदिश्च सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धिरितरस्य ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— अजशब्दागतार्थतयाऽनादिशब्दं व्याचष्टे—
अन इति । सर्वस्येत्यनुशेषः । अन्तर्णीतपयथादिनतेः पचा-
यत् । न विद्यते आदिकारणमस्येत्येत्यनादिरिति अन्ये, तदसत्;
आर्थिकगुरुत्वरपरिहारादित्याह— अजत्वेनेति । इतरस्य

कारणराहित्यस्य । अजत्वे हेतुरयमुच्यत इति चेत्, मैवम् ; तच्चा-
पक्वमिभक्त्याद्यभावात् । गत्यन्तराभावे हि गमनिकैवा । चेष्ट-
कत्वं प्रागनुक्तं कथमनूयते ? इति चेत्, न ; प्रभावे सर्वस्यान्त-
र्भावात् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— यो मामिति । यो मां परमेश्वरं जन्मरहितं च वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं
लोकानां महान्तमीश्वरं, असम्भूतः सम्मोहरहितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— महाफलत्वादिपि मत्प्रभावज्ञानमति-
दुर्लभमित्यतो मनुपदेशमवहितः शृण्विषयविप्रायेणाह— यो
मामिति । सर्वकारणत्वादेवानादि कारणरहितम्, अत एव
अजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति, स

मर्त्येषु मरणघर्मेसु संसादिषु मध्ये असम्भूतः संसारहेत्वज्ञान-
रूपसम्मोहवर्जितः सन् सर्वपापैः प्रकर्षेण निरन्वयनाशरूपेण
मुच्यते शुक्तो भवति ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— अत एव मन्त्रद्रष्टृभिरप्यनुलभ्यमानप्रभवत्वाद्भूमि एव श्रौतातुभगवन्मयः, अन्यत्तु गुण-
प्रकृतिविषयादि जायते एवमतः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" [तै. उ. २ । १] इत्यादिश्रुतेः ।
तत्संस्पृष्टा जीवाश्च "हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामि भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" [ऋक्सं. ८ । ७३ । १ यजुसं. २३ । १]
इत्यादिश्रुतेः । अनादिरप्यहमेव सुक्तात्मा अजो भवामि । यद्यपि नचाऽनादिरित्येतदर्थमुक्तमनादिरिति अन्यथा
एकार्थवाचकत्वे प्रयत्नरूपेण न कृतं स्यात् । अतएवाद्यस्ताज्जाता गुणसंस्पृष्टाः सर्वे ये लोकास्तेषां महानीश्वरो
नियन्ताऽहं इत्येवम्भूतं मां मर्त्येष्वसम्भूतो यो वेत्ति मर्त्येषु स्वेच्छया सर्वोद्धारायै वक्तव्यमानं वा मां सजातीय-
विजातीयविलक्षणं वेत्ति स सर्वपापैः संसारहेतुभूतैः भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः प्रमुच्यते इति तथा ज्ञानं
तवास्तु इति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वकृपां विना स्वाज्ञानात्
देवानां देवत्वमपि जातं व्यर्थमेवेत्युक्त्या स्वकृपया ज्ञानेन
मनुष्याणामप्युक्तमर्थं भवतीत्याह— यो मामजमिति । यो
मां मनुष्येषु च अजं जन्मादिदोषरहितम्, अनादि लीला-

दिभिर्नित्यमेवम्भूतमेव लोकमहेश्वरं लोकानां परमेश्वरं कर्तु-
मन्यथाकर्तुं समर्थम्, असम्भूतः प्रमादरहितः सन् जानाति;
स सर्वपापैः मद्भक्तिप्रतिबन्धरूपैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुच्यते;
मनुष्यमावरहितो देवरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ शी० भा० दी०— कस्तर्हि त्वां वेत्ति ? इत्यत आह— य इति । यः असम्भूतः स मां वेत्ति, स एव च
सर्वपापैः प्रमुच्यत इति सम्बन्धः । जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः, सम्भूदस्त-
द्विपरीतोऽसम्भूदस्तत्रज्ञानेन बाधिताध्यासः, स एवात्मविच्छादितरस्य जनिमनुभवन् मां प्रत्यगात्मानं लोक-
महेश्वरमनादि आदिः कारणं तच्छून्यमत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः प्रमुच्यते
मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥

प्राणिकर्मानुरूपोत्पत्त्यमानानि भगवत्कार्याणि तज्ज्ञानफलं च ।

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्— बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थविवोधनसामर्थ्यम्, तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असम्मोहः प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यम्, यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽत्मानुभवस्य परबुद्धिसङ्क्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः शमोऽन्तःकरणस्य उपशमः । सुखमाह्लादः । दुःखं सन्तापः । भव उद्भवः, अभावस्तद्विपर्ययः । भयं च त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् (तदभावः) ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह— इतश्चेति । समुद्यमिराज्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधनं पुरस्कृत्याद्येष्वगत्यविष्टातृत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवद्यभावमभिधत्ते— बुद्धिरिति । सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः

सूक्ष्मतमवधार्यो गृह्यते । उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणयति— तद्वन्तमिति । आत्मादीति तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति । अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अहिंसेति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथाशक्तीति । पात्रे श्रद्धया स्वक्षमनतिक्रम्यार्थानां देशकालानुगुण्येन प्रतिपादनमित्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां साध्याणामौश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते—

भवन्तीति । नानाविधत्वे हेतुमाह— स्वकर्मैति । कथञ्चिदपि तेषामात्मातिरेकेणभावान्मत्त एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं स्वस्वभावानुसन्धानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधियापनिरसनम्, विरोधिनिरसनदेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिं च प्रतिपाद्य सैश्वर्यस्वकल्याणगुणगणप्रपञ्चानुसन्धानेन भक्तिविवृद्धिप्रकारमाह— बुद्धिरिति । बुद्धिः मनसो निरूपणसामर्थ्यम्, ज्ञानं चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चयः, असम्मोहः पूर्वेगृहीता-द्रजतादेर्विसजातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः, क्षमा मनोविकारहेतोः सत्यप्यविकृत-

१ चामनः—

श्रेयो यम स्यान्मास्त्वन्यदिति यो निश्चयोऽचलः । सा बुद्धिरीश्वरावेव समुक्षाता भवेत्कमाद ॥ उत्पन्नायां समुक्षायां जिज्ञासाऽत्र प्रवर्तते । इष्टं ततो ज्ञानमपि प्रसादादीशितुमैवेत् ॥ अपेक्षितो ह्यसम्मोहो रक्षणयास्य चान्यथा । अनात्मभावप्रत्यस्तमपि भाति जडं पृथक् ॥ आत्माज्ञानं भवेन्मोहः सम्मोहो द्वैतविग्रमः । स ह्यात्माज्ञानमूलोऽपि तस्मादपि भयङ्करः ॥ रज्ज्वज्ञानं यथा मोहः सम्मोहो सुजगत्रमः । स रज्ज्वज्ञानमूलोऽपि भयकम्पायनर्थकम् ॥ तदभावेत्स्वसम्मोहः प्रपञ्चश्चित्ति तन्मयः । येनावभासतेऽभिन्नः पटे तन्तुरिवान्वाद्याद ॥ सिद्धयत्यन्तलभः सोऽपि तथा क्षान्त्यादयः परे । रजस्तमोऽनुपहृता भावा भगवतः शुभाः ॥ पूर्वार्द्धे भगवानेवमुक्त्वा स्वभजने फलम् । फलानि कर्मणामाहोत्तरादेन गुणात्मनाम् ॥ इत्याह । चकारेणबुद्ध्यादयोऽपि गृह्यन्त इत्यन्ये ।

—अविगीता ।

मनस्त्वम् , सत्यं यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनम् । तदनुगुणा मनोवृत्तिरिहामिप्रेता, मनोवृत्तिप्रकरणात् । दमः बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम् , शमः अन्तःकरणस्य तथा नियमनम् । सुखं आत्मानुकूला-
नुभवः , दुःखं प्रतिकूलानुभवः , भवः भवनम् , अनुकूलानुभवहेतुर्को मनसो भवनम् ; अभावः प्रतिकूला-
नुभवहेतुर्को मनसोऽवसादः , भयम् आगामिनो दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखम् , तन्निवृत्तिः अभयम् ।

४ वे. ता. चं.—‘भक्त्युत्पत्तिविषयार्थः’ [गी. सँ. १४]
इत्थं विवक्षितं विवृक्वन्तु चेन तत्फलितेन च वक्ष्यमाणप्रकरण-
स्य च सन्नतिमाह—एवमिति । बुद्धिज्ञानशब्दयोः पौनस्त्य-
परिहाराय ‘बुद्धिमन्वाञ्जानाति’ इति प्रयोगानुसारेण शक्तिलक्ष-
णया बुध्यतेऽन्येति तद्व्युत्पत्त्या वा हेतुकार्यपरतया व्याख्याति
बुद्धिर्मनसो निरूपणसामर्थ्यमिति । असम्बोहासकया
तदेतुभूतं ज्ञानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह ज्ञानं चिद्-
चिद्रस्तुविशेषविषयो निश्चय इति । बुद्धिज्ञानशब्दयोः पौन-
स्त्ययोर्माध्वीविषयत्वेन व्याख्यानं शब्दद्वयसङ्कोचादिप्रसङ्गा-
दनादतम् । विजातीयं सजातीयताबुद्धिः सम्बोहः ; तदुदाहरति—
पूर्वति । पूर्ववृत्तीतात् , आपणादिनिष्ठयाऽनुभूतादित्यर्थः ।
इदं च स्मर्यमाणध्यायोदाहरणम् । न कोपाख्यविकाराभावमा-
त्रेण सुषुप्त्यादिषु क्षमाशब्दः , अपितु कोपहेतुषु सखु तदभावे
तत्प्रत्यय इत्यभिप्रायेणाह मनोविकारिति । कोपहेतावा-
क्रोशतादनादौ सत्यपीत्यर्थः ।

ननु कथं हेतौ सति तत्कार्यनिवृत्तिः ? तथात्वे तस्य हेतुलक्ष-
यहीयेतः उच्यते—नक्षयस्य हेतौ सति कार्येण भवितव्यमिति
नियमः ; अपितु प्रतिबन्धकरहितायां सामर्थ्यां सत्याम् ; अन्यथा
प्रत्येकं हेतुनां प्रतिबन्धानां च तत्कार्यजनकत्वे कार्यस्य सदा-
तत्त्वसार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् , नित्यविमोक्ष कारणस्य सद्भावत् ,
तर्हि कः क्षमाया विरमयः ? इति चेद्यथा मणिमन्त्रादिभिः
स्फोटास्यमयी स्तम्भ्यते तथा प्रबलविवेकाख्यप्रतिबन्ध-
केन कोपसामर्थ्या दुर्निवारायाः स्तम्भनादिति भावः ।
वस्तुसत्यत्वस्य यथावैदर्शन्यमन्यथैकितम् , तथापि यथादृष्ट-
वचनमालि वक्तुनपरिधाः , भ्रमस्य देवागत्वादित्यभिप्रायेण

३ रा. भा.—अहिंसा परदुःखाहेतुत्वम् , समता आत्मनि सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोः सममति-
त्वम् , तुष्टिः सर्वेष्व्वात्मसु दृष्टेषु तोषस्वभावत्वम् , तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचरूपः कायकेशः , दानं
स्वकीयभोग्यानां परस्मै प्रतिपादनम् , यशः गुणवत्ताप्रथा , अयशः नैर्गुण्यप्रथा—एतच्चोभयं तदनुगुणमनो-
वृत्तिद्वयं मन्तव्यम् , तत्प्रकरणात् ; तपोदाने च तथा ; एवमाद्याः सर्वेषां भूतानां भावाः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
हेतवो मनोवृत्तयो मत्त एव मत्सङ्कल्पायत्ता भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—परदुःखाहेतुत्वमित्यत्र दुःखशब्देनाहितं
विवक्षितम् , चिकित्सादौ हितव्यदुःखकरणस्य हिंसात्वाभावात् ,
प्रश्रितं चैतत्प्रागेव । अभयार्हिसंयोरभावस्योपरिणामान्तरत्व-
वेषेण मनोवृत्तिरूपस्य भाव्यम् । समत्वप्रकाशे बहुषु सत्त्ववि-
हिंसानिषेधप्रसङ्गादिंशविषयवृत्तशुच्यतिर्जाता ; ततश्च द्वैवा-
भावेन शत्रुमित्रादिसाम्यं प्रवेशान्तरप्रश्रितमिह विवक्षितमित्य-
भिप्रायेणाह आत्मनीति । ‘न चलति निजवपमैतो यः समम-

यथादृष्टविषयमित्येतावदुक्तम् । परमातीत्येवमपि परानर्थहेतोः
‘सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्’ इत्यादिभिः सत्यत्वप्रतिक्षेपात्
भूतहितरूपेति विशेषितम् । भावशब्दस्य मनोवृत्तौ प्रसिद्धि-
प्रकर्षवलमन्यप्राचयनं चाभिप्रेत्य सत्यशब्दस्याह लाक्षणिक-
त्वमाह तदनुगुणेति । शमदमशब्दयोरैकस्योभयनियमना-
भिधानसामर्थ्येऽपि पौनस्त्यपरिहाराय विषयभेदे वक्तव्यं
नियमनक्रमेण दमशमयोर्बाह्यान्तरकरणविषयत्वोक्तिः । शास्त्री-
येभ्यो नियमनस्य निषिद्धत्वात् अनर्थविषयेभ्य इत्युक्तम् ।
तथेति अनर्थविषयेभ्य एव ।

अनुकूलत्वमात्रं प्रतिकूलत्वमात्रमेव च सुखदुःखयोर्लक्षणम् ;
तथापि मनोवृत्तिरूपत्वसिद्धयर्थमनुभवशब्दः । सुखदुःखभया-
भयमभ्युपतितत्वात् ‘भवोऽभावः’ इत्यादिपरस्परविरु-
द्धाविषयत्वं सम्भवदपरित्याज्यम् ; तद्वत् भावाभावशब्दयोः
प्रत्ययभेदमात्रमेव , न त्वर्थभेदः ; तत्र चाभाव इत्येव पद-
च्छेदः ; तयोरपि मनोवृत्तिरूपत्वं वक्तव्यम् ; प्रस्तुतयोरैव च
सुखदुःखयोस्तद्वेतुत्वमुच्यते ; अत एव ‘भवो भव्यता ,
भावोऽभिप्रायः’ इत्यादि परव्याख्यानं मन्दम् ; तदेतदल्लभ-
मित्येवाह अनुकूलेति । भवनमिति उद्बोध्य विवक्षितः
अवसादप्रतियोगिकत्वात् । अनवसादात्तुद्वयं हि साधो क-
रोषीं ‘तल्लब्धिविवेकविमोक्त्यासक्तियाकव्याणानवसादा’
तुद्वेष्यः’ [बो. वृ.] इति । सुखदुःखशब्दाभ्यां पौनस्त्य-
व्युदासाय भयमयशब्दयोस्तद्विशेषविषयतां दर्शयति—
आगामिन इति । आगमिप्रत्ययव्योत्येका भयमिति लक्षणे-
ऽपि तस्यैव ज्ञानविशेषस्य प्रतिकूलरूपत्वाद्दुःखत्वम् ; नशून्यो
दुःखाख्यो गुणोऽस्मद्वर्षेण ।

तिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न ह्यति नच हन्ति किञ्चिद्वैः सितम-
नत् तमवेहि विष्णुमक्तम् [वि. पु. ३।१।२०] इति भव-
त्पराशरवचनमिह तत्तद्वैः स्मारितम् । अर्थानर्थयोरेति—
आरामार्थपरार्थयोरारामानर्थपरानर्थयोश्चेत्यादि भाव्यम् ।

तुष्टेः समतासदृशतात् शत्रूणां सत्यद्विमतामपि सङ्गहाय
सर्वशब्दः । सर्वत्र सन्तोष एव ह्यारमनः स्वारसिकः प्राप्तः ,
प्रातिकूल्यभावनारुपाध्यधीनं हि वैरादिकमित्यभिप्रायेण सन्तो-

पस्वभावत्वमित्युक्तम् । इदं च भैरवादिषु चतुर्षु सुदिता-
ख्यचित्परिकर्मे । बाह्यागमादिमल्लेखास्य तत्पत्तव्यवच्छेदा-
योक्तं शास्त्रीय इति । शास्त्रीयस्यैव भोगसङ्कोचस्य व्याख्या-
दिवशाद्वैशात्मकत्वे तत्पत्तवं नास्तीति व्यञ्जनाय कायक्लेश
इत्युक्तम् । दाने परकीयानां स्वकीयानामपि हेतुभूतानां व्यव-
च्छेदाय स्वकीयभोग्यानामित्युक्तम् । परस्मै प्रतिपादनं
परस्वत्वापादनमित्यर्थः । अयशश्चन्दे नवो विरोधिपरत्वं
प्रयोगप्रकर्षसिद्धमाह— नैर्गुण्यप्रथेति । सदोषत्वप्रथेत्यर्थः ।
प्रधात्वमात्रमुभयसाधारणम् ; अतो गुणवत्त्वेनैर्गुण्याभ्यां विशेष-
णम् । एतच्चेत्यादिकं पूर्ववत् । सिंहावलोकितकेनाह— तपो-

दाने च तथेति मनोवृत्तिविशेषावित्यर्थः । उक्तमाश्रय्युदा-
सायोपलक्षणतामभिप्रेत्याह एवमाद्या इति । अभिप्रायेऽपि
भावशब्दप्रयोगादत्र भावशब्दस्य मनोवृत्तिविषयता । सर्वेषां
कर्तृकरणादीनां प्रवृत्तेः स्वाधीनत्वेऽपि मनोवृत्त्युदाहरणं प्राक-
रणिकमक्तिरूपमनोवृत्तेरपि स्वसङ्ग्रहपमूलत्ववञ्जापनायम् । प्रवृत्ति-
निवृत्त्योः स्वाधीनत्वे कैश्चत्यायेमाह प्रतिनिवृत्तिचिह्नत्व
इति । 'मत् एव' इत्यत्र परोक्षनिधिमाम्रादिभ्युदात्ताय
पञ्चम्यवगतं हेतुत्वं व्यापारमुखेनेत्याह मत्सङ्ग्रहेति । पृथ-
विधानां परस्परविषयज्ञानामप्यहमेको हेतुतिर्येवकाराभि-
प्रायः ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्प्रथयति— बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः ।
'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिश्चयः' इति ह्यभिधानम् । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनि
निष्ठा । 'शमो मनिष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' [१११७३६] इति भागवते ॥ ४ ॥

तुष्टिरित्युद्धिः । 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— तर्ह्यादिमित्यनेन बुद्धिरित्यादिकं गता-
र्थमित्यत आह— तदिति । सर्वादित्वं बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमि-
त्यनर्थान्तरमिति गौतमवचनात् । बुद्धिज्ञानमिति पुनरुक्तिरित्यत
आह— कार्येति । कुत एतदित्यत आह— ज्ञानमिति ।
ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रमित्यसत्, अध्यात्मिकधर्मप्रज्ञात् ।
दमो बाह्येन्द्रियोपशमः, शमोऽन्तःकरणस्थोपशम इति कथित-

(शं.) तदसत्, एकेनैव शब्देन सिद्धत्वात्, किन्तु दमः
क्रियासु विनयः, शमो बाह्यान्तःकरणसंयम इत्यपरः, तदप्यस-
दिति भावेनाह— दम इति । कुत इत्यत आह— शम इति
॥ ४ ॥ सुखशब्दाद्व्यतिर्यक्तया तुष्टिशब्दं सप्रमाणकं व्याख्ये—
तुष्टिरिति ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धिः सूक्ष्मावबोधसामर्थ्यम्, ज्ञानं पदार्थावबोधः, असम्मोह उपस्थितप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यम्, क्षमाऽऽकृष्टस्य तादितस्य वाऽविकृतचित्तता, सत्यं यथादृष्टश्रुतार्थप्रतिपादनम्, दमः कर्मेन्द्रि-
योपरतिः, शमोऽन्तःकरणोपरतिः, सुखमाह्लादः, दुःखं तापः, भव उद्भवः, अमावस्तद्विपर्ययः, भयं
त्रासः, अभयं तद्विपर्ययः ॥ ४ ॥ अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम्, समता समचित्तता, तुष्टिः सन्तोषः, तप
इन्द्रियनिग्रहपूर्वकः कायक्लेशः, दानं यथाशक्ति संविभागः, यथो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽयम-
निमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति जायन्ते । भावाः पदार्थाः । भूतानां प्राणिनाम् । मत्तः परमेश्वरात् । एवाव-
धारणे । नान्येभ्य इत्यभिप्रायः । पृथग्विधाः पृथक्प्रकाराः ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवमर्जुनमभिमुखीकृत्य प्रथमम् 'न
मे विदुः सुराणां प्रभवम्' [१०१] इत्यनेनोक्तं स्वप्रभाव-
श्चपिस्ति त्रिभिः— बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य
सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यम्, तद्वन्तं हि बुद्धिमिति वदन्ति ।
ज्ञानं पदार्थावबोधः । असम्मोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्यव्या-
कुलतया मनःप्रवृत्तिः । क्षमा सहिष्णुत्वम् । सत्यं यथार्थभा-
षणम् । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । भवा-

भावबुल्लस्यल्लस्यति । भगवभवे प्रसिद्धे । एते मत्त एव भवन्ती-
त्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ किञ्च, अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । समता
रागद्वेषराहित्यम् । तुष्टिर्दृच्छाछाभसन्तोषः । तपः कार्येन्द्रिय-
शोषणम् । दानं स्वकीयधनदः सत्पात्रे समपणम् । यशो-
वसती कीर्त्यपकीर्ती । एते भूतानां प्राणिनां बुद्ध्यादयः पृथ-
ग्विधा नानाविधा भावाः कार्यविशेषा मत्त एव परमेश्वरा-
द्भवन्ति । अतः किमिति वगैनीयो मम प्रभावः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च अचिन्त्यैश्वर्ययोगकल्याणगुणान्मत्त एव बुद्धिर्ज्ञानं च भवति । ज्ञानमित्युपलक्षणं
सर्वस्य सदसद्गुणसार्गस्य 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०८] इति वाक्यात् । तथाहि बुद्धिरित्यादि । बुद्धिः तत्त्व-
तोऽप्यवसायरूपा, ज्ञानमुपदेशजन्यम्, 'असम्मूढः' [१०३] इत्यत्रोक्तोऽसम्मोहोऽपि मत्त एव भवति । क्षमा
सहिष्णुता ; सत्यं प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः, शमोऽन्तः-
करणस्य, सुखमात्मानुकूलावभवः, दुःखं तद्विपरीतं च मत्त एव भवति । मार्गत्रयाधिष्ठाताऽहं यथाभागानुसरणं

तत्तद्विभूतया तथैव दुःखं सुखं प्रयच्छामीति भावः । एवं भवः उद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयमभयं च दानं यशः अयशश्चेति विंशद्वावास्तत्तन्मार्गगतानां प्राणिनां यथासर्गं पृथग्विधा मत्त एव भवन्ति 'रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः' इति निबन्धोक्तेः । अनेन स्वस्य मुख्यं कर्तृत्वं सर्वकारणत्वं चोक्तम् । प्रकृत्यादेस्तु कारणत्वमेव, न कारणत्वं साधकतमत्वादिनि स्वयोगमहिमोक्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ये जानन्ति तेषामन्येषामज्ञानतां च सर्वेश्वरत्वात् मत्त एव नानाविधा भावास्तत्तज्ज्ञाना-
नुरूपा भवन्तीत्याह इत्येन— बुद्धिज्ञानमत्तस्मोह इति ।
बुद्धिः धर्मज्ञानकौशलं, ज्ञानं स्वरूपात्मकम्, असम्मोहो
मायाविलासेषु, क्षमा इष्टादिकृतिरसिद्ध्युता, सत्यं आपदादि-
ष्वपि यथार्थभाषणं, दम इन्द्रियनिग्रहः, शमः परमानन्दोत्ति-
रूपा शान्तिः, सुखं मद्भावानन्दरूपं, दुःखं आनन्दतिरोधा-
नात्मकं, भवः संसारतमकः, अभावो नाशः, मयं स्रष्टुका-

लादीनाम् । चकारेण यमयातनादयः । अभयं वचरणाप्या
कालादिभयाभावः ॥ ४ ॥ अहिंसा दयात्मिका, समता सर्वत्र
मद्भावः, बुद्धिः सदा मद्भावसन्तोषः, तपो मदर्पेक्षशसनं,
दानं मनुपदेशादीनां, यशो मत्सेवकत्वेन सत्कीर्तिः, अयशो
दुष्टत्वादिलक्षणामिकाऽपकीर्तिः । भूतानां एते भावाः पृथ-
ग्विधाः भिन्नाः मत्प्रापविशिष्टमवज्ञानवतां बुद्ध्यादयः सर्वे
भवन्ति । अन्येषामन्येषां शस्त्रहितदुःखादिचतुष्टया भावा
भवन्तीति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह— बुद्धिरिति । बुद्धिः अन्तः-
करणस्य सूक्ष्मार्थबोधने सामर्थ्यम् । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः । अस्मोहः प्रत्युपपन्नो बोद्धव्येष्व-
व्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः । क्षमा आकुष्टस्य ताडितस्य वा अविभूतचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगत-
स्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः । दुःखं तापः । भव
उत्पत्तिः । भावः सत्ता, अभावस्तद्विपर्ययः । भयं त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसा
प्राणिनामपीडा, समता मित्राभिन्नादौ समचित्तता, बुद्धिः सन्तोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः, तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं
शरीरपीडनम्, दानं यथाशक्ति संविभाषणं, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्मनिमित्ता अपकीर्तिः, एते
बुद्ध्यादयो विंशतिभिर्वा मत्त एव प्राणिनां भवन्ति, पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः । तत उत्तममुण्डलान-
भायाहमेव त्वया शरणीकरणीय इति भावः ॥ ९ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

१ महर्षय इति— 'ध्वम्नपदन्ति ते धीरा महान्तः सर्वतो युधिः । तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिना ॥' इति ब्रह्माण्डे
(पू. भा. २.१८९) महर्षिपदनिर्वचनम् । अत्र 'पूर्वं' इति ऋषीणां विशेषणम् । तथा च सर्गादुत्पन्न एव गृह्णन्ते, न तु प्रति-
मन्वन्तरुत्पन्नानिभवन्तस्मा इति भावः । ते चोक्ता ब्रह्माण्डपुराणे— 'तेषां सप्तर्षयः पूर्वमासन्त्ये तानिभोवत । श्रवणं हि मनी-
चिब पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वयम्भुजोऽन्तरे ॥' (पू. भा. १.११०३) इति । श्रवणं हि इत्येकं नाम ।
एत एव पूर्वं सप्त महर्षयः प्रसिद्धाः । अत एव 'अत्रिः पूर्वभिर्ऋषिभिः'— (क. सं. १.११.११२) इति मन्त्रभाष्ये स्कन्दस्वामिनाऽपि
'पूर्वभिस्मत्तः पूर्वकालेऽश्वमेधिरः प्रवृत्तिभिः' इत्युक्तम् । भारते चान्यत्र 'स्वयम्भुवाया मनवो श्रवणाश्च ऋषयस्तथा ॥' (१.१.१४
२८०) इत्येत एव निर्दिष्टाः । एवं 'श्रवणावाश्च मुनीश्वराः' (श्रि. पु. शा. सं. १.६.६९) 'श्रवाद्यश्व ये सप्त जज्ञिरे च महर्षयः ॥'
(ब्रह्मा. पू. १.१.८३) इत्यादिष्वेतेषामेव ग्रहणम् । 'महर्षीणां स्रष्टुर्ह' (१.०.२५) इति वक्ष्यमाणमपि महर्षिषु युगोः प्राथम्यं
सूचयदसुमेधार्थमुपकरोति । तेन मन्त्रोक्तं मरीच्यादीनां ग्रहणं प्रत्युक्तम् । 'वर्तमानमन्वन्तरीया एव सप्तर्षयोऽत्र ग्राह्याः' इत्यादि
नव्यजुर्विपत्तं तु 'पूर्वं' इति विशेषणविरहम् । अन्ये नव्याः ऋग्वेदमन्त्रब्रह्मवेद प्रसिद्धानां भरद्वाजः कश्यपो गौतमोऽत्रिर्विंश-
भिर्नो जमदग्निर्वसिष्ठः (सर्वांशु. ७.१.१३) इत्येतेषामेवात्र ग्रहणं युक्तमित्याहुः । 'गुह्यैरिष्टाः सकलैः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।
कश्यपाधाः प्रसिद्धा ये ज्ञानवृद्धा महर्षिषु ॥' इति वदतो ज्ञानदेवस्याप्येतदेवावुलमतमित्यनुमीयते, 'कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च
भरद्वाजोऽथ गौतमः । विद्याभिर्नो जमदग्निः—' (म. भा. १.१.९३ । ९९) इति तेषामेव कश्यपादित्वेन परिगणनात् ।
नत्येतदपि रमणीयम्, एतेषां पूर्वेषामभावात् मानसत्वाभावाच्च । अतो यथोक्तमेव ज्यायः ॥

चत्वारो मनवः सावर्णाः । सहोदरपत्नानां तेषां 'सावर्णा' मनवश्चान्ये भविष्या ब्रह्मणः कुताः । मेघवाणिर्गतेस्तैस्ते चत्वारो दिव्य-
दृश्यः ॥ (ब्रह्मा. उ. १.१२३) 'सावर्णा' मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिणाः । (ब्रह्मा. उ. १.१६३) इत्यादिपुराणेषु चतुर्णामेव
पृथक् प्रसिद्धत्वात् मानसत्वाच्च । तथा च तदुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डपुराणे— 'दक्षस्य कन्या धर्मिष्ठा सुमता नाम विभ्रता । सर्वैकन्यावरिष्ठा
तु ज्येष्ठा या वीरिणीसुता ॥ गृहीत्वा तां पिता कन्यां जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके । वैराजस्यमुपासीनं धर्मेण च भवेन च ॥ अथर्वक—

१ शां. भा.— किञ्च — महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वैःस्तीतकालसम्बन्धिनः चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेताः, मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः, येषां मनुनां महर्षीणां च सृष्टिलोक इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥ ६ ॥

— समीपस्थं दक्षं ब्रह्माण्यभावात् । दक्ष ! कन्या तवेयं वै जनयिष्यति सुमतान् ॥ चतुरो वै मनुन् पुत्रान् चातुर्वर्ण्यकराञ्जुमान् । ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा दक्षो धर्मो भवस्तथा ॥ तां कन्यां मनसा जग्मुस्त्रयस्ते ब्रह्मणा सह । सत्याभिध्यायिनां तेषां सद्यः कन्या व्यजायत ॥ सदभान् रूपतस्तेषां चतुरो वै कुमारकाः ॥ (उ. भा. १।३९-४४) इति । एतेषां भाविमनुत्वेऽपि पूर्वमेव बाष्पध-
मन्वन्तरान्ते जातत्वाद्भूतत्वेन निर्देशो न विरुध्यते । तदुक्तं ब्रह्मण्ड एव—‘महातुभावास्ते पूर्वं जज्ञिरे चाक्षुषेऽन्तरे ।’ (उ. भा. १।२६) इति, ‘एवं ते समयं कृत्वा सर्वेषां जगद्भुः सुतान् । चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतस्य ह ।’ (उ. भा. १।५०) इति च । एतेनैतेषामुत्पत्तेः ‘इमं विवस्वते योगं’ (४।१) इत्यादिनावगतगीताप्राथमिकोपदेशसमामयिकत्वादेवेह ग्रहण-
मिति केषांश्चिद्भूतो नातीवासङ्गत इत्यन्यदेतत् ॥

ज्ञानदेवस्तु— ‘चतुर्दशान् चत्वारो सुखयाश्च मनवोऽपि ये । स्वायम्भुवाद्यास्ते जाताः सृष्टयश्च मनसो मम ॥’ इति वदंश्चतुर्वेद-
मनुष्याद्यानां स्वायम्भुवस्वतारोविभोत्पत्तामसानामेवात्र ग्रहणमभिप्रैति । तत्र विचारसहस्रम्, एतेषामेव सुदृष्टत्वे मानाभावात्, मानसत्वाभावाच्च । ‘विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव’ इति मन्वोक्तमपि प्राथम्यस्य चतुर्वेदं पथैवसाधने मानाभावात्प्राथम्यमेव । किञ्च तैर्भगवद्वतार इति तामसं विहाय पञ्चमो रैवतश्चतुर्थो गण्यते । तत्र यजयतीर्थेन तामसस्य भगवद्वतारत्वे भागवत-
प्रामाण्यमुपन्यस्तम्, इति केषांसापसकम् । यतोस्तत्र स्वायम्भुवे मन्वन्तरे यक्ष इव, स्योरोविषे विमुरिष, औत्तमे सप्तसेन इव, तामसे मनोरम्य एव हर्षाख्यो भगवद्वतार उपवर्ण्यते—‘तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः । हरिरित्याहोतो येन गजेन्द्रो मोचिरो ग्रहात् ॥ (भाग. ८।१३०) इति । एवमन्यदपि तदीयमन्त्रस्य प्रतिपादनं चिन्त्यमेवेति नाप्रकृतं प्रपञ्चयेत् ।

केचिद्वैद्विज्ञस्तु— कत्वार एव मनवः प्राचीनाः, तथा हि ऋग्वेदे—‘यथा मनौ सवित्रणौ’ (६।४।१८) ‘यथा मनौ विव-
स्वति’ (६।४।२०) ‘सावर्णेर्देवाः प्रतिरन्वायुः’ (८।२।२) इति त्रयाणामेव निर्देशो दृश्यते । स्वायम्भुवोऽपि—‘मनुः
स्वायम्भुवोऽजवीर’ (३।४।१) इति निरुक्ते व्यक्तञ्च, ‘यद्दे किञ्च मनुवदत्तद्वैपजम्’ (तै. सं. २।२।६) इति यजुर्वेदे निर्दिष्टम् । एत एव धृत्यनुसाराण्यं गीतायां गृहीताः, चतुर्देसामनुकल्पना तु पौराणिक्येवेति वदन्ति ॥ चत्वारो ब्राह्मणश्चित्रि-
वैश्यश्चम्रमेवेन चतुर्विधा मनवो ज्ञानाधिका देवाः, ‘मनवो बौधवैशेष्यादेवा ब्रह्मादयः स्मृताः । विप्रविर्गणभेदेन चत्वारो बहवो-
ऽपि ते ॥’ इत्युक्तेरिति भावः ॥ पूर्वं इति सद्रुविशेषणम्, मनवो मन्त्राः, ते कौटारवषट्काख्याहृतिसावित्रीख्याः, ऋयजु-
स्सामाथर्वाणो वा इति केचित् ॥ अपरे तु ‘पूर्वं चत्वारः’ इति पृथग्वक्त्यं कल्पयित्वा ‘अथ धातुश्च मनस आविर्भूताः कुमा-
रकाः । चत्वारः पञ्चवर्षीया ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥ सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । सनत्कुमारो भगवान्धुर्धौ ज्ञानिनां
वरः ॥’ (म. वै. १।८।१२—१३) इत्युक्ताः सनकादयोऽत्र ग्राह्याः । ते हि ‘सनन्दनादयो च ते पूर्वं सृष्टास्तु तेधसा ।’ (वि.
पु. १।१।६) ‘मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ।’ (भाग. ३।१।१२) ‘पञ्चषड्ढायनर्भाभिः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।’
(भाग. ७।१।३७) इत्यादिपुंराणेषु पूर्वजत्वेन प्रसिद्धाश्चत्वारो मानसाश्चेति प्रतिपादयन्ति । न च ‘ताम्बभाषे स्मृत्ः पुत्रान्
प्रजाः सुतत पुत्रकाः । तैश्चैकस्मिन्मोक्षधर्माणो बाष्पदेवपरायणाः ॥’ (भाग. ३।१।२५) इत्यादौ तेषां सृष्टिपराङ्मुखात्प्रवृत्तात्
‘येषां लोक इमाः प्रजाः’ इति न सङ्गच्छत इति बाध्यम्, तेषामपि विषया सन्ततिसूतानां प्रजानां विषयमानत्वात् । तथा कोनो
मौद्गले—‘सहजस्य धर्तस्ते सनकाः सन्मनो सुतः । समयोगधरो दक्ष । प्रतापी च सनन्दनः ॥ ज्ञानयोगमयो योगी सनातन
इति स्मृतः । कर्मयोगस्वरूपः सनत्कुमारः स आत्मो ॥ तान् दृष्ट्वा हर्षसंयुक्त उवाच जगदीश्वरः । स्मृतत्वा दृष्टत संछट्टि गणेशं
तैः कृतं तथा ॥ नानाविधं योगमार्गं ससृजस्ते महौजसः ।’ (२।२।१५—१८) इति ॥ अत्र चत्वारो ‘देवर्षिनरदत्तथा ।
असितो देवलो व्यासः’ (१०।१३) इति वक्ष्यमाणा अपि ग्रहीतुं शक्यन्त इति नव्यैकदेशिना, तदसारम् ; तेषां मानसत्वा-
भावात्, तत्र त्रय एवोद्दिश्यन्त इत्यस्माभिः साधयित्व्यमाणत्वाच्च । ‘मूलगोत्राणि चत्वारि ऋतुस्त्वानि पार्थिव ! । अत्रिराः कश्य-
पश्चैव त्रिष्टो भृगुरेव च ॥’ (म. भा. १।२।२६।१७) इत्युक्ता मूलगोत्रप्रवर्तका ऋषय एवात्र विवक्षिताः, ‘पूर्वं’ इति विशेषे-
षणस्वारस्यात्सङ्ख्याबलाच्चेत्यपि त एव । तनुच्छमेन, एतेषां प्रायः सप्तमहर्ष्यन्तर्गतत्वेन पृथग्रहणायोगात् ॥ नव्यास्तु चत्वारः
पूर्वं ऋषयो बाष्पदेवादितुर्व्यूहा ग्राह्या इत्याहुः । तदतीवासङ्गतम् ; चतुर्व्यूहान्तर्गतेन बाष्पदेवैव ते चतुर्व्यूहा मतो जाता इति
वक्तुमशक्यत्वात् । त्रय एव हि सङ्घर्षप्रयुजानिरुद्धाख्या बाष्पदेवादन्ये व्यूहाः । न च परंब्रह्मणो बाष्पदेवस्य जन्मास्ति, नापि
व्यूहचतुष्टयस्यास्त्विदं क्वापि प्रसिद्धमिति किं वा प्रलयपरामर्शोपपन्नम् ॥

अत्र सप्तैव इन्द्रियाणि, ‘सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे’ (छ. य. वा. सं. ३।४।९५) ‘तिथींभिवलक्ष्मस ऊर्ध्ववृन्दो
यस्मिन् यशो निहितं विषरूपम् । अत्रासत कश्चो यः सप्त सार्कं ये अस्व गोपा महतो बभूवुः ॥’ (अथ. सं. १०।२।६।१) इत्यादि-
दिग्मन्त्रेषु तथापि दर्शयताम् । ‘सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे वडिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी’ (ति. १।३।७।१) इति यास्कः । पूर्वं—

२ आ. शां. व्या.— न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव, किन्तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरस्वरूपमविद्यातुल्यमपीत्याह— किञ्चेति । आद्या भगवाद्गो वसिष्ठान्तः सर्वज्ञा विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाः । तथेति मनुनामपि पूर्वत्वेनाऽऽश्वत्थमनुकृत्यते । के ते मनवः ? तत्राऽऽह— सावर्णा इतीति । प्रसिद्धाः पुराणेषु, प्रजानां पालकाः, स्वयमीश्वराश्चेति शेषः । महर्षीणां मनुना च तुल्यं

विशेषण— ते चेति । मयि सर्वेषु सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनाफलमाह— वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याऽधि-
ष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यमवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमा-
चष्टे— मानसा इति । मन्वादीनेव विशिनष्टि— येषामिति ।
विद्यया जन्मना च सन्ततिभूता मन्वादीनामस्मिन्लोके सर्वाः
प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारश्च मत्सङ्कल्पायचतुष्टय इत्याह—
महर्षय इति । पूर्वं सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये भृगवादयः सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो
मनसः सम्भवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये
लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयादुत्पत्त्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्ति; ते भृगवादयो
मनवश्च मद्भावाः मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भावाः मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ६

४ वे. ता. चं.— छष्टिस्थितिहेतुतया प्रसिद्धेऽपि महर्षवपि
हेतुमतेषु स्वतन्त्रत्ववच्छा न कार्या, अन्यसङ्कल्पप्रसूतेष्वपि
मत्सङ्कल्पमूलकमनुकृत्यमित्यस्योदाहरणतया 'महर्षयः'
इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । 'येषां लोक इमाः
प्रजाः' इत्येतदभिप्रेतकथनं सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि ।
सृष्टिस्थित्योरिति महर्षिषु मनुषु च कर्मादन्वत्तव्यम् । सप्त-
र्षीणां पूर्वत्वविशेषणविवक्षितमाह अतीतमन्वन्तर इति ।
भृगवादय इति— 'महर्षीणां भृगुरदम्' [१०।२५] इति
तत्प्रधानत्वं हि वक्ष्यते— 'सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं
गताः' [म. भा. १।२।२०।५] इत्यादिसारणाय सप्तशब्दः ।
आर्षेयवरणे वरणीयानां गोभ्राणां प्रवर्तयितार इत्यभिप्रायेणाह
नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति । ब्रह्मणो मनसः सम्भवा इति ।
लोकाश्च [१]— 'स मानसान् सप्त पुत्रानुष्टजत्' इत्यादि ।
नैमित्तिकसृष्ट्यादिव्यवच्छेदाय नित्यशब्दः । ननु ब्रह्मादिवसे
चतुर्दश मनवः कमादधिकुर्वन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव;
तत्कथं चत्वार इत्यत्राह ये च सावर्णिका नामेति ।

'ब्रह्मासावर्णो, रुद्रसावर्णो, धर्मसावर्णो, दक्षसावर्णः' इति दक्षस्य
दुहितरि तैश्चतुर्भिर्मानसा जनिताः । 'मद्भावाः' इत्येतावदत्र
विशेष्यम्; अन्यत्सर्वे पुराणादिप्रसिद्धमनुष्ये इति ज्ञापनाय
यच्छब्दः । सन्तानमय इति । 'जनो लोकः प्रोक्तः' इति
पाठाश्लोकोऽत्र सन्तानः । येषां... लोके जाताः— यत्पुत्रो-
न्नादिभ्यो जाता इत्यर्थः । 'इमाः' इति निर्देशः कालान्तर-
वर्तिनित्यसृष्टेरपि सङ्गादकः, न तु व्युदासकः; ईश्वरस्य तत्राण्या-
परोक्ष्यादित्यभिप्रायेणाह प्रतिक्षणमाप्रलयादिति । उत्पा-
दकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनुनां च यथाकर्म निर्देशः ।
'उत्पादिकाः' इत्यादिश्लोकीहपाठे तु तत्तत्तत्तामिथ्यासम्भव-
मन्वयः । मम यो भावः स एव येषां भाव इति भाव-
सामानाधिकरण्ये फलितोक्तिरियम्, मध्यमपदलोपी वा
समासः । राज्ञो भाव एव किङ्करस्य भाव इतिवदभिप्रायसा-
म्यापेक्षयाऽयं व्यपदेश इति दर्शयति मन्मते स्थिता
इति । स्वाच्छन्दादिप्रतिभासाम्यं भूयादिवद्विपूर्वावुत्तमतमात्रं
च व्युदस्यति— मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वं सप्तर्षयः— 'मरीचिरज्यङ्घ्रिसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः'
इति मोक्षधर्मोक्ताः [म. भा. १।२।३५।२८] । ते हि सर्वपुराणेषु उच्यन्ते । चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भु-
वाद्याः तेषां हीमाः प्रजाः— नहि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तं— विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव
भवति । गौतमखिलेषु चोक्तम्— 'स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोक्तमम् । वेद यः स प्रजावान्' इति ।
पूर्वभ्यो ह्युच्यते जायन्त इत्येषां प्राधान्यम् । अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम् ।

६ ज. प्र. दी.— महर्षयः सप्त भगवादय इति शङ्करः,
तदसत्; पूर्वं इति विशेषणेन प्रथममन्वन्तरस्वरूपानामेव ग्रहण-
स्योचितत्वात् मोक्षधर्मसंवादाच्चेति भावेनाह— पूर्व इति । इतोऽपि

मरीच्यादय एवेत्याह— ते हीति । निरुपपदेन सप्तर्षिशब्दे-
नेति शेषः । 'पूर्व' इत्यस्योत्तरत्र सम्बन्धेऽपि एतत्सिद्धमिति
भावेनानेकप्रमाणोपन्यासः । ब्रह्मासावर्णो रुद्रसावर्णो दक्षसा-

— चत्वारश्च व्यष्टिमनोबुद्धसहजचित्ताख्याः, 'चतुरश्वारान् पुत्रान्देहात्पूर्वं महर्षिभिः । ते वै पितॄणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तन ॥'
[म. भा. १।२।११।८] इत्यत्र तथोक्तत्वादित्यादिशाखात्मिकोऽन्यथोऽसन्धेयः । वस्तुतस्तु— व्यतीपातस्योत्पत्तावयवदशमु-
वपुषश्चावधारणात् व्यतीपातत्रये 'काश्वनाञ्जे प्रतिष्ठाप्य ईसमष्टयुजं नरं' इत्याशाख्यदेनाष्टादशसङ्ख्यायै, सप्तसप्तमसङ्ख्यायै
'षोडशाधिनि नामानि' इत्यत्र षोडशाद्विपदेन तदधिकसप्तसङ्ख्येव चात्र चत्वार इति पदेन चतुर्दशसङ्ख्येवोपलक्ष्यते । इत्यते
च दशशतसहस्रादिसङ्ख्योत्तरवर्तिसङ्ख्यसङ्ख्यानिर्देशमात्रेण लोकेऽपि सूयान् व्यवहारः । अतः सत्रैत्र प्रसिद्धानां चतुर्दशमनुनामि-
वाऽपि ग्रहणमिति सारलः पन्था इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

वर्णो धर्मसावर्ण्ये इति भविष्यन्तश्रुत्वोऽपि मनव इत्यन्ये, तद-
सदिति भाविनाह— चत्वार इति । स्वायम्भुवस्वरोचिषरैव-
तोत्तमाः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः । किञ्च 'येषां
लोक इमाः प्रजाः' इति विशेषणमेवेव सम्भवति, नेतेरध्वतो-
ऽप्येवमित्याह— तेषां हीति । इमा वर्तमानाः प्रजा अपत्यानि ।
ननु चतुर्थशमनवस्तेषु चतुर्णां यत्पृथक्करणं तत्र कारणेन भाष्यम् ।
अस्तित्वं च तत्परोक्षेषु संज्ञासाम्यम् ; न तु स्वायम्भुवादियु-
क्तः कथमेतव ? इत्यत आह— विभाग इति । प्राधान्यादेवेति
शेषः ; संज्ञासाम्यस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा मेरुसावर्णेरेपि
ग्रहणप्रसङ्गादिति भावः । अस्त्वेवं प्राधान्यं च परोक्षानामेव-

त्यत आह— प्राधान्यं चेति । स्वायम्भुवादीनामिति शेषः ।
किञ्च श्रुतौ स्वायम्भुवादीनामेव पृथक्करणं एवात्रेत्याह—
गौतमेति । पृथक्करणे न फलमिति शेषः । प्राथमिकत्वादेव
प्राधान्यं भवतीत्युक्तं तत्कथं ? इत्यत आह— पूर्वैर्भ्यो हीति ।
तत्सन्ततावित्यर्थः । तेषां पूर्वैषां उत्तरान्प्रति । तत्सन्तताव-
जातान् प्रति प्रथमानां कथं प्राधान्यं ? इत्यत आह— अज्ञा-
तेष्विति । विषयसमर्थायम् । ज्यैष्ठ्यं प्रथमानां प्राधान्यमि-
त्यर्थः । इदमुक्तं भवति । प्रथमगुणभावो हि सति सत्त्वमेव
भवति । अगुणपञ्चाविषु चैतेषु प्रथमानामेव प्राधान्यं, उत्तरेषु
गुणत्वमुक्तविधया सम्भवति । न त्वन्यथा कथमपीति ।

५ आ. मा. भा.— तामसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः । तच्च भागवते प्रसिद्धम् । मानसत्वं च
सर्वेषां मनुजामुक्तं भागवते (?) 'ततो मनुस्ससर्जान्ते मनसा लोकभावनाम्' [] इति । अन्यपुत्रत्वं
त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद्वदिति । प्रमाणं चोभयविधवाक्यान्याहऽनुपपत्तिरेव । पूर्वं इति विशेषणञ्चैत-
त्सिद्धिः । मत्तो भावो येषां ते मद्भावाः । ये ते ब्रह्मणो मानसा जातास्ते मत् एव जाता इति भावः ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— प्रथमाश्चिद्व्याहते तदा चतुर्थस्तामसो
गीताभिनेतयः कुतो न व्याख्यायते ? इत्यत आह— ताम-
सस्येति । अनुक्तिव्याख्यानां भगवति च 'मद्भावा मानसा
जाताः' इति विशेषणासम्भवादिति भावः । तामसस्य भगवदव-
तारत्वं कुतः ? इत्यत आह— तेष्विति । 'चतुर्थं उत्तमप्राता मनु-
नामा च तामसः' [भाग. ८।१।१२] इतिरित्याहो येन
गजेन्द्रो मोचितो ब्रह्मात् [भाग. ८।१।३०] इत्यादिना ।
ननु यदि विशेषणासम्भवात्प्रथमप्रातातिक्रमेण तत्सम्भवंतां ग्रह-
णम् । तर्हि 'मानसा जाताः' इति विशेषणासम्भवादेतान्परि-
त्यज्य ब्रह्मसावर्ण्यादय एव ग्राह्यास्तेषु तत्सम्भवादिति भास्कर-
राः ; तत्राह— मानसत्वं चेति । चतुर्णां दक्षदुहितरि किल
भावो गुणपदासीदित्येवविधं मानसत्वं न सर्वेषामिति चेत्, न ;
अत्रार्थे तद्विज्ञातपक्षेस्मरणात् । ननु ब्रह्मपुत्राः सन्तु मानसाः,
न तु तदा ते मनवः, किन्तु मच्छरीरं परित्यज्य त्रियव्रतादि-
पुत्रा जातास्तैवैव, अतो मनुष्य मानसत्वमसम्भवमित्यत आह—

अन्येति । तन्मानसं शरीरं अपरित्यज्य स्थितानामप्यन्यपुत्रत्वं
सम्भवतीति योजना । द्वितीये शरीरे जाते तत्पूर्वशरीरेणैक्य-
मापयत इति सम्प्रदायविदः । किमत्र प्रमाणं ? इत्यत आह—
प्रमाणं चेति । मनुनामेव ब्रह्ममानसपुत्रत्ववाक्यं प्रियव्रतादि-
पुत्रत्ववाक्यं चेत्तुभयविधवाक्यम् । उपचारत्वेककल्पना क्लृप्तेव ।
किञ्च 'पूर्वं' इति विशेषणं पूर्वैरेव सम्बध्यते, परैरेव बोभाभ्या-
मपीति त्रयः पक्षाः, पक्षत्रयेऽपि चत्वारो मनवः प्रथमा एवेति
सिध्यति ; आये सप्तर्षीणां प्रथमत्वेन तत्साहचर्यात्, द्वितीय-
तृतीययोर्वैचन्यादेवेति भावेनाह— पूर्वं इति । सयि भावो
येषामिति व्याख्यानां प्रकृत्यासङ्गं कारणत्वस्यात्र प्रकृतत्वादिति
भावेनाह— मत्त इति । भावो जन्म । ननु 'मानसा जाताः'
इत्यनेन भगवत्तत्कारणत्वमुच्यते, मैवम् ; 'ततो मन्वृ' इति
वचनस्य सत्त्वेन ब्रह्मणो मानसा जाता इति व्याख्येयत्वात्,
तर्हि कथं न व्याहतिः ? इत्यत आह— ये त इति । मत् एव
ब्रह्मान्तर्गमिणः । ब्रह्मा तु द्वारमात्रमिति भावः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— महर्षय इति । किञ्च महर्षयो भृगवादयः । पूर्वं पूर्वकालसम्बन्धिनः चत्वारो मनवः
सावर्णिकादयः । मत्तः सद्भावो येषां ते मद्भावा मच्छक्त्यात्मानः । मनसि भवा मानसाः । येषां महर्षीणां
मनुनां च मृष्टिजा लोक इमाः प्रजाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः ॥ ६ ॥

८ वै. ब्र. गि.— किञ्च सप्त महर्षयः, तेभ्योऽपि पूर्वं
प्रथमाश्चत्वारः सनकसनन्दनसनातनसन्तुकराः, तथा स्वाय-
म्भुवाद्याश्चतुर्दश *मनवश्च, मद्भावाः मम विष्णोर्भावः स्वसावो
ज्ञानैश्वर्यैशक्तिरूपो येषां ते मद्भावाः मद्भिर्भूत इति यावत् ।

ते च मानसा जाताः हिरण्यगर्भात्मनो मम मनसः सङ्कल्पा-
त्मकादुत्पन्नाः, न तु योनिजाः, अतः सर्वप्राणिश्रेष्ठाः । येषां
सप्तर्षीणां सनकादीनां मनुनां च पुत्रपौत्रसिष्यप्रशिक्षादिमन्ये-
ऽस्मिँहोके इमाः सर्वाः प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— एवं जातस्य गुणसर्गस्य हेतुरहमज एक इत्युक्त्वा 'अहमादिर्हि देवानां' [१०.२]
इति व्याचष्टे— महर्षय इति । गुणसंसर्गिण एते पूर्वं भृगवादयः 'सप्त ब्रह्माण्ड इत्येते पुराणे निश्चयं गताः'

* १ स्वायम्भुवः, २ स्वरोचिषः, ३ उत्तमः, ४ तामसः, ५ रैवतः, ६ चाक्षुषः, ७ वैवस्वतः, ८ सावर्णिः, ९ दक्षसावर्णिः,
१० ब्रह्मसावर्णिः, ११ धर्मसावर्णिः, १२ स्त्रसावर्णिः, १३ देवसावर्णिः, १४ इन्द्रसावर्णिः, इति नामधेयाश्चतुर्दश मनवो विख्याताः ।

[म. भा. १२।२०।८।५] इत्यादिपुराणप्रसिद्धाः । मानसाः तथा चतुर्दशसु मनुषु पूर्वं प्रथमाश्रत्वमारो मनवः स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसाख्या इत्येते नित्यसर्गप्रवर्त्तनार्था मद्भावा जाताः, मत् एवेत्यनुवर्त्तनीयम् । एतेन कारणभूतसर्वविमनुदेवानामादिभूततयाऽनादित्वं स्वस्योक्तम् । एतेषां तु बुद्धयादिवशं प्राकृतभावत्वमेव, किन्तु मद्भावत्वमिति । तदाह— मद्भावा इति । मम भावः सामर्थ्यं तेजोभावा वा येषु ते तथा, एते मानसा भावाश्चेतनाः मत् मत्तो जाना इति वा, अथवा बुद्धयादयो येषां लोक इमाः प्रजास्ते महर्षिमन्वाद्यश्चेत्येते सर्वे भावा मत् मत्तो मानसा जाताः 'इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं स्पृष्टवान् हरिः' इति भगवन्मुखोक्तेः "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" [तै. उ. २।६।१] इति "असतोऽधिमनो यस्य मनः प्रजापतिस्तमुज्जत, प्रजापतिः प्रजा अमृजत, तद्वा इदं मध्येव परमं प्रतिष्ठितम् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, कामस्तदग्रे समवर्त्तताधीः" इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— नड कृष्यादिप्रयुक्तवर्माचरणमितिः सर्वेषां तत्त्वकलरूपा भावा भवन्ति, तत्कथं भवत एव ? इत्याकाङ्क्षायामाह— महर्षय इति । महर्षयः सप्त भृगवाद्यः, ततः पूर्वं अन्ये चत्वारो महर्षयः, तथा स्वायम्भुवादयो मनवः,

हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसा मद्भावा मदीयोऽनुभावो मत्वीडार्थरूपो येत तादृशा जाताः । येषां लोके इमाः प्रजा-स्तदुक्तप्रवर्त्तमाना भवन्तीत्यर्थः । अतोऽपि मत् एव भवन्तीति भावः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रढयति— महर्षय इति । सप्त भृगवाद्याश्रत्वारः सनका-दयश्च पूर्वं प्रसिद्धा महर्षय इति सम्बन्धः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः । ते सर्वे मानसा हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधाः अयं लोकश्च तदाधारभूतः, तदुभयं येषां यत्सम्बन्धि सन्ततिर्येषां सन्ततिरित्यर्थः । यद्वा येषामिति षष्ठी पञ्चम्यर्थः । येस्य इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मध्येव भावो मनो येषां ते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते, यतो मामेवोपासतेऽस्तत्त्वमपि मामुपास्वेति भावः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटन-मथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन, यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्यैर्यलक्षणेन युज्यते सम्बध्यते । नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह— एतामिति । बुद्धयागुपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मकत्वं, तदाह— विस्तारमिति । ईश्वरस्य तत्तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं योगः तदाह— आत्मन इति । योगस्तत्त्वलक्षमैधर्यं सर्वेश्वरत्वं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्ति-

ज्ञानकेशमाश्रित्य मन्वादयो भृगवादयश्चेताने जानते च तदाह— अथवेति । यथा तौ विद्वत्तियोगो तथा वेदनस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति— यथावदिति । सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह— सोऽविकम्पेनेति । उक्तेऽयं प्रतिबन्धाभावमाह— नास्मिन्निति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— विभूतिः ऐश्वर्यम्, एतां सर्वस्य मदायचोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं, मम हेय-प्रत्यनीककल्याणगुणरूपं योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्पेन अप्रकम्पेन भक्तियोगेन युज्यते । नात्र संशयः; मद्भिभूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगवर्धनमिति स्वयमेव द्रष्टव्यसीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'एतां विभूतिं योगं च' इति—पूर्वोक्तार्थस्य बुद्धित्थकमेगानुवादः । 'स्वकल्याण' [गी. सं. १४] इत्यादिसंग्रहोक्ते त्वयमेवाथो यथाकममुक्तः; तदनुसारेण पदा-नी. द्वि. २८

धैवाक्याधावाह विभूतिरैश्वर्यमित्यादिता । सर्वस्य मदा-यचोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिमिति तस्मिन्पुष्पात्तत्त्वसामानाधिकरण्यम् । उत्पत्तिस्थित्योरपि सङ्कल्प-

धीनत्वाप्रियमनविषयत्वम् । प्रवृत्तिरिह स्वकार्यार्थव्यापारः, स्पन्ददादेरसार्वत्रिकत्वात् । 'विभूतिर्भूतैश्वर्यम्' [अमरः १।१। ३८] इति नैषधकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरे प्रयुक्तः । अतो विभवनमिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थतात्त्वारस्यात् । अनपवादाच्च । वृत्त्यन्तरसामानाधिकरण्यवद्विभूतिशब्देषु तु नियन्तव्यविषयता वक्ष्यते । युज्यत इति क्लृप्तकस्या उभयलिङ्गत्वमिह योग उक्तः । ईश्वरेऽजीश्वरत्वभावभूतपारतन्त्र्यदुःखानाना-याहोपमनीधरे चेश्वराधीनत्वातन्त्र्यादेः स्वतस्सिद्धत्वाद्यहोपं च

परित्यज्येति 'तत्त्वतः' इत्यस्य भावः । 'अविकम्प्येन' इत्यत्र स्वतः कम्पराहिस्यमात्रबुदासेन बाधकक्षतेरप्यविनाश्यत्वं च दर्शयितुम्—अप्रकम्प्येनेत्युक्तम् । पूर्वापरपरामर्शदुपासकान्वितयोगशब्दस्य योगविशेषनिष्ठतामाह—भक्तियोगेनेति । शास्त्रसिद्धस्याप्यर्थस्य साक्षात्कारे तस्यैव ह्यत्यन्तवैदेश्यमित्यभिप्रायेण 'नात्र संशयः' इत्याद्याशयं विशदयति—मन्त्रिभू-तीति ॥ ७ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— एतामिति । एतां विभूतिं विस्तारं योगं च विभूतिहेतुभूतं मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतो यथावत्, सोऽविकम्पेन योगेन समाधिना युज्यते ॥ ७ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवमुक्तस्य भगवत्प्रभावस्य ज्ञाने फलमाह—एतामिति । एताम् 'महर्षयः—' इति पूर्वोक्तोक्तोक्तमृषिभन्वादिरूपां विभूतिं योगं च 'बुद्धिज्ञानम्'

[१०१४] इत्यादिनोक्तं बुद्ध्यादिप्रवर्तकस्वरूपमैश्वर्यं तत्त्वतो यो वेत्ति, सः अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन बुद्धिहेतुसम्यग्ज्ञानयोगेन युक्तो भवति; नास्त्वन संशयः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— एतां विभूतिमिति । तथाविधैश्वर्यं च यो वेत्ति तत्त्वतः स भक्तिरूपेण योगेन युज्यते ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एतद्विरूपणप्रयोजनमाह—एतामिति । एतां मनुजभावरूपां भूत्वादिलक्षणां तां मम विभूतिं कीदृशैकप्रकृतिताम् ; च पुनः कीदृशैकप्रकृतिसामग्र्या मम योगं तत्त्वतः मल्लीलालूपेण यो वेत्ति सः, अविकम्पेन

निश्चलेन मद्द्वियोगादिरहितेन योगेन मत्संयोगेन भक्तिरूपेण युज्यते, युक्तो भवतीत्यर्थः । नात्र संशयः, अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः । अनेन सन्देहे सति न भवतीति ज्ञापितम् ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— उपास्तावधिकारणमाह—एतामिति । एतां वक्ष्यमाणानां विभूतिं योगं च विभूतो-मुखे भागवति वनस्वमाधानं यस्मिन्स्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठाय ज्ञातुं च समर्थो भवति, सोऽविकम्पेनावलेन निर्विकल्पकेन पञ्चाध्यायोक्तेन योगेन मद्द्विषयेण समाधिना युज्यते; ततश्च कृतकृत्यो भवति । नात्र संशय इति प्रवृत्त्यतिशयार्थमुच्यते, भगवद्भक्तिसंशयासम्भवात् ॥ ७ ॥

भगवद्भक्तानां प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च स्मन्ति च ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

१ शां. भा.— कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यते ? इत्युच्यते—अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासु-देवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः, मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपमोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तते, इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्थो भावसमन्विता भावो भावना परमार्थ-तत्त्वामिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या — कथं तावकविभूतैर्भयज्ञानमुक्त-
योगस्य हेतुः ? इति मत्वा पृच्छति- **कौटुह्येनेति** । उक्तज्ञान-
माहात्म्यात्प्रतिष्ठिता भगवच्छिष्टा सिध्यतीत्याह— **उच्यते**
इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मित्याह—
उत्पत्तिरिति । सर्वेश्वरसर्वेश्वरान्मत्तो निमित्तात्सर्व स्थितिना-
द्यादि भवति, मया चान्त्यार्मिणा प्रेर्यमाणं सर्वं यथास्वं मया-

दामनतिक्रम्य चेष्टते तदाह— **मत्त इति** । इत्थं मम
सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वेश्वरं च महिमानं
ज्ञात्वा मय्येव निश्चिन्तो भवन्तीत्याह— **इत्येवमिति** । संसा-
रासारज्ञानवतां भगवद्भजनेऽधिकारं धोतयति— **अवगतेति** ।
परमायत्तत्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिविशिष्टाख्यो भव-
त्तत्तेन संयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह— **भावेति** ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— **किञ्च — मच्चिन्तेति** । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्वतप्राणा मयि
गताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्वतप्राणाः, मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्वतप्राणा
मद्वतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽग्रामयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं
मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्येव ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनं,
साधनान्तरं चास्तीत्याह— **किञ्चेति** । ईश्वरात्प्रीतिः प्रापु-
ष्कादयश्च चित्तप्रचारारहित्यं भगवद्भजनोपायमाह— **मयीति** ।
चक्षुरादीनां भगवत्प्रप्राप्तिस्तद्गोचरत्वात्तत्सत्त्वैत्याकाङ्क्षाऽऽह—
मय्युपसंहृतेति । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नाऽऽदरः, तदपि
मय्येवार्पितं भक्तानामित्याह — **अयमेति** । आचार्येभ्यः श्रुत्वा

वादकथया परस्परं भगवन्तं सन्नद्धाचारिणो बोधयन्ति तदपि
भगवद्भजनसाधनमित्याह— **बोधयन्त इति** । अगमोपप-
त्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टयामां विधेयस्यो गुरोरो व्युपदि-
शन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह— **कथयन्त इति** । भक्तानां
तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह— **तुष्यन्तीति** । मनोरथ-
पूर्त्वा रतिप्राप्तौ कामुकसम्मतमुदाहरणमाह— **प्रियेति** ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— **ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—** तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां
निवृत्तसर्वबाह्येषणानां भजतां सेवमानानाम् । किमर्थित्वादिना कारणेन ? नेत्याह— **प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः**
स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन
योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतामात्मत्वेनोप-
यान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ते ? ये मच्चित्त्वादिकप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— यदुक्तं 'सोऽविकल्पेन' [१०।७]
इत्यादि, तदर्थं भूमिकां कृत्वा तदिदानीमुदाहरति— **ये यथो-**
क्तेति । नित्याभियुक्तानामनवातं भगवत्सैकाग्र्यसम्पन्नानामि-
त्यर्थः । पुत्रादिश्लोकत्रयहेतुर्वर्णित्वेन वा, गर्भदासत्वेन वा,
प्रत्यहं जीवनेोपायसिद्धये वा भजन् ? इति साक्षित्वा दूषयति—

किमित्यादिना । प्रायुक्तां ज्ञानाख्यां भक्तिं ज्ञेहन् कुर्वतामि-
त्यर्थः । तेभ्योऽहं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह— **ददामीति** ।
उक्तबुद्धिसम्बन्धस्य फलमाह— **येनेति** । ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्टा-
गतान्तःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभगवत्प्राप्तिहेतौ बुद्धि-
योगे प्रत्यपूर्वकमुत्तारधिकारिणो दर्शयति— **के त इति** ॥ १० ॥

३ रा. भा.— **विश्रुतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति— अहमिति** । अहं सर्वस्य विचित्रचि-
दचित्त्वप्रपञ्चस्य प्रभव उत्पत्तिकारणः; सर्वं मत्त एव प्रवर्तत इतीदं मम स्वाभाविकं नित्यकुशैश्वर्यं सौशी-
ल्यसौन्दर्यवात्सल्यादिकल्याणगुणगणयोगोऽयं च मत्वा बुधाः ज्ञानिनो भावसम्पन्निताः मां सर्वकल्याणगुणा-
न्वितं भजन्ते । भावः मनोवृत्तिविशेषः । मयि स्पृहालवो मां भजन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तार्थस्यानन्तरमुदाहरणप्रदर्शनमुत्प्रे-
षणं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह— **विभूतिज्ञानेति** । तदेव हि
ज्ञानं भक्तिरूपेण परिणमत इत्यभिप्रायेण विभूतिज्ञानविपाक-
रूपत्वेऽपि । अशङ्कोचात्कार्यमुत्तरब्रह्मादिसमस्त गोचरः सर्वशब्द
इत्यभिप्रायेण **विचित्रैवेत्यादिकमुक्तमाह** । प्रभवशब्दस्याश्रोत्यपि-
क्यादिभिराप्तत्वं ब्रह्मदुदासायाह— **उत्पत्तिकारणमिति** । अत्र
वक्ष्यमाणप्रकारेण सृष्टयुक्तकल्याणगुणयोगोऽपि गर्भितः ।
ब्रह्मादेरपि स्वप्रवृत्तितामर्थ्यं मदर्शनीमिति 'मत्तः सर्वम्' इत्य-
नेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **सर्वं मत्त एवेति** । पूर्वोक्त-

विभूतेश्चतुर्वारुपतां दर्शयति **इतीदमित्यादिना** । स्वभाववि-
कनिर्गुणशब्दाभ्यां अर्वाचीनेश्वरव्यवच्छेदाय धृतिसिद्धाहेतु-
त्वाद्यत्वावधिकत्वोक्तिः । वस्तुतयावतारोऽहम्यपरास्मच्छ-
व्दाभित्ते 'मां भजन्ते' इत्युच्यमानभजनस्यात्यन्तोपशुक्तं
योगशब्दार्थमाह— **सौशील्येवेत्यादिना** । **सौशील्यवात्स-**
ल्येति दिव्यात्मगुणवर्गस्य प्रदर्शनार्थम्, **सौन्दर्यैवेत्यादिकवर्त-**
दिव्यमङ्गलविग्रहगुणवर्गस्य । बुधशब्देनात्र प्रकृतज्ञानविशेषवन्तः
प्रायुक्ता महान्तानो विवक्षिता इत्यभिप्रायेण **ज्ञानिन इत्यु-**
क्तम् । मत्त्वा भावसम्पन्निता इत्यन्वयः । एवंविधज्ञानस्य मयि-

साधनत्वे तात्पर्यात् । 'भाम्' इत्यनेनात्र भजनदशासु सन्धेयगुण-
गणविशिष्टस्वरूपं विचक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं **सर्वकल्याण-
गुणान्वितमिति** । अनेकार्थस्य भावशब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थ-

माह—**भावो मनोवृत्तिविशेष इति** । तमेव विशेषं वि-
दयति—**मयि स्पृहयालव इति ॥ ८ ॥**

३ रा. भा.— कथम्?— मच्चित्ता इति । मच्चित्ताः मयि निविष्टमनसः, मद्गतप्राणाः मद्गतजी-
विताः, मया विनाऽऽत्मधारणमलममाना इत्यर्थः; सैः स्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तो
मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः तुष्यन्ति च रमन्ति च— वक्तारस्तद्वचनेना-
नन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति; श्रोतारश्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— भावसमन्वितत्वप्रपञ्चनमेवानन्तरं
क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकाङ्क्षां दर्शयति **कथमिति** । भक्ति-
परिपाकमविशेषसिद्धाकारप्रदर्शने 'मच्चित्ताः' इत्यादिभिरु-
भिविशेषणः क्रियत इत्यभिप्रायेण **मयि निविष्टमनस**
इत्यादिकमुक्तम् । 'मद्गतप्राणाः' इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय
पर्यायं तावदाह **मद्गतजीविता इति** । भक्तगतस्य जीवितस्य
कथं तदुत्तरत्वं ? इत्याह **मया विनैति** । बोधनकथनशब्दयोरि-
कविषयत्वे पौनरुक्त्याद्विषयभेदो वाच्यः; तत्र च 'बोधयन्तः'
इत्यनेन अज्ञातार्थेज्ञापनं 'कथयन्तः' इत्यनेन च इति
श्रुतवर्णनं च स्वरसतः प्रतीयत इत्यभिप्रायेण **स्वैः स्वैरि-**
त्यादिकमुक्तम् । दिव्यानीत्यतिमानुषत्वप्रयुक्ताद्भुतत्वं विच-

क्षितम् । तत्तथैव भोग्यत्वं **रमणीयानीत्यनेनोक्तम्** । 'तुष्यन्ति
च रमन्ति च' इत्यनयोर्द्वयोरपि कथाकथकविषयत्वेनाति-
भिप्रायार्थतायां मन्दप्रयोजनत्वात्कस्यचित्कथकविषयत्वमन्यस्य
कथनाक्षितप्रोक्तविषयत्वं च युक्तम्; तत्र च स्वप्रयोजनान्त-
साधकपरप्रीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो दृष्टः । तोषशब्दश्चाधि-
कस्पृहाभिप्रायार्थः; ततोऽत्र 'तुष्यन्ति' इत्यनन्यप्रयोजनकथक-
विषयम्, पारिशेष्यात्, 'रमन्ति' इत्यस्य श्रवणमूलत्वं लक्ष्यम् ।
'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्यनयोः 'मच्चित्ताः' इत्याद्युक्तैक-
तृकत्वं कथनश्रवणयोरैकस्मिन्नेव कालभेदेन सम्भवात् परि-
त्यक्तम् । तदेतद्विखलमभिप्रेत्याह **वक्तार इत्यादि रमन्त**
इत्यन्तम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— तेषां सततयुक्तानां— मयि सततयोगमार्शसमानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धि-
योगं विपाकदशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि, येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— भगवद्गुणविभूतिज्ञानस्य भक्त्युत्पत्ति-
विशुद्धिहेतुत्वमुक्तम्; तथाविधविशुद्धभक्तैर्भगवत्प्राप्त्यपूर्वभावित्रि-
शदसमसाक्षात्काररूपावस्थाविशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादावान्तर-
व्यापारकमुच्यते तेषामिति । **मयि सततयोगमार्शसमा-**
नानामिति । नहि सततं समाधानरूपो योगः शक्यः । सतत-
शब्देन प्रतिदिनविवक्षा च न स्वारसिकी, न च प्राप्तिरूपसतत-
योग इदानीं वृत्तः; अत आशंसार्यत्वेमेव युक्तमिति भावः ।

तमेवेति आशंसाविषयान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सततयोगार्शसमेव
भजने प्रीतिरूपस्वरूप्य कलितत्वात् 'प्रीतिपूर्वकम्' इत्यस्य
भजनान्वये प्रयोजनं नास्ति 'ददामि' इत्यनेनान्वये तु
भजनावान्तरव्यापारकनिरूपणे परमोदात्तत्वादिभगवद्गुणग-
प्रकाशनेन च महत्प्रयोजनमित्यभिप्रायेण **प्रीतिपूर्वकं**
ददामीत्यन्वय उक्तः । 'मामुपयान्ति' इत्यत्रापराष्ट-
पदपदार्थैर्मंडैरेक्यापत्तिव्याख्याता ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह— **अहमित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥**

६ ज. प्र. दो.— ननु 'एतां विभूतिम्' [१०/७] इति
परिज्ञातः फलशुक्तं तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यतस्तात्पर्यान्त-

रमाह—**सन्ति चेति** । उक्तफले विद्यासज्जनार्थमिति शेषः
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । प्रभव उत्पत्तिकारणम् । मत्तः परमेश्वरात्सर्वं क्रियाकारकफलरूपं जगत्प्र-
वर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्थीः । भावस्तत्त्वार्थीभिर्निवेश्यतेन समन्विताः
संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्यम्— मच्चित्ता मद्गतचित्ता मद्गतप्राणा मयि व्यवस्थितप्राणा मद्गतजीवना
बोधयन्तोऽन्योन्यं कथयन्तो मामीश्वरं निरतिशयज्ञानबलवीर्यसम्पन्नं, रमन्ति च प्रियसङ्गमेनेव ॥ ९ ॥ तेषां
सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं स्नेहपूर्वकं भजताम् । बुद्धियोगं तं येन बुद्धियोगेन मामीश्वर-
मुपयान्ति ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतदेवोपपादयति चतुर्भिः— **अह-**
मिति । अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभवः मत्वादिविभूतिरूपे-
णोत्पत्तिहेतुः; मत्तः एव च 'बुद्धिर्ज्ञानं' [१०/८] इत्यादि

सर्वं प्रवर्तते; इत्येवं मद्भिभूतियोगौ मत्वा सग्यगवधार्यं तत्
एव बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रेमविशेषसन्विताः सन्तो
मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमभजनमेव दर्शयति— **मच्चित्ता इति** ।

मद्वतप्राणा नित्यं रमन्तीति प्रथमसम्बन्धः । मामेव गताः प्राणा येषां ते मद्वतप्राणा । मदपितृजीविताः, मां विना क्षण-मात्रमपि प्राणायामफलमभावात् इति यावत् । एवंविधमभक्तानामवस्थाद्वयं ध्यानावस्था विक्षेपावस्था चेति; तत्र ध्यानावस्थायां तेषां स्वरूपमाह—**मश्चिन्ता** इति । मामेव गतं चित्तं येषां ते मश्चिन्ताः । विक्षेपावस्था तु विधाया भक्त-गोष्ठीरूपा तद्वहिता चेति । तत्राद्यावस्थायां तत्स्वरूपमाह—**बोधयन्त** इति । भक्तगोष्ठीषु परस्परं स्वरूपाद्भूतमदीय-कल्याणगुणादवर्णनैरामेव भजनीयत्वेन बोधयन्तः तुल्यन्ति परस्परामोदनेन सन्तोषं यान्तीत्यर्थः । द्वितीयविक्षेपावस्थायां तत्स्थितिमाह—**कथयन्त** इति । भक्तगोष्ठ्यभवे स्वयमेव

हरे! गोविन्द! गोपाल! इति कीर्तयन्तः रमन्ते आत्माभ्याम-तथाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं विभूतियोगज्ञानपूर्वकमे-भक्तावृत्त्या तेषां बुद्धिहेतुसम्पन्नज्ञानयोगप्राप्तिं दर्शयति—**तैषामिति** । सततयुक्तानां नित्यमश्चित्तानाम् । तत्र हेतुः—**प्रीतिपूर्वकं भजतामिति** । कामनापूर्वकं भजतं हि काम्य-सिद्धिपर्यन्तमेव भगवद्योगः; यमपूर्वकं भजतं तु क्षणमपि भजनं विना आत्मधारणाभावात्सततं भगवद्योगो भवती-त्यर्थः । एवंविधानां तेषां 'अविकम्पेन योगेन' [१०७] इति यः पूर्वश्लोकोक्तस्तं बुद्धियोगम्, बुद्धिः सम्पदशानम्, तदेव योगस्तं ददामि, येन बुद्धियोगेन ते भक्ता मामात्मत्वे-नोपयान्ति ॥ १० ॥

९ व ० त ० दी०— विभूतियोगज्ञानविपाकरूपभक्तिविद्वद्धिं दर्शयति चतुर्भिः पुमर्थरूपैः अहमित्यादिभिः—**अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि** । विश्वोत्पादकत्वप्रवृत्तकत्वरूपस्वययोगविभूतिस्वरूपाविष्करणं इत्येवं मम योगं विभूतिं च भगवन्मार्गाद्याचार्योपदेशद्वारा मयि भावो भक्तिस्तथा समन्विता मां सेवन्ते बुधाः । एते च माहात्म्य-ज्ञानपूर्वकभक्तिमत्तो भगवत्सेवकाः स्वरूपतो निदिश्यन्ते भगवन्मार्गाद्या उद्भवाद्य इव । मश्चिन्ता इति मदपि-तान्तःकरणाः । मद्वतप्राणा इति—**प्राणशब्द** इन्द्रियप्राणावाचक इति मदपिन्द्रियप्राणाः मयि सततं युक्ता देहेनेति, समर्पितदेहाः आत्मना वा भगवति सततं युक्ताः अयमेव ब्रह्मसम्बन्धः भगवते कृष्णाय दारागारयुक्ता—**इतिवाक्यात्** 'आत्मना सह तत्तदीहापराणि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि तद्धर्मैश्च' समर्पयित्वा स्वयं दासभूता नित्यं भगवन्तं भजन्ते सेवामार्गप्रकारेण सेवन्ते, न पूजादभ्यरेणेति, सेवायां स्थितिरस्तेषामुक्ता 'सेवायां वा कथायां वा' इति भक्तिवद्विन्द्यां कथायां च स्थितिमाह—**'परस्परं बोधयन्तः कथयन्तश्च मां'** इति । तदपि नित्यं, न तु नैमित्तिकम् । तथैव च तुल्यन्ति मनस्सवादिषु च रमन्ति अनुकरणेन वा क्रीडन्ति तथाभूतानां तेषां प्रीतिपूर्वकं पुष्टिमयादातुकूला 'परानुरक्तिरीश्वरे' सर्वात्मना प्रीतिस्तत्पूर्वकं भजतां सेवतां—**अनेन 'चेतस्तदवर्णं सेवा'** इति मानसोस्वरूपमुक्तं—**तेषामेव बुद्धियोगं विपाकदशाभाषणं ददामि** येन ते मां पुरु-षोत्तमं उप समीप एव प्राप्ता भवन्ति । इत्थं तेषां निर्गुणसुखितर्मावितथा सूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानिनो भक्तियुक्तत्वं विशद-यति—**अहमिति चतुर्भिः** । अहं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिस्थानं, सर्वं जगत् मत्तः 'बुद्धिज्ञानं' [१०४] इत्या-दिरीत्या भृग्व्यायुक्तमभिदिरीत्या च प्रवर्तते, मत्कीडायेकभा-वयुक्तं भवतीत्यर्थः । भावसमन्विताः मत्सेवनैकप्रयत्नयन्तः सन्तो बुधाः पण्डिता विवेकिनः, इति अमुना प्रकारेण क्रीडा-भक्त्यया प्रकटीभूतरूपं मां भजन्ते सेवन्ते ॥ ८ ॥ भजने प्रकारमाह—**मश्चिन्ता** इति । मय्येव चित्तं येषां ते मश्चि-न्तनपराः लीलावश्यमस्वरूपविवेकारणपराः । मद्वतप्राणाः मय्येव गताः प्राणाः प्राणा येषां ते, मधुःखदुःखिता मत्सुख-सुखिता इत्यर्थः । तादृशाः सन्तः परस्परं तादृशानेव मामे-

तादृशं स्वानुभवप्रमाणविभिन्नबोधयन्ततद्वक्तव्ययन्तः कीर्तन-रीत्या कीर्तयन्तः । चकारोपास्यकीर्तनं शृण्वन्तः । च पुनः । तद्गाने सति तुल्यन्ति ज्ञानेन वा रमन्ते च । स्वयं कीर्त्तनानन्दयुक्ता भवन्ति रमन्ते वा । तोषमानन्दं च प्राप्नु-वन्तीति भावः । यद्वा मां विप्रयोगादिलीलावस्थायां नित्यं कथयन्तः सततं परस्परं बोधयन्तः ॥ ९ ॥ एवमभावेन भज-तामहं कलं ददामीत्याह—**एवमिति** । एवममुना प्रकारेण सततयुक्तानां निरन्तरं मत्पूजाविशिष्टानां प्रीतिपूर्वकमद्वेगेन भजतां तं बुद्धियोगं मत्स्वरूपावुभवात्मकभक्तियुक्तार्थं ददामि, येन ते माद्वयशान्तिं प्राप्नुवन्ति । उपसर्गेण तथा यान्ति यथा तद्भावयुक्तिः कदापि न भवतीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां—**अहमिति** । बुधा मां प्रत्यगात्मानमिति मत्त्वं भजन्ते इति । कथं ? अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः, मत्तो मदनुग्रहं प्राप्यैव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगतः कर्ताऽन्तर्धर्मी चेत्यहद्देहेणात्मानमुपासीतीति भावः । भावसमन्विताः भावनायुक्ताः । एवबोत्तरार्थम् ॥ ८ ॥ एवं ध्याने भावनाप्रकारमुक्त्वा व्युत्थाने तमाह—**मश्चिन्ता** इति । अहमेव चित्ते येषां ते मश्चिन्ताः, तथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गताः, तथाविधाः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्वतप्राणाः । चित्तेनेन्द्रियैवा यद्बुद्ध्याने तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयन्त इत्यर्थः । इममेवार्थं परस्परं बोधयन्तः श्रुति-

युक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयन्तः कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति, तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेन, न तु मिष्टान्नादिनाः रमन्ति च तत्रैव, न तु कुर्यादवित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—तेषामिति । सततयुक्तानां नित्यो-
त्साहवतां प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं योगं समाधिं,
ज्ञाननिष्ठाभित्यर्थः । तं ददामि येन यथा निष्ठया ते मामुपयान्ति समुद्गमिव नवोऽभेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुक्तम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्वक्तानां ददासि ?
इत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामिति । तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुक्तम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवे-
कतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयामि आत्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाश्र-
यस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेश-
वातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्चिरागद्वेषा-
कलुषितनिवातापवारकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनमास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्य-
नित्यात्मपतेस्त्वमपि भक्त्येन्यो बुद्धियोगं ददासीत्यनुक्तमिति
शङ्कते—किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति
सम्बन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकमाशङ्को बुद्धियोगस्तेन नास्ति
तत्प्राप्तेरनित्यात्वमित्याशङ्कयाऽऽह—कस्येति । भक्तानां
तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विषयम् दर्शयति—इत्याकाङ्क्षायामि-
मिति । अविवेको नामाज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभय-
मेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते, न च तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचि-
त्तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाहं नाशयामीत्युक्तम् । केवल्यैतत्तस्य
जडबुद्धिप्रवृत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशङ्क्य विनिश्चिष्टि—आ-
स्तेमिति, तस्याऽऽश्रयस्तत्रिणो वृत्तिविशेषः । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्य-
भिग्न्यकश्चिदात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः ।
बुद्धौ जडबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्त्वा बोधेद्बुद्धेस्तत्त्ववर्तक-
त्वमिति पक्षान्तरमाह—ज्ञानेति । वेदाद्यव्यक्तान्तात्मात्म-
वर्णातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह—विवेकेति । भगवदिति सदा

विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेना-
ऽऽसेचनद्वाराऽप्युत्पत्तिमाह—भक्तीति । मध्येव भावनायाम-
भिनिवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते, न हि वातप्रेरणमन्त-
रेणाऽऽद्दी दीपस्योत्पत्तित्तित्याह—मद्भावनेति । ब्रह्मचर्य-
मशङ्कं, आदिशब्देन शमादिग्रहः, तेन हेतुनाऽऽहितसंस्कार-
वती या प्रज्ञा तथाविधवर्तिनिष्क्रान्तं, न हि त्वत्येतिरेकेण
दीपो निवर्त्यते तदाह—ब्रह्मचर्येति । न चाऽऽधाराददे
दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह—विरक्तेति । यद्विषयेभ्यो
व्यावृत्तं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपवारकं, तत्र स्थित-
त्वमस्य दर्शयति—निष्येति । भास्वतेति विशेषणं विज्ञा-
यति—नित्येति । सदातनं चित्तैकाग्र्यं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन
जनितं सम्यग्दर्शनं फलं तदेव भास्वद्वता तत्पर्यन्तेत्येवार्थः ।
तेनाज्ञाने सकाये नित्वे भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशीभवीति
मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति—ज्ञानेति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— किञ्च—तेषामेवानुग्रहार्थमहम्, आत्मभावस्थः तेषां मनोवृत्तौ विषयतयाऽव-
स्थितो मदीयान् कल्याणगुणगुणार्थाविष्कृतेन् मद्रिषयज्ञानाख्येन स्वसजातीयेन भास्वता दीपेन ज्ञान-
विरोधि प्राचीनकर्मरूपाज्ञानजं मद्वातिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

४ वे. तां. चं.— उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनं 'तेषा-
मेव' इति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—किञ्चेति । अनुक्त-
माशब्देनात्र अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकैः प्रसिद्धिहेतुः 'मवनुग्रहाय'
[११ : १] इति वक्ष्यमाणप्रसादविशेषो विवक्षितः । सहज-
काश्यमात्रपरत्वेऽर्थशब्दस्य व्यर्थत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं—
अनुग्रहार्थमिति । अत्र बाह्यशब्देनाद्यमहौपयिकज्ञानशक्तिकरु-
णादिभ्यमहलक्षित्रादिशिष्टिरूपं विवक्षितम् । **मनोवृत्ता-**
विति— आत्मभावशब्दस्यात्रात्मत्वस्वरूपभावादिपरत्वेऽधिक-
प्रयोजनं नास्ति, मनोवृत्तिविषयत्वं तु बुद्धिनिष्पत्त्यात्यन्तोप-
युक्तमिति भावः । व्याप्त्येवमस्य कीदृशीयमपूर्वा स्थितिः ?

इत्यत्रोक्तं—**विषयतयेति ।** दीपतया रूपितस्य ज्ञानस्य
भास्वत्त्वं परितः प्रकाशनम्, तच्च प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितु-
मर्हति । तथाविधविशदानुभावद्वाननिवृत्तिः, शब्दादिप्राकृत्यु-
त्प्रावण्यनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—**मदीयान्कल्याणगुणग-
णार्थाविष्कृत्तमिति ।** हेतुकार्यभावेन व्यपदेशादज्ञानतम-
दृशब्दोपश्रान्तेन वाच्यम्; कर्मणि च ज्ञानविरोधिनेनाज्ञान-
शब्दः, यथोक्तम्—'अविद्या कर्मसंज्ञाऽस्या' [वि. पु. ६।१९]
इति । कर्मजन्यं भगवत्साक्षात्काररूपप्रतिबन्धकं च
ततोऽर्थस्त्वभावविध्यनाशप्रावण्यमेव । निरतिशययोग्यभ-
वज्ज्ञानस्य भोग्यान्तरप्रावण्यनिवर्तकत्वं युक्तं, 'तवात्मतस्यन्दिनि'

पादपङ्क्तये निदेशितास्मा कथमन्यदिच्छति । स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्मेरु मधुगतो नेत्रुरर्कं हि वीक्षते [स्तो. १.] इत्यादिन्यायात् ; तदेतदभित्यक्तो ज्ञानविरोधीत्यादि । तमश्नदेन तमोदितलक्षणदिपक्षोऽप्यनेन निरस्तः । यद्यपि

विषयप्राप्यनिवृत्तिपूर्वकं भजनं, तथापि संस्कारशेषादनुवृत्तं सुक्ष्मं प्राप्यसिद्धं भजनविनाशयत्तयोक्तिमिति नान्यो-
न्याश्रयः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अज्ञानजमविवेकजं तमो दीपो ज्ञानदीपस्तेन भास्वता नाशयामि ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

मिथ्याप्रत्ययरूपमात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन ज्ञानमेव

८ वें. ब्र. गि.— यद्यपि 'या निष्ठेतिस्तनुभृतां तव पादपद्मभ्यानाद्भवज्वलकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमं यूपि नाथ ! माभूत्किं त्वन्ताकासिखलितारपततां विमानात्' [भाग. ७।१।१०] 'न नाकगृधं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः (समजस त्वा विरहय्य काङ्क्षे)' [भाग. ६।१।१२५] इति मद्भजनैकप्रयोजना भक्ता मद्भजनातिरेकप्रान्थनं कामयन्ते, तथाप्यहमेव तेषां बुद्धियोगं ददामीत्याह— तेषामिति । तेषां भक्तानामनु-
कम्पार्थं निरतिशयपुरुषार्थप्रापणेनानुग्रहार्थं आत्मभावस्थः, आत्मा स्वयं भगवान्, तदाकारो यो भावस्तेषां मनोवृत्तिः, तत्र तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः, अहमेव तैरप्राथितत्वेऽपि भास्वता प्रकाशमानेन ज्ञानलक्षणदीपेन तेषामज्ञानजं तमः संसारं तदुपादानाज्ञानाशयेन नाशयामि । ज्ञाने दीपस्वरूपेणेदं सूचितम्— यथा दीपेनान्धकारनिवृत्तौ पूर्व तत्र सदेव घटापमिव्यव्यते, न तु नूतनं किञ्चिदुत्पद्यते ; तथा ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ जातार्था पूर्वं विद्यमान एव ब्रह्मभावस्यो मोक्षः प्रकाशते, न तु पूर्वमसम्प्राप्तायत इति । दीपस्वरूपेणवीजं च ज्ञानस्य स्वप्रागभावव्यति-

रिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेवगतवस्त्वन्तरपूर्वकत्वमिति विवरणाचायौकं द्रष्टव्यम् । 'भास्वता' इत्यनेन तीरपवनान्दे-
रिवासम्भावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावो विवक्षितः ।

'आत्मभावस्थः' इत्यस्यान्यद्वयाख्यातम्— भक्तरप्राथित-
मपि बुद्धियोगं किमर्थं तेभ्यः प्रवक्ष्यति ? इत्यत्र सुरुषं हेतुमाह— आत्मभावस्थ इति । तेषां भक्तानामात्मभा-
स्तादात्म्यम्, तत्रैव तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः तदेकनिष्ठः, तदा-
सक इति यावत् । तद्भेदमसहमानस्तादात्म्यलिप्सया तेषां मद्भा-
वापत्तिरूपमोक्षहेतुज्ञानयोगं ददामीत्यर्थः । यद्यपि भक्तेभ्यो बुद्धियोगाप्रदानेऽपि भक्तात्मभावप्रतिपत्तिर्भगवतः सम्भवति तथापि भक्तानां भगवदात्मभावप्रतिपत्तिं विना भगवतो भक्तात्मभावप्रतिपत्तिर्न सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपश्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' [७।११] इति स्वामिभूतश्रवणेन भक्तेषु प्रतिपद्यमानेषु भगवताऽपि तथैव प्रतिपत्त्यन्वात् । एतदभिप्रायेणैव खलु 'ज्ञानी त्वामैव मे मतम्' [७।१८] इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञानिवृत्तानिनोऽप्यात्मत्वाज्ञानप्रग-
मनर्थकं स्यात् । अतो भक्तानां ब्रह्मभावापत्तिहेतुज्ञानमन्तरा भगवतो भक्तात्मभावो न सिद्ध्यतीति तदर्थं स्वयमेव तेभ्यस्तं ददातीति भावः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— आत्मज्ञानमपि तेषां मयैव सम्पाद्यते इत्याह— तेषामेवानुकम्पार्थमिति । 'अनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामक्रमेभिः । उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् । इति सञ्चिन्त्य भगवान्महाका-
रुणिको विभुः' । तेषामन्तरात्स्वं अङ्गीकृत्य स्थितो भास्वता ज्ञानदर्पणेनात्मविषयकसाक्षात्कारेणोभयाज्ञानजं तमो देहाध्यासादिना विषयप्राप्यरूपं पूर्वाभ्यस्तं सर्वं नाशयामि । एवं च भगवदीयानां निजानामहमेव सर्व-
योगक्षेमसाधको नान्य इति द्योत्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नश्यन्बोधनेन तेषामश्रवद्बहुकाल-
व्यासपुनः सेवास्त्रियोगक्षेपः स्यादिति कथं बोधनं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह तेषामेवेति । तेषामेव भक्तानामेव अनुकम्पार्थं मत्सेवाविप्रयोगक्षेपशामाचार्यम्, आत्मभावस्थेषु तेषु स्वी-

यत्वभावयुक्तोऽहमन्येषामज्ञानजं तमः संसारतमं भास्वता स्फुरद्दूषेण ज्ञानदीपेन नाशयामि । ततः संसाराज्ञानसिद्धिकानां शीघ्रं स्वरूपबोधात् पुनः परपरं मद्भुजकथनेन परमानन्द एव भवति, न तु द्वेष इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च तेषां भक्तानामुपवर्त्यनुकम्पार्थं, न स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं राजवत् । बुद्धियोग-
प्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययरूपं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञानाशेन नाशयामि । आत्मभावस्थः आत्मनो भावोऽन्तःकरणगृहं तस्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन । भास्वता प्रवलेन । अयं भावः— 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यजा ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्त्येव श्रवणमननध्यानानि शमादीनि कर्माणि चापेक्षते । यथा दीपः स्वोत्पत्त्ये तैलवर्त्येन्यादीन् । उत्पन्ना तु तमोनाशेन स्वविषयप्रकाशनार्थं प्रत्ययावृत्ति-
लक्षणं प्रसङ्गवानं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । न हि ज्ञाते घटे तदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वा कर्मापेक्षा वा

तच्ञानादाढ्यायापेक्षते, प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाच्ञानास्य । तस्माद्ये वत्पन्नज्ञानानामपि प्रसङ्गानापेक्षं कर्मभिरुपकारापेक्षं च वदन्ति ते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां च प्रार्थयन्त इति दिक् ॥ ११ ॥

भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शुश्रूषोरर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ! ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ! ।

भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा, परं धाम परं तेजः, पवित्रं पावनं, परमं प्रकटं, भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं, दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवं अजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥ ईदृशम्—आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे । देवर्षिर्नारदस्तथाऽसितो देवलोऽप्येवमेवाऽहं व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमुषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे । हे केशव ! न हि ते तव भगवन् ! व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ यतस्त्वं देवादीनामादितः—स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ जानासि त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम ! । भूतानि भावयतीति भूतभावनः, हे भूतभावन ! भूतेश भूतानामीशितः ! हे देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

१ ऋषय इति । 'धर्मशास्त्रप्रणेतारो महिम्ना सर्वगाश्च वै । तपःप्रकर्षः सुमहान् येषां ते ऋषयः स्मृताः ॥ (ब्रह्म. पृ. ३३।३२) इत्युपलक्षणम् ॥ असित इति देवलस्य विशेषणमेव, न तु ऋष्यन्तरम् । 'अस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः । गार्हस्थ्यं धर्मनास्त्राय हसितो देवलः पुरा ॥ १ ॥ असितो देवलस्तृणैस्तृणपात पपात च । ततः सिद्धास्त ऊजुर्हि देवलं पुनरेव ह ॥ (म. भा. १।४।१।४९) 'जैग्रीष्वयं महाप्रज्ञं धर्माणामागतागमम् । अकुर्वन्तमह्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥' (म. भा. १।२।२।२।४) 'असितयैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता महाब्रह्मयोग्याचार्याय धीमते ॥' (ह. वं. १।१।२।२३) ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु देवलस्य सुताऽभवत् । असितस्य हि दुर्धर्षो सतिर्निर्गम नामतः ॥' (ह. वं. १।२।३।२५) इत्यादौ स्पष्टं तथा प्रतीयमानत्वात् ॥

यद्यपि 'धमिद्व एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा' (६।७) इति सर्वाङ्कमसुखस्य "असितो नाम, काश्यपो गोत्रतः । अथवा देवलो नाम, सोऽपि काश्यपः । भवति हि प्रवरः—काश्यपासितदेवकेति । 'असितो देवलो वार्धितो च काश्यपगोत्रकौ ।' इति षड्वहिशिष्यव्याख्यानान्, 'असितो देवलश्चैव कश्यपश्च महातपाः । परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥' (१।१।१९) इति मात्स्व्यात्, 'काश्यपश्चैव वत्सरो नैमुनो रैम्य एव च । असितो देवलश्च षडेते ब्रह्मवादिनः ॥' (१।३।१।१२) इति ब्रह्म-ण्डाच्च काश्यपावसितदेवलौ पृथक्प्रतीयेते; तथापि तयोर्महाभारते प्रह्णामात्रेण भिन्नकालिकत्वाज्ज्ञानानात्, 'पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामा-हुरेकं प्रजापतिम् । स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥' (म. भा. ३।१।२।५०) इति प्रकृतार्थसंबादिदौपदीवाक्य एक-त्वदर्शनात् 'विदितो मे सुदुर्धर्ष ! नारादिवलुत्तथा । कृष्णद्वैपायनाच्चैव—' (म. भा. १।४।२।१५) इत्यर्जुनस्यैव समानविषयक-वचनान्तरात्रात्रैक एवास्ति विशेषणान्तेवलो भेदः । विशेषणप्रयोजनं तु 'प्रत्युषस्य विदुः पुत्रपुत्रिं नाम्नाऽहं देवलम् ।' (म. भा. १।५।६।२६) इत्युक्तेवलान्तरस्य, प्रदर्शितकाश्यपदेवत्वस्य च व्यावृत्त्यर्थमिति ध्येयम् ॥ तृष्णीम्भूतं प्रति ब्रवीषीत्युक्त्यद्वानीर्सेवाभिहितं त्वया, भूयोऽपि वक्तुमाप्सोऽसीति प्रतीयते इति केचित् ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.—निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्विफलं च ध्रुवा निरुपाधिकरूपस्य प्रकृतमुद्रयनवगाहोक्तिपूर्वकं मन्दाग्रप्रहार्यं सर्वदा सर्वबुद्धिप्राज्ञं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्मुच्छ्र-
तीत्याह—**यथोक्तामिति ।** परं ब्रह्म भवामिति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य लक्षणार्थं 'परं धाम' इत्यादिविशेषणत्रयम् । धामशब्दस्य स्थानभावित्वं व्यावर्तयन्व्याचष्टे—**तेज इति ।** तस्य चैतन्यस्य पतत्वं जन्मादिशक्तित्वेन कौटस्थ्यम् । प्रकृतं पावनमत्यन्तशुद्धत्वं मुच्यते । यत्वेवलक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव, नाम्न्य इत्यर्थः । कृत-
स्त्वमेवमहाधीरित्याशङ्क्याऽऽसवाक्यादित्याह—**गुरुष्वमिति ।** दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यस्त्वं सर्वप्रज्जातीतं दीव्यति श्रोत इति देवः, स चाऽऽदिः त्वमेकत्वादत एवाजस्तं त्वां सर्व-
गततादुरिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणं त्वामुषयः सर्वं यस्मादुस्तस्मात्तद्वचनासर्वोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह—**ईदृश-
मिति ।** ऋषिप्रहणेन गृहीतानामपि नारादादीनां विशिष्टत्वात् प्रथमप्रहणम् । असितो देवलस्य पिता । किमन्यैः ? त्वं स्वय-

मेवाऽऽत्मानमुक्तरूपं मद्यमुक्त्वानित्याह—**स्वयं चेति ॥ १३ ॥** ऋषिभिस्त्वया चोक्त्वाहुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—
सर्वमिति । किं तत् ? इत्याशङ्क्याऽऽत्मरूपमित्याह—
यन्मामिति । देवादिभिः सर्वैस्त्वयमानतया त्वद्रूपे विशिष्ट-
वक्तृप्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—**न ह्येति ।** प्रभवो नाम प्रभावो निरुपाधिकस्त्वभावः, यदा देवादीनामपि दुर्बलैर्न तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ ऋषिदेव महता कथेनानैकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदगुरुहीतस्त्वद्रूपमित्यभिप्रे-
त्याऽऽह—**यत इति ।** स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः । आत्मनः प्रत्यक्त्वेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । न चैतखोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरं तिष्ठतीत्याह—
निरतिशयेति । पुरुषश्चासावुतमश्वेति क्षराक्षरातीतपूरीचैतन्य-
रूपत्वं सम्बोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति—
भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह—**भूतानामिति ।** उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामिगच्छतीत्याह—**देवेति ।** जगतः सर्वस्य स्वाभित्वेन पालयितृत्वमाह—**जगदिति ॥ १५ ॥**

३ रा. भा.—एवं सकलेतरविसजातीयं भगवदसाधारणं श्रृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याण-
गुणगणयोगं तदैश्वर्यवितरितं च श्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच—**परं ब्रह्मेति ।** परं ब्रह्म परं धाम परमं पवित्रम् इति यं श्रुतयो वदन्ति, सहि भवान् । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीयन्ति । यत्प्रणन्यमिदं विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्वह्येति ” [तै. उ. ३।१] “ब्रह्मविदामोति परं ” [तै. उ. ३।१] “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुं. उ. ३।२।९] इति ।

४ वे. ता. चं.—‘परं ब्रह्म’ इत्यादेः ‘अमृतम्’ [१०।१२-१८] इत्यन्यस्य अर्जुनवाक्यस्य पुरातरसङ्गतं दर्श-
यति—**एवमिति ।** ‘यो मामजम्’ [१०।१] इत्याद्य-
नुसन्धानेनोक्तं **सकलेतरेत्यादि ।** ‘तुष्यन्ति च रमन्ति च’ [१०।९] इत्यनेनोक्तमाह—**शृण्वतां निरतिशयानन्द-
जनकमिति ।** ‘विस्तरेणात्मनो योगं’ [१०।१८] ‘विस्तारस्य मे’ [१०।१९] इति प्रकृतवचनमुप्ययं विस्तारशब्दप्रयोगेऽपि
वक्ष्यमाणस्य अर्थप्रबलकृत्वाच्छब्दप्रयोगेऽपि पलक्षितार्थप्रपञ्चेत्यत्र
विस्तारशब्दस्य तात्पर्यमिति दर्शयितुं **तद्विस्तारं श्रोतुकाम**
इत्युक्तम् । ‘विस्तारं श्रोतुकामश्चार्जुनः सङ्ग्रहोक्तस्यार्थस्य प्रतिपन्नतां
तस्य सत्यत्वाध्यवसायेनानुसृत्यां च दर्शयति परं ब्रह्मेत्या-
दिभिः । अत्र तावत् ‘भवान्’ इति प्रथमान्तत्वात् ‘आहुः’
इत्युत्तरं न सम्बन्धः, ‘परं ब्रह्म’ इत्यादीनां प्राथम्यादिनोद्दे-
श्यत्वं, ‘भवान्’ इत्यस्य च विधेयत्वं प्रतीतम्; उद्देश्यस्य च
पूर्वमेव तिद्धिरपेक्षिता, तदाह—**यं श्रुतयो वदन्ति, स हि
भवामिति ।** त्रिष्वपि क्रमाच्छ्रुतीस्त्वादहति । तत्र ‘यतो वा’
इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम् ; तत्परोवादेनोपास्यं ब्रह्मैव प्राप्य-

मिति प्रदर्शनाय परशब्दविशेषसिद्धये च ‘ब्रह्मवित्’ इति
वाक्यमुपात्तम् । उपपन्नातिरिक्तपदवाक्यं ‘स यो ह’ [मुद्रको. ३।
२।९] इति । ‘ब्रह्मैव भवति’ इत्येतच्छारीरकमाध्वे व्याख्यातम् ।
‘प्रकारिक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा ‘सैव गौः’ इति ।
ब्रह्मात्यन्तसाम्याद्ब्रह्मव्यपदेशो मुख्यप्राय इत्यर्थः । सैवं गौः
इति दृष्टान्तोऽपि साधर्म्यं मुख्यव्यपदेशविषयः । यद्वा ‘ब्रह्मैव
भवति’ इत्यात्राप्येवकार इवशब्दाद्योऽपि स्यादिति केचित् ।
‘इववद्देवमेव’ इति निष्कटसङ्गात्वात्, ‘वैष्णवं वामनमालम्बे
स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति’ [यजु. २।१।
१७] इत्यादिप्रयोगसङ्गात्वात् । नञ्जत्र पशुयामागच्छेत् विष्णुरे-
वासौ जातः; नापि स्पर्धमानस्य मोक्षाधिकारः; नच
विष्णुरेव भवतीति तावदेव फलं निर्दिष्टं, किन्तु इमान् लोकान-
भिजयति इति सांसारिकफलमुक्तम्; अतः पराक्रमादिगुणयो-
गेन विष्णुरिव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीति वाक्यार्थ इति ।
अतो ‘ब्रह्मैव भवति’ इति साधर्म्यहेतुर्लोकसामानाधिकरण्यम् ।
‘परमं साम्यमुपैति’ [मुं. उ. ३।१।३] इति हि ध्रुतिः ।
वक्षयति च ‘मम साधर्म्यमागताः’ [१।१।२] इति ।

३ रा. भा.—तथा परं धाम; धामशब्दो ज्योतिर्वचनः; परं ज्योतिः “अथ यदतः परो दिवो
ज्योतिर्दिप्यते” [छां. उ. ३।१।३।७] “परं ज्योतिरुपसम्यद्य स्वेन रूपेणामिनिष्यद्यते” [छां. उ. ८।
१।२।२] “तै (तत्) देवा ज्योतिषां ज्योतिः” [बृ. उ. ४।४।१६] इति । तथा च परमं पवित्रं, परमं
गी. द्वि २५

पावनं; स्मर्तृशेषकल्मषाश्लेषकरं, विनाशकरं च । “ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ” [छां. उ. ४।१४।३] “ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रद्यूतैवै हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्यूयन्ते ” [छां. उ. ५।२४।३] “ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ” [महाना. ९।४] इति हि श्रुतयो वदन्ति ।

४ वे. ता. चं.—श्रुतिप्रदर्शनाथे विषयमुपादाय शोधयति—तथेत्यादिना । सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्ब्रह्मचरन्तरसामानाधिकरण्यसहपाठमात्राद्भगवत्तत्त्वतश्च्युतिप्रतिपादितपरत्वप्रकार-व्यञ्जने तात्पर्याच्च अत्र धामशब्दस्य स्थानादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**धामशब्दो ज्योतिर्वचन** इति । ‘विष्णु-संज्ञे सर्वांशं धाम’ इत्यादि धामशब्दप्रयोगेऽपि ‘परं धाम’ इति विशेषणदर्शनात्प्राप्त्यापान्ययुक्तेन तत्प्रदर्शयति परं ज्योतिरिति । ‘अथ यदतः’ इत्यादिवाक्येनाप्राकृतलोकादिविशिष्टत्वं ‘पादोऽस्य सर्वां सूतानि’ [छां. उ. ३।१२।६] इत्यादियत्पदेशवशसिद्धपुरुषसूक्तप्रकरेणैकोऽर्थ्याच्च समीहितमखिलं सिद्धम्; ‘परं ज्योतिरुपसम्यग’ इति वाक्येन युक्तप्राप्यत्वादिकम्, ‘परं ज्योतिः’ इति विशिष्टप्रयोगश्च सिद्धः । ‘तं (तत्) देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ [इ. उ. ४।४।१६] इत्यादिना देवोपास्त्यत्वसुखेन ज्योतिषां ज्योतिर्गुणं च परत्वमर्थलब्धम् ।

भगवदुपाधारणे परमशब्दविशेषितं पारमार्थ्यं दर्शयितुं पवित्रशब्दस्यात्र संज्ञात्वमुपासायाह **परमं पावनमिति** । विनाशक-रमित्यत्र कल्मषशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यानुसन्धेयः । अद्यकृते, नद्यन्तरीत्यर्थः । सुत्रं च—‘तदधिगम उत्तरपूर्वाशो रक्ष्यविनाशो तथपदेशात्’ [न. सू. ४।१।१३] इति । तत्त्वनिर्णयैकतत्परनारायणानुवाकवाक्येनापि परब्रह्मात्मात्वं ‘भवान्’ इति निर्दिष्टदेवताविशेषत्वेव संवादयति **नारायणेति** । अनयोर्वक्तव्योः प्रथमो नारायणशब्दो ह्युपनिषत्तत्त्वं, ‘तत्त्वं नारायणः परः’ इत्यादिसहपाठवशाद्यस्तत्त्वं प्रथममन्तत्त्वं च प्राप्तम् । तथैव सविमर्शकतया अनुसन्तेऽधीयते ‘नारायणः परं ब्रह्म’ इत्यादि । एतेन पञ्चमीसमासतो वदन् भगवद्वैषी प्रयुक्तः, सर्व-श्रुतिस्मृतिसूत्रन्याय विरोधाच्च । इति हि श्रुतयो वदन्तीत्यत्र ‘यतो वा इमानि’ इत्यादिकमखिलमन्वेतव्यम्; मध्ये तत्तद्वैषम्यायावान्तरवाक्यम् ।

३ रा. भा.—ऋषयश्च सर्वे परावरतत्त्वयाथात्म्यविदस्त्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुण्यमादिदेवमजं विष्णुमाहुः, तथैव देवर्षिर्नारदः असितो देवलो व्यासश्च । ‘एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्धनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्पुज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः । साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मसनातनम् ॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः । अजयतात्मा व्यायात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्ते हरिरखिल्यात्मा तथैव मधुसूदनः ॥ [म. भा. ३।८।२४-२८] तथा ‘यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ ! तीर्थान्यायतनानि च ॥ तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ आदिदेवो महायोगी यत्नास्ते मधुसूदनः । पुण्यानामपि तत्पुण्यं माश्रूते संशयोऽत्र वै ॥ [म. भा. ३।९।२८-३२] कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्’ इति । तथा स्वयमेव ब्रवीषि च ‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ’ [७।४] इत्यादिना ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तेते ’ [१०।८] इत्यन्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं श्रुति सिद्धोऽर्थः स्मृतीतिहासपुराणायमानमहर्षिर्वचनाच्छ्रुतिव्यवधानपेक्षसर्वज्ञवचनाच्च सिद्ध इत्याह—‘पुरुषम्’ इति सार्वत्रिकं । सर्वशब्देनाभिप्रायः तस्यैव विवक्षितम् । **परावरतत्त्वयाथात्म्यविदः** इति ऋषिषड्विभिन्नेतोक्तिः । तेनातमत्वमुक्तं भवति । ‘त्वाम्’ इत्येतद्ब्रह्मण्यदिविशेषान्तर-व्युत्पत्तिरिति परमप्रायेण—**त्वामेवैवमुक्तम्** । यद्वा अवतीर्णत्वादेवेत्यर्थः । शाश्वतं निवर्णम्, दिव्यं परमब्रह्मनिजम्, पुण्यं—‘परात्परं पुत्रिष्वर्थं पुण्यमिदं वै’ [प्रश्नो. ५।५]

इत्यादिप्रतिपादितम् । ‘शाश्वतं दिव्यं पुरुषम्’ इति व्युत्क्रमोपादानं दिवि वर्तमानस्य पुरुषस्य पुरुषस्योपादितं तत्त्वमिवास्ति त्विति श्रु-वेपेण शाश्वतत्वमिह विवक्षितमिति वक्ष्यामहे । आदिशब्दो देवक्षेत्रादिदेवः जगत्कारणमूतः क्रीडाहजगत्कारणव्यापारत्वे-त्यर्थः । स्मरन्ति च—‘क्रीडतो बालकस्येव’ [वि. उ. १।२।१८] ‘क्रीडा हरेरिव सर्वे’ ‘बालः क्रीडनैव’ [न. भा. २।९.३१] इति । सूत्रितं च ‘लो हवतु लोकाकैवम’ [न. सू. २।१।३३] इति । एतेन ब्रह्मादीनामपि देवतावतुप्रविष्टानां परम-

पुष्पलीलोपकरणं कार्यत्वं चोक्तं भवति । “नारायणाद्वा ज्ञायते नारायणाद्गो ज्ञायते” [ना. उ. १] “एको ह वै नारायण आसीथ ब्रह्मा ज्ञेयान्” [म०. १.१] “तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्याः ससृष्टाः पशवो बयंसि” [उ. ३. १.१७] “एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादकोशं- (जातुभौ) जौ स्मृतौ” [य. भा. १.१.४१.१९] “आवां तवाज्ञे सम्मृतौ” [ह. वं.] इत्यावाः । कारणवाक्यार्थ उक्तः, शोधकवाक्यार्थ-मुपलक्ष्यमिति—अजमिति । कर्मकृतजन्मादिरहितमित्यर्थः स्वभावपेक्षया वा निर्विकास्त्वमुच्यते । विभुम् “आकाशव-त्सर्व- (यत्तं सुसूक्ष्मं)-गतश्च नित्यः” [शां. उ. २.११] इति प्रकियया व्यासः नित्यन्तारमिति वा । एतेन कारणत्वाद्यनु-गुणव्याप्तिसिन्धुमनादिकमन्तर्धमिन्द्राह्वमादिसिद्धं स्मारितम् । एतैः प्रदैः “एष सर्वसूतान्तरात्माऽपहतपम्मा दिव्यो देव एको नारायणः” [सुबालो. ७] इति श्रुतिः सूचिता । सर्वं इति सामान्यतः सङ्ग्रेहेऽप्यागतमविवक्षया नारदादिः प्रधानमि-यात्मम् । देवर्षिबन्धने जात्यापि सत्त्वोत्तरत्वं प्रकाशयते । तन्मायस्यौ ‘वैवर्षीणां च नारदः’ [१०.१६] इति प्रकृतः । अस्मिन्, देव-लक्ष्यं तस्य पिता । व्यासश्चात्र भगवान् पाराशर्यः । आहुरूपायुध-यः सर्वे इत्यादिकं संवादयति—ये चेति । वेदविदः कर्मभागवे-दिनः, अध्यात्मविदः वेदान्तार्थवेदिनः । अर्जुनं महात्मानं सनातनं धर्मं वदन्तीत्यन्यतः । महात्मानश्चदेन सर्वातिशायि परमै-श्वरीदिकं विवक्षितम् । महात्मात्मेति परमात्मत्वं वा, “स वा एष महानज आत्मा” [वृ. उ. ४.४.२२] इत्यादेः । यागदा-नादयो हि देशकालादिपरिमितकलदायिनः, स्वयं चानित्याः, अयं तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यस्थेति सनातनशब्देन धर्मस्य त्रिशेषणम् । पवित्रशब्दोऽत्र पापनिवर्हणपरः । पुण्यश-ब्दोऽभिमतफलविशेषसाधनपरः । मङ्गलशब्दश्च स्वसन्निधिः ।

३ रा. भा.—अतः सर्वमेतद्यथावस्थितवस्तुकथनं मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम् ; यन्मां प्रत्यनन्य-साधारणमनवधिकातिशयं स्वभाविकं तवैश्वर्यं कल्याणगुणानन्त्यं च वदसि । अतो भगवन् निरतिशयज्ञा-नशक्तिलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे ! ते व्यक्तं व्यञ्जनप्रकारं, नहि परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः । १४॥

४ चे. ता. चं.—सन्नत्यर्थमाह—अत इति । आततमै-राम्नायैर्धर्मभिर्मन्वतापि नोक्तत्वादिति भावः । ‘मन्वे मन्ये’ इत्यस्याभिप्रेतमाह न प्रशंसाद्यभिप्रायमिति । अन्येषु हि तत्परागोपेन प्रशंसेत्यभिप्रायः । ‘नाम्’ इत्यनेन ‘शिक्ष्यस्तेऽहं शापि मां त्वां प्रशंसयामि’ [ना. १] इत्यादिकमभिप्रेतम् । वदिरिति शिष्टमनुवदन्न शास्त्रार्थं वदामेति द्विकर्षकः । एवं शिष्टस्यानुभा-वणं शासनविशेषाधान्यर्थम् । अनन्यसाधारणमनवधि-कातिशयमिति विशेषणार्थं समाधिकारक्षायम्, स्वाभा-विकमित्यनन्याधीनत्वं विवक्षितम् । अतो न विदुरित्यर्थः । ‘शान्तापिचलैश्वर्यवीर्यतेजसांन्यशेषतः । परमच्छब्दश्चात्म्यानि

मात्रेणतिसमुद्दिष्टभूतकल्याणवस्तुपरः । ‘त्रैलोक्यं पुण्डरी काक्षः’ इति कार्यकरणभावेन शरीरात्मभावेन वा सामा-नाधिकरण्यम् । त्रयो लोकात्रैलोक्यम्—बद्धमुक्तमित्या इत्यर्थः । यद्वैपलक्ष्यतया भूम्यन्तरिक्षादिकच्छब्दे । पुण्डरी-काक्षशब्देन अन्तरादित्यव्याप्यप्रतिपादितविलक्षणविग्रहत्वं दर्शि-तम् । ‘तस्य यथा कल्याणं पुण्डरीकमेवमक्षिणी’ [छां. उ. १.१६.७] इत्यस्य च वाक्यस्य द्विविधाभ्योदितेषु षट्स्वेषु सिद्धान्तत्वेन भाव्यकारपरिगृहीतास्त्रयोऽर्थाः । तथाहि वेदार्थ-सङ्ग्रेहे दर्शित—‘गम्भीरात्मस्समुद्भूतसमुद्यत्वात्परिकरकसितः पुण्डरीकदलमालावतेश्च’ इति । इदं च वरदगुह्यमित्तत्वासारे दर्शितं प्रपञ्चितं च । नारायणशब्देन परतत्त्वनिर्णयकारनाराय-णावुपाकमुच्यते । ‘श्रीमान् क्षीरार्णवनिर्जितः’ इत्यादिनां ‘ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्योः’ [यजुषि भा. ३.१३१३] “अममस्यपारे” [म. ना. १.११] “यमन्तस्समुद्रे” [म. ना. १.१३] इत्यादिकं स्मारितम् । ‘उत्तरज्यागतः’ इत्यवतारमात्रत्वं विव-क्षितम् । कृष्णवतारदशायांमपि क्षीरार्णवगततावर्षकृतायि-विग्रहस्य तत्रैव स्थितत्वात् । साक्षादिति—न त्वोपचारिकः आत्मान्तरव्यवहितो वेत्यर्थः । तथेति—प्रकरणात्तरत्वं व्यक्त्यर्थम् । ‘देवर्षिनामरदस्तथा’ इति व्याख्येयविमगाद्यवगात्-तत्तुक्वाक्योपादानमपि तथाविभागेन कुर्महे इति च दर्शितम् । ‘तत्र कृत्स्नम्’ इत्यादि नारायणस्यैव सर्वाश्रयत्वात्सर्वव्यकरा-तिशयोक्त्योगित्वाद्वा । ‘तत्पुण्यम्’ इत्यादिकं ब्रह्मशब्दोपादौषेन नारायणविषयं वा, प्रकरणविशेषेण तदाप्रतिस्थानप्रशंसं वा । स्वयमेवेति—स्वतःसर्वतो ब्रह्मादीनामपि गुरुत्त्वमेवेत्यर्थः । ‘श्रुमिराजः’ [४४] इत्यादिषु सर्वशक्तित्वं सर्वकारणत्वं सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुक्तम् । १२ ॥ १३ ॥

विना हेयैर्गुणादिभिः’ [वि. पु. ६.५।७१] इति भगवद्वारा-रवचनानुसारेण देवादिभिरवैवाच्या भगवच्छब्दाद्यै दशैर्गुणै-निरतिशयज्ञानेत्यादिना । व्यक्तिशब्दोऽत्र ‘किमार्थमैवैषा भगवतो व्यक्तः’ इत्यादिभिर्बुध न विग्रहादित्वात्, अप्रकृतात्वात् अनन्तरं चापृच्छमत्मानत्वात् । अतो ‘वस्तुपूर्वस्य गोपेण [१०।१६] इत्यनन्तरं विवक्षोः ‘अन्ये त्वत्प्रतिपादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुनः प्रत्यक्षादित्प्रकाशनम्’ इत्यन्यमर्थोऽपे-क्षितत्वात्सर्वोक्त्यर्थः इत्यभिप्रायेणाह—व्यञ्जनप्रकारमिति । ‘अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषुदनः । उपलब्धम्’ इतिवत् । परिमितज्ञाना इति शब्दतात्पर्योक्तिः । १४ ॥

३ रा. भा.—हे पुरुषोत्तम ! आत्मना आत्मानं त्वां स्वयमेव स्वेनैव ज्ञानेन वेत्थ ; भूतभावन सर्वेषां भूतानामुत्पादयितः ! भूतेषां सर्वेषां भूतानां नियन्तः । देवदेव देवतानामपि परमदैवत ! यथा मनुष्यमनुपक्षि-

सरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्देवतान्यतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि दैवतान्यपि तैर्तेजोर्गुणैरीत्य वर्तमान ! जगत्पते जगत्स्वामिन् ! वक्तुर्महसीत्युत्तरेणाव्ययः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. च.— देवादीनां भगवैभवे वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिता; अथ भगवत् एव स्ववैभववचनयोग्यतामाह—‘स्वयमेव’ इति कोट्येन । अत्र ‘पुरुषोत्तम’ इति संज्ञा; येषं तु तत्संज्ञान्वयौपयिकगुणपरमिति विभवनाय पूर्वं यैव हे पुरुषोत्तमेत्युच्यते । अत्र ‘स्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि’ [यजुःकाठ. १. ३. १] इति श्रुतिस्मरणविभ्रमप्रायेण ‘आत्मानम्’ इत्यस्य त्वामिति प्रतिपादनम् । ‘स्वयमेव’ इत्यनेन फलितोक्तिः स्वैर्नैव ज्ञानेनेति । आत्माना—अन्यैरननुग्रहीत इत्यर्थः । यथाऽन्येषां ‘मत्तः स्मृतिर्ज्ञानम्’ [१. ५. १५] इति; न तथाऽप्येति भावः । यद्वा ‘आत्माना’ इत्यस्य व्याख्या ज्ञानेनेति, ‘आत्मा जीवे’ इत्यारभ्य ‘यत्ने-ज्यैः सो यतो वाचो’ इति पाठान् । भावश्च शब्दस्य चिन्तायर्थ-परत्वानुवासायाह उपादयितरिति । श्रुतेरजगत्पतिसम्बन्धोः गोनस्त्वशङ्कान्मुद्रासाय नियन्तृत्वस्वामिवचनम् । रक्षणे

व्युत्पन्नस्यापि पतिसम्बन्धस्य शेषित्वे कठिः । ‘स कारणं कर्णा-धिपाविपः’ [श्वे. उ. ६. १९] ‘तमीश्वरणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं प्रस्ताद्विदाम देवं पुत्रनेशमीश्वरम्’ [श्वे. उ. ६. १७] इति श्रुतिसिद्धा-श्वत्सरोऽर्थाः ‘भूतमावतः’ । इत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपादन्त-इति ज्ञानाय दैवतानामपि परमदैवतेति श्रुतिगतेः पदैव्या-ख्यातम् । देवशब्दस्य जातिविशेषवाचकत्वेन प्रतिसामान्य-शब्दत्वाभावात् द्वितीयो देवशब्द उक्तव्यविशेषविषयतया औपचारिक इति मुख्यगौणानुगतमुपचारनिमित्तं दशैयति यथेति । अन्योन्यवैलक्षण्यस्य किञ्चित्करत्वायत्यन्तवै-लक्षण्यव्यापनाय च मृगपक्षिसरीसृपप्रहणम् । यथा देवादीनां कीटाः, तथा परमात्मनो देवा अपि । ‘कीटाः समस्तैः सुराः दृष्टे यत्र’ इति ह्यहो । सौन्दर्यसौशील्येति विग्रहगुणाना-मात्मगुणानां चोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्म परिपूर्णम् । “अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहद्ब्रह्मया बृंहति’ [अ. शिर. ४] इति च श्रुतिः । बृह बृहि बृद्धाविति पठन्ति । ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १. ३. १४९. १९] इति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वारुणशास्त्रायाम्—“विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतः” [ऋक्सं. २।७।२।५] इति “स शेष प्रमावाद्विविधोऽभवत्” इति । “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६] इत्यादेश ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ब्रह्मविभुसम्बन्धैकैकाध्वैपरिहराय क्रमेण सप्रमाणकं व्याचष्टे— ब्रह्मेति परं वस्तु ब्रह्मेति कस्मादुच्यते ? बृहति पूर्ण भवति बृंहति पूरयति चान्यान् । बृहतेर्मन्त्रत्ययोऽमागमव । ईश्वरो ब्रह्मणोऽन्यः स कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते ? इत्यत उक्तम्— परममिति । विविधमनेक-

रूपत्वेनाभवत् । मेहनावतः सेचकस्य भगवतः प्रथमं रूपं विभु प्रभु क्तेत्येतद्वत् व्याख्यायते । प्राग्वत्सम्बन्धोऽभवदिति प्रभुः विविधोऽभवदिति विभुः । “सोऽकामयत” इति विविधमवने भूत्स्वन्तरम् । “विप्रसम्मन्यो ब्रुसंज्ञायाम्” [अथा. ३।१।१८०] इति च स्मृतिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— मत्तानामन्तःकरणस्थो भास्वता ज्ञानदीपेन विवेकमिथ्याप्रत्ययरूपं तमो नाश-यामीति भगवद्भक्तं श्रुत्वा महान्तमनुग्रहमात्मनि मन्यमानोऽन्यमप्यभिमतमर्थं मम वक्ष्यतीति मत्वा प्रशु-कामोऽर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म भवान् । परं धाम परमं तेजो भवान् । परमं पवित्रं पावनं भवान् ॥ १२ ॥ आहुरिति । स्वयं चैवाऽऽत्मानम् ॥ १३ ॥ सर्वमिति वचनात्तत्त्ववचनाद्यर्थोक्तं सर्वमूर्तं सत्यं मन्ये । व्यक्तिमुत्पत्तिम् ॥ १४ ॥ स्वयमिति । स्वयमेवाऽऽत्मनैव । श्रुतानि भावयतीति श्रुतभाष-नस्तस्य सम्बोधनम् ॥ १५ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं सङ्क्षेपेणोक्तं भगवद्विभूतिमा-कर्णं विस्तरेण श्रुष्टुर्भूगन्तं श्रुत्वा अर्जुन उवाच— पर-मिति । परं प्रकृष्टं धाम तेजः “तस्य भासा सवैमिदं विभासि” [कठो. ५।१५ + छं. उ. २।२।१० + श्वे. उ. ६।१४] इति श्रुत्युक्तस्वरूपाशरूपमित्यर्थः । परमं पवित्रं पावनं नस्मीदृशापि शिष्यसकलक-क्षुप्रप्रपन्नम्, निर्विषयपद्वैतस्वरूप-मित्यर्थः । एवमश्रुतं वचनं ब्रह्म, तद्भवम् । कुत इत्यत आह—

पुरुषमिति । यतः शाश्वतं शश्वदेकरूपं, दिव्यं दिवि परमे व्योम्नि स्वरूपरूपे भवम्, आदिदेवं आदि सर्वकारणं देवं द्योतनात्मकम्, अत एव अर्जं विभुं व्यापकं पुरुषं परमात्मानं स्वामाहुर्वैदन्ति । के ? सर्वे कस्यो वेदाः “पुरुषान् परं किञ्चिद्” [कठो. ३।११] “शाश्वतं शिवमच्युतम्” [महाना. २।३] “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः” [छं. उ. २।१।१२] “एको ह वै नारायण आसीत्” [मठो. १] “अजस्य

दानेन ज्ञापयतीति 'इदमिह बुद्धियोगं तम्' [१०।१०] इत्यादिनोक्तम् । तथात्वमेव समोऽथवाह—भूतभावनेत्यादिभिः । हे भूतभावन ! भूतानि भावयस्व स्वभावाद्युक्तानि करोषीति तथा । कथमेवं करोतीत्यत आह—भूतेषां तेषां स्वामी नियामकः ; तेन स्वधीयन्ते करोतीति भावः ।

ईदं त्वेऽपि कथमेवं करोति ? इत्यत आह—देवदेव ! पूज्यानामपि पूज्य ! तत्पूजादिसन्तुष्टत्वया करोतीति भावः । तर्हि देवेष्वेव संधीयते, न तु सर्वेष्वप्यत आह—जगत्पते इति । जगतः सर्वेष्वेव पतिः पालको रक्षक इति यावत् रक्षार्थं तथा करोतीति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० टी०—एवं 'एषां विभूतिर्योगं च' [१०।७] इत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदकं भुक्त्वा तत्प्राप्त्युत्सुकः प्रथमं त्वुत्था भगवन्तभावज्ञेयज्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म, न त्वपरमुपास्यम् । 'तदेव ब्रह्म ह्ये विद्धि नेदं यद्विदमुपासते' [के. उ. ४] इति श्रुतेः । परं धाम ज्योतिने त्वपरं दृष्टिरूपं ज्ञानम् । एतस्य "द्वीर्धर्माभिरित्येतत्स्वै मन पय" [छ. उ. १।५।३] इति श्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात् । परमं पवित्रं, न तु तीर्थादिवदपरमं भवान् । तत्र मानमाह—पुरुषमिति साधेत् । पुरुषं देहान्तरस्वं, शाश्वतं नित्यं, द्विव्यं दिवि हार्वाकाशे आविर्भूतं, आविदेवं सूत्रात्मनोऽप्याद्यं, अत एव अजं विभुं व्यापकं त्वां ऋषय आहुरिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्तं प्रभवम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूतानां भावक ! ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

यामिर्विभूतिभिर्लोकाणिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि । यामिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमांल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—यस्मादसादृशामनोचरस्तत्त्वाऽऽत्मा जिज्ञासितव्यं तस्मात्तच्चैव त्वद्वत् वक्तव्यमित्याह—वक्तुमिति । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । सम्प्रत्यन्वयमनवाच्ये—आत्मन इति ।

वक्तव्या विभूती विभिन्नानि—यामिरिति । यद्वा लोकां पूरयित्वा वर्तसे ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हः सीलार्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—दिव्याः त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः, तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः । यामिरनन्ताभिर्विभूतिभिः यैर्नियमनविशेषैर्युक्त इमान् लोकांस्त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६

४ वे. ता. चं.—आत्मशब्दोऽन्यविभूतित्वबन्धुदासाधं इत्याह—त्वदसाधारण्य इति । 'विभूतयः' इति प्रथमान्तत्वेन 'वक्तुमर्हसि' इत्यनेन अनव्यायोगात्—विभूतयो या इति यच्चदाप्याहारः । यतो दिव्याः, अतोऽद्वयवक्तव्याः ; अतस्ता वक्तुमर्हतीति वाक्यादुक्तान्वयार्थः । 'अर्हसि' इति योग्यत्वनिर्देशेन तत्प्राप्तयेन विवक्षितम् । ईश्वरेणाप्यशेषेण वक्तुं श्रेष्ठेन च श्रोतुराशयत्वाद्ब्रह्मन्तः प्रकाशतश्च अकाशमात्रमिह प्रार्थयते ; 'न हि ते भगवन् ! व्यक्तम्' [१०।१४] इति हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायेण त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः इति । बहुवचनाङ्कोचत्वात् 'अशेषेण' इति निर्देशाच्च आनन्त्यमिह विवक्षितम् । 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य' [१०।१९] इत्याद्युत्तरवशाच्चैत्यभिप्रायेण—अनन्ताभिरित्युक्तम् । विप्रुर्धो भवति भावप्रत्ययान्तो नियमनवाचीत्युक्तम् । नचात्रायान्तरं घटते, नियमनव्यवस्थामनाधिकरण्याथभावादित्यभिप्रायेण यैर्नियमनविशे-

षैरित्युक्तम् । प्रयत्ननियमनविषये कौतुकातिरेक्योक्तनाय विशेषः । तृतीयाया इह करणावर्धत्वायोगादित्यन्मूलक्षणार्थत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण युक्त इत्युक्तम् । अत्र विप्रुतिशब्दस्य नियन्त्रणप्रत्येऽश्वत्थादीनां न लोकव्याप्तिकारणत्वं, न च तद्विशिष्टस्य, तैः सह वा तदित्यव्याप्तिः ; न च व्याप्ति नियन्त्रणात्नास्तिव्यमूलक्षणत्वं, नैरर्थक्यात् ; नियमनविशेषाणां तु श्रुत्यनुसारादाकारादिव्याप्तिव्यवच्छेदाधेरावाह तदुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह—नियन्तृत्वेन व्याप्येति । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनां नाम्" [यजुः सं. ३।१०] "अन्तरो यमयति" [छ. उ. ३।७।३—२३ शत. १।४।५।३०] "अन्तर्यामिमृतः" [छ. उ. ३।७।३—२३] इत्यादिभिः श्रूयते । "व्याप्य तिष्ठसि" इत्यनेन "व्याप्य नारायणः स्थितः" [म. ना. १।५] इति श्रुतिः स्मारिता ॥ १६ ॥

५ आ. भा.—विभूतयो विविधभूतयः ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. टी.—विभूतय ऐश्वर्याणि प्रथानि नानारूपाणि वक्ष्यन्ते । किं केन सज्जते ? इत्यत आह—विभूतय इति । विविधभूतयो नानाभूतानि रूपाणि ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—वक्तुमिति । आत्मविभूतयो दिव्या अप्राकृतास्तस्मात्स्वयमेव वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यत एवं त्वमेव स्वद्विभूतीर्देसि, आत्मविभूतयो याः, ता अशेषेण कास्म्येन वक्तुं त्वमेवाहसि, तत्स्वमेवोपदिशेत्याह—वक्तुमिति । दिव्या अत्यद्भुता, नाभ्यः । शेषे स्पष्टम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—यतो देवादयो न विदुस्तस्माद्वक्तुमर्हसि अशेषेणेति । या दिव्यास्तत्वासाधारण्यो विभूतयः ता अशेषेण वद । यामिः स्वांशभवनरूपे विंशमनविशेषैर्गुणभूतैस्तदात्मभूतैश्चमालोकांस्त्रीन् व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—एवं सम्बन्धे जगत्पत्तिवेन स्वत्वापि योग्यत्वोक्त्या विभूतिज्ञानमपि नान्यदपि, यत्र तत्र साक्षात् पतित्वं सप्ताष्टेदानीं स्वीयत्वेनानुग्रहं कुरु यथाऽहं पूर्वोक्तं त्वत्स्वरूपं ज्ञात्वा प्रपन्नो भवामीत्याह—वक्तुमर्हसीति । योग्यत्वोक्त्या विभूतिज्ञानमपि नान्यदपि, यत्र तत्र साक्षात् पतित्वं सप्ताष्टेदानीं स्वीयत्वेनानुग्रहं कुरु यथाऽहं पूर्वोक्तं त्वत्स्वरूपं ज्ञात्वा प्रपन्नो भवामीत्याह—वक्तुमर्हसीति । दिव्याः क्रीडारूपाः, आत्मविभूतयः स्वविभूतयः कार्यार्थि स्वमेवोपासकाः, अशेषेण वक्तुं त्वमेवाहसि योग्योऽसि । योग्यत्वोक्त्या विभूतिज्ञानमपि नान्यदपि, यत्र तत्र साक्षात् पतित्वं सप्ताष्टेदानीं स्वीयत्वेनानुग्रहं कुरु यथाऽहं पूर्वोक्तं त्वत्स्वरूपं ज्ञात्वा प्रपन्नो भवामीत्याह—वक्तुमर्हसीति । दिव्याः क्रीडारूपाः, आत्मविभूतयः स्वविभूतयः कार्यार्थि स्वमेवोपासकाः, अशेषेण वक्तुं त्वमेवाहसि योग्योऽसि ।

११ नी० भा० दी०—एवं स्तुवाऽऽत्मनो वुमुखितमाह—वक्तुमिति ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन !

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.—कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ? । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्वेयोऽसि भगवन्मया ? ॥ १७ ॥ विस्तरणेति । विस्तरणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्वेयपदार्थानां हे जनार्दन ! —अर्देतेर्गतिकर्मणो रूपम्—असुराणां देवप्रतिपक्षश्रूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अमृतदयनिश्चयेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्यच्चित इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय, तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वन्मुख-निस्तुतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—किमर्थं विभूतिः श्रोतुमिच्छसि ? इत्यावाङ्मयव्यानतौक्यप्रकारप्रश्नेन फलं कथयति—कथमिति । योगो नामैध्वं तद्व्याप्तोति योगी, हे योगिन् ! अहं स्थविष्ठ-मतिस्त्वां केन प्रकारेण सततमनुसन्धानो विद्युद्वद्विस्तृत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयां इति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—केषु केष्विति । चेत्तन्नाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाच्च बहु-

वचनम् ॥ १७ ॥ प्रकृतं प्रश्नरूपसंहरति—विस्तरणेति । अर्देतेर्गतिकर्मणो वनादनेति रूपं तद्व्युत्पादयति—असुराणा-मिति । प्रकारान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति—अमृतयेति । ननु पूर्वमेव सप्तमे [श्लो. ८-११] नवमे [श्लो. २०-२१] च विभूतिरैश्वर्यं वैश्वस्य दक्षिणं तत्किमिति श्रोतुमिच्छते ? तत्राऽऽह—भूय इति । अमृतममृतप्रत्ययमित्यर्थः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—किमर्थं तत्प्रकाशनं ? इत्यपेक्षायामाह—कथमिति । अहं योगी भक्तियोगनिष्ठः सन् भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् परिचिन्तयितुं श्रद्धाः चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगणं

१ 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।' (१०।७) इति द्वयोरपि ज्ञातव्यत्वोक्त्या विभूतिं योगं च कथयेति द्वयोः प्रार्थना । मध्ये 'विभूतीर्वैकुण्ठहसि' (१०।१६) इति विभूतिकथनप्रार्थना तु भगवतः सर्वोत्तमवृत्तिनिश्चयाय विभूतीनामव-स्थाहातव्यत्वाभिप्रायेणेति केचित् । 'शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं' इत्यत्र वाक्यपदार्थाबाधे एकदेवविभूतिरुक्तम्, विषयस्य वाक्यस्य स्ववाक्येनोद्देशेन विना विषयिणश्चक्रेनैवावृत्तशब्देन प्रष्टुपूर्वकं तद्वृत्तयाध्यवसानादितिशोभिका, वाक्यरूपे धर्मिण्यमुत-तत्परोपार्थे वाक्यस्वरूपा पञ्चवाक्यद्वयविधेयतां सङ्करो मातृप्रतिपत्तिशान्तिवृत्तेश्चोत्कृष्टादिवर्गं व्यनक्तौति मनुजुद्वनसरस्वत्यमि-प्रायः ।

—अविगीता ।

कथं विद्याम् ? ; पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेष्वनुक्तेषु केषु केषु भावेषु मया नियन्तृत्वेन चिन्त्योऽसि ? ॥ १७ ॥ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति सङ्क्षेपेणोक्तं तव स्रष्टृत्वादियोगं विश्रुतिं नियमनं च भूयो विस्तरेण कथय; त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यामृतं शृण्वतो मे वृत्तिर्नास्ति हि; ममावृत्तिस्त्वयैव विदितेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— योगिशब्दः प्रकरणविशेषात् 'त्वां सदा परिचिन्तयन्' इत्यादेः सामर्थ्याच्च योगिविशेषविषय इत्याह—**मत्कियोगनिष्ठः सन्निति** । सन्नित्यनेन निष्पन्नयोगिपरत्वमपि न्यायवर्तितम् । अत्र 'योगिन्' इति परेषां पाठोऽनर्थः । 'सदा' इति विशेषणसामर्थ्यात् भक्त्येति सिद्धम् । वेदान्तपूर्व चिन्तनाशक्तेः, 'कथं विद्याम्' इत्यस्य चिन्तनहेतुत्वात् 'लक्षणहेत्वाः क्रियायाः' [अष्टा. ३।२।१२६] इति शत्रुत्रुशासनाच्च चिन्तयितुं प्रवृत्त इत्युक्तम् । 'त्वाम्' इति धर्मविशेषस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रकारविशेषेषु बुभुत्सेति ज्ञापना-

योकं परिपूर्णैत्यादि । प्रभो ह्यज्ञातविशेषज्ञापनार्थ इत्यभि सन्धायोक्तं—पूर्वोक्तैत्यादि । 'भावेषु' इति सप्तम्यभिप्रेतोक्तिः, प्रकृतानुकर्षणं वा—**नियन्तृत्वेनेति** ॥ १७ ॥ प्रतिकूलजनानां नरकादिगमयितृत्वात् अनुकूलजनैः स्वाभिमुखितं याच्यमानत्वाद्वा जनार्दनः । विस्तरबुभुत्साहेतुज्ञापनार्थं योगशब्द-विबक्षितव्यक्त्यर्थं च भूयदशब्दफलितमाह—**अहं सर्वस्येति** । अमृतशब्दोऽत्रातिसमभिव्याहारात्म्याहात्म्ये भोग्यत्वपरः । भोग्यमतत्वायोक्तं त्वयोच्यमानमिति । त्वन्मुखचन्द्रनि-स्थितमिति भावः । हिशब्दाभिव्येति विवृणोति—**ममेति** ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ १७ ॥ न जायतेऽर्जयति च संसारमिति जनार्दनः । तथा च बाध्न्य-शाखायाम्—“ स भूतः स जनार्दनः ” इति । “ स ह्यासीत्स नासीत्सोऽर्जयत् ” इति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥ ' अर्दं गतौ याचने च ' [या. पा. १।५५] इति वचनात् आहुरजनानां नरकादिगम-यितृत्वाज्जनैर्याच्यत्वाद्वा जनार्दन इति शाङ्करः, तदप्रामाणिकं व्याख्यानम् । इदं तु श्रौतत्वादुपादेयमिति भावेनाह— न

जायत इति । नञः परनिपातः । अत एव नलोपाभावः उत्तरपदे तस्य स्मरणात् अर्दयति गमयति । **स ह्यासीदिति** । भूतः । अनादितः सत्तावतिव्यति । स नासीन्न स जन्म-वान्सोऽर्दयतीति जनार्दनः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— कथमिति । कथं विद्यां विजानीयाम् । भावेषु पदार्थेषु ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विश्रुतिं विस्तरं च । अमृतं शृण्वतः ॥ १८ ॥

८ वे. ब्र. गि.— विमुखपदेशेन तव किं फलम् ? तत्राह—**कथमिति** । हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यसम्पन्न ! कथं केन प्रकारेण सदा परिचिन्तयन्ध्यायन्सन् अहं त्वां विद्यां जानामीयम् ? । ननु विश्रुतिरूपेण ध्यायन्मां जानीहि; तत्राह—**केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु त्वं मया चिन्त्योऽसि ?** के वा पदार्थास्त्वद्बिभृत्य इति यावत् । योगिनिमिषि दुर्महं त्वदूर्पं विशिष्यतेसो ममातिदुरवगाहमित्यतो विश्रुतिरूपेण त्वां ध्यायन्क्रमेण त्वदूर्पं प्रतिपित्समानस्य मम हृद्विश्रुतिज्ञान-मवस्थाभाष्यमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ननु 'महर्षयः सप्त पूर्वं' [१०।६] इत्यादिना पूर्वमेव विभूतयस्तवोपदिष्टा इत्यतः

आह—**विस्तरेणेति** । हे जनार्दन ! आत्मनस्तव योगमैश्वर्यं विद्वति ध्यानालम्बनाय प्राक् (सप्तमे नवमे च) सङ्क्षेपे-णोक्तमपि विस्तरेण भूयः कथय । किञ्च वाक्ये खलु भूयमानं तत्र पौनरुक्त्ये सति किमर्थक्यशङ्काऽस्त्वतः, न त्वमृतं; मया च त्वन्मुखारविन्दनिर्गतमदृष्टमेव श्रोत्राभ्यां पीयते, न तु वाक्यम्; अतो न तत्रालम्बुद्धिर्भेदविद्यमहतीत्याह—**पुति-**नास्ति मे शृण्वतोऽमृतमिति । अत्र केवलमदृष्टशब्दप्रयोगा-दमृतमेवेदम्, न वाक्यमित्यपह्नुवालङ्कारो व्यञ्ज्यते । हिशब्देन च प्रसिद्धयर्थेन 'यत्सेऽहं प्रीयमाणाय' [१०।१] इति नवता त्वया विदित एवायमर्थ इति सूचितम् ॥ १८ ॥

९ व ० त ० दी०— किमर्थं तत्प्रकाशनं ? इत्यपेक्षायामाह—**कथं विद्यामिति** । अहं त्वया योगी विधीये तस्य च चिन्तनं युक्तमेवेति । केषुकेषुभयविधेषु भावेषु मया चिन्त्योऽसि ? । 'योगिन्' इति पाठे तद्वत्वात्तच्च योगमपि कथमहं विद्यामिति प्रश्न उपलभ्यते । ततो विस्तरेणेति समस्तप्रश्नस्फोरणं विभूतिं योगं चेति । यद्यपि पूर्वं त्वयोक्ता विभूतितत्वापि सङ्क्षेपेणेत्यधुना विस्तरेण वदेति पृच्छति ॥ १७ ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— कथनप्रयोजनमाह—**कथमिति** । हे योगिन् सर्वव्यापक सर्वकरणसमर्थ ! अहं प्रकटरूपमानन्दमयं त्वां सदा परिचिन्तयन् परितो बाह्याभ्यन्तरभेदेन चिन्तयन् विभूतिः कथं विद्यां जानामीत्यर्थः । अत्रायं भावः—साक्षा-

द्भगवच्चिन्तने विश्रुतिज्ञाने तत्र मनोनिवेशने चिन्तनविच्छेदो भविष्यतीति कथं जानामि ? ननु तर्हि प्रश्नः किमर्थं ? इत्याशङ्क्य यत्पूर्वमुक्तम् 'पुतां भूतिः' [१०।७] इत्यारभ्य 'येन साक्षपयान्ति ते' [१०।७] इत्यन्तं तेन स्वध्याप्यर्थे

पृच्छामि, तत्रापि स्वाधिकारानुसारेण यस्त्वस्यावश्यकं तत्कथ-
येति विज्ञापयति—केष्विति । केषु लोकेषु, च पुनः केषु
साधेषु पदार्थेषु भगवन् षड्गुणैश्वर्यं ! एणुगुणैः सर्वेष्वपाक !
मया चिन्तनीयोऽसि ? ॥ १७ ॥ यच्चिन्तान् त्वां प्राप्नोमि
याथातथ्येन जानामि तादृशमात्मानो योगपदार्थेषु क्रीडात्मकं

योगम् । च पुनः । तादृशीमेव विभूतिं हे जनार्दन सर्वाविद्या-
नाशक ! पूर्वं स्लक्ष्णेपकथितामपि भूयो विस्तारेण कथय । हि
यस्मात् अमृतं मोक्षात्मकं मरणनिवर्तकमानन्दरूपं त्वद्वाक्यं
शृण्वतो मे त्वसिः अलम्भायो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दौ०—योग ऐश्वर्यं तद्वत् हे योगिन् ! त्वां कथं चर्मचक्षुषा विद्याम् ? न कथमपीति विश्व-
रूपदर्शनस्य दौर्लेभ्यः मन्वानः कतिपयेष्वेव स्थानेषु भगवन्तं चिन्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्धयर्थ-
मित्याशयेनाह—केष्विति ॥ १७ ॥ योगं वैश्वरूप्यम् । विभूतिं ध्यानालम्बनम् । अमृतममृतस्य मोक्षस्य
साधनम् ॥ १८ ॥

प्रष्टुर्जुनस्य चित्तैकाग्र्यार्थं भगवदुक्तिः ।

श्रीभगवानुवाच—हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—हन्त त इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम
विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां
प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ ! अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं, यतो नास्त्यन्तो
विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रष्टरं विस्त्रमयितुं भगवानुक्तवानि-
त्याह—श्रीभगवानिति । ‘हन्त’ इत्युत्कर्षात् व्याकर्ष्य जिज्ञा-
सावच्छिन्नं कालं दर्शयति—इदानीमीति । दिविभवनम-
प्राकृतत्वमस्मदगोरुचरत्वम् । वाक्यान्वयं बोधयति—यास्ता

इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तायुक्तम्—यथेति । किमि-
त्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते ? तत्राऽऽह—अशेषत-
स्त्विति । तत्र हेतुः—यत इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—हे कुरुश्रेष्ठ ! मदीयाः कल्याणीर्विभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि । प्राधान्यशब्दे-
नोत्कर्षो विवक्षितः ; ‘पुरोधसां च मुख्यं माम्’ [१०।२४] इति हि वक्ष्यते ; जगत्सृष्ट्याः काश्चन
विभूतीर्विष्यामि, विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते, तासामानन्त्यात् । विभूतित्वं नाम निवाम्यत्वम्,
सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्विधा भावा मत् एव भवन्तीत्युक्त्वा ‘एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति
तत्त्वतः’ [१०।७] इति प्रतिपादनात् । तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं
तत्प्रवर्त्यत्वमिति युक्तम् ; पुनश्च ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा
भावसमन्विताः’ [१०।८] इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमनुत्पत्त्या पृच्छन्तमर्जुनं प्रति अति-
प्रसन्नो भगवानेकस्याभिजनादिवर्णनमुत्थेन गोचर्यतां दर्शयन्
विभूतेर्विस्तरेण प्रत्येकं वक्तुं श्रोतुं च अशक्यत्वात्केनचिदुपा-
धिविशेषेण संछद्मता विभूतीर्विष्यामीत्याह—हन्तेति । ते
अनसृग्यस्वप्नयोगाण्स्त्वात्तत्त्वादिसृष्ट्युपगमयि भावः । गुणत्वा-
दिप्रतियोगिकत्वेपि त्वादिप्राधान्यविवक्षायां वक्ष्यमाणमस्तोदा-
हरणव्याप्यमात्रादुपगतां च प्राधान्येन व्युपदेक्ष्यमाणत्वात्सङ्का-

हकर्मविशेषमाह प्राधान्यशब्देनेति । तस्यैव विवक्षितत्वं
वक्ष्यमाणेन संवादयति पुरोधसामिति । पिण्डतामसाह ज-
गतीति । ‘विस्तरेण कथय’ इति पृच्छन्तं प्रति प्राधान्यतः
कथयिष्यामीति कथमुच्यते ? इति शङ्कायां ‘नास्त्यन्तो
विस्तरस्य मे’ इत्युच्यते । विभूतीनामिति शेषः । ‘विभूतेर्वि-
स्तरो मया’ [१०।२०] इति हि वक्ष्यते । नास्तिशब्दाभि-
प्रेतमशक्यत्वं दर्शयति विस्तरेण वक्तुमिति । नेदं वक्तुं

१ हन्तेति—अत्र विभूतिशब्देनेश्वरं प्राकृताप्राकृतवस्तुनामत्रम्, तथा प्राकृताप्राकृतवस्तुसारश्चाप्रिम-यदृष्टयोच्यत इति विवे-
चनीयमिति वंशीधरीये (११।१६।५) ।

गी. द्वि. २०

—अविगीता ।

ओत्रोरसामर्थनिबन्धनमित्याह तासामानन्त्यादिति । तदे-
तदुक्तं नास्त्यन्त इति । वक्ष्यमाणेषु पदार्थेषु विभूतिशब्द-
प्रयोगमित्तमाह विभूतित्वं नामेति । नियन्तव्यकस्त्वन्तर-
विषयो विभूतिशब्दो विभवनकर्मपरः । अन्यत्र च 'ब्रह्मा दक्षा-
दयः कालः' 'विष्णुर्जननादयः कालः' 'सूतः कालान्तकायाश्च'
'जगदीशविभूतयः' [वि. पु. १२.२१३ १—२३] इत्यादिषु इति
नियन्तव्येषु विभूतिशब्दो दृष्ट इति भावः । कुतः ? इत्यत्राह—
सर्वेषां विभूतिः । प्रस्तुतं तादधीन्व्यं श्रोतच्छब्देन परामुच्यत इति
भावः । समनन्तररत्नोक्तेनापि तस्य दलोक्तस्य तदर्थपरत्वं दर्श-
यति तथेति । तन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्वं 'सौशील्य-
वात्सल्यसौन्दर्यादिकस्याप्युपगुणयोगः' इत्युक्तम्; इह तु योग-

शब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकमुच्यते; तत्कथं घटते ? इत्यम्—उभय-
श्रोमभयमप्यादिशब्देन सङ्गृहीतमित्येकाधत्वात् । अत एव हि 'एतां
विभूतिं योगं च' [१०।७] इत्यत्र मम 'ह्यप्रत्यनीककल्याणगुण-
गणरूपं योगं च' इति प्रयोजकेन संगृहीतम् । 'एतां विभूतिम्'
इत्यादेः पूर्ववन्नियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं
समुद्धृताद्यर्थान्तरव्युत्पासेन सोपसर्गधात्वर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विस्त-
रेणात्मनो योगं विभूतिं च' [१०।१८] इत्यत्र तु 'याभि-
विभूतिभिः' [१०।१९] इति तत्पूर्वैश्वरवाक्यस्यविभूति-
शब्दैर्काव्यैस्वारस्याप्रियमनार्थतोका । अतः प्रश्नोत्तरपदशरीर-
वैकल्यं सहायम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह पै भा.— हन्तेति । हन्त ! ते । प्राधान्यतः प्राधान्यात् ॥ १९ ॥

८ चै. ब्र. नि.— एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच—
हन्तेति । कुरुष्वेत्युपदेशाधिकारप्रदर्शनम् । हन्तेति तदीय-
स्तुतिनम्रताप्रयुक्तविनयावस्थानुकारः । या दिव्या आत्मनो

मम विभूतयः, ताः प्राधान्यतः प्रधानभूताः काश्चित् कथयि-
ष्यामि । विस्तरेण तु वक्तुं श्रोतुं चाद्यक्याम्, यतो मे विभू-
तीनां विस्तरेस्याप्तो नास्ति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच— हन्तेति । अनुकम्पा सम्बोधने । या दिव्या ममात्म-
विभूतयस्ता वक्ष्यामि । तत्रापि प्राधान्यतः, न तु सामस्येन; अनन्तत्वाच्चदाह— नास्त्यन्त इति । विभूतिर्हि
विविधतया स्वांशरूपेण प्रकृतौ भूतिराविभूतिः केनचिद्विशेषेण युक्ता सच्चैव सत्ता वा स्वस्य विविधा सर्वेषां
नियमस्त्वोक्त्या स्वांशत्वकथनमभिप्रेतम् । एवं च सर्वस्य विभूतिरूपत्वे प्राधान्यतो विभूतय इहोच्यन्ते । 'उरोवसां
च मुख्यं मां' [१०।२४] इति रीत्या मुख्यभावो ज्ञेयः । एवमपि भगवानव्ययोऽचिन्त्यैश्वर्यादिधर्मकत्वादिति
योगः स च तदन्ते वक्ष्यते 'विष्टम्भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं जिज्ञासुनाऽङ्गेन प्रार्थित आह—
हन्तेति । स्वस्वरूपज्ञानार्थकतादृक्प्रार्थनया हन्तेति हर्षे ।
हे कुरुष्वेष्ट भक्तवशोद्भव ! दिव्याः क्रीडारूपा विभूतयः ते
प्राधान्यतस्त्वद्योग्यास्वदर्थं कथयिष्यामि । ननु विस्तरेण कथं

नोच्यते ? इत्यत आह— नास्तीति । मे विभूतीनां विस्तरेष्य
अन्तो नास्ति । अतस्त्वत्पृष्ठवाद्योग्या एव कथयिष्यामीति
भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— हन्तेति । हन्त इदानीं— हन्तेत्यनुमते वा—दिव्याः
पुराणान्तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धा या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन
विभूतय इह प्राधान्येन । योगस्तु सङ्क्षेपेणैवोच्यते, तस्याये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च
कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । 'नास्त्यन्तो विस्तरेष्य मे' 'नान्तोऽस्ति ...
विभूतीनां' [१०।४०] इति विपरिणामेनानुषङ्गनीयम् ॥ १९ ॥

पारमेश्वरं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम् ।

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

१ अहमात्मैत्येन व्यक्तेर्देवं वारयति, अन्यथा 'स्थावराणां हिमालयः' [१०।२५] इत्यादिवक्त्रेण हिमालय एव
भगवान्, मान्ये इति व्यक्तेर्देवेन निर्दिष्टमात्रत्वाभावात् ब्रह्मदर्शनेन खण्डितमवशिष्यत् । यतो यथाखण्डाकारव्याप्तिस्तथा चेतसि
नोपारोहति, तां च जिज्ञासति; तस्यायमुपदेशमन्धः । इत्यस्मिन्वगुत्तपादाः ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— तत्र प्रथममेव तावच्छृणु— अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशः, जितनिद्र इत्यर्थः; घनकेश इति वा । सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु (श्लो. २१-३९) चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यः, यस्मादहमेवाऽऽदिभूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य मनस्समाधानार्थं यतते— तत्रेति । लोपाधिकमपि कालपनिकं परस्य रूपं पञ्चाद्वक्ष्यमाणं श्रोतुं चित्तसमाधानं कर्तव्यमेवेत्याह—तावद्वि-
ति । आशेरतेऽस्मिन्वाक्यमपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तः स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थ-

माह—सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मान-
मात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रयाह—तदशक्तेनेति । वक्ष्य-
माणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किञ्चित्तत्र
तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन
सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमत्रेष्टितं; नान्यस्य
कस्यचित्कारणस्याऽऽदित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं संहर्तृत्वं चेति सुस्पष्टमाह—अहमिति । सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानां आशये हृदये अहमात्मतयाऽवस्थितः । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारो नियन्ता शेषी च । तथा वक्ष्यते— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१५।१५] ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ [१८।६१] इति । श्रूयते च—
“यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वभूतो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः, यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” [बृ. उ. ३।७।१५] इति, “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” [श. प. १४।५।३०] इति च । एवं सर्वभूतानामात्मतयाऽवस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च, तेषामुपचिच्छित्तिप्रलयेहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—‘विस्तरणात्मनो शोणं विभूतिं च’ [१०।१८] इति पृष्ठमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् ‘अहमात्मा’ इति श्लोकेन संगृह्यते इत्यभिप्रायेणाह—तत्रे-
ति । एतेन प्रागुक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च सामानाधिकरण्यानिर्देशेषु यथासम्भवं निमित्तद्वयमुक्तं भवति । आत्मतयाऽवस्थित इति फलितान्वयप्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽन्यात्मशब्दः शरीरप्रति-
सम्बन्धिनि प्रसिद्धिप्राप्त्यतिप्रसिद्धसम्बन्धिरूपं शरीरमपेक्षते; ततश्च इत्यन्तर्गतोऽपि भूतशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इत्यभिप्रायेण सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानामित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवाश्च प्रति कथमात्मत्वं ? इत्यत्रात्मलक्षणं दर्शयति—आत्मा हीति । त्रयमन्येकं लक्षण-
मित्येके । तत्र श्रुत्यानुसारेण जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इव शङ्किमात्रव्यवच्छेदार्थतया त्रयाणां सात्त्विकं भाव्यम् । लख-
णत्रयमित्येकं चान्ये । तत्र त्वेवं विवेकः—‘यस्य चैतन्य-
विशिष्टस्य यद्भव्यं सर्वात्मना स्वाश्रितं नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्’
इत्यादि शरीरलक्षणवाक्यमपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च
तत्र तत्र विस्तरेण प्रतिष्ठितानि । चैतन्यविशिष्टं प्रत्यपृथक्सिद्ध-
विशेषणभूतद्रव्यं शरीरमिति भाष्याभिप्रेतोऽस्माकं निष्कर्षः । अत्र सर्वभूतशब्देन शरीरमात्रनिर्देशशङ्कान्युदासाय आशयश-

ब्दस्य च हृदयविषयत्वव्यञ्जनायाधारत्वनियन्तृत्वादेरात्मलक्षण-
त्वसिद्धयर्थे चाह तथेति । ‘सर्वस्य चाहम्’ [१५।१५]
इत्यस्यानन्तरं ‘द्राविमौ पुरुषौ’ [१५।१६] इत्युपक्रम्य ‘श्वरः
सर्वाणि भूतानि’ [१५।१६] इति वचनात्सर्वभूतशब्दोऽचिद्वि-
शिष्टक्षेत्रज्ञपर इति निश्चीयते तद्वदत्रापि । तथा तस्मिन्नेव
प्रकरणे ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्वयः परमात्मेत्युदाहृतः’ [१५।१७]
इत्युक्त्वा ‘यो लोकत्रयमाविस्य विभक्त्यैव्यस्य ईश्वरः’
[१५।१७] इत्युक्तम् । अतः ‘विभर्तिश्वरः’ इत्याख्या आधार-
त्वनियन्तृत्वे स्पष्टे; ईश्वरशब्दसङ्घातं च स्वामित्वसिद्धिः; न खलु
गण्डादिषु मुञ्जज्ञादीभिर्यच्छस्तु तदोश्वरशब्दः । ईश्वरशब्दस्याह-
शब्दस्य चात्रैकविषयत्वं श्लोकद्वयोपादानेन दर्शितम् । अत्र हि
सर्वभूतशब्दो जीवपर एव ‘भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया’ [१८।६१] इत्यभिधानात् । ‘भ्रामयन्’ इत्यनेन
नियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च ‘मयि सर्वमिदं प्रोतम्’
[७।७] इत्यायुक्ताकारकत्वादि सूचितमेव । एवं निव-
चितात्मकमस्तवस्तुशरीरत्वं सर्वभूतशब्दान्वयेनैव वदन्ती भूतिर्
दर्शयति—यः सर्वेषु भूतेष्विति । चिदर्थं प्रति शरीरत्वं
प्रपञ्चद्वयस्यसुपादते य आत्मनीति । आत्मत्वेनावस्थानं-
स्वोपादानत्वं निमित्तत्वोपयोगात्पूर्वार्धेन स्रष्टव्यन्तुत्तर्धे

व्याख्याति—एवमिति । एवमात्मतायाऽवस्थितोऽहमित्यनेन निर्विकारास्य स्वस्थैशोपादानत्वस्थापनम् । देशतः कालतो वा

आदिमध्यान्तत्वमात्रमनुचितमिति तदुपचरितमाह— तेषा-
मुत्पत्तीति ॥ २० ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । गुडाः पिण्डीकृताः केशा यस्य स गुडाकेशः । सर्वाणि भूतान्याशये यस्य स सर्वभूताशयः ॥ २० ॥

ट. वं. ब्र. गि.— तत्र तावदयमस्य ‘कथं विद्यामहं योनिस्त्वाम्’ [१०।१७] इत्यस्योत्तरमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां चेतनानामाशये हृदि स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेव ज्ञेयः । अनेन ‘कथं विद्याम्’ [१०।१७] इत्यस्य प्रत्यगात्माभित्वेनाहं ज्ञेय इत्युत्तरशक्तं भवति । ‘गुडाकेश !’ इत्यनेन विरक्तन्द्रव्यभावकेन तादृशज्ञानयोग्यता दर्शिता । प्रत्यगात्माभेदोपपादनाय “सर्वं हृदिवदं ब्रह्म तज्जलान्” [छं. उ. ३।१४।१] इति श्रुत्युक्तं सर्वाद्वैतं दर्शयति— अहमिति । नात्र सर्वभूतजन्मादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते, ‘अहं सर्वस्य प्रभवः’ [१०।८] इत्यादिना तस्य प्रागेवोक्तेः । नापि सर्वभूतजन्मस्थितिलयानां भगवद्विभूति-लक्ष्यच्युते, ‘सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन !’ [१०।३२] इत्यनुपदेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात्, किन्तु सर्वभूतो-त्पत्तिस्थितिलयाधारत्वम्, तेन सर्वाद्वैतशक्तं भवति । ‘यदि यन्नोत्पन्न स्थित्वा लीयते तत्ततो नातिरिक्तम्’ इति व्यासेः, “तज्जलान्” इति श्रुतेश्च । तथा च प्रत्यग्व्याप्यभेदो निर्विवाद इति भावः । एवमस्य श्लोकस्य

‘अहमेव प्रत्यगात्मा’ इति (शं.) भाष्यकर्तृनिर्णीतेऽर्थे यच्छ्रीधराचार्यैरन्यद्व्याख्यातम् ‘सर्वभूतानामाशयेषु ... नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माऽहमित्यन्तर्गम्यभेदोऽत्र प्रतिपाद्यते’ इति, तच्चिन्त्यम्; ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति पूर्वमेव भगवता स्वस्यान्तर्गम्यत्वप्रदर्शनेन पुनस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्, उक्तरीत्या ‘अहमादिश्च मय्ये च’ इति वाक्यशेषोक्तविषाद्वितासामञ्जस्याच्च; सर्वभूताशये नियन्तृत्वेन स्थितोऽहमित्येतत्त्वतैव चारितार्थ्येनात्मपदवैयर्थ्याच्च । आत्मशब्देन नियन्तृरुक्तो सर्वभूताशयस्थित इति विशेषण-वैयर्थ्यम् । भाष्यकारमते त्वात्मशब्दस्य जीवरमात्म-साधारणस्यात्र जीवात्मपरवत्त्वज्ञापनाय सर्वभूताशयस्थित इति परिच्छिन्नत्वबोधकं विशेषणम् । तावन्मात्रं च “य एषो-न्तर्हृदय आकाशः” [बृ. उ. २।१।१७+४।२।३+४।१२ तै. उ. १।६।१] इति श्रुतिप्रसिद्धाकाशव्यापणमित्यात्मपद-मिति न कोऽपि दोषः । तस्माद्भाष्यनिर्णीतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— तत्र प्रथमं योगं लक्ष्यग्राह— अहमिति । गुडाका निद्रा तस्या ईशः नियन्ता भवेति निरालस्यत्वैव चिन्तनीयमिति सम्बोधयति । अहं स्वांशभूतस्य प्राकृतस्य सर्वस्यैव प्रथममात्मा । स्वशरीरभूतस्य पृथिव्यादेः सर्वभूतपदवाच्यचेतनस्य चाशये स्थितोऽहमन्तस्तथा सर्वेषामादिश्चेति पूर्वोक्तस्य ‘अहमादिर्हि देवानां’ [१०।१२] इत्यस्य प्रपञ्चः । सर्वत्रात्मत्वेनाहं चिन्तनीय इति भावः । अत्रांशान्शिरोरभेदाभिप्रायेण तथोक्ति-रवसेया ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं कथनं प्रतिज्ञाय प्रथमं सर्वत्र स्वयोगमाह— अहमिति । अतन्द्रितभावेन अवगार्थं सम्बोधयति— हे गुडाकेश ! सर्वभूतानामाशयेषु अन्तःकरणेषु स्थितः आत्मा अहम्, तेन मदात्मकामसम्बन्धेन सर्वेषां जीवानां विषयानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दाद्यभवान्तानन्दाद्यभवो भवतीत्यर्थः । स्वयाऽपि तेषु आनन्दानन्दमयैकमर्दशात्मकसंयोगा-त्मकोऽहं चिन्तनीय इति भावः । एतच्चिन्तनं च माहात्म्य-ज्ञानायोगयोश्चरतीति भावः । नहं त्वदात्मसंयोगो नाशः कथं

भवति ? इत्याकाङ्क्षायामाह— अहमिति । भूतानामादिः उत्पत्तिस्थानं चाहम्, च पुनः मय्यं स्थितिः । अन्तस्त्वलय-स्थानमहमेव । यतो मद्विच्छया मज्जीदर्थिद्युत्पादिताः शब्दजीवन् च रक्षिताः, क्रोडोपसंहारेच्छायां च लब्धं प्रापिता अतो न दोष इति भावः । मयोत्पादितानां मदात्मांशसंयुक्ता-नामन्यतो नाशोऽन्यलीनत्वे दोषः स्वात् एव न तु मयि जीना-नाम् । इदमेवैवकारेण योतितम् । अत एव निर्दोषभावेन मर्दशात्मसंयोगं सर्वेषु चिन्तयेति भावः ॥ २० ॥

११ नी० आ० दी०— सङ्क्षेपेण योगमाह— अहमिति । हे गुडाकेश हे जितनिद्र ! घनकेश ! इति वा । अहं वासुदेव आत्मा अवतीरितात्मा व्यापकः, अत एव सर्वेषां भूतानामाशय एकीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्बृहदं सर्वभूताशयः स्थितोऽचलः । ‘स्वर्परे शरि वा विसर्गोलोपो वक्तव्यः’ [अष्टा. ८।३।३६] इति वार्तिकेन पक्षे विसर्गोलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थित इति व्याख्यातम् । सर्वभूताशय-त्वादेवाहं आदिजैन्मकारणम्, मध्यं स्थितिकारणं, भूतानां अन्तो लयस्थानम्, सर्वमिदं ब्रह्माण्डं मध्ये-वास्तीति भावः ॥ २० ॥

उक्तस्वरूपध्यानाशक्त्यैः सुध्येयाः काश्चिद्भगवद्विभूतयः ।

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविंश्शुभम् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— एवं च ध्येयोऽहम्— आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणामंशुमात्रमिमान्, मरीचिर्नाम मरुतां मरुदेवताभेदानामस्मि, नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

१ अत्रेदमवधेयम्— विभूतयो द्विविधाः, उत्तमा उत्तमत्वप्रदाक्षेति । तत्र प्रत्यक्षा उत्तमाः, तिरोहिता उत्तमत्वप्रदाः । उत्तमत्वप्रदा द्विविधाः, विजातीयसत्तातीयोत्तमत्वप्रदत्वमेवात्र । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) 'वर्णो यादसामहम्' (१०।२९) इत्यादयो विजातीयोत्तमत्वप्रदा विभूतयः, अन्यस्तु सजातीयोत्तमत्वप्रदाः । अत्र प्रकरणे षष्ठी द्विविधा, निर्धारणषष्ठी सम्बन्धषष्ठीति । 'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०।२१) इत्यादिषु निर्धारणषष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिषु सम्बन्धषष्ठी । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यत्रापि सम्बन्धषष्ठेयं, चन्द्रस्य विजातीयत्वेन नक्षत्रेभ्यो निर्धारणयोगात् षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः । 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिष्वश्रयाश्रयिभावः, 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यादिषु स्वस्वामिभावः । ताराविपतिर्हि चन्द्रः । आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धषष्ठीस्थलेषु 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (१०।३६) 'नोरिरस्मि जिगीषताम्' (१०।३८) इत्यादिषु चेतनाश्रितेषु धर्मेषु उत्कर्षाधायकत्वेन च उत्तमो धर्मश्चेतनारूपः, तेजोरूपः, नीतिरूपश्च सोऽहम् । तस्य धर्मस्य स्वाश्रयोत्तमत्वप्रदत्वरूपं यदुत्तमत्वं, तत्प्रदोऽहमित्यादिरित्यर्थ इति उपन्यासदर्पणे ।

आदित्यानामिति— 'धाता मित्रोऽर्यमा शको वरुणस्त्वंश एव च । भगो विवस्वान् पुषा च सविता दशमस्तथा ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते । जघन्यजस्तु सवेंषामादित्यानां गुणाधिकः ॥' इति भारते (१।६।१।५.१६) अंशुमान् सूर्यस्य दशमो मूर्तिः, 'दशमी तस्याया सूर्तिर्ऽशुमानिति विश्रुता । वायौ प्रतिष्ठिता सा तु प्रह्लादयति वै प्रजाः ॥' (सां. पु. ४।१७) 'अंशुमान्' इत्येतावतैव निर्वाहे रविप्रदोपादानं सगरनप्तुर्ऽशुमते व्यावर्तनाधर्मः । 'योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केतिन्या गुपत्यजः । तस्य दुष्टोऽशुमात्मानं पितामहद्विते रतः ॥' (भाग. ९।८।१५) इत्यादिना तस्यापि प्रसिद्धत्वात् ॥

मस्त एकोनपञ्चाशदिन्द्राजरा दितेः पुत्राः । तेषां नामान्युक्तानि विष्णुधर्मोत्तरे— [२।२।५।१-५७] 'एकज्योतिश्च द्विज्योतिश्चिचतुर्ज्योतिरेत च । एकशको द्विशकश्च त्रिशकश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गन्योऽहश्च यश्च ततः प्रतिसकृत्था । मितश्च सम्मितश्चैव अमितश्च महाबलः । ऋतजित्सत्यजिचैव धुषेणः सेनजित्था ॥ अतिमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः । ऋतश्च ऋतावगाथा विधाता धारणे ध्रुवः । विधारणे महांतेजा वासवस्य प्रियः सखा । ईदृक्षश्च सदृक्षश्च पृताहगमृताशनः ॥ क्रीडनः प्रसहक्षश्च सभस्य महायशः । धर्ता दुर्गो ध्वनिमीमस्वविभुक्तः क्षिपः सहः । सुतिर्वपुनायुष्यो वासः कामो जयो विराट् । देवा एकोनपञ्चाशन्महाबलपरः क्रमाः ॥' इति । अमिपुराणे (२।१।२८-३४) गरुडपुराणे (आ. कां. ६।६।५-७१) चैतान्येव दृश्यन्ते । विष्णुरहस्ये (२३।२.०।२५) स्वन्यायेनोक्तानि 'प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानश्च समानकः । नागश्च कूकलः कूर्मो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्रबहो विवहः शङ्खः सर्वहश्च परावहः । उद्धवश्चवाहः शंकुः कालः श्वातोऽनिलोऽनलः ॥ प्रतिमः कुक्षदः कान्तः शुचिः श्वेतोऽजितो गुरुः । संज्ञाप्रवर्तकः कालोऽर्दितः सौम्यः कपिजैः ॥ मण्डूकः सन्ततः सिद्धो रजः कृष्णः पिकः शुक्रः । यतिर्भीमो हनुः पिङ्गोऽहः प्राणः कम्पनस्तथा । सप्तसप्तसङ्ख्याता मरुतोऽर्मी प्रकीर्तितः' ॥ इति ।

अत्र कापि मरीचिनाम्नोऽदर्यानात् मरुतां सम्बन्धिनी मरीचिर्दीप्तिरहमस्मीति व्याख्येयम् । मरुतो हि दीप्तिमन्तः ध्रुवन्ते— 'पावकाशः शुचयः सूर्या इव' (ऋक्सं. १।५।६) 'विरोकिणः सूर्येस्त्वेव रश्मयः' (ऋक्सं. ४।३।१७) इत्यादौ । मरीचिश्च दीप्तिः, 'यत्ते मरीचीः प्रवतः' (ऋक्सं. ८।१।२०) इति ध्रुवो तथायैर्दर्यानात्, 'मरीचिः किरणे दीप्तास्त्रिभेदेऽपि दृश्यते ।' (विश्व. ५।१५) इति कोशाच्च । अस्ति चात्रोपध्ममकं लिङ्गम्— 'विणोमेहः समय्यचः' (ऋक्सं. ४।४।३८) इति, मरुतां विभूतित्वे निदानं च दित्याचरितं भगवद्व्रतमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं भागवते— [६।१।८।६६] 'सहृदिश्रादिपुल्वं पुरुषो याति साम्यताम् । सेवत्सरं किञ्चिद्विदं दित्या यद्विरचितः ॥ सञ्जरन्नेण पञ्चाशदेवसेवते मरुतोऽभवन्' इति । मरुतामनितिक्षिष्य पद्मपुराणे— (च. खं. ७।६।४) 'अस्मान्मा वद इत्युक्ता वरन्तो गर्भसम्भवाः । मरुतो नाम ते नाश्र भवन्तु शुभमागिनः' ॥ इति । अथवा 'महत्त्यन्तरिक्षे व्रन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाज्जातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते' (ऋ. सं. भा. १।६।१४) इति सायणेकोक्तस्याविधानां मरुतां मरीचिराश्रययुतोऽन्तरिक्षलोकाः, 'अन्तरिक्षे मरीचयः' (ऐ. उ. १।२) इति श्रुतेः । 'सूर्यमरीचीनामाध्यातराजान्तरिक्षलोको मरीचय इति शब्देनोच्यते' इति तत्र सायणः ॥ यथा मरुद्विजातीयोऽपि मरीचि-रूपेषामुत्तमत्वप्रदो ज्ञेयः । कतिन्यमरुत्त्वेव मरीचिनाम्न उपलम्भे तु सर्वे सुस्थमेव ॥—

२ आ. शां. व्या.—उक्तध्यानाशक्त्यन्यो व्यस्तं विभृति- ध्येयत्वम् । एवंशब्दार्थमेव दर्शयति—आदित्यानामिला- योगमुपदिशति—एवं चेति । तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्परं दिना ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—एवं भगवतः स्वविभृतिभूतेषु सर्वेष्व्यात्मतयाऽवस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्य- निदर्शयत् प्रतिपाद्य विभृतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । भगवत्यात्मतयाऽवस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति; यथा ‘देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः’ इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्त- स्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति, तथा भगवतस्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धन- मिति विभृत्युपसंहारे वक्ष्यति—‘न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्’ [१०।३९] इति सर्वेषां स्वैनाविनाभाववचनात् । अविनाभावश्च नियाम्यतयेति ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्युपक्रमोदितम् ।

४ वे. ता. चं.—‘आदित्यानामहं विष्णुः’ इत्युपक्रम्य ‘यन्नापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन !’ [१०।३९] इत्यन्तं सामानाधिकरण्यप्रवृत्तं ‘अहमात्मा’ [१०।२०] इति श्लो- केन सङ्गमयनवतारयति—एवं भगवत इति । एतेन ‘अहमात्मा’ इत्यादिकाः समस्ताशक्तयो विभृतय इति मतान्तरं निरस्तम् । विभृतिविशेषोऽस्ति, प्राधान्यत इति ह्युप- क्रान्तम् । ननु शरीरावचिनः शरीरादिशब्दा नात्मनि पर्य- वस्यन्ति; तस्मादत्रापीति लक्षणास्वीकार एव न्याय्यः; न शक्ति- कल्पना, व्याघवाचिष्यत्राह—भगवतीति । हिशब्दो हेत्वर्थः । अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनः शब्दास्तत्तद्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकरूपेण गुणादिष्वपि सिद्धत्वात् शक्तिकल्पनामौरव- मिति भावः । तदेतदुक्तं पर्यवस्यन्तीति । शरीरावाचि- शब्दानां स्वस्वस्तत्तदात्मनि पर्यवसानमपृथक्सिद्धयुगाधिकं दर्श- यति—यथेति । शरीरादिशब्दास्तु गुण इत्यादिशब्दवन्निष्क- र्षकशब्दत्वात् धर्मिणि पर्यवस्यन्ति । एतद्विभ्रायेणोक्तं देवो

मनुष्यः पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दा इति । अध्यासादि- हेतुकसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति भगवतस्तत्तदात्मत- येति । नह्युपक्रमोपसंहारविकटोऽर्थो मध्ये स्वीकार्यः; न च ब्रह्मणः सर्वहेयमयत्वं त्रयाद्वा तत्त्वतो वाऽङ्गीकर्तुं युक्तमिति भावः । अविनाभाववचनादिति आत्मना विना हि शरीरभूतं न भवतीति भावः । ‘अग्निना विना धूमो नास्ति; गुणिना विना गुणो नास्ति’ इत्युक्ते अन्यादिवैव परमार्थः; धूमादिस्तु स्थित्या- भूत इति वा, अन्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति; तद्वदत्रापि इति । ननु ‘यद्भूतं विनाऽन्ये ग्रहे न सन्ति’ ‘रज्जुं विना सर्पादिकं नास्ति’ इत्युक्ते यथैकस्यैव सत्त्वं तदतिरिक्तानां चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि किं न स्यात् ? इत्यत्राह अविना- भावश्चेति । असत्तावतिरोधिकात्समुदितोपक्रमविरुद्धतया उप- संहारस्य नोदय इत्युपक्रमाधिकरणसिद्धमिति भावः । निय- म्यतयेत्यनेन धूमाग्निव्यातिवैक्यमपि दर्शितम् ।

३ रा. भा.—द्वादशसङ्ख्यासङ्ख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम् । ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योऽष्टुमान् रविरादित्यगणः, सोऽहम् । मरुतामुत्कृष्टो मरीचिर्वै; सोऽहमस्मि । नक्षत्राणामहं शशी । नेयं निर्धारणे षष्ठी, ‘भूतानामस्मि चेतना’ [१०।२२] इतिवत् । नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमेतावता ग्रन्थेन ‘अहमात्मा गुडा- केस ! सर्वभूताश्चस्थिताः’ [१०।२०] इति सर्वशरीरवर्तिनां जीवानां ब्रह्मस्वरूपैक्यमुच्यत इति कुट्टिमितमुन्मुक्तम् । आदि- त्यानां अदित्यपत्यानाम् । ‘अजबन्धो जगन्मयः’ इत्यादिवच- नादुपसारेण द्वादशो य उत्कृष्ट इत्युक्तम् । अत्र चोत्तरं च

निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं उत्कृष्टशब्दः । स च ‘पुरोघसां च मुख्यं मां’ [१०।२४] इति वक्ष्यमाणमुख्यपर्यायतया अपे- क्षितप्रवेशो सर्वज्ञ निहितः । अत्र चोद्भिद्यमानानां पदार्थानां केषाञ्चित्प्राधान्यं प्रत्यक्षम्; केषाञ्चिदागमिकम् । कचिदव्यव- हितं, कचिज्जीवन्यवहितं च सामानाधिकरण्यम् । ज्योतिस्तः

—नक्षत्राण्यग्निव्याद्या दक्षकन्याः, ‘सप्तविंशतिभिन्दोस्तु दाक्षायग्न्यो महाव्रताः । ददौ प्राचेतनो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः’ [६. वं. १।२१।२२] इत्युक्तेः तासां नक्षत्रसंज्ञानिदानं चन्द्रपत्नीत्वं च स्कान्दे विश्वेश्वराक्ये—‘न क्षान्तं हि तपोऽप्युग्रमे- तदप्याग्निरीदाम् । पुरावकाभिरुत्पत्त्यादौ नाम नक्षत्रमत्र वै ॥ ओषधीनां बुधायाश्च ब्राह्मणानां च यः पतिः । पतिमत्यो भवत्योऽपि तेन पत्या बुधमानाः ॥’ [४।१।१९, १५] इति । एवमत्र सम्बन्धषष्ठी बोध्या । अथवा नक्षन्ति सततं गच्छन्तीति नक्षत्राणि ब्रह्मादयः, ‘णक्ष’ गतौ (वा. पा. १।६६२) ‘अग्निस्त्री’ (उ. ३।१०५) इत्यादिना ज्ञम् । तथा च सर्वेऽपि नक्षत्रशब्दः भूते—‘अग्ने नक्षत्रमजरमांस्तु रोदधो दिवि । (ऋक्. ८।८।१४) इति । अतः सततं गच्छतां तेषां मध्ये चन्द्रमा इति निर्द्धारणेऽत्र चन्द्रमा हि ‘अर्कस्य संवत्सरस्युक्तिं पञ्चान्यां मासमुक्तिं सप्ताद्वर्षान्यां दिनेनैव पञ्चमुक्तिमपचारी द्रुततगमनो युद्धे (भाग. ५।२२।८) इति युक्तमेव तस्य विभृतिव्यति ।

—अविगीता ।

ब्देन तारकामात्रग्रहणे ततो बहिर्भूतस्य तत्सम्बन्धरहितस्य तस्य च रवेर्निर्धारणस्योपात्तं **प्रकाशकानामिति सामान्येनोक्तम्** । जगत्कारणभूतपरञ्चोतिरपेक्षया रवेः स्वतोत्कल्पत्वात्तद्वयवच्छेदाय **जगतीति** विशेषितम् । ‘अंशुमान्’ इति निर्धारणोपेक्षकतिशयितप्रकाशयोगो मनुष्या विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात् । रविशब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायाभिप्रायमिति प्रदर्शनायौक्तं **आदित्यगण** इति । मरुतो वायव एकोनपञ्चाशद्वितीयुताः, येषां सप्तकाः सप्त गणा भवन्ति । शशिनोऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदा हि तस्माद्गणोत्तस्य निर्धारणमित्यभिप्रायेणाह **नेयमिति** । कस्तर्ह्येत्यर्थः ? इत्यत्राह—**नक्षत्राणां पतिरिति** । ‘प्राधान्यतः’ इति ह्युपक्रान्तमिति भावः ।

ननु पूर्वापरेषु सर्वेषु निर्धारणार्थेषु मध्ये कस्यचित्सम्बन्धमात्रपरत्वमुक्तम् ; नक्षत्रशब्देन निश्चि प्रकाशमात्रं छत्रिन्या-

याद्वाहम्, “स्रुतां वा एतानि ज्योतींषि यन्मक्षत्राणि” [यजुः ५।४।१।३] इति श्रुतेर्व्यवस्थितस्यैवापि वा स्वर्गिणा भोगस्थानत्वात्नक्षत्रत्वं “यो वा इह यजते अमुं स लोके न क्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं देवगृहा वै नक्षत्राणि” [यजुः १।५।२।१०] इति; तत्राह—**भूतानामस्मि चेतनेतिवदिति** । मुख्ये सम्भवति लक्षणा न न्याय्या, नवात्र सर्वत्र निर्धारणार्थता ‘भूतानामस्मि चेतना’ [१०।२२] ‘सर्गाणामादिरस्तस्य मय्येवाहमर्जुन !’ [१०।३२] ‘वादः प्रवदतामहम्’ १०।३२] ‘अहमेवाक्षयः कालः’ [१०।३३] ‘उद्धवश्च भविष्यताम्’ [१०।३४] ‘भूतं छलयतामस्मि’ [१०।३६] ‘तेजस्तेजस्विनामहम्’ [७।१०] ‘जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि’ [१०।३६] इत्यादिषु निर्धारणमावात् ; अतोऽत्र चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात् षष्ठमहितस्य सम्बन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धिविशेषे पर्यवसानमिति भावः ॥ २१ ॥

६ आ. मा. भा.—विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । ‘विष्णु व्याप्तौ, विश्व प्रवेशने’ इति पठन्ति । ‘गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि (प्रजनश्चास्मि) भारत ! । व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ ! कान्तिश्चाम्भक्षिका मम ॥ आधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चा- (तद्विश्वं चा-)स्मि भारत ! । क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ ! विष्णुरित्यभि- संज्ञितः’ [म. भा. १२।३४१।४२, ४३] इति मोक्षधर्मं ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.—द्विविधं विभूतिरूपं प्रत्यक्षं तिरोहितं च; अत्र विष्णवादिनं प्रत्यक्षमिति ज्ञापयितुं तच्छब्दान्वयादुक्तत्वं, ‘आदित्यानामहं विष्णुः’ इति विष्णुशब्दं तावत्सप्रमाणकं व्याकरोति—**विष्णुरिति** । सर्वेति, योग्यतया सम्यग्यते । ‘आदिपदेन वक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः। चत्वारो वात्तन्तरसमुच्चयार्थः । गच्छन्त्यनेनेति गतिः । भूतानां पृथिव्यादीनां प्रजानां ब्रह्मादीनाम् । ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु’ [वा. पा. २।३८] इत्यतो गत्यर्थात् कस्तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । मे मया, रोदसी शवापृथिव्यौ, व्याप्तौ व्याप्तिः, ‘विष्णु व्याप्तौ’

[वा. पा. ३।१३] इत्यतो क्तुः, कान्तिः कमनीयता ‘वश कान्तौ’ [वा. पा. २।७०] इत्यतो जुः ; धातोर्कारस्येकारः, शकारस्य वकारः । ‘वी गति’ इत्यतो वा कान्तिकर्मणः क्तुः । अधिभूतं प्राग्व्याख्यातम् । ‘विश्व प्रवेशने’ [वा. पा. ६।१४३] इति, अतः क्तुः क्तत्वं च । तदिच्छुरिभूतस्य जन्मादीच्छुः । कान्तिरिच्छा । अतो वयतेवैश्व पूर्ववद्भूपम् । क्रमणात् त्रिषिक्रमरूपेण पादविशेषात् । पूर्ववद्वयतेत्यर्थान्तर्गतेरि प्रत्ययः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुरहम् । तेजसां मध्ये रविरहम् । मरुतां देवानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां मध्येऽहं शशी । ननु नक्षत्राणां मध्ये शशिनो निर्धारणं नोपपद्यते, कस्मात् ? अनक्षत्ररूपत्वात् ; नैतदेवं, शशी च नक्षत्रमेव । कथम् ? इह पुण्यतः फलभोगार्थममुं लोकं नक्षत्रं ते नक्षन्ति गच्छन्तीति नक्षत्रम् । तथा हि श्रुतिः—“यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्” इति ॥ २१ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवम् ‘कथं जियामहं योगिस्तत्वां सदा परिचिन्तयन्’ [१०।१७] इति प्रश्नस्य प्रत्यगात्मा भिन्नतया परिचिन्तयन्त्येवम् मां जानीहीत्युत्तररूपकम् ;

इदानीं तत्सावनतया केतुकेषु भावेषु चिन्त्योऽसीति प्रश्नोत्तरत्वेन विभूतीस्वरक्षिति यावदप्ययसमाप्ति-आदित्यानामिति ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०—इदानीं विभूतिमाह—आदित्यानामित्यादिना । द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहम् । आदित्यानां देवानामेव वामन इति केचित् । ज्योतिषां प्रकाशभूतानां मध्येऽहमात्रं रविरहम् । मरुतां देवानामुत्कृष्टो यो मरीचिः सोऽहम् । नक्षत्राणामहं शशीति । अत्र सर्वत्र प्रायेणेति निर्धारणे षष्ठी, कश्चित् निर्धारणे सम्बन्धे च षष्ठी विज्ञातव्या, यथा ‘भूतानामस्मि चेतना’ [१०।२२] इत्यादौ ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— योगयुक्ता विभूतीः कथयति—
आदित्यानामित्याभ्य यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां
द्वादशानां मध्ये विष्णुः व्यापकवर्मात्मको विस्वप्रकाशकोऽहं
ज्योतिषां बहुविधप्रकाशकानां मध्ये अंशुमान् सर्व-
प्रकाशकरदिमयुक्तो रविः सूर्योऽस्मीत्यर्थः । मरुतां बाधनां

मध्ये मरीचिनां कदम्ब सर्वसुखोत्पादनरूपो बाधुस्मि ।
नक्षत्राणां मध्ये शशी चन्द्रोऽस्मि । ‘शशी’ इति नास्ति
रोहिण्यासक्तिजलाच्छननत्वेन रसात्मकासक्तिधर्मरूपगुह्यार-
रसात्मकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

११ नी० आ० दी०— योगमुक्त्वा विभूतीराह— आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदि-
त्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषामभ्युदयानां मध्ये रविर्बुधमान्
अत्यन्तं प्रतपनशीलः, निदावमध्याह्ने तीव्रातपवान् रविरहमेवेत्यर्थः । मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचाहम् ।
नक्षत्राणां ताराणां— अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी— ‘भूतानामस्मि चेतना’ [१०।२२] इत्यादौ सम्बन्धोऽपि
शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— वेदानमिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रो-
ऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि
चेतना । कार्यकरणसङ्घाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिबुक्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामुदादीनां । सङ्घाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनो चैतन्याभिव्य-
जिकेति शेषः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— वेदानां ऋग्यजुस्सामाथर्वणां य उक्तुष्टः सामवेदः, सोऽहम् । देवानामिन्द्रो-
ऽहमस्मि । एकादशानामिन्द्रियाणां यदुक्तुष्टं मन इन्द्रियम्, तदहमस्मि । इयमपि न निर्धारणे । भूतानां
चेतनावतां या चेतना, साऽहमस्मि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— गीतिर्हि सामशब्दार्थः, तस्य वेदेषु
निर्धारणं कथं ? इति शाङ्क्यमुदासाय ‘सामवेदोऽस्मि’ इति निर्देश
इति प्रदर्शयति ऋग्यजुः इति । सामवेदस्योत्कर्षो गीतिप्रधा-
नत्वसदृशशक्त्यादिभिः । अन्येषां तु तद्भावतावन्मात्रेणाप-
कर्षः; न तु प्राप्ताप्यतारतम्यात् । “ऋक् च वा इदमग्रे साम
चास्तां वैव नाम ऋगादीदमो नाम साम स वा ऋक्सामो
वावदमिच्छन्तं सम्भाव प्रजात्या इति नेत्यञ्जवीत् साम ज्या-
यान्वा अतो मम महिमा” [ऊ. वे. ब्रा. ३।२३] इति गीति-
रूपस्य सात्रः प्राधान्याद्गीतातत्पक्षस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् ।
‘ऋगम्यो जातं वैदवं वर्णमाहुः यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्गोवि साम-
वेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः’ [यजु. का. ३।१।५०] इति च ।
वेधा इति स्वर्गवासिनो विवक्षिताः, ऋगादिषु ब्रह्मयोगात् । वास-
वशब्दस्येन्द्रशब्देन व्याख्यानमतिशयद्योतनार्थम्, “इदि परमै
र्धर्मैः” [पा. पा. १।१।३१] इति । “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यार्वा अर्थे-
भ्यश्च परं मनः” [कठो. ३।१०] “एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [सं. उ. २।१।३] इत्यादिषु मनस
इन्द्रियेभ्यः पृथगभिधानात्कथं ‘इन्द्रियाणां मनश्चास्मि’ इति
निर्धारणमित्यत्राह— एकादशेन्द्रियाणां यदुक्तुष्टं मन

इन्द्रियमिति । अयमभिप्रायः— ‘इन्द्रियाणि द्वैकं च’
[१३।५] ‘एकादशं मनश्चात्र’ [वि. पु. १।२।४६] इत्यादिषु
मनसोऽरीन्द्रियत्वेन व्यपदेशात्काचित्कः पृथग्व्यपदेशो गोब-
लीवद्वैक्यायादिति निर्धारणोपपत्तिः— इति । नहि दूरेषु वेतना-
सङ्घे क्विञ्चिद्भूतस्तोत्रमिग्रायेणह इयमपीति; षष्ठीति शेषः ।
‘तेजस्तेजस्विनां’ [७।१०+१०।३६] ‘सत्त्वं सत्त्वकाम्’
[१०।३६] इत्यादिबहिर्दिष्टे सारभूतविशेषाणो विवक्षित
इयमिग्रायेण चेतनावतामित्युक्तम् । ननु भूतानां षष्ठेन
चेतनादीर्क्षं किमप्यन्यत्रोच्यते; यथा ‘महाभूतानि चं बाधुर्जि-
रापस्तथा नदी । षष्ठेन चेतनापातुरात्मा सप्तम उच्यते ।
अष्टमं तु मनो ज्ञेयम्’ इति; तथा ‘षष्ठं वा चेतनाधातुर्मेन
इत्युपदिश्यते’ इति च । अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनाया-
स्तदपृथग्वचनमित्यविरोधः । अतो ‘भूतानामस्मि चेतना’
इति निर्धारणार्थेन युज्यत इति । वैव, नहि सुतपश्चिदै-
शमात्रान्महाभूतत्वम्, अन्यथापि सङ्ख्यानिवेदासम्भवात्, अत्र
च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टमोहभूतत्वानभ्युपगमात्,
चेतनाशब्दस्य च अप्रसिद्धात्वेनात्र, प्रसिद्धात्वेनाकारस्योचि-
त्यात् । अतस्तस्मिन्मन्त्रमात्रविवक्षयेन अत्र षष्ठी युक्तेति ॥ २२ ॥

भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— वेदानामिति । वेदानां सामवेदोऽस्मि । भूतानां कार्यकारणसङ्गतानां सम्बन्धिनी चेतना ॥ २२ ॥

८ वं. ब्र. नि.— ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— वेदानामिति । सामवेदोऽहं वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । दैवानामहमिन्द्र इति यज्ञे गानमाधुर्येण भगवद्विश्रुतिराध्या । इन्द्रियाणां एकादशानां मध्ये मनोऽहम् । नात्र निन्दारिणि षष्ठी । प्रायःपदा-
न्मनस्यपीन्द्रियत्वं निर्वाच्यम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— वेदानां चतुर्णामपि मध्ये सामवेदो- कृत्वेन राज्यभोक्तृत्वेन च । इन्द्रियाणां आधिदैविकेन्द्रिय-
ऽस्मि । गानात्मकमाधुर्यसवत्वेनाधिभवं त्वेति भावः । रूपोऽस्मि । च पुनः सर्वेश्वरकत्वान्मनोऽस्मि । भूतानां
दैवानां मध्ये वासव इन्द्रोऽस्मि, शतमखत्वेन सर्वक्रियाशोभो- चेतनानां चेतना ज्ञानशक्तिरस्मि ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— सामवेदो गानेन रमणीयत्वात्, वासवो देवराजत्वात्, मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तक-
त्वात्, चेतना धीवृत्तिः चिदभिन्न्यक्तिहेतुत्वात्, एते वेदादीनां मध्ये श्रेष्ठाः ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करोऽहमस्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां
यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निः, मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करोऽहमस्मि । यक्षरक्षसां वैश्ववशोऽहम् ।
वसूनामष्टानां पावकोऽहम् । शिखरिणां शिखरशोभिनां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— रुद्राणामिति । रुद्रैवेकस्य शङ्करसंज्ञै- राणां महं शशी ' [१०१९] इति वज्रातिद्वयपत्तिवत्तन्नामिह
वोत्कर्षयौतमम् । यक्षरक्षसनाम्नोरविद्विप्रकषात् यक्षरक्ष- विवक्षितम् । वित्तेशसंज्ञा च धनदस्यासाधारणैश्वर्योत्कर्षयौत-
सामित्युक्तम्, न तु वित्तेशस्य राक्षसस्वगन्धः यद्वा 'नक्ष- नम् । 'स्थावराणां हिमावयः' [१०१९] इति पर्वतमात्राणां

१ रुद्रा एकादश, 'हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी चैव तस्तथा ॥ मृगव्याघ्रश्च शर्षपश्च कपाली च
विशारपते ! । एकादशैते कथिता द्वादशभिर्बुधैः पराः ॥ ' (ह. वं. ११३१५१-५२ ब्र. पु. १११६०-१६१) इत्युक्ताः । 'सह-
स्राणि बह्वक्षो ये रुद्राः' (तै. सं. ५.१५.११) इति भूतेरसङ्ख्याः । ते वैकादशगणात्मका इति वा; 'अबैकपादहिदुर्भ्यो विरूपा-
क्षोऽथैवतः । ह्यश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याता एकादश
गणेश्वराः ॥ एतेषां मानसानां तु त्रिगुणवराणिणाम् । कोऽयत्तुरुरातिस्तत्पुत्राध्याक्षया मताः ॥ ' (प. पु. छ. सं. ११३०-३२) इति
पुराणात् । तेषामधिपतिः शङ्कर इति सम्बन्धे षष्ठी । 'रुद्रात्मसमुद्भूतैः क्रीडानुत्तदाऽभवत् । स्थाणुवन्निष्कलो यस्मात्स्थितः
स्यात्पुनरिति स्मृतः ॥ ' (तौ. पु. २.३१५) इत्यादिपुराणैः शङ्करस्य रुद्राधिपत्वमवश्यम् ॥

यथा मणिमहाद्याः, रक्षांसि हेतिप्रहेतिमुखानि । रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसत्वे भवन्तु वः । जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव
भवन्तु वः ॥ ' (वा. रा. ७.४१.१५) इति तन्नामनिर्वचनम् । एतेषां नामादिवर्णनं ब्रह्माण्डपुराणे (अ. भा. ७) ब्रह्मव्यम् ।
अत्रापि सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थः, विजातीयस्यापि वित्तेशस्य 'निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेत्वाः । यक्षाणां किमत्राणां च तथा
राज्ञां च भुवतः ! । एतिः पुण्यजनानां च सर्वेषां धनदो भव । ' (स्कं. पु. ५.१३१.५६) इति शिववरप्रभावेण यक्षदीनामधि-
पतित्वात् । वसूनां 'धरो भूवश्च सोमश्च अह्नैवा निलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तितः ॥ ' (म. भा. १.६६.१८)
इत्युक्तानां मध्ये पावकोऽनलावयः । शिखरिणां प्रशस्तशिखरवतां मध्ये मेरुः, 'सदृशकान्नमनस्य शिखरत्रयं च मेरी सुरारिपुर-
रिपुराणि तेषु' (सि. सि. गो. २.३६) इत्युक्तेः । अथवा—शिखरिणि रत्नविशेषास्तद्वत्ताम, 'यक्षदाहिमवीजामे माथिक्यं शिखरं
चिदुः । ' इति मेघसन्देशटीकायां (२१५) दक्षिणावर्तनाथः । 'शिखरं ... पक्षदाहिमवीजामाथिक्यं शकटैऽपि च
(रा. १०४) इति विश्वप्रकाशश्च ॥

भा. द्वि. ३१

—अभिगीता

परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् 'मेरुः शिखरिणाम्' इत्यत्र शिखरिशब्दः
पर्वतविशेषोपलक्षकः । शकृत्वायं शब्दो विशेषं दर्शयितु-
मित्यभिप्रायेणोक्तं शिखरशोभिनां पर्वतानामिति ।

प्रवीसापरः प्रत्यय इति भावः । प्रशस्तरत्नकाञ्चनादिमय-
शिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशयः ॥ २३ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि । वित्तेशो वैश्रवणः । वक्षनां
मध्ये पावकोऽस्मि ॥ २३ ॥

८ वं. व्र. गि.— ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— रुद्राणामिति । एकादशानां मध्ये वा मूलं शङ्करोऽस्मि वैष्णवत्वेन माननीयः । वित्तेशो
मम कोशविकारी । वक्षनां मध्ये पावको भगवन्मुखभूतोऽग्निरहम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— रुद्राणां तामसानामेकादशानां च
मध्ये शङ्करः सुखकरः सर्वेषां भक्तिज्ञानोपदेशकोऽस्मि । वक्ष-
रक्षसां वित्तेशः कुबेरोऽस्मि । वक्षनां मध्ये मुख्यतया द्रोणो-

ऽस्मि । अतएव 'द्रोणो वक्षुनां प्रवरः' इति श्रीभागवते
[१०।८।४८] उक्तम् । च पुनः पावकः अग्निरास्मि ।
शिखरिणां शिखरवताच्छ्रवणानां मध्ये मेरुहमस्मि ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— रुद्राणामेकादशानाम् । वक्षुनामष्टानाम् । शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये
मेरुरहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— पुरोचसमिति । पुरोधसां च राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि
हे पार्थ ! बृहस्पतिम् । स हिन्दुस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो
देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥ महर्षीणा-
मिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।
स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे
हेतुमाह—स ह्येति ॥ २५ ॥ एकमित्योङ्कारस्य ब्रह्मप्रतीक-
त्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्त-
रेभ्यो हिंसादिराहिलेन प्राधान्यमुपेत्याऽह—यज्ञानामिति ।

'शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुहं' [१०।२३]
इत्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान्पर्वतराजोऽस्मी-
त्यर्थमेदं गृहीत्वाऽह—स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

१ बृहस्पतिं 'बृहता तपसाऽनेन बृहतां पतिरप्यहो ! । नाम्ना बृहस्पतिरिति श्रेष्ठव्यक्त्यां भविष्यसि ॥' (स्कं. पु.
४।१७।४३) इतीशवचनात्प्राप्तोक्तसंज्ञमाक्षिरसं देवपुरोहितत्वात्, पुरोधसां मुख्यम् । 'बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्तमन्वन्ते मनु-
ष्यराज्ञां पुरोहिताः' (ऐ. भा. ८।५।३) इति श्रुतेः ॥ 'बृहद्भृगु महश्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः । एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान्
बृहस्पतिः' ॥ इति भारते (१।२।३९।२) सेनां नयन्ति इति सेनान्यः, 'सत्सृष्टिषु—' (अष्टा. ३।२।६१) इत्यादिना किपु ।
तेषां स्कन्दः, देवसेनापतित्वात् । तथा चेन्द्रं प्रति तद्वाक्यम्—'दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये । गोब्राह्मणहितायार्थाय
सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥' (म. भा. ३।२.१९।३) इति ॥

—अविगीता ।

२ गिरामेकमक्षरमोङ्कारः 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' (८।१३) इत्युक्तेः । 'य ओमित्युच्यते शब्दो यस्य वागिति गीयते । स
एवासि प्रभो ! विष्णो !' (३।११।४३) इति हरिवंशात् ॥ यज्ञेषु जपयज्ञः श्रेष्ठः, तत्र हिंसाद्यभावात् इत्याहुः । अत्र बापको-
पाख्यानमपि (म. भा. १२ अ. १२६—२००) अनुसन्धेयम् ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.—पुरोधसामिति । पुरोधसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्विद्यः, सोऽहमस्मि । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् । अर्थाभिधायिनः शब्दा गिरः, तासां एकमक्षरं प्रणवोऽहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । पर्वत-मात्राणां हिमवानहम् ॥ २५ ॥

४ वे ता. चं.—बृहस्पतिसंज्ञया बृहतां पतिरित्यतिशय-सिद्धिः; गिरां पतिर्ह्यसौ । सेनानीशब्देनात्र कर्मव्यसेनापति-सङ्ग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । सरदशब्देन प्रबालव्यतिरिक्तस्थास्तुसलिलाशयमात्रस्य विवक्षितत्वात्सागर-सङ्ग्रहः, सोतसां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् [१०।११] ॥ २४ ॥ 'देवर्षीणां' मुनीनाम् [१०।२६-३७] इत्यादेर्वक्ष्यमाण-त्वाच्च महच्छब्देन विशेषणम् 'महर्षीणाम्' इति ऋषिगण-विशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण मरीच्यादीनामित्युक्तम् । 'गिराम्' इति न शब्दमात्रं विवक्षितम्; ससुप्रयोगादिषु तत्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम् 'अक्षराणामकारोऽस्मि' [१०।३३] इति पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत एव 'एकमक्षरम्' इत्यप्यकारव्यतिरिक्तविषयम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८।१३] इत्यादिषु प्रणवेऽप्येकशब्दविशेषितोऽक्षरशब्दः प्रयुक्त इत्यभिप्रायेणाह—अर्थाभिधायिन इति । अर्थाभि-धायिषु प्रणवस्योत्कर्षः सर्वोत्कृष्टार्थाभिधायित्वादिना शङ्कना पर्णानामिव सर्वासां वाचां प्रणवेन सन्तुण्णत्वश्रुतेषु [छां. उ. २।२३३] यज्ञेषु जपयज्ञस्य प्राशस्त्यसमन्वयं सिद्धं 'विधि-यज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः' [मनुः २।८५] इति । किञ्च 'कुर्याद्भूतपञ्चं (वापि) कुर्यादिवष्टयं तथा । न त्वेव तु

वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्क- (दाचन) यश्चन' [मनुः ५।३७] इति 'पशुयज्ञेः कथं हिल्लोमांशो यदुमहति । हिंसात्मकेस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः प्रवृत्तये च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः' इत्यादिवचनबलादहिंसात्मकयज्ञानां हिंसात्मक-यज्ञानुष्ठानम् । तत्रापि विधितः प्रवृत्तेः अपकारानभिसन्धानादुप-कारश्रुतेर्देवताप्रीणनत्वाच्च न प्रत्ययायः । फलायिनां तु तत्फलमल्पमस्थिरं दुःखमिदं च । अहिंसात्मकास्तु यज्ञा विशिष्टाधिकारिषाध्याः भगवतोऽतिप्रीणनत्वात्पदवर्गप्रत्यासन्नाः । अत एव ह्युपरिचरादयः पिष्टपशुभिरिष्टवन्तः । एवमितरेषु यज्ञेषु हिंसादिप्रसङ्गोऽधिकारिविशेषादिना विषयव्यवस्थापन-मित्यादिर्महान् क्लेशः; जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गाभावादव्याक्षेपेणार्थ-प्रतीत्या सबीजयोगद्वारा समाधौ सहसा निवेशनाच्च यज्ञा-न्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः; सर्वाश्रमसाधारण्यात् 'जप्ये- (नैव) नापि तु संसिद्धयेद्वाङ्मनो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते' [मनुः २।८७] इति विश्वरादे-रपि सिद्धिहेतुत्वाच्च । पर्वतविशेषाणां पूर्वमुक्तत्वात् (२३) वृक्षणां वक्ष्यमाणत्वाच्च (२६) तदुभयव्यवच्छेदाद्यै हिम-वतः शोकराजत्वप्रसिद्धयुतयोर्वार्ये चोक्तं पर्वतमात्राणा-मिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—२४ ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—२४ ॥ २५ ॥

७ ह. वै. भा.—पुरोधसां च मुख्यं माम् । बृहस्पतिं सुरगुरुम् ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां मध्य एकमक्षरं प्रणवोऽस्मि ॥ २५ ॥

८ वै. प्र. गि.—२४ ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—पुरोधसामिति । सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । भृगुरहं ब्रह्मानन्दजनको भक्तिनिर्द्धारकश्चेत्यतो मष्टिभूतिः । अक्षरमेकं सर्वबीजं प्रणवरूपोऽस्मि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—हे पार्थ ! पुरोधसां च मध्ये सुर्यं बृहस्पतिं मां विद्धि । पार्थिवे सन्धोचनेन पृथासम्बन्धेन त्वयि कृपां करोमि । तथा निम्बिते पौरोहित्येऽपि देवक्रियया तस्मिन् बुद्ध्यादिशक्तिरूपेण तिष्ठामि, तेन मत्स्वरूपं विद्धीति व्यङ्गि-तम् । सेनानीनां सेनामध्ये देवसेनापतित्वात् स्कन्दोऽस्मि ।

सरसां रसयुतानां स्थिरजलानां मध्ये सागरः सङ्ग्रहोऽस्मि, रत्नाकर इत्यर्थः ॥ २४ ॥ महर्षीणां सर्ववेदात्मको भृगु-रहम् । गिरां पर्वतमकानां मध्ये एकमक्षरम् अकारात्मक-महमस्मि । यज्ञानां कर्मणां मध्ये जपयज्ञोऽस्मि । स्वावराणा-मचलानां हिमालयोऽस्मि ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—पुरोधसां पुरोहितानाम् । बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनाम् । स्कन्दः कार्तिकेयः । सरसां जलाशयानाम् ॥ २४ ॥ एकमक्षरं ओङ्काराख्यम् । जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् । स्वावराणां स्थितिमतम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैश्चरन्समश्नानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् । देवर्षीणां च नारदः, देवा एव सन्तः ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदक्षित्वाच्चे देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैरिति । उच्चैश्चरन्समश्नानामुच्चैश्चरा नामाऽध्वराजस्तं मां विद्धि जालीहि अमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् ऐरावतमिरावत्या अपत्यं, गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धित्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘सर्ववृक्षाणां’ इत्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—सर्ववृक्षाणां मध्ये पूज्योऽश्वत्थ एवाहम् । देवर्षीणां मध्ये परमवैष्णवो नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि । सिद्धानां योगनिष्ठानां परमोपास्यः कपिलोऽहम् ॥ २६ ॥ सर्वेषामश्नानां मध्येऽमृतमथनोद्भवमुच्चैश्चरन्सं मां विद्धि । गजेन्द्राणां सर्वेषां मध्येऽमृतमथनोद्भवमैरावतं मां विद्धि । अमृतोद्भवमित्यैरावतस्यापि विशेषणम् । नराणां मध्ये राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

१ अश्वत्थ इति—‘तेजसो वा एष वनस्पतिराजयत यदश्वत्थः सान्नात्यं वा एतद्वनस्पतीनाम् ’ (ऐ. ब्रा. ७.१.१६) इति श्रुतेरश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुर्वेव न संशयः । (प. पु. उ. खं. ११७.१३) इत्यादिपुराणाबाधस्थस्य भगवद्भूतत्वं ज्ञेयम् । गौरीशापकथा चासुसन्धेया ॥ देवर्षय उक्ताः—‘धर्मस्याथ पुलस्तकस्य क्रतोश्च पुलहस्य च । प्रत्युषस्य च देवस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निषेधतः । देवर्षी धर्मपुत्रौ तु नरनारायणानुभौ । वालखिल्याः क्रतोः पुत्राः क्रदमः पुलहस्य तु ॥ कुबेरश्चैव पीलस्तस्यः प्रत्युषस्य दलः सुतः । नारदः पर्वतश्चैव कश्यपस्यामजाभुभौ ॥ ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तत्मादेवर्षयः स्मृताः । (ब्रह्माण्डे पु पृ. भा. ३.५.१२.१५) इति ॥ चित्ररथोऽङ्गारपर्णः ‘अन्नाग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः । सोऽहं चित्ररथो मृत्या नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ (म. भा. १.१७.०.४०) इति तदुक्तेः ॥ कपिलस्य मुनिरिति विशेषणं वेद-विद्वदसाङ्ख्यमतप्रवर्तककपिलव्यावृत्त्यर्थम् । साङ्ख्यशास्त्रप्रणेता हि कपिलो न विष्णुः, किन्त्वभ्युपगम्यतारोऽयम् एव । ‘अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः । (म. भा. ३.१२.१.१२१) इति भारतात् । मुनिश्च भगवद्वतारोऽयः ‘ऋषिं प्रसूतं कपिलं’ (के. उ. ७.५१) इति श्रुतावुक्तः सगरपुत्राणां दग्धा । तथा च वा० रामायणम् [१.४.०.१४-२५]—‘ततः प्राशुतर्तां गत्वा सागराः पथिमां दिशम् । रोषादभ्युत्थनन्सर्वे धृषिर्वा सगरात्मजाः ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र बाधुदेवं सनातनम् ’ ॥ इति । अत एवाहुर्गदाहृतश्रुतिव्याख्याने शङ्करानन्दाः—‘कपिलं बाधुदेवस्यावतारभूतं सगरपुत्राणां दग्धारम् ; न तु साङ्ख्यप्रणेता कपिलः, नाममात्रसाम्येन तद्वह्णे स्यादतिप्रसङ्गः’ इति । एतेन विष्णुसहस्रनामसु ‘महर्षिः कपिलाचार्यः’ (म. भा. १.१.४.१.७०) इति कपिलाचार्यनाम्नः विशेषणप्रहणमपि व्याख्यातम् ॥ —अविगीता ।

२ उच्चैः श्रवः श्रवणं यस्यः सा कीर्तिर्यस्य स उच्चैश्चरन् । तथा च स्कान्दे (५.१०.१११) ‘कीर्तिर्लौकश्रवा यस्य सर्वतो वा गिरादिषु । स्तनमुच्चैश्चराः सोऽत्र दयानां पौरुषाधिकः’ ॥ इति । अमृतोज्ज्वलदुद्भवो यस्य ‘अमृतं योनिर्वा अश्वः’ (तै. सं. १.१.१२) इति श्रुतेः । ‘अमृतोद्भवम्’ इत्यस्य काकाक्षिन्यायादुभयत्र सम्बन्धः । ‘त एरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः । दन्तैश्चतुर्भिः श्वेतादिर्हन्तमगवतो महिम् । (माग. ८.८.४) इत्यैरावतस्याप्यमृतमथनप्रसङ्ग एवोद्भवप्रमाणम् । इरा आपः, ‘इरा सूचा-कसुराऽस्तु स्यात्’ (३.३.१.७५) इत्यमरः । इरावान् समुद्रः, तत्र भव ऐरावतः ‘अमृतोद्भवम्’ इत्युच्चैश्चरन् एव विशेषणमिति पक्षे तु इरावत्या अयमेवैरावत इति व्याख्यातम् । तथा च ब्रह्माण्डे (म. भा. ७.३.२४-३२७) ‘सूर्यस्यापठकपाले द्वे समानीय तु मौनवः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ रथन्तरंगमायत्त ॥ सात्रि प्रस्तुयमाने तु सद्य एव गजोऽभवत् । तं प्रायच्छन्दिराक्त्यै पुत्रार्थं स तु मौनवः ॥ इरावत्याः सुतो यस्मात्तस्मादैरावतः स्मृतः । देवानोपवाह्यत्वात्प्रथमः स मतस्त्राह्वात् ॥ श्वेताग्रामश्वतुर्वन्तः प्रथमः स मतस्त्राह्वात्’ ॥ इति ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—अश्वत्थ इति । ननु 'सर्वज्ञाणाम्' इत्येतदनुपपन्नं, पारिजाताद्यपेक्षया अश्वत्थस्य निरुद्धत्वादित्यत्रोक्तं पूज्य इति । पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत्पूज्यत्वं नास्तीति भावः । देवा मन्त्रदर्शिने देवर्षयः, देवर्षिषु नारदस्य बहुप्रकारोऽतिशयो बहुषु प्रवेशेषु महाभारत एव प्रपञ्चितः । चित्ररथो गन्धर्वराजः । 'सिद्धानाम्' इत्यादि पूर्वसञ्चितसुकृतविशेषवशाज्जन्मसिद्धाणिमाद्यैश्वर्यैः सिद्धिः । 'आदिबिद्धानि सद्भिः' इति कपिलमाहुः । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं (महात्मम्) यस्तमग्रे

ज्ञानैर्विभर्ति' [श्वे. उ. ५।२] इति च श्रुतिः । 'दहशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्' [वा. रा. १।४०।२५] इति चाहुः । अयमपि परशुरामादिवत् ॥ २६ ॥ 'अमृतोद्भवम्' इति जन्मतः प्रकर्षस्तुतम् । अमृतमत्र जलं, मध्यमानावस्था सुषैव वा । गजेन्द्रशब्देन दिग्गजा विशिष्टाः । तेषु प्रधानतया दिक्पालैः श्वरस्य शचीपतेरीषवाह ऐरावतः । अमृतोद्भवत्वं च काकाक्षि-न्यायादिशब्देऽप्यन्वेतव्यम् । रथन्तरासमोद्भवत्वं वा शश्वन्मम् । नराधिपशब्देनैव निवाहकत्वलक्षणोऽतिशायः सिद्धः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः सुखं कामानन्दः' इत्यभिधानात् "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" [छां. उ. ४।१।०।५] इति च । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति (ज्ञा) जायमानं च पश्येत्" [श्वे. उ. ५।२] "सुखादन्तत्वात्पलायनाच्छीयनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ति" इति (सामवेदे) वाङ्मयशाखायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.—'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इति कपिल-शब्दं व्याचष्टे—सुखेति । सुखरूप इति कः, पाल्यते जगदनेनेति पिः, 'वा रक्षणे' [धा. पा. २।४६] इत्यतः किः, लीयते जगदनेनेति लः । 'लो श्लेषणे' [धा. पा. १।२९] इत्यस्माद्भिः 'ला आदाने' [धा. पा. २।४८] इत्यतो वाकः । ततः कर्मधारयः । कश्चिदस्य सुखवाचित्वेऽभिधानं प्रयोगं च

पठति—प्रीतिरिति । सप्तमर्थे श्रुतिमाह—ऋषिमिति । तं भगवन्तमुषिं कपिलं च पश्येत् । कथमुषिः ? सर्वज्ञत्वात्, इत्युच्यते । यः प्रसूतं पूर्वकल्पेण जातं जायमानं वर्तमानं चैवमागामि च जगज्ज्ञानैर्विभर्ति जानातीति यावत् । कथं कपिलः ? इत्यत उक्तं—सुखादिति । यच्छब्दद्वयस्य तमित्यनेनान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—अश्वत्थ इति । वैष्णवोऽयं ध्येयः पूज्यश्च । देवर्षीणां नारदोऽहं महाभागवतो मर्यादा-पुष्टिरसिक्तः । गन्धर्वाणां मध्ये चित्ररथो गायको वैष्णवत्वाच्चिन्तनीयः । कपिलस्तु भगवद्वनारः 'साङ्ख्यवत्त्व-वक्ता 'पुष्टिसर्वप्रणेन' भगवद्विभूतिः ॥ २६ ॥ उच्चैश्च यवसमिति । सप्तसुखानिरूपमश्वम्, अमृतेन समुद्भवं यस्य । भगवत्सेवायां क्रीडोपयोगिताया विभूतिः स चिन्तनीयः । तथैरावतोऽपि तदभिषेचनेन वा । भागवते-ऽपि [स्कं. ११ अ. १६] विभूतिनिरूपणे तदिदमुक्तम् । तारतम्यभेदस्यैच्छिकः एकवक्तृकत्वात् ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—सर्वज्ञाणां मध्ये अश्वत्थः पिप्पलो-ऽस्मि । देवर्षीणां देवमन्त्रद्रष्टृणां मध्ये मदिङ्गितोपदेशकत्वा-न्नादोऽस्मि । गन्धर्वाणां गायकानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि । सिद्धानां अविगतपरमार्थानां मध्ये स्वतोऽधीतपस्यार्थरूपः

कपिलो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ अश्वानां अमृतमयने अमृत-सङ्कोल्पमसुचैश्वर्यमसं मदंशं विद्धि । गजेन्द्राणां ऐरावतं विद्धि । नराणां मध्ये पालकं नरं राजानं विद्धि ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवं अमृतमथनावसरे उद्भवो यस्य तम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥

पितृगामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

१ आयुधानामिति—यद्यपि धनुर्वेदे 'धनुः प्रहरणं श्रेष्ठं' (म. भा. १।२।१६।१२) इत्यादौ धनुषः, 'अग्न्यः प्रहर-णानां च खन्नो माहवतीहुतः' । (म. भा. १।२।१६।१८) इति खड्गस्य चायुषेषु प्राधान्यं प्रतीयते; तथापि वज्रमग्नये प्रवि-श्यादौ संस्थितो भगवान् हरिः । (दे. भा. ६।६।५३) 'नन्वेव वज्रस्तव शक्तः तेजसा हेतुर्दधीचेतस्तप्तः च तेजितः' । (भाग.

१ शां. भा.— आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसम्भवं ; येनूतां दोग्रीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्री सामान्या वा कामधुक् ; प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कन्दर्पः कामः; सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नाग-विशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहं अन्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामयिमा नाम पितुराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽहं—प्रजनयितेति । सर्पां नागाश्च जातिभेदाद्विच्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— आयुधानां मध्ये वज्रं तदहम् । येनूतां हविर्दुधानां मध्ये कामयुग्निव्या सुग्निः । प्रजनो जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि । सर्पा एकशिरसस्तेषां मध्ये वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ नागा बहु-शिरसः । यादांसि जलवासिनस्तेषां वरुणोऽहम् । अत्रापि न निर्धारणे षष्ठी । दण्डयतां वैदस्वतोऽहम् ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—‘आयुधानाम्’ इत्यर्वाचीनायुधपरं, सुद-
शंनोपधेया दधीचरस्थिसम्भवंस्य वज्रस्यापि निष्ठुष्टत्वात् ।
येनूनां दोग्रीणाम् । दिव्या सुग्निरिति गौकिकः काम-
धुक्कन्दोऽहं व्यक्तविशेषनिष्ठ इति भावः । प्रजनशब्देन जनन-
हेतुत्वं कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय उक्तः । स मदायत इत्यर्थः ।
अप्रजार्थकन्दर्पव्यवच्छेदायां वा प्रजनशब्दः । पर्याययोः सर्व-

नागशब्दयोः कथं पुन्यव्यपदेश इत्यत्राह— सर्पा एकशि-
रसः; नागा बहुशिरस इति । यादश्चन्द्रेन वरुणस्यापि सङ्ग-
हार्थमाह— यादांसि जलवासिन इति । यद्वा जलजन्तुमात्रं
विवक्षितम्; तेषां पतित्वेन सम्बन्धो वरुणस्य तत्सजात्या-
भावाद्वाहः । अयमा पितुराजः । संयमतां संयच्छतामित्यर्थः ।
तदाह दण्डयतामिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

—६।१।२० इति वज्रे भगवतेजःप्रवहद्वैतान्त्यैव विभूतित्वम् । वज्रस्वरूपं ध्रुवी— “त्वष्टा यद्वज्रं सुकृते हिरण्यस्य सहस्र-
शृङ्गि स्वपाजवर्तयत् ।” (ऋ. वसं. १।६।१०) “अष्टात्रिवै वज्रः” (ऐ. ब्रा. २।१।१) इति च द्रष्टव्यम् । ‘वज्रः कस्मात् । वज्रं य-
तीति ? (नि. पू. ३।१।१४) यास्कः ।

—अभिगीता ।

२ नागा वासुक्यादयः । सर्पास्ततोऽप्युल्लङ्घ्या अलगादादय इति कुल्लुकः (म. टी. १। ३५) ‘सर्पा एकशिरसः’ ‘नागा बहुशिरसः’
इति रामानुजविश्वविज्ज्ञादयः । ‘सुसङ्गजन्यनागाग्रासम् । कदुश्च पन्नगात् ।’ (वा. रा. ३।१।४८) इत्यत्र तार्थोऽप्येव-
मेव । तदयुक्त्वा ‘सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् । अनेकशिरसां विभ्राः । खेवराणां महात्पनाम् ।’ (ब्र. पु. १।२०।८९)
‘सर्पाणां सुरसा जज्ञे शतं नैकशिरोर्युताम् ।’ (ब्रह्मां. म. भा. ७।४४३) इत्यादौ सर्पाणामपि बहुशिरस्कृताश्रव-
णात् । निर्विधा नागाः, सविधाः सर्पा इति श्रीधरादयः, उदाहतरामायणटीकायां कतकच । तदपि न, ‘स च धोरविषो नागस्त-
क्षकृषोपलक्षकः’ (वा. रा. ७।२३।२४) ‘वासुकेरथ नागस्य सहस्राक्षिप्यतः सुरैः । सधूसाः धार्धिवो वाता निष्पेतुसङ्क-
न्युत्पाद’ (म. भा. १।१८।१६) इत्यादावन्यत्र च पुराणादिषु तक्षककौटककालियादिनागानां भीषणविषवत्त्वस्य बहुशो वर्ण-
नात् । वस्तुतस्तु सर्वसंज्ञा सर्वेषामपि गोनसाजगरादीनामपि सामान्या, यथा चतुष्टयं पशुसंज्ञा । नागसंज्ञा च सदादिमतां सिंह-
संज्ञेय सफणानां पद्माथङ्गितानां च विशिष्टेति न काव्यनुपपत्तिः । अत एव ‘स तत्र नागांस्तानस्तनुवत् ... य ऐरावतराजानः सर्पाः
समितिशोभनाः ।’ (म. भा. १।३।३४) इत्यादौ नागाणामपि सपत्नोक्तिरविरुद्धा । एतेन सर्वसंज्ञे तेषां दाहोऽपि व्याख्यातः ।
अन्ये स्वाहुः—‘फणिनो धवलङ्गा ये ते नागा इति कीर्तिताः । अन्ये रक्तादिवर्णविर्बोभ्याः सर्पादिनामभिः ॥’ (रा. नि. १।१।९३) इति । सर्पाणां महात्वे वायो नागानां च पाताल इति पौराणिकाः (भाग. ५।२।४।२९, ३१) तत्रानन्तस्य अगवद्भि-
भूतित्वं ‘था वै कला भगवतस्तामसी समाख्याताऽनन्त इति सात्वतीया’ (भाग. ५।१।११) इत्यादौ प्रसिद्धमेव । वासुकेरपि
‘नागेन्द्रमनोधररूपः’ (भाग. ८।७।११) ‘तेजसा नागराजानां तथाप्यायितवान् हविः’ (वि. पु. १।१।८९) इति भगवतेज
आप्यायितत्वेन तथात्वं बोध्यम् । यस्तु—‘नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणाथ तक्षकम् ।’ (ह. वं. १।४।१०) ‘सर्पाणां
तक्षको राजा नागानां चापि वासुकिः ।’ (ब्रह्मां. ७।४४४) ‘नागाधिपं वासुकिमुपवीच्यै सर्पाधिपं तक्षकमादिदेश’ (म. पु. ८।७
वि. पु. १।१।८।११) इत्यादौ वासुकेनागराजत्वमुक्तम्, तदनन्तस्त्वाम्रजत्वेऽपि ‘क्षोदर्थां मम सवः हि आतरो मन्दचेतसः । सह
तैर्नोत्सहे वस्तु तद्व्याननुमन्यताम् ॥’ (म. भा. १।३।९।१८) इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा धर्मीधरणे नियुक्तत्वात् । वासुकेश्च ‘क्षोषः प्रथ-
मतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।’ (म. भा. १।३।५।९) इत्युक्तदिशा तदनुजत्वेन तदसन्निधौ राज्याहंत्वादुपपन्नमेव । तक्ष-
कस्य सर्पराजत्वं तु सामान्यतद्वैषम्यव्यभिचक्रतत्प्रपञ्चेन ॥ यादसो वरुणः, तद्विभ्रोऽपि तेषामधिपतिः । तदुक्तम्—‘यादसात्र राज्येन
सखिलस्य च सुतये । कस्यप्यो भगवान्देवो वरुण स्मान्मेषेचयत् ॥’ (म. भा. ५।११।०।३) इति । अन्यत्र च ‘उत्तस्यौ तज्जलादेव
पुणाम् वरुणः स्मृतः । जलाविश्रान्तदेवोऽसौ सर्वेषां यादसां पतिः ॥’ (ब्र. वै. पु. ब्र. खं. ४।१८) वरुणनामनिर्बचनं च साम्प्रतुरादेव
(९।३०) ‘वरान्विष्णवतो देवान्वरदो हि वराधिनाम् । वासुदेववरणे प्रोक्तस्तेनासौ वरुणः स्मृतः ॥’ इति । एवमत्र षष्ठी सम्बन्धे
बोध्यम् ॥

—अभिगीता ।

५ आ. मा. भा.—॥ २८ ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—आयुधानामिति । प्रजनः प्रजनयिता ॥ २८ ॥ अनन्त इति । यादसां जलौकसाम् । संयमतां संयमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥

८ वं. ब्र. गि.—॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०—आयुधानामिति । धेनूनां मध्ये कामधुगहम् । भगवत्सेवोपयोगिता सा पूज्या बन्धा च । प्रजनानां मध्ये भगवदीयप्रजोत्पत्तिहेतुनियमागतः कामोऽहं, बलवत्त्वाद्वा मुख्यः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । शेषोऽहम् । बहूणोऽपि कृणो लोकापालः । पितॄणां मुख्योऽयमाहम् । आश्वात्तभोजी भगवत्स्वरूपतया आद्धि तदादिः पितृगणो यजनीयश्चिन्तनीयो भगवदीयेनेति भावः ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—आयुधानां शस्त्राणां मध्ये वज्रं अस्मि । धेनूनां दोग्ध्रीणां कामधुक् कामधेनुरस्मि । प्रजनः प्रजोत्पादकः कन्दर्पश्च कामोऽस्मि । चकारेण केवलसम्भोगहेतु-निवारितः । सर्पाणां विषचराणां गतिमतां वा वासुकि-रस्मि ॥ २८ ॥ नागानां अविषारणां स्थिराणां मध्ये

अनन्तस्तेषामधीशः शेषोऽस्मि । यादसां जलचराणां पति-
वैरुणोऽस्मि । पितॄणां मुख्यः अयमा चास्मि । चकारेण
सर्वेषां पितृरूपत्वमपि ज्ञापितम् । संयमतां नियमं कुर्वतां
सुखयो यमोऽस्मि ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—प्रजनोऽपत्यजनयित्वा, कन्दर्पः कामः; न तु वृथामैथुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां स्वर्पावन्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणाम् । संयमतां नियमनकवृणाम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिर्वंश्यानाम् । कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहम् । वैनतेयश्च गरुत्मन्निवतासुतः, पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितृणामस्मि ; रामः शस्त्र-भृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं ; झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम् ; स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ रामो जामदग्न्य एव । 'जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽसृदजघन्यैर्गुणैर्युतः ॥ सर्वशस्त्रेषु कुशलः क्षत्रियात्करो वशी ।' (म. भा. १।६।४८) 'स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परन्तपम् । सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रश्रुतां वरम् ॥' (म. भा. १।१३।१५०) इत्यादौ तत्सर्वं शस्त्रधरत्वदर्शनात् । दाशरथेस्तु धनुर्धरप्रवर्तनेनैव प्रसिद्धेधेनुपथ शस्त्रत्वात् आवात तद्रथं युक्तम् । धनुर्वेदे हि अयुक्तं खडायेव शस्त्रमुच्यते । जामदग्न्यस्य च परश्वधायुधत्वादुपपन्नेमेव शस्त्रश्रवमिति सूक्ष्म-धीर्भिविभावनीयम् ॥ 'प्लवतां' इति पाठो वामनसम्मतः ॥ जाह्नवी गङ्गा । 'ततो हि यजमानस्य जहोरद्भुतकर्षणः । गङ्गा सस्त्राधायामास शङ्खादौ महात्मनः । तस्याबलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जहूश्च राश्व । अपिबतु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जह्वं पुरुषसत्तमम् ॥ गङ्गां वापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामस्रजस्तपुः ॥ तस्माज्जह्वसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च' ॥ (वा. रा. १।४।३८-४३) इति रामायणात् ।

—अधिगीता ।

३ रा. भा.—अनर्थत्रेस्तुतया गणयतां मध्ये कालः मृत्युरहम् ॥ ३० ॥ पवतां गमनस्वभानां पवनोऽहम्; शस्त्रभूतां रामोऽहम्; शस्त्रभृच्चमत्र विभूतिः; अर्थांतराभावात् । आदित्यादयश्च क्षेत्रज्ञा आत्मत्वेनावस्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मभूता इति शस्त्रभृच्चस्थानीयाः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—‘उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाऽभवत्’ [वि. पु. १।१५।१५९] इत्यादिना प्रह्लादोत्कर्षः । ‘अहमे-वाक्षयः कालः’ [१।१३३] इति नित्यस्य कालतत्त्वस्य परस्ताद्व्यसमागत्वात् यस्यस्य च पूर्वकृत्वाचद्वयतिरिक्तः पुरुषविशेष इह कालशब्देन विवक्षितः; अचेतनस्य च कालस्य गणयितृत्वं न युज्यते; ‘कलयताम्’ इत्यस्य विज्ञातृमात्रपरत्वे तेषु कालस्य विधारणमयुक्तम्; अतस्तदुचितमर्थविशेषं दर्शयति—अनर्थेति । न हि मरणतिरिक्तोऽनर्थ इति भावः । मृगेन्द्रशब्देनैव सिद्धस्यातिशयः सिद्धः । पक्षिषु चैतदेवस्य वेगातिशयाद्देवमन्वादिना चोत्कर्षः ॥ ३० ॥

‘पवताम्’ इत्यनेन पवनासाधारणकिया विवक्षिता चेजि-धारणं नोपपद्येति तदुपपत्तये गमनस्वभावानामित्युक्तम् । अत्रलग्नगमनशीलानामित्यर्थः । पवनप्रेरिता एव हि तारकादयोऽप्यजलं परिभ्रमन्ति । सोमपवनादिष्वेवात्र शोधनान्व-

यिगमनमिहाविवक्षितम् । ‘रामः शस्त्रभृतामहम्’ इति परछ-रामस्यापि जेता रावणहन्ता रामो विवक्षित इति तदुचित-ममोक्षशस्त्रत्वक्षणमतिशयमाह—शस्त्रभृच्चमत्र विभूति-रिति । पूर्वोत्तरेष्विव राम एव विभूतिः किं न स्यात् ? इत्य-त्राह अर्थान्तराभावादिति । अचिद्विशेषस्य चेतनान्त-रस्य वा शस्त्रवृच्छवदवाच्यस्यात्रासम्भवादित्यर्थः । अर्थान्तराणां मध्ये स्वासाधारणवर्गविशेषनिर्देशे रीतिभङ्गः स्यादित्य-त्राह आदित्यादयश्चेति । शस्त्रभृच्चस्थानीयेषां च भगवन्तं धर्मिणं प्रति धर्मत्वमविशिष्टमित्येवैव रीतिः; निर्धारणानिर्धारणभेदवन्मुखभेदमात्रं न दोष इति भावः । तत्रादित्यशब्देन ‘न्योतिषां रविंश्चामान्’ [१०।२१] इत्युक्तो रविर्विवक्षितः । ‘आदित्यानामहं विष्णुः’ [१०।२१] इत्युक्तत्वादिष्टो राम-तुल्यः । मकरो मत्स्याराजः । सोतरस्सु जाह्नव्याः विष्णुर्दोह-वत्सर्वज्ञोऽप्युत्तमैलोक्यप्रवृत्तत्वादिभिरतिशयः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३० ॥ आनन्दरूपत्वात्पूर्णत्वाद्धोकरमणत्वाच्च रामः । “आनन्दरूपो निष्प-रिमाण एष लोकश्चैतस्माद्रमते तेन रामः” इति शाण्डिल्यशाखायाम् । रश्च अमथेति व्युत्पत्तिः ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३० ॥ ‘रामः शस्त्रभृतामहं’ इति रामशब्दे व्याख्याति—आनन्देति । आनन्दरूपत्वात्पूर्ण-त्वादित्येकोऽर्थः । रमत इति रः । ‘रसु कीडया’ [या. पा. १।८०८] इत्यतो अमस्ताड इति डः । न विद्यते मा प्रमा

परिच्छेदोऽह्येत्यमः लोक इत्यपरोऽर्थः । रमतेष्व् । अत्र श्रुतिमाह—आनन्देति । आद्येऽर्थे विप्रहं दर्शयति—रश्चेति । रश्चासावमथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.—प्रह्लाद इति । कलयतां विच्छेत्तृणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवतां गच्छताम् । रामो दाशरथिहम् । श्वा हिंस्रजलचराः ॥ ३१ ॥

८ वै. ब्र. गि.—॥ ३० ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०—प्रह्लादश्चास्मीति महाभागवततया चिन्तनीयः । अन्तिमिषतया भूनानामायुर्गणयतां संवत्सरादीनां मध्ये कालोऽहं भगवदुपयोगिताचिन्तनीयः । शृगाणामिति । मृगेन्द्रो नृसिंहो वराहश्चाहं मृगेन्द्र-गरुडयोर्गहनप्रतिकृतिरूपतया वा भगवत्सेवासने कीदोपयोगित्वेन चिन्तनं ‘अमुकृत्य रुतैर्जैर्नृश्वरपुः प्राकृतौ क्या’ [भाग. १०।१।१४०] इत्युक्तेः भगवदनुकरणविषयत्वेन वा ॥ ३० ॥ पवन इति । त्रिविधगुणान् भगवदुपयोगितया चिन्तनीयः । शस्त्रभृतां मध्ये रामो नाम्ना जामदग्न्योऽहं ‘रामः शस्त्रभृतां वरः’ इति सर्वैः स्तुतत्वात् । दाशरथिस्तु न भगवतोऽंशः किन्तु पूर्णपुरुषोत्तम एवांशीति ब्रह्मशुकाचार्यचरणानामाशयः; अतो न विभूतित्वं तस्य युज्यते इति वयं ब्रूमः । शृगाणां मध्ये मकरोऽहं बृहव स्थानमस्त्यरूपो वा कुण्डलमातवतिरूपणाद्वा चिन्तनीयः । गङ्गा भगवद्गीति चिन्त्या ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—दैत्यानां च अस्मभावितत्वाद् मध्ये दैत्यकलोद्धारकः सङ्गादोऽस्मि । कल्पतां व्याकुर्वतां कालो-ऽहमस्मि । शृगाणां मृगेन्द्रः सिंहः । पक्षिणां पक्षवतां मध्ये वैवतेयस्तेषां राजा गरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥ पवतां वेगवतां

मध्ये पवनः वायुस्मि । शस्त्रभृतां रामः दशरथात्मजोऽस्मि । शृगाणां मध्ये मकरः मत्स्यापातिविशेषोऽस्मि । सोतरसां प्रवह-ज्जलानां मध्ये जाह्नवी गङ्गाऽस्मि ॥ ३१ ॥

११ नी० आ० दी०—कलयतां गणनं कुर्वताम् ॥ ३० ॥ पवतां पावयितुं, वेगवतां वा । रामो दाशरथिः । रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानार्थम् । क्षाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः । स्रोतसां नदीनाम् ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ! ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्रन्द्ः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.—सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलक्षा अहमर्जुन ! । भूतानां जीराधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याद्युक्तं [१०।२०] उपक्रमे, इह तु सर्वेस्वैत्र सर्वमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानम्, अतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तुद्वारेण वदनभेदादीनामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि । द्रन्द्ः समासोऽस्मि सामासिकस्य च समाससमूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘अहमादिश्व’ [१०।२०] इत्यादा-
बुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च पुनरुक्तिरित्याक्षुषाऽह—
भूतानामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि
शृजन्ते । अध्यात्मविद्येति । आत्मन्यन्तःकरणपरिणति-

रविद्यानिवर्तिका गृहीता । प्रवदतां सम्बन्धो वादो वीतरागइत्य-
तत्त्वनिर्णयावसाना । वदा प्रवदतामिति लक्षणया कथामेवोपादानं
तदा निधारणे षष्ठीरस्याह—प्रचक्षिन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.—सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गाः, तेषामादिः कारणम् ; सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तत्रतत्र सृष्टारोऽहमेवेत्यर्थः । तथाऽन्तःसर्वदा संह्रियमाणानां तत्रतत्र संह्रितारोऽप्यहमेव । तथाच मध्यं पालनम्, सर्वदा पाल्यमानानां पालयितारश्चाहमेवेत्यर्थः । श्रेयस्साधनभूतानां विद्यानां मध्ये परमनिश्चयससाधनभूता अध्यात्मविद्याऽहमस्मि । जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये ‘अकारो वै सर्वा वाक्’ [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतिसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहम् । सामासिकः समाससमूहः, तस्य मध्ये द्रन्द्समासोऽहम् । स उभयपदार्थप्रधानत्वेनोक्तः । कलामुहूर्तादिमयोऽक्षयः कालोऽहमेव । सर्वस्य सृष्टा हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोऽहम् ॥ ३३ ॥

४ वे ता. चं.—सर्गशब्देन सृष्टिप्राप्तविवक्षायां ‘आदि-
न्तश्च’ इत्यादिनाऽन्वयायोगात्कर्मार्थोऽत्र सर्गशब्द इत्याह—
सृज्यन्त इति सर्गा इति । आदिमध्यान्तशब्दानामतत्त्ववयववि-

शेषात्सर्वता न युक्ता, अनतिशयितायैत्वात् । नापि कालविशेषा-
यता, कालस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्र पुष्यव्यपदेशप्रयोजनाभावात् ।
न चोत्पत्त्यादिक्रियामात्रार्थता, ‘उद्धवश्च भविष्यताम्’ ।

१ वादोऽस्यास्तीति वादः वादं कुर्वन् । अर्थां वादित्वादन् इति केचित् ॥ अत्र—

‘मध्यं चैवाह’ मिलन्न विशेषेण वदन्विभुः । भासमानमपि द्वैतं मध्यमिच्छेत्सुसुचत् ।

तथा हि—

आदौ तद्यान्ते च सुवर्णमेव मध्ये तु नानाभरणानि भान्ति ।

आयन्त्योः सागर एव पूर्णो मध्येऽतितुङ्गाः शतशस्तज्ञाः ॥

सुदेव पूर्वं परतश्च मध्ये त्वलङ्कारोऽस्ति दिग्भङ्गः । ब्रह्मादयं प्राक्परतश्च तद्मध्ये विविताः खलु भूतसङ्घाः ॥

सर्गेषु मध्ये प्रतिभासमानसर्वविधं द्वैतमनन्दमेव । प्रसाधयन्मिलयन्तु ‘मध्यं चैवाह’ मित्याह हरिविशेषात् ॥ इति वामनः ।

—अचिगीता ।

९ व० त० दी०— सर्गाणां पुष्टिप्रवाहमयादिरूपाणां चाहमादिः कारणं, वत्तमाहुक्यारूपः पुष्टेः प्रवाह-
स्यान्तरमनोरूपः मर्यादायाः मध्ये हृदयं वेदरूपः कारणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अकारो
वासुदेववाचकः । 'अकारो वै सर्वा वाक्' [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतेः । समासगणस्य मध्ये द्वन्द्वोऽहं भय-
पदाद्येप्रधानत्वान्मुख्यः, रामकृष्णवित्यादिसमासोऽहिम इति स चिन्तनीयः । अहमेव कालः प्रवाहरूपः । धाता
चाहम् ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गा
भूतावयवश्च । स त्रिविधः कार्यसर्गः कारणसर्गः लीलात्मकश्च ।
तत्र कार्यसर्गो लौकिको बहिःस्थिरूपः, स च जीवनाशरूप-
त्वात् प्रलयायकः । कारणसर्गस्तु मोक्षरामकत्वादलौकिकः ।
तृतीयो भागवल्लीलात्मकः । तत्राऽप्यवान्तरमेवास्तत्त्वकालजी-
वादिरूपाः सन्ति ; तेषां सर्गाणां मध्ये आदिः कारणरूपो-
ऽहम् । च पुनः । अन्तः रजोगुणात्मकब्रह्मकोऽन्तःस्थको-
ऽयमहम् । मध्ये लीलात्मसर्गोऽहमेव, च मत्स्वरूपमेवेत्यर्थः ।
हे अर्जुनं बुद्धयधिकां राजावीर्य । असतामसुद्धयैर्मेव सर्ववयं

मद्वपत्वेन चिन्तयेत्यर्थः । अध्यात्मेति । विद्यानां सर्वासां
मध्ये अध्यात्मविद्याऽहमस्मि । प्रवदतां वादिनां वादः, वितुष्टा-
जल्पपराश्रयमध्ये वादस्तत्त्वस्वरूपनिर्णयात्मकोऽहमस्मि ॥ ३२ ॥
अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि, सर्वाक्षरागतत्वात् ।
सामासिकस्य समाससमुद्भवस्य मध्ये द्वन्द्वः 'गोपीमाधवौ'
इत्यादिरस्मि । अक्षयः लीलात्मकोऽलौकिकः कालोऽहमेवास्मि ।
एवकारेण तस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वादिभूतित्वे किं वाच्यमिति
ज्ञापितम् । विधातृणां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वतोमुख-
वचतुङ्गलो धाता अलौकिकचुष्टिकानांऽहमस्मीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ ती० भा० दी०— सर्गाणां भौतिकानां 'भूतानामादिरन्तः' [१०।२०] इति प्रागोक्तत्वात् ।
विद्यानां चतुर्दशस्ङ्ख्यातां मध्ये अध्यात्मविद्या, बन्धच्छेदहेतुत्वात् । प्रवदतां प्रवक्तृसूत्रेण वदनमेवा एव वाद-
जल्पवितुष्टा इह गृह्यन्ते । तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो
वै सर्वा वाक्' [ऐ. ब्रा. पू. ३।६] इति श्रुतेः । सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽहं द्वन्द्वोऽस्मि, उभय-
पदाद्येप्रधानत्वादिति प्राञ्चः । समं एकत्रासनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थेकथनार्थं वा एकत्राव-
स्थानं तत्र विदितमर्थज्ञातं सामासिकम् । चातुरर्थिकछक् 'उत्पद्येक' [अष्टा. ७।२।५०] इतीकादेशः ।
'यस्मेति च' [अष्टा. ६।१।१४८] इत्यलोपः तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽर्थोऽहम् । 'द्वन्द्वं रहस्य' [अष्टा. ८।१।१५]
इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचिवं शाब्दिकप्रसिद्धम् । अक्षयः क्षयहीनः । कालः क्षणादिः, परो वा
ईश्वरः । कालस्यापि कालोऽस्मि । धाता कर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणिनुत्पत्त्या तृप्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाञ्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्रां गायत्री छन्दसामहम् ।

मां सानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ सर्वहरो मृत्युः 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' (म. भा. ५।४।३।४) 'स कोषलोभो मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छा-
रीरे य एव' (म. भा. ५।४।१।१६) इत्युक्तस्वरूपः । 'यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुः' (म. भा. ६।४।१।६) इति मृत्युत्वेन
प्रसिद्धो यमः, 'उपसंहरतस्तस्य तमसि रोषं जहा' । शत्रुवभूव विधेभ्यः स्त्रेभ्यो नारी महात्मनः ॥ तामाहूय तदा देवो लोक-
नामादिरीषः । मृत्यो ! इति महीपाल ! जहि वैमाः प्रजा इति ॥ त्वं हि संहारबुद्ध्या ये चिन्तिता एषिणेन च । तस्मात्संह-
र सर्वस्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ (म. भा. १।१।२९।८।१५, १८, १९) इत्यादिनोक्तं देवतान्तरं च प्राणानेव ह्राति, अयं च
धनधर्मादिकं सर्वमेवेति । मृत्युः 'मृह' प्राणत्यागे (वा. पा. ६।१।२३) 'सुजिमुह्यार्थो युक्त्युको' (उ. ३।२।१) इति ल्युक् ।
'मृत्युमर्यादीति सतो मृतं न्यायवतीति वा' (नि. १।१।६।१२) इति नैस्काः ॥

कीर्त्याया वाग्यतिरिक्ता दक्षकन्याः । तासु कीर्तिः श्रीधृतिर्मेधा च धर्मपत्न्यः । स्मृतिरिजिस् पत्नी, क्षमा पुत्रहृत् । तदुक्तं
मुद्गलपुराणे— 'प्रसूत्यां जनयामास कन्या दत्तः प्रजापतिः । अद्वा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥ बुद्धिरेजा वपुः शान्तिः
सिद्धिः कीर्तिर्योदश ॥ ददौ धर्माय पत्न्यर्थं दक्षो हृष्यमा सुने । × × स्मृतिमजिस्ते ददौ' × × क्षमां च पुत्रहाय वै ॥'
(१।६।१७, ३० ब्रह्मां. पू. १।१०, १५) इति । वाक्कु ब्रह्मणो मानसी कन्या, 'वाचं दुहिते तर्वा स्वयममृहती मनः ।

१ शां. भा.— मृत्युर्द्विविधो घनादिहरः प्राणहरश्च । तत्र यः प्राणहरः स सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्धव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुबाह्वः, केषां ? भविष्यतां, भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उच्यताः स्त्रीणामहमस्मि; यासामाभासमात्रसम्बधेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सा-
मेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गाय-
त्र्यगहमस्मीत्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वहरशब्दस्य मुख्यमर्थान्तरमाह—
अथवेति । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति— उत्क-
र्षेति । कीर्तिर्भावि कृतविनिमता ख्यातिः, श्रीलक्ष्मीः, कान्तिः
शोभा, वाग्याणां सर्वस्य प्रकाशिका, स्मृतिश्चिरादुभूतस्मरण-
शक्तिः, मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः, धृतिर्धैर्यं, क्षमा मानापमान-
शोरमिच्छित्तता । क्रीपु कीर्त्यादीनामुत्कर्षमुपपादयति—
यासामिति ॥३४॥ 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' [१०।२२] इत्युक्तं

तत्रावान्तरविशेषमाह— बृहदिति । छन्दसां मध्ये गायत्री
नाम यच्छन्दस्तदहमित्युक्तं छन्दसामृग्योऽतिरेकेण स्वरूप-
भावादित्याशङ्क्याऽऽह— गायत्र्यादीति । द्विजाते द्वितीयजन्म-
जननीत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मि
न्निति मार्गशीर्षो मासः, सोऽहं पक्षसंस्थाब्जत्वादित्याह— मा-
सानामिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— मृत्युरिति । सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् । उत्पत्त्यमानानामुद्भवार्थं कर्म चाहम् ।
नारीणां श्रीरहम्, कीर्तिश्चाहम्, वाक्चाहम्, स्मृतिश्चाहम्, मेधा चाहम्, धृतिश्चाहम्, क्षमा चाहम् ॥३४॥
साम्नां बृहत्सामाहम् । छन्दसां गायत्र्यहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— कर्मानुरूपदण्डकाऽवच्छेदाधिकृतयोर्मम-
कालाख्ये उपरुषयोरुक्तत्वात्मादेशकारिप्राणहरणाधिकृत उपरुषविशेष
इह 'मृत्युः सर्वहरः' इत्युच्यत इति ज्ञापनाय सर्वप्राणहर
इत्युक्तम् । 'प्रलये सर्वसर्वहेश्वर इह मृत्युः' इति कैश्चित्कर्तुं
मन्दम्, 'मृतानामन्त एव च' [१०।२०] इत्युक्तत्वात् ।
उद्धवशब्दपादत्रय मृत्युशब्दो मरणपर इति केचित् । उद्धव-
शब्दः स्वरस्य उत्पत्तिक्रियापरः । उद्धवस्थानादि निमि-
त्तोपादानादिकं चात्र पृथगेव निर्दिष्टमिति क्रियापरत्वमेवोचित-
मित्यभिप्रायेण उद्धवार्थं कर्मैत्युक्तम् । कीर्त्यादयो नेह गुण-
विशेषा विवक्षिताः; तेषां पुरुषेणैव च उद्धत्वेन 'नारीणाम्'
इति विशेषणयोगात् । न च नारीशब्दोऽत्र लीलङ्कृष्यार्थमात्र-
परः, मुख्यवाधामावात् । अतो नारीविषयनिर्धारणमेव क्रियते ।
तत्र च त्रिय एव सर्वनारीभ्योऽतिशयित्वात्सैव प्रथमे वक्तव्या;
'कीर्तिः श्रीः' इति तु पाठक्रमोऽपेक्षक्रमेण बाध्यत इत्यभिप्रायेण

श्रीरहं कीर्तिश्चाहमित्युक्तम् । एताश्च भगवदसाधारणशक्तयः ।
अन्यत्र तु तत्तदभिमानविशेषात्तत्तच्छब्दः ॥ ३४ ॥

सामसु बृहत्पात्र उच्छृङ्खलं श्रुत्यैव सिद्धं 'बृहत्वा वा इदम
रथन्तरं च आस्तां वाक्च वै तन्मनश्चास्तां वागै रथन्तरं मनो
बृहत्तद्बृहत्पूर्वं सत्त्वज्ञानं रथन्तरमत्यन्तं तदथन्तरं गर्भमथत'
[म. ता.] इति । गायत्र्याश्छन्दसां मातृत्वेनोक्तः
धृतिषु च्छन्दोविचित्र्यां च प्रपञ्चितः । यथा बहुचोपनिषदि
“अग्रं वै छन्दसां गायत्री” इति । मासेषु मार्गशीर्षस्यातिशयः
वर्षेणर्माधानकालत्वात्मासाधिदैवेषु केशवादिषु प्रथमस्य
केशवस्य मासत्वाद्गतवर्गारम्भकालत्वाच्च । कुसुमाकरशब्देनैव
वसन्तस्य प्रत्यक्षसिद्धिः सर्वप्राणिमुखहेतुरतिशयो धोतितः ।
“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा ज्येत” “वसन्ते दीक्षयेद्विंशं
प्रीप्ते राजन्यमेव च” इत्यादिभिश्च ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

—(भाग. १।१२।२८) इत्युक्तेः । श्रीर्ह्युक्त्या विष्णुपत्नी वा, 'मृत्युः ख्यात्यां सदाभागः पत्न्यां पुत्रानजो जनतः । धातरं च
विधातारं त्रियं च भगवत्पराम् ॥' (भाग. ४।१।४३) इत्युक्तेः ॥ — अविगीता ।

२ अत्र मासेषु मार्गशीर्षस्य प्राधान्याभिधानं प्राचां तमारभ्यैव साधयणत्वाच्चात् । तथा च भारत एव मासोपवासविधाने—
'मार्गशीर्षे तु यो मासमेकमेकं संक्षिपेत्' (१३।१०६।१७) इति मार्गशीर्षमारभ्यैव फलविशेषायाभिहितम् । तत्रैव विष्णो-
र्द्वादशकेऽपि 'द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम्' ॥ (म. भा. १३।१०।९३) इति अन्यत्र च 'मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्र
मूलेन संयुते ।' (म. भा. १३।१०।९३) इत्यादौ मार्गशीर्षस्यैव प्राथम्यं दृश्यते । अत एव 'आद्यहोयणिकः' इति तस्य संज्ञादि
‘एतद्विषये चोपसंहारे गीताप्रणयनकालनिर्णयसर्वे सविस्तरं विवेचयिष्यते । ऋतूनां वसन्तः, “सुखं वा एतदूनाम् । यद्-
सन्तः” (तै. सं. १।१।१।६) इति श्रुतेः । — अविगीता ।

७ ह. पै. भा.—मृत्युरिति । पर एवेश्वरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते, प्रलये सर्वहरणात् । भविष्यता-
मुद्गुष्यतामुद्गवोऽमृत्युदयोऽहम् । स्वरूपेण कथनं कीर्तिः । श्रीलक्ष्मीः । वाक्सरस्वती । स्मृतिः स्मर-
णशक्तिः । मेधा धारणाशक्तिः । धृतिर्धैर्यम् । क्षुत्पिपासादिसहनं क्षमा । 'आकुष्टोऽभिहतो वाऽपि
नाऽऽक्रोशेऽन्यैव ताडयेत् । अदुष्टो बाह्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता ' एता उच्यते । स्त्रियोऽहं,
यासामाभासमात्रसम्बन्धेन लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । बृहत्साम नाम
साम्नां प्रधानं साम । गायत्री छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्युद्गहम् । कुसुमाकरो वसन्तर्तुः ॥ ३५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—मृत्युरिति । संहारकाणां मध्ये सर्व-
संहारको मृत्युः हम् । भविष्यतामुद्गवोऽमृत्युदयोऽहम् । सन्मन्धी
उद्भव उत्कवोऽहम् । कीर्तिः ख्यातिः, श्रीः सम्पत्तिः, वाक्स-
रस्वती, स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः, मेधा अनेकग्रन्था-
र्थधारणाशक्तिः, धृतिः क्षुत्पिपासादिसहनशक्तिः, क्षमा
'आकुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाक्रोशेन च ताडयेत् । अदुष्टो
वाह्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता ' इत्युक्ता । एता
कीर्त्यादयो धर्मपन्थो देवताः सर्वलोकमातरः पुराणे प्रसिद्धाः ।
यासामाभासमात्रेणैव लोकः श्लाघ्यतामेति ता इमा नारीणां
मध्ये मद्भिर्भुतय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । 'गीतिषु
सामाह्वया ' [पू. मी. २।१।३६] इति जैमिनिसूत्रेण
लक्षितानि क्रमाकृद्गीतिविशेषकपाणि सामानि । तेषां मध्ये
बृहत्सामकं साम 'त्वामिद्धि हवामहे'—[क्रकं. ४।७।२१।१]
इत्यस्माच्च गीयमानमतिरात्रे पृष्ठस्तोत्रमिन्द्रपातम्यपरत्वात्

"अपरिमितं बृहत्" [मै. उ. ४।४] इत्यादिश्रुतेषु श्रेष्ठम्,
तन्मम विभूतिः । छन्दसां मध्ये गायत्र्यहम्, द्विजत्वहेतुतया
सोमाहरणेन च तस्याऽछन्दोन्तरापेक्षाधिक्यात् । तस्याः
सोमहृणं च यजुस्संहितायाम् 'कद्रुश्च वै सुपर्णा च ' इत्या-
दिना बहुचक्राक्षणे च "सोमो वै राजा गन्धर्वोऽधासीत्"
इत्यादिना प्रपञ्चितम् । मासानां द्वादशानां मध्ये नातिरीता-
तपत्वेन नानाविधोपविशाकभरितत्वेन च सुखहेतुत्वात्, 'कोद-
ण्डस्थे सवितरि प्रत्युषे कमलापतेः । सहस्रवापिकी पुत्रा
दिनैकैकं लभ्यते ॥ ' हेमन्ते प्रथमे साति नन्दवज्रकुमा-
रिकाः ' [भाग. १०।२।१] इत्यादिश्रवणाच्च श्रेष्ठो मार्ग-
शीर्षोऽहम् । कर्तॄनां षण्णां मध्ये सुगन्धिसर्वकुसुमरमणीय-
त्वात् "वसन्ते ब्राह्मणपनयीत" "वसन्ते ब्राह्मणाऽग्नीना-
दधीत" [] इत्यादिश्रुतेषु श्रेष्ठः कुसुमाकरो वस-
न्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०—मृत्युरिति स्पष्टम् । भगवदीयविरोधिजनान् सर्वान् संहरति तथाभूतो मृत्युर्मद्विभूतिः ।
एवमुद्गवोऽपि । नारीणां मध्ये कीर्त्यादयः सामाहम् । अथवा कीर्तिर्बृषभानुपत्नी मद्भिर्भूतिः । तत्र श्रीश्चाहम् ।
वाक्सरस्वतीयमवताररूपा चाहं; श्रीपरिचारिका वा निर्दिष्टा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । "त्वामिद्धि हवामहे"
[क्रकं. ४।७।२१।१] इत्यस्यां ऋचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रेष्ठं दृश्यते ।
छन्दसां वेदमन्त्राणां वा मध्ये गायत्री मे विभूतिः, मत्स्वरूपप्रतिपादकत्वाद्भगवत्सैवैश्वर्यमन्तरीया । मासानां मध्ये
मार्गशीर्षोऽहं कुमारिकाकामपूरणकालत्वात् भोगयोग्यत्वाच्च मे विभूतिः । कर्तॄनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽहं
"वसन्तेऽग्नीनादधीत" [] इति भुक्तौ प्राशस्त्यत्वाज्जेष्वपि प्रमोदापादकत्वाद्दूदावनाविरतवृत्ति-
त्वाच्च मे विभूतिः ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.—मृत्युरिति । संहारिणां मध्ये सर्व-
संहारकोऽहम् । च पुनः मृत्युरपि । भविष्यतां निखिलानां
प्राणिनां पदार्थानां उद्भवोऽमृत्युदयः गायत्र्युद्गहम् । कीर्ति-
रिति । कीर्तिः धर्मस्य स्त्री, श्रीः लक्ष्मीः, वाक् सरस्वती
श्रीभागवतादिरूपा, स्मृतिर्भगवत्स्मरणशक्तिः, मेधा बुद्धिः

भगवद्गुणैकनिष्ठा, धृतिः आपसु धर्मेकनिष्ठा, क्षमा सर्वा-
तिक्रमसहनरूपा, नारीणां मध्ये एता मद्भिर्भूतिरूपाः ॥ ३४ ॥
साम्नां सामक्राकां मध्ये बृहत्साम मद्भिर्भूतिरित्यर्थः ।
छन्दसां मध्ये गायत्री मद्भिर्भूतिः । मासानां मध्ये मार्गशीर्षो-
ऽहम् । कर्तॄनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽस्मि ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०—सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि । भविष्यतां भाविकल्याणानामुद्भव ऐश्वर्योत्कर्षा-
ऽहम् । कीर्त्यादिसप्तकमप्यहं, यासां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कुत्रार्थतावुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥ बृहत्साम "त्वामिद्धि
हवामहे" [क्रकं. ४।७।२१।१ यजुस्सं. २।७।३७] इत्यस्यामृचि गीयमानं साम पृष्ठवस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवस्य
तत् साम्नां मध्येऽहमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री द्विजत्वसम्पादनात्सोमाहरणाच्च श्रेष्ठाऽहमस्मि । कुसुमाकरो
वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणामस्मि । तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणाम् । व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि, अयमेवाहं त्वत्सखः । पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव । मननशीलानां मुनीनां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्यूतमुल्लक्षणं सर्वस्वापहारकारणम् । सायः फलेहेतुरुद्यमः, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वार्थोत्तमम् ॥ ३६ ॥ मन्यापदेशेन पराभिप्रेतं निम्नतां स्वाभिप्रेतं वा सम्पादयतामि-
त्याह— छलस्येति । तेजोऽप्रतिहताज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यव-
उशनां शुक्रः, कविशब्दोऽत्र योगिकः, न हवः, शौन-
स्तत्वात् ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— छलं कुर्वतां छलास्पदेष्वक्षदिलक्षणं द्यूतमहम् । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्वं महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥ वासुदेवसूनुत्वमत्र विश्रुतिः, अर्थान्तराभावादेव । पाण्डवानां धनञ्जयोऽर्जुनोऽहम् । मुनयो मननेनार्थयाथात्म्यदर्शिनाः, तेषां व्यासोऽहम्, कवयो विपश्चिताः ॥ ३७ ॥

४ चे. ता. चं.— ‘छलयताम्’ इत्यत्र ‘तत्करोति’ इति णिजलिभ्राश्रयेण छलं कुर्वतामित्युक्तम् । अक्षयवज्रादिमा-
त्रेण जयपराजयारोपादिह छलमवबोधोद्युक्तिरित्यभिप्रायेण
अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । ‘तेजस्तेजस्विनाम्’ इत्यादिवत्

‘दीव्यतां द्यूतमहम्’ इत्यनभिधानात् ‘छलयताम्’ इति छलकार-
णाश्रयचनाच्च छलस्थानान्तरेभ्यः कयविक्रयकृत्पादायवित्त-
झरादिभ्यो द्यूतस्यातिशयितत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण छला-
स्पदेष्वित्युक्तम् । वज्रनास्पदेष्वित्यर्थः । अक्षादीत्यादिवद्वेदेन

१ ‘तेजस्तेजस्विनामहम्’ (७।१०) इति सप्तमे तेजोरूपेण तेजस्विनामुत्कर्षार्थयोऽहमित्युक्तम् । अत्र तु तस्य तेजसः
स्वाश्रयोत्तमत्वप्रदत्वत्वर्यं यदुत्तमत्वं, तत्प्रदोऽहमित्युक्तमिति भेद इति दर्पणे । — अखिगीता ।

२ वृष्णीनाम् ‘मयोः पुत्रवत् स्वासीदृषणस्तत्त्व्यं वंशमाकृ । वृषणादृषण्यः सर्वे मयोस्तु भाववाः स्मृताः’ ॥ (ह. वं. १।३१।५४
ब्र. पु. १।२।०६) इत्युक्तानां मध्ये वासुदेवो वसुदेवसूनुः । ननु राज्ञस्तत्त्वमेव वसुदेवसूनुत्वस्यातिशयाधायकत्वाभावात् कथं
विश्रुतित्वम् इति चेत्, वासुदेवशब्दसामर्थ्येन ‘तम द्यूतं बालकमम्बुजेक्षणं त्वत्सुप्तं राज्ञगदादौदायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मं गल्लोभिको-
स्तुप्तं पीताम्बरं सान्द्रपयोदलोभगम् ॥ महाहैवैवैकिरीटकुण्डलस्त्रिधा परिष्वक्तसहस्रकृतलम् । उद्दामकाश्रयज्ञदक्षणादिभिर्वि-
रोचमानं वसुदेव ऐश्वर्यं’ (भाग. १०।३।९-१०) इत्यादिनोपलब्धित्वयास्मिन्नामुपस्य भगवद्विर्भावैकत्वमन्योपस्थापनादेवेति केचित् ।

धनञ्जयः— ‘धत्ते धारायते चेदमेतस्मात् कारणद्वनम् ।’ (म. मा. ५।११।४।२) इत्युक्तं धनम्, ‘राष्ट्राणि वै धनानि ।
(ऐ. ब्रा. ५।१।३) इति छुते राष्ट्रानि वा जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । ‘सङ्गायां मृत्युञ्जयः’ (अष्टा. ३।२।४६) इत्यादिना खञ् ।
‘सर्वाभिनपदं शिखित्वा वित्तमादाय कैवल्यम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेन हृत्मां धनञ्जयम्’ (म. मा. ५।४।१३) इति
स्वयमेव निरुक्तनामा भगवदंश एव । ‘वसुदेवसुतस्त्वैको वासुदेव इति ध्रुतः । देवो भविष्यति हरेर्हितीयः पाण्डुनन्दनः ॥
(यो. वा. नि. प्र. पू. १।२।२८) इत्यादि वर्णनात् । उक्तं च पूर्वमपि भगवतैव— ‘अनन्यः पार्थ ! मत्तत्त्वं त्वत्तथाहं तथैव च ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ! ॥’ (म. मा. ३।१२।४७) इति । अवगारोक्षसंवादे— ‘त्वं तु भागवतोऽहम्’ (भाग.
१।१।६।२१) इतिवत्, पाण्डवानां भवानस्मिति वक्तव्ये ताटस्थ्येनोक्तिर्वैमल्यपदप्रयोगश्च राष्ट्रानां धनानां च जेतृत्वमेव तव विभ्यो
भावं, केतनानां हृदयदौर्बल्यम्, अस्तित्वकत्वा प्रकृतिं प्रतिपद्यस्वेति भगवतो निगुडमाकृतमभिप्रेतमिति । तथा च— ‘क्लेशं
मा स्म गमः पापं ! नैतत्कल्पुषयथे ॥’ (२।३) इत्युक्तमप्युपपादितमिति सूक्ष्मधीमिर्विभावनीयम् ॥ कल्यान्तरेभ्यश्च पाण्डुकेवै
अर्जुनस्यैव विश्रुतित्वं दर्शयितुं परोक्षेण निर्देश इति वा बोध्यम् ॥ — अखिगीता ।

सजीवनिर्वासमस्तद्युतवर्गसङ्ग्रहः । यद्वा निर्वाणमात्रप्रहणाय
अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । तस्य चातिशयितत्वमनायासेन
धर्माविरोधेनाभ्युपगमादेव समस्तवहनणदेवकथ्यत्वात् । तेज-
स्त्वित्त्वच्छब्दयोः पूर्वोत्तरयोस्तेजसस्त्वाभ्यामवदत्त्वात्तत्र
जयभ्यवसायशब्दयोरन्वयानौचित्यात्तुष्टिर्वा जेतुव्यवसायि-
शब्दौ पूर्वाभ्युपगमयोर्द्विधासिद्धिर्वाप्रायेण जेतृणां व्यव-
सायिनामिति चोक्तम् । 'प्रव्याजव्यवसायेषु सत्त्वमन्त्री तु
जन्तुषु' [अमरः ३।१।२१२] इत्यादिभिः सत्त्वशब्दस्याने-
कार्येतिदेव्यवसायस्य चोक्तत्वात्सत्त्वच्छब्दप्रसिद्धयुरो धेनार्य-
विशेषं दर्शयति सत्त्वं महामनस्त्वमिति । एतेन पराभिमव-
सामर्थ्यदिलक्षणतेजसोऽपि सत्त्वस्यात्र भेद उक्तः ॥ ३६ ॥

‘कृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि’ इत्यत्रापि रामक्तसाक्षात्स्वा-
वतारत्वादाह वसुदेवस्युत्त्वमत्र विभूतिरिति । अर्था-
न्तराभावादेवेत्येकारेण रामप्रसङ्गे हेतोः प्रागेवोक्तत्वं
सूचितम् । ननु वसुदेवस्युत्त्वमिति केयं विभूतिः, नहि
सुसुत्वमात्रेणति शयः, अतिप्रसङ्गात् ; नच वसुदेवाख्यमितृ-
विशेषस्युत्त्वेन, तस्याप्येकसाधारणत्वेन निर्धारणयोगात् ;
नच वासुदेवशब्दप्रसिद्धिमात्रेण, तावन्मात्रस्य अतिशयं प्रत्यप्र-
योजकत्वात् ; नचैव वसुदेवस्युत्त्वमुपदेश्यम्, अर्जुनस्य सम्प्रति-
पत्त्यत्वादेव ; अतः साक्षादवतारत्वं नोचितम् ; अत एव ‘कृष्णी-
नामहमस्मि’ इति नोक्तमित्यनो व्यते- वासुदेवशब्दोऽत्र लक्षणा-
वावृष्टेर्वाह चतुर्थजतयाऽवतारप्रभृति अतिमात्रपुण्यविग्रहवराक-
मादिरूपमागोषात् प्रसिद्धमतिशयं लक्षयति । तस्य चाजुर्जनं प्रत्य-

भिधानं दृष्टान्तार्थम् । सर्वनाम्नो सुष्यदस्मच्छब्दादपि साक्षात्मा-
त्रोऽख्यन्तासत्त्वादितिशयोऽत्र विवक्षितः । अयं सुषिस्थस्य
सर्वातिशयित्वात्, बले च भीमसेनस्य, आभिर्मह्योऽहिषु च
माद्रीसुतयोः, ‘अर्जुन’ इति प्रसिद्धनामधेयेन विशदिकरणम् ।
तेन स्वाभिमुखमर्जुनं प्रति त्वमिति निर्देशनाभावात् किं धनज-
याख्योऽन्य इति शङ्काव्युत्पत्तिः । तद्वात्र पारोक्ष्यप्रसङ्गः, अपरो-
क्षस्यैव सर्वस्यात्र सर्वैर्दक्षिणा वचनादिति । ऋषिर्वै दृष्टविशे-
षादतीन्द्रियार्थैर्दक्षितम् ; तच्च प्रायशः प्रागेवोक्तम् ; अतो
‘सुनीन’ इत्यनेन तदतिरिक्तो निर्वचनबलात् “एतमेव विवित्वा
मुनिर्भवति” [] इतिश्रुत्यनुसाराच्च विवक्षित इत्य-
भिप्रायेणाह मुनयो मननेनात्मयाथात्म्यदर्शिन इति ।
तथाविधश्च भगवतो व्यासस्यातिशयस्तद्वाक्यैरेव सिद्धः
‘आलोड्य सर्वैराज्ञापि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं मुनिपण्यं
ध्येयो नारायणः सदा’ [भा. पु. पृ. ख. २२५१] इत्या-
दिभिः ; ‘तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसक्तमात् । मन्वे
श्रेष्ठतमं त्वाच्च रहस्यज्ञानवेद्मनात्’ इति च । अयमपि कश्चिद्वि-
भवावतारो गण्यते ‘वेदविद्वद्भ्यान् कल्कीं पातालशयनः प्रभुः’
इति । कल्कीनामिति न निवन्धत्वं विवक्षितम्, तथा सति
वाल्मीकिप्रभृतेः सर्वातिशयित्वात् ; अतः क्रान्तदर्शोऽपि रिति
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह कचयो विपश्चित इति । उशनसो
विपश्चित्सु वैलक्षण्यं नीतिनिपुणत्वादिति । प्रसिद्धं श्वेततरु
‘न कश्चिन्नोपनयते पमानन्यत्र भोग्यत्वात् । शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु
बुद्धिमत्त्ववतिष्ठते’ इत्यादिषु ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३६ ॥ आच्छादयति सर्वं वासयति वसति चेति सर्वत्र वासुदेवः । देव-
शब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्— ‘छादयामि जगदिदं भूत्वा सर्वं इवांशुभिः । सर्वेषुताधिवासस्य वासुदेवस्ततो-
ऽस्म्यहम्’ इति मोक्षधर्मे । विशिष्टः सर्वस्मादा समन्तात्स एवेति व्यासः । तथा चाश्विरेव्यशाखायाम्
“सव्यासो वीति तमपु वै विः सोऽथस्तात्स उत्तरतः स पथात्स पूर्वस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरत इति” इति
“यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति च ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३६ ॥ ‘कृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि’
इति वासुदेवशब्दं व्याचिक्तीर्षुर्वासुदेवार्थं तावदाह— आच्छा-
दयतीति । ‘वस आच्छादने’ [भा. पा. २।१३] इत्यत उण् ।
वासयति सर्वमिति वर्तते । ‘वस निवासे’ [भा. पा. १।
१०३०] इत्यतो ण्यन्तात्पुनः वसति चेति केवलादुपेक्ष वा । ततः
किमाजुर्जनं वासुदेवशब्दस्य ॥ इत्यत आह— देवेति । तथाहि
देवशब्दार्थमित्यत्र ततः क्वेधारयः । विश्वं समस्तं भूत्वा प्राप्य
‘मू प्राप्तावात्सनेपदी’ [भा. पा. १।१३१] इति वचनात् सर्व-
सृताधिवासत्वेति तत्पुरुषो बहुवीद्विह । अत्रापि देवशब्दार्थो

प्राहः । ‘सुनीनामप्यर्थं व्यासः’ इति व्यासशब्दं व्याचिक्ते—
विशिष्ट इति । सर्वस्माद्विशिष्ट इति विश्वशब्दार्थः । आ इत्यनु-
वादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । स इत्येक एवेति ।
‘स गती’ [भा. पा. १।८६०] ‘छल्य गतौ’ [भा. पा.
१।१००८] इत्यतो वा छे रूपमेतत्, न तु तदः । व्यास-
मित्याद्यनुपपत्तेः । समन्ताद्गतः सर्वगत इत्यर्थः, स व्यासः ।
कृतः १ वीति हेतोः । कोऽर्थः तमोऽर्थो हि विश्वशब्दः
उत्तरत उपरिष्ठात् यच्च किञ्चिदिति भगवतः सर्वगतत्वे
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— ब्रूतमिति । छलयतां छन्नगतीनां ब्रूतमस्मि । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां
व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहमस्मि ॥ ३६ ॥ कृष्णीनामिति । कृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि ।
सुनीनां मननशीलानां सकलपदार्थतत्त्वज्ञानिनाम् । क्वीनां क्रान्तदर्शिनाम् ॥ ३७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—युतमिति । छलयतां वज्रयतां सम्बन्धि यत्समक्षविदेवनादि सत्यः सर्वस्वापहारकारणमहमस्मि । तेजस्विनां प्रतापवतां सम्बन्धि तेजः प्रतापोऽहम् । तथा जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायः फलैकान्तिको-यमरूपोऽस्मि । सत्त्ववतां सम्बन्धि सत्त्वं ज्ञानसुखादिरूपं सत्त्वकार्यमहमस्मि ॥ ३६ ॥ साक्षादीचरस्यापि विभूतिषु

परिगणनं तदपेणापि ध्यानार्थमिति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीनां राज्ञां मध्ये वसुदेवपुत्रस्त्वदुपदेष्टाऽयमेवाहमस्मि । पाण्डवानां धनजयस्त्वमेवास्मि । क्षत्रीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये व्यासोऽहम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनां सूक्ष्मदृष्टाश्च शना कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

९ व० त० वी०—युतमिति । छलयतां सम्बन्धि धर्मयुतं छलमहम् ; यथा युधिष्ठिरे भगवत्सेवोयोगि-क्रीडासाधनेष्वक्षलक्षणेण युतं वा भगवद्विभूतिः । तत्र च तेजस्विनां मध्येऽहङ्काररूपं तेजो मद्विभूतिः । दासोऽस्मीति वा भागवतं वा तत् तत्र जयोऽपि चाहं ; रत्नभीकालिङ्गप्रसङ्गोऽक्षगोष्ठ्यां [भाग. १०] बलभद्रनिष्ठः सत्यवागुदितो जयो मे विभूतिः । अनयोऽपि तथा भावनीयः व्यवसाय इत्यादिः ॥ ३९ ॥ यदुष्वपि स्वस्य विभूतिव्याप्ति-माह—वृष्णीनामिति । यादृशानां मध्ये वासुदेवत्वधर्ममयो भगवान् चिन्त्योऽहं (जातोऽहम्) । तेन वासुदेवो मे पुरुषोत्तमस्य विभूतिः । व्यवसायिनां फलाव्यभिचार्युद्यमविभूतिर्वसुदेवगृहे जातो धर्ममयोऽहमन्यत्र केवल इत्यभिप्रायकपादाः । यदा वसुदेवसुतो यो बलभद्रः स मे विभूतिरिति सोऽहम् । पाण्डवानां पञ्चानां मध्ये तं त्वहमेव ; नरो हि नाम नारायणाक्षः प्रसिद्धः । मुनीनां मननशीलानां वेदार्थमननशीलानां मध्ये कृष्णद्वैपायनो-ऽहम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.—युतमिति । छलयतां वज्रकानां मध्ये युतमस्मि, येन क्रीडाक्षारादिधर्मज्ञानेन मोहितो जानन्नपि वज्रति । तेजस्विनां प्रभावतां मध्ये तेजः प्रभा अहमस्मि । जयतां मध्ये जयोऽस्मि । व्यवसायिनाद्यधमवतां निश्चयवतां वा व्यवसायः उद्यमः निश्चयो वाऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्विकानां मध्ये सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां

यादृशानां सर्वेषां मध्ये हृदये वासुदेवः सर्वमोक्षदाता क्रीडाकं अशेरस्मि, सर्वं यादृवा मद्विभूतिरूप इत्यर्थः । पाण्डवानां मध्ये धनजयस्त्वमेवास्मि । क्षत्रीनां ब्रह्ममननशीलानां मध्ये व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽस्मि । कवीनां निर्दुष्टस्वरशास्त्रदर्शिनः मध्ये उशना कविः शुक्रोऽस्मि ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० वी०—व्यवसायो निश्चयः, उद्यमो वा ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां यादृशानाम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ! ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं, तदहमर्जुन ! प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसङ्केप्माह न तदस्ति यत्तं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेत् । मयाऽप्रकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यात्, अतो मदत्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—अवान्तात्पुत्रपथान्धि प्रवर्तयतां दण्डोऽहं, उत्पथप्रवृत्तौ निग्रहेतुमित्यर्थः । नीतिन्यायो धर्मस्य जयोपायस्य प्रकाशकः । मौनं वाच्यमन्तत्त्वमुत्तमा वा चतुर्थाश्रम-प्रवृत्तिः । श्रवणाद्विद्वान् परिपक्वसमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

वाङ्मयात्रतिभिन्निवै चैतन्यं बीजम्, किमिति स्वायत्तं जडम वा त्वदतिरेकेण न भवति ? तत्राऽहं—मयेति । तस्यापि स्वस्वपेय सत्त्वमाहङ्कार्योक्तं—शून्यं हीति । आ-त्मनोऽपकर्षादित्यर्थः । मयैव सच्चिदानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतश्चकार्यः ॥ ३९ ॥

मात्रमुच्यते, तस्य साक्षात्सम्बन्धवृत्तवैजाभावान्न; नापि वीक्षा-
दिव्यक्षणं बोधं, तस्य सर्वभूतसम्बन्धस्तुहीतेषु जङ्गमेव नन्वभावान्न;
तदभाविशेषेण तत्तत्कार्यवैधर्म्यविशेषस्य तत्तत्कारणत्वस्यो-
पादानद्वयमात्रमत्रिविधं विवर्तितमित्यभिप्रायागह सर्वावधिरेत-
त् । एतेन प्राकृतेर्भेदितं कस्यचनः 'अहमादिभिः' १०।२० ।
इत्यादिनोक्तवादिह निरुपस्थित्येवभूततत्तत्तद्व्यवशरीरकवेन तदे-
तुत्वमपि प्रदर्शितम् । 'यथापि' इत्यनेनाभिप्रेतमाह प्रतीय-
मानमप्रतीयमानं चेति । अप्रतीयमानमप्रमाणमादिविष-
यित्यर्थः । 'न तदस्ति' इत्यादौ स्वव्यतिरिक्तकासत्वादिबिधि-
प्राप्त्यभ्रमव्युदासया विनाभावार्थतोक्तिः । यत्रमविभक्त्येवभूतप्राप्ते-
नोहेतुत्वमित्याभिप्रायागह भूतजातमिति । आचार्यस्यैवस्थि-
तेन अविनाभावमुपादयति अहमात्मेति । व्यतिरेकोक्ति-
फलितमन्वयविशेषं दर्शयति सर्वमिति । उपक्रमोपसर्गादयो-
रविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रतीयमानमाह अनेनेति ।
व्यतिरेकविच्छेदव्यवस्थितिरिति सामानाधिकरण्यामपि तदाश्रयद्वय-
स्य भगवत्कृत्योत्तरादिति प्रागेव प्रकथितस्तस्यामिः । ३९ ।

यस्यासौ विश्वरूपः । अनन्तानां गतिराश्रयोऽनन्तगतिः । अ-
नन्ता भागा अवतारा यस्यासावनन्तभागः । अनन्तान्पिदार्थान्
गतः अनन्तगः । अनन्तः कालाद्यपरीक्षिन्नः ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरण्यानिर्देशानामर्थं दर्शयति-यथापि । सर्वेषां
चराचारात्मकानां भूतानां यदीजं प्रतीकृताण्डणतित्था-
म्राज, तद्वहेव । अतो मया विना यत्स्याद्भवति चमचरं वा
भूतं वत्तु, तत्रास्त्येव । अतः सर्वस्य प्रपञ्चस्य मत्कार्ष्वेन
मद्यतिरेकेणसत्त्वात्तादृशाभेद एवेतिना सामानाधिकरण्यानि-
र्भावः । एवं 'अहमस्मा गुणाकम् ।' इति प्रस्तुत्य
'अहमादिश्र यद्यं च भूतानामन्ता एव च' [११२०]

हृति सर्वाङ्गैतेनोपकृमात् 'न तदस्ति विना यस्यात्'
हृति तथैवोपसंहाराच्च ।

सर्वाङ्गैतत्पर एवार्थं सामानाधिकरण्यानिर्देश इति भगवदभि-
प्राये स्पष्टं सति, यत्स्वव रामाज्जेनोक्तम्— 'शरीरशरीरिभा-
वनिबन्धनमेवैवं सामानाधिकरण्यात्, न त्वद्वैतनिबन्धनम् ।
दृष्टा हि शरीरवाचकपदानां शरीरिणि हृतिः, 'मनुष्योऽहम्'
'देवोऽहम्' इति सामानाधिकरण्याप्रतीतिदर्शनात् । तथा
च सर्वशरीरको भगवानेक एवेत्यनुसन्धानमिह विवक्षितम्,
इति । अत्र ब्रूमः— सर्वस्य वस्तुनो भगवच्छरीरत्वं नाम न
तावदसदादिशरीरस्यैव तद्भोगायतन्तत्त्वरूपं मुख्यं शरीरत्वम्;
असिद्धेः, भगवच्छरीरस्याप्राकृतत्वब्रह्मप्रसङ्गाच्च । नापि
सामानाधिकरण्याप्रतीतिसामानाधिकरण्याधिकतया वैवक्षिकं शरी-
रत्वम् । तद्धि न तदधिष्ठातृत्वरूपम्, देवदत्ताधिष्ठानस्य भूतल-
स्यातथात्वात् । नापि तन्नियमस्थ, स्वामिनियम्यवस्थादिसा-
धारण्यात् । नाप्यन्तः प्रविष्टतन्नियम्यत्वम्, कवचान्तः-
प्रविष्टदेवदत्तनियम्यत्वम् कवचस्य देहान्तःप्रविष्टपिशाचनिय-
म्यस्य देहस्य च तत्सामानाधिकरण्याप्रतीत्यसिद्धेः । न हि
'मनुष्योऽहम्' इतिवत् 'कवचमहम्' इति कवचधारिणो देव-
दत्तस्य 'मनुष्योऽहम्' इति मनुष्याविष्टपिशाचस्य वा
'मनुष्योऽर्थं देवदत्तः' इतिवत् 'कवचमर्थं देवदत्तः' 'मनुष्यो
ऽर्थं पिशाचः' इति पाक्षस्यानां वा तत्सामानाधिकरण्याधी-
रस्ति, भूतनिग्राहकैः कस्त्वमिति पृष्टे 'नाहं मनुष्यो देवोऽन्यो
वा, किन्तु पिशाचः' इति पिशाचस्योत्तरदर्शनात्सर्वस्य
ब्रह्मशरीरत्वमेव दुर्बलमिति शरीरशरीरिभावप्रयुक्तं सामा-
नाधिकरण्यामित्युक्तम् ।

“यस्य पृथिवी शरीरम्” [वृ. उ. ३।०।३] इत्यादि-
श्रुतौ पृथिव्यादेर्ब्रह्मशरीरत्वोक्तिस्तु तन्नियम्यत्वमात्रेणोपचा-
रिकीति न तादृशेन शरीरशरीरिभावेन सामानाधिकरण्यानि-
र्वाहः । किञ्चास्तु कथञ्चिदप्यब्रह्मस्य ब्रह्मशरीरत्वम्; तथापि
शरीरवाचिनां शरीरिणि व्युत्पत्तिरिति कुत इदमानीतं येन
'अहं कतुः' [१।१६] इत्यादिकं तन्नियम्यत्वं स्यात् ? न हि
गुणवाचिनां गुणिनीव शरीरवाचिनां शरीरिणि हृतिरिति
चिह्नद्वयुपादितं दृश्यते । न च 'मनुष्योऽहम्' 'देवोऽहम्'
इत्यादिसामानाधिकरण्याप्रतीत्या तथा कल्पत इति युक्तम्;
तस्याः प्रतीतेर्देहस्याप्यसकृत्भेदाभावनिबन्धनत्वेनान्यथा-
सिद्धत्वात् । 'पूर्ववर्त्यभयोत्पन्नवासनाया बलेन तु । देहेन्द्रिया-
दिसङ्घाते जायतेऽहमतिर्देहाः' 'नाहं मनुष्यो न च देवयक्षः'
इत्यादिवचनैर्देहस्याध्यासवत् एव 'अहं मनुष्यः' इत्यादि-

प्रतीतिः, देहभिनात्मसाक्षात्कारनिवृत्ततदैक्याध्यासस्य तु
नेत्यवगमेनावयवव्यतिरेकान्नाम्य 'मनुष्योऽहम्' इत्यादे-
रध्यास्तवावसायात्; शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वे च 'नाहं
मनुष्यः' इत्यादेरयोगात् । तथा च 'इदं रजतम्' इत्या-
दिवत् 'मनुष्योऽहम्' इति प्रतीतिरध्यासकृतमेदाभावनि-
बन्धनैव, अध्यस्तस्याधिष्ठानाद्भेदाभावात् । न हि शक्य-
तिरेकेण रजतं नाम किञ्चिदस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याद्वेदेः
शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वाभावाच्च शरीरवाचिनां शरीरि-
भावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यात्, 'प्रज्ञैवेदं सर्वम्'
[नृ. उ. ता. ७] 'आत्मेवेदं सर्वम्' [छां. उ. ७।२।१२]
इत्यादिसामानाधिकरण्याश्रुतीनाम् "न तु द्वितीयमस्ति"
'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमाथतः' [गौ. का. १।१७]
इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वोपाधिनिवर्तिनं चैतन्यं सर्वगं शिवम् ।
तदेवेदमिदं विचं तत्समादृश्य विद्यते । तत्स्वरूपातिरेकेण न
किञ्चिद्विद्वि विद्यते' ॥ इत्यादिस्मृतिरिति सर्वभेदपक्षेनैव
व्याख्यातत्वेन 'अहं कतुः' [१।१६] इत्यादेरपि तदै-
काध्यासव्यवस्थाभावात् । एतेन 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि
सर्वः' [१।१।४०] इति वक्ष्यमाणत्वात्सर्वव्याप्तिरेव सर्वा-
भेदश्रुत्यर्थं इति 'अहं कतुः' इत्यादेरपि 'स एवार्थः' इति
वदन्तो माध्वा अपि निरस्तः "आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यः" इति श्रुत्यवगतसर्वव्याप्तिके विद्यदादौ 'वियसर्वम्'
इत्यव्यवहारेण सर्वव्याप्तेः सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वासिद्ध्या 'ततो-
ऽसि सर्वः' [१।१।४०] इति तद्वेतुत्वोक्त्यव्युत्पत्तिप्रसङ्गेन
तदुपपत्त्यर्थं समूहैणाप्रोक्तानि सम्यग्व्याप्त्यर्थेनोक्त्या-
ध्यासाधिष्ठानतया सर्वव्यापनलक्षणसम्पत्त्यासिक्त्यर्थस्य
सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वात्परं तदिति वक्तव्यतया ततोऽपि सर्व-
भेदाभाव एव सर्वत्वमिति प्राप्तेः ।

कथं पुनर्जडाजडयोर्ब्रह्मणोर्भेदभाव इति चेत्, अथ—
भेदाभावो हि न स्वरूपैवैवं येन जडाजडविविधः । किन्तु
श्रुतिरजतयोरेव तद्व्यतिरेकेणासत्त्वम् । यथोक्तमात्रमप्यधि-
करणभाष्ये— 'अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः' इति । उक्तं च
वाचस्पत्ये— 'अनन्यत्वमिति भेदं व्यासोक्तम्, न त्वमेव
ब्रूमः' इति । न च भेदनिषेधस्याभेदव्यासत्वात्तस्मिन्स्थाने-
वोऽपि स्यादेवेति वाच्यम्; श्रुतिरजतव्यतिरेके तद्व्यतिरेके-
णासत्त्वमेव भेदनिषेधे सत्यपि तदभेदाभावेन तस्याभेदव्या-
प्त्यसिद्धेः । स्वरूपैक्यरूपस्य हि भेदनिषेधस्याभेदव्याप्तिर-
त्यलमतिविस्तरण ॥ ३९ ॥

१९ व० त० दी०— दण्ड इति । कालीयेन्द्रादिषु कृतो दण्डो भगवद्रूप उक्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥ यथा-
पीति । अन्यत् किं वाच्यं ? मया विना किमपि नास्तीत्याह— न तदस्ति विना मयेति । मत्प्रकृतिद्वयकार्यभूत-
संघात्सत्वेति भावः ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—दण्ड इति । दमयतां दमकारिणां मध्ये दण्डोऽस्मि, सर्वदोषहरत्वेनेति भावः । जिगीषतां जेतु-मिच्छतां नीतिरस्मि । गुह्यानां गोप्यानां मध्ये मौनमवचन-मस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानिनां मध्ये ज्ञानमहमस्मि ॥ ३८ ॥

यदिति । यत्सर्वभूतानां बीजक्षत्पत्तिकारणं तदपि अहमेव । अपिशब्देन योनिस्तद्रूपं चाऽहमेवेति व्यञ्जितम् । यत् चराचरं भूतं तज्जातं तन्मया विना किञ्चिन्नस्ति ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०—दमयतां राजादीनां दमनसाधनं दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जय-साधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचो निग्रहः ॥ ३८ ॥ ‘सर्वभूतानां बीजं’ इत्यनेन सर्वभूतानि मद्भिभूतितिरिति दर्शितम् । तदोपपादयति—न तदस्तीति । मया विना भूतं किमपि नास्ति, उपादेयस्योपादानमन्तरेण स्थित्यसम्भवात् ॥ ३९ ॥

भगवद्विभूतीनामनन्तत्वम् ।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ! ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमसत्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप ! । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामित्युक्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमद्वर्जितमेव वा श्रीलक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा, तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि । ममेश्वरस्य तेजोऽंशसम्भवं तेजसो-ऽय एकादेशः सम्भवो यस्य तत्तेजोऽंशसम्भवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्व-शङ्कां वारयति—नेत्यादिना । तदेवोपादयति—न ह्येति । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितः ? तत्राऽऽह—एष त्विति ॥ ४० ॥ अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः सङ्गृहीतुं लक्षणमाह—यद्य-

द्विति । वस्तु प्राणिजातं, श्रीमत्सृष्टिमद्वा कान्तिमद्वा । सप्राणं बलवद्भूतं, तदाह—उत्साहिति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः, तेजसत्वेतन्मयेश्वरशक्त्योऽंशस्तेजोऽंशः सम्भवोऽस्येति तेजोऽंशसम्भवं तदाह—तेजस इति ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.—नान्त इति । मम दिव्यानां कल्याणीनां विभूतीनामन्तो नास्ति । एष तु विभूते-र्विस्तरो मया कैश्चिदुपाधिभिः सङ्क्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत् ईशितव्यसम्भवं भूतजातं श्रीमत् कान्तिमत्, धनधान्यसमृद्धं वा, ऊर्जितं कल्याणारम्भेषूपयुक्तम् ; तत्तन्मम तेजोऽंशसम्भवमित्यवगच्छ; तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् ; ममाचिन्त्यशक्त्येनियमनशक्त्येकदेशसम्भवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

१—‘नान्तो मम’ यतो योगरूपमेतन्ममोर्जितम् । मदीयानां विभूतीनामप्यन्तो नैव विद्यते ॥

एवं ‘विभूतिं योगं च कथये’ त्वं नोदितम् । अनुसूदपात्र सङ्क्षेपादुभयं तज्जगौ हरिः ॥ x x

श्रोताऽहं सादरो, वक्ता देव ! त्वं करुणाकरः । नान्तो यदि विभूतीनां भूयः कथय तास्ततः ॥

पार्थस्य प्रार्थनोत्थानं सम्भाव्येत्यर्थं यद्वदहः । ‘परन्तपे’ त्यनुष्ठेयमरिनाशमसुखवत् ॥ इति वामनाशयः ।

इह ज्ञानदेवेन—‘प्रधानाः सप्तपञ्चैव प्रोक्ताः पार्थ ! विभूतयः’ इत्युक्तम् । पञ्चसप्ततिसङ्ख्याका एव विभूतयोऽंशोक्ताः इति तद्वशाद्व्यातारः । तत्प्राप्तादिकमेव । पञ्चषा इत्यादिवदनियतसङ्ख्यावमर्श एव तदिष्ट इत्यस्मद्वदः । निर्णयस्तु कृतमतिवैवायतते ॥

—अविगीता ।

२ तेजः अंशसम्भवमिति लिख्य अंशेन सम्भूतं ममैव तेजो विद्मीति केचिद्व्याचक्षते । चिन्मयस्य भगवत्चिन्मया विलासा अंशा अव्यन्ते, सायामयास्तु विभूतय इति ज्ञेयम् ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— निक्षेपवचनाशक्त्या प्रायुक्तमेव
स्मात्पत्यि—‘नान्तोऽस्तीति’ इति । द्विव्यशब्देन देशविशेषवति-
त्वादिबिषयायां पूर्वमनियतदेशवर्तिनामदिव्यानां प्रपन्नं वि-
ध्येत्येतत् उक्तं कल्याणीनामिति । ‘विभूतीरात्मनः शुभाः’
[१०।१९] इति ह्युपाकान्तम् । उद्देशतः एकदेशतः प्रयोजकाकारैः
विभूत्युद्देशेऽर्थः । तदभिप्रायेणाह कैश्चिदुपाधिभिः
सङ्केपत इति ॥४०॥ ‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इत्युपक्रम्य
प्रपञ्चसमर्थमुक्तानामवश्यकृतव्यप्रधानविभूतीनां सङ्ग्रहाभि-
प्रायेणोपसंहरति ‘यद्यत्’ इति श्लोकेन । विभूतिशब्दस्य
प्राकराणिकमर्थमेतत्प्राधान्यार्थोक्तं ईशितव्यसम्पन्नमिति । सत्त्व-
शब्दोऽत्र जन्तुपरः । वीष्णाभिप्रायव्यञ्जनाय जातशब्दः ।
विभूतिमन्त्रीमन्त्रशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरेति कान्तिमदिति ।
नियन्तव्यविशेषविषयया वा गोबली इदंन्यायात्पौनरुक्तिपरिहारः

इलभिप्रायेणाह धनधान्यसमृद्धं चेति । उज्जितमिश्रुकृष्ट-
त्वादिसामान्यविषयायमितरप्राग्वैयर्थ्यात् ; विभूतिमन्त्रेमाह
कल्याणेति । उज्ज्वलशब्दो ह्यदीनत्वेन सत्ताहशीलत्वपरः ।
विभूतिमदित्यादि बलादिसातो प्रदर्शनम् । ‘मम तेजोऽधि-
सम्भवम्’ इत्युक्तं विप्रहृततेजोऽन्वयैकदेशोपादानत्वं प्रतीयतेति
तन्निरासाय प्रकृतौपयिकं तेजश्शब्दार्थमाह तेजः पराभि-
भवन्तसामर्थ्यमिति । कोऽप्यमनासिभवो नाम, तत्र च
कथमंशसङ्गावः ? इत्यत्राह ममेति । अचिन्त्यशक्तैरित्यनेन
चिन्तायोग्यज्ञानिकर्षाय ममेत्यस्याभिप्रायो विवृतः । तेन
सर्वगोवरत्नामभूरत्वाद्यदितवधनत्वादिसिद्धिः । यथा कैलाण्डो-
लिनश्चन्द्रमालरूपेण तृणप्रणरादिकं वेगलेशमान्यभवम्, तद्वदिहेति
भावः । तेजोऽधिः सम्भवो यस्य तत्तेजोऽंशसम्भवः ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥४०॥ यद्यद्विभूतिमदिति विस्तरः । विष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव ।
अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिखिलेषु—‘विशेषका रुद्रैरन्येन्द्रदेवा राजन्याद्या अंशयुतान्यजीवाः ।
कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामकपिलयज्ञप्रमुखाः स्वयं सः’ इति ॥ ‘स एवैको भागवदाश्रयिकृष्णव्यास्त्व-
ंशयुतान्यजीवाः’ इति गौतमखिलेषु । ‘ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव
सप्रजापतयः स्मृताः ॥ एते स्वांशकलाः (चांशकलाः) पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्’ इति भागवते
[१।१।२७; २८] ऋष्यादीनंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीनिस्वरूपत्वेनाह । तुशब्द एवार्थः । अन्यस्तु
विशेषो न कुत्राप्यवगतः । अंशत्वं तत्राप्यवगतम् ‘उद्भवहोत्मनः केशो’ इति । मृडयन्तीति च
बहुवचनं चापुत्रम् । न ह्यन्तराऽप्युदुक्त्वा पूर्वमपराभ्युदयं तत्किञ्चिन्ममाना दृष्टा कुत्रचित् ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥४०॥ ‘एष वृद्धेशः’ [१०।४०] इत्येत-
च्छब्दोऽनुक्तपरपराधीति प्रतीतिनिरासार्थमाह—यद्यदिति ।
वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थमेतच्छब्देन पराभ्युदयते । शुभाह्निकयोक्तेरपि
लक्षणांकेर्विस्तरत्वादिति भावः । विभूतिमदादिकं मम तेजो-
रूपेणांशेन सह भवतीत्युक्त्या विष्ण्वादीनामपि भगवदंशयुक्तत्वं
प्रतीयते । तेषामन्येतराणां पेतत्वात्प्रतिभृत्त्यर्थमाह—विष्ण्वा-
दीनीति । तर्हि किञ्चिद्यमेतद्व्याच्यं ? इत्यत आह—अन्यानि
त्विति । कुत एतत् ? इत्यत आह—तथा चेति । विशेषकाः
वरुहान्मन्त्रविशिष्टाः । वैश्यः पृथुः । राजन्यप्रहणेन दृष्टीतस्यापि
पुनरुक्तिः साक्षादवतारत्विशेषोक्तिर्बोधनायैव । कृष्णो धर्म-
सुरूपि । रामो भागवोऽपि । अंशयुक्तत्वेनोक्त्वा ‘कला’
इत्यनेन कला इव कलाः न स्वरूपत्वेन । ‘एते स्वांशकलाः’
इत्यनेन स्वरूपांशरूपा एव कलाः, न तु पूर्ववदुपचारेणेति ।
नन्वत्रैते वराहाद्याः परमपुरुषव्यांशा एव, कृष्णस्त्वंशो भगवान्
स्वयमिति प्रतीयते, तत्कथमुक्तव्याख्यातमन्यथा ? तुशब्दानु-
पपत्तेरित्यत आह—तुशब्द इति । तत्त्वार्थमर्थः— एते

वराहाद्याः पुंसः स्वांशकलाः । कोऽर्थः ? कृष्णः परमपुरुषो
भगवान् स्वयमेवेति इति । कुत एतत् ? इति चेत् उराह-
धुतिसंवादात् । अर्थान्तरस्य संवादाभावाच्चेत्याह—अन्य-
स्त्विति । वराहादयोऽप्यंशाः कृष्णोऽसीत्त्वेनैव रूपः । इतोऽप्ययं
विशेषो न युक्त इत्याह—अंशत्वंमिति । तत्रापि कृष्णेऽपि
किञ्चास्मिन् व्याख्याने कृष्णस्त्वैकवैयं प्रकृतत्वात् । ‘इन्द्रा-
रिण्याल्लोकं मृडयन्ति युगे युगे’ [माग, १।३।२८]
इत्युत्तरवाक्ये बहुवचनं नोपपन्नमित्याह—मृडयन्तीति ।
ननु बहुवचनं पूर्वोक्तैर्वराहादिभिः सम्बध्यते, न कृष्णेनेति चेत्,
न ; ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’ इति वाक्यार्थेन व्यवहितत्वात्,
व्यवहितस्यापि पुनः सन्निधानाय परामर्शाभावात् । सति
सत्यन्तरेऽप्याहारायोगात् । अत्रिहितेन नान्यबोवत्य कान्य-
दर्शनादिति भावेनाह—न ह्येति । किञ्चिदिति प्रकृत्यापेक्षायाम् ।
ननु सन्निधेरपि योग्यता बलवतीति चेत्, सत्यम् ; सन्निधि-
मनतिक्रम्य योग्यान्वयस्तुक्तः ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— नान्तोऽस्तीति ॥ ४० ॥ यद्यदिति । तेजसांऽज्ञस्तेजोऽधिः स सम्भवः
कारणं यस्य तत्तेजोऽंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

८ वै. प्र. नि.— इत्थं प्राधान्येन काश्चिद्विभूतीरुक्त्वा
साकल्येन तत्सामान्यवचनत्वं दर्शयन्त्यायापैसुपसंहति—

नान्त इति । उद्देशतः सङ्केपतः । स्पष्टमन्वत् ॥ ४० ॥ एवं
विस्तरस्य ज्ञातुमशक्यत्वेनोक्तं विभूतिविस्तरं पुनः पुनरु-

तत्कृत्मानमर्जुनमालक्ष्य सङ्ग्रेहेण तज्जानोपायं दर्शयति— यद्यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमद्भोगान्वितं ऊर्जितं

बलादियुक्तं वा यत्स्वत्वं प्राणिवस्तुमात्रम्, तत्तत् समैव तेजोर्गणेशेन प्रभावैकदेशेन सम्भूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

१ व ० त ० दी०— प्रकरणाथसुपसंहरति— नान्तोऽस्तीति । एता दिव्या मे विभूतयः प्राधान्यतः एकास्ता अप्यनन्ता इति । एष दूदशतः प्रोक्तः—नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्त्तनमुद्देशः—तस्मात्सङ्क्षेपत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकाङ्क्षमिति कथञ्चित्साकत्येन कथयत्सर्वसङ्गृहार्थमाह—यद्यदिति । सत्त्वं चेतनाचेतनवस्तुमात्रं श्रीमत् शोभादिमच्च ऊर्जितं अन्नसमुद्दिमत् अतिशयितं वा तन्मम तेजोशसम्भवं जडजीवान्तर्यामिण्यैकैकांशप्राकटयाम् ममाविन्य-योगशस्त्रे; सञ्चिदानन्दैकदेशसम्भवं जानीहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विभूतिस्तुकोपसंहरति—नान्तोऽस्तीति । मम स्वच्छन्दचारिणो दिव्यानां क्रीडात्मिकानां विभूतीनामन्तो नास्ति । परन्तपेति सम्बोधनं विचासाधेयम् । नन्वन्तामये कथमेता एवोक्ताः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— एष इति । एष दूदशतः सङ्क्षेपतो विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः । प्रोक्तत्वेनान्येषामेतावज्ज्ञानेऽप्यसामर्थ्ये योतितम् ॥ ४० ॥ ननु

मया सर्वस्वरूपज्ञानेन सर्वत्र त्वचिन्तनार्थं विभूतिविस्तारः पृष्टः, तस्यान्ताभावोक्त्या मया कुत्र कथं चिन्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— यद्यदिति । यत् यत् सत्त्वं वस्तुमात्रं विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं श्रीमत् सम्प्रत्ययुक्तं ऊर्जितमेव केनापि प्रकारेणोक्तृष्टां प्राप्तं रमणीयतरं वा तत्तदेवं मम तेजोश-सम्भवं ममावभाससम्भूतं अवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

११ नी० आ० दी०— नान्तोऽस्तीति उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥

‘सर्वभूतानां बीजमहं’ [३९] इत्युक्त्या स्वस्य सार्वभौम्योक्तेः सर्वं स्तब्धविभूतिरित्युक्तमेव, तथापि तद्गृहणाशक्तं प्रति प्राह— यद्यदिति । यद्यत्सत्त्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशय-युक्तं तत्तत्सर्वं मम तेजसश्चिच्छक्तेरंशसम्भवं अंशात्सम्भूतं त्वमवगच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्ग्रावतो रूपमिति व्याधेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भगवतः सामर्थ्येन व्यापकत्वम् ।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ! ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगव-

द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात्सावरोषेण ? । अशेषतस्त्वमिमुच्यमानमर्थं शृणु, विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवेनैक-पादेन सर्वशतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णी—“पादोऽस्य विश्वा श्रुतानि ” [ऋक्सं. ८।१।७।३] इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—सर्वेषां क्षमत्वायावयवको विभूति-मुक्त्वा शक्त्युपग्राह्यं साकल्येन तामाह—अथवेति । पक्षान्तर-परिग्रहार्थमेत्युक्तम् । बहुधा विस्तीर्णैतेन अन्येन स्थातेन सावरोषेण तव शक्त्ययं न किञ्चित्फलं स्यादित्याह— बहु-नेति । न हि विभूतिषुकाः ज्ञाताः सर्वं ज्ञातेन काराश्रित्वेन

विभूतीनामुक्त्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनाप्यक्षरेण सर्वोऽर्थो ज्ञातुं शक्यते ? तत्राऽऽह—अशेषतः इति । विशेषतः स्तम्भनं विष्टरं सर्वशतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्युपाधिकैनेकेन पादेन कृत्स्नं जगद्विद्युत् स्थितोऽस्मीति सम्बन्धः । तवैव श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति । तदनेन भगवतो नामाविधा

विभूतीर्ध्वंयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्व्यं रूपं दर्शयित्वा “त्रिपादस्यामूर्तं दिवि” [ऋक्सं. ८।४।१७।३ यजुस्सं. ३।१३ छं. उ. ३।१२।६] इति प्रपञ्चाधिकं निरूपण-

धिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसच्चिदानन्दैकतानन्दतत्त्वद्वययोऽर्थो निर्धारितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्याणामन्दङ्गानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

३ रा. भा.—अथवेति । बहुनैतेनोच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् ? इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत्कार्यावस्थं कारणावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे स्थितौ प्रवृत्तिमेवे च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तेत, तथा मम महिमोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण—‘यस्यायुतायुतांशो विश्वशक्तिर्यं स्थिता’ [वि. पु. १।१५।२] इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इत्युपक्रान्तमुपसंहृतम् ; अथ सङ्क्षेपादपि सङ्क्षेपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविभूतिसंग्रह-साह‘अथवा’ इति श्लोकेन । उच्यमानेनेति एतच्छब्द उक्त्यवसानराहित्यपर इति भावः । विभूतिपदैवज्ञानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह—किं प्रयोजनमिति । इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपत्तवैचित्र्यं सुचितमित्यभिप्रायेण चिदचिदात्मकमित्युक्तम् । कार्यैर्यथादिना कृत्स्नशब्दाभिप्रेतविवरणम् । स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यकारणवर्धयोर्यथाक्रममन्वयः । स्वरूपेणादिना विष्टमभनप्रयोजनकथनम् । अनित्येषु स्वरूपसद्भावे उत्पत्तिः ; नित्येषु त्वसत्प्रतिरेकः । नित्यानां स्वरूपमपि हि

भगवतो नित्येच्छासिद्धम् । इदं च प्रागेव प्रपञ्चितम् । अत्र स्वरूपैकदेशावतारादिरूपांशव्युदासाय नियमनप्रकरणबलाच्च मम महिम्न इत्युक्तम् । अत्र महिमशब्देन प्रकृतं नियमनसामर्थ्यमेव विवक्षितम् । अत एव ‘तेजोऽशसम्भवम्’ इत्यनेनैकाग्र्यम् । एकशब्दोऽन्नातिश्रुत्यवपर इत्यभिप्रायेणोक्तं अयुतायुतांशेनेति । स्तम्भनमत्र स्वरूपविचारणम् ; स्ववशीकरणरूपमभिधानं वा । ‘एकशेन’ इत्यत्र स्वोक्तमर्थं सेवादयति यथोक्तमिति । विश्वशक्तिः विश्वमेव शक्तिः, तत्तत्कार्योपेत्युक्तविशेषोक्तं विश्वमित्यर्थः । ‘तेजोऽशसम्भवम्’ [१०।४१] इत्यनन्तरं अविधानात् ‘एकशेन’ इत्यस्याप्यंशशब्दस्य तद्विषयत्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति कविताार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—किमिति ? वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थं, न तूक्तनिष्फलत्वज्ञानाय । तथा सति नोच्येत । “अज्ञात्वेनं सविशेषयुक्तं देवं वरं को विमुच्येत बन्धात्” इत्यृग्वेदखिलेषु । त्वं तु बहुफलप्राप्तिर्योग इति तवेति विशेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्चैवात्र किंशब्दः । ‘रामद्वेषो यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? । तावुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ’ इत्यादौ । प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात्सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य । ‘यो मां पश्यति सर्वत्र’ [६।३०] इत्यादौ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—‘अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन’ इति पूर्वोक्तव्यस्तज्ञानाक्षेपात् तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह—किमिति । किमित्ययमाक्षेपो वक्ष्यमाणसर्वव्याप्तस्वरूपज्ञान-स्वोक्तविप्रसृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञापनार्थमेव, न त्वविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थम् । निष्फलत्वे तदुक्तवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । ननु व्याप्तिज्ञानेनैव सुक्तिस्मभवा-द्विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह—अज्ञात्वेति । ‘प्रयविरस्त्वाद्यप्राप्तिः’ इत्यादिकं ध्यानापेक्षयोक्तं ज्ञानापेक्षया तु श्रुतिरित्यविरोधः, अथवा विशिष्टाधिकारिविषयेयं श्रुतिः ।

ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव, ‘अन्यान्प्रति तु तदुक्तिः’ इति व्यवस्थाऽस्तु, तवेति विशेषणसामर्थ्यादित्यत आह—त्वं त्विति । अतो न तत्र विशेषज्ञानमात्रेणालमिति ज्ञापयितुमिति शेषः । विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात्प्रोक्तव्यवस्था-कल्पकत्वमिति भावः । ननु किं ज्ञातेन न किमपीति शब्दादुक्तस्य नैषक्ये प्रतीते तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् बाधकाभिप्रेत्या-लपकल्योर्मेहाफलत्वाभावसादृश्यादौघ्या इत्युक्तस्याप्राधान्य-प्रतीतावधाद्वक्ष्यमाणस्य प्राधान्यप्रतीतिरित्युक्तम्, तत्र गौण-प्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेत्, न; रूढोपचारात्वादिति

भावेनाह—अभ्येति । स्तुतिः प्रशस्तताज्ञापनम् । अर्थः प्रयो-
जनम् । स्यादिदं व्याख्यानां यदि परिच्छिन्नज्ञानाद्व्याप्तिज्ञानस्य
प्राधान्यं प्रमितं स्यात् । तदेव कृतः ? इत्यत आह—प्राधान्यं
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

चेति । 'शो मां' इति विशिष्टफलकथनात् । न्यायसिद्धोऽप्यर्थो
वाक्यसम्मत्या दृढो भवतीत्येतदुक्तम् ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.—अभ्येति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात्सावशेषेण ? ।
अशेषतस्त्वमिदं शृणु । अहमेकेन सूक्ष्मांशेनेदं कृत्स्नं जगद्विष्टम् व्याप्य स्थित इति मन्तव्यम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्वनुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

८ छं. ब्र. गि.—अथवा किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन
सावशेषेण ? सर्वत्र महद्भिमेव कुर्विष्याह—अथवेति ।
अथवेति पक्षान्तरे । बहुना वृषवृषगजातेन तव किं कार्यम् ?
यस्मान् इदं सर्वं जगत् एकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्याधि-

ष्टाय व्याप्येति वा, अहमेव स्थितः । न मयातिरिक्तं किञ्चि-
दस्ति, “पादोऽस्य विषा भूतानि” [ऋक्सं. ८।१।१७।३
यजुस्तं. ३।१।३] इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इति श्रीविष्णुवचनायने कृते प्रबालानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

९ व० त० दी०—एवं विभूतिप्रक्रियां योगे निपात्योसंहरति—अथवेति । अथवा बहुनैतेनोच्यमानेनेह ज्ञातेन
विशेषेण तव किं ? अहं पुरुषोत्तमोऽविदेव एकांशेनाक्षरमहिम्नाऽव्याप्त्यरूपेण कृत्स्नमिदं चेतनाचेतनात्मकं
जगद्विभूतं कार्यशरीरावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च विष्टम् विष्टव्य व्याप्य नियम्य च स्थितोऽस्मीति योगं ममैश्वर्यं
जानीहि । एतेन स्वस्यैकांशेन जगद्विष्टम्भकथनात् कृत्स्नप्रसक्तिरपि वारिता । तेन माहात्म्यं सूचितम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.—एवं विभूत्यादिमत्सु भगवदंशज्ञानेना-
न्यत्र हेयत्वाद्विदुक्तौ सर्वस्य भगवदात्मकत्वं भज्येतेत्यन्यं
प्रकारमाह—अथवेति । अथवा पक्षान्तरेण । हे अर्जुन !
तव बहुना नानाविधेन ज्ञातेन किं कार्यम् ? न किमपीत्यर्थः ।
यत एतेन नानाज्ञानेन न किञ्चित् कार्यम्, अतः कार्यो-

पयोगित्वरूपमाह—इदं परिदृश्यमानं जगत् कृत्स्नं सम्पूर्णं
एकांशेन कीदृशमेकेन विष्टम् एवैवा स्थितोऽस्म्यहमेवेत्यर्थः ।
अनेन सर्वं मत्कीदृशरूपमे चिन्तयेति भावो बोधितः ॥ ४२ ॥
“प्रतीयते जगन्नानाविधं स्वाज्ञानभावतः ।
विभूतिरूपं श्रीकृष्णस्तत्ताशाशयाऽवकीरन् ॥ १० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुतरद्विषयां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०—उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह—अथवेति । मूढान्प्रत्येतदुक्तं, त्वं तु एतावदेव विद्धि
एकांशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टम् व्याप्य स्थितोऽस्मि । “पादोऽस्य विषा भूतानि” [ऋक्सं. ८।१।१७।३ यजु-
स्तं. ३।१।३] इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मवृद्धिमेव कुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥
इति श्रीभगवत्पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताथेप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः दशमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीदेव्युवाच—
सर्वज्ञ ! सर्वचैतन्य ! सर्वेश्वर ! गिरां गुरो ! ।
धन्याऽस्मि शिव ! मान्येति दृष्ट्वा मान्येन यत्त्वया ॥ १ ॥
निरूपितमिदं पुण्यं नवमाध्यायमैवमवम् ।
अनेकविस्मयस्थादुक्तयानकमयं मधु ॥ २ ॥
पिबन्त्या मम देवेश ! न तुषित्जालं जायते ।
अकुण्ठा श्रवणोत्कण्ठा वर्धते वृषभध्वज ! ॥ ३ ॥
असीमा महिमाम्भोधिर्गीतानां श्रुतिजीवितम् ।
तत्रापि दशमाध्यायं प्रधानं मुनयो जगुः ॥
तमुद्दिश्य महाध्यायमभिधेहि कथानकम् ॥ ४ ॥
श्रीशिव उवाच—
शृणु सुभ्राणि ! निश्चर्याणि स्वर्गदुर्गस्य दुर्लभाम् ।
सभाभिषे प्रभावाणां पावर्णां परमां कथाम् ॥ ५ ॥

आसीत्काशीपुरे विप्रः पुण्यकीर्तिपरायणः ।
प्रशान्तचेता निर्मुक्तहिंसाकार्कश्यसाहसः ॥ ६ ॥
निवृत्तिनिरतो नित्यं जितेन्द्रियतया तथा ।
धीरधीरीति विख्यातो नन्दीव मयि भक्तिमान् ॥ ७ ॥
निस्तीर्णनिगमाम्भोधिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
तस्य ध्यानपराधीनचेतसः प्रतिगच्छतः ॥ ८ ॥
अन्तरात्मनि निर्मग्नमनसस्तत्त्वचक्षुषः ।
करावलम्बनं तस्य धावन्मीत्या ददाम्यहम् ॥ ९ ॥
कदाचन चमत्कारकारकं विमना मुनिः ।
आचान्तः किञ्चिन्नासारे परमानन्दमेदुराम् ॥ १० ॥
दशमासाद्य निद्राणकरणोऽयमवस्थितः ।
उपधाय विशालाक्षि ! विशालं द्वारदेहलम् ॥ ११ ॥

अशेत निशि निद्राङ्कुं तावल्लवेक्षणः क्षणम् ।
मामपृच्छद्भुक्तिरिति प्रणम्य पादपङ्कजम् ॥ १२ ॥

भुक्तिरिति शब्द-
अनेन विधिना केन विहितं तव दर्शनम् ।
तपस्ततं द्रुतं जतं किमनेन महात्मना ॥ १३ ॥
दत्ते प्रतिपदं देवो यस्य हस्तावलम्बनम् ।
अयं न लभते गन्तुं कस्मादस्मात्पराद्वहिः ॥ १४ ॥
यदृच्छया यदा काशीसोमामुलङ्घ्य गच्छति ।
न परयति तदा सर्वानाश्वस्थानपि देहिनः ॥ १५ ॥
अत्र हेतुमहं हातुमिच्छामि स्वामिमाषितम् ।
अनुग्राह्योऽस्मि चेद्वक्तुं युक्तं चेच्चतुर्दश ॥ १६ ॥

श्रीशिव उवाच—

हमे भुक्तिरिति प्रश्नं समाकर्ण्यहमृचिवाच ।
कदाचिदासे कैलासपाशे पुष्पागकानने ॥ १७ ॥
रणत्वेचरसुश्रानिपूणस्तवकानने ।
कलकण्ठकुलापकलोलितदिगन्तरे ॥ १८ ॥
गुरुमदाविदायूहसमूहस्विरसकुले ।
भ्रमदास्वदीयन्त्रप्रोल्लसद्दिन्दुद्वारे ॥ १९ ॥
प्रबुद्धसारथिप्रान्तकदलीकन्दलाये ।
कस्तूरीहरिणोपेते किन्नरस्वरमोहिते ॥ २० ॥
रोमन्धमन्धरापाङ्गैः कापि कापि निषेधिते ।
हंसैः कोरेषु पाण्डित्यं कुवाणिः सङ्कुले शुक्रैः ॥ २१ ॥
निहृद्दिग्धनरीरम्भसमीरणविलोहिते ।
माधवीपुष्पनिर्याससौशुक्लीरमभ्रुवते ॥ २२ ॥
उन्मीलत्रिवलीपुष्पगुच्छसौरमनिर्भरे ।
मोत्कुलवकुलामोदमदमन्धरपटपदे ॥ २३ ॥
सोमादुद्रतपीयूषक्षालितक्षितिमण्डले ।
अध्यास्य वेदिकामेकामहं क्षणमवस्थितः ॥ २४ ॥
उड्डण्डराखिसङ्घट्टस्फुटमन्थामुखोत्करैः ।
प्रकम्पिताचलच्छायां बवौ चण्डसमीरणः ॥ २५ ॥
पश्चाद्भ्रूमहाद्योपो निर्वाणितद्वीततः ।
आवातरत्ततः कश्चित्पक्षी गगनगह्वरात् ॥ २६ ॥
शारदानीरदच्छायः कज्जलानामिवोच्चयः ।
तमसामिव सङ्गतः पक्षच्छेदीव पर्वतः ॥ २७ ॥
अवष्टभ्य क्षितिं पट्ट्यां पक्षी मां प्रणनाम सः ।
आनीय पद्ममलानमसो मग्नादयोर्व्यात् ॥ २८ ॥
अथासौ स्पष्टया वाचा पक्षी स्तोत्रमुदीरयत् ॥ २८ ॥

पशुवाच—

जय देव ! चिदानन्द ! सुधासिन्धो ! जगत्पते ! ।
सदासद्भावनासङ्गकलोलान्तवैभव ! ॥ २९ ॥
अद्वैतवासनामत्पा मलयप्रविशजित ! ।
जितेन्द्रियपराधीन ! समाधिप्राप्त्यविग्रह ! ॥ ३० ॥
निरुपाधे ! विनिर्मुक्त ! निराकार ! निरामय ! ।
निःस्त्री ! निरहङ्कार ! निरावरण ! निर्गुण ! ॥ ३१ ॥
शरणागतसन्त्राणप्रवीणचरणाम्बुज ! ।
श्रीममालम्हाध्याल्लवलाटदग्धमनोभव ! ॥ ३२ ॥

कुठारभिन्नदैत्येन्द्र ! गण्डूषितमहाविष ! ।
त्रिपुरप्रमदाभालसिन्दुरोद्भूलिमाजैन ! ॥ ३३ ॥
कात्यायनीकुचान्मोजवरकुङ्कुमचर्चित ! ।
नमः प्रमाणद्वय नमः प्रामाण्यरूपिणे ॥ ३४ ॥
नमश्चैतन्यनाथाय नमस्त्रैलोक्यरूपिणे ।
वन्दे तव पदाम्भोजं योगिप्रवरञ्चम्बितम् ॥ ३५ ॥
अपारभवपापाधिपारायतरणान्द्रुतम् ।
वाचस्पतिरपि स्तोत्रे भवतो न प्रगल्भते ॥ ३६ ॥
सहस्रवदनस्यापि फणीन्द्रस्य न चातुरी
त्वङ्गणेन महादेव ! कोऽहमल्पमतिः खगः ॥ ३७ ॥

श्रीशिव उवाच—

स्तोत्रमेतत्समाकर्ण्य कृतं तेन पतत्रिणा ।
तमवोचमहं कोऽसि कुतस्त्योऽसि विहङ्गम ! ॥ ३८ ॥
हंसेन सदृशः कार्ये वर्णं काकेन सन्निभः ।
प्रयोजनं यदुद्दिश्य प्रातोऽसीह तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥
इति पक्षी मया पृष्ठः प्रश्नयानतकधरः ।
जगद् स्तब्धया वाचा पक्षी वाक्यविदां वरः ॥ ४० ॥

पशुवाच—

देवेश ! भूज्ये ! विद्धि मां मरालं स्वयम्भुवः ।
कर्मेणा येन कार्ण्व्य मे जातमाधुनिकं विशो ! ॥ ४१ ॥
तदाकर्ण्य सर्वह ! पृष्टं यदि तदुच्यते ।
मौलालात्सरसः पृथ्वीयातः प्रातोऽस्मि सङ्कटम् ॥ ४२ ॥
सौराष्ट्रनगरादारात्सरसि स्फुरद्वज्ज्वले ।
बालेन्दुखण्डधवलान्मृणालकवलानहम् ॥ ४३ ॥
आदाय लब्धसहित्यो निरगं गगनं द्रुतः ।
विहायसस्ततस्तस्मादकस्मादपतं भुवि ॥ ४४ ॥
अथ मोहपरीतामा सर्वया विकलेन्द्रियः ।
वेपमानवपुर्मोहात्स्पृष्टः शीतेः समीरणे ॥ ४५ ॥
प्रबुद्धः पतने हेतुमपश्यन्नित्यनस्तदा ।
अहो ! किमेतदापन्नमवा पातः कथं मम ! ॥ ४६ ॥
कालिमा येन कायेऽस्मिन्पक्कपूरपाण्डुरे ।
इत्यहं विस्मयाविष्टो यावत्कुर्वे विचारणाम् ॥ ४७ ॥
तावद्वन्द्वरुहाद्रापानमशौषमहमूदीशुश्रू ।
उत्तिष्ठ हंस ! वक्ष्यामि कारणं पातकार्ण्व्ययोः ॥ ४८ ॥
अथेत्याय समागत्य मया मध्ये सरोवरे ।
दृष्ट्वा राजीविनीं रम्यां राजीवैः पञ्चभिर्युतानि ॥ ४९ ॥
कारणं प्रष्टुमारेमे कार्ण्व्यस्य पतनस्य च ।
अथ तत्र घनश्यामान्स्वर्णवर्णाभ्यरावृतान् ॥ ५० ॥
चतुर्भुजानादाशङ्कचक्रपङ्केरुहायुधान् ।
किरीटहारकैर्यकुण्डलद्युतिचित्रितान् ॥ ५१ ॥
अद्राक्षिमन्तरिक्षस्थान्पुरुषानयुतानि षट् ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य पञ्चपद्मां सरोजिनीम् ॥ ५२ ॥
आत्मीयं पातमारभ्य पृष्टं तदखिलं मया ॥ ५२ ॥

पद्मिन्नुवाच—

कलहंस ! गतोऽसि त्वं मां विलङ्घ्य विहायस ।
तेन पातकापारेण पतितोऽसि महीतले ॥ ५३ ॥

तेनैव कालिमा काये तावकीये च लक्ष्यते ।
भवन्तं पतितं वीक्ष्य कृपापूर्णं चेतसा ॥ ५४ ॥
मध्यमेनामुनाऽब्जेन वदन्त्या जातसौरभम् ।
आत्राय पद्मपदाः पण्डितहस्ताणि दिवं ययुः ॥ ५५ ॥
एते ये भवता दृष्टा बीजोत्पलसमन्विताः ।
सर्वे ते सतमेऽन्ते जन्मन्यासन्मुनेः सुताः ॥ ५६ ॥
अस्यैव सरस्वतीरे तेषुस्ते परमं तपः ।
कदाचित्कामिनी काञ्चिन्ममकस्तवकस्तनी ॥ ५७ ॥
चलपाङ्गकलाकान्ततरङ्गितरसालसा ।
नासामुक्ताफलज्योत्स्नासुभितस्मितदीधितिः ॥ ५८ ॥
वीणां विन्यस्य कुचयोर्वनेऽस्मिन्मधुरं जगौ ।
गायन्त्याः स्वनमाकर्ण्य ब्राह्मणा हरिणा इव ॥ ५९ ॥
तां समागत्य ते सर्वे सतमेव व्यलोकयन् ।
मया दृष्टा ममेवेयमित्युच्यते परस्परम् ॥ ६० ॥
मुष्टामुष्टि ततस्तेषां प्रातृणामभवद्भ्रणः ।
अन्योन्यमुष्टिनिष्पिष्टवक्षसस्त्यक्तजीविताः ॥ ६१ ॥
ते भुक्त्वा निरयान्धोरान्बभूवुः सारसा भुवि ।
तदा ते श्वापदाञ्जनुर्दग्धा बन्धनं वह्निना ॥ ६२ ॥
ततो मातङ्गतामेल्य पथि पाथानघातयन् ।
वने विषोदकं पीत्वा ते ययुरममन्दिरम् ॥ ६३ ॥
खरोष्ठुकमाज्जरजन्मान्यासाथ च क्रमात् ।
ततो मधुव्रता जाता वतन्तेऽत्र सरोवरे ॥ ६४ ॥
अथ मे गन्धमाध्राय प्राप्नुते वैष्णवं पदम् ।
शृणु पक्षीन्द्र ! वक्ष्यामि येन मय्यस्ति वैभवम् ॥ ६५ ॥
एतस्माज्जन्मनः पूर्वं तृतीयं जन्मनि क्षितौ ।
सरोजवदना नाम द्विजातेः कन्यकाऽभवम् ॥ ६६ ॥
पातिव्रत्यैकनिता गुह्यशृङ्गणे रता ।
कदाचित्सारिकामेका पाठयन्त्यविलम्बितम् ॥ ६७ ॥
सारिका भव पापे ! त्वं पत्या शशाऽस्मि कुप्यता ।
प्रेत्य सारित्वमासाच पातिव्रत्यप्रसादतः ॥ ६८ ॥
मुनीनामेव सदनं कन्या काचित्पुण्येण माम् ।
गीतानां दशमाध्यायं विशृतिरिति विश्रुतम् ॥ ६९ ॥
प्रातः पठति विप्रोऽसावश्रौयं तमघापहम् ।
कालेन सारिकादेहमहं हित्वा विहङ्गम् ! ॥ ७० ॥
दशमाध्यायमाहात्म्यादृष्टसारधाम्नवं दिवि ।
पद्मावतीति विख्याता पद्माया दयिता सखी ॥ ७१ ॥
कदाचन मया यान्त्या विमानेन विहायसा ।
एतत्सरोवरं रम्यं विलोक्य विमलाम्बुजम् ॥ ७२ ॥
अवतीर्य जलश्रीडा यावदारभ्यते मया ।
द्विधासास्तावदायातो विवक्षा तेन वीक्षिता ॥ ७३ ॥
तद्भयात्पद्मिनीरूपं धृतमेतन्मया स्वयम् ।
पद्म्यां पद्मद्वयं चैव द्वयं हस्तद्वयेन च ॥ ७४ ॥
मुखेन पञ्चमाम्भोजमिति पञ्चाम्बुजा त्वहम् ।
दृष्टा तेन मुनीन्द्रेण कोपपण्डितचक्षुरा ॥ ७५ ॥
अनेनैव स्वरूपेण तिष्ठ पापे ! शतं समाः ।
इति शपथं समुत्सृज्य तेन चान्तर्द्वये क्षणात् ॥ ७६ ॥
इति श्रीराधादेवतरे श्रीगीतामाहात्म्ये गीतादशमाध्यायमाहात्म्यकथनं नामाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १० ॥
गी. द्वि. २४

विश्रुत्यध्यायमाहात्म्याद्व्याणी मे न विलीयते ।
मल्लिङ्गनमात्रेण पतितोऽसि महीतले ॥ ७७ ॥
अथ शापनिवृत्तिरिति तिष्ठतस्ते खगोत्तम ! ।
निशामय मया गीयमानमध्यायमुत्तमम् ॥
यस्याऽऽकर्णनमात्रेण त्वमधैव विमोक्ष्यसे ॥ ७८ ॥
पशुयुवाच—
इत्यसौ दशमाध्यायं पपाठ ऋक्षण्या गिरा ।
तमाकर्ण्य तया दत्तमादाय च सरोरुहम् ॥
मया समपितं तुभ्यं पश्चिन्मा परमुक्तमम् ॥ ७९ ॥
श्रीशिव उवाच—
इत्युक्त्वा स जहां देहं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ८० ॥
भृङ्गिरिटिहवाच—
पुरातनमेव कोऽयं ब्रह्महंसोऽभवत्कथम् ।
तवाग्रतः कुतो हेतोस्तस्यैव कलेवरम् ॥ ८१ ॥
श्रीशिव उवाच—
इति भृङ्गिरिटिहवाक्यमाकर्ण्यहं तदाऽब्रवम् ।
द्विजवैश्वमनि पूर्वस्मिजन्मन्ययमजायत ॥ ८२ ॥
सुतपा इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वसन्तगुरुकुले कुर्वन्वेदाध्ययनमन्वहम् ॥ ८३ ॥
गुरुशृङ्गवत् सन्यग्विदधाति स भक्तितः ।
शयानस्य गुरोः शयानं निद्रितः स पदाऽस्पृशत् ॥ ८४ ॥
तेन पापेन तिर्यक्त्वमयं स्वर्गेऽपि लब्धवान् ।
पद्मयोनिमरालानां मध्ये जातस्ततो द्विजः ॥ ८५ ॥
अस्मिजन्मन्यमुष्येह पुराऽस्मल्लोकनावधि ।
गीतानां दशमाध्यायं नल्लिङ्गा कथितं ततः ॥ ८६ ॥
आकर्ण्य विहगो लेभे ब्रह्मज्ञानमनुत्तमम् ।
सोऽयं विप्रकुले जातो दशमाध्यायवैभवात् ॥ ८७ ॥
जन्माध्यास्यवशादस्य शिशोरपि मुखाम्बुजाद् ।
गीतानां दशमाध्यायः समुल्लसति सर्वदा ॥ ८८ ॥
तदर्थपरिणामेन सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
शङ्खचक्रधरं देवमयं पश्यति सर्वदा ॥ ८९ ॥
यस्मिन् यस्मिन्सदैवास्य दृष्टिः स्निग्धा शरीरिणि ।
स स मुक्तो भवेत्सर्वः सुराणो ब्रह्माऽथवा ॥ ९० ॥
तद्विज्ञाय मया विप्रः पद्मात्मस्वरूपिण ।
इदं नगरमानीतो मुक्तिक्षेत्रं स्वभावतः ॥ ९१ ॥
अत्रत्यानां मनुष्याणां मुक्तिः कर्तले स्थिता ।
तेनास्य दृष्टिपातेन विशेषोऽन्यो न जायते ॥ ९२ ॥
न ददामि बहिर्गन्तुमहमस्य पुराकृतम् ।
दशमाध्यायमाहात्म्यात्तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् ॥ ९३ ॥
लब्धमेतेन मुनिना जीवन्मुक्तिरियं तथा ।
तेनास्य चलतो हस्तं ददामि पथि गच्छतः ॥ ९४ ॥
दशमाध्यायमहिमा सोऽयं भृङ्गिरिति महान् ।
इति भृङ्गिरिटिहो कथितं यत्कथनमहम् ॥ ९५ ॥
तवेदमथ कथितं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नरो वाऽप्यथवा नारी योऽपि कोऽपि च वा पुनः ॥
अस्य श्रवणमात्रेण सर्वोऽश्रमफलं लेभेत् ॥ ९६ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ११]

एकादशे स्वमाहात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् ।

दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योभक्त्येकोपायता तथा ॥ १५ ॥

श्रीमन्निरुपमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

साक्षात्कारहेतुभूतमवलोकनं साक्षात्कारावलोकनम् । अवलोकयतेऽनेनेति अवलोकनमिह दिव्यं चक्षुः । विदिप्राप्त्योरिति दर्शनस्याप्युपलक्षणम् । तथाहि गीयते— ‘ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविषोऽर्जुन ! । ज्ञातुं प्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ’ [११।१४] इति । अयं तु सङ्ग्रहो द्वादशारम्भे सङ्गतिं विवक्षद्विर्व्याख्यातः— ‘ भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुं कामार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम् । उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् ’ [रा. भा. १२।१]—इति ॥ १५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ।

विश्वरूपदर्शनामिलाषिणोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतो विश्वतय उक्ताः, तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन—उवाचमदनुग्रहायेति । मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं, तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो मम; अविवेकदुष्टिरपगतैत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

तेन तेनाऽऽत्मना भगवदनुसन्धानार्थमुक्ता विभूतीरनुवदति—भगवत् इति । परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं च विद्वद्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयन्नन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन कृतं कीर्तयति—तत्र चेति । यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वव्यवहृत्प्रमुक्तं

तदिदं श्रुत्वा तस्य सप्ताक्षकारं वियाचिपुरादौ शृष्ट्वानित्याह—श्रुत्वेति । सयि कर्णानि निमितीकृत्योपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणम् । निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वम् । 'अशोच्यान्' [२।११] इत्यादि त्वम्यदार्थप्रधानं वाक्यम् । मोहस्य 'अयं' इत्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति । अविवेकदुष्टिरज्ञानविपर्यासात्मिका ॥ १ ॥

१ 'मोहोऽयं विगतः' इति, इयमुक्तरूपस्यैव मोहस्य निवृत्तिः, न तु सर्वस्य; तथात्वे इतः परं प्रश्नोपदेशयोरयोगात् । सर्वमोहनिवृत्तिस्तु—'नथो मोहः' (१८।७३) इति वक्ष्यते । अयं च विशेषः—अत्र 'अयं मोहः' इति, तत्र 'मोहः' इति चोक्त्या ज्ञायते । उक्तं च भगवता प्रथममस्य मोहस्य निवृत्तिः, पश्चात् मोहसामान्यस्येति—'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पापबन्धः । येन भूतान्यशेषाणि द्रक्षश्चात्मन्यस्यो सयि' (४।३५) इत्यनेन ॥ 'मत्' 'अनुग्रहाय' इति छेदः, सदिति पञ्चमी । ममिहितमित्यर्थ इति केचित् । अत्र वामनः—

अन्वयव्यतिरेकान्यामध्यात्मं द्विविधं मतम् । तत्रावरणविध्वंसो व्यतिरेकेण सिद्ध्यति ॥

जडाजडैक्यविज्ञानमन्वयादुपपद्यते । विशिष्यते परममित्यतस्तत्सव्यसाचिना ॥

यदाहामिन्द्रियग्राह्यं भगवद्भूमेव तत् । इति प्रतीतिजनकं त्वध्यात्मं गुह्यमुच्यते ॥

अध्यात्मसर्वं व्यतिरेकयुक्तस्यैव यदुक्तं मदनुग्रहाय । वचोऽन्वयात्तत्परमं तदेव गुह्यं जडस्यैवरूपतोक्तैः ॥

—इति सविस्तरं प्रतिपादयामास ।

नव्यास्तु—सप्तमेऽध्याये ज्ञानविज्ञानवर्णनमुपक्रम्य तस्मिन्नष्टमे चाव्यकरूपस्य, नवमदशमयोश्च व्यकरूपस्य यज्ज्ञानयुक्तम्, तदेवाहुर्नेनाध्यात्मसंज्ञया व्यपदिश्यते इत्याहुः । तदसङ्गतम्, द्वितीयाध्याय एवाध्यात्मोपदेशोपक्रमात् । नवमदशमयोर्न्यकरूपाणां ज्ञानयुक्तमित्यपि तथाभूतमेव । परमेश्वररूपस्य व्यक्तत्वाभावात् । उक्तं चैतद्विद्वे 'अव्यक्तोऽयम्' (२।२५) 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' (१।४) इति । विभूतयो हि विभोः सोपाधिकं रूपं, न पुनर्व्यक्तमिति वेदान्तविदामतिरोहितमेवेत्यास्तां तावत् ॥ अत्र श्लोके अक्षराधिक्यकरणमेतदध्यायप्रमेयस्य सर्वाधिक्यसूचनायेति केचित् । श्रुतस्य श्रुतप्राप्तयोर्भवपस्य, भविष्यतो दिदक्षितरूपदर्शनस्य चानुसन्धानजनितानन्दानन्दपारवश्यहेतुका नवधानसूचकमस्यैव अधिक्यमित्यन्ये । न चात्र चण्दोभक्तः शङ्कनीयः, 'न वा एकेनाक्षरेण चण्दोऽसि विद्यन्ति' (ऐ. भा. १।१।४) इति श्रुतेः । —अभिगीता ।

३ रामानुजभाष्यम् ।

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विद्वद्भ्ये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याण-
गुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य
तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् ; तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्त-
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथाश्रुतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कामो-
र्जुन उवाच । तथैव भगवत्प्रसादादनन्तरं द्रक्ष्यति ; 'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्' [११।११]
'तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' [११।१२] इति हि वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

विश्वरूपाध्यायमवतारयितुं विशुद्धध्यायार्थं सङ्गृह्यह—
एवमिति । भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विद्वद्भ्ये चेति प्रयो-
जनकथनेनानन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविद्वद्भ्यधीनेति सूचि-
तम् । सकलेतरविलक्षणेनेति सकलेतरेष्वैलक्षण्यरूपेणेत्यर्थः ;
यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणेनेत्यर्थः । एतेनानवधिकातिशाय-
त्वमुक्तं भवति । 'अनन्यसाधारणं स्वाभाविकमनवधिकाति-
शयम्' इति पूर्वोक्तस्यात्र प्रातिश्लोभ्येन प्रत्यभिज्ञानात् सक-
लेतरविलक्षणेन भगवदसाधारणेनेत्यनयोर्वैषेष्टं हेतु-
साध्यभावेन अन्वयात्समाधिकराहित्यतात्पर्याच्च नानर्थक्यम् ।
श्रुतार्थनिश्चयाधीनभक्तिविद्वद्विलम्बितदिदृक्षामुक्तपराध्यायोपो-
द्धातरूपगन्धेनवाक्यमवतारयति—तमेतमिति । तं सर्वाति-
शयिनिम्, एतं उक्तप्रकारम् । भगवत्सकाशादित्यनेन निश्च-
येद्वैयुतामाप्तत्वं सूचितम् ; नद्याचार्यान्तरसकाशादुपश्रवणे दिद-

क्षायां सत्यामपि दर्शनप्रार्थनं घटत इति च भावः । 'एवमे-
तत्' इत्यादिश्लोकार्थमिष्टप्रायेणाह—एवमेवेति निश्चित्येति ।
ननु 'एवमेतद्यथात्य' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'द्रष्टुमिच्छामि ते
रूपमैश्वरम्' [११।३] इत्यर्थान्तरस्य रूपविशेषस्य दिदृक्षा-
वचनमिव भाति ; ततश्च कथं तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं काम
इत्युच्यते ? तत्राह—तथैवेति । श्रुतप्रकारेणेत्यर्थः । तद्वि-
वृणोति—सर्वाश्चर्येति । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०।८]
इत्यादिना 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्'
[१०।४२] इत्यन्तेन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽत्र विग्रहविशेषानु-
बन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । अत्र साक्षात्कारं
प्रार्थयितुं 'मदनुग्रहाय' इत्यादिभिन्निभिः श्लोकैः कृतज्ञतामा-
स्तिक्यं भक्तिमत्त्वं च दर्शयति ।

३ रा. भा.—मदनुग्रहायेति । देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं
गुह्यं परमं रहस्यमध्यात्मसंज्ञितम्—आत्मनि वक्तव्यं वचः 'न त्वेवाहं जातु नासम्' [११।२]
इत्यादि 'तस्माद्योगी भवार्जुन !' [६।४६] इत्येतदन्तं यच्चयोक्तम्, तेनायं ममात्मविषयो मोहः
सर्वा विगतो दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं—तत्र प्रथमेन अध्यात्मशब्दादिस्वार-
स्यात् 'भवाप्ययो' इत्यादिः सप्तमाध्यायेऽयं पृथक्वचनात्मा-
त्मतत्त्वतदवलोकनोपायश्रवणतत्फलानुवादः क्रियत इत्यभिप्राये-
णाह—देहात्मेति । 'मोहो विगतः' इत्यनन्तरमभिधानात्
मच्छब्देन मोहविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेण मोहि-
तस्येत्यन्तमुक्तम् । 'मदनुग्रहाय' इत्यनेन न ह्यन्यत्तेनान-
वात्मवात्सव्यमस्तीत्यभिप्रेतमित्याह ममानुग्रहैकप्रयोजना-
येति । युद्धश्रोत्राहमनाज्ञाङ्गान्येन निरस्ता । परमशब्द-
विशेषितगुह्याशब्देन 'औनं वैवास्मि गुह्यानाम्' [१०।३८]
इत्युक्त्युद्भात्यतीतिव्युदासाय रहस्यशब्देन व्याख्या । गुह्य-

तमभक्तियोगशेषत्वात्परमत्वविशेषणमित्याहृत्य परमशब्द-
पाठेन सूचितम् । आत्मनि प्रतिपादकत्वेनाविषयानाहचो-
ऽध्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य आत्मनि वक्तव्यमित्युक्तम् ।
उपोद्घातान्वाच्यमदनुग्रहात्कष्टाकार्यान्वावच्छिद्य जीवात्मप्रधान-
मंशमाध्यात्मशब्दानुदितमाह—न त्वेवाहमिति । 'अध्यात्म-
संज्ञितम्' इत्येतदनुसारात् 'अयम्' इत्यपरोक्षनिर्देशमि-
प्रेतमुक्तं ममात्मविषय इति । 'विगतः' इत्यनेन सोप-
सर्गेण स्वात्मनं निश्चेषविनाशो विवक्षित इति प्रदर्शनाय
सर्वशब्दः । दूरतो निरस्त इति संस्कारस्यापि तिरस्कारा-
दपुनरङ्कुरं विनष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अयम् । यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थाह—यथेति । दशमान्ते [४२] 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति व्यासोपासनं सङ्क्षेपेणोक्तम् । न च सङ्क्षेपेणोक्तस्य ध्यानं शक्यम्, बुद्धावनारोहात् । अतो यथाभूते व्याप्तरूपे विस्तरेण ध्रुते ध्यानं

शक्यं भवति, तथाभूतस्वरूपस्थितिरुज्जनाय प्रदर्शितस्यानुवादेन अनेनेकादशेनाध्यायेनोच्यते । स्वरूपग्रहणेन विश्वरूपस्य मायादिना तदैव निर्माय विष्टृष्टत्वं निवारयति ॥ १ ॥

७ श्रीमद्भुवमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवं भगवन्मुखात्सङ्क्षेपविस्तराभ्यां विश्रुतिं श्रुत्वा पररूपं द्रष्टुकामोऽर्जुन उवाच—मदनुग्रहायेति । अध्यात्मसंज्ञितमध्यात्मप्रतिपादकं वचनमप्युपचारेणाध्यात्मसंज्ञितमित्युच्यते ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

एवं दशमेऽध्याये भगवतो विभूत्य उपादिष्टाः । एकादशे तदीयं विश्वरूपदर्शनमनुवर्ण्यते । तत्र तावत् 'अशोच्यानन्व-शोचः' [२।११] इत्यादि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्तं भगवत्पदुद्देशमाकर्ण्य विगतमोहः स्वकीयं कृतार्थभावमावेदयजुं उवाच—मदनुग्रहायेति । परमं गुणं अतिरहस्यमपि मदनुग्रहाय मम शिष्यभावेन प्रपन्नस्य मोहनिवर्तनरूपानुग्रहैकप्रयोजनाय यत्

त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेन अध्यात्मसंज्ञितं 'अध्यात्मं' इति शब्दितमात्मानात्मविवेकविषयम् 'न त्वेवाहं जातु नास्म्य' [२।१२] इत्यादि 'तस्माद्योगो भवाजुन !' [६।१६] इत्यन्तं त्वम्यदार्थप्रधानं प्रथमपद्वक्त्रं वचन-शुक्तम्, तेन ममायं मोहः 'अहमेपं हन्ता, मयैते हन्यन्ते' इत्यादिरूपः विनष्टः, आत्मनः सर्वविकारग्रन्थतोक्तः ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथातोऽष्टमिरध्यायैर्युगैराश्रयधर्मतः । पुष्टयात्मना भगवता मोचितः स इतीर्यते ॥ १ ॥
स्वनिगमवचसा महिमज्ञानं भक्त्या स्वधर्ममयादा । कुण्डलावृतमुखभगवत्सामाश्रयेयैव धर्मतः पुष्टिः ॥ २ ॥
मर्यादावचने पुष्टिः स्वकार्यप्रदर्शने । इति मर्यादाया मिश्रं पुष्टिरूपं प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
पूर्वाध्यायान्ते परमासाधारणयोगः विभूतेरक्षरैर्ध्वर्यस्य स्वस्य विष्टभ्याहमिति श्लोके योगाख्यमैश्वर्यमुदीरितं तद्विशिष्टरूपं दिष्टम्; पूर्वोक्तमभिनन्दयजुं उवाच मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । गृह्यमध्यात्मसंज्ञितं 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०।८] इति स्वमाहात्म्यनिरूपकं मर्यादारूपं यत्त्रयोक्तं वचस्तेन मम गतो मोहः ऐश्वर्याज्ञानरूपः । माहात्म्यनिरूपकं वाक्यमेव ते श्रुतं, न तु तथा स्वरूपं दृष्टं तवेति भावः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

कृष्णात्मसं हि जगतो विभूतिधनात्तरः ।
अवगत्य च तद्वत् द्रष्टुं हरिमयाऽजवीत् ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते 'विष्टभ्याहं' [१०।४२] इत्यनेन स्वकीया-त्मकत्वेन विभस्य स्वात्मकत्वं प्रतिपादितम्, तद्वत्प्रदर्शनेऽध्वर-जुनां भगवन्तं विज्ञापयति—मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । मदनु-

ग्रहाय मम स्वीयत्वेन ग्रहणाय परमं परः पुरुषोत्तमो मीयते अनुमीयते यस्मात्तादृशम् । अतएव गुणं सर्वेषामनाख्येयम् । अध्यात्मसंज्ञितं आत्मानात्मविवेकविषयत्वेन सर्वात्मरूपं यत् त्वया वचो 'विष्टभ्याहं' इत्युक्तं, तेन ममाऽयं रूपे मोहो विशेषेण गतो नष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति' [१०।७] इति 'आत्मनो योगं विभूतिं च जनादेन' भूयः कथय' [१०।१८] इतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्राथितौ; तत्र 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः' [१०।२०] इति सङ्क्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः प्राप्तिवर्धन-कथनात्; तदन्ते च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति । कुसुलेन धान्यमिव मयेदं जगद्विष्टव्यमित्युक्त्या स एव स्मारितस्त्वदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच—मदनुग्रहा-येति । मयि अनुग्रहोऽनुकम्पा तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टं गुणं गोप्यं अध्यात्म-संज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं तत्संज्ञितं यत्त्रया वचः 'अशोच्यानन्वशोचः' [२।११] इत्यादिना पञ्चाध्यायपर्यन्तं त्वम्यदार्थोद्धिप्रधानं 'नार्यं हन्ति न हन्यते' [२।१९] इत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपा-दकं उक्तम्, तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः । अत्र प्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमार्षम् ॥ १ ॥

९ व० त० दी०—भवाप्ययाविति । जगत्कारणत्वं तव मया श्रुतं, माहात्म्यमपि च सर्वं; तदिदं विभूतिरूपं तव मयेति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—भवाप्ययाविति । भूतानां भवाप्ययौ उत्पत्तिनामौ 'अहमादिश्च' [१०।२०] इत्यादिना हे कमलपत्राक्ष दृष्ट्यैव तापनायाम् । त्वक्तौ मया विस्तरशः

श्रुतौ । अव्ययं स्थितिरूपं पालनरूपं माहात्म्यं महत्त्वं नाभा-
नन्तरपालनरूपं चापि श्रुतं, 'तेन मोहो नष्टः' इति पूर्ववैवाच्यः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—भवेति । तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावश्रुतौ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति, तावपि मया विस्तरशस्त्वक्तः श्रुतौ । हे कमलपत्राक्ष ! अव्ययं माहात्म्यमपि 'न च मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति' [१।९] इति । विषमसृष्टिकर्तुरपि वैषम्यनैवृण्यदोषो नास्ति, जगत्कर्तुरपि विकारगन्धो नास्तीत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्युक्तम् ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ! ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—एवमिति । एवमेतत्—नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वर ! तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलीयैतजोभिः सम्पन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वत्केऽर्थं विश्वासाभावात् तस्य दिदक्षा, किन्तु कृताधीबुभूषयेत्याह—एवमेतदिति । येन प्रकारेण सोपाधिकेन निष्पाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममाऽऽत्थं निश्चितं मद्वाक्यं ते मानं, तर्हि किमिति सदुक्तं दिदक्षते ?

कृताधीबुभूषयेत्युक्तं मत्वाऽऽह—तथाऽपीति । चतुर्षुजादि-
रूपनिरूप्यर्थमाह—ऐश्वरमिति । तद्व्याचष्टे—ज्ञानेत्या-
दिना ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—एवमिति । हे परमेश्वर ! एवमेतदित्यवधृतम्, यथात्थ त्वमात्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम आश्रितवात्सल्यैकजलधे ! तवैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशंसितृत्वे, पालयितृत्वे, सृष्टृत्वे, संहर्तृत्वे, भर्तृत्वे, कल्याणगुणाकर्तृत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसृजनीयत्वे चावस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—'परमेश्वर !' इत्यनेन वाक्यार्थ-
विश्वासहेतुमत् परमासत्त्वादिक्तं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह
—हे परमेश्वरेति । तद्यज्ञनाय स्वसंवादमात्रार्थत्वबुद्ध्युदासेन
श्रुतप्रतिष्ठापनाय चाह एवमेतदित्यवधृतमिति । आश्रितजनने
दोषदर्शिनः कापुस्था इति द्वाहुः । अतोऽत्र दिदक्षमाणे स्वस्मिन्
दोषानादररूपनिरतिशयपौरुषं पुरुषोत्तमशब्देन विवक्षितमित्य-
भिप्रायेण आश्रितवात्सल्यैकजलध इत्युक्तम् । पुरुसनोतीति
वा व्युत्पत्तिरिदामिप्रेता ; 'आविश्य विमति' [१।१।१७] इति
वक्ष्यमाणं वा आपितम् । एवं परत्वंलौकिक्ये समाख्याम्यासुके ।
'ते' इति निर्देशे सत्यपि 'ऐश्वरम्' इति वचनमीश्वरत्वस्वभावा-
भिष्यञ्जकत्वपरमित्यभिप्रायेण त्वदसाधारणमित्युक्तम् ।
तस्यैव प्राक्प्रपञ्चितप्रक्रियया विवरणं सर्वस्येत्यादि । एवं स्व-
भावविशिष्टो दीश्वरशब्दाय इति भावः । प्रशंसितृत्वादीं रूपस्या-
वस्थानं नाम तत्तत्तत्पुरुषसमग्रदृष्टिस्तत्तदभिष्यञ्जकत्वम् ।
यदा प्रशंसितृत्वेऽवस्थानं 'यथाह' केशवे इतिमवशाः प्रतिपे-
क्षिते' [म. भा. २।६।११] इति न्यायेन स्वदर्शनमात्रेण
विपरीतव्यवसायं विनिवर्त्य सम्यक्प्रवृत्तिहेतुत्वात् । कल्याण-

गुणाकर्तृत्वेऽवस्थानं नाम अवतारविग्रहवद्गत्वाद्यभिनयानहै-
त्वम् । पालयितृत्वेऽवस्थानं तु सत्त्वप्रवर्तनादिमुखेन । सृष्टृत्वे-
ऽवस्थानं स्वावयवैर्मयो ब्रह्मास्त्रादीनां चातुर्वर्ग्यादीनां च प्रवृत्तेः ।
संहर्तृत्वेऽवस्थानं तु वक्ष्यमाणसनादिना । भर्तृत्वेऽवस्थितस्तु
'तत्रैकस्थम्' [१।१।१३] इत्यादिभिः सङ्कीर्तयित्वा । पर-
त्वेन शक्तितानां ब्रह्मास्त्रादीनां स्वैकदेशेऽवस्थानस्य 'ब्रह्माण्मी-
शम्' [१।१।१५] इत्यादिना वक्ष्यमाणतया परतरत्वेऽवस्थानं
युक्तम् । सकलेतरविसृजनीयत्व इति त्वत्समस्तविगम-
नम् ; तत्कलितं वा ; परमेश्वरपुरुषोत्तमसम्बन्धमिप्रेतकथनं वा ।
'परय मे योगमैश्वरम्' इति गुह्यतमार्थम् स्वयमुक्तस्यापातप्रती-
तार्थस्य दर्शनप्रार्थनानुसारेण 'रूपमैश्वरम्' इति । स्वरूपपरतया
योजनानाम् 'ऐश्वरम्' इत्येकमौपचारिकम् ; इतरत्सर्वं मुख्यम् ।
स्वरूपावबुध्यनेन तु विग्रहदिदक्षा गर्भिता । रूपस्याहः स्वरूपरूपा-
दिसमस्तासाधारणाकारपरो वा । रूपं प्रकारमित्यर्थः । 'द्रष्टुम्'
इत्युक्ते दर्शनसमानाकारस्य ज्ञाने दर्शनशब्दप्रयोगात्तत्त्ववच्छे-
दार्थं बाष्पज्ञानमात्रपरत्वं च व्यवच्छेदं साक्षात्कर्तु-
मित्युक्तम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३ ॥

७ ह. पं. भा.—एवमिति । ईश्वरस्येदमैश्वरम् ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तदेवाह—एवमिति । हे पुरुषोत्तम ! तदेवानीं दृश्यमानाम्नातुपरूपदन्त्येश्वरं रूपं 'विष्टभ्याहमि-
दम्' [१०।४२] इत्युक्तं द्रष्टुमिच्छामि । 'तत्रैकस्य जगत्कृत्स्न-
मपस्यत्' [११।१३] इति हि वक्ष्यते । 'इच्छामि' इत्यनेन
परिक्षाये न त्वदीयरूपदर्शनम्, परन्तु कृतार्थीदुर्भूषणैव; न हि
पस्यत्सौलभ्यकार्यं परमेश्वरं त्वामास्तावत् सम्यक् कृतार्थो न

भवन्कदाचिदहं कृतार्थो भविष्यामीति सूचितम् । इदमेव स्पष्ट-
यति—एवमेतदिति । हे परमेश्वर ! यथा येन प्रकारेण सोपा-
धिकेन निरुपाधिकेन च निरतिदायैश्वर्येणात्मानं त्वमात्य कथ-
यसि, एवमेवैतन्नाम्यथा । तथा च न भवद्वाक्ये ममाविश्वास-
शङ्केति जन्मसाफल्यसम्पादनार्थैव त्वपददर्शनौत्कण्ठेति
भावः ॥ ३ ॥

९ व ० त ० दी०—एवमेतदिति । सत्यमेवैतत्, अत्राविश्वासो मम नास्तीति । परं तादृशैश्वर्यं योगारूपं यत्र
तत्तवैश्वरं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । हे पुरुषोत्तम ! नहि मादृशस्तत्त्वयि सति न सिद्धमनोरथो भवितुमर्हतीति भावः ॥३॥

१० पु. अ. त.—कथं ज्ञातव्यं मोहो नष्ट इति ? इत्या-
शङ्क्य नष्टमोहानां भगवद्वाक्ये विश्वासो नियत इति
तदाह—एवमिति । हे परमेश्वर सर्वधीश ! यथा त्वमात्मानं
स्वस्वरूपमाप्य वदसि 'न मे विदुः' [१०।१२] इत्यनेन
सर्वज्ञानत्वं, 'विष्टभ्याहम्' [१०।४२] इत्यनेन सर्वा-
त्मत्वं, 'ददामि इद्वियोगं ते' [१०।१०] इत्यादिना स्वरूप-

यैव ज्ञातव्यम्, एवमेतत् यथाश्रमेवेत्यर्थः । यथाश्रमोक्त्या
पूर्वमज्ञातस्वरूपोऽहम्, अमुना विभूतिनिरूपणेन 'विष्ट-
भ्याहं' इति कृपोक्त्या च तच्चिन्तनेन सर्वोत्पत्त्यज्ञानयुक्तो जात
इति स्वाहभवो व्यञ्जितः । अथातो ज्ञातस्वरूपस्तदूर्ध्वं दर्शय-
त्याह—द्रष्टुमिति । हे पुरुषोत्तम ! ते तवैव तत्सम्बन्धि-
नामैश्वरं नानाविधासकं रूपं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमिति । यच्च त्वं 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति
आत्मानं जगदाधारमात्य तदपि इत्यमेव, न ममात्रासम्भावनाऽस्ति । हे परमेश्वर ! ते तव रूपं ऐश्वरमीश्वरस्येदं
विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम क्षराक्षरातीत ! विश्वरूपं मायामयं, वास्तवं तु रूपं मायातीतमि-
त्येश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदार्थानां लभ्यते । तथा च वक्ष्यति—'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ।
सर्वभूतगुणैर्मुक्तं नैवं मां (त्वं) ज्ञातुमर्हसि' [म. भा. १२।३२९।४५; ४६] इति । उक्तं च शृष्टं रूपमभिप्रेत्य
'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' [२।२५] इति ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ! ।

योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो
स्वामिन् ! योगेश्वर—योगिना योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः । हे योगेश्वर ! यस्मादहमतीवार्थी दृष्टुं,
ततस्तस्मान्मे मर्दर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—द्रष्टुमयोग्ये कुतो दिदक्षा ? इत्या-
शङ्कयाऽह—मन्यस इति । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेष्टा ।

प्रवासनेन्य इति प्रभुः । लक्षणया योगशब्दार्थमाह—योगिन
इति । तत इत्यादि व्याकृते—यस्मादिति ॥ ४ ॥

१ योग एषामस्तीति योगा योगिनः, 'अर्हो आदिभ्योऽङ्' (अष्टा. ५।२।२७) तेषामीश्वरः । उक्तं च सत्त्वनामसु
'योगविदां नेता' (म. भा. १३।१४९।१६) इति । अन्ये तु—योगानां 'योगः सन्नह्नोपायश्चानसन्नह्नियुक्तिषु ।' (अमरः
३।३।२२) इत्यादावभिहितानामीश्वर इत्येव व्याख्येयम्, न तु योग एषामस्तीति योगास्तेषामीश्वर इति । न हि तथा सति
योगसामर्थ्ये भगवत् उक्तं भवति, किन्तु योगिनः सनकादीन्प्रति स्वामित्वम् । तच्च प्रकृतानुयुयोगि । न च योगवतामीश्वरस्य
योगसामर्थ्याविनाभावोऽपिद्विद्वे एवेति वाच्यम्, गायककुन्दस्वामिनो यूपस्य गायकत्वादशेनादिति सार्थकमेव युक्तमित्याहुः ।
व्यक्तो देशतो न्यूनता, तद्विद्वत्तात्मानं दर्शय; व्याप्तं त्वदूर्ध्वं दर्शयेति यावत् इत्येके । अव्ययमिति क्रियाविशेषणमिति परे ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.— मन्थस इति । तत्सर्वस्य स्रष्टु, सर्वस्य प्रशासितु, सर्वस्याधारभूतं, त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततो योगेश्वर ! योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः, 'पश्य मे योगमैश्वरम्' [११।८] इति हि वक्ष्यते । त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसम्भावितानां ज्ञानवैश्वर्यवैश्वर्यशक्तितेजसां निधे । आत्मानं त्वामन्ययं मे दर्शय । अन्ययमिति क्रियाविशेषणम् । त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— सर्वस्य स्रष्टृत्वात्किं तच्छब्दपरा-
स्रष्टृताकारोक्तिः । अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता ; रूपपरत्वे,
प्रकारमात्रपरत्वे च प्राप्तवदुपलब्धेयम् । योगो ज्ञानादि-
कल्याणगुणयोग इति— अत्राणिमाशैश्वर्यशक्तिरपि गुणानु-
प्रविष्टा, योगनिर्बाहकत्वादित्यत्र तु विदक्षितकारान्तरात्तत्त्वाभा-
वादत्र न विवक्षितमिति भावः । दर्शयिष्यमाणो ह्याकारोऽत्र
दिदक्षितः । न चाजुं नायाद्व्यायोगार्थान्तरं प्रदर्शयति, योग-
शब्दश्च प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह पश्येति । प्रमुखत्वेन
यदि त्वं मन्यसे, तदा न किञ्चित् हुष्करमित्यभिप्रेतं गुण-

विशेषणत्वं दर्शयति— त्वद्व्यतिरिक्तस्येत्यादिना । अथवा
योगेश्वरशब्दाभिप्रेतोक्तिरियम् । 'अक्षपतिर्धनपतिः' इत्यादि-
बहुणभूयस्त्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा योगेश्वरशब्द
इति भावः । 'त्वाम्' इति आत्मशब्दस्यार्थान्तरं त्वयुक्तम्,
'माम्' इति च वक्ष्यत इति भावः । अव्ययशब्दस्यात्र निष्प्रयो-
जनत्वशङ्कानुदासाय, क्षरप्रपञ्चाख्ययद्गुणप्रदर्शनविरोधपरिहा-
राय, विशेषतो दिदक्षोरपेक्षितार्थपरत्वं दर्शयति अन्ययमिति ।
क्रियाविशेषणमिति । ततः किमित्यत्राह त्वां सकल-
मिति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रभुः समर्थः 'नास्ति तस्मात्परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनात्' इति मोक्षधर्मं (?)
'प्रभुरीशः समर्थश्च' इत्याद्यभिधानम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'मन्यसे यदि' इत्यत्र प्रभुशब्दो न स्वा-
मित्यभिधानार्थः, किन्तु त्वातिसामर्थ्यात् त्वत्सामर्थ्येनैवाती-
न्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावेन प्रभुक्त इत्याशयेनाह— प्रभुरि-

ति । ईश्वरस्य निरतिशयसामर्थ्यं प्रमाणमाह— नास्तीति ।
भूतं समर्थम् । प्रभुशब्दस्य समर्थवैत्तुःअभिधानमाह—
प्रभुरिति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्थस इति । योगशब्दात्समाधिवचनादर्श्यादित्वादित्यत्ययः । योगो विद्यते
येषां ते योगाः ; योगानामीश्वरो योगिनामीश्वरो योगेश्वरस्तस्य सम्बोधनम् ॥ ४ ॥

८ वे. ब्र. गि.— न च अहं 'द्रष्टुमिच्छामि' [११।१३]
इत्येतावतैव त्वद्रूपं दर्शयितव्यम्, किन्तु मदधिकारं द्रष्टुमेवाह
—मन्यस इति । हे प्रभो ! तत्त्वैश्वरं रूपं मयाऽजुनेन द्रष्टुं
शक्यमिति यदि मन्यसे तत्तत्तर्हि योगेश्वर ! त्वं अव्ययमप-
रिच्छिन्नमात्मानं स्वरूपं मे दर्शय । अत्र 'मन्यसे' इत्यनेन
खमननमेव मम दर्शने शक्तिः, न त्वन्परिक्रिदस्तीत्युक्तं भवति ।
कथं पुनर्मननमात्रात्तव दर्शनाधिकारः ? इत्यतः 'प्रभो' इति

हेतुगर्भं सम्बोधनम् । अनधिकारिममप्यधिकारीकर्तुं शक्नोषि;
अतस्त्वन्मननमेव ममाधिकारः, 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिः' इति
शास्त्रादिति भावः । योगिजन एवाधिकारी मास्वरूपदर्शने;
कथं त्वमयोगधिकारी कर्तव्यः ? इत्याशङ्क्य अयोगिनमपि
योगीकर्तुं शक्नोषीत्याह— योगेश्वरेति । योगोऽस्त्येषामिति
योगा योगिनः— अतोऽप्ययच्— तेषामीश्वर ! ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— तत्रापि न सत्कृत्या लभ्यमिदं किन्तु त्वदिच्छयैवेत्याह— मन्यसे यदीति । योगेश्वरेति
साधारणो यो योगी भवति सोऽपि समाहात्म्यं दर्शयति, त्वं तु योगेश्वरः सर्वसमर्थ इति दर्शय । अथवा ननु
तव सारथ्ये निषण्णं वसुदेवमुतं मां किमित्येवं स्तोपीति चेन्मैवं भ्रामयितव्यं, त्वदादिमुनिवाक्यविश्वासतः
पुरुषोत्तमं परमेश्वरमेव त्वां जानन्नपीत्याशयेनाह योगेश्वरेति । न च त्वैश्वर्यदर्शने कश्चिप्रयासो योगेश्वरत्वादिति
भावः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— स्वेच्छायां सत्यामपि भगवदिच्छा-
भावे च द्रष्टुमपि निर्बन्धनं न फलतीति विज्ञापयति— मन्य-
स इति । हे प्रभो ! स्वैककरणसमर्थ ! यदि तद्रूपं मया द्रष्टुं
शक्यं दर्शनानन्तरं फलरूपं भवति तथा चेन्मन्यसे फलरूपं
भवत्विति, तदा योगेश्वर ! योगिनः स्वयोगबलेन सामर्थ्ये
प्रकटयन्ति तेषां योग आगन्तुको धर्मः त्वं तु योगस्यापीश्वर-
गी. द्वि. ३५

स्तेन मम दर्शनसामर्थ्यमपि कृपया दत्त्वा दर्शय । एवं प्रार्थनायां
प्रमुखतद्रूपं दर्शयित्वा तत्रैव लीनं कुर्यात् तदा भक्तिरसाद्यभूत-
पुरुषोत्तमरूपोऽभवतो न भवेदतो विज्ञापयति— तत इति ।
तत एतन्मनोरथपूर्वकान्तरम् । अव्ययमविनाशिनं आत्मानं
पुरुषोत्तममानन्दमयं दर्शयेति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—मन्यस इति । हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर ! तद्रूपं यदि मया द्रष्टुं शक्य-
मिति मन्यसे यदि मयि तद्वशीनाधिकारं पश्यसि, ततस्तर्हि मे महामव्ययं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वा-
देवास्याव्ययत्वं; मायायां हि सर्वं सर्वात्मकं सर्वदाऽस्तीति प्रसिद्धम् । यद्येकं वक्षिष्येन ‘वर्त्तमानमतीतं च भवि-
ष्यत्स्थूलमपवि । तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम्,’
इति । नहि महमरीचिसरसी क्रमशः शुष्यति, अतो मायामयत्वादेवास्त्वेश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वम् ॥ ४ ॥

अर्जुनप्रार्थितस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः,

तद्दर्शनक्षमं तस्मै दिव्यचक्षुःप्रदानं च ।

श्रीभगवानुवाच— पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच— पश्येति । पश्य मे मम पार्थ ! रूपाणि शतशो-
ऽथ सहस्रशः, अनेकश इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि, दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि,
नानावर्णाकृतानि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयश्चाज्यवसंस्थानविशेषा
येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिश्रवणेनाऽऽस्थासयितुमाह— एवमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति ।
पश्य मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि, अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि नानाप्रकाराणि दिव्यानि ।
अप्राकृतानि नानावर्णाकृतानि शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि नानाप्रकाराणि च पश्य ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुं
प्रश्नादिप्रकारकलितमवस्थाविशेषं दर्शयन् ‘पश्य’ इत्यादिभगव-
द्वाक्यस्य सङ्गतिमाह एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारमनुसन्ध्याह
सर्वाश्रयाणीति । बहुव्रीहिवाच्यसंस्कृतम् । आदित्यमण्डला-
दीन्यनन्ताभ्यधिकरणाणि । यद्वा, आश्रयशब्द उपचाराद्विवक्षा-
भेदेन वा आश्रितपरः । शतशः सहस्रशश्चेत्यनेन परब्यूह-
विभवाद्यवच्छेदकोऽङ्गीकृतानन्ताप्राकृतविप्रहवत्वं दर्शितम् । यदे-
कादित्यमण्डलवत्त्वं रूपं, तत्तत्प्रमाणमनन्तश्रद्धाण्डेनादित्यमण्ड-
लवत्त्वं रूपाणां त्वम् । एवं श्री विश्वरूपादिपारमेश्वरेवपि । ‘रूपं
रूपं प्रतिरूपः’ [कठो. ५।९।१०] इत्यादिश्रुत्याज्यमन्ययोर्

विवक्षित इति केचित् । यथा दृश्यसि, तथा कसित्यामीत्यभि-
प्रायेण पश्येत्युक्तिः । ‘नानाविधानि’ इत्यनेन प्रत्येकैकं रूपाद्यु-
लङ्घनमुपसङ्गधादिप्रकारविशेषानन्त्यममत्र विवक्षितमिदमाह—
नानाप्रकाराणीति । अप्राकृतानीति— अत्र क्रियाशब्देन
दिवि वर्तमानत्वादिनं न विवक्षितं, दृष्टिव्यादिव्यासेपि वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ दृश्यवैलक्षण्यं चावश्यवक्ष्यमित्यभिप्रायः । वाम-
देवादिषु चतुर्षु युगभेदेन सितरक्तपीतकृष्णरूपपरिभूतविवतारान्त-
रेषु च तत्तत्कलादिभ्यानामुपग्याच्च नानावर्णत्वम् । वाङ्मति-
शब्देन सुनन्तिवैवादिस्मान्नरीस्थानविशेषो विवक्षित इत्यभि-
प्रायेणाह— नानाकाराणीति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—एवमर्जुनेन स्वरूपदर्शनं प्रार्थितं तद्दर्शयितुकामो भगवानुवाच— पश्येति । शतशः
शतानि । सहस्रशः सहस्राणि । नानावर्णाकृतानि नानाविधवर्णसंस्थानानि ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. वि.—एवं प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति ।
तत्र बहुकम् ‘मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम्’ [११।४] इति,
तत्सम्बन्धेन मद्रूपदर्शनधिकारस्य दुर्लभत्वात्; तथापि चं
मन्त्रसादाच्चधिकारीत्याह— पश्येति । अद्वायं छेदः,
मन्त्रसादाद्रुद्रमहो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति हि— ‘मया प्रसवेन
तवाजनेनैव रूपं परं दक्षितम्’ [११।४०] इति । शतसहस्र-
श्रदावपरमितिवाचिनो, ‘विषं शतं सहस्रं च सर्वमक्षय-

वाचकम्’ [म. भा. १२।१७।१] इत्यभिधानात् । रूपत्वे-
कत्वेऽपि प्रकारभेदान्नाना रूपाणीति बहुवचनम् । अपरिमितस्य
चेत्येतद्दर्शयति— नानाविधानीति । अनेकप्रकारवमे-
वोपपादयति— नानावर्णाकृतानि नानाविधा वर्णा नीलपी-
तादय आकृतयोऽज्यवसंस्थानविशेषाश्च येषां तानि तथोक्ता-
नि । दिव्यान्यद्युतातानि च मम रूपाणि पश्य ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः सन्ननुवर्तमानस्वरूपं दर्शयिष्यन् 'सावधानो भव' इत्येवं अर्जुनमभिमुखीकरोति पश्येतिचतुर्भिः । 'पश्य मे पार्थ ! रूपाणि' इति कूटस्थत्वादक्षरे स्वरूपे बहूनि रूपाणि सन्तीति बहुवचनम् ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितः सन् तद्रूपं दर्शयिष्यन् बर्जुनं सावधानं करोति भगवान्— पश्येत्यादिचतुर्भिः । हे पार्थ अकपुत्र ! रूपया दर्शयामीति सम्बोधनम् । अन्यथा पुरुषोत्तमदर्शनतोऽन्यदर्शनेच्छायामेतद्रूपानुभवमपि न कारयेदिति भावः । मे सम शतशः सहस्रशः असङ्ख्यातानि,

शतशः सहस्रशः यावदिवच्छसि तावद्वा, नानाविधानि नाना-फलकारकाणि रूपाणि यस्य नानाविधान्यपि दिव्यानि अलौकिकानि कौटुम्भिकानि, न तु प्रदर्शनायैव कृतानि; च पुनः तथैव नानावर्णाकृतानि नाना अनेके वर्णाः शुक्लोहितादयः आकृतयः अवयवादिविशेषाश्च येषां तानि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं प्रार्थितः सन् भगवानुवाच— पश्येति । शतश इत्यादिना अनन्तानि त्युक्तम् । नानावर्णानि नानाकृतानि च ॥ ५ ॥

पश्याऽदित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्पट्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— पश्यादित्यानि । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश, वसुनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतः सप्तसप्तगणा ये तान्, तथा च बहून्पट्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्कोज्येन वा केनचित् ; पश्याऽऽश्वर्याण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— दिव्यानि रूपाणि पश्येत्सुकं, तान्येव लेशतोऽष्टकाप्येति— पश्याऽऽदित्यानि । तान् मरुतस्तथा पश्येति सम्बन्धः । 'नानाविधानि' इत्युक्तं तदेव

सकूटयति— बहूनीति । अष्टपूर्वाणि पूर्वमष्टानि । 'नानावर्णाकृतानि' इत्युक्तं व्यनक्ति— आश्वर्याणीति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— ममैकस्मिन्नूपे पश्यादित्यान् द्वादश, वसुनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चैकोनपञ्चाशतम् ; अदर्शनार्थमिदम् । इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च यानि वस्तूनि, तानि सर्वाण्यन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्पश्याणीति पश्य ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'शतशोऽयं बहवश्च' [११५] इति स्वासाधारणानन्तरप्रसङ्गोऽपि प्रकृतोपयोगाय 'इहैकस्मिन्' [११७] इत्येकस्यैव रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वं मनुसन्धायाह— ममैकस्मिन्मिति । 'पश्यादित्यान्' इत्यादिना प्रधानदेवाद्यष्टाश्विनाद्यष्टमं निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेण द्वादशेत्यादि सङ्ख्या विशेषप्रदर्शनम् । वक्ष्यमाणानुसारेण दृष्ट-

मात्राश्रयत्वमुदासायाह प्रदर्शनार्थमिति । अर्जुनेन अन्यैश्चाप्रतिपन्नानामिति शेषः । 'अष्टपूर्वाणि' इत्येतद्व्युत्पूर्वाणामप्युपलक्षणम्, अनवगतत्वं मात्रेण वा सामान्यतः सङ्ग्रह इत्यभिप्रायेणह सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति । एतेनातीन्द्रिये वस्तुनि सामान्यतः शास्त्रावगतेऽपि साक्षात्कारैकसमधिगम्या बहवो विशेषाः सन्तीति सूचितम् ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतदेव विष्टगोति—पश्येति । ममैकस्मिन्देहे द्वादशादित्यान् अष्ट वसून् द्वावपिनौ एकोनपञ्चाशतं मरुतो देवताभिदान् तथा शतद्वारं 'ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं' [१११९] इत्यादिना वक्ष्यमाणान्यान्यपि लोकेष्वदयोऽष्टान्सर्वानपि पदार्थान्पश्य । न केवलमेतान्मात्रम् ; किन्तु अष्ट-

पूर्वाणि सर्वेण्यपि लोकेषु सर्वेषु शोण्डु केनापि क्वचिदपि दृश्ये-मष्टानि बहून्पश्याणीति पश्य । अत्र पूर्वार्थेन 'शतशोऽयं सहस्रशः' 'नानाविधानि' इत्येतद्विश्रुतम् ; उत्तरार्थेन 'दिव्यानि' इत्यनेनोक्तमाश्रयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्चात्रैव पश्यादित्यानि । आश्वर्याणि बहूनि पश्य; एकत्रान्योन्यविरुद्धधर्मसमावेश-रूपाणि तत्राश्वर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

१० अ. पु. त.—तान्येव पश्येति नामभिर्विशेषेणाह— देवगणविशेषान् ; तथा बहुन्यसङ्ख्येयानि अदृष्टपूर्वाणि सर्वैः,
पश्येति । आदित्यान् द्वादशार्त्तमकान्, वसून् अष्टसङ्ख्या- आश्वर्याणि अलौकिकानि हे भारत उत्तमवंशोद्भव ! योग्य-
कान्, रुद्रानेकादशसङ्ख्यान्, अग्निनौ अग्निनीकुमारौ, मरुतः स्वात् पश्य ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—दिव्यानि तावदाह— पश्यादित्यानि । अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याण्यद्भुतानि चतुर्मुख-
पञ्चमुखवण्मुखादीनि ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

नं तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—न केवलमेतावदेव— इहैकस्थमेकस्मिन्नेव स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्य, अद्येदानीं
सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश ! । यच्चान्यज्यपराजयादि यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम
यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति यद्वोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि किन्तु—न तु मां विश्वरूपधरं
शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तदिव्यं ददामि
ते तुभ्यं चक्षुः ; तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—न केवलमादित्यस्वाद्येव मद्रूपं
त्वया द्रष्टुं शक्यं, किन्तु समस्तं जगदपि मेहेदृश्यं द्रष्टुमर्हस्यो-
ल्लाह—नेत्यादिना । सप्तमीद्वयं मिथः सम्बध्यते । समा-
सान्तर्गताऽपि सप्तमी तत्रैवास्त्विति । यदीच्छसि तर्हीहैव पश्येति
सम्बन्धः । 'मन्यसे यदि' [१।१४] इत्युक्तमनुवदति—

किन्त्विति । सप्रपञ्चमनवच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न शक्नोषि
द्रष्टुमित्याह—नत्विति । कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्यतां ? इत्या-
शङ्कयाऽऽह—तेनेति । दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाणयोग-
शक्त्यतिशयदर्शने चिन्तियोगं दर्शयति—तेनेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—इहेति । इह ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थं एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य ;
यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेशैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥ अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगद्दर्शयिष्यामि ;
त्वं त्वनेन नियतपरिमितवस्तुप्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा मां तथाभूतं सकलेतरविसृजनीयमपरिमेयं द्रष्टुं

१ नत्विति, तथा चोक्तम्—'पश्यन्त्यद्यो रूपमदब्रह्मचक्षुषा सहस्रपादोऽस्तुजाननाद्भुतम् । सहस्रमूर्धश्चवर्णाक्षिनासिकं सहस्रमौल्य-
म्बरकुण्डलोल्लसत् ॥' (भाग. १।१४) इति । प्रसिद्धं चोद्योगे श्वतराष्ट्रसमायां प्रकाशितं तद्रष्टुमलम्ब्यदिव्यदृष्टयो न केऽप्यशक्नु-
वन्ति । 'तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः । न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्तत्तेजस्ततः ॥ ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च
महामतिम् । तत्रायं च महाभागसर्षपीक्ष्वेव तोषयन्तम् । प्रादात्तेषां च भगवान्दिव्यं चक्षुर्जानदानः' (म. भा. ५।१३-१५) इत्यादौ ॥
शक्यस इति 'शक मर्षणे' (घा. पा. ४।८१) इत्यस्य रूपम् । सौवादिकस्यापि शक्तोः (घा. पा. ५।१५) इत्युक्तं छान्दस
इति केचित् ॥ पश्येति—दिव्यमन्यचक्षुः कथं दास्यति ? किंवेदं सदीयं चक्षुः करिष्यतीति पर्याङ्कुरो मा-भूः, तवेदं चक्षु-
र्मात्राऽप्यपीडयित्वा इच्छामात्रेणैवाप्यदपि ददामि ; तत्र सदीयं ऐश्वरं योगं युक्तिं मातृवैरसाध्यमिदं कथं करोमीति पश्य प्रत्यक्षी-
कुरु । 'योगः सन्नतोपायान्समस्तयुक्तिषु ।' (३।१४) इत्यमरः । अत्र ज्ञानदेवः—

सत्यं दर्शयितव्यं ते विस्वरूपमिदं यदि । तर्हि तद्दर्शने शक्तिर्दातव्या प्रथमं मया ॥

प्रणयेन वदन्न प्रमतोऽस्मि परं ततः । अङ्कुरोऽसौ बीजमुष्टिरिव व्यर्थो ममोद्यमः ॥

एतर्हि स्मृतवानस्मि साधु चक्षुर्ददामि ते । दृष्ट्वाऽनुभवित्वासे त्वं येन योगं ममैश्वरम् ॥

—इति भावार्थमाह । वामनस्तु—

इच्छामि रूपमवलोकयितुं त्वेति सम्प्राथित्यो मुरारिपुः कथिकेतनेन ।

यत्पश्य योगमिति सम्प्रति वावदोति तद्विश्वरूपमपि योग इति व्यनक्ति ॥

—इति प्रत्यपीवदत् ।

—अविगीता ।

न शक्यसे; तव दिव्यम् अप्राकृतं मदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि; पश्य मे योगमैश्वरं मदसाधारणं योगं पश्य; ममानन्तज्ञानादियोगमनन्तविभूतियों च पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— इह 'देहे' इत्येकवचनान्तिर्देशेनैव प्रदर्शयिष्यमाण एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— इह ममेकस्मिन्देह इति । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणविशेष-निर्देशेन च दैहैकत्वस्याभिमतत्वादेकस्थपदेन तदेकदेशे स्थिति-विवक्षिता । एकस्यावयवितोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु अग-वद्विग्रहस्य अप्राकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं तत्रा-प्येकस्थमेकदेशस्थमिति । यद्वा कृत्स्नस्य एकस्थत्ववच-नात्तदेकदेशस्थितिः कलिता । 'यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि' इत्यनेन पाण्डवधार्तराष्ट्रजयादिकमपि गर्भितम् । तत्रापि समुच्चय-सामर्थ्याद्देहैकदेशाश्रितत्वमाह— तदपीति ॥ ७ ॥ 'न तु मां शक्यसे' इत्यत्र तुशब्दयोतितमशक्तिहेतुः पूर्वं श्लोकोक्तमाह्वय

दर्शयति— अहमिति । अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह निय-तेति । दिव्यप्रतिपक्षत्वात् प्राकृतेनेत्युक्तम् । तथाभूतमि-त्यादि । 'साम्' इत्यनेनात्र विप्रहादिविशिष्टत्वं विवक्षित-मिति भावः । अत्र दिव्यशब्दविवक्षितमाह अप्राकृतमिति । मदर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलितोक्तिः । ऐश्वर्यपदाभिप्रेत-माह मदसाधारणमिति । प्रकरणादिकलितमैश्वर्यपदाद्युद्गीतं च योगशब्दार्थमाह अनन्तेति । नियमनशक्तिरीश्वरत्वम् ; तद-नुबन्धी च योगस्तदुचितगुणविसृतिर्योग एव । चक्षुषो दिव्य-त्वाज्ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्तवीर्यत्वादिविशिष्टविशेषेण 'पश्यामि' [११।६] इति वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— इहेति । इह मम देहे । गुडाका निद्रा तस्या ईश्वरः स्वामी गुडाकेशः । जितनिद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति मनुकमाकर्ण्यैव यत्वं द्रष्टु-श्लक्कण्डितो बभूविष, तदपि पश्यत्याह— इहेति । इह अस्मिन्मम देहे तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् तत्र तत्र परिभ्रमत वा वर्षकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यं अद्यानुनैव पश्य । यच्चान्यज्यपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि, शक्नोति खलु प्राक्ता 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति, तदपि सन्देहोच्छेदायेदानीं पश्य । 'गुडाकेश'

इत्यनेन निस्तन्द्रस्य तवास्मिन्विषये सावधानत्वमनुकल्पसिद्ध-मिति सूचितम् ॥ ७ ॥ एवञ्चकृत्स्नमात्रेणैवातिमात्रहर्षेण नयने-विस्तार्य द्रष्टुं कर्मात् तमाह्वयाह— न त्विति । अनेन तु प्राकृ-तेन स्वीयेन चक्षुषा मां दिव्यरूपपरं द्रष्टुं नैव शक्यसे न शक्तो भविष्यसि । अतः ते दिव्यमप्राकृतं चक्षुर्मद्वर्धनक्षमं ददामि । तेन त्वं ममेश्वरं योगं अवदितवदनासामर्थ्याति-शयात्मकं विश्वरूपं पश्य ॥ ८ ॥

९ व० त० वी०— किञ्चेहास्मिन्मन्त्रस्वरूपे कृत्स्नं जगदेकस्थं पश्येत्यनेन 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति समर्थितम् । मम स्वरूपभूतेऽक्षरे देहे जगत्कृत्स्नमित्युक्तत्वा प्रत्यक्षजगद्दर्शनेनाली-कत्वं च निरस्तम् । नहि तदो— (तु ?) —पदेष्टुर्भ्रमः कदाचिद्वक्तुं शक्यते, आनर्थक्यप्रसङ्गात् ; अतएव व्यास आह—नाभावा उपलब्धेः 'वैद्यमोक्षं न स्वनादिवत्' [ब्र. सू. २।२।२८, २९] इति । 'मम देहे' इति स्वदेहभूतस्य भूतस्य परञ्चाश्रयत्वमुक्तं यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमर्जुनेन 'मन्यसे यदि तच्छक्यं' [११।४] इति तत्राह—न तु मामिति । अनेनैव तु स्वीयेन नियमतः परिमितप्राहिणा प्राकृतेन चक्षुषा मामक्षैरर्थ्य-रूपं द्रष्टुं न शक्यसे, अतोऽहं दिव्यमप्राकृतज्ञानात्मकदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि, तेन ममेश्वरं योगं मत्स्वरूपगतं सर्वं विभिन्नवर्माभ्रयणं पश्य साक्षात्कुरु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—इहेति । कोटिजन्मभिरपि सम्पूर्णं द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नं समस्तं जगत् विरुद्धत्वेन परिदृश्य-मानमपि मम देहे एकस्थमेकत्र स्थितं सचराचरं जडजीवस-हितं इह अस्मिन्नेव जन्मनि । अद्य तत्कालमेव यच्च अन्यत् सर्वेषां विश्रुतित्वेन कथं मारयामीति विचारेण मरणमारणा-दिरूपं यत् द्रष्टुमिच्छसि तत्पश्य ॥ ७ ॥ एवञ्च दर्शनेद्यत्तं प्रत्याह—नत्विति । तु पुनः एवमेव द्रष्टुं न शक्यसे न

शक्तोऽसि । अतस्ते दिव्यमलौकिकं चक्षुर्ददामि । तेन स्वचक्षुषा मत्कृपादृष्ट्या मां पुरुषोत्तमं पश्य । अतो दृष्टपु-षोत्तमेन अनेनैव मे ऐश्वर्यं करणाकरणव्यापारणसामर्थ्यरूपं योगयुक्तं पश्य । पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानदर्शनाभावे सर्व-स्वरूपदर्शनं न स्यात्, पुरुषोत्तमदर्शनेन चासाधारणदृष्ट्या भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— हे शुद्धाक्षे जितनिद्र ! इह मम देहे एकस्थमेकस्मिन्नेवावयवे नखाग्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं वर्त्तमानं जगत् पश्य, यथान्यत् अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं वा तत्सर्वमिह पश्य ॥ ७ ॥ यत्तूक्तं—‘मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुं’ [११।४] इति तत्राह— न त्विति । शक्यसे शक्नोषि । पदविकरण-व्यत्यय आर्थः । अनेन प्राकृतेन । दिव्यमप्राकृतम् । ऐश्वरमीश्वरसम्बन्धिनं योगं विद्याभ्रयत्नलक्षणं सामर्थ्यम् ॥ ८ ॥

भगवताऽर्जुनाय दर्शितस्य स्वैश्वरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनार्जुनस्य विस्मयाकुलितत्वं च ।

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्रयर्मयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्धृताष्ट्र ! महायोगेश्वरो महान्नासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथानुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्नूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्नूपे तदनेकाद्भुतदर्शनम् । तथाऽनेकदिव्याभरणं अनेकानि दिव्याभ्याभरणानि यस्मिस्तदनेकदिव्याभरणम् । तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्यादीन्युद्यतायुधतान्यायुधानि यस्मिस्तदिव्यानेकोद्यतायुधम् । ‘दर्शयामास’ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ किञ्च दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं, सर्वाश्रयर्मयं सर्वाश्रयं प्राप्यं देवं, अनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तमनन्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्म-भूतत्वात्, तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽप्याह्रियते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— इमं वृत्तान्तं धृताष्ट्राय सञ्जयो निवेदितवानित्याह— सञ्जय इति । मदीयं विश्वरूपाख्यं रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितं क्षमं, किन्तु दिव्येनेत्यादि यथोक्तप्रकारः । अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः । हरत्य-विद्यां सकार्यामिति हरिः । यदीश्वरस्य मायोपहितस्य परम-

मुत्कृष्टं रूपं तद्दर्शयाम्बभूवेत्याह— परममिति ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि— अनेकेति । दिव्याभ्याभरणदीनि हारकैयूरादीनि भूषणानि । उद्यतान्युच्छ्रितानि ॥ १० ॥ उल्लसवन्तं भगवन्तं प्रकाशान्तरेण विशिनष्टि— किञ्चेति । ‘अर्जुन !’ इति अभ्याहारेऽपि पदसङ्घटनसम्भवात् ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवमिति । एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्रययोगानामीश्वरः परब्रह्मभूतो नारायणः परममैश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास, तद्विविधविचित्रनिखिलजगदाश्रयं विश्वस्य प्रशासितं च रूपम् ॥ ९ ॥ तच्चैदंशम्— अनेकेति । देवं द्योतमानम्, अनन्तं कालत्रयवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानहं, विश्वतोमुखम् विश्वदिग्वर्तिमुखं स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘महायोगेश्वरो हरिः’ इत्यनयोस्तिर-स्कारकं पूर्वप्रतिपन्नं रूपमाह— सारथ्येऽवस्थितः पार्थ-मातुलज इति । एतेन दिव्यरूपप्रकाशनहेतुभूतवासस्थ्यादिसूचनं च । महत्त्वेन विशेषणादाश्रयत्वम् । महच्छब्दस्य च योगेश्वर-

विशेषणत्वादपि योगविशेषत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेणाह म-हाश्रययोगानामीति । अन्येष्वप्याश्रययोगस्य तदधीनत्वमी-श्वरशब्देन विवक्षितम् । ‘महायोगेश्वरो हरिः’ इति पदद्वयाभिप्रेतं सामान्यविशेषवाक्यार्थं दर्शयति परब्रह्मभूतो नारायण

इति । 'पदय मे योगमैश्वरं' [११।८] 'परमं रूपमैश्वरम्' इत्यनयोर्द्विरप्रकर्षेण वदनादैकाग्र्यम् । 'ऐश्वरं रूपं दर्शयामास' इत्युक्ते स्वैतरस्य कस्यचिद्वैरमिति धीः स्यादिति तद्व्युदासायोक्तं **स्वासाधारणमिति** । रूपशब्दस्यात्रापि सातुबन्धस्वरूपपरतया तदभिव्यञ्जकविग्रहपरतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणकारमात्रपरतया वा निर्वाहो प्राप्नोति । अत्र पार्थिवशब्देन स्वरूपप्रदर्शनार्थः प्रीतिहेतुः सम्बन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह **पितृष्वसुः पृथायाः पुत्रायेति** । परममैश्वरं रूपमित्युक्तं विवृणोति—**तद्विविधेति** । निखिलजगदाश्रयत्वं स्वरूपतो विग्रहद्वारा च । यद्वा 'अनेकम्' [११।१०] इत्यादेरुक्त्यान्प्रदर्शनमिदम् । तत एव हि 'तच्चैदंशम्' इति संहितम् । 'ईदंकेष्वम्' [११।७] इत्यादिभिः सिद्धोऽयमर्थः । प्रशासितृशब्देनाधिष्ठातृत्वं विवक्षितम् ॥ ९ ॥ वज्राभरणायुषेष्बनेकत्वं जातिवैचित्र्यादपि द्रव्यम् । नानाजातीयवस्तुवस्तुयोगो हि श्रीविश्वरूपध्याने भागवच्छेखरे पठ्यते ; अन्यथाऽनेकजन्यतन्निर्देशो निरर्थकः स्यात्, वक्त्रानेकत्वेनैव तसिद्धेः । अनेकमद्भुतं दर्शनं यस्य तदनेकाद्भुतदर्शनम्, अनवधिकातिशयाश्चर्यतया दृश्यमानमित्यर्थः । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । **सर्वाश्चर्यमयम्** आश्चर्यभूतसर्वतत्त्वाश्रयभूतमित्यर्थः । अत एव 'अनेकाद्भुतदर्शनम्' इत्यनेनापुनरुक्तिः । 'जगदत्तन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः' [वि. उ. ५।१९।७] इत्यादि भाग्यम् । देवशब्दस्यात्रानुपयुक्तत्वादिशोपादिमात्रनिष्ठावस्तुदासाश्च विग्रहविशिष्टविषयत्वप्रदर्शनार्थं च द्योतमानमित्युक्तम् । आनन्त्यप्रकारं तदेतत् चाह, **निखिलेत्यादिना** । कृष्णजगदाश्रयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्फलितं कालत्रयवर्त्ताश्रयत्वमपि । तदुभयफलितं देशकालपरिच्छेदानर्हत्वमत्र यथासम्भवं विग्रहद्वारमद्भारकं च । आनन्त्यं तु स्वरूपगतम् । विग्रहविशेषणवर्गमध्यवर्तितादनन्तशब्दोऽपि विग्रह-

विषयः । 'द्वाद्भुतम्' [११।१०] इत्यत्र 'अनन्तायामविस्तारमित्यद्भुतमस्त्ययम्' इति रूपविषयमेव वक्ष्यति । तत्तथात्यन्तद्व्युत्पादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्ये । एवं 'अनन्तायामविस्तारे' इति वक्ष्यमाण एतदनुवादोऽपि निर्वाहः । विश्वव्यापिनोऽस्यस्य विग्रहस्य शक्तिविशेषात्सर्वत्राप्रतिष्ठातो युक्तः । अष्टैश्वरेशालिनां योगिनामपि भूमावुन्मज्जति निमज्जतीति सिद्धिविशेषोऽभिधीयते । अतोऽस्य प्रकृत्यादिकृत्सज्जगदाश्रयत्वं वक्ष्यमाणं नातुपपन्नम् । अत एवास्त्रसूक्ष्मरूपेण सर्वाश्रयत्वमिदोक्त्यत इत्येतदपि नाशङ्कनीयम्, तत्र 'देवदेवस्य शरीरं' इत्यत्र शरीरविशेषणतयाऽनन्तायामविस्तारत्वायुक्तः । न च वटपत्रशायिप्रमहवदधितिघटनाशकत्वा सूक्ष्मरूपेण वाऽऽपीयस्यपि सर्वान्तावप्रकाशनमित्यपि वाच्यम्, तथाऽऽकृतेस्तद्विपरीतोक्त्यैव । अतो यथाभूत एवार्थः । एतत्तन्ममाप्य एव अचिन्त्यशब्देन स्थापितमिति । 'अनेकवक्त्रम्' इत्युक्तेमात्रं विश्वतोमुखशब्देन विशेषणतया इयमिष्टायेणाह—**विश्वविश्ववर्तिमुखमिति** । साक्षाद्विग्रहविषयत्वात्, 'विश्वतश्चरुत विष्वतोमुखः' [ऋक्सं. ४।७।२७।१ ऋ. व. ३।१ यजुस्सं. १७।१९] इत्यादिष्विव नात्र सर्वत्र मुखशक्तियोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्षं (शं.) अनुक्तम्, पाणिपादादिषु सुखाभावादिति भावः । अविशदविशदोपलम्भकमेण पाठक्रममनाहत्य 'देवम्' इत्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । स्वगताकारप्रतीतेः परस्तादि भूयःकिञ्चिद्वद्व्यविशिष्टताप्रतीतिः ; तथैव च प्रदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाम्बरादिकं पूर्वेमुक्तमपि परस्तादृशितं—**स्वाचित्तेत्यादिना** । अत्रापि पाठक्रमोद्धृतेनाम्बरादिकमेण निर्देशोऽन्तरात्त्वयहिरजत्त्वतारकम्यप्रदर्शनाय । अत्र 'दर्शयामास' इति पूर्वैषान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—हरिः सर्वयज्ञमाहारित्वात् । 'इदोपहृतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् ॥ वर्षो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः' इति हि मोक्षधर्म(?) ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—'महायोगेश्वरो हरिः' इत्यत्र हरिशब्दस्य प्रकृतोप्युक्तमर्थमाह—हरिरिति । गेहेषु इष्टिग्रहेषु । हरतेरिहकारप्रत्ययः । श्रेष्ठोऽप्राकृतः । अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यैवानन्तपूजास्थानेषु स्वरूपेण युगपत्सिद्धानि के वक्तव्यं

महायोगेश्वरत्वं ? इति ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वाश्चर्यमयमिति केन चित्राण्युपायो मयङ्ख्याख्यातः । तदसत्, सर्वशब्देन गतार्थत्वादिति भावेनाह—**सर्वेति** । मयट्स्तादात्म्यार्थत्वे प्रमाणमुक्तमेव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वेति । राज्ञिनि धृतराष्ट्रस्य सम्बोधनम् । योगो विद्यते येषां ते योगाः, महायोगानामीश्वरो हरिः ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकानि च यान्यद्भुतानि, अनेकाद्भुतानां दर्शनमुपलब्धिर्वयत्र रूपे तद्रूपमनेकाद्भुतदर्शनम् । दिव्यान्यनेकान्युद्युतातन्यायुधानि यत्र रूपे तदिव्यनेकोद्युतायुधम् ॥ १० ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. गि.—ततः किं वृत्तमिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां सञ्जय उवाच—एवमिति । दिव्यं दशमि ते चन्द्रः [११।८] इत्येवमुक्त्वा, ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तरं हे राजन् ।

अथापि पाण्डवैः सह सन्धिं न मन्यसे; धिक्तावज्ञानमिति सम्बोधनाभिप्रायः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥ तदेव रूपं वर्णयति चतुभिः—अनेकेति । अनेकान्यपरिमितानि वक्त्राणि

नयनानि च यस्मिन् रूपे तत्तत्तुक्तम् ; 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः' [ऋक्सं. ८।११।७।१ यजुस्सं. ३।१।१] इति श्रुतेः । तथा अनेकेषामद्भुतानां दर्शने यस्मिन् अनेकानि दिव्यान्वा-
श्रयाणि आभरणानि यस्मिन् । तथा दिव्यान्वनेकान्युद्यता-
न्यायुधान्यक्षाणि यस्मिन् । तद्दर्शयामासेति पूर्वोक्तम् ॥ १० ॥
दिव्यान्वयलौकिकानि मायाव्याम्बरानि च क्षयतीति तथा
दिव्यः "सत्यगन्धः" [ऐ. ब्रा.] इति श्रुत्युक्तः अप्राकृतो
गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तथा । सर्वार्थमर्थं सम-

स्ताद्भुतप्रचुरम्, सर्वस्मिन्नर्थे आश्रयमयमिति वा । यत्र
यत्र दृश्यते तत्र तत्र आश्रयस्वरूपमित्यर्थः । देवं योतमानम् ।
अनन्तं सर्वदेशकालवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरि-
च्छेदशून्यम् । विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्य । उपलक्षणमेतत्
"विश्वतश्चक्षुस्तु विश्वतोमुखः" [ऋक्सं. ७।७।२७।१ +
यजुस्सं. १७।१९ + म. ब्रा. २।२ + खे. उ. ३।३] इति
श्रुतेः ॥ ११ ॥

९ व० त० ६ी०— एवं सञ्जय उवाच राज्ञिति । एवमुक्त्वा महायोगेश्वरः सर्वसमर्थः परमं ऐश्वर्यं रूपं
पार्थाय दर्शयामास ॥ ९ ॥ तच्च कीदृशमिति तच्छृणु— 'अनेकवक्त्रनयनं' इत्यारभ्य 'विश्वतोमुखं' इत्यन्तं
रूपविशेषानि । इदं च महाकालपुरुषरूपवद्दर्शितं मयादामार्गपरैरुपास्यं सर्वतः पाणिपादं चालौकिकमेतत्समष्टि-
भूतपुरुषस्वरूपभूतं कूटस्थं सर्वकारणकारणं निर्गुणभूतमित्यवसेयम् । दिव्यमिति स्पष्टार्थः । अम्बरं छन्दो-
मायारूपं किरीटाद्यभरणानि च पारमेष्ठ्यादिरूपाणि, आयुवानि पञ्चभूततत्त्वस्वरूपाणि, इत्येवंविधं विश्वरूपं
विश्वतोमुखं निरुपमतेजस्कं स्वं दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— एवमुक्त्वा अर्जुनाय स्वरूपं दर्शयामास
भगवानिति धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आह—एवमिति । राज-
न्याभिमानेन दिव्यदृष्टयसुरावेदिमोष्मादिमारेण सवेदुःखनि-
राकरणार्थं महायोगेश्वरः सर्वकारणसमर्थः सर्वोत्पत्त्योग-
बलेन एवमुक्त्वा अलौकिकीं दृष्टिं दत्त्वा पार्थाय स्वाङ्गीकृताय
परमं रूपं पुरुषोत्तमरूपं दर्शयामास । ततस्तद्दर्शनानन्तरं
ऐश्वर्यं रूपं दर्शयामास ॥ ९ ॥ उभयोः स्वरूपमाह—अनेकेति ।
अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्स्तत्, निखिललीला-
त्मकरूपसहितम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकानि अलौकिकानि

लीलाभ्यानि दर्शनानि यस्मिन्स्तत् । अनेकानि दिव्यानि
अलौकिकानि आभरणानि यस्मिन्स्तत् । दिव्यानि अलौकि-
कानि अनेकानि उद्यतानि सकलदुःखनिवारकाणि आयुधानि
शङ्खगदादीनि यस्मिन्स्तत् ॥ १० ॥ दिव्यानि कीडोप्युक्तानि
मात्यनि अम्बराणि विभर्तीति तथा । दिव्यः कीडोद्भूतो
गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत् । सर्वार्थमर्थं बुद्धितर्क्यं
देवं सर्वपञ्चम्, अनन्तमपरिच्छिन्नम् व्यापकम् । विश्वतोमुखं
सर्वं पश्यन्तं सर्वसंख्यकम् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० ६ी०— एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान्, स च दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्तं
विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिषुहृषिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वेत्यादि । ततः
दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तरं राजन् हे धृतराष्ट्र ! महाश्वाद्यौ योगेश्वरश्चेति विग्रहः, महतो योगस्य वा ईश्वरः । परमं
दिव्यं रूपं ऐश्वर्यं मायासम्पत्तिः, न तु मायातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि द्वाभ्यां—
अनेकेत्यादिना । अनेकान्यनन्तानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकान्यद्भुतानि
दर्शनानि यस्मिन्स्तदनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकानि दिव्यान्वाभरणानि यस्मिन् । दिव्यान्वनेकानि च उद्यानि
आयुधानि चक्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो-
मुखम्' इत्यस्यायं परामर्शः । अनन्तं सर्वतः परिच्छेदरहितम् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसंहसस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

१ अत्र दिवि सूर्यसंहसस्य भाया युगपदुत्थानरूपस्यासम्भावितोऽर्थस्य यदिशब्देनोक्तौ कल्पनादतिशयोक्त्यलङ्कारः ।
'यथार्थौ च कल्पम्' (का. प्र. १०।१००) इति तल्लघने मम्मटोक्तेः । दण्डिते त्वद्भुतोपमा, यदाह— 'यदि
किञ्चिद्भवेत्सं शुभ्रं चित्रान्नलोचनम् । ते तु मुखार्थं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ।' (का. द. २।२४) इति ॥ यदि पदसम-
न्वितास्तेन स्यादित्यनेन तादृशी भा नास्तीत्यस्य निगमादविद्यमानाव्यवसाय उपपत्तयः । तत उपमानाभावाच्चोपमाभावापरातः,
यदि स्यातादृशी भाः सा सदृशी स्यादित्यतोऽविद्यमानस्वरूपाभूतोपमात्मिकातिशयोक्तिर्यममाना 'न स्यात्' ततोऽपि नूनं—

१ शां. भा.— या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते— दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्, ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति, न वा ? न चेत्काष्ठादिसाम्यं यद्यस्ति, कीदृशी सा ? इत्या-
शङ्कयाऽऽह— या पुनरिति । सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी
सेति योजना । असम्भाविताम्युगमाथो यद्विशदः, स्या-
च्छब्दो विश्वयार्थः । सा कथञ्चित्सदृशी सम्भवति, न तु भवत्ये-
वेति विवक्षित्वाऽऽह— यदि वेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि— तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ;
अक्षयतेजस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'दिवि' इत्यादिहोक्तस्य सङ्गतिमाह—
तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वरूपस्य निरतिशयत्वलक्षणो विशेष
उच्यत इत्यर्थः । सङ्ख्याविशेषेण परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासायाह
तेजस इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि पाकशासनविक्रम इत्यादिवत्प्रत्यायनार्थमेव ।
तथा हि ऋग्वेदखिलेषु— “अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि ” इति
महातात्पर्याच्च प्राबल्यं, न च परिमाणोक्त्या किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १२

६ ज. प्र. दी.— 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इति विश्वरूपस्य
सहस्रसूर्योपमप्रभवमुच्यते ; तत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति
प्रतीतिमिरा सार्धमाह— सहस्रेति । अनन्तसूर्योपमप्रभवमपि
भगवतो न वास्तवं, निरुपमत्वात् ; किं तर्हि ? इत्यत आह—
तदपीति । प्रत्यायनार्थं बुद्धिप्रवेशनार्थमेवोच्यते । यथा
भगवतो दशार्थेः पाकशासनोपमपराक्रमत्वमित्यर्थः । सहस्र-
शब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुतः ? इत्यत आह— तथा
हीति । ततस्ततः सूर्यदिरपि । विलक्षण इति शेषः । कुतः
श्रुत्या गीतावाक्यस्य बाधः ? इति चेत्, शतं सहस्रमिति अपरि-
मितानामानीति गीतावाक्यस्य सावकाशत्वेन दौर्बल्यात् ,
श्रुतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यात् ; इतश्च श्रुतेः प्राबल्यमित्याह—
महातात्पर्याञ्चति । समस्तापमानां महाप्रयोजनाय यद्भा-
वति महातात्पर्यं श्रुतेस्तदनुकृत्यात्, गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकृ-
त्यादित्यर्थः । कथं गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकृत्यं ? इति चेत्,
किं भगवतः परिमितप्रभवमेव वस्तुतः ? उतापरिमितप्रम-
स्याप्यत्र सहस्रसूर्योपमप्रभवमुच्यते ? नाथः— सकलश्रुति-
स्मृतीतिहासपुराणविराभात् । द्वितीये त्वपरिमितस्य परिमा-
णोक्त्या किञ्चिदपि प्रयोजनं न सिध्यति । कुतो महत् ?
इत्याह— न चेति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

—विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्येत्यहं मन्य इत्युत्प्रेक्षां व्यञ्जयन्ती परमतात्पर्यविषयनिरुपमत्वमेव न्यनकीति तात्पलोकः ।
अत्र वामनः—

तेजोरूपं परं ब्रह्म निगमेषुपूर्वगतम् । अपरोक्षीकृतं ज्ञानचक्षुषाऽप्राज्णेन तत् ॥
इति केचिद्गणैर्यति प्रकृते तत्र सङ्गतम् । सत्त्वस्यैव प्रकाशोऽसौ यमलोकत फाल्गुनः ॥
तेजो यदपि चैवादिदेहोत्थं चक्रिणः स्तनौ । विवेश, लीनं तदपि वैकुण्ठे सत्त्वमूर्जितम् ॥
चक्षुषा चार्मणेनैव लोकेन यदलोकितं तत् । न हि यातीन्द्रियपथं निर्गुणं ब्रह्म कस्यचित् ॥
प्रकाशस्तादृशेनात्र सत्त्वस्यैव किरीटिना । अनेकवक्त्रनयनं कथं वा निर्गुणं भवेत् ॥
चक्षुस्तेजकपदे विषं द्रष्टुं सहजमक्षमम् । इति दिव्यमदादन्यद्वाख्यार्थदुपुञ्जवः ॥
ददसं स तदाश्रयं युगपद्विविधं च यत् । त्रिगुणं विश्वमेवेदं तद्वि न ब्रह्म निर्गुणम् ॥
तेजो ब्रह्मैव मन्यन्ते ये ज्ञानित्वाभिमानिनः । शुद्धं सर्वं तमोरूपं तैः किमभ्युपगम्यते ? ॥
चिन्त्यते मनसा तेजश्चक्षुषा दृश्यतेऽपि च । ब्रह्माचिन्त्यमदृश्यं च तेजोरूपं कथं नु तत् ॥
प्रकाशरूपं विशदं सर्वं श्रुतिषु निश्चितम् । 'आदित्यवर्गं' (जै. भा. ३।१२।१६) मित्यादौ ब्रह्मैवं सगुणं ततः ॥
महात्माऽप्यत्र विज्ञेयो विश्वाकारशरीरश्च । अनेकार्थो ह्यात्मशब्दोऽभिधत्ते देहमप्यसौ ॥
वदन्ति केचिदात्मानं चिद्रूपं तत्र सङ्गतम् । वक्त्रनेत्रादिकं तस्मिन् पृथक् वदते यतः ॥

—इति प्रत्यपीपदत् ॥

गी. पि. ३६

—अविगीता ।

८ वै. ब्र. गि.— देवशब्दोक्तं द्योतमानत्वं विदुषोति—
दिवीति । दिवि आकाशे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्य-
सहस्रस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत्— सम्भावनायां-
लिङ्— सा तस्य महात्मानो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः
सदृशी स्यात् । नाभ्यतिक्रिदुपमानं पश्याम इत्यर्थः । अत्रा-

काशस्य युगपत्सूर्यसहस्रप्रकाशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरित्य-
योक्तिरलङ्कारः । तेन च भगवत्प्रभाया निरुपमत्वं व्यज्यते
'पुष्पं प्रचालोपहितं यदि स्यात्' [कु. सं. १।४४] 'वभौ
यदि व्योम्नि पुष्पप्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्' ।
[शि. व. ३।८] इत्यादिश्रु ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जयो दर्शनं रूपं वर्णयित्वा तस्याऽलौकिकत्वमभूतोपमावर्णनेनाह— दिवीत्यादि ।
यवमभूतोपमया लोकाविलक्षणत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तस्य स्वरूपस्याऽऽप्रेम्यं तेजस्वरूप-
माह— दिवीति । दिवि स्वर्गे सूर्यसहस्रस्य युगपत् एकदैव
वदितस्य युगपदेव उत्थिता भाः प्रभा यदि भवेत् सा तस्य

महात्मनः पुरुषोत्तमस्य अनेकात्मरूपस्य भासः सदृशी स्यात् ।
किन्तु न स्यादेवेति काकूक्तिः । एतादृशं स्वरूपम् ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— दिवि अन्तरिक्षे । भाः दीप्तिः । भासः दीप्तिः । अभूतोपमेयं निरुपमतामेव तस्य
दीप्तिर्देयैर्यति । 'वभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' [शि. व. ३।८] इत्यादिवत् ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

शां. भा.— किञ्च— तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा
देवपितृमनुष्यादिदैवैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलमुक्तमेवाहुंते इष्टवान्,
किन्तु तत्रैव विश्वरूपे सर्वै जगदेकस्मिन्प्रस्थितमनु-

सूतवानित्याह— किञ्चेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य
दर्शनं दशायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्या-
युधोपेते स्वीचितापरिमितदिव्यशूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्रयमये देवदेवस्य
दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिथेऽङ्गमनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् ।
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि विश्वतीरात्मनः शुभाः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्रयस्थितः' [१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः'
[१०।२१] इत्यादिना 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्न-
मेकाशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्तेनोदितम् । एकस्थमेकदेशस्थं पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्श-
नानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र देवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदनेकधा प्रविभक्तमेकस्थमपश्यदिति व्यवहितेन
सम्बन्धः ॥ १३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तत्र अनन्तायामविस्तारे अनन्तबाहू-
दरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्यायुधोपेते स्वीचि-
तापरिमितदिव्यशूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने
अनन्ताश्रयमये देवदेवस्य शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादि
विविधदेवतिथेऽङ्गमनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्ग-

पातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेद-
भिन्नं कृत्स्नं जगत् 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते'
[१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि दिव्यां छात्स्मविभूतयः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्रयस्थितः'
[१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना

‘ न तदस्ति विना यत्स्थान्मया भूतं चराचरम् ’ [१०।३९] । इत्यन्तेनोदितं एकस्थमेकदेशस्थं पाण्डवो भगवत्प्रसाद-
‘ विष्टभ्राह्मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ [१०।४२] । लब्धतदर्शनात्तुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ततः किं वृत्तं ? इत्यपेक्षायामाह सञ्जयः— तत्रेति । अनेकधा योनिबीजाशयेन्द्रियाकृति-
भेदेन प्रविभक्तं चेतनाचेतनात्मकं चतुर्दशलोकासहितं सर्वं जगत् देवदेवशरीरैर्यथैव पुरुषोत्तमस्य शरीरभूते
स्वरूपे मृत्स्नाभक्षणप्रसङ्गे श्रीयशोदावत्तदेकस्थं तदवयवैकदेशस्थं पाण्डवो ददर्श “कश्चिद्द्वारः प्रत्यगात्मानमेक्षत् ”
[कठो. ४।१] इति श्रुतेर्देशेनं श्रुतिसिद्धम् । न हि माहात्म्यदर्शनेन विना भक्त्या भगवदाश्रयणदाढर्यं भवतीति
दर्शयामास हरिस्ततस्तदनुपदेष्टैव ददर्श पार्थ इत्यंशे पुष्टिः । श्रीयशोदायां तु दर्शितस्वैश्वर्यजन्यमाहात्म्यज्ञानस्य
वैष्णव्या स्वशक्त्या तिरोधानमेव कृतं प्रेमभावदाढर्याय तत्र मोक्षायानुपयोगाय चेति शुद्धपुष्टिमाहात्म्यम् । अत्र
तु न तथा इति मर्यादापुष्ट्यधिकृताः पार्थाः इत्युक्तिः समञ्जसैव । विशेषस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तत्र तस्मिन्नेव रूपे, एकस्थमेकत्र देवदेवस्य पूज्यानामपि पूज्यस्य शरीरे पूर्ववतीयमानसूक्ष्म-
स्थितं कुल्लं समूर्णं जगत्, अनेकधा प्रविभक्तं नानाप्रकारवि- रूप एव पाण्डवः अर्जुनः अपश्यत् दृष्टवान् ॥ १३ ॥
भागयुक्तं दर्शयामासेति पूर्वैवावाच्यः । यदा दर्शितं तदा

११ नी० भा० दी०— ‘इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्य’ [११।७] इति यत्प्राक् भगवता उक्तं तद्रूप्यपश्य-
दित्याह— तत्रेति । ‘अनेकधा प्रविभक्तं’ इत्येतत् वर्षासुस्थितवितन्तिणीबीजे सूक्ष्मरूपेण तरुर्दृश्यते तद्वन्माभू-
दिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तं अपश्यत्, एकस्थं एकावयवस्थम् । अयमर्थः— यदा भगवत-
श्रुतुर्गुजं रूपं चिन्त्यते, तत्र च चेतसि लब्धपदे सति क्रमशस्तदीयावयवांस्त्यक्त्वा मुखे स्मिते वा पदनखे
वा चित्तं ग्रियते, तत्रापि लब्धपदे तस्मिन्स्तदपि त्यक्त्वा विश्वरूपमारोहति । दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं
मत एव; “मनोऽस्य दैवं चक्षुः स (वा एष) एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामानपश्यन् रमते ”
[छां. उ. ८।१२।९] इति श्रुतेः । कामान् विषयान् एतान् हादृकाशस्यसगुणप्रज्ञागतानिति श्रुतिपदयोरर्थः ।
यथोक्तं श्रीभागवते— ‘तत्र लब्धपदं (तत्सर्वव्यापकं) चित्तमाकृष्येकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः
सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि
चिन्तयेत् [११।१४।१३; १४] इति । तत्र मूर्तौ एकत्र अङ्गे, व्योम्नि कारणे, मदारोहो निर्विकल्पे
श्रद्धयाारूढः, तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं पाण्डवोऽपश्यदिति ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

९ शां. भा.— तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य
सोऽयं हृष्टरोमा चामवद्वनञ्जयः, प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्छिरसा देवं विश्वरूपधरं
कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं सम्पुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्ने- यामाह— तत इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयः, रोम्णां हृष्टत्वं
क्रीभूतजगतश्चोपविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यपेक्षा- पुलकितत्वं, प्रकर्षं भक्तिश्रद्धयोरतिशयः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— ततो धनञ्जयो महाश्र्वर्यस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्त-

१ अत्र परमाद्भुतवस्तुदर्शनादर्जुनस्य विस्मयाकृत्यो भाषः प्रादुरभूत्, सच स्थायीभूत्वा तादृशेन भगवतात्मन्वविभावेन
तद्रूपेणोद्दीपनविभावेन, असकृतादर्शनप्रणामाञ्जलिकरणादिभिरनुभावैः, रोमाञ्चादिभिः सात्त्विकभावैः धृतिमतिहर्षवितर्कादिभिर्व्यभि-
चारिभावैश्च परिपोषं नीतोऽद्भुतरसोऽभूत् । श्रोतॄणां च तदभेदाध्यवसायादद्भुतरसोदयः । स च परमानन्दास्वादरूपो रस इति,
मधुसूतनादायः । पण्डितराजो जगन्नाथस्व— “व्यस्यति देवान्” इत्यादौ नाक्यसन्दर्भे प्रधानीभूतायाः स्तोतृगतभक्तेः
प्रकर्षकृत्वेन विस्मयस्य गुणीभूतत्वाद् नात्राद्भुतरसः, किन्तु रसालङ्कार एवेति सूचयामास रसगङ्गाधरो । — अविगीता ।

चितारं चाश्चर्यतमानन्तज्ञानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य
कृताञ्जलिभाषत ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं दृष्ट्वाऽतिसेनान्नासखकुलिताक्ष-
सम्भ्रमेति कर्तव्यतामुद्रश्च कवित्वाथो बभूवेति धृतराष्ट्रदुरास-
यनिरासायाह— तत इति । ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो

व्यासः हृष्टरोमा पुलकितः स धनञ्जयः ‘पाण्डवानां धनञ्जयः’
(१०३७) इति भगवता स्वविभूतित्वेनोक्तः, तै देवं
नारायणं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

९ व. त. दी.— तत इति दर्शनानन्तरं धनञ्जयः अभाषत । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— दर्शनानन्तरं किं कृतवानित्यत आह—
तत इति । ततस्तदनन्तरं स पुरोक्तः प्राप्तदिव्यदृष्टिः
विस्मयाविष्टः आश्चर्यरसनमिदमः हृष्टरोमा उत्पुलकितः

अन्तरानन्दयुक्तः धनञ्जयः प्रादुर्भूतविभूतिरूपः शिरसा मस्त-
केन देवं पूज्य नमस्करणीयं प्रणम्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः
विनीतः सन् अभाषत विज्ञप्तिं कृतवान् ॥ १४ ॥

११ नी. भा. दी.— हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः ॥ १४ ॥

भगवद्दर्शितस्यार्जुनदृष्टस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ।

अर्जुन उवाच—पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे सर्वीस्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कथं ? यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—
पश्याम्युपलभे हे देव ! तव देहे देवान्सर्वीस्तथा भूतविशेषसङ्गान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासं-
स्थानविशेषाणां सङ्गा भूतविशेषसङ्गास्तान् । किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां, कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन्, सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्,
दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनो भाषितवान् ?
इति वृच्छति— कथमिति । तत्प्रश्नमपेक्षितं पूरयन्भवतार-
यति— यत्त्वयेति । भूतविशेषसङ्गं देवानामन्तर्भावेऽपि पृथ-

करणमुत्कर्षात् । ब्रह्मणः सर्वदेवतात्वमेवऽपि तेभ्यो भेदकथनं
तदुत्पादकत्वादिति मत्वाऽऽह— किञ्चेति । ऋषीणामुरगाणां
च किञ्चिद्वैषम्यात्पृथक्त्वं, दिव्यानि त्वयुग्मेषां विशेषणम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— पश्यामीति । देव ! तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां
सङ्गान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिं, तथेशं कमलासनस्थं कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मते-
ज्जस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखान् सर्वानृषीन्, उरगांश्च वासुकितक्षकादीन् दीप्तान् ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ‘धनञ्जयोऽभाषत’ [१११४] इत्यु-
क्त्वाऽपि पुनः ‘अर्जुन उवाच’ इत्युक्त्या न केवलं भगवद्दि-
भूतित्वमात्रेणैव तथैतादृशभाग्यलोभाः ; किन्त्वतिशुद्धात्म-
त्वापोतिं दर्शितम् । तदेवाञ्जलिं वाक्यमाह सप्तदशभिः—
पश्यामीति । हे देव ! तव देहे सर्वान्देवानादित्यादीन्

पश्यामि ; सर्वान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमात्मनां सङ्गांश्च
पश्यामि ; तथा सर्वानृषीन्वसिष्ठादीन् सर्वोद्दरगान्वासुकिप्र-
भृतींश्च पश्यामि । पुतेषां सर्वेषामीशमीशितारं कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं भगवन्नामिकमलासनस्थ-
मिति वा ; एवम्भूतं ब्रह्माणं चतुर्मुखं च पश्यामि ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तदेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः षोडशकारूपैः एकेन प्रार्थनं च । हे देव श्रीकृष्णेन्द्रो ! तव देहे एतस्मिन्विश्वरूपे सर्वान्पश्यामि । भूतविशेषसङ्ख्यानं जरायुजादिभेदविशेषान् ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— तद्वाक्यमेवाह— पश्यामीति सप्तदशभिः । हे देव पूज्य ! तव देहे उपचितस्वरूपे देवान् इन्द्रादीन् क्रीडामयान्, तथा क्रीडात्मकानेव सर्वान् भूतविशेषाणां चतुर्विधानां सङ्ख्यानं समूहान् । दिव्यान् क्रीडाधिपकटितान्,

क्षपीन् नारदादीन्, पुनस्तामसान् उरगान् शेषादीन्, तन्मूलभूतं कमलासनस्थं नामिषयस्थं ब्रह्माणम्, ईशं महादेवम्, एवमेतान् सर्वान् पश्यामि ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— देवानादित्यादीन्, भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां सङ्ख्यानं समूहान्, ब्रह्माणं चतुर्मुखं, ईशं ईशितारं, 'कमलासनस्थं' इत्यनेन दूरदर्शनमुक्तं; उरगान् पातालस्थाननन्तादीन् दिव्यान् कैलासादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् । एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तम् ॥ १५ ॥

**अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥१६॥**

१ शां. भा.— अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपं अनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपम्, नान्तम्, अन्तोऽवसानं, न मध्यं, मध्यं नाम द्वयोः कोटयोरन्तरं, न पुनस्तवाऽऽदिं; तव देवस्य नान्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनरादि पश्यामि हे विश्वेश्वर ! हे विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां व्या.— यत्र भगवदेहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव न मध्यं इत्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धं सूचयति— अनेकेति । आदिशब्देन मूलमुच्यते । 'नान्तं यति— नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि; विश्वेश्वर विश्वस्य नियन्तः; विश्वरूप विश्वशरीर ! यतस्त्वमनन्तः, अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादि च पश्यामि ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सर्वतोऽनन्तरूपम्' इत्यन्वये 'सर्वतः' इति शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात्; 'सर्वतः पश्यामि' इत्यन्वयस्तु दिव्यचक्षुर्लभानुगुणात्वायुक्तः । विश्वरूपत्वे हेतुपरो विश्वेश्वरशब्द इत्यभिप्रायेणाह विश्वस्य नियन्तरीति । व्याप्यनियन्ता हि शरीरी । 'नान्तं न मध्यम्' इत्यादौ विद्यमानस्यादर्शनं न विवक्षितम्; अर्जुनस्य दिव्यचक्षुर्लभित तदयोगात्, अन्यत्र 'अनन्त-

रूपम्' इति हेतुर्गर्भविशेषणाद्विषयाभावादेव शशशब्दादेरिवादौ दर्शनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह यत इति । इदं च 'विश्वरूप' इत्यनेनापि विवक्षितम् । अत्र देशतः कालतत्त्वादिमध्यान्तनिषेधो भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदाभावात्तदुभयभिरूपणीयमध्याभावोऽपि सिद्धः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— अनेकशब्दोऽनन्तवाची, 'अनन्तबाहुं' [११।१९] इति स्वयं वक्ष्यति 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यादि च । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्पात् ॥ सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्घावाभूमि जनयन् देव एकः" [ऋक्सं. २।२।४।२४ म. ना. २।२ श्वे. उ. ३।३] इति ऋग्वेदखिलेषु । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्पात् ॥ सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्घावाभूमि जनयन् देव एकः" इति यजुर्वेदे च । विश्वशब्दश्चानन्तवाची । 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णं (वै) भवे च' इत्यभिधानात् । "अनैतबाहुमनन्तपादमनन्तरूपं पुरुवक्त्रमेकम्" इति च (सामवेदस्य) बाभ्रव्यशाखायाम् । महाच्छाक्तिसु तदात्मकत्वेनापि भवति ।

१ नान्तमिति— उक्तं चान्यत्र— 'न चादिं न मध्यं तथा चैव नान्तं कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च । अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः प्रगीतोऽर्द्धमीशो विभुर्लोकेशाशी ॥' (म. भा. १।२।४।२।९०) इति । विश्वरूप ! विश्वं व्याप्तं, विश्वं जगद्वा रूपं यस्य तादृश । 'विश्वं बहुविधं ज्ञेयं स च सर्वत्र विद्यते । तस्मात्स बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः' (१।६।७।१८) इति मणिष्ये । — अविगीता ।

२ 'अनन्तपादमनन्तबाहुमनन्त वक्त्रं पुरुंरूपमेकम्' इति लिखितपुरातनपुस्तके पाठान्तरम् । चित्त्वमेतत् सुधीभिः ।

६ ज. प्र. दी.— ‘अनेकबाहुद्वक्त्रनेत्रं’ इत्यत्रानेकशब्दस्य द्वाबादौ पर्यवसानात् विवक्षितमर्थमाह— **अनेकेति** । अनेकानेकवक्त्रनयनमित्यपि व्याख्यायाम् । कुत एतत् ? इत्यत आह— **अनन्तेति** । ‘सर्वत इत्यस्यार्थेस्तात्पर्येणियथेऽवगन्तव्यः’ इत्यादि च वक्ष्यति । बाहुभ्यां प्रधानाभ्यां, पल्लवैः पतङ्गदशैरितरबाहुभिः, सन्धमति अभ्यादिभूतानि संयोजयतीति प्रत्येकमन्ययः । सप्तमतीत्यस्यान्यमेवार्थः । एतयोर्मन्त्रयोः प्रकृतौ उपयोगादुक्तसुदाहरणमित्यत आह— **विश्वशब्दश्चेति** । तथा च प्रथमार्थे तद्विरल्युक्तं भवति । स्पष्टार्थो चात्र ध्रुतिमाह—

अनन्तबाहुमिति । यदि भगवाननन्तबाह्वादित्वा परममहत्परिमाणः स्यात् । अन्यथा तदधोगात् । न च तदुक्तम् । ‘रूपं महते’ [११।२३] इति महत्त्वमात्रोक्तेः । तथा ‘बहुवक्त्रनेत्रं’ [११।२३] इति बहुत्वमात्रोक्तेरनन्तबाह्वादित्वाऽपि तदुपपन्नं स्यात् आह— **महत्वादिति** । स्यादर्थे विरोधो यदि भगवद्भूतस्य महत्त्वमात्रं तदवयवानां च बहुत्वमात्रमुच्येत । न चैवम्, अवच्छेदकाश्रवणात् । महत्त्वबहुत्वोक्तिस्तु परममहत्त्वात्मकत्वेनानन्तावयवत्वेन च सह सम्भवति । परममहति महत्त्वस्यानन्ते बहुत्वस्यानन्तभावादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— अन्यथा ‘अनादिमत्परं ब्रह्म’ [१३।१२] इत्याद्युक्तं स्यात् । एकत्र त्वनन्तान्यस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ह्युभयमपि— “ परात्परं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम् ” इति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्त्वे अपरिमितत्वं सिध्यति । ‘महान्तं च समावृत्य प्रधानं समव(समुप)स्थितम् ॥ अनन्तस्य न तस्यान्तस्सङ्ख्यानं चापि विद्यते ’ इत्यादित्यपुराणे । तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र भवति । “ असंख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः सर्वे परिमाणविवर्जिताश्च ” इत्युग्वेदखिलेषु । “ यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्वावायुथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्नश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसोऽवुभौ ” [छां. उ. ८।१।३] इति च । ‘ कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नं पार्थिवप्रहारपरिरूपाण्यतपत्रम् ’ [१०।१६।३१] इति च भागवते ।

६ ज. प्र. दी.— अवच्छेदकात्काव्यव्यान्तरमहत्त्वादिविधेयो को दोषः ? इत्यत आह— **अन्यथेति** । तत्र परममहत्त्वस्यानन्तावयवत्वस्य चोक्तेरिति भावः । ‘पदयामि त्वां सर्वतोऽनन्तसूर्यं’ इत्यादि तत्र विश्वमनन्तरूपः । [११।३८] इत्यनन्तशब्दद्वयस्य माहात्म्यातिशयसूचनायार्थभेदमाह— **एकत्र त्विति** । अपरिमाणोऽपरिच्छिन्न इत्यनन्तरूप इति सम्बन्धः । स्यादित्दं व्याख्यानं यदीदं द्वयं प्रमाणिकं स्यादित्यत आह— **उक्तं हीति** । महान्तं महतो । ‘महतो महान्तं’ इत्यनन्तमपरिच्छिन्नपरिमाणं रूपमत्येत्युक्तार्थं प्रमाणम् । एकं भिन्नमपि अनन्तरूपमित्यनन्तसङ्ख्यात्यस्य रूपाणीत्यत्र । ननु ‘महतो महान्तं’ इति महत्त्वान्महत्त्वमेवोच्यते, न त्वन्तत्त्वम् । ततश्च ‘यदेकमव्यक्तं’ इत्यव्यक्तव्यापित्ववचनात्साम्यमेव सिध्यतीत्यत आह— **अव्यक्तस्येति** । महतो महत्त्वस्यैकव्यापित्वे चेत्यपि ब्राह्मम् । अव्यक्तस्यानन्तत्वं कुतः ? इत्यत आह— **महान्तं चेति** । अनन्तस्य विष्णोः प्रतिमाभूतस्य तस्यान्तः परिमाणं परिच्छेदः, कार्यतः सङ्ख्यानं सङ्ख्यापरिच्छेदोऽपि न विद्यते । प्रकारान्तराणानन्तरूप-

शब्दद्वयस्यार्थभेदमाह— **तानि चेति** । एकस्यानन्तरूपशब्दस्यानन्तसङ्ख्यारूपायैवे स्थिते सत्येकत्रानन्तरूपशब्दे तानि चानन्तसङ्ख्यानि रूपाणि प्रत्येकमपरिच्छिन्नपरिमाणानीत्यर्थो भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह— **असङ्ख्याता इति** । ज्ञानकाः ज्ञानानन्दात्मकाः । अयं बहिर्व्याप्ति आकाशः परमात्मा यावान् यावत्परिमाणस्तावानेवैषोऽन्तर्हृदये स्थितः परमात्मैत्यर्थः । गर्भे जटेरे जगद्व्यासौ तथोक्तः । अवसन्नोऽवनतः । गर्भजगत्त्वेनापरिच्छिन्नपरिमाणत्वं लभ्यते । कृष्णादीनामन्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वं वदन्तो वक्तव्याः । तत्राल्पपरिमाणप्रतीतिर्या सा किं भ्रान्तिरुक्त प्रमितिः ? इति । आद्ये क्रियादेर्द्विजगच्चतुर्मुंजादेश मिथ्यात्वं स्यात् । न द्वितीयः, युगपदेकत्राल्पानल्पपरिमाणसमावेशस्यायुक्तत्वात् । अतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणो किमप्यत्रास्मिन्ति चेत्, किमिदमनेकपरिमाणस्वस्यायुक्तत्वं ? किमन्यत्रादर्शनेनासम्भावितत्वंम् ? उत नायमल्पानल्पपरिमाणोपेतो द्रव्यत्वात् । नायं परममहत्परिमाणः, अल्पपरिमाणत्वात् ; पटवदित्यादियुक्तिविरुद्धत्वं ।

५ आ. मा. भा.— न चैतदुक्तम्, अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य । ‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्’ इति च श्रीविष्णुपुराणे [] ॥ “ नैवा तर्केण मतिरापनेया ” [कठो. २।९] इति श्रुतिः । अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशात् वाक्यबलाच्चापनेयः । न हि घटवत्कश्चित्पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टः सन्निराक्रियते । केचिन्तपदार्थेषु वाक्यव्यवस्था अचिन्त्यशक्तताभावादङ्गीक्रियते ।

६ ज. प्र. दी.— अथातिप्रज्ञदुष्टत्वं किंवाऽप्रामाणिक-
त्वम् ? नाथ इत्याह— न चेति । अथदितवदनासक्त्युपेते किं
नामासम्भावितमिति भावः । न द्वितीयः, ईश्वरस्य युक्त्यगोचर-
त्वेन तदनवकाशादिति भावेनाह— अचिन्त्या इति । एषा
ब्रह्मविषया । अपनेया निराकार्या । अतिप्रसङ्गोऽपि किं यदी-
श्वरो विहङ्गपरिमाणद्वयोपेतः स्यात् तदा निहृःखो दुःखी स्यादि-
तीश्वरमधिकृत्य स्यात् ? उत प्राणदयोऽपि तथा स्युः ? तथा
चाण्डेयादिका तद्विषयवाक्यव्यवस्था नास्तीकिचेतेत्यन्यदधि-
कृत्य स्यात् ? । आर्यं दूषयति— अतिप्रसङ्गस्त्विति ।
अविशेषमाश्रित्य ह्ययमतिप्रसङ्गः, नचासत्परिः, निर्दोषानन्त-
गुणत्वे हरेः श्रुतीनां महातात्पर्येण दुःखादेस्तद्विरोधात्, परि-

माणद्वयस्य तु तद्विरोधात्, दुःखादेरप्रामाणिकत्वात्, परिमाण-
द्वयस्य तुक्तवक्ष्यमाणवाक्यसिद्धत्वादिति भावः । विपर्ययापर्यव-
सायी चायं प्रसङ्ग इति भावेनाह— न हीति । यदि धरः धृष्ट-
बुधोदराकारः स्यात्तर्हि पदार्थो न स्यात् तथाविधस्य पदार्थस्य
कस्याप्यदृष्टत्वादिति प्रसङ्गो यथा न युक्तः, भवति च पदार्थ-
स्तस्मादुबुधोदराकारः, न भवतीति विपर्ययस्य प्रमाणबाधित-
त्वेनापर्यवसानात्, तथात्वेन तस्य धर्मिग्राहकप्रमाणदृष्टत्वात् ।
तथा प्रकृतेऽपीति । एतेनानुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वं चोक्तं
भवति । प्राणादिकमधिकृत्यातिप्रसङ्ग इति द्वितीयं निरा-
करोति— केष्टुचिदिति । अत्रापि सम्भावनाहेतुभावाभावाभ्यां
विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति भावः ।

६ आ. मा. भा.— “गुणाः श्रुताः सुविरूद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात शङ्का । चिन्त्या
अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नार्हैर्हि तथा प्रतीताः ॥ एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च
क्रमाद्व्यवस्था ” इति जाबालिखिले श्रुतेश्च । उपचारत्वपरिहाराय न मध्यमिति । अन्यथा आद्यन्तभावे-
नैव तत्सिद्धेः । “ विश्वरूपः पूर्णरूपः स विश्वरूपो अनुरूपो अतोऽयं सोऽनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति
तस्य ” इति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— चतुर्थं निरस्यति— गुणा इति ।
श्रुता अश्रुता अपि सुविरूद्धा अन्यत्र सद्वादुष्टा अविरूद्धाश्च । तथा
गुणा इव दोषाः श्रुता अधुताश्च नैव सन्ति, किन्त्वैर्भिन्न्या-
दृष्टिभिर्हि तथा सन्तीति प्रतीताः । एवं परे ईश्वरे स्थितिः,
ततोऽन्यत्र तु श्रुतानां प्रमाणान्तरसिद्धानां च गुणदोषाणां व्य-
वस्थानाम् । तच्च क्रमादुत्तमेषु गुणबाहुल्यं दोषात्पर्यव, मध्यमे-
ष्वध्यायमध्यम्, अवेषु दोषबाहुल्यं गुणात्यव्यवस्थिति । तदेव-
मसम्भावनाद्यभावात् भगवति अपरिच्छिन्नपरिमाणगत्वोक्त्येवचरि-

तत्वं कल्प्यम् । अज्ज्ञेनापि तन्निराकृतमिति भावेनाह— उप-
चारत्वेति । “नान्तं न पुनस्तत्तर्हि पश्यामि” इत्याद्यन्ताभावो-
क्त्येवचरितत्त्वपरिहाराय न मध्यमित्युक्तम् । मध्यनिराकरणार्थ-
मेव तर्किकं न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । उपचारत्व-
परिहारार्थत्वाभावे तद्वैयर्थ्यं स्यादिति शेषः । कुतः ? आद्यन्त-
सापेक्षत्वात् मध्यस्य तदभावोक्त्येव तदभावसिद्धेः । विश्वं
महदादिकं रूपं स्वरूपमस्येति प्रतीतिं सप्रमाणकं निवारयति—
विश्वरूप इति । एतन्नाभ्यासरूपमिति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— किञ्च, हे विश्वेश्वर ! अनेकानि बाह्या-
दीनि यस्य तम् ; तथा अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपं यस्य तं त्वां
सर्वतः पश्यामि । एतदेवोत्तरार्धेनोपपादयति— नान्तमिति ।

पुनश्चाब्दो हेत्वर्थः । हे विश्वरूप ! यस्मात्तव विश्वरूपस्य
नान्तमवसानं न मध्यं नादिकं पश्यामि तस्मादनन्त-
रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । कूटस्थत्वात् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— यस्य देहे न एतात् पश्यामि तादृशं
त्वां च पश्यामीत्याह भ्रमाभावात्— अनेकेति । अनेकानि
बाह्यादीनि यस्य । सर्वतोऽनन्तानि रूपाणि यस्येतादृशं त्वां

पश्यामि । तादृशानेकरूपस्यापि तव अन्तं पूर्णभावं, मध्यं
स्थितिस्थानम्, आदिक्षुत्पत्तिस्थानं न पश्यामि । विश्वेश्वर
विश्वपरिपालक ! किं बहुना ? विश्वरूपं पश्यामि ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अनेके अनन्ता बाह्य उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिन्तदनेकबाहूदूरवक्त्र-
नेत्रं, सर्वतश्चतुर्दिक्षु उपर्यवश्च अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपमस्य तम् । अनन्तत्वमेवाह— नान्तमिति । दीर्घरज्ज्वा
इव तवाद्यन्तो वैशिको न स्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

१ शां० भा०— किञ्च— किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यास्ति स किरीटी तं
किरीटिनं, तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं, तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं

चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमान्, तं सर्वतो-
दीप्तिमन्तं पश्यामि, त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात्समन्ततः सर्वत्र
दीप्तानलार्कद्युतिमनलार्कस्थानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स
तं दीप्तानलार्कद्युतिम्; अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—विश्वरूपवन्तं भगवन्मेव प्रकारान्तरेण
प्रपन्नयति—किञ्चोति । परिच्छिन्नत्वं व्यावर्तयति—सर्वत
इति । दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्यधिकारिभेदादविक्रमः । पुरतो वा

शृणो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं, किन्तु सर्वत्रैत्याह—सम-
न्तत इति । दीप्तिमन्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—दीप्ति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्तादुर्निरीक्षं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं
गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—किरीटिनमिति । 'किरीटिनम्'
इत्यादेः पाठक्रममात्रस्य उपलम्भार्थकमापुरोधेनान्वयमाह—
तेजोराशिमित्यादिना । 'तेजोराशि' इति धर्मस्वरूप-
निर्देशः । सर्वतोदीप्तिमन्तं 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'
[कठो. १।५।१५] इत्यादिवत्सर्वव्यापिप्रभायोगिनम् । 'सम-
न्तात्' इति कृत्स्नविषयप्रवेशविषयस्याऽभिहितम् । 'दीप्तानलार्क-
द्युतिम्' इति दुर्निरीक्षत्वे हेतुः । अत्र द्युतिशब्देन किरणरूपं
तेजो विवक्षितम्; अतो 'दीप्तिमन्तम्' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् ।
यद्वा पूर्वत्र सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम्; इह तु दुष्प्रेक्षत्वे हेतुता-

तितीव्रत्वे । अप्रमेयं ईदृक्त्वेयत्ताभ्यां परिच्छेदमुपशक्यम् ।
एतावता सामान्योपलम्भकथनमिदमिष्टायेण अप्रमेयं त्वामि-
ल्वविच्छिद्योक्तम् । अदृष्टपूर्वरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणचिह्नैः त्वां
प्रत्यभिजानामीत्यभिप्रायेणाह किरीटिनं गदिनं चक्रिणं
पश्यामि इति । किरीटिनमिति शृषणवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि
किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वैश्वर्यव्यञ्जकत्वात् । किरीटकरिण्डकामेदेन
द्विधा हि मुकुटजातिः; तत्र किरीट उत्कृष्टार्थः । 'गदिनं
चक्रिणं' इत्याद्युधवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि चक्रादेर्व्यपदेशो
भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति—अप्रमेयमिति ॥ १७ ॥

६ अ. प्र. दी.—नवनलार्कद्युतिमित्युक्तत्वात् सहस्र-
शब्दोऽनन्तवाचीत्याद्युक्तमयुक्तिमिति चेत्, न; एतदेवाङ्गव्य-
प्रत्यायनार्थमेवैतदुक्तम्, वस्तुतस्त्वरिच्छिन्नद्युतिरेव भगवानिति

स्वयमेवोक्तत्वादित्याह—अनलेति । इत्युक्ते जातं द्युतिर्मित-
त्वशङ्काम् । एतच्च विशेषणविशेषत्वात् बुद्ध्या सम्बध्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—किञ्च, किरीटनमिति । समन्तादीप्ति-
समस्तं पदम् । समन्तात्सर्वतोर्दीप्ताः प्रवचन्तश्चेद्वनलार्का
भवेयुः, 'दिवि स्रष्टुसहस्रस्य' [११।१२] इति प्रागुक्तेः ।
तदा तेषां द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तम्, अत एव दुर्निरीक्षं दिव्य-
वर्द्धविना निरीक्षितुमशक्यम् । सयकारपाठे तु दुःखशब्दो नमर्थः,

अनिरीक्ष्यमित्यर्थः । दुर्निरीक्षत्वादेव अप्रमेयं 'अयमित्यभ्यूता'
इति विश्वतुमशक्यम् । एवमभ्यूतमपि त्वां सर्वतो दीप्तिमन्तं
तेजःपुञ्जं किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि त्वत्प्रसादादि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०—किरीटिनमिति । अत्र बहव एव पारमेष्ठ्यपदभूताः किरीटादयो ज्ञेयाः, नैकाङ्गत्वात् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च किरीटिनं मुकुटालङ्कारयुक्तं
रसात्मकम् । गदिनं सकलप्राणाधिदैविकधर्माधारिणम् ।
चक्रिणं तेजोरूपसुदर्शनधारिणम् । चक्राणि तद्वत् भोक्षदाना-
र्थमपि चक्राशिर्यं शापितम् । तेजोराशिं तेजःपुञ्जात्मकम् ।

सर्वतो दीप्तिमन्तं पतित उदीपककिरणयुक्तम् । तेजोयुक्तत्वे
दीप्तिमुक्तत्वे च दृष्टान्तमाह—दीप्तानलार्कद्युतिं दीप्तौ
यावनलार्कौ तयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तादृशम् । अप्रमेयं प्रमा-
नुमयोग्यं त्वां समन्तात् दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समन्तात्सर्वतो ये
दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तम्, समन्तादीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदम् । अत एवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्य-
परिच्छेदम् ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि— त्वमक्षरमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयते-ऽस्मिन्निति निधानं, पर आश्रय इत्यर्थः; किञ्च त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनश्चिरन्तनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— सप्रपञ्च भगवद्गुणे प्रकृते प्रकरणवि-
रुद्धं 'त्वमक्षरं' इत्यादिनिष्ठाधिकवचनमित्याशङ्क्यऽऽह— इत
एवेति । योगशक्तैश्चर्यातिशयः । न क्षरतीति निष्प्रपञ्चत्वमु-
च्यते, परमपुरुषार्थदातृपरमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वम् । 'यस्मिन्मन्योः
पृथिवी' इत्यादौ प्रपञ्चाप्यतनस्यैव ततो निष्कृष्टस्य ज्ञातव्यत्व-

श्रवणात्कृतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं ? तत्राऽऽह— त्वमस्येति ।
निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेतुन्तरमाह— किञ्चेति । अवि-
नाशित्वात्तत्रैव ज्ञातव्यत्वादतिरिक्तस्य नाशित्वेन हेतुत्वादि-
त्यर्थः । ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वम् । 'धर्म-
संस्थापनायां सम्भवाभि' [४८] इत्युक्तत्वाद्गोप्ता रक्षिता ॥१८॥

३ रा. भा.— उपनिषत्सु "द्वे विधे वेदितव्ये" [मुं. उ. १।१।१४] इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव । अस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव । त्वमव्ययः व्ययरहितः; यत्स्वरूपो यदुणो यद्विभवश्च त्वं तेनैव रूपेण सर्वदाऽवतिष्ठसे । शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वैदि-
कस्य धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता । सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे— "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" [यजुस्तं. ३१।१८ श्वे. उ. ३।८] "परात्परं पुरुषम्" [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादिब्रूयितः सनातनपुरुष-
स्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः; यदुत्कुलतिलकस्त्वमेवमभूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— त्वमक्षरमिति । 'त्वमक्षरम्' इत्या-
दिना भगवत्प्रभावदर्शनादेवमक्षरवेदितव्याव्ययसनातनपुरुषादि-
शब्दैर्मुमुक्षुकोपनिषदादिस्मरणमित्यभिप्रायेणाह— उपनिष-
त्स्विति । निर्दिष्टमिति — "अथ परा यथा तदक्षरमवियम्यते"
[मुं. उ. १।१।५] इत्यादिनेति शेषः । 'विष्णुसंहं सर्वाधारं

धाम' इत्याद्यनुसन्धानेनाह— विश्वस्यास्य परमाधारभूत
इति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम्; निधानानामपि निधान-
त्वात्परं निधानम् । 'आधारभूतं विश्वस्य' इत्याद्युक्तजीव-
व्यवच्छेदार्थः परब्रह्म । "भूतमात्राः प्रहामात्राः सर्वापिताः ।
प्रहामात्राः प्राणेऽर्पिताः" [कौ. उ. ३।९] इति हि ब्रूयते ।

१ अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु— 'सात्त्वतधर्मगोप्ता' इति पाठालम्ब्य— 'यत्सत्त्वं क्रियाज्ञानयोरुभयोरपि मेदाप्रतिमासा-
त्मकं परमगुरौ महादेवेऽप्यम्', तथा सात्त्विकं प्रकाशरूपं सत्त्वं विद्यते तेषां ते सात्त्वताः, तेषां धर्मोऽनवरतग्रहणसंख्यासपरत्वात्
दृष्टिबहाराविवृतः सकलमागर्हणीयः, तं सङ्कोपायते । एतदेवात्राध्याये रहस्यं प्रायशो देवोक्तोऽत्रविद्युतौ मया प्रकाशितम्, तत्स-
हृदयैः सोपदेवैः स्वयमेवावगम्यत इति किं पुनः पुनः स्फुटतरप्रकाशनावाचालता ?— इत्याहुः । अयं पाठः ब्रह्म. सत्त्वं वा सत्,
तत्सत्तः सत्त्वतो ब्रह्मविदः सात्त्विका वा । 'तस्यै मत्त्वर्थे' (अष्टा. १।४।९९) इति भक्त्यान्वितमावाः । तेषामिमे सात्त्वा धर्मादेतेषां
गोप्ता इति; सात्त्वतं पाञ्चरात्रागमाख्यं तन्त्रम्, 'तन्त्रे सात्त्वतामाचष्ट नैककर्म्यं कर्मणां यतः ।' (भा. १।३।८) 'सात्त्वतं विधि-
मास्थाय प्राक् सूर्ययुञ्जानिस्सूतम्' (म. भा. १।२।३५।९९) इत्याद्युक्तेः । तत्रोक्तानां धर्माणां गोप्ता इति; 'पुरुषोत्र-
स्त्वनोः' पुनस्तत्तथायुः सात्त्वतस्ततोः ।' (भा. १।२।४६) इत्यादिनोपवर्णितसात्त्वतकुलोत्पन्नः सात्त्वतः । अत एवोक्तम् 'रामो
दाशविश्वैव सात्त्वतः कलिकेव च' (म. भा. १।२।३५।१०४) इति । अथवा— सत्त्वेन तायते पात्यते वा, सत्त्वं तनोति विस्तार-
यति वा सत्त्वतः, सत्त्वमस्यस्मिन्निति सत्त्वतः, सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्माचरतीति सत्त्वतः, सत्त्वत एव सात्त्वः 'तायु सन्तान-
पालमन्योः' (घा. पा. १।४८९) 'तनु विस्तारे' (घा. पा. ८।१) आभ्यां सत्त्वशब्दपूर्वभाज्यं ङः 'तत्पूर्वमस्मद्व्याम्' (वार्तिकं)
इत्यत्र ध्रुवो मत्त्वर्थायतनप्रत्ययो बाहुलकात्सत्त्वशब्दादपि । सात्त्वतं पाञ्चरात्रादि, तन्मन्यहानेन दृष्टः सत्त्वतो वा । तदुक्तम्—
'सात्त्विकं न्युपपूर्वोऽहं सत्त्वं वे विदि मत्त्वम् । जन्मनीहामवेत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनञ्जयः ॥ निराशोः कर्मसंयुतः सत्त्वतश्चाप्यकस्यपः
सात्त्वतत्वागदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सत्त्वतः ॥' (म. भा. १।२।३४।१७७, ७८) इति । तत्सम्बुद्धिः सात्त्वतः त्वं धर्मगोप्ता मतो
मे इत्याद्यपि व्याख्यानमहतीति कृतं पञ्चविधेन ।

गी. द्वि. ३७

—अभिगीता ।

अनन्याधारत्वाय परमशब्देन व्याक्रियौ । अव्ययशब्देन 'तद-
व्ययम्' [सं. उ. १।१।६] "अनन्तमव्ययं कविम्" [म. ना.
१।६] इत्यादिकं स्मारितम् । स्वरूपस्य गुणस्य विभक्त्य-
वा यदा कदाचित्प्रच्युतिर्हि व्याप्यः स सर्वोऽप्यस्य नास्तीत्य-
विशेषितान्यशब्देनोच्यते, हस्यमानाकारावुपादित्वं शब्द-
निर्दिष्टविशेषकत्वादव्ययशब्दस्य जीवादिसाधारणस्वरूपमात्र-
नित्यतोकावतिशयाभावादित्यभिप्रायेणाह—**यस्त्वरूपो य-
दुक्तो यद्विभक्तश्चेति ।** अत्र विभक्तशब्देन नित्यविभूतिर्विव-
क्षिता ; विभूतियुगलविषयायां तु प्रव्यस्वरूपस्यान्यनानति-
रिक्तत्वमात्रमिह विवक्षितमिति भाव्यम् । शाश्वतः शाश्वतः ।
शाश्वतत्वे हेतुः नित्यागममूलत्वलिखितप्रायेण—**वैदिकस्ये-**
त्युक्तम् । नारायणः शाश्वतवर्ममोता' इत्यादिष्वपि वैदिक

एव विशेषवर्म उच्यत इत्यभिप्रायः । प्रत्यक्षशास्त्रान्ध्यामवगतो-
ऽयमर्थ उच्यत इत्यभिप्रायेण—**एवमादिभिरवतारैरित्यु-**
क्तम् । पुरुषविषयेण धृतिद्वयेनोपास्यत्वप्राप्त्यवप्रदर्शनम् । आदि-
शब्देन 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' [सं. उ. १।२।१३] इत्या-
दिकं कोटीकृतम् । सनातनशब्देन सत्यशब्दोपबृंहणम् । 'मतः'
इति स्वाभिमानमात्रप्रतीतिर्युदासायाह ज्ञात इति । अत्र
श्लोके 'स्वम्' इति प्राचीनमांसचक्षुःप्रतिष्ठाकारावुदाहः ।
शेषेण तु दिव्यचक्षुर्लभसाक्षात्कारकथनम् । प्रभावमात्र-
ज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाह **यदुक्तेति ।** मत-
शब्दोऽत्र सामान्यरूपः 'पर्यामि' इत्युक्तसाक्षात्काराख्य-
विशेषपर्यवसित इत्यभिप्रायेण—**इदानीं साक्षात्कृत**
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं तत्वात्सर्वनिरतितापैश्वर्यदशनास्व-
मेव परं ब्रह्मेति निश्चिनोमीत्याह—**त्वमक्षरमिति ।** उपनि-
षत्सु " हे विषे वेदितव्ये " [सं. उ. १।१।१४] इत्यादिषु
वेदितव्यतया विदितं परमं न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्मेव । त्वमेव
चाऽस्य विश्वस्य परब्रह्मकृष्टं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः ।
त्वमेव च ध्येयेन नाद्येन रहितः शाश्वतस्य वैदिकनित्यस्य धर्मस्य

गोता पालयिता । त्वमेव च सनातनश्चिरन्तनः पुरुषः "वेश-
हमेतं पुरुषम्" [यजुस्सं. ३।१।१८] " परात्परं पुरुष-
पैति " [सं. उ. १।२।१३] इत्यादिश्रुत्युक्त इति मे मतः
विदितोऽसि । एतावन्तं कालमपरिमितबलपराक्रमशाली सर्व-
लोकमान्यस्त्वं महापुरुष इत्येव स्थितम् । इदानीमेतदर्थ-
प्रदर्शनात्परं ब्रह्मेव त्वमिति निश्चयो मम जात इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात्—**त्वमक्षरमिति ।** ब्रह्मविशेषणतया व्याख्येयं ज्ञाननिर्भेदितव्यं यदु-
क्तं "तत्त्वमसि" [छां. उ. ६।८।७-१५] "सनातनः पुरुषः" इति समष्टिभूतस्याप्यव्यक्तः कारणभूतः पुरुषलि-
ङ्गकः । न तु क्षीलिङ्गाव्यक्ताप्रकृतिरेवभूता सर्वत्र निर्वैक्यं शक्या अव्यक्तस्याक्षरस्य पुरुषत्वेन निर्देशात् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— एवम्भूतस्वरूपदर्शनेन स्वज्ञानार्थं
निवेद्यति—**त्वमिति ।** अक्षरं अक्षरस्वरूपं त्वमेव परमं
ब्रह्म । त्वं वेदितव्यं सकाशां ज्ञानिनां ज्ञेयरूपस्त्वमेव । अक्ष-
रत्वेन सर्वोपपत्तिकारणता निरूपिता । लयस्वरूपमाह—**त्वमस्य**
विभक्त्य परब्रह्मकृष्टं मोक्षरूपं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति लय-

स्थानम् । पालकत्वमाह—**शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोसा**
पालको रक्षकस्त्वम् । एवमपि न गुणात्मकः, किन्तु अव्ययो-
ऽविनाशी नित्यः । एवं सर्वधर्मानुक्त्वा शुर्वं स्वनिश्चितता-
माह—**सनातनः पुरुषः पुरुषोत्तमो मे मम मतः सम्मत**
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नो० भा० दी०— एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात्त्वामेवमैवेति वदन्नप्रमेयत्वमेव विवृणोति—**त्वमिति ।**
परममक्षरमस्थूलादिलक्ष्यं 'अक्षरं ब्रह्म परमं' [८।३] इत्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्म तदेव त्वमसि । एतेन सगुणरू-
पस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं, शास्त्राप्रत्येव चन्द्रज्ञापकत्वं अतएव वेदितव्यं वेदान्तप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं, न तूपासनीयम् ।
सगुणं ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह—**त्वमस्येति ।** निधानं लयस्थानं, एतेन कारणत्वमुक्तम् । अव्ययः अमृतः देवत्वात्
'शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोता' इत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगौरूपत्वमुक्तम् । सनातनश्चिरन्तनोऽनादिपुरुषो
जीवात्मा सोऽपि त्वमेव मे मम मतः । एवं विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्यं शाखया चन्द्र इवाधिगम्यत
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शंशिसूर्यनेत्रम् ।

पर्यामि त्वां दीप्तहुताशक्चक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

१ अत्र वामनः— नेत्रमर्को मनश्चन्द्र इति श्रुत्यादिपुद्गितम् । कथं सुभांशोनेत्रत्वं तद्विरुद्धमिदोच्यते ? इत्याशङ्क्य-
नीयते (वा. पा. ९०१) ब्रूनि (अष्टा. १।२।१८२) निष्पन्नो 'नेत्रो नेतरि वाच्यवत्' (विष. रा. ४३) ।
मनोऽपि देहं नयति नेत्रताऽस्य ततोऽधिकवत् ॥—

१ शां. भा.—किञ्च—अनादिमध्यान्तं आदिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तः, तं त्वामनादिमध्यान्तं, अनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं, तथाऽनन्तबाहुं अनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं, पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्रासौ हुताशश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं, स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं तापयन्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवतो विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विष्णोति—किञ्चेति । हुतमश्रातीति हुताशो वह्निः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—अनादिमध्यान्तं आदिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यं अनवधिकातिशयवीर्यम् ; वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः । अनन्तबाहुं असङ्ख्येयबाहुम्, सोऽपि प्रदर्शनार्थः ; अनन्तबाहूदरपादवक्त्रादिकं ; शशिसूर्यनेत्रं शशितत्सूर्यवक्त्रं प्रसादः प्रतापयुक्तसर्वनेत्रम्, देवादीननुकूलान् नमस्कारादि कुर्वीषान्प्रति प्रसादः, तद्विपरीतानसुरराक्षसादीन् प्रति प्रतापः ; 'रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः' [११।३६] इति हि वक्ष्यते । दीप्तहुताशवक्त्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारानुगुणवक्त्रम् ; स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं—तेजः पराभिवनसामर्थ्यम्—स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि । एवम्भूतं सर्वस्य स्रष्टारं, सर्वस्याधारभूतं, सर्वस्य ग्रहासितारं, सर्वस्य संहतारं, ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्यान्तरहितमेवम्भूतदिव्यदेहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः । एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम् ? इत्थमुपपद्यते—एकस्मात्कटिप्रदेशानन्तरपरिमाणदूर्ध्वमुद्रता यथोदितोदरादयः, अधश्च यथोदितदिव्यपादाः ; तत्रैकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति च न विरोधः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं—‘अनादिमध्यान्तम्’ इति ननस्तदन्यपरत्वे ‘सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन !’ [१०।३२] ‘अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च’ [१०।२०] इत्यादिभिर्विरुध्येत ; अतो निषेधपरतामाह आदिमध्यान्तरहितमिति । ‘नान्तं न मध्यम्’ [११।१६] इत्यादिकं स्वरूपविषयम् ; इदं तु विग्रहविषयमित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा उत्पत्तिस्थितिराशरूपविकारनिषेधः क्वचित् ; अन्यत्र तत्तद्भेदनिषेध इत्यादिरूपेण विभजनीयम् । अथवाऽत्र कालाभिमानरूपदर्शनात् । ‘अनादिर्भगवान्कालः’ [वि. पु. १।२।२६] इत्यादिवत् कालाख्यविभूतिरित्येवविवक्षा । वीर्यस्यानन्त्यं नाम तारतम्यप्रयुक्तान्छेदनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—अनवधिकातिशयवीर्यमिति । निदिधमापरत्वव्युदासाय सन्निगोमिश्रानामन्यतरोक्तवितरदपि सिद्धयतीत्यभिप्रायेणाह वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थ इति । ‘अनेकबाहुम्’ [११।१६] इति बाहुनानात्वमात्रं पूर्वसूक्तम् ; अनन्तबाहुम् इति तु सङ्ख्यानिवृत्तिरुच्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह असङ्ख्येयबाहुमिति ।

‘अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्’ [११।१६] इति पूर्वसमादिष्टसमुदाये कस्यचिदसङ्ख्येयत्वविधानमितरेषामपि प्रदर्शनाभित्यभिप्रायेणाह सोऽपीति । ‘शशिसूर्यनेत्रम्’ इत्यत्र चन्द्रसूर्ययोरेव न नेत्रत्वरूपणम्, रूपणप्रकरणमाभावात्, अस्य च रूपस्यानन्तनयनविशिष्टत्वात् ; अतः साधर्म्यमेव विवक्षितम् । तत्रापि केषाञ्चिच्छशितुल्यत्वं केषाञ्चित्सूर्यतुल्यत्वमिति विभाजकाभावात्सर्वेषामुभयतुल्यत्वं विवक्षितमित्याह शशिवदिति । युगपत्प्रसादप्रतापयोर्विरुद्धयोर्विषयं व्यवस्थापयति देवादीनि । तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति रक्षांसितीति । ‘दीप्तानलाकैयुतिम्’ [११।१६] इति प्रागभिधानेऽपि पुनः ‘दीप्तहुताशवक्त्रम्’ इति विशेषतोऽभिधानं वक्त्रसाध्यजगद्गसनाख्यविशेषतात्पर्येणैवमभिप्रायेणाह प्रदीप्तकालानलवदिति । संहारानुगुणेति । साधर्म्यकथनम् । अत्र ‘हुताश एव वक्त्रं’ इति परोक्तनिरसनाय ‘कालानलसन्निभामि’ [११।२५] इति वक्ष्यमाणानुसन्धानेन कालानलवदित्युक्तम् । पावकश्च वसुणोऽन्तर्भूतः पृथगुक्तः । ‘विश्वमिदं तपन्तम्’ इति वचनादत्र

—अर्थद्वयमभिप्रेत्य मनश्छुरिति क्रमात् । अत्र नेत्रपदं पार्थः ऋषेणापार्थमेरिरत् । —इति प्रत्ययीपवत् ।

तत् ‘धौर्मूर्धा ते चक्षुषी चन्द्रययौ’ ‘सुर्वाचन्द्रमसौ चक्षुः’ (म. भा. १।१।४६।६६) इत्यादिषु शतशः शशाङ्कस्यापि भगवन्नेत्रवदशनात्मातव रश्मिरम् । एतेन ‘अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्’ (प. छ. खं. १।१।४५) इति पथमपि व्याख्याताम् ।

—अविगीता ।

तेजश्चाब्देन अन्यान्येष्वन्तं न विवक्षितम् , प्रकृत्युपयोगात् ; अतस्तदुचितमर्थमाह तेजस इति । ‘कालः पचति भूतानि’ इत्यादिः इदं निदानसूचनमित्यभिप्रायेणाह स्वकीयेनेति । पूर्वं श्रुतमनन्तरं दिव्यचक्षुषा साक्षात्कृतं सर्वकारं सङ्कल्प्याह एवमिति । एकस्य देहस्य अनेकबाहुमुखादियोगः श्रुतपूर्वा दृष्टपूर्वश्च ; उदारादेनेकत्वं तु कथं ? इति चोदयति एकस्मिन्-क्षिति । परिहरति इत्यमिति । श्रुतायुतं सर्वमुपपादनीयमिति भावः एकस्मादित्यादि । अयमभिप्रायः— ‘अनेकबाहुदरवक्त्र-नेत्रम्’ इत्ययवयवनेकत्वमात्रवचनाद्रूपमेकमिति गम्यते ; एकविग्रहविषयपूर्वापरपरामर्शाच्च । नच ‘परय मे पार्थ ! रूपाणि’ [११।५] इत्युपक्रमोदित्वाप्यनेकविग्रहविषयमेकोदर-त्वादिमिति वाच्यम् , तथा सति ‘अनेकविग्रहम्’ इत्येतान्वतो

वचन्यत्वात् । नद्यनेकेषु शरीरेष्वनेकबाहुदरत्वादिर् विशेषतो वचन्यम् ; नच भगवच्छास्त्रे अनेकोदरादिमद्वयं न दृष्टमिति वाच्यं , तस्य शास्त्रस्येदानीं निशेधोपबृत्त्यभावात् ; नारदादि-दृष्टरूपाण्यपि तत्रेदानीं न पश्यामः ; इतोऽन्यथापि श्रीविश्वरूपे नारदेन दृष्टम् ; ततोऽन्यदेव धृतराष्ट्रेण दृष्टम् ; अतो यथा संहिताभेदेन बराह्मणसिंहादेरन्यथान्यासतन्निवेशयणमुजादि-वैचित्र्यं , तद्वच्छ्रीविश्वरूपविग्रहेऽपि वचनबलादेव तथा तथा वैचित्र्यमङ्गीकुर्मः ; अतः शास्त्रासुनानात्वेऽपि काष्ठैक्यादृशै-क्यबद्धानुदरादिभेदेऽपि भेदोक्तिरहितकटिप्रदेशैक्यादिह रूपै-क्यम्—इति । एतच्च सर्वं यथोदितवद्भेदेन सूचितम् । एकस्मिन्-मुखे नेत्रद्वयमिति । एकैकस्मिन्त्रित्यर्थः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘शशिसूर्यनेत्रं’ इत्यपि ‘अहं क्रतुः’ [९।१६] इत्यादिवत् । “तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात्तदङ्गेऽपिभिः स्तुतास्ते” इत्युपवेदविलेखे । “चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत” [ऋक्सं. ८।४।१९।३ यजुस्सं. ३।१।२] इति च । बहुरूपत्वाद्ब्रह्मश्रयत्वं तेषां युक्तम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘शशिसूर्यनेत्रं’ इत्युक्तत्वात् कथं विश्व-रूपस्यान्यथाप्यस्त्वान्न ? इत्यत आह— शशीति । इत्या-दिवद्वाक्येयम् । जन्यजनकभावित्वाभ्यामभिभावेन वाऽभेदोक्ति-रित्यर्थः । कुत एतदित्यत आह— तद्वज्जज्ञा इति । तद्वज्जैत्यवि-

भक्तिको निर्देशः सम्बुद्धिर्वा । अभेदे वाचकं चाह— चन्द्रमा इति । चक्षोश्चक्षुः । नन्वत्र चन्द्रमसो मनोजातत्वं तदश्रयत्वं चोच्यते , गीतायां तु नेत्राश्रयत्वादि , तथाऽन्यत्र ‘दंष्ट्राऽयमेन्द्र’ इति , तत्कुतो न विरोधः ? इत्यत आह— बह्विति ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १९ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ब्रह्मत्वनिश्चये हेतुत्वं तदमर्ददर्शनं प्रमाण-यति पञ्चभिः— अनादीति । अत्र ‘अनादिमध्यान्तं’ इत्यनेन जन्मस्थितिनाशराहित्योक्तौ ‘पश्यामि’ इति वर्तमानलकारा-स्त्वास्त्यात् आकाशवद्व्यापकतयादिमध्यान्तमात्राद्यर्थे पश्यामी-त्येव तदर्थो ग्राह्यः । तेन च “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः (सूक्ष्मः)” [सर्वसारा. ४] “व्याप्य नारायणः स्थितः [म. ना. ९।५] इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वगतत्वाद्भावः परब्रह्मत्वसाधकत-योक्तो भवति । अनन्तमपरिच्छिन्नं वीर्यं पराश्रितवशाद्वि-शेषो यस्य तं पश्यामि । अनेन “विष्णोर्हृत् कं वीर्याणि प्रबोध्यम्” [ऋक्सं. १।२।२४।१] इति श्रुत्युक्तावन्तवीर्यत्वा-

नुभवस्तत्साधनत्वेनोक्तः । तथा अनन्तबाहुम् । बाहुग्रहणं चात्र चक्षुर्ब्रह्मादीनामप्युपलक्षणम् । तेन ‘विश्वतश्चक्षुरन्त विश्वतोमुखः’ [ऋक्सं. ४।३।२७।१ यजुस्सं. १७।१९] इत्या-दिश्रुत्युक्तार्थाद्विबोक्तिः । शशिसूर्यनेत्रमित्यनेन “चक्षोः सूर्यो अजायत” [ऋक्सं. ८।४।१९।३ यजुस्सं. ३।१।२] इत्यादि-श्रुत्यर्थोऽभवः । दीप्तहुताश्रयवक्त्रमिति “शब्दादिन्द्रश्चाग्निश्च” [ऋक्सं. ८।४।१९।३] इत्यादिश्रुत्यर्थोऽभवः । ‘स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं’ इत्यनेन “येन सूर्यस्तपति तेजोऽहः” इति श्रुत्यर्थसंवादे दर्शितः ॥ १९ ॥

९ व ० त ० दी०— किञ्च अनादिमध्यान्तमिति । कालरूपमेतदाधिदैविकं तदाह— शशिसूर्यनेत्रमिति । काला-भिमानिनौ शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य । तथा सायङ्कालाभिमानौ दीप्तौ हुताश्रय वक्त्रेषु यस्य तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं पुरुषोक्तमङ्गत्वा दृष्टं विस्वरूप-माह— अनादीत्यादिना । अनादिमध्यान्तं न विद्यते आदि-र्मध्यं अन्तश्च यस्य उत्पत्तिस्थितिप्रत्यक्षमिति ,— अनन्तं वीर्यं पराक्रमो यस्य तम् । अनन्तबाहुं अनन्ताः क्रियाशक्तयो

यस्य , शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य , दीप्तहुताश्रयवक्त्रं दीप्तो धूमादिरहितो हुताश्रयः अग्निश्चक्षुषो यस्य तम् , स्वतेजसा इदं परिदृश्यमाने विश्वं तपन्तं तेजोयुक्तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— अनादीति । देशतः कालतश्चादिमध्यान्तहीनत्वाद्नादिमध्यान्तम् । दीप्तो हुताश्रो वक्त्रे यस्येति भास्वरदन्तत्वं व्यज्यते । स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपन्तं प्रका-तम् । अनादित्वादिसर्वविशेषणविशिष्टं विश्वं तपिकर्मीभूतं तापयन्तं त्वां परज्योतीरूपं पश्यामि जानामि । अतएव त्वमसीति नामीति भावः ॥ १९ ॥

भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकमयङ्करत्वं च ।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण, दिशश्च सर्वा व्याप्ताः, दृष्ट्वापलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन् भद्रस्वभाव ! ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिं व्यनक्ति—द्यावापृथिव्योरिति । तस्यैव भयङ्करत्वमाचष्टे— दृष्ट्वेति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— एवम्भूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह— व्यावेति । द्युशब्दः पृथिवी-शब्दश्चोभाउपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थः ; द्यावापृथिव्योरन्तरं अवकाशः ; यस्मिन्नावकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति ; सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः ; दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम्—अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं— युद्धदिदृक्ष्या आगतेषु ब्रह्मादि-देवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्वरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितमत्यन्तभीतम् । महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोवृत्ते ! एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रयरूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् ; किमर्थमिति चेत् अर्जुनाय स्वैश्वर्यं सर्वं प्रदर्शयितुम् ; अत इदमुच्यते ‘दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् !’ इति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— एवम्भूतमिति अत्युरूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकशब्देऽत्र जनविषय इत्याह— देवादय इति । ‘दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्’ [११।२३] इति वक्ष्यमाणविशेषणेन अहं चेत्युक्तम् । अनन्तत्वस्य बहुशो-ऽभिहितत्वादवच्छिन्नलोकद्वयव्याप्तिवचनं तदुपलक्षितलोककर्ष-द्वयप्रदर्शनार्थमित्यादिप्रायेणाह द्युशब्द इति । ‘अन्तरमवकाशा-वधिपरिधानान्तर्भिर्भेदादर्थः’ [अमरः ३।३।१८६] इत्यने कार्यान्तरशब्दस्य प्रस्तुतानुगुणमर्थमाह अवकाश इति । शक्ति-विशेषाधिवशात्सप्रतिपक्षविरोधाद्यभावाभिप्रायेणावकाशं विवृ-षन्निष्ठितार्थमाह यस्मिन्मिति । अनन्तायामविस्तार-मिति पूर्वोक्तस्यानुकर्षणम् । अयमभिप्रायः— पूर्वापरवाक्ययो-र्विग्रहेकविषयतया मध्ये स्वरूपव्याप्तिकथनप्रयोजनाभावाद्भिन्न-हस्य चास्मिन्महत्त्वेन कण्ठोक्तत्वाद्विषयोऽयं न्यासिव्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देन पृथिव्यादिकं विवक्षितम्, तत्र प्रव्यथितवचनार्थयोगात् । अतो ‘मन्त्राः क्रोशन्ति’ इति वच-द्वर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । ततश्च लक्षणातोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वरम् । जनस्य त्रिव्रवं च शत्रुभिर्भो-दातीभिरूपेण छुप्रसिद्धम् ; तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवायो युद्धदिदृक्षया सिद्धः ; अत एव लोकत्रयवर्तिकृतिपणुरूपव्यथा-

दर्शनेन लोकत्रयनिर्देश इति न प्रतिन्यम् ; नापीदमर्जुनस्यो-त्प्रेक्षणं, दृष्टस्यैव सर्वस्य वचनात् ; तदेतद्वाह— युद्धेति । अत्र देवासुरादिग्रहणं मानुषव्यवच्छेदार्थं, युद्धायागतानां सर्वेषां भग-वद्विग्रहदर्शनात् । शोषसंश्लेष्य धातोर्विवक्षितामाह— अत्यन्त-भीतमिति । महात्मशब्दस्य गम्भीरबुद्धिविधेयवत्सु प्रसिद्ध-त्वात्, विग्रहस्योत्पन्नवदाशयापरिच्छेदस्यापि भयहेतुत्वाद्-त्रायमेवार्थे उचित इत्यभिप्रायेणाह अपरिच्छेद्येति । ननु ‘दर्शयामास पार्थाय’ [११।९] इति ह्युपक्रान्तम् ; तत्कर्त्तव्यं देवासुरादीनामपि मानुषवन्मांसचक्षुषां भगवद्विग्रहसाक्षात्कार उच्यते ? इत्यत्राह— एतेषामपि । अर्जुनस्य शिष्यभूतस्या-त्यन्तोपसमस्य निरातिशयभक्तेः स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम् ; तदर्थं च तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम् ; वक्ष्यति च ‘देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः’ [११।५२] इति ; अतः सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणे न पश्याम इत्यभिप्रायेण शङ्कते— किमर्थमिति । परिहरति— अर्जुना-येति । देवादीनामपि दिव्यसाधनमवाप्त्यर्थमाशङ्कित-वत्सुकृतविषाकस्तम्भितात्सुहृन्नामिव महतामपि भयावहत्वा-दिना निरङ्कुशैश्वर्यप्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवार्जुनाकथने संवादयति— अत इदमिति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— “मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकः, रूपेण चान्यैः सर्वगतः स एकः” इति वारुण-श्रुतेरेकेनैव द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । ‘पश्य मे पार्थ ! रूपाणि’ [१।६।१८] इति बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि मातापितरौ च पृथिवीधावौ । “मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात्” “मधु यौरस्त्य नः पिता” [ऋक्सं. बृ. उ. ६।३।६] इत्यादिप्रयोगात् । न तु नन्दमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् ।

नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित्तथा दर्शयति भगवान्— “ प्रियन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ विभेति कश्चिदभ्यसे सर्वतुमिः ” इति वारुणशाखायाम् । न तु तं सर्वं पश्यन्ति । अदृष्ट्वाऽपि ताविरूप्य भयेन द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमखिलेषु— “ दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद्रिम्यतो दृष्ट-
वन्ते । पश्यन्ति ते न्यस्तचक्षुर्मुखास्तु तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात् ” इति ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘ बावापृथिव्योरिदमन्तरं हि ’ इत्यत्र ‘ त्वया ’ इत्यनेनैकैकत्वस्य सिद्धत्वात् ‘ एकेन ’ इति व्यर्थमित्यतः प्रमाणपूर्वकं तदभिप्रायमाह— मातापित्रोरिति । बहुत्वोऽपि स एकोऽभिन्नः अनेन ‘ दिशश्च सर्वाः ’ रूपान्तरेतिरूपं भवति । तदयुक्तम् । विश्वरूपस्य ‘ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं ’ [११।१३] इत्यादिना एकत्वावगतित्वेन आह पश्येति । ऐक्यापेक्षैकवचनमिति भावः । ‘ मातापित्रोः ’ इति ध्रुतिः प्रकृतानुपयोगिनी कथमुदाहृता ? ‘ बावापृथिव्योः ’ इत्यनभिधानादित्यत आह— मातापितरौ चेति । माता पृथिवी, नोऽस्मान्मुहूर्तौ माधाव न दध्यात् । नोऽस्माकं मधु सुखहेतुरस्तु । ‘ दृष्ट्वाऽद्भुतं ’ इत्यादिना विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वमुच्यते । तत्र सर्वेषां सर्वदा, किन्तु केषाञ्चित्कारणविशेषात्कदाचिदेवेति समग्रान्तं तदभिप्रायमाह— न स्थिति । अभ्यसेऽभ्यासे षति सर्वेषां तुष्टिरानन्द एव-

त्यर्थः । एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्वनियमाभावमभिधाय लोकत्रयस्य दर्शनाभावं चाह— न स्थिति । किन्तु त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरित्युक्तप्रकारेण कैश्चिदेव । तदभिप्रायश्च लोकत्रयशब्द इति भावः । प्रकरान्तरेण ‘ लोकत्रयं ’ इत्यस्याभिप्रायमाह— अदृष्ट्वाऽपि । विश्वरूपदर्शनाय यतमानानां लोकत्रयस्थानां पुंसां तददृष्ट्वाऽपि चेत्सि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तद्दृष्टुञ्जनस्य तथाऽद्भुतमित्येतेषु दृष्ट्वा बिम्ब्यतीति प्रतिभातीत्यतः ‘ लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रपद्यन्ति ’ इत्याहेत्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतमाह— दृष्ट्वा । देवं विवरूपं दृष्ट्वा मोदमानास्त एतेऽर्जुनादयस्तद्व्याचिनः पश्यन्ति । कथम्युतात् ? अदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्यैतद्भयाद्रिम्यतो भयविश्रवस्तस्मिन्नेव विश्वरूपे मनसो गतत्वात्तस्यस्तचक्षुर्मुखाश्च दृष्टवत् दृष्टवन्ते इत्येत्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—॥ २० ॥

८ वै. ब्र. गि.— अनादिमध्यान्तत्वमनन्तवीर्यत्वं च विष्णोर्नि— बावापृथिव्योरिति । अत्र गुपृथिवीशब्दौ न तावन्मात्रपरौ, किन्तुष्वाचस्थितसर्वलोकपोलक्षकौ; ‘ विष्टम्याहमिदम् ’ [१०।४२] ‘ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याय सचराचरम् ’ [११।७] इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य ‘ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यत् ’ [११।१३] इति तथैवानुवृत्तवर्णनान् ‘ श्रद्धागमीनां कमलासनस्थसूर्यश्च सर्वान्तरांश्च दिव्यान् ’ [११।१९] इति सत्यलोकपातालस्थिततन्त्रावस्थादिदर्शनवीर्यमुल्लेखं । तथा च पातालादित्यलोकानन्तं सकलमपि जगदेकशोऽन व्याप्यापरिच्छिन्नतया प्रदर्शितं भगवदपे ‘ बावापृथिव्योरिदमन्तरं ’ इत्यनेन सर्वलोकानामाधारभूतः पातालसत्यलोकान्तरालरूपोऽवकाश उच्यते, तदिदमन्तरं सर्वा दिशश्च त्वयैकेन व्याप्ताः । हि यस्मादेवं तस्मादानुदिमध्यान्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः । हे महात्मन् अपरिच्छिन्नरूप ! तवेवमन्ततायामवितरतं अद्भुतमन्युर्गं च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रपद्यन्ति तस्मिन्नेव जातम् । हि यस्मादेवं तस्मात् ‘ अनन्तवीर्यं ’ इति पूर्वेणान्वयः ।

ननु ‘ तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रपद्यन्ति ’ इत्युक्तमयुक्तम्, अर्जुनयैव भगवता विश्वरूपसाक्षात्कारसाधनदिव्यचक्षुःप्रदानात्, न अर्जुनं विनाऽप्येन तस्मिन्नुद्गदङ्गे विश्वरूपं केनचिद्दृष्टम्, देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः । नाहं वेदेन

तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽञ्जुन ! [११।५२; ५३, ५४] इत्यादिभगवद्वचनविरोधप्रसङ्गात्; न च भगवता स्वकीयं विश्वरूपमपश्यदपि लोकत्रयं तद्दृष्ट्वेनाञ्जुनाय मायया केवलं प्रदर्शितमिति वाच्यम्, तथा सति स्वस्मिन्नविद्यमानमपि जगद्विद्यमानत्वेन मायया प्रदर्शितमित्येन्द्रजालिकस्येव भगवतोऽपि विश्वरूपप्रदर्शनं पारम्यसाधकं नेत्यापातादिति चेत्; उच्यते— नात्र लोकत्रयशब्देन भूरादिलोकत्रयमुच्यते येनोक्तदोषः स्यात्; किन्तु कुरुपाण्डवयुद्धदिदृश्याऽऽगतेषु श्रद्धादिदेवासुरपितृगणसिद्धगान्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलादङ्गलमध्यस्थरूपास्त्रिविधा अपि जना उच्यन्ते । तेषामव्यापाततो विश्वरूपप्रदर्शनायै भगवता किञ्चिदज्ञानचक्षुर्दृष्टम् । तेन हि सर्वदेवासुरमङ्गरामकत्वसर्वकारणत्वादिरूपो निरवधिः स्वमहिमाज्ञातया प्रदर्शितो भवति । अञ्जनस्य तु परमभक्तस्य यथावत्स्वरूपदर्शनायै भगवता ज्ञानचक्षुर्देतमित्युक्तवीर्ये; ‘ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विष्ण्वेऽपि नो महत्तक्षोणः पाश्र्वा । गन्धर्वयक्षरासुरसिद्धसहजा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ’ [११।२०] ‘ शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽञ्जुन ! ’ इत्युभयविधवचनस्वारस्यात् । अतो न कश्चिद्द्विरोधः ॥ २० ॥

९ व. ० त. ० दी.— ‘ बावापृथिव्योः ’ इत्यारभ्य ‘ चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ’ [११।२७] इत्यन्तं स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च यावापृथिव्योरिति । इदं यावापृथिव्योः अन्तरमन्तरिक्षं एकैव त्वया व्याप्तम् । च पुनः, दिशः सर्वास्त्वया व्याप्ताः पश्यामि । किञ्च हे महात्मन्

इतोऽप्यधिकप्रकटनसमर्थः । तव इदमद्भुतमलौकिकं उग्रं अदृष्टं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रग्वयितं प्रकर्षेण व्यथितं भीतं पश्यामीति पूर्वैणान्वयः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्वयङ्कृतविश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तौति— यावापृथिव्योरिति । हे महात्मन् ! हि प्रत्यक्षं त्वयैकेनैवं यावापृथिव्योरेतन्तरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः, अतस्तवेदं अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितम् । अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुसंघा विशन्ति केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१॥

१ शां. भा.— अथाधुना पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इत्यर्जुनस्य यः संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजययुगैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह, किञ्च— अमी हि युद्धयमाना ये योद्धारस्त्वा त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतारायावतीर्णा वस्वादिवैवसङ्घा मनुष्यसंस्थानास्ते त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्धीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य 'स्वस्त्यस्तु जगतः' इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णाभिः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अमी हि' इत्यादिसमन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह— अथेति । तं भगवन्तं पाण्डवजययुगैकान्तिकं पश्यन्नुक्तो ब्रवीतीतीत्याह— तं पश्यति । विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरग्रन्थजातमिति दर्शयति— किञ्चेति । असुरसङ्घा इति पदं छिप्त्वा भूभारसृता दुर्गोचनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्त-

व्यम् । उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेववान्तरविशेषमाह— तत्रेति । समरभूमौ समागतानां दृष्टुकामानां नारदप्रभृतीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां तं परिजिहीवीतां स्तुतिपदेषु भगवद्विषयेषु प्रशंसिप्रकारं दर्शयति— युद्ध इति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अमी सुरसङ्घाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनस्स्वत्वसमीपं विशन्ति । तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति उच्चारयन्ति ; अपरे महर्षिसङ्घाः सिद्धसङ्घाश्च परावरतत्त्वयाथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिर्भगवदनुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अमी हि त्वा विशन्ति' इत्यत्र न संहारादिकं विवक्षितं, स्तुत्यादिभिः सहाग्राह्यांतराष्ट्रादिविदासमीपसंहाराभावात् ; परोकस्यावतीर्णसुरसङ्घविषयत्वस्य 'वीक्षन्ते' [१।१२९] इत्यादिभिर्विशेषाच्च ; अतोऽत्र समीपगमनरूपसंज्ञाप्रकारोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह— अमी सुरसङ्घा इत्यादिना । 'केचिद्धीताः' इत्यनेन धाष्टर्भरहितानां पृथग्भिधानादनेन वाक्येन अक्षोभ्याशया इष्यन्तो विवक्षिता इति व्यञ्जनाय ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानां सेवावागमनं प्रथममुच्यते । उत्कृष्टा इति तु सुरसङ्घव्यञ्जितोक्तिः । विनाशार्थप्रवेशव्यवच्छेदाय हृष्टमनस इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्तप्रवेशव्यवच्छेदायाह— त्वत्समीपमिति । 'केचित्' इति पृथक्करणस्य समुदायविशेषसाक्षात्कारत्वात् 'सुरसङ्घाः' इति च प्रसक्तत्वाज्जात्यन्तरानवा-

दाव तेष्वेवेत्युक्तम् । अत्युग्रमत्यद्भुतं चेति भीत्यादिहेतुभूतप्रकृताकारकथनम् । 'पुष्कलाभिः' इति वक्ष्यमाणत्वादिह तदभावो विवक्षित इत्यभिप्रायेण— स्वज्ञानानुगुणमित्युक्तम् । स्तुतिरूपाण्येत्यादिना 'गृणन्ति' इत्यस्यापेक्षितकामाध्याहारः । श्रुत्यादिसिद्धस्तुतिपाठमात्रप्रत्वायाह— उच्चारयन्तीति । एतेनापि 'केचित्' इत्यस्य देवविशेषविषयत्वं सिद्धम् ; अन्येषां तु सूतानां पलायनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'महर्षिः' इत्यादिना पृथग्व्यपदेशविशेषादिफलितमपराश्रयेन व्यञ्जितम् । महर्षिसङ्घाः युवादिगणाः, सिद्धसङ्घाः सनकसुहृताः । महर्षित्वादिसूचितं पुष्कलस्तुतिहेतुमाह— परावरतत्त्वयाथात्म्यविद इति । 'जितं ते' [भाग. ३।१३।३४+४।२४।३३] इत्यादिवत् भक्तिपरवशानां मन्त्राशासनं वा, सेव्यसन्दर्शनमात्रे

१ अत्र त्वा त्वमित्युभयथा पाठो ह्यर्थः । त्वेतिपाठे च केचित् हि तु आ इति च्छिदत्वा आ विशन्तीत्यनवयमाहुः । हिशब्दः प्रत्यक्षानुभवे । अखिलमिदमहं प्रत्यक्षतः पश्यामीत्यर्थः । सुरसङ्घा असुरसङ्घाभ्येत्युभयथा वेदसम्भवाद्भयोः संन्योनांशः सूच्यते । 'यन्नात्रप्रदुर्मिच्छति' (१।१०) इत्युक्तस्य प्रदर्शनमिदम्— इति परे ।

— अविगीता ।

सेवकस्य वक्तव्यः स्वस्तिशब्दः; स्तुतिस्तु तदनन्तरं गुणप्रक-
र्षोक्तिः । अत एव गोब्राह्मणेभ्यो जगतो वा स्वस्तीति परोक्षं

प्रकृतासङ्गतम् । अत्र स्तुतेः पौष्कल्यं प्रामाणिकसर्वेश्वरत्वादि-
कथनमित्यभिप्रायेणाह— भगवद्वत्तु रूपामिरिति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २१ ॥

८ वें. प्र. गि.— सर्वदेवासुरशरण्यत्वसर्वमहर्षिस्तो-
तव्यत्वदर्शनेनापि ब्रह्मर्षे सिद्धमित्याह— अमीति । अमी हि
सुरसङ्घा भीताः सन्तस्त्वा त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति ।
असुरसङ्घा इति वा पदच्छेदः । त्वा विशन्ति त्वध्येव लयं
यान्तीत्यर्थः । तेषां मध्ये केचिदतिभीताः प्राञ्जलयः सन्तो

गृणन्ति 'जय जय, रक्ष रक्ष' इति प्रार्थयन्ते । एवं महद्भय-
क्षुब्धस्थिते दृष्ट्वा 'स्वस्ति जगतः' इत्युक्त्वा नारदादिमहर्षीणां
कणिलादिसिद्धानां च सङ्घा त्वां पुष्कलाभिः परिपूर्णार्पाभिः
स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

५ व० त० दी०— ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च अमी हीति । अमी सुरसङ्घाः
देवसङ्घाः त्वां त्वत्समीपे विशन्ति शरणमागच्छन्तीत्यर्थः ।
हीति युक्तेष्व पुरुषोत्तमशरणागमनं देवानाम् । केचित् इतरे
असुरा इत्यर्थः, भीताः सन्तः प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलिपुटाः

गृणन्ति, रक्षेति वदन्तीत्यर्थः । महर्षिसिद्धसङ्घाः महर्षीणां
सिद्धानां च सङ्घाः 'स्वस्ति अस्माकमस्तु' इत्युक्त्वा
पुष्कलाभिः पूर्णाभिः स्तुतिभिस्तत्त्वां स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— व्यथामेवाह— अमीति । हि यतः अमी त्वा त्वां असुरसङ्घाः असुरांशः दुर्घौघ-
नादयः त्वां पतङ्गाः पावकमिव अष्टप्रेरिताः विशन्ति, मरणायेत्यर्थः । केचिद्भीताः प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलयो
गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्— रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणाः, विश्वेदेवाः,
अश्विनौ च देवौ, मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरः, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः, यक्षाः कुबेर-

१ रुद्रादय उक्ता दशमे (पृ. २४१ टि.)— साध्या द्वादश 'मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो नारायणस्तथा । वृत्तिस्तपो ह्यथैव हंशो घर्मेश्च
वीर्यवान् । विभुश्चापि प्रसूयैव साध्या द्वादश कीर्तिताः ।' (सां. पु. १८१८) इति प्रसिद्धाः साध्याख्याया दक्षकन्यायाः सुताः,
'साध्या साध्यानजीवनत् ।' (मत्स्यपु. ५११०) इत्युक्तेः । विश्वे विश्वाख्यायां दक्षकन्यायां धर्मादुत्पन्ना दश । ते चोक्ताः साम्प्रपुराणे-
'कुरुर्दशो वधुः सत्यः कालः कामो धुरितस्तथा । लोचनधार्द्रवक्षैव पुरुष इमे दश ॥' (सां. पु. १८१४) इति । अश्विनौ देव-
मित्रजो संशोपुत्रौ, 'त्वाष्ट्री तु सवित्रुर्भायां बडवारूपधारिणी । अस्यत महाभागा साऽन्तरिक्षेऽश्विनामुभौ ॥' (म. भा. १।६।१५)
इत्युक्तेः । तयोः युध्दभूमानी उक्ते अन्यत्र— 'नासत्यथैव दक्षश्च स्युतौ द्वावश्विनाविति ।' (ह. वं. १।१।५५) इति । मरुत
उक्ताः [१०।२१ पृ. २३० टि.] । ऊष्मपाः पितृविशेषाः, 'देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयस्सुभा । ऊष्मपा ये महाभागाः—
(म. भा. १।१।१।२०) इत्यादौ प्रसिद्धाः । गन्धर्वा मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपादुत्पन्ना देवगायकाः— 'भीमसेनोप्रसेनौ
च सुपर्णौ वरुणस्तथा । गोपतिर्गुतपट्टश्च सूर्यवर्चाश्च सतमः ॥ सत्यवागर्कणेश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः । भीमश्चित्ररथश्चैव विद्वयतः
सर्वैर्गिह्वरी ॥ तथा शालिशिरा राजन् ! पर्यन्यश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः । इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः
परिकीर्तिताः ॥' (म. भा. १।६।१।४३-४४) इत्युक्ताः, अन्ये च हाहादयः प्रसिद्धाः । 'घयेति धातुः कविभिः पानार्थं
परिपठ्यते । पिबतो बहिरि वार्चं गन्धर्वास्तेन ते स्पृताः ॥' [ब्रह्मा. पृ. ८।४०] इति निरुक्तसङ्गाः । यक्षादय उक्ताः
[१०।२३ पृ. २४१ टि.] । विस्मिताश्चैव भवन्तीति शेषः ।

मन्त्रैरपि चेद्विधरूपं पार्थवदीक्ष्यते । तस्मा एव किमर्थं तद्विधं चक्षुराद्विभुः ? ॥

एवंरूपस्त्वदन्येन नाहं शक्यो विलोकितुम् । इत्यभिर्मं चान्धुतस्य वचः सञ्जल्लते कथम् ? ॥

अतो नार्जुनवद्वृष्टः किन्तु कालारम्भेन तैः । पश्यन्ति काले श्रोतोर्णं लोकास्तस्माच्च बिभ्यसि ॥

हेमन्तकाले कम्पन्ते ग्लान्यन्त्युष्मागमे यथा । अवाप्ययाद्यपि तथा कालेमेति विदुर्विदः ।

—इति. धामनः ।

—अविगीता ।

प्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः कपिलादयस्तेषां सङ्गा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— इदं यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकरत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । त एवोक्ता सङ्घादयः सर्वे विस्मय-
मापन्नास्त्वां पश्यन्तीति सम्भवः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— रुद्रेति । ऊष्मपाः पितरः “ ऊष्मभागा हि पितरः ” [यजुः १।३।१०।६।१३]
इति श्रुतेः ; एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— देवजातिभेदसमभिव्याहारानुगुणमूष्मपशब्दार्थमाह— पितर इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्रादित्या इति । विश्वे हि विश्वेदेवाः । ऊष्मपाः पितरः ॥ २२ ॥

८ वें. प्र. नि.— ‘अमी हि त्वा सुरसङ्घाः’ [१।२।२१] ऊष्मपाः पितरः । स्पष्टमन्यत् । रुद्रादित्यादयः सर्वे एव
इति पूर्वश्लोकोक्तमेव प्रपञ्चयति द्वाभ्याम्— रुद्रादित्या विस्मिताः सन्तस्त्वां वीक्षन्ते । चकाराव केवलं विस्मिता
इति । साध्या देवविशेषाः । मरुत एकोनपञ्चाशद्वायुगणाः । वीक्षन्ते, किन्तु प्रग्यथिताश्च भवन्तीति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च ये त्वदनुगृहीताः रुद्रादयस्तेऽपि विस्मिताः सन्तः सर्वे त्वां वीक्षन्त इत्याह—
रुद्रादित्या इति । साध्याः विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवञ्चयौ । ऊष्मपाः पितरः । गन्धर्वाणां यक्षाणा-
मसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां सङ्गाः समूहाः । शेषं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

लोकानामर्जुनस्य च भयेहेतुत्वकथनम् ।

रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो ! बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यस्मात्— रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि
चक्षूषि च यस्मिन्स्तदूर्पं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो ! बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन्
तद्बहुबाहूरुपादं, किञ्च बहूदरं बह्वन्युदराणि यस्मिन्निव तद्बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं
विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन,
तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘लोकत्रयं प्रव्यथितं’ [१।१।२०] तस्मात् (तत्) दृष्ट्वेति योजना । भयेन लौकिकवद्गमहि प्व्यथितो
इत्युक्तमुपसंहरति— यस्मादिति । ईदृशं यस्मात्ते रूपं व्यथां पीडां देहेन्द्रियप्रचलनं प्रातोऽस्मीत्याह— तथेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रूपमिति । बह्वीभिर्दंष्ट्राभिरिति भीषणाकारं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिकूलानुकूलमध्यस्था-
स्त्रिविधाः सर्व एवाहं च तवेदीदृशं रूपं दृष्ट्वा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘रुद्रादित्याः’ [१।१।२१] इत्या- इति प्रकाशितः प्रकाराणां च निर्देशः । प्रस्थानप्रस्मरणादिषु
दिना विस्मय उक्तः, ‘रूपं महते’ इति भीतिरुच्यते प्रशब्दस्य निषेधपरत्वदर्शनात् ‘प्रव्यथिताः’ इत्यत्र तदनुदासा-
पूर्वोक्तलोकत्रयसङ्घस्यास्त्यलोकक्षयस्य च प्रत्यभिज्ञैक- याह— अतीवेति । व्यथिताः चलिताः, भीता वा ॥ २३ ॥
विषयत्वं दर्शयति— लोकाः पूर्वोक्ता इति । ‘इदमीदृशं’

१ अत्र उरुपादम् ऊरवो विपुलाः पादा यस्मिन्मित्यपि व्याख्येयम् । ‘बहोश्चिपुलम्’ (३।१।६१) इत्यमरः । लोका
व्यथन्ते चेद्वयवन्ताम्, त्वदर्थं प्रदर्शितं रूपं त्वमनुभव, इति चेत्, आह— तथाऽहमिति, प्रव्यथित इति वचनविपरिणामेन।
नुषङ्गनीयम् ।

६ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. बी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २३ ॥

८ वै. प्र. गि.— तदेवाह— रूपमिति । हे महाबाहो ! महवृत्तिपरिमाणं बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहुल्यदं बहुदरं बहुवं-
ष्टाभिः कराढं भोषणं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः पूर्वोक्ता युद्धदश-

नाथांगता देवासुरसङ्गाः तथाऽहं च प्रव्यथिताः अतिभीता भवामः ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च रूपमिति । हे महाबाहो मह-
रूपशक्तियुक्त ! ते रूपं दृष्ट्वा लोकास्त्वत्स्वरूप एव स्थिताः
प्रव्यथिताः, भीता इत्यर्थः । तथाऽहं च प्रव्यथितः । भय-
जनकत्वेन रूपं वर्णयति— बह्विध्यादिविशेषणैः । बह्विति वक्त्राणि
नेत्राणि च यस्मिन् । बहवः बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् ।
बह्विति उदराणि यस्मिन् । बह्विभिर्दंष्ट्राभिः कराढं भयान-

कम् । वक्त्रबाहुल्येन गिलनसामर्थ्यं, नेत्रबाहुल्येन सर्वतो दर्शन-
सामर्थ्यं, तेन निलायनाशक्त्यत्त्वम्, क्रियाबाहुल्येन ग्रहणसा-
मर्थ्यम्, ऊरुयादबाहुल्येन धावनसामर्थ्यं, तेन पलायनाद्यश-
क्त्यम् : उदरबाहुल्येन जारणसामर्थ्यम्, दंष्ट्राबाहुल्येन चर्व-
णसामर्थ्यं द्योतितम् । अत एवविधं दृष्ट्वा त्वद्रूपस्थाश्लोकाः
प्रव्यथितास्तदा मम कः सन्देह इति तथेति पदेन द्योतितम् ॥ २३ ॥

११ नी० मा० दी०— पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह— रूपमिति । महत् आविष्टमभ्यान्तहीनम् ।
हे महाबाहो ! ते तव कराढं महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति योजना ॥ २३ ॥

नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ! ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तत्रेदं कारणम्— नभस्पृशमिति, धुस्पर्शमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेके
वर्णा भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिन्स्वयि तं त्वामनेकवर्णं, व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृट्त्वान्याननानि
मुखानि यस्मिन्स्वयि तं त्वां व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि
नेत्राणि यस्मिन्स्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरा-
त्मा मनो यस्य सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे; शमं चोपशमं मन-
स्तुष्टिं, हे विष्णो ! ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह— तत्रेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— नभ इति । नभश्चब्दः “तदक्षरे परमे व्योमन्” [म. ना. १।२ तै. ना. ६।१।२]
“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [श्वे. उ. ३।८ यजुस्सं. ३१।१८] “क्षयन्तमस्य रजसः पराके”
[ऋक्सं. २।६।२।५ साम. उ. १८।७।१४] “यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” [ऋक्सं. ८।९।१।७।७ यजु.
२।८।९।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धविगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाचीः सविकारस्य प्रकृतितत्त्वस्य पुरुषस्य च सर्वा-
वस्थस्य, कृत्स्नस्याश्रयतया नभस्पृशमिति वचनात्, “द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्” [१।१।२०]
इति पूर्वोक्तत्वाच्च । दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा अत्यन्तभीत-
मनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे; मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो व्यापिन् !
सर्वव्यापिनमितिमात्रमत्यद्भुतमतिधोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिक्षितसर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१ नभः स्पृशतीति नभस्पृशं, स्पृशोऽनुदके क्तिन् (अष्टा. ३।२।५८) । अत्र वामनः—

प्रहाण्डावरणेषु सप्तसु यतो व्योम स्थितं प्रक्रमं सर्वैरावरणैः सहापरिमितान्प्रणडाति चास्मिन्निर्वा ।

व्याख्यातव्यमतो नभस्पृशमिति प्रस्ताव नभोऽवस्थितं दृष्ट्वा चाप उपस्पृशेतप्रभृतिषु प्रासाधेताऽपि स्पृशेः ॥ —इति मन्यते ।

द्विष्यन्नेन जानास्तेष्व त्वमिमां मे दशामन्त्यामीति सूच्यत इति केचित् । विष्णो ! इति “यद्विजितो भवति तद्विष्णुर्भवेति,
यद्विजितो भवेति तद्विष्णुर्भवेति” (नि. १।१।८।९) इति यास्कः ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—आकाशपर्यायाणामनेकेषां परस्मिन् पदे प्रयोगमभिप्रेत्याह— नभश्चाद् इति । त्रिगुणेति विशेषणत् परमव्योमः शुद्धसत्त्वमयत्वपुनरुक्तम् ; अत्र प्रसिद्धप्राकृताकाश-परत्वे, गार्गिविद्योकाकाशशब्दवन्मूलप्रकृतिविषयत्वे वा को दोषः ? इत्यत्राह— सविकारस्येति । 'बहुन्यहृष्टपूर्वाणि पश्य' [११।६] इत्यादिकं ह्युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाह— द्यावापृथिव्योरिति । प्रसिद्धपृथिव्यादिसर्वलोकव्यापकत्वं हि तत्रोक्तम् ; अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् ; अतः प्रकृतिपुरुषादि-सर्वाभ्यवेषेण नभस्पृचवोक्तिः प्राकृतव्योमस्य शित्वविषयेति भावः । अनेकवर्णमिह प्रतिनियतानन्तावयवविशेषवर्तिभिः सितरकादिभिर्वर्णैः किम्मीरत्वम् ; तथैव ह्यन्यत्र श्रीविश्वरूपविग्रहस्यानेकवर्णत्वमुक्तम् ; अत्रमयावपेक्षया मनोमयस्यान्तरत्वा-

नैतनस्वरूपविषयत्वे प्रव्यथितशब्दानतिरिक्तप्रयोजनत्वाद्वास्त-रात्मशब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं अत्यन्त-भीतमना इति । अचेतनेऽन्यन्तःकरणे भीतिव्यपदेशश्चेतनत्वा-रोपेण भीत्यतिशयोक्तोत्तार्यः । 'न लभे च शर्म' इति मुख्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, वृत्तिशब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायमुखविशेषविषयः, धारणे च प्रसिद्धोऽयम् ; अतो धार्यानिर्देशोऽपि प्रकरणादर्थ-स्वभावाच्च देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण देहस्य धारण-मित्युक्तम् । मनसश्चेन्द्रियाणां चेत्यपि सामर्थ्याच्छमशब्द-प्रसिद्धया च लब्धम् ; अन्यथा तत्रापि पुनरुक्तिः स्यादिति भावः । विष्णुशब्दस्यत्र संज्ञासात्रपरत्वात्पृथुपृथुनिर्वचनसि-द्धार्थपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— व्यापिमिति । परिष्क-तार्थमाह सर्वव्यापिनमिति । अतिमात्रं महापरिमा-णमित्यर्थः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— नभ इति । व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्याननानि यस्यासौ व्यात्ताननः ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. मि.— नन्वतिथीरस्य तव कुतो भयम् ? तत्राह— नभस्सृष्टमिति । हे विष्णो ! नभः सृष्टतीति नभस्सृष्टं दीप्तं प्रज्वलितं भयङ्करानेकवर्णं व्यात्ताननं

विवृतमुखं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितामन्तरात्मा भीतमनस्कोऽहं कर्ता धैर्यं शर्म चेन्निद्रयप्रसादं न विन्दामि न लभे ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च केवलस्वाविष्टितदेहाध्यासेन जीवस्यैव न भयं, किन्तु त्वदेवस्याम्वरात्मनोऽपि अयं सख-पत्तमित्यत्वा— नभस्सृष्टमिति । नभ आकाशं सृष्टमिति तदाकाशस्यापि ज्ञातुमशक्यम् । दीप्तं प्रज्वलतेजोराशिं ध्यानैकयोग्यम् । अनेकवर्णम् अनेके शुक्ललोहितादयो वर्णा यस्य तं निश्चययोग्यम् । व्यात्ताननं व्यात्तानि प्रसारितानि

आननानि यस्य तं प्रार्थनायोग्यम्, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि ज्वल-द्रूपाणि विशालानि नेत्राणि यस्य तं दर्शनायोग्यम् । एतादृशं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितः अन्तरात्मा यस्य तादृशो हे निभयेन वृत्तिं धैर्यं शर्म च शान्तिं, न विन्दामि न प्राप्नोमीत्यर्थः । स्वरक्षणार्थं विष्णो ! इति सम्बोधनम् ॥ २४ ॥

११ ती० भा० दी०— करालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्यथामेवाह— नभ इति । नभस्सृष्टं व्योमव्यापिनं, दीप्तम-प्रिवज्जाज्वल्यमानं, व्यात्ताननं विस्तारितमुखं, दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः । हि प्रत्यक्षं त्वा त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितामन्तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो भूतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे, शर्म च शान्तिं स्वास्थ्यं च न लभे । हे विष्णो व्यापक ! भयानकं त्वदाक्रान्तं देशं त्यक्त्वाऽन्यत्र गन्तुमशक्यं, तव व्यापकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् ?— दंष्ट्रेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽयिः कालानलस्तत्सन्निभानि कालानल-सदृशानि इत्येतत् । दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मुखो जातोऽस्मि, अतो न लभे नोपलभे च शर्म सुखम्, अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ह्ययमानेऽपि भगवदेहि परितोषावभावे कारणान्तरं प्रभूपूर्वकमाह— कस्मादिति । 'दृष्ट्वैव' इत्ये-वकारेण प्राप्तिव्यावर्त्यते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—दंष्ट्रेति । युगान्तकालानलवत्सर्वसंहारे प्रवृत्तान्तविचाराणि तव मुखानि दृष्ट्वा दिशो न जाने; सुखं च न लभे; जगतां निवास ! देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर ! मां प्रति प्रसन्नो भव; यथाहं प्रकृतिं गतो भवामि, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.—अवयवान्तरभ्यो मुखानामतिभीषण-
त्वव्यञ्जनाय 'दंष्ट्रा' इति श्लोकः; दृक्क्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन
प्रसादनार्थं च । सर्वसंहारे प्रवृत्तान्तीति कालानलसाध-
र्म्योक्तिः । कालाभिमानिरूपतया तद्व्यापारासुबन्धसूचनं च ।
अतिघोराणीति 'दंष्ट्राकरालानि' इत्यस्यार्थः । करालशब्दो
दन्तुत्वं, विकृतत्वं, भीषणत्वं वाऽऽह । जगन्निवासशब्दे बहु-
व्रीहिविधक्षायां 'इहैकस्थम्' [१११७] इत्यादिप्रकृतसर्वाधा-
रत्वानुवादो न स्याद; तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थ्यमित्य-

भिप्रायेणाह—जगतां निवासेति । देवेशशब्देन "तमीश्वराणां
परमं महेश्वरम्" [श्वे. उ. ६।७] इति श्रुतिप्रसिद्धसर्व-
श्वरेश्वरत्वं यथोपदेशं साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यभिप्रायेणाह
ब्रह्मादीनामित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि त्वां वीक्षितुं न
शक्नुवन्ति, किमुताहं क्षुद्रजन्तुरित्यभिप्रेतमिति व्यञ्जयति ।
मां प्रतीति । किमर्जुने भगवतः क्रोधः येन प्रसादः प्रार्थ्यते ?
इत्यत्र प्रसादफलमाह यथाहमिति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—दंष्ट्रेति । शर्म सुखम् ॥ २५ ॥

८ वे. ब्र. गि.—न केवलं धैर्यश्रंशमात्रम्, किन्तु
मोहितोऽपि जातोऽस्मीत्याह—दंष्ट्रेति । देवेश ! दंष्ट्राभिः
करालानि विकृतत्वेनातीव भयङ्कराणि प्रलयाकालाग्निसदृशानि

च ते मुखानि दृष्ट्वा, न तु प्राप्य, भयतिशयेन दिशः पूर्वा-
परादिविवेकेन न जाने । अतः शर्म सुखं न लभे । जगन्निवास !
प्रसीद । यथाहं प्रकृतिं गतः स्यां तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च भयाधिक्येन पुनर्विज्ञापयति—
दंष्ट्राकरालानीति । देवेश सर्वेश्वर ! ते मुखानि दंष्ट्राभिः
करालानि भयोत्पादकानि । च पुनः कालानलसन्निभानि
प्रलयाग्निसन्निभानि दृष्ट्वा भयादिशो न जाने गत्व प्राप्यस्थानं

न जानामि । शर्म त्वदवलोकनरूपं च सुखं न लभे । अतो
हं जगन्निवास जागृतालोक ! जगतः सुखस्तिथिरूप ! प्रसन्नो
भव; प्राप्य स्थानं दर्शयेति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—कालानलः प्रलयाग्नितुल्यानि । प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः* ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—येभ्यो मम पराजयाशङ्का याऽऽसीत्सा चापगता; यतः—अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य
पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः 'त्वरमाणास्त्वां विशन्ति' इति व्यवहितेन सम्बन्धः । सर्वे सहैव संहता
अवनिपालसङ्घैरवनि पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां सङ्घैः । किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथा-
ऽसौ सहास्मदीयैरपि वृष्ट्युन्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥ किञ्च वक्त्राणि
मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति । किंविशिष्टानि मुखानि ? दंष्ट्राकरालानि भयानकानि
भयङ्कराणि । किञ्च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलम्बा दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं
सन्दृश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

१ अत्र 'नाहं जीवति गात्रे ये योत्स्ये राजन् ! कथञ्चन ।' (म. भा. ५।१६।२९) इति प्रतिज्ञाय रणभूमावसिंहितित्वात्कर्णकस्य
पुनरुपस्थिति विप्रकर्षवाचितादसा पृथङ्निर्देशः (?) । तस्मिन्नेवैवातिशयोऽप्यनेन सूचित इति ध्येयम् । —अचिराती ।

* एतदनन्तरं केचिदधिकान् चतुरः श्लोकान् पठन्ति—'नानारूपैः पुरुषैः ...' इति । ते तु तात्पर्यचन्द्रिकायां द्रष्टव्याः ।

२ आ. शां. व्या.— अस्माकं जयं पेषां पराजयं च विदूषन्तं पश्यामीत्याह— **येभ्य इति** । तत्र हेतुत्वेन श्लोक-मवतारयति— **यत इति** । न केवलं दुर्योधनादीनामेव परा-

जयः, किन्तु भीष्मादीनामपीत्याह— **किञ्चेति** ॥ २६ ॥ भगवद्रूपस्योपत्ये हेत्वन्तरमाह— **किञ्चेति** । प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थसारथी राजवेषच्छब्दाना-ज्वस्थितानां धार्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरेश्वनुप्रविष्टानां चासुरांशानां संहारेण भूभारावतरणं स्वमनीषितं स्वेनैव करिष्यमाणं पार्थाय दर्शयामास ; स च पार्था भगवतः सृष्ट्वादिकं सर्वैश्वर्यं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भगवति सर्वात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्पसादलब्धेन चक्षुषा पश्यन्निद्रं प्रोवाच— **अमीति** । अमी धृतराष्टस्य पुत्राः दुर्योधनादयः सर्वे भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैः अ-निपालसमूहैः सर्वैरस्मदीयैरपि कैश्चिद्योधमुख्यैः सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तव वक्त्राणि विनाशाय विशन्ति ; तत्र केचिच्छूर्णितैरुत्तमाङ्गैर्दशान्तरेषु विलभाः सन्दश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अमी' इत्यादिश्लोकप्रश्नाद्योत्थानहेतुं तस्य पूर्वेण सङ्गतिं चाह— **एवमिति** । अवश्यमाभितया **स्वमनीषितमित्युक्तम्** । स्वमनीषितमावतरणज्ञापनायभीषणरूपाविष्कारः; तेन च युद्धप्रोत्साहनं सिध्येदिति भावः । वक्ष्यमाणमर्जुनदिव्यकरणमात्रत्वं तद्व्यापारमात्रेऽपि शक्यत्वं चाभिप्रेत्य **स्वेनैव करिष्यमाणमित्युक्तम्** । तदानीं युद्धभूमौ स्थितानां वक्ष्यमाणभगवद्रूपप्रवेशस्यापठितया इन्द्रजालादिशङ्कां परिहरति— **स च पार्थ इति** । भगवतः सर्वगोचरस्रष्टृवादि-साक्षात्कारे धार्तराष्ट्रादिकतिपञ्चजनुसंहारो नात्यद्भुत इत्यभि-प्रायेणाह **तस्मिन्नेवेति** । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' [११४०] इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वैरारतया सर्वभूतः सत्य-सङ्कल्पो भगवानेव धार्तराष्ट्रादिविष्येऽपि सर्वविधं कारणम्, लौकिकालौकिकेभ्यः रूपेण प्रवृत्तं भगवानेव प्रधानमेव हेतुः; दृष्टास्त्वर्जुनशरादयः काकतालीयवन्निमित्तमात्रमिति भावः । **अनागतमपीत्यादि** लौकिकं हि प्रत्यक्षं वर्तमाननियतमिति भावः । **इदमिति**— धार्तराष्ट्रादिविशेषविषयमित्यर्थः । यद्वा वर्तितव्यमाणमपि साक्षात्काराद्वर्तमानवक्ष्यपदिशतीति भावः । **अस्मदीयैरिति** पृथगभिधानादवनिपालशब्दैस्त्वित्येतत्परपक्षविषय-मिति व्यञ्जनाय **तत्पक्षीयैरित्युक्तम्** । दुर्योधनादीनां संबन्धा-मिव तत्पक्षीयाणामपि सर्वेषां वक्ष्य युद्धे करिष्यमाणत्वात् **सर्वैरित्युक्तम्** । **अस्मदीयैरिति** वचनास्त्वपक्षस्थानामपि वयः स्वेषां चावस्थानं विवक्षितम् । परेषु सर्वैरिति विशेषणात्स्व-कीयेषु योधमुख्यैरित्युपपादनाच्च णवञ्चपक्षीयाणां युद्धे निश्चो-पवधाभावः कैश्चित्पित्युक्तः । शीघ्रं संहरणस्य तत्तदपराधत्वर-मूलत्वं **त्वरमाणपदेन** विवक्षितम् । यद्वा समस्तैरस्मादिः सर्वो-ऽपि व्यापारस्तेषां स्ववधाथै इति भावः । 'भयानकानि' इति पृथगुक्तत्वात्करालशब्दोऽत्र सात्तरालव्यविकृतत्वपरः, दन्तुरस्व-परो वा; 'करालं दन्तुरे वने' इत्यादि । 'अमी च त्वा' [११२९] इत्यत्र क्रियानिर्देशमात्रेऽपि 'मा भवन्तमनलः पवने वा'

इत्यादिष्विवाध्याहारेणैव क्रियान्वयो गुण एव । यद्वा 'विशन्ति' इति वक्ष्यमाणपदमत्रापि पठितव्यम् ।

अथवा 'दृष्ट्वा प्रव्यधितान्तरात्मानो धृतिं न विन्दन्ति' इति वा विपरिणतानुषङ्गेण वाक्यसमाप्तिः, न पुनः श्लोकद्वयमप्येक-वाक्यतया विवक्षितम्, पूर्वश्लोके त्वेति कर्मतया निर्देशात्परत्र 'वक्त्राणि ते' [११२४] इत्युक्तेः 'अमी सर्वे धृतराष्टस्य पुत्राः' इति भाष्याभिप्रेतः पाठः, 'दुर्योधनादयः सर्वे' इत्युक्तेः अत एव हि 'विशन्ति' इत्यनेनैकवाक्यतया व्याख्यातम् । रक्षणार्थं भगवति प्रवेशव्युदासाय वक्ष्यमाणपरामर्शात् **विनाशायैत्युक्तम्** । तत्र धार्तराष्ट्रादिविषयार्थः । यद्वा तेषु वक्त्रेष्वित्यर्थः । केचिद्दिनाशाय विशन्ति ; केचित्तु विनष्टाः सन्दश्यन्ते इत्युक्तं भवति ।

'विद्ध्वेनमिह वैरिणम्' [३१३७] इत्यस्यानन्तरं यादवप्रका-शीयैरिह केचित्पञ्चश्लोकान्पठन्तीति विलिख्य व्याख्यातम्—
† अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण ! कथं नैष विधत्ते ।

किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

भगवानुवाच—

एष सुदमः परः शत्रुर्देहिनाभिन्निद्वैतः सह ।

सुखं तत्र इवासीनो मोहयन्पार्थ ! तिष्ठति ॥ २ ॥

कामकोपमयो धीरः स्तम्भहृषसमुद्रवः ।

अहङ्कारोऽभिमानात्मा हुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ३ ॥

हृषैर्मस्य निवर्त्यैष शोकमस्य वदाति च ।

भयं वास्य करोत्येष मोहयंश्च सुहृदुदुः ॥ ४ ॥

स एष कृष्यी शुद्रच्छिद्रापेक्षी धनजय ! ।

रजःप्रवर्तितो मोहान्मानुषाणामुपयजः ॥ ५ ॥ इति ।

अत्र च—

नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमित्यन्तरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्रव्य योधाः शस्त्रैः कृता विविधैः सर्व एव ॥ १ ॥
दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वैऽप्युषयः स्तुवन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगत्स्त्वमेको धाता विधाता च विभुमुबध् २

† यादवप्रकाशीयैरभिनवगुप्तपादैश्च तृतीयाध्याय एव सङ्गृहीतमिदं श्लोकपञ्चकमेकादशाध्यायव्याख्याने व्यङ्ग्यत्वाच्चै-रङ्गिष्ठितं तस्य किं प्रयोजनं तत एव जानन्ति । चिन्त्यमेतद्गोतापठनपाठनपरिशीलनपारयणैः सुधीभिः ।

तवाद्भुतं किं नु भवेदवष्टा किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो! त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ३
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं न च विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नद्धैः ॥४॥
—इति । अत्र 'दिव्यानि' इत्यादयः श्लोका नारायणायैरपि
लिखिताः । 'प्रजापतित्वं प्रतिपादमद्वय' [११३९] इत्यस्या-
नन्तरमन्यथ श्लोकः—

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं 'पश्य मे पार्थ! रूपाणि'
[१११५] इत्यादिना 'पश्याथ सचचारुशम्' [१११७]
इत्यन्तेन प्रतिज्ञातं स्वकीयं विस्वरूपं दृशेयम् 'यथान्यद्बृ-
हन्मिच्छसि' [१११७] इत्यनेनोक्तं निखिलधातुराध्विनाश-
मपि भगवान्यायाय दृशेयमासाः तदेतत्पश्यन्वाह पञ्चभिः—
अमीति । किञ्च, सर्वेऽमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्बोधनादयः
तथा असौ अजय्यत्वेन प्रसिद्धः भीमो द्रोणः सुतपुत्रः कर्णश्च

९ व० त० दी०— ॥ २६ ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भगवत्स्वरूपं जगद्बृहद्वा विज्ञाय
'यथान्यद्बृहन्मिच्छसि' [१११७] इति भगवतोक्तं तदर्थं
बाह्यस्थः स्वपरस्मैत्यस्वरूपज्ञानदृशेनेच्छया दृष्ट्वा विज्ञापयति—
अमी चेति पञ्चभिः । च पुनः । बाह्यस्थाः अमी परिदृश्य-
मानाः धृतराष्ट्रस्य पुत्रा आलोचनरहिताः सर्वे अवनिपालसङ्घैः
जयद्रथादिसङ्घैः सह, भीमो योद्धा च, द्रोणः शास्त्रवि-

११ नी० भा० दी०— अमी 'त्वां विशन्ति' इत्यग्निमश्लोकादपकृत्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः । उत्तमाङ्गैः
शिरोभिः । अर्थ भावः— धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवन्तमेव त्रैलोक्यशरीरं विशन्ति पापानुरूपं तस्य पापु-
स्थानस्थितान् नरकानेव गच्छन्तीति तत्र त्वां विशन्तीत्येवोक्तम् । भीष्मादयस्तु भक्ता यतोऽग्निर्ब्राह्मणा वेदाश्च
प्रसूतास्तद्भगवतो मुखं प्रविशन्तीति वैषम्यगतिसूचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशन्ति, भीष्मादयस्तै वक्त्राणि
विशन्तीति विभागदर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीर्य विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पैतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

वाहाः 'वेगः प्रवाहजवयोः ।' (३।३।२०) इत्यमरः । यद्वा वेग एवामस्तीति वेगाः प्रजविनः पदार्थाः । अर्थं
ज्ञात्वा ते वेगाश्चायुवेगाः । 'नरलोकवीर्याः' इत्यनेनाखिलेऽपि जीवलोकं वीरत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेषामप्येषैवान्वयेति
भेतो ज्वलन्ति' इति पाठान्तरम् । महता वेगेन पारवश्यात्प्रवेष्टे, प्रविष्टानां नामरूपज्ञानिविषये चार्थं दृष्टान्तः ।
प्रवेशे तत्परश्लोक उच्यते ।
शलमा दीपे पतित्वा तं निर्वापयन्ति, तथैव लोका विश्लेषणमपि नाशयेयुरिच्छाशङ्कानुदयार्थं ज्वलनपदोपादनं
१ च ।
— अविगीता ।
— अविगीता ।

अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।

न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव ! लोकत्रये हस्यतेऽनित्यकर्म
इत्येते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वं
व्याख्यातुमिदमुदाहृतत्वादप्ययनप्रसिद्धयभावाच्च भाष्यकारै-
रनाहताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता ।
अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्पक्षीर्यैजयद्रथायवनिपालसङ्घैः अस्मदीयैरपि कैश्चिद्बृहन्म-
प्रभृतिभिर्योधसङ्घैः सह स्वयमेव त्वरमाणा धावमानाः
सन्तः तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति ।
तेषां मध्ये केचित् चूर्णितैश्चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरो-
भिर्विशिष्टाः सन्तो दशनान्तरेषु दन्तसन्धिषु विलप्रा
दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

शारदः, सुतपुत्रः कर्णः अस्मदीयैरपि योधसङ्घैः वृष्टयुक्ता-
दिभिः सह ॥ २६ ॥ त्वरमाणा वेगवत्तराः दंष्ट्राकरालानि
स्वतोऽपि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति प्रविशन्ति । प्रवे-
शानन्तरं दृष्टमाह । केचित् एके दशनान्तरेषु दन्तसिन्धेषु
विलप्रा लम्बमानाः चूर्णितैः चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः सन्दृ-
श्यन्ते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— कथं प्रविशन्ति मुखानि ? इत्याह— यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्वरविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा तद्वत्तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥ ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च ? इत्याह— यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समुद्रवेगाः समुद्र उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समुद्रवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशं निदर्शनेन विहायति— कथमित्यादिना २८

प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारविशेषं चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति— ते किमर्थमित्यादिना ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— एते राजलोका बहवो नदीनामम्बुप्रवाहाः समुद्रमिव, प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभाः तव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'त्वरमाणाः' [११२०] इत्युक्त-
स्वव्यापारमुखविनाशत्वे, सर्वेषां चैकस्मिन्नेवोपसंहारे तस्य
चैकस्य सर्वसंहारानुगुणसामान्याकारिणावस्थानमात्रे च दृष्टान्त-
द्वयं श्लोकद्वयेनोक्तं— यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि
विनाशानभिधानाङ्गत्प्रतप्ततीत्येतावन्मात्रस्य चानन्तरमुक्तेः
'नरलोकवीराः' इत्युक्त एवार्थो 'लोकाः' इत्युक्त इत्यभिप्रायेण
एते राजलोका इति सङ्कल्प्य कथितम् । 'अम्बुवेगाः'
इत्यत्र वेगशब्दस्यात्र वेगवद्विषयत्वव्यञ्जनाय प्रवाहशब्दः । पतङ्ग-
शब्दस्यानेकार्थस्यात्र शङ्कन्तादिविषयत्वव्यञ्जनावर्तनाय शलभा
इत्युक्तम् । 'अभिविज्वलन्ति' इति पदं पूर्वश्लोकस्थमपि सम-
नन्तरश्लोकगतज्वलनदृष्टान्तौपचिन्तयितुं व्यञ्जनाय ज्वलनदृष्टान्त-
तादन्नन्तरं पठितम् । 'समुद्रवेगाः' इत्येतत्प्रागुक्तत्वरमाण-

पदसमानार्थमित्यभिप्रेत्य स्वयमेव त्वरमाणा इत्युक्तम् ।
पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्ष्मवेगादिभिर्नाशकत्वस्यापि सम्भवात्त-
द्यवच्छेदः 'प्रदीप्तज्वलनम्' इति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्ज-
नाय आत्मनाशायेत्युक्तम् । नदीप्रवाहस्य नाशो नाम पुथ-
गमूतप्रवाहाकारत्वायाः ; येन नदीप्रवाहस्यपदेशस्तस्मिन्नेव द्रव्ये
निवर्तते ; पतङ्गानां तु द्रव्यान्तरव्यपदेशयोग्यभस्मतायापत्तिरिति
प्रकारमेदप्रदर्शनाय दृष्टान्तद्वयामिधानम् । यद्वा स्वेच्छया
निवर्तितुमशक्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथा विषयस्य
विनाशस्य स्वेच्छामूल्यव्यापारेहेतुत्वव्यञ्जनाय पतङ्गदृष्टान्तः ।
ईशस्यपि च सर्वप्रवेशोऽप्यपरिपूर्णाविवक्षया समुद्रनिर्देशनम्,
सहसा विष्वक्सनाय तु ज्वलनोदाहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

८ वै. प्र. गि.— 'वक्त्राणि विशन्ति' [११२०] इत्यने-
नोक्तः प्रवेशो द्वित्रिभिः बुद्धिपूर्वकोऽबुद्धिपूर्वकश्चेति; उभयमपि
दृष्टान्तद्वयलेनोपपादयति द्वाभ्याम्— यथेति । यथा नदी-
नामेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अम्बुवेगवन्तः प्रवाहाः समुद्रा-
भिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति गच्छन्ति, प्रविशन्तीति

यावत् । तथा तवामी नरलोकवीराः सर्वतः प्रदीप्यमानानि
वक्त्राणि विशन्ति । यथा पतङ्गाः शलभाः समुद्रवेगाः सन्तो
बुद्धिपूर्वकं प्रदीप्तं ज्वलनं नाशायैव विशन्ति, तथैवेत्यादि
स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— यथा नदीनामिति । अम्बुवेगाः समुद्रमिव ते वक्त्राण्यभिमुखं तत्रैव चेमे नरलोकवीरा
नाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— प्रवेशे दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा
नदीनां बहुधा प्रसरन्तीनां बहवोऽम्बुवेगाः जलप्रवाहाः स-
मुद्रमेव स्वलयस्थानमेव अभिमुखाः समुद्राः सन्तो द्रवन्ति
प्रविशन्ति तथा अमी नरलोकवीराः अभिविज्वलन्ति पतितो
दीप्यमानास्ते तव वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥ नदीदृष्टान्ते

प्रकटतया नाशो न दृश्यत इति नाशार्थप्रवेशे दृष्टान्तान्तर-
माह— यथेति । यथा पतङ्गाः सूर्यमकीटाः शलभाः स्वपक्षे-
गमदावलिप्ताः नाशाय मरणार्थं प्रदीप्यमानं ज्वलनमग्निं
विशन्ति तथैव समुद्रवेगाः मदावलिप्ता एते लोकाः पूर्वाक्ता
नाशाय मरणाय तवापि वक्त्राणि विशन्ति ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— इदमेव सदृष्टान्तमाह— यथेति । तव वक्त्राणि विशन्तीति सम्बन्धः । अभि-
विज्वलन्ति सर्वतः जावत्यमानानि ॥ २८ ॥ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्त्राणि प्रविशन्तीति सदृष्टान्तमाह— यथा
प्रदीप्तमिति ॥ २९ ॥

लेलिहसे प्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान् वदनेर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्व जगत्समग्रं भासस्तवोभ्राः प्रतपन्ति विष्णो ! ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— त्वं पुनः— लेलिहसे आस्वादयसि प्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्तात्समन्ततो लोकान्समग्रान्समस्तान् वदनेर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्व संव्याप्य जगत्समग्रं सहाश्रेण समस्तमित्येतत् । किञ्च भासो दीप्तयस्त्वोभ्राः कूराः प्रतपन्ति सन्तापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ! ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— योद्धुकामानां रात्रां भगवन्मुखप्रवेश- प्रत्याययति— त्वं पुनरिति । भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याप्य प्रकारं प्रदर्श्य तस्यां दशायां भगवत्तत्त्वज्ञासां च प्रवृत्तिप्रकारं तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति— किञ्चेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्वदनेर्प्रसमानः कोपवेगेन तद्गुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं लेलिहसे पुनः पुनर्लेह्यं करोषि । तवातिथोरा भासो रश्मयः तेजोभिः स्वकीयैः प्रकाशैर्जगत्समग्रमापूर्वं प्रतपन्ति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— ईश्वरः किं संहरणेऽत्यन्तनिर्व्यापारः, येन 'स्वयमेव त्वरमाणाः' इत्युच्यते ? इत्यस्योत्तरं 'लेलिहसे' इति श्लोकैर्नोच्यते । संहारणादेर्निदानं तत्तत्तत्त्वानां व्यापारविशेषः ; तत्तदुपाधिकोपादिविशिष्टस्तु भगवान् संहत्यादिकं करोतीति भावः । 'राजलोकान्' इति पूर्ववद्भावव्यम् । समग्रान् युद्धाय समवेतानित्यर्थः । 'लेलिहसे' इत्यस्य सञ्चिदीर्घानुभावत्वव्यञ्जनाय कोपवेगेनेत्युक्तम् । तद्गुधिरैरुपादिना

प्रसनलेहनाभ्यामर्थसिद्धमुच्यते । क्रियासममिहारे हि यदो विधानम् ; पौनःपुन्यं सहाश्रं वा क्रियासममिहारे इत्यभिप्रायेणाह पुनः पुनर्लेह्यमिति । भारतेजश्शब्दयोः पौनःस्वत्यशङ्काव्युदासाय रश्मय इति, स्वकीयैः प्रकाशैरिति चोक्तम् । समग्रं सर्वमित्यर्थः । प्रतपन्ति सन्तापयन्ति, प्रसनाथं पचन्ति इति भावः । यदा ब्रह्मादीनामपि पश्यतां दुस्सहःत्वमात्रे ताप्यर्थम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— लेलिहसेऽप्यर्थमास्वादयसि ॥ ३० ॥

८ वै. ग्र. मि.— एवं धार्तराष्ट्रानां भगवन्मुखप्रवेशस्तत्त्वा भगवत्तत्त्वज्ञासमाह— लेलिहसे इति । त्वं पुनः समग्रान् सर्वानपि प्रविशतो लोकान्पुनर्योधनादीन् समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनेर्प्रसमानः अन्तः प्रवेशयन्सु कोपवेगेन तद्गुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं लेलिहसे पुनः पुनरास्वादयसि । न चेदं त्वव्याश्रयमित्याह— तेजोभिरिति । उभ्रा अतिथोरास्तव भासो

दीप्तयः स्वकीयैस्तेजोभिः किरणैः सर्वं जगदापूर्णं व्याप्य प्रतपन्ति तापयन्ति । अतः सकलजगत्सन्तापकरिषधिकृतेजसस्तव धार्तराष्ट्रयसने को भासः ? इत्यर्थः । 'विष्णो' इत्यनेन व्यापकस्य तवतैवावद्गौहिणीबलनिगलनं शुक्रमिति सूचितम् ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— तांस् लेलिहसे । हे विष्णो व्यापनशील ! अन्यत् स्मृष्टम् ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— नव भगवान् न नाशयेत्तदा किं तपवेगेन ? इत्यत आह— लेलिहसे इति । प्रसमानः प्राप्तं कुर्वन् समन्तात् सर्वतः समग्रान् लोकान् ज्वलद्भिः दीप्यमानैर्वदनेः लेलिहसे भक्षयसि । तवापि तत्तावच्छैव दध्यत इति भावः । भगवानेवं कथं कुर्वीत ? अत आह । हे विष्णो

सर्वपालक ! सात्त्विकरक्षणार्थमेव । उभ्राः प्रतपनसमर्थाः तव भासः किरणाः तेजोभिः स्फुरत्कान्तिभिः समग्रं जगदापूर्णं प्रतपन्ति सन्तापयन्ति । अत्रायं भावः— विष्णुः सात्त्विकाधिष्ठाता सात्त्विकरक्षणार्थमेव दुष्टनाशं करोत्यत उचितमेव तथाकरणम् ॥ ३० ॥

१ लेलिहसे— प्रसमानो बहिर्निर्गच्छतो जिह्वाश्रेण निजोष्ठपुटसहप्रान्तविलेह्यं कुर्वन् पुनः पुनर्मुखात्तः प्रवेशयसि । 'लिह आस्वादनं' (वा. पा. २।१) इत्यस्माज्जिह्वा आस्वादाने प्रसिद्धक्रियासममिहारे यच् । एतेन युद्धे कथञ्चिन्मुक्ताः पलायिता अपि च पुनः संहरिष्यन्त एवेति सूचितम् ॥ वामनस्वच्छादशाक्षौहिणीरोदनकवलवद्वसमानोऽन्यानपि समग्रांल्लोकान्पुनर्दशावच्छस्वलेक्षीत्यर्थः । तथा च "अयं ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः । सृष्टयुःस्योपसेचनम्—" (कठो. २।२५) इति धृत्यर्थोऽनुसंहित इति मन्यते । * स्वतेजसा विश्वं तपन्तं' (१।१९) इति पूर्वमुक्तम् ; न तेजसेव, किन्तु तेजसो विस्फुरणैरपीतीदानीमुच्यत इति सूचये ।

— अखिगीता ।

११ नी० भा० दी०—ये च पतन्तस्तांस्त्वं करुणावानपि न वारयसि प्रत्युत प्रसिधुमिच्छस्येवेत्याह—
लेलिहस इति । लेलिहसे भूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽस्वादयसि । कीदृशस्त्वम् ? समन्ताऽञ्जलिर्निर्वदनेल्लोकां
समग्रान् असमानान् । एवं निर्घुणस्त्वापि तव तेजो न हीयते, प्रत्युत वद्धेत एवेत्याह— तेजोभिरिति । हे विष्णो
व्यापनशील ! समग्रं जगत् तेजोभिरापूर्वं तव उग्राः स्पष्टमशक्या भासो दीपयः प्रतपन्तीति योजना ।
पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—आख्याहि कथय मे मद्यं को भवानेवमुग्ररूपः कुरा-
कारः ? । नमोऽस्तु ते तुभ्यं, हे देववर देवानां प्रधान ! प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमि-
च्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवदूपस्थाङ्गुनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य
तस्मिन् जिज्ञासेत्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । उपदेशं शुभ्रमा-
णेनोपदेशकर्तुः प्रह्वीभवनं कर्तव्यमिति सूचयति—नमो-

ऽस्त्विति । कौर्षेत्यागममर्थयते—प्रसादमिति । त्वमेव मां
जानीषे किमर्थमित्यभिधानीमर्थयते ? मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा त्वेव
प्रतिपद्यस्वेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—‘दर्शयात्मानमव्ययम्’ [१११४] इति तवैश्वर्यं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता
निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयताऽतिघोररूपमिदमाविष्कृतम् । अतिघोररूपः को भवान् ? किं कर्तुं प्रवृत्तः ? इति
भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि । तवाभिप्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि, एतदाख्याहि मे; नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद—
नमस्तेऽस्तु सर्वेश्वर ! एवं कर्तुमनेनाभिप्रायेणेदं संहर्तुरूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरुध्य भव ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमखन्तघोरकारदर्शनं सोढुमशको
धनत्रयः स्वस्वैर्धनप्रकाशनप्रवृत्तस्य तादृशघोररूपाविष्कारे
तात्पर्यं कथनं पुनः प्रसन्नरूपपरिग्रहाय प्रसादं चापेक्षते ‘आख्याहि’
इति श्लोकेन । अकस्य मे भयानकरूपप्रदर्शने कोऽभिप्रायः ?
इत्यज्ञानात्प्रश्न इत्याह दर्शयेत्यादिना । उपदेशसाक्षात्कारान्यां
भगवतः प्रतिपन्नत्वात् ‘को भवान् ?’ इति प्रश्नो न स्वरूपसंज्ञादि-
विषयः, ‘नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं’ इति प्रवृत्तिप्रश्नाभि-
प्रायेणाज्ञातांशश्चात्रैव निर्दिश्यते इति तद्विषयजिज्ञासैवैवायं
प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण—किं कर्तुं प्रवृत्त इत्युक्तम् ।
कृष्णरूपप्रच्छन्नागतैर्यामिष्यकस्वरूपान्तरादिशङ्क्याऽयं प्रश्न

इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम् । तदानीं परित्यज्यमानविग्रहादि-
प्रवृत्तिमात्रव्युदास्य अभिप्रेतामित्युक्तम् । देववरशब्देन
ब्रह्मरूपायपेक्षयाऽपि समुत्कृष्टत्वं वदताऽऽत्यन्तोत्कृष्टविषये स्वरस-
भावित्वं नमस्कारस्य योज्यते इत्यभिप्रायेण सर्वैश्वरशब्दः ।
यथोक्तमहिबुधेभ्यः ‘नन्तव्यः परमः श्रेष्ठो कोषा नन्तर ईरिताः ।
नन्तुनन्तव्यमावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः’ [अ. सं. ५.२।७]
इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह एवं कर्तुमिति । ‘प्रसीद’
इत्यनेन फलितमुच्यते प्रसन्नरूपश्चेति । एतदेव हि पञ्चाव-
‘तदेव मे दर्शय रूपम्’ [११।१५] इत्यादौ प्रसन्न-
विष्यते ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति—आख्याहीति । यथा कश्चि-
त्कश्चिन्नामादिर्कं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि ‘विष्णो !’
[११।३०] इत्येव सम्बोधनं न स्यात् ‘त्वमक्षरं’ [११।१८] इत्यादि च ॥ ३१ ॥

१ यथा मालुर्बं रूपं दर्शयस्त्वं कृष्णोऽसि, एवमिदं महोर्बं रूपं दर्शयन्कोऽसि ? एतदुपधारिणस्तव संज्ञा का ? ब्रूहि । तथा तव
प्रवृत्तिं अनेन रूपेण चिकीर्षितं न सम्यग्जानामि, अतस्तदव्याख्याहीति भावः । वामनोऽप्येवमेव परिक्ररोति—

रूपं कार्यातुरूपं तव भवति विभो ! नाम चाप्यन्वितायै तस्मात्मान्माद्य कस्त्वं कथय भयकरं रूपमुग्रं वधानः ।

कर्तुं वा किं प्रवृत्तोऽस्यखिलमपि बलं लक्ष्यसे यजिषस्तस्यारुण्योद्धतद्वन्द्वं लपति मतिर्वैजुमासे यथावत् ॥ इत्यादिना ।

तथा चाङ्गुलीभूतोऽङ्गुने भगवानयमिति विस्मृत्याहेति वदन्तः स्वयमेव व्याङ्गुलीभूता विष्णोः । इति सन्निहिततरमपि सम्बोधनं
विस्मृतन्तः काणोऽस्मीत्यादि प्रत्युत्तरं चानुसन्दधाना उपेक्षया एव ।

गी. द्वि. ३९

—अधिगीता ।

६ ज. प्र. दी.—स्वरूपमेवाज्ञात्वा तद्वर्मान्वाड्यं पुच्छतीत्यन्यथा प्रतीतिनिरासार्थमाह—धर्मान्तरेति । तर्हि किं धर्मान्तरो भवान् ? इति प्रश्नेन भाष्यम् । ‘को भवान्’ इति तु न युज्यत इत्यत आह—यथेति । अन्येषां व्यवहारानाम् प्रत्यक्षेण रूपदिकं च जानन्नपि जातिज्ञानार्थं यथा कश्चित्कश्चित्स्वरूपमित्येवं पुच्छति, तथाऽङ्गुली भगवन्तं तद्वर्मान्वाड्यं जानन्नपि धर्मान्तरज्ञानार्थं ‘को भवान् ?’ इत्येव पुच्छतीत्यर्थः । प्रश्नव्याख्यानस्य वतैमान्त्वाद्वैतमाननिर्देशः । उग्रं रूपं दृष्ट्वा स्त्रो वा यमो वाऽय-

मिति स्वरूप एव सन्निधानस्य प्रश्नः किं न स्यात् ? इत्यत आह—यदीति । तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । ‘भासस्तबोधाः प्रतपन्ति विष्णोः’ [११।३३] इति । तर्हि ननु धर्मविषयोऽयं प्रश्नोऽस्तु, तत्त्वान्तराशब्दो न युक्त इत्यत आह—त्वमिति । यदि भगवद्भर्मान् जानीयात्तर्हि ‘त्वमक्षरं परमं’ [११।१८] इत्यादिवर्णनं न स्यात् । अतो भगवन्तं तद्वर्मान्वाड्यं ज्ञात्वा तदन्यधर्मज्ञानार्थमेव प्रश्न इत्येवमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ ३१ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यस्मादेवमलुप्ररूपस्वम्, तस्मात्—आख्याहीति । एवमुप्ररूपो भवान्कः ? मन्त्रमाख्याहि; देववर ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । प्रसीद मन्त्रम् । मया हि ‘दर्शयामानमम्यम्’ [११।३] इति स्वदीप्यं रूपं प्रार्थितम्, त्वया स्वतित्योर्मिदं रूपं प्रदर्शयेत; न ह्याभितवत्सलस्य तवेष्टस्त्वितम्, अतो वक्तव्यमलुकोऽहमेतत्कृतं प्रष्टुकोऽस्मीति ।

अन्यथा न मे समाधानं स्यादित्यभिप्रायः । एतदेव विद्वानिति—विज्ञातुमिति । आद्यं विस्वरूपप्रदर्शनावयतपरमज्ञानं भवन्तं विशेषेण अशुको देव इदं कर्तुं प्रवृत्तः इत्येवं रूपेण ज्ञातुमिच्छामि । हि यस्मात् त्वाभिमतं प्रवृत्तिं न जानामि ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०—अतस्त्वमाख्याहि । को भवानुप्ररूपो दृश्यसे ? हे देववर ! प्रसीदेति स्वस्य भीतत्वं सूचयति । एवं च त्वामार्थं पुरुषं भयङ्कराकारेण वर्तमानं सर्वविलम्बं विज्ञातुमिच्छामि; यतस्तव प्रवृत्तिं च न जानामि ततो ब्रूहि ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—एवं समप्रजगत्तापनेन ममाऽपि सन्तापो भवत्यतो मयि प्रसवो भवेत्स्याह—आख्याहीति । भवान् पुरुषरूपेण परिदृश्यमानः कः ? उग्ररूपः कः ? एतत् मे मर्षं हि निश्चयेन आख्याहि वद त्वाख्याने किं साधनं ? इत्यत आह । हे देववर देवश्रेष्ठ ! देवाः पूजनेन तुण्यन्ति, त्वं तु तेषामपि श्रेष्ठः पशुपतस्ते नमोऽस्तु । ‘किमासनं ते राक्षसासनाय’ इत्यादिवाक्येस्तव प्रसादे नमस्कार एव साधनमि-

त्यर्थः । अतः प्रसीद प्रसवो भव । ननु प्रसादे स्वरूपाख्यानं किम्प्रयोजनकं ? इत्यत आह—विज्ञातुमिति । आद्यं पुरुषोत्तमं मूलवृत्तं भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण सलीलं ज्ञातुमिच्छामि वाञ्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं अत्र प्राकट्यरूपां चेष्टां लीलां हि निश्चयेन न प्रजानामि; स्वरूपज्ञाने सति तज्ज्ञानमपि भविष्यतीत्यर्थः । एवं सलीलं त्वज्ज्ञानेन भजनं करिष्याम्यतो विज्ञातुमिच्छामितीति भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं दीप्त्याऽऽकुलीभूतोऽङ्गुली भगवानयमिति विस्मृत्याह—आख्याहीति । एवमुप्ररूपः कूरकर्म भवान् कोऽपीत्याख्याहि अमुकोऽस्मीति कथय, प्रसीद ज्ञानतो भव; त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि, यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जानामि ॥ ३१ ॥

भयङ्कररूपधारणस्य भगवद्देवतः ।

श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
कृतेऽपि त्वा नं भविष्यन्ति सर्वं येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

१ न भविष्यन्ति सत्तां न प्राप्स्यन्ति न शिष्यन्तीति यावत् ॥ अत्र—अङ्गुलेन जगद्रक्षकस्य विष्णोस्तत्र न भवतीदं सकलजगत्संहारकमतिभयङ्करं रूपं त्वया प्रदर्शितमित्यभिप्रायेण ‘आख्याहि मे को भवान् ?’ इति पृष्ठेन भावता सकललोकेऽर्हर्तुं कालाभिद्ध-रूपं मया प्रदर्शितमित्युक्तं ‘कालोऽस्मि’ इति । अतो जगत्संहारार्थं कालाभिद्धरूपं प्रधानस्य शिवस्यैवेदं रूपमिति युक्तम् । ननु कृष्णेन शैवं रूपं प्रदर्शितमिति कथमिदमुपपत्तम् ? ‘द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम !’ इत्यङ्गुलेन तदीयमेव खल्वद्यमैश्वरं रूपं प्रदर्शनीयमिति प्रार्थितम् । उच्यते—तत्प्राथ्येनानुसारेण यदेव वस्तुतः कृष्णस्य सर्वतोऽप्याद्यं रूपं, तदेव हि प्रदर्शनीयम् । तच्च वस्तुतो वैष्णवरूपस्यापि मूलवृत्तं शैवेमेव रूपमिति तत्प्रदर्शने काऽनुपपत्तिः ? । यदि तु कृष्णस्य शिवाभेदो नेष्यते, तदापि नानुपपत्तिः अङ्गुलेन खलु सर्वात्मकमाद्यमैश्वरं रूपं प्रदर्शनीयमिति पृष्ठम्, तत्तु वस्तुतः शैवेमेव रूपमित्यभिप्रेत्य योगमाहात्म्यात् कृष्णेन तदेव प्रदर्शितमित्युपपत्तेः । यथेवम्, ‘एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य’ (११।३५) इत्यादिसन्दर्भे । भीतस्याङ्गुलस्य यानि कृष्णं प्रति वचनानि, तानि कथमुपपद्यन्ताम् ? एतानि हि कृष्णस्तुतिवचनानि प्राचीनव्यापारध्वनं प्रार्थनावद्विधानि कृष्णस्यैव—

१ शां. भा.— कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकल्लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् , प्रवृद्धो वृद्धि गतः । यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु, लोकान्समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । क्रतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे, येभ्यस्तवाऽऽशङ्काः, येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीक-मनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षवृत्तेष्वनीकेषु योधा योद्धारः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वयं यदर्थं च स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वं भगवानुक्त्वानित्याह— श्रीभगवानिति । कालः क्रियाशक्त्युपहितः परमेश्वरः, अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं

कालस्य विवक्षितम् । लोकसंहारायै त्वत्प्रवृत्तावपि नासावर्थक्यती प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विना संहर्तुमशक्यत्वादित्या-शङ्काऽऽह— ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— आश्रितवात्सल्यातिरेकेण विश्वेश्वर्यं दर्शयतो भवतो धोररूपाविष्कारे कोऽभिप्रायः ? इति पृष्टो भगवान् पार्थसारथिः स्वाभिप्रायमाह— पार्थोद्योगेन विनाऽपि धार्तराष्ट्रप्रमुखमशेषं राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति ज्ञापनाय मम धोररूपाविष्कारः, तज्ज्ञापनं च पार्थमुद्योजयितुं श्रीभगवानु-वाचेति । कलयति गणयतीति कालः; सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुखानां राजलोकानामायुर्वसानां गणयन्तं तत्क्षयकृत् धोररूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुमाभिमुख्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि; अतो मत्सङ्कल्पा-देव त्वामृतेऽपि त्वदुद्योगमृतेऽपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुखास्तव प्रत्यनीकेषु येऽवस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति विनङ्कयन्ति ॥ ३२ ॥

४ चे. ता. चं.— 'कालोऽस्मि' इत्यादिश्लोकत्रयस्यार्थं सङ्ख्ययादौ सङ्गमयति— आश्रितेत्यादिना । आश्रित-वात्सल्यातिरेकेणेत्यनेन धोररूपाविष्कारानौचित्यं योच्यते । 'एवं कर्तुमनेनाभिप्रायेण' इति निर्दिष्टयोर्निश्चेषिकाक्रमेणोचरं द्वाति पार्थोद्योगेनेत्यादिना । कालशब्दस्यात्र कलामुहूर्ता-दिमयकालद्रव्यमात्रपरत्वे भगवता सामानाधिकरण्यायोगादिन्द्र-प्राणाधिकरणन्यायेन ददन्तयामिषिषत्वं वा, आकाशप्राणा-धिकरणन्यायेन योगिकार्थत्वं वा, सुष्ठिस्थितिकालव्याप्तसंहर्तु-कालाभिमानित्वविशिष्टभगवत्स्वरूपानुसन्धानासाधारणं ध्येय-विग्रहविशेषनिष्ठतापरत्वं वा स्वीकार्यम् । तत्र त्रिष्वपि काल-शब्दस्य औगिकोऽर्थः प्रतीयमानः प्रकृतापेक्षितत्वाद्यपरित्याज्य इत्यभिप्रायेणाह कलयतीति । सम्बन्धाद्यथादपि गणनस्यात्र संहारानुसृणुत्वात्, गणयतीत्युक्तम् । प्रकृतविशेषपरतया योज-यति सर्वेषामिति । लोकशब्दस्य राजलोकशब्देन व्याख्यायं

पूर्ववत् । 'प्रवृद्धः' इति रूपमहत्त्वं विवक्षितमित्याह धोररूपेण प्रवृद्ध इति । यद्वा प्रसक्तोऽसुखावस्थ इति भावः । 'समाहर्तुम्' इति पदेन समुदायकरणाधिकं न विवक्षितम्, प्रस्तुतासङ्क-त्वात् ; नापि संहारणमात्रं 'लोकक्षयकृत्' इत्यनेन पुनश्च-प्रसङ्गात् ; अतः संहारणमेव मध्यनिषिष्टेष्वप्युपसर्गान्तरेण विशेष-प्यत इत्याह आभिमुख्येनेति । अपरोक्षत इत्यर्थः । सृष्ट्यै शत्रुनिरसनवयं परोक्षः संहारोऽयमिति भावः । आभि-मुख्यमात्रमेव वा संहारहेतुरिति भावः । 'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिषक्षक्षणे क्रियानुद्यमवितरतः' [वि. पु. ५।२।१।५] इत्याद्यनुसारेणाह अतो मत्सङ्कल्पा-देवेति । निमित्तभूतव्याप्तिप्रमाणकारत्त्वमिति विवक्षित इत्य-भिप्रायेण त्वदुद्योगमृतेऽपीत्युक्तम् । 'न भविष्यन्ति' इत्युक्ते नोत्पत्त्यस्य इति प्रतीतिः स्यादिति तद्वधवच्छेदयोत्तरकाल-सत्तानिषेधपरतामाह— विनङ्कयन्तीति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— कालशब्दो जगद्धन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्दर्शवाची । कल बन्धने, कल च्छेदने, कल ज्ञाने, कल कामधेयुरिति पठन्ति । प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति । 'नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र ! विकल्पसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः ॥ बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा' इति मोक्षधर्मं । विष्णुना बद्धो बलिर्धेक्ति 'विष्णौ चाधीश्वरे (व्यधीश्वरे) चित्तं धारयन् (येत्) कालविग्रहे' [११।१५।१५] इति भागवते । प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा । "ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्" [ऋक्सं. ८।८।४।१ म. ना. ६।१] इति हि श्रुतिः । "एतत् (इदं) महद्भूतम्" [वृ. उ. २।४।१२] इति च ।

— तदुपान्तरं स्वेन दृष्टमित्याशयं यमयन्तीति चेत् ; यद्यभेदस्तदा न काचिदनुपपत्तिः । यदि स नेष्यते, तदाप्येवभूतशिवयोग-निष्ठस्वरूपमाहात्म्यातिशयदर्शनेन स्तुत्यादिकमिति तदुपपत्तेः, इत्याद्यप्यप्यदीक्षितार्यं प्रतिपादनमप्यनुसन्धानमर्हतीति मनाक् सङ्गृहीतम् । विरारस्तु ब्रह्मतत्त्वैस्तच्चर्याख्याने दृष्टव्यः ।

— अविगीता

६ ज. प्र. दी.— एवं तर्हि 'कालोऽस्मि' इत्युत्तरमयुक्तं धर्मानुकेरित्यत आह— कालेति । धर्मविशिष्टभगवद्वाचीत्यर्थः ।
 कुत एतत् ? इत्यत आह— कलेति । यथा कामधेनु सर्वाधान् ददाति तथाऽयमपि धातुः सर्वाधेनाचोत्पद्यते । तथा चास्मादणु कर्तरि षष्वा वा । अत्रादिति योग्यतया सम्बध्यते । भवत्वर्थे बन्धनादिधर्मवद्वाची, भगवद्वाची तु कुतः ? अन्यत्र कूटवा-
 दित्यत आह— प्रसिद्धश्चेति । वदं मां प्रति विकत्थसे आत्मानं तु श्लाघसे । कः कालः । अयं कथम् ? इयामः प्रजा

हरति । बद्धा तिष्ठति रौघ्रश्चेति । अत्र कथं विष्णुवाचित्वनिश्चयः ? इत्यत आह— विष्णुनेति । कालनामाविग्रहो यस्यासौ तथोक्तः । प्रवृद्ध इति कादाचित्की वृद्धिः प्रतीयतेऽत आह—
 प्रवृद्ध इति । वृद्धिर्धात्वर्थः । सा च प्रशब्देन देशतः कालश्च सदातनी विवक्षितेति भावः । अनादिरिति नित्यत्वस्याप्युप-
 लक्षणम् । भूताधिकारे विहितस्य कस्य कुतः सार्वकालिकत्वं ? प्रयोगवद्गीतादिति भावेनाह— ऋतं चेति । इदानीन्तु मिति-
 वदित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा — “प्र विष्णुरस्तु तवसः स्तवीयांस्त्वेवं ह्यस्य स्थविरस्य नाम” [ऋक्सं. ५।६। २५।३] इति च, न तु वर्धनम् । ‘नासौ जजान न मरिष्यति नैधत्तेऽसौ’ इति हि भागवते । ‘यस्य दिव्यं हि तद्रूपं हीयते वर्धते न च’ इति मोक्षधर्मे । “न कर्मणा” [वृ. उ. ४।४।२३] इति तु कर्मणाऽपि न, किमु स्वयं ? इति । लोकान्समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः । आत्रादींश्च ऋते इत्यपिशब्दः । प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया । सर्वेऽपि न भविष्यन्ति, अक्षौहिण्यादिभेदेन बहुवचनं युक्तम् ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अत्रापि सार्वकालिकत्वाविशेष इत्यतो भगवतो दीप्तिः सत्तायाश्च सदातनत्वेन श्रुतिसिद्धावाहित्याह—
 प्रविष्णुरिति । विष्णुः— तवसो देशकालपरिच्छिन्नात् सूर्या-
 देस्तेजसः स्तवीयान् अतिशयित्वेतेषोक्तो भवति, अत एव हास्य स्थविरस्यानादिकालीनस्य त्वेषमिति नाम; असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः । अस्त्वेवं तथापि प्रागल्भ्यः सन्नि-
 दानां वृद्धिस्त इत्यत्रार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— नरिव-
 स्ति । वृषाब्दो विशेषणार्थः । विक्रियारूपं वर्धनं प्रवृद्धशब्द-
 प्रशक्तिमित्तं न भवति । भगवति भावविकाराणां प्रतिषिद्ध-
 त्वात् । भगवतो विक्रियारूपवृद्धयभावेऽपि तद्रूपस्य भवद्विति
 तत्राह— यस्येति । ननु “न कर्मणा वर्धते नो कर्मीयान्”
 इति श्रुतौ कर्ममित्तवृद्धिप्रतिषेधनात् वृद्धिमात्रमस्तीति ज्ञायते,
 अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । तथा च सत्प्रतिपक्षमुक्तवाक्य-
 मित्यत आह— नेति । ‘न कर्मणा’ इति विशेषनिषेधस्तु

वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वेन सम्भावितेन कर्मणाऽपि यदा न
 वर्धते, तदा स्वयं कर्मणा विना न वर्धत इति किमु वक्तव्यम् ?
 इति वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वमात्रनिषेधाय कैमुत्यप्रदर्शनार्थ-
 मित्यन्यथोपपन्नमित्यर्थः । ननु सदैव भगवानेव लोकानां
 संहर्ता तस्मात् ‘इह’ इति व्यर्थमित्यत आह— लोकानिति ।
 युगपदहम्प्रत्यक्षत एवेति विशेषेण युधिष्ठिरादीनामवशिष्टत्वात्
 कथं ‘त्वाभ्युते’ इत्येवोक्तं ? इत्यत आह— भ्रात्रादींश्चेति ।
 अपिशब्दो द्योतयतीति शेषः । अस्मत्प्रतिकूलज्जनीकेषु अव-
 स्थिता योषा न भवित्यन्तोत्पत्तेः का पाण्डवादीनां प्राप्तिर्येन
 ‘ऋतेऽपि त्वा’ इत्युच्यत इत्यत आह— प्रत्यनीकत्वमिति ।
 सेनाद्वयस्यापीति शेषः । कुत एवं व्याख्यानं ? इत्यत आह—
 सर्वेऽपीति । सेनाद्वयगतता अपीत्यर्थः । प्रत्यनीकेष्विति
 बहुवचनं कथं ? इत्यत आह— अक्षौहिणीति । भेदेन
 बहुत्वेन ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— अर्जुनस्य वचनं श्रुत्वा तस्योत्तरं श्रीभगवानुवाच— कालोऽस्मीति । लोकानिह
 मच्छरीरे समाहर्तुं पिण्डीकृतं प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वा त्वामन्तरेणापि न भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं पाठेन प्रार्थितो यः स्वयं यदर्थं च
 स्वप्रदत्तित्वस्यैव त्रिभिः श्रीभगवानुवाच— कालोऽस्मीति ।
 लोकानां चतुर्दशयुवनानां तज्जनानां च सर्वेषां क्षयं
 संहारं करोतीति तथोक्तः, सोऽयं कालः “कालाय नमः कल-
 विकरणाय” [म. भा. १०।५] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः सहर्षणा-
 ल्पकालाग्निरुद्ररूपः परमेश्वरोऽहमस्मि । अनेन ‘को अवाप्त’
 [११।३१] इत्यस्योत्तरप्रश्नम् । अथ ‘किं कर्तुं प्रवृत्तः ?’ इत्य-

स्योत्तरमाह— लोकानिति । लोकान्दुर्बोधनादीन् इहा-
 स्मिन्काले समाहर्तुं नाशयितुं प्रवृद्धः प्रकर्षेण वृद्धिः गतः सन्
 प्रवृत्तोऽस्मि । तथा च त्वध्वत्त्वैवैषां नाशः ? इति, नेत्याह—
 ऋतेऽपि त्वामिति । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षत्वेनोप-
 स्थिता ये योषा भीष्मद्रोणादयः, ते सर्वे त्वाभ्युते त्वां
 विनापि, त्वह्वापारमन्तराऽपीति यावत् ; न भविष्यन्ति
 विनाङ्गवन्ति ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच— कालोऽस्मीति त्रिभिः । योऽयुनाऽऽविर्भूतः स कालोऽहम् ।
 चतुर्धा ह्यहं अक्षरकालकर्मसमावेशाद्वादिह्यक्षरमपि लेलिहानत्वादिधर्मवत्त्वेन लिङ्गेन मां कालरूपमवेहि । यथोक्तं
 श्रीभगवते— ‘अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः । समन्वेत्येष सत्त्वेन (सत्त्वानां) भगवानात्ममायया ॥
 तथा ‘वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पुरुषकालरूपैः । प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व

विद्वन् ! ' [भाग. १०।१।७] कालरूपतयाऽसुरावेशिनां मृत्युहेतुरित्याह— लोकानसुरावेशिन इह समाहर्तुं प्रवृत्त इति । अयमेव सङ्कर्षणभावः प्रदर्श्यते भगवता । संहारको हि सङ्कर्षणव्यूहः तत्केशस्य भगवत्स्वरूपेऽवतरणं भूमौ भारहरणार्थमिति भारते निरूप्यते । तथा च भूभारभूतानामेव संहारकः कालः प्रवृत्तोऽस्मि । 'ऋतेऽपि त्वां' इत्युपलक्षणं मनुगृहीतवान्निना सर्वांस्समाहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः । त्वा हनननिमित्तभूतं विना न जीविष्यन्तीति वा सम्बन्धः । हे पार्थ ! त्वया न हन्तव्याश्चेन्मया कालरूपेण तु प्रस्ताः तिरोभावं यास्यन्तीत्यभिप्रायेण 'न भविष्यन्ति' इति प्रत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विज्ञप्तः सन् श्रीभगवान् उवाच— कालोऽस्मीति त्रयेण । लोकक्षयकृत् लोकानां विनाशकः प्रष्टव्यः उज्जितः, लोकान् प्राणिनः, इह बाधतः समाहर्तुं संहर्तुं स्वलीनाम् कर्तुं प्रवृत्तः कालोऽस्मि । यद्गणान्तरेषु योवास्त्वया दृष्टास्तकालात्मकं मत्स्वरूपमिति भावः ।

त्वां दृष्टारं मस्कृपापात्रं ऋते विना प्रत्यनीकेषु अनीकानि प्रत्यवस्थिताः ये योवास्ते सर्वेऽपि न भविष्यन्ति न स्थास्यन्तीति । यतोऽहं कालरूपः सर्वसंहारार्थं प्रवृत्तोऽस्मि । त्वां ऋते सर्वे न भविष्यन्तीत्युक्त्या त्वदर्थमेवेते मारिता इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० वी०— एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच— काल इति । इहास्मिन्सङ्क्षामे लोकान्समाहर्तुं भक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि । यस्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपि त्वा त्वां विनाऽपि सर्वे न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति । के ते सर्वे ? ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योवाः शूरा भीष्माद्योऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥

**तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ! ॥ ३३ ॥**

१ शां. भा.— यस्मादेवम्— तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ 'भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अवस्थिताः अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिताः' इति यशो लभस्व, केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते । जित्वा शत्रून्मुपौधनप्रभृतीन्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धमसत्पनमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्विजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन् ! सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुन ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्बोदासीन्येऽपि प्रतिकूलानीकस्या मत्प्राप्तिकृत्यादेव न भविष्यन्तीत्येवं यस्मान्निश्चिन्, तस्मात्त्व-

दोदासीन्यमकिञ्चित्करमित्याह— यस्मादिति । उत्तिष्ठ युद्धा-
योन्मुखी भवेत्यर्थः । यशोलभमभिनयति— भीष्मेति । किं

१ 'सव्यसाचिन् !' इत्यनेन करद्वयेनापि योद्धुं समर्थस्य त्वैवैतेषां नाशने निमित्तीकरणं युक्तं मन्य इति ध्वन्यते । 'उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्ठीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥' (म. भा. ४।४४।१९) 'सर्वं दक्षिण-
वामयोः' तेन 'सव्यौ उभौ पाणी सचते समवेति अर्थाज्याकर्षणेऽतः सव्यसाची' इति चिरोधाधमञ्जनी । सव्यश्च सव्यश्च एकशेषात्, साची क्षेपक इत्यर्जुनमिश्रः । अत्र वामनः—

सव्योऽपि सचते बाणान्यानिर्दक्षिणवत्तव । सव्यसाचीति लोकेऽस्मिन् विदितोऽस्मि ततो जैः ॥

यदि न स्यादिदं युद्धं सदृशप्रतियोगिकम् । धातुकतामसदृशीं कः तु दां दर्शयिष्यति ? ॥

अनाविष्कृतविषयस्य कस्य स्वाच्च यशः स्थिरम् ? । सव्यसाचिपदेनेति पार्थायाबोधयद्विदुः ॥ — इति मनुते ।

परमेश्वरावतरत्वेन श्रीकृष्णस्य तदभिमतत्वात् 'मयैवैते निहताः' इत्यस्य 'यस्तु ते सोऽप्रतो याति युद्धे सम्प्रत्यु-
पस्थिते । तं विद्वि श्रद्धं कौन्तेय ! देवदेवं कपदिनम् ॥ निहतास्तेन वै पूर्वं हतवानसि यात् रिपून् ॥' (म. भा. १।२।३४।३९-
४०) इति वक्ष्यमाणस्य च न विरोध इति रुद्रभाष्ये (८।५) वेङ्कटनाथः । 'मयैवैते निहताः—' इत्येवकारेण केवलमर्जुन एव व्यावर्तनीयः, 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् !' इति वाक्यशेषात् ; तत्र शिवप्रसङ्गाभावात् । यद्वा जगत्संहारार्थं काला-
मिररूपं प्रधानस्य शिवस्यैवैदेह रूपं कृष्णेन शिवाभेदेन शिवयोगसामर्थ्यलब्धशिवाद्भावभावनाया प्रदर्शितमितीदं वचनमपि शिवस्यैवेति न काप्यनुपपत्तिः । एवमभिप्रायकल्पन एव च 'पूर्वमेव' इत्यस्य नालायनीसञ्चिनी प्रश्नेन्द्रान् प्रति श्रेणोक्तस्य 'योनिं सर्वं मातृभूमाविशब्धम् । अत्र ययं कर्म कृत्वाऽविषर्ह्यं बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा । आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं—' [म. भा. १।१९।७२५] इत्यादिश्लक्षकत्वेन सर्वपूर्वभावविषयतया सामञ्जस्यं भवतीत्यप्यप्यदीक्षिताशयः (ब्र. त. स्त. ९।११) ।

— अविगीता ।

तेनापुमर्धेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**पुण्यैरिति ।** राज्यभोगेऽपेक्षिते किमनपेक्षितेन ? इत्याशङ्क्याऽऽह—**जिदेवेति ।** भीष्मादिजित्त्रियेषु सत्सु कुतो जयाशङ्का ? इत्याशङ्क्याऽऽह—**मयै-**

वैत इति । तर्हि श्रुतमारण्यार्थं न मे प्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—**निमित्तेति ।** सव्यसाचिपदं विमजते—**वामेनेति ॥ ३३ ॥**

३ रा. भा.— तस्माच्च तान् प्रति युद्धायोत्तिष्ठ; तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व; धर्म्यं राज्यं च समृद्धं भुङ्क्ष्व; मयैवैते कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः हनने विनियुक्ताः; त्वं तु तेषां हनने निमित्तमात्रं भव; मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव; सव्यसाचिन् ! 'एव समवाये' [धा.पा. १।१०२२] सव्येन शरसचनशीलः सव्यसाची; सव्येनापि करेण शरसमवायकरः; करद्वयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ चे. ता. चं.— यदि मद्बुधोगमृतेऽपि धार्तराष्ट्रादयो न भविष्यन्ति; तर्हि किमर्थं मासुधोजयसि ? इत्यत्रोत्तरं 'तस्मात्त्वम्' इति श्लोकः । मद्बुधस्य ते जयशोराज्यादिलाभार्थं त्वदुधोजनमिति परिहाराशयः । 'जित्वा शत्रून्' इति यशोराज्ययोः साधारणहेतुः । वैषम्यनेर्बुध्यपतिहारेण जिघांसाहेतुप्रदर्शनात् **कृतापराधा** इत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव निहता इति प्रत्यक्षविरुद्धम्; तथा सति तद्धनार्थं निमित्तमात्रं भवेत्सुधोजनं च व्यर्थमित्यलाह **हनने विनियुक्ता** इति । हनने विनियोगस्तदर्थसङ्कल्पः; हन्तव्यत्वेन सङ्कल्पिता इत्यर्थः । सङ्कल्पस्याभोषत्वात्फलसिद्धयविनाभावेन निहतत्वोक्तिः; एवमपि निष्ठायां घटते; ईश्वरसङ्कल्पप्रभृति फलपर्यन्ते क्रियासमुदाये सङ्कल्पांशस्य निष्पन्नत्वादेकदेशे च समुदायशब्दप्रयोगोपपत्तेः स्थालीकाप्रादुर्भावापोषु प्रत्येकं पक्षप्रयोगवत् । अत्रांशस्यायामादिकर्मणि च इत्येके 'निमित्तमात्रम्' इत्युपादानत्वनिषेधः प्रतीयते; तत्र च प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो-

ऽपि नोचित इत्यत्राह **मया हन्यमानानामिति ।** मयैवोपकरणीकृतेन तत्प्रतिपत्तिमत्ता भवता पापनेर्बुध्यपराजयादिसङ्कानकार्यति भावः । मात्रशब्दः प्राधान्यव्यवच्छेदार्थे इत्यभिप्रायेणाह—**शस्त्रादिस्थानीय** इति । सव्यसाचिपदेन सम्बोधनं युद्धादपिकासाधारणातिशयशोतनार्थमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति **एव समवाय** इत्यादिना । सव्यशब्दस्य करणार्थतां धातोः प्रकृतोचितं कर्मविशेषं ताच्छील्यार्थतां च प्रत्ययस्य दशैयति **सव्येनेति ।** समवायोऽत्र शरसन्धानम् । परिसङ्ख्यान्यायात् दक्षिणेन शरसमवायं कर्तुमशक्त इति शङ्कामपनयन् सव्यशब्दस्य पादादिसाधारणस्य प्रस्तुतौपयिकं विशेषणमप्याह **सव्येनापि करेणेति ।** अयोगव्यवच्छेदार्थं सव्योपादानम्, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः । फलितमाह—**करद्वयेनेति ।** भूमारजिपणार्थं तदेष्टव्यं सामर्थ्यं मया सङ्कल्पितमिति समर्थशब्दाभिप्रायः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं च 'दर्शयामानमव्ययम्' [१।१४] इति प्राथितेन मया यदेतत्संहारप्रधानमस्तुष्ट्वं चिद्वस्वरूपं दर्शितं तत् नु निखिलधार्तराष्ट्रविनाशप्रदर्शनेन तव जयनिश्चयख्यापयत्वां युद्धे प्रवर्तयितुमिरेतत्तदर्थमाह—**तस्मादिति ।** यस्मादुद्योगाद्विजिनाशावस्थमप्येव 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति त्वदीयप्राक्तनसंशयानवकाशास्तस्मात् त्वं युद्धायोत्तिष्ठ । ननु तेषां विनाशाय त्वयि प्रवृत्ते सति मद्बुधानस्य किं फलम् ? अत आह— यशो लभस्व देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निहता इति कीर्तिं प्राप्नुहि । न केवलं कीर्तिलाभमात्रम्, किन्तु शत्रूजित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । न च 'लोकांस्माहर्तुं प्रवृत्तः' इति 'न भविष्यन्ति' [१।१३२] इति च तद्विनाशस्य भविष्यत्वोक्त्या तत्र संशयः कार्यः, किन्तु विनयावत् तान्निदीत्याह—**मयै-**

वैते निहता इति । पूर्वमेव शङ्कावदनकाल एव मयैवैते निहताः । 'स योषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारय' [१।१९] इति हि तत्रोक्तम् । यथा चायमर्थस्तत्र स्थो भवति, तथाऽस्माभिः प्रथमाध्याये ऽशङ्कातस्तम् । यथैव त्वयैवैते निहतास्तर्हि मम कथं यथो भविष्यति ? तत्राह—**निमित्तमात्रमिति ।** मया श्रेतेषां निहनेन नाम बलपराक्रमादिशक्तिविनाशनेन स्वसशस्त्रिदयैव केवलशरीरमाश्रितव्यं स्थापनम् । अतस्तेषां देहपाते त्वं निमित्तमात्रं भव । एवदेवाह—**सव्यसाचिजिति ।** सव्येन वामहस्तेनापि शरान् सचिदुत्सन्धातुं शीलमस्येति सव्यसाची । 'एव समवाये' [धा.पा. १।१०२२] इति धातुः । इस्तद्वयेनापि योद्धुं समर्थ इत्यर्थः । अतश्च यथा कथञ्चिद्वदीरैकानां प्रयोगमात्रेण तेषु पतन्तु तथैव कर्तुं त्वं लोकाः स्थापयिष्यन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ निमित्तमात्रं तु भव ॥ ३३ ॥

१ पु. अ. त.— अत एव त्वमनायासेन यशो गृहाणेत्याह—**तस्मादिति ।** हे सव्यसाचिन् ! सव्येन वामेन हस्तेन

सचिदुत्सन्धातुं शीलं यस्य तादृशस्वच्छादितं युद्धार्थं सज्जो भव । यशो लभस्व सव्यहस्तेनैव सर्वं मारिता इत्यादि-

रूपम् । शत्रून् धुर्वीचनादीन् जिह्वा समुद्धं राण्यं युक्त्व । अतो निमित्तमात्रं भव लोककथनार्थमञ्जनेन तर्कं मारिता पृते मया पूर्वमेव स्वमाराणां प्रथममेव निहताः मारिताः, इति ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० वी०— तस्मादिति । यस्मात्त्रां विनाऽप्येते मरिष्यन्ति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय । शेषं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीशान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सर्पत्नान् ॥ ३४ ॥

१ शार्. भा.— द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याऽऽशङ्का तांस्तान्यपदिशति भगवान्— मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणम्— द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसम्पन्नः, आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गिरिष्ठः; भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमगमत्, न च पराजितः; तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपश्चरति 'मम पुत्रस्य शिरो धूमो निपातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोवया सम्पन्नः स्वर्गपुत्रो-

१ सप्तत्नान् जेता इति— त्वं हि पूर्वं शत्रुजयार्थमेव ब्रह्मविष्णुद्वैः सद्योऽसि, तथा च पाप्मे तत्प्रथमोऽपत्तिस्मये विष्णुं प्रति महाश्रद्धाकथम्— 'एष नारायण ! सखा नस्तव भविष्यति । मुनिर्ज्ञानपरीक्षार्यो जेता लोके भविष्यति । तेजसो ब्रह्मणो दीप्ताद्भुजस्य तव क्षोणितान् । मम दृष्टिनिपातानु श्रीणि तेजसि यानि तु । तत्संयोगात्समुत्पन्नः शत्रुं युद्धे विजेष्यते । अवध्या ये भविष्यन्ति दुर्जयास्तव चापरे ॥ शकस्य चामराणां च तेषामेष भयङ्करः ।'— (छ. खं. १४।२९—३२) इति । तथाऽस्मिन्नस्मन्यपि पाण्डुना 'यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मदुर्बाधं सङ्ग्रामे स हनिष्यति ।' (म. भा. १।१२३।५) इत्यभिस्त्वाचार्यादितेन गोत्रमित्रा 'सुतं ते यं प्रदास्यामि सर्वांमित्रविनाशनम् ।' (म. भा. १।१२३।३०) इति प्रतिज्ञावैवात्पादितोऽसि, अतः प्रकृतिसिद्धमेव तव सप्तत्नजेतृत्वम्, न च प्रकृतिः केनचिदप्यतिवर्तितं शक्या; तस्माद्द्वयार्थं विहाय युद्धवस्त्विति भावः । वक्ष्यते चायमर्थः स्पष्टमेवाष्टादशो— 'प्रकृतित्त्वां नियोक्ष्यति' (१।८।९९) 'स्वभावजेन कोन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ।' (१।८।९०) इति । जेता इति 'जि जये' (धा. पा. १।५६१) इत्यस्मात् ताच्छील्ये 'तृन्' (अष्टा. ३।१।३३५) 'न लोकाज्यय—' (अष्टा. २।१।६९) इति षष्ठीनिषेधः । अन्ये तु जेतासीति छुपमध्य-भैकवचनमस्युपेत्य जेष्यसीति व्याचक्षते, तद्वृषणपूर्वकं भुक्तमर्थमेव विशेषमेव परिष्करोति वामनः—

मरिष्यन्त्येव खल्वेते निहताः कालरूपिणा । निमित्तमात्रं तयार्थं मामेव कुस्ते कुतः ? ॥

इति प्रत्यथितात्मानं प्रारब्धबलमीहताम् । त्वेति दर्शन्यपार्थं समाश्वासयति प्रभुः ॥

हन्यामहं कथमिति महान्मन्युरभूतव । यांस्ते मयैव निहताः किमर्थं व्यथसे वृथा ? ॥

सुतं कालेन जनकं लोके दहति तत्क्षुतः । परं स तावता किं नु प्रयाति पितृद्वन्द्वतुम् ? ॥

तथा मया हतानेतान्कालेन शववत्स्थितान् । हिन्वि स्वधर्ममाश्रित्य मा व्यथिष्ठाः स्थिरो भव ॥

इष्टुके लोकनाथेन पृथासुनोहंदि व्यथा । काप्यासीदत्र लुकेऽयं मामेव किमिति प्रभुः ? ॥

कालरूपेण हतवान् यथा सर्वात्पना तथा । नाशयत्वमयमेवैतान् कुतो योयोकि मामिति ॥

सर्वसाक्षी विदित्वैवमाशयं तस्य केशवः । समापते प्रकृत्येव जेतासि त्वमिति स्फुटम् ॥

प्रारब्धकर्मबलतो जेता जातोऽसि वैरिणाम् । नास्ति भोगादते नाशः प्रारब्धानां च कर्मणाम् ॥

युद्धस्य तस्मादित्येष सरलोऽर्थोऽयं दृश्यते । तथापि कथितो नान्यैरेष व्याख्यातुमिः कथितः ॥

जयेम वा जयेयुर्न इति यो दर्शितः पुरा । स निराक्रियते सद्यः संशयो विश्वरूपिणा ॥

इति मरणाऽन्यं सर्वेऽपि जयं प्राप्स्यसि निश्चितम् । इति व्याचक्षते प्रायो जेतासीति पदं वत् ॥

न चैतत्सङ्गतं यस्माद्वस्तान्कालेन तानिह । साक्षाद्दृष्टवतः स्पष्टं स तिष्ठेत्संशयः कथम् ? ॥

युतान्युपमार्गयितुं निमित्तयति मां कुतः । इति व्यथा तु युक्ताऽस्य युक्ता चोक्ता समाहितः ॥

प्रासब्रह्मवर्णोऽपि प्राक्कृतं नातिवर्तते । प्राक्कृत्येव जेतासि मा ब्रजिष्ठा व्यथामिति ॥

अष्टादशोऽपि विषयमयमर्थोऽभिधीयते । निबद्धः कर्मणा स्वेन कर्ताऽप्येवेति चादिना ॥

यं कानीनो यतः, अतस्तस्माच्चैव निर्देशः । मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण; मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीः, युध्यस्व, जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन्नेत्रेण युद्धे सप्ततान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘मयैव’ [११३३] इत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति—द्रोणं चेति । किमिति कतिचिदेवात्र द्रोणादयो गण्यन्ते ? तत्राऽऽह—येष्विति । द्रोणादिषु कुतः शङ्का ? इत्या-
शङ्क्य द्रयोः शङ्कानिमित्तमाह—तत्रैत्यादिना । जयद्वयेऽपि शङ्कानिमित्तमाह—तथेति । दिव्यान्नतमन्त्र इति सम्बन्धः । तत्र शङ्कायां कारणान्तरमाह—यस्येति । कर्णेऽपि तत्कारणं कथयति—कर्णोऽपीति । पूर्ववदेव सम्बन्धः । हेत्वन्तर-

माह—चासवेति । सा खल्वमोहा पुरुषमेकमत्यन्तसमर्थं घातयित्वैव निवर्तते । जन्मनाऽपि तस्य शङ्कनीयत्वमाह—सूर्येति । कुन्ती हि कन्यावस्थायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमादित्य-
माशुहाव, ततस्तस्यामेवावस्थायां मयमुद्भव तदाह—कानीन इति । एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह—यत इति । उक्तैक्येभ्येषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह—मयेति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—द्रोणभीष्मकर्णादीन् कृतापराधतया मयैव हनने विनियुक्तान् त्वं जहि त्वं हन्याः; एतान् गुरून् वन्धूश्चान्यान्पि भोगसक्तान् कथं हनिष्यामि ? इति मा व्यथिष्ठाः, तातुद्दिश्य धर्माधर्ममयैव बन्धुखेहेन कारुण्येन च मा व्यथां कृथाः; यतस्ते कृतापराधा मयैव हनने विनियुक्ताः; अतो निर्विशङ्को युध्यस्व, रणे सप्ततान् जेतासि जेष्यसि; नैतेषां वधे नृशंसतागन्धः; अपितु जय एव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ घे. ता. चं.—अर्जुनस्यास्थानलेहकास्यधर्माधर्मभय-
मूलं ‘कथं भीष्मम्’ [२१४] इत्यादिकं साक्षात्प्रतिवक्ति
द्रोणं चेति । ‘मा व्यथिष्ठाः’ इत्यत्र पुत्रावहर्णं मन्वान इति
वाक्यशेषाभिप्रायेणाह गुरुनिति । गुरून् वन्धून् भोग-
सक्तानिति पदैर्धर्माधर्मभयबन्धुहेहकास्यार्थां हेतुप्रदर्शनम् ।
अत्र च धर्माधर्मभयादिव्यर्थताहेतुरित्याह तातुद्दिश्येति ।
धर्माधर्मभयादिकं तु प्रकृतः करोमि; द्रोणादयो हि तैस्तेहेतु-
भिर्हृजैः शत्रवः; युद्धसिद्धिश्च चञ्जलेति भीरुस्मीति यदि

ब्रवीषि, तर्हि मा भैवीरित्यभिप्रायेण ‘मा व्यथिष्ठाः’ ‘युध्यस्व’
इत्यादिकमुच्यत इत्याह यतस्त इति । ‘जेतासि’ इत्यत्र
द्वितीयया तुज्जनायोगात्तुनश्च भविष्यदर्शत्वासिद्धेर्लज्जन्तयैक-
पथम्; तत्रानवतनविवक्षापि नास्तीत्यभिप्रायेणाह जेष्यसीति ।
शङ्कितानिष्ठनिश्चाविधिप्राप्तौ च श्लोकात्तत्पर्यमित्याह नैतेषा-
मिति । अर्जुनस्यापजयशङ्काभावात् ‘मा व्यथिष्ठाः’ इत्यादिक-
मारम्भो कतुशंसत्वशङ्कापरिहारायैवमिति भावः । अनुकूलेषु
ह्यानुशंसत्यमित्यभिप्रायेण सप्तलब्ध इति चाभिप्रेतम् ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति तच्छिरो भेत्स्यतीति तत्पितुर्वराज्य-
द्रथोऽपि विशेषेणोक्तः । ‘प्रवरा वासवी शक्तिः’ इति कर्णः ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’
[२१६] इत्यस्य सन्देहेऽपि प्रवृत्तिरुक्ता, पशुद्वयेऽपि फला-
भादिति ‘ह्यतो वा’ [२१३७] इत्युत्तरमुक्तम्, इदानीं तव
पराजयशङ्काऽपि नास्तीत्युच्यते—द्रोणं चेति । तत्र द्रोणस्य
धनुर्विद्याचार्यत्वेन, भीष्मस्य स्वच्छन्दमुत्पुत्रत्वेन चाशङ्काविष-

यत्वायुक्तं योधवीरसमुदायात् पृथक्कृत्य स्वशब्देन प्रथमम् ।
जयद्रथस्य कर्णस्य च कुतः ? इत्यत आह—योऽस्येति ।
अस्य जयद्रथस्य । तच्छिरस्तस्य पातयितुः शिरः । भेत्स्यति
भेत्स्यते । तत्पितुर्जयद्रथपितुः । शक्तिरस्ति कर्णस्येति शेषः ।
कर्णो विशेषेणोक्त इति वर्तते ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—द्रोणं चेति । जहि व्यापादय । मा व्यथिष्ठा मा शङ्किष्ठाः । भयचलने
मा कार्षीरित्यर्थः । जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

८ घं. ब्र. गि.—ननु द्रोणे धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्र-
सम्पन्नः; तथा भीष्मः स्वच्छन्दमुत्पुत्रलिङ्गजिता परशुरामे-
णापि द्वन्द्वयुद्धमविगम्य न पराजितः; तथा यस्य पिता
तथैवैति ‘अनुत्तरजितो यो भूमौ पातयिष्यति, तस्यापि शिर-
स्तत्कालं पततु’ इति, स जयद्रथोऽप्यजय्यः; तथा कर्णो-
ऽयमयोधेयद्रुपदशक्या, सृष्टमोऽतिबलकराक्रमः; तथा कृपाश्व-
स्थानादतिशयः प्रभृतयोऽपि; अतश्चेत्तु सत्तु कथं जित्वा

शत्रून् राज्यं मोक्षये ? कथं च यशो लप्स्ये ? इत्यावाहकामपनय-
नाह—द्रोणमिति । अत्र द्रोणं जेत्यादिवकारत्रयेण ‘तथा-
न्यान्पि’ इति तथाशब्दादिपिशद्वान्यां च द्रोणादीनां पूर्वोक्ता-
जयत्वमनूयते । पूर्वविधानप्येतान्मया हतांस्त्वं जहि । न
हि हतहनने कथिद्भारोऽस्ति; अतो मा व्यथिष्ठाः कथमेतान्
हनिष्यामीति भयनिमित्तं व्यथां मा गाः । किन्तु युध्न्यस्व ।
अस्य रणे सप्तमाच्छन्दजेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

५ व० त० दी०— पूर्वशङ्काऽप्युना न कार्येत्याह— द्रोणमिति । येभ्यस्त्वं पूर्वमशङ्कित्वास्तानेतान् मया हृतप्रायान्कालदृष्ट्या प्रारब्धकर्षणा जीवितशेषान् जहि । एवं रणे सपत्नान् जेष्यसि । ततो युद्धमयं कुम् ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— द्रोणो ब्राह्मणत्वाद्भगवता कथं वध्यः? तथा भीमो भक्तः, तथैव जयद्रथः शिवात्प्राप्तप्रसादः, कर्णः कुन्तीपुत्रः, एतेषामभारणे कथं जयो भवेत्? अतस्तन्नाम्ना ग्राह— द्रोणं चेति । च पुनः । ब्राह्मणमपि द्रोणं, भीमं च भक्तमपि, जयद्रथं चकारेण प्राप्तवरमपि, कर्णं च कुन्तीपुत्रमपि तथाभू-

तानन्यानापि योधवीरान् युद्धविशारदान् मया हृतान्स्वं जहि मारय । स्वहृतत्वोक्त्या इषुमिः कथं पूजार्हान् प्रति वोस्त्वामि' [३१४] इति यत् पूर्वशङ्के स दोषोऽत्रानुसृत्यकरणेन निवारितः । यत एते मया हृता अतो निश्चयः युद्धयस्व ; रणे सपत्नान्, शत्रून् जेतसि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— मा व्यधिष्टाः एते महान्तः कथं हन्तुं शक्या इत्याकुलीभावं मागा इत्यर्थः । जेतसि जेष्यसि । सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच— एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिवैपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वेपमानः कम्पमानः किरीटी, नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं सगद्गदं—भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्, स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात्, अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः, ततश्च वाचोऽप्यादवं मन्दशब्दत्वं यत्स गद्गदः, तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत्, भीतभीतः पुनःपुनर्भया-विष्टत्वेताः सन्प्रणम्य प्रक्षीभत्वाऽऽहेति व्यवहितेन सम्बन्धः । अत्रावसरे सञ्जयवचनं साभिप्रायम् । कथं ? द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतैष्वजेष्येषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा श्रुतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्सन्धिं करिष्यति, ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीदृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पराजयभयात्करिष्यति सन्धिमिति बुद्ध्या सञ्जयो राज्ञो वृत्तान्तमुक्तवानित्याह— सञ्जय इति । पूर्वोक्तं वचनं 'कालोऽस्मि' [१११३४] इत्यादि । विश्वरूपदर्शनदृष्ट्यामर्जुनस्य भगवता संवादवचनं किमिति सञ्जयो राज्ञे

व्यजिज्ञापयित्वाशङ्क्य तदुक्तेस्तात्पर्यमाह— अत्रेति । तमेवाभिप्रायं प्रश्नद्वारा विशदयति— कथमित्यादिना । तर्हि सञ्जयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा सन्धिं न कारयामास ? इति तत्राऽऽह— तदपीति ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वा अर्जुनस्तस्मै नमस्कृत्य भीतभीतोऽतिभीतो भूयस्तं प्रणम्य कृताञ्जलिवैपमानः किरीटी सगद्गदमाह ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— 'एतच्छ्रुत्वा' इति श्लोके नमस्कार-द्वयहेतुं विप्रकीर्णानां पदानामुचित्वाव्यप्रकारं च दर्शयति— एतदाश्रितेति । वचनस्वर्णमात्रादवशस्य प्रथमो नमस्कारः ; भीतभीतस्य वक्ष्यमाणवाक्यप्रारम्भाथै पुनः प्रणामाञ्जली, अपेक्षामालेण स्वविग्रहादिप्रकाशनवत्स्वाभिप्रायस्याविष्कार-मपि वात्सल्येनैव कृतवानित्यभिप्रायेणाह— आश्रितवा-

त्सल्यजलधेरिति । ब्रह्मेवरक्षकत्वादग्निः केशवः ; आश्रित-संसारकर्षणादिभिः कृष्णः । भगवत्पराशरविन्दवन्दनेन किरीट-खट्वै विरः कृताश्रितं गतमित्यभिप्रायेणात्र किरीटिपदप्रयोगः । 'भारः परं पठकिरीटखट्वमप्युत्तमाङ्गं न नमोऽमुकुन्दम्' इति हि महर्षिणोक्तम् ॥ ३५ ॥

१ भीतेभ्यो भीतः भीतभीतः, अतिभीत इति यावत् । 'आधिक्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्धृतादिभिरुक्तं समाधानं मातृत्वव्यम्, तादृशवार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् इति तत्त्वबोधिनी ।

दृष्टाः सहजसो भीता लोका ये पूर्वमीरिताः । भीतस्तेभ्योऽधिकमयं भीतभीतस्ततोऽर्जुनः ॥

स्वाभाविकं चेत्प्रपद्यातिगं ते कालस्वरूपं प्रपिबोध्य भीताः ।

प्रत्यक्षमेवेक्षितवांस्तदत्र पार्थस्ततोऽजायत भीतभीतः ॥ इति वामनः ।

— अविगीता ।

६ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.— वेपमानः कम्पमानः । किरीटर्जुनः । सगद्गदं भीतभीतः प्रकारम् (?) ॥ ३५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— सञ्जय उवाच— सर्वस्य गीतागा-
स्त्रस्य सञ्जयवचनत्वे स्थिते, विविध्यात् 'सञ्जय उवाच' इत्य-
स्य कारणं भगवत्पादैरेव वर्णितम्—द्रोणभीमजयद्रथकर्णपु-
त्रयाशाहेतुषु हेतुषु निराश्रयो ह्यर्थोषनो इत एवेत्यलसन्धाय
यदि एतराष्ट्रः सन्धिं कृत्यात्तदोभयेषामपि शान्तिः स्यादित्य-
भिप्रायेण सञ्जयवचनम् ; एतराष्ट्रस्तु तत्राश्रयीद्ववितव्यताव-
शादिति— एतदिति । एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य

वचनं श्रुत्वा किरीटी अर्जुनः 'जित्वा शत्रून्मुहूर्त्वा राज्यं समु-
द्धम्' [११।३३] इत्यमोघभगवदाश्रयैव सत्यः प्राप्तपट्टाभि-
पेक्त्या किरीटीत्यपि ध्वनिः । कृताञ्जलिः वेपमानः परमा-
श्रयदर्शनेन कम्पमानः अतिशयेन भीतश्च सन् कृष्णं नमस्कृत्य
भूय एव पुनरपि प्रणम्य अतिनम्रो भूत्वा सगद्गदं—भयेन हर्षेण
वाऽशुपूर्णनेत्रस्य कफरुद्धकण्ठतया वाचो मन्दुत्वसकम्पत्वादि-
र्विकारो गद्गदः, तत्सहितं यथातथाऽह ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— ततो यत् जातं तदवसनाय धृतराष्ट्राय सञ्जय उवाच— एतदिति । श्रुत्वा अर्जुन
उवाचेति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— ततोऽर्जुनः किं कृतवान् ? इत्याकाङ्क्षायां
सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह— एतदिति । एतत् पूर्वोक्तं केशवस्य
ब्रह्मविशयोरपि मोक्षदातुः वचनं श्रुत्वा किरीटी अर्जुनः वेपमानः
भगवता राजभोगं विनियुक्तस्तदयुक्तं मन्वानो मोक्षामिलाप-
वत्त्वात् कम्पमानो जातः । ततो विज्ञापनार्थं कृताञ्जलिः भीतः

भीत इति भगवदाज्ञायां पुनर्विज्ञापने कदाचिदप्रसन्नो भवे-
दिति महाभीतः सन् प्रणम्य प्रकषेण मनसा नमस्कृत्य
कृष्णं सदानन्दं सगद्गदं प्रेमोपरुद्धकण्ठं यथा तथा भूयः
पुनः नमस्कृत्यैव अतीव दीनो भूत्वा आह विज्ञप्तिं कृतवा-
नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०— भगवैतवमुक्ते सति पश्चार्तिकं वृत्तं ? इत्यपेक्षायां सञ्जय उवाच— एतदिति । अत्र
कृताञ्जलिश्चादिना चिह्नितं भगवदाश्रयोऽङ्गनं किरीटी न करिष्यतीति सूच्यते । सगद्गदं भयहर्षाद्यावेक्षेन
गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तवान् । भीतभीतोऽत्यन्तं भीतः
सन्नाहेति सम्बन्धः । अत्र आहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात्, अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्त्वेव
सम्बन्धः, न तु प्रणम्य आहेति । का तर्हि आहेति क्रियाया गतिः ? नेयं क्रिया; किन्तु 'अह' इति प्रसिद्धवर्धमव्य-
यमित्यदोषः ॥ ३५ ॥

विश्वरूपदर्शनेनातिभीतानुर्जनेन कृता भगवत्स्तुतिपूर्विका प्रार्थना ।

अर्जुन उवाच— स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

१ 'स्थाने' इति युक्तार्थेऽप्ययम् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' (३।१।११) इत्यमरः । 'स्थाने कृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं
साधुममंस्त भोज्या ।' (र. वं. ७।१३) इति महाकविप्रयोगश्च । वामनस्त्वत्र दूरं भिजेन पथा प्रस्थितः—

स्थानं नाम स्थितेः कालस्तस्मिन्कीर्त्या प्रकृष्टया । प्रहर्षमनुरागं च प्राप्नोति जगदीशितुः ॥

कीर्तेर्भीतास्तदीयाया प्रबलायाः सुरद्विषः । पलायन्ते दश दिशो सिद्धाश्च प्रणमन्ति तम् ॥

संहारकालं सहसा विलोक्य भीतं समाश्रितयितुं सखायम् । देवो दयालुः स्थितिकालमस्मै व्यन्दर्शयन्मोदनिदानमेवम् ॥

देवोऽन्तारात्स्थितिकाल एव सृते सतामस्युदयाय दिव्यान् । तदीयायाऽऽप्नोति जगत्समग्रं कीर्त्याऽनुरागं च तथा प्रहर्षम् ॥

हर्षानुरागौ विषयाश्रितोऽपि लोकेषु दृष्टाय तौ दुरन्तौ । अतोऽर्जुनः श्रीपतिमक्तिमुक्त्वावेवात्र शैल्यपवर्गहेतुः ॥

कूला नरा ये विषयानुरक्ता द्रवन्ति दामोदरकीर्तिभीताः । रक्षःपदेनेह विवक्षितास्ते कीर्तिप्रिया एव नरा सुरारः ॥

भक्ताः कीर्त्या प्रहृष्यन्ति रज्यन्ति च रमापतेः । द्रवन्त्यभक्तास्तद्भीताः श्रिताः सम्पदमाशुरीम् ॥

अन्यान्देवान् भजन्तोऽपि ये शृण्वन्ति हरेः कथाः । सिद्धमन्त्रा अपि सदा बन्दन्ते च तमच्युतम् ॥

न ते रक्षस्य गण्यन्ते श्रेष्ठत्वेनाश्रिताच्युताः । अतस्तानपि कौन्तेयः प्रसन्नादचिकीर्तत ।—

१ शां. भा.— स्थान इति । स्थाने युक्तम् । किं तत् ? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश ! यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा विषयविशेषणं स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत ईश्वरः सर्वोत्मा सर्वभूतसुहृद्ब्रूते । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति, तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किञ्च रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां, तच्च स्थाने इति ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.— किं तदञ्जुनो भगवन्तं प्रति सगद्गं वचनमुक्तवान् ? इति तदाह— अञ्जुन इति । विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति— युक्त इति । भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह— यत इति । तव प्रकीर्त्या हर्षवदनुरागं च

गच्छति जगदित्याह— तथेति । तच्छेत्यनुरागमनम् । रक्षसु जगदेकदेशसूतेषु प्रतिपक्षेण कृतो जगतो भगवति हर्षानुरागो ? इत्याशङ्क्याऽऽह— किञ्चेति । इतश्च जगतो भगवति हर्षादि युक्तमित्याह— सर्व इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— अञ्जुन उवाचेति । स्थाने युक्तम् ; यदेतद्युद्धदिदृक्षयाऽऽगतमशेषं देवगन्धर्वसिद्धयक्ष-विद्याधरकिन्नरकिम्पुरुषादिकं जगच्चत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमवलोक्य तव प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति, अनुरज्यते च; यच्च त्वामवलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति; सर्वे सिद्धसङ्घाः सिद्धाद्यनुकूलसङ्घाः नमस्यन्ति च ; तदेतत्सर्वं युक्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘स्थाने हृषीकेश !’ इति श्लोकः श्रीविष्णुपञ्चरादिवि विनियुक्तो मन्त्रः प्रसिद्धः । ‘स्थाने’ इत्यस्य अधिकरणार्थताप्रतीतिव्युदासायाह युक्तमिति । अत्र जगच्छब्द-विवक्षितार्थं तस्य प्रकीर्तिमूलप्रहर्षनिदानं च व्यनक्ति यदेतदिति । ‘प्रहृष्यति’ इत्यनेन प्रियातिथिलाभादाविवाक्षिन्मनः-प्रतीर्विवक्षिता । ‘अनुरज्यते’ इति तु पित्रादिषु पुत्रादेरिव

श्लेह इत्यनुनरुक्तिः । त्वामवलोक्येत्यनेन रक्षासां भीतिहेतु-प्रवर्शनम् । ‘प्रकीर्त्या’ इत्यस्यानुपपन्नस्तु विरुद्धत्वादयुक्तः । अन्यकृतकप्रकीर्त्येति तु कल्पनागोचरम् । अवलोकनं तु ‘वीक्षन्ते त्वा’ [११।२२] इति वेदाखरादीनां सर्वेषामुक्तमिति भावः । सिद्धशब्दोऽज्ञानकूलवर्गप्रदर्शनाय इत्यभिप्रायेण सिद्धाद्यनुकूलसङ्घा इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— यदेतद्वक्ष्यमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । अग्नीषोमाद्यन्तर्धर्मितया जगद्धर्षणादेर्हृषीकेशः, केशत्वं त्वंशूनां तन्निपतत्वादेः, प्रमाणं तु ‘शशिशूर्यनेत्रं’ [११।१९] इत्यत्रोक्तम्, हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः, तेषां विशेषतः ईशत्वं च “यः प्राणे तिष्ठन्” [बृ.उ.३।७।१६] इत्यादौ प्रसिद्धम् । ‘न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्यथे’ इत्यादिप्रयोगाच्च । इहोऽर्थो मोक्षधर्मं सिद्धः

— सर्वशब्देन मन्त्रादि साधयित्वापि ये विभुम् । न नमस्यन्ति ते सिद्धा नोच्चन्ति इति सूच्यते ॥
प्रसाध्य मन्त्रान्कुर्वाणा मारणोच्चाटनादिकम् । नरकाधिकृता नैव लभन्ते सिद्धतां क्वचित् ॥

सिद्धमन्त्रजपशुद्धबुद्धयः कर्म काम्यमपहाय मुक्तये ।

ये भजन्ति निजदेवमज्जसा ते हि सिद्धपदभाजनं जनाः ॥

उत्सार्थं मत्सरं प्रीताः प्रकीर्त्या विश्वरूपिणम् । अपवर्गप्रदं सर्वे ते नमस्यन्ति सन्ततम् ॥

त्रिविधेष्वपि चैतेषु जनेषु समतां विभोः । हृषीकेशपदेनेह सूचयन्तौति पाण्डवः ॥

हृषीकान्निन्द्रियाण्यहुस्तेषामीशः प्रकाशकः । सतां तदितरेषां च भवानेव न संशयः ॥

येषां प्रियं तव यशः श्रवणं स्वभावाद्येषां तथाप्रियमथान्यमनोराधया ये ।

त्वां पूजयन्ति विषयोऽप्यविशेषतत्त्वं तेषां प्रकाशयसि सूर्यं वैश्वेक्षणानि ॥

दृष्ट्वा द्विजं प्रणयतः प्रणमन्ति केचित् केचित्कशामिरपि तं वत । ताडयन्ति ।

कार्याभिर्भेनमपरे पुनराश्रित्यन्ते तुल्यं प्रकाशयति चक्षुरिनस्तु तेषाम् ॥

— इत्यादिना ॥

श्लोकोऽयं मन्त्रशाले रक्षोघ्नत्वेन प्रसिद्धः । तथा नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनमन्त्रान्यां सम्पुटितः सर्वसिद्धिप्रदः, सर्वानिष्ट-निवर्तकश्चेत्याद्यन्यत्र प्रपञ्चयिष्यते ।

— अविगीता ।

‘सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्म अंगु संज्ञितैः । बोधयन् स्थापयन् चैव जगदुत्पद्यते पृथक् ॥ बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् । असीषामकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ॥ हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकमावनः ’ इति च ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘स्थाने’ इत्येतत् ‘युक्तं’ इत्यर्थेऽन्यथे चास्ति, अस्ति च सप्तम्यन्तं पदं, तत्किमत्राभिप्रेतं कथं चास्यान्वयः ? इत्यत आह—यदिति । स्थाने विषये एवेति वा, बहुमानस्थाने त्वयीति वा योजनायां साध्याहारत्वं भविति भावः । हृषीकेशाब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमपूर्वमर्थमाह—अद्रीति । अत्राद्येनादिशब्देन सूर्यां गृह्णते, द्वितीयेन बोधनस्थापने; अग्र्या-यंशुभिः स्वकेशैरिति शेषः । जगद्वैपाणादिरिति बोधनस्थापनाभ्यां जगद्वैपाणादित्यर्थः । सूर्यायंशुनां कथं भगवत्केशत्वं ? इत्यत आह—केशत्वं त्विति । तन्मयतत्त्वतन्मयत्वादिना तादा-त्म्योक्तिरित्यत्र किं प्रमाणं ? इत्यत आह—प्रमाणं त्विति । इत्यत्रैतद्व्याख्यानावसरे । अनेन वक्ष्यमाणं वार्ष्णेयं विवृतं भवति । तथा चाग्र्यादिषु स्थित्वा स्वकेशनियतैस्तदंशुभिः

जगतो बोधनस्थापनाभ्यां हर्षणादित्युक्तं भवति । हृष्यतेः कीप्र-त्ययः । हृष्यो हर्षहेतवः केशा अस्तेति हृषीकेशः । नानेन प्रति-क्षोऽर्थस्यज्यत इति भावेन तमप्याह—हृषीकाणामिति । ननु जगदीशस्य विशेषत इन्द्रियेशत्वं कथं ? इत्यत आह—तेषामिति । पुरुषार्थोपयुक्तज्ञानक्रियाशक्तिप्रेरकत्वेनेति भावः । हृषीकेशाब्दस्येन्द्रियवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—नेति । पूर्वेण समुचितस्यास्य व्याख्यानसमर्थनहेतुत्वाच्चशब्दः । आद्येऽर्थे प्रमाणमाह—इतरोऽर्थ इति । अत्रिध । जगद्वोषयन्तः स्थाप-यन्तश्च पृथक् स्वावसरे उत्पद्यन्ते उदयं गच्छन्ति सूर्येन्द्वौ च । अत्रापि पूर्ववद्बोधनावहेतुहेतुमद्भावो ज्ञातव्यः । ईशानात्वात् प्रा-वय्युक्तो हेतुः ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं प्रणामपूर्वकं भगवन्तमर्जुन उवाच—स्थान इति । स्थाने युक्तम् । प्रकीर्त्या प्रकर्षणं कीर्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—‘कीर्त्याह’ इत्युक्त्वाऽपि पुनः ‘अर्जुन उवाच’ इत्युक्तिस्तदीयभाष्यातिशयानुसन्धानप्रयुक्ता-द्वरनिबन्धना । ‘स्थाने’ इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे । हे हृषी-केश ! तव प्रकीर्त्या ‘तस्मात्सर्वलुप्तिश्च अशो लभस्व जित्वा शत्रून्पुंश्च राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमि-त्तमायं भव सत्यताचिन् !’ [१।३३] इत्येवंरूपमद्वयग्रह-प्रसूता भक्तवत्सलो भगवानिति तव या प्रकृष्टा कीर्तिस्तया

सर्वमपि युद्धदिदृक्षयागतं देवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याधरकिन्नरकि-श्वरुषादिकमिदं जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च त्वयि; तदेतत्स्थाने युक्तम् । तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तदपि स्थाने । तथा सिद्धानां कपिलादीनां सङ्घाः सर्वे नम-स्यन्ति चेति यत्तदपि स्थाने युक्तम् । अयं श्लोको विष्णुपञ्जर-मन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः । मन्त्रप्रयोगभेदास्त्वस्य मन्त्र-सारसुधानिधावस्माभिः प्रदर्शितास्तत्रैवावगन्ध्याः ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०—‘स्थाने’ इत्येकादशभिः प्रार्थयन्नाह फाल्गुनः । षड्विंशैर्भिर्भिर्युक्तं भगवन्तं गुणातिगम् ॥ ‘स्थाने’ इत्यत्र प्रकीर्त्या युतं प्रार्थयति । ‘स्थाने’ इत्यव्ययम् ; युक्तमित्यर्थः । जगत्सर्वमनुरज्यते प्रहृष्यति च तव प्रकीर्त्या । अहं त्वयुता विभेमीति द्योतयति । अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—किमर्जुनो विज्ञापितवान् ? इत्याकाङ्क्षा-यामर्जुनवाक्याभ्याह—अर्जुन उवाच ‘स्थाने’ इत्ये-कादशभिः । एकादशेन्द्रियैरपि युद्धवैजिज्ञाप्यमित्येकादशभि-विज्ञापयति । हे हृषीकेश ! यत्सर्वं सर्वेन्द्रियेरकस्तस्मात् स्थाने स्थितो तव प्रकीर्त्या तव गुणसङ्कीर्तनेन जगत् प्रहृष्यति हर्षमाप्नोति । च पुनः । अग्नय् कीर्तनश्रवणेन अदुरज्यते

अनुरागयुक्तं भवति ! ननु बाधकेषु विद्यमानेषु कीर्तनं कर्तुं कथं शक्यं ? इत्याशङ्क्य कीर्तनेनैव बाधनाशो भवतीत्याह—रक्षांसि । तव कीर्तनेनैव भीतानि सन्ति रक्षांसि दिशः प्रति द्रवन्ति पलायन्ते । तथा सिद्धसङ्घाः सिद्धानां प्रातज्ञा-नानां समूहाः नमस्यन्ति प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच—स्थाने इति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक अन्तर्यामिन् ! तव प्रकीर्त्या नामसङ्कीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत् स्थाने युक्तम् । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे । यत्तव प्रकीर्त्या जगदनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तम् । यत्तव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति पलायन्ते तदपि स्थाने युक्तम् । यच्च त्वां सर्वे सिद्धसङ्घाः कपिलादीनां समुदाया नमस्यन्ति तदपि स्थाने । अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः, स च नारायणाष्टाश्वरमुदर्शनास्त्रमन्त्रार्थां सम्पुटितो ज्ञेय इति रहस्यम् ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
 अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ! ॥ ३८ ॥
 वायुर्यमोऽमिर्वरुणः शशाङ्कः प्रैजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥
 नमः पुस्तौदथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ! ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अतश्च भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति— कस्मादिति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्युः ? हे महात्मन् ! गरीयसे गुरुतराय । यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्युः ? अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमहो विषय इत्यर्थः । हेऽनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते । किं तत् ? सदसदिति । सद्विद्यमानं, असच्च यत्र नास्तीति बुद्धिः ; ते उपाधानयुते सदसती यस्याक्षरस्य यद्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तत् 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८।११] तच्चमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तोऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति— भगवत् इति । महात्मस्त्वमशुद्धचेतस्त्वम् । गुरुतरत्वात्मस्कारादियोग्यत्वमाह— गुरुतरारयेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— यत् इति । महामत्वादिहेतुनामुक्तानां फलमाह— अत इति । तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति— हेऽनन्तेति । अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं च

तत्र नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— त्वमिति । तत्र मानमाह— यदिति । कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राऽऽह— ते इति । कथं सतोऽसत्तत्वाक्षरं प्रत्युपाधिर्त्वं तदाह— यद्वारेणेति । 'तत्परं यत्' इत्येतद्व्याचष्टे— परमार्थतस्त्विति । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि स्तौति— त्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणश्रित्वरन्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्नगत्सर्वं महाप्रलयादाविति । किञ्च वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य, यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि, परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया तत् व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप ! अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

१ सदसदिति— सत् पदार्थत्वेन, असत् उपलम्भं प्रत्यविषयत्वात् । अथवा अमावोऽपि विधि निजनिजविशिष्टाचक्रवर्त्तस्थे स्थितो ज्ञानाकारमयुवानो न परब्रह्मतात्वापत्तिरिक्तः, सदसद्रूपाभ्यां परं तदुभयवृद्धितोरुपाधे तदुपोपलब्धेः— इत्यभिप्रेतगुप्ताचार्याः, भगवद्वैविध्यमयाविष्टत्वात् भगवन्महिमोक्तौ महातात्पर्यवत्त्वाच्च 'त्वमक्षरं' (११।१८) इत्यनेन पौनस्त्र्यं न दोषावेति केचित् ।

२ 'पितामहस्त्वं प्रपितामहश्च' इति पाठान्तरम् । अत्र कश्चित्— 'अनादिमानप्रतिम'— इत्यधिकं पठ्यते । सोऽयं श्लोकः (११।२७) तात्पर्यचन्द्रिकायां (पृ. ३०२) द्रष्टव्यः ।

३ स्तादिति 'असु सुवि' (धा. पा. भ्वा. ५.५) इत्यस्य लोट् वा । 'खपरे वारि—' (वा.) इति विसर्गलोपः । 'सामर्थ्यं सहजं वीर्यं, कार्यं यत्तन्निवर्तितम् । तद्वि विक्रमसंज्ञं स्यादन्तस्तुभ्यं विभोः ॥ 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' (२।८।१०२) इत्यमरः । 'शशाङ्कसाधना प्रवृत्तिरातिशक्तिमः' इति चित्रभाटुः । तुरीयचरणे— 'सर्वः असि, ततः सर्वं समामोषि' इत्यन्वीय त्वं सर्वः स्थिरचरप्रपन्नरूपः असि भवसि, ततः सर्वं तं समामोषि व्याप्य तिष्ठसि च; यथा सुवर्णं विविधा लङ्काररूपं भवति, स्वयमेवाविकृतं तावन्व्याप्य तिष्ठति तथेति भाव इति व्याकृष्टे केचित् ।

— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति जगत्स्रष्टृत्वादिनाऽपि तयो-
ग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति—**पुनरपीति** । जगतः
स्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पदं प्रत्याह—**पुराण** इति ।
स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तदस्थेश्वरादिनस्तान्प्रत्युक्तम्—**त्वमे-**
वेति । ‘महाप्रलययानौ’ इत्यादिपदमवान्तरप्रलयरथम् । ईश्वर-
स्योभयथा कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति—**किञ्चेति** । वेद्य-

वेदिमुभावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—**यच्चेति** । सुकृत्या-
लम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमाशङ्कित्वोक्तम्—**परं** चेति ।
यत्परमं पदं तदपि त्वमेवेति सम्बन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह—
त्वयेति । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वास्य
मैवमित्याह—**अनन्तेति** ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— **किञ्च**— वायुस्त्वं, यमश्च, अग्निः, वरुणोऽप्याम्पतिः, शशाङ्कश्चन्द्रमाः, प्रजापतिस्त्वं
कश्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः ॥ नमो नमस्ते तुभ्य-
मस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते ।
पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥ तथा— **नम** इति । नमः
पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यं, अथ पृष्ठतस्तं पृष्ठतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र
स्थिताय हे सर्वे ! अनन्तवीर्यामितविक्रमः— अनन्तं वीर्यमस्य अमितो विक्रमोऽस्य, वीर्यं सामर्थ्यं, विक्रमः
पराक्रमः, वीर्यवानपि कश्चिच्छत्रुवधादिविषये न पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्योऽमित-
विक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यतस्तत्-
त्समादसि भवसि सर्वस्वं; त्वया विनाश्रुतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.— तस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । कश्यपादिरित्यादिशब्देन विराड्ब्रह्मादयो गृह्यन्ते ।
पितामहो ब्रह्मा, तस्य पिता सूत्रात्माऽन्तर्यामी चेत्याह—**ब्रह्म-**
णोऽपीति । सर्वा देवतास्त्वमेवेत्युक्ते फलितमाह—**नम**
इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो विवक्षितमर्थमाह—**बहुश**
इति । पुनरुक्तिरित्येमाह—**पुनश्चेति** । श्रद्धाभक्त्यतिश-
यात्कृतोऽपि नमस्कारे परितोषाभावो दुष्टेरात्मनोऽलम्प्रत्यय-
राहित्यं तद्वीर्याय पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ विधान्तरेण
भगवन्तं स्तुत्या नमस्कृत्यैवमिच्छीकरोति—**तथेति** । यस्यां
दिशि सवितोदेति सा पूर्वा दिशुच्यते, तस्यां व्यवस्थितं सर्वं

त्वमेव, तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह—**नम** इति । अथ-
शब्दः समुच्चये । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव, तस्मै ते तुभ्यं
नमोऽस्त्वित्याह—**अथेति** । किं बहुना ? यावत्तयो दिशास्तत्र
सर्वत्र यद्गतं ते तदेषं त्वमेव, तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभावः स्याद-
ित्याह—**नमोऽस्त्विति** । फलितं सर्वात्मत्वं सूचयति—**हे**
सर्वेति । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह—**वीर्यमित्या-**
दिना । वीर्यवतो विक्रमाव्यभिचारादर्थैर्पौनरुक्त्यमाशङ्क्या-
ऽऽह—**वीर्यवानिति** । भगवति लोकोतो विशेषमाह—**त्वं**
त्विति । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति—**सर्वमिति** । सप्रपञ्चत्वं
वारयति—**त्वथेति** ॥ ४० ॥

३ रा. भा.— युक्ततामेवोपादयति—**कस्मादिति** । महात्मन् ! ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणो हिरण्य-
गर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्रे । हिरण्यगर्भादयः कस्माद्देवतो नमस्कुर्युः ? अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास !
त्वमेवाक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वं, ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ [कठो. २।१८] इत्यादि-
श्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति; सदसच्च त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृति-
तत्त्वं, नामरूपविभागवचया कार्यावस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हताया कारणवस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च
त्वमेव । तत्परं यत् तस्मात्प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिनश्च जीवात्मनः परमन्यन्मुक्तात्मतत्त्वं यत्, तदपि त्वमेव ।
अतस्त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य विश्वस्य
परं निधानम्; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ जगति सर्वो वेदिता वेद्यं च
सर्वं त्वमेव, त्वं सर्वात्मतयाऽवस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानं प्राप्यस्थानमित्यर्थः । त्वया तत्तं विश्व-
मनन्तरूप ! त्वंयाऽऽत्मत्वेन विश्वं चिदचिन्मिश्रं जगत् तत्तं व्याप्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘कस्मात्’ इत्यादिकं पूर्वेषु सङ्गमयति—
युक्ततामिति । ‘ते’ इत्यस्य प्रथमाबहुवचनत्वभ्रमव्यु-
दासाय तुभ्यमित्युक्तिः । प्रणतिकर्तारस्त्वर्थेसिद्धा अनुका-
एवेति भावः । ब्रह्मावन्दन्यानेकार्थेषु प्रयोगादिह सर्वप्रणन्तव्य-

त्वोपयोगाय हिरण्यगर्भपदेन व्याख्या । ‘आदिकर्त्रे’ इति
सविशेषणनिर्देशेन व्यवच्येयभूततूतनहिरण्यगर्भकर्तृत्वसम्भावना-
भ्रमव्युदासाय **आदिभूतायेति** व्युक्त्योक्तम् । कर्तृशब्देन
निमित्तत्वव्योक्तत्वात् आदिशब्दोपपादानवपदः स्वस्य कारणा-

न्तरनिषेधार्थो वा । नमश्चन्द्रयोगवन्नममात्रयोगेऽपि चतुर्थी विद्यत इति ज्ञापनाय नमस्कुर्युरित्युक्तम् । ' पञ्चशिखाय तथैवाधुष्णयैते नमस्याहम् ' इत्यादिबन्तम् ॥

' त्वमक्षरम् ' [११।१८] इति प्रागुक्तत्वाद्वा ' त्वमक्षरम् ' इति तदतिरिक्तार्थपरत्वमुचितम् ; ' तत्परम् ' इत्यस्य सामर्थ्यावाक्षरसदसच्छब्दानामवरतत्त्वविषयत्वं न्याय्यम् ; तत्र च भावाभावशब्दाभिम्यविकारयोमितया सदसच्छब्दयोरित्यपरत्वं निर्विकारतयाऽक्षरशब्दस्य जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्यभिप्रायेणाह— न क्षरतीति । औक्स्वरूपस्य निर्विकारत्वे श्रुतिं दर्शयति— न जायत इति । कार्यकारणयोरसच्छब्देन व्यपदेशः " असदा इदमग्र आसीत् । ततो वै सज्जायत " [तै. उ. २।७।१] इत्यादिश्रुतिसिद्ध इत्यभिप्रायेण कार्यकारणभावकथनम् । एकस्मिन्नेव ब्रह्मे सदः सच्छब्दप्रयोगनिदानमाह नामरूपेति । ' अक्षरं सदसत् इति निर्दिष्टोभयपरामर्शो तच्छब्दः । विशेषकाभावात्तिलेखदारं बह्वधादिवत् परस्परमित्यतस्तदुभयापेक्षया परत्वं च मुक्तात्मनः प्रसिद्धमिति ' सदसत्परं यत् ' इत्यन्यत इत्यभिप्रायेण— मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम् । प्रकृतिपुरुषशरीरकृत्वं मुक्तात्मनस्तादर्थ्याय च कारणत्वसाधकमित्याह— अत इति । सर्वतत्त्वात्मकत्वादित्यर्थः । जगन्निवासशब्देन जगन्निवासो यस्येति विग्रहः । अतो निधानशब्देनाप्राधारत्वमेवानुक्तं विवक्षितमिति

प्रदर्शनायाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति निधोयते त्वयीति । तेन ' त्वमक्षरम् ' इत्यादिसामानाधिकरण्यकारणं विश्वशरीरित्वं विवक्षितमित्याह विश्वस्य शरीरभूतस्येति । एतेन निधानशब्दस्यात्राव्यक्तपरत्वं कैथिबुक्तं निरस्तम् ।

' वेत्तासि ' इत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमात्रविधानेऽतिशयाभावात् कारणवत्त्वव्याप्यतयाभित्वस्य चोक्तत्वात्, कार्यवत्त्वज्ञातृज्ञेयान्तर्गताभित्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह जगति सर्वो वेदित्ता वेदां चेति । धामशब्दस्यानेकार्थस्यापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकर्षात् एवार्थ उचितः । स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम् । अतः परत्वेन विशेषितप्राप्यत्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— प्राप्यस्थानमिति । यद्वा परमप्राप्यमिति भगवद्वाचारेण स्थानं विवक्षितं स्यात् ; तेनापि पूर्ववत्सामानाधिकरण्यव्यपदेशः । आत्मनन्ति च तदप्राकृतस्थानम् " अन्ध ह वै गन्धर्वाणो ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरमदीर्य सरस्तक्ष्वत्थः सोमसवनस्तदप्राजिता पूर्वज्ञानः प्रयुजिमितं हिरण्यम् " [छां. उ. ८।५।३] इति, तथा " सहस्रस्थूणे विमिते ह उग्रं यत्र देवानामधिदेव आस्ते " इति । सामान्यतो विशेषतश्च प्रकृतयोः पूर्वोत्तरसामानाधिकरण्योर्मध्यस्थेन ' त्वया तत्तम् ' इत्यादिना शरीरात्मभाव एव निबन्धनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— त्वयात्मत्वेनेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्वमेव वाय्वादिशब्दवाच्य इत्याह— वायुरिति । सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव, पितामहादयश्च ; सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्यगर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपितामहः ; पितामहादीनामात्मतया तत्सच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः । अत्यद्भुताकारं भगवन्तं दृष्ट्वा हृषोत्फुल्लनयनोऽप्यन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति नम इति ।

४ वे. ता. चं.— " इन्द्रं मित्रं वरुणमसिमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सदिशं बहुधा बन्दन्त्यग्निं यमं सातरिक्षानमाहुः " [ऋक्सं. २।३ । २२ । ६ तै. ब्रा. ३ । ७ । १ । ३] " तदेवाग्निस्तद्वयुजस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रमयुतं तद्वज्रं तदापः स प्रजापतिः " [तै. ना. १।७] इत्यादिश्रुत्युपबृंहणाभिप्रायेण ' त्वया तत्तं विश्वम् ' [११।३८] इति निर्दिष्टशरीरात्मभावं ' वायुर्येमोऽग्निः ' इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतुत्वेनाह अतस्त्वमेवेति । सम्बन्धिविशेषानुपादानात्प्रपितामहत्वं सर्वप्रतिसम्बन्धिकमित्यभिप्रायेणाह सर्वेषां प्रपितामहः

स्त्वमेवेति । चानन्दः पितामहादिसमुच्चयायं च इत्यभिप्रायमाह पितामहादयश्चेति । सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिदभावेन तच्छरीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगादन्यथा तदाह सर्वासां प्रजानां पितर इत्यादिना । प्रजापतयः दक्षादयः । चान्दसमुच्चितपितामहत्वं तु तच्छरीरकतयेत्याह पितामहादीनामात्मतयेति । ' नमो नमस्तेऽस्तु ' इत्यादिनोक्तमने विश्वरूपप्रदर्शनप्रकृतिपरत्वसौख्यन्यायपरमवज्जितमयर्थावेव हेतुरित्यभिप्रायेणाह— अत्यद्भुताकारमिति ।

३ रा. भा.— अनन्तवीर्यं अपरिमितवीर्यं । अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समाप्नोषि, ततः सर्वोऽसि, यतस्त्वं सर्वचिदचिद्वस्तुजातामात्मतया समाप्नोषि, अतः सर्वस्य चिदचिद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात्सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः । ' त्वमक्षरं सदसत् ' [११।३७] ' वायुर्येमोऽग्निः ' इत्यादिसर्वसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तं ' त्वया तत्तं विश्वमनन्तरूपम् ' [११।३८] ' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ' इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तस्य वीर्यमिव वीर्यं यस्येत्यन्यथाप्रतिपत्तिवारमायाह अपरिमितवीर्येति । अमितशब्दस्या-

प्रमितपरत्वे शास्त्रादिसिद्धिनिरोधात् अपरिमितपराक्रम इत्युक्तम् । ' सर्वं समाप्नोषि ' इत्यत्राकाशादिव्याप्तिव्युदाह

“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [चित्यु. ११।१] इत्यादिश्रुत्युक्तमस्त्वर्थवसितनियमनार्थव्याप्तिर्विवक्षितेत्यभि-
प्रयथाह— सर्वमात्मतयेति । “पुरुष एवेदं सर्वम्”
[ऋक्सं. ८।४।१७।२ यजुस्सं. ३१।२] ‘आत्मेवेदं सर्वम्’ [छां. उ. ७।२५।२] ‘नारायण एवेदं सर्वम्’ [ना. उ. २] इत्यादि-
श्रुतितत्त्वसर्वेश्वरसामानाधिकरण्योपबृंहणाय ‘सर्वत एव सर्वे’

इति पूर्वोक्तसर्वेश्वरसामानाधिकरण्यं न बाधार्थम्, अपि तु
शरीरात्मभावनिर्बन्धनविशिष्टैश्च परमित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—
यतस्त्वमित्यादि— सकलवेदवेदान्ततत्त्वपर्वद्वण्डु भगवद्वाचि-
वदानां सर्वेचिद्विस्तृतवाचिसामान्यविशेषसकलशब्दसामानाधि-
करण्यस्यापि शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्येतद्विषयप्रसङ्गोक्त-
मित्यभिप्रायेणाह त्वमक्षरं सदसदित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.— कथं स्थाने ? इति तदाह— कस्मादित्यादिना । पूर्णश्चासावात्मा चेति
महात्मा । आत्मशब्दश्रोको भारते— ‘यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाप्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो
भावस्तस्मादात्मेति भण्यते’ इति । तत्परं सदसतः परम् । ‘असच्च सच्चैव च यद्विद्ध्यं सदसतः परम् ।’
[म. मा. १।१२३] इति भारते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘सर्वं नमस्यन्ति’ [१।१३६] इत्येत-
द्युक्तमिति स्वयमेवोक्त्वा ‘कस्मात् ते न नमेरन्’ इति विरुद्धं
कथं पुच्छति ? इत्यत्र आक्षेप एवायमिति ज्ञापयन् तद्विवक्षित-
शङ्काप्रदर्शनपूर्वकमवतारयति— कथमिति । इति शङ्कायामिति
शेषः तत्तत्त्वा उत्तरम् । महारामशुद्धचित्तेत्यल्पार्थप्रतीतिनिरा-
सार्थमाह— पूर्णश्चेति । आत्मा जीव इति प्रतीतिं वारयितु-
माह— आत्मेति । उक्तो निरुक्तः । यथस्मात् । आप्रोतेमेन ।

पकारस्य च तकारः । आहपूर्वादाजः स एव प्रत्ययः आकारलो-
पस्तावम् । आहपूर्वादिदो मन् । तत्त्वं च । इह देहे । सन्ततो
भावो मित्वा सत्ता । आहपूर्वात्तनोतेर्भन् । सदसद्भावात्मकं
विरवं त्वमेवेति सत्तादिप्रदत्तादेवोच्यते । नन्वन्यथा, तथा
सति उत्तरत्वाक्यविरोधात्, इति भावेन तत्पठित्वा सप्रमाणकं
व्याचष्टे— तत्परमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— कस्माचेति । न नमेरन्न नमस्युः ? । अक्षरं ब्रह्म । सच्चासच्च सदसतः, सदसदात्मक-
मित्यर्थः । ताभ्यां सदसद्भ्यां परं तत्परं यत्तदपि त्वम् ॥ ३७ ॥ त्वमिति । निधीयतेऽस्मिन्निति
निधानम् । वेत्ताऽसि वेदिताऽसि । धाम तेजः । तत् व्योमतम् ॥ ३८ ॥ वायुरिति । प्रजापतिर्देवः ।
पितामहो ब्रह्मा, तस्य पिता प्रपितामहः ॥ ३९ ॥ नम इति । पुरस्तादप्रतः । पृष्ठतः पश्चात् । सर्वतः
पुरस्तात्पार्श्वतः पश्चाच्च । हे सर्वे ! अनन्तं वीर्यं यस्य सोऽनन्तवीर्यस्तस्य सम्बोधनम् । अमितोऽपरि-
च्छिन्नो विक्रमः पराक्रमो यस्य सोऽमितमिक्रमः । सर्वे व्यामोषि ततः सर्वो भवसि ॥ ४० ॥

८ वै. प्र. गि.— युक्तत्वमेवोपादायति— कस्मा-
च्चेति । वाकारार्थं वशदः । हे महात्मन् सर्वोत्कृष्ट ! ते तुभ्यं
कस्माद्वा हेतोर्न नमेरन् न ममेयुः सर्वे सिद्धसङ्गादयः ? किन्तु
नमस्कृत्यैव । अत्र हेतुः— महाराममिति । अनेनोत्कर्षार्थं
नमस्काराविजुक्तम् । दृश्यते हि लोके तावदुत्कर्षस्य नम-
स्कारप्रयोगजकत्वम् । तथा वेदेऽपि, “नमस्कारकृत्या हि
वसीयांस्तपश्चरन्ति” इति श्रुतेः । ‘गरीयसे ब्रह्मणोऽप्या-
विकर्त्रे’ इत्यनेन सर्वलोकायुक्तेन पितृत्वेन च नमस्कार्या-
तोका । ‘अनन्त’ इत्यपरिच्छेदाच्चान्वा निसर्गाभ्यधिकत्व-
जुक्तम् । तेन च सर्वनमस्कारार्थस्य भगवतो नमस्कार्यमन्यना-
पीति दर्शितम् । ‘देवेश !’ ‘जगनिवासे !’ इत्यनेन “तमो
ज्ञणे नमोऽस्तुत्यग्रे” [शु. सू.] इत्यादिश्रुत्युक्तानां
वतान्तरपृथिव्योपस्थादिनमस्काराग्रगण्येषां च लौकिक-
नमस्काराणां तत्तद्विष्टातरि भगवत्येव पर्यवसानम्, ‘सर्वदेव-
नमस्कारः केशव प्रतिगच्छति’ [वि. स. ना. १।५१] इत्यादिश्रुते-
रित्ययमर्थो दर्शितः किञ्च यत्सदसद्दशकात्म्यकात्मकं जगदस्ति,
तत्परमक्षरं ब्रह्म त्वमेवासि । अतः ‘त्वयि जगद्व्यवस्थानुपपत्ते

च सर्वं नमस्यन्ति’ [१।१३६] इत्यादिकं न किञ्चिदपि
चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्त्युद्ग्राह्युत्तरपि ततो—
त्वमिति । आदिदेवो देवानामादिस्वमसि; तत् त्व-
दित्यर्थः कोऽपि नास्ति । यत्सर्वं पुराणः अनादिः । अत्र हेतुः—
पुरुष इति । “पूर्वमेवाहमिहासमिति तस्युरुषस्य पुरुषत्वम्”
इति श्रुतिप्रसिद्धः पुरुषत्वम् ; अतोऽनादिः । अनेन जगदु-
त्पत्तिस्थानत्वजुक्तम् ; तद्व्यवस्थानत्वमप्याह— त्वमस्येति ।
निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लक्ष्यस्थानम् । यस्मादेवं जगदु-
त्पत्तिस्थितिलया निधानमवस्थितम् तस्माद्वृद्धशक्तं जगत्सर्व-
मपि त्वनो नातिरिच्यते ; त्वमेव च परं ब्रह्मोऽयम्— वेत्तासि
वेद्यं च परं च धामेति । ‘घटः सन्’ ‘पटः सन्’ इत्यादिना
सत्त्वेनानुभूयमानस्य जगतः कथं त्वद्व्यतिरेकेणासत्त्वम् ? अत
आह— त्वयेवेति । हे अनन्तरूप ! त्वया अधिष्ठानेन इदं
विश्वं तत्तं व्याप्तं, यत्किञ्चलनेन रूपम् । अतोऽधिष्ठानसत्त्वेनैव
जगतः सत्त्वमतीतिः, न तु पृथक्कलास्तोऽन्यर्थः ॥ ३८ ॥
यस्मादेवं स्वद्वन्द्वस्तु किञ्चिदपि न विद्यते, तस्मात्सर्वदेव
तात्मकत्वमेव सर्वनमस्कार्य इति श्रुतेः बद्ध्या नमस्को-

मीत्याह—वायुरिति । वाय्वादिप्रहणमडकदेवतान्तरोप-
लक्षणार्थम् । वाय्वादिप्रजापत्यन्ताः सकलदेवतास्त्वम् ।
प्रपितामहस्य त्वम्, हिरेण्यगर्जनकत्वेन पितामहपितृत्वात् ।
अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रो नमोऽस्तु । 'पुनश्च भूयो-
ऽपि' इत्यनयोः प्रत्येकं सहस्रकृत्व इत्यनुपशब्दः । अनेन भक्ति-
विधात्तातिशयप्रयुक्ता नमस्कारेष्वतुसिरामनो दर्शिता भवति ॥ ३९ ॥ सर्वमपि भगवत्प्राप्तं पश्यन्सर्वतो नमस्करोति—
नम इति । हे सर्वोत्तम ! ते तुभ्यं पुरस्तात्पूर्वभागे
नमोऽस्तु; तथा पृष्ठतः पश्चाद्भागे नमोऽस्तु । किमत्र विशेष-
ग्रहणेन ? सर्वत एव ते नमोऽस्तु, सर्वस्यापि स्वयि कल्पितत्वेन
त्वदतिरिक्तस्य कस्याप्यभावात्सर्वत्र कृतो नमस्कारः सर्वा-
त्मकस्य त्वैव भवतीत्यर्थः । एतदेव सर्वात्मकत्वमुपपादयति—
अनन्तवीर्येति । वीर्यं शक्तिः, विक्रमः, पराक्रमः । अनन्त-
वीर्यश्रवासावमितविक्रमश्चेति तथोक्तः । स त्वं यतः सर्वं

९ व० त० दी०— कस्माच्चेति । ऐश्वर्यं वैराग्यं वा ब्रह्मणः समधिगुरुषुजीवसादिकर्तृत्वेनालिप्तत्वात् । 'सद-
सत्परमेश्वर' इति नित्यत्वेन क्षरणाभावाजिरित्यैश्वर्यं सर्वविभिन्नभयार्थं त्वमेव ब्रह्मेत्याह । परं कारणम्
॥ ३७ ॥ त्वमिति । ज्ञानं वेत्तासि वेद्यं चेति विरुद्धधर्माश्रयत्वमक्षरत्वं च पुनः स्फोटयति—परं धामेति ।
'तद्धाम परमं मम' [८।१११-११६] इत्यनेनेकाधर्ममेति । 'त्वया तत् विश्वं' इति व्याख्यानभूतं 'मया
तत्तत्सर्वं त्वे जगदव्यक्तमूर्तिना' [९।१४] इत्यादिः ॥ ३८ ॥ वायुर्यम इति सर्वरूपत्वेऽप्येकस्याव्ययत्वमित्यर्थः
वैराग्यं वा; अन्यस्ते सहस्रकृत्वो नमो नम इति समर्थं प्रणमति ॥ ३९ ॥ सर्वरूपत्वेन वीर्यं तस्योपपादयति—
'परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दं ब्रह्म' । द्विरूपं तद्वि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विरूपक्षयम् । इति वाक्यैरेकमपि
तत्सर्वमित्याशयेनानन्तवीर्यं । हे सर्वेति सम्बोधयति । विश्वं व्याप्नोति सर्वप्रपञ्चरूपस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सिद्धाः किमिति नमन्ति ? इत्यत
आह—कस्मादिति । हे महात्मन् महतामात्मस्वरूप !
यस्मात्तत्तत् भक्तानां स्वरूपं त्वमेवातस्ते तुभ्यं कस्मान्न नमेरन्
न नमस्कुरुः ? । कीदृशाव ? गरीयसे मुखे । ब्रह्मणोऽप्यादिकैरे
जनकाय । किञ्च । हे अनन्तदेवेश ! अनन्तानां देवानामीश
प्रभो ! हे जगत्त्रिधास सकलाश्रय ! अक्षरं त्वमेव, सन् असच
सर्वं त्वमेव, यत् परं पुरुषोत्तमाख्यं ब्रह्मतत्त्वम् अतो नम-
न्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ किञ्च—तस्मादिदं इति । त्वं
देवानामादिः तथा त्वं ब्रह्मणोऽप्यर्षीत्यत आह—पुरुषः ।
तत् तमक्षरेऽपि वर्तस इत्यतः पुराणः पुरुषोत्तम इत्यर्थः ।
पुरुषोत्तमधर्मानेवाह—त्वमस्य परिदृश्यमानस्य विश्वस्य पर-
कुष्ठे आधिदैविकरूपेण स्वस्मिन् स्थानं स्वरतीच्छारूपं
निधानं लयस्थानं परं विश्वस्य कीदृशप्रकटितस्वरूपज्ञानेन
सर्वत्र रमणकृतं त्वमसि विश्वस्य विश्वस्मिन् वा । वेद्यं ज्ञेयं त्वं
च त्वमेवेत्यर्थः । च पुनः परं धाम वैकुण्ठारूपं तेजोरूपं पुरु-
षोत्तममुहात्मकं वा त्वम् । हे अनन्तरूप ! इदं विश्वं त्वया
तत् त्वान् त्वद्रूपमेवेत्यर्थः । अनन्तरूपमिति ॥ ३८ ॥
वायुरिति । वायुः सर्वैरेकः सर्वप्राणरूपः, यमः सर्व-
निधमनः, अग्निः सर्वोद्धारः वरुणः जलाधिपः सर्वसंपूरकः,

जगत्समाप्नोति सम्यग्देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्येन व्याप्नोति,
ततः सर्वोऽसि । अत्रानन्तवीर्येति भगवन्मायाशक्तेरान्तर्लोक्या
द्वैतप्रतिभासस्य मायिकत्वप्रदर्शनादस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमुपपा-
दितम् । अमितविक्रमपदेन च 'त्रीणि पदा विचक्रमे' [ऋक्सं.
२।१२] 'विचक्रामकोयोरुहगायः' [ऋक्सं. २।१२४।१]
इत्यादिभूतिप्रसिद्धव्यापकत्वप्रदर्शनादेषाकालपरिच्छेदशून्यत्वमु-
पपद्यते । 'सर्वस्यापि स्वात्सर्वोऽसि' [] इति द्वैति-
व्याख्याने समित्युपसर्गवैयर्थ्यम्, आप्नोतीत्येतान्तेव चारि-
ताभ्याम् ; 'वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम' [११।३८] 'वायु-
र्यमोऽग्निर्वरुणः शशङ्कः' [११।३९] इत्यादिपूर्वश्लोकैकस-
त्वात्मकत्वविरोधश्च ; सर्वप्राणिनोऽप्याकाशस्य 'सर्वः' इत्यव्य-
पदेशात् 'ततोऽसि सर्वः' इति सर्वव्याप्तेः सर्वव्यपदेशेहेतुत्वानु-
पपत्तिश्चैत्यतो भगवत्पादार्थो यथोक्त एवावर्तः ॥ ४० ॥

शशङ्कः सर्वानन्दकरः, प्रजापतिः सर्वोत्पादकः । च पुनः
प्रपितामहः ब्रह्मणोऽपि पिता अतः सर्वरूपस्त्वं तस्मात्
पूर्वोक्ताः कथं तुभ्यं न नमस्कुरुः ? । अतः सर्वरूपत्वाद्धि-
दैविकत्वात् त्वमेव नमस्यः । अतोऽहमपि नमस्करोमि
सहस्रकृत्वः सहस्रशः ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । अस्त्वितिपदेन
त्वमङ्गीकृतिरिति ज्ञापितम् । पुनश्चाङ्गीकारानन्तरमपि भूयः
चारवारं ते नमो नमः करोमीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किञ्च—नम
इति । हे सर्वोत्तमन् ! पुरस्तात् पूर्वदिशि पृष्ठतः पश्चिमायां
सर्वतः दक्षिणोत्तरकोणादिषु सर्वासु दिक्षु ते नमो नम एवा-
ऽस्तु । 'किमासन्नं ते गरुडास्तेनार्य' इत्यादिवाक्यानांन्यादिकिञ्चि-
दपि कर्तुं शक्यमिति भावः । इदमेवैकारेण व्यञ्जितम् । यद्वा
पृष्ठतः पश्चात् सर्वतः दक्षिणोत्तरादिभागेषु नमः कृतो नमस्कारः
ते पुरस्तादेव पूर्वभागे एव सम्यक् एवाऽस्त्विति वाच्यः ।
ननु पश्चाद्भागकृतो नमस्कारः कथं पूर्वभागीयः स्यादत
आह—अनन्तेति । अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यम्, अमिता
बहुतरः पराक्रमो यस्य तादृशस्त्वं सर्वं जगत् समाप्नोति तत्त-
द्रूपानामभेदेन सर्वरूपो भूत्वा वर्तते, ततः सर्वः सर्वरूप-
स्त्वमसि, अतः पृष्ठतोऽपि नमस्कृतो पूर्वभागो न वाध्यत
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो मां सिद्धब्रह्म नमस्यन्ति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्माण्डशतानि स्रष्टुमर्हन्ति ?
इत्यत आह—कस्मादिति । हे महात्मन् ! कस्माद्विदोस्ते त्वानं नमेरन् ? अपितु नमेरन्नेव । तत्र हेतुः—गरीयसे ।
गी. द्वि. ५१

तेऽपि गुरुवस्त्वमपि गुरुस्तथापि त्वमतिशयितो गुरुःसीत्यर्थः । कुतो ममैवातिशयः ? तेषां मम च समानेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वादौ सत्यतश्चाह— ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे पितामहाय पञ्चमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं सुप्रत इत्यर्थः । ‘जगद्रथापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च’ [ब्र. सू. ४।४।१७] इति न्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य तवाज्ञया ते सर्वेऽयैश्वर्यभाजो भवन्ति, न तु त्वत्समास्ते अत एव हे अनन्त ! हे देवानां ईश ! जगन्निवास जगतामल्यभूत ! त्वमक्षरं शुद्धं ब्रह्म । कीदृशमक्षरं ? यत् सदसत्तत्परं सच्च असच्च सदसती ताभ्यां परं च सदसत्तत्परं कार्यं कारणं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ पुनरपि स्तौति—त्वमिति । आदिदेवो जगतः सृष्टृत्वात्, पुरुषः सर्वेशरीरशासी, पुराणः शरीरनाशादिनाऽऽयतिनश्यन् विश्वस्यास्य त्वं परं निधानं निर्धायतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । साङ्ख्यानानां जडां प्रकृतिं वारयति—वेत्ता ज्ञाता वेद्यं तद्द्रव्यं च त्वमेव परं वेत्तृवेद्याभ्यामन्यत्, धाम चैतन्यं त्वया विश्वं तत् व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां, हे अनन्तरूप त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ! ॥ ३८ ॥ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति—वायुरिति । प्रजापतिर्दशादिश्वतुर्मुखो वा । प्रपितामहश्चतुर्मुखपतिः ॥ ३९ ॥ हे अनन्तवीर्य ! यतः सर्वं समाप्नोषि एकीभावेनाऽऽत्मनताद्वयाप्नोषि ततो हेतोः सर्वं इति तव नाम । पुरस्तात्कर्मेणासादौ । पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ । सर्वतो मध्येऽपि ते नमोऽस्तु ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे संखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

१ हे सखेति यलोपेऽपि सन्धिः पुनः सन्धिनिषेधस्य लौकिकविषयत्वाच्च द्रव्यति, ‘लोपसि पुनर्न सन्धिः’ (स्वरसं. प्र. १८) इति सारस्वतस्ये वृत्तिकृता ‘छन्दसि तु भवति’ इत्युक्त्वा ‘हे सखे’ इति—हे सखेति इत्युदाहृतत्वात् । एतेन ‘प्रियः प्रियायाहंसि’ इत्यपि व्याख्याताम् । केचित्तु ‘सखे ! अति !’ इति छित्वा अति नितरां लभ्यत इत्याहुः । अत्रोपन्यासदूतणम्—सर्वो हि लोके ‘देवदत्तः यक्षदत्तः’ इति नाम्ना, ‘आत्रेयः गार्ग्यः’ इति कुलेन, ‘मित्रं शत्रुः’ इति गुणेन च निर्दिश्यते । सति चैवं हे कृष्ण ! इति नामोक्तिः, हे यादव ! इति कुलोक्तिः, हे सखे ! इति श्रेष्ठपुरुषोक्तिश्च कथमपराधः स्यात् ? इति चेत् ; यद्यपि नाम्ना कुलेन गुणेन च निर्देशो नापराधः, तथापि महामहिमपति महति पुरुषे नाम्ना कुलेन सम्बोधनं, ‘हे सखे !’ इति लेहाविष्कारपूर्वकसम्बोधनं च महानपराध एव भवति, आवहति च कोपम् । द्रोणस्य सखित्वेन निर्देशो हि द्रुपदस्य कोपमुद्वगदयत् । तथैव चातुस्रयते लोके । अत ईशमहा-महिमवतो भवतो विषये ‘हे कृष्ण !’ इत्याहुः किरपराध एव । अन्यर्थेनामत्त्वकुलोद्धारकत्वाद्यभिप्रायेण नामादिभिर्निर्देशो नामादि-भिर्निर्दिश्यमानस्य तोषाय भवति, तथा स गुण एव सम्पद्यते । नाहं तथा—‘कृषिर्भूताचकः शब्दो गन्ध निष्ठित्वाचकः ।’ (म. भा. ५।७।१५) इत्युक्तिनिर्वचनात् । ‘पुनानन्दात्मकत्वाभिप्रायेण ‘कृष्ण !’ इति, यदुक्तुलोद्धारकत्वाभिप्रायेण ‘यादव !’ इति, ईदृशानन्तकस्याण्डगुणगणो भगवान् भवामि मे सखा जातः, अहो मे भाग्यातिशयः ! इत्यभिप्रायेण ‘सखे !’ इति च त्वामुक्तवानस्मि, अपितु साधारणबुद्धया, अतोऽयमपराध एव, अतः क्षमस्वेति प्रार्थयते । इति ॥

ननु व्यासनामदाया अहं ‘परं ब्रह्म परं धाम’ इत्याद्यन्येनैव तुभ्यम्, दृष्टवानसि च चैयवधादौ शुद्धस्वरूपस्य ततो जलो मयि प्रवेष्टम् ; तस्माद्भ्रान्तता इति हेतुर्न सार्वत्रिकः, अतो हेत्वन्तरं दर्शयति—प्रमादादिति । प्रमादोऽप्यज्ञानता । ननु विश्वतानवधानेऽपि लोकदृष्टया मदीयं श्रेष्ठत्वं कस्याम मानितवानसि ? नहि सामान्योऽपि क्षत्रियो निरुपपदेन नाम्ना सम्बोध्यते, किं पुनर्मातृलो लोकोत्तरीयः ? इत्याह—प्रणयेन चार्पति । तथा च महिमानमजानता वा, प्रमादाद्वा, प्रणयेन वा यदुक्तम्, तत्क्षामये इत्युत्तरेण सम्बन्ध इति वामनाशयः ॥

अत्रैवं वा व्याख्यातव्यम्—हे कृष्ण ! इति यदुक्तम् तत्र हेतुः—अजानता महिमानमिति । अविवेकमहिमा हि लोके ‘कृष्ण !’ ‘काय !’ ‘खड्ग !’ इत्यादि तत्तद्गोचरमूलकसंज्ञाभिः प्रसभं सम्बोध्यते । कृष्णति च कृष्णवर्णनिमित्तं नाम, कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमस्मि । (म. भा. १।२।४४।७९) इत्युक्तेः । ‘गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुक्’ (वाङ्मि.) । महिमशालिनश्चैव दोषोद्घोषणं ध्रुवं समेधयेदेव क्रोधम् । तथा च प्राणेभ्योऽपि प्रियतरेण पथ्या कालीति सम्बोधिता पार्वत्यपि सुकोपेत्पुलाक्यायते—‘अथ प्राह तदा भर्गः पार्वतीमिदमद्भुतम् । ... कालि ! मिताञ्जनहयामे । उर्वेद्याद्यप्सरोमणे । त्वय्यहं ह्रीस्त्वामावेन संलापः किमयामिति ॥ सा चापसरसां पुरतो वर्णोद्देशविकत्यन्म् । न सेहं मय्युना युक्ता गिरिजेन्दुकलाधतः ॥ जातिहीनो वृत्तिहीनं रूपहीनमदक्षिणम् । हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दोषेण नाक्षिपेव ॥ इति गङ्गा पुरा प्राह वेदोपाधयिनिश्चयम् । तस्मादमन्य भवता परिहासोऽभ्युपगम्यते ॥’ (कालि. पु. ५।७।३९, ४०) इत्यादि । तस्मात्परस्परमापन्नं समुचितमेव ।

तथा हे यादवैत्युक्तो हेतुः प्रमादादिति । लोके हि शौर्यादायादिभिर्गुणैः प्राधानीभूतस्य पुरुषस्य सम्बन्धेन तद्वत्प्रमादस्तद्द्वयः स्यन्ते ; यथा रघो राधवाः, पूरः पौरवाः, भरतस्य भारता इति । न च यदुक्तं महिम्नः षोडशीमपि कलामर्हतीति तद्वैश्वजन्त-

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाऽप्यच्युत ! तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.—यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्धया प्रसभमभिभूय प्रसह यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना वृद्धेन । किमजानता ? इत्याह, महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । 'तवेमं' इति पाठो यद्यस्ति, तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विषयचिन्तयता, प्रणयेन वाऽपि—प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भः—तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥ यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि त्वम् । क ? विहारशय्यासनभोजनेषु—विहारं विहारः पादव्यायामः, शननं शय्या, आसनमास्थायिका, भोजनमदनं, इत्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु; एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि, अथवाऽपि हेऽच्युत ! तत्समक्षं—तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः—प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि, तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.—अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमापयति—यत इति । इदंशब्दार्थमाह—विश्वरूपमिति । न हीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यवसायादित्याह—तवेति । पाठान्तःसम्भावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह—तवेत्यादिना । यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ यदुक्तमुक्तं तत्क्षन्तव्यमित्येव न, किन्तु यत्परिहासार्थं क्रीडास्थित्वं त्वयि तिरस्करणं कृतं तदपि

सोऽहमिति याह—यच्चेति । विहारं क्रीडा व्यायामो वा । शयनं तत्पादिकम्, आस्थायिका सिंहासनादेरुपलक्षणं, एतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एकशब्दो रहसि स्थितमेका किं कथयतीत्याह—परोक्षः सन्निति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिभवनं यथा स्यात्तथा यन्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत्सर्वमिति योजनामशङ्क्याह—तच्छब्द इति । क्षमा कारयितव्येति यात्रापरिमितत्वं हेतुमाह—अप्रमेयमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—तवानन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वसङ्घट्टादिको यो महिमा, तमिममजानतः मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे ! इति त्वयि प्रसमं विनयापेतं यदुक्तं । यच्च परिहासार्थं सर्वदेव सत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि; विहारशय्यासनभोजनेषु च सहकृतोऽप्येकान्ते वा समक्षं वा यदसत्कृतोऽसि; तत्सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.—इदंशब्दविशेषितमहिमशब्दः प्रकृतमहिमावादीत्यभिप्रेत्यत्राह—अनन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वे-

त्यादि । प्रमादशब्दस्याज्ञानपरत्वे 'अजानता' इत्यनेन पौनरुक्त्यात्, सजातीयत्वभ्रमपरत्वमभिप्रेत्य प्रमादान्मोहादित्यु-

मूलकप्रसिद्धिप्रत्ययाफेन यादवेति नाम्ना न कथञ्चिदपि विख्यातविख्यातुभावस्य भवता सम्बोधनं साम्प्रतम्, परमनवधानोक्त्या कृतं बहुशः । असत्कृतमप्यप्ये । एवं हे सखेति सम्बुद्धौ हेतुः प्रणयेनेति । सख इति च्युतसंस्कारम् । प्रणयेन च्युतसंस्कारमपि सम्बोधनं प्रयुज्यते प्रायशो लोके यथा निष्ठेति । न चैतच्छिष्टाश्रयतम् । स्वोत्कृष्टविषये च नितान्तमनुचितमिति तदपि क्षमापनमर्हत्येवेति व्याख्यातव्यम् । एवं च सन्निधोषः परिहृतो भवति, 'यथासङ्ख्यं क्रमेणैव कमिकाणां समन्वयः' । (क. नं. १०८) इति लक्षितो यथासङ्ख्यालङ्कारश्च सिध्यतीति ध्येयं दुषीमिः ।

—अविगीता ।

१ 'तत्समक्षं' इत्यत्र तच्छब्देन बुद्धिस्थाः पूर्वलोकावस्थिताः सखायः परावृण्यन्ते । स एव समक्षं तत्समक्षमिति वा । 'तदास्पदं श्रीयुवराजसंक्षितम् ।' (र. वं. ३।३६) 'सोऽहं न तत्पूर्वमवर्णनीये' । (र. वं. १४।३८) इत्यादिवत् । क्षामये इति 'क्षम सहने' (घा. पा. ४।१००) इत्यस्मागिणञि तद् । अच्युताप्रमेयविशेषणयोरभिप्रायमाह वामनः—

असत्कृता महिनाः स्वावयन्त्येते प्राकृता जनाः । न तथा जातु भगवानैश्वर्याच्युतिमश्नुते ॥

असत्कृतासत्कृतैश्चक्येते न सहेत तत् । अच्युतोऽयमतोऽस्माकं सोऽहमहं त्ववितिक्रमम् ॥

असत्क्रिया च मानादिपरिच्छिन्नस्य दृश्यते । प्रमाणातीतरूपस्य सा कथं सम्भवत्यपि ? ॥

तेजोलङ्घानेपेन बलवत्स्वपि विहायसि । खद्योतेषु विषाणं पत्युः का नाम स्यादसत्क्रिया ? ॥

चेष्टा तद्विज्ञाता पूजये क्रीडया सख्यायते हृदि । क्षमापयत्यतः पार्थः सामिप्रायं विशेषयन् ॥ इति ।

—अविगीता ।

कम् । सखेति बुद्धिहेतुस्वरस्यास्तीतिवाचिनापि प्रणयशब्देन तदौपयिकचिरपरिचयोपभारो युक्त इत्याशयेनाह प्रणयेन चिरपरिचयेनेति “सयुजा सखाया” [कुर्यात्, २।१।१।५।५ अं. उ. २।१।५. उ. ४।६] इति ध्रुतिप्रतिपन्नसखिष्वबुद्धेर्माहा-
दिजन्यत्वासम्भवेन ‘सखेति मत्वा’ इत्येतल्लोकिक्वयस्यस्त्वबुद्धि-
परमित्याशयेनाह मम वयस्य इति मत्वेति । ‘हे कृष्ण !’
इत्यादिकं प्रसक्तोक्त्याकारसमर्पकमित्याशयेनान्वयं दर्शयन्

प्रकृतोचितविनयाभावपरत्वमाह हे कृष्णेत्यादि । ‘यच्च’
इत्यत्र चशब्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्धयर्थे ‘यदसत्कृतोऽसि’
इत्यस्यादृष्ट्या वाक्यभेदमज्ञीकृत्य अर्थमाह यच्च परिहासार्थ-
मित्यादिना । तत एव ‘तत्सर्वम्’ इति तस्य बहुत्वमुच्यते ।
परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्विषयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मध्य-
मपुस्त्राक्षिसार्थमाह सर्वदैव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकशब्द-
फलिताक्तिः एकान्त इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥ एकस्त्वमेव कारयिता, नान्योऽस्त्यथापि ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥ एकः परोक्ष इति क्लिष्टं
व्याख्यानमिति ज्ञापयितुं तदर्थमन्वयं च दर्शयति—एक
इति । आद्याक्षररहणेन एकाशब्दः एकस्य योक्तकः । कदाच-

कारयितृत्वयोक्तकः । अन्तर्गातिपण्यार्थोक्तोतेर्हः । अथापि एव-
मसत्कारानहोऽप्यसत्कृतोऽसि ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.—सखेति । प्रसभम् । तथा हे सखेत्यत्र परलोपो द्रष्टव्यः । तवेदं तवेम-
मित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदिति । विहारः क्रीडा । एकोऽसहायो बहुजनप्रत्यक्षं क्षामये प्रसादये ॥ ४२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— इत्थं नमस्कृत्यापराधं क्षमापयति
चतुर्भिः—सखेतीति । तवेदं विश्वरूपं तथा महिमानं सर्व-
कारणत्वसर्वोत्पत्तिकृत्वादिस्वभावैश्चैव अज्ञानता मया प्रमादात्
मोहादप्रणयेन चितपरिचयेन च सखेति वयस्य इति मत्वा
‘हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे !’ इति प्रसभं विनयापेत्तं
यदुक्तम् । हे सखेतीत्येकालोपशब्दः । यच्च परिहासार्थं
सखेत्वसत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि । किंवि-
षये ? विहारशय्यासनभोजनेषु सहकृतेषु विषये । तथा
एकः सर्वोन्निहाय रहसि, अथवा तत्समर्थं तेषां सखीनां

परिहसतां पुरतः, यत् असत्कृतोऽसि, हे अच्युत ! तत्सर्व-
मपराधजातं त्वामहं क्षामये क्षमापयामि । ‘अच्युत’ इत्यनेन
आश्रितवासत्त्वादिकृत्याणुगुणगणनिधिना नित्यमप्रच्युतेन
भवता ममापराधाः क्षाम्यन्त एव ; परन्तु मयाऽऽचितमाच-
रितमिति परितप्यत इति दर्शितम् । ननु किं त्वयाऽऽचितमा-
चरितम् ? पितृवस्तुनयस्य मातुलतनयेन सह परिहासोद्यया
लोकसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विशेषयति—अप्रमेयं त्वामिति ।
अचिन्त्यप्रभावमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

९ व ० त ० दी०— अक्षरैश्चर्यादिगुणमहिमानं परमं तं दृष्ट्वा क्षमापयति-सखेति । तव महिमानं अलौकिक-
माहात्म्यश्रियं अतिशयेनाज्ञानता मया यदुक्तं हे यादव ! हे सखेति तत्क्षामये त्वामित्यभिप्रेणान्वयः ॥ ४१ ॥
किञ्च तामसकर्मसु सुगयाविहारादिषु स्थितं त्वां तमोगुणयुक्तं पूर्वं ज्ञात्वा मया यदसत्कृतोऽसि तदप्येकोऽहं
त्वां साम्प्रतं क्षमां कारयामि ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं नमस्कृत्य पूर्वाज्ञानजापराधान्
क्षमापयति—सखेति द्वयेन । मया तव इदं पुरुषोत्तमत्वेन
सर्वस्वात्मकारुण्यं महिमानमज्ञानता प्रमादादवनवानतया
प्रणयेन जेहेन वाऽपि प्रसभं बलाकारेण अकार्येषु योजनार्थं
हे कृष्ण ! इति नामत्वेन, न तु सदात्मकत्वेन; हे यादव ! इति
तत्कृतोद्वेगत्वेन, न तु तदुद्वेगार्थप्रकटत्वेन; हे सखेति मित्रत्वेन
लौकिकद्वया, न तु परमात्मत्वेन यदुक्तम् ॥ ४१ ॥ च
पुनः । सखेति मत्वा अवहासार्थं मिथ्यावादादिभिः एकः

केवलो मां विहाय विहारादिकं करोषीत्यादिभिः । अथवा
मत्समर्थं विहारे यत्तुसुगयादिषु स्वजनत्वद्वन्द्वव्यता, शय्यायां
सहशयनेन, आसने सहोपवेशने, भोजने सहसुजता, इत्यादिषु
यत् असत्कृतोऽसि अवमानितोऽसि हे अच्युत च्युतिरहित !
स्वाङ्गीकृतपरिपालक । अहं त्वामप्रमेयं प्रमातुमयोग्यं तत्सर्वं
क्षामये क्षमां कारयामि । अप्रमेयत्वेनाऽज्ञानजापराधनिवृत्तिः
सूचिता ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्या स्वापराधान् क्षमापयते—सखेतीति । ‘अयं मम सखा’ इति मत्वा
प्रसभं स्तोत्रार्थाविकरणपूर्वकं यन्मया उक्तं ‘हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे !’ इति । इति शब्देन सन्निधारणः ।
कुत उक्तं तवेदमेवंविधं महिमानं माहात्म्यं अज्ञानता कदाचित्प्रमादाच्चित्तविक्षेपात् कदाचित्प्रणयेन स्नेहेन च
॥ ४१ ॥ तथा यच्च अवहासार्थं विहारादिष्वसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । एको वा सखीनां नियोगकाले वा
तत्समर्थं सखिजनसमर्थं वाऽसत्कृतोऽसि तत्क्षामये क्षमापये, यत्तत्स्वभ्रमभेदोऽचिन्त्यस्वभावः करुणापरः । यतः
शत्रुभ्योऽपि शिष्टोपालादिभ्य उन्मत्तां गतिं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

१ शार्. भा.—यतस्त्वम्—पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य, प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावर-जङ्गमस्य; न केवलं त्वमस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः, यतो गुरुर्गरीयान्गुस्तरः । कस्माद्गुस्तरस्त्वम् ? इत्याह—न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति, कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् ? लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् ? अप्रतिमप्रभावः ? प्रति-मीयते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः, हेऽप्रतिमप्रभावः ! निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

२ आ. शार्. व्या.—गुणाधिक्यात् पूजार्हत्वं, धर्माधर्मा-त्मज्ञानसम्प्रादयप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितुंवाद्गुरुत्वं, गुरुणामपि सुत्रादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रवृत्त्या साधयति—कस्मा-दिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमत्वे हेत्वभावात्ता-

नामतिले चैकस्य सिद्धशायामन्यस्य सखिहीर्षासम्भवाद्भवहार-लोपादयुक्तमीश्वरानांत्वमित्यर्थः । अभ्यधिकास्तर्हं कैमुतिकन्या-येन दर्शयति—त्वत्सम इति । तत्र हेतुमवतारं व्याक-रोति—अप्रतिमेत्यादिना ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.—पितेति । अप्रतिमप्रभावः ! त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि, अस्य लोकस्य गुरुश्चासि, अतस्त्वमस्य लोकस्य गरीयान् पूज्यतमः ; न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः, कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि त्वदन्यः कारुण्यादिना केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति, कुतोऽभ्यधिकः ? ॥ ४३ ॥

४ वे. ता. चं.—त्वया क्षामणे कृतेऽपि क्षमेऽहमिति केन निश्चितम् ? मदन्यः कश्चिदधीयतामिति भगवदभिप्राय-सुभीय तदुत्तरत्वेन हेतुकलभावेन प्रवृत्ते श्लोकद्वये प्रथम-श्लोकस्य विशेषणान्यप्रतिमप्रभावत्वोपादकानीत्यभिप्रायेण अ-प्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां सम्ब-न्धसापेक्षत्वेन लोकशब्दस्य सर्वान्वयमाह अस्य लो-कस्य पिताऽलोत्यादिना । निरुपाधकपितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वहेतुरित्यभिप्रायेण अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमन-वच्छिन्नमिति ज्ञापनाय प्रवृत्तं 'न त्वत्समोऽस्ति' इति वाक्यं व्याख्यास्यान् प्रयोजनातिशयसत्त्वाल्लोकत्रयशब्दस्या-शान्वयमाह लोकत्रयेऽपि त्वदन्य इति । अत्र लोकत्रय-शब्देन कुतमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तलोकत्रयं वा, लोक्यते-ऽनेन प्रमाणान्तरप्राप्तार्थं इति व्युत्पत्त्या वेदत्रयं वा विवक्षितम् । साम्यस्य भेदश्रुतत्वात् 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यनेनैव अन्यस्मिन् भगवत्साम्यविशेषलभादप्यपदानर्थक्यं इत्याशङ्कापरिहाराय 'अन्यस्त्वत्समो नास्ति, त्वमेव तव समः' इत्यर्थलभार्थि 'त्वदन्यः' इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्य उक्तः । तेन

कार्यत्वकर्मवश्यत्वादिना भगवदन्यत्वेन प्रसिद्धानां विश्वशिवा-दीनां "हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे" [ऋक्सं. ८।७।३।१ वा.सं. २०।१०।१०।१४] "अजस्य नाभाव्येकमर्पितं" [यजुः ४।६।२] "यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न स्रज चाच्छिन्न एव केवलः" [श्वे. ४. ४।१८] इत्यादिषु तत्तद्वाचिशब्दध्वनेन कारणत्वादिना भगवत्साम्यापातप्रतीतावपि 'आकाशस्तल्लिङ्गाव' [ब्र. सू. १।१।२२] 'प्राणस्तथातुगमात्' [ब्र. सू. १।१।२८] 'शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत्' [ब्र. सू. १।१।३०] 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' [ब्र. सू. १।२।२८] इत्यादि-न्यायातुरोधेन "एष सर्वसूतात्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ?" [सुबालो. ७] "एको ह वै नारायण आसीत् ब्रह्मा नेशानः" [मण्डो. १।१] इत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वा-न्तरात्मत्वापहतपाप्मात्वादि विशिष्टभगवत्साधारणधर्मप्रतिपादक-वाक्यस्य हिरण्यगर्भाजिशिवादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवत्साम्यगन्धोऽपीति लभ्यते । केनापि गुणेनेति—किमुत सकलकल्याणगुणैर्बैकगणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भावः । अ-नेन साम्यैक्योतीर्णव्यक्त्यन्तरत्वपक्षा निरस्ता वेदितव्याः ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ ४३ ॥

८ वे. ब्र. मि.—एतदेव विदुष्वनाह—पिताऽसितीति । अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता त्वमसि; तथा अस्य लोकस्य

पूज्यश्चासि; तथा गुरुः शास्त्रोपदेशा; तथा गुणैः स्वरूपतः कर्मणा च गरीयान् भेदतोऽसि । अत्र च पितृत्वादितु चतुर्थे-

केकमेव समन्तिविशसप्रणामार्हताप्रयोजकम् ; किञ्च तत्त्वा-
व्येक्येन स्थितामि । तादृशे स्वयि परिहासमसत्कारं च कुर्वन्मो-
हतो 'हा हतोऽहं' इत्यर्थः । किञ्च परिहासगोष्ठी समानयोरेव

लोके भवति ; न हि निस्समाभ्यधिकस्य परमेष्ठिनस्य तवाहं
वराकः समान इत्यभिप्रेत्याह — न त्वत्सम इति ॥ ४३ ॥

९ ब० त० दी०— पिताऽसीति । पूज्यो गुरुश्चेति सान्निवकोऽश्वमेधे राजसूये च विदितस्त्वं सान्निवकधर्माणां
स्वयि निरूपितत्वात्प्राभूतं त्वां जानन् क्षमापयेऽहं प्राकृतः ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— क्षमापने सम्बन्धव्यावश्यकत्वायाह—
पितेति । अस्य वराचरस्य स्वावरजङ्गमात्मकस्य ब्राह्मण-
क्षत्रिययोर्वापिता इत्यादकः, च पुनः गरीयान् पूज्यः देवोत्तमः
तद्गृहा गुरुः त्वमसि । तर्हि त्वत्समो भविष्यतीति नेत्याह ।

हे अप्रतिमप्रभाव उपमारहितानुभाव । लोकत्रये अम्यसत्कस-
मोऽपि नास्ति ; कुतोऽभ्यधिको भवेत् येन त्वं तत्समः
स्याः ? ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— अप्रमेयत्वमेवाह— पिताऽसीति । यतस्त्वमस्माकं पिताऽसि, अतोऽस्माभिः शिशुभिः
कृता अपराधास्त्वया क्षन्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायाऽहंसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— यत एवम्— तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्या कार्यं शरीरं,
प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं,
सखेव च सख्युरपराधं, यथा वा प्रियाया अपराधं प्रियः क्षमते, एवमहंसि हे देव ! सोढुं प्रसहितुं
क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— निरतिशयप्रभावं हेतुकृत्याप्रति-
मेत्यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह— यत इति ।
प्रसादनावन्तरं भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते— त्वं पुनरिति ।

प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोऽप्युपजयते । प्रियायाऽहंसिती
च्छान्दसः सन्धिः । क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेषः ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— तस्मादिति । यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता, पूज्यतमो गुरुश्च, कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधि-
कोऽसि; तस्मात् त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कार्यं प्रसादये; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य यथा च

१ सम प्रियः त्वं प्रियाय प्रियस्य । 'सास्यकिः कौरवेयाय खड्गेनापाहरच्छिरः ।' (म. भा. ७।१४३।५४) इतिवच्छ-
व्यर्थं चतुर्थी । ममेति यावत् । 'प्रियस्तेऽहं महाबाहो ! प्रियोऽसि मे धनञ्जय ।।' (ह. वं. २।११।१८) 'न हि दारा न
मित्राणि क्षातयो न च बान्धवाः । कश्चिदस्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममाहुनात् ॥ यत्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यत्तं चातु स
मामनु । इति सङ्कल्पयतां बुद्ध्या शरीरादहं ममाहुनः ॥ (म. भा. ७।७९।१६, ३३) त्रैलोक्यराज्यावत्किञ्चिद्वैदव्यस्तुदुर्लभम् ।
नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पाथं धनञ्जयम् ॥' (म. भा. ७।१०२।४४) इत्यादौ भगवतैवाहुनस्य प्रियत्वं तत्र तत्रोक्तम्, अतः
ससुचितैव तस्मारयित्वा 'सखेति मत्वा' इत्यादावुदाहृतमपराधजातं सोढुमर्हसीति तस्य प्रार्थना । एवमत्रोपमाद्वयमेव विवक्षि-
तम् ; प्रियः प्रियाया इवेति तृतीयोपमान्युपगमे त्विवशब्दाभ्याहारकेशः, सन्धिदोषश्च स्पष्ट एव । किञ्च— 'सखेति मत्वा'
'पितासि' इति समनन्तरमेवोक्तौ सखिपितरावेवोभौ बुद्धिसिद्धिज्ञापिते तयोरेवोपमानाकरणं स्वाभाविकं भवति, नाप्रस्तुतायाः
प्रियायाः । तथा 'शत्र्यासनाद्वनविक्रयनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः । सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे
महान्महितया कुमतेरर्थं मे ॥' (१।१९।१९) इति समानविवयकं भागवतमप्युक्तार्थ एव संवदतीति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।

नव्यतरास्तु— प्रियः पिता पुत्रस्य प्रियायेव, प्रियः सखा सख्युः प्रियायेवेत्यन्वयसि । तत्र तादर्थ्यं चतुर्थी । अन्ये-
'प्रियाया' इति छित्त्वा वा प्रिया तस्या इवेत्यर्थापयन्ति । वस्तुतस्तत्र 'सखेति मत्वा' (१।१४।१) इत्युक्तादुरोधेनोपमात्रयमेव
विवक्षितम् । तथा हि यत्तु महिमानमवान्ता प्रसभसुक्तम्, तत्पुत्रस्य पितेव; यत्प्रमादादुक्तम्, तत्सख्युः सखेव; यत् प्रणये-
नोक्तम्, तत्प्रियायाः प्रिय इव सोढुमर्हसि । प्रसिद्धमेव हि जगति अज्ञानतः पुत्रस्यातिकर्म पिता, सख्युस्तत्त्वधाननिमित्तमवभा-
नितं सखा, प्रियायाः प्रणयापराधं प्रियश्च सोढुमर्हत्येवेति । अतो भगवत्पादादिभिराहतोऽहं एव सन्दर्भस्वरसानुगुणो वक्तृभिम-
तत्वेत्यत्र सहृदयहृदयमेव प्रमाणमित्यलं पक्षवितेन ।

सख्युः प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः पिता सखा वा प्रसीदति; तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तस्मात्’ इति पूर्वश्लोकोक्तिरुपाधिक-पितृत्वपूज्यतमत्वगुह्यवादिकं हेतुत्वेन परामृशतीत्यभिप्रायेणाह यस्मात्त्वं सर्वस्य पितेत्यादिना । ‘प्रणम्य’ इति प्रपदनमु-च्यते; पूर्वोक्तपितृत्वादिपराभिर्ना ‘तस्मात्’ इत्यनेन ‘अहम्’ इत्यनेन चासुकृत्यसङ्कल्पावहानि सूचितानि । ‘प्रणिधाय

कायम्’ इत्यनेन “यद्धि मनसा ध्यायति” [यजुः ६।१।७] इत्युक्तरीत्या करणपूर्तिः सूचिता । प्रणम्य प्रसादये प्रसादार्थे प्रणमामीत्यर्थः । ‘प्रसादये, सोढुम्’ इत्याभ्यामर्थसिद्धं वदन् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यमुत्पादयति यथा कृतापराध-स्यापीत्यादिना ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.—तस्मादिति । प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्दण्डबद्धौ कार्यं निपात्य । सोढुमप-चारान् ॥ ४४ ॥

८ खं. ग्र. नि.—यस्मादेवमत्यन्तापराधी, तस्मात् कार्यं प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्बद्धः दण्डबद्धो पतित्वेति यावत् । प्रणम्य नमस्कृत्य ईड्यं सर्वलोकस्तुत्यम्, ईशं सर्वलोकनिय-

न्तारम् । अनेन परिहासानर्हं वक्ष्यकम् । त्वामहमपराधी प्रसा-दये । अतो हे देव । पितेव पुत्रस्यापराधं, सखेव सख्युरपराधं, प्रिय इष्टस्त्वं प्रियाय मे ? तं सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

९ व० त० वी०—यस्मादेवं, तस्मादिति । त्वामीशं सर्वेषां राजानं नियन्तारं रजोभावमाश्रितं भक्तवा-त्सल्येन सारथ्ये कर्मणि स्थितं प्रणम्य प्रसादये । त्वं च पितेव पुत्रस्य, सखेव सख्युः, प्रिय इव प्रियाय सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.—यतः सर्वेषां पिता गुरुः पूज्यश्च त्वमे-वाप्तो ममपि सर्वं त्वमेवेति मयपराधं क्षन्तुमर्हसीति विज्ञापयति—तस्मादिति । तस्मात्कारणात् अहं त्वां ईशे प्रभुं ईड्यं स्तुत्यं कार्यं प्रणिधाय दण्डवत् पतित्वा प्रणम्य नत्वा

प्रसादये प्रसादयामि । हे देव जगत्पुत्र ! त्वं पूर्वोक्तान् ममापराधान् सोढुम् अर्हसि । क इव ? पुत्रस्य पितेव सख्युर्मित्रस्य सखा इव, प्रियायाः प्रीतियोगायाः स्त्रियाः प्रिय इव ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेवाह—तस्मादिति । यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कार्यं शरीरं प्रणिधाय भूमौ कृत्वा दण्डवत्प्रणम्य त्वां प्रसादये । ईड्यं स्तुत्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव ! रूपं प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते ! ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.—अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा, तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; भयेन च प्रव्यथितं मनो मे, अतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव ! रूपं यन्मत्सखम् । प्रसीद देवेश ! जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासः, हे जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥ किरीटिनमिति । किरी-टिनं किरीटवन्तं, तथा गदिनं गदावन्तं, चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं; तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत एवं तस्मान्नैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन हे सहस्रबाहो ! वर्तमानिकेन विश्वरूपेण भव हे विश्वमूर्ते ! उपसंहृत्य विश्वरूपं, तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ वसुदेवसूतोः श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजमेव स्वाभाविकं रूपमिति भगवत्पादरात्राजगदीनामभिप्रायः । अन्ये तु प्राकृतराजपुत्र-साधारणं द्विभुजमेव तस्य रूपमिति मन्यन्ते । ते चात्र ‘चतुर्भुज ! इह !’ इति छिन्वा व्याकृष्यते । तदत्र बहुवक्तव्यमप्यवस-रान्तरे वक्ष्यामः सविमर्शम् ।

२ आ. शा. व्या.— हेतुकिपूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टस्तुष्ट इति यावत् । भयेन तदेष्ट-
विश्ववर्तनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ‘तदेव दर्शय’ इत्युक्तं, किं त ?
इत्यपेक्षायामाह— किरीटिनमिति । चक्रं हस्तं यस्य

तमिति व्युत्पत्तिर्यद्गीताऽऽह— चक्रेति । मदीयेच्छा फल-
पर्यन्ता कर्तव्येत्याह— यत् इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबा-
हुत्वं ? तत्राऽऽह— वार्तमानिकेनेति । सति विश्वरूपे कथं
पूर्वसमाकृतं ? तत्राऽऽह— उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; प्रीतोऽस्मि; भयेन प्रव्यथितं
च मे मनः; अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय; प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! मयि प्रसादं कुरु; देवानां
ब्रह्मादीनामपीश निखिलजगदाश्रयभूत ! ॥ ४५ ॥ तथैव पूर्ववत् किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमि-
च्छामि; अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव; सहस्रबाहो ! विश्वभूतं ! इदानीं सहस्रबाहुत्वेन
विश्वशरीरत्वेन दृश्यमानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.— विचित्रस्याप्यहृष्टपूर्वस्यैवाश्वयविषयत्व-
दर्शनात् ‘अदृष्टपूर्वम्’ इत्यनेन कलितमाह— अत्यद्भुतमिति ।
‘भयेन च प्रव्यथितं मनो मे’ इत्यनेनाक्षिप्तं ‘आख्याहि
मे को भवानुग्रहः’ [११।३१] इत्यत्रोक्तं विशेषणमाह
अत्युग्रं चेति । ‘भयेन च’ इत्यत्र चत्वारोऽस्य निष्प्रयोजन-
त्वादुक्तव्यथाहेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वमनुकमित्युक्तप्रीतिसमुच्चय-
ार्थत्वमभिमित्य व्यवहितान्वयमाह प्रव्यथितं च मे मन
इति । पूर्वार्थोक्तस्य व्यथासहितप्रीतिजनकत्वस्योत्तरार्थहेतु-
त्वमभिमिदंयाह अत इति । तच्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपराम-
र्शित्वेन तदभिमेलनाकारमाह सुप्रसन्नमिति । अनेन केवल-
प्रीतिहेतुत्वं सूचितम् । प्रपन्नस्य रक्षणमवश्यं कार्यमित्यभिप्रायेण
मे दर्शयेत्युक्तम् ‘देव ! देवेश ! इति सम्बोधनद्वयेन ‘तमी-
श्वरानां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्’ [खे. उ.

६।७] इति धृत्यर्थोऽभिमेल इत्याशयेन— देवानां ब्रह्मा-
दीनामपीशोऽस्तुक्तम् । दृश्यमानरूपस्य ‘तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं
प्रविभक्तमनेकधा’ [११।१३] इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात्
‘जगन्निवास !’ इत्यनेन तदुक्त्यत इत्यभिप्रायमाह— जगदा-
श्रयभूतेति ॥ ४५ ॥ ‘तथैव’ इत्यस्य पूर्व जगदाश्रयमत्युक्तं
रूपं द्रष्टुमिच्छन् तथैव पूर्वरूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थेभ्रमं व्युत्स्यन्
अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनं ? इति शङ्कां चार्थात्पतिहरन्
अवयवभेदेन तद्व्याचष्टे— तथैव पूर्ववत् किरीटिनमिति ।
पूर्वदृष्टजगतीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । ‘रूपेण’ इत्यत्र तृती-
यायाः करणार्थत्वावस्थावधात् रूपेण युक्तो भवेत्युक्तम् । सहस्र-
बाहुरविश्वभूतं विशिष्टस्य चतुर्भुजरूपयुक्तत्वावस्थावधौ कालभेदेन
परिहरति इदानीमिति ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टरोमा ॥ ४५ ॥ यथा पूर्वं दृष्टवानहं तथैव संयुक्तो भव ॥ ४६ ॥

८ चं. ब्र. गि.— एवं क्षमाप्य विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थय-
ते— अदृष्टपूर्वमिति । पूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च
तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टरोमाऽस्मि, सन्तुष्टोऽस्मीति वा । तथा
भयेन च मे मनः प्रव्यथितं व्याकुलीकृतम् । अतः तदेव प्राचीन-
मेव रूपं मे दर्शय, इदं त्वत्संहारं । पुनश्चक्ष्वा नियोजनप्राप्तेः
पुनरपराधमाशङ्क्य क्षमापयितुमाह— प्रसीदेति । विश्वरूपोप-
संहारेण प्राचीनरूपप्रदर्शनरूपं प्रसादं कुरु । ‘देवेश ! जग-
न्निवास !’ इत्यनेन नियोजनोक्तस्योपगम्यत्वं दर्शितम् ॥ ४५ ॥
‘तदेव रूपम्’ [११।४५] इत्युक्तमेव विद्येगोति—

किरीटिनमिति । किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं च स्वामहं
द्रष्टुमिच्छामि । ननु पश्यस्येव किरीटादिमन्तं माम् ; उक्तं
हि त्वयैव ‘किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिम्’
[११।१७] इति तत्किञ्चयते द्रष्टुमिच्छामीति ? तत्राह—
तथैवेति । यथा त्वं पूर्वं किरीटादिमास्त्वैव त्वां द्रष्टुमिच्छामि,
न तु दुर्बिरीक्षतेजोराशयनन्तकिरीटागदाचक्रादिरूपमित्यर्थः ।
तस्मादिदानीं सहस्रबाहुत्वविश्वरूपत्वादिनोपलक्ष्यमाणनि-
खिपसंहृत्य तथैव चतुर्भुजेन वसुदेवनन्दनरूपेणारिर्भव ॥ ४६ ॥

९ व० त० दी०— एवं क्षमापयित्वा गुणातिगं प्रति प्रार्थयते— अदृष्टेति । वस्तुतस्तु त्वं गुणातीत इति
भक्त्या तदेव गुणातीतं रूपं प्रदर्शय । इदं चादृष्टपूर्वं ते रूपं दृष्ट्वा, पूर्वं दृष्टः पश्चाल्लोकान् ग्रसमानं ज्ञात्वा मनो
मे प्रव्यथितं यतः, अतस्तदेव चतुर्भुजं वा दृष्टपूर्वं रूपं मे प्रदर्शय । अस्माकं तु चतुर्भुजं मर्यादामयं शुद्धसर्ववा-
त्मकं ते रूपं श्रेष्ठं शान्तत्वादित्याशयेनाह तद्दर्शनं प्रसीदेति । अनेनाश्वरत्रयोपासकेभ्यः शुद्धसर्वमयचतुर्भुजो-
पासका ‘मयादिवा गुणज्ञाः’ उत्तमा इति लभ्यते ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विशेषयन् भगवन्तं प्रार्थयते— किरीटिन-
मिति । तदनेन श्रीकृष्णं अर्जुनं एवमेव बहुगुणगणालङ्कृतं चतुर्भुजं पश्यति स्मेति गम्यते । द्विभुजं तु सदैवेति ।
“ न तुष्टिमिश्रभक्तस्य जायते निर्भया रुचिः । स्वतः प्रवृत्तिजनिकाश्रमात्रैकदर्शने ॥ अशाश्रवातीतद्वरं रसानन्द-

महोदधेः । स्वरूपामृतमप्राप्तं नान्यत्र स्यादिति कश्चित् ॥ इत्यभिप्रायमाज्ञाय गोपानामिव तस्य च । आश्वासयन् भीतमेनमुवाच भगवान्पुनः ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं क्षमाय विज्ञापयति—अष्ट-
ष्टपूर्वमिति ह्येन । अष्टष्टपूर्वं तव रूपं विद्वात्मकं अनेक-
लीलायुतं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि हर्षं प्राप्नोऽस्मि । च पुनः मे मनः
भयेन प्रव्यथितं प्रकर्षणं व्यर्थं प्राप्तम् । अयं भावः— द्रष्टु-
कामस्य तादृशं रूपं दर्शयित्वा पुरुषोत्तमदर्शनवतोऽन्यरूपदर्-
शनाभिलाषापाशान्नः पुनः पुरुषोत्तमरूपं दर्शयिष्यति न वेति
अयमभूत्, अतः प्रसादं प्रापयित्वा तद्दर्शनं प्रार्थयति । देवेश

देवानामपीन्द्रादीनामीश निषामक ! जगन्निवास ! प्रसादं
प्रसक्तो भव । प्रसक्तो भूत्वा हे देव ! त्वेनाथं तदेव पुरुषो-
त्तमरूपं दर्शय ॥ ४५ ॥ रूपं विशिनष्टि— किरीटिनमिति ।
किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं खामहं तथैव पूर्ववदेव द्रष्टु-
मिच्छामि । अतो हे सहस्रबाहो ! अगणितक्रियाशक्तिमन् !
विश्वमूर्ते ! तनैव चतुर्भुजेन रूपेण भव प्रकटो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नो० भा० दी०— एवं स्तुत्वा स्वेष्टं प्रार्थयते— अष्टष्टपूर्वमिति । हे देव ! कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टं
तादृशमष्टष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषित उत्प्लुङ्गोऽस्मि, तथा विकाररूपदर्शनजेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितं;
अतस्तदेव धारणाविषयभूतं रूपं मे मह्यं दर्शय ॥ ४५ ॥ तदेव रूपमाह— किरीटिनमिति । एतेनार्जुनस्य
चक्रगदाकिरीटोपेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणाविषय इति दर्शितम् । हे सहस्रबाहो ! हे विश्वमूर्ते ! सहस्र-
बाहुत्वादिकमुपसहस्र्य तनैव रूपेण भव प्रकटो भव ॥ ४६ ॥

भयाकुलरयार्जुनस्याश्वासनं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ।

श्रीभगवानुवाच— मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न-दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

१ शार्. भा.— अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—
मयेति । मया प्रसन्नेन—प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिः—तद्वता प्रसन्नेन मया, तव हेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं
दर्शितम्, आत्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्, तेजोमयं तेजःप्राप्यं, विश्वं समस्तं अनन्तमन्तरहितं
आदौ भवमाद्यं, यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्नदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शार्. व्या.— अर्जुनेन 'स्थाने हृषीकेश !' [११ । मिति । भगवत्प्रसादोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशयेनाऽऽह—
३६ । इत्यादिनोक्तस्य भगवतो वचनमवतारयति— अर्जुन- मयेति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— यन्मे तेजोमयं तेजसां शशि विश्वं विश्वात्मभूतं अनन्तमन्तरहितं— प्रदर्शनार्थमिदम्—
आदिमध्यान्तरहितम्, आद्यं मद्भूततिरिक्तस्य कृत्स्नस्यादिभूतं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं रूपं तदिदं
प्रसन्नेन मया मद्भूतत्वात् ते दर्शितं, आत्मयोगात् आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्वयोगात् ॥ ४७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तेजोमयम्' इत्यत्र मयट् प्राप्नुयर्थत्वं-
मभिप्रेत्याह तेजसां शशिमिति । विश्वात्मभूतमिति
विश्वव्यापकमित्यर्थः । अचेतनस्य हि नात्मत्वं सम्भवति ।
'अनादिमध्यान्तम्' [११ । १६] इति पूर्वमुक्त्वात् 'अनन्तम्'
इत्येतदितरोपलक्षणमित्याह— प्रदर्शनार्थमिदमिति । 'आद्यम्'

इत्यत्र प्रतिस्मन्विशेषोपनिर्देशात् कृत्स्नस्यादिभूतमित्यु-
क्तम् । 'त्वदन्येन' दृश्येनार्थेतिदमाह केनापीति । प्रसादस्य
निर्हेतुकत्वे वैषम्येनैवैष्यप्रसङ्गात्, 'ते' इत्यनेनाभिप्रेतं प्रसादहेतु-
माह मद्भूतत्वात् इति । योगशब्दस्य ध्यानपरत्वंभ्रमव्युदा-
साय व्याचष्टे आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्वयोगादिति ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पै. भा.— एतदार्जुनस्य वचनं श्रुत्वा श्रीभगवानुवाच— मयेति । आत्मयोगादात्मस्वरूपेण
योगस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवमर्जुनं भीतमुपलभ्य तमाश्लयन्
श्रीभगवानुवाच— मयेति । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन परं प्रसन्नेनैव
मया तव इदं विश्वरूपं आत्मयोगाभिज्ञासाधारणसाक्षात्-
क्षितमाध्यादृशितम्, अतः किमिति त्वं विभेषि ? इत्यभि-
गी. द्वि. ४९

प्रायः । प्रसन्नैवेत्येतदुत्तरार्धेनोपपादयति— तेजोमयमिति ।
यद्यस्मात्कारणात् तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमपरिच्छिन्नं आद्यं
सर्वकारणं मे रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं त्वैवैव दृष्टम्,
तस्मात्तद्वदग्रहबुद्धिरूपप्रसादेनैव तवेदं दर्शितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०— श्रीभगवानुवाच— मयेति त्रिभिः । मया सर्वमूलरूपेण स्वयं भगवतांऽक्षिणा कृष्णेन स्वोपनिषत्प्रतिपाद्यस्वरूपेण द्विभुजेन लावण्यजलधिना महामनोरमेन गुणातीतेन सर्ववेदान्तवेद्यचरणेन परतत्त्वेन स्वाश्रितवात्सल्यकरुणावरुणाख्येनाचिन्त्यैश्वरयोगेन प्रसन्नेन स्वात्मयोगबलात् परमुत्तममेतदक्षरं विश्वरूपं दर्शितम् । अनेन सदानन्दरूपे श्रीकृष्णे तस्मिन् द्विभुज एवेदं सामर्थ्यं यत्स्वरूपान्तरदर्शनेमिति मूलरूपतया-
ऽवतात्स्वादिति ज्ञापितम् । इत्यमेवोक्तमभियुक्तैः—‘नान्यावतारे सामर्थ्यं यत्कृष्णतनुदर्शनम् । श्रीकृष्ण एव सामर्थ्यं यद्रूपान्तरदर्शनम्’ इति ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितोऽर्जुनमाश्रयन् स्वरूपं दर्शयामास, तत्र पूर्वमाश्रयमाह— श्री भगवानुवाच मयेति । हे अर्जुन ! मया सर्वदा त्वयि प्रसन्नेन आत्मयोगात् स्वकौशल्ययोगाच्च तव परं इच्छया हृदं रूपं दक्षितम् ।

कीदृशं ? तेजोमयं, विषं विभात्मकम्, अत्यन्तमन्तरहितम्, आर्यं सनातनं, यत् मे रूपं त्वदन्येन त्वां विना केनाऽपि दृष्टपूर्वं न । तादृशं रूपं त्वदिच्छया दर्शितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

११ नो० भा० दी०— एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तं स्तुवन् भगवानुवाच— मयेति त्रिभिः । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन मया तव तुभ्यमिदं परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात्स्वसामर्थ्यात् करुणया, न तु तव दर्शनेऽधिकारोऽस्ति, तथा च प्रागुक्तं— ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।१७] इति । तेजोमयं चिद्रूपं दिव्यं, विश्वं विश्वात्मकं, आद्यमनादि, अनन्तं च यत् रूपं त्वदन्येन कदाचिदपि न पूर्वं दृष्टं दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

न वेदं यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिर्नैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संबुद्ध इति तत्त्वतः— नेति । न वेद-
यज्ञाध्ययनैः न दानैः ; चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च । वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वा-
त्पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम् । तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिः, न च क्रियाभिरग्नि-
होत्रादिभिः श्रौतादिभिः, नापि तपोभिर्नैश्चान्द्रायणादिभिर्नैर्वैरैः, एवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपस्य
सोऽहमेवंरूपः शक्यः ; न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वचोऽन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं पराश्रयते । वेदाध्ययनात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तोक्तमित्याशङ्क्या-
ऽऽह— वेदेति । न च वेदाध्ययनग्रहादेव यज्ञविज्ञानमपि गृहीत-

मध्ययनस्यार्थावबोधान्तत्वादिति वाच्यं, तस्याक्षरह्णान्ततया
वृद्धेः साधितत्वादिति भावः । श्लोकरूपार्थमसंहितकरणम् ।
त्वतोऽन्येन मनुष्यविहीनेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैः सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह— न
वेदेति । एवंरूपो यथावदवस्थितोऽहं मयि भक्तिमतस्त्वचोऽन्येन एकान्तिकात्यन्तिकभक्तिरहितेन केनापि
पुरुषेण वेदयज्ञादिभिः केवलैर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— कथमेतद्रूपस्य मदन्वेन केनाप्यदृष्टपूर्व-
त्वम् ? येनैतन्निद्रुपायेनान्यैरपि दर्शनेसम्भवादित्यत्र एतद्रूपपा-
दकत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति— अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तेरि-
त्यादिना । ‘एवंरूपः’ इत्यस्याप्रकृतरूपविशिष्टपरत्वे कृष्णा-
वताररूपस्य सर्वैर्देयमानत्वाद्युपपत्त्या मनुष्यादिविषजातीयत्वा-
प्रकृतत्वाख्यपरत्वमभिप्रेत्याह यथावस्थितोऽहमिति । एका-
न्तभक्तिरहितानामवताररूपदर्शनं तु मनुष्यादिसजातीयत्वं

प्राकृतत्वादिरूपेणायथावस्थितदर्शनेमेवेति भावः । ‘त्वत्’ इत्येत-
त्पृथक्पदं भक्तिमत्परं चेत्तन्निद्रुपायेनाह मयि भक्तिमतस्त्व-
चोऽन्येनेति । अत्रान्यपदेन अर्जुनान्यत्वंविषक्षायां ‘भक्त्या
त्वन्नन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन !’ इति शब्दं च तत्त्वेन
[१।१५] इत्युत्तम्यन्विरोधापत्त्या भक्तिमदन्यत्वंमात्रं विवक्षि-
तमित्याह एकान्तभक्तिरहितेन केनापीति । वेदशब्दोऽर्थ-
वत्तया भूतवेदपरः । तेन ‘श्रोतव्यः’ [२।४५] इत्युक्तश्रवणं कथ्यते

१ वेदेन यज्ञैः स्वाध्यायेन चेति नव्याः । तत्प्रासादिकम्, वेदाध्ययनस्यैव स्वाध्यायत्वात्, अनधीयमानस्य वेदस्या-
किञ्चिदस्मरत्वाच्च । ‘नृलोके’ इत्यनेन ‘स्वादित्याः’ (१।१२२) इत्यादि निव्यूहमिति केचित् । — अविगीता ।

इत्यध्ययनस्य दृष्ट्युक्तवारिक्रियाशब्देन गोबलीवर्दनयाज्ञाध्ययनादिक्रियतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्ते इत्यभिप्रेत्य वेदयज्ञादिभिरित्युक्तम् । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति

यशेन दानेन तपसाशासकेन” [बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या वेदयज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वप्रतीतेः कथमयं निषेधः ? इति शङ्कावारणाय केचलैरित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.— नेति । अध्ययनैरङ्गाध्ययनैः । न च क्रियाभिर्गुरुपरिचर्यादिभिः ॥ ४८ ॥

८ वें. ब्र. नि.— अतो भयं विहाय कृतार्थोऽस्मीति सन्तोषुमेवाहर्हीत्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैः तत्र वेदाध्ययनमक्षरग्रहणम्, यज्ञाध्ययनं तु कल्पसूत्रमीमांसादिभिर्वेदविहितयज्ञानामनुष्ठानपर्यन्ततोऽधिगमः । दानानि तुलापुरुषादीनि । क्रियाः सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादयः । उपतर्पांसि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि । हे कुरुप्रवीर ! त्वदन्येन

वेदाध्ययनादिभिरैवेकपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । निषेधदाढ्यायं प्रत्येकं नकाराभ्यासः । ‘शक्योऽहम्’ इति वक्तव्ये विसर्गलोपपठान्दसः । ‘नृलोके’ इत्यन्यलोकानामप्युपलक्षणम्, ‘त्वदन्येन न शक्यते’ इति सामान्यनिषेधात् ‘देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः’ [११।५२] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०— मदनुग्रहैकभ्यभक्तिक्रियतिरिक्तैस्तु सर्वैरप्युपायैरेवमपि द्रष्टुमशक्य इत्याह— न वेदेति । अहं पुरुषोत्तमः कृष्ण एवैकभूतेश्वरं यस्य स विशिष्टो नृलोके द्रष्टुमशक्यः; केवलोऽक्षरादिस्तु स्तोपासकानां वेदप्रवचनादिसाधनैर्द्रष्टुं शक्योऽपि भवति, नाहं पुरुषोत्तमः अनन्यभक्तिक्रियत्वात् ‘भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः’ इति [११।१४।२१] भागवतवाक्यात् । तत्रापि त्वत्तो मदनुग्रहीनाऽक्रान्त्ये नैवमपि द्रष्टुं न शक्ताः पतद्दर्शनस्यापि मदनुग्रहलभ्यत्वात्; त्वं तु केवलं मदनुग्रहात् दृष्टवानसि । इयमेव पुष्टिः ‘पोषणं तदनुग्रहः’ इति [२।१०।४] भागवतवाक्यात् । ‘तद्दर्हितानामपि संप्रमेयबद्धेन स्वप्रापणं पुष्टिः’ इति भाष्यकारः । वैवस्व निम्नहणमतु सर्वैसाधनकरणेनापि पुरुषोत्तमस्वरूपाभावे दैन्येनात्ततया च दृढवरवीजरूपासक्तिभावमनुग्रहणं भागवता यत्र भवति सोऽनुग्रहश्च पुष्टिरिति सङ्केपः । तदिदं प्रमेयवर्त्म भागवतपञ्चस्कन्धे— ‘सधोचीनी लोह्यं पन्था लोके क्षेमोऽकुतोभयः’ [अ. १।१७] इति शुकेन धर्मविष्णुदूतसंवादोपाख्यानद्वारा स्पष्टमेव दर्शितमिति ततोऽवसेयम् । अत्रोपपत्तिर्भक्तिहेतुग्रन्थेऽनेकधा निरूपिता द्रष्टव्या ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं त्वदिच्छयैवेदं रूपं दर्शितं, इदानीं च पूर्वतनमेव रूपं पश्य, दर्शनीयस्य रूपस्य दुर्लभत्वायाऽख्ये कृपाधिक्यमाह— न वेदेति । न वेदयज्ञाध्ययनैः वेदानां सार्थकशब्दात्मकानां यज्ञानामानुपूर्व्यादिसहितविद्याक्रियाणां अध्ययनैः, न दानैः तुलापुरुषादिभिः, न च क्रिया-

भिरग्निहोत्रादिरूपाभिः, न तपोभिर्युः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः नृलोके मह्यलोके एवैकः अहं पुरुषोत्तमः हे कुरुप्रवीर भक्तकृच्छ्रेष्ट ! त्वदन्येन त्वामपहायान्येन द्रष्टुं पूर्वोक्तैः साधनैरपि न शक्यः न समर्थः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०— योयैकगम्यमेतत्कर्माणि दुष्प्रापमित्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैरधिगमैः, न च दानैः, न च क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरापूर्वादिभिर्वापीकृपारामादिभिः, तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैः, जपैर्मांसोपवासार्थैः नृलोके एवैकपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । रोहत्वाभाव आर्षः । त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृश्यमेदम् ।

व्यपेतमीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

१ प्रपश्येति— सुहृदुल्लभदर्शनं हि प्रत्यन्तेन शरवद्दयते प्रीतिमद्भिर्दुर्दर्शमापि लोकैः, यथा शुकस्यैकविम्बाधिकमणम्, अल्पीयः सूर्यग्रहणं वा । इदं रूपं तु त्वदन्येन नृलोके न दृष्टपूर्वं द्रष्टुमशक्यं च । अतः प्रीतमनाः प्रकषेण पश्येति भावः । घामनस्तु— पश्येत्येतावता सिद्धे प्रपश्येति वदन्विभुः । सुचयत्यात्मदृष्टयैव मूर्ध्नि दृश्यतामिति ॥ क्रव्योऽपरोक्षानुभवो दृढं च मम वैभवम् । पश्येदानीं प्रकषेण मामात्मत्वेन केवलम् । ततोऽप्रीत्यन्येनापि यः पश्यति पदं स्फुटम् । स पश्यत्येव, यस्तन्तुप्राप्तोऽतौ तु प्रपश्यति ॥ शुद्धसत्त्वमयं रूपं पटस्थानीयमेव ये । तन्तुस्त्वत्तेति पश्य त्वं तत्प्रकर्षेण दर्शयाम् ॥

— इति प्रतिपादयति ।

— अविगीता ।

१० पु. अ. त.— एवञ्चत्वा स्वरूपं दर्शयामासेति सज्जय आह— इतीति । अङ्गना प्रकारेण वासुदेवो मोक्षदाता परमकृपाङ्गः अर्जुनं तथा पूर्वप्रकारेणोक्त्वा स्वकं स्वीयं पुरुषोत्तमरूपं भूयः पुनः दर्शयामास । एवं दर्शयित्वा सौम्यवपुर्भूत्वा च पुनः पूर्वैरूपदर्शनमीतं पुनं अर्जुनं पुनराश्वास-

यामास । नन्वेवं वारं वारं कथं कृतवान् इत्यत आह— महा-
मेति । महाश्वासो आत्मा च तेन कृपया तथा कृतवानिति भावः । यद्वा महतां भक्तानां आत्मा अतो भक्तत्वाच्चा कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ नी० भा० १०— सज्जय उवाच— इतीति । वासुदेवोऽर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तगीत्या उक्त्वा यथापूर्वमासीत्तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं तदपि तिरोदधे इत्यर्थः । तथा महात्मा व्यापकोऽपि सन् सौम्यवपुर्नुग्रहेद्भो भूत्वा भीतमेनमाश्वासयामास च ॥ ५० ॥

अर्जुनस्य स्वास्थ्यम् ।

अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ! ।

इदानीमस्मि संवृतः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन ! इदानीमधुनाऽस्मि संवृतः सज्जातः । किं ? सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं भगवदाश्वासितः सज्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह— अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थान-
संस्थितमतिसौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेता संवृत्तोऽस्मि प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘मानुषं रूपम्’ इत्यस्य कर्मजन्यप्राकृतरूपपरत्वमभ्युदासायेदंशब्दाभिप्रेतं वदंस्तथाचष्टे अनव-
धिकातिशयसौन्दर्येत्यादिना ॥ ५१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इदं परमपदप्राप्तिकारणम् ॥ ५१ ॥

८ वें. ब्र. मि.— ततो निर्ययः सज्जुन उवाच— दृष्ट्वे-
दमिति । अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यादिभिः तवैवा-
साधारणं मनुष्यत्वसंस्थानमधिगतं अतिसौम्यमिदं रूपं दृष्ट्वा

इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तोऽस्मि, प्रकृतिं भगवन्पा-
राहित्येन स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

९ व० त० १०— ततो यथावदवस्थितः सन् अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेदमिति । निरवधिकातिशयसौन्दर्य-
सौकुमार्यलावण्यादियुक्तं सदानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपं सौम्यं मानुषं मनुष्यत्वसंस्थानस्थितं दृष्ट्वा
सचेताः जातोऽस्मि । तदा तु विचेताः ‘अमनाः अपाणिपादं तदमूर्तमव्ययम्’ इति वाक्यात् । इदानीं तु प्रकृतिं
स्वभावं प्राप्तोऽस्मि ॥ ५१ ॥

१० पु. अ. त.— दर्शितस्वरूपं दृष्ट्वाऽर्जुनो विज्ञाप-
यति— दृष्ट्वेति । हे जनार्दन अविविधानाशक ! इदं पुरतो
दृश्यमानं मानुषं मनुष्यैर्दृष्टुं योग्यं सौम्यं दयापरीतं दयायुक्तं

तव रूपं दृष्ट्वा इदानीमधुना सचेताः सावधानचित्तः संवृतः
जातोऽस्मि । प्रकृतिं भक्तिरूपां गतः प्राप्तोऽस्मि
(च) ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० १०— ततो निर्ययः सज्जुन उवाच— दृष्ट्वेति । सचेताः अव्याकुलः, प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं
प्राप्तः, संवृतो जातोऽस्मि ॥ ५१ ॥

भगवद्विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च ।

श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः, दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तः न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपायस्त्वत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्थापयति— श्रीभगवानिति । त्वद्वधतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति— देवा अपीति ॥ ५२ ॥

३ रा. भा.— सुदुर्दर्शमिति । ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्टवानसि; तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम्; अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु दृष्टवन्तः ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं— यच्छब्दस्य प्रसिद्धप्राप्तमिदं शिखेन प्रसिद्धा-
कारानाह सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितमित्यादिना । 'नित्यम्'
इत्यस्य पदार्थैकदेशदर्शनान्मन्यस्यागतिरस्य आश्रयणमनुचित-

मित्यभिप्रेत्याकाङ्क्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याशये-
नाह न तु दृष्टवन्त इति ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— स्वकृतस्याद्यग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्
श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शमित्यन्तं द्रष्टुमशक्यं
ममेदं विश्वरूपं दृष्टवानसि । कुतो दुर्दर्शम् ? यद्यस्मात्कारणा-
देवा अपि “पुण्यमेवाहं गच्छति न ह वै देवान्प्राप्य गच्छति”
[वृ. उ. १।५।२०] इत्यादिभूतिप्रसिद्धनित्यपुण्यभूतेय

इत्यपिवाद्भार्यः । तेऽप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु
त्वमिव दृष्टवन्तः; न वाग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः; दर्शनकाङ्क्षाया
नित्यत्वोक्तेः । यदा देवानामपीयं गतिस्तदा मनुष्यवराकाणां
का कथा ? इति भावः ॥ ५२ ॥

९ व० त० दी०— ततः एवं स्थितौ स्वरूपस्य सुदुर्दर्शत्वं निरूपयन्प्रसङ्गादग्रहभक्त्यैकगम्यत्वं स्वस्य
निगमयति त्रिभिः— सुदुर्दर्शमिति । इदं मत्सम्बन्धि रूपमक्षरं विश्वरूपं यत्त्वं दृष्टवानसि, यतोऽहं सुदुर्दर्शस्तदा
किं वाच्यं मत्सम्बन्धिरूपमिदमिति ? तदेवाह— देवा अपीति । सारिका अपि ते नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु
दृष्टवन्तोऽपि अनुग्रहबीजभावाभावात् ॥ ५२ ॥

१० पु. अ. त.— स्वस्य रूपस्य स्वाद्यग्रहैकसाध्यत्वेन
परमदुर्लभत्वमाह— श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति ।
इदं परिदृश्यमानं मम रूपं सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेनाऽपि द्रष्टुमशक्यं
यत्त्वं दृष्टवानसि । देवा अपि मत्कीडायोग्या मदंश अपि
अस्य निरर्थं प्रसह्यं दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनेच्छवस्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
अत्रार्थः भावः— ब्रह्मादयो देवाः श्रीदेवकीगृहे सुत्वा गता-

स्तदा गर्भे एव प्राकट्यं, न बहिः; बहिः प्राकटयानन्तरं तु
मातृप्राधेनया तिरोहितं कृत्वा ध्यानास्पदत्वेन स्थापितं देवादीनां
तु तद्भक्तान्ताज्ञानाद्देवोत्पत्तिरित्या भजनात्तादृक्स्वरूपदर्शनमेव
भवति; इदं च स्वरूपं भावात्मकं वेदाद्यगम्यं भक्तद्वेष्टा-
श्रुतत्वाच्चाकाङ्क्षिणस्तित्थतीति तथा ॥ ५२ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । दर्शन-
काङ्क्षिणः दर्शने काङ्क्षन्ते एव, न तु लभन्ते ॥ ५२ ॥

१ वामनः श्लोकमिममित्यमवतारयति—

दृष्ट्वा वपुः प्रतिभयं व्यथितान्तरेण न स्यात्कदाचिदवधारितमर्जुनेन ।

मत्वेति तं प्रकृतिमास्थितमीक्ष्य भूयः सारं पुरोकमपि वक्षि स भक्तिवश्यः ॥ इति ।

— अविगीता ।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ॥ ५४ ॥

१ अत्रेदं दैवीमीमांसादर्शनमनुसन्धानमर्हति यो हि परमात्मा अवाङ्मानसगोचरत्वाद्बुद्धित्विविधो न भवतीत्युक्तः, कथं तस्यैवानन्यभक्तिलभ्यत्वं स्यात् ? यतो हि अनुरागरूपा भक्तिरुच्यते । अनुरागश्च चित्तवृत्तिविशेष एव । तथा च यश्चित्ताद्बुद्धि-तोऽप्यतीतः, स एव चित्तवृत्तिविशेषात्मिका भक्त्या कथं लभ्यः ? इति चेत् ; उच्यते — यद्यपि भक्तिरनुरागात्मिकैवाभिहिता, तथापि भक्तिरूपेण परिणतोऽनुरागो न वृत्तिविशेषः ; किन्त्वैकौक्तिक ईश्वरानुराग एव । भक्तिरपि गौणी परेति द्विषोच्यते । तत्र गौण्यनुष्ठानेन यदा चित्तं निर्मलं भवति, तदा तत्रानन्दमयस्य परमपुरुष आनन्दसत्ता प्रतिफलिता भवति । ततश्चानन्दरसेनाहुतं चित्तं सर्वैश्वरानन्दमयं जायते । तस्य प्रत्यवयवं चैतन्यमात्रा प्रोच्छलन्ती रिक्तमाणा विराजते । तदा साधकः “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” ‘ वासुदेवमयं जगत् ’ इत्यादिभावं सर्वदैव स्वचित्ते स्मरन् तिष्ठति । एवं भक्तिभावोदये सति साधकः पुलकिताहो मूर्त्वा सगद्गदो नयनाभ्यां निरन्तरमधुधारां वर्षति ; किं बहुना ? स आत्मानं विस्मरत्येव । अत एव सर्वव्यापके भगवति निरवच्छिन्नचिन्तागतिरेव भक्तिशब्दवाच्या भवति । निरवच्छिन्नशब्दं नाम भगवत्परगारविन्दचिन्तायाः क्षणमात्रस्यापि कृते विधेयो-गाभाव एव, सर्वदा निरवच्छिन्नतैलधारावद्भगवत्प्रेम तन्मयतेति यावत् । अतश्च नायमनुरागोऽत्र चित्तवृत्तिविशेषः, किन्तु रसकल्पस्य भगवतो याऽऽनन्दसत्ता विराजते, तस्या एवायमेकः प्रकारभेदो ज्ञेयः । सा च भक्तिर्विना भगवदनुग्रहं नैवासाद्यते । यदा हि चेतसि भगवदानन्दसत्ता प्रकाशीभवति, तदा भक्तस्य याऽऽवस्था दृग्गोचरीभवति, सैव भक्तिरित्युच्यते । तथा चेध्वराग्रद्वेष्टे लब्धस्थालौ-क्किकस्थापार्थिक्यं चानुरागस्य नाम भक्तिरिति व्यक्तम् । न चेयं भक्तिश्चित्तवृत्तिभेदः । इदंलब्धगुणशान्त्येव च भक्त्या अवाङ्मान-सगोचरमपि परमेश्वरं भक्तस्तदनुग्रहेनैवासादयतीति निर्विवादसिद्धोऽर्थ इति ॥

वेदान्ततन्त्रेनाप्यन्यमर्थ उपपद्यते । तथा हि — तत्राज्ञानकार्यत्वाद् बुद्धिरपि मिथ्या असती बोध्यते । तद्रूप्या विषया अपि मिथ्या असन्त एव । ततश्च ध्यानधारणाप्रवृत्तयो यावन्त ईश्वरचिन्तनहेतवः सन्ति, तेषां संवेधामपि मिथ्यात्वेनासत्त्वेऽपि यथा स्वप्ने व्याघ्रादानीं दर्शनात्, द्रष्टुर्निद्राभ्रजो जायते, स चोत्थाय जाग्रदवस्थासुपेतः स्वस्वरूपस्थितो भवति, तथैवेश्वरस्य बुद्धिगोचरताभावेऽपि तदनुग्रहेणैव ते बुद्धिवैद्य विधाय गौण्या भक्त्या तदुपासनां विदधत्साधकः स्वचित्तस्थैर्ये निन्दते । तस्मिंश्चित्ते चानन्दसत्तायाः प्रकाशो जायते । ततश्च तेनैवानन्देनात्यन्ताद्वाङ्मरपीतः साधक आनन्दस्वरूपं परमात्मानमासाद्य परानन्ताहुतो भवति । इत्थञ्च परमात्मनो बुद्धिवैद्यत्वाभावेऽपि भक्तिलभ्यत्वमाशङ्क्यम् — इति । (दै. मी. द. १।५) वामनस्तु —

उपास्य एकः खलु वासुदेवः स एव सर्वं मम देवदेवः । नान्यततः किञ्चिदपीति तस्मिन् मता दृढा बुद्धिरनन्यभक्तिः ॥

‘ एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् । ’ (७।७।५५) लक्षितेत्यं भागवते या प्रह्लादेन सप्तमे ॥

सैव भक्तिरनन्येति सम्मता पार्थसारथेः । तथापि निर्गुणात्काः खेदयन्ति विषयं वृथा ॥

शक्यो भक्त्या ज्ञातुमिति वचनादिह साधनम् । ज्ञानस्य भक्तिरिति ते साधयन्ति प्रयत्नतः ॥

न देवतान्तरं यस्य भक्त्याम्भ्रवं कञ्चित् । साऽनन्या भक्तिरित्याहुर्ज्ञातोद्विभक्तयः ॥

परं न ते प्रकरणमर्हतेद्वेषिणो विदुः । अनन्यभक्तिलभ्यं वा न च ज्ञानं स्वरूपतः ॥

‘ ब्रह्मिच्छाम्यैश्वर्यं ते रुपा ’ मित्याह पाण्डवः । (१।१३) तथैव ‘ दशैयामासे ’ त्युक्ते चालोक्य सञ्जयः ॥ (१।१९)

दर्शितं तु जगत्सर्वं युगपत्सच्चराचरम् । अतस्तदैश्वर्यं रूपं विभोस्त्वितोरोहितम् ॥

कृत्स्नः प्रपञ्चोऽद्विष्टपठनायोग ईशितुः । विश्वरूपेऽप्येव एव श्वेताश्वयोपदर्शितः ॥

यावन्नास्त्यात्मविज्ञानं तावन्नैवं प्रतीयते । सति तस्मिन् योगरूपो मायामातोऽपि भासते ॥

ज्ञानोत्तरमिदं रूपमवबोद्धव्यमैश्वरम् । स्वयमष्टादशे देवोऽप्येतत्स्पष्टीकरिष्यति ॥

ब्रह्मभूतो हि भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । (१।८।५४) तया मामभिजानाति यो यावद्विधिं तत्त्वतः ॥ (१।८।५५)

इति ज्ञानोदयादूर्ध्वं भक्तिं भूतेष्वपि स्थिराम् । लब्ध्वा ततो यथा वैतीत्युक्तमत्रापि तत्तथा ॥

इत्थं चानन्यभक्तिः स्यादचला यस्य तत्त्वतः । मायाभासमपीमं स मनुते योगमैश्वरम् ॥

अत एवाह भगवानत्र ‘ ज्ञातुमनन्यया । शक्य एवंविधो ’ व्यक्तं भक्त्यैवास्मीति निश्चितम् ॥

यथाविधोऽनुज्ञा दृष्टो विश्वरूपधरस्त्वया । द्रष्टुमर्हतेतत्त्वेन शक्योऽर्जुन ! तथाविधः ॥

तथा च नवमेऽर्धे ‘ मया ततमिदं जगत् ’ । (९।४ः९।५) इत्यादिनोपदिश्योक्तं ‘ पदय योग ’ मिति स्फुटम् ॥

अद्वैतबोधनिर्गुणं विधायादौ धनञ्जयम् । ततोऽवर्षाद्विष्टपठनायोगोमात्मनः ॥ —

१ शां. भा.—कस्मात् ?—नाहं वेदैर्ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि, न तपसोऽपि चान्द्रायणादिना, न दानेन गोघृहीरण्यादिना, न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं, दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥ पुनः कथं शक्यः ? इत्युच्यते—भक्त्येति । भक्त्या तु किंविशिष्टया ? इत्याह — अनन्ययाऽप्युत्पन्नभूतया । भगवतोऽप्यत्र पृथङ् कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः, सर्वैरपि करणैर्विमुक्तैर्देवादित्यन्तःकालभूतैः यया साऽनन्या भक्तिः, तयाऽनन्या भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हेर्जुन ! ज्ञातुं शास्त्रतः, न केवलं ज्ञातुं, शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः, प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परन्तप ! ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.— दर्शनोपायाभावाद्दर्शित्वमिति शङ्कते— कस्मादिति । वेदादिषुपात्रेषु सत्स्वपि भगवानुक्त-रूपो न शक्यो द्रष्टुमित्याह— नाहमिति । तर्हि दर्शनयोग-त्वाद्द्रष्टुमशक्यत्वं मित्याशङ्क्याऽऽह— दृष्टवानिति ॥ ५३ ॥ केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवान् ? इति पृच्छति—कथ-

मिति । शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनं सफलं सिध्यतीत्याह— उच्यत इति । न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति तुशब्दाश्च स्फुटयति— किमित्यादिना । अनन्या भक्तिमेव व्यनक्ति— सर्वैरिति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— कुत इत्यत्राह— नाहमिति । वेदैर्ध्यापनप्रवचनाध्ययनश्रवणजपविषयैर्गदानहोम-तपोभिश्च, मङ्गलकिरहितैः केवलैः यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुमशक्यः; अनन्यया तु भक्त्या तत्त्वतः शास्त्र-ज्ञातुं तत्त्वतः साक्षात्कर्तुं तत्त्वतः प्रवेष्टुं च शक्यः । तथा च श्रुतिः— “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणते तन् स्वाम्” [कठो. २।२२ मुं. उ. १।२।३] इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं— उत्तरश्लोकस्यैतदुपादकतया न पौन-रुक्त्यमिलाशयेन तमवतारति— कुत इत्यत्राहति । वेदानां स्वरूपेण साधनत्वात्प्रसक्तया तमिषेधोऽनुपपन्न इत्यतस्तदभिप्रेत-माह वेदैर्ध्यापनप्रवचनेन । दानेत्याकथनं होमस्या-प्युपलक्षणमित्यभिप्रवन्नाह यागदानहोमतपोभिश्चेति । भक्तिद्वारा साधनत्वस्य “तमेतं वेदानुवचनेन” [वृ. उ. ४। ४।२२] इत्यादिश्रुत्यवगतत्वात् मङ्गलकिरहितैरित्युक्तम् । एवंविधशब्दो मानुषतयादिप्रमानहृत्वाप्राकृतत्वादियर इत्याह यथावदवस्थितोऽहमिति । न केवलं साक्षात्कारमात्रे साधन-त्वेन भक्तिरपेक्षिता; किन्तु “शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेदि-जनादेनम्” [म. भा. ५।६।१५] इत्यादिप्रमाणैः साक्षात्कारानन्तरमाभित्यां प्राप्तावपीत्यभिप्रायेण ‘ज्ञातुं’ ‘प्रवे-ष्टुम्’ इत्युभयं पूर्वश्लोकाप्रसक्तमिह प्रसजितम् । ‘तत्त्वतः’ इत्ये-तत्प्रत्ययविशेषादपेक्षितत्वाभावात् । तत्त्वतः प्रवेशः परिपूर्ण-प्राप्तिः, यथावस्थितसर्वाकारेणानुभव इत्यर्थः । तेन व्यूहवि-भवादिमात्रप्राप्तिव्यवच्छेदः । स्मरन्ते च साक्षान्शुक्लैरर्वाभः

प्रातिपर्वभेदाः— ‘लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमुच्छन्ति च केचिदन्ये । अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः’ इति । ‘एतदि दुर्लभतरं लोकं जन्म यदीदृशम्’ [६।४।२] इत्यस्य व्याख्याने यावत्प्रकाशेश्वोक्तम्— ‘इदमल्पी-यसी योगसिद्धिं गतस्य श्रुतस्य फलं, यदि प्रथमां योगसिद्धिं गतो म्रियते, त्यजति वा योगं, श्वेतद्वीपे जायते; भगवत्सा-लोक्यं वा याति; यदि ततोऽप्यधिकां योगसिद्धिं गतो म्रियते; विष्णुपार्श्वो भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, पार्श्वदेवरो भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, द्वारपालो भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, भगवतोऽङ्गसंवाहको भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, मन्त्रिस्था-नीयः प्रथमैश्वर्येयुको भवति; यदि पूर्णां योगसिद्धिं गतो म्रियते, भगवत्पाशुज्यं गतो सुक्तः परमैश्वर्येयुको भवति” इति वैष्णवे-षु योगशास्त्रेषु मर्यादा । त्वेतत्सर्वमिह सूचितं भगवात् “अथवा योगिनाम्” [६।४।२] इत्यादीनामिति । ज्ञातव्यमप्राप्तिहेतुत्वे भक्तेः पूर्वभेदान्योन्याश्रयणादिदोषः । पूर्वजन्मशुद्धमूलसा-त्त्विकजनसंवादादिजनिता यथावच्छ्रयणानुगुणं किञ्चिदातृकृत्यरूपं

—अन्यकासकचित्तानां भक्तानां चैतदन्तरम् । आद्यानां सगुणः श्रीशो नेष्टोऽप्येषां तु स प्रियः ॥

चित्प्रकाशं जडे तेऽपि फल्यन्त्यन्यकचित्तकाः । सगुणापेक्षया क्लेशं परमश्रवतेऽधिकम् ॥

न तत्त्वताद्भैततत्त्वेन ज्ञानवान्योन्याश्रयमैश्वरम् । पार्थस्ततस्तथा तस्मै दर्शयित्वाऽऽह विश्वं ॥

ज्ञातुं श्रुं प्रवेष्टुं च कर्मादेर्विधोऽर्जुन ! । शक्यो भक्त्याऽहं तत्त्वं लब्ध्वा तेनाहमाश्रितः ॥

ज्ञातुं साधनं सम्प्राप्नुवन्नाहं य ईश्वरम् । प्रवेष्टुमन्यशङ्कं स तत्त्वेनाहं तमहंति ॥

इत्यादि बहुलं प्रतिपादयति । तद्विस्तृत्यत्राह सर्वं सङ्गृह्यते ।

गी. द्वि. ४३

— अविगीताः ।

भक्तिमार्गं शास्त्रजन्यज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति । उत्कटदि-
दृष्टाभामां तु परमक्तिः साक्षात्कारहेतुः; साक्षात्कृते तु परिपूर्णा-
नुभवभिनवेशलक्षणा परमभक्तिः प्रवेशहेतुरिति । अत्र ‘अन-
न्यया’ इति पदं प्रासुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति भाव्यम् ।
अनन्यदेवताकृत्येत्वे । ऐक्यानुसन्धानविवक्षा तु प्रागेव
द्विषिता; प्रत्यक्षादिविद्वत्ता च । तदेवद्विजलमभिप्रेत्य सङ्गहीतम्
‘एकादशे स्वमाहात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् । दत्तमुक्तं विधि-

६ आ. मा. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

८ वं. ब्र. गि.— कस्मात्पुनर्देवा अपि न दृष्टवन्तः ?
इत्याशङ्क्य भक्त्यभावादिति वक्तुं भक्तियतिरिक्तं साधनान्तरं
निषेधति— नाहमिति । अत्र वेदान्ततपोयागानां भक्तिविर-
हितानामेव दर्शनसाधनत्वनिषेधः । तेन च “तमेतं वेदाव-
चनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽऽज्ञासकेन”
[वृ. उ. १।१।२२] इति श्रुत्या न विरोधः “नायमात्मा प्रव-
चनेन लभ्यो न मेधया न बहुना वा श्रुतेन । यमेवैष दृष्टते,
तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विदुषते तन् स्वाम् ” [कठो. २।२२ उ. ३. ३।१।३] “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
तथा पुरौ । तस्यैते कथिता ह्यथाः प्रकाशन्ते महात्मनः”
[वृ. उ. ६।१३] इत्यादिभिर्मन्त्रैर्बद्धं विना वेदान्तवचना-
दीनां दर्शनसाधनत्वनिषेधेन विविदिषाश्रुतेर्भक्तिसहितवेदाव-
चनानादीनामेव दर्शनसाधनत्वपरत्वात् । ननु त्वदीयं विस्वरूपं
देवासुरादिभिः सर्वैरपि दृष्टव्या मयोरलक्ष्यम् । उक्तं हि
तद्वैच— “गन्धर्वयशासुरसिद्धसङ्गा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव

प्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ” [गी. सं. १५] इति ।
भक्तिप्रशंसापरत्वशङ्कामपाकरोति— तथा चेति । “नायमात्मा”
इत्यादौ “न पृथिव्यामिष्वेतन्यः ” [यजुः ५।२।७।२]
इत्याशाविव केवलानां निषेधः । यच्छब्दानुदितो वर्णीयता-
हेतुगुणविशेषो भक्तिरेवेत्येवमभावात्पूर्वगुणवलाच सिद्धम् । अत्र
तनुलक्ष्यस्य विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च विग्रहादि-
कमर्थलक्ष्यम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सर्वे ” [१।१।२२] इति; तत्कथम् “नाहं वैद्वैः ” न वेदयज्ञा-
ध्ययनैः ” इत्यादिना च केनापि दुर्दृष्टे इत्युच्यते ? इत्याश-
ङ्क्याह— एवंविध इति । एवंविधशब्दार्थमेव दर्शयन् “न
वेदयज्ञाध्ययनैः ” [१।१।४८] इति श्लोकेनैतस्य गतार्थत्वशङ्कां
निराकरोति— दृष्टवानसि मां यथेति । येन प्रकारेण मां
दृष्टवानसि, तेन प्रकारेण केनापि द्रष्टुं न शक्यः । तथा च
देवानामापातदर्शित्वेऽपि तदेव मदीयतत्त्वदर्शित्वं नेति न
विरोध इति भावः ॥ ५३ ॥ एवं साधनान्तरं निषिध्य भक्तेरेव
स्वरूपदर्शनसाधनत्वं वदन्ध्यायार्थेऽप्युपसंहरति— भक्त्येति ।
अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्यैव निरतिशयग्रीतिलक्षणा एवं-
विधो विस्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतः श्रौक्षेज्ञातुं शक्यः । “शक्य
अहं” इति च्छान्दसो विवर्गलोपः । तथा तत्त्वेन द्रष्टुं श्रवण-
मनननिदिध्यासनक्रमेण साक्षात्कर्तुं च शक्यः, ततस्तत्त्वेन
प्रवेष्टुं मद्रूपतयाऽस्मात् शक्यः, भक्त्यैवेवंविधो द्रष्टुं शक्य इति
विश्वरूपदर्शनलक्षणस्याध्यायार्थस्य कथनम् ॥ ५४ ॥

९ वं० त० दी०— एवं विश्वरूपस्य सुदुर्दृशीत्वं निरूप्य तदादिदृष्टस्य स्वरूपापि तदाह— नाहं वैद्वैरिति ।
निरतिशयाश्चरैश्चर्योऽहमात्मा “ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष
दृष्टते (सः) तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा (वि) द्रष्टुमे तन् स्वाम् ” [कठो. २।२२ सुंदको. ३।२।३] इति
वरणेतसाधनैरशक्यः श्रुतोऽस्मि । एवंविधं मां त्वं यत् वरणेन सत्प्रकारेण स्वरूपयोग्यो दृष्टवानसि तथा च
प्रवचनादिसाधनानां केवलात्मसाक्षात्कारपरतया जीवे स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वं, न साक्षात्पुरुषोत्तमनिरोध-
कत्वमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे सञ्जातया भक्त्याऽहं भगवान् प्राह इति तदाह—
भक्त्येति । अथवा ननु तर्हि सर्वैः कथमेव दृश्यसे ? इति चेत्प्राह— भक्त्येति । सर्वैरनिरोधार्थमेवतीर्णस्यापि मम
दर्शनं ज्ञानं च केवाश्विन्मानुषत्वेनांशत्वादिना च भवति, न तु तत्त्वेन; यतोऽहं तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं हृदि प्रवेष्टुं च
भक्त्यैव शक्यः । किंभूतया ? अनन्ययेति । वेदप्रवचनादिसाधननिरपेक्षया मद्रूपमहि सङ्केतलक्ष्मण्या रागागुणयेति
यावत् । “केचित्केवलया भक्त्या” इति वाक्यात् प्रमेयरूपया तथेति । यतोऽहमेवंविधः । भक्त्या प्राहः “भस्वतन्त्र
इव द्विजः” इति । अथवा विश्वरूपाद्यश्चरैश्चर्यादियोगयुक्त एवाङ्घ्रिदृष्टकर्म प्रवाहमर्थादापुष्टिप्रणेताऽलौकिकगुणगणो
महामनोरमवर्तुमहाकरुणोऽहं पुरुषोत्तमोऽपि ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ते वेदायुक्तसाधनैः कथं न
पश्यन्ति ? इत्यत आह— नाहमिति । यथा त्वं मां दृष्टवा-
नसि एवंविधः पुरुषोत्तमोऽहं परिदृश्यमानवैद्वैः वेदोक्तसाधनैः
वेदेरेव वा न अतएव “यतो बाधो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा

सह” [तै. उ. २।१।१-२।१।१] इत्युक्तम् । तपसा क्लेशा-
त्मकेनाऽपि न, दानेन सर्वस्वदक्षिणात्मकेन न, ज्यया योगेन
न द्रष्टुं शक्यः ॥ ५३ ॥ तदा कथं द्रष्टुं शक्यः ? इत्यत आह—
भक्त्येति । हे अर्जुन ! हे परस्व ! इति स्नेहेन वीक्षया

सम्बोधनम् । एवंविधोऽहं अनन्यया न विद्यते अन्यः परलौ-
किकैः ऐहिकयत्नो यस्यां तादृश्या भक्त्या तत्त्वेन याथाार्थ्यस्वरू-

पेण ज्ञातुं च पुनरलौकिकभावदृष्ट्या द्रष्टुं च पुनः प्रवेष्टुं
अलौकिकरूपेण लीलासु सेवनार्थं शक्यः, अस्मीति शेषः ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० दी०— नाहमिति । ' न वेद्यज्ञाध्ययनैः ' [११।४८] इत्यनेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते
विश्वरूपदर्शनस्यातिदोर्लभ्यसूचनाय । रूपद्वार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वं ? अत आह—
भक्त्येति । भक्त्या आराधनेन अनन्यया अव्याभिचरितया, अखण्डयेत्यर्थः । अहमेवैविधो ज्ञातुं शक्यस्वरूपद्वार्थ-
शोधकशास्त्रतः, द्रष्टुं शक्यो ध्यानतः, तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यस्तत्त्वमसिवाक्याधेज्ज्ञानतः । हे परं
अज्ञानशत्रुं तापयतीति परन्तप ! ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ शां० भा०— अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारश्रुतोऽर्थो निश्श्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्यो-
च्यते— मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत्करोतीति मत्कर्मकृत्; मत्परमः करोति श्रुत्यः
स्वामिकर्म, न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां
गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमः, अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः । तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः
सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः । सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः— सङ्गः
प्रीतिः स्नेहः— तद्वर्जितः । निर्वैरो निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽप्यन्ताकारप्रवृत्तेष्वपि ।
य ईदृशो मद्भक्तः स मामेति, अहमेव तस्य परा गतिः, नान्या गतिः काचिद्भवति । अयं तवोपदेश इदो
मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

२ आ. शा. व्या.— भक्त्या त्विति विशेषणाद-
न्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याऽहं— अधुनेति । समुचित्य सङ्गिष्य
पुञ्जीकृत्येति यावत् । मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वमार्थिकमिति
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽहं— करोतीति । भगवानेव परमा
गतिरिति निश्चयवस्तुतत्रैव निष्ठा सिध्यतीत्याह— तथेति ।
न तत्रैव सर्वप्रकारभेजेन धनादिश्लेषाकृत्वादित्याशङ्क्याऽहं—
सङ्गतेति । द्वेषपूर्वैकानिश्चयचरणं वैरम्, अनपकारिषु तदभावेऽपि

भवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्वाऽहं— आत्मन इति ।
एतच्च सर्वं सङ्गिष्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुष्ठितो भगवत्प्राप्तिरव-
श्यम्भावित्युपसंहरति— अयमिति । तदेवं भगवतो विष-
रूपस्य सर्वात्मनः समेष्टस्य सर्वश्रेष्ठस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्या-
येन कममुक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यव-
स्थापितः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यानन्दशङ्कराजिचिते
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यव्याख्याने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ येषां मक्तिः परिस्फुरति, तेषां 'वासुदेवः सर्व' (७।१९) इत्यादिपूर्वाभिहितोपदेशचमत्काराद्विश्रुतात्मकं वासुदेवतत्त्वमयत्नत
एव बोधपदवीमवतरतीत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ "मत्कर्मकृत् सर्वाणि कर्माणि मम परमेश्वरस्येति बुद्ध्या तत्कर्मा । जगद्वर्ति सर्वे
कर्म परमेश्वरस्यैव, स एव पारमार्थिकः कर्ता कारयिता च परमिदं कर्मासौ मां निमित्तमात्रं विधाय कारयतीति प्रत्यस्ताभिमानीया
बुद्ध्या जगति भगवद्भक्त्यं व्यवहर्तव्यम्"— इत्यादि नन्दव्याख्याने तत्पातरमणीयमेव, 'मां विदधवर्तारं' (४।१३) 'न कर्तृत्वं
न कर्माणि लोकस्य रजजति प्रभुः ।' (९।१४) इत्यादि विरोधात् । एवं निर्वैरपदस्य निष्क्रियशिवश्रवण्यानमपि तदीयमनुक्तो-
पालम्भनमेव, केनापि प्राचा तथाविधस्यार्थस्यानुक्तत्वात् । अतः 'तदर्थं कर्म' (३।९) 'मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्' (१२।१०) इत्याद्यनुसारी मदर्थं कर्म मत्कर्मिति भगवत्पादाद्युक्तमेव युक्तम् ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— मत्कर्मकृदिति । वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदाराधनरूपाणीति यः करोति स मत्कर्मकृत्, मत्परमः सर्वेषामारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य स मत्परमः, मद्भक्तः अत्यथेमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनस्तुतिध्यानाचिनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलभमानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति, स मद्भक्तः, सङ्गर्जितः मदेकप्रियत्वेनेतरसङ्गमसहमानः निर्वैरः सर्वभूतेषु मत्संस्लेषविशेषैकमुख-
दुःखस्वभावत्वात्स्वदुःखस्य स्वापाराधनमित्तत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषपरतन्त्रत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात्तुषु निर्वैरः, य एवम्भूतः स मामेति मां यथावदवस्थितं प्राप्नोति; निरस्ता-
विद्याद्यशेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— 'नाहं वेदैः' इत्यादेः "वेदानुवचनेन" [वृ. उ. ४।१।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय भक्त्यङ्गभा-
वेन वेदानुवचनादीनामुपयोगं वदन् "प्रेवेष्टुम्" इत्युक्तं प्राप्तिहेतुं भक्त्यवस्था विशेषं विवर्तितम् — मत्कर्मकृदिति । 'नाहं वेदैः' इत्यादिनोक्तान्येव कर्माणि भगवति समर्पणमन्तकर्मसहचयेनो-
च्यन्ते, कीर्तनादीनि तु प्रायुक्तानि भक्त्यन्तर्गतत्वान्मद्भक्तशब्दे-
ऽनुपवेशमहन्तीत्यभिप्रायेणाह वेदाध्ययनेति । कर्मप्रसङ्गात्-
त्साध्यतया बुद्धिस्थं फलमिह मत्परमशब्देनोच्यत इत्याह सर्वे-
षामिति । लौकिकानामग्नानादिस्थानेऽस्य कीर्तनादिकमि-
त्यभिप्रायेणाह आत्मधारणमलभमान इति । भक्तः काष्ठा-
प्राप्तिदशायां यादृशी निस्सङ्गता, तां सहेतुतां दर्शयति मदेक-
प्रियत्वेनेति । तृषितस्थाभूतधारायां तृणादिनिरोधवन्मन्यमानं सङ्गमैवेवं यथा स्वयं विरोधो वर्जयति, तथा स्वयं सङ्गे जातो-
द्भेग इत्यभिप्रायेण इतरसङ्गमसहमान इत्युक्तम् । तादृश्यां भक्तिकाष्ठार्यां न केवलं शास्त्रव्यत्येन निर्वैरता; अपितु कार-
णभावात् कार्याभाव इत्याह मत्संस्लेषेति । परमात्मनि

रक्ततया तदितरविरक्तस्य सांसारिकशुद्धसुखदुःखयोरोपेक्षकत्वा-
त्तन्निवर्तकेषु तत्प्रवर्तकेषु च नास्य वैरसम्भवः । नच स्वापाराधं
जानतः परो द्वेषविषयः; नच कदादिवरतत्तत्तयाऽवगत्या
कथिदनुमत्तः कुम्भेत्; आत्मन इव परेषामपि विश्वरूपमगवद्-
त्वानुसन्धाने कथं वैरावकाशः ? इति भावः । एवम्भूतः एवं-
विधः । "प्रेवेष्टुम्" [१।५।४] इति प्रायुक्तानुसन्धानेनाह—
मां यथावदवस्थितमिति । प्रवेशप्राप्त्यादिशब्दानामन्या-
थैतां कुल्लभ्यमिमतां निराकर्तुं परमनिश्चयेयसत्त्वायाः प्राप्तेः स्व-
रूपं शोधयति निरस्तेति । निरस्तत्वमुपवर्णयितव्यम् ।
अविद्या अज्ञानान्यथाज्ञानतत्कारणकर्मादिरूपा । पूर्वावस्थाया-
मपि कतिपयाविद्यादिनिष्ठिरस्तीति तथ्यवच्छेदायाश्चेषवदम् ।
सवासननिरासोत्तनाय गन्धशब्दः । मदेकानुभव इति—
"सर्वं ह परयः पश्यति" [छं. उ. ७।२६।२] इत्युक्तं सर्वमपि
सर्वशरीरोऽहमेव । तथाच श्रुत्यन्तरं "ते सर्वेण सर्वतः प्राप्य
धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति" [मुं. उ. ३।३।५] इति
— इति भावः ॥ ५५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेद्वेदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितार्थां
प्रमेयटीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— मत्कर्मकृदिति । अहं वायुदेवः परमं प्रधानं यस्य स मत्परमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भुजङ्गिरचिते पेशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यान
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

८ चं. ब्र. गि.— 'नाहं वेदैः' [१।१।५३] 'न वेद-
यज्ञाध्ययनैः' [१।१।४८] इति वेदयज्ञादिनिषेधपूर्वकं भक्त्येव
दर्शनसाधनत्वोक्त्या वेदयज्ञोदः परित्यागप्रासादविदमाह—
मत्कर्मकृदिति । मदर्थं कर्माणि श्रौतस्मार्तानि करोतीति
मत्कर्मकृत् । मदर्थकर्मामात्रमपि मदेकोद्देशेन कर्तव्यं, न तु
फलोद्देशेनेत्याह— मत्परम इति । अहमेव परमः प्राप्य-

पुरुषार्थतया श्रेष्ठो यस्य स मत्परमः । इदं च मत्परमत्वं राग-
द्वेषवतो न सम्भवतीति तद्वाहित्यस्य तत्हेतुत्वं दर्शयति—
सङ्गर्जितो निर्वैरः सर्वभूतेष्विति । एवम्भूतो यः स
मद्भक्तो मामेति । तथा च 'नाहं वेदैः' [१।१।५३] इत्यादि-
निषेधो मद्भजनानामसकर्मविषय इति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— यद्यप्येवं तथापि त्वादृशस्य मन्निगममयादायामनुगृहीतत्वान्मदाज्ञया मद्भक्तिपूर्वकमेव स्वधर्मकरणे मत्प्राप्तिरित्याह— मत्कर्मकृदिति । भगवद्वीतस्य भगवत्सेवापूर्वकर्मकरणं विहितं 'मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छाऽस्तीति यो निष्क्रीयति स करोति, य एतद्विपरीतं स न करोति, यथा शुक्रव्रजादिः । एतन्निर्द्वारश्च भगवदधीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्द्वारिणानियम इत्यतः कर्म कर्त्तव्यमेव अतन्निर्द्वारिणे त्वाधुनिकानाम् ; एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्त्तव्यं' इति । 'तन्निर्द्वारिणानियमः पृथग्यः प्रतिबन्धः फलं' इत्यादि सूत्रभाष्ये निर्णीतमवगन्तव्यम् । मत्परम इति अहमेव परम उद्देश्यो यस्य परमो मद्भक्तः स मामेति पुरुषो-
त्तमाभिस्तस्य फलं भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वनन्यभक्तः कथं ज्ञेयः ? इत्याका-
ङ्क्षायामाह— मत्कर्मकृदिति । मयर्थं स्वस्य सहजदास्त्वेन,
न तु कामनया, कर्म सेवाविरूपं करोति स तथा । मत्परमः
अहमेव परमः सर्वस्वं यस्य । यद्भक्तः यद्भजनकृत् मदाभितो
वा । सङ्गवर्जितः पुत्रादिलौकिकावैष्णवादिसङ्गवर्जितः ।

सर्वभूतेषु निर्वैरः द्वेषहितः । हे पाण्डव ! उत्पत्त्यैव भक्त !
एवंविधो यः स मामेति प्राप्नोति, सोऽनन्यो ज्ञातव्य इति
भावः ॥ ५५ ॥

प्रदर्श्य विस्वरूपं स्वं द्दीकृत्याऽर्जुनाय वै ॥
श्रीकृष्णः साधनासाध्यं स्वस्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥

इति श्रीगीतासुतरङ्गिण्यां विस्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— शास्त्रसर्वस्वं सङ्गृह्णाति— मत्कर्मकृदिति । मदर्थमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत्
अहमेव परमो निष्कलः प्राप्यो यस्येति स मत्परमः । एतेन कृत्स्नः कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वम्पदार्थशोधक
लक्षः । मम भक्त आराधनकृदित्युपासनाकाण्डार्थसङ्गृहः । 'सङ्गवर्जितः' इत्यनेन एकान्तभगवद्भयाननिष्ठ इत्युक्तम् ।
निर्वैर इति विश्वं भगवदात्मना पश्येदित्युक्तम् । अन्यथा भेदबुद्धिमतो निर्वैरत्वासम्भवात् । एवम्भूतो यः स मां
तत्पदलक्ष्यार्थभूतमखण्डानन्दे कथनेमिति प्राप्नोति प्रत्यगभेदेन । हे पाण्डव ! विबुद्धवंशज ! त्वमेवेतज्ज्ञातुं शक्नोषीति
भावः ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

देव्युवाच—

इतिहासोऽयमीशान ! श्रेयसां साधनं परम् ।
आकर्ष्य करुणापूर्णं ! मम काङ्क्षा प्रवर्तते ॥ १ ॥
एकादशस्य माहात्म्यमध्यायस्य कथाश्रयम् ।
व्यावर्ण्य विरूपाक्ष ! वक्त्रुणां प्रथमं प्रभो ! ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच—

आकर्ष्य कथां कान्ते ! गीतावर्णनसंश्रयात् ।
विस्वरूपाभिधानस्य माहात्म्यमपि पावनम् ॥ ३ ॥
अध्यायस्य विशालाक्षि ! वक्तुं तावन्न शक्यते ।
सहस्राणि कथाः सन्ति तवैका कथ्यते कथा ॥ ४ ॥
प्रणीतायास्तदे नद्या मेघङ्कुरमिति श्रुतम् ।
नगरं गरिमाधारं तुङ्गप्राकारोपुरम् ॥ ५ ॥
विशालाश्रमशालासु स्वर्णस्तम्भमविभूषितम् ।
श्रीमद्भिः सुखिभिः शान्तैः सदाचारैर्जितेन्द्रियैः ॥ ६ ॥
अधिष्ठितं जनेश्वारशुक्लाटकमनोहरम् ।
कीर्तिस्तम्भस्फुरत्स्वर्णसुवर्णशतशोभितम् ॥ ७ ॥
पताकाकिङ्किणीकाणकादम्बकपिकस्वरम् ।
वेदाभ्ययननिर्घोषवाचालितदिगन्तरम् ॥ ८ ॥

द्वयसङ्क्षोषसङ्कीर्णविशालव्योममण्डलम् ।
पताकापल्लवोद्भूतवातनिजितविग्रहम् ॥ ९ ॥
राजमार्गवरद्वारनारीमञ्जीरशिशितैः ।
वल्लकीवेणुकैर्गीतैर्भाति वाजीन्द्रहेषितैः ॥ १० ॥
प्रश्रयमाणमिवाभीर्षणं दिक्पालानां पुरैः समम् ।
आस्ते जगत्पतिर्यत्र शाङ्गपाणिर्विराजितः ॥ ११ ॥
सृतिमत्परमं ब्रह्म जगल्लोचनजीवितम् ।
लक्ष्मीनयनराजीवपूजिताकारगौरवः ॥ १२ ॥
त्रिविक्रमवपुर्मधश्चामलः कामलाकृतः ।
श्रीवत्सवक्षा राजीववनमालाविभूषितः ॥ १३ ॥
अनेकसूषणोपेतः सरत्न इव वारिधिः ।
चलत्सौदामिनीदामसान्द्रमेघसमवृत्तिः ॥ १४ ॥
तस्याऽऽस्ते मुकुटे साक्षाच्छाङ्गपाणिः परः पुमान् ।
तं दृष्ट्वा मुच्यते जन्तुजैमसंसारबन्धनात् ॥ १५ ॥
यस्मिन्पुरे महातीर्थं विद्यते मेखलाभिधम् ।
यत्र स्नात्वा नरैर्नित्यं प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥ १६ ॥
तत्र वीक्ष्य जगन्नाथं नरसिंहं कृपावर्णम् ।
ससज्जमाजिताद्वाहनमुच्यते दुष्कृताक्षरः ॥ १७ ॥

मेखलायां गणाधीशं विलोकयति यो नरः ।
 स निस्तरति विघ्नानि दुस्ताराण्यपि सर्वदा ॥ १८ ॥
 ब्रह्मचर्यपरो दान्तो निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
 तस्मिन्मेघङ्कुरे कश्चिद्बुध्राह्मणसत्तमः ॥ १९ ॥
 सुनन्द इति विख्यातो वेदशास्त्रविशारदः ।
 वशीकृतेन्द्रियप्रामो वासुदेवपरायणः ॥ २० ॥
 देवस्य शार्ङ्गिणः पाश्वे गीताध्यायमिमं प्रिये ।
 पञ्चादशं पठत्येष विश्वरूपप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥
 अध्यायस्य प्रभावेन ब्रह्मज्ञानमवाप सः ।
 परमानन्दसन्दोहश्लाघ्यसंविक्तमाधिना ॥ २२ ॥
 प्रत्यङ्मुखेन्द्रियतया निश्चलां स्थितिमीयुषा ।
 सततं स्थायिते तेन जीवन्मुक्तेन योगिना ॥ २३ ॥
 एकदा स महायोगी सिहराशिस्थिते गुरौ ।
 गोदावरीतीर्थयात्रां विधातुमुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 प्रथमेऽङ्घ्रि समागत्य विरजं तीर्थमुत्तमम् ।
 नामिमारभ्य तीर्थेषु स समभ्यर्च्य देवताः ॥ २५ ॥
 मज्जनमज्जगद्धार्षी कमलां स्थितिकयत् ।
 तां सम्पूज्य महामायां सर्वकामफलप्रदाम् ॥ २६ ॥
 तारातीर्थं ततः स्नात्वा कपिलासङ्क्रमे ततः ।
 अष्टतीर्थमसौ चक्रे विधाय पितृतर्पणम् ॥ २७ ॥
 कुमारीं सशिवां नत्वा कपिलाद्वारमाययौ ।
 तत्र निर्मज्ज्य निर्धुतप्राज्ञस्मान्तरद्भुक्तः ॥ २८ ॥
 सम्पूज्य नत्वा स्तुत्वा च देवं वै मधुसूदनम् ।
 उपित्वा तत्र तां राजिमगात्प्रातः सह द्विजैः ॥ २९ ॥
 नरसिंहवने तत्र तीर्थं रामस्य दीर्घिका ।
 प्रह्लादपूजितः साक्षादास्ते यत्र नृकेसरी ॥ ३० ॥
 तं दृष्ट्वा देवदेवेशं पूजयित्वा तु भक्तितः ।
 तत्र तं दिवसं नीत्वा स ययावम्बिकापुरीम् ॥ ३१ ॥
 अनुग्रहेण भक्तानामम्बिका तत्र तिष्ठति ।
 पूरयन्ती मनुष्याणां वाञ्छितान्यङ्गिलान्यपि ॥ ३२ ॥
 पूजयित्वाऽम्बिकां भक्त्या पुष्पाग्धानुलेपनैः ।
 उपहारैश्च विविधैः स्तोत्रैः प्रणमनैरपि ॥ ३३ ॥
 विप्रस्तेस्मात्पुरात्प्रातः करस्नानाभिर्घं पुरम् ।
 यथाऽऽस्ते परमा शक्तिर्महालक्ष्मीर्महाशुतिः ॥ ३४ ॥
 तामवेश्य सुधाभातुमास्करद्युतिमण्डलाम् ।
 संसारतापविच्छेदपद्मपीयूषवाहिनीम् ॥ ३५ ॥
 योगिराजहृदम्भोजराजहंसनिषेविताम् ।
 अनाहतमहानादमयीमद्वयरूपिणीम् ॥ ३६ ॥
 महालक्ष्मीं भगवतीं वाञ्छितार्थप्रदायिनीम् ।
 आराध्य भक्तिभावेन चेतसा स मुनीश्वरः ॥ ३७ ॥
 विवाहमण्डपं प्राप पुरं मित्रैः समन्वितः ।
 पुरे तत्र प्रतिगृहं वासस्थानमयाचत ॥ ३८ ॥
 न लेभे वसतिं स्थातुं गेहे कस्मिन्नपि द्विजः ।
 दर्शितं ग्रामपालेन विशालं वासमन्दिरम् ॥ ३९ ॥

प्रविश्य वसतिं चक्रे ब्राह्मणः सङ्क्षिप्तः सह ।
 ततः प्रभाते विमले सुनन्दोऽसौ द्विजोत्तमः ॥ ४० ॥
 बहिरालोकयाञ्चक्रे वासगेहाभिर्घं वपुः ।
 अध्वन्यानखिलान्यत्र यातान्कापि यदच्छया ॥ ४१ ॥
 गन्धमानः समायान्तं ग्रामपालो ददर्श सः ।
 तं वभषे ग्रामपाल आशुमानसि सर्वशः ॥ ४२ ॥
 भागधेयवतां पुंसां पुण्यः पुण्यवतामसि ।
 प्रभावो विद्यते वत्स ! कोऽपि लोकोत्तरस्त्वयि ॥ ४३ ॥
 क प्रयाताः सहायास्ते कथं तत्सदनाद्बहिः ।
 तत्पश्य मुनिशार्ङ्ग ! कथयामि तवाग्रतः ॥ ४४ ॥
 किन्तु नान्यं त्वया तुल्यं पदयामीह तपस्विनम् ।
 किं जानासि महामन्त्रं कां विद्यामवलम्बसे ॥ ४५ ॥
 कस्य देवस्य कारुण्याच्छक्तिलोकोत्तरा त्वयि ।
 तत्कारुण्यवशात्तिष्ठ ग्रामेऽस्मिन्ब्राह्मणोत्तम ! ॥ ४६ ॥
 शुश्रूषामखिलाभेव भगवंस्ते करोम्यहम् ।
 इति तं वासयामास तस्मिन्ग्रामे मुनीश्वरम् ॥ ४७ ॥
 परिचर्यां च तस्यासौ भक्त्या चक्रे दिवानिशम् ।
 दिवसेषु प्रयातेषु सप्ताष्टसु सनेयिवात्र ॥ ४८ ॥
 प्रातरागत्य तस्याग्रे ह्रोदो भृशदुःखितः ।
 अद्य मे भाग्यहीनस्य गुणवान्भक्तितमान्मुतः ॥ ४९ ॥
 जाञ्जल्यमानदंष्ट्रेण भक्षितो निशि रक्षसा ।
 इत्येवं रक्षकेनोक्तस्तं पप्रच्छ स संयमी ॥
 काऽऽस्ते स राक्षसः पुत्रो भक्षितस्ते कथं वद ॥ ५० ॥
 ग्रामपाल उवाच—
 वर्तते नगरे घोरः पुरुषादो निशाचरः ।
 स खादति नरानेत्य नित्यं नगरगोचरात् ॥ ५१ ॥
 स सर्वनागरैरत्र प्रार्थितः पुरुषैः पुरा ।
 रक्ष राक्षस ! नः सर्वान्प्राप्तं ते कल्पयामहे ॥ ५२ ॥
 पथिका निशि निद्रान्ति ये च तान्मुञ्च्य राक्षस ! ।
 एतस्मिन्सदने पान्थान्ग्रामपालप्रवेशितान् ॥ ५३ ॥
 आहारं कल्पयाञ्चकुरात्मीयप्राणमुत्तये ।
 भवान्मुक्तो गृहेऽमुमिदमध्वर्यः संयुतः परः ॥ ५४ ॥
 ते प्रस्ताः किल वानेन त्वं मुक्ताऽसि द्विजोत्तम ! ।
 प्रभावं भवतो वेत्ति भवानेव द्विजोत्तम ! ॥ ५५ ॥
 मदीयतनयस्याद्य मित्रमेकमुपागतम् ।
 अजानता मया सोऽपि तनयस्य म्रियः सखा ॥ ५६ ॥
 अन्धैः पान्थजनैः सार्वां तस्मिन्नेहे प्रवेशितः ।
 श्रुत्वा तत्र प्रविष्टं तं निशीये तनयो मम ॥ ५७ ॥
 तमानेन गतः सोऽपि भक्षितस्तेन रक्षसा ।
 दुःखितेन मया शोक्तः प्रातः स पिशिताशनः ॥ ५८ ॥
 ममापि पुत्रो दुष्टात्मन्भवता निशि भक्षितः ।
 भवज्जठरनिर्मेघः सुतोऽसौ येन जीवति ॥
 अस्ति चैवमुपायश्चेद्ब्रूहि मे त्वं निशाचर ! ॥ ५९ ॥

राक्षस उवाच—

अन्तः प्रविष्टं त्वत्पुत्रं मञ्जात्वाऽहमभक्षयम् ।
अज्ञानाद्भक्षितः पान्थैः सहितोऽसौ सुतस्तव ॥ ६० ॥
यथा जीवति मे कुसौ यथा भवति रक्षितः ।
तथा विहितमप्यस्ति देवेन परमेष्ठिना ॥ ६१ ॥
गीतैकादशमध्यायं यः पठन्त्यनिशं द्विजः ।
तत्प्रभावेन मे मुक्तिर्भूतानां पुनरुद्भवः ॥ ६२ ॥

ग्रामपाल उवाच—

कथमेकादशाध्यायसामर्थ्यमिदमद्भुतम् ।
इति पृष्टो मया विप्र ! स बभाषे निशाचरः ॥ ६३ ॥

राक्षस उवाच—

पुरा युध्रेण केनापि नमोमार्गेण गच्छता ।
अस्थिखण्डं स्वकान्तुण्डात्पातितं कापि वारिणि ६४
तं जलाशयमागत्य कोऽपि ज्ञानीश्वरस्तदा ।
महातीर्थमिति ज्ञात्वा विदधे पितृतर्पणम् ॥
तमूचिरे जनाः सर्वे तीर्थमेतत्कर्त्तव्यं वद ॥ ६५ ॥

मुनिरुवाच—

जपत्येकादशाध्यायं त्रिसन्ध्यं नियतेन्द्रियः ।
वित्तवानिति विप्रोऽसौ चौरैर्व्याधादितः पथि ॥ ६६ ॥
तस्यास्थिराकलं गुध्रवदनात्पतितं जले ।
तेन तीर्थमिदं दिव्यं जातं पातकनाशनम् ॥ ६७ ॥

राक्षस उवाच—

ततस्ते मानवाः सर्वे सन्सुप्तस्तत्र जलाशये ।
निष्कलमपतया चैवं प्रापुस्ते परमं पदम् ॥ ६८ ॥
एकादशस्य सामर्थ्यादध्यायस्य भविष्यति ।
ममापि मुक्तिः पान्थानां पुनरुत्थानमद्भुतम् ॥ ६९ ॥
यो मया कश्चिदुत्कीर्णो ब्राह्मणोऽत्रैव तिष्ठति ।
स च एकादशाध्यायं जपति स्म निरन्तरम् ॥ ७० ॥
स तेनाध्यायमन्त्रेण सतवाराभिमन्त्रितम् ।
विधाय वारि विप्रन्द्रः क्षिपेद्यदि ममोपरि ॥
ततो मे शापनिर्मुक्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ ७१ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इति तेनास्मि सन्दिष्टः समायातस्त्वदन्तिकम् ॥ ७२ ॥

विप्र उवाच—

राक्षसः केन पापेन जातोऽसौ वद रक्षक ! ।
यः क्षपायां गृहे तस्मिन्नराज्यादिति निद्रितान् ॥ ७३ ॥

ग्रामपाल उवाच—

अस्मिन्ग्रामे पुरा कश्चिदासीद्विप्रः कृषीवलः ।
एकदा शालिकेदाररक्षणे व्याकुलो द्विजः ॥ ७४ ॥
नातिदूरे महागुध्रः पान्थमेकमभक्षयत् ।
तं विमोचयितुं दूराद्वायं चक्रेऽपि तापसः ॥ ७५ ॥
भुक्त्वा पान्थं खगस्तावन्निरगादम्बरध्वना ।
ततः स तापसः कोपात् सभाषे कृषीवलम् ॥ ७६ ॥

तापस उवाच—

यिकस्त्वां हालिक ! दुष्टामन् ! कठोरमतिनिर्घृणम् ।
कुक्षिम्भरं परत्राणविमुखं हतजीवितम् ॥ ७७ ॥
चरैश्च दंष्ट्रिभिः सर्पैरखिबह्विषायामुभिः ।
गुध्रराक्षसभूतैश्च वेतालादिभिराहूतान् ॥ ७८ ॥
जनानुपेक्षते शक्तः स तद्वधफलं लभेत् ।
न मोचयति यो विप्रं प्रयुञ्जोरादिसिधुतम् ॥ ७९ ॥
स याति नरकं घोरं स पुनर्जायते वृकः ।
निहन्यमानं विपिनं गुध्रव्याघ्रेण वीक्षितम् ॥ ८० ॥
मुञ्च मुञ्चेति यो वक्ति स याति परमां गतिम् ।
गवामर्थं हता व्याघ्रैर्महैर्दुष्टैश्च राजभिः ॥ ८१ ॥
तेऽपि यान्ति पदं विष्णोर्दुष्प्राप्यं योगिनामपि ।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥ ८२ ॥
शरणागतस्तन्माकलां नाहेति षोडशीम् ।
दीनस्योपेक्षणं कृत्वा भीतस्य च शरीरिणः ॥ ८३ ॥
पुण्यवानपि कालेन कुम्भीपाके स पच्यते ।
पश्यन्नपि भवान्पान्थं दुष्टगुध्रेण भक्षितम् ॥ ८४ ॥
निवारणसमर्थोऽपि न चक्रे यन्निवारणम् ।
निष्कृतोऽसि यतस्तस्माद्भविष्यसि निशाचरः ॥ ८५ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इमं शापं मुनेः श्रुत्वा कम्पमानकलेवरः ।
प्रणम्य हालिको विप्रं बभाषे करुणं वचः ॥ ८६ ॥

हालिक उवाच—

अवाहं क्षेत्ररक्षायाम् चिरं क्षिप्तेन चभ्रुवा ।
न वेष्टि निकटं गुध्रहृत्यमानमिमं नरम् ॥
तेन मेऽनुग्रहं कर्तुं कृपणस्य त्वमर्हसि ॥ ८७ ॥

विप्र उवाच—

यो वेत्त्येकादशाध्यायं जपत्यनुदिनं च यः ।
तेनाभिमन्त्रितं वारि यदा शिरसि तावके ॥
पतिष्यति तदा शापास्तव मुक्तिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इत्युक्त्वा तापसो यातो हालिको राक्षसोऽभवत् ।
इति तद्भ्राक्षसवचो निशम्याऽऽशु प्रधावतः ॥ ८९ ॥
उभयं कार्यमेवाद्य संसिद्धं कुरु तापस ! ।
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ ! तेनाध्यायेन मन्त्रय ॥
तीर्थोदकं स्वहस्तेन तस्य मूर्धनि निक्षिप ॥ ९० ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इति तत्प्रार्थितं सर्वं श्रुत्वा करुणयाऽऽशुतः ।
तथेति सह पालेन मुनीं रक्षोनिर्लकं ययौ ॥ ९१ ॥
एकादशेन तेनाम्बु विश्वरूपेण मन्त्रितम् ।
निक्षिप्तं तस्य शिरसि तेन विप्रेण योगिना ॥ ९२ ॥
गीताध्यायप्रभावेन शापमोक्षमावाप सः ।
विद्वाय राक्षसं देहं चतुर्बाहुस्ततोऽभवत् ॥ ९३ ॥

निर्गोर्णा ये जनास्तेन पात्था आसन्सहस्रराः ।
 चतुर्भुजा बभ्रुवुस्ते शङ्खचक्रगदाधराः ॥
 ते विमानान्यारुहस्तावद्वचे स राक्षसम् ॥ ९४ ॥
 ग्रामपाल उवाच—
 मदीयस्तनयः कस्तं दर्शयस्व निशाचर ! ॥ ९५ ॥
 श्रीमहादेव उवाच—
 इत्युक्ते ग्रामपालेन दिव्यधीराह राक्षसः ॥ ९६ ॥
 राक्षस उवाच—
 एनं चतुर्भुजं विद्धि तमालश्यामलसुतिम् ।
 माणिक्यमुकुटं दिव्यमणिकुण्डलमण्डितम् ॥ ९७ ॥
 हारहारिमहास्कन्धं स्वर्णकैयूरभूषितम् ।
 राजीवलोचनं स्निग्धं हस्ते कृतसरोरुहम् ॥
 दिव्यं विमानमारुढं देवत्वं प्राप्तमात्मजम् ॥ ९८ ॥
 श्रीमहादेव उवाच—
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सुतं वृष्णा च तादृशम् ।
 स्वगेहं नेतुमारेभे तं जहास सुतस्ततः ॥ ९९ ॥
 सुत उवाच—
 कतिवाराणि जातोऽसि त्वं पुत्रो मम रक्षक ! ।
 पूर्वं पुत्रस्त्वदीयोऽस्मि ह्यधुना विबुधोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥

यास्यामि वैष्णवं धाम ब्राह्मणस्य प्रसादतः ।
 निशाचरोऽपि प्राप्तोऽयं पश्य देहं चतुर्भुजम् ॥ १०१ ॥
 एकादशस्य माहात्म्याद्याति स्वर्गं समं जनैः ।
 विप्रादस्मात्स्वमध्यायमधीष्व त्वं जपानिशम् ॥ १०२ ॥
 भविष्यति न सन्देहस्तवापि गतिरौदृशी ।
 तात! तस्मात्सर्तां सङ्गां दुर्लभः सर्वथा जनैः ॥ १०३ ॥
 सोऽप्यथ ते समुत्पन्नो ह्यात्मनः साधयेप्सितम् ।
 किं धनैर्मोगदानैर्वा किं यज्ञैस्तपसा नु किम् ॥ १०४ ॥
 किं पूतैर्वा परं श्रेयो विश्वरूपस्य पाठतः ।
 तद्विष्णोः परमं रूपं तत्त्वं ध्यायस्व विश्रुतम् ॥ १०५ ॥
 यत्पुर्णानन्दसन्दोहकृष्णब्रह्मास्यनिर्गतम् ।
 कुरुक्षेत्रेऽर्जुने मित्रे तत्कैवल्यरसायनम् ॥ १०६ ॥
 नृणां च भवभीतानामाधिव्याधिविनाशनम् ।
 अनेकजन्मदुःखघ्नं नान्यत्पश्यामि तत्स्मर ॥ १०७ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इत्युक्त्वा सह तैः सर्वैर्ययौ विष्णोः परं पदम् ।
 तमध्यायं ततो विप्राद्ग्रामपालः पपाठ सः ॥ १०८ ॥
 तावुभौ तस्य माहात्म्याजग्मतुर्वैष्णवं पदम् ।
 इत्येकादशमाहात्म्यकथा तुभ्यं निरूपिता ॥
 यस्याः श्रवणमात्रेण महापातकनाशनम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पात्र उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंवादे श्रीमद्भगवद्गीतैकादशाध्याय-
 माहात्म्यकथनं नामैकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १२]

भक्तेः श्रेष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता ।

तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

अत्रच भाष्यम्—‘अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनाद्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्य-
निष्पादने शैश्यात्सुसुखोपादानत्वाच्च श्रेष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते’
[रा. भा. १२।१] इति । अत्र—अतिप्रीतिर्भक्त इत्यस्योपादानमुपसंहारमात्रताव्यञ्जकार्थम् । उपायोक्तिः
‘अथ चित्तं समाधातुम्’ [१२।९, १०] इत्यादिश्लोकद्वयेन कृता । भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्य
भगवद्गुणाभ्यासः, तत्राप्यशक्तस्य प्रीतिपूर्वकभगवदसाधारणकर्मकरणम्, तस्मिन्नप्यसमर्थस्यात्मनिष्ठेति क्रमः ।
तत्प्रकाराः कर्मयोगाद्यपेक्षिताः ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्’ [१२।१३] इत्यादिनोक्ता उपादेयगुणप्रकाराः ।
तथाच तत्र भाषितम्—‘अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह’ [रा. भा. १२।१३] इति ।
अतिप्रीतिर्भक्ते—‘ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तम्’ इत्यादिना अध्यायान्तिमश्लोकेन [१२।२०] उक्ता ।
तदभिप्रेतं चैवमुक्तम्—‘अस्मादात्मनिष्ठाद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादन्यथोपक्रममुपसंहरति’
[रा. भा. १२।२०] इति ॥ १६ ॥

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च कर्तव्येत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

१ श्रीशङ्करभाष्यम् ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विश्रुत्यन्तेषु [१०] परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विश्वस्तसर्वोपाधिविशेषणस्योपासनायुक्तम्, सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम्, विश्वरूपाध्याये [११] त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया, तच्च दर्शयित्वाक्तवानसि ' मत्कर्मकृत् ' [११।५५] इत्यादि, अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुद्ध्यन्त्या त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच— एवमिति । ' एवं ' इत्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति ' मत्कर्मकृत् ' इत्या-

“भक्तो न नश्यति मयेति यदुक्तमत्र विभक्त्य तत्र विभक्त्यः सुखिरे स्थितोऽस्मि ।

नष्टे सुखाकरशिखौ सहस्राऽधुनापि बृहि त्वमेव कथमाभसिमीति देव ! ” ॥

१ एवमिति पञ्चमादावविद्वत्कर्तृकयोः कर्मयोगतत्सम्भ्यासयोर्मध्ये कतरत् श्रेयः ? इति चेत् नन्दकर्तृकयोः सगुणनिर्गुणोपासनयोर्मध्ये कतरत् श्रेय इति संशयः । निर्गुणोपासनाधिकारिणो ये ज्ञानिनस्त उत्तमा एव, ' ज्ञानो त्वार्त्तमेव मे मतम् ' [७।१८] ' ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ' (७।१९) इत्यादिना तेषामभिहितो महिमातिशयः । कुतश्चेनां महानुभावानामवरत्तवशाद् ! न तान्प्रति प्रश्नः परिहारो वाऽऽवश्यक इति सम्प्रदायविदः । धामनस्तु—

सर्वकल्पो निर्विकल्पश्चेति योगालुदीरितो । तद्विषयं द्विविधेष्वत्र श्रेयसः परिपृच्छति ॥

द्वयेऽपि योगवैतास्तत्रैके निर्गुणप्रियाः । अपरे सगुणासक्तास्तेषु के वित्तमा ? इति ॥

भक्तानुद्दिष्टाक्षरं ये ये चाव्यक्तमुपासते । वदन्तीत्यर्थं पृथग्विनां व्याप्तीदर्थं पृथग्विनां ॥

अक्षरं हि क्षरास्सर्वाज्जडात्स्फुरति यत्पृथक् । सचिद्रूपं, चेतसश्च तादृश्यं तदुपासनम् ॥

अयमेवामलो योगो निर्विकल्प इतीरितः । उपासनेऽक्षरमिति पदार्थमाभिहृत् सूचितः ॥

अव्यक्तं हृदयमानापो व्यक्तियत्र न विद्यते । व्यक्तः प्रपञ्चो ह्यत्रिलोऽव्यक्तं ब्रह्मैव तत्सर्वतः ॥

दृष्ट्वा विभाव्यते व्यक्तिविचारे सा न विद्यते । व्यक्तव्यव्यक्तयोः सामरस्यमव्यक्तोपासनं नृदः ॥

इन्द्रियैर्लक्ष्यते व्यक्तियुद्धा ब्रह्मैव केवलम् । स्पर्शं दृष्टीं करं रसं सलिलं यथा ॥

योगोऽयमेव सविकल्प इति प्रसिद्धो यच्छातकुम्भमिव भानुरभूषणेण ।

इदं जगति सचिदखण्डमेकमालोक्यते हि तदभिमतयाऽऽत्मरूपम् ॥

तदेवं द्विविधं योगमुभयेऽपि वदन्त्युच्यते । नान्यथा तत्तारतम्यजिज्ञासेवोपपद्यते ॥

को वा धानुष्कयोः श्रेयानिति प्रश्ने ह्यशङ्कितम् । धनुर्लक्षत्वमुभयोरपि स्पष्टं प्रतीयते ॥

एवं द्वयेऽपि द्विविधयोगज्ञा इति निश्चितम् । न संशयस्तारतम्ये सम्भवत्यङ्गतत्त्वयोः ॥

निर्गुणोपासकाः किन्तु तदेवैकमुपासते । भक्तास्तु योगं बुद्ध्वाऽपि सेवन्ते सगुणं हरिम् ॥

× × ×

विहाय न्याय्यमप्यर्थमिदं केचिदहंयवः । निर्गुणोपासनासक्ताः श्रयन्ति विषयं वृथा ॥

ज्ञानहीनेषु सगुणनिर्गुणोपासकेषु ते । के श्रेयासः ? इति प्रश्नभावं तावद्विब्रूयते ॥ —

दिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तैर्धर्मैः समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति । ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषणाः सत्य-स्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं, निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं, यद्वि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते, अज्ञेयार्थोस्तत्कर्मकत्वात् ; इदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविदः ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

‘अशोच्यान्’ [१११] इत्यादिषु विबुधव्यायावसानेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसन्धानमुक्तमिति वृत्तं कान्तयति—द्वितीयेति । अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्यापि ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह—सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थितिभङ्ग-प्रवेशनियमनाख्या, तत्रैष्यै सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्ध-विधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापद्य मन्दमध्यमयोः प्रसङ्गार्थमुक्तमित्यर्थः । एकादशे व्रतमनुवदति—विश्वरूपेति । अध्यायान्ते भगवद्-पदशमनुवदति—तच्छाति । यथाधिकारं तारतम्योपेक्षानि साधनानि नियन्तुमध्याशास्त्रतन्त्रसारयन्नादौ प्रश्नमुत्थापयति—अत इति । सोपाधिकस्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्त-

त्वादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमुक्तत्वा तमन्य सततयुक्ता इति भागं विभजते—एवमिति । ये भक्ता इत्यन्य व्याचष्टे—अनन्येति । मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणायुक्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमा-धिकारिणो निर्दिशति—ये चेति । यथाविशेषितं ‘अनिर्देश्ये सर्वत्रगमचिन्त्ये कूटस्थे’ (१२।३) इत्यादिवक्ष्यमाणविशेषण-विशिष्टमित्यर्थः । न क्षरस्वप्नुते वेद्यक्षरम् । अव्यक्तमित्ये-तद्व्याचष्टे—निरस्तेति । करणगोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यद्वीति । यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति—शिष्टैश्चेति । पूर्वार्धगतक्रियापदस्यानुपसंज्ञं सूचयति—तद्वीति । सर्वं तावदेते योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनरतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति—केऽतिशयेनेति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशेश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामा-यार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदव-

— न चैतत्सङ्गतं, यस्मात्क्रान्तान्तमसमानयोः । न तारतम्यजिज्ञासा चतुरस्योपायते ॥

नापि सङ्गच्छते तेषां पञ्चे प्रत्युत्तरं हरेः । सगुणोपासकास्तत्र यतो युक्तमा मताः ॥

अहत्त्वं हि कथं तेषां ज्ञानिन्यः श्रेष्ठता भवेत् ? । सर्वेभ्योऽन्यर्हितत्वं हि ज्ञानिनां सर्वसम्मतम् ॥

विहाय सगुणोपास्तमथ मन्दाधिकारिणः । माभूवन्निर्गुणपरा इति भक्ताः स्तुता इह ॥

इत्येवमादिता मुक्तैर्बदन्त्यस्याः कुण्डिताः । देवेनैव निरस्तास्ते ‘यथोक्त’ (१२।२०) मिति वादिना ॥

शक्त्यसारमनाश्रित्य वाक्यस्याभिधायैव यः । प्रतीयतेऽर्थः प्रथमं स यथोक्त इति स्मृतः ॥

नूनमुद्गावयिययति स्वोक्तैर्धर्मैर्गोणतामिति । शास्त्रैवाहोपसंहारे यथोक्तमिति तत्प्रभुः ॥

तस्मात्समाना एवैते ज्ञानिनो द्विविधा अपि । विशेषौ सगुणोपास्तितयागौ तेषु केवलम् ॥

तत्र ये ज्ञानिनः सक्ताः सगुणे परमात्मनि । ते देवेशो युक्ततमाः सम्मताश्चित् वक्ष्यति ॥

× × ×

पार्थः सततयुक्त्यं भक्तानामुक्तवानिह । तदेवान्वदद्वाप्रे नित्ययुक्ता इति प्रभुः ॥

विचारणीयं तत्रेदं कथं सततयुक्तता ? । प्रारब्धाधीनदेहानां नित्यत्वाद्विस्मृतेर्भवेत् ॥

बुद्धौ तमसि लीनानां सुषुप्तावात्मनः स्मृतिः । ज्ञानिनामपि कुत्रास्ति ? तदभावे क युक्तता ? ॥

सेवन्तां नाम सगुणं निर्गुणं वा यथाचित् । दुर्बारेत्वादस्माद्व्या विस्मृतेर्नित्ययुक्तता ॥

तत्रापि भक्तान्सततयुक्तान्कृष्णार्जुनाविह । उक्तवन्तौ न तु तथा केवलाक्षरचित्तकान् ॥

तत्र तस्मिन् नश्येद्विस्मृता युक्तता स्मृतेः । अभक्त्युद्भवपर्यन्तमवला भक्तियुक्तता ॥

कार्यव्ययः कृत्तियुद्धमपि विस्मरति प्रियम् । न प्रीत्यभावो भवति तदीयस्तत्र तावता ॥

न विस्मृत्या प्रीत्यभावः किन्त्वप्रीत्यैव लक्ष्यते । तथा भक्तेरभावोऽपि वक्तव्योऽभक्तिसम्भवे ॥

अतो युक्तेव भक्तानां वर्णं सततयुक्तता । नापरेषां सुषुप्तादौ प्रायो विच्छेददर्शनात् ॥

इति मुक्तिरूपं प्रपञ्चयति । ‘के योगवित्तमाः’ इत्यस्य उत्तराः कर्मयोगिवेतारः के ? इति नव्यव्याख्यानं तु कर्मप्राप्त्यधीनानां तेषामेव शोभते, न हि केऽपि उपासनासक्तं कर्मयोगीति वदन्ति, किन्तुपासक इत्येवेत्यास्तां तावत् । — अविगीता ।

स्मितं दर्शितम् ; उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् , अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतात्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात् सुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चेत्यन्ते । भगवदुपासनस्य प्राप्यभूतोपास्यश्रैष्ठ्यात् , श्रैष्ठ्यं तु 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भजेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' [६।१७] इत्युक्तोक्तम्— 'एवं मत्कर्मकृत' [१।१५५] इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण, सततयुक्ताः भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वानाः ये भक्ताः त्वां सकलविश्वतियुक्तमनवधिकाति- श्मसन्दिर्घसौशील्यसर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते ; ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव चाव्यक्तं चक्षुरादिकरणेनाभिव्यक्तस्वरूपमुपासते ; तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः के स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामिन इत्यर्थः । ' भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम्' [१२।७] इत्युत्तरत्र योगवित्तमत्वं शैघ्र्यविषयमिति हि व्यञ्जयिष्यते ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

प्रसक्त्या भक्तेः श्रेष्ठ्यादिकमुच्यते इति द्वादशाध्यायार्थसङ्कति- वक्तुं पूर्वोक्तमनुवृत्तं भक्तियोगप्रकरणे वैश्वरूप्यप्रदर्शनसङ्गतिम- प्यर्थोद्दिशति— भक्तियोगनिष्ठानामिति । साक्षात्कृते हि पुणोपासनं शक्यम् , उपास्यत्वफलबोधोपयुक्ताकारेण तत्प्रकाशनं च युक्तमिति भावः । प्रस्तुतसाक्षात्कारादिकारणप्रधानसङ्गति- स्थलमाह उक्तं चेति । स्वप्रकाशनहेतुः कारुण्यादिकम् । तदेव कार्यसिद्धयर्थं सत्यसङ्कल्पत्वोक्तिः । उपायफलनिर्देशानन्तरं फलविलम्बाद्युक्तिरिति सङ्गतिमाह अनन्तरमिति । एतेन 'भक्तिकौशेयमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्वतिश्री- तिमर्के द्वादश उच्यते' [गी. सं. १६] इति सङ्ग्रहोक्तोऽपि व्याख्यातः । 'अतिप्रीतिः' इत्यादिना संगृहीतस्य द्वादशाध्या- यान्तिमश्लोकार्थस्य भाष्ये चकारेण सङ्ग्रहः । उपक्रान्तोपसंहार- मात्ररूपवाच्यस्य पृथगुक्तिः । अस्मिन्ध्याये योगवित्तमुक्त- तमादिशब्देः प्रश्नोत्तरगतैस्तरतम्यमात्रमुच्यते । त्वोपास्य- प्रकर्षेतुक्तफलतारतम्यनिबन्धनं किं न स्यात् ? इत्यत्राह— भग- वदुपासनस्येति । सम्प्रतिपन्नोऽपि पुनः प्रश्नो न युक्त इति भावः । अव्यवहितवाक्यसङ्गतिवञ्जनाथैमासक्तिवशादोचित्या- नैवंशब्दानुदितमाह मत्कर्मकृतित्यादिनोक्तेन प्रकारेणेति ।

सततयुक्तशब्दोऽन सततयोगार्शसापर इत्यभिप्रायेणाह भग- वन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वाना इति । 'मत्परमः' [१।१५५] इति हि पूर्वश्लोकोक्तम् । सुप्रहृत्वातुगुणाकार- सूचनार्थं सकलेत्यादिना ' त्वाम् ' इति निर्देशस्य प्राप्त्यपेक्ष- दिव्यचक्षुर्भूयो प्रतिपन्नविभूत्यादिवैशिष्ट्यपरत्वं दर्शितम् । यद्वा 'पशुं पासते' इत्युक्तोपसर्गभिन्नेतोक्तिरियम् । तदाह परि- पूर्णमिति । अक्षरशब्दस्य प्रकृतावीश्वरे च प्रयोगादिह तदुपा- श्वर्यर्थमाह प्रत्यगात्मस्वरूपमिति । अव्यक्तशब्दस्याक्षर- शब्दसमभिव्याहृत्वाच्चिद्विशेषपरत्वमुदासायाह तदेव चाव्य- क्तमिति । यच्छब्दत्रयाभावादुत्तरे च विशेषणत्रिकोषव्यक्तलो- पास्यत्रयपरत्वमनुचितमिति भावः । 'पञ्चविंशकमन्यर्के षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः' इति यमस्मृतिवचनेऽपि पुरुषोत्तमावर्चीनी एवाव्यक्तशब्दः । अत्र योगवित्तमशब्दाभिप्रेतमाधिकर्यं दर्शयति के स्वसाध्यमिति । प्रश्रयस्योपास्याधिक्यादिपरत्वं मा भूत् ; उक्तार्थपरत्वे किं आ- र्ण ? इत्यत्राह भवामीति । प्रश्रयस्यानुपपत्त्यैव पारिच्छेदादव- मर्थः सिद्धः ; उक्तावाक्ये तु स्पष्टः । 'हेतोऽधिकतरस्तेषाम्' इति चाक्षरनिष्ठातत्प्रकर्ष उच्यते इति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

उपासनाप्रियाय नमः ॥ ॐ ॥ अव्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शय- त्वस्मिन्ध्याये ; तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते " श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिधा मितद्री " [ऋक्सं. ७।४।१४] इति । " अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " [कठो. ३।१५] इति च । अव्यक्तं च महतः परम् । " महतः परमव्यक्तम् " [कठो. ३।११] इत्युक्तपरामर्शोपपत्तेः ।

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह— अव्यक्तेति । अव्यक्तं धीः , तदुपायं समग्रदुपासनोपायम् । तदुपायप्रदर्शनं च भगवदुपासना- धिक्यसमर्थनार्थमित्येकाध्याया, षट्पदान्तर्भावश्च । अर्जुनस्य अश्र-

सङ्गतप्रदर्शनैवैवानन्तर्लक्षणयाऽपि सङ्गतिर्ज्ञायते । ननु भगवदु- पासनविवाक्यकोपासनमपि यदि मोक्षसाधनत्वेन प्रमितं स्यात् , तदा तत्साधकाधिक्यविषयः संशयः स्यात् । तदेव कुतः ? तथा च

कथमयं संशयमूलोऽस्त्यस्य प्रश्नः ? नहि भिन्नफलसाधनसाधकानां निर्धारणार्थः प्रश्नो युज्यते, किन्तु साध्यनिर्धारणार्थ एव; न च तथा प्रहृतो 'यावन्तर्धः' [२।४६] इत्यादिना निरस्तत्वादित्यत आह तदुपासनमपीति । श्रियं प्रति वसाना वसन्तस्ता-माच्छाद्य स्थिताः, उपासीना इति यावत् । तेषां समिधा समी-हितानि सत्यानि भवन्ति । अतस्तौ समुद्रे क्षीराब्जौ । श्रीशब्द-स्यान्यतोऽपि प्रहृतोः अव्यक्तविषयामेव श्रुतिं पठति—अना-दीति । निचाय्य सम्पूज्य निराय्य वा । अत्रापि भाव्यकं

क्ष्यत इत्यत आह—अव्यक्तं चेति । चोऽवधारणे । कुत एतत् ? परमात्मनोऽपि तत्सम्भवादित्यत आह—महत् इति । अत्र हि तं महत् : परमिति परामर्शो दृश्यते, स चोक्तस्त्वैव भवति, अव्यक्तमेव च “महत् : परमव्यक्तं” [कठो. ३।१११] इति महत् : परत्वेनोक्तम् ; अतोऽत्राप्यव्यक्तवद्भवे तमित्ययं “महत् : परमव्यक्तं” इत्युक्त्यस्य परामर्श इत्युपपद्यते । अन्यथाऽनुक्त-परामर्शः प्रसज्यते । परमात्मा तु न महत् : पर इत्युक्तः किन्तु “अव्यक्तात्पुरुषः परः” [कठो. ३।१११] इत्येवेत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—“उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्ववन्द्यैः” इति साम-वेदे आग्निवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेवृच्यते—“चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्वज्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ [ऋक्सं. ८।६।१६।३] “चतुःशिल्पण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ” इति च ।

६ ज. प्र. दी.—श्रुतिद्वयसंभ्राहिकां स्पर्शां चात्र श्रुति-सुदाहरति—उपास्येति । नन्वेवं प्रतीयमानमपि अव्यक्तो-पासनस्य मोक्षसाधनत्वव्युपचरितमेव ‘अन्तवत्तु फलं तेषां’ [७।२३] इत्युक्तन्यायात् ; अतो नास्य सन्देहहेतुत्वमित्यत आह—महच्चेति । तस्याः श्रियः युक्तं ब्रह्मादुपासनस्य मोक्ष-साधनतायां उपचरितस्वरूपनम्, तेषां जननमरणदिमरवेना-सम्भवात् । श्रियस्तु महामाहात्म्यवत्त्वेन वेदोक्तत्वादसम्भवा-

भावात् । वास्तवमेव तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । सुपेशा सुरुषा घृतप्रतीका दीप्ताङ्गी वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति, ज्ञानालंक्रतेति यावत् । सुपर्णा सुष्ठु परमानन्दी, वृषणा सेवकी, द्विरूपो भगवानेव । यत्र यस्यां विषये । अत्र नित्ययौवनं ज्ञानमयत्वं सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयते । एवमुत्तरम् ।

५ आ. मा. भा.—“अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वेदेवैः” इत्यारम्भ्य “अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् । तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूयौवेष्वा-यन्तीम् ॥ मया सो अन्नमिति यो विप्रश्यति यः प्राणिनि य ईं शृणोत्युक्तम् । अमन्त्वो मां त उपस्त्रि-यन्ति शुधि श्रुत श्रद्धिर्वं ते वदामि ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त्वा उ ॥ अहं सुवे पितरमस्य मृधेन्मम योनिरप्स्वान्तस्समुद्रे । परो दिवा पर एना पृथिव्यै तावती महिना सम्भभूव” [ऋक्सं. ८।७७.११, १२] इत्यादि च । “त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया ” [म. ना. १३।२] इति च । इति शङ्का कस्यचिद्भवति, अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति—एवमिति । एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं ‘मत्कर्मकृतं’ [१।१।५५] इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते ।

६ ज. प्र. दी.—रुद्राद्यैः परितृता राष्ट्री राज्ञी यज्ञियानां यज्ञाहाणां वसूनां पदार्थानां देवानां वा सङ्गमनी सङ्गमयित्री । प्रथमा चिकितुषी अनादितः सर्वत्र कृतिनिवासा । पुरुत्रा पुरु-स्थानेषु व्यदधुः कृतवन्तः । पृथार्षे प्रतिष्ठापितवन्तः । भूरिस्थात्रां स्वतो भूरिस्थानेषु स्थिताम् । भूरिस्थानेषु देवानां वेशयन्तीम् । योऽन्नमिति स भयैवात्मीत्यादि । ये अमन्त्वो निरपराधास्ते मामुपश्रियन्ति मत्समीपे वसन्ति । शुधि शृणु । श्रुत प्रसिद्ध । अश्विनं श्रेयम् । यमुग्रं रुद्रं कर्तुं कामये तं तमुग्रं कृणोमि करो-मीत्यादि । सुमेधं सुमेधसम् । रुद्रादेत्यादिचतुर्षां द्वितीयार्थः । ब्रह्मद्विषे संहारकात् ब्राह्मणादिसर्वप्राणिद्विषम् । यद्वा ब्रह्मद्विषां शरवे हिंसकं हन्त्वा उ हन्तुमेव । अस्य जगतः पितरं हिरण्य-गर्भं सृष्टिनि सर्वाधिक्ये । योनिः कारणम् । दिवेत्यादितृतीया

पञ्चम्यर्थः । एना एतस्याः महिना महिनाऽऽसेतावतो सम्भभू-वेत्यादिनोच्यते । भवत्वेवं ततः किं असन्दिग्धतया भगवन्त-मेवोपासीनस्याप्यस्य कथमयं संशयो येनैवं पृच्छति ? इत्यत आह—इतीति । य एव भगवदुपासनस्यैवाव्यक्तोपासन-स्यापि विनोपचारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतीयत इति । तस्मान्मार्ग-द्वयेनैकमेव फलं प्राप्नुवतां मध्ये के श्रेष्ठा इति साधकमाधकप्रमा-णामावेन शङ्कासंशयः कस्यचिद्विदिततत्त्वस्य भवति, अत-स्तदनुजिघृक्षया भगवदुपासका एव श्रेष्ठा इति जानन्नप्यर्जुनः पृच्छतीत्यर्थः । अत्रा जानन्नपि तत्र स्थाविदितयुक्तिज्ञानार्थे संशयमाहृत्य पृच्छतीत्याह—सूक्ष्मेति । योग्यतावशादेवमभ्यु-तत्वानेव प्रकारेणोपासत इत्युभयत्रैवं शब्दस्यान्यत्र इत्याशयवा-नाह—एवमिति । हृष्टं भूतं च रूपं यस्य ब्रह्मणस्तत्तथा ।

५ आ. मा. भा.—अव्यक्तं प्रकृतिः । ‘महतः परमव्यक्तं’ [कठो. ३।१२] इति प्रयोगात् । ‘यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्’ [३।२६।१०] इति च भागवते । अक्षरं च तत् । “अक्षरात्परतः परः” [मुं. उ. २।१।२] इति श्रुतेः । परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् । ‘आनन्दमानन्दमयेऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे’ [] इति भागवते । रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात् । उपासनं च तथैव कार्यम् । “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्” [ऋक्सं. ८।४।१७।१ श्वे. उ. ३।१४] इत्यारभ्य “तमेव विद्वानमृत इह भवति” [नृ. पू. ता. १।६] “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” [श्वे. उ. ३।८] इति साम्यासा ॥

६ ज. प्र. द्री.—अव्यक्ताक्षरशब्दयोरपन्याख्यानं निराकर्तृमयं तावदाह—अव्यक्तमिति । प्रकृतिश्चेत्ताना त्रिगुणं त्रिगुणाभिमानित्वात् । सदसदात्मकं कार्यकारणाभिमानित्वात् । अविशेषं अकार्यं ततः प्रधानं प्राहुः विशेषवत् कार्यवत् । ततः प्रकृतिं प्राहुः नतप्रकृत्याख्यं तत्त्वम् । परतः परोऽप्युत्तमः । अत्रान्यक्तमिति विशेष्यवाची । अक्षरमिति विशेषणवाची अव्यक्तासक्तचेतसाम् । ‘अव्यक्ता हि गतिः’ [१।१५] इत्यादिवचनात् । अतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । विशेषणोपादानं च देवतान्तरवैलक्षण्यप्रदर्शनेन प्रश्रम्भावनार्थम् । एतदेव भाष्यकृता महत्त्वत्यादिना प्रब्रूयिष्यते । अन्ये तु ध्ये त्वां भगवन्तं वाह्यदेवमुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म तेषां के योगवित्तमाः इति व्याचक्षते तदसदित्याह—परं त्विति । ‘आनन्दं’ इत्यादेः पूर्वोत्तरेण चान्ययो दृश्यः । तथा च ये त्वां पशुपासते ये च त्वामित्युक्तं स्यात् । तथा चोन्मत्तप्रलापत्तप्रसङ्ग

इति भावः । ननु भगवान्करचरणादिमद्वेषवान्, परं ब्रह्म तु नेदशरूपवत् । “अशब्दमस्पर्शमरूपम्” [कठो. ३।१५] इत्यादिश्रुतेः । अतः कथमेतत् ? इत्यत आह—रूपं चेति । पराभ्युपगतस्य ब्रह्मणोऽपीति शेषः । अस्तु भगवानेव परं ब्रह्म, किन्तु ये त्वामेव साकारमुपासते ये चाव्यक्तं निराकारं तेषां के योगवित्तमा इति प्रश्नाय इत्यत आह—उपासनं चेति । तथैव रूपवत्तथैव । स्यादयं प्रश्नार्थो यदि रूपवत्साकारवत्साव्यक्तं भगवदुपासनं कार्यं स्यात् ; न त्वेतदस्ति, किन्तु रूपवत्तथैवान्यस्य मिथ्योपासनत्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः । कुत एतत् ? इत्यत आह—सहस्रंति । आरभ्येत्यनेन “ब्राह्मणोऽस्य मुखमातीतः” [ऋक्सं. ८।४।१७।२] इत्यादेः “आदित्यवर्णं तमस्तु पारे” [चित्पु. १।२।७] इत्यादेशं ग्रहणम् । अभ्यासशब्देन तत्फलनयो लक्ष्यते । श्रुतिः साकारोपासनं मोक्षसाधनमहेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.—आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः । तथा च सामवेदे सौकरायणश्रुतिः—“स्थाण्वै वै प्राजापत्यः स प्राजापति पितरमेत्योवाच । मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारवाच्यम् । ध्यानं च तस्याप्सरुचैः कथं स्याद्वचैश्च कः पुरुषोऽलोमपादः” इति । “तं होवाचैष वै विष्णुस्तारकोऽलोमपादो ध्यानं च तस्याप्सरुचैर्वदामि । सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽथ वा हृदये सोऽष्टबाहुर्नन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराणः” इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता । पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते । त्वां पशुपासते ‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं’ इत्यादौ ॥ १ ॥

६ ज. प्र. द्री.—नन्वत्रोच्यमान आदित्यवर्णत्वादिराकारः अतमस्कृत्वादितादृश्यादुपचरित एषेतत् आदित्येति । वृथा बाधनेन विना उपचर्येत इत्युपचारः । केचित् “सहस्रशीर्षा” इत्यादिकं हिरण्यगर्भविषयमिति मन्यन्ते अतस्तद्विषय ईश्वरविषयतया स्वमतं गृहीतुमिति श्रेयादातीत्युक्तम् । उपचारानर्हो वाच्युक्तिमाह—तथा चेति । स्थाणुः रुद्रः आजापत्यः, प्राजापतेरपत्यम् । साधुभिः साधकैः तारकं संसारस्य । तारः ईश्वरः आप्सरुचैर्व्यासितैः जलैः । लोमेति केशवचनम् । लोमपादेति द्वन्द्वः । न विद्यन्ते लोमतापदायावयवा यस्यासावलोमपादः, तं स्थाणुमुपाच प्राजापतिः । सुवर्णः सुवर्णवर्णः । अत्र मुमुक्षुभिः को ध्येयः प्रश्नः । १८१कः तारावाच्यं तारकं वस्तु किमिति द्वितीयः । तस्य ध्यानं कथं स्यात् किं साकारतयोत निराकारत्वेन ? नाथ, अलोमपादो ह्यधालुच्यते । न द्वितीयः, बुद्धावनारोहात्

इति तृतीयः, तत्राद्यद्वितीययोरर्थेतो न भेदः । तारकस्यैव मुमुक्षुष्येयत्वादित्यभिप्रेत्य द्वयोरेकमेवोत्तरमाह यस्यवा मुमुक्षुध्येयः तारकः पृष्ठः एष विष्णुरिति । यद्यप्यसावलोमपादलभ्यते तथापि तस्य साकारतयैव ध्यानं वदामीति तृतीयस्य यदि ब्रह्म साकारमेव, तद्व्यापनं च तथैव कार्यम् । तर्हि “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यक्तम्” [कठो. ३।१५] इत्यादेः का गतिः ? इत्यत आह—अरूपत्वादित्वेति । लौकिकरूपायामारुपा एतेनालोमपाद इत्यस्याभिप्रायोऽप्युक्तो भवति । ततोऽपि न परोकः प्रश्नाय इत्याह—पुरुषेति । एवं हि व्याख्याने ध्येयस्यैव ध्यानं द्वेषेत्युक्तं स्यात् । अत्र तु ध्येयो पुरुषो द्वौ प्रतीयते । अतश्च नैवमित्यर्थः । प्रश्रस्यैकध्वेयविषयतया कथं विद्याख्यानेऽप्युत्तरं निरवकाशमित्याशयेनादिप्रश्नं कृतम् । किञ्च साकारो-

पासनेन विशुद्धाशये निराकारास्तुत इत्येकस्यैव क्रमेण ध्येय-
द्रव्यमिति परेषां सिद्धान्तः, अत्र तूपासकपुरुषभेदः प्रतीयते ततो-

ऽपि नान्योऽर्थ इत्याह— पुरुषेति । उत्तराध्याख्याननिरा-
करणं तु तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तमेव व्याख्यानमिति स्थितम् ॥ १ ॥

७ श्रीमद्वक्तुमद्विरचितं पेशाचभाष्यम् ।

एवं सुदर्शनं भगवद्वर्णं प्रत्यक्षेणोपलभ्य तस्योपास्यत्वं च भगवद्वचनादेव श्रुत्वा किमेवं साकारं भगव-
द्रूपमुपास्यमाहोस्विदव्यक्तं ब्रह्मरूपमुपास्यम् ? इति संशयानस्तन्निर्णयार्थमर्जुन उवाच— एवमिति ।
सततयुक्तः साकारस्थाननिष्ठाः । योगवित्तमाः परमात्मवित्तमाः ॥ १ ॥

८ श्रीवैद्वत्तनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एकादशेऽध्याये भगवतो विश्वरूपं प्रदक्षितम्; द्वादशे तु
तदेव सगुणब्रह्मरूपं सुखदुःखिः प्रथममुपास्यमिति प्रतिपाद्यते;
तत्र सुखदुःखेभ्यो किं सगुणब्रह्मनिष्ठा कर्तव्या किं वा निर्गुण-
ब्रह्मनिष्ठैव ? इति सन्दिग्धानः अर्जुन उवाच— एवमिति ।
एवं ‘मत्कर्मकृत्’ [११।५५] इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण
सततं युक्तः सन्तो ये भक्तास्त्वं विश्वरूपधरं साकारं ब्रह्म पशु-
पासते चिन्तयन्ति, ये चापि अव्यक्तं सर्वेन्द्रियागोचरं निरा-
कारमक्षरं निर्विशेषम् “एतद् तदक्षरं शार्ङ्गं ब्राह्मणं अभि-
वदन्यस्पृशन्गन्धस्वस्पर्शमदीर्घम्” [वृ. उ. ३।८।८]
इत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिकं ब्रह्मोपासते अवगमनननिदि-
ध्यातवैस्त्वदेकनिष्ठा भवन्ति, तेषामुभयेषां मध्ये के योगवि-
त्तमाः ? । योग उपायः, तं विदन्तीति योगविदः, अति-
शयेन योगविदो योगवित्तमाः, श्रेष्ठा इत्यर्थः ।

नन्वस्मिन्मूल्या के सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकानां मध्ये केषां
श्रेष्ठत्वमित्येतावदेव प्रतीयते, न तु सुखदुःखेण प्रथमं सगुणनि-
र्गुणनिष्ठयोः किं कार्यं ? इत्येवमर्थ इति चेत्, उच्यते— अत्र
हि निर्गुणोपासनं नाम तद्विश्वकसेदोन्मथनश्रवणमननतिदिध्या-
सनरूपं तदेकनिष्ठत्वमेव; सगुण इव निर्गुणे धूर्तिचिन्तनरूपस्य
प्रसिद्धोपासनस्यासम्भवात्, ‘ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पशु-
पासते’ [१२।३] इत्यत्रोपासनं नाम ‘यथाशास्त्रमुपा-
स्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समान-
प्रत्ययप्रवाहेन दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते’ इति
भगवत्पादार्थिकृतातत्वाच्च । एतादृशनिर्गुणोपासनद्वारेणैव
सगुणोपासनं सुखदुःखोक्षाव प्रभवति, तथाप्याः अवगमनननिदि-
ध्यासनाभावे ज्ञानानुदयात् । ननु च सगुणनिर्गुणचिन्त-
केषु के योगविदः ? इति प्रश्नस्य सुखदुःखे प्रथमतः किं सगुण-

निष्ठा उपायज्ञाः किं वा निर्गुणनिष्ठाः ? इत्येवार्थो भवति ।
उत्तराहसारेणान्येवमेव प्रभाष्योऽवसीयते । एवं खलु प्रत्युक्तं
इत्येते— सगुणनिष्ठा एव श्रेष्ठाः ; यद्यपि सगुणनिर्गुणनिष्ठ-
योर्भगवत्पासिरूपं फलमवशिष्टम्, तथापि निर्गुणनिष्ठानाम्
केशोऽधिक इति । एतच्च प्रभस्योक्तरूपमेव सङ्गच्छते; प्रथमतः
सगुणनिष्ठानामीश्वराहप्रहादनापासनेन निर्गुणविषया मोक्ष
इति त एवोपायविदः श्रेष्ठाः, सगुणनिष्ठां विहाय प्रथमत एव
निर्गुणनिष्ठानां तु तदभावाकेशोऽधिक इत्यवपायवित्त्वाद् श्रेष्ठा-
स्त इति सङ्गतेः । सगुणनिर्गुणोपासकानां मध्ये के श्रेष्ठा इति
प्रभार्थकल्पेन तु सगुणविदां निर्गुणविदां विना पुरुषार्थोभावा-
त्तेषां युक्तमश्वोक्तिर्निर्गुणविदां ततः केशाधिक्योक्तिश्चासङ्गता
स्यात् । तस्माद्यथोक्त एव प्रभार्थः । “कौन्तेय ! प्रजिज्ञा-
नीहि” [९।३१] ‘मत्कर्मकृन्मत्परमः’ [११।५५]
इत्यादिना भक्तस्य श्रेष्ठत्वम् ‘तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः’
[७।१७] ‘सर्वं ज्ञानद्वारेणैव’ [१३।३६] इत्यादिना
ज्ञाननिष्ठस्य च श्रेष्ठत्वमुक्तम् ; एवमुभयोरेषां श्रेष्ठत्वे विशेषनि-
श्चासयाऽञ्जैनप्रबोध्यम्’ इति व्याख्यानं त्वसङ्गतमेव,
‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविशोऽञ्जैन ! ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्त्वेन’ [११।५७] इति एवार्थोक्त्या ‘भक्त्या म.म-
भिजानाति’ [१८।५५] ‘मद्भक्त एतद्दिशय मद्भावायो-
पपद्यते’ [११।१८] इत्यादिना भगवता भक्तेर्ज्ञानसाधन-
त्वप्रतिपादनेन मोक्षं प्रति तस्याः स्वतन्त्रसाधनत्वासिद्ध्या
भक्तज्ञानयोर्विशेषनिश्चासया प्रभस्य भक्तेराधिक्यवर्णनस्य
चाद्योगात् । अतः एवोक्तरीत्यैव श्लोकार्थः । आत्यन्तस्य-
त्रैव स्वस्यमिति ॥ १ ॥

९ श्रीवल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

प्रमेयरूपा तद्वक्तिः प्रमेयः पुरुषोत्तमः । अतः प्रमेयमार्गे तु हरिः सेव्यो न चापरः ॥ १ ॥

अथ पूर्वत्र ‘यदक्षरं वेदविरो वदन्ति’ [८।११] इत्यादिना विश्वरूपादेरप्यक्षरत्वेन निरूपणश्रवणादक्षरस्य
च भगवद्भामपदत्वोक्तौ भेदमिवाशङ्क्य तदुभयोपासकविरोधप्रतिज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच— एवमिति । ‘मत्क-
र्मकृत्’ [११।५५] इत्यादिनोक्तप्रकारेण सततं युक्ता योगिनीऽर्पितात्मानो वा भक्ता ये त्वां पुरुषोत्तमं सौम्य-
रूपं भक्तानुग्रहविभ्रं सर्वविभूतिपूर्णां निरवधिमातिशयसौन्दर्यसौशील्यसर्वश्रेष्ठत्वं तस्यसङ्कल्पत्वाच्चानन्तगुणनिधिं
सदानन्दमात्रकारपादुखोराङ्गं परिपूर्णं स्वेच्छयाऽधिदैविकश्रीमूलीखादिशक्तिभिः सह सुवि प्रादुर्भूतं स्वमायया
मातृपाकारं पशुपासते । परितर वर्जने ‘अपपरी वर्जने’ [अष्टा. १।४।८८] इत्यनुशासनात् । अन्योपासनं परिवर्ज्य
त्वसमीप आसते आसक्ता ये भक्ताः । ये चापि समनन्तरीकरूपमक्षरमव्यक्तं पशुपासते । तेषामुभयेषां

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतस्मृततरङ्गिणी ।

पुरुषोत्तमभक्तावामक्षराभिनिवेशिनाम् ।
स्वरूपतारतम्यार्थे श्रीकृष्णं छाज्जोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मकृत्' [११।५५] इत्यनेन भक्तानां
स्वभजनैकनिष्ठानां स्वप्राप्तिरुक्ता, पूर्वं चाष्टमाध्याये 'यद्वक्षरं
वेदविदो वेदयन्ति' [११] इत्यात्मस्य 'स याति परमां
गतिम्' [८।१३] इत्यमरमक्षरोपासकानां परमगतिरुक्ता,

एतदुभयोस्तारतम्यजिज्ञासुर्जुनो भगवन्तं विज्ञापयति—
एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वसङ्गपरित्यागेन अनन्य-
भक्ता ये त्वां प्रकटमानन्दरूपं पश्युपासते ध्यायन्ति तेषाञ्चम-
येषां मध्ये के योगवित्तमाः ? अतिशयितव्यत्वेयोगविदः ?
अष्टा इत्यर्थः । तान् कृपया आज्ञापयेति भावः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभाष्यदीपः ।

सप्तमभारतभ्येतावता ग्रन्थेन तत्पदवाच्यार्थो निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनाकाण्डं च समापयि-
ष्यन्निर्वाह्यतेः प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थे तद्विधां लक्षणानि च प्रदर्शयन्ते । शब्दतस्तु लौकिकबुद्धयनुसारेण तत्प-
दवाच्यस्यैवोपासनादिकं प्रपञ्चयते । तत्र पूर्वाध्यायान्ते [११।५५] 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्यादिना स्वभजन-
मुक्तम् । तत्र मच्छब्दार्थः किं सगुणमुक्तं निर्गुणं ब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्य पूर्वं प्रयोगाद्दर्शनात्सन्दिग्धनः पृच्छति—
एवमिति । एवमित्यव्यवहिते 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशति अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ता नित्यं
समाहितचित्ता भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वां पश्युपासते, ये चाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तं बुद्ध्याश्रयोचरमुपासते
तेषां मध्ये योगवित्तमाः के ? कतरे इत्यर्थः ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठायाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च ।

श्रीभगवानुवाच— मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— श्रीभगवानुवाच— ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनां निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु,
तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टादस्यामः [] । ये त्वितरे— मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वर
आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं
नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयो-
पेता ये ते, मे मम युक्ततमा मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्तयाऽहोरात्रमति-
वाहयन्ति (अहोरात्रमतिरात्रं मां ध्यायन्ति) अतो युक्तं तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

१ ननुमयेऽपि योगबोधेन भक्तानामेवाधिकतमत्वं किमूर्ध्वं ? न हि समानकक्ष्येष्वन्यतरस्य श्रेयस्त्वं हेतुयुते वक्तुं युक्तमिति
चेत्, 'तेषामहं सदुदात्त' (१२।७) इति वक्ष्यमाण एव तत्र हेतुः । निर्गुणोपासकाः खल्वन्यासबलेन मां निर्गुणं प्राप्नुवन्ति,
अतो भिक्षाटनेन वनाजिनपरा इव ते भूयांसं क्लेशमश्रुवते । भक्तानां त्वहमेवोद्धर्तंति सार्वभौमसेवकाः स्वापदेयमिव तेऽस्त्रीय-
सायासेन सङ्गं मामागुवन्तीति पत्न्यापविश्यः पुष्परस्थानामिव युक्तमेव तेषां ततोऽन्यद्विदितवम् । ननु सगुणसेवयाऽज्ञायासेन
सिद्धिरिति निर्गुणासक्तचेतसः कथं नावगच्छन्ति ? नहि ते भ्रान्ता अज्ञा वा भवन्ति । तत्कृतस्ते निर्गुणात्मज्ञाने सति सगुणभजनं
जहति ? कुतश्चे नेति चेदाह— श्रद्धयेति । इमे हि परया कदाचिदप्यविचलया श्रद्धया सगुणभक्त्यैव सिद्धिरित्यास्तित-
क्यबुद्धयोपेता अतो भक्तिं न त्यजन्ति, अन्ये तु स्वहितपरा अपि ज्ञाने सति तद्वलेपाविष्टा निगुणमाजिनः सगुणभजनं विहाय
प्रसभं योगमन्यस्यन्तः, तत्र त्रिविष्टपतिमिरुपस्थापितान्विभ्रान्त्याहारादिभिः प्रयत्नैर्निव्रन्तः पारदर्शनमात्रेण तरगुणिज्ज्ञित्या-
वतगतैरनुदरे महोपग्राहविषये क्षोतस्विनीप्रवाहे प्रदत्तस्त्रम्या इव भूयांसं क्लेशमनुभवन्तीति भावः । अत एव च ते न नित्ययुक्ता
इत्युच्यन्ते, तैर्भक्तियोगस्य त्यक्तत्वात्, निरालम्बनस्य च योगस्य व्युत्थाने विच्छेददर्शनात् । सगुणपराणां तु ज्ञानोदयात्पूर्वमिव
तद्दृष्टमिव भगवदनुगतधाराविच्छेदायुक्तमेव सततयुक्तत्वमिति । अथ भक्तानां ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनोपासनादुद्बन्धनोपासनस्य विशेष-
माह— मय्यावेश्येति । सर्वोपासनाध्यायान्तोपासकैः साकारं मां मनस्यावेश्य ध्यायन्ति, तद्वच्चै तु मनो मयि चित्तेकरसे प्रवेक्ष्य मुनीं
कनकमिव, पटे तन्मुमिव साकारे निराकारं चित्तेकरसं मां सामरस्येन साक्षादुर्ध्वाणा उपासत इति नैर्गुण्यानुभवपूर्वकं सगुणसेवनं
सूचयतीत्यादिचतुर्तरं प्रपञ्चितमत्र धामनेन ।

— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— किमनयोर्योगयोर्मध्ये युक्तयो योगो वा पुच्छ्यते ? किंवा साक्षात्मोक्षहेतुः ? इति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह— **श्रीभगवानिति** । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यतेत्याह— **ये त्वश्वरेति** । यथायस्तत्राऽऽह— **ये त्विति** । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्यक्ता रागाद्यास्या क्लेशनिमित्तभूता निमिरसाब्दिताऽनायासानकृता दृष्टिरविद्या

विध्या धीर्यस्य तमिति विशिनष्टि— **विमुक्तेति** । नित्ययुक्तत्वं साधयति— **अतीतेति** । तत्रोक्तो योऽर्थो 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि तस्मिन्निश्चयेनायानमायो गमनं तस्य नियमेनागुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तोपासकानां युक्तमत्वं व्यनक्ति— **नैरन्तर्येणेति** । तदेव स्फुटयति— **अहोरात्रमिति** । अहि च रात्रौ वातिमात्रमतिशयेन मातेव विषयान्तरविमुक्ताश्चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थमप्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः नित्ययोगी काङ्क्षमाणाः ये मामुपासते प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः । ते युक्ततमाः मे मताः, मां मुखेनाचिरात्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— मयीति । 'मय्यावेश्य' इत्यत्रोपासनाभ्यासोपपत्तिरभ्यविषयीकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वादक्षर-

निष्ठस्याप्युपासतया भगवति चित्तावेशसाम्यात्तद्व्यवच्छेदार्थमाह प्राप्यविषयमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— मयीति । मयि भगवति साकारे विश्वरूपे ॥ २ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं शृष्टः श्रीभगवानुवाच— मय्यावेश्य इति । प्रथमं मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' [१११५९] इत्यादिना

पूर्वोक्तप्रकारेण नित्ययुक्ताः सन्तः परया श्रद्धया सह ये माहपासते चिन्तयन्ति, ते प्रथमतः सगुणनिष्ठा शुद्धश्चरः युक्ततमा उपायवित्तमा ममाभिमतः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— तत्र सिद्धान्तं वदन् श्रीभगवानुवाच— मयीति । सर्वनियन्तरी सकलालौकिकगुणे साक्षान्मन्मथमन्मथे निरवद्या- (ध्य)-नन्तनित्यलोके करुणाशीले परमानन्दे लोकोत्तरनामरूपाद्विऽसङ्ख्येयसर्वधर्माश्रये परतत्त्वे रसात्मके पूर्णपुरुषोत्तमे साक्षात्कर्तरी परदेवतायां भगवति सर्वमूलभूते मयि ये प्रेममात्रसम्बन्धेन (येनकेन च सम्बन्धेन) नित्ययुक्ता मन आवेश्य मामुपासते । 'अयमेवास्माकं भजनीयगुणालयः परः प्रेयानात्मा, नान्यः' इति परया श्रद्धयोपेतास्ते युक्ततमा मे मताः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— तत्र ये प्रकटपुरुषोत्तमरूपमद्भजनकर्तारस्त उतमा इत्याशयेनोत्तरमाह श्रीभगवान्— मयीति । मयि प्रकटरूपे सम्पक् निष्कामतया मनः सर्वदेकरूपावेश्य आसमन्तात् सर्वात्मभावेन निवेश्य ये भाग्यवन्तो

नित्ययुक्ताः मत्सेवैकतयाः परया प्रेमैकलक्षणया श्रद्धया उपेताः युक्तास्ततो माहपासते सेवन्ते ते युक्ततमा इत्तमाः मे मताः सम्मता इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्गुणस्य दुष्टापत्तौक्यैवं श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च शब्दतो दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— मयीति । मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य प्रवेश्य ये नित्ययुक्ताः सद्योयुक्ता मां परमेश्वरमुपासते चिन्तयन्ति श्रद्धया आस्तिक्ययुद्धया परया सात्त्विकया 'अवश्यं परमात्माऽयमारुणितोऽस्मांस्तारयिष्यति' इत्येवं निश्चयरूपया श्रद्धया उपेतास्ते मे मम 'ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम्' [७८] इति ज्ञानिनामात्मत्वैनैव पश्यतो मूर्खैर्वपि काङ्क्षयात्पक्षपातवतः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

निर्गुणब्रह्मनिष्ठाया दुष्करत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च ।

ये त्वश्वरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

१ अत्र वामनः— अक्षरं क्षरमागातीतं तस्मिन्सममुखेनानुभवेकगम्यम् । ननु शास्त्रश्रवणात् क्षरतीत्यक्षरम्, तसुपासमह इत्युपासत इति चेत् तत्र पक्ष इत्याह— अनिर्देश्यमिति, न निर्देशाहंमिति मित्यमिति वक्तुमशक्यं, किन्तु शास्त्राक्तद्वययायेनापि गम्यम्; तसुपासतो तावता त्वनुभवेकवैयमिति सिद्धम् । तदेवोपादयति— अव्यक्तमिति, व्यक्तिरहितमव्यक्तं गी. द्वि. ४५

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥
क्लेशोऽधिकतस्तृतेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विस्वाप्यते ॥ ५ ॥

— श्रीवत्सनाहैः श्रुतं मनसि कल्पयित्वा परोक्षेण सगुणमिवोपासितुमशक्यमिति भावः । ननु— किमिति न गृह्यते ? यत्क्षरं यदनिर्देश्यं यदव्यक्तं तदुपास्यम् इत्युपासितुं शक्यत इति चेत् ; तथा च न घटत इत्याह— अचिन्त्यमिति, केनापि प्रकारेण चिन्तयितुमशक्यम् ; आत्मतयाधिगतमेवोपास्यं, न तु परोक्षेण तच्चिन्त्यमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह— कूटस्थमिति, निर्विकारं चैतन्यं सर्ववृत्तिप्रकाशकमपि वृत्तिभिरलिसम्, तस्य वृत्तिभिरैकैकगम्यत्वात् । एवमेवाचलं ध्रुवं चेति सप्तभिरुपास्यविशेषैः साक्षादुपासनामुपाय निर्विशेषयोगाभ्यासपरास्त इत्युक्त्वा सर्वत्रगमिति विशेषेण सर्वत्र ब्रह्मनिरीक्षणम्यासपरा इत्यपि स्फुटीकृतम्— इति । सर्वत्रगमित्यादिभिर्विशेषणैरात्मनः सर्वैश्वर्यामां आरोप्यन्त इत्यभिन्नवस्तुसपादाः । — अविगीता ।

१ अधाधिगतात्मनामपि वैराग्याभावात् योगसिद्धिरित्यपि शङ्का मा भूत्, सगुणोपासनायागस्यैव तत्र हेतुत्वादिति स्फुटीकृतम् ।
मुपासकविशेषणैस्तद्वैराग्यं योतयतीत्यवतारितोऽयं श्लोको वामनेन ।

इन्द्रियग्रामसंयमः सर्वत्र समबुद्धित्वे, तत्र सर्वभूतहितत्वे हेतुः ; मामिति च निरुध्यस्वरूपनिर्देश इति च तदाशयः । तथा चाह— ज्ञातेऽपि हेति सकलेषु समानरूपे यद्ब्रह्मास्ति विषयमपि विश्लेषणानि ।

विश्वं तथा विषयिभिर्विषयान् लब्धद्रिष्टैर्दृष्टं तदात्मकतया विषयं विभाति ।

संयम्य तान्यशिशिलं सकलं जगते ब्रह्माद्वितीयमिति चेतसि चिन्तयन्ति ।

लोकेषु च व्यवहरन्ति तथा स्मरन्तस्ते सर्वभूतहित एव रता भवन्ति ॥

अव्यक्तं मासुपासीनाः सगुणं परिवर्त्य ते । मामेवाव्यक्तमगुणं प्राप्नुवन्ति तथाविधम् ॥ — इति ।

तै पथात्ताः सन्तो वयं ज्ञातब्रह्मात्मानः किमस्माकं सगुणोपासनया ? इत्यभिमानं परित्यज्य मामेव प्राप्नुवन्ति, मां सगुणमेव यं ज्ञानाभिमानेन त्यक्तवन्तस्तेभ्यः, मामित्युक्तुल्या स्वां श्रीमूर्तिं दर्शयन्नेवकारेणममर्थं सूचयन्माह । कुतस्त्वामेव प्राप्नुवन्तीति चेत्, ग्राह—सर्वभूतहिते रता इति । यतस्ते स्वहितार्थसिन्धो न तु दाम्भिकाः, न चादीर्घदर्शिनो मताभिमानिनो वा । सर्वभूतहिते रतास्ते कथं स्वहिते प्रमताः स्युः ? किन्तु प्राक् सगुणभजनस्याग एव स्वहितं मन्यमाना एव दुःखमनुभूय मामेव शरणं प्राप्नुवन्तीति भगवतोऽभिप्राय इति स एवान्यत्र । (श्रु. क. १७-१८) यत्—‘तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्ति इति’ नव्यव्याख्यायाम्, तत्राक्षरोपासकानामवरत्त्वबोधनाय प्रयुक्तोऽपि शब्दोऽनाकरः ; ‘तेषामहं समुद्रतां’ (१२।७) इत्यभिमतवचनस्त्वात्यसिद्धयेति व्यक्तमेव ॥

— अविगीता ।

१ अत्र भुक्तिव्यपलतायां दशम एकादशे भाष्याये वामनेन प्रतिपादितोऽर्थः सङ्क्षेपतः सङ्गृह्यते— क्लेश इति । अयमर्थः— आदावात्मज्ञानात्प्राक् सगुणोपासनयैव सामान्यतः सर्वेषां तत्त्वप्राप्तिरिति सर्वैश्वर्यमतम् । ततः केचित् ‘अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते’ (१२।१६) । केचित् किमधुना सगुणेनेति ज्ञानमानिनः ‘अक्षरमनिर्देश्यम्’— (१२।३) तत्र सगुणोपासकानां ‘तेषामहं समुद्रतां’ (१२।७) इत्युक्तत्वादानायासेन योगसिद्धिः, केवलाव्यक्तोपासकानां तु ‘ते प्राप्नुवन्ति मामेव’ (१२।४) इत्युक्तकाला-दुध्वस्तुपासकतुल्यगतित्वात्, ततः प्राक् योगसिद्धिहेतुकत्वेनैवैव्यर्थात् ‘क्लेशोऽधिकतरः’ इत्युच्यते ॥

अत्र केवलाव्यक्तोपासनाभिमानिनो देहवद्विदेहाभिमानिभिः, न तु निरभिमानिभिरिति व्याकृत्य केवलाव्यक्तोपासनयैव सिद्धिरिति स्थापयन्ति । तत्र घटते । कुतः ? देहवद्विरिति पदेन ये देहाभिमानिन इत्युच्यन्ते, ते निरस्तजडोपाधयः समधिगत-विदात्मनो वा ? उत चिदचिद्विवेकज्ञान्या वा ? आद्ये, निरस्ताभिमानास्वदोषाधयः समधिगतनिरभिमानमूलविदात्मनो-ऽव्यक्तोपासका अपि यदि देहात्ममानिन एव, तर्हि सगुणोपासनाराधित्यादिति सिद्धम् । “तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य” (तै. २।७।१) इति श्रुतेः । अहं ज्ञानवानिति मन्वानस्य तु तदेव ‘उद्धरन्तरे कुरुते’ इति पूर्ववाक्योक्तं भयं भवतीत्यर्थः । तस्मादहं ज्ञानवानिति मनस्स्फुरणस्य दुर्भारत्वात् केवलाव्यक्तोपासकानां वयं ज्ञानिन इति मानः स्यादेव, स्वस्य ब्रह्मात्मताधिग-मादधुना किमस्माकं सगुणोपासनयेति मानित्वस्य हृदयमानत्वात् । ये सगुणपरास्तेषां तु भगवानेव ज्ञानप्रब इति बुद्धिनिश्चयवाक्यां दहं ज्ञानवानिति स्फुरणाभावः । अतो भगवानेव ‘तेषामहं समुद्रतां’ (१२।७) इत्याह । द्वितीये तु ‘ये तत्क्षरमनिर्देश्य’ (१२।१६) इत्युक्तमविरोधः । चिदचिदज्ञानज्ञान्यानामधिगतविदात्मनामव्यक्तोपासनाया असम्भवश्च । तस्मादज्ञोक्तो अव्यक्तो-पासका आत्मज्ञानिन एव । किन्तु भगवदाराधनाभावाज्ज्ञानमानित्वात्, तैर्देहवद्विदेहैः यथा स्याताम् अव्यक्ता गतिरवाप्यते, न तु सुखेनेत्यर्थः । —

१ शां. भा.— किमितरे युक्ततमा न भवन्ति ? न ; किन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु— ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दोचरमिति न निर्देशुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारात्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य उपास्यस्य विशेषणमाह— सर्वत्राणं व्योमबद्धायाचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणमोचरं तन्मनसाऽपि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं, दृश्यमानगुणकमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यं, इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाविद्याधनेकसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृताद्यनेकशब्दवाच्यतया “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [खे.उ.४।१०] ‘मम माया दुरत्यया’ [७।१४] इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कूटं, तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमतएवाचलं, यस्मादचलं तस्माद्दृष्टुं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यामस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— किमिच्छादिना । पूर्वम्यः फलतो विशेषार्थस्तु शब्दः । अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह— अव्यक्तत्वादिति । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना । निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासना ? इति पृच्छति— उपासनमिति । शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेयाऽऽत्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पूर्णचिदेकतानमक्षरमातमानमेव सदा भावयन्तीत्येतद्विद्वि विवक्षितमित्याह— यथेति । अव्यक्तत्वमेवाचिन्त्यत्वेऽपि हेतुरित्याह— यद्धीति । कूटशब्दस्योक्तार्थत्वं ब्रह्मप्रयोगतः साधयति— कूटरूपमिति । आदिपदमनुताथम् ।

प्रकृते किं तद्वृत्तं कूटशब्दितं ? इत्याशङ्क्याऽह— तथा चेति । उक्तरीत्या कूटशब्दस्यानुताथत्वे सिद्धे यदनेकस्य संसारस्य बीजं निरूप्यमाणं नानाविधोपेयोते “तदेवं तद्भाष्याहन्ते” [बृ.उ. १।४।७] ‘मायां तु प्रकृतिं’ [खे. उ. ४।१०] ‘मम माया’ [७।१४] इत्यादौ मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः । तत्रावस्थानं केन रूपेण ? इत्याशङ्क्यामाह— तदध्यक्षतयेति । कूटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्थान्तरमाह— अथवेति । पूर्वमुपजीव्यान्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह— अत एवेति ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— सन्नियम्येति । सन्नियम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते, य एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वश्रुतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चिन्मां ते प्राप्नुवन्तीति । ‘ज्ञानी त्वामैव मे मतं’ [७।१८] इति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं स्यात् ? इति तदाह— सन्नियम्येति । तुल्या हर्षविषादागद्वेषादिरहिता सम्बन्धानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् । क्रमपरापेक्षयोः रसम्भवं विवक्षित्वाऽह— ते, य इति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते ताः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तदेवाऽऽचरन्ति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तदेवाऽऽचरन्ति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तदेवाऽऽचरन्ति ।

रन्ति । ज्ञानवतां यथाज्ञानं भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वाद्बुद्ध्यान्नामनामनामेतदित्याह— न ह्विति । ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिः सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह— ज्ञानी त्विति । ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तौ त एव युक्ततमा वक्तव्याः, कथं सगुणब्रह्मोपासकान्युक्ततमानुक्तवानसि ? इत्याशङ्क्याऽह— न हीति ॥ ४ ॥

ननु यथाकथञ्चिद्वक्तव्यं गतिं ते प्राप्नुवन्तीति सिद्धम्, देहाभिमानीनां तदसम्भवात् । तस्माद्देहवद्भित्तिर्येन देहाभिमानीभिरनविगतस्मभिरव्यक्ता हि गतिर्नावाप्यते; दुःखशब्दः परिवर्जनार्थे इति व्याख्येयमिति चेत्, न; उपपन्नविरोधानात्, बहुभिः पदैस्तेषामात्मज्ञानित्वोपादानात्माज्ञा इति न पठते । न च दुःखशब्दोऽत्र परिवर्जनार्थे, ‘ये त्वक्षरं’ इत्याद्युपास्योपासकविशेषणैर्ज्ञातमनां सविशेषनिर्देशयोगद्वयाभ्यासपराणां विरक्तानां द्वन्द्वसमानां गत्यन्तराविवक्षणात् । तर्हि देहाभिमानीभिर्दुःखेन वा कथमव्यक्ता गतिरवाप्यते ? इति चेत्, भगवदाराधनाभावायोगसिद्धिसंप्राप्य पश्चात्ताः पुनः सगुणं शरणं प्राप्य तदनन्तरमव्यक्तं गतिं प्राप्नुवन्तीति दुःखेनाव्यक्ता गतिस्तैरवाप्यत इत्युक्तम् । ननु देहवद्भित्तिर्मा मनुष्यैः, नात्र देहाभिमानीत्वं वयं व्याख्या इति चेत्, इष्टपतिः, मनुष्यैरव्यक्तोपासनाया दुःखं यथा स्यात्तथा गतिरवाप्यत इति सिद्धत्वात् इत्यादि तत्रैव विस्तरः । सिद्धान्तदर्शने तु — ‘अव्यक्ता हि’ इत्यत्राभ्यासः— सावयवस्याविदेकिनो निरवयवभावनाध्यामवसीदीति मनो महाप्रान्तरपतितस्यैव लोचनानोचरमानवतियैर्जनस्तम्भतच्छतादेः । (२।४।१) इति ब्रह्मोपासका अपि मामेव यद्यपि यान्ति, तस्याप्यविक्रतस्तेषां ह्येषाः । आत्मनि किंलपहतपाप्मत्वादियुगलकारोप विनाय पश्चात्तेनोपासत इति स्वतस्सिद्धगुणग्रामगतिमोक्षोऽसम्भवे स्थितेऽपि क्षिण्णमायासं विन्दन्ति इत्यभिनवमुसपादाः ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— किन्तु—क्लेश इति । क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव, क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदेशिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः, अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चेत्तो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्देहाभिमानवद्विरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुप-
रिधाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सगुणोपासकेष्वपि कथं ? इत्याह—
किन्त्विषति । अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वादुपासनान्तरस्य सुकर-
त्वादित्यभिप्रेत्याह— क्लेश इति । अधिक एषेतेरेभ्यो द्वैत
दर्शिन्यः कामिन्य इति शेषः । तेषां क्लेशस्याधिकतरत्वे हेतु
मत्वा विशिनष्टि—देहेति । अव्यक्तमत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेष-

मक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिमिश्रितं चेत्तो येषां तेषामिति बावत् ।
अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह—
अव्यक्तति । दुःखं दुःखेन, कृच्छ्रेणैति यावत् ; अतो देहा-
भिमानत्यागादित्यर्थः । ते कथं वर्तन्ते ? तत्राऽऽह—
अक्षरेति ॥ ५ ॥

३ आ. भा.— ये त्वक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं, अनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यं, त एव
चक्षुरादिकरणानभिभ्यक्तं, सर्वत्रगमचिन्त्यं च सर्वत्र देवादिवेषु वर्तमानमपि तद्विज्ञातीयतया तेन तेन
रूपेण चिन्तयितुमर्हं, त एव कूटस्थं सर्वसाधारणं, तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारसम्बद्धमित्यर्थः । अपरिणा-
मित्वेन स्वासाधारणाकाराच्च चलति न च्यवत इत्यचलं, त एव ध्रुवं नित्यं, सन्नियम्येन्द्रियग्रामं चक्षु-
रादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारेभ्यः सम्पङ्गियम्य, सर्वत्र समबुद्ध्यः सर्वत्र देवादिविषमाकारेषु देहेष्वन-
स्थितेष्व्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्ध्यः, त एव सर्वभूतहिते रताः सर्वभूताहितरतिर्त्वाभिज्ञाः, सर्व-
भूताहितरतिर्त्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तम्; य एवमक्षरमुपासते, तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव,
मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । 'मम साधर्म्यमागताः' [१४१२] इति हि वक्ष्यते ।
श्रूयते च—'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' [मुं. उ. ३।१।३] इति । तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टाकूटस्थादन्यत्वं
परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते—'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' [१५।१६] 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [१५।१७] 'अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते' [मुं. उ. १।१।५] इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, सूतयोनित्वादेव ।
तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः; अव्यक्ता हि गतिः अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः देहवद्भिः देहा-
त्माभिमानयुक्तैः दुःखेनावप्यते; देहवन्तो हि देहमेवात्मानं मन्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अक्षरनिष्ठापकर्माह—'ये त्वक्षरम्'
इत्यादिश्लोकत्रयेण । सर्वप्रकारनिर्देशनिषेधस्य स्वचनविरो-
धादिदुष्टावयवावस्थितस्वरूपे निषेधतया विवक्षितं विदेश-
विशेषं सहेतुकमाह देहादन्यतयेति । यद्यपि देहादन्यस्मिन्नपि
देहिनि देहद्वारा देहादिशब्दाः प्रवर्तन्ते; तथापि विविच्य निर्दे-
ष्टव्ये प्रकृतिसम्बन्धरहिते वापदुष्कृतमस्वरूपे तावतादृशवृत्तिरपि
न सम्भवतीत्यभिप्रायः । तत एव देहादन्यतयेवेत्यर्थः । अत्य-
न्तानभिभ्यक्तविविक्त्यायां 'उपासते' इति स्ववाक्येनापि
विरोध इत्यभिप्रायेणाह—चक्षुरादिकरणानभिभ्यक्तमिति ।
'सर्वत्रगम्' इत्यत्राणुबद्धतिविरोधपरिहारायाह देवादिवेदे-
ष्विति । यद्वा निषेधस्य चिन्त्यत्वस्य प्रसङ्गार्थं 'सर्वत्रगम्'
इत्युक्तमित्याह—देवादिवेदेषु वर्तमानमपीति । तेन
तेन रूपेणेति आत्मचित्ताविशिष्टोपासिन्त्यत्वमात्रनिषेधो
न शक्यत इति भावः । तत एव कूटस्थमिति तत्तद्विच्छेद-
त्वादित्यर्थः । अनेकेषां सन्तन्यमानानां पुरुषाणां साधारणो हि
पूर्वः पुरुषः कूटस्थः; अतः तु साधारण्यमात्रं लक्ष्यत इत्याह

सर्वसाधारणमिति । एतेन कूटशब्दनिर्दिष्टमायाम्यसत्त्वं वा
राशिवस्थितत्वं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरिहारादिभिर्निरस्ताः ।
अतः कूट इव निश्चलं बुद्धिक्षयादिरहितमित्यप्यतः निषेधः ।
नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमसिद्धं, कालमेवेन सर्वजातीयशरीर-
परिग्रहेऽपि सर्वव्यक्तिपरिग्रहो नास्ति, अतः कथं सर्वसाधारणत्व-
मित्यत आह देवादीति । नञसाधारणा देवत्वादेव आत्मन्य-
व्यवधानेन सम्बन्ध्यन्त इति भावः ।

उत्क्रान्त्यादिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरुपपन्नत्वादन्नाच-
क्ष्यशब्दविवक्षितमाह— अपरिणामित्वेनेति । अनिलत्वं हि
परिणामेन व्याप्तम् । ततश्च व्यापाकाभावाद्वाय्वाय्माभौ विवक्षितं
इत्युपमशक्तिरित्याह—तत एव ध्रुवमिति । 'उपासते' [१२।२]
इत्यभेदेव मनोऽनियमनस्य सिद्धत्वात्तदुपयुक्तशब्दोऽन्यव्यापार-
नियमनपरतया व्याचष्टे सम्पङ्गियम्येति । 'अहिंसा सत्य-
मस्तेयं ब्रह्मचर्यपरिग्रहः' [वि. ध. १०।४३ बृ. ना. ३।१०६]
इत्यादिकमभिप्रत्योक्तं सर्वत्रेति । 'भुमि चैव श्वाके च
पण्डिताः समदर्शिनः' [६।१८] इत्यादिकमभिप्रेत्या आत्मसु

ज्ञानैकाकारतया समबुद्धय इत्युक्तम् । तत एव—
समबुद्धिर्वादेव । य एवमक्षरमुपास्ते अक्षरशब्दवाच्यं
प्रथगात्मानं प्राप्यतया निश्चिन्त्य परमात्मानं तत्प्रापकतयोपा-
सते । तेऽपीति मध्यतिरिक्तप्राप्यान्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः ।
मां प्राप्नुवन्त्येव—“विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता” [वि. पु.
६।४।६१] इत्युक्तप्रकारेण ‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ [ब्र. सु.
४।४।३१] इत्यष्टयसिद्धविशेषणस्य मुक्तस्वरूपं मत्समानाकारं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इत्यर्थः ।

प्रमेयशरीरं साधीयः, यदि प्रमाणमुपलभामह इत्याद्यङ्गस्य सोप-
बृंहणमुत्तिमुदाहरति परमं साम्यमुपैतीति । ननु “अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते” [उं. उ. १।१।१५] “अक्षरमम्बरान्त-

धृतेः” [ब्र. सु. १।३।१०] इत्यादिषु परब्रह्मासाधारण तया प्रयुज्य-
मानमक्षरपदं कथं जीवात्मवाचकम् उच्यते ? “अधुनाक्षरं ब्रह्म”
[श्वे. उ. १।१०] “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” [१।१।१६] इत्यादिषूक्त-
त्वादित्याह तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टादित्यादिना । “पञ्चविंश-
मव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विप्रच्यवन्ते यतयः
शान्तबुद्धयः” [य. सू.] इत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तजीवा-
त्मासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः, मय्यावेशितचेतस्स्वाभावात् ।
अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः सर्वेन्द्रियोपरतिरुपा । ननु देहवर्ण-
सनकादीनामपि सम्भवतीत्याशङ्क्य देहात्माभिमानमुक्त-
रित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— भवन्तु त्वदुपासका एवोचत्माः, इतरेषां तु किं फलं ? इत्यत आह— ये त्वि-
त्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भाषावते मायायाः— ‘अप्रतर्क्योदनिर्देश्यादिति केचपि निश्चयः’
[] इति । ईश्वरस्तु देवशब्देनोक्तः ‘दैवमन्ये परे’ [४।२५] इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे
काषायणश्रुतौ— “नासदासीनो सदासीत्तदानीम्” [ऋक्सं. ८।७।१८।१] इति । “न महाभूतं नोपभूतं
तदासीत् ” इत्याधारम्य “तम आसीत्तमसा गूढमग्रे” [ऋक्सं. ८।७।१७।३] इति । “तमो ह्यव्यक्तमजरम-
निर्देश्यमेपा ह्येव प्रकृतिः ” इति ।

६ ज. प्र. दी.— एवं तर्हि “मय्यावेश्य” [१।१२]
इत्येनैव मनुपासका एवोचत्मा इति प्रश्नस्योत्तरं जातं, किमुत्त-
रे वाक्येन ? इत्यत आह— भवन्त्विति । आक्षेपगर्भोऽयमभ्यु-
पगमः । न युक्तं त्वदुपासकानामेवोचत्मतमव्यक्तं भावः । तदुपा-
दनाय वृच्छति— इतरेषांमिति । अव्यक्तोपासकानां किं फलं ?
मोक्षोऽस्ति, न वा ? नोचेतुदाहृतवाक्यविरोधः । आये कथं
त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? फलसाम्यादिति भावः । नन्वेषां
विशेषणानां ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात् कथमितरेषां किं फलं ? इत्य-
स्योत्तरत्वेन एतदवतार इत्येतोऽक्षराव्यक्तत्वयोर्मायायामुपा-
दितत्वात्, तदन्यानि तत्रोपपाद्यन्ननिर्देश्यत्वं तावदुपपादयति—

अनिर्देश्यत्वं चेति शब्दागोचरम् ? धर्मस्य मम पादभङ्ग
इत्यन्वयः । नन्वप्राचीनश्रोतोऽन्वयनिर्देश्य इत्यत आह— ईश्वर-
स्त्विति । दैवं पादभङ्गकारणमाहुः । तथा च पुनरुक्तिः
स्यादिति भावः । न च दैवशब्दोऽदृष्टवाची । तस्य ‘आपरे
कर्म’ इति पृथगुक्तत्वात् । मायाया अनिर्देश्यत्वे स्पष्टं च प्रमा-
णमाह— उक्तं चेति । महाभूतमात्रावायुरूपम् । उपसृष्टं तेजो-
बलक्षणम् । तदा प्रलये । अजरमित्यादिकं प्रलयेऽन्यत्रानस्यो-
पपादकम् । नचैतत् ब्रह्मेति प्रदर्शनाय ‘एषा ह्येव प्रकृतिः’
इत्युदाहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा हि सा । तथाहि मोक्षधर्म— ‘नारायणगुणाश्र-
यादजरामरादतीन्द्रियादब्राह्मादसम्भवतः । असत्त्वादहिंसाल्लामाद्वितीयप्रवृत्तिविशेषादेवैरादक्षयादमरा-
दक्षरादमूर्तितः । सर्वस्याः सर्वस्य सर्वकृतुः शाश्वततमसः’ [म. भा. १।२।३४२।६] इति ‘आसीदिदं तमो-
भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः’ इति मानवे [१।५] । ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’
[१।५।१६] वक्ष्यति इति । कूटे आकाशे स्थिता कूटस्था । “आकाशे संस्थिता त्वेषा ततः कूटस्थिता
मता ” इति ह्युग्वेदखिलेषु । “ सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्का ”
इति सामवेदे गौपवनशाखायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— इदानीं ‘सर्वत्रयं’ इत्यादिकं मायायामुपपा-
दयितुमाह— सर्वमेति । भावप्रधानो निर्देशः । स्वरूपवाची
वा लक्षणशब्दः नारायणगुणस्तदिच्छादिलक्षण आश्रयो यस्य
तत्तत्तत्तत् । अनेन ब्रह्मणो व्यावृत्तिः । अजरादमरादिति
जडप्रधानादेः, तस्य तत्प्राप्त्यभावात् । अप्राह्वान्यमनसोऽप्यगो-
चरादित्यनेनाविन्त्यमिति सिद्धयति । असम्भवतोऽक्षयादक्षरा-

दिति ध्रुवत्वसिद्धिः । असति प्रलये भवमसत्तयम् । ललाटं
प्रधानम् । द्वितीया भगवदेकाधीना प्रवृत्तिविशेषो यस्य
तत्तथा । अमूर्तितः प्राकृतदेहरहितात् । सर्वस्याः सर्वगाया इति
छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः, अनाविधायिमानमित्वात् । शाश्वत-
तमसः पुरुषोऽमुदित्यन्वयः । इदं प्रसिद्धं तमो मायाकृत्यं प्रलये
सर्वतः प्रसुप्तमिव निष्कारमासीत् । अभूतमजातम् । ‘अभ्रातं’

इत्यादिना प्रत्यक्षमुद्रामगमयेत्वाभाव उच्यते । अवेद्यलक्षणत्वादप्रत्यक्षम् । अनेन सर्वत्रगमस्मिन्त्यं प्रवृत्तिरिति सिध्यति । गीतावाक्येन कृष्टस्वत्वं नित्यत्वं चेत् प्रवृत्तिरिति पुनरुक्तिः । कृष्टमनृतं तिष्ठत्यस्मिन्निश्चयसम्भवीत्यत आह—कृष्ट इति । कृष्टशब्दस्याकाशावाचित्वेऽभिधानं प्राक् पठितम् । तथापि

वाक्यार्थं भुत्सुदाहरणम् । भुत्सुदाहरणं क्रील्लिखम् । वा सर्वेण-त्युक्तार्थे स्पष्टं प्रमाणम् । निश्चया स्वपदादभ्रदा । विश्वं पतमा-प्रितमस्यामिति विश्वगा । एतानि चोक्तविशेषणानि तदुपास-नस्य मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारसम्भेनार्थानां गतिरिति हेतुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वं ? इत्यत आह—क्लेश इति । अव्यक्ता गतिर्दुःखं ह्यवाप्यते । गतिमार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमवाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनसर्वसमबुद्धिसर्वभूतहिते तत्त्वातिसुदृष्टाचारसम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधन-सन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्षम् ।

६ ज. प्र. टी.— नवितरेषां किं फलं ? इत्यस्य प्रश्नस्य 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' [१२/१८] इत्युत्तरं दत्तम्, तत्किमुत्तरेण ? इत्यत आह—कथमिति । पूर्ववाक्ये पक्षग्रहण-मार्गं कृतम्, न तु तत्राभिप्रेतस्य दोषस्य परिहारः । अतः पूर्वे-पक्षिणाभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाहेति भावः । तदुभयेषां फलसाम्ये । यथेयेषां शङ्का पूर्ववाक्ये परिहारा, पर्यादिपदप्रयो-गात् । तथा च वक्ष्यति । तथापि साध्यस्यालुक्तत्वाद्भेदवचनं स्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः शङ्का । उत्तरार्थे पदानां व्यवहितत्वादन्वयाप्रतीतौ तमाह—अव्यक्तेति । अनेन 'दुःखं' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम् । गतिशब्दस्याकर्तारि कारके भावे च प्रयोगादत्र विवक्षितमदमाह—गतिरिति ।

गम्यतेऽनेनेति व्युत्पादनादुपायो गतिरित्यर्थः । ननु मार्गस्या-व्यक्तत्वं कथमुच्यते ? कृतञ्च गम्याधेतौ गतिशब्दस्य त्यज्यत इत्यत आह—अव्यक्तेति । अव्यक्तोपासनं द्वारं उपायो यस्यासौ तयोक्तः । अव्यक्तोपासनानन्तरभावि यद्भवदुपासनं तदेवमुच्यते; अनेनाव्यक्तशब्दस्तदुपासनं लक्षयति । तेन च तद्वारकत्वं लक्ष्यते गम्यार्थतायां च गतिशब्दस्याव्यक्तत्वं गम्यमित्युक्तं स्यात् । न च तदुक्तम् । 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति भगवत्प्राप्तिरुक्तत्वादित्युक्तं भवति । अत्र पूर्वार्थेऽस्य मार्ग-स्याधिकतरक्लेशवत्त्वं प्रतिज्ञाय कथमित्यतस्तत्प्रसिद्धमित्युत्तरा-र्थेनोक्तम् । तः प्रसिद्धिं विवृणोति—अतिशयेति ।

५ आ. मा. भा.— तद्वदे च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्नसम्यग्भगवदुपासनमृते नतं च तं मोक्षः; विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति; क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः । तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमित्येव प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयास-स्तावता प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते, ऊनेन वा, तदा भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्वृत्तभावे अत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमत्तः स्वय-मेव प्रयत्नेन ददातीति सौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । इतरत्र च क्लेशोऽधिकतरः ।

६ ज. प्र. टी.— षष्ठोक्तप्रकारेण सर्वसमबुद्धिः, ततः किं ? इत्यत आह—तद्वदे चेति । अयोगव्यवच्छेद एवाय-मुक्तः, न तु तावन्मात्रेणेत्याह—सत्यपि । तस्मिन्मव्यक्ता-परोक्षे सति विष्णुप्रसाद इति वर्तते । ततोऽपि किं ? इत्यत आह—नतं चेति । तं विष्णुप्रसादम् । अस्त्येवमव्यक्तोपासनद्वार-कभगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः । तथापि कथमत्राधिकतरः क्लेश इत्यत आह—विनेति । अव्यक्तोपासनमार्गं अयमव्यक्तोपासनद्वारकः ।

एवं तर्हि किमिति प्रवृत्तो येनाऽनेनाशङ्कितः ? इत्यत आह—तथापीति । एवं तर्हि मार्गयोः साम्यमेव । अनेन प्रयोजनेन क्लेशस्य समाधानादित्यत आह—तत्रापीति । अव्यक्तोपासन-द्वारके मार्गेऽपि द्वितीयं भगवदुपासने दुःखं; पाक्षिकमेतत्, अनेन वेत्युक्तत्वात् इत्यव्यक्तोपासनद्वारके मार्गे भगवदुपासना-त्क्लेशोऽधिकतर इत्याह—इन्द्रियेति । नातिप्रसादमेतीत्यतः परमेक इति शब्दः । द्वावपि हेतौ प्रकारार्थौ वा ।

५ आ. मा. भा.— तदेतत्सर्वं पर्युपास्ते सन्नियम्याधिकतर इति परिसरन्तपशुब्दैः प्रतीयते । सामवेदे माधुच्छन्दशाखायां चोक्तम्—“ भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीव जितेन्द्रियाः सम्यगा-चारयुक्ताः । उपास्ते तां समबुद्धयश्च तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् ॥ दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ द्योपास्ते सर्वविघ्नान्छिनत्ति । उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति ” इति । उक्तं च सामवेदे अयार्क्षाखायाम्—“ प्रसन्नो भविता देवः सोऽव्यक्तेन सहैव तु । यावता तत्प्रसादो हि तावतीव न संशयः ॥ न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः । तस्मिन्प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति

ध्रुवम् ॥ यद्यप्युपासनाधिक्यं तथापि गुणदो हि सः । मुक्तिदश्च स एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चन ” इति । ‘ ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मने ’ [म. भा. १.१२.२२८.२०] इति मोक्षधर्मं श्रीवचनम् । ‘ धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रथिते दानशीले च सदैव निवशाम्यहम् ’ [म. भा. १.२.२२८.२६] इति च ।

६ ज. प्र. द्वा.—कृतोऽयं भगवतो भावः ? इत्यत आह— तदेतदिति । उपलक्षणमेतत् । सर्वत्र समबुद्धय इत्यादिनेत्यपि ब्रह्मण्यम्, तत्र परीत्यनेनोपासकस्यातिशयः । समित्यनेनेन्द्रिय- नियमस्यातिशयः । सर्वत्रेत्यादिना सर्वैवादिक्त्वात् । तरपा- ऽसिधुद्धाचारान्नादिकम् । ‘ अव्यक्ता गतिः ’ इत्यनेन तद्वदे चेत्यादि- व्यवधानम् । मामेवेत्यवधारणेन तथापीत्यादिकं प्राप्तुवन्तीति स्वातन्त्र्योक्त्येन्द्रियसंयमादिति देवतासहायाभावः । भगवद्बु- ध्यानेन चैतदभावो यथा गौतोकस्तदुक्तान्न प्रदर्शयिष्यते । आगमान्तरसिद्धत्वाच्चायं भवति । भगवदभिप्राय इत्याह—

५ आ. मा. भा.—महतः परं तु ब्रह्मैव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । “ ईश्वरतीति चेन्न प्राज्ञो हि ईश ” त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चेत्यादि । तमिति पुल्लिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः । महतः परत्वं तु अव्य- क्तपरस्य भवत्येव । तथा चाशिवेश्वराखायाम्— “ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम् ” [कठो. ३.१.५] इति । “ परो हि देवः पुरुहूतो महतः ” इति । न चाव्यक्तरूपं भगवता निषिद्धं भारतादौ साधितत्वात् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यादौ तु साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौकरायणश्रुतिः— “ शरीररूपिका अशरीरस्य विष्णोर्यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः ” इति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी न देव इति विशेषः । “ सुवर्णवर्णा पद्मकरां च देवीं सर्वेश्वरीं व्यासजडां च बुद्धुः । सैवेति वै सुव्रतानां तु मासान्महाविभृति श्रीस्तु दद्यान्न देवः ” इत्युपेदखिलेषु ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— पूर्वं शङ्काहेतुत्वेन “ त्रियं वसाना ” [ऋक्सं. ७.४.४.४] इत्यादीनि वाक्यान्बुद्धानि, तेष्विद- मेकं नाव्यक्तविषयमिति वस्तुस्थितिमाह— महत इति । “ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम् ” [कठो. ३.१.५] इति वाक्यप्रति- पादमिति यावत् । अत्रान्युच्चयुक्तिं चाह— तमिति । ननु क- प्तामर्गोपपत्तेरिति पूर्ववक्षेऽपि युक्तिरुक्तैयतः साऽन्यथासिद्धे- त्याह— महत इति । तथा चोक्तवक्ष्यमाणवत्वात् “ अव्यक्ता- त्पुरुषः परः ” [कठो. ३.१.५] इत्युक्तस्यार्थं परमशो इति भावः । श्रुत्यन्तरेणैवं व्याख्यातत्वाच्च एतद्वाक्यं तत्परमित्याह— तथा- चेति । पुष्कलिहूतः पुष्कलः । नन्वव्यक्तं नाम तत्त्वमेव नास्तीति

सामवेद इति । तेषामित्यादिषष्ठी तृतीयायै । विदित्वा साक्षात्कृत्य ततो वेदनाप्रसङ्गात्ततो बाधुदेवात् । यावता प्रया- सेन तत्प्रसादोऽव्यक्तप्रसादः । सर्वस्यापीति द्वितीयस्तुशब्दोऽपि- शब्दाथे आधिक्यशब्देन न्यूनत्वमप्युल्लङ्घ्यते । न्यूनाधिकयो- रन्यत्र प्रत्यवायहेतुत्वात् । नाव्यक्तादेरिति पाठे मज्जे इत्युप- स्कारः । ममोपासनेनात्मभावं कैवर्त्यं परमात्मने तमुद्दिश्य- अत्य वाक्यस्य कथं प्रकृतोपयोग इत्यत उक्तम्— श्रीवचन मिति । नित्ये नित्ये ब्रह्मण्ये ब्रह्मणि साधो निवशामि प्रसथा भवामीति च श्रीवचनमिति सम्बन्धः ।

सूत्रकृतोक्तं ततस्तदभिमानिन्यव्यक्ताख्या देवताऽपि नास्ति; तत्कथं तद्विषयतया व्याख्यानं ? इत्यत आह— न चेति । तर्हि कथं तत्सूत्रं ? इत्यत आह— शरीरेति । साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधान- मिति स्वतन्त्रं मुख्यतः शब्दवाच्यमित्यर्थः । वैदिकमिति भग- वद्भीनं तत्सम्बन्धेन शब्दवाच्यमित्यर्थः । अत्र श्रुतिं चाह— तथा चेति । प्राक् तथाऽन्यपरोक्षीकृताव्यक्तानामित्यादिनैकं प्रयोजनमुक्तम् । अपरं च सप्रमाणकमाह— सुव्रतानामिति । बुद्धयेत्युक्तप्रकारेणोपासीनाय इति शेषः । एतत्प्रयोजनं गीतायां न स्मृतिमिति न तत्रैवोक्तम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— य इति । अनिर्देश्यमीदृशं प्रतीयमानम् । कूटस्थं कूटः पर्वतस्तद्विषयतीति गतिरव्यक्तं ज्ञानम् ॥ ५ ॥

तदिति निर्देष्टुमयोग्यं, अव्यक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणै- कूटस्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्लेश इति । अव्यक्ता

८ बें. ब्र. मि.— प्रथमत एव निर्गुणनिष्ठास्तु नैवब्रह्मपाय- विच्छेदा इत्याह त्रिभिः— ये स्थितिः । अक्षरं निर्गुणं ब्रह्म । तत्र हेतुः— अनिर्देश्यं व्यपदेष्टुमशक्यम् । यदि वस्तुवद्वि- रत्यमिति व्यपदिश्यते तत्तन्निष्कृत्वात्सर्गुणं भवति, नेह तया तस्मान्निर्गुणमिति भावः । अनिर्देश्यत्वे हेतुः— अव्यक्त-

मिति; रूपादिहीनम् । तत्रापि हेतुः— सर्वत्र सर्वव्यापि; अतिसूक्ष्ममिति यावत्, “ नित्यं विद्यं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् ” [छं. व. १.१.१६] इत्यादिश्रुतेः । सर्वव्यापिनोऽन्याकाशाव- निर्देश्यत्वं किं न स्यात् ? अत आह— अचिस्त्यमिति । मनसोऽप्यविषयभूतम्, “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य

मनसा सह ” [तै. उ. २.१.१६; २.१.१७] इति श्रुतेः अतो नाकाशप्रतिबन्धि । मनोऽप्यविषयक्ये हेतुः— कूटस्थमिति । मिथ्यास्ये सति सत्यतया प्रतीतमार्गं कूटमित्युच्यते, कूटसाक्षीत्वादिभोक्तृत्ववद्वाहार्त् । मायामयं जगदपि तयाभूतत्वात्कूटम् । तस्मिन्कूटे जगति साक्षितवया तिष्ठतीति कूटस्थम् । तथा च सर्वसाक्षित्वात् मनोऽपि विषयत्वम्, “ न दृष्टेर्द्वैतं पश्येः ... न मतेर्मन्तारम् ” [वृ. उ. २.१.१२] इति श्रुतेरिति भावः । सर्वसाक्षिण्ये हेतुः— अवलम्बिते । जगद्विकृतिः स्वयमविक्रियमाणमित्यर्थः । तत्रापि हेतुः— ध्रुवं नित्यम् । एवम्भूतमक्षरं ये पश्युपासते । कथम्भूताः ? सर्वभूतहिते रताः । तत्र हेतुः— सर्वत्र समबुद्धयः ब्रह्मबुद्धयः, ‘ निदर्शये हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ’ [१.१.१७] इत्युक्तेः । अजितेन्द्रियस्य हेतोपादेयबुद्धेः कथं सर्वत्र समबुद्धिता ? तत्राह— इन्द्रियग्रामं सन्नियमयेति । एवम्भूताः सन्तो येऽज्ञस्वपासते श्रवणमनननिदिध्यासनेश्चित्तयन्ति, ते

सामेव प्राप्नुवन्ति । यथेतादृशो निर्गुणनिष्ठा प्रथमत एव सिध्येत्, तदेवासिद्धम् ; अतस्तेषां हेतु एव फलमित्याह— क्लेश इति । तेषां सगुणभजनतत्प्राप्तिनां प्रथममव्यक्ततासक्ततां निर्गुणनिष्ठानामधिकतरः क्लेश एव । एतदेवोपपादयति— अव्यक्तते । अव्यक्तविषया गतिनिष्ठा दुःखं दुःखसाधनम् । अतस्त्रिभिर्देहवद्भिर्दुःखमेवावाप्यते । हि-वदः प्रसिद्धयर्थः । प्रसिद्धं हि सगुणैतरभजनमन्तरेण ज्ञानार्थिनां क्लेश एव फलमिति । ययोक्तं भागवते [१.०.१.१४]— ‘ श्रेयस्सृति भक्तिबुद्धय ते विभो ! क्रिद्यन्ति ये केवलबोधलक्षणे । तेषामसौ क्लेश एव शिष्यते नान्यवया स्थूलतुषावावतिनां ’ इति । पातञ्जलेऽपि— ‘ समाधिनिदिध्याश्रयगणिधानात् ’ [पा. यो. २.४५] इति, श्रुतावपि— ‘ यमैवैष दृष्टते तेन लभ्यः ’ [कठो. १.१.२२.२३. उ. २.२.२३] इति । अत्राप्युक्तम्— ‘ भक्त्या धनन्यया शक्य अहमेवैविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं श्रद्धं च तरेण ’ [१.१.५४] इति ॥ ३—५ ॥

१ व ० त ० दी०— येतिवति । तुशब्दो भेदं द्योतयति । ये त्वक्षरमन्तर्यामिस्वरूपांशं पूर्वोक्तमनारूपत्वाद् व्यक्तं गणितानन्दं बुद्धस्वरूपं पश्युपासते । स्वष्ट एव भेदः । अक्षरोऽव्यक्तः, अहं तु व्यक्तः । सोऽनिर्देयः, अहं तु स्वेच्छयाऽलौकिकनिर्देशार्हः । स सर्वत्रगः, अहं तु भक्तैकगम्यः । स चाचिन्त्यः, अहं तु भक्तैश्चिन्त्यः । स तु कूटस्थः सर्वसाधारणः अहमसाधारणः । स त्वचलः स्थिरात्मा, अहं चलः तत्रतत्र विहरन् चलाभि । स तु ध्रुवं पदरूपमैश्वर्यमध्यात्मं, अहं स्वीश्वरस्तन्निलयन इति । तदुपासका मां ब्रह्मानन्दारामिकां श्रियमेव ध्रुवात्मानं वा मां प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेषां तथाऽव्यक्ततया प्राप्तिरेव मत्स्वरूपस्य, न च तदधिगमपूर्वकं सुखमपीत्याह— इह क्लेशोऽधिकतरो दुःखमव्यक्तता गतिरिति । तत्रापि सर्वभूतहिते रता एव तदा तथा मां प्राप्नुवन्ति । अनेन भागवतैकादशस्कन्धे भक्तस्वरूपनिरूपणे सर्वभूतहिते रतस्य भगवदात्मातिरुक्ता, नान्यस्य, तथेहापीत्युक्तं भवति । ततो देह इव देहवतां मद्यव्यक्तदेहासक्तचेतसां न तदन्तस्थितस्यात्मनो मम प्राप्तिः साक्षाद्भासानन्दरूपा, किन्तु दुःखमव्यक्तगतिरेव स्वरूपरसहानिरेक्यं लवणस्य सलिल इवेति भावः । किञ्च तदुपासनकालेऽपि साधनक्लेशोऽधिकतरः, निर्विशेषे तस्मिन्नेवेदेन भावनाया दुःखसम्भवात् । अथ एवोक्तं— ‘ श्रेयस्सृति भक्तिबुद्धय ते विभो ! क्रिद्यन्ति ये केवलबोधलक्षणे ’ [भाग. १.०.१.१४] इति ते पुरुषोक्तस्य भक्तिमुदयस्य केवलस्याश्वत्थारामनो बोधलक्ष्ये क्रिद्यन्तीति क्लेशोऽधिकः ‘ अम एव हि केवलं ’ इत्याशयेन तरप् च । मद्भजनमार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः अक्षरज्ञानमार्गे त्वन्त इत्यपि विशेषः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वभक्तानाञ्जतमत्त्वमुक्त्वा अक्षरोपासकानां स्वरूपमाह— ये स्वक्षरमिति द्वयेन । ये तु, तुशब्देन स्वाभिमतत्वं निराकृतम्, ये अनिर्देयं शब्दाविषेयं, अक्षरकथप्रकरद्वयं सर्वत्रगं ध्यानादिदशायामपि हृदयेऽप्यस्ति-स्वभावम् । अतएव अचित्तं चिन्तनायोग्यं रूपाद्यभावाद-स्थिरत्वाच्च, कूटस्थं प्रपञ्चापिष्ठितम्, अचलं मचरणात्मकं अतएव ध्रुवं नित्यं एतादृशम् अक्षरम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियग्रामं सन्नियम्य वशीकृत्य सर्वत्र मयि देवादिषु लौकिकेषु सुखदुःखेषु वा समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः सन्तो ये पश्युपासते ध्यायन्ति ते सामेव प्राप्नुवन्ति । एवकारेणाक्षर-सम्बन्धव्यवहितताः प्राप्नुवन्तीति भावः, स्वयुक्ततमावा-भावश्च आप्तितः ॥ ४ ॥ किञ्च मद्भिमतं भावात्परम्परया-

सावपि तेषां क्लेशः, अप्रकटरूपासक्तचित्तानां सेवार्थप्रकटित-सर्वेन्द्रियवैकल्यात् क्लेशः अधिकतरो भवति, आसक्तचित्त-त्वाद्ज्ञानाभिलाषे सति तदभावादाधिक्यं भवति साधन-दशायामपि, अत एवाधिकतरत्वमुक्तम् । फलमपि दुःखेन प्राप्यत इत्याह— अव्यक्तते । देहवद्विः देहात्मसेवामनवद्विः अव्यक्ता गतिः अव्यक्तनिष्ठा गतिः दुःखं दुःखेन अवाप्यते प्राप्यते । हीति युक्तत्वात् । भगवत्सेवैक्योपदेहस्य व्यर्थगम-नेन सा गतिदुःखैरेव प्राप्यते । प्राप्यनन्तरमप्यलौकिकदेहा-भावादव्यक्ततया प्रवेशे तदात्मकाशस्य पूर्वोक्तभूतलौकिके-न्द्रियरसरसरेणेन जले निमग्नस्य जलपानवदुःखं प्राप्यत इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० वी०— एवमुपासकान् स्तुत्वा अन्यक्तविदां ज्ञानिनां दौर्लभ्यं श्लोकत्रयेणाह— ये त्विति । तु-
शब्दः सगुणद्वैलक्षण्यार्थः । अक्षरं “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्त्वमदीर्घम्” [बृ. उ. ३. १।८।
इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितम्, अत एवानिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं वाचा, अध्यक्तं च; वाचाभगोचरत्वाद्बु-
द्धेरप्यविषय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः— “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” [तै. उ. २।४।१+२।९।१]
इति ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति । पृथुपासते सर्वप्रकारेणोपासते । उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव । यथोक्तं
‘अनात्मादर्शनेनैव परमात्मानमुपासमहे’ इति । ननु तद्धैवंविधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानं ? अत आह—
सर्वत्रगमिति । सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्र गतम् । यत्सत्तया सर्वं सत्तावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्य-
मिति भावः । नन्वेवं तार्किकाभिमते सत्तासामान्यमुक्तं स्यात्, तद्धि घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत
इत्याशङ्क्याह— अचिन्त्यमिति । सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तावद्वेषेनैवात्मानं लभते, न स्वतः
सिद्धे; सामान्यं सत् ज्ञातिः सती घटत्वं सदितिप्रत्ययात् । सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वे तु तस्यासत्ता-
पत्या पदार्थत्वमेव न स्यात् । तस्मात्सर्वाभिष्ठानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाच्चिन्तयितुमशक्यम् । दूरे तस्य
सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः । ननु सत्सदिति प्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेना-
भिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह— कूटस्थमिति ॥

वस्तुतोऽसदपि सद्विवावभासमानं कूटम् । यथा कूटकार्षापणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहङ्कारः प्रतीच्यभेदेन
भासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्यो यदभेदेन कदाचिद्भाति स तत्र मिथ्याकल्पितः, यथा रज्जुरगस्तथा चाय-
महङ्करो मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञस्तरत्र तिष्ठति तद्भासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यम् । अहमनुभवे ह्यहङ्कारो दृश्यतया
भाति, तद्भासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत्, यथा घटाभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत् । एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः
साधितम् । नन्वहमनुभव एवाविविधोऽतोऽहमर्थ एवात्मा, न ततोऽन्य आत्माऽस्तोत्याशङ्क्याह— अचल-
मिति । अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणाम्याविर्भावतिरोभावशीलश्चातश्चञ्चलः, आत्मा तु न तथा । तस्य तथा-
त्वेऽनिर्माश्रयापत्तेः; बह्व्योष्यबहुःखादिधर्मिण आत्यन्तिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मिनाशमन्तरेणासम्भवात् ।
घटे यावद्रूपनाशदर्शनात् । आत्मनस्तित्वाभावे च जगदान्धं प्रसज्येत, सुषुप्तावपि तत्रत्यसुखाज्ञानसा-
क्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्माऽस्ति अन्यथा सुप्तोत्थितस्य “सुखमहमस्वाप्स” इति परामर्शयोगात् । ननु
सुषुप्तौ सज्जगत्यात्मन न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनस्संयोगस्याभावात् । कत्रां व्याप्रियमाणं हि करणं क्रियां
साधयति । न च सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति, तस्माच्च्यस्तवाचिस्तद्वेवात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽपप्रकाशमा-
नोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह— ध्रुवमिति । नन्वात्मा किं सत्तामात्रेणायस्कान्तवत्कारणानि प्रवर्तयति ? उत व्यापाराविष्टः
सन् ? नाद्यः, इष्टापत्तेः; त्वन्मते च आत्मनः कर्तृत्वासिद्धेः । नान्त्यः, अनित्यत्वापत्तेः; व्यापारो हि स्पन्दः । स
च परिच्छिन्नः सैव युज्यते, न विभोः, विमुक्तवाने चाणुत्वाभ्युपगमात् ; मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद्विषयता-
पत्तिः । तस्माद्ब्रह्मप्रच्युतस्वभावमश्वरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयं ? इत्यत आह— सन्नियम्येति । सर्वत्र काले सर्वदा । एतेन ध्यानस्य नैरन्तर्ध-
मुक्तम् । ३३ त्रियग्रामं समनस्कान्तीन्द्रियाणि सन्नियम्य एकीभावेनात्मनि वसे कृत्वा स्वकारणे प्रविष्टाप्येत्यर्थः ।
समा चाञ्चत्येहीना बुद्धिर्यथा ते समबुद्धयो ये भवन्ति तेऽपि मामेव निर्विकल्पं परं ब्रह्म परं काष्ठां प्राप्नुवन्ति ।
श्रुतिश्च— “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ” [कठो.
६।१०] इति । ‘सर्वभूतहिते रताः’ इत्यनेन सर्वभूताभयदानेन सच्चायासोऽपि ध्यानाङ्गमिति विधीयते ॥ ४ ॥

अस्या गतेर्दुष्प्रापत्वमाह— क्लेश इति । यद्यपि सगुणविदामभक्तिः क्लेशोऽस्त्येव तथापि ते सालम्बना
ध्यायन्ति सोपानादोहक्रमेण परां काष्ठां प्रविशन्ति; येषां तु निरालम्बं ध्यानमाकाशयुद्धसमं तेषां निर्विषये
चेतस्स्थिराकरणेऽधिकतरः क्लेशोऽस्ति । तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धे चिन्मात्रे विश्वरूपं माययाऽध्यस्तम् । तत्र
च केवलातिवाहिकं कृतज्ञं जडमाधिभौतिकमध्यस्तम् । यथोक्तं वसिष्ठेन— ‘आतिवाहिक एवायं त्वाद्देशैस्त-
देहकः । आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिराभावनानां’ [यो. वा.] इति । अतिक्रम्य पाषाणादीन्
वहति इष्टदेशं नित्यमिमानिनामित्यतिवाहि सर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूतसूक्ष्मं तेन निर्वृत्तं आतिवाहिकोऽयं कृतज्ञः
यो. हि. ४६

प्रपञ्चो यतश्चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपमस्येति स्वप्रतुल्य एव सन् चिरभावात् वज्रपञ्जरवत् काठिन्ये-
नोपेत आधिभौतिकया स्थूलभूतप्रभवया बुद्ध्या गृहीत इति श्लोकार्थः ।

एवं च यथा तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जूरगः स्वयं शाम्यति तदधिष्ठानभूता रज्जुश्चाविर्भवति तथा
वस्तुतश्चिद्रूपायामपि माधवादिमूर्त्तौ जाड्यमध्यस्तं तामेवाभिनिवेशेन चिरकालं चर्मचल्लुपैव पश्यतस्तस्या मूर्त्त-
जाड्यं तिरोधीयते, चैतन्यमाविर्भवति, अत एव बाणादयः स्वाराष्ट्रैः सार्द्धं स्वामिभृत्यन्यायेन व्यवहरन्तीति
सर्वत्रोपाख्यायते । एवमचेतनाया मूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेवेति मूर्तिमेवात्यादरेण पश्यंस्तस्यास्तत्त्वं विश्वरूप-
मवगच्छति यदपश्यदर्जुनो वासुदेवदेहे । एतदेव वितर्कस्य प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं भगवता योगभाष्यकारेण बाद्रा-
यणेन—‘तत्परं प्रत्यक्षम्’ तच्च श्रुतातुमानयोर्धौजमिति स्थूलात्मन्वनः समाधिवितर्कः । विश्वरूपस्याप्यस्मितामा-
त्रेऽप्यासात्, तस्यावलोकनेऽस्मितामात्रमवशिष्यते; अस्मिताया अपि शुद्धायां चित्तावध्यस्तत्वात्तस्यायामपि
समाहिते मनसि सदैव मनसाऽस्मिता तिरोधीयते, शुद्धा चित्तिरेवावशिष्यते इति । एवं व्यक्तासत्ताः सोपाना-
रोहक्रमेण परां काष्ठां प्रतिपद्यन्ते; ये तु अव्यक्तासत्ताः पश्चिद्बद्धस्मादूर्ध्वं पदमारुरुक्षन्ति तं लयेन विशेषेण च
शृशं बाध्यन्ते, लयमेव च कदाचित्समाधित्वेनाभ्युपगच्छन्तीति तेषां पराभवसम्भवात्ताऽप्यस्तीत्यत एव—
‘केशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासत्तचेतसाम्’ इति । हि यस्मादव्यक्ता निरात्मन्वना गतिः पदप्राप्तिर्देहबद्धिर्देहाभि-
मानिभिर्दुःखं यथा स्यात्तथा अवाप्यते, न तु सा सुखप्राप्येति भावः ॥ ५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ।

ये^१ तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिगत्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ये त्विति ! ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते
मत्पराः सन्तः, अनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानमुक्त्वा यस्य सोऽन्यस्तेनानन्येनैव ।

१ अनन्येनैव— येनाखण्डचिन्मात्राभेदादुभययोगेन निर्गुणासत्ता उपासते, तेनैव भक्ताः सगुणं चतुर्गुणादिविग्रहरूपं विश्वरूपं च
मां ध्यायन्त उपासते विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण तैलधारवद्विच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहूपनिदिच्छासनेन विषयीकुर्येते । ध्यायन्त
इति शब्दा सगुणध्यानसमकालमेव तत्प्रकाशकं चैतन्यमभेदेन विभालयन्तीति द्योत्यते । केचित्तु नान्यो देवो विषयो यस्मिन्ता-
द्वेनेति न्याचक्षते । तद्युक्तम्, एवकारवैयर्थ्यात् । अहमेव परो येषां ते मत्पराः । ‘ब्रह्मणोऽप्यादिकर्षे’ (११३७)
इत्युक्तदिशा ब्रह्मादयः सर्वेऽपि कार्यवृत्ताः, अहमेवामरणानां भवेन तदभिज्ञोऽपि तेषां कारणमिति ह्युक्तभावनासमन्विता इति
यावत् । इति वामनाशयः ।

ब्रह्मविगतपरमार्थाः, किं सगुणस्य मायोपाधिबलितस्य भजनेनास्माकं कृत्यमस्ति ? इति ये केवलाभ्यासमात्रे प्रवृत्ता-
स्तेषां नाहं समुद्धर्ता सम्यगुद्धर्ता । प्राक् मदारपनादात्मानात्सत्त्वविवेकपर्यन्तं यज्ज्ञानं, तन्मयैव दत्तमतस्तेषामप्युद्धर्ता अहमेव;
किन्तु न सम्यगुद्धर्ता, ज्ञानमामिनिस्ततः परं मदाराधनस्य परित्यक्तत्वात् । ये तु सर्वकर्मावर्गे मयि कृत्वा तैवानन्ययोगेन मां
ध्यायन्तः सन्तो मासुपासते, तेषां सम्यगुद्धर्ता— भगवानेवास्माकमुद्धर्तेति ज्ञानोत्तरकालेऽपि मद्भजनादिति समितिपदात्सुचितोऽर्थः ॥
मय्यावेशितचेतसामिति— मयि निर्विशेष आवेशितं चिदाकारपरिणामं नीतं चेतो येषामित्यनेन विदितात्मान एव ते, किन्तु
सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परा देवतान्तरभजनरहिताः सगुणं ध्यायन्तः विदिते तत्रैव किमुपना भगवदुपासनयेति ज्ञान-
मानरहिता इति विशेषार्हः समुद्धर्ता भवामि, योगसिद्धिं ददामीत्यर्थः । कल्पतरुस्त्वभावत्वात् नाव्यक्तमात्रोपासकानाम्, किन्तु
मद्भक्तानामेव समुद्धर्ता भवामि, तथापि मयि न किमपि वैषम्यमिति भावः । इति धुक्तिकल्पकतायां वामनः ।

सं अमायासेन उक्तं उत्तमं यन्निर्गुणोपासनं तत् इतः प्रापयिता; उक्तं कथं उल्लेखे निर्गुणे ब्रह्मणि धर्ता धारयिता वा भवामि,
धगुणं ब्रह्महनुपासितः प्रसन्नः सन् निर्गुणब्रह्मोपासनयोग्यतामायाय तत्प्रापकः, तस्मिन्नेवावस्थापकश्च भवामीत्यर्थः । सगुणब्रह्मो-
पासनाधिक्येन ब्रह्मलोकादिषु मरैश्वर्यप्राप्तौ तु तदनुभवाभ्यन्तरं विना गुरुपदेशं विना च श्रवणमननाद्यावत्तिष्ठेद्योऽप्युपासनामिव स्वयमा-
विर्भूतेन वेदान्तप्राप्तयेन तत्त्वज्ञानोदयात् निर्गुणब्रह्मोपासनकलभूतपरमकैवल्यप्राप्तिः, अतोऽहं समुद्धर्ता भवामीति युक्तमिति
साम्प्रदायिकाः ।

— अविर्गता ।

केन ? योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चित्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषां किम् ? तेषां मनुपासनैकपरणाममहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुतः ? इत्याह— मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरः, दुस्तरत्वात् ; तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् । किं तर्हि ? क्षिप्रमेव । हे पार्थ ! मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं प्रवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्यक्षरोपासका मामेवाऽऽनुबन्तीति विशेष्यन्ते तर्हि सगुणोपासकास्त्वां नाऽऽनुबन्ति ? न; तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह— ये त्विति । तुचब्दः शङ्का-निवृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषां भगवद्व्यायिनां किं फलति ? इति

शङ्कासमुद्भाय फलमाह— तेषामित्यादिना । समुद्धर्ता सम्य-गुर्ध्वं नेता; ज्ञानावधमदनेनेत्यर्थः । मृत्युज्ज्ञानं, मरणाद्यनर्थ-हेतुत्वात् । तेन कार्यतया युक्तः संसारः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सूच्यक्तमाह— ये तु लौकिकानि देहयात्राशेष-भूतानि देहधारणार्थानि चाशनादीनि कर्माणि, वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सका-रणानि सोद्देशान्यध्यात्मचेतसा मयि सन्ध्यस्य, मत्पराः मदेकप्राप्ताः अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन योगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्य समानि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः; तेषां मत्प्राप्तिविरोधितया मृत्युभूतात्संसारारण्यात्सागरादहमचिरेणैव कालेन समुद्धर्ता भवामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ये तु सर्वाणि’ इति । देहयात्राशेष-भूतानि कृष्यादीनि सकारणानि, सन्ध्यावन्दनसहितानि सोद्देशयानि स्वर्गाद्युद्देशेन चोदितानि । अध्यात्मचेतसा आत्मनि परमात्मनि युक्तैः, तदध्यात्मम् ; तेन चेतसा । मत्पराः अहं परः परमप्राप्यं तेषां ते मत्परा इति हृदि निधाय मदेकप्राप्त्या इत्युक्तम् । अनन्यप्रयोजनेनेति उपलक्षणं भगवद्व्यायं ‘सततं कीर्तयन्तः’ [१.११४] इत्याद्युक्तानाम् ।

भगवत्प्राप्त्युपाये प्रयोजनत्वबीर्भवेति; तदुद्देशविधिरिति भावः । स्वयमेवेति— न तु फलोपेक्षेत्यर्थः । मृत्युभूतात्संसा-राख्यादिति— निषादस्थपतित्यायात्समानाधिकरणसमास उचितः । हेत्युत्तरार्थं च विशेषणमत्रोपयुक्तमिति भावः । मत्प्रा-प्तिविरोधितयेति मृत्युलोचनपरनिमित्तम् । सत्यां हि भगव-त्प्राप्तौ अमृतत्वम् । ‘न’ इत्यस्य व्यस्ततया क्रियान्वयप्रमणु-दासाय अचिरेणैव कालेन समुद्धर्तेत्यन्यत्र उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— मनुपासकानां भक्तानां न कश्चित्क्लेश इति दर्शयति— ये त्वित्यादिना । उक्तं च सौकरायणश्रुतौ—‘उपासते ये पुरुषं वासुदेवमव्यक्तादेरीप्सितं किन्तु तेषाम्’ इति । ‘तेषा-मेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम्’ इति च मोक्षधर्म [म. भा. १२] ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— नन्वव्यक्तोपासकानां क्लेशातिशयो गीतायां प्रतीयते, भगवदुपासकानां तु तदभावो न प्रतीयते, अस्तस्तेतत्सर्वमिति कथमुक्तं ? इत्यत आह— मनुपास-कानामिति । ‘भक्तानां’ इत्यनेन नान्यत्रात्यन्तसादर इति सूचयति । अत्र ‘अनन्येनैव योगेन’ इत्यादिना ‘विनाऽव्यक्तो-पासनम्’ इत्येतत्प्रतीयते । उपासन इत्येवोक्त्याऽतिशयोपास-

नायभावः । ‘न चिरात्’ इत्यनेन तत्रापीत्यादिकम् । ‘तेषामहं समुद्धर्ता भवामि’ [१.२११] इत्यनेन देवस्त्वित्यादिकं आगमिगीतावाक्यमपेक्ष्य प्रागुद्धधारोहाय तदुक्तमिति । अत्र श्रुत्यादिसम्मतं चाह— उक्तं चेति । तेषामातीर्षीनां मध्ये गतिः साधनादिसम्पादकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— ये त्विति । अनन्यो न विद्यतेऽन्यद्यस्मिन्योगे सोऽनन्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तदेतदभिप्रेत्य सगुणनिष्ठानामीश्वरपसा-दादनायासेनैव सिद्धिरिति दर्शयति इह्यात्म— ये त्विति । तुचब्दः पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थः । ये सर्वाणि कर्माणि मयि सगुणे ब्रह्मणि सन्ध्यस्य समर्थं मत्परायणाः सन्तो मां ध्यायन्तः अनन्येन न विद्यतेऽन्यो भजनीयो यस्मिन्तेन एकान्तभक्तियो-

गेनोपासते, मय्यावेशितचेतसां तेषां मृत्युयुक्तो यः संसारः स एव दुस्तरत्वात्सागरः, तस्मात्समुद्धर्ताऽहं क्षिप्रमेव भवामि । यत्तत्र माच्छ्रव्याख्यानम्— ‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः’ [१.२१] इत्यत्राक्षरशब्देन लक्ष्मीरुच्यते ” इति, यत्र रामानुजव्याख्यानम्— ‘अक्षरशब्देन जीव-

इति । तत्रोभयत्रापि प्रधानपक्षकिरुतरासङ्गतिः स्वभाव्य-
विरोधश्च । तथा हि—आद्यव्याख्याने तावदत्रैव एवानुपपन्नः ।
'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' [१।२३] इत्यादिना देवतान्तर-
भजनमन्तव्यत्वं स्वभजनमन्तव्यफलमिति हि भगवता प्राग्भ-
दुषोक्तम् । तत्र त्वदुपासकानां लक्ष्म्युपासकानां च मध्ये के-
वा योगविचिता इति प्रश्नः कथमुपपन्नः ? एवमुत्तरमन्यसङ्ग-
तम् । 'देवान्देवयोगो यान्ति' [७।२३] इति देवतान्तरो-
पासकानां तत्त्वदेवताप्राप्तेरेव भगवतोक्तत्वेन 'ते प्राप्नुवन्ति
मामेव' [१२।४] इत्यस्यासङ्गतेः । अथ लक्ष्मीप्राप्तिद्वारा
भगवत्प्राप्तिः सङ्गच्छत इति चेत्, तथा सति सर्वदेवतोक्तत्वेन
सकानामप्युपास्यदेवताप्राप्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तेः सत्त्वेन विशि-
ष्यात् लक्ष्म्युपासकमात्रविषययोरेव प्रभोक्तयोरयोगात् । तर्ह्य-
क्षरशब्देन लक्ष्मीशरणं सर्वदेवतोपलक्षकं भविष्यतीति चेत्,
न ; अनिर्देश्यमन्यत्वं सर्वत्रगमन्विष्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमिति
विशेषणानामनन्यत्वात् । किञ्च लक्ष्म्याः परब्रह्माभिजले 'वि-
ष्णुः सर्वोत्तमोऽथ प्रकृतिः—' इति तन्मन्तहानिः, 'ये
त्वाहुपासते ये स्वापक्षरमन्यत्वं तेषां मध्ये के श्रेष्ठाः' इति
प्रधानुपपत्तिश्च, परब्रह्माभिजले तु जीवत्वेनाणुत्वात्सर्वत्रग-
मित्यादिविशेषणासङ्गतिः ।

'अक्षरशब्दो जीवपरः' इति रामानुजत्याख्यानेऽप्येवमेव
प्रभोक्तस्वभाव्यासङ्गतिः । तथा हि— 'अक्षराख्यजीव्या-
ध्याम्यदर्शनरूपमात्मोपासनं मोक्षहेतुभगवद्वक्तिरूपोपासना-
ङ्गत्वेन प्रथमपट्टे निरूप्यते ; मध्यमपट्टे त्वात्मोपासनसाध्यं
भगवदुपासनमुच्यते' इति त्वया व्याख्यातम् । तत्राङ्गाङ्गि-
भावेन जीवपरमोपासने प्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्य कथं ततोऽप्य-
तरश्रेष्ठप्रभो घटते ? न ह्यस्मदभिमतः सगुणनिर्गुणविश्वो-
रेव त्वदभिमतो जीवपरमोपासनयोरङ्गाङ्गिभावोऽप्येव ध्रुवाद्य-
इति त्वया वक्तुं शक्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतान-
न्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां समे युक्तमो मेतः' ।
[६।४७] इत्यादिषु बहुस्थलेषु त्वया जीवपरमोपासनयोरङ्गा-
ङ्गिभावव्याख्यानात् । एवमुत्तरमपि न सङ्गच्छते— 'जीवोपा-
सकानां तत्त्वदेवताप्राप्तेरेव वक्तव्यतया 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव'
[१२।४] इत्युक्त्ययोगात् । न च मामेवेत्यस्य मत्समाता-
कारमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यशब्दार्थव्याख्यानं यथाश्रुते सम्भव-
तीति युक्तम् । एवं जीवस्याणुत्वात्सर्वत्रगमित्यादिविशेषणानु-
पपत्त्या स्वभावकविरोधः । सर्वत्र देवतिर्यगादिदेहेष्वित्यर्थक्य-
ने च सर्वशब्दसङ्कोचः । तस्माद्भगवत्प्रादीयव्याख्यान-
मेवानवययम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

९ व० त० ६०—एवमक्षरोपासकानां गतिमुक्त्वा स्वभक्तानामाह द्वाभ्याम्—ये त्रिवि । तुशब्दः पूर्वभ्यो
भेदनिर्देशार्थः । मयि स्वामिनि सेव्ये इत्यस्य सर्वकर्माणि सन्नयस्य लौकिकानि वैदिकानि च समस्य अनन्योक्त-
लक्षणेभक्तियोगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानार्चनसेवनप्रणामश्रुतिकीर्तनादीनि इत्यमेवात्यन्तप्रियाणि
प्राप्य सत्प्राणि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः । तेषां मत्प्राप्तिविरोधिसूत्युत्सारागारादहमविरेणैव समुद्धर्त्ताऽस्मि ।
अथवा मयि परमात्मनि नित्यप्रिये सति मन्त्रिमितं वा लौकिकवैदिकानि सर्वाणि कर्माणि सन्त्यज्य बहिरन्तश्च
त्यक्त्वा सद्भजप्रिया यच्छब्दवाच्यास्तु मत्पराः अनन्येनैव सर्वनिरपेक्षेणैव योगेन अनुवृत्तिमात्रसम्बन्धेनैव मां
परमात्मप्रियं चिन्तयन्तो मत्समीप आसते ॥ ६ ॥

तेषां तादृशानामहं तत्सम्बन्धेवाहमित्यर्थः 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्वित्र ! । वरो कुर्वन्ति
मां भक्त्या सत्त्वियः सत्यति यथा' [भाग. ९।४।२३] इति वाक्यात् । न च तादृशानां कथं समुद्धातः
सोपाधिभावनिर्देशनादिति वाच्यम् ; मन्त्रिष्ठत्वेन निर्गुणत्वादित्याह— मय्यावेशितचेतसामचिरेण समुद्धर्त्ता
भवामीति मयि तथा भावकारणे वस्तुशक्तिरेवोद्धारिका 'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते' इति
वाक्यात् । न च तथात्वे तथाभूतानां सोपाधिकभक्तिमत्त्वं सगुणत्वापादकमिति शङ्क्यम् ; भगवदुत्पन्नेन तत्का-
मस्य निर्वाहजन्यनिर्देशनात् । अतएवोक्तं भगवता— 'केवलेन हि भावेन गोप्स्यो गावो नगा मृगाः । येऽप्ये
मूढबिभ्यो नागाः सिद्धा भामीयुरज्जसा' [भाग. १।१।२।८] इति 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं मतं' इति च । अन्यथा
सोपाधिकत्वेन विघातकत्वेन च कामस्य तत्र सत्त्वाद्भगवत्प्राप्तिर्नोक्ता स्यादित्युपरम्यते । इदं च विशेषतः श्रीम-
त्पुरुषचरणैः स्पष्टीकृतमेवेति ततोऽवसेयम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—अक्षरोपासकानां साक्षात्कारोऽपि क्लेशः,
मद्भक्तानां तु मत्स्वरूपभ्यानेन मत्प्रतिमादिसेवतामप्यहङ्कार-
कारोमीत्याह—ये त्विति द्वाभ्याम् । ये तु सर्वाणि लौकिक-
वैदिकादीनि मयि मन्त्रिमितं सन्नयस्य त्यागं कृत्वा,
मत्पराः अहमेव पर उद्भूतः प्राप्स्यो तेषां तादृशः सन्तोऽन-
न्येनैव योगेन, नैव अन्यो भजनीयो यस्मिन्स्तादृशेन भक्तियो-

गेन मां ध्यायन्तः मद्भ्यानां कुर्वन्त उपासते सेवन्ते ; स्याद्वि-
श्विति शेषः ॥ ६ ॥ हे पार्थ मद्भक्त ! मयि आ समन्तात्
सर्वभावेनाऽऽवेशितं चेत्तो येषां तेषां मृत्युत्पत्त्यासागामात्
वारंवारं मरणधर्मयुक्तशरीरप्रापकत्वात् अलौकिकमजनीपविक-
स्वरूपदानेन उद्धर्ता । न चिरात् श्रीप्रभेवाहं भवामि,
प्याने सूतां वा प्रकटी भवामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशाधिक्येऽपि क्लेशान्ते सद्यः कैवल्यसिद्धिरस्तीति किं विलम्बसाध्येन व्यक्तभावनेन ? इत्याशङ्क्याह— ये त्विति द्वाभ्याम् । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकत्वाभावितादीनि सङ्गस्य समर्प्य मत्परा अहमेव परः सर्वकर्मभिः प्राप्यो येषां ते मत्परा मद्भयानपरा वा । अनन्येन भेदशून्येन अहमेव भगवान्वासुदेव इति परमेश्वरेऽङ्गद्वयलक्षणेन योगेन चैतस्समाधानेन मां ध्यायन्त उपासते तत्रैव ध्याने स्थैर्यं लभन्ते ॥६॥ तेषां ध्यायिनां न चित्तात् शीघ्रमेवाहं समुद्धृतां समुद्धरणकर्ता । यतस्ते मयि सगुणे विश्वरूपे आवेशितचेतसो भवन्ति, अतो व्यक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव परं पदमारोहुमर्हा इति । नाव्यक्तेऽत्यन्ताभिनिवेश्यमिति भावः ॥ ७ ॥

सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं चोपायचतुष्टयं भगवतो भक्तप्रेमातिरेकश्च ।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— यत एवं तस्मात्— मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः सङ्कल्पविङ्कल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्वीत बुद्धिं च आधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यात् ? इति शृणु । निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्वेव, अतः शरीरपातादूर्ध्वं, न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवदुपासना विशिष्टफलेत्येवं यतः सिद्धमतो भगवन्निष्ठायां प्रयतितव्यमित्याह— यत इति । अंसंहिताकरणं श्लोकपूर्णाधर्मः । मनोबुद्धयोर्भगवत्स्यवस्थापने

प्रश्नपूर्वकं फलमाह—तत इति । भगवन्निष्ठस्य तत्प्राप्तौ प्रतिबन्धमात्रं सूचयति— संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— अतोऽतिशयितपुरुषार्थत्वात्सुलभत्वादचिरलभ्यत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व मयि मनस्समाधानं कुरु; मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु; अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थे 'मय्येव' इत्यादिना श्रोतव्येन निवेशयतीति सङ्गतप्रदर्शनायाह— अत इति । प्रागुक्तमन्त्रयं च समुचित्य हेतुत्रयमुक्तम् अतिशयितपुरुषार्थत्वादित्यादिना । समाध्युपक्रमपरव्यवक्त्यर्थं मयि मनस्समाधानं कुर्वित्युक्तम् । उपायसुतमनस्समाधानेन पुनरुक्तिपरिहाराय बुद्धिशब्दार्थं प्राप्यभूतं तद्विषयविशेषं चाह अहमेवेति । 'अत ऊर्ध्वं' इत्युपदेशकालानन्तर्यपरत्वव्युत्पासायाह अध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमिति । अव्यवधानविषयेण 'अत ऊर्ध्वं' इत्यनेन अवधारणं फलित-

मिति वा तद्वैकारस्यान्वयमभिप्रेत्य वा अनन्तरमेवेत्युक्तम् । मयि निवसिष्यसि निवत्स्यसीति यावत् । अत्राधारत्वमात्रं सर्वदास्ति, तदुद्दिश्य श्रवणत एव जातेति न तत्परत्वमत्रोचितम् ; अतो मनोनिवेशनानन्तरमेव सुकवद्विष्यसीत्यर्थः । यद्वा दृढदृष्ट्यवप्रकारक्षेपे मयि, आचार्ये शिष्यवत् पितरि पुत्रवदवस्थित इति निर्भयो भवेत्सिद्धिप्रायः । भगवदुपासनस्य स्वसाध्यानिष्पादने वैदशास्त्रसुखोपादान्तावच श्रेष्ठसङ्कल्पः तस्मिन्मध्यव्यवसायं कुरुवेति चाङ्गुनं प्रत्यनुशिष्टम् ॥ ८ ॥

१ मय्येवेति— मय्यात्मनि मन आधत्स्व, दीपे दृष्टिमाधत्स्वेत्यर्थः । येन प्रकाशितं घटादिकं पश्यति, तस्मिन्मय्येव महितविशेषमात्रमकल्पयन् मन आधत्स्व । घटादिष्वपि दीपप्रकाशस्यैव दृश्यमानत्वात् तत्रापि दृष्टिर्दीपं पश्यत्येव । यथा मनः सर्वत्र चैतन्यं छद्मेव पदार्थं पश्यति तथा मास्त्वित्येवकारार्थः । ननु चञ्चलं कथमाहितं निश्चलं स्यात् तत्राह— मयि बुद्धिं निवेशयेति । विषयचिन्तनमेव मनश्चाश्रयम् । तत्र स्वरूपं निर्विशेषं सुषुप्तुपलक्षितम्, न तत्र कश्चन धर्म इति संस्कृतां बुद्धिं मयि निवेशय— साक्षादेव मनोभवस्वेत्यर्थः । बुद्धेर्निश्चात्मकस्वरूपत्वादिवेदमात्मतत्त्वं, न तत्र कश्चन धर्म इति निश्चयानुसन्धानान्मनो विषयाभिमुखत्वं त्यक्त्वा ततो निश्चलं भविष्यति, स एव मयि प्रवेश इत्याह— निवसिष्यसीति । अत ऊर्ध्वं यदा मयिधर्ममकत्वसंस्कृतां बुद्धिं चिदेकमात्रे मयि प्रवेशयिष्यति, तदुपरि मय्येव निवसिष्यसि— वृत्तिशून्यं मनो भविष्यतीत्यर्थः ॥ नात्र सगुणे मयि मन आधत्स्व, बुद्धिं च निवेशय; ततो निर्गुणे मयि निवसिष्यसीत्याद्यर्थकल्पनावसरः उत्तरश्लोके निर्गुणे मनोधारणया उक्तवात्— इति श्रुतिकल्पव्याख्या वामनः ॥ मनसा गृहीतवस्तुसामान्ये बुद्धिर्निविशते, अतस्त्वं प्रयत्नेन निवेशय; मत्स्वरूपं मनसा गृहीत्वा बुद्ध्या निर्धार्य सामान्ययोगेन भजस्वेत्यर्थं इत्यन्ये ।

— अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ८ ॥

८ चं. ब्र. गि.— तदेवं शुद्धाक्षोः प्रथमं सगुणनिष्ठावस्थि-
कवशुक्लवेदानीं तद्विधत्ते— मय्येवेति । मय्येव सगुणे ब्रह्मणि
मनः स्थापय । तथा मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य
इत्यध्यवसायं कुरु । एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन्

अत उर्ध्वमेतदेहागते मय्येव निर्युगे ब्रह्मणि मदात्मना निव-
सिष्यसि निवस्यसि । नात्र कश्चित्संशयोऽस्ति । 'एव अत
ऊर्ध्वम्' इत्यत्र सन्ध्यभावः श्लोकपरिपूरणार्थः ॥ ८ ॥

९ ब० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् मय्येवेति । असाधारणवस्तुशक्त्याश्रये येन केन च सम्बन्धेन
मनोनिवेशमात्रेण तन्निर्गुणत्वापादके प्रकटरूपे एव पुरुषोत्तमे परमात्मप्रिये मन आदिकं निवेशय सङ्कल्पवि-
कल्पविषयकमपि मदीयमेव कुरु । व्यवसायोऽयमेव परं प्राप्यो नान्य इति बुद्धिधर्मस्तद्वृत्तीश्च मय्येव
निवेशयेव । अत्रैवकारोऽन्यसर्वधर्मव्यावृत्त्यर्थकत्वाद्बुद्ध्यमाणसर्वधर्मपरित्यागे बीजभूत उक्तः । अत ऊर्ध्वं
एवम्भावानन्तरं मय्येव निवसिष्यसि, न त्वश्चरादौ धाम्नि, किन्तु मद्रूप इति भावः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— यतो ध्यानादितिः सेवतामस्तुतमफल-
प्राप्तिर्भवति, तत्र साक्षान्मद्भजनकर्तृणां किं वाच्यं ? अतस्त्वं
मत्परो भवेत्याह— मयीति । मय्येव प्रकटरूप एव मनः
सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व आ समन्तात् स्थैर्येण सर्वत

आकृष्य स्थापय । बुद्धिं व्यवसायात्मिकं मय्येव निवेशय ।
अत ऊर्ध्वं बुद्धिप्रवेशानन्तरं मय्येव पुरुषोत्तमे निवसिष्यसि
नितरां सेवाविधायितया निकट एव स्थास्यसि । न संशयः
अत्र न सन्देहः । संशयं मा कुर्यात् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मादेवं तस्मान्मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय ।
मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिं निवेशय । तत्फलं च— निवसिष्यसि निवस्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि
वासं करिष्यसि । अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः कर्तव्यः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— अथेति । अथैवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमलं न
शक्नोषि चेत्, ततः पश्चादभ्यासयोगेन, चित्तस्थैकस्मिन्नात्मन्वेन सर्वतः समाहृत्य पुनःपुनः स्थापनम-
भ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छा प्रार्थयस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं
हे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— मतप्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्तानुपायान्तरमाह— अथेत्यादिना । एकमात्मन्वेन स्थूलं प्रतिमादि ।
समाधानं ततोऽन्यन्तरे विश्वरूपे चित्तैकाग्र्यम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— अथ सहसैव मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन मामाप्तु-
मिच्छ— स्वाभाविकानवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दवात्सल्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यशैथ-

१ यदि मयि चित्तं स्थिरं यथा स्यात्समाधातुं न शक्नोषि, प्रियमाणमेव यदा लीनं विशिष्टं वा भविष्यति, तदा बुद्धिरपि
निर्वर्मेकत्वसंस्कृता निष्कला न भविष्यति । यत्र मनसः सङ्कल्पस्तत्रैव साऽपि तत्तज्जिष्यरूपा परिणता भविष्यति, तदा मयि प्रवेशो
न सम्भविष्यति तर्हि अभ्यासयोगोऽष्टाङ्गादिष्वानुरूपस्तं तदनन्तरं कुरु 'अनन्येनैव' (१ २।६) इत्युक्तम्— इति श्रुतिकल्प-
लतायां वामनः ।

विश्वाकारो निर्भिकारा चिदेव बुद्धेत्येवं सर्वदा दर्शनं यत् । प्रत्यग्बुद्धेयोजनं चात्सरूपे भूयो भूयोऽयं मतोऽभ्यासयोगः ॥
इति यथार्थदीपिकायां स एव । धनञ्जयेति यथा राजसूयप्रसङ्गे शत्रून् जित्वा धनमाहृतवानसि, तथा मनोरूपं शत्रुं
जित्वा तत्त्वज्ञानधनमाहरेति भावः— इति केचित् ।

— अविवीता ।

वीर्यपराक्रमसर्वज्ञसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वेश्वरत्वसकलकारणत्वाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणसागरे निखिल-
हेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ शब्दादिविषयवासनाकृष्टचेतसो-
ऽत्यन्तादृष्टपूर्वं त्वयि कथं स्थिरं चित्तसमाधानं शक्यं ? इत्यु-
नाशयमुब्रीय तदुपायमुपदिशति—अथ चित्तमिति । कदा-
चिदप्यशक्यत्वेऽप्यनुपदेयत्वमेव, तदुपायोपदेशश्च व्यर्थः
स्यादित्यत्राह सहसैवेति । स्थिरमिति क्रियाविशेषणम् ;
मनसखलत्वभावत्वात् तद्विशेषणत्वमुचितम् । अथेति प्रश्नार्थः ;
यथार्थविश्रान्तो वा । तत इति साक्षात्तिसमाधानाशक्तत्वा-
दित्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्ययततसम्बन्धोपायः प्राज्ञः । किंविषयो-
ऽभ्यासः ? कथं च तस्यापि शक्यत्वं ? कथं वा तेन त्वत्प्राप्तिः ?
इत्यत्राह स्वामाविकेति । इतरपरिहारेहेतुमुत्तुणवति तु विशेषे-
षेण सज्जत इत्यभिप्रायेण गुणगणग्रहणम् । अयमेवाभिप्रायो

‘मदुणानुसन्धानकृत’ इत्यत्र व्यक्तो भविष्यति । तत्तदुणानां
प्रत्येकं चित्ताकर्षकत्वप्रकारो यथासम्भवमनुसन्धेयः । सकल-
कारणत्ववचनं पितृत्वेन प्रोत्पन्नमाश्वेत्यर्थः च । गुणवत्यपि
यत्किञ्चिदोषदर्शनेऽपि मात्रया विरज्येरमिति तत्परिहाराय
निखिलहेयप्रत्यनीकत्वोक्तिः । द्विण्यादिवद्विपरीताभ्यासपरि-
हाराय निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्युक्तम् । आलम्बने पुनः पुनः
स्थापनमभ्यासः ; स एव योगः । अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तनि-
रोधश्च योगानुशासनेऽस्मिन्नपि शास्त्रे पूर्वमेवोक्तः । अभ्यास-
मात्रस्याव्यवधानेन प्राप्तिहेतुत्वमुदासाय स्थिरं चित्तसमा-
धानं लब्ध्वेल्युक्तम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ ९ ॥

८ वं. ब्र. गि.—इदानीं सगुणब्रह्मज्ञानाशक्तस्य बाह्ये
प्रतिमादौ भगवद्वाचनाभ्यासः कार्य इत्याह—अथेति ।
अथेति पश्चान्तरे । मयि स्थिरं निश्चलं यथा भवति तथा
चित्तं स्थापयितुं न शक्नोषि चेत्, तदा अभ्यासयोगेन एक-

स्मिन्प्रतिमालम्बने चित्तस्य सर्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः
स्थापनमभ्यासः, स एव योग उपायस्तेन स्थिरचित्तसमाधानं
लब्ध्वा मां प्राप्नुमिच्छ, अन्तर्ध्यातुं यतस्त्वयर्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—अथेति पश्चान्तरे । मुख्यरूपासम्भवेऽनुकरूपमुपदिशति । चेन्मयि चित्तं स्थिरं समा-
धातुं न शक्नोऽसि अतिशयोक्तेर्योगो न निरूप्यते तर्हि अभ्यासयोगेन तस्मिन्शरीरकृत्य मामाप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—ननु मनश्चलत्वात् कथं त्वयि स्थिरं
स्यात् ? अत आह—अथेति । ‘घनज्वर’ इति सावधानार्थं
सम्योचनम् । अथ चेत् मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि

समर्थो न भवसि, तदा अभ्यासयोगेन मच्छब्दानुस्मरणादि-
रूपेण मामाप्नुं प्राप्नुं इच्छ यत्तत् । विचार्य प्रयत्नपरो
भवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रति प्राह—अथेति । मयि विश्वेश्वरे विश्वरूपे अथ यदि
चित्तं समाधातुं निवेशितुमशक्तं धारयितुं न शक्नोषि, ततस्तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यन्तरे बाह्ये वा
प्रतिमादावालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां
विश्वरूपमाप्नुं प्राप्नुमिच्छ प्रार्थयस्व हे घनज्वर ! ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽप्यशक्तोऽसि, तर्हि मत्कर्मपरमो भव, मदर्थं
कर्म मत्कर्म तत्परम्, मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं
सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—ब्रह्माभिविज्ञानादभ्यासाधीने योगे-
ऽपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायान्तरमाह—अभ्यासेऽपीति ।
अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थं कर्माणि कुर्वाणस्य किं

स्यात् ! इत्याशङ्क्याऽह—अभ्यासेनेति । सिद्धिर्ब्रह्मभावः ।
अपिरुक्तव्यवधिसूचनार्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— अथैवंविधसमृत्त्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव मदीयानि कर्माण्यालयनिर्माणाद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्जेनाभ्युद्योगोपलेपनपुण्याहरणपूजनोद्धर्तननामसङ्कीर्तनप्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादीनि तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचर; अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि अचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— चिराभ्यस्तोषु प्रत्यक्षेषु शीघ्रलभ्येषु भोग्येषु प्रसफ्य मनसो दुर्निग्रहत्वादुपगतिं विशुद्धेऽपि त्वम्यभ्यासो न शक्यः; कर्मैस्त्वेव हि तेषु तेषु वासना; ततः कर्मैस्त्वेव मनः प्रवर्ततेत्युक्तमिति प्रायमुच्यते शीलितसजातीयमभ्यासोपायमुपदिशति 'अभ्यासेऽपि' इति । अथ शब्दोदघाटनकः । एवंविधत्वं निरतिशयप्रेममार्गमेव । 'सर्वकर्म—' [१२।११+१८।१] इति परस्ताद्यज्ञादिकर्मणां पर्वान्तरत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तत्र च 'मत्कर्म' इति विशेषतो निर्देशाच्च भगवदसाधारणं भक्त्यन्तरजं 'सततं कीर्तयन्तो माम्' [९।१४] इत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चित-

मितिहासपुराणमगवच्छाब्दादिप्रसिद्धं कर्मात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेण आलस्यनिर्माणेत्यादिकमुक्तम् । परमशब्दाभिप्रेतमाह तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचरेति । 'सामिच्छास्तुम्' [१२।१९] इति पूर्वश्लोकोक्ता प्राप्तिरवात्रापि सिद्धिशब्देन विवक्षितेति तत्स्थानप्राप्त्या प्रतीयते । तत्र पूर्वप्रक्रियया परम्परयैवास्यापि कर्मणः साधकत्वंमित्यपिशब्देन बोध्यत इति ज्ञापनायाह— अभ्यासयोगापूर्विकामिति । तत्तत्कर्मणामपि विपन्नत्वात्प्रति-कर्म तच्चिन्ताच्च तत्समृत्त्यभ्यासोऽचिरात्सिध्यतीत्यर्थसिद्धि-त्यभिप्रायेण अचिरादित्युक्तम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १० ॥

८ वै. ग्र. सि.— अभ्यासासक्तौ भगवत्कथाश्रवणकीर्तनादिकं कार्यमित्याह—अभ्यास इति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि चेत्, मत्कर्माणि श्रवणादीनि परमाणि प्रधानानि यस्य स त्वं

तदेकनिष्ठो भवेत्यर्थः । तत्रात्र अभ्यासेन विना केवलं मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि त्वं चित्तशुद्धिद्वारेण सिद्धिं सोऽहं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— यदि पुनः अभ्यासेऽप्यङ्गसाधनेऽसमर्थोऽसि तर्हि पूजायां मत्सेवापरो भव, सेवापूर्वं मदर्थं कर्माणि कुरु ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं चित्तधारणार्थमभ्यासः साधनत्वेनोक्तस्तत्साधनमप्याह—अभ्यास इति । अभ्यासे निरन्तरा-नुस्मरणे अपि चेत् असमर्थोऽसि तदा मत्कर्मपरमः मत्प्राप्ति

हेतुपूजादिरूपाणि यानि तद्वद्विधानमेव परमशुक्लं यस्य, तादृशो भव । एवं मदर्थं मयीत्यर्थं, न तु फलकामनया कर्मा-ण्यपि कुर्वन् सिद्धिमभ्याससिद्धिं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— अभ्यासेऽपीति । अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते । मत्कर्म 'अथर्वं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सद्यमात्मनिवेदनम्' [भाग. ७।५।२३] इति नवविधभजनात्मकं भगवद्गीत्यर्थं कर्म मत्कर्मशब्दित्वं, तदेव परमावश्यकं यस्य, तादृशो भव । कर्माणि श्रवणादीनि । सिद्धिं सत्संशुद्धिम् ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमशक्तोऽसि, मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि सन्न्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगस्तमाश्रितः सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसन्न्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु । यतात्मवान्संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति शङ्कते—अथेति । नविद्विषयाकृष्टवेतस्त्वादित्यर्थः । तर्हि

भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन संयतचित्तो भूत्वा कर्मफलसन्न्यासं कुर्वित्याह—मद्योगमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि मद्गुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगाङ्गरूपमेतन्मत्कर्मोपि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु ।

४ वे. ता. चं.— स्मार्थेष्वेव कर्मसु निबद्धचित्तस्य कथं त्वदर्थेषु कर्मस्वरूपप्रियत्वेन प्रवृत्तिः सम्भवेदित्यत्र तदुपायपरम्पराकाष्ठमूर्तं कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति अथैतदिति । 'मद्योगमाश्रितः' इत्यस्याक्षरयोगविषयेगोत्रार्षेन अन्वयव्युदासाय पूर्वार्थान्वयमाह अथ मद्योगमिति । तस्याशक्यत्वज्ञापनायाह— मद्गुणेति । भक्तियोगावस्थाविशेषेभ्यः पूर्वावस्था नास्तीति व्यञ्जनाय भक्तियोगाङ्गरूपमित्युक्तम् । 'मद्योगम्' इत्यनेन जीवात्मयोगव्यवच्छेदः । ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदङ्कुरे

कर्मण्यसमर्थेष्वेव जीवात्मयोगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्मयोगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः । तदेतदभिप्रेत्याह ततोऽक्षरेति । अक्षरयोगस्याप्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदासाय परभक्तिजननमित्युक्तम् । सप्रकाराक्षरयोगप्रत्यभिज्ञापनाय, मध्यमषट्कोदिताक्षरयोगव्यवच्छेदार्थं च पूर्वषट्कोदितमित्युक्तम् । सर्वकर्मफलत्यागस्याव्यवधानेन भक्तियोगजनकत्वव्युदासाय तदुपायतयेत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यताबुद्धिर्हि प्रक्षीणाशेषपापस्यैव जायते; यतात्मवान् यतमनस्कः ; ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा सिद्धेनात्मज्ञानेन निवृत्ताविद्यादिसर्ववित्तरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते ।

४ वे. ता. चं.— कर्मयोगपूर्वकात्मसाक्षात्कारस्य भवस्युत्पत्त्युपयोगित्वप्रकारं प्रकरणान्तरोक्तं दर्शयति— मत्प्रियत्वेनेति । 'मयेव मन आधत्स्व' [११८] इति पूर्वं परमात्मनि मनस्समाधानं विहितम् ; तदशक्तं प्रत्युपदिश्यमानाक्षरयोगाङ्गरूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वषट्कप्रपञ्चितहेतुभिः मनोऽनियमनशक्यत्वं 'यतात्मवान्' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण यतमनस्क इत्युक्तम् । कर्मयोगस्यानन्तरलोकेऽभिधास्यमानक्रमेण परम्परया भक्तियोगजनकत्वप्रकारमाह ततोऽनभिसंहितेति । 'फलत्यागं कुरु' इति साध्याश्रयावगचनेन तत्पूर्वकत्वाधनानुष्ठानं विवक्षितमिति ज्ञापनाय अनभिसंहितफलेनेत्यादिकमुक्तम् । अनन्तराभिधास्यमानमनश्शान्तिद्वारात्मध्यानसिद्धिः । अविद्या संसारकारणं कर्म, 'अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्युपक्रम्य 'यथा क्षेतृशक्तिः सा वेष्टिता' [वि. पु. ६।७।६] इति वचनात् ; आदिशब्देन 'अनात्मन्यात्मबुद्ध्यां त्वत्वे स्वमिति या मतिः । अविद्यातत्त्वस्मृतिबीजमे-

तद्विद्या स्थितम्' [वि. पु. ६।७।११] इत्याद्युक्तसङ्ग्रहः । यदाऽत्र अविद्या देहात्मप्रमादिः ; आदिशब्देन कर्मवासनादिसङ्ग्रहः । परभक्तिजनकत्वसिद्धयर्थमुक्तं मच्छेषतैकस्वरूप इति । यथा बाल्ये बालकोऽप्राप्तज्ञेन नरेन्द्रमहर्षिना जिष्कान्तस्य मार्गाङ्गुष्ठस्य व्याधयुष्टीतस्य पक्ष्मे वैतमानस्य राजकुमारस्याऽक्षोपदेशात्स्वात्मनस्तत्प्राप्तं मत्वा विमुक्तः स्वात्मानं राजबाम्यमज्ञप्रत्यक्षादिषु पश्यतस्तस्मिन् यथा पितृत्वप्रीतिर्निरतिशया जायते; एवमस्यापि यथोपदेशं भगवच्छेषयूते स्वात्मनि तत्साध्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्धयर्थं न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायेण— मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यत इत्युक्तम् । एतेनाध्यायारम्भे 'ये चाप्यक्षरमन्यक्तम् [१२।१] इत्युक्ताक्षरयोगोऽप्यक्षरसाक्षात्कारद्वारा परभक्तिमुत्पाद्य परमात्मप्राप्तौ विश्राम्यतीति सिद्धम् । स एव ह्येषापि प्रथमषट्कोक्तोऽक्षरयोगः प्रस्पष्टयुच्यते ।

३ रा. भा.— तथाच वक्ष्यते—'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्या-
रभ्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' [१४।२६] इति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु यदशक्तं प्रति यदुपदिश्यते, तत्तत्पुण्यफलमशक्तिकारं साधनान्तरं दृष्टम् ; यथावगाहनाशक्तस्य ज्ञानान्तराणि । उच्यते चाप्यत्र क्रियायोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं 'मोक्षकारणमन्यक्तमचिन्त्यमपरिग्रहम् । तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते' इति । तथात्रापि किं न स्यादिति शङ्कायां कर्मयोगस्य भक्तियोगसाधनत्वं अष्टा-
दशाध्याये वक्ष्यमाणं दर्शयति तथाचेति । अन्यत्र चाप्ययं कसः स्फुटः— 'तत्र चित्तं समावेष्टुं न शक्नोति भवान्यदि । तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवाविशम् । तत्राप्यसामर्थ्य-
गी. द्व. ४७

वतः क्रियायोगो महात्मानः । ब्रह्मणा यः समाख्यातस्तत्परः सततं भव । करोषि यानि कर्माणि देवदेवे जगत्पतौ । समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहासयसि । प्रधानं कारणं योगो विमुक्तोर्दितिजेश्वर ! । क्रियायोगश्च योगस्य परमं तस्य साधनम्' इति । 'मद्भक्तिं लभते पराम्' [१८।४४] इति वक्ष्यमाणफलस्य कर्मयोगहेतुत्वं प्रकरणसिद्धिमिति ज्ञापनाय 'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्यारभ्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— भगवदर्थकमहिष्ठानाशकौ स्वतः क्रिय-
माणकर्मफलत्यागः कार्ये इति पक्षान्तरमाह— अथेति ।
अथ एतत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि । कर्माणीति बहुवचनेनो-
क्तानामेतदित्येकवचनं भगवत्कीर्तनश्रवणस्तुतिनमस्कारादि-

व्येकमपि कर्मात्मिनि सूचयति । ततो मद्योगं मदेकधारण-
त्वमाश्रितः, यतात्मवान् यतः संयतेन्द्रियः स चासावा-
त्सवान्विवेकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु, कलाभिसन्धि-
त्यज ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— अथैतदपि न कर्तुं त्वं शक्तोसि चेत्तर्हि मद्योगं मत्सम्बन्धसेव्यसेवकत्वरूपमाश्रितः
सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु । एतदुक्तं भवति— ईश्वराज्ञया परमाचार्योपदिष्टशरणमार्गेतः यथाशक्ति स्वयम-
चरणं फलादित्यागपूर्वकं सुखावहमिति मयि भारमारोप्य अन्यज्ञानयोगधर्मपरित्यागेन मदाश्रये कृतार्थतेति ।
विशेषस्त्वेषे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— एतथाप्यर्थमिति सुगमोपायमाह—
अथैतदिति । अथ चेत् एतदपि मदर्धकं कर्तुमशक्तोऽसि न
समर्थाऽसि, स्वरूपाज्ञानात्, तदा मद्योगं मम योगः संयोगो
यस्मिन् युष्य वा तादृशं भवत्माश्रितः सन् यतात्मवान्
तदेकपरचित्तो भूत्वा सर्वकर्मफलत्यागं सम्भ्यावन्दनाग्निहोवा-

दीनां स्वर्गाद्विरूपफलानां त्यागं कुरु, चिन्तनं त्यजेत्सर्वधः ।
तत्फलानभिधायं मदाज्ञया करणात् कर्मभिश्चिच्छेदय्या मद्-
कोपदिष्टं ज्ञानं स्थिराभिव्यप्यति, तेन मत्कर्मसिद्धिर्भविष्य-
तीति मावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— मद्योगं श्रवणादौ निष्ठाम् । तर्हि पूर्वोक्तं श्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः ।
यतात्मवान् यतश्च नियमादिमांश्च आत्मवान् जितचित्तश्चेति यतात्मवान् ॥ ११ ॥

श्रेयो' हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाच्छ्रयानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्तथागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

१ श्रेयो हि ज्ञानमावेशात्मकमन्यासात्, अभ्यासस्य तत्फलत्वात् । तस्मादेवावेशादधानं भगवन्मन्यन्तं विशिष्यते विशेष्ये
याति । अभिसन्तप्राप्त्यासत्तिध्यानेन भगवन्मन्यत्वे कर्मफलानि सन्त्यसिद्धिं युज्यन्ते । अन्यथा अज्ञातकल्पत्वे कः सन्त्यासः ? कर्मफलत्यागे
चात्यन्तिकी शान्तिः ? अतः सर्वमूलत्वादेवाेशात्मकं ज्ञानमेव प्रधानम्— इत्यभिनवमुत्पादाः ॥ अत्र कर्मफलत्यागः सूच्यते ।
स्त्युक्तिं पूर्वपूर्वसाधनेष्वसमर्थस्य तत्र नियतप्रवृत्त्यर्था, न तु वस्तुपरा । वस्तुतो ध्यानाद्विषयपूर्वकश्रवणमननादिजन्यनस्तत्त्वसाक्षा-
त्कारहेतोस्तद्वारा संसारमूलविद्योच्छेदकात् अज्ञेन कृतस्य कर्मफलत्यागमात्रस्य चेतोविशुद्धिद्वारा संसारनिवृत्तेरतिव्यवहितहेतोः
कुरुकृतत्वसाधनात्— इति गूढार्थतत्त्वालोकोः ॥ एतेन 'नवमादिषु श्लोकेषु भक्तियुक्तकर्मयोगसिद्धयर्थमभ्यासज्ञानमजनादिर्कर्म-
प्रवृत्तीनि साधनान्यभिधाय तेषामनेषां च साधनानां तरतमभावं विचारयन्ते द्वादशश्लोके कर्मफलत्यागाद्व्यतिष्ठकमकर्मयोगस्य
श्रेष्ठत्वमुपवर्णितम् ' इत्यादिनव्यज्रलिप्ततरमपास्तम् । किञ्च नात्र कर्मयोगसिद्धिः प्रकृता, न च कर्मफलत्यागस्यैव सर्वतः श्रेष्ठत्वे 'एत-
द्व्यशकोऽसि' इति तत्प्रेषयर्थे कर्माजुतानादपि निरुद्धत्वं स्पष्टमुक्तमुपपद्यत इत्यपि ध्येयम् ॥

यत्तु— निष्कामकर्मयोगस्यैतच्छ्रेष्ठत्वं न केवलमत्रैव कीर्तितम्, किन्तु प्रागपि 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' (३८) 'कर्मसंन्यासात्
कर्मयोगो विशिष्यते' (१२) 'कर्मिभ्यश्चाधिको योगी' (१४६) इत्यत्राप्ययमेवार्थः स्पष्टतयुपवर्णित इति, ततश्च तन्मास्मिन्कृत-
विचारणैव दत्तोत्तरम् ॥ यच्च— ज्ञानमार्गिभ्यो व्याख्यातृभ्यो ज्ञानात्कर्मफलत्यागस्य श्रेष्ठत्वसाधनं न रोचते; अतस्ते ज्ञानं शाब्द-
ज्ञानमिति, कर्मफलत्यागस्य प्रत्येयमर्थवादात्मिका अर्थादसारेति वा ज्ञेयेत्याहुरिति, तत्र ज्ञानात्साध्यात्मककर्मफलत्यागस्य तत्साधनस्य
श्रेष्ठं सकलशास्त्रसिद्धान्तविरुद्धं न्यायविरुद्धं च शास्त्रविद्वद्विषयो न रोचत इति युक्तमेव । तथा यस्मादपरोक्षज्ञानमवधारणं ध्यानं
विशिष्यते, तस्य ज्ञानस्य परोक्षताप्यवचनसिद्धेवेति न किञ्चिद्व्याहितम् । ज्ञानस्य शाब्दतायाः कर्मफलत्यागस्तुतेरर्थवादतायाश्च
विक्रपाभ्युपगमाज्वाहस्तत्त्वकोषालम्भ एव, केनापि व्याख्याया तथातुक्तत्वात् ॥

'एवं निष्कामकर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वे सिद्धे तत्राविर्यक्तो भक्तियुक्तो साम्यबुद्धिः सम्पादयितुमुपपन्नान्येनमेवाविशिष्यते । उपायाश्चेने
अभ्यासो ज्ञानं ध्यानं चेति त्रयः । तत्राभ्यासासमर्थेन ज्ञानध्यानयोरन्यतर उपाय आलम्बनीयः इत्यप्यसंज्ञतम् ; न हेतौ उपायाः—

१ शां. भा.—इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—श्रेयो हीति । श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं, कस्मात् ? (अ) विवेकपूर्वकादभ्यासात्, तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागः ‘ विशिष्यते ’ इत्यनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणवतः (श्लो. ११) शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरमपेक्षते ॥

२ आ. शां. व्या.—उत्तरश्लोकात्पर्यमाह—इदानी-
मिति । ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः, अभ्यासो ज्ञानार्थ-
श्रवणभ्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा, तस्य विशिष्ट-
मागत्वे साक्षात्कारहेतुत्वं हेतुः । त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतु-

माह—एवमिति । ‘ श्रीगणु अग्रजान् ’ इति. तस्मिन्कर्म-
संन्यासपूर्वकमित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो
यथोक्त्यागादित्यर्थः । अनन्तरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति—न त्विति ।

१ शां. भा.—अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणः फलत्यागः श्रेय-
स्साधनमुपदिष्टं, न प्रथममेव । अतश्च ‘ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ’ इत्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफल-
त्यागः स्युते, सम्प्रज्ञसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वं ? “ यदा सर्वे
प्रमुच्यन्ते ” [कठो. ६ । १४ बृ. उ. ४ । ४ । ७] इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम् ।
कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तत्प्राप्ते च विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्व-
कामत्यागसामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्याप्यस्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था ।
यथाज्ञास्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्युन्ते । एवं
कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयस्साधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु कर्मफलत्यागस्य सयश्शान्ति-
कारत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिसृष्टिप्रसिद्धिर्विशिष्यते तत्रा-
ऽऽह—अज्ञस्येति । दीर्घेण कावेनाऽऽहनेत्यनुज्ञादद्या-
दाहस्तुसाक्षात्कारादपि संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधादध्यानात्या-
गस्य विशिष्टत्वोक्तस्तदीयस्तुतिरिष्टेत्याह—अतश्चेति । तत्र
हेतुमाह—सम्प्रज्ञेति । सम्प्रज्ञानि प्राप्तानि साधनान्यक्षरो-
पासनादीनि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वस्याद्युष्ठानाशक्तानुत्तरोत्तरस्या-
नुष्ठेयत्वेनोपदेशात्प्रागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे
विशिष्टत्ववचनस्य केन साधर्म्येण तं प्रति स्तुतित्वं ? इति
वृच्छति—केनेति । उत्तरमाह—यदेति । अमृतत्वमुक्तं
“ अथ मर्त्योऽमृतो भवति ” [बृ. उ. ४ । ४ । ७ कठो. ६ । १४ । १५]
इति शेषादिति शेषः । कामप्रहाणास्यामृतत्वार्थत्वं “ अथाका-
मयमानः ” [बृ. उ. ४ । ४ । ६] इत्यादावपि सिद्धमित्याह—

तदिति । कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य
तदेतत्त्वं ? इत्याशाङ्क्याऽऽह—कामाश्चेति । कर्मफलत्याग-
देव शान्तिचेष्टज्ञाननिष्ठोपेक्षितेत्याशाङ्क्याऽऽह—तत्प्राप्ते
चेति । तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिः ? इत्या-
शाङ्क्याऽऽह—इति सर्वेति । विद्यावतस्यागवदविद्वत्त्याग-
स्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेति स्तुतिमुपसंहरति
—इति तत्सामान्यादिति । किमर्था स्तुतिः ? इत्याशाङ्क्य
त्यागे रुचिमुत्पाद्य प्रवर्तयितुमित्याह—प्ररोचनार्थेति ।
त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । फलत्यागः श्रेयो-
हेतुश्चेत्कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धिरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशाङ्क्या-
ऽऽह—एवं कर्मेति । फलालाभात् त्यक्त्वा कर्मानुष्ठान-
स्यापि तस्येश्वरे श्रेयोहेतुताया विवक्षितत्वानुष्ठानानर्थ-
क्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—अत्यर्थप्रीतिविरहितात्कर्तृशरूपात् स्मृत्यभ्यासादक्षयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदाप-
रोक्षज्ञानमेवात्महितत्वे विशिष्यते; आत्मापरोक्षज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतात्मध्यानमेवात्महितत्वे

—मिथो नैरपेक्षेण वैकल्पिका इहोपदिश्यन्ते, न चैषामुपेयः कर्मयोग इति काप्युच्यत इति । अगवति चित्तस्य समाधानं ह्यत्र
प्रकृतम्, तदर्थमेव चैते उपायाः यथोत्तरं दुःखमाः पूर्वपूर्वोपकारकाश्चोपवर्ण्यन्त इति मूल एव व्यक्तम् ॥

यदप्यर्थवादस्य व्यर्थेतोद्घोषणम्, तत्प्रमाणशास्त्रपरिशीलाभावमूलकम् । तत्र विधिमात्रेणाप्रवर्तमानानां पुंसांमालस्यादि
निरस्य प्रवृत्तिसम्पादकत्वेन तस्य सप्रयोजनत्वसमर्थनात् । उक्तं च भट्टपादैः—“ बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत्प्रशस्तोऽयमिति
नावबुद्धयन्ते, तावत्र प्रवर्तन्ते । तत्र विशिष्टाक्तिवसीदति, तां शाश्वतज्ञानमुत्पन्नाति ” (तं. वा. १ । २ । ७) इति । प्रकृतेऽपि
कर्मफलत्यागस्य सकलसाधनान्तरावलम्बनानामर्थं प्रति चरमसुखमोपायत्वेनोक्तात्तत्र तुल्यबुद्ध्या पुंसांप्रवृत्तिसम्भवेन
तद्वारणाय समुचित्वे तत्प्रशंसति सन्दर्भानुसारिणो शास्त्रशुद्धा च सरलैव प्राचां व्याख्यानसरणिरित्यलमसारवशोविवरविमर्शेन ।

—अविगीता ।

विशिष्यते ; तद्व्यानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायश्रुतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते ; अनभिसंहित फलादनुष्ठितात् कर्मणोऽन्तरमेव निरस्तपापतया मनसः शान्तिर्भविष्यति ; शान्ते मनसि आत्मध्यानं सम्पत्स्यते ; ध्यानाज्ज्ञानं ज्ञानाच्च तदापरोक्ष्यम् ; तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्त-स्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निद्राप्राप्तयेऽन्तर्गतताम्ब्रानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— अथान्यवहितोपायानधिकारनिमित्त-
खेदनिवृत्त्यर्थं रजनीकरविम्बलिप्सोदस्तहस्तस्तनन्धयवदशक्ये
प्रवृत्तिपरिहारार्थं च व्यवहितामेवोपायान्यथाधिकारं सौकर्या-
विशयेन प्रवृत्तस्तनुकसुपादयति— ‘श्रेयो हि’ इति । यथाव-
स्थितवेषेणाभ्यासात्तदुपायस्य श्रेयस्त्वं वक्तुमशुक्तं वैपरीत्यात् ;
अतोऽनधिकारिणा क्रियमाणो भगवद्भ्यासः परिपक्वफलस-
लोक्षणवद्भगवदितशब्दादुपेक्षितस एव स्यादिति तदुपेक्षया
यथावस्थितसंभ्यासहेतोः श्रेयस्त्वमुचितमेव भवेदित्यभिप्रा-
येण अत्यर्थप्रीतिरहितादित्युक्तम् । त एव च पितोपहृत-
पयःपानवदक्षीणपस्य दुष्करतामाह कर्कशरूपादिति ।
अत्र परमात्माभ्यासोपायत्वेन विहितं ज्ञानं जीवात्मविषयमेव
युक्तम् ; तच्च ध्यानसाधनत्वेन विवक्षितत्वादपरोक्षाकारमित्य-
भिप्रायेण अक्षरयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्य-
ज्ञानमित्युक्तम् । ‘श्रेयः’ इत्यस्य ‘विशिष्यते’ इत्यस्य च
समानार्थत्वज्ञापनाय हितत्वे विशिष्यत इत्युक्तम् । व्यव-
हितोपायस्यापि सौकर्यातिशयलक्षणमल हितवत् ; न तु मुख्य-
त्वादित्युक्तम् । अनिष्पन्नरूपादित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः ।
कर्मणो रजस्तमोमूलागद्वेषादिनिवृत्तिरुपायान्तिजनकत्वेऽज्ञानत-
व्यापारमाह निरस्तपापतयेति । ननु ‘व्यागच्छान्तिः’
इत्यत्रापि पूर्ववच्छ्रेयस्त्वविधानमेवोचितम् , अन्यथा रीतिभङ्ग-

प्रवृत्तात्, ध्यानस्य कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य
कर्मसाध्यत्वनिर्देशायोगात् शान्तिव्यवहितस्य च कथं वैशिष्य-
मित्यन्नाह— शान्ते मनसीति । अयमभिप्रायः— ‘अन-
न्तरम्’ इति निर्देशेनैव रीतिस्त्वयुक्तेति प्रतीयते ; यतश्च यद-
न्तरं यदुच्यते, तस्य तत्कार्यत्वमेव न्यक्तम् ; ध्यानं प्रति
शान्तेर्हेतुतया ध्यानस्य कर्मसाध्यत्वाद्द्वैविध्यभाषिप्राशस्त्यरूपमे-
वेदम्’ इति । अत्र ‘व्यागच्छान्तिः (नन्तरम्)’ इति हेतुकार्यभाषि-
र्देश उपलक्षणतया ध्यानादिव्यव्यभिक्त इति ज्ञापनाय ध्याना-
क्षेत्यादिकमुक्तम् । ननु ‘श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्’ इत्यत्र
स्वरस्येन अभ्यासप्रवृत्त्युत्तरोत्तरमन्तररूपाकारेण प्रकृष्टे ज्ञान-
दिकमिति किं नाहोक्रियते ? इत्यत्र पिण्डकार्ये वदन् व्यवहि-
तिप्राप्रेष्यं निगमयति इति भक्तियोगाभ्यासाशक्त-
स्येति । अयमभिप्रायः— ‘अथ चित्त समाधौ न शकोषि’
[२१९] इति ब्रुपकान्तम् ; ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि’ [१२११]
इत्यनेन च भक्तियोगाद्वरेऽन्यथाकस्य कर्मफलयोगो विहितः ;
स चात्र ‘ध्यानात्कर्मफलत्यागः’ इति प्रत्यभिज्ञायते ; तस्याभ्या-
सापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमध्यगतयोऽपि
ज्ञानध्यानयोरभ्यासात्पूर्वभाविन्त्वेन कर्मणः परत्वेन च प्रतीयमा-
नयोस्तत्तदशक्ताधिकारिविशेषविषयत्वं सिद्धम्— इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञानमात्रात्संज्ञानं ध्यानम् । तथा
च सामवेदे अनभिम्बलानशाखायाम्— “अधिकं केवलाभ्यासाज्ज्ञानं तत्संहितं ततः । ध्यानं ततश्चापरोक्षं
ततः शान्तिर्भविष्यति ” इति । ‘ध्यानात्कर्मफलत्यागः’ इति तु स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽसी-
त्युच्यते ? ‘तयोस्तु कर्मसंख्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते’ [५१२] इति चोक्तम् । “सर्वाधिकं ध्यान-
मुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् । कर्माफलाकाङ्क्षमथो विरागस्त्यागश्च न ज्ञानकला-
फलार्हाश्च ” इति च काषायणशाखायाम् ।

६ अ. प्र. दी.— ननु ज्ञानमभ्यासस्य साधनं, तत्कथं
ततः श्रेयः ? इत्यत्र आह— अज्ञानेति । एवेति केवलम् ।
ज्ञानाद्व्यानं विशिष्यते’ इत्यसत्, सध्यानस्यापि ज्ञानस्य
सम्भवात् । अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्य सम्प्रशक्त्येत्यत्र आह—
ज्ञानमात्रादिति । उपपत्तिलब्धमर्थं धृत्याऽपि द्रवयति—
‘तथा चेति । तत्संहितं ज्ञानसंहितं ध्यानम् । ततो ज्ञानमा-
त्राधिकम् । ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्येतदप्यन्य-
प्रतीतिनिरोधाय व्याख्याति— ध्यानादिति । त्यागस्य

प्रवृत्तत्वमेवानेन लक्ष्यते, न प्रतीतार्थं तात्पर्यमित्यर्थः ।
कुतः ? इत्यत्र आह— अन्यथेति । ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं’
[१२१११] इति । ध्यानात्प्रत्यक्षं कर्मयोगेऽन्यथाकस्य
कर्मफलत्यागः कथमन्यथाध्यानादाविक्रिये सत्युपदिश्यते ?
इत्यर्थः । कर्मसंख्यासात्कर्मफलरामस्यासात् कर्मयोगोऽपि
विशिष्यते किमुत ध्यानयोगः ? वक्ष्यमाणकर्मादिसर्वधिकम् ।
परात्मन् परमात्मविषये । विरागः शोभनाध्यासाभावः ।

५ आ. मा. भा.— वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभाव इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादि-
प्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलध्यानात्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तत्याग एव चा-
त्रोक्तः । अन्यथा कथं 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरं' इत्युच्यते ? कथं च ध्यानादाधिक्यम् ? तथा च गौप-
वनशाखायाम्— "ध्यानात् केवलत्यागयुक्तं तदधिकं भवेत् " इति । न हि त्यागमात्रानन्तरमेव
मुक्तिर्भवति; भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथाज्जेन युक्तो जेता,
नान्यथेत्युक्तेः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी— ननु तयोस्त्विति सर्वाधिकमिति चेत्-
योरपि वाक्यत्वात्कथं तद्विरोधेन ध्यानादिति वाक्यस्य
स्वार्थे तात्पर्याभावो व्याख्यातः ? इत्यत आह— वाक्येति ।
वाक्यत्वेन साम्येऽनुपपत्तिराहित्येन प्राबल्यादित्यर्थः ।
इतरत्र ध्यानादिति वाक्यस्य प्रतीतेऽर्थं युक्त्यन्तरं चाह—
ध्यानादीति । त्यागो हि ध्यानज्ञाननिवृत्तकर्मावृत्तान्नास्तौ
कारणत्वेन 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादौ उच्यते । न च
फलत्वापन्नं श्रेयः । अतोऽपीयं स्तुतिरेत्यर्थः । अनेन
लक्ष्यार्थोऽपि निष्कण्डोक्तो भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति—
केचलेति । त्यागरहितात् ध्यानात् । ननु कुतो ध्यानादिति
केवलस्य विधारणं ? कुतश्च कर्मफलत्यागः ? इति तत्सहिता-
ध्यानलक्षणात्यागस्य वा ध्यानसाहित्येनोपस्कार इत्यतः प्रति-
ज्ञापूर्वकमाह— ध्यानेति । त्यागयुक्तं ध्यानं, ध्यानयुक्तस्याग
इति द्विविधोक्त्योक्तं प्रकारद्वयं सूचयति । अन्यथा केवलस्या-
गात्रीकारे कथं चेत्त्यागप्राप्त्यन्येति वदते । न केवलमन्यथातुप-

पस्याऽयमर्थः सिद्धः, किं तर्हि ? श्रुत्याऽपीत्याह— तथा चेति ।
आधामन्यथातुपपत्तिमुपपादयति— न हीति । तत्तथापरोक्ष्य-
मित्युक्तध्रुतिविरोधादिति भावः । उक्ताङ्गीकारे कथमेतत् ?
अनुपपत्त्यभाव इत्यत आह— भवति चेति । त्यागादिति
सम्बन्धः । ज्ञानमात्रव्यवधानेनेति भावः । द्वितीयातुपपत्तिस्तु
'तयोस्तु' [१५१२] इत्युपपादित्वेन । ननु 'अथैतत्प्राप्त-
कोऽसि' [१२११] इत्यनेन केवलत्यागो विहितः, तत्प्र-
रोचनाय 'श्रेयो हि' [१२१२] इति तस्य स्तुतिश्चकान्ता ।
नच केवलध्यानात् तत्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकमिति व्याख्याने
केवलत्यागस्तुतिरिभ्यते, किन्तु तद्युक्तस्य ध्यानस्यैव । अतः
पूर्वसङ्गतत्वात्पूर्वमेव व्याख्यातं युक्तम्, न तु द्वितीयं; असङ्गते-
रित्यत आह— केचलेति । यथाऽनेन श्रुत्येन युक्तो राजा
रिपूणां जेता, नाऽन्यथेत्युक्ते शूलस्य स्तुतिरिभ्यते; तथैवमाय-
स्मिनपि व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्युक्ता । ध्यानस्य ध्याना-
न्तराधिक्ये तस्याहायस्य हेतुत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— भगवद्भयानं मुख्यपक्षः, तदशका-
वभ्यास, तदशकौ भगवदर्थकमावृत्तान्, तदशकौ सर्वकर्म-
फलत्यागाः; ततः सर्वजन्मयोऽर्थं पक्ष इति बुद्धिं वारयितुं कर्म-
फलत्यागपक्षं प्रसंसति— श्रेय इति । अभ्यासाज्ज्ञानार्थ-
श्रवणाभ्यासात् ज्ञानं शब्दयुक्तियुक्त्यामात्मनिश्चयरूपं श्रेयः
प्रशस्तम् । तस्माच्च ज्ञानात् ध्यानं निदिध्यासनं विशिष्यते
साक्षात्कारं प्रत्यग्यवहितहेतुत्वात् । ततोऽप्यतिशयिबिनाश-
कृतः कर्मफलयागः स्रूयते— ध्यानात्कर्मफलत्यागः ।
विशिष्यत इत्यनुपपन्नः । तत्र हेतुः— त्यागादिति । त्यागाद-

नन्तरमव्यवधानेनैव संसारशान्तिरूपा मुक्तिर्भवति । " यदा
सर्वं प्रसृज्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मत्स्योऽमृतो
भवति " [वृ. उ. ४।१।४ कठो. ६।१४] इति श्रुतौ वि-
द्वक्तव्यस्य सर्वकर्मफलरूपसर्वकामत्यागस्याव्यवधानेनैव मो-
क्षहेतुत्वं प्रतिपादितमित्यविवेकिकटुकः कर्मफलत्यागोऽपि काम-
मत्यागत्वसामान्यासर्वकामत्यागफलेन स्रूयते, यथाजस्येन
ब्राह्मणेन सङ्गः पीत इति ब्राह्मणत्वसामान्यादिदानंतिना
अपि ब्राह्मणास्तथा स्रूयन्ते तद्वदिति ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— तमिमं फलादित्यागं स्तौति— श्रेयो हीति । अभ्यासादुक्तपूर्वात् युक्तिसहितोपदेश-
पूर्वकं सर्वज्ञानं श्रेष्ठं, ततो ध्यानं निषेवणं, ततश्च फलत्यागः, ततोऽनन्तरं शान्तिः स्वास्थ्यमेव भवतीति विशि-
ष्यते । शान्तिर्हि लामेऽलामे जयेऽजये च मनस उपशमस्वरूपा, ततश्च कृतायैत्यर्थसिद्धम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— एवमुक्तानाञ्चत्तरोत्तरकृतेष्वानां
स्वरूपमाह— श्रेय इति । अभ्यासात् केवलचित्तकर्षणेना-
ञ्जस्मरणरूपात् ज्ञानं श्रेयः, श्रेष्ठमित्यर्थः । अतो ज्ञानयुक्तो-
ऽभ्यास उच्यते इति भावः । ज्ञानात् केवलात् ध्यानं मत्स्वरूप-
वृत्तिनात्मकं विशिष्टं भवतीत्यर्थः । तेन ज्ञानाभ्यासयुक्तं

ध्यानमुत्तममिति भावः । ध्यानात् केवलात् कर्मफलत्याग
उत्तमः । तेन ज्ञानाभ्यासाध्यानसहितमवर्धककर्मकर्मकरणयुक्त-
मभित्यर्थः । यत एवमतस्तादृशत्यागादनन्तरं शीघ्रमेव शान्ति-
र्मद्वयतिष्ठितिरूपा भवेदिति शेषः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० टी०— इममेव त्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वास्तौति— श्रेयो हीति । अभ्यासाभिधिष्यासात् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः । ज्ञानादपि ध्यानं बिष्णोः श्रवणकीर्त्तनादि विशिष्यते । ततोऽपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् । यस्मादनन्तरमव्यवधानेन शान्तिमोक्षोऽस्ति चित्तशुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण । अत्र बाह्यं साधनं सुकरत्वात् पूर्वपूर्वपिब्रूया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात् तज्ज्ञानं तत्त्वनिश्चयात्मकं श्रेयः । ततोऽपि ज्ञातव्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी ' प्रज-
हति यदा कामान् ' [२ । ५५] इति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहात्येवेति तेन सम इति स्मृत्यते ॥ १२ ॥

धर्म्यामृतम् ।

[अर्चाच्छिणोः परमं पदमभीप्सूनां कृते भगवतोक्ता जीवन्मुक्तधर्माः]

अद्रेष्टां सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

१ शां० भा०— अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतस्समाधानलक्षणेन योगो उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मातुष्टानादि च । ' अथैतदप्यशक्तोऽसि ' [१२ । ११] इत्यज्ञानकार्यसूचनाभावे-
दर्शिनोऽश्वरोपासकस्य कर्मयोगो उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽश्वरोपासनातुष्टपक्षे दर्श-
ति भगवान् ' ते प्राप्नुवन्ति ' [१२ । ४] इति अश्वरोपासकानां कैवल्यप्राप्तिं स्वातन्त्र्यमुक्तेवेतां
पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवान् ' तेषामहं समुद्धर्ता ' [१२ । ७] इति । यदि हि ईश्वरस्याऽऽत्त-
भूतास्ते मता अभेददर्शित्वादसुस्वरूपा एव त इति समुद्धरणकर्मविषयवचनं तान्प्रत्यपेशलं सात् ।
यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति ।
नचात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्या कस्यचिद्गुणभावं जगमिषति कश्चित्, विरोधात् । तस्मादश्वरोपासकानां

१ अद्रेष्टारम्य स्थिरमिति रित्यन्तेन त्रयस्त्रिंशद्गुणान् ब्रवीति । एवमवद्वद्वते, एकैकमन्यावयवकमिति भावः— इति केचित् । अद्रेष्टा उत्कृष्टेषु द्रेषबुद्धिहीनः । सम्भवति हि प्रायः स्तोत्रकृतविषये द्रेषः । तथा चोक्तम्— ' पापकर्मभेदेन हृदादुःखनिष्ठः सद्युक्तिभिः पुरुषबुद्धिसाक्षिणाम् । अकल्प एषामचिरोदुमज्जसा पदं परं द्रेष्टे यथाऽसुरा हरिम् ॥ ' (भाष्य १३ । २१) इति । मैत्रः समेषु ज्ञेयान् । करुणाश्वरेषु दयावानिति यथोचितवृत्तिर्बलं सूचितम् ॥ ममेतिबुद्धिर्यस्य नास्ति, स निर्मम इत्युच्यते । इदमत्रातुल्यन्वयम्— सर्वेषां प्रायःशब्दानां त्रयोऽर्थः—स्वरूपम्, व्यवहार्योऽर्थः, बुद्धिश्च । तत्र स्वरूपं यथा— घटशब्दस्य घटादकार-
समुदायः । व्यवहार्योऽर्थो यथा— तस्य शृङ्खलोदाराकारो यदादिबिकारः । बुद्धियथा— तद्विषया तदाकारा च बुद्धिः । तत्र बुद्धयर्थे शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् इत्यवच्छिन्नत्वेन वृत्तिगतत्वेन वा केवलं प्रयोगः, यथा घट इति बुद्धिरिति वा; न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगः । तत्परात्परं मनश्च तस्य ममेतिबुद्धिर्य इति । (कु. सं. टी. अ. १ । १२) । ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिपदकमन्ययमिति स्थम् ।

२ सततं सम्यक् निजलभेन तुष्टः सन्तुष्टः । यतः—सततं योगी सर्वदा प्रत्यगात्मनि संयोजितचित्तः, तस्य हि वज्रप्रवर्तित-
त्वात् निरतिशयानन्दसुखभावो युक्तमेव सन्तुष्टत्वम् । सततमित्यस्य काकास्त्रिन्यायादुभयज्ञान्वयः । सर्वत्रापि समन्वय इति केचित् । तादृशाभ्यापि स्वरूपविस्तृतां जडप्रभाष्युतिः स्यादित्यत आह— यतात्मा स्वस्वरूपे योजितचित्तः, आत्माऽत्र चित्तम् ' आत्मा बुद्धि-
स्वभावेऽपि प्रवर्तमानसोऽपि । ' (ना. ३८) इति मेदिनी । कथमस्य चित्तं यतमेव तिष्ठतीत्याह— दृढनिश्चय इति । उच्यते
व्यखणनि समुत्पन्निर्गुणोपासकयोः समान्येवेति स्वप्रियस्य सगुणोपासकस्य विशेषमाह— मयीति, मया नानाविधानाकारात्
कल्पयित्वा बुद्ध्या तत्र चिन्मात्रमेव साक्षात्करोतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः— इति धामनाश्रयः । योगी कर्मयोगीति नव्याः ।
तत्र; कर्मयोगप्रकरणभावात्, सततमिति विशेषणस्वरूपस्यज्ञात्, निर्ममादिपूर्वाविशेषणसाहचर्यात् । — अविगीता ।

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वेषणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूर्णं साक्षादभ्युत्पत्त्य-
कारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते— अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःखहेतुमपि
न किञ्चिद्वेष्टेति, सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री, मित्रतया वर्तत इति
मैत्रः । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया, तद्दानकरुणः । सर्वभूताभ्यग्रदः सन्न्यासीत्यर्थः । निर्ममो
ममग्रत्ययवर्जितः निरहङ्कारो निर्गताहम्प्रत्ययः । समदुःखसुखः समो दुःखसुखे द्वेषरागाद्योश्रवतैके यस्य स
समदुःखसुखः । क्षमी क्षमावान्, आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवाऽस्ते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति 'अद्वेष्टा' इत्याद्यवतारं धिर्दुःखं
कीर्तयति— अत्र चेति । तयोवेत्याद्यन्तिकोऽपेक्षो न, वहीधरो
मनस्समाधानरूपो योगः अत्यन्ताभेदे ध्यातव्ये यत्त्वाभावात् । न
चात्यान्ताभेदे कर्मानुष्ठानं तत्फलरत्यागो वा, परस्परं तदयोगा-
दित्यर्थः । भगवदुक्तिसामर्थ्यादि कर्मयोगादि नामेददृष्टिमतो
भवेत्तत्त्वाह— अयेति । अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवत्
कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह— तथेति ।
अक्षरोपासकाः सम्यग्योनिष्ठा यथाज्ञानं भगवन्तमेवाऽऽप्नुवन्ति,
न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाप्तानुवितास्वया च कर्मिणो नाक्षरो-
पासनसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं न चैकत्र
युक्तमित्याह— अक्षरेति । नन्वाक्षरोपासकवन्दयेषामपीधरात्म-
स्वाविशेषादङ्गुस्तत्तदधीनत्वं ? तत्राह— यद्वीति । कर्मयोगस्य-

क्षरोपास्तेष्वप्युपदेकायोगे हेतुवन्तरमाह— यस्माचेति ।
'कुरु कर्मैव' [४। १५] इत्यादाविति शेषः । किञ्च अक्षरोपासको
वाक्यादीधर्मात्मानं वेति, नावौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्व-
मनुभवति गुणत्वे श्रवत्योरेकत्र व्याघातात्, अतोऽपि नाक्षरो-
पासनं कर्मानुष्ठानं चैकत्र युक्तमित्याह— न चेति । अक्षरोपास्ति-
कर्मयोगयोरेकत्र पर्यायायोगे कलितमाह— तस्मादिति । अज्ञानां
कर्मिणां वक्ष्यमाणधर्मजातस्य साकत्येनायोगादक्षरनिष्ठानामेवेद-
मुच्यते अविश्रुद्धास्तु तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां
मध्ये यो दुःखहेतुस्तं चिद्भ्रान्तिं द्वेष्टेवेत्यासाङ्ख्याऽह—
आरामन इति । तत्र हेतुः— सर्वाणीति । सर्वभूतानामित्यु-
भयतः सम्बध्यते । मम प्रत्ययवर्जितो देहेऽपीति शेषः । वृत्त-
स्वाध्यायकृताद्विद्वान्निष्कान्तत्वयाह— निर्गतेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्नालम्ब्य-
त्ययः, तथा गुणवृद्धाभे विपर्यये च सन्तुष्टः सततम्, योगी समाहितचित्तः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढ-
निश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः
सङ्कल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनो-
बुद्धिः, य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति सप्तमेऽध्याये
[१७] सूचितं तदिह प्रपश्यते ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अक्षरोपासकस्य ज्ञानवतो विशेषणा-
न्तराध्याह— सन्तुष्ट इति । सततमिति सर्वत्र सम्बध्यते,
कार्यकरणसङ्घातः स्वभावशब्दार्थः, स्थिरत्वं कुतर्कादिनाऽनभि-

भवनीयत्वम् । मद्भक्तो मद्भजनपरः, ज्ञानवानिति यावत् ।
ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह— प्रियो हीति । किमर्थे
तदिह पुनरुच्यते ? तत्राऽह— तदिहेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह— अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां
विद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामेदृश मदपराधानुगुणमीश्वरैरितान्येतानि भूतानि द्विष्टान्युप-
कुर्वन्ति चेत्पुनसन्दधानः । तेषु द्विष्टस्सपकुर्वन्तु च सर्वभूतेषु मैत्री मतिं कुर्वन् मैत्रः । तेवैव दुःखितेषु
करुणां कुर्वन् करुणः । निर्ममः देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममः । निरहङ्कारः देहात्माभिमानरहितः ।
तत एव समदुःखसुखः सुखदुःखानमयोः साङ्कल्पिकयोः हर्षाद्विगरहितः । क्षमी सर्वश्रमभवयोरवर्जनीययोरपि
तयोर्विकाररहितः ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं 'भक्त्येष्टव्य' (भक्तिशैष्ट्य) — सुपा-
योक्तिरवस्तव्याभिमिक्षता । इत्येतद्वदुक्तम् ; 'तत्प्रकारास्त्व-
त्तिप्रतिभेक्ते द्वावका उच्यते' [गी. सं. १९] इत्युक्तसम्भय-
मवशिष्टम् ; तत्रापि 'ये तु धन्यास्तम' [१। १२०] इत्यध्याया-
न्तिमश्लोकेनातिप्रतिष्ठयन्त्ये, ततः पूर्वं 'अद्वेष्टा' इत्यादिभिः

सप्तभिः श्लोकेरात्मनिष्ठप्रकारा उच्यते इत्याह अनभिसंहि-
तेति । 'तत्प्रकारः' इत्यनेनेति कर्तव्यताविशेषणायः प्रकारा-
विवक्षिता इति ज्ञानयोगोक्तम् उपादेयान् गुणानाहेति । यत्
'कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह' इति कथं सङ्गच्छते ? तेषु हि
श्लोकेषु 'मय्यर्पितमनोबुद्धिर्द्विषो मद्भक्तः स मे प्रियः' [१। १३]

‘सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भूक्तः स मे प्रियः’ [११।१६]
 ‘शुभाशुभपरित्यागी भवितुमान्यः स मे प्रियः’ [११।१७]
 ‘अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः’ [११।१९]
 इति भक्तिनिष्ठ एव प्रियत्वेन पुनः पुनरुच्यते । ‘प्रियो
 हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमहं स च मम प्रियः’ [१७] इति
 सप्तमोक्त एव ज्ञानी प्रियशब्देन प्रत्यभिज्ञायते; तत्समानाधि-
 करणानां च ‘अद्वेष्टा’ इत्यादीनां तदुपायसमक्यशङ्करत्वं युक्त-
 मिति । अत्रोच्यते— ‘ध्यानाकर्म्मफललागः’ [११।१२]
 इति कर्मप्रसङ्गानन्तरमेव पठितानां तद्वृत्तत्वं प्रतीयते । अङ्गभू-
 तानां चैषामुपकारः ‘त्यागाच्छान्तिनन्तरम्’ [११।१२]
 इत्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगाश्रयतया चैत प्रतीपादिताः ।
 या तु स्ववाक्ये ‘मद्भूक्तः’ इत्यादिभिः प्रतीता भक्तिः, सा
 कर्मयोगान्तर्भूतभक्तिरित्येवेति तत्तत्तल्लोके व्याख्यास्यति । नहि
 भक्तिगन्धर्वहितौ कर्मज्ञानयोगौ; यथोक्तं— ‘तृयाणामपि
 योगानां त्रिभिस्तान्येयसङ्गमः’ [गी. सं. २.४] इति । साक्षा-
 द्भक्तिनिष्ठास्तु ‘ये तु’ इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्र हि
 तुभ्येन ‘मत्परमा भक्ताः’ इति मत्परमशब्दविशेषणेन ‘अतीव
 मे प्रियाः’ [११।२०] इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च भक्ता-
 न्तर्प्रतिपत्तिर्हृदयतया जायते । ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण
 निर्दिष्टस्त्वर्वाचीना एव भक्ता इति सङ्कष्टविस्तारकृतोपायः ।
 प्रसक्तप्रतिषेधाय ‘सर्वसूतानाम्’ इति सर्वविशेषणनिर्देशाभि-
 प्रेताह विद्विषतामपकुर्वतामपीति । विशेषणे तात्पर्यं-
 मिति ज्ञापनाय सर्वेषामिति व्यासः । विद्विषतामिति

मानसः, अपकुर्वतामिति वाचिकः कायिकश्च व्यापारः । न
 केवलं तेष्वद्वेषमात्रम्, अपितु मैत्री चेत्याह मैत्र इति ।
 मैत्रीहेतुं दर्शयति मद्पराधेति । अयमेवद्वेषस्यापि हेतुः ।
 मैत्रीं मतिं कुर्वन्मिति सामान्यविषये तद्विज्ञानिप्रेतविशे-
 षोक्तिः । मैत्रीं हितेविणीमित्यर्थः । कथनाया निरुपाधि-
 कत्वायाह तेष्वेव तुःखितेध्विति । कथनां कुर्वन्मिति
 कथनशब्दनिर्वचनम् । नामधातोः क्तिन्तात्पचादिवाच्यप्र-
 त्ययः, अर्थादादिवादा मत्वर्थीयः । एवं मैत्रशब्दे । द्विष-
 त्वपकुर्वन्त्वेवेति चैवकाराभिप्रायः । निरहङ्कारत्वं निर्ममत्वे
 हेतुः । समकारपसङ्गस्थले हि निर्ममत्वं विषयेभित्तिभिप्राये-
 णाह देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु चेति । अनात्ममन्य-
 त्वमुद्दिश्य निषेच्योद्वेष्टार इत्यभिप्रायेणाह— देहद्वारमाभि-
 मानरहित इति । एतेन ‘निर्गताहम्प्रत्ययः’ इति परव्याख्या
 दृष्टिता, अहमर्थस्यैवात्मत्वसमवधानात् । तत एवेति— निर्म-
 मत्वनिरहङ्कारत्वास्यामित्यर्थः । क्षमामिति— नापकर्तुं क्षमा
 विवक्षिता, ‘अद्वेष्टा’ इत्यादिना गतायैवात् । ततश्च ‘तांस्ति-
 क्षस्व’ [२।१४] इति प्रायुक्तावर्जनीयसांस्पर्शिकद्वन्द्वतितिक्षा
 स्मार्यते । तत्पौनस्त्वपविरहाय ‘समदुःखसुखः’ इत्येतदा-
 भिमानीकविषयम् । तथा सति निर्ममत्वनिरहङ्कारवानन्तरो-
 क्तिश्च सङ्गच्छत इत्यभिप्रायेण साङ्कटिकयोरित्युक्तम् ।
 अहङ्कारसमकारप्रयुक्तयोरित्यर्थः । ‘सन्तुष्टो येन केनचित्’
 [११।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात्, ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’
 [४।२२] इति प्रायुक्तत्वाच्च ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः यदृच्छोपनतेन येन केनापि देहधारणद्रव्येण सन्तुष्टः, सततं
 योगी सततं प्रकृतिविद्युक्तात्मानुसन्धानपरः । यतात्मा नियमितमनोवृत्तिः । दृढनिश्चयः अध्यात्मशास्त्रोदि-
 तेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिः भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते,
 आराधितश्च ममात्मापरोक्ष्यं साधयिष्यतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः, एवमभ्युतेन मद्भूक्त एवमभ्युतेन कर्मयोगेन
 मां भजमानो यः, स मे प्रियः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— स एव सन्तोषोऽप्राप्त्यादराध्यं सङ्कहेणोक्त
 इत्यभिप्रायेणाह—यदृच्छोपनतेन येन केनापीति । अन्यप्रापि
 ह्युच्छते—येन केनचिदाच्छतो येन केनचिदाश्रितः । यत्र च वचनशापी
 स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः [म. भा. १.१२.४५।१२] इति । शास्त्री-
 येवयनोपनतेषु प्रभूतात्पसर्वविरसादिवैषम्यं नास्त्येयमिति
 भावः । यथोक्तसमगरेण— ‘न सन्निपतितं धर्म्यसुप्रभोगं सदृ-
 च्छया । प्रत्याचक्षे न वाप्येनमनुरूपं सुदुलभम्’ []
 इति । सततमिति योगकालोपकारकालसाध्यैवार्थम् । योग-
 शब्दश्चात्र योगदर्शनाग्राहकप्रीतिनानुसन्धानपरः, साक्षाद्योगस्य
 सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह— सततं प्रकृति-
 विद्युक्तेति । सतत्तात्माचित्तनवदनात्सन्तिननिष्ठतिरपि
 योगान्तर्गतामिति यतात्मशब्देनोच्यत इत्याह नियमित-
 मनोवृत्तिरिति । अन्येषां यत्र सन्देहप्रसङ्गः, तत्र हास्य
 निबधो वाच्यः, स चात्रानुष्ठानोपकारक एव ग्राह्यः तदाह—
 अध्यात्मशास्त्रेति । ‘मायि’ इत्यनेन ‘अहं हि सर्वयज्ञानां

भोक्ता च प्रभुरेव च’ [१२.४] इत्युक्तमाध्यात्म्यं फलप्रदत्वं
 चात्र कर्मयोगनिष्ठस्य मनोबुद्धयर्पणार्थम् । अपेक्षितमभिसंहित-
 मित्यभिप्रायेणाह भगवानिति । भगवच्छब्देन सकलफल-
 प्रदस्यौपधिकोभयलिङ्गत्वोक्तिः । वासुदेवशब्देन सर्वकर्माध्य-
 त्वौपधिकसर्वदेवतास्त्यापिभितोक्तिः । वक्तुं ह्यविशदा वा ।
 आराध्यत्वेन किन्तनमत्र मयसोऽर्पणम् । फलप्रदत्वाध्यवसायो
 बुद्धयर्पणम् । यदा द्वयोरपि किन्ताध्यवसायो भाव्यो । मनसा-
 ध्यवसायो वा मनोबुद्धिः । उद्देश्यांश्च निष्कर्षति य एवमभ्युतेन
 मद्भूक्त इति । अशक्तस्य शक्यनिष्ठाप्रतिपादनप्रकरणत्वात्
 साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठाव्यवच्छिन्नद्वन्द्वोक्तद्वयस्य पिण्डवार्थमाह
 एवमभ्युतेन कर्मयोगेनेति । उद्देश्यविशेषणेष्वपि तात्पर्यं मीमां-
 सकैरेवाङ्गीकृतम्, यत्र विशेषणप्रयोगस्य गत्यन्तरं नोपलब्धमिति
 भावः । प्रियः प्रीतिविषयः, प्रीतोऽहं तदभिलषितं ददामीति
 भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वेष्टेति । करुणा यस्यास्ति स करुणः । अर्थ आदिभ्योच् ॥ १३ ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तदेवं ह्युक्तोः प्रथमतः सगुणनिष्ठा-
कत्वा तस्यैव निर्गुणनिष्ठामीश्वरात्पुनरादन्तरभाविनीं दर्शयति-
र्गुणवन्निष्ठस्य इत्युक्तस्य लक्षणभूतान्मनोनाह ससन्निः—अद्वे-
ष्टेति । द्विविधानि भूतानि प्रतिकूलान्यप्रतिकूलानि च । अप्रति-
कूलानि च द्विविधानि तत्त्वबुधस्योपसृगानि तदयानि च ।
तत्र प्रतिकूलेष्वेहा, अप्रतिकूलेषु तत्त्वबुधसु मेत्रो मैत्र-
वान् । अर्थ आदिभ्योच् । हितोपदेशेऽर्थः । अतत्त्वबुधसु
संसारदुःखमेषु करुणः करुणावान् । अद्वेष्ट्वे हेतुः— निर्ममः
प्रतिकूलजनबाध्यदेहादिषु ममकारण्यः । तत्रापि हेतुः—
निरहङ्कारः । ततो निर्ममः अहङ्कारपूर्वकत्वान्ममकारस्येति
भावः । तथापि सुखदुःखाभ्यां रागद्वेषयोर्वपस्मभावात्कथम-
द्वेष्ट्वम् ? तत्राह— समदुःखसुख इति । समध्यवस्था-
यां सुखदुःखयोरप्रतीत्युत्थाने तत्प्रतीतेर्भासेऽपि स्वाप्रिकु-
खदुःखयोस्ति जागरे तन्मिथ्यात्वनिश्चयेन हृषीविषादाभावा-
त्समदुःखसुखत्वमिति प्राग्व्याख्यातम् । समदुःखसुखत्वमेव

विद्वेष्टेति—क्षमीति; निन्दस्तुत्यादिषु निर्विकार इत्यर्थः १३
किञ्च सन्तुष्ट इति । शरीरस्थित्यर्थान्नपानादोर्लभे चाळामे
च सन्तुष्टो जातालम्ब्यत्यर्थः । तत्र हेतुः— सततं योगी
निरतिशयानन्दरूपस्वात्माऽसम्पन्नैकशीलः । तत्रापि हेतुः—
यतात्मा दृढनिश्चय इति । यतः संयत आत्मा विषय-
चापलस्वभावा यस्य स यतात्मा, तथा दृढः कुतर्कैरभिम-
वितुमशक्यतया स्थिरो निश्चयः “ अहं ब्रह्मास्मि ” [दृ. ३,
१।१।१०] इत्यभ्यवसायो यस्य स तथोक्तः । अत एव तच्छ-
वैषयिकानन्दान्निभलाधित्वान्मयि स्वस्वरूपे परब्रह्मण्येव
अपि ते मनोबुद्धी येन स तथोक्तः; निष्काम इत्यर्थः ।
एवम्भूतो यो मद्भक्तः ममाक्षरस्य ज्ञानरूपभजनकृतं स
निर्गुणनिष्ठः ‘ ते मे युक्ततमा मताः ’ [१।२।१] इति
पूर्वोक्तसगुणनिष्ठभ्योऽपि मम प्रियः । ‘ प्रियो हि ज्ञानिनो-
ऽन्यथैव हि स च मम प्रियः ’ [१।७] इति ससमाभ्यायोक्त-
स्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— एवमादिधर्मवतो भक्तस्य द्वात्रिंशलक्षणं पुष्टिसूचकमिति तस्य स्वप्रियत्वमाह षड्-
गुणभगवतोऽनुग्रहात्प्रीतिविषयत्वाच्चैकेन षड्विः श्लोकैः । यद्यपि भगवन्मार्गे सत्सङ्गादेर्भगवद्भक्तिहेतुत्वं तथापि
तं प्रति भगवदनुग्रहस्यैव निर्हेतुकस्य हेतुत्वं सम्भवति ‘ भवावगमो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यनुयुत सत्समा-
गमः ’ इत्यादि भागवते [१०।११।५४] भगवत्सेवकवाक्ये भवं अपवर्जयतीति तज्ज्ञाख्यानादनुग्रह एव तत्र
हेतुरिति मूलभूततत्त्वगृहीतत्वात् । अद्वेष्टेति ॥ १३ ॥ सन्तुष्ट इति । यथाळब्धेन भगवत्सेवोपयोगिना द्रव्येण
देहधारणेन सन्तुष्टः । सततं योगी यतात्मा समवृत्तिः निरुद्धचेताः । दृढो भगवदेकसेवायां निश्चयो यस्य
सोऽपि न बहिरेव तत्त्वादिना केवलम्, किन्तु मानसोऽभ्यन्तर इति । तत्राह मध्यवर्षितमनोबुद्धिरिति । प्रीयुषो-
त्तमेऽपि ते मनोबुद्धी यस्य सद्भजोक्तसां यथा तथा स य एवम्भूतो द्विषद्गुणयुतो निर्हेतुकमद्भक्तिमान् स मे
प्रियः । यो मद्भक्त इतीरणात्पुष्टिस्तीति निश्चीयते । नहि भगवत्प्रियत्वं स्वकृति- (स्वस्य)-तत्पसाध्यम् ।
अतः प्रवाहान्निष्ठोऽयं मार्गः, प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वात् भक्तेर्निर्हेतुकानुग्रहैकभ्यत्वान्महानेव भेदोऽस्तीति
मन्तव्यं वेदमार्गद्वयमार्गोऽपि असङ्कीर्णत्वं च ‘ नाहं वेदैर्न तपसा ’ [१।१।५३] इति पूर्वमुक्तं सर्वतो (ऽत्र)
वैदिकमार्गप्रेक्षयाऽस्योत्तमत्वकथनात् अमेदे तूक्तवैयर्थ्यादिति सर्वं श्रीमदाचार्यमन्थादवसेयम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— तस्य स्वरूपमाह— अद्वेष्टेति ।
सर्वभूतानां प्राणिमात्राणां मत्कोषामकत्वात् अद्वेष्टा आधि-
क्यादिदर्शने द्वेषरहितः; मैत्रः मत्केषु मित्रतया वर्त्तमानः;
करुणः भक्तिरहितेषु संसारदुःखनिश्चयात् करुणः उपदेशादि-
दानार्थं करुणावान् । एवकारेण न कदाचित् कर्कशस्तिष्ठेदिति
ज्ञापितम् । निर्ममः उपदेशदानानन्तरं तेषु सर्वत्र च ममस्व-
रहितः, निरहङ्कारः स्वस्थोत्तमत्वज्ञानेनाऽहङ्काररहितः;
समदुःखसुखः समे दुःखसुखे वियोगगंभ्योत्पल्लवे यस्य, क्षमी

क्षमावान् दुष्टकृतानामानादितहनशीलः ॥ १३ ॥ किञ्च सन्तुष्ट
इति । सततं सन्तुष्टः निरन्तरं हृदयस्थितमत्स्वरूपेण आनन्द-
युक्तः, योगी मच्चिन्तनशीलः, यतात्मा वशीकृतस्वभावः
दृढनिश्चयः दृढः कामाद्यनुग्रहतो सत्परीक्षिततुःखादिष्वचलो
मयि सर्वकारणसमर्थेन निश्चयो यस्य, मयि अपि ते मनोबुद्धी
येन, य एतादृशः स मद्भक्तः मे प्रियः मद्विद्वित्करण्यादिति
भावः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकं स्तोति, तद्गुणकथने हि साधकानां तेषु गुणेष्वदरो
भविष्यतीति बुद्ध्याऽऽह— अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा चेदुदासीनः स्यात्, नेत्याह— मैत्रः मित्रमेव मैत्रः, न तूदासीनः
कदाचिदपि । नन्वन्यसिमन् शत्रौ सति कथं मैत्रत्वं स्यात् ? तत्राह— करुण इति । दुःखादातारमपि करुणया न
गी. द्वि. ५८

बाधितुमीष्टे, अपितु त्रातुमेवेच्छति । एतेन सर्वभूताभयप्रदः सङ्घासी उक्तः । अत एव तस्य 'निर्ममः' इति विशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदो लक्षणं निरहङ्कार इति । अहङ्कारो हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गतो यस्मात् स निरहङ्कारः । अतएव समे दुःखसुखे यस्य । "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशो. ७] इति श्रुतेः । क्षमी क्षमावान्, परिमवप्राप्तावपि स्वस्थचित्तः । अन्योऽपि सुमुखरीतान् धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सन्तुष्टो यदृच्छालाभेनैव सञ्जातालम्पत्ययः । सततं सर्वदा योगी श्रवणादौ समाहितचित्तः । यतात्मा संयत-शरीरेन्द्रियादिषट्पातः । दृढः स्थिर आत्मतत्त्वविषये निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयोऽसम्भावनाशून्यो दृढश्रद्धावान् । मयि निर्गुणे ब्रह्मण्यर्पिते निहिते प्रविष्टापिते वा मनः सङ्कल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्ते उभे येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिः । एतादृशो यो मे मम भक्तः स मे मम प्रियः, आत्ममत्त्वादेव स परमप्रेमास्पदम् 'ह्यानी स्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इत्युक्तम् । एतेन पूर्वोक्तोक्ताया निरहङ्कारतायाः साधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगमुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—यस्मादिति । यस्मात्सङ्घासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति, न सन्तप्यते संश्लुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः; हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलङ्घः, अमर्षोऽसहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेग उद्विगता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह— यस्मादिति । न केवलमुद्वेगं प्रत्यपादान-त्वमेव सङ्घासिनोऽनुपपन्नं किन्तु तत्कर्तृत्वमपीत्याह—

तथेति । असहिष्णुता परकीयप्रकर्षस्येति शेषः । त्रासस्तस्करा-दिदर्शनाधीनः, उद्विगमत्त्वमचेतनाचेतनाधीनस्य लोकादिति गतत्वात् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— यस्मात् कर्मनिष्ठात् पुरुषाभिमतभूताल्लोको नोद्विजते यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चिदपि न करोतीत्यर्थः । लोकाश्च निमित्तभूताद्यो नोद्विजते यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति, सर्वाविरोधित्वनिश्चयात् । अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रत्यमर्षेण, कञ्चन प्रति भयेन, कञ्चन प्रत्युद्वेगेन मुक्तः, एवम्भूतो यः सोऽपि मम प्रियः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ निर्ममत्वादिकलभतं लोकोद्वेगकर-कर्मस्याकारूपं गुणं विदधत्तत्कलयोऽयं च दर्शयति— 'यस्मात्' इति श्लोकेन । यच्छब्दाद्व्यतिपातेनाधिकार्यन्तरत्वशङ्कानिष्ठ-

स्यर्थं यस्मात्कर्मनिष्ठ्यादित्युक्तम् । लोकगताया उद्वेगनिवृत्तेः कर्मनिष्ठे प्रति विधातुमशक्यत्वाद्युद्वेगकारणभूतकर्मनिवृत्तिर्विधे-यत्वेन विवक्षितेति दर्शयति यो लोकोद्वेगकरमिति ।

१ यस्मादिति । अत्र वामनः—

मुनेरद्विजते लोकस्तपोमात्रबलादपि । तस्मादन्यर्हितो भक्तोऽधिकमुद्वेगकस्ततः ॥
अकोपनादपि ततो विदंश्चादिव पन्नमात् । भयं स्यादेव लोकस्येत्याशङ्कामपकर्षति ॥

इल्लषतायं व्याचष्टे—

तस्मान्नोद्विजते लोकः स्वाचारातिप्रयदर्शनात् । चेष्टास्तदीयाः पश्यन्तस्तुत्यन्त्येष शरीरिणः ॥
यस्य दर्शनमात्रेण भवभीरपसपति । उद्विजते कथं वाऽयं लोकस्तस्मान्महात्मनः ॥
अथासमर्षादप्यत्र न कोऽप्युद्विजते जनः । अतस्तस्मान्मयायातं स्वभक्तस्य निरस्यति ॥
लोकात्सपालास्काळादिसहितादपि जातुचित् । न बिभेति स धीराग्र्यः सर्वभूतामखप्रदः ॥
मयातत्कारणेन्यथ हर्षामर्षादिभिर्गुणैर्हृत् । मुक्तस्याहं प्रियस्तस्य सर्वदा स च मे प्रियः ॥
अकारण्यमित्यस्येवात्र न चेत्पूर्वैव कीर्तितः । भक्तो युक्तो गुणैरैतैर्नि प्रति प्राप्नोति निश्चितम् ॥

अग्रेयोऽतः पूर्वत्रात्र च वर्णितः । भक्तश्चकारास्तुकार्यान्वाच्यस्योपलक्षकः । इत्यादि ।

गत्यायमावपि एतच्छ्लोकोक्तगुणवस्त्वमात्रेणापि मे प्रियो भवतीति केषाञ्चिद्रोपाख्यानं

— अविगीता ।

अपकाररूपत्वाभावेऽन्यथीलभाषणादिमाहेणापि हि लोकोद्देशो जायत इत्यभिप्रायेण कश्चिदपीत्युक्तम् । एतेन 'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्यादिना पूर्वाकाङ्क्षः 'समः शत्रो च' [१२।१८] इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च वैषम्यं सिद्धम् । 'लोकान्नोद्विजते च यः' इत्यत्रापि हेतुभावे तात्पर्यम्, अन्यथा पूर्वात्तरौनस्कृत्य-प्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि श्लोके 'हर्षार्मभयोद्देशैर्मुक्तः' इत्युद्देशाभावस्य विहितत्वात्, 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यनेन भिन्नरीतित्व-प्रसङ्गाच्चैवभिप्रायेणाह यमुद्दिशेति । लोकगतोद्देशकरकर्म-निवृत्तरपि नास्य विधेयेति विधेयं दर्शयितुं लोकस्य तथाविध-कर्मकरणे हेतुमाह सर्वेति । यथा सर्वाविरोधित्वेन कर्मनिष्ठं

लोको निश्चिनुयात्, तथाऽसौ कर्मनिष्ठो वर्ततेत्युक्तं भवति । 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' [१२।१७] इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षादिविषयभेदेन निवर्तकभेदेन च वैषम्यहापनायाह अत एव कश्चन प्रतीतिः । अत एवेति उपकारापकारादिहेतुभेदाभावादित्यर्थः । कश्चन प्रत्युद्देशेनेति भयादेः पृथगुक्तत्वाद्भय-कार्यसूतं कर्म वा उग्रपुसा वाऽनोद्देशः । 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यादिवाक्यत्रयार्थसङ्कलेनेनाह य एवमभूत इति । पूर्वश्लो-कोकमैलत्सकण्ठत्वादिगुणगणामात्रेऽपि लोकोद्देशकरकर्मनिवृत्ति-मात्रेणापि श्रौतो भवामीति 'स च' इत्यादिनोच्यत इत्याह-सोऽपीति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादिति । उद्देशश्चलचित्तता । अमर्षः क्रोधः ॥ १५ ॥

८ वै. ब्र. गि.— किञ्च यस्मादिति । यस्मात्सकाशात् लोको यः कश्चिदपि जनो नोद्विजते न सन्तप्यते, अत एव लोकादपि यो नोद्विजते । तत्र हेतुः— हर्षार्मभंति । हर्ष इष्टलाभोत्साहः, अमर्षस्त्वसहनम्, भयं सन्त्रासः, उद्वेगास्तु व्याकुलीभावात्स्वश्चित्तविविधेषः; एतैर्मुक्तः । लोके हि हर्षार्मभंतिमान्पराधिपक्षेपातडनादौ प्रवर्तते, तस्माच्च लोकः सन्तप्यते; हर्षादिरहितस्य तु पराधिपक्षेपायमदत्तेन ततो

लोकस्योद्देशः; अत एवास्मिन्नपि लोकस्याधिपक्षेपायमदत्तः करपाचिदुष्टस्य तत्प्रदत्तावप्येतत्क्षिते विकाराभावाच्चामपि लोकान्नोद्विजत इत्यर्थः । 'हर्षार्मभयोद्देशैर्मुक्तः' इत्यनेन हर्षादिभिः स्वयमेवायमद्वितीयब्रह्मात्मदर्शीति स्वायोर्यत्वेन त्यक्तः, न तु तेषां त्यागार्थमयं व्यापृत इति सूचितम् । स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यस्मादिति । भगवत्सेवाकर्मनिष्ठान्मैत्र्यात्तत्तदाचारसंशोधनप्रयोगात् लोको नो-द्विजते । यश्च स्वयं तत्तदाचारपराङ्मुखत्वात्समाश्लोकाच्च नोद्विजते, किन्तु स्वयमेव निष्ठितो भवति तथा । स्वेष्ट-प्राप्तौ हर्षः, अप्राप्तौ वाऽमर्षः, कुतश्चिद्वयं प्रतिक्लृष्टोद्देशाश्रित्वा चेत्त्येभिर्मुक्तः प्रह्लाद इव स भक्तो मे प्रियः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यस्मादिति । यस्मात् सकाशाश्लोकः न उद्विजते भुवादिवत् सकामभजनादिना लोकः क्लेशं नाप्नोति । च पुनः लोकात् स्वस्योत्सादनार्थं तपआदियवतो यो न उद्विजते भवं न प्राप्नोतीत्यर्थः । च पुनः हर्षार्मभयोद्देशैर्मुक्तः हर्षः स्वेष्टापत्या तद्वाहित्येन सर्वत्र

भगवदात्मकत्वेनेतरास्फूर्त्या सर्वदेवं हर्षात्मक एवेत्यर्थः; अमर्षः परोत्कर्षासिद्ध्युता, तद्वाहित्येन भगवद्दीक्षात्मकज्ञानवा-नित्यर्थः । भयं त्रासः, तदभावेन भगवद्भक्षणसामर्थ्यज्ञानवा-नित्यर्थः । उद्देशाश्रितलोभस्तेन सेवादिंसमये चित्तचाङ्गल्य-रहित इत्यर्थः । एतादृशो यः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— स च निरहङ्कारो द्विविधः समाधिस्थो व्युत्थितश्च, तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्याम्— यस्मादिति । यस्मात् समाधिस्थत्वेन काष्ठसमाश्लोको नोद्विजते न त्रस्यति; लोकादपि यो निर्मेनस्कत्वाभ्योद्वि-जते । अतएव हर्ष इष्टलाभे सति मनस उत्कृष्टता, अमर्षः असहिष्णुता, भयमात्मोच्छेदशङ्का, उद्देशसत्कृतैव व्याकुलता, एतैर्निर्मेनस्कत्वादेव स्वयमेव मुक्तस्त्यक्तः; न त्वेतान् स्वयं त्यक्तुं यतते साधकवत् । ईदृशो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्ययः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१ श्रां. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निस्स्पृहः, शुचिर्वाक्षिनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः, दक्षः प्रत्युत्पक्षेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः, उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिः, गतव्ययो गतभयः, सर्वारम्भपरित्यागी

आरम्भ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलमोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान्यस्त्विकृतं शीलमस्वेति सर्वारम्भपरित्यागी यो भद्रकः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— निरपेक्षतादिकमपि ज्ञानिनो विशेषमित्याह— अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसङ्ग-
हार्यं, प्रतिपत्तयेषु प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परैस्ता-
द्विस्तापि गता व्यथा भयमस्वेति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—

३ रा. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः । शुचिः शास्त्रविहित-
द्रव्यवर्धितकायः । दक्षः शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः । अन्यत्रोदासीनः । गतव्ययः शास्त्रीयक्रियानिर्वृ-
त्ताववर्जनीयशीतोष्णरूपस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः । सर्वारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भ-
परित्यागी । य एवम्भूतो भद्रकः, स मे प्रियः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्रजाग-
रुक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तेष्वत्यन्तमिरीहत्वं वाह— ‘अनपेक्षः’ इति
कोट्येन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्यं विशेषे
नियमयति आत्मव्यतिरिक्त इति । अन्येषु सङ्कोचकामावात्
कृत्स्नं इत्युक्तम् । फलीभूतस्य शुचित्वस्य स्वरूपेण विधातु-
मशक्यत्वात्तदेतो तात्पर्यमित्याह शास्त्रविहितेति । अन्य-
विषयसामर्थ्यस्यानुष्ठानपुनरुक्तत्वात्तदुपयुक्तानुष्ठानसामर्थ्यं दक्षशब्दे-
नाभिधीयत इत्याह शास्त्रीयेति । विरोधपरिहाराद्योदासीन्यं
विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह अन्यत्रोदासीन इति । अवि-
हिताप्रतिषिद्धेभित्त्यर्थः । अपक्षपातित्वमिहोदासीन्यं वदन्तः

शतेति । न च ‘क्षमी’ [१३] इत्यनेन पौनस्त्यं प्रत्यु-
त्पन्नयामपि व्यथायामपकर्तुंष्वनपकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यमु-
पगमात् ॥ १६ ॥

‘समः सत्रौ च’ [१२।१८] इत्यादिवक्ष्यमाणपौनस्त्याभिस्ताम
विषिद्धयमानव्याप्राप्तं दक्षेति शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ता-
विति । विहितयोगारम्भादिन्यवच्छेदा वाह शास्त्रीयव्यति-
रिक्तेति । सामिषन्विकारपरित्यागस्यात्र विवक्षितत्वात् माध्य-
स्थ्यरूपोदासीन्याद्भेदः । यद्वा निष्प्रयत्नतात्पर्योदासीनत्वफले
सर्वकर्मारम्भपरित्यागः । कर्मात्रं वाङ्मायव्यापारः । स एव
भ्यमाणत्वादारम्भः । तत्त्वोपादानं वा । एतदखिलमपि
सङ्गक्षिपिषिद्धयैव प्रियत्वकारणमिति भद्रकशब्देन विवक्षित-
मित्याह य एवम्भूतो भद्रक इति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘सर्वारम्भपरित्यागी’ इत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेनापुन-
रुक्तिः । हर्षादिभिर्मुक्तं इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति ‘यो न हृष्यति’ [१२।१७] इत्युक्तम् ।
उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् आधिक्यज्ञानार्थं भक्त्यभ्यासः । ‘ये तु सर्वाणि कर्माणि’ [१२।६]
इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. टी.— पुनरुक्तिदोषमाशङ्क्य परिहरति—स्वर्षेति ।
‘सर्वारम्भपरित्यागी’ ‘शुभाशुभपरित्यागी’ [१२।१७] इत्यादौ
सामान्यविशेषभावेन ‘सन्तुष्टः सततं योगी’ [१२।१८] ‘शुद्धो
येन केनचित्’ [१२।१९] इत्यादौ व्याख्यानव्याख्येयभावेन
‘हर्षागर्भमोद्वेगमुक्तः’ [१२।१७] ‘यो न हृष्यति’ [१२।१७]
इत्यत्र नोक्तं प्रकारद्वयं सम्भवतीत्यत आह— हर्षादिभिरेति ।
निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्या काशान्तेन हर्षादिकं भवतीत्या-
शङ्क्य क्रियाप्रबन्धे विहितेन लब्धे प्रतिपाद्यतीत्यर्थः । तर्हीद-

मेवास्तु, किं तेन ? इत्यत आह— उपचारेति । सिद्धेऽयं
वचनमुपचरं तात्पर्येणोत्तमेन परिहरतीत्यर्थः ‘यो भद्रकः’ इति
भक्तिः पुनःपुनरुच्यते, तत्प्रयोजनमाह— आधिक्येति ।
‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादिनोक्तेषु सर्वेष्वपि भक्तेरिति
शेषः । ‘अद्वेष्टा’ इत्यादेः सन्नत्यवस्थेनात्तामाह— ये त्वेति ।
प्रपञ्चस्तदुपलक्षितव्यापिधानम् । अक्षरोपासकानधिकृत्येतदुच्यते
इत्यसत् । सनिहितसम्बन्धे सति व्यवहितसम्बन्धप्रहणा-
योगात् ‘यो भद्रकः स मे प्रियः’ इत्यादिवचनात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १६ ॥

८ चं. प्र. मि.— अत्र हेतुः— अनपेक्ष इति । अन-
पेक्षः कर्मफलेच्छाशून्यः । सतापि प्रत्ययवपरिहारार्थं कर्मातु-
ष्टेयम् । नेत्याह— शुद्धिः । ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्’
[१।३८] इति परमाप्राप्तवशात्सम्पन्नतया नित्यशुद्धः । सतो
न तस्य प्रत्ययवपरिहृत्य भावः । तर्हि कर्मफलेः स्वर्गाद्यान-
वर्षाद्यभिरुक्तत्वात् । नेत्याह— शुद्धः सम्पन्नः “एतस्मैवानन्द-

स्यान्धानि भूतानि मात्रादुपजीवन्ति” [बृ. उ. ४।३।३२]
इति शुल्वगततत्त्वगोदिसर्वाण्यन्वृत्तनिरतिशयवद्भावात्प्रा-
त्वादुत्तर इति भावः । नन्वेवमपि भिक्षादानादिकर्मफलै-
र्द्वेनैव सर्वारम्भपरित्यागमिदमसिद्धम् । तत्राह— उदासीनः
कर्तुंशुद्धः । अत एव गतव्ययः तत्कर्मफलवृत्तापनाश-
काममिति सर्वयोग्य इति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनपेक्ष इति । मत्सेवातिरिक्तं सालोक्यादिकमपि नापेक्षते । तथा 'सालोक्यसाष्टिसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत् । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' [३२.१।१३] इति मागवतवचनान् । शुचिराचारवान् 'आचारप्रभवो धर्मस्तेनैव च सुखी भवेत्' इति वाक्यात् । तथा भगवत्सेवायां तत्तच्छृङ्गारयोजने दक्षः चतुरः । तत्प्रतिकूले गृहादाशुदासीनः । तत्रापि गतव्यथः 'भार्यादीनां तथाऽन्येषामसन्नतश्चाक्रमं सहेत्' तथा कलत्रादिकं प्रतिकूलं दृष्ट्वा तदीयसर्वविषयारम्भपरित्यागी च । सेवायां हि 'उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकः' इति श्रीमदाचार्यैरप्युच्यते, अतः सर्वारम्भभोगोऽनुचितः घातकत्वात् । य एवम्भूतो भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अनपेक्षः सेवादौ स्वमनो-मानसिकद्वेष्टशरहितः, सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टश्रुतफलकर्मो-उत्तिरिक्तापेक्षारहितः, समर्थ इति यावत् । शुचिः मत्समणवान्, ऽनुग्रहमानस्वभावः । एतादृशो मद्भक्तः मद्भजनकर्ता दक्षः भजनस्वरूपज्ञानवान्, उदासीनः षोकेषु, गतव्यथः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्येव व्युत्थानावस्थानाह— अनपेक्ष इति । सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा लिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा । दक्षः भगवद्भजनादावनलसः । उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः । अतएव गता व्यथा चेतःपीडा यस्य स गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी सन्न्यासित्वादेव । यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न चाप्राप्तं काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो इत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्विद्वितादन्यत्र मा सङ्कोचोति लक्षणमित्याह— किञ्चेति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] विशिनष्टि— शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति, यच्चाप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्तक्षयादिकं, तत्प्राप्य न शोचति; तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति; यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्यावित्तादि तदप्राप्तं च न काङ्क्षतीत्यर्थः ।

१ हृष्यतीत्यादौ 'नानयतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' (अष्टा. ३।३।१२५) इति क्रियासात्त्वे लट् । तेन कदापि नहृष्यतीत्यादिरर्थः । 'अद्वेष्टा' (१२।१३) इत्यत्र सर्वस्वतेषु स्वाभाविक— सामान्यद्वेषाभाव उक्तः, अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तत्प्रयुक्तद्वेषविशेषाभाव इत्यपीनरुक्त्यनिति भगवत्पदादाभिप्रायः । वामनस्तु—

ननु 'हर्षासर्षसुको' 'अनपेक्ष' धेति वर्णितम् । इदानीमेव तत्कस्मात्तदुनरातुवर्ण्यते ॥

इति चेच्छ्रूयतां श्लोकै 'द्वेष्टे' त्यादिकैस्त्रिभिः । वर्णितः पश्योगो यो भक्तः स परमात्मना ॥

पूर्वश्लोके च यस्त्यक्त्वा धर्मान् सर्वानपि प्रमुमु । याति सर्वात्मभावेन शरणं स निरूपितः ॥

शराणागतिमाहात्म्यात्सम्प्राप्तः पञ्चमोऽध्यायः । सगुणे प्रीतिमान्देवे स एवात्रातुकीत्येते ॥

सिद्धावस्था यथैतस्य पूर्वस्यापि तथेरिता । अतो येरात्रसङ्गस्य पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥

धर्मान् मागवताऽङ्गिताः कतिपये सर्वात्मभावामृतं पीत्वा सिद्धिमावाप्नुवन्ति विमर्शं पक्वावबोधाः शनैः ।

आरम्भानविकलाभिज्ञास्य सगुणं भक्त्या प्रपन्नाः प्रभुं सिद्धिं तत्कृपयाप्नुवन्ति खलु तत्तुल्यामयत्नात्परम् ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यः पूर्वश्लोक ईरितः । शुभाशुभपरित्यागीत्युक्ता तस्यात्र सिद्धता ॥ इति प्रतिपादयति ।

'भक्तिक्लानं च वैराग्यवृत्ते यो नेच्छति कचिद् । शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि सः ॥' इति विद्याधिराजोये ।

— अविगीता ।

आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— निरपेक्षत्वादिक्रमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह—अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसङ्ग-
हार्थं, प्रतिपत्तयेषु प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परैस्ता-
द्वितस्यापि गता व्यथा भयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—

गतेति । न च 'क्षमी' [१३] इत्यनेन पौनरुक्त्यं प्रत्यु-
त्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृष्वनपकर्तृत्वं क्षमिष्यमित्यमु-
पमात् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः । शुचिः शास्त्रविहित-
द्रव्यवर्धितकायः । दक्षः शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः । अन्यत्रोदासीनः । गतव्ययः शास्त्रीयक्रियानिर्वृ-
त्ताववर्जनीयशीतोष्णपरस्परसर्पादिदुःखेषु व्यथारहितः । सर्वारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकार्म-
परित्यागी । य एवम्भूतो मद्भक्तः, स मे प्रियः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्रबाग-
रुक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तेष्वत्यन्तनिरीहृत्वं चाह— 'अनपेक्षः' इति
श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्यं विशेषे
नियमयति आत्मव्यतिरिक्त इति । अन्येषु सङ्घोचकामावात्
कृत्स्न इत्युक्तम् । फलोन्तस्य शुचित्वस्य स्वरूपेण विधातु-
मशक्यत्वात्तद्वैतो तात्पर्यमित्याह शास्त्रविहितेति । अन्य-
विषयसामर्थ्यस्याप्युक्तत्वात्तदुपयुक्तानुष्ठानसामर्थ्यं दक्षशब्दे-
नाभिधीयत इत्याह शास्त्रीयेति । विरोधपरिहारायौदासीन्यं
विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह अन्यत्रोदासीन इति । अवि-
हिताप्रतिषिद्धेतिवत्यर्थः । अपक्षपातित्वमिहौदासीन्यं वदन्तः

'समः शत्रौ च' [१२।१८] इत्यादिवक्ष्यमाणपौनरुक्त्याभिरस्ताः।
निषिद्धयमानव्याप्राप्तं दर्शयति शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ता-
विति । विहितयोगारम्भादिव्यवच्छेदायाह शास्त्रीयव्यति-
रिक्तेति । सामिषन्धिकपरित्यागस्यात्र विवक्षितत्वात् माध्य-
स्थ्यरूपौदासीन्याद्भेदः । यद्वा निष्प्रयत्नतारुपोदासीनत्वकं
सर्वैकार्मपरित्यागः । कर्मात्र बाह्याव्यापारः । स एवास्-
म्यमाणत्वादारम्भः । तत्स्योपादानं वा । एतदखिलमपि
मद्भक्तिविशिष्टतयैव प्रियत्वरूपमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षित-
मित्याह य एवम्भूतो मद्भक्त इति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— 'सर्वारम्भपरित्यागी' इत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेनापुन-
रुक्तिः । हर्षादिभिर्मुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति 'यो न हृष्यति' [१२।१७] इत्युक्तम् ।
उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् आधिक्यज्ञानार्थं भक्त्यभ्यासः । 'ये तु सर्वाणि कर्माणि' [१२।६]
इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— पुनरुक्तिदोषमाह्वय परिहरति—सर्वेति ।
'सर्वारम्भपरित्यागी' 'शुभाशुभपरित्यागी' [१२।१७] इत्यादौ
सामान्यविशेषभावेन 'सन्तुष्टः सततं योगी' [१२।१४] 'सन्तुष्टो
येन केनचित्' [१२।१९] इत्यादौ व्याख्यानव्याख्येयभावेन
'हर्षमर्षमगोद्वेगैर्मुक्तः' [१२।१५] 'यो न हृष्यति' [१२।१७]
इत्यत्र नोक्तं प्रकारद्वयं सम्भवतीत्यत आह— हर्षादिभिरिति ।
निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्या कालान्ते हर्षादिकं भवतीत्या-
शङ्क्य क्रियाप्रबन्धे विहितेन लब्ध प्रतिपाद्यतीत्यर्थः । तर्हिदि-

मेवास्तु, किं तेन ? इत्यत आह— उपचारेति । सिद्धेऽर्थे
वचनमुपचारं तात्पर्ययोतनेन परिहरतीत्यर्थः । 'यो मद्भक्तः' इति
भक्तिः पुनःपुनरुच्यते, तत्प्रयोजनमाह— आधिक्येति ।
'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्यादिनोक्तेषु सर्वेष्वेव भक्तेरिति
शेषः । 'अद्वेष्टा' इत्यादेः सङ्गत्यदर्शनात्तमाह— ये त्वेति ।
प्रपञ्चस्तदुपलक्षितस्याभिधानम् । अक्षरोपासकानाधिकृत्यैतदुच्यते
इत्यसत् । सन्निहितसम्बन्धे सति व्यवहितसम्बन्धप्रहणा-
योगात् 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इत्यादिवचनाच्च ॥ १६ ॥

७ ह. वै. भा.— ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. मि.— अत्र हेतुः— अनपेक्ष इति । अन-
पेक्षः कर्मफलच्छास्यः । तथापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मांनु-
ष्ठेयम् ? नेत्याह— शुचिः । 'न हि ज्ञानेन सदसं पवित्रम्'
[४।३८] इति परमापबन्धज्ञानसम्पन्नता नित्यशुद्धः । ततो
न तस्य प्रत्यवायशङ्केति भावः । तर्हि कर्मफलेः स्वर्गाद्यान-
न्दवैश्वितः स्यात् ? नेत्याह— दक्षः समर्थः " एतस्यैवात्म्य-

स्यान्धानि भूतानि मात्राशुपजीवन्ति " [बृ. उ. ४।३।३२]
इति शुच्यवगतस्वर्गादिसर्वानन्दसम्भृततिरिक्तयज्ञज्ञानानन्दा-
त्वाच्चतुर इति यावत् । नन्वेवमपि भिन्नकानाधिकृत्यैतदुच्यते
दर्शनात् सर्वारम्भपरित्यागित्वमसिद्धम् ; तत्राह— उदासीनः
कर्तृत्वशून्यः ; अत एव गतव्ययः तत्कर्मफलभूताश्वपानाद्य-
लाभनिसितव्यथारहितः ॥ १६ ॥

९ व० त० ० दी०— अनपेक्ष इति । मत्सेवातिरिक्तं सालोक्यसाधिकादि-
रूप्यसामीप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । [३२९।१३] इति भागवतवचनात् ।
शुचिराचारवान् 'आचारप्रभवो धर्मस्तेनैव च सुखी भवेत्' इति वाक्यात् । तथा भगवत्सेवायां तत्तच्छृङ्गार-
योजने दक्षः चतुरः । तत्प्रतिकूलं गृहादायुदासीनः । तत्रापि गतव्यथः 'भार्यादीनां तथाऽन्येषामसत्सङ्गक्रमं
सहेत्' तथा कलत्रादिकं प्रतिकूलं दृष्ट्वा तदीयसर्वविषयारम्भपरित्यागी च । सेवायां हि 'उद्वेगाः प्रतिबन्धो वा
भोगो वा स्यात्तु बाधकः' इति श्रीमदाचार्यैरप्युच्यते, अतः सर्वारम्भभोगोऽनुचितः; घातकत्वात् । य एवम्भूतो
भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अनपेक्षः सेवादौ स्वमनो-
उत्तिरिकापेक्षारहितः, समर्थ इति यावत् । शुचिः मत्स्मरणवान्,
दक्षः भजनस्वरूपज्ञानवान्, उदासीनः कोपेषु, गतव्यथः । स मे प्रियः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्यैव व्युत्थानावस्थामाह— अनपेक्ष इति । सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा
लिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा । दक्षः भगवद्भजनादावनलसः ।
उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः । अतएव गता व्यथा चेत्पीडा यस्य स गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी
सञ्चयासित्वादेव । यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न
चाप्राप्तं काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणि परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वेषद्वेषादिराहित्यमपि ज्ञानिनो । इत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्विहितादन्यत्र मा सङ्कोचीति
लक्षणमित्याह— किञ्चेति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] विनिर्दिष्टः— शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति,
यच्चप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्तक्षयादिकं, तत्प्राप्य न शोचति;
तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति; यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्यावित्तादि तदप्राप्तं च न काङ्क्षतीत्यर्थः ।

१ हृष्यतीत्यादौ 'नानयतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' (अष्टा. ३।३।१३५) इति क्रियासात्त्वे लट् । तेन कदापि नहृष्यती-
त्यादिरर्थः । 'अद्वेष्टा' (१२।१६) इत्यत्र सर्वस्येत्युक्त्वाभाविकः सामान्यद्वेषाभाव उक्तः, अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तत्प्रभुद्वेषविशेषा-
भाव इत्यपौनस्त्यमिति भगवत्पदाभिप्रायः । वामनस्तु—

ननु 'हर्षमर्षसुको' 'उत्पेक्ष' चेति वर्णितम् । इदानीमेव तत्कस्मात्पुनरावृत्त्यर्थे ॥

इति चेच्छ्रूयतां श्लोकै 'द्वेष्टे' त्यादिकैस्त्रिभिः । वर्णितः पक्षयोगो यो भक्तः स परमात्मना ॥

पूर्वश्लोके च यस्त्यक्त्वा धर्मान् सर्वानपि प्रभुम् । याति सर्वात्मभावेन शरणं स निरूपितः ॥

शरणागतिमाहात्म्यात्सम्प्राप्तः पक्षबोधताम् । सयुगे प्रीतिमान्देवे स एवात्रालुकीर्त्यते ॥

सिद्धावस्था ययैतस्य पूर्वस्यापि तथेतिता । अतो मेदादप्रज्ञस्य पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥

धर्मान् भागवताङ्कितः कतिपये सर्वात्मभावान्न पीत्वा सिद्धिमवाप्नुवन्ति विमलं पकावबोधाः शनैः ।

भारतमानविलासिद्वाय सयुगे भक्त्या प्रपन्नाः प्रभुं सिद्धिं तत्कृपाशुभ्रवन्ति खलु तत्तुल्यामयत्नात्परं ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यः पूर्वश्लोक ईरितः । शुभाशुभपरित्यागीत्युक्ता तस्यात्र सिद्धता ॥ इति प्रतिपादयति ।

'भक्तिज्ञानं च वैराग्यमृते यो नेच्छति कचिद् । शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि सः ॥' इति विद्याविराजोये ।

— अविगीता ।

शुभाशुभपरित्यागी पापवत्पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादुभयपरित्यागी; य एवम्भूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ वैवादागतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकहर्षविभाजोऽनागतेषु निषिद्धव्यतिरिक्तेष्वपि वाञ्छारहितत्वं तत्कारणत्यागधोच्यते 'यो न हृष्यति' इति श्लोकैः । 'हर्षादर्थे' [१२।१९] इति पूर्वं पुरुषविशेषनिमित्तं हर्षादिकं निषिद्धम् ; इह स्वर्थलाभादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेणाह यन्मनुष्याणामिति । यच्छब्दस्याक्यानरूपेण 'कर्मयोगी' इत्यनेन हर्षाभावहेतुः सूचितः । आत्मव्यतिरिक्तनिस्पृहो ह्ययमिति भावः । 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' [१२।१३] इत्युक्ताद्विशेषज्ञापनायाह यच्चाप्रियं तत्प्राप्येति । हेत्वनागमने हर्षद्वेषशोकादेरभावस्य सर्वजनसाधारणत्वाद्विहायहेतौ सति निर्विकारत्वं ह्यस्य विषयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्तन्निमित्तकथनम् । 'मिथिलायां प्रदीपायां न मे किञ्चन (चित्प्र) दहते' [म. भा. १२।१७।१९] इतिवत् प्राप्तेः काङ्क्षणीयत्वाभावात् अप्राप्तमित्युक्तम् । तथापि च यद्विनाशो शोकः स्यात्, तथा-

आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एतदेवोदासीनत्वं विवृण्वन्नाह— यो नेति । प्रियं प्राप्य न हृष्यति, अप्रियं प्राप्य च न द्वेष्टि, तथा प्रियनाशे सति न शोचति, अप्राप्तं च प्रियं न काङ्क्षति, अतः

९ व० त० दी०— किञ्च यो न हृष्यति न द्वेष्टि च । परस्य दुःखं सुखं वा दृष्ट्वा प्राकृतवत् धनादिव्ययेऽपि न शोचति । न च तत्काङ्क्षति स्वभोगार्थं 'भगवानेव प्रसुः सर्वं विदधाति, निजैच्छातः करिष्यति' इति भावेन न प्रार्थयते, चिन्तां वा न करोतीति । शुभाशुभपरित्यागी यः स भक्तिमान्मे प्रियः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यो नेति । यः लौकिक-प्रियाण्या न हृष्यति, तथैवाप्रियादिना न द्वेष्टि; तथाच तेषार्थवस्तुनाञ्च न शोचति, न तदाकाङ्क्षति । शुभाशुभे

भूतमित्यर्थः । एतेन शोकादिनिवृत्तौ हेतुः सूचितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण 'यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्नसहः प्रियात् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः' [वि. पु. १।१७।६६] इति । शुभाशुभशब्दयोर्मङ्गलदित्तरमात्रविषयतया प्रयोगेऽपि मङ्गलस्वाद्याकारातिपुण्याद्याकाररूपत्वमेवेति तन्निषेधे तात्पर्यम् । तत्र पापस्य दूरनिरस्तत्वात् पृष्ठान्तार्थे तु-पादानमित्यभिप्रायेणाह पापवत्पुण्यस्यापीति । स्वर्गादिः हेतुः पुण्यस्य विधिविषयस्यापि तत्साधनत्वमेवेति तन्निषेधे हेतुमाह बन्धहेतुत्वाविशेषादिति । एतेन स्वर्गादिहेतुः पुण्यस्यापि सुसुखपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रेष्वभ्युपगमनं हि पापम् । श्रुतिश्च— 'न सुकृतं न दुष्कृतम्' इत्युक्त्वा "सर्वं पाप्मनोऽतो निर्वर्तन्ते" [छां. उ. ८।४।१] इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्मतामाह ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

उदासीनत्वाच्छुभाशुभयोर्विहितनिषिद्धयोः परित्यागी यः स भक्तो मे प्रियः ॥ १७ ॥

स्वर्गनरकादिरूपे त्यजति । सर्वत्र भगवदिच्छां ज्ञावा लीलात्वेन व्यवहरतीत्यर्थः । एतादृशो यो भक्तिमान् भक्तियुक्तः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैः— यो नेति । इष्टलाभे सति न हृष्यति, अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि, इष्टविभोगे सति न शोचति, इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारं वा न काङ्क्षति, अनपेक्षत्वात् । शुभं कल्याणं पुण्यं च अशुभममङ्गलं पापं च ते उभे परित्यक्तुं शीलमस्य स शुभाशुभपरित्यागी । एतेन शुचिं व्याख्यातम् । भक्तिमान् भक्तो सततोद्युक्त इति दक्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

संमः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

१ सम इति । अत्र वामनः—

सर्वत्र पश्यति समं भगवत्स्वरूपं योऽसौ कथं समवगच्छति शत्रुमित्रे ? ।

मानं तदव्ययमपि बाध, न चेतदास्य देवस्तयोः कथमिवात्र समवभाह ? ॥—

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी' सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘अद्वेष्टा’ [१२ । १३] इत्या- चित्तत्वमुच्यते । सर्वत्र चेतने कथादाकचेतने च चन्दनादावि-
दिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः, सम्प्रति सर्वत्रैवाविद्वृत- त्यर्थः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती, ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी मौनवानसंयतवाक्ः सन्तुष्टो येन केनचित्छरीरस्थितिहेतुमात्रेण । तथा चोक्तम्—
“येन केनचिदाच्छब्दो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचनशापी स्यात्तं दैवा ब्राह्मणं विदुः” [म. भा. १२।२४५।१२] इति । किञ्चानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतः, नागार इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

आ. शां. व्या.— वाग्यमत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननि- विशेषणमित्याह—किञ्चेति । ‘न कुड्यां नोदके सङ्गो न चैले न
श्रुत्यास्तीत्याह—किञ्चेति । निन्द्य दोषसङ्कीर्तनं, स्तुतिर्युष्णगण- त्रिपुष्करे । नागारे नाऽऽसने नात्रे यस्य वै मोक्षवितु स’ इति
नम् । देहस्थितिमात्रफलमात्रादिना ज्ञानिनः सन्तुष्टत्वे स्मृति स्मृतियुक्तेऽर्थे प्रमाणयति—नेत्यादिना । पुनः पुनर्भक्त्यर्थहृ-
प्रमाणयति—तथा चेति । नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो मपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायत्वात् ॥ १९ ॥

—शङ्कां विनाशयितुमेवमुदीरयमानां शीतोष्णदुःखसुखयोरपि साम्यमत्र ।
वक्तव्यच्युतः पिशुनयन्भवति प्रतीतिः प्रारब्धधर्मफलतः खलु तादृशीति ॥
प्रत्येति यद्यपि न धीः सुखदुःखभावौ भोगस्तयोर्भवेति दैवबलात्तथापि ।
भक्तस्तु तत्र मनुते समतामसीक्ष्यं प्रारब्धनाशमुभयत्र समीक्षमाणः ॥
अन्येषां विषयासङ्गज्ज्ञेयशी समता भवेत् । पार्थ ! भक्तस्तु निस्सङ्गो शृङ्गं भर्जितवात्सनः ॥—अविगीता ।

१ मौनीत्यस्यासायमाह वामनः—

निन्दां स्तुतिं वाऽन्यकृतां स्वकीयां त्यक्ताभिमानो मनुते समानाम् ।
तथा परेषामपि नैव निन्दां जातु स्तुतिं वा कुरुते स मौनी ॥
स्वरूप एव प्रविलीनचेता यो देहनिर्वाहकृतेऽपि किञ्चित् ।
न बक्ति तुष्टो भगवत्कथामिर्मौनीति तं निर्दिशतीह देवः ॥—इति ।

चतुर्थचरणं चैवमुपपादयति स एव—

अव्यक्तसक्तत्वेष्वपि सङ्गानि भक्तेष्विबोवतानि विशेषणानि ।
अतो विशेष्यामिदधाति देवः प्रियो नरो भक्तियुतो ममेति ॥—इति ।

‘अनिकेतस्थितिः’ (प. हं. उ. ४) इत्यस्य व्याख्यायां शङ्करानन्दाः—निकेतो नीडमाश्रयो गृहमिति पर्यायः स्वनिर्मितगृह-
व्यतिरिक्तं शून्यागारदेवायतनादिकं स्थानं यस्य सोऽनिकेतस्थितिः । ‘ये त्वनिकेतस्थितिरनियतस्थितिरिति व्याचक्षते, तत्पक्षे
तु नियतं नियमनहेतुः स्वरूपादिकमिति व्याख्येयम्, न तु नित्यम् । न च तस्यानुदिनं यमनम्, प्रवासविरोधात् । ‘कीदृक्तत्वं-
देहमौ’ इति स्मृतिस्तु कुतश्चिपतितवंश्यानुश्रवणानधिकास्मिन्संस्पृष्टत्वेन व्याख्येयाः, अपरमहंस्वविषयत्वेन वा’ इत्याहुः ।

अनिकेतो गृहादिगु मनोऽभिज्वलरहित इति नव्यकल्पितोऽर्थस्तु न युक्तः, लक्षणपत्तेः । यतु—अनिकेतपदस्य गृहादित्यागो
नाथे इत्यादि, तदनुकोपालभ्रमायम्, प्राचां तथा व्याख्यानाभावात् । तस्य अविद्यमानगृह इति धात्वर्थे इति त्वनव्ययनपाणि-
त्यम् । फलाशेष त्याज्या, न कदाचिदपि कर्माणि त्याज्यानि, इत्यविचलो गीतासिद्धान्त इत्येवमादि च । ‘तस्य कार्यं न विद्यते’
(३।१७) ‘सर्वे कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते.’ (४।३३) इत्यादौ विमृष्टप्रायमिति नेह प्रपञ्च्यते । —अविगीता ।

३ रा. भा.—‘अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्’ [१२।१३] इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम्, अत्र तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते । आत्मनि स्थिरमतित्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः । तत एव मानापमानादिष्वपि समः; य एवम्भूतो भक्तिमान्, समं प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—‘समः शत्रौ च’ इत्यादिना श्लोकद्वयेन बहुविधे सहेतुकं साम्यमुच्यते; तत्र पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरति अद्वेष्टेति । सन्निहितस्वरूपमानावमानादिद्वन्द्वान्तरसहपाठवशात् शत्रुमित्रयोरपि सन्निहितयोर्विवक्षा । सन्निधिर्हि विकार-मतिशयेन जनयति । ततोऽप्यतिरिक्त इति दूरस्थासन्नसाधारणात् अद्वेषमात्रादतिरिक्त इत्यर्थः । कचिदपि सन्नचित्तत्वा-च्छीतोष्णादिषु समत्वम् । निम्बास्तुर्योः फलमृतमांशतुरागा-दिरहितत्वाभिन्नफलत्ववेषेण तुल्यत्वम् । ‘मौनी’ इति नाम्नं ननं विवक्षितम्, ‘स्थिरमतिः’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात्; सुनिर्मन-नशीलः, तस्य भावो मौनमित्यप्रसिद्धार्थात् च स्यात्; नापि समस्तशब्दाद्युच्चारणं, तस्यात्यन्तापेक्षाभावात्, सङ्कीर्तनादिवि-षेधः; न च कालविशेषादिनियतमौनार्तं, तस्योपयुक्तत्वेऽपि पूर्वोत्तरसङ्गत्यभावात्; निन्दन्तं हि निन्दन्ति लौकिकाः, स्तुवन्तं च स्तुवन्ति; ततः प्रयत्नकनिन्दास्तोत्रप्रतिक्षेपरत्वमेवो-चितम् । ‘सन्तुष्टो येन केनचित्’ इति मौनित्वे हेतुन्तरपरम्; अन्यथा ‘सन्तुष्टः सततं योगी’ [१२।१४] इति पूर्वोक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । यद्वक्ष्यमाणतैरिदं किञ्चिदयं सन्तुष्टो हि सापे-क्षतया स्तुतिपूर्वकजन याचते, अदातारं च द्विष्यात् । यद्वा अन्यस्तुतितात्पर्येण वा निन्दन्ति । स्थिरमतिरित्यस्य प्रकरणवि-शेषात् विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य तस्य साक्षात्पर-

म्परया वा पूर्वोक्तसमस्तहेतुत्वं च दर्शयति आत्मनीति । निकेतननिषेधस्य क्षेत्रादिनिषेधोपलक्षणतया आदिशब्दः । अत्र ‘समः’ इति द्वौ परिवाद्भिषयाविति यादवप्रकाशोक्तस्य न लिङ्गं पदयामः । शत्रुमित्रसाम्यादिगुणानां समुक्षौ गृहस्थेऽप्यवश्य-म्भावादनिकेतत्वस्य च ‘न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो नचापि रम्यावसथप्रियया । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्तप्रहये रतस्य । एकात्मशीलस्य दहनतस्य भस्मेन्द्रियाप्रीतिनिवर्तकस्य । अध्यात्मविद्यारतमानसस्य मोक्षो ध्रुवो नित्यमर्हिसकस्य [वा. स्मृ. १०।७ आ. स्मृ. १०।६; ७] इत्यादिन्यायेन निरुद्धतयाऽपि विवाहात्, गृहस्थादिषु निकेतसद्भाविनिषेध-स्यानुपकारकत्वात्, तत्सद्भावस्य कचियोगाद्युपकारकत्वसम्भा-वनया च तत्सङ्गमात्रमेव निषेध्यतया विवक्षितमिति दर्शयितुं असक्त इत्युक्तम् । अत एव ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादीनां सर्वेषामप्यक्षरोपासकसम्याधिविषयत्वं शाङ्करोक्तं सिद्धम् । कचित्सकस्य हि स्वरूपतः शुद्धवरहितैर्मानादिभिः प्रीत्या-दिकम्; अतः कचिदपि सङ्गाभावान्मानादिषु समत्वस्याह-तत एवेति पूर्वोक्तोक्तत्वात्त्रापि यत्तच्छब्दाभ्यासोपादेय-विषयेषांशविभागं दर्शयति य एवम्भूतो भक्तिमान् मे प्रिय इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥ तुल्येति । अनिकेतोऽगृहः ॥ १९ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ‘समदुःखसुखः’ [१२।१३] इति पूर्वोक्तस्यैवायं प्रपञ्चः । सङ्गविवर्जितः कचिदप्यासक्तिरहितः । स्पष्टव्याख्यानमन्यद् ॥ १८ ॥ तुल्येति । मौनी संयतवाङ् । नञ् शरीरयात्रार्थं वाग्व्यापारः स्यादेव; नेत्याह— सन्तुष्ट इति । स्वयं यत्नं विना बलवत्यारब्धोपनीतेन शरीरस्थितिमात्रेहेतुना येन केनाप्यलज्जयादिना सन्तुष्टः । किञ्च अनिकेतो नित्य-निवासरहितः । स्पष्टमन्यद् । अत्र च पुनः पुनर्भक्तेरुपादानमेवं-

विषयभेदार्थं प्रति सुख्यकारणत्वं द्रष्टव्यम् । एतच्च ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादिकं जीवभक्त्यानां स्वभाव-सिद्धं लक्षणम् । तयोर्के वातिके— ‘उत्पन्नास्माद्योचस्य षड्विष्टवाद्यो गुणाः । अयमत्रो भवन्त्येव न तु सावरूपतः’ इति एतदेव च धर्मजातं द्वितीयाध्याये पुरा स्थितमलक्षण-रूपेणोक्तं सुखदुःखभिरप्यवश्यं सम्पाद्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

९ व ० त ० दी०— तथा सम इति । शत्रौ मित्रे च मानापमानयोश्च शीतादिषु च स्वयं समः, सेव्ये सामिनि श्रीभगवति तु शीतादिकं प्रेम्णा भावयमानस्वत्तत्पतीकारसेवां कुयदिवेत्याशयेन पुनरुक्तं, अनेवम्भूतानां तु सङ्गेन वर्जितः । एवं भावयतां सङ्गं कुर्वाणः स्यादेव, ‘येऽन्योन्यतो भागवताः’ इत्यादिवाक्यात् ॥ १८ ॥

तुल्येति । स्वनिन्दास्तुति तुल्ये यस्य, न भगवत इति(?) । तथा मौनी संयतवाङ् । स्वयं च येन केनचित् सन्तुष्टः, भगवति तु तेनैवोपभोगं साधयमानः । अनिकेत इति ‘तादृशस्य गृहस्थानं विनाशकं’ इति सूचयति । एवं बाधसम्भावनायाऽनिकेतत्वमुक्तम् । तत्रापि ‘बाधसम्भावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते’ इत्याशयेनास्य विष्णो-निकेतने प्रतिमायां मन्दिरे वा भगवदीयेषु तन्निवासेषु वा स्थिरा मतिर्यस्येत्येकं वा पदम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—सम इति । शत्रौ द्वेषकर्तृति, मित्रे अद्वैतगवति समः, स्वतो द्वेषाद्वैतगवति इत्यर्थः । तथा मानापमानयोरपि समः । शीतोष्णयोर्देहिकयोः सुख-दुःखयोः पुत्रजन्ममरणोदिरूपयोः समः । सङ्गवर्जितः लौकि-कासक्तिरहितः ॥ १८ ॥ तुल्ये निन्द्यस्तुती यस्य, निन्दितो

न व्यथति, स्तुतो न हृष्यति; स्वयं च न कञ्चन निन्दति न च स्तोति । मौनी वसवाङ् । येन केन चिद्भगवदिच्छाग्राहेन सन्तुष्टः । अन्तिकेतः गृहाद्यासक्तिरहितः । स्थिरमतिः, मधीत्यर्थः । एतादृशो यो भक्तिमान् भक्तियुक्तो नरः स मे प्रियः, मित्रो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—उदासीनत्वं व्याचष्टे—सम इति । गतव्ययत्वमुपपादयति सङ्गवर्जित इति । सङ्गी हि व्यथते, न तु तद्वर्जित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ‘सर्वारम्भपरित्यागी’ इत्येतद्व्याचष्टे—तुल्येति । शिष्टेषु विगीतो न स्यामिति वा, लोकेषु प्रख्यातः स्यामिति वा, इदं मे भूयादिति वा कामयमानः किञ्चिद्वारभते न त्वयः; तुल्यनिन्दास्तुतित्वास्तनुष्टुत्वाच्च । मौनी सन्नवासी, अतएवान्तिकेतो गृहस्थः कुटीरमपि वासार्थं नारभते । यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञो भक्तिमान्योगी मे मम प्रियो नरः पुरुषः ॥ १९ ॥

धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलश्रुतिः ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पशुपासते ।

श्रद्धावान् मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गी-
तासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ अत्र वामनः—

जडं जगदिदं सर्वं विनाशित्वान्मृतं मतम् । तत्रास्ति यत्र तज्ज्ञेयं चिन्मात्रममृतं परम् ॥
इदं जडं जगदिदं चित्स्वरूपे न विद्यते । इत्युक्तं ‘न च मत्स्थानि भूतानी’ त्यत्र चक्रिणा (१।६) ॥
अतश्चिदमृतं तच्च सगुणत्वाद्विशिष्यते । धर्म्यमित्यन्यपेतार्थे तद्विस्तृत्ययेति (अथा. ४।४।१२) ॥
तस्माच्चिदेकममृतं व्यक्तं तज्ज्ञगदात्मना । भक्ता धर्म्यामृतमिति यथोक्तमिह सेवते ॥
मायागुणातिगं यत्तु चैतन्यं शुद्धमद्वयम् । अपेतं सर्वधर्मभ्रमो न वाच्यं धर्म्यमित्यदः ॥
जडभासं परित्यज्य मायां लो, तत्प्रकाशकम् । चैतन्यं निर्गुणसत्ताः केवलं पशुपासते ॥
जडं शरावधिन्मृता जडभूमिधिदम्बुधिः । जडभाभरणं चितु हाटकं हेयमत्र किम् ? ॥
इत्थं समालोचयन्तश्चिद्रूपमाश्लिषं जगत् । भक्तास्त्वनन्ययोगेन ध्यायन्तः पशुपासते ॥
अध्यायेऽस्मिन्नेतदेव प्रोक्तं धर्म्यामृतं मया । इति वक्ति व्यक्तमत्र भक्तकल्पद्रुमो हरिः ॥
तथा ह्युपक्रमे प्रश्नः सगुणं निर्गुणं च ये । उपासते तेषु के वाश्रयिका ? इति किरिदिनः ॥
अव्यक्तोपासकेभ्योऽपि सगुणोपासका मम । सम्मत्ताश्चाक्षिप्येति तत्रोत्तरमपि प्रभोः ॥
अधेऽन्यन्ययोगेन मां ध्यायन्त उपासते । (१२।६) इत्यत्र देवः सगुणोपासकानववर्णनं ॥
मध्ये च मन आवत्स्व बुद्धिं च सगुणे मयि । निवेशयेति सगुणभक्तिमेवोपदिष्टवान् ॥ (१२।८)
अथेतदव्ययस्य चोऽसीत्यत्र मयोगमाश्रितः । (१२।११) इति सूचितवान्यक्तं सगुणोपासनं पुनः ॥
श्रेयो हीत्यत्र च ज्ञानाच्छ्रेयो ध्यानं यदुक्तवान् । (१२।१२) तदभिप्रेत्य सगुणोपासनामेव नान्यथा ॥
तदपे लक्षणाग्न्याह भक्तस्य ज्ञानिनः क्रमात् । एवं धर्म्यामृतं सम्यगध्यायेऽत्र निरूपितम् ॥
अव्यक्तोपासनमपि वर्णितं कश्चिदन्तरा । वायकोत्कर्षसिद्धयर्थं प्रतिनायककीर्तिवत् ॥
अथान्यथोपधिष्यन्ति तात्पर्यमिह केचन । यदि तद्वारणायाह ‘यथोक्तं’ इति सर्वेति ॥ — इति व्याचष्टे ।

‘अस्मिन्श्लोके ‘भगवद्भक्ताः कर्मयोगिनो वर्णिताः’ इति नटयः । तत्र, इदं यथोक्तं पशुपासत इत्यस्मिन्नध्याये प्रति-
पादितभक्तियोगपरगणमेवात्र परामर्शस्य स्पष्टत्वरत्वात्, कर्मयोगिनामप्रवृत्तत्वात्, न चात्रोपपत्तिगो भक्तियोगः कर्मसंज्ञित
इति प्रसिद्धयम्, ‘सर्वैर्कर्मणि सत्यस्य’ (१२।६) ‘सर्वारम्भपरित्यागी’ (१२।१६) ‘ज्ञानाश्रमपरित्यागी’ (१२।१७) इति तत्र तत्र
कर्मत्यागस्यैवोक्तार्त्तादिदृश्यं तुल्यवधातेन ।

“त्वयैव दत्तोऽपहृतस्त्वयैव सुधाकरो मे तनयो गुणाढ्यः ।

गीते ! न चेत् प्रतिदास्यसि त्वं दत्ताह्वनीत्ययशः स्थिरं ते ॥”

— अविगीता ।

१ शां. भा.— ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ [१२।१३] इत्यादिनाऽश्वरस्योपासकानां निवृत्तसर्वेषणानां सन्न्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते— ये तु सन्न्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मा-
दनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वंहेतुत्वात् । इदं यथोक्तं ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्यादिना पर्यु-
पासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धावानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमश्वरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते
मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽस्तीव मे प्रियाः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्थः’
[७।१७] इति यत्स्त्वितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं
यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यास्तीव मे प्रियो भवति, तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतो-
ऽनुष्ठेयं; विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुषेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादि-
धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं, तदुपादितमनुशोपसंहारलोक-
मवतारयति— अद्वेष्टेत्यादिना । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह—
प्रियो हीति । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं
तथापि जिज्ञासुनां ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थः ।

मुपसंहरति— यस्मादिति । तदेवं सोपाधिकाभिव्यानपरि-
पाकाभिरसाधिकमनुसन्धानस्य ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्यादि-
धर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणाद्यावर्तयतस्तत्त्ववाक्षा-
त्कारसम्भवात्ततो मुक्त्युपपत्तस्तेस्तदुपाक्यार्थधीविषयत्वयोऽय-
स्तत्पदार्थोऽनुसन्धेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— अस्मादात्मनिष्ठान्मद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति— ये
त्विषि । धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतं, ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगं, यथोक्तं ‘मय्यावेश्य मनो ये माम्’
[१२।२] इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण उपासते, ते भक्ताः अतितरां मम प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. च.— अण्पाद्योपक्रमे प्रश्नपूर्वकं भक्तियोग-
निष्ठस्य अक्षरनिशङ्कच्छ्रैष्ठ्यं ह्युक्तम्; भक्तियोगासाक्तप्रसङ्गेन अक्षर-
योगस्य परम्परया भक्तियोगसाधनत्वं तदपेक्षितगुणाश्लोकाः;
अथाध्यायासम्पत्तप्रश्नोत्तरं प्रवर्तितं निगमयतीत्याह—
अस्मादिति । ‘मय्यावेश्य मनो ये माम्’ [१२।२] इति
श्लोकोऽयं कैकार्य एव ह्युपलभ्यत इत्यभिप्रायेण यथोपक्रम-
मित्युक्तम् । तत्र ‘नित्ययुक्ताः’ [१२।२] इत्युक्त एवार्थोऽत्र
‘मत्परमाः’ इत्युच्यते । तत्र ‘श्रद्धया परयोपेताः’ [१२।२]
इत्युक्तम्; अत्र तु ‘श्रद्धावानाः’ इति । तत्र ‘ते मे युक्ततमा
मताः’ [१२।२] इत्युक्तम्; अत्र तु तत्फलवत्त्वेन ‘भक्तास्तेऽस्तीव
मे प्रियाः’ इत्युच्यते । अतः स एवार्थोऽन्वेषसंह्रियते । अस्य
वाधिकायन्तरपरत्वे तुल्यवद्विशेषणादयो हेतवः पूर्वमेवोक्ताः ।
अनेनैव च श्लोकेन मध्यमपदप्रधानार्थभक्तियोगोपसंहारश्च
कृतो भवति । ‘धर्म्यामृतम्’ इत्यनेन विवक्षितमाकारद्वयं वक्तुं

तदुपयुक्तं कर्मधारयत्वं दर्शयति— धर्म्यं चामृतं चेति ।
धर्मादनपेतं धर्म्यम् । अतोऽत्र धर्म्यशब्देन साधनत्ववचनादमुत-
शब्देनामृतसाधनत्वस्याविबक्षितत्वात्फलवदेव भोग्यत्वं विव-
क्षितमित्याह ये तु प्राप्यसममिति । यथोक्तमिति
व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसङ्गागतकर्मयोगोक्तैर्व्यासाया मय्या-
वेश्येत्यादिकमुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति
तद्वचनच्छेदाय ते भक्ता इति विशेष्यते । पूर्वेषु प्रियत्वमुदा-
रत्वप्रयुक्तम्; अस्मिन्सु स्वाभिमतान्तरात्मत्वप्रयुक्तम् । अतो
ह्यस्तीव प्रियत्वमिहोक्तम् । उक्तं च प्रागेव ‘उदाराः सर्वे एवैते
ज्ञानी त्वात्सैव मे मतम्’ [७।१८] इत्याद्युपक्रम्य ‘स महत्मा
शुद्धैर्ममः’ [७।१९] इति । एतेन ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्या-
दिना प्रक्रान्तं धर्मजातं ‘ये तु धर्म्यामृतम्’ इति श्लोकेनोपसंह-
रित इति परोक्तं निरस्तम्, मिश्राधिकारविषयत्वस्य व्यञ्जित-
त्वात् ॥ २० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्राध्यायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु

श्रीगीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पिण्डीकृत्योपसंहरति— ये तु धर्म्यामृतमिति । धर्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्यम् । धर्म्यं, अमृतं मृत्यादिसंसारनाशकं चेति धर्म्यामृतम् । श्रदास्तिक्यम् , ' श्रद्धामास्तिक्यमुच्यते ' इत्यभिधानम् । तद्धानाः श्रद्धाः ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' ये तु ' इत्युक्तमेव किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— पिण्डीकृत्येति । धर्म्यामृतमित्येतदप्रतीतिार्थं व्याख्यातुं धर्मशब्दं तावद्व्याख्याति— धर्म इति । तद्विषयं तदुपासनाद्वत्वात् धर्मादनपेतं धर्म्यं, धर्मश्च विष्णुः । नाहं प्रवृत्तस्यासम्भवात् । निवृत्तस्यैतस्माधनत्वात् । इदानीममृतशब्दं

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ये त्विति । धर्मादनपेतं धर्म्यममृतमिवोक्तमिदम् । व्याघ्रादित्वात्समासः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भुतमाद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— अथाध्यायार्थसंहरति— ये त्विति । ये तु सुखश्रवणं श्रद्धावान् मत्परमाश्च सन्तः ' मध्या-
वेश्य मनो ये मां ' [१२।२] इत्यादिना यथोक्तप्रकारमिदं धर्मांशतम्, प्रथमतः सगुणब्रह्मनिष्कारूपो धर्मः स एवामृतम् ' अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् ' [१२।१३] इत्यादि-
नोक्तनिर्गुणनिष्ठाहोराणांमृतत्वसाधनत्वात् । ' धर्म्यामृतम् '

इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति, ते भक्ताः ज्ञानरूपमक्षरपरब्रह्मात्मकमद्रूपं कुर्वाणाः अतीव मे प्रियाः ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्धम् ' [७।१७] इत्युक्तेरिति भावः । तदेवं मुक्तिहेतुमहावाक्यान्वयबोधयोग्यस्तत्पदाद्योऽसुखस्येव इति मध्यमपदेन सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमद्भैरवीषाप्रतिष्ठापनाभिनवसङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दशिष्योक्त्याने

भगवद्गीताव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं मर्यादायामक्षरात्मनिष्ठात्त्वपुष्टिभक्तियोगनिष्ठस्यातीव प्रियत्वं प्रतिपादयन्नुक्तमुप-
संहरति— ये त्विति । ये दैवजीवा इदमेव सेवाधर्मादनपेतमुक्तममृतं यथावत्पर्युपासते निषेवन्ते श्रद्धावान् मदाश्र-
यास्ते भक्ता अतीव मे प्रिया इति । तथा भवेति भावः ॥ २० ॥

अव्यक्तोपासनामार्गे सुखं मर्याद्याऽपि हि । सुखं पुष्ट्या कृष्णभक्तियोगे सम्यगुदीरितम् ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— उक्तभक्तिरूपसंहरति— ये त्विति । य इति सामान्योक्त्या नान्न वर्णादिनिग्रहः किन्तु ये केचन भाग्यवन्त इदं पुरत उक्तं धर्म्यामृतम् अद्यं मत्परमादा-
त्मकफलरूपं यथोक्तं श्रद्धावान् मनुजं सत्यमिति ज्ञानवन्तो

मत्परमाः भदेकनिष्ठाः सन्तः पर्युपासते मां सेवन्ते ते भक्ता मे अतीव स्वात्मनः प्रिया भवन्तीत्यर्थः । ' नाऽहमात्मानमा-
शासे ' [भाग. ९।७।६३] इतिवत् ॥ २० ॥

एवमर्जुनमासिद्धभक्तियोगास्तोक्तिभिः । सर्वसंशयमाच्छिद्य कोकोद्धारयतो हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— सुकलक्षणान्येव सुमुक्षोः साधनत्वेन विवृते— ये त्विति । ये सुमुक्षवः तु पूर्वोक्त-
मुक्तापेक्षया विलक्षणाः, इदं ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' [१२।१३] इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितं धर्मज्ञातं तदेवा-

मृतस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्मामृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेण पृथुपासते साकल्येनानुतिष्ठन्ति । अहम्बानाः श्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवोऽश्वराख्यः सर्वविशेषणरहितः परमानन्दरूपः परमः पार्यन्तिकः प्राप्यो येषां ते मत्परमाः भक्ताः शान्तिदान्त्यादिमन्तो मद्भजनशीलाः, तेऽतीव मे मम प्रियाः । ज्ञानी तु भगवत् आत्मैव, परिशेषात् अतीव प्रियत्वं भक्तेष्वेव पर्यवसन्नम् । यो मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः स मुमुक्षुणा यन्नतोऽनुष्ठेय इत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्य हृद्वेष्टत्वादयो गुणाः । अयन्नतो भवत्येव न तु साधनरूपिणः' इति । समाप्त उपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतः परं वाक्यार्थविचारो जीवब्रह्माभेदप्रतिपादको भविष्यति ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थ-

प्रकाशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अस्ति कोल्हापुरं नाम नगरं दक्षिणापथे ।
सुखानां सदनं सिद्धसाधूनां सिद्धिसम्भवम् ॥ १ ॥
परशक्तेः परं पीठं सर्वदेवनिषेवितम् ।
पुराणेषु प्रसिद्धं यद्वक्तुमिदं प्रदायकम् ॥ २ ॥
कोटिशतत्रयं तीर्थानि शिवलिङ्गानि कोटिशः ।
आस्ते रुद्रगया यत्र विशालं लोकविश्रुतम् ॥ ३ ॥
तुङ्गा चलमहावप्रगोपुरोद्घासितोरणम् ।
प्रासादशिखरे यत्र तुङ्गं च कनकध्वजम् ॥ ४ ॥
सोमकान्तमहासौधवलयभीषङ्गिशोभितम् ।
जालरन्ध्रोद्भिद्भूषधूमाभोदितदित्कटम् ॥ ५ ॥
चलत्पताकविस्तोर्च्छायदेवालयान्वितम् ।
चतुरैः सुन्दरैः स्तम्भैः श्रीमद्भिः शुचिमानसैः ॥ ६ ॥
अधिष्ठितं सदाचारैः पुरुषैर्मूर्तिभूषणैः ।
कुरङ्गनयनाश्वन्द्रवदनाः कुटिलाकम् ॥ ७ ॥
उत्फुल्लचम्पकच्छायपीनतुङ्गपयोधराः ।
कुशमध्या निम्ननामिवलित्रयविराजिताः ॥ ८ ॥
विशालजघनाश्वजङ्घाशुभ्रमा वराङ्गयः ।
वाचालमेखलादामनिकगन्धमणिपुराः ॥ ९ ॥
रणत्कङ्काहस्ताञ्जस्फुरत्करजरदमयः ।
वसन्ति प्रमदा यत्र मादयन्त्यो मुनीनपि ॥ १० ॥
समस्तवस्तुसंयुक्तं सर्वभोगसमन्वितम् ।
मङ्गलैः सकलैर्युक्तं महालक्ष्मीसमन्वितम् ॥ ११ ॥
तत्रागच्छत्पुमान्कश्चिदुवा गौरः सुलोचनः ।
कम्बुकण्ठः पृथुस्कन्धो महावक्त्रा महाभुजः ॥ १२ ॥
समस्तलक्षणोपेतो गौरः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
प्रविश्य नगरं पश्यच्छोभां सौधेषु सर्वतः ॥ १३ ॥
उत्कण्ठितमना द्रष्टुं महालक्ष्मीं सुरेश्वरीम् ।
मणिकण्ठे कृतज्ञातः सम्पन्नपितृतपणः ॥
महालक्ष्मीं महामायां नत्वा तुष्टाव भक्तिः ॥ १४ ॥

राजपुत्र उवाच—

जयत्यपारकारुण्यं कामदा जगदम्बिका ।
कुर्वाणा जगतो जन्म पालनं क्षपणं दृशा ॥ १५ ॥
यया शक्त्या यथादिष्टः परमेष्ठी सृजत्यसौ ।
अवष्टभ्य यया शक्त्या पालयत्यन्युतो जगत् ॥ १६ ॥
यया शक्त्या कृतावेशः संहारत्यखिलं हरः ।
तां भजे परमां शक्तिं सर्गस्थितिलयोजिताम् ॥ १७ ॥
योगिष्येयांघ्रिकमले कमले । कमलालये ।
स्वभावाग्निखिलाग्नस्त्वे गृह्णासीन्द्रियगोचरान् ॥ १८ ॥
त्वमेव कल्पनाजालं तत्कल्पं कुरुष्व मनः ।
इच्छाज्ञानक्रियारूपा परसंविस्त्वरूपिणी ॥ १९ ॥
निष्कला निर्मला नित्या निराकारा निरञ्जना ।
निरन्तरा निरातङ्का निरालम्बा निरामया ॥ २० ॥
तवैवं महिमानं ह्रिके वर्णयितुमीशते ।
वन्दे निम्निष्ठपदवक्त्रा द्वादशाशतविहारिणीम् ॥ २१ ॥
अनाहतध्वनिमयीं विन्दुनादकलात्मिकाम् ।
मातस्त्वं पूर्णशीतांशुगलत्पीयूषवाहिनी ॥ २२ ॥
पुष्पासि वत्सले ! बालासक्त्यादीद्विगम्बवान् ।
अनुस्यूता शिवा सा वै जाप्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ २३ ॥
तुरीयायां वर्तमाना दयासञ्चुतसन्निधु ।
ददासि प्राणिनां सर्वान् सन्ततं ब्रह्मसम्पदः ॥ २४ ॥
संहृत्य तत्त्वसङ्घातं तुरीयातीतया त्वया ।
योगिनां विम्बतादात्म्यं दीयते निर्विकल्पया ॥ २५ ॥
परां नमामि पश्यन्तीं मध्यमां वैखरीमपि ।
रूपाणि देवि ! शृङ्गासि जगत्सन्नाहते तवे ॥ २६ ॥
त्वं ब्राह्मी वैष्णवी त्वं च माहेश्वरी च त्वमम्बिके ! ।
वाराही त्वं महालक्ष्मीर्नारसिंही त्वमैन्द्रिका ॥ २७ ॥
त्वं कोमारी चण्डिका त्वं लक्ष्मीस्त्वं विश्वपावनी ।
सावित्री त्वं जगन्माता शशिनी त्वं च राहिणी ॥ २८ ॥

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि त्वं सुधा परमेश्वर ।
चण्डमुण्डभुजादण्डखण्डदोर्दण्डमण्डिते ॥ २९ ॥
रक्तबीजगलद्रक्तपानघृणितलोचने ॥
उन्मत्तमहिषीधोन्मूलनप्रौढदोयुगे ॥ ३० ॥
शुम्भासुरमहादैत्यदाराणयाऽऽत्तविक्रमे ॥
अनन्तविक्रमे ॥ तुभ्यं नमस्त्रैलोक्यमातुके ॥
भक्तकल्पलते ॥ मह्यं प्रसीद परमेश्वरि ॥ ३१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तेन स्तुता देवी महालक्ष्मीस्ततः स्वयम् ।
निजरूपं समास्थाय पुष्टं प्रत्युवाच तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमहालक्ष्मीरुवाच—

राजपुत्र ! प्रसन्नाऽहं वृणीष्व चरमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

राजपुत्र उवाच—

पिता मे धरणीपालो वाजिमेघं महाक्रतुम् ।
कुर्वाणो दैवयोगेन रोगाक्रान्तो दिवं ययौ ॥ ३४ ॥
तद्वपुस्ततैलेन शोषयित्वा मया ततः ।
स्थापितस्तत्र यागेऽसा यथापूर्वमवर्तत ॥ ३५ ॥
अथ कान्तमहीचक्रो यूषयोगतुरङ्गमः ।
निशीथे बन्धनं छित्त्वा नीतः केनापि कुचचित् ॥ ३६ ॥
अदृष्टा तं गतं कापि निवृत्तेषु जनेष्वहम् ।
आमन्य क्रत्विजः सर्वोच्छरणं त्वामुपागतः ॥ ३७ ॥
प्रसन्ना यदि देवि ! त्वं तन्मे यागतुरङ्गमः ।
दृष्टो भवतु यागोऽसौ सम्पूर्णं जायते यथा ॥ ३८ ॥
आनृण्यं मम तातस्य तेन राज्ञो भविष्यति ।
तथा कुरु जगद्धात्रि ! शरणागतवत्सले ॥ ३९ ॥

श्रीदेव्युवाच—

मम द्वारे द्विजः सिद्धसमाधिरिति विश्रुतः ।
ममाऽऽज्ञया स ते सर्वं कार्यं निष्पादयिष्यति ॥ ४० ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्तः श्रीमहालक्ष्म्या ततो राजकुमारकः ।
आजगाम मुनिः सिद्धसमाधिर्यत्र तिष्ठति ॥ ४१ ॥
प्रणम्य तस्य पादाब्जं कृताञ्जलिरवस्थितः ।
तमुवाच ततो विप्रः प्रहृष्टोऽसि त्वमम्बया ॥
त्वदीप्सितमिदं सर्वं साधयामि विलोक्य ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा विद्वान्मन्त्रार्वाचकर्षं स मान्निकः ।
पेक्षत क्षितिपालस्य तनयोऽसौ तदा सुरान् ॥ ४३ ॥
कृताञ्जलिपुटान्देवान्प्रेमानकलेवरान् ।
अथ तानमरान्सर्वान्सम्भाषे द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

सिद्धसमाधिरुवाच—

अमुष्य राजपुत्रस्य वाजी यज्ञाय कल्पितः ।
नीतोऽस्ति देवराजेन क्षपायामपहृत्य यः ॥
गीर्वाणास्तुर्गणैर्गणैः समानयत मा विरम् ॥ ४५ ॥
श्रीशिव उवाच—
अथ तस्य मुनेर्वाक्याद्वैवैर्यज्ञतुरङ्गमः ।
समर्पितस्ततस्तेन तेऽनुज्ञाता दिव्यौकसः ॥ ४६ ॥
आकृष्टानमरान्दृष्ट्वा गतं लब्ध्वा तुरङ्गमम् ।
महीपतिसुतो नत्वा तं मुनिं वाक्पयमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

राजपुत्र उवाच—

आश्चर्यमिदमेतत्ते सामर्थ्यमृषिसत्तम ! ।
कृतमेतत्स्वया विप्र ! विद्वशाकर्षणं क्षणात् ॥ ४८ ॥
हठादाकृष्य दत्तो मे यज्ञीयोऽयं तुरङ्गमः ।
न किञ्चिदपरं यावदुत्करं यत्सुरैरपि ॥ ४९ ॥
प्रभविष्यति तत्कर्तुं भवानेव न चापरः ।
शृणु विप्र ! महीपालः पिताऽऽसीन्मे बृहद्भयः ॥ ५० ॥
आरब्धभयमेधोऽसौ दैवेन नियतं गतः ।
अद्यापि तस्य देहोऽस्ति तप्ततैलेन शोषितः ॥
तस्य सजीवनं भूयः कर्तुमर्हसि सत्तम ! ॥ ५१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य स्मितं कृत्वा स जगाद् महामुनिः ।
यामस्तत्र पिता यत्र तावको यागमण्डपे ॥ ५२ ॥
अथाऽऽगत्य समं तेन तत्र सिद्धसमाधिना ।
पयोऽसिमन्य निदधे तस्य प्रेतस्य मूर्धनि ॥ ५३ ॥
ततः प्राप नृपः संज्ञामुत्तस्थे वै ददौ च ।
स तं पप्रच्छ विप्रेन्द्रं कोऽसि धर्मेति भूपतिः ॥ ५४ ॥
ततो राजसुतः सर्वं भूपालाय न्यवेदयत् ।
स नत्वा ब्राह्मणं राजा तं पुनर्दत्तजीवितम् ॥ ५५ ॥
बभाषे केन पुण्येन त्वयि शक्तिरलौकिकी ।
यया मे जीवितं दत्तमाकृष्टाय दिव्यौकसः ॥
यागश्चोद्धरितो विप्र ! येन मे तन्निरूपय ॥ ५६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्तस्तेन विप्रोऽसौ जगाद् शृङ्खणया गिरा ॥ ५७ ॥
सिद्धसमाधिरुवाच—
गीतार्तां द्वादशाध्यायं जपाम्यहमन्धितः ।
तेन शक्तिरियं राजन्यया प्राप्नोऽसि जीवितम् ॥ ५८ ॥

श्रीशिव उवाच—

एतदाकर्ण्य राजाऽसौ द्वादशाध्यायमुत्तमम् ।
पपाठ तस्माद्विप्रैः सकाशाद्ब्राह्मणाश्रितः ॥ ५९ ॥
तस्याध्यायस्य माहात्म्यात्ते सर्वे सहस्रं त्रयुः ।
अन्ये पठित्वा जीवाश्च मुक्तिमाप्नुवन् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताद्वादशाध्याय-

माहात्म्यकथनं नाम द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं
अ		अहं हि सर्वज्ञानां	९ २४ १७७	केशोऽधिकतरस्तेषां	१२ ५ ३५४
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३ ६९	अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५ २१०	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९८ ३१ १२०
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३ २७९	आ		ग	
अमित्र्योतिरदृश्यः	८ २४ ११३	आक्याहि से को भवान्	११ ३१ ३०५	गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी	९ १८ १६५
अथ चित्तं समाधातुं	१२ ९ ३६६	आदित्यानामहं विष्णुः	१० २१ २३७	ख	
अथवा बहुनैतेन	१० ४२ २६३	आ ब्रह्मभुवनालोकाः	८ १६ १००	चतुर्विधा भजन्ते मां	७ १६ ३५
अथैतदन्यथाकतोऽसि	१२ ११ ३६८	आधुनानामहं वज्रं	१० २८ २४१	ज	
अष्टरूपं हृषितोऽस्मि	११ ४९ ३२७	आहुस्त्वामुभयः सर्वे	१० १३ २२४	जरामरणमोक्षाय	७ २९ ९९
अष्टाष्टा सर्वभूतानां	१२ १९ ३७४	इ		ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५ ३६०
अधिमूर्तं स्रोतो भावः	८ ४ ७६	इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७ ५६	ज्ञानं तेऽहं विज्ञानं	७ २ ८
अधियज्ञः कथं कोऽत्र	८ २ ६६	इत्यर्जुनं बाधयेवस्त-	११ ५० ३३२	त	
अनन्तास्मि मागावां	१० २९ २४५	इदं तु ते शुद्धतमं	९ १ १२७	ततः स विस्मयाविष्टः	११ १४ २८३
अनन्यचेतोः सततं	८ १४ ९६	इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं	११ ७ २७६	तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं	११ १३ २८२
अनन्याश्चित्तवन्तो मां	९ २२ १७२	उ		तपाम्यहमहं वर्षे	९ १९ १६७
अनपेक्षः शुचिर्देवः	१२ १६ ३९०	उच्चैश्रवसमथानां	१० २७ २४४	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११ ४४ ३२६
अनादिमन्यान्तमनन्त-	११ १९ ३९०	उदाराः सर्वे एवैते	७ १८ ४१	तस्मात्स्वबुद्धिं यथाः	११ ३३ ३०९
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं	११ १६ २८५	ए		तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७ ७९
अनेकवक्त्रनयनं	११ १० २७८	एतच्छ्रुत्वावचनं केशवस्य	११ ३५ ३१३	तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी	१२ १९ ३८३
अन्तकाले च मामेव	८ ६ ७७	एतथोनीनि भूतानि	७ ६ १६	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	९ २१ १६९
अन्तवतु फले तेषां	७ २३ ४९	एतां विभृतिं योगं च	१० ७ २१७	तेषामहं समुद्रतां	३२ ७ ३६२
अपरेयमितस्त्वन्यां	७ ५ ११	एवमुक्त्वा ततो राजन्	११ ९ २७८	तेषामेवाञ्जलम्पार्थ	१० ११ २२२
अपि वेत्सुदुराचारः	९ ३० १८८	एवमेतवधाऽऽत्थ त्वं	११ ३ २७१	तेषां सततयुक्तानां	१० १० २१८
अभ्यासयोगयुक्तेन	८ ८ ८३	एवं सततयुक्ता ये	१२ १ ३४६	तेषां ज्ञानी निरत्ययुकः	७ ७७ ३९
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	१२ १० ३६७	ओ		त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३ २८
अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य	११ २६ ३००	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८ १३ ९२	त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २० १६९
अमी हि त्वा सुरसङ्गाः	११ २१ २९५	क		स्वमखरं परमं वेदितव्यं	११ १८ २९०
अवज्ञानं मां मूढाः	९ ११ १६२	कथं विद्यामहं योगिन्	१० १७ २३१	त्वमाक्षिदेवः पुरुषः पुराणः	११ ३८ ३९७
अव्यक्तज्ञः सर्वज्ञः	८ १८ १०३	कविं पुराणमनुशासितारं	८ ९ ८३	द	
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८ ६१ १०७	कस्मात् त्वं न नमरेन्	११ ३७ ३१७	दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८ २५६
अव्यक्तं व्यक्तमापने	७ २४ ५१	कामैस्तेऽस्तेऽहं तन्नायाः	७ २० ४५	दंष्ट्राकरालानि च ते	११ २५ २९९
अव्यधनाः पुरुषाः	७ ३ १३४	कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२ ३०६	दिशि सूर्यसदृशस्य	११ १२ २८०
अव्यक्त्यः सर्वज्ञाणां	१० २६ २४४	किं तद्ब्रह्म किमन्यात्सं	८ १ ६६	दिव्यमालयाम्बरधरं	११ ११ २७८
अहं कुरुहं यज्ञः	९ १६ १६२	किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	९ ३३ १९३	दृष्टेर्दं माधुर्यं रूपं	११ ५१ ३३४
अहमात्मा शुभाकेश !	१० २० २३४	किरीटिनं गदिनं चकहत्तं	११ ४६ ३२७	दैवी ब्रह्मा गुणमयी	७ १४ २८
अहं सर्वस्य प्रभवः	१० ८ २१८	किरीटिनं गदिनं चकिण्च	११ ४७ २८७		

श्लोकप्रतीकानि अ. श्लो. पृष्ठ
यावापृथिव्योरितमन्तरं ११ २० २९३
युतं छलयतामस्मि १० ३६ २५४
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च ११ ३४ ३११

ध

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः ८ २९ ११९

न

न च मत्स्थानि सूतानि ९ ५ १३६
न च मां तानि कर्माणि ९ १ १४७
न तु मां शक्यसे हन्तुं ११ ८ २७६
नमस्त्पृथं दीप्तमनेक- ११ २४ २९८
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतले ११ ४० ३१७
न मां दुष्कृतिनो मूढाः ७ १५ ३४
न मे विदुः सुरगणाः १० २ २०५
न वेदयज्ञाध्ययनैः ११ ४८ ३३०
नान्तोऽस्ति मम दिव्यान् १० ४० २५९
नाहं प्रकाशः सर्वस्य ७ २५ ५३
नाहं वेदं तपसा ११ ५३ ३३६
नैते सती पार्थ ! जानन् ८ २७ १२१

प

पद्मं पुष्पं फलं तोयं ९ २६ १८०
परस्तस्मात्पु भावोऽन्यः ८ २० १०७
परं ब्रह्म परं धाम १० १२ २२४
पवनः पवतामस्मि १० ३१ २४७
पश्य मे पार्थ ! रूपाणि ११ ५ २७४
पश्यादित्यान्वसुव्रतान् ११ ६ २७५
पश्यामि देवांस्तव देवदेव ११ १५ २८४
पितासि लोकस्य चराच- ११ ४३ ३२९
पिताऽहमस्य जगतः ९ १७ १६४
पुण्यो गन्धः धुधिव्यां च ७ ९ २०
पुरुषः स परः पार्थ ! ८ २२ ११०
पुरोवसां च मुच्ये मां १० २४ २४२
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य ९ ८ १४६
प्रयाणकाले मनसा ८ १० ८३
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां १० ३० २४७

ब

बलं बलवतां चाहं ७ ११ २०
बहूनां जनमामन्ते ७ १९ ४३
बीजं मां सर्वसूतानां ७ १० २०
बुद्धिज्ञानमसंशोभः १० ४ २१०
बृहत्साम तथा साम्रा १० ३९ २९१

भ

भक्त्यात्वनन्याया शक्यः ११ ५४ ३३६

श्लोकप्रतीकानि अ. श्लो. पृष्ठ
भवाप्ययौ हि सूतानां ११ २ २७०
सूतमामः स एवायं ८ १९ १०३
सुमिरापोऽनलो वायुः ७ ४ ११
भूय एव महाबाहो ! १० १ २०३

म

मक्षित्ता मद्गतप्राणाः १० ९ २१८
मत्कर्मकृन्मत्परमः ११ ५५ ३३९
मतः परतरं नान्यत् ७ ७ १८
मदनुग्रहाय परमं ११ १ २६८
मनुष्याणां सहस्रेषु ७ ३ १०
मन्मना भव मद्रूपः ९ ३४ १९६
मन्यसे यदि तच्छ्रुयं ११ ४ २७२
मया ततमिदं सर्वं ९ ४ १३६
मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः ९ १० १४९
मया प्रसन्नेन तवाऽनेदं ११ ४७ ३२९
मय्यावेद्य मनो ये मां १२ २ ३५२
मय्यासक्तमनाः पार्थ ! ७ १ ३
मय्येव मन आधत्स्व १२ ८ ३६५
महर्षयः सप्त पूर्वे १० ६ २१३
महर्षीणां भृगुर्हृदं १० २९ १४२
महत्मानस्तु मां पार्थ ! ९ १३ १९७
मा ते व्यथा मा च ११ ४९ ३३१
मासुपेत्य पुनर्जन्म ८ १९ ९९
मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य ९ ३२ १९३
मृत्युः सर्वहरश्चाहं १० ३४ २५९
मोघाशा मोघकर्माणिः ९ १२ १५४

य

यथापि सर्वभूतानां १० ३९ २५६
यथापहासार्थमसक्ततः ११ ४२ ३३३
यत्करोषि यदश्राप्सि ९ २७ १८२
[यत्करोषि यदश्राप्सि] ९ २७ १८२
यत्र काले त्वनावृत्तिं ८ २३ ११२
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं ९ ६ १४१
यथा नदीनां बहवोऽम्बु- १२ ३० २
यथा प्रदीप्तज्वलनं ११ २९ २०२
यदक्षरं वेषिषो वदन्ति ८ ११ ९०
यद्यद्विभूतिमस्तत्त्वं १० ४१ २५९
यं यं वापि स्मरन् भावं ८ ६ ७९
यस्मान्नोद्विजते लोकः १२ १५ ३०८
यान्ति देवमाना देवान् ९ २५ १०८
ये चैव सारिका भावाः ७ १२ २१
ये तु धर्म्यामृतमिदं १२ २० २८५
ये तु सर्वाणि कर्माणि १२ ६ ३३२

श्लोकप्रतीकानि अ. श्लो. पृष्ठ
ये त्वक्षरमनिर्देश्य १२ ३ ३९३
ये त्वन्यदेवताभक्ताः ९ २३ १७५
येषां त्वन्तगतं पापं ७ २८ ९८
यो न हृष्यति न द्वेष्टि १२ १७ ३८१
यो मामवमनाद्वि च १० ३ २०७
यो यो यायां ततुं भक्तः ७ २१ ४७

र

रसोऽहमग्लु कौन्तेय ! ७ ८ २०
राजविथा राजगुहं ९ २ १३०
रक्षणां शङ्करश्चास्मि १० २३ २४१
रदादित्या वसतो ये च ११ २२ २९६
रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं ११ २३ २९७

ल

लेलिखसे प्रसमानः ११ ३० ३०४
ल व
वक्तुमर्हस्यक्षेपेण १० १६ २३०
वक्त्राणि ते त्वरमणाः ११ २७ ३००
वायुर्भोऽग्निर्वैष्णवः ११ ३९ ३१७
विस्तरेणात्मनो योगं १० १८ ३१
कुण्डीनां बाहुदेवोऽस्मि १० ३७ २५४
वेदानां सामवेदोऽस्मि १० २२ २४०
वेदाहं समतीतानि ७ २६ ५४
वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव ८ २८ १२३

श

शुक्लकृष्णे गती ह्येते ८ २६ १२०
शुभाशुमकलैरेवं ९ २८ १८४
श्रेयो हि ज्ञानमन्यासात् १२ १२ ३७०

स

सखेति मत्वा प्रसन्नं ११ ४९ ३२२
सततं कीर्तयन्तो मां ९ १४ १५९
स तया भद्रया युक्तः ७ ३२ ४७
समोऽहं सर्वभूतेषु ९ २९ १८९
समः शत्रो च मित्रे च १२ १८ ३८२
सर्गाणामादिरन्तश्च १० ३२ २४९
सर्वेन्द्राणि सयम्य ८ १२ ९२
सर्वभूतानि कौन्तेय ! ९ ७ १४३
सर्वमेतत्तं मन्ये १० १४ २२४
सहस्रपुण्यपर्यन्तं ८ १७ १२२
साधिसूताधिदैवं मां ७ ३० ६१
सुदुर्दर्शमिदं रूपं ११ ५२ ३३५
सन्तुष्टः सततं योगी १२ १४ ३७४
सन्नियम्बेन्द्रियप्रामं १२ ४ ३५४
स्थाने हृषीकेश ! तव १२ ३६ ३१४
स्वयमेवात्मनात्मानं १० १९ २२४

ह

हन्त ते कथयिष्यामि १० १९ २३३

निम्बार्कीयतत्त्वप्रकाशिकाष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैः
स्वीयपाचीनवरहस्तलिखितग्रंथसंग्राहवित्चित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्वदैव तदनर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
दायिनामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तच्च-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विरुद्धाद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवाक्यानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दे
प्रवर्तन्ते ! तदर्थनकुतकुत्रां तच्चजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तैरेव निम्बार्की-
पथानुयायितत्त्वप्रकाशिकायुतशाष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंवर्धितशाङ्करभाष्याद्येकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्खण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविगीतयशोभिल्लो-
कमान्यैः बालगङ्गाधरतिलकैः स्त्रोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुपनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमगुच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

बलभक्तप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस मधली... ...; पण बाकीच्या आणि
निंबार्क संग्रदायाची व दुसऱ्या कोही टीका मिळत एकंदर पेंकरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसने मुकल्याच [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आतां
सर्व निर्वह होतो. (गीतारहस्य- पुणे, अधिक वैशाख शके १८३७; बाळ गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्ये व त्या संग्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून
पेंकरा [सध्या एकोणीस] टीका संग्रहानें गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनां मुकल्याच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे.

[गीतारहस्य टिपणी]

बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशवं-

काश्मीरिभट्टचार्यपत्रप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमत्सुब्रह्मचर्यसंस्कृतीकृता ... गूढार्थदीपिका

३ श्रीशङ्करानन्दप्रणीता ... तात्पर्यबोधिनी

४ श्रीधरस्वामिकृता ... सुबोधिनी

चेत्येतानि कर्माख्यामिराष्ट्रानिः संहितायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाश्च-

रेष्टीकाश्च स्थूलशरीरमुद्रिताः बृद्धा मां क्लेशिष्येति ।

श्रीमद्भगवद्गीता- सल्लमात्रं

प्राप्तित्थानम् :- गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट- मुंबई.

५ श्रीसदानन्दविरचितः ... भावप्रकाशः

६ श्रीचनपतिसुरिविरचिता- भाष्योत्कर्षदीपिका

७ देवबर्षडितश्रीसूर्यविरचिता ... परमाध्यप्रपा

८ पूर्णप्रहमतानुसारिश्रीराधवेन्द्रकृतः ... अर्थसंग्रहः

मूलदम १०-०-०

मू० ०-३-०

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

FIRST COLLECTION:—

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*; (2) Anandagiri's *Vyakhyā*; (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya-Gchandrika*; (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya-deepika*; (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*; (8) Venkatnatha's *Brahmanandagiri*; (9) Vallabha's *Tattva-deepika*. (10) Purushotama's *Amrita-tarangini*; (11) Nilakantha's *Bhava-deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Raksha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya.

VOL III

(Thirteenth to Eighteenth Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBLU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1938

This book Can be had from:—

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle

Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

Commentators:—

General Gita Mahatmya (2)	From Varaha-puran etc
1 SHANKARACHARYA Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA ...	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant-deshika Tatparya-Chandrika
5 MADHAVA Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya-Deepika
7 Hauman Paishacha BHASHYA
8 Venkatanatha Brahmanandagiri
9 Vallabha Tattva-deepika
10 Purushotama Amrita-tarangini
11 Nilakantha Bhava-deepa
Yamuna-muni Artha-sangraha
Deshika Raksha
Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
Dhupakara Shashtri Avigita Notes

Bhagawad-gita with eight other commentaries. P. 1328 Rs. 10/—, Postage extra

EIGHT MORE COMMENTARIES:—

1 Keshava Kashmiri Bhattacharya	Tattva-Prakāshikā
2 Madhu-Sudana Saraswati	Gūdhārtha-Deepikā
3 Shankarananda	Tātparya-Bodhini
4 Shreedhara Swami	Subodhini
5 Sadananda	Bhāva Prakāsha
6 Dhanapati Suri	Bhāshyotkarsha Deepikā
7 Daivagnya Pandit Surya	Paramārtha-Prapā
8 Raghavendra	Artha-Sangraha

This Book is Printed and Published

by

Natverlal Itchharam Desai B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो गुच्छः]

तृतीयषट्कम्

(१३-१८)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व—शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट-मुंबई.

वैक्रमाब्दः १९९४]

ख्रिस्ताब्दः १९३८

[शाकाब्दः १८५९]

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽव्यधिकाराः राजशासनपद्ममुद्यत्य रुचायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाराख	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथः	”	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(माध्व-) भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(अद्वैतः)	पेशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथः	”	ब्रह्मानन्दगिर्योख्यानम्
९ श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरुषोत्तमजी	”	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभावदीपः
१२ याज्ञनस्मिन्	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतायेंसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वैकटनाथः	”	गीतार्थसङ्ग्रहश्च
१४ श्रीपाद्मपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(प्रत्यक्षायम्)
१५ अनन्ताख्या वृषकरशास्त्रिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

श्रीमद्भगवद्गीता- अन्याष्टीकोपेता- [द्वितीयो गुच्छः] पृष्ठसंख्या १३२८ मू. क. १०

अन्याष्टीकाः ।

१ केशवकास्मीरिमहाचार्यप्रणीता	द्वैताद्वैतमतानुसारिणी	तत्त्वप्रकाशिका
२ मधुसूदनसरस्वतीकृता	अद्वैतमतानुसारिणी	रूढार्थदीपिका
३ बंकरानन्दप्रणीता	”	तात्पर्यबोधिनी
४ श्रीधरस्वामिकृता	”	सुबोधिनी
५ सदानन्दविरचितः	”	भावप्रकाशः
६ धनपतिसुरिविरचिता	”	भाष्योत्कर्षदीपिका
७ वैवस्वतसुर्यविरचिता	”	परमार्थप्रपा
८ राघवेन्द्रकृतः	द्वैतमतानुसारिणी	अर्थसंग्रहः

छद्मकः प्रकाशकश्च—

नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिर्दिग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई.

निवेदनम् ।

अपरिमितज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्य नरसत्त्वस्य भगवतो नारायणस्य कृपालवमात्रा-
वलम्बनाः श्रीमद्भगवद्गीताया व्याख्योपव्याख्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन तृतीयषट्केनेदानीं तत्रभवतः सभाजितु-
मधिगतावसराः सुतरां सन्तुष्यामः ।

प्रथमद्वितीयषट्कदेव परिष्कृतेऽप्यस्मिन् षट्केऽर्थान्तरप्रकाशन-यथार्थदीपिकासङ्ग्रह-नव्यमतपरीक्षाणादि शुहुः
प्रत्यूहव्यूहपराहतोत्साहा न यावदभिलषितं विधातुमपीपराम, अनवसरलब्धत्वादविगीतायाः प्रत्यध्यायमन्ते
निवेशनमेवानिच्छतामपि प्रकाशकानामगतिकृतया कर्तव्यमभूत्, व्याख्याशोधनादिकर्मणश्च सर्वोऽपि भारो
मुद्रणालयस्वपण्डितेष्वेव समसज्जदिति सत्यमिह शश्वत् 'श्रेयांसि बहुविधानि' इतिवचसो भूतार्थतामपरोक्ष-
मन्वमाविष्महि । किमधिकेन ? सर्वमेवास्य षट्स्य परिष्करणपुण्यमहन्ति मुद्रणालयपण्डिताः साधले इत्युपाह्वा
गजाननशास्त्रिण इत्यनिर्दिश्यात्र न पारयाम स्थातुम् ।

अथेदानीं पुनरलब्धप्रकाशनेनानेन प्रथमगुच्छेन प्रकाशितपूर्वेण द्वितीयगुच्छेन चास्मदीयया 'अविगीतया'
कृतपूर्तिं भगवद्गीताव्याख्यानां विंशतिं ललितललितैश्वर्यैर्निजयशोराशिवाशिदेषु पत्रेषु विपश्चिद्द्वारा संशोधन-
पूर्वकमङ्कयित्वा प्रकाश्य 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपैः श्रेष्ठिचरित्रविविधमधिष्ठिता कनिष्ठिका गुणवचरगीता-
प्रस्तकप्रकाशकगणनायां गीताध्येतृणामिति तान् सादरं वर्धयामो धन्यवादैः ।

सम्प्रति चास्मिन् गुच्छद्वये संगृहीतव्याख्याभ्योऽन्या अपि— १ शैवभाष्यम्, २ तत्त्वैकदर्शनभाष्यम्,
३ रामकण्ठी, ४ अनुव्याख्यानाम्, ५ मध्वमतानुवर्तिनी, ६ सारार्थवर्षिणी, ७ हृदन्थिमेदिनी,
८ पदयोजना, ९ श्रीकृष्णरसिकरञ्जनी, १० गोविन्दभट्टी, ११ गीतार्थप्रकाशनम्, १२ सारार्थसंग्रह-
दीपिका, इत्याद्या भगवद्गीताव्याख्याः समुपलभ्यन्ते । सन्ति च तासु काश्चनाद्यथावदनाख्यमुद्रणयन्त्राः प्रायो
भूयोभिरदृष्टवराश्चेति तासामपि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशनमावश्यकं मन्यामहे । विश्वसिमश्रास्मिन्नपेरिमितव्यय-
साध्ये क्लेशावहे च कर्मणि प्रवर्तितमुत्साहयेयुरुपक्रान्तगीताव्याख्यामसङ्ग्रहकार्यान् 'गुजराती' मुद्रणालयाधि-
पतीन् गीताभ्यासव्यसनिनः सुकृतिन इति ।

अत्रेदमपि विज्ञापनं नः प्राप्तकालं प्रतिभाति, यत्— प्राचीनव्याख्यानसम्पादनबदिदानीन्तनैरनतिप्राचीनैश्च
तत्तज्ज्ञापासु सन्ध्यानां कैश्चिद्विशेषः प्रतननिबन्धानान्यतिशयानां गुणवतां गीताविवरणानां गीर्वाणवाण्या
विपरिणमनमप्यावश्यकमिति । श्रूयते च ज्ञानदेवीया भावार्थदीपिका पथैरेवानुदिता कैश्चिदिति । वामनपण्डित-
प्रणीता यथार्थदीपिकापि तथैवावुदासमहर्षीत्यस्मदनुदिततदंशदर्शनेन स्थालीपुलाकन्यायेन जानीयुः सद्दयः ।
दासोपन्यतविरचिते लक्षाधिकग्रन्थात्मके 'गीताणव' नास्ति महार्णवाभे निबन्धेऽपि सन्ति बहवोऽज्ञाः सङ्ग-
हार्हाः । तथा निजनामध्वैर्लोकमान्यैर्बालतिलकैः सन्तुष्टमभिनवमपि 'गीतारहस्यम्' सर्वात्मनाऽर्हति
संस्कृतीकरणम् । यदि नाम गीताविवरणरूपस्य तद्वितीयभागस्य भाष्यात्मना, निबन्धरूपस्य च प्रथमभागस्य

वार्तिकाल्पना कोऽपि प्रज्ञावान् निलिम्पभाषायां परिवर्तनं व्यधास्यत्, तर्हि वेदान्तशास्त्रस्य तद्वलत्प्रस्थानान्तरमेवाभविष्यत् । न जानीमः पदे पदे विद्योतत्स्वपि तद्गौरवक्षेपु भनीषिप्रवरेषु कथमेतावन्तं कालमनिष्पन्न-मेतत्कार्यम् ! इति विश्वसिमो वशीकृतत्रिदशगिरो लब्धवर्णशिरोमणयोऽत्र तूष्णीमेव प्रवर्त्यन्तीति ।

अथापरमव्यस्ति प्रज्ञावत्सु विज्ञापनीयं यत् यथाप्रतिश्रुतं पृथगेव प्रकाशयितुमभिलषामो 'गीतागौरम्' नामोपसंहारभागम्, यत्र—गीताप्रशंसा, संज्ञाबीजम्, गीतायाः स्मृतित्त्वम्, उपनिषद्बोद्धव्यत्वम्, महाभारते सम्बन्धः, गीतान्तरेस्तुलनम्, वेदविषये वृत्तिः, धर्मशास्त्रविषये वृत्तिः, शिष्टाचारविषये वृत्तिः, दर्शनेः सम्बन्धः, शास्त्रान्तरेः सम्बन्धः, पुराणैः सम्बन्धः, प्रतिपाद्यम्, कर्मयोगः, भक्तियोगः, सत्क्यासयोगः, अर्जुन-स्याधिकारविचारः, शङ्कराचार्यैः प्रतिसिद्धो ज्ञानकर्मसमुच्चयः, तिलकपरिष्कृतज्ञानोत्तरकर्मविचारः, अद्वैतमते गीतासुगुण्यम्, विशिष्टाद्वैतमतम्, द्वैताद्वैतमतम्, द्वैतमतम्, शुद्धाद्वैतमतम्, भागवतमतम्, शैवादि-मतान्तराणि, वैदेशिकतत्त्वज्ञानम्, गीतायाः काव्यत्वेन निरीक्षणम्, गीतोपदेष्टुर्भगवतः श्रोतुश्च वनव्रजस्य जन्मकर्मवयोऽवस्थाविमर्शः, गीताश्लोकसङ्ख्या, उपलब्धवाधिकश्लोकविचारः, हंसयोगिष्ठीकृतचतुर्विंशत्यध्याया-द्विविमर्शः, एकनाथव्याख्यातगीतासारविचारः, उत्तरगीता, प्राचीनपुस्तकोपलब्धपाठान्तरसमालोचनम्, गीताकालनिर्णयः, दिननिर्णयः, रथव्यूहविस्वरूपम्, विभूतिपरिचयः, उल्लिखितव्यकृत्यादिपरिचयः, व्याख्यात-परिचयः, अद्ययावदविचारितानि शङ्कराचार्यकालविषये प्रमाणानि, व्याख्यैविशिष्टाद्यम्, गीतायाः सूक्ष्मविषय-सूची, पदसूची, व्याख्योदाहृतप्रमाणसूची,—इत्येवमादयो गीताध्येतृणामतीवोपयुक्ता विषया विनिवेशयिष्यन्ते । अस्माद्वैरकिञ्चिज्ज्ञैरशक्यानुष्ठानमप्येतन्महत्कार्यमन्तर्यामिणः प्रेरणया तत्रभवतामाक्षिषा च लब्धोत्साहां अह्वयैव विधित्सामहे ।

तदिदानीमविगणय्य द्रविणव्ययम्, सहित्वा समयातिपातम्, आश्रित्य परिश्रमम्, एवंविधैः सरत्नैरिव सुवर्णभरणैः सुपुस्तकैः सुरभारतीभाण्डागारं भूषयतां कृतिकुलमुपकृतवतां च 'गुजराती' शुद्धगयन्त्रालयाधि-पतीनां देसाईकुलविभूषणश्रीमच्छ्रेष्ठिवर्येच्छारामात्मजानां श्रीश्रेष्ठिवर—नटवरलाल—मदनलाल—बाबूभाई—महोदयानां शुभोदकमहोद्यमादिसिद्धयर्थं भगवन्तं पार्थसारथिं सम्प्रार्थ्य, सत्यस्य गुच्छस्य पुनर्मुद्गयोगेऽनेक-विधान् विशेषविदिष्टान् विशेषान् विधातुम्, अवशिष्टान्यशुद्धानि निर्माष्टुं च यावन्मनीषं यतिष्यामहे इति सहृदयेभ्यः साज्जलिबन्धं विज्ञाप्य चोपरमामः ॥

‘यत्किञ्चिदत्र लिखितं मयका ततस्त्यान् सन्तः सुखं गुणकणान् शिरसा वहेयुः ।

दोषोत्क्रांस्तु हरतां रसनाञ्चलेन स्वैरं कथं नु भवितस्म्यनूणः खलानाम् ? ॥’

श्रीविद्याविहारमन्दिरम्, माचौलः, गोवा }
१८५९ रथसप्तमी

आर्यमिश्राणामाश्रवः—
धूपकरोपाद्धोऽनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमगुच्छे

तृतीयपङ्क्तस्य विषयानुक्रमः ।

विषयाः	श्लो.	पृ.
त्रयोदशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२
प्रकृतिपुरुषादियुस्तोत्रार्जुनस्य प्रश्नः	१	२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम्	२	४
सङ्क्षेपेणोक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्म्यकथनप्रतिज्ञा	४	२८
क्षेत्रस्वरूपम्	६	३३
क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि	८	३८
ज्ञेयवस्तुनः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम्	१३	४६
क्षेत्रादिज्ञातुः फलम्	१९	६३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरपर्यायस्य प्रकृतिद्वयस्य जगद्वैतुत्वम्	२०	६५
क्षेत्रज्ञपुरुषस्यौपाधिकं संसारित्वम्	२२	७१
तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च	२३	७३
आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधम-		
धिकारिभेदानुक्रमेणोपायचतुष्टयम्	२५	८१
संसारस्याविधिकत्वं तन्निवर्तकं सफलं तत्त्वज्ञानं च	२७	८४
आत्मनः सर्वव्यापित्वादिना तत्तद्बोधाभिसता		
तत्तत्प्राकाश्यं च	३२	९३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्गाध्यायज्ञानस्य फलम्	३५	९८
त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१०३	
चतुर्दशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	१०५	
परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रशंसा	१	१०६
ईश्वरायतप्रकृतिपुरुषयोरखिलजगद्वैतुत्वं तस्य		
चास्त्विन्यासक्तिर्वैभवम्	३	११०
क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च	५	११४
सत्त्वादिगुणानां लक्षणानि तद्वन्धकत्त्वप्रकाराश्च	६	११६
सत्त्वादियुगलानां स्वाभाविकानि कार्याणि	९	१२१
सत्त्वादियुगलत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः कालः	१०	१२२
समुद्भूतगुणानां ज्ञानविधौ	११	१२३
मरणसमये प्रवृत्तानां गुणानां फलम्	१४	१२५
सार्वत्रिकादिकर्मणां फलं सहेतुकम्	१६	१२७
सार्वत्रिकाद्याचारसम्पन्नानां गतयः	१७	१२९

विषयाः	श्लो.	पृ.
मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्म्यज्ञानाजीवन्मुक्तता	१९	१३०
गुणातीतलक्षणज्ञानार्थोऽर्जुनप्रश्नः	२१	१३२
गुणातीतत्वोपायः सलक्षणः	२२	१३४
अव्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्व-		
प्राप्त्युपायान्तरम्	२६	१३९
अव्यभिचारभक्तियोगेभ्यः सेव्यस्य परमा-		
त्मनः स्वरूपम्	२७	१४१
चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१४९	
पञ्चदशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	१५१	
विरिक्तद्वारा भगवत्तत्त्वज्ञानाधिका-		
सिद्धयर्थं संसारवृक्षस्वरूपवर्णनम्	१	१५२
संसारवृक्षस्यान्यदवयवकल्पनं दुरुच्छेद्यत्वं च	२	१५७
दुरुच्छेद्यस्यानर्थक्यस्य संसारवृक्षस्यो-		
च्छेदनोपायकथनद्वारा कर्तव्योपदेशः	३	१६०
मुक्तिपदं गच्छतां ससाधनलक्षणानि	५	१६४
मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम्	६	१६६
'तद्धाम परमं मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था	७	१६८
पूर्ववैहादिन्द्रियाकर्षणस्य कालस्तदुपयोगश्च	८	१७२
ब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः सर्वात्मकत्वं		
सर्वव्यवहारास्पदत्वं च	१२	१७७
क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिविनि-		
मुक्तं नित्यशुद्धबुद्धसुखस्वभावं पुरुषो-		
त्माख्यं परमात्मस्वरूपम्	१६	१८४
पुरुषोत्तमशब्दस्य नामनिर्वचनम्	१८	१८९
भगवतः पुरुषोत्तमस्य परमात्मनः पुरुषोत्तम-		
योगाध्यायस्य च ज्ञानफलम्	१९	१९०
पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१९८	
षोडशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२००	
सुखस्यधिकारिणां दैवीसम्पत्तौ लक्षणानि	१	२०१

विषयः	श्लो.	पृ.
मुक्त्यनधिकारिणाभ्युदयसम्पदतां लक्षणानि	४	२०७
दैव्यासुरसम्पदोः कार्यमर्जुनस्य च समाधासनम्	५	२०९
आसुरसम्पद्विवरणप्रतिज्ञा	६	२१०
आसुरसम्पदतां लक्षणानि	७	२१२
आसुरसम्पदलक्षणवतां फलम्	१९	२२७
आसुरसम्पत्प्रवेशस्य द्वारं, तस्मान्निवर्त- नोपायसूत्रं हितोपदेशः	२१	२२९
नरकद्वारमृतानां कामक्रोधलोभानां त्यागस्य फलम्	२२	२३०
शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वच्छन्दा- नुगुणतः कर्मकारिणः फलम्	२३	२३१
शास्त्रोक्तविध्याचरणार्थं भगवदुपदेशः ...	२४	२३२
षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम्	२३८	

सप्तदशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२३९
शास्त्रानभिज्ञानां श्रद्धया कर्म कुर्वतां किं फलमित्यर्जुनप्रश्नः	१
श्रद्धात्रैविध्यम्	२ २४३
श्रद्धावैविध्यस्य कारणं तदधिकारी च	३ २४५
सात्त्विक्यादिप्रज्ञात्रयस्य ज्ञानम्	४ २४६
आहारादीनां विवरणप्रतिज्ञा	७ २५०
सात्त्विकादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहाराः	८ २५१
सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम्	११ २५७
तपसः शरीरादिभेदकथनपूर्वकं गुणतल्लैविध्यम्	१४ २५९
ज्ञानस्य गुणतल्लैविध्यम्	२० २६५
यज्ञादिकाभ्यामकाम्यकर्मणां वैगुण्ये तत्साङ्गतासिद्धयर्थं प्रायश्चित्तरूपोपायः	२३ २६८
अध्यायार्थस्योपसंहारः	२८ २७६
सप्तदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	२८२

अष्टादशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२८३
त्यागसम्यासप्तदशोः स्वतत्पदमुत्पत्त्याऽर्जुनप्रश्नः	१	२८४	
सम्यासत्त्यागसप्तदशार्थोत्तरिविचक्षणानां मतानि	२	२८७	
त्यागसम्यासप्तदशयोरर्थविषये निश्चितं भागवन्मतम्	४	२९३	
कर्मत्यागस्य त्रैविध्यम्	७ २९८
आत्मज्ञानवतस्तद्दीनस्य च सात्त्विकत्यागस्य			
सम्पन्नस्य त्यागिनो लक्षणम्	...	१०।११	३०३
अज्ञानां केवलज्ञाननिष्ठानां च कर्मणः			
त्रिविधफलप्राप्तिनिर्णयः	१२ ३०७
आत्मनोऽकृतृत्वादिसिद्धये तत्कारकप्रदर्शनम्	१३	३१०	
आत्मनि कर्तृत्वारोपं कुर्वतो दुर्मतिवत्	...	१६	३१८

विषयः	श्लो.	पृ.
अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुमतिर्वै तत्फलं च ...	१७	३११
कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च	१८	३१४
ज्ञानादित्रयाणां त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा	१९	३१८
ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम्	२०	३३०
कर्मणो गुणतल्लैविध्यम्	२३	३३३
गुणतः कर्तृत्रैविध्यम्	२६	३३६
बुद्धिभूत्योर्लैविध्यकथनप्रतिज्ञा	२९	३४०
बुद्धिगुणतल्लैविध्यम्	३०	३४१
धृतैर्गुणतल्लैविध्यम्	३३	३४४
सुखस्य गुणतल्लैविध्यम्	३६	३४७
सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मिकता ...	४०	३५१
गीताशास्त्रार्थोपसंहारे बाहुवैषम्यस्य कर्मविभागीयक्रमः	४१	३५३
स्वस्ववर्णविहितकर्माभिरतत्त्वैष्वेक्षराचनेन सिद्धिप्रतिपत्तिः	४५	३६०
स्वकर्मणैति पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम्	४७	३६३
स्वकर्म-धर्मप्राशस्त्ये सदृष्टान्तं हेतुवन्तरम्	४८	३६४
विद्वत्सम्यासेन ज्ञाननिष्ठारूपाया जैष्कर्म्य- सिद्धेः प्राप्तिरुपायः	४९	३६९
ज्ञाननिष्ठायाः प्राप्त्युपायकथनम्	५०	३७१
उत्तमक्रमेण ब्रह्माभ्युत्थस्य लक्षणम्	५४	३७६
अनन्योत्तममहिमाप्राप्तेः फलम्	५५	३८१
ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां भगवदपेक्षेणैव तन्निष्कृत्या शाश्वतपदप्राप्तिः	५६	३८५
एतावदुपदिष्टस्याप्यर्जुनस्यान्तिमकर्तव्योपदेशः	५७	३८६
अनिच्छतोऽपि कर्मप्रवृत्तौ प्रकृत्यैः प्राबल्यम्	५९	३८९
सर्वान्त्यामिण ईश्वरस्यैव शरणागत्या परमपदप्राप्तिः	६१	३९१
उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारसूतोपदेशः	६४	३९६
अधिकारपरत्वेनार्जुनं प्रति भगवदुपदेशः	६६	४००
गीताशास्त्रानधिकारिसुखेन तदधिकारिणः	६७	४१९
गीताशास्त्रोपदेशः, फलम्	६८	४२१
गीताशास्त्रपठनस्य फलम्	७०	४२४
गीताशास्त्रध्वन्याहस्य लक्षणं श्रवणस्य च फलम्	७१	४२५
गुरुधर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञस्यापि परमगुरो- र्योविन्दस्य प्रश्नः	७२	४२६
कृतज्ञतयाविष्कृतमर्जुनस्योत्तरम्	७३	४२७
कथासुसन्धानप्रदर्शनार्थां सञ्ज्ञयोक्तिः ...	७४	४२९
दूरस्थस्यापि सञ्ज्ञस्य ध्वनाहृताद्योतनम्	७५	४३०
भगवदर्जुनसंवादध्वन्याहृतादकथनम्	७६।७७	४३१
धृताराष्ट्रस्य जयाशानिराकरणस्य सञ्ज्ञस्य निश्चयोक्तिः	७८	४३३
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहोपसंहारः ...	४३८	
अष्टादशाध्यायस्य माहात्म्यम्	४४३	

[प्रथमगुच्छे तृतीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्वी ता
ज्ञानकाण्डम्

[अध्यायाः १३—१८]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

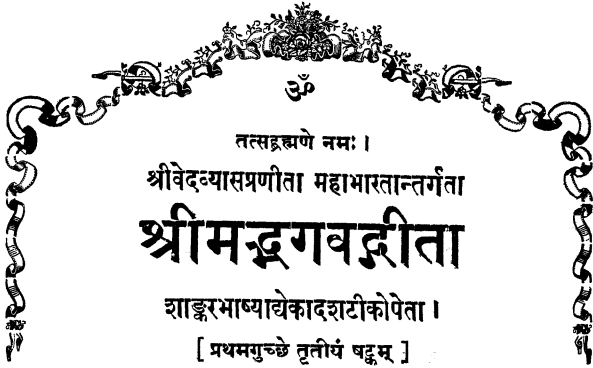
[अध्यायः १३]

देहस्वरूपमात्मासिहेतुरात्मविशोधनम् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥ १७ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

अत्र भाष्यं 'तत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहयाथात्म्यशोधनं, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपशोधनं, तथाविषयात्मनश्चाचित्सम्बन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते' [रा. भा. १३।२] इति । अत्र देहस्वरूपमित्यनेनैवाभिप्रेतं देहात्मनोः स्वरूपमिति । देहयाथात्म्यशोधनमिति च विवृतम् । आत्मासिहेतुः 'अमानित्वम्' [१३।१८] इत्यादिभिरुक्तः । आत्मविशोधनं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्युपक्रम्य कृतम् । बन्धहेतुस्तु 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' [१३।२२] इत्युक्तः । 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' [१३।२९] इत्यादिना विवेकानुसन्धानप्रकारो यथाधिकारं दर्शितः ॥ १७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथममुच्छे तृतीयं षट्म]

ज्ञानकाण्डम् ।

—१७५७—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाख्यस्रयोदशोऽध्यायः ।

प्रकृतिपुरुषादिबुभुस्तोरर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव !* ॥ १ ॥

१ शार्. भा.—॥ १ ॥

२ आ. शार्. व्या.—॥ १ ॥

३ रा. भा.—॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.—॥ १ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १ ॥

८ वे. ब्र. गि.—॥ १ ॥

९ व० त० दी०—॥ १ ॥

१० पु. अ. त.— ये यथोक्तप्रकारेण मां अजन्ति विचक्षणाः । अनन्यमनसस्ते मे प्रियास्तादृहराम्यम् ॥ १ ॥

इत्युक्तिं सद्योपाकर्ण्य तज्ज्ञानसुर्धनञ्जयः । प्रभुं विज्ञापयामास प्रेमविद्वलितः सुधीः ॥ २ ॥

अथ प्रपञ्चादिसर्वस्वरूपज्ञानाभावे भक्तिः कथं स्यात् ? इति तज्ज्ञानं पृच्छति— प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पूर्वोक्तां स्वराक्षरूपां, पुरुषं च स्वांशं जीवं, क्षेत्रं सर्वोत्पत्तिस्थानं, क्षेत्रज्ञं,

तत्स्वरूपज्ञं, ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं, ज्ञेयं तेन ज्ञानेन प्राप्त्यं सर्वं हे केशव ब्रह्मविद्ययोरपि मोक्षद ! अहं भक्त्यर्थं वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥

११ नी० मा० दी०—॥ १ ॥

* अर्थ श्लोकः श्रीसङ्करभगवत्पादादिभाष्यकारचतुष्टयेन टीकाकारैश्चोपेक्षितोऽतः केचनेन प्रक्षिप्तं मन्यन्ते तथापि अलत्यामृत-तरङ्गिणीप्रणेतृभिः अस्मन्मुद्रिताष्टटीकात्मक-द्वितीयमुच्छान्तर्गतायैषसङ्कटप्रणेतृभौ राघवेन्द्रयतिमिश्र व्याख्यातत्वादत्रत्यश्लोकानामेकैकाङ्कबुद्धयाऽत्र विवेक्षितोऽस्माभिः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम् ।

श्रीमगवानुवाच— इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वात्, परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेक्षरात्मिका; याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' [१२।१३] इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां सन्धासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तभर्माच-णाद्भगवतः प्रिया भवन्त्येवमर्थश्रायमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तृव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते । सोऽयं सङ्घात इदं शरीरम् । तदेतद्भगवानुवाच— इदमिति ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

प्रथममध्यमयोः षट्पदयोस्त्वन्तर्पदाभिधानां, अन्तिमस्तु षट्पदो वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोऽनुनाऽऽरभ्यते; तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमषट्पदायमवतितारविशुध्यवहितं कृतं कीर्तयति—**सप्तम** इति । प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति—**ईश्वरस्येति** । श्रमिरित्यादिनोका सत्त्वादिरूपा प्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह—**संसारो** । 'इतस्त्वया' [७।५] इत्यादिनोकां प्रकृतिमनुकामिति—**परा** चेति । परत्वे हेतुं सूचयति—**ईश्वरारम्भे**ति । किमर्थमीश्वरस्य प्रकृतिद्वयं ? इत्याशङ्क्य कारणत्वार्थमित्याह—**याम्यामिति** । वृत्तमनुय वतिभ्यमाणाध्यायारम्भप्रकारमाह—**तत्रेति** । न्यवहितेन सम्बन्धमुक्तत्वाऽन्यवहितेन तं विषयमुख्यवहितमनुवदति—**अतीतेति** । निष्ठो-

केति सम्बन्धः । निष्ठामेव व्याचष्टे—**यथेति** । वर्तन्ते भर्माजात-समुत्तिष्ठन्ति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुत्पत्तिं शोभना । अन्यवहितमेवानुय तेनोत्तरस्य सम्बन्धं सञ्जिते—**केनेति** । तत्त्वज्ञानोक्तैरुक्तार्थेन समुच्चयार्थश्चकारः । जीवानां सुखदुःखादिभेदभावां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानां नाक्षरेणैक्यमित्याशङ्क्य संसारस्थाऽऽत्ममयमेवं निराकृत्य सङ्घातनिष्ठत्वं वक्तुं सङ्घातोत्पत्तिप्रकारमाह—**प्रकृतिश्चेति** । भोगस्थापवर्गधातौ तयोरेव कर्तृव्यतयेति यावत् । नन्वनन्तरलोके शरीरनिर्देशात्तस्योत्पत्तिर्वैकल्या, किमिति सङ्घातस्योच्यते ? तत्राऽऽह—**सोऽयमिति** । उक्तेऽयं भगवद्वचनमवतारयति—**तदेतदिति** ।

१ शां. भा.— 'इदं' इति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि—**शरीरमिति** । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात्क्षयात्क्षरणत्वात्क्षेत्रवद्वाऽस्मिन्मर्मफलनिर्घृतेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवंपदपदार्थकः । क्षेत्रमित्वेवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विज्ञानात्पादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वामाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंपदपदार्थक एव पूर्ववत्, क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के ? तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति विज्ञानन्ति ते तद्विदः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्र दृष्ट्वेन सङ्घातद्वययादन्यमात्मानं निर्दिशति—**इदमिति** । उक्तं प्रत्यक्षद्वयविशिष्टं किञ्चिदिति शेषः । शरीरस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वं क्षेत्रनामनिश्चयत्वा नूते—**क्षतेति** । क्षयो नाशः, क्षरणमपसयः । यथा क्षेत्रे जीवमुप-फलति तद्विदित्वाह—**क्षेत्रवद्वेति** । क्षेत्रपदार्थादुपरिस्मृतमितिपदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथावैयर्थ्यादित्याह—**इतिशब्द** इति । क्षेत्रमित्वेवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः । हयं

वेदमुक्त्वा ततोऽतिरिक्तं दृष्टारमाह—**एतदिति** । स्वामाविकं समुप्योऽहमिति ज्ञानमौपदेशिकं, वेदो नाऽऽत्मा हयत्वादित्यादिविभागशः स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । क्षेत्रमित्यत्रेतिशब्दवदत्रापीतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह—**इतिशब्द** इति । क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं प्राहुर्इति सम्बन्धः । प्रवक्तृप्रश्नपूर्वकमाह—**क** इत्यादिना ॥ २ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

पूर्वस्मिन् षष्ठे परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासना-
ज्जभूतं प्रान्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च
परमप्राप्यभूतभगवत्त्वस्याथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता; अति-
शयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मवैल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ तृतीयषट्सङ्गतं वक्तुं प्रथमद्वितीयषट्पादे सङ्ग्रहेणाह—
पूर्वस्मिन्निति । अतः पदानां भावः प्राकप्रपञ्चितः । 'ज्ञान-
कर्मारमिके निष्ठे योगलक्ष्ये दुर्लभस्त्वते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्व-
षट्केन बोधिते' [गी. सं. २.] इति प्रथमषट्पादसङ्ग्रहः ।
सिषाषयिषितयन्ताविच्छिन्नसाधनानुष्ठानमिह निष्ठा । 'मध्यमे
भगवत्त्वस्याथात्म्यवाचितिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिविवेक्यो भक्ति-

योगः प्रकीर्तितः' [गी. सं. ३.] इति सङ्ग्रहानुरागेण मध्यम-
षट्प्रधानार्थमुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह—अतिशयितेति । इति-
चेति चकारोऽन्वाचार्थः । इदं चान्ते सङ्ग्रहीतं—'भक्तियोग-
स्तदर्थी चेत्समर्थैश्वर्यासाधनम् । आत्मार्या चैत्रयोऽप्येते तत्कै-
वल्यस्य साधकाः' [गी. सं. २७.] इति ।

३ रा. भा.—इदानीमुपरितनषट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वरयाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूप-
तदुपादानप्रकाराश्च षट्द्वयोदिता विशेष्यन्ते; तत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहयाथात्म्यशोधनं,
देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चात्तिसम्बन्धहेतुः, ततो विवे-
कानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते—इदमिति ।

४ वे. ता. चं.—'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।
कर्मधीर्भक्तिरतिरयादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' [गी. सं. ४.]
इति सङ्ग्रहश्लोकव्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयषट्के पूर्वोक्तषट्द्वयेन
सङ्गमयति—इदानीमिति । इदानीं सामान्यतः प्रतिपत्त्या
पुनस्तोदयेन विशेषावनामदरे प्राप्त इत्यर्थः । तत्संसर्गरूप-
प्रपञ्चेति व्यक्तशब्दार्थविवरणम् । संसर्गोऽत्र समुदायः, यद्वा,
'तेस्मिन् गर्भे दद्याम्यहम् । संभवः सर्वसूतानां ततो भवति'
[१४३.] इति संसर्गविशेषमूलत्वात्संसर्गरूपतोक्तिः । याथा-
त्म्यशब्देन विवेचनशब्दाभिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽनेनेति
व्यावर्तकधर्मोऽत्र विवेचनम् । तदुपादानप्रकारा इति
आदिशब्दसङ्ग्रहीतोक्तिः । षट्द्वयोदिता विशेष्यन्ते
इत्यनेन 'पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इत्येतदभिप्रेतसङ्गतविशेष-
विवरणम् । विशेष्यन्ते इतिवचनं वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य
सामान्यतः पुनश्चित्परिहारायार्थम् । आभिप्रायिकाजुक्तापे-
क्षितांशप्रतिपादनेन प्रागुक्तानां सर्वप्रकारेण निस्संशयीकरणं
विशोधनम् । अथ 'देहस्वरूपमात्मवैल्यहेतुतात्मविशेषविशोधनम् ।
बन्धहेतुविवेकश्च त्रयोदशे' [गी. सं. १७.] इति सङ्ग्रहश्लोक-
मपि व्याकुलैश्वर्योदशमवतारयति—तत्र तावदिति । तत्र
तृतीयषट्के वक्तव्ये, तावत् प्रथममित्यर्थः । तेनाध्याया-
न्तरेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः पञ्चम्योऽस्य पूर्वसंज्ञातिविशेषमिदं
मित्यभिप्रेतम् । तथाहि—प्रथमषट्के हि शास्त्रोपोद्घातशास्त्रा-
वतरणहेतुसूतशो कनिषर्तकामदर्शनपरिद्विकेन आत्मदर्शनस्यैव
साधनप्रपञ्चनपरचक्रवर्णेन च भिन्नम् । द्वितीयं च षट्के साधनाधि-
कारिकादिभेदपरिकरितभक्तियोगस्वरूपपरेण तदुत्पत्तिवि-
वर्धयपरेण च त्रिकभेदेन भिन्नम् । तथा तृतीयं च षट्के त्रिकद्व-

यात्मकम् । तत्र प्रथममित्रं [अ. १३।१४।१५.] प्रधानपुरुषव्य-
क्तसर्वेश्वररूपतत्त्वविवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मात्रया कर्त-
व्यानुपवेशः । षोडशतिमिकं [१६।१७।१८.] कर्तव्यादि-
विवेचनपरम् । तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्नामत्रया तत्त्वानुपवेशः
शास्त्रवशत्वादिविवेकोऽपि हि कर्तव्यसिद्धयर्थेष्वेव । एवं
त्रिकभेदो विवक्षित इति षोडशारम्भे दक्षयिष्यति—'अतो-
तेनाध्यायत्रयेण' [रा. भा. १६।१९.] इत्यादिना । अत्र
'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्' इति समासपदेन प्रथम-
त्रिकार्थः संग्रहीतः । 'कर्मधीर्भक्तिरतिरयादिः' इति तु कर्त-
व्यरूपद्वितीयत्रिकार्थः संग्रहीत इति भाष्यकाराभिप्रायः । एतेन
'समाप्तं च पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति—'क्षेत्राध्याये' [रा. भा.
परिशिष्टा नानाधर्मा निरूपिताः' इति यादवप्रकाशकल्पनाऽपि
निरस्ता । अत्रच त्रिके त्रयोदशचतुर्दशार्थ्या 'गतासुनगतासुं'
[२।११.] इत्यादिना क्रमेण देहात्मविवेकादिसुखेन प्रकृत-
प्रथमषट्पादशेषसूतदेहात्मयाथात्म्यसंस्वारतश्चिह्नितनिवर्तकादि
परिशोध्यन्ते । पञ्चदशे तु मध्यमषट्पदप्रतिपादितद्विविधप्रकृति-
शेषिसूतचतुर्विधाधिकारिभजनीयपरमपुरुषपरिशोधनं क्रियते ।
इमं च भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति—'क्षेत्राध्याये' [रा. भा.
१५।१.] इत्यादिना । क्षेत्राध्यायप्रसक्तबन्धहेतुपुण्यसङ्गस्य
ब्रन्धहेतुताप्रकाशतल्लिङ्गयादिपरतया 'परं भूयः' इत्यादिः अध्या-
यस्य पञ्चाङ्गावित्त्वं सिद्धम् । ततः क्षेत्राध्यायस्य तृतीयषट्पादित्वं
युक्तमिति तदेतद्विह्वलमभिप्रेत्य—तत्र तावत् त्रयोदशे
इत्युक्तम् । देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनमिति—
अध्यायशरीरपर्यालोचनेन, सङ्ग्रहश्लोकेऽनुक्तस्यापि चकार-
समुचितस्योक्तिः । देहस्वरूपमिति तत्प्रतिस्मरन्ध्यातम्यव-

रूपस्यानुपलक्षणार्थम् । 'आत्मविशोधनम्' इति सङ्ग्रह्य देहयाथात्म्यशोधनस्यानुपलक्षणम् । देहात्मनोः स्वरूपमिति धर्मनिर्देशो विवक्षितः । विवेकशब्देन च न विविच्य प्रतिपादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, 'आत्मविशोधनम्'

इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' [१३।२९] इत्यादिना द्रष्टव्यत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः 'समं सर्वेषु' [१३।२८] इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसन्धानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह—
ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चेति ।

३ रा. भा.— इदं शरीरं 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, स्थूलोऽहं, कृशोऽहम्' इत्यात्मना भोक्त्रा सह सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्धिरभिधीयते । एतत् अवयवशः सङ्घातरूपेण च 'इदमहं वेत्ति' इति यो वेत्ति, तं वेद्यभूतादस्मादेदित्युत्पत्तेनार्थान्तरभूतं, क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः ।

४ वे. ता. चं.— अथ 'गतासुनगासुब' [२।११] इति-
प्राक्त्वैवोपक्षिप्तकमेण सप्तमारम्भकृतिद्वयनिर्देशकमेण चाष्टो-
ऽयवसरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच— 'इदं
शरीरम्' इति । आन्तिरूपकोपोलम्भप्रकारनिर्देशपर इदंशब्द
इत्यभिप्रायेण देवोऽहमित्याद्युक्तिः । 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्'
इत्यनन्तजातिभेदोपलक्षणम्; 'स्थूलोऽहं कृशोऽहम्' इत्यनन्त-
गुणभेदोपलक्षणम् । एवं जातिगुणोदाहरणं 'गच्छामि' इत्यादि-
क्रियाविशेषोपलक्षणार्थम् । संसारिणां भोक्तृत्वं हि प्रायशो
देहात्मभ्रममूलमित्यभिप्रायेण आत्मना भोक्त्रेत्युक्तम् ।
'क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यनेनैव भोक्तृत्वं प्रतीयम् । तत्त्व
केदाराहेवदत्त इव प्रतिसंस्कृतिभवेनार्थाक्षिप्तो भोक्ताभोक्तृत्वा-
कारणार्थान्तरभूतसिद्धं इत्यहं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूत-
स्येति । भोगस्योत्पत्तिस्त्वानतया क्षेत्रत्वानुसंगेऽप्युक्तिरित्याह—
भोगक्षेत्रमिति । क्षतत्राणक्षयकरणयाप्रसिद्धकृष्टार्थप्रहणांक्षेत्र-
वस्त्वैवौपलक्ष्योत्पत्तिस्त्वानतःप्रहणमेतद्विनिमित्तमिति भावः । 'अभि-
धीयते' इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकर्मण्याहारः शरीरयाथात्म्य-
विद्धिरिति । यद्वा 'तद्विदः' इति पदमत्रापि विपरिणामेन
प्रकृतविषयतया 'तद्विद्धिः' इति भाव्यम् । विपरिणते च तत्सम

तच्छब्दः प्रकृतक्षेत्रपर इत्यभिप्रायः । 'एतयो वेत्ति' इत्यनेनैव
देहाद्यतिरेकः स्फुटीकृत्यत इत्याह— एतदवयवशः सङ्घात-
रूपेण चेदमहं वेत्तीति । अयमभिप्रायः— 'इदमहम्'
इति प्रत्यक्त्वपराकत्वाभ्यामेव तावद्भेदः प्रतीयते, यथादिवदेव ।
नच 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति सामानाधिकरण्यव्यपदेश-
हेतुभूतदेहात्मनुदया सा प्रतीतिः आन्तिरिति युक्तम्, तथैव
देहात्मबुद्देर्बोधात् । बलवता हि बुद्देर्बलं बाध्यते । उपपत्तिशास्त्रे
च प्राक्प्रपञ्चिते, बलं न्यतिरेकबुद्देः देहात्मबुद्देस्तदुभयमपि
प्रतिबुलमिति । प्रागुक्तां प्रत्येकसमुदायादिकल्पानुपपत्तिमभि-
प्रेत्य अवयवशः सङ्घातरूपेण चेत्युक्तम् । अवयवशः
इति 'मम मूर्धा, मम हस्तः' इत्यादिरूपेणवयवस्योऽहं-
मर्थः स्फुटं भिन्नतया प्रतीयते । न तु 'अहं मूर्ध्नि' इत्यादिरूपेणेति
भावः । सङ्घातरूपेण चेति— 'मम शरीरम्' इत्येव हि
सङ्घातेऽपि भेदधीरिति भावः । 'एतयो वेत्ति' इत्यनेनाभिप्रेतं
उपलम्भसिद्धं भेदं दर्शयति वेद्यभूतादिति । 'तद्विदः'
इत्यत्र सामान्यज्ञानात्मनस्य निर्णयानुपयुक्तत्वात् आरम्भ-
याथात्म्यविद इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि देहन्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, घटादिकं
जानामि' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मनमनुसन्धत्ते, तथापि देहानुभववेलायां देहमपि
घटादिकमिव 'इदमहं वेत्ति' इति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटा-
दिवदर्थान्तरभूतम्; तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः । सामानाधिकरण्येन
प्रतीतिस्तु वस्तुतः शरीरस्य गोत्वादिवदात्मविशेषणतैकस्वभावतया तदप्रयक्सिद्धेरुपपत्त्या । तत्र वेदितु-
रसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वात् योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृतिसन्निधानादेव मूढः प्रकृत्या-
कारमेव वेदितारं पश्यति; तथा च वक्ष्यति— 'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा
नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' [१५।१०] इति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु ज्ञाता तावदात्मेति सिद्धम्; स च
जानामीति प्रतीतिसिद्धः; सैव प्रतीतीति तत्त्वमिव देहात्मकत्वमपि
'देवोऽहम्' इत्यादिरूपेण गुणप्रवृत्तातिः; प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्य
सुखस्यांशालेखे वा देहातिरिक्तत्वाच्चेन धर्मिप्राहकप्रमाणविरोध
इति शङ्काभिप्रायेणाह—यद्यपीति । यदि ज्ञातुर्देहसमानाधि-
करण्येनैव प्रतीतिः स्यात्, तदैव शक्येतापि । न च तदस्ति,

देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्वदशायां न्यधिकरणतयैव प्रतीतिसिद्धेः ।
न च धर्मिप्राहकसिद्धः सर्वोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः;
उदुदुमुकाफलचषकसुकरादिसमानपरिमाणान्येव ग्रहनक्षत्रहिम-
करमार्तण्डमण्डलानि सर्वैरपश्यन्त्यन्ते; सुकरायां शाल्लेखे च
अतिद्रष्टृपरिमाणतया स्मापीत्यन्त्यन्ते; तदस्मापीत्यभिप्रायेणाह—
तथापीति । अतो धर्मिप्राहकविरोधरहितश्रुत्युपपत्तिसामानाद्य-

व्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं सविदर्शनमाह—
इति वेदितुरित्यादिना । इतिहेतौ । ननु यद्यतो विद्यते,
न तत्तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते; यथा घटेन पटः; समाना-
धिकरणश्च यद्गटादिबहेहो ज्ञात्रा प्रतीयत इति विपरीत्युक्ति-
माशङ्क्याह सामानाधिकरण्येनेति । अयमभिप्रायः—
न तावत्समानाधिकरण्यमात्रेणभेदः, जातिगुणादिव्यभावात्;
न च तानि न घटनीति सौगती गतिः, अजातिप्रत्ययबन्धेन
दर्शनत्वंदर्शनाभ्यासेकार्यग्रहणादिभिश्च धर्मधर्मिभेदसमर्थनात् ।
नचात्र भेदाभेदः, व्याघातादिप्रसङ्गात्; अतो यथा जातिगुण-
कियादिव्ययुक्तिसिद्धेरैव सम्बन्धविघोषात्सामानाधिकरण्यम् ।
तद्गदत्रापीति सर्वानुवृत्तं वक्तव्यमित्यन्यैर्वाचन्यापि बोधपक्षे
भेदसाधने सामानाधिकरण्यम्— इति । विशेषणतैकस्व-
भावतयेत्युपपत्तिरिति वक्तव्यम् ।

ननु जातिगुणादिविद् धर्मधर्मिभावः सामानाधिकरण्य-
वशात् न प्रतीयते; यथा 'भौः शुक्रो यच्छति' इत्यादिषु गोत्व-
शुक्लत्वादिविशिष्ट इति बुद्धिः, न तथाऽत्र धीः, 'देवोऽहं,
मनुष्योऽहम्' इत्यत्र हि 'देवत्वविशिष्टोऽहं, मनुष्यत्व-
विशिष्टोऽहम्' इति प्रतीतिः; न तु 'देवशरीरविशिष्टोऽहं, मनुष्य-
शरीरविशिष्टोऽहम्' इति । अतो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्ड-

मात्रप्रतीतिवत् 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र देवत्वादिजाति-
विशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिर्देहस्य किञ्चित्प्रति विशेषणत्वाददर्शनाभा-
व्युक्तिसिद्धिबन्धनं देहात्मसमानाधिकरणमित्यत्राह तत्र
वेदितुरिति । ज्ञानत्वमित्यत्रवस्तुमत्त्वादित्रासाधारणाकारः ।
अयमभिप्रायः— किं बाह्यकरणेदेहमात्रप्रतीतिरिह विवक्षिता ?
उत मनोमात्रेण ? अथवा परिछेदं मनसा ? नायः, चक्षुरा-
दीनामात्मग्रहणशक्त्यभावेन योग्यानुपलम्भाभावात् । न
द्वितीयः, मनस आत्मग्रहणशक्त्येवपि तत्प्राप्युद्धस्य देह-
न्यावर्तकपरिमाणादिविशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तेः । न तृतीयः,
असिद्धेः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योगोपदेशः । तथाच
योगिनानुपलम्भः । अतो यथा ग्रहमाणयोरेव क्षीरनीरव्य-
भेदोऽन्यानाधिकसमभावेन संसर्गविधेषु क्षीरत्वेन नीरत्वेन
बोध्यलम्भः; तद्वन्नापि ग्रहमाणयोरेव देहात्मनोः सन्निधिवि-
शेषवशेन रजस्तमोवृद्धिहेतुकर्मवशेन च भेदाप्रदक्षिण्याच्यास
इति निर्णीतवेषादाहोपलम्भवशेन विरोधो न शङ्कनीयः—
इति । मोहहेतुभूतगुणमयप्रकृतिसन्निधानेन सूक्ष्मता यथावस्थि-
तात्वादर्शने वशेन तस्य योगसंस्कृतमनोवैद्यत्वे च वक्ष्यमाण-
मुदाहरति वक्ष्यति चेति ॥ २ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

श्रीज्ञानदात्रे नमः । ॐ पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान् पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ २ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसकृत्तत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति— पूर्वोक्तिः । पूर्व-
माद्यसमासेर्यत् ज्ञानं ज्ञानसाधनमुक्तम्, यच्च सप्तमादिभिः
षड्विज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम्, यदपि 'भूमिरापः' [७१४] इत्या-
दिना क्षेत्रमुक्तम्, यच्च 'न त्वेवाहं' [१११२] इत्यादिना पुरुषभेद-

उक्तः, तत्सर्वमनेनाध्यायेन दर्शयति भगवान् । किमर्थं ? पिण्डी-
कृत्य विविक्षमेकीकृत्य । गौणोऽत्र कृत्वात्रलयः पिण्डीकरणार्थ-
मित्यर्थः । पिण्डीकरणे मिश्रत्वात्प्रतिपत्तिरेवेत्यत उक्तम्—
विविच्येति । प्रकरणश्रद्धापेल्लयः ॥ २ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पैशाचभाष्यम् ।

भूम्याद्यष्टविधा प्रकृतिरित्यपरेश्वरस्य शक्तिरूपा पुरा प्रतिपादिता 'भूमिरापः' [७१४] इत्यादिना
ग्रन्थेन । तथेश्वरस्य स्वरूपभूता जीवभूता च परा प्रकृतिः प्रतिपादिता 'अपरेयमितत्स्वन्यां' [७१५]
इत्यादिना ग्रन्थेन । तत्र तत्प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपमीश्वरस्य स्वरूपावबोधार्थमेव यथावदनुज्ञाय वक्ष्यामीति
भगवानुवाच— इदमिति ॥ २ ॥

< चेकूटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

तत्त्वम्पदार्थौ पूर्वान्यां षट्पान्यां प्रतिपादितौ ।
तदैक्यरूपवार्थार्थः षट्पान्येन वर्ण्यते ॥
तत्र तावत्पूर्वाभ्यामे 'तेषामहं सखदत्तं क्षयुसंसारसागराद'
[१२१७] इति प्रतिज्ञातं संसारोत्तरणं प्रति श्रुत्यहेतुभूतं
जीवमज्ञातज्ञानमुपदिदिश्विः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमनो जीवस्य
कथं तद्विपरीतब्रह्मभेद इति शङ्कानिर्वासाय कर्तृत्वादीनां
क्षेत्रधर्मत्वादुपपत्तिरिति दर्शयितुं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपेभ्यो
क्षेत्रेभ्यो निर्विकारशुद्धचिन्मात्ररूपक्षेत्रज्ञाख्यजीवस्य विवेच-

नार्थं त्रयोदशाध्याय आरभ्यते । तत्र यत्सप्तमाध्याये 'भूमिरा-
पेण्डो लो वायुः' [७१४] इत्यादिना भूम्यादिक्षेत्ररूपतया
जीवार्थक्षेत्रज्ञरूपतया च प्रकृतिद्वयमुक्तं, तदेव परस्परविवि-
क्ततया तत्त्वतो निरूपयितुंकार्मः श्रीभगवानुवाच— इद-
मिति । इदमिन्द्रियान्तःकरणसहितं भोगायतनं धर्तारं हे
कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् । एतत्
यो वेत्ति अहं ममेत्यभिमानयते, तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः; कृषी-
वलकृत्कलभोक्तृत्वात् । तद्विदुः क्षेत्रज्ञत्रयोविवेकविदः ॥ २ ॥

९ बहुभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

सूत्रवत्पूर्वमुक्तस्य द्वितीयस्यापि वृत्तिवत् । तृतीयं सर्वनिर्णयं भाष्यमाभाष्यतेऽनुना ॥ १ ॥
यत्तावत्प्रथममुपादितं प्रकृतिद्वयं परपरविवेकेन परप्रकृतिस्वरूपं सोपस्करं क्षेत्रम्, अपरप्रकृतिस्वरूपं तु चेतनः क्षेत्रज्ञ इत्यक्षरमूलस्वरूपत्वात् त्रैयं तत्साधनभूतं ज्ञानं चोपदिशन् श्रीभगवानुवाच— इदमिति । अन्यथा मध्ये प्रश्नं विना त्रिवरणं नोपपद्येत । अत्र कैश्चिन्मूले 'प्रकृतिं पुरुषं च' [१३।१] इति पदान्तरं लिख्यते तत्तुल्यं, असम्भवेन सर्वाप्रयुक्तत्वात् पूर्वोक्तविवरणरूपत्वाच्च अस्य षट्स्य । तथाहि यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे इत्याशायात् या पूर्वं प्रकृतिरनात्मा इत्युक्ता तत्परिणामभूतमिदं शरीरं पुरुषस्य निवासभूतत्वाजीवनाद्वा 'क्षेत्रं' इत्युच्यते तथाभूतमेतन्न विज्ञानाति पुरुषो विविकतया; तदा तु क्षेत्रित्वमात्रं एव संसारी भवति । एतयो वा कश्चिद्विविकतया वेत्ति क्षेत्रं जानाति स्वं च दृष्टारं तं तु क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः प्राहुः ।

यद्यपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञानं संसारदशापामप्यस्ति तथापि न विविकतया, किन्तु क्षेत्रसामानाधिकरण्येन; तथापि तज्ज्ञेयं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतमेव मृतशरीरं तथा दर्शनात् । किञ्चोभयोः सम्बन्धे तु तत्सम्भवति, न कैवल्ये सम्भवति । यस्य वेत्तृत्वं तस्यैव वेद्यादन्यत्स्वमर्थसिद्धं दृष्ट्वा च घटादिनो द्रष्टुरिव 'देवोऽहं' इत्यतिमन्दानां नाहमिति वशात्पविष्यणतैकस्वभावतया तदप्रथक्सिद्धिरुपपन्नं भवति । इदं तु पार्थक्यं स्वात्मानं क्षेत्रज्ञमेव भेदं विज्ञानतो विदुषो भवति, न सर्वस्येति ॥ २ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

भगवान् कृपयाऽनेतरमाह— इदमिति । हे कौन्तेय ! अभिधीयते कथ्यत इत्यर्थः । एतत् याथातथ्येन यो वेत्ति तं कृपाया । इदं शरीरं इदमर्थं मरणदिवसमुक्तं क्षेत्रं तद्विदः क्षेत्रविदो ज्ञानिनः क्षेत्रज्ञं प्राहुः । अन्योक्तिकथनेन ज्ञानादिप्ररोहस्थानं लीकार्थं स्वांशजीवोत्पत्तिस्थानं तद्विदः तथा न भवतीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

११ नीलकण्ठप्रणीतो भारतभावदीपः ।

ननु 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकारोऽयमुच्यते । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' [२।२५] इति द्वितीये त्वम्पदार्थस्वरूपमुक्तम्; तथा द्वादशे 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्यामहे । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्' [१२।३] इति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तम्; न च तयोर्भेदः सम्भवति, लक्षणैक्यात्; लक्षणं हि तयोर्व्यक्तत्वमचिन्त्यत्वमचलत्वं सर्वगतत्वं चेत्यादिद्विसमानम्; न च द्वयोः सर्वगतत्वं सम्भवति, अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः । न च लक्षणभेदाभावेऽपि तत्तदात्मगतविशेषाः सन्ति; ये मुक्तात्मना जीवेशयोश्चान्योन्यं भेदमाबहन्ति स्वात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमेव व्यावर्त्तयन्तीति वाच्यं, विशेषाणां सत्त्वे प्रमाणाभावात् । ननु मा सन्तु विशेषाः, बन्धमोक्षादिव्यवस्थान्याथानुपपत्त्या तु निर्विशेषेष्वपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति, ययोक्तं साङ्ख्यबृहदैः 'जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविषयैवायैव' इति । जन्मादिव्यवस्थानो युगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात् सात्त्विकराजसादिभेदाच्च न पुरुषैक्यमित्यर्थे इति चेत्, न; व्यापकानेकात्मवादे भोगसाङ्ख्येयप्रसङ्गात् । न होक्त्रान्तःकरणं सुखादिरूपेण परिणते तदपतिसंवेदी एक एव चेतन इति नियन्तुं शक्यं, सर्वेषां सांख्यिचाविशेषेण प्रतिसंवेदानापत्तेरवर्जनीयत्वात् । श्रोत्रस्यैकस्यापि कर्णशङ्कुलीरूपोपाधिभेदादिवान्तःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनः शब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपि सेत्स्यतीति न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यम् । ततश्च जीवेशयोर्लक्षणेक्यादभेदे सिद्धे किमुत्तरग्रन्थेन तदपतिपादनार्थेन ? इति चेत्, सत्यम्; 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पश्येत्' [बृ. उ. ४।१।१५] इति श्रुतेर्विद्यावस्थायां भेदाभावेऽप्यविद्यावस्थायां 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां' [तै. आ. ३।१।१ चित्यु. १।१।१] 'एष होत्र (एनं) साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नितोऽन्ते (तनुत्सते)' [कौ. उ. ३. ५] इति व्यवहारदर्शनां शास्त्रशासितुभावेन कर्तृकारयितुभावेन च प्रसक्तस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरासार्थत्वात् उत्तरग्रन्थस्थारम्भ उपपद्यते । तत्रानुपदोक्तेन तत्पदार्थेन सहास्याभेदं वक्तुं योग्यतायै भास्यमासकभावेन क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्य कुम्भाद्भास्वत इव विवेकं दर्शयति— इदमिति । इदमानात्मत्वेन भास्यं घटाग्रहङ्कारान्तं शरीरं विशरणवर्धमि हे कौन्तेय ! क्षेत्रं क्षिणोत्यात्मानमविद्यया त्रायते च विद्यपेति क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहस्थानं क्षेत्रशब्देनोच्यते, एतद्यो वेत्ति भासयति तं चिदात्मानं क्षेत्रज्ञ इत्यन्वयेथेयं प्राहुः । के प्राहुः ? तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः । एतेन 'गच्छामि, पश्यामि, मुञ्चे' इति अनुभवादेर्देन्द्रियादङ्गाराः प्रतीतितो भासककोटिनिविष्टा इव आन्ति, तथापि तेषां तत्त्वतो भास्यत्वलक्षणो नात्मभावः सिद्धः ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ ? इति, नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञ-
मिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादि-
स्तन्मप्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वापाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभि-
प्रायः । हे भारत ! यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदविशद्यमस्ति, तस्मात्क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विपथीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो
ममेश्वरस्य विष्णोः ।

२ आ. शां. व्या.— दृश्यानां दुःखादीनां भेदकानां
यावद्देहभाविनां अनात्मवर्त्मत्वसिद्धये द्रष्टारं देहादन्यमुक्त्वा
साङ्ख्यानमिव तन्मात्रेण मुक्तिनिवृत्तये तस्य सर्वदेहेष्वैक्योक्ति-
पूर्वकं स्वेन परमात्मेनाख्येणैक्यं वृत्तमनूय प्रश्नद्वारा दद्येयति—
एवमित्यादिना । यथोक्तलक्षणं दृक्वादेहाभिच्छेदं द्रष्टारमि-
त्यर्थः । चापीतिनिपातौ जीवत्याक्षरत्वज्ञानस्य देहादन्यत्त्वज्ञा-
नेन समुच्चयार्थो भिन्नकर्मो; न क्षेत्रज्ञं साङ्ख्यवदृश्यादन्यमेव

विद्धि; किन्तु मां चापि विद्धीति सम्बन्धयते । यः सर्वक्षेत्रेष्वेकः
क्षेत्रज्ञस्तं मानेव विद्धीति सम्बन्धं सूचयति— सर्वेति ।
तत्क्षेत्रज्ञोपाधिकभेदभाजस्तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीत-
ब्रह्मात्वधीः ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— ब्रह्माद्रीति । उत्तरार्थं विभ-
जते—यस्मादिति । तदेव विशिनष्टि— क्षेत्रेति । न च भेद-
विषयत्वात् सम्यग्ज्ञानं तदिति युक्तं, तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थ-
ज्ञानद्वारा मोक्षोपायिकत्वेन सम्यक्त्वसिद्धिर्(दे)रिति भावः ।

१ शां. भा.— नतु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरः, नान्यः तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य
संसारित्वं प्राप्तम् ; ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गः । तच्चोभयमनिष्टं, बन्ध-
मोक्षतद्भेदतुल्यसात्त्विकार्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्भेदतुलक्षणः संसार
उपलभ्यते ।

२ आ. शां. व्या.— जीवेश्वरयोरेकत्वमुक्तमाक्षिपति—
नन्विति । जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरे वा तस्य जीवे
वाऽन्तर्भावो नाऽऽहः, जीवस्य परमादन्यत्वाभावे संसारस्य
निरालम्बनत्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
“अनश्नन्नन्यो अभिचाक्षतीति” [श्वे. उ. ४।६ सु. उ.
३।१।१] इति श्रुतेन तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीयं दृष-
यति— ईश्वरेति । जीवे चेदौषधोऽन्तर्भवति तदापि ततो-
ऽन्यसंसार्यभावात्तस्य च संसारोऽनिष्ट इति संसारो जगत्पत्यं

गच्छेदित्यर्थः । प्रब्रह्मद्वयस्येष्टत्वं निराचष्टे— तच्चेति । संसा-
राभावे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [श्वे. उ. ४।६ सु. उ.
३।१।१] इत्यादिबन्धनाश्रयं तदेतुर्कमविषयकमकाण्डस्य
चाऽऽनर्थक्यमीश्वराभिते च संसारे तदभोक्तृत्वश्रुतेर्ज्ञानकाण्डस्य
मोक्षतद्भेदतुल्यज्ञानार्थस्याऽनर्थक्यं, अतो न प्रसङ्गयोरितेत्यर्थः ।
संसाराभावप्रसङ्गस्याविष्टत्वे हेत्वन्तरमाह— प्रत्यक्षादीति ।
तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति— प्रत्यक्षेणेति ।

१ शां. भा.— जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्मे-
श्वरैकत्वे, न; ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः । “दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता”
[कठो. २।४] तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः “श्रेयश्च प्रेयश्च” [कठो.
२।२] इति । विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः— ‘द्राविमावथ पन्थानौ’
[म. भा. १२।२४।१६] इत्यादि ‘इमौ द्वावेव पन्थानौ’ इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते ।
अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽजगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.— आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोध-
माह— जगदिति । विमतं विचित्रहेतुकं विचित्रकार्यत्वात्
प्रासादादिवदित्यर्थः । प्रत्यक्षादुमानागमविरोधाद्युक्तमैक्यमि-
गी. तु. २

त्युपसंहरति— सर्वमिति । ऐक्येऽपि संसारित्वमविद्यातो
विद्यातोऽसंसारित्वमिति विमगागानुपपत्तिरित्युत्तरमाह— ने-
त्यादिना । तयोः स्वरूपतो विरुद्धगत्वे धृतिमाह— दूरमिति ।

अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविषये दूरं विपरीते
अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः । विषुची नानागती भिन्नफले इत्यर्थः ।
स्वरूपतो विरोधवत्फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह— तथेति ।
फलभेदोक्तिमेव व्यनक्ति— विद्येति । तयोर्वैलक्षण्यत्वे वेद-

व्याप्तस्यापि सम्मतिमाह— तथा चेति । उक्तोऽर्थे भगवतो-
ऽपि सम्मतिमुदाहरति— इह चेति । द्वयोःपि निरोधोऽस्तुत्य-
मुपादेयत्वमिति शङ्कां शान्तयति— अविद्या चेति ।

१ शां. भा.— श्रुतयस्तावत्— “इह चेद्वेदीदृश सत्यमस्ति, न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः”
[केनो. २।५] “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” [तै. आ. ३।१२] “नान्यः पन्था विद्यतेऽन्याय”
[श्वे. उ. ३।८] “विद्वान् विभेति कुतश्चन” [तै. उ. २।९] अविदुषस्तु— “अथ तस्य भयं
भवति” [तै. उ. २।७] “अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” [कठो. २।५] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
[मुण्डको. ३।२।९] “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” [वृ. उ.
१।४।१०] आत्मविद्यः “स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “यदा चर्मवत्” [श्वे. उ.
६।२०] इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च— “अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” [५।१५]
‘इहैव तैजितः सर्गो येषां साम्ये स्थिते मनः’ [५।१९] ‘समं पश्यन् हि सर्वत्र’ [१३।२९] इत्याद्याः ।

२ आ. शां. व्या.— अविद्या सकार्या हातव्येत्यत्र
श्रुतीश्वरादिति— श्रुतयस्तावदिति । इहेति जीवदवस्थो-
च्यते, चेच्छब्दे विधोदयदादौऽन्यथोती, अवेदोदहं ब्रह्मेति
विदितवानित्यर्थः । अथ विद्यानन्तरमेव सत्यमवितर्कं पुनरा-
वृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह— अथेति । अविद्याविषयेऽपि
श्रुतिमाह— न चेदिति । जन्ममरणादिरूपा संछतिर्विनिधि-
स्तस्या महाश्च सम्प्रज्ञानं विना निवर्तयितुमशक्यत्वम् ।
विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह— तमेवमिति । परमात्मानं प्रत्य-
क्त्वेन यः साक्षात्कृतवान्स वेदी जीवश्चैव मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
विद्यां विनाऽपि हेतुवन्ततो मुक्तिमाशङ्कयाऽह— नेति ।
भयहेतुमविद्यां निराकुर्वती तज्जं भयमपि निरस्यति विधेयत्र
वाक्यान्तरमाह— विद्वानिति । अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह—
अविबुध इति । प्रतीच्येकरसे स्वल्पमपि भेदं मन्यमानस्य
भेददृष्टयन्तरमेव संसारप्रौढ्यमित्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—

अविद्यायामिति । तन्मध्ये तत्परवशात् स्यात्स्थितास्तत्त्वज्ञा-
नन्तो देहाद्यभिमानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये
श्रुत्यन्तरमाह— ब्रह्मेति । अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह— अन्यो-
ऽसाविति । भेददृष्टिमन्यत्र तत्रिदानमाविद्येत्याह— नेति ।
स च मनुष्याणां पशुबद्धेवादीनां प्रेथ्यतां प्राप्नोतीत्याह— यथेति ।
विद्याविषये वाक्यान्तरमाह— आत्मविदिति । इदं सर्वं प्रत्य-
म्भृतं पूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः । ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं’ इत्यत्र श्रुत्यन्तर-
माह— यदेति । न खल्वकारां चर्मवन्मानवो वेदश्रुतीमुपेति
तथा परमात्मानं प्रत्यक्त्वेनानुभूय न मुच्यत इत्यर्थः । आदि-
शब्देनानुक्ता विद्याविद्याफलभेदाद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते । तासां
भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति— सहस्रश इति । विद्याविद्या-
विषये स्मृतीश्वरादिति— स्मृतयश्चेति । तत्राविद्याविषयं वाक्य-
माह— अज्ञानेनेति । विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति—
इहेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न्यायतश्च— ‘सर्पोन्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञा-
नतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्’ [म. भा. २।२।२०।१।७] तथा च देहादिष्वात्म-
बुद्धिरविद्याप्रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्माणुष्ठानकृत् ‘जायते प्रियते च’ इत्यवगम्यते; देहादिष्वतिरिक्तात्म-
दक्षिणो रागद्वेषादिप्रहाणपक्षधर्माधर्मैर्प्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः ।
तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति; यथा देहाद्यात्मत्वमा-
त्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः; यथा स्थाणौ पुरुष-
निश्चयः । न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति, स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य । तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य,
देहधर्मो वा चेतनस्य ।

२ आ. शां. व्या.— ‘विद्याफलमनर्थध्वस्तितरविद्याफलम-
नर्थास्ति’ इत्येतदन्वयव्यतिरेकाव्यन्यायादपि सिध्यतीत्याह—
न्यायतश्चेति । तत्रैव पुराणसम्मतिमाह— सपानिति ।
उदपानं ज्ञानम्, यथाऽऽत्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पश्येति
योजना ४ न्यायतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाव्यन्यायमुक्तं विदु-

नोति— तथा चेति । तत्राऽऽदाबन्वयमाचष्टे— देहादि-
ष्विति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्याश्रुतद्विधाया देहादावनतमन्या-
त्मबुद्धिमादधाति, तद्युक्तो रागादिना प्रेरितः, तत्प्रयुक्तश्च
कर्माऽऽतिष्ठति, तत्कर्ता च यथाकर्म नूतनं देहमादत्ते, पुरातनं
त्यजति, इत्येवमविद्यावत्त्वे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेक-

मिदानीं दर्शयति— देहादीति । श्रुतिश्रुतिभ्यां भेदे ज्ञाते रागादिष्वस्त्वा कर्मोपरमादेशेवसंसारामिदिरित्यविचारहित्ये बन्धव्यतिरिक्त्यर्थः । उक्तान्वयादेत्यथासिद्धिं शिथिलयति— इति नेति । उक्तमन्वयादिवादिना केनचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकभावादित्यर्थः । अन्वयावरमन्वयासिद्धित्वे चोभयपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह— तत्रेति । ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वल्पभेदे कार्यभेदे च ह्यार- स्वेन परापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वाभासरूपं प्रातिभासिकं सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो ब्रह्मा स्वतत्त्वेद्दहमित्यात्मभावेन ब्रह्माऽपि मायादित्याश- ङ्क्याऽऽह— यथेति । देहाद्यतिरेकस्याऽऽत्मनो वैदिकपक्षे स्वतत्त्वेऽपि तस्मिन्नहमिति भावेन, तदतिरिक्तत्वं न भाति,

किन्त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भावते; तथाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन्मात्वेन ब्रह्मत्वं, न भात्यविद्यातो- ऽब्रह्मत्वमेव त्वस्य भास्यतीत्यर्थः । आत्मनो देहाद्यात्मत्वाभा- विद्यं भातीत्युक्तमनुभवेन स्पष्टयति— सर्वेति । अतस्मिन्स्त- दुद्धिरविद्याकृतेष्वत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । पुरस्स्यते वस्तुनि स्थापनाविषयाय पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादात्मना- त्मन्यात्मवीरविद्यातो निश्चित्यर्थः । देहात्मनोरैक्यञ्चापे देह- धर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य वेहे विनिमयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । स्थाणौ पुरुषत्वं भ्रान्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरःपाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति । तद्वर्गो वा वस्तुवादिर्न पुनो हस्यते मिथ्याभ्यस्ततादात्म्याद्ब्रह्मतो धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति ।

१ श्रा. भा.— एवं सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जराभृत्युवत् ; न, अतुल्यत्वात् ; इति चेत् , स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञाताऽन्योऽन्यस्मिन्नध्यस्तावविधया; देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञानोरेवेतरराध्यासः, इति न समो दृष्टान्तः । अतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातरात्मनो भवतीति चेत् , न; अचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मोः सुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुः (आत्मनः) भवन्ति, तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मोः केचनाऽऽत्मनो भवन्त्यविद्याध्यारोपिताः; जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः । ‘ न भवन्ति ’ इत्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरामरणादिवदिति, हेयत्वादुपादेयत्वाच्चित्वादि ।

२ आ. श्रा. व्या.— जरादेरात्मधर्मत्वेऽपि सुखादे- रात्मधर्मत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह— सुखेति । कामसङ्कल्पादि- श्रुतेरात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः । किञ्च विमतो नाऽऽत्मधर्मोऽ- विद्याकृतत्वाज्जरादिवत्, न च हेत्वसिद्धिरतस्मिन्स्तदुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववत्, अविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाऽऽह— अविद्येति । स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यत्वं देहादेरुक्तं दृष्टान्त- दार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यादिति शङ्कते— नेति । तदेव प्रपञ्चयति— स्थाणुत्वादिना । ज्ञेयस्य हेयान्तेऽध्यसाद्यत्र चोभयोर्हेयत्वं व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

देहात्मबुद्धेर्धर्मत्वाभावे फलितमाह— अत इति । उपाधिधर्म्याणां सुखादीनामुपहिते जीवे वस्तुत्वमुक्तमित्यप्रसङ्गादिति परिह- रति— नेत्यादिना । अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति— यद्वीति । सुखादीनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वादचैतन्ये जरादिकं ना- ऽऽत्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः । सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह— नेति । तदेवायुमानं साधयति— अविद्येति । विमतं नाऽऽत्मधर्मं आगमापाधि- त्वात्संसारवदित्यनुमानान्तरमाह— हेयत्वादिति । आदि- शब्दाद्दृश्यत्वजडत्वादि गृह्यते ।

१ श्रा. भा.— तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्यो ज्ञातर्धविधयाऽध्यारोपित इति; न तेन ज्ञातुः किञ्चिदुच्यते । यथा बालैरध्यारोपितेनाऽऽकाशस्य तलमलितत्वादिना । एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि नाऽऽशङ्क्यम् । न हि क्वचि- दपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः । यत्तुक्तं ‘ न समो दृष्टान्तः ’ इति, तदसत् । कथम् ? अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् ; तन्न व्यभि- चरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेत्, न; अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्या- विपरीतप्राकृक्, संशयोपस्थापको वाऽऽग्रहणात्मको वा ।

२ आ. श्रा. व्या.— सुखादीनां जरादिवत्तामधर्मत्वा- भावे तस्य वस्तुतोऽसंसारितेति फलितमाह— तत्रेति । आरोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्मत्त्वं दृष्टान्तमाह— यथेति ।

पराभिन्नस्याऽऽत्मनः संसारित्वमध्यस्तमिति स्थिते यत्प्रत्यय संसारित्वापादनं तदुक्तमित्याह— एवं चेति । आत्मनि संसारस्याऽऽरोपितत्वात्तदभिने परस्मिन्नाशङ्क्यं तस्यायुक्तेत्येत-

दुपपादयति— न हीति । स्थणौ पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याप्यस्त्येत्युक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातुविषयत्वादित्युक्तमनुवदति— यस्त्विति । वैषम्यं दूषयति— तदसदिति । तर्हि केन साधर्म्यं ? इति धुच्छति— कथमिति । अभीष्टं साधर्म्यं दर्शयति— अविद्येति । तस्योभयत्राहुतिमाह— तत्रेति । ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्याऽऽरोपनियमाच्छातरि नाऽऽरोपः स्यादित्याद्यथाऽऽह— यस्त्विति । नायं नियमो ज्ञातरि जराशारोपस्योक्तत्वादित्याह— तस्या-

पीति । ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽप्यासतनियमस्येति यावत् । अतो ज्ञातरि नाऽऽरोपस्यभिचारशङ्केत्यर्थः । आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वालतदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते— अविद्यावत्त्वादिति । काऽविद्या विपरीतप्रहादिवर्णा ? अनाद्यनिर्वाक्यानां वा ? । नाऽऽद्यो विपरीतप्रहादेस्तमशब्दितानिर्वाक्याज्ञानकार्यात्वात्तन्निष्ठस्याऽऽत्म्यमेतत्वायोगादित्याह— नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति— तामसो हीति ।

१ शां. भा.— विवेकप्रकाशभावे तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या ? न; कारणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादित्वादोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या, तदेव चाविद्याधर्मवच्च क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तन्न; यथा कारणे चक्षुषि विपरीतप्राहकादिदोषस्य दर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— आवरणरूपकत्वं वस्तुनि सम्यक्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वम् ; विपरीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वं विद्यापोहत्वेन साधयति— विवेकेति । न च कारणाविद्याऽनाद्यनिर्वाच्याऽऽत्म्यधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यत्वादेव तस्यास्तद्धर्मत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । किञ्च विपरीतग्रहादेरन्यव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नाऽऽत्म्यधर्मत्वेत्याह— तामसे चेति । तमशब्दितान्नानोत्पन्नवस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकस्तिमिरकाचादिदोषस्तस्मिन्सत्यज्ञानं मिथ्याधीः संशयश्चेति त्रयस्योपलब्धौ तदसति तस्मिन्प्रतीतेरन्यव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाविगमात् केवलात्म्यधर्मतेत्यर्थः । दोषस्य निमित्तत्वाद्भावकार्यस्योपादानवियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चात्मन्तरेतात्त्वैव विषययादेरुपादानमिति बोधयति— अत्रा-

ऽऽहेति । विपरीतग्रहादेर्दोषोत्पत्त्यर्थं सप्तम्यर्थः । अग्रहादिप्रतिबन्धमविद्या । विषययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गात्ताऽऽत्मा तदुपादानं, किन्तु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वग्रहणादग्रहणादेरपि दोषत्वात्करणधर्मत्वे कारणमवियोत्यन्तःकरणम् । न च तद्वदुपविद्याऽसिद्धिर्वाच्यम् ; अज्ञोऽहमित्यनुभवास्त्वापे चाज्ञानपरामर्शात्तदवगमात्कार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धिरिति परिहरति— नेत्यादिना । सङ्गृहीतचोचपरिहारयोश्चोद्यं विवृणोति— यस्त्विति । अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातृसंसारित्वादुत्खातद्वंद्वोरगवदविद्या किं करिष्यति ? इत्याशङ्क्याह— तदेवेति । मिथ्याज्ञानादिमत्त्वमेवाऽऽत्मनः संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह— तत्रेति । न कारणे चक्षुषोत्यादिनोक्तमेव परिहारं प्रपञ्चयति— तत्रेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादित्वादोषो ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनात् ग्रहीतृधर्मो यथा, तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भूतमर्हन्ति; न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत् ज्ञातृधर्मत्वम् ; संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्वकरणवियोगे क चैकस्य सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत्त्वो धर्मः, ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अविक्रियस्य च व्योमवत्सर्वगतस्याभूतस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगातुपपत्तेः । सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वम्, ' अनादित्वाच्चिर्गुणत्वात् ' [१३।३२] इत्यादीश्वरवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— तिमिरादिदोषस्तत्कृतो विपरीतग्रहादिष्व न ग्रहीतुरात्मनोऽस्त्यतिप्र ह्येतुमाह— चक्षुष इति । तद्वदेनाज्ञनादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराकृते देवदत्तस्य ग्रहीतुर्दोषाद्युपलम्भात् तस्य तद्धर्मत्वमनो विमतं तत्त्वतो नाऽऽत्म्यधर्मो दोषत्वात्कार्यत्वाद्वा सम्मतवदित्यर्थः । किञ्च विपरीतग्रहादिस्त्वन्तो नाऽऽत्म्यधर्मो वैद्यस्वातन्त्र्यप्रतिपन्नवदित्याह— संवेद्यत्वाच्चेति । किञ्च यद्वै तत्स्वातिरिक्तवैद्यं, यथा दीपादीति व्योमेविपरीतग्रहादीनामपि वैद्यत्वादतिरिक्तवैद्यत्वे संवेदिता न

संवेद्यधर्मवान्वेदितृत्वात्, यथा देवदत्तो न संवेद्यरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह— संवेद्यत्वादेवेति । किञ्च विपरीतग्रहाद्यस्तत्त्वतो नाऽऽत्म्यधर्मोऽपि भिन्नत्वात्स्वात्वादेवदित्याह— सर्वेति । उक्तमेव विग्रह्यनात्मनो विपरीतग्रहासिः स्वभावाविको वाऽऽत्मनोको वा ? इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति— आत्मन इति । अतोऽनिमोक्षोऽविद्यातत्त्वधर्मस्तेरसद्भावादिति भावः । आगन्तुकोऽपि स्वतथेदमुक्तिः परतरेचेत्त्राऽऽह— अविक्रियस्येति । विभुत्वादविक्रियत्वाद्भूतत्वाच्चाऽऽत्मा व्योमवत् केनचित्संयोग-

विभागावतुभवति, न हि विक्रियाभावे व्योम्नि वस्तुतः संयोग-
विभागावसङ्गत्वात् । आत्मनस्तत्संयोगात् परतोऽपि तस्मिन्विपरी-
तप्रहरीत्यर्थः । तस्याऽऽत्ममयत्वाभावे फलितमाह—

सिद्धमिति । आत्मनो निर्धर्मकत्वे भगवदनुमतिमाह—
अनादित्वादिति ।

१ शां. भा.— नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न;
सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ज्ञातमवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगतः ? इति,
मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादि-
दोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीधरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु, अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् ।
यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वं, न मुक्तावस्थायां; एवम् ।

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसारित्वे विधि-
शास्त्रस्याभ्युपगमादेवाऽऽत्मनर्थक्यतात्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति
शङ्कते— नन्विति । विद्यावस्थायामविद्यावस्थया वा शास्त्रा-
नर्थक्यं ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह— न सर्वैरिति ।
विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारयोरभावस्य सर्ववादिसम्मतत्वात्तत्र
शास्त्रानर्थक्यादि चोद्यं मयैव न प्रतिविषेयमित्यर्थः । सङ्ग-
वाक्यं विवृणोति— सर्वैरिति । अभिप्रायाज्ञानात्प्रभेदे स्वाभि-

प्रायमाह— कथमित्यादिना । तर्हि मुक्तान्प्रति विधिशास्त्रस्या-
भ्युपगमादेवाऽऽत्मनर्थक्यमित्याशङ्क्याऽह— न चेति । न हि
व्यवहारातीतेषु तेषु गुणदोषाशङ्कत्यर्थः । द्वैतिनां मते मुक्ता-
त्मस्विवास्मत्त्वक्षेपे क्षेत्रज्ञस्येश्वरत्वे तं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं
विद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह— तथेति । द्वितीयं
दृश्यति— अविद्येति । तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति— यथेति ।
एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात्प्रमाणवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः ।

१ शां. भा.— नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषाम्, अतो
ह्येषापादेयतत्साधनसङ्गावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादेविद्याकृतत्वाद्बन्धाव-
स्थायात्शास्त्रस्त्वनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत्, न; आत्मनोऽवस्थाभेदवचानुपपत्तेः ।
यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्थातां, क्रमेण वा ? । युगपत्तावद्द्विरोधान्न सम्भवतः स्थिति-
गती इवैकस्मिन् । क्रममावित्वे च निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा ? निर्निमित्तत्वेऽनिर्निमित्तप्रसङ्गः,
सनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

२ आ. शां. व्या.— द्वैतिभिर्द्वैतिनां न साम्यमिति
शङ्कते— नन्विति । अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्रार्थवत्त्वं
फलितमाह— अत इति । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुतेति
वैषम्यमाह— अद्वैतिनामिति । व्यावहारिकं द्वैतं तन्मतेऽपि
स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽह— अविद्येति । कल्पितद्वैतेन व्यव-
हारात् तस्य वस्तुतेत्यर्थः । बन्धावस्थाया वस्तुत्वामेव
दोषान्तरमाह— बन्धेति । आत्मनस्तत्त्वतोऽवस्थाभेदो द्वैति-
नामपि नास्तीति परिहरति— नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितुं

विकल्पयति— यदीति । तत्राऽऽद्यं दृश्यति— युगपदिति ।
द्वितीयेऽपि— क्रममाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा ?
इति विकल्प्याऽऽद्ये सदा प्रसङ्गाद्व्यवहारोक्षयोरव्यवस्थां स्यादि-
त्याह— क्रमेति । कल्पान्तरं निरस्यति— अन्येति । बन्ध-
मोक्षावस्थे न परमार्थे आत्माभावित्वात्सारस्फटिकलोहितव-
दिति स्थिते फलितमाह— तथा चेति । वस्तुत्वमिच्छता-
ऽवस्थयोरवस्तुत्वोपगमादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या,
अनादिमत्यन्तवती च; तच्च प्रमाणविरुद्धम् । तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यन्तता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपग-
म्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोषपरिहाराय
बन्धमुक्तावस्थाभेदो न परिकल्प्यते; अतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एवेति समान-
त्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः ।

२ आ. शां. व्या.— इत्यावस्थयोरपि वस्तुत्वमित्याह—
किञ्चेति । अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्गोपययोगाद्वाक्ये
क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमिति स्थिते बन्धस्याऽऽदि-
त्वकृतं दोषमाह— बन्धेति । तस्याप्याकृतान्मानमकृतविनाश-

निवृत्तयेऽनादित्वमेच्छयम् ; अन्तवत्त्वं च मुक्त्यर्थमाश्चेयम् ;
तत्र यदनादिभावरूपं तत्त्रित्यं, यथाऽऽत्मेति व्याप्तिविरुद्धमि-
त्यर्थः । मोक्षस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह— तथेति । सा हि
ज्ञानादिसापथ्यत्वादादिमतो पुनरावृत्त्यनङ्गीकारादन्तता च । तच्च

यत्सादिभावपूर्णं तदन्तवत् । यथा पद्मदीपि व्यात्यन्तरविक्र-
मित्यर्थः । किञ्च क्रमभाविनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा सम्बध्यते
न वा ? प्रथमे पूर्वावस्थया सदैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरा-
वस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानादननिर्गच्छः । यदि पूर्वावस्थां

त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदा पूर्वव्याप्योत्तरावस्थोरामनः
सातिशयत्वावस्थित्यव्युत्पत्तिरित्याह— न चेति । आत्मनो-
ऽवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनूय दूषयति— अथे-
त्यादिना ।

१ शां. भा.— न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषां हि फल-
हेत्वोरनात्मनोरनात्मदर्शनम्, न विदुषाम्; विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्या-
त्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलान्योश्छायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति; किमुत
विवेकी ? । तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति ।

२ आ. शां. व्या.— तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषाविशेषाभाद्वैत-
मतानुरागे हेतुरित्याहङ्कयाविधाविषये चेत्युक्तं विवृणोति—
न चेति । तदेव स्फुटयति— अविदुषां हीति । फलं
भोक्तृत्वं कर्तृत्वं हेतुः, यदा फलं देहविशेषो हेतुरखण्डं,
तयोरनात्मनोर्भौकाऽहं कर्ताऽहं मनुष्योऽहं इत्याद्यात्मदर्शनम-
धिकारकारणं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः । विदुषा-
मपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारतत्त्वविषयं शास्त्रं किं न स्यात् ?

इत्याशङ्क्याऽऽह— नेति । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्राह्मण्यादिमतो
देहाद्वैतमाधर्माभ्यां चाऽऽत्मनोऽन्यत्वं पश्यन् नो न विधिनिषेधाधि-
कारित्वमुक्तफलादावात्मीयामिमानासम्बन्धादित्यर्थः । आत्मनो
देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावात्मधीरित्वे तदुपपादयति—
न हीति । विदुषो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तमुपसं-
रति— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— न हि 'देवदत्त ! त्वमिदं कुरु' इति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रः 'अहं नियुक्तः'
इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविषयविवेकाग्रहणात्पुनरप्येतत् प्रतिपात्तः, तथा फल-
हेत्वोरपि । ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपात्तः शास्त्रार्थविषया, फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि
सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलहेतौ च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मा-
न्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपात्तः । न; व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फल-
हेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्वि-
षयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि शास्त्रश्रवणाविशेषादित्याश-
ङ्क्याह— न हीति । तत्रस्थो यस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव
वर्तमानः सन्नित्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि
कदाचित्त्रियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते, सत्यं, नियोगविषयात्रियो-
ज्यादात्मानो विवेकाग्रहणाभियोगव्यवहारात्तेरित्याह— नियो-
गेति । अविवेकिनो नियोगधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले
हेतौ चाऽऽत्मद्वैदविशिष्टस्याविदुषः सम्भवत्येव विधिनिषेधा-
धिकारित्वमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । विधिनिषेधशास्त्र-
मविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं, सम्प्रति
शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनैवाधैवत्वं शक्यसमर्थनमिति शङ्कते—
नन्वेति । प्रकृतिरविद्या ततो जातो यो देहादभिमानात्मा
सम्बन्धो विधौ दयाप्रागनुभूतस्तदपेक्षया विधिना प्रवर्तितोऽस्मि
निषेधेन निवर्तितोऽस्मीति विधिनिषेधविषया सत्यामपि
विद्यायां धीर्बुद्धैवेत्यर्थः । विदुषोऽपि पूर्वमादिषं सम्बन्धमपेक्ष्य

विधिनिषेधविषयां धियमुक्तामेव व्यकीकरोति— इथेति ।
नन्वविदुषो मिथ्याभिमानवन्न विदुषः सोऽनुकर्तव्यः, तथा चा-
ऽऽविद्यसम्बन्धापेक्षया न युक्ता विदुषो यथोक्ता धीरिति तत्रा-
ऽऽह— यथेति । पिता पुत्रो भ्रातेत्यादीनां मिथोऽन्यत्वदृष्टा-
वप्यन्योन्ययोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीरेष्टा पितृमधिकृत्य
विधौ निषेधे वा तस्य तदुत्तरानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषया धीरिष्टा
“अथातः सम्प्रति यैदा प्रैष्यन्मन्यतेऽयं पुत्रमाह त्वं ब्रह्मयज्ञस्त्वं
लोकः” [बु. उ. १।५।१७] इत्यादिसम्प्रतिश्रुत्याऽश्चोक्तानु-
नस्य पुत्रकार्यताप्रतिपादनात् । पुत्रं चाधिकृत्य विधिनिषेध-
प्रवृत्तौ तस्य तद्वशाच्च पितुस्तदर्थं धीरुपगता, तथा आत्रादिष्वपि
दृष्टव्यम् । एवं विदुषो हेतुकाम्यामन्यत्वदर्शनेऽपि प्राकालो-
नाविद्यदेहादिविषयत्वादिबद्धा विधिनिषेधार्था धीरित्यर्थः ।
पुत्रादीनां मिथ्याभिमानादिमयो नियोगधीर्बुक्ता, तत्त्वदर्शिनस्तु
तदभावात् देहादिसम्बन्धाधीना नियोगधीरिति परिहरति—
नेत्यादिना ।

२ शां. भा.— प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वं;
तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु “स्वर्गकामो यजेत” [आ. श्रौ. सू. १०।२।१]
‘न कलङ्गं भक्षयेत्’ इत्यादावात्मन्यतिरेकदर्शनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टिनां च, अतः कर्तुराभा-

वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; यथाप्रसिद्धिर् एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवि-
त्तावन्न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धिस्तु विधिप्रतिषेध-
शास्त्रश्रवणानुयायनपण्याऽनुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसञ्जातदृष्टः श्रद्धान्तया च
प्रवर्तते इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षं, अतो न शास्त्रानर्थक्यम् ।

२ आ. शां. व्या.— किञ्च “सर्वापेक्षा च यज्ञाविश्रुते-
रश्वत्थः” [ब. सू. ३।४।१६] इति सर्वापेक्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञान-
स्यादृष्टाभ्युत्थोक्तोक्तिविनिर्वाधानुष्ठानं सम्यग्ज्ञानात्पूर्वमिति
कृतो विदुषस्तदनुष्ठानं ? इत्याह— प्रतिपञ्चेति । सत्यदृष्टे
सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धदुष्टेस्तदभावादन्यव्यतिरेकाभ्यां
विविधविधावाक्याच्च विधिनिषेधानुष्ठानात्पूर्वं न सम्यग्धीरित्याह
न पूर्वमिति । विधिनिषेधयोर्विद्वद्विषयत्वायोगे कलितमाह—
तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थवत्त्वमाक्षेपसमा-
धिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिपति— नन्विषति । चकारादूर्ध्वप्रवृत्ति-
रिति सम्बध्यते । आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतां देहाद्यभिमान-
रूपाधिकारहेत्वभावाद्धिद्योते यागादावप्रवृत्तिनिषेधाच्चामक्ष्य-
भक्षणादेनं निवृत्तिः, अतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादावा-
त्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते, तेषां पारलौकिकमोक्षप्रतिपत्त्य-

भावदित्यर्थः । विदुषामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे कलित-
माह— अत इति । आत्मनो देहाद्यतिरेकं परोक्षमपरोक्षं च
देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शा-
स्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह— नेत्यादिना । प्रसिद्धिर शास्त्रीया-
ऽभिमतः । एतदेव विवृण्वन्नब्रुविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा
परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विवक्ष्यसीति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति— ईश्वरेति । न भिन्नतै चेत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं
निरस्यति— तथेति । पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः । तृतीयमङ्गी-
करोति— यथेति । विधिनिषेधानां प्रसिद्धिमनुस्त्वानः
समिति यावत् । चकाराशिवर्तते चेत्यनुकुर्यते । ब्रह्मविदं
नैरात्म्यवादिनं च त्यक्त्वा देहाद्यतिरेकमात्मानं परोक्षमपरोक्षं
च देहाद्यात्मत्वं पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फल-
माह— अत इति ।

१ शां. भा.— विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; कस्य-
चिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यादथ्येदानीम् । न च विवेकिनमनुवर्तन्ते
मृदाः रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः; ‘स्वभावस्तु
प्रवर्तते’ [५।१४] इति श्रुतम् ।

२ आ. शां. व्या.— विधान्तरेण शास्त्रानर्थक्यं चोद-
यति— विवेकिनामिति । दृष्टा हि तेषां विधिनिषेधयोर-
प्रवृत्तिः, न हि देहादिमनो निष्कृष्टमात्मानं दृष्ट्वा तयोरधिकारः,
तेन तान्त्रति शास्त्रं नार्थवत् । न च देहाद्यात्मत्वदृष्टास्तत्राधि-
क्रियन्ते तेषां ‘यद्यदाचरति’ [३।११] इति न्यायेन विवेकिनोऽनु-
गच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेः; अतोऽधिकार्यभावाद्विध्यादिशास्त्रस्य
तदनुसरतिविधाचारस्य चाऽऽनर्थक्यमित्यर्थः । किं सर्वेषां विव-
क्तित्वादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते ? किंवा कस्यचिदेव
विवेकित्वेऽपि तदनुवर्तित्वादन्येषामनुवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते ?

तत्र प्रथमं प्रत्याह— न, कस्यचिदिति । ‘मनुष्याणां सर्वेषु’
[५।१३] इति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति— अनेकेष्विति ।
तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह— यथेति । द्वितीयं दूषयति—
न चेति । किञ्च विवेकिनामप्रवृत्त्यान्येषामनुवृत्तिरित्याद्यां
निरसितुं श्येनादौ तदप्रवृत्तावपीत्यनुवृत्तेरित्याह— अभिचर-
णादौ चेति । अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्त्यास्पदं सर्वं
सङ्गहीतुमादिपदम् । इत्थं विवेकिनां प्रवृत्त्याभावेऽपि नाहस्या-
प्रवृत्तिरित्याह— स्वाभाव्याच्चेति । प्रवृत्तेः स्वभावात्स्याज्ञान-
कार्यत्वे भगवत्कथनमनुकूलयति— स्वभावस्तित्वेति ।

१ शां. भा.— तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं
च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न ह्यपरदेशं स्नेहेन पङ्कीकृतं शक्नोति मरीच्युदकम्,
तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतथेदमुक्तं— ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’, ‘अज्ञाने-
नाऽऽवृत्तं ज्ञानम्’ [५।१५] इति च ।

२ आ. शां. व्या.— प्रवृत्तेरज्ञानजत्वे विधिनिषेधाधीन-
प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकवन्धस्याविद्यामात्रत्वादविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य
सिद्धमिति कलितमाह— तस्मादिति । दृष्टमेवाजुसत्त्वाविद्या-
न्यायाददृष्टाद्विषयस्तदाश्रयः संसारः, तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मक-

संसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तदेतद्विधिशास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमि-
त्यर्थः । नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारमपि तस्मि-
न्नापत्ते, तेन तस्यैव शास्त्राधिकारित्वं ? नेत्याह— नेति ।
अविद्यायैः शुद्धे क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसम्बन्धेऽपि तस्मिन्नापत्तिं

तमेव दुःखीकरोतीत्यत्राऽऽह— न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— न होति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽपिवासम्बन्धे भगवद्भोऽपि धोतकमित्याह— अत इति । क्षेत्रज्ञेश्वरोरप्ये

किमित्यवधारणामहं (?) इति बुध्यमानोऽपि स्वैश्वर्यशक्त-
मोक्षरोऽस्मीति न बुध्यते ? तत्राऽऽह— अहानेनेति ।

१ शां. भा.— अथ किमिदं संसारिणामिव 'अहमेवं, ममैवेदं' इति पण्डितानामपि । शृण्विदं तत्पाण्डित्यं, यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुः, ततो न भोगं कर्म वाऽस्का-
ङ्क्ष्युर्मम स्यादिति । विक्रियैव हि भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वाम्प्रवर्तते । विदुषः पुनरविक्रि-
यात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रबुध्यनुपपत्तौ कार्यकरणसङ्घातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचयेत् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो वस्तुतः संसारसत्त्वार्थे विद्वद्बुधमविवरोधः स्यादिति बोधयति— अयेति । एवमि-
त्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तम्, इदमा क्षेत्रकलादिव, पण्डिता-
नामपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः । किं पाण्डित्यं देहादा-
वात्मदर्शने किंवा कूटस्थातमद्विष्टाहो संसारिवादिधोः ? इति
विकल्प्याऽऽद्यं निराकृत्यैवाह— शृण्विति । तच्च वस्तुतोऽसंसा-
रित्वाविरोधि, प्रातिमासिकं तु संसारित्वमिदमिति शेषः ।
द्वितीयं दूषयति— यद्वीति । हि कूटस्थातमविषयं संसारित्वं
प्रतीयते, येन वस्तुतोऽसंसारित्वं विरुध्यते; कूटस्थातमधीवि-

द्यायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः । आत्मानमकिदं
पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणी न स्यातां ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
विक्रियेति । अविक्रियात्मबुद्धेर्भोगकर्माङ्गयोरभावे कस्य
शास्त्रे प्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अयेति । फलार्थित्वाभावा-
द्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्तिः, इत्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान्
फलार्थित्वात्तुपाये कर्मणि प्रवर्तते शास्त्राधिकारीत्यर्थः । विदुषो
वैद्यप्रवृत्त्यभावेऽपि निषेधाधीननिवृत्तेरपि दुर्वचरत्तास्य निवृत्ति-
निष्ठत्वाऽसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु— क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्रं चान्यक्षेत्रज्ञस्यैव
विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन
चेन्न क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यथैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं
मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवचनं करोमीति, आत्महा च; स्वयं मूढोऽन्यांश्च
व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मादसम्प्रदायवित्त्वैवशास्त्र-
विदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ।

२ आ. शां. व्या.— तृतीयमुत्थापयति— इदं चेति ।
सिद्धान्ताद्विशेषमाशङ्क्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञाद्वस्तुतो मिश्रत्वेन
तद्विषयत्वाद्गीकारान्नैवमित्याह— क्षेत्रं चेति । अहंधीवध-
स्याऽऽत्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराय सिद्धान्ताद्भेदोऽस्ती-
त्याह— अहं त्विति । संसारित्वमेव स्फोरयति— सुखीति ।
संसारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुमर्थसिद्धिरित्याशङ्क्या-
ऽऽह— संसारेति । कथं तद्वृत्तिरस्य हेतुं विना कर्तव्यत्वं ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निष्कृष्टस्य
क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं संसारोपरमितुपादयेत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
ध्यानेनेति । संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्विज्ञादीश्वराव-
न्यत्वमिति वक्तुमितिशब्दः । तदेवान्यत्वमुपपादयति— यश्चेति ।
मम संसारिणोऽसंसारिभिरत्यं कर्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथा
विषं ज्ञानं तव कर्तव्यमित्युपदिशति स क्षेत्रज्ञादीश्वरान्यो ज्ञेयः;
अन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । आत्मा संसारी परमादात्म-
नोऽन्यस्तस्य ध्वनाधीनहानेभ्यश्चरत्वं कर्तव्यमित्येतज्ज्ञानं
पाण्डित्यमिति मतं दूषयति— एवमिति । "अयमात्मा
ब्रह्म" [वृ. उ. २।१।१९] इत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादि-
त्यर्थः । ननु संसारस्य वस्तुत्वाद्गीतारात्प्रतीत्यवस्थायां

कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वे ध्याना-
दिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं, तत्कथं
यथोक्तज्ञानवान्पण्डितापसदत्वेनाऽऽक्षिप्यते ? तत्राऽऽह— संसा-
रेति । करोमीति मन्वयानो यः स पण्डितापसद इति पूर्वस्य
सम्बन्धः । कर्मकाण्डे हि कल्पितं संसारित्वमाविष्कृत्य साध्यसाधन-
सम्बन्धं बोधयदर्थवदितं ज्ञानकाण्डमपि तथाविधं संसारित्वं
पराकृत्याखण्डैकस्य प्रत्यग्ब्रह्मणि पर्यवस्यदर्थवद्भूतेदित्यर्थः ।
किञ्चाऽऽत्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं स्वकृत्याऽब्रह्मत्वं कर्तव्यमाह
भूत्वा लोकद्वयविर्भूतं स्यादित्याह— आत्महेति । ननु
'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यनेन सर्वक्षेत्रान्तर्गतौ परो
जीवादन्यो निरुच्यते, न जीवैश्वर्यशक्तमत्र प्रतिपाद्यते,
तत्कथमित्यमाश्लिष्यते ? तत्राऽऽह— स्वयमिति । किञ्च
तत्त्वमसीतिप्रसिद्धक्षेत्रज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तत्त्वैश्वर्यमिदोपदे-
शतः श्रुते तस्य हानिमश्रुतत्वं न जीवैश्वर्योस्तात्त्विकमेदस्य
कथनां कुर्वन्कथं व्यामूढो न स्यात् ? इत्याह— श्रुतेति । ननु
केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य 'क्षेत्रज्ञं चापि'
इत्यादिश्लोकं व्याख्यातवन्तस्तत्कथमुक्तं पाण्डित्यात्मातुल्यं-
मूढत्वं ? तत्राऽऽह— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— यत्तूक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्ग इति; एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्यभ्युपगमादिति । कथम् ? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दशितो मरीचक्यम्-सोषदेष्टो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्या-कल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।

२ आ. शां. व्या.— ‘क्षेत्रज्ञं चापि’ इत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयो-
रैक्यं स्वाभीष्टं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोद्यमनुव्रति— यत्तू-
क्तमिति । तारिककमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्यो-
क्तमेव समाधिं स्मारयति— एतावति । ईश्वरस्य संसारित्वं
संसार्यभावेन संसाराभावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्ष-
ण्येऽपि कथं प्रत्युक्तौ ? इति पृच्छति— कथमिति । कल्पित-

संसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न सम्बद्धमिति
परिहरति— अविद्येति । तद्विषयं कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति
यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शं दृष्टान्तं स्मार-
यति— तथा चेति । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य
प्रसङ्गान्तरनिरासमनुस्मारयति— संसारिण इति ।

१ शां. भा.— नन्वविद्यावचमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः, तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादि प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते इति चेत्, न; ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित्
क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव; न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन
क्षेत्रज्ञो दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यथात्मनो
धर्मोऽविद्यावचं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ? कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ? ‘ज्ञेयं च तत्सर्वं क्षेत्रं,
ज्ञातैव क्षेत्रज्ञः’ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति
विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् ।

२ आ. शां. व्या.— न तावदविद्या संसारं संसारिणं च
कस्यचित् स्वप्नतात्पर्यव्याघातात्, पारतन्त्र्ये चाऽऽश्रयान्त-
राभावात्क्षेत्रज्ञस्य तद्वश्ये संसारित्वमिति शङ्कते— न निव्रति ।
न चाविद्यावचमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः । यत्तूक्तात-
दङ्गोपावदविद्या किं करिष्यति ? इति तत्राह— तत्कृतं चेति ।
अविद्यातज्ज्योर्ज्ञेयत्वाऽऽस्तमधर्मेत्युत्तरमाह— नेत्यादिना ।
तदेव प्रपञ्चयति— यावदिति । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्र-
द्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषेणेत्यावाङ्मयाऽह— न चेति । क्षेत्र-
स्यापि ज्ञेयत्वात् तेन चित्तो वस्तुतः स्पर्शोऽस्तीत्युपादयति—
यदीति । धर्मधर्मत्वेन संसर्गोऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिः ? इत्याश-
ङ्काह— यदीति । आत्मधर्मस्याऽऽस्तमना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि

ज्ञेयत्वापत्त्या कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः । किञ्च विमतं न
क्षेत्रज्ञाश्रितं तद्वैद्यत्वाद्भावादिवदित्याह— कथं चेति । विश्व
महाभूतानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रान्तर्भावान्नाविद्यादेशात्तुधर्म-
तेत्याह— ज्ञेयं चेति । किञ्च ‘एतथो वेति’ [१।३।२] इत्युक्त्वात्क्षेत्र-
ज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयान्न तत्र ज्ञेयं किञ्चिद्विशिष्टानीत्याह— ज्ञातैवेति ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवंस्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धे क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति
फलितमाह— इत्यवधारित इति । विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्म-
त्वमविद्यादेरित्याह— क्षेत्रज्ञेति । विरुद्धवादित्वे मूलं दर्शयति—
अविद्येति । मात्रावदस्य व्यावर्त्य मानयुक्त्याख्यमवष्टम्भा-
न्तरमिति वक्तुं केवलमदम् ।

१ शां. भा.— अत्राऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति ? अत्रो-
च्यते— अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं ? दृश्यते चेदविद्या, तदन्तमपि पश्यसि । न च
तद्व्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थव्यामभवेत् ।

२ आ. शां. व्या.— ययाऽविद्या विरुद्धमपि निर्वोदं
शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्चित्तोऽयस्याविद्यमानत्वेना-
तदाश्रयत्वात्तस्या विद्यास्वभावतया तदाश्रयत्वव्याघातादाश्रय-
जिज्ञासा पृच्छति— अत्राऽह इति । आश्रयमात्रं पृच्छयते तद्विशेषो
वा ? अथमे प्रश्नस्यावकाशश्च मत्वाऽह— यस्येति । अविद्या
दस्याऽदृश्यता वा ? दृश्यत्वे पारतन्त्र्यात्किञ्चिद्विच्छेदेनैव तद्वृष्टिर्ना-
मी, तु. ३

ऽऽश्रयमात्रं प्रष्टव्यम्, अदृश्यत्वे वाऽप्रकाशात्वादसिद्धिरिव स्यादि-
त्यर्थः । द्वितीयमालम्ब्यते— कस्येति । अविद्याया दृश्यमान-
त्वादाश्रयविशेषस्याऽऽस्तमे गोपि स्वातन्त्र्यसिद्धत्वात्प्रश्नस्य निर-
वकाशात्तेत्युत्तरमाह— अत्रेति । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोर-
यति— कथमित्यादिना । तथापि कथं प्रश्नासिद्धित्वाऽह—
न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— न हीति ।

१ शां. भा.— ननु विषमो दृष्टान्तः, गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथाऽविद्या तद्वान्श्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्या-सम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात्? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या, जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम् ? ।

२ आ. शां. व्या.— दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं चोदयति-नन्विति । अज्ञानाश्रयस्य परोक्षत्वेऽपि प्रश्ननैरर्थक्यमित्याह— अप्रत्यक्षेणेति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रबुद्धतः प्रश्नार्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः । अबुद्धभाभिस्तन्निवः शङ्कते— अविद्याया इति । अविद्यावतस्तत्परिहाराश्रयेन प्रयतितव्यमित्याह— यस्येति । ममैवाविद्यावत्वात्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते—

नन्विति । तर्हि प्रश्नार्थक्यमिति सिद्धान्ती स्वाभिस्तन्निव-माह— जानामीति । आत्मानमविद्यावन्तं जानन्नपि तद्विषयाध्यक्षाभावात्तच्छामीति शङ्कते— जानामीति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्याद्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमिष्टमुपेत्य दूषयति— अनुमानेनेति ।

१ शां. भा.— न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्याया तत्काले सम्बन्धो ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरप्युक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता, ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्भवत्यनवस्थाप्राप्तः । यदि ज्ञात्राऽपि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेत अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं, ज्ञेयमेव । तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैनं ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदुप्यति ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनोऽविद्यासम्बन्धग्रहे काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्य ज्ञातेनाऽऽत्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धं बुध्यतेऽन्धो वा ज्ञाता ? इति विकल्पार्थं दूषयति— नह्येति । तत्काले स्वस्याविद्यां प्रतिज्ञातृत्वावस्थायामिति यावत् । अविद्यां विषयत्वेन गृहीत्वा तज्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्याऽऽत्मनस्तस्याः स्वात्मनि कुतः सम्बन्धज्ञातृत्वं ? एकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह—

अविद्याया इति । द्वितीयं निरस्यति— न चेति । यो ग्रहीता स न सम्भवतीति सम्बन्धः । तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दात् । अनवस्थामेव प्रश्नयति— यदीति । आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्नविद्यासम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वात्तथातुभयमभ्युत्पत्तेः स्थिते कलितमाह— यदि पुनरिति । यदा चैव तदेत्यध्याहार्यम् ।

१ शां. भां.— नन्वयमेव दोषः, यदोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्, इति चेत्, न; विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथा चात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याधारोपित एव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यते, तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' [२।१९] 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' [३।२७] 'नाऽऽदत्ते कस्त्वित्तापम्' [५।१५] इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः, उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । हन्त तर्ह्यत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्याया चाध्यारोपितत्वे 'कर्माप्यविद्वत्कर्तव्यान्वेव, न विदुषां' इति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यं' [१८।११] इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशान्नाथोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा' [१८।५०] इत्यत्र विरोपतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञातुरात्मनो न किञ्चिदुप्यतीत्येतदव्यमणः शङ्कते— नन्विति । किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा ? नाऽऽद्यः— तदन्यमुपपत्तात्तत्प्रयुक्तदोषाभावात् । द्वितीये ज्ञातृत्वस्योपचारिकत्वाव तत्कालो दोषोऽस्तीत्याह— इत्यादिना । अवस्थायामपि क्रियायां क्रियोपचारं दृष्टान्तेन

स्फुटयति— यथेति । आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति— यथा चात्रेति । गीताशास्त्रं ससम्यर्थं । स्वत एवाऽऽत्मनि क्रियावात्सत्वाभावो भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति सम्बन्धः । कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति ? तत्रेऽह— अविद्येति । यथा वस्तुतो

नास्त्यात्मनि क्रियादिः, उपचाराणु भास्ति तथा तत्र तत्रातीत-
प्रकरणेषु भगवता कृतो यत्न इत्याह— तथेति । न केवल-
मतीतत्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियाद्यभावादात्मन्याध्यासिकी
तद्दीर्घा, किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्राय-
दर्शनं भविष्यतीत्याह— उत्तरेषु चेति । आत्मनि वास्तव-
क्रियाद्यभावेऽध्यासाच्च तत्सिद्धौ कर्माण्डस्याविद्वदधिकारित्व-
प्राप्तौ 'विद्वान्यजेत ज्ञात्वा कर्माऽऽप्तेत' इत्यादिशास्त्रविरोधः
स्यादिति शङ्कते— हन्तेति । शास्त्रस्य व्यतिरेकविज्ञानाभि-

प्रायत्वादशनायाद्यतीतात्मधीविशुद्धयैव कर्माण्डाधिकारित्व-
त्यङ्गीकरोति— सत्यमिति । कथमज्ञस्यैव कर्माधिकारित्व-
मुपपन्नं ? इत्याशङ्क्याह— एतदेव चेति । ज्ञानिनो ज्ञाननि-
श्चयाभावाधिकारः, निष्ठान्तरे त्वज्ञस्यैव, इत्युपसंहारप्रकरणे
विशेषतो भविष्यतीत्याह— सन्निति । तदेवानुक्रममिति—
समासेनेति । जीवब्रह्मणोरैक्याभ्यामुपगमे न किञ्चिदव्यभिक्त्यु-
पसंहरति— अलमिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— देवमनुष्यादि सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि मदात्मकं विद्धि; 'क्षेत्रज्ञं
चापि' इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया
तदपृथक्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यं, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञस्य मद्दिशेषणतैकस्वभावतया तदपृथ-
क्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यौ विद्धि । वक्ष्यति हि— क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञात् च वदमुक्तोभयावस्थात्
क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टादन्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य । 'द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरक्षाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमा-
विश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तमः ॥' [गी. १५।१६-१८] इति ।

४ वे. ता. च.— अथैवमन्योन्यव्यावर्तकाकारवत्तया
निर्दिष्टयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरपि परमात्मव्याप्तिस्तिद्वयसुभ-
यायुतत्वं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथावस्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञानमेव
मे मतमित्यभिप्रायेण प्रसजति 'क्षेत्रज्ञं चापि' इति श्लोकेन ।
शरीरातिरिक्तस्य ब्रह्मावस्थस्याल क्षेत्रज्ञशब्देनोपाधानम् । स च
स्वैब्रह्मापेक्षया शरीरी, मदपेक्षया शरीरमिति सामानाधिकरण-
निर्देशतात्पर्यमित्याह देवमनुष्यादौति । 'क्षेत्रज्ञम्'
इत्येकवचनेन जात्यैक्यमभिप्रेतमिति दर्शयितुं सर्वक्षेत्रेषु

वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम् । फलितमाह— मदात्मकं
विद्धीति । अनुक्तसमुच्चयार्थोपिशब्दः, अन्यथा निश्चेत्कत्व-
प्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह क्षेत्रज्ञं चापीत्यपिशब्दादिति ।
कण्ठोक्तं समुच्चयागतमाभिप्रायिकं च सङ्कल्प्याह यथा क्षेत्र-
मिति । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः,
स एवात्रापि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति
ज्ञापनायाष्टवक्षिदधिकथनम् ।

३ रा. भा.— पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतैकस्वभावस्वरूपतया भगव-
दात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः
पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' [बृ.उ. ३।७।३] इत्यारभ्य 'यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो
ऽन्तरो यमात्मा न वेद ! यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मानन्तर्याम्यमृतः'
इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवदन्तर्गतसामानाधिकरण्येन व्यपदेश-
हेतुः । 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्रयस्थितः' [१०।२०] 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्'
[१०।३९] 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति पुरस्तादुपदिष्टाच्चाभि-
धाय, मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना ।
यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैकवियं तयोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् ।

४ वे. ता. च.— ननु क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
स्वीकृत्यते; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न
प्रतीयते; प्रत्युत स्वतन्त्रस्यैव क्षेत्रज्ञो वटपदार्थश्च प्रतीयन्ते;
अतो न सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति शङ्कायां विशेष्यस्या-

प्रत्यक्षत्वादभ्युतवेदान्तानां विशेषणत्वाग्रहणमित्यभिप्रायेणाह—
पृथिव्यादिसंघातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति
शरीरत्ववचनादेव तत्सङ्घातरूपस्य देवमनुष्यादिपिण्डस्यापि
शरीरत्वमुक्तमेव; शरीरत्वात्मां च पृथक्परमात्मशरीरत्वं व्यप-

दिद्यत इति, ततोऽपि तत्समुदायस्य शरीरत्वमुक्तं भवतीत्यभिप्रायेण पृथिव्यादिसङ्घातिरूपस्तेत्युक्तम् । जीवं प्रति क्षेत्रस्यैव नावस्थामेदमिदमननोद्वैग्ययोः परमात्मशरीरत्वमिति ज्ञानाय— भगवच्छरीरतैकस्वरूपतयेत्युक्तम् । यथा पृथिव्यादेः लोके शरीरत्वेनाप्रसिद्धस्यापि परमात्मशरीरत्वं श्रुतिवशात्स्वीकार्यम्, तथा स्वक्षेत्रं प्रति शरीरिणोऽपि जीवस्याति भावः । एवं स्वरूपभेदेऽन्तर्यामिन्वे च सिद्धे श्रुतिषु सामानाधिकरण्यव्यपदेशतन्निबन्धनः; तदुपबृंहणे वास्यौ स्मृतौ स्मृत्यन्तरे च । अस्मिंश्च विभृत्यध्यायेऽन्तर्यामिन्वे पुरस्तादुपनिष्ठाभाभिधाय मध्ये सामानाधिकरण्यनिर्देशादाम्बेनावस्थानमेव सामानाधिकरण्ये हेतुरिति श्रुत्युपबृंहणं कृतं भवति । तत्सामानतयाऽस्मिन्नपि सामानाधिकरण्ये स एवायं इत्यभिप्राये-

३ रा. भा.— केचिदाहुः— 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते । तत्तत्क्षेत्रस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तन्निवृत्त्यर्थंश्चायमेकत्वोपदेशः । अनेन चात्मतमभगवदुपदेशेन 'रज्जुरेपा, न सर्पः' इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तत इति । ते प्रष्टव्या अयमुपदेशा भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः ? उत न ? इति । निवृत्ताज्ञानश्चेत् निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मन्यतद्रूपाध्यासासम्भावना कौन्तेयादिभेददर्शने तान् प्रत्युपदेशादिव्यापाराश्च न सम्भवन्ति ।

४ वे. ता. चं.— एवमस्य श्लोकस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरपूर्वापरसङ्गतमर्थमभिधाय कुट्टिहर्षिं दृषयितुमनुभाषते— केचिदित्यादिना । केचिदिति निरूपकाभासात्त्वमभिधेत्तम् । बहुवचनेन जगद्धामोहनम् तद्रथकारकमतिरसपर्यायोक्तम् । सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यत इति । 'मित्रप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्' इति हि तद्वक्ष्यमिति भावः । सर्वज्ञज्ञात्वादिविषयवर्ततेत्येकत्वे कथमवगन्तुं शक्यं ? इत्यत्राह— ततश्चेति । श्रुतस्य ज्ञानायोगात्तदर्थपरिचयेत्यर्थः । एवकारेण वितर्कशङ्काशङ्कानाम् । संसारस्यौपाधिकत्वेन सर्वाभ्युपगतात्स्वतः क्षेत्रज्ञत्वाभावेऽपि दोषवशात्तत्सम्भव इत्यभिप्रायेण अज्ञानादित्युक्तम् । ननु दोषवशादपि विरुद्धं न सम्भवति, नहि दोषेण तेजस्तस्मिन्स्वाभावेन सम्भवति, नच क्षितिजलादिसमवधाने शिलाशकलस्याङ्कुरात्मकत्वमित्यत्राह— क्षेत्रज्ञत्वमिवेति । विरुद्धाङ्कुरसङ्गादौ ह्यसम्भावितः; तदारोपस्तु रज्जुसर्पादिबहुपन्न इति भावः । अभ्युपगन्तव्यमिति गत्यन्तादर्शनादिति भावः । यदि परमार्थतः संसारस्थे नास्ति; कथं संसारनिराकरणाद्योपदेशादि क्रियते ? नहि परमार्थतो व्याख्यायते तन्निरासाय चिकित्सोपपत्तेरत्यत्राह तन्निवृत्त्यर्थे इति । क्षेत्रज्ञत्वभ्रमनिवृत्त्यर्थे इति यावत् । नह्ययमेक्योपदेशो दृष्टिविध्यादिविधान्यशेषतया भाति; अपितु आत्मयाथात्म्यज्ञानार्थे इति भवद्भिन्नप्राप्त्युपपत्तिमितिभिप्रायेण अयमित्युक्तम् । चन्द्रभेदभ्रमनिवर्तकतदैक्योपदेशवदिति भावः । अवाधितात्प्रत्यक्षतो भेदे दृढं प्रतीयमानं कथं तदुज्ज्वलकं समवदमिन्नप्राप्तत्वेन परोक्षेणोपदेशेन बाधः ? इत्यत्राह अनेन चेति । सामान्यवेवेणोपजी-

णाह इदमेवेति । उत्तरार्धे व्याख्याति— यदिदमिति । प्रस्तुतविचिकाकारविशिष्टयोरेव हि क्षेत्रज्ञेत्रयोहि परमाज्ञः, तस्याः पिण्डादिवदलोकाकारज्ञानस्य पञ्चादिसाधारणत्वात्तस्य चात्र प्रशंसासुपपत्तेरित्यभिप्रायेण विवेकविषयत्वोपादानम् । नहि ज्ञानस्य ज्ञानत्वमात्रं विधेयं, पुनस्त्वयादिप्रज्ञात्; मृचान्येषां ज्ञानानां ज्ञानत्वविधेये तात्पर्यं, व्याघातात्; नच ज्ञानमित्युक्तं मतवत्मात्रमत्र निधीयते, ज्ञानशब्दावृत्तिनैरर्थक्यात्; अपोऽत्र ज्ञानस्यैव ज्ञानमिति विधानं परिग्राह्यत्वात्प्रशंसापरमित्यभिप्रायेणाह तदेवोपादेयं ज्ञानमिति । मम मतमिति सर्वभूतबुद्धौ मम सर्वज्ञात्वाद्युपयोगितया सर्वहितचैतदेवेनोपादेयतयाऽभिमतमिति भावः ।

वक्तृत्वं न बाधकत्वविरोधि; अन्यथा भेदादुभागेन ज्वालैक्यवाधायोगात्; अतएव परोक्षत्वमपि न दौर्बल्यप्रयोजकम् । निदर्शित्वमेव हि प्राचर्यनिदानम् । वाक्यस्य च दोषा वक्तृभ्रमविप्रलम्भप्रमादाशयः । अत्र च वक्तृवर्गीयुदेक्यातमत्वेन विप्रलम्भमन्धाभावः; भगवत्वेन भ्रमप्रमादाशङ्कानिजसम्भवः; अतस्तदुपदेशेन क्षेत्रज्ञत्वभ्रमस्य प्रत्यक्षस्यापि बाध उपपद्यत इति भावः ।

एवमनुभाषितं दृषयितुमुपक्रमते— ते प्रष्टव्या इति । सर्वज्ञेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो भवति; स एव चेश्वरः क्षेत्रज्ञायोपदिशतीति व्याकुलभाषिणः किमभिधेते ? इत्याशयः परिशोधनेन दूषणं वक्तव्यमिति भावः । अयमिति— न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः' [११.१] इत्युपक्रमे भेदेनैव स्वात्मानमुपदिशन् परस्ताच्च क्षराक्षरसुखबैदक्ष्यण्यमेव स्वान्मनोऽभिधायस्मिच्छब्दस्यवहारेण जीवानां पराभूत इति भावः । उपदेष्टेति— यद्यसावप्यज्ञः, तदाऽऽनेनवदस्यापि शिष्टस्यत्वमेवोचितं, नतूदेष्टृत्वमिति भावः । भगवानिति— पराज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव ह्ययमुपदिशति, स्वस्य तत्तद्व्यापारित्यभिप्रायेण । वासुदेव इत्यत्रान्तर्त्यामिन्त्वादिविवक्षायां 'सर्वज्ञासौ समस्तं च वस्तुत्र' [बि. उ. ११.१२] इति भेद एव व्यक्त इति भावः । वसुदेवतन्मयत्वाविवक्षायां तु स एव ह्यवतीर्णः । 'सर्वलोकमहेश्वरम्' [५.१२९] 'विमर्त्यव्यय ईश्वरः' [१५.१७] 'यस्मात्स्वरमतीतोऽहम्' [१५.१८] इत्यादिषु स्वात्मानमीश्वरत्वेनैव मन्यमानो जीवेभ्यः सर्वप्रकारैकलक्षण्यमुपनिर्दिशतीत्यभिप्रायेण परमेश्वरशब्दः । ईश्वरस्य भ्रमहेतुमूलमज्ञानं न कदाचिदप्यस्तीति तैर्वक्तुं न शक्यं, तथा सीतित्वव्यप्रति-

भासाभावादीश्वरत्वस्यैवैतिप्रसिद्धात्, अज्ञानमन्तरेण च मिथ्याभूतभेदप्रतिभासायोगात्, परंतु द्विविषयत्वोत्प्रेक्षरूपस्य तु मिथ्यायैवप्रतिभासस्य परसद्भावसापेक्षत्वात्, तस्य च तैरनभ्युपगमात्, अत ईश्वरस्यापि पूर्वज्ञानमस्ति; तच्च पञ्चाज्ञान-निवर्त्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्रोपदेशादशायां भवदभिमतेहेतु-विशेषेण निवृत्ते, न वा ? इत्यभिप्रायेण विकल्पयति किमित्यादिना ।

प्रथमं शिरो दूषयितुमनुवदति निवृत्ताज्ञानञ्चेदिति ।

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेश-सम्भवः; 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' [४।३४] इति ह्युक्तम् । अत एवमादिवादा अना-कलितश्रुतिस्मृतिविहासपुराणन्यायसदाचारस्ववाग्विरोधैः स्ववचस्स्थापनदुराग्रहैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यानादरणीयाः ।

४ वे. ता. चं— द्वितीयं शिरोऽनुभाषते— अथेति । निवर्तकसाक्षात्कारहितत्वादिति भावः । न तर्हीति— नहीन्द्रिय-लिङ्गशब्दादिवदज्ञत्वेऽपि परज्ञानजनकत्वं सम्भवति, उपदेश-वाक्यप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावश्यम्भावात् अप्रमितोपदेशेऽज्ञा-तत्वप्रसङ्गादिति भावः । तत्त्वसाक्षात्कारवत् एवाध्यात्मोपदेष्टृत्वे तस्यैवोक्तिं दशयति— उपदेश्यन्तीति ।

एवं शाङ्करपक्षेऽपि दोषं भास्करादिपक्षेऽप्यतिदिशति— अत इति । शाङ्करमते मेदश्रुतयः सगुणश्रुत्युत्तरन्यायमिश्रतयः प्रकृतिपुरुषनिरप्यलभ्युतयस्तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव । अमेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थप्रतियोगेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः । विषयव्यव-स्थादिनिर्विरोधपरिहारे सम्भवति बाध्यबाधकाभावाद्यभ्युपगमा-न्यायविरोधः । स्ववचनविरोधस्तु ब्रह्म निर्विशेषम्, एवेत्यादि-त्यत्र हेतुसाध्यधर्मान्वयावश्यम्भावात् । 'अनुमृतिरेवा' इत्यत्रा-नुमुतिशब्दोऽस्त्यत्रानैरवदयाभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं 'ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यम्' इत्यादिष्वपि भाव्यम् । भास्करपक्षे तु मेदगो-चरश्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदमसहमानावैरिषोभो वक्तव्यः । अत्रितोऽपि ब्रह्मवत्स्वरूपाभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकै-र्विरोधः । ब्रह्मण एवोपहितस्य जीवत्वाभिर्दोषश्रुतिविरोधः । अमेदश्रुत्युत्तयोऽपि प्राशयो न मुख्यः । जीवेत्यसामानाधिकरण्ये 'घटाकाशो महाकाशः' इतिवर्गिर्दृश्यमानवेधेणैक्यासिद्धेः । एवमेवाविदीश्वरयोरपि न सामानाधिकरण्यस्वावरूपम् । सर्वज्ञ-त्वविद्युगमणविशिष्टस्य ब्रह्मणः सर्वतादात्म्ये सर्वदुःखप्रतिसन्धान-प्रसङ्गातिरिक्तवस्तुत्वादिविरोधप्रशमनभावेन न्यायविरोधः । शास्त्रप्रकाशपक्षे तु स्वत एव भिन्नाभिन्नसर्वजीवत्वाभ्युपगमो-ऽतिशयितः । सर्वावृत्तसामानात्म्यस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् अद्वयत्वा-दिश्रुतिविरोधश्च । सत्ताया घटादिधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मणो जातिरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा द्रष्टव्याः । अनयोः

निर्विशेषेत्यादि कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः । अभ्युपगता-धिष्ठानविशेषस्वभावादेवाध्यासो न सम्भवति, किं पुनर्दोषस्यापि निवृत्तावित्यभिप्रायेण निर्विशेषकिन्मात्रत्वोपगदानम् । तथाहि सविशेषे वस्तुनि कस्मिंश्चिदसाधारणकारे तिरोहिते तद्विहा-कारान्तराध्यासः; जाता च कस्मिंश्चैन्यथा मन्येत; न तु ज्ञाति-मात्रम् । कौन्तेयादीत्यादिशब्देन जिघांसितधर्तारोप्यादि प्रश्नम् । उपदेशादीत्यादिशब्देन सारथ्यदेरपि सङ्गहः ।

स्ववचनविरोधस्तु सप्तमज्ञादिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात्तन्मू-लनिर्दोषत्वसदोषत्वसामानाधिकरण्याच्च व्यक्तः । जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, 'अज्ञानिभिः' इत्युक्त-त्वात्; अपितु तेषामन्यानां वादो दैवाजगन्मोहनाय जात इत्युच्यते ।

ननु युष्मत्पक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदृष्ट्यां समानम् । तथाहि यदि जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेद एवाभ्युपगमतः, तदा 'तन्मासृष्याभ्यां (एव) व्याक्रियते' [बृ.उ. १।४।७] इति कारणास्यैव ब्रह्मणः कार्यनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोधः; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा-विरोधः; न हि घटज्ञानेन ततोऽत्यन्तभिन्नस्य पदस्य ज्ञातृत्वं सम्भवति; अत्यन्तभिन्नयोर्जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं च न सम्भवति, घटपटवदेव; लक्षणा निर्विहाहेत्यपरपक्षे च; प्रहेलः; ब्रह्मोपादानत्वं च जगतो न सिद्धयति, सृष्ट्यादिवज्जगद्ब्रह्मणोरैक-द्रव्यत्वानभ्युपगमात्; अन्यथा सत्कार्यवादविरोधात् । यदि निवैरेव प्रकृतिपुरुषेश्वरैर्जगदात्मनः, ते किमेकोभूताः कार्यमा-भन्ते ? उत पृथग्वदस्थिता एव ? पूर्वज्ञ परस्परस्वभावसङ्करः परपक्षवत्प्रत्यक्षः; उत्तराणां किं पृथक्कार्यकारिणि ? उत न ? पृथक्कार्यकत्वे सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वमभ्युपगतं पलायते; एकका-र्यकत्वे कार्यावस्थायां स्वभावसङ्करस्तदवस्थः; यदि च ब्रह्म स्वरूपतो निर्विकारं, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीभिः श्रुतिनिर्विरोधः । अथ सविकारत्वाभ्युपगमः, तदा परपक्षप्रसक्त-निर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवस्थः; यदि च सर्वदा सर्वज्ञत्वादिरुप-गणविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निर्युग्यश्रुतिभिः ज्ञानमात्रश्रुतिभिश्च व्याघातः; सर्वदा भेदश्च यदाभ्युपगतः तदा भेदनिषेधकश्रुति-विरोधः; न्यायविरोधश्च, विविधविधयोरर्थैस्त्वभावलब्धेन पूर्वो-पयोगापच्छेदवद्वाच्यबाधकभावस्यानभ्युपगमात्; स्ववचनविरो-धश्च, सर्वात्मकं ब्रह्म सर्ववैलक्षण्यं चेत्यभ्युपगमात् ।

३ रा. भा.— अत्रेदं तत्त्वम्— अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेतिरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः— 'अस्मान्मायायै सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मायायै

सन्निरुद्धः ” [श्वे. उ. ४।९] “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” [श्वे. उ. ४।१०] “ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ” [श्वे. उ. १।१०] ‘ अमृताक्षरं हरः ’ इति भोक्ता निर्दिश्यते; प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः । “ स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] “ पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ” [तै. ना. १०] “ ज्ञात्री द्रावजावीशानीशौ ” [श्वे. उ. १।९] “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ” [श्वे. उ. ६।१३] कठो. २।५।१३] “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ” [श्वे. उ. १।१२] “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ” [श्वे. उ. १।६] “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्धनमश्नन्त्यो अमिचाकशीति ” [मुं. उ. ३।१।१] “ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्यः ” [श्वे. उ. ४।५ तै. ना. १२।५] “ गौरिनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतमाविनी ” [मं. उ. ५] “ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति मुग्धमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ” [श्वे. उ. ४।७] इत्याद्याः ।

४ वे. ता. चं.—अतो दोषास्ये कस्य मते तत्त्वं ? इति चोद्यममिप्रायानभिज्ञैः परैः श्रावराहकलङ्घन्यायेन प्रवर्तितं परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायाजुष्टहीतसर्वेदान्तसारार्थप्रतिपादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयितुमाह—अत्रेदं तत्त्वमिति । अत्र भुक्तिरुच्छृतिविहासाद्यविशुद्धार्थभोग्येणायामित्यर्थः; भुक्त्या विधिषि वा । इदं यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम्; न तु शाङ्कराद्युक्तमित्यर्थः । तत्त्वं प्रामाणिकमित्यर्थः । शङ्खितान् दोषान् परिहरिष्यन् स्वपक्षं तावत्प्रमाणतः स्थापयति अचिद्धस्तुन इत्यादिना सत्यमभिवदित्यन्तेन । भोग्यत्वादि यथाक्रमम् । भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन चैति भेदकधर्मान्तराणां उपादास्यमानभुतिसिद्धानामुपलक्षणम् । अनुक्तसमुच्चारयन् चकारेण वा तत्सङ्ग्रहः । स्वरूपविवेकं स्वरूपाणां भिन्नत्वमित्यर्थः । विवेकशब्दो भ्रमनिराकरणशोतार्थः । न हि भेदवादिनीनां भुतीनां भुक्तिरेव संप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण काश्चान् भुतय इत्युक्तम् । बहुलचनेन भुयसां न्यायोऽप्यविरुद्ध इति ज्ञापितम् । भेदभुल्यविशेषेण सामानाधिकरण्यभुत्यर्थं स्थापयितुं प्रथमं भेदभुल्युपादानम् । अस्मादित्यनेन साक्षाद्विकाराभयत्वमचिद्व्यस्येति सिद्धम् “अन्यो मायया सन्निरुद्धः” [श्वे. उ. ४।९] इत्यनेनोपहितस्य ब्रह्मण एव जीवत्वमित्यादिप्रतिपादननिर्मूलकाः । नष्टत मायया सन्निरुपादन्यत्वमुच्यते; अपितु अन्यस्यैव सतो मायया भुक्तिर्यः । सन्निरुद्धः स्वाभाविकसर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दाद्याविर्भावहित इत्यर्थः । परामितो मायाशब्दार्थः भुल्यैव प्रतिक्षिप्त इति दर्शयितुमाह मायां र्विति । ‘क्षरम्’ इत्यादौ हरशब्दस्योत्तरपदान्वयेन कुष्टपुत्रोत्थोऽन्यान्तरप्रतिक्षेपार्थमाह अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यत इति । खेद इत्ययं कर्म भोक्तृमुद्रावधारण्यमित्यत्राह—प्रधानमिति । हरतीति हरः इत्येतावत्त्रिवचनम्; शेषमर्थसिद्धयनम् । अयमभिप्रायः—यदि हरशब्दो ‘देव एकः’ इत्यनेनान्वीयते, तदा ‘अमृताक्षरम्’ इत्यस्य विधेयत्वं

न स्यात्; अथ ‘अमृताक्षरम्’ इत्यसमस्तं छतविभक्तिकं उद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपक्षेपो व्युत्क्रमेणोद्देश्योपादेयनिर्देशश्च स्यात् । न चात्र “क्षरं स्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या” [श्वे. उ. ५।१] इतिवदमृतशब्द एवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरशब्दयोरिव मिथःप्रतिरूपत्वात् । ऋक्षु च पादभेदेनार्थव्यवस्था सम्भवन्ती न परित्याज्या । एवं “क्षरं स्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविवे ईशते यस्तु सोऽन्यः” इति वाक्यान्तरशैली चासुखता स्यात् । अन्यया व्यवधानान्वयश्च । न च ‘देव एकः’ इत्यत्र विशेषाङ्काङ्गास्ति । तावता च माहात्म्यमतिशयेन व्यञ्ज्यते । ‘क्षरात्मानौ’ इति पुलिङ्गान्तानुवादश्च तल्लिङ्गनिर्दिष्टविषयतायां स्वरसः । शब्दान्तरेणानुवादस्तु पक्षद्वयेऽपि समः । अस्मत्पक्षे तु हरशब्दस्यात्सवातिविषयत्वाभापनार्थतया सप्रयोजनश्च । ‘अमृताक्षरम्’ इति सविशेषणनिर्देशोऽपि तत्त्वमावाविशेषज्ञापनेन सार्थः । एवं हरशब्दस्यात्र प्रधानसहपठितपुरुषत्वविषयत्वे अवश्यम्भाविनि लक्षणादेशासम्भवे भुत्यन्तरस्वप्रकरणादिविद्वद्धिपरित्यागेन यौगिकार्थपरत्वमैश्यादिन्यायेनाङ्गीकार्यमिति । क्षेत्रक्षेत्रयोः सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वरूपं भेदद्वयोरप्यजत्वं च द्विशब्देनैव सङ्ख्या वर्तनीं भुतिं दर्शयति—ज्ञाहाविति । सुष्ठुसिम्पणमूर्च्छालोचयेषु क्षेत्रज्ञस्यात्यन्ताहत्वम्; जागरस्वप्नयोरेव ज्ञानं कतिपयविषयम्, अज्ञानं त्वनन्तोऽन्यम् । ईश्वरप्राप्त्यभ्युत्थानमेव जीवानां नित्यत्वं बहुलं जीवेश्वरयोश्चेतन्याश्रयत्वमीश्वरस्य चाद्वितीयत्वं सकल-फलप्रदत्वं च ‘नित्यो नित्यानाम्’ इति धृत्या सिद्धम् । स्वशब्दादेव भेदस्य वैशत्ववादिनां भेदज्ञानपूर्वकपरमात्मवीतिविनयत्वेन मोक्षं च प्रतिपादयन्तीं भुक्तिमाह—पृथगिति । जीवेश्वरयोरेकशरीरातुप्रविष्टयोरेव कर्मफलभोक्तृत्वाभोक्तृत्वस्यैवमर्थपरं वाक्यमाह तयोरेत्यत्र । तयोरेकः तयोरेक इत्यर्थः । स्वाद्वस्तीति पुण्यफलोदाहरणमुपलक्षणार्थम् । अमिचाकशीति अभितोऽधिकं प्रकाशते । तादृशजीवनियन्तृत्वलक्षणो-

इतिशय एव तदानीमपि सिध्यति; न तु ज्ञानसङ्कोचादीत्युक्तं भवति । सत्त्वरजस्तमोमय्याः प्रकृतेः पुरुषस्य च अजरत्वं, प्रकृतेः पुरुषकर्मादुरुपपत्तिरानाविशेषमाकर्त्तव्याप्रसङ्गादित्यर्थः, यद-

मुक्त्यवस्था मुक्तदशायामपि प्रकृतेर्विच्छेदमात्रं च ज्ञापयति—
अजातिमिति ।

३ रा. भा.— अत्रापि ‘अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेषमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत्’ [७।४, ५] ‘सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विमुजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमुजामि पुनःपुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवर्णं प्रकृतेर्वेशतः’ [९।७-८] ‘मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रूयते सचराचरम् । हेतुनाज्जेन कौन्तेय ! जगद्धि (द्वि)परिवर्तते’ [९।१०] ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्भ्यानादी उभावपि’ [१३।२०] ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दद्याम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत !’ [१४।३] इति कृत्स्नं जगद्घोनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत्, तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि; ततो मत्सङ्कल्पकृताचिदचित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः । श्रुतावपि भूतसूक्ष्मं ब्रूहेति निर्दिष्टं ‘तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमर्चं च जायते’ [मुं. उ. १।१।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— उक्तभृत्युष्टुष्टुगणायामिवेव प्रतिपादितं नित्यं प्रकृतिपुरुषक्षरभेदं दर्शयति— अत्राप्यहङ्कार इतीति । मे प्रकृतिरिति व्यधिकरणनिर्देशादींश्चात्प्रकृतिपुरुषयोर्भेदः सिद्धः । ‘इदस्तत्त्वानाम्’ इत्यनेन प्रधानात्पुरुषस्य भेदः । सृष्टि-प्रलययोरध्यासतत्त्वित्ववृत्तित्वात्प्रवृत्त्यासाय परमात्मशरीरसूतप्रकृत्यविभागविभागरूपत्वमाह सर्वभूतानीति । अत्रापि ‘मामिकाम्’ इत्यादिभिर्भेदः स्फुटः । प्रधानपुरुषयोश्चराचरावस्थापतेः परमात्मप्रमूलत्वव्युत्पादासाय तद्विष्टानमूलत्वात्माह— मयेति । जीवानामध्यामाधीनसिद्धित्वव्युत्पादासाय प्रकृतिपुरुषयोरविशेषेणानादित्वं दर्शयति— प्रकृतिं पुरुषं चेति । प्रकृतेरेव साक्षात्परिणामाश्रयत्वं, सृष्टयोर्पाथिकप्रकृतिपुरुषसंसर्गविशेषस्य

परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वं तत एव जगत्सृष्टिम् ; एवंप्रकारेण त्रयाणामन्योन्यभेदं चोदाहरति— मम योनिरिति । जगदपेक्षया योनिस्त्वं, जगत्सृष्टयुधिष्ठानुतया सम्बन्धः ; तदाह— जगद्योनीति । मुख्यत्रयाणां ममेति व्यधिकरणनिर्देशाद्योनित्वसामर्थ्याच्च ब्रह्मशब्दोपचरितमाह— प्रकृत्याख्यमिति । चिन्मिश्रभूतोत्पत्तिहेतुतया प्रकृत्यापेक्षयतया च सिद्धं गर्भसद्वर्धमाह— चेतनाख्यमिति । ‘दशभिः’ इत्याद्यानां विवक्षितमित्याह— संयोजयामीति । विस्तरोऽस्य स्थाने भविष्यति । एवं बहुषु प्रवेशेषु प्रकृतिपुरुषजगत्सृष्ट्यादिप्रतिपादनदशायाम् जीवाध्यासजगन्मिथ्यात्वादिसूचकं न किञ्चिदुत्प्रेत इत्यभिप्रायः ।

३ रा. भा.— एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्निधाम्यत्वेन तदपृथक्सिस्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः— “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति” [बृ. उ. ३।७।३] इत्यारभ्य “य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तरीम्यभूतः” [बृ. उ. ३।७।२२] इति, तथा “यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद” इत्यारभ्य “यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद” “यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद (स) एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” [सुबालो. ७] अत्र मृत्युशब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि “अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति (एकीभूय तिष्ठति)” [सुबालो. २] इति वचनात् “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [तै. आ. ३।११ चित्यु. ११।१] इति च । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचित्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थाकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः— “सदेव सोम्येदमग्र आसीदकमेवाद्वितीयं” [छां. उ. १।६।२१] “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत” [छां. उ. ६।२।३] इत्यारभ्य “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यनिष्ठाः” [छां. उ. ६।८।६] “एतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां. उ. ६।८।७] इति ।

४ वे. ता. चं.— एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदः काणादप्रभृतिभिरभ्युपगत इति ततो विशेषं घटकभृतिरिति शरीरात्मभावः सामानाधिकरण्यमुत्पत्त्यसिद्धयर्थमाह— एवमिति । भोक्तिरिति— एकीभावावस्थायामपि शरीरत्वं “यस्य तमः शरीरम्” [बृ. उ. ३।१।१३] “यस्य सृष्टुः शरीरम्” [सुबालो. ७] इत्यादिभिः सिद्धमिति ज्ञापनाय सर्वावस्थावस्थितयोरित्युक्तम् । प्रत्यक्षाद्यप्रत्यक्ष जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावस्य तत्त्वोपदेशतत्परानेकभृतिरिति सिद्धत्वाच्च तत्परित्यागः शङ्क्यः । तदनुगुणतया च शरीरलक्षणमनुसन्धेयमिति भावः । अन्तर्गामीभ्राह्मणे सर्ववस्थप्रकृतिरुपक्रमोऽविशेषेण परमात्मशरीरत्वं दर्शयति यः पृथिव्यामिति । इममेवार्थमीषदावापोद्वापभेदेन प्रतिपाद्यन्त्या सुबालोपनिषदाऽन्तर्गामीभ्राह्मणोऽकमपेक्षापत्त्वाद्विगुणयोगमर्हतीत्येवं नारायणत्वं च विशद-

३ रा. भा.— तथा “सोऽस्माकमयत् बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽस्तप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमनुजत ” इत्यारभ्य “सत्त्वं चानृतं च सत्त्वं भवतु” [तै. उ. २।६] इत्याद्याः । अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धिद्विचिन्तितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः “हन्ताहमिमास्तिषो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” [छां. उ. ६।३।२] “तत्सुष्ट्वा तदेवानुग्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यचाभवत्.... विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्त्वं चानृतं च सत्त्वं भवतु” [तै. उ. २।६] इति च । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनुप्रविश्य “सच्च त्यचाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं च” इत्यनेनैकाध्यादात्मशरीराभावनिवन्धनमिति विज्ञायते । एवमभूतमेव यन्नामरूपव्याकरणं “तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीच्चक्षामरूपान्यां (एव) व्याक्रियते” [बृ. उ. १।४।७] इत्यत्रात्युक्तम् । अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति, कारणात् कार्यस्यानन्त्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् ।

४ वे. ता. चं.— छान्दोग्यवदेव सामानाधिकरण्यं तस्य च चेतनसिद्ध्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयके दर्शयति तथेति । स तपोऽस्तप्यत, आलोचनमकरोदित्यर्थः । “तपसा चीयते ब्रह्म” इति प्रकरणे “यस्य ज्ञानमयं तपः” [उं. उ. १।१।८, ९] इति व्याख्यानात् । न केवलं प्रकरणान्तरेतिवैतकवाक्यैर्भेदाभेदभ्रुत्यविरोधः, अपितु स्वप्रकरणेष्वैरपीत्याह अत्रापि । सामानाधिकरण्यमिदं ततोः छान्दोग्यवैत्तिरीयप्रकरणयोरित्यर्थः । जीवेनात्मना जीवेन मयेत्यर्थः । ‘सिंहेन सूत्रा बहवो मयाता व्याघ्रेण सूत्रा बहवो मयाताः । तथाऽन्यरूपैर्बहवो मयाताः समक्षितोऽहं बहुमित्येवम्” [वि. य. ९।८।१७] इतिवत् । ‘तिस्रो देवताः’ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य इत्यचिदनुप्रवेशो व्यक्तः । जीवे तु सामानाधिकरण्यमात्रम् ; तदनुप्रवेशकृतमिति तैत्तिरीयके व्यक्तमित्यभिप्रायेणाह तच्छुद्धेति । एवं जीवशरीरकरमात्मनानुप्रवेशनामरूपव्याकरणं नाम्नां च परमपुरुषपर्यन्तत्वं, तत एव सामानाधिकरण्यमुत्पत्त्यत्वं च सिद्धम् । एतदैकरस्यात्सर्वशास्त्राग्रयन्ययायेन चिदचिदनुप्रवेशोक्तिरहितप्रकरणान्तरेष्वपि नामरूपव्याकरणवचनमेवैकर-

यति यः पृथिवीमिति । अत्र मृत्सुक्ष्मद्रव्य स्थानप्रमाणेन अतिसूक्ष्मदशापवमूलप्रकृतिविषयत्वमाह अत्रेति । अत्र अक्षरपर्यायादनन्तरे पथयि इत्यर्थः । तेजःप्रतिद्विभूतमोन्मुदासाय सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वित्युक्तम् । अस्यामेवेत्यनेन शीघ्रप्रत्यभिज्ञानं सूचितम् । आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयन्तैत्तिरीयकवाक्यमाह— अन्तःप्रविष्ट इति । गुणभोग्यावर्तकान्यामन्तःप्रवेशनियमान्यां शरीरित्वसिद्धिः । उक्तभेदश्रुतिघटकश्रुत्यनुसारेण सामानाधिकरण्यश्रुतीनामर्थं मुख्यमेवाह एवं सर्वावस्थेति । अत्रोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारद्वयैक्यं सामानाधिकरण्यश्रुतीनां विवक्षितमित्यर्थः । इममर्थं ज्ञापयितुमिति न पुनः श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणस्वरूपवचनप्रत्यक्षादिरुद्धं ज्ञापयितुमित्यर्थः ।

प्रवेशाभिप्रायपूर्वकमेवेत्याह— एवमभूतमेवेति । इत आरभ्य प्रायुक्तचोयानां क्रमेण परिहारः । तथाहि कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातत्वं नाम कार्यशास्त्रनिर्दिष्टस्य द्रव्यस्य कारणविज्ञानेन विषयीकृतत्वम् । पूर्वमासीत् देवदत्तं दृष्ट्वा तमेव गच्छन्तमप्यवलोक्य ‘असौ पूर्वमेव दृष्टः’ इति हि वदति; अतः कार्यावस्थयाः पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नास्य व्यवहारस्यामुख्यत्वमित्यभिप्रायेणाह अतः कार्यावस्थ इति । परपक्षे त्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभिप्रेतम् । तथाहि— एकनिर्विशेषविज्ञानेन सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र ज्ञातव्यसर्वशाब्दाधीनत्वात्, सत्यमित्यर्थैक्यप्रसङ्गादिभिश्च सर्वस्य ज्ञातत्वमित्येतत्तद्वत् ; सर्वस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातत्वमिति योजनायामध्याहारादिदोषः । अविद्याविशिष्टकमलविज्ञानेन तत्कार्यप्रसङ्गविज्ञानमिति विवक्षायां मद्वैतप्रकरणोपपत्त्यस्य एवानुप्रवेशः । सर्वप्रमाणसङ्गोभेदव्यतिकारः ; एवमेव पक्षान्तरयोरपि सूक्ष्माचिच्छक्तिवैशिष्ट्यस्य दुष्परिहरवादि विशिष्टविज्ञानेन तत्कार्यविज्ञानमित्येव निष्पाद्यम् ; तथाच निर्विकारनिर्दोषसुत्युत्तरिबुद्धोऽस्मत्पक्ष एवोपपन्नतरः— इति ।

३ रा. भा.— “हन्ताहमिमास्तिषो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां. उ. ६।३।२] इति ‘तिस्रो देवताः’ इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन

नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थ-
परमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिद-
चित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो
ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सङ्घातस्योपादानत्वेन चिदचितोब्रह्मणश्च स्वभावसङ्कोरप्युपपन्नतरः । यथा शुक्लकृष्ण-
रक्ततन्तुसङ्घातोपादानत्वेऽपीति चित्रपटस्य तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्यादिसंयोग इति कार्यावस्थायामपि
न सर्वत्र वर्णसङ्करः ; (कारणवत्सर्वत्र चासङ्करः) ; तथा चिदचिदीधरसङ्घातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्या-
वस्थायामपि मोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वनिर्णायकत्वासङ्करः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया
कदाचित्संघटानां कारणत्वं कार्यत्वं च; इह तु चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव
पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च; स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।
स्वभावमेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः ।

४ वे. ता. चं.— परपक्षे सामानाधिकरण्यस्य लाक्षणिकत्वं
तैरेवाभ्युपगतमिति न किञ्चित्प्रवक्तव्यमिति कृत्वा स्वपक्षे
तन्मुक्यत्वमुपादयति—**अहमिमा** इति । प्रकरणान्तरापीता-
नामपि तत्त्वानां सङ्घचित्ताभिधानप्रकरणेऽपि शाखान्तरनयेन
समाह्वारमभिप्रेत्याह—**तिष्ठो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु**
निर्दिश्येति । जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतोऽप्यन्तर्भेदेऽपि विशिष्टवेषेण
कार्यकारणयोरेवव्यवस्थेर्विद्वेजगतो ब्रह्मोपादानत्वं मुख्यतः
इत्याह—**अतः स्थूलैति** । सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य
मुक्यत्वादिदर्थः । सत्कार्यवादाविरोधश्च सिद्ध इत्यभिप्रायः ।
उपादानावस्थायामैक्यापत्त्या प्रसक्तं स्वभावसङ्करं परिहरति—
सूक्ष्मेति । बालस्य युवत्वापत्तौ बालसरोरस्य तदभिमानिचेत-
नस्य च यथा स्वभावसङ्कोरो नास्ति, तद्वद्व्यापीत्यभिप्रायेण—

सङ्घातस्योपादानत्वेनेत्युक्तम् । एककारणरम्भात् कार्य-
दशायां प्रसक्तसङ्करं निरस्यति यथा शुक्लेति ।

नतु शुक्लकृष्णरक्ततन्तुपातस्य पटस्य न केनचिच्छुद्धेन कृष्णेन
रक्तेन वा तन्तुविशेषेण विशेषतः सामानाधिकरण्यं दृश्यते ;
'तन्तवः पटाः' इति तु कथञ्चिदुच्येत ; अतोऽत्रापि प्रकृति-
पुरुषैश्वररूपसङ्घातोपातस्य जगत ईधरेण विशेषतः सामानाधि-
करण्यं न स्यादित्यत्राह **तन्तूनामिति** । **अयमभिप्रायः**—
न सर्वप्रकारशाब्दव्यर्थमभिप्रेत्य तन्तुपटद्वयान्तः ; अपितु स्वरू-
पतोऽप्यन्तर्भिन्नानां सम्भूय कार्यदशायांमपि स्वभावसङ्करमात्र-
मभिप्रेत्य सामानाधिकरण्यं तु यत्र शब्दानामेकविशेष्यपर्यवसान-
हेतुभूतप्रकारप्रकारिभावोऽस्ति, तत्र स्यात् ; नान्यत्रेति विशेषः ।
कस्तर्हि विशेषः ? इत्यत्रोपगोपीव्याख्यानमाह **स्वभावेति** ।

३ रा. भा.— एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपाप्यन्तर्भावभावाद्वाविकृतत्व-
मुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयाऽवस्थानात् कार्यत्वमभ्युप-
गतरम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणोऽहेयगुणसम्बन्धाभावादुपपद्यन्ते ।
“अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः” [छां. उ. ८।७।१] इति हेयगुणान्
प्रतिषिध्य “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” [छां. उ. ८।७।१] इति कल्याणगुणगणान्विदधतीयं श्रुति-
रेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ।

४ वे. ता. चं.— उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकार-
भूत्यविरोधमाह—**एवं च सतीति** । एवंविशिष्टस्योपादान-
त्वात् सर्वदैवासङ्कोरस्वभावव्याप्तिर्यः । निर्विकारश्रुतिस्तु
स्वरूपविषयः ; उपादानत्वकार्यत्वश्रुतिर्विशिष्टविषयेति नानयोः
परस्परविरोधः । स्वरूपपरिणामपक्षे तु निर्विकारश्रुतेर्न कश्चि-
द्विषय इति भावः । नहि वयं स्वरूपैकदेशेऽपि विकारं ब्रूम
इत्यभिप्रायेण **उपपन्नतरमित्युक्तम्** । अविकृतस्य कार्यत्व-
प्रकारमाह **स्थूलावस्थस्येति** । **आत्मतयाऽवस्थानादिति**
तदातन्तत्तन्निवमनधारणावस्थाविशेष एव हि कार्यत्वम् ; कार्य-

शब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्भावमिष्यन्तस्वश्रुतेरतत्पर्यन्त
इति तस्य मुख्यत्वमिति भावः । तथापि श्रान्ताश्रान्तिवैक्येन
विशेषणस्यैव कार्यत्वमिति चोयं परिहरति **अवस्थेति** ।
विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थतत्तन्निवमनविशिष्टवत्त्व-
णावस्थान्तरापत्तिर्विशेष्येऽप्यस्तीति भावः । उत्पत्तौपवादस्या-
येन सगुणश्रुतिविरोधाय निर्गुणवादानां विषयं व्यवस्थाप-
यति—**निर्गुणवादाश्चेति** । एवं व्यवस्थापितं विषयमेदमेक-
स्मिन्नेव वाक्ये श्रुतिर्वन दृश्यतीत्याह—**अपहतेति** ।
अवधारणेन न्यायनैरपेक्षं सूचितम् ।

३ रा. भा.— ‘ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म’ इति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याण-
गुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरम् ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुं. उ. १।१।९] “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [श्वे. उ. ६।८] “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” [वृ. उ. २।४।१४] इत्यादिका ज्ञातृत्व-मावेदयन्ति, “सत्यं ज्ञानमनन्तं” [तै.उ. २।१] इत्यादिकाश्च; ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपत्वम्; “सोऽस्माकमय बहु स्याम्” [तै. उ. २।६] “तदैक्षत बहु स्याम्” [छां. उ. ६।२।३] “तन्नामरूपाभ्यां (एव) व्याक्रियते” [वृ. उ. १।४।७] आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं (भवति) [वृ. उ. ४।५।६] “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” [वृ. उ. ४।५।७] “तस्य (अस्य) ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्यवेदः” [सुबालो. २; वृ. उ. ४।५।११] इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पद्वित्रिचित्रस्थिरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्राप्त्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनाना-त्वमतश्चमिति प्रतिषिध्यते । “मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति” [वृ. उ. ४।४।१९] “नेह नानास्ति किञ्चन” [कठो. ४।११] “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य (वा अस्य) सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्” [वृ. उ. २।४।१४] इत्यादिना ।

४ वे. ता. चं.— आर्यगुणनिषेधं परिहरति— ज्ञान-स्वरूपमिति । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिरित्यादिकं श्रुत्यन्तर-सिद्धाविरोधार्थम् । ज्ञानैकनिरूपणीयमिति; स्वरूपनिरु-पणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मिणमपि प्रतिपादयन्तीति भावः । सूत्रितं च ‘तदुगसारस्वानु तद्यप्यदेशः प्राप्तवत्’ [ब्र. सु. २।३।२९] ‘सावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्’ [ब्र. सु. २।३।३०] इति । अनुक्तसमुच्चयायै न सौत्रचकारेण द्योतितं श्रुत्यन्तर-

मभिप्रेत्याह— स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेति । धर्मभूत-ज्ञानवज्ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगोऽप्यस्तीति भावः । निर्विशेष-वादिनो ज्ञातृत्वं परित्यजन्ति; वैशेषिकादयस्तु ज्ञानत्वम्; उभयेषामपि श्रुतिविरोधमभिप्रेक्ष्य स्वपक्षे तदनुगुण्यमाह— यः सर्वज्ञ इति । भेदनिषेधकवाक्यानां भेदविधायकवाक्याविरुद्धं विषयमाह सोऽस्माकमयतेति । ब्रह्मगुणविभूतिरूपभेदस्य विहित-त्वात्तन्निषेधो न शक्य इति भावः ।

३ रा. भा.— न पुनः “बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६ छां. उ. ६।२।३] इत्यादिश्रुति-सिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते “यत्र त्वस्य (वा अस्य) सर्वमात्मैवाभूत्” [वृ. उ. ४।५।१५] इति निषेधवाक्यारम्भे च तत्स्थापितं “सर्वं तं (ब्रह्म) परादाद्यो-ऽन्यत्रात्मनः सर्वं (ब्रह्म) वेद” [वृ. उ. ४।५।७] “तस्य ह वा एतस्य (अस्य) महतो भूतस्य निश्चसित-मे- (वै)-तद्यद्यवेदः” [सुबालो. २ वृ. उ. ४।५।७] इत्यादिना ।

४ वे. ता. चं.— पराभिमते श्रुतिविरोधेन प्रतिक्षिपति— न पुनरिति । “यत्र त्वस्य” इत्यादिस्वरूपात्मनानात्वनिषेधे तात्पर्यं श्रुत्यैव ह्युक्तमित्याह— निषेधवाक्यारम्भ इति । अन्ययोप-

क्रमविरोध इति भावः । तत्स्थापितमिति— ‘बहु स्याम्’ इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धं वक्ष्यमाणनिषेधानास्मिन्निर्दिष्टत्वेनासङ्गात-विरोधदशायां द्वापतिमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्य-कारणयोनन्त्यर्थं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः, चिदचित्तोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्यदशायां च तदहंस्थूलदशापत्तिं वदन्ती-भिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्यौपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्यन्यायमूलस्य सकलश्रुति-विरुद्धस्य न कश्चिददप्यवकाशो दृश्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ स्वपक्षे सर्वप्रकाराविरोधं परपक्षेषु च सर्वप्रकारविरोधं श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिरूपं सङ्ग्रहेण वदन्नुपसं-हरति— एवमिति । श्रुतिभिरेवेति— न्यायेऽपि नात्यन्ता-पेक्षा; स्फुटतत्त्वादर्थावस्थेति भावः । अन्यस्यापीति—

यादवप्रकाशनैयायिकायामितथोजनासङ्ग्रहः । अपन्यायमू-लस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्येत्युभयं ब्रह्माज्ञानवादिषु सर्वेषु नेतव्यम् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— क्षेत्रज्ञमिति ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं देहेन्द्रियादिविद्वक्षणं क्षेत्रज्ञं निर्दिश्य तस्य ‘तत्त्वमसि’ [छां. उ. ६।८।७] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ. उ. १।४।१०] इत्यादिवेदान्तमहावाक्यप्रतिपाद्या-संसारिण्णावैक्यस्वरूपप्रतिपत्तिरिति— क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं मां विद्वीति प्रथमसामर्थ्यः । ननु क्षेत्रज्ञः प्रतिक्षेत्रं भेदेनाह-भूयन्ते, देवदत्तो यज्ञदत्ताद्विभ इति प्रतीतेः ; तत्कथं भिन्नः सह परमात्मनः स्वत एकस्याभेदः ? इत्याशङ्क्य, क्षेत्रभेदविष-योऽयं प्रत्ययः, न क्षेत्रज्ञभेदविषय इत्याह— सर्वक्षेत्रे-ष्विति । देवदत्तयज्ञदत्तादिरूपेषु सत्त्वेष्वपि क्षेत्रेषु च स्थितो य एकः क्षेत्रज्ञः, तं मामेव जानीहीत्यर्थः । अनेन ‘न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः’ [२।१२] ‘बहुवो ज्ञानत-पसा पूता मद्भावमागताः’ [४।१०] इत्यादिषु यत्र यत्र बहुवचनं तत्सर्वं क्षेत्रबहुवचनिकबन्धनमेव, न तु क्षेत्रबहुवचन-िकबन्धनमिति प्रदर्शितम् । पारमार्थिकजीवभेदवाद्बहुवचनार्थ-ग्रन्थेष्वस्माभिश्च यज्ञपञ्चरे विस्तरेण निस्तस्तत्रैवाव-गन्तव्यः । क्षेत्रज्ञोऽहमित्यनुकल्पा क्षेत्रज्ञं मां विद्वीति वद-नुपदेशोऽयमिति दर्शयति । तेन च भक्तिविज्ञासाध्यामवगन्त-व्योऽयमर्थ इति सूचितम् । ‘भारत ! इत्यनेन च भा ज्ञानम्, तत्र तत्र आत्मिकस्यार्थः । तेन ज्ञानोपदेशार्थिनस्तत्र सर्ववेदान्त-विद्वान्तभूतसम्पूर्णगीताशास्त्रतत्त्वविषयीभूततत्त्वज्ञानोपदेशः सार्थः मया कृत इति दर्शितम् । एतदेवोक्तत्वापेन स्पष्टयति— क्षेत्रेति । ‘अशोक्यान्वशोचस्त्वम्’ [२।११] इति शास्त्रो-पक्रमे ‘नाहोचोचन्ति पण्डिताः’ [२।११] इति यत्पाण्डित्य-शब्देनोपक्रान्तम्, ‘यच्चोपसंहारे’ इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ [१।८।३३] इत्युपसंहारिष्यते, तज्ज्ञानमिदमेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-ज्ञानम् ; क्षेत्रं नाम शरीरम्, तदभिमानो क्षेत्रज्ञः, स चाहमेवे-त्युपदिष्टं यज्ञज्ञानं तदेव गीताशास्त्रप्रतिपाद्यं तत्त्वज्ञानमिति मम गीताचार्यस्य भगवतो वासुदेवस्य मतमित्यर्थः ।

९ व० त० दी०— यस्य च भवति स क्षेत्रज्ञ इह मत्स्वभावापन्न इत्याह— क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्वीति । नहि क्षेत्रिभावेन संसृष्टो जीवः क्षेत्रं स्वतो विविकृतं जानाति, यः कश्चिज्जानाति तं मां विद्धि मद्दशत्वान्मदूपं पुरुषं जानीहि भगवद्गुणाधिर्भावात् ‘तदुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्’ [ब्र. सू. २।३।२९] इति सूत्रितत्वात् । आदाराधेयतज्ज्ञानं स्तोति ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम’ इति मद्दिच्छासम्मतं रक्षेत् ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— अथाऽञ्छुनशानार्थं स्वमते यथा तत्त्वस्वरूपमस्ति तथाऽह— क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं बीजम् । अपिशब्देनाष्टरूपमपि मां मन्त्रं रसातुपर्यार्थं सर्वक्षेत्रेषु चकारेण मद्रूपेषु स्थितं विद्धि जानीहि । भारतेति सम्बोधनं

११ नी० भा० दी०— तमेवंलक्षणमुपाधितो निष्कृष्टं क्षेत्रज्ञं चात् क्षेत्रमपि मां परमेश्वरमेव उभयरूपेण सन्तं विद्धि “तत्त्वमसि” [छां. उ. ६।८।७-१४] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ. उ. १।४।१०] “ब्रह्मैवेदं सर्वं” [चृ. उ. ता. ७] “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां. उ. ३।१।४।१] इति शास्त्रात् । यस्मादुभयभावाऽहं तस्मात्क्षेत्रक्षेत्र-ज्ञयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रस्य बाध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वबाधाविभूतत्वेन च यज्ज्ञानमापरोक्षेण तत्त्वनिश्चयस्तदेव ज्ञानं मम मद्रूपं सर्वसंयज्ज्ञानं एतयोरैव क्षानं ब्रह्मज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्मविद्धिः । “नेह नानाऽस्ति किञ्चन”

यस्त्वं माध्वव्याख्यानम्— ‘क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रे-ष्वपि विद्धि’ इति, यच्च रामानुजव्याख्यानम्— “यस्यात्मा शरीरम्” इति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्य परमेश्वरशरीरत्वोक्तः शरीर-शरीरिभावनिबन्धनमेवेदं सामानाधिकरण्यात्, न तु जीवब्रह्म-कथनिबन्धनम्’ इति, यत्राख्यानख्याने क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्व-ज्ञावाचकत्वाभावादशब्दादिग्याख्यानम् । न च ‘महाभूतान्य-हङ्कारः’ [१३।६] इत्यारभ्य ‘एतत्क्षेत्रं समासेन तत्त्विका-श्चदाहृतम्’ [१३।७] इत्यन्तेन वाक्यशेषेण पुष्ट्यादिकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्त्वाक्षेत्रज्ञशब्दः सर्वज्ञत्वाधिक इति; वाच्यम् ; अचेतनाभामेव तत्र परिगणितत्वेन ततःक्षेत्रज्ञशब्दस्य चेतनाचेत-नात्मकनिखिलजगद्वाचित्वासिद्धेः, तस्मिन्नापि ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्’ [१०।४२] इत्यादिना पूर्वमेव भगवतः सर्वव्यापकत्वस्य बहुशो निरूपितत्वेन ‘सर्वक्षेत्रेष्वपि मां विद्धि’ इति पुनस्तन्निरूपणवैयर्थ्याच्च ‘इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायो-पपद्यते’ [१३।१९] इत्युपसंहारे ‘मद्भावाय’ इति जीवब्रह्म-कथयैव निगमनेन उपक्रमेति क्षेत्रज्ञं मां विद्धि इति तस्यैव प्रतिपाद्यत्वावसापाच्च, क्षेत्रज्ञशब्दस्य “योऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः” “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” [शं. उ. ६।१६] ‘प्रकृतेश्च विकाराणां दृष्टारमगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंघतम्’ ‘क्षेत्रज्ञं आत्मा पुरुषः’ [अमरः १।४।२९] इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रयोगदर्शनेन जीवे रूढत्वाच्च । तस्मान् माध्वव्याख्यानां युक्तम्, नापि रामानुजव्याख्याना-न्मः ; शरीरशरीरविभिनन्धनसामानाधिकरण्यात्स प्रागेव निरस्तत्वात् । अतो भगवत्पादीय एव श्लोकार्थः । जीव-ब्रह्मकथसाधकत्वाचकविचारस्तु आभ्ये (शां.) प्रपञ्चितोऽस्मा-भिर्विस्तारभावात् लिख्यते ॥ ३ ॥

विशारथम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्दंशत्वेन लीलाधर्मेन यज्ज्ञानं तत् मम मतं सम्मतमित्यर्थः । एतद्विपरीतं देहादीनां कर्मा-दिजन्मत्वं तज्ज्ञानवत्त्वं जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वं असम्बद्धमित्यर्थः स्वमतोक्त्या ज्ञापितः ॥ ३ ॥

[वृ. उ. ४।४।१९ कठो. २।४।११] इति क्षेत्रस्य बाधात् “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” [वृ. उ. ३।४।२३] इति क्षेत्रज्ञादन्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च । यद्यपि सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वाद्यत्किञ्चिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्माविषयमेव भवति, तथापि रज्जुं सर्पात्मना पश्यतो न तु रज्जुविषयं सर्पविषयं वा सम्यग्ज्ञानमस्ति; नापि तस्य ज्ञानस्य रज्जु-व्यतिरेकेण विषयान्तरं वास्तवमस्ति । किन्तु यदा सर्पबाधेन रज्जुतत्त्वमधिगच्छति तदैव सर्पं मिथ्याऽयमिति सम्यग्ज्ञानाति रज्जुं च । तद्वदिहाप्युभयविदेव सम्यग्ज्ञानीत्यर्थः । न ह्यन्यतरस्य तत्त्वे ज्ञाते कृतकृत्यताऽस्ति । नहि साङ्ख्यो निर्विशेषात्मविदपि प्रपञ्चमबाधमानः शून्यवादी वा प्रपञ्चं तुच्छत्वेन पश्यन्नभिष्टानं ब्रह्म नास्तीति भ्रुवाणः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं युक्तम्; अतो हृथोरपि तत्त्वं बोध्यमेव ॥ ३ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्म्यकथनप्रतिज्ञा ।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोको-
ऽयमुपन्यस्यते ‘ तत्क्षेत्रं यच्च ’ इत्यादि ‘ व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्यः ’ इति
यन्निर्दिष्टं ‘ इदं शरीरं ’ इति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यद्यस्यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्,
‘ कार्यमुपपद्यते ’ इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्म्यं यथाविशेषितं समासेन सङ्क्षेपेण मे मम वाक्यतः
शृणु । श्रुत्वाऽध्वारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोका-
न्तरमवतारयति— इदमिति । कुत्र सङ्क्षेपोक्तिरुपयुज्यते ?
तत्राऽऽह— व्याचिख्यासितस्येति । प्रतिपत्तिस्तौकर्यार्थं
सङ्क्षेपोक्तिरधैवतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽर्थे श्रोतुर्मेतत्समाधानार्थं
सूत्रितशक्त्यर्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याऽह— यन्निर्दिष्ट-
मिति । ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन
परामृशति प्रकृतार्थत्वात्स्येति योजना । तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्य-
ध्याहारः । यच्चेति— येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशेषे-
ष्यते । तस्य क्षेत्रस्य स्वकीया धर्मा जन्मादयस्तेर्विशिष्टस्य

ज्ञातत्वे हेतुत्वं फलति । चशब्दप्रसङ्गस्येतेतरसमुच्चयार्थत्वमाह—
चशब्द इति । विकारित्वेनापि हेतुत्वं सूचयति— यद्विका-
रीति । यत्कार्यं तत्सर्वं यस्मादुपपद्यते तत्कारणत्वाज्ज्ञातव्यमि-
त्याह— यत इति । क्षेत्रमिव क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति — स
चेति । स ज्ञातव्य इति सम्बन्धः । चक्षुराद्युपाधिकृतदृष्ट्यादि-
शक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति — यत्प्रभाव इति । तेनो-
क्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः । कथं यथाविशेषितं क्षेत्रं
क्षेत्रज्ञो वा शक्त्यो ज्ञातुं ? इत्यादिबद्धं भगवद्वाक्यादित्याह—
तदिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तत्क्षेत्रं यच्च यद्रूपं, यादृक्च येषामाश्रयभूतं, यद्विकारि ये चास्य विकाराः, यतश्च
यतो हेतोरिदमुत्पन्नं, यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः । यत् यत्स्वरूपं चेदम् । स च यः स च क्षेत्रज्ञो यो
यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च यै चास्य प्रभावाः, तत्सर्वं समासेन सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं— श्रवत एवाख्येनस्य पुनः ‘ श्रु ’ इत्य-
वधानार्थमुच्यते ‘ तत्क्षेत्रम् ’ इति । ‘ महासूतानि ’ [१३।६]
इत्युपक्रम्य ‘ सङ्घातः ’ [१३।७] इत्यन्तवक्ष्यमाणपरामर्शादा-
यन्तो यच्छब्दो जडद्रव्यतत्सङ्घातविषयावित्यनुशक्तिरित्यभि-
प्रेषायाह— यद्रूपमिति । वक्ष्यमाणोत्पन्नस्याश्रयत्वात्सुखारोप-
नादवशम्भेदार्थमाह— येषामाश्रयभूतमिति । ये विकारा अस्य
कार्येतया सन्ति, तद्यद्विकारि; तन्म यच्छब्दो निर्दिष्टं तात्पर्यमिति

प्रकाशनाय ये चास्य विकारा इत्युक्तम् । ‘ यतः ’ इति
नोपादानादिपरं, प्रथमं तदुक्तिरित्यभिप्रेषायाह यतो हेतोः-
रिति । ‘ चेतना दृष्टिः ’ [१३।७] इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेष-
माह— यस्मै प्रयोजनायेति । क्षेत्रकर्तुरीश्वरस्य धीर्यतया
प्रयोजनमपि हेतुः प्रयुज्यते च ‘ अध्ययन्नेन बभूव ’ इति ।
यत्स्वरूपमिति-सङ्घातपरम् । सन्निवेशविशेषो दि शरीरत्वादि ।
अतः प्रथमयच्छब्दो जडाजडद्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः; द्वितीयस्तु

जडत्वनिश्चये जडद्रव्येष्वनेकेष्वन्यतमात्मकत्वसङ्घातात्मकत्व-
निश्चयार्थ इति भावः । 'माम्' इति परमात्मात्मनोऽपि
प्रसङ्गात्तत्परामर्शप्रमन्युदासायाह— स च क्षेत्रज्ञ इति । 'यो

यत्प्रभावः' इत्युभयानां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः । प्रभावा
आश्चर्यभूताः प्रकृष्टाः स्वभावविशेषाः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—यद्विकारि येन विकारेण युक्तम् । यतश्च यत् यतो याति प्रवर्तते । स च प्रवर्तकः ।
यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनं स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. द्रो.—'यो विकारो यस्य तत् यद्विकारि'
इति कथितं (शं.) तदसत् । बहुव्रीहितायामिनेवैयर्थ्यात् ।
किन्तु यत्सावो विकारश्चेति यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्वि-
कारीति भावेनाह—यदिति । अत्र 'येन विकारिण' इत्यनेन
कर्मधारयं सूचयति । युक्तमिति नेरर्थम् । यतश्च यदित्येतत्
'यत्साव यत्कार्यमुपपद्यते' इति कथित्वाख्यातवान् (शं.)
तदुक्तम्, यद्विकारीत्यनेन गतार्थत्वात् साध्याहारात्वाच्च,
'विकारिण्य गुणांश्च' [१३।२०] इत्यस्यान्यथोपपत्तेः ।
अपरस्तु यतश्चामित्वादिभ्यो यज्ज्येष्ठं प्राप्यत इति, तदप्य-
सत्, अध्याहारादेव । 'अमानित्वे' [१३।८] इत्यादि-
'अनादिमत्' [१३।१३] इत्यादेवान्यथासिद्धेरिति भावेना-
न्यथा व्याचष्टे—यतश्चेति । यतो यस्य प्रेरणया । यद्वितीणो

लडादेशशान्तस्य रूपम् । इणो यातिश्चानतिमिवार्थत्वावाती-
त्युक्तम् । सर्वस्य क्षेत्रस्य गत्यभावाद्गोणीं दृष्टिमाश्रित्य विभ्र-
णोति—प्रवर्तत इति । स च य इति जीवप्रतिष्ठेति व्याख्या-
मसत्, तस्याप्रकृतत्वात् क्षेत्रज्ञशब्दस्यातद्विषयत्वादिति भावे-
नाह—स चेति । यतः क्षेत्रं प्रवर्तत इति प्रवर्तकस्य प्रकृतत्वा-
दित्याशयः । नन्वेवं चेदतद्वक्तव्यम्—किं 'यतश्च यत्' 'स च
यः' इत्येकैव प्रतिज्ञां उत द्वे ? नाथः चशब्दद्वयात्पुनर्पत्तेः,
'तत्समासेन' इत्यनेनान्वयात् 'स च यः' इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।
न द्वितीयः, अर्थभेदाभावादित्यतो द्वितीयमङ्गोक्त्याह—यत-
श्चेति । 'यतश्च यत्' इति वचनमस्मादिवधमविशिष्टात् क्षेत्र
प्रवर्तत इति वक्तुं प्रतिज्ञारूपम् । 'स च यः' इति वचनं
प्रवर्तकस्य स्वरूपमात्रं वक्तुं प्रतिज्ञारूपमित्यर्थेभेद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ज. पै. भा.—तदिति प्रकृतं क्षेत्रं निर्दिशति । यद्यदात्मकम् । चशब्दः समुच्ये । यादृग्यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः पूर्ववत् । यद्विकारि विकारोऽस्यास्तीति विकारि । येन विकारि सह सुपेति योग-
विभागात्समासः । यथा यत्कार्यमुपपद्यत इति वाक्यशेषः । चशब्दः पूर्ववत् । तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं श्लोकद्वयेन सङ्क्षेपेणोपदिष्टमर्थे
विवरीतुमारभ्यते—तत्क्षेत्रमिति । 'इदं शरीरम्' [१३।२]
इति यत्पूर्वोक्तं तत्क्षेत्रं यत् यत्स्वरूपं, यादृक् यदर्थकं, यद्विकारि
यैविकारि, यद्विकारयुक्तमित्यर्थः । यतश्च कारणात् यत्, उत्प-
द्यत इति शेषः । चकारः सर्वत्र सङ्गृह्यार्थः । तथा स च

क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावः यः प्रभावो महिमा 'सर्वतः—
पाणिपादम्' [बं. उ. ३।१६] इत्यादिना वक्ष्यमाणसार्वा-
त्म्यरूपो यस्य स यत्प्रभावः । तत्सर्वं समासेन सङ्क्षेपेण मत्तः
शृणु ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—एतत्प्रपञ्चविषय्यं प्रतिजानीते—तत्क्षेत्रमिति । यच्च यद्द्रव्यं, यादृक् येषामाश्रयभूतं, ये
चात्र विकाराः सन्ति, यतश्चेति यदर्थमुद्भावितं, यत् यत्स्वभावं (स्वरूपं) । स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभाव-
स्तत्सर्वं सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं प्रतिज्ञाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं सभे-
दकं कथयामि तच्छृण्वित्याह—तत् क्षेत्रमिति । तन्मदुक्तं
क्षेत्रं यत् मत्सत्तात्मकं, जगदादिरूपमपि यादृक् यादृशं महौले-
च्छात्मकम् । यद्विकारि विचित्रक्रीडेच्छया नानाविकारयुक्तम् ।
यतश्च मन्दशारमकमत्क्रीडाधर्मकृतितुल्यसंयोगजम् । तत्स्यावर्-

जम्मपक्षमादिविचित्ररूपम् । स च क्षेत्रज्ञः स्वरूपतो मन्दश-
रूपो यत्प्रभावः सृष्टोऽपि व्यापाकदित्सेवनयोर्वाद्यनित्य-
प्रभाववास्तद्व्यपेक्षाधत्तस्वरूपज्ञानाद्बहुविधशक्तं तत्सर्वं
समासेन सङ्क्षेपतो मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

११ नी० मा० दी०—क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवरीतुमारभते—तदिति । यथेदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत् यादृक् यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैरस्ति, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च यत् यस्माद्विकाराद्यजायत इति प्राश्नः । तत्पूर्वोक्तं क्षेत्रं
यच्च यत्स्वरूपं, यादृक् यत्प्रकारकं, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च क्षेत्रावयवाद्यजायते तत् शृणु; तथा
स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च, तदपि मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्वं विवक्षितं स्तौति श्रोतुबुद्धिप्ररोचनार्थम्—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्विसृष्टादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् । छन्दोभिश्छन्दांसि ऋगादीनि वैश्वेन्दोभिर्विविधैर्नामानामेवैनामप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूक्तानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि, तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्वं गीतमित्यनुवर्तते । “आत्मेस्यैवोपासीत” [बृ. उ. १।४।७] इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्धुक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्निस्संशयसूचैः, निश्चितप्रत्ययैरुपादैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह—तद्वित्यादिना । विवक्षितं जिज्ञासितमित्यर्थः । स्तुतिफलमाह—ऋषिभिरिति । न केवलमाप्तोक्तोरेव क्षेत्रादियाथात्म्यं सम्भावितं, किन्तु वेदवाक्यादपीत्याह—छन्दोभिरिति । ऋगादीनां चतुर्णामपि वेदेषु नामाप्रकारत्वं शास्त्राभेदादिष्टम् । न केवलं धृतिस्त्वितिदमुक्तं यायात्म्यं किन्तु यौक्तिकं चेत्याह—किञ्चेति । कानि तानि सूत्राणीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेत्येवेति । आदि-

पदेन “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तै. उ. २।१।१] “अथ योऽन्यां वेदताम्” [बृ. उ. १।४।१०] इत्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्तानि । आत्मेति क्षेत्रज्ञोपादानं तच्च क्षेत्रोपलक्षणम् । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [ब्र. सू. १।१।१] इत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतानि, अन्यथा “छन्दोभिः” इत्यादिना गीतस्त्वयादिति मत्वा विशिनष्टि—हेतुमद्भिरेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यमृषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्—‘अहं त्वं च तथाऽप्ये च भूतैरुत्थाम पार्थिव ! गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि तात्पर्यम् ॥ कर्मवशा गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ! । अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रबुद्धयपचयो नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु ’ [वि. पु. २।१३।६९—७१] तथा ‘पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः । ततोऽहमिति कुत्रेतां संज्ञां राजन्करोम्यहम्’ [वि. पु. २।१३।८९] तथा च ‘किं त्वमेतच्छिरः किन्तु उरस्तव तथोदरम् । किमु पादादिकं त्वं वै तवेतत्किं महीपते ! । समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूष ! व्यवस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ’ [वि. पु. २।१३।१०२, १०३] इति ।

४ वे. ता. चं.— स्वेनोपदिश्यमानस्यार्थस्येतिहासपुराणमीमांसातुष्टहीतानेकश्रुतिसिद्धत्वमाह—‘ऋषिभिः’ इति श्लोकेन । विशदोपबृंहणवाक्यानुसारेण अविशदवेदवाक्यार्थनिश्चयाय प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः । राजसतामसोपबृंहणव्यवच्छेदाय ऋषिब्रह्मोक्तान्विशिनष्टि—पराशरादिभिरिति । बहुप्रकारमिति अर्थस्त्वैकत्वेषुपि वचनव्यक्तौ रथचक्रमवादि-कल्पनाप्रकारभेदः । यद्वा सङ्क्षेपविस्तारादिरूपेणेत्यर्थः । अविश्विक-देशात्मस्वरूपस्य राज्ञो बाह्याबाहकत्वोक्तिप्रतिक्षेपार्थं वाक्यम्—अहं त्वं चेति । अय्यात्मगान्धिववाक्यश्रवणमूलकस्य कस्त्वमिति प्रश्नस्योत्तरं—पिण्ड इति । ‘शिरःपाण्यादिलक्षणः’ इत्यनेन क्लृप्तकेशचेतनत्वविकल्पो योतिः । प्रतिपादितार्थस्य श्रोतव्यसि स्मरण्यनेन दृढीकरणार्थं वाक्यं किं त्वमिति । एवम् ‘इदं शरीरम्’ [१३।२] इति श्लोकोक्तस्य संवादकमुपासम् । ननु “द्वाधुपर्ण” इति मन्त्रे “तथोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति कर्मफलभोका

जीव उच्यते; “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुं. उ. ३।१।१] इति परमात्मेति शरीरके “गृहां प्रविष्टावात्सानो हितर्हशनात्” [ब्र. सू. १।२।११] “स्थित्यदनाभ्यां च” [ब्र. सू. १।३।७] इत्यादिषु प्रपञ्चितम् । ब्राह्मणे तु ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्’ इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय ‘अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ ‘अनश्नन्नन्यो अभिपश्यतीति क्षेत्रज्ञः’ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शरीर उपग्राह्य स क्षेत्रज्ञः’ इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवाभिधत्ते । तावेवात्र क्षेत्रज्ञोपग्राह्यद्वौ प्रत्यभिज्ञायेते तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः’ [१३।२] इति ‘उपग्राह्यतमन्ता’ [१३।२३] इति च । मनुष्य “योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचञ्चते । यः करोति तु कर्माणि परमा—(स मृता) तयोच्यते बुधैः” [मनु. १२।१२] इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह ।

३ रा. भा.— एवं विविक्योर्द्वयोर्वासुदेवात्मकत्वं चाहुः ‘इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च’ ॥ [म. भा. १३।१४।१३६] इति । छन्दोभिर्विविधैः पृथक् पृथग्विधैश्छन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतं—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात्पुष्पः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” [तै.उ. २।१] इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्माच्चान्तरं मनोमयमभिधाय “तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः” [तै. उ. २।४] इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” [तै.उ. २।५] इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माऽभिहितः । एवमुक्तसामर्थ्येन च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् ।

४ वे. ता. चं.— अतः कथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यते ? इति ब्रह्माभ्यासपरिहरन् ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ [१३।३] इत्यस्य संवादकं तस्य स्वोक्तार्थात्तुल्यं सूचयन्वतास्यति— एवं विविक्योरिति । तथाच क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोग-दशानाक्षेत्रज्ञो जीव इत्युपपद्यते । प्रत्येकं समुदायेन वा ‘ममेदं शिरः’ ‘ममेनो पाणी’ ‘ममेदं शरीरम्’ इति क्षेत्रवेदिस्वा-ज्जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वम् । परमात्मनस्तु ‘इदं शरीरमेतत्कर्मा-रम्भादेतत्कर्मफलमोगाय’ इत्यादिक्षेत्रयाथात्म्यवेदितुत्वेन । एतच्च ‘एतदवयवशः सङ्घातरूपेण च इदमहं वेदि इति यो वेति’ इति [रा. भा. २] भाष्येण थोऽस्यात्मनः कारयिता’ [१२।१२] इति मतुवचनेन च ज्ञापितम् । एवमुपपद्यत्वमपि जीवस्य स्वशरीरमात्रं प्रति; परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनान् प्रतीत्युपयोरप्युपद्रष्टृत्वमविरुद्धम् । अतो न कस्यापि प्रमाणस्य विरोध इति भावः । स्वरूपवैविध्यस्य ‘छन्दोभिः’ इति बहुवचनेनैव लाभतः विविधशब्दः प्रकृतप्रतिपाद्यप्रकारवैविध्य-पर इत्यभिप्रायेणाह— पृथग्विवेचिरिति । पृथग्भूताः विधाः

प्रतिपाद्यप्रकारा येषामिति विग्रहः । ‘आन्नायश्छन्दसां दण्डः’ इत्यादिप्रयोगानुसारेण छन्ददशशब्दो वेदपरः, न तु नायत्र्यादि-पर इत्यभिप्रायनाह ऋग्यजुःरिति । पृथक्छन्दस्य ऋषि-भिरुक्तापृथक्त्वपरत्वमनुदासायाच्चाहारात्पुष्पाभ्यां योज-यति देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतमिति । परस्पर-विक्षेपणं गीतमित्यर्थः । ‘तथा रथस्यारुढो नेमिरर्षिता, नाभावरा अर्षिताः, एषनैवेता सूतमात्राः प्रशामात्रा अर्षिताः, प्रशामात्राः प्राणोऽर्षिताः’ [कौ. उ. ३।९] ‘एष न अत्मा-अतर्हृदये एतर्हृद्वैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितारिम्’ [छा. उ. ३। ५।४] ‘दिन्यो ह्यमृतैः पुरुषः सबाह्यान्मन्त्रो ह्यजः । अत्राणो ह्यमनाः श्रोत्रो ह्यक्षरात्तरताः परः’ [सुं. उ. २।११२] ‘स कारणं करणाधिपतिः’ [श्वे. उ. ६।९] ‘भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा’ [श्वे. उ. १।१२] ‘छुस्ततस्तेनामृतत्वमेति’ [सुं. उ. २।१११] इत्यादिकमभिप्रेत्याह— एवमुक्तसामा-र्थवैश्विति ।

३ रा. भा.— ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैः शारीरकसूत्रैः, हेतुमिदं हेतुयुक्तैः, विनि-श्चितैः निर्णयान्तैः, ‘न विवदश्चते’ [ब्र. सू. २।३।१] इत्यारभ्य क्षेत्रज्ञप्रकारनिर्णय उक्तः । ‘नात्मा श्रुते-र्नित्यत्वाच्च ताभ्यः’ [ब्र. सू. २।३।१७] इत्यारभ्य ‘ज्ञोस्त एव’ [ब्र. सू. २।३।१८] इत्यादिभिः क्षेत्रज्ञयाथात्म्य-निर्णय उक्तः, ‘परात्तु तच्छ्रुते’ [ब्र. सू. २।३।१४] इति भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् ; एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ब्रह्मसूत्र’ इत्यत्र लुप्तपष्ठार्थः सम्बन्धः प्रतिपादकत्वमित्युक्तिप्रेत्य ‘सूत्रपदैः’ इत्यत्र षष्ठीसमासप्रसंगे वारयति ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैरिति । फलित-माह शारीरकसूत्रैरिति । हेतुयुक्तेरिति हेतुप्रतिपाद-कैरित्यर्थः । कर्मणि काश्रयेण प्रयोजनाभावादिशेषतो निश्चितं येषामिति भावेन च बहुव्रीहिं चाभिप्रेत्याह निर्णयान्तैरिति, निर्णयफलकैरित्यर्थः । न चियदश्नुतेरित्यारभ्येत्यनेन—अस्ति

तु’ [ब्र. सू. २।३।१७] इत्यादिकं सूत्रपदं ‘एतेन मातरिषा व्या-ख्यातः’ [ब्र. सू. २।३।१८] ‘विज्ञोऽस्तथा ह्यार’ [ब्र. सू. २।३।१९] ‘आपः’ [ब्र. सू. २।३।१९] ‘पृथिवी’ [ब्र. सू. २।३।१९] इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् । उक्त इति— अनेनाकाशा-दीनामुत्पत्तिकथनेन तत्सङ्घातात्मकक्षेत्रयाथात्म्यमुक्तप्रायमिति भावः । नात्मा श्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन ‘ज्ञोस्त एव, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां, स्वात्मना चोत्तरयोः, नाप्युत्तच्छ्रुतेरिति चेतने-

१ द्वैतिनां मते ‘अधुने’ इति पदच्छेदः । विशिष्टाद्वैतिनां तु ‘ध्रुते’ इति । ‘नात्मध्रुते’ इत्यपि चाद्वैतिनाम् । २ ‘पृथिवी’ इत्येतावन्मात्रं पृथक्सुत्रं विशिष्टाद्वैतिनां मते । पृथिव्याधिकारत्वरूपशब्दान्तरेणम् । इति त्वद्वैतिनां मते । समर्थं सूत्रम् ।

राधिकारात्, स्वशब्दोन्मानाभ्यां च, अविरोधश्चन्दनवत्, अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादुद्विहि, गुणाद्वा लोकवत्, व्यतिरेको गन्धवत् तथाच दर्शयति, पृथगुपदेशात्, तदुक्तसत्त्वात्पु तथ्यपदेशः प्राज्ञवत्, यावदात्मभावविज्ञाच न दोषस्तद्दर्शनात्, पुस्तकादिनिरूपस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्, नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिवप्रसङ्गोऽन्यतरनित्यो वाऽन्यथा, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, उपादानाद्विशोरोपदेशात्, व्युपदेशात् क्रियायां न चेतिर्देशविपर्ययः, उपलब्धिवदनियमः, शक्तिविपर्ययात्, समाख्यभावाच्च, यथाच ततोभयथा, परातु तच्छ्रुतेः [ब्र. सू.२।१। १७-४०] इत्यन्तं सूत्रजातमभिमतम् । इत्यारभ्य श्लोऽत

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मसूत्राणि शरीरकम् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. द्रो.— ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि (शं.) इति कथित् । तत्तच्च छन्दसाऽष्टिकाक्यानां च तथात्वात्

ऋषिभिरित्यादिकं वृथा स्यादित्यतो रुढिमात्रिश्रद्धा— ब्रह्मेति ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिः । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि । तन्मन्त्रैर्विधिवैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकादीर्तं दर्शितम् । किञ्च ब्रह्मणः प्रतिपादकानि सूत्राणि पदानि पद्यते गम्यत एभिरिति ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— मत्तः श्रुतिव्युत्पत्त्या मया स्तनं किञ्चित्पक्षकस्योच्यत इति न मन्त्रव्यम्, किन्तु श्रुतिस्मृतिब्रह्मसूत्रविद्वान्मतोऽपमर्थ इत्याह— ऋषिभिरिति । ऋषिभिस्तत्त्वापेक्षिभिः बहुधा विस्तरेण गीतमिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्यात्म्यम् । तत्र तावत्तत्त्वविपर्ययतया जनकपुरुषेन च बृहदारण्यकादिप्रसिद्धो भगवात्प्राज्ञवत्पक्षः स्वकीये धर्मशास्त्रे वर्णयामास । तत्र ह्यात्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य 'आकाशमेकं हि यथा घटादिवु पृथगभवेत् । तथा क्षेत्रोऽप्यनेकश्च (तथास्मैको ह्यनेकश्च) जयाधारेणिवोऽनुमान्' [या. स्मृ. ३।१४४] इत्यात्मैक्यप्रतिपादनपूर्वकम् 'तस्मादस्ति परो वेदादात्म सवैग ईश्वरः' [या. स्मृ. ३।१७३] इति जीवैश्वर्यस्य प्रतिज्ञाय 'बुद्धीन्द्रियाणि साधानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि । अथवात्मासा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यात्यय निगयते' [ईश्वरः सर्वभूतस्यः सत्तत्सद- (सबसम्सद) सच यः' [या. स्मृ. ३।१७३/७८] इत्युपापादितम् । विज्ञानेश्वरेण च— 'बुद्ध्यादीन्व्यवकाशानि क्षेत्रम्; अस्य क्षेत्रस्य योऽसावीश्वरः सर्वगतः, स एवात्मा क्षेत्रज्ञः' इति स्पष्टमेव व्याख्यातम् । मनुनाऽपि स्वकीये धर्मशास्त्रे 'सर्वाणामपि चैतेशामारमज्ञानं परं स्मृतम् । तत्राद्यं (तदद्यद्यं) सर्ववैद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः । [१२।८५] इति श्रुतिहेतुमत्प्रमाणं प्रस्तुत्य 'आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्युप- (न्य-) स्थितम्' [१२।११९] इत्यात्मनः सावोभ्यप्रतिज्ञापूर्वकम् 'प्रशसितारं सर्वेषामणीयांसमगोरपि । रक्षामा शुद्धधीताम्यं विद्यातु पुरुषं परम्' [१२।१२२] इति

एवेत्यादिभिरिति पाठे इत्यादिकश्चैतैतद्विद्वक्षितम् । भगवत्प्रवर्त्यत्वेनेति, चेत्तनं प्रति नित्यमेन नित्याभ्युपगम्यत्वस्य शरीरलक्षणत्वादिति भावः । श्रुत्यादिभिः प्रतिपादितस्यैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्यात्म्यस्य श्रावुं शक्यत्वात्ततः किमर्थं श्रोतव्यमित्याशङ्कापरिहाराय पूर्वोक्तं 'तत्समासेन मे श्रुयु' [१३।४] इत्येतदत्र सङ्गम्य तत्तात्पर्यमाह— एवं बहुधा गीतमित्यादि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्यात्म्यस्य श्रुत्यादिभिरिति विस्तरेण बहुधा गीतत्वात् किञ्चिज्जेन स्पष्टमवगम्यनुभवाक्यत्वात्सर्वज्ञेन मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं तच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

महावाक्यार्थेषुपतिव्य 'एन (त) मेकं वदन्त्यसि मस्तोऽभ्ये (मनुमन्ये) प्रजापतिम् । इन्द्रमेकं परे प्राणप्रपरे ब्रह्म शाश्वतम् । (१२।१२३) ' एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतमेत्य प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम् (ब्रह्माभ्येति परं पदम्) ' [१२।१२५] इत्यद्वितीयात्मतत्त्वं प्रतिपादितम् ।

वसिष्ठेनापि स्वकीये योगशास्त्रे— वेदस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः ' इति प्रस्तुत्य 'एते हि तद्विज्ञासन्ता मनोबुद्धीन्द्रियादयः । असन्तः सर्वे एवाहो अद्यानं विनोदिताः ॥ महाविदेव सैवास्ति महासत्येति शोच्यते । निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकारं सिवं चिन्मात्रमक्षयम् । सद्ब्रह्म परमार्मादिनामभिर्वाभिधीयते' इति जीवब्रह्माद्वैतमसकृदुक्तमितम् । एवं छन्दोभिर्विधिवैः पृथग्गीतं ऋग्यजुस्सामाथर्वण्यैर्वैदिकैरेव वर्णितम् । यजुषि तावत् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युपपन्नम् 'स वा एष पुरुषोऽजरसमयः' [तै. उ. ३।१] इत्यादिनाऽनन्यप्राणमयमनोमधुविज्ञानमयानन्दमयाख्यशरीरप्राणमनोबुद्धयहङ्काररूपकोशात्मकक्षेत्रज्ञिवेचनपूर्वकम् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' [तै. उ. ३।५] इत्यनेन ब्रह्मैव तदात्मरूपपुष्टपदिष्टम् । एतच्चानन्दबुद्धीभागेऽस्माभिर्विस्तरेणोपादितं तत् एवाहृतन्धेयम् । एवम् 'आत्मा वा इमेक एवाय आसीत्प्राणकिञ्चन मिषत्' [ऐ. उ. १।१] 'स आत्मा तत्त्वमसि चेत्वेकोतो' [छां. उ. ६।८।७] 'स एष (इह) प्रविष्ट आ नखाम्भ्यः' [बृ. उ. १।३।७]

१ द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च मतेनेदमेकमेव सूत्रम् । अद्वैतिनां तु 'व्यतिरेको गन्धवत्' तथा च दर्शयति 'इति सूत्रद्वयम् । २ इदमेकमेव सूत्रं विशिष्टाद्वैतिनां सचकारम् । चकारार्हितं च 'विहारोपदेशात्' 'उपादानात्' इति व्युत्क्रमेणाद्वैतिनाम् ।

“ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ” [छां. उ. ६।३।२;३]
इत्यादिकमुक्ततामाथवेदाध्ययजातमप्युदाहृतव्यम् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्वैव ब्रह्मसूत्राणि ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’
[ब्र. सू. १।१।१] इत्यादीनि ‘ अनाष्टत्तिः शब्दात् ’
[ब्र. सू. ४।४।२२] इत्यन्तानि, तान्येव पठते गम्यते
ब्रह्मैभिरिति पदानि, तैश्च गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयायात्म्यम् । तत्र
हि ‘ न विवदुस्तुते ’ [ब्र. सू. २।३।१] इत्यादिना क्षेत्रस्वरूपम्,

‘ नात्मस्तुते ’ [ब्र. सू. २।३।१०] ‘ आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राह-
यन्ति च ’ [ब्र. सू. ४।१।३] ‘ शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत् ’
[ब्र. सू. १।१।२०] इत्यादिना च नित्याद्वितीयब्रह्मलक्षणं
क्षेत्रज्ञस्वरूपं च वर्णितम् । हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः, युक्तिम-
द्भिरसन्दिग्धार्थकैश्चेत्यर्थः । एतच्च छन्दोभिर्मन्त्रसूत्रपदैश्च-
भयोरपि विशेषणम् । तदेवमेतैर्निश्चितमेवायमहं तुभ्यं कथ-
यिष्यामि, सावधानः शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व ० त ० दी०— ऋषिभिर्वहुधा गीतमिति । क्षेत्रज्ञस्वरूपं बहुधा गीतं बहुप्रकारेण निरूपितस्य विप्रकीर्ण-
स्यार्थैर्येकेन क्रोडीकारासम्भवादिति छन्दोभिर्ध्यानधारणाविषयत्वेन वैराजादिरूपेण नानायजनीयदेवतादिरूपेण
क्षेत्रज्ञस्वरूपमुक्तं, तत्र विविधैरनेकैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्च व्यासकृतैः वेदाध्यासारग्रन्थनुरूपैरतएव विनिश्चितैः हेतुमद्भिः
हेतुः साधकवाक्यं ‘ तनु समन्वयात् ’ [ब्र. सू. १।१।४] इतिवदनेकयुक्तिमद्भिरपि च बहुप्रकारेण गीतं मया
तत्सर्वतः सारभूतं फलितं संगृह्यते इति भावः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— बहुधाऽन्योक्तप्रभावाया प्रपञ्च-
यति— ऋषिभिरिति । ऋषिभिः स्वानुभवोत्पन्नफलनिरू-
पणेन बहुधा बहुप्रकारेण गीतम् । किञ्च, छन्दोभिर्वेदैर्विविधैः
कर्मज्ञानोपासनकात्यादिभिः पृथक् भिन्नतया अधिकारपरत्वेन
गीतम् । तथैव ब्रह्मसूत्रपदैश्च ब्रह्म सूत्र्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
‘ जन्माद्यस्य सतः ’ [ब्र. सू. १।१।२] इत्यादीनि । तथाच
ब्रह्म प्रपद्यते गम्यते एभिरिति पदानि, ‘ एको देवो बहुधा

निविष्टः ’ [तै. आ. ३।१।४] इत्यादीनि तैर्बहुधा श्रुत्यनुसारे-
णैव गीतम् । कीदृशैस्ते ? हेतुमद्भिः सहैतुकैः ‘ को शेवान्यात्
कः प्राणयात्, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ’ [तै. उ. ३।१०]
‘ एष शेष न साधु कर्म कारयति ’ [को. उ. ३।१९]
इत्यादिभिः । विनिश्चितैः निस्सन्दिग्धैः स्वानुभवप्रतिपादकै-
रित्यर्थः । एवं विस्तरणेत्तरुक्तं दुर्बोधं याथातथ्येन तत् समा-
सेन मे सन्तः उक्तं दृष्टुं । कथयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— वक्ष्यमाणेऽर्थे प्रमाणमाह— ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठार्चैर्बहुधा गीतं योगवा-
सिष्ठद्वौ प्रतिपादितम् । छन्दोभिर्वेदैर्मन्त्रैर्वा पृथक् प्रतिशास्त्रमनेकप्रकारं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि
पदानि समुच्चित्य वाक्यभावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूत्रचक्रेर्ब्राह्मणवाक्यैः ‘ तत्त्वमसि ’ [छां. उ. ६।१।७-१४] इत्या-
दिरित्यर्थः । हेतुमद्भिः ‘ अनेन सोम्य शुक्लेनापोमूलमन्विच्छ, अद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा
सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः ’ [छां. उ. ६।१।४] इत्यादिना कार्यलिङ्गान्य-
तुमानानि ब्रह्माधिगमय प्रदर्शयन्तो हेतवस्तद्वद्भिः, विनिश्चितैः असकृदभ्यासेन सकलशङ्कापङ्कशालनेन
निश्चितार्थैः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपमेतैः सर्वैर्यद्गीतं तच्छृणु इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥

क्षेत्रस्वरूपम् ।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥

१ अत्र बुद्धिशब्देन महत्त्वमुच्यते, तस्यैव कार्यकारणपरम्परायामहङ्कारान्यक्तयोर्मध्यगतत्वात् । इष्टं च महतो बुद्धिशब्द-
वाच्यत्वं ‘ हिरण्यगर्भो भगवानप्य बुद्धिरिति स्मृतः । महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति वाच्यतः ॥ ’ (स. भा. १।१।०।३।८)
इत्यादौ । साङ्ख्यप्रवचनेऽपि— ‘ महत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति ’ (१।१३) । विद्याधिराजादयो माध्वास्तु— महत्त्वमव्यहङ्कार-
शब्देन युज्यते इति वदन्ति, तत्र प्रमाणं त एव प्रष्टव्यः ॥

दशैकं चेत्यवयुत्योक्तिर्मनस इन्द्रियताया गौणत्वसूचनाया । तथा ह्याहुः— न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति,
‘ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि ’ (शी. १।५।७) इति वचनं प्रमाणमिति चेत्, न; अनिन्द्रियेणापि मनसा षट्सङ्ख्यापूराविरोधात् ।
‘ न हीन्द्रियगतसङ्ख्यापूरणमिन्द्रियेणेति नियमः, ‘ वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमाद । ’ (स. भा. १।६।३।८९) इत्यत्र
वेदागतपञ्चसङ्ख्याया अवदेनापि महाभारतेन पूर्णदर्शनात् । ‘ इन्द्रियेभ्यः परा हर्षा अर्थेभ्यश्च परं मनः । ’ (कठो. ३।१।०)
इत्यादिभ्यस्तु मानसोऽनिन्द्रियतावगमात् । ‘ इन्द्रियाणां मनश्चास्मि ’ (१।०।२२) इत्यपि तथास्मृतम्, ‘ बलं बलवतो चाहं ’
(१।११) ‘ नक्षत्राणामहं शशी ’ (१।०।२९) इत्यादाविव सम्बन्धसामान्यार्थेव षष्ठीत्यत्राकारेण निर्दारणषष्ठ्यनभ्युपगमात् । —
गी. सू. ५

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्गततश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि, सर्वविकारव्यापकत्वात् । भूतानि च सूक्ष्माणि (न स्थूलानि) । स्थूलानि त्विन्द्रिय-गोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहङ्कारो महाभूतकारणमहम्प्रत्ययलक्षणः । अहङ्कारकारणं बुद्धिरध्यवसाय-लक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिः ‘मम माया दुरत्यया’ [७।१४] इत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वादुद्गीन्द्रियाणि, वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च; किं तत् ? मन एकादशं सङ्ख्याद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि साङ्ख्याश्रुतविंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—क्षेत्रादियाथात्म्यस्यैव प्रलोभिताय ‘किं तत्’ इति जिज्ञासवे यथोद्देशं क्षेत्रं निर्दिशति—स्तुत्येति । महत्त्वे हेतुमाह—सर्वेति । भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेष-भावावाहकं का हानिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—स्थूलानीति ।

अहङ्कारोऽहम्प्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः । भूतानां प्रातीतिकत्वे-नाभिमानमात्रात्मत्वं मत्त्वाऽहङ्कारं विशिनष्टि—महाभूतेति । ‘महत् परं’ [कठो. ३।११] इत्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थ-महङ्कारहेतुमाह—अहङ्कारेति । ईश्वरशक्तिरित्युक्तं चैतन्यमपि

—न च ‘एकादशेन्द्रियाण्याहुर्वाणि पूर्वं मनीषिणः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायुस्पर्शं हस्तापादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैवां पात्रादीनि प्रचक्षते ॥ एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणैर्नोभयात्मकम् । ’ (मनुः १।८९—९२) इति स्मृतिविरोधोऽपि, तस्याः पूर्वं मनीषिण आहुरित्यनेन पञ्चमस्तारुवादादकत्वदर्शनात् । अत एव ‘इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । ’ (म. भा. १।१४९। १३६) इत्यादौ तत्र मतं सप्त इन्द्रियेभ्यः पृथगणनं सङ्गच्छते । यत् कविम्यनसोऽपीन्द्रियत्वेन ग्रहणम्, तदिन्द्रियसाधर्म्याद्वाक-मेव । उक्तं च साङ्ख्यैः—‘उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् । ’ (सं. का. २७) इति । मनश्चक्षुरादिभिः सह सात्त्विकाहङ्कारकार्यैर्वचस्पसाधर्म्येणैन्द्रियमुच्यते, इन्द्रियशब्दस्य तत्रैव योगलब्धश्रीकारादित्यर्थः । एतेन—‘स्मृतौ त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवसङ्गृह्यते । ’ (शारी. भा. २।४।१७) इति भगवत्पादबोधोऽपि व्याख्यातम् । विस्तरो विवरणे वेदान्तपरिभाषादिषु तदनुसारिग्रन्थेषु च द्रष्टव्यः । वाचस्पतिमिश्रास्तु मनस इन्द्रियत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां मते ‘इन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वात्, मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानं’ (भासती २।४।१७) इति ॥ चकारेणैन्द्रियाभि-मानिवेतनानामन्युत्पत्तिः सूच्यत इति वामनः ।

पूर्वाधौका अपरा प्रकृतिरिति ‘सुमिरागो—’ (७।४) इत्यत्र व्यक्तम् । उत्तराधौकास्तु विकारा इति साङ्ख्याः । एवमेतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि आयुर्वेदेऽपि—‘अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यदौ प्रकृतयः शेषाः बोधश्च विकाराः । ’ (सु. सं. शा. १।६) इति । तानीमानि चतुर्विंशतितत्त्वानि साङ्ख्यदर्शने आयुर्वेदे च व्याख्यातानि । तत्र मतभेदादिकं विस्तरमयानं सङ्गृह्यते ॥

—अविगीता ।

१ चेतना हानमात्रम् । यद्यपि बुद्धिशब्देन चेतनाश्रुतिसंख्यहङ्काराः प्राप्यन्त एव, तथापि बुद्धिप्रकरणत्वेन पृथक्पृथगात्मकत्वेन पुनः पुनः पृथगुपात्ताः । तथा हि चेतनागुणत्वेन चेतना खादिभूतातिरिक्तधर्मैर्गन्तारं गमयति । धृतिस्तु नियमात्मिका नियन्तार-मात्मानं गमयति । बुद्धिस्तु ज्ञाणोद्भवोर्देहं कारणं गमयत्यात्मानम् । स्मृतिस्तु पूर्वाभूताधैर्यस्वरणकर्तारं स्थायिमात्मानं गमयतीत्य-नुसर्णीयम्—इति चक्रकटीकार्या चक्रदन्तः । सविकारं ‘षड्भावविकारा भवन्ति’ इति चाप्यर्थोयानि, ‘जायतेऽस्ति विस्तर-मते बद्धतेऽप्यक्षीयते विनश्यति’ (नि. १।२।८) इत्युक्तविकारसहितमिति केचित् । यथायुर्वेदे—‘इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नचेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मना ॥’ (च. सं. शा. १।१०) इति । तत्राभिमतः परमात्मानं मुख्यः, किन्तु चिकित्साधिकृतः कर्मपुरुष एव, ‘यस्मात्समुपपन्न्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः । न यत्समात्सलिङ्गानि तस्मादाहृतमर्हयः ॥’ (च. सं. शा. १।१०) इत्यादिसन्दर्भात्, ‘स एष कर्मपुरुषचिकित्साधिकृतः । तस्य सुखदुःखे इच्छादोषा प्रयत्नः प्राणापानाकुम्भेर्हमिषेभ्यो बुद्धिर्मेनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमव्यवसायो विषयोऽविज्ञितश्च गुणाः ’ (सु. सं. शा. १।१७) इति समानतन्त्रान्तरेऽपि । तस्य च क्षेत्रत्वमविरहमेवास्मात्प्रक्रियेति न कोऽपि विरोधः । विशेषश्च वैशेषिकमतविवारे नीलकण्ठीयसुसन्धेयः ॥

—अविगीता ।

शब्देति, तदर्थमाह— ममेति । अवधारणसमर्थमेव स्फुट-
यति— एतावत्स्थेवेति । पञ्च तन्मात्राण्यहङ्कारो महद्ब्रह्माकृत-
मित्यष्टया भिन्नत्वम् । मुख्यकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समु-
च्चयकारार्थः । द्वेन्द्रियाण्येव विभज्य व्युत्पादयति—
श्रोत्रेत्यादिना । तेष्वेव प्रकृता स्फुटयति— किं तदिति ।

शब्दादिविषयशब्देन स्थूलानि भूतानि गृह्यन्ते । उक्तेषु तन्मा-
त्रादिषु तन्त्रान्तरीयसम्प्रतिमाह— तानीति । 'मूलप्रकृतिरवि-
कृतिर्महदाद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त । षोडशकथं विकारः'
[सां. का. ३] इति पठन्ति ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— अयेदानीं 'आत्मगुणाः' इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु
क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्— इच्छेति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं, पुनस्तज्जातीयं समुप-
लभमानस्तमर्थं समादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मः; ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो
यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्, पुनस्तज्जातीयमर्थमुपलभमानस्तं द्वेषि, सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव ।
तथा सुखसुखलं प्रसन्नसत्त्वात्मकं, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिक्कृतात्मकं, ज्ञेयत्वाच्चदपि क्षेत्रम् । सङ्घातो
देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिस्तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निः, आत्मचैतन्याभासरस-
विद्धा चेतना सा च क्षेत्रं, ज्ञेयत्वात् । धृतिर्ययाऽवसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात्
क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसंहरति— एतदिति । एतत्क्षेत्रं
समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— अव्यक्ताहङ्कारादीनां त्रैगुण्याभिमा-
नादिधर्मकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणे कर्मेन्द्रियाणां
विषयानुकेरैक्यप्रसङ्गात्क्षेत्रनिरूपणस्य च प्रकृतत्वात्स्वरूप-
निर्देशेनैव 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' [१३।४] इति व्याख्यातं;
इदानीं मिच्छादीनामात्मविकारस्वभित्तये क्षेत्रविकारत्वं निरूपणेन
'यद्विकारि' [१३।४] इत्येतन्निरूपणमन्तान्तरनिवृत्तिपरत्वेन
लोकमन्तारयति— अथेति । सर्वलोकविरोधाद्धैतं वैशेषिकं
मतमिति मत्वोक्तं— भगवानिति । उपलब्धजतीयस्योपल-
भमानस्याऽऽदानेच्छायां हेतुमाह— सुखेति । इतिशब्दो
हेतुर्थः । सुखहेतुत्वात्स्मिन्नभिच्छेदार्थः । इच्छां सुखहेतुविष-
यत्वेन व्याख्यायाऽऽत्मधर्मत्वं तस्या व्युदस्यति— सेय-
मिति । तथापि कथं क्षेत्रान्तर्भूतत्वं ? तत्राऽऽह— ज्ञेयत्वा-
दिति । इच्छाद्वेषोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह— तथेति ।
कोऽयं द्वेषो यस्य बुद्धिमत्त्वं ? तत्राऽऽह— यज्जातीयमिति ।
तस्यापीच्छाद्वेषेक्षेत्रान्तर्भावमाह— सोऽयमिति । इच्छाद्वेष-
बुद्धिधर्मः सुखमपीत्याह— तथेति । तस्यापि स्वरूपोक्त्या

क्षेत्रान्तःपातित्वमाह— अनुकूलमिति । दुःखस्यापि स्वरू-
पोक्त्या क्षेत्रमव्यवर्तित्वमाह— दुःखमिति । देहेन्द्रियाण्य-
वादीं व्युदसितुं क्षेत्रान्तर्भूतमेव सङ्घातं विभज्यते— देहेति ।
विज्ञानवादं प्रत्याह— तस्यामिति । तस्मै लोहपिण्डे बहेरभि-
व्यक्तिवदुक्तसंहतो बुद्धिद्वितिरभिव्यज्यते । तत्र चाभिरभिगम्यको
लोहपिण्डमेवाभिरुदया ग्राहयति, तस्याऽऽत्मचैतन्यं बुद्धिक्ता-
वभिव्यक्तं तामेवाऽऽत्मतया बोधयति, अतस्तदभासातुविद्धा
सैव चेतनेत्युच्यते । सा च सुखं चेतनं प्रति ज्ञेयत्वाद्ब्रह्मत्वा-
त्क्षेत्रमेवेत्यर्थः । धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं तस्या दर्शयति—
धृतिरित्यादिना । नन्वनेऽपि सङ्कल्पादयो मनोधर्माः सन्ति
ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते ? तत्राऽऽह— सर्वेति ।
तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह— यत् इति । इच्छादिवदस्मिन्-
वसरे सङ्कल्पादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्कृत्य प्रकरणविभागे
यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वा-
नुबुद्धिधर्मोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि, पृथिव्यमेतज्जात्या-
काशमहाभूतानि, अहङ्कारो भूतादिः, बुद्धिर्महान्, अव्यक्तं प्रकृतिः; 'इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रिय-
गोचराः' इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपाद्म-
पस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति; तानि दश, एकमिति मनः, इन्द्रियगोचराश्च पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ६ ॥

४ चे. ता. चं.— 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' [१३।४]
इत्यादौ 'यच्च' इति प्रतिज्ञातस्य 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धि-
रव्यक्तमेव च' इत्येतत्प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह महाभूतानि-
त्यारभ्य इतिक्षेत्रारम्भकद्रव्याणीति । सूतब्रह्मस्य सशरीर-
चेतनादावपि प्रयोगात्तद्व्युदसाय प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह
पृथिव्यसेज इति । अहङ्कारशब्दस्य त्रिविधाहङ्काराच्चित्वे-

ऽपि सात्त्विकाहङ्कारस्तेन्द्रियारम्भकत्वात् राजसस्योभयानुग्राह-
कत्वात्तमसपरत्वमाह— अहङ्कार इति । बुद्धिशब्दस्या-
ध्यवसायपरत्वमव्युदसायाह— बुद्धिर्महानिति । अव्यक्त-
शब्दस्य "अव्यक्तमसरे (वि) लीयते" [सुबालो. २]
इत्युक्ताव्यक्तपरत्वे तत्कारणमपि वक्तव्यं स्यादित्यभिप्रेतद्व्या-
सह— अव्यक्तं प्रकृतिरिति । 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इत्या-

दिक् 'वाक्च' इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह—
इन्द्रियाणि दशेत्यारभ्य इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति ।
इन्द्रियाणामेकादशत्वव्यक्तीकरणस्य तदोचरा इत्युक्तपक्षसङ्ख्या-
स्पष्टीकरणाय च 'एवमधुना' इति जिह्वा श्रोत्रमन्त्र च पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवात्यर्थं बुद्धियुक्तानि च द्विज । पायूपस्थौ करो

पादौ वाक्च मैत्रेय ! पञ्चमी । निसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां च
कथ्यते । एकादश मनश्चात्र [वि. पु. १।२।४८, ४९] इति
पराशरोक्त्यनुसारेण तानि इन्द्रियाणीथ विशेषतः कथयति
श्रोत्रत्वमित्यादिना ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; यद्यपीच्छाद्वेषसुख-
दुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; तेषां
पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इति वक्ष्यते । सङ्घातश्चेतनाश्रुतिः—
आश्रुतिराधारः, सुखदुःखे बुद्धानस्य भोगापवर्गौ साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसङ्घातः प्रकृत्या-
दिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूत-मिथ्याद्वेष-सुखदुःख-विकारिभूतसङ्घातरूपं चैतनसुखदुःखोपभोगा-
धारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति, एतत् क्षेत्रं समासेन सङ्क्षेपेण सविकारं सकार्यमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' इत्येतत्
'यद्विकारि' [१३।४] इत्युक्तस्य प्रतिपादकमित्याशयेनाह—
इच्छा द्वेष इति । इच्छा दीनां भूतसङ्घात रूपक्षेत्रपरिणामत्वाभा-
वेन कथं क्षेत्रविकारत्वं ? प्रत्युतात्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वमेवे-
त्याशयेन शङ्कते— यद्यपीति । तेषां क्षेत्रविकारत्वव्यपदेश
औपचारिक इत्याशयेन परिहरति तथापीति । क्षेत्रा-
साधारणकार्यत्वमुपचरिनिमित्तमिति भावः । ननु कथमि-
च्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम् ? 'कामः सङ्कल्पः' [बृ. उ. १।५।३] इत्यादिना तेषां मनोविकारत्वश्रवणात् । 'पञ्चवृत्ति-
मनोव्यापदिरस्यते' [बृ. सु. २।४।१२] इति सूत्रभाष्ये 'न कामा-
दिर्क मनसस्तत्त्वान्तरम्' [रा. भा.] इति भाषितत्वाभा-
वत आह— तेषामिति । नचाश्रयवन्तरेण हेतुत्व-
मस्तिवति वाच्यम्, 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते'
[१३।२१] इति पूर्ववाक्ये क्रियाश्रयत्वरूपकर्तृत्वं प्रति प्रकृते-
राश्रयत्वेन हेतुत्वोक्त्या तद्विरुद्धापत्तेः । न चान्तःकरणावच्छिन्न-
चैतन्यरूपबीजस्य पुरुषसम्बन्धेन विवक्षितत्वात्, 'कामः सङ्कल्पः'

बृ. उ. १।५।३] इत्यादिश्रुत्यनुसारेण योग्यतयाऽन्तःकरणस्य
तदाश्रयत्वपरमेव 'पुरुषः सुखदुःखानाम्' [१३।२१] इति
वाक्यमिति वाच्यं, देहादिवदन्तःकरणस्यापि प्रकृतिपरिणाम-
त्वेन कार्यकारणकर्तृत्वे सुखदुःखानां भोक्तृत्वे च हेतुः प्रकृतिरुच्यते
इत्येवोक्त्यापत्तेः । चैतन्यसम्बन्धप्रयुक्तं भोक्तृत्वाश्रयत्वमिति
'पुरुषः सुखदुःखानाम्' इत्युक्तिरिति चेत्, कर्तृत्वाश्रयत्वमपि
तत्सम्बन्धायात्ममिति तत्रापि तथोक्तिः स्यात् । नचैवं 'कामः
सङ्कल्पः' इति श्रुतेः 'पञ्चवृत्तिर्मनोबद्धपदिरस्यते' [बृ. सु. २।४।१२]
इति सूत्रभाष्यस्य च कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् ; कामसङ्कल्पादि-
शब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामहेतुभूतमनोवृत्तीनां तत्कार्यवाचि-
शब्देनाभिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वान्तरत्वाभावाप्रतिपादनपरत्वेनो-
पपत्तेः ।

न भयस्यप्रतिपन्नमनोवृत्तिभिरत्र तत्तन्नाश्रीभिः सवर्कयोपपत्तौ
कामादिरुक्षावधर्मभूतज्ञानपरिणामकल्पने प्रमाणाभावात्
कामादिशब्दानां मनोवृत्तिषु लाक्षणिकत्वंमनुपपन्नमिति चेत्, न;

'सोऽकामयत्' [तै. उ. २।६] 'अथ पुरुषो ह वै नारायणो-
ऽकामत' [ना. उ. १] इति स्थाने "तदेक्षत" [छां. उ. ६।२।३]
'स ईक्षाब्रूके' [प्र. उ. ६।३] इत्यन्तःकरणरहितजगत्कारणा-
श्रितज्ञानविशेषवाचीक्षतिशब्दपाठात्, 'स तपोऽप्यत' [तै. उ. २।६] इति तत्स्थानपठितपदशब्दस्य 'यस्य ज्ञानमयं तपः'
[सुं. उ. १।१।९] इति ज्ञानशब्देन व्याख्यानात् । "स यदि
पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवाप्त्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति"
[छां. उ. ८।२।११] इति सुक्ताश्रितत्वेन कामसङ्कल्पयोः श्रवणात्
सुखत्वापरपर्यायानन्दत्वस्य 'एवं हेतव्यं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति'
[तै. उ. २।७] 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वात्' [तै. उ. २।४।९]
इत्यादिषु 'अनुकूलज्ञानमेव ज्ञानन्दः' [रा. भा.] इति
भाष्यजुहुकीरत्या मुक्तज्ञानसंनिधानवृत्तित्वश्रवणात् 'निर-
स्ताप्तिशयाह्लादसुखमावैकल्यक्षा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्त-
त्यन्तिकी मता' [वि. पु. ५।६।५९] इति भगवदनुभवलक्षण-
वत्प्राप्तेः सुखस्वत्वमृत्युतेषां कामसङ्कल्पसुखादीनां ज्ञानवस्थविशेष-
त्वस्य अवस्था-युगमनीयत्वात्मानमनोवृत्तीनामज्ञानत्वेनाध्यायी-
नप्रकाशतयान्याधीनप्रकाशत्वादिरूपव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यभू-
ताथार्तप्रकाशादिहेतुत्वात्सम्बन्धेन ज्ञानान्वयाविशेषानङ्गीकारं
विषयप्रकाशव्यवहारादेरनुपपत्तेः स्वप्रकाशज्ञानावस्थाविशेषाणा-
मावश्यकत्वाद्नेकशक्तिकल्पने गौरवेण कामसङ्कल्पादिशब्दानां
वृत्तिषु लाक्षणिकत्वस्य न्याय्यत्वात् ।

नच वृत्तीनां चैतन्यसम्बन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति
वाच्यम्, निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशा-
वययोग्यत्वेन तत्सहायस्य 'शतमन्यन्थानां न पश्यति' इति
न्यायेन विषयप्रकाशादिसामर्थ्यानापदकत्वाभिर्विशेषचैतन्यस्य
तद्योग्यत्वे तैवेव प्रकाशाश्रुतपत्तौ इत्यवच्छेदकल्पना निष्फला
स्यात् । नच संसारदशायां सङ्कलितस्य तस्य विषयव्यवस्थै-
रधिक्रिया साफल्यमिति वाच्यम्, तस्य सङ्कोचाङ्गीकारे निर्वि-
काशादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधावच्छ्रुतादिश्रुतिभिरिव विषय-
व्यवस्थोपपत्तेः; धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गीकृत एवेति न
किञ्चिदनुपपन्नमस्माकम्— इति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भाषितं

तेषां पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।११] इति वक्ष्यत इति ।

'चेतनाधृतिः' इत्यत्र न तावत्पदार्थं, चैतन्यस्य क्षेत्रान्त-
र्भावादः एकपदत्वेऽपि चेतनाया धृतिरिति न विग्रहः, धृति-
शब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वासम्भवात् ; भोग-
स्थानपरत्वे निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वात् न स्पृगमात् "एष
हि श्रद्धा श्रोता रसधिता प्राप्ता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा
पुरुषः" [प्र.उ. ४।९] इति ज्ञातृत्वकर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव
भोक्तृत्वप्रवणत्वात् । चेतनस्याधृतिरिति विग्रहः । चेतनशब्दे-
नात्मा निर्दिश्यते । 'भूतस्थानम्' [वि. पु.] इतिवत् ।

आधृतिशब्दोऽपि 'अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम्' [अष्टा. ३।३ ।
१९] इत्याधारपर इत्याह— आधृतिराधार इति । अत्रो-
द्दिष्टार्थकमवशाद्भुक्तमेण व्याख्यातम्, आधारत्वस्यात्र भोगा-
यतनस्वरूपत्वाभावेयत्वरूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह—
सुखेति । 'महाभूतानि' इत्यादिः सुप्रवृत्त्या 'महाभूतानि'
इत्यादिः 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' [१३।४] इत्यादि यत्कृत-
पञ्चकार्यविषयतां दर्शयन् पिण्डितार्थमाह— प्रकृत्यादर्दिति ।
सर्विकारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्कान्युदासायाह—
सकार्यमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥ इच्छादयो विकाराः ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥ महाभूतानीत्युक्तमय 'एत-
त्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं' इत्युक्तम्, तत्र न ज्ञायते किं

क्षेत्रं के च तद्विकारा इत्यत आह— इच्छादय इति । पूर्वं
क्षेत्रमिति भावः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारो महाभूतकारणं तत्कारणमन्यक्तमीश्वरशक्तिः । 'मम माया दुरत्यया'
[७।१४] इत्युक्तम् । पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वान्निवर्तकत्वात् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च पञ्च
चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तान्येतानि साङ्ख्याश्रतुर्विशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

अयेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् ।
सङ्घातः कार्यकरणसङ्घातात्मकं शरीरम् । चेतना शरीरस्य नित्यमिद्रात्मचैतन्यप्रकाशः । धृतिरुत्साहः ।
एतदिति सर्वान्तःकरणधर्मोल्लेखार्थम् । सविकारं विकारसहितम् । विकारा इन्द्रियाणि ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तत्र क्षेत्रस्वरूपमाह द्वाभ्याम्— महा-
भूतानीति । पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि, तत्कारण-
महङ्कारः, तस्यापि कारणं ज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं बुद्धिः;
तत्कारणभूता मूलप्रकृतिरव्यक्तम्, बाह्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणि दृश, एकं चान्तरिन्द्रियं मनः, इन्द्रियगोचराः पञ्च
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदेतानि साङ्ख्याश्रतुर्विशतितत्त्वा-
न्याचक्षते । सिद्धान्ते साङ्ख्याभिमतप्रकृतमहदहङ्काराणा-
मनङ्गीकारेऽपि भगवन्मायाशक्तिरूपायाः प्रकृतेस्त्वदीक्षणरूप-
बुद्ध्यात्मकस्य महत्तत्त्वस्य 'बहु स्यामहम्' []
इति सङ्कल्पकस्पर्शहङ्कारस्य च सत्त्वात् विरोधः । अनेन
पाञ्चभौतिको देह इन्द्रियाण्यहङ्कारो वाऽऽत्मेति मतानि
निरस्तानि, तेषां क्षेत्रान्तर्भूतत्वेन क्षेत्रज्ञत्वासम्भवादिति

दर्शितम् । नन्विच्छाद्वेषादीनामात्मधर्माणामहङ्कारे इत्यमान-
त्वात्स एवामेत्याशङ्क्य तेषामपि क्षेत्रधर्मत्वमेवेत्याह—
इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः । चेतना ज्ञानात्मिका मनो-
वृत्तिः । धृतिर्वैयर्थम् । एतच्च 'कामः सङ्कल्पः' [वृ. उ. १।५।३]
इत्यादिश्रुतिसिद्धसङ्कल्पादिधर्मन्तराणामप्युल्लेखम् । अनेन
'बाह्य' [१३।३] इति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मांशोकाः ।
'सङ्घातः' इत्यनेन देहेन्द्रियमनोहङ्काराणामसंहतानां क्षेत्ररूप-
त्वेऽपि तत्सङ्घातस्य क्षेत्रज्ञात्मरूपत्वमस्त्विति शङ्कानिरासाय
तस्यापि क्षेत्ररूपत्वेति दर्शितम् । एतन्महाभूतादिधृत्त्यन्तं
क्षेत्रमिति सङ्क्षेपेण तुभ्यं मयोक्तम् । कथमेतस्य क्षेत्रत्वम् ?
इत्याशङ्क्यां 'सविकारं' इति हेतुगमं विशेषणम्; विकारवत्
एव लोके क्षेत्रवदशनादिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— महाभूतेति । तत् क्षेत्रं यद्व्यं तन्महाभूतद्रव्यात्मकं स्थूलं; यादृक्च अहङ्कारबुद्धिमहतामेका-
दशेन्द्रियविषयाणां लिङ्गशरीरसूक्ष्मभूतानां चाश्रयभूतम् ॥ ६ ॥ तस्य यद्विकारितामाह— इच्छेत्यादि । यद्यपी-
च्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि तथाप्यप्तामन्त्रिदंशभूतस्य क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्राश्रितानीत्युच्यन्ते
साङ्ख्ये पुरुषधर्मत्वं च 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।११] इत्येव वक्ष्यते । सङ्घातः
संहननं चेतनाविवेकाद्यात्मिका प्राणादिवृत्तिः; धृतिश्चेति विकाराः । सुखदुःखे भुञ्जानस्य भोगापवर्गौ साधयत्-
त्रिदंशभूतस्य वस्तुतोऽव्यक्तस्य पुरुषस्याधारतयोत्पन्नं भूतमयं शरीरं तेषामहङ्कारादीनामाधारं तच्चिद्विच्छासुख-
दुःखद्विसङ्घातादिविकारबहुलं विवेकविशेषादिकृतुर्वर्गसाधकं मदिविच्छयोद्भावित्रं स्वमवस्थं विद्वृत्तमन्यैः समुदङ्कि-
तमिति मया तत् विनश्वरस्वभावं क्षेत्रं स्थूलं सूक्ष्मं च यातुर्वं शरीरं तुभ्यं समासेनोदाहृतम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— तक्षेत्रस्वरूपमाह द्वयेन— महाभूत-
तानीति । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । अहङ्कारस्तत्कारणा-
त्मकः । बुद्धिविज्ञानात्मिका । अन्यकं यत्प्रकृतिः । इन्द्रियाणि
दश । च पुनः एकं मनः । इन्द्रियगोचरास्तन्मात्रात्मकाः
शब्दादयः पञ्च । एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रतिपादितानि ॥ ६ ॥
इच्छा अभिलषितायैरूपा, द्वेषः प्रतीप्सकृत्याः, सुखं

स्वामिलषितप्राप्त्या, दुःखं स्वाज्ञानकल्पितं, सङ्घातः शरीरं,
चेतना ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः, धृतिः धैर्यम् । इच्छादयोऽपि
मनोधर्मा अतः सविकारस्य इन्द्रियादिविकारसहितं क्षेत्रं
सर्वोत्पत्तिस्थानं सङ्क्षेपेण सत्यव्यपकारेण उदाहृतं लीलायै
प्रकटितमिति ज्ञानार्थं कथितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— तच्च ‘यच्च यादृक् च यद्विकारि’ [१३।४] चेत्येतद्व्याचष्टे— महाभूतानीति ।
चकारो भिन्नक्रमो बुद्धिश्चेति बुद्धिपदादुपरि द्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रं शरीराख्यमुक्तं तदव्यक्तमेव “शरीरं रथमेव तु”
[कठो. ३।३] इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तत्प्रकारमाह महाभूतान्यहङ्कारो
बुद्धिश्चेति सप्तप्रकारैरङ्कुरितम् । महाभूतशब्देन पञ्चतन्मात्रा उच्यन्ते । अहङ्कारो बुद्धिरिति महत्तत्त्वमुच्यते । तस्ये
हि एतान्येव करणानि भासन्ते तत्प्रकारक एव भूतगण इति तावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तम् । ‘यद्विकारि’
इत्यस्योत्तरमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि दश, एकं चेत्येकादश । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसन-
घ्राणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादायूपस्थाख्यानि, मनश्चेत्येकादश । इन्द्रियाणां गोचरा विषयाः
स्थूला विषयादयः पञ्च । अयं षोडशको विकार एव एतान्येव साङ्ख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानि गणयन्ते, एतावत्संस्मार्क
विशेषः । तैः स्वतन्त्रा सत्या च प्रकृतिरुच्यते, अस्माभिर्मयारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति । तथा च
श्रुतिः— “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनिं तु महेश्वरम्” [श्वे. उ. ४।१०] इति तस्मात्साङ्ख्यप्रक्रियाऽत्र
भगवताऽऽश्रितेति न भ्रमितव्यम् ॥ ६ ॥

यतश्च विकाराद्यञ्जायत इत्युक्तं तदाह— इच्छेति । इच्छा सुखे तत्साधने वा स्पृहारूपा चित्तवृत्तिः ‘इदं मे
भूयात्’ इति । सा काम इति राग इति चोच्यते । द्वेषो दुःखे तत्साधने च ‘इदं मे माभूत्’ इति स्पृहाविरोधिनी
चेतोवृत्तिः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । सङ्घातः “आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनोभिणः” [कठो. ३।४] इति
श्रुतेतिन्द्रियमनश्चिदात्मनामेकलोलीभावरूपो भोक्ता । चेतना या पूर्वोक्ता बुद्धिः सैव, शुद्धा सत्त्वमत्सवाद्विस्फा-
दर्शवच्चित्प्रतिबिम्बप्राहिणी, तप्तायःपिण्डे बह्विधत्वमिव स्वयमचेतनाऽपि चेतनान्वये प्राप्ता, यथा व्याप्तः स्थूलपिण्डो-
ऽपि चेतन एव प्रतीयते; सेयं चेतना मनस्संज्ञिता सैव इच्छादिरूपा परिणमते । तथा च श्रुतिः— “कामः
सङ्करूपो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्मूर्धिरयेतत्सर्वं मन एव” [बृ. उ. १।१।३] इति कामादीनां
मनोवृत्तित्वमाह । एतद्वैश्वानरव्यक्तारूढं सविकारं विकारेण महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहितमुदाहृत-
मुक्तम् । नन्विच्छादयोऽहमप्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति काणादा वदन्ति । सत्यमेव वदन्ति तै, परन्तु
सोऽस्माकं मुख्य आत्मेव न भवति, तस्य शुद्धायां चिति अमेदेनाप्यस्तत्त्वादिति प्रागेवोक्तम् । अतः क्षेत्रान्तर्ग-
त्साहमर्थस्य दृश्यस्य तादृशा एव दृश्या इच्छादयो धर्माः सन्तु; न नः किञ्चित्छिन्नम् । आत्मनोऽसङ्गत्व-
महङ्कारस्यानृतत्वं चानुभवसिद्धं श्रुति अप्यनुवदतः— “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ. उ. ४।३।१५-१६] इति
“अनृतेन हि प्रत्यूढाः” [छां. उ. ८।३।२] इति ॥ ७ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि [८-१२] ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा शान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

१ क्षेत्रकार्यत्वावसानान्तिवादिसाधनानि तदव्यवधानेनोपदिश्यन्ते । मानोऽभिमान इति केचित्, जनसंसदि पुनेत्यन्ये ।
‘अविद्यमानगुणभिमानमूलको गर्वोऽहङ्कारः । मानस्तु विद्यमानगुणभिमानमूलक आत्मस्थावासहितवृत्तेति मेद इत्यपरे ।
‘अमानानादिभोगेषु भावो मान इति स्मृतः’ (१।४।१) इति सन्तुष्टजातीयभाष्ये ‘श्रेष्ठं पूज्यं विदित्वा सां मानयन्तु जना भुवि ।
इत्यासक्त्या विहीनत्वं भागानासक्तिरुच्यते ॥’ (स. वे. सि. सं. १२.९) इत्याचार्याः ॥ अदम्भित्वमपि व्याख्यातं है-
‘भ्यानपूजादिकं लोके गृह्यैव करोति यः । पारमार्थिकवीहीनः स दम्भाचार उच्यते ॥ पुंसत्तद्व्यानचरणमदम्भित्वं विदुर्बुधाः ।’—

१ शां. भा.— यस्य क्षेत्रमेदजातस्य संहतिः 'इदं शरीरं क्षेत्रं' [१३।२] इत्युक्तं, तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिमेदमिदं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमुत्तत्वं भवति तं 'क्षेत्रं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्; अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति, यत्परः सन्ध्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्— अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमनुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलभ्यां प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— विरक्तस्य ज्ञानेऽधिकाराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातमित्यनुवदति— यस्येति । क्षेत्रमेदजातस्य व्यष्टिदेहिभागस्य सर्वस्येयर्थः । संहतिः समष्टि-शरीरम् । ननु के क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यन्य-उच्यते ? तत्राऽऽह— क्षेत्रज्ञ इति । 'अनादिमत्' [१३।१३] इत्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भगवान्विबक्षित-विशेषणसंहितं 'क्षेत्रं यत्तत्' इत्यादिना वक्ष्यतीति सम्बन्धः । किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते ? तत्राऽऽह— यस्येति । 'क्षेत्रं यत्तत्' [१३।१३] इत्यतः प्राचनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह— अधुने-ति । अमानित्वादिलक्षणं विदधातीत्युत्तरं सम्बन्धः । ज्ञानसाधनसमुदायबोधनं कुत्रोपयुज्यते ? तत्राऽऽह— यस्मिन्निति । योग्यमधिकृतमेव विवृणोति— यत्पर इति । 'एतज्ज्ञानं' [१३।१२] इति वचनात्कथमिदं ज्ञानसाधनं ? इत्याशङ्क्याऽह— तमिति । तद्विधानस्य वक्तृद्वारा शब्दं सूचयति— भगवानिति । अमानित्वादितिष्ठत्यान्तर्धियो ज्ञानमिति नियमार्थमाह— अमानित्वमिति । मानस्तिरोहितोऽवकेपः, स

चाऽऽत्मन्युत्कर्षारोपहेतुः, सोऽस्येति मानो, न मान्यमानो तस्य भावोऽमानित्वमिति व्याकरोति— अमानित्वमिति । त्वादिना । प्रतियोगिसुखेनादम्भित्वं विवृणोति— अदम्भित्वमिति । बाह्यनोपदेष्टृपीडनं प्राणिनामहिंसनम्, तदेवाहिंसेत्याह— अहिंसेति । परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वं क्षान्तिरित्याह— क्षान्तिरिति । अवक्रत्वमौटिल्यम्, यथा हृदयव्यवहारः सदैक्यप्रवृत्तिमित्यतः चेत्यर्थः । 'उपनीय तु यः शिष्यम्' [मनुः २।१४०] इत्यादिनोक्तमार्थं व्यवच्छिन्नमिति— मोक्षेति । शूश्रूषादीवादिपदं नमस्कारादिविषयम् । बाह्यमाभ्यन्तरं च द्विप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते— शौचमित्यादिना । मनसो रागादिमलानामिति सम्बन्धः, तदपनयनोपायमुपदिशति— प्रतिपक्षेति । रागादिप्रतिकूलस्य भावनविषयेषु दोषदृष्ट्या यावत्, तथेति यावत् । स्थिरभावमेव विषादयति— मोक्षेति । आत्मनो निष्ठसिद्धस्यानापेयानि शयस्य कुतो विनिग्रहः ? तत्राऽऽह— आत्मन इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— अथ क्षेत्रकार्येणात्मज्ञानसाधनतयोऽप्यादेया गुणाः प्रोच्यन्ते— अमानित्वमिति । अमानित्वम् उत्कृष्टजनेष्ववधीरगणरहितत्वम्, अदम्भित्वं धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मानुष्ठानं दम्भः, तद्रहितत्वम्; अहिंसा बाह्यनःकार्यैः परपीडारहितत्वम्, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्यापि तान्त्रयविकृतचित्त-

— (स. वे. सि. सं. ११६) इति । अहिंसा तत्रैव— 'अहिंसा बाह्यनःकार्यैः प्राणिमात्रापीडनम् ।' (१११) अन्यत्रापि— 'कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अङ्गैरजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिमिः' ॥ (यो. या. सं. १।५१) इति । क्षान्त्यादिलक्षणान्यद्वाद्दशो वक्ष्यन्ते । स्थैर्यं तु— 'सुखेदन्तवन्नैर्निश्चिन्तायै दृढस्थितिः । तदेककृत्वा तत्स्थैर्यं नैकस्थं न तु वर्मणः' ॥ (स. वे. सि. सं. ११९) इत्युक्तम् ॥

नव्यास्तु— अथ ज्ञानमिति किं वाच्यमित्येतत् ज्ञानस्य मनुष्यस्वभावे ये परिणामा भवन्ति, तद्वर्णनमुखेन कीर्तयतीत्याहुः । तत्र यथेतेषां ज्ञानपरिणामत्वं, तर्हि प्रागेव ज्ञानोदयः स्यात् । न च तथा कापि दृष्टं भूतं सम्भाव्यते वा । अमानित्वादीनामेव हि ज्ञानसाधनता प्रसिद्धा । अनुसता च साऽत्रापि 'निर्मानमोहाः' (१।५।९) इत्यादिना । एतेषां ज्ञानपरिणामत्वे च कानि ज्ञानस्य साधनानि ? किञ्चित्तेषां साध्यमिति वक्तव्यमिति किं सङ्कलनस्थितालोचनेन ? ॥ — अविगीता ।

त्वम्, आर्जवं परान्प्रति बाहुनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपता, आचार्योपासनमात्मज्ञानप्रदायिन्याचार्यं प्रणिपातपरिश्रमसेवादितिरतत्वं, शौचमात्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाकायगता शास्त्रसिद्धिः, स्थैर्यम् अध्यात्म-शास्त्रोदितेत्यर्थं निश्चलत्वम्; आत्मविनिग्रहः आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निर्वर्तनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वं क्षेत्रज्ञादपि पश्चाज्ज्ञानोद्देशेऽपि तत्साधनानामनुष्ठेयानिमित्वादिबन्धेनकायत्वाचनन्तरमिह तदुक्तिरित्यभिप्रायेणाह— अथ क्षेत्रकार्येऽपि । विद्याभिजनधनादितस्मृतिमूल उत्कृष्टजनान्वानिहर्तुर्योऽत्र मानः, तद्वान्मानी, तदन्योऽस्मान्नी तस्य भावस्त्वम्, मानित्वस्यास्वभावो वाऽत्रानामित्वम्; एवमदम्भित्वमपि; तदाह— तद्वद्विद्वत्त्वमिति । ‘वर्मेध्वजः’ इति स्मृत्यनुसारेणाह— धामिकत्वयशःप्रयोजनतयेति । न पुनर्भोदितकृतव्यतालुदयेति भावः । अनर्थैककल्पोऽङ्गो व्यापारो हिंसा; स च बाह्यनःकार्यैर्हिमपि शापादिद्वारा सम्भवतीति सम्भावितमस्तप्रकारनिषेधस्य वचनान्तिष्ठस्य असङ्गोचैन विवक्षितत्वात् वाङ्मनःकार्यैरित्युक्तम् । परपीडिते प्राधिकरवाभिप्रायम्, अशास्त्रीयस्वपीडाया अपि हिंसात्वात् । ‘मनस्यन्वद्वचनस्यन्वत्’ इत्येवंरूपं हि कौटिल्यं, तन्निवृत्तिरार्जवमित्यभिप्रायेणाह परान्प्रति वाङ्मनःकाय-

प्रवृत्तीनामेकरूपतेति । उपकारबुद्ध्या आचार्योपासनस्य स्वरसवाहित्वज्ञापनायाह— आत्मज्ञानप्रदायिनीति । यद्वा आत्मज्ञानापेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया’ [४।३।४] इति प्राक्प्रपञ्चितमिहोपासनशब्देन सङ्गृहीतमिति ज्ञापनाय प्रणिपाताशुपादानम् । अश्रुत्वं ह्युत्तरकर्माद्योग्यत्वरूपम्; शुचित्वं च तथोग्यत्वम्; तच्चात्र प्रकरणविशेषितविषयमित्याह आत्मज्ञानेति । रागादयोऽनुतादयो निषिद्धमङ्गणाद्येष्व मनोवाककायानामशुद्धयः । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वग्रामाणिकत्वप्रतिपादनाय तत्तद्विशेषावगमाय च शास्त्रसिद्धेत्युक्तम् । स्थैर्यं निश्चलत्वम्; तच्च प्रकृते नियच्छति— अध्यात्मेति । निश्चलत्वं बाह्यकृष्टिभिरभोगीयत्वत्, निस्सन्देहत्वमित्यर्थः । निग्राह्यत्वसाध्यादिशास्त्रशब्दो मनोविषयः । अत एव परोक्तं (शं.) सङ्घातपरत्वमनुक्तम् । स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य निग्रहथापञ्चित्वेन, तदाह आत्मस्वरूपेति ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ इति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह— अमानित्वमित्यादिना । आत्मात्यल्पं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः । ‘ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं दम्भो माहात्म्य- (भावनम्) दर्शनम्’ इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाकायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु बद्धवैषु प्रतिज्ञातेषु अमानित्व-दिकमनन्तर्भूतं किमित्युच्यते ? इत्यत आह— स चेति । इति प्रतिज्ञातमर्थद्वयं वक्तुं ‘ज्ञेयं यत्तत्’ [१३।१३] इत्यादिना । न यादवतादशेन श्रवणेन तदनुभवारूढं भवतीत्याशयेनेति शेषः ।

मानाहङ्काराभ्यां दम्भं पृथक् दर्शयति— आत्मेति । आर्जवं ज्ञानसाधनं यथा स्यात्तथा व्याचष्टे— आर्जवमिति । एतच्च सम्मार्ग इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— मान आत्मश्लाघित्वं, तदभावोऽमानित्वम् । दम्भो धर्माविवर्णनं, तदभावोऽदम्भित्वम् । क्षान्तिः क्षमा । आर्जवमनुभावः । शुचित्वं शौचं शारीरमलशोधनम् । स्थैर्यं स्थिरत्वम् । आत्मविनिग्रहः शरीरस्य प्रवृत्तिनियमः ॥ ८ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं क्षेत्रस्वरूपधृक्त्वा तद्विलक्षणक्षेत्रज्ञस्वरूपं निरूपयित्वेस्तज्ज्ञानावगमनान्याह पञ्चभिः— अमानित्वमिति । विद्यामानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्वाकारूपं सम्मानं मानित्वम्, तद्वद्विद्वत्त्वमानित्वम्, न त्वनहङ्कारित्वम् ‘अनहङ्कार एव च’ [१३।१९] इति वक्ष्यमाणत्वेन पौनरुक्त्यात् । क्वायतिलमप्युक्तं स्वधर्मप्रकटनं दम्भः, तद्वद्विद्वत्त्वमानित्वम् । त्रिकण्ठ्या परपीडावर्जनमहिंसा । परैरभिभूयमानस्यापि तात्प्रत्यविकृतचित्तत्वं क्षान्तिः । मनोवाका-

यानमैकरूप्यमार्जवम् । प्रणिपातपरिश्रमसेवामिराचार्यानुवर्तनमाचार्योपासनम् । शौचं बाह्यमलानां मुञ्जलाभ्यामन्तर्मलानां रागादीनां विषयोदषदर्शनाभ्यासेन प्रक्षालनया बहिःशतस्तुक्ष्णत्वम् । स्थैर्यं कृत्तिसावनप्रवृत्तस्य विव्रसम्भवेऽपि तदप्रतियोगेन पुनः पुनर्यनाधिक्यम् । आत्मविनिग्रह आत्मनो देहेन्द्रियादेर्मोक्षासाधनप्राप्तिकृत्यस्वभावविनिरोधनेन तदनुकूलतया व्यवस्थापनम् । ‘एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं’ [१३।१२] इति पञ्चमेनान्वयः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— अथ तस्मिन् क्षेत्रे स्वात्मज्ञानगुणानाह— अमानित्वमिति सार्धैश्चतुर्भिः । एतेऽस्मानि स्वादयो ज्ञानगुणा उक्ताः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं क्षेत्रस्वरूपधृक्त्वा ससाधनं ज्ञानस्वरूपमाह पञ्चभिः— अमानित्वमिति । अमानित्वं

स्वगुणैर्कर्तव्यवर्णनप्रबोधराहित्यम् । अदम्भित्वं लोकदर्शनाथैर्धर्माद्यनुष्ठानाभावरूपम् । अहिंसा परपीडाराहित्यम्

क्षान्तिः दुष्टाथतिक्रमसहनम् । आर्जवमकौटिल्यम् । आचा-
योपासनं गुरुसेवनम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम् ;
बाह्यं मृत्तिकाजलादिना, आभ्यन्तरं भगवत्स्मरणायकम् ।

स्थैर्यं क्लेशाद्विषय भगवत्स्मरणाय स्थितिः । आत्मविनिग्रहः
क्षुधाशीतादिसहननेन शरीरसंयमः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०—इदानीं ज्ञानसाधनानि विधत्ते—अमानित्वमिति । अमानित्वादयोऽपि चेतोवृत्ति-
विशेषः, दृढयत्नाच्च; तत्क्षेत्रविकारा एव सन्तः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अप्युपचाराज्ञानपदवाच्या
भवन्ति । 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं' [१३।१२] इत्युपसंहारात् । तत्र विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः
श्लाघित्वं मानित्वम्, लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दम्भित्वम्, कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा ।
तेषां वर्जनममानित्वमदम्भित्वमहिंसा च । परेणापकृतेऽपि चित्तस्य निर्विकारत्वं क्षान्तिः । आर्जवमकौटिल्यम् ।
आचार्योपासनं स्पष्टम् । शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं, भावशुद्धिरान्तरम् । स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विप्रसङ्गावेऽपि
तदगणनम् । आत्मविनिग्रहो देहेन्द्रियादिप्रचारसङ्कोचः ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु विषयभोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनह-
ङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च
दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् । जन्मनि गर्भावस्योनिद्वारा निस्सरणं दोषस्त-
स्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं
परिभ्रतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक-
निमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्यु-
दुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु
दुःखदोषानुदर्शनमादेहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते, ततः प्रत्यागात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्म-
दर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञान-
स्यान्तरङ्गसाधनानि, किन्तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि
सन्तीत्याह—किञ्चेति । दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु रागे तत्प्रतिबद्धं
ज्ञानं नोत्प्रेषेतेति मत्वा व्याकरोति—इन्द्रियेति । आविर्भूतो
गर्भोऽहङ्कारस्तदभावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह—अनहङ्कार इति ।
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमुक्तमुपादयति—जन्मेति । प्रत्येकं दोषा-
नुदर्शनमित्युक्तं, तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विषयमिति—जन्म-
नीति । यथा जन्मनि दोषानुसन्धानं तथा मृत्यौ दोषस्य
सर्वमर्मनिहन्तनाशेरालोचनं कार्यमित्याह—तथेति । जन्मनि
मृत्यौ च दोषानुसन्धानवजरादिविषयं दोषानुसन्धानं कर्तव्य-

मित्याह—तथेति । व्याधिषु दोषस्यासम्भूतास्यनुसन्धानं
दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धम् । व्याख्यानान्तर-
माह—अथवेति । यथा जन्मादिषु दुःखान्तेषु दोषदर्शनमुक्तं
तथा तेष्वेव दुःखाख्यदोषस्य दर्शनं स्पष्टयति—दुःखमित्या-
दिना । कथं जन्मादीनां बाह्येन्द्रियप्राज्ञाणां दुःखत्वं ? तत्रा-
ऽऽह—दुःखेति । जन्मादिषु दोषानुदर्शनं कृतं फल्माह—
एवमिति । वैराग्ये सत्यात्मदृष्टयै कर्णानां तदामिमुक्त्येन
प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह—तत इति । जन्मादिदुःखदोषानु-
दर्शनं ज्ञानहेतुषु किं ? इत्युपसङ्गानां इत्याशङ्क्य वैराग्यद्वारा
धीहेतुत्वादिप्याह—एवमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु सदोपतानुसन्धानेनोद्वेजनम्; अनहङ्कारः
अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम्, प्रदर्शनार्थमिदम्; अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं चापि
विवक्षितम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरूपस्य दोषस्यावर्ज-
नीयत्वानुसन्धानम् ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—बाह्यविषयवैराग्यं हि आत्मरागनिवन्धन-
मित्यभिप्रायेणाह—आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्विति ।
विरागस्य भाषो वैराग्यम्, तत्प्रकारमाह सदोपतानुसन्धाने-
गी. तु. ६

नोद्वेजनमिति । दुःखस्याप्यत्वदुःखमिश्रत्वनश्वरत्वादिमिस्तेषां
दोषमयत्वम् । गर्वस्यसाहङ्कारस्य पूर्वं निषेधादज्ञाहङ्कारशब्देन
देहात्मप्रभो निवार्यत इत्याह अनात्मनीति । अहङ्कारस्य

निषेधस्तन्मूलस्य सर्वत्र तत्सहप्रदितस्य ममकारणस्य निषेधं प्रदर्शयितुमित्याह प्रदर्शनार्थमिति । शरीरप्रयुक्तजन्मादि-
दोषदर्शनं “न ह वै सखीरस्य सतः प्रियाप्रियोः” [छां. उ. ८.११.१] इत्यादिप्रकरणे शरीरस्य हेतुताप्रतिपत्त्यर्थमित्यभि-
प्रायेणाह सखीरस्य इति । जन्ममृत्युजराव्याधिमर्जन्त्यं

दुःखं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखम्, स एव दोष इति समा-
सार्थः । जन्मादय एव वा दुःखान्ताः सर्वे दुःखसाधनत्वाद्दुःख-
त्वाच्च दोषाः । नहि तुषतण्डुलवच्छरीरमवस्थायाम् दोषाः
परिहर्तुं शक्या इति दर्शयितुं अवर्जनीयत्वोक्तिः । अनुदर्शनं
मृत्योर्मृत्योदर्शनमित्याह अनुसन्धानमिति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— वैराग्यं शब्दादिविषयेषु । अनहङ्कारोऽहङ्काराभावः । एवं च जन्मादिदोष-
दर्शनम् ॥ ९ ॥

८ बं. ब्र. गि.— किञ्च, इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु
शब्दस्पर्शरूपादिषु दृष्टानुश्रविकेषु वैराग्यम् । अनहङ्कारः अह-
मेव सर्वोऽकृष्ट इति गर्वाह्नित्यम् । जन्ममृत्युजरेति । गर्भ-
वास्योनिद्वारनिस्सरणं जन्म, मृत्युः सर्वमर्मच्छेदनरूपः,

जरा तु बुद्धिबलतेजोनाशसर्वपरिभवरूपा, व्याधयो ज्वरादयः,
दुःखान्यनिष्टसंयोगेष्टविधिरोगजान्याध्यात्मिकादीनि, दोषास्तु
वातपित्तश्लेष्मागो मलशुक्लदुर्गन्धरूपाश्च, तेषामनुदर्शनं पुनः
पुनरालोचनम् ॥ ९ ॥

९ व० त० टी०— इन्द्रियार्थेष्विति— विषयेषु ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभोगेषु वैराग्यम् ।
अनहङ्कार एव च, च पुनः अहङ्कारराहित्यम् । एवकारेणाऽस्याव-
श्यकत्वं ज्ञापितम् । जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं विचारः ।

तथाहि । जन्म— अजन्मनो श्रद्धांशस्याऽपि योनिमलादि-
सम्बन्धः । मृत्युर्मर्गवद्विस्मरणं, जरा शक्तिहासः, व्याधिः
रोगाद्विक्रमः ॥ ९ ॥

११ टी० भा० टी०— इन्द्रियार्थेषु दृष्टेषु आनुश्रविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः । अनहङ्कारो
दर्पराहित्यम् । अयोग्यवच्छेदार्थ एवकारः । समुच्चयार्थश्चकारः । जन्मादिषु यज्जायमानं दुःखं परस्य व्यथा
दोषाश्च दैन्याद्यस्तेषामनुदर्शनम् ॥ ९ ॥

असक्तिरनेभिष्वङ्गः पुत्रदासगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च—असक्तिः, सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं, तदभावोऽसक्तिः । अन-
भिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः ; यथाऽन्यस्मिन्मुखिनि
दुःखिनि वाऽहमेव सुखी दुःखी च, जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । क ? इत्याह—
पुत्रदासगृहादिषु पुत्रेषु दासेषु गृहेषु; आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थ-
त्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता; क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपप-
त्तयः सम्प्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता; इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति, न कुप्यति चानि-
ष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्यान्तरङ्गमेव हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । नन्वसक्तिरेवाभिष्वङ्गाभावस्तथा च पुनरुक्तिः ?

इत्याशङ्क्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति—अभिष्वङ्गो नामेति ।
अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावनन्यत्वविषया तद्वदे सुखादावात्मनि

१ अभिष्वङ्गः सक्तिविशेषः, ‘स्वञ्च परिष्वङ्गः’ (भा. पा. १।९.७६) ‘आवे’ (पा. सू. ३।१।१८) षच् ‘उपसर्गात्—’
(पा. सू. ८।१।६९) इति षः ॥ सुप्रसंहितायां तु सत्त्वादियुक्तस्य मनसो गुणेषु—‘बुद्धिर्मेधा सत्यिर्धृतिरनभिष्वङ्गश्च’
(शा. १।१।८) इति निर्वेकारपाठो दृश्यते । ‘फलनिरपेक्षया बुद्ध्या श्रेयःकर्मकरणमनभिष्वङ्गः’ इति तत्र उल्लेखः । ‘यन्मां
बुद्धस्यमिष्वङ्गेन रानन् !’ (स. भा. ५।४।४२) इत्यत्र अभिष्वङ्गेन निर्वेधेनेति नोल्लेखः । अभिष्वङ्गः सम्बन्ध इत्यर्जुनमित्राः
(स. भा. टी. ५।१।८९।९१) । एतेऽप्यर्था अत्र यथावच्च योजनीयाः ॥

— अविगीता ।

तद्भावनाख्यं सक्तिविशेषमेवोदाहरति—यथेति । उक्तविशेष-
णयोराराकाङ्क्षद्वारा विषयमाह—केत्यादिना । उक्तविशे-
षणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह—तच्चेति । सदा हर्षविषादशून्य-

मनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरित्याह—नित्यं चेति । तदेव विभजते—
इष्टेति । तस्य ज्ञानहेतुत्वं निगमयति—तच्चेतिदिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—असक्तिः आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्गरहितत्वम् । अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु
शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण आश्लेषरहितत्वम् । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु सङ्कल्पप्रभवे-
ष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षाद्वैगरहितत्वम् ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—पूर्वम् ‘इन्द्रियाशेषु वैराग्यम्’ (१३।९)
इति सांस्पर्शिके शब्दादिविषये विरक्तिरुक्ता, इदानीं ‘असक्तिः’
इत्याभिमानिकेषु सङ्गरहितत्वमुच्यते इति पुनरुक्तिं परिहर्तुं
आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेष्वित्युक्तम् । तर्हि ग्रहस्थस्य सुसु-
क्षोराभिमानिकप्रवृत्तयेपरित्यागेन कथमाश्रमयोर्निर्वर्त्यते ?
इत्यनोच्यते—अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिष्विति । नात्र
तेषूपयुक्तानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः, प्रजितस्याप्यव-
र्जनीयेषु सङ्गमात्रनिषेधात्, ‘न कुब्जां नोदके सन्नो न चेले

न च विष्टरे । नागारे नासने नान्ये यस्य वै मोक्षवित्तु सः’
इति । अतो धर्मोपयुक्तत्वमात्रेण तु परिग्रह एवेत्यभिप्रायेणाह—
शास्त्रीयेति । सङ्कोऽभिष्वङ्गहेतुः, ‘सङ्गात्सङ्गायते कामः’
[२।६२] इत्युक्तत्वात् । अतः कारणाभावात्कार्याभाव इति
भावः । अभिष्वङ्गोऽसिक्तः । सांस्पर्शिकेष्टानिष्टयोः समचित्त-
त्वस्याशक्यत्वादाह—सङ्कल्पप्रभवेष्विति । पुत्रदारादि-
प्रसङ्गात्तद्विषयत्वं युक्तमेवेति च भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—सक्तिः स्नेहः । स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्गः । ‘स्नेहः सक्तिः स एवातिपक्वो-
ऽभिष्वङ्ग उच्यते’ इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—सकृत्यभिष्वङ्गशब्दयोरर्थभेदमाह—सक्तिरिति ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—असक्तिः सङ्गाभावः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गोऽन्यस्मिन्नहम्बुद्धिः ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. नि.—किञ्च असक्तिरिति । पुत्रादिष्वसक्तिः
प्रीतित्यागः । तेष्वनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखं दुःखं चाहमेव

सुखी दुःखीत्यध्यासाभावः । इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु
नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यत्वम् ॥ १० ॥

९ व० त० दौ०—असक्तिरिति अमुत्र भोगविरागः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च असक्तिरिति । पुत्रदारगृहादि-
पदार्थेष्वसक्तिः आसक्तिराहित्यम् । अनभिष्वङ्गः तेषु

समदुःखसुखतया तन्मयत्वाभावः । इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टा-
निष्टप्राप्तिषु नित्यं भगवदिच्छाविचारेण समचित्तत्वम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० दौ०—असक्तिरिति । सक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रम् । अभिष्वङ्गस्तेन सह तादात्म्याभिमानो-
ऽयमेवाहमिति च । पुत्रादेः सुखेऽहमेव सुखी, तस्य दुःखेऽहमेव दुःखीति सङ्गाभिष्वङ्गौ, तद्वर्जनमित्यर्थः ।
समचित्तत्वं हर्षविषादादहित्यम् । कुत्र ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावोऽनिष्टप्राप्तौ विषादाभावः ॥ १० ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥

१ अत्र वामनः—

चित्तवैतन्ययोगयोगो यत्रायोगोऽन्यताधियः । सोऽनन्ययोगहस्तेनेष्टा सगुणे भक्तिरच्युते ॥

अद्वैतभक्तेः सगुणेऽसम्भवं वारयन्निह । चकारेण स्फोरयति सगुणे निष्ठेर्लक्षणम् ॥

नास्त्यन्यता नीरनिषेस्तरङ्गे यथा, यथा वा कनकादः किरिटे ।

न निष्ठुगाख्यात्सगुणस्वरूपे भावातिलेशोऽपि तथाऽन्यतायाः ॥

या तत्त्वसेवताप्राप्तिकौ सौ साव्यभिचारिणी । इत्यनेन निरस्ताऽत्र तस्मादुक्तोऽर्थ एव सन् ॥

भावं यया भगवति प्रगुणं बिभर्ति प्रीत्या समाश्रयति चापरदैवतानि ।

सा जारिणी कुलवधुरिव गङ्गीया भक्तिबुधैरभिहिता व्यभिचारिणीति ॥ —

१ शां. भा.— किञ्च—मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनाप्रथक्समाधिना 'नान्यो भगवतो वासुदेवात्मरो-
ज्यतः स एव नो गतिः' इत्येवं निश्चिताऽन्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिः, न व्यभिचरण-
शीलाऽन्यभिचारिणी; सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं, विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽऽशुचा-
दिभिः सर्पचोख्याग्रभयादिभिश्च रहितोऽण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्येति
विविक्तदेशसेवी, तद्भावां विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः, तत आत्मा-
दिभावना विविक्त उपजायते; अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिररण्यमणम् । जनसंसदि, जनानां
प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसत्, न संस्कारवतां विनीतानां संसत्, तस्या
ज्ञानोपकारकत्वात्, अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— साधनान्तरमाह—किञ्चेति । अन-
न्ययोगमेव सङ्कितं व्यनक्ति—नेत्यादिना । उक्तधीद्वार-
जताया भक्तभगवति स्थैर्यं दर्शयति—नेति । तत्रापि ज्ञान-
शब्दस्तद्भेदतुवादित्याह—सा चेति । देशस्य विविक्तत्वं
द्विविधमुदाहरति—विविक्त इति । तदेव स्पष्टयति—अर-

ण्येति । उक्तदेशसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राऽऽह—विवि-
क्तश्चित् । आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थोच्यते ।
नन्वरतिविषयत्वेनाविशेषतो जनसंसन्मात्रं किमिति न गृह्यते ?
तत्राऽऽह—तस्या इति । 'सन्तः सङ्गस्य भेषजम्' इत्युप-
लम्भादित्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—मयि सर्वेश्वरे-(चैकान्त्य)-चैकान्तिकयोगेन स्थिरा भक्तिः; जनवर्जितदेशवासित्वं,
जनसंसदि चाप्रीतिः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—'मयि' इत्यनेनान्यमवक्तुंमुलनेना-
न्यभिचारित्वोपयुक्ताकारिविवक्षामाह—मयि सर्वेश्वर इति ।
'अनन्ययोगेन' इति देवतान्तरादिपरित्यागः सङ्गृहीतः । सत
एव चाव्यभिचारित्वं तन्मूलं द्रष्टव्यम्, अन्यथा पुनर्हेतुरित्य-
द्विप्रायेणैव यैकान्त्ययोगेन स्थिरैति । 'अनन्ययोगेना-
प्रथक्समाधिना' इति शङ्करोकमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिच-

रितुं शीलमस्या इत्यव्यभिचारिणीति । समाधिविरोधपरिहा-
रायर्थं विविक्तैत्यादि; 'अहेरि व गणाद्गीतः' इत्यादिवत् ।
उक्तं च मोक्षार्थं 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथेकता समता
सत्यता च । सत्यं धृतिः-(शीले स्थितिः)-दृष्टनिधानमात्रेवं
तत्तत्तत्त्वोपरमः क्रियाभ्यः [म. भा. १२।२७ अ।३७] इति ।
जनोऽत्र सत्त्वोत्तरेतरः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—मयीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—मयीति ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—विविक्तदेशसेवित्वं रहस्यदेशसेवित्वम् ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. गि.—किञ्च, मयीति । अनन्ययोगेन अप्रथ-
क्समाधिना अहमेव भगवान्वासुदेव इति निश्चयेन, अत एव
स्वात्मभूते मय्यव्यभिचारिण्येकान्तिकी भक्तिः । विविक्तः

शुद्धश्चित्तप्रसादजनको यो देशस्तस्तेवित्वम् । जनानां वैषयि-
काणां संसदि रस्यभावः ॥ ११ ॥

—आलोकयन्त्यपि नरानपरं न पत्युर्योषा वृषस्यति तु याऽन्यभिचारिणी सा ।

भक्तिस्तथा भगवतोऽपरमन्युताया नालम्बनं विषहतेऽन्यभिचारिणी सा ॥

विविक्तदेशसेवित्वं कामिनामपि दृश्यते । अतो विशेषयत्यत्रारतिरित्यादिना विभुः ॥

जनसंसदिह हेया यत्र नाच्युतकीर्तनम् । तद्यत्र सा भक्तसेवित्वेन ज्ञानवतामपि ॥

शय्यां श्रिते शान्तचरे शराणां शूद्रभृतां पार्थपुरस्तराणाम् ।

या संसदासीदृषिपुङ्गवानां तथाविधायां न रमेत को वा ? ॥

यत्राभिमन्योस्तनयः शुक्रास्याच्छ्रोतुं कथां भगवतीं न्यविश्व ।

अन्यात्मतुलस्य रति समन्या न तादृशी कस्य करोति पुंसः ? ॥

नाच्यात्मचर्चा यत्रास्ति नापि वा भगवत्कथा । जनसंसत्सर्वं हेया तस्माद्भ्रातृसुखमिभिः ॥ — इत्यादि प्रपञ्चितशान् ॥

जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिरिति आद्ये सत्यपि द्वितीयाभावो बाधकः; द्वितीये सत्यपि प्रथमस्याभावो बाधक
इति केचित् ।

— अविगीता ।

९ व० त० दी०— मयि चेति । अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी निर्हेतुकी भक्तिर्मध्ये हृदयरूपोक्ता ॥११॥

१० पु. अ. त.— च पुनः मयि अनन्ययोगेन लौकिका-
लौकिकेभ्यो मच्छरणतया अव्यभिचारिणी अन्यत्र सद्बुद्धिराहि-
त्येन भक्तिः, विवर्तकदेशे विवर्त भगवत्परिपन्थिरहितवद्देश-

सेवनशीलत्वम्, अरतिर्जनसंसदि जनवादिक्षेत्रशुक्ललौकिक-
जीवसभायां अरतिः प्रतिष्ठापनाकाङ्क्षा ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, आत्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वम् । अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं, तस्यार्थो मोक्षः संसारो-
परमः, तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति ।
एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं 'ज्ञानं' इति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्य-
थोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽक्षाप्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय,
संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— साधनान्तरमाह— किञ्चेति । आत्मा-
दीत्यादिशब्दोऽज्ञानार्थः, तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तत्त्वित्यत्वं
तत्रैव निष्ठावत्त्वम् । विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति ।
तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं
तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारः, तत्फलोचनं किमर्थम् ?
इदंशराङ्ग्याऽऽह— तत्त्वेति । प्रवृत्तिः स्यादिति, अतस्तत्त्वज्ञान-

नार्थदर्शनमर्थवदिति शेषः । ज्ञानस्यान्तरङ्गे हेतुमुक्तमुपसंहरति—
एतदिति । किमिति तस्य विज्ञेयत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
परिहरणायेति । यत्र हेतुः— संसारेति । तस्य प्रवृत्तिरूप-
त्तिस्तद्देतुत्वान्मानित्वादि त्याज्यं, ज्ञाते च लाभ्यत्वं तेन
तस्य ज्ञेत्येत्यर्थः । इति शब्दः साधनाविकारसमाप्त्यर्थः ॥१२॥

३ रा. भा.— आत्मनि ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वम् ; तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चि-
न्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञाप्यतेऽनेनात्मेति ज्ञानम्, आत्मज्ञानसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रसम्बन्धिनः पुरुषस्या-
मानित्वादिकमुक्तं गुणवृन्दमेवात्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानम् ॥१२॥

४ वे. ता. चं.— 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' इत्यत्र नित्य-
शब्देनाविच्छिन्नानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह— तन्निष्ठत्वमिति ।
'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम्' इत्युक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमि-
त्यनुचितम्, न हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः,
अपितु तत्त्वं किमिति; तत्तत्तत्त्वचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्त-
नमिति वा वक्तव्यम् ; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति । एवं
तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं, तत्त्वज्ञानपुरुषार्थ-
दर्शनमित्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम् ; दर्शनशब्दश्चात्राच्येतुर्भिर्न
पठ्यते ; ततोऽन्यार्थान्तर्गुचितमाह तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति ।
फलितमन्यत्र चिन्तारहित्यमभिप्रेत्याह तन्निरतत्वमित्यर्थ
इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविशेषेण ज्ञानशब्दनिर्देशोचितं
निर्वचनमाह ज्ञाप्यतेऽनेनेति । आत्मेत्यर्थप्रकरणलब्धवि-

षयविशेषाभिधानम् । करणव्युत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह—
आत्मज्ञानेति । आपातप्रतीत्यादेः पूर्वसिद्धत्वादपरोक्षादिज्ञान-
सिद्धिं विवक्षितम् । 'एतज्ज्ञानम्' इति निर्दिश्य 'यदतोऽन्यथा'
इति सामान्येन तद्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानातोक्तिस्तस्य सर्वस्य
परिहृणीयत्वपरत्वेतिभिप्रायेणाह क्षेत्रसम्बन्धिन इति । क्षेत्र-
सम्बन्धोक्तिस्तद्व्यन्तनिवृत्तेः ज्ञानसापेक्षत्वसूचनार्थः । 'एतत्'
इत्यवच्छिद्य निर्देशेनाभिप्रेतं गुणवृन्दमेवेत्यवधारणेन
विवृतम् । न केवलं प्रकृतगुणप्रतिपक्षभूतामित्वादिमात्रमित्य-
भिप्रायेणाह एतद्व्यतिरिक्तं सर्वमिति । 'अज्ञानम्' इत्यत्र
करणव्युत्पत्तिर्नैपेक्ष्यात्, प्रसिद्धभावव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानविरो-
धित्वमुच्यत इत्याह क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञान-
मिति । अवैकल्याय कर्णाद्येत्येऽप्यसौ फलितोक्तिर्वा ॥१२॥

५ आ. मा. भा.— तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

१ 'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं' इति पाठः । तत्त्वज्ञानं अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तत्त्वज्ञानार्थम्, तच्च तत् चिन्तनं च तदित्यर्थः । अध्यात्म-
ज्ञाननित्यत्वं अध्यात्मज्ञानं नित्यमिति बुद्धिरिति नव्याः । ज्ञानपरिणाम एवायं तेषामिति मन्यमाहे । — अविगीता ।

६ ज. प्र. दी.— ननु तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं नाम ज्ञानमेव, दर्शनं तात्पर्यालोचनम् । अत्र शास्त्रस्येत्यध्याहृत्य व्याख्यान-
तत्कथं ज्ञानसाधनेष्वुच्यते ? इत्यत आह— तत्त्वेति । शास्त्र-
मिति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

८ वें. ग्र. गि.— किञ्च, अध्यात्मेति । आत्मानमधि-
कृत्य प्रवृत्तमात्मानामविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन्नि-
त्यस्य तत्रैव निष्ठा, त्वम्पदार्थशोधनेकपरत्वमिति यावत् ।
पदार्थविवेकपरी हि वाक्यार्थज्ञानमधिगच्छति । तथा तत्त्व-
ज्ञानस्य वाक्यार्थरूपज्ञानस्य योऽर्थः फलं मोक्षस्तस्य दर्शन-
मालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः

स्यादिति भावः । तदेतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं
विंशतिसङ्ख्याकं ज्ञापयेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वाज्ञानमिति
प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं यस्मान्निर्वादि-
तदज्ञानं, ज्ञानविरोधित्वात् । तस्मादज्ञानपरित्यगेन ज्ञान-
मेवोपादेयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एतद्योक्तं ज्ञानं विद्याकार्यम् । यदतोऽन्यथा तदज्ञानमविद्याकार्यं प्रतिज्ञातम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— अध्यात्मज्ञाने आत्मस्वरूपज्ञाने
नित्यभावः । तत्त्वज्ञानस्य अर्थात्मको भगवान् मोक्षो
वा तस्य दर्शनं आलोचनरीत्या विचारः । एतत्पञ्चश्लोकोक्तं

ज्ञानमिति प्रोक्तम् । एतद्युक्तो ज्ञानवाक् । अतोऽन्यथा यत्
विपरीतत्वं मानित्वादिभावयुक्तं तत् अज्ञानं, न ज्ञानमि-
त्यर्थः । सङ्कानहां एतेऽपि त्याज्याः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— अध्यात्मशास्त्रे ज्ञाने निष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् । तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजन-
मविद्यानिवृत्तिरानन्दवापिश्च तयोर्दर्शनम् । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विंशकं ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति
प्रोक्तं वेदेषु । अज्ञानं ज्ञानविरोधि । इतोऽन्यथा यत्तत् मानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वा-
दिकमेवोपादेयमिति भावः ॥ १२ ॥

ज्ञेयवस्तुनः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम् ।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥

१ ज्ञेयमिति— यतो ज्ञानं विनाऽन्येन नोपायेनोपलभ्यते । ततो ब्रह्माभिधेयं तद्वस्तु ज्ञेयमितीर्यते ॥ इति ज्ञानेशः ।

ननु— अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा तात्पर्यविषयाथैलामसम्भवे ‘अनादिमत्’ इति गुरुक्तिरनुचितेति चेत्, तत्र गृहार्थ-
तत्त्वालोकः— अनादिशब्दाद्बहुव्रीहावनादित्वयोगमात्रं प्रतीयते । तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वे भवेन्नियोजनं गुरुक्तिर्दोषावहा ।
न च तदस्ति, कार्यस्यापि तत्सम्भवात् । कार्यस्यास्ति हि रूपद्रव्यम्— अव्याकृतनामरूपावस्थाशालिस्वामिन् कारणरूपम्,
व्याकृतनामरूपावस्थाशालि रूपपरमिति । तत्र स्वान्यूनसत्ताकेऽपि रूपे कारणत्मके तस्य सम्भवं कार्यकारणयोर्भेदाभ्यु-
पगमात् । अतोऽनादित्वस्यातिशयेन नित्यं वा योगो विवक्षितः । स च न बहुव्रीहिमात्राद्ब्रह्मन् इति तादृशार्थको मनुष्यतयो-
ऽर्थवाति सप्रयोजना गुरुक्तिरुचितैव ।

न च अनादित्वेन आद्यभावरूपेण यस्य योगः, तस्य नित्यमेव । न ह्येकं वस्तु कदाचिदनादि, कदाचित्सादि भवतीति
नित्यपदव्यावृत्त्याभावात्प्रयोजनत्वमेव स्यादिति वाच्यम् ; नित्यत्वविशिष्टयोगस्य स्वान्यूनसत्ताकनिष्ठावस्थायोग-
रूपस्य विवक्षितत्वात् । कार्यस्य स्वान्यूनसत्ताकारणावस्थायामनादित्वयोगेऽपि कार्यावस्थायां तदभावेन कार्यस्य प्रागुक्तरीत्या-
ऽनादित्वयोगेऽपि विवक्षितानादित्वनित्ययोगाभावात्तस्यैव व्यावर्त्यत्वस्य सम्भवात् । ब्रह्मणः स्वान्यूनसत्ताकावस्था न कार्या-
स्मिन्नेति तादृशनिष्ठावस्थास्त्वेवानादित्वयोगेन निरुक्तानादित्वयोगो ह्यव्याहतः ॥ यद्वा— उक्तप्रक्रियया कार्यस्याप्यनादित्वं
स्यादित्यादिशब्दादतिशययोगादौ मनुषं विषाद्य नृसमासाश्रयणेनानादिमदित्युक्तम् । तथा सति आदित्वेन स्वसमान-
सत्ताकसर्वावस्थासु योगलक्षणे नित्ययोगः कार्यत्वेन कार्यस्यैव तद्विभक्तं ब्रह्मणोऽप्याहतम् । अन्यथा कार्यात्मना ब्रह्मणो-
ऽप्यादिमत्त्वेन तद्विभक्तं न स्यात्, स्याद्वा कार्यस्यापि स्वाधिष्ठानब्रह्मात्मना तथात्वम् । तथोक्तौ च तादृशभेदस्य स्वान्यून-
सत्ताकनिरवच्छिन्नस्वरूपसम्भवेन सत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्र यस्य प्रतियोगि व्यावहारिकं, नहि तत्र तस्य व्यावहारिकत्वम् ।
ब्रह्मणः प्रतियोगि व्यावहारिकस्य तादृशाभावस्य व्यावहारिकस्य सत्त्वम्, कार्यं च प्रतियोग्यसि व्यावहारिकम्,
न तत्राभावस्तादृशादशेन सम्बन्धेनेति भवत्युपेक्षः ॥ अथवा— जीवाविषाद्यानाद्य एव व्यावर्त्याः । तेषामनादित्वेन योने

१ शां. भा.—यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किं? इत्याकाङ्क्षायामाह— ज्ञेयं यत्तदित्यादिना । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते, न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् ; सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते, न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते, यथा घट-विषयेण ज्ञानेनाग्निः; नैष दोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात्; ज्ञानमुच्यत इति ह्यवोचाम, ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च । ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकरणेन यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तत् ? इति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह— यज्ज्ञात्वेति । यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते; न पुनर्प्रियत इत्यर्थः । अनादिमत्, आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तत् ? परं निरतिशयं ब्रह्म, ज्ञेयमिति प्रकृतम् ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरप्रथमवतारयति— यथोक्ते-नेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति— नन्विति । वस्तुपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वमाशङ्क्याऽऽह— न हीति । ‘परिच्छेद-कत्वाज्ज्ञानसर्वं, ज्ञानत्वात्परिच्छेदकत्वं’ इत्यन्योन्याश्रयादित्य-भिप्रेत्याह— सर्वत्रेति । स्वार्थस्यैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतद्य-तिपेक्षद्वारा विशदयति— न हीति । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह— यथेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षिपति— नैष दोष इति । तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति— ज्ञानेति । तेषु

ज्ञानशब्दे हेतुवन्तरमाह— ज्ञानेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्व-मुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति— ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्रवच-नस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभिमुख्यमापाद-यितुं प्रवचनकलौषपरमन्तरवाक्यमित्याह— किमित्यादिना तदेव विशिनष्टि— अनादिमदिति । अनादिमत्त्वाहित्यमन्या-कृतस्याप्यस्यत्यो विशेषं दर्शयति— किं तदिति । भोक्तुरपि भोग्यात्परत्वमित्यतो विशिनष्टि— ब्रह्मेति ।

१ शां. भा.— अत्र केचित् ‘अनादि मत्परं’ इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणोक्तोऽर्थं मनुष्य आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति; अर्थविशेषं च दर्शयन्ति— अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति । सत्यम्, एवमपुनरुक्तं स्यादर्थे तन्मम्भवति । न त्वर्थः सम्भवति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषि-तत्वात् । ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुषो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूर्णार्थः ।

२ आ. शां. व्या.— अनादीत्येकं पदं मत्परमिति चापरमिति पदच्छेदान् पुनरुक्तिरिति मतान्तरमुत्थापयति— अत्रेति । एकपदस्य सम्भवे किमिति पदद्वयं? इत्याशङ्क्याऽऽह— बहुव्रीहिणेति । आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोऽङ्कोऽर्थ-स्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति मतुपोऽर्थवत्त्वम्, इति मतुबानर्थ-क्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति पूर्वणं सम्बन्धः ।

आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अर्थेति । उक्तव्याख्यानस्यायुक्त-त्वान्नाथः पुनरुक्तिसमाधिरित्याह— सत्यमिति । अर्थासम्भवं समर्थयते— ब्रह्मण इति । तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— विशिष्टेति । तथापि मतुषो बहु-व्रीहिणा तुल्यार्थस्य कथं नाऽऽनर्थक्यं ? तत्राऽऽह— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह— न सत्तज्ज्ञेयमु-च्यत इति, नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्धृत्य ‘ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि’ इत्यनुरूपमुक्तं ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इति । न; अनुरूपमेवोक्तम् । कथं ? सर्वस्य ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म “नेति नेति” [बृ.उ.२।३।६] “अस्थूलमनणु” [बृ.उ.३।२।८] इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते ‘नेदं तत्’ इति, वाचो-ज्जोचरत्वात् । ननु— न तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तत्, अस्तिशब्देन नोच्यते— इति च । न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्धयविषयत्वात् ।

—सत्यपि न नित्ययोगः, तत्स्वरूपवदनादित्वतद्योगयोरपि कल्पितत्वेन ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वात् । ब्रह्मणि त्वनादित्वमभावकथं ब्रह्मस्वरूपं सम्बन्धोऽपि ब्रह्मरूपो नित्य एवेति प्रयोजनवती गुरुक्तिरक्षितेति ॥

अनादिमदित्यादिभिर्विशेषणैर्ब्रह्मस्वरूपाशेषादुपाहकं सर्वप्रवादान्तराभिहितविज्ञानाद्युपमावकमुच्यत इत्यभिनवगुप्तपादाः । पारमार्थिकं परमेश्वरतत्वं व्याकाव्यकाभ्यां परं सर्वात्मना ज्ञेयमिति नव्योक्तिस्तु ‘ज्ञेयं यतत्प्रवक्ष्यामि’ इति मूलेनैवोन्नीता ।

— अविगीता ।

स्याह—नत्विति । “ केवलो निर्गुणश्च ” [श्वे. उ. ६।११] इति ध्रुवेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह— नापीति । निष्कियत्वे मानमाह— निष्कलमिति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वस्या शेषोपनिषत्सु सिद्धत्वाद्भिन्नसिद्धस्य सम्बन्धस्य तस्मिन्नासिद्धेर्न

तद्भावाऽपि तस्य वाच्यतेत्याह— न चेति । ब्रह्मण्यभिधातृत्वा शब्दाप्रवृत्तौ हेत्वन्तराण्याह— अद्वयत्वादिति । ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे ध्रुतिमपि संवादयति—यत् इति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अथ ‘एतद्यो वेत्ति’ [१३।२] इति वेदितृत्वलक्षणोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विशेष्यते— ज्ञेयमिति । अमानित्वादितिः [१३।८-१२] साधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति; अनादि आदिर्घस्य न विद्यते तदनादि । अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते; तत् एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च—“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठो. १।२।१८] इति । मत्परम्, अहं परो यस्य तन्मत्परम्, ‘इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवन्मृतम्’ [७।५] इति ह्युक्तम्, भगवच्छरीरतया भगवच्छेषवैकरसं ह्यात्मस्वरूपम्; तथाच श्रुतिः— “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं य आत्मनमन्तरो यमयति” [बृ. उ. ३।७।२२ श. प. १४।५।३०] इति, तथा “ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] इत्यादिका ।

४ वे. ता. चं.—ज्ञाता हि पूर्वमुद्दिष्टः—‘स च यो यत्प्रमावश्च’ [१३।४] इति, स एव पुनः परामृष्टः; तत्कथं ? ‘ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि’ इत्युच्यत इत्याशाह—अथेति । ज्ञेय-विशेषस्यात्मनो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव ‘ज्ञेयं यत्’ इत्यादेः परब्रह्मविषयत्वप्रमो निरस्तः, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञोद्धानम्’ [१३।३] इति प्रक्रमात्, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-योरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा’ [१३।३५] इति उपसंहारिष्यमाण-त्वात्, मध्ये च ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव’ [१३।२०] इति तयो-रेव निरूपणात्, इन्द्रियाधीनभोगत्वोत्क्रमणगुणव्यवसादिवच-नाच्च । स्वरूपशब्देन नपुंसकनिर्देशविशेषाद्योतनम्; वक्ष्यमाण-ब्रह्मशब्दापेक्षया वा नपुंसकत्वम् । स्वतत्समस्तव्यावर्तकं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य किमन्यत् स्वरूपज्ञोपवनमिति चेत्, तत्र; लक्षणेनान्यत्वमात्रे हि प्रतीयते, न पुनर्भावभावरूपाः सर्वे प्रकाराः; यथा ‘गन्धवती पृथिवी’ [त. सं. २] इत्यत्र तेनाकारेण जलादिव्यावृत्तिमात्रं सिध्यति, न पुनः पाकजलपादिसत्त्वादिकम्, तद्वदिहाऽपि ज्ञातृत्वलक्षणा-

भिधानेऽपि तस्य ज्ञातुः कार्यत्वाकार्यत्वादिविवेको न सिध्येत् । अतः स वक्तव्य इत्यभिप्रायेण ‘ज्ञेयम्’ इत्यनेन सूचितं सन्नतिः । माह अमानित्वादिति । प्रवक्ष्यामि प्रकल्पेण यथावद्वक्ष्या-मीत्यर्थः ‘अनादिमत्’ इति पदच्छेदो न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुव्रीहिवशात्तदर्थसिद्धित्वमभिप्रायेणाह— आदिर्घस्येति । अनादि कारणरहितमित्यर्थः । अन्यमर्थो ‘नात्माध्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।१८] इत्यधिकरणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—अस्य हीति । पूर्वोक्तमन्तरेऽपि हेतुरयमित्याह—तत् पवेति । उभयत्र प्रमाणमाह—श्रुतिश्चेति । ‘अनादिमत्’ इति पदच्छे-देऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म परशब्देन विशेषणीयम्; तथाप्रकरण-त्वात्स्वरसम्; अतः प्रकरणोचितपदच्छेदार्थमाह—अहं परो यस्येति । प्रागुक्तसङ्ग्रहो ह्ययमित्यभिप्रायेणाह—इतस्त्व-न्यामिति । परशब्दोऽत्र बोधिवरः । शरीरत्वे शेषत्वे च कमा-च्छ्रुतिमाह—तथाचेति । एतेन ‘मत्परम्’ इति पदच्छेदे-ऽर्थासम्भवान्मतुषो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोक-पूरणार्थ इति शाङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् ।

३ रा. भा.—ब्रह्म बृहच्चगुणयोगि, शरीरादेरर्थान्तरभूतं, स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्र-ज्ञतत्त्वमित्यर्थः । “ स चानन्त्याय कल्पते ” [श्वे. उ. ५।९] इति हि श्रूयते; शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम्; कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम्; आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते—‘स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ [१४।२६] ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च’ [१४।२७] ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्तिं लभते पराम्’ [१८।५४] इति वचनम् ।

४ वे. ता. चं.—ननु परशब्देनाविशेषितोऽपि ब्रह्मशब्दः परमात्मन्येव मुख्यः, सत्कथमस्य जीवविषयत्वं ? इत्याशाह— बृहत्स्वगुणयोगीति । अणुत्वेन ध्रुतिसिद्धस्य संकुचितज्ञानस्य कथं बृहत्त्वं ? इत्याशाह—शरीरादेरिति । परिच्छेद-रहितं—स्वतः सर्वविषयत्वाद्द्वैतं ज्ञानस्य सङ्कोचरहितमित्यर्थः ।

स्वरूपाविर्भावदशायां बृहत्त्वं ध्रुतिसिद्धमित्याह—स चेति । अनन्तस्वरूपावस्य परिच्छिन्नत्वासम्भवादानन्त्यमौपचारिकमि-त्यत्राह—शरीरपरिच्छिन्नत्वं चेति । औपचारिकमवस्थामेदे-नाविरुद्धं चेत्यभिप्रायः । औपचारिकरूपापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिमाह—आत्मन्यपीति । अत एव हि परं ब्रह्मोति विशेष-

षण्यस्य सार्थतैत्थमिमांसाः । अत्रैव शास्त्रे बहुषु प्रवेष्टोषु प्रत्यगात्मन्वेव ब्रह्मशब्दप्रयोगं दर्शयति स गुणानिति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय । न हि जीवस्य मुक्त्यापि साक्षाद्ब्रह्मत्वं, 'मम साधन्येमागताः' [१४।२] इत्यादिगोप्यादिति भावः ।

३ रा. भा.—न सत्त्वासदुच्यते कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते, कार्यवस्थायां हि देवादिनामरूपभाक्त्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणावस्थायामसदित्युच्यते । तथाच श्रुतिः—“असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सज्जायत” [तै.उ. २।७] “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते” इत्यादिकाः कार्यकारणरूपावस्थान्वयस्वात्मनः कर्मरूपाविद्यावेष्टनकृतः न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । यद्यपि “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति कारणावस्थं परं ब्रह्मोच्यते, तथापि नामरूपविभागागनर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमप्यसच्छब्दाव्याच्यम् ; क्षेत्रज्ञस्य सात्वस्था कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न सदसच्छब्दनिर्दिश्यम् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘न सत्त्वासदुच्यते’ इत्यत्र न सर्वप्रकारोक्तिगोचरत्वप्रतिषेधः, स्ववचनविरोधात् । नच सत्त्वासत्त्वनिषेधः, ‘परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः’ इति न्यायात् ; नापि सदसत्सङ्गाभ्यां वस्तुभ्यां व्यावृत्तिः, तयोरेसिद्धत्वात् । न च शुभाशुभादिन्यक्कण्डेदः, शुभरत्ननिषेधायोगात् । अतोऽत्र किमुच्यते ? इत्यत्राह—कार्यकारणेति । परिशुद्धाकारविषयमिदमिति ज्ञापनाय आत्मस्वरूपमित्युक्तम् । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयोः प्रयोगमितिमाहाह कार्यावस्थायामिति । तत्रिवचनं धृतौ परमात्मादिविषयप्रयोगं दर्शयति तथाचेति । “असद्वा इदम्” इत्यत्रासच्छब्दनिर्दिष्टं हि तत् इति कारणतयोच्यते ; ‘सज्जायत’ इति कार्ये सच्छब्देन, “तदेदम्” इति समानार्थधुरत्यन्तरेणासदादिशब्दैः कमात्रामरूपप्राज्ञगतयोगमितिर्त्तौ व्याख्यातौ । ननु ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्याहु-

क्तमवस्थाद्वयं जीवव्याप्यस्येव, अन्यथा प्राशुक्रप्रकृतिवत्तावप-
पत्तेः ‘तोयेन जीवान्य’-(मित्र)ससर्गं भूम्याम्” [म. ना. १।४]
इति श्रुत्या च तत्सिद्धेत्यत्राह—कार्यकारणेति । कर्मोपा-
धिकमेव ह्यवस्थाद्वयं, न पुनः स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविक-
रूपमुच्यत इत्यर्थः । ननु ‘कारणत्वेन चाकाशापि यथाव्यप-
दिष्टोक्तः’ [ब्र. सू. १।४।१४] इत्यस्मिन्नधिकरणे सदसद-
व्याकृतादयः सर्वे कारणवाक्यगताः शब्दाः परमात्मपरा इति
निर्णीतम्, तत्कथमत्रासच्छब्देन जीवव्यसङ्गः ? इत्यत्राह—य-
द्यपीति । सदसच्छब्दो ह्यत्र परमात्मनि तद्धारकौ, अतो द्वारभूते
जीवे तद्वाच्यत्वं सिद्धमिति भावः । तर्हि परिशुद्धावस्थायामपि
कार्यनामरूपविभागाभावादसच्छब्दः प्राप्त इत्यत्राह—क्षेत्रज्ञ-
स्येति । कर्मकृतावस्थाद्वयनिषेधेऽत्र तात्पर्यमिति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—परं ब्रह्मेति ‘स च यः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यत् ‘यत्प्रभावः’ [१३।४] इति आदिमेहर्षजितमित्यनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. द्री.—प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनाय ‘हेयं यत्तत्’ इत्यादिकं वाक्यमिति सूचितम्, तत्र केन तु किमुच्यते ? इत्यत आह—परमिति । इति नामोक्त्या अन्यत् ‘अनादिमत्’ इत्यादिकं ‘यत्प्रभावः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यर्थः । आदिरस्यास्तीत्यादिमत्र आदिमदनादिमदिति व्याख्यानं न विद्यते आदिरस्येत्यनादीति बहुवीहिवाश्रयणेनैव विवक्षितार्थेतिद्वेः मतुषो वैयर्थ्यमिति दोषं पश्यन्तः केचित् ‘अनादि’ इति ‘मत्परं’ इति च पदं विच्छिद्य ‘अहं बाधुदेवाख्या परा शक्तिरस्य तन्मत्परं’ इति व्याकथ्यते, तदसत्, अर्थासम्भवात् ; न हि ब्रह्मेति बाधुदेवेति कश्चिद्वेदः । न चावतारेषु पारावर्धमित्युक्तमिति भावेन यथा मतुषो न वैयर्थ्यं तथा व्याच्ये—आदिमदिति । आदिर्धैषा-
मस्तीत्यादिमन्ति, न विद्यन्ते आदिमन्ति यस्य तदनादिमत् । सामर्थ्यात्तानि वेदेन्द्रियगुणक्यादीनीत्यर्थः । अथवा पूर्वोक्त

एव विग्रहः । न च तुमषो वैयर्थ्यं वैदिकं लिङ्गव्यत्ययं विभक्ति-
लोपं वा मन्यमानस्य बहुवीहिर्वा ननुमासो वाऽयमिति
संशयः स्यात् । तथा च ब्रह्म स्वयं कारणं न भवतीत्यपि
शङ्क्येत, तत्रिद्वयर्थं मतुष्वन्तेनादिशब्देन ननुमासस्याश्रयणात् ;
ये तत्त्वं प्रयोजनमनभिषाय मतुषुः प्रयोगः श्लोकपूर्वगाथे इत्युक्त-
वन्तस्ताभिराचष्टे—अन्यथेति । असमदुक्तप्रयोगेनह्यनादीकार-
इत्यर्थः । सार्थकेन शब्दान्तरं तु श्लोकपूर्वगसम्भवादिति भावः ।
ननु बहुवीहिमाश्रित्य पुनर्मतुषुः प्रयोगे दोषः स्यात्, न
नैवम् ; किन्तु शब्दान्तरमेवैतत्, तत्कथमयं दोषः ? अन्यथा
‘यद्विकारि’ [१३।४] इत्यत्रापि दोषप्रसङ्गात् । नैवम्,
बहुवीहि विवक्षित्वाऽप्येन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे
बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेनोक्त्वात् । ‘यद्विकारि’ इत्यत्र
गौरवाभावात् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— मत्परं मदात्मकम् ॥ १३ ॥

८ वें. ज. गि.—एवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानसाधनं चोक्त्या सम्यग्नि क्षेत्रज्ञस्वरूपं कथयति— ज्ञेयमिति । यज्ञेयं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्त्ववक्ष्यामीति प्रथममन्वयः । श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति— यज्ज्ञात्वा असृतं मोक्षं प्राप्नोति । किं तत्स्वरूपम् ? परं ब्रह्मैव । कथं परब्रह्मणः क्षेत्रज्ञस्वरूपत्वं ? इत्यतो हेतुगमं विशेषणम्—अनादिमदिति । आदिः कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, तत्र भवतीत्यनादिमत् अजन्यमविकारम् । अनेन ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि सविकारत्वेन क्षेत्रज्ञानिविकारब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञत्वव्युचितमिति दर्शितम् । यद्यपि

‘अनादि’ इत्येतावतैव बहुव्रीहिणा मतुबर्थे सिद्धे व्यर्थं मतुबन्तम्, तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमिति ज्ञेयम् । यद्वा अनादीति च मत्परमिति च पदद्वयम् । मत्तः सगुणरूपात्परं निर्विशेषमित्यर्थः । तदेवाह— न सत्तत्वा-दुच्यते । विशिष्टत्वेन प्रमाणविषयः सत् । निषेधद्वयेन प्रमाणविषयस्त्वसत् । इदं तु तदुभयविक्षेपणम्, निर्विशेषत्वास्त्वप्रकाशत्वाच्चैतन्यरूपत्वाच्च “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै. उ. ३. १४; ३. १५] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञेयस्वरूपमाह षड्भिः स्वगुणरूपैः ज्ञेयमिति । शास्त्रतः ज्ञानिभिरभिगम्यम् । ज्ञानस्य फलमाह अमृतमिति । ज्ञेयं नामरूपलक्षणतो निर्दिशति— अनादिमत्परं ब्रह्मैति । सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं यत् । यद्वा अहं परो यस्मात्तदक्षरं इति च । विरुद्धधर्माश्रयं च तदित्याह— न सत्तन्नासदिति । असत्त्वं सत्त्वं च विरुद्धौ धर्मौ तयोराश्रयं नहि विरोध लभ्यं भगवत्परागणितगुणगण ईश्वरे’ इत्यादि भागवतवाक्यैरुच्यते ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्वरूपकृत्वा तेन ज्ञेयस्वरूपमाह— ज्ञेयमित्यादिषड्भिः । स्वगुणरूपैरेवं पूर्वोक्तसाधनैर्बन्धे ज्ञेयं तत् प्रकषेण सर्वानुक्त्युक्तं वक्ष्यामि, कथयामीत्यर्थः । तत्कथनप्रयोजनमाह— यत् ज्ञात्वा असृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति । एवं कथनं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह—

अनादीति । न विद्यते आदिरूपत्तिरस्य तादृशं, मत्परं अहमेव परो यस्य मत्परानमृतं ब्रह्म बृहत् व्यापकं च । तदेवाह— न सत् सत्त्व भवति । तत्त्वं सद्भवति ? इति चेदित्याशङ्क्याह— सत् असत् न उच्यते । सदसदविश्रयोक्त्या दुर्ज्ञेयत्वेन ब्रह्मत्वं प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं क्षेत्रं व्याख्याय ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ [१३।४] इत्युक्तं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तस्य सायिकं प्रभावं व्याचष्टे— ज्ञेयमिति । एतैर्ज्ञानसाधनैरेतत् क्षेत्रं तत्प्रवक्ष्यामि । यज्ञेयं ज्ञात्वा असृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । तस्य स्वरूपं तावदाह— अनादिमदिति । आदिमदव्यक्तं ‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं’ इति तदुत्पत्तिस्मरणान् तदन्यदनादिमत् । अनादीत्येतावत्युक्ते प्रवाहनित्यतमव्यक्ततादीनामप्यस्तीति तेषामप्यनादितयां प्राप्तायां तत्प्रतिषेधाधेनमनादिमित्युक्तम् । यद्वा आदिमञ्च ततः परं च आदिमत्परे कार्यकारणे ताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति । अत एव परं निर्विशेषम् । ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । न सत् प्रधानपरमाप्वादिवत् सदिति नोच्यते । आप्यसत् शून्यवदसदपि नोच्यते । तथा च श्रुतिः—“नासदासीनो सदासीत्तदानीं नासीन्नजो नो व्योमापरो यत्” [ऋक्सं. ७।८।१८।१] इति असच्छब्दितस्य शून्यस्य सच्छब्दितस्य प्रधानस्य रजश्शब्दितानां परमाणूनां परव्योमशब्दितस्यास्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापि सृष्टेः प्राक् निषेधं दर्शयति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

१ ईश्वरस्य सर्वकार्यकरणेषु प्रत्यङ्गुणेणावस्थानं सर्वात्मकतां चाह— सर्वत इति । आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तानां सर्वेषां तस्यैव पाणिपादा इति सर्वतःपाणिपादम् । तत्प्रकृतं ब्रह्म । सर्वतोक्षिशिरोमुखमित्यस्याप्येवमेव विग्रहः । सर्वतश्श्रुतिमल्लोकवत्, लोके प्राणिनिकायेः सर्वमावृत्य तिष्ठति इति, किं बहुना ? प्रकृतिप्राकृतं सर्वमन्तर्बहिष स्वरूपस्फुरणप्रदतयावृत्य समन्ताभ्याप्य तिष्ठति, मायावीर स्वमार्यामिर्मितव्याप्रहस्त्यथादिवत्— इति विज्ञानभगवद्विवरणम् ।

वामनस्तु— तज्ज्ञेयमन्वयात्पाणिपादवक्त्रादि सर्वतः । यथा सुवर्णं वटकृष्णदलायाकृतं गतम् ॥

द्वैतैव भूषणमिव ब्रह्मैव जगदन्वयात् । व्यतिरेकात् तद्भेदो भर्माभरणयोश्च ॥—

१ शां. भा.— सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थाह— सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्वास्येति सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विमान्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं च विशेषजार्तं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं ‘न सत्तत्वास्तुच्यते’ [१३।१३] इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि सम्प्रदायविदां वचनम्— ‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते’ इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्पा इति ज्ञेयसद्भावलिङ्गानि ‘ज्ञेयस्य’ इत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् । सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशरोमुखं, सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमत, श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं, तद्यस्य तच्छ्रुतिमतः । लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य सर्वं व्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते (न चलतीत्यर्थः) ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वविशेषहितस्यवाङ्मनसगोचरस्यादृष्टेऽर्थे विपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मणः शून्यत्वे प्रत्यक्त्वेनेन्द्रियप्रकृत्यादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्तादृक्कृतिप्रदवेनेश्वरत्वेन च सर्ववर्षायादादीं देहादीनां प्रवृत्तिमतां रथादिबद्धेतनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाचेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्तत्प्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह— सच्छब्देति । तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयब्रह्माधैः । तदाशङ्केति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति कथं पाणीनां च पादानां च देहस्थत्वेनाऽऽत्मधर्मत्वं ? तत्राऽह— सर्वेति । कर्णप्रवृत्तौ रथादिप्रवृत्तिवत्प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाचेतनाधिष्ठातृत्विकेत्यर्थः । उक्तप्रकृत्या चेतनास्तित्वसिद्धावपि कथं क्षेत्रज्ञास्तित्वं ? इत्याशङ्क्य चेतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वाचेतनास्तित्वं तदस्ति त्वमेवेत्याह— क्षेत्रज्ञश्चेति । तस्य क्षेत्रोपाधित्वंऽपि कथं पाणिपादाक्षिशरोमुखोपादिमत्त्वं ? इत्याशङ्क्याऽह— क्षेत्रं चेति । अतश्चोपाधितस्तस्मिन्विशेषोक्तिरिति शेषः । कथं तर्हि ‘न सत्तत्तातत्’ [१३।१३] इति निर्वि-

शेषत्वोक्तिः ? इत्याशङ्क्याऽह— क्षेत्रेति । पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकं मिथ्या चेज्ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिः ? इत्याशङ्क्याऽह— उपाधीति । मिथ्या रूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्र द्वदसम्प्रतिमाह— तथा हीति । पाणिपादादीनामन्यगतानामात्मधर्मत्वेनाऽऽरोप्य व्यपदेशो को हेतुः ? इति चेत्त्राऽह— सर्वेति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः शक्तिः सन्निविधानेण प्रवर्तनसामर्थ्यं, तत्सर्वं निमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्ति पाणयादय इति कृत्वेति योजनम् । ‘सर्वतोऽक्षि-’ इत्यादावुक्तमितिदिशति— तथेति । तज्ज्ञेयं यथा सर्वतःपाणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्युक्तमेव स्फुटयति— सर्वत इति । ‘सर्वतोऽक्षि-’ इत्यादेरक्षराथमाह— सर्वतोऽक्षीति । अक्षिश्रवणवत्त्वमवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य, पाणिपादमुखवत्त्वं चावशिष्टधर्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य सर्वत्र पाण्यादिमत्त्वं साधयति— सर्वेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— सर्वतःपाणिपादं तत् परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतोऽक्षिशरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृत, “अपाणिपादो जवो ग्रीहिता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” [खे उ. ३।१९ ना. प. १।१४] इति परस्पर ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृतत्वं श्रूयते, प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृतत्वं श्रुतिसिद्धमेव “तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” [मुं. उ. ३।१३] इति हि श्रूयते । ‘इदं ज्ञानमुपा

— कार्यकारणयोर्वैयमन्येन प्रकाशते । वैलक्षण्यं तयोस्तद्व्यतिरेकेण सिद्धयति ॥

पूर्वार्धेऽन्यमत्रोक्तत्वात् तत्रापि जगदीश्वरः । व्यतिरेकं सूचयति तृतीयेणाङ्गिणा स्फुटम् ॥

अत्रेण संयुतं ज्ञेयं जगद्वाप्य व्यवस्थितम् । उपलक्षणतः पाणिपादादौरपि तद्युक्तम् ॥

जनेनाभिज्ञतामुक्तत्वा पृथग्भावस्य सूचनात् । तस्योपादानता सिद्धा सान्त्वयव्यतिरेकतः ॥

विनोपादानतामैक्यं पार्थक्यं च न दृश्यते । उपादानेऽन्ययादैक्यं पृथक्त्वं व्यतिरेकतः ॥

एकता त्वन्वयोक्ता व्यतिरेकेण युक्ता । वक्तव्यामङ्गिणाऽन्त्येन वक्ति व्यापकतामय ॥

— इति व्याख्यान्तरविलक्षणमेव विवृणोति ॥

— अविगीता ।

श्रित्य मम साधर्म्यमागताः ' [१४।२] इति च वक्ष्यते । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति— इति लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति, परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मस्वरूपस्याशरीरत्वाश्रित्यवयवत्वा-
श्रितिरन्यत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति, न चेदमनेकबाहु-
त्वादिसाधुक्तपरं, जीवप्रकरणत्वस्थापनात्; अतएव जीवकर्म-
श्रुतौः स्वेच्छाश्रुतौः पाण्यादिरिष्येत्तात्मकस्य ब्रह्मणो योप
उच्यत इत्यादिकल्पनाऽपि निरस्ता; पादादिषु पाण्याद्यभावाच्च
सर्वत इत्यपि न घटते; तत्कथं सर्वतःपाणिपादादिकाः ? इत्य-
त्राह— परिशुद्धेति । पाण्यादिरहितस्यापि परिशुद्धात्मनः
पाण्यादिराशुद्धक्षिते शक्तियोगे श्रुतिं दर्शयितुं परमात्मनस्तद-
हितस्यापि तच्छक्तियोगं तावद्वर्शयति— अपाणीति ।
“अपाणिपादः” [श्र. उ. ३।१९] इति निषेधस्य कर्मेन्द्रिय-
वर्गस्यावलक्षणम्; “अचक्षुर्गर्भः” [श्र. उ. ३।१९] इति
ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य । तर्हि परमात्मासाधारणत्वमावस्यात् अल्प-
शक्तौ जीवे कथं व्यपदेशः ? इत्यत्राह— प्रत्यागात्मनोऽपीति ।

मुक्तदशायां ब्रह्मगुणाष्टकयोगादसङ्कचित्तज्ञानव्यक्तेस्तदुपपत्तिरिति
भावः । साम्यश्रुतिस्त्वोक्तोभावाद्देशेषकण्टोक्त्यभावेऽपि सर्वतः-
पाणिपादादिकं सिद्धमेवेत्युपनिषदेष्वेवकारः । साम्यापत्तिमात्रे
सर्वथासाम्यं कथं श्रुतिसिद्धं ? इत्यत्राह— तदेति । इदं हि
परमसाम्यं जगद्रूपापारव्यतिरिक्तसर्वविषयमिति फलभादे गीर्मा-
सितमिति भावः । स च ध्रुवार्थोऽत्राप्युपदेश्यते, तद्विवक्षाञ्च
युक्त्याह— इदं ज्ञानमिति । ‘ तिष्ठति ’ इत्यत्र व्यतिरेक-
श्रुतिर्विवक्षिता । कर्मवैधित्तज्ञानस्याणोः कथं सर्वव्यापिस्थिति-
रित्यत्राह— परिशुद्धेति । इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानाद्वारेति
निरूपितं शारीरके ‘ प्रदीपवदवेशस्तथाहि दर्शयति ’
[ब्र. सू. ४।४।१५] इत्यादिना, जीवस्वरूपस्याणुत्वेनैव
लक्षणात्, निर्विकाराश्रुत्या च स्वदृष्टपविकारायोगात् ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ वे. ब्र. गि.— यदि बाह्यजनसमोरविपयः, कथं तर्हि
ज्ञेयत्वं ? इत्याशङ्क्य ‘ अक्षरगोपापादाद्यर्थो निष्प्रपञ्चं प्रप-
ञ्च्यते ’ इति न्यायेन तज्ज्ञानरूपपादयति— सर्वत इति ।
सर्वतः सर्वदेहेषु पाणयः पादाश्च सर्वव्यापारेषु प्रवर्तनीया
यस्य क्षेत्रज्ञत्वव्यवस्थेनाभिमतस्य पञ्चब्रह्मणः तत्सर्वतःपाणि-
पादम्, अचेतनप्रवृत्तेरचेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात् । तथा
सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य प्रवर्तनीयाणि तत्त-

थोक्तम् । सर्वतः श्रुतयः श्रोत्राणि च यस्य तत्तथोक्तम् ।
लोके सर्वप्राणिनिकायेषु सर्वमचेतनवर्गेरूपं क्षेत्रमाहृत्य सत्ता-
रूढतिपदतयाध्यासकसम्बन्धेन व्याप्य तत्तिष्ठति । एवं च
निर्विशेषस्य स्वयमबाह्यजनसमोरचरत्वेऽपि सर्वजगत्प्राणिगत-
पाणिपादादिसर्वव्यवहारास्पदस्वरूपेण ज्ञेयत्वमिदमिदमिति
भावः ॥ १४ ॥

९ व ० त ० दी०— तत्साकारं निराकारं वा ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वतःपाणिपादान्तमिति । साकारमेव सर्वत्र
प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणे क्रिये सर्वत्र अन्तर्पदेन स्वेच्छया परिच्छेदाभावं चोक्तम् ।
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं इति ज्ञानप्राधान्यभोगाश्च सर्वत्र चोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह— सर्वत्र श्रुतिमल्लोक इति ।
सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतादृशस्य परिच्छेदः सम्भविष्यतीत्याह— सर्वमावृत्य तिष्ठतीति । एते धर्माः प्रपञ्चो-
त्पत्त्यनन्तरमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां नित्यत्वख्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सर्वाविषयत्वे ज्ञेयत्वं बाध्यते
इति ज्ञेयत्वेन स्वरूपमाह— सर्वत इति । सर्वतः पाणयः
पादाश्च यस्य तत् । एवं विशेषप्राधान्येन सर्वत्र क्रियाशक्तिः
सर्वतोऽप्यत्वं च निरूपितम् । सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि
च यस्य । एवं विशेषत्रयेण सर्वज्ञानवत्त्वं सर्वलक्ष्यत्वं

ज्ञापितम् । सर्वतश्श्रुतिमत् सर्वतः श्रवणेन्द्रिययुक्तम् । अनेन
भक्तादिस्तुतिश्रवणे योग्यत्वेन कृपाकृत्यं प्रदर्शितम् । लोके
स्वकीय इति शेषः । तर्हि परिच्छिन्नं भविष्यति इत्याश-
ङ्क्याह— सर्व आहृत्य व्याप्य सर्वेन्द्रियादियुक्तमेव तिष्ठतीति
भावः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ‘ स च यः ’ [१३।४] इत्येतत् क्षेत्रज्ञस्वरूपमास्तसमस्तविशेषमुपपाद्य ‘ अत्रभावाः’
[१३।४] इति प्रतिज्ञातं तस्य प्रभावं वैश्वरूप्यलक्षणमुपपादयति— सर्वत इति । सर्वतः सर्वासु दिक्षु
अन्तर्बहिश्च पाणयः पादाश्चास्य सन्तीति सर्वतःपाणिपादम् । एवं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य
तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमत् श्रवणवत् । लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यथा स्वप्रवृत्तौ तैजसो
वासनामयेनैव पाणिपादादिना स्वाप्नं प्रपञ्चमनुभवति तस्य च जाग्रत्काले उपविभूतं पिण्डगतमेव पाणिपादा-

दिकं तदेव स्थूलप्रपञ्चासु भवसंस्काराधानद्वारा वासनामयस्य प्रपञ्चस्य कारणम् । वासनामयश्च स्थूलप्रपञ्चस्य कारणमिति बीजाङ्कुरन्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वं चास्तीति । एवं सकलप्राणिधी-वासनोपरत्ताज्ञानोपाधिकं चैतन्यं सकलप्राणिधीवासनामयं समष्टिसूक्ष्मप्रपञ्चमवभासयति । अस्य चोपाधिभूतं ब्रह्माण्डगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव । एवं च पूर्ववत् स्थूलसूक्ष्मयोरपि समष्टिप्रपञ्चयोरन्योन्यं बीजाङ्कुर-न्यायेन कार्यकारणभावमन्योन्यस्थान्योन्यस्मिन्नद्भावं चाभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण । सकलप्राणिकर-णोपाधिद्वारेण ज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यत इति कार्यद्वारा कारणस्तित्वसिद्धौ च कारणभाबोऽप्यव्योहते । ‘अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तासदुच्यते’ [१३।१२] इति । ननु ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरम्’ इति न्यायेन व्यर्थस्तर्हि कारणोपन्यास इति चेत्, न; तं विना शुद्धाधिगमयोगात् । शाखाचन्द्रन्यायेन हि सगुणं निर्गुणस्य वस्तुनो ज्ञापकम् । यथोक्तं भाष्ये—‘उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादि’ । तथा हि सम्प्रदायविदां वचनम्—‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते’ इति ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वमृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वं, इत्यतोऽन्तःकरणवह्निष्करणोपाधिभूतः सर्वेन्द्रियगुणै-रध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं, सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेय-मित्यर्थः । “ध्यायतीव लेलायतीव” [बृ.उ.४।३।७] इति श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यते ? इत्यत आह—सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वंयं मन्त्रः—“आपाणिपादो जवनो ग्रीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः” [खि.उ.३।१९ ना.प.१।१४] इत्यादिः । स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थः, न तु साक्षादेव जवनादि-क्रियावचनप्रदर्शनार्थः । “अन्धो मणिमविन्दत्” [तै. आ.१।११] इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थः ।

२ आ. शां. व्या.—आरोपादते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्या-दिनिरूपमाहवाऽऽह—उपाधीति । इन्द्रियविशेषणीयुतसर्व-शब्दाज्ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषात्तत्र बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमि-त्याह—अन्तःकरणे चेति । श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारात्वादपि तयोरिह ग्रहणमित्याह—अपि चेति । तयोरपि होपादाने फलितमाह—इत्यत इति । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—सर्वेति । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे-मानमाह—ध्यायतीति । कल्पितमेवावस्य व्यापारवत्त्वं, न वास्तवं, इत्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिमाकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—

कस्मादित्यादिना । सर्वकरणरहित्ये फलमाह—अत इति । साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावत्ताया मान्त्र-वर्णिकत्वात्कुतोऽस्य करणव्यापारैरव्याकृतत्वं ? इत्याशङ्क्यानु-वादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह—यस्त्विति । करणगुणा-नुगुण्यभजनमन्त्रेण साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदसम्भवाच्चैवमित्याह—अन्ध इति । अर्धवादस्य श्रुतेऽर्थे तात्पर्याभावात् प्रकृतप्रति-कूलतेत्यर्थः ।

१ स्वयम्प्रकाशचिन्मात्रैकरसस्येश्वरस्य निखिलकार्यकरणेषु प्रलयरूपेणावस्थानं, सर्वेन्द्रियविवेषेषु साक्षित्वं, निरसकतां, सर्वेन्द्रि-नृत्वादीनि चाह—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च, तद्गुणाः श्रवणादिवचनादितद्गुण्यः शब्दादि-वेदनामि तद्विषयाश्च तद्गुणाः, तेषामिन्द्रियाणां तद्गुणानां च सर्वेषामभासत्वेन भावत्वेनावस्थितम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितं निरसः कूटस्थसंविन्मात्ररसत्वात्परमार्थत इन्द्रियतद्गुणतद्विवर्धयैः सर्वैरेक्यतादात्म्यादिसम्बन्धशून्यम् । इन्द्रियमिति पूर्वोक्तानामुपलक्षण-इति विज्ञानभाष्यम् । सिद्धाधिराजस्तु—‘सर्वमुक्त्वा’ इति पाठमादाय सर्वं मुक्त इति सर्वसुगतिं व्याचष्टे ।

—अविगीता

१ शां. भा.—यस्मात्सर्वकरणवर्जितं तत् ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथापि सर्वभूच्चैव; सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्धयनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभूत्सर्वं बिभर्तीति । स्यादित्दं चान्यज्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणा-स्त्वैवर्जितं तज्ज्ञेयम् । तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार-परिणतानां भोक्तृ चोपलब्धं तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

२ अं. शां. व्या.—सर्वकरणराहित्यं तच्चापारराहित्य-स्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वा वस्तुतः सर्वसङ्गवर्जित-त्वमाह—यस्मादिति । वस्तुतः सर्वसङ्गभावेऽपि सर्वाधिष्ठा-नत्वमाह—यद्यपीति । स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वे पुष्पा-तोत्पत्तयुपादयति—सद्विति । विभर्तं सति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविद्यधीबोध्यत्वात्प्रत्येकं चन्द्रमेदानुविद्यधीबोध्यचन्द्रमेद-वदित्यर्थः । सर्वं सदास्पदमित्युक्तं, मृगतृष्णिकादीनां तदभा-

वादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तेषामपि कल्पितत्वे निर-धिष्ठानत्वाद्योगातिरिक्त्यभागे तदधिष्ठानं सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः । सर्वाधिष्ठानत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित-त्वमुक्तमुपसंहरति—अत इति । इत्थं ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह—स्यादित्दं चेति । न हि तस्योपलब्धत्वमसत्त्वे सिद्ध-तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियगुणैरामासो यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणामासम्, इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तयः, इन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः । स्वभावतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं विनैवेन्द्रिय-वृत्तिभिः स्वत एव सर्वं जानातीत्यर्थः । असक्तं स्वभावादेव देवादिदेहसङ्गरहितं, सर्वभूच्चैव देवादिसर्वदेह-भरणसमर्थं च, “स एकधा भवति (द्विधा भवति) त्रिधा भवति” [छां.उ.७।२।६२] इत्यादिश्रुतेः; निर्गुणं तथा स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितम्; गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—नन्विन्द्रियाण्येव करणभूतानि, न पुन-रिन्द्रियगुणा इत्यत्राह—इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय इति । स्वयम्प्रकाशस्यात्मस्वरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिरामासः ? विष-याभासविषयायामपि परिशुद्धस्वरूपप्रसङ्गे कथमैन्द्रियिकज्ञा-नोक्तिः—इत्यत्राह—इन्द्रियवृत्तिभिरपीति । स्वरूपमि-न्द्रियगुणैरामासत इत्यादिपरोक्तव्युदासायाह—इन्द्रियगुणै-रामासो यस्येति । योयत्वं शुद्धावस्थाप्राप्त्यस्तीति भावः । एतेन ‘सर्वेन्द्रियव्यापारैर्घातुतमिव, ज्ञेयम्’ इति शङ्करस्यो-क्त्यनवधाना निरस्ता । कदाचिदिन्द्रियवतः कथं सर्वेन्द्रियविव-र्जितत्वं ? इत्यत्राह—स्वभावत इति । सर्वेन्द्रियनिषेधे तद-धीनज्ञानाभावात्परोक्तं पाषाणकल्पत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तेन परिहरति-विनैवेति । मुक्तस्यापि जगदाधारत्वाभावात् पयज्येन सर्वजा-तीयदेहदृष्टत्वाभावाच्च तच्छक्तिरापि विवक्षिता ।

स्वतः सङ्गाराहित्यं च ‘असक्तम्’ इत्युच्यत इत्याह स्वभा-वतो देवादीति । सामर्थ्यं परिशुद्धावस्थाभाविना कार्येण दर्शयति—स एकमेति । आत्मस्वरूपस्य भिदुरत्वाभावाच्च-क्षणादिश्रुतिवशाच्च विग्रहद्वारैव हि त्रिधा भवनादिकथनमिति भावः । एतेन ‘सर्वशस्त्रं सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वम्’ इति वदन् प्रत्युक्तः । ‘निर्गुणम्’ इत्यत्र न सत्त्वादियुगसमवायित्वं प्रतिषिध्यते, तस्याशुद्धावस्थायामपि प्रसङ्गाभावात्, ‘गुणभोक्तृ च’ इत्येतत्प्रतिषेधस्वरत्वाभावाच्च; अतोऽत्र कर्मोपाधिकस्य प्राकृत-गुणभोगस्य प्रतिषेधः कियत इति न निर्विरोधवादावकाश इत्य-भिप्रायेणाह—स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितमिति । स्वभावत इत्यनेन गुणभोक्तृत्वविरोधपरिहारः । भोगसमर्थ-मित्यत्रापि पूर्ववदभिप्रायः । औपाधिकं गुणभोक्तृत्वं, स्वभा-वतस्तदभावः, तत्सामर्थ्यमात्रं तु नित्यमित्यविरोधः ॥ १५ ॥

५ आ. भा. भा.—सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति सर्वेन्द्रियगुणामासम् । इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थे उक्तः पुरस्तात् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.—अहं परा शक्तियस्येति व्याख्यानेऽर्था-सम्भवं कश्चिद्व्यन्या प्राह—‘ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवात्र तदविजिज्ञायापिहितत्वात् । शक्तिमत्त्वप्रतिपादनं विरुद्धम्’ इति । तदसत्, अत्र विशेषमत्त्वस्य दर्शनादिति भावेनाह—सर्वे-ति । गुणांस्तद्विषयानामासमिति प्रत्याययति प्रत्येतीति वा ।

भासते पचाथ । एवं ‘सर्वतःपाणिपादं तत्’ [१३।१४] ‘सर्वेश्वर गुणभोक्तृ च’ इत्यादिकमनुदाहार्यम् । कथं तर्हि सर्वे-न्द्रियविवर्जितं निर्गुणमनवरमित्यायुक्तमित्यत आह—इन्द्रियेति । आदिशब्दात्परं शब्देत्यप्याहार्यम् । पुरस्ताद द्वितीये ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेन्द्रियव्यापाराणामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्मिंस्तत्सर्वेन्द्रियगुणभासम् । असक्तमसम्बद्धं सर्वभ्रान्त्यधिष्ठानम् । निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ च शब्दादिगुणविकाराणां शब्दादिविषयाणां भोक्तृ च ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु संख्यवहारास्पदस्य तद्देतुपाणि-पादादिमत्त्वमपि वास्तवमेवेति निर्विषयपत्याडपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां गुणास्त-द्धाभिः श्रवणवचनादिख्यापाराः, तेषामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, तद्व्यवहारास्पदत्वेन प्रतीयते परम् । वस्तुतस्तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । तथा च श्रुतिः— “ध्यायतीव लेखायतीव” [बृ. उ. ४।१।७] “अपाणिपादी

जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” [श्वे. उ. ३।१९ ना. प. ९।१४] इत्यादिः । अत्र ध्यानं उद्देन्द्रियव्यापारोपलक्षणम्, लेखायनं तु चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वं हेतुः— असक्तं परमार्थतः सर्वे-सम्बन्धशून्यम्; तथापि सर्वभूतसर्वाधारभूतम्, निरधिष्ठान-भ्रमायोगात् । तथा परमार्थतो निर्गुणमपि गुणभोक्तृ सत्त्वा-दिगुणपालकम् ॥ १५ ॥

९ व ० त ० दी०— सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनं तूपादितमेव ‘अनन्तं’ [१।१४७] ‘अव्यक्तं’ [१।३६] इत्यत्र । एतेन सर्वतश्चक्षुरादिकाधिकृष्टवस्तुत्वं “अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” [श्वे. ३।१९ ना. प. ९।१४] “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः” [नक्तसं. ४।७२.७।५; म. ना. २।२; श्वे. उ. ३।३] इति प्राकृतनिषेधपूर्वकमप्राकृतश्रवणात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वमाह— सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति । सर्वेषामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गुणेषु रूपादिषु भासमानम् । अनेन यत्र सौन्दर्यादिकं यत्किञ्चिदपि तद्ग्राह्यसम्बन्धादेवेति ज्ञापितम् । तर्हि लौकिकेन्द्रियादियुक्तं अनिष्पत्तिः इत्यत आह— सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितं, रहितमित्यर्थः । अनेनेन्द्रियाणां पूर्वोक्तानामलौकिकत्वं ज्ञापितम् । एतदेव विवेचयति— असक्तमि-

त्यादिना । असक्तं सर्वत्राऽऽसक्तिरहितं तेन सङ्गाभावः सूचितः । च पुनस्तादृशमेव सर्वभूत-सर्वाधारभूतम् । सर्वधा-रणेन सगुणत्वमाशङ्क्याऽऽह— निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । एवं गुणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह— गुणभोक्तृ च गुणेषु स्थित्वा तद्गोचरं करोतीत्यर्थः । चकारेण तत्पालकमपीति ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यूपाहवनीयादिवदलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपञ्चविशिष्टं चित्रमेव ‘सर्वतः-पाणिपादं तत्’ [१।३।१४] इत्यादिना शास्त्रेण कार्यशेषतया समर्थ्यते; न च वाच्यं उपासनापरं शास्त्रं न ब्रह्मणो वैचित्र्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति । देवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादिवत्तद्वैचित्र्यस्याप्यन्वतर्गतत्वाप्ये-विषयतया सिद्धेः । न च देवताविग्रहादेर्व्यावहारिकमेव सर्वं न पारमार्थिकं, ब्रह्मज्ञानेन तस्य बाधादिति वाच्यं; सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमहर्हीत्याशङ्क्याह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वाणामन्तराणि बाह्यानि चेन्द्रियणि मनोबुद्ध्याहङ्कारचित्ताख्यानि श्रोत्रादीनि चेति आहकमात्र-संगृहीतम् । गुणाश्च विषयास्तेन ग्राह्यमात्रं गृह्यते समस्तग्राह्यमाहकवदाभासते, न तु ग्राह्यमाहकस्वरूपं विचित्रम् । यथा जलस्योऽधस्थ इव कम्पत इवाभासते, न तु वस्तुतोऽधस्थः कम्पते वा तद्गतमनो ग्राह्यमाहकाकारत्वं मिथ्येत्यर्थः । कुत एतत् ? यतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं, इन्द्रियेति गुणानामप्युपलक्षणम् । नहि ब्रह्मणि किञ्चित् ग्राह्यं रूपादि ग्राह्यं वा मनआदि वतते । “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं” [कठो. ३।१५] “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” [मुं. उ. २।१२] “यत्तद्द्रेश्यमग्राह्यमचक्षुरश्रोत्रं तद्पाणिपादम्” [मुं. उ. १।१।६] इत्यादिशास्त्रात् तस्मात्प्रपञ्चविशिष्टं विचित्रं ब्रह्म ।

कथं तर्हि ‘सर्वं ब्रह्म’ इति शास्त्रं ? इत्याशङ्क्याह— असक्तं सर्वभूतैवेति । अत्र ‘सर्वभूतं’ इति सर्वाधारत्वोक्त्या सर्वसात्त्वधर्माभूतमित्युक्तम् । सर्वस्य ब्रह्मणा सहाधाराधेयभावोऽपि किं घटरूपयोरिव ससवायसम्बन्धेन कुण्डवद-रयोरिव संयोगसम्बन्धेन वा ? इत्याशङ्क्य सम्बन्धं विनैव सर्वभूतत्वं ब्रह्मण इत्याह— असक्तमिति । ननु व्यास-तमेतत्, असक्तमिति सर्वभूदिति चेति नैष दोषः; न ह्यूरभूमिर्मरीचिकोदकेन संसक्ता अथ च तदाधारभूताऽपि भवति, तद्वदेतन्नविष्यति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमापततीति, तथा च कर्मोपास्तिविषय उपरक्ष्येरन्, न; ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन यावद्द्वैतं न बाध्यते तावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात् । “प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्” [बृ. उ. २।३।६] इति श्रुत्याऽपि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकं सत्यत्वं

मुक्त्वा ततोऽप्यधिकं परमार्थसत्यं ब्रह्म दर्शितम् । सत्यत्वं चाबाध्यत्वं तत्किञ्चित्कालं प्राणानामस्ति; ब्रह्मणस्तु सार्वत्रिकमिति । यथा भूपतीनां भूपतिरित्युक्ते ऐश्वर्यालपत्वभूयस्त्वक्तुः भेदः स्पष्टः, एवमिहापि द्रष्टव्यं; तस्माद्ब्रह्मणः सविज्ञेयत्वं निष्कलात्मबोधोपात्तं प्रागेव, न तूर्ध्वमित्यवश्यं तत्त्वज्ञानेन बाधितं शक्यम् । इत्यनुपाधिकं ब्रह्म न केनचित्कार्यशेषात् नेतुं शक्यम्, तद्विगमे क्रियाकारकादिद्वैतोपमदां दुपास्योपासकोपासनाभेदस्य बाधितत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिकृतं रूपं मिथ्येति । किञ्च निर्गुणं गुणभोक्तुं च ग्राह्यमाहङ्कसम्बन्धशून्यमपि ग्राहकेषु बुद्ध्याविषु ग्राह्यसम्बन्धास्तुत्याद्याकारेण परिणतेषु सत्सु केवलं तत्पराशक्तत्वमात्रेण गुणभोक्तृत्वमप्यस्य चिदाभासरूपस्योपपद्यते । यथा प्रतिबिम्बरूपे रवावुपाधिगतं चलनादिकम् । तथा च श्रुतिः—“ ध्यायतीव लेलायतीव ” [बृ. उ. ४।३।७] इति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां तत्र प्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायतीव विषयान् । बुद्धौ लेलायन्त्यां विषयप्रदेशं गच्छन्त्यां सोऽपि लेलायतीव; न तु स्वतो ध्यायति लेलायति चेति प्रतिपादयति । एतेन “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यचक्षुः ” [श्वे. उ. ३।१९ ना. प. ९।१४] इत्येतदपि ब्रह्मण उपधिगुणानुगुण्यमननशक्तिमत्त्वेनैव व्याख्येयम् । अयमपादोऽपि पादे जववति जववान् भवतीति । “ अन्धो मणिमविन्दुत् ” [तै. आ. १।११] इत्यादिकं वचनजातं चात्रानुसन्धेयम् । तस्माद्युक्तमुक्तं निर्गुणं गुणभोक्तुं चेति । भाष्ये (शं.) तु निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वेन परिणतानां भोक्तुं च उपलब्धं चेति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— बहिस्त्वचपर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधि कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधि कृत्वाऽन्तरुच्यते । बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यते— अचरं चरमेव च, यच्चारचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयम् । यथा रज्जुसर्पाभासः । यद्यचरं चरमेव च स्यात् व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थमिदमिति सर्वैर्न विज्ञेयं इति; उच्यते—सत्यं सर्वाभासं तत्, तथापि व्योमवत्सूक्ष्मं, अतः सूक्ष्मत्वात्त्वेन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां तु “ आत्मैवेदं सर्वं ” [छां. उ. ७।२।२] “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” [बृ. उ. २।५।१] इत्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याऽप्यविदुषामप्राप्यत्वात्, अन्तिके च तदात्मत्वाद्विदुषाम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां व्या.— इतोऽपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह— किञ्चेति । बहिरिति व्याख्येयमादाय व्याचष्टे— त्वमिति । भूतेभ्यो बहिर्बाह्यविषयाद्यात्मकमित्यर्थः । कथमनात्मन एवाऽऽत्मत्वं ? कल्पनयेत्याह— आत्मत्वेनेति । अन्तःशब्दार्थमाह— तथेति । भूतानां चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यु-
त्पन्नमित्यर्थः । द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे— बहिरित्यादिना । यन्मध्ये भूतात्त्विकं नानाविधदेहात्मना भासमानं तदपि ज्ञेयान्तर्भूतं तत्त्वं सदित्यर्थः । कथं चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं ? तत्राऽऽह— यथेति । अधिष्ठाने रज्ज्वां कल्पितसर्पदि-
रन्तर्भावदेहाभासस्यापि ज्ञेयान्तर्भावान्नासत्त्वं, मध्ये ज्ञेयस्य शक्तित्वमित्यर्थः । सर्वात्मकं चेज्ज्ञेयं सर्वैरिदमिति गृह्येतेति

शङ्कते— यदीति । इदमिति ग्राह्यत्वयोग्यत्वाभावाभित्याह— उच्यते इति । सर्ववस्त्वात्मना भासते तदयोग्यत्वं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सत्यमिति । सूक्ष्मत्वेऽपि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अत इति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । तस्याविज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानानुमितिः ? तत्राऽऽह— अविदुषामिति । विशेषणफलमाह— विदुषां रिति । तेषामात्मत्वेन ज्ञातं चेत्कथं दूरस्थत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अविज्ञाततथेति । कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्तत्वं ? तत्राऽऽह— अन्तिके चेति । विद्वद्विद्वद्वे-
दापेक्षया “ दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च ” [सं. उ. ३।१।७] इति श्रुतिः; तदर्थोऽत्र प्रसादवद्भूत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— पृथिव्यादीनि भूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते ; तेषामन्तश्च वर्तते , “ जश्नू क्रीडन् रममाणः स्त्रीमिवो यानैर्वा ” [छां. उ. ८।१।२३] इत्यादियुतिसिद्धस्वच्छन्दवृत्तिषु अचरं चरमेव च स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वे सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् । एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वमस्मिन्
गी. दु. ८

मयादास्थानां दूरस्थं, पुष्टिस्थानामन्तिके स्थितम् । यद्वा पुष्टिमागीत्यागमेद विशद्वद्यागमातितपेन पुरस्कृतं तच्च विहर-
रीत्या दूरस्थमेव, अन्तिके हृदये परोक्षरीत्या । तदज्ञानेन

तज्जीवनार्थं निकटे च स्थितम् । 'मया परोक्षं भजता तिरो-
हितम्' [भाग. १०।३२।२१] इति रीत्येति भावः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० ही०— नन्वसक्तमसम्बद्धं चेत्कथमुपलब्धं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— बहिरिति । भूतानां प्राणिनामेकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च केवलविकारत्वेन व्यवहितत्वात् बहिरित्युच्यन्ते । महदहङ्कारपञ्च-
तन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन सन्निहितत्वाद्न्तरित्युच्यन्ते । चराचरमिति उभयनिकृष्टाध्वराचरोपाध्युपलक्षिता अवधिभूताः पुरुषाश्चरमचरं चेत्यनेनोच्यन्ते । तत्र चराचरं ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्यात् पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभाव उक्तः । बहिरन्तश्च ज्ञेयमिति षोडशसु विकारेष्वष्टासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य सम्बन्ध उक्तः, स च सम्बन्धो 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति न्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त एव । एवं च पुरुषस्योपल-
ब्धिमात्रशरीरस्य गुणैः सहाध्यासिकसम्बन्धसत्त्वात् गुणोपलब्धत्वं युज्यते । यथा प्रकाशमात्रस्वरूपस्य रवेः प्रकाश्यसम्बन्धापेक्षं प्रकाशयितृत्वं तद्वदित्यर्थः । ननु नित्यापरोक्षः पुरुषप्रकृतिविकारसम्बद्धश्च तर्हि कुतो न सर्वैर्गृह्यते ? इत्याशङ्क्याह— सूक्ष्मत्वात् दुर्लक्षत्वात्तज्ज्ञेयं, अविज्ञेयं दुर्बिज्ञेयम् । यथा जपाकुसुमोपहितस्य स्फटिकस्य शौक्यं सन्निहितमपि रूपान्तरविक्षेपेण तिरोहितं सन्न गृह्यते । एवं नित्यापरोक्षमप्यसङ्गं ब्रह्मोपाध्युप-
स्थानाद्विविक्ततया न प्रहीतुं शक्यं, किन्त्वौपाधिकथमपेक्षितमेव गृह्यते मूढैः । विद्वद्भिस्तूपाविप्रविलापनेन सुप्रह-
मित्याशयः । एतदेवाह— दूरस्थं चान्तिके च तदिति । यथा मूढो जलसूर्यं बिम्बसूर्यादूरस्थं मन्यते । विद्वान्स्तु उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपयुक्त्युल्लस्य गतानां बिम्बप्राहित्वं स्पष्टम् । बिम्बस्याधस्यत्त्वग्रहणं तु पूर्वप्रवृत्ताधोमुख-
वृत्तिसंस्कारापेक्षमिति जानन् बिम्बदेशे एव प्रतिबिम्बं पश्यति । बिम्बे एव जलस्थत्वमध्यस्य तेन तु जले प्रतिबिम्ब इति उपायौ धर्म्यध्यासकल्पनातो, विषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पने लाघवात् । एवं बिम्बभूतं ब्रह्म प्रतिबिम्बभूताजीवान्मूढानां विप्रकृष्टं, विदुषां स्वत्यन्तं सन्निकृष्टमिति ॥ १६ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्तु च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं, भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितम्, देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतमर्तु च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतमर्तु च स्थितिकाले । प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलम् ; यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मध्याकल्पितस्य ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञेयस्यास्तित्वे हेतुन्तरमाह— किञ्चेति । तद्वि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्वेदे मानमावात्, मित्रत्वे च षट्यदनात्मस्वापातात्, अतोऽद्वितीयं सर्वत्र प्रल-
भ्यतम् । ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहचर्यमित्याह— अविभक्तं चेति । कथं तर्हि देहादेर्भेदधीः ? इत्याशङ्क्य कल्पनेत्येत्याह— भूते-

ष्विति । तत्र हेतुः— देहेष्विति । कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह— भूतेति । निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह— प्रलयेति । तर्हि कार्याकारणत्वस्य वस्तुत्वात्तद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह— यथेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदिनृत्वैकाकारतया अविभक्तम्; अवि-
दुषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः' इति विभक्तमिव च स्थितम् । 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति देहसा-

१ माध्वास्तु— 'अविभक्तं विभक्तेषु' इति पठित्वा भिन्नेषु नानाविधेषु भूतेषु चेतनाचेतनात्मकेषु स्थितमपि अभिन्नं— स्थान-
भेदप्रयुक्तभेदरहितम्— इति व्याख्यते । प्रसिष्विति 'भुवश्च' (अष्टा. ३।२।१३८) इति सूत्रे 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः' इति
वृत्तिवचनादिष्णुत् । सारस्वते तु व्यक्तमेव पठ्यते 'अलंकृत्य ...' (१३२८) इत्यादिषु 'ग्रस्य उन्मत् ... भू आजु ज्यन्त
पन्थ इष्णुः' इति । तथा च तन्मते सिद्धमयोरपि भाषायामपि साङ्ख्यम् । पाणिनीयास्तु 'भुवश्च' इत्यपि छन्दोविषयं
मन्यन्ते ॥

— अविधीता ।

मानाधिकरण्येनानुसन्धीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमिति आदायुक्तमेव 'एतद्यो वेत्ति' [१३।२] इति । इदानीं प्रकारान्तरेण देहादर्थान्तरत्वेन ज्ञातुं शक्यमित्याह— भूतभर्तु चेति । भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यद्भर्तु तद्भर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् ; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा ग्रसिष्णु अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्णु, ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम् ; प्रमविष्णु च प्रमवहेतुश्च , प्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रमवहेतुः, तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । मृतशरीरे ग्रसनप्रभवादीनामदर्शनाच्च भूतसङ्घातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रभवमरणहेतुरिति निश्चियते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वरूपभेदवत्स्वविग्रहक्षेत्रादिष्वविभक्त-
शब्दप्रयोगात् 'पण्डिताः समदर्शिनः' [५।८] इति प्रागुक्तं
साम्यमिहापि विवक्षितमित्याह— देवमनुष्यादीति । अवि-
भक्त स्वरूपेण देवत्वादिविभागरहितमित्यर्थः । 'विभक्तमिव'
इतीवशब्देन भ्रान्तोपलम्भविषयाकासूचनमाह अविदुषा-
मिति । एवं शुद्धवस्तुको, तत्र 'भूतभर्तु' इत्यादिना जगद्वा-
पारभ्रमव्युदासाय प्रकरणस्य भोक्तृव्यतिरेकपरतामेव वदन् पूर्वा-
क्तपुनरुक्तिं च परिहरति देवोऽहमित्यादिना ग्रन्थद्वयेन ।
अहंत्वापहंत्वज्ञातृत्वाज्ञत्वादिरूपो भेदः प्रागुक्तः; अत्र त्वाधार-
धेयमात्रभोक्तृत्वमन्यत्वविकार्यत्वविकारहेतुत्वैर्विवेकः कियत
इत्यर्थः । अत्र जीवभर्तव्यविषयो भूतशब्दोऽचिन्मात्रपरः;
तत्रापि प्रसिद्धयुक्तोऽपि महाभूतविषयत्वेऽपि क्षेत्रप्रकरणात्तादृश-
परिणामवद्भूतविषय इत्याह— भूतानामिति । ज्ञेयशब्दश्च
'ज्ञेयं यन्तत्प्रत्ययमिति' [१३।१३] इत्युपकान्तत्वेऽपि भूत-
होच्यमानत्वात्तदतिरिक्तार्थतया व्याख्यातः । भर्तृत्वभर्तव्यत्व-

फलितमाह— अर्थान्तरमिति । प्रमवहेतुरिति— देहव्य-
तिरिक्तत्वोपादाने तात्पर्यादयमेवार्थ उचित इति भावः । प्रम-
वोऽत्र रेतोगर्भादिरूपेण परिणामः । आकारान्तरेण— रस-
मलधात्वादिरूपेणेत्यर्थः ।

ननु शरीरेणैव प्रासादिकं क्रियमाणं दृश्यते, न च कार्यकरण-
ज्ञातमन्तरेण निरवयवस्य ग्रसनादिसम्भवः, तत्कथमात्मघर्मत्वेन
व्युपदिश्यत इति शङ्क्यामुक्तमर्थं व्यतिरेकेण ब्रूयति— मृत-
शरीर इति । क्षेत्रं शरीरत्ववेषेण ग्रसनादिकारणम्, उत भूतस-
ङ्घातमात्रेण ? आद्ये शरीरत्वस्यास्यप्रतियोगिकत्वादात्मसमपेक्षत्वं
ग्रसनादेः सिद्धम्, द्वितीये मृतशरीरादिष्वदर्शनादयुक्तिः । यद्यपि
मृतशरीरेऽपि केचिद्विशेषा दृश्यन्ते; तथापि जीवज्ञानदुर्बलग्रसन-
भरणाद्यभावाच्च ते जीवापेक्षाः । ईश्वरापेक्षा तु सार्वत्रिकीति
न तत्र विशेष इति भावः । अत्र भरणग्रसनादिकं रज्ज्वादिषु
सर्पादिवैति वदन्तः श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिभिर्मिरस्ताः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अविभक्तमभिन्नमाकाशवत् । भूतभर्तु स्थितिकाले । ग्रसिष्णु प्रलयकाले । प्रमविष्णु-
त्पत्तिकाले ॥ १७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— ननु प्रतिदेहं भिन्नत्वेनोपलभ्यमानस्य
क्षेत्रज्ञस्य कथं सर्वात्मकत्वमित्याशङ्क्याह— अविभक्तमिति ।
भूतेषु सर्वप्राणिषु अविभक्तमभिन्नं, न तु प्रतिदेहं भिन्नम् ।
तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात्प्रतिदेहं विभक्तमिव
च स्थितम् । तथा च श्रुतिः— "यथा ह्यहं ज्योतिरात्मा
विवस्मानगो भिन्ना बहुर्विक्रोऽनुगच्छन्" । उपाधिना क्रियते
भिन्नरूपो देवः क्षेत्रज्ञेनमजोऽस्यत्मा" इति । नन्वस्तु
सर्वदेहेष्वेक एवात्मा, तथापि तस्य ब्रह्मत्वं न युज्यते,

"यतो वा इमानि भूतानि" [तै. उ. ३।१।१] इत्यादि-
श्रुत्या जन्मादिसूत्रेण च ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तस्य जगज्जन्मस्थिति-
ल्यकारणत्वस्य जीवात्मन्यसम्भवादित्याशङ्क्याह— भूत-
भर्त्रिति । भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले विभर्ति, तथा भूतानां
प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम्, उत्पत्तिकाले प्रमविष्णु
उत्पादनशीलं च । तथा च जीवेश्वराद्युगतशुद्धचिन्मात्ररूप-
निविशेषब्रह्मण एव श्रुतिसूत्रोक्तं तल्लक्षणमिति नोक्तदोष
इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि खण्डशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— अविभक्तमिति । अनन्तमूर्तिष्वपि न परस्परं
विभेदः; केवलमिच्छया तावन्मात्रप्रकटनार्थं विभक्तमिव च स्थितम् । पालकरूपेण भूतभर्तु, संहारक-
रूपेण ग्रसिष्णु, प्रजापतिरूपेण प्रमविष्णु च । यथोक्तं निबन्धे— "अनन्तमूर्तिं तद्ब्रह्म (स्व) ह्यविभक्तं
विभक्तिमत् । बहु स्यां प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ह्यभूत्सती ॥ तदिच्छामात्रतः सृष्टा ब्रह्मभूतांश्चेतनाः ।
सृष्ट्वादीर्नैर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥ विस्फुलिङ्गा इवाभिस्तु सद्देशेन जडा अपि । आनन्दार्-
श्वरूपेण सर्वान्तर्गामिरूपिणः" ॥ इत्यादि । अस्यार्थः— बहु स्यामिति अनेकत्वमुच्चनीचत्वं भावयामास । भावना

तस्य विषयाव्यभिचारिणी । तद्विच्छामात्रतः सृष्टा ब्रह्मभूताः, न तु योगबलेनाविर्भूताः; अंशाः मन्दप्रकाशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः, चेतनाश्चित्प्रधानाः । सर्वेऽसङ्ख्याताः प्रथमतस्तौ । ततः साकारा भगवद्गुणा अपि उच्चनीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा जाताः, विस्तुलिङ्गा इव बह्वेः । प्रकृतिः तद्गुणाश्च सत्ताधान्येन अन्तर्यामिणस्तु आनन्दं शस्वरूपेण । यथा जीवानां नानात्वं तथाऽनन्तर्यामिणामपि, एकस्मिन् हृदि हंसरूपेणोभयोः प्रवेशात् । अतएवात्रापि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितं' इत्युक्तम् । भेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न काव्यनुपपत्तिः, इत्येवं त्रैविध्यमंशेन, तत्रापि विचारः— सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः, चित्यानन्दस्य आनन्दं शस्तिरोभावस्यापि ज्ञापकं तु निराकारा इति । भगवद्गुणकारश्चतुर्भुजाद्यानन्दमया कार आकारशब्देनोच्यते; आनन्दस्यैव भगवत्याकारसमर्पकत्वात् । एवं स्वरूपेऽवैज्ञात्यं, नामतो वैज्ञात्यं; जडश्चिदन्तर्यामिण इति व्यवहार इति ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— अविभक्तमिति । भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु स्वलीलापर्यस्वरूपत्वकलेन सर्वस्य प्रकटितत्वात् अभिन्नं रसार्थं द्वितीयरूपेण कृतत्वात् विभक्तमिव भिन्नमिव स्थितम् । इवपदेन स्वेच्छया तथा प्रदर्शयतीति ज्ञापितम् । किञ्च तत् पूर्ववत् ज्ञेयं भूतानां भर्तृत्वं लक्षकं लोपकम् ।

भर्तृपदेन रमणशीलत्वं ज्ञापितं, तेन रमणाधमेव स्थितिकाले रक्षकमित्यर्थः । विद्योगात्मकप्रलयकाले प्रसिद्धं प्रसनशीलं, स्वस्मिन्मनोवशकमित्यर्थः । च पुनः सृष्टिकाले लीलात्मकसदानात्मकं प्रभविष्णु नानास्वरूपैः प्रभवन्शीलम् ॥ १७ ॥

११ नी० भा० ११०— एतदेवोपपादयत्यर्थेन— अविभक्तं चेति । “एक एव तु (हि) भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकया बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ” [ब्र. बिं. १२] इति श्रुतेर्भूतेषु कार्यकारणसङ्घातापन्नेषु जलपात्रेषु चन्द्रस्यैव ब्रह्मणः प्रतिविम्बा जीवाः, ते चोक्तरीत्या विभ्वादनन्या इति तद्रूपेण भूतेष्वविभक्तं च विभागमाप्तमपि ज्ञेयवस्तु मूढदृष्ट्या विभक्तमिव दूरदेशस्थमिव— चाद्विभिन्नमिव च— स्थितम् । एवं तर्हि चन्द्रादुपपात्राणामिव भूतानां पृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— भूतभर्तृ चेति । अधिष्ठानत्वेन सर्वाणि भूतानि धारयतीति न तत्तत्तेषां पृथक्सत्ताऽस्ति; रज्जुत इव तदध्यस्तानां सर्पदण्डधारदीनामित्यर्थः । एतदेवाह प्रसिष्णु प्रभविष्णु च, यथा रज्जुस्वप्नब्रह्मज्ञानदशायां सर्पादीन् असति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूते, तद्वत् ज्ञातं ब्रह्म सर्वभूतानि प्रसिष्णु प्रसनशीलं, अज्ञातं च सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च सर्वत्र विद्यमानमपि सत् नोपलभ्यते चेत् ज्ञेयं, तमस्तर्हि ? न; किं तर्हि ? ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योतिषेद्वानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीरपि दीप्यन्ते “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदृक् ” [तै. ब्रा. ३।१२।१९] “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” [श्वे. उ. ६।१४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतेश्चैव “ यदादित्यगतं तेजः ” [१।५।१२] इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमसंस्पृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्देहस्योत्पत्तिरुद्वया प्राप्तवसादस्योत्पत्तिर्ब्रह्मज्ञानममानित्वादि [१।३।८] । ज्ञेयं ‘ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ’ [१।३।१३] इत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं तज्ज्ञानफलमिति

१ ज्योतिषामपीति—

अपिशब्देन तज्ज्ञेयं तमसोऽप्येवभासकम् । प्रतिद्वन्द्विद्वन्द्वतास्ति तेजस्तिमित्योर्बतः ॥ समुच्चिनोत्यपिश्वापि द्वन्द्वेषु प्रतियोगिनम् । युक्ते शीतमपीत्युक्ते सिद्धमेवोष्णभोजनम् ॥ एतेन तत्परमिति ज्योतिषामपि सिद्धयति । तमसः परमित्यत्र ज्योतिषां चावुत्कर्षणात् ॥ यथैव ज्योतिषां ज्योतिस्तमसोऽपि तथैव चेत् । परं यथा तमसो ज्योतिषां न तथा कथम् ? ॥

तस्मात्प्रकाशकं ज्ञेयं ज्योतिषां तमसोऽपि तत् । परं च, तेन दृश्यत्वप्राप्तिशङ्काऽप्यपाकृता । — इति वामनः । विशेषेण व्यापकत्वेन स्थितं विष्ठितम् । “ यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् । ” (ऋक्सं. ८।६।१७।३) इत्यादिवत् । यास्कस्तु— ‘ विष्ठितं ’ ‘ स्थावरं ’ इति निरवोचत् (नि. १।१३।१) । केचित्तु ‘ विष्ठितं ’ इति पठन्ति । तत्राथैरक्षोपार्श्वः, भागुरितमेऽन्वाश्रयोरुपलक्षणार्थत्वमन्युपेत्य वा समाधेयः ॥

— अविगीता ।

ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु तज्ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव ह्येतन्नयं विभाव्यते ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह—
किञ्चेति । हेत्वन्तरमेव स्फोटयितुं शङ्कते— सर्वञ्चेति । न
तमसो मन्तव्यमित्याह— नेति । तर्हि किं तस्य रूपं ? इति
पृच्छति— किं तर्ह्येति । ततोत्तरं— ज्योतिषामिति ।
सूर्यादीनां बुद्धयादीनां च प्रकाशकत्वादस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह—
ज्योतिषामिति । तदेवोपपादयति— आत्मेति । तत्र श्रुति-
द्वयं प्रमाणयति— येनेति । उक्तोऽर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति—

स्मृतेऽश्चेति । ज्ञेयस्यातमस्त्वेऽपि तमस्त्वुल्लवमाशङ्क्योक्तं—
तमस इति । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह— ज्ञानादेरिति ।
उत्तममनुदीपनं, प्रकटीकरणमिति यावत् । ज्ञानममानि-
त्वादिः करणव्युत्पत्त्येति शेषः । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं
शङ्कित्वोक्तं— ज्ञेयमिति । उक्तत्रयस्य बुद्धिस्थतया प्राक्तनं
प्रकटयति— तदेतदिति । तत्रानुभवमनुकूलयति— तत्रै-
वेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम् ; दीपादित्या-
दीनामप्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम् , दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसनमात्रं
कुर्वते, तावन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वम् ; तमसः परमुच्यते, तमश्शब्दः सूक्ष्मावस्थप्रकृतिवचनः, प्रकृतेः
परमुच्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयम् । तच्च ज्ञानगम्यं अमानित्वादिभिर्ज्ञानसाधनै-
रुक्तैः [१३ । ८—१२] प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य विष्ठितं सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणावस्थितं
सन्निहितम् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु स्वरूपमात्रप्रकाशरूपस्य आत्मस्व-
रूपस्य कथं गम्यादिप्रकाशकत्वं ? इत्यत्राह— दीपादित्या-
दीनामपीति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसम्बन्धिप्रमाद्वारा
प्रकाशकत्वं, न स्वरूपतः ; तद्वन्नापि प्रमास्थानीयेन ज्ञानाख्य-
धर्मेण प्रकाशकत्वमिति भावः । अन्यप्रकाशकानामपीति अपिशि-
ब्दायः । प्रकाश्यवृत्तपदादिवत्तत्प्रकाशकज्ञानाभ्रययुते प्रत्यगात्म-
नीति भावः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षाब्देनात्र सामग्री गम्यपाति-
सन्निकर्षोऽभिप्रेतः ; तन्मूलप्रकाशो वा लक्षितः, सन्तमसस्य
कुब्जादिवदिन्द्रियसन्निकर्षविरोधित्वाभावात् ; अन्यथा सन्तमस-
वर्तिनः पुरुषस्य सन्तमसान्तरितप्रकाशमयवर्तिनां पदार्थानां
कुब्जान्तरितपदार्थवदप्रकाशप्रसङ्गात् । एतेन दीपादेर्बाहुषपदा-
न्मात्रप्रतिनियततया ज्ञानवश सर्वव्यापकं प्रकाशकत्वमिति सूचि-
तम् । तावन्मात्रेण, न तु साक्षात्प्रकाशजनकत्वेनापीत्यर्थः ।

ज्योतिस्सन्निकर्षात् प्रसिद्धिप्राप्त्यात्र तमश्शब्दस्य तिमिर-
विषयत्वधीव्युदासायाह— तमश्शब्द इति । ज्योतिषामपि
प्रकाशकतया कैमुलसिद्धस्य तिमिरात्परत्वस्याविधाने प्रयोज-
नाभावात्प्रकृतेः परत्वस्य चावश्यवक्तव्यत्वात्तमश्शब्दस्य च
‘ यस्य तमश्शरीरं ’ [वृ. उ. ३।७।१३] “ तम आसीत्तमसा
शूदमेव प्रकृतं ” [ऋक्ष. ८।७।१।७।३] “ यदा तमस्तत् ”

[श्वे. उ. ४।१८] “ तमः परे देव एकीभवति ” [सुबाल. २]
‘ आसीदित् तमोभूतं ’ [मनुः १।५] इत्यादिषु मूलप्रकृतिविष-
यतया श्रोतस्मात्तत्प्रयोगप्राप्त्युच्यते भावः । परं अन्यदित्यर्थः ।
भोक्तृवृत्ता प्रधानसूत्रमिति वा । प्रागपि हि ते परावरतया प्रकृति-
विभक्तौ । उच्यत इति ‘ निर्गुणः प्रकृतेः परः ’ इत्यादिष्विति
शेषः । एतेन जडवैलक्षण्यं विवक्षितमित्याभिप्रायेणाह— अत
इति । पूर्ववद्बैधर्म्येनानुसन्धानशक्यतायां ज्ञेयशब्दस्य तात्पर्यम् ;
अन्यथा पौनस्तक्यादित्यभिप्रायेणाह ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेय-
मिति । ‘ ज्ञानगम्यम् ’ इत्यत्र सर्वसाधारणज्ञानविषयत्वमा-
त्राभिधाने प्रयोजनाभावात् ‘ ज्ञेयम् ’ इत्यनेन पौनस्तक्यादस्य
शब्दस्य प्राप्यपर्यायत्वप्रसिद्धे प्रकृतिसङ्गतं विवक्षितमाह
अमानित्वादिति । ‘ एतज्ज्ञानम् ’ [१३।१२] इतिवदत्रापि
करणव्युत्पत्तिं व्यनक्ति ज्ञानसाधनैरुक्तैरिति । मनुष्यादे-
रिति । पिण्डस्येति शेषः । भोक्तृत्वादिरूपेणावस्थानं विशेषे-
णावस्थानम् । यदा हृदि स्वरूपेणावस्थानम् ; अवयवान्तरेषु तु
सर्वधर्मसूत्रज्ञानेनेति विशेषः । स्थितिशब्दस्यात्र मुख्यार्थायोगात्
सन्निधिमत्रात्परत्वसुक्तम् ; ‘ सर्वस्य युष्टेऽप्ययमेव श्रीहिः ’ इति
वज्रात्यैक्यविवक्षया सर्वस्य हृदि स्थितिनिर्देशः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— तमसोऽज्ञानात्परमसंसृष्टम् । ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं ‘ अनादि मत्परं ब्रह्म
इत्यादि । ज्ञेयं ज्ञानगम्यं प्राप्यं फलमित्यर्थः । ज्ञानेन गम्यं ज्ञानगम्यं फलम् । तत्रितयमपि हृदि बुद्धौ सर्व-
प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं च ब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञरूपत्वाद्ब्रह्म-
धर्मः स्वप्रकाशत्वादिरपि क्षेत्रज्ञस्यैव स्वरूपमित्याह—ज्यो-
तिषामिति । तत्क्षेत्रज्ञाख्यं ज्ञेयवस्तु ज्योतिषामादित्यादी-
नामपि ज्योतिरवभासकमित्युच्यते “येन सूर्यस्तपति तेज-
सदः” [तै.आ. ३।१।२।९] “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति”
[कठो. ५।१५; चै. उ. ६।१०; उ. ३।२।१०] इत्यादि-
श्रुतिभिः । तथा तमसः अज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमित्युच्यते
“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [यजुस्. ३।१।१८]
इत्यादिभिः । तथा “प्रधानं ब्रह्म” [ऐ. उ. ५।३] “तद्वि-

जिज्ञासस्व” [तै. उ. ३।१] इत्यादिभिर्ज्ञानं ज्ञेयं च तदेवो-
च्यते । तथा “यो वेदं निहितं गुहायाम्” [तै. उ. ३।१]
“आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः” [चै. उ. ३।२०]
“सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः” [ऐ. उ. १।५।१९] “अहमात्मा
गुहाकेश । सर्वभूताशयस्थितः” [ऐ. उ. १०।२०] इत्यादिभिस्तदेव
सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि स्थितमित्युच्यते । यद्येवं किमिति
न सर्वज्ञायते ? तत्राह—ज्ञानगम्यमिति । “अमानि-
मदन्मिष्वम्” [ऐ. उ. १।३।८] इत्यादिलक्षणेन पूर्वोक्तज्ञानसाधनेन
प्राज्ञमित्यर्थः ॥ १८ ॥

९ वं ० तं ६।०—ज्योतिषामिति । प्रकाशकानां चेतनानां च तन्मूलं ज्योतिरध्यात्मरूपं प्रकाशकं । अत-
एवोक्तं—“चैत्र्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे” [भाग. ३।३।८।१८] इति । तमसः प्रकृतेः परं “तम आसीत्तमसा
गूढलमये प्रकृतं” [ऋक्सं. ८।५।१।७।३] इति श्रुतावप्युच्यते । अनर्थ्यामिपदं च तदित्याह—हृदि सर्वस्य
धिष्ठितमिति स्पष्टम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चैतन्यं ज्ञानसाधनं अमानित्वादिरूपं वा । तत्तु ज्ञेयं च तज्ज्ञानगम्य
हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—ज्योतिषामिति । ज्यो-
तिषां रविचन्द्रादीनामन्यप्रकाशमानानामपि तदेव ज्योतिः
प्रकाशकमित्यर्थः । अत्राप्यं भावः—“न तत्र सूर्यो भाति”
[कठो. ५।१५ चै. उ. ६।१०] इत्यादिश्रुत्या
तत्रैतेषामभासकवृत्तं, तथाच तत्प्रकटनवैयर्थ्यं स्यात्तदर्थं तद्य-
काशनेन तत्र शोभादिकारकमित्यर्थः । अन्यथाऽन्यत्र सर्वप्रका-
शकत्वमपि न भवेत् [इति] । तर्हि ब्रह्मत्वमोक्षं सर्वप्रका-
श्यत्वेन भविष्यतीत्यत आह—तमसः परमिति । तमसः
ब्रह्मत्वमसोऽपि परम् उपरि उक्तं वा उच्यते श्रूयते इत्यर्थः ।
अतएव श्रुतिरपि—“तमसा यदन्नेमे प्रकृतम्” [ऋक्सं.
८।७।१।७।३] इत्याह । ननु स्वप्रकाश्यत्वे स्वस्यैव नाना-

स्वरूपात्मके सर्वेषां कथं न तज्ज्ञानं ? इत्यत आह—ज्ञान-
मिति । ज्ञानबुद्धिद्वयमित्यन्यक्यात्मकं च तदेव । तेन यत्र
ज्ञापनेच्छा तत्रैव तद्रूपेणाभिर्विवर्तनीत्यर्थः । तथैव ज्ञेयं ज्ञेयरूपे-
णाविर्भूतमित्यर्थः । तथापि पुरुषोत्तमगूढात्मकेवेत्याह—
ज्ञानगम्यमिति । ज्ञानेन ज्ञानेन पूर्वोक्तरूपेण गम्यं प्राप्यं
तेनाऽऽक्षरात्मकत्वं ज्ञापितम् । ननु पूर्वं ज्ञानरूपत्वेन सर्वागम्य-
त्वमुक्तं तत्कथं ज्ञानगम्यं ? इत्याह—हृदीति । सर्वस्य
प्राणिमात्रस्य हृदि धिष्ठितम्, अधिष्ठितमित्यर्थः । सर्वमेकत्वेन
स्थितं तेन यत्र तथेच्छा तत्र ज्ञानरूपेणाभिर्विवर्तितं, यत्र न
ज्ञापनेच्छा तत्राऽऽज्ञादकत्वेन भवतीति भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० ६।०—एवं ज्ञेयस्य तदस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह—ज्योतिषामिति । ज्योतिषां
बाह्यानामादित्यादीनामान्तराणां च बुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपि तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्य-
ज्योतिषो जडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः । तथा च श्रुतयः—“येन सूर्यस्तपति तेजसदः” [तै. आ. ३।१।२।९]
“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [कठो. ५।१५ चै. उ. ६।१०] इत्याद्याः । वक्ष्यति च—
“यदादित्यगतं तेजः” [ऐ. उ. १।५।१२] इत्यादि । तमसोऽज्ञानात् भूतप्रासप्रसवहेतोः परं दूरस्थं तदुच्यते । ननु यथा
चान्द्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तत्सज्जातीयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिर्ज्ञाने प्रसिद्धम् । एवं सौरादिज्योतिषामन्य-
वभासकं किञ्चित्सज्जातीयं ज्योतिरलौकिकं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति । केवलज्ञप्तिमात्रशरीरं
यज्योतिः, न तु भौतिकं, तदेव ज्ञेयं वस्तु आनृतत्वात् ज्ञानेन प्राप्तुमिष्टतमम् । कुतस्तर्हि तज्ज्ञानं ? अत आह—
ज्ञानगम्यमिति । यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यम् । किं तर्हि ग्रामान्तरवदेशव्यवहितं
वा बाल्ययौवाचारवस्थान्तरवत् कालव्यवहितं वा तत्प्राप्यमस्ति ? इत्यत आह—हृदि सर्वस्य धिष्ठितमिति ।
स्वात्मभूतमेव तदन्तर्दृष्टीनां सम्यक् प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

क्षेत्रादिज्ञातुः फलम् ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते— इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं महा-
भूतादि धृत्यन्तं [१३।६-७] तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं [१३।८-१२] ; ज्ञेयं च ' ज्ञेयं
यत्तत् ' इत्यादि ' तमसः परमुच्यते ' [१३।१३-१८] इत्येवमन्तमुक्तं, समासतः सङ्क्षेपतः । एता-
वान्सर्वो हि पदार्थो (वेदार्थः) गीतार्थश्रोतृसंहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्पददर्शने कोऽधिक्रियते ? इत्युच्यते—
मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा ' सर्वमेव
भगवान् वासुदेवः ' इत्येवं ग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः, स एतद्यथोक्तं सम्पददर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो
मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वमर्थशुद्ध्यर्थं सविकारं क्षेत्रं पद-
वाक्यार्थविवेकसाधनं चामानित्वादि तत्पदार्थं च शुद्धं तद्भावो-
क्त्यर्थमुक्तत्वा तेषां फलमुपसंहारि— यथोक्तेति । पूर्वार्थे
विमग्नते— इत्येवमिति । वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्रितय-

मेव सङ्क्षिप्योपसंहृतं ? तत्राऽऽह— एतावानिति । उत्तरार्थमा-
काङ्क्षाद्वाराऽन्वतारयति— अस्मिन्निति । ईश्वरे समर्पितसर्वात्म-
भावमेवाभिनयति— यत्पश्यतीति । विज्ञाय लब्धये-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— एवं ' महाभूतान्यद्भङ्गारः ' [१३।६] इत्यादिना ' सङ्घातश्चेतनाधृतिः ' [१३।७]
इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम् ; ' अमानित्वम् ' [१३।८] इत्यादिना ' तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् '
[१३।१२] इत्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम् ; ' अनादि मत्परम् ' [१३।१३]
इत्यादिना ' हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ' [१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च सङ्क्षेपेणोक्तम् ;
मद्भक्त एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं, क्षेत्राद्विविक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय,
मद्भावायोपपद्यते मम यो भावः स्वभावः असंसारित्वम्, असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— उपसंहृत्युक्तयाथात्म्यज्ञानस्य फलं
बाह— ' इति ' इति श्लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन एतच्छब्दस्य
विशेषकभावात्प्रकृतार्थत्रयविषयत्वमाह क्षेत्रयाथात्म्यमित्या-
दिना । ' मद्भावाय ' इत्यत्र साम्यश्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यग्रम-

श्रुदासायाह मम यो भावः स्वभाव इति । नित्यसिद्धज्ञान-
त्वादस्वभावव्यवच्छेदायाह असंसारित्वमिति । ' उपपद्यते '
इत्यस्य ज्ञानजन्ययोग्यतायां तात्पर्यमुपपन्नशब्देन दर्शितम् ॥ १९ ॥

५ आ. भा. भा.— विकारान्तभावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात्साधनान्युपयोगात्
प्रभावः ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. टी.— ननु ऋषिणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं
बुद्धयारूढं भवेत् ? इत्याकाङ्क्षायां साधनं पथाद्वक्तव्यं तत्कृताः
प्रथमत उक्तं ? इत्यत्र आह— विकारेति । विकारेष्वन्तर्भावं
ज्ञापयितुं तदनन्तरमुपोद्घातप्रक्रिययोक्तमिति भावः । उद्देशकमा-
नुसारणं ' यतश्च यत् ' [१३।४] इति प्रथममनुक्तत्वा ' स च
यो यत्प्रभावश्च ' [१३।४] इत्येतत्कृत उक्तमित्यत्र आह— बहु-

त्वादिति । सूचीकटाहनिर्माणदौ बहुत्वस्य प्राथम्यव्यभिचा-
रादेवन्तरोक्तिः । अलौकिकस्य प्रभावस्य बुद्धयारोहे हि साध-
नानामत्युपयोगः, न तु तावान् लौकिकस्य प्रेरकत्वस्यानुभवा-
रोह इति ज्ञापयितुं ज्ञानसाधनानन्तरमेव प्रभाव उक्तः ।
तत्प्रसङ्गेन चेति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— मद्भावाय मम भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— उपदिष्टमर्थशुद्धसंहारि— इतीति ।
इत्येवं क्षेत्रम् ' महाभूतानि ' [१३।६] इत्यादि ' चेतना

धृतिः ' [१३।७] इत्यन्तम्, तथा ज्ञानम् ' अमानित्वम् '
[१३।८] इत्यादि ' तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ' [१३।१२

— अवमं चोत्तमं चैवं क्षेत्रं क्षेत्रमिव स्थितम् । बीजोत्पन्नगुणं यत्र फलं भवति निश्चितम् । — इति वामनः ।
एतेन सर्वकेन ' स च यो यत्प्रभावश्च ' (१३।४) इति द्वयं विवृतमित्येके । एतद्वयं ' पुनः प्रकृतस्थो हि ' (१३।२२
' उपपद्यते ' (१३।२३) इति श्लोकद्वयेन विवरिष्यते । ज्ञेयस्वरूपकथनमिदम्— इत्यन्ये — अविगीता ।

इत्यन्तम्, ज्ञेयं च 'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तं समासतः सङ्क्षेपेण मया उभयशुक्लम् । एतावानेव हि सर्वविधायां गीता-शास्त्रार्थः ; अत्र च मद्रक्त एव अधिकारीत्याह—मद्रक्त

इति । एतच्च मद्रक्तो विज्ञाय मद्रक्वाय ब्रह्मत्वायोपपत्तेर्योग्यो भवति ; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [छं. उ. ३।१।९] 'स एव तदभवत्' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत्पुरा । यद्रूपं समविष्टाय तदक्षरमुदीरितम्' इतीति । 'महाभूतान्यहङ्कारः' इत्यादिना 'सङ्घातश्चेतना धृतिः' [१३।६।७] इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तं, 'अमानित्वं' [१३।८-१२] इत्यादिना 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्यन्तेन ज्ञानं, 'ज्ञेयम्' [१३।१८] इत्यादिना ज्ञेयं तत्तदप्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तं, 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादिना च 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितं' [१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य च ब्रह्मणोऽक्षरात्मत्वं सङ्क्षेपेणोक्तम् । इदं सर्वं मद्रक्तमित्यनेन विज्ञाय मद्रक्वाय मद्रुण-वत्वायोपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—इतीति । इति अख्ना प्रकरणे 'महाभूतावि' [१३।६] इत्यादिना क्षेत्रं 'अमानित्वं' [१३।८] इत्यादिना ज्ञानं 'अनादिमत्परं ब्रह्म' [१३।१३] इत्यादिना ज्ञेयं, चकारेण सर्वमक्षरात्मकं समासतः सङ्क्षेपेण

सौकर्यबोधार्थमुक्तम् । यदर्थमुक्तं तदाह—मद्रक्त इति । एतदुक्तत्वं विज्ञाय विशेषेण मद्रिभूत्यक्षरात्मकं ज्ञात्वा मद्रक्तो मद्रजनशीलः सन् मद्रक्वाय भावात्मकस्वरूपकामाय उपपद्यते योग्यः समर्थो वा भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—उक्तमर्थज्ञातमुपसंहरति—इतीति । क्षेत्रं महाभूतादिप्राच्यन्तम्, [१३।६-७] ज्ञानं ज्ञानसाधनममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तम्, [१३।८-१२] ज्ञेयं 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादि 'धिष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समासतः सङ्क्षेपत उक्तम् । मद्रक्त एतच्चयं विज्ञाय मद्रक्वाय ब्रह्मभावायोपपत्तेर्युक्तो भवति, भक्त्यैव प्राप्यं ब्रह्म यत्प्राप्य ब्रह्मैव भवति । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा भवितर्यथा देवे तथा गुरो' ॥ तस्यैव कथिता ह्यार्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' [श्वे. उ. ६।२।३] इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [मुण्डो. ३।२।९] इति च ॥ १९ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरिपर्यायस्य प्रकृतिद्वयस्य जगद्वैतुत्वम् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसम्भवात् ॥ २० ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

१ प्रकृतिशब्देन चेतनाचेतनप्रकृत्योः, पुरुषशब्देन जीवपरयोर्ब्रह्मणायोभावपीत्युक्तम् । द्वे प्रकृती द्वौ पुरुषौ चानादौ विद्वि इति विद्याधिराजः । नव्यायस्तु—'एतावत्पर्यन्तं यदुपनिषदनुसारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञानमुक्तम्, तदेवेदानीं साङ्ख्यपरिभाषया तदभिमतं द्वैतं विहाय प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण वक्तुमुपक्रमते' इति श्लोकमिममवतारयन्ति । तदस्य ; अत्र प्रतिशरीरं भिन्नस्य पुरुषस्य जडार्थाः परिणामिन्याः प्रकृतेश्च प्रहणमावाह । न ह्यत्र साङ्ख्याभितोऽन्यापकः परिच्छिन्नः पुरुषो वर्ण्यते, किन्तु—'उपप्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता भक्षश्च । परमात्मैति चाप्युक्तः पुरुषः' (१३।२३) । एतादृशथासावौपरिषद एव, 'एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता प्राप्ता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा सुखः' (प्रश्नो. ४।९) 'दिव्यो ह्यमृतः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यत्रः' (सुं. २।१।२) 'पुरुष एवेदं विभक्तं' (सुं. २।१।१०) इत्यादिदर्शनात् । साङ्ख्यैस्तु—'जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं' (सां. सू. १।१।४९) स्वीकृतमिति भिन्न एव तेषां पन्थाः । प्रकृतिरप्यत्र 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' (श्वे. ४।१०) इति श्रुत्युक्ता मायैव, न साङ्ख्यपरिग्रहीता प्रधानाख्या ; 'तत् एव च विस्तारं' (१३।३०) इति ब्रह्मकारणताया एव पुरस्कृतत्वात् । तथा चात्र प्रकृतिः पुरुषादुपनिषत्सिद्धान्तगम्यौ मायामायाविनाशेव विवक्षितौ, न साङ्ख्यकल्पितापि व्यक्तमेव वेदान्तविदाम् । अतः 'साङ्ख्य-वेदान्तौ सङ्गमयति' 'प्रकृतिपुरुषयोरिममन्यान्वयसम्बन्धस्य भेदस्य च वर्णनं साङ्ख्यशास्त्रोक्तम्' इत्यादि सर्वमन्यत्रत्यमनधिगत-सम्प्रदायानां प्रकृतिपुरुषशब्दप्रवणमात्रेण भ्रान्तानां प्रतिपादनमुपेक्ष्यमेव ॥

—अविगीता ।

१ अत्र—'भावतः सर्वकर्तृत्वेऽपि चित्प्रकृतिर्भोक्तृत्वप्रदाने स्वप्रवृत्तिमार्गपक्षे कार्यकारणकर्तृत्वेऽधिकप्रवृत्तिर्माती । पुरुषो विष्णुः सर्वकर्तापि जीवं प्रति भोक्तृत्वदाने देव्या अल्पवृत्तित्वात्स्वयमेव सुखादिभोक्तृत्वे हेतुरिति विभागोभयोः कर्तृत्व-व्यपदेशो गृह्यते । अत एवोच्यते इत्यर्थद्वयेऽप्युक्तम् ।— इति मध्यमतानुवर्तिनी ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.— तत्र सप्तमे [श्लो. ५] ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । ‘ एतद्योनिनि भूतानि ’ [७७] इति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानां ? इत्ययमर्थो-
ऽयुनोच्यते— प्रकृतिं पुरुषं चैवैश्वरस्य प्रकृती, तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न विद्यत आदि-
र्ययोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवृत्तमेव
हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य
कारणम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति, तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्ध्यति ।
यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां, तत्कृतमेव जगत्, नेश्वरस्य जगत् कर्तृत्वमिति । तदसत्,
प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितक्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्, संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिर्माक्षित्व-
प्रसङ्गात्, शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं
भवेत् । कथं ? विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःख-
मोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि । प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणा-
त्मिका माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च, तान्विकारान्गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसम्भवान्
प्रकृतिपरिणामान् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतिमिलादि वक्ष्यमाणमनन्तर-
पूर्वमन्यसम्बन्धोल्याशङ्क्य व्यवहितेन सम्बन्धार्थं व्यवहितमनु-
वर्तते— तत्रेति । तयोश्च प्रकृत्योरुक्तं भूतकारणत्वमिच्छाह—
एतदिति । भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तरापेक्षयाजनव-
स्थानाज भूतयोनिनेति शङ्कते— क्षेत्रेति । तत्राकृतान्यागमादि-
वारणाय बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विक्रियावस्थादिदोष-
निरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरमादित्वं क्षेत्रत्वेनोक्तानां प्रकृतिं
प्रति विकारभावं च दर्शयति— अयमर्थ इति । ‘ स च यो
यत्त्वभावश्च ’ [१३४] इत्युद्धि व्याच्छेत्— प्रकृतिमिति ।
ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिशब्देनोक्तः, परा तु प्रकृतिर्जीवाख्या
पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति— ईश्वरस्येति । तयो-
रमादित्वं व्युत्पादयति— नेत्यादिना । तत्र युक्तिमाह— नित्ये-
श्वरत्वादिति । ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथं ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— प्रकृतीति । तस्य जगज्जन्मावौ स्वातन्त्र्यमेवैश्वर्यत्वं,
न प्रकृतिद्वयवत्त्वमिच्छाशङ्क्याऽऽह— याभ्यामिति । प्रकृत्योरमा-
दित्वं कुत्रोपयुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ते इति । मतान्तरमाह—

नेत्यादिना । तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तदेष्टव्यं ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— तेन हीति । प्रकृत्योरिव मूलकारणत्वे श्रुतिस्मृति-
सिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह— यदीति । प्रकृ-
तिद्वयस्य कार्यत्वपक्षं तस्याह— तदसदिति । किञ्च प्रकृति-
द्वयमनपेक्षेश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यानुकूलमपि ततः
संसारोत्पत्तिनिषेधान्मोक्षसाक्षात्प्राप्त्याप्यात्र तस्यैव संसारहेतुत्वे-
त्याह— संसारस्येति । निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयोपेक्षामृते
परस्त्वैव निमित्तत्वमिति यावत् । किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुद-
यात्पूर्वं बन्धभावे तद्विच्छेदात्मनो मोक्षस्याभावात्कदाचिदुभया-
भावे पुनस्तदप्रसङ्गात् प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह— बन्धेति ।
प्रकृत्योर्मूलकारणत्वे नावुपपत्तिरित्याह— नित्यत्व इति ।
स्वपक्षे दोषाभावं प्रप्रपूर्वकं प्रपञ्चयति— कथमित्यादिना ।
सम्भवः सत्ताप्रापको हेतुः । प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां
च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुणत्वं च सिध्यतीति
भावः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः ? इत्याह— कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे
कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश, देहस्याऽऽरम्भकाणि भूतानि, पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा
विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वा-
त्करणग्रहणेन गृह्यन्ते, तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं, यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे
हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः । ‘ कार्य-
कारणकर्तृत्वे ’ इत्यस्मिन्नापि पाठे— कार्यं, यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारः, विकारि कारणं
तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति । अथवा षोडश विकाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतस्य
कारणं; तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत आरम्भकत्वेनैव ।

२ आ. शां. व्या.— विकाराणां गुणानां प्रकृतेश्च स्वरूप-
माकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमत्रलोकपूर्वाधि पातयति—**के पुनरिति** ।
पुरुषस्यानादित्वकृते बन्धहेतुत्वमाह—**पुरुष इति** । पूर्वाधि
व्याचष्टे—**कार्यमित्यादिना** । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं
मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदश करणानि । तथापि भूतानां विष-
याणां चाग्रहणार्थं तेषां प्रकृतिकार्यता इत्याशङ्क्याऽऽह—**देह-**
स्येति । तथापि गुणानामिद्व्यग्रहणाय प्रकृतिकार्यत्वं, तत्राऽऽह—

गुणाश्चेति । उत्तरीत्या निष्पन्नमर्थमाह—**एवमिति** । पाठा-
न्तरमनूय व्याख्यापूर्वकमर्थभेदमाह—**कार्येत्यादिना** ।
व्याख्यान्तरमाह—**अथवेति** । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया
इति षोडशसङ्ख्याको विकारोऽत्र कार्यशब्दाद्यैः । महानहङ्कारो
भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणं, तेषामारम्भकत्वेन
कर्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.—**पुरुषश्च संसारस्य कारणं** यथा स्यात्तदुच्यते—**पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तृति पर्यायः**;
सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते? इति । अत्रोच्यते—**कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतु-**
फलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् ॥ यदा पुनः
कार्यकरण(सुखदुःख)रूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वे-
नाविधारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तदुक्तमुक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम ? सुखदुःखसम्भोगः संसारः
पुरुषस्य च सुखदुःखानां सम्भोक्तृत्वं संसारत्वमिति ॥ २१ ॥

२ आ. शां व्या.— उत्तरीत्यस्य तात्पर्यमाह—**पुरुष-**
श्चेति । तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिन्नमिति—**जीव इति** । तस्य
प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थं चेतनत्वमाह—**क्षेत्रज्ञ इति** ।
तस्यानौपधिकत्वं वाचयति—**भोक्तृति** । तयोः संसारकारण-
त्वसुपपादयितुं शङ्कते—**कथमिति** । अवयव्यतिरेकान्मां
तयोस्तथात्वमित्याह—**अत्रेति** । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—
कार्येति । न हि नित्यमुक्तस्याऽऽत्मनः स्वतः संसारोऽस्ती-

त्यर्थः । इदानीमन्यवमाह—**येति** । अन्ययादिकमुपसं-
रति—**अत इति** । आरम्भोऽविक्रियस्य संसरणं नोचितमि-
त्याक्षिपति—**कः पुनरिति** । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो
भोगः, स चाविक्रियस्यैव द्रष्टुः संसारस्याविषयभोक्तृत्वमस्य
संसा रित्वमित्युत्तरमाह—**सुखेति** । श्लोकव्याख्यासमाप्ता-
विति शब्दः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अथात्यन्तविविक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्थानादित्वं संसृष्टयोर्द्वयोः कार्य-
भेदः संसर्गहेतुश्चोच्यते—**प्रकृतिमिति** । प्रकृतिपुरुषाबुभावन्योन्यसंसृष्टावनादी इति विद्धि । बन्धहेतु-
तान् विकारान् इच्छाद्वेषादीन्, अमानित्वादिर्कांश्च गुणान् मोक्षहेतुतान् प्रकृतिमिदमवन् विद्धि । पुरु-
षेण संसृष्ट्यमानादिकारणवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुर्भ-
वति, सैवामानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— अथ 'बन्धहेतुः' इत्यनेन सङ्गृहीतं
'प्रकृतिं पुरुषम्' इत्याश्रम्य विवेकादुपलब्ध्यानात्पूर्वस्यार्थं विचि-
नक्ति—**अथेति** । **संसर्गहेतुश्चेति** प्रवाहानादेः संसर्गस्य
निमित्तमित्यर्थः । 'उभावनादी' इत्यत्र 'प्रकृतिं पुरुषं च'
इतीतरेतयोरपवर्गकरणेण लब्धं विशेषं दर्शयति—**प्रकृतिं पुरु-**
षाबुभावन्योन्यसंसृष्टाविति । तदपेक्षया द्विवचनान्तप्रयोग
उपपन्नः । **प्रकृतिपुरुषावित्यत्र** 'पवर्गलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'
[अष्टा. २।४।२६] इति पुल्लिङ्गत्वम् । तद्विशेषणत्वात् 'उभा-
वनादीः' इत्यनयोपि तल्लिङ्गत्वम् । 'इच्छा द्वेषः' इत्यादिना
'अमानित्वम्' [११।७, ८] इत्यादिना च निर्दिष्टा ययाकर्म
विकारगुणशब्दाभ्यामव्यूनत इति दर्शयति **बन्धहेतुभूता-**
निति । तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि [११।४] इति

प्रकरणोपक्रमे विकारशब्दः क्षेत्रकार्यमात्रपरः, तत्प्रत्यभिज्ञाना-
च्चात्रापि विकारशब्दस्तद्विषयः । अतः प्रकरणबलात् महदादिवि-
कारपरत्वम् । तत्साहचर्याच्च गुणशब्दस्यापि प्राकारणिकार्थ-
विषयत्वोचित्यात्, सत्त्वादिगुणविषयत्वमनुकमिति भावः ।
'विकारांश्च गुणांश्च' इति भेदोक्तिनिदानज्ञापनाय बन्धमोक्ष-
हेतुत्वेन वचनम् । हेतौपादेयगुणवर्गद्वयोपदेशो हानोपादानार्थ-
तया सप्रयोजनः, तस्य प्रकृतिसम्भवत्वोपदेशस्तु किमर्थः ?
इति शङ्कायामुच्यमानतया ज्ञातव्यार्थं 'विद्धि' इत्यधिकोक्त्य-
भिप्रेतमाह—**पुरुषेणेति** । प्रकृतेरेवाकारभेदेन हेतुत्वोपादेयत्व-
ज्ञापनार्थस्तत्सम्भवत्वोपदेश इति भावः । **स्वविकारैरिति**-
मानित्वादीनां विकारस्वभावेण 'प्रकृतिं सम्भवान्' इत्युक्तप्रकृति-
कारणत्वाविशेषाद्बोलीवर्दनयसूचनार्थम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.—संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह—कार्यकारणेति । कार्यं शरीरं, कारणाणि ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि, तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः, पुरुषाधिष्ठित-क्षेत्राकारपरिणतप्रकृत्याश्रया भोगसाधनभृताः क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव तदपेक्षयाधिर्कं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३] इत्यादिकमुक्तम् ; शरीराधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वम् ; प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.—अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः संसर्गविशेषनिबन्धनो व्यापारभेद उच्यते—'कार्यकारण' इति श्लोकेन । कार्यं शरीरमिति । प्रकरणात् कारणशब्दस्य समभिव्याहाराच्च अत्र कार्यशब्दो भोगायतनाख्यकार्यविशेष-पर इति भावः । 'इन्द्रियाणि दूरीकं च' [१३।६] इति इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द इत्याह ज्ञानकर्मात्म-कानीति । एतेन 'कार्यं भूततन्मात्ररूपेण दशविधम् ; कारणं बुद्धयङ्काररूपेण त्रयोदशविधम् ; तेषां स्वरूपोत्पत्तौ प्रतिक्षण-परिणामे च हेतुर्मूलप्रकृतिः' इत्यादिव्याख्यानान्तराणि निर-स्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति (शं.) परोक्षं पाठान्तरं मप्रसिद्धेनानुदत्तम् । कर्तृशब्दोऽत्र न प्रयत्नाद्याश्रयस्वरूपः, अपेक्षेन तदसम्भवात् ; अतो यथास्वं व्यापाराश्रयत्वं विवक्षितमि-त्याह—तेषां क्रियाकारित्वे इति । यद्ययमुद्दिष्टपूर्वेषु केषु-चिन्मनश्चोत्रादिख्यापारेषु पुरुषेच्छावीनत्वं नास्ति, तथापि तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् भोक्तृत्वदशापनपुरुषसन्निधानरूपमधिष्ठा-नमपेक्षितम् ; बाहुल्येन च प्रयत्नाद्योक्तत्वमस्त्यौचित्यमिष्टायेनाह पुरुषाधिष्ठितेति । विमज्ज्य व्यापारनिर्देशात् प्रकृतिरेवे-त्यवधारणलभः ।

ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्यनुक्तं, प्रलयदशायां करण-कलेवरविधुरस्य संसारिणः स्वेच्छया प्रकृत्यधिष्ठानासम्भवा-दित्यत्राह पुरुषाधिष्ठितस्वेच्छयाकारपरिणतेति । भोग-तत्साधनयोरश्रयत्वलक्षणं हेतुत्वमिह विविच्यत इत्यभिप्रायेण प्रकृत्याश्रयत्वादिरुच्यते । प्रकृतेः कर्तृत्वे 'कर्ता शास्त्रार्थ-वत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३] इत्यादिभिः सुवैर्विरोधः स्यादित्यत्राह पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेवेति । यदि पुरुष-स्याधिष्ठातृत्वमात्रं, तदा साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य कर्तृत्वमौपचारिकं स्यादित्यत्राह शरीराधिष्ठानेति । अय-मभिप्रायः—न हि प्रयत्नाधीनपरिस्मृत्ताश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं पुरुषस्य सृज्यते ; तत्र शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुनामन्यथासिद्धेः नच शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाश्रयत्वे कर्तृशब्दस्यौपचारिकता, कृति-प्रयत्नयोः पर्यायत्वात्कृत्याश्रयत्वरूपत्वाच्च कर्तृत्वस्य । तत-श्चान्यत्रैव कर्तृत्वमौपचारिकमिति फलितम् । यदि पुनर्यथास्वं

व्यापाराश्रयत्वमेव सर्वेषां कर्तृत्वमित्युच्यते ; तथापि पुरुषस्य कर्तृत्वं मुख्यमेव ।

ननु 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्ता' इत्युक्तम्, शुद्धस्य पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुरत्वमुतेः । यद्यपि मोक्षे विलक्षणं सुख-मनुभूयते, तथापि दुःखप्रसङ्गस्तु नास्त्येवेत्यत्राह—प्रकृति-संसृष्ट इति । "नह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहति-रस्ति" [छां. उ. ८।१२।१] इत्यपि श्रूयत इति भावः । विषयेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्व-मस्ति ; तत्कर्तुं पुरुषो विविधस्य निर्दिश्यते ? इत्यत्राह सुख-दुःखानुभवाश्रय इति । तत्कालत्वमसमवेतसुखदुःखसाक्षा-त्कारो भोग इति भोगलक्षणमप्यनेन सूचितम् । एतेन निर्वि-कारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः । तदा 'पुरुषोऽस्ति भोक्तृनुभावात्' [सां. का. १७] 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य' [सां. का. २१] इत्या-दिस्वरूपविरोधश्च । अर्थं हि पक्षः शरीरेकं 'रचनानुपपातश्च' [ब्र. सू. २।२।१] इत्याहमस्य 'विप्रतिषेधभावात्सम्भ्रमः' [ब्र. सू. २।२।१०] इत्यन्तेः सुवैर्विस्तरेण प्रतिक्षितः । अत्र च श्लोकं यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमपि विवक्षितं स्यात्, तदा कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतिरेव हेतुरिति वक्तव्यम् ; ननु विवे-क्तव्यम् ; भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात्, 'शास्त्रकले प्रयोक्तारि' [पू. मी. ३।७।१०] इति न्यायाच्च ।

न च वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृतेः स्वतत्सिद्धं, भोक्तृत्वे तु तस्याः पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति ; पुरुषनिरपेक्षयाः कैव-ल्यायाः प्रकृतेः कर्तृत्वस्याप्ययोगादनन्त्युपमाच्च । अन्यथा विशुद्ध-कैवल्लानोदयेऽपि "तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सत्सुखविनि-वृत्ताम्" [सां. का. ६९] इत्युक्तसत्त्वरूपविनिवृत्तिभङ्गप्रसङ्गात् । तथाच मुक्तावपि यथापूर्वमेव प्रकृतिप्रवृत्तिः स्यात् । 'सङ्घातपरार्थत्वाग्निगुणादिविपर्ययादिधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृनुभावत्कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥ जननमरणकरणानां प्रतिनिय-माद्युपपत्तप्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्यया(कैव- ॥ [सां. का. १७।१८] इत्यधिष्ठानाद्युपपत्तप्रवृत्तिभ्यां पुरुषतद्गुर्व-कल्पनं च भज्यते । अत्र 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि सुष्ठु प्रकृतिजान् गुणान्' [१३।२२] इत्यनन्तरोक्तिश्च व्याहृयेति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—'यत्थं यत्' [१३।४] इति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान् सङ्क्षिप्याऽऽह । गुणाः सत्त्वाद्यः । तेषामत्यल्यो विशेषो लयात्सर्ग इति विकाराः पृथगुक्ताः । "कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः स्वल्पोद्भवो जनी" इति माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'प्रकृतिपुरुषं चैव विद्धि' इत्यादिक-
मप्रतिज्ञातं किमिच्छ्यते ? मैवम् । 'यादृक्च' [१३।४] इति
प्रतिज्ञातस्य सप्रकारस्य क्षेत्रस्य कथनात् तत्प्रतिज्ञाक्रमेण प्रागेव
कुतो नोक्तं ? इत्यत आह— यतश्चेति । 'यतश्च यत्' [१३।४]
इति प्रतिज्ञातं प्रेरकस्वरूपं तावत्प्रभावानन्तरं वक्तव्यं प्राप्तम् ।
तत्र प्रेरकस्य स्वरूपमित्युक्तं प्रेर्यज्ञानमपेक्षते । प्रेर्य च सप्रकारं
क्षेत्रम्, प्रेरकस्वरूपं वक्तुं अनेन प्रेरणीयं सप्रकारं क्षेत्रमुच्यते ।
तस्य प्रागपि वचने गौरवं स्यादिति भावः । तर्हि प्रकृतीत्यादि
कथमुच्यते ? ईश्वरातिरिक्तः सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गः क्षेत्रमि-
त्युच्यते । तत्र प्रकृतिशब्देन 'महाभूतानि' [१३।६]
इत्यादिनोक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि गृह्यन्ते । विकारशब्देने-
च्छाद्युपलक्षिताः क्षेत्रान्तर्भूता अपि गुणत्रयाद्याः सर्वे विकारा

विवक्षाविशेषवशेन प्रथमुपात्ताः । पुरुषशब्देन जीव इति ।
'यावत्सञ्ज्ञायते' [१३।२७] इत्यादिना पुनर्वक्ष्यमाणत्वा-
त्पुनरुक्तिदोषं परित्यज्य सङ्क्षिप्येत्युक्तम् । आह सप्रकारमित्यु-
च्यते । गुणाः सुखदुःखमोहा इति [सं.] कथितः । कार्यकारण-
लक्षणा इत्यन्वयः, तदुभयं निराकृत्य व्याचष्टे— गुणा इति ।
ननु सत्त्वरजस्तमसामपि प्रकृतिविकारत्वात् 'विकाराश्च गुणाश्च'
इति । प्रथमुक्तिः किमर्था ? इत्यत आह— तेषामिति । इति
ज्ञापयितुमिति शेषः । विकाराः प्रथमुक्ता इति विकाराश्च गुणाश्च
प्रथमुक्ता इत्यर्थः । कार्याश्च तेऽकार्याश्च । तिष्ठन्त्यः ।
अनेन सुखाद्यश्रीकारे विकारेभ्यः प्रथमग्रहणमयुक्तमिति
सूचितम् ॥ २० ॥

७ आ. मा. भा.— कार्यं शरीरम् । 'शरीरं कार्यमुच्यते' इत्यभिधानम् । कारणानीन्द्रियाणि;
भोगोऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात्परिणामिनी । 'कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं
प्रकृति विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम्' [३।२६।८] इति भागवते ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— कारणानामपि कार्यत्वात् प्रथमुक्तिवर्त्य-
धेयतो रुढिमाश्रित्य कार्यकारणशब्दौ व्याख्याति— कार्य-
मिति । 'भोक्तृत्वे' इत्यत्र प्रकृत्यर्थो भोगोऽन्यवद्वारादि-
सुखादिविषयो न सम्भवति, अत आह— भोग इति ।
स्वीयतया साक्षात्कार इत्यर्थः । भोगः प्रकृतेरेव न पुरुषस्य,
अतः 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः' इति कथमुक्तं इति

साङ्ख्याः । तत्राह— स हीति । न तु प्रकृतिः, अचैतन्यादिति
शेषः । ननु 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः' इत्युक्तम्,
कर्तृत्वं च ज्ञानेच्छाप्रत्यययोगः, तत्कर्तृ प्रकृतेर्भोगासम्भवः ।
इत्यत आह— प्रकृतिश्चेति । चत्त्वर्थः परिणामिकारणत्वा-
त्कर्तृत्वमित्युपपद्यते इति भावः । श्लोकार्थे पुराणसम्मतमाह—
कार्येति । 'कारणं विदुः' इत्युक्तार्थोऽनुवर्तते ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृतिमन्यक्तं पुरुषं क्षेत्रज्ञम् । विकारान् बुद्धयहङ्काररतन्मात्रा देहेन्द्रियादींश्च गुणान्
सत्त्वादीन्सुखदुःखमोहाकारपरिणतान् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते । यथाथोपसंहाराथोऽयं श्लोक आरभ्यते
'विद्धि प्रकृतिसम्भवान्' इति ॥ २० ॥ तेषां कार्यकारणकर्तृत्वे भोक्तृत्वं उपलक्ष्यते ॥ २१ ॥

८ वं. अ. गि.— तदनेन ग्रन्थेन 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च'
[१३।४] इत्येतद्व्याख्यातम् । इदानीम् 'यद्विकारि
यतश्च यत्' [१३।४] इत्येतत्सार्वभौम व्याचष्टे—
प्रकृतिमिति । प्रकृतिश्चिगुणात्मिका पारमेश्वरी मायात्मिका
क्षेत्रज्ञा या सप्तमे पूर्वमपरा प्रकृतिरित्युक्ता । तादृभावेपि अनादी एव विद्धि,
न विद्यते आदिः कारणं यतोस्तावनादी । यस्मात्प्रकृतिरना-
दितस्मात्तस्याः सकलजगत्कारणत्वं युक्तमित्याह— विका-
रानिति । पञ्चमहाभूतैकादशेन्द्रियरूपान् षोडश विकारान्
गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपान् सुखदुःखमोहान् प्रकृतिकारण-

कान्निद्धि । एतदेवोपपादयति— कार्येति । कार्यं शरीरं
करणानीन्द्रियाणि । तेषां कर्तृत्वं नाम तदुपादकस्वम्,
शरीरेन्द्रियाणाकारपरिणाम इति यावत् । तत्र प्रकृतिर्हेतुमुच्यते ।
प्रकृतिपरिणामाः शरीरेन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं 'यद्विकारि यतश्च यत्' [१३।४] इत्येतद्व्याख्यातमेव
'स च यो यद्यभावश्च' [१३।४] इत्येतद्व्याख्यातमेव
पुनः प्रपञ्चयति सार्वभौमेन— पुरुषः क्षेत्रज्ञः परा प्रकृति-
रिति प्रागुक्तः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुमुच्यते, भोक्ता
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अथ 'स च यो यत्प्रभावश्च' [१३।४] इत्येतत्पूर्वप्रतिज्ञावं पुरुषतत्त्वं कथयिष्यन्
अत्यन्तविभक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः कारणस्वरूपादनन्ययोः सफलं सर्वहेतुत्वमाह— पञ्चभिः । तत्र प्रकृति-
रात्मन्यतिरिक्ता साङ्ख्यैकदेशिनो मते पुरुषवन्नित्या । भगवदीयसाङ्ख्ये तु भगवतः शक्तिः । साङ्ख्यशार्ङ्गं तु न
भगवन्तं विषयीकरोति तत्प्रवर्तकत्वात्तन्निग्रामकत्वाच्च । अक्षराद्वर्गमेव तच्छास्त्रप्रवृत्तेः पञ्चधा भावना अनादिः
पुरुषोक्तमोऽक्षरं काशः प्रकृतिपुरुषाविति । इदं मतमाश्रित्यात्र साङ्ख्यसिद्धान्तप्रवृत्तिः, न तु प्राकृतमाश्रित्य ।
तथाहि— प्रकृतिमिति । पुरुषमिति । उभयत्र सर्वसमष्टिरूपविवक्ष्यैकवचनम् । एतच्च 'स एव (एषः)

प्रकृतिं स्रग्मां दैवीं गुणमयीं विमुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य सद्यो मुमुक्षु स इह ज्ञानगृह्या ’ [भाग. ३।२६।४, ५] इति भागवतवाक्येनैकार्थः यति । तत्र कार्यकारणरूपेण प्रकृतिर्द्विविधा, कार्यरूपा जीवात्मोपाधिरविद्यायुक्ता; कारणरूपा माया परमात्मनः । एवं पुरुषोऽपि द्विविधः कारणमंशौ मूलपुरुषात्मा, तस्य कार्यं अंशा जीवपुरुषा इति । तत्र स एव पुरुषः प्रकृतिं लीलया क्रीडया हेतुनाऽभ्यपद्यत । कीदृशीं प्रकृतिं ? यदृच्छयैव भगवदिच्छयैवोपगतामती । तन् च उभावप्येतौ चिरादधिगम्यमानौ मद्गंशभूतौ सच्चित्सवभावौ कारणस्वरूपान्मत्स्वादिनादीनां पदं विद्धि । बन्धहेतुभूतान्त्विकाराश्चिच्छाद्वेद्यादीन् अमानित्वादिकारांश्च । गुणानद्युतहेतुभूतान्स्वत्वादीनां प्रकृतिसम्भवाननादीन् विद्धि । सर्गाकाले मे मायांशागुणारमिकाऽचेतना प्रकृतिः पुरुषेण मूलभूताक्षरांशेन संसृष्टा महदहङ्कारभूम्भ्यादिरूपिणी क्षेत्राकारेण विपरिणता अन्तरासृष्टया नोहाररूपयाऽविद्ययाऽध्यस्ता प्रकृतिः सविकारैरिच्छाद्वेयादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुः । सैव मायानिमित्तया विद्ययाऽवगताऽमानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यासृतेहेतुर्भवेतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सृष्ट्यां तयोः कार्यभेदमाह— कार्येति । कार्यं बन्धभोक्षरूपं, तस्य कारणरूपा विकारा गुणाश्च एतेषां कर्तृत्वे समुत्पादकत्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिर्हेतुः, ‘ प्रकृतिसम्भवान् ’ [१३।२०] इत्युक्तत्वात् । पुरुषस्य तु तदन्तश्चेतयितृत्वमेव तत्प्रेक्षयाऽधिकं ‘ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ’ [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिसूत्रोक्तं क्षेत्राधिष्ठानप्रत्यक्षहेतुत्वमेव पुरुषस्य कर्तृत्वं प्राकृतवदभ्युपगम्यते । स तु तत्संस्पृष्टतदुद्भूतानां सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखाद्यनुभवाश्रयः । यद्यप्युभयं क्षेत्रधर्म इति वक्तव्यं तथापि विक्रियाया अजावसानत्वात् क्षेत्रप्राधान्यं भोगस्य चिदवसानत्वदर्शनाच्चैतनाप्राधान्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं पूर्वप्रतिज्ञातं ‘ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च ’ [१३।४] इति निरूपितम् । स्वतःत्वेन तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंज्ञां कथं ? इत्याशङ्क्य ‘ यद्विकारि ’ [१३।४] इत्यादिना पूर्वमेव प्रतिज्ञातं उभयोः स्वरूपं निरूपयति— प्रकृतिर्मित्याद्यैः पञ्चभिः पदैः । प्रकृतिं सर्वजननसमर्था व्यापकत्वादधिगम्युतां भगवच्छक्तिस्त्वादिनादि, पुरुषं च तदसि भोक्तारं भोक्तृशरूपं भगवदंशत्वादिनादिसि, एवमुभयविराजितं विद्धि जानीहि । अत्रायं भावः— एवं ब्रह्मप्रकृतिपुरुषरूपेण विचित्रसमोर्गार्थमाविर्भूय ततः सर्वं कृतवान्, स्वांशानां जीवानां ज्ञापनार्थं तत्र मोहकस्वभावमायासम्बन्धादित्यथा ज्ञानेन सम्स्पृष्टो भवति, तदभावायाऽनादिस्वभगवच्छक्तिमगवदंशविज्ञानेन मोहो न भवेदित्यर्थः । एवं तावनादी

ज्ञात्वा विकारान् देहेन्द्रियादीन् सेवौपयिकान् गुणान् सुखदुःखमोहात्मकान् प्रकृतिसम्भवानेव विद्धि । अत्रायं भावः कयाचिदवश्ययाऽवस्थितस्त्वरूपेण स्वरसाजुभवार्थं देहादीन् सत्तात्मकान् शक्तिः प्रकटीकरोति, तथैव सङ्गमसुखाजुभवविरहदुःखानन्दानुभवासक्त्यात्मकानन्दमोहात्मकान् गुणानपि प्रकटयति, अतस्तथा विद्धि । एवं ज्ञानप्रयोजनं चाग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ २० ॥

एतदेव विशदयति— कार्येति । कार्यस्य स्वरसाजुभवान्मकस्य कारणानि देहगुणादीनि तेषां कर्तृत्वे प्रकटकरणे हेतुः प्रकृतिः पुरुषोक्तारूपा शक्तिरुच्यते । तथैव पुरुषः सुखदुःखानां सङ्गमविरहात्मकादीनां भोक्तृत्वे तदसत्त्वे हेतुः कारणलुच्यते ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं क्षेत्रं शरीराख्यमव्यक्तमुक्तं [१३।२] तत्प्रकाराश्च महदाद्यान्त्रयोर्विशतिस्त्वद्विकारा इच्छाद्यो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वादयः [१३।८-१२] पुरुषश्च उक्तः [१३।१३] । इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यज्ञायते तच्च क्षेत्रज्ञस्य प्रभावश्चेति द्वयं वक्तव्यं, तत्रार्थं विवृणोति त्रिभिः— प्रकृतिरिति । सप्तमाध्यायेऽष्टया वा प्रकृतिरपरा उक्ता [श्लो. ४; ५] साऽत्र प्रकृतिः । या तु जीवभूता परा प्रकृतिरुच्यते साऽत्र पुरुषशब्देनोच्यते । एतौ हि सम्पृक्तौ संसारं जनयतः वियोगश्च तयोर्मोक्षः । तत्र तावुभावप्यनादी विद्धि, तयोरान्तरिमत्वे संसारस्याकस्मिकत्वात्तात्, कुतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । विकारान् इच्छादीन्, गुणान् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसम्भवान् विद्धि ॥ २० ॥ उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वे द्वारमाह— कार्येति । कार्यं शरीरं तदारम्भकाणि भूतानि विषयाश्च, कारणं त्रयोदशेन्द्रियाणि तदाश्रिताश्च सुखदुःखमोहात्मका गुणाश्च । करणेति पाठेऽपि स एवार्थः । एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति, कर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति । तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वेन संसारस्य हेतुरिति । यदि हि कार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलत्वेना प्रकृतिर्न परिणमेत तदा पुरुषः किमुपलभेत ? अनुपलब्धत्वा वा कथं संसारी स्यात् ? अनुपलब्धत्वा वा प्रकृतिः कुत्रोपयुज्येत ? तस्मादुपलब्धोपलब्धसंयोगः संसारकारणमिति यथाभाष्यं व्याख्यातम् । यदा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृतिरेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति ।

वह्नितादात्म्यं प्राप्तं लोहं ब्रह्मेष्टुष्कोणत्वादाविव हेतुर्भवति, तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणम् । वह्निरिव लोहस्य स्वच्छायाप्रदानेन दग्धत्वे । तथा हि कार्यत्वादयः प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्माः सन्तश्चिदात्मन्यारोप्यन्ते ' गौरोऽहं, मनुष्यपुत्रोऽहं, काणोऽहं, खखोऽहं, करोम्यहं, अकार्षमहं ' इति । तथा चिच्छायापन्ना बुद्धिः ' चेतयाम्यहं सुखदुःखादीनुपलभे ' इति मन्यते । सोऽयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति । साङ्ख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति । अन्यथा प्रकृतिः कर्मैः पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत । न च भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरः । ' द्वन्द्वान्ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकमसिम्बध्यते ' इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वाभ्यामपि सम्बन्धे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चेति विग्रहः । द्वन्द्वैकवद्भावश्च " प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा " [अष्टा. २।३।४६] इत्यादिबन्त ॥ २१ ॥

क्षेत्रज्ञपुरुषस्यौपाधिकं संसारित्वम् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥

१ चां. भा.— यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तर्कनिमित्तं ? इत्युच्यते— पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावधिवालक्षणार्थां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः— प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतद्वि यस्मात्प्रकृतिमात्तुङ्गेः उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिन्वक्तान् गुणान् ' सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहं ' इत्येवम् । सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः संसारस्य, स प्रधानं कारणं यस्य पुरुषस्य जन्मनः " स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति " [बृ. उ. ४।४।५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह— कारणं हेतुर्गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सचासच्च सदसती तयोऽन्योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु निमित्तं कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणमित्यर्थः । सद्योनयो देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति— प्रकृतिस्तत्त्वाख्याविद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनाद्योच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससन्न्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । ' यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ' [१२।१३] इति । उक्तं चान्यापोहेनातद्वर्माध्यारोपेण च ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति— यदिति । निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वमस्याविधेयक्याभ्यासादित्याह— पुरुष इति । यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्मादुङ्गे इति योजना । गुणविषयं भोगमभिनयति— सुखीति । अविद्याया भोगहेतुर्वार्तिकं कारणान्निवर्णया ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— सत्यामपीति । सङ्गस्य जन्मादौ संसारे प्रधानहेतुत्वे मानमाह— स यथेति । उक्तेऽर्थे द्वितीयार्थमवतार्य व्याचष्टे— तदेतदित्यादिना । साध्याहारं योजनान्तरमाह— अथवेति । सदसद्योनिर्विचित्र व्याचष्टे— सद्योनय इति । योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्तिन्यो मनुष्ययोनयोऽपि ध्वनित इत्याह— सामर्थ्यादिति । सङ्गस्य संसारकारणत्वे नाविधा-

यास्तत्कारणत्वं, एकस्मादेव हेतोस्तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह— एतदिति । अविद्योपादानं सङ्गो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं सिध्यतीत्यर्थः । द्विविधहेतुत्वे विवक्षितं फलमाह— तच्चेति । सासङ्गस्याज्ञानस्य स्वतोऽनिवृत्तेस्तत्रिवर्तकं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह— अस्त्येति । वैराग्ये सति सध्यासस्तत्पूर्वकं ज्ञानं सासहाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः । उक्ते ज्ञाने मानमाह— गीतेति । अध्यायादौ चोक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह— तच्चेति । तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्यादिना ' न सत्तासात् ' [१३।१३] इत्यन्तेनान्यनिषेधेन ' सर्वतःपाणिपादं ' [१३।१४] इत्यादिना चातद्वर्माध्यासोक्तमित्याह— यज्ज्ञात्वेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः; पुरुषस्य स्वतः स्वानुभवैक-
मुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोगहेतुत्वमाह— पुरुष इति । गुणशब्दः स्वकार्येष्वौपचारिकः; स्वत-
स्स्वानुभवैकमुखः पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिसंसृष्टः, प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादि-
गुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते अनुभवति । प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह— कारणमिति । पूर्वपूर्वप्रकृति-
परिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तत्तद्योनिप्रयुक्तसत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिषु
सक्तस्तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते; ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु साध्वसाधुषु
योनिषु जायते; ततश्च कर्मारभते; ततश्च जायते; यावदमानित्वादिकानाम्प्राप्तिसाधनभूतान् गुणान्
सेवते, तावदेव संसरति । तदिदमुक्तं— ‘कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु’ इति ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तकेशे शङ्काद्वयार्थमुक्तवक्ष्यमाण-
पुनरुक्तिपरिहाराय चोक्तं विविच्यानुभाषते— एवमिति ।
परिशुद्धस्यानुभवसुखैकतानस्य प्रत्यगात्मनो वैषयिकबाह्यसुख-
दुःखोपभोगो न तारिक्तः स्यात्, अपि तु स्फटिकमणौ
जपाङ्गुलमपाटलिमन्दासक्तिविशेषादरोपित एव स्यादिति शङ्का
‘पुरुषः’ इत्यनेन परिहृत्य इत्याह— पुरुषस्येति । सत्त्वा-
दिगुणान् साक्षाद्रोक्तव्याः, सुखदुःखमोहकायोनितयातीन्द्रिय-
त्वात्, तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपपादनीयम् ;
तच्च हिशब्देन द्योतितम् । अत्र तु ‘प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते’
इति गुणभोक्तृत्वं कस्यमुच्यते ? इत्याह— गुणशब्द इति ।
स्वकार्येष्विति लक्षणाभिहितकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूप-
ग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्दः सुखदुःखेष्वपि मुख्यः, तथापि
प्रकृतिगुणत्वस्य विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युक्तम् । उत्तर-
त्रापि हि बहुशो गुणशब्दः सत्त्वादिविषय एव । यथावस्थि-
ताकारोऽत्र पुरुषशब्देनानूयित इत्याह— स्वतस्स्वानुभवैक-
मुख इति । प्रकृतिस्थशब्दः स्वास्त्यादिपरोऽपि प्रयुज्यत इति
तदुदासाय प्रकृतिसंसृष्ट इत्युक्तम् । ‘प्रकृतिजान्’ इत्यनेन
प्रकृत्याश्रयत्वं न विवक्षितम्, ‘सुखदुःखं, दुःखदुःखम्’ इति
स्वाश्रिततयैव तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां
स्वात्मन्यारोप इति पक्षस्य निरदिष्टप्रमाणविरुद्धत्वात् । अतस्त-
दुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिक-
त्वाक्तिः । आदिशब्देन पूर्वसमभिव्याहृतेच्छाद्वेषादिसङ्ग्रहः ।
तेऽपि हि कर्मफलतां भोक्तव्याः । आत्मनेपान्तत्वात्साधनान्व-
याच्चात्र पालनार्थत्वमुक्तम् ; अन्यवहारादौऽप्यत्राज्ञोक्तित्या-
देव त्यक्तः ; अतोऽत्र ‘भुङ्क्ते’ इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षि-
तम् । स्वसमवेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि
लक्ष्ययन्तीत्यभिप्रायेणाह— अनुभवतीति ।

स्वानुभवैकतानस्य वैषयिकसुखदुःखोपभोगे प्रकृतिसंसर्गो
हेतुत्वं, परिशुद्धस्यात्मनः सोऽपि प्रकृतिसंसर्गः कथं ? इति
शङ्कामन्तरं परिहरतोत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिसंसर्गहेतुमा-
हति । बीजाङ्गुलमपाटलिमन्दासक्तिविशेषादरोपित एव स्यादिति शङ्का
‘पुरुषः’ इत्यनेन परिहृत्य इत्याह— पुरुषस्येति । सत्त्वा-
दिगुणान् साक्षाद्रोक्तव्याः, सुखदुःखमोहकायोनितयातीन्द्रिय-
त्वात्, तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपपादनीयम् ;
तच्च हिशब्देन द्योतितम् । अत्र तु ‘प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते’
इति गुणभोक्तृत्वं कस्यमुच्यते ? इत्याह— गुणशब्द इति ।
स्वकार्येष्विति लक्षणाभिहितकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूप-
ग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्दः सुखदुःखेष्वपि मुख्यः, तथापि
प्रकृतिगुणत्वस्य विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युक्तम् । उत्तर-
त्रापि हि बहुशो गुणशब्दः सत्त्वादिविषय एव । यथावस्थि-
ताकारोऽत्र पुरुषशब्देनानूयित इत्याह— स्वतस्स्वानुभवैक-
मुख इति । प्रकृतिस्थशब्दः स्वास्त्यादिपरोऽपि प्रयुज्यत इति
तदुदासाय प्रकृतिसंसृष्ट इत्युक्तम् । ‘प्रकृतिजान्’ इत्यनेन
प्रकृत्याश्रयत्वं न विवक्षितम्, ‘सुखदुःखं, दुःखदुःखम्’ इति
स्वाश्रिततयैव तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां
स्वात्मन्यारोप इति पक्षस्य निरदिष्टप्रमाणविरुद्धत्वात् । अतस्त-
दुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिक-
त्वाक्तिः । आदिशब्देन पूर्वसमभिव्याहृतेच्छाद्वेषादिसङ्ग्रहः ।
तेऽपि हि कर्मफलतां भोक्तव्याः । आत्मनेपान्तत्वात्साधनान्व-
याच्चात्र पालनार्थत्वमुक्तम् ; अन्यवहारादौऽप्यत्राज्ञोक्तित्या-
देव त्यक्तः ; अतोऽत्र ‘भुङ्क्ते’ इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षि-
तम् । स्वसमवेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि
लक्ष्ययन्तीत्यभिप्रायेणाह— अनुभवतीति ।

वैचित्र्यादुत्तरोत्तरवैविध्यसिद्धिः । गुणसङ्गस्य विहितनिषि-
कर्मद्वारा तत्फलानुभवार्थवैचित्र्यजन्महेतुत्वाच्छास्त्रासफल्यं,
‘रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापथेरन् ...
कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापथेरन्’
[छां. उ. ५।१०।७] इति सदसद्योनिप्राप्तेः कर्ममूलत्वसुख-
विरोधं चाह— पूर्वपूर्वैति । सत्त्वादीनां साक्षात्स्वास्व-
त्वायोगादत्रापि गुणशब्दस्य पूर्ववदौपचारिकत्वाभिप्रायेण
सत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिष्वित्युक्तम् । इत्यसङ्गो
नाम दुःखे सुखप्रान्त्या सङ्गः ; दुःखहेतुषु हि साधारणानिषु
सुखत्वसहासम्भवे; आन्तिहानवतां पुंसां प्रहरोऽपि सुखायते,
इति बाहुः । यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा
कार्यताबोध इति स्थिते तस्यस्य सङ्कल्पेण कर्तुमशक्यत्वात्-
तत्साधनेष्वेव पुरुषप्रकृतिरित्यभिप्रायेण तत्साधनभूतेष्वि-
त्युक्तम् । ध्रुयते च— ‘स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति’
इति; अस्तिनास्तौलाद्यर्थतायामनन्वयात्, ‘तय इह रमणी-
यचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापथेरन्’ आह्वयोर्योनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापथेरन्’ श्वयोनिं वा सुकर्योनिं
वा चण्डालयोनिं वा ” [छां. उ. ५।१०।७] इत्यादिभूय-
नुसाराच्च, साध्वसाधुशब्दः साध्वसाधु योनिष्विति वर्ता-
‘सदसतोर्योनिषु जन्मसु’ (शं.) इति परव्याख्या निरस्ता ।
बहुवचनेतत्कस्यैव पुरुषस्य प्रवाहरूपेण विचित्रान्तस्तदसद्योनि-
सम्बन्धो विवक्षित इत्यभिप्रायेण ततश्च कर्मारभते, ततश्च
जायत इत्यादिकमुक्तम् । एवं प्रवाहोऽनादित्ववदविच्छेदा-
त्प्रवाहानन्तत्वमपि किं स्यात् ? इति शङ्कां परिहरति याव-
दिति । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्गः कारणमित्युक्ते सति अर्थात्
‘कारणमात्रे कार्याभावः’ [वै. द. ३।१।१] इति
न्यायादमानित्वादितिर्गुणसङ्गनिवृत्त्या सदसद्योनिजन्मप्रवाहो-
ऽप्युच्छिद्येतेत्युक्तं भवतीत्याह— तदिदमुक्तमिति । अत्र
कण्डोक्त्वभावेऽपि गुणसङ्गस्य पूर्वपूर्वैरेवसम्बन्धप्रयुक्तत्वं कर्म-
द्वारा योनिप्राप्तिहेतुत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यन्तरानुसारादिभि-
प्रायत उक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—पुरुषः प्रकृतिस्थो हि ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. नि.—ननु निर्विशेषपरब्रह्मात्मकत्वेनोक्तस्य पुरुषस्य कथं सुखदुःखभोक्तृत्वकल्पः संसारः ? इत्याशङ्क्य, आध्यात्मिक एवार्थः, न स्वत इत्याह—पुरुष इति । हि यस्मात्कारणात्पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिपरिणामभूतदेहतादात्म्याद्यस्येन स्थितः सन् प्रकृतिजान्गुणान् सुखदुःखमोहान् शुक्ले । अतोऽस्य पुरुषस्य सुखदुःखमोहेतुषु सदस्योविज-

न्मसु, सतीषु देवबोनिषु असतीषु पद्मादिबोनिषु, सदस-तीषु धर्माधर्ममिश्रासु मद्यव्ययोनिषु च यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतिमयदेहतादात्म्याध्यास-रूपः सम्बन्धः, स एव कारणम् । न त्वसङ्गस्यास्य स्वरूपेण संसारोऽस्ति, “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” [कठो. १।३।१४] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥

९ व ० त ० दी०— एवं कार्यभेदमुक्त्वा तद्भोक्तृत्वमपि तस्य प्रकृतिपरिणामक्षेत्रसंसर्गणैव भवति, नान्यथेत्याह—पुरुष इति । प्रकृतिस्थ एव क्षेत्रस्थ एव जीवः प्रकृतिजान् गुणान् सत्त्वादिपरिणामभूतास्तत्कार्यभूतैरिन्द्रियैरुक्ते भोक्ता भवति, न त्वन्तर्यामिवदसङ्गः “अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति” [ऋक्सं. २।३।१७।५ मुं. उ. ३।१।१३. उ. ४।६] यथोक्तं भागवते—[३।२६।६; ७] ‘एवं परमिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः’ इति ‘कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियात्रयाः । ब्रह्मन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः’ [२।५।१९] इति च । अतोऽस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंसर्गेण तिरोहिताश्रयस्वभावस्य तद्गुणसङ्ग एव सदस्योविजन्मसु कारणं ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—ततः किमत आह—पुरुष इति । पुरुषः पुरुषरूपेण प्रकटौ भगवान्, प्रकृतिस्थः स्वरसाद्यभव-स्थानस्थितः सन् प्रकृतिजान् गुणान् शुक्ले इतरसम्भोगं

करोतीत्यर्थः । न तु पुरुषरूपस्य सदस्योनिदेवतिर्यग्गदादिरूप-जन्मसु गुणपरमोर्गच्छा कारणं हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु यथा बौद्धं कर्तृत्वं पुंस्यारोप्यते, एवं पौल्लं भोक्तृत्वं बुद्धावस्त्वित्येतं भ्रमं वारयति—पुरुष इति । हि प्रसिद्धम् । प्रकृतिस्थः देहेन्द्रियमनस्सङ्घातमध्यारूढस्तत्तादात्म्यं गत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् सुखदुःखमोहात्मकान् । गुणान् शुक्ले उपलभते । यदा तु सुमिसेमाभिमुखार्द्धादौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखादीनुपलभते तेनोपाधिगतान्येव सुखादीनि तद्भावेन प्रतीयन्त इति सिद्धम् । श्रुतिरपि—“आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” [कठो. ३।४] इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयन्ती शुद्धस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति । कुतस्तर्ह्यभोक्तुरप्यस्य प्राकृतो बन्धः इति तत्राह—कारणमिति । अस्य पुरुषस्य सदस्योविजन्मसु । तत्र सद्योविजन्मानो देवाः, असद्योविजन्मभाजरित्येवं च स्थावराश्च, सदस्योविजन्मानो मनुष्याः, एतेषु त्रिष्वपि जन्मसु प्राप्येषु अस्य पुंषो गुणसङ्गः सुखादिष्वभिष्वङ्गः कारणं हेतुः । तथाहि—सात्विका देवा भवन्ति, राजसा मनुष्यास्तामसाश्च पशवस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्तौ तद्गुणप्राधान्यमेव कारणम्; वक्ष्यति च—“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्थाः” [१।४।१८] इत्यादि । यदा प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणान्शुक्ले ‘पश्चादिभिक्षाविशेषात्’ इति न्यायान् । तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कुतो न मुच्यते ? अविद्वानिव विद्वान्वा कुतो न बध्यते ? इत्याशङ्क्याऽऽह—कारणमिति । गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु सङ्गः ‘अहमिदं, ममेदं’ इत्यभिनिवेशः स एव जन्मकारणम् । विदुषां तु तद्भावान्न जन्म, समानेऽपि देहसम्बन्धे यदा यक्षो देहाभिमानं धत्ते तदा स एव देहपीडया पीड्यते, न तु देहप्रतिर्जीवः, यदा त्वयं देहाभिमानं धत्ते तदा नेतर इति प्रसिद्धम् । सङ्गस्य बन्धकत्वं, न तु साभिष्यमात्रं बन्धकम् । अतो विद्वदविदुषोः समानेऽपि देहसम्बन्धे सङ्गतद्भावकृतो महान् विशेष इति भावः ॥ २२ ॥

तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च ।

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चायुक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— तस्यैव पुनः साक्षाद्विदेशः क्रियते— उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा— समीपस्थः सन्दृष्टा स्वयमव्यापृतः, यथास्त्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽन्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः क्रत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षितः, तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मनो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः, तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा, यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा, सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणदुपद्रष्टा । अनुमन्ता च, अनुमोदनमनुमननं, कुर्वन्तु तत्क्रियामु परितोषः, तत्कर्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्सव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षाद्विदेशोत्पत्त्येकमुत्पापयति— तस्येति । कार्यकरणानां व्यापारवतां समीपे स्थितः सन्निधिमार्गेण तेषां साक्षीत्वेवमर्थत्वेन 'उपद्रष्टा' इति पदं व्याचष्टे— समीपस्थ इति । लौकिकस्यैव दृष्टरस्यापि व्यापारविशिष्टतया विधिकृत्यत्वविरोधमाशङ्क्याऽऽह— स्वयमिति । स्वयमापारादते सन्निधिरैव द्रष्टृत्वम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथेति । उपद्रष्टेऽस्यान्तरमाह— अथवेति । बहूनां द्रष्टृत्वेऽपि कस्योपद्रष्टृत्वं ? तत्राऽह— तेनामिति । उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थत्वात्तत्रैव सामीप्यवसानात्प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्सुपद्रष्टा सर्वसाक्षी

प्रत्यगात्मेत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति— यत इति । यथा यज्ञमानस्य क्रत्विवां च यज्ञकर्मणि गुणं दोषं वा सर्वज्ञाभिः समुपद्रष्टा विषयीकरोति, तथाऽयमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वगोचरयतीत्युपद्रष्टेति पक्षान्तरमाह— यज्ञेति । अनुमन्ता चेत्तेतद्याकरोति— अनुमन्तेति । ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति, तेषु कुर्वन्तु तत्सु यास्तेषां क्रियास्ताषु पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननं तथाऽनुमोदनं तस्य सन्निधिमार्गेण कर्ता यः सोऽनुमन्तेत्यर्थः । व्याख्यान्तरमाह— अथवेति । तत्रैव स्फुटयति— कायेति । अर्थान्तरमाह— अथवेत्यादिना ।

१ शां. भा.— भर्ता, भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराध्वेन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽस्तेत्युच्यते । भोक्ता, अग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मप्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽस्त्योच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महान्वासावीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां अव्यक्तान्तानां प्रत्यगात्मेत्वेन परिकल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा 'सोऽन्तः परमात्मा' इत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ । कासौ ? अस्मिन्देहे पुरुषः परोऽन्यत्कात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' [१५।१७] इति । यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— भर्तेति पदमादाय किं भरणं नाम ? इति पृच्छति— भर्तेति । तद्वत् निरुपयज्ञात्मनो भर्तृत्वं साधयति— देहेति । भोक्तेत्युक्ते क्रियावर्त्ते प्राप्ते भोगविध्वंसानन्तेति न्यायेन विभजते— अग्नौति । विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे— महेश्वर इति । परमात्मत्वमुपपादयति— देहादीनामिति । अविद्याया कल्पितानामिति सम्बन्धः । परमत्वं प्रकृष्टत्वम् ।

स पूर्वोक्तविशेषणवानिति यावत् । परमात्मशब्दस्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति— अग्नौ इति । तस्य तादृश्यं प्रश्नद्वारा प्रत्याचष्टे— केति । कस्मात्परवर्त्त ? तदाह— अव्यक्तादिति । तत्रैव वाक्यशेषाजुक्तस्वरूपमाह— उत्तम इति । सोऽस्मिन्देहे परः पुरुष इति सम्बन्धः । शोभितार्थेयोरेक्यज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्या स्तौति— क्षेत्रज्ञं चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् देहेऽवस्थितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टा अनुमन्ता च भवति, तथा देहस्य भर्ता च भवति; तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति; एवं देहेन्द्रियमनेन, देहभरणेन, देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति । तथाच वक्ष्यते— 'शरीरं यदवामीति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः । गृहीतवैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्' [१५।८] इति ।

४ वे. ता. चं.—सदस्यो निजममनन्तरभाविनः पुरुष-
स्वभावान् ह्यपद्रष्टेति । श्लोकेन द्रष्टा प्रमाणदिवशेन ह्ययानां
प्रदर्शकः, उपद्रष्टा यथावत्स्वयमप्रवृत्तः प्रवर्तमानस्यानुसन्धाता,
तत्सम्बन्धमपि दिशोऽपद्रष्टृशब्द इत्याह देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्का-
र्यादिरूपेणेति । आदिशब्देन प्रेरणं संख्येयम् । यद्वा
प्रवृत्तस्य प्रवर्तकोऽनुमन्तेति मेदमभिप्रेत्य आदिशब्दः । उपद्रष्टृ-
त्वात्समन्तदादेः प्रतिस्वन्नस्यापेक्षत्वादिधिकरणतया सन्निहि-
तोऽपि देहः प्रतिस्वन्नितयाप्यर्थान्वयमर्हतीत्यभिप्रायेण

देहस्येत्युक्तम् । नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वानां शरीरप्रतिस्वन्न-
न्यात्मलक्षणानां विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोऽपद्रष्टृत्वात्समन्तु-
त्त्वयोरैकवाक्यकरणं, तथेत्यादिवाक्यभेदश्च । अर्थाचारकः ।
उक्तहेतुकं सन्निहितदेहादिविषयमेवास्य महेश्वरत्वमित्याह—
एवमिति । देहजन्यफलमोक्तत्वरूपधनेन देहस्य तदर्थतया
दहिनः शेषित्वं फलितमित्यभिप्रायेणाह—देहशेषित्वेन-
चेति । कर्मावीतजननमरणभोगिनी जीव एवेश्वरशब्दस्य परि-
च्छिन्नविषयतया प्रयोगं दर्शयति—तथाचेति ।

३ रा. भा.—अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मैति चाप्युक्तः देहे मनसि चात्मशब्दो-
ऽनन्तरमेव प्रयुज्यते 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना' [१३।२५] इति; अपिशब्दान्महे-
श्वर इत्युक्त इति गम्यते; पुरुषः परः 'अनादि मत्परम्' [१३।१३] इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञान-
शक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादेतदेहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्ता परमा-
त्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसङ्कोचकान्वयमाह अस्मिन्देह-
इति । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति 'अस्मिन् देहे' इत्य-
सङ्गतमिति भावः । अत्र देहेन्द्रियमनांसीति मनसः प्रयुगुपादानं
त्वात्सात्मशब्दप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परमशब्दव्यवच्छेद्या-
भावाच्चीवविषयत्वात्प्राप्ततिरित्यत्राह—देहे मनसिचेति ।
अयं प्रयोगः प्रबन्धान्तरे प्रदेशान्तरे वा न सूच्यः; अपित्वेत-
त्तरूपेण श्लोकमात्रव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेदशक्तिमिदमपि
त्त्ववच्छेदमात्रार्थस्वस्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण अनन्तर-
मेवेत्युक्तम् । परमात्मशब्दवन्महेश्वरशब्दस्यापि सन्निहितसङ्को-
चकापरिच्छिन्नविषयत्वं चकारातिरिक्तविषयेणापिशब्देनापि प्रती-

तमित्याह—अपिशब्दादिति । उक्तः 'इत्यनेनापरमा-
त्मन्ययमपेशिकः परमात्मादिशब्द इति सूचितम् । पुरुषः परः'
इत्यत्र परशब्दस्यापि पूर्ववदपरिच्छिन्नविषयत्वात्प्राहकं देहजन्यप-
देशस्यापेक्षिकमहेश्वरत्वादिव्यपदेशस्य च तात्पर्यं, श्लोके
चोद्देश्योपादेयविभागं, पिण्डतार्यं च दर्शयति—अनादीति ।
'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादिनोक्त इति परमात्मा-
भावोक्तिः । अपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरिति तु परवमात्र-
प्रदर्शनम् 'अयं' इत्यनेन तन्मन्यपत्तिः । उपद्रष्टा इति
श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम् ।
'देहेऽस्मिन्' इत्यनेन प्रागुक्तो देहविवक्षित इत्यभिप्रायेण
अनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादित्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—'यत्थ यत्' [१३।४] इत्याह—उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वनु विशेषतो
निरूपकः । पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः । पुरुषं प्रकृतिमिति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते । अन्यत्र महा-
तात्पर्यविरोधः । उत्कर्षं हि महातात्पर्यम् । तथा हि सौकरायणश्रुतिः—'अत्राच्योत्कर्षं महत्त्वात्सर्ववाचां
सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम् । विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि (तथापि) ह्यस्त्येव न चात्र शङ्का ।
अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादावथ वाऽपि युक्तिः । न तत्प्रमाणं कथयो वदन्ति न चापि
युक्तिर्नममतिर्हि दृष्टेः " इति ।

६ ज. प्र. दी.—'यत्थ यत्' [१३।४] इति वक्तु-
मित्युक्तं तत्केनोच्यते ? इत्यत्र आह—यत्थेत्येति । इति
प्रतिज्ञातमिति शेषः । अनुमन्ता अनुज्ञातेति कश्चित् । तदसत्,
औदासीन्यप्राप्तौ अर्था भोक्तृत्वादिषोऽधादिति भावेन व्याचष्टे—
अनुमन्तेति । अनुशब्दः पुनरर्थं क्रियावृत्तित्वं तदर्थं इति ज्ञाप-
नाय द्विशक्तिः । विशेषत इति तुनोऽर्थः । निरूपकः कर्तव्यस्या-
लोचकः । 'य एवं वेत्ति पुरुषं' इत्यत्र पुरुषशब्दं व्याख्यातु-
मुग्राह्यतामाह—पुरुष इति । सुखदुःखमोक्षविज्ञादिति
भावः । सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोगे हेतुः कर्तृति व्याख्यानामा-
भित्येदमुक्तम्; व्याख्यानान्तरे तु भगवानेवात्र पुरुषः 'पुरुषः
प्रकृतिस्थो हि' [१३।२२] इति जीवः । उपलक्षणमेतत्,

उपद्रष्टेतीश्वर उक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततः किं इत्यत्र आह—
पुरुषमिति । यत् एवमुभाविपि प्रकृतौ अतो 'य एवं वेत्ति
पुरुषं' [१३।२४] इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरौ द्वावपि
युज्येते, द्वयोरपि परामर्शसम्भवात् । तर्हि द्वयोर्द्विवचनेन भाव्य-
मित्यत्र उक्तं सहैवेति, तन्त्रेण इत्यर्थः । अत्र कश्चित्
[शं.] 'य एवं वेत्ति पुरुषं' साक्षात् अयमहमस्मि इत्येव-
मन्याहारेण जीवेश्वरस्य व्याख्यातवान्, तद्वयति—अन्य-
त्रेति । जीवेश्वरस्यै सर्ववेदानां प्राधान्येन यत्प्रतिपादकत्वं
तद्विरोधः । कथमित्यत्र आह—उत्कर्षं हीति । सर्वान्यानां
मीश्वरस्य सर्वोत्कर्षं हि महातात्पर्यमित्यर्थः । तत्कृतः ? प्रागुक्त-
युक्तिः श्रुतेवेत्याह—तथा हीति । विष्णोर्महत्त्वादेवावाच्य-

त्वेनोक्तं सर्वोत्कर्षं सर्वासां वेदवाचां सर्वन्यायाणां न्यायव्युत्पादकस्य मीमांसाशास्त्रस्येति यावत् । महत्तत्परत्वं महातात्पर्यम् । अस्तुत्कर्षं महातात्पर्यम्, तथाप्युत्कर्षस्य सत्त्वं कुतः ? न हि जैनवाक्यस्य कश्चिमहातात्पर्येऽपि तत्सत्यमस्तीत्यत आह—**तच्चापीति** । न केवलं तत्र तात्पर्यं, किन्तु तन्महत्त्वमपि वास्तव्ये । वियां स्वतः प्रमाणस्यादिति हेतुः । स्वतःप्रामाण्येऽपि बाधकाद्विषयासत्त्वं भवति । तदप्यत्र नास्तीत्याह—**न चात्रेति** । शङ्केति । शङ्काहेतुर्बाधकमिति यावत् । कथं बाधकभावः ? इत्यत आह—**अत इति** । अत इत्यस्योत्तर-

त्रान्वयः । तत्रेश्वरस्य सर्वोत्कर्षं तु यद्विश्वं मानं शङ्क्यते तदपि किमक्षमादौ । अक्षजागमयोरन्यतरत्वं । अथवा युक्तिः । आद्यं निराकरोति—**न तदिति** । कथं नो न्यायविदः । कुतः ? अत उपजीव्यवेदविरोधात् । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथापि विशेषं वक्तुमाह—**न चेति** । युक्तिरपि नैव मानं, यतो ह्येः श्रुतेरुपमतिर्जात्येव दुर्बलज्ञानोत्पादिका भगवदुत्कर्षं सर्वांगमानां महातात्पर्यमित्यत्र पठितायाः श्रुतेः शेषेण योऽयं लब्धः सोऽपि प्रकृतोपयुक्त एव ।

५ आ. मा. भा.—अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यया युक्त्याऽविद्यमानत्वादिकल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्ध्यति । अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति । उक्तं च तत्रैव—“अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे महद्वाऽप्येकत्वात् न तयोरनन्ते” इति, श्यामत्वाद्यभिधानाच्च । युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेराभासत्वम्, अज्ञानसम्भवात् । न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याभासत्वम् । अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्यज्ञानात् । तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम् ।
यतस्तत्रैवाह—“नै(व)तद्विरुद्धा वाचो नै(व)तद्विरुद्धा युक्तय इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच” इति । तद्विरुद्धं च जीवसात्म्यमाभास एव चेति चोक्तम् । जनमेजय उवाच—“बहवः पुरुषा ब्रह्मन्तुताहो एक एव तु । को ह्यत्र (पुरुषः श्रेष्ठः का वा योनिरिहोच्यते) पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्कतुमर्हति ॥ श्रीवैशम्पयान उवाच—नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्ब्रह् ॥ बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥ तथा तं पुरुषं विश्वं (श्रं व्या) मात्स्यामि गुणाधिकम्” इति मोक्षधर्म [म. भा. १२।३५०।१-३] ।

६ ज. प्र. टी.—उत्कर्षस्य सत्त्वाभावे जीवेश्वरस्य तद्विरोधाभावात्, अतस्तं स्वाक्येनाग्राह्य—**अत इति** । युक्तिरित्युपलक्षणम् । एतदुपलापो भगवदुत्कर्षस्याविद्यमानत्वादिकल्पनम् । अत इत्युक्तमेवार्थं विषययति—**अत इति**, वेदविरोधादित्यर्थः । आदिपदेनानिर्वाच्यत्वं गृह्यते; भगवदुत्कर्षस्येति शेषः । साऽपीत्यपिशब्देन प्रत्यक्षादेः समुच्चयः । इति-शब्दो हेतौ; बाधकभावादित्यर्थः । उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि तच्चापीति श्रौततत्त्वद्वयार्थानामाया माहात्म्यमित्युक्तम् । ननु प्रतिपक्षस्य विद्यमानत्वादिकं बाधकाभावेन कल्पयम्, स्वतः प्रामाण्यात् । न चोत्कर्षस्य सत्त्वं वेदादित्यतिष्ठम् । उत्कर्षं तत्सत्त्वे च तात्पर्यादौकारे वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह—**अवागतरं चेति** । चण्डस्य तत्र सत्त्वे चेत्यन्वयः । उभयत्र महातात्पर्याभावाच्च दोषः । एतत्कुतः ? इत्यत आह—**उक्तं चेति** । तत्रैव तस्यामेव भुतावहोक्तस्य चेत्युक्तं, वस्तुतस्तत्कर्षस्य सत्त्वे महदपि तत्परत्वम् । कुतः ? अनन्तसम्भन्विनोस्तयोत्कर्षस्य तत्सत्त्वस्य चैकत्वात् । अनन्त इति प्रकृतत्वादेवोक्तम् । **एतदुक्तं भवति**—प्रमाणं हि प्रवर्तमानं विधिरूपं निषेधरूपं वा, न त्वादीनं, तस्य च बाधभावे स्वत एव सत्त्वासत्त्वलक्षणौ विधिनिषेधौ स्थित्यतः, किं तत्र तात्पर्यान्तकल्पनया ? इति । ननु निराकारमेव ब्रह्म श्रूयते तत्कर्षं तदुत्कर्षं सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यं स्यादित्यत आह—**श्यामत्वेति** । एतवानन्तरातीताभ्यामेव प्रवर्तितम् । वेदविरोधाद्युक्त्यादेराभासत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिभ्योऽभिचारादिविषयम् । स्वतः

प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणत्वमित्युक्तम्; तदुक्तम्, न्यायमकाभावात् । विपर्ययस्यापि सुवचनादित्यत आह—**युक्तं चेति** । युक्तं सम्भावितम् । अज्ञानसम्भवात्, अज्ञानमूलत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिभ्योऽभिचारादिविषयम् । स्वतः प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य युक्तेरज्ञानमूलत्वसम्भावना निर्वाज्येत आह—**अदर्शनं चेति** । सम्भवति शङ्काहेमित्यर्थः । **एतदुक्तं भवति**—वेदस्य युक्त्यादेव परस्परविरोधे द्वयोः प्रामाण्यात्प्रपत्तावन्यतरस्याभासत्वे कल्पनीये युक्त्यादेरेव तत्कर्षस्य, सम्भवात् । न तु वेदस्य, असम्भवात् । निरवकाशेन सावकाशस्य बाधदर्शनादिति । पुरुषवेदर्शनमाशङ्कमानानामतिप्रसङ्गाशङ्क्य निषेधति—**तर्ह्येति** । विपर्ययो भगवदुत्कर्षस्य “सर्ववाचाम्” इति श्रुत्यैवोक्तत्वादिति । परिहारं स्थितेऽन्यमप्याह—**यत इति** । तस्यामेव भुतावाह वेदपुरुषः एतद्विरुद्धाः भगवदुत्कर्षं विरुद्धाः । उत्कर्षं हीत्यादिनोक्तप्रसङ्गरहिति—**तदिति** । सर्ववेदानां यद्भगवदुत्कर्षं महातात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं जीवसात्म्यमीश्वरेण जीवस्यैकात्म्यं स्मृतेरिहासविरुद्धं चेत्याह—**आमास इति** । बहव इति पक्षेऽपि किं सर्वं समाः ? उतैकः श्रेष्ठः ? द्वितीये कोऽसावत्र पुरुषो श्रेष्ठः ? कथं न श्रेष्ठः ? तं तथा वक्तुमर्हतीति । एतदेतस्मिन् जगति किन्तु बहवः तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये यो योनिः यः कारणस्तः श्रेष्ठः । तथा च तं पुरुषं तथा व्याख्यास्यामि । विश्वं व्यासम् ।

५ आ. मा. भा.— न च तत्सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत् वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति भगवद्वचनम् । न च स्वप्नवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये मानानि चोक्तानि द्वितीये । उक्तं चायास्यशाखायाम्— “स्वप्नो ह वा अयं चञ्चलत्वाच्च न स्वप्नो न हि विच्छेद एतदिति ” इति ।

६ ज. प्र. दी.— स्यादेतत्, सर्वं जगत्स्वप्नवदेकाज्ञान-परिकल्पितमित्येके, इन्द्रजालवदनेकाज्ञानकल्पितमित्यपरे । अपकृष्टाभेक्षोत्कर्षः, तथा चापकृष्टस्य विश्वस्य मिथ्यात्वादुत्कर्षस्य सत्त्वं कथं स्यात् ? कथं च तत्र सर्ववेदानां महातात्पर्यं ? इत्यत आह— न चेति । भगवद्वचनं यत् इति शेषः । इतोऽन्येवमित्याह— न चेति । कल्पितत्वे विश्वस्य एवं बहुजीव-

कल्पितत्वेऽपीति वाच्यम् । विपर्यये सत्यत्वे । तर्हि कथं विश्वस्य पुराणेषु स्वप्नादिसाम्यमुच्यते ? इत्यत आह— उक्तं चेति । अयं प्रपञ्चः स्वप्न इवोच्यते, चञ्चलत्वादग्नित्यत्वात् विकारित्वाच्च ; न तु स्वप्नः, साक्षामिभ्येति यावत् । कुतः ? एतत् एतस्य विच्छेदो बाधो न हीत्यर्थः । यद्यपि स्वप्नः सत्यः तथाप्यज्ञाकारत्वादाऽयं मिथ्यायैवप्राप्तुर्ग्राह्यः ।

५ आ. मा. भा.— नायं दोषः । नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते जीवस्य हीश्वरैक्यं ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम्, अतो न प्रतिविम्बत्वस्य विरोधैक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः— “ ऐक्यं चापि प्रतिविम्बेन विष्णोर्जीवस्यैवैतद्वपयो वदन्ति ” इति । अहङ्करोपासने च फलाधिक्यमाश्रित्येव-श्रुतिसिद्धम् । “अहङ्करोपासकस्तस्य साम्यमभ्याशो ह वाऽऽनुते नात्र शङ्का ” इति । “तदीयोऽहमिति ज्ञानमहङ्करो इतीरितः ” इति वामने । तद्वशत्वाच्च सोऽस्मीति भृत्यैरेव, न तु स्वत इति च । प्रातिविम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्चेति भावना । तथा ह्यपास्यशाखायाम्— “ भृत्यश्चाहं प्रातिविम्ब्येन सोऽस्मीत्येवं ह्युपास्यः परमः पुमान् सः ” इति । प्रातिविम्ब्यं च तत्साम्यमेव ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु जीवस्य ब्रह्मणि “अहं ब्रह्मास्मि” [उ. उ. १।४।१] इत्यहङ्करोपास्तित्वात्कर्तृभ्या, जीवश्च न सर्वोत्कृष्टः ? तत्र तन्नैकीभूतस्यैश्वरस्य कथं सर्वोत्कृष्ट इत्यत आह— नायमिति । बुद्धिस्वस्यायमिति परामर्शः कुतः ? इत्यत आह— न हीति । किं तर्ह्युच्यत इत्यत आह— जीवस्य हीति । स्वादयं दोषः, यदि “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिनेश्वरमुद्दिश्य तस्यानुत्कृष्टजीवैक्यमुच्येत । नचैवं, किन्तु जीवमुद्दिश्य तस्येश्वरैक्यं, अन्यथा ब्रह्म भदात्मकं भवति निर्देश-प्रवृत्तिरिति । सत्यमेतत्, जीवस्येश्वरैक्यमुच्यत इति । तथापि नेषकदोषपरिहारः । यदीश्वरो वस्तुतः सर्वोत्कृष्टः स्यात्तदा कथं जीवस्य तदैक्यं स्यात् ? भुतस्यानुत्कृष्टत्वेनानुभवत् । अतो जीवस्य ब्रह्मणि तस्याहङ्करोपासनस्यान्यायाऽनुपपत्त्येश्वरस्य सर्वोत्कृष्टत्वं मिथ्येहाह्नकार्यमित्यत आह— तद्विति । यज्ञोपवेश्वरैक्यमुच्यते तदपि न निरुपाधिकं निरुपचरितम्, किन्तुपचारैर्गोच्यते । उपचारबीजं सहेतुकमाह— अत इति । यतः साक्षादैक्यं नार्थः अतो “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादायुच्यमानमेक्यं प्रतिविम्बत्वविरोधि प्रतिविम्बत्वादित्यत न भवति; किन्तु प्रतिविम्बत्वमेवेत्यर्थः । ननु साक्षादैक्यं कुतो नार्थः ?

कुतश्चोपचारोऽपि प्रतिविम्बत्वनिमित्तः ? इत्यत आह— तथा चेति । जीवस्यापि विष्णोरैक्यं यद्यप्यो वदन्ति तत्प्रतिविम्बेनैव निमित्तेन हीत्यर्थः । इतश्चोपचारैरेवाहङ्करोपासनमित्याह— अहमिति । फलाधिक्यं मुख्यं फलमहङ्करोपासनस्य हि परमं प्रयोजनमीश्वरसाहचर्यापत्तिरेव भृत्योच्यते । यदि च निरुपचरितमेक्यमुपास्यं स्यात् तदा तत्रोपपद्येत । “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति धृतैरिति भावः । अभ्यासः समीपम् । अल्पेनैव काष्ठेनेत्यर्थः । इतोऽनुपचारैरेवाहङ्करोपासनाह— तदीय इति । श्रुत्यैवोपास्यत इति शेषः । स्वतः साक्षादैक्यात् । नन्वभिर्माणवक इत्याद्युपचारो भेदज्ञानसहचरितो दृष्टः, न च प्रकृते तदस्ति, तत्कथमुपचारैणाहङ्करोपासनं ? इत्यतोऽत्रापि भेदज्ञानसाहित्यमस्तीति प्रमाणकमाह— प्रातिविम्ब्येनेति । ननु बिम्बत्वमहोक्तं चेदैक्यमेवोपपन्नमित्यत आह— प्रातिविम्ब्यं चेति । तदधीनत्वं च प्राहम्, “तदीयोऽहं” इत्युक्त्वात् । एवमन्वद्वैक्यस्य व्यवच्छेदार्थः । एतेन “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” [१।३.१] इत्यादिपञ्चाख्यानमापास्तं भवति ॥ २३ ॥

७ इ. पै. भा.— उपद्रष्टा शरीरेन्द्रियेषु स्वविषयामिष्याद्युत्तेषु तद्विलक्षणस्तस्य कर्मणः समीपस्य उपद्रष्टा । अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते । भर्ता देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपरस्यार्थेन निमिचीश्रुतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपं तच्चैतन्यात्मकमेवेति भर्ताऽऽस्मेत्युच्यते । भोक्ताऽऽनुष्णवन्नित्थचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखभोहात्मकाः प्रत्ययाश्चैतन्य-

छात्र्य स्थितोऽखण्डैकरस आत्मा गुणसङ्गेन षड्विधो भवति । अयमेवास्य प्रभावः । तत्र अनुपन्तुर्भूतवृत्त-
भिन्निभि रूपैरयं बध्यते । उपद्रष्टुमर्हेश्वरपरमात्मरूपैस्तु नित्यमुक्त एक एवेति ज्ञेयम् । अत्र भाष्यार्थाऽप्यनुसन्धेयो
विस्तरभयानु न प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम्— य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्म-
भावेन ‘अयमहमस्मि’ इति, प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभाव-
मापादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहान्तराय
नाभिजायते नोत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं ? स्रष्टृत्तस्यो न जायत
इत्यभिप्रायः । ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां
कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति
स्युक्तीणि जन्मानि । कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति । यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मानां कर्मणाम् ।
न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मान्निप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन्; संहतानि वा
सर्वाण्येकं जन्माऽऽरभेरन् । अन्यथा कृतविप्रणाशे सति सर्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यात्,
इत्यत इदमयुक्तमुक्तं ‘न स भूयोऽभिजायते’ इति । न; “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” [मुं. उ. २।२।८]
‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ [मुं. उ. ३।२।९] “तस्य तावदेव चिरं” [छांदो. ६ । १४ । २] “ईषी-
कातूलवत्सर्वकर्माणि प्रवृत्त्यन्ते” [छांदो. ५।२।४।३] इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः ।

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तप्रकारेण, जीवेश्वरादिसर्व-
कल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । साक्षात्परोक्षत्वेनेति यावत् । यथोक्ता-
मनाद्यनिर्वाच्यां, सर्वानर्थोपाधिभूतामित्यर्थः । विद्यया प्रागुक्तै-
कत्वगोचरया प्रकृतिमविद्यारूपां सकार्यामभावमापादितां यो
वेत्तीति सम्बन्धः । सर्वप्रकारेण विहितेन निषिद्धेन चेत्यर्थः ।
पुनर्नकारोऽस्त्वयार्थः । निपातसृचितं न्यायमाह— अपीति ।
‘न स भूयोऽभिजायते’ इत्युक्तमाक्षिपति— नन्वेति ।
ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तापुनर्देहात्मसमुपेत्य ना-
ऽऽक्षेपः स्यादित्याह्वाक्याऽऽह— यद्यपीति । तथापि स्युक्तीणि
जन्मानीति सम्बन्धः । वर्तमानदेहे ज्ञानात्पूर्वोत्तरकालानां कर्मणां
फलमदत्त्वा नाशायोर्गान्जन्मद्वयमावश्यकमतीतानेकदेहेष्वपि कृत-
कर्मणां ‘नाशुक्तं क्षीयते कर्म’ [] इति स्पृतेरदत्त्वा
फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह— प्रागिति ।
फलदानं विनाऽपि कर्मनाशो दोषमाह— कृतेति । न युक्त इति
कृत्वा फलमदत्त्वा कर्मनाशो नेति शेषः । विमतानि कर्माणि

फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्मत्वादाव्यक्रमवदिति मत्वा-
ऽऽह— यथेति । नाशो न ज्ञानादिति शेषः । नन्वनाशव्यक-
र्मणां ज्ञानानाशो युक्तोऽप्रवृत्तफलत्वात्, आरब्धकर्मणां तु प्रवृत्त-
फलत्वेन बलवत्त्वात् ज्ञानात्तन्निवृत्तिर्नैयाह— न चेति । अज्ञा-
नोत्पत्त्येन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात्प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वमनुपयुक्त-
मिति भावः । कर्मणां फलमदत्त्वा नाशभावे फलितमाह—
तस्मादिति । ननु कर्मणां बहुत्वात्तत्फलेषु जन्मसु कुतचित्त्व-
भारम्भकर्मणां निप्रकारत्वादिति चेत्, न; अनारब्धत्वेनैकप्रकारत्वं
सम्भवत्तन्नाऽह— संहतानीति । नास्ति ज्ञानस्यैकान्तिककल्-
त्वमिति शेषः । उक्तकर्मणां जन्मानारम्भकत्वे प्रागुक्तं दोष-
मनुभाष्य तस्यातिप्रसक्तत्वमाह— अन्यथेति । सर्वज्ञेसारब्ध-
कर्मस्वपीति यावत् । फलजनकत्वाभिष्योऽनाथातः । कर्मणां
जन्मानारम्भकत्वे कर्मकाण्डानर्थक्यं दोषान्तरमाह— शास्त्रेति ।
नानारब्धकर्मणां सत्यपि ज्ञाने जन्मानारम्भकत्वप्रोक्त्यै फलितमाह—
इत्यत इति । श्रुत्यवष्टम्भेन परिहरति— नैत्यादिना ।

१ शां. भा.— इहापि चोक्तः ‘यथैधांसि’ [४।३७] इत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोप-
पत्तेश्च । अविद्याकामकेश्वरीजीनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरमारभन्ते । इहापि च साहङ्काराभि-
सन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तम् । ‘बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति
यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा केशैर्नाऽऽस्ता सम्पद्यते पुनः’ [म. भा. ३।२००।१०] इति च । अस्तु
तावज्ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहः, ज्ञानसहभावित्वात् । न त्विह जन्मनि ज्ञानो-

त्पत्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकजन्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः, न; सर्वकर्माणीति विशेषणात् । ज्ञानोत्तर-
कालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न; सङ्कोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तूक्तं यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि
कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त
इति । तदसत् । कथं ? तेषां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्येधाया मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्येधो-
त्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्या-
संस्कारवेगक्षयात्पूर्ववत्प्रवर्तते एव । स एषेधुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युप-
संह्रियते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव तत्त्वज्ञानेन निर्वाजीक्रियन्त इति पतितेऽस्मिन्निद्व-
च्छरीरे ' न स भूयोऽभिजायते ' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि
सम्मतिसमाह— इहापीति । ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे ' सर्वधर्मान्
परित्यज्य ' [१८।६६] इति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणीभवती-
त्याह— वक्ष्यति चेति । ज्ञानादनारब्धशोचकर्मक्षये युक्तिरपि
वक्तुं शक्येत्याह— उपपत्तेश्चेति । तामेव विवृणोति— अ-
विद्येति । अज्ञस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यकेशात्स-
कानि सर्वानर्थबीजानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मक-
र्माणि तानि जन्मारम्भकाणि, यानि तु विदुषो विशादग्न्येक्ष्यशवी-
जस्य प्रतिभासमात्रशरीराणि कर्माणि, न तानि शरीरारम्भकाणि,
दग्धपटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः । प्रतीतिमात्रदेहानां
कर्मभासानां न कलारम्भकतेत्यस्मिन्मर्थे भगवतोऽपि सम्मति-
माह— इहापीति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिक्लेशानां कर्मद्वारा
देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाप्यति— बीजानीति ।
ज्ञानानन्तरमाधिकर्मणां ज्ञानेन दाहसङ्गीकरोति— अस्त्विति ।
विरोधिप्रस्थानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह— ज्ञानेति । अस्मिन्न-
न्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पूर्वभाविकर्मणां न ततो दाहो विरो-
धिनं विना प्रवृत्तेरित्याह— नत्विति । श्रुतिस्मृतिविरोधाभै-
वमिति परिहरति— नेत्यादिना । सर्वशब्दश्रुतेः सङ्कोचं

शङ्कते— ज्ञानेति । प्रकरणादिसङ्कोचकाभावनिवर्तित्याह—
नेति । आशेषपदशायामुक्तमनुमानमुबहति— यस्त्विति ।
आभासत्वादिदमसाधकमिति द्वययति— तद्वत्सदिति ।
व्याप्त्यादिसर्वत्र कथमाभासत्वं ? इति पृच्छति— कथमिति ।
प्रवृत्तफलत्वोपाधिना हेतोर्व्याप्तिमज्ञादाभासत्वबीरित्याह—
तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेत्यादिना । धनुषः सका-
शादिधुमुक्तो बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबल-
प्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगाहते न क्षयः; न च
तत्त्वज्ञानं तादृकप्रतिबन्धकं, उत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रति-
बद्धशक्तित्वादित्यर्थः । यत्र ज्ञानेनादाहत्वं तत्र प्रवृत्तफलस्त्व-
मित्यन्वयेऽपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाहत्त्वमिति न व्यति-
रेकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह— स एवेति । प्रवृत्तौ निमित्तसूतो
नाऽऽरब्धो वेगोऽनेनेति विग्रहः । स्वाश्रयस्थानि सामासान्त-
करणमिष्टानीति यावत् । विमतानि तत्त्वबीजमिति निवृत्तौ नि-
तकृतकारणनिवृत्तित्वात् रज्जुवर्षादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति
भावः । विदुषो वर्तमानदेहात् तदेहेहेत्वभावात्तत्त्वधीरैकान्तिक-
फलैर्युपसंहरति— पतित इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तस्वभावं पुरुषम् उक्तस्वभावां च प्रकृतिं वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैः सत्त्वादि-
भिर्गुणैः सह, यो वेति यथावद्विवेकेन जानाति, स सर्वथा-देवमनुष्यादिदेहेष्वपिमात्राद्विप्रकारेण वर्त-
मानोऽपि, न भूयोऽभिजायते न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मान-
मात्मानं तदेहावसानसमये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ विवेकातुसन्धानप्रकारं वक्तुं तत्रा-
त्यादराय तत्फलं प्रथमं प्रदर्शयते य एनमिति श्लोकेन । अन्वा-
देशः प्रागुक्तविवेकाकारभ्यामशीत्याह उक्तस्वभावमिति ।
प्रकृतेरपि प्रागेवोक्तत्वात् ' एनाम् ' इति विपरिणामः उक्त-
स्वभावामित्युक्तः । गुणानां तु प्राग्प्रदर्शनमात्रम्; प्रपञ्चनं
तु चतुर्दशाध्याय इत्यभिप्रायेणाह वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तै-
रिति । प्रकृतिपुरुषयोरेव प्रधानत्वाद्गुणानां चाप्रधानत्वात् गुणैः
सहित्युक्तम् । पुरुषस्य प्रकृत्या समुत्पत्तिः सहनिर्देशोऽपि गुण-
शब्दोऽत्र पूर्वोक्तप्रश्रितप्रकृतिगुणमात्रविवक्ष्य इति ज्ञापनाय
सत्त्वादिभिरित्युक्तम् । प्रकृतिगुणसहितवेदनमशुद्धवेदनं

स्यादिति शङ्कायां ' एवं वेति ' इत्यनेनाभिप्रेतमाह यथाव-
द्विवेकेन जानातीति । उच्छात्रप्रवृत्तिस्त्वज्ञान्युदासाय
' सर्वथा ' इत्यनेन नानाविधदेहसंसर्गप्रयुक्तो योगविरोधि-
विचित्रकेशान्धवो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह देवमनुष्यादीति ।
एतदुक्तं भवति— तत्त्वविदः प्रारब्धकर्मवशात्तदानीन्तनकेशान्ध-
भवेऽपि नेतरपुरुषसाधर्म्येण जन्मान्तरमनुमातुं शक्यमिति ।
अपिशब्दादक्लिष्टवृत्तिषु कैमुत्यं सूचितम् । ' न जायते म्रियते '
[कठो. १।२।१८] इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभावो
उक्तः; अतोऽत्र तत्प्रज्ञानाभावात्तत्र सूयश्चक्ष्मादन्वयः । ' सद्-
सद्यो निजन्मसु ' [१३।२२] इति प्रसक्तदेहसंसर्गलक्षणनिरेव

निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हतीति । प्रलयाद्यवस्थासु विनष्टदेहस्य देहानन्तरमेव देहसम्बन्धलक्षणजन्यभावेऽपि पुनर्देहसम्बन्धयोग्यताऽस्ति, अस्य तु ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वात्; साऽपि नास्तीत्यभिप्रायेणाहंतिशब्दः । अनर्हतामेव व्यञ्जयन् पुनर्भावादिरूपानिष्ठनिवृत्तेरर्थादिप्रतिपत्तिः-

पर्यन्ततामाह अपरिच्छिद्येति । अज्ञानस्य कर्मणश्च निश्चेष-विनाशात् नहि देहसम्बन्धयोग्यतयेत्यभिप्रायेण अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहृतपाप्मानमिति विशेषणद्वयम् । भूयश्शब्दाभिप्रेतमाह तद्देहावसानसमय इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— गुणैर्विकारैः ॥ २४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तदेवं 'स च यो एवमावश्च' [१३।४] इत्येतत्प्रकृतम्, इदानीं 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' [१३।१३] इत्येतद्व्याचष्टे—य एवमिति । य एवमुक्त-प्रकारेण पुरुषं वेत्ति साक्षात्करोति, प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूतां वेत्ति, स ज्ञानी सर्वथा प्रारब्ध-

कर्मवशाद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोऽपि सन् भूयो न जायते तत्कारणाविद्यानांशात् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाचयोरद्वेष-विनाशो तद्व्यपदेशात्' [ब्र. सू. ४।१।१३] इति न्यायात् । अपिशब्देन विधिमतिक्रम्य वर्तमानः पुनर्न जायत इति किञ्च वक्तव्यं ? इति दक्षितम् ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— एवमनूतैर्विदुः संसाराभावमाह—य एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण यः पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह भगवद्रूपं वेत्ति जानाति, ज्ञात्वा तथा सर्वथा वर्तमानोऽपि

तथाऽऽचरणशीलो यो भवति, स भूयो नाभिजायते संसारे नोत्पन्नो भवति । किन्तु शुक्त एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं यथोक्तलक्षणात्मज्ञाने फलमाह—य एवमिति । गुणैः स्वविकारैः सर्वथा विहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधिकादिभिर्दानुक्रमेणोपायचतुष्टयम् ।

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

अन्ये स्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— अत्रात्मदर्शने (बहवः) उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते— ध्यानेनेति । ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्यपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतनयितरि एकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्व्यानम् । तथा " ध्यायतीव बकः " " ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वताः " [छां. उ. ७।६।१] इत्युपमोपादानात् । तैलधारावत्स्तनतोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानः तेन ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना (स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन) ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये साङ्ख्येन योगेन, साङ्ख्यं नाम— इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनं, एष साङ्ख्यो योगः, तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेत्यनुवर्तते । कर्मयोगेन कर्मैव योगः, ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्टीयमानं घटनरूपं योगार्थ-स्वाद्योग उच्यते गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘ हेयं यत्तत् ’ [१३।१३] इत्यादिना तत्पदार्थस्त्वम्पदार्थज्ञानान्तरमेव शोधितौ तयोरैक्यं च ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ [१३।१३] इत्युक्तं; इदानीं तद्विद्भेदतुल्याधिकारं कथयति— अत्रेति । ध्यानाख्यं साधनं किंरूपमिति पृच्छति— ध्यानं नामेति । तदूर्ध्वं वदन्नुत्तरमाह— शब्दादिभ्य इति । एकाग्रतयोपसंहृत्येति सम्बन्धः । यच्चिन्तनं प्रत्यक्चेतयितरीति पूर्वेणान्वयः । किं तच्चिन्तनमित्युक्ते दृष्टान्तद्वारा भुक्त्यवस्थमेव ध्यानं प्रपञ्चयति— तथेति । विवक्षितध्यानागुरोचेनेति यावत्, आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति

शेषः । केचित्पुत्रमाधिकारिणो दृष्टान्ते । मध्यमानधिकारिणो निर्दिशति— अन्य इति । साङ्ख्यशब्दितं साधनं किं नामेत्युक्ते विचारजन्यं ज्ञानं तदेव ज्ञानं हेतुतया योगतुल्यत्वयोगाशब्दितमित्याह— साङ्ख्यमिति । अध्वमाधिकारिणः सन्नितरे— कर्मेति । चित्ताकाम्यं योगस्तादर्थ्यं कर्मणः शुद्धिहेतोरस्ति तेन गोप्या कृत्या योगशब्दितं कर्मणाह— गुणत इति । अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुपपन्नमिहकृत्याऽह— तेनेति ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— अन्ये त्विषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेव चिन्तयत्युक्ता उपासते श्रद्धाधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव, मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलं परोपदेशप्रमाणाः, स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीति ? इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अध्वमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गं प्रवृत्तिं प्रतिरुम्भयति— अन्ये त्विति । आचार्याधीनां श्रुतिमेवाभिनयति— इदमिति । उपासनमेव विवृणोति— अह-

ध्याना इति । परोपदेशात्प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह— तेऽप्येति । तेषां सुख्याधिकारित्वं व्यावर्तयति— श्रुतीति । तेऽपीत्यपि सूचितमर्थमाह— किमिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— केचित् निष्पन्नयोगा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमात्मानं आत्मना मनसा ध्यानेन भक्तियोगेन पश्यन्ति; अन्ये अनिष्पन्नयोगाः साङ्ख्येन योगेन ज्ञानयोगेन, योगयोग्यं मनः कृत्वा आत्मानं पश्यन्ति; अपरे योगादिष्वात्मावलोकसाधनेष्वनधिकृता ये ज्ञानयोगानधिकारिणः तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः उपपदेशाश्च, कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसा योगयोग्यतामापाद्यात्मानं पश्यन्ति ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तमेवार्थं श्लोकद्वयेन विवृण्वन्नात्मज्ञातस्य पूर्वभेदाभाह— ध्यानेनेति । अधिकरणतया कर्मेत्या, करणतया च निर्देशादात्मशब्दत्रयमिह भिन्नविषयमिति तत्तदुचितमाह आत्मनि शरीरे इत्यादिना । उत्तरोत्तरपण्डितपर्वे निर्देशकमात्रं ध्यानशब्दोऽयं साङ्ख्यादप्युक्तं साक्षाद्योगाख्यं पर्वमिषते । अनिष्पन्नयोगा इत्यादि पूर्वक्रमप्रदर्शनं

आत्मदर्शने स्वतन्त्रोपायत्वशङ्कान्युदासार्थम् । ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानार्थम् ’ [३।१३] इति पूर्वोक्तानुसारेण ‘ साङ्ख्येन योगेन ’ इत्यस्यार्थमाह ज्ञानयोगेनेति । ‘ अपरे ’ इत्यनेन प्रासक्तिकर्मयोगाधिकारिणं विवक्षेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानयोगानधिकारिण इत्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अन्ये तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकसाधनेष्वनधिकृता अन्येभ्यः तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतितरन्ति; ये श्रुतिपरायणाः श्रवणमात्रनिष्ठाः, एते च श्रवणनिष्ठाः पूतपापाः क्रमेण कर्मयोगादिकमारभ्यातितरन्त्येव मृत्युम् । अपिशब्दाच्च पूर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— अनिष्पन्नकर्मयोगाणां सुसुक्ष्मां कर्मयोगोपक्रमदर्शयते । ‘ अन्ये तु ’ इति तुशब्देन, ‘ एवमजानन्तः ’ इत्यनेन च स्वविवेचनशक्त्याद्यभावात् कर्मयोगादिष्वनधिकृतत्वं द्योतयति । ‘ अन्येभ्यः ’ इत्यनेन उपदेष्टृत्वविषयेण ‘ उपदेक्षयन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ’ [४।३४] इति प्राप्ताया विवक्षिता इत्यभिप्रायेणोक्तं तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्य इति । ‘ तेऽपि ’ इत्यादिना कर्मयोगोपक्रमेऽन्य-

समर्था निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह तेऽप्यामेति । यदाऽन्यवाक्यस्य पूर्वेणान्वयः ‘ श्रुतिपरायणाश्च ’ इत्यन्त्येन वाक्यान्तरम्; तदर्थेयति— ये श्रुतिपरायणा इति । श्रुतिः परमयनं निष्ठा येषां ते श्रुतिपरायणाः; श्रुतिपरायणशब्दः श्रुत्वोपासीनेत्यन्यो न्यवच्छेदकः; अन्यथा श्रुत्वेत्युक्तेऽपि श्रुतिपरायणशब्दस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह श्रवणमात्रनिष्ठा इति । अत्र श्रवणनिष्ठायाः पावनस्वरूपं प्राशस्त्यं विवक्षितमित्याह श्रवण-

निष्ठाः प्रतपापा इति । क्रमेणेत्यादिना कर्मयोगादिविधि- इत्यत्राह अपिशब्दादिति । अपिशब्देनान्येषां कैमुत्यमेषा-
वैयर्थ्यप्रसङ्गपरिहारः । अत्र पृथुपायान्तरपरत्वं किं न स्यात् ? मपकृष्टपूर्वनिष्ठत्वं च सूचितमिति भावः ॥ २६ ॥

५ अ. मा. भा.—साङ्ख्येन वेदोक्तमगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साङ्ख्यानानां च ध्यात्वा । तथा च गौपवनश्रुतिः—“कर्म कृत्वा च तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति । श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति ॥ अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते ” इति । अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

६ अ. प्र. वी.—‘अन्ये साङ्ख्येन योगेन’ इत्यत्र कापिल- तन्त्रोक्तप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं साङ्ख्यमिति व्याख्यानमसत्, कापिलमन्त्रस्यावैदिकस्यात्र ग्रहणाद्योपात्तं, तस्य भागवद्भाष्ये प्रथमसाधनत्वयोगाच्चेति भावेनान्यथा व्याचष्टे—साङ्ख्ये- नेति । ज्ञानेन परोक्षज्ञानेन । ध्यानेनेत्यत्र ध्यानादीनां केवला- नैवेश्वरदर्शनेसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रति निरासार्थमाह— कर्मिणामिति । दृष्टिः प्राप्येति शेषः । पाठकमार्थक्रमस्य

प्राधान्याद्व्युत्क्रमेणोक्तिः । कुत एतत् ? इत्यत आह— तथा चेति । ध्यात्वैत्येतज्ज्ञानपीत्युत्तरेणापि सम्बध्यते । ननु सर्वत्र सर्वस्य संयोजने सत्येक एवायं प्रकारः स्यात्तथा च ‘केचिदन्ये परं’ इत्युक्तमनुक्तं स्यादित्यत आह—अन्य इति । ध्यानाद्युत्तरोत्तरसाधने साक्षादशक्तानामपि तत्तुपा- यज्ञानादिप्रदर्शनायैवमवस्थाभेदेमात्रित्याह इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—चित्तस्याविच्छेदैर्नैकप्रकारता ध्यानं तेन । साङ्ख्येन साक्षी नित्यो विलक्षण आत्मेति चिन्तनेन । योगेनानेनैव चिन्तनेन । कर्मयोगेनेश्वरार्पितेनानुष्ठीयमानेन कर्मणा ॥ २५ ॥ श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते यथाश्रुतं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवंविधात्मज्ञानेऽधिकारितारतम्येन साधनभेदादुद्देश्येति द्वाभ्याम्—ध्यानेनेति । केचित्तुत्तमा- धिकारिणः ध्यानेन विनातीत्यप्रत्ययान्ततितसजातीयप्रत्यय- प्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेन निदिध्यासनाङ्ग्येन आत्मनि हृदये आत्मानं आत्मना मनसा पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । अन्ये तु मध्यमाधिकारिणः साङ्ख्येन योगेन श्रवणमननरूपे- णात्मचिन्तनेन पश्यन्ति । निदिध्यासनाशक्ताः श्रवणमनने एव कुर्वन्ति; तेऽपि क्रमान्निदिध्यासनं प्राप्य साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे भगवद्भाष्ये कर्मयोगेन परमेश्वरार्पणविध्यामकर्मोपादान- रूपेणात्मानं पश्यन्ति; श्रवणाद्यशक्ताः कर्मयोग एव निष्ठिताः सन्तः क्रमेण चित्तशुद्धिश्रवणमनननिदिध्यासनद्वारा पश्यन्ती-

त्यर्थः ॥ २५ ॥ अन्ये त्वतिमन्दाः यथोक्तोपायेषु केनाप्युक्त- रूपमात्मानं द्रष्टुमजानन्तः अन्येभ्यः परमकारुणिकेभ्य आचा- र्येभ्यः श्रुत्वा ‘ब्रह्मवाहं न संसारी शुकोऽहमिति भावयेत् । अशक्तवन्मावयितुं वाक्यमेतदुद्दिश्येत्’ इत्यादिशस्त्रप्रसिद्धं ‘ब्रह्मवाहम्’ इति वाक्यं नित्यमावर्तयेत्युपदेशं लब्ध्वा तथै- वोपासते श्रद्धयाऽनुतिष्ठन्ति, तेऽपि मृत्युं संसारं क्रमेणाति- तरन्त्येव; यतः श्रुतिपरायणाः श्रूयत इति श्रुतिराचार्योप- देशः, स एव परमयन् मोक्षमार्गः येषां ते तथोक्ताः । तेऽपी- त्पश्यादत्तव कर्मयोगादिसाधननिष्ठा मृत्युमतितरन्तीति किञ्च वक्तव्यम् ? इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

९ व ० त ० वी०—एवमभूतदर्शनसाधनविकल्पनाह—द्वाभ्यां ध्यानेनेति । आत्मनि स्वस्मिन् आत्माना स्वेन, अन्ये साङ्ख्येन योगेनाष्टाङ्गिनः, कर्मयोगेन चापरे निष्कामेन पश्यन्त्यात्मानम् ॥ २५ ॥

अन्ये त्विति । अतिमन्दधिकारिणोऽन्येभ्यस्तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा ‘कर्मणा’ [३२०] इत्यादि- भिरात्मानमुपासते, ततस्तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युं संसारमतितरन्ति, ये श्रुतिपरायणास्त एव । अपिचशब्दो- पादानात्पूर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं ज्ञानेनैव शुक्तिश्रेतदाऽन्यसा- धनानामप्रयोगकर्त्तव्यं स्यादित्येतादृङ्क्यान्त्यसाधनस्वरूपमाह— ध्यानेनेति द्वयेन । केचित् ज्ञानिनः ध्यानेन परिकल्पनेन आत्महृदये आत्माना मनसा आत्मानां आत्मरूपं भगवन्तं पश्यन्ति । अन्ये साङ्ख्येन नित्यानित्यवस्तुविवेकात्मकेन योगेन तथा पश्यन्ति । अपरे कर्मयोगेन कर्मसु तदात्मकप्राकट्यरूप- योगेन पश्यन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

अन्ये तु मूलाः अजानन्तः अन्येभ्यो गुरुभ्यः श्रुत्वा विनैवानुभवम्, एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासते उपासनां कुर्वन्ति, तेऽपि च सर्वे श्रुत्युक्तमितरन्त्येव; शक्ता भवन्तीत्यर्थः । कथं ? इत्यत आह—श्रुतिपरायणाः, श्रुत्युक्तप्रकारत्वात् श्रद्धया करणार्थित्यर्थः । अयमर्थः—स्ववाक्यसत्यत्वाय तानपि तारयामि निर्वन्धेन, न तु भेदेन; हृदयैवैकारापिसाध्याभ्यां व्यञ्जितम् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० की०— एवंविधात्मदर्शनेऽधिका रिभेदेनोपायविकल्पानाह— ध्यानेनेति । अत्र ये आत्मानं विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरमाराधयन्ति ते कर्मयोगिनः । तत एवोत्पन्नविविदिषा वेदान्तप्रवणे प्रवर्तन्ते । ततः प्रमाणगतासम्भावनानिवृत्तौ सत्यां तस्यैवार्थस्य मनने प्रवर्तन्ते प्रमेयगतासम्भावनानिवृत्त्यर्थे ते साङ्ख्याः । ततः प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनाया निवृत्त्यनन्तरमनात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपाया विपरीतभावनाया निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वैकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तन्ते ततस्तत्परिपाके आत्मनि बुद्धिवृत्तौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यन्ति ते ध्यायिनः । तत्र ये कर्मसाङ्ख्ययोर्निष्णावास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये त्वकृतकर्मणिः साङ्ख्येन योगेन विचारान्तरकर्मयोगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति । अन्ये पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वोक्तलक्षणेन साङ्ख्या ध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयः, न तु विकल्पः ॥ २५ ॥

पश्चान्तरमाह— अन्ये इति । अन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः । तुशब्देन पूर्वोक्तभ्यो विलक्षणाः । एवं पूर्वोक्तप्रकारमज्ञानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वं तदुपासनामार्गं चाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायन्ति, तेऽपि च मृत्युं संसारं तरन्त्येव । अपिशब्दात्पूर्वैकलोकोक्तास्तरन्तीत्यत्र किमाश्चर्यं ? इति गम्यते । एवमशब्दात्तेषां मुख्यकृमाभावेऽपि तरणे संशयो नास्ति । यतस्ते श्रुतिपरायणाः, श्रुतिः श्रवणं तदेव परं अयनं मोक्षसाधनं येषां ते तथा । ध्याने प्रवृत्त्यतिशयात्र तेषां चित्तशुद्धयर्थं कर्मापेक्षा । वेदोक्ततत्त्वे दृढनिश्चयाच्चासम्भावनानिवृत्त्यर्थं श्रवणमननापेक्षेति भावः । अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति केचित्, प्रमारूप इत्यन्ये । तथाहि— यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिवुद्ध्या पश्यन् भ्रान्त एव तथापि तद्ब्रह्मणकाले मणि लभतेऽतः स संवादिभ्रमः । एवं त्वम्पदार्थं तत्पदार्थमणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् व्यवहारतो भ्रान्त एव, तथापि तत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति । तथा च वसिष्ठः— ‘असत्ये सत्यता साधो ! शाश्वती परिदृश्यते । शून्येन ध्यातयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदम्’ [यो. वा.] इति व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनं शून्यो निर्विषयोऽयं ध्यानयोगो योषित्यभिधानवत्, तथापि तेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते दृश्यत इति वसिष्ठवाक्यार्थः । कल्पद्रुमाचार्यास्तु— ‘वेदान्तवाक्यजघ्यानभावनाजापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदाढ्येन भ्रमत्वं प्रतिपद्यते’ इति प्राहुः ॥ २६ ॥

संसारस्याविधिकत्वं तन्निवर्तकं सफलं तत्त्वज्ञानं च ।

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ! ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ [१३।३] इति क्षेत्रज्ञेश्वरकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं ‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ [१३।१३] इत्युक्तं, तत्कस्माद्धेतोः ? इति तदेतत्प्रदर्शनार्थे श्लोक आरभ्यते— यावदिति । यावद्यत्किञ्चित्सञ्जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु— किमविशेषेण ? नेत्याह— स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ ! । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः ? । न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः सम्बन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति, आकाशवन्निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणः, तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति उच्यते— क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोभिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्वर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकभावनिबन्धनः, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद्धारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रात् सुजादिवैकीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ [१३।१३]

इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं क्षेत्रं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिहर्म्यादिवत् स्मरदृष्टवस्तुवत् गन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्बन्धदर्शन-विरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् । 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१३।१४] इत्यनेन विद्वान्भूयो नामिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ऐक्यधीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमन्य प्रश्नपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति— क्षेत्रेति । सर्वस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्तस्मात्क्षेत्रज्ञात्मकपरमात्मातिरेकेण प्राणिकायस्याभावादैक्य-ज्ञानादेव मुक्तिरित्याह— कस्मादिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्ध-मुक्तमाक्षिपति— कः पुनरिति । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः संयोगो वा समवायो वा ? इति विकल्पाऽऽद्यं दूषयति— न तावदिति । द्वितीयं निरस्यति— नापीति । वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि तयोरध्यासरूपः सोऽस्तौति परिहरति— उच्यते इति । भिन्नस्वभावेतु हेतुमाह— विषयेति । इतरेतरत्वक्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्वर्त्मस्य क्षेत्रानविकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाज्यावेरावरूपो योगस्तयो-रित्याह— इतरेति । तत्र निमित्तमाह— क्षेत्रेति । अविवेकादारोपितसंयोगे दृष्टान्तमाह— रजिजवति । उक्तं सम्बन्धं

निगमयति— सोऽयमिति । तस्य त्रिवृत्तियोगत्वं सूचयति— मिथ्येति । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य त्रिवृत्तिः ? इत्याशङ्क्या-ऽऽह— यथेति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' [बृ. उ. ४।४। २२] इत्यादि त्वम्पदार्थेविषयं शास्त्रमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाद्य महाभूतादिदृष्टन्त्यात्क्षेत्रात् [१३।६.७] उपद्रष्टृत्वादिलक्षणं प्रागुक्तं [१३।२३] क्षेत्रज्ञं मुञ्चोक्त्यान्वायेन विविच्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वरूपेण हेयं योऽभून्नवति तस्य मिथ्या-ज्ञानमपगच्छतीति सम्बन्धः । कथमस्य निर्विशेषत्वं ? क्षेत्रज्ञस्य सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रं चेति । बहुदृष्टान्तोक्तैर्बहुविधत्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते । उक्तज्ञानान्मिथ्या-ज्ञानापगमे हेतुमाह— यथोक्तिः । तथापि कथं पुरुषार्थ-सिद्धिः ? काशान्तरे तुल्यजातीयमिथ्याज्ञानोदयसम्भवा-दित्याशङ्क्याऽऽह— तस्येति । सम्प्रज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह— य एवमिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह— यावदिति । यावत् स्थावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-योरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरवियुक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमात्मदर्शनमुक्तं, तदर्थं 'समं सर्वेषु' इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसन्धानप्रकारो वक्ष्यते । स चाविविक्तप्रतीतो सत्यामेवोपदेष्टव्यः, अन्यथा निष्प्रयोजनत्वात् । सा च न दोषमन्तरेण वर्तते; स च दोषोऽत्र भोक्तृत्वभोगायतनत्वनिर्वाहकः संसर्गविशेषः, तदिदं 'यावत् सञ्जायते' इति श्लोकेनोच्यत इति सङ्गतिमाह अयेति । सर्वत्रैव यावच्छब्दस्यात्र साकल्यपरत्वमुक्तम् । यावच्छब्दस्य युच्छब्दार्थत्वेन व्याख्यानमवाक्यत्वान्मन्दप्रयोजनत्वाच्चयुक्तमिति भावः । सरवशब्दोऽत्र जन्तुपरः 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमती लु जन्तुषु' [अमरः ३।३।१२] इति पाठात् ।

कृतगुल्मलतावृक्षादिषु चैतन्यविकाशाभावमात्रेण जैनप्रक्रिया केवलाचैतन्यसशङ्कानिरासायात्र स्थावरशब्दः । स्थावर-जङ्गमत्वयोर्बाल्ययौवनवार्धकादिवदयच्छरीरमावित्वाभावज्ञा-पत्ताय स्थावरजङ्गमात्मनस्त्युक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्मां सहा-न्यस्य संयोगशङ्क्युदासायोकं इतरेतरसंयोगादिति । विशेषांशं दशेयितुं संयोगादेवेत्युक्तम् । मातापितृसंसर्गात् पुत्रोत्पत्तिरक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्ततोऽन्यत्सत्त्वं जायेतेत्याह— संयुक्तमेवेति । पृथक्सिद्धप्रसिद्धक्षेत्रज्ञसिद्धसम्बन्धव्यवच्छेदायाह नन्विति । 'तद्विद्धि' [४।३४] इति तच्छब्देन जन्मनः परामर्शः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह— यावदित्यादिना ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'तत्क्षेत्रं यच्च' [१३।४] इत्यादिना प्रतिज्ञास्य सर्वस्योक्तत्वात्किमुत्तरेण ? इत्यत आह— पुन-क्षेत्रेति । उक्तस्य पुनर्वचने को हेतुः ? इत्यत उक्तं साम्या-

दीति । ईश्वरधर्मस्योभयधर्माध्याधानेन साम्यग्रहणम्, तच्च प्रकृतिपुरुषधर्मकथनं यादगिति प्रतिज्ञातेऽन्तर्भवति ईश्वरधर्म-कथनं च यादमाव इति ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २७ ॥

८ चं. ब्र. गि.— 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१३।१४] इति प्रागुक्तयोः संसारतत्त्वज्ञानयोः

प्रपञ्चनार्थमेतः परमध्यायशेषः । तत्र संसारस्याविविक्तत्वं दर्शयति— यावदिति । यावत्किञ्चित्सत्त्वं वस्तु स्थावर-

जङ्गमात्मकमुत्पद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
प्राप्त्युक्तयोः संयोगः परस्परविवेककृतः सत्यानृतमिथुनीकरणा-
त्मकस्तादात्म्याध्यासाः, अतिरिक्तसम्बन्धासम्भवस्य वज्र-

पञ्चरे प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादध्यासादेव सर्वं कार्यजातमिति
विद्धि । अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धन एव संसार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— अथ साङ्ख्यरीत्या प्रकृतिससृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं स्थावरजङ्गमं
च सत्त्वं सच्चिदसंसर्गजमित्याह— यावदिति । सत्त्वं भूतमात्रं स्थावरं जङ्गमं च जायते तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
सम्बन्धात् 'वभययुजा भवन्त्यसुभूतो जलबुद्बुदवत्' [भाग. १०।८।७३१] इति वाक्यात् । क्षेत्रात्मनोरन्यो-
न्यसंयोगादिह जायते संयुक्तावेव, नेतरेतरवियुक्तावित्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एतेषु पूर्वोक्तप्रकरणेषु किञ्चित्तमम् ?
अथ च कथं ज्ञेयम् ? ह्येत आह— यावदिति । यावद्वस्तु-
मात्रं स्थावरजङ्गमं तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तस्वरूपयोगात्

श्रीदार्थकमत्संयोगात् सत्त्वं सत्त्वात्मकं विद्धि जानीहि ।
भरतर्षभ ! इतिसम्बोधनं तदर्थज्ञानयोज्यत्वात् ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— पूर्वं 'कार्यकारणकर्तृत्वे' [१३।२१] इत्यत्र चिदचित्तोः पुम्प्रकृत्योरन्योन्याभा-
ध्यास उक्तस्तस्यैव गुणसङ्ग्रहस्य 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' [१३।२२] इति नानाजनमहेतुत्वं चोक्तं तद्विश-
दयति— यावदिति । सत्त्वं जीवरूपम् । गुणसङ्गोऽत्र रूपादासक्तिर्न, किन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यास्मिन्न-
न्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— 'न स भूयोऽभिजायते' [१३।२४] इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीज-
निवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः, जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः, अतस्तस्या
अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते— सममिति । समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं
स्थितिं कुर्वन्तम् । क ? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु । कम् ? परमेश्वरं देहेन्द्रिय-
मनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमश्चासावीश्वरश्चेशनशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् ।
तानि विशिनष्टि— विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति श्रुतानां परमेश्वरस्य चात्यन्त-
वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलः, जन्मोत्तरकाल-
भाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारः, भावाभावात् ।
सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्ति; अतोऽन्यभावाविकाराभावानुवादेन तत्पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः
प्रतिषिद्धा भवन्ति सह तत्कार्यैः । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं
च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेनेति ? । सत्यं
पश्यति, किन्तु विपरीतं पश्यति; अतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिनेकं चन्द्रं
पश्यति, तमपेक्ष्यैकचन्द्रदशीं विशिष्यते स एव पश्यतीति । तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः
पश्यति, स विभक्तानेकात्मविपरीतदृशिभ्यो विशिष्यते, स एव पश्यतीति । इतरे पश्यतोऽपि न पश्यन्ति,
विपरीतदर्शित्वादेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरग्रन्थमवतारयितुं व्यवहितं
वृत्तं कीर्यति— नेत्यादिना । अविद्याऽनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं
मिथ्याज्ञानं तत्संस्काराऽऽदिशब्दार्थः । व्यवहितमनुवाच्यव-

हितमनुवादित— जन्मेति । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वा-
नर्थमूलत्वादज्ञानस्य तन्निवर्तकं सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह—
अत इति । तस्यासकृदुक्तत्वात्तदुक्तकार्यप्रवृत्तिवैक्याशङ्क्याति-

सुखमार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्वचनमधिकारिभेदानुग्राहेति मत्वाऽऽह— उक्तमिति । सर्वत्र परस्त्वैकत्वान्नोत्कर्षोपकर्षत्वमित्याह— सममिति । परमत्वमीश्वरत्वं चोपपादयति— देहेति । आत्मा जीवस्तमित्यादिनाऽन्वयोक्तिः । आश्रयनाशानाशित्वस्यापि नाशमाशङ्क्याऽऽह— तं चेति । अविनश्यन्तमिति विशिनष्टीति सम्बन्धः । उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह— भूतानामिति । नाशानाशाम्नां वैलक्षण्येऽपि कथमत्यन्तवैलक्षण्यं ? सविशेषत्वमित्रत्वयोस्तुल्यत्वादिति शङ्कते— कथमिति । भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावात्त्यन्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारत्वादित्वमाह— सर्वेषामिति । तत्र हेतुमाह— जन्मेति । न हि जन्मानन्तरेणोतरे विकारा युज्यन्ते जन्मवत्तत्त्वदुपलम्भमदित्यर्थः । विनाशानन्तरभाविनोऽपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्या-

न्यविकारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— विनाशादिति । तस्यान्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह— अत इति । तेषां जन्मादीनां कार्याणि कादाचित्कसत्त्वानि तदधिकरणानि तैः सहेति यावत् । परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽन्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् । ‘यः पश्यति’ इत्यादि व्याचष्टे— यः पश्यति । उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यत्येव पश्यतीत्युक्तमाश्विपति— नन्विति । ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्विशिष्टस्य विपरीतदृष्टित्वादीश्वरप्रवणस्यैव सम्पन्नदृष्टित्वमिति विवक्षित्वा विशेषणमिति परिहरति— सत्यमिति । उक्तमेव दृष्टान्तेन विवृणोति— यथेत्यादिना । ‘यः पश्यति’ इत्यादेरर्थमुपसंहरति— इतर इति । परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकारात् वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्हस्वभावेनाविनाश्यन्तं यः पश्यति, स पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति । यस्तु देवादिविषमाकारेणात्मानमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति, स नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ समत्वविषमत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वनिरूपत्वाभित्यात्वेद्वयोर्विवेकासुसन्धात्ममिधाय तदेव तत्त्वाध्यवसायरूपत्वेन परमपुरुषार्थहेतुतया प्रशंसति सममिति श्लोकेन । ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्’ [१३।१७] इत्यत्र शङ्करेणोक्तम् “ आकाशवभिरवयवतया अवयवसंल्लेखलक्षणसंयोगासम्भवात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानन्युपगमेन समवायासम्भवाच्च विषयविषयिणोस्तयोरितरेतरधर्माध्यासलक्षणः संयोगः तन्निवर्तनं च सम्यग्दर्शनं ‘समं सर्वेषु’ इत्यादिनोच्यते ” इति तदेतद्व्याख्यानमाधितम्, निरवयवस्यापि संयोगसम्भवात्, ‘युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः’ इति हि तं लक्षयन्ति, स च निरवयवयोः सावयवयोर्निरवयवसावयवयोश्च सम्भवति । तस्मै च अध्यासात्तुल्यपत्त्यादयः प्रपञ्चिताः । ‘सर्वेषु भूतेषु’ इति देवमनुष्यादिरूपवैषम्यं विवक्षितम् । यथा शृण्वयहिरण्यदिष्टोपात्तस्यापि गह्वोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमात्रमेव, न पुनर्धर्मयत्वादिदिसिद्धिः, तथाऽऽत्मनोऽपि देवमनुष्यादिदेहेषु स्थितिमात्रमेव, नतु स्माप्रतिक्षिप्तकाष्ठादिलवणत्वन्यायेन स्वरूपेण देवमनुष्यत्वादिवैषम्याश्रयत्वमिति । ‘तिष्ठतम्’ इत्यस्याभिप्रायमाह देवादिविषमाकारादियुक्तमिति । यद्वा ‘समम्’ इति वचनादर्थाक्षिप्तं वैषम्यविवृत्तिकवचनमिदम्; ‘तिष्ठतम्’ इति तु परत्राश्रयैतद्वचम् । अतो हि भाष्यते परमेश्वरत्वेन स्थितमिति ।

अनीश्वरस्यापश्चतेः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वं ? इत्यत्र पूर्ववत्सङ्कोचमाह तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति । देहात्माभिमानिनो हि देहनाशानात्मनाशं मन्यन्ते; नत्वप्रतीतस्य परमात्मनो नाशम् [२८] इत्यत्र ‘अविनश्यन्तम्’ इति प्रसक्तविनाशप्रतिषेधाथैवपदसमानाधिकरणः परमेश्वरशब्दः प्रकान्तविषय इति भावः । समशब्देन न बाह्यदेवत्वादिवैषम्यनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम्; अपितु “ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वैकवर्णता । क्षीरवत्पश्यति ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ” [ब्र. विं. उ. १० त्रि. ता. उ. ५।१९] इति श्रुत्यनुसारेणात्मानां स्वरूपेण मिथोवैषम्यनिवृत्तिरपि । तच्च साम्यं कथं भूयति इति शङ्कयाम् “ एतदो वेति ” [१३।२] इति प्रकृत्यानुसारेणाह ज्ञातृत्वेन समानाकारमिति । ज्ञानत्वादिरेषु पल्लवमेतत् ।

‘येन सर्वमिदं ततम्’ [१८।४६] इत्यादिना प्रपञ्चितानविनाशित्वहेतुम् स्मारयति विनाशानर्हस्वभावेनेति । ‘यः पश्यति स पश्यति’ इत्यनयोरनतिशयितार्थतया नैरर्थक्यं उद्देश्योपादेयमज्ञत्वैत्यत्राह स आत्मानं यथावदवस्थितमिति । इतरेषु पीतशङ्खादिदृष्टिविपरीतदृष्टितया पश्यन्तोऽपि न पश्यन्तीति भावः । ‘स पश्यति’ इति प्रशंसाऽत्र तत्रमुपस्थाप्येलापदिनिबन्धना । व्यतिरेकनिन्दा चात्र फलितेत्यभिप्रायेणाह यस्त्विति ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवमाविधिकं संसारस्रक्त्वा तद्वि-
तर्कं तत्त्वज्ञानमाह— सममिति । सर्वेषु भूतेषु देवतिथङ्कुरादि-
विचित्रभेदभिन्नेषु प्राणिषु सुरामृगजङ्गलेषु सूर्यबिम्बमिव
सममेकरूपं यथा भवति तथा तिष्ठन्तम्, अत एव तेषु
विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्तम् । विकारभायोपलक्षणमेतत् ।
भूतविकारे स्वयमविक्रियमित्यर्थः । एवंविधं परमेश्वर ईश्वरो

जीवकल्याणप्रविष्टो मावर्षी तनुम् ” “ स एव इह प्रविष्ट आ-
नवाग्नेभ्यः ” [वृ. उ. १।४।७] “ तत्सृष्ट्वा तदेवाहप्रविशत् ”
[तै. उ. २।६] “ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ”
[छां. उ. ६।३।२] इत्यादिप्रमाणसहस्रसम्प्रतिपन्नप्राज्ञ-
भावं क्षेत्रज्ञं यः पश्यति, स एव सम्पद्यत्यति, नान्यः ॥ २८ ॥

९ व० त० दौ०— अथ पुनरपि सुप्रहणायामदर्शनमाह— तत्रात्मा त्रिविधोऽन्तर्यामी पुरुषोऽव्यक्तश्च ।
तत्र प्रथमस्य दर्शने फलमाह— द्वाभ्यां सममिति । तत्र यः समं तिष्ठन्तं सर्वभूतेषु परमात्मानमन्तर्यामिणमीश्वरं
पश्यति स सम्यग्दर्शनः, विनश्यदवस्थेषु सत्प्रकृतिकार्यशरीरेषु जातिवदविनश्यन्तं ज्ञातृत्वेन समानाकारं यः
पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव फलरूपत्वेन विशदयति—
सममिति । सर्वेषु प्रपञ्चान्तःपातिस्थायिरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु
लीलाया अनेकविधरसभोगार्थं तिष्ठन्तं रसाह्वयार्थं नीचो-
च्चादिप्रमैरहितं समं, तेषु विनश्यत्स्व च अविनश्यन्तं तादृशो-

लावबोधरहितत्वाद्दिनाशं प्राप्तेषु अन्यथाभावेन कोषादि-
राहित्येन तथैव लीलातुल्यं कुर्वन्तं यः पश्यति, स परमेश्वरं
पश्यति । अत एव दर्शनाभावे सापराधो भवत्येव ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दौ०— तत्राशौपायमाह— सममिति । सममपरिणामिनं कूटस्थं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाद्या-
कारेण परिणतेषु तिष्ठन्तम् । एतेन देह एव तदधिगमस्थानमित्युक्तम् । परमेश्वरमन्तर्यामिणं सर्गस्थित्यन्तकर्तारम् ।
अत एवान्तर्मुखदृष्ट्या विनश्यत्स्व तेषु भूतेषु रज्जूरगादिवत्कल्पितत्वाद्दर्शनं गच्छत्सु विमुक्तादाम्बुवास्त्रित्य-
द्व्युपत्वाच्चाविनश्यन्तं सर्वास्वप्यवस्थास्वदर्शनमगच्छन्तं यः पश्यति स एव पश्यति । अन्येऽन्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तस्य सम्पद्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—
सममिति । समं पश्यन्तुलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वर-
मतीतानन्तरश्लोकोत्कलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन् किं ? न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मा-
नम् । ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतसम्पन्नानेन किं ? इत्यपेक्षायां
तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्या तद्वैतो पुरुषं प्रवर्तयितुं श्लोकान्तर-
मित्याह— यथोक्तस्येति । यस्मादित्यस्य तत्तद्वचनेन
सम्बन्धः । सर्वभूतेषु तुल्यतयाऽवस्थितं पूर्वोत्कलक्षणमीश्वरं
निर्दिशेयं पश्यमात्मानमात्माना यस्मात् हिनस्ति ततस्तत्समा-

नोक्षाख्यां परां गतिं यातीति योजना । तत्र पादत्रयेण ज्ञाना-
दज्ञानध्वस्त्या ध्वस्तिरनर्थस्योक्ता । अज्ञानमिच्छाज्ञानयोरारव-
णयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति
विद्वानिति चतुर्थेपादार्थः ।

१ शां. भा.— ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति, कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति ?
यथा “ न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यप्रिथेत्यव्यः ” [तै. सं. ५।२।७।१] इत्यादि । नैव दोषः,
अज्ञानात्मात्मातिरस्करणीपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽन्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्य, अनात्मान-
मात्मत्वेन परिगृह्य, तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं, तं चैवं हत्वाऽन्यम्;
एवं तमपि हत्वाऽन्यं, इत्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्माऽसावपि
सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावात्, इति सर्वं आत्महन एवाविद्वांसः । यस्त्विदरो यथो-

कात्मदर्शी स उभयथाऽव्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति न हन्ति । ततो याति परां गतिं, यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘न हिनस्यात्मनाऽऽत्मानं’ इति यथाश्रुतमादाय बोधयति—नन्विति । ‘न दृष्टिव्यां’ इति प्रातिश्रारा निषेधवत् ‘नान्तर्हि न दिवि’ इति प्राप्त्यभावा-
न्नायं निषेधो मुख्यो न्येत्ये, तद्देहापि प्राप्तिं विना निषेधो न युक्तिमानित्याह—यथेति । ज्ञानात्मानमेवाऽऽत्महिंसा-
सम्भवाद्भिदुषां तदभावात्किमुक्तेति समाधत्ते—नैष दोष इति । सङ्गहवाक्यं विवृणोति—सर्वो हीति । अनात्मशब्दो
देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति—

इत्यात्महेति । तथापि पारमार्थिकस्याऽऽत्मनो हननाभावात्
तेषां सर्वेषामात्महन्तृत्वमित्याशङ्कयाऽऽह—यस्त्विति । उक्त-
रीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—सर्व-
इति । आत्मनैवाऽऽत्महननमविदुषां दृष्टं, तद्दिह विद्वद्भिषये
शक्यं निषेद्धमित्याह—यस्त्वितर इति । उभयथाऽपीति
आरोपानारोपाभ्यामित्यर्थः । ज्ञानादनर्थभ्रमभ्रंशे पूर्वोक्तं परमा-
नन्दप्राप्त्या परितुष्टत्वं युक्तमित्याह—तत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—सर्वत्र देवादिशरीरेषु तत्तच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीश्वरमात्मानं
देवादिविषमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्माना मनसा स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति,
संसारान्मोचयति; ततः तस्मात् ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्, परां गतिं याति; गम्यत इति गतिः,
परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारयुक्ततया सर्वत्र विषममात्मानं पश्यन् आत्मानं
हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तमुपादयति समं पश्यन्निति
श्लोकेन । ‘हि’ इति हेतौ । प्रस्तुतं समदर्शनं क्षत्र फलद्वारा
सूयते ‘सर्वत्रावस्थितो देहे’ [१३।२३] इति वक्ष्यमाणवि-
क्षणेन ‘सर्वत्र’ इतिशब्दस्य विवक्षितमाह देवादिशरीरे-
ष्विति । ‘भर्ता भोक्ता महेश्वरः’ [१३।२३] इति पूर्वो-
क्तानुरोधेन ‘समवस्थितम्’ इत्यत्रोपसर्गान्मन्वीलब्धस्थिति-
वैशेष्यं व्यनक्ति तत्तच्छेषित्वेनेत्यादिना । अतएव हि
‘स्थितम्’ इत्येतावद्विषयं निर्दिष्टम् । ईश्वरशब्देनापि
शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अत्रापीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायेनावच्छि-
न्नविषयोऽस्तुसन्धेयः । देहात्माभिमानप्रसक्तदेवादिवैषम्यप्रतिषे-
धार्थोऽत्र समशब्द इत्यभिप्रायेणाह—देवादिविषमाकार-
वियुक्तमिति । ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्’ [१३।२७] ‘यदा
भूतवृषभभावम्’ [१३।३१] इति पूर्वापरपरामर्शदिहसम्बन्ध-
सिद्धेश्चन्यनिश्चितिविवक्षितोति भावः । तृतीयान्त आत्मशब्दोऽत्र
करणविकल्पयन्तावतौ चित्वाच मनो विषयः ; द्वितीयान्तस्तु
हिंसाकर्मत्वसामर्थ्यात् संसारोत्तमविषय इति ज्ञापयति मनसा
स्वमात्मानमिति । समदर्शिनो हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अवि-
हिताप्रतिषिद्धकृतृत्वसमदर्शकस्याभावकत्वमात्रमुक्तं स्यात् ; तच्चा-
नर्थकम् ; अपिच विषमदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वात् हिंसार्हः ।

अतोऽत्र ‘न हिनस्ति’ इत्यनेन किमपि समदर्शनसाध्यं पुरुषेष्ट-
मभिधेयमित्याह रक्षतीति । प्रकरणतो वाक्यशेषाच्च रक्षां
विशिनष्टि संसारादिति । ततश्चन्द्रोऽत्र न वाक्यार्थादि-
परामर्शा, अनिष्टनिवृत्तेरपि स्वयंफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानो-
चित्यात् ; अत उभयकारणं समदर्शनमेव परावृण्वत इत्याह—
तस्मादित्यादिना । ‘परां गतिम्’ इति प्राप्यविशेषस्य
विषयक्षित्याद्वावार्थमात्रपरत्वे तदसिद्धेस्तदुचित्वां व्युत्पत्तिमाह
गम्यत इतीति । तदेव विशिनष्टि यथावदिति । प्रकरणं
हीदं जीवविषयं समर्थितम् ; परगतिशब्दश्च ‘अव्यक्तोऽक्षर
इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्’ [८।११] इत्यादिषु जीवेऽपि
प्रयुक्तवर इति भावः । ‘आत्मनि वैषम्यदर्शी तु स्वात्मानं
हिनस्ति’ इति ‘विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञानार्थः’ इति
न्यायेन सिद्धमित्याह देवाद्याकारेति । नित्यस्यात्मस्व-
रूपस्याच्छेद्यत्वादित्यस्मात्तया ‘कं यातयति हन्ति कम्’
[२।२१] इति प्रायुक्तस्य काऽसौ हिंसा ? इत्यशङ्क—भवज-
लधोति । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरुषयोः स्वाकारावर्तनेद्वारा
संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वाभ्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्य-
भिप्रायः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—न हिनस्ति न व्यापादयति ॥ २९ ॥

८ वं. ब्र. गि.—तदेतदात्मवर्तनमिष्टानिष्टप्राप्तिपरि-
हाफलेन स्तौति—सममिति । सर्वभूतेषु समं यथातथा
समवस्थितं सत्यजन्मादिवाशांस्तद्भुवि विकारशून्यतयाऽव-
गी. दु. २२

स्थितं ईश्वरमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मनं न हिनस्ति
संरक्षति, संसारान्मोचयतीति यावत् ; तस्मात् परां गतिं
युक्तिमाप्नोति । अनेन—य एवमात्मानं न पश्यति स पापी-

धानात्महा स्वस्वरूपज्ञानिनं प्रति, वस्तुगत्यात्मनो विद्यमा-
नस्याप्यविद्यमानफलतया तेन तस्य हतप्राप्यत्वात्; अतस्त-
स्यात्महत्यापापिष्ठस्यानिष्टमेव फलं भवतीति दक्षितम्;
यदाहुः—‘ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं

तेन कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ’ [म. भा. १।७।२७]
इति; श्रुतिरपि “असुर्यां नाम ते लोका अन्वेन तमसा
उताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्मह्नो जनाः ”
[ईशो. ३] इति । असुर्यां असुरैरुपभोग्याः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०—समं पश्यन् आत्मानं आत्मानं न हिनस्ति नान्यथा प्रतिपद्यते, किन्तु याथावस्थेनावैति
हीति युक्तं ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा
[म. भा. १।७।२७] इति श्रुतिप्रामाण्यात् ? अपि तु संरक्षति संसारमत्येति “अतिमृत्युमेति ”
[यजुस्सं. ३१।१८+धे. व. ३।८।६।१९] इति श्रुतिप्रतिपादितार्थैः; ततो ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्
परां गतिं सचिदानन्दकां भगवद्धामरूपामक्षरात्मिकां याति ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—पश्यन् श्रुको भवतीत्याह—सम-
मिति । सर्वत्र प्रापञ्चिकपदार्थभात्रे समवस्थितं सम्यक्प्रकारेण
तथासूतलोलाधर्मवस्थितं ईश्वरं सर्वसामर्थ्ययुक्तं समं पश्यन्
आत्मना स्वलीलारूपेण आत्मस्वरूपमधिकृतमात्मानं हि
निश्चयेन न हिनस्ति अन्यथा न प्राप्नोति, यथार्थरूपेण

ज्ञात्वा प्रपद्यते । ततः पराङ्मुख्यां वैकुण्ठाख्यां गतिं याति ।
हीति युक्तत्वम्; अन्यथाप्रपत्तेर्निषिद्धत्वात् । अत एव
‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं
पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ’ [म. भा. १।७।२७]
इति सम्पञ्चते ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—दर्शनफलमाह—सममिति । स्वदेहे इव सर्वत्र देहभात्रे समवस्थितं सम्यगवस्थित-
मीधरं समं समतया पश्यन् हि यतः स सर्वाभेददर्शो आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना-
योनिःसङ्कष्टेषु पातनेन न पीडयति, किन्तु ततः परां गतिं मोक्षं याति । यद्वा ऐकाल्यदृष्टित्वात्स्वात्मानमिवाबन्ध-
मपि न हिनस्ति, सर्वत्र दयालुर्भवंतीति भावः । तत्तत्र परां गतिं याति ॥ २९ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

* अत्र सगुरपि—योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्पु भाषते । स पापकृतमो लोके स्तेन आत्मापहारकः [२।५।४५] इति ।

१ ननु—कश्चिच्छ्रुतं करोति, कश्चिदश्रुतम्; एकस्मिन्नेव काले कश्चित्पूर्वकृतश्रुतमफलं भुङ्क्ते, कश्चित्पूर्वकृताश्रुतमफलम्; कश्चिन्ना-
नाति षट्म्, कश्चिद्व्यष्टम्, कश्चित्पुत्रो न किमपि; कश्चित्स्वप्नात्पश्यति, कश्चित्प्रबुद्ध इत्यादिप्रविभागानां सर्वाश्रुतमवसिद्धानां
प्रतिशरीरं जीवात्मनां चेतनानां भेदं विनाशुपतिरित्युक्तेस्तेषां वास्तविका भेदाः सर्वैर्लैथैकैः प्रतिपन्ना इति—कथं सवैसृष्ट्यभेद-
मात्मानं समं पश्यन् ‘न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं’ [१३।२९] इत्युक्तम् ? इति चेत्, ते भेदा अविवोपाधिप्रयुक्ता एव, न
वास्तविका इत्योपनिषदाः । औपाधिकानामपारमार्थिकानामपि भेदानां सार्वजनीनाश्रुतमवगोचरता हि नैयायिकादिभिर्नपि—
‘इयं प्राची, न प्रतीची; इयं प्रतीची, नोदीची’ इति भेदा दिशाः क्षणमुद्भूतंयामाहोरात्रिनीमासतुर्बर्षभेदाः कालस्य; चैवमैत्रा-
दिश्रोत्रभेदाश्रुतमविवधया भेदा आकाशस्य स्वीकृता एव; तत्प्रयुक्ताः कार्यभेदाश्च समानेऽप्येकत्वे विभुत्वे च । सर्वप्रमाणशिरो-
मणितात्पर्येवदागमसिद्धान्तैकत्वमपह्नुयस्व दुर्दिशक्षातिमिरविद्युददृष्टिवद्युते किमन्यत्कारणमात्मभेदस्य पारमार्थिकत्वोपागमे
न्यायसिद्धान्तायनुसारिणां—शरीररसत्वक्षणिकविज्ञानात्समाधिवादिनादिराकरणपरमतात्पर्याखिनो लोककर्मकाण्डप्रसिद्धात्मभेदा-
नुवादिनः परमार्थभूतमनादित्वं प्रतिपादयतो न्यायादित्सुसन्दर्भस्याशयमविदुषां स्यात् ? इति हि ते मन्यन्ते । सति चोपाधिके
भेदे तद्वृत्तानामेव शुभाशुभकर्मकृत्यवतत्फलमुद्बुद्धः स्वतद्भूतकामादीनां कल्पितभेदजीवगतत्वेन प्रतीतिः, न ते धर्मा जीवानां
वास्तविकानामपि भेदा अपि । तेषामेकत्वमेव तु स्वरूपानतिरिक्तं पारमार्थिकमिति । तदेतदभिसन्वायाभिधत्ते भगवानुपनिषत्सोर-
भेदोदोग्धा—**प्रकृत्यैव चेति ।**—इति **गुदाथेतत्त्वालोकः ।**

के ते उपाधयः ? कश्च तैः सम्बन्धः ? कीदृशान्यौपाधिकाणि जीवस्वरूपाणि ? कथं चोपाधितानां धर्मानां जीव उपलम्भः ?
इत्यत्र वेदान्तिमतानि तत्रैव शृण्व्यानि ॥ **मध्यमतानुयायिन्यां** त्वन्यथैव व्याख्यातम्—चक्षुःश्रुतौघेन प्रकृतेन परमात्मना
कर्मा, प्रकृत्या च निमित्तसूत्रा कियमाणानि सर्वाणि कर्माणि स्वात्मानमकर्तारं यः पश्यति, स परमेश्वरं पश्यतीत्यर्थः ।
अथवा—प्रकृत्यैव स्वयमेव कर्मादिकं प्रबोध्य, प्रकृतेःशेषेण कियमाणानि कर्माणि; तथा आत्मानं परमेश्वरमकर्तारं कर्तुर्हितं यः
पश्यति, स पश्यति । कर्तुरादित्यात्स्वात्तन्त्र्यम्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्तृत्वेनावैषम्यादिकम्—इति ॥ —अविगीता ।

१ शां. भा.— ‘सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं’ [१३।२९] इत्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभित्तेष्व्वात्मस्वित्तेतदाशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्येति । प्रकृत्या, प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका “मायां तु प्रकृतिं विधातु” [श्वे. उ. ४।१।०] इति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया, कर्माणि बाह्यनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैः पश्यत्युपभते; तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं स पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमुक्तमनुवदति— सर्वेति । प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनाऽऽत्मनो भेदभानान् सम्यग्दर्शनमिति शङ्कते— तदिति । स्वगुणैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मैश्च धर्माधर्मादिवैलक्षण्यत्वात्प्रतिदेहं भेदे तद्विशिष्टत्वात्प्रत्युक्तं साम्येन दर्शनं इत्येतदशङ्क्य परिहर्तव्याह— पतदिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्यावर्तयति— प्रकृतिरिति । मायाशब्दस्य संवित्पर्यायत्वं प्रत्याह— त्रिगुणेति । उक्तं । परस्य शक्तिर्मात्रेत्यत्र श्रुति-

सम्मतिमाह— मायां हिविति । जन्मेन केनचित्क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह— नान्येनेति । किं तदन्यत्रिषेभ्यमित्युक्ते साङ्ख्याभिप्रेता प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह— महदादीति । सर्वप्रकारत्वं काम्यत्वनिषिद्धत्वादिना प्रकारबाहुल्यमात्मानमुक्तविशेषेण यः पश्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः । स पश्यतीत्युक्तं पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽह— स परमार्थेति । आत्मनः प्रतिदेहं भित्तत्वे तेन समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिः ? इत्याशङ्क्याऽह— निर्गुणस्येति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— सर्वाणि कर्माणि ‘कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते’ [१३।२१] इति पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथाऽऽत्मानं ज्ञानाकारमकर्तारं च यः पश्यति, तस्य प्रकृतिस्संयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च यः पश्यति, स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— अथ साक्षात्क्रियाश्रयत्वतदभावादिवैधर्म्यमुच्यते— प्रकृत्यैवेति श्लोकद्वयेन । अत्र कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणां स्वस्वरूपदर्शनमात्रं विद्वद्विद्वत्साधारणम् ; चित्तुपस्तु प्रकृत्या क्रियमाणत्वदर्शनं विशेष इत्युपादेयांशविशदीकरणाय— क्रियमाणानीति इति

कारणम् । अकर्तृत्वमात्रशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकारेण स्थापयति— ज्ञानाकारमिति । ‘ज्ञाताकारम्’ इति वा पाठः । कथं तर्हि शास्त्रवदयत्वतत्फलमोक्तत्वादिकं ? इत्यात्राह— तस्येति । सर्वव्याप्त्यं चकवत्परिवर्तमानोपाधिप्रवाहनिबन्धनत्वात् कश्चिद्दोष इति भावः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— आत्मानं चाकर्तारं पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘प्रकृत्यैव च’ इत्यत्र यः प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि पश्यति स आत्मानमकर्तारं पश्यतीति

कश्चिद्वन्वयमाह, तदसन् ; तथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति भावेनान्यथाऽह— आत्मानं चेति । स पश्यति परमेश्वरम् ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृत्याऽविद्यया । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ३० ॥

८ वं. ब्र. गि.— ननु ‘समं पश्यन्ति सर्वे’ [१३।२९] इत्युक्तम्, शुभाशुभकर्तृणामात्मनां साम्यायोगादित्याशङ्क्य तत्कर्मवैधर्म्यवासिद्धमित्याह— प्रकृत्यैवेति । मनोबाह्याकारभ्याणि कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृत्यैव मायाविद्याख्यया देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतया क्रियमाणानि यः पश्यति । ‘प्रकृत्यैव’ इत्येवकारभ्यावरत्येवाह— तथाऽत्मानमकर्तारमिति । तथाशब्दः पश्यतेराकर्णार्थः । ‘प्रकृतिपरिणामभूतान्तःकरणतादात्म्या-

ध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं, न वस्तुतः’ इति यः पश्यति “विज्ञानं यज्ञं तदुते, कर्माणि तदुतेऽपि च” [ते. उ. २।५।१] “ध्यायतीव लेलायतीव” [बु. उ. ४।३।७] “अहङ्कारविषदात्मा कलाहमिति मन्यते” [३।२७] “चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तेवाहन्विया सृष्टः” इत्यादिप्रमाणैः पश्यति, स एव सत्यपश्यति; नान्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— द्वितीयस्यापि स्वस्य दर्शने फलमाह— प्रकृत्यैवेति । साङ्ख्ये तु प्रकृत्यैव क्रियमाणानि कर्माणि कर्तृत्वं चेष्टावत्त्वेन प्रकृत्याश्रयं, न तु केवल आत्मनि जीवस्वरूपेऽगुपरिमाणमात्रे चिद्रूपेऽपि मुख्यकर्तृपुरुषोत्तमांशभावात्सुसन्तत्यैव; देहद्वयोपाधिवैशिष्ट्ये तु तत्र कर्तृत्वं प्राकृतमेवेति ध्येयं, तथा चैवमन्ततोऽकर्तारमात्मानं स्वस्वरूपं निरुपाधिभावं पश्यति स पश्यति; अन्ये स्वध्याः ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सर्वरूपेण यदि सर्वत्र स एवास्ति, तदा कथं न सर्वं तथा पश्यन्ति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । प्रकृत्या लीलोपयोगीन्येव क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति, चकारेण कार्यमाणानि, तथा आत्मानं जीवमकर्तारं

तदिच्छाभावे सर्वकरणाशक्तं यः पश्यति स पश्यति; परमेश्वरमिति शेषः । अथवा स एव पश्यति अन्ये त्वन्वा एवेति भावः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषमस्वभावानि भूतानि कः समनुद्वया पश्यत्यग्निमिव शीतबुद्ध्या ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि वाङ्मनःकायैरावधानि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३० ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति— यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मन्त्राऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यति “ आत्मेवेदं सर्वं ” [छां. उ. ७.२.५.१२] इति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिं विकासं “ आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नं ” [छां. उ. ७.२.६.१] इत्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति, तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतौर्विकाराणां च साङ्ख्यवस्तुस्याद्वयत्वप्रसक्तौ प्रत्याह— पुनरपीति । उपदेशजनितं प्रत्यक्षदर्शनमनुवदति— आत्मेवेति । भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहाऽऽत्मसात्तया प्रलीनं पश्यति, न हि भूतपृथक्त्वं; सत्त्वां प्रकृतौ केचले परस्मिन्बलापयितुं शक्यत इत्यर्थः । परिपूर्णतामन एव प्रकृत्यादेर्विशेषात्तस्य स्वरूपलाभमुपलभ्य

तन्मात्रतां पश्यतीत्याह— तत एवेति । उक्तमेव विस्तारं ध्रुववष्टम्भेन स्पष्टयति— आत्मत इति । ब्रह्मसम्पत्तिनां पूर्णत्वेनाभिषेक्तिः, अर्पणत्वहृतोः सर्वस्याऽऽत्मसात्कृतत्वादित्याह— ब्रह्मैवेति । ज्ञानसमानकालेव सुक्तिरिति सूचयति— तदेति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुप्यत्वद्वैश्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमेकस्थं एकतत्त्वस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम्; तत एव प्रकृतित एवोचरोचरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म सम्पद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैषम्यमुच्यते— यदेति श्लोकेन । एकशब्देनान्यतरस्य निर्धारणार्थं भूतशब्दोऽत्र तिलतैलवन्मिश्रदिलष्टचिदचित्समुदायपर इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति । पृथग्भावशब्दोऽत्र जातिरूपं गुणादिरूपं च भेदमविशेषात्तद्वद्भाति । स च सर्वोऽप्यवस्थान्तरापत्तिरूपतया निर्विकारात् पुरुषाद्भेदः, तदाह— देवत्वमनुप्यत्वं ब्रह्मत्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमिति । एकशब्दोऽत्र प्रकृत्योरन्यतरनिर्धारणाय इत्याह एकतत्त्वस्थमिति । किं तदर्थं ? इत्यत्राह प्रकृतिस्थमिति । यथात्मा अनेकशब्देन विवक्षितः, तदा तस्यैव देवादिष्वप्यदर्शनमुक्तं स्यात्; तच्च ‘ समं पश्यन् ’ [१.१.२९] इत्याद्युपक्रमेण ‘ पण्डिताः समदर्शिनः ’ [५.१.२८] इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्त्या

च विरुद्धधेतुलभिश्रायेणाह— नात्मस्थमिति । समानस्यैकरथैव ब्रह्मणः सकलविकल्पसकलपरिणामासुऽद्वैतमिहोक्त्यत इति परेषां जल्पः प्रागेव निरस्ता इति चाभिप्रायः । “ आत्मा वै पुत्रनामासि ” [कौ. उ. २.१.१] इत्यादिषु शोडश्यात्मनः पुत्रादिरूपः परिणामः प्रतीयते, सोऽपि “ अज्ञादज्ञात्समभवत् ” [कौ. उ. २.१.१] इत्यादिकमनुसन्धानस्य प्रकृत्यंशगत एव प्रकाशेत्युच्यते ‘ तत एव च विस्तारम् ’ इति । तद्विश्रुति— प्रकृतित एवेति । प्रकृतितत्त्वस्य प्रथमं देवादिरूपविविन्नपरिणामे, तन्मूले च सन्तानव्यपदेशभाजि परिणामे भोक्तुः पुरुषस्य भोगार्थसन्निधिमित्रमात्रमपेक्षितम्, न पुनर्भोगायतनादिगतविकारात्पदत्वमपीत्येवकाराभिप्रायः । ‘ ब्रह्म सम्पद्यते ’ इत्यत्र परमात्मभावस्य विरुद्धत्वाज्जीवात्मभावस्य नित्यविद्व-

त्वात् “परमं साम्यमुपैति” [सं. उ. ३।१।३] ‘मम सामर्थ्य-
मागताः’ [१।४।२] इत्यादिभिरैकाग्र्यत्वात् परब्रह्मसाम्यापत्ति-
विवक्षितेऽपि प्रायेणाह— अनवच्छिन्नमिति । यद्वा देहात्म-
विवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्यादित्यभिप्रायः । ब्रह्म

सम्पद्यते ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र फलितार्थकथनं आत्मानं
प्राप्नोतीति । यद्वा ब्रह्मेति द्वितीयान्तम् ; सम्पद्यत इति सम्प्रा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.— एकस्थमेकस्मिन्निष्ठा स्थितम् । तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘एकस्थ’ इत्यस्यैकस्यात्मकमिति ।
व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्धमिति भावेनाह— एकस्थमिति ।
‘तत एव च विस्तारं’ इत्यस्य स्वस्मादेव विष्णोर्व्य- विस्तार-

मिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह— तत एवेति । विस्तार-
मुत्पत्तिम् ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— पुनरपि सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयते— यदेति । एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि
स्थितम् । विस्तारं विकासम् ॥ ३१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं भूतभेदमभ्युपेक्ष्य कर्मवैषम्यकृतः
क्षेत्रज्ञभेदो निरस्तः; इदानीं भूतभेदस्यापि कल्पितत्वात्कृतो-
ऽव्यात्मभेदो नेत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्ग-
मात्मकानां पृथग्भावं भेदं एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि सद्रूपेऽपि-
घाने स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानातिरेकात् “आत्मैवेदं सर्वं”
[छां. उ. ७।२।५।२] इत्युक्तपश्यति । तत्र हेतुः— तत एव

चेति । यो हेतवै । यस्मात्तत् एवात्मनः सकाशादेव— रञ्जतः
सर्पदण्डधारादीनामिव— भूतानां विस्तारं विकासश्चत्प-
मनुपश्यति तस्मात्सर्पादीनां रञ्ज्यात्मकत्वं ब्रूतानामप्यात्म-
मात्ररूपत्वमिति तदा सर्वाद्वैतदर्शो परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते
ब्रह्मैव भवति ॥ ३१ ॥

९ व०. त० दी०— तृतीयेऽपि फलं दर्शयति— यदेति । प्रकृतिपुरुषतत्त्वात्मकेषु देवादिभूतेषु सन्तु तेषां
देवत्वमनुपेक्षादिदीर्घह्रस्वस्थूलकुशलादिकं पृथग्भावं पृथक्त्वेन वा ज्ञायमानं उभयस्वरूपमेककथं प्रकृतित्थं सम-
ष्टिपुरुषस्य च पश्यति, तत एव च निर्गमनविस्तारं “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ... एवमेवास्मादात्मनः ...
भूतानि व्युत्सुरन्ति” [बृ. उ. २।१।२०] इत्यादि श्रूयमाणं साक्षात्करोति तदा ब्रह्माक्षरं सम्पद्यते अनव-
च्छिन्नाक्षरात्मकं प्राप्तोति । अयमर्थः— ‘क्षुद्रप्रवाहवद्व्यष्टिः समष्टिर्गाङ्गनीरवत् । अक्षरं तच्छक्तिवद्वि-
देवतावत्परो हरिः ॥ अक्षरेण सदैक्यं हि पुरुषस्याह तच्छ्रुतिः । पुरुषोत्तमतत्सैक्यं प्रवेष्टः स्वेच्छया मतः’ ॥
[व.सि.सु.] एतद्विषये मिथ्यावादिभिराविद्यको भेदः कल्पितस्त्रोपदिश्यते दृष्टदृश्यव्यवहारमभ्युपगम्येति; तदुपेक्ष्यं
श्रौतानां श्रौत एव व्यवहारः, न यौक्तिकः, इत्यभिपुक्तोक्तेः, विशेषस्तु निबन्धादुपगन्तव्यः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेव सर्वेषां लये सूक्ष्मत्वश्रुत्यचौ
विस्तरे च यदा ब्रह्मणः सकाशादेव तद्वत् पश्यति तदा ब्रह्म-
त्वमाप्नोतीत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्गमानां
पृथग्भावं ब्रह्मणो भेदं विचित्रानेकरूपात्मकं एकस्थं संहारे-

च्छात्मकरमणात्मकब्रह्मस्वरूपस्य प्रलये अनुपश्यति, च पुनः
तत एव प्रपञ्चरमणेच्छब्रह्मण एव सूक्ष्मसमये विस्तारमु-
पश्यति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मत्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं, न त्वात्मनः ? इत्याशङ्क्याऽह— यदेति । भूतानां विषया-
दीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नाताभावेनावस्थानं परिदृश्यमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं
—रञ्ज्यां सर्पादिवत्, कनके वा कुण्डलादिवत्— विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति; तत एवैकस्मात् विस्तारं च
भूतपृथग्भावस्य व्युत्थानावस्थामनु स्मर्रादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति । अयं भावः— कर्तृत्वं
हि क्रियावत्त्वं, क्रिया च परिस्पन्दः, स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्यादेरेव सम्भवति, न तु
व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावप्रसिष्णोरात्मन इति ॥ ३१ ॥

आत्मनः सर्वव्यापित्वादिना तत्तद्दोषाल्लसता तत्तत्प्राकारार्थं च ।

अनादित्वानिर्गुणात्परात्माऽयमव्ययः ।

१ अनादित्वादिनि— यद्यप्यविद्या जन्मरहिताऽपि तत्तद्विकारवती तत्त्वज्ञानात्स्वरूपेणापि विनश्यतीत्यनादित्वादित्यस्या-
व्ययहेतुत्वं कथमनसत्तत्तम् ; तथाप्युत्तरतिरहितस्य स्वरूपेण भावभूतविकारावस्थानरूपेण च विनाश इत्यत्र तात्पर्यम् । अविद्यापि-

सम्बन्धः । न हि कर्तृत्वादभाक्त्वे परस्यात्मदाविषदीश्वरत्वमिति भावः । परस्यदानस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थोऽपीत्यादि श्रुतिमूलमपि ज्ञातुं वक्तुं वाशक्यत्वात्प्राज्यमेवेति परीलकसम्मत्योपसंहरति— सर्वथेति । परस्य वस्तुतोऽकतुर-

भोज्याविषया तदारोपादादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरितं तत्रेति । तमेव परिहारं प्रपञ्चयति— अखिद्येति । व्यावहारिके कर्तृत्वादाविष्टे परामर्थिकमेव किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— नरिति । वास्तवकर्तृत्वाद्यभावे लिङ्गमुपन्यस्यति— अत इति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्टस्वभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि अनादित्वात् अनारभ्यत्वात् अव्ययः व्ययरहितः, निर्गुणत्वात् सत्त्वादिगुणरहितत्वात्, न करोति, न लिप्यते देह-स्वभावैर्न लिप्यते न बध्यते ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. जं.— आत्मनो नित्यत्वानित्यत्वापरिणामित्वादभिरुक्तं वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिरीकरोति— अनादित्वादिति श्लोकेन । आपेक्षिकपरमात्मत्वविषयेण 'अयं परमात्मा' इत्यनेनाभिप्रेतमाह— देहान्निष्कृष्टेत्यादिना । ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य देहान्निष्प्रेरणरूपकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् कथमव्ययत्वादिति ? इत्यत्राह— स्वभावेन निरूपित इति । अनादित्वादित्यव्ययहेतुस्वरूपतिराहिलं विवक्षितमित्याह अनारभ्यत्वादिति । आरभ्यमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति

भावः । 'निर्गुणत्वात्' इति सामान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरिहारायाह— सत्त्वादिगुणरहितत्वादिति । एवं हेतुद्वयशक्त्यनुसारेण यथायोग्यं साध्यद्वयान्वयो दक्षितः । लेपराहाप्रतिषेधयोः सम्भावितविषययोरेव युक्तत्वात्, "तत्सत्तथातु त्रिमलं द्विषोर्निचतुर्विंशद्विषयं शरीरम्" [गभो. १] इत्याज्जातस्य शरीरस्य पदादिषु पञ्चादेरिव संतगणे लेपकत्वस्वभावात् 'शरीरस्थोऽपि' इत्यनेन सूचितमाह— देहस्वभावैरिति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— न च व्याप्यदिस्तस्येत्याह— अनादित्वादिति । सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च । न करोतीत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो 'न प्रलं' इत्यादिविविति ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अव्यय इत्यनुवादेन लेपाभावमात्रं विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिराशाभेमाह— न चेति । एतेनाव्ययत्वमपि साध्यमप्राप्तत्वादित्युक्तं भवति । तस्य विष्णोः अनेन जीवविशेषणमेतत् तस्य प्राप्तिसद्भावेन प्रतिषेधोपपत्तेरिति निरस्तम् । विष्णोरपि 'शरीरस्थोऽपि' इति प्राप्तेरुक्तत्वात् अनादित्वनिर्गुणत्वयोरव्ययत्वे हेतुत्वमुपपादयितुं व्याप्तिमाह— सादीति । यद्व्ययि तदप्रायः सादि गुणात्मकं चेति योजना ।

प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय 'प्रायः' इत्युक्तम् । ससाधेयगुणात्मकमेवेत्यवधारणेन यथास्थितयोजना वा । न करोति निर्गुणत्वादिति ईशस्य क्रियागुणाभावः प्रतीयत इत्यत आह— न करोतीति । पुरस्तादुक्तमेव स्मारयति— नेति । इत्यादिवदक्रियात्वादिकं व्याकथयामिति शेषः । यद्यप्यव्ययत्वमप्यत्र साध्यं तथापि तल्लोकतो ज्ञातुं शक्यत इति लेपाभावमार्गं, यथा सर्वगतमित्युपपद्यते ॥ ३२ ॥

७ ह. वै. भा.— शरीरस्थः शरीर उपलभ्यमानः ॥ ३२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं च सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्वेऽपि रज्ज्वाः सर्पादिविकारैरिव सर्वभूतानामात्मरूपत्वेऽप्यात्मनो भूतविकारैर्न लिखत्वमित्याह— अनादित्वादिति । अयमपरोक्षतयाऽस्तुभूयमानः प्रत्यगात्मरूपः परमात्मा शरीरस्थोऽपि अव्ययः न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारश्च इति प्रथममन्वयः । तत्र व्ययो द्विविधः— धर्मिस्वरूपस्थोत्पत्त्या वा, तदनुत्पत्तावपि धर्माणाञ्छत्पत्त्या वा ? प्रथमं निराकरोति— अनादित्वादिति । अनादेर्जन्मैव नेति जन्मोत्तरभाविनो भावविकारा

न सम्भवनयेव; अतो न स्वरूपेण विकारित्वमित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति— निर्गुणत्वादिति । निर्धर्मकत्वाद्धर्मद्वाराऽपि विकारो नैत्यर्थः । न चेच्छब्दद्विधादीनामात्मधर्मत्वप्रसिद्धिः कथं निर्धर्मकत्वं ? इति वाच्यम्, 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' [१३।७] इत्यादिना तेषां क्षेत्रधर्मत्वकथनादिति भावः । एवं निर्धर्मकत्वादेव शरीरस्थोऽपि न करोति; अत एव च कर्मफलैर्न लिप्यते, तदकर्तृत्वफललेपासम्भवात् ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— स्वतः पुरुषस्य प्राकृतसम्बन्धाभाव इत्युपपादयति— अनादित्वादिति । परमात्माऽस्तः पुरुषः अथवा अक्षररूपत्वेन अनादित्वाभिर्गुणत्वादयं आत्मा जीवः पुरुषोऽव्ययः केवलं भगवदिच्छया स्वतः दृष्ट्यभाविनोऽप्यकर्ताऽलिप्तः अध्यासेनैव तथा, नान्यथेति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु यथा ब्रह्मांशस्यादिजीवस्य देहसम्बन्धात् कर्मलेपस्तेनैवाज्ञानं तत्राज्ञानं प्रेरकात्मसम्बन्धात्

स्यैव जीवसम्बन्धात् लेपे सति कथं समदर्शनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अनादित्वादिति । यस्त्वैवोपचितस्तस्यैवान्सम्बन्धेन नाशः ।

स च अनादिर्नैवाविकजीवभाववहुत्पत्तिरतएव तत्सम्बन्धाभावायै साक्षित्वं पूर्वं निरूपितम् । तस्मात् गुणसम्बन्धिन एव तत्राग्रे नाशः, स च निर्गुणस्त्वस्मादयं परमात्मा अव्ययः ।

परसम्बन्धादिनाशश्चः । अतः शरीरस्थोऽपि कर्माणि न करोति, अत एव न लिप्यते ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० वी०— नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं सा स्वीकारि, देहाद्यवच्छिन्नेन तु रूपेण तद्वक्तव्यमन्यायानुसवविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह— अनादिर्वादिदि । अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः । परमो देहादिभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः कोशपञ्चकातीत आत्मा । परमात्मा अव्ययः न ज्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वे हेतुः— अनादिर्वादिदि । यद्धि आदिमदाकाशादि तद्वयेति, न त्वयं ज्येति; अनादिर्वात् । नन्वादिभावस्यानन्त्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो माऽस्तु, तथा देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावश्यम्भावादानादित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु परमाणुवद्भविष्यतीति चेत्, न; दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतो द्रव्यस्य निरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेः, नहि परमाणोः पूर्वदिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमया व्यवच्छेत्तुं शक्यते, अनुभवविरोधात्; देशतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतः परिच्छेदोऽपि मास्तु; तथापि विचित्रशक्तिरूपभिनवप्रपञ्चरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसंबन्धत्वादिगुणयुक्तस्य स्वगतभेदोऽवश्यम्भावी । स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनापिहोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— निर्गुणत्वादिति । यो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगं विभागं बोधायं प्राप्य स्वगुणं शब्दमाविष्करोति; न तु स्वस्मिन्नसन्तं स्पर्श केनचिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेदलक्षणे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्कर्तुं न समर्थ इति । फलितमाह— शरीरस्थोऽपीति, स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

१ शा. भा.— किमिव न करोति न लिप्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते, सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सूक्ष्मभावादप्रतिहतत्वभावत्वादित्यर्थः । न सम्बन्ध्यते पञ्चादिभिरीति शेषः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावेः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह— यथेति । यथा आकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात्सर्वैर्वस्तुस्वभावेन लिप्यते, तथा आत्मा अतिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ देहैऽवस्थितोऽपि तत्तदेहस्वभावेन लिप्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘न करोति’ इत्युक्तमकर्तृत्वं तु पूर्वोत्तरत्र च विशोधितत्ववत्परम्; ‘शरीरस्थोऽपि न लिप्यते’ [१३।३२] इत्यस्मिन् साध्याग्रे समागतकाष्ठान्यायशङ्का अनन्तरस्थोकेन परिहृत्य इत्याह— यथापीति । ‘* संसर्जा दोषशुणा भवन्ति’ छिन्नेषां दृष्टते मित्रभावात्, इति हि प्रसिद्धमिति भावः । ‘यं प्राप्यातिपवित्राणि वक्ष्यामस्मरणा नि च । अशुचित्वं क्षणाद्यान्ति किमन्यदशुचितस्तः’ इति न्यायादेहेन क्षणमात्रयोगेऽपि वक्ष्यादय उपहन्यन्ते; किं पुनरनादिसंयुक्तः ?

इत्यभिप्रायेणाह— नित्यसंयुक्त इति । संसर्गस्य संसर्गिणि संसर्गन्तरस्वभावापादकत्वमनियतमिति व्यभिचारोपादानार्थं ‘यथा सर्वगतम्’ इत्युत्वाद् इति ज्ञापनार्थमयत्र अपिशब्दोपादानम् । सर्वगतत्वात्तुवाद् ‘शरीरस्थोऽपि’ इति शङ्कोत्थापक इति च भावः । सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपीति सर्वगतशब्देन परस्परविरुद्धानन्तस्वभावलेपप्रसङ्गोऽभिप्रेत इति भावः । यथा आकाशो सूतान्तरेभ्यः सूक्ष्मः, तथा आकाशादपि सूक्ष्मतोऽयमिति ज्ञापनार्थमुक्तं अतिसौक्ष्म्यादिति ।

१ सर्वत्र देहे इति, देहे सर्वत्रेति चान्वयः । आत्मनो विभुत्वेन सर्वेषु देहेष्विव देहेऽपि सर्वत्रावस्थितत्वात् । — अविगीता ।

* कस्यापिच्छकस्य स्वप्नातुरपशब्देः कुदं राजानं प्रत्युक्तिरियम्— ‘माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः । अहं सुनिमिरानीतः स च नीतो गवाशनैः । गवाशनां स शुणोति वाक्यं त्वहं हि राजन् ! वचनं सुनीनाम् । न चास्य दोषो न च मद्गुणो वा (प्रत्यक्षमेतद्भवतापि दृष्टं) संसर्गा दोषशुणा भवन्ति ’ ॥ इति ।

तथैत्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यते इति भावः । केचित्सदायाः कैश्चित्संसर्गैः तत्स्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संसर्गैः तत्स्वभावलेपवन्तो दृश्यन्ते; यथा कार्पासादावज्जनादिवासन-

याऽपि न इयामतादियोगः, लाक्षारसवासनया त्वरुणता दृष्टा; तथेहापि सम्भवतीति शङ्काभ्युदासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वशब्दः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धूमतुषारादिभिर्नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— अत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादिविष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात्

पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— यद्यपि निर्गुणत्वात् करोति तथापि नित्यसंयुक्तैर्देहस्वभावैः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह दृष्टान्तेन— यथा सर्वगतमिति । आकाशवत्सर्वाश्रयव्यापी सौक्ष्म्यादणुत्वाद्भेदोः जीवः आत्माऽपि तथा नोपलिप्यते; सर्वाश्रयव्यापित्वं तु व्यापिचैतन्यगुणादेव युज्यते चन्दनादिवदिति ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— एतदर्थं दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वगतं सर्वत्र जडजीवान्तर्गतमाकाशं सौक्ष्म्यात्

स्वरूपाभावात् सङ्गरहितं तेन सह नोपलिप्यते, तथा सर्वत्र उच्चनीचोऽपि देहावस्थितोऽप्यात्मा न लिप्यते ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्गुणत्वात् करोतीति सिद्धं, असङ्गत्वान्नोपलिप्यत इत्याह— यथेति । यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात् । एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यथेति । यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविताऽऽदित्यः; तथा तद्वन्माध्वतादितृत्यन्तं [१३।६-७] क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति । कः ? क्षेत्री, परमात्मेत्यर्थः । भारत ! रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति, रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक एव आत्माऽलेपकश्चेति ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'न करोति न लिप्यते' [१३।३२] चैत्यत्र द्रष्टृत्वेन दृश्यधर्मज्ञानत्वं हेतुमाह— किञ्चेति । दृष्टा-

न्तेन विवक्षितमर्थं दर्शयति— रवीति । उभयविधमर्थमेव स्फुटयति— रविवदिति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— यथैक आदित्यः स्वया प्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री 'ममेदं क्षेत्रमीदृशम्' इति कृत्स्नं बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति । अतः प्रकाश्याल्लो-
कात्प्रकाशकादित्यवद्वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽयमुक्तलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाप्यायारम्भे 'एतद्यो वेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञम्' [१३।२] इति वेद्यत्ववेदितृत्वान्यां प्रति-
पादितं सङ्घातात्मकत्वात्सङ्घातात्मकत्वप्रयुक्तनामात्मैकत्वान्यां सिद्धं च मेदं दृष्टान्तपूर्वैः स्थिरीकरोति— यथा प्रकाशयतीति श्लोकेन । स्वरूपपथमभूतयोर्ज्ञानयोरैकजातीययोरपि वैधर्म्यप्रदर्श-
नाथैः प्रमोदादहरणम् । 'कृत्स्नं क्षेत्रम्' इत्यनेन कृत्स्नशब्देन सर्वेषां शरीराणां सङ्ग्रहः प्रतीयते । व्याकल्युध्य परे (शं.) 'रविदृष्टान्तोऽत्र रविनित्यक्षेत्रेष्वेक आत्मा अलेपकश्चेति ज्ञाप-
नार्थम्' इति । तच्चायुक्तं, प्रतिक्षेत्रमात्मनां भिन्नत्वादिकैकस्य सर्वक्षेत्रप्रकाशनाभावाज्जातिपरत्वे त्वादित्यदृष्टान्तासङ्गतिरित्य-

भिप्रायेणाह— बहिरन्तश्चापादतलमस्तकमिति । बहि-
स्त्वगादिः, अन्तर्मांसदिः । एकैकस्य शरीरस्य अवयवभेदप्रयुक्त-
नानात्वेन आस्रव्यतिरेकप्रदर्शनाथैर्मयवेधु कस्यचिद्वेदितृ-
त्वशङ्काभ्युदासार्थं च कृत्स्नशब्द इति भावः । अनेकावयवसमु-
दायात्सकाच्छरीरात्तदखिलज्ञातृत्वेन प्रतिसम्बन्धमान एक
आत्मा भिन्न इत्युपलम्बनविलसिदमित्युक्तं भवति । न प्रकाश-
कत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽत्र दृष्टान्तः, अपितु तदधीनवैलक्षण्यपर
इत्याह— प्रकाश्यादिति । कर्मकर्तृभावादिना भेदोऽत्र स्फुट
इति भावः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— न केवलमसङ्ख्यादात्मा नोपलियते, किन्तु प्रकाशकत्वादपि प्रकाश्यधर्मेन लिप्यत इति सट्टान्तमाह— यथेति । “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

चाक्षुर्वैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ” [कठो. १।११] इति श्रुत्यर्थप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— प्रकाशकत्वं च दृष्टान्तान्तरेण स्पष्टयति— यथेति । चैतन्यं ज्ञानरूपमात्मनो धर्मः न प्राकृत इति । यथा सूर्यः प्रकाशधर्मवान् सर्वं प्रकाशयति तथाऽयं क्षेत्रीति । अनेन पुरुषस्य क्षेत्रत्वमेव, साम्प्रतं तत्त्वज्ञानेन भगवद्गुणसारत्वात्प्रादेशः क्षेत्रज्ञत्वं भवतीति बोधितम् ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेलेपे देहादिगुणप्रकाशकत्वं कथं ? इत्याशङ्क्याऽह— यथेति । यथैको रश्मिर्दशात्मकत्वात् कृत्स्नं सम्पूर्णमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा मर्दशकत्वादेव क्षेत्री क्षेत्रं कृत्स्नं सम्पूर्णं प्रकाशयति । रवेर्लोचनात्मकत्वात्तद्दृष्टान्ते

मत्कृपादृष्ट्या कीदोषयोग्यत्वायाऽऽत्मापि क्षेत्रं प्रकाशयतीति ज्ञापितम् । भारतेतिसम्बोधनेन सैन्यमध्ये स्थितो मर्दशत्वात्तदोषैस्त्वं यथा न लिप्यस इति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘न करोति न लिप्यते’ [१३।३२] इति द्वयमपि दृष्टान्तान्तरेण प्रतिपादयति— यथेति । यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति, न तु व्यापाराविष्टतया कुविन्द इव पटम् । यथा चैष प्रकाश्यवर्मेर्दुर्गन्धादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सन्ननेकबाभूतं क्षेत्रं ‘महाभूतानि’ [१३।६] इत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्त्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति । हे भारत ! न तु व्यापाराविष्टतया तरस्यपादयति, तद्धर्मेर्वा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्यदृष्टान्तेनैकत्वमकृतृत्वप्रयुक्तमलेपत्वं च दर्शितम् । तथा च श्रुतयः— “यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुरुपोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ” [“सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ” [कठो. १।११] इति ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाध्यायज्ञानस्य फलम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासप्तपिण्डसु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१ सूत्रप्रकृतिमोक्षं च— अत्र वामनः—

अधिष्ठानं चिदेवैकं विवर्तो नैव विद्यते । इति बोधेऽपि भूतेषु स्फुरत्येव जडत्वधीः ॥

संस्कारधर्मः स ध्यानाभ्यासादेव निवर्तते । चराचरतरङ्गेषु चिदकूपारचिन्तनात् ॥

अतो ये चिदमेदेन चिन्तयन्ति चराचरम् । ते सूत्रप्रकृतेर्मोक्षं विदन्ति जडताधियः ॥ इति ॥

नव्यास्तु— सर्वभूतानां मूलभूता या प्रकृतिस्तस्या मोक्षम् । बन्धो मोक्षश्चेत्युभे अप्यवस्थे प्रकृतेरेवेति साङ्ख्याः सङ्गिरन्ते । तदनुसृत्येवात्र ‘प्रकृतिमोक्षं’ इत्युक्तमित्याहुः । तदसत्, साङ्ख्यकल्पितायाः प्रकृतेरत्रानभिमतत्वस्यास्माभिः प्रागेव दर्शितत्वात् । प्रधानस्याचेतनत्वेन बन्धमोक्षयोस्तद्वैतत्वात्सम्भवत्वादिप्रबलमुक्तिभिरुक्तसिद्धान्तस्य शारीरकमीमांसायां शङ्करभगवत्पादैर्निराकृतत्वाच्च । किञ्चात्र गीताग्रहं ‘ब्रह्मसुश्रूषेः’ (१३।४) इति वेदान्तसुत्राण्येव बादरायणीयानि स्वोपजीव्यत्वेनाचिकीर्तयितुं साभिनिवेशमिषोपपादयन्तः, तत्र ‘हेतुमद्भिः’ ‘विनिश्चितैः’ च पदैः प्राधान्येनोन्मथन्ति साङ्ख्यसिद्धान्तमेव तत्र तत्रासावनुसरतीति कथञ्चित् प्रतिष्ठामान्यमात्रेणापि प्रतिपादयन्तश्च ‘लोके महान्तो हि ते’ नमस्कार्या एवेत्यलं प्रपन्नं ॥— अविगीता ।

१ रा. भा.—समसाध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यात-
योरेवं यथाप्रदर्शितप्रकरणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्म-
प्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिविद्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्याः
भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देह-
माददत्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यवर्य-
श्रीशङ्करभगवतः कृता श्रीभगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—अध्यायार्थं सफलमुपलभ्यते— निष्वादिनिष्ठया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या
समस्तेति । विशेषं कौटुम्भ्यपरिणामादिलक्षणम् । तदेवममा- परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्षणपुरुषार्थासिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानान्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानारूपेण चक्षुषा ये
विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं च, ते परं यान्ति निर्मुक्तबन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति; मोक्ष्यतेऽनेनेति मोक्षः, अमा-
नित्वादिकमुक्तं [१३।८] मोक्षसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेणोक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं
विदित्वा भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चावगम्य य आचरन्ति, ते निर्मुक्तबन्धाः स्वेन
रूपेणावस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—अथैतदध्यायप्रधानार्थसूतहेयोपादेयतु-
पायविज्ञानस्य फलमुच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवंशब्दान्दित-
माह उक्तेन प्रकारेणेति । अज्ञत्ववेदितृत्वघातेत्वधारकत्व-
शेषत्वशेषित्वाद्विप्रकारेणेत्यर्थः । ‘अन्तरमवकाशावधिपरि-
धानान्तर्धिभेदत्वादर्थः’ [अमरः ३।३।१८६] इत्यनेकार्थस्या-
न्तरशब्दस्यात्र विवक्षितमाह—विशेषमिति । ‘ज्ञानचक्षुषा’
इत्यत्र दिव्यज्ञानाद्विप्रसङ्गधुदासार्थं विवेकविषयत्वोक्तिः ।
प्रधानोपदेशलब्धज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः । ज्ञानस्य
चक्षुष्मरूपमपरोक्षज्ञानान्तरहेतुत्वात् । विविच्यतेऽनेनेति विवेकः
अत्र व्यावर्तकाकारः—भूतमध्याः प्रकृतेर्यस्यः सूतप्रकृतिमोक्षः,
भूतानां जीवानां प्रकृतेर्मोक्ष इति वा । यत् ‘भूतानां प्रकृति-
विद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनम्’
इति शङ्करेणोक्तम्, तत् “गौरनायत्नवती” [मं. को. ५]
इत्यादिभूतिविरोधावधीरणायम् । जीवात्मज्ञानफलविषयत्वा-
त्परशब्दोऽत्र परिशुद्धजीवविषयः । तस्य च परत्वं संसारित्व-

लक्षणत्वकीयपूर्वावस्थापेक्षयेत्यभिप्रायेणाह— निर्मुक्तबन्ध-
मिति ।

अध्यायारम्भे क्षेत्रक्षेत्रज्ञं पूर्वमुपपादितौ; परम्परया परि-
शुद्धात्मप्राप्त्युपायता अमानित्वादियुगवर्धः, अतोऽत्र निग-
मनेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्यां सह समुच्चयमानो सूतप्रकृतिमोक्षः
स एव युगवर्गो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—मोक्ष्यतेऽने-
नेति । उक्तान्याये सन्नते वा, मोक्षशब्दप्रकृतिके मोक्षयतीति
यिज्यते वा ‘मोक्ष मोक्षेण’ इति धात्वन्तरे वा—मोक्ष्यत
इति युक्तयोगः । तत्र चायं मोक्षशब्दः ‘अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्’ [अष्टा. ३।३।१९] इति करणार्थेयवन्तः । उक्तेषु
ज्ञातव्येषु सिद्धं ज्ञातव्यार्थं विष्णुवन्वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य साक्षात्-
न्योसेहेतुत्वाभावादनुष्ठानशेषतां च ज्ञापयन् सूतप्रकृतिमोक्ष-
शब्देनाभिहितवृत्तेः सूचनं, ‘परं याति’ इत्यनेन चेष्टयातेवि-
वक्षितत्वं दर्शयन् विगठितं महावाक्यार्थमाह—क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योरिति ॥ ३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज-
विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनं अमानित्वादिकम् [१३।८] ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘भूतप्रकृतिर्गोक्षं’ इत्यस्य ‘भूतानां प्रकृतिरविद्या तस्याः मोक्षमवसानलक्षणं’ [शं.] इति व्याख्यानमसत्, भूतशब्दवैयर्थ्यात् अविद्याध्वंसस्यानुक्तत्वेनैव-मिति परामर्शयोगाच्चेति भाविनाह—भूतेभ्य इति । अनेन भूतप्रकृतीति द्वन्द्वः । ततः पञ्चमीति योगविभागात्पञ्चमीतत्पुरुष इत्युक्तं भवति । भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः । ननु मोक्षो न

प्राप्तुक्त इत्यत उक्तम्—मोक्षसाधनमिति । करणे चित्तरथः । मोक्षसाधनमपि नोक्तमित्यत आह—अमानित्वादिकमिति । ज्ञानसाधनमपि परम्परया मोक्षसाधनमिति भावः । मोक्षशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्साधनमर्थत्वम् । यद्वा भूतेभ्यः प्रकृतेः श्रेयसमासद्वयसुसर्गाय पृथगेव वाक्यम्, ततो मोक्षपदव्याख्यानं पृथगेवेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—भूतप्रकृतिर्माया तस्या मोक्षो भूतप्रकृतिमोक्षस्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भुनमत्प्रणीते पैशाचभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—क्षेत्रेति । एवमुक्तरीत्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं जडत्वाजडत्व-संविकारत्वतदभावरूपम्, तथा भूतानां प्रकृतिमोक्षं च, प्रकृतिरविद्या; मोक्षयतेऽनेनेति (मोक्षः; प्रकृतेर्मोक्षः)

प्रकृतिमोक्षः अविद्याविवेचनोपायभूतं ‘अमानित्वमदम्भित्वम्’ [१३।८] इत्यादिकम्, तच्च ये ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा विदुर्जानन्ति, ते परं ब्रह्म यान्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकतावेभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्य-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवान्दानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटन्यायेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीता-व्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—उक्तमुपसंहरति—क्षेत्रेति । उक्तप्रकारेण अन्तरं भेदं विवेकं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या भूतप्रकृतेर्मोक्षो यस्मात्तमुपायं अमानित्वादिकं च ये विदुस्ते परं तत्त्वज्ञानं पुरुषोत्तमप्रापकं प्राप्नुवन्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं लौकिकसृष्टिः ज्ञानचक्षुषा ये विदुः, च पुनः भूतानां सम्बन्धिनीया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरैवं रूपक्षयत्वेऽवरः स्वयम् । मोहं निवारयामास फाल्गुनस्य नमामि तम् ॥

प्रकृतिः संसारोपयोगिनी ततो मोक्षसाधनं ध्यानाद्यात्मकं ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—अध्यायार्थं कृत्स्नमुपसंहरति—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरैवमुक्तरीत्या अन्तरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुदशास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्यय-जनितेन ज्ञानचक्षुषा ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्ति । किं साङ्ख्यानमिवास्माकमपि गुणपुरुषान्तरज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते ? इत्याशङ्कयाऽऽह—भूतप्रकृतिमोक्षमिति । भूतानां विषदादीनां प्रकृतिरुपादानं त्रिगुणात्मिका अविद्या तस्या विद्याया मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं यान्ति; ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरमात्रविद इत्यर्थः । यद्येका सत्या विम्भी च प्रकृतिस्तर्हि विभूनामलितदृशां बहूनां पुरुषाणां मुक्तानामपि तदज्ञेनमपरिहायम् । तथा च तेषामपि बन्धप्रसक्तिः । यदि तु मिथ्या, तर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तदृष्ट्या सर्वैषैव रज्जूरगवद्भा-धिता कालत्रयेऽपि नास्ति । इत्यनेनैवनादिरन्तात्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमात्रात्कै-वल्यं, किन्तु प्रकृतिबाधेन पुरुषज्ञानात्, सर्पबाधेन रज्जुदर्शनात् भयनिवृत्तिवद्बन्धनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्लोकः ३ अत्र वामनेन—

चकारेणानुकुल्यात्र क्षेत्रं पूर्वोक्तमच्युतः । क्षेत्रज्ञस्येव तस्यापि जगदाभेदमात्मना ॥
 ईशकूटस्थयोरैक्यं यथा तत्त्वं पदार्थयोः । नेषक्षेत्रज्ञयोस्तद्वत्स्फुटं कचन लक्ष्यते ॥
 क्षेत्रज्ञस्य तथाप्यैक्यं मया युक्त्यावधारय । गूढ इत्याशयः शार्ङ्गचापिना सुच्यतेऽपिना ॥
 मटाकाशवदोऽत्र कूटस्थस्तु घटाप्रवत् । क्षेत्रज्ञो घटतोयाम्बुविम्बिताकाशवद्भवेत् ॥
 ऐक्यं घटमटापीहे स्पष्टं घटमटाप्रयोः । प्रतीयते न तु तथा सलिलाप्रस्य कुत्रचित् ॥
 जले चले जलाकाशो लक्ष्यतेऽत्र चलन्निव । घटाकाशमटाकाशौ न तथा चलतः कचित् ॥
 तयोर्लैक्यमतो व्यक्तमीशकूटस्थयोस्तथा । न तु नीराप्रकल्पस्य क्षेत्रज्ञस्यैवमीयते ॥
 तथापि युक्त्या कूटस्थद्वारेण ज्ञेयमत्र तत् । प्रतिबिम्बस्य कूटस्थे सम्यग्विलयदर्शनात् ॥
 क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोरात्माभेद एवं निरूपितः । तथाप्यनुभवं तत्र न पार्थस्य मनोऽदृष्ट ॥
 क्षेत्रं जडं तत्क्षेत्रज्ञयोगादेव सचेतनम् । क्षेत्रज्ञः प्रतिबिम्बोऽज्ञो परमात्मा च चिन्मयः ॥
 एषां त्रयाणामदृग्भवावो ज्ञेयः कथं न्विति ? । उक्तपूर्वैऽपि विषये विषयं पार्थवीरधारत् ॥
 अतो वक्तुमुत्तरार्हं गोविन्दो गृह्यमत्र तत् । ऐक्यं यथाऽस्ति क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोरात्मना सह ॥
 क्षेत्रज्ञे यच्च यत्क्षेत्रे ज्ञानं पार्थ ! प्रकाशते । तस्य ज्ञानस्य यज्जातं तद्विद्धि मम सममतम् ॥
 स्वरूपरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानेन बोधनम् । यत्तद्वैतविज्ञानं द्वैतमूलनिरुक्तनम् ॥
 यत्क्षेत्रे तदुपादानं ज्ञानं तत्क्षेत्रवेत्तरि । तस्य ज्ञानात्समाधानमभेदादनुभवात्परम् ॥

इति सविस्तरं प्रतिपाद्य व्याख्यानान्तराणि पुनर्ज्ञानपदोपादानवैयर्थ्यापत्तिप्रदर्शनेन दृष्टितानि ।

अत्र— न च क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु विदीर्त्यर्थः । 'महाभूतान्यद्द्वारः' (१३।६) इत्याद्युक्त्या 'एतत्क्षेत्रं समासेन स-
 विकारसुदाहृतम् ।' (१३।७) इत्यनेन, 'यस्य पृथिवी शरीरं' (बृ. ३।७।३) इत्यादिभृत्येश्वरशरीरतयोक्तं नेतानचेत-
 नात्मकं सक्तं क्षेत्रमित्युक्तत्वात्— इति वाच्यम् ; सर्वनियामकतया सकलक्षेत्रसम्बन्धस्य प्रागेव (१२।३) सिद्धेः पौनस्त्या-
 पत्तेः, तत्क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञपदवाच्यजीवाभेदपरत्वस्यैवोचितत्वात् । अत एव 'क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभा-
 शुभे । स तानि वेत्ति योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ इत्यनेन ॥' (म. भा. १२।३।१।६) प्रकृतेश्व विकाराणां दृष्टारमगुणात्मकम् ।
 क्षेत्रज्ञमहर्षिर्वातं तु कर्ता ईशं संप्रसूतम् ॥' इत्यादिस्मृतौ क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्वान्तर्यामिसंबन्धपरत्वेऽपि प्रकृते तदसम्भवः, जीवैश्चप्रसिद्ध-
 त्वाच्च । न च 'शास्त्रस्या वा' (पू. मी. सू. १।३।१९) इति न्यायः; तस्य एकतराशास्त्रीयविषयत्वात् । — इत्यद्वैतसिद्धितु-
 सन्धानमर्हति ॥

श्लोकः ५— ब्रह्मसूत्रपदैरित्यत्र ब्रह्मसूत्रपदेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीनि वेदान्तसूत्राण्येव विवक्षितानि, भगवद्-
 वतारात्पूर्वमेव व्यासस्यावतीर्णत्वात्, 'सुनीनामप्यहं व्यासः' (१०।३७) इति तस्यात्र मुनिप्रेष्ठत्वेन स्वविस्मृतिवत्तेन कोप-
 वर्णितत्वात् । 'वेदान्तसङ्ग्रहेऽपि बाह्यम्' (१५।१५) इत्युच्यते तस्यैवोपलक्ष्यत्वाच्च तत्कृतसूत्राणां भगवतोऽङ्गत्वे बाधकभावात् ।
 न च 'अपि च स्मर्यते' (२।३।४५) इत्यादिवेदान्तसूत्राणां भगवद्वीरतामूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वादन्योन्याश्रयभयम्, गीताया
 अपि व्यासेनैव ग्रथितत्वात् ; समानकर्तृत्वेऽपि समसमयसन्दूकत्वत्वेऽप्यन्यस्मिन्मयो निर्वेशस्य शिष्टसम्मतत्वात् । दृश्यते ह्येव-
 मेककर्तृकत्वोपासकयोर्मिथोनामोद्भवः, यथा— श्रीहर्षचित्तयोर्नैषधीयचरितखण्डनखण्डखाद्ययोः, अप्यप्यप्रणीतयोश्चित्रमीमांसा-
 कुवलयानन्दयोः, कमलाकरकृतयोर्निर्णयसिन्धुसुब्रह्मधर्मतत्त्वबोधोश्च । तथा चात्र 'योऽर्थोऽभिहितः सूत्रपदे' (उत. ६।१।११)
 इति सुश्रुत इव षष्ठीतत्पुरुषो बोध्यः । एवं 'हेतुमद्भिः' इति विशेषणमपि स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा व्याख्यानं तु रुढार्थ-
 बाधितमिति यथोक्तमेव ज्याय इत्येके ।

अपरे तु भूयसां वेदान्तसूत्राणां गीतामूलकत्वात्, गीताया महाभारते व्यासेन सङ्ग्रहेऽपि तस्यां भगवद्वाक्ये स्वीयाभिनव-
 कृतिनिर्देशनिवेशस्य तथाग्रगण्यस्य सर्वथा न्याय्यत्वेनासम्भवात्, सूत्रकर्तृबोदयान्वयात्स्य द्वैपायनव्यासाद्विज्ञातव्यसम्भवात्,
 उभयोरेकत्वेऽपि 'वेदाध्यानैवेष्टुमात्मस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः । गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य दिग्भक्त्याद आसतः ॥' कृत्वा भारताख्यानां
 तपश्चरान्तस्य धीमतः । शुभ्राणां तत्परा राजन् । कृतवन्तो वयं सदा ॥' (म. भा. १२।३।४५।१०-१०) इत्यादिवैशम्पायनवा-
 क्यात्तस्य भारतप्रणयनोत्तममेव तस्य वेदान्तवाक्यकृतसुमप्रथमार्थसूत्ररचनायां प्रवृत्तत्वात्तत्वात्, ब्रह्मसूत्रेष्वत्र प्रकृतविषयस्य साक्षात्-
 रूपणाभावात्, 'ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वपञ्च महासुनिः ।' (ह. वे. १।५।१२) इत्यत्राश्रित्यन्तरेऽपि प्रयोगदर्शनेन लङ्घितविरोधा-
 भावात्, पदशब्दप्रयोगरारस्याच 'होकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि' (बृ. २।४।१०) इति श्रुतिविवात्र सूत्राणि सङ्ग्रहशास्त्राणि
 'आत्मन्येवोपासीत' (बृ. १।४।७) इत्येवमादीन्येवाभिमतानीत्यभिप्रेयन्ति । गापदेः प्रयोगस्य चकारेण सम्प्रैयार्थस्य
 पूर्वाश्रित्यतच्छन्दोभिरिति पदस्य च स्वारस्यादिदमेव सविशेषं सङ्गतमिति **मन्यामहे** । तथा च ऋषिर्भिवेदशृणिः कर्तुमि-
 विविधैः अष्टशृण्विभूजगलादिभिश्चन्दोभिः, सूत्ररूपैः गद्यमयैः प्रबन्धैश्च कर्णगीतमिति सरलोऽर्थः । विस्तरस्तत्त्वत्र द्रष्टव्यः ॥
 'विनिश्चितं' इति पाठान्तरम् ।

— अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायास्त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीदेव्युवाच—

ब्रह्मदशाध्यायमाहात्म्यं भवता कथितं मम ।
ब्रूहि त्रयोदशाध्यायमाहात्म्यमतिमुन्दरम् ॥ १ ॥
ईश्वर उवाच—
शृणु त्रयोदशाध्यायमहिमाम्मोनिधिं शिवे ! ।
यदाकर्णनमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ २ ॥
अस्ति दक्षिणदिग्भागे तुङ्गभद्रा महानदी ।
तत्पदे नगरं रम्यं नाम्ना हरिहरं पुरम् ॥ ३ ॥
यत्राऽऽस्ते भगवान्देवि ! देवो हरिहरः स्वयम् ।
यस्य दर्शनमात्रेण परं कल्याणमाप्नोते ॥ ४ ॥
तस्मिन्पुरे द्विजन्माऽऽसीदरिदोक्षितसंज्ञितः ।
तपस्स्वाध्यायिनिस्तः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ ५ ॥
दुराचारोऽपि तस्याऽऽसीदज्ञायं नाम्ना च कर्मणा ।
न सुष्वाप स्वप्नं पथा दुरालापा कदाचन ॥ ६ ॥
क्षणमप्यात्मसदने नचाऽऽस्ते स्वैरचारिणी ।
कण्ठध्वनं द्विजद्वारे ध्वयन्ती वाहणीरसम् ॥ ७ ॥
पतिसम्बन्धिनः सर्वास्तर्जयन्ती पुनः पुनः ।
विदेः सह स्वदोमन्ता रममाणान्तिरन्तरम् ॥ ८ ॥
कदाचिद्वाकुलं दृष्ट्वा पुरं पौरैरितस्ततः ।
सङ्कतगेहमकरोत्कान्तारे निर्जने स्वयम् ॥ ९ ॥
अथ तत्रैव सा भूता रममाणान्तिरः सह ।
निनाय सा बहुकालाभिरजयौवनगर्विता ॥ १० ॥
अथ तस्मिन्पुरे नित्यं निवसन्त्या निरकुशम् ।
वसन्तकालः समभूत्परश्चित्तभुवः सखा ॥ ११ ॥
आमूलपल्लवाकीर्णसहकारविकाणिमा ।
पिकानां पञ्चमालापिः पुनः सजीवितस्मरः ॥ १२ ॥
स्फुरच्चम्पकसौरभ्यहारकैर्मलयागिलैः ।
मन्दं मन्दं प्रसर्पद्भिरान्दोलितवनदुमः ॥ १३ ॥
उत्फुल्लमल्लिकामोदमदिरावारणावताम ।
अलीनां कलहुङ्कुरैः समन्ताद्रावशोभितः ॥ १४ ॥
प्रसन्नचारुभिः स्मेरः सरोवरसुगन्धिभिः ।
मीलन्मरालनिवहैः सरोभिः प्रकटीकृतः ॥ १५ ॥
घनच्छायासुखासीनहरिणार्भकधारिभिः ।
नीरन्ध्रपल्लवैर्नानाशालिभिः शोभितावनिः ॥ १६ ॥
तस्मिन्वसन्तसमये मुदिता साऽभिसारिका ।
अपश्यज्जगदानन्ददायिनीं चन्द्रिकां निशि ॥ १७ ॥
वज्रच्छकोरचञ्चवप्रतोषोपशोषकाराम् ।
द्रवदिन्दुशिलानिर्यस्तुधानिर्ह्वरनिर्भराम् ॥ १८ ॥
विकान्तसिक्कुसुमकोडसाम्नीभूतकरोत्कराम् ।
लङ्घासितपयोराशिक्लोलालिङ्गिताम्बराम् ॥ १९ ॥
मनोभवमहासिंहकुलटाकुलकर्तरीम् ।
घनान्धकारस्वर्गोदविदारणदीपसीम् ॥ २० ॥
श्वेतीकृतसतीकारपरार्थहिमगभिणीम् ।
स्नानपङ्कजसङ्कोचां युनामानन्ददायिनीम् ॥ २१ ॥

चक्रवाकवध्वक्त्रकहणाक्रोशसाक्षिणीम् ।
मुक्ताश्रेणीव शुद्धगुप्रभासितदिगन्तराम् ॥ २२ ॥
अथ तस्यां प्रभूतायां पूरयन्त्यां दिशो दश ।
कामान्धाः कामिनो जाताः पथि सौधविहारिणः २३
अपश्यन्तो विदं राज्ञो निर्भिद्य भवनागलम् ।
ययौ सङ्केतमवर्नं निर्गत्य नगराद्वहिः ॥ २४ ॥
तत्र प्रियतमं कञ्चित्काममोहितमानसा ।
अन्वेषयन्ती नाद्राक्षीत्कुञ्जे कुञ्जे तरो तरो ॥ २५ ॥
आकर्णयन्ती कान्तस्य मन्दालापान्पदे पदे ।
अभियाति ततः क्रीडन्त्यत्र सञ्चारिनिस्स्वना ॥ २६ ॥
चक्रवाकरवाञ्छुत्वा कान्तालापप्रमदासौ ।
सरोवराणि सर्वाणि पर्यटन्ती मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
कान्तप्राप्त्या तदन्ते प्रसुतान्दुरिणोत्करान् ।
प्रबोध्यन्ती सोच्छ्वासमागताऽस्मीति भाषिणी ॥ २८ ॥
आलिङ्गन्ती वनस्थाणुं जीवितेश्वरशङ्कया ।
तदाननभ्रमाद्भ्यश्चुस्वन्ती विकचान्बुजम् ॥ २९ ॥
तत्र तत्र कृतव्ययश्रमाऽदृष्टप्रिया स्वयम् ।
विललापवने तस्मिन्मुञ्छन्ती विविधोक्तिभिः ॥ ३० ॥
दुराचरोवाच—

हा कान्त ! हा गुणकान्त ! हा चैतन्यस्य नायक ! ।
हे मनोहरसौभाग्य ! भाग्यलावण्यशेषे ! ॥ ३१ ॥
हा पूर्णचन्द्रवदन ! हा सरोजायतेक्षण ! ।
हा कान्त ! स्वस्वसाहित्य ! विश्रामार्थसुरद्रुम ! ॥ ३२ ॥
अहो कान्त ! नवाकीर्णकणकुण्डलदीर्घातिः ।
नयनानन्दतिषण्दी कुत्र ते मुखचन्द्रमाः ॥ ३३ ॥
यदि कोपेन कुत्रापि गुप्तवेगोऽत्र तिष्ठसि ।
प्रसादयामि त्वां कान्त ! दत्त्वा प्राणप्रियानपि ॥ ३४ ॥

श्रीशिव उवाच—

हस्त्युच्चैः सर्वतो दिक्षु विलपन्त्या वियोगतः ।
तस्याः श्रुत्वा वचः कोऽपि सुतो व्याघ्रः प्रबुद्धवान् ॥ ३५ ॥
कुर्वन्पुरुर्यश्चान्नं पश्यन्प्रतिदिशं रथा ।
आस्फालयन्नवैर्भूमिं गर्जन्नाकाशगह्वरे ॥ ३६ ॥
पृष्ठनिर्मललाङ्गलं मृतमुत्थाय चाकरोत् ।
गतो व्याघ्रः समुत्पत्य यत्राऽऽस्ते साऽभिसारिका ३७
अथ साऽपि तन्मायान्तमालोक्य पतिशङ्कया ।
निर्जगाम पुरः स्थातुं प्रेमनिर्भरमानसा ॥ ३८ ॥
ततस्तस्य नखक्रीडाकूरताम्रीकृता सती ।
जहौ भ्रियवपुश्शङ्कां श्रुत्वा गजितमूर्जितम् ॥ ३९ ॥
व्याघ्रोऽपि पातयामास ततो नखशिलीमुखैः ।
तमुवाचाथ क्रोशन्ती वीतसौहृदया गिरा ॥
तथाविधाऽपि सा नारी प्रान्तिमुत्सृज्य सत्वरम् ॥ ४० ॥

दुराचरोवाच—

व्याघ्र ! त्वं तु कुतो हेतोर्मां निहन्तुमिहाऽऽगतः ।
इदं सर्वं ममाऽऽज्याहि पञ्चास्त्रं हन्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा शार्दूलश्चण्डविक्रमः ।
क्षणं विहाय तद्भासमुवाच प्रहसन्निव ॥ ४२ ॥

व्याघ्र उवाच—

मलापहा नदी नान्ना देशे तिष्ठति दक्षिणे ।
नगरी मुनिपण्णेति तस्या रोधसि वर्तते ॥ ४३ ॥
तत्राऽऽस्ते भगवान्साक्षात्पञ्चलङ्को महेश्वरः ।
तस्यां पुण्यामहं विप्रपुत्रो भूत्वा स्थितस्ततः ॥ ४४ ॥
अयाज्यान्याजयज्ञश्चक्रकोऽतिष्ठे नदीतटे ।
वेदपाठफलं शश्वद्विक्रीणन्धनकाङ्क्षया ॥ ४५ ॥
भिक्षुकानपर्यालोभाच्चिरस्कृन्तुरुक्तिमिः ।
अदेयं द्रविणं गृह्णद्दत्तमनिशं दिनम् ॥ ४६ ॥
छलयन्सकलोलोकानृणग्रहणकोतुकात् ।
ततः कतिपये काले जरठत्वमुपैयिवान् ॥ ४७ ॥
वलीपलितवानन्धः प्रपतन्प्रस्खलद्भ्रतिः ।
पतद्भ्रन्तोऽभवं भूयः प्रतिग्रहपरायणः ॥ ४८ ॥
हस्ते गृहीतदर्भोऽहमगमं तीर्थसन्निधिम् ।
प्रतिग्रहणलोभेन भ्रमन्पर्वसु पर्वसु ॥ ४९ ॥
ततोऽहं शिथिलाङ्गः सन्काश्चिद्भ्रतैवरात्रिजान् ।
गतवान्याचितुं भोक्तुं द्रष्टुं मध्ये पदे शुना ॥ ५० ॥
अपतं मूर्छितो भूत्वा ततः क्षितितले क्षणात् ।
ततोऽहं विगतप्राणो व्याघ्रयोनिमुपागतः ॥ ५१ ॥
अत्र तिष्ठामि कान्तारे पूर्वपापमनुस्मरन् ।
न भक्षयामि धर्मिष्ठाण्यतीन्साधुजनान्सतीः ॥ ५२ ॥

किन्तु पापान्दुराचारानसतीर्भक्षयाम्यहम् ।

अतोऽसती त्वं तत्वेन ममालं कवलायसे ॥ ५३ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा स्वनखैः कूरैस्तां विभज्याङ्गः खण्डशः ।
अथ सा भक्षिता तेन पापदेहमुपाश्रिताम् ॥ ५४ ॥
यमस्य किङ्करा निन्युः सद्यः संयमनीं पुरीम् ।
यमादेशेन तत्रापि मज्जयामासुराद्यु ताम् ॥ ५५ ॥
विष्मच्चरक्तपूर्णेषु घोरकुण्डेष्वनेकधा ।
कल्पकोटिषु जातासु तस्मादादाय तां मुहुः ॥ ५६ ॥
रोरवे स्थापयामासुर्मेन्वन्तरशतावधि ।
ततोऽप्याकृष्य तां क्षीनां रुदतीं सर्वतोमुखीम् ॥ ५७ ॥
मुक्तकेशां भीमगात्रां चिक्षिपुर्दहनानने ।
एवमाद्यपरां घोरां भुक्त्वा नरकयातनाम् ॥ ५८ ॥
इह जाता महापापातुनः श्वपचयोनिषु ।
ततः श्वपचगेहेऽपि वर्धमाना दिनेदिने ॥ ५९ ॥
पूर्वजन्मवशेनैव तथैवाऽऽसीद्यथा पुरा ।
कुष्ठरोगक्षयवती नेत्रपीडापरायणा ॥ ६० ॥
ततः कतिपये काले पुनः स्वभवनं ययौ ।
यत्राऽऽस्ते जन्मका देवी शिवस्यान्तःपुरेश्वरी ॥ ६१ ॥
तत्रापश्यद्विजन्मानं वासुदेवामिधं शुचिम् ।
गीतात्रयोदशाध्यायमुद्गिरन्तमनारतम् ॥ ६२ ॥
ततस्तच्छ्रवणादेव मुक्ता श्वपचविप्रहाता ।
दिव्यदेहं समासाद्य जगाम त्रिदशालयम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतात्रयो-
दशाध्यायमाहात्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्रीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १४]

गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ।

गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र प्रकृतविशोधनरूपतया सङ्कतिपूर्वकं भाष्यं— ‘त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपया-
थात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्वन्धान्मुच्यते’ इत्युक्तम् । तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादि-
गुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितम्— ‘कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु’ [१३।२२]
इति । अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते इति । गुणकर्तृत्वादेरिह भाष्येऽनुक्तिः
पूर्ववदेवेति भाष्यम् । सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गेन बध्नाति, रजस्तु कर्मसङ्गेन, तमस्तु प्रमादालस्यनिद्रामिरिति
बन्धहेतुताप्रकारः । तेषां कर्तृत्वं प्रागुक्तप्रकारेण प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तेष्वारोपितम् । तच्चात्र ‘नान्यं गुणेभ्यः
कर्तारम्’ [१४।१२] इति स्मारितम् । गुणनिवर्तनप्रकारस्तु— ‘मां च योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ [१४।२६] इत्यन्तेनोक्तः । अतएवात्र ‘गतित्रय-
स्वमूलत्वम्’ इत्येतत् ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्’ [१४।२७] इत्यध्यायान्तिमश्लोकोक्तमेव संगृह्णाति ।
तत एव हि तत्रैवं भाषितं— पूर्वत्र ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते’ [७।१४] इत्यादिभ्यः गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्चर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्येकोपायतायाः
प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वको ब्रह्मानुभवश्चेति । ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति’
[१४।१८] इत्याद्युक्तगतित्रयविवक्षायां तु सङ्ग्रहक्रमभङ्गः स्यात् ॥ १८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

गुणत्रयविभागयोगाख्यश्चतुर्दशोऽध्यायः ।

परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं, तत्कथं ? इति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादि-
रध्याय आरभ्यते; अथवा 'ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं, न तु साह्चर्यानामिव स्वत-
न्त्रयोः' इत्येवमर्थे प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं [१३।२२] कस्मिन् गुणे कथं
सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते वदन्ति ? इति गुणेश्वर मोक्षणं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्य-
मित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच—परं भूय इति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु
सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं, परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञाना-
नामुत्तमम्, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनाम्, किं तर्हि ? यज्ज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति ।
तानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षायेति परोक्षशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतुबुद्धिरुत्पादनार्थम् । यज्ज्ञानं
ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः सन्न्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्मादेहबन्धनादूर्ध्वं
गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिमित्युक्तमज्ञातं ज्ञापयितु-
मध्यायान्तरमवतारयन्नध्याययोस्त्वध्याप्योत्थापकत्वरूपां सङ्गति-
माह—सर्वमिति । विधान्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति—
अथवेति । तदेव वक्तुमुक्तमनुवदति—ईश्वरेति । प्रकृति-
स्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैक्याध्यासः तस्यैव गुणेषु शब्दा-
दिविषयेषु सङ्गोऽभिमिवेशः । षड्विधामाकाङ्क्षां निक्षिप्य तदुत्तर-
त्वेनाध्यायारम्भे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह—
कस्मिन्निति । पूर्वोक्तोनाथैनास्याध्यायस्य समुच्चयार्थश्चकारः ।
'परं' इत्यस्य भाविकात्थार्थत्वं व्यावर्तयितुं सङ्गतिमाह—
परमिति । भूयश्शब्दस्याधिकार्थत्वमिह नास्तीत्याह पुन-
रिति । पुनश्शब्दाथेनेव विवृणोति—पूर्वेष्विति । पुनरुक्ति-
स्त्वर्हीत्याशङ्क्य सूक्ष्मत्वेन दुर्बोत्पत्त्यात्पुनर्वचनमर्थवदित्याह—
तच्चेति । विशेष्यं प्रश्नद्वारा निर्दिशति—किं तदिति ।
निर्धारणार्थं षष्ठ्याभावाद्य तस्य प्रकथं दर्शयति—सर्वेष्वामि-

ति । परमुत्तममिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य विषयफलभेदान्वैवमि-
त्याह—उत्तमेति । 'ज्ञानं ज्ञेयं' [१३।१९] इत्यादौ
ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये न ज्ञानस्य साध्यत्वे-
नोत्तमत्वात् तस्य वक्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानानामिति ।
नामानित्वादीनां ग्रहणमिति शेषः । इतिशब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव
शेषो द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानापेक्षया कुतस्तज्ज्ञानस्य प्रकथः ?
तत्राऽऽह—तानीति । स्तुतिफलमाह—श्रोतुबुद्धीति ।
ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपगमादनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—
प्राप्येति । मुनिशब्दस्य चतुर्थश्रमविषयत्वे तन्मात्रादेव
ज्ञानयोगात् कुतस्तेषां मुक्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—मननेति ।
सिद्धेर्ज्ञानत्वं परामिति विशेषणाद्यावत्स्य मुक्तित्वमाह—
मोक्षाख्यामिति । देहाख्यस्य बन्धनस्याप्यशक्त्यमाह—
अस्मादिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञायामानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतै-
र्बन्धान्मुच्यत इत्युक्तम्; तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितं 'कारणं गुण-
सङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' [१३।२२] इति; अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिर्वतन-
प्रकारश्चोच्यते— परमिति । परं पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः
प्रवक्ष्यामि; तच्च ज्ञानं सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमम्; यज्ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयस्तन्मननशीला
इतः संसारमण्डलात्परां सिद्धिं गताः परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्ताः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

पूर्वाध्यायप्रकृतविशोधनरूपतयाऽऽस्य तत्सङ्गतिं प्रदर्शयन् 'गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निर्वतनम् । गतित्रयस्वरूपमूलत्वं
चतुर्दश उदीर्यते' [गी. सं. १८] इति सङ्ग्रहलोकं व्याचष्टे—
त्रयोदश इति । 'इदं शरीरं कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभि-
धीयते' [१३।२] इत्यारम्भ्य 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं
चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते'
[१३।१९] इत्यन्तार्थमभिप्रेत्य प्रकृतिपुरुषयो रित्यादि
बन्धान्मुच्यत इत्युक्तमित्यन्तमभिहितम् । गुणानां
बन्धहेतुताप्रकार इत्यनेन 'गुणबन्धविधा' इत्येतद्व्या-
ख्यातम् । गुणनिर्वतनप्रकारश्चेत्यनेन 'तन्निर्वतनम्'
इत्येतद्व्याख्यातम् । सङ्ग्रहोक्तगुणकर्तृत्ववत् गतित्रयस्वरूपमूलत्वयो-
र्भाष्येऽनुक्तिरन्याथावृत्तादत्त्वप्रासङ्गिकत्वाभ्यामिति प्रष्टव्यम् ।
परशब्दस्योत्कृष्टपरत्वे उत्तमशब्देन पौनरुक्त्यं स्यादि-
त्यन्यथा व्याचष्टे पूर्वोक्तादन्यदिति । एवं सत्युक्तस्यैव
पुनर्वचनपरं 'भूयः प्रवक्ष्यामि' इत्येतद्विरुध्यतेत्याशङ्क्यवार-
णाय तदभिप्रेतमाह— प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेवेति । संग्रहेण

पूर्वाध्यायोक्तं गुणानां बन्धहेतुत्वमेव विस्तरेणात्र भूयः
प्रवक्ष्यामीत्यर्थ इति न विरोध इति भावः । 'ज्ञानानामुत्तमं
ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि' इत्यन्यसम्भवेऽपि तज्ज्ञानतयावश्य-
ज्ञातव्यत्वसिद्धये ज्ञानानामुत्तमत्वस्य वाक्यभेदेन विधेयतया-
ऽन्वयमाह— तच्च ज्ञानमित्युक्तम् । 'ज्ञानानाम्' इति सामान्य-
निर्देशेन सर्वज्ञानोपेक्षयोत्तमत्वलभेऽपि भगवद्विषयज्ञानोपेक्षयो-
त्तमत्वासम्भवात्तद्व्यवच्छेदाय सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषय-
ज्ञानानामित्युक्तम् । एतज्ज्ञानविषयज्ञानमात्रस्य परसिद्धिहेतु-
त्वासम्भवात्तदभ्यासरूपानुष्ठानालाभाच्च सर्वे मुनयस्तन्मनन-
शीला इत्युक्तम् । 'इतः' इत्यस्य प्रकृतज्ञानहेतुतापरत्वे, तद-
भावेऽपि भूतमव्ययसमुच्चारिन्यायेन तदेतुतालामद्भगवद्भक्त्यैक-
लभ्यभगवत्प्राप्तिरूपचिह्नेरेतत्त्वाप्यत्वासम्भवेन परत्वप्रति-
सम्बन्धविशेषस्य अपेक्षितत्वाच्च तत्परत्वमाह— इतः
संसारमण्डलात्परमिति । इयं परा सिद्धिः कीदृशी
इत्यतः तत्स्वरूपमाह— परां परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्ति-
रूपामिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

ॐ साधनकृज्ज्ञानदात्रे नमः । साधनं प्राधान्येनोच्चरैर्यथैवैक्ति ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

उत्तरेषां पञ्चानामध्यायानां प्रतिपाद्यमाह— साधन-
मिति । 'योगे सितां शुषु' [२।३९] इति प्रतिज्ञायाषष्ठ-
परिसमाप्तेः कामवर्जनादीनि कर्तव्यतासङ्घितं कर्मध्यानलक्षणं
ज्ञानसाधनमुक्तम् । तत्रैतिकर्तव्यताशसुत्तरैरध्यायेः प्रपञ्चयती-
त्यर्थः । 'मम योनिर्महद्भक्त' [१४।३] 'न तद्भासयते सूर्यः'
[१५।६] इत्यादिनेश्वरमाहात्म्यस्यापि वचनात्कथमेतत् ?

इत्यत उक्तम्— प्राधान्येनेति । प्राबुयपिक्षया संग्राहकमेतदि-
त्यर्थः । अगस्त्यप्रतिपाद्यभेदादध्यायभेदः । तत्र 'यावत्सत्सायते
किञ्चित्' [१३।१७] इत्युक्तविवरणपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्गो-
ऽस्य' [१३।२२] इत्युक्तं गुणसम्बन्धं प्रपञ्च्य सत्यव्यसाधन-
मनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पैशाचभाष्यम् ।

स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कार-(णत्व)र्ण, न तु साह्चर्यानामिव; गुणेषु च सङ्गः संसार-
कारणमित्युक्तम्; गुणेषु कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं बध्नन्ति ? गुणेष्वप्यशोक्षणं कथं स्यात् ? इत्ये-
तत्प्रतिपादनार्थमुक्तलक्षणं वक्तव्यमित्येतमर्थं च भगवानुवाच— परमिति । परं प्रकृष्टं भूयः पुनरपि
ज्ञानानामुत्तमम् । इतो देहबन्धनात् ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

त्रयोदशेऽध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्प्रसङ्गाद्यतमन्यदपि किञ्चिन्निरूपितम्, तदेव चतुर्दशे विस्तरेण निरूप्यते । पूर्वत्र हि 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्स्वत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-संयोगात्तद्विद्धि' [१३।२७] इत्युक्तम्; तत्र निरीश्वर-साङ्ख्यानमिव किं स्वातन्त्र्येण क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ? किंवश्वरे-च्छेयं भवति ? तथा 'कारणं गुणसङ्कोऽस्य सदस्योनि-जन्मसु' [१३।२२] इत्युक्तम्, तत्र कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः ? के गुणाः ? कथं वा ते वयन्ति ? तथा 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः' [१३।३५] इत्युक्तम्, तत्र भूतप्रकृतिशब्दो-

केभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणम् ? मुक्तस्य च किं लक्षणम् ? इति तदस्त्वैवमत्र निरूप्यते; तत्र निरूपयिष्यितमर्थं स्तुवन्नाभ्यां श्रीभगवाद्वाच— परमिति । परं परवस्तु-विषयकं ज्ञानं ज्ञापयेत्तेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं भूयः पुनः पूर्वाध्यायोक्तमपि प्रकथ्य विस्तरेण वक्ष्यामि । कथम्-तम् ? ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तममुक्त-ष्टम् ; अन्तरङ्गत्वेन बहिरङ्ग्यज्ञादिभ्योऽतिशयितत्वात् । अत एवाह— यज्ञात्वाऽऽष्टाद्य छनयः सर्वे इतः संसारकथात्परां सिद्धिं मुक्तिं गताः ॥ १ ॥

९ बल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अनादित्वाभिगुणत्वात्पुरुषो विमलः स्वतः । अनादित्वेऽपि मलिना प्रकृतिस्त्रिगुणा यतः ॥ १ ॥

तत्सम्बद्धप्रपञ्चेऽस्मिन् गुणातीतस्तु कश्चन । इत्युच्यतेऽस्मिन्नध्याये गुणत्रयविभागशः ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्' [१३।२७] इत्युक्तं स च क्षेत्रात्मनोः संयोगो निरीश्वरसाङ्ख्यानमिव, न स्वातन्त्र्येण; किन्तु भगवद्विच्छेयेति कथनपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्कोऽस्य' [१३।२२] इत्यनेनोक्तं सत्त्वादि-गुणकृतं जगद्वैचित्र्यं प्रपञ्चयिष्यन् 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम्' [१३।३५] इति परशब्दं च विवृण्वन् श्रीभगवानुवाच— परं भूय इति द्वाभ्याम् । पूर्वश्लोकोक्तं यत्परं तदूयः प्रवक्ष्यामि विवृण्वन्वक्ष्यामीति प्रशब्दार्थः । किं तत्परं ? ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमिति ज्ञायते इति ज्ञानं अचि-न्त्यशक्तिमहिम्नपुरुषोत्तमविषयकं तत्त्वज्ञानं यदधिगम्य मुनयः परां गुणातीतां मुक्तिं गताः, इत्येवगुण्यात् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

कृष्णः स्वगुणसम्बन्धात्प्रपञ्चस्य विचित्रताम् ।

बोधनार्थं पाण्डवाय वर्णयामास विस्तारात् ॥ १ ॥

अथ स्वक्रीडायां विरचितसत्त्वादिगुणसङ्गजप्रपञ्चवैचित्र्य-स्वरूपेण फलात्मकं निरूप्य वर्णयति, तत्र श्लोकद्वयेन फल-रूपस्वरूपमाह— परमिति । परं भगवत्सम्बन्धिफलात्मकं ज्ञानं ज्ञेयसाधनं तेन भूयः पूर्वश्लोकं साधारण्येन, पुनः प्रकर्षेण ससाधनं वक्ष्यामि कथयामीत्यर्थः । भूयः प्रकर्षकथने

विशेषणेन विशेषयति । कीदृशं तत् ? ज्ञानानां पूर्वोक्तज्ञेय-साधनानां मध्ये उत्तमं मुख्यमित्यर्थः । एवं कथनं प्रतिज्ञाय फलरूपवमाह— यदिति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा छनयो मनन-शीलास्तदभ्यसनपराः सर्वे परां सिद्धिमनुभवान्निहाः इतः लौकिकदेहात् गताः प्राप्ताः । 'सर्वे' इतिपदेन येषां सिद्धिर्ज्ञाता तेषामनेनैवेति ज्ञापितम् । ज्ञानानामुत्तममनेन विशेषणेन ज्ञानेभ्योत्तमत्वं, न तु भक्ति इति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभाष्यदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यान्ति' इत्युक्तं, तत्र का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? कथं वा बन्धकत्वम् ? कथं च ततो मोक्षः ? किं च मुक्तानां लक्षणम् ? इत्येतदर्थं जातं विवरीतुं चतुर्दशेऽध्याय आरभ्यते; तत्र रूच्युत्पादनार्थं परं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच— परमिति । परं सवोत्कृष्टं ब्रह्मविषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । किं तत्स्वरूपमाह— ज्ञानानामामातित्वा-दीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मोक्षफलत्वादान्तरङ्गं तदेव तत् । 'अहं वदं जानामि' इत्यत्राह-मर्थस्य घटाकारवृत्तेर्धेदस्य च ज्ञानमस्तीति विषयभेदात् ज्ञानत्रयमस्ति । तत्राद्यद्वयं नान्तरीयकं, यच्च उत्तमं चरमं घटप्राकाशफलरूपं ज्ञानं तदेव परं ब्रह्मेतत्त्वार्थः । यथोक्तं वार्तिककारैः— 'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता । संवित् सैवेह ज्ञेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा वेदान्तवाक्यजन्यया बीवृत्त्या अपरोक्षीकृत्य परां सिद्धिं मोक्षमितः संसारात् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

१ शां. भा.— अस्याश्च सिद्धैरान्तिकत्वं दर्शयति— इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः; न तु समानधर्मतां साधर्म्यं, क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानमनुपगमाद्रीताशास्त्रे । फलवाद्वाच्यं सत्युत्थमुच्यते । सर्वेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते, प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नाऽऽप्न्यन्ते, न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानफलस्य कर्मफलैलक्षुण्यमाह— अस्याश्चेति । कथं ज्ञानाश्रयणं ? तद्वैतध्वनादिसामग्रीसम्पत्तिद्वारेत्याह— ज्ञानेति । साधर्म्यं गौगवयोरिव विद्वदीश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— मत्स्वरूपतामिति । साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदप्रौढ्याद्रीताशास्त्रविरोधः स्यादिति ।

त्याह— न त्विति । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र सारूप्यमिष्टमित्याह— फलेति । सारूप्ये धीफलं हित्वा ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्येत्येत्यर्थः । ईश्वरात्मतां गतानामेवाध्यान्तरसर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्विविध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेऽपीति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि तज्ज्ञानं फलेन विशिनष्टि— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः मत्साम्यं प्राप्ताः, सर्वेऽपि नोपजायन्ते न सृजिकर्मात् भजन्ते, प्रलये न व्यथन्ति च न च संहतिकर्मात् (मृतिकर्मात्) भजन्ते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अपौनरुक्त्यं सूचयन् उत्तरलोकमवतारयति— पुनरपि तज्ज्ञानमिति । इष्टप्राप्तिः पूर्वत्रोक्ता, अनिष्टनिवृत्तिरत्रोच्यते इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । इदं शब्दस्योक्तपरत्वे प्रकृतसङ्ख्या अन्यथा व्याचष्टे वक्ष्यमाण-

मिति । ' आगताः ' इत्यस्यागमनकर्तृपरत्वे प्रकृतानन्वयात् प्राप्त्यर्थत्वमाह प्राप्ता इति । ' व्यथन्ति ' इत्यस्य दुःखाश्रयत्वेऽपि जनितामभिव्याहारात् संहारलक्षकत्वमुचितमित्याभिप्रायेणाह— न च संहतिकर्मात् भजन्त इति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमिति । ममेश्वरस्य साधर्म्यं सधर्मताम् । न व्यथन्ति न चलन्ति ॥ २ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एतदेव विष्टणोति— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यं मत्परत्वमागताः प्राप्ताः सन्तः सर्वेऽपि हिरण्यगर्भाविप्लव्यमानैस्त्वपि नोपजायन्ते; तथा तेषां प्रलयेऽपि न व्यथन्ति, न प्रलीयन्त इत्यर्थः ।

अत्र ' मम साधर्म्यम् ' इत्युक्त्या ' शुक्तानामाश्वसमानरूपत्वमेव, न त्वभेदः ' इति रामानुजो ब्रूयाम । तत्तु ' परमेश्वरस्वरूपत्वमेव तत्साधर्म्यं, न तत्समानधर्मत्वम्; क्षेत्रज्ञेश्वरभेदाभावात् ' इति भाष्यवचनैरेव विकिसितम् । न हि ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विदि ' [१३।३] इत्युपक्रम्य ' मद्भावागोपयच्छते ' [१३।१९] ' नान्यं गुणैः कर्तारं यदा दृष्टाऽनुपपद्यते । गुणेश्वर परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ' [१४।१९] इत्यादिमप्ये परामर्शपूर्वकं ' स गुणान्

समतीत्यैतान्ब्रूयाम् कल्पते ' [१४।२६] इत्युपसंह्रियमाणेऽस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भे जीवेश्वरभेदाद् स्वस्वरयममुते । किञ्च " निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " [छं. उ. ३।१।३] इति त्वन्मतसाधकत्वेनाभिमतश्चरति । ' परमं साम्यम् ' इत्यभेद एवोच्यते, कियत्पि भेदे सति तदाप्यधर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यावश्यमावेन परमसाध्यायोगात् । अतः श्रुतिरेव ' मम साधर्म्यम् ' इत्यस्य मत्स्वरूपत्वमित्यर्थमानयति । अपि च प्रत्येकं शुक्तिसाधनत्वेन त्वदभिमतोर्निरन्तरचिन्ताभरण्यास्य रूपयोर्मतिकप्रत्ययोः स्वरूपतः कर्मापेक्षानपेक्षामाहास्य नाट्यभिन्नां च विषमत्वेन तयोर्मिथस्तारतम्याकत्साध्यव्युत्कावप्यसिद्धान्दर्शणमासज्योतिशोमसाध्यत्वम् इव साम्यं न भवतीत्याद्यन्तर विस्तरः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— इदं वक्ष्यमाणं मम साधर्म्यं वङ्गुणवत्तया साम्यं प्राप्ता एके ते सर्वेऽपि नोपजायन्ते, प्रलये च न व्यथन्ति; किन्तु नित्यं समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । अनेन मुक्तानां तत्र बाहुल्यं सूचितं ' अनुव्रता यत्र हरेः ' इत्यादिवाक्यात् ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ज्ञानेन कथं सिद्धिं प्राप्ताः ? इत्यत आह— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य साधनादुद्धानं कृत्वा मम साधर्म्यं समानधर्मत्वं लोलाद्योत्पत्त्यामागताः

सन्तः सर्वेऽपि आदिसर्गे ब्रह्मादिषुष्टावपि नोपजायन्ते । च पुनः प्रलये सृष्टिसंहारे न व्यथन्ति, न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— इदं ज्ञानं विषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वं सर्वनियन्तृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागताः । तथा च श्रुतयः— “य एव (एवं) वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “सर्वस्य वशी सर्वस्वशान्तः सर्वस्याधिपतिः सेन साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्” [वृ. उ. ४।४।२२] इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किञ्च भुङ्क्षुण्डिप्रभृतयो ज्ञानबलादेव सर्गेऽपि न जायन्ते, प्रलयकाले च तत्तद्भूतभावं गच्छन्तो न प्रलयाद्भयादिभिर्व्यथन्ते व्यथां प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति पदार्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

ईश्वरायत्तप्रकृतिपुरुषयोरलिलजगद्धेतुत्वं तस्य चाचिन्त्यशक्तिवैभवम् ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह— ममेति । मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतानां कारणं सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात्कारणत्वाद्ब्रह्मणा च (भरणाच्च) स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनीं गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि; क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्दर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायावहितचेतसे विषयवित्तमर्थमाह— क्षेत्रेति । स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं वारयति— मदीयेति । ईश्वरीं चिच्छक्तिं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकेति । साङ्ख्यीयप्रकृतिरपि मदीयेति व्यावर्तिता । योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रत्युपादानस्वमभिधेयमित्याह— सर्वभूतानामिति । प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति— सर्वेति । सर्वकार्येभ्योऽपि माया योनावेव ब्रह्मशब्दः । लिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरं किञ्चिदित्याशङ्क्याऽऽह—

योनिरिति । तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे— तस्मिन्निति । ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदं मन्यवादार्शितं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । गर्भशब्देनोक्तसंयोगस्य फलं दर्शयति— सम्भव इति । ‘आदिकर्ता स भूतानाम्’ इति स्मृत्या हिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानां कथं यथोक्तगर्भाधानमिति तत्त्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— अथ प्राकृतानां गुणानां बन्धहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसैर्गर्गजत्वं ‘यावत्सञ्जायते किञ्चित्’ [१३।२७] इत्यनेनोक्तं भगवता स्पेनैव कृतमित्याह— ममेति । मम मदीयं कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं महद्ब्रह्म यत्, तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयम्’ [७।४, ५] इति निर्दिष्टा अचेतना प्रकृतिर्महद्ब्रह्मरदिविकाराणां कारणतया ‘महद्ब्रह्म’ इत्युच्यते; श्रुतावपि कचित्प्रकृतिरपि ‘ब्रह्म’ इति निर्दिश्यते— ‘यः सर्वज्ञः सर्वविषयस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ [मुं. उ. १।१।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— गुणसम्बन्धहेतुताप्रकारतन्निवर्तनप्रकारप्रतिपादकत्वाभावात् ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इति श्लोकः प्रकृतासञ्जात इति शङ्कापरिहाराय तच्छ्लोकमवतारयति— अथ प्राकृतानामिति । वक्ष्यमाणगुणसम्बन्धहेतुत्वमपि स्वकृतमिति श्रुतमाय सर्वभूताजतस्य प्रकृतिपुरुषसैर्गर्गजत्वं स्वकृतमित्यनेनोच्यत इति भावः । कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतमिति

मम योनिभूतमित्यन्वये ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । सत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७।६] इत्यादिभिर्विरोधैः; स्वयोनिभूते तस्मिन् गर्भाधानाभिधानं चानुपपन्नम् ; ‘तासां ब्रह्म महेशो निरहं बीजप्रजः पिता’ [१।४।४] इत्युत्तरश्लोकवैरस्यं च । अतः ‘तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्’ इत्याशङ्क्याऽऽह जगत्पितृत्वेनावस्थितस्य स्वस्य

जगद्भाधानज्ञपवादाद्विभक्तिव्यभिह योनिशब्देन विवक्षित-
“मिति भावः । ‘मम योनिः’ इत्येतत् ‘सृमिरापः’ [७४]
इत्यादिप्रतिपादिताधेविषयत्वादनुवादरूपमिति ज्ञापनार्थं तच्छ-
ब्दप्रतिस्मरणव्यवस्था यच्छब्दनिर्देशः । ननु जगद्विनिर्मुक्तं महद्ब्रह्म
परमात्मैव; ‘बाधुदेवः परा प्रकृतिः’ “यत्तद्भूतयोनि”
[सु. उ. १।१।६] “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्” [सु. उ.
३।१।३] इत्यादिषु श्रूयते; स कथं ‘मम’ इति व्यतिरिक्तेण
निर्दिश्यते? ब्रह्मशब्दस्य च न प्रकृतिवाचकत्वं, ‘महद्ब्रह्म’ इति
विशेषणं च तत्प्रतिफलमेव; अतः परमात्मस्वरूपमेव ‘ब्रह्म
पुरुषं प्रतिष्ठा’ [तै. उ. २।१।१] इत्यादिष्विवात्रापि भेदे-
नोपचर्यत इति योज्यम् । तत्राह— भूमिराप इति ।

अयमभिप्रायः— षट्द्रव्योक्तैश्चैवायं हि पुरीषपदप्रवृत्तिः;
तत्तत् ‘सृमिरापः’ इत्यादौ स्वशेषतया निर्दिष्टा प्रकृतिरेवा-

त्रापि सम्बन्धिविभक्तिवशात्प्रकृतिशब्दपर्याययोनिशब्दादिभिश्च
तद्वर्गशब्दादिहितचेतनप्रकृत्याधानक्षेत्रत्वेन भोगायतनत्वप्रती-
तेष्वप्रत्यभिज्ञायते । ‘एतयोनीनि’ [७६] इति योनि-
शब्दोऽपि पूर्वं तत्र प्रयुक्तः । तस्याथ महतां भूतानां तत्कारण-
स्याहङ्कारस्य तत्कारणस्य महत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्या-
पेक्षया महत्त्वविशेषितब्रह्मत्वमनुपपन्नम् । ब्रह्मशब्दश्च कारण-
त्वबुद्ध्युत्पादिसादृश्यादब्रह्मण्यपि प्रयोक्तुं युज्यते, तथाच श्रोत-
प्रयोगोऽप्यस्ति । प्रकृतेर्जगद्योनित्ववचनं तु न परमात्मनो
जगदुपादानत्वविस्मयः, अपित्वननुगुणमेव; प्रकृतिविशिष्टपेक्षैव
निर्विकारस्य तस्य जगद्योनित्वत्वात् । अतो हि पूर्वं ‘एतयो-
नीनि सूतानि सर्वाणीत्युपधारय’ [७६] इत्युक्त्वा तद-
नन्तरम् ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ [७६]
इत्युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— ‘इत्स्वन्त्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां’ [७५] इति चेतनपुञ्जरूपा
या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा, सह सकलप्राणिबीजतया गर्भशब्देनोच्यते; तस्मिन्नचेतने योनिश्रुते महति
ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं
संयोजयामीत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्सङ्कल्पकृतात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां
सम्भवनो भवति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रसिद्धगर्भोऽसम्भवात् गर्भशब्दादमित्य-
त्वमत्र जीवस्य कथं? इत्यत्राह— **इत्स्वन्त्यामिति** । ‘मम
योनिः’ इत्यनेन प्रत्यभिज्ञापितस्वक्रीयप्रकृतिद्वयविषयप्राचीन-
वचनपरामर्शोद्दिनन्तरप्रत्यक्षासङ्गच्छाच्च गर्भशब्दोऽत्र परप्रकृति-
शब्दनिर्दिष्टचित्समष्टिपर इति भावः । ‘गर्भम्’ इत्येकवचनं
समुदायैक्यपरमिति ख्यापनाय पुञ्जशब्दः । अन्विताधेमाह—
तस्मिन्निति । ननु पूर्वं ‘यदेवं धार्यते जगत्’ [७५] इति
चेतनप्रकृतेरधारत्वरूपमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम् । इह तु ‘तस्मिन्
गर्भे दधाम्यहम्’ इति तद्विपरीतमुच्यत इत्यत्राह— **अचेत-
नेति** । नात्र तादृशीभ्यपर्यन्ताधाराधेयभावोऽस्मिन्मत्तः; अपित्व-
भेदनिर्देशमात्रयोग्यः; संयोगः तथाविधसंयोगाकरणस्य कर्म-
वश्यानां पुंषां कर्मानुरूपभोगप्रदानं प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।
अत्र तत इति नानन्तर्यपरः, मन्दप्रयोजनत्वात्; आनन्तर्येण
हेतुभावेन फलितत्वात्पि तत्कण्ठोक्त्युक्तत्वात् । अतः ‘क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञसंयोगात्’ [१३।२०] इति पूर्वाध्यायोक्त एव हेतुरिह
साङ्ख्यमतशङ्कानिरासार्थं स्वाधीनत्वेन विशेष्यत इत्यभिप्राये-

णाह प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्सङ्कल्पकृतादिति । अतएव
तस्य कार्यकत्वं चोपपन्नमिति भावः ।

अत्र ‘सर्वभूतानाम्’ इति न महदादितत्त्वपरं, भूतशब्दस्य
महदादिवत्कृच्छत्वात्; नापि महाभूतादिविकषा, क्षेत्रज्ञां
बन्धहेतुप्रकारपरत्वात्; तच्च क्षेत्रज्ञत्वस्य भूतशब्दविवक्षितसञ्च-
त्वाविशेषात् ‘आब्रह्मास्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः’ [वि. ध. १०।४।२३]
‘ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुनायामहा-
वर्तमोहान्धतममसावृताः’ [वि. पु. ५।३०।१७] ‘हिरण्य-
गर्भो भगवान्’ [वि. पु. ६।७।५६] इत्यादिभिश्च ब्रह्मेशा-
नादेरपि समानमित्यभिप्रायेण सर्वशब्द इति दर्शयितुं ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यन्तानामित्युक्तम् । ‘अनुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादु-
र्भूतस्तमोमयः’ [वि. पु. ६।७।५६] इत्यादिषु चतुर्मुख-
सङ्कल्पमन्त्ररूपैव स्यावरादिषुष्टिवचनादिप्रत्यर्थाभेदतत्त्वज्ञानमपि
स्तम्बपर्यन्तानां परमात्मसञ्चल्यत्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— महद्ब्रह्म प्रकृतिः, सा च श्रीर्भृदुर्गति मित्रा । उमासरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुता
अन्यजीवाः । तथा च काषायणश्रुतिः—“श्रीर्भृदुर्गा महती तु माया या लोकद्वर्तिर्जगतो बन्धिका च ।
उमावागाद्या अन्यजीवास्तदंशस्तदात्मना सर्ववेदेषु गीताः” इति । मम योनिरिति गर्भोद्धानार्था
योनिः, न तु माता, वाक्यशेषात् । तथा हि सामवेदे शार्करीश्रुतौ—“विष्णोर्योगिर्गर्भसन्धारणार्था
महामाया सर्वदुःखैर्विहीना । तथाऽप्यात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं प्रकाशयन्ती सह विष्णुना सा” इति ।
अतः सीतादुःखादिकं सर्वं मृषा प्रदर्शनमेव । तथा कूर्मपुराणे—‘न चैवं भूः’ [ब्र. सं. पु.] तथा च

सौकरायणश्रुतिः—“अन्या भृश्वरियं तस्य छाया भृताऽयमा सा हि श्रुतैकयोनिः” इति । “अथाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रथितामही” इत्यनभिस्लानश्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद्ब्रह्म-
शब्दाच्चाऽपि प्रकृतिरेव ‘महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः’ इति तत्रैव ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. द्वी.—अत्र महत् ब्रह्मेति जडाऽविद्योच्यत इति प्रतीतिरिनासाध्याह—महदिति । प्रकृतिर्महालक्ष्मीः । ननु सत्त्वं रजस्तम इति जडा प्रकृतिष्वेव, तत्सन्निधाना-
दत्रापि सैव युक्तेति चेत्, न; तत्रापि चेतनप्रकृत्यभिधानात्, कथमस्याः सत्त्वादिभेदमिदं ? इत्यत आह—सा चेति । जडप्रकृतेरभिमानिनी तत्कार्यसत्त्वादियुगाभिमानिन्येतद् व्रजयव-
तीर्यर्थः । ननु भगवती माहेश्वरी ब्राह्मी कामीनी माहेश्वरी श्रीर्यु-
द्धेति सत्तया भिन्नाऽऽयमेवूच्यते, तत्कथं त्रिधा भिन्नोच्यते ? इत्यत आह—उमेति । आधावतोलो भगवत्या अन्याः । कुतः ? जीवाः । कथं तद्वत्पशोक्तिः ? तदंशुतास्तत्त्वत्रिधानो-
पेताः । कुत एतत् ? इत्यत आह—तथा चेति । ‘मम योनिः’ इत्येतत्परे व्याचक्षते मम स्वरूपभूता योनिः कारणं
विश्वस्य प्रतीत एवान्वये मम मातेखापत्तेरिति तथिरासार्थ-
माह—ममेति; भार्येत्यर्थः । ममेत्यनुवादेनान्यथा प्रतीता-
वन्वयवाधः स्यादिति सूचयति । प्रतीतान्वयाङ्गीकारे ‘माता’
इत्यपि प्रतीयेत, तत्र कथं भार्येति निश्चयः ? इत्यत आह—न
त्विति । इति प्रतीतिः प्रसज्यत इति शेषः । कुतो न ? इत्यत
आह—वाक्येति । ‘तस्मिन् गर्भे दधान्यहम्’ इति वाक्य-
शेषाद्वायथितानिधयत् । श्रुतिबलान्नैवाह—तथा ह्येति ।
प्रकाशयन्ती प्रवर्तते । अनयैव श्रुत्याऽन्यदपि लब्धमिति प्रस-

शादाह—अत इति । सृष्ट्याऽप्यथार्थं प्रदर्शनं यस्य तत्तथा ।
इत्थैवमेवेत्याह—तथेति । तत्र खेवमुक्तम् ‘दग्ध्वा मायामयीं
सीतां भगवानुप्रदीधितिः । रामायादर्शयत्सीतां पाककोऽशी
सुरप्रियः’ [] इत्यादि । ननु महालक्ष्मीः श्रीर्युद्धेति
भिन्नेत्युक्तम् । भुवश्च ‘गौर्भूत्वाऽश्रमुखी खिन्ना’ [भाग,
१०।१।१८] इति दुःखं प्रतीयते, तत्कथं तत् ? इत्यत आह—
न चेति । इयं भूताभिमानीनी प्रसिद्धा सः भगवत्या त्वं न
भवति, किन्तिवयमन्यैव । कुतः ? इत्यत आह—तथा चेति ।
महालक्ष्मीरूपं सूरस्या, इयं प्रसिद्धा, तस्य तत्स्याः । छाया
प्रतिमा । ननु रावणहरणादिकं भवतु मायासीतायाः; वास्की-
दास्यं तावन्मत्स्यपुराणे साक्षात्सीताया एवोक्तम् ‘दास्ये च
दुःखमवर्जनीयं’ इत्यादि। प्रमाणपूर्वकमपाकरोति—अवा-
पेति । श्रुतिरस्ति । ‘यतोऽतः’ इति शेषः । महद्ब्रह्म प्रकृति-
रित्युक्तम्, तत्र प्रमाणं वक्तुं व्यवहितवत्पातुनः प्रतिजानीते—
महदिति । ‘महत्, ब्रह्म’ इति भिन्ने पदे; ततः परमिति-
शब्दोऽप्याहायैः । कुतः ? इत्यत आह—महतीति । तत्रैव
मत्स्यपुराणे । अर्थकमेण ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इत्यत्र व्युत्क-
मेण व्याख्यानम् । मत्स्यपुराणोदाहरणप्रसङ्गादोपादन-
मिति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—ममेति । मम मत्सम्बन्धिनी । योनिः प्रकृतिः । सर्वकार्यापेक्षया महत्त्वात्
वर्धमा(नत्वाच)नाच महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । गर्भं हिरण्यगर्भस्य बीजं वीर्यं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृति-
द्रव्यशक्तियानीश्वरोऽहं दधामि । क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां,
हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य
प्रथमं तावदीश्वराधीनयोगोऽप्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतहेतुत्वं,
न तु स्वतन्त्रयोः रित्युक्तमर्थं दर्शयति द्वाप्याम्—ममेति ।
देशतः कालतो वाऽन्यत्रच्छेदान्महत् । सर्वकार्यवृद्धिहेतुत्वरू-
पाद्वृहणत्वाद्ब्रह्म प्रकृतिः । तन्महद्ब्रह्म ममेभ्यस्य योनिर्गर्भा-
धानस्थानम् । तस्मिन्नेह गर्भे सर्वभूतजनककरणम् “बहु
स्य प्रजायेय” [छां. उ. ६।१।३ पै. आ. ६।२] इति
श्रुत्युक्तमोक्षणरूपं सत्त्वं दधामि । यथा हि लोके पिता
पुत्रमनुस्राविन् श्रीक्षायाहाररूपेण स्वस्मिन्हीनं शरीरेण योज-

यितुं योनीं रेतस्तेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते, ततः स पुत्रः शरीरेण
युज्यते, तदर्थं च मध्ये कलिलाद्यवस्था भवन्ति; तथा प्रलये
मयि लीनमविद्याकामकर्ममांशुव्यवर्तनं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये क्षेत्रेण
कार्यकरणसङ्घातरूपेण योजयितुं चिदाभासालम्ब्येतस्तेकपूर्वकं
मायावृत्तिरूपं गर्भमादधामि, तदर्थं च मध्ये आकाशवायु-
तेजोजलभूत्यागुल्फव्यवस्था भवन्ति । ततो गर्भोऽनासत्सर्व-
भूतानां हिरण्यगर्भादीनां सम्भव उत्पत्तिर्भवति, न त्वीश्वर-
कृतगर्भाधानं विनैत्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व० त० वी०—तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य स्वस्याचिन्त्यशक्तित्वैर्भवलीलां दर्शयति—ममेति ।
तत्र ‘सर्वेऽपि नोपजायन्ते’ [११।२] इत्यत्राभिप्रेतं सर्गस्य प्राकृतत्वेन सगुणत्वं वदन् तत्सम्भवमाह—मम
योनिरिति । गुणानां हेतुभूता सर्वस्य भूतजातस्य मत्प्रकृतिगुणसंसर्गजत्वं पूर्वोक्तं मयैव कृतमिति स्पष्टयितुं
ममेति । मम सर्वशभूता योनिः निषेकस्थानं प्रकृतिः “त—(तस्मा—)देवद्ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते”
[मुं. व. १।१।९] इति श्रुतेर्ब्रह्मांशभूतत्वान्महद्ब्रह्मेत्युच्यते सूत्रभूतादिकारणभूताऽचेतना, तत्र गर्भं बीजभूतं

सुखं चेतनपुञ्जीभूतं च द्वाभ्यहमक्षरात्मा पुरुषः स धारणमीक्षणद्वारा भवति तदेव बीजमित्युच्यते तत्सम्पृष्ट-
पुरुषो विराट्, तत्संस्पृष्टा उभयस्वरूपाश्चेतना अणवो व्युच्चरिता जायायामिवात्मा वै जायते इति तदंशभूता
मत्स्वरूपचैतन्यतोऽभिन्नाः प्राणवारणप्रयत्नवन्तोऽनेके जीवा इति व्यपदिश्यन्ते । तदाह - तत इति । गर्भात्सर्व-
भूतानां सम्भवो भवति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं फलरूपातासुक्त्वा तदंश प्रपञ्च-
यति— ममेति । महत् देशकालाद्यपरिच्छिन्नं ब्रह्म बृहत्त्वाद्गु-
ह्यत्वेन महतीकार्यवस्तुद्विहेतुत्वात् ब्रह्म प्रकृतिः सम पुरुषो-
त्तमस्य योनिः क्रीडार्थमिच्छिन्नानेकवस्तुस्य प्रकटनात्मकगर्भा-

धानस्थानम् । तस्मिन् गर्भे क्रीडेच्छात्मकभावं द्वाभि-
स्थापयामि । ततो गर्भाधानानन्तरं सर्वभूतानां सम्भव-
उपपत्तिर्भवति । भारत ! इति सम्बोधनं विश्वासायम् ॥ ३ ॥

११ नी० भा० वी०— अथेदानीं का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? तदाह—
ममेति । सम शुद्धचिन्मात्रस्य, योनिः प्रवेशस्थानं, महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्म वृंहकं कारणमव्यक्ता-
व्याकृतातापरपर्यायं त्रिगुणात्मकमायाख्यं, तस्मिन् गर्भे स्वप्रतिबिम्बरूपं द्वाभिर्बर्पयामि, अहं चिदात्मा । ततो
मत्प्रतिबिम्बगमिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्माणां महदादीनां हिरण्यगर्भादीनां च सम्भव-
उपपत्तिर्भवति । हे भारत ! एतेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वोपपादनेन प्रकृतेः साङ्ख्याभिमतं स्वातन्त्र्यं
विरस्तम् ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुसृगादिषु सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयो
देहसंस्थानलक्षणा मूर्तिताङ्गावयवा मूर्तयः सम्भवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारण-
महमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्य-
गर्भोद्भवमभ्युपेत्य भूतानामुत्पत्तिरुच्यते ? देवादिजातिविशेषेषु
देहविशेषाणां कारणान्तरस्य सम्भवात्तत्राऽऽह— सर्वयोनि-

ष्विति । तत्र तत्र हेत्वन्तरप्रतिभासे कुतोऽप्य हेतुत्वं
इत्याशाङ्घ्यं तत्तद्रूपेणास्थैवावस्थानादित्याह— सर्वावस्थ-
मिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह— सर्वयोनिष्विति ।
सर्वासु देवगन्धर्वक्षराक्षसमनुष्यपशुसृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः सम्भवन्ति जायन्ते
तासां ब्रह्म महत् योनिः कारणं मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषोपान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ।
अहं बीजप्रदः पिता तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुणेन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमेतेन श्लोकेन प्राकृतैवैमित्तिक-
सृष्टयोः स्वाधीनत्वमुक्तम् ; अथ नित्यसृष्टिरपि स्वैवैव कृते
त्युच्यते ' सर्वयोनिषु ' इति श्लोकेन । श्लोकयोः पुनरुक्ति-
परिहारमभिप्रेत्याह कार्यावस्थोऽपीति । नित्यसर्गावच्छि-
न्नोऽपीत्यर्थः । हिरण्यगर्भमूलतुर्विधसृष्टेः समनन्तरमप्या-
प्रख्यासृष्टेर्ब्रह्मणि जन्तुषु या सन्ततिः, तत्रापि नैश्वर्यः स्वयमुदा-
सीनः सन्नन्यैः कारयतीत्यभिप्रायेण सर्वयोनिशब्द इत्याह
देवगन्धर्वैत्यादिना । प्रमाणसिद्धं प्रतिनियतकारणवस्तुवैजा-
त्यलक्षणं वैचित्र्यं सृष्टुः स्वस्य विवित्रशक्तियोगात्तत्र ' याः '
इति प्रसिद्धवचिर्देशेनानुवृत इत्यभिप्रायेणाह तत्तन्मूर्तय
इति । ' सम्भवन्ति ' इत्यस्य सम्भावनाश्रितानुदासार्थमुपादा-
नोपादेशभावज्ञापनार्थं चाह जायन्त इति । अव्यवहितो-
पादान्तावस्थाभावात् कारणमित्युक्तम् । चित्सम्पर्कविरहे सर्व-
गी. ट. १५

श्रावणिष्ठानविरहे च केवलस्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वाद्योगमभिय-
त्याह मया संयोजितचेतनवर्गमेति । ' सर्वयोनिषु ' इत्या-
दिना निर्दिष्टयवानचरमव्यष्टिसृष्टौ बहुयोनिकतया प्रतीयमानायां
च कथमेकस्या मूलप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्न ? इत्यत्राह महदादिविशे-
षान्तावस्थेति । विशेषाः पञ्चभूतानि । अत्र को बीज-
शब्दार्थः ? किञ्च पितृत्वव्यपदेशहेतुभूतं तत्प्रदानं ' तासां '
ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ' इत्यनेन च सेधरसाङ्घ्यवत्
प्रकृतेरेवोपादानत्वम्, ईश्वरस्य च केवलनिमित्तात्वं प्रतीयते,
तच्च श्रुतिविरुद्धम् ; एकस्यामेव च योनौवेकस्मिन्नेवाविषमे
पितरि जायमानानां वैचित्र्यं किञ्चिन्नभवं ? इत्यत्राह तत्र
तच्चेति । ' महद्ब्रह्म योनिः ' इति पूर्वश्लोकोका प्रकृतिरप्यापि
स्वशब्देनोपाता । तत्र गर्भशब्दस्थानान्यो बीजशब्दस्तत्तत्सृष्ट्य-
नुगुणचेतनवाचीति भावः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वयोनिषु देवाद्यासु मृत्ययः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि । तासां महद्योनिरहं ब्रह्म वासुदेवः ॥ ४ ॥

८ छं. ब्र. गि.— सर्वभूतानां सम्भवस्ततो भवतीत्येतदेवोपपादयति— सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिसर्वयोनिषु यास्तत्तन्मूर्त्यो जायन्ते तासां मूर्तीनां

महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिमातृस्थानीया; अहमीश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— एवं कार्यावस्थोऽयं चिदचित्प्रकृतिसर्गो मयैव कृत इति सर्वयोनिष्विति । नेदमपूर्वतरमिवोच्यते; किन्तु सर्वत्रैवमेव लोके ह्येत्यहं इत्याह एकः पिताऽन्यत्क्षेत्रमिति । तत्र तासां भूतमूर्तीनां महद्ब्रह्म योनिः, अहं बीजप्रदः पितेति वस्तुतोऽवस्थेयम् । अत एव विष्णुपुराणादौ लक्ष्मीनारायणौ गौरीशङ्करौ सर्वत्र ह्रीं पुष्पावापन्नस्वरूपौ निरूपितौ ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— नवनैकविधवस्तुनामनेकयोनिषु नानाविधभूतानां कथमेकयोनिवं ? इत्यत आह— सर्वयोनिष्विति । पूर्वं तु सर्वोत्पत्तिरूपसर्ववैयुक्त्यपत्तिः, ततः सर्वयोनिषु हे कौन्तेय ! या मृत्ययः स्वरूपाणि सम्भवन्ति, तासां

महद्ब्रह्म प्रकृतियोनिरूपतिस्थानं मातृस्थानीयं बीजप्रदः इच्छाज्ञानात्मकबीजप्रदः पिता उत्पादकः, अहमेवेत्यर्थः । तदेव ब्रह्म मद्विच्छया नानायाोनिरूपेण भूत्वा भासते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव या मूर्त्ययः शरीराणि सुरनरतिथिक्स्थावरात्मकानि चतुर्विधानि सम्भवन्ति, तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत्-राजदन्तादित्वाडुपसञ्जैनस्य परनिपातः— मायेव योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तास्वपि स्वप्रतिबिम्बस्याप्येयता । यथा पुरुषो भार्यायामनुशयि सम्पृक्तं रेतो निषिञ्चति, ततो भार्यातः पिण्डोत्पत्ती रेतोऽतस्तत्र चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं, माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञोपधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— के गुणाः ? कथं बध्नन्ति ? इत्युच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानः 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्रव्याश्रिता गुणाः । न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्पदीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिलभन्त इति 'निबध्नन्ति' इत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो !— महान्तौ समर्थतरावाजानुग्रहलब्धौ बाहू यस्य स महाबाहुः, हे महाबाहो ! देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययम् ; अव्ययत्वं चोक्तं 'अनादित्वात्' [१३।३२] इत्यादिश्लोकेन । ननु देही 'न लिप्यते' [१३।३२] इत्युक्तं तत्कथमिह 'निबध्नन्ति' इत्यन्यथोच्यते ? परिहृतमस्माभिरवशब्देन 'निबध्नन्तीव' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता ब्रह्मैवाधिपत्या संसरतीत्युक्तं, इदानीमभ्यायादावुक्तमाकाङ्क्षाद्वयं पूर्वमनुयायन्तरलोकेनोत्तरमाह— के गुणा इति । सत्त्वादिषु कथं गुणशब्दप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्य परतन्त्रत्वादित्वाह— गुणा इति । रूपादिष्विव गुणशब्दः सत्त्वादिषु द्रव्याश्रितत्वं निमित्तीकृत्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य प्रकृत्यात्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वाज्ज्ञेयमित्याह— न रूपादिवदिति ।

गुणानां प्रकृतेष्वप्ययुक्तैरन्यत्वे कृतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वं ? इत्याशङ्क्याह— न च गुणेति । अत्यन्तमेवेदं गवाश्वचक्राद्यासम्भवादित्यर्थः । भेदाभेदे च तद्भावात्सम्भवाद्विशेषात्कृतस्तेषु गुणपरिभाषा ? इत्याशङ्क्याह— तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति नित्यपारतन्त्र्ये हेतुमाह— अविद्येति । 'के गुणाः' इत्यन्योत्तरमुक्तं, 'कथं बध्नन्ति' इत्यन्योत्तरमाह— क्षेत्रज्ञमिति । तदेवोपपादयति— तमास्पदीकृत्येति । प्राक्तानां गुणानां

प्रकृत्यात्मकत्वमाह— ते चेति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः प्रकृतिः सम्भवो येषां ते तथेति । साङ्ख्यीयां प्रकृतिं प्रधानाख्यां व्यावर्तयति— भगवदिति । इवकारानुबन्धेन नितरां वदन्ति स्वविचारवत्तयोपदेशयन्तीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहु-शब्दं व्याचष्टे— महान्ताविति । देहवन्तं देहमात्मानं नश्यमानं देहत्वाग्निमित्यर्थः । कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वं ? इत्यशङ्क्य 'कुर्यान्मोरावपुथियम्' इतिन्यायेन मायामाहा-

त्ययमिदमित्याह— अव्ययमिति । स्वतो वर्मतो वा व्यय-राहित्यमित्यपेक्षायामाह— अव्ययत्वं चेति । 'ल्यप्ते न स पापेन' [५।१०] इत्यनेन विरुद्धमिदं निबध्नन्तीति वचनमिति शङ्कते— नन्विति । इवकारानुबन्धेन क्रियापदं व्याचक्ष्णैरस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वाच्चैवमित्याह— परिहृतमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोगिषु जातानां पुनःपुनर्देवादि-भावेन जन्महेतुमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभाव-विशेषाः प्रकाशादिकार्यैकरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिपृथक्ता महदादिविशे-पान्तैरारब्धदेवमनुष्यादिदेहसम्बन्धिनमेनं देहिनमव्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हं देहे वर्तमानं निबध्नन्ति, देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु नैमित्तिकसर्गादौ प्राचीनकर्माचरुप-परमपुरुषसङ्कल्पकृताचित्संसर्गाज्जन्मोपपद्यते, प्राचीनं च कर्म तेनैव दत्तफलं, तदारम्भकर्ममावसाने च तच्छरीरं विनश्यतः ; स्वतथात्मा विशुद्धः ; कुतः पुनरस्य नित्यसृष्टिविषयता ? इत्यत्र गुणबन्धप्रकरणमवतारयति एवमिति । एवं समष्टिव्यष्टि-विषयश्लोकोक्तप्रकरणेत्यर्थः । स्वरूपनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्ति, अतः प्रकृतिसम्बन्धवमिहं कार्यदशायां विद्यमनयोद्भवमात्रमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतेः स्वरूपानु-बन्धिन इति । निरूपिका इत्यर्थः । कार्यावस्थप्रकृतिगततेन्यः शब्दादिगुणेत्यः स्वरूपनिरूपकत्वनित्यानुबन्धित्वलक्षणवैषम्य-प्रकाशनाय इतिशब्दः । सत्त्वादीनामेव प्रकृतित्रयतो वदतः साङ्ख्यानं प्रतिक्षिपति स्वभावविशेषा इति । असाधारण-धर्मविशेषा इति यावत् । चेतनासाधारणत्वेऽप्यौपाधिकाः सुखदुःखादयः, स्वाभाविका अपि साधारणद्रव्यत्वादयः ; तदुभयव्यवच्छेदाय स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषा इति पदद्वयम् । एतेन 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्रव्याधिना इत्यादि शङ्करोक्तं निरस्तम् । गुणशब्दप्रति-क्षिप्तन्मते विरुद्धेति भावः । ननु शब्दादिवन्न सत्त्वादिसङ्गाः गुणाः प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते, न च नित्यतांश्चिदेतत्त्वमानं कमत इति शरीरके स्थापितम् ; नचापलच्छेषे प्रकृतिगुणेषु नायव-रदनवदुपदेशस्य प्रयोजनं पश्यामः ; अतो देशेषिकादिवदन्य-परत्वमिह वक्तुं युक्तमित्यत्राह प्रकाशादीति ।

अयमभिप्रायः— प्रकाशवृत्तिमोहरूपाणि कार्याणि तावत्

५ आ. मा. भा.— बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय— सत्त्वमित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. टी.— ननु प्रतिज्ञातं ज्ञानं श्लोकद्वयेनोक्तं, तदिकमुत्तरेण ग्रन्थेनाध्यायासङ्गतमुच्यते ? इत्यत आह— बन्धेति । यो हि बद्धोऽस्मीति जानाति स एव तन्निवृत्तिसाधनं

प्रत्यक्षाणि ; तत्कारणविशेषाच्च कार्यभूतैस्तैरेव सामान्यतो-ऽनुमीयन्ते, कारणविशेषमन्तरेण कस्यापि कार्यस्यानुपपत्तेः ; स च विशेषः सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम् ; न चात्र निष्प्रयो-जनता, अतीन्द्रियविशेषजवक्त्राविशेषोपदेशवद्धानोपादानपर्यव-सानात्— इति ।

कार्यैकनिरूपणीयाश्चेत्प्रतिसर्गदशायां सुखदुःखादिकार्याभावा-सत्त्वादियुगानामाभावः प्राप्नोति ; अतः कथं स्वरूपानुबन्धित्वं ? इत्यत्राह— प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति । कार्यहेतुसङ्कट-स्तदानीं नास्तीति भावः । तद्विकारेष्वित्यादियरिणाम-वशात्पुण्यफलादिषु गन्थाद्युद्भवदिति भावः । प्रकृतिस्तद्विकारस्या गुणाः स्वतोऽव्ययत्वाद्गुणसम्बन्धानर्हं कथं बध्नन्ति ? इत्य-स्योत्तरं देहिशब्द इत्याह महदादिष्विति । अव्ययशब्दोऽत्र गुणसम्बन्धकृतज्ञानसङ्कोचरूपव्ययनिषेधपर इत्यभिप्रायेणाह अव्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हमिति । तथापि 'शरीर-स्योऽपि कान्तेय ! न करोति न लिभ्यते' [१३।३१] इत्युक्तस्य कथं बन्धाख्यो लेपः ? इत्यत्र आमोक्षादविच्छिन्न-देहसम्बन्धोपाधिकत्वं 'देहे' इत्यनेन अभिप्रेतमित्याह देहे वर्तमानत्वोपाधिनेति । एतेन 'क्षेत्रज्ञं बध्नन्तीव, तमा-स्वदीकृत्य आत्मानं प्रति लभन्ते' इति शङ्करदुर्गतिर्निरस्ता । नष्टेषु गुणबन्धः प्रकोष्ठत्वेन हन्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण महाबाहु-शब्दः । 'दीर्घो बुद्धिमतो बाहू याम्यां हंसति हिंसितः' इति भावः । यथा त्वज्ज्वलनेन परेषां बन्ध इति वा ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— के गुणाः कथं वा बध्नन्ति ? इत्यत्रोच्यते— सत्त्वमिति । प्रकृतिसम्बन्धा अविद्या-सम्भवाः । निबध्नन्ति निपच्छन्ति । अव्ययमविनाशिनम् ॥ ५ ॥

विजिज्ञास्य ज्ञात्वाऽसृतिष्ठति, अतो बन्धोच्छेदसाधनानुष्ठानाय तज्ज्ञापनार्थं जिज्ञासासुतादयितुं गुणत्रयवृत्तबन्धप्रकरमादौ तावद्वर्तयतीति नासङ्गतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. मि.— एवं क्षेत्रक्षेत्रसंयोगस्यैश्वराधीनत्व-
श्चकम् ; इदानीं के गुणाः कथं वा बध्नन्ति ? इत्यस्योत्तरमाह
चतुर्भिः— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानख्यो
गुणाः प्रकृतिसम्भवाः , प्रकृतिरीश्वरशक्तिमाया, सैव सम्भव
आविर्भावस्थानं येषां ते तथोक्ताः । गुणसाध्यं प्रकृतिः,
तस्याः सकाशात् परस्पररङ्गाङ्गिभावेन वैषम्येणानिव्यक्ता

इत्यर्थः । ते च देहे प्रकृतिपरिणामे तादात्म्येन स्थितं देहिने
क्षेत्रज्ञं वस्तुतः अवश्यं निर्विकारमेव सन्तं निबध्नन्ति सुखदुःख-
मोहादिस्वविकारवत्तयोपदर्शयन्ति, आप इव निष्कम्पमादि-
त्यमात्मकम्पेन कम्पवन्तम् ; अतो मिथ्याभूत एव बन्धः,
न वास्तव इत्यव्ययपदेन द्योत्यते ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— अनेन स्वस्येच्छया जीवेषु निजप्रकृतिसम्भवसंसर्जनलीलासुपपाद्येदानीं बन्धलीलासुप-
पादयितुं चतुर्दशलोकबन्धहेतुभूतगुणानाह चतुर्दशभिः— सत्त्वमिति । नचैते सकार्या आत्मनो गुणाः, अपितु
प्रकृतेरुक्ताः प्रकृतिसम्भवा इति सम्भूतं चेत्तनं तत्तदेहे गुणा एव बध्नन्ति । प्रकृतिधर्म एव तत्र हीनतापादको
देहे अद्वैतचित्तमान् नोपाधिविशिष्टस्य नान्यस्य । ये च भगवद्दशभूतायां प्रकृतौ समागता गुणास्ते भगवतः सवि-
दानन्दा एव मूलतः परिणममाना बन्धका दोषा जडगतत्वात् । बन्धनश्रेयात् 'गुणाः' इति संज्ञा तेषाम् । तदेवाह
निबध्नन्तीति । तत्र प्रकृतिरुद्धता गुणाः सत्त्वादयो देहाभिमानिनस्तमगुस्वरूपं चिदंशं जीवमध्ययमपि निब-
ध्नन्ति । त्वं तं बन्धं निवर्त्तयेति सम्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु लीलात्मकप्रकृत्युत्पादितलीलायः
देहादिविद्यु स्थितस्य बीजस्य बन्धः कथं ? इत्यत आह—
सत्त्वमिति । सत्त्व रजस्तम इति संज्ञका गुणाः प्रकृतिसम्भवाः
प्रकृतितः सम्भव उत्पत्तिर्येषां तादृशाः ; ते अवश्यं विनाशा-

दिर्बन्धरहितं भगवतश्चिदंशात्मकं देहिनं जीवं तद्रूपेण तद्वारा
गुणभोगार्थमाविरुद्धं निबध्नन्ति बलीकुर्वन्ति, रसपरत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमीश्वराश्रयेण प्रकृतिभूतानि सृजतीत्युक्तम् ; इदानीं सा कथम्भूता निबध्नातीति
तदुच्यते— सत्त्वमिति । प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, ततः सकाशात्परस्पररङ्गाङ्गीभावेन वैषम्येणो-
द्भिच्यमानाः प्रकृतिसम्भवा इत्युच्यन्ते; न तु प्रकृतितो वैशेषिकाणांभिव द्रव्यात् गुणा अन्ये एते हे महाबाहो !
देहे अव्ययमविकारिणमपि देहिनं— स्थूणायां वत्समिव— रशनाभूता गुणा निबध्नन्ति ॥ ५ ॥

सत्त्वादिगुणानां लक्षणानि तद्वन्धकत्वप्रकाराश्च ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावद्विषयमुच्यते— तत्र सत्त्वमिति । निर्मलत्वात्प्रकृति-
कमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति । कथं ? सुखसङ्गेन 'सुख्यहं' इति विषय-
भूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषपापादनं मृषैव सुखे सङ्गनमिति । सैपाऽविद्या । न हि विषयधर्मो
विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता [१३।७] । अतो-
ऽविद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे सङ्गयतीव आसक्तमिव क्लो-
त्यसङ्गं सक्तमिव करोति, अमुखिनं सुखिनमिव, तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव
विषयस्यान्तःकरणस्य धर्मः, नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्वैयर्थ्यानुपपत्तेश्च सुख इव ज्ञानादौ
सङ्गो मन्तव्यो हेऽनघाव्यसन ! ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— किंलक्षणो गुणः ? केन बध्नाति ?
इत्यपेक्षायामाह— तत्रेति । निर्धारणार्थतया सप्तमी व्याचष्टे—
तत्र सत्त्वादीनामिति गुणस्त्वैतदनुवादमात्रं, निर्मलत्वं
स्वच्छत्वावधारणवारणक्षमत्वं, तत्सत्तात्प्रकाशकं चैतन्याभि-
व्यञ्जकं, निरुपद्रवमिति निर्मलं सत्सुखस्यातिव्यञ्जकमित्यर्थः ।

केन द्वारेण तदात्मानं निबध्नाति ? इति पृच्छति— कथ-
मिति । सुखसङ्गेन बध्नातीत्युत्तरम् । तदेव विप्रोक्ति— सुख्य-
हमित्यादिना । सुख्यसुखस्याभिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोऽत्र
विषयसम्भूतं सुखमुच्यते । संश्लेषपापादनेव विदधति—
मृषैवेति । किमिति मृषैवेति विशेषणं ? सत्त्वस्य वस्तुत्वसम्भ-

वादित्याशङ्क्याऽऽह— सैवेति । नन्विच्छा सङ्गोऽभिनिवेश-
श्चेत्येकोऽर्थः, तत्रेच्छादेरात्मधर्मत्वात्किमविषया ? इत्याशङ्क्य
मनोधर्मत्वादिच्छादेः नाऽऽत्मधर्मतेत्याह— न हीति । इच्छा-
देरात्मधर्मत्वे किं प्रमाणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— इच्छादि-
चेति । तस्याऽऽत्मधर्मत्वात्सम्भवे फलितमाह— अत इति ।
सञ्जयतीव सत्त्वमिति शेषः । अकारप्रयोगे हेतुमाह— अवि-
द्ययेति । तस्या वस्तुतो नाऽऽत्मसम्बन्धस्तथापि सम्बन्ध-
न्तराभावाद्वात्वात्स्याच्चाऽऽत्मधर्मत्वमापाद्य दृष्टत्वमाच्छे-
दस्वकीयेति । वृत्तिमदन्तःकरणस्य विषयत्वादात्मनः साधक-
त्वेन तद्विषयित्वेऽपि तद्विवेकरूपाऽपिचेति तत्स्वरूपमाह—

३ रा. भा.— सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह— तत्रेति । तत्र सत्त्वरजस्तमस्तु सत्त्वस्य
स्वरूपमीदृशं निर्मलत्वात्प्रकाशकम् ; प्रकाशसुखावरणस्वभावरहितता निर्मलत्वम् ; प्रकाशसुखजननैकान्त-
स्वभावतया प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः । प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोधः ; अनामयं आमयाख्यकार्यं न
विद्यत इत्यनामयम्, अरोगताहेतुरित्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— ‘ तत्र ’ इत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रकृत-
सङ्गतिमाह— सत्त्वेति । आकारं, निरूपकस्वभावमित्यर्थः ।
‘ तत्र ’ इति निर्धारणार्थः समुदायनिर्देश इत्याह सत्त्वरज-
स्तमस्त्विति । ननु निर्मलानां स्फटिकमण्ड्यादीनां प्रकाश-
कत्वं दृश्यत इत्यत्राह प्रकाशेति । मलशब्दोऽत्र तमस्त्व-
भावभूतप्रकाशविरोध्याकारपर इत्यर्थः । वक्ष्यमाणपरामर्शादिह
सुखोपादानम् । आवरणस्वभावरहितानामप्राकाशवाच्यादीनां
न प्रकाशकत्वमित्यत्राह प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभाव-
तयेति । सत्त्वमिश्ररजस्तमसोरपि भ्रान्तितुद्विविशेषहेतुत्वस्य

विषयेति । यथोक्तविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपेऽज्ञं च
सक्तिसम्पादनमित्याह— अस्त्वेति । तदेव स्फुटयति—
सक्तमिवेति । प्रकारान्तरेण सत्त्वस्य निबन्धत्वमाह— तथेति ।
ज्ञायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन ‘ ज्ञान्यहं ’ इति विपरी-
ताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्नातीत्याह— ज्ञानमित्या-
दिना । विषये दोषमाह— आत्मेति । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तस्व-
तन्त्र स्वतः संयोगात्तद्वारा बन्धे च तन्निवृत्त्युपपत्तेर्नाऽऽत्मधर्म-
त्वमित्यर्थः । ज्ञानैश्वर्यादावपि क्षेत्रधर्मं सत्त्वस्य पूर्ववदाविद्यकत्वं
सूचयति— सुख इवेति । पापादिदोषहीनस्यैवान्न शास्त्रेऽधि-
कार इति द्योतयति— अनयेति ॥ ६ ॥

वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह सत्त्वस्यैव प्रकाशजनकत्वं ? इत्यत्राह
प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । राजसतामसविशो-
रप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्यांश इति भावः । सत्त्वस्या-
मयप्रसङ्गाभावात्तन्निषेधो न युक्त इत्यत्राह आमयाख्यं कार्यं
न विद्यत इति । अत्र सत्त्वमिति गुणान्तरे कार्यत्वेनामयस्य
सम्बन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः ।
आमयाख्यशरीरनिषेधोऽत्र फलतस्तद्विपरीतकार्यान्तरविषयि-
प्रायेणेत्याह— अरोगताहेतुरिति ।

३ रा. भा.— एष सत्त्वाख्यो गुणो देहिनमेनं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति; पुरुषस्य सुख-
सङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः । ज्ञानसुखयोः सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते,
ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति; ज्ञानसुख-
जननं पुनरपि तयोः सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ तत्रिवचनाति ’ इत्युत्तरश्लोकयो-
रिवात्रापि स्वरूपनिर्देशेन बन्धहेतुत्वमिर्देशेन च वाक्यभेदमाह एष
इति । अन्यतस्मिन् दृश्यं सुखादिसङ्गस्य कर्तृतामार्थं तृतीयया
प्रतिपादितम् ; न च तद्युक्तं, हेत्वन्तरालुके । तत्राह पुरुषस्येति ।
बन्धावान्तरन्यापारत्वमिह विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि
कर्मफलानुभवाद्यैर्देहसम्बन्धः ; स च कर्ममूलः, स कथं सुखादि-
सहादित्यत्राह ज्ञानसुखयोरिति । ननु वैदिकसाधनानुष्ठानं
योनिप्राप्त्यैव भवतीति युक्तम्, लौकिकं तु साधनं दृष्टकल-
मात्राय स्याद्वा न वा ? न तु जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्ति-
दृष्टान्ततयाऽपि लौकिकप्रदणं मन्दप्रयोजनम् । अत्र भ्रूमः— अत्र

लौकिकशब्देन स्मार्तग्रहणम्, अथवा निषिद्धग्रहणम् ; हिंसादेः
सुखसाधनत्वं हि लौकिकम् ; अलौकिक्या तु शक्त्या पापिष्ठ-
जन्मादिप्रसाधकत्वम्— इति । रजति च वक्ष्यति ‘ ताश्च
क्रियाः पुण्यपापरूपाः ’ [घृ. ११८ पं. ३५] इति । यदि सत्त्वमेव
प्रकाशं सुखं च स्वयं जनयति, ततः सिद्धयोरस्तयोः प्रवृत्तिहेतुः
सङ्गो न जायेतेत्यत्राह ज्ञानसुखेति । बीजाङ्कुरन्यायेनोत्तर-
सङ्गतद्विषययोः सत्त्वं साधकमित्यर्थः । ‘ न काङ्क्षे विजयम् ’
[१३१] इत्यादिवदतस्तत्र सङ्ग इत्यभिप्रायेणानव-
शब्दः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्रैतेषु सत्त्वादिगुणेषु सत्त्वस्य लक्षणमुच्यते— तत्रेति । निर्मलत्वात्स्फटिक-
मणिरिव प्रकाशकम् । अनामयं निरूपवद्रवमित्यर्थः । सुखसङ्गेन सुखेच्छया ॥ ६ ॥

८ घं. ब्र. गि.— तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह— तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्यावरणाभिभवरूपप्रकाशजनकम् । कुतः ? निर्मलत्वात् स्फटिकस्यैव स्वच्छत्वात्, चिद्विम्बप्रद्वययोग्यत्वादिति यावत् । तथा अनामयं आमयस्य दुःखस्य विरोधि, सुखा-

भिष्यङ्गकमित्यर्थः । एतादृशं सत्त्वं सुखसङ्केतं ज्ञानसङ्केतं च स्वकार्यभूतसुखज्ञानाभ्यां यः सङ्गस्तेन क्षेत्रज्ञं बध्नाति ' अहं सुखी ज्ञानी च ' इति मनोभर्मास्तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— तत्र क्रमतो लक्षणं गुणानां बन्धनप्रकारं च वदन् पूर्वं सत्त्वस्य तदाह— तत्रेति । सत्त्वं प्राकृतत्वात् सुखसङ्केतं ज्ञानसङ्केतं च लौकिकेन बध्नाति, पुरुषस्य सुखे ज्ञाने च सङ्गं जनयतीत्यर्थः । ज्ञान-सुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु पुरुषप्रवृत्तिः, ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायते इति सत्त्वं मर्यादया तद्द्वारेण पुरुषं बध्नाति । एवमेवान्यत्र । लक्षणं तु निर्मलत्वादिति मूले उक्तमेव, एवमन्य-योरपि लक्षणं स्पष्टमेव मूले । तथा च सत्त्वं प्राकृतं सोऽहं सुखी शब्दादिज्ञानी चेति ज्ञानसुखसङ्गजननं (?) बन्धकमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ त्रयाणां बन्धनरीतिं सलक्षणा-माह— तत्रेति । तत्र गुणत्रये सत्त्वं निर्मलत्वाद्भगवद्विच्छा-त्मकपदार्थस्थितिहेतुत्वेन शुद्धत्वात् प्रकाशकं भगवद्रमणात्म-कसर्वस्वरूपकटीकरणसमर्थम् ; अनामयं भगवत्स्वभावादि-बन्धात्मकपरागादिदोषरहितम्, अतः सुखसङ्केतं भगवतः

साधनात्मकसेवनसुखजनकदेहायुत्तमत्वसङ्केतं बध्नाति । च पुनः ज्ञानसङ्केतं ज्ञानोत्पत्तिसाधकत्वेन बध्नाति । अनप ! इतिसम्बोधनेन मत्कृपाविशिष्टत्वात्तत्र बन्धाभाव इति ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र कः केन सङ्केतं बध्नाति ? इत्युच्यते— तत्रेति । तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं निर्मलत्वाद्दुःखमोहाद्व्यमलराहित्यात् प्रकाशकमलोकवत्सर्वार्थावद्योतकम् । यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं, तत्सुखसङ्केतं ज्ञानसङ्केतं च नानविधया तिरोहितस्वरूपज्ञानानन्दं ' अहं सुख्यहं ज्ञानी ' इत्यभिमानेनान्तःकरणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयोरान्तर्याम्योपेक्षया बध्नाति । हे अनप अव्यसनिन् ! ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्केतं देहिनम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं— रजनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासङ्गात्माभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवं, तन्निबध्नाति तद्रजः निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्केतं दृष्टादृष्टाण्यु कर्मसु सङ्गनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजस्तर्हि किंलक्षणं ? कथं वा पुरुषं निबध्नाति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— रज इति । रज्यते संसृज्य-तेऽनेन पुरुषो दृश्येति रागोऽसावात्माऽस्येति रागात्मकं रजो जानीहीत्याह— रजनादिति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः, तृष्णा चाऽऽसङ्गश्च तृष्णासङ्गौ, तयोः समुद्भवस्तमिति विग्रहं

गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विबभूवुस्तृष्णासङ्गयोरर्थभेदमाह— तृष्णासादिना । रजसो लक्षणमुक्त्वा निबन्धत्वप्रकारमाह— तद्रज इति । कर्मसङ्गं विभजते— दृष्टेति । अकर्तारमेव पुरुषं करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— रजो रागात्मकं रागहेतुभूतम् । रागो योपितपुरुषयोरन्योन्यस्पृहा । तृष्णासङ्ग-समुद्भवं तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानं, तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः । तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा, सङ्गः पुत्र-मित्रादिषु सम्बन्धिषु संश्लेषस्पृहा, तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निबध्नाति; क्रियासु हि स्पृहया याः क्रिया आरभन्ते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्म-हेतवो भवन्ति; अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निबध्नाति; तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्ग-हेतुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'रजसो लोभ एव च' [१४।१७] इति वक्ष्यते; अतः 'प्रकाशकं', 'मोहनाम्' इति पूर्वोक्तवत् 'रागात्मकम्' इत्यत्रापि रागेहेतुत्वं विवक्षितमित्याह रागेहेतुभूतमिति । कारणे कार्योपचारः । रज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वा रागेहेतुत्वं रागशब्देन विवक्षितमिति भावः । सहप्रभुक्ततुष्णादिशब्दपुनरुक्तिपरिहाराय रागशब्दं प्रयोगप्राचुर्यात्सारेण विषयविशेषे नियच्छति— योषितुदृषयोरन्योन्यस्थहेति । तुष्णासज्ञाभ्यां रजस उत्पत्तिकथनं मन्दम् ; रजोगुणान्तयोरूपपर्यभिधानं तु बन्धावान्तरव्यापारज्ञापनेन सार्थकमित्यभिप्रायेणाह तुष्णासज्ञयोरुद्भवस्थानमिति । आत्मवर्गभूतयोस्तयोरालम्ब्य ह्युद्भवस्थानमित्यत्राह तुष्णासज्ञहेतुभूतमित्यर्थः इति । 'सुतुष्णोपशमम्' इत्यादि-प्रयोगात्प्राप्त्यासामात्रशङ्कान्नाहृत्यथमाह तुष्णाशब्दादिविषयेति । सांस्पृशिकगुणपञ्चकग्रहणमिदम् । पुत्रमित्रादिविषयाभिमानिकपरम् , विषयतुष्णा विषयवैतुष्यमित्यादि-

प्रयोगात् । तुष्णा सांस्पृशिकसमस्तविषया; सज्ञस्तु परिशेषात् प्रयोगादुसाराच्च आभिमानिकविषय इति भावः । रागादिहेतुकस्तद्विषयोपायसज्ञोऽत्र कर्मसङ्ग इत्याह तथेति । ननु रागतुष्णासज्ञा अप्यन्यत्र सुखविशेषसज्ञा एव व्याख्याताः । ज्ञानसुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रवृत्तिवचनात्सत्त्वेनापि क्रियासङ्गो जन्यते, तत्कथं विवेकः ? इत्थं सत्त्वगुणः सुखं प्रधानीकृत्य तदर्थतयाऽन्यत्र सञ्चरति; 'प्रयोजनेषु सञ्जते न विशेषेषु पिण्डताः' [] इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तुनि क्रियास्वरूपं च प्रधानीकृत्य सुखमल्पं प्रभूतं वेत्यत्रोदासीनो भवति । राजदाराभिलाषदुष्पुत्रादिसंरक्षणव्यापेक्षादिष्वेतत्त्वकम्— इति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्वारात्वं ? इत्यत्राह क्रियासु हीति । कर्मसङ्गवद्वागादेरपि बन्धद्वारात्त्वज्ञापनाय पिण्डतमाह तदेवमिति । तत् रागादीनां बन्धे पर्यवसानेन साफल्यवि-त्यर्थः । एवं सत्त्वतोऽव्यावृत्तस्वभावोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— रज इति । तुष्णासज्ञयोः समुद्भवं तयोः कारणम् ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अत्र 'रजस्तुष्णासज्ञसमुद्भवं' इत्यस्य 'तुष्णासज्ञाभ्यां समुद्भवो यस्य' इत्यपव्याख्यानमिति भावेन विग्रहप्रदर्शनपूर्वकमर्थमाह— तुणेति । समुद्भवव्यस्मा-

दिति समुद्भवं कारणम् । अन्यथा 'प्रकृतिसम्भवाः' (१४।५) इत्युक्तविरोधात् समुद्भवशब्देनाविर्भावो विवक्षित इति चेत् तथापि गुणकार्यकथनप्रकरणविरोधात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— रज इति । रजो रागात्मकमिच्छात्मकम् । तुष्णाऽप्राप्ताभिलाषः । आसङ्गः प्रास-विषये मनसः प्रीतिः; तुष्णासज्ञसमुद्भवं तुष्णासङ्गकारणम् । कर्मसङ्गेन कर्मपरतया ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अथ रजसो लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह— रज इति । रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामः, स एवात्मा स्वरूपं यस्य धर्मवर्मिणोस्तादात्म्यात्तदारात्मकं रजो विद्धि । अत एव तुष्णासङ्गसङ्गद्वयम्, अप्राप्ता-

भिलाषस्तुष्णा, प्राप्ते विशेषप्रीतिरासङ्गः, तयोस्तुष्णासङ्गयोः सम्भवो यस्मात्तत्तयोक्तम् । तच्च रजः कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टा-दृष्टार्थेषु 'अहमिदं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये' इत्यभिनिवेशः सङ्गः, तेन देहिने वस्तुतोऽक्तारमेव सन्तं निबध्नाति ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— रजसोऽप्याह— रज इति । अनुरागात्मकं 'रज रागे' इति धातोः स्पष्टमेव । कर्मसु रज्जनाद्वन्धकम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— सत्त्वलक्षणमुक्तत्वात् रजोलक्षणमाह— रजो रागात्मकमिति । रजः रजोगुणं रागात्मकं अहरज्जनात्मकं नानापदार्थोपादानेन भगवद्भजनात्मकं विद्धि । तत् तुष्णासङ्गसङ्गद्वयं तुष्णा भगवदर्थोप्येववस्तुमात्राज्ञानेन

स्वाभिलाषः, तत्सङ्गेन सङ्गद्वय उपचर्येत्यस्य तादृशं देहिने, न तु भगवदर्थकज्ञातात्मकम् । कर्मसङ्गेन तत्स्वाभिलाषितप्राप्त्यर्थं क्रियासङ्गेन बध्नाति लौकिकासक्तिं जनयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— रजो गुणो रागो रज्जना तदात्मकं विद्धि । तुष्णा प्राप्यमाणेष्वन्यर्थेष्वनुत्तिः, सङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तयोः समुद्भवं निदानभूतम् । तद्वजो हे कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गस्तत्परता तेन निबध्नाति देहिने देहाभिमानिनम् ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ! ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणः, अज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि; मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चाऽऽलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्राः, ताभिस्तच्चमो निबध्नाति भारत ! ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमस्तिह किंलक्षणं ? कथं वा पुरुषं निबध्नाति ? तत्राऽऽह— तमस्त्विति । गुणानां प्रकृति-सम्भवस्याविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीत-स्वभावात्तापरेति मत्वाऽऽह— अज्ञानादिति । सुखस्यनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति कार्यद्वारा तमो निर्दिशति—

मोहनमित्यादिना । लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्धनकरत्वं दर्शयति— प्रमादेति । कार्यान्तरात्तत्कनया चिकीर्षितस्य कर्तव्य-स्याकरणं प्रमादः, निरीहृतयोस्तादृशप्रतिबन्धस्त्वालस्यं, स्वापो निद्रा, तामिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारयतो-त्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानादन्यदिहाज्ञानमभिप्रेतम् ; ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः, तस्मादन्यत् तद्विपर्यय-ज्ञानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजम्, मोहनं सर्वदेहिनां, मोहो विपर्ययज्ञानम्, विपर्ययज्ञानहेतु-रित्यर्थः । तत् तमः प्रमादादलस्यनिद्राहेतुतया तद्वारेण देहिनां निबध्नाति । प्रमादः कर्तव्यात्मकमणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभ्रतमनवधानम्, आलस्यं कर्मस्वनारम्भस्वभावः, स्तब्धतेति यावत् । पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनशाल्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिनिद्रा; तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः; मनसोऽन्युपरतिः सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्यन्तपरिहरणीयत्वलक्षणवैषम्ययोनयाय तमस्त्विति नुशब्दः । अज्ञानशब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादिषु च प्रयोगादिह तद्यावृत्तं मोहनजनकत्वानुरूपं कारणविशेषमाह ज्ञानादन्यदिति । सर्वज्ञानव्यतिरेकव्युदा-सायाह ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकत्वं पापानुष्ठानादिद्वारा । तमः कार्यतया वक्ष्यमाणं धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह मोहो विपर्ययज्ञानमिति । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रपरतामाह विपर्यय-ज्ञानहेतुरित्यर्थः इति । अनवधानमित्येतावत्प्रमाद-शब्दार्थः । कर्तव्यादित्यादिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्वहणम् ;

अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः पापिष्ठजन्मादिहेतुर्भवति, एवं कर्तव्य-कर्मस्वनारम्भोऽपि; स्मरन्ति हि 'अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दतं च समाचरन् । प्रसक्त्येन्द्रियाथेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' [मनुः ११।४४] इति । आलस्यशब्दस्यात्र सप्रयोजनेऽपि विषये प्रवृत्तिविरोधित्वमावपरतामाह— स्तब्धतेति । सर्वदा तमसि वर्तमानेऽपि कदाचिन्निद्रा कुतः ? इत्यत्राह इन्द्रियप्रवर्तन-श्रान्त्येति । स्वप्नस्यानुकिञ्चाप्यारिहाय स्वप्नस्तुप्त्योर्निद्रा-भेदत्वं दर्शयति तत्रेति । निद्राया बन्धकत्वं बोधितानुष्ठान-विशुद्धादालकरणत्वात्काळे चाकरणात्पापिष्ठत्वप्रद्वारा च दृष्टव्यम् । उक्तं च— 'युक्तस्वप्नावबोधस्य' [६।१७] इति ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम् । 'प्रमादमोहौ तमसः' [१४।१७] इति वाक्यशेषात् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'तमस्त्वज्ञानजं' इत्यस्य 'अज्ञानाज्जातं' (चं.) इत्यपण्याख्यां प्रत्याख्यातुमाह— अज्ञानमिति । एतच्च 'अन्येष्वपि दृश्यते' [अष्टा. ३।२।१०१] इति

दृशिग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । कुतः प्रतीत एवार्थो न ? इत्यत आह— प्रमादेति । वाक्यशेषेऽज्ञानस्य तमःकार्यत्ववचना-दित्यर्थः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तम इति । अज्ञानजमज्ञानजातम् । मोहनं मोहकारणं, अविवेककारणमित्यर्थः । प्रमादादलस्यनिद्राभिर्देहिनां तमो निबध्नाति ॥ ८ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह— तम इति । तमस्तु अज्ञानजं अज्ञानादाद्वरणशक्तिप्रधानाज्जातं विद्धि, अतएव सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकजनकम् । तच्च

तमः प्रमादादलस्यनिद्राभिर्देहिनां निबध्नाति । तत्र प्रमादोऽन-वधानम्, आलस्यमनुद्यमः स्तब्धतापरिपूर्णायाः, निद्रा सर्वे-न्द्रियप्रवृत्त्युपरतिस्तमसोऽवस्थाविशेषः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— तमसश्चाह— तम इति । विरुद्धज्ञानजन्यं, अविद्याजन्यमिति वा ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— तमसो लक्षणं सबन्धकमाह— तम-स्त्विति । तमः पूर्वोक्तभगवद्गीतायाज्ञानाज्जातं प्रत्यात्मक-त्वात् भगवद्विस्मरणात्मकं सर्वदेहिनां मोहनं भ्रमजनकं

विद्धि । प्रमादादलस्यनिद्राभिर्भगवत्सेवाप्रतिबन्धात्मकव्यवस्था-भिरन्यथाज्ञानेन तं बध्नाति । प्रमादो भगवद्वत्त्वधानता । आलस्यं भगवत्सेवाव्याघटनम् । निद्रा चित्तस्थ ज्ञानानाशः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— तमोगुणस्तु पूर्वार्थ्यां विलक्षणः, अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत्तद्भूतमज्ञानजं विद्धि । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं श्रान्तिहेतुः । प्रमादोऽनवहितत्वं, स च सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी । आलस्यं जडता, तच्च रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभयकार्यनिरोधिनी तमोगुणात्मन्ना वृत्तिनिद्रा, तामिस्तत्तमो नितरां वज्राति हे भारत ! देहिनामित्यनुवर्तते ॥ ८ ॥

सत्त्वादिगुणानां स्वाभाविकानि कार्याणि ।

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत ! सञ्जयतीत्यनुवर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत । प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षः ? तत्राऽऽह— पुनरिति । सुखे साध्ये विषये समुत्कृष्यते सत्त्वमित्याह— सत्त्वमिति । सञ्जयतीत्यस्यार्थः—

माह— संश्लेषयतीति । कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृष्यत इत्याह— रज इति । प्रमादे प्राधान्यं तमसो दर्शयति— ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वादीनां बन्धद्वारभूतेषु प्रधानान्याह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् । रजः कर्मसङ्गप्रधानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्ति-सङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सत्त्वं सुखे' इति श्लोकस्य अर्थ-विभागेन पुनरुक्ततां परिहरति— सत्त्वादीनामिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानमिति; ज्ञानसङ्गोऽपि सुखाय इति भावः । रजः कर्मसङ्गप्रधानमिति रागतृष्णादयोऽपि हि कर्मणि

विश्राम्यन्तीति भावः । निश्चेषज्ञानावरणे सुषुप्त्यादिकृत्वात् प्रमादाख्यदशा न स्यादित्यत्राह— वस्तुयाथात्म्यज्ञान-मावृत्येति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्त्वमिति । कर्मणि क्रियायाम् । ज्ञानमावृत्य ज्ञानमाच्छाद्य तमः प्रमादै प्राप्ताप्रतिपत्तौ ॥ ९ ॥

८ चं. ब्र. गि.— एतेषां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुण-स्योत्कर्षः ? इत्यत आह— सत्त्वमिति । सत्त्वमुत्कृष्टं सत्सुखे सञ्जयति देहिर्न संश्लेषयति । 'वज्रं सङ्गं' [धा. पा. १।१०१२] इति धातुः । दुःखकारणे सत्यपि सुखान्निष्ठत्वमेव देहिर्न करोतीत्यर्थः । एवं रज उत्कृष्टं सत्सुखादिकारणे सत्यपि

कर्मणि सञ्जयतीत्यनुषङ्गः । तमसुत्कृष्टं प्रमाणबलेनोत्पन्नमान-मपि सत्त्वकार्यं ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति प्राप्त-ज्ञायमानताकस्यार्थस्याज्ञानं जनयतीत्यर्थः । उतापि । प्राप्त-कर्तव्यताकस्याप्यकरणरूपे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयति ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— सत्त्वादीनां स्वभावमाह— सत्त्वमिति । सुखादिसञ्जननस्वभावमित्यर्थः । एवमन्यदपि ज्ञेयं; तत्र हेतुमाह— ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सत्त्वादीनां स्वरूपबलत्वा तेषां स्वकार्यकरणताशयत्वमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सत्त्वगुणः सुखे भावज्ञानात्मके सञ्जयति संयोजयति । एवमेव रजः कर्मणि पूर्वोक्ते संयोजयति । तथा तमो भवन्दीयसङ्गादिना जायमानं ज्ञानं निद्रावस्थायैरादृत्य प्रमादे अनवधानतायां

संयोजयति । यद्वा सुखं उत्पादिते सत्त्वं सञ्जयति सर्वोत्कर्षेण तिष्ठति, तथैव कर्मणि रजः, प्रमादे तमः । अत्रायं भावः— भगवता वयोऽपि गुणा एतद्वैचित्र्यार्थमेवोत्पादितास्तेषां तदुत्कर्षदर्शनेन सन्त्युपयति प्रसुप्तेनैव तदुत्कर्षः सिद्धय-तीति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— सत्त्वमुत्कृष्टं सत् सुखे दुःखकारणमभिभूय सञ्जयति संश्लेषं जनयति । एवमुत्तरत्रापि । ज्ञानं प्रकाशमावृत्य । प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ॥ ९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः कालः ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः ? इत्युच्यते— रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाधारभते । हे भारत ! तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतरेतरविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते ? विरोधेन वा ? क्रमेण वा ? इति सन्देहात्पृच्छति— उक्तमिति । सत्त्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभावार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह— उच्यत इति । सत्त्वाभिवृद्धिमेव

विशृणोति— तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् । रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति— तथेति । तमवोऽपि विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति— तम इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः, ते च स्वरूपानुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्त इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्ति ? इत्यत्राह— रज इति । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिःसंमृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशादेहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसौ कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्विक्तं वर्तते । तथा तमस्त्वेषे अभिभूय रजः कदाचित्; कदाचिच्च रजस्तमस्ये अभिभूय तमः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तरप्रस्थस्यासन्नतिशङ्कां परिहरति— देहाकारेति । परस्परविरुद्धं यथाधीयथाधेज्ञानसुखदुःखसन्नादिरूपमित्यर्थः । उद्भवाभिभावानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदुपग्रहमिदमेतद्वत् कर्मणां विषमविषाकसमयत्वात्तदनुकूलोद्भवाभिभवप्रवाह उपपद्यत इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा वातपित्तकफाणां तत्तत्प्रवृत्तिवैशेष्यं “ वृद्धिः समानैः सर्वेषां

विपरीतैर्विपर्ययः ” [अष्टांगह. सू. स्था. १११५] इत्यायुर्वेदविदो वदन्ति, तथाऽत्रापि वक्ष्यमाणसात्विकाद्याहारमेवादित्याह— देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति । “ ततो देवा अभवन् परासुराः ” इत्यादि- (श्रुति-) श्रित्तिव भवतिश्रोद्भवविषय इत्याह उद्विक्तं वर्तते इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारार्थमय-सुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अभिभूय (न्यग्भावयित्वा) अन्यद्भ्यान् भवति ॥ १० ॥

८ वें. प्र. गि.— अत्र हेतुमाह— रज इति । रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति उक्तं गच्छति, अतः स्वकार्ये सुखादौ सञ्जयति ।

एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्ये कर्मणि सञ्जयति । एवं तमोऽपि सत्त्वरजोगुणाभिमूयोद्भवति, अतः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ सञ्जयति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— रजस्तमश्चेति । गुणद्वयमभिभूय

सत्त्वं भवत्यदृष्टवशात् । एवमन्यदपि ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— नड सुखदुःखाद्यदृष्टसाधनत्वे सति स्वकार्यकरणमन्यथाभावकत्वं कथं ? इत्याशङ्क्य तेषां तथा सामर्थ्यं यथा दत्तमस्तीति ज्ञापनाय सिद्धवत्कारेणानुवदति— रजस्तम इति । रजस्तमः दुःखज्ञानात्मकगुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवतीत्यर्थः । भारत ! इतिसन्मोघेन यथा

मदिच्छया सर्वपराभवेन त्वं जयसि तथेत्यर्थो द्योतितः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभवेन भवति । एवकारेण तमसो मोहकसामर्थ्याधिक्येऽपि तयाकर्तृत्वं व्यज्यते । तथा तमः सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्ये प्रभवन्ति ? इत्याशङ्क्येतरैतरयोरभिभवे सतीत्याह— रज इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्वतमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रभवन्ति ? इत्याशङ्क्येतरैतरयोरभिभवे सतीत्याह— रज इति । रजोऽपि सत्त्वतमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि

समुद्भूतगुणानां ज्ञानचिह्नम् ।

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गं ? इत्युच्यते— सर्वेति । सर्व-
द्वारेष्वाम्बुतन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः
प्रकाशो देहेऽस्मिन्प्रजायते, तदेव ज्ञानम् । यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन
लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकत्रयस्याऽऽकाङ्क्षां दर्श- यति— उच्यत इति । सर्वद्वारेष्वित्यादिष्वसौ निमित्ते
यति— यदेति । सत्त्वोद्भवलिङ्गदर्शनार्थमन्तरं श्लोकमुत्थाप- नेतव्या । उत्तरशब्दोऽपिशब्दपर्यायोऽप्यतिशयार्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— तच्च कार्यापलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह— सर्वद्वारेष्विति । सर्वेषु चक्षुरादिज्ञान-
द्वारेषु यदा वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमुपजायते, तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ते च कुतो ज्ञाते चिकित्सितव्ये ? इत्यत्र प्रकाशयस्वरूपादिपरतया वा, ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा,
'सर्वद्वारेषु' इत्यादिश्लोकत्रयमवतारयति— तच्चेति । नात्र अन्वय उपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह— वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे
द्वारशब्दो नवद्वारविषयः; नाप्येकादशेन्द्रियविषयः, तेषां ज्ञानमिति । एतेन 'प्रकाश आलोकात्म्यानीयः, ज्ञानं चक्षु-
स्यानीयम्' इति वदन्तो निरस्ताः । एकस्यैव योगिनः सौभ- स्सानीयम्
यादिर्युगपत्परिग्रहीतानेकदेहस्य देहमेवेन गुणभेदवृद्धिसम्भव- जापनार्थं
शब्दोऽत्र न प्रथमान्तः, ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, प्रकाश- युगपत्प्रमहाप्रलयादिवत्सर्वसाधारण्यपरिहारार्थं च
इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानमितीति (शं.) कैश्चिदुक्तस्य क्लिष्टत्वात् । 'अस्मिन् देहे' इति विशेषितमित्याह— तदा तस्मिन्
सप्तम्यन्तत्वे तु ज्ञानफलभूतव्यवहारादुत्पन्नविषयतया वा, देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वद्वारेषु सर्वेन्द्रियेषु । प्रकाशो ज्ञानं प्रकाशशब्दवाच्यम् ॥ ११ ॥

८ वै. ब्र. गि.— इदानीञ्छ्रुतानां गुणानां क्रमाल्लिङ्गा- प्रकाश उपजायते, तदा तेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्ध-
न्याह त्रिभिः— सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन्नात्मनो भोगायतने च्छ्रुतमिति विज्ञाजानीयात् । उत्तरशब्दास्तुखादिलिङ्गेनापि
देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मक- जानीयादित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— एतच्च कार्यापलब्ध्यै वाऽवगच्छेदित्याह— सर्वद्वारेष्विति । श्रोत्रादिषु अस्मिन् भोगायतने
शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपपद्यते, ज्ञानं च सुखं तदा सत्त्वं विवृद्धमिति जानीयात् । उत्तरशब्दश्चात्र लिङ्गेनेह
विज्ञानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— ननु तदभिभवेन तत्तदुत्पत्तिः कथं विशेषेण भगवत्सम्बन्धित्वेन विवृद्धं विद्यात् । अयमर्थः—
न ज्ञातव्या ? इत्यत आह— सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन् देहे श्रोत्रद्वारेण भगवत्कथाश्रवणात्मकः, वचनद्वारेण च कीर्तना-
साधनात्मकं सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा भगवत्सम्बन्धित्वेन त्मकः, प्रसादग्रहणात्मकः, नासाद्वारेण च गन्धादिग्रहणम् ।
प्रकाशो दर्शनरूपजायते, अथवा ज्ञानं, तदा सत्त्वं विवृद्धं एवं सर्वत्रेति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्तद्गुणोद्भवलिङ्गान्याह— त्रिभिः सर्वेति । अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु बाह्या-
भ्यन्तरविषयोपलब्धिसाधनेषु बाह्याभ्यन्तरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावरणविरोधी परिणामविशेषो जायते,
तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्याजानीयात् । उत
अपि, सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—रजस उद्धृतस्येदं चिह्नम्—लोभ इति । लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः—कस्य ? कर्मणाम्, अशमोऽनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्व-सामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—अतिशयेनोद्धृतस्य रजसो लिङ्ग-माह—रजस इति । उपक्रमपर्यायस्याऽऽरम्भस्य विषयं पृच्छति—कस्येति । काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि

कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति—कर्मणामिति । अनुपशमो बाह्यान्तःकरणनामिति शेषः । लोभाद्युपलम्भोऽनुवृद्धिर्बोद्धव्येति भावः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता, आरम्भः कर्मणां फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भ उद्योगः, अशमः इन्द्रियानुपरतिः, स्पृहा विषयेच्छा, एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते; यदा लोभादयो वर्तन्ते तदा रजः प्रवृद्धमिति विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘लोभः प्रवृत्तिः’ इत्यादौ स्पृहा-शब्दपौनस्त्यपरिहाराय रुचिप्रकर्षसिद्धे लोभशब्दार्थमाह—स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति । आरम्भशब्दः साभि-सन्धिकप्रवृत्तौ समग्रप्रयोगः । अत्र ‘कर्मणाम्’ इति समभि-न्याहारस्वारस्याच्च तत्सिद्धम् । अतोऽआरम्भशब्दो दृष्टादृष्टफल-साधनभूतकृषियज्ञादिविषयः । अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो

न्यायवृत्तगुणच्छेदाङ्गकम्पादिवृथाचेष्टाविषय इत्याह—प्रयोजन-मनुद्दिश्यापि चलनस्वभावतेति । द्वाभ्यामपौनस्त्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियादिकतेत्याह—इन्द्रियानुप-रतिरिति । पूर्वलोकोक्तवद्वापि गुणविवृद्धिलिङ्गोपदेशपरतामाह—यदेति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—लोभ इति । लोभः शास्त्रेण प्राप्त्यागानामत्यागः । तथा शास्त्रेण निषिद्धपरिग्रह-परिग्रहश्च । प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनं चेष्टा स्वभावतः । आरम्भः कर्मणां लौकिकवैदिकानाम् । अशमः क्रोधहर्षादिसाम्यम्, तदभावः । स्पृहेच्छा ॥ १२ ॥

८ वै. ब्र. गि.—लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिरित्यं कुर्वैदृषता, कर्मणामारम्भो महापृष्टादितिर्माणो-द्यमः, अशमः इदमिदं कुर्वेदमिदं करिष्यामीति सङ्कल्पपवा-

हानुपरमः, स्पृहा विषयाभिज्ञापः, एतानि रजसि विवृद्धे जायन्ते । एतैलिङ्गै रजोगुणोद्धूतिं जानीया-दित्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०—लोभ इति । लोभस्तु कार्पण्यम् । प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता प्रवृत्तिः । आरम्भ उद्योगः कर्मणाम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—एवं सत्त्वज्ञानसुखत्वा रजोज्ञानरूप-माह—लोभ इति । लोभो भगवत्सेवार्थं स्वेच्छया दत्तास-व्यवहारयोग्यद्रव्ये सत्यपि लौकिकासक्त्या पुनर्द्रव्येच्छये-तस्ततो मनोधावनेन तत्त्वतादिकरणे प्रवृत्तिः क्रियाकरणम् । आरम्भः कर्मणां लौकिकस्वोपभोग्यवस्तुकरणम्, अशमः

अशान्तिः ‘प्रातरिदं कर्तव्यमद्येदं कृतं’ इत्यादिविचारेण चित्तोद्देगः, स्पृहा स्वायोग्यवस्तुन्यपीच्छा; रजसि विवृद्धे एतानि जायन्ते । एतदुत्पत्तौ रजोविवृद्धिं विद्यादित्यर्थः । भरतर्षभ ! इति सम्बोधनं राज्यासर्घ्यं स्पृहाभावेनैतदोप-रहित्याय ॥ १२ ॥

११ नी० आ० दी०—लोभः प्राप्ताधिके गर्भः, प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ, आरम्भो गृहादेः; कर्मणामशमः सताम-सतां वा कार्याणामनुपरमः, स्पृहा दृष्टे परधनादानुपादित्सा; रजसि विवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकः, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च (तत्कार्ये) अविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते । हे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—उद्धृतस्य तमसो लिङ्गमाह—
अप्रकाश इति । सर्वैषैव ज्ञानकर्मणोरमानो विशेषणान्यामुक्तः । मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव मौढ्यान्तरमाह—
तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः । प्रमादो व्याख्यातः । अविवेक इति । अविवेकातिशयादिना प्रवृद्धं तमो ज्ञेयमिति भावः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अप्रकाशो ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता, प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम्, मोहो विपरीतज्ञानम् ; एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते; एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विधात् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च’ इति श्लोके
प्रमादो हि सर्वोक्षावसरे सत्यप्यसमीक्षा, अतोऽप्रकाशप्रमादयोः
सामान्यविशेषरूपत्वात्, गोबलीवर्देनयेनापुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह
अप्रकाशो ज्ञानानुदय इति । प्रागुक्तनिर्दारूप इहाम-
सम्भ्रतः । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यमित्याह स्तब्धतेति ।
मोहप्रमादावपि हि तावेव ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—अप्रकाशोऽज्ञानम् । अप्रवृत्तिरालस्यम् । प्रमादः प्राप्ताप्रतिपत्तिः । मोहो-
विवेकः ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अप्रकाशः सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिः स्तब्धता, प्रमादः कर्तव्यापारसन्धानशून्यत्वम्,
मोहो विपरीतज्ञानम् । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—अप्रकाश इति । अन्यतामिह तांमिह महामोहो मोहश्चेति चतुर्धा । तमः पञ्चमं प्रथम-
मेवोक्तम् । स्वरूपाङ्गाने हि (प्रवृद्धे विलोमतः) प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासाः । इयं च पञ्चपक्षाविधैव
तामान्तरेणोक्ता । श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता तु ‘ता(स्वा) हृद्युत्थविपर्यासभवभेदजभीषु च’ इति रूपाविभिन्न-
पर्याया, साऽप्यस्यामेव पर्यवस्यति । अत्राविद्या तमोगुणान्तर्भूता न पृथगुक्ता ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—तमो ज्ञानायाऽह—अप्रकाश मोहः संतारासक्तिः । हे कुरुनन्दन ! तमसि विवृद्धे
इति । अप्रकाशश्चित्ताप्रसादः । अप्रवृत्तिः भगवत्सेवनभग-
वदीयसङ्गपृथग्भयः । प्रमादो भगवद्भजनानुसन्धानम् । सत्येतानि जायन्ते ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—सत्यपि बोधके गुर्वादावप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः । अप्रवृत्तिः सत्यपि
प्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः ; प्रमादः कार्याकार्यविवेकराहित्यम् ; मोहो निद्रालस्यादिरूपः ॥ १३ ॥

मरणसमये प्रवृद्धानां गुणानां फलम् ।

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—
यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्धूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा, तदोत्तमविदां महदा-
दितत्त्वविदामित्येतेषु । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतेषु ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादीनां भावानां पारलौ-
किकं फलविभागमुदाहरति—मरणेति । सङ्गः सक्तिः, राग-
स्त्वेषणा, तद्वलादनुष्ठानद्वारा लभ्यमानमित्यर्थः । गौणं सत्त्वादि-
गुणप्रयुक्तमिति यावत् । तत्र सत्त्वगुणवृद्धिद्वयफलविशेषमाह—
यदेति । मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतत्त्वस्योद्भवो मलं तेन
रहितानागमिसिद्धान्मललोकादीनिस्त्वर्थः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— रजसीति । रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्माशक्तियुक्तेषु
मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पञ्चादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजस्समुद्रेके मृतस्य फलविशेषं
दर्शयति—रजसीति । जायते क्षीरं मृदातीत्यर्थः । यथा देवादिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह— तद्वदिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— यदा सत्त्वं प्रवृद्धं, तदा सत्त्वे प्रवृद्धे देहभृत् प्रलयं मरणं याति चेत्, उत्तमविदां
उत्तमतत्त्वविदामात्मयाथात्म्यविदां लोकान् समूहानमलान् मलरहितान्, अज्ञानरहितान् प्रतिपद्यते
प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनित्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरो-
तीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलात् कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते; तत्र जनित्वा स्वर्गादि-
फलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः । तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मूढयोनिषु श्वस्वकरादियोनिषु जायते;
सकलपुरुषार्थरम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— यदेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां महदादितत्त्वस्वरूपविदाम् ॥ १४ ॥ रजसि प्रवृद्धे
कर्मसङ्गिषु जायते । प्रलीनो मृतः । तमसि प्रवृद्धे । मूढयोनिषु तिर्यक्षु ॥ १५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— अथ मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां
फलविशेषमाह द्वाभ्याम्—यदेति । सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा
देही मृत्युं याति, तदा उत्तमा हिरण्यगर्भादयः, तद्विदां
तदुपासकानां ये अमलाः प्रकाशसया लोका भोगस्थान-
विशेषाः, तान्प्राप्नोति । रजसि प्रवृद्धे तु मृत्युं गत्वा
कर्मसङ्गिषु कर्माधिकारिषु मनुष्येषु जायते । तमसि
प्रवृद्धे सति तु प्रलीनो मृतः मूढयोनिषु पञ्चादिषु
जायते ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— मरणसमये प्रवृद्धानां सत्त्वादीनां फलं गतिभेदमाह—यदेति द्वाभ्याम् । सत्त्वे प्रवृद्धे तु
प्रलयं गतो देही योगिनामुत्तनोपायविदां देहान्प्रपद्यते, अर्थात्तत्कुले भवति । तत्र जन्मवान् भूत्वाऽऽत्मयाथा-
त्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकारी भवतीत्युक्तं; उत्तमलोकान्वा प्राप्नोति ॥ १४ ॥ रजसीति कर्मसङ्गिषु
मध्यमलोकेषु जायते । तमसीति अथोयोनिषु नीचलोकेषु जायते ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विवृद्धौ सत्त्वां मरणान्तं तेन
यात्यस्तस्यसम्बन्धिदेहासिंभवतीत्याह—यदेतिपद्येन । सत्त्वे
प्रवृद्धे—तुदावर्द्धाऽन्यन्यवच्छेदकः—यदा देहभृज्जीवः प्रलयं
याति मृत्युमवाप्नोति तदोत्तमविदाम् उत्तमैश्वर्यानिभिर्
ह्यर्हं योग्यास्तान् लोकान् अमलान् वैष्णवब्राह्मणादीन्
प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ किञ्चैवमेव रजसि प्रवृद्धे
प्रलयं गत्वा मृत्युमवाप्य कर्मसङ्गिषु कर्माशक्तेषु तेषु नरेषु
पुनस्तदाचरणेन तत्फलभोगार्थं जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे
प्रलीनो मृतो मूढयोनिष्वानुषु जायते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां वा, लोकान् अमलान्
निर्दुःखान् ॥ १४ ॥ कर्मसङ्गिषु श्रौतस्मार्तकर्मालुषावृषु मनुष्येषु मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरचाण्डालादिषु ॥ १५ ॥

सात्त्विकादिकर्मणां फलं सहेतुकम् ।

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

१ **शां. भा.**— अतीतशोकार्थस्यैव सङ्क्षेप उच्यते— कर्मण इति । कर्मणः सुकृतस्य, सात्त्विक-
स्येत्यर्थः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं, राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्माधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य
फलं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

२ **आ. शां. व्या.**— भावानां फलमुक्त्वा सात्त्विका-
दीनां कर्मणां फलमाह— अतीतेति । सुकृतस्य शोभनस्य
कृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः । सात्त्विकस्याहुद्विरहितस्येति यावत् ।
सात्त्विकं सत्त्वेन निर्द्वैतं निर्मलं रजस्तमससमुद्भवान्मलाग्नि-
ष्कान्तम् । रजश्शब्दस्य राजसे कर्मणि कुतो वृत्तिः ? तत्राऽह-

कर्मैति । दुःखमेव दुःखबहुलं दुःखमेवेत्यर्थः । कथमित्यं
व्याख्यायते ? तत्राऽह— कारणेति । पापमिश्रस्य पुण्यस्य
रजोनिमित्तस्य कारणत्वान्मदुरोधात्फलमपि रजोनिमित्तं
यथोक्तं युक्तमित्यर्थः । अज्ञानमविवेकप्रायं दुःखं तामसधर्म-
फलमित्याह— तथेति ॥ १६ ॥

३ **रा. भा.**— एवं सत्त्वद्वयौ मरणमुपगम्यात्मविदां कुले जायेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलामिसन्धि-
रहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोऽधिकसत्त्वजनितं निर्मलं, दुःखगन्धरहितं भवती-
त्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्यकालप्रवृद्धस्य रजसस्तु फलं फलसाधनकर्मसङ्गिकुले जन्मफलामि-
सन्धिपूर्वककर्मारम्भतत्फलानुभवपुनर्जन्मरजोवृद्धिफलामिसन्धिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपं सांसारिकं दुःख-
प्राप्तमेवेत्याहुस्तद्गुणयाथात्म्यविदः । अज्ञानं तमसः फलम् । एवमन्त्यकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञान-
परम्परारूपम् ॥ १६ ॥

४ **चे. ता. चं.**— ॥ १६ ॥

५ **आ. मा. भा.**— रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखम् । तथा हि शार्कराक्षशाखायाम्—“रजसो
हेव जायते मात्रया सुखं दुःखं तस्मान्नानुखिनो दुःखिन इत्याक्षत्वे ” इति । अन्यथा दुःखस्याति-
कष्टत्वाच्चमोधिकत्वं रजसो न स्यात् ॥ १६ ॥

६ **ज. प्र. दी.**— दुःखशब्दः केवलदुःखवाचीत्यन्य-
थाप्रतीतिनिरासयाह **रजस** इति । दुःखशब्देनोच्यत इति
शेषः । तत्कथं ? इत्यत उक्तम् अत्रेति । अल्पत्वात्सुख-
स्याविबक्ष्येति भावः । कुतः ? इत्यत आह— तथा हीति ।
रजस इति पञ्चमी । मात्रयेति सुखविशेषणम् । स्तोकात्मकं सुखं

दुःखं नेत्यर्थः । तान् राजसकर्मिणः । केवलदुःखाधीनकारे
बाधकं चाह— अन्यथेति । अतिकष्टत्वात् ज्ञानादपि कष्टत्वात् ।
तत्फलकस्य रजसः । तथा च ‘ मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ...
' अथो गच्छन्ति तामसाः ॥ [१४/१८] इत्याद्युक्तं स्यात्
इति भावः ॥ १६ ॥

७ **ह. पै. भा.**— सुकृतस्य पुण्यस्य फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं शुद्धं सुखस्वरूपम् । रजसो
राजसस्य कर्मणः । अज्ञानं मोहानुविद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

८ **वै. ब्र. गि.**— अथ सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण
विचित्रफलहेतुत्वं दर्शयति— कर्मण इति । सुकृतस्य
सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वेन निर्द्वैतं निर्मलं प्रकाश-
बहुलं सुखं फलमाहुर्महर्षेयः । रजसो राजसस्य पापमिश्र.
पुण्यरूपस्य कर्मणः फलं दुःखं दुःखबहुलमल्पसुखमाहुः,
कायेस्थं कारणानुरूपत्वात् । तमसस्तामसस्य पापकर्मणः
अज्ञानमविवेकपरम्परारूपं दुःखं फलम्; आहुस्तियद्वज्रपते ।

सात्त्विकादिकर्मलक्षणं चाष्टादशे [२३-२५] भगवानेव
वक्ष्यति । अत्र रजसतमश्शब्दौ तत्कार्यकर्मपरौ, तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । तथा च यथा “ गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ”
[कृत्स्नं. ७/१३/४] इत्यत्र गोशब्दस्तत्प्रभवे पयसि, यथा वा
“ धान्यमसि विहृदि देवान् ” [यजुस्. १/२०] इत्यत्र
धान्यशब्दस्तत्प्रभवे तण्डुले, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अमरणसमये इह तु फले सुकृतस्य सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः पुण्यरूपस्य निर्मले भवति दुःखान्धरहितं अज्ञानादिगन्धरहितं च । रजसस्तु दुःखमज्ञानं तमसः कर्मणः फलं येन च पुनः पुनर्जन्ममरण-पर्यावर्त्तं सपि विवेकाभाव एव भवति । यद्यपि 'रजः कर्मणि' [१४।९] इति वाक्यात्कर्ममात्रसम्बन्धो राजस एव; तथापि मतान्तररीत्याऽऽह— कर्मणः सुकृतस्येति । सर्वमेव हि गौणम् । सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः सात्त्विकस्य सुकृत-पदवाच्यस्य फलमपि सात्त्विकं निर्मलं प्रकाशबहुलं भवति, सुखं चेत्याहुः कापिलाः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तथाजातानां किं फलं ? इत्यत आह— कर्मण इति । सुकृतस्य सुद्ध भगवदाज्ञया भगव-
तोपहेतुस्यैव कृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं विष्णुप्रसा-
दात्मकं निर्मलं दोषरहितं फलमाहुः; व्यासकपिलादय

इत्यर्थः । तु पुनः रजसो राजसकर्मणो दुःखं संसारमात्मकं
फलमाहुः । तथा तमसः कर्मणोऽज्ञानं भगवद्वैश्वख्यात्मकं
फलमाहुः । कर्मस्वरूपं चाऽप्रेक्षादत्ते [श्लो. २३-२५]
वक्ष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलशून्यं सात्त्विकं ज्ञान-
वेराग्यादिकं, रजसो राजसस्य कर्मणः फलं दुःखं, तमसस्तामसस्य कर्मणः फलमज्ञानम् । सात्त्विकादिकर्म-
लक्षणं च 'नियतं सङ्गरहितम्' इत्यादिनाऽष्टादशे [२३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किं च गुणेभ्यो भवति?— सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लव्यात्मकात्सञ्जायते समुत्पद्यते
ज्ञानम् । रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्माणि सत्त्वादीनां लक्षणानि सङ्क्षिप्य दर्शयति— किं चेति । ज्ञानं सर्वकरण-
धारकम् । अज्ञानं विवेकाभावः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तदधिकसत्त्वादिजनितं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । एवं परम्परया
जातादधिकसत्त्वादात्मयाथात्म्यापरोक्षरूपं ज्ञानं जायते । तथा प्रवृद्धाद्रजसः स्वर्गादिफललोभो जायते;
तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः अनवधाननिमित्तासत्कर्मणि प्रवृत्तिः, ततश्च मोहो विपरीतज्ञानम्, ततश्चा-
धिकतरं तमः, ततश्चाज्ञानं ज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ चं. ब्र. गि.— 'कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं
निर्मलं फलम्' [१४।१६] इत्यादौ हेतुमाह— सत्त्वा-
दिति । सर्वकरणद्वाराकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्सञ्जायते;
अतस्तद्वदुरूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं

भवति । रजसो लोभो जायते; तस्य च दुःखहेतुत्वाद्वाजस्य
कर्मणो दुःखं फलं भवति । तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि
भवन्ति; अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्रायमेव
फलमिति युक्तमेवैतदित्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि सत्त्वादिजनितं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । ज्ञानं वस्तुयाथा-
त्म्यापरोक्षरूपं जायते । रजसस्तु स्वर्गादौ फले लोभः, तमसः पुनरनवधानमोहतत्त्वज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वरूपज्ञानाभावे कथं तादृकम-
करणं सम्भवति ? इत्यत आह— सत्त्वादिति । सत्त्वात्
ज्ञानं सञ्जायते, तादृक्स्वभावविशिष्टस्यैव प्रकाशाद् । तथा

रजसो रजोपुण्ड्रलोभः पापमूलको भवतीति । तस्य च
दुःखात्मकत्वात्तदेव भवति । तमसस्तामसगुणाद् प्रमादमोहौ
भवतः । ततस्तामसां चाज्ञानमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह— सत्त्वादिति ॥ १७ ॥

सात्त्विकाद्याचारसम्पन्नां गतयः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषूपधन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषूपधन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यथासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तम्, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्चादियोनिरूपधन्ते । के ? तामसाः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वा— ऽनुक्तसङ्ग्रहार्थं सामान्येनोपसंहरति— किञ्चेति । वक्ष्यमाण- फलद्वाराऽपि सत्त्वादिज्ञानमित्यर्थः । सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं

ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठतीति तथा । राजसा रजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । राजसः स्वर्गादिफललोभकरत्वाद्वाजसाः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदपेक्षितं कर्मानुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति, पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्था उत्तरोत्तरनिरुद्धतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति । अन्यजत्वं, ततस्तिर्यक्त्वं, ततः क्रिमिकीटादि-जन्म, ततः स्थावरत्वं, ततोऽपि गुल्मलतात्वं, ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टवृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सात्त्विका देहं त्यक्त्वा स्वकर्मफलभोगार्थमूर्ध्वं देवलोकादीनां गच्छन्ति । राजसाः स्वकर्मफलभोगार्थं मनुष्यलोके तिष्ठन्ति । जघन्यगुणस्तमोगुणः । जघन्यगुणप्रवृत्ता जघन्यगुणवृत्तिस्था-स्तामसाः पुरुषा जघन्यगुणवृत्तिस्था मोहनिष्ठाः, अधो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— इदानीं सत्त्वादित्तत्त्वोक्तानां फलभेद-माह— ऊर्ध्वमिति । अत्र तृतीये गुणे वृत्तशब्दप्रयोगादाद्य-शोरपि वृत्तमेव विवक्षितं गम्यते । तथा च सत्त्वस्थाः सत्त्व-वृत्ते शास्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं गच्छन्ति सर्वो-त्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दान् मनुष्यगन्धर्वादिसत्य-लोकान्तान् देवलोकान् गच्छन्ति । राजसास्तु रजोगुणवृत्ते

लोभादिपूर्वकं कर्मणि निरताः पुण्यपापमिश्रतया तत्फलभूते मनुष्यलोके जायमाना मध्य एव तिष्ठन्ति, न तूर्ध्वमो वा गच्छन्ति । जघन्यगुणस्य तमसो वृत्ते निद्रालस्यप्रमादादिरूपे स्थिता अधो निरयान् गच्छन्ति । सात्त्विका राजसा अपि कदाचिजघन्यगुणवृत्तस्था भवन्तीति तद्याहस्यर्थं तामसा इति विशेषितम् । सर्वदा तमःप्रधाना इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— तैर्गतिभेदमाह— ऊर्ध्वं गच्छन्तीति । ब्रह्मलोकपर्यन्तमपि मोक्षं च । राजसास्तु मध्ये ततो-ऽवरस्थाने लोभस्य च तत्र निरुपितत्वात् । जघन्योऽधमो गुणस्तमोरूपः, तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः, तत्र तेन वा स्थिता अधो गच्छन्ति । ततोऽधोभारूपं जघन्यत्वेन निरुपितं स्थानमतलादि— यथाऽसुराणां वैरोचना-दीनाम्— तत्र स्थितिः । नीचयोन्यादिषु वा नरकादौ यान्तीति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— अथ तेषां फलं तदूयं चाह— ऊर्ध्व-मिति । सत्त्वस्थाः सात्त्विककर्मनिरता ऊर्ध्वं सत्यादिभोक्तं गच्छन्ति । राजसा राजसकर्मनिरता मध्ये मनुष्यलोके दुःखा-

वृत्ते राज्यादिसुखफले तिष्ठन्ति । जघन्यगुणतमसतद्वृत्तिस्था-स्तकर्मसु वर्तमानास्तामसा अधो नरकादिनीचयोनिषु गच्छन्ति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायन्तेऽतः सत्त्वादिबुद्धिकाले प्रलयं गच्छन्तः क्रमेणोत्तममध्यमाधमासु योनिषु जायन्त इत्याह— ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं देवभावे, मध्ये मानुषभावे, अधो नरकतिथैकस्थावरभावे । जघन्यं नित्यं यद्वृत्तं निद्रालस्यप्रमादादि तत्स्थास्तामसाः ॥ १८ ॥

मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्सम्यग्ज्ञानाज्जीवन्मुक्तता ।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुमर्हति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१ शां. भा.— पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मि' इत्येवंरूपो यः सङ्गः सत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं, तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।५] इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्— नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन्नातुमर्हति, गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवार्थं "वासुदेवः सर्वः" [७।१९] इत्येवं पश्यन्सन् स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९॥

२ आ. शां. व्या.— कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान् प्रत्याख्याय 'गुणेभ्यो मोक्षं कथं' इति प्रत्याख्यानार्थं वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति— पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गतिः सा चेति शेषः । मोक्षो गुणेभ्यो विक्षेपपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते— नान्यमिति । सत्त्वादिविषयस्य गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह— कार्येति । विद्यानन्तर्गमनु-

शब्दार्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा पूर्वार्थस्याऽऽर्थिकमर्थमाह— गुणा एवेति । सर्वावस्थास्तत्तत्कार्यकरणकारपरिणता इति यावत् । सर्वकर्मणां काश्चिकाचिकमानसानां विहितप्रतिषिद्धामित्यर्थः । परं व्यतिरिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति— गुणेति । निगुणब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं ब्रह्मात्मतामसौ प्राप्नोति; ब्रह्मभावोऽस्याभिज्यज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं सोऽधिगच्छति ? इत्युच्यते— गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतास्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिवीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— अनर्थभातरूपमपोह्य विद्वान्ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति— कथमित्यादिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे— मायेति । मायैवोपाधिस्तद्भूतास्तदात्मनः सत्त्वादीननर्थरूपानित्यर्थः । एभ्यः समुद्भवन्तीति समुद्भवाः, देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तानिति व्युत्पत्तिं

गृहीत्वा व्याचष्टे— देहोत्पत्तीति । यो विद्वानविद्यामयान् गुणाधीननेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि— जन्मेति । उरस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य प्रवृत्ताद्वा सङ्क्षिप्तस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमुपसंहरति— एवमिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह— नान्यमिति । एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नातुमर्हति; गुणा एव सन्नातुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति; गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम् अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति; स मद्भावमधिगच्छति, मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति—

आत्मनः स्वतः परिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम्; आत्मा स्वतस्त्व-
कर्त्ता अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' [१४।१८] इति यदि सत्त्वस्थस्यापवर्गोऽभिधीयते; तद्धोनन्तरं गुणत्रयातीतस्यापवर्गवचनं व्याहृत्येतेति शङ्कायामनन्तरग्रन्थ-
मवतारयति आहारविशेषैरिति । आहारविशेषादेः सत्त्व-
विशुद्धिहेतुत्वं पूर्वपरसिद्धम् । सांसारिकत्रिगुणातिक्रमः, प्रवृत्तेन
सत्त्वेनोर्ध्वगमनं च सुसङ्गतमिति भावः । 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः'
[३।१३] 'भोक्तारं यज्ञतपसां' [५।२९] 'रजस्तमश्चाभि-
भूय सत्त्वं भवति भारत !' [१४।१०] इति पूर्वोक्तानुसारेण
प्रकृतसङ्गतमर्थमाह एवं सात्त्विकाहारेति । सर्वात्मनेति
अपुनरुद्भवमित्यर्थः । 'नाम्यं गुणभ्यः कर्तारम्' इति गुण-
व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । एव कर्तृरात्मनो गुणभ्योऽन्य-
त्वनिषेधधीर्मां सूचित्याह गुणा एवेति । पुरुषधर्मसूत्रप्रयत्ना-
श्रयत्वलक्षणकर्तृत्वपशुदासायाह स्वातुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार
इति । क्वचित्कर्तृत्वावुत्तरनश्यानात्मविदामपि सम्भवात्ततो
विशेष उच्यते गुणभ्यश्चेति । परत्वं प्रकृताकारापेक्षया
नियन्तुमाह कर्तृभ्य इति । 'कर्तृभ्यः परम्' इत्युक्त्या
कर्तृत्वातिशयधीर्बुदासः अन्यमिति । गुणानां परस्पर-
निवान्यत्वैऽपि कर्तृत्वमविरुद्धमित्यत्र प्रस्तुताकारविरहोऽन्य-
शब्दामिश्रेत इत्याह अकर्तारमिति । गुणाश्रयप्रवृत्तीनामना-
श्रयभूतं स्वतश्च तन्मूलप्रवृत्त्यनहमित्यर्थः । स्वरूपैकग्रन्थम्बु-
दासायानन्तरग्रन्थ इत्यभिप्रायेण मद्भावशब्दार्थमाह— मम
यो भाव इति । गुणानां कर्तृत्वज्ञानमनुपयुक्तम्, आत्मनो-
ऽकर्तृत्वं तु 'कर्ता शास्त्रायेवत्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्या-

दिविरुद्धम्; तत्राह एतदुक्तमिति । पुण्यापायरूपेषु लौकिकेषु
च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविकं, न पुनः प्रयत्नाश्रयत्वमित्य-
भिप्रायेणाह आत्मनः स्वत इति । एतेन परशब्दस्यात्र पर-
मात्मपरत्वं न विवक्षितमित्यपि दर्शितम् । विविधकर्मस्त्विति
सांसारिकास्तिकराजसतामसकर्मस्त्वित्यर्थः । स्वतस्त्वकर्त-
ति गुणकृतेषु तेभ्येव; अन्यथा 'जक्षन्कीदृन्' [छां. उ.
८।१।३] इत्यादिविरोधात् । अत्र 'मद्भावम्' इति तादात्म्यं
प्रतीतं स्यात्, तच्च 'मम साधर्म्यमागतः' [१४।२] इति
प्रायुक्तविरुद्धम् । धृतिश्च "परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ.
३।१।३] इति । ध्रुत्यन्तरं च "यथोदकं (के) शुद्धे शुद्धमापिक्तं
तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम !" [कठो. १।४।१९] इति । अत्रोदकद्वयस्य संसर्गेऽपि स्वस्व-
क्यासम्भवात्तादृक्स्वद्वयारस्याच्च साम्यपरत्वं व्युक्तम् । आह
च जनकाव वसिष्ठः— "परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ।
विशुद्धधर्मा शुद्धेन शुद्धेन च स शुद्धिमान् । विमुक्तधर्मा मुक्तेन
समेत्य हि तदा भवेत् (पुरुषधर्म !) । वियोगधर्मिणा चैव
वियोगात्मा भवत्य- (थ) पि । विमोक्षिणा विमोक्षी च
समेत्येह तदा (तथा) भवेत् । शुचिना च (शुद्धवर्मा)
शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् । विमलात्मा भवत्येष (च
भवति) समेत्य विमलात्मान् । केवलात्मा तथा चैव केवलेन
समेत्य वै । स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वम्— (वाप्नुते)
वाप्नुयात्" [म. भा. १।२।३०।२।२६-३०] इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तृभ्यो गुणभ्योऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम्, स
भगवद्भावः कीदृशः ? इत्यत आह— गुणानिति । अयं देही देहसमुद्भवान् देहाकारपरिणतप्रकृति-
समुद्भवानेतान् सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानतीत्य तेभ्यश्चान्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखै-
र्विमुक्तोऽमृतमात्मानमनुभवति; एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— तदेवमनेकश्रुतिसिद्ध्यादिविरुद्धं सुकस्य
भगवत्त्वं कथमुच्यते ? इति शङ्कायायुक्तमर्थं कर्तृभ्य इत्यादिना-
न्यानन्तरश्लोकमवतारयति— स भगवद्भावः कीदृश इति ।
'देहसमुद्भवान्' इत्यत्र देहोत्पत्तिर्विजृम्भानिति परव्याख्यान-
मयुक्तम्, 'गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।१५] इतिवद्व्यापि
प्रकृतिपरिणतिरूपदेहाश्रयत्ववचनस्य युक्त्वादित्यभिप्रायेणाह
देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवानिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण

गुणात्ययो बद्धशायामेवेत्याह गुणानतीत्य तेभ्योऽन्य-
मित्यादिना । जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्मादिविरुद्धैः, जन्म-
रित्यर्थः । जन्मादिविस्तृतसाध्वैश्च दुःखैरिति वा । 'मद्भावं
सोऽधिगच्छति' [१४।१९] इत्युक्तमेव 'विमुक्तोऽमृत-
मश्नुते' इत्यनेन विवृतमित्याह आत्मानमनुभवतीति ।
एष मद्भाव इत्यर्थ इति— एष इति न पुनः ध्रुत्यादिविरुद्ध
इत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— परिणामिककर्तारं गुणभ्योऽन्यं न पश्यति । अन्यथा "यदा पश्यः पश्यते
रूपमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मणेनिम्" [मुण्ड. ३।१।३] इति श्रुतिविरोधः । 'नाहं कर्ता न कर्ता
त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः' इति मोक्षधर्मे ॥ १९ ॥ २० ॥

६. अ. प्र. दी.— ‘नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं’ इति स्वतन्त्रकर्तृत्वं गुणानामेव, नान्यस्येत्युच्यते इत्यप्युपस्थापननिरासार्थमाह— परिणामीति । कुत एतत् ? इत्यत आह—

अन्यथेति; गुणेभ्योऽन्यस्य कर्तृत्वाभावे । मोक्षधर्मे परमेश्वरस्य कर्तृत्वमुक्तं तद्विरोधेति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— नान्यमिति । द्रष्टा विद्वान् । गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् । मद्भावा-
मीश्वरभावम् ॥ १९ ॥ गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

८ वें. प्र. शि.— तदेवम् ‘सर्वं रजस्तमः’ [१४।५] इत्यपारम्येतत्पर्यन्तैश्वर्यदुःशब्धिः श्लोके के गुणाः कथं वा वपन्ति ? इत्यस्योत्तरं प्रपञ्चितम् । इदानीं गुणेभ्यः कथं मोक्षणमित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा नु द्रष्टा शास्त्राचार्यपदेशजन्यतत्त्वदर्शनसम्पन्नो भूत्वा बुद्ध्याकारपरिणतभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपपद्यति, किन्तु गुणा एव यद्वादिभावापन्नाः कर्तार इति पश्यति, गुणेभ्यश्च परं

व्यतिरिक्तं तत्कार्यासंस्पर्ष्टं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, स द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति । तादृशात्मतत्त्वज्ञानेनैव गुणेभ्यो मोक्षणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेवोपपादयति— गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिहेतुभूतानेनास्मिन्गुणानतीत्य तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो जीवत्येव अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— एवं गुणसर्गभेदोक्तौ पुरुषस्य सर्वस्य बन्धलीलामुपपाद्येदानीं तद्विवेकतो गुणाल्यद्वारा मोक्षलीलामाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपपद्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिपु कर्तार इति पश्यति गुणेभ्यश्च परमात्मानं वेत्ति तदा द्रष्टा मद्भावं ब्रह्माक्षरभावं प्राप्नोति “ ब्रह्मवित् (ब्रह्म वेद) ब्रह्मैव भवति ” [सु. उ. ३।२।९] इति श्रुतेः । निगुणं हि ब्रह्म स्वयमव्ययं तदा गुणां स्त्रीनेतानतीत्यामृतममृतं प्राप्नुते ब्रह्मसुखं वा मुञ्जे ॥ १९ ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वेच्छया स्वकीयाद्योपादित-
गुणादिरूपयुक्त्वा कृतोक्तमध्यनीचादिधर्मेषु तत्त्वादिबुद्धिरहितो मत्कीडाज्ञानांस्तत्सङ्करहितो यः स मद्भक्तिसमाप्तोतीत्येतदर्थ-
मेतद्विष्णुपुनर्मित्याह— नान्यमिति । यदा मत्कृपायिष्ठि-
काले द्रष्टा विवेकवान् गुणेभ्यः स्वकीयाद्योपादितरूपेण कृत्वा कर्तारं सर्ववृत्तभूतमनुपपद्यति, नान्यम् ; च पुनः गुणेभ्यो विचित्ररूपेभ्यः परं पुरुषोत्तमं वेत्ति ; स मद्भावं मद्भक्तिमधि-
गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रायं भावः— गुणकृतनाना-
वेचित्र्यदर्शनेन पुरुषोत्तममाहाव्यज्ञानेन सर्वत्र तद्वैचित्र्यं पश्यन्तं तत्कर्तारं तद्रूपेणाऽऽविर्भूतम् अनु तद्वदेव यथा भगवान्स्वामकमेव पश्यति तथा पश्यति, नान्यं कश्चन पश्यति

स मद्भावं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततो मद्भावयुक्तो गुणदोषाभिभूतो न भवतीत्याह— गुणानितानिति । देही जीवो देहसमुद्भवान् देहानां सङ्गद्वय उपसर्गिभ्यस्तादृशानेतान् लौकिकान् न त्वलौकिकान् ग्रीन् गुणानतीत्य अतिक्रम्य, जन्म तत्कर्म-
भोगार्थकं, सृष्ट्युत्पत्तद्रोषमहासिद्धयो भगवद्विस्मरणरूपो वा, जरा सेवाप्रतिबन्धरूपा, दुःखं संसारात्मकम्, एतैर्विमुक्तः अमृतं मरणदिदोपरहितम् लौकिकं देहममृतं मुञ्जे प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा अमृतमलौकिकं देहं प्राप्य मया सह सर्वकामानमृतं “ सोऽमृतो सर्वान् कामान् सह ” [तै. उ. २।१] इति श्रुत्युक्तरीत्या देहीतिपादिदेहं व्यज्यते ; अन्यथा देहवत्परं व्यर्थं स्वादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— कथं प्रकृतिः पुरुषं बध्नाति ? इत्यस्योत्तरमुक्तम् ; कथं वा ततोऽस्य मुक्तिः ? इत्यस्योत्तरमाह— नान्यमिति । गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपपद्यति विवेकमनु न पश्यति, किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति, न त्वई कर्तेति । तथा गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मां यदा वेत्ति, तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति, अन्यथा तु गुणभावं गतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह— गुणानिति । एतान्गुणान् महदादित्रयो-
विंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भूतो येभ्यस्तानतीत्य जीवज्ञेवातिक्रम्य निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन बाधित्वाऽऽप्तुं मोक्षममृतं प्राप्नोति । एतेनानन्दवाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तम् । यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः सन्निति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥

गुणातीतलक्षणज्ञानार्थोऽङ्गुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! ॥

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन आह— कैरिति । कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो ! । किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्धीकले गुणातिक्रमपूर्वकममृत-
त्वमुक्तं धृत्वा मुक्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं विवक्षित्वा
प्रश्नमुत्थापयति— जीवन्नेवेति । ये व्याख्याताः सत्त्वादयो
गुणास्तत्परिणामभूतानव्यासानतिक्रान्तः सन्कैलिङ्गैर्ज्ञातो भवति ?
इति तानि वक्तव्यानि सिद्धयर्थं पूर्वमनुष्ठेयानि पश्चादयत्न-

लभ्यानि लिङ्गानि कानि तानीति पृच्छति— कैरिति । यथेष्ट-
चेष्टाव्यावृत्त्यर्थं प्रश्नान्तरं— किमाचार इति । ज्ञानस्य
गुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासया प्रश्नान्तरं—
कथमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—
कैलिङ्गैरिति । सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानेतानतीतः कैलिङ्गैः कैलक्ष्णैरुपलक्षितो भवति ? किमाचारः
केनाचारेण युक्तोऽसौ ? अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः । कथं चैतान् केनोपायेन
सत्त्वादींस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्र स्वावस्थानिरूपणार्थमर्जुनप्रश्न-
मवतारयति— अथेति । 'कैलिङ्गैः' 'किमाचारः' इत्यन-
योरान्तरबाह्यरूपोपलक्षणपरत्वादेकराशित्वं 'कथं च' इत्यु-
पायस्य पृथक्प्रश्नत्वेतिभिरेत्याह स्वरूपसूचनाचारप्रकारं
गुणात्ययहेतुं चेति । लिङ्गशब्दस्य वेदादावपि प्रयोगात्तस्य
च 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' इति गुणातीतोपलक्षणत्वाद्योगात्
आन्तरशमाद्यसाधारणधर्मविवक्षामभिप्रेत्याह कैलक्ष्णैरिति ।
'किमाचारः' इत्यस्य कोऽस्याचार इति बहुव्रीहिसंभित्तेर्याह

केनाचारेण युक्तोऽसाविति । अत्राचारशब्दस्याव्यभिचारि-
बाह्यलिङ्गपरतामाह अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूतेति ।
यद्यपि स्वसंवेद्यैरान्तरे स्वस्मिन् गुणात्ययः प्रतीयेत, तथापि
परेषु बाह्यैराचारेस्तदनुमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भावः ।
कथंशब्दस्यात्रोपायसूतप्रकारपरतायाः प्रतिवचनप्रकारेणावगत्त-
त्वात् प्रतिक्षेपपरतामनुष्ठानबाह्यफलदशप्रकारपरतां च व्युत्स्यति—
केनोपायेनेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— कैरिति । लिङ्गैश्चिह्नैः । अतीतोऽतिक्रान्तः ॥ २१ ॥

८ वं. प्र. शि.— 'गुणानेतान्तीत्यामृतमश्नुत' [१४।२०]
इति श्रुत्वा गुणातीतलक्षणं बुभुक्षुः अर्जुन उवाच—
कैरिति । हे प्रभो स्वामिन् ! एतान् त्रीन्गुणानतीतो भवति
यः स कैलिङ्गैर्ज्ञेयः ? तल्लक्षणं किमित्यर्थः । ननु गुणातीत-

लक्षणं तदीयाचारस्तदीयगुणात्ययोपायसम्पत्तिक्षेत्रे स्पष्टमेव,
किमत्र पृच्छसि इत्याशङ्क्य तदेव पृच्छयत इत्याह— किमाचार
इति । क आचारोऽप्येति किमाचारः, कथं च केनोपायेन
त्रिगुणानेतानतीत्य वर्तते ? ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अथ गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययहेतुं च जिज्ञासुरर्जुन उवाच— कैलिङ्गैरिति ।
कैलक्ष्णैस्त्रीन् गुणानतीत उपलक्षितो भवति ? स किमाचारः ? कथं केनोपायेन हे गुरुपेण वा त्रीन् गुणानति-
वर्तते ? इति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेतांस्त्रीन् गुणानिति भगवतोक्तं,
तेनान्येऽपि गुणाः सन्ति, धैरतदतिक्रमो भवतीति विचार्या-
ऽऽनस्तथैव विज्ञापयति— कैलिङ्गैरिति । हे प्रभो सर्व-
करणसमर्थ ! कैलिङ्गैश्चिह्नेरेतान् वचनात्मकांस्त्रीन् गुणान्

अतीतो भवति, अतिक्रमं कृत्वा अलौकिकदेहवान् भवती-
त्यर्थः । ततो देहाप्यनन्तरं किमाचारः कीदृशाचारवान् ? च
पुनः एतांस्त्रीन् गुणानतीत्य कथं केनोपायेन वर्तते ? तं
कथयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रकृतितो मुक्तिप्रकारे उक्तेऽथ मुक्तलक्षणानि पृच्छन् अर्जुन उवाच— कैरिति ।
कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातानतीतो भवति पुमान् ? हे प्रभो ! स च किमाचारः ? कोऽस्याचारः ?
कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिक्रम्य वर्तते ? ॥ २१ ॥

गुणातीतत्वोपायः सलक्षणः ।

श्रीभगवानुवाच—प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्ठोऽस्मिन् श्लोके प्रश्रद्धयार्थं प्रतिवचनं भगवानुवाच— यत्चावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु— प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यं इत्येतानि न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावे-
नोद्भूतानि— मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढः, तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन्सुखे च सज्जनयन्ध्वनातीति तानि द्वेष्ट्यसम्प्रवृत्तिर्वत्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकार्याण्यत्तामानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा—गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतच्च परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ? स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रमत्स्वरूपमनस्य तदुत्तरं दर्शयति— गुणातीतस्येति । पृष्ठो भगवानिति सम्बन्धः । किंवृत्तस्य त्रिधा प्रयोगदर्शनात् प्रश्रद्धयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्रद्धयार्थमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरमवतारानन्तरश्लोकात्पर्यभाह— यत्चावदिति । तानि सम्प्रवृत्तानि न द्वेष्टीत्युक्तमेव स्पष्टयितुं निषेध्यमस्य-
यदशिनो द्वेषं तेषु प्रकटयति— ममेत्यादिना । सम्यग्दर्शिनः

सम्प्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषाभावमुपसंहरति— तदेवमिति । न निवृत्तानीत्यादि व्याचष्टे— यथा चेति । तेषामनाली-
यत्वं सम्यक्प्रत्यक्षात्मातुल्यप्रतिकूलतारोपणेन नोद्भिजते तेभ्यश्च न स्पृहयतीत्यर्थः । स्वातुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षण-
मुक्तमित्याह— एतश्चेति । परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रश्रयति—
न हीति । आश्रयो विषयः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुस्वनिष्ठेषु सम्प्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाश-
प्रवृत्तिमोहाख्यानि यो न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि— अयमभिप्रायः— आत्मव्यतिरिक्तानि वस्तूनि द्विविधानि दृष्टान्यनिधानि च; तत्रानिष्ठतत्वाधनेषु सम्प्रयुक्तेषु द्वेषः; इष्ट-
तत्वाधनेषु च निवृत्तेषु काङ्क्षेति लोकसिद्धम्; तत्रानिष्ठेषु साध्येषु साधनतया सम्प्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि; इष्टेषु च साध्येषु

साधनतया स्थित्वा विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशस्या-
निष्ठसाधनत्वं भयादिहेतुषु व्यक्तम्; इष्टसाधनत्वमनुकूलविषयेषु
प्रवृत्तेरप्यभेदजादिषु मोहस्यानुकूलेषु प्रतिकूलयोः प्रतिकूलेषु
बाधकानुबन्धौ— इति । द्वेषकाङ्क्षयोः प्रतिपेक्षार्थप्रसङ्गसिद्ध्यर्थ-
मिष्टानिष्टोक्तिः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । तथा हि सामवेदे भाङ्गवैयशाखायाम्— “ रज-
स्तमस्तत्त्वगुणान्प्रवृत्तान्प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षति । तथापि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्यदि प्रविष्टं
सुतमश्च जह्यात् ” इति । ‘ न हि देवा कृपयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम ! । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो
वैकारिका मताः ॥ कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ’ इति मोक्षधर्म । ‘ सात्त्विकः पुरुषव्याप्रा !
भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ’ इति च ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. टी.— ‘ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च ’ इत्यनेन गुणातीतस्य सर्वथा सत्त्वादिगुणकार्येषु प्रकाशादिषु द्वेषाकाङ्क्षे
न स्त इत्युच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— प्राय इति ।
इदमुक्तं भवति— सत्त्वादयो गुणा द्विविधाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च, तत्र
स्थूलेभ्यो लौकिकाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः जायन्ते; सूक्ष्मेभ्यस्तु
परमेष्वादिविषयाः । तत्रायेषु गुणातीतस्य द्वेषाकाङ्क्षे प्रायो न
स्तः । न तु सर्वथा प्रारब्धवशात्काचित्सम्भवत् । द्वितीयेषु

तु आकाङ्क्षादिकं विद्यत एवेति कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा हीति । यद्यपि ‘ न द्वेष्टि ’ इत्यादिकमुक्तम्, तथापि यदि
सुतमः सूक्ष्मतमो देववशात् प्रविष्टो स्यात्, तदाऽसौ तज-
ह्यात् द्विष्यात् । गुणातीतानां च सूक्ष्मसत्त्वसद्भावे भारतवाक्यं
च पठति— नहीति । यदि देवा ऋषयश्च सूक्ष्मेण सत्त्वेन
हीनाः सन्तु, तदा सत्त्वस्था इति नोच्येरन्, किन्तु तत्सत्त्वा
वैकारिका मताः प्रसज्येरन्, ततः किं कथं वैकारिको गच्छेत्

पुरुषोत्तमम् ? तेषां मोक्षो न स्यादिति यावत् । अस्ति च तेषां मोक्षोऽस्तः सूक्ष्मसत्त्ववन्त एव त इत्यर्थः । सात्त्विकः सूक्ष्मसत्त्ववान् । 'सूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तः संयुक्तस्त्रिभिर्गुणैः । पुरुषः

पुरुषं गच्छेन्निरुक्तः पञ्चविंशकः ॥' इति सूक्ष्मसत्त्वप्रकरणात् । मोक्षार्थनिश्चितः मोक्षलक्षणे पुरुषार्थे निश्चितः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकाशमिति ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तत्र द्वितीयाध्याये 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' [२।५४] इत्यादिना पूर्वमेव पृष्ठमपि 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषणमुत्सवात्सर्वं पृच्छतीत्यवधार्य प्रकारान्तरेण तल्लक्षणं पञ्चमिः श्रीभगवानुवाच— प्रकाशमिति । प्रकाशं सत्त्वकार्यं,

प्रष्टिं रजःकार्यं, मोहं च तमःकार्यम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथायथं सम्प्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तास्ति सन्ति दुःखदुःखया यो न द्वेष्टि, निवृत्तानि च सन्ति सुख-
दुःखया यो न काङ्क्षति, स रागद्वेषशून्यो गुणातीत उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

९ व० व० दी०— तदा श्रीभगवांस्तत्स्वरूपमाचारं दिभिः । प्रकाशः सात्त्विकः, प्रवृत्ति राजसी, मोहस्तामस इत्येतानि त्रिगुणकार्याणि अनात्मसु प्रवृत्तानि न द्वेष्टि, यदि निवृत्तानि च तथापि न काङ्क्षति, अथवा प्रकाशं कर्माणि च निवृत्तानि न काङ्क्षति, कर्मप्रवृत्ति मोहं च न द्वेष्टि, प्रवृत्तानि च कर्मण्यपीति ॥ २२ ॥

गुणातीततां च लक्ष्यन्नाह चतुर्थिः— प्रकाशं चेत्या-
नात्मसु प्रवृत्तानि न काङ्क्षति, कर्मप्रवृत्ति

१० पु. अ. त.— अत्रोत्तरं मटुणैरेव सर्वं भवतीति ज्ञापनाय गुणसङ्ख्याकैः श्लोकैराह भगवान्— प्रकाशं चेति । प्रकाशं सर्वद्वारेष्वलौकिकानामवसिद्धयर्थं मदीयालौकिकमस्त्वरूपात्मकसत्त्वोपस्थापितालौकिकावकर्मणात्मकलौकिकरूपम् । इदमेव चकारेण व्यञ्जितम् । च पुनः तथैव प्रष्टिं, चस्वर्थे । तथाच महद्वृत्तभरसिद्धयर्थं विप्रयोगलयात्मकरूपं मोहमेव केवलं मोहं वा, एतादृश्रवणेऽपि भयाभावाद् द्वे पाण्डव !

न द्वेष्टि मदिच्छागतानलौकिकान् लौकिकसरूपान् । किञ्चैव सात्त्विकादित्रयाण्येव कार्याणि प्रवृत्तानि मदिच्छया प्राप्नोति । अतएव स्वतः प्रष्टिरुक्ता । स्वेच्छात्त्वज्ञापनाय लौकिकत्वेन प्रतिबन्धकतया न द्वेष्टि तत्प्रागाय यत्नं न करोति । तथैव मदिच्छाभावे निवृत्तानि न काङ्क्षति; स गुणातीत उच्यते इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्राद्यस्योत्तरमाह— प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि व्युत्थानावस्थायां तानि सम्यक् प्रवृत्तानि 'सामान्ये नपुंसकं' तान्सम्प्रवृत्तान् न द्वेष्टि । नापि सामान्यवस्थायां तानि निवृत्तानि सन्ति काङ्क्षति । सोऽयं नित्यसमाधिस्थो ब्रह्मविद्वरिष्ठः यं प्रकृत्य श्रीभगवते स्मर्यते— 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति' [११।१३।१६] इति । अत्र वासिष्ठे सप्तयोगभूमय उक्ताः— 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तितानिका । पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता' इति । तत्र यथोक्ता साधनसम्पत्त सुसुक्ष्मा प्रथमा । श्रवणमननाख्यविचारात्मिका द्वितीया । निदिध्यासनरूपा तृतीया । एताः साधनभूमयः । सत्त्वापत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता, यस्यां योगी कृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिमुखं पुष्कलं नातुभवति । परास्तिष्ठो जीवन्मुक्तैरवान्तरभेदाः । तत्रापि पञ्चम्यां भूमौ स्वयं स्थितः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति; षष्ठ्यां परप्रत्यक्षेन, सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्थः 'प्रकाशं' इत्यनेन श्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं 'गुणातीतः किमाचारः' [१४।२१] इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— उदासीनवदिति । उदासीनवन्त, यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, तथाऽयं गुणातीतत्वोपायमार्गो-
अस्थित आसीन आत्मविदुर्गैः सत्त्वासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत्स्फुटीकरोति— गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभयात्परस्मैपद-
प्रयोगः । 'योऽवतिष्ठति' इति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति; स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— कैलैरैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरति—अथेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । उपेक्षकस्य पक्षपाते तत्त्वायोगादित्यर्थः । आत्मविद्वत्तमकोट-स्थानां नानाऽऽसीनो निवृत्तकर्तृत्वाभिमनोऽप्रयत्नमानो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । गुणातीतलोपायमार्गो ज्ञानमेव । शब्दादिभिर्विषयैरस्य कृतस्त्वपेक्षानात्मन्यवनमाशङ्क्याऽह—दृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह—नेङ्गते इति ॥ २३ ॥ गुणैरिति । उपनतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्तकत्वमित्ये-

तत्प्रपञ्चयति—तदेतदिति । योऽवतिष्ठति स गुणातीत इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । अवपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्तव्ये कथं परस्मैपदे ? इत्याशङ्क्याऽह—छन्दोभङ्गेति । पाठान्ते तु बाधिताऽनुत्तिमानमनुष्ठानम् । करणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न ममेति पश्यन्नचलतया कृतस्थ-दृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह—नेङ्गते इति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—उदासीनवदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्या अन्यत्रोदासीनवदासीनः गुणैर्द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो न विचाल्यते, गुणाः स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्ते इत्यनुसन्धाय यस्तूष्णी-मवतिष्ठते, नेङ्गते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—कथं तद्वैते ? कथं च सशरीर इष्टानिष्ठ-साधनसम्पत्तो न विक्रियेत ? इत्यत्रोत्तरं उदासीनवदिति । आत्मव्यतिरिक्तोदासीन्यं च गुणकार्यद्वेषाकाङ्क्षानिवृत्तिहेतुः । न विचाल्यते वाद्यविषयेषु कार्यद्वारा न प्रवर्तते इत्यर्थः । अविचाल्यत्वविवरणाया द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणेति विचलनप्रका-रोक्तिः । ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ [३।२८] इत्युक्तस्य ‘गुणा वर्तन्ते’ इत्यस्य चैकार्थ्यं दर्शयन्नविचाल्यताहेतुमाह गुणाः-

५ आ. मा. भा.—॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—उदासीनवदिति । नेङ्गते न चाल्यते । कार्यकारणसङ्घतविषयरूपपरिणताः गुणेषु वर्तन्ते इति योज्यतिष्ठति यः प्रतिपद्यते स न चलति ॥ २३ ॥

८ जं. प्र. गि.—आचाररूपं लक्षणान्तरमाह—उदा-सीनवदिति । यथा हि द्वयोः कलहायमानयोरवलोकयिता तत्स्थः केवलसुखास्ते, न तु तदीयजन्यपराजयाभ्यामितस्तत-श्चाल्यते, तथैवासीनो यो गुणैः सुखदुःखात्मना परिणतैर्न विचाल्यते, स गुणातीतः । एतदेवोत्तरार्धेन विदुषोति—गुणा इति । गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तन्ते, न त्वहं निर्विकारः; ततो मम न तैः सह सम्बन्धोऽस्तीति ज्ञानेन तूष्णीमेवाव-

तिष्ठते । अनेन ‘उदासीनवदासीनः’ इत्येतद्विद्वत्तम् । ‘गुणैर्धौ न विचाल्यते’ इत्येतद्विदुषोति—नेङ्गते न चलति, न ह्येविषादाकाङ्क्षा भवतीति यावत् । अवपूर्वस्य तिष्ठतेः ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ [अष्टा. १।३।२२] इत्यात्मनेपद-विधानादवतिष्ठतीति परस्मैपदमार्थम् । ‘योऽनुतिष्ठति’ इति कचित्पाठान्तरमस्तीति (शां.) भाष्ये लिखितम् ॥ २३ ॥

९ ब० त० दी०—उदासीनवदिति । गुणातिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्वात् अन्यत्रानात्मवस्तुनि उदासीनव-दासीनः द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण गुणैश्च यो न विचाल्यते, किन्तु स्वकार्येषु प्रकाशादिषु गुणा वर्तन्ते इति तिष्ठति; न गुणानुगुणं स्वात्मना चेष्टते ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं लिङ्गोत्तरसूत्रात् आचारोत्तर-माह—उदासीन इति । उदासीनवत् सुखदुःखप्राप्यभाव-राहित्येन मत्कृतिं साक्षिरूपेण पश्यवासीनो गुणैर्लोकिकै-

मत्कृतिं पश्यन्नात्मस्वरूपाव विचाल्यते । किञ्च गुणाः अगव-दात्मकाः गुणेषु स्वकार्येषु वर्तन्ते स्वत एव अगवद्विच्छेदेत्येवं प्रकारेणैवावतिष्ठति, नेङ्गते न चलति पूर्वरूपात् ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०—अथ षष्ठ्यां पदार्थाभावान्यां गतो ब्रह्मविद्वरीयानुच्यते—उदासीनवदिति । योऽयं समाधातुदासीन इवास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन् इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासनाशून्यत्वात् य वास्ते एव; न तु परप्रयत्नमन्तरेण कदाचिदपि गुणैर्विचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन् ‘गुणा वर्तन्ते’ इत्येव ज्ञात्वा योऽवतिष्ठति स्तत्त्व एव वर्तते, न तु गुणकृतैरिष्टान्तिष्ठस्त्वं ईरिङ्गते चलति । अयमर्थः—यथा कश्चिद्ब्रह्मज्ञो रसनामौह्यात् स्वयं शाकादिरसं न विन्दति, परेण ज्ञापितोऽपि कश्चिद्भस्त्रविशेषमुपलभ्यापि तत्रोदासीन एवास्ते, झटित्येव विशेषदर्शनस्य विरोधानात् न तत्कृतं सुखं दुःखं वा पश्यति, तद्वदयं ज्ञेयः ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्व आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनः, लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः, प्रियं चाप्रियं च प्रियाप्रिये, तुल्ये समे प्रियाप्रिये यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतोः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— गुणातीतस्य लिङ्गान्तरमाह— किञ्चेति । तयोः समत्वे रागद्वेषादुत्पादकतया स्वकीयत्वाभिमानानारूपदत्वम् । प्रसन्नत्वं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरविक्रियत्वम् । विद्वद्दृष्ट्या प्रियाप्रियोः सम्भवेऽपि लोकदृष्टिमात्रित्वाऽऽह—

प्रियं चेति । प्रियाप्रियग्रहणेन यहीतानां काञ्चनादीनां ब्राह्मणपरित्याजकवृत्त्युत्पन्नम् । निन्दा दोषोक्तिः, आत्मसंस्तुतिरात्मनो गुणकीर्तनम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित्स्वामिप्रायेण, तथापि परामिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति । अयं तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारम्भन्त इत्यारम्भाः, सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वैकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च गुणातीतः शक्यो ज्ञातुमित्याह— किञ्चेति । मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽपमानः । परदृष्ट्या यो सखिसत्त्वः तयोः पक्षयोर्निर्विशेषो न कस्यचित्पक्षे तिष्ठतीत्याह— तुल्य इति । विदुषो मित्रादिबुद्धयभावात्तुल्यो

मित्रारिपक्षयोरित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— यद्यपीति । सर्वैकर्मत्यागे देहधारणमपि निमित्तभावात् स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— देहेति । उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्य इत्याह— गुणातीत इति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— समदुःखसुखः सुखदुःखयोः समचित्तः, स्वस्थः स्वस्मिन् स्थितः स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्मपरणादिसुखदुःखयोः समचित्त इत्यर्थः । तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः; तत एव च तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः; धीरः प्रकृत्यात्मविवेककुशलः; तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः आत्मनि मनुष्यत्वाद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वासम्बन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः, तत्प्रयुक्तमानावमानयोः तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वसम्बन्धाभावादेव तुल्यचित्तः, तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी; य एवम्भूतः स गुणातीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— समदुःखसुखत्वादिकं प्रागेव मुशिक्षितम्, स्वस्थशब्देन विकारराहित्यगुणानुविधानादिमात्रप्रतिपादनं पुनरुक्तम्; आत्मनिष्ठताविधानं तु बहुविधसमचित्तताप्रतिपादने हेतुतयोपयुक्तमित्यभिप्रायेणह स्वस्मिन् स्थित इति । तदभिप्रेतमाह स्वात्मैकप्रियत्वेनेति । सुखदुःखप्रियाप्रियादिशब्दानामनतिमिश्रार्थानामपि लोकव्यवहारच्छायाया पुनरुक्तिः परिहृता । तत एव स्वस्थत्वादेवेत्यर्थः । प्रिया-
गी. टु. १८

प्रियोपनतावक्ष्यत्वत्वादेस्तुल्यप्रियाप्रियादिशब्दैः सिद्धत्वादन विवक्षितं धीविशेषवत्त्वक्षणं धीरत्वं निन्दास्तुतिसाम्यादौ यथा हेतुर्भवति, तथा विशिनष्टि प्रकृत्यात्मविवेककुशल इति । 'धीरः' इत्यन्तैरान्तरलक्षणान्युक्तानि । अथ बाह्याचारलिङ्गप्रश्नेतरमित्यभिप्रायेणह तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिरिति । 'समदुःखः' इत्यादिकं बाह्यलिङ्गपरमिति केचित् । स्तुतिनिन्दे हि गुणदोषव्यापनरूपे; तत्र विविकात्सदृशिनो

देहगतिः सौन्दर्यवैकल्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुति-
निन्दयोरिव न प्रीत्यादिसम्भव इत्याह— आत्मनीति ।
'मूलाः पूजितपूजकाः (लोकः पूजितपूजकः)' [म. भा. ५।३।५५] इति न्यायेन लौकिकाः स्तुतवन्तं मानयन्ति,
निन्दकमवमन्यन्ते; मानावमानप्रकाराश्च लोकव्यवहाराः
ज्ञानतत्त्व सिद्धाः । तत्र 'मानयितारो मित्राणि भवन्ति, अवम-
न्तारस्वरयः' इति लोकदृष्टकमविवक्षायाह— तत्प्रयुक्तेति ।
वाचिकस्तुतिनिन्दयोः पृथगुपादानादत्र मानावमानशब्दौ मानस-

कायिकविषयौ । समदुःखेऽपि गुणातीतस्य परबुद्धिकल्पितौ
मित्रारिपक्षौ विद्येते । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म, कृतप्रति-
कृतादिरूपः । अपवर्णाचार्यमन्वयच्छेदायाह देहित्वप्रयुक्ते-
ति, सांसारिकसर्वारम्भपरित्यागार्थः । एतदेव बाह्यावार-
लिङ्गम् । आन्तरैरेवेवादिभिर्बाह्यैरम्भपरित्यागादिभिश्च गुणा-
तीतो लक्ष्यते । त एव च गुणात्ययोपाया इति प्रश्नत्रयं प्रत्युक्तं
भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दो.— 'समदुःखसुखः' [१।४।२४] इत्या-
दिना सर्वथा सुखादौ तुल्यत्वबुद्धिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरा-

सार्थमाह— तुल्यत्वेति । तुल्यत्ववाचिनः शब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।
प्रायः सर्वानित्यायुक्तीत्येति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— समेति । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठतीति स्वस्थः । धीरो धीमान् ॥ २४ ॥
किञ्च— मानेति । देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तस्तेषु निस्पृहः ॥ २५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— किञ्च, हर्षविषादजनकत्वाभावात्समे
दुःखसुखे यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः— स्वस्थः स्वस्मिन्
स्वरूप एव निरतिशयानन्दरूपे स्थितः, अतएव हेयोपादेय-
राहित्यात्समानि लोष्टाश्मकाश्चानानि यस्य स तथोक्तः, अत
एव च तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य सः । स्वस्थत्वे
हेतुः— धीरः धीमान् निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानवान्,
अतएव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः विद्याभिजनसम्पत्त्यादिगुण-

तद्भावनिबन्धनस्तुतिनिन्दयोर्विनिर्देशपशुद्धचिन्मात्ररूपे स्व-
स्मिन्नसम्बन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः, अत एव स्तुतिनिन्दा-
प्रयुक्तमानावमानयोस्तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोश्च स्वतन्त्र-
भावादेव तुल्यचित्तः । तथा सर्वारम्भान् सर्वकर्मणि परित्यक्तुं
शीलमस्येति तथोक्तः । एवमुदासीनवदासीन इत्यायुक्तप्रकारा-
चारलक्षणो यः, स गुणातीत इत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— समेति । गुणकार्येषु हर्षद्वेषशून्यतया स लक्ष्य इत्युक्ते समत्वं योगो हेतुरिति साङ्ख्य-
योगसारभूतमर्थं स्मारयति । समे दुःखसुखे रजस्सत्त्वकार्ये यस्य । तत्र हेतुः— स्वस्थ आत्मस्थ इति । समानि
लोष्टाश्मकाश्चानानि हेयतया यस्य, सर्वत्र समभूतस्य ॥ २४ ॥ मानावमानयोरिति । देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरि-
त्यागी च यः, एवम्भूतः स गुणातीत उच्यते ज्ञानमार्गीयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च समदुःखसुखः समे दुःखसुखे
विप्रयोगसंयोगात्मके लौकिकालौकिकदेहहूपे वा यस्य सः ।
स्वस्थः मात्सरूपे स्थितः । अतएव समलोष्टाश्मकाश्चानः
समानि लोष्टाश्मकाश्चानानि यस्य, सर्वस्य भगवदात्मकत्वा-
त्तादृशः । तुल्यमियाप्रियः तुल्ये प्रियाप्रिये संयोगवियोगात्मके
यस्य सः । भगवदिच्छाया एव सुरुख्यत्वादुभयोस्तुल्यत्वम् ।
धूरिः विप्रयोगादितीक्ष्णदुःखसहनशीलः । तुल्यनिन्दात्म-
संस्तुतिः तुल्या निन्दा आत्मसंस्तुतिश्च यस्य । अयं भावः—
दृढकृता निन्दाऽपि भक्तत्वेन स्तुतिप्रायैव ॥ २४ ॥ किञ्च

मानापमानयोस्तुल्यः भगवत्कृतमानापमानयोः स्वीकृतेन
कृतत्वात्तुल्यः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, भगवदीयेन तदीयत्वेन,
मित्रपक्षे कृते तुल्यः भगवदीयभावेन; अरिपक्षे आसुरैर्मंगव-
दीयत्वेन विचारिते भगवदीयत्वेन तथा विचारयन्तीति तेषां
क्षुचित्तमेवेति तदीयाविचारकत्वात्तुल्यः । सर्वारम्भपरित्यागी
सर्वेषां पश्यानामारम्भानां दृष्टप्रत्ययानां परिचयजनशीलवान् ।
एवमाचारवान् यः स गुणातीत उच्यते, कथमत
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— अथ पञ्चम्यां भूमावसंसक्तिनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर उच्यते— समेति । समाधौ
समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्वेनैव स्वेच्छयैव तिष्ठतीति स्वस्थः । यदा तु न समाधाविच्छा
तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठतीति भावः । सोऽपि व्युत्थानावस्थायां समलोष्टाश्मकाश्चानः, विरक्त इत्यर्थः । तुल्यप्रिया-
प्रियः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्विन्दास्तुत्योश्च प्राप्तौ तुल्यो हर्षविषादशून्यः । अत्र हेतुर्धैर्य इति ।
यथा कश्चिच्छूरास्त्रीप्रहारवेदनात्तोऽपि न व्यासुहति, धैर्याद्विद्वानां चानुभवति; तद्वदयं हर्षविषादावनुभवन्नपि धैर्यात्
चलति । पूर्वस्य तु जातायामपि वेदनायां हर्षाद्युदय एव नास्ति, तत्पूर्वस्य तु वेदनैव नास्तीति भेदः । एतेन

श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिङ्गानि तत्संवेद्यान्याचाराश्च परसंवेद्यानि लिङ्गान्मुक्तानि ॥ २४ ॥

अथ चतुर्थ्यां भूमी सत्त्वापत्तिस्तज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिसुखाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात्तत्परिनिश्चयेन द्वैतस्य बाधालिङ्गाभावाच्च परसंवेद्य एव, तदाह—मानेति । यथा हि परीक्षकः कूटकार्वाणस्य लामे विनाशे वा हर्षविषादशून्यः, न च तल्लाभार्थं यत्नमाश्रमते; मूढस्तु ताभ्यां बाध्यते, तल्लाभार्थं यत्नं चारमते । एवं विद्वान् द्वैतं मरुमरीचिकाहृदयमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्व्यामिश्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव, न त्वन्यतरलाभाय परिहाराय वा यत्नमारमते; अतो गुणातीत इत्युच्यते । सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः ॥ २५ ॥

अव्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्वप्राप्त्युपायान्तरम् ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—‘उदासीनवत्’ इत्यादि ‘गुणातीतः स उच्यते’ इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं तावत्सन्ध्यासिनोऽप्युद्येयं गुणातीतत्वसाधनं सुमुक्षोः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यत्तेर्लक्षणं भवतीति; अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—मामिति । मां चेत्थं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः, सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान् समतीत्यैतान्युक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावनाय मोक्षाय कल्पते, समर्था भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—युक्तमुपेक्षत्वादि तद्विद्योदयापूर्वं यत्नसाध्यं विद्याधिकारिणा ज्ञानसाधनत्वेनाप्युद्येयम् ; उत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्योक्तभर्जनात् स्थिरीभूतं स्वातुभवसिद्ध-लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते धर्मेजाते विभागं दर्शयति—उदासीनवदित्यादिना । अश्रद्धयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परिहरति—अपुनेति । मच्छब्दस्य संसारविषयत्वं व्यावर्तयति—ईश्वरमिति । तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्याव-

र्त्यते; तस्य तादृश्यं व्यवच्छिन्नमिति—सर्वेति । सुखवासुखा-धिकारिभेदेन विकल्पः । भक्तियोगस्य यादृच्छिकत्वं व्यवच्छेत्तु-मव्यभिचारेणेत्युक्तम् ; तथाचेष्ट—नेति । भजनं परमप्रसा-स एव युज्यतेऽनेनेति योगः । सेवते पराश्रितत्वां विना सदा-श्रुतसन्धातीत्यर्थः । स भगवदनुग्रहकृतसम्पत्तिर्वाप्तो विद्वा-ज्जीवशैवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अथैवंरूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह—मामिति । ‘नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्’ [१४।१९] इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण न गुणात्ययः सम्पत्स्यते, तत्पानादिकालप्रवृत्तिपरितीतवासनाबाध्यत्वसम्भवात्, मां सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधिं अव्यभिचारेण ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यः सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मभावयोगो भवति, यथावस्थितमात्मानममृतमव्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.—तत्र ‘मां च’ इतिश्लोकेन पृथगुपाय-विधिशङ्काव्युदासायाह—अथेति । गुणात्ययहेतुषु अप्रधान-कथनानन्तरमित्यर्थः । अत एव हि प्रधानहेतुमाहेत्युक्तम् । नान्यमित्यादि दृष्टारोपकारणानां प्रतिबन्धकमुद्यस्तया केवलानां न कार्यकरत्वमिति भावः । ‘माम्’ इत्यनेन वासान्-पर्यन्तानादिप्रतिबन्धकप्रशमनोपायिकगुणयोगो विवक्ष्यमाह—

सत्यसङ्कल्पमित्यादिना । ‘पराभिध्यानासु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ [ब्र. सू. ३।१।५] इति सूत्रोक्तप्रकारेण बन्धसङ्कल्पवत्तन्निवर्तसङ्कल्पोऽपि परमात्मनो न प्रतिद्वन्द्व्येतेति भावः । सत्यसङ्कल्पस्यापि समत्वाद्दोशान्यपरिहाराय परम-

कारुणिकत्वोक्तिः । सदोषेषु संसारिषु करुणायाः कोऽवकाशः ? इत्यत्राह आश्रितवात्सल्यजलधिमिति । एवं निग्रहात्-प्रहसाधारणस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य अनुग्रहप्राप्त्ययप्रदर्शनार्थं हास्यवासल्यरूपगुणद्रव्यमुक्तम् । अव्यभिचारो वेदतान्त्रादिवरि-त्यागस्य इत्यभिप्रायेणाह ऐकान्त्यविशिष्टेनेति । भक्तियोगेन सह तदज्ञानां पूर्वोक्तानां समुच्चयार्थश्चाशब्दः । तैरपि परमात्मैव हि सेव्यते । ‘एतान्’ इत्यनेन गुणानां बन्धकत्वं पूर्वोक्तं परामुच्यत इत्यभिप्रायेणाह दुरत्ययायामिति । एतेन ‘पूर्वीं शेषा गुणमयी’ [७।१४] इत्यादिश्लोकोक्तमपि स्मारितम् । ‘कल्पते’ इत्यनेनाभिज्ञेताह ब्रह्मभावयोगो

भवतीति । कोऽसौ जीवस्य ब्रह्मभावः ? का च तयोभ्यता ? इत्यत्राह यथावस्थितमिति । ' ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा ' [१८।५४] इत्यादिष्विव अमृतवाक्ययत्वादिभिर्ब्रह्मसाम्यमेव श्रुत्यादिष्विदमिह ब्रह्मभावः, तत्र ब्रह्मसमं रूपं ' जन्ममृत्युजरा-दुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ' [१४।२०] ' देहे देहिमव्ययम् ' [१४।१५] इत्यादिभिरेवैवोक्तम् । अनन्तरलोके च ' अमृत-स्याव्ययस्य च ' [१४।२७] इति विशेष्यत इति भावः । साङ्गेनैकान्तिकभक्तियोगेन सेवितोऽहमेव मुमुक्षोर्मोक्षप्रदं इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मवत्प्रकृतिवद्भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयम् । न तु तावत्प्रियत्वं, किन्तु प्रियत्व-मात्रम् । ' वद्धा वापि तु मुक्ता वा न रमावत्प्रिया हरेः ' इति पात्रे । भूयाय भवाय ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. टी.— ' ब्रह्मभूयाय ' इत्यस्य परब्रह्मवाचेति व्याख्यानं प्रमाणविरुद्धमिति भावेनान्यथा व्याचष्टे— ब्रह्मव-दिति । नात्र ब्रह्मशब्दं परं ब्रह्म, किन्तु ' मम योनिर्ब्रह्म ' [१४।३] इति प्रकृता प्रकृतिरेव; ' ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽई ' [१३।२७] इत्युत्तरवाक्यात् । तद्वत्त्वं च न तादात्म्यं, किन्तु तद्ब्रह्मवत्प्रियत्वमेव; अन्यत्वादन्यभावायोगादिति भावः । तर्हि यावत्प्रकृतेर्भगवत्प्रियत्वं तावद्गुणातीतस्येत्यतः सप्रमाणमाह—

न त्विति । तर्हि सूयशब्दः प्रियत्ववाची येनैवं व्याख्यायते ? इत्यत आह— भूयायेति । सुवो भाव इति वचनाद्भावो भवं भूयशब्दार्थः । ब्रह्मभूयावो ब्रह्मभूयम् । ' वदः सुपि ' [अष्टा. ३।१।१०६] इति सुबन्तमात्रस्योपपदस्यानुवृत्तेः । वयस्यैव च वृत्तावन्तर्भावात् । मयूरव्यंसकादिवत् । वयस्यैव प्रियत्वमिति तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मां चेति । भक्तिरेव योगो भक्तियोगः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

८ वें. प्र. नि.— इदानीं गुणातीतत्वोपायनिष्ठारूपं लक्षणान्तरं दर्शयध्यायार्थेषुपसंहरति—मामिति । चरुवर्षः । यस्तु मां भगवन्तं वाङ्मन्त्रमव्यभिचारेण ऐकान्तिकेन भक्ति-योगेन सेवते, स एतान्गुणान्समतीत्य ' नान्यं गुणैः कर्ता-

रम् ' [१४।१९] इति प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानेन सम्यगवाप्ते-नैवोपमृष्ट्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति । अनेन गुणातीतस्य ब्रह्मभावापत्तिरध्यापार्थं इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

९ व० त० टी०— किञ्च भक्तिमार्गीयस्य गुणातीतत्वं केवलगुणातीतभगवद्भक्त्येति तथाह— मां चेति । मां पुरुषोत्तमं अव्यभिचारेण सर्वात्मना ऐकान्तिकेन भक्तियोगेन स्नेहयोगेन सेवते, स गुणानेतानतीत्य ब्रह्म-भूयायाक्षरब्रह्मभावाय कल्पते । एतेन अव्यभिचारिभक्तिमार्गादया सेवतामपि ब्रह्मात्मप्राप्तिकारणानुपपत्तिं कीं अव्य-भिचारिभक्तियोगोक्तिः । यथा च श्रुतौ— ' यो वै र्त्वां देवतामतिथजते प्रसायै देवतायै क्यवते न परीप्राप्नोति स पापीयान्भवति ' ' तमेवैकं जानथात्मानं अन्या बावो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः ' [मुं. उ. २।२।५] इति । अत्रात्मत्वेन ज्ञानं स्नेहभक्तिविषयत्वेन एवकारेण व्यभिचारिणीभक्तिव्यावृत्तिरनूयते अयमेवास्तस्य त्रिगुणात्मकरूपमोक्षस्य सेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— कथं गुणानतिवर्तते ? इत्युत्तरमाह— मां चेति । चरुवर्षः । मां मदर्थे अव्यभिचारेण अनन्यात्मकेन

भक्तियोगेन यः सेवते, स एतान् गुणान् समतीत्य सम्यगति-कस्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० टी०— अथ कथं त्रीन् गुणानतिवर्तते ? इत्युत्तरं विवक्षन् साधनभूतासु तिसृषु भूमिषु तृतीयां तनुमानसामाह— मां चेति । यश्च साधको मां प्रत्यगात्मानम् । चकारस्वर्थे । पूर्वभूमिस्थापेक्षया अस्य वैलक्षण्यं द्योतयति अव्यभिचारेण वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन मयि भगवति तैलधारारवद्विच्छिन्नवृत्ति-प्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायति, स एवं सूक्ष्मीकृतचित्तं एतान् गुणान् समतीत्य ध्यान-परिपाकान्ते सत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति । ' सुवो भावे ' [अष्टा. ३।१। १०७] इति भवतेर्भावे क्यप् ॥ २६ ॥

अव्यभिचारभक्तियोगेन सेव्यस्य परमात्मनः स्वरूपम् ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-
विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ आ. भा.— कुत एतत् ? इत्युच्यते— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्याऽऽनन्दरूपस्य ऐकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः परमानन्दरूपस्य प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतत् 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इत्युक्तम् । यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुप्रहादि-प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतितिष्ठते प्रवर्तते, सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मशब्दाव्यवत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव, नान्यः; प्रतिष्ठाऽश्रयः । तथा किंविशिष्टस्य ? अमृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य च व्ययरहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठाक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

२ आ. भा. व्या.— 'विद्वान्ब्रह्मैव' इत्यत्र हेतुं पृच्छति-कुत इति । तत्रोत्तरमाह— उच्यते इति । ब्रह्मशब्दस्यासति बाधके सुखार्थप्रवृत्तमभिप्रेत्याऽऽह— परमात्मन इति । तं प्रति प्रत्यगात्मनो यत्प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति— प्रतितिष्ठतीति । यद्ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतितिष्ठति तर्हि विशेषणं ? इत्य-पेक्षायामुक्तम्— अमृतस्येत्यादि । तत्राद्यतशब्देनाव्यय-शब्दस्य पुनर्वाक्ति परिहरति— अविकारिण इति । नित्यत्व-मपक्षयराहित्यं तेन पूर्वार्थस्यापौनरुक्त्यम् । प्रसिद्धार्थस्य धर्मशब्दस्य ब्रह्मण्यनुपपत्तिमाशङ्क्याऽह— ज्ञानेति । अर्थ-त्रितयसम्बन्धोत्पत्तिं मुख्यं व्यावर्तयितुमैकान्तिकस्येत्युक्तम् । अक्ष-

रार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— अमृतादीति । प्रतिष्ठा यस्मा-दिति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्मात्प्रत्यगात्मा परमात्मतया निश्ची-यते सम्यग्ज्ञानेनेति योजना । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनैक-वाक्यतामाह— तदेतदिति । विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपञ्चयति— ययेति । सा शक्तिर्ब्रह्मैवेति कथं सामानाधिकरण्यं ? तत्राऽह-शक्तीति । व्याख्यानान्तरमाह— अथवेति । विशेषणानि पूर्ववदपौनरुक्त्यानि नेतव्यानि । तदनेनाध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-संयोगस्य संसारकारणत्वं पञ्चप्रश्ननिरूपणद्वारेण च सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतेतदुपपादयता मुमुक्षोर्वैतनसाध्यं गुणै-रचाक्यवाप्सिमुक्तस्यायत्नसिद्धं लक्षणमिति निर्धारितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यानन्दानन्दानन्दविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— हिशब्दो हेतौ; यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा, तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य, अतिशयितनित्यैश्वर्यस्यैकान्तिकस्य सुखस्य च 'वासुदेवः सर्वम्' [८।१९] इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येत्यर्थः ।

४ चे. ता. चं.— एवमपर्वप्रदानप्रसङ्गे शारीरके यथा 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र. सु. ३।१।३८] इति सामा-न्यतः सकलफलप्रदत्वं फलस्यानन्याधीनत्वव्यापनयोपपादितं, तथात्रापि मध्यमषट्प्रपञ्चितफलव्यपशब्दत्वं प्रकृतहेतुत्वस्थाप-

नार्थतयाऽनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह हिशब्दो हेताविति । नात्र ब्रह्मशब्दः साक्षात्परब्रह्मविषयः, 'अहं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा' इति वैयधिकण्यादिनिरोधार्थः; न च भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण त्रयस्य ब्रह्म ईश्वरस्य प्रकृतत्वात्

प्रतिष्ठेति वाच्यम्, ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वस्थापनात्, नच निर्विकल्पकं रूपं विकल्पितस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मनः प्रतिष्ठेति वा वाच्यं, श्रुत्यादिविपरीत्यात्, तन्मतनिर्मूलनाच्च नापि मूलप्रकृत्यादिविषयः, प्रस्तुतहेतुत्वायोगात्, अतो 'ब्रह्म-
भूत्याय कल्पते' [१४।२६] इति जीवस्य फलदशाभावित्वेन निर्दिष्टं रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यते; तादृशस्य रूपस्याहं प्रतिष्ठा ।

किमुक्तं भवति ? मुमुक्षोः परब्रह्मसमानपरिदुस्वरूपप्राप्तौ शास्त्रोदितेषु सिद्धेषु साधनेषु कं पदार्थेषु कः प्रधानहेतुः ? इति विमर्शे अहमेव विमर्शविश्रान्तिभूमिरिति । यद्वा प्रतिष्ठाशब्द-
आधारवाची, तत्त्वाधारत्वं 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विद्युतौ तिष्ठतः' [वृ. उ. २।८।९] इति श्रुत्यनुवारेण नियमनगर्भमिति 'सा च प्रशासनात्' [ब्र. सू. १।३।११] इति सूत्रेणोक्तम् । अतः श्रुदात्मस्वरूपस्यापि

मन्वेकनिर्वाहत्वात्, प्रस्तुतं ब्रह्मसूर्यं मद्भजनैकलभ्यमित्यर्थः ।
शाश्वतधर्मशब्देन तत्फललक्षणामाह अतिशयितनित्यैव-
यस्येति । इन्द्रप्रजापतिप्रयतिभोगापेक्षयाऽतिशयितव्यम् ।
नित्यत्वं ह्यतिचिरकालवर्तितत्त्वमात्रमापेक्षिकमिह मन्तव्यम् ।
वासुदेव इत्यादि । अयमसिप्रायः— एकान्तिलभ्यं सुख-
मिहैकान्तिसम्बन्धादैकान्तिकमुच्यते— इति । निर्दिष्टस्येति ।
ज्ञानविशेषणम् । एवमपर्वण्ड्यैकान्तिकसुखवचनात्पाषाणकस्या-
दिपक्षाः परिशोभाः । न च 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' [१३।७]
इति गणनात्सुखं सर्वं क्षेत्रकार्यमिति प्रमितव्यं, 'रसं होषां
लब्ध्वा नन्दीभवति' [तै. उ. २।७।१] इत्यन्यादसुखाभि-
धानात् । अतएव 'अक्षरीं वाव सन्तं न प्रियाभिये दृष्टतः' [छां. उ. ८।१२।१] इति श्रुतिरिति दुःखसहचरिसुखनिषेध-
परेति मन्तव्यम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकवचनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्तरूपत्वेन तत्साहचर्या-
दयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति— पूर्वत्र 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये
प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वैकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्त्येकोपायतायाः
प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वैकब्रह्मभावश्च— इति ॥ २७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु शाश्वतधर्मशब्दानातिशयित्वैतथ्य-
लक्षणा न युक्ता, मुख्यार्थवाच्यत्वाभावात्, 'नारायणः शाश्वत-
धर्मगोप्ता' [म. भा. १।२।३५।१] इत्यादिषु च प्रसिद्धः
कार्त्युधधर्मोऽत्र शाश्वतविशेषणेन प्रतीयते; तस्य प्रत्ययादिषु
पाषण्डाणुपह्वये 'यदा यदा' [४।७] इति क्रमेण परिपालना-
त्तदेकप्रतिष्ठत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम् ; तत्राह— यद्यपीति ।
'ब्रह्मणो हि' इत्यस्य प्राप्यरूपत्वमुपपादितम् । 'सुखस्यैका-
न्तिकस्य' इत्यस्य तु साक्षाद्भगवदभुवमुखपरत्वं स्पष्टम् ।
अल्पत्वाद्विद्वितात्मानुभवैश्वर्यसुखव्यवच्छेदाय ह्यैकान्तिक-
शब्दः । तदुभयमध्यपाठादत्रप्रत्ययन्यायेन प्रापुक्तमैश्वर्यमिह
विवक्षितमिति तत्साधनवाचिना तल्लक्षणा युक्ता । अतएवानेन

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भट्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्भगवद्रामानुजप्रणीत-

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचक्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो मायायाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ब्रह्मणो हि' इत्येतत् 'परब्रह्मणो हि' इति
व्याचक्षते (शं.) तदसत्, प्रतिष्ठाऽस्मिन्नि वचनात् । उपचारो-

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां अयतीर्थमुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ऽसाविति चेत्, न; मुख्ये सम्भवति तदुपादानायोगादिर्हि
भावेनाह— ब्रह्मण इति । मायेति प्रकृता महालक्ष्मीः ॥ २७

७ ह. पै. भा.— कुतः ? इति चेत्— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणः परमात्मनः । हि यस्मात्
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठते गच्छति क्षेत्रज्ञोऽभिमुखमनेनेति प्रतिष्ठा । अहमीश्वरः । अमृतस्याव्ययस्याविनाशि

शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनस्य सुखस्य ब्रह्मानन्दस्य चैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । तस्मान्मा-
मव्यभिचारेण भक्तियोगेन यः सेवते स त्रीन्गुणान्समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

८ खं. ब्र. गि.—अथ भगवद्भक्तब्रह्मभूयासिहेतुत्वव्यप-
दयति— ब्रह्मण इति । 'हि यस्माद्ब्रह्मणः प्रतिष्ठाऽश्मू, यथा
ईश्वरशक्त्या भक्तासुप्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा
शक्तिरेवाहं शक्तिशक्तिमतोरन्यत्वात् । यद्वा प्रब्रह्मशब्दवाच्यस्य
सविकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा आश्रयः ' इति (शां.)
भाष्यकारोक्तमर्थद्वयम् । 'ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा घनीभूतं
ब्रह्मैवाहम्, यथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वत् ।
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकसार्वभौमश्रीमद्द्वैतविद्याप्रतिष्ठापनामिनेवशङ्कराचार्यसवेतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

इति श्रीभराचार्यव्याख्यातोऽर्थः । 'ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा
पर्याप्तिरहमेव, न मद्भिन्नं ब्रह्म ' इति नवीनोक्तोऽर्थः । सर्व-
थापि 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं ' इति युक्तम् । अमृतस्य मोक्षस्य ।
कीदृशस्य ? अव्ययस्य नाशरहितस्यापि प्रतिष्ठा अहमाश्रयः ।
मदधीनो मोक्ष इत्यर्थः । तथा शाश्वतस्य विलयमोक्षफलस्य
धर्मस्य ज्ञाननिष्ठापरूपस्य प्रतिष्ठाऽश्मू । सोऽपि मदायत्त
इत्यर्थः । तस्मात्तुक्तमेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते इति । २७ ॥

द्रामब्रह्मानन्दीर्थभगवत्सुखादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

९ व० त० वी०—' ब्रह्मभूयाय ' [१४।२६] इत्यादौ तत्र तत्र च निर्दिष्टानां ब्रह्मासूतवर्गमुखानां सर्व-
धामभिन्न आश्रयोऽहमेवेत्याशयेन स्वस्य परत्वमाह— ब्रह्मणो हीति । अक्षरस्य शुभ्रभावायत्ननस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा
मूलस्थानं, तद्येन प्रतिष्ठितं वा सोऽहं ऐश्वर्यधामत्वात्तस्येत्यर्थः । अमृतस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्याव्ययस्य च
प्रतिष्ठाऽहं, तथा शाश्वतस्य सनातनस्य भगवद्भर्मस्य मोक्षार्थस्य तथैकान्तिकस्य भजनानन्दस्यागणितस्वरूपस्य
क्षराक्षरातीतमस्त्वरूपात्मकस्याहमभिन्न आश्रयः प्रतिष्ठा, तत्तत्पदैरहमेव तत्तदधिकारिणां तत्तद्भावनाविषयो
वाच्यप्राप्य इत्यर्थः । एवं साङ्ख्यविद्युतं स्वतात्पर्यवृत्त्येति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मशब्दस्याक्षरवाचकत्वे तद्भावे
धर्मात्मकभाव एव भविष्यति, न मुख्यभाव इत्यत आह—
ब्रह्मण इति । हीति निश्चयेन यस्मादेतोः ब्रह्मणः अक्षरा-
त्मकस्यापि प्रतिष्ठा स्थितिरूपोऽहमेव, अमृतस्य मोक्षस्य,
अव्ययस्य नित्यात्मकवैङ्कटस्यापि, शाश्वतस्य नित्यरूपस्य,
शास्त्रीयभक्त्यादिरूपस्य धर्मस्य च । च पुनः । तथा एका-

न्तिकस्य रक्षात्मकस्य भावादिरूपस्य सुखस्याहं प्रतिष्ठा,
मूलमित्यर्थः । अतएवमेतैरूपनो भावो मदात्मक एवेति
भावः ॥ २७ ॥

एवं चतुर्दशोऽध्याये गुणानां स्वरूपताम् ।
द्विरुपतां च श्रीधर्यं प्रोक्तवानर्जुनं हरिः ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूततरङ्गिण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० वी०— विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिमाह— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो
वेदस्य प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवसानस्थानमहमेव । अमृतस्य कर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्य । अव्ययस्य
अनादित्वाद्नन्तत्वाच्च, अपौरुषेयत्वेनाप्राप्त्यशङ्काफलङ्कशून्यस्यैव स्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहा-
रादिपर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यं मदर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्या
द्वितीया भूमिरुक्ता ।

हेतुफलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह— शाश्वतस्येति । कान्यकर्मवत्फलदानेन नाशाभावात्
भगवत्स्यर्पितो नित्यो धर्मः शाश्वतः, विविदिषादिपारस्पर्येण मोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् । शाश्वतस्य च धर्मस्य
प्रतिष्ठा परमं प्राप्यं फलमहमेव । तथा ऐकान्तिकं विषयसङ्गजन्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं, तस्यापि
प्रतिष्ठा पराकाष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्मेण किमुद्विचिन्तस्यैकान्तिकमुल्लेच्छा भवति, सेयं शुभेच्छाख्या
प्रथमा भूमिः । अत्र परां परां भूमिमारोढुमशक्तस्य पूर्वा पूर्वा भूमिरुपदिश्यते । यथा 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति'
[१३।२५] इत्यत्र निविष्टमनाशक्तस्य साङ्ख्यनामा विचारः, तन्नाप्यशक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् ॥ २७ ॥

इति भीमपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चतुर्दशाध्यायटिप्पण्यः ।

इममध्यायमेवमवतारयति वामनः—

इदं धर्म्यामृतमिति द्वादशान्तेऽनवोद्दिष्टुः । तदेवानन्तरेऽध्याये विस्तरेण न्यरुह्यत् ॥
 प्रकृत्यंशोऽखिलो धर्मः पुरुषो धर्मवर्जितः । एतत्तत्त्वमुद्गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंज्ञया ॥
 तत्फलोक्तिप्रसङ्गेन प्रकृतिं च गुणैः सह । वेत्तीति गुणभेदानां ज्ञातव्यत्वमसुख्यत्वं ॥
 शूरोः प्रसादात्सुखलो भासतेऽसुखः क्षणम् । किन्तु दैवे भुज्यमाने क्षुध्यन्ति सहसा गुणाः ॥
 प्रारब्धव्याप्रा प्रकृतिर्नामयत्यपि पण्डितम् । सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेरत एव सः ॥
 प्रवृत्तिर्भोगसमये भोगे भवति देहितः । नावतिष्ठत्यविज्ञातगुणवृत्तेस्तदा धृतिः ॥
 गुणवृत्तिविशेषं तु सम्यग्जानाति तत्र यः । तत्पृथग्भूषणमात्मानं वेत्त्यसावेव केवलम् ॥
 अतः प्रष्टव्यमपि तन्मेधवाहननन्दनः । व्यस्मार्षीच्छ्रवणादेव स्वात्मानुभवनिर्गुतः ॥
 आत्मस्तु भगवानस्य स्थिरीकुलमकृतृताम् । व्यक्तं गुणविभागं प्रागुक्तं वक्ति पुनः स्वयम् ॥ — इति ।

नव्यास्तु— त्रयोदशाध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारो वेदान्तदृष्ट्या साङ्ख्यदृष्ट्या चोक्तः । तत्र च सर्वं कर्तृत्वं प्रकृतेरेव, पुरुषस्तु दासीन इत्यपि प्रतिपादितम् । किन्तु प्रकृतेरिदं कर्तृत्वं कथं प्रवर्तत इति न विवेकितमित्येकस्याः प्रकृतेर्नानाविधा; विशेषतः सजीवा सृष्टिः कथमुत्पद्यते ? इत्यस्मिन्नध्याये निरूप्यते इत्याहुः । तत्र जडायाः प्रकृतेर्क्षेत्रतत्त्वसुखदुःखविभानमयुक्तम् ; कार्य-कारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । ’ (१३।२१) न जीवमृतायाः पराप्रकृतेरित्यर्थस्य मूल एव व्यक्तत्वात् ।

श्लोकः — १ परमिति — ‘ परं भूयः प्रवक्ष्यामि, तच्च ज्ञानानां मध्ये उत्तमं ’ इति वाक्यभेदेनोक्तमत्यविधानादवश्य-ज्ञातव्यता बोद्धव्यः । ज्ञानमात्रस्य फलजनकत्वात् ज्ञानस्यानुष्ठानपर्यन्तस्य विवक्षिततया ज्ञातेर्यनुष्ठायेति व्याख्येयमिति केचित् । यज्ज्ञातव्येनेनास्य ज्ञानस्य दृष्टप्रत्ययतां प्रसिद्धिं चाहंस्मिन्नवगुप्तपादाः । **वामनस्तु**—

इतोऽस्मादेव देहादिबन्धान्मुक्त्वा गता इति । केचिद्ब्रह्माचक्षते व्यक्तं तत्र व्यर्थमितः पदम् ॥
 मुक्तिं प्राप्ता हि देहादिबन्धान्मुक्त्वा इति स्फुटम् । किमर्थमधिकं तत्र प्रयोक्तव्यमितः पदम् ? ॥
 किञ्चात्र प्रकृतेः कार्याद्विद्यादेहादिरूपतः । इत्यध्याहारणक्षेत्रज्ञाद्याख्येयमिदमन्यथा ॥
 ‘ इतोऽध्याः प्रकृतेरेव प्रकृतायाः ’ परं ’ पृथक् । ‘ ज्ञानं वक्ष्याम्य ’ कर्तृत्वप्रत्ययः स्यात्स्थिरो यतः ॥
 संक्षेपादुक्तमेवेदमिह वक्ष्यामि विस्तरात् । कदापि को गुणः केन प्रकारेणेति पाण्डव ! ॥
 तज्ज्ञानमपि प्रायः प्रारब्धं सुश्रुति कवित् । अज्ञातगुणवृत्तिं ते वक्ष्यन्ति गुणास्ततः ॥
 चिदंशलक्षणे ज्ञातेऽपेति भोक्तृत्वधीभ्रमः । गुणत्रये पृथग्ज्ञातेऽकृतृताऽपि प्रतीयते ॥
 तस्मादितः परं भूयः प्रवर्षेण वदामि तत् । ज्ञानं येन परां मुक्तिं निर्गुणां सुनयो गताः ॥ — इत्यादि निर्वक्ति ।

— अविगीता ।

श्लोकः २— अत्र वामनः—

ज्ञानस्यास्य फलं मुक्तिः केवलेत्युपधारयन् । भक्तौ सकमनाः पार्थो बभूव विमना इव ॥
 सत्यां मुक्तौ केवलायां सत्त्वेऽपि विलयं गते । भविष्यति कथं भक्तिः सगुणधैर्यरूपिणी ? ॥
 इत्याहुः फलमिति दृष्ट्वा सखायं सगुणाऽपि सा । मुक्तिर्ज्ञानस्यास्य फलमिति वक्तव्यत्र केनाहः ॥
 भक्त्यै भक्तः स्पृहयति मुक्तिं देवः प्रदत्सति । उभयोः साधिका मुक्तिः सगुणा मुक्तिरक्षरी ॥

प्राप्तानामीशसाधर्म्यं तद्व्या एव मूर्तयः । ईशस्य धर्मेनाशेऽतस्तेषां नाशोऽपि निश्चितः ॥
 कल्पान्ते विश्वसंहारे सत्त्वं ब्रह्मणि लीयते । ईशस्यापि सधर्मत्वं तदानीं नावशिष्यते ॥
 यदेवस्यापि नश्यन्ति दिव्याः सगुणमूर्तयः । तदानीं का कथा वाच्या मुक्तानां तत्त्वधर्मिणाम् ? ॥
 नष्टानां सृष्टिसमये स्पष्टश्च पुनरुद्भवः । यातानामीशसाधर्म्यं तत्प्राप्ता संछितिन्यथा ॥
 इति चेन्नैवदेहानां कापि स्तः प्रलयोदयौ । आविर्भावतिरोभावमात्रं तेषां प्रतीयते ॥
 नास्ति प्रसूतिर्न तेषां न विनाशव्यथा यथा । तत्साधर्म्यं गतास्तद्गन् व्यथन्ते कथञ्चन ॥

कल्पान्तेऽपि न चैत्रव्या भगवतः साधर्म्यमात्रं तदा द्वास्त्वावेव हरेः कथं न्यवततां शापेन तद्विपणौ ? ।
 शङ्कैव तु न युज्यते, यत इदं न ज्ञानमाश्रित्य तौ प्राप्तावच्युतधाम किन्तु मरणे तच्चित्ततादेवैकता ॥

ज्ञानं विनापि भगवन्तत्त्वमोक्षत्रये देहावसानसमये सगुणं स्मरन्ति ।
 ते यान्ति निर्बिषयमस्तस्यस्तपाप्रास्तद्भावमिहानिर्हितं हरिणा पुरस्तात् ॥

पात्रे कथयमुदिता विजयो जयश्च विप्रौ विधाय कलई किल दक्षिणार्थम् ।
अन्योन्मथापवशतो भुवि नक्रुणारौ तौ गण्डकीपरिसरेऽभवतां द्विपन्तौ ॥
कालान्तरेऽनुशयतः प्रतियुद्धयमानाबुद्धुत्य शापनिरयाद्भययाऽऽत्मघात्रि ।
प्राणवसानसमयस्फुरितोषितेन द्वास्थौ कृतौ भगवता गरुडध्वजेन ॥

वैकुण्ठोऽन्यथा एवासौ यत्र तौ द्वास्थितौ कृतौ । वैकुण्ठः प्रार्थितो लक्ष्म्या यं व्यथद्वैवतेऽन्तरे ॥
येऽनुत्पन्नास्तद्विज्ञाना भावेन भगवत्पदम् । स्मरन्तो यान्ति साधर्म्यं वैकुण्ठेऽस्मिन् वसन्ति ते ॥
अनायनन्तो विरजो वैकुण्ठस्त्वन्व एव सः । यं भक्ता हानिनो यान्ति पुनरावृत्तिवज्रिताः ॥
वैकुण्ठद्वितये मानं स्पष्टं भागवतं यतः । वैकुण्ठसृष्टिरुद्दिष्टा तत्रैवं रवितेऽन्तरे ॥
“ पत्नी विकुण्ठा शुभस्य वैकुण्ठेः सुरसत्तमैः । तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥
वैकुण्ठः कश्चितो येन लोको लोकनमस्कृतः । रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ” (भाग. ८।५।४-५)
एकपञ्चाशत्तमेऽब्दे ब्रह्मणः प्रथमेऽहनि । मन्वन्तरं पञ्चमं तथैवैतमिति रीते ॥
तथा तत्रैव विषये स्वलोकं प्रथमेऽहनि । दशोयामास भगवानित्यपि प्रतिपादितम् ॥
“ तस्मै स्वलोकं भगवान्संभाषितः सन्दीपयामास परं न यत्परम् ॥
व्यपेतसङ्कुशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्विधुवैरभिष्टुतम् ॥ ” (भाग. २।१।९)

वैकुण्ठस्येव तौ नैवेदं सङ्गच्छेतोपवर्णनम् । निर्विवादमतः सिद्धं पृथक्त्वमुभयोस्तयोः ॥
द्वास्थौ च्युतावभिनवाद्द्वैकुण्ठाज सनातनात् । तं प्राप्य ज्ञानिनो भक्ता न व्यथन्ते कदाचन ॥ — इत्यादि ॥
‘ व्यथन्तीति छान्दसत्वात्तिङ्प्रत्ययः ’ इत्यभिनवगुप्तपादाः । अनुदात्तस्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यान्त्यत्वादिपि
तदविरुद्धम् ॥

— अविगीता ।

श्लोकः ३ — अत्र वामनः—

‘ यदोदिता सिद्धिस्तथा सा सुत्ररूपिणी । प्रकृतिस्त्रिगुणा याता महत्तत्त्वमिति प्रथमा ॥
महत्तत्त्वे च तत्राहः सत्त्वाशे योऽबुद्धिबन्धितः । मदीयबिम्बमयो भोक्ता देहस्यास्य जडस्य सः ॥
उपाधावपयाते मद्रूप एवावशिष्यते । यतस्तत्त्वान्मनीषीशो मत्तोऽन्यः स तत्त्वतः ॥
एवं महति सत्त्वाशे मदीयशोऽबुद्धिबन्धितः । व्यक्तं ततो महत्तत्त्वं मदीया योनिरुज्जैत ॥
अथ बिम्बस्यैव योनिर्महदित्यपि सम्भवेत् । किन्तु गर्भमहं ब्रह्मं दधामीति न सङ्गतम् ॥
आधत्ते जडरे पत्न्या गर्भमत्र यथा पतिः । महत्तत्त्वे तथा गर्भमादधाम्यहमीश्वरः ॥
अतो योनिर्महत्तत्त्वं जीवानां जननी मम । जीवत्व एव जानीहि पिताऽहं बिम्ब ईश्वरः ॥

इति सूक्ष्मधियां प्रमोदावहं प्रपञ्चितवान् ।

— अविगीता ।

श्लोकः ४ — अत्राभिनवगुप्तपादा आहुः— आत्मीयामेव हि विमर्शशक्तिमालम्ब्याहमनादीवात्मागुणमुपहृष्य संसार-
यामि । अत एव सर्वांशु योनिष्वादिकारणतया वृंहिका भगवच्छक्तिः सकलसंसारजननस्वभावा माता । पिता त्वहं शक्तिमानव्य-
पदेश्य इति ॥ अनेदं द्वैवीमीमांसादवशीनमनुसन्धानमहंति— सृष्टिविस्ताराय बीजदाता ईश्वरः पिता, क्षेत्रमृता जननी तु प्रकृति-
विद्यते । यथा च क्षेत्रेऽङ्कुरोत्पत्त्यै बीजजापः क्रियते, तथैव प्रकृतिरूपे क्षेत्रे पुरुषबीजाधानद्वारा सृष्टिचक्रं प्रचलति । यथा हि
मनुष्यादिजीवजगतः सृष्टिविस्ताराय मातुः क्षेत्रे पितृबीजाधानमावश्यकम्, तथैव प्रकृतेर्मातुः क्षेत्रे परमपितुः परमेश्वरस्य बीया-
धानद्वारा अनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मिकाया विराट्सृष्टेरङ्गवः । इमामेव श्रीरूपां मातृशक्तिं वेदस्पृष्ट्यादिषु कुत्रचन ‘ संस्थानशक्तिः’ शब्देन
क्वचन ‘ अप् ’ ‘ सखिल ’ प्रसूतिशब्दतोऽप्युपाददते तद्विदः । अस्यामेवाव्याकृतायां महाप्रकृतौ परमेश्वरो बीयाधानेन प्रथमं गर्भं
जनयति । तदोपबीजाधानेन महत्तत्त्वादिरूपेण क्वचनः सृष्टिविस्तारो भवति । तथा च सूत्रम्— ‘ स बीजदाता प्रकृतिश्च क्षेत्रम् ’
(दे. मी. २।८) इति । कौन्तेयेति सम्बोधनेन यथा महेन्द्राजुगृहीताया कुत्स्याः सकाशात्सर्वोत्पत्तिः, तथा मदनुगृहीतायाः
प्रकृतेः सकाशात्सर्वस्य जगत उत्पत्तिरिति सूचितम् ॥ ब्रह्ममहदित्येकं पदम् । महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत् । राजदन्तादिवन्महच्छब्दस्य
परनिपातः ।

वामनस्तु—

अत्र ब्रह्मपदेनोक्तो महत्तत्त्वात्मको विधिः । महत्तत्त्वांशरूपा धीः स तस्यावाधिदैवतम् ॥

इहा सृष्टिर्महत्तत्त्वाद्ब्रह्मा लभेति च स्पष्टम् । सृष्टिप्रकरणे देवो महद्ब्रह्मत्वतोऽवदत् ॥

दृष्टा भोगादिषु स्फूर्तिर्यतो ब्रह्मादिमूर्तिषु । अमूर्तिः प्रतिबिम्बोऽसौ पुष्पोऽशास्तु मामकः ॥
कमलासनतो याति महत्तत्प्रतिबिम्बयुक् । क्रमोऽयमेव सर्वासृष्टयमानासु मूर्तिषु ॥

इति प्रकारान्तरेणैव व्याचष्टे ।

— अविगीता ।

श्लोकः ५—

यं बन्धन्ति गुणास्तं हि बद्धन्देहितमव्ययम् । चिदंशस्यैव भोक्तृत्वं व्यक्तं सूचयति प्रभुः ॥
भोक्तृतां मनसः केचिद्वदन्ति, तदसङ्गतम् । सर्वांशत्वायतस्तद्व्य प्रसिद्धा बन्धरूपता ॥
ज्ञानाद्बन्धव्यये विम्बे प्रतिबिम्बं विलीयते । यदा तदा गुणमयं मनस्तत्क भविष्यति ? ॥
बन्धस्य च कथं बन्धस्तस्माद्बद्धोऽन्य एव सः । सुखदुःखे अविधाय मनो य उपसेवते ॥
'अविधाय मनश्चाय' मित्येषोऽपि स्वयं हरिः । भोक्तृत्वं मनसोऽन्यस्य व्यक्तमप्रेऽभिधास्यति ॥

— इति वामनः ।

'महावाहो !' इत्यामन्त्रणेन गुणबन्धोऽयं न महाबाहुनाऽपि त्वया दूरीकृतं शक्यः इति, महाबाहुना त्वयाऽऽज्ञान्तो यथा त्वद्वन्धं दूरीकृतं न शक्नोति, तथा गुणैरभिराक्रान्तो न तद्वन्धं दूरीकृतं शक्नोतीति च व्यञ्जयतीति दर्पणे ।

— अविगीता ।

श्लोकः ६— ननु— स्यान्नाम रजोगुणतमोगुणयोर्बन्धकत्वम्, रजकत्वात् मोहकत्वाच्च । कथं निर्मलत्वात्प्रकाशकस्य प्रकाशकत्वेन ज्ञानजनकस्य, अनामयत्वेन सुखजनकस्य सत्त्वस्य बन्धकत्वमुच्यते ? इति चेत्, सत्त्वगुणः स्वकार्यं सुखं ज्ञानं वोत्पाद्य तेन पुंसः 'अहं सुखी, अहं ज्ञानी, मम सुखसाधनमिदम्' इत्यादिरीत्या अहम्ममाभिनिवेशोत्पादनद्वारा बन्धको भवति । सत्त्वगुणकार्यभूतया दयया परमसार्वक आदिभरतः कस्मिंश्चित् कुरङ्गरावके संसकमनाः सदा तद्भावभावितस्तं स्मरन्नेव कलेवरं त्यक्त्वा 'यं यं वापि' (८।६) इति न्यायेन कुरङ्गतामापेति प्रसिद्धमेतत् । (वि. पु. अं. २ अ. १३) अतः सत्त्वगुणस्यापि बन्धकत्वं युक्तम् । — इति दर्पणे ।

— अविगीता ।

श्लोकः ८— दुर्लभस्यापि चिरतरसञ्चितपुण्यशतलब्धस्य अपवर्गप्राप्तावेककारणस्य भाग्युकस्य कथातिवाहनं प्रमादः । तथाह्युक्तम्— 'आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वैरत्नैर्न लभ्यते । स कथा नीयते येन स प्रमादी नराधमः' ॥ इति । यथा वा श्रीमद्भा- गवते— 'निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवाच्येन च वा बयः । दिवा चार्धेह्या राजन् ! कुटुम्बभरणेन वा । देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसन्ने- वसस्तस्वपि । तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति' । (२।११, ४) तथा— 'किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हृदयैरेहि । वरं सुहृदैर्विदितं घटते श्रेयसे यतः' ॥ (२।११२) अयमेव प्रमादस्तत्रैवैकादशस्कन्ध आत्महत्याशब्दाच्चो निर्णीतो भवता । यथा— 'युधेद्वाप्य सुलभं सुदुर्लभं ह्यत्र सुकल्पं सुकणधाराम् । मयाऽऽसुकलेन नमस्त्वतेरितं युगान् अवाग्धिं न तरेत् स आत्महा' ॥ (१।१२०।१७) इति । आलस्यं शुभकरणीयेषु । निरुपेक्षेण द्राणं कुत्सिता गतिर्निद्रा । इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ॥ 'गुणः प्रकृतिस्मन्भावः' (१।४५) इति त्रयाणामपि गुणानां प्रकृतिजत्वाविशेषोऽपि तमसः प्रकृतिजत्वोक्तिस्तद्विपरीतस्वभावानापर्या तथोभ्यताप्रकाशकत्वेन । अनेकेषां देवदत्तपुत्रत्वेऽपि तद्विपरीतस्वभावानापर्या तथोभ्यताप्रकाशकस्य पुत्रस्य तत्पुत्रत्वोक्तिर्विदिति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १०— भवतीति । 'ततो देवा अभवन् परासुराः' (तै. सं. २।५।४) इत्यादाविव भवतिद्वैद्वयर्थको ज्ञेयः । अभिनवः कार्यक्षमत्वम्, बुद्धिश्च कार्यक्षमत्वम् । तदुभयत्र प्रवाहानादितया वर्तमानानामदृष्टानां विपाकाभिसूच्यमेव निमित्त- मालोचनीयमित्याहुः । इदमत्रावधेयम्— यत्सत्त्वरजस्तमोगुणान्नयोऽपि त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः स्वाभाविकाः सन्तः परस्पर- मन्थोऽप्योऽधिताः सन्ति । यथोष्णत्वप्रकाशावशेर्गुणौ, उभयोः कार्यमपि दाहप्रकाशात्मकं पृथगेवास्ति, तथापि तावुभौ पृथगपि स्वसत्तां विभूतः, अन्योन्याधितत्त्वमपि दधते इति स्वीकरणीयमेव । यतो हि यथा विनोष्णत्वेनाग्निः प्रकाशो न तिष्ठति, तथैव प्रकाशादग्ने उष्णत्वमपि नैव तिष्ठतीत्यन्याश्रयत्वं सुसङ्गतमेव । इत्यमेव प्रकृतिगुणा अपि परस्परमन्थोऽप्यधिता एव बद्धेते । यथोक्तम्— 'तमो रजस्तथा सर्वं गुणान्तरं प्रचक्षते । अन्योन्यमित्युनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः । अन्योन्याप- ध्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानुवर्तिनः । अन्योन्यव्यतिषक्काश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः' ॥ इति ॥ अनेनैकस्य गुणस्योद्देशेऽन्यावज्ञतया सहायकौ भवत इति सिद्धयति । यथेवं न स्यात्, तर्हि त्रिगुणानां निवृतः परिणाम एवासम्बद्धो भवेदिति । सूत्रितवायमर्थः कर्ममौर्धासायाम्— 'अन्योन्याश्रयत्वं गुणानाम्' (३।१७) इति ॥

भारतेति सम्भोधनेन यथा भरतवंशजानपरानमिष्य च वंशे तथेति दृष्टान्तः सूचितः ।

— अविगीता ।

श्लोकः ११— सर्वेद्वारेष्वित्यत्र सर्वदाः एषु इति छिन्वा सर्वेषां कार्याणां द्वारभूतं प्रकाशात्मकं ज्ञानम् । नहि ज्ञानेन विना कस्यापि कार्यस्य सम्भवः । 'जानाति, इच्छति, यतते' इति हि न्यायः । तद्यदोपायते, तदा एषु गुणेषु सर्वं अतिशयेन विशृद्धं जानीयात् । उत्तराश्वेऽतिशयार्थक इति व्याख्यानान्तरं दर्शितमुपन्यासदर्पणे । प्रत्यक्षप्रतिभिरगुणान्युक्षाणि विषयसम्बन्धानि ।

तानि च मनश्चोत्रत्वकृच्छरसनप्राणानि षट् स्वस्मन्बन्धेनान्तःकरणस्य तमोऽभिभूय चिदात्मप्रकाशमानार्थकारां सत्त्ववृत्तिं जनयन्ति । जीववृद्धिरूपमनसो दुःखादिविकारास्तु नाज्ञाताः सन्तीत्यात्मप्रकाशेनैव प्रकाशयन्ते इति न तत्र सत्त्ववृत्त्यवकल्पनम्, गौरवात् । एतदेव साक्षिभास्यत्वमिति भक्तिमीमांसाभाष्ये स्वप्नेश्वरः (३।२।७) । देहेऽस्मिन्निति प्रतिदेहं गुणानां वृद्धिद्वारास्योल्लेखभेदः, न तु युगपदनेकदेहधारिणो योगिन एकस्मिन् देहे दृष्टेन लिङ्गेन देहान्तरे तल्लिङ्गगुणवृद्ध्यादेरुहसम्भव इति भावः । प्रकाशो विषयज्ञानम् । ज्ञानमनुभवः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १२— लोभस्पृहयोः सपथयोः क्वचिदभेदेऽपि तदुपाध्योर्मेदात् भेदः । धनं मे क्यादिति लोभस्याकारः, येन केनायुपायेन धनं सम्पादयेयमिति स्पृहाया आकार इति स्वरूपेणापि भेदः— इति गृहार्थतत्त्वालोकाः । आरम्भपदेन च नैकस्यापि कर्मणो यथावत्समाप्तिर्भवतीति ध्वन्यते । दुर्योधनादयः सर्वेऽपीदृशा एव प्रहृष्टरजोगुणाः, त्वं तु न तथेति भरतकुलोत्पन्ने तु श्रेष्ठोऽसीति भावेनोक्तं भरतवर्षेनेति ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १३— चकाराभिज्ञाऽपि गृह्यते । ननु केन तेन तेन लिङ्गेन तस्य तस्य गुणस्याभिवृद्धिः किमर्थं ज्ञेया ? इति चेत् ; तत्तदभिवृद्धिर्लिङ्गभूतगुणोद्भावात् ज्ञात्वा— लिङ्गेरतेः इदानीमहं राजसोऽस्मि, इदानीमहं तामसोऽस्मि, इति ज्ञात्वा— नैवं मया भवितव्यं, किन्तु सार्विकेनैव भवितव्यम्, इत्यालोच्य; रजोगुणतमोगुणवृद्धिर्लिङ्गभूतदोषनिर्नाशाय सत्त्वगुणवृद्धिर्लिङ्गभूतगुणसम्पादनाय च; प्रयत्नतो राजसतामसदुष्टजनसहवासराजसतामसाहारसेवनादिदूरीकरणपूर्वकं सार्विकसाधुजनसहवाससार्विकाहारसेवनादिभी रजोगुणतमोगुणाभिभवपूर्वकं सत्त्वगुणविवर्धनाय चेति जानीहि ॥ यथा गुणत्रयमध्ये सत्त्वम्, तथा कुलत्रयमध्ये त्वं सुखयिता । अतः सत्त्वगुणः श्रेष्ठश्चासीति भावेन सम्बोध्यति कुलन्दनेति ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १४— यदा समग्रेणैव जन्मानवरतसार्विकक्यापाराम्यासात्सत्त्वं विवृद्धं भवति, तदा प्राप्तप्रलयस्य शुभलोकावाप्तिः । एवं जन्मान्धस्तराजसकर्मणः प्रयाणाद्विशिष्टोपभोगाय मानुष्याप्तिः । तथा तेनैव कर्मणेन यदा समग्रेण जन्मना तामसमेव कर्मान्यस्यते, तदा नरकतिर्धवृक्षादिदेहेषूपपद्यते । ये तु व्याचक्षते— मरणकाल एव सत्त्वादीं विवृद्धे एतानि फलानीति, ते न सम्यक् सारिरीरनुभवे प्रविष्टाः । यतः सर्वस्यैव सर्वथाऽन्त्ये क्षणे मोह एवोपजायते ।— इत्यभिनवगुप्ताः । मरणफलप्राप्त्येरेककालत्वासम्भवात् तदेत्यनेनाव्यवहितकाल उच्यते ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १५— यद्यपि प्राणिनां पारत्रिची शुभाशुभगतिः पूर्वपुण्यपापकर्मानुसारिणी, तथापि पूर्वपुण्यपापकर्मानुसारिणस्तद्वृणाभिवृद्धिकाऽलोकीं घटिर्भवति । तदनुसारिणोऽतीत्य शुभाशुभगतिर्भवति । पूर्वपुण्यपापकर्मणि मरणकाले तत्पुण्यविवर्धनद्वारा परत्र शुभाशुभगतिप्राप्तिसाधनानि भवन्ति, अत उक्तं युक्तम् ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १६— अत्र दुःखनिमित्तमुखे दुःखाद्व्यप्रयोगो दुःखस्याधिक्यात् । अज्ञानप्राचुर्यमूलके दुःखे अज्ञानतत्कार्यवाचकाज्ञानशब्दप्रयोगस्तयोस्तदेतुस्तत् । आलस्यस्य निद्राधिक्यस्य च तदानीं सुखतया भासमानत्वेऽपि दुःख एव पूर्ववत्तमम् । पूर्वस्मिन् जन्मनि कृतानां सार्विकादिकर्मणामोक्तद्वयेऽव्यवधानेनैव तत्तत्फललाभः । अनौक्तद्वये तु उक्तरीत्या तत्तत्फलं प्राप्तेति विवेकः ॥ राजःफलं तमःफलं च दुःखरूपमेवेति सूचयितुं तुशब्दः । अत्र केचिदस्मद्भावाः श्लोकाः कल्पिताः, पुनरुक्तत्वात् ते त्याज्या एवेत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १७— अज्ञानस्य सर्वदोषमूलत्वात् पृथगुपादानम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १८— 'सार्विकाः' इत्यनुक्तत्वा 'सर्वस्थाः' इत्युक्त्या सत्त्वमविद्या स्यात्तदव्यमिति सूच्यते । 'जगज्जगुणवृत्तिस्थाः' इति विशेषणेन तमःप्राचुर्यात् ये निद्रालवोऽलसाश्च तेषां सत्त्वरजःफलाभाभाम्, न तु सम्पूर्णस्य तमःफलस्य प्राप्तिः । ये तु तामसास्तामसानि कर्माणि सदा कुर्वन्तो वर्तन्ते, तेषां सम्पूर्णतमःफलप्राप्तिरिति सूच्यते । तमःप्राचुर्येण तमःप्रभुत्वात्तमसजनसहवासोऽपि बाधक इति बोधयितुं तद्विशेषणम् । ये प्रभुप्रसादापदकं कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानादुत्कृष्टस्थानमन्यत्र नीताः प्राप्नुवन्ति, ये प्रभुप्रकोपापदकं कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानानिदुष्टं स्थानमन्यत्र नीताः प्राप्नुवन्ति; अपि तु प्रसादस्य प्रकोपस्य बाधनापदकं स्वीकृत्यात्सार्विकसुखमात्रापादकं कर्म कुर्वन्तो वर्तन्ते, ते नान्यत्रोत्तरि अथो वा नीयन्ते, येषु स्वस्थाने एवात्यसुखवन्तस्तितृष्णन्तीति लोके स्पष्टमेव । अतोऽत्र सार्विका गच्छन्ति, राजसारितृष्णन्ति, तामसा गच्छन्तीत्युक्तम्— इत्याहुः । 'वृत्तस्थाः' इत्यपि पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २१— लिङ्गशब्देन आन्तराः शब्दमायसाधारणधर्माः, आचारशब्देन आधाराणबाह्यकर्मोद्गानादयश्चोच्यन्ते । स्वस्मिन् गुणात्ययज्ञानायान्तरलिङ्गश्रवणं, परेषु गुणात्ययज्ञानाय बाह्याचारश्रवणं इति विवेकः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २३— अस्य व्याख्यान्तरमुपन्यासदर्पणे— उन् सर्वस्मात् जगत उच्छृङ्खलेन आसीनः परमात्मा तस्य वदतदुक्तमन्योपदेश आचार्यः । तस्मिन् आसीनः सदा तत्समीप उपविश्य तत्प्राप्य शृण्वन् । अगुणैरिति छेदः । तस्याचार्यस्या गुणैर्दोषैः विद्यमानैरस्ययारोपितैर्वा न विचार्यते, गुणमक्तिः तन्मुखात्तत्प्राप्यश्रवणेच्छातश्च न प्रचयाव्यते । यथा तथा वा भवतु, अयमाचार्यः, नास्य दोषो मया चिन्तनीयः । गुरोर्दोषाणामावरणात् खलु शिष्यः छात्र इत्युच्यते । गुरोर्दोषाणामावरणं छम्प, तच्छीलं यस्य स छात्र इति निश्चितः । कुतो न चल्तीति चेत्, यैर्गुणैरयमाचार्यताया वृत्तस्ते गुणा ज्ञानतत्त्वज्ञानावेषनवातुरी-मुखा वर्तन्ते, नैकोऽपि तेष्विदानीमापगत इत्येष निश्चित्य गुरौ भक्तिमत्तया सम्यक् तिष्ठति, न चल्ति यः, स गुणातीत उच्यते । अयं गुणातीतस्य बाह्याचारः, अनेन गुणातीतो भवेदिति । नेह ते न स्वरूपाव्यवृत्ते । अत्र चोपायः सर्वेषामारम्भाणां शरीरात्म-केन्द्रियादिवस्वभाव एष यत्प्रवर्तते, न तु फलं किञ्चिदहमभिसन्दध इति स्थिरबुद्धिः— इत्यभिनवगुप्तपादाः । इत्येवमिति पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २४— लोके निन्दयाः स्वविषयतासुसन्धानमकृत्वा खलो मूढो निन्दति चेत्, निन्दतु, का हानिः ? इति निन्दके मूढत्वमारोप्य तत्रोदासीनो भवति । स्तुतौ तु स्वविषयतामनुसन्धाय स्तावके विद्वत्त्वमारोप्य 'स्तुवीरश्व' ते, जानति ते मम परं भावम्, तादृशमहामहिमवान् किलाहम्, 'इति तां स्तुतिं शतगुणीकृत्य प्रकटो भवतीत्यर्थस्य सूचनाय स्तुतेरात्स-सम्बन्धित्वोक्तिः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २५— निन्दास्तुती वाचिकव्यापारौ, मानापमानौ तु कायिकमानसिकव्यापारौ । धीर इत्यन्तमान्तरं लिख्य, 'बुल्यनिन्दामसस्तुतिः' इत्यादिकं बाह्यलिङ्गं 'समदुःखसुखः' इत्यादिकं सर्वं बाह्याचाररूपलिङ्गरमिति केचित् । 'स्थित-प्रवृत्त्य का भाषा ?' (२।५४) 'प्रजहाति यदा कामान्' (२।५५) इत्यत्र ज्ञानिलक्षणविषयके प्रश्नोत्तरे, अत्र तु ज्ञानेन गुणातीतविषयके इति विवेकः । अत्र 'समदुःखसुखं धीर' (२।१५) 'समदुःखसुखः क्षमी' (१२।१३) 'उदासीनो गतव्यः' (१२।१६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (१२।१६) 'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः' (१२।१८) 'शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः' (६।७) 'तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी' (१२।१९) इत्यादौ शब्दतः 'तत्तदप्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि' (२।५७) 'न प्रहृष्येद्विषयं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चापियम्' (५।२०) 'शुभाशुभपरित्यागी' (१२।१७) इत्यादयर्थस्य पुनरुक्तितत्तत्प्रकरणानुगुणमिप्रायभेदकरणात् समाधेया । तत्त्वविषये पुनरुक्तिर्न दोषाय, तद्वोधने महातात्पर्यात् — इति दर्पणे ।

नव्यास्तु— सर्वारम्भपरित्यागीत्येतत् 'केवलं काम्यानां कर्मणां त्याजको योगी' इति व्याक्षते । तदस्य ; आरम्भपरित्यक्त्या काम्यास्तु एव इति मानाभावत्, सर्वपरित्यक्त्यास्तु, किञ्च काम्यकर्मणांमेव त्यागे विवक्षिते 'काम्यकर्मपरित्यागी' इत्येवावश्यकत्, न त्वेवमवश्यकं प्रायोक्ष्यद्विगमनामिनो गीतागुह्यरिति सत्किञ्चिदेतत् । 'मानापमानयोः' इति पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २६— स्वाद्वोऽवधारणे । यो मामेव सेवते । अनेन फलादिसाक्षाद्भो मामज्ञत्वेनाश्रयति, फलं प्रथानतेरिति निरस्तः । अत एव नास्यान्यविचारिणी मक्तिः ; फलं प्रति ह्यसावास्थावानिति । यस्तु फलं किञ्चिदप्यनमिलयन् किमिति तदलीकमनुतिष्ठति ? इति पर्यनुत्पन्नमानोऽपि निरन्तरभगवद्भक्तिवैधुतान्तःकरणतया कण्टकितरोमवान् वेपमानतदुर्विस्मयकारतर-नयनयुगुपविर्बलमानसल्लिखस्मात्तत्स्थुणीम्भावेनोत्तरं प्रयच्छति, स एवाव्यभिचारिण्या अगन्तो महेश्वरस्योपशक्त्या भक्त्या पवित्रीकृतो नास्य इति ज्ञेयम् — इत्यभिनवगुप्तपादाः । अत्र भगवानेवात्मभक्तियुगात्माकातःकरणल्यपूर्वकज्ञानान्दवास्ति-लक्षणमुक्तिहेतुतामाह । न चात्मज्ञानवैयर्थ्यम्, अश्रद्दामल्लक्षणलेन भक्तानुपयोगात् — इति स्वदेश्वरः । (शां. सू. १।१।१) चकारो ज्ञानान्वाच्यार्थः । यो ज्ञानवान् सां सगुणं सकलप्रपञ्चात्मनाऽवस्थितं सेवते, स एतान् गुणानतीत्य ब्रह्मभूयाय भसावमर्त्या-वासये योग्यो भवतीति सगुणमोक्ष एवोच्यते । निर्गुणमोक्षान्नुपगमे गुणातीतस्य पुनर्ब्रह्मवर्णनयोग्यत्वाभिधानासङ्गतेरिति वाम-नाशयः । अयं भावः— अन्यव्यतिरेकसिद्धं ज्ञानस्य फलं मोक्षः । ज्ञानिनश्च द्विविधाः— निर्गुणोपासकाः सगुणसेवकाः । तत्रा-द्यानां गुणातीतत्वेन ब्रह्मभाव एव मोक्षः, अपरेषां पुनर्भगवत्साधर्म्यप्राप्तिरिति ये त्वनुत्पन्नसंज्ञाना अपि भगवद्भक्तिस्वाकांक्षेऽपि तत्सामर्थ्यं लभन्ते, किन्तु अकस्यलं नववैकुण्ठं गता जयविजयवचनयन्ते । ज्ञानिनस्तु कल्पात्तेऽपि न व्यनन्ति इति । एतदुक्तं पुस्तकात्— 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यनन्ति च ॥' (१।१२) इति । अयमेव सगुणमोक्षोऽत्र ब्रह्मभूयायेत्युक्तः, पूर्वत्र च 'मद्भावायोपपद्यते' (१३।१९) इति । निस्तरस्त्यन्त्रोक्त एव ॥ ब्रह्मभूयायेति 'युक्तो भावे' (अष्टा. ३।१।१०७) इति वयम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः २७— अहमेव हि ब्रह्मणः प्रतिष्ठा । मयि सेव्यमाने ब्रह्म भवति । अन्यथा जडरूढतया ब्रह्मोपास्यमानं मोक्षमपि सौषुतादविशिष्टमेव प्रापयेदित्यभिनवगुप्तपादाः । ब्रह्मणो चेदस्य प्रतिष्ठा प्रकट्या स्थितिः । वेदोक्तानि कर्माण्यनुतिष्ठन्तो मत्त एव फलं लभन्ते, अतस्तस्य साफल्यसाधकत्वात् प्रकट्या स्थितिरश्वेव । अद्वैतस्य निर्गुणोपासनाकर्मस्य मोक्षस्य । तस्यापि

मत्प्रसादेनैव सुलभत्वात् । अन्यस्यस्य मत्साधर्म्यप्राप्तिरूपस्य सगुणमोक्षस्य च 'सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च' (१४।२) इत्युक्त्याव्ययत्वस्य । एवं ह्युपक्रम उपन्यस्तो द्वावपि मोक्षावत्र परागृह्यौ । शाश्वतस्य भागवतधर्मस्य । तदवलम्बितानां हि सगुणमोक्षं गतानामपि शुद्धसत्त्वधर्माखण्डानन्दवैभवानुभवसत्त्वात् पुनरातिरहितत्वाच्च भागवतधर्मे एव शाश्वत इति व्यक्तमेव । तथा एकान्तिकस्य एकस्मिन्नेव स्वरूपे सकलवृत्तिलयरूपस्याखण्डनिर्गुणानुभवात्मकस्य सुखस्य एकश्चासात्वतो निर्णयः स चैकान्त एकप्रययस्तद्वोचरस्य । नानात्वेन भाष्यमानत्वेऽपि वस्तुत एकत्वात् अखण्डैकव्यत्यययोगोचरतेति केचित् ।

प्रकरणेऽस्मिन् वसिष्ठोक्तः सप्तापि भूमिका अवरोहणक्रमेण प्रतिपादिताः । तत्र निष्कामधर्मेण शुद्धचित्तस्यैकान्तिकसुखलाभ-हेतुज्ञानयोग्यता ज्ञायत इति या शुभकर्मसम्पत्त्यज्ञानेच्छा, सा शुभेच्छा नाम प्रथमा भूमिका । सेह 'शाश्वतस्य च धर्मस्य' (१४।२७) इत्यनेनोक्ता । (१)

शुभेच्छावतो महर्शनकामस्य श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो विचारणा नाम द्वितीया भूमिका । सेह 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं' (१४।२७) इत्यनेनोक्ता । (२)

कृतश्रवणाधिकृत्य वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन तैलधारारवद्विच्छेदेन भगवति मनःप्रणिधानं तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका । सेह 'अन्यमिचारेण भक्तियोगेन' (१४।२६) इत्यनेनोक्ता । (३)

कृतनिदिध्यासनस्य यत्साक्षात्कारपरपर्यायमपरोक्षज्ञानं, सा सत्त्वापत्तिर्नाम चतुर्थी भूमिका । सेह 'भानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः' । (१४।२९) इत्यनेनोक्ता । (४)

अपरोक्षज्ञानी हि द्वैतमस्मीति साक्षाद्ब्रह्मसमाप्तं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्बोधा मित्रारिपक्षयोर्बो तुल्य एव भवति । एतादृशस्य ब्रह्मज्ञानिनः समाधौ न्युत्थानेऽपि विषयेष्वसंसर्गिकमिवति सा असंसर्गिकता नाम पञ्चमी भूमिका । सेह जीवन्मुक्त्यवस्थारूपा 'समदुःखदुःख' (१४।२४) इत्यादिनोक्ता । (५)

लब्धपञ्चमभूमिकस्य विना परप्रयत्नं स्वयं न्युत्थानाभावेनोपवेशनरूपा पदार्थामावनी नाम षष्ठी भूमिका । सेह 'उदासीनवदासीनः' (१४।२३) इत्यादिनोक्ता । (६)

लब्धषष्ठभूमिकस्य स्वतः परतो वा न्युत्थानाभावेन तन्मयतया परिपूर्णानन्दस्वरूपेणावस्थानं तुरीयणा नाम सप्तमी भूमिका । सेह नित्यसमाधिपूर्णा 'प्रकाशं च प्रवृत्तिं च' (१४।२२) इत्यादिनोक्तेति ज्ञातव्यम् । (७) — अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि भवानी ! भवमुक्तये ।
गीताचतुर्दशाध्यायमवधारय सादरम् ॥ १ ॥
भेदिन्यां यत्किल स्थूलमस्ति काश्मीरमण्डलम् ।
राजधानी सरस्वत्या भगवत्या मनोहरा ॥ २ ॥
यामधिष्ठाय वाग्देवीं ब्रह्मलोकं प्रगच्छति ।
हंसैः समुह्यमानां तु सावित्रीप्रहतिस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
सरस्वतीपदाम्भोजसेवामाश्रित्य कुङ्कुमैः ।
यत्र गौरव्यन्याशा हंसाः पक्षपुटोद्भवैः ॥ ४ ॥
निरन्तरतया यत्र नृणां संस्कृतमाषिणाम् ।
देवचर्णमयी भाषा निमेषेणोपलभ्यते ॥ ५ ॥
प्रातर्गृहाङ्गणोद्भूतैर्यत्र कुङ्कुमपांसुलैः ।
सर्वतोऽरुणितच्छायां शशाङ्करविमण्डलम् ॥ ६ ॥
तत्रालोचिजसां राशिः शौर्यवर्मा नरेश्वरः ।
उभयदुःखबलाणोपलघ्णिततारातिमण्डलः ॥ ७ ॥
अशुचि सिंहलक्ष्मीपे राजा सिंहपराक्रमः ।
नाम्ना विक्रमवेतालः कालानामपि शोचयिः ॥ ८ ॥
उभौ पारस्पर्यं मैत्रीं वर्षयाञ्चक्रतुः क्रमात् ।
तत्तद्देशसमुत्पन्नैरपूर्वैः प्रचुरोत्करैः ॥ ९ ॥

एकदा प्रहितं प्रेम्णा प्रभूतं शौर्यवर्मणा ।
राजा विक्रमवेतालो विलोक्य शुनकीद्वयम् ॥ १० ॥
मत्तमातङ्गतुरगं मणिभूषणचामरम् ।
प्रेषयामास मित्राय प्रभूतं शौर्यवर्मणे ॥ ११ ॥
एकदा शिबिकारूढं चारुचामरवीजितम् ।
सुवर्णशृङ्गारूढं वाद्यङ्घ्रिडमडम्बरम् ॥ १२ ॥
शुनीयुगलमादाय मृगयाकौतुकोत्सुकः ।
राजा जगाम बाह्यालीं समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
एणवन्धविधानेन समुपेतं शशामिषम् ।
तत्र राजकुमारारणां महान्कोलाहलोऽभवत् ॥ १४ ॥
ततः समानवयसा केनचिद्वाजसुतना ।
बहुमूल्यं पणं कृत्वा राजा चिक्रीड कौतुकी ॥ १५ ॥
ततोऽवतार्यं दोलाया विरुदावल्लिगविताम् ।
धावतः शशकस्योर्वैः पृष्ठेऽमुञ्चन्त्युः शुनीम् ॥ १६ ॥
सुमोच राजपुत्रोऽपि प्रेमपात्रं महाभुजः ।
विरराम शुनीमुखैः सङ्कीर्त्य विरुदावलीम् ॥ १७ ॥
अलक्ष्यमाणवेगेऽस्मिन्च्छुनीयुगलकं भुशम् ।
धावत्युत्थितमेवाऽऽसीत्पश्यतां सर्वैश्श्रुताम् ॥ १८ ॥
पपात गतं महति शशकोऽतिश्रमाशसौ ।
पतितोऽपि शुनीवश्यो नाभूच्छशकशावकः ॥ १९ ॥

ततः शनैः समुत्थाय धावन्नाकम्य रोषतः ।
जग्रहे राजशुन्याऽसौ शशकः फेनमुद्रमन् ॥ २० ॥
ततः कथञ्चिदुत्प्लुत्य गच्छन्निवस्वल्यञ्छशः ।
राजपुत्रशुनक्याऽसौ गृहीतः कन्धरातटे ॥ २१ ॥
जितमस्माभिरत्यर्थमिति सञ्जल्पतां नृणाम् ।
कोलाहले शङ्कितायाः शुन्या निर्गतवान्मुखात् ॥ २२ ॥
ततो दंष्ट्राव्रणश्रोणीक्षरद्रुधिरधारकः ।
कापि ममेरध्वभागे निलीय स्थितवाञ्छशः ॥ २३ ॥
जिघ्रन्त्या राजशुन्याऽसौ भूभागं घनरोषया ।
दृष्टमात्रः परित्रस्तो हस्तमात्रं ततोऽगमत् ॥ २४ ॥
यत्र कर्पूरकदलीक्रोडव्याघर्षशीतलः ।
चोलीकपोलफलाकांक्षुचुम्बातिसमीरणः ॥ २५ ॥
उद्भिन्नकेतकीकोशरजामुकुलितेक्षणः ।
विस्रग्धा हरिणा यत्र च्छायां तां परितः स्थिताः ॥ २६ ॥
नारिकेलफलैर्यत्र स्वयं निपतितैरथः ।
अपि चूतफलेः पक्वैस्तृप्ताः शाखामुगा अपि ॥ २७ ॥
अपि केसरिणो यत्र खेलन्ति कलमैः समम् ।
फणिनः कङ्कबर्हेषु निर्विशङ्कं विशन्ति च ॥ २८ ॥
यत्राऽऽश्रमान्तरे विप्रो वत्सनामा जितेन्द्रियः ।
शान्तश्चतुर्दशाध्यायं जपन्नास्ते निरन्तरम् ॥ २९ ॥
तत्र तच्छिष्यपादाब्जप्रक्षालनजलैः कृते ।
कर्दमे न्यपतद्गत्वा जीवशेषो मुहुः श्वसन् ॥ ३० ॥
ततः कर्दमसंस्पर्शमात्रनिस्तीर्णसंस्तुतिः ।
दिव्यं विमानमारुह्य निर्ययौ शशको दिवम् ॥ ३१ ॥
ततः शुन्यपि लिप्ताङ्गी स्तोकैः कर्दमबिन्दुभिः ।
श्रुतिपासातिरहिता शुनिरूपं विहाय सा ॥ ३२ ॥
ततो दिव्याङ्गनारम्यं गन्धर्वैरुपशोभितम् ।
दिव्यं विमानमारुह्य शुन्यपि त्रिदिवं ययौ ॥ ३३ ॥

ततो जहास मेधावी शिष्यो नाम्ना स्वकन्धरः ।
विचार्य विस्मितः प्रवेजन्मवेरस्य कारणम् ॥ ३४ ॥
राजाऽपि पर्यवृच्छन्तं तस्मयस्मेरलोचनः ।
प्रणम्य परया भक्त्या विनयैकपयोनिधिः ॥ ३५ ॥
राजोवाच—
कथां कथय मे विप्र ! हीनयोनिनिषेवितौ ।
अज्ञौ यौ जन्मतुः स्वर्गे शुनीशंशकशावकौ ॥ ३६ ॥

शिष्य उवाच—
वत्सनामा द्विजन्माऽऽस्ते वनेऽस्मिन्नियतेन्द्रियः ।
चतुर्दशं तु ह्यध्यायं गीतानां सर्वदा जपन् ॥ ३७ ॥
शिष्योऽहं तस्य भूपाल ! ब्रह्मविद्याविशारदः ।
चतुर्दशं तु ह्यध्यायं जपामि प्रत्यहं नृप ! ॥ ३८ ॥
मदीयचरणाम्भोजप्रक्षालनजले लुठन् ।
शशस्त्रिदिवमापन्नः शुनक्या सह भूपते ! ॥ ३९ ॥
राजोवाच—
हेतुना केन कथय हसितं च द्विजोत्तम ! ।
अतः किमपि साकूर्तं मन्यमानेन सादरम् ॥ ४० ॥

शिष्य उवाच—
महाराष्ट्रे तु नगरं नाम्ना प्रत्युदकं महत् ।
तत्राऽऽसीद्ब्राह्मणो नाम्ना केशवः कितवाग्रणीः ॥ ४१ ॥
विलोभनाऽभवत्तस्य जाया स्वैरविहारिणी ।
तेन साऽह्न्यत क्रोधाद्वैरं सञ्चिन्त्य जन्मनः ॥ ४२ ॥
ततः स्त्रीवधपापेन शशकोऽजायत द्विजः ।
किल्बिषाच्छुनकी साऽपि जाता वै जन्मजन्मनः ॥ ४३ ॥
पूर्वण जन्मना वैरमभ्यस्तं विस्मृतं नहि ।
आसेदिवद्भ्यां बहुधा योग्यन्तरमपि कचित् ॥ ४४ ॥
श्रीशिव उवाच—
इत्याकलय्य सकलं भूपालः श्रद्धयाऽन्वितः ।
गीताचतुर्दशाध्यायपाठादाप परां गतिम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्दशाध्याय-

माहात्म्यकथनं नाम चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १९]

अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः ।

व्यापनाद्भरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहप्रकाशः ।

अत्र ' अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च ' इत्यस्य सूचनीयां सङ्गतिं विवृण्वन् क्षराक्षरशब्दव्याख्यानतां व्यनक्ति ' क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशेष्य विशुद्धस्यापारिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् ; इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तविभूतिमत्तां विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयान्निखिलहेयप्रत्यनीककरुणायुक्तानतयाऽत्यन्तोत्कर्षेण विसर्जातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते ' [रा. भा. १९।१] इति । अत्र व्यापनभरणस्वाम्यानि— ' यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ' [१५।१७] इति प्रतिपादितानि । एवं प्राधान्यतश्चिदचिदीश्वररूपतत्त्वत्रयविशोधनं क्रमादध्यायत्रयेण कृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

पुरुषोत्तमयोगाख्यः पञ्चदशोऽध्यायः ।

विरकिद्वारा भगवत्तत्त्वज्ञानाधिकारसिद्ध्यर्थं संसारवृक्षस्वरूपवर्णनम् ।

श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राद्वुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलं, अतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति, किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्तः ? इत्यतो भगवानुज्जेनेनाष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच— ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र तावद्वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति; विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारः, नान्यस्येति ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ज्ञानेन गुणात्यये दर्शिते नाशित्वे तेषां विना ज्ञानेनानत्य-
यादनाशित्वे तेनापि तदयोग्यत्वात् ज्ञानं गुणात्ययहेतुरित्या-
शङ्कं निरस्य साक्षादेव श्रवणादिहेतुं सभ्यासं विधित्सुर्ब्रह्मात्मस्य
परमपुरुषार्थतां च विवक्षुरध्यायान्तरमारभते— यस्मादिति ।
कर्मिणां ज्ञानिनश्च शास्त्रेऽधिकृताः, तत्र कर्मिणां कर्मानुकूलं फल-
मोक्षरायत्तम् 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र. सू. ३।२।३८] इति
न्यायात्, ज्ञानिनामपि तत्फलमोक्षरायत्तमेव 'ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययो' इत्युक्तत्वात् । यस्मादेवं तस्मादेव
भक्त्याख्येन योगेन मामेव सेवन्ते ते मत्प्रसादाद्भारा ज्ञानं प्राप्य
गुणातीता मुक्ता भवन्तीति स्थितमित्यर्थः । ये त्वात्मनस्तत्त्व-

मेव सन्देहाद्यप्येहेन जानन्ति, ते तेन ज्ञानेन गुणातीताः सन्तो
मुक्तिं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् ? इत्यर्थेसिद्धमर्थमाह— किमु
वक्तव्यमिति । आत्मतत्त्वज्ञानं यतः संसारेहेतुः, ज्ञानं मोक्षा-
नुकूलमतोऽर्जुनेन 'किं तत् ?' इत्यष्टमपि तत्त्वं भगवानुक्त-
वान्, प्रश्नाभावेऽपि तस्य तद्वस्तुपादनाभिमानादित्याह— अत
इति । तत्त्वे विवक्षिते किमिति संसारो वर्ण्यते ? तत्राऽऽह—
तत्रेति । अध्यायादिः सप्तम्यर्थः । वैराग्यमपि किमिति
सम्यते ? तत्राऽऽह— विरक्तस्येति । इति वैराग्याय संसार-
वर्णनमिति शेषः ।

१ शां. भा.— ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाभित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तं
मायाशक्तिमत्, तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च— "ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्षः एषो-
ऽश्वत्थः सनातनः" [कठो. ६।१] इति । पुराणे च— 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहीत्यतः । बुद्धि-
स्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुण्यश्च सुखदुःख-
फलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मत्वं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

* एत एव श्लोका आश्वमेधीयपर्वणि षट्त्रिंशत्तमे सप्तचत्वारिंशत्तमे चाध्यायेऽपि पाठान्तरसहिता दृश्यन्ते । ते यथा—
अव्यक्तमौलप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् । महाहङ्कारविष्ट इन्द्रियां(तर, कुरकोटरः ॥ २० ॥ महाभूतविशेष(विशाख)श्च
विशेषप्रतिशाखवान् । सदा-(पत्र)पर्णः सदापुष्पः क्षुभाक्षुभफलोदयः ॥ २१ ॥ आजी(व्यः)वः सर्वभूतानां ब्रह्म-(वृक्षः)बीजः सना-
तनः । एतद्ब्रह्मात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना (एवं छित्वा च भिन्ना च तत्त्वज्ञानासिना बुधः) ॥ छित्वा चामरतां प्राप्य जहाति
मृत्युजन्मनी (छित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयात्) ॥ २२ ॥ निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ।

एतच्छिञ्चा च भिन्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चाऽऽत्मरतिं प्राप्य यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः' [म. भा. १४।३५।२०-२२] इत्यादि । तत्पुर्व्वसुखमूलं संसारं मायामयं वृक्षमाहुः ।

२ आ. शां. व्या.— नाशसम्भावनायै वृक्षरूपकं बन्धहे-
तोर्दर्शयति— ऊर्ध्वमूलमिति । कथं काळतः सुखमत्वं ? तदाह—
कारणत्वादिति । तदेव कथं ? कार्यपेक्षया नियतपूर्व्वभावि-
त्वादित्याह— नित्यत्वादिति । सर्व्वव्यापित्वाच्चोत्कर्षं सम्भा-
वयति— महत्त्वाच्चेति । ऊर्ध्वमुच्छ्रितमुच्छ्रष्टमिति यावत् ।
तस्य कूटस्थस्य कथं मूलत्वं ? इत्याशङ्क्याऽह— अव्यक्त-
मिति । स्मृतिमूलत्वेन ध्रुतिमुदाहरति— ध्रुतेच्चेति । अवा-
श्रयो निष्ठयाः शाखा इव महदाद्या यस्य स तथा । प्रकृते
संसारवृक्षे पुराणसम्मतिमाह— पुराणे चेति । अन्यक-
मव्याहृतं, तदेव मूलं तस्मात्प्रमत्तं प्रभवो यस्य स तथा,
तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः संवर्धितः ।
तस्य लौकिकवृक्षसाधर्म्यमाह— बुद्धीत्यादिना । वृक्षस्य हि
शाखाः स्कन्धादुद्भवन्ति, संसारस्य च बुद्धेः सकाशात्प्राप-
रि-

णामा जायन्ते, तेन बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्प्रयुक्तोऽयं संसार-
तः । इन्द्रियाणामन्तराणि चिद्व्याप्ति कोटराणि यस्य स तथा ।
महान्ति भूतानि पृथिव्यादीन्याकाशास्तानि विशाखा स्तम्भा
यस्य स तथा । आजीव्यत्वमुपजीव्यत्वम्, ब्रह्मणाऽधिष्ठितो
वृक्षो ब्रह्मवृक्षस्तथापि ज्ञानं विना हेतुमशक्यतया सनातनधि-
रन्तनः । एतच्च ब्रह्मणः परस्याऽऽत्मनो वनं वननीयं सम्भज-
नीयम् । अत्र हि ब्रह्म प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य संसाररूपस्य
तदेव ब्रह्म सारभूतम् । अथवाऽस्य ब्रह्मवृक्षस्यानवच्छिन्नस्य
संसारमण्डलस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वनं वननीयं सम्भजनीयम् ।
न हि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्याऽऽस्यदमस्ति, ब्रह्मेवावित्यथा संसर-
तीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । अहं ब्रह्मेति दृढज्ञानेनोक्तं संसारवृक्षं
छित्त्वा प्रतिबन्धकामाभावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितं
कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह— एतदिति ।

१ शां. भा.— अधश्शाखं महदहङ्कारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधश्शाख-
स्तमधश्शाखम् । न श्वोऽपि स्थातेत्यश्वत्थः, तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अन्ययं संसार-
मायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽयं संसारवृक्षोऽययोऽनाद्यनन्तदेहादिसन्तानाश्रयः, हि सुप्रसिद्धस्त-
मव्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षदेदमन्यद्विशेषणम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांसि छादनाद्वन्य-
जुस्सामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः
संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्देहतुफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद
स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात् समूलाज्ज्ञेयोऽन्योऽण्मात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्ति, अतः
सर्व्वज्ञः सर्व्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तौति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधश्शाखमित्येतद्याचष्टे— मह-
दिति । आदिशब्देनेन्द्रियादिसङ्ग्रहः । संसारवृक्षस्यातिचञ्चलत्वे
प्रमाणमाह— प्राहुर्इति । क्षणध्वंसिनोऽन्ययत्वं विरुद्धमित्या-
शङ्क्याऽह— संसारिति । तदेवोपपादयति— अनादीति ।
छादनं रक्षणं प्रावरणं वा; कर्मकाण्डानि खल्वारोहावरोहफलानि
नानाविधार्थावाद्युक्तानि संसारवृक्षं रक्षन्ति, तन्निष्ठं दोषं चा-

ऽऽवृण्वन्ति तानि छन्दोसि पर्णानीव भवन्तीत्यर्थः । तदेव
प्रपञ्चयति— यथेति । उक्तस्य हेतुमाह— धर्मेति । कर्मकाण्डानां
वेदानामिति शेषः । कर्मब्रह्मवृक्षसर्व्ववेदार्थस्य तन्त्रान्तर्भावमुपेत्य
व्याचष्टे— वेदार्थेति । समूलसंसारवृक्षज्ञानेनमूलं हित्वा
मूलमेव निष्ठुष्य हातुं शक्यमिति तज्ज्ञानार्थं प्रयतितव्यमिति
मत्वा तज्ज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षितेत्याह— न हीति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

क्षेत्राच्याये(१२) क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव
पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चा-
ध्याये (१४) पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूले भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्ग-
प्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्व्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् ; इदानीं
भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धयुक्तविभूतिमत्तां, विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयात् निखिलहेय-
प्रत्यनीककल्याणैकतानयया अत्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते । तत्र
तावत् असङ्गरूपशस्त्रच्छिन्नबन्धामक्षराख्यविभूतिं च वक्तुं छेद्यरूपबन्धाकारेण विततमचित्परिणामविशेष-
मश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । यं संसारस्थमश्वत्थं ऊर्ध्वमूलमधश्शाख-

मन्त्र्यं प्राहुः श्रुतयः “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽध्वत्थः सनातनः” [कठो. ६।१] “ऊर्ध्वमूलमवाकशाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति ” [आरण्यके १।१।५] इत्याद्याः ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

एवमध्यायद्वयेन प्रथमब्रह्मोदितप्रकृतिपुरुषतत्प्रकारविशेष-
विशोधनं कृतम् ; तत्रैवं प्रकृतिः स्वगुणैर्यदधीनसत्तादिः, पुरुषश्च
यदपराधाद्भूतः यत्प्रसादाच्च मोक्षयत इत्युक्तम् ; स इदानीं
मध्यमब्रह्मोदितः परमात्मा विशोऽद्यत इति सञ्जतिमाह— क्षेत्रा-
ध्याय इत्यादिना आरम्भत इत्यन्तेन । एतेन ‘अविमि-
त्राद्विषुद्धानां चेतनातुल्योपशोभः । व्ययानाद्भूतत्वाभ्यामन्यः
पञ्चदशोदितः ’ [गी. सं. १९] इति सङ्कटकोऽप्यनुसंहितः ।
त्रयोदशोपशतया चतुर्दशे भूते तदन्ते ‘मां च’ (२६, २७) इत्यादि-
श्लोकद्वयेन अव्यभिचारिभक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुरुषः
प्रसक्तः ; पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोधनपरतया चतुर्दशेन
सञ्जतिः भजनीयस्येत्यनेन दर्शिता । विभूतिमत्त्वप्रतिपादन-
मिह वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेण आरम्भत इत्युक्तम् ।
प्रकृताभ्यां चतुस्त्वाम्नां विभूतिमत्त्वमिह वर्णयत इत्यपि प्रकृता-
ध्यायद्वयसञ्जतिरभिप्रेता । तत्र ‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादेरध्याया-
रम्भप्रत्ययस्य जग्दुदादिवाक्यवदन्वितत्वम्, अन्वितत्वेऽपि
प्रकृताप्रकृतप्रक्रियमाणानासञ्जतिं च परिहर्तुमाह—तत्र तावदि-
ति । प्रतिपत्तिषोऽर्क्यार्थं श्रुत्यनुसारेणैवमक्षयशुभाकारकल्पनम् ।
परत्त्वबुभुक्षुसाहेतुसूतवैराग्यार्थमित्येकं, विभूतितयाऽवसितया
च विभूतिमत्त्वस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वात्तस्येति । अनन्तरमसङ्ग-
शङ्कछेद्यत्नोक्तैः सञ्जतिविषयः संसार एवात्राश्वत्थरूपेण कल्पित
इति गम्यते ; तत्र लौकिकाश्वत्थाद्वैलक्षण्यज्ञापनायोर्ध्वमूलवा-
द्याश्वयंप्रदर्शनमिति भावः । ननु मूलप्रकृतिरेवात्राश्वत्थतया
कल्प्यत इति किं न गृह्यते ? “गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ”
[१।५।२] इत्यादीनि च तत्र सुखसञ्जातिः, मैत्रं, साक्षात्सङ्ग-
विषयत्वाभावादसङ्गशङ्कछेद्यत्नस्य च मुख्यस्याविनाशित्वे-
नानन्वयात्तादिवमभिप्रेत्योक्तम्— अचित्परिणामविशेष-
मिति, यं संसाराख्यमिति च ।

अयमेवार्थः पुराणेषु पठ्यते— ‘अन्ध्रचमूलप्रभवस्तस्यै-
वानुग्रहोऽस्मिन् ।’ उदित्स्वप्नमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महाभूतविशाखश्च विषयैः पञ्चशाखवान् । धर्माधर्मसुषुप्त्यश्च
सुखदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मभूतः सनातनः ।
एतद्भगवन् नैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् । एतच्छिखा च भिरवा
च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चामरमिति प्राप्य यस्मात्ताव-
न्तैवे पुनः ’ [म. भा. १।४।३९।२०-२२ + न. पु. १६।५, ६, ७, ११] इत्यादि । केचित्पुरुषाणामेकैकस्मिन्ब्र-
ह्मरीरि शिरस ऊर्ध्वत्वात्पाण्यादीनां चाधोमुखत्वादूर्ध्वमूलत्वादि-
कल्पनामाहुः । पुनश्चान्यथाऽऽहुः ‘तदिदं व्यष्टिरेवम्, अथ
समाष्टिरेवमुच्यते ; कृत्स्नमिदं ब्रह्माण्डं हिरण्यगर्भेशरीरं विराडि-
त्युच्यते ; तस्य यौः शिरश्चक्षुषौ चन्द्रसूर्यौ दिशः भोजे मन्त्र-
माकाशं शरीरम्, पृथिवी पादौ, तस्मिन्मध्यम्वैमूलमधश्चाखम्’
इति योजयितव्यम् । ‘प्राणिर्वंशो वा अश्वत्थो वृक्षः ; तस्य मूलं
ब्रह्मा उपरिष्ठारिस्त्यतः’ इत्यादि । ‘अथशोर्ध्वं च’ [१।५।२] इति
श्लोके तु प्रकृत्यादिविशेषोपात्तं कृत्स्नं वृक्षत्वेन कल्प्यत इति । एवं
सर्वत्रैवपि योजनासु संसारहेतुताप्रतिपादने तात्पर्यं वक्तव्यम् ।
ततो वरं संसारस्यैव साक्षाद्बुद्धत्वेन कल्पनम् । ‘अथशोर्ध्वं च’
[१।५।२] इति श्लोके तु ‘तस्य’ इति परामर्शत्पूर्वकल्पित-
स्यैव वृक्षस्य प्रतीतेन वृक्षान्तरकल्पना युक्ता । ‘न रूपमस्य’
[१।५।३] इत्यादौ स एव एको वृक्षः परास्त्वयते । तस्मादे-
कस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाध्यकार्थव्याख्याता । अत्रा-
निर्दिष्टकृतस्य आहुः इत्यस्य वायन्तरकर्तृत्वशङ्कान्मुदासायाह
श्रुतय इति । ननु “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽध्वत्थः सनातनः”
इति श्रुतिरिह कथं संसारविषयतयोदाह्रियते ? ‘एषः’ इति
हि प्रकृतस्य वक्ष्यमाणस्य च पुरुषस्य परमेश उच्यते ; मैत्रं,
पुरुषस्य स्वस्वपेणोक्तमूलत्वाद्यसम्भवात् । सुसुषूणां तस्मिन्
सञ्जादसङ्गशङ्कछेद्यत्नोक्तैश्च अधटितत्वात् ; उपरिद्वेषेण तु
तथोक्तौ प्राप्ताप्राप्तविषेकेनोपापावेव विभ्रमादिति । श्वो न
स्थास्यतीत्यन्यध्वत्थः ; छेद्यत्वाच्च वृक्षः ; तदेतदुपात्तश्रुतिद्वये
विशेषतः सामान्यतश्च कल्पनालम्बनम् ।

३ रा. भा.—सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशु-
भृगपक्षिकृमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततया अधश्चाखत्वम् । असङ्गहेतुभूतात् आसम्प्यज्ञानोदयात् प्राक्प्रवाह-
रूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम् । यस्य चाश्वत्थस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः । छन्दांसि श्रुतयः । “वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकामः” [यजुः २।१।१] “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” [यजुः का. २।१]
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्म्मविर्धेतेष्वं संसारवृक्ष इति छन्दांस्येवावस्य पर्णानि । पर्णैर्हि वृक्षो वर्धते ;
यस्तमेवमभूतमश्वत्थं वेद, स वेदवित् । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति ; छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनो-
पायज्ञानोपयोगीति वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

४ वेः ता. सं.— ऊर्ध्वमूलत्वमधश्चाखत्वं च व्यष्टिचष्टि-
प्रक्रियया घटयति ससलोकेत्यादिना । पृथिवीरूपधस्तन-
लोकानामुपलक्षणम् । अव्ययत्वच्छेद्यत्ववचनं व्याहृतमित्य-
त्राह— असङ्गतेतुत्तादासम्यग्ज्ञानोदयादिति । तत्पञ्चा-
नात्मप्रागपि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय प्रवाहरूपलोकिः ।
अतएवसङ्ख्यारूपपञ्चन्दोव्ययच्छेदायाह छन्दोऽसि श्रुतय इति ।
पर्वण्यस्तंसारबुद्धयस्य यथावस्थितकारं सञ्छाद्य रक्षन्तीति ज्ञाप-
नायात्र छन्दशब्दः । संसारबुद्धयुपल्वेन रूपणाच्छन्दश्शब्दोऽत्र
‘वेदवादरताः’ [२।४२] इत्यादिष्विव त्रिवर्गपराशविषय
इत्यभिप्रायेणाह वायव्यमिति । असम्बन्धिनां छन्दसां कथं
पणत्वम् ? इत्यत्राह श्रुतिप्रतिपादितैरेति । तथापि बुद्धावय-
वेडु बहुषु पणत्वेन रूपणे को विशेषः ? इत्यनेनोक्तं वर्धत इति ।
तद्विद्वृणोति पूर्णैर्हीति । ‘तम्’ इति सप्रकारपरामर्शविवक्षया
आह— एवमभ्युतमिति । ननु यः संसारार्थत्वं वेद, स वेद-
विदित्यसङ्गतं नहि संसारोऽप्यतो वा वेदाः, येन तद्वेदिनो
वेदवित्त्वमुच्यते; अतोऽत्र ‘आर्यं’ (यत्) त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी
यत्र (यस्मिन्) प्रतिष्ठिता । स गुणोऽन्यत्रिबुद्धेदो यस्तं वेद
स वेदवित् [मनुः १।१२१५] इत्यादिष्विव प्रणवविषयत्वं
कार्तुर्गैकवेदपरत्वं वा युक्तम् । प्रणवस्यार्थमात्रायाः कारणपरम-

पुरषवेष्टाकत्वभूतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुसङ्गतम् । कार्तुर्गुणवेदस्यापि
वेदान्तरूपत्वात्सर्वमूलत्वाच्च तथा निर्देशो घटते । एवं छन्दःपर्व-
त्वादिकं चोभयोः सुगमम् । शङ्कना पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां
वाचां सन्तुण्णत्वभूतेः ‘महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो मृद्वनमम् ।
स्कन्धभूतो ऋगाद्यास्तं शाखाभूतास्तथापरे’ इति धर्मविशेष-
प्रतिपादकभागवतस्य मूलबोकोच्च । अतस्तथासूतवेदविशेषवेदिन
इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः; न त्ववेदसूतयत्किञ्चिद्वेदिन इति;
तत्राह वेदो हीति । अत्र वेदशब्दोऽप्यवर्धवेदभागपरः; ततः
किमिदमाह— छेद्यवृक्षेति ।

अयमभिप्रायः— असङ्गसङ्गच्छेद्यत्वानुपपत्तेरेव प्रणवादि-
परत्वमप्ययुक्तमेव; ‘ततः परं तत्परिमार्गितव्यम्’ [१।१४]
इत्येतदपि तत्रासङ्गतं, ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधि-
गच्छति’ [मे. उ. ६।२२ + वि. पु. ६।१।६४] इतिवत्स्या-
दिति चेत्, न; विरुद्धत्वात् । तत्र हि तत्किणातस्य परब्रह्माधिगम
उच्यते; अत्र तु तच्छिन्त्वा ततः परं परिमार्गितव्यमिति;
अतोऽस्यान्यार्थासम्भवात्संसारविषयत्वे सिद्धे तद्विदो वेदवित्त्वेन
स्तुतिः, तज्ज्ञानस्य वेदान्तप्रतिपाद्याध्वान्नोपयोगितयैव— इति ।
‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादिकं नैमित्तिकचष्टिप्रक्रिययोक्तम् ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

संसारच्छेदे नमः ॥ ॥ ॐ संसारस्वरूपतदत्युपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति । ऊर्ध्वो विष्णुः
“ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविण २ सर्वचसम्” [तै. उ. १।१०] इति हि श्रुतिः ।
ऊर्ध्व उत्तमः सर्वतः, अधो निरुद्धं शाखा भूतानि । श्रोऽन्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः । तथापि न
प्रवाहन्त्यथः । पूर्वब्रह्मकाले यथास्थितिः, तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता । फलकारणत्वाच्छन्दसां पणत्वम्,
न हि कदाचिदप्यजाते पूर्णं फलोत्पत्तिः ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह— संसारेति । संसत्यनेनेति
संसारः प्रकृत्यादिकं क्षेत्रम् । पूर्वाध्याये संसारैकदेशानां गुण-
नामेव वृत्तं दर्शितम्, अत्र पुनः समग्रं संसारस्वरूपं प्रदर्श्य
तदत्ययेच्छामुत्पाद्य तत्साधनविज्ञादु प्रति प्रायुक्तं साधनं प्रपञ्च-
यति । तत्प्रसङ्गादौक्तिकं भगवन्महिमानं च दर्शयत्यनेना-
ध्यायेनेत्यर्थः । जगद्वृक्षस्योर्ध्वमूलत्वं घटयितुमूर्ध्वतद्वादिभिर्यं
तावदाह— ऊर्ध्व इति । कृतः ? श्रौतप्रयोगादित्याह— ऊर्ध्वेति ।
अदौ तावदहमूर्ध्वेन विष्णुना पवित्रो निष्पापोऽस्मि; ततो
वाजिरूपश्चेतः नैता च वाजिनीः सूर्यः तत्र वसतीति वाजिनीवष्टुः;
तेन वाजिनीवष्टुना विष्णुना अमृतं प्रारब्धकर्मनिर्मुक्त्यास्मि ।
“स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः” [प्रश्नो. ५।५] इति श्रुतेः । ततश्च
तेनैव सर्वचसं सप्रमं अद्युद्यमानमिति यावत् । द्रविणं यनं सुखं
चास्मीत्यर्थः । वचसशब्दोऽकारान्तोऽन्यस्त “ब्रह्महस्तिभ्यां
वचसः” [अष्टा. ५।४।५८] इत्यत्र ‘योगविभागात्समा-
सात्सो वा, विष्णुप्रसङ्गदर्शनाय ध्रुतिशेषोदाहरणम् । इदानीं

तस्य तत्र व्रतुनो निमित्तमाह— ऊर्ध्व इति । उन्नतो. ऊर्ध्व
उच्यते अतो ब्रह्मादिलोकस्थत्वादिलक्षणा सुकमत्वादिगुणयोगो
वा नाश्रयणीयः सर्वतः सर्वस्मात्प्रपञ्चात्. सर्वैश्च गुणैः । ‘अध-
श्चाखं’ इत्येतद्वृक्षपत्रप्रशब्दाद्यै तावदाह— अध इति ।
शाखाः काः ? इत्यत आह— शाखा इति । तानि हि सूखा-
पेक्षयाऽप्युष्णानि । ननु बुद्धमात्रस्य सारूप्यमभिप्रेक्षता कथमस्य
त्यक्त्वमस्योच्यते ? इत्यत आह— इवोऽपीति । ‘तुष्टि इयः’
[अष्टा. ३।२।४] इति कः; इवसः सकारस्य तकारो धातु-
सकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात् । इवः स्याता श्वत्थः, इवत्तो न
भवतीत्यश्वत्थः; किमुत कालान्तर इत्यपिशब्दः । ननु पदार्थानां
बहुकालस्याधिक्यदर्शनात्कथमेतत् ? इत्यत उक्तम्— पकेति ।
तिष्ठतीति छुड्येऽन्नादिसूचनाय लट् । अथवाऽपिशब्देन वेदमा-
नातीतयोः समुच्चयः । ततः क्रियाप्रबन्धे लट् । तर्ह्यन्यमिति
व्याधात इत्यत आह— तथापीति विकारित्वेऽपि । एतदपि
नास्ति । अगत्प्रवाहस्य प्रबन्धे व्ययादित्यत आह— पूर्वैति ।

छन्दांसं पर्णत्वं घटयति — फलेति । फलकारित्वाद्दृष्ट्यादित्यर्थः । तत्र फलं मोक्षादिकम् । छन्दांसं वेदानाम् । स्यादित्दं ; यदि पर्णानां फलकारणत्वं स्यात् ; तदैव कुतः ? अन्यव्ययति-

रेकाभ्यामित्याह — न हीति । किन्तु जात एवेत्यन्वयोऽपि वाच्यः ॥ १ ॥

७ हनुमत्पणीतं पेशाचभाष्यम् ।

ऊर्ध्वमूलमिति । यत्सर्वेषां लोकानामुपरिष्ठाद्वर्तमानं सत्यलोकनिवासिहिरण्यगर्भान्तःकरणामिव्यक्तं सर्वस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारहेतुभूतमन्यत्तात्मकं ब्रह्म तदूर्ध्वं तन्मूलं कारणं यस्य स ऊर्ध्वमूलः संसारवृक्षः । अश्वत्थः श्वो न तिष्ठतीति । अधश्चाखं तस्मात्सत्यलोकादधोभूतलोकान्तर्वासिशाखमश्वत्थं प्राहुः पण्डिताः । अन्ययमविनाशिनम् । छन्दांसि वेदाः पर्णानि, आवरणरूपत्वात् । सोऽश्वत्थस्तं क्षण-ध्वंसिनमश्वत्थं यो वेद स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

चतुर्दशोऽध्याये गुणतीतस्य ब्रह्मभावापत्तिरूपा श्रुतिरुप-
वर्णिता; पञ्चदशे तु निस्सारस्य मोक्षवर्णनेन पूर्वाध्यायार्थ
एव प्रपञ्चयते; तत्र संसारतो विरक्तस्यैव निस्सारत्वं, नान्य-
स्येति, ततो विरक्तस्यैव प्रथमं तावत्संसारस्वरूपं दृष्टत्वेन
निरूपयन् श्रीभगवानुवाच — ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वाध-
श्चाव्दावुत्कृष्टापकृष्टवाचिनी । ऊर्ध्वं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानत्वेन
स्वयकाशप.मानन्दचैतन्यरूपत्वेन च सर्वोत्कृष्टं परब्रह्म मूलं
यस्य संसारदृष्टस्य; यद्वा ऊर्ध्वं क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टं पुरुषोत्त-
माख्यं मायाशब्दितं ब्रह्म मूलं यस्य तमुर्ध्वमूलम्, 'तमेव
चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये वतः प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी' [१५।४]
इति बह्यमाणत्वात् । अधोभूतस्य, भ्रमणोऽवस्तना हिरण्य-
गर्भान्दयः कार्योपाधयो जीवा महद्वहङ्कृतन्यायादयो वा
नानादिकप्रसूतत्वाच्छाखा इव शाखा यस्य तमधश्चाखम् ।
अथवा ऊर्ध्वाधश्चाव्दावुपर्यधःप्रदेशरूपप्रतिद्वार्थकायैव 'अध-
श्वोर्ध्वं च प्रसूतास्तस्य शाखाः' [१५।२] इत्यग्निम-
श्लोकानुसारम् । तत्र सप्तलोकोपरिस्थितचतुष्टयादिवेन
संसारस्योर्ध्वमूलत्वम् । ब्रह्माणमात्मस्य हि संसारः प्रवृत्तः, 'स
वै शरीरी प्रथमः' इत्यादिस्मृत्यैः । एवं भूमिस्पमनुष्पपञ्च-
पञ्चादिस्वाराजान्तस्वैनाधश्चाखत्वं च द्रष्टव्यम् । अत्र चोर्ध्व-
मूलाधश्चाखत्वोक्त्वा महानदीप्रवाहनिपातिततत्तीरतिथिङ्गि-

तितार्थोन्मूलितदृष्टक्षल्यरूपणमभिव्यज्यते । तेन च संसारस्या-
तिजिहास्यत्वमाविष्कृतम् । न हि तादृशो वृक्षः पक्षिभिः
पथिकन्यैर्वा कैश्चिदाश्रीयते, न वा स्वयं चिरं जीवितुमर्हति ।
अत एव श्वोऽपि न तिष्ठतीत्यश्वत्थमाश्रुतिनिशानम् । न
चायमाश्रुतिनिशीति स्वत एव नश्यति, किन्त्वव्ययम्, ज्ञान-
परम्परां विनाऽच्छेद्यमित्यर्थः । एवंविधं संसारं प्राहुः, श्रुति-
स्मृतय इति शेषः । तत्र श्रुत्यस्तावत् — 'ऊर्ध्वमूलो
ह्यवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः' [कठो. २।६।१] 'ऊर्ध्व-
मूलमवाक्शाखं दृष्टं यो वेद सम्प्रति' इत्याद्याः । तथा स्मृत-
यश्च — 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोऽस्थितः । बुद्धिरक्षमय-
श्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः' [म.भा. १४।३।६।२०+ना.पु. १।६।५]
इत्याद्याः । यस्य संसारदृष्टस्य छन्दोऽसि कर्मण्युत्सामकरूपानि
पर्णनीव पर्णानि । यथादृष्टस्य रक्षार्थाणि पर्णानि भवन्ति तथा
संसारदृष्टस्य रक्षणार्थानि कर्मकाण्डात्मकानि छन्दांसि, तेषां
संसारभित्तिद्विक्रमार्थमप्रतिपादकत्वात् । य एवभूतमश्वत्थं
वेद जानाति स वेदवित् । संसारदृष्टस्य हि ब्रह्मेव मूलम्,
जीवास्तस्य शाखाः; स च स्वरूपेण विनश्यतो विज्ञानं
विनाऽनुच्छेद्यः कर्मभिराश्रितवर्धते ब्रह्माभ्युत्थानेन च्ययत
इत्येतावानेव हि सर्ववेदायः । अत ईदृशसंसारदृष्टज्ञानी
वेदविदिति युक्तैव स्तुतिः ॥ १ ॥

९ बलभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

एवं पूर्वाध्याये पुरुषस्य प्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गो लीलायै भगवतेव कृतस्तारतम्यत इति पूर्वोक्तं साङ्ख्यं
विवृतं, तत्प्रसङ्गाद्वृणविभागमुत्क्रवाऽन्ते तन्निवृत्तिपूर्वकमक्षरब्रह्मात्मसिः पुरुषोत्तममङ्कितमूला विरलस्य भक्तिमार्गी-
यस्य भवतीत्युक्तं; इदानीं भजनीयस्य ब्रह्माद्याश्रयस्य मूलभूतस्य क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तमस्य सर्ववेदान्ततात्पर्य-
भूतस्य क्षराक्षरात्मकबहुमुक्तमूलभूततया सर्वधर्मा प्रयत्नमुत्तमत्वं च वक्तुमारभते; तत्र गुणलक्षणैः सर्वस्य चिद-
चित्प्रपञ्चस्य नामरूपात्मकस्य भगवतः सविर्दशोद्भूतत्वाद्भावस्वरूपस्य भजनीयतां तत्त्वरूपनिरूपणेन परिहरन्
तन्मूलभूतस्य च तां प्रतिपादयन् श्रीभगवानुवाच — ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वं ब्रह्मपर्यन्तं मूलं यस्य, यं विचित्रनाम-
रूपप्रपञ्चाख्यं प्रसिद्धमश्वत्थं प्राहुः । भगवानपि तथा सोऽपि च । 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं' [श्वे.उ.३।१+म.ना.उ.
८।१४] इति वाक्यात् 'स भूमिं विनश्यतो वृक्षाऽत्यतिष्ठदशांगमुग्रम्' [ऋक.८।११।१७] इत्यादिश्रुतेः । भगवान्मू-
लवृक्षरूपस्तमाज्जागृदपि जायमानं वृक्षात्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं कारणत्वं च निरूपितम् । 'ऊर्ध्व-
मूलोऽवाक्शाखो यो(पशो)ऽश्वत्थः स सनातनः' [कठो. ६।११] 'ऊर्ध्वमूलावाक्शाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति' इत्यादि-

श्रुतय आहुः । अथ तथादिवृक्षे एकस्मिन्कोटिशः फलानि भवन्ति; तत्रैकस्मिन्फलेऽसङ्ख्यातानि बीजानीति; एकस्य बीजस्यार्थं ब्रह्माण्डात्मको वृक्षः; सोऽपि तादृश एव । एवमनादिनिधनो वृक्षमूलो भगवानत एव कचिद्ब्रह्माण्ड-निर्माणं भगवता स्वांशद्वारा कचित्त्वद्वारा । अक्षरमत्र फलं तस्य तत्त्वान्यंशाः बीजं ब्रह्माण्डमिति, शकुनिभक्षिः तमेव ततो निर्गते फलतीति तत्त्वानां चेतनता निरूपिता । ‘ऊर्ध्वमूलं’ इत्यादिविशेषणैर्विचित्रचरनत्वेन परम-काष्ठापन्नवस्तुकृतिस्वाध्यत्वात् तदश्वत्वं तद्रूपत्वेन सनातनत्वं च सूच्यते । अतएवोक्तं यज्ञपत्न्युपाध्यायैः ‘ब्रह्मात्मकं ब्रह्मकार्यं वेदलोकमयं जगत्’ इति; ‘प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत्’ इति भाष्यकारेण च ।

छंदांसि यस्य भगवद्रूपप्रपञ्चस्य पर्णानि “वायव्यं श्वेतमालभेत” [यजुः २।१।१] “स्वर्गकामो यजेत” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादिकानि छायासुखकराणि जीवानां भवन्ति, बाह्यतः काम्यकर्मपर-त्वात् । आभ्यन्तरस्तु ‘यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं तत्पदं स्वःपदास्यद्’ इति व्यवस्थापनात् । यस्तमेवम्भूतमश्वत्वं वेदं स वेदवित् । वेदो हि भगवत्कार्यभूतो प्रपञ्चे अविद्यालिङ्गितजीवकृताहमममत्वकल्पितकमादिपर्यावर्तसंसार-विवर्तच्छेदोपायं वदति । अतएव ‘सुवर्णजलवत्कार्यं’ इत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । तस्य चान्तरालिकस्य स्वरूपज्ञानं छेदोपायज्ञानोपयोगीति वेदविदुच्यते ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽश्रुततरङ्गिणी ।

स्वरूपज्ञानरहिता भक्तिर्नैवोपयुज्यते । पुरुषोत्तमरूपं तु ततः पञ्चदशेश्वरत्वं ॥ १ ॥

परीतः पार्थकृपया श्रीकृष्णः करुणानिधिः । वरिषीर्षुश्च तद्वारा लोकं भक्तिप्रवर्तितम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये ‘मां च योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते’ [१४।२६] इत्यनेनाऽनन्यभजनशुक्रम्; तस्मिद्धर्मे स्वपुरु-षोत्तमस्वरूपं सपरिकरं चदिष्यन् सार्धश्लोकद्वयेन तदङ्गत्याग-ज्ञापनाय स्वकीलात्मकसंसारदृष्टाद्विधे संसारस्वरूपं वृक्ष-रूपेणाऽह—ऊर्ध्वमूलमित्यादिना । ऊर्ध्वः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य, स्वकीडाथै प्रकटितत्वात् । अथः जीवादयः सेवार्थो-

स्थापिताः शाखा यस्य तम् । अयस्यं लीलाधैकत्वान्नित्यं स्थास्यति, दुर्लभत्वाज्जीवदशेनोपयोग्यं, अतो व्यासादयोऽश्वत्वं प्राहुः । यस्य पर्णानि पत्राणि छायापयोग्यानि तापापहानि । भगवत्स्वरूपभगवद्भजनादिप्रतिपाद्यकत्वेन छन्दसि वेदाः । ‘यः’ इति दुर्लभाधिकारित्वम् । वेदं वेत्ति जानाति स वेदविद, वेदार्थज्ञानवानित्यर्थः ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते ‘सुखस्यैकान्तिकस्य प्रतिष्ठा पराकाष्ठाहं’ [१४।२७] इत्युक्तं, तत्र किंलक्षणं तत्सुखं ? केन वा आवृतं ? केन वा साधनेनास्यावरणभङ्गः ? केन वाऽधिकारिणा तत्प्राप्यं ? इत्यादि वर्णयितुं पञ्च-दशोऽध्याय आरभ्यन्ते—ऊर्ध्वमूलमिति । “आनन्दाद्वैधेयं खस्त्रिमानि भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३।६] इति श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविद्वद्भानन्दसोपानपङ्क्त्यपरि स्थितं परमानन्दद्वयं वस्तु ऊर्ध्वं तदेव मूलं मूलकारणमस्य संसारान्धत्स्य तमूर्ध्वमूलं; अथदशाखं ऊर्ध्वादोधसोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखा अन्यक्त्वमहद्दृष्ट्वापरञ्चतन्मात्रा षोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिमुरगन्धर्वानुरतरित्यङ्कस्थावर-रूपा यस्य सोऽयदशाखस्तम्, न श्रोऽपि स्थातुं योग्यमनृतत्वात्, अन्धत्वं संसारवृक्षम् । तथाऽप्यवयव्यं मूढा-नमानाद्यनन्तं प्राहुर्वेदाः “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽन्धत्सः सनातनः” [कठो. ६।१] इत्यादयः । छन्दसि वेदास्तदुपलक्षिता यज्ञादयः, त एव पर्णानि पर्णसङ्घातवत् शोभाहेतवो यस्य तरोस्तमन्धत्वं यो वेद मिथ्यात्वेन, स एव वेदवित्, विदितत्वेन इत्यर्थः । अत्रान्धत्वरूपकेण संसारो वर्ण्यते ॥ १ ॥

संसारवृक्षस्यान्यदवयवकरणं दुरुच्छेद्यत्वं च ।

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मावुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

१ शां. भा.—तस्यैतस्य संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनोच्यते—अधश्चेति । अधो मनुष्या-दिभ्यो यावत्स्थावरैः, अत ऊर्ध्वं च यावत् ब्रह्मणो विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञान-कर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः

स्थलीकृता उपादानभूतैः, विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यो-
ऽङ्कुरीभवन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानकारणं पूर्वमुक्तम् ;
अथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यप्यथ
देवाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततान्यनुप्रविष्टानि, कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावा
येषामुद्भूतिमनुद्भवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः
प्रसिद्धः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवयवसम्बन्धिन्यपरा प्रागुक्ता-
वतिरिक्ता कल्पनेति यावत् । आमस्यलोककादाविरिञ्चित्यध-
रशब्दार्थमाह— **मनुष्यादिभ्य** इति । तस्मादेवाऽऽरम्या-
ऽऽरस्यलोककादित्युर्ध्वशब्दार्थमाह— **यावदिति** । शाखाशब्दार्थं
ब्रूयति— **ज्ञानेति** । तेषां हेतुमुत्पत्तेन बहुविधत्वं सूच-
यति— **यथेति** । प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं,
शाखासु पल्लवम् । अंकुरत्वं स्फोरयति— **देहादीति** ।
' ऊर्ध्वमूलं ' इत्यत्र संसारवृक्षस्य मूलमुक्तं, किमिदानीमप्यथ

मूलानि ? इत्युच्यते तत्राऽऽह— **संसारेति** । अनुप्रविष्टत्वं
सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया सन्ततत्वमविच्छिन्नत्वम् । रागादीनां
कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति— **कर्मैति** । कर्मणां रागादीनां
मित्रो हेतुहेतुमन्त्रम् । तेषां तथात्वेनावच्छिन्नतया प्रवृत्तिर्विशेषो
मनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह— **अत्र हीति** । कर्मण्युत्पत्त्या
प्राणिनिकायो लोकः, मनुष्यत्वात्सौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मणा-
दिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तस्य मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराश्चाधश्शाखाः पुनरपि मनुष्य-
पश्चादिरूपेण प्रसृता भवन्ति; ऊर्ध्वं च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणैः
सच्चादिभिः प्रवृद्धाः; विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः । कथं ? इत्यत्राह— **ब्रह्मलोकमूलस्यास्य**
वृक्षस्य मनुष्याप्रस्य अधः मनुष्यलोके मूलान्यनुसन्ततानि, तानि च कर्मानुबन्धीनि कर्माण्येवानु-
बन्धीनि मूलानि अथो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वावस्थार्थां कृतेर्हि कर्मभिः अथो मनुष्य-
पश्चादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ नित्यसृष्टिप्रक्रिययाऽप्युच्यते
' अवश्च ' इति । अपराश्चेति पूर्वोक्तपुनरुक्तिपरिहारार्थम् ।
पुनरपीति नित्यसृष्टियोनित्वम् । कर्मलोकमधिकृत्य ऊर्ध्वं
प्रवृत्तेर्विबक्षितत्वाद्गन्धर्वादिपरत्वम् ; अत एव पूर्वोक्तेन चतु-
र्भुल्लोकावधिकावश्शाखत्वेन अविरोध इत्यभिप्रायेणाह—
गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेणेति । प्रागुक्तप्रक्रियया गुणानामुत्तरो-
त्तरजन्यमहेतुत्वेन देवमनुष्यादिशाखानां गुणप्रवृद्धत्वम् । गुणा
इह साधारणाः सलिलस्थानीयाः, प्रकाण्डस्थानीया वा । अत्र
विषयशब्दस्य सर्वसाधारणज्ञानादिविषयपरत्वमुपादासायाह—
शब्दादीति । प्रवालशब्दस्यत्र विदुर्मार्तत्वात्सम्भवपत्त्या
पल्लवशब्दः । शाखासु हि भोग्यत्वेन पल्लवाः समुद्भवन्ति ।
तद्देवैर् देवादिषु शाखास्थानीयेषु भोग्यतया शब्दादेरुद्भवात्पल्लव-
स्थानीयत्वम् । ननु ऊर्ध्वमूलस्याधश्शाखत्वं मूलानुगुण्येनो-
पपत्त्या नाम, पुनरप्यधोर्ध्वं च प्रसृतेः किं मूलं ? इति शङ्का-

मिप्रायेणाह— **कथमित्यत्राहेति** । ' अवश्च मूलानि ' इत्य-
वान्तरमूलोक्तिः । प्रासादशिखरप्ररूढप्रलम्बिताया लतायाः
क्षितिसंसर्गमूलग्रान्तरप्रसृतोर्ध्वशाखान्तरवदित्यभिप्रायेणाह—
ब्रह्मलोकमूलस्येति । मनुष्यलोकप्रग्रहं तत्र कर्माधिकारमू-
लत्वज्ञापनार्थम् । समानाधिकरणसमासोक्त्यात् कर्मणामेव च
सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेस्तदनुबन्धिनानां गुणानामन्येषां वा मूलत्व-
निर्देशायोगमभिप्रेत्यह **कर्माण्येवानुबन्धीनीति** । सुख-
मनुष्यजन्तुत्वानुबन्धीनि; यद्वा सुखदाविच्छिन्नानीत्यर्थः ।
आत्मानुबन्धिनानां कर्मणां मनुष्यलोकस्थमूलत्वोक्तिः किं नित्या-
मकम् ? इत्यत्र मूलत्वप्रकारमुपपादयति— **मनुष्यत्वाव-
स्थार्थां कृतेरिति** । यथा न्ययोश्चादेरुर्ध्वशाखस्य शाखाये
वोजरूपं जटा रूपं वा मूलं जायते, तथा अधश्शाखस्यापि
स्यादिति भावः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधोर्ध्वं च प्रसृताः
गुणैः सच्चादिभिः प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवाला विषयाः । मूलानि भगवद्भावादीनि । भगवानपि कर्मानु-
बन्धेन हि फलं ददाति । तथा च भाष्येयशशाखायाम्— “ ब्रह्म वाऽस्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः समूलं सच्चा
दयोर्जाचीनमूलम् । भूतानि शाखा छन्दांसि पर्णानि देवा नृतिर्व्यञ्च्य शाखाः । पत्रेभ्यो हि फलं
जायते । मात्राः शिफाः । मुक्तिः फलं अमुक्तिः फलम् । मोक्षो रसोऽमोक्षो रसः । अव्यक्ते च शाखाः

व्यक्ते च शाखाः । अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलम् । एषोऽव्यक्तो गुणालोपप्रवो न स्वीयते न स्वीयते । न ह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायते ” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— अव्यक्तेतद्व्यति— अव्यक्तेऽपीति । अनेन तस्य शाखा भूतान्यधश्च स्वपेक्षयाऽप्रकृष्टे शरीरादौ कार्ये चोर्ध्वं च उत्तमे कारणेऽप्येकं च प्रसूताः । सूक्ष्मरूपेण सन्तीति व्याख्याता भवति । ‘प्रसूताः’ इत्यनेनोच्यन्ते इति शेषः । अथः पातालादावूर्ध्वं स्वर्गादाविलादिन्याख्याने प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येते, गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् । ‘गुणप्रवृद्धाः’ इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह— गुणेरिति । अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः प्रवृद्धा भवन्ति । सत्त्वाद्यध्वावाचीनमूलानीति वक्ष्यन्ते । विषयाणां प्रवालत्वं घटयति— प्रतीतिमात्रेति । प्रतीति-समयमात्रमुल्लेखेदुत्पादित्यर्थः । विमर्शनासङ्कल्पसाध्यादिति भावः । विषयाः प्रवाला इति सम्बन्धः । ‘अधश्च मूलानि’ इत्यत्र रागद्वेषादिवासनामूलानीति व्याख्यानमसत्, प्रकम-विरोधादिति भावेनाह— मूलानीति । आदिपदेन जडाजङ्-प्रकृत्योः सत्त्वादीनां च प्रथमम्, तेषामपि ‘ऊर्ध्वं मूलं’ इत्यत्र विवक्षितत्वात् । ननु भगवतः कथं कर्मानुबन्धित्वं ? इत्यतः

आह— भगवानपीति । अत्र कर्मानुबन्धित्वं नाम कर्मानु-सारित्वम् । तच्च कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतोऽपि युक्त-मित्यर्थः । यद्वा कर्मानुबन्धधरमाविकारणं कर्मानुबन्धः, तद्वत्त्वं कर्मानुबन्धित्वम् । तदपि कर्मानुबन्धेन फलदातृत्वा-द्भगवतो युज्यत इति । श्लोकद्वयार्थं श्रुतिसम्मतं चाह— तथा चेति । अस्य जगद्वृक्षस्य पृथक्पृथक्प्रधानान्तर्गतम् । सप्तसु मूलं समूलं अर्वाचीनमूलं भूम्यन्तर्गतपादाख्यं छन्दोसीत्यस्योप-पादनम्— पञ्चभ्यो ह्येति । देवादिशरीराणि चोपशाखाः । मात्राः भूतसूक्ष्माणि । शिफाः जटाः । मुख्यमुक्तिसाध्याभ्यां मोक्षतदितरपुरुषार्थासिद्धये ज्ञातकर्मणि उच्येते । फलमवाप्तरम् । मोक्षामोक्षशब्दाभ्यां तु पुरुषार्थविधौ । रसः श्रेष्ठं फलम् । गुणा विषयाः । अलोपप्रज्ञाणि प्रवालपर्णानि यस्यासौ तथोक्तः । न स्वीयत इत्यनेनाव्यक्त्यवधारणार्थकमसत् । तस्मिन् क्षणिकः ? न स्वीयते प्रवाहव्ययो नास्तीत्यर्थः । तस्योपपादनम्— न हीति । द्विरुक्तस्तात्पर्यार्था ॥ २ ॥

७ ह. पै. आ.— अधश्चेति । अधश्चोर्ध्वं महलोकप्रभृत्यूर्ध्वं जनलोके प्रसूताः प्रसृतिं गतास्तस्य शाखाः कर्मज्ञानवासनारूपाः शरीरेन्द्रियविषयरूपाः कर्मफलभृताः । गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभि-रूपादानकारणभूतैः प्रवृद्धाः । विषयप्रवालाः, विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवाला इव यासां शाखानां ताः । अधश्च महलोकप्रभृति मूलानि निवृत्तचर्मणि तदुपकरणानि चानुसन्ततानि अनुसृतानि, कर्मानु-बन्धीनि कर्मनिमित्तानि । मनुष्यलोकग्रहणमुपलक्षणाथम् ॥ २ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तस्यैव संसारदृष्ट्याव्ययपदोक्तमनु-च्छेद्यत्वात्प्रपादयति— अध इति । तस्य जीवशाखत्वेनो-क्तस्य संसारदृष्टस्य शाखाः अधश्चोर्ध्वं च प्रसूताः ; तत्र ये कर्मयचरणा दुष्कृतिनः, ते तु रमणीययोगाः सङ्कृतिनः ते ऊर्ध्वं गन्धर्वदेवप्रक्षादिरूपेण प्रसूताः शाखाः । ताश्च गुण-प्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिबुद्धिभिः जलसेकैरिव प्रवृद्धाः गताः, ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जवन्-गुणदृष्टस्याधो गच्छन्ति तामसाः’ [१४।१८] इत्युक्ते-रिति भावः । पुनः कौट्स्थः शाखाः ? इत्यप्रवालाः विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां ताः ।

विषयाणां पल्लवत्वं शाखाप्रस्थानीयाभिरिन्द्रियप्रवृत्तिभिः संयुक्तत्वादायाभिधानत्वाच्चेति ध्येयम् । किञ्च तस्य संसार-दृष्टस्य प्रथमसूत्रस्य मनुष्यादयस् अधो मनुष्यलोके च मूला-मध्यस्तन्तानि अनुस्यूततया निबिडानि । कानि तानि मूलानि ? तत्राह— कर्मानुबन्धीनि गुण्यपापप्रवर्तकतया तदनुबन्धीनि, रागद्वेषवासनाजालानीत्यर्थः । मध्यस्थलौ हि रागद्वेषाभ्यामाचरितैस्तत्कर्मविषयपादिभावाः प्राप्यते, अतो मध्यस्थालस्यास्य वृक्षस्याप्रमाणेऽपि मूलानि प्रवृद्धानि, इत्येवमद्भुतः प्रसिद्धवृक्षविलक्षणः प्रबलोऽपमापादमस्तक-मविलग्रद्वृक्षशाखानुविद्धः संसारदृष्टो दुश्च्छेद इत्य-भिप्रायः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च अधश्चेति । तस्य शाखास्थानीयतया सुकृतिनो दुष्कृतिनश्चोच्यन्ते । ताश्च सत्त्वा-दिभिर्गुणैः प्रवृद्धा विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः । कथं ? इत्यत्राह— अधश्च मूलानीति । ब्रह्मपदमूलकस्या-थोऽस्मिन् लोके जटामूलान्यत्र वासनाख्यान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि । मातृव्यावस्थायां भारताजिरे हि शङ्कतैः कर्मभिरधो मनुष्यपद्मादय ऊर्ध्वं देवादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— एवं क्रीडात्मकं लक्षं निरूप्य तत एव संसारमकटक्षोपत्तिमाह— अधश्चोर्ध्वमिति । तस्य अलौकिकदृष्टस्य अधः विविधक्रीडाविधौ, ऊर्ध्वं क्रीडावतारा-

दिवि, शाखाः प्रसूताः अनेकरूपेण विस्तरं गताः । चकारे-णाऽधः प्रसूतानामपि दर्शनानन्दप्रकारेण लीलापथिकता ज्ञापिता । किञ्च गुणैः सात्त्विकादिभिः सेचनेनैव प्रकर्षेण

बुद्धाः बृद्धिं गताः । किञ्च विषयरूपादयः प्रबालाः पल्लव-
स्थानीया जाताः । किञ्च तासां शाखानां लौकिकाद्वन्द्वार्थं
अथः जीवादियु मूलान्यद्वन्द्वतानि प्रकृदनि । प्रयोजन-

माह— मनुष्यलोके कर्म अद्वन्द्वः पञ्चाद्वयं येषां तदर्थं
तादृशानि, लौकिकलोकोत्पन्नानां कर्मप्रवृत्त्या- सुदृष्या-
र्थम् ॥ २ ॥

११ नी० भा० टी०— अवध्व मातुषेभ्यस्तिथ्यकस्यावरादयोऽवीच्यन्ताः (?) । ऊर्ध्वं च मातुषेभ्य एवोपरि च
गन्धर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यन्तं प्रसृताः प्रसरं प्राप्तास्तस्य शाखाः । गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धाः गुण-
प्रवृद्धाः । विषया एव रञ्जकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रबालानि यासां ताः । संसारवृक्षस्योपरि मूलं ब्रह्म
वक्तव्यम्, अवध्व इह मनुष्यलोके च तस्य मूलानि वासनारूपाण्यवान्तरमूलान्यनुसन्ततानि प्रबाह्वनित्यानि ।
यतः कर्मानुबन्धीनि कर्मेव धर्माधर्मार्थमनुबन्धः पश्चाद्भावि येषां तानि कर्मानुबन्धीनि । वासनाभ्यः कर्माणि
कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसन्तानोऽयं वृक्ष इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुरुच्छेदस्यानर्थकरस्य संसारवृक्षस्योच्छेदोपाय-

कथनद्वारा कर्तव्योपदेशः ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— यस्त्वं वर्णितः संसारवृक्षः— न रूपमिति । न रूपमस्येह यथोपवर्णितं तथा
नैवोपलभ्यते, स्वममरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात् ; दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति । अत एव नान्तो
न पर्यन्तो निष्ठा परिसमाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिः 'इत आरभ्यायं प्रवृत्तः' इति न
केनचिद्वगम्यते । न च सम्प्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यं अस्य केनचिदुपलभ्यते । अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढ-
मूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलं, असङ्गशस्त्रेण असङ्गः
पुत्रावित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विधे-
काभ्यासात्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सवीजमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुनः पुना रागादिना प्रवृत्तत्वेना-
नादित्वात् संसारवृक्षः समुच्छिद्यते, न चोच्छेत्तुं शक्यते केना-
पीत्याशाङ्क्याऽऽह— यस्त्विति । यथा पूर्वं वर्णितं यथा च
लोके प्रसिद्धं तथाऽस्य रूपमिह शाखाददुमीयते तथा चास्य
ज्ञानापनोद्यत्वं युक्तमित्याह— यथेति । तस्यप्रमितत्वे हेतु-
माह— स्वप्नेति । तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनष्टस्वरूपत्वं हेतुं
करोति— दृष्टेति । इत्यमेयतेति शेषः । तमेवामेयत्वं हेतुं
कृत्वाऽवसानमपि तस्य न भातीत्याह— अत एवेति । ज्ञानं

विना भ्रान्तिवासनाकर्मणामन्योन्यनिमित्तत्वात्वावसानमस्ती-
त्यर्थः । इदं प्रथमतः नान्य परिच्छेत्तुं शक्यमित्याह—
तथेति । आद्यतन्वन्मध्यमिति नास्य प्रामाणिकमित्याह—
मध्यमिति । संसारवृक्षस्याश्वत्थशब्दितस्य क्षणभङ्गस्य
स्वयमेवोच्छेदसम्भवात्तदुच्छेदार्थं न प्रयत्नव्यमित्याशाङ्क्या-
ऽऽह— अश्वत्थमिति । व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं पारिव्राज्यम् ।
दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन स्फुटयति— पुनः पुनरिति ॥३॥

१ शां. भा.— तत इति । ततः पश्चाद्यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं, परिमार्गणमन्वेषणं; ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यं ?
इत्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं, तच्छरणतयेत्य-
र्थः । कोऽसौ पुरुषः ? इत्युच्यते— यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निस्सृता; ऐन्द्रजा-
लिकादिव माया, पुराणी चिन्तनी ॥ ४ ॥

२ आ. शां व्या.— उद्धृत्य किं कर्तव्यं ? तदाह— तत् इति । पश्चादक्षत्याद्धर्मे व्यवस्थितमित्यर्थः । किं तत्पदं यदन्विष्य ज्ञातव्यं ? तदाह— यस्मिन्निति । येन सर्वं तं पूर्णं

पूर्वं वा शयानं पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः । विवर्त-
वादानुरोधिनं दृष्टान्तमाह— चेन्द्रेति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्य ब्रह्मस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याप्रवेचना-
श्चाखत्वं, मनुष्यत्वे कृतेः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं, न तथा
संसारभिरुपलभ्यते; मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुपपत्तिप्रद्वैथेत्यावन्मात्रमुपलभ्यते;
तथाऽस्य ब्रह्मस्य अन्तो विनाशोऽपि गुणमयमोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते; तथाऽस्य गुणसङ्ग एवा-
दिरिति नोपलभ्यते; तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते; प्रतितिष्ठत्य-
स्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठा ।

४ वे. ता. चं.— ननु सर्वप्रत्यक्षमस्मतेऽस्मिन् संसारे
'यस्तं वेद' इति कस्याचित्तोद्वेगेन प्रशंसनमयुक्तमित्यत्रोच्यते
न रूपमस्येति । नात्र रूपानुपलम्बमचनस्य रूपाभावे
तात्पर्यं, निर्दिष्टव्यवहारोपादित्यभिप्रायेणाह— अस्य ब्रह्म-
स्येति । सर्वेषां संसारोपलम्बे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलम्ब-
इति तथाशब्दाभिप्रेतं विवृणोति— चतुर्मुखादित्वेनेत्या-
दिना । संसारभिरिति— अपवर्गोपयुक्तज्ञानरहितैरिति
भावः । संसारिष्वेव यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा । कृतस्थ-
पितुपुत्रादिरूपेण लोकेऽपि मूलशाखापक्षवादिकं दृश्यत इत्य-
त्राह— मनुष्योऽहमिति । तेषां हेतुस्यापि संसारस्योपादा-
नोपयुक्तं ज्ञानमस्ति; न तु हानार्थमिति भावः । 'नान्तः'
इत्यादावपि तथाशब्दस्यानुपलम्बमाह— तथाऽस्येति । सम-
मित्याहतासङ्गशब्दच्छेदत्वाच्चगुणमन्तशब्दार्थमाह विनाश-
इति । आत्यन्तिकप्रलय इहासङ्गनिष्पादितान्तशब्देन विवक्षितः;
तस्य च स्वरूपतः कारणतश्चातुपलम्बः नित्यप्रलयमार्गं हि
संसारिभिर्दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह— गुणमयमोगेष्वसङ्गकृत

इति । भोगशब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्यादेः
प्रतिष्ठायाश्च स्वरूपनिषेधप्रत्ययानुवासाय 'उपलभ्यते' इति-
पदमनुषङ्गितम् । गर्भादित्यस्यावान्तरादेरुपलम्भात्प्रधानसूत-
आदिरिह विवक्षित इत्याह— गुणसङ्ग एवेति । अत्र प्रतिष्ठा-
शब्देन परोक्तं परमात्माभिमानमयुक्तं, निस्सङ्गानां सङ्गविषयस्य
तस्यासङ्गशब्दच्छेदब्रह्मप्रतिष्ठात्वनिर्देशानौचित्यात्; अत आदि-
सूतस्य सङ्गस्यापि निदानं क्षेत्रादित्यानीयमज्ञानमिह अर्थोवि-
त्यात्प्रतिष्ठोच्यत इत्याह— अनात्मन्यात्माभिमानरूप-
मिति । एतेन सम्प्रतिष्ठा मध्यमिति व्याख्याऽपि निरस्ता ।
अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दवृत्तिः ? इत्यत्राह— प्रतितिष्ठतीति ।
अयं भावः— मूलस्थितिभूमिः ब्रह्मस्य प्रतिष्ठा; कमेव संसार-
ब्रह्मस्य मूलत्वेनोक्तम्; तच्च 'अविद्यासञ्चितं कर्म' [वि. पु.
२।१३।१००] इति वचनादज्ञाने स्थितं, तदर्थीनत्वात्तदुद्धान्त्यः;
ममकारस्यापि कर्महेतोरहङ्कार एव कन्द इति स इह संसार-
ब्रह्मप्रतिष्ठति ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तप्रकारं सुविरुद्धमूलं सुष्ठु विविधं रूढमूलमश्वत्थं सम्यग्ज्ञानमूलेन दृढेन गुण-
मयभोगासङ्गाख्येन शस्त्रेण छिन्वा ततो विषयासङ्गाद्धतोस्तत्पदं परिमार्गितव्यं अन्वेषणीयम्; यस्मिन्
गता भूयो न निवर्तते ।

४ वे. ता. चं.— 'एनम्' इति सङ्गास्यपदप्रकृतिवैचित्र्य-
परामर्श इत्याह— उक्तप्रकारमिति । सुष्ठुषं दृढनिरुद्धावा-
सन्त्वेनान्यैः छेत्तुमशक्यतत्त्वम् । विविधत्वं प्रायश्चित्तादिभि-
रैकैकस्य कर्माख्यमूलस्य च्छेदेऽप्यनादिकालं मनोवाङ्मायैर्बुद्धि-
पूर्वकमवदुषिपूर्वकं च विधिनिषेधविषयविचित्रकर्मणामनन्त-
प्रकारसम्पत्तत्त्वम् । असङ्गोऽपि कदाचित्तादात्म्यकस्याध्यादि-
हेत्वात्पि भवति; स तु न दृढः; अतः सम्यग्ज्ञानमूलेने-

त्युक्तम् । विषयत्यागदशायासिव आत्मान्वेषणदशायास्य-
सङ्गोऽनुवर्तनीय इति ज्ञापनाय तत्रशब्दः । अत एव 'ततः
परम्' इति परशब्दाध्याहरेण व्याख्यान्तरमयुक्तमित्यभिप्राये-
णाह— ततो विषयासङ्गाद्धतोस्तीति । 'आत्मानमन्वि-
च्छेत्' [जा. उ. ६] इत्यादिसूचनायाह— अन्वेषणीय-
मिति । छन्दोसुरोधाय छान्दर्सं 'निवर्तनीयं' इति परमेष्व-
मित्यभिप्रायेण स्ववमात्मनेपदं प्रायुञ्जति ॥

३ रा. भा.— कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयभोगासङ्गस्तन्मूलं च विपरीतज्ञानं निवर्तत इत्यत
आह— तमेवेति । अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव चाद्यं कृत्स्नस्यादिभूतं 'मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते
सचराचरम्' [१।१०] 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१।०।८] 'मत्तः परतरं नान्यत्
किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] इत्यादिब्रह्मकथार्थं पुरुषमेव शरणं प्रपद्येत तमेव शरणं प्रपद्येत ;

यतो यस्मात् कृत्स्नस्य सद्गुरियं गुणमयमोगसङ्गप्रवृत्तिः, पुराणी पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैतत् पूर्वमेव 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' [७।१४] इति । 'प्रपद्येतः प्रवृत्तिः' इति वा पाठः; तमेव चार्थं पुरुषं प्रपद्य शरणमुपगम्य, इयतः अज्ञान-निवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभूता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता; पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी । पुरातना हि मुमुक्ष्वो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धाः सञ्जाता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु दृढस्यासङ्गशक्तस्य लाभे हि तेन च्छिद्येत; तदेव तु संसारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्कयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति— कथमिति । 'निर्मानमोहाः' [१९।५] इत्यादिसमनन्तरग्रन्थासु सन्धानेनाह अज्ञानादिनिवृत्त्य इति । आद्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थाप्यत इत्याह मये-ति । यदाज्ञातिलङ्घनाद्वन्धः, स एव हि प्रसादितो मोक्षक इत्य-भिप्रायैर्नैवकारः । तत्प्रपन्नरूपस्य 'यतः प्रवृत्तिः' इत्या-देर्महदादिदृष्टिमात्रपरत्वव्युत्पत्तिसाधेयमेवात्र प्रपत्तिवाक्ये प्राणुक्तं स्मारयति उक्तं हीति । 'तेषामेवातुःकर्मार्थ' [११।१०] 'मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादातरिष्यसि' [१८।५८] 'मामेकं शरणं ब्रज' [१८।६६] इत्यादिकमपि भाव्यम् ।

अत्र प्रसृतादिशब्दैः सत्यत्वस्यैव प्रतीतेः, परेषामिन्द्रजालदृष्टान्तः शब्दस्वारस्येन प्रत्यक्षादिभिश्च बाधितः । छन्दोबद्धीणां प्रयोगा-नुमतः 'प्रपद्येत' इति परस्मैपदम् । तत्र ह्यभिमतं पाठान्तर-मर्थान्तरं चाह— प्रपद्येत्यादिना । उत्तमपुरुषत्वे वाक्यान्-न्यात् 'इयतः' इति पदच्छेदः । एवं च शङ्कामाः साक्षादि-दमुत्तरं स्यादिति भावः । इयच्छब्दस्यात्र प्रकृतवाक्यपरत्व-माह अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येति । पुरुषस्यापारविषय-त्वाय साधनभूतैत्युक्तम् । पृथग्भिहितं सम्बन्धसामान्यमहि-साध्यसाधनभावरूपविशेषे विधान्तमिति भावः । 'प्रसृता पुराणी' इत्यनेन शिष्टाचारप्रदर्शनमभिमतमित्याह— पुरा-तनानामिति । तदेव विवृणोति पुरातना हीति ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— यथास्थितस्तथा नोपलभ्यते । अन्तादिर्विष्णुः । 'त्वमादिरन्तो जगतोऽप्य मध्यम्' इति भागवते । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः' इति च मोक्षधर्मे । असङ्गश्चेण सङ्कराहित्यसहितेन ज्ञानेन । 'ज्ञानासिनोपासनया शितेन' [११।२८।१७] इति भागवते । छेदश्च विमर्श एव । ततश्च तस्यैवावन्धकं भवति । तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते । तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव— 'विमर्शो ह्यस्य छेदः स तच्च व्रणाति व्रणाति चान्यान्' [] इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— अस्य रूपं नोपलभ्यत इत्युक्ते प्रमाण-बाधः, अत उक्तम्— तथेति । तत्सापेक्षमित्यतः पूरयति— यथेति । विकारित्वादिनेत्यर्थः । जगतो देशकालान्यां परि-च्छेदयोः पलभ्यमानत्वाभावात् इत्याद्युक्तमुक्तमित्यत आह— अन्तादिरिति । संहर्तृत्वादेरिति शेषः । अत्र सम्मतिमाह— त्वमिति । मर्षं स्थितेः कर्ता । तस्मात्पलभ्यमानत्वे प्रमाणमाह— अनादीति । आद्यन्तरहितम् । असङ्ग एव शक्तमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह— असङ्गेति । असङ्गः सङ्करादित्वं तेन सहितं ज्ञानमसङ्गशक्तम् । दध्यो-दनादिवत् । नृत्तो साहित्यस्यान्तर्भावप्रयोग इति भावः । प्रतीतीतिः कृता न ? इत्यतो ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वोक्तेरि-त्याह— ज्ञानेति । 'चित्त्वा' इत्यस्य 'सर्वो जसुदृष्ट' इति (शं.) व्याख्यानमसदिति भावेनाह— छेदश्चेति । चत्स्वर्थः विमर्शो विवेकः । व्याख्यानान्तरपरित्यागेनैवं व्याख्याने को

हेतुः ? इत्यत आह— ततश्चेति । यतो विमर्श एव प्रकृत्या-देर्विश्वस्य छेदो न सर्वथोद्धारणम् । तत एव तत्सर्वकस्यैवदम-बन्धकं भवतीति युज्यते । अन्यथैकेन छेदे कृते सर्वमुक्तिः स्यादिति भावः । इतश्चायमेव छेद इत्याह— तथा हीति । अत्र ह्यन्वयमेवं छित्त्वा 'ततः परं तत्परिमार्गितम्' [१५।४] इति विश्वच्छेदस्य ब्रह्मप्रतीतौपगम्यत्वमुच्यते । तथा हि । विश्वस्य कार्यत्वादिना विमर्शं सति कार्यस्य कारणपेक्षत्वात्, चेतनान-धिष्ठितादुपादानादुत्पत्त्यसम्भवात्परतन्त्राणां सुखतोऽधिष्ठातृ-त्वायोगान्मूलस्थमुपादानकारणाधिष्ठातृ ब्रह्म प्रतीयते न विश्व-विनाशे । अतो योग्यतावशाद्विमर्श एव छेदो न विनाश इति गम्यत इत्यर्थः । विश्वमिथ्यात्वज्ञानमेव छेद इति चेत्, न; अन्य मिथ्याज्ञानत्वात् ध्रुतिसंवादाच्चैवमेवेत्याह— तच्चोति । "तं वै प्रपद्ये यं वै प्रपद्ये" इति तच्छ्रुतावेव अतस्तं छेदकमेव ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत । तच्चोक्तं तत्रैव "तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्ये न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्म मूलं तच्छिस्तुः" इति । 'नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान्' इति च मोक्षधर्मे । छेदोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. की.— वाक्यार्थस्य समासत्वात् ‘तमेव चाव’ इति व्यर्थमित्यतः सङ्गतिं सूचयन्नाह— तदर्थं चेति विमर्शार्थं च । विश्वविमर्शाद्ब्रह्मज्ञानं भवतु स विमर्श एव कथं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षां तदर्थमित्यनेन सूचयति । तर्हि चिच्छिदिषु प्रति तदुपायो विधेयः, न तु प्रपञ्च इति वचनं सङ्गतमित्यतः ‘व्यत्ययो बहुलम् । [अष्ट. ३।१।८५] इति वचनमाश्रित्याह— प्रपञ्चेति । कुतो व्यत्ययो ? इत्यतः श्रुतिस्मृतिसंवादादित्याह— तच्चेति । तद्विरुद्धं चिच्छसुः ।

अन्यासलोप इडभावश्च च्छान्दसः । चिच्छिदिषुः । विश्वविमर्शा-
र्थं यद्ब्रह्म विश्वस्य मूलं तमेव पुरुषं प्रपञ्चेत्यर्थः । प्रपञ्चा-
प्रसरेण नारायणेन दृष्टः पुनान्प्रतिबुद्धो विश्वविमर्शसमो भवे-
दित्यर्थः । इत्यत्र पुरुषव्यत्ययोऽत्र व्याख्येय इत्याह— छेद्-
नेति । अस्तस्तदुपायविधानमेव सङ्गतमिति शेषः । न केवल-
मुत्तमपुरुषोऽज्ञातपुरुषः किन्त्वयुक्तव्येयाह— न चेति । तमेव
प्रपञ्च इत्येवं परिमार्गितव्यमिति सम्बन्धस्त्वयुक्तः, अस्य
परिमार्गणत्वाभावात् ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— न रूपमिति । अस्य संसारवृक्षस्य यथोपवर्णितस्य यथोक्तं रूपं नोपलभ्यते;
नान्तो न चावसानमुपलभ्यते; न चाऽऽदिः, आदिरिदमर्थमतया प्रवृत्तिरस्य संसारवृक्षस्य नोपलभ्यते ।
न च सम्प्रतिष्ठा मध्यं, मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरद्विचन्द्रदिङ्मोहादिस्वरूपत्वात् । अथत्थमेनं यथोक्तं
सुविरूढमूलमसङ्गश्लेषेण सङ्गस्याभावाऽसङ्गः शस्त्रमिव शस्त्रं तेन दृढेन परमार्थनिश्चयदृढीकृतेन च्छित्त्वा
संसारवृक्षं समूलमुद्धृत्य ॥ ३ ॥ तत इति । ततः पश्चात्तत्पदं वैष्णवं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यं, ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । कथं परिमार्गितव्यं ? इत्यत्राऽऽह— तमेव विष्णुमाद्यमादौ भवं पुरुषं जगत्पूर्वकं प्रपञ्चे शरणं
गच्छामि । यतो यस्मात्संसारमायावृक्षस्य प्रवृत्तिराविर्भावः । प्रसृता निस्सृता पुराणी नित्येति ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— प्रक्रान्तरेणापि दुरुच्छेदत्वमाह—
न रूपमिति । इह संसारे स्थितेः प्राणिभिः अस्य संसार-
वृक्षस्य रूपं ब्रह्ममूलत्वं तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याप्रत्येवा-
धरशास्त्रं, मनुष्यवृत्तवाक्यार्थां च कृतेः कर्मभिः पुनरन्यथश्रोत्र्यं
च तस्य प्रसृतशास्त्रत्वमिति यथोक्तं तथा नोपलभ्यते । अत
एव नास्यान्तोऽवसानं चोपलभ्यते, नाध्यादिः, न वा सम्प्र-
तिष्ठा स्थितिर्मध्यम्, आद्यन्तप्रतियोगिरूपत्वान्मध्यस्य ।
तथा चाद्यपलभ्यमानस्वरूपतयाऽनवगततादिमभ्यावसानस्यास्य
दृक्षस्य दुर्पदं एवोच्छेदः इति भावः ।

यस्मादेवं दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरोऽयं संसारवृक्षस्तत्संप्रादेन-
सुप्रादेन च्छित्त्वा पुरुषार्थसिद्धये प्रयतितव्यमित्याह सार्धै-
रअश्रित्यमिति । सुदु विविधं रुढमनघाद्यज्ञानेनातिदं
एतमन्वर्थं असङ्गश्लेषेण, सङ्गः स्पृहा, तद्विरोधि वैराग्यमसङ्गः

पुत्रवित्तलोकैक्यात्यागरूपः, स एव शस्त्रं रागद्वेषमयसंसार-
च्छेदकत्वात् ; तेन असङ्गश्लेषेण दृढेन तत्त्वज्ञाननिष्ठया दृढी-
कृतेन पुनःपुनर्विकल्पाभ्यासनिशितेन च्छित्त्वा, वैराग्यशमद-
मादिसम्पन्नो भूत्वेति यावत् ।

ततो गुरुष्वपसृत्य तत्पदं पथते ज्ञायत इति पदं ब्रह्मात्मतत्त्वं
परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम्; “लोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः”
[छां. उ. ८।७।१] इति श्रुतेः । श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः ।
किं तत्पदम् ? यस्मिन्पदे गता अमेदेन प्राप्ता भूयः संसाराय
न निवर्तन्ते । तदन्वेषणे च भगवदेकान्तभक्तिरेव कारण-
मित्याह— तमेवेति । यतः पुरुषादेवा पुराणी चिरन्तनी
संसारवृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता ऐन्द्रनालिकादिव गजादिमाया
निस्सृता, तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपञ्चे शरणं ब्रजामानम् ; अतएव सुतरां
शरणतया तत्परिमार्गितव्यमिति योजना ॥ ३ ॥ ४ ॥

९ व. त. ० दी०— किञ्च न रूपमिति । इह मायामोहितैर्वादिभिरस्य स्वरूपं याथावत् तथा वेदोक्तप्रकरणे
नोपलभ्यते ‘मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात्’ । [ब्र. सू. ३।२।३] किञ्च नान्तो निर्णयो न
चादिः; न च सम्प्रतिष्ठाऽपि । तेनासम्प्रतिष्ठमसत्यं स्वाज्ञानकल्पितं जगदुच्यते । वक्ष्यति च मायावादिनामा-
सुराणां लब्धये ‘असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीधरम्’ [१६।८] इति । ततो नेदं जगदसत्यं, किन्वेतदुपाय-
वरणभूतं जीवकल्पितं सुवर्णजलवत्कार्यभूतत्वां साराख्यं दुष्टांशमेतमाभिमतया हंसोक्तिः प्रतीयमानम् ; अतएव सुतरां
विरूढानि मूलाणि जीवकल्पितानि वासनामयानि दोषरूपाणि यत्र तमसङ्गश्लेषेण दृढवैराग्यरूपेणाभजनीयतया
सकत्यभावेन च्छित्त्वा पृथक्कृत्य ततः पदमात्मरूपं भगवद्भामभूतमक्षरं ब्रह्म परिमार्गितव्यमित्यन्तरेणान्वयः । न चेह
जीवकृतो जगदुच्छेद एव यथा श्रुतो वाच्योऽपि शिष्टत्वनिरूपणादिति वाच्यम्, उच्छेदिते दण्डे दण्डी पुरुषो
नेतिवद्विरोधात् ॥ ३ ॥ तद्विनिश्चयः— यस्मिन्मिति । यत्र गता ज्ञानिनो भूयो न निवर्तन्ते । तत्र मुख्यं
साधनं भक्तिमाह— तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपञ्च इति । यतः पुराणी कृत्स्नस्य जगतः कर्मसु प्रवृत्तिरुत्तः प्रसृता
भवति । तं प्रपञ्च इति वा पाठः ॥ ४ ॥

१०. पु. अ. त.— नञ् कथं तैः सृष्टिः? इत्यत आह—
न रूपमिति । इहाऽस्मिन् लौकिके संसारे कर्मासक्ताना-
मस्य तच्छास्त्रारूपेण सत्यपि तथाऽलौकिकक्रीडात्मकं रूपं न
लभ्यते । न च अन्तः, क्रीडात्मकेन नित्यत्वात् । न च आदिः,
पुरुषोत्तममूलकत्वेनाऽनादित्वात् । न च पुनः सम्प्रतिष्ठा स्थितिः
तस्मादलौकिकसंसाररामकवृषं छित्त्वा पुनरलौकिकान्वेषणं
कार्यमित्याह—अद्वयत्वमिति । एवं परिदृश्यमानं लौकिक-
मन्वन्त्यं नञ्वरं सुविरूढमूलं दृढं, दृढेन निश्चयात्मकेन असङ्ग-
शस्त्रेण एतन्मध्यपातिदुष्टविषयादिदोषपर्यालोचनसङ्गाभावा-
त्सकेन शस्त्रेणैतच्छेदपट्टना छित्त्वा निर्वर्त कृत्वा ॥ ३ ॥

ततः पदमिति । ततस्तदनन्तरं तत्पदं अलौकिकस्य तस्य
मूलभूतं परिमार्गित्वं परितो विचारपूर्वकमालोचनरीत्या
मार्गितव्यमन्वेषणीयम् । अन्वेषणे प्रयोजनमाह— यस्मि-
न्निति । यस्मिन् पदं गताः प्राप्ता भूयो न निवर्तन्ते, संसारे
नागच्छन्तीत्यर्थः । कथमन्वेषणीयं? इत्थत आह— तमेवेति ।
यतः पुरुषोत्तमात् पुराणी सनातनी नित्या प्रवृत्तिर्वक्तव्या-
त्मिका भगवदनुप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता प्रकटिता; तमेव
आयं च पुनः पुरुषं भावात्मतया पुरुषरूपं शरणं प्रपद्ये
ब्रजामीति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु श्रोऽपि स्थातुपनर्हश्चाव्ययश्चेत्युक्ते प्रतिक्षणविनाशिर्विज्ञानसन्तानरूपो वा
ब्रह्मादिवत्प्रवाहानित्यो वाऽयं संसारस्तर्हि दुरुच्छेद्यो वासनानां कर्मणां च बीजाङ्कुरवदन्योन्यजन्महेतुत्वस्या-
वर्जनीयत्वादित्याशङ्क्य सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामतिर्वचनीयोऽयमित्येवं पक्षमाश्रित्य परिहरति— न रूपमिति । रज्जु-
रगस्येवाव्यय रूपं सम्यग्दृष्ट्वा वीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते । इह जीवत्येव देहे । यथा पूर्वमज्ञानदशायां तथा नोपलभ्यते
ज्ञानदशायां । तेनास्य मृधात्वमनुष्वेककवेद्यमित्युक्तम् । एतेनानुपलभ्यरूपत्ववचनेन स्वप्रकाशानां विज्ञानानां
रूपवतां बीजादीनां च सादृश्यस्य व्यावृत्तिः । तर्हि शराविषाणवत्तुच्छ एवायं स्यादित्यत आह— तान्तो न चादि-
रिति । उपादानस्य मूलज्ञानस्यावन्तशून्यत्वादयमप्यावन्तशून्य इत्यर्थः । तद्धात्मवदपरिहार्थः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह— न च सम्प्रतिष्ठा, अस्य प्रतिष्ठाख्यं लयस्थानं वृक्षस्य भूमिरिव नास्ति । न चायं ब्रह्मणो विकारो येन
तत्रैव लीयते; न चेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यमङ्गापत्तेः; किं तर्हि तुच्छमज्ञानमस्योपादानं तस्मिन् ज्ञानेन
विनष्टे समूलस्यास्योच्छेदो भवति, अज्ञानस्य च तुच्छत्वम् । “तुच्छेनाभ्रविहितं यदासीत्” [१५४]
इत्यादिश्रुत्या । तत्कार्यस्य रज्जुर्गादेः प्रलये तदनुपलम्भस्यानुभवेन च सिद्धम् । तस्मादस्य प्रतिष्ठा नोपलभ्यत
इति युक्तमेवोक्तम् । तमेनमन्वन्त्यं वासनानां दाढ्यात् सुविरूढमूलं दृढतरमूलमप्यसङ्गशस्त्रेण सङ्गो देहादितादा-
त्म्यवृद्धिः, तदवर्जनमसङ्गः, स एव शस्त्रं तेन दृढेन परिपकेन च्छिन्ना ‘ततः पदं तत्परिमार्गित्वं’ [१५४]
इत्युच्यते। अन्वयः । यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसारयोरसङ्गः सुपुनो स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासनाभिरप्यात्मनो-
ऽसङ्गोऽनुमीयते तथापि वासनामूलस्याज्ञानस्याज्ञानेनातुच्छेदात्त्रासङ्गधीर्दृढा भवति, तस्मान्निर्विकल्पसमाध्य-
भ्यासेन कारणशरीरस्याप्यसङ्गः साध्यः; तेन चासङ्गशस्त्रेणास्य च्छेदो मूलोच्छेदो लवणोदकवद्भ्रूज्जूरगवद्धा
प्रविष्टापनरूपः कर्तव्यः । न तु साङ्ख्यानमिव स्वरूपेण सतः परिवर्जनमात्रम् ॥ ३ ॥

तमिममन्वन्त्यं छित्त्वा किं कर्तव्यं? अत आह— तत इति । न केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसङ्ग-
मात्रेण कृतार्थता; किं तर्हि? ततोऽसङ्गानन्तरं तत् श्रुतिप्रसिद्धं पदं पदनीयं ब्रह्म परिमार्गित्वं बुद्धि-
युक्तिवत्त्वेन ‘अहमेव ब्रह्मास्मि’ इति ज्ञातव्यम् । यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राप्ताः सन्तो न निवर्तन्ति
न पुनर्निवर्तन्ते । तमेव प्रत्यगानन्दमाद्यं पुरुषं पुरि शरीरे शयानमहमपि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति
भावयेत् । भगवत एव वा इदं वचनं लोकशिक्षार्थं ‘वर्त एव च कर्मणि’ [३१२] इतिवत् । कोऽनौ पुरुषः ?
यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै. उ. २. १६] इत्येवंरूपा प्रसृता
अस्मास्वपि प्रवृत्ता । यतो वयमपि इदानीं कामयामहे अनादिना वयं भूयांसः स्याम प्रजया प्रजायेमहीति
चेति । येनेयं प्रवृत्तिर्निर्दिशिता तत्प्रणामेनैव सा निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुक्तिपदं गच्छतां ससाधनलक्षणानि ।

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

दन्द्र्वैविमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कथमभ्यासास्तत्पदं गच्छन्ति? इत्युच्यते— निर्मानेति । निर्मानमोहाः, मानश्च
मोहश्च मानमोहौ, तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिताः, जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः

सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः; अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्पराः, विनिवृत्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते निवृत्तकामा यतयः सन्ध्यासिनो द्वन्द्वैः प्रिया-प्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमृता मोहवर्जिताः पदमन्ययं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

२ आ. शार्. व्या.—परिमार्गपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छता-
मज्ञानतराण्याकाङ्क्षापूर्वकं कथयति— कथमित्यादिना ।
मानोऽङ्गकारः, मोहस्त्वविवेकः । जितसङ्गदोषाः शत्रुमित्रसन्नि-

धावपि द्वेषप्रीतिवर्जिता इत्यर्थः । तत्परत्वं ध्रुवणादिनिश्चयम् ।
सन्ध्यासिनो वैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्मण इत्यर्थः । आदिशब्देन
तदेतुमहः । मोहवर्जितत्वमुक्तहेतुतः सङ्गातसम्यग्धीत्वम् ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहाः निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः जितसङ्ग-
दोषाः जितगुणमयभोगसङ्गाख्यदोषाः, अध्यात्मनित्याः आत्मनि यत् ज्ञानं तदध्यात्मम्, आत्मज्ञान-
निरताः, विनिवृत्तकामाः, विनिवृत्ततदितरकामाः, सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैश्च विमुक्ताः, अमृताः आत्मानात्म-
स्वभावज्ञाः, तदव्ययं पदं गच्छन्ति अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति, मां शरण-
मुपगतानां मत्प्रसादादेवैताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुखाः सिद्धिपर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्मिन्नर्थे ‘निर्मानमोहाः’ इत्याद्य-
नन्तरावक्यमपि ‘यतः’ [१५/४] इत्युक्तस्य विवरणतया
सुसङ्गतमित्यभिप्रायेणाह— एवमिति । अत्र सामर्थ्यात्सङ्ग-
मिवृतेः कारणं निर्मानमोहवर्जितं तद्वत्तुं व्याख्यायति—
निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा इति । ‘अमृताः’
इति पृथगुक्तैव मानमोहमेवैकव्याख्यानमनुक्तमिति भावः ।
आत्मसम्यग्बोधेनैव गुणमयेति विशेषणम् । जितसङ्गत्वफल-
मध्यात्मनित्यत्वम्, तच्च ‘अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्’
[१५/१२] इति प्रागुक्तं तदाह— आत्मनि यज्ञान-
मिति । योगकाले नैरन्तर्येणोत्पानकालेऽपि प्राप्नुयैणाध्यात्म-
ज्ञाननिरतत्वम् । स्वादुतमे स्वात्मज्ञाने निरतत्वात्तदितरकाम-
निवृत्तिः । विनिवृत्तकामत्वमिह विशेषतो निवृत्तकामत्वं, तच्च
विषयसन्निधावप्युपेक्षकत्वम् । सङ्गकामयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य
पूर्वोक्तत्वात्प्रागुक्तमिति । सुखदुःखसंज्ञैः अनुकूलप्रतिकूल-
भावैरित्यर्थः । इदं बोधायनविशेषायां द्वन्द्वतितितिक्षापरम् ;
फलद्वारापरत्वे दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरम् । ‘त्रिभिर्गुणमयैर्भावै-
रेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितम्’ [७/१३] इत्युक्तमाया-
तरणादिहामुद्वेगम्, तच्च वेदात्मभ्रमनिवृत्तेः ‘निर्मानमोहाः’
इत्येवमेवोक्तत्वात्तद्यतिरिक्तमात्मानात्मविषयसमस्तभ्रमनिषेधरूप-

मित्यभिप्रायेणाह आत्मानात्मस्वभावज्ञा इति । यद्वा
मोहहेतुनिवृत्तिलक्षकोऽज्ञामोहशब्दः, अन्योन्यव्यावर्तकासाधा-
रणधर्मप्रतीत्या ज्ञात्मानात्मवैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः ।
स्वरूपतो निर्विकारत्वादात्मनो व्ययो ज्ञानसङ्कोचविकासरूपः
तन्निषेधकलितमाह— अनवच्छिन्नज्ञानाकारमिति । पश्यत
इति पदं ‘प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावः’ [वि. पु.
६/७/१३] इति परिशुद्धात्मनोऽपि परमात्मवत्, प्राप्यत्वात्
पदत्वम् । न चात्र परमात्मा पदशब्दाभिप्रेतः, अनन्तरश्लोके
तत्स्यैव तच्छब्दपरामृष्टस्य ‘मम धाम’ इति व्यधिकरणनिर्दि-
शात् । न च पदशब्दधामशब्दयोरिह दिव्यस्थानविषयत्वं,
‘परिमार्गितव्यम्’ [१५/४] इति तत्पर्यायैवधीयत्वविधन-
योगात् । तस्य हि फलतयाऽस्तीति ज्ञातव्यत्वमार्जः, नत्वात्मवत्
समाधिपर्यन्तगवेषणास्पदत्वम् । ‘मम धाम’ इति निर्दिष्ट-
स्यैव हि संसारवस्था ‘ममैवांशः’ [१५/७] इत्यादि-
नोच्यते । अन्यथा परस्थानप्रतिपादनानन्तरं ‘ममैवांशः’
इति बद्धावस्थजीवनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः ।
उक्तशङ्कापरिहाराय ‘तमेव’ इत्यादेः पिण्डिते तात्पर्यमाह—
मां शरणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— साधनान्तरमाह— निर्मानेति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— तर्हि ब्रह्मज्ञानसाधनं विषयविमर्शस्तत्र साधनं च तत्प्रतिपत्तिरिति समस्तगुक्तं किमुत्तरेण ? इत्यत
आह— साधनान्तरमिति ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— निर्मानेति । कृतचेतस्ततया जितसङ्गदोषाः, सङ्गो विषयसङ्कल्पः, स एव दोषः,
जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः, विषयसङ्कल्परहिता इत्यर्थः । अध्यात्मनित्या आत्मज्ञाननिरताः ।
विनिवृत्तकामास्यक्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः सुखादिशब्दाव्याच्यैः, गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति,
अमृता विवेकिनः । तद्वैष्णवं पदम्, अव्ययमवनाशि ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं संसारस्वरूपं ततो विरक्तस्य
अगवद्भ्रमरा ब्रह्मभूतस्वज्ञानं चोत्पत्तिरिति संसारस्य छक्ति

दर्शयति— निर्मानेति । निर्गतो मानमोहावहङ्काराविवेको
येष्वस्ते, अत एव जितः पुत्रजितादिवहङ्करो दोषो यैः, अत

एव च प्रतिबन्धकाभावाद्ब्रह्मस्य आत्मज्ञाने नित्याः, अत एव 'सोऽव्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' [२।५९] इति प्रागुक्तैर्विषयतो निरवशेषेण निवृत्ताः कामा विषया येभ्यस्ते,

तत एव सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः; अत एवविषया अमृडा निवृत्ताज्ञानाः तदव्ययं विविधपरिच्छेदशून्यं पदं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—अन्यान्यपि साधनानि चाह—निर्मानेति; मानमोहराहित्यं सङ्गदोषराहित्यं अघ्नात्मज्ञाननित्यत्वं निवृत्तकामत्वं सुखदुःखादिद्वन्द्वराहित्यत्वं चेति । साधनसम्पन्नास्तद्विष्णोः परमं पदं सर्वदोषरहितं व्यापि वैकुण्ठात्मकमक्षरं ब्रह्माख्यं यान्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—शरणार्थं विना दोषानिवृत्तौ तत्प्राप्तिर्न भवेदिति शरणार्थं तस्य दयादेवेत्यन्यथा अनिवृत्ति-त्वाद्येव निरूपणपूर्वकं तद्विहितानां तत्पदप्राप्तिरुच्यते—निर्मान-मोहा इति । निर्गतौ मानमोहौ येषां ते । मानस्तु भगव-त्सम्बन्धजः, मोहः स्वरूपाज्ञानात्मकः । तथा जितः सङ्गदोषः अवैष्णवादिसङ्गदोषो वैः । अघ्नात्मनित्याः भगवत्स्वरूपतत्त्व-

विचारपरिनिष्ठिताः । विनिवृत्तकामाः विशेषेण मनसा विचार-राहित्येन विनिवृत्तः कामो येभ्यः । सुखदुःखसंज्ञैः सांसारिकै-र्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः । अमृडाः भगवत्परिचिन्तनेन मोहरहिताः, तदव्ययं नित्यं पदं गच्छन्ति । यत एतदोषरहिता उक्त-गुणवन्तश्च गच्छन्ति तद्वयमपि शरणातिरिक्तसाधनासाध्यं तस्मात् शरणं प्रपद्ये इति शरणगमनमन्वेषणप्रकार इत्यर्थः ॥५॥

११ नी० भा० दी०—एवमैकान्तिकस्य सुखस्याच्छादकं संसारान्तर्यं तच्छेदकमसङ्गशब्दं चोक्तत्वा तस्य सुखस्य प्राप्तावधिकारिणं तस्य स्वरूपं चाह द्वाभ्यां—निर्मानेति । मानो दुर्पः मोहो विपर्ययस्तद्विहिताः निर्मान-मोहाः । जितः सङ्गः 'कर्ताहं' इत्यभिमानो दोषो रागादिश्च यैस्ते जितसङ्गदोषाः । अध्यात्मं आत्मनि नित्याः निष्ठावन्तः, आत्मध्यानपरा इति यावत् । विनिवृत्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वन्द्वैः सुखदुःखेलुपलक्षणं शीतो-ष्णादीनामपि तैः—विमुक्ताः, तितिक्षावन्त इत्यर्थः । अमृडाः विद्ययाऽविद्यानाशं कृतवन्तः । तत्पदं अव्ययं अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम् ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—तदेव पदं पुनर्विशिष्यते—न तदिति । तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्बन्धः । तद्धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्क-श्चन्द्रः, न पावको नाशिरपि । यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम पदं परमं मम विष्णोः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—तत्पदं वेद्यं कर्तुमन्यत्कर्मैति द्वैतागतः, अवेद्यं चेदमुपैत्वात्प्रेषितत्वादित्याशङ्क्या-ऽह—तदेवेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—तदात्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च; ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रका-शकम्; बाह्यानि तु ज्योतींषि विषयेन्द्रियसम्बन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेण उपकारकाणि । अस्य च प्रका-शको योगः, तद्विरोधि चानादिकर्म, तन्निवर्तनं चोक्तं भगवत्प्रपत्तिमूलमसङ्गादि; यद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते, तत्परमं धाम—परमं ज्योतिः मम मदीयम्; मद्भिन्नतत्त्वतो ममांश इत्यर्थः । आदित्यादीनामपि प्रकाश-कत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतींषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि, ज्ञानमेव सर्वस्य प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रकाशकान्तर्गतैरपेक्षयोनया तच्छ-ब्दाभिप्रेतमाह—आत्मज्योतिरिति । अयं भावः—तच्छ-ब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वस्वरूपस्यात् 'पदमव्ययं तत्' [१।५।५] इति परिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रकृतत्वाद्भूतश्लोकैः 'ममैवांशो

जीवलोके जीवभूतः' [१।५।७] इति तस्यैवोक्तिरपि श्रुति-सिद्धस्वरूपक्योतिरुपेक्षकधामशब्दप्रयोगात् जीवविषयोऽयं श्लोक इति । सूर्यादिप्रकाशयत् स्वरूपावयवैरीत्येन स्यापयति—ज्ञानमेव हीति । सर्वेभ्योतिः—प्रकाशयवर्गस्य, तत्प्र-

काशकतयाऽभिमतस्योर्दिज्योतिषोऽपीति भावः । ज्ञानं चेत् सर्वस्य प्रकाशकं, तर्हि बाह्येष्वपि किं सूर्याद्यपेक्षया ? कथं च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहारः ? इत्यत्राह— बाह्यानि त्विति । सम्बन्धविरोधीति सामग्रीमध्यपातिविशिष्टसम्बन्धकार-विषयकोष्म । नहि कुञ्जादिवत्तनो व्यवधार्यकं, तनोव्यवहित-तालोक्तस्यप्रवृत्तात् । एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिः स्वयमेव किं न प्रकाशते ? केन बाह्येन तत्प्रकाश्यं ? इत्यत्राह— अस्य चेति । चत्स्वर्थः शङ्कानिबृत्त्यर्थः । स्वयम्प्रकाशस्यापि यथा-वस्थितसमस्ताकारप्रवृत्ते संसारिणो योग एवोपाय इति भावः । प्रकाशकान्तरप्रतिक्षेपे वेद्यत्वनिषेधशङ्कान्पन्नेन परिहृता । विशेष-निषेधः शेषाभ्यसुहानपर इति भावः । योगोऽपि सर्वेषां किं न सिद्धयेत् ? तत्राह— तद्विरोधीति । संसारिकं कर्म योगो-त्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषां न सिद्धयेदिति शङ्कायां प्रवृत्तेन परिहृति तन्निवर्तनं चेति । गतश्च प्राप्तेत्यर्थः । धामशब्दोऽत्र प्राग्वह निदिमन्स्थानपरः, अपितु सूर्याद्यपेक्षा-प्रतिक्षेपात्स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेज्योतिर्विर्वाची । तत एव मम परं ज्योतिरित्यन्वयो मन्दः । ममेति स्वसम्बन्धविधिस्तु सुप्तदशाभाविपरमसाम्यशङ्कितत्वात् न्ययपरिहारेण सार्धं इत्य-भिप्रायेणाह— परं ज्योतिरिमं मदीयमिति । ‘ममेवांशः’ [१११७] इति वक्ष्यमाणस्यापि निदानमिहामिमेतमिति व्यञ्जयन् पष्ठयुक्तं सम्बन्धसामान्यं विशेषे नियच्छति— मद्भि-भूतिभूत इति । विसृतिर्न च न गृहिणे गृहादिवत्, अपि-

५ आ. मा. भा.—स्वरूपं कथयति— न तदित्यादिना ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरवाक्यानां सङ्गत्यप्रतीतेस्तौ सूच-यन्नाह—स्वरूपमिति । अनेन कीदृशं तत्पदं यत्प्रातिः पुरुषार्थः ? इत्याकाङ्क्षायामिदमुच्यत इत्युक्तं भवति । स्वरूप-

त्वपुत्रनित्तद्विशेषणांशत्वेनेत्याह ममास्य इति । अय-मभिप्रायः—न तावन्निरवयव एकस्मिन् स्वरूपेऽशाब्दपदेशः, अंशस्यैकवस्त्वेकपदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वाद्देशांशभावस्य । अन्यथैकस्मिन् कौंशः कथांशो ? नहि स एव तस्यांश इति प्रान्तोऽपि द्रव्यात् । न च भेदाभेदसम्भावः, व्याघातसर्वभूति-कोपादिप्रसङ्गात् । ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि’ [ऋक्सं. ८।१।१७३ यजुर्सं. ३।१३] ‘तस्यावयवभूतेस्तु व्यासं सर्वमिदं जगत्’ [श्वे. ७. ४।१०] ‘यथाऽस्यः क्षुद्रा विस्तुलिङ्गा व्युत्पत्त्येवमेवास्मादा-त्मनः सर्वे एवात्मानो (सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि) व्युत्पन्नंति ’ [बृ. उ. २।१।२०] इत्यादिभूतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे विशेषणांशतयेति ‘अंशो नानाव्यपदेशात्’ [ब्र. सू. २। ३।४३] इत्यधिकरणे ‘प्रकाशादिवत् नैव परः’ [ब्र. सू. २।३।४६] इति सूत्रे निरूपितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनविदुषाधिना एकत-याभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोऽंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिरास्यादिव्यपि । तच्च विशेषणविशेष्यभावेनावस्थि-तेष्वपि विशिष्टेभ्यः विशेषणांशः, ‘इत्यादिपदपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादत्रात्यन्तमिन्नयोर्भावपरयोर्विभूतितद्भावेन विशिष्टेभ्यः द्विशेषणभूतो जीवो निष्कण्ड्व व्यपदिश्यमानः प्रधानापेक्षयांश इति व्यपदिश्यत इति । अत्र निरङ्कुशपारम्यवत्परमात्मव्यति-रिक्तविषयधामशब्दनिर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूतं परमत्वं सन्निति-तज्योतिरपेक्षयेति तत्फलितमाह आदित्यादीनामपीति ॥ ६ ॥

मित्यनेन पदमित्युक्तस्य धामेति वक्ष्यमाणस्य चार्थाऽप्युक्तो भवति, स्थानतेजसोरसङ्गतत्वात् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—न तदिति । यन्मम परमं धाम तत्सूर्यो न भासयते, नापि शशाङ्कः, नापि पावकः; यद्गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते नहि पुनरागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वं. ब्र. गि.—तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि—न तदिति । यत्पदं गत्वा न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वभासकः सूर्यो न भासयते, सूर्यास्तमेवऽपि तस्य भासमानत्वात्, “अस्त-मित आदित्ये ... किं ज्योतिः ... आसौवास्य ज्योतिः” [बृ. उ. ४।३।६] इत्यादिभूतेति भावः । सूर्यास्तमेव-ऽपि चन्द्रोऽग्निराव तस्य भासकः किं न स्यात् ? तत्राह—न शशाङ्क इति । न शशाङ्को न पावकः भासयत इत्युक्तम् । चन्द्राग्रधामेऽपि भासमानत्वात् तद्भास्वरूपमित्यर्थः । तर्हि केनाप्यभास्यत्ये वेदितुमेवावश्यकत्वादुपुरुषार्थेष्वप्रसङ्ग इत्यत-

आह—तद्भामेति । मम परमज्ञानः स्वरूपभूतं तत्परम-खलुष्टं धाम ज्योतिः स्वयम्प्रकाशरूपम् “न तत्र सूर्यो भाति” [कथो. २।५।१५+चं. उ. ६।१४+छं. उ. २।२।१०] इत्यादिश्रुतेः । तथा च सूर्यादिप्रकाशान्तराप्रकाश्यत्वेऽपि स्वप्रकाशतया स्वत एवापरोक्षत्वात्पुरुषार्थेष्वगच्छेति भावः । अत्र पूर्वोक्तं अथैवत्वम् “तद्भास परमं” इति स्वतो नित्या-परोक्षत्वस्य च प्रतिपादनादवेष्टव्ये तस्यपरोक्षत्वव्यवहारविषयत्व-रूपं स्वप्रकाशत्वलक्षणलक्षणं भवति ॥ ६ ॥

९ वं ० तं दी०—तदेव विशिनष्टि—न तद्भासयत इति । “तद्विष्णोः परमं पदं” [ऋक्सं. १।२।६।५] अक्षरं ‘चैवे च सात्वतपतेस्त्राणं प्रविष्टे’ [] इति भागवतवाक्यात्पदभूतं ‘प्रमुखेन हरेः स्फूर्तौ लोकवत्त्वेन तूज्वः’ इति निबन्धवाक्यात् लोकात्मकत्वेन च प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धाः सूर्यादयो न भासयन्ते यद्गत्वा च योगिनो नहि निवर्तन्ते तत्परमं सर्वोत्कृष्टं मम पुरुषोत्तमस्य धाम परमं ज्योतिरूपं सर्व-

प्रकाशकं अथ्यात्मज्ञानस्वरूपं 'न यत्र माया' इति निरूपणान्ममाधिष्ठानभूतं सर्वोत्तममूलं निरूपयमहिमात्मकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ तत्पदस्वरूपमाह—न तद्विति । तत्पदं सूर्यो न भासयते न प्रकाशयति । एतेन स्वयम्प्रकाश-
व्यक्तम् । न शशाङ्कश्चन्द्रोऽपि तापहरणपूर्वकदीप्तादिना न प्रका-

शयति । न पावकः, अग्निः शीतादिनिवारकत्वेन न प्रकाशयति ।
किञ्च यत्पदं गत्वा न निर्वर्तन्ते न पुनरागच्छन्ति । कुतः ?
इत्यत आह । तत् मम परमसूक्ष्मं धाम गृहकल्पमित्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यदि तदूर्ध्वं पदं गच्छन्ति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यमासीत् 'पातनान्ताः
समुच्छ्रयाः' इति न्यायात्; ततश्च 'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति' [१५।४] इत्यनुपपन्नं ? इत्याशङ्क्य तस्य
पदस्य स्वरूपमाह—न तद्विति । तत्पदं सूर्यो न भासयति, रूपदिहीनत्वेन चक्षुरयोग्यत्वात् । एतेन सर्वेषां
बाह्येन्द्रियाणां निवृत्तिः । यद्धि रूपवच्चक्षुर्योग्यं तत्सूर्येण चक्षुरनुग्राहकेण भास्यं, इदं तु न तथेत्यर्थः । न
शशाङ्कश्चन्द्रोऽपि भासयति यन्मनोग्राहं वस्तु तच्चन्द्रेण मनोनुग्राहकेण भास्यं, इदं तु न तथा । "यन्मनसा
न मनुते" [केनो. ५] इति श्रुत्याऽस्य मनोग्राह्यत्वनिषेधात् । नापि पावको भासयति । यद्धि वाचा ग्राहं
तत्तदनुग्राहकेण पावकेन भास्यं, इदं तु न तथा । "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" [केन. ४] इति श्रुत्याऽस्य वागो-
चरत्वनिषेधात् । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" [सुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुत्यन्तरं च । यतश्चक्षुर्मनो-
वाचाभ्यामस्य तेन स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगद्वयं "नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं" [सुण्डको. ७] "अस्थूल-
मनणु" [बृ. उ. ३।८।८] इत्यादिभ्रुतिभिः सर्वविशेषरहितं यत्प्रतिपादितं तत् मम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञाना-
दुपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेति सम्बन्धो 'राहोः शिरः' इतिवदुपचारात् । मदभिन्नं ज्योतिः स्वयम्प्रकाश-
मित्यर्थः । अत एव यद्वत्त्वा प्राप्य, ज्ञातव्येत्यर्थः । न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवं
व्याख्याने हि— "यदा ह्यैष एतस्मिन्नहश्चेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं
गतो भवति" [तै. उ. २।१०] इति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यते । अहश्ये इति ह्ययोग्यत्वेन सूर्यभास्यत्वं पृथुदृश्यते ।
अनात्म्ये आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तदन्यत्र अनात्म्ये इति मनसोऽप्ययोग्यत्वेन चन्द्रमोभास्यत्वं निरस्यते ।
अनिलयने निलीयतेऽस्मिन्सर्वे स्थूलं सूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तज्ज्ञे । अत एवातिरुक्ते निर्वचनायोगे
वाचामगोचर इत्यर्थः । तेन पावकाप्रकाशे इति सिद्धम् । ये तु सूर्याद्यप्रकाशदमर्षिरादिमार्गाभ्यां सत्यलोका-
प्युपरितनमप्राकृतं वैष्णवं पदं नित्यं देशान्तरेऽस्ति तद्वत्त्वा पुनर्न निवर्तन्त इति व्याचक्षते, तेषां 'न रूपमस्येह
तथोपलभ्यते' [१५।३] इति दृश्यस्य तुच्छत्वादेव तादृशस्यापि तुच्छत्वमपरिहाय, दृश्यत्वाविशेषात् ।
तस्माद्यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

'तद्धाम परमं मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था ।

ममैवांशो जीवलोकं जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते' इत्युक्तम्; ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ताः 'संयोगा
विप्रयोगान्ताः' [म. भा. ११।२।३+१२।२।३१+१२।३३+२० + वा. रा. २।१०५।१६] इति
हि प्रसिद्धं; कथमुच्यते तद्धामगतानां नास्ति निवृत्तिः ? इति, शृणु तत्र कारणम्—ममेति । ममैव परमा-
त्मनो नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोकं जीवानां लोकं संसारे जीवभूतो भोक्ता
कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमिच्छापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथा-
ऽयमप्यंशस्तेनैवाऽऽत्मना सङ्गच्छत्येवमेव । यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः
सन्घटादिनिमिच्छापाय आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते' इति ।
ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽंशः ? इति, सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभा-
गात्; नैष दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्यक्षे

विस्तरशः । स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्कामति च ? इत्युच्यते—
मनष्पष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशृङ्खलादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्ष-
त्याकर्षति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तमनुयासः क्षिपति— यद्वत्त्वे-
ति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति— संयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तस्त्वप्रसिद्धेरयुक्तं 'यद्वत्त्वा' [१५।६] इत्यादीत्युत्संहरति-
कथमिति । आक्षेपं परिहरति— शृण्विति । गमनप्राप्तिर्निवृत्त्य-
न्तत्वाभावः सप्तम्यर्थः । जीवस्य पराशत्वेऽपि कथमुक्तदोष-
समाधिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्या-
वधे— यथेति । अवच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरेणोक्तदोष-
समाधिं दर्शयति— यथा वेति । आक्षेपसमाधिसुपसंहरति—
अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति

शङ्कते— नञ्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति— साव-
यवत्वे चेति । वस्तुतो निर्देशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽशो-
भविष्यतीति परिहरति— नैष दोष इति । वस्तुतस्तु जीवस्य
नांशत्वं परमात्मना तावन्मात्रताया दंशितत्वादित्याह—
दंशितश्चेति यदि परस्योशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्त-
दात्मैव, न तर्हि तस्य संसारित्वमुत्कान्तिर्वेति शङ्कते— कथ-
मिति । जीवस्य संसरणमुत्क्रमणं चोपपादयितुमुपक्रमते—
उच्यत इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— इत्यमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीव-
भूतो जीवलोकं वर्तमानो देवमुपचादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्पष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति ।
कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्याया मुक्तः स्वेन रूपेणावतिष्ठते; जीवभूतस्त्वतिसङ्कुचितज्ञानैश्वर्यः
कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्पष्ठानामीश्वरः तानि कमौतुगुणमितस्ततः
कर्षति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— यथेवं स्वद्विष्यतितया तवांश एव, तर्हि
नित्यसुविगर्वदविशेषेण सर्वेषां परिछिन्नाकारयोगः किं न
स्यात् । इत्यत्र ब्रह्मस्यापि स्वनिभूतित्वमनुय बद्धमुक्तादिव्यव-

स्थापनं 'ममैवांशः' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—
इत्यमुक्तस्वरूप इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— ममेति । ममैवांश एकदेशो जीवलोकं प्राणिसमूहं जीवभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो
मनः षष्ठं येषां तानि मनष्पष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि तानि
शब्दादिविषयोपलम्भार्थं तदभिमुखं कर्षत्याकर्षति; श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादिभिर्विषयैः संयोजय-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ जें. ब्र. गि.— नह 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते' [१५।६]
इत्युक्तमयुक्तम्; गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्मानिजत्वे गन्तुर्गन्तव्य-
भावात्सम्भवेन गन्तव्यकैरयोगात्; तद्विषयत्वे तु 'संयोगा विप्रयो-
गान्ताः' इति शास्त्रेण संयोगस्य वियोगान्तत्वात्कस्या स्वर्गतत्वेन
ब्रह्मागतस्यापि ततो विनिवृत्त्यवश्यमभावेन 'न निवर्तन्ते'
[१५।६] इत्युक्तयोरादित्याशङ्क्योऽह— ममैवेति । सुरु-
नरतिर्यगादिरूपेणोपलम्भ्यमानेऽस्मिन्बुद्धान्ते जीवलोकं जीव-
भूतो जीवभावः प्राप्तः तत्तच्छरीरेषु जायमानेषु नश्यत्सु च
स्वयं सनातनो नित्यः प्रथमपक्षे निरूपितो योऽपमात्मा, स
ममैव परब्रह्मणोऽंशः, न तु सद्भिन्न इत्यर्थः । अयं भावः— ब्रह्मा-
भिन्न एव जीवः, न चैवं तस्य ब्रह्माप्त्ययोगः, प्राप्तप्राप्तिरूप-
त्वात्तस्याः । द्विविधा हि प्राप्तिः, अप्राप्तप्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिः ।
आद्या यथा देवदत्तस्य धामप्राप्तिः । अस्या यथा कण्ठचा-
गी, नृ. २९

मीकरादिप्राप्तिः । कण्ठ एव स्थितस्य चामीकरस्य भ्रमवशाद्-
प्राप्तवस्थितस्य तद्विदित्या प्राप्तिरिव भवतीति भ्रमनिवृत्ति-
मात्रेण तत्र प्राप्तिव्यवहारः । एवं चात्र जीवस्य ब्रह्माप्राप्तिः
किमप्राप्तप्राप्तिरूपं किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपेति विषये, "ब्रह्मैव
सम्ब्रह्माप्येति" [बृ. उ. ४।१।६+तै. आ. २।२+नृ. उ. ५]
“विमुक्तश्च विमुच्यते” [कठो. ५।१] इत्यादिश्रुतिभि-
रेव प्राप्तप्राप्तिरूपेति निर्णीतम् । उपर्युद्धितं च पुराणैः—
‘नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः खण्डं देहिनाम् । विभ्रमस्य
निवृत्त्या सा प्राप्तेति व्यवदिश्यते’ इत्यादिसूत्रसंहितायुक्तैः
युक्तं चैतत्, ब्रह्मस्वरूपतया नित्यप्राप्तब्रह्मभावस्त्वेव सतो
जीवस्य तद्ब्रह्मप्राप्तेस्तद्ज्ञाननिष्ठत्वात्प्राप्तिरूपत्वोक्तिर्याव ।
उक्तं भगवताऽत्रापि— “स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतो-

ऽपि सञ्छति ? [पा. २४] इति । अतो ब्रह्मांशतया ब्रह्मभूत-
स्यापि जीवस्य तत्प्राप्तिरिच्छते ।

अत्र च जीवस्य ब्रह्मांशत्वं नाम घटाकाशस्य महाकाशं
प्रतीयत तदेकदेशस्यम् । तत्र निरंशे ब्रह्मणि वास्तवं न भवतीति
कल्पितमेव । तथा च 'ममैवांशः' इत्यत्र अंश इवांश
इत्यर्थः । विस्तरस्त्वद्वैतवज्रपञ्जरे दृष्टव्यः । नन्वस्तत्करोत्या
ब्रह्माभिन्नस्यापि तद्भावप्राप्तिः; तथापि 'यदस्या न निर्वर्तन्ते'
[१५६] इत्युक्तम्, "सता सोम्य तदा सम्पन्नो
भवति" इति श्रुत्युक्तायाः सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तेः पुनरावृत्ति-
दर्शनात्; अन्यथा सुप्तस्य शुक्लत्वे पुनरस्थानायोगादित्या-

शङ्काछत्तार्थेन परिहरित— मनष्यष्टानीति । अयं जीवभूतः
प्रकृतिस्थानि सुषुप्तिकाले प्रकृतावस्थाने लीनतया स्थितानि
मनः पठं येषां तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि पुनर्भागीकार्यमाकर्षति ।
अयं भावः—अज्ञानवत एव सुषुप्तौ ब्रह्मभावावाप्तिः,
"सर्वाः प्रजा अहरहृगच्छन्त्य एव (एतं) ब्रह्मलोकं न
विदन्त्यनृतेन हि प्रयूढाः" [छां. उ. ८.३.१९] इति श्रुतेः
अतश्च जाग्रदोगजनककर्मोद्यवशात् पुनरुत्थितस्याज्ञान-
विलीनेन्द्रियाकर्षणरूपा संसारपुनरावृत्तिर्युक्ता; ज्ञानिन-
स्त्वज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मभावं प्राप्तस्य कारणाभावात्तदयोग
इति ॥ ७ ॥

९ व ० त ० ६ी०—अयमपि पुरुषो मे धाम ममैव सच्चिदानन्दान्तामकस्य पुरुषोत्तमस्यैवांशोऽणुः केवल-
चिदात्मा स्वेच्छया पृथग्भावितः सनातनो वस्तुतो नित्यस्वरूपत्वात्—अनादिकर्मरूपविधिवेष्टितिरोहिता-
नन्दस्वरूपो जीवभूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्यष्टानिन्द्रियाणि
कर्षति । कश्चित्पुनरेकमागोण्याया अविद्याया मुक्तः स्वेन रूपेणावतिष्ठते संसारी जीवः; अयं तु यतस्ततोऽति-
सङ्कुचितज्ञानैर्धर्मैः कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्यष्टानां कर्षणं कर्मातुराणुं करोति ।
सोऽप्यत्र ब्रह्मवादे सर्वशक्तिमतः पुरुषोत्तमस्यांश एव जीव इत्युच्यते । यथा च सूत्रेषु 'अंशो नानाव्यपदेशा-
दन्यथा चापि दाशकितवादिवमधीयत एकै' [ब्र. सू. २।३।४३] इति । अयमात्मा भगवतोऽंशः सच्चिदानन्देषु
चिरूपः इतरयोस्त्र परामिष्यानात्तिरोबानेन बन्धविपर्ययादिति कीडेच्छयैवांशत्वहेतुः । सूत्रे नानाव्यपदेशात्
"सर्वे एवात्मानो (—एत आत्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि) व्युवर्न्ति" [
[बृ. उ. २।१।२०] "रमणीयचरणाः ... कप्रयचरणाः" [छां. उ. ५।१०।७] इति च । न च ब्रह्मणो
निरवयवत्वात्कथं जीवोऽंश इति वाच्यम्; न हि ब्रह्म निरंशं सांशं वा कचिल्लोके सिद्धं, वैदेकसमभिगम्यत्वात्
सत्त्वाचार्यमतोपपाद्यार्थतयाऽभ्युपगमनव्ययः; न तु सर्वविद्भवः कार्यः । युक्तिस्त्वेषोपपद्यते—'विस्तुल्लिङ्गा इवाग्नेर्हि
जडा जीवाश्च निर्गताः । सर्वतः पाणिपादान्तात्सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादाशादिति निश्चयः ।
सर्वशेन जडाः पूर्वं चिदर्शनेतरा अपि ॥ अन्यधर्मतिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिणः' इति हि ब्रह्मवादेऽपश्य एव ।

ननु अंशत्वेन सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनः "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मे मे कितवा उत" [] इत्यत्र
सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते तत्कार्यत्वं एव स्यादिति चेत्, न,
अन्यथा चापीत्यादि । प्रकाशन्तरेणापि एकै शास्त्रिनः दाशकितवादिवमधीयते शरीरत्वेनांशत्वेन च स्वरूपः
कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यात्वात् । तथा च न साजात्यं आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण साजात्यं
विष्टमेव; ततोऽप्ये च सूत्रे 'मन्त्रवर्णात्' [ब्र. सू. २।३।४४] इति "पुरुष एवेदं सर्वं" [ऋक्सं. ८।४।१७।२+
यजुः ३।१२] इत्युक्त्वा "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" [ऋक्सं. ८।४।१७।३+ यजुः ३।१३] इति जीवानां
पादत्वं पादेषु स्थितत्वेनावशत्वम् । अतएवाग्रे "अनुस्मर्यते" इति 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'
[१५७] इति । 'प्रकाशादिवज्रैर्वरः परः' [ब्र. सू. २।३।४६] इत्यत्र च जीवस्यांशत्वं हस्तादिवत् तदुःखेन
परस्यापि तदा दुःखित्वं स्यादिति चेत्, एवं परो न भवति एवमिति प्रकारभेदः द्विष्टत्वेनानुभव इति यावत् ।
अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुत एवं ? तत्राह—प्रकाशादिवदिति 'नाग्निर्हि तापो न हिमस्य तस्यात्' इति
प्रकाशग्रहणं धर्मवद्योतनाय सुखदुःखाद्योऽपि ब्रह्मधर्म इति । अतो द्वैतबुद्ध्यांशत्वेन दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाशयदोषेण यथा न दुष्टः, तापस्यापि तदंशत्वादिति 'स्मरन्ति च' [ब्र. सू. २।३।४७+
३।२।१४] इति सूत्रे सर्वे ऋषयोऽंशिनः स्मरन्ति, दुःखसम्बन्धं न स्मरन्ति 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो
निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलेऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥ इति 'कर्ममा ह्यपरो योऽसौ मोक्षवन्धः स युष्मते' ।
'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' [कठो. ५।११] चकारात् 'तयोरेकं (अन्यः)
पिप्लवं स्वाद्वति अनभ्रजन्यो अभिचाकशीति' [मुण्ड. ३।१।१] इति भाष्यात् । अतो जीवो नाम ब्रह्मांशो
न तु ब्रह्मैव, कुतः ? नानाव्यपदेशात् । श्रुत्यादौ "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" [मुण्ड. ३।१।९] "बुद्धे-

गुणेतात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्वेता. ५।८] इति । अत्र बुद्धेर्गुणेनावरः तिरोभूतानन्द आत्मगुणेन त्वाराग्रमात्र एव व्यापक इति व्याख्यातम् । न हि महतो ब्रह्मणोऽणुत्वं यत्र चाणुत्वं तज्जीवान्तयभ्य-
मिप्रायेण । अतएव “वालाग्रशतभागस्य” [श्वेता. ५।९] इत्यादौ “तत्स्वमसि श्वेतकेतो” [छां. उ. ६।८७;
८-१६] “योऽसावादित्ये सोसावहं” [] “ययसिः क्षुद्राः” [वृ. उ. २।१२०] इत्यादौ च
नानाव्यपदेशात् सर्वैकाग्र्यवाधाभावायागुरेव ब्रह्मांश एव जीव इति मन्तव्यम् ।

अथवा नानाव्यपदेशात् भेदव्यपदेशादित्यर्थः । “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरम्” [श. ब्रा. १४।५।३०] इति माध्यन्दिनब्राह्मणे जीवपरमात्मनोर्भेदेनोपदेशात् केवलं प्राण-
धारणप्रयत्नवान् ब्रह्मणोऽंशो जीवशब्देनोच्यत इत्यर्थः । “यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरो यमयति” [वृ. उ.
३।७।२२] इति काण्वपाठे स एवार्थः । एकत्र कश्चिदन्यथाप्रतिवादिना वक्तव्यं स्यात्, न तु नानाप्रमाण-
वचनेषु; तथा अतएव श्रुतावभेदोक्तिः तदंशत्वात् । अंशत्वं च सजातीयत्वे सति तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनशक्त्या-
श्रयत्वमिति । “स यथा महाराजो ज्ञानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत एवमेवायमात्मेति प्रह्वया
शरीकमुद्बुद्ध तमुत्क्रामति” “तयोध्ममायन्नमृतत्वमेति” [कठो. ६।१६ + छां. उ. ८।६।६] “ऊर्गनाभिर्यथा
तन्तुं सृजते सत्त्वरस्यपि । जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः” [ब्रह्मो. २०] इति श्रुति-
स्मृत्युक्तगमनागमनादिकं चाणुत्वमन्तरेण अनुपपन्नं; जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेव प्रवेद्ययतीत्यणुत्वाद्ब्रह्मणोऽंश एव
जीवः । जीवब्रह्मविभागस्याविद्याकल्पितत्वे मानाभावात् ‘अविभक्तं विभक्तिमत’ इतिवाक्याच्छ्रुतौ “विश्वतश्चक्षुः”
[ऋक्सं. ८।३।१६।३] इतिमन्त्रे प्रयोजनाभावेऽप्युतेतिपदप्रवणतासहजो ब्रह्मकृत एवायं विभागः,
न त्वविद्याकल्पितः; तथा सति सृष्ट्यारम्भेऽविभक्तस्य संसारित्वाभावाद्ब्रह्मिण्यस्य च संसारकल्पनमन्तरेणानुपप-
त्तेरन्योन्याश्रयः प्रसज्येत । विभागस्याविद्याकल्पितत्वेन तस्याः स्थितेरनुक्तसिद्धत्वात्त्रिाधारस्थितेरसम्भावित-
त्वाद्भ्रान्तिरूपत्वेन द्वैतापत्तिभिया च स्वाधिष्ठानत्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मणश्चाधिष्ठानत्वे संसारित्वप्रसक्त्यैक-
मुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गाद्भावदर्शनाच्छास्त्राप्रामाण्यं सर्वविपुलप्रसङ्ग एव । तस्मादखिलश्रुतिसृष्टिप्रामाण्याज्जीवाः
सर्वे भगवतो ब्रह्मणोऽंशा अणवः सनातनः स्वेच्छातो विभक्ता इति सर्वैकमवयम् । प्रकृते स एकोऽयं
जीवभूतः यान्तो जीवास्तद्रूपतया जातः । समष्ट्यभिप्रायेणैकवचनम् । स च जीवलोकं प्रपञ्चो । प्रपञ्चो हि
जीवानां लोको वैकुण्ठो भगवत्त इव । अतएव प्रपञ्चकीदने जीवरूपस्य प्राधान्यं “अनेन जीवेनात्मना”
[छां. उ. ६।१।२] इति श्रुतेः । तादृशोऽपि न देहादिरिवागन्तुकः; किन्तु सनातनः सर्वदैवैवावजीवरूपः; न
तु भौतिकसृष्टिवत्पञ्चात्तनः । प्रपञ्चे तस्यांशस्य तथाभूतस्य कार्यमाह— मनष्यधानीति । मनसा षष्ठानि षण्णां
पूर्णानि षट्सङ्ख्याकानि इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि वासनामयलिङ्गशरीरभूतानि विषयभोगोत्पत्त्यर्थं कृषीवलो
भूमिभिर्वलिखति, इह विषयभोगोत्पत्त्यनुकूलानि करोतीत्यर्थः । तान्यपि प्रकृतिस्थानाति, नत्वास्तस्थानि ।
प्रकृतौ संसर्जनप्रकृतिस्थानात्युक्तम् । अतएवोक्तं “बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च
भवार्थं च स्वात्मने कल्पनाय च” [भाग. १०।८।७२] इति; तत एवायं जीवः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त. — ननु पूर्व श्लेखक्षेत्रज्ञप्रकृतिपुरुषवदङ्ग-
मादीनां स्वांशत्वकीदौपतिकत्वस्वकीदार्थोपसादितत्वस्यकम-
धुना च ‘यद्वत्त्वा न निवर्त्तते’ [५।६] इत्युक्तं तत्कथं सम्भवति ?
इत्याकाङ्क्षायामाह ममैवेति पञ्चभिः जीवलोकं स्वकीदार्थ-
प्रकटिते जीवभूतः आनन्दांशतिरोधानेनाऽनीशितृत्वोद्भावेन
कीदारसमोभाधेसेवारसागुभवार्थजीवत्वलक्षणो ममैवांशः
सनातनः सदा नयि विद्यमानः । मनः षष्ठं येषां तादृशानि पक्षे-

न्द्रियाणि प्रकृतौ कीदार्थमाविर्भूतार्थां स्थितानि तद्भोगाद्य-
भवार्थं कर्षति । अत्रार्थं भावः— साक्षात्स्वकीदार्थमवार्थ-
प्रकटितो जीवभावः सनातनः पुरुषोत्तमांश एव साक्षात् तद्द्वारा
प्रकृत्युत्पादितभोगादभवार्थं प्रकटितोऽंशः सांसारिको जीवो
मूलभूतजीवांशः स स्वांशं तत्र नयति यत्र तदिच्छा । अतएव
“तत्तुल्यान्तं प्राणोऽनुत्क्रामति” [वृ. उ. ५।१।२]
इत्यादिश्रुतिः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यदि सूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वं ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ [१३।३] इति
स्वस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं ब्रूषे, तर्हि क्षेत्रज्ञस्य सत्तत्त्व घटादिप्रकाशे किमिति सूर्याद्यपेक्षा दृश्यते ? न हि स्वयंज्योती-
रूपः स्वविषयावभासने ज्योतिरन्तरमपेक्षते, दीपादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽ विभिः— ममैवेति । यथास्मादीधरो
जगत्स्रष्टा शरीरमवामोति स एष इह प्रविष्ट आनखामिभ्यः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुपविशत्” [तै. उ. २।६]

इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव शरीरधारी तथा यद्यस्माद्धेतोः । अपिशब्दोऽवधारणार्थे, चः समुच्चयार्थे । “ कस्मिन्नह-
मुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ” [प्रश्न. ६।३] “ स प्राणमसृजत ”
[प्रश्नो. ६।४] इति श्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वर एव च उत्क्रामति ततो हेतुध्याजीवलोके संसारे यो
जीवभूतः प्राणी स सनातनः सर्वदैकरूपोऽहमेवेति वक्तव्ये “ यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवा (वैत-)
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि (सर्व एत आत्मानो) व्युच्चरन्ति ” [वृ. उ.
२।१।२०] इति वह्निविस्फुलिङ्गन्यायेन स ममैवांश इत्येवांशिभावोक्तिः । यद्यपि वह्नौ भेदः परिमाणं च स्वगतं
न दृश्यते, तथापि तृपाग्निगतमेव तदुभयं तत्राप्युपचयते ‘ अयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नः, अयमस्य स्फुलिङ्गः,
अयमस्मादल्पः ’ इति ।

एवं “ अस्यूलमनण्वहस्वमदीधम् ” [वृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतेः तत्र त्रुर्विचपरिमाणान्ये ब्रह्मणि ममैवांश इत्यं-
शांशिभावेन भेदोऽल्पत्वमहत्त्वे चोपचारादौपाधिके ध्येये । तथा च श्रुतिः— “ बुद्धेर्गुणोत्तमगुणेन चैव (आ)
ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोपि (ह्यपरोपि) दृष्टः ” [श्वे. उ. ५।८] इति “ समः पुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभि-
स्त्रिभिर्लोकैः ” [वृ. उ. १।३।२२] इति च । तथा च विस्फुलिङ्गो वह्निरेव, न तु वह्न्यंशः; एवं जीवोऽपि ब्रह्मेव,
न तु ब्रह्मांशः । “ ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेवे कित्वा वत ” [] इति दाशादिष्वपि पिण्डेषु गोत्व-
स्येव कात्स्न्येन एकैकस्मिन् ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात्, निरंशेऽंशशिकल्पनाया अयोग्यत्वाच्च । स एवं जीव-
भूत ईश्वरो ममैवांश इवांशो रूपभेदो मनः पञ्चं येषु तानि मनसा सह षडिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां
प्रकृतिः स्वभावो विषयप्रावण्यं तत्र स्थितानि कर्षति सुमिप्रलयसमाधिकालेषु सङ्कोचयति ॥ ७ ॥

पूर्वदेहादिन्द्रियाकर्षणस्य कालस्तदुपयोगश्च ।

शरीर यदवान्नोति यचाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— कस्मिन्काले ?— यचापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीव-
स्तदा । ‘ कर्षति ’ इति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीरा-
च्छरीरान्तरमवाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनषष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिव ?
इत्याह— वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां
जीवेनाऽऽकर्षणस्य कालं पृच्छति— कस्मिन्काले । जीवस्यो-
त्क्रान्तिर्नैश्वरस्येत्याशङ्क्येश्वरशब्दार्थमाह— देहादीति । उत्क्रा-

न्यनन्तरमाविर्नी गतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तम् । अवशिष्टानि
श्लोकाश्चाख्यायते— यदा चेति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— यच्छरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानि
इन्द्रियाणि भूतसूक्ष्मेः सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकादि
आशयात् तत्स्थानात् सूक्ष्मावयवैः सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘ कर्षति ’ इत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तन्निवारयति शरीरमित्यादिना— यद्यदा
शरीरमवाप्नोति उत्क्रामति च जीवस्तदेश्वर एवैतानि गृहीत्वा संयाति । ‘ यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता
गर्भं पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ’ इति हि मोक्षधर्मः । ‘ भावाभावावपि जानन्ता-
रीयो जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि । आशासु हर्षासु हृदासु कुर्वन्त्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा
वहामि ’ इति च । ‘ हत्वा जित्वाऽपि मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता चैव करोति तत् ’

इति च । “तद्यथाहान्नः सुसमाहितमुत्सर्ज्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाञ्चारूढमुत्सर्ज्या-
ति” [वृ. उ. ४।३।३५] इति च श्रुतिः । “बाह्वन्मि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां
देवतायाम्” [छां. उ. ६।८।६] इति च । गन्धानिव सूक्ष्माणि । भोगोऽस्यापि साधितः पुस्तात् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वादुत्तरमपि तद्विषयमिति व्याख्यानमसत्, ईश्वरपदस्यार्थपरित्यागदोषात्, इत्याशयवान् सङ्गतिं तावदाह— कर्षतीति । शरीरावाप्तौ मूल-
कारणादुत्क्रमणे शरीरात् स्थितौ गोलकादिभ्यो विषयान्प्रती-
न्द्रियाणि जीवः कर्षतीति पूर्वोक्तम् । तथा च तस्य नियाम-
कान्तरानुक्त्या इन्द्रियकर्षणे स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तदुक्तम् ।
पूर्वोक्तविरोधादित्याशङ्क्येश्वरस्यैव तत्प्रतिपादयंस्तत्तत्जीवस्य
स्वातन्त्र्यं निवारयतीत्यर्थः । श्लोकद्वयोपादानायादिपदम् ।
अत्र शरीरावाप्त्युत्क्रमणयोरेकत्वादीश्वरस्य तदयोगात्कथमिदं
तद्विषयम् ? इत्यतो व्याचष्टे— यदिति । जीव इति पूर्ववाक्या-
दुपवर्तते । यदेति श्रवणात्तदेति लभ्यते । एतानीन्द्रियाणि
संयाति शरीरं लोकान्तरं च । कुतोऽयमर्थ इत्यतो जीवस्य शरीर-
प्राप्तौ तावदीश्वराधीनत्वे प्रमाणसम्प्रतिमाह— यत्रेति ।
संयुक्तः प्रेक्षकत्वेन संयुक्तः परमेश्वरो यत्र यत्रैव योनौ गमे घाता
तत्र तत्रैव वसति जीवः । प्रवृत्तावपीश्वराधीनत्वे जीवस्य प्रमाण-
संवादमाह— भावेति । भावान्भावी लौकिके ब्रह्माद्ये गरीयः

श्रेयो भोक्षमपि, तथापि तत्र करोमि साधयितुं न स्वतन्त्रो-
ऽस्मि, किन्तु आशाशु विष्णु इम्यांशु इम्येषु हृदाशु हृदेषु तास्ताः
क्रियाः कुर्वन्निव प्रतीयमानोऽहं यथेष्टेण निनुक्तोऽस्मि तथा
तथा तां वहामि । हननादिक्रियाः कृत्वा यः कश्चित् परमपुरुष-
वत्स्वातन्त्र्यमात्मनो मन्यते सोऽप्यकर्तव्यं भवति यतस्तद्वनना-
दिकर्तेश्वर एव करोति । शरीरोत्क्रमणमपीश्वराधीनमित्यत्र
श्रुतिसम्प्रतिमाह— तच्छेधेति । अनः शकटम् । सुसमाहितं पुरुषेण
सम्यगधिष्ठितमुत्सर्ज्यामादिकमुत्सर्ज्यच्छरीर आत्मा जीवः
प्रतिनात्मना परमात्मना अन्वारूढोऽधिष्ठितः । उत्सर्जितं शरीर-
मुत्सर्जन् । वागित्येनेनोत्क्रमणे परदेवतावागादीन्याकर्षतीत्यु-
च्यते । अनेकेष्वकुट्यमाणेषु सत्सु गन्धोपादानेषु भिन्नप्रायमाह—
गन्धानिवेति । गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानित्यर्थः । ननु श्रोत्रं
मित्यादिना विषयभोगोऽप्युच्यते, न चेष्टरस्यासावस्ति, किन्तु
जीवस्यैव; तत्कथमिदानीं श्रविषयं ? इत्यत आह— भोग
इति । पुस्तात् सप्तमे ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरमिति । शरीरं यदवाप्नोति प्राप्नोति, यच्चापि यदा च प्राप्त उत्क्रामति निर्गच्छ-
तीश्वरः पुरस्वामी क्षेत्रज्ञस्तदैतानि वक्ष्यमाणानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति । वायुराशयाद्गन्धानिव ॥ ८ ॥

८ वें. प्र. मि.— ‘मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति’
[१५।७] इत्युक्तम्, तत्र कदा कर्षति ? इत्यत्राह— शरीर-
मिति । ईश्वरो देहेन्द्रियादिस्वामी जीवः यद्यदा प्रबोधे
शरीरमवाप्नोतीति “सुप्तिकाले सकले विलीने” [कै. उ.
१३] इति शरीरस्य सुषुप्तावसथावत्सुप्तोत्थितस्य शरीरा-

वास्तुक्तिः । यदा चोत्क्रामति अस्माच्छरीराद्दृष्टिर्निर्गच्छति,
तदा एतानि मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति गच्छति,
यथा वायुः सकच्चन्दनकस्तुरिकायाश्चयाद्गन्धान्मात्रात्मकान्
सूक्ष्ममंशान् गृहीत्वा याति तद्वत् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— शरीरं यदवाप्नोति । यस्माच्छरीरादुत्क्रामति तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानीन्द्रियाणि
भूतसूक्ष्मैः सह गृहीत्वा संयाति । यथा वायुः कस्तुरिकाद्याशयात्तत्स्थानात्सूक्ष्मवयवैः सह गन्धान् गृहीत्वा-
ऽन्यत्र संयाति तद्वत् । एतदेव प्रपञ्चितं ‘उत्क्रान्तिगत्या गतीनां स्वात्मना चोत्तरयोः’ [प्र. सू. २।३।१]
इति सूत्रेषु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— तदेव विस्तरेणाऽह— शरीरमिति ।
ईश्वरः मूलभूतो जीवो यद् यदा शरीरभोगार्थमवाप्नोति, च
पुनः यदा भोगसमाप्तौ उत्क्रामति तदा एतानि पूर्वोक्तानी-

न्द्रियाणि स्वभोगार्थकानि सूक्ष्माणि संस्कारात्मकानि गृहीत्वैव
सम्यक् स्वांशजीवभावेन सह याति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह
वायुः आशयात् पुष्पादितो गन्धान् सूक्ष्मान्गानिव ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— तथैतान्येव आशयात् स्वलयस्थानात् गृहीत्वा संयाति विषयदेशं प्रति गच्छति
प्रबोधसर्गव्युत्थानकालेषु । तत्र दृष्टान्तः— वायुर्गन्धानिवाशयात् गन्धानिवाश्रयात् पुष्पात् ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि ? इति— श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं, रसनं जिह्वा प्राणमेव च मनश्च पष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— मनष्यष्ठानीन्द्रियाण्येव प्रश्नद्वारा विशेषतो दर्शयति— कानीति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कानि पुनस्तानीन्द्रियाणि ? इत्यत्राह— ओत्रमिति । एतानि मनष्यष्ठानीन्द्रियाण्यधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वा तान् शब्दादीन् विषयानुपसेवते उपशुद्धे ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि शुद्धे । “तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति” इति च श्रुतिः । गुणान्वितमेव शुद्धे । “न ह वै देवान्पापं गच्छति” [वृ.उ.१।५।२०] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— अस्तीश्वरस्य भोगः । किन्तु जीवेन्द्रियैर्नास्तीत्यतो जीवविषयमेतदित्यत आह— इन्द्रियेति । विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टस्यापि भोगः स्यादित्यत उत्तरवाक्य-
राजादन्तर्गतं गायन्तीत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते । गतं विशेषणमाधित्याह— गुणेति । गुणमेवेत्यर्थः । एतद्दु-
ज्ञानस्य विशेषणमिति केचित् ? तान्प्रत्याह— न ह वा इति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— तानि अधिष्ठायऽऽश्रित्य मनश्चायं क्षेत्रज्ञो विषयाच्छब्दादीनुपसेवते उपलभते ॥ ९ ॥

८ वे. ब्र. गि.— किमर्थमेतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा वाशेन्द्रियाणि मनश्चान्तरिन्द्रियं चकारात्कर्मेन्द्रियाणि प्राणां-
गच्छति ? तत्राह— श्रोत्रमिति । अयं जीवः श्रोत्रादीनि आधिष्ठाय विषयाच्छब्दादीनुपसेवते शुद्धे ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— तान्नेवेन्द्रियाणि सेवते इति दर्शयन्त्यर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह— श्रोत्रमिति स्पष्टम् । प्राकृताहङ्कारकार्यं स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणं कृत्वा तत्तच्छब्दादीन् विषयानुपशुद्धे ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— किमर्थं गृहीत्वा गच्छति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि लौकिकस्थूलशरीरे स्थितानि मनः अन्तःकरणं च अधिष्ठाय मुख्यरूपेण तत्र स्वयं स्थितिं कृत्वा अये अलौकिकतद्गुणवर्माय विषयान् उप स्वांश-
जीवसमीपे सेवते भोगं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— कानि तानि मनष्यष्ठानि ? तानि गृहीत्वा गत्वा चायं किं करोति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । अधिष्ठाय व्यापारवन्ति कृत्वा विषयान् शब्दादीनुपसेवते प्रकाशयति । यथा दीपः स्वस्य वृत्ति-
लाभाय तैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोऽपि स्वविषयवभासने स्वयमेव प्रभुः, एवं जीवोऽपि घटाकारत्वलाभाय मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि सूर्यादींश्चापेक्षते तथापि घटावभासं स्वयमेव करोति, नेतराणि इन्द्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वात्तैलवर्त्यादिवदित्याशयः ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— एवं देहगतं देहात्— उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वाऽपि देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहास्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं, संयुक्तमित्यर्थः । एवमभूतमध्येन अत्यन्तदर्शनमोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवलाकृष्टचेतस्तयाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्ति । अहो ! कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शार्. व्या.— 'शरीरं' [१५।८] इत्यादिश्लोके वेदादात्मनोऽतिरेकमुक्त्वा 'श्रोत्रं चक्षुः' [१५।९] इत्यादौ स्वाभिलषिते विषये यथायर्थं करणानां प्रवर्तकत्वात्तन्मोऽति-
रिक्ताऽऽत्मेत्युक्तं, तर्हि तमुत्क्रान्त्यादि कुर्वन्तं स्वरूपसाम्ये-

मिति सर्वे न पश्यन्ति । इत्यादिशब्दाऽऽह— एवमिति । सन्निहित-
तमत्वेन दर्शनयोग्यमपि विषयपारवश्यादात्मानं सर्वे न पश्य-
न्तीति भगवतोऽनुकोशं दर्शयति— एवम्भूतमिति । तर्हि
केषामात्मदर्शनं । तदाह— ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टं
पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृति-
परिणामविशेषमनुप्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानैकाकारं विमूढा नानुपश्यन्ति; विमूढाः मनुप्यत्वादि-
पिण्डात्माभिमानिनः । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वोपस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव
पश्यन्ति ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कर्मकलापनिगलितस्य कलेवरकारागृहे-
ऽवस्थानं, तन्नोत्क्रामनप्रवेशाद्विज्ञेयः, तत्रस्थस्य च विषमभु-
क्त्यक्षुब्धतरविषयोपसेवा चोक्तानि । अथ तदुपरि तस्मिन्नाभूत-
मात्मापहरणचौर्यैर्युपक्षिप्य योग्यानुपलम्भे च परिहरति—
'उत्क्रामन्तम्' इति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषां हेतुरित्य-
भिप्रायेण पूर्वं तद्व्याख्या । उत्क्रमणादिकथनं सर्वोपस्थोपलक्षण-
मित्यभिप्रायेण कदाचिदपीत्युक्तम् । 'अहम्' इति नित्य-
मुपलम्भ्यमाने सर्वेषां स्वात्मनि, भुञ्जानतादौ च स्वात्मसाक्षिके

कथं केचित्तानुपश्यन्ति । इत्युच्यत इत्यत्राह— मनुप्यत्वादि-
पिण्डाद्विलक्षणं मिति । प्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादि-
विशिष्टपिण्डादित्यर्थः । ज्ञानैकाकारत्वोक्तिर्वैलक्षण्यप्रकाराणा-
मुपलक्षणार्था । 'विमूढा नानुपश्यन्ति' इति भगवतः सा-
नुकोशोक्तिः । यथावस्थितात्मदर्शनमूलं विमूढत्वं तद्विषयमेवे-
त्याह— मनुप्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन इति । नित्य-
स्वप्रकाशत्वाद्व्यतिरेकाय विविक्ताकारत्वोक्तिः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि किमिति न दृश्यते । इत्यत आह— उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥ १० ॥

६ ज. प्र. वी.— उक्तमेव किमित्युच्यते । इति मन्दा-
शङ्कानिरासार्थमुत्तरश्लोकद्वयस्य सङ्गतमाह— तर्हीति । यदि
जीवातिरिक्तो देहे नियामकः स्यादिति शेषः । उक्तानुवादेन

विमूढत्वमनुपलम्भे कारणम् । न तदभाव इत्युच्यत इति
भावः ॥ १० ॥

७ ह. वै. भा.— उत्क्रामन्तं शरीरादुद्गच्छन्तं स्थितं वाऽपि शरीरे, भुञ्जानं वा विषयानुपलभमानं,
गुणान्वितं गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्बुद्ध्याद्याकारपरिणतैरन्वितं विमूढाः कार्यकरणसङ्घात आत्मत्व-
दर्शिनो नानुपश्यन्ति नोपलभन्ते । ज्ञानं चक्षुष्यां ते ज्ञानचक्षुषः । ज्ञानचक्षुषो भूत्वा किं न पश्यन्ती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

८ वं. ब्र. नि.— एवं देहगतं दर्शनयोग्यमप्यात्मान-
मपश्यन्तः संसरन्तीत्यहो कष्टमिति साद्रुकोशमिवाह भगवान्—
उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादेहान्तरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव
देहे स्थितं वा विषयान्भुञ्जानं वा गुणैः सुखदुःखमोहात्मकैः

सत्त्वरजस्तमोभिरन्वितं सर्वावस्थानु दर्शनयोग्यमप्येनं मूढा
देहात्ममोहग्रस्ता नानुपश्यन्ति । ये तु ज्ञानचक्षुषः शास्त्रा-
चार्योपदेहालक्ष्यदेहात्मविवेकाः, त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— ननु तर्हि सङ्घातज्ज्ञेय एवम्भूतात्मानं किं न पश्यन्ति । तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । विमूढा
नानुपश्यन्ति तमेनं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टं पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं
पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा तद्गुणसाराण्वितं वा प्रकृतिमयमनुप्यत्वादिपिण्डात्मा-
भिमानिनो न पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानदृष्टयस्तु सर्वोपस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव
पश्यन्ति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवम्भूतं कथं सर्वे न पश्यन्ति ।
तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं भजनरसाद्वप्युक्त-
देहात् उपयुक्ताय गच्छन्तं वा विकल्पेन तादृग्लक्षणेच्छया तत्रैव
स्थितमपि वा भुञ्जानं तादृग्विषयरसाद्वभावं गुणान्वितं

तद्गोपद्विभिरिन्द्रियैर्भुजं ग्रह्यजीवं विमूढाः सत्सङ्काभावेन
स्वोपभोगैकपरिक्षिप्तबो नानुपश्यन्ति । तदुद्भाऽपि स्वयं न
पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषः सत्सङ्गलक्ष्यस्वरूपाः पश्यन्ति ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— तमेवम्भूतं मनष्यछानीन्द्रियाणि प्राणं चाधिष्ठाय तेषामुत्क्रमणेनोत्क्रामन्तं तेषां स्थित्या स्थितं तेषां भोगेन भुञ्जानं तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेन गुणान्वितं घटपृथग्भिव घटाकाशमिव वा घटगमनादिना गमनादिमन्तं स्वतस्तूत्क्रमणादिशून्यमपि विमृष्टास्तार्विकरूपं नातुपश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्ति । उपाधेरैवोत्क्रमणादिकं, न तूपहितस्यात्मन इति जानन्त्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— केचित्तु— यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्ति ‘अयमहमस्मि’ इत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्धाववस्थितम् । यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपस्तेन्द्रियजयेन च, दुश्चरितादनुपरताः, अज्ञानतदपार्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुगृहीतं शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं, तत्किमिदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृहीतेनाऽऽत्मानं पश्यन्ति ? नेत्याह— केचित्त्विति । प्रयत्नः श्रवणमननात्मकः । शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तोऽपीति सम्बन्धः ।

असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति— तपसोति । दुश्चरितादविरतित्वं कथयति— अज्ञानेति । अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनां सदापि श्रवणादि न फलवदिति सत्त्वाऽऽह— प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणा योगिनो योगारूढेन चक्षुषा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः मत्प्रपत्तिविरहिणः तत एवासंस्कृतमनसाः, तत एवाचेतसः आत्मावलोकनसमर्थचेतो रहिताः नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्त एवार्थः सहेतुमुपपाद्यते— ‘यतन्तः’ इति श्लोकेन । ‘यतन्तो योगिनः’ इति पूर्वप्रपञ्चितमिह स्मरितमित्याह— मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति । आत्मशब्दोऽप्यर्थान्तरानन्वयात्प्रस्तुतशरीरविषयः । तथा सत्यदर्शनशङ्कहेतुश्चाद्भुततो भवतीत्यभिप्रायेणाह— शरीरेऽव-

स्थितमपीति । यतमानानां कथमाकृतात्मत्वं ? इत्यत्राह— मत्प्रपत्तिविरहिण इति । अप्राप्तसंस्कृतमनस्त्वं करणवरणाभावः । विद्यमानस्यापि चेतसः प्रकृतोपयोगाभावादसत्कल्पत्वमचेतदशब्देन विवक्षितमित्याह— आत्मावलोकनसमर्थचेतो रहिता इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मानोऽशुद्धबुद्धयः ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— यतन्तो योगिनश्चेति कारणान्तरमुच्यत इति प्रतीतिनिराकरणार्थमाह— यतन्त इति । आत्मा जीवश्चेत्त्वैवाद्भुत एव, शरीरं चेदसम्भव इत्यत आह— अकृते-

ति । आत्मा बुद्धिः, अकृतत्वं चाशुद्धत्वम् । केशान् करोतीत्यादौ शोधनेऽपि करोतेः प्रयोगादिति भावः ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.— यतन्तो यमनियमादियोगानुष्ठानेन प्रयत्नं कुर्वाणा यतमाना योगिनः योगः सम्यग्ज्ञानं तत्र प्रवृत्ताः एनमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्त आत्मनि शरीरे । यतन्तो योगानुष्ठाने प्रयतमाना अप्यकृतात्मानो अभ्यासवैराग्याभ्यामसंस्कृतान्तःकरणा नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतदेव विद्येतेति— यतन्त इति । यतन्तो योगिनश्च— चोऽवधारणे— ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव आत्मनि देहेऽवस्थितमेनं विविक्ततयाऽऽत्मानं

पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः कर्मभिरशुद्धान्तःकरणाः, अत एवाचेतसः आत्मदर्शनसाधनचेतो रहिता नैनं पश्यन्ति । तस्माच्छब्दसत्त्वा एव निदिध्यासनेनात्मदर्शिनः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— दुर्बिज्ञेयश्चायं यतो विवेकिष्वपि केचित्पश्यन्ति केचिन्न पश्यन्तीत्याह— यतन्त इति । योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधकाः पश्यन्ति, अन्ये तु यतन्तोऽप्यकृतचित्ता नैनं पश्यन्ति अतएवाचेतसो मन्दमतयः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त. — अथ चैनं भक्ता एव पश्यन्ति नाभ्य
इत्याह— यतन्त इति । योगिनश्च योगिनोऽपि यतन्तः शानार्थं
यत्नं कुर्वन्तः एवमात्मन्यवस्थितं अधिष्ठितं पश्यन्ति तथाभोगं

कुर्वन्तमित्यर्थः । अकृतात्मानः सत्सङ्गादिभक्तवरहिताः, शाना-
भावेन केवलयोगादिना यतन्तोऽप्येनं न पश्यन्ति, यतोऽचेतसः
मन्दमयः चैतन्यरहिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यतन्तो यन्नशीला योगिनश्च एनं आत्मनि बुद्धावबस्थितं विमुमुक्तान्त्यादिहीन-
मसङ्गं पश्यन्ति । यतन्तोऽपि अकृतात्मानः ये यज्ञादिभिरशोभितचित्ताः एनं न पश्यन्ति, यतः अचेतसः
अनिर्जितचित्ताः पाषाणतुल्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः सर्वात्मकत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— यत्पदं सर्वस्यावभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्निर्वासयते, यत्प्राप्ताश्च मुमु-
क्षवः पुनः संसाराभिमुखा न निर्वर्तन्ते, यस्य च पदस्योपाधिभेदमु न विधीयमाना जीवाः- घटाकाशा-
दय इवाऽऽकाशशस्त्राः- तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैर्विभूति-
सङ्केपमाह भगवान्— यदिति । यदादित्यगतमादित्याश्रयं— किं तत् ? तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते
प्रकाशयत्यखिलं समस्तं; यच्चन्द्रमसि शशमृति तेजोऽवभासकं वर्तते, यच्चाग्नौ हुतवहे, तत्तेजो विद्धि
विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः,
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु
च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः, तत्र कथमिदं विशेषणं ‘यदादित्यगतं’ इत्यादि ? नैष दोषः,
सत्त्वाधिक्यादा- (विस्तरत्रोपपत्तेः) धिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरम्,
अतस्तत्रैवाऽऽविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते; न तु तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके तुल्येऽपि
मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येना-
ऽऽविर्भवति, तद्वत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्य वृत्तावुपाद-
द्वारा तात्पर्यमाह— यत्पदमिति । जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्व-
मुक्त्वा तदीयचैतन्येनाऽऽदित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रू-
पत्वमित्याह— यदादित्येति । चिद्रूपत्वेन ब्रह्मणः सर्वात्म-
कत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे— यदित्यादिना । आदि-
त्यादौ तत्र तत्र स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः ।
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन चिद्रूपत्वमत्र विवक्षितमिति व्याख्यानं

माह— अथवेति । चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेवादादित्यादि-
गतत्वविशेषणमयुक्तमिति शङ्कते— नन्वेति । सर्वत्र सत्त्वेऽपि
कचिदेवाभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति— नैष दोष
इति । तदेव प्रपञ्चयति— आदित्यादिष्विति । सर्वत्र
चैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेऽपि कचिदेवाभिव्यक्त्या विशेषो-
पपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथा होति ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि श्रुतानि जगद्दहमोजसा बलेन;
यद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति, न
विदीर्यते च । तथा च भन्ववर्णः— “ येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा ” [तै. सं. ४।१।८] “ स दाधार
गी. वृ. २३

पृथिवीम्” [ऋक्सं. ८।७।३।१] इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्पामि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः । सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः, स हि सर्वरसात्मकः सर्वा ओषधीः स्वात्सरसाननुग्रवेणैव पुष्पाति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह— किञ्चेति । ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्दितं जगद्वैश्वेणैव बलेन बिभर्ति; ततो गुणैरपि पृथिवी विदीर्ये नाधो निपततीत्यत्र प्रमाणमाह— तुन्या चेति । परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थानान्न मन्त्रयो-

न्यपरतेति भावः । देवतात्मना यावापृथिव्योऽस्तत्त्वमुद्गरण-सामर्थ्यं तथापि धारयत्यमेव स्वस्वरूपधारणं, तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । रसात्मकस्यो मरुपतापतावपि कथमोषधीरीश्वरः सर्वाः पुष्पाति ? इत्याशङ्क्याऽह— सर्वेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अहमेव वैश्वानर उदरस्योऽधिर्भूत्वा “ अयमग्निर्वैश्वानरो योज्यमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते ” [वृ. उ. ५।९।१] इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि अन्नमशनं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेखं च ‘ भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, अग्नेर्भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वे ’ इति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । ‘ अहमेव ’ इत्यहंशब्देन परो लक्ष्यते । ‘ भूत्वा पचामि ’ इति सम्बन्धः । परस्यैव जाड्यात्मना स्थितो धृतिं प्रमाणयति—अयमिति । बाह्यं भौममग्निं व्यावर्तयति—योज्यमिति । देहान्तरारम्भकं तृतीयं भूतं व्यवच्छिन्नमिति—येनेति । जाड्यात्मना परः स्थितश्चेत्यस्य देहाधितत्वं सिद्धमिति न प्रथमकृत्यमित्याशङ्क्य “ पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः-

प्रतिष्ठितं वेद ” इति श्रुतिमाश्रित्याऽह— प्रविष्ट इति । परस्य जाड्यात्मनोऽन्नपाके सहकारिकाणामाह— प्राणेति । संयुक्तत्वं सन्प्राणित्वम् । अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति— भोज्यमिति । भोक्तरी वैश्वानरदृष्टिर्भोज्ये सोमदृष्टिरेवं भोक्तु-भोज्यरूपं सर्वं जगदग्नीषोमात्मना युक्तिकाले ध्यायतो भोक्तु-रन्नहृतो दोषो नेति प्रासङ्गिकं सकलं ध्यानं दर्शयति— भोक्तेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसनमुखेनेन्द्रियायुग्रादकृतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तावस्थो जीवावस्थश्च भगवद्भूतिरित्युक्तम् ‘ तद्गम परमं मम ’ [१५।६] ‘ ममैवांशो जीवलोकं जीवभूतः सनातनः ’ [१५।७] इति; इदानी-मचित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्भूतिरित्याह— यदेति । अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः, तन्मदीयं तेजः तेस्तेराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं— ‘ यदादित्यगतं तेजः ’ इत्यादेः पूर्वोत्तरासन्नतिपरिहाराय सुखग्रहणाय चोक्तमर्थं निष्कृष्याह— एवं रविचन्द्राग्नीनामिति । आत्मज्योतिषो विभूतित्वोक्त्यनन्तरं तत्प्रकाशनासमर्थतया व्यवच्छेद्यत्वेन प्रसक्तानां प्राकृत-ज्योतिषामपि विभूतित्वोक्तिर्मुक्तेत्युक्तं भवति अन्येषां तेजः कथमन्यस्य स्यात् ? अतोऽत्रादित्यादित्यादात्म्यं प्रतीयत इत्यत्राह— तैस्तैराराधितेनेति । श्रूयते हि “ येन सूर्य-स्वपति तेजसेदः ” [कठो. ३।१९] “ यस्यादित्यो मा-सुपयुज्य माति ” “ न तत्र सूर्यो माति ” इत्युपक्रम्य “ तस्य

भासा सर्वमिदं विभाति ” [कठो. ५।१५] इति । अतः सर्वं स्वत ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कर्तुर्गुणात्तत्सङ्कल्पत् कियन्तं कालमन्येषामपि शेषत्वं भजत इति भावः । अत्र तेजश्शब्देन चैतन्यज्योतिर्विवक्षा “ जगद्भासयतेऽखिलम् ” इत्यादिना न सङ्गच्छते; नञादित्यादिगतत्वेन चैतन्यमस्माकं घटादीन् प्रकाशयति । सर्वत्र चैतन्याविशेषेऽप्यादित्यादिषु सत्त्वादि-क्याहर्षणादिबदित्ययस्यारम्भ, तन्मते चैतन्यस्य व्याप्यत्वा-यसम्भवादिति ज्योतिषां प्रकाशकत्वशक्तिः, स्वकीयतेत्यु-क्तम् ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह— गामिति । अहं पृथिवी-
माविश्य सर्वाणि भूतान्योजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि पुष्णामीति । तथाऽऽहममृतरसमयः
सोमो भूत्वा सर्वौषधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. जं.— एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्य-
जननशक्तिः स्वकीयेति पृथिवीसोमवैश्वानराणां धारणाप्यायन-
पचनशक्तिभिर्फलक्ष्यते, अन्यथा स्वशक्तिमात्रकथने प्रकृतवैर-
प्यादित्यभिप्रायेणाह पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारक-
त्वशक्तिर्मदीयेति । सर्वाणीति— चराणि स्थानराणि
चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिघातिना संयोगेन धारयन्ति;
अतस्तथ्यवच्छेदार्थं ‘ओजसा’ इति स्वासाधारणशक्ति-
निर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहृत्येत्यभि-

प्रायेणाह ममाप्रतिहतसामर्थ्येनेति । श्रूयते च “येन
यौख्या पृथिवी च दृढा” [यजुः. कां. १।८।५] “स द्वाधारपृथिवीं
वासुतेमां” [ऋक्सं. ८।७।३।१] “येनेमे विष्टे उमे । विष्णुना
विष्टते भूमी” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशाहने गार्गी दानापृथिव्यौ
विष्टते तिष्ठतः” [बृ. उ. ३।८।९] इति । सोमत्वाकारोऽत्र रसा-
त्मक इति विशेष्यते, तेन पोषणद्वारविवक्षामाह— अमृत्-
रसमयः सोमो भूत्वेति । अत्र विशेषणशक्त्या रसैः पुष्णा-
मीति गम्यते ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अहं वैश्वानरः जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्भुक्तं खाद्यचोष्य-
लेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

४ वे. ता. जं.— जाठरानलो भूत्वेति ‘कोष्ठेऽग्नि-
र्भुक्ष्यच्छति’ इति तेन ह्युक्तमिति भावः । ननु “त्रेधा विहितं
वा इदमन्नमन्नां पानं खाद्यः” [१ ऐत. ३।४।३] इति
वचनात्कथं चातुर्विध्यं ? तत्राह— खाद्यचोष्यलेह्यपेयात्म-
कमिति आकारान्तरेण संयद्वादन्यत्र त्रेधोपदेश इति भावः ।

‘अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानद्वयादितः । समन्वितः समानेन
सम्यक्पचति पावकः’ इत्यादिष्वान्तरपचनवृत्तिसन्धुक्षितो
ह्यग्निः पचनाय प्रभवतीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह प्राणापान-
वृत्तिभेदसमायुक्त इति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति— यदादित्यगतमित्यादिना ॥ १२ ॥
गां भूमिम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ‘न तद्भासयते’ [१५।६] इत्यादिना स्वरूपं कथितं तद्विमुक्तरेण ? इत्यत आह—
पूर्वोक्तमेवेति । ‘अथश्च मूलान्यनुसन्ततानि’ [१५।९]

इति यत्सर्वान्तर्यामिस्वरूपं विज्ञानमुक्तं, यच्चोपैश्वर्येन सर्वोत्त-
मत्वं तदव्यायक्षेपेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ धेनोरात्रेको न
भूतधारणे कारणमित्यत आह— गामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अतो यतमाना अज्ञानचक्षुषो नैनं पश्यन्त्यपि । अहमात्मानेककयलात्मसंस्कार-
साध्यत्वाद्बुद्धिज्ञेयस्तत्रापि सकललोकाप्रसिद्धोऽहमित्याह— यदेति । यदादित्यगतं तेजः प्रकाशोऽखिलं
जगद्भासयते, यच्चन्द्रमसि तेजो यचाग्नौ तचेजो विद्धि मामकम् । तथाच श्रुतिः— “येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्भुः” [तै. आ. ३।१२।९] “तदहं ज्योतिः” इति ॥ १२ ॥ किं चान्यत्— गां पृथिवीमाविश्य
भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि धारयामि विभर्मि । अहमात्मा । ओजसा बलेन । किञ्चान्यत् ।
पुष्णामि सरसाः करोमि । रसात्मको रसाधारभूतः ॥ १३ ॥ किञ्च— अहमिति । वैश्वानरो भूत्वौ-
दर्याऽग्निभूत्वा प्राणश्चापानश्च प्राणापानौ ताभ्यां समायुक्तः सन्धुक्षितः । चतुर्विधमशितं खादितं
पीतं लीढम् ॥ १४ ॥

८ चं. ब्र. गि.— तदेवम् ‘जम्भंमूलम्’ [१५।१] इत्या-
दिना संसारस्वरूपं भक्तिज्ञानवैराग्यैरिष्टवसंसारस्य ‘गच्छन्त्य-
मृदाः पदम्’ [१५।७] इति ब्रह्मप्राप्तिं चोक्त्वा ‘ममैवासाः’
[१५।७] इत्यादिना ब्रह्मभावापत्तिरूपैव ब्रह्मप्राप्तिरिति
दर्शितम् । इदानीं ब्रह्मस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि ब्रह्मैक्यमेव
ब्रह्मप्राप्तिरिति दर्शयितुं ब्रह्मस्वरूपमाह चतुर्भिः । तत्र त्रिभिः

स्वविभूतियुक्तेषु दर्शयति— यदेति । आदित्यादिषु स्थितं
यतेजो जगद्भासयते तत्सर्वं तेजो मामकमेव विद्धि । किं चाह—
मेव गां पृथिवीं पूलिष्ठिरूपामाविश्य निजेन बलेन चरा-
चराणि भूतानि धारयामि; अन्यथा सिकताच्छब्दिवद्विशरीर्येत,
अथो वा निपेतुः तथा च श्रुतिः— “येन यौख्या पृथिवी
च दृढा येन सुवः” [तै. सं. ४।१।८] इति । किञ्चाहमेवा-

सुतरसमयः सोमो भूत्वा वीर्यावोषधीः संवर्धयामि । किञ्चाह-
मेव वैश्वानरो जातराग्रिभूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो योज्यमन्तः-
पुरुषः येनेदमन्नं पच्यते” [ह. उ. ६।१।१] इति श्रुतेः,
प्राणिनां देहमाश्रितः प्रविष्टः सन् प्राणापानाभ्यां तदुरीप-
काभ्यां सम्युक्षितश्च सन् प्राणिभिर्दुर्लभं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं
चोष्यं वेति चतुर्विधमन्नं पचामि । तत्र यत्तैरवखण्ड्य भक्ष्यते
ऽपुषादि, तद्भक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वायाऽऽलोडय निगीयते

सुपीदुनपायसादि, तद्भोज्यम् । यजिह्वायां निःक्षिप्य रसा-
स्वादनेन निगीयते द्रवीभूतं फलरसायनादि, तद्विह्वलम् । यत्तु
दन्तैर्विखण्डय सारांशं निगीयावशिष्टं त्यज्यते इहृदण्डादि,
तच्चोष्यमिति भेदः । भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, भोज्यमन्नं सोमः,
तदेतदुभयमग्नीषोमी सर्वमिति ध्यायतो नात्रदोषलेपोऽस्तीति
(सं.) भगवत्पादैरुपदिष्टम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं सूर्यादीनां इन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसन्निरसनमुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया
प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशनिरपेक्षं सदानन्दचिद्रूपधामाक्षरः काष्ठः प्रकृत्यध्यक्षः पुरुषात्माता केवल-
चिद्रूपः जीवावस्थश्च भगवतो मे विभूतिरंश इत्युक्तम् ; इदानीमचित्परिणामविशेषोऽप्यादित्यादीनां पूर्वोक्तानां
ज्योतिरादिर्मद्विभूतिरिति औतार्थमाह— यदित्यादिचतुर्भिः । आदित्यादिषु ममैवांशो तेजो यथा जीवलोके
जीवभूत इति ब्रह्मावादेनाह । अंशभूतं तेजो विद्धि यत्तु “ योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहं ” [मैत्र्यु. ६।३।५]
इति श्रुतं, तत्प्राप्तसामिभिरप्रायेणाधिदैवतम् । एवं चन्द्रमस्यपि “ यदेष ओषधीनामधिपतिः ” [] इति ।
माधिदैविकतया तैराराधिते वा मया तेभ्यो दत्तमिति च श्रूयते ॥ १२ ॥ किञ्च सूर्यादिष्वेव भूम्यादिष्वपि या
गारणोपगणपचनशक्तिः साऽपि मदीयेत्याह— गामिति । ओजसा भुवमाविश्य भूतानि धारयामि ; तत्र धारणशक्ति-
र्मदंशतेजोभूता । पोषणशक्तिमाह— सोम एव पुष्णामीति रसात्मकोऽमृतमयः सोमो भूत्वौषधीः व्रीह्याद्याः
पुष्णामि । इदं च सोमोत्पत्तौ निरूपितम् ॥ १३ ॥ किञ्च अहं वैश्वानर इति । ‘वैश्वानरः साधारणशब्द-
विशेषात्’ [ब्र. सू. १।२।२४] इति सूत्रेषु औतपदनिर्देशनार्थमुक्तम् । स्वस्यैव व्यापकतानिर्देशेन च नाम-
रूपात्मतामाह— वैश्वानरो वागधिपतिर्जाठरोऽहं , तत्र कार्यमाह पचामीति । तैर्मुक्तं भक्ष्यमोज्यलेह्योपेयात्मकं
चतुर्विधमन्नं प्राणापाननिर्दिष्टव्यतिक्तमेदंसंयुक्तः पचामि । अत्र परमपुरुषविभूतिरूपाः सूर्यसोमवैश्वानरोऽहं रविः
सोमोऽन्तर्वैश्वानरो भूत्वेति सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टाः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— नह्यु योगादीनां जडत्वेन दर्शनासाधक-
त्वमास्ती, परं सूर्यादीनां तेजस्वात्तदाराधनादिना दर्शनं
स्यादित्याशङ्क्याऽह— यदिति । आदित्यगतं यत्तेजो जगद-
खिलं भासयते प्रकाशयति, यच्चन्द्रमसि तेजो जगदाप्यायना-
दिना भासयते, यच्चो ह्रतादिना लोचननेन हृदयं प्रकाश-
यति, तत् तेजो मामकं विद्धि जानीहि । स्वतेजस्वोक्त्या
स्वेच्छां विना तेषामसाधकत्वं ज्ञापितम् । एतेन मल्लीङने-
च्छया तदूपो भूत्वा जगत्प्रकाशयतीति भावो बोधितः ॥ १२ ॥
एवमेव सर्वरूपो भूत्वा सर्वं करोमीत्याह— गामावि-

श्येति । गां पृथ्वीं ओजसा बलेन आविश्य अहं भूतानि
धारयामि । अहमेव सोमः अमृतमयरसात्मको रसमयो भूत्वा
औषधीः सर्वा व्रीह्यादिकाः भूतानां पृथ्वीरूपेण शतानां
रसपोषार्थं पुष्णामि पुष्टाः करोमि वर्षयामीत्यर्थः ॥ १३ ॥
ततस्तेषां पोषार्थमेव तद्भक्षितमन्नं पचामीत्याह— अह-
मिति । अहं वैश्वानरो जातराग्रिरूपो भूत्वा प्राणिनां
देहमाश्रितोऽन्तःप्रविष्टः सन् प्राणापानाभ्यां तदुरीपकाभ्यां
युक्तश्चतुर्विधमन्नं युक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं पचामि ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते ? तदपि मदावेशादेवेत्याह— यदा-
दित्येति । अत्राप्यादित्यादिपदेः करणाधिष्ठात्र्यो देवतास्तद्विशिष्टेयानि करणानि च तन्त्रैवेणैव गृह्यन्ते । यदादित्या-
दिषु बाह्यकारणाधिष्ठातृषु तत्तद्विशिष्टेषु बाह्यकरणेषु च गतं विद्यमानं तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं सर्वं जगद्भासयते
मामकं तत्तेजो मदीयं विद्धि । “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदः ” [तै. ब्रा. ३।१।९] “ येन चक्षुषि पश्यन्ति ” [केनो.
१।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं मनश्चन्द्रमसोर्येदान्तरप्रपञ्चप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव । तथा यद्वागभ्यो-
रव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेवेत्यर्थः । अक्षरयोजना स्पष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमादित्यादि-
गतप्रकाशनसामर्थ्यं मामकं, अपितु पृथिव्यादिगतं भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयेमेवेत्याह— गामिति ।
गां पृथिवीमाविश्य तां पृथिवीं हठां कृत्वा भूतान्यहमेव धारयामि ओजसा बलेन, अन्यथा पृथिवी सिक्तामुष्टि-
वृक्षीयते । तथा च मन्त्रवर्णः— “ येन द्यौरुमा पृथिवी च हठा ” [तै. सं. ४।१।८] इति । “ स दाधार
पृथिवीम् ” [ऋक्सं. ८।७।३।१] इति च । तथाऽहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः । “ रसो जलं रसो हर्षः ”

इत्यनेकार्थमश्वरी । जलमयो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्णामि च रसवतीः पुष्टाश्च करोमि । सोमो हि स्वात्मरसा-
नुपवेशेन सर्वा ओषधीः पुष्णतीति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरसंज्ञ उदरस्थोऽग्निभूत्वा प्राणिनां सर्वेषां
देहमाश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां बायुभ्यां समायुक्तः समुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदतीत्यम् । भक्ष्यं दन्त्यव्यापारा-
पेक्षमपूपादि । भोज्यं तदनपेक्षं पायसादि । लेह्यं गुडशर्करादि । चोष्यं निश्छोष्य त्यज्यमानमिक्षुदण्डादि । एतेन
सर्वत्र सर्वां शक्त्या दृश्यते सा मदीयैवेति भावः । तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमौ
सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

**सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥**

१ शां. भा.—किञ्च—सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन्हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः, अतो मत्त
आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां यथा पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
भवतः, तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण श्रुतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव
परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः, वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसम्प्रदायकृदित्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—इत्थं सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारा-
स्पदत्वमीश्वरस्येत्याह—किञ्चेति । प्राणिजातं ब्रह्मादिपुत्ति-
कान्तम् । आत्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तदुपदोषाणामशेषेण
द्रष्टव्यम् । अतो बुद्धिमध्यस्थस्य गुणदोषद्रष्टृत्वादिति यावत् ।
मत्तः सर्वकर्माभ्यक्षाज्जगद्यन्त्रसूत्रधारदित्यर्थः । प्राणिनां
स्मृतिज्ञानयोस्तदुपायस्य च भगवद्धीनत्वे भगवतो वैषम्यं

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—येषामिति । स्मृतिर्जन्मान्तरादावनु-
सृतस्य परामर्शः । देशकालव्यभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः ।
धर्माधर्मान्यां विचित्रं कुर्वतो नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः ।
वेदवेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्का वारयति—वेदैरिति ।
वेदान्तानां पौरोषेयत्वं परिहरति—वेदेति । तदर्थसम्प्रदाय-
प्रवर्तकत्वाथ तदर्थयाथातथ्यज्ञानवत्त्वमाह—वेदार्थेति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—अत्र परमपुरुषविभूतिभूतौ सोमवैश्वानरौ 'अहं सोमो भूत्वा' 'वैश्वानरो भूत्वा'
इति तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ; तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतु-
माह—सर्वस्येति । तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य च भूतजातस्य सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिशूलज्ञानोदयदेशे
हृदि सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन् अहमात्मतया सन्निविष्टः ।

४ वे. ता. चं.—एक एव हि बायुः शारीरोऽनेकवृत्तिरिति
'पञ्चवृत्तिर्नोद्वयपदिरुच्यते' [ब्र. सू. २।४।१२] इति
सुत्रमाश्रयेण "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येतत्सर्वं
प्राण एव" [वृ. उ. १।५।३] इति श्रुत्योपादितम् ।
'सर्वस्य चाहम्' इति श्लोकस्यासाङ्गत्यशङ्कापरिहारायोक्त-
सामानाधिकरण्यहेतुपरत्वेन सङ्गतिमाह अत्र परमपुरुष-
विभूतिभूतावित्यादिना । चशब्द उक्तसमुच्चयार्थ इत्यभि-

प्रेत्य उक्तार्थमाह तयोः सोमवैश्वानरयोरिति । 'सर्वस्य'
इत्यस्य 'हृदि' इत्येतत्समभिव्याहारसामर्थ्यलब्धार्थमाह—
सर्वस्य च भूतजातस्येति । 'हृदि' इति निर्देशस्य प्रयोजनं
सुचयितुं तत्त्वभावमाह सकलप्रवृत्तिः । आकाशप्रसन्नविष्ट-
त्वव्यवच्छेदायाह—आत्मतया सन्निविष्ट इति । आत्म-
त्वोपादानयोक्तौ सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन्निति ।

३ रा. भा.—तथाऽऽहुः श्रुतयः—“अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वोत्मा” [चिन्. १।१२+तै. आ.
३।११] “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” [वृ. उ. ३।७।३+श. प. १।४।५।३०] “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो-
ऽन्तरो यमयति” [वृ. उ. ३।७।२२] “पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्” [तै. ना. १।१]
“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम्” [छां. उ. ८।१।१] इत्याद्याः । स्मृतयश्च—‘शास्ता
विष्णुरशेषस्य जगतो यो जगन्मयः’ [वि. पु. १।१७।२०] ‘प्रशसितारं सर्वपापणीयांसम- (गोरपि)
णीयसाम्’ [मनुः १२।१२२] ‘यमो वैवस्वतो राजा (देवो) यस्तवैव हृदि स्थितः’ [मनुः ८।९२]
इत्याद्याः । अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते; स्मृतिः पूर्वोदभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम् ।

ज्ञानं इन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः; सोऽपि मत्तः अपोहनं च, अपोहनम् ज्ञाननिवृत्तिः, अपोहनम् उहनं वा, उहनमूहः; उहो नामेदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम्; स चोहो मत्त एव ।

४ वे. ता. चं.— तथाहुरिति । नियमनार्थमन्तः-प्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चैवमाहुरित्यर्थः । प्रथमपादोक्तार्थो द्वितीयपादेनोच्यमानार्थो हेतुरित्याह अत इति । सर्वेषां जायत इति चार्थसिद्धकथनम् । श्रुत्युपवृंहणस्य त्रिभ्रमव्युदासायाह स्मृतिरिति । बाह्यविषयानन्वितत्वमव्युदासायोर्यं पूर्वाभ्युत्थविषयमिति । प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं मात्रपदम् । गोबलवर्द्धन्यायमभिधेयं ज्ञानपदं व्याचष्टे— इन्द्रिय-लिङ्गति । ‘अपोहोऽयम्’ इत्यादिप्रयोगानुसारेणोपोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्तेः प्रतियोगिसाक्षाङ्गत्वेन प्रकृतज्ञानप्रतियोगिकत्वं चाभिप्रेत्याह अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिरिति ।

पूर्वम् ‘अप परी वर्जने’ [अष्टा. १।४।८८] इत्यपेत्यस्य वर्जनयोक्तत्वं अभिधेयं व्याख्यातम्; इदानीं तदविवक्षया ‘अध्याहारस्तर्क उहः’ [अमरः १।५।३] इति कौशान्त्यसारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाणज्ञानानुग्राहकत्वरत्नचित्मिष्यभिप्रायेण व्याचष्टे अपोहनमूहनं वेति । उहनशब्दश्च भावे ल्युङ्गन्त इत्याशयेनाह उहनमूह इति । इत्थं प्रवर्तितुमर्हतीति— चाश्रयप्रमा रूपिरूपतत्वेनाश्रययोग्यचक्षुस्त्वन्वविषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमाहिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः; अतोऽप्रिह्यैवायुसोमेन्द्रादीनां मदन्तर्यामिकत्वेन मदात्मकत्वात्तत्प्रतिपादनपरैरपि सर्वैरहमेव वेद्यः । देवमनुष्यादिशब्दैर्जावात्मेव । वेदान्तकृत वेदानाम् “ इन्द्रं यजेत ” [श. ब्रा. ५।१।६] “ वरुणं यजेत ” [श. ब्रा. २।३।३७] इत्येवमादीनामन्तःफलम् । फले हि ते सर्वे वेदाः पर्यवस्यन्ति; अन्तकृत-फलकृत वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वमेव— ‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽचितुमिच्छति’ [७।२१] इत्यारभ्य ‘लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्’ [७।२२] इति, ‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ [९।२४] इति च; वेदविदेव चाहं वेदविद्याहमेव । एवं मदभिधायिनं वेदमहमेव वेद, इतोऽन्यथा यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः’ इत्युक्तसर्वान्तरात्मकस्य ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यत्रापि हेतुत्वमाह— अत इति । सर्वैरहमेव वेद्य इति— ‘नारायणं महाशैवं ब्रह्मा वाच्यसुतानम्’ इत्युक्तप्रधानवेद्योऽहमेवेत्यर्थः । शरीरवाचिशब्दैरात्मन एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह— देवमनुष्यादीति । ‘चत्वारः पञ्चदशराजा देवत्वं गच्छन्ति’ ‘वाचिकैः पक्षिभ्यस्तां मानवैरुत्पन्नाः’ इत्यादिनाम् । शरीरजैः कर्मदोषैर्वाति स्वावर्ता नरः’ [मनुः १।२।९] इत्याद्यनन्यथासिद्धैर्विक्रमोक्तिकप्रयोगान्मनुष्यादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वं सुखमेवेति भावः । वेदान्तशब्दस्योपनिषदपरत्वे वेदानाशपरत्वे प्रकृतासङ्ख्यानुपपत्त्या चान्तशब्दस्य चरमवाचित्वमभिधेयं व्याचष्टे— वेदानामिति । इन्द्रं यजेतेति— ‘इन्द्रं यजेत वरुणं यजेत’ इत्येवमर्थवाक्यानामित्यर्थः । ‘ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्’ [यजुः २।५।४।१] ‘ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्’ ‘तावतो

वाहणांश्चतुष्कपालाभिवैपत्’ [यजुः २।३।१२।१] इत्यादीनामिति यावत् । अन्तशब्दस्य कथं फलपरत्वं ? इत्यतस्तदुपपादयति फले हीति । ‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ [९।२४] इतिवत् । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यनेन फलितसर्वकर्मसमाराध्यत्वानन्तरं तत्फलप्रत्युत्पत्तिस्तैरेव सङ्गतेति सूचयत्फलितमर्थं संसर्वादमाह— वेदोदितफलस्येत्यादिना । एवकारस्य यथाश्रुतान्वये अयोगव्यवच्छेदार्थत्वं स्यात्; तच्चाश्रुतम्, भगवति वेदवित्त्वायोगस्याश्रुतेः; अतो विशेष्यान्वयमाह— वेदविद्याहमेवेति । ये च वेदविदो विप्राः’ [म. भा. ३।६।१२९] इति भगवदतिरिक्ता नामपि वेदवित्त्वप्रतीतेः । अहमेवेति कथमितरयोगव्यवच्छेदः ? इत्यतस्तदभिप्रायमाह— एवं मदभिधायिनमिति ॥ १५ ॥

५ आ. भा. भा.— वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्ताः । तथा च सामवेदे प्राचीनशालाश्रुतिः— “ स वेदान्तकृत्स कालकः ” इति “ स ह्येव युक्तिसूत्रकृत्स कालकः ” ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— वेदान्तकृदित्युपनिषदां कर्तव्यन्यथा-
प्रतीतिनिरासार्थमाह— वेदेति । वेदो वेदायैः तस्यान्तो
निर्णयस्तदात्मिका । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं मीमांसा ब्राह्मी तस्याः
कर्तैति शेषः । कुत एतत् ? इत्यत आह— तथा चेति ।

युक्तिमुन्नद्धेदार्शनियार्थयुक्तिमुक्तवाक्यकृत् । स कालक इति
द्वितीयेन कलघातोद्गानावर्धतया प्रसिद्धत्वाभिगदव्याख्यानमेत-
दित्याचष्टे ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि हृत्पुण्डरीके सन्नि-
विष्टः । अपोहनं हेयबुद्धिस्तस्योपलक्षणार्थत्वेनोपादेयबुद्धिश्च । वेदान्तकृन्निश्चयकृत् । तथा च श्रुतिः—“यो
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” [श्वेता. ६।१८] इति । प्रहिणोति ददाति,
उपदिशतीत्यर्थः । वेदं वेतीति वेदवित्, वेदार्थविदित्यर्थः । तस्मादहं सर्वलोकाप्रसिद्धः ॥ १५ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं विभृतिसङ्क्षेपोक्त्या स्वस्य परि-
च्छिन्नत्वं निरूपयानां सर्वात्मकत्वप्रतिश्रुतिः— सर्वस्येति ।
सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरास्तस्य प्राणिजातस्य अहमात्मा सन्
हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः, “ स एष हृह प्रविष्ट आ नलाग्रेभ्यः ”
[बृ. व. १।४।७] “ अनेन जीवेनात्मनाऽऽप्रविश्य नामरूपे
व्याकृताविति ” [छां. उ. ६।१।२] “ तत्पृष्ट्वा तदेवाह-
प्रविशत् ” [तै. व. २।६] इत्यादिश्रुतियः । अतो मत्त
आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य सृष्टिः पूर्वाहभृतविषयक-
ज्ञानरूपा, ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजनमुत्तरवत्कम्, अपोहनं
सृष्टिज्ञानयोरप्राप्यश्च भवति । यस्मादेवमहं सर्वात्मकस्तस्मा-

दिन्द्रान्मायादिरूपः सर्वदेवतात्मकोऽहमेव तत्तत्प्रतिपादकैरपि
सर्वैश्च वेदैर्बन्धः । अयते हि— “ इन्द्रं सिर्वं वरुणमग्निमाहुरयो
दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्भिर्वा बहुधा वदन्ति ” [अक्सं-
२।३।२२।६] “ एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ” [अक्सं.
“ यो देवानां नामधा एक एव ” [अक्सं. ८।३।१७।३]
इत्यादिरिति भावः । वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसम्प्रदायप्रवर्तक-
स्तत्त्वज्ञानगुरुप्रहमेव । वेदविश्वहमेव । अतो मनुपदिष्टाद्यर्थं
विषयसनीयः । यः पुनरतोऽन्यथोपदिशति न स गुरुः, न च
वेदाधिदित्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तेषां च सर्वभूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशो हेतुमाह— सर्वस्येति ।
तेषां च सर्वभूतजातस्य चेति । सर्वस्य सकलप्रवृत्तिहेतुज्ञानोदयदेशे हृदि सर्वे स्वसङ्कल्पेन नियच्छन्नहमात्म-
तया सन्निविष्टः “ अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ” [चित्तु. १।१।२ + तै. भा. ३।१।१] “ यः पृथिव्यां
तिष्ठन् ” [बृ. व. ३।७।३] “ य आत्मनि तिष्ठन् ” [श. प्र. ब्रा. १।४।६] इत्यादिश्रुतेः । अतो मत्तः
सर्वेषां सृष्टिः पूर्वाभूतविषयसंस्कारमात्रजं ज्ञानं, ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः, सोऽपि मत्तः;
अपोहनं तयोः प्रमोषश्च मत्तः, ब्रह्मवादे स्वत एव सर्वसत्त्वात् । अपोहनमज्ञाननिवृत्तिरिति केचित् । यद्वा अप-
कृष्टमूढं ह्रदं प्रमाणमित्थं प्रवर्त्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यहेताविषयसामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं
ज्ञातम्, तच्चापि मत्त एव । यतो वेदैश्च सर्वैरहमेव सर्वात्मना वेद्यः । ब्रह्मवादेऽग्निसोमसूर्यवाय्विन्द्रादीनां मद्गन्तर्था-
मिकत्वेन मद्रूपत्वात्तत्प्रतिपादनपरोऽपि वेदो मामेवाह सर्वम् ।

न च वेदान्तभूतरूपनिषद्भिरेक एव प्रतिपाद्यते सर्वापवादमुख्येनेति वाच्यम्, सर्वापवादमुख्येन प्रतिपादयन्त्य
जीवकल्पितत्वात् । न हि वेदान्तं सर्ववेदनिर्णयसिद्धान्तं मत्तोऽन्यः कोऽपि जानाति, यैव कृष्णद्वैपायनात्मना
ब्रह्मवादानुसारेण जीवकल्पिताध्यारोपवादनिरसनद्वारा तत्त्वनिश्चयादित्यर्थः । किमध्यारोपमोहनं च जीव-
कल्पितं ? न वा ? इति विचारणीयम् । अन्ये श्रुतिविरोधः, आद्ये इष्टापत्तिः, भगवत्कृतत्वे जगतः अङ्गीकृत-
स्यावचनोयत्वात् । विपरीतकल्पना च जीवकृतेति सिद्धान्तः, यत्तु माययैवेत्युच्यते तत्तु ब्रह्मवादे मायाऽपि न
ततोऽन्यत्तत्त्वमिति समाधेयम्, सूत्रभाष्ये मायायाः पृथक्तया निरासनात् । “ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत् ” [ब्र. सू.
१।४।१] इत्यादौ । तत्र भाष्यकस्यैवाक्षर इति नामोक्तम् । ब्रह्मवादे क्षरोऽक्षरस्तदतीत इत्येव स्वयं रमते स एव च
सर्वशक्तिमान् स्वाज्ञाकारिणीं स्वतः प्रथग्भावितं स्वीयमायां स्वभावकर्मसंज्ञां वा सद्देशभूतां चिदंशभूतेषु क्षरेषु
संयोजयति रमणार्थं, तदा प्रवाहः सिद्ध्यति अक्षरात्मत्वज्ञानतत्साधनशक्त्युदयनद्वारा रमणार्थं मयादा केवलं
क्षराक्षरातीतस्वरूपप्रपञ्चेन रमणार्थं स्तेषु स्वप्रतिबिम्बभूतेषु तु भक्त्यात्मसु स नित्यं रममाण एवात्माराम इति
पुष्टिरिति “ वेदान्तकृद्वेदार्थविदेव चाहं, नान्यः ” इत्युक्त्या मत्त एव सर्ववेदान्तानां सारमर्थं शृण्विति पूर्वोक्तस्य
सर्वस्य भाष्यमाभाष्यते भगवता भाष्यरूपत्वाद्वाध्यायवृत्त्यु ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं प्राणिमात्रस्य भगवदपाधि-
पाचितान्नपोपात् केपाद्भिद्रुगवत्स्मरणं केपाद्भिद्रुस्मरणार्थं किं च
कथं ? इत्यत आह— सर्वस्य चेति । चकारोऽपिशब्दार्थः । सर्व-
स्यापि अहं हृदि प्रेरकत्वेनेववरूपेण प्रविष्टः तिष्ठामीत्यर्थः । ततः
किं ? अत आह— सतः प्रविष्टात्मकत्वान्द्विचित्रेच्छया स्मृतिः
पूर्वाहभूतमस्वरूपस्मरणपुष्ट्या तदुद्धारार्थम् । तथैव छक्ति-
दानेच्छया ज्ञानम् । च पुनः । मोहोत्पादनेन नरकादियात-
नेच्छया अपोहनं स्मृतिज्ञानयोः प्रमोयो विस्मरणमित्यर्थः ।

भवतीति शेषः । नह वेदास्तु शब्दात्मकास्तदध्ययनेन सूत्रैः
गुरुक्तप्रकारेण च कथं न ज्ञानोदयः ? इत्यत आह । सर्वैः
काण्डद्वयात्मकैर्वैदरहमेव वेद्यः ज्ञेयः । अतो मद्विच्छयैव वेद-
शब्दानां मह्यत्वरूपेणामलौकिकानामर्थप्रकाशः, नान्यथेत्यर्थः ।
वेदान्तकृत् सूत्रप्रदर्शनेन सम्प्रदायप्रवक्तो व्यासादिरूपो गुरु-
रहमेवेत्यर्थः । च पुनः अहमेव वेदवित् तदुक्तप्रकारेण शिष्यादि-
हृदयस्थो ज्ञानप्रकाशेन ज्ञानवानित्यर्थः । अतो न वेदादि-
भिरपि ज्ञानमिति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि सन्नितिष्ठः, आत्मेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मन-
स्तेषां स्मृतिज्ञानं च पुण्यवताम् । पापिनां तु तयोरपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति । तथा च सर्वेवैदः कमोपा-
स्तिज्ञानकाण्डात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृत् वेदान्तोक्तविद्यासम्प्रदायकृत् वेदवित् वेदायैविद्याहमेव ।
एतेन वेदान्तविद्वद्विचित्रं स्वविभूतिरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिविनिर्मुक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
पुरुषोत्तमाख्यं परमात्मस्वरूपम् ।

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसङ्क्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो 'यदा-
दित्यगतं तेजः' [१५।१२] इत्यादिना; अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य
केवलस्य तत्त्वस्वरूपनिर्दिधारयिष्योत्तरश्लोका आरभ्यन्ते; तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातं
त्रिधा राशीकृत्याऽह— द्राविमाविति । द्राविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च
क्षरतीति क्षरो विनाश्यको राशिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुष-
स्योत्पत्तिबीजं अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मदिदसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषौ ? इत्याह
स्वयमेव भगवान्— क्षरः सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राशी राशिरिव
स्थितः, अथवा—कूटो माया वञ्चना जिह्मता कुटिलतेति पर्यायाः । अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः
कूटस्थः संसारबीजानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं इत्तं
कीर्तयति— भगवत इति । विशिष्टोपाधिरादित्यादिः ।
सम्प्रत्यध्यायसमाप्तेस्तरुसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह— अथेति ।
न केवलं निरुपाधिकात्मस्वरूपनिर्धारणायोत्तरग्रन्थः, किन्तु
सर्वैस्त्वैव गीताशास्त्रस्याभिनिर्णयार्थमित्याह— तत्रेति । क्षरा-
क्षरोपाधियन्तां परमात्मना च राशिव्यमुक्तेन सर्वात्मत्वेनाशुद्धया-
दिदोषप्रसक्तानुक्तं— द्राविमाविति । पुरुषोपाधित्वात्पुरुषत्वं,
न साक्षादिति विवक्षित्याऽह— पुरुषाविति । परं पुरुषं
व्यावर्तयति— भगवत इति । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूच-

यति— क्षराख्यस्येति । मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मा-
दिदसंस्कारादेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि
मायाशक्तिरुपादानमिति मतवाऽह— अनेकेति । कामकर्मादी-
त्यादिशब्देन ज्ञानं युज्यते । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' [१३।२०]
इति प्रकृतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामाकाङ्क्षाद्वारा वारयति— कौ
ताविति । कूटशब्दाद्यमुक्त्वा तेन स्थितस्य कूटस्थतेति
सम्पिण्डितमर्थमाह— अनेकेति । तस्य कथमक्षरत्वं विना
ब्रह्मज्ञानं ? अनाशादित्याह— संसारेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— आभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावः— उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आभ्यां, परमात्मेति परमश्चासौ देहाद्यविद्या-
कृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतनः, इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव
विशिष्यते यो लोकत्रयं भृशैवस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूप-
सद्भावमात्रेण विभर्ति धारयति, अन्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य
ईशानशीलः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्यकारणाख्यौ राशी दर्शयित्वा
राज्यन्तरं दर्शयति— आभ्यामिति । विलक्षणफलमाह—
क्षरेति । उपाधिद्वयकृतगुणदोषात्परं फलितमाह— नित्येति ।
आभ्यां क्षराक्षराभ्यामिति यावत् । 'उत्तमोऽन्यः' इति
पदद्वयं वस्तुतः सर्वथैव क्षराक्षरात्मत्वभाववद्वयर्थम् । जडवर्ग-
स्यान्यत्वकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति— स एवेति । 'लोकत्रयं'

इत्युपलक्षणं, सर्वं जगदपि विवक्षितम् । चैतन्यमेव बलं तत्र
शक्तिर्माया तथेति यावत् । जगद्भारेण परस्य व्यापारान्तरं
वारयति— स्वरूपेति । न चास्यान्यो धारयिता स्वतोऽचक-
त्वादित्याह— अव्यय इति । 'संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
व्यक्ताव्यक्तं भरेते विभर्तिः' [शं. उ. १।८] इति श्रुत्यर्थे
गृहीत्वाऽऽह— ईश्वर इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं शृणु— द्वाविमाविति । क्षराक्षरश्चेति
द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दामिलपनीयब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त-
क्षणस्वभावचित्संसृष्टसर्वभूतानि; अत्राचित्संसर्गरूपैकोपाधिना पुरुष इत्येकत्वनिर्देशः । अक्षरशब्द-
निर्दिष्टः कूटस्थः, अचित्संसर्गविशुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावादचित्परि-
णामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्देशोऽचिद्विद्योगरूपैकोपा-
धिनाऽभिहितः । नहीतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तं 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'
[४।१०] 'मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' [१४।२] इति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— सर्ववेदसाररूपपुरुषोत्तमायात्म्यप्रति-
पादनमुक्तेन सङ्गमयन्नवतारयति— अतो मत्त एवेति ।
लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपत्त्वमभिप्रेत्य 'प्रथितः'
इत्येतदनुषज्य वचनविपरिणामेन योजयति— लोके प्रथि-
ताविति । प्रमाणं च 'अजो ह्योको लुप्तमणोऽनुजेते जहात्येनां
भुक्तमोगमजोऽन्यः' [शं. उ. ४।५] इत्यादिकमभिप्रेतम् ।
पुरुषशब्दनिर्दिष्टात्मनः स्वरूपेण क्षरत्वायोगाच्छरीरद्वारा तदि-
त्यभिप्रेत्य तृतीयपादं व्याचक्षे तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट इत्या-
दिमा । 'क्षरः' इत्येकत्वनिर्देशेन 'भूतानि' इति बहुव-
चनिर्देशस्तुपाधिकृत इति शङ्कान्युदासायाऽऽह— अत्राचित्संस-
र्गेति । बद्धात्मनां स्वरूपतो भेदाभावे सर्वदुःखसुखप्रति-
सन्धानं सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकस्मन्तति-
मूलगुणैः प्रसिद्धः; स चात्र न परमपुरुषः, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः'
[१५।१७] इति तस्य प्रथमवक्ष्यमाणत्वात् । नापि हिरण्य-

गर्भादिः, तस्य वेदसम्बन्धित्वेन क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात्; नापि
मुक्तात्मा, रुढायाविविधयत्वादित्यतस्तत्र योगवृत्तिमभिप्रेत्य
मुक्तात्मपर इत्याह— अचित्संसर्गविशुक्त इति । योगवृत्ति-
मुपपादयति— स त्विति । ब्रह्मादिदेहेति— ब्रह्मादिदेह-
सम्बन्धायास्तद्विचित्रगुह्यदुःखायासाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः ।
एतेन 'स्वेन रूपेणाभिनिवृण्यते' [छां. उ. ८।१२/२]
इति श्रुत्युक्तसङ्कुचितज्ञानैकाकारत्वलक्षणसाधारणाकारो भवती-
त्युक्तं भवति । तथाच कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थ इति व्युत्पत्ति-
रपि सूचिता । साधारणाकारत्वमेवात्र कूटादृश्यमिति
भावः । अत्राप्येकत्वनिर्देश एकोपाधिकोऽकारभिवचन एवे-
त्याह— अत्रापीति । निर्देशः..... अभिहित इत्येतत्
'पाकं पचति' इतिवत् द्रष्टव्यम् । उक्तार्थं हेत्वभिप्रायेण
मुक्तात्मबहुत्वं समगणमाह— पूर्वमनादौ काल इति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामन्यः अर्थान्तर-
भूतः परमात्मेत्युदाहृतः । सर्वासु श्रुतिषु परमात्मेति निर्देशादेव ह्युक्तमः पुरुषो बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामर्थान्-
तरभूत इत्यवगम्यते । कथं ? यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ति, लोक्यत इति लोकः, तत्रयं लोकत्रयम्;
अचेतनं तत्संसृष्टचेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणवगम्यमेतन्नयं य आत्मतया आविश्य विभर्ति, स तस्माद्व्या-
प्याङ्गैर्व्याचार्थान्तरभूतः; इतश्चोक्ताल्लोकत्रयादर्थान्तरभूतः; यतः सोऽन्ययः ईश्वरश्च ।

४ वे. ता. चं.—अप्राप्तत्वादन्यत्वस्य विधेयत्वं वदन् तस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्, प्रकृतक्षरक्षरपुरुषयोरेव प्रतियोगित्वमाह—उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यामिति । ‘परमात्मेत्युदाहृतः’ इत्यस्य विधेयपरत्वासम्भवेन अन्यत्वहेतुपरत्वमाह—सर्वास्तु श्रुतिषु चेति । ‘तस्याः शिक्षाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः’ [महाना. १।१३ + बासु. ६ + महो. १।९ + चतुर्वेदो. ६] ‘आत्मा नारायणः परः’ [महाना. १।४] इत्यादिष्वित्यर्थः । परमात्मेति निर्दिशेदुत्तोपपादकत्वेनोत्तारार्धमवतारयति—कथमिति । लोकशब्दस्य भुवनपरत्वे लोकत्रयं भूरादिलोकत्रयं, स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणलोकत्रयं वा स्यात् । तथाच तदुपापनभरणयोः सर्वात्मत्वार्थैव सितपरमात्मत्वोपपादकत्वेन क्षराक्षरात्मकसर्वान्यत्वसाधकत्वं न स्यात् । कृतकम-

कृतकं कृतकमिति लोकत्रयपरत्वेऽपि तत्रत्यपुखेव लक्षणा स्वीकार्या; ततो वरं योगदृष्ट्याभ्यगमिस्यमिष्येत् व्याचष्टे—लोकयत् इति लोक इत्यादिना । कथमचाक्षुषयोर्वैदमुक्तयोः लोकनकर्मत्वमित्यत आह—प्रमाणायगम्यमेतदयमिति । ‘यः’ इति “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [चित्यु. १।११ + आ. ३।११] “भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति” [आ. ३।१४] इत्यादिकमत्राभिप्रेतम् । सः इति—परमात्मेति निर्दिष्ट इत्यर्थः । ‘यः’ इत्यस्य तत्परत्वात्प्रत्येकं विशेषणानामन्यत्वसाधनसामर्थ्यात् तदर्थं स्थितिमात्रविबक्षायामत्रानपेक्षितोक्त्या पदान्तरवैयर्थ्यादिसभिप्रायेणह—इतश्चेति ।

रा. भा.—अव्ययस्वभावो हि व्ययस्वभावाद्देतनात्तत्सम्बन्धेन तदनुसारिणश्च चेतनादचित्सम्बन्धयोग्यतया पूर्वसम्बन्धिना मुक्ताचार्यान्तरभूत एव; तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वरः, ईशितव्यात्तस्मादर्थान्तरभूतः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—अत्रावेशभरणेवरत्वानां कर्मकर्तृभावेन अन्यत्वेपस्थापकत्वम्, अव्ययत्वस्य तु साक्षात्स्वभावविरोधादित्यभिप्रायेणाऽह—अव्ययस्वभावो ह्येति । एवमवान्तरवैषम्यं दर्शयिष्यति ‘अव्ययस्वभावतया व्यापनभरणैस्वर्वादियोगेन च’ [रा. भा. १।११] इति । तत्सम्बन्धेन तदनुसारिण इति—तदधीनवन्मविनाशाद्विक्रमज इत्यर्थः; तद्वज्जानवङ्कोचविकासलक्षणविकारायोगिन इति वा । योग्यता नाम सहकारिसिधौ कुर्वेत्स्वभावत्वं, सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा । सा च मुक्तस्याप्यस्तीति स्वभावविरोधस्तत्राप्यविशिष्ट इत्याह—अचित्सम्बन्धयोग्यतया पूर्वसम्बन्धिन इति । अनवच्छिन्नात्मव्ययत्वं मुक्तस्यापि नास्तीति भावः । ईश्वरशब्दोऽत्र नात्रपुण्यसंज्ञामात्ररूप इत्यभिप्रायेणाऽह—तथैतस्येति । अत्रात्मलक्षणान्तर्गतानुप्रवेशधारण-

नियमनानां कण्ठोक्तौ स्वार्थधारणादिवशादेव शेषित्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रायेण संग्रहलोके स्वाम्योक्तिः । तथाच तत्र नियन्तृत्वमुपलक्षणीयम् । एवं ‘अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्योः’ [रा. भा. १।११] इत्यनन्तराध्यायारम्भमाश्लेषेऽपि द्रष्टव्यम् । यद्वा केवलनियन्तृत्वादिविशिष्टेष्वीश्वरशब्दस्य प्रयुक्तचरत्वाभावात् स्वाम्योपलब्धनियमनवैषे च निरुद्धप्रयोगत्वादौश्वरशब्देनैव शेषित्वमप्युपस्थापितम् । अपि चात्र ‘यः’ इति व्याख्याबाधुवादे ‘मयि सवेदिमं प्रोवम्’ [७७] इत्यादिपुरावादपरामर्शात्तत्प्रकरणे ‘भूमिरापः’ [७४] इत्यादिनोक्तं शेषित्वमप्याकृत्यत इति “पतिं विवक्ष्यतामेश्वरम्” [महाना. १।६] इति पतिशब्दस्थाने चेद्वरशब्दः प्रयुक्त इति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—क्षरः भूतानि ब्रह्मादीनि । कृत्स्या प्रकृतिः । तथा च शार्करीक्षश्रुतिः—“प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम् । तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालाजालं मात-रिश्चानमेकम्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. टी.—क्षरक्षरशब्दौ जडजीवाश्चित्यपव्याख्याननिरासार्थमाह—क्षर इति । भूतग्रहणं युक्तिसूचनार्थम् । न हि जडभावे भूतशब्दो लुप्तः, किन्तु जीवेवञ्चि । पुरुषशब्दस्य चैतदुपलक्षणम् । प्रकृतिधेतुता । ‘अक्षरं’ इति वक्तव्ये ‘कृत्स्थः’ इति वचनमपि युक्तिसूचनार्थमेव । न हि जीवानां कृत्स्थत्वमस्ति, सुखादिमत्त्वेन विकारित्वात् । श्रुति-

सम्मतस्याऽन्यमेवायं इत्याह—तथा चेति । ‘क्षरः’ इत्युवादेन प्रजापतीत्यादि व्याख्यानम् । अन्यं परमात्मानम् । क्षरान्तर्भूतोऽपि मातरिश्वा विवक्षाविशेषेणाक्षरोऽपि भवतीत्युच्यते—जालेति । जालं संसारबन्धः सोऽस्यास्तीति जालः ‘अशी आदिभ्योऽञ्’ [अथा. १।२।१२०] इति । तद्वहित्वाजालः अभिमानामावात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चान्यत्—द्राविमविति । क्षर एकोऽपरोऽक्षरः । तत्र क्षरं दर्शयति—क्षरः सर्वाणि भूतानि, प्राणिनः । अक्षरः पुरुषः कृत्स्थोऽचलोऽव्याकृतात्मा सोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

पुरुषान्तरं दर्शयितुमाह— उत्तम इति । उत्तमः प्रकृष्टतमः । पुरुषः पूर्णमनेन जगदिति परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । विशिनष्टि— यः पुरुषो लोकत्रयं पृथिवीमन्तरिक्षं स्वर्गमाविश्य बिभर्ति बलेन धारयति । तथा च श्रुतिः—“ येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तम्भितं येन नाकः ” [तै.सं.४।१।८] इति । ईश्वरः स्वामी ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं निरूपितं प्रत्यक्षब्रह्मैतं निरुपाधिकब्रह्मात्मतत्त्वप्रदर्शनेनोपादायितुं क्षराक्षरशब्दवाच्य-कार्यकारणोपाधिद्वयविनिर्द्धकं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति ब्रह्मस्य— ब्रह्मिमाविति । अस्मिन्नलोके संसारे द्वाविमौ प्रथ-प्राशीकृतौ पुरुषौ पुरुषशब्दवाच्यात्मतादाल्याध्यासापन्नतया तदुपापित्वेन पुरुषशब्दस्य प्रदेश्यौ । को तौ ? क्षरश्चाक्षर एव च, क्षरतीति क्षरो विनाशो कार्यराशिरिकः पुरुषः, कार्योपाधौ नश्य-त्परि स्वयं न क्षरति न नश्यतीत्यक्षराख्यो द्वितीयः पुरुषः । तावेव व्याचष्टे— क्षर इति । भूतशब्दो भवनधर्मवद्ब्रह्ममात्र-वाची । सर्वाणि भूतानि सर्वे कार्यजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूट इव राशिसि वि स्थितः कूटस्थः; शिलास्थः पर्वत इव कार्यराशीभूत इत्यर्थः । यद्वा कूटो माया वज्रमेति पर्यायः, तदुपेन स्थितः कूटस्थः पारमेश्वरमायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः । स च संसार-बीजानन्त्यान क्षरतीत्यक्षर उच्यते; “ अक्षरात्परतः परः ” [छं. उ. २।१।२] इत्यादिश्रुतिदर्शनात् ।

एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडराशिसामान्यः विलक्षणः उत्तमः नित्यशुद्धबुद्धशुक्लस्वभावः पुरुषः “ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ” [भे. उ. ३।९ + महाना. ८।१४] इति श्रुत्युक्तः परिपूर्ण-स्वभावः परमात्मेत्युदाहृतः । अजमयाद्यानन्दमयान्तेभ्योऽविद्याकल्पितात्मन्यः परमः प्रकृष्टः आत्मा, “ तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य ” [तै. उ. २।३।१] इत्युक्तस्तेषां प्रत्यक्षचेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु । एतदेवोपाद-यति— य इति । यः परमेश्वरः अव्ययः स्वयं निर्बिकार एव सन् लोकत्रयं कृत्स्नमप्याविश्य स्वमायाशक्त्याविष्टय बिभर्ति । अत्र “ अक्षरशब्देन चेतनो जीव उच्यते ” इति श्रीभारचार्यैर्लिखितम्; तत्तु भाष्यप्रतिकूलम् । जीवस्यैव पुरुषोत्तमत्वेनेह प्रतिपाद्यत्वात्कृतासङ्गतं चेति व्येयम् ।

यत्तु रामाहजेन व्याख्यातम्— ‘क्षराक्षरशब्दौ बह्वक्षकजीव-परौ, ताभ्यामन्यत्वेनेह पुरुषोत्तमः परमात्मा प्रतिपाद्यते’ इति । यच्च भाष्येन व्याख्यातम्— ‘क्षरो जीवः, अक्षरस्तु लक्ष्मीः; तदुभयोत्तमः परमात्मा’ इति । तत्र ब्रूमः— न ताव-

द्रामानुजव्याख्यानां युक्तम्; ‘सर्वाणि भूतानि’ इत्यत्र भूत-शब्दस्य जीववाचित्वे भवनधर्मवद्ब्रह्मवाचित्वे पञ्चभूतवाचित्वे च क्षरशब्दस्य सर्वजीववाचित्वस्य सर्वकार्यवाचित्वस्य पञ्चभूत-वाचित्वस्य च प्राप्या तस्य बह्वजीववाचित्वव्याख्याने ‘क्षरः सर्वाणि भूतानि’ इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । न च ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इति श्रुतजीवतां प्रपञ्चिर्देशात् ‘क्षरः सर्वाणि भूतानि’ इत्यत्र बह्वजीवपरत्वेन सर्वशब्दः सङ्कोच्यत इति न विरोध इति वाच्यम्; अक्षरशब्दस्यापि श्रुतजीव-वाचित्वासादित्येन्याश्रयप्रसङ्गात् । किञ्च “ निरञ्जनः परमं साम्यंयुतैति ” [छं. उ. २।१।२] इति श्रुतेर्मुक्त-जीवानामी-परेण सह साम्यमिति वदतस्तत्र मते परमात्मनो श्रुतजीवापेक्षयोत्तमत्वमसङ्गतम् । न हि परमसाम्यापन्नानो-मुत्तमाधमभावो धर्तते, न च श्रुतेक्षरयोरानन्दोऽथ एव सायं न सर्वांशेऽपि, शेषशेषित्वजगत्सदृशत्वतद्भावादिना तयोर्बि-द्वैषम्यसत्त्वादिति वाच्यम्; तथा सति राजभूत्ययोरिव शेष-शेषिणोरानन्देऽपि तारतम्यावश्यम्भावेन तदंशेऽपि साम्यायोगा-दित्यन्यत्र विस्तरः ।

नापि माध्वब्रह्माल्यानां युक्तम्; अक्षरशब्दवाच्यलक्ष्म्या पर-मात्माभिजले तस्य तदुत्तमत्वायोगात्, तद्विजले च लक्ष्म्या अपि जीवत्वेन सर्वजीववाचकक्षरपदेनैव तस्या अपि संग्रह-सिद्धया ‘क्षरश्चाक्षर एव च’ इति प्रपञ्चिर्देशवैयर्थ्यात् ‘सर्वाणि भूतानि’ इति वाक्यशेषगतसर्वशब्दसङ्कोचापाताच्च । न च जीवेभ्यो लक्ष्म्या उत्तमत्वप्रदर्शनाय प्रपञ्चिर्देश इति वाच्यम्; भगवत्सर्वोत्तमत्वस्यैवात्र प्रस्तुतत्वेन तस्याप्रतिपाद्यत्वात् न हि ‘विष्णुः सर्वोत्तमोऽप्य प्रकृतिरथ विधिप्राणनाथौ’ इत्यादि त्वत्कल्पितं प्रकृत्यादितारतम्यमप्यत्र विवक्षितम् । अपि च मतद्वयेऽपि जीवेष्वर्थयोः किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिना भेदस्य तारतम्यस्य च प्रत्यक्षादितैव प्राप्तावाप्तापरत्वे लोकोपयोरेव वैयर्थ्ये स्यादिति यथोक्तमेव भगवत्प्रादीयव्याख्याना-मनवचम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

९ व० त० १० श्लो.— द्वाविमाविति । लोके क्षरश्चाक्षर एव चेति पुरुषौ प्रथितौ, न स्त्रीप्रकृतिकौ, नाप्यन्त्रान्य-तरो स्त्रीप्रकृतिकः, केवलजडप्रकृतिक्षरः, पुरुषत्वेनैवोभयोर्निर्देशात् । एतेनाव्यक्तपदवाच्यस्याक्षरस्य स्त्रीरूपप्रकृतित्वं परोक्तमापास्तं ‘एव च’ इत्यनेन स्वरूपतः क्षरोऽक्षर एवेति सूच्यते । क्षरत्वं च भगवद्विच्छया प्रकृतिसंसर्गोपाधि-कृतमेव, अतो जायते म्रियते इति प्रवाहः; न वस्तुतः । तदेतत्स्वयं व्याचष्टे ‘क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इति । सर्वाणि ब्रह्मादीनि तत्सम्बन्धितानि व्यष्टिभूतानि जीवशब्दाभिलपनीयानि भगवत्संश्रुताच्चित्त-कृतिसंस्तृष्टानि भवनादिक्रियाविषयत्वेन व्यपदिश्यमानानि क्षरः पुरुषः । अत्रैकत्वनिर्देशो व्यष्टीनां समष्ट्यैक्याशयेन अचिच्चिसंसर्गोपाधिना वेति केचित् । कूटस्थो मूलभूतः शुद्धः सच्चिदानन्दकः भगवद्ब्रह्मादिवद्वाच्योऽपि स

महादाविषयः कृते भूतसमुदाये तिष्ठतीति वा । मूर्द्धन्यमणिरिव “अविनाशी वाऽऽऽयमात्मा ” [वृ. च. ४।५।१४] “आत्मा वाऽऽ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः ” [वृ. च. ४।२।५+४।५।६] इत्याद्यौपनिषद्भाष्येन साक्षात्कृतौ योऽक्षरः पुरुष इत्युच्यते अत्रैकत्वनिर्देशो विराट्समष्टिभूताभिप्रायेण (धामत्वाभिप्रायेण) । तद्विशेषो-
रूपैकौपाधिविना वेति केचित् । अयमप्युक्तः पूर्वं सुकृत्याधिगम्यः । ‘ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ’
[४।१०] इत्यत्राध्यात्मरूपः । वस्तुतस्तु ‘ चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ’ [भाग. ३।२८।२८] इति
वाक्यात् कौस्तुभैक्यरूपेण मुख्यस्थितिरूप एव ‘ मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ’ इत्युच्यते; इत्थं
चावस्थानं भगवति दृशमस्कन्धे भागवते ‘ वीक्ष्यालकावृतमुखं ’ [भाग. १०।२९।३९] इत्यत्र श्रीमदाचार्यैर्निर्दि-
तम् । एतेनैव क्षराक्षरस्वरूपनिरूपणेन मतान्तरमपि प्रत्युक्तम् ॥ १६ ॥

तदुत्तममाश्रयभूतं मुख्यं स्वरूपमाह (तदधिदैवतम्) उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति । तुशब्दः पूर्वतो भेदं दर्शयति ।
एताभ्यां अन्यो विलक्षणोऽनितसच्चिदानन्दात्मा पुरुषोत्तमः सर्वकारणकारणभूतः । निरस्तविकृतिरव्यय ईश्वरो-
ऽद्वैतेश्वर्यो विभिन्नधर्माश्रय इति यावत् । स लोकत्रयं गुणात्मकमाविश्यान्तर्यामिरूपो भूत्वा विभर्तीति ततः पुरुषो-
त्तम इत्युदाहृतः सर्वैः । यदा नन्वक्षरपरमपुरुषयोरपि भगवत्त्वात्को विशेषः ? तत्राह— परमात्मेति । परमश्चासा-
त्तमा चेति गङ्गाऽध्यात्मदेवतयोरिव तयोः स्वरूपमिति भावः । तथा च पुराणि स्वप्रकृतिकार्याणि भवराणि
तत्सम्बन्धी क्षरस्तदुत्कृष्टोऽक्षरश्चाचरत्मा तदुत्तमः पुरुषोत्तम इति व्युत्पत्तिः, तेन नित्यबद्धमुक्तपुरुषद्वया-
द्विलक्षणता दर्शिता । ‘ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ’ [भाग. ११।११।११] इति भागवतवाक्यात् ।
अस्यार्थः— बद्ध इति क्षररूपतयाख्या आत्मनः मुक्त इत्यक्षररूपतया च विशेषाख्या मे गुणतः (सत्त्वरजस्तमो-
रूपात् । यदा) इच्छारूपाद्भवति तस्य मे मायामूलत्वात् मायां प्रति तस्य कारणत्वात् ‘ न मे मोक्षो न बन्धनं ’ इति
वैलक्षण्येन विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति ‘ नहि विरोध उभयं भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीन-
विकल्पवितर्कविचारप्रमाणभासकतर्कशैश्वर्यकलितान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरः ’ इति भागवतेनैव
[६।९।३६] सूत्रभाष्यरूपेण निर्णयत् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— अथ स्वज्ञापितस्वरूपज्ञानार्थं सपरि-
करं स्वरूपमाह— द्वाविमाविति त्रिभिः । लोके प्रपञ्च-
स्थिते सर्वत्र द्वाविमावेव पुरुषौ सर्वपदार्थमोक्षारौ अधि-
मौक्तिकाध्यात्मरूपौ क्षरः अक्षरश्च । उभयोः स्वरूपमाह— क्षरः
पुरुषः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादित्यावरन्मानि शरीराणि नाना-
विधानि लीलौपयिकलीलात्मकत्वेनानेकरूपाणि, क्षरशब्दवाच्यः
पुरुषान्तरूपः पुरुष इत्यर्थः । कूटः शिखामुहुरः पर्वतस्तद्वत्
सर्वदायैव शरीरादिवृत्तिवित्तव्यस्त्वपि तत्समूहस्य; अविनाशी
भोका मचरणस्मको यः, स अक्षरः पुरुष इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरुषोत्तमज्ञानार्थमेतौ निरूपिताविति तदाह— उत्तम

इति । तुशब्द एव तत्समव्यवधानार्थः । उत्तमः
पुरुषः अन्यः सर्वज्ञातः सर्वव्यतिरिक्तः इत्यर्थः । कीदृशः ?
इत्याकाङ्क्षायामाह— परमात्मेत्युदाहृतः परमश्चासात्तमा
परमः सर्वोत्कृष्ट आत्मा अविकृतः इति अत्राना प्रकारेण अथा-
दिभिर्मुदाहृतः कथितः, यो लोकत्रयं तत्तद्वाटमवधायमावि-
र्भवति धारयति पोषयति च । एवं चेन्न्यूनताधिक्यं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याऽह— अव्यय इति । निर्विकार इत्यर्थः ।
तर्हि धारणमनुपपन्नमित्यत आह— ईश्वर इति । कर्तु-
मन्यथाकर्तुं च समर्थः । अतस्तत्त्वैत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० टी०— सर्वेशास्त्रहृदयं संगृह्णाति—द्वाविति । लोके प्रसिद्धौ ईशो द्वावेव पुरुषौ । क्षरो विनाशी,
स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुप्तिप्रलयकैवल्यादावुपाधिनाशमनु विनाशशीलो जीवो ब्रह्म-
प्रतिबिम्बभूतो जलकौपीनः । ‘ प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ’ [वृ. च. ४।५।१३]
इति श्रुतेः । कूटस्थो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशसम्भवात् उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्च,
असौ न क्षरति स्वरूपान्न च्यवत इत्यक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्यो निरुपाधिरुत्तमः पुरुषः
योऽसौ परमात्मेत्युदाहृतः शास्त्रे । योऽसौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमुत्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्य प्रविश्य
धारयति शरीरत्रयम् । अथापि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अलक्ष्यत्वेन जीवधर्मेण वा न व्येति वधेते क्षीयते
वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

पुरुषोत्तमशब्दस्य नामनिर्वचनम् ।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

१ शं. भा.— यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य 'पुरुषोत्तमः' इत्येतन्नाम प्रसिद्धं, तस्य नामनिर्वचन-
प्रसिद्ध्याऽर्थवच्च नाप्रो दर्शयन् 'निरतिशयोऽहमीश्वरः' इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्— यस्मादिति ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थारख्यमतिक्रान्तोऽहं अक्षरादपि संसारमायावृक्षबीजश्रुतादपि
चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा, अतः ताभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः
प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निवर्तन्ति 'पुरुषोत्तमः'
इत्यनेनाभिधानेनाऽभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

२ आ. शं. व्या.— किञ्च लोकवेदयोर्मगवतो नाम-
प्रसिद्धया सिद्धमप्रपञ्चत्वमित्याह— यथेति । अक्षरणादिव-
दस्य नाम्नो रूढत्वादर्थाविषोभाभावाद्भगवतोऽपि लौकिकेश्वर-

वदीश्वरत्वं सातिशयमिति नेत्याह— तस्येति । यस्मादित्य-
स्यापेक्षितं निक्षिपति— अत इति । उत्तमः पुरुष इति
वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— 'यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैः क्षरं पुरुषमतीतोऽहं' अक्षरान्मुक्तादप्युक्तैर्हनुमिरुत्कृष्टतमः,
अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाल्लोक इति स्मृतिरिहोच्यते । श्रुतौ
स्मृतौ चेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— एवं प्रतिज्ञातमन्यत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-
धात्वर्थेया समाख्यया स्थापितम्; तत्रैव पुनस्तथाभूतसमाख्या-
न्तरेण 'उत्तमः पुरुषः' इत्यनुवादस्यारितेन स्थिरीक्रियते
'यस्माद्' इति लोकेन । एतेन पूर्वलोके पराकृत्वनिर्देशोऽपि
स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र 'यतोऽवाभिमान्', अतएव
ध्रुमवान्' इत्यादिवत्साध्यमेव साधकं प्रति नियामकतया
हेतुर्न्यैपदिश्यते । तच्च साध्यं सहैतुकमिह समाख्यानिदान-
मित्यभिप्रायेणाह यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैरिति । 'क्षर-
मतीतः' इति तत्त्वभावगन्धानाप्रातत्वमुच्यते । अत्रापि
क्षरशब्दः प्रस्तुतिकाव्यानि प्रथानविषय इत्याह क्षरं पुरुष-
मिति । अक्षरशब्दस्य प्रधानेश्वरादिष्वपि प्रयोगात्तद्वच्छेदाय
'कूटस्थोऽक्षरः' [१५।१६] इत्युक्तैकाध्यायं अक्षरा-
न्मुक्तादिति । एतेन पुरुषोत्तमशब्दनिश्चितिरप्यत्र दर्शिता ।
उक्तैर्हनुमिरिति— 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' [अष्टा. २।३।२६]
इति नियमस्य प्रयोगरूपहेतुविषयतयैव प्रयोगप्राप्त्युक्तिं तृती-

यातुपपत्तिः । उत्तमशब्दे प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह—
उत्कृष्टतम इति । मुक्तौ हि बद्धादुत्कृष्टः; ततोऽप्यसौ सर्वा-
न्तरात्मत्वादिभिरुक्तैर्हनुमिरुत्कृष्टतमः । प्रथितशब्देन केवल-
प्रधनविषेः प्रकृतानन्वयारसविशेषणोऽसौ विशेषणोपसंक्रामित्य-
भिप्रायेण पुरुषोत्तम इतीति इतिकरणम् । नात्र लोक-
शब्दो भुवनविषयः, जनविषयो वा; तत्र प्रकृतनिर्गुणविवक्षा-
प्रमाणत्वासम्भवात् । नच काव्यादिप्रयोगपरता, तत्राप्यतितरां
स्वरस्याभावात् । अतो वेदसहपाठातदनुवर्तिस्त्वतिपरोऽप्यम् ।
तत्र च लोक्यतेऽनेन वेदार्थ इति व्युत्पत्त्या वृत्तिरित्यभिप्राये-
णाह— वेदार्थावलोकनादिति । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः
इति । अयमभिप्रायः— श्रूयते नित्यमिति हि श्रुतिः । अतो
वक्तुदोषप्रसङ्गाभावादक्षिपिलसम्प्रदायत्वाच्च तदुक्तं तावत्प्रामा-
णिकमेव । स्मृतिरप्यल्पश्रुतिर्दूरवचोपसकलशास्त्रानुगतमर्थं सङ्कल-
न्योपबृंहयन्ती परमातममन्वादिप्रणीता प्रमाणमेवेति तया
वेदार्थावलोकनं युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— श्रुतौ तावत्— 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः'
[छां. उ. ८।१।२।३] इत्यादौ; स्मृतावपि 'अंशवतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः'
[वि. पु. ५।१।७।३३] इत्यादौ ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति मुक्तोप-
सम्पत्तयव्यतया निदिष्टो निरतिशयोदीप्तिर्युक्तः पुरुष एवात्र 'स
उत्तमः पुरुषः' इति परामृश्य विशेष्यते; तदुपबृंहणाय हि
'उत्तमः पुरुषस्त्वन्वयः' [१५।१७] इति तत्तुल्यव्यस्त-
प्रयोगोऽयं प्रदर्शित इत्यभिप्रायेण 'परं ज्योतिः' इत्यादि-
वाक्योदाहरणम् । अत्र 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्युक्तसम्पत्त-

प्रयोगप्रदर्शनार्थतया 'अंशवतारं पुरुषोत्तमस्य' [वि. पु.
५।१।७।३३] इति स्मृत्युदाहृतिः । अत्र 'विष्णोः' इति
संज्ञानिर्देशोऽपि 'पुरुषोत्तमस्य' इति विशेषणैकाग्र्यस्य विवक्षित-
त्वाद्योगरूपोऽयं शब्द इति सिद्धम् । एतेन 'रूपा तु कामं
पुरुषोत्तमोऽस्तु' इति प्रपन्नं वेद्यायाः प्रत्युक्तः । ननु कथं
योगिकार्थविवक्षायां स्यादुता ? न तावदसौ समानाधिकरण-

समाप्तः 'सन् महत्पद्मोत्तमोत्तमः पुरुषमनैः' [अष्टा. १।१।६१] इति प्रथमानिर्दिष्टस्योत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्व-
निपातापातात् । नापि व्यधिकरणः । उत्तमः पुरुष इवेत्युपमित-
विवादादुपपत्तेः ; तदर्थतयोदाहृतायां धृतावपि वैयधिकरण्यादर्श-
नात् । नचासौ षष्ठीसमाप्तः, निर्धारणे तन्निषेधात् नचान्य-
स्यापीह सम्भव इति । भैर्व, षष्ठीसमाप्तस्येवात्र युक्तत्वात् ;
नहि वयमत्र निर्धारणार्थां ब्रूमः । पुत्रादिवत्सम्बन्धिशब्दो
ह्यसौ । अयमादिसापेक्षं ह्युक्तमत्वम् । इदं च सूचितम्—
उक्तेर्हेतुमिरुक्लृप्तम् इति जातिगुणधर्मव्यतिरेकशब्देषु हि
निर्धारणे षष्ठी । सम्बन्धसामान्यविहिता च षष्ठी तत्तत्सम्बन्ध-
शब्दसमभिव्याहारादुपोषेन तत्सम्बन्धविशेषं प्रतिपादयति ।
एवमेव हि नागोत्तमादिशब्दानां साधुत्वं वैयाकरणेन्याख्यातम् ।
अत्र च ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्मयः' [१।१।७] ' क्षरमतीतोऽह-
मक्षरादपि चोत्तमः ' इति चार्थकथनमात्रं, न तु तत्समाधाय-

द्वयविवक्षा । एवमेव "स उत्तमः पुरुषः" इति श्रुत्यादहण-
मपि । केचित्तु पञ्चमीसमाप्तं व्याकुर्वन्ति । न चोत्तमशब्दयोगे
पञ्चमी न शिष्टेति वाच्यः ; यथा 'यस्मादधिकम्' [अष्टा. १।१।९]
इत्यादिसौत्रप्रयोगादिशिष्टस्यापि परिग्रहः ; ' एवमक्षरादपि
चोत्तमः ' इत्यादिप्रयोगबलादेव तत्परिश्रद्धोपपत्तेः । इदमपि
सूचितं मुक्तादाप्युक्तेर्हेतुमिरुक्लृप्तम् इति । योगविभा-
गाच्च पञ्चम्या उत्तमादिशब्दैः समाप्तोऽप्यनुशिष्ट एव । एवं
सप्तमीसमाप्तत्वेऽपि न दोषः, शौण्डादिष्वपठितत्वेऽपि तत्रापि
योगविभागाम्यनुष्ठानादेव तदुपपत्तेः । एतत्सर्वं विज्ञानद्विर्गहा-
कविभिरपि विवक्षितयोग एवायं प्रयुज्यते प्रतिपाद्यते च ।
तथाऽऽदिकाव्ये 'न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः'
[वा. रा. १।१।३०] इति । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय भगवतः
मुनमुनिभिरुक्तं स्तोत्रे 'कः पुण्डरीकमयनः पुरुषोत्तमः कः'
इति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— तन्नामनिर्वचनार्थमाह—यस्मादिति । यस्मात्क्षरं पुरुषमतीतोऽतिक्रम्य स्थितः ।
अक्षरादपि पुरुषादुत्कृष्टतमः, सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितत्वात् । तथा च श्रुतिः—“उदिति नाम स (एव)
एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” [छां. उ. १।६।७] इति । अतो हेतोरस्मिंल्लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति
प्रथितः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ वें. प्र. सि.— एवम् 'द्राविमौ' [१।५।१६]
इति श्लोकद्वयोक्तस्वकीयनिरुपाधिकब्रह्माद्वैतस्वरूपं स्वकीय-
पुरुषोत्तमनामनिर्वचनेन संवादयति भगवान्—यस्मादिति ।
यस्मात्क्षरं कार्यजातमतिक्रान्तोऽहं अक्षरादपि मायाख्यादुत्तमः
तद्विधातुतया तदीयदोषास्तृष्टः, अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषो-
पाधिभ्यामैक्याख्यासेन पुरुषपदस्यपदेत्याभ्यासुच्यतत्वात् लोके

वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । लोके हि तावत्
'हरियथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेत्वरुच्यम्बक एव नापरः'
[र. वें. ३।४९] इत्यादि, वेदे च "परं उपोतिरुपसम्पद्य सैन-
रूपेणाभिनिपद्यते (स उत्तमः पुरुषः)" [छां. उ. ८।१।१४]
इत्यादि प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०—एवमभूत् पुरुषोत्तमत्वं स्वस्य निरुक्त्या स्वयं निर्दिशति—यस्मादिति । क्षरमतिक्रम्येतः
अक्षरादपि चोत्तम इति अतो लोके वेदे च प्रथितोऽहं पुरुषोत्तम इति पुरुषाभ्यां क्षराक्षराभ्यां उत्तम इत्येवं वेदे
“ब्रह्मविदाप्रोति परं” [तै. व. २।१] इति श्रुती लोके च साहाय्यदर्शनात् ; अतः सच्चिदानन्दाकृतिरेवाहं
परिदृश्यमानोऽपि, प्रतीत्यन्तरं तु माययेति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—तद्वृथाऽयमेवातः सोऽहमेवेत्याह—
यस्मादिति । यस्मात् क्षरं जडादिदेहधर्मं अतीतोऽति-
क्रान्तोऽहं परिदृश्यमान आभन्दरूपः । अक्षरादपि कूटस्थ-

चेतनात्मकादपि उच्चमोऽस्मि, अतो लोके चतुर्दशभुवनात्मकैः
वेदे, चकारेण सूत्रस्मृत्यादिष्वपि पुरुषोत्तमः प्रथितः कथितो
विरुधात् इति भावः ॥ १८ ॥

११ नौ० भा० दी०—यस्मादिति । क्षरमुपाधिमक्षरं चोपाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि—चेति
चशब्दात् क्षरादपि—उत्तमः उत्कृष्टतमः । जडाक्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टस्वरुपहितो जीवश्चेतनत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टतरो
मायोपाधिः स्वतन्त्रत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनागन्तुरूपत्वात् । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १८ ॥

भगवतः पुरुषोत्तमस्य परमात्मनः पुरुषोत्तमयोगाध्यायस्य च ज्ञानफलम् ।

यो मामेवमस्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते— यो मामिति । यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासम्भूतः सम्मोहवर्जितः सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं, स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वश्वतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत ! ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनोऽग्रप्रपञ्चं ज्ञानफलोक्त्या स्तौति— अथेति । यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतमिति यावत् । क्षराक्षरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः । सम्मोहवर्जितः

सम्मोहेन वेदादिष्वात्मात्मन्यत्वबुद्ध्या रहित इत्यर्थः । भगवन्तं जानतः सर्ववित् तस्यैव सर्वात्मनामेयत्वादिसाह— स सर्वविति । सर्वात्मनि मध्येवाऽऽसक्तचित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— य एवं उक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसम्भूदो जानाति क्षराक्षरपुरुषाभ्यामवयवस्वभावतया व्यापनभरणैर्यथार्थदियोगेन च विसृजतीत्यं जानाति, स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपायतया यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेद । भजति मां सर्वभावेन ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टास्तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मां भजते, सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिर्या च मम सर्वैर्मद्विषयैर्मज्जैः उभयविधा सा प्रीतिरनेन वेदनेन मम जायते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनं तथाऽऽविन्तमार्थमिति व्यक्षयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तौति— ‘यो मामेवम्’ इति श्लोकेन । पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षायामसम्भूतपदैर्यैर्येनम् । अतएव ‘पुरुषोत्तमं... माम्’ इत्यर्थस्थितिं निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानं ‘अहम्भूदो जानाति’ इत्युच्यते । तदाह— य एवमुक्तेनेति । एकीकृत्य मोहरहितत्वमसम्भूतत्वम् । तच्च पूर्वोक्तस्वप्रकारान्यत्वात्तुल्यस्थानादित्याह— क्षराक्षरेति । एवमसम्भूतशब्देन पराभिमतजोवैश्वर्यस्यवेदनस्य प्राप्तिरूपत्वं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य पारमार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । ‘स सर्ववित्’ इत्यत्र पुरुषोत्तमशब्दार्थवेदनेनाष्टादशविधास्थानादिवेदनाभिदेव चानपेक्षितकेशकीटादिसङ्ख्यावेदनेन स्तुत्यसम्भवात् तस्य ‘भजति मां सर्वभावेन’ इत्यत्र मन्दप्रयोजनत्वाच्च भजनानुष्ठानोपयोगि-

विषयतया नियच्छति— मत्प्राप्त्युपायतयेति । भजनक्रियावरीकृतः सर्वभावशब्दो भजनावान्तरभेदतया प्राक्प्रपञ्चितकीर्तनयतनादिप्रकारपरः । ‘बाहुदेवः सर्वम्’ [७।१९] इत्यार्थवर्धविश्रान्तोऽप्ययमेवार्थः स्तुत्युपयोगातिशयादिदोषादेय इत्यभिप्रायेणाह ये चेति । भागशब्दोऽत्र क्रियावाची पदार्थमात्रवाची वा सम्प्रकाराख्यविशेषे विश्रान्तः ।

नन्वत्र तत्त्वहितवेदनं हितानुष्ठानं च शास्त्रफलं विवक्षितम् । तत्र न तावत्पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परबुद्धिविभगुणचेष्टितादिसर्ववेदनं सर्वविषयभजनकरणं च स्वरूपान्यत्वात्वात् । न चारोप्यस्तुतिः, अनुमित्वाभिगुणफलत्वाच्च । न चात्र हेतुफलभावविवक्षा ‘एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात्’ [१५।२०] इत्यनन्तरणपौनरुक्त्यात् अतो निरर्थकमिदमित्यत्राह— सर्वैर्मद्विषयैरिति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं यः पुरुषोत्तमनामानं पुरुषं वेद तस्य फलमुच्यते— य इति । यो मां परमेश्वरमेवमसम्भूदो निश्चितबुद्धिर्वेत्ति पुरुषोत्तमम् । नामकर्मस्वरूपबलवीर्यतेजोभिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतन्नामनिर्वचनज्ञानेन फलमाह— यो मामिति । यः पुमानसम्भूतः परिच्छिन्नोऽयमिति सम्मोहवर्जितः सन् एवं यथोक्तानामनिर्वचनप्रकारेण मां पुरुषोत्तमं जानाति निखिलजगदधिष्ठानभूतं नित्यशुद्धबुद्धक्षस्वभावमहितीयं ब्रह्मैवेति प्रतिपद्यते, स सर्वविद् सर्वज्ञः “यस्मि-

न्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः, तथा सर्वभावेन ‘बाहुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] इत्युक्तरूपेण सर्वात्मकत्वेन मां भजते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— यतोऽहमेतादृशस्वरूपः सर्वोत्तमः पुरुषोत्तम इति अतः सज्जानवान् सर्वज्ञोऽप्यभजनरहितो मां भजतीत्याहुः— यो मामिति । असम्भूतः सम्मोहस्यासुरत्वात्तद्गृहीतो यो मामजमनादि पुरुषोत्तमं जानाति स सर्ववित् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वात्मभावेन मां भजति सेवत इति मार्गान्तराद्वैलक्षण्यं दर्शितम् । ‘ज्ञानी चेद्भजते कुण्ठं तस्मान्नास्त्यधिकः परः’ इति निबन्धेऽप्युक्तम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— अतोऽहं पुरुषोत्तमः, अतो मज्जान-
वान् सर्वैः सोऽन्यमजनरहितो मां भजतीत्याह— यो
मामिति । यो दुर्लभो मामसम्बद्धो मोहादिदोषरहितो

व्यवसितमतिरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण पुरुषोत्तमं जानाति, स सर्व-
वित् सर्वज्ञ इत्यर्थः, सर्वविद्भवतीति वा । सर्वज्ञत्वलक्षणमाह—
मां सर्वभावेन भजति । भारतेति विभासाय ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह— यो मामिति । असम्भूदः मम पुरुषोत्तमत्वे
संशयविपर्ययाविहीनः स एव सर्ववित्, यतो मां पुरुषोत्तमं जानाति, तत्फलं च । मां सर्वभावेन सर्वरमना
सर्वैः प्रकारैर्भजति ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ! ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ! ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽप्येदानीं तत्सौतीति—इतीति ।
इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतमं, अत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं 'शास्त्रं'
उच्यते; तथाऽन्यमेवाध्याय इह 'शास्त्रं' इत्युच्यते, स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मि-
न्नध्याये समासेनोक्तः । न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव, किन्तु सर्वैश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तः । 'यस्तं वेद स वेद-
वित्' [१५।१] 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [१५।१५] इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघा-
पाप ! एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्याद्भवेत्, नान्यथा । कृतकृत्यश्च भारत ! कृतं कृत्यं
कर्तव्यं येन स कृतकृत्यः, विशिष्टजन्मप्राप्तेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवे-
दित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परि-
समाप्यते' [४।३३] इति चोक्तम् । 'एतद्वि जन्मसामग्र्यं (साफल्यं) ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यै-
तत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' [१२।९३] इति च मानवं वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं
मत्तः श्रुतवानसि अतः कृतार्थस्त्वं भारतेति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अध्यायार्थमनूषोपसंहारश्लोकमव-
तारयति— अस्मिन्निति । सर्वस्यां गीतायां शास्त्रशाब्दे
वक्तव्ये कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
यद्यपीति । सन्निहितमध्यायं स्तोतुमपि कुतस्तत्र शास्त्रशब्दः ?
तदवभावात्तत्राऽह— सर्वो हीति । गीताशास्त्रार्थस्य सर्व-
स्यात्र सङ्क्षिप्तत्वादेव केवलं शास्त्रशब्दो न भवति, किन्तु
वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्र समावेष्ट्युक्तं शास्त्रपदमित्याह— नेति ।
तत्र गमकमाह— यस्तमिति । भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यतेत्ये-

तदुपपादयति— विशिष्टेति । नान्यथेत्युक्तं प्रपञ्चयति— न चेति ।
सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्तव्यत्वात् कर्तव्यसमाप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह— सर्वमिति । तत्त्वज्ञाने कृतार्थतेत्यत्र मनोरपि
सम्भविमाह— एतद्भीति । भारतेति सम्भोधनतात्पर्यमाह—
यत इति । तदनेनाऽऽत्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं निरूपत्वं सर्वा-
त्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याखण्डैकसब्रह्म-
त्मत्वज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

३ रा. भा.— इत्येतत्पुरुषोत्तमत्ववेदनं पूजयति— इतीति । इत्थं मम पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनं सर्वेषां गुणानां गुह्यतममिदं शास्त्रं त्वमवतया योग्यतम इति कृत्वा मया तवोक्तम् । एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च, मां प्रेम्सुना उपादेया या बुद्धिः सा सर्वा उपात्ता स्यात् । यच्च तेन कर्तव्यम्, तत्सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः । अनेन श्लोकेनानन्तरोक्तं पुरुषोत्तमविषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यमैवेतत्सर्वं करोति; न तु साक्षात्काररूपमित्युच्यते ॥ २० ॥

इति श्रीमगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— यदि पुरुषोत्तमत्ववेदनमात्रेण भगवतः सर्वविधा प्रीतिर्जायते, तर्हि भजनाद्यनुष्ठानविधिवैयर्थ्यम्; तत्राह— इत्येतदिति । सर्वासां प्रतीतीगमेतदेव हि सूत्रकारणम् । फलसाम्याद्वा सर्वस्य विदितत्वकृतकृत्यत्ववचनमिति भावः । इत्येतदित्यादिकमुत्तरश्लोकावतारिका वा । रहस्यतया गोपनीयतमत्वं पारमार्थिकत्वं फलप्रकटं च व्यञ्जयन्निगमयति— इति गुह्यतममिति श्लोकेन । एतदेव गीताशास्त्रनिगमनमिति वदतां प्रतिशेषायाह— पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनमिति । पञ्चदशोऽध्याय इत्यर्थः । ‘अनघ !’ इति सम्बुद्धिरधिकारिसूचनार्थेत्याह— अनघतया योग्यतम इति कृत्वेति । एवं भारतसम्बुद्धिरपि जन्मतोऽधिकारित्वसूचनार्थम् । इदमिति— अस्य ‘वक्ता श्रोता च दुर्लभः’ इत्यभिप्रायः । इदं शास्त्रान्तरेभ्य उक्तकृतमिति वा । उक्तं नामिदुक्तैः ‘यस्मिन् प्रसादसुखे कवयोऽपि ते ते शास्त्राग्राह्यासुरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सहस्रं किमिहास्ति शास्त्रम्’ इति । मया वक्तव्यतत्त्ववेदिना, त्वदधिकारवेदिना, तव सख्या चेत्यर्थः । प्रारुक्षशास्त्राखुवादताग्रमव्युदासायाह तवोक्तमिति । ‘सा विद्या या विमुक्तये’

‘विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम्’ [वि. पु. १।१९।४१] ‘तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्’ [वि. पु. १।१९।८७] ‘एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा’ [१।१।१९] इत्यादिभिरन्यासां बुद्धीनां अबुद्धिप्राप्तोक्तेरिह बुद्धिशब्दविवक्षितमाह— मां प्रेम्सुनोपादेयेति । कृत्वाशब्दोऽन्यत्र सुमुक्त्वेपेक्षितविषयः । तस्यैव ‘तत्कर्म यत्र वन्वाय’ [वि. पु. १।१९] इत्यादिषु ग्रहणात्, अन्येषां च ‘आयासायापरं कर्म’ [वि. पु. १।१९] इति निन्दनादिब्रिग्रायेणाह यच्च तेन कर्तव्यमिति । प्रस्तुतोऽर्थस्तज्ज्ञानं वाऽत्र प्रशंसनीयम्, किमत्र शास्त्रग्रहणेन ? तथाऽत्र पूर्वश्लोकपीनरूपस्यमित्यत्राह अनेन श्लोकेनेति ।

अयमभिप्रायः— सार्धकशास्त्रज्ञानशक्त्या ‘एतद्बुद्धा’ इत्यन्यथे; अतोऽर्थज्ञान एव तात्पर्यं; तत्र शास्त्रशब्दग्रहणं शास्त्रमात्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य फलाविनाभावोपेक्षयेति । ‘स सर्ववित्’ [१।१।१९] इत्यादेः ‘बुद्धिमान्स्यात्’ इत्यादिष्वर्थैक्यमभिसन्धाय पुनरुक्तिपरिहारश्चात्र कृतः । भारत एतद्बुद्धा त्वमपि कृतकृत्य इति च भावः ॥ २० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीता-

भाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनि-

विरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्थं गुह्यतमं शास्त्रं शासनात्राणनाच्च उक्तमभिहितम् । एतच्छास्त्रं बुद्धा बुद्धिमान् ब्रह्मवित् स्यात्कृतकृत्यश्च । कृतं कृत्यं येन स कृतकृत्यः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भुक्तमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. वि.— अध्यायार्थमुपसंहरति— इतीति । इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतमं सम्पूर्णं शास्त्रमेव सङ्क्षेपेणैवमस्मिन्नध्याये मयोक्तम् । ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः परब्रह्मभावापत्तिरूपा छक्तिर्भवतीत्येवंरूपस्यैतदध्यायार्थस्यैव कृत्स्नगीता-शास्त्रार्थत्वादित्यभिप्रायः । एतदध्यायार्थरूपं शास्त्रं बुद्ध्वा

बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थज्ञानवान् स्यात्, तथा कृतकृत्यश्च स्याद्भवति । ‘अनघ भारत!’ इत्यनेन यः कश्चिदप्येतद्बुद्ध्वा कृतार्थो भवति; महाकुलप्रसूतः परिशुद्धस्त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् ? इति प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसावित्रीश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्भगवद्भक्तानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्द-

गिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी० — अध्यायार्थमुपसंहरति— इतीति । इत्थं पुरुषोत्तमयोगकं शास्त्रं सर्ववेदान्तसारत्वादुह्यतमं मया सर्ववेदान्तवेद्यचरणेन वेदान्तकृता पुरुषोत्तमेन त्वमनघतया योग्य इति तवोक्तं, अतएव तद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् शास्त्रतात्पर्यज्ञानवान् कृतकृत्यश्च स्यात् योऽपि कोऽपि । हे भारत ! त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् ? इति भावः ॥ २० ॥

प्रपञ्चतः क्षराचाहमक्षरादपि चोत्तमः । भजनीय इति श्रीमान् स्वयं पञ्चदशोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति— इतीति । इति अमुना प्रकारेण गुह्यतममतिगुह्यरहस्यं शास्त्रं शासनधर्मरूपं हे अनघ निष्पाप ! कृतकाम्युपहतमते ! इदं प्रथमं मया कृपाकृतेत्यर्थः । उक्तं कथितमित्यर्थः । प्रयोजनमाह— एतदिति । बुद्धिमान् कुशल एतद्बुद्ध्वा कृतं कृत्यमेतत्सेवारूपं येन तादृशो भवे-

दित्यर्थः । यद्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्य इत्यर्थः । अनेन सर्वेषां देवजीवानां स्वरूपज्ञानार्थं प्रकटितमिति भावः । भारतेतिसम्बोधनेन साहजिकबुद्धिमतो येन कृतकृत्यता स्यात्तत्र बंधोद्भवे त्ववि किं वक्तव्यं ? इति भावो व्यञ्जितः ॥ २० ॥

कृष्णः पञ्चदशोऽध्याये लोकानां हितकाम्यया । पुरुषोत्तमयोगं हि पार्थाय कृपयाऽऽदिशत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी० — अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽप्येदानीं तत्स्तौति— इतीति । इति एतद्बुद्धतममत्यन्तरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशध्यायी कृत्स्ना शास्त्रं तथाप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनाद्यमपि शास्त्रम् । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयः ‘यस्तं वेद स वेदवित्’ [१५।१] ‘वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ [१५।१५] इत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । इदं मयोक्तं हे अनघ नित्यं सन ! एतद्ब्रह्मं बुद्ध्वा बुद्धिमान् ज्ञानो स्यात् आत्मविभवेन तावता कृतकृत्यः । सर्वं हि कृत्यं परमात्मभावगतिपर्यन्तं, तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तिः । चात्प्राप्तप्रापणीयश्च स्यात् भवति; नातः परं कर्तव्य-मवशिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पञ्चदशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोकः १— इदं प्रपञ्चस्याश्वत्थरूपकं सम्यक् परिष्कृत्योक्तमाचार्यचरणैः कोटोपनिषद्भाष्ये—

“अविच्छिन्नजन्मजरामरणशोकघातेकान्तर्गतमः, प्रतिक्षणमन्यथास्वभावः, मायामरीच्युदङ्गमन्वर्धनगरादिवत् दृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः, कदलीस्तम्भवत्सिरसारः, अनेकशतपाखण्डबुद्धिविकल्पास्पदः, तत्त्वविज्ञासुभिर्निर्धारिते दन्तस्वः, वेदान्तनिर्धारितपरमह्यमूलसारः, अविद्याकामकर्मव्यक्तबीजप्रभवः, अपरमह्यविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुरः, सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धः, तत्तत्पञ्चाङ्गालासेकोद्भूतदर्पः, बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुरः, ध्रुतिस्मृतिन्यायविधोपदेशपलाशः, यज्ञदान-तपआयनैकक्रियासुपुष्पः, सुखदुःखवेदानेकरसः, प्राणयुपजीव्यानन्तफलः, तत्तत्पञ्चाङ्गालावसेकप्ररूढजटिलीकृतदृढबद्धमूलः, सत्यनामादिसतलोकमह्यद्विभूतपक्षिकृतनीडः, प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेखितास्कोटितहसिताकृष्टदितहाहामुञ्च-मुञ्चेत्यायनेकशब्दकृततमुलीभूतमहारवः, वेदान्तविहितमह्यतमदर्शनासहस्रशतकृतोच्छेद एष संसारवृक्षोऽश्वत्थोऽश्वत्थवत्कामकर्म-वातेरितमित्यप्रचालितस्वभावः ।” (६।१) इति ॥

छन्दांसि पर्णानोति । यथा वृक्षस्य मानत्वफलवत्त्वरसत्त्वाद्यः पर्णैः सुच्यन्ते, एवं ब्रह्मतत्त्वस्य वेदोपलक्षितब्राह्मणकारिकाप्रतीतिरित्याख्यायते ॥ किमर्थं जगतो वृक्षत्वकल्पना ? इति चेत्, छेद्यत्वसूचनेन छेदनसाधनशस्त्रसम्पादनप्रवृत्तयुत्पादनाय । कथं वृक्षत्वरूपमात्रेण छेदनवश्यकतासूचनम् ? न हि वृक्षा वृक्षत्वमात्रेण चिद्यन्त इति चेत् ; कस्यचित् प्राप्तव्यमेकमूलमिषितं स्थानमुद्दिश्य स्वयम्हासिर्गल्य गच्छतः पथि यदि सुमहानेको वृक्षस्तिर्यक्पतितः स्यात्, तर्हि स तमच्छित्त्वा ततः परं गन्तुं न शक्नोति, तद्वत् प्राप्तव्यं मोक्षस्थानमुद्दिश्य तन्मागं श्रवणमननादौ गच्छन् उपर्यः प्रकृतिप्राकृतसमुदायं तिर्यक्पतितवृक्षवत् गमनप्रतिबन्धकं भक्तिविरक्तिरूपेण श्लेष्णे छित्तिवै तस्मिन् मार्गे यावद्वन्तव्यम्, तावद्भूत्वा प्राप्तव्यं मोक्षस्थानमाप्नोति ; अतश्छेदनमावश्यक-मित्यर्थस्य बोधनाय गङ्गातरज्जुधमानो वृक्षजतोरसरणौ तिर्यङ्पतितं समीरणेनार्धोन्मूलितं महान्तमश्वत्थसुपमानीकृत्य रूपक-कल्पनेति द्रष्टव्यम् । एतच्च ‘ऊर्ध्वमूलमध्वशखं’ इत्युक्तेरवगम्यते । ऊर्ध्वमूलत्वमध्वशखत्वं चोन्नतनीडकूलादौ तिर्यङ्पतितस्य महावातात्मन्मूलितवृक्षस्यैव सम्भवति । अच्छित्त्वा च तं परत्र गन्तुं न शक्यते । तद्वदर्थं वृक्षं छित्तिवै मोक्षस्थानमाप्तव्यमिति ।

नन्वेतन्तु नाम वृक्षत्वकल्पना, साऽश्वत्थत्वेनैव कृतः ? इति चेत्, रूपकविधया यः कश्चन महान्शस्त्र उपमानीकरणीयः, तत्र यदि षट्तिन्विणीचूतादय उपमानीकियेरन्, तर्हि तत्तद्वाचकपदप्रयोगः कर्तव्यः स्यात् । वटादिशब्दप्रयोगश्च प्रकृतस्य जगद्गुह्य-स्याविश्वसनीयतारूपे विवक्षितेऽर्थे नोपयुज्यते । अश्वत्थवृक्षस्योपमानीकरणे तद्गोपनाय कृतोऽश्वत्थशब्दप्रयोगः धः न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या अश्ववदतिवेगेन गमनशीलतया वर्तत इति व्युत्पत्त्या वा जगतो नश्वरत्वेनाविश्चसनीयतारूपेऽर्थे उपयुज्यते । अत एव ‘ऊर्ध्वमूलः’ (कटो. ६।१) इति श्रुतावप्यश्वत्थत्वेन रूपणम् ॥

नव्यास्तु— ‘श्वोऽपि न तिष्ठतीत्यश्वत्थ’ इत्याख्यात्मिकी निश्चितार्थाचीनैरेव कल्पिता । यद्यपि नामरूपात्मिकाया मायायाः स्वरूपं विकारित्वाद्विमाशित्वाच्च तादृशमनित्यमिति वक्तुं शक्यम्, तथापि नाम तदभिप्रेतमित्यवयवमिति विशेषणैरेव वक्त-मित्याहुः । तत्र, उक्तविषयवस्तुन्यामित्यस्यापि संसारस्य प्रवाहरूपेणानित्यत्वबोधनाथेत्वात् । अन्यथा ‘असहस्रश्लेष्णे दृढेन छित्त्वा’ (११।३) इति वक्ष्यमाणमन्यसङ्गतं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । यत्तु— परमेश्वरः स्वर्गेऽस्ति ततः प्रवृत्तस्य जगद्गुह्य-स्याविविश्वसनीयतारूपे विवक्षितेऽर्थे नोपयुज्यते । ‘प्रजापतिर्देवेभ्यो नोलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थ-स्याश्वत्थत्वम् ॥’ (वै. भा. ३।८।१२) इत्यश्वत्थशब्दस्य श्रौतनिर्वाचनप्रदर्शनादि, तत्सर्वमन्यप्रकृतत्वादकाण्डपाठिकस्य-प्रदर्शनमात्रमिति न परावृश्यते ।

— अविगीता ।

श्लोकः ३—

न रूपमस्य नान्तोऽस्य छित्वैनमिति चेध्वरः । इन्द्रजालोपमत्वेन भवाश्वत्थं न्यरूपयत् ॥

सम्पद्गृह्णा वीक्ष्यमाणं रूपं नास्योपलभ्यते । एतत्प्रयोजुर्नित्यत्वादयमायान्तवर्जितः ॥

रजुसर्पसमस्यास्य तुच्छाज्ञानोद्भवत्वतः । प्रतिष्ठास्थं लयस्थानं नास्ति कुम्भस्य सृष्ट्या ॥

‘अस्य द्वैतज्ञातस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥’

इत्येवं वार्तिकाचार्यैस्त्वकारत्वात्पत्नः । उक्तोपादानता तस्मादप्रतिष्ठो भवदुःखः ॥

तुस्त्वन्न इव संसारः सज्जमात्रेण दुःखदः । तमसज्ञासिना छित्वा प्रयाहि परमं पदम् ॥

नित्यं बद्धशामिन्द्रजालं शुद्धदशां त्विदम् । कालत्रयेऽपि नास्तीति न्यायमत्रापि योजयेत् ॥

प्रवाहिनित्यं जगदित्याहुर्मामिकाः स्फुटम् । व्यवहारे भाट्टयोः ह्यस्माकमपि सम्मतः ॥

इति भरतमावदीपे (११।२३)

सुदृढेनासज्जशब्देन अर्थतोऽयमनायासेन च्छेत्तुं शक्य इति सूचयितुं ‘छे च’ (अष्टा. ६।१।७३) इति शास्त्रविहित-
तुगागमानाश्रयेण ‘दृढेन छित्वा’ इति सुखोच्चारणम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः ४— ‘ततः परं तत्’ इति पाठः, तत्र ब्रह्मेत्यर्थोक्तमर्थतः । ततः अनन्तरं परं परब्रह्मेति वा व्याख्येयम् । तत
इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् परस्तादिति बोधः ॥ तस्य जगद्वृत्तस्य पदं आश्रयमूर्तं ब्रह्म, तत इति षष्ठ्यर्थे तसिः— इति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः ६— गत्वा अमेवेन प्राप्य तद्भानं प्राप्य । जीवस्य ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति वेदान्तवाक्यव्यवसाक्षात्कारादहं
न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गन्तव्यमुच्यते । निवृत्तस्य चानाद्यज्ञानस्य पुनस्तथानाभावेन तत्कार्यसंसारभावः ‘न निवर्तन्ते’ इत्युच्यते ।
अतो गमनानिश्चयोक्तव्यः जीवब्रह्मणोर्भेद उक्तो भवतीति शङ्काया नावकाशः । गत्वा ज्ञातेवेति वा । सूत्र्याचक्रादयत्नोक्त्या
तदनुप्राह्यचतुरारण्यमन्यत्वमुच्यते मम मदभिन्नम् । ‘राहोः शिरः’ इतिवदभेदे षष्ठी ।

— अविगीता ।

श्लोकः १०— शरीरस्थितियोगातिष्ठतं, शरीरान्तरग्रहणाद्योत्क्रामन्तं, विषयान्वा भुञ्जानं मूढा न पश्यन्ति, अप्रबुद्ध-
त्वात् । प्रबुद्धास्तु सर्वत्रैव बोधस्वरूपमनुसन्धानात् जानन्त्येवेत्युक्तसमाधयः, तेषां यत्नपरत्वात् । अकृतात्मनां तु यत्नोऽपि न
फलस्य, अपरिषकभावत्वात् । नहि शरदि सलिलादिसामग्रीसम्मर्देऽपि धान्यबीजान्युप्यमानानि फलसम्पदेऽस्म्य । अत एव
सामग्र्येव साऽस्य न भवति । अन्यदेव किं मधुमाससम्भृतजलधरपटलीप्रेरितमम्भः, काचिदेव च सा भृशैर्यां शिशिविवशी-
कृत्यां रविकरस्यैवेव कात्तिः । एवमकृतात्मनां यत्नो न सकलज्ञपरिपूर्णः कर्तुमायाति । अत एव प्राप्याप्युपायं पारमेस्वर-
दीक्षादि, ये तथाविष्यक्रोधमोहादिप्रियसन्दर्भगर्भीकृतानर्हशस्तेषूपाय एव साकर्थं न भजतीति मन्तव्यम् । तदुक्तम्— ‘क्रोधादौ
ह्ययमाने हि दीक्षितोऽपि न मुक्तिमाक् ।’ इत्यभिनवगुप्तपादाः । वाशब्द इवार्थः । उपाधातुत्क्रामति उत्क्रामन्तमिव, उपाधौ
स्थिते स्थितमिव, उपाधौ भुञ्जाने भुञ्जानमिव, उपाधौ गुणान्विते गुणान्वितमिव, प्रतीयमानमात्मानं विमूढा नानुपश्यन्ति;
ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्तीत्यर्थः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १३— अहं रास्ताकः सोमो सूत्रा गां सुमिमाविश्य सर्वा ओषधीर्वैधयामि च । तत ओजसा अन्नादिसामर्थ्येन
भूतानि धारयामि चेत्येकवाक्येन व्याचक्षते केचित् । ओजसा तेजसेति नव्याः । तदुक्तम्, ओजशब्दस्य तेजोऽर्थत्वा-
भावात्, प्रकृते धारेणे च बलस्यैवोपयुक्तत्वाच्च ।

— अविगीता ।

श्लोकः १४— प्राणिनामिति सामान्येनोक्त्या सर्वैरपि प्राणवद्विर्जुज्यमानमदनीयमनं पार्थिवं, आन्यम्, तैजसम्,
वायव्यं चेति चतुर्विधम् । तत्र मनुष्यादीनां पार्थिवम्, चातकादीनां आप्यं, बालखिल्यादीनां तैजसं, सर्पादीनां वायव्यमिति
विवेकः— इति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १५— अत्राहुरभिनवगुप्तपादाः— बोधस्वरूपत्वमुक्त्वा तद्वोध्यस्वरूपपृष्ठपतितत्वात्तन्मयोधस्वभावमात्मानं
परस्वभावं परमेस्वरस्वरूपं सर्वज्ञानस्वतंत्रं सर्वकर्तारं दर्शयितुमाह— सर्वस्येति । सर्वस्य यथैवस्य यथैवस्य तत्त्वस्वतत्त्वात्तत्त्व-
बोधस्वभावम्, तत्राहमिति यो विमर्शस्तत एवापूर्वावसासनामं ज्ञानं विश्वमहावृत्तिरूपं ‘अयं घट एव’ इति सर्वात्मकभाव-
खण्डनासारं विकल्पनाज्ञानात्मकम्, अपोहनम्, पाशवच्छिद्ररूपमायामयप्रमात्रुचितम्, स्मरणं च संस्कारशेषात् नोतस्य संहतस्य
पुनरवसासनात्मकमितोयथा समस्तज्ञानानि संहतानीति सर्वज्ञतापूर्वकं स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वमुक्तम् । सर्वैरिति सम्भूय किल
सर्वशास्त्राणां परमेशतत्त्वमेव निरूप्यम् । वेदवेदान्तकर्तृत्वेन कर्मफलतत्त्वसम्बन्धाद्विद्वारतायां शेषविश्वनिर्माणे तदनुमूलने पुनः
स्वरूपप्रतिष्ठाने भगवत् एव स्वातन्त्र्यमिति विश्वकर्तृत्वमुक्तम्— इत्याहुः । वेदैवेति वक्रेण वेदानुयायिभिः शब्दिभ्यः सर्वैः
वेदैरेवाहं वेद्यः, सर्वैरेव वेदैर्वेद्यः, सर्वैरेव वेदैरेव वेद्यः, सर्वैरेव वेदैरेव वेद्यः, सर्वैरेव वेदैरेव वेद्यः, सर्वैरेव वेदैरेव वेद्यः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १६—‘द्राविमौ पुरुषौ’ इति ग्रन्थेनेदमुच्यते— लोके तावदप्रबुद्धस्वभावोऽपि सर्वः पृथिव्यादिभूतारब्ध-
शरीरमात्मानं चेतनं क्षररूपं जानातीति लोकस्य मूढत्वाद्वैतधीनं निवर्तते । अहं तु सकलानुग्रही दैतप्रस्थि विभिद्य सकललोक-
व्यापकतया वेद्य इति क्षरमवीतो भूतानां जडत्वात्, अक्षरमतीत आत्मनोऽप्रबुद्धत्वे सर्वव्यापकत्वद्वङ्गनात् । पुरुषोत्तमो लोके
वेदेऽपि ‘स उत्तमः पुरुषः’ (छां. उ. ८।१२।३) इत्यादिभिर्वाक्यैः स एव परमात्माद्वय एवमुच्यते । एवं जानानः सर्वमयं
मानेव ब्रह्मतत्त्वमुपासीनः सर्वं सम्मयत्वेन विदन् सर्वेण भावेन मूर्तिक्रियाज्ञानात्मकेन मानेव भजते । अल्पवयति तद्गव्यन्मूर्तितये-
त्यमिनवगुप्तपादाः ।

केचित्तु—क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा, ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इत्यनेन जीवमाहुः । तत्र, पुरुषोत्तमत्वेन जीवस्याग्रिमश्लोके
प्रतिपादनीयतया अक्षरशब्देन तस्यैवात्र प्रतिपादने तत्र पौनस्त्यात् । न च पुरुषोत्तमत्वेनेक्षर एव प्रतिपादनीयः ‘अन्यथ
ईक्षरः’ इति स्पष्टमुच्येति वाच्यम् ; जीवपरतादात्म्यस्य मोक्षोपयोगित्वेन प्रतिपादनीयतया क्षराक्षरपदान्भ्यां कल्पितपुरुष-
रूपयोः कार्यकारणोपाध्योः पार्थक्येन चेतनानां जीवेश्वरशुद्धब्रह्मणां तदुपाधिप्रयुक्तकल्पितमेदानां परमार्थतोऽभिन्नत्वेनाग्रिमश्लोके
प्रतिपादने तात्पर्यात् । ततोपाधिरूपकल्पितपुरुषात् जडादुत्पत्तत्वेन तदुपाधिकथिद्रूपे हि जीव ईक्षरश्च ‘उत्तमः पुरुषस्त्वयः’ (१५।१७)
‘विभर्त्येच्य ईक्षरः’ (१५।१७) इत्याभ्यां प्रतिपादितः, सामानाधिकरण्याच्च तयोरभेदः । तयोरपि पुनः ‘परमात्मेत्युदाहृतः’
(१५।१७) इत्यनेन शुद्धाभेदः प्रतिपादनीयः । पूर्वैश्लोक एव जीवस्याक्षरशब्देनोक्तो हि तस्मादन्यत्वेनेवेश्वरस्य शुद्धस्य च
‘अन्यः’ इत्यनेनाभिहितं स्यात्, स्याच्च तदनभिधेयमेवाभिहितं सिद्धान्तविरुद्धं चेति तत्त्वाश्लोकः । क्षरः शिवाविषमद्वैतात्मको
व्यक्तपदार्थः, व्यक्तसृष्टिरिति यावत् इति नव्याः । तन्मन्दम्, वाय्वाकाशबुद्धयहङ्कारतत्तमात्राणां क्षरत्वेऽपि व्यक्तसृष्टित्वाभावात् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १९—सर्वमिति सामान्यज्ञानेन, सर्वेत्याकारकशब्दज्ञानेन च यथा सर्वज्ञो न भवति, तथा सामान्यतः कौशा-
दिना पुरुषोत्तमो भगवानिति ज्ञानमात्रेण पुरुषोत्तमत्वज्ञानी न भवति, किन्तु एवं जानन्निति भावः । —अविगीता ।

श्लोकः २०—इतीति । शुद्धतमं सर्वाद्वयप्रतिपादकत्वात् । एतदेव बुद्ध्वा बुद्धिमास्वम्, न तु व्यवहारबुद्ध्या । एतेन ते
ज्ञातेनैव कृतकृत्यता, न तु कृतेनापि शत्रुविजयार्थहरणक्युपभोगादिना । चकारोऽद्भुतद्योतकः । एतेन हि कृतकृत्यता दृष्टा, च
एतेन तु ज्ञातेनैवेति चित्रम् । इतिशब्देन शास्त्रस्य समाप्तिः सूचिता, वक्तव्यस्य परिपूर्णतया समाप्तत्वात् । तथाहि षोडशा-
ध्यायेन शिष्यस्यार्जुनस्य योग्यता केवलं प्रतिपाद्यते, न तृपदिस्यते किञ्चित् । दैवी हेतुविधा सम्पत् । आसुरी चाविद्यामयैतादृशी
सम्पत् । त्वं च विद्यामयीं दैवीं सम्पदमभिप्राप्त इत्येतावति हि तात्पर्यम् । यद्वक्ष्यति ‘मा शुचः सम्पदं दैवीं’ (१६।५)
इति । अतएव पूर्वं विद्याविद्यासङ्घर्षनिरूपणावसरे देवासुरसंप्रामच्छलेन विद्याविद्ययोः सङ्घर्ष इति सूचितम् । एवं च शिष्यस्वरूपे
प्राधान्येन निरूप्यमाणे प्रसङ्गतोऽन्यदप्युक्तमिच्छायाद्वयं भविष्यति । उपदेशादित्थ एव परिसमाप्तः । सर्वमात्रेण हि परमेश्वर-
भजनमावेशरूपं प्रार्थ्य तदर्थं चान्यात्सर्वमित्युक्तं प्राक् । सर्वमाहेश्वरस्वरूपावेश एव हि परमं शिवमिति शुभम्— इत्यमि-
नवगुप्तपादाः ।

‘भारत !’ ‘अनघ !’ इति सम्बोध्य तव मयोपदिष्टमित्युक्त्वा ‘बुद्धिमान् स्यात्’ इति च परोक्षविदेशेन न त्वदर्ध-
सेवायुपदेशः, किन्तु त्वां व्याजीकृत्य लोकोद्धरणार्थम् । त्वां व्याजीकृत्य यदर्थमुपवेशः, सोऽप्येवं सर्ववित् भवति, सर्वभावेन
मां भजति, बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात्, किं पुनः साक्षादुपदेशविषयमुक्तो भवान् ? इति सूच्यते । —अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

प्रवक्ष्यामि विशालाक्षि तुहिनाचलकन्यके ।
गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्यमवधारय ॥ १ ॥
कृपाणनरसिंहोऽभून्नाम्ना गौडेषु भूपतिः ।
यस्यासिधारया सहस्रे देवसङ्घाश्च धिक्कृताः ॥ २ ॥
यदीयमत्तमातङ्गदानधाराजलैरलिता ।
निदाघेऽपि च सेहे तां रविस्तन्तापवेदनाम् ॥ ३ ॥
संकन्दनात्परित्रस्ता यदीयशरणं गताः ।
रेजिरे करिणो मत्ताश्चलन्तः पर्वता इव ॥ ४ ॥
मत्तमातङ्गचीत्कारप्रतिस्वनमिवावदरात् ।
यस्य गोपायितुं दौला व्याहरन्ति कृपावतः ॥ ५ ॥
यदीयधावत्तुरगखुरसङ्घातजर्जरम् ।
नाभूच्चित्रं कथङ्कारं गतखण्डं धरातलम् ॥ ६ ॥
यस्मिन्खड्गहतमित्रे समुदरति मेदिनीम् ।
पुनरुज्जल्पयाञ्चके महामार्यं फणीश्वरः ॥ ७ ॥
तस्याऽऽसीत्सैन्धवो धीमाञ्छस्त्रशास्त्रकलानिधिः ।
नाम्ना सरभमेरुण्डः प्रचण्डभुजमण्डलः ॥ ८ ॥
भाण्डागारेण तुरगैर्मटैर्वीररसोद्भवैः ।
समान एव भूमर्तुर्दुर्गैरत्यन्तदुर्गमैः ॥ ९ ॥
स कदाचित्स्वयं राज्यं कर्तुं पापो दधे मनः ।
निहत्य वसुधापालं बलात्सार्कं कुमारकैः ॥ १० ॥
कर्तुं व्यवस्य दिवसैः स्वल्पैरित्येचिकीर्षया ।
साहसिकजनैर्मन्त्रं मन्त्रयित्वा हृदि प्रभुः ॥ ११ ॥
विषूचिकामयादाशु परासुः समजायत ।
कालेनालोभयसा प्रेत्य पापात्मा तेन कर्मणा ॥ १२ ॥
तेजस्वी तुरगो जातः सिन्धुदेशे क्रुशोदरः ।
मूल्यान बहुना क्रीत्वा हयतत्त्वविदा ततः ॥ १३ ॥
बहुयत्नवता नीतः केनचिद्वैश्यसनुना ।
राजापि पौत्रनप्त्यार्थैस्तस्यैव मरणत्परम् ॥ १४ ॥
कालेन वृद्धतां प्रातः स्वराज्यं चापि पालयन् ।
स वैश्यसनुस्तं चाश्वं राक्षे दातुं समागतः ॥ १५ ॥

राज्ञो द्वारस्थितस्तत्र प्रतीक्षंस्तत्समागमम् ।
ज्ञातपूर्वोऽपि वैश्योऽसौ प्रतीहारेण दर्शितः ॥ १६ ॥
किमर्थं ब्रूहि राक्षेति पृष्ठः स्पष्टमभाषत ।
देव ! विजगतीरत्नमिति मत्वा तुरङ्गमः ॥ १७ ॥
मयाऽऽनीयत मौल्येन बहुना साधुलक्षणः ।
ततोऽवलोक्य वक्त्राणि भूपालः पाश्वेवर्तिनाम् ॥ १८ ॥
समादिदेश वणिजमश्वोऽत्राऽऽनीयतामिति ।
शिरसि धूनयन्पणामश्वलक्षणवेदिनाम् ॥ १९ ॥
शूराणामथ चेतांसि मुदुरुत्साहयन्महान् ।
अखण्डमेदिनीवेगबहुसंकमणाजितम् ॥ २० ॥
लालाफेनच्छलेनासौ वमञ्छुभ्रतरं यशः ।
उच्चैश्श्ववस्तुलां भेजे गुणसाम्भेन तस्वतः ॥ २१ ॥
विवृण्वन्नतितेजश्च ह्रियेवाऽऽनतकन्धरः ।
चामरैरिन्दुधवलैर्वीज्यमानो निरन्तरम् ॥ २२ ॥
दुग्धाम्भोनिधिलोलैः स्वैः श्वसैरुच्चैश्श्ववा इव ।
नीलातपत्रयुगलघनच्छायातलश्रिया ॥ २३ ॥
विभ्राणो वारिदालाढहेमाद्रिशिखरश्रियम् ।
मेदिनीमण्डलस्पर्शसक्रान्तमिव पावकम् ॥ २४ ॥
मुदुरुद्धारयन्धुन्वन्धुरं कन्धरातटम् ।
ईर्यन्वैरिणः सर्वान्व्याहरन्वै जयश्रियम् ॥ २५ ॥
हेषारवेण गुरुणा दिक्षु प्रख्यापयन्यशः ।
सत्त्वस्य राशिरत्युच्चैर्गतीनामिव शेवधिः ॥ २६ ॥
रूपस्य निलयं साक्षाल्लक्षणानां पयोनिधिः ।
आनीतो वणिजा वाजी राज्ञा च समदृश्यत ॥ २७ ॥
बहुधा वर्णितोऽमात्यैरश्वलक्षणवेदिभिः ।
यथेच्छं वणिजोदीर्घं स्वर्णं दत्त्वा महीपतिः ॥ २८ ॥
जग्राह तुरगं वेगादसीमानन्दनिर्भरः ।
ततोऽश्वपालमाह्वय भूपालस्तं निरूप्य च ॥ २९ ॥
विसर्जितसमालोको गृहान्तमगमूयः ।
अनेकधा समापृष्टो महीपालरणाङ्गणे ॥ ३० ॥

शस्त्रव्रणकिणश्रेणीभूषणं सत्त्वसन्निभम् ।
 एकदा मृगयां खेलन्कुतूहलरसोन्मत्तः ॥ ३१ ॥
 तमाख्या महीपालो वनं प्रति विवेश ह ।
 विस्तृत्य सैनिकान्पृष्ठे धावतः परितोऽखिलान् ॥ ३२ ॥
 आकृष्यमाणो हरिणैः पिपासाकुलितोऽभवत् ।
 तव उत्तीर्य तुरगाजलमन्वेपथ्यन्पुः ॥ ३३ ॥
 बद्धाऽश्वं तरुशाखायामारोह शिलातलम् ।
 गीतापञ्चदशाध्यायश्लोकार्धं लिखितं नृपः ॥ ३४ ॥
 पातितं भरता तत्र पत्रखण्डे व्यलोकयत् ।
 पत्रं वाचयतो राज्ञः श्रुत्वा गीताक्षरावलीम् ॥ ३५ ॥
 ततो मुक्तिपदं लेभे तुरङ्गस्वरयाऽपतत् ।
 ततो ग्रन्थि समाच्छिद्य पल्याणमवतार्य च ॥ ३६ ॥
 उत्थाप्यमानस्तुरगो राज्ञा नोत्थितवान्शुभः ।
 कशाघातैर्बहुविधं ताडितोऽपि जडीकृतः ॥ ३७ ॥
 ततः सरभभेरुण्डो नृपमानस्य सत्वरम् ।
 दिव्यं विमानमाख्या जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३८ ॥
 ततो गिरिं समाख्या ददशाऽऽश्रममुत्तमम् ।
 पुष्पागकदलीचूतनालिकेरसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
 द्राक्षेक्षुवाटिकापुगनागकेशरचम्पकम् ।
 खेलत्कलभसारङ्गं नृत्यत्केकिकुलं नृपः ॥ ४० ॥
 प्रणिपत्य द्विजन्मानमुदजाभ्यन्तरस्थितम् ।
 प्रपच्छ परया भक्त्या मुक्तसंसारवासनम् ॥ ४१ ॥

राजोवाच—

तुरगो निरगात्स्वर्गं हेतुना केन मे वद ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो राज्ञो द्विजन्मा वाचमुच्चिवान् ।
 त्रिकालदर्शां मन्त्रज्ञो विष्णुशर्मा महत्तरः ॥ ४३ ॥
 द्विजन्मोवाच—

आसीत्सेनापतिः पूर्वं भेरुण्डस्तव भूपते ! ।
 त्वां निहत्य समं पुत्रैः कर्तुं राज्यं समुद्यतः ॥ ४४ ॥
 तावद्विषूचिकारोगात्कालधर्ममवाप सः ।
 कालेन बहुना प्रेत्य तत्पापानुरगोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 अथ पञ्चदशाध्यायश्लोकार्धं लिखितं कञ्चित् ।
 मच्छिष्येण मुदा क्वापि गतेन वनमध्यतः ॥ ४६ ॥
 स्वत्तो वाचयतः श्रुत्वा निरगानुरगो दिवम् ।
 अनेकजन्मपापीधाम्मुक्तो जन्मकृतादसौ ॥ ४७ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततः समागतैस्तत्र परिवारजनैर्हृतः ।
 प्रणिपत्य द्विजन्मानं हृद्यो राजा विनिर्गतः ॥ ४८ ॥
 पत्रं तदेव लिखितं गीतापञ्चदशाक्षरम् ।
 वाचयन्स महीपालो हर्षसम्कुललोचनः ॥ ४९ ॥
 अभिविच्य निजं पुत्रं मन्त्रविन्मन्त्रिभिः समम् ।
 सिंहासने सिंहबलं मुक्तिमाप विभुर्दधीः ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्य-

वर्णनं नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १६]

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ।

तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेन्ने षोडश उच्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहश्चा ।

अत्र पूर्वोत्तरसमस्तप्रतिष्ठापकः षोडशाध्यायार्थः संगृह्यते । एतदभिप्रायेण भाष्यम्—‘ अनन्तरमुक्तस्य तु कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेन्ने शास्त्रवश्यत्वं वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच ’ [रा. भा. १६।१] इति । अत एव सप्तदशमवतारयन्त्रेवमन्वभाषत—‘ देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्य तत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् ’ [रा. भा. १७।१] इति । अत्र शास्त्रवश्यता ‘ तस्माच्छास्त्रं प्रमृष्टं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ’ [१६।२४] इति अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

दैवासुरसम्पद्भिर्भागयोगाख्यः षोडशोऽध्यायः ।

—६३—

मुक्त्यधिकारिणां दैवीसम्पद्भ्यां लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच—अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं द्वीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये (१२, १३) सूचिताः, तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिख्याय आरभ्यते; तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च श्रीभगवानुवाच— अभयमिति । अभयमभीरुता, सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिः, संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्ध-सत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽस्तादिपदार्थानामवगमः, अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः, तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठता; एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः सम्भवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्वादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमः; अन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोऽभिहोत्रादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाध्ययनमष्टाथं, तपो वक्ष्यमाणं शरीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

व्यवहितेन सम्बन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—दैवीति । दैवी सूचिता 'राक्षसीमाधुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं प्रिताः' [९।१२] इत्यावाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोपयोगि ? इत्यादिशाङ्क्य विभक्त्युपयोगमाह—संसारति । अतीते आध्याये 'कर्मानुबन्धीन्यवध मूलान्यनुसन्ततानि' [१५।१२] इत्यत्र कर्मव्यञ्जया वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ता मनुष्यदेहे प्राप्तवीर्यकर्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ता विस्तीर्तुर्भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानुवाचेति । अभीरुता शालोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं हित्वाऽऽनुष्ठाननिष्ठत्वम्, परवञ्चना परस्य व्याजेन वशीकरणम्, माया

हृदयेऽज्यया कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणम्, अनृतमयादृष्टकथनम्, आदिपदेन विप्रलम्भादिग्रहः । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याऽऽह—शुद्धेति । एतेत्यभयाया ज्ञानादित्यत्यन्ता त्रिवोकेति यावत् । तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति—यज्ञेति । ज्ञाने कर्मणि वाऽधिकृतानामभीरुताया या प्रकृतिः सा तेषां तत्र सात्त्विकी सम्पदित्यर्थः । महाभाग्यानामत्युत्तमा दैवी सम्पदुक्ता; सम्प्रति सर्वेषां यथासम्भवं सम्पदं व्युपदिशति—दानमिति । बाह्यकरणविशेषे कारणमाह—अन्तःकरणस्येति । 'देवयज्ञादिः' इत्यादिशब्देन पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति त्रयमुक्तम् ; ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन पृथक्करणत् ॥ १ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थ-
वचनम्, अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः सन्ध्यासः, पूर्वं दान-
स्योक्तत्वात् ; शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपैशुनमपिशुनता, परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावो-
पैशुनं; दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽक्रोयं,
दीर्लज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्याणिपादादीनामव्यापारवितृत्वम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—दैवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषण- शोच्यते ? तस्माद्—पूर्वमिति । लज्जाऽकार्यानुवृत्तिहेतु-
न्तराणि दर्शयति—किञ्चेति । त्यागशब्देन दानं कस्मा- गद्गमिमिता मनोवृत्तिः ॥ २ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—तेजः प्रागल्भ्यं, न त्वग्गता दीप्तिः; क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्वि-
क्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः ।
वृत्तिर्देहिन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च
नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यम्, आभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्या-
भावः, एवं द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनम् । नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स
यस्य विद्यते सोऽतिमानी, तद्भावोऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता, आत्मनः पूज्यतातिशयभाव-
नाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभायीदृन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य । किं विशिष्टां सम्पदम् ? दैवीं देवानां
या सम्पत्तामभिलक्ष्य जातस्य दैवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः, हे भारत ! ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—दैवीं सम्पदं प्राप्तस्य विशेषण-
न्तरायपि सन्तीत्याह—किञ्चेति । व्यावर्त्य कौतूहल्यति-
मेति । अन्ध्यास्याधिकारदिति शेषः । क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन
पौनस्कर्त्यमाशङ्क्य परिहरति—उत्पन्नायामिति । तयोरेवं
विशेषादपौनस्कर्त्यं फलीत्याह—इत्यमिति । वृत्तिविशेष-
मेव विज्ञायति—येनेति । शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति—

मृज्जलेत्यादिना । नैर्मल्यमेव स्फोरयति—मायेति । उक्त-
मुपसंहरति—एवमिति । अतिमानित्वाभावमेव व्यनक्ति—
आत्मन इति । कस्येतानि विशेषणानि ? इत्यपेक्षायामाह—
भवन्तीति । साधकस्य मनुष्यदेहव्यत्यैव कथं दैवीं सम्पद-
मभिलक्ष्य जातत्वं ? इत्याशङ्क्याऽह—दैवेति ॥ ३ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गविविगोयोश्च गुणसङ्ग-
तद्विपर्ययहेतुत्वं, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूति-
भूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन
याथात्म्यं च वर्णितम् ; अनन्तरमुक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयो-
र्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच—अभयमिति ।

४ वेङ्कटनाथविरचित्ता तात्पर्यचन्द्रिका ।

सुतीयषट्स्य त्रिकमेवाद्विकारः प्रागेवात्माभिः प्रपञ्चितः ;
तत्र त्रिकमेदं प्रदर्थ्य त्रिभिः सन्नतया षोडशमवतारयितुं तत्त-
त्रयविशेषधनपरस्य त्रयोदशादिनिकस्यार्थं कमादनुवदति—
अतीतेनाध्यायत्रयेणेति । गुणसन्नतद्विपर्ययहेतुत्वमिति
पाठः । कप्रत्ययप्रयोगाभावेऽप्यत्र बहुव्रीहिवत्सेवेति । ' इति
गुणसत्तमं शास्त्रम् ' [१६।२०] इति पूर्वाध्यायान्ते शास्त्र-
मुपक्षिप्तम् । अनवभारतशब्दाभ्यां च तदधिकारी सुचितः । स
एव हि ' सा श्रुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्ति पाण्डव । '
[१६।१५] इति वक्ष्यते । तत्रोक्तार्थव्यवसायस्य शास्त्राधीन-
त्वात्पुरुषस्य शास्त्रवश्यत्वं तावद्वक्तव्यम् । तब ' तस्माच्छास्त्रं

प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । हात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म
कर्तुमिहार्हसि ' [१६।२४] इत्यध्यायान्ते वक्ष्यति । तदर्थ-
मेव च पूर्वाध्यायान्तसुचित्ताधिकारिविशेषविवेचनायासादौ
देवासुरविभागोक्तिः । तदभिप्रायेण संगृहीतं ' देवासुर-
विभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवक्ष्यता । तत्त्वागुणविज्ञानस्थेने षोडश
उच्यते ' [गी. सं. २०] इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—
अनन्तरमिति ।

उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्येति—वक्ष्यमाणस्यानुष्ठानविवेक-
स्यानुपलक्षणम् । उक्तैकदेशविशेषधनरूपत्वाद्वा तद्विवक्षा ।
सङ्गद्वयोकोत्तागुणमपि कृत्स्नस्येति विशेषणेन अन्तर्भाव-

अकाठिन्यं; साधुजनसंश्लेषार्हतेत्यर्थः । द्वीः अकार्यकरणे व्रीडा; अचापलं स्पृहणीयविषयसन्निधा-
वचश्चलत्वम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तन्निवृत्तिर्वक्ये-
त्यभिप्रायः । परपीडावर्जनमिति स्वपीडोपलक्षणम् ।
स्वपीडापि मूर्खानां परपीडाभिप्रायेति वा भावः । यथाद्वयार्थ-
वचनेनैव सत्यवादी भवति; तथापि 'सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्'
इति नियमात् सूतहितोक्तिः । परपीडाफलं इति प्राग्वद्भा-
ष्यम् । स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तानां निद्रावनमहायज्ञदण्डकुण्डिका-
दीनां त्यागायोगाद्विशेषे नियच्छति— आत्महितप्रत्यनक्तिः ।
दमशब्देन मनोनियमनस्योक्तत्वात् । “ शान्तो दान्तः ”
[वृ. उ. ४.१।२३] इत्यादिष्विव शान्तिरिह बाह्येन्द्रियगते-
त्यभिप्रायेणाह— इन्द्रियाणामिति । अक्रोधाहिंसादिष्विव
प्रतिबोधिग्लान्धारण अपेक्षुं लक्षयति परानयेति । 'दया'
इत्येतावता भूतविषयत्वे सिद्धेऽपि पुनस्तदानीं बहुवचनं च
शत्रुभिन्नादिसर्वविषयाभिप्रायेण । यथोक्तं गौतमेन— 'दया सर्वेषु
भूतेषु क्षान्तिरनुसूया शौचमनायातो मज्जलमकार्पण्यमस्त्रह'
[गौ. ध. ७।१०] इति । अन्यत्र च ' सर्वसूतेष्विति ।
[प. पु. ४।७३।५८] इत्यादि । तदाह— सर्वभूतेष्विति ।
' तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् । तदाशोच्येयु
भूतेषु कर्णानं न करोति कः ' (द्वेषं प्रातः करोति कः)
[वि. पु. १।१७।७०] इति हि कर्णग्राह्यचित्तपरिकर्म

प्रहादः प्राहः । दुःखासाहिष्णुत्वं तस्मिन्करणेच्छेत्यर्थः । छुपि-
धातो यङ्ङुगन्ते किपि कृते लोडुबिति पकारान्तं पदम्; अचि
कृते तु सोडुप इति, तथ्यजयति— अलोडुपत्वम् अलो-
नुपत्वमिति । ' लुक् छेदने ' [धा. पा. १।११] इति
धातो लोट् इति यङ्ङुगन्ते । तत्र 'त्वे च' [अष्टा. ३।३।५४]
इति च्छान्दसं ह्रस्वमभिप्रेत्याह— अलोडुपत्वमिति वा
पाठ इति । अयोग्यस्वरूपं लौक्यमिह निषिध्यत इत्यभि-
प्रायेणाह— विषयेष्विति । मुख्यस्य मार्दवस्यात्रानव्यायत्
पूर्वभाषित्वमुखसौम्यत्वादिव्यञ्जयमौपचारिकं दर्शयितुमाह—
अकाठिन्यमिति । कठिनं हि प्रव्यमन्नेषां अनुपवेशनार्हम्;
तद्वदिह स्तब्धप्रकृतिरिति तद्यतिरेकविषयस्या फलतो मार्दवं
व्यनक्ति— साधुजनेति । अवमतत्वादीनां योगोपकारक-
त्वात्तन्मूला व्रीडा सत्त्वनिष्ठानामनुया; अत उपयुक्तं हौविशेष-
माह— अकार्यकरणे व्रीडेति । प्रकृतातामिजनविद्यावृत्ता
हि महान्तः परेख्यकार्यकारिष्वपरिपन्ते; स्वयं तु किमुतेति
भावः । अलोडुपत्वाचापलत्वयोरपौनस्त्यायाह— स्पृहणीय-
विषयसन्निधाविति । एतेन क्रीडापरिहासमृगयाश्चादिव-
प्रसङ्गोऽपि दर्शितः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तेजो दुर्जनैरनभिभवनीयत्वम्; क्षमा परनिमित्तपीडानुभवेऽपि परेषु तं प्रति चित्त-
विकारहितता; वृत्तिः महत्यामप्यापदि कृत्यकर्तव्यतावधारणम्; शौचं बाह्यान्तरंकरणानां कृत्ययोग्यता
शास्त्रीया; अद्रोहः परेष्वनुपरोधः; परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधरहितत्वमित्यर्थः; नातिमानिता अस्थाने
गर्वोऽतिमानित्वम्, तद्रहितता; एते गुणा दैवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति । देवसम्बन्धिनी सम्पत्
दैवी, देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः, तेषां सम्पत् । सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव, तामभिजातस्य ताम-
मिमुखीकृत्य जातस्य, तां निर्वर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— सूतेतविषयस्तेजशब्दः पराभिभवन-
सामर्थ्यं अन्यान्प्रेक्षतायां वा प्रयुज्यते; अतोऽत्राभिभावकत्वा-
विनाभूतमनमिभवननीयत्वं विवक्षितम्; तच्च दुर्जनावकाशप्रदा-
यिकार्पणभावद्वारेणमित्यायेणाह— दुर्जनैरिति । अक्रोधात्
क्षमाया विशेषं दर्शयति— परनिमित्तपीडानुभवेऽपि ।
निरपराधेषु निर्विकारता हौदासीन्यमात्रम् । न तु क्षमा;
पश्यते च निरपराधेष्वपि क्रोधः— ' ब्राह्मणा गणिका वैयाः
सारमेयाश्च कुम्भकृताः । दहमायेण कुप्यन्ति न जाने तत्र कारणम् '
इतीत्यभिप्रायः । परेषु तं प्रतीति— परेषां पीडाभूतं
प्रतीत्यर्थः । भयचापलनिवृत्तेः दृष्टयुक्तत्वादुपस्थितायामपि
महत्यामापदि शास्त्रीयानुष्ठानसङ्कल्पस्य अप्रच्युतावलम्बनमिह
साधिका वृत्तिरित्यभिप्रायेणाह— महत्यामिति । ' महत्या-
पदि सम्प्राप्ते (?) स्मर्तव्यो भगवाद् इति ' [म. भा. २।६।४२]
इति सुकरमुखकर्मव्यापारित्यापादितदपि कर्तव्यं कृतमेव हि

स्यादिति भावः । वक्ष्यति च साधिकां वृत्तिं ' वृत्त्या यथा
धारयते मनःप्रागेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या वृत्तिः
सा पार्थ ! सात्त्विकी ' [१।८।३३] इति । योगेनाव्यभिचा-
रिण्या मोक्षसाधनभूतभगवदुपासनाख्यप्रयोजनेन प्रयोजनान्त-
निर्पेक्षेत्यर्थः । शरीरशब्दानांस्ति ह्युत्तिपुलकस्पर्शाशुचिक्रियो-
पयोगादिभिहहतस्त्वावि तेषुतेषु कर्मस्वयोग्यानि शास्त्रैः
शिष्यन्ते । तदभावोऽत्र शौचमित्याह बाह्येति । प्रत्यक्ष-
सिद्धकरणपाटवादिरूपकृत्ययोग्यताव्यवच्छेदायाह— शास्त्री-
येति । अहिंसाया उक्तत्वादद्रोहस्य ततो विशेषप्रदर्शनायाह—
परेष्वनुपरोध इति । प्रचक्षे हि द्व्येलाः स्ववशे स्थापिताः
स्वाच्छान्याभिवार्यन्ते, सोऽयमुपरोधः; तदकरणमत्रानुपरोध
इत्याह— स्वच्छन्देति । स्वस्य तु योगोपकारी स्वच्छन्द-
वृत्तिनिरोधस्तप एव । अतः परेष्विति विशेषितम् । मानो
गर्व इति पर्यायस्तु सामान्यत इह निषेदुमिष्टः; तथापि वंश-

वीथ्युत्तायुगुणं साधया भवन्तौ सहेतापि; अन्यथा भवन्-
सुराणां धर्मतया वक्ष्यमाणोऽत्र न प्रसङ्गमर्हतीत्यभिप्रायेण
सोपसर्गमाननिषेध इत्याह—**अस्थाने गर्व** इति ।

‘दैवी सम्पदम्’ इत्युक्ते देवानां विभूतिः प्रतीयेत; सा
चात्र नान्वेति; अतोऽभिप्रेतवत्तारयितुं व्युत्पत्तिं तावदाह—
देवसम्बन्धिनीति । ‘सर्वं देवगुणं विद्यादितराबाहुरो गुणो’
इति विभागदः, ‘सत्त्वात्सन्नायते ज्ञानम्’ [१४।१७] इति
सत्त्वस्यानुष्ठानपर्यन्तज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाज्ञां
नातिवर्तन्ते; तदादावेवाह—**भगवदाज्ञानुवृत्तिदीला** इति ।
सैव च तेषां सम्पदमिता । अविशेषिनां भोग्यत्वासाधन-
सम्पद्विशेषो भगवदाज्ञानुवृत्तेः प्रीतिविषयत्वात्परमपुरुषार्थहेतु-
त्वाच्चेत्याह—**सा** चेति । उक्तं च ‘महात्मानस्तु मां पार्थ !

दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजनन्यनन्यमनो ज्ञात्वा सुतादि-
मन्ययम्’ [९।१३] इति । अन्यत्र च ‘विष्णुमक्तिपरो देवः’
[वि. भ. १० ९।७४+अ. पु. ३ ७३।१२] इति । जातस्येत्यकर्मकस्य
जायतेः पतत्यादि विभोपसर्गवशाद्वितीयाभ्यामाह—**ताम-**
भिमुखीकृत्येति । ‘अभिसागे’ [अ. भा. १।४।१९] इति
कर्मप्रवचनीययोगाद्वा द्वितीया । **अभिमुखीकृत्य** अभिलक्ष्य;
यथा दैवी सम्पद्भवति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईदृश-
गुणयुक्तानामेवंविधायाः सम्पदोऽवश्यम्भावित्वमत्र अभिमुखी-
करणं विवक्षितम् । तथा च स्मर्यते—‘जायमानं हि पुरुषं
यं पश्येन्मधुसूदनः । सार्विकः स तु विज्ञेयः स वै
मोक्षार्थचिन्तकः’ इति । तदिदमाह—**तां निर्वर्तयितुं**
जातस्येति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

ॐ साधनविघ्नहर्त्रे नमः ॥ ॥ पुमर्थसाधनविरोधीत्यनेनाध्यायेन दर्शयति—**तपो ब्रह्मचर्यादि ।**
‘ब्रह्मचर्यादिकं तपः’ इति ह्यभिधानम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति—**पुमर्थेति** । यद्यपि पूर्वयो-
रध्याययोः साधनप्रतिपादन एव तात्पर्यं, तथापि तत्र प्रवृत्तम् ।
किं नाम बन्धस्वरूपम् । साधनमनुतिष्ठता च तद्विरोधिनां
त्यागोऽप्यत्र करणीयः । पूर्वोच्यते च ‘निर्मानमोहाः’
[१५।५] इत्यादिना पुमर्थयोगान्नमोक्षयोः साधनं ‘यत्ततो-
ऽप्यकृतात्मानः’ [१५।११] इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्गो-
पेणोक्तम्, तदुभयमिदानीं प्रपञ्चनीयम् । सुरासुरलक्षणं च

तथेति तदनेनाध्यायेन दर्शयतीत्यर्थः । ‘तपो वक्ष्यमाणं’ इति
कथितं (शां.) तदसत्, ‘देवद्विजगुरुप्रज्ञः’ [१७।१४]
इत्यादिनोक्तस्यात्र ग्रहणे शौचादेरपि तपोग्रहणेन गृहीतत्वात्
पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, अतो वक्ष्यमाणान्तर्गतं यदत्र पृथगुच्यते
तद्व्यतिरिक्तमेव, तच्च प्रधानस्यैवोपलक्षणतोऽपपत्तेर्नोपपासादीति
भावेन सप्रमाणकमाह—**तप इति** ॥ १ ॥

५ आ. मा. भा.—पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् । ‘परोपद्रवहेतूनां दोषाणां
पैशुनं वचः । राजादेस्तु मदाङ्गीतेरदृष्टिर्दोष उच्यते’ इत्यभिधानात् । लौल्यं रागः ‘रागो लौल्यं
तथा रक्तिः’ इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम् । ‘चपलश्चल्लोऽस्थिरः’ इत्यभिधानात् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—पैशुनाभावोपैशुनं च परस्यापराधा-
वचनमिति तदसत्, शिष्यादिदोषानुवाकस्य शिक्षार्थस्यापि
तत्प्रप्राप्तेरित्याशयेनाह—**पैशुनमिति** । राजादेस्तच्छब्दवणम् ।
परोपद्रवनिमित्तेति दोषवृत्तचारः । अनेन परोपद्रवायेति
सूचयति । वचः कथनम् । मदात्कारणात् । भीतेरदृष्टिरनुत्पत्ति-

रिति यावत् । भीतेर्भातिकारणस्य तथात्वेनादृष्टिरिति वा ।
बालादीनां भीतेरदर्शनं व्यावर्तयितुं ‘मदात्’ इत्युक्तम् ।
अनेन धात्वर्थोऽप्यनुगतः । एतेनासुरलक्षणं दर्शोऽपि व्याख्यातः ।
अतोऽल्लुप्त्वाचापलक्ष्योर्भेदं क्रमेण सप्रमाणकं दर्शयति—
लौल्यमिति । लोलुप्त्वर्यागोऽयमिति अतएवसुक्तम् ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तृगुणपकारः । ‘अक्रोधदोषकृच्छत्रोः क्षमा-
वान्स निगद्यते’ इत्यभिधानात् ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘अक्रोधः’ [१६।२] इत्युक्तत्वात् क्षमेति पुनरुक्तिरित्यत आह—**क्षमा त्विति** । क्रोधं दोषं अपकारं
च न करोतीत्यक्रोधदोषकृत् । शत्रोरपकर्तृः ॥ ३ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं वैशाचभाष्यम् ।

नवमेऽध्याये दैव्यासुरी राक्षसी चेति [९।१२, १३] प्राणिनां प्रकृतय उक्ताः, अधुना ता एव
विस्तरेण प्रतिपादयितुमध्याय आरभ्यते—**अभयमिति** । अभयमभीरुता । सत्त्वसंशुद्धिवश्वनम् ।
ज्ञानं शास्त्रार्थोपदेशेनाऽऽत्मादिपदार्थावगमः । अवगतानां योगानुष्ठानेन साक्षात्करणं योगः, ज्ञानं च

योगश्च ज्ञानयोगौ तयोर्व्यवस्थितिः । दानमर्थिभ्यः स्वद्वयसमर्पणम् । दमोऽन्तःकरणोपरतिः । यज्ञः—स्मार्ताः पञ्च महायज्ञाः, श्रौता अपिष्टोमादयः । स्वाध्यायो वेदाभ्यासः । तपस्त्रिविधं कायिकं वाचिकं मानसं चेति । आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

किञ्च—अहिंसेति । अहिंसा प्राणिनामपीडा । अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य त्यागः । शान्तिर्बाहेन्द्रियोपरतिः । अपैशुनं परन्तप्रच्छादनम् । दया भूतेषु रक्षितव्यबुद्धिः । अलोऽलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया । मार्दवमकार्यम् । अचापलं व्यर्थचेष्टावर्जनम् ॥ २ ॥

तेज इति । तेजः प्रतापः, क्षमा क्रोधकारणेषु सत्सु चित्तस्याविक्रिया, धृतिः क्षुत्तिपासादि-सहनम्, शौचं मलशोधनम्, अद्रोहः परजिघांसाभावः, नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, एते-ऽभ्यादयो भवन्ति जायन्ते । सम्पदं लाभम्, देवानामियं दैवी, तामभिलक्ष्य जातस्य; सम्पदं लब्ध्वा जातस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

पञ्चदशेऽध्याये ब्रह्मास्मत्त्वज्ञानिनस्तद्वाच्यपत्तिरूपा भुक्ति-रूपवर्णिता; षोडशे तु तदधिकारी लक्ष्यन्ते । तत्र ज्ञानाधिका-रिविशेषणभूतां दैवीं सम्पदं त्रिभिः श्रीभगवानुवाच—अभयमिति । इष्टानिष्टविशेषयोगहेतुदर्शनजन्यं यदुःखभयं तदाहित्यमभयम्, यदा शास्त्रोपदिष्टेषु सन्देहे विनाऽऽद्यान-निष्ठत्वमभयम् । सत्त्वस्यान्तःकरणस्य सम्यक्बुद्धिर्निर्मलता सत्त्वसंयुद्धिः । शुद्धेः सम्यक्त्वं नाम भगवत्तत्त्वस्फूर्तितियोयत्वम् । बाह्याचार्योपदेशाभ्यासास्मत्तत्त्वावगतज्ञानं, अवगतस्यार्थ-स्य चित्तैकाग्रतया स्वातुभवाकृत्स्नत्वापदनं योगः, ज्ञानयोग-योर्व्यवस्थितिः सदा तन्निष्ठेत्यर्थः । यथाधिकारं स्वद्वयस्य पात्रे प्रतिपादनं दानम् । बाह्येन्द्रियसंयमो दमः श्रौतोऽग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासादिः स्मार्तश्च देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो महध्य-यज्ञ इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञाः, ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञोऽदृष्टार्थद्वयेदायध्वनिरूपः । उत्तराध्याये [१७।१४-१९] वक्ष्यमाणं शरीरादिभेदेन विधि-र्न तपः । अवकृत्यमाजैवम्, मनोवाक्यतन्त्रीनामैकरूपमिति यावत् ॥ १ ॥ परपीडावर्जनमहिंसा । यथादृष्टयिष्वनं सत्यम् । परैराक्रोशे ताडने वा कृते सति सद्यः प्राप्तस्य क्रोधस्य तत्कालब्रुपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागुक्तैल्यागो दुःखसङ्क-

परित्यागः । शान्तिरन्तरिन्द्रियोपरतिः । परदोषप्रकाशनं पैशु-नम्, तदभावोऽपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु तदीयदुःखासहि-ष्णुत्वं दया । अलोऽलुप्त्वमलोऽलुत्वम्, इन्द्रियाणां विषयसन्नि-धानेऽप्यविक्रियत्वमिति यावत् । पवणलोप आर्षः । अलोऽलु-पत्वमिति वा पाठः । सद्युत्वं मार्दवम्, सायुजनसंस्पर्शाहै-त्यर्थः । अकार्यकरणे लज्जा ह्रीः । दृष्टाचेष्टाराहित्य-मचापलम् ॥ २ ॥ प्रागल्भ्यं तेजः; शौचालकादिमुद्वेज-नमिभवनौयत्वमित्यर्थः । सत्यपि सामर्थ्ये परिमवेहेतुं प्रति क्रोधादुत्पत्तिः क्षमा; उल्लङ्घनस्य क्रोधस्य सद्यः शमनमक्रोध इति ततो विशेषः । दुःखादिभिः सीदतश्चित्तस्य स्थिराकरणं धृतिः । बाह्यान्तरबुद्धिः शौचम् । परिजिघांसा शब्दायग्रहण-मद्रोहः । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता, तदभावो नातिमानिता; तथा च तत्कार्ये पृथ्वेयु नम्रत्वब्रुप-लक्ष्यते । त एते षड्विंशतिरभ्यादयो धर्माः दैवीं सम्पदं देव-योम्यसात्त्विकब्रुपभवासनारूपां सम्पत्तिं शरीरास्मभकाळे पुण्य-कर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य भवन्ति निष्पद्यन्ते; “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” [वृ.उ.४।१३] “पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन” [वृ.उ.४।१४] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

९ वल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वाध्याये ‘यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम्’ [१५।१९] इत्युक्तं, तत्र ‘बुद्धिज्ञानमसम्भोदः’ इत्युक्तत्वादसम्भूदस्य दैवत्वं, तदतिरस्य चासुरत्वमिति विभजनं पूर्वं दैवीं सम्पदमाह त्रिभिः श्रीभगवान्—अभयमिति । एते षड्विंशतिरुपाः दैवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति, देवसम्बन्धिनो दैवी । देवा भगवद्ब्रह्मचरानुव-र्त्तिर्धर्मशीलास्तेषां सम्पत्साधनरूपा सामग्री सृष्टिर्वा, सा च भगवन्निरामयमनुवर्त्तिकैव, तामभिजातस्य दैव-जीवस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

विशुक्तिबन्धज्ञानार्थं दैवीसम्पत्त्याऽऽसुरी । सलक्षणा सकार्या च षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते ‘एतद्बुद्धौ बुद्धिमान् कृतकृत्यः स्यात्’ [१५।२०] इत्युक्तम्, तत्र सृष्टौ बहव एव बुद्धिमन्तो दृश्यन्ते ते कथं नैतज्ज्ञानार्थं यन्ते? यतमानेष्वपि कथं न सर्वे एव

ज्ञात्वा भजनेन कृतकृत्या भवन्ति? इत्यासङ्कयाऽत्र देवजीवा दैव्यामेव सम्पदि जाता अधिकांशो यतमानाः कृतकृत्या भवन्तीति ज्ञापनाय दैवीसम्पत्स्वरूपमाह—अभयमित्या-

दिज्ञयेण । अभयं भयाभावः, कालादिसर्वनियामकत्वेनेद्वर-
ज्ञानात् ; सत्त्वस्य चित्तस्य सम्पक् शुद्धिः गुरुपसत्त्वादिवा
प्राप्तमगवतामादृत्या भगवत्परात्मम् , ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
ज्ञानयोगे भगवज्ज्ञानोपाये व्यवस्थितिरक्रामत्या स्थितिः,
दानं यथाशक्त्यनभिलाषेण भगवदधीत्यर्थमत्रादिविभागः, दम्
इन्द्रियनिग्रहः, यज्ञो यथाशक्ति यथाविधि यथाधिकारमग्नि-
होत्रादिकरणम् । चकारेण भगवद्विभूतिज्ञानेन , नान्यथेत्यु-
च्यते । स्वाध्यायो ब्राह्मयज्ञादिः, तपो भगवदर्थं देहादिक्लेशः,
आर्जवं क्रौटिष्यराहित्यम् ॥ १ ॥

अहिंसा परपीडाराहित्यं, सत्यं स्वार्थेपार्यलोभादि-
राहित्येन यथार्थभाषणम् , अक्रोधो निष्कारणताडना-
दिभिरपि क्षोभाभावः, त्यागः अनासक्तिः, शान्तिः चित्त-
स्थैर्यम् , अपैशुनं सर्वत्र भगवदात्मबुद्ध्या परापवादादि-
त्यम् , भूतेषु दया जीवेषु भगवद्वियुक्तत्वेन दया तत्स्मरणोपदे-

शादिरूपा, अलोलुप्त्वं भोगेच्छया मनोधावनत्वाभावः, मार्दवं
मृदुत्वं परदुःखाभिज्ञत्वम्, द्वीः लज्जा प्रभुविप्रयोगजीवने
सेवाचरणेन लौकिकप्रवृत्तौ च, अचापलं लौकिकक्रिया-
सक्त्या भगवत्क्रियादिषु श्रेयसाभावः ॥ २ ॥

तेजो भगवत्कृपाप्रागल्भ्येतादृष्ट्यत्वम् , क्षमा विद्यमाने
सामर्थ्यं परिभवादिषु क्रोधाजुत्पत्तिः, दृष्टिः लौकिका-
लौकिकदुःखादिषु चित्तस्थैर्यम् , शौचं स्वानादिभग-
वत्स्मरणादिना च बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः , अद्रोहः परानिष्ट-
चिन्तनाभावः, अतिमानिता आत्मनि सर्वाधिक्यज्ञानं तद-
भावो नातिमानिता । एतानि सर्वाणि दैर्घ्यं भगवत्कीदौपरिर्वा
सात्त्विकीं सम्पदमभिजातस्य भगवदाभिमुख्येन भगवत्कृ-
पया तस्य भवन्ति । एतद्धर्मवत्त्वे भगवदाभिमुख्यं ज्ञेयमिति
भावः । भारतेति विभासायं सम्बोधनम् ॥ ३ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः ।

नवमाध्याये राक्षसी आसुरी दैवी चेति [९।१२, १३] त्रिभिः सम्पद उक्तास्तासु राक्षसीमासुर्या-
मेवान्तर्भाव्यं द्वे एव सम्पदावचरं व्युत्पाद्येते । “ दूया इ प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ” [वृ. उ. १।३।१] इति
श्रुतौ अभयसत्त्वगुह्ययादिधीवृत्तयो देवाः, दम्भदर्पादिधीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैरात्रयस्यैव दर्शनात् । पूर्वोक्त्यान्ते
‘ इदमुक्तं मयाऽनघ ! ’ इत्यर्जुनं सम्बोधयताऽनघत्वं दैवसम्पत्तिमत्त्वं तद्विपर्ययस्वासुरीसम्पत्तिं दर्शयितुं
श्रीभगवानुवाच— अभयमिति । अभयं स्त्रोच्छेदमुद्धवभावः । सत्त्वसंशुद्धिश्चित्तनैर्मत्यम् । ज्ञानं श्रवणादिजन्यं
योगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा । एषा मुख्या दैवी सम्पत् । दानं यथाशक्ति संविभागो-
ऽस्मादीनाम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । यज्ञः श्रोतस्मार्तादिः । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तपो वक्ष्यमाणलक्षणं
शारीरादि विविधम् । आर्जवमृदुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किञ्च अहिंसा प्राणिपीडावर्जनम् । सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथामृतार्थभाषणम् । अक्रोधः परैराकुष्टस्याभि-
हतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम् , त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः, पूर्वं दानस्योक्तत्वात् । शातिरन्तःकरणस्यो-
परमः । पैशुनं परद्रोषप्रकाशनं, अपैशुनं तद्वर्जनम् । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्वंमिन्द्रियाणां
विषयसन्निवावप्यधिक्रिया । मार्दवं मृदुता । द्वीलज्जा । अचापलं असति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीना-
मव्यापारथितुत्वम् ॥ २ ॥

किञ्च तेजः प्रागल्भ्यं, न तृप्तता । क्षमा आकुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया
विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तम् । धृतिर्देहिन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः,
येनोत्तम्भितानि देहादीनि नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां बाह्यम्, आन्तरं मनोबुद्धयौर्नैर्मत्यम् ।
माया रागादिकाऽलुब्धाभावः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमानिता अत्यन्तं मानराहित्यम् । एतानि
अभयादीनि दैर्घ्यं सत्त्वप्रधानां सम्पदमभिलक्ष्य जातस्य स्वभावतो भवन्ति हे भारत ! ॥ ३ ॥

मुक्त्यनधिकारिणामासुरीसम्पत्तौ लक्षणानि ।

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीमासुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो
विद्याधनस्वजनादिनिमित्त उत्तेकः, अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा
काणं चक्षुष्मान् , विरुपं रूपवान् , हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं कर्तव्या-

कर्तव्यादिविषयमिथ्याप्रत्ययः । अभिजातस्य पार्थ ! किमभिजातस्य ? इत्याह— असुराणां सम्पदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— आदेयत्वेन दैवी सम्पदमुक्त्वा हेयत्वेनाऽऽसुरी सम्पदमाह— अथेति । उत्सेको मदो महद्वधीरग्रेहेतुः, आत्मन्युकृष्टत्वाध्यारोपोऽतिमानः । कोषस्तु कोषापरपर्यायः स्वप्नापकारप्रवृत्तिहेतुर्वाविकारलिङ्गोऽन्तः-

करणवृत्तिविशेषः । पक्षो निष्ठुरः प्रत्यक्षरक्षवाक्, तस्य भावः पारुष्यं, तदुदाहरति— यथेति । तामभिजातस्य दम्भादीन्यज्ञानान्ति भवन्तीत्यनुषङ्ग्यते ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— दम्भः धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानम्; दर्पः कृत्याकृत्याविवेककरो विषया-नुसवनिमित्तो हर्षः; अतिमानश्च स्वविद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः; क्रोधः परपीडाफलचित्तविकारः; पारुष्यं साधनामुद्वेगकरः स्वभावः; अज्ञानं परावर्तत्त्वकृत्याकृत्याविवेकः; एते स्वभावा आसुरी सम्पदमभिजातस्य भवन्ति; असुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'दम्भो दर्पः' इत्यादौ भवन्तीत्यनुषङ्ग्यते । धार्मिकत्वख्यापनायेति, न तु भगवदाज्ञातु-वृत्तिमुद्वेयैत्यर्थः । कृत्याकृत्याविवेककर इति शास्त्राति-लङ्घनहेतुरिति भावः । अतिमानशब्दोक्तगर्वापरपर्यायात्कार-णमिमानाहर्षस्य विशेषमाह विषयानुसवनिमित्त इति । एतेनाचार्यभगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तलक्ष्यव्यवच्छेदः । अस्थान इति पूर्वोक्तमत्र स्वविद्याभिजनाननुगुण इत्यनेन विवृणुते । विद्याभिजनप्रदं वीर्यविरयुपलक्षणम् । 'वयसः कर्मणोऽर्थस्य धृतस्याभिजनस्य च । वेवनावृत्तिः (खुडि) साकृत्यमाचरन्विचरे-दिह' [मनुः ४।१८] इत्यस्योल्लङ्घनमितिभिप्रैतम् । बाह्य-कृष्टिषु चोरादिषु च वाक्पातस्य दण्डपातस्य च नातीव दोष इत्यभिप्रायेणाह— साधूनामुद्वेगकरः स्वभाव इति । अतएव साधुबहिष्कारान्छाब्जबहिष्कारोऽपि स्यादेवेत्यर्थः । प्राप्तकालिन्द्रादिरुममनुयुक्तविषयं चाज्ञानमाधुराणामन्येषामपि

तुल्यमदोषश्च । तद्वचिन्ननति— परावरेति । ईहशाज्ञानमूल-मागमान्तरेषु परावर्तत्त्वव्यत्ययकल्पनं, वेदविरुद्धाचारपरिग्रहश्च । पूर्वोक्ततिपयगुणव्यतिरेकप्रदर्शनमिदोपलक्षणार्थम् । नकारेण वाऽनुक्तमस्तसमुच्चयः । आसुरी सम्पदमभिव्यक्तुमाह— भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला इति । यत्र, प्रत्युच्यते 'पश्य-त्येनं जायमानं ब्रह्मा स्त्रोऽथवा पुनः (लोकपितामहः) । रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतम्' [स. भा. १।१३४८ ७७, ७८] इति; 'विपरीतस्तथाऽऽसुरः' [वि. ष. १०।१७४] इति च । प्रजापतिवाक्ये च देहात्माभिमानादिमूलजैर्गर्मान-निष्ठामभिहित्योच्यते 'असुराणां ह्येवोपनिषत्' [छां. उ. ८।८।१] इति । अत्र सम्पच्छब्दो भगवदाज्ञातिलङ्घनस्वीनाम-भिप्रायेणोपलम्भमभिप्रायेण वा सम्यगत इत्येतावन्मात्रविवक्षया वा ज्ञातव्यः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजः, दर्पो धनादिनिमित्तश्चित्तोत्सेकः, अभिमान आत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, क्रोधः कोपः, पारुष्यं क्रौर्यम्, अज्ञानमनवबोधः । असुराणामियं सम्पदासुरी ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं दैवी सम्पदवृत्तत्वा तस्यास्तत्त्वज्ञा-नाधिकारविरोध्यासुरस्तम्बवृत्तवच्छेदकत्वेन तदधिकारिविशेषण-त्वं दर्शयितुमासुरी सम्पदमेकेन सङ्क्षिप्य दर्शयति— दम्भ इति । धार्मिकत्वख्यापनरूपं धर्मध्वजित्वं दम्भः, धनविद्यादि-निमित्तो गर्वो दर्पः । अतिमानो व्याख्यातः । अभिज्वलना-

त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । निष्ठुरत्वं पारुष्यम् । कृत्याकृत्य-विवेकशून्यत्वमज्ञानम् । एते दम्भावज्ञानान्ताः षड् दोषा आसुरी सम्पदमभिजातस्य असुरयोग्यां रजस्तमोर्मयीमद्यभ-वासनामभिलक्ष्य ज्ञातस्य कुरुरूपस्य भवन्ति ॥ ४ ॥

९ व ० त ० टी०— आसुरी सम्पदमाह— दम्भ इति । दर्पः कामरूपः, अभिमानो लोभः । चकारैः पूर्वप्रति-योगिनीं गृह्यन्ते; सङ्क्षेपमयम् । एते षड् दोषाः स्वभावतः पूर्वगुणवैरिण इति सर्वथा आसुरजीवस्य भवन्ति । भगवद्वचसि साधवादिनोऽसुराः भगवद्वचोऽननुवर्त्तिस्वभावा एव, अतोऽसुरा मापृष्टः । यत्रः प्राजापत्याः ... देवा मनुष्या असुराश्च' [बृ. उ. ५।१।१] इति बृहदारण्यके । पञ्चरात्रेऽपि— 'उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानव-मानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मातृषेवूत्तमा अपि । अथमा मनुष्या ये तु स्तुतियोग्याः पुनः पुनः । अधर्मा निरयाथैव दानवान्स्तु तमोऽध्याः' इत्युक्तम् । 'ये सम्भूतिमुपासते मायेत्यसुराः' इति श्रुतिष्वपि ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सलक्षणां दैवीं सम्पद्वक्ष्वा
आसुरीमाह— दम्भ इति । दम्भो धर्मवञ्जित्वं अन्तस्तद-
भावेन बहिर्धर्मप्रकटनम्, दुर्पो विनामोदेन स्वात्मविस्मरणेन
सर्वापमर्दतयाऽऽधिक्येन स्थितिः, क्रोधः स्वबलाधिक्यभावनया
निष्ठुरभाव्यतानिष्ठिन्तं च, पारुष्यं कार्कश्यं परदुःखानभि-

जता । एवकारेण (न) क्वचिदपि कदाचिद्व्यपारुष्यमिति ज्ञापि-
तम् । च पुनः अज्ञानं सर्वस्वरूपानभिज्ञता । आसुरी सम्पद-
मभिजातस्य मदिच्छया जातस्यैतानि लक्षणानि भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— अथेदानीं राजस्तमोमयी आसुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मवञ्जित्वम् ।
दुर्षः घनाभिजननिमित्त उत्तरेकः । अभिमान आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पारुष्यं निष्ठुरभाषणम् ।
अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरी सम्पदमभिलक्ष्य जातस्य भवन्ति हे पार्थ ॥ ४ ॥

दैवासुरसम्पदोः कार्यमर्जुनस्य च समाश्वासनम् ।

दैवी सम्पद्भिर्मोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ! ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते— दैवी सम्पद्या सा विमोक्षाय, संसारवन्धनात्,
निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी सम्पन्मताऽभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्रैवमुक्ते सत्यजुंस्स्या-
न्तर्गतं भावं ' किमहमासुरसम्पद्युक्तः किं वा दैवीसम्पद्युक्तः ?' इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्—
मेति । मा शुचः शोकं मा कार्षीः, सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि; भाविकृत्याणस्त्व-
मसीत्यर्थः; हे पाण्डव ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्यं फलविभागः । आसुरीत्यु-
पलक्षणं, राक्षसी चेति द्रव्यमित्याह— तथेति । फलविभाग-
सम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्याजुंस्स्यामिप्रायं भगवतो वचनमित्याह—
तत्रेति । तत्राऽऽभिजात्यं हेतुं करोति— हे पाण्डवेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— दैवी मदाज्ञातुष्टितरूपा सम्पत् विमोक्षाय बन्धान्मुक्तये भवति, क्रमेण मत्प्राप्तये
भवतीत्यर्थः । आसुरी मदाज्ञातुष्टितरूपा सम्पत् निबन्धाय भवति, अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः ।
एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायार्जुनायैवमाह— मेति । शोकं मा कृथाः; त्वं तु दैवीं सम्पद-
मभिजातोऽसि हे पाण्डव ! । धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यमिप्रायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— दैवासुरस्वभावयोः श्रद्धोद्वेगजननाय
' ऊर्ध्वं गच्छन्ति सप्तस्थाः ' [१४।१८] इत्यादिनोक्तमिह
सङ्क्षिप्य स्मार्यते— दैवी सम्पत् इत्यर्थेन । विमोक्षस्येष्टप्राप्ति-
पर्यन्ततां वक्तुमात्यन्तिकानिष्ठनिवृत्तिरूपं शब्दस्य मुख्यार्थ-
माह— बन्धान्मुक्तये इति । अव्ययहितहेतुत्वविषयायां
समाधिपर्यन्तशान्नापैवेत्यर्थे स्यादित्यमिप्रायेणाऽऽह क्रमेणेति ।
आत्मसाक्षात्कारादिद्वारेति वा । निबन्धः नियतो बन्धः । तत्र
' अधो गच्छन्ति तामसाः ' [१४।१८] इत्येतत्स्मारयति—
अधोगतीति । अत्र ' मा शुचः ' इति वचनं न
शास्त्रोपक्रमप्रकान्तशोच्यविषयशोकप्रतिषेधाथैव, तस्य बहुवा
परिहृतत्वात्, ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्यनेन तत्परि-

हारासम्भवाच्च । अतो ' निबन्धायासुरी मता ' इत्युक्ते शास्त्री-
यमर्यादानतिलङ्घिन्यपि स्वात्मनि ' स्थिरो निगूढाहङ्कारः '
[द. त. २।५] इति प्रक्रियया धीरोदात्तनायकगुणभूतस्य
निगूढस्वाहङ्कारत्वस्य स्वात्मसाक्षिकत्वात्तान्मन्त्रेणापि स्वस्मि-
न्नासुरत्वमतिशङ्कमानस्य श्रुतद्विविधसम्पत्कस्य बीमस्तोः
स्वप्रकृत्यनिर्धारणात्पुनरपारसंसारसागरनिमज्जनमीला शोचतो
देवप्रकृतित्वज्ञापनेन शोकमपनयतीत्यह— एतच्छ्रुत्वेति ।
अत्राप्यस्थाने शोकं त्वमेवाहारयसीत्यमिप्रायेणाऽऽह शोकं मा
कृथा इति । न हि देवप्रकृतीनां धर्मोत्तराणामासुराः पुत्राः
सम्भवन्तीत्यमिप्रायेण पाण्डवशब्दसन्दुष्टिरित्याह धार्मिकाग्रे-
सरस्येति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— दैवी सम्पदमभिजातः प्रतिजातः ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्य-
त्राभिजात उत्तमजन्म । नायं धातुः सकर्मकः तत्कर्म द्वितीया ?
इत्याशङ्क्य अभिलक्ष्य वात इति केचित् (शं.) व्याचक्षते, तदसत् ।
गी. वृ. २७

अर्जुनस्य देवत्वेन देवत्वमुद्दिश्य जन्मायोगादित्याद्यवनाह—
दैवीमिति । अनेनैतदाचष्टे— नायमभिरसर्गः, येन तस्य
जनिस्त्वन्धे द्वितीयापुनर्पितृक्षिस्त्वन्धे चोक्तानुपपत्तिः स्यात् ।

किन्तु प्रत्यर्थे लक्षणं कर्मप्रवचनीयः । तथा च 'कर्मप्रवचनीय-
युके द्वितीया' [अष्टा. २।३।८] उपपद्यते । तथा 'वृक्ष-
मभिमुखं प्रति विद्योतते' इत्यत्र वृक्षो विद्योतनस्य लक्षण-
मित्यर्थः । एवं दैवीसम्पत्तातस्य तव लक्षणमित्यर्थः ।

सम्पद्यते तथा चाजुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोध इति । अत एव सम्पदं
दैवीमभिजातस्य 'अभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम्'
[१६।४] इत्येतद्विहायेदं व्याख्यातम् । अजुनस्य देवत्वप्रसिद्धि-
रेतत्साहचर्यात्तादृशयेतदर्थत्वोपपत्तेः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— अनयोः सम्पदोः फलमाह— दैवीति । विमोक्षाय संसारविमोक्षाय । निबन्धो-
ऽविद्याकामकर्मनिबन्धः । मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

८ वं. च. गि.— आसुरसम्पदद्वन्द्वत्वा तद्विरोधित्वेन दैव-
सम्पदोऽधिकारिविशेषणत्वं दर्शयति— दैवीति । दैवी सम्पत्
ज्ञानद्वारा विमोक्षाय मता ; आसुरी तु निबन्धाय नित्यसंसार-
बन्धाय । तथा च दैवसम्पद्युक्तस्त्वज्ञानाधिकारीत्यर्थः ।
आसुरीत्येतत् 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः'
[१।१२] इति प्राङ्गवभाष्यायोक्ताराक्षसमोहनप्रकृत्योरुपलक्षणस्य

एतच्छ्रुत्वा 'किमहमधिकारी न वा' इति सन्देहस्याकुलमर्जुन-
मायासयति— मा शुच इति । त्वं दैवीं सम्पदमभिलक्ष्य
जातोऽसि ; सतो मा शोकं कृथाः । 'पाण्डव' इत्यनेन परमपरि-
शुद्धस्य पाण्डोः पुत्रत्वेनैव दैवसम्पद्योगः, किं पुनस्त्वयि ?
इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— उभयोः कार्यं दर्शयन्माह— दैवी सम्पदिति । विमोक्षाय विशेषतो मोक्षाय पुष्टिमर्यादाभेदेन ;
निबन्धन्यासासुरीति नितरां बन्धन्यासाद्दुर्जत्वभेदेनेत्यर्थः । एतन्निश्चयं स्वस्वभावानिर्द्धारादतिभीतमर्जुनं समाश्रय-
यति— मा शुच इति । त्वं तु दैवीं सम्पदमभिजातोऽसि, पाण्डुर्हि देवत्वभावो देवांशत्वाद्धार्मिकत्वाच्च ; न तथा
धृतराष्ट्र इत्यतः कार्यस्य हेतुसांख्योचित्यात्पाण्डवेति सन्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— उभयोः सम्पदोः कार्यमाह— दैवी
सम्पदिति । दैवी सम्पत् विमोक्षाय विशेषेण मोक्षाय पुष्टि-
मर्यादाभेदेन मता, मत्सम्पदित्यर्थः । आसुरी निबन्धन्याय नितरां
बन्धन्याय पुनः संसारपर्यावर्तनेनान्ते अन्धन्तमःप्रवेशाय मता,

सम्पदित्यर्थः । एतच्छ्रवणेन युद्धोपस्थितौ कौरवादियु क्रोधो-
त्पत्त्या शोचन्तमर्जुनमायासयति— मा शुच इति । हे
पाण्डव क्षत्रियात्मजत्वेन शोकानर्हः । दैवीं सम्पदमभिजातो-
ऽसि मदिच्छांजातो मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— अनयोः सम्पदोः कार्यमाह— दैवीति । दैवी पूर्वोक्ता ; अर्जुनस्य शङ्का 'किमह-
मासुर्यो सम्पदि जातोऽसि ?' इति, तामपनुदति— मा शुच इति ॥ ५ ॥

आसुरसम्पद्विवरणप्रतिज्ञा ।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ ! मे शृणु ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— द्वौ भूतेति । द्वौ द्विसङ्ख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ ;
सृज्येते इति सर्गौ, भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसम्पद्व्ययुक्तानि द्वौ भूतसर्गौवित्युच्येते "द्वया ह
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च" [वृ. उ. १।३।१] इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः ; सर्वेषां द्वैविध्यो-
पपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गौ ? इत्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादं प्रयो-
जनमाह दैवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः
कथितः, न त्वासुरो विस्तरशः, अतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ ! मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः
शृण्ववधारय ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— निर्दयानां रक्षसां सम्पत्पुतीया-
ऽस्ति सा कस्मान्नोक्ता ? इत्याशङ्क्याऽऽसुर्यामन्तर्भावादित्याह-
द्भाविता । भूतानां द्वैविज्ये मानत्वेनोद्गीयद्राक्षणमुदाहरति—

द्वया हेति । सम्पद्व्ययुतेभ्योऽस्तिकानामपि प्राणिभेदानां
सम्भवात्कुतो भूतानां द्वित्वनियतिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वेषामिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गौ द्वौ द्विविधौ देवश्चासुरश्चेति; सर्गः उत्पत्तिः, प्राचीनपुण्यपारूपकर्मवशात् भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणाद्योत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तत्र देवः सर्गो विस्तरशः प्रोक्तः, देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदा-
चारकरणार्थी, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः; असुराणां सर्गश्च यदा-
चारकरणार्थः, तमाचारं मे शृणु मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वरूपादिभिः समेषु सर्वेषु आत्मसु देवासुरविभागस्य किं निदानम् ? इति शङ्कां सविशेषासुरवादेन परिहरन्त्यन्तपरिहृतव्यवहारापनाय प्रसक्तस्यासुरवृत्तान्तस्य विस्तरमुपलक्षयति द्वौ भूतसर्गौ इति श्लोकेन । अस्मिन् लोके इति न लोकांतव्यवच्छेदार्थम्, सर्वत्र देवासुरविभाग-
सिद्धेः, न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः, अतो लोको-
पलम्भसिद्धाकारेण विहितनिषिद्धकरणसूचनमिह विवक्षितमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह कर्मकराणामिति । कर्मलोकविवक्षया वा
अस्मिन् इति विशेषणम् । 'सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिश्चया-
ध्यायसृष्टिः' [अमरः ३.३.१२२] इति बहुवचस्याभिप्रेतं
वक्तुमिहार्थवशाद्भातोः प्रयोज्यव्यापारपरत्वं तावदाह— सर्ग
उत्पत्तिरिति । उत्पत्तिस्वरूपे कथं देवत्वासुरत्वविभागः ?
इति शङ्कायां 'लोकेऽस्मिन्' इत्यनेन देवासुरविभागे सर्ग-
शब्देन चाभिप्रेतं सङ्ख्ययाऽऽह प्राचीनेति । देवासुरसम्पद्वै-
त्वादुत्पत्तौ देवासुरत्वोक्तिरित्यर्थः ।

सर्गशब्दस्य स्वभावपरत्वं सृज्यमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वाद्-
नादस्य प्रसिद्धसृष्टिपरत्वेन व्याख्यातम् । 'देवः सर्गो विस्तरशः

प्रोक्तः' इत्युक्ते देवानां वंशानुचरितकीर्तनवत्प्रतीयते; नच तथा
कृतम् । यद्यपि 'प्रजह्वाति यदा कामान्' [२.१५.५] 'देव-
मेवापरे यज्ञं' [४.२.५] 'चतुर्निधा भजन्ते मां' [७.१.६]
'महात्मानस्तु मां पाशं' [९.१.३] इत्यादिभिर्ज्ञानयोग-
कर्मयोगभक्तियोगनिष्ठाः पुरुषा निर्दिष्टाः; तथापि तत्कर्तव्य-
प्रपञ्चन एव तत्रापि तापस्यम्; अतोऽत्र दैवसर्गस्य विस्तेरणो-
क्तिस्तत्कार्यद्वारेण्यभिप्रायेण यदाचारकरणार्थेत्यादिक-
मुक्तम् । 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१.६.११] इत्यादिकं
प्राग्विस्तेरणोक्तस्य सङ्ग्रहणमित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिप्रहणम् ।
'आसुरं सर्गं' इत्यत्रापि बक्ष्यमाणानुसारादेवमेव विवक्षे-
त्वाह असुराणामिति । 'आसुरं सर्गं मे शृणु' इत्युक्ते
सर्गान्वयेन कर्तारं षष्ठीप्रतीतिः स्यात्; ततोऽपि 'शृणु' इत्य-
स्यापेक्षितमासत्तमत्वसूचनमेवोचितमित्यभिप्रायेणाऽऽह मम
सकाशादिति । अविदितमुपादेयं यथा नोपादातुं शक्यं, तथा
हेत्यमप्यविदितं न हातुं शक्यम्; अतोऽत्र सावधानो भवेत्य-
भिप्रायेण 'शृणु' इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— द्वाविति । सर्गः सृष्टिः । देवानामयं दैवः । असुराणामयमासुरः । दैवः सर्गः ।
विस्तरशो विस्तरेण ॥ ६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवमधिकारिणं निरूप्य तस्यावश्यपरि-
वर्जनीयमासुरीं सम्पदं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते— द्वाविति ।
अस्मिन्लोके संसारो भूतानां मध्यस्थानं सर्गौ द्वौवेव । कौ तौ ?
दैव आसुर एव च । राक्षसमोहनप्रकृत्योरस्यासुरप्रकृतावेवान्त-
र्भावमभिप्रेत्य द्वावित्युक्तिः । यद्यपि शास्त्रार्थानर्थसंगतेः प्रकृ-
तिर्मोहिनी, अवहितर्हिंसाहेतुद्वेषप्रधाना राक्षसी प्रकृतिः,
शास्त्रानन्वदज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना आसुरी प्रकृतिरिति

तासां लक्षणानि विविकान्वेयः; तथापि शास्त्रनिषिद्धकर्म-
प्रवर्तिहेतुप्रकृतित्वेन तिसृष्वपामप्येक्यविवक्षयाऽत्रासुरशब्देन
निर्देशो युज्यते । अत एवैतदभिप्रायेण 'द्वया ह प्राप्तावप्या
देवाश्चासुराश्च' [वृ. उ. १.१.१] इति श्रुतिरपि हृद्यत
इत्यभिप्रायः । तत्र दैवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः'
[१.६.११] इत्यादिना विस्तरशः प्रोक्तः । आसुरं भूतसर्ग-
मिदानीं मे मम सकाशाद्विस्तरशः शृणु ॥ ६ ॥

९ व ० त ० दी०— द्वौ भूतसर्गाविति । अस्मिन् लोके देवमायाशानां भूतानां द्वौ सर्गौ दैव आसुरश्चेति ।
'एव च' इत्यनेनाधुना तु दैवेऽप्यासुरभावोदयकाल आयात इति द्योतयति । अत्रेवं तत्त्वमुक्तम्— 'द्वौ भूतसर्गावित्युक्तेः
प्रवाहोऽपि व्यवस्थितः । वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्त्यादापि व्यवस्थिता । भक्तिमार्गस्य कथनादुष्टिस्तीति निश्चयः'
इति निर्हेतुकभगवदनुप्रदेहकभ्यतया ब्रजस्थादिष्वन्तःकथनाद्भक्तिमार्गस्येति विवरणकृतां श्रीरघुनाथचरणा-
नामाशयः । तत्र दैवो मर्यादयाऽत्रान्यत्र च विस्तरशः प्रोक्त एवेत्यतस्त्वमादौ मत्त आसुरं शृणु अवधारय ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— नव दैव्यां सम्पदि जातस्य मम कथं
क्रोधोपस्मितमनसि जायते ? इत्याशङ्क्य नैकदोषेणैवाऽऽसुरत्वं,

तदुत्पत्तिरस्तु सङ्गदोषजेति; तस्यागार्थं विस्तरेण सर्वलक्षण-
पूर्वकमासुरीं सम्पदं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते— द्वाविति ।

अस्मिंस्तोके भूतसर्गौ जीवसर्गौ द्वौ, एको दैवो द्वितीय आसुर एव; चकारेण राज्ञसादिरपि दृष्टीते । तत्र दैवो विस्त-
रशो विस्तारपूर्वकः एवं प्रोक्तः प्रकथेण फलादिसहितो मे सया

वक्तः कथितः । हे पार्थ कृपापात्र ! आसुरः पूर्वं सङ्क्षेपेणोक्तो
उक्तो मे सत्तो विस्तरेणोच्यमानमासुरं सर्वं शृणु ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— द्वौ द्विसङ्ख्यौ भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ । मे मद्बचनान्छृणु ॥ ६ ॥

आसुरसम्पद्धतां लक्षणानि ७-१८ ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुः आसुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सम्पत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति— प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां, निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च, जनाः आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव ते न विदुः; न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते; अशौचा अनाचारा मायाविनोऽतृत्वादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वध्याययोगेणाऽऽसुरसम्पद्धरी-
मयुक्तं, तस्यास्त्याज्यत्वेन पङ्क्यशालान्यायावतारादित्या-
शङ्कयाऽऽह— प्रत्यक्षीकरणेनेति । वर्जनीयमासुरीं सम्पदं
विश्रुणोति— प्रवृत्तिं चेति । तां विहितां प्रवृत्तिं न जानन्ती-

त्यर्थः । तां च निषिद्धां क्रियां न जानन्तीति सम्बन्धः । न
शौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह— अनाचारा इति । शौचसत्ययो-
राचारान्तर्भावोऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन कृप्य-
पादानम् ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च अभ्युदयसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्मासुरा न विदुः न जानन्ति । न च शौचं वैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धम्; तद्ब्राह्मणान्तरं चासुरेषु न विद्यते । नापि चाचारः तद्ब्राह्मणान्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽध्याचारस्तेषु न विद्यते । यथोक्तं—
'सन्ध्याहीनोऽप्युचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' [द. स्प. २।२३] इति; तथा सत्यं च तेषु न विद्यते । सत्यं यथार्थज्ञानं श्रुतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥

४ ध. ता. चं.— अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दौ न लौकिक-
विषयो; आसुराणामेव लौकिकेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायैवमप्य-
प्रवृत्तेः सत्यनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात्; न च विहितनिषिद्धमात्र-
विषयो, रागप्राप्तशास्त्रप्राप्तविषयो वा, 'न शौचं नापि
चाचारः' इत्यादेः पुनरुक्तिप्रसङ्गात्; अतोऽत्र
अभ्युदयसाधनप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविवेकाभावे तात्पर्यमित्याह—
अभ्युदयसाधनमित्यादिना । तावतौ धर्मौ स्मर्येते 'प्रवृत्ति-
लक्षणं धर्मं प्रजापतिस्थावरीद' [म. भा. १।२।१७४]
'निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽजवीत्' [म. भा. १।२।१७२] इति । 'न विदुः' इत्यत्र 'न सत्यं तेषु विद्यते'
इतिवदसद्भावमात्रं न विवक्षितम्, अपितु शतकृत्वः प्रतिपादिते-
ऽपि तमःप्राप्तुर्वापदपरिहानमित्यभिप्रायेणाऽऽह— न जानन्तीति ।

'कृत्ययोग्यता' इति प्रागुक्तमत्र वैदिककर्मयोग्यत्वमित्य-
नेन विवृतम् । बाह्यशौचमशुचिर्नशीलनादिभिरव्यक्तव्या-
करणान्न न विद्यते; आन्तरं त्वात्मगुणभावात् । 'न शौचं
नापि चाचारः' इति क्रमात्कार्यकारणयोर्निषेध इत्यभिप्राये-
णाऽऽह— तदिति । ननु सन्ध्यावन्दनादेर्बर्णाश्रमधर्मस्य 'प्राजा-
पत्यं श्रद्धस्थानां न्यासिनां श्रद्धासंज्ञितम् । योगिनामश्रुतं स्थानं
स्वात्मसन्तोषकारिणाम्' [वि. पु. १।६।३६] इत्यादिभिः
फलान्तरं श्रूयते; तत्कथं तस्य शौचहेतुत्वोक्तिः? इत्याशङ्क्य—
यथोक्तमिति । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भावोऽत्र दृढीकृतः ।
इदं नित्यकर्मन्तरहानादपि प्राहम् । यथाज्ञानमित्यादि—
विप्रलम्भरसिकत्वादयथाज्ञानं भाषणाभावः, हिंसास्वभावत्वा-
द्वितरूपभाषणाभावः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं कर्तव्यानुष्ठानं न विदुर्न जानन्ति । आसुरीं सम्पदं
प्राप्ता आसुराः । आचारः शिष्टाचरणम् । सत्यमवितथवचनम् ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— प्रतिज्ञातामासुरसम्प्रदायेव निरूपयति
द्वादशभिः— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं निवृत्तिं
निवृत्तिविषयमधर्मं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति ।
अतस्तेषु बाह्यान्तःशुचित्वरूपं शौचं तदेतदुक्त आचारो

मन्वायुक्तः ‘सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्’ [द. स्मृ. २।२३]
इत्यादिस्मृतैः; आचारसूत्रप्रमाणभूतं सत्यं श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणादिकं च न विद्यते । अशौचा अनाचारा अवैदशास्त्रपरा-
श्वासुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— सर्वात्मना वर्जनार्थमासुरीं विस्तरशो निरूपयति— प्रवृत्तिमित्यादिद्वादशभिः । प्रवृत्तिमार्गं
वेदोक्तं निवृत्तिमार्गं च न विदुरासुराः ‘हचिस्तेषां न कुत्रचित्’ इति श्रीमुखोक्तिरियम् । कुतः ? इत्यत आह
‘न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते’ इति मानसकायिकवाचिकदोषसद्भावेन सर्वत्र कर्मादौ तत्प्रति-
पादकशास्त्रे च सत्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय विस्तरेणाऽऽह द्वाद-
शभिः— प्रवृत्तिमित्यादिभिः । आसुरा जीवा आसुरसर्ग-
एवोपपन्नाः प्रवृत्तिं मविच्छेदा मत्सेवावृत्तकूलधर्मपदार्थादिषु प्रवृ-
त्तिं तथैव तदनवृत्तकूलेषु च निवृत्तिं न विदुः, न जानन्तीत्यर्थः ।

अज्ञाने निदर्शनमाह— न शौचमिति । बाह्याभ्यन्तरभेदेन
शौचं मत्सेवावृत्तकूलेहृदयस्तेषु न, नापि च आचारः
आचरणं न च, न सत्यं असत्यं तेषु विद्यते; सत्यं नास्ती-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः; धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टहेतुत्वज्ञान-
रहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च, नास्य धर्मा-
धर्मौ प्रतिष्ठास्तोऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरम् । न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकोऽस्य
शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किञ्चापरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्य-
संयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुत्वेन कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणम् ?
न किञ्चिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः । काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिक-
दृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आसुराणां जनानां विशेषणान्त-
राण्यपि सन्तीत्याह— किञ्चेति । विद्यत इत्यादुरिति पूर्वेण
सम्बन्धः । शास्त्रैकगम्यमदृष्टं निमित्ताकृत्य प्रकृत्यविज्ञात्वात्मकेन

ब्रह्मणा रहितं जगदिष्यते चेत्कथं तदुत्पत्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह—
किञ्चेति । किमन्यद्विद्वेदाराक्षेपस्य तात्पर्यमाह—
न किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— किञ्च— असत्यं— जगदेतत्सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः ।
अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति; ब्रह्मणाऽनन्तेन धृता हि पृथिवी सर्वान् लोकान्
विभर्ति । यथोक्तं— ‘तेनेयं नागवर्षेण शिरसा विधृता मही । विभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम्’
[वि. पु. २।५।२७] इति; अनीश्वरं सत्यसङ्कल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वेश्वरेण मयैतन्निमित्तमिति
च न वदन्ति ।

४ वे. ता. चं.— एवं न सत्यस्याभाषणमात्रम्; अपि तु
तद्विपरीतभाषणमस्तीत्यनन्तरमुच्यत इत्याह— किञ्चेति ।
असत्यशब्दोऽत्र न सिध्यात्परः, तस्य लोकोपलब्धस्ववचन-
विरोधादिभिरपि प्रतिक्षितत्वेन अतिरिक्तत्वात्, परमार्थ स्थिरं
वैयर्थ्यमिति मत्स्य निरुद्धाभिनिवेशानामासुराणां प्रपञ्चसिध्यात्पक्व-
युक्तिभिः प्रतीयत्वावम्भवाच्च । ‘यथा वयमनृतप्रायाः, तथा सर्वे

जगदिति प्राहुः’ (शं.) इति व्याख्याऽपि मग्दा, जगच्छब्दस्य
चेतनमात्रविषयत्वाभावात् निषेधार्थं चात्र पूर्वोक्ताकाव्यति-
रेकपरत्वात्, ‘अप्रतिष्ठमनीश्वरम्’ इति वच्छास्त्रसिद्धप्रतिषेध-
परत्वात्, असुराणां च शास्त्रप्रतिषेधीकत्वात् । अतोऽत्र शास्त्र-
सिद्धस्य प्रतिषेधोऽयं बाधः । तच्च सत्यं ब्रह्मैवेति “ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । छान्दोग्ये

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वयोनिषु देवाद्यासु सूर्ययः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि । तासां महद्योनिरहं ब्रह्म वासुदेवः ॥ ४ ॥

८ चं. ब्र. वि.— सर्वभूतानां सम्भवस्ततो भवतीत्येत-
देवोपपादयति— सर्वयोनिष्विति । देवपितृमहद्यप्यष्टपक्षिसरी-
सृपादिसर्वयोनिषु यास्तत्तन्मूर्तेयो जायन्ते तासां मूर्तीनां

महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिर्मातृत्वादीनां; अहमीश्वरो बीजप्रदो
गर्भाधानकरोऽपि तासां ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— एवं कार्यावस्थोऽयं चिदचित्प्रकृतिसर्गो मयैव कृत इति सर्वयोनिष्विति । नेदमपूर्वतर-
मिवोच्यते; किन्तु सर्वत्रैवमेव लोके दृश्यते इत्याह एकः पिताऽन्यत्वेन्नमिति । तत्र तासां भूतमूर्तीनां महद्ब्रह्म
योनिः, अहं बीजप्रदः पितेति वस्तुतोऽवसेयम् । अत एव विष्णुपुराणादौ लक्ष्मीनारायणौ गौरीशङ्करौ सर्वत्र
क्षीपुर्भावापन्नस्वरूपौ निरूपितौ ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— तन्मनेकविधवस्तुनामनेकयोनिषु
नानाविधप्रतीतौ कथमेकयोनिरिति ? इत्यत आह— सर्वयो-
निष्विति । पूर्वं तु सर्वोत्पत्तिरूपसर्वैवोन्मुत्पत्तिः, ततः सर्व-
योनिषु हे कौन्तेय ! या सूर्ययः स्वरूपाणि सम्भवन्ति, तासां

महद्ब्रह्म प्रकृतियोनिरूपत्तिरूपानां मातृत्वादीनां बीजप्रदः
इच्छाज्ञानात्मकबीजप्रदः पिता उत्पादकः, अहमेवेत्यर्थः ।
तदेव ब्रह्म मदिच्छया नानायोगनिरूपेण भूत्वा भावते
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव या सूर्ययः शरीराणि
सुरारतिर्यक्स्थारामकाणि चतुर्विधानि सम्भवन्ति, तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत्
—राजदन्तादिस्वाद्युपसर्जनस्य परनिपातः— मायैव योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तावपि स्वप्रति-
बिम्बस्याप्यर्पयिता । यथा पुष्पयो भाग्ययामनुशयि सम्युक्तं रेतो निषिञ्चति, ततो भाग्यातः पिण्डोत्पत्तौ रेतोऽश्वत्थस्य
चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं, माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— के गुणाः ? कथं बध्नन्ति ? इत्युच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवं-
नामानः 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्रूप्याश्रिता गुणाः । न च गुणगुणितोरन्य-
त्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्प-
दीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिलभन्त इति 'निबध्नन्ति' इत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा
निबध्नन्तीव हे महाबाहो !— महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुः, हे महाबाहो !
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययम् ; अव्ययत्वं चोक्तं 'अनादित्वात्' [१३।३२] इत्यादिश्लोकेन ।
ननु देही 'न लिप्यते' [१३।३२] इत्युक्तं तत्कथमिह 'निबध्नन्ति' इत्यन्यथोच्यते ? परिहृत-
मस्माभिरविश्वशब्देन 'निबध्नन्तीव' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं
दर्शयता महीबाधिव्याया संसरतीत्युक्तं, इदानीमध्यायादायुक्तामा-
काङ्क्षाद्वयं पूर्वमनुद्यानन्तरश्लोकेनोत्तरमाह— के गुणा इति ।
सत्त्वमिति कथं गुणसम्बन्धमस्ति ? इत्यादिज्ञाद्वयं परतन्त्रत्वा-
दित्याह— गुणा इति । रूपादिबिम्बं गुणशब्दः सत्त्वादिषु
द्रव्याभितत्वं निमित्तबीजत्वम् किं न स्यात् ? इत्यादिज्ञाद्वयं प्रकृत्या-
त्मकाः सौर्वाचनिकसत्त्वमिदमित्याह— न रूपादिविधिति ।

गुणानां प्रकृतेषु पृथगुत्पत्त्येवमेव कृतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वं ? इत्या-
शङ्कयाऽहं— न च गुणेति । अत्यन्तभेदे भगवत्सत्त्वज्ञावा-
सम्भवाधित्यर्थः । भेदाभेदे च तद्भावात्सम्भवादिशेषात्कृतस्तेषु
गुणपरिभाषा ! इत्यादिज्ञाद्वयऽहं— तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति
नित्यपरतन्त्र्ये हेतुमाह— अविद्येति । 'के गुणाः' इत्य-
द्वयोत्तरमुक्तं, 'कथं बध्नन्ति' इत्यन्योत्तरमाह— क्षेत्रज्ञमिति ।
तयोक्तोपपद्यते— तमास्पदीकृत्येति । प्राकृतानां गुणानां

६ ज. प्र. वी.— न केवलं जगतो मिथ्यात्वादिवदता-
मखलत्वं 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इत्यनेनोच्यते; किन्तु जगज्जन्मादि-
कारणं विष्णुं ये न मन्यन्ते तेषां सर्वेभ्यः परमपति भावेनाह—
जगत इति । तद्विष्णुरीत्येनेन । न विद्यते असत्यमसत्यादि ।
जगतः सत्यं विष्णुरित्यत्र श्रुतिमाह— तस्येति । तस्य
विष्णोः सत्यस्य सत्यमिति । उपनिषद्वदस्यं नाम कथम् ?
प्राणा मूर्तामूर्तं जगदिति यावत् । सत्यमित्युच्यते । तेषां
प्राणानामेष विष्णुः सत्यमित्यर्थः । एवं चैजगतो मुक्त्यं सत्यत्वं
न भवेत्, अन्यथा निर्धारणायोगादिलो मूर्तामूर्तान्तरकस्य
जगतः सत्यत्वं तावदन्यथा भूत्यैव व्याचष्टे— द्वे वा चेति ।
रूपे प्रतिभे । तत्र मूर्तं स्थितमिति सदिति बोध्यते । अमूर्तं

तु यदिति त्यदिति चोच्यत इत्यर्थः । तथा च सच्च सच्च सत्य-
मित्युक्तं भवति । इदानीं जगतः सत्यत्वं विष्णोः भूत्या
व्याचष्टे— तस्येति । सादयति विश्वरादिकं प्रापयतीति सत्,
यामयति नियच्छतीति यं, सच्च तत्त्वं च सत्यमित्यर्थः ।
प्रतिष्ठश्चेति प्रसिद्धमेव । 'अपरस्परसम्भूतं' इत्यस्यापरं
परस्मात् सम्भूतमिति व्याख्यानमवसत् । प्रतिषेधप्रकरणात् ।
अतः परस्परसम्भूतं न भवतीत्याहुर्नित्येव व्याख्येयम् । स्या-
देवम्, यदि परस्परसम्भवो भगवतोऽभिमतः स्यात् इत्यत
आह— परस्परेति । यद्वाऽनेन परव्याख्यानासाधुत्वमुपपाद-
यति । भगवता परस्परसम्भवस्योक्तत्वात् तद्वचनं कथमाहुरं ?
इति । ईश्वराक्षेपे तात्पर्यमिति चेत्, न; पुनश्चकिप्रसज्जात् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— असत्यमिति । असत्यं धर्माधर्मौ यस्य न विद्येते । न यतोऽस्य प्रतिष्ठा-
तदप्रतिष्ठम् । ईश्वरः स्वामी यस्य न विद्यते तदनीश्वरम् । स्त्रीपुंसयोर्मैथुनं संयोगस्तेन सम्भूतमपरस्पर-
सम्भूतम् । कामहेतुरेव कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ननु वेदशास्त्राप्रमाणे तन्मूलकधर्मा-
धर्मनिबन्धना जगति सुखदुःखादिव्यवस्था कथं स्यात् ? अत
आह— असत्यमिति । ते आसुरा जनाः जगत् असत्यं न
विद्यते सत्यं वेदशास्त्रप्रमाणं यस्य तदसत्यम्, अत एव वेदशास्त्र-
प्रामाण्याभावादप्रतिष्ठम्, न विद्यते वेदमूलकधर्माधर्मरूपा
प्रतिष्ठा सुखदुःखव्यवस्थाहेतुरस्य तदप्रतिष्ठम्, अत एव धर्मा-
धर्मयोरभावाद्यनीश्वरं न विद्यते श्रुताश्रुतधर्मफलप्रदाता ईश्वरो
नस्य तदनीश्वरम् ; एवंविधं जगदाहुः । ईश्वरछिद्रिधर्माधर्म-
नित्यत्वं जगतः सुखदुःखवैचित्र्यमित्यङ्गीकारोऽपि क्वचिद्भावा
स्वभावे पर्यवसानात्स्वाभाविकमेव जगद्वैचित्र्यमिति युक्तम्,

दृष्टे सम्भवत्यरष्टकल्पनायोगादिति भावः । कथं तर्हि धर्माधर्म-
सहायमीश्वरं विना जगदुत्पत्तिः ? तन्नाह— अपरस्परेति ।
अपरश्च परश्चापरस्परम्, परस्परमित्यर्थः । ततः सम्भूतं काम-
प्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनसङ्गतदुत्पत्तं जगत्, अतः काम-
हेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकम् । नन्वेदोच्यते इति चेत् किं
कारणम् ? नेत्याह— किमन्यदिति । कामादन्यकारणं किम-
स्ति ? नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा मनुष्यपक्षादिकं सर्वमपि स्त्रीपुंस-
योः परस्परसम्भवेनैव जातस्य पलभ्यते; अपरस्परसम्भूतं तु
किमन्यदुपलभ्यते ? न किञ्चिदपि ; अतः कामहेतुकमेव जगदि-
त्याहुर्निति योजनम् ॥ ८ ॥

९ व० त० वी०— किञ्चासत्यमिति । 'त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः' 'सत्यस्य सत्यं' इति भागवतवाक्यात्
[१०।१।२८; २६] "सदेव सोम्येदमप्र आसीत्" [छां. उ. ६।१।१] "तत्सत्यमित्याचक्षते" [तैत्ति.
२।६] इत्यादिमुतेष्व । सत्यं परमकाष्ठापन्नसत्यवस्तुकृतिसाध्यत्वात्तद्वात्मिकं जगदेतत्तदसुरा असत्यमाहुः । भावा-
स्वाङ्गान्नकारित्वमुदित्युक्तिभिः । तथासति तन्मध्यपातिवेदतदुदितसाधनानि व्यर्थानि स्युः, अनुपादेयानि च । न
हि खपुष्पशशुङ्गादिभिर्व्यवहार उपपद्यतेऽसत्त्वादित्यर्थः । तथाऽप्रतिष्ठं ब्रह्मणि न प्रतिष्ठा यस्य तथेति वदन्ति ।
अनीश्वरं च सत्यसङ्कल्पेन पुरुषोत्तमस्वरूपेण विभुना नियमितं न वदन्ति । मया तूक्तं— 'अहं सर्वस्य प्रभवो
मत्तः सर्वं प्रवृत्तं' [१०।८] इति । 'अहमेवात्मनाऽऽत्मानं सृजे हन्यनुगलभ्ये' इति च । ते तु वदन्ति यैवम्—
अपरस्परसम्भूतं अपरस्परसम्भूतयोर्नित्यसङ्गतयोः प्रकृतिरूपयोर्विपरीतयोः परस्परसम्भवेन जातमिदं
मनुष्यपक्षादुपलभ्यतेऽनेवमभूतं किमन्यत् ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अतः सर्वमिदं जगत्कामहेतुकमिति
वदन्ति सहजासुराः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । असत्यं वेदपुराणाद्यप्रमाणम्,
अप्रतिष्ठं अव्यवस्थितम्, अनीश्वरं न विद्यते ईश्वरः कर्ता
यस्य तादृशं जगत् ते असुरा आहुः वदन्ति । ननु कर्त्रभावेन
कथमव्यवस्थितं वदन्ति ? इत्याह— अपरस्परेति । अपरश्च

परश्चेत्यपरस्परं स्त्रीपुंससंयोगस्ततो जातं कामहेतुकं स्त्रीपुरुष-
योः काम एव हेतुरेवैष तादृशम् । अन्यत् एतदतिरिक्तं किं
कारणम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० वी०— असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातम् । तथाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्माख्या प्रतिष्ठा आश्रय-
रुतच्छून्यम् । अनीश्वरमनियन्तृकं आहुः । अपरस्परसम्भूतं 'अपरस्परः क्रियासातत्ये' [अष्टा. ६।१।१४४]

इति सुट् । बीजाङ्कुरवत् परस्परकारणीभूतानां धर्माधर्मतद्भासनानां यत्सातत्वं तस्मात्सम्भूतं, किमन्यल्लोकेऽस्ति ? न किञ्चिदपि धर्माद्यपेक्षया उत्पद्यते, किन्तु सर्वं कामहेतुकं स्त्रीपुंसवोर्मिभुनीभावः कामस्तदुत्थमेव; स्वभावादेव जन्तुर्जायते, न त्वदृष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोक-
साधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः कूकर्मणो
हिसात्मकाः । क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ता दृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिवदिष्टेवेत्या-
शङ्कयाऽऽह— एतामिति । प्रागुपदिष्टमेतां लोकायतिकदृष्टि-
मवलम्ब्येति यावत् । नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति— विभ्रष्टेति ।

विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वं, जगतः प्राणिजातस्येति
यावत् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः, अल्पबुद्धयः
घटादिवत् ज्ञेयश्च ते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मा नोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः, उग्रकर्माणः सर्वेषां
हिसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— एतां दृष्टिमिति— विपरीतां दृष्टि-
मित्यर्थः । 'अवष्टभ्य' इत्याकर्मणादिप्रतीतिव्युदासायाह— अव-
लम्ब्येति । नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात् 'गदा अदर्शने'
[धा.पा. १।८८] इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह— अदृष्टेति ।
स्वयङ्मयोतिषः प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहाभ्यासाधिष्ठानतया निख-
गुपलम्भाद्देहातिरिक्तत्वेन विशेषितम् । नष्टात्मत्वहेतुरिहाल्प-
बुद्धिर्बुद्धयः इति । पुनरुक्तिपरिहाराभिप्रायेणाह घटादिव-
दिति । यद्वा पशुदगादिवत्कर्मवशात्स्वारसिको विविकात्मा-
वुपलम्भः । अल्पबुद्धय इति तु तत्परिहारासक्तिरुच्यत इति
भावः । एवं परावरात्मविषयविपरीतदृष्टिकाः अथ 'प्रभवन्त्यु-

ग्रकर्माणः' इत्यादिना तत्फलमुच्यते । 'उग्रकर्माणः' इत्यत्रो-
ग्रतादिप्रतीतिव्युदासायाह— सर्वेषां हिसका इति ।
अशुभाः स्वसंसर्गिणामपि दोषावहा इत्यर्थः । जगतः
क्षयाय प्रभवन्तीति— 'अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्तिवष्ट-
कामशुक्' [३।१०] 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ'
[६।११] इत्यादिप्रतिपादितां भगवन्मूलां लोकभावगधर्म-
मर्यादामतिलङ्घयन्ति; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्दाः तदाचारेप-
देशादिविस्ममादिक्रमेण सर्वस्य जगतस्त्रिवर्गापवर्गरूपवृद्धिवि-
हिण्निविधतापाहतिरुपाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— एतां दृष्टि लोकायतदर्शनमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयो विषयेषु भोग्य-
भोक्तृप्रतिपत्तिमात्रयुक्ताः प्रभवन्ति जायन्ते । उग्रकर्माणो वधवन्धादिकर्मनिरताः क्षयाय जगतः
प्रभवन्तीति सम्बन्धः । अहिता आपत्कराः ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वयमपि वादो युक्तियुक्तः सम्यगिव
दृश्यते; किमत्र बाधकम् ? अत आह— एतामिति । एता-
ङ्कानां लोकायतिकानां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो भवन्ति ।
न केवलं स्वनाशमात्रम्, किन्तु पराणपि नाशयन्ति 'स्वयं
नष्टः परानपि नाशयति' इति न्यायादित्याह— अल्पबुद्धय
इत्यादिना । अपवा केवलविषयविषयैव बुद्धिर्येषां ते तपोक्ताः;
अत एव पापभयात्त्रावाद्भुक्कर्माणः, अत एव च लोकस्याहिताः

वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । तान्दृष्ट्वा जगदपि
गतखणितिकन्यायास्तथैव प्रवर्तत इति सर्वनाशकारते भवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय उग्रकर्माणो हिंसाः
सर्पेभ्यःप्रादिरूपेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तस्मादल्पन्ता-
धोगतिहेतुत्वादिषु दृष्टिः श्रेयोर्थिभिः सर्वथा त्याज्यै-
वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— एतां दृष्टिमिति । सर्वत्र सुधात्वदृष्टिं चावष्टभ्य स्वस्य ब्रह्माण्डोविद्यासम्बन्धतो जीवत्वादि-
मताङ्गीकारान्नष्टत्वानस्ते । वस्तुतोऽल्पबुद्धयः सर्वस्य जगतः क्षयाय प्रभवन्त्युद्भवन्ति । विष्णुपुराणे तृक्तं—
' तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावितोभावजन्मनाज्ञविकल्पवत् ' इत्यादि । तथाभूतस्यात्र
क्षयायोद्भवन्ति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' [अष्टा.३।३।१३१] इति सूत्राद्विष्यति वा वर्तमानप्रयोगः ॥९॥

१० पु. अ. त.— किञ्च एतामिति । एतां कामहेतुकरूपां हिंसाप्रधानं कर्म येषां ते, अहिताः शत्रुरूपाः, जगतः सधै-
लौकिकीं दृष्टिं दर्शनं अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः अदृष्टात्म-
स्वरूपाः, अल्पबुद्धयः प्रत्यक्षमतयः, उग्रकर्माणाः उग्रं
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— एतामनुपदोक्तां लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिमवष्टभ्य तामाश्रित्य नष्टात्मानः
कामादिबन्धेन नष्टधैर्याः । यतोऽल्पे क्षुब्धे दृष्टमुखे एव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः । अहिता हिंसाः ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहादृहीत्वाऽसद्वाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— ते च— काममिति । काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य, दुष्पूरमशक्यपूर्णं, दम्भमान-
मदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तेरन्विताः मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्वाहान्शुभ-
निश्चयान्प्रवर्तन्ते लोके; अशुचित्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तानेव दुराचारानासुरान्प्रकारान्तरेण विशिनष्टि— ते चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— दुष्पूरं दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्तिसाधयिषया मोहादज्ञानादसद्वाहान् अन्याय-
गृहीतानसत्परिग्रहान् गृहीत्वा अशुचित्रता अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥१०॥

४ वे. ता. चं.— कामो हि जगदेतुल्यः; अतः स एव
हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः; तदाश्रयेणेति कर्तव्यतारूपास्तु
दम्भमानादयोऽशुचित्रतपयेन्ता इत्युच्यते कामम् इति श्लोकेन ।
दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः; यदा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य
पूर्णम्; अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव दुष्पूरत्वम् । आश्रित्य प्रयो-
जनयाऽभिसन्धायित्वैर्धैः । तदभिप्रायेणाऽहं तत्तिसाध-
यिषयेति । विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतं कृत्याकृत्यविवेकान्धत्वमिह
मोहसन्धेन विवक्षितमित्याह अज्ञानादिति । असन् ग्रह-
णम् आर्जनं येषां तेऽशास्त्राद्वाहः । धर्माभिसन्धिमन्तो हि
न्यायेनार्जयन्ति; कामप्रवणस्तु चौयादिभिस्तदुपकरणानी-
त्याह— अन्यायगृहीतानसत्परिग्रहानिति । परिग्रहशब्दो-
ज्ज प्रसिद्धाह्वयः । ' ईहन्ते काममोर्गमर्थमन्यायेनार्थसम्प्रदानं,
[१६।१२] इति तस्यैव विवरणम् । अत एवाशुभामिनिवेशा-

निति (शां.) व्याख्याऽप्यत्र मन्दा । गृहीत्वेति तादात्विक-
विमियोगपरत्वादात्म्ययत्वाभिमानपरत्वाद्वा पुनरुक्तिपरिहारः ।
पाषण्डागमादिनिर्दिष्टानि हि व्रतानि पुष्पस्य दर्शनस्पर्शनाद्य-
योग्यताहेतुत्वात्स्वयमशुचीन्येवैलमिप्रायेणाऽहं अशास्त्रवि-
हितव्रतयुक्ता इति । धर्माभिसन्धिरहितानामपि तामसां
विषहरणपाषाणरूपोऽनादित्यस्तम्भनप्रतिमाजल्पादिवञ्चनोपायै-
र्वशीकृतानां वेदबाहेषु व्रतेषु मात्रया संयोगो भवति; यदा शौर्या-
द्वहारादिमूलः शास्त्रविरुद्धः सङ्करोऽत्र व्रतशब्दाभिप्रेतः ।
शास्त्रीयेष्वपि व्रतेषु भगवत्समाराधनविवक्षामज्ञानतामयथा-
शास्त्रकरणादशास्त्रविहितप्रयुक्तत्वम् । दम्भमानौ प्रागेव व्याख्या-
तौ । मदीऽत्र भगवति विद्यादिमूलमयथायथवेष्टितारम्भक-
मौढ्यत्वम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— दुष्पूरो हि कामः । ' पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते संदा ' इति
मोक्षधर्मं ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— काममाश्रित्य दुष्पूरमिति कामस्य
दुष्पूरत्वं किं विशेषणम्? नेति श्रमः; किं तर्हि? कामस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वे हेतुरयमुच्यत इति भावेनाऽहं— दुष्पूरो हीति ।
गी. तु. ९८

विशेषणमेव किं न स्यात् । कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति
भावेनाऽहं— पाताल इवेति ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— काममिति । दुष्पूरमशक्यपूरणम् । दम्भश्च मानश्च मदश्च तैरन्विताः । दम्भो धर्मध्वजो धार्मिकत्वख्यानम्, मान आत्मनि सम्भावनम्, मदो दर्पः, मोहादविवेकादृहीत्वोपादायास-
द्धानानशुभविश्वासान्प्रवर्तन्ते । लोकेऽशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः क्षपणकादिव्रतानुसारिणः ॥ १० ॥

८ वै. ब्र. गि.— 'नष्टात्मानः' [१६१९] इत्येतदेव त्रिभिः प्रपञ्चयति— काममिति । दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य तत्कृतामोहात् कामाद्यनुपादविवेकात् अस-
द्धानानशुभनिश्चयान् 'अनेन मन्त्रेणेमां देवतामाराध्य कामि-
न्याकर्षणम्, अनेन चेमां देवतामाराध्य राजवशीकरणम्,
अनेन च स्वस्मिन् साधयाम्' इति छन्द्रेवताराधनफलभूत-

तत्तत्सिद्धिसम्पादनाध्यवसायरूपानुगृहीत्वा तत्साधनत्वेन वा-
मागमोक्तानि मद्यमासादिविषयाण्यशुचीनि व्रतानि येषां ते
तयोक्ताः, दम्भमानमदान्विताः, अन्तः पापाचारस्तेऽपि
बहिः परमेश्वरोपासकत्वप्रख्यापनेन धार्मिकत्वप्रकटनं दम्भः,
तत्पयुक्तं लोकमान्यत्वं मानः, तत्कृतगर्वो मदः, तैरन्विताः
सन्तः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

९ व. ० त. ० दी.— काममिति । मोहादसद्ब्रह्मान् गृहीत्वा असन् ग्राह्य आग्रहो येषु ते तान् मन्थान्प्रसिद्धान्
प्रवर्तन्ते अन्तर्भावितगुणयोऽर्थं प्रवर्तयन्ति । यद्वा असद्ग्राह्यान्प्रति प्रवर्तन्ते यतो दम्भमानमदान्विताः । तथा न
शुचि व्रतं येषां; यद्वा पूर्ववद्धि व्रतित्वात् विष्णुव्यतिरिक्तव्रतित्वाच्च ते तथा । तथाचोक्तं भारते मोक्षधर्मे 'शास्त्रं ह्यनुद्धा-
तत्वेन केचिद्वादबलाज्जनाः । ब्रह्मस्तेना निरारम्भा दम्भमोहव्रतानुगाः ॥ नैर्गुण्यमेव पश्यन्तो न गुणाननुयुज्यते ।
तेषां तमश्शरीराणां तम एव परायणम्' ॥ इति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— काममाश्रित्येति । दुष्पूरं
दुःखेनापि पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दम्भः पारलौकिकवैष-
कारणेन धार्मिकज्ञापनं, मानं लोकपूज्यत्वम्, मदः स्वरूप-
विस्मरणेन कामैकपरत्वम्, एतैरन्विताः युक्ताः असद्ब्रह्मान्

छन्द्रेवमन्त्रान् मोहात् अमात् सकलकार्यसाधकान् शब्दा
गृहीत्वा स्वीकृत्य अशुचिव्रताः अपेयपानादिरताः सन्तस्तदा-
राधनादौ प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

११ नी. ० भा. ० दी.— असद्ब्रह्मान् वक्ष्याकर्षणनिष्ठयज्ञतकायसिद्धवादिसाधनेषु असत्सु असमीचीनेषु
ग्राहा निर्बन्धा अत्यन्ताभिनिवेशास्तां गृहीत्वा अशुचीनि मद्यमांसादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते
तथाभूताः सन्तः कुमार्गप्रवर्तनेन प्रवर्तन्ते जगतः क्षयायेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— चिन्तामिति । चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया
इयत्ता, साऽपरिमेया, तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः; सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोग-
परमा, काम्यन्त इति कामाः विषयाः शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः, 'अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामो-
पभोगः' इत्येवंनिश्चितात्मान एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— तानेव विधान्तरेण विनिश्चितं—
किञ्चेति । चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिका अपरि-
मेयविषयत्वात् । परिमातुमशक्यामुपाश्रिता इति सम्बन्धः ।

एष कामोपभोगः परमयनं सुखस्येत्येतावत्; पारत्रिकं तु नास्ति
सुखं इति निश्चयवन्त इत्याह— एतावदिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अद्य श्वो वा सुयुषैवः चिन्तामपरिमेयां चापरिच्छेद्यां प्रलयान्तां प्राकृतप्रलयावधि-
कालसाध्यविषयां उपाश्रिताः, तथा कामोपभोगपरमाः कामोपभोग एव परमपुरुषार्थ इति मन्वानाः,
एतावदिति निश्चिताः इतोऽधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति सञ्ज्ञातनिश्चयाः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं प्रवर्तकानामुत्पृष्टपरिमनोविकारादय
उच्यन्ते— चिन्तामपरिमेयामित्यादिभिः । अशक्यविषय-
व्याप्राप्त्यसम्भवायाऽऽद्य अद्य श्वो वेति । 'अपरिमेयाम्'

इत्यसङ्ख्येयविषयत्वेनानन्तशास्त्रं विवक्षितमित्याह— अपरि-
रिच्छेद्यामिति । 'प्रलयान्ताम्' इत्यत्र शरीरपातावधिक-
त्वोक्तिर्मन्दा; अनन्तकालसाध्यमल्पकालेन सिसाधयिष्यतीति

तु व्यामोहातिशयव्यापनेन सप्रयोजनमिदम् ; प्रलयशब्दश्च प्रसिद्धतमविषय उचितः ; चिन्तायित्वां पुरुषाणामप्रलयव्यापित्वाभावाच्चिन्तायाः स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चायुक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽह प्राकृतप्रलयावधिकारसाध्यविषयमिति । असङ्ख्येषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्साध्य इति भावः ।

प्रयोजनतयाऽभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽत्र कामोपभोगपरमाः ; तदाह कामोपभोग एवेति । स्वर्गापवर्गप्रतिपक्षार्थे एतावच्छब्द इत्याह— इतोऽधिक इति । सञ्जातनिश्चया इति । अत्र निश्चितशब्दे 'सुखा ब्राह्मणाः' इतिवत्कतैरि क इति भावः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— चिन्तामिति । अपरिमेयामवच्छेदरहितां प्रलयान्तामुपाश्रिताः, सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमा विषयोपभोगप्रधानाः । एतावदिति निश्चिता एतावान्पुरुषार्थो यदुत शब्दादिविषयोपभोग इति निश्चिताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च, चिन्तामिति । अपरिमेयां परिमाणुमशक्यां प्रलयो मरणमेवातो यस्यास्ताम्, यावज्जीवमनुवर्तमानामित्यर्थः । चिन्तां योगक्षेमोपायालोचनास्मिकां प्राप्ताः । यद्वा अद्य भो वा मरिपतः शरीरस्यार्थं ब्रह्मप्रलयान्तां योगक्षेमचिन्तां प्राप्ता इत्यविवेकोक्तिः । अथवा प्रलयान्तां मरणपर्यन्तामेव चिन्तां प्राप्ताः, न तु मरणानन्तरं परलोके किं

कथं भविष्यतीति चिन्तयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः— कामोपभोगपरमाः, काम्यन्त इति कामा दृष्टाः शब्दादयो विषयाः, तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते तथोक्ताः । तत्रापि हेतुः— एतावदिति । दृष्टमेव सुखं, नान्यच्छरीरवियोगे भोग्यं सुखमस्ति ; एतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिताः सञ्जातनिश्चयाः, ईदृश इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०—चिन्तामिति । एतावदिति । कामोपभोग एव फलमिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—चिन्तामिति । अपरिमेयां परिमाणुमशक्यां प्रलयान्तां मरणान्तां चिन्तामुपाश्रिताः, अहर्निश चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोग एव परमः

फलरूपो येषां, एतावत्पुरुषार्थकामोपभोग एवेति निश्चिताः कृतनिश्चयाः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—चिन्तां योगक्षेमविषयां प्रलयान्तां मरणावधिम् । एतावत् देह एवात्मा, कामभोग एव पुरुषार्थः, इतोऽन्यत्रास्तीति निश्चिताः निश्चयवन्तः । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्—“चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः” । “काम एवैकः पुरुषार्थः” इति च ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्वद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत आकृष्यमाणाः, कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमवर्गं पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय, न धर्मार्थः, अन्यायेनार्थसञ्चयानर्थप्रचयान्, अन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— आसुरादेव पुनर्विशिनष्टि—आशेति । अशक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थविषया वा

प्रार्थना आशाः, ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्वद्धा इव धेयसः प्रचयाव्येतस्ततो नीयमाना इत्याह—आशा एवेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— आशापाशशतैः आशाख्यपाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधैकनिष्टाः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् प्रतीहन्ते ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—चिन्ता कर्तव्यविषया, आशा तु फलविषयाः ; आशाविषयाणामसङ्ख्यातत्वात्तदाशानामपि शतशालत्वेन तथात्वम् । ‘कामक्रोधपरायणाः’ इत्यत्र क्रोधस्य परम-

प्राप्त्यतया तदभिमानविषयत्वाभावात् कामक्रोधयोरैकाग्र्यमात्रं विवक्षितमित्याह—कामक्रोधैकनिष्टा इति । अयमशब्दोऽत्र आश्रयपरः ; कामो हि विवक्ष्यमानः क्रोधात्मना परिणमतीति

प्राक्प्रपञ्चितस्मारणे [३।३७] तात्पर्यान् पुनरुक्तिः । कामोप-
भोगार्थमिति विषयातुल्यवार्थं परमनिश्चयेससाधनयुतपरमपुरुष-
समाराधनार्थं यत्कर्तव्यं, इहन्त तदनर्थावहातिष्ठद्रक्षिणिकमुखाभा-
सार्यमासीदिति भावः । अन्यायेनेति—नहि यद्वादिष्ययायार्जितैः

कामोपभोगो निष्पाद्यत इति भावः । द्वितीयान्वयज्ञापनायाऽऽ-
प्रतीतिः । प्रवर्तन्ते ईहन्त इत्युभयमत्र समानविषयं, तत्र ईहया
निष्पाद्यन्तीति विवक्षितत्वात्, ‘अर्थसञ्चयान्’ इति द्वितीया-
न्वयः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— आशेति । पाश इव पाशः । बद्धा आकृष्यमाणाः । कामक्रोधौ परमयन् येषां
ते कामक्रोधपरायणाः, कामक्रोधवशा इत्यर्थः । ईहन्त आर्जयन्ति कामभोगप्रयोजनार्थमन्यायेनाशास्त्र-
विहितोपायैरर्थसञ्चयान्द्रव्यसञ्चयान् ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— किञ्च, आशेति । स्वेष्टपराणिष्टाभि-
लाषरूपौ कामक्रोधौ, तावेव परमयन् येषां ते कामक्रोधपरा-
यणास्तद्गताः, अत एव आशापाशानां शतैः सयुद्धैर्बद्धाः

इतस्तत् आकृष्यमाणाः कामभोगार्थं अन्यायेन चौर्यवद्वना-
दिना अर्थसञ्चयान्धनराशीनीहन्ते ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— अतएव आशापाशशतैरिति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तदर्थमेव आशा एव पाशास्तेषां
शतानि तैर्बद्धास्तद्गतेनाऽनेकच्छेदैर्बाधाभयणक्षीलाः, काम-
क्रोधौ चैव परमयन् यत्नं आश्रयणं येषां तादृशाः ।

कामोपभोगस्य कृतपुरुषार्थनिश्चयत्वेन कामभोगार्थमन्यायेन
चौर्यापहारहिंसादिना अर्थसञ्चयान् ईहन्ते इच्छन्ति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— अन्यायेन परबन्धनादिना अर्थसञ्चयान् धनराशीन् ईहन्ते लिप्सन्ते ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— ईदृशश्च तेषामभिप्रायः— इदमिति । इदं द्रव्यमद्योदानीं मया लब्धम्, इदं
चान्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरम्, इदं चास्ति, इदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं,
तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामीति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तेषामभिप्रायोऽपि विवेकविरोधीत्याह— ईदृशश्चेति । द्रव्यं गोहिरण्यादि । इदमन्यत् शुद्धं
प्राप्यमानत्वेन विपरिवर्तमानमित्येतत् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— इदं क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया मत्सामर्थ्येनैव लब्धं, नादृष्टादिना; इमं च मनोरथ-
महमेव प्राप्स्ये, नादृष्टादिरहितः; इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं भवेत्ति, इदमपि पुनर्मे मत्सामर्थ्येनैव
भविष्यति ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं ‘सहस्रमगवन्दशनात्मकञ्च महा-
नन्दलक्षणो मोक्षः’ इत्यादिभिः कामोपभोगः परमपुरुषार्थं
इति कृत्वा तदर्थमर्थपुरुषार्थस्वीकार इत्युक्तम् ; अथ तत्र
प्रवृत्तस्य व्यतिरेकसंज्ञासंस्थावस्थितयोगिवल्लभ्यालम्बकृताकृत-
प्रत्यवेक्षणमुच्यते इदमद्येत्यादिना । एतेन पूर्वाक्तचिन्ता-
न्यमन्युदाहृतं भवति । वक्ष्यमाणधनन्यतिरिक्तविषय-
पुनश्चेन्नादिकब्धः । सात्त्विकानामीधारायधीनकृता-

कृतप्रत्यवेक्षणान्यवच्छेदाय अदृष्टकारणमर्तयाऽपि तथाविधानु-
सन्धानस्य आन्तरूपत्वं ‘मया’ इत्यनेन सूच्यत इत्याह—
मत्सामर्थ्येनैवेति । एवकाराभिर्देव विवृणोति— नादृष्टादि-
नेति । एवमेवोत्तमपुरुषाकृष्टाईशब्दव्याख्यानरूपे ‘अहमेव’
इत्यादावप्यभिप्रायः । ‘इदमस्तीदमपि’ इति चिन्तायां
विषयसूयस्त्वज्ञापनम् ॥ १३ ॥

५ मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमचेति । इदं द्रव्यं सुवर्णाद्यस्मिन्नहनि प्राप्तम्, इमं मनोरथं प्राप्स्येऽहम् ; मनोरथमभिमतविषयम् ; इदं धनमस्ति, इदमपि धनं भविष्यति ॥ १३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— 'कामक्रोधपरायणाः' इत्यनेन काम-क्रोधपारवश्यमुक्तम्, तत्र कामपारवश्यं विष्टणोति— इदमिति । अद्यास्मिन्दिने इदं धनं मया लब्धम्, चः परमो वा इदमप्यदपि धनं प्राप्स्यामि । कीदृशं तत् ? मनोरथं मनोरथ-विषयत्वान्मनोरथम्, आकाङ्क्षितमित्यर्थः । इदं पूर्वसञ्चितं मम गृहेऽस्ति; एवंविधमिदं धनं पुनरपि भविष्यति, अर्थप्रयोगादिभिरधिगतं भविष्यति । इत्यज्ञानविमोहिता इत्यभिप्रेतान्वयः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— 'इदमद्य मया लब्धं' इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं तेषां कर्मादिलक्षणवृत्त्वा यत्नं कुर्वाण इदं मनोरथं मनस इदं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । इदं मनोवाच्यं धनं मेऽस्ति मदिच्छया स्थास्यति, गमिष्यतीति न जानन्ति । इदमपि धनं मे पुनः भविष्यति ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— आशावाशान् विवृणोति— इदमचेति ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः; हनिष्ये चान्यान् वराकानपरानपि । किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः ? सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्यः । कथं ? ईश्वरोऽहमहं भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नन्तमिः, न केवलं मानुषः; अहं बलवान्सुखी चाहमेव । अन्ये तु धूमिभारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ते मद्भिप्राये प्रतिबन्धकः शत्रुरपि न सम्भवतीत्याह— असाविति । स्वतो विद्वानानां त्वया परिभवेऽपि त्वत्तुल्यानां शत्रूणां परिभवो निश्चितो न भव-तीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वथेति । ऐश्वर्यातिरेकेऽपि कुतस्ते भोग-सामर्थ्ये ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अहमिति । सिद्धत्वमेव स्फुट-यति— सम्पन्न इति । बलवानो जस्वी, सुखी रोगरहितः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— आढ्य इति । आढ्यो धनेन, अभिजनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादि-सम्पन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया ? । किञ्च यक्ष्ये यागेना-प्यन्यान्ममिष्यामि, दास्यामि नटादिभ्यः, मोदिष्ये हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामि, इत्येवमज्ञानविमोहिताः अज्ञानेन विमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— विद्यावृत्तवनाभिजनैर्मनुज्यो नास्ती-त्यह— आढ्य इति । तथापि यागदानाभ्यां तत्फलं वा कश्चिदधिको भविष्यति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— किञ्चेति । न च तेषामेषोऽभिप्रायः साधूयान्त्याह— इत्येवमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— असौ मया बलवता हतः शत्रुः, अपरानपि शत्रून्हं शूरो धीरश्च हनिष्ये, किमत्र मन्दधीभिर्दुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टादिपरिकरेण ? । तथा च— ईश्वरोऽहं स्वाधीनोऽहम्, अन्येषां चाहमेव नियन्ता, अहं भोगी स्वत एवाहं भोगी, नादृष्टादिभिः; सिद्धोऽहं स्वतस्सिद्धोऽहं, न कस्माच्चिददृष्टादिः; तथा स्वत एव बलवान्, स्वत एव सुखी ॥ १४ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः कालः ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः ? इत्युच्यते— रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाधारभते । हे भारत ! तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतरेतरविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते ? विरोधेन वा ? क्रमेण वा ? इति सन्देहात्पृच्छति— उक्तमिति । सर्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह— उच्यते इति । सत्त्वाभिबुद्धिमेव

विबुधोति— तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् । रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति— तथेति । तमसोऽपि विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति— तम इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः, ते च स्वरूपानुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्ते इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्ति ? इत्याह— रज इति । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिः संसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशादेहाप्यायनश्रुताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसौ कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्विक्तं वर्तते । तथा तमस्तत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित् ; कदाचिच्च रजस्तत्त्वे अभिभूय तमः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तरप्रत्यस्यासन्नतिशङ्कां परिहरति— देहाकारेति । परस्परविरुद्धं यथायथायथैज्ञानसुखदुःखसन्नादिरूपमित्यर्थः । उद्भवाभिभावानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवद्भुगवद्भिन्नमद्वैतानां कर्मणां विषयविपाकसम्यक्तत्वात्तदुत्पन्नोद्भवाभिभवप्रवाह उपपद्यते इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा वातपितृकानां तत्तत्प्रचुरिद्वैत्यैरुपचर्यं ' बुद्धिः समानैः सर्वेषां

विपरीतैर्विपर्ययः ' [अष्टांगह. सू. च्या. १११५] इत्याख्येद्विदो वदन्ति, तथाऽत्रापि वक्ष्यमाणसात्त्विकायाहारभेदादित्याह— देहाप्यायनश्रुताहारवैषम्याच्चेति । "ततो देवा अभवन् पराधुराः " इत्यादि- (धृति-) शिव भवतिप्रोद्भवविषय इत्याह उद्विक्तं वर्तते इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारायमय-सुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अभिभूय (न्यग्भावयित्वा) अन्यद्भान्यं भवति ॥ १० ॥

८ वें. प्र. गि.— अत्र हेतुमाह— रज इति । रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति उक्ते गच्छति, अतः स्वकार्यं सुखादौ सञ्जयति ।

एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्यं कर्मणि सञ्जयति । एवं तमोऽपि सत्त्वरजोगुणानभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्यं प्रमादालस्यादौ सञ्जयति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— रजस्तमश्चेति । गुणद्वयमभिभूय सत्त्वं भवत्यदृष्टवशात् । एवमन्यदपि ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— नड सुखदुःखावदृष्टसाधनत्वे सति स्वकार्यकरणमन्यथाभावकत्वं कथं ? इत्यावाङ्मय तेषां तथा सामर्थ्यं मया वक्ष्यमस्तीति ज्ञापयामि सिद्धस्वकारेणानुवदति— रजस्तम इति । रजस्तमः दुःखाज्ञानात्मकगुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवतीत्यर्थः । भारत ! इतिसम्बोधनेन यथा

मद्विच्छया सर्वेपरामर्शेन त्वं जयसि तथेत्थर्षो द्योतितः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभवेन भवति । एवकारेण तमसो मोहकसामर्थ्याधिक्येऽपि तथाकर्तृत्वं व्यज्यते । तथा तमः सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्ये प्रभवन्ति ? इत्याशङ्क्येतरतरयोरभिभवे सतीत्याह— रज इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्वतमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— असौ अयं मम शत्रुर्मया हतः, अपरानपि तादृशान् हनिष्ये, भगवदिच्छया विपरीतं न जानन्ति । ईश्वरोऽहं सर्वकारणसमर्थः, अहं भोगी भोगसाधनवान् कर्त्ता च, सिद्धोऽहं कृतकृत्यः, बलवान् परोपकारमर्दनसमर्थः, सुखी सिद्धेष्टसाधनः ॥ १४ ॥ किञ्च आद्यो विपुल-

धनवान्, अभिजनवान् सत्कूलोत्पन्नः, मया सद्यः समोऽन्यः कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । तथापि यक्ष्ये यज्ञादिभिः प्रतिष्ठार्थमित्यर्थः । दास्यामि अघमेभ्योऽनुवर्तिभ्यः, मोदिष्ये हर्षमाप्स्यामि, इति असुना प्रकारेण अज्ञानेन विमोहिताः पूर्वोक्तधर्मैर्बन्धनिविष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोत्तराभ्यामर्थाभ्यामाह— असाविति । ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे । सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः । बलवान् विषयोपभोगे समर्थः, अत एव सुखी ॥ १४ ॥ आद्यो धनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्राप्तिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चिच्चैर्विविधं भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ताः; मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानं, तदेव जालमिवाऽऽव्रणामकल्पात्, तेन समावृताः; प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तप्रकारविषयेण कृत्याकृत्य-विवेकविकलानां किं स्यात् ? इत्यपेक्षायामाह— अने-

केति । कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तेष्वपभोगेष्विति यावत् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अष्टेश्वरादिसहकारयुते स्वेनैव सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा 'एवं कुर्याम्, एतच्च कुर्याम्, अन्यच्च कुर्या' इत्यनेकचित्तविभ्रान्ताः अनेकचित्ततथा विभ्रान्ताः; एवं रूपेण मोहजालेन समावृताः कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— ईश्वरे न्यस्तमरा हि प्रायशो निश्चिताः, तथात्रिकमाह— स्वेनैव सर्वमिति । इति कृत्वा— इति मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपवृत्तियुक्तं मन एव चित्तम्, तत्प्रवृत्तिभेदादनेकत्वोक्तिः; तदुच्यते एवं कुर्यामित्यादिना । विभ्रान्ताः विक्षिप्ता इत्यर्थः । यदा विभ्रान्तिर्विपरीतज्ञानम्, मोहदृष्टवज्ञानम् । अथवा 'अन्यथा चिन्तितं कार्यं देवेन कृतमन्यथा' इति न्यायाचिन्तानामेव भ्रातिरूपत्वमाह एवं रूपेणेति । 'न जातु कामः कामानाधुपभोगेन शान्त्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्सेन भुय एवामिर्वर्षते' [वि. पु. ४।१०।२३ + भाग. १।१९।१४ + म. भा. १।७९।५० + मनुः. २।५४] इत्ययमर्थः उपसर्गेण बोधयत इत्याह प्रकर्षेण सक्ता इति । 'इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् । एव-मीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे' इत्युक्तमाह मध्ये मृता इति । अशुचौ कामभोगे प्रसक्तानां तथाविधमेव फलमित्य-भिप्रायेण नरकस्याशुचित्वविशेषणम् । पूयस्विवरसादिमयत्वं वाशुचित्वम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता अनवस्थिताः । मोहो जालमिव जालं मोहजालम् । पतन्ति निषीदन्ति ॥ १६ ॥

८ चं. ग्र. नि.— एवममृता यद्यामुवन्ति तच्छृणु— अनेकेति । अनेकानि चिन्तानि उक्तप्रकारा बहवः सङ्ख्याः तैर्विविधं भ्रान्ताः । तत्र हेतुः— मोहजालसमावृताः, मोह एव जालमाव्रणामकल्मेन बन्धहेतुत्वात्; तेन समावृता

मत्स्या इव सूत्रजालेन वेष्टिताः, तत्परवशीकृता इति यावत् । अत एव स्वानिष्टसाधनेष्वपि भोगेषु प्रसक्ताः अत्यन्तासक्ताः तदुपवीथ्यमानकल्मषाः सन्तः अशुचौ विष्णुवत्कल्पादिपूर्णे नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । 'अज्ञाश्चार्द्धप्रलुब्धश्च ब्रह्माहमिति यो वदेत् । महानरकजालेषु पच्यते नात्र संशयः' इति ब्रह्माण्डोक्तः । दुर्ज्ञाः कामोपभोगेषु प्रसक्ता अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— एवमभिनविष्टानां फलमाह—अनेके-
ति । अनेकेषु क्षत्रादिवेषेषु मनोयेषु वा व्याप्तं चित्तं तेन
विभ्रान्ताः विशेषेण भ्रान्ता विह्विताः, तेनैव भ्रान्तिपरि-
कल्पितेन मोहमयेन जालेन समावृताः सम्यगावृताः शकुन्ता
इव सूत्रजाले ततो निस्सरणासमर्थाः—तत्रापि चेन्मत्सरणा-

दिकं कुर्युस्तदा तु न पतेन्न, किन्तु जगादिव स्वकुड्मचिन्तन-
पराः, काममोगेषु पूर्वोक्तीत्या प्रसक्ताः सन्तः, अशुचौ
पापात्मके परमदुःखनिधाने नरके विषयसुखात्मके आसक्त्यु-
त्पादके पतन्ति । पतनोक्त्या वैयर्थ्यं ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा दी०— अनेकं नास्ति एकं चिन्तनीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लभं चित्तं
येषां ते अनेकचित्तास्ते च ते विभ्रान्ताश्च 'किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयं' इति विशेषेण भ्रान्त्या-
कुला अनेकचित्तविभ्रान्ताः । मोहः असत्स्वपि सङ्गृह्यस्तदेव जालं तेन सम्यगावृताः । प्रसक्ताः प्रकण्ठे लग्नाः ।
अशुचौ विष्णुमादिमये ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव सम्भाविता आत्म-
सम्भाविताः, न साधुभिः; स्तब्धा अग्रणतात्मानः; धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च,
ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं
विधिविहिताङ्गितिकर्तव्यतारहितम् ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु तेषामपि केषाञ्चिद्विदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तेरुक्तं वैतरण्यदौ पतनमिति
चेत्तत्राऽऽह— आत्मेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— आत्मनैव सम्भाविताः, आत्मनैवात्मानं सम्भावयन्तीत्यर्थः । स्तब्धाः परिपूर्णं
मन्यमाना न किञ्चित्कुर्वन्ताः, कथं ? धनमानमदान्विताः धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनिमतदा-
न्विताः, नामयज्ञैः नामप्रयोजनैर्यथैति नाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते; तदपि दम्भेन हेतुना यष्टृत्वख्या-
पनाय, अविधिपूर्वकम् अथवाचोदनं यजन्ते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'आत्मसम्भाविताः' इत्यत्र पर-
सम्भावनाप्रसङ्गरहिततया 'अबन्धः' इतिवद्वधारणगर्भता-
माह—आत्मनैव सम्भाविता इति । आत्मप्रशंसारूप-
दोषव्यक्त्यर्थमाह आत्मनैवात्मानमिति । परेः सम्भा-
विता अपि हि सन्तो लज्जन्ते । स्तब्धताहेतुः— परिपूर्णं
मन्यमाना इति । न किञ्चित्कुर्वन्ता इति तुशब्दार्थः ।
किञ्चित् शुश्रूषणादिकर्मणीत्यर्थः । धनादिदृष्टसम्पत्तिमदेन
अदृष्टवैकल्यतिरस्कार इति वक्तुं पारलौकिकाप्रवृत्तिहेतुं शङ्कते-
कथमिति । 'विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः'
[म. भा. ५।३।४४] इति संनियोगादिष्टत्वाद्धनस्याजो-
क्तेश्च तत्समभिव्याहृतो मदहेतुर्मानो विद्याभिजननिबन्धन
इत्याह विद्याभिजनाभिमानेन चेति । नामसम्बन्धिनो

यज्ञा नामयज्ञाः; सम्बन्धश्चात्र धर्मादिप्रयोजनाभिसन्निव्युदासाय
फलसम्भावनेत्यभिप्रायेणाऽऽह नामप्रयोजनैरिति । कौत्स्या-
दिष्वपि नामशब्दप्रयोगात्तदभिसन्धेय 'दम्भेन' इत्यादिना
सिद्धेः संज्ञायां प्रसिद्धिप्रकर्षादपहासाथैत्वौक्त्याच्च यथेति
नाममात्रप्रयोजनैरित्युक्तम् । अत एव 'यज्ञसमाख्यामात्रम् ;
न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः' इति व्याख्याऽपि मन्दा प्रदर्शिता;
अविधिपूर्वकत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेः । दम्भेन हेतुनेत्यभि-
सन्निविषस्य हेतुतोक्तिकः । यष्टृत्वख्यापनायेति तु विषयतः
प्रयोजनतश्च तद्विवरणम् । विधिरत्र विधायकं वाक्यम् । तदुक्त-
प्रकारपरित्यागोऽत्राविधिपूर्वकत्वमित्याह— अथवाचोदन-
मिति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मेति । आत्मना सम्भाविताः पूजिताः । स्तब्धा गुरुदेवते अप्यग्रणताः ।
धननिमित्तो मानो धनमानः, धनमानश्च मदश्च धनमानमदौ ताभ्यामन्विता यजन्ते पूजयन्ति नामयज्ञै-
र्नामप्रधानयज्ञैः । दम्भेन धार्मिकत्वख्यापनेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु 'यक्ष्ये दास्यामि' [१६।१५] इति यागदानादिवैदिककर्मप्रवृत्तानां तेषां कथं नरकपातः ? तत्राऽऽह—आत्मेति । 'सर्वगुणविशिष्टा वयं' इत्यात्मनैव सम्भाविताः पूजिताः, न तु सायुषिः कैश्चित् ; तथा स्तब्धा अविनीताः । तत्रोभयत्रापि हेतुः—धनमानमदान्विताः, धननिमित्तौ यो मानमदौ, ताभ्यामन्विताः । आत्मनि

पूज्यत्वातिशयाभ्यासो मानः, गुणोद्विष्यपूज्यत्वाभिमानो मदः ; यद्वा धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितो यो मोहो गर्वः, तदन्विताः ; ते आसुरप्रकृतयः नामयज्ञैः नाममात्रेण यज्ञैः, नार्थतः । यद्वा 'दीक्षितः, सोमयाजी' इति नाममात्रसम्पादकैर्यज्ञैः अविधिपूर्वकं दम्भेन यजन्ते, न तु श्रद्धया । ततस्ते तत्कलभाजो न भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दि०—आत्मसम्भाविता इति । नामयज्ञैर्नाममात्रयज्ञैर्यजन्ति ते दम्भेन ; तत्राप्यविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—तत्र संसारविषयात्मके सुखे पतिष्या यङ्कुर्वन्ति तेन च यत्फलमनुभवन्ति तदाह—आत्मेत्यादि-चतुर्भिः । आत्मना स्वैर्नैव सम्भाविताः स्वधर्माविकारेण लोकेषु उत्तमतां पूज्यतां नीताः, न तु भगवद्दीपैः ; अतएव स्तब्धाः अनन्नाः स्थाणुप्रायाः । किञ्च धनेन यो मानो मदश्च ताभ्या-

मन्विताः युक्ताः । यद्वा धनमानमदौरन्विताः तादृशाः सन्तः नामयज्ञैः शब्दात्मकैः प्रतिष्ठार्थमविधिपूर्वकं मर्दनादिज्ञानाभावेन मद्भजनराहित्येन ते पूर्वोक्ता आहुरा यज्ञादिकं कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—आत्मनैवात्मानं महान्तं मन्यन्ते ते आत्मसम्भाविताः । स्तब्धा अप्रणताः । धन-निमित्तो मानो गर्वः, मद उन्मत्तता ताभ्यामन्विताः धनमानमदान्विताः । नामयज्ञैर्नामात्रैर्यज्ञैः दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्तिकपत्न्यादिदुष्टिद्विर्यजन्ते ॥ १७ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूकाः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.—अहङ्कारमिति । अहङ्कारं अहङ्करणमहङ्कारः, विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्य-ध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानं 'अहं' इति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः कष्टतमः, सर्वदोषाणां मूलं सर्वा-नर्थप्रवृत्तीनां च तम् । तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितम् । दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्म-मतिक्रामति सोऽयमन्तःकरणशत्रो दोषविशेषः । कामं रूपादिविषयम् । क्रोधमनिष्टविषयम् । एतानन्यांश्च महतो दोषान्संश्रिताः । किञ्च ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तदुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तः मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्विषन्तः कुर्वन्तः, अभ्यसूकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—आधुरीं सम्पदमभिजातैरधर्मजात-मेव सञ्जीयते, प्रवृत्तैरपि वैदिके वर्त्तन्ति नैव पुण्यमित्युक्तम् । ब्रह्मज्ञानासुरासुरा दूरादेवोद्दिजन्त इत्याह—अहङ्कारमिति । अहङ्कारमेव स्मोरयति—विद्यमानैरिति । अच्यारोपित-वैशिष्ट्यविषयत्वादहङ्कारस्याविद्यामुल्लेखनाविद्यात्वमाह—अ-विद्याख्य इति । विवेकिभिस्तस्यातियत्नादवदेत्यर्थं सूच-यति—कष्टतम इति । तदेव स्पष्टयति—सर्वेति । तं संश्रिता इति सम्बन्धः । कार्यकरणसामर्थ्यमुक्तविशेषणं बलम् । अहङ्कार एव महदवधीरणार्थतत्त्वेन परिणतो दर्पस्तं व्याक-

रोति—दर्पो नामेत्यादिना । अन्यांश्च दोषान्मात्सर्वादीन् । न केवलमुक्तमेव तेषां विशेषणं, किन्तु कष्टतममस्ति विशेषाणा-न्तरमित्याह—किञ्चेति । यद्यपीश्वरं प्रति द्वेषस्तेषां सम्भा-व्यते तथापि कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रति द्वेषः ? न हि तत्र भोक्तारमन्तरेणैश्वरस्यावस्थानमित्याशङ्क्याऽह—तदु-द्धीति । तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव प्रकटयति—मच्छास-नेति । ईश्वरस्य शासनं धुतिस्पृष्टिरूपं तदतिवर्तित्वं तदुक्तार्थ-ज्ञानागुष्ठानपराह्मुक्तम् ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—ते चेदभ्युता यजन्त इत्याह—अहङ्कारमिति । 'अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमि' इत्येवंरूपमहङ्कारमाश्रिताः तथा 'सर्वस्य करणे मद्वलमेव पर्याप्तं' इति च बलम्, अतो 'मत्सदृशो न कश्चिदस्ति' इति च दर्पम् ; 'एवमश्रुतस्य मम काममात्रेण सर्वं सम्पत्स्यते' इति कामं, 'मम ये अनिष्ट-कारिणस्तान् सर्वान् हनिष्यामि' इति च क्रोधम्, एवमेतान् संश्रिताः स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं

सर्वस्य कारयितारं पुरुषोत्तमं मामभ्यस्यकाः प्रदिषन्तः कुयुक्तिर्भिमंस्थितौ दोषमाविष्कुर्वन्तो माम-
सहमाना अहङ्कारादिकान् संश्रिता यागादिकं सर्वं क्रियाजार्तं कुर्वत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— पुनस्तस्यादिपरिहारायानन्तरलोकस्य
सात्त्विकयजनतिकर्तव्यतात्पण्यवैपरीत्यपरत्वमाह— ते चे-
दभ्युत्ता यजन्त इति । भगवानेव सर्वं कारयतीत्यस्य प्रति-
क्षेपोऽहङ्कारः, यत्परिहाराय स्मर्यते 'यथाहङ्कारमाश्रित्य यज्ञ-
दानतपःक्रियाः । कुर्वन्तस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत्' इति ।
बलवत्त्वमात्रस्यादोषत्वेऽपि 'भगवतो बलेन' इत्यादेर्विपरीतं
स्वबलपर्याप्त्यनुसन्धानम्, तदुभयमूलो दर्पः सर्वावज्ञानहेतुः
पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धी भगवत्प्रसादादेवेष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारावि-
लस्य विपरीतो कामकोधाविति क्रमेण दाम्भिकव्येतिक्तव्य-
ताक्रमं विवृणोति अन्वयापेक्ष इत्यादिभिः । संश्रिताः सम्य-
गाश्रिताः, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमुख्यमाना इत्यर्थः । अत्र पर-
देहेष्विति याज्ञक्यकूलप्रतिकूलव्यतिचक्रादिविवक्षया सप्त-
म्या स्थितिः सिद्धा; सा च प्रवर्तनाद्यर्थमिति श्रुत्यादिभिः
प्राक्प्रपञ्चितम्; तत्प्रतिपत्तिविरुद्धं स्मारयति सर्वस्य
कारयितारमिति । हितप्रवर्तनमेवाव्याहेतुरिति भावः ।
पुरुषोत्तममिति— श्रद्धैलक्षणविज्ञानमात्रात् कृतकूलो भव-
तीत्युक्तं, स हि भूषणकारी द्वेषास्युत्पत्त्यमेवमिति भावः ।
सर्वप्रवर्तनादिगुणकथनं, गुणेषु दोषाविष्करणरूपास्यलक्षण-
व्यक्त्यर्थः च । पुरुषोत्तमप्रकरणे हि स्पष्ट्यादिप्रवर्तनाय 'सर्वस्य

चाहं हृदि सन्निविष्टः' [१५।१५] इत्युक्तम्; तदेवात्र
'मामात्मपरदेहेषु' इत्यनेन स्मार्यत इति च भावः । 'प्रदि-
षन्तोऽभ्यस्यकाः' इत्यनयोः प्रातिलोभ्येन हेतुकार्यताऽप्यव्य-
क्तं यजन्त इत्यनुकर्षणेन वाक्यसमाप्तिं चाऽऽह कुयुक्ति-
मिरिति । ईश्वरपरतन्त्रत्वे कथं कर्मव्यवस्था ? फलानां कर्ममूलत्वे
च किमीश्वरेणेत्यादयः कुतश्च । अनस्यलक्षणव्याजेना-
स्यामपि ब्रह्मपतिरलक्ष्यत— 'न गुणान्गुणिनो हन्ति स्तोति
मन्दगुणा- (चान्नान्गुणा-) नपि । नान्यदोषेषु रमते (न ह्ये-
चान्यदोषांश्च) साऽनस्य प्रकीर्तिता' [अ. सू. ३.७] इति ।
असहिष्णुत्वरूपेण लक्षणेन द्वेषं विवृणोति मामसहमाना
इति । असहमानत्वं च तदाज्ञातिलङ्घनपथ्यन्तमनुसन्धेयम् ।
एतच्च स्ववर्तयानामप्यष्टचिनारकपतने निदानम्; यथोच्यते
'मज्जन्ति पितरस्तस्य नरकं श्लाघन्तीः समाः । द्विषावो
विषुष्येष्टं देवं नारायणं हरिम्' [म. भा. १२।३४।६]
इति । एवं 'ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम्
(जनार्दनम्) । न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिः संसर्गिणामपि'
[म. भा. १२।३३।६३ ऊ. को.] इत्यादि मात्रातुल्यमव्ययम् ।
'नामयज्ञैः' [१६।१७] इत्यस्योपलक्षणमाह यागा-
दिकं सर्वमिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद्विष्णुः कारयिता । यदि स्यान्मामपीदानीं
कारयत्वित्यादि "ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयित माम् । अद्येति वादिनं ब्रूयात्सदाऽथो यास्य-
सि" इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. द्री.— भगवद्वैश्यात्मपरदेहाधिकरणत्वं कथं ?
इत्यत आह— मामिति । कुतो न कारयिता ? यदि स्या-

तर्हीदानीमकुर्वाणं मामपि कारयतु, कुर्वाणं च निवारयतु,
इत्यर्थः । सदाथो नित्यनरकम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारमिति । अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरप्यहं गुणवानिति
प्रतिपत्तिरहङ्कारः, तमाश्रिताः; मामीश्वरमात्मपरदेहेषु व्यवस्थितं प्रदिषन्तोऽसहमानाः । अभ्यस्यका
आत्मपरदेहेषु व्यवस्थित ईश्वरेऽप्यन्यबहुगुणदोषानाविष्कुर्वन्तः ॥ १८ ॥

८ ब्रं. गि.— यदेवमेतेषामासुरप्रकृतीनां बहिरङ्का-
भूतं यागदानादिकमपि न सिध्यति, तदा दूरापास्तमेव विवे-
कवैराग्यादिकमन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रायेणाऽऽह— अहङ्कार-
मिति । 'अहमेव सर्वोऽकृष्टः' इत्यभिमानोऽहङ्कारः, तत्पुरुष-
पराभिभवहेतुसामर्थ्यवशेन बलम्, तत्कृतं परावधीर्णं
दर्पः, तत्पुरुषः परदाराधिलाषः कामः, सप्ततिकूलेषु क्रोधः,
चकारात्सर्वहारा इत्येवमहङ्कारादीनाश्रिताः; अतो न तेषां
विवेकवैराग्यादिप्रसक्तित्वमित्याशयः । तादृशा अपि यदि
मदर्थं कुर्वन्तः पूता एव स्युः, न तु तत्कुर्वन्ति, प्रत्युत द्विषन्ती-
त्याह— मामात्मपरदेहेषु प्रदिषन्त इति । मां भगवन्तमीश्वरं

आत्मदेहेषु परदेहेषु च प्रकर्षेण द्विषन्तः । तत्रात्मदेहेषु भगव-
देष्टो नाम अन्तर्यामितया नियन्तुभावेन स्वदेहावस्थिते
भगवति 'को नामेश्वरः ? स्वत एवाहं बुद्धिबलेन सर्वं करोमि'
इति भगवन्नियन्तुभावासहनम् । परदेहेषु भगवद्वैष्यु-
रामकृष्णादिभगवद्विद्वेष्वतिमाधममपि दिव्यवैभवमनालोच्य
मनुष्यबुद्ध्या तेषु दोषारोपणम्, 'अवज्ञानन्ति मां मुहाः'
[१।११] इत्युक्तेः । नन्वेवं दुर्बुद्धीन्युवाचयः कथं नाहमाशसि ?
तत्राऽऽह— अभ्यस्यका इति । गुवादीनां हितोपदेशेनृज्ज्ञान-
विरलम्मादिदोषारोपका इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ च० त० टी०— अहङ्कारमिति । मां पुरुषोत्तमं सर्वेश्वरमिह लीलाकृत्तारं सर्वत्र वर्तमानं चेतनात्मानं च
द्विषन्तो भवन्ति; इदमेव तेषु महादुरलक्षणं पादुष्यम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— अविषपूर्वकं यजनं पूर्वं विवेचयति—
अहङ्कारमिति । अहङ्कारं सत्त्वामिमान्, बलं स्वस्वामर्थं, दूरी
गवे, कामं मनोभिलाषं, क्रोधं व्यर्थं हृदयक्लेशं,— चकारेण
हृषीद्विगादयः सकृद्दीप्ताः— तान् संश्रिताः सन्तः, आत्मपरदेहेषु

‘मयि ते तेषु चाप्यहम्’ [१२९] इत्युक्तरीत्या स्थितं मां
प्रद्विषन्तः प्रकर्षेण द्वेषं कुर्वन्तो मद्गजनादिनिन्दां कुर्वन्तः,
अन्यसूयकाः दोषरहितेषु दोषारोपकाः सन्तो यजन्त इति
पूर्वैर्गैव सम्बन्धः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— अहङ्कारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः, बलं शरीरं धनामिजननिमित्तं च, दूरी
परावज्ज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं आत्मदेहे स्वदेहशोषणेन ‘कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतप्रा-
मचेतसः ॥ मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान्विद्वद्दैवासुरनिश्चयान्’ [१७६] इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना
प्रद्विषन्तः । अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयन्तः ॥ १८ ॥

आसुरसम्पल्लक्षणवर्ता फलम् ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नगधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— तानहमिति । तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां
क्रूरान्संसारेष्वेव अनेकनरकसंसारणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वात्क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभा-
नशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्राप्त्यु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तेषामुक्तविशेषणवतामासुराणां किं स्यात् ? इति तदाह— तानिति । भगवतो नैवृण्यप्रसक्तं
प्रत्यादिशति— अधर्मेति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— य एवं मां द्विषन्ति, तान् क्रूरान् नराधमानशुभानहमजस्रं संसारेषु जन्मजरामरणा-
दिरूपेण परिवर्तमानेषु सन्तानेषु, तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि मदातुकृत्यप्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु
क्षिपामि; तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु क्रूरास्वहमेव संयोजामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवंविधप्रवेष्टाविपूर्वक्यागादेरपि यथो-
चितप्रतिकूलफलप्रदोऽहमेवेत्युच्यते— ‘तानहम्’ इत्यादि-
ल्लोकद्वयेन । वैषम्यनैवृण्यपरिहारार्थः ‘तान्’ इत्यनुवाद इत्यभि-
प्रायेणाऽऽह य एवं मां द्विषन्तीति । अत्र चतुर्विधविशेषणैः
‘न मां दुष्कृतिनः’ [१७१९] इत्यादिनोक्तत्वात्तुर्विधा
दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति तद्व्याख्यानम् । तथा हि—
नराधमशब्दस्तावत्स एव, ‘आहुरं भावमाश्रिताः’ [७१९]
इत्येतत् ‘द्विषन्तः’ इत्येतत् समानार्थतया प्रागेव व्याख्यातम्,
एवं क्रूराशुभशब्दावपि यथायोगं मूलादिशब्दसमानार्थो नेतव्यो ।
आश्रितिभागेन योजनं चासुरास्यैक्यात् । जन्मादिचक्रपरिवृत्ति-
ष्वविच्छिन्नतयैकाकारेण सरणात् संसारः सन्तानः । संसरति
पुरुषोऽस्मिन्निति अधिकरणार्थवन्तोऽत्र संसारशब्दः । तद्वहु-

त्वोक्तिश्चक्रपरिवृत्त्यनन्त्यादित्याह जन्मजरैत्यादिना ।
संसारशब्दस्य सदसज्जन्मसाधारणत्वाद्विशेष्यत इत्याह तत्रा-
पीति । ‘एतद्दि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्’ [६४२]
इत्याद्युक्तमगवयोगासुक्रलसापिचकजन्मविशेषव्यवच्छेदये ताम-
सत्त्वम् ‘आसुरीष्वेव’ इत्युच्यत इत्याह मदातुकृत्यप्रत्य-
नीकेष्विति । ईदृशं प्रतिकूलजन्म देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि
ब्रह्मव्यमिति । ‘एष एवासातु कर्म कारयति तं यमघो निनी-
षति’ [कौ. अ. ३।९] इत्यादिभूत्यनुसारेण ‘क्षिपामि’
इत्युक्त्य द्वारमाह तत्तदिति । पापप्रवृत्तिहेतुभूतक्रूरबुद्ध्यादि-
प्रदानमपि प्राचीनप्रवेष्टादिकलभूतत्वात्किंश्च वैषम्यनैवृण्य-
पादकम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— तानिति । आसुरीषु सिंहव्याघ्रवराहादिषु ॥ १९ ॥

८ चं. न. गि.— एवमासुरसम्पदं निरूप्य तत्फलमाह
द्रव्याभ्याम्— तानहमिति । कूराहिंसापारन् मां च द्विषत
एव नराधमास्तानहं संसारेषु नरकसंसारणमार्गेषु क्षिपामि
पातयामि । ‘तत्तति नरकेषु च’ [१६।१६] इति पूर्वोक्त-

स्यवार्थं प्रपञ्चः । तत्क्षिरकालान्नरकागतांस्तान् आसुरीष्वेव
अतिक्रूरासु व्याघ्रसंपादियोनिषु, क्षिपामीत्यव्युपज्जते । न चैवं
क्षिपतो मम वैषम्यनैवृण्ये भवतः, तदीयकर्मांशुसात्त्वादित्य-
भिप्रेत्य विनिनष्टि— अशुभानिति; अशुभकर्मकारिण

इत्यर्थः । ननु शुभकर्माप्यपि स्वमेव तैः कारयति, श्रूयते हि—
“*एष खेव साधु कर्म कारयति तं यमुज्जिनीयते एष उ
एवासाधु कर्म कारयति, तं यमधो निनीयते” [कौ. उ. ३. १५]
इति; तथा च कर्मानुसारित्वेऽपि वैषम्यनैर्घृण्येदोषो दुष्परिहर

इत्याशङ्कानिरासार्थमजसमश्चामित्युक्तम् । नित्यपापकृतः
तेषां पूर्वपूर्वतदीयपापानुसारिणोऽहङ्कृतरोत्तरपापकाक इति न
मे दोषप्रसक्तिः, ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दृश्यति’
[ब्र. सू. २. १. ३४] इति न्यायादिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— तानहमिति । अतः सहजामुसारं नत्वावेशिनो मायाविन आसुरीष्वेव योनिषु पुनः पुनः
क्षिपामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— सर्वफलदाता च स्वयमेव, अतः
स्वभक्तद्वेषिणां फले न प्रयच्छामीत्याह— तानहमिति । अहं
तान् द्विषतः क्रूरान् कठिनान् नराधमान् तामसान् संसारेषु

अहममातरूपेषु जन्ममरणादिरूपेषु वा, तेष्व्यासुरीष्वेव
मत्प्रतिपक्षरूपासु योनिषु अजस्रं निरन्तरं क्षिपामि; पातया-
मीत्यर्थः । क्षिपामीत्युक्त्वा क्रोधः सूचितः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— तेषां सर्वदेहेषु फलमाह— तानिति । सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वेदोक्तशासनान्तिगान्
भूतद्रोहकर्तृन् अहमन्तरात्मा, न तु तदस्थः, येन मम वैषम्यं स्यात् । पूर्वैर्लंकारात्ते तथैव पापं कुर्वन्ति तदनु रूपं
फले च प्राप्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मृदा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मृदा अविवेकिनो जन्मनि
जन्मनि प्रतिजन्म तमोबहुलाप्येव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मृदा मामीश्वरमप्राप्यानासाधैव
हे कौन्तेय ! ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । ‘मामप्राप्यैव’ इति न मत्प्राप्तौ काचिद-
प्याशङ्काऽस्त्यतो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्म-
नामन्ते श्रेयो भविष्यति ? नेत्याह— आसुरीमिति । तेषा-
मीश्वरप्राप्तिशङ्काभावे कथं तन्निषेधः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—

मामित्यादिना । यस्मादासुरी सम्पदनर्थपरम्परया सर्वपुरुषार्थं
परिपन्थिनो तस्माद्यावत्सुखः स्वतन्त्रो न काश्चित्परावश्यकरीं
योनिमापन्नस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— मदासुक्कूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनि जन्मनि मृदाः मद्विपरीतज्ञाना
मामप्राप्यैव ‘अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः’ इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनोऽधमासेव
गतिं यान्ति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— उत्तरोत्तरमपकर्षपरम्परोच्यते— आसु-
रीम् इति श्लोकेन । मृदशब्दतः फलितमाह मद्विपरीत-
ज्ञाना इति । यदा विपरीतज्ञानमेवात्र मोहः स न वाक्यार्था-
नुगुण्यात्स्वविषयो विशेषितः । सत्त्वोत्तरणामपि परब्रह्मप्राप्ति-
रनेकजन्मसंसिद्धिसाप्यतया तामसेषु तत्प्रसङ्गप्रतिषेधयोरनौ-

चित्यात्प्राप्तेः प्रथमपर्वभूतशास्त्रजन्यज्ञानप्राप्तिरिहाशास्त्रवद्वेष्या-
धुरेषु प्रतिक्षिप्यते । तत्र शास्त्रजन्यज्ञानत्वव्यक्त्यर्थमाह—
अस्ति भगवानिति । अधमत्वस्योत्तमावधिषापेक्षत्वाद-
विसमर्पणसमर्थतया सन्निहितः तत्त्वशब्दो न हेतुपद उचित
इत्यभिप्रायेणाऽऽह ततस्ततो जन्मन इति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— आसुरीमिति । आपन्नाः प्राप्ताः । मां सर्वज्ञमीश्वरम् । अधमां निकृष्टां,
नरकमित्यर्थः ॥ २० ॥

* ‘एष होवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वातुनेष्वेत्येव एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमैर्मन्यो लोकेभ्यो वुत्सवते । श्रुतिरता-
दृशीयं कौपीतकपनिषदि दृश्यते ।

८ वें. ब्र. गि.— ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मना-
मन्ते श्रेयः किं न भविष्यति ? नेत्याह— आसुरीमिति । ये
कदाचिदासुरीं योनिमाप्ताः ते जन्मनि जन्मनि मूढाः
तमोबहुलत्वेनाविवेकिनः, ते च मामप्राप्यैव मनुपदिष्टं
वेदमार्गमाप्य, तेषां भगवत्प्राप्तिशङ्काया एवाभावात् ।
'अप्राप्यैव' इत्येवकारेण तिर्यक्स्थावरादिषु वेदमार्गप्राप्ति-
स्वरूपायोग्यता दर्शिता । तेनात्यन्ततमोबहुलत्वेन वेदमार्गा-
योग्यो भूत्वा ततः पूर्वनिष्ठयोनितोऽपि अधर्मा निष्ठतमां

गतिं योनिं याति । यस्मादेवं कदाचिदासुरीं योनिं
गतस्योत्तरनिकृष्टयोनिराप्तिः, न तु प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमो-
बहुलत्वाद् ; तस्माद्यावन्मनुष्यदेहस्थितिस्तावदैवासुरसम्पत्परि-
हाराय दैवी सम्पत्प्रयासावस्थित्युद्देश्या श्रेयोभिनिः ; अन्यथा
तिर्यग्वादिदेहप्राप्तौ साधनायुष्ठानायोग्यत्वात् कदापि निस्तारो-
ऽस्तीति महत्सङ्कटमापद्येत्यभिप्रायः । उक्तं हि— 'इहैव
नरकव्याघ्रेष्विकिंसां न करोति यः । गत्वा निरौषधं स्थानं स
नरः किं करिष्यति ?' इति ॥ २० ॥

९ व० त० ६ी०— आसुरीमिति । मामप्राप्यैव दृष्टयादिनाऽप्यसम्बन्धैवाऽधर्मां गतिं याति । एवकारेण
मत्प्राप्त्युपायभूतसन्मार्गप्राप्तिरपि नास्ति तेषां कुतः पुनर्मत्प्राप्तिः ? ततोऽन्धन्तमो मायैवाधमगतिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— तयोनिप्राप्त्यां फलमाह— आसु-
रीमिति । जन्मनि जन्मनि— तथात्वज्ञापनाय वीप्सा-
हे कौन्तेय ! आसुरीं योनिं मद्मार्गचरणप्रतिकूलं योनिं प्राप्य
मत्प्राप्तिसाधनाभावात् मामप्राप्यैव ततो जन्मसमाप्तौ अधर्मां

गतिमन्धन्तमः प्रवेशरूपां याति, प्राशङ्कन्तीत्यर्थः । एवकारे-
णाऽवतारदशायां सर्वदर्शनयोग्यायामपि स्वरूपाज्ञानान्मर्द्धान-
मप्राप्य गच्छन्तीति ज्ञापितम् । कौन्तेयेति सम्बोधनाद्भक्त
गृहजन्मप्राप्त्या स्वप्राप्तियोग्यत्वं ज्ञापितम् ॥ २० ॥

११ नी० भा० ६ी०— आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह— आसुरीमिति । अधर्मां नारको तिर्यक्स्थावरादि-
रूपां वा ॥ २० ॥

आसुरसम्पत्प्रवेशस्य द्वारं, तस्मान्निवर्तनोपायभूतश्च हितोपदेशः ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— सर्वस्या आसुर्याः सम्पदः सङ्क्षुभोऽयमुच्यते, यस्मिन्त्रिविधे सर्व आसुरसम्पद्भेदो-
जन्तोऽप्यन्तर्भवति; यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य; तदेतदुच्यते— त्रिविध-
मिति । त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनः; यद्द्वारं प्रविशेन्न नश्यत्यात्मा कस्मैचि-
त्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदत उच्यते 'द्वारं नाशनमात्मनः' इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा
लोभः । तस्मादेतन्नयं त्यजेत्— यतः एतद्वारं नाशनमात्मनः, तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथमासुरी सम्पदन्तर्भवती
पुरुषाणुषेणपि परिहृते शक्येत ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सर्व-
स्या इति । सङ्क्षुभोक्तिफलमाह— यस्मिन्निति । कामादौ
त्रिविधे सर्वस्याऽऽसुरसम्पद्भेदस्यान्तर्भावेऽपि कथमसौ परि-
ह्रियते ? तत्राऽऽह— यत्परिहारेणेति । कामादिपरिहारे-
णाऽऽसुरसम्पद्भेदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जने ? इत्या-

शङ्क्याऽऽह— यन्मूलमिति । कथमात्मनो नित्यस्य नाशा-
शङ्का ? इति तत्राऽऽह— कस्मैचिदिति । त्रिविधमपि
सामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षद्वारा विशेषतो दर्शयति— किं
तदिति । तस्मादिति व्याचष्टे— यत इति । कामादित्यागे
सत्यनर्थविरणश्रेयःप्रतिबन्धनिवृत्तौ स्यातामिति भावः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अस्यासुरस्वभावस्यात्मनाशस्य मूलहेतुमाह— त्रिविधमिति । अस्यासुरस्वभाव-
रूपस्य नरकस्यैतत् त्रिविधं द्वारं, तच्चात्मनो नाशनं कामः क्रोधो लोभ इति । त्रयाणां स्वरूपं पूर्व-
मेव व्याख्यातम् । द्वारं मार्गो हेतुरित्यर्थः । तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ; तस्मात् अतिधोरनरकहेतुत्वात्
कामक्रोधलोभानां एतन्नित्यं दूरतः परित्यजेत् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— अवश्यपरिहरणीयं सङ्क्षिप्योच्यत इत्य-
भिप्रायेणानन्तत्प्रत्यर्थं सङ्गमयति— अस्म्येति । यथावस्थित-
स्यात्मनोऽप्राप्तिरेव ह्यात्मनाशः, स चासुरस्वभाव एवेत्य-

भिप्रायेणाऽऽह आसुरस्वभावस्यात्मनाशस्येति । मूल-
च्छेदात् सर्वोऽस्यासुरस्वभावपरिहृत एवेत्यभिप्रायेणाऽऽह मूल-
हेतुमिति । आसुरस्वभाववरूपस्य नरकस्येति— एतस्मा-

मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्सम्यग्ज्ञानाज्जीवन्मुक्तता ।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुमर्हति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१ शां. भा.— पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहान्म-
केषु 'सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मि' इत्येवंरूपो यः सङ्गः सत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य
संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं, तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।५] इत्यत
आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्ये-
तत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनमात्रेणोक्तं वक्तव्यं इत्याह भग-
वान्— नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान्
सञ्चालुपश्यति, गुणा एव सर्ववस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं
वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवाख्यं "वासुदेवः सर्वः" [७।१९] इत्येवं पश्यन्सन् स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान्
प्रत्याख्याय 'गुणेभ्यो भोक्षणं कथं' इति प्रत्याख्यानार्थं
वृत्तावुदात्तपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सत्यज्ञानं प्रस्तौति—
पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गतिः सा चेति शेषः । भोक्षो
गुणेभ्यो भिन्नेष्वपूर्वको ब्रह्माभावः । सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोकं
व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते— नान्यमिति । सत्त्वादिविषयस्य
गुणभावस्य विषयितमर्थमाह— कार्येति । विद्यानन्तर्गमदु-

षव्यार्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा पूर्वार्थस्याऽऽर्थिकमर्थमाह— गुणा
एवेति । सर्ववस्थास्तत्कार्यकारणकारपरिणता इति यावत् ।
सर्वकर्मणां कायिकायिकमानसानां विहितप्रतिविद्यानामि-
त्यर्थः । परं व्यतिरिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति— गुणेनि ।
निर्गुणब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं ब्रह्मात्मानमतौ प्राप्नोमि;
ब्रह्माभावोऽस्याभिव्यज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं सोऽधिगच्छति ? इत्युच्यते— गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य
जीवबेवातिक्रम्य मायोपोधाधिभूतांस्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म
च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवबेव विमुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छ-
तीत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— अनर्थवातस्पर्शमोहा विद्वान्ब्रह्मत्वं
प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति— कथमित्यादिना । यथो-
क्तानित्येतदेव व्याचष्टे— मायेति । मायैवोपोधाधिभूतास्त-
दात्मनः सत्त्वादीननैर्बुधानिरत्यर्थः । एष्यः समुद्भवन्तीति
समुद्भवाः, देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तामिति व्युत्पत्तिः

यहीत्वा व्याचष्टे— देहोत्पत्तीति । यो विद्वानविद्यामयान्
गुणास्त्रीवबेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि— जन्मनेति ।
पुस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य प्रसङ्गादत्र सङ्क्षितस्य सम्यग्ज्ञानमस्य
फलमुपसंहरति— एवमिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणात्यय-
द्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह— नान्यमिति । एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितमगवदारा-
धनरूपकर्मालुङ्घनैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽयं कर्तारं
नालुपश्यति; गुणा एव स्तालुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति; गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम्
अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति; स मद्भावमधिगच्छति, मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति—

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— एतन्नयत्यागे किं फलं ? इत्यत्राऽऽह— एतैरिति । एतैस्तमोद्धारैर्नरकद्वारैर्विमुक्त आचरति अनुतिष्ठत्यनुगच्छति ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतस्यागस्य फलमाह— एतैरिति । तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयो हितमाचरति, ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— त्यागे च विशिष्टं फलमाह— एतैर्नरकद्वारभूतैरित्यर्थः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तत्सङ्कत्यागेन तन्नित्यरहितः स्यादिति । एतैस्त्रिभिस्तमोद्धारैर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयो भजनादिक-
त्याह— एतैरिति । कौन्तेय सत्सङ्गपुण्यसम्पन्न ! तत्तत्सङ्कत्यागे माचरति, ततस्तेन परां गतिं याति प्राप्नोति ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — कामादित्रयत्यागे किं स्यात् ? अत आह— एतैरिति । तमोद्धारैः तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति । ततः परां गतिं मोक्षं याति । तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥

शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वच्छन्दानुगुणतः कर्मकारिणः फलम् ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं; शास्त्र-
प्रमाणानुभवं शक्यं कर्तुं, नान्यथा; अतः यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः, तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-
ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्, न स सिद्धिं
पुरुषार्थयोग्यतामवाप्नोति, नाप्यस्मिंश्छोके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वयं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— आधुर्याः सम्पदो वर्जने श्रेयस्य
करणे किं कारणं ? तदाह— सर्वस्येति । तस्य कारणत्वं
साधयति— शास्त्रेति । उक्तमुपनीव्याजान्तरश्लोकं प्रवर्तयति—
अत इति । शिष्यतेऽऽशिक्ष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थ इति

शास्त्रं, तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युपेत्य व्याचष्टे— कर्तव्येति ।
कामस्य कर्णं कामकारस्तस्मादितोरित्युपेत्य कामाधीना
शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह— कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः
सदा पुमर्थावोगमस्य सर्वपुमवर्थासिद्धिरित्याह— नापि ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— शास्त्रानादरोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह— य इति । शास्त्रं वेदाः, विधि-
रनुशासनं, वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स
सिद्धिमवाप्नोति न कामप्यामुष्मिर्कां सिद्धिमवाप्नोति; न सुखं ऐहिकमपि किञ्चिदवाप्नोति; न परां
गतिम् । कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— आसुरस्वभावेषु मूलतया प्रधानभूताख्य
उक्ताः; तेभ्योऽपि प्रधानतमः परिहार्यौ हेतुरनन्तरमुच्यत इत्याह
शास्त्रानादर इति । सर्वविषयसमस्तपुरुषहितानुशासनाच्छास्त्र-
शब्दो वेदेष्वेव प्रथमं प्राप्तः; तदनुबन्धादन्त्येष्वित्यत्र भिप्रायेणाऽऽह
शास्त्रं वेदा इति । विधायकवाक्यस्य शास्त्रशब्देनोपात्तत्वात्
तन्नापारोऽत्र विधिशब्दविहित इत्याह— विधिरनुशासन-
मिति । फलितमाह— वेदाख्यं मदनुशासनमिति ।

शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यं वा विवक्षितम् ।
'मदनुशासनं' इत्यनेन 'श्रुतिः स्मृतिर्मैत्रेयान्ना' [वि. ध.
७६।११] इत्यादिस्मरणम् । एतेनान्यथा लिङ्गार्थे वर्ण-
यन्तोऽपि प्रत्युक्ताः । लिङ्गद्वयो हि प्रशासितुरभिप्रायमाक्षे-
पादभिधानतो वा व्युत्पद्यन्ति । शास्त्रप्रतिषेधभूतः कामकारोऽत्र
न शास्त्रीयवैकल्पिकादिविषय इत्यभिप्रायेणाऽऽह स्वच्छन्दानु-
गुणमार्गेति । 'अथ केन प्रयुक्तोऽर्थः' [३।३६]

६ अ. प्र. दी.— 'नान्यं गुणैः कर्तारं' इति स्वतन्त्रकर्तृत्वं गुणानामेव, नान्यस्येत्युच्यते इत्यपञ्चाख्याननिर्वाचार्थमाह— परिणामीति । कुत एतत् ? इत्यत आह—

अन्यथेति; गुणैः कर्तृत्वस्य कर्तृत्वाभावे । मोक्षार्थं परमैरस्य कर्तृत्वमुक्तं तद्विरोधकेति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— नान्यमिति । द्रष्टा विद्वान् । गुणैः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् । मद्भावाभीश्वरभावम् ॥ १९ ॥ गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

८ वं. प्र. गि.— 'सर्वं रजस्तमः' [१४।९] इत्यारभ्येतत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः के गुणाः कथं वा वदन्ति ? इत्यस्योत्तरं प्रपञ्चितम् । इदानीं गुणैः कथं मोक्षमित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा तु द्रष्टा शास्त्राचार्यापदेशजन्यतत्त्वदर्शनसम्पन्नो भूत्वा बुद्ध्याकारपरिणतेभ्यो गुणैः कर्तारं नानुपश्यति, किन्तु गुणा एव बुद्ध्यादिभावापत्ताः कर्तार इति पश्यति, गुणैश्च परं

व्यतिरिक्तं तत्कार्यासंस्पृष्टं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, न द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति । तादृशात्मतत्त्वज्ञानेन गुणैः मोक्षमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेवोपपादयति— गुणानिति । देहसङ्गद्भावान्देहोत्पन्नं हेतुभूतानेतानि गुणानतीत्य तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो जीवनेव अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— एवं गुणसर्गभेदोक्तौ पुरुषस्य सर्वस्य बन्धलीलासुपायेदानीं तद्विवेकतो गुणालयद्रागमोक्षलीलामाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा गुणैः कर्तारं नानुपश्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिः कर्तार इति पश्यति गुणैश्च परमात्मानं वेत्ति तदा द्रष्टा मद्भावं ब्रह्माश्वरभावं प्राप्नोति " ब्रह्मविन् (ब्रह्म वेद) ब्रह्मैव भवति " [मुं. च. ३।२।९] इति श्रुतेः । निर्गुणं हि ब्रह्म स्वयमव्ययं तदा गुणास्तीनेतानतीत्यासुतमश्नुते प्राप्नोते ब्रह्मसुखं वा मुञ्जे ॥ १९ ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वेच्छया स्वकीडार्थोत्पादितगुणादिरूपसङ्कत्वा कृतोचमध्यनीचाविर्भूतबुधत्वादिबुद्धिरहितो मल्लीडाङ्गानवास्तस्वङ्कारहितो यः स मद्भक्तिमाप्नोतीत्येतदर्थमेतन्निरूपितमित्याह— नान्यमिति । यदा मत्कृपाविशिष्टकाले द्रष्टा विवेकवान् गुणैः स्वकीडार्थमयत्करूपैः कृत्वा कर्तारं सर्वभूततमउपश्यति, नान्यम्; च पुनः गुणैः विविन्नरूपैः परं पुरुषोत्तमं वेत्ति; स मद्भावं मद्भक्तिमधिगच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रार्थं भावः— गुणकृतनानावैचित्र्यदर्शनेन पुरुषोत्तममाहात्म्यज्ञानेन सर्वत्र तद्वैचित्र्यं पश्यन्तं तत्कर्तारं तद्गुणैः कर्तारमुच्यते अतः तद्वदेव यथा भगवान्स्वात्मकमेव पश्यति तथा पश्यति, नान्यं कञ्चन पश्यति

स मद्भावं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततो मद्भावमुक्तो गुणदोषाभिभूतं न भवतीत्याह— गुणानेति । देही जीवो देहसङ्गवान् देहानां सङ्गद्वय उत्पत्तिर्येभ्यस्तादृशानेतान् कौण्डिन्यं न स्वकीयकान् व्रीन् गुणानतीत्य अतिक्रम्य, जन्म तत्कर्मभोगार्थकं, मृत्युस्तद्भोगसमाप्तिरूपो भगवद्विस्मरणरूपो वा, जरा सेवाप्रतिबन्धरूपा, दुःखं संसाररूपकम्, एतैर्विमुक्तः अमृतं मरणादिदोषरहितम् कौण्डिन्यं देहमश्नुते मुञ्जे प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा अमृतमलौकिकं देहं प्राप्य मया स सर्वकामानश्नुते " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह " [तै. उ. २।१] इति श्रुत्युक्तरीत्या देहीतिपदादिरे भगवते अन्यथा देहवत्त्वं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— कथं प्रकृतिः पुरुषं वज्राति ? इत्यस्योत्तरमुक्तम्; कथं वा ततोऽस्य मुक्तिः ? इत्यस्योत्तरमाह— नान्यमिति । गुणैः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृष्टिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपश्यति विवेकमनु न पश्यति, किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति, न त्वद् कर्तेति । तथा गुणैः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मां यदा वेत्ति, तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति, अन्यथा तु गुणभावं गतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह— गुणानिति । एतान्गुणान् महदादित्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भवो येभ्यस्तानतीत्य जीवनेत्रेवातिक्रम्य निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन बाधित्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । एतेनानन्दावाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तम् । यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः सन्निति तु अन्यैर्निवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥

गुणातीतलक्षणज्ञानार्थोऽर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! ॥

किमाचारः कथं चैतास्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

विधानं शास्त्रविधानं ' कुर्यान्न कुर्यात् ' इत्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्कर-

भगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दैवासुरसम्पद्भिभागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्राद्वेत् कर्मणो निष्फलत्वे फलितमाह— तस्मादिति । कर्तव्यकर्तव्यौ धर्माधर्मौ, तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि मम किं कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अत इति । स्वकर्म क्षत्रियस्य युद्धादि । इतिशब्दोऽध्याय-

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यतन्वद्भानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रभाष्यव्याख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्त्यर्थः । तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसाल्पिकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैव्याद्युरीतिसम्पद्भ्यमादानाहानस्यामुपदिश्य कामकोपलोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्रप्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्धारितम् ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— तस्मात्कार्यकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणं— धर्मशास्त्रेतिहासपुराणाद्युपहृिता वेदाः यदेव पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च कर्म अवबोधयन्ति, तच्छास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथावदन्वृणोतिरिक्तं विज्ञाय कर्तुं त्वमर्हसि तदेवोपादातुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. च.— अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमित्यभिप्रायेणाशुषिष्यते— तस्माच्छास्त्रमिति । अत्र कार्याकार्यशब्द-योरुपादानुत्पादादिविषयत्वस्यासङ्गतिमभिमत्याऽऽह उपादेयानुपादेयव्यवस्थायामिति । अनुष्ठानविपर्ययस्य तत्त्व-विपर्ययस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वाच्च तद्विपर्ययस्य विवक्षितत्वात् कार्याकार्यशब्दौ तत्त्वातत्त्वयोः प्रदर्शनायावित्स-मिप्रायेणोपादेयादिसाधारणशब्दः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं मनसा स्वीकृत्य शास्त्रमेवेत्युक्तं, ' श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ' [या. सू. १।७] इत्यादिविरोधादित्यत्राऽऽह— धर्मशास्त्रेति । आदिशब्देनाचारग्रहणं, ' यजन्त्यविधिपूर्वकं ' [१।२३] ' न तु मामभिजानन्ति ' [१।२४] इत्यादिव्यवच्छेदाय शास्त्रेत्यादिमुच्यत इत्याह यदेवेति । सर्वाणि हि शास्त्राणि साक्षाद् परम्परया वा परमपुरुषसमाराधनतयैव सर्वाणि विद-धतिः तत्र तत्त्वहितयोः ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदाः ' [१।५।१५]

इत्युक्तं परतत्त्वं प्राशुक्तसमाख्यया स्मारयति पुरुषोत्तमाख्य-मिति । तस्यास्त्युपायभूतं चेति सर्वेषां हि फलसङ्गा-दित्यागेनानुष्ठितानां परब्रह्मास्त्युपायत्वमेव स्वभाव इति भावः । अत्र अवबोधयन्तीत्यनेनाज्ञातत्वापररूपविधान-शब्दार्थो विवृतः । अयथाशास्त्रं कर्मणां करणं च न कर्तव्यमित्य-भिप्रायेण ' कर्तुमर्हसि ' इत्युक्तम् । तस्मादप्यनुष्ठानतत्त्वाध्यव-सायसाधारण्यमाह उपादातुमिति । ' अर्हसि ' इत्येतदनुसारि-मध्यमत्वमिति निर्देशः तस्य दैवीसम्पद्भिजातस्य योग्यत्वा-दित्याद्योतनाय । एतदुक्तं भवति— सत्त्वोत्तरेण भवता कुहक-पुरुषकौशल्यादियथपरिप्राहितमोहनशास्त्राभासप्रक्रियानुधावनेन नित्यभगवद्भाक्षारूपवेदाख्यशास्त्रारभूतायथाधिकारं कर्मयोग-भक्तियोगरूपभगवदवदन्यभजनपरमधर्मान् प्रच्युतेन भवितव्यम् ; अपितु स एव नित्यसुपादेयः— इति । इहेति निर्देशः कर्माधि-कारभूमिप्रदर्शनार्थः, कर्मव्यवसायस्वत्ववशाको वा ॥ २४ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भक्त्यन्यासस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतियुगभगवद्रामानुज-

विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचर्चिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ २४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिरविरचितायां प्रमेयदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कार्याकार्य-
व्यवस्थायाम् । शास्त्रविधानोक्तं, विधानं विधिः शास्त्रमेव विधानं तेनोक्तं कर्म क्रियाम् । इह संसारे ।
अहंसि योग्योऽसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— फलितमर्थं दर्शयन्व्यायार्थद्वयसंह-
रति— तस्मादिति । यस्माच्छास्त्रं विहाय कामकारप्रवृत्तस्ये-
हिकाष्ठमिकपुरुषार्थोपयोग्यत्वं, तस्मात् ते तव श्रेयोधिः
कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्यकर्तव्यविषये शास्त्रमेव प्रमाणं
बोधकं, नान्यत् । अतः शास्त्रविधानेन शास्त्रीयविधानां

लिङ्गादिरूपेणोक्तं कर्म विहितं निषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धमा-
सुरसम्पदपूजं वज्रयन्विहितं दैवसम्पदपूजं कर्तुमर्हसि, 'मा शुचः
सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ? [१६।५] इति प्रागुक्तत्वादिव-
सम्पदमभिवर्धयितुमर्हसीत्यर्थः । इहेति कर्माधिकारभूमि-
प्रदर्शनेनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसार्वभौमश्रीमद्भैरवप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— फलितमाह— तस्माच्छास्त्रमिति । तस्मान्मयि दत्तचित्तः कर्म युद्धाख्यं शास्त्रविधानोक्तं
स्वकर्म कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

स्वकर्मवृत्तिर्देवस्य निवृत्तिर्नासुरोदयात् । इति दैवासुरविभागोऽयं षोडश इरितः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तस्मादिति । तस्मात् कारणात् तव
दैव्यां सम्पदि जातस्य कार्याकार्यव्यवस्थितौ 'इदं कार्यम्',
इदमकार्यम्' एतद्व्यवस्थितौ व्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं,

अतः शास्त्रं विधानोक्तं ज्ञात्वा तस्मिन् त्वं कर्म कर्तुमिह प्रपद्ये
अहंसि ॥ २४ ॥

दैवासुरीयसम्पत्तिविवेकेन तु षोडशे । सङ्कस्यागविभागेन बन्धमोक्षौ विवेचितौ ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतामृततरङ्गिण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्धयादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात् तव शुद्धयादिकामस्य शास्त्र-
मेव प्रमाणं किं कार्यं, किं न कार्यं इत्यस्यां व्यवस्थायाम् । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं 'इदं कर्तव्यं, इदं न कर्तव्यं' इति शास्त्रं
वेदाज्ञारूपम् । विधानं च तदुल्लङ्घने प्रतिसमाधानम् । अग्निहोत्राद्यकरणेऽयं दोषस्तत्परिहाराथेयिदं कृच्छ्रादिकं
प्रायश्चित्तम् । ब्रह्महत्यादिकरणेऽयं दोषस्तत्परिहाराथेयिदं अग्न्यहोत्रा प्रायश्चित्तम् । शास्त्रं च विधानं
च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि ! लोकान्तरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । तदेवं शास्त्रा-
नुवर्तिन एव चित्तशुद्धयादिकं, नान्यस्येति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

षोडशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोकः १— अध्यायोऽयमेवमवतारितोऽभिनवगुप्तपादैः—

‘एतद्बुद्धा’ इत्युक्तम्, बोधश्च नाम— धृतिमयज्ञानानन्तरमिदमित्यभित्येवमुक्त्युक्तिचिन्ताभावनामयज्ञानानन्तरमिदमित्यभित्येवमुक्त्युक्तिचिन्तामयज्ञानोदयेन विचारविमर्शपरामर्शादिरूपेण विजार्तायन्यकारविरहिततद्भावनामयः स्वभ्यस्ताकारविज्ञानलभे सति भवति; यद्वक्ष्यति— ‘विद्युर्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु’ (१८६३) इति । तत्र धृतमित्ये ज्ञाने गुरुत्वात् एव प्राधान्येन प्रभवतः । युक्तिचिन्ताभावनामये तु विमर्शक्षमता असाधारणशिव्यगुणसम्पत्प्रधानभूता । अतोऽर्जुनस्यास्त्येवासावित्यभिरायेण वक्ष्यमाणं ‘विद्युर्यैतत्’ इति वाक्यं सविषयं कर्तुं परिकरवन्धयोजनाभिप्रायेणाऽऽह गुरुः श्रीभगवान् **अभयमिति** । आसुरभागसन्निविष्टा तामसी किलाविद्या, सा प्रवृद्धया दिव्यज्ञानप्राप्त्या विद्यया बध्यत इति वस्तुस्त्वभाव एवः । त्वं च विद्यात्मानं दिव्यमंशं सात्त्विकमभिपन्नः । तस्मादान्तरि मोहलक्षणासविद्या विद्या बाह्यविद्यात्मशत्रुहननलक्षणं शास्त्रीयव्यापारमनुतिष्ठेत्यध्यायारम्भः । —इति ॥

दानमिदं मुख्यं विवक्षितम्, निस्पृहत्वात् । तच्च ‘दातव्यमिति यद्दानं—’ (१७२०) इति वक्ष्यमाणम् । ‘न्यायार्जितं धनं चार्धं श्रद्धया वैदिके द्विजे । अन्यथा यत्प्रदीयेत तद्दानं प्रोच्यते मया ॥’ (ज्ञा. यो. खं. १४८) इति **सूतसंहितायाम्** । ‘वृण्वन्त्यासः परं दानं—’ (११११३७) इति **भागवते** । **दमः—** ‘दमो नान्यस्पृहा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च’ (म. भा. १२१६१२) ‘दम इन्द्रियसंयमः ।’ (भाग. ११११३६) **यज्ञः—** ‘यज्ञोऽहं भगवत्तमः ।’ (भाग. ११११३९) **तपः—** ‘विश्विनोक्तं मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उच्यते ॥’ (योग्या. २३) ‘कोऽहं ? मोक्षः कथं ? केन संसारं प्रतिपन्नवान् ? । इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः संतप्ति पण्डिताः ॥’ (सू. सं. २१४६) । **आर्जवम्—** ‘पुत्रे मित्रे कञ्चै च रिपो ह्वात्मनि सन्ततम् । ऐकहृष्यं युने । यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ॥’ (सू. सं. २१३१३२)

नव्यास्त्वत्र— ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानमार्गैकमार्गयोस्तास्तम्येन व्यवस्थेति व्याख्याय “योगसङ्घस्तकर्माणं—’ (४४११—४२) इत्यादिश्लोकद्वयाधारेणास्माभिरेतत्परं कर्मयोगपरतया व्याख्यातं । इत्याहुः । तत्र; किं केन सन्नतमिति न विद्मः । न ह्यत्र तारतम्येन व्यवस्थेत्यर्थः । कयाऽपि वृत्त्या लभ्यते, न च ‘योगसङ्घस्तकर्माणं’ इत्यादिश्लोकयोः प्रकृतोपलम्भकता दृश्यते, नाप्युक्तोऽर्थः कर्मयोगपरत्वरूपं विशेषं भजत इति नूनमुत्स्वप्राथितमेवैतत् । —**अविगीता ।**

श्लोकः २—अहिंसा— ‘कर्मणा मनसा वाचा सर्वसूतेषु सर्वदा । अज्ञेयजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ॥’ (यो. या. ११५२) इति । **सूतसंहितायाम्—** ‘वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन । कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ आत्मा सर्वतोऽच्छेद्य अदाश्च इति या मतिः । सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने ! वेदान्तवेदिभिः ॥’ (ज्ञा. यो. खं. १३४—५) इति ॥ **सत्यं—** ‘यत्तदुष्टेन्द्रियैरेष्टं धृतं वेदविदां वर ! । तस्यैवोक्तिर्भवेद्विप्र ! सत्यता नान्यथा भवेत् । सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः । तत्सत्यं परमं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानमावितैः ॥’ (सू. सं. ज्ञा. यो. खं. १३६—७) इति । ‘सत्यं च समदर्शनम् ।’ इति **भागवते** (११११३७) ॥ **त्यागः—** ‘त्यागः सत्त्वाय उच्यते ।’ (भाग. ११११३८) ॥ **त्यागः** ज्ञेयव्ययस्त्यागो विषयाणां त्वैव च’ (शां. प. १६२१७) इति **भारते** ॥ **दया—** ‘आत्मवत्सर्वसूतेषु कायेन मनसा गिरा । अनुकम्पा दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवादिभिः ॥’ (सू. सं. २१३१३२) ॥ **ह्रीः—** ‘सुगुप्सा हीरकमंसु ।’ (भाग. ११११४०) ‘कल्याणं कुरुते बाढं धीमान् ग्लायते कश्चित् । प्रशान्तवाङ्मना नित्यं हीरसुं धर्मादवाप्यते ॥’ (म. भा. शां. १६२१५) ॥ इति । ‘अलोलुप्त्वं’ ‘अलोलुप्त्वं’ ‘अलोलुप्त्वं च’ इति पाठान्तराणि । —**अविगीता ।**

श्लोकः ३—तेजः— ‘अविशेषाद्यसद्वनं तेजः प्राणतयैवैव ।’ (द. रु. २१३) । **क्षमा—** ‘प्रियाभिप्रेतु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् । क्षमा सैविति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ॥’ (मो. या. २६५) ‘कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिरीडिते । चितक्षोभनिवृत्तिाय क्षमा सा मुनिपुङ्गव ! ॥’ (सू. सं. २१३१५) **धृतिः—** ‘धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा

नामोति विक्त्रियाम् । तां भजेत सदा प्राप्नोय इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ' (म. भा. १२।१६३।१९) ' अर्थेहानौ च कन्युतां वियोगे चापि सम्पदि । तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थानं धृतिः ॥ ' (यो. या. २।६६) ' वेदादेव विनिर्मातुः संसारस्य न चान्यथा । इति विद्वाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ॥ अहमात्मा न मत्तयोऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः । या सा प्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा मुने । वेदान्तवेदिभिः ॥ ' (सु. सं. २।१३।१५-१६) । ' जिह्वापस्थजयो धृतिः । ' (भाष्य. १।१।१।३६) शौचम्— शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यसामान्यन्तरं तथा । सूक्ष्माभ्यां स्मृतं बाह्यं मनश्चक्षित्तथान्तरम् ॥ ' (यो. या. २।६८) ' अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचं वाञ्छन्ति पण्डिताः । ' (सु. सं. २।१३।१८) । दैवीमित्यर्थः कर्मप्रवचनीयत्वात्तयोरे द्वितीया । ' धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नाभिमानिता ' इति पाठान्तरम् ॥

—अविगीता ।

श्लोकः ५— अत्र वामनः—

देह आत्मेति यो भावो, यो जडं सत्यमित्यपि । भावः स विपरीतः स्याद्विमोक्षो मोक्षेण ततः ॥
अनादिरिव सम्बन्धोऽविद्याया बन्ध इध्यते । तत्रातिशयमाधत्ते इस्तरं सम्पदासुरी ॥
ज्ञानिनो भगवद्भक्तान् द्विषन्ति छासुरा नराः । योनीः प्राप्यासुरीरेव ततो यान्त्यधर्मा गतिम् ॥
नाशः स्याद्बन्धवशास्य रमेशस्य प्रसादतः । स च भक्तान् द्विषद्भिर्न प्राप्तव्योऽप्य कश्चन ॥
अज्ञानबन्धबुद्ध्यन्धो व्यपैति ज्ञानवारिणा । आसुर्यां सम्पदा सृष्टो बन्धो जातु न नश्यति ॥
अतस्ते बन्धमाहात्र निबन्धं भक्तवानध्वः । नास्ति भक्तद्विषां मोक्षः कदाचिदिति सूचयन् ॥
दर्पोऽभिमानः क्रोधश्चेत्यासुर्याः सम्पदो गुणाः । इत्याकर्ण्यार्जुनः स्वस्मिन्स्तादृकीकृतवान् शुचम् ॥
एको हनिष्यामि निमेषमात्रात्सेनामशेषां धृतराष्ट्रसुतोः । इत्यग्रजमिदमवगणय्य वीरान्प्रजल्पतोऽस्य स्फुट एव दर्पः ॥
जहाद्विनाशोऽपि भूमिं त्रुणं हन्तुं त्रुपं निष्कृत्यतः कृपायाम् । कोषोऽभिमानश्च कपिष्वजस्य स्पृष्टो न किं सातिशयावसुष्यः ॥
अनुसन्धाय शोचन्तमासुरत्वमतः स्वकम् । अभिजातोऽसि दैर्घ्यं त्वमित्याश्वासयति प्रभुः ॥
क्रोधाश्रित्वितोऽपि त्वं यस्माद्भक्तोऽसि मेऽर्जुन ! । तस्मादभिमुखो दैन्याः सम्पदोऽसि न संशयः ॥
उक्तमेव पुरा तुभ्यं 'दैर्घ्यं प्रकृतिमाश्रिताः' । मां भजन्ति मद्दामानो (१।१३) ' नासुरं भावमाश्रिताः ' (५।१९)

विधूय दोषानचिराद्विमोक्षमतस्त्वमाप्यस्यवदातवंशः । आरोढुमर्हस्यचिराजपीठममेत्यलितोऽपि शिशुर्नृपस्य ॥ —इति ।
अत्र शोकं दृष्ट्वा तत्परिहाराय ' माशुचः ' इति, तत्र हेतुत्वे ' सम्पदं दैर्घ्यमभिजातोऽसि ' इति, अहो मम सम्पदौ ! इत्युत्सर्गं परिहर्तुं ' पण्डव ! ' इति चोक्तमिति केचित् ।

—अविगीता ।

श्लोकः ६— अत्र ' पार्थ ! ' इति सम्बोधनेन प्रधायाः पितृष्वसुः पुत्रत्वेन त्वं मम परमप्रेमरूपदमसि, तेन वर्जनीयानि सर्वथा त्याजयितुकामोऽस्मि । अतोऽसुरस्त्वभावलक्षणानि विस्तारेण त्रीमीति सूचयति ।

—अविगीता ।

श्लोकः ७— अत्र वामनः—

कचित्परमहंसेषु शौचाचारविहीनता । दृश्यते तैरतः साम्यमासुराणां प्रसज्यते ॥
लक्ष्मणाय भगवानासुराणां तृणामथ । ' न सत्यं तेषु ' इति स्पष्टं विशिष्टं धर्ममख्यत ॥
सत्यं ब्रह्माद्वितीयं तदासुराणां तृणां मतिः । नैवाकलयति व्यक्तं तस्मान्नास्तरेव तेषु तत् ॥
निश्चितिमागनिष्ठेषु त्यक्त्वाचोऽपि कचित् । साक्षात्कृतत्वात्सर्वत्र सद्रूपं ब्रह्म विद्यते ॥
इत्याशयं विवृणोति ।

—अविगीता ।

श्लोकः ८— अत्र वामनः—

सत्यं ब्रह्म जगत्तन्निश्चिद्यमे विवर्तते । इत्यनर्हीकृत्य जगददन्ति ब्रह्मणः पृथक् ॥
रज्जुः प्रतिष्ठा सपस्य सूक्ष्मणां च काश्चनम् । जगतो न तथा काचित्प्रतिष्ठाऽस्येति ते विदुः ॥
अस्वीकृतोपादामासते निमित्तमपि नेश्वरः । अस्तीति वादिनः प्राहुः पापाः स्वाभाविकं जगत् ॥
हेतुः परस्परं योगः प्रकृतेः पुरुषस्य च । जगतो निगमैरुक्तः सोऽपि तैर्नान्युपेयते ॥
कर्मानां क्रोऽपि चेद्ब्रह्म उत्पद्यते कथं त्विति । पृष्टा वदन्ति ते तत्र कल्पपेक्षेव हेतुताम् ॥
मिथुनीभूतयोः कामात्क्रीडुंसोर्गर्मसम्भवः । प्रत्यक्ष एव तन्मूर्त्युः किमन्यत्तत्र कारणम् ? ॥
— इति किञ्चित् भानमिति जल्पना । ' किमन्य ' इत्यनेनात्र चावकाशान्मन्विता ।
जगन्मिथ्यात्ववादिनाम् । अद्वैतिनामपि निन्देत्याहुर्मन्दात्मनां वराः ॥
वदन्त ब्रह्ममध्यात्वं ध्रुतयः सतत्ताः स्फुटम् । ' बाधुषेवः सर्वमिति ' (१०।११) गीताऽप्यद्वैतमन्वते ॥

एकस्यान्यस्वरूपत्वं न तस्याभासतां विना । घटते, न घटः कापि पटो न च कटस्ततः ॥

विदन् शृण्वमिध्यात्वं सर्वं भवेति भाषते । घटाद्यसत्तायां जानन् सर्वां मृदिति संसति ॥

आभासतां तरङ्गानामवगच्छन् तत्त्वतः । सर्व एवाम्बुधिरिति वक्त्रि, नान्य कथञ्चन ॥

यत्तु सर्वपरं सर्वव्यापकत्वपरं अगुः । तत्तुच्छमेव नभसोऽप्यस्ति व्यापकता यतः ॥

असत्यता प्रपञ्चस्य येनैवमिह सूचिता । स निन्दित्यति किं ब्रह्मेतरन्मिष्येति वादिनः ? ॥

‘ममेवांशो जीवभूतः’ (१५।७) इत्यद्वैतं स्वयं वदन् । कथं तद्वादिनो देव आसुरास्कीर्तयिष्यति ? ॥

‘सर्वमूलेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । तज्ज्ञानं सार्विकं’ (१८।२०) शंसकथमेवं वदिष्यति ? ॥

‘पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं तद्भाजसमिति’ (१८।२१) स्वयम् । वदन्मैतितो नन्दनन्दनो निन्दिता कथम् ? ॥

आस्तामेवदिहोद्दिष्टाश्वाका एव ये जगत् । वदन्यनीश्वरं कामहेतुकं च कुवादिनः ॥

प्रमाणं नैकमप्यस्ति द्वैतयाध्यासाधकम् । आहुस्तथाप्यप्रमाणमद्वैतं श्रुतिसम्मतम् ॥

शास्त्रातुभवशून्यानां तेषां दुर्वादिनां कलौ । मतं प्रवृत्तममृतमार्गञ्चवाय केवलम् ॥

इति निपुणं निरूपयति ।

नव्यास्तु— अपरस्परसम्भूतमिति ‘असत्त्वम्’, ‘अप्रतिष्ठम्’ इतिवत् नञ्समास एव । ‘अन्योन्याभिभवाश्रयजननमित्युक्तं वृत्तयश्च गुणाः ।’ (सां. का. ११) इति साङ्ख्यशास्त्रे वर्णितं गुणानामन्योन्यतो जननमेवात्र विवक्षितम् । परस्परसम्भवहोकारे परम्पराधारया गच्छतां जगतो मूलभूतं किमपि तत्त्वमन्युपेयं स्यादित्यासुरा जनाः प्रपञ्चान्तर्गताः पदार्थाः केनचित्क्रमेणान्यतः सम्भूता इति नाम्युपगच्छन्तीत्यर्थः । अपरश्च परश्चापरस्परौ इति केचिद्विलक्षणं विवृहन्ति; परमपरपरयोः समासोऽपरपरावित्येव भविष्यति, नापरस्पराविति— इत्याद्याहुः । तत्र, उपनिषत्कामधेनुपयोभूतायां गीतायां कापिलसाङ्ख्यसिद्धान्तस्य कान्त्यानाश्रयणात्, अत्रापि तद्विवक्षायां मानाभावात्, प्रत्युत ‘अनीश्वरं’ इत्यनेन निरीश्वरवादिनां कापिलानामप्यासुरपक्ष एव प्रसेपस्य सङ्कटस्वाच, किञ्च— न कापिला गुणानामन्योन्यतः सम्भवमन्युपगच्छन्ति । उदाहृतकारिकायां गुणानामन्योन्यव्यपेक्षया परिणामित्वमेवोच्यत इति व्यक्तं तद्व्याख्यासुः ‘प्रत्यक्षादप्यत्र मानं’ इति जल्पतां चासुराणां शास्त्रीयजगदुत्पत्तिकमालोचनमप्राप्तमेव । केवलं कामहेतुकस्त्रीपुंसयोगेन सृष्ट्युद्भवः, नान्यत्रिकश्चित्कारणमिति तन्मतम् । तदेव चात्र प्रकृतमिति सन्दर्भस्वरसाद्बलमेव । एतेन अपरस्परसम्भूतपदेनोपनिषदुक्तसृष्ट्युत्पत्तिकमापेक्षया साङ्ख्यानं सृष्ट्युत्पत्तिकम् एव विशेषतो विवक्षितं इत्यपि निरस्तम् । अपरश्च परश्चेति विग्रहदूषणं तु ‘अपरस्पराः क्रियासातत्ये’ (अष्टा. ६।१।१४४) इति व्याकरणानभिज्ञातमूलकमेवेति नाधिकं प्रपञ्चयते ।

—अविगीता ।

श्लोकः ९— उपकर्मणां, उपरो ह्यः, स इव संहारकर्मणि व्याधृताः इति कश्चित् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १०— असद्वाहान्— सत् परं ब्रह्म, तदितरत्वं स्वर्गादिकमसत्, तद्ब्रह्म त्राहयन्ति वा असद्वाहाः काम्यकर्म-
तत्फलप्रतिपादका मन्त्राः, तान् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १३— ‘प्राप्त्ये’ इत्यात्मनेपदप्रयोगात् सर्वमिदं स्वप्रयोजनाय, न परप्रयोजनायेति सूच्यते ।

—अविगीता ।

श्लोकः १४— अत्र ‘ईश्वरोऽहं’ इत्यनेन जीवब्रह्मैक्यवादिनामद्वैतवेदान्तिनां निन्दा गम्यत इति कश्चित्प्रलप-
त्तसन्दर्भविषयं ‘असत्यं’ (१६।८) इत्यत्र वामनकृतविमर्शेणैव विवृष्टप्रायं चेति न पृथङ्कृत्यते । —अविगीता ।

श्लोकः १८— आत्मपराणामात्मनिष्ठानां देहेषु सर्वदा प्रकाशमानं मां गुणेष्वपि क्षमादिषु दोषानशक्तत्वादीनारोप्य
अतिशयेन द्विषन्त इत्याशयाः स्फुरिष्कृत्योपवर्णितो वामनेन ।

—अविगीता ।

श्लोकः २४— ‘अहंसि’ इत्यनेन ‘ते’ इत्येतदभिप्रेता योग्यता सूच्यते । **नव्यास्तु**—अत्रत्यकार्याकार्यव्यवस्थिति-
पदेन कर्तव्यशास्त्राख्यनीतिशास्त्रकल्पनां लक्ष्मीकृत्य गीतोपदिष्टेति स्पष्टं भवति, इदमेव कर्मयोगशास्त्रमित्युच्यते— इत्याहुः ।
तत्र; गीतायाः कर्तव्यशास्त्रत्वाभावात् । न हि गीता स्वयं कर्तव्याकर्तव्ये विधत्ते, किन्तु तद्विषये शास्त्रं प्रमाणमित्यनुशास्तीति
कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रस्य पृथक्त्वमतिरोहितमेव । नीतिशास्त्रं चान्यदेव प्रसिद्धं विशाखाचनेषु । भगवद्गीताया एव नीतिशास्त्रत्वकल्पनं
तु बाष्पाविद्यासंस्कारमूलमेवेति यत्किञ्चिदेतत् ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि षोडशाध्यायगौरवम् ।
आकर्ण्य कुरङ्गाक्षि ! हर्षोत्कण्ठप्रवर्धिणि ॥ १ ॥
अस्ति सौराष्ट्रकं नाम्ना पुरं गुर्जरमण्डले ।
तत्राऽऽसीत्खड्गबाहुश्च राजा चेन्द्र इवापरः ॥ २ ॥
यदीयकुसुमामोदमालासुरभितोदरे ।
वाराणिधो हरिः स्वास्थ्यादशेत सह पद्मया ॥ ३ ॥
यदीयकीर्तिकर्तृरकृपा मस्ति नमोङ्गणे ।
कीर्णा वैरिभक्तश्वासमारुतैस्तारकाळलात् ॥ ४ ॥
यस्यासिधारातीर्थेषु स्नाता वैरिगणा भृशम् ।
नाऽऽवर्तन्ते दिवोऽद्यापि स्वर्गस्त्रीवाग्विमोहिताः ॥ ५ ॥
तस्यारिमर्दनो नाम मदहस्ती मदोद्धतः ।
मदाम्बुधारासलिलगुञ्जद्भ्रमरमण्डलः ॥ ६ ॥
कपोलफलकोत्पीर्णमदधाराजलानिलः ।
बभौ यो निश्चरोद्गारैरञ्जनाद्रिरिवोच्चैः ॥ ७ ॥
यस्याङ्गेषु व्यराजन्त चामराश्चन्द्रिकोज्ज्वलाः ।
किरणा इव शीतांशोः पतिताः काननोदरे ॥ ८ ॥
सिन्दूरपांसुपटले राजकुम्भस्थलो बभौ ।
यः सन्धावारिद्वयान्तं वियत्खण्डमिव स्फुरन् ॥ ९ ॥
कदाचिन्मोचयित्वा तु गृह्णलान्निगडानपि ।
मङ्कस्वा लोहददं स्तम्भं प्रसह्य निशि निर्गतः ॥ १० ॥
आधोरणगणान्सर्वान्पार्ष्णिविस्फूर्जदकुशान् ।
क्रोधादवगणयैव निजशालां बभज सः ॥ ११ ॥
तीक्ष्णाङ्कुशमुल्लैर्विभ्रघ्नयमानोऽपि वैष्णवैः ।
दण्डैस्तु त्रासयामासुः सादिनो न मनागपि ॥ १२ ॥
ततो राजा समालोक्य निशम्येदं कुतूहलम् ।
तत्र हस्तिकलामिहैः समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
अदृश्यत समागत्य राज्ञा दन्तावलो बली ।
मोदयन्नुद्गटाटोपो हुताट्टालिकमालिकम् ॥ १४ ॥
दृष्टशुस्तं महाभीमं पौरा दूरतरं स्थिताः ।
गोपायन्तः शिशुमीत्या निवृत्तास्यकुतूहलाः ॥ १५ ॥
रुद्धेषु तत्र मार्गेषु पलायनपरैर्जनैः ।
वाञ्छितेषु तदीयोप्रदानधाराम्बुलीकरैः ॥ १६ ॥
स्नात्वा तेनाध्वना यातः सरसः कञ्चन द्विजः ।
गीतानां षोडशाध्यायश्लोकांस्त्वतिपयाञ्जपन् ॥ १७ ॥

निषिध्यमानो बहुधा पौरैराधोरणैरपि ।
अमन्यमानः करिणो भीतो न स्वलितस्ततः ॥ १८ ॥
स्फूतकारेण आवृण्वज्जनाग्विपरिर्मदयन् ।
स्पृशन्दानाम्बुजश्वालमायुष्मान्निर्गतो द्विजः ॥ १९ ॥
ततो महानभूत्तत्र विस्मयो वागमोचरः ।
मानसे भूमिपालस्य पौराणामपि पश्यताम् ॥ २० ॥
समाहूय ततो राजा फुल्लराजीवलोचनः ।
तमपृच्छद्विजं बाह्याद्वतीर्थं प्रणम्य च ॥ २१ ॥

राजोवाच—

अलौकिकमिदं विप्र ! त्वयाऽद्याऽऽचरितं महत् ।
कृतान्तकल्पादेतस्माद्यस्मान्निर्गतवान्गजात् ॥ २२ ॥
कमर्चयसि गीर्वाणं कं मन्त्रं जपसि प्रभो ! ।
का च सिद्धिस्तवास्तीति द्विजन्मनसमुदीरय ॥ २३ ॥

द्विज उवाच—

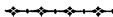
गीतानां षोडशाध्यायश्लोकांस्त्वतिपयानहम् ।
जपामि प्रत्यहं भूप ! तेनैतः सर्वसिद्धयः ॥ २४ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततो विहाय द्विरदकौतूहलरसं नृपः ।
आजगाम द्विजन्मानमादाय निजमन्दिरम् ॥ २५ ॥
शुभं मुहूर्तमन्वीक्ष्य तोषयित्वा द्विजोत्तमम् ।
सुवर्णैलक्षसङ्ख्याकैर्गीतामन्त्रमुपाददे ॥ २६ ॥
गीतानां षोडशाध्यायश्लोकांस्त्वतिपयानपि ।
समभ्यस्य ततो राजा गजमोक्षणकौतुकी ॥ २७ ॥
अथैकदा विनिर्गत्य बाह्यालीं सह सैनिकैः ।
तमेवामोचयद्राजा मत्तमाधोरणैर्गजम् ॥ २८ ॥
विस्मरन्भीतिवाक्यानि राज्यसौख्यममानयन् ।
तृणवज्जीवितं राजा गजस्याग्रेऽविशत्ततः ॥ २९ ॥
आदाय गण्डफलकं मदपङ्कनिरङ्कुशम् ।
आययौ मन्त्रविश्वासान्नुपः साहसिकाग्रणीः ॥ ३० ॥
राहोरिव मुखादिन्दुः कालास्यादिव धार्मिकः ।
साधुः खलस्य वदनान्नुपो निरगमज्जज्ञात् ॥ ३१ ॥
आगत्य नगरं राजा त्वमिषिच्य कुमारकम् ।
गीतानां षोडशाध्यायादवाप परमं गतिम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाण्डे उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताषोडशाध्यायमाहात्म्यकथनं

नाम षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १७]

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।
लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र भाष्यम्— ‘ इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेन अफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं, शास्त्र-
सेद्धस्य लक्षणं चोच्यते ’ [रा. भा. १७।१] इति । शास्त्रं यस्य विधायकत्वेन नास्ति, तदशास्त्रमित्य-
भेदायेण ‘ अशास्त्रविहितस्य ’ इत्युक्तम् । ‘ ओं तत्सत् ’ [१३।२३] इति शास्त्रसिद्धस्य त्रिविधं
लक्षणमुक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रद्धात्रयविभागयोगाख्यः सप्तदशोऽध्यायः ।

शास्त्रानभिज्ञानां श्रद्धया कर्म कुर्वतां किं फलमित्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ [१६।२४] इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नवीजोऽर्जुन उवाच—य इति । ये केचिद्विशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्धयान्विताः श्रद्धयाऽऽस्तिस्म्यबुद्ध्याऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कश्चिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो बृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कश्चिच्छास्त्रविधिमपलभमाना एव तमुत्सृज्याथवाविधिं देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात्पूर्वोक्ता एव ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवम्भूतानां निष्ठा तु अवस्थानं का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः; किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानं ? आहोस्विद्रजः ? अथ वा तमः ? एतदुक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा, किं सा सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसी ? इति ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकचक्षुषां गतिरुक्ता, सम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञानां गतिजिज्ञासया वृच्छतीत्याह—तस्मादिति । यजन्त इति यागग्रहणं दानादेरुपलक्षणम् । यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्तस्तस्मिन्सृजन्ति कथं तर्हि श्रद्धयानां यागादि कुर्वन्ति ? न हि मानं विना श्रद्धया यागादिकर्तुं शक्यं, इत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यन्तोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्वोपेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते, तेषामिह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य’ इति प्रहो भविष्यति; नेत्याह—ये पुनरिति । तेषामत्रापरिग्रहे प्रभूप्रवृत्तं हेतुमाह—कस्मादिति । शास्त्रज्ञानां तदुपेक्षावतां

ग्रहेऽपि विशेषणमविरुद्धमित्याशङ्क्य व्याघातान्नैवमित्याह—देवादीति । अश्रद्धानतया तदुत्सृज्येति सम्बन्धः । शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्यं स्वेच्छया देवपूजादौ प्रवृत्तानामासुरेष्वेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराज्याये सिद्धस्तस्मादास्तिकाधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति—यस्मादिति । पूर्वोक्ताः शास्त्रानभिज्ञा बृद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् । तैः श्रद्धया क्रियमानं कर्म कुत्र पर्यवस्यति ? इति वृच्छति—तेषामिति । का निष्ठेत्येतद्विश्रुणोति—सत्त्वमिति । कार्वाणकारणैर्न्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह—एतदिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

देवासुरविभागोक्तियुक्तेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वैदेकमूलमित्युक्तम् ; इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतत्त्वैविव्यं, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते; तत्राशास्त्र-

विहितस्य निष्फलत्वमजानन् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सच्चादिनिमित्तफलभेदबुद्धुत्सया अर्जुनः पृच्छति— य इति । शास्त्रविधिसुत्सुज्य श्रद्धयाऽन्विता ये गजन्ते, तेषां निष्ठा का ? किं सत्त्वम् ? आहोस्विद्रजः ? अथ तमः ? निष्ठा स्थितिः, स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थितिः सच्चादिरेव निष्ठे-
त्युच्यते; तेषां किं सत्त्वे स्थितिः ? किं वा रजसि ? किं वा तमसि ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

उक्तशेषतया सप्तदशमवतारयितुमुक्तमुद्राहति— देवासुरेति । प्रकृतस्य मुखभेदेन प्रपन्नपरतया सङ्गतिमाह— इदानीमिति । हेयोपादेयव्यवस्थायाः शास्त्रैकमूलत्वोक्तिसमन्तरमित्यर्थः । ‘अशास्त्रमागुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् । लक्षणं शास्त्र-
सिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम्’ [गी. सं. २१] इति सङ्ग्रहश्लोकं विवृणोति— अशास्त्रविहितस्येत्यादिना । अत्र सामान्यतो विशेषतश्च शास्त्रीयार्थविभजनमाध्यायानु-
वृत्तार्थः । ‘सप्तदशोदितम्’ इत्येतत्सङ्ग्रहश्लोकवाक्यत्रयेऽपि प्रत्येकमन्वेतव्यम् । एतत्सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोपसंहारेण वाऽन्वयः । ‘हात्वा शास्त्रविधानोक्तम्’ [१६।२४] इत्य-
स्यानन्तरं ‘ये शास्त्रविधिसुत्सुज्य’ इति प्रश्नः कथं सङ्गच्छते ? इत्यत्राऽऽह तत्रेति । अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजान-
न्नि । अयमभिप्रायः— प्रेक्षावतां स्वतः प्रयोजने तदु-
पाये वा बुद्धुत्सा; अतः सच्चादिनिष्ठाभेदबुद्धुत्सा तन्मूलफल-
विशेषपर्यन्ता; न च निष्फलत्वज्ञाने फलविशेषजिज्ञासा; ततश्च
लोकसिद्धाः कृषिचिकित्साद्योऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयाः सफला
एव दृश्यन्ते, अन्यथा शास्त्रस्यापि निरुक्तत्वप्रसङ्गात् । अलौ-
किकेष्वाप्याचारसिद्धाः कतिकति धर्माः; न च ते यतिकृतिफल-
मन्तरेण स्युः, प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च भद्रापूर्वका-
नुष्ठाभेऽज्ञैकस्यात् फलाभावः सम्भावति; न च प्रेक्षावद्भिन्नान्तै-

र्जनैर्बहुवितव्ययायासादिनाऽनुशीयमानेषु दृष्टप्रयोजनरहितेषु
कर्मषु अष्टपथैवसानमन्तरेण गतिः; अतः शास्त्रविहितादस्य
यदि किञ्चिद्वैषम्यमुच्यते, तदा सच्चादिगुणभेदप्रयुक्तफलतर-
तम्यमात्रमेव स्यात् । अतः ‘यः शास्त्रविधिसुत्सुज्य वर्तते
कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्’
[१३।२३] इति पूर्वोक्तमपि प्रायशः प्रकृतमुखानाविवक्षया
‘कासकारतः’ इति विशेषणं वा श्रद्धासुक्तव्यवच्छेदाधैर्यमिति
दुश्चरदेशबाह्यागमस्योत्प्रेषादृढव्यवहारमात्रकल्पिते ह्यत्र धर्मा-
भिसन्धिभ्रद्धादियोगाग्नैकफल्यनिष्ठयितुं क्लृप्त्यर्जुनस्यासायः— इति ।

विशिष्टस्य फलत्वशब्दास्पदत्वाय कर्तृविशेषेण क्रियाविशेषण-
तया व्याख्यातम् । यागोऽत्र दानाद्युपलक्षणार्थः देवपूजात्वा-
विशेषात्तत्सङ्ग्रहो वा । अत्र कृष्णशब्देन ‘कृषिभूताचकः शब्दो
गन्ध निर्वृतिवाचकः’ [म. भा. १।७।१५] इति सर्वापेक्षितः
सिद्धयौपयिकी निश्चितमभिप्रेति । तुल्यभेदेन शास्त्रीयनिष्ठातः
कामकारतश्च व्यावृत्तिर्विवक्षिता । विपरित्यक्तस्य किंशब्दस्य
‘अहो’ इति पदस्य वा अत्रानुमितमिदं प्रेत्याऽऽह— किं सत्त्व-
मिति । विनाशाद्यर्थव्यवच्छेदाय सच्चादिसामानाधिकरण्याय
चाधिकरणव्युत्पत्तिसमवतारयितुं पर्यायेण सत्त्वस्यैव व्यनक्ति निष्ठा
स्थितिरिति । ‘तेषां निष्ठा तु का ?’ इति पृष्ठ एवार्थः सत्त्वं
इत्यादिना विशेषत इत्यभिप्रायेण फलितमाह तेषामिति ॥ १ ॥

५ आनन्दीश्वरकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

सर्वगुणपूर्णाय नमः ॥ ॥ ॐ श्रीः । गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन शास्त्रविधिसुत्सुज्य
अज्ञात्वैव । ‘वेदः कृत्स्नोऽधिगतन्वयः सरहस्यो द्विजन्मना’ [मनु. २।१६५] इति विधिरुत्सुधो हि
तैः । “ये वै वेदं न पठन्ते न चार्थं वेदोद्भांस्तान्विद्धि सानूतबुद्धीन” इति माधुच्छन्दसंस्तुतिः ।
अन्यथा तु तामसा इत्येवोच्येत । न तु विभज्य । यदि सात्विकास्तर्हि नोत्सृष्टास्त्राः । न हि वेदविरुद्धो
धर्मः । ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विद्वाम्’ [मनु. २।६] इति हि स्मृतिः । ‘वेदप्रणि-
हितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः’ इति च भागवते [६।१।४०] ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायार्थमाह— गुणेति । गुणनिमिप्ताः श्रद्धादीनां
भेदाः । ‘नान्यं गुणैर्म्यः कर्तारं’ [१।४।१९] इत्युक्तत्वात्
प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सात्विकानां पुमर्थसाधनत्वादुत्प्रेत्यत्वमन्वेषां
तद्विरुद्धत्वाभावात् । त्याज्यत्वं च ज्ञापयितुमिति शेषः । शास्त्र-
विधिसुत्सुज्येत्यस्य वेदविधानमप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्येत्यर्थ-
प्रतीतिं निवारयितुमाह— शास्त्रेति । अज्ञानमेवात्रोत्सर्गः,
न त्वप्रामाण्यबुद्ध्या त्याग इत्यर्थः । ननु प्राप्तपरित्याग उत्सर्गः,
गी. तु. ९।१

एवं च प्रतीतार्थे एव युक्तो न शास्त्रेति तत्राऽऽह— वेद इति ।
अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः । अर्थं च सर्वाङ्गिजनमनः प्राप्तस्तै-
रज्ञानभिस्तद्व्यथ अतोऽज्ञात्वेति युक्तमित्यर्थः । अत्र श्रुति-
सम्मतिं वाऽऽह— य इति । न चार्थमधिगच्छन्ति सदानुनया
वेदतद्भाषिणितोमग्न्या बुद्ध्या वतैमानान् सानूतबुद्धयोऽपि ये
वेदं न पठन्त इति योज्यम् । अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्येत्ये-
वार्थः किं न स्यात् ? इत्यत्र आह— अन्यथेति । यश्च

वेदविरोधिनां बौद्धादीनां निष्ठा पृच्छयेत् तदा ते तामसा इत्ये-
वोक्तस्तुज्येत्, तदीयतामसत्त्वस्याविकल्पितत्वादिति भावः ।
न केवलं वक्तव्यानुक्तिरेव दोषः, किन्तु तद्विरुद्धोक्तिश्च स्यादिति
भावेनाऽऽह— न स्थिति । ‘त्रिविधा भवति श्रद्धा’ [१.७.१२]
इत्यादिना श्रद्धां विभज्योक्तं नोच्यते इत्यर्थः । एवमुत्तरवच-
नेऽपि किं स्यात् ? इति चेत् वेदाप्रामाण्यवादिनामपि पाक्षिकं
सार्विकत्वं स्यात् । तथा च वक्ष्यामः । तदपि स्यादिति चेत्,

न; सार्विकत्वं वेदविरोधित्वयोः सहानवस्थानादित्याह—
यदीति । सहानवस्थानमपि कुतो निश्चयः ? इति चेत्, सार्विकका
हि धर्ममाचरन्ति ‘सर्ववाद्मनो भवेत्पुंसाम्’ [भाग. १.१.१३/१२]
इति वचनात् । तथा च वेदविरोधिनां धर्मिणश्चेत्युक्तं भवति ।
एवं च वेदविरोधी धर्म इत्याद्यापयेत् तत्रानुपपन्नमित्याह—
न हीति । कुतो न ? इत्यत आह— वेद इति ॥ १ ॥

७ हनुमत्पणीतं पैशाचभाष्यम् ।

‘ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि’ [१.६.२४] इति भगवद्वचनं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच— य इति ।
शास्त्रविधानमनवेक्ष्य ये देवताः पूजयन्ति तेषां निष्ठा स्थितिः का ? सत्त्वमथवा रजः, आहो तमः ?
इत्यर्जुनस्य प्रश्नः ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

षोडशेऽध्याये तत्त्वज्ञानाधिकारी निरूपितः; सप्तदशे तु
सार्विकी श्रद्धैव ब्रह्मं तदधिकारिविशेषणमिति निरूप्यते;
तत्र तावत्पूर्वाध्याये ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः’
[१.६.२३] इति शास्त्रं त्यक्त्वा स्वेच्छया वर्तमानस्य ज्ञाना-
धिकारो नेत्युक्तमाकर्ष्य ये पुनः शास्त्रं विहाय केवलमाचरण-
परम्पराभागेन श्रद्धैव देवताराधनादि कुर्वन्ति, तेषां किं
ज्ञानाधिकारोऽस्ति न वा ? इति शास्त्रत्यागश्रद्धाभ्यां
सन्दिहान् अर्जुन उवाच— य इति ।

हे कृष्ण ! ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य आलस्यादिवशादनादव्य-
वहाराचारेणैव केवलं श्रद्धया आस्तित्वमुद्भवा अन्विताः सन्तो
यजन्ते देवताराधनादिकं कुर्वन्ति, तेषां निष्ठा का कीदृशव-
स्थितिः ? एतदेव विट्पणोति— सत्त्वमिति, सार्विकीत्यर्थः ।
आहो इति पक्षान्तरे । रजस्तम इति; राजसी तामसीत्यर्थः ।
अत्र ‘सत्त्वं’ इत्येका कोटिः, ‘रजस्तमः’ इत्यपरा कोटिरिति
विभागज्ञापनायाहोशब्दः । यदि सार्विकी तेषामवस्था तदा
ज्ञानाधिकारोऽस्ति, अन्यथा तु नेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

९ वल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वाध्यायान्ते ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्’
[१.६.२३] इत्यनेन शास्त्रविधिमुत्सृज्य स्वच्छन्दश्रद्धातो वृत्तमानस्य दैवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्व-
ज्ञानातिरूपा न सिद्धिरित्युक्तं, तत्राऽऽर्जुनः पृच्छति— अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येति । त्यक्त्वा वर्तन्ते
कामकारशब्दनिर्दिष्टया श्रद्धयाऽन्विताः तेषां निष्ठा का हे कर्षक ! किं सत्त्वमाहो रजस्तम इति तेषां सत्त्व-
विषयिणी सा रजस्तमोविषयिणी वा निष्ठा ? इति प्रश्नात्पर्यम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमुत्तरङ्गिणी ।

शास्त्रविधयुता श्रद्धा निर्गुणैवोत्तमा मता । इति दर्शयितुं श्रद्धा त्रिविधाऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये शास्त्रविधिरहितकामकारतः कर्मसु वर्तमानस्य
न फलमित्युक्तं, तत्र कामकाराभावे शास्त्रविधिरहितस्य
श्रद्धया वर्तमानानामप्ये सार्विकत्वाद्याभयेण किमपि ज्ञाना-
दिकं सत्कलं भवति न वा ? इति जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति—
ये शास्त्रेति । ये सत्त्वत्यागादनामन्यत्वादिशास्त्रविधिं दुस्तत्त्वेनो-
त्सृज्य परम्पराचारमाहप्रवृत्तमनजानिषु श्रद्धया आदरेण
युक्ताः यजन्ते देवादिपूजनं कुर्वन्ति, हे कृष्ण ! तेषां का

निष्ठा का आशयः सत्त्वं आहो रजः तमो वा ? अयं भावः—
पूर्वं चेत् सत्त्वाभ्यस्तदा तत् एव ज्ञानोदयः, पूर्वं चेद्रजस्तदा,
तथा कुर्वतोऽप्ये सार्विकत्वं, पूर्वं चेत्सत्त्वतादप्ये राजसत्त्वं;
तत्त्वताया कुर्वतोऽप्ये सार्विकत्वं, ततो ज्ञानोदयस्ततो निर्गुण-
त्वेन त्वत्प्राप्तिः । फलात्मकनामसम्बोधनेन फलाभावे तत्कारणं
व्यर्थमेव तदाचारादिप्रामाण्यं निष्प्रयोजनकमस्तत्तेषामाश्रय
स्वरूपं वक्तव्यमिति भावो व्यञ्जितः ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ [१.६.२४] इति प्रश्नवीजमुपलभ्यार्जुन उवाच— य इति । ये पुरुषाः शास्त्र-
विधिं— शास्त्रपरं नानां स्मृतिस्मृदाचारकुलाचारा गृह्यन्ते, सर्वेषां तेषां धर्मं प्रमाणत्वात्— तत्र योऽधिगतो विधिर्विधेयं
वेदुत्सृज्य सर्वात्मना परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ति तातकृपादीन् ‘मरिपत्रा कृतोऽयं कूपो गङ्गाशतादप्यधिकोऽत्रैव
ज्ञानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादेतत्सेवनादमिष्टं फलमवश्यं प्राप्स्यामि’ इति तत्र दृढतरया श्रद्धया-

उन्विताः सन्तः, तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी ? किं सत्त्वं सात्त्विकी वा ? पित्र्ये कूपे अद्धाधिक्यदर्शनात् । किं रजः राजसी वा ? तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् । आहो इति प्रश्ने । किं तमः तामसी वा ? सा निष्ठा रङ्गे रजतवीरिवाद्यास्त्रीयाया अल्पे महत्त्वबुद्धेर्विपर्यसरूपाया दर्शनात् । यदपि तु (शां.) भाष्ये ‘ वृद्धव्यवहारदर्शनादेव अद्धानतया ये देवादीन्यजन्ते ’ इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः, अविगीतेऽस्मिन्स्तामसत्वादिसङ्ख्या अयोगात् ॥ १ ॥

अद्धात्रैविध्यम् ।

श्रीभगवानुवाच— त्रिविधा भवति अद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

१ शां. भा.— सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति अद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा, जन्मान्तरकृतो धर्मादिस्कारो मरणकालेऽभिष्यक्तः ‘ स्वभावः ’ उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृत्ता भ्रेतपिशाचादिपूजादिविषया, एवं त्रिविधा; तासुच्यमानां अद्धां शृण्ववधारय ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— विशेषनिष्ठमुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहृयति— सामान्येति । किमिति अद्धा-त्रैविध्यं प्रश्नापुन्युक्तमुच्यते ? तत्राऽऽह— यस्यामिति । अद्धा-पूर्विकायां क्रियायामिति यावत् । अद्धात्रैविध्ये हेतुमाह—

सा स्वभावजेति । स्वभावशब्दायै प्रकृतोपयोगिताया कथयति— जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधा ? इत्यपेक्षायामाह— सात्त्विकीत्यादिना । कथमुक्ता अद्धा स्वभावजेति ? तत्राऽऽह— तामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— एवं पृष्ठो भगवानशास्त्रविहितअद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतत्त्वैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयअद्धायास्त्रैविध्यं तावदाह— त्रिविधेति । सर्वेषां देहिनां अद्धा त्रिविधा भवति; सा च स्वभावजा— स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीन-वासनानिमित्तः तत्तद्बुचिचिषेयः, यत्र रुचिस्तत्र अद्धा जायते; अद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा; वासना रुचिश्च अद्धा चात्मधर्मानुगुणसंसर्गाः; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविषयगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सच्चादयो गुणाः सच्चादि-गुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः । ततश्चैवं अद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा, तामिमां अद्धां शृणु; सा अद्धा यत्स्वभावा, तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अद्धा कतिविधा ? इति प्रश्नाभावेऽपि तदुक्तैष्वप्यशङ्कां परिहरन् अद्धानैविध्यकथनस्य प्रयोजनं चाऽऽह— एवं पृष्ठ इत्यादिना । पूर्वोपदिष्टविकटं पृष्ठ इत्यर्थः । हृदि निधायेति — कृतेण साक्षादुत्तरमवतारयितुमित्यर्थः । प्रश्नस्यात्यन्तानादरपरत्वात्प्रापनाय वा सहसा साक्षादुत्तरात्पुनरिति भावः । गुणतस्त्रैविध्यमिति — गुणभेदनिमित्तफलभेदयोगित्वमिति भावः । अत्र हि अद्धायोगात्सात्त्विकत्वं शास्त्रो-द्धानात्तामसत्वं तदुभयसमुच्चयाद्वाजसत्त्वमाशङ्कितं; तत्र तावच्छ्रद्धापूर्वकत्वं फलसाधनत्वाद्योपयुक्तम्, तच्छास्त्रीयेष्वेव; तत्रापि अद्धानां न त्वैकान्तिकत्वमित्यभिप्रायेण शास्त्रीयअद्धानास्त्रैविध्यग्रहणम् । एतेन परिसङ्ख्याभ्यायेनाशास्त्रीयेषु फलभेद-निमित्तं त्रैविध्यं प्रत्युक्तम् । अत्र अद्धानेवाह सत्त्वादिनिष्ठाभेद-निर्णय इत्युक्तं भवति ‘ देहिनां ’ इत्यनेन तत्तद्देहादिरूपमधिकारि-वैचित्र्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वेषामिति । ब्रह्मादीना-

मपीत्यर्थः । ‘ देहिनाम् ’ इति सत्त्वादियुगप्रवृत्तेर्विशेषानु-रूपमिति भावः । साधारणेषु शास्त्रेषु तत्परोचकेष्वर्थवादोद्विगु च कथं पुनरभेदनियतअद्धानेदः ? इति शङ्कायां ‘ सा स्वभावजा ’ इति वाक्यान्तरमिलमिश्रायेणाऽऽह सा चेति । कार्यासाधारण-त्वाय कारणसाधारणत्वविवक्षामाह स्वभावः स्वासाधारणो भाव इति । कोऽसौ भावः ? कश्च तस्यान्यथाधारण्यहेतुः ? इत्यत्राऽऽह— प्राचीनेति । भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः । नानासु स्वभावशब्दे कथमत्र रुचिविवक्षा ? इत्यत्राऽऽह यत्र रुचिरिति । रुचिरशब्दोः कार्यकारणभावोऽन्यव्यव्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः । रुचित्यतिरिक्ता तत्कार्यसूता का अद्धा ? इत्यत्राऽऽह अद्धान्हीति । ‘ अद्धा विश्वासकाङ्क्षयोः ’ इति त्वरापर्यन्त-विश्रामेऽपि हि अद्धानावेवं नैषण्डुकाः पटन्ति । ननु “ कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्धाऽअद्धा श्रुतिश्रुतिर्हीर्षाभीर्षित्येतत्सर्वं मन एव ” [वृ. उ. १।१।३] इति अवगात् अन्तःकरणधर्म-

ष्वात्मानमस्मिन्पुत्रं श्रद्धादिषु गुणकृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसम्भवे-
ऽपि कथमत्र स्वशब्देन देहिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि
तदन्वयोक्तिः ? तत्राऽऽह **वासनेति** । शुद्धस्वभावस्यैवात्मनः
कर्ममूल-गुणमय-प्रकृतिसंसारोपाधिक-धर्मभूत-ज्ञानपरिणतिविशेषा
इत्यर्थः । श्रद्धामेवेषु सात्त्विकादिस्त्रिभिर्विशेषा निगुणस्यात्मनः
कथं सत्त्वादिमूलवासनादियोगः ? इति शाङ्क्युदासाय च
देहिशब्दद्वयचितप्रक्रियया गुणसंस्पर्गमत्वं विवृणोति **तेषामिति** ।
यथोपधादिविशिष्टद्वन्द्वनादिसम्बन्धात् पाश्चात्वादिषु पाकज-
गुणारम्भः, तथाऽत्रेति भावः । तत्सत्कार्यहेतुतया शास्त्रसिद्धाना-

मनुपलब्ध्या निराकरणमुक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽह **कार्यैक-
निरूपणीया** इति । अतीन्द्रियाणामनुभूतानां कथं वासना-
हेतुत्वं ? इत्यत्राऽऽह **सत्त्वादिगुणयुक्तेति** । मूलकारणपेक्षया
श्रद्धायाः सात्त्विकादिसंज्ञाभेद इत्याह **ततश्चेति** । सात्त्विकत्वा-
दित्रैविध्येन धावितायां पुनः ‘शृणु’ इति किमुच्यते ?
इत्यत्राऽऽह **सा श्रद्धा यत्स्वभावेति** । स्वरूपस्य सामान्यत-
त्वे विध्यस्य च विदितत्वादविदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण ‘शृणु’
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो विभज्याऽऽह— त्रिविधेत्यादिना ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ‘तेषां निष्ठा तु का ?’ [१७१]
इति पृष्ठे सात्त्विकत्वादिकं वक्तव्यम्, त्रिविधेत्यादिकं तु
किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— **अत इति** । यत एवमर्जुनेन
वेदविधिमज्ञानतां निष्ठा पृष्टा, अज्ञानं च भेदकं त्रयाणामपि

सम्भवात् । न चज्ञानस्य प्रभेदाः सन्ति, अतः श्रद्धाऽऽन्विता
इति तद्विशेषणत्वेनोक्तं श्रद्धां सात्त्विकत्वादिना विभज्य
तदाश्रयेण तेषां स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्य प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः ।
स्वभावज्ञा, जन्मान्तरानुष्ठितपुण्यपापसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते । सा च सत्त्वे भवा
सात्त्विकी ॥ २ ॥

८ चं. ब्र. गि.— तत्र ये सात्त्विक्या श्रद्धयोपेतास्तेऽधि-
क्रियन्ते, ये तु राज्यस्या तामस्या च श्रद्धाऽऽन्वितास्ते
नाधिक्रियन्ते इति विवेकेनार्जुनस्य सन्नेहमपनिनीषुः श्रद्धाभेदं
श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । यथा श्रद्धाऽऽन्विताः
शास्त्रविधिस्तृण्य यजन्ते सा श्रद्धा देहिनां स्वभावज्ञा
जन्मान्तरपुण्यपापवासनारूपात् स्वभावज्ञाता । तस्य स्वभा-
वस्य सात्त्विकराजस्तामसभेदेन त्रैविध्यात्तज्जनिता श्रद्धाऽपि
सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । तां शृणु;

श्रुत्वा स्वयमेवाधिकारानधिकारौ ज्ञास्यसीत्यर्थः । अत्र सा
‘स्वभावज्ञा’ इत्यनेन प्राग्भवीयकर्मसंस्काररूपस्वभावज्ञा
प्राणिमात्रसाधारणी शास्त्रनिरपेक्षा या श्रद्धा, सैव स्वभाव-
त्रैविध्यात्रिविधा; या तु विदुषां शास्त्रसंस्कारमात्रज्ञा, सा
कारणिकरूपादेकरूपा सात्त्विकयेव, न तु राजसी तामसी वा;
तेषां प्राग्भवीयकसंस्काराभिभावकशास्त्रीयविवेकसम्पन्नत्वादि-
त्येतद्विशिष्टम् ॥ २ ॥

९ ब० त० दी०— एवं पृष्ठः पुनरपि द्विविधेषु त्रिगुणविवेकेनैव शास्त्रीयश्रद्धादिस्वरूपमाह— श्रीभगवानु-
वाच त्रिविधेति । देहाभिमान आसुरः, तद्वतामशास्त्रविधिमुत्सृज्याननुसृत्य वर्तमानानां उभयविधानां
जीवानां सा स्वभावज्ञेति । त्रिगुणमयं स्वभावमन्यथा कर्तुं शक्तं हि शास्त्रीयं विज्ञानं, तत्तूक्तानां नास्तीति
कामकारपदवाच्या निष्ठेव केवलं पूवैतनस्वभावज्ञा । श्रद्धा सा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी चेति
मत्सत्तां शृणु ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अत्रोत्तरमाह श्रीकृष्णः— त्रिविधे-
ति । देहिनां देहाभिमानवतां लौकिकानां श्रद्धा त्रिविधा
भवति, सात्त्विकी च पुनः राजस्येव, तथा तामसी चेत्त्युक्तना
प्रकारेण त्रिविधा । सा च स्वभावज्ञा स्वस्मैपतिकगुणज्ञा, न तु
निर्गुणा । तथा कार्यं भावः— शास्त्रोक्तविध्युक्तमद्भजनश्रद्धातो

लौकिकादिगुणज्ञानोदयो भवति निर्गुणत्वाजीवस्यापि निर्गुण-
त्वेन सत्त्वसङ्गभावान्मद्यातिफला श्रद्धाकरूपेव, मित्रा गुणस्व-
भावज्ञा, त्रिविधा च मित्रा न तत्फलसाधिकेति मित्रत्वज्ञाप-
नाय तां त्रिविधां मन्योष्यमानां शृणु, तच्छ्रवणादेव
त्वत्सन्नेहनिष्ठमिर्विषयीतीति ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं सामान्यतः पृष्ठे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । स्वभावः
प्राग्भवीयो धर्माधर्मौ, ततो ज्ञाता स्वभावज्ञा । यदि प्राग्भवे सात्त्विको देवतापूजादिधर्मोऽजेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य
शुद्धसात्त्विकयेव श्रद्धा भवति; यदि राजसो यक्षादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव; यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजा-
रूपस्तर्हि तामसी श्रद्धा भवति । एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति, तां मया व्याख्यास्य-
मानां शृणु ॥ २ ॥

श्रद्धावैचित्र्यस्य कारणं तदधिकारी च ।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— सैवं त्रिविधा भवति— सत्त्वेति । सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेताऽन्तःकरणा-
नुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत ! । यद्येवं ततः किं स्यात् ? इत्युच्यते— श्रद्धामयः श्रद्धा-
प्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं ? यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः, स एव
तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्राचीनकर्मोद्घोषिता त्रिविधा वासना
स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः श्रद्धाया निमित्तमित्युक्तं, इदानीं-
मुपादानं तस्या दर्शयति— सैवमिति । विशिष्टचित्तोपादाना
श्रद्धा तत्रैविध्यं त्रिविधेति पूर्वार्धस्यार्थः । कथं निष्ठायाः
सत्त्वादिप्रकारप्रश्रद्धा श्रद्धायान्नैविच्यनिरूपणमुपयुक्तं ? इति

मन्वानः शङ्कते— यद्येवमिति । श्रद्धेयं विषयमभिधायंस्तया
तत्रैव प्रवर्तते इति मन्वानः परिहरति— उच्यते इति । श्रद्धा-
मयत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति— कथमिति । श्रद्धा खल्वधिकृते
पुरुषे प्राचुर्येण प्रकृतेति तस्य श्रद्धामयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वमन्तःकरणं, सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; अन्तःकरणं
यादृशगुणयुक्तं, तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषः, श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः; यो यच्छ्रद्धः, यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः स एव
सः— स तादृशश्रद्धापरिणामः पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत् पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धा-
प्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवतीति ॥ ३ ॥

४ धे. ता. चं.— 'सत्त्वानुरूपा' इत्यत्र न सत्त्वगुण
उच्यते; सर्वस्य पुरुषस्य श्रद्धायास्तदधीनत्वे राजसतामसश्रद्धा-
विभागयोगात् । सहकारित्वेन सत्त्वं सर्वत्रापेक्षितमिति चेत्,
न; रजस्तमसोरपि तथात्वात् । त्रैगुण्यं हि परस्परान्नाम्येन
स्थित्यैव हि वातपित्तकफादिवत्सर्वं कार्यमारभते । अतोऽत्र
सर्वैश्रद्धासाधारणकारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपष्टम्भमन्तः-
करणमेवेत्याह सत्त्वमन्तःकरणमिति । आनुरूप्यं विज्ञेति
अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तमिति । यद्विषयवृत्तिजनक-
वासनोत्तम्यकसत्त्वादियुक्तमित्यर्थः । पूर्वं 'देहिनां सा स्वभावजा'
[१७१२] इत्युक्तम्, इह त्वन्तःकरणहेतुकत्वमुच्यते, तदेतन्न
वैकल्पिकं, सिद्धे तदयोगात्; नापि पुरुषभेदेन विकल्पः;
सर्वैस्त्येत्युक्तः; नापि समुच्चयः, नैरपेक्ष्यप्रतीतिरित्यत्राऽऽह—
सत्त्वशब्द इति । सामग्रीमध्यपातिषु तत्रतत्रान्यतमनिर्देशो
नानुपपन्न इति भावः । 'श्रद्धामयः' इत्यत्र मयटः स्वाधिकत्वे

निष्प्रयोजनत्वात्प्राचुर्यार्थत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगाच्छ्रद्धाफला-
न्वयविवक्षया विकारायैवमाह श्रद्धापरिणाम इति ।
एवं सामान्येन श्रद्धाजन्यफलसम्बन्धित्वमुक्तम्; तत्र 'यो
यच्छ्रद्धः' इत्यादिना श्रद्धाविशेषवतः फलविशेषयोग उच्यत
इत्याह— यः पुरुष इति । श्रद्धान्तरवैभवं योतनाय यत्तच्छब्दयोः
'यादृश्या' इत्यादिना प्रकारपरामर्शित्वोक्तिः । 'आचुर्युतम्'
[यजुः १.३१.२२] इत्यादिवत्कार्यकारणभावातिशयविवक्षया 'स
एव सः' इति निष्कोऽयमारोप इत्याह स तादृशश्रद्धापरि-
णाम इति । एतेन 'स एव सः' इत्यत्र विषयेभेदाभावात्पुनरुक्ति-
शङ्काऽपि परिहृता । पुरुषस्य नित्यत्वादसंभूतानविकासादे-
वेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितत्वात्, देहादेर्वाचित्परिणामविशेषत्वा-
त्किमपेक्ष्य श्रद्धापरिणामत्वोक्तिरित्यत्राऽऽह— पुण्यकर्ममिति ।
फलभेदबुभुक्षया ह्यत्र प्रश्लोष इति च भावः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा । यो यच्छ्रद्धः स एव सः, सात्त्विकश्रद्धः
सात्त्विक इत्यादि ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— सात्त्विकत्वादिभेदेन श्रद्धा त्रिविधे-
त्युक्ता, पुनः 'सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति' इति वचनं कथं
न क्याहते ? इत्यत आह— सत्त्वेति । चित्तं चैतन्यम्, जीव
इति यावत् । ननु श्रद्धास्वरूपमेव निरूपितम्, न तु तदा-

श्रित्य जीवस्वरूपं, अतो न सत्त्वसमुत्तरमित्यतो येन तदुच्यते
तत्पठित्वा व्याचष्टे— य इति । इत्यादि ज्ञातव्यमिति शेषः ।
राजसश्रद्धो राजसः, तामसश्रद्धतामस इत्यर्थः ॥ ३ ॥

७ ह. वै. भा.—सत्त्वानुरूपा स्वभावानुरूपा । श्रद्धा प्राचुर्येण यस्मिन्पुरुषे स श्रद्धामयः । सा श्रद्धा या धर्मादावस्तीति बुद्धिः । श्रद्धा या यस्य सात्त्विकी राजसी तामसी वा स यच्छ्रद्धः । स पुरुषः स एव सैव श्रद्धा, तच्छ्रद्धानुरूपकर्मफलभाक् । नन्वेवं तथा वै स एव सेति वक्तव्यं, कथं स एव सः ? इति । नायं दोषः, सर्वेनाम्ना- (ओऽ) भिधेयवदन्वृत्तत्वात् अभिधेयतया विवक्षितपुरुषवत् लिङ्गवचनाभावात् ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. मि.—प्राग्भवीत्यान्तःकरणगतवासनारूप-निमित्तकारणवैचित्र्येण श्रद्धावैचित्र्यश्रुत्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैचित्र्येणापि श्रद्धावैचित्र्यमाह—सत्त्वेति । शास्त्रीय-विवेकशून्यस्य सर्वप्राणिजातस्यान्तःकरणाख्यसत्त्वाद्रूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति, सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी, तमःप्रधाने तस्मिन् तामसी । यत्तु पृष्ठम् ‘तेषां निष्ठा तु का ?’ [१७१?] इति, तत्रोत्तरं

शृण्वित्याह—श्रद्धामय इति । अयं शास्त्रीयविवेकशून्य-पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसम्पिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मि-
च्छ्रद्धा प्रस्तुतेति श्रद्धामयः ‘अवमयो यज्ञः’ इति वत्प्राचुर्येण
मयद् प्रथयः । अतः यो यच्छ्रद्धः सात्त्विकी राजसी तामसी
वा या श्रद्धा यस्य स पुरुषः स एव श्रद्धानुरूप एव
सात्त्विको राजसस्तामसो वेति । श्रद्धयैवावस्थ निष्ठा ज्ञातव्येय-
मिषायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—तथाहि सत्त्वानुरूपेति । अन्तःकरणधर्मत्वात्सत्त्वानुरूपा अन्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; पूर्वसंस्कारानुगतमन्तःकरणं यादृशं तादृशी श्रद्धा येषां शास्त्रज्ञानरहितमन्तःकरणं तेषां श्रद्धाऽपि तथा; येषां न तथा तेषां श्रद्धाऽपि न तथा; परन्तु एतेन शास्त्रविधित्यागात्यागतो वर्तते न जीवेषु देवासुरभावः प्रतीयत इत्य-
वोचाम श्रद्धा कामकारवृत्तिश्रावितकथमतिरेवेति । सम्प्रदायविदः तेन गुणमयत्वमुपपद्यते यो यादृशश्रद्धः स
एव सः, यतोऽयं पुरुषः श्रद्धामयः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं श्रोतारं श्रवणे सावधानतयाऽभि-
मुखीकृत्याऽहं श्रद्धास्वरूपम्—सत्त्वानुरूपेति । हे भारत !
सत्त्वाद्रूपा मूलसत्त्वस्य अद्रूपा सदृशा अन्यधर्मास्त्वृत्तिपूर्वक-
सर्वसामर्थ्यरूपानां सत्त्वयुत्पत्तिप्रसरणारूपरूपा श्रद्धा सर्वस्य
सात्त्विकादित्रयस्य भवति । भारतेतिसम्बोधने तथात्सज्ज्ञाना-

विकारित्वबोधनाय । तर्हि त्रिविधत्वं कथं ? इत्यत आह—
श्रद्धामय इति । अयं पुरुषो मर्दोऽपि नरात्मकः श्रद्धामयः
श्रद्धाप्रचुरः, स तु यः सात्त्विकादिभेदेन यच्छ्रद्धः यस्य श्रद्धा-
युक्तो भवति सः स एव तद्रूप एव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु श्रद्धान्वितो भूत्वा “आत्मन्येवात्मानं (पश्यति) पश्येत्” [बृ. उ. ४।४।२३ +
श. ब्रा. १.३।६।२२८] इति श्रद्धाया आत्मदर्शने साधनेष्वन्तरङ्गत्वमुच्यते कथं तस्या राजसत्त्वं तामसत्त्वं चोच्यते ?
इत्यत आह—सत्त्वेति । प्राकर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा तदनुरूपैव सात्त्विक्यादि-
रूपा देवतादिपूजासु फलावश्यम्भावनिश्चयात्मिका श्रद्धाऽपि भवति । तथाऽयं पुरुषोऽपि श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानः, यो
यच्छ्रद्धो यो यथा श्रद्धोपेतः स एव स इति सात्त्विक्या श्रद्धया ऽपेतः सात्त्विक एव, राजस्या राजसः, तामस्या
तामस इति । एवं सति यदि तात्कूपभक्तः पूर्वपुण्यवशात्ततं देववन्मन्यते, तर्हि तं सात्त्विकं पुण्डलीकमिव देवा
अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदन्ति । यदि त्वेनं मन्त्रादिना सिद्धं पूर्ववासनावशाद्यश्चादिरूपं
मन्यते, तदा तं राजसं राजसा यक्षा एवानुगृह्णन्ति । नास्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागजं दोषमपनेतुमर्हन्ति ।
नहि देवतापराधी यक्षैश्चातुं शक्यते । यदि त्वयं प्रेतः पिता मत्कुडुम्बं मा बाधिष्टेति सर्वं धर्मं त्यक्त्वा एनमस्य
प्रियं कूपं पूजयामीति मन्यते, तदा तं पितरि प्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति क्षुद्रभोगेर्देवाश्च
नरके पातयन्ति ॥ ३ ॥

सात्त्विक्यादिश्रद्धात्रयस्य ज्ञानम् ।

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठास्तुमेयेत्याह— यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणान् सप्तमातृकादीन् श्रान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यथोक्तस्य पुरुषस्य ज्ञातुं शक्याः ? इत्याह ऋष्याऽऽह— ततश्चेति । अधि-
कृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् । देवा वस्वादयः,
यक्षाः कुबेरादयः, रक्षांसि नैर्ऋतादयः स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो

देहपाताद्भूर्वायुदेहमाप्ताः प्रेताः । एतन्मथ यथायथमाराध्य
देवादयः सात्त्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छन्तीति
सामर्थ्यादवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तदेव विवृणोति— यजन्त इति । सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ता देवान् यजन्ते; दुःखासम्भिन्नोक्तृष्टसुखहेतुभूतदेवयामविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति; राजसा जना यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तु तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते; दुःखसम्भिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा; दुःखप्रायास्त्यल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रकान्तश्रद्धायाः सात्त्विकत्वादिविभा-
गोजन्तं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धेयैः प्रदर्शयत इत्यभिप्राये-
णाऽऽह— तदेव विवृणोतीति । तत् फलविशेषणानां श्रद्धा-
विशेषाणां श्रद्धाविशेषनिबन्धनत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य सत्त्वादयो
ह्युपचीयमानाः स्वाचरुषे विषये श्रद्धां जनयन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह
सत्त्वगुणप्रचुरा इति । सर्वेषु त्रैगुण्यसंश्रितेषु केनचिद्विशेषेण
निर्देशस्तत्प्राचुर्यात् । तत्र सात्त्विक्या श्रद्धेयति पुरुषस्य

सात्त्विकत्वकथनेन अर्थसिद्धहेतुकथनम् । श्रद्धाया एव स्वरूपेण
निर्दिष्टत्वात् 'तां शृणु' इति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितुं
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह दुःखासम्भिन्न इति । आराध्य-
सायुज्यादिर्हि आराधनानां फलमित्यभिप्रायेण दुःखासम्भिन्नत्वा-
दिकथनम् । एवमुत्तरयोरपि भाव्यम् । तामसानामितरेभ्यो-
ऽन्यन्तवैधर्म्यज्ञापनान्यान्यशब्दः । भूतगणा रुद्रावदेवादयः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कः सात्त्विकश्रद्धः ? इत्यादि विभज्याऽऽह— यजन्त इत्यादिना ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— तां शृण्वति प्रतिज्ञातं नोच्यते, 'यजन्ते
सात्त्विकाः' इत्यप्रस्तुतं बोध्यत इत्यत आह— क इति । इत्यादि
जिज्ञासायामिति शेषः । विभज्य श्रद्धास्वरूपम् । प्रतिज्ञातं

श्रद्धात्रैविध्यमेवोच्यते; अतो नासन्नतिरिति भावः । एतेन
सात्त्विका इत्यादेः सात्त्विकश्रद्धा इत्यादिरर्थ उक्तो
भवति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— यजन्ते इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः श्रद्धोपेताः ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— श्रद्धा ज्ञाता सती निर्धां ज्ञापयिष्यति,
केनोपायेन सा ज्ञातयेत्यतो देवताराधनादिङ्गिगानुमेये-
त्याह— यजन्त इति । जनाः शास्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभा-
विक्या श्रद्धया देवान्सात्त्विकान्यजन्ते ते सात्त्विका ज्ञेयाः । ये

यक्षान् राक्षसांश्च राजसान्यजन्ते ते राजसा ज्ञेयाः । ये तु
प्रेतान्विप्रादयः स्वधर्मश्रद्धा मरणानन्तरं वायुशरीरानुत्काश-
कटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनुकान्, तथा भूतगणान्
तामसान्यजन्ते ते तामसा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी.— तत्र प्रथमानाह— यजन्त इति । सात्त्विका सत्त्वश्रद्धाप्रकृतयः प्रामाणिकान्सात्त्विकान्
देवान्यजन्ते । एवमन्यत् । तदेवमुक्तं भागवते [१।१।२७] 'रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वा' इत्येते
शास्त्रविधिमुत्सृज्य त्रिधा यजन्तो देवा वासुराश्चोक्ताः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— तदेव प्रपञ्चयति— यजन्त इति ।
सात्त्विका जना देवान् सूर्येन्द्रादीन् यजन्ते पूजयन्ति; राजसाः
पुनः यक्षान् धनदायिछितराक्षसान् यजन्ते । अन्ये सत्त्वसम्बन्ध-

रहितस्तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते तत्त्वबूजा-
रूपैव ते तद्रूपा ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुत एतदेवं कल्प्यते ? यस्मात्सात्त्विकादयो देवादीनेव यजन्त इत्याह— यजन्त
इति । यजन्ते पूजयन्ति ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गैः, तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु देवपूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति, बाहुल्येन तु रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम् ? अशास्त्रमिति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं, घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च, तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भश्चाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ, ताभ्यां संयुक्ताः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ, तत्कृतं बलं कामरागबलं, तेनान्विताः कामरागबलैर्वान्विताः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातं शक्यन्ते कृतं कार्यलिङ्गकानुमानेनेति तत्राऽऽह— एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तरविशेषं प्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपं दर्शयति— तत्रेत्यादिना । राजसानां तामसानां च प्राचुर्यं प्रश्रद्धारा

विश्रुणोति— कथमित्यादिना । कामश्च काम्यमानविषयो रागश्च तद्विषयभोगाभिलाषस्तत्कृतं तत्प्रयुक्तं तन्निमित्तमिति यावत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कुशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनः, मां चैव तत्कर्मयुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्, आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजोनिष्ठान्प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान्प्राधान्येन दर्शयति— कर्शयन्त इति । कथं शरीरादि-साक्षिणमीश्वरं प्रति कुशीकरणं प्राणिनां प्रकल्प्यते ? तत्राऽऽह—

मदनुशासनेति । तेषां विपर्यासनिश्चयवतां परिज्ञानं कुत्रोपयुज्यते ? तत्राऽऽह— परिहरणार्थमिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु दान-तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपित्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन्नाह— अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते— प्रदर्शनार्थमिदम्— अशास्त्रविहितं बह्वायासं यागादिकं ये कुर्वन्ते ते दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः शरीरस्थं ग्रथिव्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तो मदंश्रुतं जीवं चान्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते यागादिकं च कुर्वन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्धिः असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः, असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः, मदाज्ञाविपरीतकारित्वाचेपां सुखलवसम्बन्धो न विद्यते; अपित्वनर्थवाते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तं 'पतन्ति नरकेऽयुचौ' [१६।१६] इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमर्थोत्पन्नस्य निषेधः कृतः, अथ कण्ठोक्त्येत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवमिति । 'न स सिद्धिम्' [१६।२३] इत्यादिप्रायुक्तस्मारणाय न कश्चिदपि सुखलव इत्युक्तम् । अपित्वनर्थं एवेत्यनेन पूर्वोक्तनरकपतनस्मारणम् । प्रश्नवाक्यगतश्रद्धान्वितत्वाजुमावर्णविषयया तत्कार्यातिप्रयसङ्गापनपरो घोरशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह अतिघोरमपीति । ननु 'सजन्ते श्रद्धयान्विताः' [९।२३] इति

यागविषये प्रश्ने तप्यन्त इति तपसोत्तरं कथं सङ्गच्छते ? इत्यत्राऽऽह प्रदर्शनार्थमिदमिति । सङ्गाहकारां दर्शयन् फलितमाह अशास्त्रविहितमिति । वेदवाङ्मागमोक्तं वैदिकमप्यनधिकां रिभिर्देशकालव्यक्रियादिनियमानादरेणायशुचितं चाशास्त्रविहितम् । दार्शनपर्यायघोरशब्दाभिप्रेतमाह बह्वायासमिति । यागादिकमित्यनेन प्रश्नेऽपि यागग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति ज्ञापितम् । अत एव हि प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वम् ।

शास्त्रैर्योदितानां बोधकान्तरमुच्यते— दम्भाहङ्कारसंयुक्ता इत्यादिना । बलमत्र कामरागभुक्त्यादासात्त्विकम् । 'बलं बलवता चाहं कामरागविवर्जितम्' [७।११] इति हि प्रागुक्तम् । न केवलं परत्र नरकम् ; अपित्रिहापि कायकर्शनमित्यभिप्रायेण शरीरस्यभूतसमूहकर्शोक्तः । 'अन्तर्याम्ययुतः' [ब्र. उ. ३।७।३—२३] 'अनश्नन्मयो अभिवाक्योति' [सुं. उ. ३।१।१] 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' [ब्र. सू. ३।२।११] इत्यादिभिः परमात्मनः स्वरूपतो धर्मतो वा कर्शनासम्भवात् । सम्भवे च शास्त्रविहितोपवासादिभिरपि प्रसङ्गाच्छरीरकर्शनेन च शरीरिणां क्षेत्रज्ञानां ज्ञानशुद्धादिसङ्कोचरूपस्य कर्शनस्य श्रुतिस्मृत्युक्तिकसिद्धत्वात् । 'अन्तश्शरीरस्थम्' इत्यनेन शरीरावच्छिन्नक्षेत्रज्ञत्वसुचनात् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] 'मयैवांशः' [१।१७] इति प्रागुक्तप्रक्रियया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषणांशभूतजीवविवक्ष-

याञ्च मामिति निर्देश इत्याह मर्दशभूतं जीवमिति । मच्छरीरभूतजीवपीडनं मत्पीडनमुच्यमिति दोषातिशयसूचनार्थोऽयमुपचारः । शास्त्रोद्धृष्टनेनात्मपीडनतत्पमपि पापमेघमायातामित्यभिप्रायः । यज्ञस्य स्वतो याज्यभावान्त्वच्छास्त्रीयप्रकारविरेहोऽपि नात्यन्तविकल्पात् ; तपसस्तु स्वतः सर्वकर्शनेतया शास्त्रीयप्रकाराभावे भावनत्वं न स्यादिति हेतुकप्रमाणं विभागं प्रतिक्षेप्यमाह यागादिकं चेति । आसुरो निश्चयो येषां तेऽसासुरनिश्चयाः ; तत्र तद्विस्तरेह सम्बन्धमात्रपरतामाह असुराणामिति । तदभित्रेतिनिश्चयस्य विशेषं व्यङ्ग्यितुमाह असुराहोति । आसुरनिश्चयवक्ष्यापनं प्रागुक्तानर्थपर्यवसानप्रकाशनायेत्याह मदाज्ञाविपरीतकारित्वादिति । 'आसुरनिश्चयान्' इत्येतावता कथममर्थः सिद्धयेत् ? इत्यत्राऽह— पूर्वमेवेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥ भगवत्कर्शनं नामाल्पदृष्टिरेव "यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी" इत्यनभिम्लानश्रुतिः । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः । "देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ता दैत्या राजसतामसाः" इत्याश्रित्येवश्रुतिः ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥ ननु निर्विकारस्य भगवतः कथं मां चैवान्तश्शरीरस्य कर्शयेत् ? इति कर्शनमुच्यत इत्यत आह— भगवदिति । 'प्रातिपदिकादावर्षं वृक्षम्' इति वचनात् दृष्टिरपि गेयर्थ इति भावः । मां चैव जीववक्ष्येणान्तश्शरीरस्थमिति व्याख्यानं तु सम्बन्ध्याख्यानेनैव परास्तम् । जीवरूपत्वदर्शनस्यैव कृशीकरणत्वात् । मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनेमिति व्याख्याननिरासार्थमेवेत्युक्तं अशब्दत्वात् । उक्तव्याख्याने श्रुतिसम्मतं चाह—य इति । नैवं महत्त्वविरुद्धम् । दृष्टेति

तुवन्तम् । कर्शकस्तत्तुच्यते इति शेषः । कर्मधारयत्वशङ्कानिरासार्थमाह—आसुर इति । निश्चयः भद्रा । कर्मधारयपक्षे हि सामानाधिकरण्यं गौणमिति कल्प्यम् ; मत्त्वार्थप्रत्ययो वा ; तथा च गौरवमिति भावः । ननु प्रकरणसामसनिश्चयानिति वक्तव्यम्, आसुरनिश्चयानिति कथमुक्तं ? इत्यत आह— देवास्त्विति । सात्त्विका देवाः देवपर्यायवाच्याः प्रोक्ताः । राजसतामसाश्च दैत्याः दैत्यपर्यायवाच्याः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७ ह. वै. भा.— अशास्त्रेति ॥ ५ ॥ कर्शयन्त इति । कर्शयन्तस्तनुकुर्वन्तः । भूतग्रामं पृथिव्यादिसङ्घातम् । शरीरान्तरस्थं मां कर्शयन्त इति । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तामसा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वें. ग्र. नि.— राजसतामसान्विद्धि तत्पृथिवीपरिहारय द्वाभ्याम्— अशास्त्रेति । ये जनाः अशास्त्रविहितं शास्त्रेण श्रुतिस्मृत्यादिनाऽविहितम्, अशास्त्रेणवैदिकपापण्डशास्त्रेण विहितमिति वा, घोरं स्वस्य परेषां च पीडाकरं तपः तप्यन्ते कुर्वन्ति । तत्र हेतुश्च— दम्भाहङ्कारेत्यादि । दम्भो धार्मिकप्रवृत्त्यापनम्, अहङ्कारः 'अहमेव श्रेष्ठः' इत्यभिमानः, ताभ्यां संयुक्ताः ; तथा कामे काम्यमानविषये यो रागस्तज्जितं बलमयुग्रदुःखसहनतामर्थ्य 'इदमवश्यं सम्पादयिष्यामि' इत्याग्रहो वा, तेनान्विताः ; अत एव बलवदुःखदर्शनेऽप्यनिरुत-

त्वाच्छरीरस्य भूतग्रामं कर्शयन्तः शरीराकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसङ्घद्वयं दृष्टेवोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्तः ; मां च अन्तश्शरीरे जीवकूपेण स्थितं भोग्यशरीरकृशीकरणेन कर्शयन्तः अचेतसः विवेकशून्याः ; एवमभूता ये तप्यन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्धि, महत्त्वमेव प्रतीयमानानप्यसुरकार्यकारित्वादसुरानेव जानीहीत्यर्थः । असुरत्वजातिरहितानां मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वात्तानासुरनिश्चयानित्युक्तम्, तानासुरान्विद्धीति तु साक्षात्कोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

९ व ० त ० दी०— तेष्वपि पूर्ववद्विशेषमाह— अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रीयं पूर्वमुक्तम् । ये तु जनाः शास्त्रविहितमुच्य कामकारतः येषां कामकार एव हेतुस्तत एव तपस्तप्यन्ते शम्भुकादिवत् तानासुरनिश्चयान् विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ एवं च कर्शयन्त इति । कृशं कुर्वन्तो मां च मदाज्ञोद्धृष्टनेतोऽन्तश्शरीरस्थं गी. तू. ३२

अन्तर्यामिस्वरूपं कर्षयन्तो विदूरयन्तस्तान्निश्चयेनासुरान्विद्धीति । परनिपात ऐच्छिकः । आसुरो निश्चयो येषां तानिति वा ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ सात्त्विकानामपि देवादिपूजन-
निश्चयोऽप्यासुर एव, अहुक्तत्वादित्याह द्वयेन अशास्त्रेति ।
ये जनाः जननादिक्लेशेन अज्ञाः अशास्त्रविहितं अन्धपारम्प-
र्यागतं शास्त्रनिषिद्धं वा दम्भादङ्कारसंयुक्ताः परप्रतारण-
स्वोक्तमत्वलुप्यपानाज्ञानाभ्यां देवताप्रसादायै सात्त्विकवदाभास-
मानं निश्चयेन तपः देहकलेशं अभ्योचनादिना ये तप्यन्ते कुर्वन्ति ।
ये च घोरं यक्षादिप्रसादरूपं राज्यधनाद्यपेक्षार्थं तपः कुर्वन्ति ।
कामरागबलान्विताः, कामो विषयाभिलाषः, रागो भोगास-
क्तिः, बलमाग्रहस्तैरन्विताः प्रेरिताः सन्तः ॥ ५ ॥

किञ्च— कर्षयन्त इति । भूतग्रामं धृषिय्वाविसमूहं
शरीरस्थं भगवत्कीडार्थमास्थितं देहे कर्षयन्तः भगवतो-
पादिरहितदुषोपवासादिभिः कृषं कुर्वन्तः, अचेतसः ज्ञान-
शून्याः मां च स्वलीकार्थं प्रेरकत्वेन अन्तःशरीरस्थं
शरीरमध्ये स्थितं भजनादिरूपमदाशौलङ्घनेन मर्दशं कर्षयन्तः
क्लेशयन्तः पूर्वोक्तरीत्या ये तपः कुर्वन्ति तान् आसुरनिश्चयान्
आसुरो मध्यतिपक्षरूपो निश्चयो येषां तादृशान् विद्धि
जानीहि । एतेन ये मत्सम्बन्धरहिततपस्यादिधर्मानपि कुर्वन्ति
ते त्वाभ्या एवेति ज्ञातितम् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— सात्त्विकानां दौर्लभ्यमभिप्रेत्याऽऽह— अशास्त्रेति । शास्त्रं वेदादि, तद्विरोधिना
कौलिकाद्यामेव विहितं घोरं स्वमांसहोमेन ब्राह्मणलोहितादिना वा देवतासन्तर्पणाद्यात्मकं ये जनास्तप-
स्यन्त्यन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्धीति द्वयोः सम्बन्धः । दम्भो धर्मध्वजित्त्वं, अहङ्कारः स्वस्मिन् पूज्यताबुद्धिस्ताभ्यां
संयुक्ताः, कामरागो विषयाभिलाषः । बलं साहसेनापि विषयसाधने उत्साहस्ताभ्यामन्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः कृशं कुर्वन्तः भूतग्रामं करणसमूहं अचेतसो मूढाः मां चान्तःशरीरस्थं भोक्तृरूपेण शरीरान्तस्थं
मां परमेश्वरं वा भोग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन मदाङ्गालङ्घनेन वा कृशीकुर्वन्तः तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आहारादीनां विवरणप्रतिज्ञा ।

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजस-
तामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते— रस्यस्निग्धादिष्वहाराविशेषेष्व्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्वि-
कत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्या रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थम् ,
तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह ‘ राजसतामसान्बुद्ध्या कथं नु नाम परि-
त्यजेत् सात्त्विकानेवानुतिष्ठेत् ’ इत्येवमर्थमाह— आहार इति । आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनस्त्रिविधो
भवति प्रिय इष्टः, तथा यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम्, तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरल्लोकपूर्वार्धतात्पर्यमाह—
आहाराणामिति । रस्यादिवर्गस्य सात्त्विकपुरुषप्रियत्वं
कट्ठादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्व-

मिति दर्शनं कुपोष्यज्यते ? तत्राऽऽह— रस्येति । लोको-
त्तरार्धतात्पर्यमाह— तथेति । आहारस्यैविध्यवदिति यावत् ।
कथमेतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यम् ? तत्राऽऽह— तेषामिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यज्ञादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति; तत्राप्याहारसमूलत्वात्
सत्त्वादिवृद्धेराहारत्रैविध्यं प्रथममुच्यते; “अन्नमयं हि सोम्य मनः” [छां. उ. ६।५।४+६।५+६।५।६]
“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः” [छां. उ. ७।२६।२] इति हि श्रूयते । आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य
सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति; तथैव यज्ञोऽपि त्रिविधः, तथा तपो दानं च; तेषां भेदमिमं
शृणु— तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेनमुच्यमानं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

४ ध. वे. ता. चं.— एवमुक्ते प्रतिषेधरूपेऽर्थतः कण्ठोक्त्या
च दत्ते पुनराहारादित्रैविध्यवर्णनमनुसृतोत्तोपन्यासः स्यादि-
त्यत्राऽऽह— अथ प्रकृतमेवेति । अयमभिप्रायः— अस्माकं-

येषु सत्त्वादिनिष्ठासमूलकभेदे बुभुक्षिते शास्त्रीयेऽवेवायमिति
प्रयुक्तम् । तत्र श्रद्धावृद्धतां श्रद्धेयार्थं च गुणतो विभाग उच-
न्यतः । तच्छ्रवणवेव तत्तुल्ययोगक्षेपेण सर्वेषु बुभुक्षा बीभत्सो-

जायते । अतएव तद्देवोपन्यासः— इति । प्रपञ्च्यतीत्यनेन
पौनरुक्त्यशङ्काऽपि परिहृता । यज्ञतपःप्रयत्निषु शास्त्रीयेषु तिष्ठन्तु
रागप्राप्तस्याहारस्य प्रथमोपदेशः केनाभिप्रायेणेत्यात्राऽऽह तत्रैति ।
‘ वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ’ [अ. ह. सू. १।१४]
इत्याहुर्वेदोक्तन्यायसम्भारोदाग्यायकद्रव्यगुणाद्भवतिष्ठान्तःकरणवि-
सर्वादिदृष्टिः श्रौतीत्यभिप्रायेण अन्नमयमिति । आहारस्य
सर्वस्य चात्र रजस्तमोराहिल्यं शुद्धिः । अपिशब्दः प्रागुक्त-
श्रद्धेयदेवतादिभेदवत्सात्त्विकादिविभागात्तुल्यार्थैः । ‘ पचा-

स्यमं चतुर्विधम् ’ [१५।१४] इति प्रसूक्तचातुर्विध्याविरोधाय
चतुर्विधेऽप्येतदुक्ततत्रैविध्यमिदोच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
सर्वादिगुणत्रयान्वयेनेति । ‘ त्रिविधः ’ इति सामान्यतो
विभागेऽपि विशेषतो वक्ष्यमाणकाराण्येक्षयेदुच्यत इत्याह
सर्वादिभेदेनेममिति । वक्ष्यमाणस्याज्ञासस्या वर्तमान-
व्यपदेश इत्याह उच्यमानमिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभव-
जनितवासनाद्वारा स्वातुल्यविषयश्चिज्जनमात्तत्तदाहाराणां तत्त-
दुणविशिष्टमित्यत्वम् ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं सात्त्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयितुमाह— आहारस्त्वि-
ति । आहृत्य इत्याहारोऽभ्यवहार्यम्, सर्वस्य सात्त्विकराजसतामसस्य प्राणिनस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः
सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति भवति जायते प्रियोऽभिमतः । तथा तद्विधस्य प्राणिनस्त्रिविधः
सात्त्विको राजसस्तामसो यज्ञः प्रियो भवति । तथा तपस्तथा दानम् । तेषामाहारयज्ञतपोदानानां भेदमिमं
सात्त्विकराजसतामसलक्षणं शृणुषाकर्णय ॥ ७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं राजसास्तामसाश्चासुराः, सात्त्विक-
कास्तु देवा इति स्थिते, कथमिदं सात्त्विकत्वं लभ्यं ?
इत्याकाङ्क्षायाम्, “ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः ” [छां. उ. ७. १२।१२] “ अन्नमयं हि सोम्य मनः ” [छां. उ. ६।५।४]
इत्यादिश्रुतेः, आहारशुद्धिप्रसक्तं सत्त्वप्रवर्धनं तावत्सात्त्विक-

त्वोपायः, तथा सत्त्वमयाणि यज्ञदानतपोऽपि चेति दर्शयितु-
माहारादिभेदान्वक्तुं प्रतिजानीते— आहार इति । आहृत्यत
इत्याहारोऽजादिः सोऽपि श्रद्धावत्सर्वस्य त्रिगुणात्मनः प्राणि-
जातस्य त्रिविधस्य एव भवति, तथा यज्ञादयोऽपि; तेषां
वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

९ ब० त० दी०— अथ पुनरपि प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु वैदिकेषु यागादिषु गुणभेदतोऽपि विशेषं प्रपञ्चयति
लौकिकेषु त्वाहारमूलत्वात्सत्त्वादिबुद्धेरित्याह— आहारस्त्विति । त्रिविधः प्रियः । तथा यज्ञस्तपो दानं चेति
जितयं श्रौतशास्त्रीयं तेषां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं धर्मेभेदाद्वत्त्वा आहारादिभेदेनापि
तद्देवज्ञानमाह— आहारस्त्वित्याद्यैः । तु पुनः आहारोऽपि
सर्वस्य त्रिविधस्य लोकस्य त्रिविधः सात्त्विकादिरूपः प्रियो

भवति । तथा यज्ञो यजनं, तपः देहाद्विज्ञेयः, दानं, तेषां भेदं
अये मया श्रोत्र्यस्यानमिमं शृणु ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्र सात्त्विकानां श्रद्धाराध्याहारयज्ञतपोदानानां परिग्रहाय राजसतामसानां
वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते । तत्रापि श्रद्धात्रैविध्यमाराधयत्रैविध्यं च प्रागेवोक्तम् । आहारादीनां
त्रैविध्यं प्रतिज्ञाप्यैवमाह— आहारस्त्विति । आहृत्यत इत्याहारोऽन्नम् । अतःपरं प्रायेण पदार्थः स्पष्टः, तथापि
क्वचित्कचित्किञ्चित्किञ्चित्कृत्वाख्यायते ॥ ७ ॥

सात्त्विकादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहाराः ।

* आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां विव-
र्धना आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहवन्तः, स्थिराश्चिर-
कालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्नेहाः ॥ ८ ॥

* नामिस्थः प्राणपवनः सृष्टृष्टा हृत्कमलान्तम् । कण्ठाद्वह्निर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥ पीत्वा चाम्बरवीर्यं पुनरायाति
देहितम् । प्राणयन्त्रेदमखिलं जीवयन्नरालम् । शरीरप्राणयोरेवं व्यापारादायुरुच्यते ॥ [वा. सं. पू. बं. १।४८-५०]

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेष-
मुदाहरति— आयुरिति । आयुर्ज्योर्जीवने, सर्वं चित्तस्थैर्यं
वीर्यं वा, बलं कार्यकरणसामर्थ्यम्, आरोग्यं नीरोगता, सुख-
मन्तरादादयः, प्रीतिः परेषामपि सम्पन्नानां दर्शनात्परमो हर्षः,

तासां विवर्धना विवर्धयन्तीति व्युत्पत्तेः । रसोपेता रसचित्तव्याः
सरसाः । देहे चिरकालस्थायित्वं चिरतरं शरीरोपकार-
हेतुत्वम् ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति; सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्वि-
वर्धनाः; पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः; सत्त्वमन्तःकरणम्, अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते,
'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वस्य ज्ञानविबुद्धिहेतुवचनात् ; आहारोऽपि सत्त्वमयो ज्ञान-
विबुद्धिहेतुः; तथा बलारोग्ययोरपि विवर्धनाः, सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य
विवर्धनाः; तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मरिम्भद्वारेण प्रीतिविवर्धनाः; रस्याः मधुररसोपेताः, स्निग्धाः ज्वेद-
युक्ताः, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्याः रमणीयविशेषाः, एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य
पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— आयुर्विवर्धनत्वादय आहारगुणाः केचि-
दायुर्वेदादवगन्तव्याः, केचिच्छास्त्रनिर्देशाः प्रत्यक्षत एव
सिद्धाः; पूर्वमेव सत्त्वविबुद्ध्या हि सात्त्विकाहाररुचिरित्यभिप्राये-
णाऽऽह— पुनरपीति । आयुषः सर्वपुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन
प्रथमग्रहणम्; सत्त्वस्य तु विशेषतो मुमुक्षोरेषेक्षितत्वात्तदनन्त-
रोक्तिः । “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्थितिः”
[छां. उ. ७।२६।२] इति श्रुतेरुपार्हणार्थत्वादाहारसाध्यसत्त्व-
विबुद्धिज्ञानपर्यन्तैस्त्यभिप्रायेण ज्ञाने सत्त्वशब्दमुपेक्ष्यतत्तत्कारणे
तावदवतारयति— सत्त्वमन्तःकरणमिति । ‘द्रव्याद्युपवसायेषु
सत्त्वमन्त्री तु जन्तुषु’ [अमरः ३।१।२१२] इति ज्ञानविशेषे च सत्त्व-
शब्दः प्रयुक्तश्च इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अन्तःकरणकार्यं ज्ञान-
मिति । इह— आहारशुद्धिमुपबृंहणदशायामित्यर्थः । यथा
तत्तद्व्ययगतानां रसादीनां शरीराध्यादिषोषकत्वेन शास्त्रा-
भिहिततत्तद्रव्याणामपि तथा व्ययपदेशः; तथेहापि सत्त्वगुणस्य
ज्ञानविबुद्धिहेतुत्वे तदाश्रयस्याहाराद्रव्यापील्यभिप्रायेणाऽऽह—
सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमिति । बलारोग्ययोः सुखप्रीत्योश्च
निरन्तरपाठः समुचित्य प्रष्टव्या परस्परविनाभावविवक्षयेत्य-
भिप्रायेण बलारोग्ययोः सुखप्रीत्योरिति द्वन्द्वविभजनम् ।
बलमिह प्राणायामोपसर्गः; आरोग्यं धातुसाम्यादि । कर्मदोषाभि-
धातुवैषम्येण हि रोगाः प्रादुष्यन्तति । तस्य रस्यस्वहृद्यत्वाभ्यां
तादात्मिकसुखजनकत्वसिद्धेस्तत्पौरुषस्त्वपरिहाराय सुखवै-
कल्यं परिणामकाल इति विशेषितम् । प्रीतिवर्धकत्वाद्धेद-
प्रदर्शनाय स्वयमेवेत्युदाहरकोक्तिः । यथोन्मादादिहेतुभूतानि
द्रव्याणि भक्षितानि लोकोद्देश्यादिजनकर्मद्वारा पुरुषस्याप्रीतिं

वर्धयन्ति; तथा सत्त्वहेतुभूतान्यपि मज्जलेषु लोकोपकारकेषु पर-
लोकादिहितेषु च कर्मसु प्रबोध तद्द्वारेण प्रीतिं जनयन्तीत्यभिप्रा-
येणाऽऽह प्रीतिहेतुभूतकर्मरिम्भद्वारेणेति । ‘कटुम्ल—क्षुधा-
दिना [१७।९] रसान्तराणामसात्त्विकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तत्प्रयोग-
प्राप्त्युत्तुसारार्थं अत्र रससन्दो रसविशेषविषय इत्याह— मधुर-
रसोपेता इति । अनेन प्रत्ययस्यैव सम्बन्धमात्रोपलक्षकतापि
दर्शिता । रस्यन्त इति वा रस्याः । तत्र मधुररसोपेता
इति कारणोक्तिः । माधुर्यं हि रसान्तरैर्मयः शरीरस्थितौ विशेष्य
हेतुर्भवति । यथोक्तं वाग्मटेन— ‘रसाः स्वाद्वल्लक्षणातिशयोक्त्य-
पायकाः । षड्वक्ष्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः’ [अ. ह. मृ.
१।१४; १५] इति । भोजनं च स्वस्थस्य मधुररसशयतया निय-
म्यते— ‘षड्रसान्मधुरायात्वात्तिद्रुतविलम्बितम्’ [अ. ह. मृ. ७।२६]
इति । सायनादिकालेषु च मधुर एवैको विधीयते । एवं ज्वेदयुक्त-
आहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रुक्षेण वायुना शरीरस्थापि विरहा-
स्तां वारयतीत्यप्यायुर्वेदावसितम् । अयमान आहारे स्वरूप-
स्थैर्यस्यासम्भवादुपगुणात् च शरीराख्यसङ्घातस्थैर्यहेतुभूतरसस्फुरि-
मांसमेदोस्थिमज्जाश्लकाख्यधातुसत्तकर्मपरिणामस्य बलादेव
स्वसाध्यस्य चिरकालस्थायित्वलक्षणं स्थैर्यं विवक्षितमित्याह—
स्थिरपरिणामा इति । उपयोगात्पूर्वमेव जुगुप्सनीयसन्निवेश-
रूपविशेषादिविबुद्धात्सन्दर्शनात्रेणपि प्रीतिजनकत्वमिह हृद्यव-
मित्याह रमणीयविशेषा इति । येषु धर्मशास्त्रादुपेक्ष्यो-
क्तयोः सान्त्वत्यं, तेषां सर्वेषामिदमुपलक्षणमिल्यभिप्रायेणाऽऽह
एवंविधा इति । एतेन प्रायुक्तुकाहारत्वं च विवक्षितम् ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रीतिरनन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पक्वा भवन्ति । तथा
हाज्यादयः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. श्री.— ‘प्रीतिविवर्धनाः हृद्याः’ इत्येतयोरर्थ-
भेदमाह— प्रीतिरिति । अनन्तरिकेति तत्प्रत्ययान्तम्
सेवाभ्यवहितकाल इत्यर्थः । ‘प्रियं तत्कालसौख्यदं’ इति वच-
नान्तं । दर्शनेऽनुभवे सति पश्चादपि यन्मनोहारित्वं तद्बुध्यत्वम् ।
‘हृद्यं पथान्मनोहारि’ इति वचनादित्यर्थः । आहाराणां क्षणिका-

नामभावात्कथं स्थिराः ? इति विशेषणमित्यत आह—स्थिरा-
श्चेति । चत्स्थैर्यः । प्रसिद्धं स्थैर्यं व्यावर्तयति । तदैवाचिरकाल
एव पक्वा निर्भूतपाकाच्चिरकालं देहे गुणप्रदा इत्यर्थः । असम्भव-
परिहाराय तादुदाहरति तथा हीति ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— आयुरिति । आयुर्जीवनकालः । सत्त्वं प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः । बलं प्राणवायोः स्थैर्यम्, सुखमानन्दः, सन्तोषः प्रीतिस्तेषां विवर्धनाः । रस्या मधुराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः दीर्घकालपरिणामिनः । हृद्या दर्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः । एवम्भूता आहाराः स्वयं सात्त्विकाः सात्त्विकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तत्राहासभेदमाह त्रिभिः— आयुरिति । आयुश्चिरजीवनम्, सत्त्वं चित्तस्थैर्यम्, बलं स्वोचितकार्ये श्रमाभावप्रयोजकः शरीरसाध्यविशेषः, आरोग्यं व्याध्यभावः, सुखं भोजनानन्तराद्वादर्शस्थिः, प्रीतिः सन्तोषविशेषः, तेषां विवर्धनाः विशेषेण दृढिहेतवः । रस्या रसोपेताः, मधुररस-

प्रधाना इति यावत् ; स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा ज्ञेहेन युक्ताः ; स्थिराः रसाद्यंशेन शरीरे चिरकालस्थायिनः ; हृद्या हृदयङ्गमाः, दुर्गन्धाद्युचित्वादिदृष्टदोषशून्या इति यावत् । एवंविधा आहारा भक्ष्यमोज्यादयः सात्त्विकानां प्रियाः । अतः सात्त्विकवार्धिमिरते आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— तत्र प्रथमाहाराः— आयुरिति । सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । ते चायुर्विवर्धनाः— सत्त्वोपलक्षितं ज्ञानं तदादिवर्द्धनाश्च । रस्याः मधुररसोपेताः स्नेहयुक्ताश्च, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्या रम्यस्वरूपाः ; एवंविधा अन्नरूपा आहाराः सात्त्विकप्रियाः सत्त्वजनकाः प्रियाः सात्त्विकानां वा प्रियाः, क्षेमकरा इति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानं कृत्वाऽऽह—आयुरिति । आयुर्जीवितं, सत्त्वं हृदयं शुद्धम्, बलं सामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगाभावः, सुखं मनस्तोषः, प्रीतिः स्नेहः, एतेषां विवर्धनाः, विशेषेण सकलतया धर्माद्यर्थोपयोगिवेन दृढिकराः । तत्र आयुर्दृढिकरः पर्वयज्ञावशेषः, सत्त्वसाधको शुर्वायुच्छिद्ररूपः, बलकरः पितृदेवादिवशेषः, आरोग्यकरो जनन्यायुपस्कृतः,

सुखकरः सम्मार्गोपाजितः, प्रीतिकरो मित्रादिगृहस्थः । ते च स्वरूपतोऽप्येतादृशाः रस्याः रसयुक्ताः, स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः, स्थिराः चिरकालावस्थायित्वादेहपोपकाः, हृद्याः हृद्या एव हृदयानन्दकर्तारः । एतादृशा आहाराः सात्त्विकानां प्रियाः, भवन्तीति शेषः । एवमाहारकर्तारः सात्त्विका ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— आयुर्जीवनं, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिः अभिरुचिः, एतेषां विवर्धनाः वृद्धिकराः ते आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः रसोपेताः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः देहे रसांशेन चिरकालस्थायिनः । हृद्याः दृष्टमात्रा एव हृदयप्रियाः । आहाराः घृतक्षीरसितादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कट्विति । कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः— इत्यत्र अतिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योज्यः, अतिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवं— कटुश्चाम्लश्च लवणश्चात्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, त आहारा राजसस्येष्टाः, दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति—कट्विति । कटुस्तिक्तः, कटुस्स्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् ; रूक्षो विस्लेषः, विदाही सत्तापकः । अतिशब्दस्य सर्वत्र योज-

नामेवाभिनयति— अतिकटुरिति । दुःखं तात्कालिकी पीडा, इष्टविशेषजं दुःखं शोकः, आमयो रोगः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कटुसाः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहि-
नश्चेति कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ; अतिशैत्यातित्वेक्ष्ण्यादिना दुरुपयोगास्तीक्ष्णाः, शोष-
कराः रूक्षाः, तापकराः विदाहिनः, एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः ; ते च रजोमयत्वाद्दुःख-
शोकामयत्वाद्दुःखशोकामयवर्धना रजोवर्धनाश्च ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामवधियमाहारमुदाहरति— यातयाममिति । ननु निर्वायं यातयाममुच्यते, न पुनः सामिपकमिति, नेत्याह— निर्वायस्येति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— यातयामं चिरकालावस्थितं, गतरसं त्यक्तस्वामाविकरसं, पूति दुर्गन्धोपेतं, पयुषितं कालातिपत्या रसान्तरापन्नम्, उच्छिष्टं गुवादिभ्योऽप्येषां भुक्तशिष्टम्, अमेध्यम् अयज्ञाहम्, अयज्ञशिष्टमित्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसप्रियं भवति; भुज्यत इत्याहार एव भोजनम्; पुनश्च तमसो वर्धनम्; अतो हितैषिभिः सत्त्वविद्वद्वये सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— सात्त्विकाजसाहारयोगुणकार्यकथनेऽपि तामसे गुणमात्रकथनमद्विरूपकरणे राजसमानकार्यत्वात् सर्वे-
षाहारेषु यामातिक्रममात्रेण दोषाभावात्तेषु तेषु द्रव्येषु यावता कालेन दुरुता, तावद्विवक्षामाह— यातयामं चिरकाला-
वस्थितमिति । यामः श्रेष्ठोदशः, यथा 'वृतात्परं मण्डमिवानि-
सुधम्' इति केचित् । तेन निर्वायत्वमुक्तं भवति । तदपि चिरकालावस्थितमित्यनेन अर्थसिद्धम् । अम्मयेषु पृथिवी-
मेषु च आहारेषु तत्तत्प्राक्भेदेनापि कदाचिदपि सर्वरसत्यागा-
भावात्तत्तद्रव्यस्वभावतयाऽऽशुशिरसस्याग्नेन रसान्तरापत्तिरिह
गतरसशब्देन विवक्षितेत्याह त्यक्तस्वामाविकरसमिति ।
एतेन गतरसशब्देन निर्वायस्योक्ततया 'यातयामं मन्दपक्वम्'
इति व्याख्या निरस्ता ।

यद्यपि पूतिशब्दोऽसात्त्विकतया भगवच्छास्त्रादिशिद्धे करञ्जा-
दिभ्योऽपि प्रयुज्यते; तथापि अत्र द्रव्यविशेषोपादानप्रकरणा-
भावाद्गुणादिसुखेन सर्वाहारोपलक्षणप्रकरणाभावात् पूतिशब्देन हेय-
तया लोकशास्त्रप्रसिद्धगुणविवक्षामाह— दुर्गन्धोपेतमिति ।
कालातिपत्तिमात्रस्य यातयामशब्देन ग्रहणात् रसत्यागस्य
'गतरसम्' इत्युक्तत्वात् येषु कालातिपत्तौ दोषः, क्षीरादिबि-
बातश्चनादिभिश्च रसान्तरापत्तिः, तत्र कालातिक्रममात्रेण
रसान्तरापन्नत्वमिह विवक्षितमित्याह— कालातिपत्या
रसान्तरापन्नमिति । हेयविकृत्यन्तरादीनामुपलक्षणमिदम् ।
अत एव पक्वानामविकलानामपि जलादीनां रान्यन्तरितानां
त्यागः । एतेन यातयामशब्दोऽत्र रसान्तरापत्तिरहितकाला-
तिक्रममात्रद्रष्टव्यश्च इति दक्षितम् ।

उच्छिष्टविशेषस्य कालानुमतेराचार्योच्छिष्टस्य च पाप-
विशेषप्रायश्चित्ततया पवित्रत्वेनापि ग्रहणात्तद्वृत्तिरिक्त्वियोऽत्र
उच्छिष्टशब्द इत्याह— गुवादिभ्योऽप्येषामिति । गुवादी-
त्यादिशब्देन पितुः ज्येष्ठस्य प्रातुः भार्याविषये भर्तुश्च ग्रहणम् ।
यत् "अदितिः पुत्रकामा साज्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत् ।
तस्या उच्छेषणमददुः । तस्याभ्रात् । सा रतेऽपचत्" इत्यादौ
उच्छेषणप्राशनमात्रायते; तद्ब्रह्मोदनादिदिविषिपत्वादन्यपरम् ।
मुक्ताविष्टपापाप्राप्त्योद्गमविषयत्वस्य विरुद्धम् । अप्राप्तस्त्वा-
द्विषिपत्त्वस्वीकारेऽपि अदितिषाभ्येदेवसंन्यवहारमात्रविषयम् ।
न तावता अयतनानामुद्गमप्राप्तिः; प्राप्तावपि तथाविधकर्म-
नियतम् । नचात्र विधिस्तत्कल्पनावकाशश्चेत्यप्राप्तिरेव । यत्तु
भगवता नारादेन जातिर्मरण प्राचीनशूद्रव्रजमागुष्ठानममुसुत्तयो-
क्तम् 'उच्छिष्टेलेपानुमोदितो द्वित्रैः सकृत्सम भुञ्जे तदपास्त-

किन्निवः' [भाग. १।५।२५] इत्यादि; तदपि तस्मिन्
जन्मनि नारदस्तेषां शिष्यः शूद्रश्चेति तादृशेष्वेव तत्प्राप्तोक्तिः,
नान्याहरेषु । तथा सति हि वाक्यान्तरमपि न विरुध्यते । न
च वचनविरोधे लक्षितदोषानमात्रेणागुष्ठानकृतिः । प्रतिषेधति
ह्याचार्यपुत्रादेरप्युच्छिष्टम्— "उच्छिष्टाशनकर्ममाचार्यवदाचार्य-
पुत्रे वृत्तिः" [आ. ध. १।२।७।३०] इत्यादिना । किमु-
तान्येषाम् ? भगवत्तस्य तु आचार्यव्यतिरिक्तसमस्तोच्छि-
ष्टभक्षणेऽपि तीव्राणि प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते । यथा सनत्कुमारी-
यर्षहितायासुदाहृतमित्यागमप्राप्तये भगवद्यमुनाचार्यैरुपात्त-
'निर्मात्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि । मांसं पयोव्रतो भूत्वा
जपन्नशार्क्षं सदा । ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा' इत्यादि ।

भाष्ये चात्र गुरुशब्द आचार्यविषयः, पितृविषयो वेत्युच्यते,
गुरुशब्दार्थोपाध्यायाद्युच्छिष्टग्रहणशास्त्राभावात् । नच यत्किञ्चि-
दुपदेशमात्रेऽप्याचार्यत्वम्, 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमप्या-
पयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' [मनुः
२।१४०] इत्यादिभिस्तल्लक्षणात्, अन्यत्र प्रयोगव्योपचारा-
दपि सम्भवात् । यद्योपनेता प्रणवादिमात्रमुपदिश्य वित्तः,
यश्च केवलं रहस्यशब्दनिर्दिष्टा मोक्षसाधनभूता विद्यास्तत्तच्छ्रुति-
सुखेन शिक्षयति; तयोरप्याचार्यत्वादिकं वचनबलाद्धीकियते ।
उक्तं च गुवादिलक्षणं भगवता याज्ञवल्क्येन— 'स गुरुषः क्रियाः
कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय तु तद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ।
एकवेदसमुपाध्यायः' [१।३।४३५] इति । यत्तु 'एकाक्षर-
प्रदातारमाचार्यं योऽवमन्यते (यो गुरुं नाभिमन्यते)' [अत्रिश्च.
१०] इत्यादि, तद्वचनमिति निवारणार्थमेवाचार्यवद्वेष्टिमात्रोच्यते;
न तावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिपातः । यद्यप्याचार्यशब्दो
निश्कृत्याद्यसुरादारद्वजसन्नादिशिक्षकेषु द्रोणकृपादिषु प्रयोगगोप्या
च यथाप्रयोगं सर्वत्र मुख्य इति कैश्चिदहोकिरितं, तथाप्युच्छि-
ष्टभक्षणानुमतिनिदानमाचार्यत्वं प्रणवादिक्षपूवर्कपरिवयोपदेष्ट-
व्यैव; तथैव शास्त्रैर्निर्णयमाच्छिष्टाचाराच्च ।

प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरुद्धस्तु भ्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शास्त्रो-
ल्लङ्घनानामप्याचारो न शिष्टाचारः । यदपि कैश्चित्पञ्चते 'नारा-
यणैकनिष्ठस्य वा या वृत्तिस्तद्वचनम्' यो यो जल्पः स स
जल्पस्तद्वचनं यन्निरीक्षणम् । तत्पदान्त्वन्तु तीर्थं तदुच्छि-
ष्टसुपानम् । तदुक्तमात्रं मन्त्राभ्यं तद्वृष्टमखिलं शुचि' इति ।
इदमपि नारायणैकनिष्ठप्रशंसापरम्; न तु स्वयं विधायकम् ।
अन्यतः प्राप्तिरेव ह्यत्र प्रशंसा । तत्र प्रथमश्लोकाः स्वभावप्राप्त-
मर्थप्राप्तं चावुददति; यच्च शास्त्राप्तम्; न तु पुनः शास्त्रान्त-

निषिद्धप्रामर्शि । प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि 'अतुलं सुपावनमग्र्यमखिलम्' इति विशेषणेषु संरम्भः । 'प्राङ्गणाः पादतो मेध्याः' इत्यादिभिर्विप्रपादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवत्त्वावस्थायां अतुलं तीर्थमिति विशेष्यते । एवमेकैकान्तितोऽप्युपेत्युपश्रुतेऽच्छिद्ये पावनत्वेन प्राप्ते तस्य नारायणैकनिष्ठत्वदशायां सुपावनत्वं विधायते । तथा महापुरुषकृतस्तुत्यादेरसंज्ञकृतमत्वे सिद्धे 'तदुक्तिमार्गं मन्त्राग्र्यम्' इति भगवदग्र्यप्रणीतस्य गाथागीतादिरपि मन्त्राग्र्यवत्कलादिहेतुत्वं प्रतिपादयते ।

एवं शुद्धानां शोधकापेक्षायां निर्णेजनादिवन्महात्मनां स्पर्शोऽपि माहात्म्यविशेषवशाच्छिद्यशोधकतया प्राप्तः 'तत्सृष्टमखिलं ब्रुचि' इत्यनेन सर्वस्यापि द्रव्यस्य पृथक्चोदितशोधकभेदस्य भागवत्स्पर्शे एकः शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते । अन्यथा भागवतेन यदृच्छादिस्फुटच्छादालङ्घनगुणनाथशुद्धग्रहणेनालेपकपादवत्सृष्ट्यास्फुट्यभक्ष्याभक्ष्यायद्वैतप्रसङ्गः । एतेन परमात्मस्य भक्ताङ्गिणोर्भाषागाथापि निर्व्यूढा । एवं हि सा संस्कृतेन विपरिणस्यते—'दिव्यैरवेषधिमेषेति यदि ब्रुवन्ति माध्वीमनोऽनुलसीक यदीति बाहुः । ऊनक्रिया अपि परानपि कारयन्तो मुक्ताधिकं ददति चेन्न तु तत्पावित्रम्' इति । इदमपि सङ्कीर्तनप्रशंसापरमिति प्रकरणत्ववक्तव्यत्वात्स्वार्थस्य सुव्यक्तम् । भुक्तशेषाश्चन्द्रश्च पाकपात्रस्थविषयत्वेऽपि न विरुद्धः यथा 'अन्नशेषः किं कियताम्' इत्यत्र अवशिष्टम् । भुक्तशिष्टं तु पाकपात्रस्थमपि त्याज्यमेव । तत्परिहाराद्यर्थं प्रतिप्रवस्यः ।

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— यातयामं, गतरसं गतवीर्यं, पूति क्लिप्तं विरसं, पर्युषितं पक्कमुषसाऽतितान्तं, उच्छिद्यं भुक्तावशिष्टम् । अपि चेति समुच्चये । अमेध्यमयज्ञार्हम् । तामसानां प्रियं तामसप्रियम् । स्वयमपि तामसम् ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. गि.— यातो यामः ग्रहो यस्य पक्कस्यौदनदे-
स्तथातयामम्, शैत्यप्राप्तमित्यर्थः । गतरसं निष्पन्नरसान्तरम् ।
पूति दुर्गन्धि । पर्युषितं पक्कं सद्वायन्तरितम् । उच्छिद्यमन्य-
भुक्तावशिष्टम् । अमेध्यमयज्ञार्हमपि मांसादि । तादृशं

भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् । सार्विकैर्दूरत एव
त्याज्यमित्यर्थः । 'अपि च' इत्यनेन दुःखशोकामयभक्ष्यमिति
पूर्वोक्तं [७७९] सङ्ख्यते ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— यातयाममिति । चिरकालावस्थितं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— अथ तामसाह—यातयाममिति ।
यातो व्यतीतो यामः ग्रहो यस्य तादृशं पक्कानकृषिरादिकं,
शैत्यादिना भक्षणयोग्यमित्यर्थः । गतरसं शुष्कं, पूति दुर्गन्धं,
पर्युषितं व्यतीतरात्रम्, उच्छिद्यं अन्यभुक्तावशिष्टम्, अमे-
ध्यं कलिङ्गमूलकविन्वादिकम् । एतादृशं भोजनं तामसानां

प्रियम् । एतस्य फलकीर्तनं स्वरूपत एव दृष्टत्वात् ।
पूर्वभोजनप्रियो तामसो ज्ञेय इत्यर्थः । निर्गुणाहारकैर्मदुच्छिद्य-
भोक्तृभिः पूर्वोक्तविषयमभोजनं तद्भोजिनश्च त्याज्या
इत्यर्थेर्बैतनिरूपणेन ज्ञापितः ॥ १० ॥

११ ती० भा० दी०— यातयामं प्रहरात्पाककृतं, शीतलः गतमित्यर्थः । 'यातयामं अर्धपक्कं, निर्वीर्यस्य
गतरसेनैवेक्यत्वात्' इति (शां.) भाष्यम् । गतरसं रसविमुक्तम् । पूति दुर्गन्धि । पर्युषितं पक्कं सद्वायन्तरितम् ।
उच्छिद्यं भुक्तावशिष्टम् । अमेध्यं यज्ञानर्हम् । भोजनमन्नं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम् ।

अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—अफलेति । अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते ‘यष्टव्यमेव’ इति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः समाधाय ‘नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्यः’ इत्येवं निश्चित्य, स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—दानानारार्थमाहारात्रैविध्यमेवं विभज्य क्रमप्राप्तं यज्ञत्रैविध्यं कथयति—अथेति । तत्र सात्त्विकं यज्ञं ज्ञापयति—अफलेति । फलाभिलषि विना यज्ञस्वरूप-

मेव भाव्यमिति बुद्ध्या शास्त्रतोऽनुष्ठीयमानो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टो मन्त्रद्रव्यक्रियादिभिर्युक्तो यष्टव्यमेवेति भगवदाराधनत्वेन स्वयम्प्रयोजनतया यष्टव्यमिति मनः समाधाय यो यज्ञ इज्यते, स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—अफलस्य कस्यचिदाह्लासप्रतीति-
बुद्ध्यासायाऽऽह—फलाकाङ्क्षारहितैरिति । परमात्मप्रीत्य-
तिरिक्तनिरपेक्षैरित्यर्थः । ‘विधिदृष्टः’ इत्युक्ते प्रजापतिना
दृष्टत्वं प्रतीयते; स हि सर्वेषां यज्ञानां द्रष्टव्यममनन्ति, न चात्र
प्रजापतिदृष्टत्वोक्त्याऽनुष्ठाने कश्चिदुपकारः; अतो विधायकशास्त्र-
मेवात्र विधिशब्देन विवक्षितमित्याह शास्त्रदृष्ट इति ।
शास्त्रैकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टत्वोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र यथा-
शास्त्रकरणदवैकल्यं, तद्विवक्षितमाह—मन्त्रेति । ‘यज्ञ देव-

पूजायाम्’ [धा. पा. १।१०२७] इति धात्वर्थात्प्राप्तेऽऽह—
भगवदाराधनत्वेनेति । अवधारणाभिप्रेतमाह—स्वयम्प्र-
योजनतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यपि प्रयोजनमनुद्दिश्य
न प्रवृत्तिः, तथापि प्रागुक्तशुद्धसमाराधनन्यायेन यज्ञादिप्रवृत्तेरेव
प्रयोजनत्वाभिसन्धिः सम्भवति—इति । मनः समाधायेति
प्रकारान्तराद्विनिर्वायं प्रवृत्तप्रक्रियायामेकार्थं कृत्वेत्यर्थः । यज्ञ
इज्यते यज्ञः कियत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—अफलेति । यष्टव्यमेवेति मनः कृत्वा यज्ञः सात्त्विकः ॥ ११ ॥

८ खं. ब्र. गि.—अथ क्रमप्राप्तं यज्ञभेदमाह त्रिभिः—
अफलेति । यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्चेति । तत्र फलसंयो-
गेन चोदितः काम्यः; स तु सर्वाङ्गोपसंहारेण मुख्यकल्पेनैवा-
नुष्ठेयः । फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः
सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवे प्रतिनिध्यायुपादानेनाख्यकल्पेनाप्य-
नुष्ठेयो नित्यः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवेऽपि प्रतिनिधिप्रा-

दायावश्यं यष्टव्यमेव, प्रत्येवावधारहारयावश्यजीवनादिनिमि-
त्तेन चोदितत्वादिति शास्त्रमयांदा । तदनेन निश्चयेन मनः
समाधायैकार्थं कृत्वा अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञैराराधनबुद्ध्या
विधिदृष्टो यथाशास्त्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतेऽनुष्ठायते, स
सात्त्विको यज्ञः ॥ ११ ॥

९ ब० त० दी०—शास्त्रीययज्ञस्य च त्रैविध्यं त्रिभिः स्पष्टम्—अफलेति ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—आहारानन्तरं यज्ञस्य प्रतिज्ञातत्वात्
[१७७] त्रिविधयज्ञरूपमाह—अफलेति । न विद्यतेऽन्यत्फलं
यस्मात्ताराधनः स्वयमेव फलरूपो भगवत्समादस्तदाकाङ्क्षिभिः
पुरुषैः विधिना अवश्यकर्तव्यत्वेन दृष्टो बोधितो यो यज्ञो

भगवदाज्ञतत्वात् ‘यष्टव्यमेव, न तु फलाहसन्धानेन’ इति
मनः समाधाय निश्चलं कृत्वा इज्यते अनुष्ठायते स यज्ञः
सात्त्विक इत्यर्थः । एतादृश्यशक्तं सात्त्विको ज्ञेयः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ञत्रैविध्यमाह—अफलेति । विधिदृष्टः आवश्यकतया विहितः ‘यष्टव्यमेव, न तु
यज्ञादृष्टमदृष्टं वा फलं प्राप्तव्यं’ इति मनः समाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तूद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरत-
श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—राजसं यज्ञं हानार्थं दर्शयति—अभिसन्धायेति । स्वर्गादुद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थं च ययजनं
क्रियते तं यज्ञं राजसा निवृत्तं त्याज्यमवगच्छेत्पर्यः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—फलाभिसन्धयुक्तैर्दम्भमग्नौ यशःफलश्च यो यज्ञ इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—दम्भहेतुकत्वमिह दम्भार्थशब्देन विव- सुष्मिकफलसम्भेदमात्रमिह राजसत्वं विवक्षितत्वंमित्यभिप्राये-
क्षितमित्याह—दम्भमग्नौ इति । दाम्भिकत्वख्यापनाभिसन्धि- गाऽऽह—यशःफलश्चेति । दम्भानुसाराद्वा दृष्टैकफलवोक्तिः ।
रहित इत्यर्थः । केवलं दम्भमग्नौ तामसः । अतः पेहिका- 'भरतश्रेष्ठ !' इति त्वं तु सात्त्विकयज्ञाधिकारीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तु फलं 'एतत्फलं मे स्यात्' इत्यभि-
सन्धाय सङ्कल्प्य दम्भार्थमपि चैव यद्धारमिकत्वख्यापनार्थमेव यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते तं यज्ञं राजसं
विद्धि ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. गि.—फलमभिसन्धावोद्दिश्य दम्भार्थं लोके धार्मिकत्वख्यापनार्थमपि च यो यज्ञ इज्यते, तं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—राजसमाह—अभिसन्धायेति । स्वख्यापनार्थं चाप्येव यत्तु इज्यतेऽवृष्टीयते तं यज्ञं राजसं
तु पुनः फलं स्वर्गादिक्रमभिसन्धाय उद्दिश्य दम्भार्थं लोके विद्धि । तत्कर्त्तारश्च राजसा ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०—राजसं यज्ञमाह—अभिसन्धायेति ॥ १२ ॥

विधिहीनममृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरितम्, अमृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न
सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्नयज्ञे सोऽमृष्टान्नः, तममृष्टान्नम् ; मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्र-
हीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिवृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—तामसं यज्ञं हानार्थमेवोदाहरति—विधेति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—विधिहीनं ब्राह्मणोक्तविधिहीनं सदाचारयुक्तैर्विधिविद्धिर्ब्राह्मणैर्यज्ञस्वेत्युक्तिहीनमि-
त्यर्थः; अमृष्टान्नं अचोदितद्रव्यं मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—अमृष्टान्नत्वं मन्त्रहीनत्वाद्युक्त्यैव चोदित-
प्रकारविहीनत्वसिद्धेरत्र 'विधिहीनम्' इत्ययथाशास्त्रत्वं न
विवक्षितम्; अन्यस्य चावश्यापेक्षितस्य हानिरिह सूचयितु-
मुचितेत्यभिप्रायेणाऽऽह—ब्राह्मणोक्तिहीनमिति । शास्त्रोदित-
पनार्थः सद्भिस्सृष्टिष्टोऽष्टौ इतीममर्थे विष्णोति—सदा-
चारिणि । लोभातिशयादक्षिणाया अप्यभावे अन्नदानाभावस्य

कैमुत्पत्तिदत्त्वात् 'अदक्षिणम्' इत्यनेनैवाभादानादेः सलक्षणात्
अमृष्टशब्दस्वरस्याहोपातिशयख्यापनोपयोगाच्च । अमृष्टान्न-
शब्देन श्रद्धाप्रतिमादिविषयापाह अचोदितद्रव्यमिति । यज्ञात्
सृष्टमिह सृष्टशब्देन विवक्षितम्; न्यायागतमित्यर्थः । तदन्य-
दसृष्टं, यथा—'न यज्ञार्थं घनं श्रद्धाद्विभो भिक्षेत धर्मवित् । यज्ञ-
मानो हि निश्चित्वा प्रेत्य चण्डालतां व्रजेत्' इति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— विधिहीनमिति । विधिहीनमशास्त्रचोदितम्, अस्तृष्टाभ्रमन्त्रदानादिरहितम्, मन्त्रहीनं मन्त्रवर्जितम्, अदक्षिणं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिरहितं, अवदानहीनं स्वस्तो वर्णतश्च मन्त्रहीनं दक्षिणारहितं श्रद्धाहीनं च यज्ञं शिष्टास्तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तामसाह— विधिहीनमिति । आदरेण विरहितं श्रम्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति; वेदोक्तविधिरहितम्, अस्तृष्टाभ्रपात्रारहितं, मन्त्रैर्देवाह्वा- महान्त इति शेषः ॥ १३ ॥ नादिरूपैर्हीनं श्रम्यम्, अदक्षिणं वैषदक्षिणारहितं, श्रद्धाया

११ नी० भा० दी०— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनम्; अस्तृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन् तं अस्तृष्टान्नम् ॥ १३ ॥

तपसः शरीरादिभेदकथनपूर्वकं गुणतस्त्रैविध्यम् ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुश्च प्राज्ञाश्च देव- द्विजगुरुप्राज्ञाः, तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं; शौचं, आर्जवमुजुत्वं, ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर- निर्वर्त्य शरीरं, शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शरीरं तप उच्यते । ‘पञ्चैते तस्य हेतवः’ [१८।१५] इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादिमात्रं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं निरूपयति— अथेति । तत्र शरीरं तपो निर्दि- शति— देवेति । देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः, द्विजाः पूज्यपूज्य- त्वाद्विजोत्तमाः, गुरुवः पित्रादयः, प्राज्ञाः पण्डिता विदित- वेदिताभ्याः, तेषां पूजनं प्रणामशुभ्रादि । शौचं सृज्जलाभ्यां शरीरशोधनम्, आर्जवमुजुत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्ति-

निवृत्तिमत्त्वम्, ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणम्; अहिंसा प्राणिना- मपीडनम् । शरीरमात्रनिर्वर्त्यत्वमस्य तपसो न सम्भवतीति मत्वा विशिनष्टि— शरीरेति । कथं कर्त्रादिसाध्यत्वे तपसः शरीरत्वं ? शरीरत्वे वा कथं कर्त्रादिसाध्यत्वं ? इत्याशङ्कथा- ऽऽह— पञ्चैति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोभिर्निष्पाद्यतया तत्स्वरूपभेदं ताव- दाह— देवेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञाणां पूजनं, शौचं तीर्थस्नानादिकम्, आर्जवं यथावाङ्मनश्शरीरवृत्तं, ब्रह्मचर्यं योषित्सु भोग्यतावुद्धिपुक्तेक्षणादिरहितत्वम्, अहिंसा अप्राणिपीडा, एतच्छरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

४ वें. ता. चं.— आहारादीनां साधकत्वादित्रैविध्ये प्रकाशते तपसः करणभेदेन त्रैविध्योक्तिः किमर्थं ? इत्यत्राऽऽह— अथेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञाणां सन्निधौ तत्तद्विहितः शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा— ‘प्रशस्तमङ्गल्यदेवायतन- चतुष्पथादिप्रदक्षिणमावर्तते मनसा वा तत्समयम्’ इत्यादि । तथा— ‘प्रदक्षिणं ब्रजेद्विप्रां गामध्वत्वं हुताग्नम्’ इति । ‘आसनेभ्यः सप्तुतश्चर्मामन्त्रः पुरोहितम्’ [उर्व्वे प्राणा ह्युत्क्रामन्ति युतः स्वयविर आगते (आयति)] अम्यु(प्रत्यु)त्थानाभिवादाभ्यां पुनस्ताप्रतिपद्यते’ [मनुः २।१२०] इत्या- दिना । तथा— ‘न ह्ययनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न (वित्तेन न) च

बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुवानः स नो महान्’ [मनुः २।१५४] इति । शुद्धिरूपस्य फलमुत्स्य शौचस्य तपस्त्वेन विभजनायोगात्तद्देवमाह तीर्थस्नानादिकमिति । आर्जवस्य शरीरतपस्त्वेन व्यपदेशाय बाह्यनःकायानामैकरूप्यं शरीर- प्रधानतया व्यपदिशति यथा बाह्यनश्शरीरवृत्तमिति । ‘ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यतावुद्धिजनम्’ इत्याद्यनुसारेणाऽऽह— योषित्सिद्धि । तादृशप्रेक्षणादिकमपि ‘स्मरणं कीर्तनं केचित् प्रेक्षणं गुह्यमाणम्’ [च. सू. ७।३१] इत्यादिना मैथुनत्वेन विभज्य स्मरन्तीति प्रागेव दर्शितम् । अत्रापीक्षणादिरहितत्व- प्रहणं ब्रह्मचर्यस्य शरीरतपस्त्वभापनाय ॥ १४ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं त्रिविधं तपः कायिकादि दर्शयितुमाह— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञाः— देवा अग्न्यादयः, प्राज्ञास्तत्त्वविदः— तेषां पूजनम् । शौचं मृज्जलादिसाध्यम् । आर्जवमवक्रचित्ता । ब्रह्मचर्यं स्त्रीभोगवर्जितत्वम् । अहिंसाऽपीडनं प्राणिनां शरीर-
सार्वभ्यं तपो विधीयते ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— क्रमप्राप्तस्य तपसः सार्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तस्य शारीरादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— देवाद्विजेति । प्राज्ञास्तत्त्वविदः, देवादीनां पूजनम् ; शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनम् ; आर्जवं तु विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं, न त्वकुटिलचित्तत्वम् ; तस्य

मानसे तपसि भावशुद्धिपदेन वक्ष्यमाणत्वात् [१७।१६] ; ब्रह्मचर्यं निषिद्धमेषुननिवृत्तिः अहिंसा अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनम्, तदेतच्छारीरं शरीरमयानैः कर्त्रादिभिः साध्यं, न तु केवलं शरीरेण । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' [१८।१९] इति हि तस्य वक्ष्यते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तपसः सार्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदमाह त्रिभिः देवेति । देवेत्याभ्य मानसमुच्यते इत्यन्तं सुगमम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— अथ यज्ञानन्तरं तपसः प्रतिज्ञातत्वात् तपसश्चैविध्यं वक्तुं, तस्य च शरीरवाद्यानोभेदेन त्रिविधत्वात्तत्रितयनिरूपणपूर्वकं त्रैविध्यकथनार्थं शारीरादिकत्रयमाह— देवाद्विजेति त्रयेण । देवाः ब्रह्माद्याः, द्विजाः वेदैकनिताः, गुरुवः सरहस्यमन्त्रोपदेष्टारः, प्राज्ञाः पण्डिताः

शास्त्रपरिनिष्ठितबुद्धयः, तेषां पूजनं यथाविधि । शौचं सृदादिना, आर्जवं ऋजुता, ब्रह्मचर्यं इन्द्रियनिग्रहः, अहिंसा परद्रोहराहित्यं, चक्रोपेक्ष्यादयः । एतत्सर्वं शारीरं शरीर-
सम्बन्धि तप उच्यते कथ्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— देवाः विष्णवाद्याः, द्विजा ब्राह्मणाः, गुरुवो मानुषिन्नाचार्यादयः, प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः, तेषां पूजनम् । आर्जवमकौटिल्यम् ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्, प्रिय-
हिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः । परप्रत्या-
यनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनता
स्वाद्यदि न तद्वाङ्मयं तपः । तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न
वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् ।
तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपः ?
यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च यत्तत्परमं तपो वाङ्मयम् । यथा— 'शान्तो भव वत्स ! स्वाध्यायं
योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति' इति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति— अनुद्वेगकरमिति । सत्यं यथादृष्टार्थवचनं, प्रियं श्रुतिश्रुतम्, हितं परिणामप्रयुक्तम् । प्रियहितयोर्विवात्पत्तेण विभागमाह— प्रियेति । कथमत्र विशेषणविशेष्यत्वं ? तदाह— अनुद्वेगेति । विशेषणानां धर्माणामनुद्वेगकरत्वादीनां विशेष्येण वाक्येन समुदितानां परस्परमपि समुच्चययोरी चकार इत्याह— विशेषणेति । किमिति वाक्यभेदेविशेष्यते ? किमिति वा तेषां

मिथः समुच्चयः ? तत्राऽऽह— परेति । यद्यपि वाक्यमात्रस्या-
विशेषितस्य वाङ्मयतपस्त्वानुपपत्तिस्तथापि सत्यवाक्यस्य विशेष-
णान्तराभावेऽपि वाङ्मयतपस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तथेति ।
तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्वादिष्टाशङ्क्याऽऽह— तथा
प्रियेति । तथापि परिणामप्रयुक्तं तथा भविष्यति ? नेत्याह—
तथा हितेति । कीदृक्तेहि तपो वाङ्मयमिति प्रश्नपूर्वकं विश-
दयति— किं पुनरिति । विशिष्टे वाङ्मये तपसि दृष्टान्त-

माह—यथेति । प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादिविधान-
मनतिक्रम्य स्वाध्यायस्याऽऽवर्तनमपि बाह्ये तपस्यन्तर्भव-

तीत्याह—स्वाध्यायेति । वाक्प्राजुर्येण प्रसूताऽस्मिन्निति
बाह्यं वाक्प्रधानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—परेशामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्थेतद्वाङ्मयं तप
उच्यते ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—अनुद्वेगकरमित्यादि—पुरुषममो-
द्वन्नापरिवादादिराहित्यादनुद्वेगकरत्वम् । भयादेरहेतुभूतमि-
त्यर्थः । सत्यं यथादृष्टार्थविषयभूतहितवाक्यमिति प्रागेव दर्शि-
तम् । [१०]४+१६।२, ७]मित्यन्तमत्र स्वागतधर्मानुमोदनादिरूपेण

अप्राप्तविषयस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य निषिद्धतात्तत्परिहाराय
हितत्ववचनं पुरुषार्थपर्यवसायीत्यभिहितम् । 'स्वाध्यायाभ्य-
सनम्' इति जपयशोक्तिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—उद्वेगो दुःखं नोद्वेगकरम् । सत्यमवितथम् । प्रियं च हितं च प्रियहितम् ।
स्वाध्यायो वेदस्तस्य सदा पाठः स्वाध्यायाभ्यसनम् । इत्येतद्वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्यम् ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—उद्वेगो दुःखम्, प्राणिनामदुःखकरं
सत्यमबाधितार्थं प्रियं श्रोतृस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे
सुखकरम् । चकारो विशेषणार्थं सञ्जच्यार्थः । अनुद्वेगकर-

त्वादिविशेषणचतुष्टययुक्तं, न त्वेकेनापि न्यूनं यद्वाक्यम्,
तथा स्वाध्यायाभ्यसनं यथाविधि वेदाभ्यासश्च बाह्यं
वाचिकं तप उच्यते ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.—वाचिकमाह—अनुद्वेगेति । उद्वेगं
भयं नोत्पादयति कस्यापि तादृशं वाक्यं, सत्यं लोभादिराहि-
त्येन यथार्थभाषणकर्म, यत् प्रियं परलोकसाधकं, हितं
लौकिकादिसाधकम् । चकारेण लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि

वक्तव्यता सूचिता । स्वाध्यायस्य वेदस्य अभ्यसनमभ्यासः ।
चकारेण सृष्टीनामपि । एककारेण वेदाविरोधेन
स्वध्यायभ्यासः । एतत्सर्वं बाह्यं वाचः सम्बन्धि तप
उच्यते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—प्रियं च तत् हितं च प्रियहितं; अवगणकाले परिणामे च सुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः !

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

१ द्वां. भा.—मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं
यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादादिकार्योन्नेयाऽन्तःकरणस्य वृत्तिः मौनं वाक्संयमोऽपि मनस्संयमपूर्वको
भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनस्संयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्य-
रूप आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले-
ऽप्रायावित्वं भावसंशुद्धिः, इत्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—मानसं तपः सङ्क्षिपति—मन
इति । प्रशान्तिकमेव व्यनक्ति—स्वच्छतेति । मनसः
स्वाच्छमनाकुलता, नैश्चित्यमित्यर्थः । सोमनस्यं सर्वेभ्यो
हिते मित्वमहिताच्चिन्तनं च । तत्कर्तव्यं गम्यते ? तत्राऽऽह—
मुखादीति । तस्य स्वरूपमाह—अन्तःकरणस्येति । ननु
मौनं वाङ्मयमनं बाह्ये तपस्यन्तर्भवति, तत्कर्तव्यं मानसे तपसि
व्यपदिश्यते ? तत्र वाचः संयमस्य कार्यत्वान्नमनस्संयमस्य

कारणत्वात्कार्येण कारणग्रहणान्मानसे तपसि मौनमुक्तमित्याह—
वागिति । यद्वा मौनं मुनिभावो मननमात्मनो मनसो विनिग्रहो
निरोधः । नन्वेवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनस्संयमोऽपि
नैकत्वात्पौनस्यक्यं ? नेत्याह—सर्वत इति । भावस्य हृदयस्य
संशुद्धौ रागादिमलविकलतेति व्याचष्टे—परैरिति । मानसं
मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वं, सौम्यत्वं मनसः परेषामभ्युदयपावण्यं, मौनं मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्, आत्मविनिग्रहो मनोवृत्तेर्ध्येयविषये अवस्थापनं, भावसंशुद्धिः आत्म-
व्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्, एतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— मनःप्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्व-
हिताभिराश्रयरूपकलङ्घनविश्रुतिः, हिताभिराश्रययोगश्च विवक्षित
इत्याह मनसः क्रोधादिरहितत्वमित्यादिना । ‘वसति
हृदि समातने च तस्मिन् भवति पुमाञ्जगतोऽस्य सौम्यरूपः’
[वि. पु. ३।७।२४] इत्यादिनोक्तमाकारसौम्यत्वमपि मन-
स्सौम्यत्वकर्मभेदः । अत एव हि तेन मनसः सौम्यत्वमुच्यते ।
इह च मानसतपोविभज्यान्मनस इति शुद्धया निष्कृष्यानुषङ्गि-
तम् । मौनस्यापि मानसतपस्त्वय मनोव्यापारप्राधान्यमाह
मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति । ‘आत्मविनिग्रहः’

इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयैकाग्र्यार्थमित्य-
भिराश्रयेणाऽऽह ध्येयविषयेऽवस्थापनमिति । ‘भावसंशुद्धिः’
इत्यस्य मनःप्रसादादिभिः पुनरुक्तिपरिहारायाऽऽह आत्मव्यति-
रिक्तविषयचिन्तारहितत्वमिति । भावशब्दोऽप्राप्तभिराश्रयः ।
तस्य संशुद्धिः समस्तेतरवर्जनम् । एतेन परदारादिषु मनसो
रहस्यपि प्रवृत्तिर्देहेतो निरस्ता । अत्र तपसः शारीरत्वादिविभागः,
तत्र शरीरादिप्राधान्यात्, अन्यथा ‘पञ्चैते तस्य हेतवः’
[१८।१९] इत्यनेन विरोधात् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— सौम्यत्वमकौर्ष्यम् । ‘अक्रूरः सौम्य उच्यते’ इत्यभिधानम् । मौनं मनन-
शीलत्वम् । ‘‘बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नाय मुनिः’’ [बृ. उ. ३।५।१] इति हि श्रुतिः । ‘‘एतेन
हीदं सर्वं (अनन्तं) मत्तं यदनेन हीदं सर्वं मत्तं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते’’ इति भाष्यवेयश्रुतिः ।
कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.— नन्वप्रसौख्यं सौम्यत्वम्, तत्कर्षं मानसं
तप उच्यते ? इत्यत आह— सौम्यत्वमिति । ‘मौनं वाङ्मय-
मनं’ इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— मौनमिति । कुत एतत् ?
इत्यत आह— बाह्यमिति । युक्तिबलकोपेतत्वं वाच्यम् । आगम-
शक्तं पाण्डित्यम् । अथ मुनिर्मनशीलो भवतीत्यर्थः । ‘‘एतेन
हीदं’’ इत्युक्तमर्थं ‘‘यदनेन’’ इति हेतुत्वेनोपादत्ते । यस्मादेवं
मुनिस्तस्मान् मुनिरित्याचक्षते । ‘मन ज्ञाने’ [वा. पा. ४।७०]

इत्यत इकारप्रत्ययः उपधाया उकारश्च, मुनेर्भावश्च मौनम्,
तच्च मननशीलत्वाव्ययमगमार्थस्य युक्तिभिरनुसन्धानम् ।
उक्तार्थान्वीकारे बाधकमाह— कथमिति । मौनमिति शेषः ।
वाङ्मयम एव न मौनं किन्त्वत्र तत्कारणमनो नियमो लक्ष्यत इति
कश्चित् ; तदसत्, आत्मविनिग्रह इति पुनरुक्तिदोषात् । कथ-
ञ्चित् तत्परिहारेऽपि मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाप्रयगस्यैव दोष-
त्वात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— मन इति । मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता । सौम्यत्वं मौनस्यं मुखादिप्रसाद-
कारिण्यन्तःकरणवृत्तिः । मौनं वाक्संयमः । आत्मविनिग्रहो मनसो निरोधः । भावसंशुद्धिरवश्वनम् ।
इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

८ चं. प्र. गि.— मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता, सौम्यत्वं
विषयचिन्ताव्याकुलत्वाभावः, मौनमेकाग्रतया तत्त्वचिन्तन-
म्, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः, समाचिरिति यावत् ;

भावसंशुद्धिर्यवहारेषु मायाराहित्यम्, इत्येतन्मानसं तप
उच्यते ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— मानसमाह— मनःप्रसाद इति ।
मनःप्रसादः मनस्स्वच्छता स्वपरचित्तने, सौम्यत्वमक्रूरता,
मौनं मननम्, आत्मविनिग्रहः आत्मनो विषयेभ्य आकर्षणं,

भावसंशुद्धिः स्नेहादिविषयेषु कापट्याभावः । इति अष्टाना
प्रकारेणेतत्सर्वं मानसं मनस्स्वस्थि तप उच्यते ॥ १६ ॥

११ जी० आ० दी०— मनःप्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं, सौम्यत्वं परहितैषित्वं, मौनं वाक्संयमः, आत्मवि-
निग्रहो मनोनिरोधः, भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले मायाराहित्यम् । इति एवमप्रकारं अन्यदयादिकं एतन्मानसं
तप उच्यते ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तसं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सच्चादिगुणभेदेन कथं त्रिविधं भवति ? इत्युच्यते— अद्वयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं त्र्यधिष्ठानं नरैरनुष्ठातुमिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्वैदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्त्वनिरुद्धं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिविधस्य तपसो यथासम्भवं सात्त्विकादिभावेन त्रैविध्यमाकाङ्क्षद्वारा निक्षिपति— यथोक्त-मिति । त्र्यधिष्ठानं देववाङ्मनोनिर्वैतर्कमित्यर्थः । समाहितैः सिद्धयसिद्धयोनिर्युक्तैरिति यावत् ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्ता-युक्तैः नरैः परया श्रद्धया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं, तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं शारीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविध-स्यापि तपसः सच्चादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते 'श्रद्धया' इत्यादिना । फलाकाङ्क्षानिषेधेन सह पठितो युक्तशब्दस्तदुपयुक्त-मगवत्प्रीतिविलक्षणफलान्तरध्यानपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह परम-पुरुषाराधनेति । पुनर्हत्किराङ्गापरिहाराय सत्कारमानपूजा-शब्दानां कमान्नोवाङ्मायनिष्पाद्यसम्भवाभापरत्वोक्तिः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमार्जितं त्रिविधं तपः कायिकादि नरैः पुरुषैः फलनिरपेक्षैर्युक्तैः सात्त्विकमित्यभिधीयते ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं शारीरादिभेदेन त्रेधोकस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— अद्वयेति । तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं तपः परया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितचित्तैः सिद्धयसिद्धयोनिर्युक्तैः नरैः तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— त्रिविधस्य तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह— अद्वयेति त्रिभिः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं शारीरादित्रैविध्यं तपस उक्त्वा फलापेक्षारहितैः युक्तैः शास्त्राज्ञाकारिभिः तप्तं सात्त्विकं सात्त्विकादिभेदत्रैविध्यमाह— अद्वयेति । तत्तपः त्रिविधं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १७ ॥

शारीरादिकं, परया श्रद्धया अतन्यादरेण, अफलाकाङ्क्षिभिः

११ नी० भा० दी०— त्रिविधं कायिकावाचिकमानसभेदेन । युक्तैः अवहितैः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः 'साधुर्यं तपस्वी ब्राह्मणः' इत्येवमर्थं, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थं, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्क-फलत्वेनाध्रुवम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं तपो निर्विशति— सत्का-रेति । साधुकारमेव स्फोरयति— साधुरिति । दम्भेन चैव नास्तिक्येन केवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः । तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः । कादाचित्कफलत्वमध्रुवमनियतमनै-कान्तिकफलमिति यावत् ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— मनसा आदरः सत्कारः, वाचा प्रशंसा मानः, शारीरो नमस्कारादिः पूजा, फलाभिसन्धिपूर्वकं सत्कारार्थं च दम्भेन हेतुना यत्तपः क्रियते, तदिह राजसं प्रोक्तं, स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वात् । चलमधुर्वं, चलत्वं पातमयेन चलनहेतुत्वम्, अधुवत्वं क्षयिष्णुत्वम् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘अफलाकाङ्क्षिभिः’ [१७१७] इति सात्त्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थसिद्धेत्यभिप्रायेणाऽऽह— फलाभिसन्धिपूर्वकमिति । स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वादिति अस्थिरस्वर्गादिफलसाधनत्वादित्यर्थः । स्वरूपतः कादाचित्कोक्तस्तुप्रयोगात्फलद्वाराऽत्र चलत्वमधुवत्वं च । तत्राधुवशब्देन फलानित्यत्वोक्तेश्चलशब्दः

फलस्य विद्यमानदशाभिविदोषपरः । विद्यते च तत्र चल्यतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दशक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह पातमयेन चलनहेतुत्वमिति । अत्र चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अधुवशब्देन प्रतिबन्धसम्भवादनैकान्तिकफलत्वं बोध्यत इत्युक्तम्, अन्यत्राऽपि प्रतिबन्धसम्भवाद्याविशेषादिति भावः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्कारेति । सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्कारमानपूजाः । सत्कारः साधुर्यं तपस्वीति प्रत्ययः । मानः प्रत्युत्थानाभिवादानादिः । पूजा पादप्रक्षालनार्चनादिः ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— साधुर्यं तपस्वीति स्तुतिः सत्कारः, प्रत्युत्थानाभिवादानादिमानः, पादप्रक्षालनधनदानादिः पूजा, एतदर्थं दम्भेनैव केवलधर्मध्वजित्वेनैव, न त्वास्तिक्यबुद्ध्या

यत्तपः क्रियते अत एव चलमत्यल्पकालस्थायैहिकसत्कारादिफलम्, अधुवं तत्रापि नियमशून्यं तत्तपो राजसं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— सत्कारेति । तत् त्रिविधं तपः इह लोकेषु सत्कारः साधुत्वादिशब्दः, मानः उत्तमत्वेन समादिपूषोपवेशनादिरूपः पूजालाभः । एतदर्थं

दम्भेनैव च परप्रतारणरूपेण यत्क्रियते तु चलं पूर्वोक्ताभावे अधुवं परलोकादिसाधनरहितं तत्तपः राजसं प्रोक्तं शास्त्रेषु कथितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्पूजा । मानः अभ्युत्थानाभिवादानादिकायिकी पूजा । पूजा लाभादि । एतदर्थं दम्भेन च यत्तपः क्रियते तद्राजसं; चलं विनाशि, अधुवं अनिश्चितफलम् ॥ १८ ॥

**मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥**

१ शां. भा.— मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसं तपः संघट्टाति— मूढेति । मूढोऽज्यन्ताविवेकी तस्य ग्राहो नामाऽऽग्रहोऽभिमनिवेशस्ते-

नेत्याह— अविवेकेति । आत्मनः स्वस्य देहादेरित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— मूढाः— अविवेकिनः, मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिमनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्य आत्मपीडया यत्तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च यत्तपः क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— अहितप्रवृत्तिहेतुभूतमूढत्वमहितेनैव हितत्वमत्र इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अविवेकिन इति । मूढानामभिमनिवेशेनेति समासाद्यः । तत्र कर्तरि षष्ठीति सुव्यक्त्यर्थमाह यद्वैः कृतेनाभिमनिवेशेनेति । सामान्येनोक्तममुद्रातिविशिष्याऽऽह आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्येति । आदिशब्देन शास्त्रपुष्टस्तत्त्वम्, ‘अशक्त्यानि दुरन्तानि समव्यय-

फलाणि च । अवाध्यानि च वस्तूनि नारमेत विवक्षणाः । इत्यायुक्तविषयदोषाश्च संगृहीताः । अयथाबलारम्भादिरिहात्मपीडा, तेनात्मपीडाकरयथाबलवतादिभ्यवच्छेदः । यथोक्तं ‘सन्निध्य बलाबलम्’ इति । स्मरन्ति च ‘दिशं कालं तथाऽऽत्मानं ब्रह्माद्वयं प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत्’ इत्यादि ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्यान्यस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा, तत्तामसमुदाहृतमुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— मूढग्राहेण अविवेककृतदुराग्रहेण परस्योत्सादनार्थं ताशायाभिचाररूपं वा यत्क्रियते, आत्मनो देहेन्द्रियसङ्घातस्य पीडया यत्तपः क्रियते तथा तत्तपस्तामससङ्गतम् ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— मूढेति । मूढग्राहेण वा परस्योत्सादनार्थं अन्यस्य विनाशार्थं तत्तामसमुदाहृतं, मूलताजनितादुराग्रहेण आत्मना जीवस्य पीडया यत्तपः क्रियते, सम्यक् न युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— मूढग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण । आत्मनः शरीरस्य । उत्सादनार्थं विनाशार्थम् ॥ १९ ॥

दानस्य गुणतल्लैविध्यम् ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— इदानीं दानत्रैविध्यमुच्यते— दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारगे इत्यादौ, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मप्राप्तं दानस्य गुणनिमित्तभेदमाह— इदानीमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा दानमेव मया भाव्यं, न फलमित्यभिसन्ध्यायेत्यर्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— राजसे दाने 'फलमुद्दिश्य' इति विशेषणादत्र स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तिरुक्ता । 'अनुपकारिणे' इत्येतत् दृष्टफलाभिसन्धिरहिताभिप्रायम् । 'दातव्यम्' इत्येतत्सात्त्विकतपःप्रभृतिष्विवाभिसन्ध्यन्तरव्युदासार्थमित्याह— फलाभिसन्धिरहितमिति । यद्यप्यत्र पात्रमेवार्थतोऽनुपकारित्वेन विशेष्यते, तथापि सम्प्रदानत्वव्यतिष्ठधिकरण-

त्वयोर्विषयया चतुर्थीसप्तम्योः सह प्रयोगः । पात्रे सिद्धेऽनुपकारिणे तस्मा इति वाऽन्वयः । पात्रे दीयते, तच्चानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदो ग्राह्यः । देशकालशब्दावत्र दानार्ह-तया चोदितपुण्यदेशकालविषयो । पात्रं तु 'न विद्यया केवलया जन्मना (तपसा) वापि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे कोके तद्धि पात्रं प्रचक्षते' [या. सू. १।२००] इत्यादिभिर्विवक्षितम् ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— दातव्यमिति । दातव्यमिति यद्दानं दीयते हिरण्यादि अनुपकारिणेऽनुपकाराय देशे पुण्यदेशे कालेऽप्यनसंक्रान्त्यादौ पात्रे षडङ्गवेदविदादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

८ वें. ब्र. गि.— इदानीं कर्मप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः— दातव्यमिति । दीयत इति दानं स्वर्णभूष्यादि । यद्दानं विहितत्वाद्दातव्यमेवेति निश्चयेन- न तु गी. तृ. १४

फलाभिसन्धिता- अनुपकारिणे दृष्टोपकारमकुर्वते देशे कुरु-क्षेत्रादौ काले च सूर्योपरागादौ पात्रे 'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे कोके तद्धि पात्रं प्रचक्षते

(प्रकीर्तितम्)' [या. सू. १।२००] इति शाखोक्तलक्षणे ।
पात्र इति च चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । अतुपकारिणे पात्रायेत्यर्थः ।
पात्रे रक्षकायेति वा, ' विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पाठन-

शक्त एव प्रतिपृङ्गीयात् ' इति शास्त्रात् । एवंविधं दानं
सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— पूर्वप्रतिज्ञातं दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः— दातव्यमिति । सुबोधार्थः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— अथ पूर्वप्रतिज्ञातदानत्रैविध्यमाह—
दातव्यमिति । ' धनं सूक्ष्मनर्थानां ' इत्यादिवाक्यैः सञ्चितान-
र्थकारित्वज्ञानपूर्वकदेशेष्टभक्ष्यादिसाधकत्वज्ञानेन दातव्यमिति
ज्ञात्वा अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय दीनाय ' सीदन्कुड-

म्भेभ्यः ' इत्याद्युक्तमर्थविशिष्टाय यद्दानं दीयते, देशे कुरुक्षेत्रादौ
ग्रहणादौ चकारेण अकाले विवाहाद्युपस्थितौ याचमानाय
पात्रे वेदविशारदाय चकारेण अपात्रे ह्युपस्थिताय यत्तद्दानं
सात्त्विकं स्मृतं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते, न तु फलमुद्दिश्य दीयते । कस्मै ?
अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ यदीयते तत्सात्त्विकमिति सम्बन्धः ।
यच्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विकमिति योजना । अत्र आद्यो दानशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची
कर्मभूतः तत्संयोगात्सम्प्रदाने चतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नस्यागमात्रवाची तेन सत्र पात्रभूते पुंसि न
चतुर्थ्यपेक्षा । " कर्मणा यममिषैति स सम्यदानम् " [अष्टा. १।४।३२] इति हि पारिभाषिक्याः सम्प्रदान-
संज्ञाया अत्र कर्मविश्वव्यभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमीति वा, पातृशब्दस्य चतुर्थीयमिति वा,
कल्पनं व्यर्थमेव, दानशब्दस्यावृत्त्या च देशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमित्येका कोटिः; पात्रे दानमित्यपरा ।
अथयसमुच्चये तु महान्त्युण इति भावः ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

१ श्रां. भा.— यत्त्विति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं ' काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यति ' इत्येव-
मर्थं फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्रिष्टं सेवदंशुक्तं तद्दानं
राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— राजसदानविमर्जनं स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्य च परिक्रिष्टं अकल्याणद्रव्यकं यद्दानं दीयते,
तद्वाजसमुद्राहृतम् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्भमिति— प्रत्यु-
पकाराभिप्रायपूर्वकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकाररूपता
भाविप्रत्युपकारप्रयोजकता च समुद्गीता । द्रव्यरागात्परिक्रिष्टेन
लज्जनं हि पुण्यः कल्याणमार्गं स्वस्मै स्वापदिता अन्यत्परस्मै

समर्पयतीत्यभिप्रायेणाऽऽह अकल्याणद्रव्यकमिति । अत्र-
दाहृतत्वाद्वा द्रव्यस्याकल्याणत्वमिह परिक्रिष्टशब्दार्थे इति
भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्त्विति । दीयते प्रत्युपकारार्थमुपकृतवानुपकरिष्यतीति प्रत्युपकारं फलं
स्वर्गादिफलमुद्दिश्य वा । परिक्रिष्टं क्लेशयुक्तम् । तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

८ वं. ब्र. मि.— यत्तु पुनः प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे
ममाप्युपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं दीयते, यदपि वा स्वर्गादिकं
फलमुद्दिश्य दीयते— न तु फलानभिसन्धिना— तच्च परिक्रिष्टं

कथमेतावद्वयवितिमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा तथा दीयते,
तद्दानं राजसञ्चकम् ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— यस्मिन् । तुल्येन तादृगदानस्यानु-
चित्तत्वं ज्ञाप्यते । यत्तु प्रत्युपकारार्थं महाराजकृपापत्रप्राप्त्याय
अग्रे स्वोपकारकादिबोधेन दानं वा पुनः फलधर्मादि-

चतुष्टयदृश्यं परिच्छिष्टं चित्तक्षेत्रयुक्तं फलोपकारासन्देहेन
दीयते तत् दानं राजसखदाहृतं, कथितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी० — परिच्छिष्टं 'रुधमेतावद्द्वयव्ययः कर्तव्यः' इत्याकुलतायुक्तं यथा स्यात्तथा दीयते इति
क्रियाविशेषणम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ श्रां. भा.— अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे स्लेच्छाशुच्यादिसङ्कीर्णं, अकाले पुण्यहेतुत्वे-
नाप्राप्त्याते संकान्त्यादिविशेषरहिते, अपात्रेभ्यश्च धूर्तस्तरादिभ्यो देशादिसम्पत्तौ चासत्कृतं
प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितं, अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यद्दानं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— तामसदानविमर्जनं स्पष्टार्थम् ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यद्दानं दीयते, असत्कृतं पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्,
अवज्ञातं सावज्ञम्, अनुपचारयुक्तं यदीयते, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ चे. ता. चं.— अदेशः कलिज्जकीकटादिः । अकालो
रात्र्यादिः । अपात्राणि पण्डितकर्मखेतस्करकृतवन्दित्रैताहि-
कादयः । सत्कृतं सत्करणं तद्वदितमवत्कृतम् ; तदाह पाद-
प्रक्षालनेति । प्रतिग्रहीतुमुत्पावजैव क्रियापर्यन्तप्रसारात्तद्वि-
शेषणतया न्ययविरहित इत्यभिप्रायेणाऽऽह सावज्ञमिति ।

अवज्ञाया वाचिकादिविषयत्वमाह अनुपचारयुक्तमिति ।
शास्त्रप्राप्त्यानिवृत्त्येन सन्दिग्धपरलोक्तत्वात् पात्रेभ्यः स्वत्वो-
त्कर्षाभिमानोच्चासत्कारावहे । देशादिसम्पत्तावप्यसत्कृतत्वादि
परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— अदेशेति । अदेशकाले पुण्यदेशकालावनपेक्ष्यापात्रेभ्यश्च दीयते । अपात्रं सम्प्र-
दानं चासत्कृतं प्रियवचनपूजाहितं सम्प्रदानसम्प्रदेययोरवज्ञायुक्तं यदेवं दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— स्वतो दुष्टसंसर्गेण वाप्यशुचि
स्थानमदेशः, अकाठस्त्वचिसमयः, नवविद्याद्योऽपरात्राणि ।
अदेशे अकाले च अपात्रेभ्यो यदीयते, यच्च देशकालावसम्प-

त्तावपि असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनाविपूजात्मकसत्कार-
शून्यं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च दीयते, तद्दानं तामस-
खकम् ॥ २२ ॥

९ ब० त० दी० — ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— अदेश इति ।
अदेशे कीकटादौ स्लेच्छादिसिन्धाने वा, अकाले अश्रद्धाव-
स्थायामाशौचादौ, अपात्रेभ्यः गणिकाचारणवन्दिभ्यो यद्दानं
दीयते तत्तामसं फलादिरहितमुदाहृतम् । च पुनः देशादिसम्प-
त्तौ पात्रेभ्योऽपि यत् असत्कृतं सत्कारपूजादिरहितं अवज्ञातं
स्वरूपज्ञानपूर्वकस्तिस्कारं यदीयते तदपि तथेत्यर्थः । एवं
यज्ञादीनां त्रैविध्यनिरूपणेऽपैतत्रैविध्यरहितं निर्गुणमेव तत्सर्वं

यज्ञादिकं कर्तव्यमिति ज्ञापितम् । तथाहि भगवद्विख्यातं
सत्यां तज्ज्ञानपूर्वकं भगवद्विभूतियागो भक्त्यङ्गत्वेन कार्यो
नुचिष्टिवत् 'यक्ष्ये विभूतीर्भक्तः' [भागः १०/७/२/३]
इत्यादिविज्ञापनपूर्वकम् । तपोऽपि भगवदर्थकसर्ववृत्त्यपत्त्याया-
पूर्वकं कृश्यादिसहनरूपं ज्ञानरूपं वा कार्यम् । दानं च भक्ति-
सिद्धयर्थं भगवद्रूपाय वेदविदे ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तरहितम् । अवज्ञातं पात्रपरिभव-
युक्तम् । दानं प्रदेयं हिण्यादि ॥ २२ ॥

यज्ञादिकाम्याकाम्यकर्मणां वैगुण्ये तत्साङ्गतासिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तरूपोपायः ।

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृतीनां सादुप्यकरणायायमुपदेश उच्यते— ओमिति । ओं तत्सदित्येष निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— विहितानां कर्मणां प्रमादयुके वैगुण्ये कथं परिहारः स्यात् ? इत्याशङ्कयाऽऽह— यज्ञेति । “ ओमिति ब्रह्म ” [तै. उ. १।८] इत्यादिभ्युतेः ॐ मिति तावद्ब्रह्मणो नामनिर्देशः, “ तत्त्वमसि ” [छां. उ. ६।८।४-२३] इति ध्रुतेः । ‘ तत् ’ इत्यपि ब्रह्मणो नामनिर्देशः, “ सदेव सोम्येदम् ” [छां. उ. ६।२।१] इति ध्रुतेः ‘ सत् ’ इत्यपि तस्य नामेति

मत्वाऽऽह— ओमिति । कथं निर्देशेन तेषां विधानं ? इत्याशङ्कयाऽऽह— निर्दिश्यत इति । यज्ञादीनां वैगुण्यप्रतीतिकाले यथोक्तानामन्यतमोच्चारणाद्वैगुण्यं सिध्यतीति भावः । कर्मसादुप्यकारणं त्रिविधं नाम स्तौति— ब्राह्मणा इति । पूर्वं सर्गादौ । निर्माणं च प्रजापतिकर्तव्यम् ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः, इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञादेः प्रणवसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते— ओमिति । ‘ ओं तत् सत् ’ इति त्रिविधोऽयं निर्देशः शब्दो ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मणोऽन्वयी भवति । ब्रह्म च वेदः; वेदशब्देन वैदिकं कर्मोच्यते; वैदिकं यज्ञादिकम्; यज्ञादिकं कर्म ‘ ओं तत्सत् ’ इति शब्दान्वितं भवति; ओमिति-शब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया; तत्सदितिशब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया; तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता ब्राह्मणा वेदान्धयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः; पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. सा. चं.— उक्तत्रैविध्यवदुपपत्तिं त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति शङ्काव्युदासाय उक्तसमस्तलक्षणपरतयोत्तरमवतारयति— एषमित्यादिना । त्रैविध्यविधिरनपेक्षितः, लक्ष्येवृद्धिषु लक्षणविधिस्त्वपेक्षित इत्यभिप्रायेण ‘ ब्रह्मणः स्मृतः ’ इत्यन्वयो दर्शितः । वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिविधं निर्देशेषु कर्मत्वेनान्वयायोगात्— ब्रह्मणोऽन्वयी भवतीति समन्वयसामान्यार्थोक्तः । ननु ‘ ओं तत्सत् ’ इति वैदिकस्य यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमयुक्तं, ब्रह्मशब्दस्य तदाकत्वभावाद्यमुक्त्यर्थेबाधाभावाच्च । त्रयाणां च साक्षात्परब्रह्मानामर्त्वं श्रुतिसिद्धं “ तत्ते पदं सङ्गहेन त्रयीमि ओमित्येतत् ” [कठो. १।२।१५] इति वा; “ एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति, योऽस्यैतदेव नाम वेद ब्रह्म भवतीति ” “ सम्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिभाः ” [छां. उ. ६।८।६] इत्यादिषु । अतः शास्त्रप्रदानप्रतिपाद्यपरब्रह्मनिर्देशप्रकारोऽयमुपासकसंयवहारार्थमुपदिश्यत इति युक्तम् । विगुणमपि हि कर्म त्रयणोऽभिधान-त्रयप्रयोगेनः समुपं सम्प्रतिष्ठितं भवति । कर्मणि कर्मान्तरेण लौकिकत्वाच्च निराश्रमादुदभिधः कर्मायै सन्तः सर्वत्र ‘ ओं

तत्सत् ’ इत्युदाहरेयुः । अतएव चाध्यायायान्तेषु सर्वैष्वयमेव त्रिविधो निर्देशः पठ्यत इति शङ्कायां— कर्मणि ब्रह्मशब्दमवतारयितुं तत्प्रतिपादके प्रयोगस्तावत्सिद्ध इत्यभिप्रायेणाऽऽह ब्रह्म च वेद इति । वेदाभिवाचनस्य पूर्वापरवशात्तदर्थपरतामभिप्रेत्याऽह वेदशब्ददेनेति । वेदनिर्लक्षप्रयोगेण शब्देनेत्यर्थः । ‘ ब्रह्मशब्देन ’ इति केषाञ्चित्पाठः ।

अयमभिप्रायः— यद्यपि ‘ ओं तत्सत् ’ इति शब्दानां साक्षात्परब्रह्मानामर्त्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र तद्विषया न युक्ता; अग्राये तत्प्रश्रयमावात्, अनन्तरं च ‘ ब्राह्मणास्तेन ’ इत्यादिनाऽनन्वयप्रसङ्गाच्च; अतो वेदेनोपलक्षणेन वैदिकस्यैवायं त्रिधा निर्देशः— इति । एतदेव विवृणोति— वैदिकमिति । त्रयाणामनन्वयप्रकारेऽत्रान्तरमेदं वक्ष्यमाणमुपक्षिपति ओमिति । कर्णाद्यर्थोऽसम्भवाद्गुणलक्षणतुतीयार्थमाह— तेन त्रिविधेन शब्देनास्थिता इति । ब्रह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मशब्दविहितवेदान्वयात् त्रैवर्णिकविषयः । ‘ ब्रह्मवादिनाम् ’ [१।२।४] इति ह्यनन्तरमुच्यते । तेनैव प्रणवान्वयप्रकारोऽपि सूचित इत्यभिप्रायेणाऽह— वेदस्य ध्येयनिस्त्रैवर्णिका इति । ‘ विहिताः ’ इत्य

स्य कर्त्रेपेक्षायां 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' [अ. १३] इत्यादि-
परामर्शेनाऽऽह पुरा मयैव निर्मिता इति । वेदानां विहितत्वं
यथापूर्वं प्रवर्तितत्वं, "यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै" [थे.

उ. ६।१८] "अनादिनिधना शेषा वायुसृष्टा" [म. भा. १.२।
२३।२।४ कृ. पु. ५.२।३०] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्त्व-
त्वसिद्धेः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनश्च कर्मादीतिर्कृतव्यताविधानार्थमैवादाह— अतस्तदित्यादिना ।
परस्य ब्रह्मणो हेतानि नामानि । "ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णां वेदोक्तरोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभै-
श्चाभियुतो न चान्यैः ॐ तत्सदित्येनमतो वदन्ति" इति हि ऋग्वेदखिलेषु । द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः ।

६ ज. प्र. दी.— ओमित्यादिकं तु प्रकृतासङ्गतं कथ-
मुच्यते ? इत्यत आह— पुनश्चेति । कमेति यज्ञ उच्यते,
आदिपदेन तपोदाने । इति कृतव्यता इत्यम्भावः । विधानार्थं
प्रतिपादनार्थम् । अफलाकाङ्क्षिभिरित्यादिनोक्तत्वात्पुनश्चेत्यु-
क्तम् । यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादिहेतवोऽसाधारणा धर्माः
प्राप्तुम् । साधारणस्तु वक्तुं पुराकल्पादिरूपमयैवादाहोक्त्यर्थः ।
ब्रह्मशब्दस्य हिरेण्यगर्भाद्येतां निर्देशशब्दस्य च भावार्थतां
वारयितुं व्याख्याति— परस्येति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो
नाम । कुत एतत् ? इत्यतो हीत्युक्तम् । भावार्थत्वे 'ओम् तत्सत्'
इत्येते । सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्नामार्थत्वेवाङ्गीकार्यम् ।
ओमादिकं च परब्रह्मनामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तामेव प्रसिद्धिं

दर्शयति— ओतमिति । ओतं प्रविष्टम् । आश्रितं यत्र परमे-
श्वरे यः स्वयं च जगत्प्राप्तः प्रविष्टः पूर्णः अनुपचारतो मुख्यया
हृत्या । अत्र "ओतं जगद्यत्र" इत्यादिना ओंशब्दस्य निमित्तत्वेन
भगवति वृत्तिर्दक्षिता । "अनतेऽखिलेषु" [वार्ति.]
इति वचनात् । सर्वैरित्यनेन सच्छब्दस्य । "साधुभावे च"
[१०।२६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । तच्छब्दस्य तु न केनापि ।
अतः "ओं तत्सत्" इत्येतमित्युक्तमित्यत आह— द्वितीयेति ।
वेदोक्तेति द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थव्याख्यानापरः । तदिति हि
नित्यपरोक्षत्वमुच्यते । न चेश्वरस्वरूपमनुमातुं शक्यम् ; अतो
वेदकवेद्यत्वात् "तत्" इत्युच्यत इति भावः ।

५ आ. मा. भा.— "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] इति च । "अमिति
ब्रह्म" [तैत्ति. १।८।१+ना. प. ८।२] इति च । तेन ब्रह्मणा आत्मपूजार्थं वेदविधिर्यज्जनम् । मा तूक्ता
पुरस्तात् ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— सर्वोशब्दयोः परब्रह्मनामत्वे श्रुत्यन्तरं
चाऽऽह— सदेवेति । तेनेति निर्देशपरामर्श इति कथितं, तदस्-
दिति भावेनाह— तेनेति । कुत एतत् ? निर्देशस्य ब्राह्मणादि-
विधानायोगात् । निर्देशश्रुत्यर्थमिदमुच्यत इति चेत्, न ; सूत्रोक्ति-
सम्भवेन तदयोगात् । ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणादिविधानानुपपत्तिः ।
प्रयोजनाभावादित्यत आह— आत्मेति । आत्मपूजया
प्राणिनां सुखार्थं ब्राह्मणादयो विहिता इति सम्भवः । ब्राह्मणा-
दिविद्वेदानामपि विधानं निर्माणमेवेति प्रतीतिरित्यार्थमाह—
वेदेति । व्यञ्जनमेव विधानं, न निर्माणमित्यर्थः । सकृच्छ्रुतस्य
विहितशब्दस्य द्विषाड्यकल्पनं कुतः ? इति चेत्, वेदापूर्वेषु-

यत्त्वस्य प्रमितत्वात् । किं तत्प्रमाणं ? इत्यत आह— मात-
स्त्विति । परमेश्वरस्य वेदव्यञ्जनं नाध्यापकत्वं । किन्तु स्वात-
न्त्र्यमप्यस्तीति ज्ञापयितुं विधिग्रहणं कृतम् । वेदो हि विष्णा-
त्माऽस्ति ; विधिः प्रेरणं, नियोग इति बानर्थान्तरम् । न च
नियोकारमन्तरेण नियोगः सम्भवति । न च शब्दादीनां
नियोक्तृत्वं सम्भवति, लोकविरोधात् । न चोच्चारक एव
नियोक्ता मातृपासीत्येवादावव्यवस्थापातात् । तत्प्राप्तवत्तन्त्रेण
वक्त्रा भाव्यम् । न चैवं पौष्टेयस्थापितः, अनादिसिद्धेरेव
शब्दार्थसम्बन्धेन तस्य नियोक्तृत्वाभ्यामुपगमादिति ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— अमिति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, ब्रह्मणः परमात्मनः स्मृतो ब्रह्मविद्भिः ।
ओमिति तदिति सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो निर्देशोऽभिधानं स्मृतमित्यर्थः । तेन त्रिविधेन निर्देशेन
ब्राह्मणा वेदिनश्च वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः सृष्टाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सृष्टिकाले सकलजगत्सृष्टा
हिरण्यगर्भेण ॥ २३ ॥

८ चं. प्र. गि.— तदेवमाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यो-
क्त्या यानि सात्त्विकानि ताम्येव सात्त्विकवर्गेषुभिरुपादे-
यानि, न तु राजसतामसानौत्थुकम् । नन्विदमयुक्तम्,
विचार्यमाणे सर्वेषामपि यज्ञतपोदानानां राजसतामसप्रायत्वेन
सात्त्विकवशादेवासिद्धेरित्याशङ्क्य तादृशस्यापि सात्त्विकत्वा-
पादनप्रकारं दर्शयति परमाकारुणिको भगवान्— अमिति ।

निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो नामधेयम् । "ॐ तत्सत्" इत्येवं-
रूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशत्रिविधः स्मृतो वेदान्तविद्भिः,
"ओमिति ब्रह्म" [तै. उ. १।८।१] "तदिति वा एतस्य
महतो यूनस्य नाम अवति" "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्"
[छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । यसमादेवं पूर्वमैह-
र्षिभिरपे निर्देशः स्मृतः, तस्मादिद्वानात्मन्तरेऽपि स स्मरत्येव

इति विधिः कल्प्यते “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादा-
विव ‘वचनानि स्वपूर्वत्वात्’ [पू. मी. १०।१।२१] इति
न्यायात् । यदाज्ञानतपस्संयोगाभास्य तद्वैगुण्यमेव फलं
नष्टाद्यध्वरथन्यावात्परसराकाङ्क्षाया कल्प्यते, ‘प्रमादाकुर्व-
तां कर्म प्रच्येयताध्वेषेण युतः । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं
स्यादिति श्रुतिः’ [] इत्यादिस्मृतेस्तथैव शिष्टाचाराच ।
अथाद्यमेव ब्रह्मनिर्देशं स्तौति— ब्राह्मणा इति, वैवर्णिकोप-

लक्षणमेतत् । ब्राह्मणायाः कर्तारः, वेदाः करणानि, ब्रह्माः
कर्माणि, तेन ब्रह्मणो निर्देशेन पुरा विहिताः सृष्टाः प्रजापति-
ना । तस्माद्यथादिष्टद्विष्टुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महा-
प्रभावोऽयं निर्देश इत्यर्थः । अत्र ‘निर्देशः’ इत्येकवचनात्त्वि-
विध इति तिस्रो विधा अवयवा यस्याति तद्विशेषणाच्च
व्यवयवमिदं ‘ॐ तत्सत्’ इत्येकं नाम प्रणववदित्यवयवमर्थो
दक्षितः ॥ २३ ॥

९ व० त० वी०— एवं श्रुतिसिद्धानां यागतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः; इदानीं तस्य श्रौत-
स्यैव यज्ञाद्वैदेशकादिसम्पत्त्यभावेऽपि तत्सम्पत्तिप्रकारमाह— ॐ तत्सदिति । ब्रह्मणः वेदस्य पुरुषोत्तमस्य च
त्रिविधो नाम व्यपदेशः स्मृतो ब्रह्मादिभिः भक्तैश्च । ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [१।८।१३] इत्यादिभिरोमिति संज्ञा
ब्रह्मणः । तदिति संज्ञा “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” [तै. उ. २।१४] ‘आनन्दमात्रमिति यत्’ इत्यारभ्य ‘ततो न
ज्ञायते तत्’ इत्यन्तादिवाक्यैः । सदिति च नाम ब्रह्मणः ‘सद्ब्रह्मास्ति ब्रह्म’ इति च वेदादिभिरित्येकविधं
सर्वत्र यज्ञादौ विनियुक्तं सर्वदेशकालादिसम्पत्तिसाधकमिति ज्ञापनाय पूर्ववृत्तमाह— ब्राह्मणास्तेनेति स्पष्टम् ।
अन्ये तु यज्ञादेः प्रणवयोगेन तत्सच्छब्दनिर्देश्यतया च लक्षणमाहुः ॐ इति । ‘ॐ तत्सत्’ इति त्रिविधोऽयं
निर्देशो ब्रह्मणः परस्य शाब्दस्य चान्वयो स्मृतः ब्रह्मशब्देन ब्रह्मात्मकं सर्वमक्षरादिकमक्षरपद्वाक्यादिकमत्रोच्यते ।
तत् ‘ॐ तत्सत्’ इतिशब्दान्वितं भवति तत्र प्रयोगादावाद्यः ‘प्रणवसन्दर्शाभिव’ इति सम्मत्या प्रणवस्यान्वयः
श्रौतनामसु विधितः प्रयुज्यमानतया ‘तत्सत्’ इतिशब्दोऽयं तत्रान्वयः पूर्णभावप्रयोजकशक्त्या भवतीत्यर्थः ।
तेन ‘ॐ तत्सत्’ इतिनिर्देशेन ब्रह्मणा वा ब्राह्मणा वेदास्त्रिकाण्डा यज्ञाश्च पक्षैकेन वा विहिताः विशेषेण हिवा वा
मया पुरा सर्गादावित्यर्थः । अत्र ‘ॐ’ इत्युच्चारकतया ब्राह्मणाः ‘तत्’ इति ब्रह्मपरतया वेदाः ‘सत्’ इति
तदर्थीयकर्मतया यज्ञाः कृता इति विवेचनीयमिति केचिदाहुः । वयं तु उच्चारकतया ब्राह्मणाः उच्चार्यतया वेदाः
कार्यतया यज्ञा विहिताः पुरा वेदाधिकृतानामित्येव ब्रूमः ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— नष्ट देशकालाद्यभावाकृतानां यज्ञानां
यदि तामसत्वं तदा निर्गुणेष्वपि समः समाधिः? इत्याशङ्क्य
तेषां देशकालादिसम्पत्त्यभावेऽपि तत्सम्पत्तिर्भवतीत्याशयेना-
ऽऽह— ॐ तत्सदिति । ‘ॐ तत्सत्’ इत्येव रूपो ब्रह्मणः
पुरुषोत्तमस्य त्रिविधो निर्देशो नामव्यपदेशः स्मृतो भक्तैः
तत्र ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [८।१३] इत्यादिभिः ‘ॐम्’
इति ब्रह्मणः संज्ञा नामेति “यतो वाचो निर्वर्तन्ते”
[तै. उ. २।१४-२।१५] आनन्दमात्रमिति ‘यत्’ इत्यारभ्य
‘ततो न ज्ञायते तु तत्’ इत्यन्तादिवाक्यैर्भ्यस्तद्विधयि
ब्रह्मण एव नाम । सुलसतावाचकत्वेन सच्छब्दोऽपि ब्रह्मवाच-
क एव । एतत्रिविधमपि ब्रह्मणो नाम । स्वरूपज्ञानपूर्वकं

सर्वत्र यथादिक्रियासु आदौ विनियुक्तं सर्वदेशादिसम्पत्ति-
साधकमिति ज्ञापनाय पूर्वसिद्धं तथात्वमाह— ब्राह्मणा
इति । येन त्रिविधनिर्देशेन ब्राह्मणा ब्रह्मज्ञा ब्रह्मप्रापका वा
वेदाः ब्रह्मस्वरूपास्तज्ज्ञा वा चकारेण सत्सदाध्याः । यज्ञाः
यजनात्मकाः, चकारेण साधिदैवाः । पुरा सृष्ट्यादौ विहिता
विधात्रा निमिताः, अतः पूर्वमेतदुदाहरणत्वात् सम्पत्त इति
भावः । अथवा तेन ब्रह्मणोऽयं त्रिविधो निर्देशस्तेन ब्रह्मणा
पूर्वमेते निमिताः स्वार्थे, तत्सत्स्वरूपं ज्ञानपूर्वकनामत्रयो-
दाहरणसंस्मृचनान्मकेन निर्गुणानां सर्वे सम्पत्त्यत इति
भावः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी०— अष्टाध्यायानां यज्ञानतपःप्रसूतीनां वैकल्यशङ्कायां सादृश्यसिद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुप-
दिश्यते— ॐ तत्सदिति । ओमिति तदिति सदिति च त्रिविधस्त्रिकाण्डोऽयं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नां पाठः । यथा
सहस्रनाम्नां पाठे सहस्रं नामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे त्रीण्येव नामानतीत्यर्थः । “ओमिति ब्रह्म” [१।८]
इति तैत्तिरीयके “तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति” इत्यैतरेयके । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
[६।२।१] इति छान्दोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः । तेन नामत्रयेण ब्राह्मणादयो विहिताः । पुरा
सर्गादौ । ब्राह्मणाः (?) एतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैव विधात्रा विप्रादयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रोचिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं, यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति— तस्मादिति । ‘ब्रह्मवादिनां’ इत्यत्र ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— त्रयाणां ‘ओं तत्सत्’ इतिशब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते; प्रथममोमितिशब्दस्यान्वय-प्रकारमाह— तस्मादिति । तस्मात् ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः वेदविधानोक्ताः आदौ ‘ॐ’ इत्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते; वेदाश्च ‘ॐ’ इत्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणामोमितिशब्दान्वयो वर्णितः । ओमितिशब्दान्वितवेदधारणा-चदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामप्योमितिशब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘तस्मात्’ इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चनरूपतामाह— त्रयाणामिति । ब्राह्मणवेदयज्ञानामित्यर्थः । यज्ञशब्दोऽत्र तपोदानादीनामुपलक्षकः, यज्ञतपःक्रिया इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते । अनुष्ठानस्वरूपानुप्रवेशात्तत्रापि प्राथ-म्याच्चात्रापि प्रथममोह्वारस्योक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह प्रथम-मिति । तस्मादिति— सर्वैषां मया तदेव तदन्वितत्वेन विहितत्वादित्यर्थः । करणवृत्तस्य विधानमिह वैदिकं विधायकवाक्यमित्याह वेदविधानोक्ता इति । यज्ञदानादीना-मोह्वारपूर्वकत्वं तत्तद्विधायकैः सिद्धमित्यभिप्रायेणाऽऽह— आदा-विति । ओमित्युदाहरणं चात्र धृतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्मानु-सन्धानेन तत्समाचारानुद्धयाऽनुसन्धाय । स्मरति च भगवा-ञ्छोक्तः ‘हरिमेव स्मरन्मित्यं कर्मपूर्वापरं च’ [वि. व.] इति अथुतवेदान्तानामपि तद्व्याकशब्दाभिधानान्मङ्गलादिलाभो-ऽर्थसिद्धः । एवं च प्रणवस्य वैदिकसमस्तान्वयसिद्धिः । यद्यपि “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” “शरदि वाजपेयेन यजेत”

इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते; तथापि सर्वासां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न कालविशेषनियम इति सततशब्दात्तत्पर्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वदेति । स्वर्गसाधनत्वे-नानुष्ठाने अपवर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने च प्रणवान्वयः साधारण इति भावः । अत्र श्लोके वेदानामनुपादानेऽपि पूर्वश्लोके ‘ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च’ [१७।२३] इत्युक्तत्वात् ‘यद्देवादो स्वरः प्रोक्तो वेदा-न्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ” [तै. ना. ६।१०।२४] ‘ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । सवत्यनोक्तं पूर्वम् ’ [मनुः २।१७४] इत्याद्यनुसारी-णाऽऽह— वेदाश्चेति । ‘ विधानोक्ताः ’ इत्यनेन ब्रह्मवाचिशब्देन च वेदानामप्यत्र श्लोके प्रणवान्वयः सूचित इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवमिति । ओमित्युदाह्वारणकर्तृत्वव्यपदेशेन तदन्वितब्रह्मवा-दित्वव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामप्योमितिशब्देनान्वयः प्रदर्शित एवेत्याह— ओमितिशब्दान्वितवेदधारणादिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्त इत्यस्योदाहृत्य प्रवर्तयितव्याः, कर्तव्या इत्यर्थः । विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

८ वं. ब्र. नि.— इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोह्वारव्याख्यानवर्गेतत्सद्व्यावयवव्याख्यानेन तत्स-ञ्चद्वाररूपं ब्रह्मनिर्देशं व्याख्यास्यत्र प्रथममोह्वारं व्याचष्टे— तस्मादिति । यस्मादोह्वारो ब्रह्मनिर्देशावयवभूतस्तस्मात् विधानोक्ताः शास्त्रविहिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदान-

तपःक्रियाः सततमोमित्युदाहृत्य ओह्वारोच्चारणानन्तरमेव प्रवर्तन्ते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वृत्तन्ते । तथा च व्यस्यैकावयवोच्चारणादप्यवैगुण्यम्, किं पुनस्तस्य सर्वावयवो-च्चारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— त्रयाणामन्वयप्रकारं बद्धप्रथमं ‘ओं’ इत्यस्यान्वयप्रकारमाह— तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— यत् एतदुदाहरणेन सर्वं सम्पद्यते तत्समात् त्रिगुणानां भक्तानां सुखलूपां च लौकिके सतां चैतन्नामत्रितयं साधकमित्याह— तस्मादिति । तस्मात्कार-

णाद्ब्रह्मवादिनां भगवद्भक्तानां यज्ञदानतपःक्रियाः भगवदर्थि-
काः 'ओम्' इत्युदाहृत्य ताः सततं निरन्तरं विधानोक्ताः
भगवद्दीर्घार्थं प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण वक्षन्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० टी०— यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकं एतेषां विधानं सर्गादौ दृष्टं तस्माज्जिज्ञेतेषु नामसु 'ओम्' इत्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः सततं प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः— "ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमिति शङ्खाणि शंसन्ति । ओमित्यश्वध्वुः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति सामानि गायन्ति * " [तै. उ. १।८।१] इति यज्ञे सवषाद्युत्तिवजां क्रिया ओङ्कारपूर्विका इत्येतद्वक्ष्यति ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— तदिति । तदित्यनभिसन्धाय 'तत्' इति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य, अनभिसन्धाय च यज्ञादिकर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्र-
हिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह— तदित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अथैतेषां तदितिशब्दान्वयप्रकारमाह— तदिति । फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययन-
यज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकाङ्क्षिभिस्त्रैवर्णिकैः क्रियन्ते, ताः ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया ब्रह्मवाचिना तदिति-
शब्दनिर्देश्याः । 'सर्वः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्' [म. भा. १३।१४९।११ वि. स. ना. ९३] इति तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः । एवं वेदाध्ययनयज्ञादीनां मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदिति-
शब्दान्वय उक्तः । त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं स्वर्गापवर्गसाधनसमस्तवैदिक-
साधारणं प्रणवान्वयरूपं लक्षणमुक्तम् ; अथ तत्सच्छब्दौ मोक्ष-
साधनानां त्रिवर्गसाधनानां च विशेषलक्षणतयोच्येते । वक्ष्यति
चैतद्व्यादशारम्भे [रा. भा. श्लो. १] 'वैदिकस्य च कर्मणः
सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः ; तत्र मोक्षान्मुदयसाधनयोर्भेदः
तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन' इति । एतेषामिति त्रयाणां परामर्शः ।
उक्तानां यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वापि तच्छब्दप्रवृत्तिज्ञापनाय
वेदाध्ययनोपादानम् । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' इत्यनेन सूचितमा-
ब्रह्मप्राप्तिसाधनतयेति । तदिति— फलमनभिसन्धायेल्ल-
न्वयः । तच्छब्दाभिधेयब्रह्मप्राप्तिसाधनतया तच्छब्दोपचार्यतया
बुद्धा फलान्तरमनभिसन्धायेल्लर्थः । इति करणसामर्थ्यात् 'उदा-
हृत्य' इति पदं वा पूर्वोक्तोक्तादनुषङ्गनीयमित्यभिप्रायेणाऽऽह
तदितिशब्दनिर्देश्या इति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वे सिद्धे

हि तेन तत्प्राप्तिसाधनतयेति लक्षणा, तत्रैव कुतः ? इत्यत्र तदिति
श्रुतेरपबुद्धेनेन विशदीकृतत्वमभिप्रेत्याऽऽह सच इति । भगव-
त्प्रामसहस्रे 'यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः'
[म. भा. १३।१४९।१३ वि. स. ना. १५] इति प्रकृता 'नाम्नां
सहस्रम्' [म. भा. १३।१४९।१३ वि. स. ना. १५] इति निगमनाच्च
यत्तदादिशब्दानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतः साक्षात्पर-
ब्रह्मनामत्वं सिद्धमिति भावः । श्लोकेऽनुक्तस्यापि वेदाध्ययनस्य
प्रयोजकेन सङ्गृहीतत्वमाह एवमिति । तथापि त्रयाणामन्वयो
न सिध्यति, ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनत्व-
निबन्धनतच्छब्दनिर्देश्यत्वाभावादित्यत्राऽऽह त्रैवर्णिकानाम-
पि । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते' इत्यनेन परस्परया
तदन्वयः सूचित इति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. टी.— 'तदित्यनभिसन्धाय' इति वाक्यं ब्रह्मणीव यज्ञादावपि तच्छब्दस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयतीति ज्ञापयितुं
योजयति— तदिति । वेदोक्तं स्वर्गादिकम् ॥ २५ ॥

* "ओमिति सामानि गायन्ति । ओम् ओमिति शङ्खाणि शंसन्ति । ओमित्यश्वध्वुः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा
प्रसौति " इति क्रमस्तैत्तिरीयोपनिषदि [१।८] दृश्यते ।

७ ह. पै. भा.— तदिति । क्रियन्ते कर्त्रेति क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्ष-
काङ्क्षिभिः । तदिति ॐ तत्सदित्युपलक्षणार्थम् । ' ॐ तत्सत् ' इति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य यज्ञदानतपः-
क्रियाणां फलं चानभिसन्धायेश्वरायणुद्धया यज्ञदानतपःक्रिया मुमुक्षुभिः क्रियन्ते, कर्त्रेत्यर्थः । दान-
क्रियाश्च विविधा गोभूहिरण्यादिविधयाः । ' दानक्रियाश्च विविधाः ' इति पुनः क्रियाग्रहणं दानस्य
मोक्षं प्रति प्रकट्योपकारकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— द्वितीयावयवं तच्छब्दं व्याचष्टे— अत एव स्वर्गादिकलमनभिसन्धाय यज्ञाद्याः क्रियाः ' तत् ' इति । उदाहृत्येति पूर्वस्मादनुषङ्गः । श्रद्धाभिः पुरुषैः । इत्युच्चारणानन्तरं क्रियन्ते ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— तदिति । तत्पद्माच्यं हि ब्रह्म, तत्सवितुरिति ' सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमं ' [१३ । १४९।१३] इति भारतसङ्खनमोकेतः ब्रह्मैव फलमिति लौकिकं यत्तत्फलमनभिसन्धायान्न ब्रह्मवाचिना तदिति-
शब्देन निर्देयया यज्ञादिक्रियाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरेव । अन्यैस्त्वन्यथेति निर्णयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— भक्तानामुक्त्वा ज्ञानिनां द्वितीय- विभिर्निर्दोषैर्वैज्ञतपःक्रियाः यज्ञः अग्निहोत्रादिः, तपः नामसम्बन्धिकलमाह— तदिति । ' तत् ' इति उदाहृत्य कृच्छ्रादि, तदाद्यः क्रियाः क्रियन्ते । तच्छब्दोदाहणान्ताश्च तद्ब्रह्मत्वाज्ञापरिपालनेन प्रीत्यादित्युदाहृत्य फलं स्वर्गादिसुख- सम्पन्ना भूत्वा मोक्षसम्पादिका भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ रूपम्, अनभिसन्धाय फलभिलाषे मनस्यकृत्वा मोक्षका-

११ नी० भा० दी०— ' ओम् ' इति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोगमुक्त्वा ' तत् ' इति नाम्नो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मसु विनियोगं दर्शयति—तदिति । मोक्षकाङ्क्षिभिः फलमनभिसन्धाय विविधाः यज्ञतपः-
क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते इति योजना । ननु फलं चेन्नाभिसन्धीयते तर्हि किमभिसन्धाय क्रियन्ते इत्याका-
ङ्क्षायामाह— तदिति । क्रियन्ते इति । सर्वैः क्रियास्तदिति ब्रह्मेति क्रियन्ते । यथा ब्रह्मवादिभिः ' ब्रह्मार्पणं
ब्रह्महविर्ब्रह्मगम्यो ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ' [४।२४] इत्युक्तिश्च सर्वाः सत्साधन-
फलाः क्रियाः " ब्रह्मैवेदं सर्वं " [तिस्रो. ७।३] इति बुद्ध्या क्रियन्ते, तथा मुमुक्षुभिरपीत्यर्थः । यदेव हि सुक्तानां
स्वाभाविकं शीलं तदेव मुमुक्षूणां शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः । ' फलमनभिसन्धाय ' इति सान्निध्यात्
' तदिति ' इत्यत्रापि सामर्थ्यादभिसन्धायेति लभ्यते, तेन फलमनभिसन्धाय तदित्यभिसन्धाय क्रियाः प्रवर्तन्ते
इत्यन्ययोऽपि सुलभ एव । ' तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य ' इति भाष्येऽपि (शां.) उदाहृत्य इति पूर्वश्लोकोक्त-
क्रियानुवृत्त्या योजनमस्मदुक्तान्निर्माणैवेव व्याख्येयं, उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसन्धानार्थत्वादिति दिक् ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— ओतच्छब्दयोर्विनियोगः उक्तः, अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते—
सद्भावे इति । सद्भावेऽसतः सद्भावे, यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे चासद्भूतस्यासाधोः
सद्भूतता साधुभावस्तस्मिन्साधुभावे च ' सत् ' इत्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यतेऽभिधीयते । प्रशस्ते
कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनूयानन्तरलोकात्तत्पर्यमाह— ओतच्छब्दयोरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह— सद्भाव
इति । सद्भावे विद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे च सर्ववस्तुषु सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते लोकवेदयोः ।
तथा केनचित्पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि ' सत्कर्म' इति सच्छब्दो युज्यते,
प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— त्रयाणां त्रिमिरन्वये प्रतिपिपादयिषिते 'सद्भावः साधुभावे च' इत्यप्रस्तुतोपन्यासः किमर्थः ? इत्यत्राऽऽह— अर्थैषामिति । यथा प्रयोगबलाद्विद्यमानत्वादियु सच्छब्दप्रतिपत्तिरङ्गीक्रियते, एवं प्रस्तुतेऽपीत्यभिप्रायेणानेकार्थो-दाहरणं विद्यमानतायामिति; असद्विलक्षणत्वरूपसर्वविषयो वा, वतमानत्वविषयो वा सद्भावशब्द इति भावः । "साधु-कारी साधुर्भवति" [दृ. उ. ४।४।५] इत्यादिष्विवात्रापि साधुशब्दः पुण्यादिरूपस्वरूप इत्याह कल्याणभाव इति; तच्छब्दान्वये 'सोऽक्षकान्तिभिः' इति विशेषणत् । इह तु 'प्रशस्ते कर्मणि' इति प्रशस्ततामात्रनिमित्तवचनान्नोक्षेतर-पुरुषार्थसाधनलक्षणतया सच्छब्दोऽत्र व्युत्पाद्यत इति भावः ।

५ आ. मा. भा.— सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितम् । ॐमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलं यज्ञदान-तपआदिकृतामितिप्रीतेर्नामसाम्याद्ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— सद्भावे सत्तायां इति प्रतीतिनिरासार्थ-माह— सद्भावेति । प्रजननं प्रागसतः सत्तापादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवाची तथाप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विशिष्टतात्वात्सत्ताविशेषप्रजननपर इति ज्ञायत इति प्रतिपाद-यितुं सूचितमित्युक्तम् । नन्वनेन यज्ञादीनां केतिकर्तव्यता प्रतिपादिता भवता ? इत्यत आह— ओमिति । उक्तोक्त्यार्य-ज्ञानपूर्वकं अनभिसन्धाय फलं ब्रह्माभिसन्धाय च ब्रह्मज्ञानभक्ति-पूर्वकं तद्विषयत्वेन निष्पन्ना वेदोक्तप्रकारेण ब्रह्मणैः सहेत्यपि प्राप्ताम् । आदिपदेन जपादिप्रणमम् । षष्ठी तृतीयार्थे, नाम-सम्भावः । नामसाम्येनावगतात्तत्प्रतिमात्वात् । षडादीनामपि ब्रह्मप्रतिमात्वसाम्यात्को विशेषो यज्ञादेः ? इत्यत उक्तमति-प्रीतेरिति । ब्रह्मणः यज्ञादियु निष्पादितं प्रतिष्ठापितम् । अत

अत्यन्तविजातीयव्युत्पत्त्युक्तोपाधिद्वययोगे सच्छब्दोऽनुवृत्त इत्य-भिप्रायेणाऽऽह— सर्ववस्तुस्थिति । 'प्रयुज्यते' इत्यविशेष-निर्देशात् प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वेन दार्ढ्यं सूच्यत इत्याह लोक-वेद्योरिति । 'तथा' इति प्रस्तुतासन्ने लौकिकोदाहरणार्थम् ; अन्यथा पुनरुक्तप्रसङ्गात्, इत्यभिप्रायेणाऽऽह लौकिक इति । 'साधुभावे' इति निदिष्टमेव निमित्तं प्रकृतासन्नोदाहरणान्तेर-प्रशस्तवद्भेनावगतौ तत् इत्यभिप्रायेणाऽऽह— कल्याण इति । धातुलोकार्थव्यञ्जनमात्रमुपसर्गेण क्रियते । अतोऽत्र श्लोके 'युज्यते' 'प्रयुज्यते' इतिपदद्वयमेकार्थमित्याह प्रयुज्यत इत्यर्थ इति ॥ २६ ॥

एवं क्रियमाणे यज्ञादिकं सत्त्विकमन्यद्वाजं तामसं वेत्येवमिति-कृत्यता प्रतिपादितेति वार्यशेषः । अत्र हि 'ओं तत्सत्' [१।७।२३] इत्यनेन ब्रह्मणो यन्नामत्रयं तथज्ञादेरपि वाचक-मिति प्रतिपादितम् । तेन यज्ञादेःश्रद्धाप्रतिमात्वं सूचितम् । 'ब्रह्मणाः' इत्यादिनोक्तारं ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्य तदुच्चार-णाचार उक्तः । तेनार्थस्मरणपूर्वकनोक्तारसुचार्यं वेदोक्तप्रकारेण ब्रह्मणैः सह यज्ञादिकं कार्यमिति सूचितम् । 'तत्' इत्यनेन तच्छब्दो यज्ञादौ ब्रह्मणि च व्युत्पादितः । तेन फलमनभि-सन्धाय ब्रह्माभिसन्धाय चेति लब्धम् । 'सद्भावः' इत्यनेन सच्छब्दो ब्रह्मणि व्याख्यातः । तेन ब्रह्मज्ञानपूर्वकमिति लभ्यते ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— किं चान्यत्— सद्भाव इति । सद्भावेऽसतः पुत्रादेरुत्पादने कर्तव्ये तथा साधु-भावेऽसत एव सद्बृत्तस्य सद्बृत्ततायां कर्तव्यायां 'ॐ तत्सत्' इति ब्रह्मणो निर्देशत्रयं प्रयुज्यते, प्रयोक्तव्य-मित्यर्थः । प्रशस्ते कर्मणि तथा मज्जले कर्मणि पुरुषार्थरूपे वा भावे तत्पदत्रयं ब्रह्मव्यानसाधनत्वेन प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ वे. प्र. गि.— तृतीयावयवं सच्छब्दं द्वार्या व्याचष्टे— सद्भावमिति । हे पार्थ ! 'सत्' इत्येतन्नाम सद्भावे अविद्यमानत्वशङ्कायां विद्यमानत्वे, तथा साधुभावे असाधुत्व-शङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः । तस्मादेगुणपरिहारेण

यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं शक्यमेतदित्य-र्थः । तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्ते माझ्छिके विवाहादिकर्मणि सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते । तस्माद्यज्ञादेः प्राशस्त्यसम्पादनश्रममेतन्नामेत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— सदित्यस्यान्वयप्रकारं लोके शब्दव्युत्पत्तिसिद्ध्या दर्शयति— सद्भाव इति । अस्तीति सत् तस्मिन्भावे । अत्र भावो नाम वस्तु अन्यथा तत्रानवस्थितिः स्यात् तेन 'सद्भावः' इत्यत्र सत्पदेनाविर्भूतं भावो वस्त्वित्यभिधीयते । साधुभावे साधुत्वे च सदिति प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि च सतो व्यापकस्य ब्रह्मणः सर्वैवश्रवणादेव तथा तथा प्रयोगः सर्वत्रोपपद्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— लौकिकसत्सु सदिति नाम तत्सम्पा-दकं भवतीत्याह— सद्भाव इति । सद्भावे आस्तिक्यभावे साधुभावे उत्तमत्वभावे च 'सत्' इत्येतन्नाम प्रयुज्यते तथा

प्रशस्ते कर्मणि भगवदर्थकं कर्मणि हे पार्थ ! 'सत्' इतिशब्दो युज्यते युक्तो भवतीति भावः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— ओतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां— सद्भावे इति । सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः 'स्रदिदं कर्म' इति प्रशस्ते कर्मणि सत्सत्त्वं वेदोक्तत्वाद्वास्त्येवेति सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च 'सत्' इत्युच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयं अथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत्, 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञदानतपादिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण समुप सात्त्विकं सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह— यज्ञ इति । नामत्रयोच्चारणेन सादृश्यं सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति — तदेतदिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः कल्याणतया 'सत्' इत्युच्यते; कर्म च तदर्थीयं त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तस्माद्देवा वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्च 'ओं तत्सत्' इतिशब्दान्वयरूपलक्षणेन अवेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं चोदाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं लिखयिष्यति ब्राह्मणादित्रिके तत्प्रयोगोपपत्तिरूपसंहितय इत्यभिप्रायेणाऽऽह अत इति । स्थितिमुखेन स्थातृणां स्थापकानां च वेदानां सच्छब्दार्थान्वयोऽर्थादुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह वैदिकानामिति । अध्यायान्तरे 'ओं तत्सत्' इति पाठात्स्थितिशब्दोऽत्र अन्तर्भव इति व्याख्यान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतमायै सममवत्युक्तमिति भावः । स्थितिशब्देन इदानीमुपस्थापिताः स्थातारस्तच्छब्देन परावृत्त्यन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह त्रैवर्णिकार्थीयमिति । त्रिविधनिर्देशविषयतया 'प्रकृतेधराधीयम्' इति(शां) व्याख्यान्तर्मतित्यवहितपरामर्शात्सर्वेषां यज्ञादीनामतदर्थीयत्वाच्च अनुक्तमिति भावः । यज्ञाद्यधीयसाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्दः

निर्देशवचनादपि प्रकान्ते यज्ञादावेव तदुक्तिरिदोपपत्तेत्यभिप्रायेणाऽऽह यज्ञदानादिकमिति । 'तदर्थीयम्' इति सामान्यसङ्ग्रहबलम्भिन्नः । आदिशब्देनाध्ययनादिप्रहणाद्रेदानामपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव । भवत्वेवै त्रयाणां त्रिविरन्वयः, तदुक्तिरिह किमर्था ? इत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनभूतत्वविक्तानुसन्धानप्रतिपादनमुखेन 'ओं तत्सत्' इत्यादिश्लोकैः कल्पितं वदन्नुपसंहरति तस्मादिति । यत्तु— कैश्चित् 'ओं तत्सत्' इत्यमीषां वाक्यत्वकल्पनेन वाक्याधेयार्णनं, यत्कलाभिस्त्विन्द्रहितं कर्म, तच्छोभनमिति युक्तम् तदोतदेवेत्यर्थ इति; एतदेवं विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्देतुः न चोपयोगः; लक्षणत्वाभिधानं त्वगुष्ठानोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'यज्ञे तपसि ... कर्म चैव' इत्यनेन यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यातः । तेन ब्रह्मविषयत्वेन निष्ठया चेति लभ्यम् ॥ २७ ॥

७ ह. वै. भा.— किं चान्यत्— यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिर्नैरन्तर्येण प्रवृत्तिः सा यदा साध्या भवति तदा 'ओं तत्सत्' इति पदत्रयेण ब्रह्मोच्यते, नैरन्तर्येण निर्देष्टव्यमित्यर्थः । कर्म चैव तदर्थीयं, कर्म यज्ञदानतपस्साध्यायरूपं तदर्थीयं तदर्थम्; स्वार्थ इत्यप्रत्ययः । तदर्थीयं यदा क्रियते तदानेन पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयतेऽभिधातव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वै. ब्र. गि.— यज्ञादिषु तात्पर्येणावस्थानमपि 'सत्' इत्युच्यते । तथैव तदर्थीयं कर्म च 'सत्' इत्युच्यते । तदर्थे भवं तदर्थीयं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः । तस्मात्स-
दिति नाम्नः कर्मवैयर्थ्यापनोदनेन प्राशस्त्यमित्यवयवप्रशंसया

सम्प्रदायस्तु तिरियम् 'अष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवचनेन' इत्यादिर्वैश्वानरद्वादशकपालस्तुत्यपेक्षवदिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञ इति । तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । स्थादिधातुगुणे भुनो व्यापकत्वं, तदनुकृच्छेति यज्ञपत्युपाध्यायाः प्रोचुः । अतएवोक्तं— 'सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवानेव किमतद्वस्तु रूप्यताम्' इति । तथा सति सत्पदं (श्रेयोवचनं) निष्ठावचनमुक्तम् । कर्म चैव तदर्थीयं सत्पुत्तममित्येवाभिधीयते । एतेन 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां' [भाग. ११।२।१४३] इति प्राक्तनकर्मसदाचारपरिपाटी दर्शिता ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— अथ भगवत्परत्वं सर्वत्रैव सच्छब्दे एवोच्यते इत्याह— यज्ञे तपसीति । यज्ञे अग्निहोत्रादौ, तपसि कृच्छ्रादौ, दाने तुल्यपुरुषादौ या स्थितिः भगवदेकनि-

ष्ठतया करणं तदुपा च सा सदिति उच्यते । च पुनः । तदर्थी-
यमेव कर्म यस्यैतन्नामवयवं तस्य भगवत् एव अर्थीयं सेवादि-
सामग्री सम्पादनरूपं सदित्येव अभिधीयते ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च यज्ञादौ स्थितिनिष्ठा सदिति समीचीनेति उच्यते । तदर्थः सच्छब्दाद्यौ ब्रह्म तदीयं तदर्थं कृतं तदर्थीयं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके । तदेवं असात्त्विकं विगुणं वा यज्ञादिकं श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयोच्चारणेन सात्त्विकं सद्गुणं च सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

अध्यायार्थस्योपसंहारः ।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रदानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात्, तस्मात्— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, दत्तं च ब्राह्मणेभ्यः अश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया, तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत्स्तुतिनमस्कारादि, तत्सर्वं 'असत्' इत्युच्यते । मत्प्राप्तिसाधनमार्गावच्छत्वात् पार्थ ! । न च तद्वह्ना-
यासमपि प्रेत्य फलाय, नो अपीहार्थं, साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— अश्रद्धान्वितस्यापि कर्मणो नाम-
त्रयोच्चारणाद्वैगुण्ये श्रद्धाप्राधान्यं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
तत्र चेति । सप्तमीभ्यां प्रकृतं यज्ञादि गृह्यते । सर्वे यज्ञादि
सगुणमिति शेषः । तस्यासत्त्वं साधयति— मत्प्राप्तीति ।
ऐहिकमामुष्मिकं वा फलमश्रद्धितेनापि कर्मणा सम्पत्स्यते कुतो-
ऽस्यासत्त्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तस्योभयविषफला-
हेतुत्वे हेतुमाह— साधुभिरिति । निन्दन्ति हि साधवः श्रद्धा-

रहितं कर्मातो नैतदुभयफलोपधिकमित्यर्थः । तदनेन शास्त्रान-
भिज्ञानमपि श्रद्धावतां श्रद्धया सात्त्विकत्वादित्यैविष्यमाज्ञां
राजसतामसाहारादित्यागेन सात्त्विकाहारादिसेवया सर्वैक-
शरणतां प्राप्तमपि यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां
परिशुद्धयुक्तीनां श्रवणादिसामग्रीसञ्ज्ञातत्त्वसाक्षात्कारवतां मोक्षो-
पपत्तिरिति स्थितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकमसदित्युच्यते; कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इह, न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं. — ‘शास्त्रविधिसम्बन्ध’ [१९।२७] इत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तररूपेण श्रद्धायाः कस्याप्यशास्त्रीयस्यासुरत्वेनासत्त्वं प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्दर्शिता; इदानीं व्यतिरेकेण प्रकृतानां सति निर्देशार्हत्वेऽपि करणाय शास्त्रीयस्यापि श्रद्धारहितस्यासत्त्वमुच्यते । विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणाभावे विशेष्याभावे च समानत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपीति । कृतशब्दस्य कृतदत्तयो-
न्त्यः । ‘तप्तम्’ इत्यनेन तपसः कृतत्वविदेर्हुतदत्तशब्दाच्च भावार्थः । एवं कृतशब्दस्य विशेषणतयाऽन्वयेऽपेक्षिते सामान्यविषयपरोपकारादिविषयत्वकृत्स्निरुक्तं च भावः ।

यद्यन्यशास्त्रीयवन्निरयपतनैकहेतुत्वं नास्ति, तथापि तत्तद्वाक्यो-
दितफलाभावादसत्त्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति
कृत इति । ‘येयं प्रेते’ [कठो. १।१।२०] इति ध्रुवविरोधेन
प्रेत्यशब्दस्य सुकृताविषयत्वोपपत्तौ ‘मोक्षकान्तिभिः’
[१।१।२५] इत्याद्युक्तफलव्यतिरेकस्य ‘न च तत्प्रेत्य’ इत्यादिना
विवक्षितत्वमाह न मोक्षायेति । परिशेषसिद्धमिहशब्दस्यार्थ-
माह न सांसारिकाय फलायेति । श्रद्धायाः कर्मण्यवैदिकं,
वैदिकमपि श्रद्धाहीनं दृष्टादृष्टप्रयोजनविरहादनुरोधम् ; उभय-
विधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव श्रद्धापूतमेवावुष्टेयमित्यध्यायसार
इति भावः ॥ २८ ॥

इति कविताविकसिंहस्य सवेतलस्यतत्त्वस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज-

विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— तथाच ऋषेदखिलेषु—“ ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तस्यास्तद्वै तदर्थकं कर्म वदन्ति देवाः । तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेस्तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य ” इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. वी.— ‘अश्रद्धया’ इत्यनेन ब्रह्मभक्तिरपीति;
अत्र धृतिः सम्मतिमाह— तथा चेति । ओं यज्ञाद्याः वेदाद्योत-
त्वात् । निष्फलं फलोद्देशरहितत्वात्तदर्थं ब्रह्मविषयम् । एवं

तच्छब्दानां ब्रह्मशब्दानाम् । यज्ञादिषु सन्निधेर्वगततद्रूपत्वात्
तत्प्रतिमात्वात् तस्योक्तप्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठानः ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया नास्तिक्यबुद्ध्या हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्स्वा-
ध्यायादि तदसदित्युच्यते तदाराधनमप्यसत्, न सदसत्, तदाराधनं तेन न भवतीत्युच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
किं तत् ? इत्याद्याऽऽह—न च तत्प्रेत्य न खलु परलोके स्थितस्योपकारकं, नो इह; तस्माददृष्टं दानतप-
स्वाध्यायादिलक्षणं कर्म फलसङ्गं त्यक्त्वा प्रकृतपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा महत्या श्रद्धया
तदाराधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्विष्णुसमिपविरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

८ वै. प्र. नि.— नन्वेवमश्रद्धानतया शास्त्रविधिखलुह्य
कामकारेण यत्किञ्चिज्ज्ञादिकर्म कुर्वतामसुराणामपि—‘तत्सत्’
इति निर्देशेनैव साधुण्यसम्भावकृतं सार्विकश्रद्धयेत्यासाङ्गं
परिहरणव्यापार्थमुपसंहरति—अश्रद्धयेति । हे पार्थ ! यदश्रद्धया

हुतं यदत्तं यत्तपस्तप्तमनुष्ठितं यच्चान्यत्कर्म कृतम्, तत्सर्वम-
श्रद्धया कृतं असदसाध्वित्युच्यते । अतः ‘ओं तत्सत्’ इति
निर्देशाच्च तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुम्, शिलायामङ्करो-
त्यत्तेति सर्वथा तदयोग्यत्वात् । तस्मादश्रद्धया कृतं न प्रेक्ष्य

परलोके फलति, विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वात् ; नापीह लोके, यज्ञादिकं कार्यम् । तस्यैव देवाद्वैगुण्यशङ्कायां ब्रह्मनामनिर्देशेन साधुभिर्निन्दितत्वात् । अतः सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं साद्रूप्यं भवतीति सात्त्विकश्रद्धा मुख्यहेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसर्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिप्रापनाभिनवशङ्कराचार्य-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्ब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पुज्यपादानां शिष्येण

श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गी-

ताव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञादिकं हुवादिकं च यत्कृतं अश्रद्धया शास्त्रीयश्रद्धाराहित्येन तदसद्ध्यर्थ-
मित्यर्थः । कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इहेति उभयलोकसुखासाधकत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त. — अथैतदतिरिक्तं श्रद्धाविहीनमेतदपि तत्सर्वं असदित्युच्यते, तच्च प्रेत्य परलोके न फलति मत्स-
असदित्युच्यत इत्याह— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया श्रद्धां मन्वाभावात् । इह लोके न फलं, सद्नादितत्वात् । अतो
विना हुतं हवनादिकं, दत्तं दानादि, दत्तं तपः, च पुनः मत्सम्बन्धेनैव लौकिकालौकिकं फलतीति तदेव कर्त्तव्यमिति
यत्किञ्चित् कृतं कर्म यागतीर्थस्नानादिकं, हे पार्थ ! मद्भक्त ! निरूपितम् ॥ २८ ॥

निष्फलं निगुणं कर्म सश्रद्धमपि यत्कृतम् । सफलं निगुणं चातः कर्त्तव्यमिति रूपितम् ॥

इति श्रीभगवद्गीतामृततरङ्गिण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वत्र श्रद्धैव साद्रूप्यहेतुरिति व्यतिरेकमुखेनाऽऽह— अश्रद्धयेति । हुतं होमः, दत्तं दानं,
तपस्तप्तमनुष्ठितं, कृतमश्रद्धया विहितं भगवन्नामस्मरणमपि, यच्चान्यत्तत्तत्सर्वमसत् अभावभूतमित्युच्यते । पार्थ !
अत एव तत् प्रेत्य सुत्वा परलोके नोपयुज्यते, इहास्मिन् लोके वा नो नैवोपयुज्यते । तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी
मातेव सुखकामैः शरणीकरणीयेति भावः ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सप्तदशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोकः १— य इति । विधिलक्षणं ब्रह्माण्डे—‘इदमेवं विधातव्यमित्ययं विधिवक्ष्यते ।’ (पृ. भा. ३३।५२) । सर्वमित्येका कोटिः रजस्तम इत्यपरेति द्योतनाय मध्ये ‘आहो’ इत्यस्य प्रयोगः । ‘अध्यास्यन्विताः’ इत्यनेनाश्रद्धया वेस्तुतिष्ठन्ति, तद्विषये न प्रवृत्तं मया, नक्तयं वा त्वयेति सूच्यते । तुल्यो विशेषसूचकः, तेषां तु तेषामेवेति वा । भक्ताधिक्यं कृपात्तव भक्त्याऽस्तुतिष्ठतां फलसद्भाव उचितः, अतः पृच्छामीति कृष्णपदेन द्योत्यते । अत्राहुरभिनवगुप्तपादाः— शास्त्रविधि-मनात्मन्येव व्यवहारमाचरन्ति, तेषां का गतिः ? इति प्रश्नः; तदन्तोत्तरं श्रद्धासुराणं दीयते भगवता— ‘त्रिविधा’ इति । तत्र त्रयमाश्रयः— शास्त्रं नाम किल पञ्चपाताद्विषयपूर्वकत्वविहीनं, तथा परामर्शदाढ्यरूपं, बोधस्वातन्त्र्यादेव दृढपराभ्यस्तया फलादिस्वभावं, शुद्धविमर्शनिष्पन्दाकात्त्वपरमद्वैतस्वभावं, स्वतन्त्रप्रसरतया आन्तराद्बोधस्वभावाद्विदः प्रसरपर्यन्तम् । तत्र सुसूक्ष्म-प्रधानादिरूपव्यवहारप्रसिद्धप्रवाहपरम्परापर्यन्तम् । यदाह—‘तद्विदां च स्मृतिशीले’ (गौ. घ. सू. १।१।२) इति । तत्र स्वत एव हिताहितोपदेशाय कार्याकार्यविवेचकम् । यस्य स्वभावत एव सत्त्वान्तिरेकछुट्टमारं हृदयम्, तेनाचरितं शास्त्रितमेव । अन्यस्तु त्वस्तमःकलुषीकृतः शास्त्रोक्तमप्याचरन् नाचरति, शास्त्रार्थस्य कात्स्न्येनानुश्रानात् । शास्त्रं हि सत्त्ववतामेव फलवदिति शास्त्र-मेवाऽऽह—‘यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च शीलं (कीर्तिः) च स तीर्थस्थमश्रुते ॥’ (शकुन्तल. ८।१९ +श्रि. गी. १६।१०) नामयः, अव्ययतत्वात् । तस्माच्छास्त्रार्थः परित्यक्तकामकोषमोहेषु सफल इति तात्पर्यमस्याध्यायस्येति ।

नव्यास्तु— एवं कर्मयोगशास्त्रासुराणं जगतो धारणोषणकर्तारः पुरुषाः कीदृशाः ? के च तत्प्रतिद्विन्द्वो जगद्विनाशकाराः ? इति वर्णनानन्तरं मनुष्येष्वेवं भेदाः कथं भवन्ति ? इति प्रश्न उचिष्ठते ॥ अस्य च ‘प्रकृत्या नियताः स्वया’ (७।२०) इति सामान्यत उत्तरमस्त्येव सप्तमे, परं तदानीं गुणत्रयस्वरूपविवेचनस्याकृतत्वात् एते प्रकृतिजन्या भेदाः सविस्तरं नोपपादिताः । अत्र चतुर्दशे गुणत्रयविवेचनं विद्यायाधुना तेभ्य एव गुणेभ्यः श्रद्धादीनामपि वैचित्र्यं कथमुत्पद्यते तदुक्त्या ज्ञानविज्ञाननिरूपण-प्रशेषतोऽस्मिन्नध्याये समापितम्— इत्याहुः । तदुक्तम्, तदुक्तार्थस्य पूर्वाध्याये वर्णनाभावात् । मनुष्येषु भेदविषयकप्रश्नस्यापि नाश्रोत्र्यान् सम्भवति, ‘प्रकृतिं याति सूतानि’ (३।३३) ‘प्रकृत्या नियताः स्वया’ (७।२०) इत्यादिना प्राक् ‘अभि-ज्ञातस्य’ (१६।३-६) इत्यन्तेन समनन्तराध्याये च तन्निदानोपपादनेन शङ्कोदयासम्भवात् । ज्ञानविज्ञाननिरूपणं च प्रागेव समापितमित्यतिरोहितमेव ॥

यत्तु— नृणां शाले श्रद्धासत्त्वेऽव्यज्ञानात्प्रमादो भवति, यथा— विश्वव्यापकः परमेश एव सेव्यः पूजयितव्यश्चेति शास्त्रविधि-मुत्सृज्य देवतानां यजनम् (गी. ९।२३) तादृशानां च अवस्था स्थितिर्वा का ? इति प्रश्नः पार्थस्य । नाश्रद्धया शास्त्रं धर्मं च तिरस्कुर्वाणा आधुरा नराः प्रश्रवसास्य विषयः, तथापि प्रसङ्गतस्तत्कर्मणां फलान्यप्यस्मिन्नध्याये वर्णितानीति । तत्र, श्रद्धा-निवृत्तचक्षुषा यजनकर्तृतायामेवागमयात् । तस्य शास्त्रविध्युत्सर्गेण सम्बन्धोक्तः ‘अध्याय परया ततं तपः’ (७।१।७) ‘अश्रद्धया हृतं दर्शं’ (१७।२८) इत्यादिनिर्देशविषयकत्वात्, सुतरामसम्बन्धत्वाच्च । आधुरकर्मणां फलवर्णनं त्वस्मिन्नध्याये लेशतोऽपि नास्तीति प्रत्यक्षमेवेति किमनया कुक्कल्पनया ? ।

—अविगीता ।

श्लोकः ३— अत्र सत्त्वशब्दः स्वभावपर्यायः । अयं पुरुष आत्मा श्रद्धाऽन्यव्यापारोपरि वर्तिन्याऽन्यत्वं सम्बद्धः, स च तन्मय एव बोद्धव्यः । इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । ‘भारते’ इति सम्बोधनेन त्वं महाकुलप्रसूतत्वात्, ‘भा’ शब्दितब्रह्मविद्यारत-ताच्च शुद्धसात्विकोऽधीति सूचितम् ।

—अविगीता ।

श्लोकः ४— तामसानामत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनायान्ये इति, तत्कर्मणामत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनाय पुनर्यजन्ते इति चोक्तम् । देवादीनां लक्षणानि ब्रह्माण्डपुराणे— (म. भा. अ. ७।१६९-१७०)

सर्वलक्षणसम्पन्नाः समासैश्चापि दैवतैः । भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥

अनभिभावाः विक्रान्ताः सर्वलोकनमस्कृताः । सूक्ष्माश्चैजस्विनो मेघ्या वरदा याज्ञिकाश्च ये ॥

देवानां लक्षणं ह्येतदधुराणां तथैव च । हीना देवैस्त्रिभिः पादैर्गन्धर्वाप्सरसः स्मृताः ॥

गन्धर्वैर्भयस्त्रिभिः पादैर्हीना गुह्यकराक्षसाः । ऐश्वर्यहीना रक्षोभ्यः पिशाचाश्चिगुणं पुनः ॥

एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च । धर्मैश्चैव शुद्धया च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥

देवाहुरेभ्यो ह्यीयन्ते र्षीर्जीनू पदान् परस्परम् । गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताश्चतो देवयोनयः ॥ —इति ।

‘भवपारिवदास्ते च सर्वे सूताः प्रकीर्तिताः ।’ (३७३) इत्यपि तत्रैव ।

—अविगीता ।

श्लोकः ५— ‘तपस्तप्यन्ति तामसाः’ इति द्वितीयकरणे **गुप्तादतः** पाठः । ‘तपस्तप्यन्तः’ इति— व्यापारमात्रं धात्वर्थः, अमेवेन तदन्वयी तपःपदार्थः । क्रियाविशेषणे चेयं द्वितीया । आख्यातार्थेस्तु प्रयत्नलक्षणभावनेति तपः कुर्वन्तीति पर्यवस्यति । मन्त्रतन्त्रवैभाषादिवाङ्मपरिकराटोपो दम्भः । कुलसीलविद्याश्रमादिभिरुच्छेष्टोऽहमित्यन्तःकरणाटोपोऽङ्गद्वारः ।

— अविगीता ।

श्लोकः ६— ‘अचेतनम्’ इति पाठमाश्रित्य ‘अचेतनमविवेकित्वात्’ इति व्याख्यातं **गुप्तपादैः** । ‘अशान्निवहितं’ इति राजसविषयम्, ‘करोयन्तः शरीरस्थं’ इति तामसविषयमिति विवेकः ।

— अविगीता ।

श्लोकः ७— यथादिषु सात्त्विकादीनामाहारमूलकसत्त्वशुद्धयदुद्धिमूलकस्वरूपविशेषसूचकस्तुशब्दः । अत एवाहारस्य प्रथममुक्तिः ।

— अविगीता ।

श्लोकः ८— ‘हृद्यं पथान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखदं दीर्घसुखदं रस्यमभ्याससौख्यदम् ॥’ इति विद्या-धिराजीये ।

— अविगीता ।

श्लोकः १०— ‘यामान्तरितपाकं तु यातयाममितीर्यते । कचिच्च गतसारं स्यान्नियम्यं यातमस्य यत् ॥’ इति विद्या-धिराजीये । अपि चेति सम्भावनायाम् । तथा च **वामनः**—

उत्पद्यते यथा कोऽपि रसः पशुषितादिषु । न तथा रुचिवैचित्र्यमुच्छिष्ट उपजायते ॥

उच्छिष्टे कर्दमीभावो रुचिवैचित्र्यकृद्यदि । अनुच्छिष्टेऽपि शक्योऽसौ विधातुं तद्रूपप्रियैः ॥

कृते च रुचिवैशिष्ट्यं भित्तलं नोपपद्यते । जुगुप्साभाव एवातस्तामसानामिहोदितः ॥

यावद्रसान्तरं किञ्चिदुच्छिष्टे न प्रदर्श्यते । तावद्वाख्यानचातुर्यमन्येषां नो न रोचते ॥ इति ।

आहाराणामयुरायुभिवर्धकस्वरूपविशेषणेन दुःखादिप्रदत्तरूपविशेषणेन च रस्यत्वादौ सत्यमि नातथाभूतानां सारित्वस्य । अतिकटुत्वादौ संशयं च नातथाभूतानां राजसत्त्वम् । अतो रसायनोपयोगितयाऽतिकट्टादिपदार्थेस्वीकारेऽपि न राजसत्त्वापापतिः ।

— अविगीता ।

श्लोकः ११— ‘पशूनां हन्यहविषामृक्सामयजुषां तथा । ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥’ (पू. भा. ३.२। ४७) इति ब्रह्माण्डे ।

— अविगीता ।

श्लोकः १३— अमुष्टान्नचोदितद्रव्यम् । सृष्टं विहितं न्यायार्जितं, शुद्धप्रतिग्रहादिरहितमित्यर्थः । लोभातिराहाद्विषाया अप्यभावेऽनदानाभावस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वेनादक्षिणत्वोक्त्येवान्नदानाभावस्य लाभार्हः इति केचित् । — अविगीता ।

श्लोकः १४— आर्जवसृजता अगोप्यविषया वृष्टता इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । प्राज्ञानां द्विजेभ्यः पृथग्रहणेन बहुजन्मसमाचीर्णपुण्यपरिपाकलब्धभगवत्प्रसादेन ब्राह्मणेतरेषामपि प्राप्तत्वं सम्भवति, विदुरधर्मकथाप्रशस्तिषु दर्शनात् । तेन ते ब्राह्मणेतरेष्वेव पूजनीया इति सूच्यते । गुरुभ्यः पृथग्रहणेन गुरुत्वाभावेऽपि प्राप्तत्वमिद्वैव ते पूजनीया इति सूच्यते— इति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १५— सत्यमित्यस्यैव स्वरूपनिरूपणं प्रियहितमित्यनेन क्रियते । प्रियं च तत्काले हितं च कालान्तरे हितं वाक्यं सत्यमित्युच्यते, न तु यथावद्वक्तव्यमनाम्रम्— इति **गुप्ताः** । अत्र **वामनः**—

अनुद्वेगकरं वाक्यं प्रियं सत्यं तथा हितम् । नाप्यात्मवचनादन्यत्किञ्चिद्विषयं विद्यते ॥

आत्मचर्चैवात्र तस्मादुच्यते वाक्यं तपः । अलाभे तद्विदां ग्रन्थान्यासात्तत्साध्यते स्वयम् ॥

— इति प्रतिपादयाम्बभूव । ‘सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् नूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नास्तु ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥’ (४।१२८) इति, ‘वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ आर्हं सनत्वाभ्यस्यः परमं तप्यते तपः । यः सम्पद्यति द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥’ (२।१६६-६७) इति च मनु-वचनमत्रासन्धेयम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः २०— ‘अनुपाकरणे’ इति विशेषणविसृक्तिबलात् ‘पात्रे’ इत्यपि पातुशब्दाच्चतुर्थी । विद्यातपस्तेजसा दातु-रात्मनश्च रक्षणसमर्थवैत्यर्थः ‘अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहहृत्किञ्चिज्ज्ञः । अम्मस्यरामह्वनेन सह तेनैव मज्जति ॥ यथा ह्वनेनोपेन निमज्जत्युदके तत्र । तथा निमज्जतोऽपस्तादन्नौ दातुप्रतीच्छकौ ॥’ (मनुः ४।१९०, १९४) इत्यन्यथार्थस्त्वमगात् । इति केचित् । तत्र ‘अपात्रेभ्यश्च’ (१।७।२४) इत्युत्तरनिर्देशविरोधाभावात्तत्र ह्वयम् । देशकालोपेक्षया पात्रस्याधिक्यं सूचयितुं परत उक्तिः । तथा च **सौरपुराणम्**— ‘दानं पात्रे प्रदातव्यं नापात्रेऽप्यनुमात्रकम् ।’ (१०।१) इति पात्रलक्षणमाह **वासिष्ठः**—

‘स्वाध्यायाद्यर्थं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरं बहुदम् । क्षीषु क्षान्तं धार्मिकं गोधारण्यं त्रैः क्राते तादृशं पात्रमाहुः ॥’ (ध. सू. ६।२८) इति । देशादीनां प्रत्येकं सात्त्विकतासम्पादकत्वं योतयितुं चकारावृत्तिः । देशानन्तरं छन्दोभङ्गभयादनुकोऽप्यनुकर्षणं ज्ञेयम् । तथा च कुक्षेत्रादिदेशे कालपात्रयोः, सूर्यग्रहादिकाले देशपात्रयोः, सत्पात्रलोभे च देशकालयोर्वैशेषिकयोरालोभेऽपि न दानस्य सात्त्विकत्वक्षतिः । द्वयोः सर्वेषां वा समुच्चयेन प्राप्तिस्तु प्रशस्ततरा प्रशस्ततमा चेति कैमुतिकसिद्धोऽयमर्थः । विशेषस्तु हेमाद्रिदानकाण्डदानमयूखादौ प्रष्टव्यम् ।

—अविगीता ।

श्लोकः २३—अत्राहुरभिनवमुत्पादाः—एवं लौकिकानां सात्त्विकादित्प्रकाराद्यानुसारेण क्रिया व्याख्याता । इदानीं ये गुणत्रितयसङ्कतोतीर्णयितुस्तैः क्रियां कथमाचरन्तीति तादृक् प्रकार उच्यते— ‘ॐ तत् सत्’ इत्येभिर्भिभिः शब्दैः-श्रद्धागो निदेशः सम्मुखीकरणम् । तत्र—ओमित्यनेन शास्त्रार्थोऽयमादेहसम्बन्धमूरीकार्य इति सूच्यते । तदिति सर्वनामप्रपञ्चेन सामान्यमात्राभिधायिना विशेषपरामर्शमात्रासमर्थेन फलानभिसन्धानं ब्रह्मयुक्त्यैः अभिसन्धानस्य विशेषपरिश्रममन्तरेणाभावात्, सकलविशेषाणामुद्घातित्वेऽपि सकलफलसन्धाने सर्वकर्तृतायामपि विशिष्टफलायोगात् । सदित्यस्युष्या ध्रुवा प्रशंसाऽभिधीयते । क्रियमाण-मपीदं यन्नादिकं दुष्टमिति बुद्ध्या क्रियमाणं तामसतामेति । तस्मात् कर्तव्यमिदं मन्वाना विशिष्टफलभित्सन्धानेन च क्रियमाणं न सत् बन्धदायकमेवेति युग्मादि कुर्वाणा अपि न बद्धयन्ते । अनेनैवाभिप्रायेणादिपर्वयुक्तम्—‘तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिनं कल्कः । प्रसङ्ग विताद्वर्ण न कल्कस्तान्येव भावोपहृताणि कल्कः ॥’ (म. सा. १।१।२७५) इति । कल्को बन्धकः स्वाभाविक इति ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गं वेदाद्यभ्येत्यमिति प्रसङ्ग शास्त्रलोभप्रसिद्धोचितया चेष्टया, भावेन सत्त्वादियुगप्रययोगिना चित्तेनोपहतान्येव बन्धकानि, नान्यथेति तात्पर्यम् । अतो यन्नादि यावच्छरीराभावितया कार्यमेव, तदर्थे विहितं कर्म अर्जनादि ।

यदि वा—ओमित्यनेन समुपशान्तसमस्तप्रपञ्चम्, तदित्यनेनोद्भूयमानविषयतरङ्गपरामर्शमात्रात्मकेच्छास्वातन्त्र्यस्वभावम्, सदित्यनेकेच्छास्वातन्त्र्यभक्तविलम्बमाणभेदकं पूर्णत्वेऽपि तावच्चित्तस्वभावतया भवन्मिति प्रतिपाद्यते । तथा **चोक्तम्**—‘सद्भावो ये साधुभावे च’ (१।७।२६) इति । तेन परमप्रशान्तं रूपं पुरस्कृत्य, दिव्या-यित्युष्या-तित्पत्मात्मकेच्छातरङ्गसङ्गतं च मध्येकृत्य, दानयज्ञतपःक्रियाकारककलापरिपूर्णं यक्षमर्षं बपुरिदमुल्लसितम्, एतत्सङ्गं समं त्रितयमनर्गलस्य स्वाभाविकं रूपमिति कस्य ? किं ? कथं ? कुतः ? केन ? फलं स्यादिति ॥

अत्र यद्यपि ‘स्युतः’ इत्येतान्मन्त्रां धृत्ये, न तु विधिविभक्तिः; तथापि तावन्मन्त्रस्य प्रकृतसङ्गतत्वात्, प्रमादजनितान्त्र-वैगुण्यशान्तिफलकतया विशिष्टस्मरणस्याप्रतत्त्वेनापूर्वतया विधातुं योग्यत्वाच्च, यथा ‘वषट्कर्तुः प्रथममक्षः’ इत्यादौ विधिविभक्त्यैरश्रुतफलकतया वषट्कर्तुसम्बन्धिप्राथम्यविशिष्टमक्षणस्यान्यतोऽप्राप्तत्वेन विधिः कल्प्यते; तथा—प्रकृतसङ्गततया उत्पन्नैगुण्यशान्ति-कामेनोक्तनिर्देशः स्मर्तव्य इति विधिः कल्प्यत इति **मधुसूदनाशयः** ।

—अविगीता ।

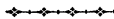
श्लोकः २५—तच्छब्दस्य ब्रह्माभिधायकत्वमित्थं समर्थितं श्रुतिकस्पलतायाम्—तच्छब्देन जगदुत्पादानकारणं ब्रह्मोच्यते । यथा मृदुत्पादानके घटादिप्रपञ्चे स घट इत्युक्ते तच्छब्देन मृदेवोपदिश्यते, घटादेरवस्तुत्वात् । ततस्तच्छब्दो मृन्मय-प्रपञ्चे मृदाचकः । एवं प्रकृत्यादिचतुर्विधासत्तत्त्वात्मके जगति यथतदित्युच्यते, तत्तद्ब्रह्मैव; जगदुत्पादानकारणत्वात्, कार्यस्य मिथ्यात्वात् । घटस्य मृदुजगत् आद्यन्तयोर्विद्यमानत्वान्मध्येऽपि तदेकमात्रत्वादित्येवमर्थगमितत्वात्तच्छब्दब्रह्मार्थं ब्रह्मैक्यं च प्रष्टव्यम् ।

ननु स घट इत्युक्ते दृष्टिर्मुदं सृष्ट्वा घटाकारं परयति, न तथा ब्रह्म सृष्ट्वा स्थिरचरादि किमपि दृष्टिः परयति । तत आद्यन्तयोः कारणत्वेन विद्यमानत्वेऽपि सत्यत्वेन ततः प्रपञ्च उत्पद्यत इति चेत्; यथा मृदं सृष्ट्वा दृष्टिर्घटं परयति, तथैव बुद्धिर्ब्रह्म सृष्ट्वैव चक्षुरादीन्निर्माणा च तद्वद्वस्तुत्वादिविषयाद्य विज्ञानातीत्यभिधत्ते श्रुतिः—‘येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् ऽथ मैयुनान् । विज्ञानाति’ (कठो. २।१।१३) इति । न हि चैतन्ययोगं विना बुद्धेरिन्द्रियादिविषयज्ञानं सम्भवतीत्यखिलायमुक्तम् । न हि करककणस्य वर्णपेक्षा । तच्च चैतन्यं ब्रह्मैव, ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ (ऐ. उ. ५।१३) इति श्रुतेः । इत्यादि (अ. २४) ।

—अविगीता ।

श्लोकः २७—अत्राहर्जुनव्याः—ब्रह्मणा सहैव यत्कर्मात्मनम् (३।१०), यच्च न कस्याप्यच्छिदम्, तत्पक्षव्यमिति वक्तुं न युक्तमित्यनेन सिद्धयतीति । तत्र, निर्दिष्टस्थले ब्रह्मणा सहैव कर्मात्पत्तेरनुक्तत्वात् । तत्र हि ‘प्रजापतिः सदयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वोवाच’ इत्येवोक्तम्, न ब्रह्मणा सहैव कर्मात्मनमिति । कर्म न कस्याप्यच्छिदमिति च ‘नैव कुर्वन्न कारयन्’ (५।१३) ‘सर्वैश्चर्यान् पतित्यज्य’ (१।८।६६) इत्यादि पूर्वोक्तनिर्देशाविरुद्धं, ‘इतरस्याप्येवमसंश्लेषः—’ (न. सू. ४।१।१४) इति वेदान्तसिद्धान्तविरुद्धं चेत्पुष्ट्यमेव ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

षोडशाध्यायसामर्थ्यं कथितं शृणु साम्प्रतम् ।
स्पर्धं सप्तदशाध्यायमहिमाम्भोनिधि शिवे ! ॥ १ ॥
खड्गबाहोः सुतस्यैव भृत्यो दुःशशासनोऽभवत् ।
तं गर्जं धनुर्गमय गजान्प्राप्तो यमक्षयम् ॥ २ ॥
तद्भासनानिबद्धात्मा गजयोनिमवाप्य च ।
गीतासप्तदशाध्यायं श्रुत्वा प्राप्तः परं पदम् ॥ ३ ॥
श्रीदेव्युवाच—
दुःशशासनो गजत्वं च प्राप्य मुक्त इति श्रुतम् ।
तदेव वद कल्याणं विस्तरेण मम प्रभो ! ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच—

स्थितः कश्चन दुर्मेधा माण्डलिककुमारकैः ।
बहुभूतयं पणं कृत्वा गजमारुढवांस्ततः ॥ ५ ॥
गत्वा कतिपयाग्नयेव पदानि जनवारितः ।
नाम्ना दुःशशासनो मूढः प्रौढवाक्यमुदीरयत् ॥ ६ ॥
ततो निशम्य तद्वाक्यं क्रोधान्धः सिन्धुरोऽभवत् ।
न्यपतच्च खलत्पादः कम्प्यमानः कुमारकैः ॥ ७ ॥
ततो निपतितं किञ्चिदुच्छुल्लसन्तं गजो रूपा ।
ऊर्ध्वमुन्मूलयाञ्चक्रे कृतान्तकनिरङ्कुशः ॥ ८ ॥
गतासोरपि रोषेण तस्यास्थीनां गर्णं गजः ।
विकीर्णवान्पृथक्कृत्वा मत्तो दन्तावलस्ततः ॥ ९ ॥
ततः कालेन सम्प्रेत्य गजयोनिमवाप्य सः ।
महान्तं कालमनयत्सिंहलङ्घीयभूपतेः ॥ १० ॥
भैत्री गरीयसौ सार्धं खड्गबाहुमहीभुजा ।
ततोऽसौ जलमार्गेण प्रापितः स तु वारणः ॥ ११ ॥
जयदेवेन खड्गबाहोः प्रीत्यानीतो महीभुजा ।
जाति स्मरन्स्त्रकीयां स पश्यन्बन्धून्सहोदरान् ॥ १२ ॥
दुःखेन महता स्तोकादिद्वसानत्यवाहयत् ।
राजा कदाचित्सन्तुष्टः समस्याश्लोकपुरणैः ॥ १३ ॥
कस्मैचित्कवये प्रादात्तमुपायनहस्तिनम् ।
शतेन तेन कविना रोगोपद्रवमीदृशा ॥ १४ ॥
मालवक्षोणिपालस्य विक्रोतश्चैत्यकुञ्जरः ।
कियत्यपि गते काले पात्यमानोऽपि यत्नतः ॥ १५ ॥
मुमूर्षुरभवत्तत्र कुञ्जरो दुर्जरज्वरः ।
न जिघ्रति पयः शीतं नाऽऽदत्ते कवलं गजः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तदशाध्याय-

माहात्म्यवर्णनं नाम सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

स्वपित्यपि न सौख्येन सुञ्जत्यश्रूणि केवलम् ।

दिवा नक्तं स्थाणुवच्च तिष्ठति भ्रष्टचेतनः ॥ १७ ॥

इत्थं तैर्हस्तिपदैर्दृष्टो दुर्व्यवस्थो गजाधिपः ।

सत्वरं कथयामासु राहो गजहिताय ते ॥ १८ ॥

हस्तिपा ऊचुः—

महीपाल ! न जानीमो गजस्तेऽस्वस्थमानसः ।

न खादति न पिबति न स्वपित्यपि वै तथा ॥ १९ ॥

स्वकरेण रजो भूमेर्न स्वपृष्ठे निविञ्चति ।

अश्रुपातं बहुविधं करोति हृदयतामिति ॥ २० ॥

श्रीशिव उवाच—

तच्छ्रुत्वा तस्य वृत्तान्तं राजा द्रष्टुमगात्स्वयम् ।

मन्त्रिभिर्भेषजे दक्षिणं रोगकवेदिभिः ॥ २१ ॥

ततो हस्तिपकांख्यातं वृत्तान्तमवनीपतिः ।

आकर्ण्य स समयातो यत्राऽऽस्ते ज्वरितो गजः ॥ २२ ॥

स चाऽऽलोक्य च भूपालं जगद्विस्मयकारिणीम् ।

वाचमूचे गजः सम्प्यविस्त्रुष्टज्वरवेदनः ॥ २३ ॥

गज उवाच—

राजन्नशेषशास्त्रह ! राजनीतिपयोनिधे ! ।

निर्जितारातिसङ्घात ! मुरारिचरणप्रिय ! ॥ २४ ॥

किमोषधेरलं वैद्यैः किं दानैः किन्तु जापकैः ।

गीतासप्तदशाध्यायजापकं द्विजमानय ॥

तेनायं मामको रोगः शायत्यत्र न संशयः ॥ २५ ॥

श्रीशिव उवाच—

यथाऽऽदिष्टं गजेनाऽऽदौ तथा चक्रे नराधिपः ।

ततो गजत्वमुत्सृज्य मुक्तो दुःशशासनोऽभवत् ॥ २६ ॥

तेन विमेषणाभिमान्य जले क्षिमे तदुत्तमे ।

अथ दिव्यं समारूढं विमानमवनीपतिः ॥

तं दुःशशासनमद्रक्षीत्याकाशाननतैजसम् ॥ २७ ॥

राजोवाच—

किञ्जातीयः किमात्मा त्वं किञ्चुत्त इति मे वद ।

केन वा कर्मणा जातो गजः कथमिहाऽऽगतः ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

पृष्ठो राह्वा विमुक्तोऽसौ विमानस्थः स्थिराक्षरम् ।

वृत्तं यथावादाचख्यो निर्जं दुःशशासनः क्रमात् ॥ २९ ॥

गीतासप्तदशाध्यायं जपन्मालवभूपतिः ।

नरवर्योऽभवन्मुक्तः कालेनाल्पयसा ततः ॥ ३० ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १८]

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे ।

स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसाराथ उच्यते ॥ २२ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

तदेतत्पूर्वाध्यायसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे— ‘अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयनिश्चयेयसाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत् ; वैदिकस्य क्रमणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः ; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन ; मोक्षसाधनं च कर्म फलमिसन्निधितं यज्ञादिकं ; तदारम्भः सत्त्वोद्रेकाद्भवति ; सत्त्वोद्रेक- (सत्त्ववृद्धि)श्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम् ; अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसन्न्यासयोरैक्यं, त्यागस्य स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्थोपादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः ; कृत्स्नस्य च गीताशास्त्रस्य साराथी भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते ’ [रा. भा. १८१] इति । अत्र त्यागसन्न्यासशब्दावेकार्थाविति भगवदुक्तेनोत्तरेण ख्यापितं भाष्ये । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानं च ‘देवं चैवात्र पञ्चमम्’ [१८१४] इत्यत्रैव दर्शितम्— ‘अत्र कर्महेतुकलापे देवं पञ्चमम् । परमात्माऽन्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१९१५] इति । वक्ष्यति च— ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ [१८११] इति । परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं ‘परातु तच्छ्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।४१] इति प्रतिपादितम् ।

नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधित्वेनैवशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः । इदमपि चोद्यं सूत्रकारेण परिहृतं— ‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः’ [ब्र. सू. २।३।४२] इति । एतदुक्तं भवति— ‘परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते । तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति ; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधित्वेनैवमाकर्तव्यं च’— इति । तत्र शास्त्रसाराथः ‘सर्वगुह्यतमम्’ [१८१४] इत्यादिना सादरं सम्मुखीकृत्य ‘मन्मना भव मद्रक्तः’ [१८१९] ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ [१८१६] इति श्लोकद्वयेन शिष्टः । चरमश्लोकार्थश्च तात्पर्यचन्द्रिकायां निक्षेपरक्षायां चास्माभिः यथाभाष्यं यथासम्भवायं च समस्तपरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमुपपादितः । तत्रायमस्मदीयसङ्ग्रहः— ‘सुदुष्करेण शोचेषो येन येनेष्टहेतुना । स स तस्याहमेवेति चरमश्लोकसङ्ग्रहः’ इति । साराथो भक्तियोग इति भाष्ये त्वङ्गाधिकारे प्रपत्तिं प्रत्यपि भक्तेरङ्गित्वेन प्राधान्यात् ॥ २२ ॥

मोक्षसन्न्यासयोगाख्योऽष्टादशोऽध्यायः ।

त्यागसन्न्यासशब्दयोः स्वरूपबुभुत्सयाऽर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— सन्न्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते; सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषुक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते; अर्जुनस्तु सन्न्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुत्सुत्वाच्च— सन्न्यासस्येति । सन्न्यासस्य सन्न्यासशब्दार्थस्येतत्— है महाबाहो ! तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतत्— इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं; त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत्— ‘है हृषीकेश ! पृथगितरेतरविभागतः केशिनिषूदन ! केशिनामा हयच्छन्ना कश्चिदसुरः, तं निषूदितवान् भगवान्वासुदेवः, तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विशिस्ततयोक्तमर्थं सुखप्रति-
पत्त्यर्थं सङ्क्षेपेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति— सर्व-
स्यैवेति । उपसंहृत्य वक्तव्य इति सम्बन्धः । किञ्चोपनिषत्सु
यतस्ततो विस्तृतस्यार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये सङ्क्षि-
प्ताभिधानं कर्तव्यमुपनिषदां गीतानां चैकार्थत्वादित्याऽऽह—
सर्वेऽत्रेति । कर्म सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये सङ्क्षिप्तोप-
संह्रियते ? तत्राऽऽह— सर्वेषु हीति । ननु वेदार्थश्चिदशेष-
तोऽत्रोपसङ्गिहीर्षितस्तर्हि किमिति “ त्यागेनैकं अमृतत्वं-

शान्नुः ” [महाना. ८।१४ + कैव. २ + भवर्ष. ३।३३]
“ सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ” [मुं. उ. ३।२।६ + महाना.
८।१९ + कैव. ३ + भवर्ष. ३।३३] इति च वेदार्थकदेश-
विषयं प्रत्यप्रतिवचनं तत्राऽऽह— अर्जुनस्त्विति । पृथगमयो-
स्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेषणादप्युपगम्येत्तयोरस्तीति
गम्यते । बुभुत्सितस्य प्रथम्यत्वादेकदेशे तद्भावाद् वक्तव्यप्रोपपत्ति-
रिति भावः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायद्वयेन अभ्युदयनिश्चयेयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदि-
कस्य च कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्मैदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यानिर्देश्यत्वेन,
मोक्षसाधनं च कर्म फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्, तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति, सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्वि-
काहारसेवया— इत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोः त्यागसन्न्यासयोरेक्यः, त्यागस्य सन्न्यासस्य
च स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे च सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्यावश्यो-
पादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिवर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य
गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते । तत्र तावत्त्यागसन्न्यासयोः पृथक्त्वैकत्वनिर्णयाय
स्वरूपनिर्णयाय चार्जुनः पृच्छति— सन्न्यासस्येति ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

कर्तव्यविशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायत्रिकेऽस्याध्यायस्य पञ्चाङ्गादित्युपपन्नः योऽस्यसद्वशयोर्देवाधुरविभागोक्त्यादि-मुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रष्टव्यकथनविशेषाऽऽह— अतीतिरेतेति । वैदिकस्य कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रण-धान्वयः, तत्र मोक्षभूयस्त्वसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्द-निर्देशस्वेनेति विभज्यमानस्यायमभिप्रायः— विशेषपादि-सामर्थ्यलक्ष्णोऽयं विभागः । ब्रह्मणः परोक्षत्वात् ‘तत्’ इति निर्देशः । तज्ज्ञाने तु सम्मानविषयता सच्छब्दः । क्रमादेते सार्वत्रिकराजसतामसा इति विभागास्तु कथञ्चिदुपेक्षाकल्पिताः— इति । एवमुक्तेश्चतुर्थेषु मोक्षसाधनभूतांशस्वरूपशोधनमुत्तरा-ध्यायेन क्रियत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाऽऽह— अनन्तरमिति । ‘ईश्वरे कर्तुंताडुडिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे । स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसाहचर्यं उच्यते’ [गी. सं. २.२] इति सङ्कटहोके त्यागसंन्यास-

कृतत्वस्वरूपाङ्गिरीश्वरे कर्तुंताडुडिः शेषतया तदुपन्यासादिति मन्तव्यम् । सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यवद्भ्याऽभिधीयत इत्यभिप्रा-येणाऽऽह सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति । ‘स्वधर्मज्ञान-वैराग्यसाध्यमकृत्येकगोचरः’ [गी. सं. १.] इति सङ्कटहोक्ता-प्रधानकर्तव्यपरोऽत्र ‘ज्ञानसार्धवद्’ इत्यभिप्रायेणाऽऽह सारार्थो भक्तियोग इति । स्वर्गादिसाधनानां यज्ञदाना-दीनां स्वरूपविशेषेऽपि ययोगान्मोक्षसाधनत्वं, तदिदानीं सविशेषं शोधयितुमर्जुनः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रकृते प्रश्नं सङ्ग-मयति— तथा तावदिति । सत्त्वविशुद्धितदुपायविकथनं त्यागादिविशिष्टमोक्षसाधनकर्माधितया । सन्त्यागसंन्यासप्रम-विशेषादिरुहेस्त्यागमात्रेऽपि शक्तः पृथक्त्वैकत्वसाक्षात् । वादिप्रतिपत्त्यादिभिः स्वरूपविशेषानिश्चयः ।

३ रा. भा.— त्यागसंन्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ— “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः....वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्त्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परावृत्तात्यरिमुच्यन्ति सर्वे” [युग. ३.१२६+महाना. ८.१४+कैव. ४+ भवसं. ३.३३+तै. ना. १.०२१; २.२.] इत्यादिषु । अस्य सन्त्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं याथात्म्यं पृथग्वेदितुमिच्छामि । अयमभिप्रायः— किमेतौ सन्त्यासत्यागशब्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थावेव ? यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि, एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

४ वे. ता. च.— त्यागसंन्यासयोर्विशेषतस्तत्त्वबुभुत्सा-हेतुमाह— त्यागसंन्यासौ हीति । कर्मस्वरूपे वर्णनपवर्गादि-साधारणे त्यागादिसंज्ञकविशेषयोगादेव ह्यपवर्गसाधनत्वम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणे तत्साधनत्वव्यपदेशः । संशय-विपर्ययोपमर्दी विशेष इह तत्त्वसाधनेन विवक्षित इत्याह— याथात्म्यमिति । पृथक्त्वं वेदितुमिच्छानां तत्पुके निश्चित-पृथक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते; न च तद्युक्तं, पूर्वत्र

पृथक्त्वनिश्चयहेत्वभावाद्बुभुत्सं चैकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्नः; प्रतिवचनासङ्गतित्येत्याऽऽह— अयम-भिप्राय इति । ‘तत्त्वं वेदितुमिच्छामि’ इत्येतदेव विवक्षितम्; पृथक्त्वनिर्देशस्तु संशयकोऽन्यतरोपक्षेपमात्रपरः । ‘पृथक्त्व-मस्ति चेत्तद्वेदितुमिच्छामि’ इति वा वाक्यावृत्तिरित्यभिप्राये-णाऽऽह— किमिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अनन्तगुणपूर्णं नमः । ॐ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्तोपसंहरत्यनेनाध्यायेन ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यमाह— पूर्वोक्तमिति । साधनं ज्ञानसाधनम् । उक्तस्योक्तिर्बन्धेत्याशङ्कानिरासाय सङ्क्षिप्तोपसंहरतीत्युक्तम् । अनुक्तं त्रैगुण्यं च वक्तव्यमिति प्राहम् ॥ १ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पैशाचभाष्यम् ।

सर्वेष्वध्यायेषु भगवता बहुशः सन्त्यासस्यागोऽपि निर्दिष्टः, अतो विवेकेन तयोः स्वरूपबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच— सन्त्यासस्येति । सन्त्यासलक्षणस्यार्थस्य तत्त्वं तद्भावं वेदितुमिच्छामि पृथक्त्यागस्वरूप-व्यावृत्तम् । त्यागस्यापि स्वरूपं वेदितुमिच्छामि । केशी नाम कश्चिद्वयच्छब्दाऽसुरस्तं निवृद्धितवान् वासुदेवस्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

सप्तदशेऽध्याये सात्त्विकी भद्वैव ज्ञाने स्रूपमधिकारि-
विशेषणमित्युक्तम् ; अष्टादशे तु श्रद्धावत्सात्त्विकस्यैव
संन्यासस्य ज्ञानहेतुत्वमिति निरूप्यते । तत्र तावत्सात्त्विक-
संन्यासस्वरूपं निरूपयितुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथममनुग्रहप्रभ-
मवतारयति— स्रद्धासत्यस्येति । स्रद्धासत्यागशब्दौ किं
भिन्नार्थकौ ? किंवार्थकौ ? उभयथाऽपि तयोस्तत्त्वं स्वरूपं
पृथग्विवेकेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि ।
अत्र 'वेदितुमिच्छामि' इत्यनेन विनयः प्रदर्शितो भवति ।
'ब्रूहि' इत्युक्ते हि नियोज्यत्वाविकरणाद्विनयोकिरुक्ता स्यात् ।
न हि तन्महापुरुषे भगवति युक्तम् ; तदेतवर्शयितुमेव
'महाबाहो !' इति सम्बोधनम् । तेन हि 'अनादिमध्यान्त-
मनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसुयनेत्रम्' [१।१९] इत्यादिनो-
क्तमनन्तबाहुत्वादिरूपं पारम्यं शोभ्यते । ननु युद्धमोहशान्तये
तव ज्ञानघुपदिष्टम्, त्वमपि शान्तमोहोऽसि, 'मोहोऽयं
विगतो मम' [१।१९] इति त्वबोक्तेः ; अत इदानीमप्रतः
सम्बद्धैरतैः श्रुतिभिः सह युद्धमेव तवोचितं, न तु सत्यासत्या-
गादि यत्किञ्चिदप्रभत्यापातरासत्तन्मयम्, तथा सति ह्यसावधानं
त्वं प्रत्यक्ष शत्रवोऽभिभवेषुः, न हि तथाविधप्रसक्तौ
त्वसारथ्यव्याघ्रतुनेन मया किञ्चिदुक्तं शक्यमित्याशङ्क्य सम्बो-
धयति— केशिनिपुद्गेति । केशिनाम्नो ह्याकृतेर्देवस्य
खलं व्याघ्राय भक्षयितुमागच्छतस्मिन्मुखं वामबाहुं दत्त्वा
तत्क्षणविवक्षितेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलबद्धिद्वार्यं
गृह्यद्दयस्त्वम् । अतस्तददृशे त्वयि मम नियन्त्रि यन्त्रि च
सति न प्रत्यादिकपराभवशङ्कावकाशः । सारथ्यव्याघ्रतुनेक-
बाहुनाऽपि त्वया बाह्वन्तरेण शत्रून्निपुय मद्दर्शनस्य कर्तुं
शक्यत्वादिति भावः ।

ननु सत्यमेव, तथापि सारथ्यमात्रमेव कर्तव्यतया
प्रतिज्ञातवत्वा मया न योद्धुञ्चितमित्यत आह— हृषीके-
शेति । ज्ञानकर्मेन्द्रियाहोयनिलिहृषीकप्रवर्तकं त्वयि मम
रक्षकं सति मदिष्ये न कोऽपि धनुरादायमिहं वा सन्धातुं
केवलखुदीक्षितमपि वा शक्नोति, त्वदायत्तचेष्टादिन्द्रियाणा-
मिति सम्बोधनवयस्यापि स्वार्थस्यात्र वैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

९ बल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अष्टादशे स्वगीतार्थस्यागन्यासविनिर्णयात् । सर्वैर्मान्परित्यज्य शरणं मोक्ष उच्यते ॥ १ ॥

इह खलु 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्तौ सुखं वशी' [५।१३] 'संन्यासयोगयुक्तात्मा' [१।२८]
इत्यादियु स्रद्धासशब्दोऽभिहितः 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' [४।२०] इत्यादियु त्यागशब्दश्च तत्र संन्यासत्याग-
शब्दयोरैकविषय एवार्थो विशेषो वा कश्चनेत्यवशेषिततत्त्वबुभुक्षसयाऽर्जुन उवाच— संन्यासस्येति ।
संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् विवेकतो ज्ञातुमिच्छामि, संन्यासुरनिरासार्थं 'महाबाहो ! केशिनिपुद्ग !'
इति सम्बोधयति ॥ १ ॥

स्यादेतत् । सत्यासत्यागविषयोऽयं प्रश्नः किं विद्वत्सत्या-
सविषयः ? किंवा विविदिषासत्यासविषयः ? नाहः
'यस्त्वाभरतिरेव स्यादात्मसूत्रं मानवः । आत्मन्येव च
सन्मुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' [३।१७] 'सर्वकर्माणि
मनसा संन्यस्यास्तौ सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देशी नैव कुर्वन्
कारयन्' [५।१३] इत्यादिना विद्वत्सत्यासस्य सर्वकर्माणां
रूपत्वेन बहुधा व्याख्याततया तत्रैतद्विशप्रधानवकाशात्,
सर्वकर्मस्वरूपतत्फलत्यागरूपे तस्मिन् 'काम्यानां कर्मणां
न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं
विचक्षणः' [१।८१] इति प्रतिवचनायोगात्, विद्वत्सत्या-
सस्य तत्त्वज्ञानफलभूतस्य गुणातीतत्वेन प्राबुद्धोक्त्या
'विविधः सम्प्रकीर्तितः' [१।८४] इति वक्ष्यमाणसात्त्विक-
राजसतामसविभागस्यापि तत्रासङ्गतत्वं । न द्वितीयः ;
परमे श्वरार्पणबुद्धयर्थितकर्मसम्पादितचित्तखुदिसम्पन्नब्रह्मवि-
विदिषस्य तद्बुद्धनसाधनवेदान्तश्रवणौपचिकित्चशुद्धिसिद्ध्या
यत्तत्साधनकर्मकलापस्य वेतुष्ये जातेऽन्वहनस्येव परिध्याग-
स्तस्यैव 'विदिषासत्यासशब्दार्थत्वेन' 'प्रत्यक्षप्रवणतां बुद्धेः
कर्माण्युत्पाद्य शुद्धैः । कृतार्थान्पुस्तमायान्ति प्राप्नुवन्ते
यना इव' इत्यादिशास्त्रसिद्धत्वेन तत्राऽप्युक्तार्या प्रमप्रति-
वचनत्रिविधविभागान्ममसागञ्जस्यात् । तस्मादत्र वक्तव्यं
किंविषयकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते— द्विविधः सत्यासो
स्रुहो गौणश्चेति । तत्र स्रुहो विद्वद्विदिषासत्यासभेदेन
द्विविधः 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३।१७] 'नेकमसिद्धिं
परमां सत्यासेनाधिगच्छति' [१।८१९] इत्यादिनैकवक्ष-
माणस्वरूपः कर्मानधिकारिकर्तृको नेतृगुणलक्षणः । गौणस्त्व-
हृत्पञ्चतत्त्वबोधानामजातविदिषाणां च कर्माधिकारिणामेव
सतां केवलकर्माहुद्धानेन तत्फलत्यागारम्भकः 'स संन्यासी च
योगी च' [६।१] इत्यादिनैकलक्षणगुणलक्षणः । तद्विषयको-
ऽयमनुग्रहप्रभः । तावत्स्य हि त्यागस्य कर्माधिकारिकर्तृत्वा-
त्सत्यासशब्दवाच्यत्वाच्च भवति सत्यासाद्भेदाभेदसंज्ञाः ।
भेदे हि 'स संन्यासी च' इत्युक्तिर्वर्तते ; अभावे तु
तावत्त्यागस्य त्रैगुण्यरूपत्वात्तदर्थिनः सत्यासोऽपि त्रिगुणो
जात इति ; तद्भेदो वक्तव्य इति प्रार्थः ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

अष्टादशानां विद्यानां फलमेतद्यतो मतम् । सर्वत्यागेन कर्तव्यो ह्याश्रयः सर्वभावतः ॥ १ ॥

अतः पार्थाय सुमीतः प्राहाष्टादशसंज्ञके । अध्याये स्वाश्रयं श्रीमत्कृष्णो देवकिनन्दनः ॥ २ ॥

अत्र सप्तदशाध्यायैर्भगवद्वाक्यतरङ्गिणिक्लिष्टविपादितहृदय-
मोहान्धकारोऽर्जुनः सन्ध्यासकर्मफलत्यागयोरेव भगवत्प्राप्ति-
हेतुवन्निश्चयप्रकाशितहृत्सरोरुहः स्ववृद्धिनिश्चयेन सन्ध्यासोत्त-
मज्ञानोऽपि भगवदुक्तसुखरूपत्वज्ञानेन तत्सिवाधियुक्तयो-
स्तत्त्वं पृच्छति— सन्ध्यासस्येति । हे हृषीकेश ! एतत्तत्त्व-
ज्ञानार्थं यदिदं निश्चयमेकं । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्ध्यासाऽऽस्ते
सुखं वशी । सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासुपैष्यसि'

[५।१३] इत्यादिना सन्ध्यासस्य स्वप्नाभिरुक्ता, तत्र तस्य
तत्त्वं यादृशेन स्वप्नाभिरुक्तेति तादृक् तत्त्वं, हे महाबाहो ! अहं
वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि, तज्ज्ञापयेत्स्यः । महत् क्रियाशक्तिमत्,
स्वोद्धारणसमर्थं । स्वसम्बन्धैवेतत्तत्त्वोपदेशेन मासुदरेत्युक्तं
भवति । च पुनः हे केशिनिपूदन ! दैत्यनिवारक ! दैत्याविशेन
कायकेशादिकृतत्यागात् प्राप्य स्वागस्य त्वत्सेवार्थकृतत्या-
गस्य तत्त्वं सुखरूपं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतमावदीपः ।

अस्यामष्टादशाध्याय्यां प्रथमे उद्योद्धातितानां द्वितीये सूत्रितानां शैवेर्गुत्पादितानामर्थानां काल्पन्येनोपसंहा-
राधोऽयमन्तिमोऽध्याय आरभ्यते; तत्र पूर्वाध्यायान्ते 'अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थं' [१८।१८] इत्युक्तं, तत्र
फलावश्यमभावविनिश्चयः अद्वा, सा च फलवतां कर्मणामेवाङ्गं, न तु कर्मविरहं रूपस्य सन्ध्यासस्य; भावरूपफल-
वर्जितस्य अभावाद्भावोत्पत्तेरयोगात् । तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकर्मपिक्षया अद्धानपेक्षः सन्ध्यासः श्रेयान्; न चास्यैवं-
रूपस्य अद्धानैविध्यप्रयुक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं सम्भवति, येन फले तारतम्यं स्यात्, तत्फलस्य दृष्टविक्षेप-
निवृत्तिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । 'स च सन्ध्यासो यदि कर्मत्याग एव तर्हि सिद्धं नः समीहितम्; यदि तु तो
भिन्नो तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्यमित्याशयेनाहुन उवाच— सन्ध्यासस्येति । हे महाबाहो ! हे हृषीकेश !
हे केशिनिपूदन ! इति बहुकृत्यः सम्बोधयन् अज्ज्ञासितेऽर्थेऽस्यादरं दर्शयति । सन्ध्यासस्य तत्त्वं याथात्म्यं
त्यागात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामि; त्यागस्य याथात्म्यं सन्ध्यासात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामीति चकारेणातुवर्थेति ॥ १ ॥

सन्ध्यासत्यागशब्दार्थयोरितरविचक्षणानां मतानि ।

श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्ध्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

१ शार्. भा.— तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्ध्यासत्यागशब्दौ न निर्लेण्डितार्थौ पूर्वैष्वध्यायेषु; अतो-
ऽर्जुनाय पृष्ठवते तन्निर्णयाय भगवानुवाच— काम्यानामिति । काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं
परित्यागं सन्ध्यासं सन्ध्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्यानुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति ।
नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठेयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफल-
त्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फल-
परित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः, सर्वथाऽपि परित्यागमात्रं सन्ध्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात्, न घटपट-
शब्दाविव जात्यन्तरश्रुतार्थौ ।

२ आ. शार्. व्या.— ननु पूर्वैष्वध्यायेषु तत्र तत्र
सन्ध्यासत्यागयोक्तत्वात्किमिति पुनस्तौ पृच्छन्ते ? ज्ञाते तद-
योगात्प्राप्तः— तत्र तत्रेति । न निर्लेण्डितार्थौ न निष्कृ-
ष्टार्थौ, न विचिन्त्यावित्यर्थः । बुभुक्षया प्रशस्य प्रवृत्तत्वात्पृ-
थग्भूतं प्रथेन प्रतिषेध भगवानुक्तमुक्तानित्याह— अतः

इति । पक्षद्वयोपन्यासेन सन्ध्यासत्यागशब्दयोरेकमेव कथयति—
काम्यानामिति । तत्किमिदानीं सन्ध्यासत्यागशब्दयोरुक्त-
वन्तिकं मित्रार्थत्वं ? तथा प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्या-
वान्तरभेदेऽपि नाऽऽवन्तिकभेदोऽस्तीत्याह— यद्वेति ।

१ शार्. भा.— ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः, कथमुच्यते तेषां फल-
त्यागः ? इति ; यथा वक्तव्यायाः पुत्रत्यागः । नैष दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवच्चरयेष्ट-
त्वात् । वक्ष्यति हि भगवान्— 'अनिष्टमिदं मिश्रं च' [१८।१२] इति, 'न तु सन्ध्यासिनां कश्चित्'

[१८।१२] इति च । सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं ' भवत्यत्यागिनां प्रेत्य ' [१८।१२] इति दर्शयति ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुत्राभावाद्बन्ध्यायास्तत्त्यागायोग-
वन्निश्चयनैमित्तिककर्मणामफलानां फलत्यागागुपतेरुक्तस्त्याग-
शब्दार्थां न सिध्यतीति शङ्कते— नन्विति । नित्यनैमित्तिक-
कर्मफलस्य बन्ध्यापुत्रसाहचर्याभावात्तत्यागसम्भवाजुक्तस्त्याग-
शब्दार्थः सम्भवतीति समाधत्ते— नैष दोष इति । भगवता

तेषां फलत्वत्वं ' इष्टं ' इत्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति— वक्ष्य-
तीति । तर्हि सन्न्यासिनामसन्न्यासिनां च नित्याद्यनुष्ठाना-
मविशेषेण तत्फलं स्यात् ? इति चेत्, नैव इत्याह— न
रिबति । वक्ष्यतीत्यनुकर्षणं चकारार्थः । प्रसक्तस्य वचसोऽर्थं
प्रकृतोपयो गित्वेन संशुद्ध स्मारयति— सन्न्यासिनामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अथानयोरेकमेव स्वरूपं, तच्चेदशमिति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीमद्भगवा-
नुवाच— काम्यानामिति । केचन विद्वांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं सन्न्यासं विदुः;
केचिच्च विचक्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशस्त्रेषु
त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः । तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विवादं
प्रदर्शयन् एकत्र सन्न्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् ; अतस्त्यागसन्न्यासशब्दयोरेकार्थत्वमङ्गी-
कृतमिति ज्ञायते; तथा ' निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ' [१८।४] इति त्यागशब्देनैव
निर्णयवचनात् । ' नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ' [१८।७] ' अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां
कचित् ' [१८।१२] इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वं प्रतीयते इति निश्चियते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— युष्मत्त्वैकत्वतस्त्वरूपजिज्ञासया प्रभ-
क्षेत् तत्र कस्मिन्शे ' काम्यानाम् ' इत्यादिस्मृतभेदोपन्यासस्य
सङ्गतः ? इत्यत्राऽऽह— अथेति । अयमभिप्रायः— न्यायतो
ह्यत्र निर्णयः प्रतिपाद्यते; सन्दिग्धे च न्यायावतारः; सन्देह-
श्चात्र वादिविप्रतिपत्तिनिबन्धन इति न्यायविषयविशोधनाया
विप्रतिपत्त्युपन्यासः— इति । एतेन कथितार्थयोरपि सन्न्यास-
त्यागशब्दयोर्विप्रतिपत्तिप्रशमनाया अस्मिन्नव्याये पुनः प्रश्न
इत्यपि सूचितम् । एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात् पृथक्त्वप्रति-
क्षेपोऽर्थसिद्ध इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एकमेव स्वरूपमिति ।
स्वतन्त्रस्य ' निश्चयं शृणु ' [१७।४] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
' कवयः ' ' विचक्षणाः ' इति पदद्वयं नार्थप्राप्त्यस्त्यार्थवक्तु-
गौरवपरम्; अपितु विप्रतिपत्त्युपयुक्तदेवतामात्रपरमित्यभिप्राये-
णाऽऽह— केचन विद्वांस इति । अनन्तरलोकेन भेदस्य
' एकः, अपरः ' इति व्यक्कमुक्तत्वादिरहापि तद्विवेकस्यभिप्रायेण—
केचनैत्युक्तम् । ' काम्यानां कर्मणां न्यासम् ' इति विशेष-
णक्तिरेषामपरित्यागः प्रतीयते; उत्तरत्र च ' सर्वकर्मफल-
त्यागम् ' इति विशेषणादत्र काम्यस्वरूपस्यागम्येतिभिप्रायेणाऽऽह—
स्वरूपस्यागमिति । काम्यस्वरूपत्यागं वदतामयमभि-
प्रायः— न तावन्नित्यनैमित्तिकत्वं अकरणं प्रलयायात्कर्मन्तरा-
नर्हतापत्तिमवादा काम्यमनुष्ठायते । न च निवर्गसाधनाया,
तस्यापवर्गप्रत्ययनीकत्वात् । न च तदेव कर्मापवर्गस्यापि स्वयं
साधनम्, उपासनादिनैवैक्यप्रसङ्गात् । न च विनियोगपृथक्त्वेन
विद्याहृतया तत्परिहृद्वा; यथादिश्रुतेनित्यनैमित्तिकमात्रविषय-

त्वेऽपि विरोधाभावात् । अत एव हि ' सव्यपिक्षा च यथादि-
श्रुतेरश्ववत् ' [ब्र. सु. ३।१।२६] इत्यधिकरणमाश्रमवर्गसाध-
नात्परं भाष्यते । तस्मात्स्वर्गादिसंस्कारकहेतवः काम्याः क्रिया
मुमुक्षुभिर्नामुद्येयाः— इति ।

सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां त्वयमाश्रयः— फलविरोधादि
काम्यानां त्यागः शौक्ल्यपते; अतः फलमेव त्यज्यताम्, न च
निष्फलानुष्ठानप्रसङ्गः, नित्यनैमित्तिकवदेव भगवत्प्रीतिमात्रार्थ-
तया तदनुष्ठानोपपत्तेः । न चैवं न विधिः ' यो वा एतदक्षरं
गम्यैवित्त्वा जहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि
अन्तवदेवास्य तद्वति ' [वृ. उ. ३।८।१०] इत्यादिना-
ऽक्षरशब्दनिर्दिष्टपरमुपशब्देनवादिनाम्यामेव तस्यैव कर्मणो
नित्यानित्यफलसाधनत्वश्रुतेः । अतो नित्यनैमित्तिकानामिव
काम्यानामपि न स्वरूपत्यागः— इति ।

विवादस्य भिन्नविषयत्वायोगादत्र त्यागसन्न्यासशब्दयो-
रेकार्थत्वावश्यकमात्रादयुग्येत्त्वशङ्कापरिहारेऽर्थलब्ध इत्याह—
तत्रेति । एतेन सन्न्यासत्यागशब्दयोः युग्यत्वेत्यमङ्गीकृत्य कस्य-
चित्काम्यस्वरूपप्रदानविषयतया कस्यचित्तु नित्यनैमित्तिक-
फलोपेक्षार्थतां च वदन्तः प्रयुक्ताः । नञ्च काम्येतत्परकर्मफल-
त्यागमित्युच्यते । ततश्च सङ्गोचकाभावात् त्रिविधमपि
संशुद्धाति । तदिवमुक्तं— नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां
च सर्वेषां कर्मणामिति । नित्यानामपि ' प्राजापत्यं गृहस्था-
नाम् ' [वि. उ. १।६।१३] इत्यादिना फलसंयोगोऽवगतः ।

अत्र श्लोके त्यागसत्त्यासशब्दयोरर्थेनद्व्युत्पादनपरतां निर-
सितुमैकार्थं प्रस्पष्टं हेतुद्वयमाह— तथेति । नह्यर्थद्वयविषयेऽत्र
विमर्शो अन्यतरस्यैव निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं त्याग-
शब्देनैवेति । परस्परपर्यायतादर्शनाच्चेति— अयमभि-
प्रायः— “नियतस्य तु सत्त्यासः कर्मणो नोपपद्यते” [१८।७] इति
निषिद्ध एव हि सत्त्यासः । “मोहात्तस्य परित्यागः” [१८।७] इति

त्यागशब्देनानुद्य तामसत्त्वेन नित्यते, अन्यथा जरद्वयादि-
वाक्यवत्परस्परानन्वयप्रसङ्गात् । एवं “भवत्यत्यागिनां प्रेक्ष”
[१८।१२] इत्युक्त एवार्थः “न तु सत्त्यासिनां क्वचित्”
[१८।१२] इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते । न च तदन्वय-
विधिरन्यामावश्यं व्यतिरेकः । अत इमौ शब्दावधान्येकार्था-
वित्यङ्गीकृतम्— इति प्रतिवक्तव्यं भगवतेति शेषः ॥ २ ॥

९ आ. मा. भा.— फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मणो न्यासः सत्त्यासः । त्यागस्तु फल-
त्याग एव । तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः— “अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यकर्मन्यासो न्यासः, फल-
त्यागस्तु त्यागः” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— “काम्यानां कर्मणां” इत्येतं श्लोकं
केचिद्व्याकल्यते— “काम्यानां कर्मणामवयवेधादीनां स्वरूपेण
त्यागः सत्त्यासः, नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्मफलत्यागस्त्यागः”
इति, तदसदिति भावेनाऽऽह— फलेति । वैकल्पिककाम्यानां
स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागो नियतकाम्यानां
स्वरूपकरणेन त्यागः सत्त्यासः, काम्यकर्मणामेव फलत्यागस्तु

त्यागः; करणाकरणे तु न विवक्षित इत्यर्थः । कुत एतत् ?
इत्यत आह— तथा हीति । अकर्मणा अकरणेन जनकादिव-
पत्यादिभिर्मुमुक्षुभिस्त्वमेधादीनामनुहिष्टफलानामनुष्ठानान् का-
म्यानां स्वरूपपरित्याग एव नित्यनैमित्तिकफलस्यान्तःकरण-
शुद्धेः सर्वापेक्षितत्वेन तस्यांगो न युक्तः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— अर्जुनेन बुद्धुस्तिस्तरमर्थं यथावद्वक्तुकामः श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति ।
काम्यानां कमनीयफलानां कर्मणां कर्तव्यतया प्राप्तानां शास्त्रतो रागतो वा न्यासं सत्त्यासं विदुर्विज्ञा-
नन्ति कवयः पण्डिताः । ननु ‘काम्यानां’ इति विशेषणमनर्थकं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” []
इत्यादिश्रुतिचोदितानां व्यावृत्त्यर्थमिति चेत्, न; तेषामपि कमनीयफलत्वेन काम्यत्वात् । “अथ
त्रयो लोका वै लोकानां श्रेष्ठाः श्रेष्ठतमास्तस्माद्विधां प्रशंसन्ति” इति श्रुतेः । तथा सर्ववर्णानां स्वधर्मे
वर्तमानानां परमिति श्रुतं सुखमिति स्मृतेश्च । तथेहैव वक्ष्यति भगवान्— “अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं
कर्मणः फलम्” [१८।१२] इति । तस्मात्कमनीयफलत्वात्कर्तव्यतया प्राप्तानि नित्यनैमित्तिककाम्य-
प्रतिषिद्धानि कर्मणि काम्यान्येव, अतः कर्तव्यतया प्राप्तानां कर्मणां ‘काम्यानां’ इति स्वरूपानुवादः ।
सर्वाणि च तानि कर्मणि नित्यनैमित्तिकसंज्ञितानि तेषां फलत्यागं ‘इदं मे फलं स्यात्’ इति सङ्कल्प-
त्यागं त्यागं प्राहुर्विचक्षणाः पण्डिताः । सर्वग्रहणेन काम्यकर्मग्रहणं कस्मान्न स्यात् ? काम्यकर्मत्यागेन
तत्फलत्यागस्य सिद्धत्वात्त्यागसत्त्यासयोः साङ्ख्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तेन नित्यनैमित्तिकफलत्यागः ॥ २ ॥

८ ब्र. वं. गि.— अत्रोत्तरं काम्यानामिति । केचित्कवयः
पण्डिताः काम्यानां “स्वर्गकामो यजेत” [आप. श्रौ. १.०।१।२।१]
‘पुत्रकामो यजेत’ इत्यादिकामोपनिबन्धनत्वेन शास्त्रविहितानां
कर्मणां न्यासं परित्यागं सत्त्यासं विदुर्जनन्ति । काम्यकर्मणां
तल्लैः सह स्वरूपतोऽपि परित्यागः सत्त्यासशब्दार्थे इत्यर्थः ।
होचिच विचक्षणा विचारनिपुणाः सर्वेषां काम्यानां नित्य-
नैमित्तिकानां च कर्मणां यः फलमात्रत्यागः न तु स्वरूपतोऽपि
त्यागः तं त्यागशब्दार्थं प्राहुः । एवं च यद्यपि सत्त्यासत्वाग-
तदयोर्भिन्नार्थक्यमेवानेनोक्तमिति प्रतीयते, काम्यकर्मत्यागः
सत्त्यासः सर्वकर्मफलत्यागस्याग इत्युक्त्या तयोरर्थान्तरत्वस्यै-
वावगमात् । तथाप्यस्मिन् श्लोके त्यागविषय एव एकत्र

सत्त्यासशब्दस्य अन्यत्र त्यागशब्दस्य च प्रयोगात् ‘निश्चयं
शुद्धं मे तत्र त्यागे भरतसत्तम्’ [१८।१४] इति त्यागशब्देनैव
सत्त्यासलोकोक्तिरुक्त्यात् “नियतस्य तु सत्त्यासः कर्मणो नोप-
पद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्त्यासः परिकीर्तितः” [१८।७]
इति परस्परपर्यायत्वदर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यमेव भगवतोऽभि-
मतम् । तथैव लोकप्रसिद्धेर्बुक्ते चेति स्थिते, सत्त्यासस्यागशब्देन
एवार्थे इति स्पष्टत्वात्कण्ठतस्तथाऽनुक्त्या कीदृशस्यागः
सत्त्यासः ? इत्यपेक्षायाम्, काम्यकर्मत्याग एव सत्त्यासशब्द-
स्याग इति केचित् । केचित्तु सर्वकर्मफलत्याग एव तथेति
पक्षद्वयमत्रोक्तमिति सूक्ष्मदृष्ट्याऽवबध्यम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— तत्र त्यागसत्त्यासयोरैकार्थ्योऽपि विषयभेदेन विनिर्णयं मतान्तरपन्थासेन दर्शयन्नुत्तर-
भाष्यं स्वयं श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणामिति । “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “स पाप्मानं तरति स
गी. तु. ३०

ब्रह्महत्यां” “योऽश्वमेधेन यजते” “पुत्रकामो यजते” इत्यादिकामोपनिबन्धेन वेदेन विहितानां सर्वेषां न्यासं स्वरूप-
तस्यागं सञ्चयासं कवयो योगिनो विदुः । ततोऽपि विचक्षणः स्वरूपतः त्यागमसहमाना निपुणा भक्ताः
सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां नित्यनैमित्तिकाभ्याम् तथा श्रुतानामपि कर्मणां श्रुतफलस्य त्याग एव मोक्षशब्दे
त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः । तत्रैतेषां मते सञ्चयासार्थः सम्यक् फलत एव, न स्वरूपत इत्यायाति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अस्त्योत्तरमाह श्रीभगवान्—
काम्यानामिति । काम्यानां “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजते । सर्वपाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां तरति योऽश्वमेधेन
यजते” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादिकर्मणां न्यासं
परित्यागं कवयो निर्दुष्टशब्दरसिकाः सत्यासं विदुः, जानन्ती-
त्यर्थः । अत्रायं भावः— सत्यासशब्देन सम्यक्प्रकारेण
न्यासं स्थापनं तच्च काम्यानां कामितफलपरित्यागेन भवदर्थ-
फलार्थस्थापनरूपं शब्दार्थज्ञानेन ते जानन्ति । एतेन तेषामपि

शब्दार्थज्ञानवत्त्वमेवोक्तं, न तु तत्त्वज्ञानवत्त्वमिति भावः ।
किञ्च, ये विचक्षणा विशेषेण व्याख्यातसमर्थाः चातुर्थादियुक्ताः
सर्वकर्मणां नित्यनैमित्तिकानामपि फलत्यागं त्यागं प्राहुः, यद्यपि
नित्यकर्मसु फलं न श्रूयते “अहरहः सन्ध्याञ्जलिं ।
यावज्जीवमशिहोत्रं जुहुयात्” [] इत्यादिषु, तथापि
प्रत्यवायपरिहार एव फलमिति कल्पयन्ति । एवमेव विचक्षण-
त्वेनोक्तम् । तेऽपि तच्च न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति । काम्यानां रागतः प्राप्तानां पुत्र-
कामेष्टयादीनाम् । ननु फलस्य कामनाविषयत्वात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं कर्म काम्यमेवेति
नित्यादीनामपि मुमुक्षोस्त्यागः स्यादिति सिद्धं नः समीहितमित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेति । सर्वेषां नित्यनैमित्तिक-
काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणः प्राहुः, न स्वरूपतस्त्यागं प्राहुः, अतो न त्वद्विष्टः सञ्चयासः
सिद्धयतीत्यर्थः । अयमाशयः— यद्यपि सञ्चयासस्यागशब्दौ निवृत्तिमेव ब्रूतः, तथापि सा वैराग्याद्या कायक्लेश-
भयाद्वा मौल्याद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्त्विकादिभेदेन भिन्नत्वात्तस्या अपि सात्त्विकराजसतामसभेदेन
त्रैविध्यं त्रिविधश्रद्धाप्रधानत्वं च दुर्बलम् । न चाविरक्तो श्रद्धवानश्र त्वत्कर्मोऽपि दृष्टविषयहीनो दृश्यते । यथोक्तं
वार्तिकाचार्यैः— “प्रमादिनो बहिर्ब्रिचिः पितुनाः कलहोत्सुकाः । सञ्चयासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दृष्टिपाशयाः”
इति । तस्मादविरक्तकृतसञ्चयासप्रेक्षया निष्कामकर्मचरणमेव श्रेय इत्याशयेन भगवता काम्यकर्मत्यागः सञ्चयास-
त्वेन नित्यादिकर्मणां फलानभिसम्बन्धं च त्यागत्वेन स्तूयत इति । तस्मादश्रद्धया कृतः सञ्चयासोऽप्यसन्नेवेति
‘सञ्चयासद्वन्द्वजः स्थानं’ इति स्मृतं स्वफलं दातुं न समर्थ इति युक्तमुक्तं भगवता ‘अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थं’
[१७।२८] इति । यत्तु नित्यानामेव विविदिषायोगात्काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्याग इति पूर्वद्विस्त्यर्थः, सर्वेषां
कर्मणां फलतस्त्याग इत्युत्तराद्वर्धि इति व्याख्यातं पञ्चद्वयप्रदर्शनपरं, तदभिप्रेतं श्लोकेन पौनरुक्त्यमावहती-
त्युपेक्षितम् ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्रादुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्, दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत् ? कर्म,
बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्सज्यते, तथा त्याज्यमित्येके प्रादुर्मनीषिणः पण्डिताः
साङ्ख्यदिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।
कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यैवे विकल्प्याः, न तु ज्ञाननिष्ठान्मुत्थायिनः सञ्चयासिनोऽपेक्ष्य । ‘ज्ञानयोगेन
साङ्ख्यानो निष्ठा भया पुरा प्रोक्ता’ [३।३] इति कर्माधिकारादपेक्ष्यता ये न तान्प्रति चिन्ता ।

२ आ. शां. व्या.— काम्यानि बर्जयित्वा नित्य-
नैमित्तिकानि फलभिलाषादते कर्तव्यानीत्युक्तं पक्षं प्रतिपक्ष-
निरासेन ब्रह्मयितुं विप्रतिपत्तिमाह— त्याज्यमिति । कर्मणः
सर्वस्य फलवत्त्वे हेतुमाह— बन्धेति । ‘दोषवत्’ इत्येत-
द्वास्तत्त्वेन व्याचष्टे— अथवेति । कर्मण्यनधिकृतानामकर्मि-

णामेव कर्म त्याज्यं, कर्मिणां तस्यागे प्रत्यवायादित्याशङ्क्या-
ऽऽह— अधिकृतानामिति । न हि तेषामपि कर्म त्यजतौ
प्रत्यवायो हिंसादियुक्तस्य कर्मणोऽज्ज्ञापितं परं प्रत्यवायादिति
भावः । साङ्ख्यादिपक्षसमाप्ताविति शब्दः । मीमांसकपक्षमाह—
तत्रैवेति । कर्माधिकृतैवेति यावत्, कर्म नित्यं नैमित्तिकं च ।

‘काम्यानां कर्मणां’ [१८।२] इत्यारभ्य श्लोकान्यां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**कर्मिण** इति । एवकारव्यवच्छेद-
कर्मिणोऽकर्मिणोऽधिकृतानवधिकृतांश्चापेक्ष्य दर्शितविकल्पानां **माह**—**न विवति** । तदेव स्पष्टयति—**ज्ञानेति** ।

१ शां. भा.—ननु ‘कर्मयोगेन योगिनां’ [३।३] इत्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा साङ्ख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति; न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्वागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि साङ्ख्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छा-दीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखमयात्कर्म परित्यजन्ति; नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म ‘नैव किञ्चित्कारोमि’ [५।८] इति हि ते सन्न्यस्यन्ति ।

२ आ. शां. व्या.—कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्त-
निष्ठत्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्ववञ्चानि-
ष्ठानामपि विचार्यत्वमत्राविक्रममिति शङ्कते—**नन्विति** ।
साङ्ख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यतेत्युत्तरमाह—
न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादि पश्यतां
तदगुरोरेन राजसकर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्वं नेत्याह—**न**
कायेति । तत्र (१३) क्षेत्राध्यायोक्तं हेतुक्रोति—**इच्छा-**
दीनामिति । स्वात्मनि साङ्ख्यादीनां क्लेशाद्यप्रतीतो फलित-

माह—**अत इति** । ननु तेषां क्लेशाद्यदर्शनेऽपि स्वात्मनि
कर्माणि पश्यतां तस्यागो युक्तत्वेनां कायक्लेशादिकरत्वाच्चे-
त्याह—**नापीति** । अज्ञानां मोहमाहात्म्यान्नित्यतमपि कर्म
त्यक्तुं शक्यं, न तत्प्रविदां, स्वात्मनि कर्मादर्शनेन तस्यागे
हेत्वभावादिति मत्वाऽऽह—**मोहादिति** । कर्मं तर्हि तेषा-
मात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्राप्त्यभावे तस्यागः सन्न्यासः ?
तत्राऽऽह—**गुणानामिति** ।

१ शां. भा.—‘सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यस्य’ [५।१३] इत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः सन्न्यास-
प्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदः, येषां च मोहात्त्यागः सम्भवति कायक्लेश-
मनाच्च, त एव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते । कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् ।
‘सर्वारम्भपरित्यागी’ [१२।१९] ‘मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ; अनिकेतः स्थिरमतिः’ [१२।१९] इति
गुणातीतलक्षणं च परमार्थसन्न्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च—‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ [१८।५०]
इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः सन्न्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामस-
त्वाद्यपेक्षया सन्न्यास उच्यते; न मुख्यः सर्वकर्मसन्न्यासः ।

२ आ. शां. व्या.—अविवेकप्राप्तानां कर्मणां त्यागस्त-
त्त्वविदामित्युक्तं स्मारयन्नप्राप्तप्रतिषेधं प्रत्यादिशति—**सर्वेति** ।
तत्त्वविदामत्राविचार्यत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । येऽनात्म-
वित्तस्य एवेत्युत्तरं सम्बन्धः । कर्मण्यधिकृतानामनात्मत्वविदां
कर्मत्यागसम्भावनां दर्शयति—**येषां चेति** । तन्निन्दा कुत्रो-
पयुक्ता ? इत्याशङ्क्याऽऽह—**कर्मिणामिति** । किञ्च परमार्थ-
सन्न्यासिनां प्रशस्यत्वोपलम्भाच्च निन्दाविषयत्वमित्याह—

सर्वेति । किंचानपि ‘सिद्धिं प्राप्नो यथा’ [१८।५०]
इत्यादिना ज्ञाननिष्ठया वक्ष्यमाणत्वात्तद्वतां नेह विचार्यते-
त्याह—**वक्ष्यतीति** । कर्माधिकृतानमेवात्र विवक्षितत्वं,
न ज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहारमिति—**तस्मादिति** । ननु सन्न्यास-
वाञ्छेन सर्वकर्मसन्न्यासस्य ग्राह्यत्वात्तत्राविषयसन्न्यासिनामिह
विवक्षितत्वं प्रतिभाति तत्राऽऽह—**कर्मैति** ।

१ शां. भा.—सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवे च ‘नहि देहभृता’ [१८।११] इति हेतुवचनान्मुख्य
एवेति चेत्, न; हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा ‘त्यागाच्छान्तिरनन्तरं’ [१२।१२] इति कर्म-
फलत्यागस्तुतिरेव, यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमर्जुनं प्रति विधानात्, तथेदमपि ‘न हि देह-
भृता शक्यं’ [१८।११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न ‘सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यस्य....नैव
कुर्वन्न कारयन्नास्ते’ [५।१२] इत्यस्य पक्षस्थापवादः केनचिद्वर्शयितुं शक्यः; तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्
प्रत्येवैव सन्न्यासत्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिणः साङ्ख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्न्यास-

लक्षणायामधिकारः, नायत्रेति न ते विकल्पाह्वाः तथो- (तच्चो) -पपादितमस्माभिः ' वेदाविनाशिनं ' [२।२१] इत्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सत्यावशब्देन मुख्यस्यैव सत्या-
सस्य प्रवर्ण, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्; अन्यथा तद-
सम्भवे हेतुत्वविध्यव्यादिसाप्रतिपेधादिति शङ्कते— सर्वेति । न चेद्यमेव
नेदं हेतुवचनं सर्वैर्ममसत्यासासम्भवेसाधकं कर्मफलस्यगस्तुति-
परत्वादिति परिहरति— नेत्यादिना । एतदेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयति— यथेति । दृष्टान्तेऽपि यथाभूतार्थत्वं किं न स्यात् ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— यथोक्तं । न हि फलत्यागादेव ज्ञानं
विना मुक्तिर्युक्ता, मुक्तैर्ज्ञानैवाधीनत्वसाधकमुक्तिरस्ति विरोधात्
' अद्वेष्टा ' [१।१।३] इत्यादिना चानन्तरमेव ज्ञानसाधन-
विधानानर्थक्यात्; अतस्त्यागस्तुतिरेवात्र शास्त्रेत्यर्थः । दृष्टान्त-

गतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति— तथेति । प्रायुक्तपक्षापवाद-
विषयस्या हेतुकेर्मुखायर्थत्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य
तदपवादे हेत्वभावाच्चैवमित्याह— न, सर्वेति । न चेद्यमेव
हेतुक्तिस्तदपवादिकाऽन्यथासिद्धेस्तत्त्वादिति भावः । मुख्य-
सत्यासापवादसम्भवे सत्यासत्यागविकल्पस्य कथं साधकाशाता ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठान्प्रत्युक्तविकल्पा-
नुपपत्तौ कुत्र तेषामधिकारः ? तत्राऽऽह— ये स्त्विति । सत्या-
सिनां विकल्पानर्थत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारः तस्य स्पष्ट
प्रदेशेऽपि साधितत्वात् साधनार्थत्वापेक्षेत्याह— तथेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एके मनीषिणः कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो रागादिदोषवद्बन्धकत्वात्
सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः; अपरे पण्डिता यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं ' काम्यानाम् ' [१।८।२] इति
श्लोकेन फलविरोधतद्भावद्वात्र विरोधो दक्षितः । अथ ' त्याज्यं
दोषवत् ' इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगतद्भावाम्भायां प्रत्य-
वायत्वादिसुखेन विवादः प्रदर्श्यते— वैर्हिंसाऽपि कापिलैर्निषिद्ध-
त्वेन दोषतयाऽङ्गीक्रियते । यथोक्तमीश्वररूपेण ' दृष्टवदानु-
श्रविकः स ह्यविद्युदः क्षयातिराययुक्तः ' इति । उक्तं च पञ्च-
शिखाचार्यैः— ' स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः सप्रसन्नमर्शः ' इति ।
अतो वैर्हिंसा पुरुषस्य दोषमाशङ्क्यति, क्तोषोपकरिष्यतीति
तत्तत्तम् । अतः ' एके ' इति शब्देन सामान्यतो निर्दिष्टावा-
दिनः ' दोषवत् ' इति हेत्वन्वयादिसामर्थ्याद्दोषाख्यदृष्टान्तोक्ति-
बलाद्वा विशेषतो व्यज्यन्त इत्याह कापिला वैदिकाश्च
तन्मतानुसारिण इति । एतेन सर्वकर्मस्वरूपसत्यासवादिनां
मगमपि वेदवाक्यत्वेन दर्शितम् । रागादिदोषवदिति—

रागादयो दोषा बन्धका इति सर्वसैद्धान्तिकसम्मतत्वात्तदुदा-
हरणम्; यद्वा कर्मैव रागादिदोषवत्; अत एव बन्धकमित्य-
भिप्रायः । अस्यां योजनयामादिशब्दो हिंसादिमपि सं-
हाति । सर्वं यज्ञादिकं कर्मेति— कर्मशब्दोऽत्र सामान्य-
विषयोऽपि ' यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम् ' इति पक्षान्तरे
विशेषणाच्छास्त्रोक्तिविषयः; तत्र च विशेषकाभावात्काम्य-
विषयत्वे पौनरुक्त्याच्च सर्वविषय इति भावः । सर्वैस्त्याज्यत्वे
तद्विधायकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् मुमुक्षुणोति वि-
षेयितम् । अपरशब्दोऽत्र स्वमतानुसारिविषयः । ' यज्ञदानतपः-
कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ' [१।८।९] इति हि स्वमतं
वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह पण्डिता इति; त्याज्योपादेय-
विभागतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— मनीषिण इत्युक्तत्वात्पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितः ।
यज्ञादेस्तत्पक्षे । ' यस्तु कर्मफलत्यागी ' [१।८।११] इति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' त्याज्यं दोषवत् ' इत्यनेन हेयः
कापिलानां पक्ष उपन्यस्त इति केचित्, तदसदिति भावेनाऽऽह—
मनीषिण इति । पूर्वपक्षः पूर्वोपन्यस्तः पक्षः । ननु ' यज्ञदान-
तपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ' [१।८।९] इति भगवन्मतविरुद्धो-
ऽपि कथं प्राहुः ? इत्याह— फलत्यागेनेति । फलत्यागा-
भिप्रायेण यज्ञादेस्तत्पक्षो विवक्षितः, तत्पक्षे न स्वरूपतः । कुतः ?
' मनीषिणः ' इति विशेषणादेव । अतो न भगवन्मतविरुद्धोऽपि ।

कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनार्थेनार्थवानित्यत आह— य-
स्त्विति । नन्वेवं सति पूर्वोत्तरार्थोपन्यस्तयोः पक्षयोर्विरोध
आपद्यत इति चेत्; सत्यं, इत्याह— अत इति । अतो मनी-
षिपक्षत्वादिकोऽविरुद्धः । अयं पूर्वोत्तरार्थोपन्यस्तः किन्त्वा-
पातप्रतीतिमपेक्ष्य स्वदेहवृत्तजत्वेन विप्रतिपत्तिरियमुद्भावितेति
भावः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्कर्म तस्माद्बन्धहेतुत्वात्त्याज्यमित्येके
मनीषिणः प्राहुः । अथवा दोषशब्देन रागद्वेषा उच्यन्ते; दोषवद्भागद्वेषवत्ताभ्यां तुल्यं कर्म त्याज्यं, भेद-
बन्धकत्वादित्येके मनीषिणः प्राहुः । नित्यं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति ' स्वकर्मणा तमस्यच्ये
सिद्धिं विन्दति मानवः ' [१।८।४६] इति वचनान्मोक्षार्थिनामपि न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

८ व्र. गि.—अथानयोः पक्षयोः कतरः श्रेयः ? इत्याकाङ्क्षायां द्वितीयपक्ष एवेति वक्तुं मतमेवं दर्शयति—
त्यागप्रमिति । वन्महेतुत्वात्सर्वमपि कर्म दोषबहुष्टमिति

हेतोः कर्माधिष्ठैरपि कर्म व्यक्तव्यमित्येके मनीषिणः प्राहुः ।
अपरे तु कर्माधिष्ठैश्चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मविशिष्टार्थं यज्ञादि
कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—एके त्वाहुस्त्याज्यं दोषवदिति । कर्ममात्रं हिंसादिदोषवत्त्वात्त्याज्यमित्येके साङ्ख्याः
मनीषिण इति युक्तिदर्शनात् स्वीरिति । अपरे मीमांसका यज्ञदानतपःकर्म सकलमपि श्रुतत्वात् त्याज्यमित्याहुः ।
भ्रान्ता अप्येते एकांशतः समीचीनाः, यतः कस्मिंश्चिदप्यंशे वेदं न परित्यजन्ति । यद्यपि पूर्वैः अपि न परित्यजन्ति
तथापि आपाततः प्रतीतिमादायैवमुपन्यस्तम्; वस्तुतस्तु 'काम्यानां' इत्युक्तेऽकाम्यानां विधानमित्यर्थादुक्तं
भवतीति भावेन कवित्वं तेष्पूक्तम् । अग्रे च 'विचक्षणः' इति 'दोषवत्' इत्युक्तेऽदोषवत्कार्यमिति मनीषिता
तत्रोक्तेति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—त्याज्यमिति । एके मनस
ईषिणोमनीषिणो विवेकिनः दोषवत् कर्म ज्ञानाविसाधनरहितं
त्याज्यमिति प्राहुः प्रकर्षेण प्रासात्प्रादिना आहुः । अपरे
कर्मवादिनो मीमांसकाः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमित्याहुः,

विहितत्वात् । "तस्मात्पञ्च परमं वदन्ति" [महाना. १. ७. १०.]
"तस्मादानं परमं वदन्ति" [महाना. १. ७. ५.] इति च
"तस्मात्तपः परमं वदन्ति" [महाना. १. ७. ५.] इति च । एतेन
ते कर्मण एव ईश्वरं वदन्त्यतस्तेऽपि न जानन्ति ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—इदमेव पक्षद्वयमाह—त्याज्यमिति । एके मुख्या मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्म-
न्युत्पन्नविशिष्टाणां पुरुषाणां दोषवत् रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत् कर्म त्याज्यमिति प्राहुः । अपरे तु विवि-
दिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुरित्यनुवर्तते । तथा च द्विविधाः श्रुतय उपलभ्यन्ते— "न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमृतत्वमानुषः" [कैवल्यो. १. २+महाना. ८. १४+अवधू. ५ सदानं. ५] "कुर्व-
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः" [ईशो. २] इत्याद्याः । अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषां तु कर्मसु
प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात्स्वतस्सिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रति कर्मविधिर्वा तस्यागविधिर्वा प्रवर्तते;
यथोक्तम्— "न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिरत्यज्यते ह्यसौ" [अमनस्कौ. २. १०३] इति ॥ ३ ॥

त्यागसंख्यासंशङ्कयोरर्थविषये निश्चितं भगवन्मतम् ।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—निश्चयमिति । तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु निश्चयं शृण्वध्वारय मे मम वचनात्, तत्र त्यागे
त्यागसंख्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम ! । त्यागो हि त्यागसंख्यासंशङ्कवाच्यो
हि योऽर्थः स एक एतेत्यभिप्रेत्याऽऽह—त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः
सम्प्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्थितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंख्यासंशङ्कवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य
कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः सम्भवति, न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्र नान्यो वक्तुं
समर्थः, तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्माधिकृतान्प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्ता-
वपि कृतो निर्धारणसिद्धिः ? तत्राऽऽह—तत्रेति । तमेव निश्चयं
दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह—त्यागो हीति ।
ननु त्यागसंख्यासंयोगोऽयमयोरपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागसंख्यैवावान्तर-
विभागाभिधाने संख्यासंयोगेऽधिकृतत्वमात्मयेत ? नेत्याह—

त्यागेति । सात्त्विको राजस्तमासमश्वेत्युक्तोऽर्थः त्रैविध्येऽपि
स्वयमेव निश्चयात्ममहात्तिकमत्र भागवतेन निश्चयेनेत्याशङ्क्या-
ऽऽह—यस्मादिति । भगवतोऽन्यस्योक्तविभागे तस्यानिश्च-
याद्भागवतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति—तस्मा-
दिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—तत्र एवं वादिविप्रतिपक्षे त्यागे त्यागविषयं निश्चयं मत्तः शृणु; त्यागः क्रिय-
माणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु फलविषयतया, कर्मविषयतया, कर्तृत्वविषयतया च पूर्वमेव हि मया त्रिविधः
सम्प्रकीर्तितः—'मयि सर्वाणि कर्माणि सक्रयस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-

ज्वरः ' [३।३०] इति कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति फलत्यागः; मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानेनात्मनः कर्तृतात्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तत्र’ इति शब्दः प्रकृते विप्रति-
पत्तिविषयतानुवादमुखेन न्यायप्रवृत्तिविषयसन्दिग्धतायोक्त इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह एवं वादिविप्रतिपन्न इति । ‘मे निश्चयम्’
इत्यनेन मतान्तरोत्थानशङ्काव्युदासायाऽऽह त्यागविषयं
निश्चयं मत्तः शुषिष्वति । मत्तः प्रमादिदोषरहितादित्यर्थः ।
‘त्यागो हि’ इत्यादिकं न वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागादित्रैविध्य-
विषयं, किन्तु सात्त्विकत्यागवान्तरभेदविषयं ‘सम्प्रकीर्तितः’
इत्यस्य प्रागुक्तत्वपरस्वस्वरस्यात् । हिशब्देन श्रोतुसम्प्रतिपत्त्या-
दिप्रतीतिबलमिप्रायेणाऽऽह त्यागः कियमाणेष्वेवेत्यादि ।

‘मयि सर्वाणि’ इत्येक एव श्लोकत्रिविधत्यागपर इति अत्र
निष्फलागुष्ठानस्वरूपत्यागं, साङ्ख्यमतशङ्कां च प्रतिशेत्तुं त्रयाणां
स्वरूपं विविनक्ति कर्मजन्यमित्यादिना । मदीयफल-
साधनतयेत्यादि—स्वकीयप्रीतिसाधनतया स्वार्थमेव भगवान्
प्रवर्तयतीति हि सुसुखोत्तरानुसन्धानमिति भावः । स्वकर्तृत्वस्य
तादृशीन्यतदनुमतिप्रापेक्षत्वादिभिः सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानम् ।
कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके परप्रयुक्तत्वात्मकर्तृत्वत्वानुसन्धान-
मित्युत्तरत्र विशेषविधियते ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—तत्प्रकारं चाह—निश्चयमित्यादिना । यज्ञभेद उक्तः ‘द्रव्ययज्ञाः’ [४।१८]
इत्यादिना । दाने त्वमयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद्यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा
‘*ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्थानमुत्तमाश्रममाश्रयेत्’ इत्यादि-
व्यासस्मृतिविरोधः । ज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद्वचोऽन्यथाप्रतीयते-
धिकारभेदेन तद्योज्यम् । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—न केवलं मनोषिण इति विशेषण-
सामर्थ्यमविद्यमुच्यते, किन्तु भगवताऽपि तदविरोधप्रकारस्य
व्युत्पाद्यमानत्वादिना भावेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह—तदिति ।
न तु परमहंसानां यज्ञदानयोरभावात् कथमुच्यते ‘न त्याज्यं
कार्यमेव तत्’ ? [१।८।५] इति तत्राऽऽह—यज्ञेति । ननु
ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञो धनदानादिकमेव दानं गृहीत्वा
पारमहंस्यमेव कृतो न निराकियते ? इत्यत आह—अन्यथेति ।
यतिर्हसादिः । आस्थातुं प्राप्नुम् । उत्तमाश्रमं पारमहंस्यम् ।
नन्वेतेषां मध्य इत्येवं व्याख्यानेऽपि कथं परमहंसानां यज्ञादि-
सम्पन्न इत्यत आह—ज्ञानेति । बहुव्रीहियगमयः कर्म-

धारोऽयम् । विद्याभयविषयं दानं येषां ते तथोकास्ते परम-
हंसाः । ननु पारमहंस्ये हि प्रवृत्तः प्रियव्रतो हिरण्यभेजेन
निवारित इति पुराणेषूच्यते [भाग. ५।१।११-१९] तत्कर्तुं
पारमहंस्यकर्तव्यता ? इत्यत आह—अत इति । उक्तवाक्या-
विरोधादेव वाक्यत्वाविशेषात् पुराणवाक्येनैव स्मृत्येवाऽपि किं
न स्यात् ? इत्याह—अन्यथेति । एवमयोजने इतरेषां
ब्रह्मचारीत्यादीनां गत्यन्तराभावाद्प्राप्तामप्येव प्रसज्यत इति
शेषः । एवं परमहंसानामपि यज्ञादिकर्तव्यतासम्पादनेनैवमपि
परास्मत् । यत्केनविदुक्तम्—अज्ञान्कर्मण्यधिकारिणोऽधिकृत्य
एतत्प्रकरणं प्रवृत्तं, न परमहंसपरिगणकानिति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—तस्माद्वैविध्यत्यागमतभेदाच्च—तत्र त्यागे मम निश्चयं शृणु ॥ ४ ॥

८ वें. प्र. गि.—एवं मतभेदबहुत्वा स्वमतं दर्शयितु-
माह—निश्चयमिति । तत्र त्वया गृष्टे कान्यकर्मत्वागः
सर्वकर्मत्वागो वा सर्वकर्मफलत्यागो वा ? इत्येवं विप्रतिपत्ति-
विषये कर्माधिकारिकर्तृके सत्यासापरपर्याये त्यागे विषये हे
भरतसत्तम ! मे मम सुखानिश्चयं शृणु; मां विना नाम्यो
वकाऽस्तीत्यर्थः । तदेवोपादयति—त्यागो हीति । हि
यस्मात् हे प्रह्वव्याघ्र ! त्यागोऽयं सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधः ।

शास्त्रे सम्प्रकीर्तितः । अतो दुर्विज्ञेयत्वान्मन्यवोपदेष्टव्योऽयमर्थः
इत्यर्थः । अत्र ‘भरतसत्तम’ इत्यनेन भरतवंशे बहुवो राजानः
सन्ति; तेषु स्वमेक एव मनुपदेशयोग्यसौभाग्यवानिति स्तुत्या
श्रुता अभिमुखीक्रियते । ‘पुरुषव्याघ्र’ इत्यनेन च—पुरुष-
श्रेष्ठस्य तव सात्त्विकमेव त्यागसम्पत्तिः, न स्वभोग्यामिष-
राजसी तामसी चेति न तच्छङ्कावकाश इति व्यज्यते ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—एवं हि श्रौषो निर्णयः, न तं निश्चिन्वन्तीति स्वयं निर्णयमाह—निश्चयं शृण्वति ।
स एव त्यागोऽन्यथाकृतश्चेद्गौणे भवेदित्याह । त्रिविधः तामसो राजसः सात्त्विकश्चेति प्रकीर्तितः । उक्तश्लोके
वा त्रिविधः कीर्तितः । ‘मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य’ [३।३०] इत्यत्र निराश्रीः कामशून्यः निर्मम इति

फलकर्मणोर्ममतारहितः (भूत्वा) एवं मयि कर्माणि सङ्गस्य समर्थं तत्कर्तृत्वं मय्यनुसन्धाय 'तद्वधीनशक्तिरिदं करोमि' इति विद्या कुतकर्मसु कर्तृत्वममन्त्रफलानां त्यागो यः स सङ्घास इति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सर्वेषां तत्त्वज्ञानेन मतान्मुक्त्वा तन्मतेषु तत्त्वज्ञानार्थं तन्मतनिश्चितं स्वमतमाह— निश्चयमिति । तत्र बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चिते ल्यागे हे भरतसत्तम सख्यलोत्पन्नत्वेन श्रवणयोग्य । मे मनो निश्चयं निर्धारितं शृणु । एवमभिमुखीकृत्याऽह— त्याग इति । हे पुरुषव्याघ्र

पुरुषश्रेष्ठ । पुरुषस्य भगवद्भजनाधिकारित्वात्तेषु श्रेष्ठत्वोक्तौ व्याघ्रत्वोक्त्या तथा श्रवणानन्तरं करणेन पौरुषप्रकटनसमर्थत्वं ज्ञापयित्वाऽह— त्यागो ह्यीति । त्यागो निश्चयेन त्रिविधः सम्यकीकृतः सम्यक्प्रकारेण कथितः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— निश्चयमिति । तत्र कर्मणां त्यागात्यागविषये विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रथमोपात्ते त्यागे विषये मे मद्वचनान्निश्चयं शृणु; हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र । त्यागस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे । दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसङ्घासः सात्त्विकः, आयासभयात्तत्त्यागो राजसः, मोह्यात्तत्त्यागस्तामस इति । तस्माद्भट्टनत्वात्त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कः पुनरसौ निश्चयः ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यज्ञो दानं तप इत्येतन्निश्चयं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फलानभिसन्धीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्धारयितुं प्रश्नपूर्वकमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति— कः पुनरिति । यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतुमाह— यज्ञ इति । न केवल-

मत्याज्यं, किन्तु कर्तव्यमेवेत्याह— कार्यमिति । प्रतिज्ञातमेवं विभज्य हेतुं विभजते— कस्मादिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम्, अपित्वाप्रयाणादहरहः कार्यमेव । कुतः ? यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसम्बन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मननशीलानां पावनानि; मननमुपासनम्, मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मविनाशनातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं त्रिविधत्यागानुवादस्य स्वरूपत्यागव्यवच्छेदार्थतोच्यते 'यज्ञदान-' इत्यादिना । विविदिषावुत्पत्तेः प्राग्यज्ञादिमन्त्रेभ्यः, पश्चात् परित्याग्यमित्याख्यातीति केचित्; तन्मतव्युत्पासायाऽह— न कदाचिदपि । 'स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषम्' [छां. उ. ८।१।५।१] इति श्रुत्यभिप्रायेणाऽह— अपित्वाप्रयाणादिति । तथा च सूत्रम् 'आप्रयाणात्प्रापि हि दृष्टम्' [ब्र. सू. ४।१।१२] इति । अहरहरिति चोदितकालोपलक्षणम् । ननु विद्यानिष्ठस्य किमर्थं कर्म ? न तावदादायुषकारित्वेन, समुच्चयादिपक्षान्मनुष्यमागतः; नापि तत्त्वज्ञानार्थं, सपरिकरात्प्रमाणादेव तत्सिद्धेः; न च तदनुस्मरणरूपापासनार्थं, तस्यापि संस्कारपाट्यादिसाध्यत्वात्; न चात्यन्तिकसिद्धिर्कर्मसाध्यं मुमुक्षुपेक्षितं प्रयोजनं पश्यामः; 'न च प्रयोजनमनुदित्य मन्दस्यापि प्रवृत्तिः' इत्यभिप्रायेण कुत इत्याकाङ्क्षाप्रदर्शनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं

इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तिशब्दः । वर्णाश्रमसम्बन्धीनीति— नित्यनैमित्तिकानामपि स्वरूपत्याग इति यः पक्षः, स इह प्रतिक्षिप्यत इति भावः । यज्ञादीनां सन्निपत्योपकाराद्योतनायोपकृत्ययज्ञानस्वरूपपरोऽज्ञ मनीषिशब्द इत्यभिप्रायेणाऽह— मननशीलानामिति । मनस ईषिणो मनीषिण इति व्युत्पत्तौ क्लृप्तोक्तिरियम् । श्रवणानन्तरभाविद्योक्तिक्रममतन्व्यवच्छेदायाऽह— मननमुपासनमिति । 'पावनानि मनीषिणाम्' इति समभिव्याहारसिद्धमुपकारप्रकारं व्यनक्ति— मुमुक्षुणामित्यादिना । 'प्रायणान्तमोहकारमभिव्यायीत' [प्रश्नो. ५।१] इति प्रक्रम्य— 'यः पुनरेतत् (एतत्) त्रिमित्रेणो नित्यनैवाश्वरेण (परं) पुं परमपुरुषमभिव्यायीत' [प्रश्नो. ५।५] इत्युपासनं यावज्जीवमनुष्ठेयमिति गम्यते । अतस्तद्व्रतमपि यावज्जीवमनुष्ठेयम् । तच्च 'स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषम्' इत्यादिभिर्नैवर्ण्यत इति भावः । उपासनवदुत्तराधिनित्यकृत्वाभावात्प्राचीनशब्दः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—यज्ञेति । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, सत्त्वशुद्धयर्थमीश्वराराधनार्थं च कार्यं मेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि उपात्तदुरितक्षयार्थानि मनीषिणां ज्ञानिनाम् । यस्मान्निर्वायज्ञदानतपसि उपात्तदुरितक्षयार्थं तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं श्रोतारमभिखलीकृत्य स्वमतमाह द्वाभ्याम्—यज्ञेति । कर्माधिकृतैवेवाधिकं कर्म न त्याज्यम्, किन्तु तत्कार्यं कर्तव्यमेवेति व्यतिरेकशुद्धेनान्ययुक्तत्वेन चावश्यकर्तव्यतोक्तिः । चो हेतौ । यस्माद्यज्ञादीनि मनीषिणमकृतफलाभिसन्धीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकमलापकं णेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपगुणाधानेन च शोधकानि ॥ ५ ॥

९ व० त० वी०—सीमांसकमतमेकांशतोऽङ्गीकरोति—यज्ञेति । “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४ श. ब्र. १।३।१] इति श्रुत्या भगवत्स्वरूपो यज्ञः, दानं देवतोद्देशेन द्रव्यविसर्जनात्मकं च, तथा तपः स्वधर्मावरतदेतद्भगवद्दर्मपदरूपं श्रौतं कर्म न त्याज्यं सुसुखेणाऽपि, अपित्वाप्रायणादन्वहं कार्यमेव वेदोक्तत्वादिपि कर्तव्यं एकांशेऽपि वेदस्यापरित्यागनियमात् । ननु कुतोऽयं कर्तव्यत्वविध्युपदेशः ? इत्यत आह—पावनानीति यज्ञादीनि मनीषिणां यैर्मनीषिभिर्दोषवदित्युक्तं तेषामेव गुणाधायकमिति दोषवदित्यपास्तम् । अतएव भगवदयेन युधिष्ठिरेण ‘यक्ष्ये विभूतीर्भवतः’ [भाग. १०।७।३] इत्यादेशमादाय कृतमेव पावनार्थत्वात् । एतद्भगवदीयानां कर्म कर्तव्यं न कर्तव्यं वा ? इत्यादिवादसंवादोपन्यासपूर्वकं भाष्ये विस्तृतमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥५॥

१० पु. अ. त.—त्रिविधत्वं पञ्चदशयति [१८।७-९] स्वरूपज्ञाने कृतान्येतानि पावनान्येव चित्तशोधकानि, ३ पूर्व निश्चयमाह—यज्ञदानेति द्वयेन । यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं यतः कार्यमवश्यं कर्तव्यं तत् प्रत्यवायपरिहारार्थम् । यज्ञो यजनं, दानं तपश्च मनीषिणां ज्ञानिनां तत्स्वरूपविदुषां एतत् वितयात्मकं कर्म कार्यम् । एवकारेण नान्यफलाभिरप्या कर्तव्यानीति व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० वी०—सूचीकटाह्न्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक् परमतमत्यागपक्षमुपन्यस्यति—यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव विधिगृहीतेनेव पुंसा अवश्यमनुष्ठेयमेव; तदकरणे प्रत्यवायप्रणात् । चकारो हेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां दम्भादिरहितानां पावनानि विशोधकानि । तथा च श्रुतिः—“त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याच कुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसाद्यन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति” [छां. उ. २।२।१] । यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति । अत्र यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा ज्ञेयाः, तप इति वानप्रस्थधर्माः, परिशेषात् कमेति ब्रह्मचारिधर्माश्च ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपसि पावनान्युक्तानि सङ्गसर्त्तिकं तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं ममुत्तमम् । ‘निश्चयं शृणु मे तत्र’ [१८।४] इति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा ‘एतान् कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमं’ इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव, नापूर्वार्थं व ‘एतान्यपि’ इति, प्रकृतसन्निवृत्त्यर्थतोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्मसुश्रोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थः, न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इत्युच्यते ।

२ अ. शां. व्या.—प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति—एतान्यपीति । उपसंहरकोशकाराणि व्याकरोति—एतानीत्यादिना । अक्षरायमुक्त्वा तात्पर्यमाह—निश्चयमिति । प्रकृतार्थोपसंहारे गमकमाह—एतान्यपीति । अपिशब्दस्य विवर्तमर्थं दर्शयति—सासङ्गस्येति । व्यावर्त्य कर्तव्यमिति न त्विति ।

१ शां. भा.—अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोप-
पद्यते । अतः 'एतान्यपि' इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि, किमुत
यज्ञदानतपोऽसि नित्यानि ? इति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणामिह फलवत्त्वस्योपादितत्वात् 'यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि' [१८५] इत्यादिप्रचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुः साशङ्क्या जिहासी-
र्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? 'दूरेण ह्यवरं कर्म' [१८९] इति च निन्दितत्वात् ; 'यज्ञार्थात्
कर्मणोऽन्यत्र' [३१९] इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया वेदाः'
[१८५] 'त्रैविद्या मां सोमपाः' [९१२०] 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति' [९१२१] इति च
दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येषु 'एतान्यपि' इति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—'एतान्यपि' इत्यादिवाक्यं न
नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति—अन्य इति न चेदिदं
नित्यकर्मविषयं, किंविषयं तर्हि ? इत्याशङ्क्य वाक्यमवतार्य
व्याकरोति—एतानीत्यादिना । नित्यानामफलत्वमुपेत्य
यथोक्तं तदयुक्तमिति दूषयति—तदसदिति । यत्तु काम्या-
न्यपि कर्तव्यानीति तन्निरस्यति—नित्यान्यपीति ।
किञ्च काम्यानां भगवता निन्दितत्वाच्च तेषु मुमुक्षोरनुष्ठानमि-
त्याह—दूरेणेति । किञ्च मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षोपेक्षया विरुद्ध-

फलत्वात्काम्यकर्मणां न तेषु तस्यानुष्ठानमित्याह—यज्ञार्था-
दिति । काम्यानां बन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोत्तर-
वाक्यानुकूल्यं दर्शयति—त्रैगुण्येति । किञ्च पूर्वोक्तो यज्ञा-
दिनित्यकर्मणां प्रकृतत्वादितच्छब्देन संसिद्धित्वाच्चिना पराम-
र्शात्काम्यकर्मणां च 'काम्यानां कर्मणाम्' [१८१२] इति
व्यवहितानां संसिद्धितपरामर्शेकितच्छब्दाविषयत्वाच्च काम्यकर्मा-
न्येतान्यपीति व्यपदेशमर्हन्तीत्याह—दूरेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि, तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञा-
दिकर्माणि मदाराधनरूपाणि सङ्गं कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रयाणादुपासननिवृत्तये
मुख्युपा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुच्यते मतम् ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं पावनत्वोक्त्या 'त्याज्यं दोषवत्'
[१८१३] इति पक्षः प्रतिक्षितः । 'मिथवं श्यु' [१८१४]
इत्यादिमोक्ष एवार्थः 'एतान्यपि' इति श्लोकेन निर्दोषत्वा-
ध्यवसायार्थं निगमनात्मना दृढीक्रियत इत्युपनर्तकः । हेतु-
साध्यभावेन पूर्वोत्तरप्रश्नौ सन्नमयति यस्मादिति । मनीषि-
शब्दवृत्तिरुपासनसमानयोगक्षेमताद्योतनाय अपिशब्द इत्याह

उपासनवदेतान्यपीति । परमात्मप्रीतिद्वारा कर्मणां पावन-
त्वादिसिद्धयर्थमाह मदाराधनरूपाणीति । सङ्गशब्दस्य
फलयागोक्त्या पुनरुक्तिं परिहरति कर्मणि ममतामिति ।
निश्चितमिति—नात्र पुनस्त्वया संशयितव्यमिति भावः ।
उत्तममिति—असंवेदानामन्येषामेतद्विरुद्धं स्वल्पवत्यागादि-
मते सर्वमधमत्वादादुत्तरीयमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं तु कर्तव्यानि; कथं ?—एतानीति । एतानि कर्माणि यज्ञादीनि सङ्गं
फलसङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति निश्चितमसन्दिग्धमुत्तमं श्रेष्ठम् (मे मतम्) ॥ ६ ॥

८ वै. ब्र. गि.—यदुक्तं बन्धकत्वेन दुष्टत्वात्कर्म त्याज्य-
मिति, तत्राह—एतानीति । तु-शब्दः पूर्वोक्तदोषनिरासार्थः ।
यानि यज्ञादीनि कर्माणि एतानि कर्तव्यानिमानफलाभिस-
न्धिपूर्वकत्वेन बन्धकान्यपि सङ्गं कर्तव्यानिनिवेष्टं फलानि च
त्यक्त्वा कर्तव्यानीति मे मम सर्वज्ञस्य सर्वलोकेश्वरस्य
निश्चितमुत्तमं श्रेष्ठं मतम् । न च फलत्यागे निष्फलेषु कर्मसु
पश्चादिकलत्यागोऽपि 'यमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष-
न्ति' ['बु. उ. ४. ४११२२] इत्यादिदुष्टयुक्त्यङ्गविनिविदाख्य-
फलाधिष्ठेन तदनुष्ठानसम्भवात् । न च विनियुक्तविनियोग-
विरोधः, संयोगव्यवकथन्यायेन तदविरोधादिति भावः ।

अत्र 'फलानि त्यक्तवैतानि कर्तव्यानि' इत्यनेन 'काम्य-
कर्मत्यागः सत्प्रासः' इति पक्षो दूषितः, नित्यवत्काम्यत्यापि
फलाभिसन्धित्यागेनानुष्ठितस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वेन तस्यागायो-
गात् । न हि नित्यकाम्ययोः स्वरूपकृतो विशेषोऽस्ति
पुरुषाभिप्रायकृतो हि विशेषः । स च फलाभिसन्धित्यागे
कृतस्त्यः ? तदेतदभिप्रेत्योक्तं वातिके—'यद्वा विविदिषार्थं
सर्वेषामपि कर्मणाम् । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य प्रयत्नवत्' इति ।
सङ्गोपशारीरकेऽपि—'यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं
कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याज्ञापयसिद्धं पुरुषविनिविद्यामात्र-
साधये युनक्ति' इति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— एवं ब्रह्मादिनां कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽपि तु परन्तु सङ्गं स्वकर्तृत्वमिनिवेशं गुणमयरोचनाधानि फलानि चोक्तविधया त्यक्त्वा कर्तव्यानीति विचक्षणाभिमतं निश्चितं मे मतम् । उक्तं चैतत्सर्वमतेष्वित्याह- उत्तममिति ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— यथा कृतानि पावनानि भवन्ति तथाऽऽह— एतानीति । तु पुनः पावनार्थकान्यपि एतानि यज्ञादीनि कर्माणि— सङ्गं तदभिनिवेशं, च पुनः फलानि स्वर्गसुखादीनि (त्यक्त्वा) मदाज्ञात्वेन कर्तव्यानि इति मे निश्चितं पूर्वोक्तमतेषु उत्तमं मतम् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमत्यागपक्षमुक्त्वा औत्तुक्यात्यथमं स्वाभिमतं त्यागात्यागसमुच्चयपक्षं दर्शयति— एतानीति । तुशब्दः पूर्वोपन्यस्तात्पक्षाद्वैलक्षण्यं दर्शयति; अपिशब्द एवशब्दार्थः, एतान्येव कर्माणि यज्ञदान-तपांसि सङ्गं त्यक्त्वा ‘अहंमेतेषां कर्ता, मयाऽवश्यमेतानि कर्तव्यानि’ इत्यभिमानं वयोवर्णाद्यध्यासनिमित्तं त्यक्त्वा । एतैः कृतैः ‘अहं स्वर्गं वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामि’ इति फलानि च त्यक्त्वा, चकारात् ‘एवम-करणे मम प्रत्यवायो भविष्यति’ इत्येतमप्यभिसन्धिं त्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठेनेवासङ्गस्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि इति एवं प्रकारं मे मम मतमुत्तमं पूर्वमतात् श्रेष्ठम् । तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण सङ्गेन प्रत्यवायोत्पादभयाच्च कर्मानुष्ठानं विहितं, अत्र तु तदभावादसङ्गत्वाद्यंशेन कर्माणां त्यागः, स्वरूपेणात्याग इति भेदः ॥ ६ ॥

कर्मत्यागस्य त्रैविध्यम् ।

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः— नियतस्य तु नित्यस्य सन्न्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते, अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः नियतं चावश्यं कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धं अतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः, मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यकर्मणाप्रवक्ष्यकर्तव्यत्व-मुपजीव्यापेक्षितं पूर्यन्ननरत्नलोकात्मवतारयति— तस्मादिति । ननु कश्चिन्नित्यमपि कर्म त्वजन्तुपलभ्यते तत्राऽऽह— मोहा-दिति । अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानम् । अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादयति— नियतं चेति । नित्यत्यागस्य मोह-कृतत्वे कुतस्तामसत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— मोहश्चेति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— नियतस्य— नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणः सन्न्यासः त्यागो नोपपद्यते ‘शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः’ [३।८] इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः । शरीरयात्रा हि यज्ञशिष्टाशनेन निर्वर्त्यमाना सम्यग्ज्ञानाय प्रभवति, अन्यथा ‘ते त्वर्षं भुञ्जते पापाः’ [३।१३] इत्ययज्ञशिष्टाष्टारूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । “अन्नमयं हि सोम्य मनः” [छां. उ. ६।५।४] इत्यन्नेन हि मन आप्यायते; “आहारशुद्धौ सच्चशुद्धिः सच्चशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्बे सर्वप्रन्थीनां विप्रमोक्षः” [छां. उ. ७।२६।२] इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानमाहारशुद्धयायत्तमिति श्रूयते । तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रयाणात् ब्रह्मज्ञानयैवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते, एवं ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो बन्धकत्वमोहात्परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।

४ वे. ता. चं.— अथ ‘नियतस्य’ इत्यादिना मतान्तराणामधमत्वं स्वमतस्योत्तमत्वं च प्रपञ्च्यते । वर्णाश्रमप्रयुक्तया दुस्त्यजत्वं नियतशब्देनाभिप्रेतमित्याह— नित्यनैमित्तिकस्येति । तुशब्दसहितः सन्न्यासशब्दोऽत्र ‘त्याज्यं दोषवत्’ [१।८] इत्यत्र स्वरूपत्यागानुवादी, स एव हि ‘मोहात्तस्य परित्यागः’ इत्युत्तरार्धेन निम्नत इत्यभिप्रायेण सन्न्यासस्त्याग इत्युक्तः । पावनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वे दिष्टे

पुनस्त्यागो नोपपद्यते इति शासनं प्राक्प्रपञ्चितदृष्टादृष्टानुपपत्ति-स्मारणपरमित्यभिप्रायेणानुपपत्तिं विवृणोति— शरीरयात्रापी-ति । केवलाशनादिनाऽपि लौकिकदेहयात्रा सिद्धयेदित्यत्राऽऽह— शरीरयात्रा हीति । ‘पञ्चभूतात्मकेभ्यैः पञ्चभूतात्मकं वयः । आप्यायते’ इति स्मरणार्थकमाहारेण मनस आप्यायन-मित्यत्राऽऽह अन्नमयं हीति । सात्त्विकाहङ्कारकार्मेत्याविकार-त्वात्ममवाद्याप्यायोक्तिः । “स्मृतिलम्बे सर्वप्रन्थीनां

विप्रमोक्षः ” [छां. उ. ७।२.६२] इत्येतत् “ निघते हृदय-
ग्रन्थिः ” [सुं. उ. २।२।८] इत्यादिक्रिया समानार्थया ध्रुव्या
दर्शनशब्देन विशेष्यते इत्यभिप्रायेण ब्रह्मसाक्षात्कार-
रूपमित्युक्तम् । विषादतमत्वात्साक्षात्कारोक्तिरिह भाव्या ।
सकृदनुष्ठितस्य विषयोपकारित्वशङ्कः । परिहरिगमयति-तस्मा-

३ रा. भा.—तमोग्रूलस्यागस्तामसः, तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोग्रूलत्वम्; तमो
ह्यज्ञानस्य मूलं ‘प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च’ [१४।१७] इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञान-
विरोधिविपरीतज्ञानम्; तथा च वक्ष्यते—‘अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरी-
तांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी’ [१८।३२] इति, अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो, विपरीत-
ज्ञानमूल एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तत्र भवः’ [अष्टा. ४।३।५३]
इत्यणप्रत्ययेन तामसशब्दं निर्वचि—तमोग्रूल इति । सम्बन्ध-
मात्रेऽपि तद्विधौ फलितविशेषोऽयम् । तामसबुद्धिमूलत्वेन
सद्धारकं तमोग्रूलत्वं विवृणोति तमःकार्येति । नन्वत्र समभि-
व्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोग्रूलत्वे दर्शयितव्ये तमःकार्याज्ञानमूल-
त्वोक्तिः किमर्था ! तदर्थैः ननु कस्यैव पुनरशब्दान्तरव्यञ्जने
प्रयोजनम्, अधिकप्रयोजनं तु युक्तं, अविरोधं चेति । ननु ‘प्रमाद-
मोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च’ [१४।१७] इति श्लोके
मोक्षशब्देन विपरीतज्ञानस्य प्रथमुक्तत्वादज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव
उच्यते इति व्याख्यातम्; इह पुनः ‘अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि

दिति । ‘नोपपद्यते’ इत्यस्य कारणाभावे कथं कार्यं स्यात् ? इति
भावः । उक्तप्रकरणेपरित्याग्यत्वनियमवत्त्वं तस्येत्यनुवचत
इत्यभिप्रायेणाऽऽह—एवं ज्ञानोत्पादिन इति । ‘त्याग्यं
दोषवद्’ [१८।३] इत्यनुवितस्य मतस्यैतद्वृण्वमित्यभिप्रायेणा-
ऽऽह—बन्धकत्वमोहादिति ।

विपरीतज्ञानम्’ इति कथमुच्यते ? इत्थं—ज्ञानाभावस्यापि
वृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनाय श्लोकस्थमोक्षशब्दस्य
प्रयोजनान्तरविषयता वा श्लोकस्थस्याज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्व-
ज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वक्ष्यमाणेन
व्यनक्ति—तथा चेति । तत्त्वविदो न परित्यजन्तोऽस्यभिप्रायेण
तामसनिर्देशफलितं निगमयति—अत इति ‘नित्यनैमित्ति-
कादेः’ इत्यादिशब्देन फलान्तिस्थिरहितकाम्यानामपि वक्ष्य-
माणानां ग्रहणम् । विपरीतज्ञानेऽत्येनायथाज्ञानमूलद्वाराजस-
त्यागाद्विशेषप्रदर्शनम् । ‘अयथावत्’ [१८।३१] इति हि
राजसबुद्धिवक्ष्यते ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—काम्यकर्मणस्त्यागोऽस्तु—नियतस्येति । नियतस्य नित्यस्य कर्मणस्त्यागो
नोपपद्यते । सत्त्वशुद्धयर्थं मुमुक्षूणां कर्तव्यम् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणस्त्यागस्तामसः परि-
कीर्तितः ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तदेवं ‘सर्वकर्मफलत्यागः सन्ध्यासः’
इति स्वमतसङ्ख्या ‘काम्यकर्मत्यागः सन्ध्यासः’ इति मतं
निरस्तम्; इदानीं ‘त्याग्यं दोषवदित्येकं’ [१८।३]
इत्येतेनोक्तं ‘सर्वकर्मत्यागः सन्ध्यासः’ इति मतं निराकृत्यैव
पूर्वोक्तं त्यागत्रैविध्यं दर्शयति—नियतस्येति । काम्यस्या-
करणे प्रत्यवायाभावेन त्यागसम्भवेऽपि नियतस्य तु नित्य-
स्याकरणे प्रत्यवायहेतोश्चित्तशुद्धिजनकस्य च कर्मणः सन्ध्यासः
परित्यागः कर्माधिकारिणोऽन्तःकरणशुद्धयर्थो नोपपद्यते ।

न च नित्यस्य दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेर्नीहिषशुद्धिसामिन्नि-
तत्वेन दुष्टत्यागाज्यतेवेति साङ्ख्यप्रलापो युक्तः; “मीहीन-
वहन्ति” “अग्नीपोमीमं पथमाकलभेत” इति विधिविहि-
तत्वेन तर्हिसाया दुष्टत्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः अतो निर्दोषे
दोषबुद्धिः साङ्ख्यार्थः मोह एवेति तादृशमोहात्तस्य नित्यस्य
परित्यागस्तामसो मोहात्मकतमोग्रूलः । ‘अधर्मं धर्ममिति
या मन्यते तमसाऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा
पार्थ ! तामसी’ [१८।३२] इति हि वक्ष्यते ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०—कवीनां मतं दूषयति—नियतस्येति । कामोपनिबन्धेनापि वेदेन नियन्त्रितस्य नियम-
विहितस्य तु कर्मणः स्वरूपतस्त्यागः सन्ध्यासः कार्य इत्युक्तः स नोपपद्यते, ब्रह्मवादिनां वैदिकानां
कश्चिदुपपद्ये वेदोक्तस्यापरित्यागात् । यदि मोहादज्ञानात्तामसात्तस्य वैदिकस्य कर्मणस्त्यागः औत्तेन क्रियमाणः
स्यात्तदा मोहहेतुकत्वात् स त्यागस्तामसः परिकीर्तितः, तमःकार्यभूतेन मोहेन जायमानत्वात्; ‘प्रमादमोहौ
तमसो भवतः’ [१४।१७] इत्यादिवाक्यात् प्रत्यवायावहृत्वेति पशुपसर्गार्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—एवं निश्चितार्थसङ्ख्या पूर्वोक्तत्रैविध्य-
माह—नियतस्येति त्रयेण । नियतस्य तु, नियतस्य
भक्त्यङ्गत्वेनोक्तस्य पुनः कर्मणः सन्ध्यासस्त्यागो नोपपद्यते न

उप समीपे भगवतः पश्यते, प्राप्नोते भवतीत्यर्थः । अतस्ता-
दृशकर्मणस्त्याग एव मोक्षार्थक इति मोहात् अमेण यस्तस्य
परित्यागः स तामसः अज्ञानात्मकः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० ही०— प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमाह— नियतस्येति । लुप्तान्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः । यस्मादधिकृतस्य सुसुक्ष्मोर्नित्यतयावधानुष्ठेयस्य कर्मणः सङ्घासः स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते; अज्ञस्य शुद्धयपेक्षस्तात् । एवं सति यो मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितः, आवश्यकं च त्यज्यते चेति विप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयात्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयाच्छरीरदुःखमयात्यजेत्परित्यजेत्, स कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्य त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षारूपं न लभेन्नैव लभेत् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य सम्भवतीत्याह— किञ्चेति । ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशमयात्यजति, करणानि हि कार्यं जनयन्ति धाम्यन्ति च, तथा च न तस्यागस्तोमसो युक्तस्तत्राऽऽह— दुःखमित्येवेति । यत्कर्म दुःखात्मकमात्मकसाध्यमित्येवा-

ऽऽलोच्य ततो निवर्तते देहस्येन्द्रियाणां च क्लेशात्मनो भयात्यजति, स तस्य कृत्वा रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वाऽपि न तत्फलं मोक्षं लभते; किन्तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन तदनुत्पन्नं नरकं प्रतिपद्यत इत्याह— दुःखमित्येवेत्यादिना ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म, तथापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात् बह्वा-यासरूपतया कायक्लेशकत्वाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्वीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महापञ्चाद्याश्रमकर्म परित्यजेत्, स राजसं रजोभूलं त्यागं कृत्वा तदयथावस्थितशस्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत्; 'अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी' [१८।३१] इति हि वक्ष्यते; न हि कर्म दृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

४ वे. ता. ची.— तदेवमन्तराजतया स्वरूपशब्दव्यपदेश्य-स्वरूपनिरूपकमप्राणप्रदधर्मवैपरीत्याग्रावेऽपि निरूपितस्वरूप-विशेषकधर्मवैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणामनुस्मरन् राजस-त्यागं विवृणोति— यद्यपीत्यादिना । 'दुःखमित्येव' इत्य-वधारणात् 'कायक्लेशमयात्' इति चोक्तधर्मत्वमोहोऽर्ज-नास्तीति फलितम् । 'अर्थानामार्जने दुःखम्' [म. भा. १।१।४४] इत्याद्युत्तारेणाऽऽह— दुःखारम्भेति । मनसो-ऽवसादकरमिति— अनवसादो हि विवेकादिसाधनसत्तके गणित इति भावः । अन्तर्ज्ञानविज्ञविरोधे बहिर्ज्ञत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानाभ्यास एवेति । 'यथोक्तान्यपि

कर्माणि परिहास्य द्विगोचरम् । आत्मज्ञाने शमे च स्यादेवा-भ्यासे च यत्नवान्' इत्यनुवादवाक्यान्त्यस्य मूलम् । 'स कृत्वा राजसं त्यागम्' इत्यनुवादविवक्षितमाह— अयथावस्थि-तेति । वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिह त्यागफलशब्देन विव-क्षितम्, सुसुष्ठुप्रकरणत्वात्कर्मत्यागे तत्साध्यस्वर्गादिफलस्य प्रसङ्गभावान्नेत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानोत्पत्तिरूपमिति । दुःखामकत्वादित्युक्तमनोवसादशङ्कां परिहरति— नहीति । 'फलत्वमिह भवत्यस्य हि' इत्याद्युक्तक्रमेण कर्मभिः प्रसादितो भगवान्मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— दुःखमिति । यत्कर्म कायक्लेशमयादुःखं दुःखतरमिति त्यजेत्स राजसं रजसि भवं त्यागं कृत्वा नैव ज्ञानपूर्वत्यागफलं मोक्षं लभेत् ॥ ८ ॥

८ वै. प्र. गि.— राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । 'यः' इत्यर्थे 'यत्' इति सामान्ये नपुंसकम् । यः पुनरनु-दात्तत्वात्तया कर्माधिकृतोऽपि कायक्लेशमयादुःखमित्येव कर्म दयजति स पुरुषो रजोगुणात्मकदुःखलक्षकत्वाद्वाजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं ज्ञाननिष्कारूपं नैव लभते । अत्र दुःखमित्येव अर्थेऽप्येति शब्देन विद्वद्भिर्विधायकशुद्धसङ्घा-

सीधात्मकत्यागाद्वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । तत्र एकत्रात्मकद्रव्यैव कर्मत्यागो न दुःखलुब्धता; न वा पुरुषः कर्माणि त्यजति, कर्मभिरैव हि स स्वयजते; 'न कर्माणि...त्यजेद्योगी' कर्मभि-संवज्यते लब्धौ ? [अमरकोश, २।१०३] इति खलु ज्ञान-वासिष्ठम् ॥ ८ ॥

९ व० त० ६ी०— प्रसङ्गादेव राजसमप्याह— दुःखमिति । नित्यतस्यैव यस्य परम्परया मोक्षसाधनभूत-
स्यापि दुःखात्मकव्याजर्जनसाध्यज्ञात्मकतया ब्रह्मायासरूपतया च त्यागो राजसः; रजोहेतुकत्वाद्वाजसं त्यागं
कृत्वा तत्फलं ज्ञाननिष्ठावलक्षणं न लभेत्; सत्त्वसं जातत्वाज्ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— दुःखमित्येवेति ।
त्यागो भगवदासक्या भगवदर्थक इत्यज्ञात्वा दुःखमित्येव
लौकिकराजससुखप्रतिबन्धकं ज्ञात्वा कायकलेशभयात् आयास-

साध्यभयेन यत्कर्म यत्स्यजेत्, स राजसं त्यागं कृत्वा
त्यागफलं मत्प्रसादादिरूपं न लभेदेव, न प्राप्नोत्येवे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० ६ी०— एवं तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । यो 'दुःखरूपमेवेदं कर्म'
इति मत्वा कायकलेशभयात्स्यजेत् स पुनान् तस्मादेव हेतोः राजसं रजोगुणनिवृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्त-
शुद्धिद्वारा मोक्षं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः ? इत्याह— कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं
नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । एतन्नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं
प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणां, तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं
प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञः; तत्र तामपि कल्पनां निवारयति 'फलं
त्यक्त्वा' इत्यनेन, अतः साधूक्तं— 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफल-
परित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तो मतोऽस्मिमतः ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मव्यागस्तामसो राजस्येति
द्विविधो दक्षितः, सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्णयति—
कः पुनरिति । 'कर्तव्यमित्येव' इत्येवकारेण नित्यस्य
भाव्यान्तरं निषिध्यते । नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणत्वात्
फलं त्यक्त्वेत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— नित्यानामिति ।
'फलं त्यक्त्वा' इत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह— अथ-
वेति । न हि विधिना कृतं कर्मानर्थकं, विध्यान्तरेणैव;

तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितोऽस्तुतिष्ठान्मान-
मजानमनुपहतमनस्त्वोक्त्या तस्मिन्कर्मण्यत्मासंस्कारं फलं
कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्तुत्या तत्करणं कर्तुमात्मनस्तन्नि-
वृत्तिं करोतीति वा नित्यं कर्मण्युक्तां कल्पनामनु निष्पादितफल-
कल्पनां च 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन भगवाभिवारयतीत्यर्थः । नित्य-
कर्मसु फलत्यागोक्तः सम्भवे फलितमाह— अत इति ।

१ शां. भा.— ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसश्चोक्त-
स्त्यागः, कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदौ द्वौ
क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषः, त्यागसामान्येन स्तुर्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य
फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यं, तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धि-
त्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसंन्यास-
शब्दाभ्यां प्रकृतस्य 'त्यागो हि' [१८४] इति त्रैविध्यं प्रतिष्ठाप्य
प्रतिज्ञानुरोधेन द्वे विधे ब्रह्मण्य तृतीयां विधां तद्विरोधेन
ब्रह्मण्यद्वयतो भगवतोऽर्कशल्यापगतितमिति शङ्कते— नञ्विति ।
प्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचितमित्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति ।
पूर्वोत्तरविरोधेन प्राप्तमकौशलं प्रत्यादिशति— नैष दोष

इति । कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सादृश्यात्कर्मत्याग-
निन्दया तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपमात्र विरोधो-
ऽस्त्युक्तमेव व्यक्तीकुत्रैवाहौ त्यागसामान्यं विशदयति—
अस्तीति । सति सामान्ये निर्देशस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते—
तत्रेति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदाराधनरूपतया कार्यं— स्वयम्प्र-
योजनमिति मत्वा सङ्गं कर्मणि मत्तां फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः स सत्त्व-

मूलः, यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः । सत्त्वं हि यथावस्थितवस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तं- 'सत्त्वा-
त्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति । वक्ष्यते च- 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । वन्धं
मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी' [१८।३०] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ 'त्यागो हि' [१८।४] इत्यादिना
स्मारितमेवोद्भूत सत्त्वकायैयथावस्थितज्ञानमूलतया तत्त्वेव
शास्त्रीयत्वं दृश्यते- 'कार्यमित्येव' इति श्लोकेन । 'नियतस्य
तु सम्भासः कर्मणो नोपपद्यते' [१८।७] इति प्रकमादिहापि
नियतशब्दः कर्मविशेषणमिति तदर्थमाह नित्येति । आहल

कार्यत्वं हि प्रयोजनस्यैव । तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता;
तस्मादफलस्य कर्म कर्तव्यत्वं ? इत्यात्राऽऽह- मद्गाराधनरूप-
तया कार्यमिति । तदभिप्रेतमाह स्वयम्प्रयोजनमिति ।
कर्तृवत्त्यागोऽप्यत्रानुसन्धेयः । अत एव ह्यनन्तरश्लोके 'त्यागी'
इति शब्दः सत्त्वफलकर्तृत्वत्वात्प्रीति व्याख्यायते ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यमिति । कार्यं कर्म कर्तव्यमित्येव यद्यज्ञादि नियतं नित्यं क्रियते निर्व-
र्त्यते । सङ्गं फलेच्छाम् । तदा विद्यमानसङ्गफलत्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिरुत्तः, नियतं नित्यं कर्म सङ्गं
त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा यदा क्रियत इतीश्वरवचनाभित्यकर्मणां सफलत्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥

८ चं. प्र. मि.— सात्त्विकं त्यागमाह— कार्यमिति ।
विष्णुपेते फलाभयणेऽपि 'कार्यं कर्तव्यं' एवेति बुद्ध्या नियतं
नित्यं यत्कर्म चित्तशुद्धिपर्यन्तं क्रियते । केन प्रकारेण ? सङ्गं
कर्तृत्वाभिविवेकं फलं च त्यक्त्वा । इदमेवं वचनं नित्यकर्म-
णामपि फलमस्तीत्यत्र प्रमाणमिति भगवता भाष्यकारेण

व्यवस्थापितम् । स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वमूलकः ।
'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वगुणजन्य-
यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इति यावत् । 'मतः' इति
मदभिमत इत्यर्थः । 'कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं
मतश्चतमम्' [१८।६] इति हि प्रागुक्तम् ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— विचक्षणामिमत् त्यागं सात्त्विकतयाऽऽह— कार्यमिति । नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादि-
वर्णाश्रमविहितं कर्म भगवदाज्ञाया तद्वाराधनरूपत्वात् कर्तव्यमिति यत्क्रियते हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप ! तदप्युक्त-
प्रकारेणेत्याह— सङ्गं कर्मणि ममता फलं च त्यक्त्वेति । स सात्त्विकः सत्त्वंहेतुत्वात् । एवमपि पुष्टिपुरुषोत्तम-
अयण- (प्रहण) -नेव सर्वं सन्धस्य निर्गुणस्वयागस्तदाज्ञापरिपालनरूप इत्याचार्याभिमतः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— सात्त्विकमाह— कार्यमित्येवेति ।
नियतं भक्त्यङ्गत्वेन कार्यमित्येव मदाज्ञात्वेनावश्यकर्तव्यमेव,
एवं ज्ञात्वा सङ्गं त्यक्त्वा तत्कर्तृत्वाभिमानं फलं तज्जं

स्वर्गादिदुर्घं च त्यक्त्वा यत्कर्म क्रियते स त्याग एव सात्त्विकः,
मदाज्ञारूपकरणेन स्वार्थफलाभावात् सात्त्विकः । अतएव
मतः मत्सम्मत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ मुख्यावेव त्यागावुक्तौ, तामसराजसयोरमुख्य-
त्यागयोरसम्भवस्य भगवतैव 'मोहात्तस्य परित्यागः' इति 'कायङ्केशभयात्प्यजेत्' [१८।८] इति च सूचरात् ।
न श्वेवं सम्भवति मूढश्च करोति चेति विप्रतिषेधात्, यदि करोति नैव मूढः, यदि मूढस्तर्हि नैव करोति । एवं
यदि कायङ्केशाद्विभेति नैव करोति । यदि करोति नैव कायङ्केशाद्विभेति । तस्मात्करोति च कायङ्केशाद्विभेति
चेति विप्रतिषिद्धम् । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसम्भवात्तौ नैवोक्तौ । सात्त्विकस्यमुख्यत्यागः सम्भवति ।
यथा स्फटिके जपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्ति, न वस्तुतः; एवमात्मनि ईश्वराधीने विवे-
किनां कर्तृत्वं प्रतीतित एवास्ति, न वस्तुत इति वक्तुं शक्यं; एवं च कर्तृत्वाभिविवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः
करोत्येव, न वस्तुत इति सम्भवति । अमुख्योऽपि सात्त्विकस्त्याग इति तमेव मुख्यत्यागोऽपि कारहेतुं प्रथम-
माह— कार्यमिति ।

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते हेऽर्जुन ! सङ्गं फलं च त्यक्त्वा— एव इत्यवधारणं
प्रागुक्तस्यात्यागरूपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थम्— स एवम्भूतस्त्यागः सात्त्विको मतो वेदे दृष्टः । तथा च श्रुतिः—
"ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन शुजिधी मा गृधः कस्यस्तिद्वन्द्वम्" [ईशो. १]
इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्त्राऽऽत्मप्रवर्तकेन इदं जगत्स्थावरजङ्गमं जगत्प्रां ब्रह्माण्डे स्थितं वायव-
माच्छादितं व्याप्तम् । तेन हेतुना सर्वं तदधीनं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेन

भुञ्जीथाः विषयान् भुङ्क्षु । मा गृधः गर्द्वं मा कार्षीः कस्यस्विद्धनं, न कस्यापि तत्र स्वमित्त्वमस्तीति वृथैव तत्र गर्द्वं इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यक्षादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्तव कर्मलोपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपायान्तरं च नास्तीत्यग्रिममन्त्रेण प्रदर्शयते “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतो-
ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” [ईशो. २] इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितं ‘एतान्यपि तु कर्माणि’ [१८।६] इति श्लोके ।

ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत्, इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य वेदेनानुष्ठानासम्भवात् । तथा चापस्तम्बः—“तद्यथाऽऽग्ने फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूपघृते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थां अनूपघातं ” इति आनुषङ्गिकं फलं नित्यानां दृश्येति । अकरणे प्रत्यवायस्मृत्याऽपि तेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्शयते । “धर्मेण पापमपनुदति” [महाना. १।७।६] इत्यादिना च नित्ये-
ष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानवतस्तद्धीनस्य च सात्त्विकत्यागसम्पन्नस्य त्यागिनो लक्षणम् ।

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषजते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

१ श्रां. भा.—यस्तदधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च नित्यं कर्म करोति, तस्य फल-
रागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्धयति; तद्विशुद्धं प्रसन्नमात्मा-
लोचनक्षमं भवति; तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा
तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—न द्वेष्टीति । न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण
संसारकारणं ‘किमेतन् ?’ इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन
‘मोक्षकारणमिदं’ इत्येवं नानुषजते, तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुषङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः
पुनरसौ ? त्यागी, पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वांस्त्यागी, यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च
नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी ।

२ आ. श्रां. व्या.—एवं पूर्वोपरिविरोधं पराकृत्यानन्तर-
श्लोकात्पर्यमाह—यस्तिष्ठति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मस्वरूपासङ्गो गृह्यते । अन्तःकरणं ‘अकलुषीक्रियमाणं’
इति श्लेष्टः । विशुद्धेऽन्तःकरणे किं स्यात् ? इत्याशङ्कयाऽऽह—
विशुद्धमिति । मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्कारवत्त्वं प्रसन्नत्व-
मिति भेदः क्रमेण श्रवणाद्यावृत्तिद्वारेणेत्यर्थः । तन्निष्ठित्यात्म-
ज्ञाननिष्ठोक्ता । काम्यकर्मणि त्याग्यत्वेन द्वेषमभिनयति—

किमिति । उभयत्र द्वेषं प्रीतिं च न करोतीति सामान्येनोक्तं
कर्तारं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति—कः पुनरिति ।
त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिव्यञ्जकं—पूर्वोक्तेनेति । कर्मणि
सङ्गस्य तत्फलस्य च त्यागेनेति यावत् । उक्तमेव त्यागिनं
विशृणोति—यः कर्मणीति । तत्फलं त्यक्तत्वेति सम्बन्धः ।
काम्ये निषिद्धे च कर्मणि बन्धहेतुरिति न द्वेष्टि नित्ये
नैमित्तिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते ।

१ श्रां. भा.—कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च नानुषजते ? इत्युच्यते—सत्त्व-
समाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः, संयुक्त इत्येतत् । अत एव च
मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी, मेधावित्वादेव छिन्नसंशयश्चिन्तोऽविद्याकृतः
संशयो यस्य ‘आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निश्चयेयमसाधनं, नान्यत्किञ्चित्’ इत्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ।
योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सङ्गनादिविक्रियारहितत्वेन

निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन समुद्बुधः सः 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य' 'नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनः' [५।१३] नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्र कालविशेषं पृच्छति— कदे-
ति । नित्यादिकर्मणां फलाभिनिधिवर्जितेन क्षपितकल्मषस्य
सर्वं यथार्थमग्रहणसमर्थमुद्बुध्यते तेन समावेशदशायानुक्तप्रीति-
द्वेषयोरभावो भवतीत्याह— उच्यते इति । अत एवेति
समुद्बुध्यथार्थमग्रहणसमर्थसमाविष्टत्वादित्यर्थः । छिन्नसंशयत्वमेव
विशदयति— आग्नेति । परं निश्चयेऽस्य च साधनं
सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना । 'न द्वेष्टि' इत्यादिना श्लोकेनोक्तम् ।

मर्थे सङ्घिष्यानुवदति— योऽधिकृत इति । पूर्वोक्तप्रबोधेति
कर्मणि तत्फले च सङ्गत्यागेनेत्यर्थः । कर्मात्मनो योगस्यनुष्ठानेन
संस्कृतात्मा सन्कमेण श्रवणायनुष्ठानद्वारेण कूटस्थं ब्रह्म प्रत्यक्षत्वेन
समुद्बुध इति सम्बन्धः । परस्य निष्क्रियत्वे हेतुमाह— जन्मा-
दीति । उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मुक्तिमात्रं
दर्शयति— स सर्वेति ॥ १० ॥

१ शां. भा.— यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृद्भोऽवाधितात्मकर्तृत्वज्ञानतया-
ऽहं कर्तेति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधि-
कारः, न तत्त्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह— न हि यस्मादेहभृता-देहं विभर्तीति देहभृत्, देहात्माभिमान-
वान्देहभृदुच्यते, न विवेकी; स हि 'वेदाविनाशिनं' [२।२१] इत्यादिना कर्तृत्वाधिकाराभि-
वर्तितः— अतस्तेन देहभृताञ्जेन न शक्यं त्यक्तुं सन्न्यसितुं कर्माण्यशेषतो निश्चयेण । तस्माद्यस्तञ्ज्ञोऽधि-
कृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसन्धिमात्रसन्ध्यासी सः 'त्यागी' इत्यभिधीयते
कर्मणि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शित्वेनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसन्ध्यासः
शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्याग-
सम्भवात्समुक्त्वा तदनस्य तदसम्भवे हेतुवचनत्वेनानन्तर-
श्लोकमवधारयति यः पुनरिति । न बाधितमात्मनि
कर्तृत्वज्ञानमन्येष्ट्यस्तथा, तस्य भावस्तता; तथेति यावत् ;
एतमर्थं दर्शयितुमशक्यं सर्वकर्मसन्ध्यासासम्भवे हेतुमाहेति
योजना । 'यस्मात्' इत्यस्य 'तस्मात्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
विवेकिनोऽपि देहधारितया देहदृष्ट्वादिविशेषे कर्माधिकारः
स्यादित्याशङ्क्याऽह— न हीति । कर्तृत्वाधिकारस्तत्पूर्वकं

कर्मानुष्ठानं तस्मादिति यावत् । ज्ञानवतो देहधारणेऽपि तदभि-
मानित्वाभावोऽतश्चकार्यः । अज्ञस्य सर्वकर्मत्यागागोचरमुक्तं
हेतुकस्य फलितमाह— तस्मादिति । कर्मानुष्ठाननिष्ठस्यागित्वो-
क्त्युक्त्याशङ्क्याऽह— कर्म्येपीति । कर्मिणोऽपि फलत्यागेन
त्यागित्ववचनं फलत्यागस्तुल्यमितिर्त्यर्थः । कस्य तर्हि सर्व-
कर्मत्यागः सम्भवति ? इत्याशङ्क्य विवेकवैराग्यादिमतो देहा-
भिमानहीनस्येत्युक्तं निगमयति— तस्मादिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवं सत्त्वसमाविष्टो मेधावी यथावस्थिततत्त्वज्ञानस्तत एव छिन्नसंशयः कर्मणि
सङ्गफलकर्तृत्वत्यागी न द्वेष्टकुशलं कर्म, कुशले च कर्मणि नानुपपज्यते; अकुशलं कर्मानिष्टफलं, कुशलं च
कर्मैष्टरूपस्वर्गपुत्रपञ्चानाद्यादिकलम्, सर्वस्मिन् कर्मणि ममतारहितत्वात् ; त्यक्तब्रह्मव्यतिरिक्तसर्व-
फलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वत्वाच्च तयोः क्रियमाणयोः प्रीतिद्वेषौ न करोति, अनिष्टफलं पापं कर्मात्र प्रामादि-
कमभिप्रेतं " नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" [कठो. १।२।२३] इति दुश्चरिताविरतेज्ञानोत्पत्तिकविरोधित्वश्रवणात् ; अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां
त्यागः शास्त्रीयत्यागः, न कर्मस्वरूपत्यागः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— सत्त्वादिमूलशास्त्रीयत्यागपुण्यं 'वर्तते
सार्वत्रिको भाव इत्युपेक्षेत तत्तदा' 'उदासीनवदासीनः' [१।४।२३] इत्यादिप्रसिद्धं विचारमारुहणं लब्धममुच्यते— 'न
द्वेष्टि' इति श्लोकेन । तेनोक्तद्वेषणत्यागस्य सत्त्वमूलत्वमनु-
पपादितं भवति । तत्र हेतुकार्थकमौचित्येन भिन्नकमतया
व्याख्याति सत्त्वसमाविष्ट इत्यादिना । 'धीर्धारणावती
मेधा' [अमरः १।५।२] इति नैषण्डिकाः । ध्रुतिश्च— 'मेधा

मनीषेमा विज्ञातां समीचीं भूतस्य भव्यस्यावश्यै' [आरण्य.
५।४२] इति । अत आचार्योपदिष्टेष्ण्येषु अप्रच्युतेरन्याः
सङ्कराश्च फलितमाह— यथावस्थिततत्त्वज्ञान इति । अत्र
शुभाशुभपर्यायकुशलाकुशलाशब्दान्यां प्रतिषिद्धयमानोद्वेष्टश-
हेत्वनुवाद इत्यभिप्रायेणानिष्टफलत्वात्फिः । 'त्यागी'
इत्युक्तस्य त्यागस्य हेतुतां विज्ञोति— सर्वेस्मिन्नित्यादिना ।
यथाऽन्यदीयेऽन्यकर्तृके कर्मणि स्वसम्बन्धविरहाद्वाधकायमाच-

निबन्धेन द्वेषाद्यभावः, तथाऽत्राप्राप्त्यभिप्रायः । अननुष्ठानदशायां हि हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात् क्रियमाणयोरित्युक्तम् । ननु 'कुशले नानुषज्जते' इत्येतत्पुनः, स्वर्गादिनिस्सङ्गतामात्रेण काम्यानुष्ठानेऽपि तत्फलानन्वयशास्त्रात्, 'न द्वेषयकुशले कर्मे' इति तु विषदं, फलज्ञाभावे सत्येव निषिद्धानां फलान्वयात्, अन्यथा क्वचिदपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । न हि नरकादिकं

कस्यचिदिष्टं स्यात् । एवं दृष्टप्रत्यवायहेतुष्वन्यद्वेषो न युक्त इत्यत्र प्रामादिकविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधिकारि-विशेषे बुद्धिपूर्वैरपि पापकर्मभिरुपैः किं न स्यात् ? इत्यत्राऽऽह—**नाविरत** इति । एतच्छ्लोकार्थं प्रकृतहेतुतया षट्यम्परमप्रकृतं निगमयति—**अत** इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—तदाह—**न हीति** । नहि देहभृता त्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यं, देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुबन्धिनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात् ; तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी, स एव 'त्यागेनैके अमृतत्वमानुशः' [कै. उ. २+ महाना. ८।१४] इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते । फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां त्यागीति 'त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१८।४] इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—'नियतस्य' [१८।७] इत्यादि-प्रतिपादितयुक्तिविवरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रायुक्तलिखितोऽपि सात्त्विकत्यागो 'नहि' इति श्लोकेन निगम्यत इत्याह—**तदाहेति** । अत्र 'देहभृता' इति न प्राणिमात्रनिर्देशः, अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपत्यागाशक्त्यताहेतुरवयवार्थो निवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह **त्रियमाणशरीरेणेति** । 'शक्यम्' इति त्यजनपरत्वात्पुनस्तत्त्वैकत्वे, सामान्यरूपविवक्षणाद्वा ।

देहशुच्यहेतुकमशक्यत्वं विवृणोति **देहधारणार्थानामिति** । तदनुबन्धिनोऽवर्जनादयो भवन्तु लौकिकानि; किं शास्त्रावैः ? इत्यत्राऽऽह **तदर्थं चेति** । धृतिस्वारस्यहेतुकां स्वरूपत्यागशङ्कां परिहर्तुं 'यस्तु' इत्यादिकमुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह **यत्स्थितिः** । 'अभिधीयते' इत्यस्य कैरित्याकाङ्क्षासमाया 'त्यागेनैके' इत्यादिशुश्रूषुपादनम् । प्रकान्तनिमनपरत्वेन प्रदर्शनार्थतां द्रवयति—**त्रिविध** इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १० ॥ अन्यस्त्यागार्थो न युक्त इत्याह—**न हीति** ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १० ॥ ननु 'इति मे पार्थ' [१८।६] इति भगवता स्वसिद्धान्तो निष्ठाङ्कितः, अतो 'न हि देहभृता' इति किमुच्यते ? इत्यत आह—**अन्य** इति । सर्वकर्मपरि-

त्यागलक्षणस्त्यागार्थस्त्यागशब्दाधेः । पूर्वपक्षजीविजिरासार्थ-मिति शेषः ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.—न द्वेष्टीति । न द्वेष्टि न कुड्यति अकुशलं दुःखसाधनं कर्म हेमन्ते प्रातस्तनानम् । कुशले सुखसाधनेऽपि तस्मिन्नेव कालेऽग्निसेवादौ नानुषज्जते । त्यागी कर्मफलानां सत्त्वसमाविष्टः सात्त्विको मेधावी विवेकी । अत एव च्छिन्नसंशयः, सत्त्वशुद्धयर्थं नित्यानि कर्तव्यानीति निश्चयात् ॥ १० ॥ न हीति । देहं विमर्तीति देहभृदविद्यावान्देहात्मदर्शी, तेन देहभृता कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं न शक्यम् । यस्तु विद्यया सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी स कर्मसंख्यासीति सूच्यते ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तेदेवमहस्यं शुद्धश्रोः सर्वकर्मत्यागः सर्वकर्मफलमात्रत्यागो वा सत्यास इति विवादपदे त्यागे 'त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१८।४] इति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय सर्वकर्मत्यागपक्षं तामसराजसत्त्वाभ्यां निन्दित्वा सर्वकर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन ब्राह्म इति सिद्धान्तितम् ; अथास्य सात्त्विकत्यागस्य फलमाह—**न द्वेष्टीति** । त्यागी उक्तसात्त्विकत्यागवात् सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमोमलापकर्षरूपेण ज्ञानोपत्ययोपेताकथगुणाधानरूपेण च चिन्तगततिशयेन समाविष्टो व्याप्तः, शुद्धचित्त इति यावत् । ततो मेधावी सत्त्वमनुषुद्धयसम्पत्तिगुरुपदसद्वेदान्तप्रवणादिप्रणाल्या सत्त्वप्रजातस्मात्तत्त्वसाक्षात्कारः, ततश्छिन्नसंशयः "छिन्नते सर्वसंशयाः" [छं. उ. २।१।८] इति श्रुत्युक्ता-
गी. टु. १९

विश्विकसकलसंशयविपर्ययच्छेदसम्पन्नः, तदानीं च 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' [छं. उ. २।१।८] इति क्षीणकर्मत्वात्कुशलमशोभनं पापं कर्म न द्वेष्टि न प्रतिकूलं मन्यते, कुशले शोभने पुण्ये कर्मणि नानुषज्जते न प्रीतिं करोति; अकत्रात्मज्ञानविनिर्मुक्तविघातकार्यनिश्चलकर्मकलापत्वेन तस्य पुण्यपापभ्यामवम्बन्ध्यात् प्रारब्धोपपत्तयोश्च पुण्यपापयोः "तस्य पुत्रां दायश्रुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" [] इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिनि सन्मत्वाभावप्रतिपादनात् । तथा च सात्त्विकत्यागिनश्चित्तशुद्धिद्वारा सर्वकर्मसंख्यासंरूपज्ञाननिष्ठा फलमित्यर्थः ॥ १० ॥

न केवलं कर्मफलत्यागस्य सर्वकर्मसंख्यासफलकत्वाद्भवेन शुद्धज्ञा प्रथममनुष्ठेयम्, किन्तु सर्वकर्मत्यागास्यावश्यकत्वा-

द्वीति प्रतिपाद्यशेतावता ग्रन्थेनोक्तार्थेष्वपसंहरति— न हीति । देहं विभर्तीति देहशुद्ध देहात्माभिमाना । स हि देहधर्मांश्चण्णानां तन्मन्यध्वस्य तत्तद्विहितकर्मणि कुर्वन्त-
दारब्धदेहभरणं करोति । तेन देहशुद्धा हि यस्मादशेषतः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम्, 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिलक्यमर्हत्' [१।१५] इति प्राप्तेः । न चैवमल-
भूतः सर्वकर्मसंघातोऽपि कथं स्यात् ? इति वाच्यम् ; न हि सर्वकर्मसंघातो नाम कस्यापि कर्मणोऽकरणं येनैवं स्यात् ,

किन्त्वैकान्तज्ञानेन सर्वकर्मणामात्मनि मिथ्यात्वबोधः ; स चाज्ञस्य न घटत इति सर्वकर्मस्वरूपस्याग एव स वक्तव्यः , स चाशक्य इति भावः । शक्यमिति चाव्ययम् , 'शक्यं च स्वमांसेनापि क्षुत्प्रतिहन्तुम्' इति महाभाष्ये प्रयोगात् , 'शक्यमजलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः' इत्यादिश-
नाच ; अतः 'कर्माणि शक्यम्' इत्युक्तिरुपपत्ता । यस्तु कर्मफलयागीत्युपसंहारः ॥ ११ ॥

१ व० त० दी०— एवमभूतस्य लक्षणमाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टस्यागी बुद्धिमान् अकुशलं कर्मानिष्ठफलकं, कुशले चेष्टस्वर्गादिफलके कर्मणि नानुषज्जते, त्यक्तात्मसुखातिरिक्तफलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वाच्च । अत्राकुशलं कर्म प्रमादिनमभिप्रेत्योक्तम् “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमानुयात्” [कठो. २।२४ + ना. प. १।१९ + महो. ४।६९] इति दुश्चरितान्नाशान्तस्य प्रमादिनो ज्ञानतो-
ऽप्यात्मसुखानवाप्तिश्रवणात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां त्यागः शास्त्रीयः, न तु स्वरूपतस्त्याग इति । तदाह— नहीति । नहि ध्रियमाणदेहेन कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यन्त इत्यर्थे शक्यमव्ययम् । देहधारणाधीनां अशानपानादीनां तदनुबन्धानां च कर्मणामवर्जनीयत्वात्, तदर्थं च महायज्ञादिकर्माण्यवर्जनीयमेव । तत्र यः तेषु यज्ञादिकर्मसु फलत्यागी— फलेत्युपलक्षणं कर्तृत्वममतयोरपि— स एष “ त्यागेनैकेऽमृतत्वमानुषः ” [महाना. ८।१४ + कैव. २] इत्यादौ त्यागीत्यभिधीयते ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— ननु सङ्गं फलं च त्यक्त्वा यत्कर्म करोति तस्य त्यागरूपता सात्विकता च कथं सम्पद्यते ? इत्याशङ्क्याऽह— न द्वेष्टीति । अकुशलं स्वरूपतः क्लेशादिसा-
धकं पश्चाच्च दुःखादिरूपं तादृशं न द्वेष्टि, किन्तु भगवद्वाजा-
रूपत्वात्तत्समये पुनः करणादत एव भवेत् । कुशले कृतकर्म-
जातसुखोऽपि महाज्ञान्यतिरिक्तोत्तमत्वज्ञानेन सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वालमकथैर्यवान् न अनुषज्जते नाऽऽसतो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः—मेधावी बुद्धिमान्, छिन्नसन्देहः मदच्छयैव सुखदुःखा-

विज्ञानेन कर्मसु द्वेषासक्तिरहितो यः स त्यागी इति ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु कर्मफलत्यागे तत्करणं किंप्रयो-
जनम् ? इत्यत आह— न हीति । देहशुद्धा देहाध्यासवता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम् । हीति युक्तश्रायमर्थः । देहाध्यासे फलप्रेषणात् लोकापेक्षणाच्च कथं त्यागः कर्त्तव्यः ? इति । यतो यस्तु यश्च पुनः कर्मफलयागी कृतकर्मणां फलानभिलाषी स 'त्यागी' इति अभिधीयते ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं मुख्यं सात्त्विकत्यागमुक्त्वाऽमुख्यं तमाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वेन सम्यगाविष्टो व्याप्तस्त्यागी मुख्यः सात्त्विकस्त्यागी सञ्ज्ञासीत्यर्थः । अकुशलमनुसुखप्रदं कर्म त्रिषवणलानचतुर्गुणशौचभिक्षादना-
दिप्रयासरूपं न द्वेष्टि । कुशले मिष्टान्नभिक्षादौ नानुषज्जते न सङ्गं काकवत्प्रति करोति । यदा कर्मकुशले संवादिर्कर्मकुशले शिष्यादौ नानुषज्जते तत्राकुशलं वा तं न द्वेष्टि । एतेन रागद्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितम् । तदपि कुतः ? इत्यपेक्षायामाह— मेधावीति । ऊहापोहकुशलतया नित्यानित्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् ; अत एव छिन्नसंशयः ' किं कर्माण्येव मुक्तिसाधनानि उत सञ्ज्ञास एव ? ' इति विचिकित्सारहितः ।

एवं च ' त्यागी ' इत्यनेन ' यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं ' [१।८९] इत्युक्तादत्यागाख्यावृत्तिः । ' मेधावी ' इत्यनेन ' मोहात्तस्य परित्यागः ' [१।८७] इत्युक्तात्तमसत्यागाख्यावृत्तिः । पूर्वार्द्धेन रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन ' कायक्लेशभयान्न्यजेत् ' [१।८८] इत्युक्ताद्राजस्त्यागाख्यावृत्तिः । ' छिन्नसंशयः ' इत्यनेन ' कार्यमित्येव यत्कर्म ' [१।८९] इत्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागाख्यावृत्तिः । न ह्यतो कर्मणां तुच्छत्वं सञ्ज्ञासस्य महाभाग्यत्वं च तत्त्वतो वेद, वेद वैत्क्षण्यमपि कर्मसु न तिष्ठेत् । न हि दाहोपशमार्थं निकटस्थं जाह्नवीमहाद्वं जानन् ग्रीष्मोष्णप्रतप्तगन्धसि पल्लवे क्षणमपि रमेत । संशयच्छेदेऽपि हेतुः सत्त्वसमाविष्ट इति । यतः सत्त्वेनैव कर्त्रा सम्यगाविष्टोऽर्थः, न त्वयं सत्त्वमाश्रित इति महान्विशेषः । एवं च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकत्यागरूपस्य कर्म-
योगस्य फलभूतोऽयं मुख्यः सञ्ज्ञासो विविदिषूणामनुष्ठेयः “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्” [जाबालो. ४] “ एतमेव प्रजाप्तिनो लोकमन्विच्छन्तः प्रव्रजन्ति ” [बृ. व. ४।४।२९] इति श्रुतिप्रसिद्धः ।

(शां.) भाष्ये तु [१८।९] “ ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्ध्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसञ्चो-
क्तस्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदो द्वौ क्षत्रिय-
स्तृतीयः इति तद्वत् । नैष दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसन्ध्यासस्य फलाभिसन्ध्यागस्य
च त्यागत्वं सामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसन्ध्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते “ स
त्यागः सात्त्विको मतः ” इति ग्रन्थेन त्यागत्रैविध्यं समाधायैवं सङ्गफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मोत्थानेन विदुष्विद्वान्तः-
करणस्यात्मज्ञानाभिसुखस्य तन्निष्ठाक्रमकथनार्थोऽयं श्लोक इत्युक्तम् । तथैव श्लोकं व्याख्याय “ पूर्वोक्तस्य
कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं ” इत्युपसंहृतम् । अन्ये तु फलाभिसन्ध्यागस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः
विशेषणाभावाद्द्विशेष्याभावाद्बुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैव विधित्सितः, द्वितीयस्तु तामसराजसभेदेन द्विविधो-
ऽयत्रैव निन्दितः; तृतीयस्तु कर्मनाधिकारिणा विविदिषुणा । विदुषा च कर्तुं योग्यो द्विविधः । तत्रान्यः
स्थितप्रज्ञलक्षणपादौ प्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तु ‘ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां ’ [१८।१९] इत्यत्र वक्ष्यते । तत्र भाष्ये
तिस्रस्त्यागविधाः प्रतिज्ञाय द्वे यथावत्प्रदर्श्य तृतीयाऽपि केनचित्सामान्येन प्रतिपादिता । अत्र तु एकस्यां द्वयो-
रन्तर्भावं कृत्वा द्वे एव विधेयपपाद्य तृतीया प्रदेशान्तरे प्रक्षिपेति प्रकृते प्रतिज्ञाया अनिर्वाह इति विशेषः ॥ १० ॥

अमुख्यमेव सात्त्विकं त्यागमनूय तत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां— न हीति । देहभृता देहाभिमानिना हि यस्मादशेषतः
कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं, प्राणयात्रालोपप्रसङ्गात् ; तस्मादधिकृतः सन् यः कर्मफलत्यागशीलः— तुशब्द
एवार्थः— स एव त्यागीत्युच्यते । यस्त्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शी स मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अज्ञानं केवलज्ञाननिष्ठानां च कर्मणः त्रिविधफलप्राप्तिर्निर्ययः ।

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्ध्यासिनां कचित् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यात् ? इत्युच्यते— अनिष्टमिति ।
अनिष्टं नरकतिथ्यादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिप्र-
कारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महा-
मोहकं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनं तदेतदेवंलक्षणं फलं
भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसन्ध्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु सन्ध्यासिनां परमार्थ-
सन्ध्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां कचित् । न हि केवलसम्पददर्शननिष्ठा अविद्यादि-
संसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसन्ध्यासा-
सम्भवेऽपि फलाभावे कुतस्तस्य कर्तव्यता ? इति शङ्कते— किं
पुनरिति । गौणस्य मुख्यस्य वा सन्ध्यासस्य फलं विपृच्छि-
यितमिति विकल्पयति— उच्यते इति । सर्वकर्मलागो नाम
तदनुज्ञापेति तत्फलभिसन्ध्यागः । स चामुख्यसन्ध्यास-
स्तस्य फलमाह— अनिष्टमिति । मुख्ये तु सन्ध्यासे सर्वकर्म-
त्यागे सम्यग्धीद्वारा सर्वसंसारोच्छित्तिरेव फलमित्याह— न
त्विति । पादत्रयं व्याकरोति— अनिष्टमिति पादिना । तिर्य-
गादीत्यादिपदमवशिष्टनिष्ठयोऽनिसङ्गद्वयं, देवादीत्यादिपद-
मवशिष्टोच्छित्तिर्योनिप्रहणायेति विभागः । फलशब्दं व्युत्पादयति—
वाञ्छेति । कारणद्वारकमनैकविधवस्तुत्वा मिथ्यात्वमाह—
अविद्येति । तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह— इन्द्रे-

ति । प्रतीतितो रमणीयत्वं सूचयति— महामोहेति । अवि-
द्योत्थस्याविद्याभ्रितत्वादात्माभ्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह—
प्रत्यगिति । उक्तं फलं कर्मिणाभिपद्यते चेदमुख्यसन्ध्यासफलो-
क्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिष्टं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अपर-
मार्थेति । फलाभिसन्ध्यागिकलानां कर्मिणां देहपातादूर्ध्वं कर्मा-
नुरोधिफलमावश्यकमित्यर्थः । कर्मिणां सतामफलाभिसन्ध्या-
नाममुख्यसन्ध्यासित्वात्तदीयामुख्यसन्ध्यासस्य फलमुक्त्वा चतुर्थ-
पादं व्याचष्टे— न त्विति । असुख्यसन्ध्यासमनन्तरप्रकृतं
व्यवच्छिनत्ति— परमार्थेति । तेषां प्रधानं धर्ममुपदिशति—
केवलेति । कश्चिदेशे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति
सम्बन्धः । तद्धि परमार्थसन्ध्यातोऽकलत्वात्प्राप्त्येतेत्याशङ्क्य
तस्य मोक्षावसित्त्वान्मैवमित्याह— न हीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— ननु कर्माप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफलसम्बन्धितया शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' [वि. पु. १।६।३७] इत्यादिफलसम्बन्धितयैव हि चोदना; अतस्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने बीजावापादीनामिवानभिसंहितफलस्यापीष्टानिष्टरूपफलसम्बन्धोऽवर्जनीयः; अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन मुमुक्षुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह— अनिष्टमिति ।

४ वे. ता. चं.— लौकिकफलासाधनकर्मप्रक्रियैव हि वैदिकानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम् । लौकिकानि च कर्माणि फलेच्छाभावेऽपि स्वभावत्वरूपं फलन्ति । एवं वैदिकेष्वपीत्यभिप्रायेण शङ्कते— नन्विति । नन्वग्निहोत्रादीनां महायज्ञादीनां च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थव्यापिरोधात् स्वर्गाद्यर्थतयाऽनुष्ठानं मा भूत्, आश्रमार्थतयाऽनुष्ठाने तु को विरोधः ?

इत्यत्राऽऽह— नित्यनैमित्तिकानामपीति । बीजावापादिदृष्टान्तेन 'अकुशालम्' [१।८।१०] इत्युक्तस्य प्रामादिकस्यापि बन्धकत्वं सूचितम् । न हि भूमौ प्रमादनिपतितं बीजं न फलति (?) । तस्मादनुत्तरसाधिनो विषतस्वीजावापतुल्योऽयं कर्मकलाप इत्यभिप्रायेण कलितं स्वस्वत्यागमाह— अत इति ।

३ रा. भा.— अनिष्टं नरकादिफलम्, इष्टं स्वर्गादि, मिश्रमनिष्टसम्भिन्नं पुत्रपञ्चवन्नादि; एतन्निविष्टं कर्मणः फलं अत्यागिनां कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति, प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः । न तु सन्न्यासिनां क्वचित्— न तु कर्तृत्वादपिरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति ।

४ वे. ता. चं.— अमुमुक्षूणामिदमनिष्टत्वादित्रैविध्यम्, मुमुक्ष्वपेक्षया स्वर्गादेरप्यनिष्टत्वादित्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादिकथनम् । कार्यादिसाध्यशृष्ट्यादिफलानां जीवदृशमावित्वस्थितेः 'प्रेत्य' इति प्रदर्शनायैव; अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आरम्भानुमति-

प्रसङ्गात्; 'न तु सन्न्यासिनां क्वचित्' इति व्यतिरेकोक्त्या तस्मापि बाधकैत्यभिप्रायेणाऽऽह कर्मानुष्ठानोत्तरकालमिति । अत्राप्यनिष्टफलानन्वयः पूर्वोक्तरीत्या प्रामादिकर्मविषयो मन्तव्यः ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि नित्यान्येव, तथापि जीवनाधिकारकामाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च विनियोगपृथक्त्वेन परिहितये, मोक्षविनियोगश्च— 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽज्ञाशक्तेन' [वृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिभिः— इति । तदेवं क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वादिरित्यागः शास्त्रसिद्धः सन्न्यासः; स एव च त्याग इत्युक्तः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तस्य बोधस्य प्रतिज्ञाभावेणोत्तरमिदमुच्यते; न तु कस्याचिदुक्तयेत्यत आह— एतदुक्तमिति । विनियोगपृथक्त्वं विनियोजकवाक्यपृथक्त्वेन ग्राह्यम् । विनियोगात् पृथक्त्वेन ज्योतिष्टोमादिषु पापक्षयादिनानाफलत्वं सिद्धम् । परिह्रियते— विरुद्धकञ्चबोध्यमिति शेषः । ननु "तमेवं विद्वाननुव्रत इह भवति । नान्यः पन्थाः" [यजुस्सं. ३।१८।८+तै. आ. ३।१।३+ त्रि. म. ना. ४।३+विष्णु. १२।७+१३।१+महाना. ३] इति नियमनिरादयनेनमेव मोक्षसाधनतया विधीयते; कर्म तु व्यवच्छिद्यते; अतः कथं मोक्षाधिकारे विनियोगोक्तिः ? तत्राऽऽह— मोक्षविनियोगश्चेति । 'असिना जिघांसति; अश्वेन जिघमिषति' इत्यादिष्विवार्थस्वभावादिष्टापीष्यमाणधात्वर्थकरणतयाऽन्वयः । अतो वेदोत्पत्तिद्वारेण

परम्परया साधनत्वान्मोक्षविनियोगः । अन्यवहितसाधनविषयश्चा तु "नान्यः पन्थाः" [श्वेता. ३।८+६।१५+ना. प. १।१+त्रि. म. ना. ४।३ महाना. ३+विष्णु. १२।७] इत्यादिभिर्निषेध इति भावः । एवं परिश्रान्नाभिप्रेतमन्यथापि प्रतिवक्तुमुपक्रमत इत्यभिप्रायेण सङ्गत्यर्थमुक्तमर्थं निगमनच्छायायाऽनुवदति— तदेवमिति । तत्— स्वरूपत्यागादेस्तासत्त्वादित्यर्थः । एवं वणश्रमादिनियतस्य दुस्स्वप्नत्वप्रकारेणेत्यर्थः । अस्मिन्नेव श्लोके 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्' इति त्यागाभावविपर्ययस्य सन्न्यासाशब्देनानुक्त्यनार्यागसन्न्यासपृथक्त्वसाङ्का न परिहृतेत्याह— स एव च त्याग इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— त्यागं स्तौति— अनिष्टमिति ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी.— कर्मफलाभावो नाम संसारनिवृत्तिरेव, सा कथं त्यागफलत्वेनोच्यते ? इत्यत आह— त्यागमिति । उपपादितमेतत् 'त्यागाच्छान्तिः' [१२।१२] इत्यत्र ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— अनिष्टमिति । अनिष्टं द्वेष्यं, इष्टमिष्यमाणं, मिश्रमुभयात्मकमिष्टानिष्टकर्मणः फलम् । फल्युत्पत्त्या लीयत इति फलम् । तच्च त्रिविधं त्रिप्रकारं भवति जायतेऽत्यागिनामज्ञानां कर्मिणाम् । परमार्थसंख्यासिनां केवलज्ञाननिष्ठानां तु कृतसर्वकर्मसंख्यासाम् तु भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । इति कर्मानुष्ठानेन फलाभिसन्निहितेन प्राप्तसत्त्वशुद्धीनां सकलकर्मसंख्यासो विधीयते ॥ १२ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं गौणसंख्यासत्त्वरूपसत्त्ववेदावीं 'न द्वेष्टशुक्लं कर्म' [१८।१०] इति पूर्वश्लोके गौण-संख्यासफलत्वेनोक्तस्य सर्वकर्मसंख्यासस्य ततो विशेषं दर्शयति— अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकादि, इष्टं स्वगादि, मिश्रमनिष्टसम्भनं पुत्रपञ्चनादिमात्रपुत्रसुखम्, एतन्निविधं कर्मणः फलं अत्यागिनां कर्मफलत्यागेऽपि कर्मादुष्टादिनामाज्ञानां गौणसंख्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यन्तसत्त्वशुद्धेः प्रागेव सुतानां भवति; न तु संख्यासिनामाज्ञानवतां शुद्धसंख्यासिनां परमार्हसत्परिज्ञातकानां कचिदेशे काले वा भवति, ज्ञानेनाज्ञानतन्मूलककर्मोच्छेदात् । तथा च गौणसंख्यासिनां पुनः संसारः, शुद्धसंख्यासिनां तु मोक्ष एवेति विशेष इत्यर्थः । अत्र 'संख्यासिनां' इत्यनेन गौण-

संख्यासिनो दृष्टीत्वा तेषां त्रिविधकर्मफलरहित्यपरोऽर्थं श्लोक इति श्रीधरैश्याख्यातम्, तत्तु (सं.) भगवत्पाद-भाष्यविदो न मन्यन्ते । मन्यन्ते चेत्परार्पणेन त्यक्तफलस्यापि चित्तशुद्धयर्थं कर्मादुष्टादिनोऽन्तराले मृतस्य पुनः शरीरग्रहण-मवस्थाभ्युपेयम्, सामग्रीसत्त्वे कार्यावस्थाभावात् । अत एव विविदिषासंख्यासिनः श्रवणादि कुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दाव्यस्य 'शुच्यन्ती श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभि-जायते' [१४।१] इति ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिर्भगवता षष्ठेऽध्यायेऽभिहितः । यदैवं शुद्धयस्य विविदिषासंख्यासिनो-ऽप्यस्य प्रेत्य शरीरधारणमावश्यकम्, तदा किञ्च वक्तव्य-मज्ञस्य गौणसंख्यासिनः ? इति । तस्माद्भाष्यवर्णिता यथोक्त एवार्थः ॥ १२ ॥

९ व ० व ० दी०— ननु तर्हि शास्त्रेषु यज्ञादीनि कर्माणि "प्राजापत्यं गृहस्थानां" [वि.पु.१।६।३७] इत्यादिश्रूय-माणफलसम्बन्धितया विधीयन्ते इत्यतस्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने बीजावापादीनामिवान-भिंसंहितफलकस्यापीष्टानिष्टरूपफलसम्बन्धोऽवर्जनीय एवेति मोक्षविरोधिफलत्वेन सुमुशुणा न कर्मानुष्ठेयमित्या-शङ्क्याऽऽह— अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकादिफलं, इष्टं स्वगादिफलं, मिश्रं पुत्रार्थपञ्चनादि, त्रिविधं कर्मणः फलं अत्यागिनां उक्तकर्मत्यागरहितानां कर्मिणां प्रेत्य भवति कामवासनासलिलसेकेनोद्भवति; न तु कामादिपरि-त्यागिनां भगवद्वर्णितकर्मिणां कचिदपि मोक्षविरोधिफलं भवति । अत्रायमभिप्रायो दर्शितः श्रीरामानुजाचार्यैः— "जीवनाधिकारकामाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च विनियोगप्रयुक्तत्वेन परिहित्यन्ते यज्ञादिकर्मणि मोक्ष-विनियोगश्च "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽऽनाशकेन" [वृ.उ.४।४।२२] इत्यादिभिः इति । तदैवं क्रियमाणेषु स्वकर्मसु कर्तृत्वफलकामादिपरित्यागः शास्त्रीयः सञ्चयासः, स एव च त्यागः इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं कर्मफलत्यागिनस्त्यागित्वदुष्प-पाद्या कर्मफलत्यागमात्र— अनिष्टमिष्टमिति । कर्मणः फलं त्रिविधम्— अनिष्टं इष्टं मिश्रं च । तत्रानिष्टं नरकशुक्रादियोनि-प्राप्तियातनारूपम्, इष्टं देवभावेन स्वर्गादिसुखरूपम्, मिश्रं

सम्मुख्यजन्मराशदिभोगरूपम् । तन्निविधं कर्मफलं अत्यागिनां कर्मफलत्यागिनां प्रेत्य पत्र लोके भवति । न तु क्वचिदपि संख्यासिनां कर्मफलत्यागिनां भवती-त्यर्थः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवम्भूतस्य त्यागस्य फलमाह— अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकतिर्यगादिरूपम्, इष्टं देवतादिरूपम्, मिश्रं मानुषभाव इति कर्मणः कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेत्य मरणानन्तरमत्यागिनां पूर्वोक्तमुख्यसंख्यासहीनानां भवति । मुख्यसंख्यासिनां तु न कचिच्चतुष्टयं, तेषां कर्तृत्वभारिमित्यादिनां । अन्ये तु गौणसंख्यासिनामेवायं कमलिप इत्याहुः । तथा च व्याख्यातं 'कार्यमित्येव यत्कर्म' [१८।१] इत्यत्र । अन्यथा संख्यासिनां गौणसंख्यासिनां च विशेषो न स्यात्, न चैवं मुख्यसंख्यासिनां गौणसंख्यासिनां चाविशेषा-पत्तिरिति वाच्यं; उभयेषामुत्तरकर्मास्त्रेयसाम्येऽपि पूर्वकर्मदाहादाहकृतस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गौणसंख्यासिनां जन्मान्तरादिकमपि पूर्वकर्मभिरेव भविष्यति, आपस्तम्बोक्तान्ननिर्देशेन योगभ्रष्टगतिवचनान्तरादीकं वा; न तु तस्य प्रधानं फलं स्वर्गादि भवितुमर्हत्यनुद्दिष्टत्वादिति ॥ १२ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिसिद्धये तत्कारकप्रदर्शनम् ।

पञ्चैमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं सम्भवत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां, न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः सम्भवति । तदेतदुक्तैः श्लोकेर्दर्शयति— पञ्चेति । पञ्चैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो ! कारणानि निर्वर्तकानि निबोध मे ममेति । उत्तरत्र चेतस्समाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति । साङ्ख्ये, ज्ञातव्याः पदार्थाः सङ्ख्यायन्ते यस्मिन्मात्रे तत्साङ्ख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्माच्यते, तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्वैत्र च कृतान्तः, कर्मान्त इत्येतत् । ‘यावानर्थ उदपाने’ [२।४६] ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते’ [४।३३] इत्यात्मज्ञाने सञ्जाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्मात्रज्ञानार्थं साङ्ख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्वपरमार्थसंन्यासावदविशेषादज्ञानां परमार्थसंन्यासोऽपि किं न स्यात् । त्यागस्य सुकरत्वात्तत्राऽऽह—अतः परमार्थेति । तस्य सम्यग्दर्शनादविद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिनिष्ठेरेति हेत्वर्थः । विद्यावतः सर्वकर्मसंन्यासित्वसम्भावनामुक्तत्वेनकारव्यावर्त्य दर्शयति—न त्विति । अविद्युपोऽशेषकर्मणां तदेतानां च रागादीनां त्यागायोगे कारकेष्वधिष्ठानादिष्व्वात्मत्वदर्शनं हेतुमाह—क्रियेति । कथमधिष्ठानादीनां क्रियाकर्तृत्वं ? कथं वाऽविदुषस्तेष्व्वात्मत्वयोः ? इत्याशङ्क्यानन्तरश्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह—तदेतदिति । कर्माथानामधिष्ठानादीनामप्राप्तिफलवाशङ्कामादाधुनरिति—पञ्चेति । उत्तरत्रेत्यधिष्ठानादिषु वक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । वस्तूनां तेषामेव वैषम्यं दिदर्शयितुं न हि चेतस्समाधानादते ज्ञातुं शक्यते । साङ्ख्यशब्दे व्युत्पादयति—

ज्ञातव्या इति । आत्मा त्वम्पदार्थस्तत्पदार्थो ब्रह्म, तयोरैक्यधीस्तदुपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थस्ते सङ्ख्यायन्ते व्युत्पाद्यन्ते । कृतान्तशब्दस्य वेदान्तविषयत्वं विमजते—कृतमित्यादिना । वेदान्तस्य तत्त्वधीद्वारा कर्मावसानमृमित्वे वाक्योपकमानुक्तत्वं दर्शयति—यावानिति । उदपाने कृपादौ यावानर्थः स्नानादिस्तावन्नर्थः समुद्रे सम्पद्यतेऽतो यथा कृपादिद्वक्तं कार्यं सर्वं समुद्रेऽन्तर्भवति, तथा सर्वेषु वेदेषु कर्माथेषु यावत्फलं तावज्ज्ञानवतो ज्ञाणस्य ज्ञानेऽन्तर्भवति, ज्ञानं प्राप्तस्य कर्तव्यानवशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यान्तरमनुकामिति—सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह—आत्मेति । आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । तानि मद्भवन्तो निबोधेति पूर्वेण सम्यग्धः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसन्धानेन आत्मन्यकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमाह—तत एव फलकर्मणोरपि समतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैः स्वलीलाप्रयोजनाय कर्माण्यारभते; अतो जीवात्मगतं क्षुद्रिष्ट्यादिकमपि फलं तत्साधनभूतं च कर्म परमपुरुषस्यैव ।

४ घे. ता. चं.—‘अनिष्टमिष्टम्’ [१८।१२] इत्यादेरनन्तरं कारणपञ्चकोः का सन्नतिः ? इत्यत्राऽऽह—इदानीमिति । साक्षात्प्रश्रविकथे प्रत्युक्ते सतीत्यर्थः । भगवति पुरुषोत्तमे इत्युभाभ्यां प्राशुकप्रकारेण सर्वान्तर्यामिणः तदुत्पत्तितत्प्रयुक्तदोषाभावरूपपन्नम् । प्रकारमाहेत्यनेनातृतीयाध्यायादनुकान्तस्याकृतेत्यानुसन्धानस्यात्रैव सहेतुकयथावस्थितस्वरूपशोधनमिति दर्शितम् । निष्ठु त्यागेषु प्रकान्तेषु अन्यतमस्य प्रकारशोधनमिति सन्नतिः । त्रिविधेऽपि त्यागे सात्त्विकतया प्रकान्ते किमिति कर्तृत्वव्यागप्रकारमात्रोपपादकं ?

इत्यत्राऽऽह—तत एवेति । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । अस्त्वियादिविषु कर्तृत्वेऽपि यजमानादरेः कर्मणि फले च समता दृश्यते; तद्वदस्यापि किं न स्यात् ? अतः कर्तृत्वव्यागमात्रात्कथं कर्मणि फले च समतावुद्विनिवृत्तिः ? इत्यत्राऽऽह—परमपुरुषो हीति । हीति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनम् । ‘त्वं न्यक्षद्विरुदप्रोद्धिः कर्मस्रोतपोपादितः । हरे ! विहरसि कीडाःकन्दुकैरेव जन्तुभिः’ ‘बालः कीडनैरेव’ [म. भा. १. २।१५४+३।३०।३०] ‘कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं वराचमम्’ [म. भा. २।३।८२३] इत्यादिः प्रसिद्धमाह—स्वकीयेनेत्यादिना । कस्याधिपाधिषो हि परम

पुरुषः श्रूयते; अतः करणानां जीवशेषत्वदशायामपि गजदुरगाद्य-
लङ्कारिणो राज्ञ इव परमपुरुषस्य शेषित्वं न निवर्तत इत्यभिप्रायेणा-
ऽऽह स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैरिति । सङ्कोचकाभावा-
द्बुद्धादृष्टकल्पप्रदानादिकमपि तस्य लोकेत्याह स्वलीलाप्रयोज-
नायेति । ‘लोकवस्तु लीलकैवल्यम्’ [म. सु. २।१।३३]
इत्यादिभिरिदं सीमासितमिति भावः । लीलादिप्रयोजना-
येति पाठे तु आदिशब्देन कारण्यादिमूलभूतकारण्यादि-
प्रवृत्तम् । ननु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषसमाराधनतयैव
विधानात्फलपर्यन्तस्य तस्य तदीयता युक्ता; लौकिकं तु

कर्म न तथा शिष्टं, नापि तथाध्वर्ष, क्षुत्रिभृत्यादेः फलस्य जीव-
गामित्वेनैवोपलब्धमात्, अतो लौकिकानां फलानां जीवशेषत्वे
तत्साधनस्यापि कर्मणस्तदर्थता युक्ता; तस्मात् ‘सिद्धये सर्व-
कर्मणाम्’ इत्यादिभिः सर्वविषयसङ्ख्यायाद्युपपादनमशक्य-
मिति तत्राऽऽह—अत इति । परमपुरुषस्यैवेति— वशी
स्वस्वामिमावाक्यसम्बन्धविशेषविश्रान्ता । यथा पञ्चशक्त-
पोषणादिकं तत्सुखादिकं च सर्वभोगस्य शेषभूतं, तथाऽना-
पीति भावः ।

३ रा. भा.—सङ्ख्या बुद्धिः । (सङ्ख्याविद्धिः) साङ्ख्ये कृतान्ते—यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या
बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां सिद्धये—उत्पत्तये प्रोक्तानि पञ्चेतानि कारणानि निबोध मे मम
सकाशादनुसन्धत्स्व । वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारम्बधारयति ।
“य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त
आत्मानन्तर्याम्यमृतः” [श.प. १।४।१।३०] “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [चित्यु. १।१२+
तै. आ. ३।१।१३] इत्यादिषु ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘साङ्ख्ये कृतान्ते’ इति न साङ्ख्य-
सिद्धान्तो विवक्षितः, तत्रेश्वरान्भुगणमात्; करणातिरिक्तस्य
कर्तृत्वान्भुगणमेन ‘कर्ता करणं पृथग्विषयम्’ इति कर्तृकरण-
विभागोक्त्यसम्भवात्, तस्य वेदविरुद्धत्वे तत्प्रोपदेशाय
तदुपन्यासायोगात्, अविरुद्धत्वेऽपि वेदमूलत्वस्यैवाङ्गीकर्तृव्यत्वे
वेद एव विश्रमात्, अयौचित्याय च रुढिपरित्यागेन यौगि-
कार्यावलम्बनस्य सर्वसम्भवे; अतो वेदेष्वेव यथावद्विद्यतत्त्व-
निर्णयाय प्रवृत्तो भागः साङ्ख्यकृतान्तराब्देन विवक्षित इत्य-
भिप्रायेण निर्वर्तित—सङ्ख्या बुद्धिरिति । प्रकरणानुरोधेन बुद्धिं
विशिनिष्टि यथावस्थितेति । यद्विह शङ्करोक्तं ‘पदाधाः
सङ्ख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत्साङ्ख्यं वेदान्तः, स एव कृतान्तः,
कृतस्य कर्मणोऽस्मिन्नन्तः’ इति; तदसत्, वेदान्तेष्वपि कर्मा-
न्वयस्य स्थापितत्वात्, रुढिपरित्यागे चावश्यमाविन्युचित-
तमयोगस्यैव ग्रहीतुं युक्तत्वात् । अन्तशब्दो निश्चयपरतया
नैषादुक्तः पठितः; स एव बुद्धिर्ब्रह्मसादिततया कृतशब्देन
विशेष्यत इत्यभिप्रायेण अनुसंहिते निर्णय इत्युक्तम् ।
यद्वा निर्णयशब्दोऽत्र निर्णीतबस्तुपरः; कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्त-

पर्यायस्य तत्तदभ्युपगतायैव सूक्ष्मत्वात् । अत एव हि—अनु-
संहित इति विशेषितम् । न हि निर्णय एवानुसन्धानाद्यः ।
अथवा प्राचां निर्णयः परैरुसंहित इति भावः । निर्णायकशब्द-
परो बाऽत्र निर्णयशब्दः । तदानीं ‘प्रोक्तानि’ इत्यनेन स-
म्बन्धः । सिद्धिशब्देन फलपर्यन्तत्वादिकमिहा विवक्षितम्;
‘यत्कर्म प्रारभते, पञ्चैते तस्य हेतवः’ [१।८।१९] इति
कर्मस्वरूपोपसम्पत्तेरेवानन्तरोक्तैरित्यभिप्रायेणाऽऽह—उत्पत्त-
य इति । ‘मम कारणानि’ इत्यतस्त्वाम्बान्मदीयानि कारणा-
नीत्युक्तेरिह द्वैशब्दनिर्दिष्टस्य स्वस्य स्वकीयत्वाभावेनानन्व-
यादुचितमन्वयमाह—मम सकाशादनुसन्धत्स्वेति ।
वक्ष्यमाणानां पञ्चानां यथादर्शनं विविके हेतुभावे मनसमा-
धानविधानार्थमिदमिति भावः । षड्विंशकमनभ्युपगच्छतां पञ्च-
विंशकं च कर्तृत्वारोपमात्राधिकरणं प्रतिपादयतां प्रकरणमिदं
विरुद्धमित्यभिप्रायेण यौगिकापेक्षस्तमुपादयति—वैदिकी
हृति । शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणमिति बह्वीहः ।
उपकरणं विवक्षितकार्यार्थयोगात् परिकरः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—पुनः सभ्यासं प्रपञ्चयितुं
ज्ञानसिद्धान्ते ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.—पञ्चेत्यादेः प्रकृतेन सङ्ख्याप्रतीतेस्ता-
माह—पुनरिति । न केवलं काम्यानां कर्मणां न्यासः
सभ्यासः, किन्तु कर्तृत्वाभिमानत्यागश्चेत्येवं प्राणुक्तं सभ्यासं
पुनः प्रपञ्चयितुं आत्मनोऽकर्तृत्वे क्तिपानिष्ठप्रतिज्ञादङ्गीकार्यं
कर्तृत्वे कथं तदभिमानत्यागो युक्तः ? इत्याशङ्क्यपरिहाराय-
मास्पन्धयतिरिक्तान्त्व कर्मकारणान्याहेत्यर्थः । साङ्ख्यशब्दः

कर्मकारणान्याह—पञ्चेत्यादिना । साङ्ख्ये कृतान्ते

कापिलन्तरे रुढः । कृतं कर्म तस्यान्तो निवृत्तिर्गोच्यत
इत्युपनिषत्सु कृतान्तशब्दं कश्चिद्व्याख्यातवान्, तदुभयं निवर्त-
यितुमाह—साङ्ख्य इति । शानार्थः सिद्धान्तो ज्ञानसिद्धान्तः ।
सिद्धान्त इति शास्त्रं लक्ष्यते, कापिलस्तत्रत्य प्रसिद्धतत्त्वात् ।
उपनिषत्त्वपि कर्मत्यागाप्रतिपादनात् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— पञ्चेति । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां साङ्ख्ये कृतान्ते पुरुषार्थे इति साङ्ख्यो वेदः स एव साङ्ख्यम् । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । कृतो निश्चयो यत्र तत्कृतान्तं, तत्र कृतान्ते प्रोक्तानि निश्चयाप्रोक्तानि कथितानि । निश्चितायं वेदे प्रोक्तान्तीत्यर्थः । सिद्धये निष्पत्तये । सर्वकर्मणां शरीरादीनाम् ॥ १३ ॥

८ वै. प्र. गि.— स्यादेतत् ; परमार्थतः कर्तृत्वस्वभाव-
स्यात्मनः कथं सर्वकर्मसम्प्राप्तः ? इत्याशाङ्ख्ये न कर्तृत्वस्यात्मनः
स्वभावः, किन्त्वधिष्ठानादित्यादात्म्यात्प्राप्तयुक्तः । तस्य च
निर्विकारसत्तत्त्वज्ञानेन सुखभूताज्ञानादासुख्येदे निश्चया-
त्मतत्त्वज्ञाननिष्ठा रूपः सर्वकर्मसम्प्राप्तः सम्पद्यत इत्युक्तमर्थं
पञ्चभिर्द्वैतप्रथममधिष्ठानाद्विपञ्चकमेकप्राप्तज्ञानार्थमवश्यमे-
वमित्याह— पञ्चैमातीति ।

हे महाबाहो ! कृतान्ते, कृतं कर्म, तस्यान्तः परिसमाप्ति-
ज्ञानोत्पत्त्या भवति 'सर्वं कर्माखिलं पार्यं' ज्ञाने परिसमा-
प्यते ॥ ४।३१ ॥ इत्युक्तेः । सा यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्तम्,
तस्मिन्साङ्ख्ये सम्बन्धव्याप्यते अनया आत्मेति सङ्ख्या
वेदान्तः । सङ्ख्यैव साङ्ख्यम् । स्वायंऽण् । वेदान्तशास्त्रे

सर्वकर्मणां सिद्धये उत्पत्तये प्रोक्तानि इमानि वक्ष्यमाणानि
पञ्च कारणानि मे ह्युक्तानिबोध जानीहि । अत्र 'मे निबोध
महाबाहो !' इत्यनेन मां विना नान्यो वक्ता, त्वां विनाऽन्य-
त्रोपदेष्टव्यः पुरुषो नास्तीति दक्षितम् । 'साङ्ख्ये प्रोक्तानि'
इत्यनेन वेदान्ताधीर्पदेष्टोऽयं विभासेन ग्राह्य इत्युक्तम् ।
नन्वात्मतत्त्वपरिवेदान्तैः किमर्थमनात्मभूताभ्यवस्तूनि कर्मकार-
णान्युक्तानि ? इत्याशाङ्कानिरासार्थं कृतान्त इति साङ्ख्यविशे-
षणम् । अनात्मभूतान्यप्येताभ्यामरूपेण गृह्यमाणत्वाददर्श-
नशूलमिति तन्निरासार्थात्मविविक्तार्थयानुसूत्रत्वात् सर्वकर्मणा-
मेतद्वर्मेत्यप्रदर्शने सति निश्चयात्मतत्त्वज्ञानं भवतीति
तदर्थमेतदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं भगवद्वर्तुत्वानुसन्धानपूर्वकम् । स्वकर्तृत्वानुसन्धानपरिहार उदीर्यते ॥ १ ॥ कर्तृत्वं
रसस्य मनुते सत्सु कर्तृषु पञ्चसु । स यथा निन्द्यते लोके तथा कृष्णेन शास्त्रतः ॥ २ ॥ पश्येद्गुणानां हेतुत्वं
यदा दैवस्य वा हरेः । तत्र एवेह समतात्यागः स्यात्फलकर्मणोः ॥ ३ ॥ तन्प्राप्तव्यापिमुख्ये (वः स्वकीयैः करणा-
दिभिः) कर्तृत्वं मुख्यतः स्थितम् । (जीवात्मना स्वलीकार्यं कर्माभ्यामभ्यते ततः ।) स्वातन्त्र्यात्प्राप्ततन्त्रे तु गौण-
मेवाभ्युपेयते ॥ ४ ॥ अतो ब्रह्मगतं कर्तृत्वादि जीवे तदंशतः । सर्वं कर्मफलं (चापि पुरुषस्य परस्य तत्) चार्थ्यं
पुरुषेण परत्र तत् । इति तत्त्वं भगवता भाष्यमाभाष्यतेऽन्ततः ॥ ५ ॥

पञ्चेति । कृतान्ते सिद्धान्ते कृतनिर्णये वा साङ्ख्ये प्रोक्तानि सिद्धान्तीकृत्योक्तानि सर्वकर्मणां सिद्धये
पञ्चेतानि कारणानि निबोध मे सम सकाशादवधेहि । साङ्ख्ये हि वेदानुरोधेन सूत्रनिबन्धो दृश्यते, तदनुरोधे
शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मनोपकरणं परमात्मानमन्तर्यामिणमुत्तमं कर्तारं प्रत्याययति “य आत्मनि तिष्ठन्प्रात्मान-
मन्तरो यमयाति, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं स त आत्माऽन्तर्ह्यन्यसूतः” [श. प. १.४।५।३०] “अन्तः
प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वताम्” [तै. क. ३।११+चित्र्यु. ११।१] इत्यादौ स्वातन्त्र्येण नियमानादिकर्तृत्वं
केवलस्य परमात्मनो बोध्यते इति । तदैककर्तृत्वं तदंशभूते जीवात्मनि सततं छुटं, अन्यत्तु प्राकृतं निधिष्यते
तदंतद्वमे स्फुटीभविष्यति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु सङ्कल्पपरित्यागेऽपि कर्मकर्तृः
फलं तु सम्भावितमेव, भोजनवृत्तिवदौषबाधंक्षितमादकद्रव्य-
भोजनमादकम्, अस कथं फलं न भवेत् ? इत्याशाङ्क्याऽऽह—
पञ्चेतानि त्वि श्लोकपञ्चकेन । हे महाबाहो ! फलव्यागक्रिया-

करणसमर्थ ! सर्वकर्मणां सिद्धये फलाप्तये साङ्ख्येऽप्यामात्या-
निर्णायके कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः समाहित्येन स
कृतान्तो वेदान्तस्तस्मिन् प्रोक्तानि । एताभ्यधे प्रोच्यमानानि
पञ्च कारणानि मे मतो निबोध जानीहि ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वात्मनः कर्माक्षेपनिमित्तं यदकर्तृत्वानुसन्धानं तर्हि योषिदमिदृष्ट्यादिबद्वाहार्यं ।
एतं वास्तवमेव सद्विद्याध्यस्तकर्तृत्वेनादृतमिति शास्त्रदृष्ट्या कर्तृत्वविरोधानेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते ? इत्या-
शाङ्क्यामित्तेन दृष्टार्थां योषिति दग्धत्वाददर्शनेनैव कल्पितेनाकर्तृत्वेन वास्तवस्य कर्माक्षेपस्यासम्भवादायं निरस्य
द्वितीयमुपायानिश्चयः पीठिकामारब्धमिति— पञ्चेति । हे महाबाहो ! सर्वकर्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि
पञ्च कारणानि निर्वर्तकानि मे पञ्चमात्मविशेषः मुख्यतः । स्वकर्तृत्वेन विद्याधोत्पादनाय कारणानां समूहत्वासाह-
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि । सम्बन्धविषयक व्याप्यते प्रकृत्यभिन्नान्ते तत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरूपानि यस्मिन्सत-

त्साङ्ग्यं वेदान्तशास्त्रम् । तदेव विशिनष्टि— कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते' [४।१३] इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिर्दर्शनात्, तस्मिन्साङ्ग्ये कृतान्ते प्रोक्तानि ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कानि तानि ? इत्युच्यते— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःख-
ज्ञानादीनामभिष्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो भोक्ता, करणं च श्रोत्रादिकं शब्दा-
युल्लब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्वादशसङ्ख्यं, विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्याः, दैवं
चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मार्थान्यधिष्ठानादीनि मानमूल- निद्रयाणि पञ्च, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसङ्ख्या-
त्वाज्ज्ञेयानीत्युक्तं, इदानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि निर्दिशति— त्वम् । चेष्टाया विविधत्वाच्चानाप्रकारत्वं, तदेव स्पष्टयति— वाय-
कानीत्यादिना । प्रतीकमादाय व्याकरोति— **अधिष्ठान-** वीया इति । पृथक्त्वमसङ्कीर्णत्वं, न हि प्राणापानादिचेष्टानां
मिति । उपाधिलक्षणो बुद्ध्यादिरुपाधिस्तल्लक्षणस्तत्त्वभावो मिथः सङ्गरोऽस्ति । दैवमेवेति विशदयति— **आदित्या-**
बुद्ध्याद्यनुविचायी तद्वसानात्मनि पश्यन्नुपहितस्तत्प्रधान दीति ॥ १४ ॥
इत्यर्थः । तत्र कार्यल्लङ्घनमुपानं सूचयति— **शब्दादीति ।** ज्ञाने-

१ शां. भा.— शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः न्याय्यं वा
धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यद्यापि निमित्तचित्तेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्मा-
धर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो
हेतवः कारणानि । नन्वेतान्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि, कथमुच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म
प्रारभते' इति । नैष दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं, तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च
जीवनलक्षणं त्रिवैधं राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैः साधनेर्भुज्यत इति
पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां तस्य देहादित्रयस्य प्रधानस्याङ्गं चक्षुरादि तन्निष्पाद्यत्वेन
सर्वकर्मसिद्ध्यर्थत्वं स्पष्टयति— शरीरेति । ननु जीवनकृतं जीवनकृतं दर्शनादि प्रधानकर्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविकुड-
निमेषोन्मेषादिकर्मान्तरं साधारणमस्ति तत्कथं राशिद्वयकरण- मित्यर्थः । देहाद्यारभ्ये त्रिविधे कर्मेणि सर्वकर्मान्तर्भावोऽपि
मिति ? तत्राऽऽह— यच्चेति । अधिष्ठानादीनां कर्ममात्रहेतुत्वं कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं ? फलोपभोगकाले
प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविधकर्महेतुत्वं किंरुच्येति शङ्कते— कारणान्तरपेक्षासम्भवादित्याङ्गव जन्मकालमाविनो भोग-
नन्विष्यति । पूर्वापरविरोधं परिहरति— **नैष दोष इति ।** ननु कालमाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तेष्वेवान्तर्भावान्मैवमित्याह—
जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनियेष- फलेति ॥ १५ ॥
वाद्यत्वाच्च देहादिनिर्वहानीत्यासङ्ग्याऽह— तदङ्गतयेति ।

३ रा. भा.— तदिदमाह— अधिष्ठानमिति । न्याय्ये शास्त्रसिद्धे विपरीते प्रतिषिद्धे वा
सर्वस्मिन् कर्मणि शरीरे वाचिके मानसे च पञ्चैते हेतवः । अधिष्ठानं शरीरम्, अधिष्ठीयते जीवात्म-
नेति महाश्रुतसङ्घातरूपं शरीरमधिष्ठानम् । तथा कर्ता जीवात्मा; अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च— 'ज्ञोऽज
एव' [ब्र. सू. २।३।१८] 'कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्' [ब्र. सू. २।३।२३] इति च सूत्रोपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनर्हतिरपरमेते विरोधं चाभिप्रेत्याऽऽह— तद्विदमहेति । तत् श्रुतिसिद्धम्, इदं विवक्षितमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेतं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतं [अष्टा. ४।४।१२] इत्यनुशासनात् । न्यायशब्दश्चात्र अर्थान्तर्गतान्वित्याद्वैतपत्त्यनुसरोधाच्च शास्त्रमेवावसुत्तवत् इत्यभिप्रायेणाऽऽह— शास्त्रसिद्ध इति । शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षायां तदन्यद्देति वक्तव्यम् । विहिते निर्दिष्टे विपरीतशब्दश्च निषिद्धे स्वरसः; कैमुत्येन च लौकिकं लभ्यमित्वभिप्रायेणाऽऽह— प्रतिषिद्धे वेति । सर्वस्मिन् कर्मणीति फलितोक्तिः । यथा शारीरमानसवाचिकेषु कर्मसु शरीरादीनां प्राधान्येन प्रतिनियतान्, न तथाऽस्मी पञ्च हेतवः; अपितु प्रतिस्मिन् पञ्चाप्यपेक्षिता इत्यभिप्रायेण शारीरवायुकिः । पञ्चहेतुषु सर्वेषु कर्मसु प्राधान्यादेव हि शारीरत्वादिविभागः । यद्यपि जगत्सृष्ट्यादिषु परमात्मैव कारणं, तथापि क्षेत्रज्ञकर्तृकेषु परमात्मना स्वच्छेद्येषुपकरणोक्त्यान्तेगीत्यभिप्रायेण हेत्वन्तरोक्तिः ।

३ रा. भा.— कर्णं च पृथग्विधं— वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं, पृथग्विधं कर्म-निष्पत्तौ पृथग्व्यापारम्; विविधा च पृथक्चेष्टा— चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्वृत्तिवाचिना— शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदमिन्नस्य बायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा श्रुतिः ।

४ वे. ता. चं.— कर्मात्पतितहेतूपन्यासात्करणशब्दोऽत्र कर्मेन्द्रियमात्रपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह वागिति । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणां तत्तद्विषयज्ञानोत्पादनद्वारा परम्परया कर्मणि हेतुत्वमस्ति, तथापि वस्तुमेषवालोचितेषु मनसा सङ्कल्पेन कर्मकरणान्मनसश्चान्यव्यापारव्यवधानमावाह— समनस्कमित्युक्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यापि मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिष्वपि साधारण्यत्कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । ‘शरीरवाक्यनोभिः’ इत्यत्रैवोक्तेः मनसः सङ्कल्पदिकर्मापेक्षया वा कर्मेन्द्रियत्ववादः । साङ्ख्यैरत्यन्तेभ्योक्तं— ‘बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरश्रोत्रघ्राणानसन्तवकाश्यानि (स्पर्शनाकांनि) । वाक्पाणिपादायुपस्थानकर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकर्मिन्द्रियं च साधर्म्यात्’ [सां. का. २६; २७] इति ।

कर्मेहेतुप्रापरीयमाणेषु ‘पृथग्विधम्’ इति विशेषणं तदुप-युक्तव्यापाराख्यविचारपरमित्याह कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापारमिति । बागादिष्वेकैकस्य वचनादानविहरणोत्सर्गानन्द-सङ्कल्पादिक्रियाव्यापारो हि मिथो विलक्षणः । प्रत्यन्तमूला शरीरादिक्रियैव हि चेष्टेत्युच्यते; अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारण-

‘अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुः’ [म. भा. १।२।३०।१४] इति कारालयाऽऽह वसिष्ठः; तदनुसारेणाऽऽह— अधिष्ठानं शरीर-मिति । श्रुतिश्च— ‘मवयमस्यैव वा इदं शरीरमातं सृष्टया तरेन (तदस्या) — द्रष्टृत्वस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्’ [छां. २. ८।१२।१] इति शरीरेऽधिष्ठानशब्दं प्रयुक्तं । ‘कृत्यलुको बहुलम्’ [अष्टा. ३।३।११२] इति कर्मार्थतया शरीरेऽधिष्ठानशब्दं व्युत्पादयति— अधिष्टीयत इति । अधिष्ठान-जीवस्यापि परमात्माधिष्ठेयत्वात्तथावच्छेदाय जीवात्मानेनेति विशेषितम् । जीवाधिष्ठेयस्यापि करणादेः पृथङ्निर्देशात्तत्सङ्को-चायाऽऽह महाभूतसङ्घातरूपमिति ।

विश्वकर्तुरिह देवशब्देन पृथग्ग्रहणात् कर्तृशब्दस्य चात्र ‘शास्त्रफलं प्रयोक्तिः’ [पृ. मी. ३।१०।१८] इति न्याय-सूचनायैवाव-कर्ता जीवात्कर्तृत्वमुक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञान-चिकीर्षापूर्वकप्रयत्नयोगित्वं; ज्ञानमात्रस्यात्मानो ज्ञातृत्वा-सम्भवात्तन्मूलं कर्तृत्वमपि न स्यादेवेत्यत आह— अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चेति । ‘ज्ञोऽत एव’ [न. सू. ३।३।१८] इत्यादिसुत्रग्रहणं, श्रुत्यादेरपि तत् एवाकर्णाय ।

मित्यात्माश्रयः स्यात्; तत्राऽऽह— चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरिति । अमिधीयत इति शब्देन प्रतिपादनमत्रं विवक्षितम् । अत्र तदेतावन्मस्मिन् लक्षयितव्ये बागादीनां करणादिशब्देरुत्पात्तात्प्राणसंवादादिषु करणानां शरीरस्य स्थित्यतिप्रवृत्तेः प्राणायत्तत्त्वभूतेः प्राणप्रवृत्तिनिमित्तचेष्टावाचिना शब्देन प्राणलक्षणाऽत्र युक्त्यभिप्रायेणाऽऽह— तद्वृत्तिवा-चिनेति । चेष्टाशब्देनेति पूर्वेणात्मन्यवः ।

प्राणसंवादादिसमारणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं हेतुर्नैविव्यं च विवृणोति— शरीरेन्द्रियेति । पृथक्शब्दविधिवशब्दयोः पौनस्त्यपरिहारायाऽऽह शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदमिन्नस्येति । अधिष्ठानकर्तृकरणव्यापारापेक्षया शरीरेन्द्रियवर्गेरूपविषयभेदेन च पृथक्त्वं प्राणदिश्रुतिभेद-प्रतिनियतोच्छ्वासनिमेषोन्मेषादिव्यापारैर्नैविव्यं चेति भावः । पञ्चात्मशब्दोऽत्र पञ्चवृत्तिवपरः; तथा च सूत्रं— ‘पञ्चवृत्तिर्मेनो-वध्यपदिश्यते’ [ब. सू. २।४।१२] इति । पञ्चवृत्तित्वोक्तिश्च नागकूर्मह्रस्वदेवदत्तवज्रस्यसृष्ट्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रदर्शिका ।

३ रा. भा.— ‘दैवं चैवात्र पञ्चमम्’ अत्र कर्मेहेतुकरालापे दैवं पञ्चमं-परमात्मान्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुत्वित्यर्थः । उक्तं हि— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१।५।१५] इति । वक्ष्यति च— ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन! तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया [१८।६१] इति; परमात्मायच्च च जीवात्मनः कर्तृत्वं— ‘परात् तच्छ्रुतेः’ [ब. सू. २।३।४२] इत्युपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— 'दैवं' चैवात्र पञ्चमम् । इत्यत्र दैवाख्य-
प्रधाननिर्धारणार्थमेतत्प्रत्युदाहृतं इत्याह— अत्र कर्महेतु-
कलाप इति । परमात्मनः पञ्चमत्या परिरणने श्रुत्यर्थपाठादि-
कामासम्भवाद्वाच्यः कर्मवर्तित्वेन यथासम्भवं परिरणनेऽपि 'पञ्च-
मम्' इति पूरणे निर्देशो प्रयोजनाभावात् यथा कठवल्क्याम्—
“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः” इत्युपक्रम्य “महतः परमव्यक्त-
संन्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा
गतिः” [१।३।१०, ११] इतीन्द्रियादिसमस्तप्रवृत्तौ प्रधान-
हेतुः परमपुरुषो वशीकरणीयकाष्ठात्वेन निर्दिष्टः, तद्विद्वापोप्य-
भिप्रायेणाऽह— परमात्मान्तर्गामीति । ननु 'दैवं' पुराकृतं
कर्म 'दैवं' विष्टे भागधेयम् [अमरः १।४।२८] इत्या-
दिषु प्राचीनकर्मरूपयोग्यपरायणतया दैवशब्दं पठन्ति; तस्य
च हेतुत्वमुपपन्नम्; अतः कर्मत्रय परमात्मैतुच्यते । इत्थं
न हि प्रागेव विनष्टानां कर्मणां स्वरूपेण हेतुत्वं सम्भवति;
अतः कर्मजन्यादृशरूपपरमपुरुषसङ्कल्पस्त्वेव हेतुत्वं वक्तव्यं; ततो
वरं तस्यैव दैवशब्देन प्रतिपादनम्; अस्ति च दैवशब्दस्य
दैवतपरायणतयाऽपि लोकवेद्योः प्रसिद्धिः; यथा— 'सत्यं सत्यं
पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वैशम्पायनात्परं नास्ति न दैवं
केनावात्परम्' [नृ. पु. १।८।३३] इति । नष्टत्रार्थान्तरं
सम्भवति । एवं श्रीमिश्रमायणेऽपि— 'स्वाधीनं समतिक्रम्य
मातरं पितरं गुहम् । अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराधयते'
[ब्रा. रा. २] इति । तथा सभापर्वणि— 'भूयतां परमं दैवं
दुर्लभैर्वा मयाऽपि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वेषु यद्वायुतिः'
इति । तथा याज्ञवल्क्यप्रणीते योगशास्त्रे— 'आर्षे छन्दश्च
मन्त्राणां दैवतं ब्राह्मणं तथा' इति । उक्त एवाथः पुनः 'आर्षे
छन्दश्च दैवं च' इत्यादिनाऽपि निर्दिश्यते । तत्रैव दैत्यमोहानर्थे
प्रजापत्युपदेशानुवादे 'आत्मानं पूजयेन्नित्यं भूषणाच्छादना-
दिभिः । स्वदेह एव दैवं स्यादस्यदैवं न विद्यते' [यो. या.]

इति । तथा— 'दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं च दैवतम् ।
तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं तस्माद्ब्रह्मा हि दैवतम्' । [वि. सं. २२.]
इति । अस्मिन्नपि शास्त्रे 'साधिसूनाधिदेवं माम्' [७।३।०]
इति प्रस्ताव्य 'अधिदेवं किमुच्यते' [८।१] इति प्रष्टव्यं
'पुरुषश्चाधिदेवतम्' [८।४] इति प्रतिबन्धि । छान्दोग्ये (?)
च आदित्याख्यदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते
— "तस्योपनिषदहः" [बृ. उ. ५।५।१३] इत्यधिदैवतं
"तस्योपनिषदहः" [बृ. उ. ५।५।१४] इत्यध्वर्युतया ।
इति । एवमन्यत्रापि दृष्टव्यम् । अन्यैरपि नाम दैवशब्दश्चक्षु-
राद्यनुग्राहादित्यादिविषयतया व्याख्यातः । वयं त्वेदित्या-
दीनामन्यनुग्राहकं परमात्मानमिह दैवं ब्रूयन् इति विशेषः ।
प्रयुक्तं च स्तोत्रे "प्रख्यातदैवपरमाधिदेवां मतेषु" [स्तो. र. १५]
इति । लक्ष्मीकल्याणे च— 'वर्मं प्रमाणं समयस्तदो यो वेदाश्च
तत्सर्वं च तदिष्टदैवम्' इति । तस्माद्देवशब्दोऽत्र देवतापरायणः ।
स चात्र सर्वप्रवर्तकहेतुपरत्वाद्दिशेवकामावाच्य परदेवताविषय
लब्धित इति परमात्मान्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधान-
हेतुरित्युक्तम् । यथाऽहो सर्वेषामात्मा, न तथाऽस्य कश्चिद-
ल्यतः परमात्मा । तथा शरीरकः प्रवृत्तौ जीवः प्रधानहेतुः,
तथा तस्याप्यस्यविषयमभिप्रायेणान्तर्गामीत्युक्तोक्तिः । तद्विवक्षाग्र
पूर्वापरमाणां स्थापयति— उक्तं हीत्यादिना । ननु 'स्वतन्त्रः
कर्ता' [अथा. १।३।१५] इति कर्तृलक्षणमनुशिष्टम्; इह च
कर्तैति शेषज्ञ एव निर्दिष्टः; अतः कारकान्तरप्रयोजकत्वं कारका-
न्तराप्रयोजकत्वं च तस्याङ्गीकर्तव्यम् । तस्माद्देवमन्यत्राधिष्ठा-
दिवत्तदपेक्षया गुणीभूतं वक्तव्यमित्यत्राऽह— परमात्मायत्तं
चेति । उत्पन्नज्ञानविहीनार्थव्यग्रस्य हि पुरुषस्य कारकान्तर-
प्रयोजकत्वादिभ्यः ज्ञानाद्युत्पत्तिरेव तु परमात्मायतेति ध्रुति-
विद्वद्भावात्, जीवस्य परायणकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं चाविरुद्धमिति
शास्त्रीरके स्थानिर्णयमिति भावः ।

३ रा. भा.— नन्वेवं परमात्मायते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधि-
निषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः; इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतं 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धा-
नैवार्थ्यादिभ्यः' [ब्र. सू. २।३।१४] इति; एतदुक्तं भवति— परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करण-
कलेवरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये
स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति
जीवस्यापि स्वबुद्धयैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुरुरतरशिलामहीरुहादिललादिलफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुष-
साध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनियेषभाक्त्वं च— इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— इममभिप्रायमज्ञानान्वायुदकादिवत्पर-
मात्मनः प्रेरकत्वाच्चोदयति— नन्वेवमिति । ज्योतिष्टोमादिषु
यदि परमात्मा प्रेरयति, तदा न जीवस्य किञ्चिद्विषेयं; न हि
प्रबलेन ह्यियमागमस्य गमनविधिः; अयं निरुपेक्ष, यथापि न विषेयः;
न हि दुर्बलस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधिः; एवं यत्र परमात्मा
प्रवर्तयति, तत्र निवृत्तेराशङ्क्यत्वाभिषेधो निष्फलः; यत्र तु न
प्रवर्तयेत्, तत्र तु प्रवृत्तेराशङ्क्यत्वात् निषेधापेक्षेति भावः ।

इयमत्र चार्वाकितरसमस्तविद्वान्तावलिचिनी चोद्यकाशा—
'निग्रहानुग्रहानुपूर्वादष्टप्रचोदितः । निग्रहानुग्रहादहं इतीदं
घटते कथम्' इति । जीवस्य ज्ञानुत्पत्तौ तत्पारतन्त्र्याभावात्
चोद्यवत् पारतन्त्र्यविधिः विषेयवत् प्रसङ्गचोद्यमपि पञ्चमः
वेदतदुपनिषदोर्ग्रेषा भगवान्वादायणः स्वयमेव परिजहारे—
त्याह— इदमपीति । विहितप्रतिपिद्धादिवार्थ्यादिहेतुत्वमप्यत्र
चेतनेन कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति ।

सूत्रार्थः । तत्र सर्वप्रवृत्तिषु परमात्माधीनासु कथं कृतप्रयत्ना-
पेक्षस्त्वुच्यते ? वैयर्थ्यबोधस्य चावैयर्थ्यसिद्धयर्थतया परिहारे
पञ्चाशद्विधस्य स्यादिति शाङ्कायां सूत्रस्याभिप्रायिकमर्थमाह—
पतदुक्तमिति ।

अयमभिप्रायः— यत्तावदीश्वरस्य यन्त्रादिवस्त्वत्कल्प-
कल्पितप्रवृत्तिशक्तीनां करणकलेवरणां समर्पणं, यच्च भूतत्वादि-
वत्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वातन्त्र्येण स्वस्वरूपतः सङ्कल्पतश्च सर्वधारत-
याऽन्यत्त्वात्, यदपि करणकलेवरणविधानशक्तिप्रदानं, यच्च
प्रवृत्त्यालम्बनबाह्यविषयपुरस्करणं, तत्सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुभूतं
सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वाधारणं चेति न तत्र बोधावकाशः । एतावतैव
सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वाधारणमुदासीनत्वं भगवत् उच्यते । एवं
लम्बनशक्तेः पुरुषस्य प्रवृत्तिकाले यत्कर्तृनिष्पत्त्यर्थमीश्वरस्या-
नुमन्तृत्वं, तदपि न जीवस्य कर्तृत्वात् वारयति; अपितुतन्मा-
नोति न ततोऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यम् । नचैकस्मिन्नेव कर्मणि
परमात्माख्यकर्तृत्वसाधक्यं जीवस्यानियोग्यताकारणं, प्रत्येक-
मशक्तेषु सम्भूय बहुभिरनुष्ठेयमानेष्वापि लोके विधिनिषेध-
तत्कलादिदत्तानां तत्त्वसिद्धिस्तथासामान्यैरनिवार्यत्वेन स्वात-
न्त्र्यादिसिद्धेः । एवं 'कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः'
[३।६] इत्यादिष्वपि ज्ञानेच्छापुरस्कारेण प्रवर्तनादिच्छा-
विशेषादस्य स्वभावसत्तादिविशेषमूलत्वाजीवस्य कर्तृत्वं सुस्थितम् ।
अत एव ह्यत्र हेतुपत्रके कर्तेति समाह्वयासमाधिना कर्तृत्वेनैव
जीवो निरूप्यते; यत् करणकलेवरणविधानावच्छादेषु विषय-
प्रदानमहितप्रवृत्तावनिवारणमुपसननं प्रत्ययवायजननं च, तदप्य-
नादिपूर्वकर्मवैयर्थ्योपाधिकतया नेश्वरस्य वैयर्थ्यनैवैष्टयथापादकम् ।
प्रवृत्तिवैयर्थ्यस्यादृष्टवैयर्थ्यमूलत्वेऽपि तदेवाह— शाङ्कपुरस्करी-
पाण्य दृष्टादिकारणभूते । तदप्येवमिति विधिनिषेधावकाश-
लाभः । न हि पूर्वं यथादिकारणमहदं कृतमिति तेनैवेदानीं
यथादिकं निष्पद्यते, शाङ्कजन्मबुद्ध्यादिसापेक्षत्वात्तस्य । एवं

पापहेतुभूतमप्यहदं स्वबुद्धवैयर्थ्यं निवृत्तियोग्यतया शासनानहं-
दशमापाव पापे प्रवर्तयति; तदपि तथेति, अन्यथादृष्टमूलत्वा-
द्विधाहितप्रवृत्त्योर्न शाङ्कापेक्षेति वादिनः पूर्वोदृष्टेऽपि तथा
प्रसङ्गात्स्ववचनविरोधः । अथादृष्टमूलत्वे शाङ्कवैयर्थ्यप्रसङ्गः
साथैकं च शाङ्कं परैरनुपगम्यत इत्यदृष्टमूलत्वेमेव नोपपद्येतेति
मन्यते; तदपि न, लौकिकविधिनिषेधयोरेष तथा प्रसङ्गात् ।
तत्रापि हि सामग्रीवैचित्र्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैचित्र्यस्य
किं 'गामानय' इत्यादिनियोगेन अथ सोऽपि नियोगः
स्वसामग्र्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीसम्यग्गम्यत्वात् इति
पदयसि, एवं वैदिकनियोगोऽपीति सम्प्रत्येयाः । तर्हि लौकिक-
मपि नियोगं परित्यजाम इति चेत्— हृत परस्परसंन्यवहार-
द्युत्पत्त्याद्यसम्भवाद्द्वितीयेन लोकायतेनापीति सूक्तं । एवं
सामान्यतः सर्वेषु अदृष्टवैयर्थ्यमूलत्वेऽपि कर्मसु शाङ्के सावकाशे
तदेव शाङ्कमीश्वरबुद्धिविशेषं चेददृष्टपदयसि, तथाविधोऽप्य-
मीश्वरः प्रमाणत्वादगवत् इति न तत्र परिचोदनावकाशः ।
न चैष दोषः— यथोक्तमानार्थं वादिहं साम्बुवादिः— 'वैयर्थ्ये
सति कर्मणामविषयः किं नाम कुप्यात्कलो ? किंवावततया ददीत
वरदो वाञ्छन्ति चेदुर्गतिम्' इति ।

तदर्थं चावर्तकसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहारा-
सारः— 'तत्तदिदृष्टदृष्टमूलत्वात्स्ववदयदशान्वयात् । पुनस्तथा-
तथा दृष्टसम्पत्तिरुपपद्यते ॥ पुनर्थसाधनत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया
पुमान् । प्रवर्ततेति तादर्थ्यात्सावकाशाऽऽप्युक्तो नान् ।' इति ।
अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृ-
त्वस्य परापेक्षत्वं सन्नित्यन्तेनोक्तम् । **कर्मनिष्पत्ति-**
इत्यादिना तु प्रवृत्तिविशेषो जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयति । तथापि
परस्य किञ्चित्कारः तदन्तरवस्थित इत्यादिनोक्तः ।
तं— कृतप्रयत्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— अधिष्ठानं देहादिः । कर्ता विष्णुः; स हि सर्वकर्तृत्युक्तम्; जीवस्य चाकर्तृत्वे
प्रमाणमुक्तम् । करणमिन्द्रियादि च । चेष्टाः क्रियाः हस्तादिक्रियाभिर्होमादिकर्मणि जायन्ते । ध्याना-
देरपि मानसी चेष्टा कारणम् । पूर्ववती चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । देवमदृष्टम् । तथा
चायास्यश्रुतिः— "देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः" इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. टी.— अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतमिति
वक्ष्यति, तत्प्रबोधनायाधिष्ठानं निर्दिशति— **अधिष्ठान-**
मिति । आदिपदेन भुम्बादि । कर्ता जीव इति व्याख्यानम-
सदिति भावेनाऽह— **कर्तेति** । शरीरावाङ्मनोभिः क्रियमाणानां
कर्मणां कर्ता कथं विष्णुः ? इत्यत आह— **स हीति** । उक्त-
मुपादितम् । तथापि जीवोऽपि कर्ता किं न स्यात् ? इत्यत
आह— **जीवस्य चेति** । अपराधीनत्वाभिप्रायेणेदं निराकरणं,
पराधीनं कर्तृत्वमङ्गीकृत्यामन्य जीवो व्याख्यात इत्यविरोधः ।
भाष्यावधनताप्रीतिनिरासार्थमाह— **करणमिति** । आदिपदेन
भुवादि । भाष्यावधनार्थस्य साध्यत्वाच्चेष्टाप्रदणेन च यहीतत्वाच्च ।
शायवीयाः प्राणानावायेश्चैः (शां.) इत्यसत् । ऋष्याभिधाने

चेष्टात्वानुपपत्तेः । प्राणनायभिधाने साध्यत्वात्कारकत्वात्तु उपपत्ते-
रित्याशयवानाह— **चेष्टा इति** । क्रियाणां साधकत्वात्कथं
कारकत्वं ? इत्यत आह— **हस्तादीनि** । सावान्तरव्यापारं
हि करणं कारकमुच्यते । तत्राधिष्ठानादिदैवैर्व्यापारिणो निर्दि-
श्यन्ते । क्रियाशब्देन त्वानन्तरा व्यापाराः । कारकाभित्तिभि-
रवान्तरक्रियाभिः प्रधानक्रियाजननं च प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ।

नन्वत्र कारकाभिधानप्रसङ्गेऽधिष्ठानाद्येवोक्तं कर्मसम्प्रदाना
पादानानि कुतो नोक्तानि ? अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियासुगमात्
कर्मादीनां तदभावादिति ब्रूमः । तथा व वक्ष्यति— 'शरी-
रावाङ्मनोमिथत्वं' [१८।१९] इति । एवं तर्हि चेष्टाऽपि
वक्तव्या । ध्यानादिजनने करणस्य मनसश्चेष्टाभावात्तुगमार्ग

त्यत आह—ध्यानादेरपीति । आदिपदेन स्मरणं गृह्यते, ज्ञात एवार्थे ध्यानं भवति, ज्ञानं चात्मेन्द्रियसन्निकृष्टैव मनसा जायते, सन्निकर्षश्च मानसचेष्टाजन्यः, अतो ध्यानादेरपि मनस्सम्बन्धिनी चेष्टा कारणं भवतीति भावः । ननु नियतपूर्वक्षणे सत्कारणं न च ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽस्ति चिरातीतत्वात् । मनोनेत्व्यसाध्यत्वाद्व्यानादेः । न च सन्निकर्षज्ञानाद्वारा करणं तस्यापि चिरातीतत्वादित्यत आह—पूर्वतनीति । पूर्वतनी चिरातीताऽपि मानसी क्रिया सन्निकर्षद्वारा ध्यानादि-

हेतुसंस्कारकारणत्वेन भवति, ध्यानादेः कारणसंस्कारस्य स्थायित्वादित्यर्थः । दैवमन्तर्यामिव्यापार इति कथितं, तदसत् ; कर्तव्यमनैवोक्तत्वात् । चक्षुराद्यनुप्रादकाः स्यादिय इत्यपरः [वं. ब्र.] तदप्यसत् ; करणादिशब्दैरेव गृहीतत्वादिति भावेनाऽह—दैवमदृष्टमिति । उक्तमर्थं धृतिस्मृत्याऽपि समर्थयते—तथा चेति । देह इत्युपलक्षणम् । हेतुः कारणम् । कर्म हेत्विति क्वचित्पाठः, तत्र छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—तानि कानि ? इत्यत्रोच्यते—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता योऽहमीश्वरोऽस्मीति मन्यते, करणं च श्रोत्रादीन्द्रियं पृथग्विधं पञ्चधा, विविधा नानाप्रकारा पृथक्चेष्टा प्राणादिवायूनां प्रवृत्तिः । अत्र कारणवर्गे पञ्चानां पूर्णं दैवम् ॥ १४ ॥ शरीरेति । शरीरं च वाक्च मनश्च शरीरवाङ्मनसि, तैर्यत्कर्म क्रियारूपं प्रारभते नरो न्यायं वा शास्त्रीयं वा [विपरीतं वाऽशास्त्रीयं वा] तस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

८ वं. ब्र. गि.—तान्येवाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं कर्तृकरणक्रियाश्रयं शरीरम्, कर्ता अहङ्कारश्चिदचिद्रन्ध्रः, ज्ञानकर्मैन्द्रियभेदेन पृथग्विधमनकप्रकारं करणं चक्षुरादिकम्, विविधाः नामकूर्मकृकरदेवदत्तधनजयभेदेन प्राणापानादिभेदेन चानेकप्रकाराः पृथगसङ्कीर्णश्रेष्ठाः क्रियाः तत्प्रधानाः प्राणादयः, दैवं चक्षुराद्यष्टप्राहकमादित्यादि, तदेवात्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चत्वसङ्ख्यापूर्णम् ॥ १४ ॥ एवमधिष्ठानादीनि पञ्चोक्त्वा तेषां कर्मकारणत्वमाह—शरीरेति । न्यायं शास्त्रीयं वा विपरीतमशास्त्रीयं वा यत्कर्म

शरीरवाङ्मनोभिर्नरः प्राणी प्रारभते निर्वर्तयति, तस्य सर्वस्य कर्मणः एते अधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः । एवं पञ्चभिराभ्य-माणमपि कर्म शरीरं वाचिकं मानसिकमिति त्रैविध्यप्रसिद्ध्या त्रिविधान्तर्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम् । शरीरं च वाक्चेति विपृथ ततः समस्तस्य शरीरवाक्पदस्य मनःपदेन द्वन्द्वः, न तु केवलवाक्पदस्येवचतुरारिसूत्र-विपातितं [अष्ट. ५।१।७७] वाङ्मनस्तेत्यकारान्तत्वं न भवति ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—तथाहि अधिष्ठानमिति । शरीरवाङ्मनोभिरिति न्यायं शास्त्रीयं, विपरीतं निषिद्धं वा, अन्यत्सर्वं कर्म शरीरं वाचिकं मानसं च; तस्य पञ्चेते हेतवो भवन्ति । तान्याह—अधिष्ठानं प्रथमं शरीरं कारणं, कर्ता जीवात्मा साहंकारो ज्ञाता संज्ञात एव 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इति सूत्रात् ; करणं च समनस्कं चक्षुश्श्रोत्रादिज्ञानकर्मभेदात् पृथग्विधं गृहीतं; कार्यस्वरूपतो विविधाश्रेष्ठाः प्राणादीनां वृत्तयोऽत्र कर्मणि हेतवः । दैवं च पञ्चमं अदृष्टमिति केचित् (माध्वाः) । वस्तुतस्तु पञ्चसङ्ख्यापूर्ण-मुत्तममन्तर्यामिरूपं कर्ममात्रनिष्पत्तौ प्रबानं, हेतुरित्यर्थः । उक्तं हि प्राक् भगवता पुरुषोत्तमेन स्वान्तरे स्वरूप-माहात्म्यं 'हृदि सर्वस्य विधितं' [१३।१८] इति । श्रीमदाचार्यैरप्युक्तं—'कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवन्निर्गतम्' इति । तथा च सूत्रेष्वपि तदन्तरात्मायत्तजीवात्मदेहेन्द्रियादेः कर्तृत्वं 'परानुवृत्तेः' इत्युपपादितं 'यथा च तक्षोभयथा' [ब्र. सू. २।३।४०] इति ।

अत्र भाष्यकारः—'ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वमोक्तृत्वभेदो दृश्यते; तथा च कर्तृत्वमोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत्, न; यथा तक्षो रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति पीठं वा; स्वतो न व्याप्रियते वास्यादिद्वारेण वा, चकारा-दन्ये स्वार्थकचाराः । अन्याथमपि करोतीति चेत्प्रकृतेऽपि सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । न च कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपं पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथा च स्वार्थं परार्थं कर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् । अन्यच्च—'परातु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४१] इति । कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदशत्वात् ऐश्वर्यादिवत् ; न तु जडैकगतं' इति । अतः 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' [ब्र. सू. ३।१।२३] इति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? अतः; तस्यैव कर्तृकार-

यितुत्वश्रवणात् “अयमुन्निनीषति तं साधु कर्म कारयति यमबोनिनीषति तमसाधु कारयति” इति ‘सर्वकर्ता, सर्व-
भोक्ता, सर्वनियन्ता’ इति सर्वरूपत्वात् भगवति दोषः । तथाच सूत्रं— ‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैष्यार्था-
दिभ्यः’ [ब्र. सू. २।३।४२] ननु वैषम्येनैवैष्यार्थो परिहारः, अनादिस्वेन स्वस्यैव कारयितुत्वादिति पक्षं तु-
शब्दो निशङ्गतिः प्रयत्नस्यैव कर्तृकृत्यं ॥ तस्याऽऽशङ्क्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुत्रं यतमानं बालं वा
पदार्थगुणदोषी वर्णयन्नपि तत्प्रप्तनाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति सर्वत्र तद्व्यगत्याय तदानीं फलदातृत्वे या
इच्छा तामेवानुवर्तते ‘हर्तृन्निनीषति अधोनिनीषति’ इति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैष्यार्थापत्तिः, अप्राप्ता-
णिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदांश्चकार,
ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि, न चानीश्वरत्वं मर्यादामार्गस्य तथैव निर्णयात् यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्ये” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तान्येवाऽ— अधि-
ष्ठानमिति । अधिष्ठानं लिङ्गशरीरं, कर्ता कर्तृत्वान्नामिमान-
रूपोऽङ्कारः, कारणं चेन्निद्राणि, पृथग्विधं अनेकप्रकारकम् ।
चकारेण स्वाधिवैदिकसाहित्यम् । विविधाः कार्यकारणफलादि-
विनिरनेकप्रकारकाः । पृथग्भूताः भिन्नरूपेण जाताः प्राणादीनां
चेष्टा व्यापाराः । अत्र एतन्माध्य एव सर्वप्रेरकोऽन्तर्मायी देवं
पञ्चमं मुख्यं कारणमित्यर्थः । एवकारेण तदविरोधेनान्येषां
कारणत्वञ्चकम् ॥ १४ ॥

पञ्चानामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह— शरीरेति । कर्म त्रिविधं
शारीरं, वाचनिकं, मानसिकम् । अतः शरीराव्याजोभिरङ्गैर्म
नरो मनुष्यः प्रारभते न्याय्यं वा मदाज्ञया मदिच्छाकृत्यं,
विपरीतं स्वफलभोगार्थरूपं विपरीतमन्याय्यं वा प्रारभते तस्मैते
पूर्वोक्ता पञ्च हेतवः, कारणरूपा इत्यर्थः । विकल्पवाचकज्ञा-
शब्दद्वयेन मदिच्छाज्ञानाभावे न्याय्यस्य वेदोक्तत्वेनावस्थाप्राप्त-
स्याऽपि विपरीतत्वं तज्ज्ञाने विपरीतस्याऽपि न्याय्यत्वमिति
ज्ञापितम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— तान्येव पञ्च गणयति— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादी-
नामभिव्यक्त्या प्रयो देहः, तस्यानात्मत्वं चावाङ्मयतिरिक्तसमस्तवादिषिद्धम् । तथा कर्ता बुद्धिविशिष्टादिदा-
भासः प्रमाता नामाहम्प्रत्ययविषयोऽङ्कारस्तथेत्यनेन तद्वदेवानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं देहस्यैव सृष्टौ प्रलये च
तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्च विशेषणनाशाद्विशिष्टनाशं विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य
श्रूयते— “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” [वृ. उ. २।४।१२] इति ।
“यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्सर्ज्यतेवमेतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि व्युत्सर्जन्ति” [वृ. उ. २।१।२०] इति च विशिष्टस्य चानतिरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धम् ।
करणं च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च । तथा
विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणनादिरूपाः । दैवं पुण्यपारुषं तत्तत्करणानुमाहकस्युपादिदेवतारूपम् । पञ्चमं
पञ्चानां पूरणम् ॥ १४ ॥

शरीरेति । न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयम् । विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयम् । ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते
पञ्चैते तस्य हेतव इति च विप्रतिषिद्धमुच्यते । नैष दोषः— अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तु-
र्वाङ्मन इति करणस्यारभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य दैवस्य च सङ्गहात् । सर्वेषु कर्मसु
पञ्चानां समानेऽप्युपयोगे विविधप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति । इदं शरीरं कर्म, इदं
मानसं, इदं वाचिकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥

आत्मनि कर्तृत्वोरो कुर्वतो दुर्मतित्वम् ।

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धिःवान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

* “एव एवैते साधु कर्म कारयति तं मेयमन्वानुनेषत्वेष एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो ननुत्सते”
[३।५] इति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्दीयं श्रुतिरूपम् ।

१ शां. भा.— तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते । एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । 'तत्रैव सति' इति दुर्मितित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते । तत्र तेष्व्वात्मानमनन्यत्वेनाविधया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्य- विद्वान्; कस्मात् ? वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वात्; योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्म- वाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिरेव; अतोऽकृतबुद्धित्वात् स पश्यत्या- त्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थः; अतो दुर्मतिः, कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजज्ञं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः, स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाऽप्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

२ भा. शां. व्या.— क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापा- याविशेषतैस्त्वात्मत्वदष्टमिदमवस्थिति— तत्रेति । तत्पदभरामश- योर्म्यं प्रकृतं सर्वं कर्म । प्रतीकमादाय पूर्वेण सहाक्षरार्थं कथ- यति— एवमिति । अधिष्ठानादीनामुच्यते कर्तृत्वे सत्य- न्यगतं कर्तृत्वमात्मनो यतोऽन्यारोप्य पश्यति, अतो दुर्मति- रित्यात्मनि कर्तृत्वं पश्यन्नित्याह— तत्रैवमिति । कर्तारमि- त्यादि व्याचष्टे— तत्रेत्यादिना । तेष्वधिष्ठानादिषु तैरधिष्ठा- नादिभिरारोपितात्मभावैरित्यर्थः । अकर्तारमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यत्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह— कस्मादिति । ननु शास्त्र- संस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्तात्मनो कर्तृत्वं तस्यानुमन्यते, नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्नपि भवत्यकृतबुद्धिस्तत्राऽह— योऽपी- ति । तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुसारिन्यायैश्चा-

नाहितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः । कौटस्थ्यमात्मन- स्तत्त्वं याथात्म्यं कर्मणोऽपि तत्त्वमविद्याकृताधिष्ठानादिकृतत्वे- नाऽऽत्मासाक्षित्वमात्मकर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभावोऽतदवधार्यः । शुद्धत्वं स्पष्टीकृतं दुर्मितित्वं विवृणोति— जननेति । 'अहं कर्ता' इत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविदुषस्तद्दर्शनमस्तीत्यत्र दृष्टा- न्तमाह— यथेति । तिमिरोपहतचक्षुरनेकं चन्द्रं पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं पश्यति, एवमविद्वानात्मानं कर्तारं पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं पश्यतीत्यर्थः । अधिष्ठानादिष्वधिष्ठाय स्वात्मत्वनः स्वात्मनि तद्वत्क्रियारोपे दृष्टान्तमाह— यथा वेति । अन्येषु बाह्येषु पुरुषेषु धावनकर्तृषु बाह्ये स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्तारम- विवेकादभिमन्यते तथाऽधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्वत् स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वकं जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मान- मेव कर्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिः विपरीतमतिः, अकृतबुद्धित्वात्— अनिष्पन्नयावस्थितवस्तुबुद्धित्वात्; न पश्यति न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— यथेवं पञ्चानां हेतुत्वेऽन्यात्मैव कर्ता, तस्मिन्नुत्पन्नान्धानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात्, विधिनिषेधादि- संरक्षणाय कर्तृत्वं तावदुत्पन्नम्; न च सहकारिनिर्पेक्षकर्तृत्वं प्रतिपिद्यत इति वार्च्यं; तस्य प्रसङ्गाभावेन प्रतिषेधयोगात् । न हि किमिदं हेतुमिदं यद्वचनचक्रादिनिर्पेक्षः करोमीति मन्यत इति शास्त्रां नियन्त्रन्तरनिर्पेक्षस्याभाविककर्तृत्वप्रभस्य देहाद्यात्म- भ्रमवतां चानेकाधीने कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारण- मकर्तृत्वात्सन्धानमित्युच्यते 'तत्रैवम्' इति श्लोकेन । परमात्मानुमतिपूर्वक इति सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुग्रहः । आत्मानुमतिरिति स्वात्मानमित्यर्थः । अत एव च कर्तृशब्दो- ऽन पर्ववदस्मिन्मपेक्षः; इतरथा कर्मपरम्भहेतुमित्यव्याहार- प्रसङ्गाच्चैवमिप्रायेणाऽह— केवलमात्मानमेव कर्तारमिति । शुशब्दोऽसाधारणार्थो व्याख्यातः । शास्त्रनिर्वर्कत्वेऽपि वा केवलशब्दोऽव्यक्त्यर्थ एवाकारः ।

मन्त्र केवलशब्देन स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति चेत्, न, चतुर्भिः सम्भूयकारेण प्रसृतं तत्त्वभिन्नान्तरायां

तत्त्वबन्धेनार्थस्वरस्यातस्यापेक्षितत्वात् । तत्र यत्परिहृयम्— 'आत्मनोऽधिक्रियत्वभावत्वेनाधिष्ठानादिभिः संहतत्वात्पुनरेतैः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहतनं, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्; नन्व- विक्रियस्यात्मनः केनचिरसंहननमस्तीति न सम्भूयकारित्वमुप- पद्यते' इति; तदसत्, स्वकृतोत्पत्त्यादिभिकारहितत्वात्पुनरेतैः 'दारण्यमित्यादि तैर्ल तिले तद्वत्पुनरिति । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्मात्मवैदः' इत्यादिभिः शास्त्रैर्द्वयान्तरेण संहननस्य ज्ञानचिकीर्षायाधारतया सहकारिभिः सम्भूयकर्तृत्वस्य च स्थापनात् । अन्यथाऽत्रापि 'पञ्चेत तस्य हेतवः' [१८/१५] इति कर्तुरपि हेतुत्वेन परिगणनस्य भग्नप्रसङ्गादिति ।

'स दुर्मतिः' इत्येतदुक्तयैवातुः; अन्यथा पौन- स्कत्यादिव्यभिप्रायेणाऽह— विपरीतमतिरिति । अकृत- बुद्धिरिहाध्यात्मशास्त्रैरनिष्पादितबुद्धिः; तदाह— अनिष्पन्नैति । 'यः पश्यति, न स पश्यति' इति व्यावातात् सदिप दर्शन- मयथाभावेनासङ्कल्पतया— निन्यत इत्यभिप्रायेणाऽह— न यथावस्थितमिति । बाह्येषु यथावस्थितं दर्शनसम्भारप्रसङ्गे-

विषये नियच्छति कर्तारमिति । स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तव्यति-
रिक्तेषु न प्रवर्तते; अवश्यकर्तव्येषु स्वभावाद्विप्रतिपत्तिरिति

स्वस्मिन्विधिनादिषु च यथांशं कर्मबन्धनस्य प्रवर्ततेति
हृदयम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— केवलं निष्क्रियम् । एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्ब्रह्मन्ति हीति तत्रैव ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— न त्रैवं जीवस्य कर्मकारणेष्वनन्तमपि
व्याख्यायमाने 'तत्रैवं सति' इत्युक्तवाक्ये केवलमिति न
युज्यते, एकाकिनमात्मानं कारणत्वेन मन्यमानस्य निन्दया-
ऽस्य सहायस्य कारणत्वप्रतीतिरित्यत आह— केवलमिति ।

नात्र केवलशब्द एकाकिबन्धनः, किन्तु निष्क्रियत्वाभावः;
तदुक्तिश्च निन्दोपपादनार्थेति भावः । केवलशब्दस्य निष्क्रिय-
धत्वं कुतः ? इत्यत आह— एनमिति । तत्रैवावासायुक्ता-
वेवोक्तम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र कर्मण एवं सति कर्तारं क्रियानिर्मुक्तिकारणं प्रत्यगबोधरूपं केवलमसहायं तु
यः पश्यति यो जानाति अकृतबुद्धित्वाच्छास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात्, न स पश्यति न स
जानाति दुर्मतिः तस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वमविद्याकृतं, न वास्तवं कर्तृत्वमस्तीति । आत्मानं नित्यबुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वरूपं प्रतिपद्यमानस्य साङ्ख्यज्ञाननिष्ठस्य योगिनः सकलकर्मसंन्यास एवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— यदर्थमविद्यानादीनां कर्मकारणत्वमुक्तं
तदाह— तत्रैवमिति । तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्कर्मणि
एवं सति यथोक्तैरविद्यानादिभिः पञ्चभिर्निर्वर्त्यै सति अतिनि-
र्वर्तकं अथ च केवलमसङ्गोदासीनस्वभावम् "साक्षी चेता
केवलः" [बे. उ. ६।१।१+ब्रह्मो. ३] इति श्रुतेः; अतः
कर्तृत्वानर्हमेवात्मानं यस्तु कर्तारं पश्यति, स न पश्यत्य-
ज्ञानी । कुतः ? अकृतबुद्धित्वात् शास्त्रन्यायाभ्यामसंस्कृतबुद्धि-
कत्वात् । तथा हि— शास्त्रं तावत् "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"
[बृ. उ. ४।३।१६; १६] "असङ्गे न हि सज्जते" [बृ. उ.
३।५।२६; ५।२।४।५।२६; २।२।५।१५] इत्यात्मतत्त्वस्याङ्गो-
दासीनत्वभावत्वम् "ध्यायतीव लेलायतीव" [बृ. उ. ५।३।१०]
इति तस्य बुद्धयुपाधिकमभ्यस्तमेव च कर्तृत्वं दर्शयति ।
अथाप्युक्तम् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते'
[३।२७] 'शरीरस्योऽपि कर्मणैव ! न करोति न लिप्यते'
[१३।३१] इति ।

न्यायोऽपि निर्धर्मकवतिविकारवान्यथापुनरपचित्स्वः पूर्वा-
चार्यैरुक्तो वज्रपञ्जरे चात्माभिः प्रपञ्चितः । अत्रापि 'धना-
दित्वाभिर्गुणत्वावशमात्माऽयमन्यथः । ... न कोऽपि'
[१३।३१] इत्यनेनोक्तः । श्रेत्राप्याये च कर्तृत्वनिर्वाहकाणां
ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां सर्वेषामपि क्षेत्रधर्ममतिप्रादुरादात्मक-
कर्तृत्वानुपपत्तिर्द्विर्हिता । अतः शास्त्रन्यायावसानाद्यन्यस्य
देहात्मवादिन एवेदमात्मकर्तृत्वदर्शनं, न तु पण्डितस्त्वर्थः ।
ननु पण्डितोऽपि तार्किकादिः कर्तारमात्मानं पश्यतीत्य-
आह— दुर्मतिरिति । दृष्ट्वा त्विकप्रतिबन्धकत्वापेन मस्तिन
मतिर्यस्य सः । तथा च तार्किकाद्योऽन्यस्यच्छास्त्रार्थेयाप
संस्कृतबुद्धित्वाद्भ्रान्ता एवेति भावः ।

यत्नत्र 'जीवरात्मनः परमेश्वराधीनं कर्तृत्वमिति स्थिते सति
यः केवलमात्मानमेव कर्तारं पश्यति, स न पश्यति' इति
माध्वरासाजुबध्याख्यानम्, तत्रापि 'न स पश्यति दुर्मतिः
इत्येतदेव प्रतिवचनम्, उक्तरीत्या शास्त्रन्यायबलवद्भवन
प्रतिबिद्भवेन कर्तात्मवादस्यासत्तुदिकर्तृत्वादिति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— तत्रैवं सति एवमुक्तं कर्मणि सति वस्तुतः प्रकृतिपुरुषप्रयोजकभूतपरमात्मनुमति
पूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मानं स्वमेव कर्तारं पश्यति यः स परं विपरीतमिति
अकृतबुद्धित्वात् यथावस्थितं कर्तारं न पश्यति यतः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किमनो यथेधमत आह— तत्रेति ।
तत्र सर्वकर्मेषु पञ्चहेतवो मथेरिता इत्येवं सति स केवलमेकं
आत्मानं जीवं, बुधदेन अकर्तारं, शोऽङ्गबुद्धित्वात् गुरुपदेश-

प्राप्तविकारभावात् दुर्मतिः दुर्बुद्धिः स्वमौल्येन पश्यति, स
पश्यति आत्मानं मां चेति भावः । एवं यः कर्म करोति तत्
तत्फलतीति भावः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— एतत्प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्च
द्वाम्भां श्लोकाभ्यां दर्शयति— तत्रेति । तत्र तस्मिन्कर्मणि एवमुक्तरीत्या पञ्चभिर्निर्वर्त्यै सति केवलं त्वकर्तारमप्य
त्मानं चेतनम् "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" [बे. उ. ६।११] इति श्रुतेः अविद्यानादिविपञ्चकप्रवा
दर्शितमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाभ्रयं पश्यति, स दुर्मतिः पापाभिर्भूतमतिर्न पश्यत्यन्य एव सः । अदर्श
हेतुः— अकृतबुद्धित्वादिति । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिः, तद्विपरीतोऽकृतबुद्धि
स्तस्य आगतत्वं तस्मात् । यथा स्वमुखस्योद्पात्रसंसर्गिकत्वं पश्यता जलचाञ्चल्यमपि तत्रारोप्यत एवमाह
बुद्धिसंस्कृतत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ १६ ॥

अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुमतिस्त्वं तत्फलं च ।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

१ श्रां. भा.— कः पुनः सुमतिः ? यः सम्प्रकृष्यति इत्युच्यते— यस्येति । यस्य शास्त्राचार्यो-
पदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतः ' अहं कर्ता ' इत्येवंलक्षणो भावो भावना प्रत्ययः ' एत एव
पञ्चाधिष्ठानादयोऽविधयाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहम् ; अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षि-
भूतः "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" [सुं. उ. २।१।२] ' केवलोऽविक्रियः ' इत्येवं पश्यती-
त्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवति ' इदमहमकार्षं,
तेनाहं नाकं गमिष्यामि ' इत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमँल्लो-
कान् सर्वानिमान्प्राणिन इत्यर्थः ; न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निबध्यते नापि तत्कार्येणार्थम-
फलेन सम्बध्यते ।

२ आ. शां. व्या.— विपरीतदृष्टेर्मुर्मितित्वं शिद्धा सम्प्र-
गृष्टेः सुमतिस्त्वं प्रप्रपूर्वकमाह— कः पुनरित्यादिना । ' अहं
कर्ता ' इत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययाभावे कुत्र कर्तृत्वधीः ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— एत इति । कथं तर्हि कर्तृत्वधीरात्मनि ? इत्या-
शङ्क्याधिष्ठानादीनां तद्व्यापाराणां च साक्षित्वादिद्याह— अहं
स्त्विति । आत्मनो न स्वतोऽस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र
प्रमाणमाह— अप्राणो हीति । नापि तस्य स्वतो ज्ञान-
शक्तिमत्त्वमित्याह— अमना इति । उपाधिद्वयसम्बन्धे शुद्धत्वं
फलितमाह— शुभ्र इति । कारणसम्बन्धादनुद्धिमाशङ्क्यो-

क्तम्— अक्षरादिति । कार्यकारणयोरात्मात्प्राप्तित्वेन पार्थक्ये
सद्वितीयत्वमाशङ्क्य तयोरेवस्तुत्वान्नेवमित्याह— केवल
इति । जन्माभिसर्वविक्रियाराहित्वेन कौटस्थ्यमाह— अवि-
क्रिय इति । बुद्धिर्ब्रह्मेत्यादि व्याचष्टे— बुद्धिरिति । ना-
नुशायिनी नानुशयवती, न क्षेत्रज्ञात्मनीत्यर्थः । द्वितीयपदस्या-
क्षरार्थयुक्त्या वाक्यार्थमाह— इदमिति । पापं कर्मदमा परा-
मृश्यते । लोकानां प्राणसम्बन्धाभावे कुतो हिंसा ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— प्राणिन इति ।

१ श्रां. भा.— ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते ? यद्यपि स्तुतिः ; नैष दोषः, लौकिक-
पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या ' हन्ताऽहं ' इति लौकिकी दृष्टिमाश्रित्य
' हत्वाऽपि ' इत्याह । यथादक्षितं पारमार्थिकी दृष्टिमाश्रित्य ' न हन्ति न निबध्यते ' इति तदुभय-
मुपपद्यत एव ।

२ आ. शां. व्या.— विरुद्धार्थोक्त्या स्तुतिरपि न
युक्तेति शङ्कते— नन्विति । विरोधं परिहरति— नैष दोष
इति । लौकिकदृष्टिमन्त्रमहत्वाऽपीति निर्देशं विशदयति—
देहादीति । तात्त्विकी दृष्टिमास्थाय न हन्तीत्यादिनिर्देशमुप-
पादयति— यथेति । नाहं कर्ता, किन्तु कर्तृत्वप्राप्तयोः साक्षी

क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सत्कार्यकारणा-
सम्बन्धोऽद्वितीयोऽतिक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृष्टेर्व्यादक्षितत्वं
दृश्यम् । ' हत्वाऽपि ' इत्येतत् ' न हन्ति ' इत्यादि चोभयं
दृष्टिद्वयावष्टमानुपपन्नमित्युपसंहरति— तदुभयमिति ।

१ श्रां. भा.— नन्वधिष्ठानादिभिः सम्प्रय कर्तृत्वेवाऽऽत्मा ' कर्तारमात्मानं केवलं तु ' [१८।१६]
इति केवलशब्दप्रयोगात् । नैष दोषः, आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः ।
विक्रियावतो ह्यन्येः संहननं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्, न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्
संहननमस्तीति न सम्भूय कर्तृत्वमुपपद्यते, अतः केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दो-
ज्ज्वादमात्रम् ।

२ आ. शां. व्या.— केवलमेवाऽऽत्मानं कर्तारं पश्यन्
' तुमे' ति : ' इत्यत्राऽऽत्मविशेषणसमर्पककेवलशब्दसामर्थ्या-
दात्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शङ्कते— नन्विति । आत्मनो
धी. सू. ४१

वैशिष्ट्यायोगात् विशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति— नैष
दोष इति । अविक्रियस्वाभावेऽपि कथमारमनोऽसंहतत्वम् ?
इत्याशङ्क्याऽह— विक्रियेति । अधिष्ठानादिभिर्मात्मनः

संहननेऽपि न कर्तृत्वमविक्रियस्य, क्रियान्वयव्यापातादित्याह—
संहत्येति । संहतत्वात्प्रपत्तिं व्यक्तीकरोति— न स्त्विति ।

असंहतत्वे फलितमाह— इति नेति । कथं तर्हि केवलम्—
मात्मनि केवलशब्दादुक्तम् ? तदाह— अत इति ।

१ शां. भा.— अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । ‘ अविकार्योऽयमुच्यते ’
[२।१५] ‘ गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ’ [३।२७] ‘ शरीरस्थोऽपि न करोति ’ [१३।३१]
इत्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्येव तावत् । श्रुतिषु च— “ ध्यायतीव लेलायतीव ” [बृ. उ. ४।३।१०] इत्येव-
माद्यासु । न्यायतश्च निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावचाभ्युपगमेऽप्या-
त्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति, नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि
परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्तृत्वमात्मनोऽभ्युपगमं नास्या-
विक्रियत्वमुपैतीत्याशङ्क्याऽह— अविक्रियत्वं चेति । तत्र
स्मृतिवाक्याभ्युपगमः— अविकार्योऽयमिति । ‘ नाऽयं
हन्ति न हन्यते ’ [२।१९] इत्यादिवाक्यामादिशब्दार्थाः ।
उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति— असकृ-
दिति । “ निष्कलं निष्कियं शान्तं ” [थै. उ. ६।१९]
इत्यादि वाक्यं श्रुतावादिशब्दार्थाः, याति वाक्यानि तैरात्मनो-
ऽविक्रियत्वं दक्षितमिति योजना, न्यायतश्च तद्वक्षितमिति पूर्वेण
सम्बन्धः । न्यायमेव दर्शयति— निरवयवमिति । न

तावदात्मा स्वतो विक्रियते, निरवयवत्वादाकाशवत् ; नापि
परतोऽसङ्गस्याकार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः किञ्चाऽऽत्मनः
स्वनिष्ठा वा, विक्रियाऽधिष्ठानादिनिष्ठा वा ? नाऽऽयः, स्वनिष्ठा-
विक्रियानुपपत्तेः, आत्मनो दर्शितत्वादिस्वाशयेनाऽह—
विक्रियावच्चेति । सा चायुक्त्युक्तमिति शेषः । द्वितीयं
दूषयति— नेत्यादिना । अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म तयोपा-
दात्मन्यागच्छतीत्याशङ्क्य तदगमनं वास्तवमाविर्भवेति
विकल्प्याऽऽयं दूषयति— न हीति ।

१ शां. भा.— यच्चविद्यया गमितं न तत्तस्य; यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः, यथा वा तल-
मलिनत्वं बालैर्गमितमविद्यया नाऽऽकाशस्य, तथाऽधिष्ठानादिविक्रियाऽपि तेषामेव, नाऽऽत्मनः ।
तस्माद्युक्तमुक्तं ‘ अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावाद्विद्वान् हन्ति न निबध्यते ’ इति । ‘ नायं हन्ति न हन्यते ’
[२।१९] इति प्रतिज्ञाय ‘ न जायते ’ [२।२०] इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा
‘ वेदाविनाशिनं ’ [२।२१] इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ सङ्क्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसा-
रितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय ‘ विद्वान् हन्ति न निबध्यते ’ इति ।

२ आ. शां. व्या.— द्वितीयं निरस्यति— यस्त्विति ।
आत्मन्वविद्याप्राप्तितं कर्म नाऽऽत्मीयमित्येतद्वृथान्ताभ्यामुप-
पादयति— तथेत्यादिना । आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्तृत्वा-
भावे फलितमाह— तस्मादिति । ननु प्रागेवाऽऽत्मनो-
ऽविक्रियत्वं प्रतिपादितं, तदिह कस्मादुच्यते ? तत्राऽह—

नायमिति । शास्त्रादौ प्रतिज्ञातं हेतुपूर्वकं सङ्क्षिप्तोक्त्या मध्ये
तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारितां कर्माधिकारनिवृत्तिमिहोप-
संहरतीति सम्बन्धः । प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्याने-
निगमनं किमर्थं ? इत्याशङ्क्याऽह— शास्त्रार्थेति ।

१ शां. भा.— एवं च सति देहभृत्त्वामिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसन्ध्यासोपपत्तेः ‘ सन्धा-
सिनामानिष्टादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवति ’ [१८।१२] ‘ इत्युपपत्तेः तद्विपर्ययाच्चेत्तरेषां भवति ’
इत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रार्थ उपसंहृतः । स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितै-
र्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्माधिकारो विदुषो नेति स्थिते
तस्य देहामिमानाभावे सत्यविद्योत्वसर्वकर्मत्यागखिद्धेनिष्ठ-
निष्ठं मिश्रं चेति त्रिविधं कर्मफलं सन्धासिनां नेति प्रायुक्तं
युक्तमेवेति परमप्रकृतमुपसंहरति— एवं चेति । ये पुनरविद्वानो
देहामिमानिनस्तेषां त्रिविधं कर्मफलं भवत्येवेति हेतुवचन-
सिद्धमर्थं विगमयति— तद्विपर्ययाच्चेति । अधिष्ठानादिकृतं
कर्म नाऽऽत्मकृतमविदुषामेव कर्माधिकारो देहामिमानित्वेन

तस्यागयोगात् ; देहामिमानाभावात् विदुषां कर्माधिकारनिवृत्तिं
रित्युपसंहृतमर्थं सङ्क्षिप्त्याऽह— इत्येष इति । उक्तश्च गीतार्थो
वेदार्थत्वादुपादेय इत्याह— स एष इति । कथमयमर्थो
वेदार्थोऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते ? तत्राऽह— निपुणेति
भाष्यकृता (शं.) मानयुक्तिन्यायं विगमयानुक्तत्वात्प्राप्त्यर्थो
पादेयत्वमित्याशङ्क्याऽह— तत्रेति ॥ १७ ॥

इ रा. भा.— परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेन यस्य भावः कर्तृत्वविशेषविषयो मनोवृत्तिविशेषो नाहंकृतः नाहमभिमानकृतः 'अहं करोमि' इति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः; बुद्धिर्मेस्य न लिप्यते अस्मिन् कर्मणि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया सम्बध्यते, न च मदीयं कर्मति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः । स इमान् लोकान् युद्धे हत्वाऽपि तान्न निहन्ति; न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन युद्धारख्येन कर्मणा न निबध्यते, तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— दुर्मतिप्रसक्तं कस्तर्हि दुर्मतिः ? इति बुधु-
त्सायामेवंविधाकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रयोजनमुच्यते— यस्येति
श्लोकेन । भावोऽत्राभिप्रायः, अर्थान्तरान्वयात् । स च प्रकरणात्
समन्विताहाराच्च विशेष्यते— कर्तृत्वविषयो मनोवृत्ति-
विशेष इति । 'अहंकृतः' इत्यत्र कर्तृत्वानुसन्धानात्कर्मार्थ-
त्वेऽपि मनोवृत्तिविशेषस्याहमभिमानविषयत्वाद्योगात्तन्मूलक-
मात्रमिदं विवक्षितमित्याह अहमभिमानकृत इति । अत्राहं-
शब्देनाहमभिमानलक्षणा वा । यदा 'अहंकृतः' इति 'मुक्ता
ब्राह्मणाः' इतिवत्कर्तरि कः; अहमभिमानकृत इति फलितोक्तिः ।
ननु आत्मनोऽहमर्थत्वात्कथमहमभिमानवर्जनम् ? तत्राऽहं—
अहं करोमीति । साधारणमिदं शौच्यम्, अन्यथा साक्षा-
त्कर्तृत्वविरोधात् । एवं कर्तृत्वत्यागे कण्ठोक्तं परिशेषान्तरार्थ-
सिद्धः फलसङ्गत्यागो 'बुद्धिर्मेस्य न लिप्यते' इत्यनूयत
इत्याह अस्मिन्निति । 'नाविरोधो दुष्प्रतिपात्' [कटो.
१।२।२३] इत्यादिप्रतिषिद्धैर्बैधैरहननुदासाय शास्त्रोपक्रम-
ादिसिद्धयुक्त्याऽहं युद्धे हत्वापीति । न हन्ति—हनना-
भिमानजन्यादृष्टवत्या तत्फलसम्बन्धयोग्यहन्तन्त्रविलक्षण
इत्यर्थः । अन्यथा 'हत्वाऽपि न हन्ति' इति व्याघातात् ।

यत्तु परैरशोकम्— 'आत्मनो हननकर्तृत्वाभावात्तत्कार्य-
णापर्यमफलेन न सम्बध्यत इत्युच्यते' इति; तद्वत्, 'यस्य
नाहंकृतो भावः' इति विशेषणवैयर्थ्यात्; अविदुषोऽन्यस्यापि
तन्मते कर्तृत्वाभावात्तस्मिन्नपि च कर्मफललेपस्य सिध्दात्वात्पु-
णमात् । 'कथं भीष्मम्' [२।४] इत्यादेः प्रशस्य केतुल्येन
प्रतिशेषाधर्म 'इमांश्लोकान्' इति सामान्येनोच्यत इत्य-
भिप्रायेणाऽहं— न केवलमिति । अत्र 'न हन्ति' इत्यस्य
'न निबध्यते' इति व्याख्यानमिति योजना समीचीने
गत्यन्तरे सम्भवति न युक्ता । अतः 'यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्मेस्य न लिप्यते' इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावनावस्थितयोः
फलमपि हेतुसाध्यभावेन 'न हन्ति न निबध्यते' इत्यनूयत
इत्याह— तत् इति । 'न निबध्यते' इत्यनेन कर्मसाध्य-
भोक्तृविरोधिकलान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽहं—
तत्फलं नानुभवतीति । एतेन 'क्रियाकाले नाहङ्कारः
क्रियोत्तरकाले मया कृतमिति प्रतिस्वनात्तात्पर्यः, 'न हन्ति न
निबध्यते' इत्युभाभ्यामैहिकामुष्मिकप्रत्ययवायप्रतिषेधः' इति
योजनान्तरं निरस्तम् ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— तज्ज्ञानं स्तौति— यस्येति । यस्वीषद्वध्यते स ईषदहङ्कारो च ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अवश्यं चेतद्वै यावदोत्तरश्लोके स्वा-
त्मानसकारणं जानतः स्तुतिः क्रियते, अन्यथा सहायस्य
कारणत्वं जानतः स्तुतिः क्रियेतेति भावेनाऽहं— तदिति ।

स्वात्मनो निष्क्रियत्वज्ञानम् । ननु निरहङ्कारस्यापि इन्द्रादे-
र्वृत्रवधादिनेषुद्वन्द्वो द्रव्यते तत्कथमेतत् ? इत्यत आह—
यस्त्विति । इयं च कल्पना वजुरासत्वादिना युज्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— न केवलं तस्य योगिनः सकलकर्मसंन्यास एव— यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः
संस्कृतात्मनः 'अहं कर्ता' इत्येवम्भूतो भावः प्रत्ययो न भवति, एत एवाधिष्ठानादयोऽधिष्ठानकर्तृकरणचेष्टाः
देवानि सर्वकर्मणां कारणान्यविषया चैवं कल्पितानि सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहं; अहं तु तद्व्यापाराणां
साक्षिभूत इति पश्यतीति बुद्धिर्निश्चयो यस्य नानुशीचितो भवति तदहमकार्षं तेन नरकं गमिष्यामीति
न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमांश्लोकान्प्राणिनो न हन्ति, न च हननैककर्मणा निबध्यते । ननु 'हत्वाऽपि
न हन्ति न निबध्यते' इत्येतद्वचनं विरुद्धम्; नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः ।
तस्माद्युक्तं न हन्ति न निबध्यत इति ॥ १७ ॥

वे. ब्र. गि.— एवमात्मनः कर्तृत्वं निरस्त्यार्कात्मज्ञा-
निनः सर्वकर्मसंन्यासखुपपादयति— यस्येति । यस्य भावः
प्रत्ययः अहंकृतः अहमिति कृतः 'अहं कर्ता' इत्येवंरूपो न
भवति; यदा यस्य भावः स्वभावः अहमिति कृतो न भवति,
अहङ्काराभावेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषात्; अथवा अहङ्कृत

इति षष्ठी, अहङ्कृतोऽहङ्कारस्य भावस्तादात्म्यं यस्य न भवति ।
अत एव बुद्धिस्तत्करणं यस्य न लिप्यते । 'इहमहमकार्षं-
मेतत्फलं शोभ्ये' इत्यनुसन्धानं लेपः । स च पुण्ये कर्मणि
हर्परूपः, पापे तु पश्चात्तापरूपः । तेन द्विविधेनापि लेपेन न
युज्यते, 'एत ह वाच न तपति' [ते. उ. २।१।१]

इत्यादिश्रुतेः । स इमान् लोकान् सर्वप्राणिनो लोकदृष्टयः । हत्वाऽपि ऐन्द्रजालिकवत्परमार्थदृष्ट्या न हन्ति, अत एव न निवध्यते तत्कारणाद्यमफलं न सम्पद्यते । अत्र 'नाह' ।

कृतो भावः 'इत्यस्य फलं 'न हन्ति' इति । 'बुद्धिर्न लिप्यते' इत्यस्य फलं न निवध्यत इति । तस्मादकर्मोपनिषत्स्य सर्वकर्मसम्पत्त्यः सुषु सम्पद्यत इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०—यस्येति । अविद्यानादौ परमात्मनि मुख्यकर्तृकत्वानुसन्धानतोऽहङ्कृतो भावः स्वस्मिन् कर्तृत्वाभिमानकृतो मानसो विकारो न भवति, बुद्धिश्च न लिप्यते फलादौ, स हत्वाऽपीमंल्लोकान् न हन्ति न केवलं भीष्मादीनिर्त्यर्थः । ततस्तेन कर्मणा न निवध्यते तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः । तदुक्तं—'ब्रह्मण्याभाय कर्माणि' [५।१०] इति । अत्र कर्तृत्वादिकं साक्षात्कर्षेण परदेवतायां निर्दोषपूर्णविमर्शे ब्रह्मण्यनुसन्धायेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—अथ शुरुपदेमाकृतबुद्धेर्मेदाज्ञया-
ऽवश्यकत्वात्वेन मविच्छया जायमानत्वेन बाहङ्कारहितस्य
कर्मफलाभावं कैश्चित्कन्यायेन प्रदर्शयन्नाह—यस्येति ।
अहङ्कृतः 'अहं कर्ता' इत्येतादृशो मिथ्याभिनवेशरूपो
भावो यस्य नास्ति । किञ्च यस्य बुद्धिमेविच्छया ज्ञातबुद्धि-
फलेषु कृतकर्मजज्ञाने न लिप्यते न सज्जते, स इमंल्लोकाना-

सुरान् मदिवच्छया हत्वाऽपि लोकैर्हन्तुमेव परिदृश्यमानोऽपि
न हन्ति, किन्तु मदिवच्छेद्य इन्ति; अतएव तेन कर्मणा न
निवध्यते, बन्धनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्र विपरीतकर्मबन्ध-
नाभावस्तत्र विहितकर्मणा मत्सेवादिप्रतिबन्धकफलाप्रतिबन्धं
किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—द्वितीयं प्रयोजनमाह—यस्येति । यस्य प्रमातृभावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा
नाहङ्कृतः अहमिह कृतोऽङ्कारतादात्म्यं प्रापितोऽहङ्कृतस्तथा न, यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रक्षितः न
भवति, यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नास्मिन् प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादितार्किक-
निरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चेतन्यादयो बुद्धौ न संसृज्यन्त इति बुद्धिमेव चेतनानां वदतो बौद्धस्य निरासः ।
चिदचित्तेत्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासो बाध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः ।
'हत्वाऽपि स इमंल्लोकान् हन्ति, न निवध्यते' इति तु स्तुतिभावं, कर्तृत्वस्यैव बाधेन हन्तृत्वायोगात् ;
दृग्धटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता
कृतं कर्मातात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नाहंतीति दर्शितम् । न हि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धिं कृत्वा
प्रहरतः सर्पभोजनं दृशनादिवक्त्रं भवति, सर्पे तु तथाकुर्वन्तस्तद्वत्येव; तद्वदिदमपि ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषय-
मविशेषयोग्यते; तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते; तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणा-
ऽविद्याकल्पितो भोक्ता; इत्येतन्नयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना ।
ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मात्मः स्यात् । ततः पञ्चभिरधि-
ष्ठानादिभिरारब्धं बाह्यनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । कर्णं
क्रियतेऽनेनेति बाह्य भोज्यादि, अन्तस्थं बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता
करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः, संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः
संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मैषु हि त्रिषु समवेति, तेनार्थं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—बाह्याश्रयसंहारानन्तर्यं 'अथ'
इत्युक्ते, 'इदानीं' इति प्रवर्तकोपदेशोपेक्षास्योक्तः; कर्मणां
येषु विदुषां नाधिकारोविदुषां नाधिकारस्तेषामित्यर्थः ।
ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह—ज्ञानमिति ।

ज्ञेयशब्दस्याऽपि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थत्वमाह—तथेति
उपाधिलक्षणं तत्प्रधानत्वमुपहितत्वं तत्स्यावस्तुत्वार्थमविद्या
कल्पितविशेषणम् । एतदेव त्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह—इत्ये-
तदिति । सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्यत्राहर्तव्यम् । चोदनां

क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति भाष्यानुसारेण बोधनाशब्दार्थ-
माह— प्रवर्तकेति सर्वकर्मणामिति पूर्वेण सम्बन्धः । त्रैविध्यं
ज्ञानादिना प्राप्नुमः । कर्मणां बोधनेति निबन्धः । तेषां सर्व-
कर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति— ज्ञानादीनामिति । हानो-
पादानादीत्यादिपदेनोपेक्षा विवक्षिता । करणमित्यादेस्तात्पर्य-
माह— तत इति । ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । उक्तं यं

लोकभागमवतारयति— इत्येतदिति । बाह्यमन्तस्त्वे च द्विविधं
करणं करणव्युत्पत्त्या कथयति— करणमिति । उक्तलक्षणं
कर्मैव स्पृष्टयति— कर्तुमिति । स्वतन्त्रो हि कर्ता, स्वातन्त्र्यं
च कारकाप्रयोज्यस्य तत्प्रयोजकत्वमित्याह— कर्तेति । कथ-
मुक्ते त्रिविधे कर्म संग्रहते ? तत्राऽऽह— कर्मेति । कर्मणो
हि प्रसिद्धे कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सच्चगुणवृद्धयैव भवतीति सच्चस्योपादेयताज्ञापनाय
कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्तव्यकर्म-
विषयज्ञानम्, ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्मचोदना बोधबोद्धव्यबोद्धयुक्तो
ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्यरूपं कर्म त्रिविधं सङ्गृह्यते करणं कर्म कर्तेति । करणं
साधनभूतं द्रव्यादिकं, कर्म यागादिकं, कर्ता अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सात्त्विककलागो विशेषितः; अथ
तदर्थं 'नित्यसत्त्वस्थाः' [२।४५] इत्यादिभिर्बहुधा प्राक्प्र-
सक्तसत्त्वोपादेयता निरवशेषं विशेष्याः; तत्र मध्ये कर्मचोदना-
प्रकारादिकथनं कथं सङ्गच्छते ? इत्यत्राऽऽह— सर्वमिति ।
कर्मचोदनाप्रकारोक्तिसत्त्वबुद्धिषु ज्ञानादिषु गुणतन्त्रैर्विध्यं प्रपञ्च-
यितुमित्यर्थः । कर्तव्यकर्मविषयमित्यादि ज्ञानज्ञेयज्ञातृ-
शब्दाः सामान्यविषया अपि कर्मचोदनात्रैविध्यात्त्वात्तद्विशेषो-
पपा इति भावः । एतेन ज्ञानशब्दस्यात्र शास्त्रपरत्वव्याख्या
निरस्ता । प्रवर्तकवचनरूपचोदनास्वरूपविवर्लक्षणां ज्ञानादीनां
कथं चोदनाभेदत्वोक्तिः ? इत्यत्राऽऽह— बोधबोद्धव्यबोद्धयुक्त
इति । ज्ञानादीनां चोदनानुबन्धित्वमात्रेण विधाशब्दोक्तं
प्रकारस्त्वमित्यर्थः । एवं 'त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इत्यत्र हेतुद्वय-
सहितस्वरूपेण त्रैविध्यम् ।

अनुक्तविषयत्रैविध्यान्तरोक्तिशङ्कान्युदासाय त्रिष्वन्यतमं
विबिच्यत इत्याह— तत्रेति । सङ्ग्रहशब्दस्य कर्मणि व्युत्पत्ति-
माह— संग्रह्यत इति । कर्मैव सङ्ग्रह इति कर्मधारयः, कर्मणो

वा सङ्ग्रहः । " व्रीहिभिर्भजेत " [आप. श्रौ. ६।३।१२४]
'दध्ना जुहोति' [आप. श्रौ. ६।२।५।१०] इत्यादिप्रतिपादितं
क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलापेक्षया तु कर्मण एव
करणत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह साधनभूतं द्रव्यादिकमिति ।
आदिशब्देन आत्मादिग्रहणम् । नन्वत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं,
तदेव करणमित्युच्यते; ज्ञानादिग्रयमेव हि करणकर्मकशब्द-
विवृतमिति युक्तम्; अत एव हि 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च'
इत्यनन्तराहुवावसन्नतिरिति चेत्— मैवं, शब्दस्वरूपस्याभा-
वात्, उक्तमात्रस्य च शब्दान्तरेण पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात्;
उक्तान्तरविभजनस्य तु विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः ।
कर्तृकरणसममिष्याहारात्कर्मशब्दोऽपि कारकविशेषविषय इति
शङ्कामपाकरोति कर्म यागादिकमिति । क्रियास्वरूपं हि
गुणतन्त्रैर्विधं विमज्जिष्यत इति भावः । नियोज्यावस्थतया
'परिज्ञाता' इति निर्दिष्ट एवानुष्ठानवस्थतया पुनः कर्मज्ञेय-
तया तत्प्रकारत्वेन 'कर्ता' इति व्यपदिश्यत इत्याह— कर्ता
अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः, अकर्तृत्वादित्यत आह— ज्ञानमिति ।
त्रिविधा कर्मचोदना एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति त्रिविधेत्युच्यते । कारणानि सङ्क्षिप्याऽऽह—
करणमिति । कर्मसंग्रहः कर्मकारणसंग्रहः । अधिष्ठानादि कारण एवान्तर्भूतम् ।

६ ज. प्र. दी.— यदि न जीवस्य कारणत्वं कथं तर्हि
तज्ज्ञानादेस्तत्कारकयोः कर्मणां मूलकारणत्वमुच्यते ? ज्ञानादित्रयं
कर्मणां प्रवर्तकमिति त्याग्य तस्यान्तरेण विवक्षुस्तन्निवर्त्या-
माशङ्कामाह— एवं तर्हीति । यदि जीवो न कर्मणां
कारणमित्यर्थः । विधिः श्रौतः स्मृतित्वं । न प्रवर्तत तत्तथ
तद्वैयर्थ्यप्रसक्त इति शेषः । एवं तर्हीत्युक्तस्यैव विवरणम्—
अकर्तृत्वादिति । जीवस्य घटवदिति शेषः । ननु ज्ञानादि-
रूपेण कर्मचोदनायात्त्रैविध्यमनुक्तम्, अनुपयुक्तं च कथमुच्यते ?
नियोक्तुः प्रेरणं हि विधिः, न च तज्ज्ञानादिग्रयणम् । न
चापेनोक्तशङ्कानिष्ठतिरित्यत आह— त्रिविधेति । स्पष्टप्रती-

त्यर्थोऽनुवादः । इत्यत्रेति शेषः । एतत् ज्ञानादिकम् । कर्मविधिः
प्रवर्तते, जीवं प्रतीति शेषः । इतिशब्दो हेतौ । त्रिविधे-
त्युच्यते कर्मचोदना निसितकर्मैमितिकभावेनाभेदोपचार
इत्यर्थः । कर्मकारणानामुक्तत्वात्किमिदं पुनरुच्यते ? इत्यत
आह— कारणानीति । तर्हि कर्मसङ्ग्रह इति कथं कारण-
सङ्ग्रहः ? इति वक्ष्यव्यादित्यत आह— कर्मेति । कर्मशब्देन
तत्कारणानि लक्ष्यन्त इत्यर्थः । यदि पञ्चानां कारणानामयं
सङ्ग्रहस्तर्हि कस्य कुत्रान्तर्भावः ? इत्यत आह— अधिष्ठाना-
दीति । आदिपदेन दैवपदोक्तमदृष्टं गृह्यते । 'कांस्यपात्रा
मुक्ते' 'दैवेन कृतमन्यथा' इत्यादिविरसापकतमत्वेन विवक्षित-

त्वात् 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वचनात् । न चादिपदेन चेष्टायाः सङ्ग्रहः, तत्र कारकास्तर्भावस्थेयौचित्यात्, कर्मणि पृथग्ग्रहणान्न । न च कर्मादिस्य 'कर्म' चेष्टा 'इत्यन्यत्र

व्याख्यातत्वात् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' [अष्टा, १।४।१९] इति कश्चित् । तदसत्, पञ्चसु कारणेषु तस्याग्रहीतत्वात् ।

५ आ. मा. भा.— तथा हृष्येदखिलेषु— “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं च हृष्येक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसंग्रहः” इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेण प्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्त्वेनैव ।

६ ज. प्र. दी.— श्लोकार्थे श्रुतिस्मरति बाऽह— तथा हीति । कर्मेत्यावर्तनीयम् । तत्रैकं व्यस्तम्, परं समस्तम् । ननु ‘ज्ञानं ज्ञेयं’ इत्यनेन कथमुक्तशङ्कानिरासः ? इत्यत आह— अकर्तृत्वेऽपीति । अपराधीनकर्तृत्वाभावेऽपि जीवस्य न तं प्रति विधिवैयर्थ्यम् । कुतः ? इति हेतोर्नित्यन्वयः । विधिराज्येन तत् ज्ञानमुपलक्ष्यते; इच्छोत्पत्त्यनेन प्रयत्नोऽपि । उक्तकारणैरधिष्ठानादिभिः । अनेन ज्ञानं विधिविषयं चेच्छाप्रयत्नलक्षणमधिष्ठानादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च परिज्ञाता सर्वज्ञ ईश्वरश्च सर्वप्रेरको जीवे सन्निहितोऽस्ति । अतस्तं प्रति कर्मचोदनेत्यर्थः सूचितो भवति । एतदुक्तं भवति — नापराधीनकर्तृत्वं विधिविषयत्वे

प्रयोजकं येन जीवं प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् । तथा सती श्वस्याऽपि विधिविषयत्वापातात्, किन्तु यस्य स्वसम्बन्धिः तया विधिज्ञानं कर्म तत्फलं चोद्दिश्येच्छा तदनुगुणं प्रयत्नोऽधिष्ठानादिसन्निधानं कर्मसम्बन्धः फलमाकर्त्तव्यं वास्ति । तं प्रति कर्मविधयः प्रवर्तन्ते । अस्ति चेदं समस्तं परमेश्वरप्रसादयत् जीव इति कथं न तं प्रति कर्मविषयः स्युः ? इति । एतत्पञ्चवाक्यमुत्तरवाक्ये विव्रीयते । नन्वीश्वरश्चेत्प्रेरको जीवसारीऽनुपगतस्तदा तत्प्रसादादिवेच्छाप्रयत्नयोर्रूपादनात् । किन्तु विधिज्ञानमङ्गीक्रियत इत्यत आह— ईश्वरेति । इच्छति प्रयतेते चेति शेषः । अनेन विधिद्वारेण प्रसादादिच्छोत्पत्त्येतद्विज्ञं भवति ।

५ आ. मा. भा.— यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवैश्वरेण । फलं च नियतम् । वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽपि आमिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्यैवेति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुच्यते ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— उक्तकारणैः कर्म भवतीत्युक्तम्, तेनाधिष्ठानादीनां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं प्राप्तं तस्मिन्नासाथमाह— यदि चेति । ईश्वरेणैव कर्म अधिष्ठानादीनि निमित्तमात्राणि कृत्वा कारितं भवति । अत्र णिचं प्रयुज्जानस्य स्वातन्त्र्यं चेति वक्ष्यमाणानभिप्रायः । कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति पुरुषार्थसाधने कर्मणां प्रधानत्वं प्राप्तमत आह— फलं चेति । ईश्वरेणैवेति वर्तते, यद्वा ‘यदि च’ इत्यादिना वाक्यद्वयेन विधिविषयतासिद्धये कर्मफलसम्बन्धस्य काकालीयता निराक्रियते । इदं च नैश्वर्यसंज्ञेषु विषयविषयेष्वस्ति, किन्तु संसारिष्वेवेति भवति प्रयोजकम् । एवमेकं गीतोक्तं कारणमुक्त्वा भाष्यकारः कारणान्तरं चाऽह— वस्तुत इति । वस्तुतः परमार्थतः । अभिमानिकमहद्भारकारितं प्रान्तिप्रतीतम् । तस्य जीवस्य, एषेख्यारणेनास्य जीवं प्रति विधिप्रवृत्तौ प्रयोजकत्वं समर्थयते । परमेश्वरकृता क्रियासु स्वस्य स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्या-

पराधिनो विधिबन्धलक्षणो दण्ड इति भावः । प्रकारान्तरमाह— स्वातन्त्र्यं चेति । तस्येति वर्तते । स्यादिदं विधिप्रवृत्तिः (‘प्रवृत्तिविधिः’ इति पाठः कृष्णाचार्याणाम्)-वैयर्थ्यम् ; यदि जीवस्य क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं सर्वथा न स्यात् । न चैवम्, ईश्वरायत्तस्य तस्याङ्गीकारात् ; अपराधीनापेक्षया जडभावोक्तः । न चैवं जडतौल्यमित्यत आह— जडमपेक्ष्येति । अधिकमिति शेषः । जडं हि तदा परकृतेन नोदनादिना क्रियाबद्धवति । न त्वागन्तुककारणमन्तरेण स्वेच्छया जीवस्त्वनादिसिद्धया परमेश्वरप्रसादायतया सत्तातुल्या क्रियाशक्त्या कर्तेति युक्तस्तं प्रति कर्मविधिरिति । नन्वेतत्सर्वं कुतः प्रमाणप्रतिपत्त्यर्थं ? इत्यत आह— सर्वं चेति । अनुभवेनोक्तप्रमाणैश्च विधिज्ञाने सतीच्छोत्पत्तिरित्यादिकं अनुभवसिद्धम् । ‘ईश्वरप्रसादात्’ इत्यादिकं तं ‘यथानियुक्तोऽस्मि’ इत्याद्युदाहृतगमसिद्धम् । पृथक् पुनः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशनं, ज्ञायत इति ज्ञेयं ज्ञानक्रियाणां कर्मभूतम्, परिज्ञाता ज्ञानक्रियाकर्ताऽविद्याकल्पितः । एतन्निविधं कर्मणः क्रियायाश्चोदना प्रवर्तिका । एतन्नितयसन्निधं प्रवृत्तौ दृश्यतेऽत इयं कर्मचोदना ज्ञानज्ञेयपरिज्ञात्रात्मिका । क्रियतेऽनेनेति करणं श्रोत्रादि वृद्धीन्द्रियावादि कर्मेन्द्रियं च । कर्म कर्तुः क्रियायाऽऽप्तुमिष्टतमम् । कर्ता योऽहं करोमीति प्रतीयते । एतन्नि तयं कर्मसङ्ग्रहः कर्म क्रियालक्षणं संगृह्यत आत्मनि व्यवस्थाप्यतेऽनेनेति संग्रहः । करणकर्मकर्तृषु सर्वं कर्म समवेतमतोऽयं त्रिविधः कर्मसंग्रह इत्युच्यते ॥ १८ ॥

८ वें. ग्र. गि.— ‘न हन्ति न निवध्यते’ [१८।१७] इत्येतदेवोपपादयितुं समस्तस्य क्रियाकारकफलकलापस्य त्रिगुणात्मकत्वात्निर्गुणस्यात्मनस्तत्सम्बन्धो नास्तीति प्रदर्शयिष्येस्तद्वेदमाह— ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनत्वबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तु तज्ज्ञानाश्रयः क्षेत्राध्यायो-क्तोऽङ्गारः, एतन्नयं कर्मणां चोदना प्रवर्तकम्, एतन्नय-सन्निपात एव हानोपादानादितर्कमार्गम्भदर्शनात् । यद्यपि ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ [पू. मी. १।१।२] इति जैमिनिसूत्रे ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः’ इति शाबरभाष्ये ‘चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः’ इति भट्टवाचिते च क्रियाप्रवर्तकं वचनमेव चोदनाशार्थ इति

प्रतीयते, तथापि ‘बुद घेरणे’ [भा. पा. १०।५९] इति धातुनिष्पन्नस्य चोदनाशब्दस्य चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति प्रवर्तक-सामान्यशक्त्यैव विधिवान्वयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धेर्वहिराज्याधि-करणन्यायेन विशेषे शक्तिर्न कल्प्येत्यभिप्रेत्य प्रवर्तकमात्रे चोदनाशब्दप्रयोगः कृतः । तथा करणं साधकतमम्, कर्म कर्तुरीप्सिततमम्, कर्ता स्वतन्त्रः स्वेतरकारकाप्रयोग्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्ता चिद्विद्वद्गृह्यरूपोऽहमर्थः, इत्येवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्म संगृह्यतेऽत्रेति कर्मसंग्रहः, करणादि-त्रिविधकारकं कर्माश्रय इत्यर्थः । सम्प्रदानापादानाधिकरण-कारकाणामपि क्रियाश्रयाणाञ्चलक्षणमेतत् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञानमिति । अत उक्तमिदं सर्वं सत्त्वबुद्धयैव भवति सर्वस्येति सत्त्वस्योपादेयताज्ञाप-नाय सर्वत्र सत्त्वादिगुणकृतं वैविध्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह— ज्ञानमिति । ज्ञेयं साधनं कर्तव्यकर्मविषयकं, कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता एवविधकर्मज्ञः, इति त्रिविधः कर्मविधिरुच्यते । तदुक्तं भट्टैः— ‘चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः’ इति । एवं वेदे त्रिगुणमयः कर्मविधिरित्यर्थः । अतएवोक्तं— ‘त्रैगुण्यविषया वेदाः’ [२।४५] इति । तत्र साधितः कर्मसंग्रहोऽपि त्रिविधः करणं कर्म कर्तेति; करणं साधनभूतमिन्द्रिया-दिकं द्रव्यादिकं च, कर्म यागादि, कर्ता तदनुष्ठाना ॥ १८ ॥

१० पु० अ० त०— किञ्च । कर्मप्रेरणमपि त्रिगुणात्मकं, तत्फलं च त्रिगुणं त्रिगुणानामेव कर्तृणां भवति, निर्गुणस्य च फलानुत्पन्नात्वेन मदाश्रया करणतत्फलकानाधिकारित्वादि-बन्धो नास्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं फलस्वरूपबोध-पूर्वकारणानीत्येनाऽवबोधः, ज्ञेयं फलसाधकं कर्म, परिज्ञाता ज्ञानज्ञेयोः स्वरूपज्ञस्तदाश्रयभूतो जीवः । एवं ज्ञानादि-

त्रयमधिकृत्य कर्मचोदना कर्मप्रेरणा त्रिविधा । एवं करणं साधकं, कर्म तत्फलकक्रिया, कर्ता क्रियाप्रवृत्तिमान्, इति अष्टाना प्रकारेण कर्मसङ्ग्रहः कर्म संगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्म सङ्ग्रहः । करणादियमपि कारकं, क्रियाश्रयात्मकः सोऽपि त्रिविधः । अनेन निर्गुणानाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्तः सारिवक्त्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः । अत्राऽऽह साङ्ख्यः । यदुक्तं ‘पञ्चैते तस्य हेतवः’ [१८।१५] इति यत्रोक्तं ‘न हन्ति’ [१८।१७] इति तन्मृश्यामहे; न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पन्दात्मकस्य कायिकादिसेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते । यत्तु ‘न निवध्यते’ [१८।१७] इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तत्र मृश्यामहे । न हि कुलालादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीर्निर्वर्तयन्ति, किन्तु भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः, अन्यथा भोक्तृत्वानामावे व्यर्थैव तत्प्रवृत्तिरित्यापत्तिः । एवं प्रधानमात्राभूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि कर्माणि निर्वर्तयन्ति, तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वभावत्वादकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताऽवश्यमेव भोक्तव्यमिति सात्त्विकस्यागोऽपि कर्मलिप-वचनमसङ्गतमिति ।

अत्र प्रतिविधेते ज्ञानं ज्ञेयमिति । ज्ञानं ज्ञायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादि-प्रकाशः, स च वर्तमानोऽतीतो वा । ज्ञेयं बोधविषयो घटादिः । परिज्ञाता विषयी सामास्यरीरूपो यो भोक्तृ-त्युच्यते । एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणां चोदना । त्रयं समुचितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि सुषुप्तौ प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतव्यं त्रिदण्डविष्टम्भवदन्वो-न्यापेक्षं सत् हानोपादानोपेक्षानुद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानाद्यनुकूले व्यापारे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिप्रेय-मित्यर्थः । चोदनेति कर्तारं नन्द्यादित्युपप्रत्ययान्तत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची । लिङ्गं स्वविधिशितं लिङ्गवशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति वा ।

तथा करणमिन्द्रियम् । कर्म तेन यत्किममाणं विषयग्रहणं, कर्ता पूर्वोक्त एव परिज्ञाता; एतन्नयं समुदितं सत् कर्मसंग्रहः कर्मण ईप्सिततमस्य भोग्यस्य संग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संश्लेषस्थानं भोक्तृत्यर्थः । सत्यपि भोक्तिरि

करणे च क्रियां विना भोगासम्भवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपाभावाद्वाश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाङ्ग-
कर्तृत्वानुपपत्तेश्च एतन्नयं मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” [कठो. ३।४] इति । इन्द्रियं प्रसिद्धम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव गृह्यते । युक्तमिन्द्रिय-
द्वारा मतेर्भोग्येन सह सम्बन्धक्रिया । इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
एतन्नयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावो युज्यते,
नान्यथा । तथा च कर्तृवत् भोक्तृत्वात्मानात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वमिति निर्बचनाद्यः कर्ता स एव
भोक्तेति प्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेति चानुसन्धानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृवत्भोक्तृत्वकृतः कर्मलोपो
नास्तीति सिद्धम् । भाष्यस्य चायमेवार्थः ।

ये तु करणं क्रियायाः साधकतमं दशविधं बाह्यं मनोबुद्धिरूपमान्तरं, कर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियाया व्याप्य-
मानमुत्पाद्यमाणं विकार्यं संस्कार्यं चेति चतुर्विधम् । कर्ता कारकान्तरप्रयोजकश्चिद्विज्ञान्यः । एतन्नयं कर्म-
समूहः कर्माश्रयः कर्तृत्वार्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः, ज्ञेयं विषयः, परिज्ञाता ज्ञानाश्रयो भोक्ता,
एतन्नयं कर्मणि प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मा न कर्ता, नापि साङ्ख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक
इत्येवाशयः । तथापि क्रियाया व्याप्यमानस्य वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदानर्हस्य घटादिरूपस्य कर्मणः कर्तृकोटौ
प्रवेशायोगः । तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायां प्रकृते तत्कथनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापक-
क्रियायाः कर्मशब्दाच्चयत्वं मुख्यम् । कर्तृकोटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोरधर्मभिर्गोरोभेदापेक्षया युज्यते । तथा
ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्था
दुर्निवारा ॥ १८ ॥

ज्ञानादित्रयाणां त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा ।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो
भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं
कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैव । अवधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थम्
गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसङ्ख्यानं कापिले शास्त्रे; तदपि गुणसङ्ख्यान-
शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते, तथापि ते हि कापिला गुण-
गौणव्यापारनिरूपणेऽभिमुक्तौ इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः ।
यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु; वक्ष्यमाणेऽर्थे
मनस्समाधिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्तरालो रुदशकतात्पर्यमाह—
अयेति । ज्ञानादिप्रस्तावानन्तर्यमशब्दार्थः । इदानीं प्रस्तुत-
ज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः । तेषां गुणभेदात्रैविध्ये
हेतुमाह— गुणात्मकत्वादिति । वक्तव्यो वक्ष्यमाणलोक-
नवकेनेति शेषः । एवं स्थिते प्रथमसवान्तरभेदप्रतिज्ञा क्रियत
इत्याह— इत्यारभ्यत इति । ‘ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ’
[अष्टा. १।५।४२] इति यत्परिभाष्यते तत्रात्र कर्मशब्दाच्चय-
मित्याह— नेति । गुणातिरेकेण विधान्तरं ज्ञानादिषु नेति
निर्वाचित्यनुसंधारणमित्याह— गुणेति । ज्ञानादीनां प्रत्येकं
गुणभेदप्रत्येकं त्रैविध्ये प्रमाणमाह— प्रोच्यत इति । ननु

कापिलं पातञ्जलमित्यादि शास्त्रं विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिह
प्रमाणीक्रियते ? तत्राऽऽह— तदपीति । विषयविशेषे विरोधे-
ऽपि प्रकृतेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । यद्यपि कापिलादयो
गुणवृत्तिविचारे गौणव्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे च निगुणाः,
तथापि कथं तदीयं शास्त्रमत्र प्रमाणीकृतं ? इत्याशाङ्क्याऽऽह—
ते हीति । ज्ञानादिषु प्रत्येकमयान्तरभेदो वक्ष्यमाणोऽर्थस्तस्य
तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धिर्कथनं स्तुतिस्तादर्थ्येन कापिलादिमतोपा-
दानमिहोपयोगीत्यर्थः । तृतीयपादस्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति—
नेति । यथावदित्यादि व्याचष्टे— यथान्यायमिति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानमनुष्ठीयमानं च कर्म तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदतस्त्रिधैव प्रोच्यते । गुणसङ्ख्येयाने गुणकार्यगणने यथावच्छृणु तान्यपि— तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञानादीनि यथावच्छृणु ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता' [१८।१८] इत्युक्ता एव पदार्थाः 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' इत्यनूयन्ते । ज्ञातृकर्तृवृत्तयोरन्वयस्याभेदमाश्रय्यतः । ज्ञानोक्त्यैव ज्ञातुरपि सिद्धिरिहाशुक्तिः । ज्ञेयशब्दस्य च कर्मविषयत्वात् । कर्णं तु कर्मानुप्रविष्टत्वात् पृथग्विभजिष्यते । गुणसङ्ख्यानशब्देन साङ्ख्य-

राज्ञान्तविवक्षायां प्रमाणाभावात्प्रकृते चातुपयोगात् गुणस्वरूपगणने च ज्ञानादेरनुपवेशाभावात् गुणकार्यगणन इत्युक्तम् । यथावच्छृणु यथावच्छ्रवणयोग्यसम्बन्धानं कुर्वित्यर्थः । 'यथावत्' इति विवक्षितं प्रकारमाह गुणतो भिन्नानीति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनः साधनप्रथमाय गुणभेदानाह— ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्येयाने गुणगणनप्रकरणे ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानं कर्मेत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतिस्तं दर्शयन्नाह— पुनरिति । मोक्षसाधनं प्रागपि गुणभेदानामुक्त-

त्वात्पुनरित्युक्तम् । गुणसङ्ख्यानशब्देन कापिलं शास्त्रमुच्यते इति भावेनाऽऽह— गुणेति । तच्च वैदिकमभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वात्रैविध्यमुच्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं पूर्वोक्तं, कर्म क्रियारूपं, कर्ता ज्ञाता निर्वर्तयिता च त्रिधा त्रिप्रकाराः, गुणभेदतः प्रोच्यते कथ्यते । गुणसङ्ख्येयाने गुणप्रतिपादके शास्त्रे, यथावद्याथातथ्येन, तान्यपि ज्ञानादीन्यपि ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेण करणकर्मकर्तृरूपेण च विभक्त्या त्रिगुणात्मकत्वं वस्तुं प्रतिजानीते— ज्ञानमिति । गुणाः सत्यकार्यभेदेन रुपायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसङ्ख्येयानं साङ्ख्यशास्त्रम्, तस्मिन् ज्ञानं कर्म क्रिया कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैव प्रोच्यते । एवकारः प्रकारान्तरनिरासार्थः । तानि ज्ञानादीनि यथावच्छृणु । 'तान्यपि' इत्यपिशब्दात्तद्वेदभूतान्यन्यान्यपि शृणितव्यार्थः । अत्र ज्ञानमित्यनेनैव ज्ञेयमपि गृह्यते, ज्ञेयत्वस्य ज्ञानोपाधिकत्वात् । कर्म चेति चकारेण क्रियायामेव कारणकर्मकारकयोरप्यन्तर्भावः सूचितः, कारकत्वस्य क्रियोपाधिकत्वात् । कर्ता चेत्यनेन ज्ञाताऽपि । यद्यपि कर्ताऽपि

क्रियोपाधिकः, तथापि कुतार्किकभ्रमकल्पितात्मवन्निरासाय पृथक्तस्य त्रैगुण्यकथनम्, ते हि कर्त्रात्मवादिन इति भ्येयम् । अत्र चेत्यमपौनस्त्यं द्रष्टव्यम् । चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतस्य जीवन्मुक्तत्वनिरूपणाय 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्' [१४।१] इत्यादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो वर्णितः । सप्तदशे पुनः 'यजन्ते सात्त्विका देवान्' [१७।४] इत्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेन आसुरं रजस्तमस्त्वभावं त्यक्त्वा सात्त्विकाहारादितेवया वैवः सात्त्विकस्वभावः सत्त्वाद्य इत्युक्तम् । अत्र तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसम्बन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणान्धकत्वमुच्यते इति ॥ १९ ॥

९ ब० त० दी०— ज्ञानमिति । पूर्वोक्तं ज्ञानं कर्म त्रिधैवोच्यते । गुणसङ्ख्येयाने साङ्ख्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— अथ ज्ञानादिव्रयमपि त्रिगुणभेदेन प्रत्येकं त्रिविधमस्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं साधनं, कर्म क्रिया, कर्ता पुरुषः, एतत्त्रयमपि गुणभेदेन सात्त्विकादिभेदतस्त्रिधैव । गुणसङ्ख्येयाने गुणाः कार्यभेदेन सङ्ख्येयान्ते निरूप्यन्ते गण्यन्ते वा अस्मिन्निति साङ्ख्यशास्त्रे प्रोच्यन्ते तान्यपि

तत्रोक्तानि यथावत् मनुक्तानि शृणु । साङ्ख्ययोगोक्तानि तान्यपि शृण्वत्युक्त्या सप्तदशाध्याये स्वोक्तत्रैविध्यस्य निर्गुणाधिकारासम्पादकानि कर्माणि भवन्ति, न त्वेतानीति स्वल्पवैजात्यज्ञानार्थं श्रोतव्यानीति ज्ञापितम् ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— पूर्वश्लोकोक्ते ज्ञानादिषु परिज्ञाता कर्ता चैव एवेति परिशिष्टाः पञ्च तेषां सर्वेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरणयोज्यदोषदकुठारकल्पयोः परिसङ्ख्यार्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधत्वं विवरीतुं प्रतिजानीते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा, न तु ज्ञेयकरणे । गुणसङ्ख्येयाने कापिले शास्त्रे । यद्यपि तत्रैकस्यां प्रमदायां भट्टेः सुखं जायते तं प्रति तस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात् ; ताम्बिन्दुतश्चैत्रस्य दुःखं जायते, तं प्रति तस्या रजःउद्भूतत्वात् ; तस्यामेव सप्तत्या द्वेषस्तां प्रति तस्यास्त्वमगी. वृ. ४२

उद्भूतत्वात् ; प्रमदयैव सर्वे भावा व्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरणयोरपि त्रैविध्यं प्रसिद्धम् । तथापि प्रमदादय एवैवैव पुनो निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थाया निर्मूलत्वात् । प्रीत्यादीनां कर्तृसमाधितया प्रतीयमानानामालम्बनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवता तयोस्त्रिविधत्वं व्याख्यायते । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम् ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— ज्ञानस्य तु तावच्चित्रविधत्वमुच्यते— सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्था-
वराण्येषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु- भावशब्दो वस्तुवाची- एकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न
व्येति स्वात्मना धर्मेण कूटस्थं नित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति, तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं
विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु, व्योमवन्निरन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं साक्षात्सम्यग्दर्शनं अद्वै-
तात्मविषयं सात्त्विकं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनानि तान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न
साक्षात्संसारोच्छिद्यते भवन्ति ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यं
प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारयति— ज्ञानस्ये-
ति । तत्र सात्त्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति— सत्त्वंति । भूतानि कार्य-
कारणात्मकान्युपाविजातानि । अद्वितीयमखण्डैकरसं प्रत्यगात्म-
भूतमाधितं तत्त्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह— एकमिति ।

विवक्षितमव्ययत्वं सङ्क्षिपति— कूटस्थेति । प्रतिदेहमविभक्त-
मित्युक्तं व्यनक्ति— विभक्तेष्विति । तज्ज्ञानमित्यादि
व्याकरोति— अद्वैतेति । द्वैतदर्शनान्यपि काश्चित्चिद्वदन्ति
सत्त्वनिरुक्तानि सम्यग्ब्रह्माशङ्क्याऽऽह— यानिति । तेषा-
मसम्यक्त्वे हेतुमाह— राजसानिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियव्रजचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन
ज्ञानेनैकाकारं आत्माख्यं भावं तत्राप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवस्तु
ज्ञानैकाकार आत्मनि विभागरहितम् । अव्ययं व्ययस्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेष्वव्ययं अविकृतं फला-
दिभङ्गानहं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते, तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— सात्त्विकज्ञानादिकथनं कर्तृत्वे गुणपर-
तत्त्वज्ञापनार्थम् ; सर्वभूतशब्द-भ्रिमतेनमात्मविद्धिरनुसंहितं
बाह्यत्रैविध्यमाह— ब्राह्मणेत्यादिना । ज्ञानशब्दस्यात्र प्रकृत-
कर्मचोदनानुबन्धिकर्मानुष्ठानदशाभाविषाधनपरत्वात् । कर्माधि-
कारिष्वपि भूतानि विशेषितानि । भावशब्दोऽत्र पदार्थ-
पर्यायः । एकमिति जात्यैक्यविषययोक्तव्ये ; आत्मबहुत्वस्य
प्रागेव समर्थितत्वात्, अद्वैतदर्शनं सात्त्विकज्ञानमिति परोक्तस्य
निर्मूलत्वात्, ' नानाभावान् ' [१८।२१] इति च अनन्तरं
बहुत्वोक्तः, साम्यानुसन्धानप्रपञ्चनस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्, कर्तृति
प्रकृतप्रत्यगात्मविषयत्वौचित्येन परमात्मपरत्वायोगाच्चेत्यभि-
प्रायेणाऽऽह आत्माख्यमिति । सितदीर्घाद्यादिना— गवा-

मनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेक(क्षीरस्थायिक)वर्णता [अ. विन्दु.
१९] इत्यादिभूतिसुबनम् । अत्र सर्वभूतशब्देन ब्राह्मणत्वाद-
जातिग्रहणादुपाद्यवान्तरविभागपरोऽविभक्तशब्द इति च भावः ।
केनाकारेणैकत्वम् ? इत्यत्राऽऽह ज्ञानाकार इति । प्रतिषिद्ध-
मानस्य व्ययस्य प्रसज्जकमाह व्ययस्वभावेष्वपिति ।
प्राप्तुं फलादिसङ्ग्रहपविकृतिराहित्यमप्यविकृतत्वपरेणान्यय-
शब्देन संयुहीतमित्याह फलादिसङ्ग्रहानहं चेति । सङ्गोऽत्र
सम्बन्धः अनुभव इत्यर्थः । इच्छापरत्वेऽपि भोगोऽर्थसिद्धः ।
कर्मचोदनानुबन्धिकर्मानुष्ठानफलत्वात् कर्माधिकारवेलायामित्यु-
क्तम् । ' मयेदं कर्तव्यं ' इत्यनुसन्धानदशायामित्यर्थः । येन
ज्ञानेनेक्षते विषयोऽकरोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— एकं भावं विष्णुम् ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— एकं भावमिति सामान्येनोक्तम् ; कोऽसावेको भावः ? इत्याकाङ्क्षायां माह— एकमिति ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु येन ज्ञानेनैकं भावम्—भावशब्दो वस्तुवाची, एकमात्मनस्तत्त्वमित्यर्थः—ईक्षते पश्यति । येन ज्ञानेन । कथम्भूतं भावं ? अविभक्तमभिर्घ्नं ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु देहमेतेषु व्योमवचिरन्तरं साधुज्ञानं विद्धि । सात्त्विकं सत्त्वनिर्घृत्तम् ॥ २० ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवं ज्ञानस्य क्रियायाः कर्तृश्च पृथक् कैरण्यं प्रतिज्ञाय प्रथमं ज्ञानस्य सात्त्विकादिवैविध्यमाह त्रिभिः—सर्वभूतेष्विति । भावशब्द आत्मवाची । 'भावः स्वभावसत्ताभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' [अमरः ३।३।२०६] इति निषण्डः । येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु सर्वत्रानुस्यूतमेकं भावमात्मानं पश्यति, तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धीति प्रथमं सम्बन्धः । एकशब्दस्य स्रुयान्येकवलादि-बह्वर्धकत्वाद्विवक्षितमर्थं दर्शयितुं विशिनष्टि—अविभक्तं विभक्तोऽपि; देशतः कालतो वस्तुतश्च विभागवन्ति विभक्तानि, तेषु भूतेषु अविभक्तं स्वयं देशकालवस्तुपरिच्छेद-अन्यमित्यर्थः । यदाधिष्ठानस्य सृष्ट इव सर्वभूताधिष्ठानस्या-

त्मनस्तद्विकारिणोऽपि विभाव्यभावार्थकं त्रिविधपरिच्छेद-अन्यत्वम् ? अत आह—अव्ययमिति; उत्पत्तिविनाशदि-सर्वविकारशून्यमित्यर्थः । एतादृशाद्वितीयत्मतश्च ज्ञानमेव सात्त्विकम् । द्वैतज्ञानं तु राजसं तामसं च संसारकारणं, न सात्त्विकमित्यभिप्रायः । तथा च श्रुतिः—“उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भवं भवति” [तै. उ. २।७] “सूत्याः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [बृ. उ. ४।४।१९+कठो. ४।१०] “अथ योऽन्यां देवतापूजते अन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पश्यः” [बृ. उ. ४।४।१०] इत्यादि । अथाप्युक्तम्—“वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” [७।१९] इत्यादि ॥ २० ॥

९ व० त० दी०—सर्वभूतेष्विति । येन ज्ञानेन विप्रक्षब्धब्रह्मचारिगृह्यादिरूपेण विभक्तोऽपि कर्माधिकारिषु ब्राह्मणत्वाध्याकारेषु नैकगुणेषु नैकेष्वेकाकारमात्मार्थं भावं तथाप्यव्ययं व्ययस्वरभावेष्वप्यविकृतं फलादिस्मृत्तानि कर्माधिकारसमयेऽपि समीक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । अतएवोक्तं श्रीभङ्गरावेत—[६।१६।९] “एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वच्छ” इति । अत्र सर्वाश्रय एक एवात्माऽगुर्भान्योऽव्यय एतज्ज्ञानं सात्त्विकमिति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—एव कथनं प्रतिज्ञाय पूर्वं ज्ञानत्रैविध्यमाह; तत्र प्रथमं सात्त्विकत्वं ज्ञानस्याऽऽह—सर्वभूतेष्विति । येन ज्ञानेन सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु

वैविध्यार्थं नानारूपैः परस्परं भिन्नेषु अविभक्तमवस्यूतं एकं भावं भगवत्क्रीडारूपम्, अतएव अव्ययं निर्विकारम्, ईक्षते आलोचनात्मकतया पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०—एवं ज्ञानाद्विषयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह—सर्वभूतेष्विति । यथा कटककुण्डलादिषु व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं 'काञ्चनमेवेदं' इति पश्यति । एव येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नेष्वव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते 'सर्वं ब्रह्मैवेदं' इति पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि; ऐकार्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.—पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान् भिन्नानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्, भिन्नलक्षणानित्यर्थः; वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्घृत्तम् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं राजसमिति व्यावृत्ते—भेदेनेति । पृथक्त्वं पृथग्विधानं च पुनश्चमिलाशङ्क्य हेतुहेतुमत्त्वेन

विभागं विवक्षित्वाऽऽह—भिन्नेति । ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमनुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—येनेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाध्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यातानि भावानानाभूतान् सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोगान् कर्माधिकारस्वेलायां यत् ज्ञानं वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्ति-परिहारायाऽऽह ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनेति 'सर्वेषु भूतेषु' इति विशिष्टानुवादः; तत्र 'भावान्' इति विशेष्यनिष्कर्ष-

इत्यभिप्रायेणाऽऽह आत्माख्यानपि भावानिति । जाति-भेदविशेष्यभेदगुणादिभेदपरतया पृथक्त्वनानास्वपृथग्विषयशब्दानामपुनरुक्तिः । उक्तव्यतिरेकपरतया फलादिंसंयोगयोग्य-त्वोक्तिः । ज्ञानं वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— पृथक्त्वेन भेदेन नानाभावान्पृथग्विधांस्त्रिप्रकारान्वेत्ति जानाति । कर्णं कर्तृत्वे-नोपचर्यते सर्वेषु भूतेषु । तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— राजसज्ञानमाह— पृथगिति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्यैव विवाणम्— सर्वेषु भूतेषु नानाभावानिति । यदा पृथक्त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहेषु नानाभावान्प्रतिदेहं भिन्नभिन्नस्वरूपानात्मनः पृथग्विधान् सुखित्वःखित्वादिभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानं वेत्ति, येन ज्ञानेन पश्यतीत्यर्थः । 'एषांसि पचन्ति' इतिवत्करणे कर्तृत्वो-

पचारः । तदाज्ञसं विद्धि । तज्ज्ञानमिति पुनर्ज्ञानग्रहण-मनात्मभेदज्ञानं सूचयति । तथा च आत्मनां परस्परभेदः, तेषामीश्वराद्भेदः, तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— पृथक्त्वेनेति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— पृथक्त्वेनेति । ज्ञानस्य सात्त्विकात्मकत्वाद्व्यसाणज्ञानस्य शब्दमात्रसाग्य-ज्ञापनाय युक्तः । पृथक्त्वेन क्रीडाभयैकराहित्येन तु नाना-

भावान् अनेकान् जीवान् पृथग्विधान् नानाभिलाषरूपान् सुखिदुःखीत्यादिपञ्चमद्वजन्तुणस्तन्वादीन् सर्वेषु भूतेषु येन पश्यति तज्ज्ञानं राजसं विश्विसमानसात्मकं विद्धि ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— भेदज्ञाने राजसत्वमाह— पृथक्त्वेनेति । यत्पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्वाजसमिति सत्त्वन्धः । पृथक्त्वेनेत्येतद्विवृणोति— सर्वेषु भूतेषु पाञ्चभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिर्यक्स्था-वरत्त्वभेदेन नानात्वानि बहुवचनमत्यन्तभेददर्शनार्थं— पृथग्विधान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोति । येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये एषांसि पचन्तीतिवत् यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेदः इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— पचिवति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तं 'एतावानेवाऽऽमेश्वरो वा, नातः परमस्ति' इति यथा नयश्चणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पापाणदावीदिमात्रः इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं हेतुवर्जितं निर्गुक्तिकं, अतत्त्वार्थवत्— यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थव-दतत्त्वार्थवत्, अहेतुकत्वादेव, अल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा, तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— सक्तत्वमेव व्यनक्ति— एतावा-
। एकस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सक्तत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति—
। यत्निर्गुक्तिकत्वं तदेव ज्ञानस्याऽऽमासत्वे

कारणमित्याह— अहेतुकत्वादिति । स्वरूपतो विषयतश्चा-
ऽऽमासत्वं फलो वेत्याह— अहपेति । तामसं ज्ञानमुक्तं
लक्षणमित्यत्रानुभवं प्रमाणयति— तामसानां हीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्ये एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपे अत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तं अहेतुकं वस्तुतस्तत्कृत्स्नफलवत्तया तथाविधसङ्गहेतुरहितम्, अतत्त्वार्थ

वत् पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताधाराधनरूप-
विषयत्वादल्पं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— कार्यशब्दोऽत्र तोल्यतिमात्रपरः, स्व-
कर्तव्यविषयत्वात्; एकशब्दश्च सज्ञानहेतुत्वय फलद्वारा परिमित-
परः; तस्यापि हेतुः प्रायुक्तपरिमितशक्तीनामाराधनत्वमित्य-
मिप्रायेणाऽऽह एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणा-
धाराधनरूपेऽत्यल्पफल इति । कर्मस्वरूपकार्यमात्रस्यापि
सङ्गयोग्यत्वाभावात्; तस्यापि फलविवक्षायामाह कृत्स्नफलव-
दिति; कृत्स्नफलेतुभूतकर्मणीचेत्यर्थः । कार्यभूतस्य ज्ञानस्य
सङ्गस्य वा कारणमात्रनिषेधायोगात् प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिह प्रति-
षिध्यत इत्याह वस्तुत इति । 'अहेतुकम्' इति पाठेऽपि

हेतुकादन्यत्वविवक्षयाऽयमेवार्थो ग्राह्यः । पूर्ववदेवेति, राजसव-
दित्यर्थः । 'एकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम्' इत्यनेनैवाल्प-
फलत्वसिद्धेः खवोदप्रकाशवत्स्वरूपत एवात्यल्पं स्वारसिकमल्प-
सङ्गेन विवक्षितमित्यनुसङ्गिकरित्यमिप्रायेण अत्यल्प-
फलं च प्रेतभूताधाराधनरूपविषयत्वादल्पं चेत्तुक्तम् ।
'सत्त्वास्तज्ञायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति पूर्वोक्तं तु राजस-
तामसज्ञानयोरज्ञानत्वविवक्षया । उक्तं हि 'एतज्ज्ञानमिति
श्लोकमज्ञानं यदतोऽन्यथा' [१३।११] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— यज्ज्ञानं कृत्स्नवत्सर्वेष्वेवैकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तं निविष्टं नातः
परमस्तीति । अहेतुकमयुक्तिनिमित्तमतत्त्वाथैवदल्पं चापरमार्थविषयमल्पं चाल्पत्वादल्पविषयत्वादल्पफलं वा
तज्ज्ञानं तामसं तमःप्रभवमुदाहृतमुक्तम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

८ वे. ब्र. गि.— तामसज्ञानमाह— यत्त्विति । एक-
स्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तं 'एतावा-
नेवात्मा ईश्वरो वा' इत्यभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकमुपपत्ति-
श्रयम्, अत एवातत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यम्, अत

एव चाल्पं तुच्छमल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, ईदृशं देहाद्या-
न्माभिमानरूपं चावोकादीनां यज्ज्ञानम्, तत्तामस-
मुदाहृतम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— यत्त्विति । एकस्मिन्कार्ये कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपेऽत्यल्पफले निष्प्रयो-
जनं कृत्स्नफलवत्सक्तं तत्तामसम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं ज्ञानमाह— यत्त्विति ।
यत् एकस्मिन् कार्ये भवते लीलास्वरूपे वा कृत्स्नवत् पूर्णवत्,
न तु सर्वलीलासाम्यादिविशिष्टाविर्भूतभगवदनुभवानन्द-
भगवद्रूपत्वेन सक्तम्, असक्तम्, अहेतुकं भगवदाकारत्वेन

तत्स्मारकानन्दानुभवोपपत्तिरहितम्, अतत्त्वाथैवत् भगवदा-
विर्भाववियुक्तम्, अल्पं परिच्छिन्नं स्वरूपतः फलतश्च तज्ज्ञानं
तामसं निष्फलं विपरीतफलं वा उदाहृतम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत् 'एतावानेवात्मा,
ईश्वरो वा' इति सक्तमभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकं निरुपपत्तिकम्, अतत्त्वाथैवत् परमार्थालम्बनशून्यम्, अल्पं
तुच्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, यदैवम्भूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यम् ।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते— नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमासक्ति-
वर्जितं, अरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं, तद्विपरिणामरागद्वेषतः
कृतं; अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतानां फलप्रेप्सुना कर्त्ता कृतं कर्म
यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिविधं कर्म वक्तुमनन्तरलोकावयवमित्याह— अथेति । तत्र सात्त्विकं कर्म निरूपयति—नित्य-
तमिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यशेन गुणतत्त्वैविध्यमुक्त्वा अनु-
ष्ठेयस्य कर्मणो गुणतत्त्वैविध्यमाह— नियतमिति । नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं, सङ्गरहितं कर्तृत्वादिसङ्गर-
रहितम्, अरागद्वेषतः कृतं कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम्, अदम्भेन कृतमित्यर्थः; अफलप्रेप्सुना
अफलाभिसन्धिना कार्यमित्येव कृतं यत्कर्म, तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— अधिकार्यशेनेति— अविभक्तस्व-
विभक्तत्वादिविशेषितकर्मधिकारिरस्वरूपातुसन्धानेनेत्यर्थः ।
विशिष्टे कर्मणि विशेषणतयाऽधिकारिणोऽसात्वोक्तिः । यद्यपि
सङ्गरभक्तो विभज्य फलसङ्गरकर्तृत्वत्यागप्रतिपादने विशेषविषयः,
तथापि 'सङ्गरहितम्' इत्यत्र सङ्गोक्ताभावादपेक्षितत्वाच्च
कर्मोक्तफलप्रेप्सातिरिक्तसामान्यविषय इत्याह कर्तृत्वादिस-
सङ्गरहितमिति । आदिशब्देन समता गृह्यते । 'मुक्ततन्त्रो-
ऽनर्हवादी' [१८।२६] इत्यादिकथितः कर्तृधर्म इह तद्वारा

कर्मविशेषणत्वेन योजितः । ब्रह्मणि रागात्संसारद्वेषाच्च क्रि-
माणस्य कर्मणः कथमरागद्वेषतः कृतत्वं ? इत्युवाच—
कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्चेति । सङ्गराद्यनुपनशक्तिव्याजे परि-
हृता । अकारण्यासमस्तत्त्वविषयस्या वा फलितलोकि-
विषयस्या वा न कृतमित्युक्तम् । 'तपो दम्भेन चैव यत्'
[१७।१८] इत्याद्युक्तप्रतिषेधार्थमिदमित्यभिप्रायेणाऽह—
अदम्भेनेति । कार्यमित्येवेति सात्त्विकस्यागम्यारम्भः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— नियतं नित्यं सङ्गरहितं फलेच्छावर्जितमरागद्वेषतः कृतं, शास्त्रचोदितमित्यर्थः ।
अफलप्रेप्सुना कर्त्ता कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवमद्वैतात्मज्ञानं सात्त्विकद्वैतात्मज्ञानं
राजसं, देहाद्यात्मज्ञानं तु तामसमिति ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम् ;
इदानीं कर्मत्रैविध्यमाह त्रिभिः— नियतमिति । नियतं
नित्यतया विहितं सङ्घाश्रित्योपादिकर्म सात्त्विकमुच्यते इति
प्रथमं सम्बन्धः । सात्त्विकत्वमेवोपादयितुं विहितमिति—
सङ्गरहितमिति । सङ्गः संसारसम्बन्धः तद्वहितं; संसार-
मोचकमिति यावत् । तत्र हेतुः— अफलप्रेप्सुना फलाभि-

लापरहितेन कर्त्ता कृतम् । फलाभिसन्धिनाऽनुशीलमानस्वैव
कर्मणः फलभोगनानागुणशरीरासम्भक्ततया बन्धकत्वादिष-
मिप्रायः । अफलप्रेप्सुत्वे हेतुः— अरागद्वेषत इति । राज-
सम्मानादिकमनेन लप्स्यत इत्यभिप्रायो रागाः, शत्रुनेन
जेत्यामीत्यभिप्रायो द्वेषः, तदभावोऽरागद्वेषः, तेन कृतम् ;
अतो नेष्टावाप्यनिष्ठपरिहाररूपफलप्रेप्सेति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— इदानीमनुष्ठेयकर्मणो गुणतत्त्वैविध्यमाह— नियतमिति । श्रुतौ स्ववर्णाश्रमोदितं
कर्तृत्वादिसङ्गरहितं रागद्वेषो कीर्त्यकीर्तिविषयो तदभावतः कृतमिति ममस्वपरित्यागपूर्वकं अफलप्रेप्सुना
यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्वरूपस्यैव विविधकर्म-
रूपाह— नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितम्
अज्ञानासक्तिरहितम्, अरागद्वेषतः कृतं संसारालुलागेण

ज्ञानमात्रणार्थं द्वेषेण रहितम्, अफलप्रेप्सुना फलानभिला-
षेण भगवत्परोषहेतुत्वेन कृतं कर्म (यत्) तत् सात्त्विक
मुच्यते ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— अथ कर्मत्रैविध्यमाह— नियतमित्यादिना । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमभिमा-
वर्जितं, राग इष्टे प्रीतिद्वेषोऽनिष्टप्रीतिस्ताभ्यां कृतमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायै कृतं रागद्वेषतः कृतं, तदन्त-
रारागद्वेषतः कृतं, निष्काममित्यर्थः । फलं च लीयते चेति फलं क्रियया प्राप्यमतत्पवस्तु, तदन्यद्फलमनागतं
परिपूर्णमविनाशि आस्तमत्त्वं तत्प्रेप्सुना कृतं " विविदिषन्ति यज्ञेन " इति श्रुत्या आस्तमत्वाभ्यां यज्ञाद्विहितं
योगात् तत्कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः; कर्म साहङ्कारेण वा, साहङ्कारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि ? लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहङ्कारः आत्मविन्न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्साहङ्कारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः । लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहङ्कार उच्यते 'निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मणः' इति; तस्मात्तदपेक्षयैव 'साहङ्कारेण वा' इत्युक्तम् । पुनश्चास्यः पादपूर्णार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्म कर्त्ता महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं कर्म निर्दिशति—यत्त्विति । 'फलप्रेप्सुना कर्त्ता यत्कर्म क्रियते तद्राजसं' इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण, साहङ्कारेण त्वेन क्रियते कर्मेति विवक्षार्थं वारयति— साहङ्कारेणेति । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण कृतं कर्मापेक्षया साहङ्कारेणात्मेन कृतमेतत्कर्मेति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति पृच्छति— किं तर्हि । यो हि दुरितरहितः श्रोत्रियो लोकादपनेतस्तस्य यदहङ्कारवर्जितं कर्म तदपेक्षयैव साहङ्कारेण कृतं कर्मेत्युक्तिः ।

त्याह— लौकिकेति । ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहङ्कारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्षया साहङ्कारेणेत्यादि किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— यो हीति । विशेषणान्तरवशादेव तत्त्वविदो निवारितत्वात् तदपेक्षमिदं विशेषणमित्यर्थः । साहङ्कारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमित्येतत्कर्मेति कस्यायेन साधयति— सात्त्विकस्येति । नन्वात्मविदोऽन्यस्य निरहङ्कारस्यायोगात्कथं तदपेक्षया साहङ्कारेण इत्युक्तं ? तत्राऽऽह— लोक इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहङ्कारेण वा— वाशब्दार्थे— कर्तृत्वमिमानयुक्तेन च, बहुलायासं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसम्— 'बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियते' इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन यत्कर्म क्रियते, तद्राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'कामेप्सुना' इत्यनेन 'अफलप्रेप्सुना' [१८१२] इत्युक्तिविरतोक्तं व्यनक्ति— फलप्रेप्सुनेति । सम्बन्धसामान्यवृत्त्याऽत्र समासः । अत्र विरुद्धाद्यसम्भवात् वाशब्दश्चात्र इत्युक्तम् । प्रवृत्तिप्रधानरजोमूलतयाऽनुपयुक्त-

प्रयासमिभ्रणद्बहुलायासत्वम् । तत्र च सर्वत्र स्वयमेव हेतुरित्यभिमानः साहङ्कारशब्देन विवक्षितः । तत एव बहुलायासपदं च सप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाऽऽह बहुलायासमिदं कर्म मयैवेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण कृतात्मसम्माननेनापरमार्थज्ञानेन बहुलायासं तद्राजसम् ॥ २४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— राजसं कर्माऽऽह— यत्त्विति । कामेप्सुना फलकामेन साहङ्कारेण वा । वाशब्दार्थे । 'मत्स्यः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्ति ? अहमेव महावाजिकः' इत्यभि-

मानवता च पुरुषेण बहुलायासं यावत्कामेन काम्याहृत्या सर्वाङ्गोपसंहारेण च क्लेशावहं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसत्वम् । पुनश्चास्यो वाक्याहङ्कारे ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— यत्त्विति । कामेप्सुना फलेप्सुना कर्तृत्वाद्यहङ्कारपूर्वकेन वा 'ममेदं फलजनकं कर्म' इति बहुल आयासो यत्र तद्राजसम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— राजसं कर्माऽऽह— यत्त्विति । यत्तु पुनः कर्म कामेप्सुना फलप्राप्त्यभिलाषेण वा, फलाभिलाषरहितेन साहङ्कारेण लोकेषु स्वमहत्स्वरूपायनाय पुनः बहुलायासं

अतिक्रेशयुक्तं शरीरोपद्रवसहितं क्रियते तत् कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० नी०— यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण यद्यपि सात्त्विकोऽन्यनात्मवित्साहङ्कारस्तथापि 'अहमेव कर्मकुशलो महान् श्रोत्रियः' इत्यभिमानोऽहङ्कारस्तद्वत्वा साहङ्कारेण—वाशब्दार्थे—क्रियते बहुलायासमिति श्रमकं तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपे(वे)क्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते, तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात् क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं 'शक्नोमीदं कर्म समापयितुं' इत्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषा-
न्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति तामसं कर्मोदाहरति— अनुबन्धमित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— कृते कर्मण्यनुबद्धयमानं दुःखमनुबन्धः, क्षयः कर्मणि क्रियमाणे अर्थविनाशः, हिंसा तत्र प्राणिपीडा, पौरुषं आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यम्, एतानि अनपेक्ष्य अविमृश्य मोहात् परम-
पुरुषकर्तृत्वाज्ञानात् यत्कर्मारभ्यते क्रियते तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— क्षयशब्देन तादात्विकार्थव्ययदोष-
विवक्षणादुपसर्गकत्वा नानुबन्धशब्द एतत्सम्बन्धितया पश्चा-
द्भाविदुःखपर इत्याह कृते कर्मणीति । हिंसा स्वविषया
परविषया चेत्यभिप्रायेण तत्र प्राणिपीडेति सामान्योक्तिः ।
देवप्रतिसम्बन्धिनः पौरुषस्य पुरुषसम्बन्धिरष्टसामग्रीसमबन्धान-

रूपतामाह आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यमिति । भविष्य-
तोऽनुबन्धादेः साक्षात्कारासम्भवाद्युक्तिभिरागमैश्च अपरामर्शो-
ऽज्ञानवेषणमित्याह अविमृश्येति । अनुबन्धाद्यज्ञानस्य
प्रायुक्तत्वात्प्रकृताकर्तृत्वज्ञानप्रत्ययीकोऽत्र मोहशब्दाय इत्याह-
परमपुरुषेति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— अनुबन्धमिति । अनुबध्यत इत्यनुबन्धः । कर्मणि क्रियमाणे येन सम्बध्यते
सोऽनुबन्धस्तमनपेक्ष्य कर्मनिमित्तां हिंसां पुरुषकारं वाऽनपेक्ष्य मोहादज्ञानादारभ्यते तत्तामसम् ॥ २५ ॥

८ वे. ब्र. नि.— तामसं कर्माऽह- अनुबन्धमिति ।
अनुबध्यत इत्यनुबन्धस्तं पश्चाद्भावि दुःखं क्षयं द्रव्यनाशं हिंसां
परपीडां पौरुषं पुरुषकारमात्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यं चान-

पेक्ष्याविचार्य यत्कर्म मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यथा
दुर्योधनेन युद्धम्, तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

९ व० त० टी०— अनुबन्धो दुःखं तदविचार्य मोहात्कर्म प्रारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं कर्माऽह- अनुबन्धमिति ।
अनुबन्धम्, अनु कर्मकरणानन्तरं बन्धस्तज्जितशुभाशुभ-
फलरूपत्वं, क्षयं व्यथेरेहात्मकमोक्षसाधनव्ययं, हिंसामात्मनः

संसारपातनरूपां, पौरुषं पुरुषार्थमोक्षं चकारेण धर्ममपि
अनपेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात् स्वसुखभोगभ्रमात् कर्म तामसं
विषयीतफलामकच्छाद्वाहृतम् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० टी०— अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः फलम्, क्षयं शक्तेरर्थानां च नाशम्, हिंसां परपीडाम्,
पौरुषं स्वसामर्थ्यम्, अनपेक्ष्यानालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

गुणतः कर्तृत्रैविध्यम् ।

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गः, अनहंवादी
नाहंवदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साह-
समन्वितः, सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः,

केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तः, *न फलरागादिना युक्तः, यः स निर्विकार उच्यते । एवम्भूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इदानीं कर्तृत्रैविध्यं भुवनादौ सात्त्विकं कर्तारं दर्शयति—मुक्तेति । सज्ञो नाम फलाभिसन्धिर्वा कर्तृत्वाभिमानो वा, नार्हवदनशीलः ‘कर्ताऽहं’ इति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः; धारणं धैर्यम् । क्रियमाणस्य

कर्मणो यदि फलानभिसन्धिस्तर्हि नातुष्टानविश्रम्भः सम्भवे-
दित्याशङ्क्याऽऽह—केवलमिति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मरागो गृह्यते । अयुक्त इति च्छेदः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—मुक्तसङ्गः—फलसङ्गरहितः, अनर्हवादी कर्तृत्वाभिमानरहितः; धृत्युत्साहसमन्वितः, आरब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः, उत्साहः उद्युक्तचेतस्त्वं, ताभ्यां समन्वितः; सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्धयसिद्धयोरविकृतचित्तः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. सं.— ‘अनर्हवादी’ इत्यनेन कर्तृत्वाभि-
मानरूपसङ्गस्य पृथङ्विधेधात् ‘मुक्तसङ्गः’ इत्यत्र सङ्गशब्दः
सङ्कुचितविषय इत्याह—फलसङ्गरहित इति । तत एव
कर्मणि स्वक्रीयतानुसन्धानरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । अर्हवदन-
शीलोऽर्हवादी, तदन्वोऽनर्हवादी, तत्र मनःपूर्वा हि वागि-
त्यभिप्रायेणाऽऽह कर्तृत्वाभिमानरहित इति । कर्तृत्वस्य

विविच्यमानत्वात्तदुपयुक्ता धृतिरिह विवक्षितेत्याह आरब्ध
इति । प्रयत्नरूपस्योत्साहस्य कर्तृशब्देनैव सिद्धत्वात्प्रज्ञासादि-
कर्तृसाधारण्याच्च विशेषविषयत्वासाह—उद्युक्तचेतस्त्वमिति ।
‘मुक्तसङ्गः’ इत्यनेन स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तरूपत्वात् ‘सिद्धय-
सिद्धयोर्निर्विकारः’ इत्यस्य दृढफलविषयतामाह युद्धादा-
विति । मुक्तसङ्गत्वफलं वा निर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तफलतृष्णः, अनर्हवादी य आत्मानं सम्भावितं न
वदति; धृतिरात्मनः सन्धारणं, उत्साहः प्रयत्नस्ताभ्यां समन्वितो धृत्युत्साहसमन्वितः; सिद्धिश्चा-
सिद्धिश्च सिद्धयसिद्धी तयोर्निर्विकारो हर्षविषादरहितः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

८ वं. ब्र. वि.—क्रमप्राप्तं कर्तृत्रैविध्यमाह त्रिभिः—
मुक्तेति । मुक्तसङ्गः फलाभिसन्धिश्च; अनर्हवादी कलाह-
मिति वदनशीलो न भवतीति, गर्वोक्तिहीन इति वा; धृति-
रावर्धये कर्मणि यावत्समाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणम्, यद्वा
विद्राघुपस्थितनावि प्रारब्धापरित्यागेहेतुर्मनोवृत्तिविशेषो

वैर्यं धृतिः, उद्युक्तचेतस्त्वत्साहः, ताभ्यां युक्तः; फलस्य
सिद्धयसिद्धयोर्हर्षविषादरूपविकारशून्यः, केवलशास्त्रप्रमाण-
प्रयुक्तः, न फलरागेणेत्यर्थः । अत्र हेतुर्मुक्तसङ्ग इति । एतादृशः
कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०—कर्तृत्रैविध्यमाह—मुक्तसङ्ग इति । मुक्तः सङ्गः फलादिविषयको येन अनर्हवादी
कर्तृत्वाभिमानरहितः कर्मसिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः सात्त्विक उच्यते कर्तेति । साङ्ख्ययोगसारमुपदिशन्वक्ति
भगवान् त्वमपि तथा भवेत्यभिप्रायेण ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—कर्म निरूप्य कर्तारं विविधमाह—
मुक्तसङ्ग इति । मुक्तसङ्गः त्यकासक्तिः, अनर्हवादी सामि-
मानोक्तिशून्यः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिवैर्यं दुःखादिसहन-

रूपम्, उत्साहः उत्तमत्वज्ञानेनोद्यमस्ताभ्यां समन्वितो युक्तः,
सिद्धयसिद्धयोः कृतकर्मफलाफलयोर्निर्विकारः हर्षविषाद-
रहितः, एतादृशः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—कर्तृत्रैविध्यमाह—मुक्तेत्यादिना । मुक्तसङ्गस्यैकाभिनिवेशः, अनर्हवादी पूर्वो-
क्ताहङ्कारोक्तिरहितः; धृतिः वैर्यम्, उत्साहः ‘साधयिष्यामि’ इति बुद्धिनिश्चयः; ताभ्यां समन्वितः; सिद्धय-
सिद्धयोः कर्मण आरब्धस्येति शेषः । निर्विकारो हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

* नकारो ह्ययमानन्दगिरिपाठासम्मतः, ‘अयुक्त इति च्छेदः’ इति तद्व्याख्यानात् ।

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः परद्रव्येषु सञ्जाततृष्णास्तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी वा, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्वाहान्तश्शौचवर्जितः, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितः संयुक्तः; तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिविषयो हर्षशोको स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं कर्तारं कथयति— रागीति । स्वाभिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परविच्छेदनं तेन स्वाधः पर इत्यर्थः ॥ २७ ॥
कर्मविषयो रागः, कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक्त्वनात् ।

३ रा. भा.— रागी यशोर्थी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभाव-रहितः; हिंसात्मकः परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्वाणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, हर्षशोका-न्वितः युद्धादौ कर्मणि जयदिसिद्धयसिद्धयोर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— ' कर्मफलप्रेप्सुः ' इत्यनेनानुग्रहिक-स्वादिफलार्थी त्वस्याभिधानात् ' रागी ' इत्यानुग्रहिकदृष्ट-फलसञ्चयविक्षाभाद् यशोर्थीति । अपान्नव्ययादिराहित्यस्य गुणत्वात् कर्मापेक्षितेति विशेषितम् । ' काममात्मानं भार्यां पुत्रं शोपस्त्वयज्ञ त्वेव दासकर्मकरम् ' [आ.ध.२।४।११]

इत्याशुकविपरीतस्वभावतादृश हिंसात्मकशब्देन विवक्षितेत्याह परान्पीडयित्वेति । कर्तृबोधयोगाय तैः कर्म कुर्वाण इति फलतोक्तिः । एवं कर्मापेक्षितशुद्धिरहित इत्यपि न हि दर्शनस्पर्शनादिशोभ्यशुचित्वमात्रेण कर्मण्यतागिष्पत्ति-रिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— रागोऽस्यास्तीति रागी, लुब्धो दक्षिणात्यागवर्जितः, हर्षशोकाभ्यामन्वितो हर्षशोकान्वितः; एवमभ्युतः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— रागी कामपरवशः, अत एव कर्म-फलप्रेप्सुः; यद्वा ' रीक्षितोऽयमग्निहोत्रो ' इत्यादिबोधोर्षी रागी, कर्मफलप्रेप्सुः स्वर्गपुत्रपुत्रादिकर्मफलकामी, लुब्धः

कर्मापेक्षितदक्षिणाद्रव्यत्यागासहिष्णुः, हिंसात्मकः परान्पीड-यित्वा तैः कर्म कुर्वाण, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, फल-सिद्धयसिद्धिभ्यां हर्षशोकान्वितः, ईदृशः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— रागीति । कर्मफलप्रेप्सुस्तादृशः कोऽपि लुब्धो हिंसात्मकः कर्ता न तत्फलं राज्यस्वादि लभते; किन्तु हर्षशोकौ ताभ्यामन्वित इति राजसः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— रागीति । रागी स्वस्वमन्विष्यज्ञानभ्रमेण तदर्थप्रयत्नेन लौकिकात्मकः, कर्म-फलप्रेप्सुः कर्मकलाभिलाषप्रवृत्तिमान्, लुब्धः बहुफलालप-कर्मश्रुतप्राप्त्यविधृतसर्वाभिलाषप्रवृत्तः, हिंसात्मकः परपीड-

नस्वभावः, अशुचिः ज्ञानाचमनादिशौचविहीनः, हर्षशोका-न्वितः फलसिद्धौ हर्षः असिद्धौ शोकस्ताभ्यामन्वितः, एता-दृशः कर्ता राजसः विक्षिप्तस्वभावः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— रागी विषयलोभुषः, अत एव कर्मणः फलं प्रेप्सवीति कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः पर-द्रव्यादौ सञ्जाततृष्णास्तीर्थादौ वा द्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्वाहान्तश्शौच-वर्जितः, इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षशोकान्वितश्च, यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगहनकारी, नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरः, अलसो अवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विषादी विषादवान् सर्वदाऽवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घ-प्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः यद्यप्यथ वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यथैवम्भूतः कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— दीर्घं सूत्रितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं दृष्ट्वा विवक्षितमर्थमाह— कर्तव्यानामिति । 'एवं किय-माणे सत्यनिष्ठमिदं कथञ्चिदाप्येत, यथा पुनरेवं कियते तदा

त्वनिष्ठमेव सम्भाव्योपनीतं' इति चिन्तापरम्परया मन्थर-प्रवृत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति— यद्वेति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अयुक्तः शास्त्रीयकार्मायोग्यः विकर्मस्थः, प्राकृतः अनधिगतविद्यः, स्तब्धः अना-रम्भशीलः, शठः अभिचारादिकर्मरुचिः, नैष्कृतिकः वञ्चनपरः, अलसः आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः, विषादी अतिमात्रावसादशीलः, दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः, एवम्भूतो यः कर्ता, स तामसः ॥ २८ ॥

४ च. ता. चं.— अवधानाभावादेः 'प्राकृतः' इत्यादिता-सिद्धेरयुक्तशब्देन अगर्हत्वं विवक्षितमित्याह शास्त्रीयेति । मञ्जुशिराशब्दनिर्दिष्टाद्राजसत्यायोग्यत्वाच्च विकर्मयोग्यत्वमिह वि-वक्षितमित्याह विकर्मस्थ इति । एवं हि तत्कृत्ययोग्यतातिशयः यथा 'शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्म-स्थान् द्विजान्कृद्धान् सचेलो जलमाविशेत्' इति शास्त्राभ्य-यनतदर्थोपदेशादिजनितसाम्यिककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषराहित्यं प्राकृतशब्देन विवक्षितमित्याह अनधिगतविद्य इति । पूज्ये-ष्वपि त्वरितावश्यकर्तव्ययथोचितप्रणामाधारमभिविपरीतं स्ति-मितस्वभावत्वमिह स्तब्धशब्दार्थे इत्याह अनारम्भशील इति । गूढविश्रियकृत्वं शठत्वं, तत्र प्रकृषणाच्छातोदिततामस-कर्मद्वारेत्याह— अभिचारादिकर्मरुचिरिति । पुनरुक्त-परिहाराय मायाप्रतापरादिलोचिकर्मद्वारा नैष्कृतिकत्वमाह— वञ्चनपर इति । 'श्वः कार्यमव कुर्वीत' [म.भा. १२१३ ११७३]

इति न्यायाच्छास्त्राद्येषु त्वरितेन अभितन्म्यम् ; तद्वैपरीत्यमि-हालस्यं, तत्रानारम्भस्य स्तब्धशब्देनोक्तत्वात् आरब्धेष्वेविति विशेषितम् । 'विषादी' इत्यत्र धातोरेवावसादार्थत्वादुपसर्गेण तत्प्रकर्षः, प्रत्ययेन ताच्छील्यं च विवक्षितमित्याह अतिमात्रा-वसादशील इति । अवसादश्च लक्षितो वाक्यकारेण 'वेश-कालवैगुण्याच्छोकवत्स्वाद्यस्तुत्येव तन्नं वैयमभास्वरत्वं मन-सोऽवसादः' इति । आरम्भकर्मणां श्रीरामसमापनरूपमन्द-प्रवृत्तिव्यादेरालसादिशब्देन निर्दिष्टत्वादवयवशक्तेः शास्त्रादि-समभिव्याहारेण चानुगुणदीर्घसूत्रत्वं विशिनष्टि अभिचारा-दिकर्म कुर्वन्परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील इति । 'सूत्रं सूत्रण(वेष्टने)' [पा.पा. १०-३७९] इति धातुः, सूत्रणं चिन्तनं, ताच्छील्यमप्रत्ययः, दीर्घसूत्रणादीर्घसूत्री । निर-परावशङ्कन्तादिग्रहणार्थेदीर्घसूत्रकृतमानतया दीर्घसूत्रीत्योपा-दिकग्रहणं तु मन्दमिति भावः ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः हृत्थयति स दीर्घसूत्री । 'परेण यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य हृत्थको दोषादीर्घसूत्री स उच्यते' इत्यभिधानात् ॥ २८ ॥

६ अ. प्र. दी.— दीर्घसूत्रिणं कथं तामसत्वे हेतुः ? हृत्थतः सम्प्रमाणकं व्याचष्टे— परेति । दीर्घकालकृतं चिरातीत-

कालकृतम् । अनुचितं वचनायोग्यं, परोपद्रवहेतुत्वात् । दोषा-न्मात्स्यार्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः, प्राकृतोऽसंस्कृतबुद्धिः, स्तब्धोऽप्रमाणशीलः, शठो वञ्चकः, निष्कृत्या चरतीति नैष्कृतिकः क्रूरः, अलसो अवृत्तिशीलः, विषादी, दीर्घसूत्री चिरकारी यः प्राप्तं कर्म दीर्घेण कालेन निर्वर्त्ययति, स तामसः ॥ २८ ॥

८ वें. ब्र. नि.—अयुक्तो विषयपारवश्येन कर्तव्येध्वन-
बहितः, प्राकृतः शास्त्रसंस्कारशून्यः, स्तब्धः पाषाणवदनम्र-
स्वभावः, शठः स्वयमन्याया जानवपि परवञ्चनायमन्याया-
वादी, निष्ठुरा चरतीति नैकृतिकः स्वस्मिन्पुकारिखञ्जम-

क्षुत्पाय परवृत्तिच्छेदनेन स्वाथपरः, अलसः अवश्यकर्तव्येध्व-
न्यप्रवृत्तिशीलः, विषादी सततमसन्नुष्टस्वभावत्वेन शोकशीलः,
दीर्घसूत्री निम्नतरशङ्काकङ्कितस्त्वान्तत्वेनातिमन्दप्रवृत्तिर्य-
त्कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोतीत्येवंशीलश्च कर्ता तामसः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०—अयुक्त इति । शास्त्रीयकर्मधिकारी सन् योऽयुक्तः विकर्मस्थः अनधिरातविद्यः स्तब्धः
आरम्भशिक्षितः शठः अभिचारादिकर्मरुचिः बन्धकः कर्मस्वलसो दुःखी दीर्घं सूत्रं कर्तव्यता यस्य तथा
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—तामसमाह अयुक्त इति ।
अयुक्तः पूर्वापरानुसन्धानरहितः, प्राकृतः प्रकृतजन्मसद्भाव-
रहितः, स्तब्धः अनम्रः, शठो धूर्तः, नैकृतिकः सर्वावमानी

कृतावमानी वा, अलसः अहङ्गमी, विषादी अकार्यबोचन-
स्वभावः, दीर्घसूत्री क्षणसाध्यकार्यस्य मासतत्प्राप्तशील
एतादृशः कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—अयुक्तोऽनवहितः, प्राकृतोऽन्यन्तमसंस्कृतबुद्धिर्बालमसः, स्तब्धो दण्डवत् नमति
कस्मैचित्, शठः शक्तिगहनकारी, नैकृतिको बन्धकः परावमानी वा, अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि,
विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री चिरकारी, एकाद्वसाध्यं कार्यं मासेनापि न करोतीत्यर्थः । य एव-
म्भूतः स कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धिधृत्याद्यैविध्यकथनप्रतिज्ञा ।

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं गृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्वति
सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय ! दिग्वि-
जये मातुषं देवं च प्रभृतं धनमजयत्तनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्त्वा
वृत्तिमत्या बुद्धेस्तद्वृत्तेश्च श्रुत्याकाश्यास्त्रैविध्यं सूचयति—बुद्धे-

रिति । सूत्रविवरणं प्रतिजानीते—प्रोच्यमानमिति ।
अर्जुनस्य धनञ्जयत्वं व्युत्पादयति—दिगिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठातरि च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम्,
इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यमाह—बुद्धेरिति । बुद्धिः विवेकपूर्वकं
निश्चयरूपं ज्ञानं, वृत्तिः आरब्धायाः (मोक्षसाधनश्रुतायाः) क्रियाया विघ्नोपनिपातेऽपि विधारणसामर्थ्यं,
तयोः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं यथावच्छृणु ॥ २९ ॥

४ वे. ता. च.—ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम् ; पुनर्बुद्धिर्त्रैविध्यं
वक्ष्यते ; तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिशङ्का परिहर्तुं सकृद्य विशेष-
विषयतामनुवदति एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञान इति ।
प्रकृतोपयुक्तमनन्तरं प्रस्तूयत इति सङ्क्षेपमिप्रायेणाऽऽह इदानीं
मिति । ज्ञानत्रैविध्यं पूर्वोक्तं पुनरिह त्रैविध्यकथनं किमर्थम् ?
इति शङ्कयामनुष्ठानसूत्राभाष्यसुसन्धानाद्विलक्षणस्तदेतुतया
ततः पूर्वभाषिणाद्विज्ञानयोऽन्यवसाय इह बुद्धिशब्दाद्यै इत्याह
सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया इति । एतेन ' ज्ञानं
बुद्धेर्बुद्धिः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती' इति परोक्तं (सं.) निरस्तम् । तदेव
व्यनक्ति—बुद्धिर्विवेकापूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानमिति ।

विवेकपूर्वं पक्षान्तरप्रतिक्षेपपर्यन्तविचारपूर्वमिलर्थः । प्रस्तुत-
त्रिविधानुष्ठानोपयुक्तप्रकारेण त्रिविधाया धृतेः साधारणं रूपमाह—
आरब्धाया इति । अयमपि सङ्कल्पदाढ्यादिरूपो बुद्धि-
स्वभावविशेष एव । गुणतो विभक्ते वाक्ये, वचने चासङ्कीर्ण-
स्वरूपेऽन्यथात्रिविधपृथक्त्वशब्दयोरपुनरुक्तिमाह त्रिविधं भेदं
पृथक्त्वेन प्रोच्यमानमिति । एवं बुद्ध्यादिकार्यकास्त्वे-
परस्य ' अशेषेण ' इत्यस्य श्रवणेऽन्यथादपुनरुक्तिः यथा-
वच्छृण्वति दर्शिता । साधनानां संशयविपर्ययरहितं श्रद्धानि-
त्यर्थः । दिग्विजये मातुषं देवधनवच्छमादिधनं च जेतव्यमिति
सम्बुद्धेर्भावः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धेरिति । बुद्धेर्ज्ञानस्य धृतेर्धैर्यस्य चैव । गुणतो गुणैः । पृथक्त्वेन विवेके-
नासङ्करेण ॥ २९ ॥

८ ब्र. ब्र. शि.— तदेवं 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिवैव । तत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयात्मिकाया बुद्धेस्तद्वृत्तेर्धृतेः त्रैविध्यं वक्तुं
गुणभेदतः' [१८।१९] इति व्याख्यातम् ; इदानीं सर्व- प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । स्फोटस्थैः ॥ २९ ॥

९ व० त० टी०— अथ कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तं, तथा कर्मस्थले कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि
त्रैविध्यं बुद्धेः त्रैविध्येन करणस्याप्युक्तमिति निश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेः गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिजानन्नाह— बुद्धेरिति ।
गुणतस्त्रिविधं भेदं शृणु । तत्रापि पृथक्त्वेनोभयोर्भेदं शृणु ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— 'ज्ञानं ज्ञेयं' [१८।१८] इत्यत्र काया धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन—भयेति
ज्ञेयपरिज्ञात्रोक्तोक्तः कृतः, सोऽत्र कर्तृत्रैविध्ये परिज्ञातुः शेषः— प्रोक्त्यनानं अशेषेण हे धनञ्जय सर्वोक्तं युक्तम् !
प्रवेशः कर्मत्रैविध्ये च ज्ञेयस्य । करणस्य निरूपणार्थं बुद्धे- शृणु ॥ २९ ॥
र्धृतेश्च त्रैविध्ये प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । बुद्धेरिन्द्रियात्मि-

११ नी० भा० टी०— बुद्धिधृती त्रैविध्येन व्याख्यातुमाह— बुद्धेरिति । तत्र बुद्धिविशिष्टद्विधाभासः
कर्ता ज्ञानं च प्रागुक्तम् ; अत्र तु केवला बुद्धिर्बुद्धिर्मती तदीयवृत्त्यन्तरोपलक्षणार्थं तद्वृत्तिविशेषो धृतिश्च
त्रैविध्येन कथ्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बुद्धेर्गुणतस्त्रैविध्यम् ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— प्रवृत्तिं वेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहित-
विषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः सन्ध्यासमार्गः । बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंख्यास-
मार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्यं विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये
करणकरणे इत्येतत् ; कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विषेत्समादिति
भयं चोरव्याघ्रादि तद्विपरीतमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः ।
बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिः,
बुद्धिस्तु वृत्तिर्मती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्राऽऽदौ सात्त्विकीं बुद्धिं निर्दि-
शति— प्रवृत्तिं वेति । प्रवृत्तिरावरणमात्रमनाचरणमात्रं च
निवृत्तिरिति किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— बन्धेति । यस्मिन्
वाक्ये बन्धमोक्षावुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वात्कर्म-
मार्गस्य बन्धहेतुत्वान्नोद्धेतुत्वाच्च संख्यासमार्गस्य तावेवात्र
प्राह्यावित्यर्थः । करणकरणयोर्निर्विषयत्वाद्योगाद्विषयापेक्षामव-
तार्य चोयर्थं विषयं निर्दिशति— कस्येति । अनिष्टसाधनं

भयमिष्टसाधनमभयमिति विभज्यते— भयेति । बन्धादिमात्र-
ज्ञानस्य बुद्धयन्तरेऽपि सम्भवद्विशेषणम् । ननु बुद्धिशब्दस्तस्य
ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनार्थमिति बुद्धेर्द्विधा त्रैविध्यं
प्रतिज्ञाय व्युत्पाद्यते ? तत्राऽऽह— ज्ञानमिति । तर्हि ज्ञानेन
गतत्वात् पुनर्वृत्तिर्गुणपादनीयेत्यासङ्ख्याऽऽह— धृतिरपीति ।
विशेषशब्देन ज्ञानाद्यावृत्तिरिष्टा ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिः अभ्युदयसाधनधृतो धर्मः, निवृत्तिः मोक्षसाधनधृतो धर्मः, तावुभौ यथा-
वस्थितौ या बुद्धिर्वेत्ति; कार्याकार्यं सर्ववर्णानां प्रवृत्तिनिवृत्तिवर्षयोरन्यतरनिष्ठानां देशकालावस्था-
विशेषेषु 'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति च या वेत्ति; भयाभये शास्त्रान्वृत्तिर्भयस्थानं, तदनुवृत्तिः
अभयस्थानं, बन्धं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विगमयाथात्म्यं च या वेत्ति, सा सात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—कार्याकार्यशब्दाभ्यां पुनरुक्तिशङ्का-
परिहाराय 'प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । निवृत्तिलक्षणं
धर्मं मृगिनारियाणोऽब्रवीत्' [म. भा. १।२।१७।२; ३]
इत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह—
अभ्युद्यसाधनञ्च त्वं इत्यादिना । राजसतामसबुद्धयोः
'अयथावत्' इत्यादिविशेषणादिहाद्यस्तस्मिन्निवृत्तिर्विचक्षितत्व-
ज्ञापनाय यथावद्विषयत्वोक्तिः । कार्याकार्यशब्दयोरिह प्रकृत-
प्रधानकर्मैतितकम्यताभूतदृष्टादृष्टव्यापारपरत्वमाह— सवै-
र्षणानामित्यादिना । तत्र सूक्ष्मधीवेद्यत्वाय देशकाला-
वस्थाविशेषेष्विति विशेषितम् । स्मरन्ते हि— 'शरीरं
बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च । समीक्ष्य धर्मविदुदुष्या

प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत्' इति; 'देशं कालं तथाऽऽत्मानं'
इत्यादि च । अत्र शक्याशक्ययोरपि कार्याकार्यशब्दाभ्यामेव
प्रयुक्तम् । भयाभययोः स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वादिह
तन्निमित्तज्ञानं विवक्षितम्; तच्च प्राकृतिकविशेषविषयमाह—
शास्त्राभिप्रायः प्रवृत्तिर्भयस्थानमिति । विभेत्त्यस्मादिति भयम्;
सर्वप्रयासितुराश्रयो देव इति तत्त्वविदां भयमभयं च; नहि तत्त्वे-
रणमन्तरेण केनचिद्वाधितुमवाधितुं वा शक्यम् । ततस्तदा-
ज्ञातुश्चयतिवृत्तौ एव भयाभयनिमित्तमिति भावः । बन्धमोक्ष-
सद्भावज्ञानस्यापि साधारण्याद्वन्धस्य मिथ्यात्वादिवादो मोक्षस्य
पाषाणवद्भावादिसर्वं च याथात्म्यशब्देन व्युदस्तम् । वेत्तीति
कर्तृत्वोपचारः; स्वाच्छन्त्येन विषयोपकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं, मोक्षार्थं निवृत्तिः सन्ध्यासः, कार्याकार्ये कार्यं
कर्तव्यमकार्यं तदभावः, भयाभये भयं संसारोऽभयं तदभावरूपो मोक्षः; बन्धो बन्धनं, मोक्षो मुक्तिः;
एतान्सर्वान्या बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकी ॥ ३० ॥

८ वें. प्र. गि.— तत्र बुद्धेर्बुद्धिप्रथमाह त्रिभिः— प्रवृत्ति-
मिति । अत्र बन्धमोक्षयोरन्ते कीर्तनात्तद्विषयत्वेनैव प्रवृत्त्या-
विकं व्याख्येयमिति भाष्ये (शां.) अस्मिदितम् । अत-
स्तथैव व्याख्यायते— प्रवृत्तिं कर्मसांगं, निवृत्तिं सन्ध्यास-
सांगं, कार्याकार्यं प्रवृत्तिर्मात्रं कर्म कर्तव्यं निवृत्तिर्मात्रं तत्र
कर्तव्यमित्येवंरूपे, भयाभये प्रवृत्तिनिवृत्तिर्मात्रयोग्यमवसा-
दुःखतदभावरूपे, बन्धं प्रवृत्तावज्ञानकृतकर्तृत्वामिमानम्,

मोक्षं निवृत्तौ ज्ञानेनाज्ञाननाशात्तन्मूलकबन्धनिवृत्तिरूपं च
या बुद्धिरन्तःकरणं वेत्ति, सा सात्त्विकी । करणस्यापि बुद्धेः
कर्तृत्वमप्यस्ति " विज्ञानं यत् तनुते " [तै. उ. २।५।१]
इत्यादिश्रुतेरिति वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितम् । अतः 'या वेत्ति'
इति कर्तृत्वोक्तिरितरुद्धा । तथा च भाष्यम् (शां.)— 'तत्र
सां च बुद्धेः, बुद्धिस्तु दृष्टिमती' इति । अनेन हि बुद्धेर्ज्ञान-
धारत्वेन ज्ञातृत्वाद्बुद्धित्वव्युत्पत्तिरिति भवति ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— तथा हि प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः । प्रवृत्तिरभ्युद्यसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिर्मोक्षसाधन-
भूतो धर्मः; तावुभौ यथास्थितौ बुद्धिर्वेत्ति या सा सात्त्विकी । अत्र 'मनसस्तु परा बुद्धिः' [१।४२]
इत्युक्त्या बुद्धेः परत्वाभिप्रायेण रथो गच्छतीतिवद्वा वेत्तृत्वमुच्यते ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानं कृत्वा बुद्धिर्त्रैविध्य-
माह— प्रवृत्तिमिति त्रयेण । प्रवृत्तिं भगवद्विद्वित्तधर्मं,
निवृत्तिं तदभावरूपे अधर्मं । कार्याकार्ये स्वरूपिण्यभावे देशे
भजनं कार्यम्, अतथाभूते वा भजनातिरिक्तं सर्वमेवाकार्यम् ।
तथा भगवत्सम्बन्धरहितसम्बन्धे भयं भगवद्भिस्मरणामक-

स्यल्यरूपं, तत्सम्बन्धिन्यभयं भयाभावः, बन्धं भगवत्सेवाङ्गा-
भावकर्मणि, मोक्षं सेवादिकर्मणि, इति या बुद्धिर्वेत्ति जानाति,
हे पार्थ तथाज्ञानयोग्यं सा बुद्धिः सात्त्विकी सत्त्वसम्बन्धिनी,
ज्ञातव्येति शेषः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवृत्तिनिवृत्तौ शास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषये 'यजेत स्वर्गकामः, न सुरां पिबेत्'
इत्यादिरूपे । कार्यं कृतिसाध्यं स्वर्गादि, अकार्यं नित्यसिद्धं, तेन नित्यानित्यवस्तुनी उक्ते; भयाभये कार्याकार्य-
निमित्ते; बन्धं मोक्षं च या वेत्ति— यया वेत्तीति पूर्वत्करणे कर्तृत्वोपचारः— बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— ययेति । यया धर्मं शास्त्रोदितं, अधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं, कार्यं चाकार्यमेव च
पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये [१।८।३०] अयथावन्न यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा
पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्याकार्ययोर्धर्माधर्माभ्यां धौन-
स्त्वर्थं परिहृति— पूर्वोक्त इति । पूर्वोक्ते कार्याकार्यशब्दाभ्यां
दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां करणाकरणे निर्दिष्टे, तयोरेवात्रापि

ग्रहान् धर्माधर्माभ्यामपूर्वपर्यायाभ्यां गतार्थेत्यर्थः । या सा
बुद्धिर्यथा बुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— यथा पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्यं
चाकार्यं च यथावन्न जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— धृतिसाधनं धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण्यादुभयप्रसङ्गाच्च— पूर्वोक्तं
द्विविधमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.— यथार्थत्वानियमाभावे राजस्याः । अन्यथा तामस्याः, भेदाभावात् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथा धर्ममधर्मं चेति राजस्या बुद्धे-
र्धर्मादिविषयायाः अयथार्थज्ञानहेतुत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीति-
निरासार्थमाह— यथार्थत्वेति । अयथावत्प्रजानातीत्यस्य
यथार्थज्ञानजनननियमाभावे तात्पर्यमित्यर्थः । प्रतीत एवायं:

किं न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । ‘ राजस्याः ’
इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । ‘ तामस्याः ’ इति पञ्चमी, भेदाभावा-
द्भेदाभावप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— यथेति । यथा बुद्ध्या धर्मं श्रेयस्साधनं कार्यं, अधर्ममकार्यं चायथावत् ।
प्रजानात्यन्यथा प्रजानाति सा राजसी ॥ ३१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— धर्मं शास्त्रविहितम्, अधर्मं शास्त्र-
प्रतिषिद्धम्, तथा लौकिकविषये कर्तव्यमकर्तव्यं च अयथावत्

सन्देहास्पदत्वेन यथा बुद्ध्या प्रजानाति, सा राजसी
बुद्धेः करणत्वस्यापि सत्त्वाद्ययेति तृतीयाऽपि युज्यते ॥ ३१ ॥

९ ब० त० दी०— यथा धर्ममिति । पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विरुद्धं च प्रजानाति, न यथावत् ; सा राजसी
बुद्धिः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— यथेति । यथा
बुद्ध्या धर्मं भगवदिच्छारूपम्, अधर्मं अनिच्छात्मकं, कार्यं

भगवद्भजनम्, अकार्यं तदतिरिक्तं कर्म, अयथावत् सन्दिग्धम्,
अन्यथा वा प्रजानाति, हे पार्थ ! सा बुद्धिः राजसी ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— अयथावत् सन्देहास्पदत्वेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसा-
ऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपीत्य-
भिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् । तमसाऽऽवृताऽविबेकेन वेष्टितेत्यर्थः ।
कार्याकार्यादीनुक्ताननुक्तान् सङ्गृहीतुं सर्वार्थानित्युक्तं तद्व्याचष्टे—

सर्वानेवेति । विपरीतश्चेति चकारमवधारणे गृहीत्वा विपरीता-
नेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— तामसी तु बुद्धिः तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते; अधर्मं धर्मं, धर्मं
चाधर्मं, सन्तं चार्थमसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरं च तत्त्वं परम्, एवं सर्वं
विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘तामसी’ इत्यनेनैव तमोमूलत्वसिद्धेः ‘तमसाऽऽवृता’ इत्यनेन तादात्म्यतमोभिरुद्धप्रसक्तत्वे विवक्षितमित्याह— तमसाऽऽवृता सतीति । ‘सर्वार्थान्’ इत्यनेन सिद्धसाध्यरूपसमस्तानुक्तसङ्ग्रहमाह— सन्तं चार्थमसन्तमसन्तमित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुट्टीनां च मते तामसमिति दर्शितम् । उक्तं च मनुना— ‘या वेदवाशाः स्मृतयो याश्च कथं कुट्टयः । सर्वास्ता निष्कलाः प्रेक्ष्य तमोनिष्ठा हि ताः स्युताः’ [मनुः १२।९५] इति । अत्र राजततामसमुद्धयो-

रियान्विशेषः— असमप्रवेदनमन्यथावेदनं च राजस्यां ‘यथा-वनं जानाति’ इति व्याख्यानात् ; तामस्यां तु सर्वं विपरीतं मन्यते, ‘सर्वार्थान्’ इत्युक्तेरित्येके । अन्ये त्वाहुः— प्रकारान्यथात्वं प्रकार्यन्यथात्वं च विशेषः । यद्यपि उभयत्रा-धिष्ठानभूते धर्मिण्यतद्वर्ग एवाध्यास्यते ; तथापि स्वरूपनिरूपक-धर्मवैपरीत्ये तामसता ; यथा शुक्तिरजतभ्रमे ; निरूपितस्वरूप-विशेषकधर्मवैपरीत्ये तु राजसता ; यथा पीतशङ्खभ्रम इति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥

७ ह. पं. भा.— अधर्ममिति । अधर्ममश्रेयस्करं धर्ममिति धर्मस्वरूपेण । विपरीतान्विपर्यस्तान् । सा तामसी ॥ ३२ ॥

८ जं. प्र. गि.— या बुद्धिस्तमसा अज्ञानदोषेणाऽऽवृता सती अधर्मं धर्मं धर्मं चाधर्मं स्रष्ट्वस्त्वमदस्य सद्रियेव-प्रकारेण सर्वार्थान्विपरीतामेव मन्यते, सा तामसी स्यात् ।

‘धर्ममस्त्रियाम्’ [अमरः १।१४२४] इति निघण्टूक्त्या धर्मशब्दस्य ऋगिवत्त्वात् ‘धर्ममिति’ इति प्रयोगः साधुः ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— अधर्ममिति । तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते सा तामसी ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— अधर्ममिति । सर्वार्थान् अकार्यकार्याभयभयादीन् विपरीतान् मन्यते, या तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सती अधर्मं भगवद्विच्छाननु-रूपमकृतार्थं धर्मं फलदायु कर्तव्यमिति मन्यते, च पुनः

हे पार्थ ! सा बुद्धिस्तामसी मन्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

११ नी० मा० दी०— अधर्ममिति । विपरीतप्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धृतेर्गुणतत्त्वैर्विध्यम् ।

धृत्या यथा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— धृत्येति । धृत्या यथा अव्यभिचारिण्या— इति व्यवहितेन सम्बन्धः— धारयते ; किं ? मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि, तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छा-स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति— धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति— योगेन समा-धिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणा योगेन धारयतीति । धैर्यलक्षणा धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शरीरानां धृतित्रिविध्यं व्युत्पिपाद-यिषुरादौ सात्त्विकी धृति व्युत्पादयति— धृत्येति । निर्दिष्टानां चेष्टानां कथं क्रिया धारणं ? तत्राऽऽह— सा इति । तदेवानु-भवेन साधयति— धृत्या हीति । प्रियतेऽनयेति धृतिर्यत्न-विशेषः, तथा धृत्या धार्यमाणा यथोपदिष्टाश्चेष्टाः शास्त्रमति-क्रम्य तथान्तरावगाह्निन् भवन्तीत्यर्थः । धृतिर्देव समाध्य-

विनाभूतत्वेन विनिश्चि-योगेनेति । ननु धृतेर्नियमेन समाध्यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगि ? ह्यासङ्ग्या-ऽऽह— एतदिति । उक्तक्रिया धारयमाणो योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येण अव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया धृत्या धार-यति, अन्यथा तदविनाभावभावे नियमेन तद्वारणादि-रित्यर्थः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यथा धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते ; योगो मोक्षसाधनधृते भगवदुपासनं ; योगेन प्रयोजनधृतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्देशेन प्रवृत्तास्तत्सा-धनधृता मनःप्रभृतीनां क्रियाः यथा धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— राजसभूतो त्रिवर्गोक्तिरवर्गसाधनभूतो योग इह विवक्षितः, यः चान्योपासनमेव प्रागुच्यते मित्याह—योगो मोक्षसाधनभूतः भगवदुपासनमिति । फलान्तर-सङ्कोचं व्यभिचारः; योगस्य तस्मिन्निष्कर्षं स्वरूपतः फलस्य महानन्दरूपत्वेनेत्याह— योगेन प्रयोजनभूतेनेति । योगान्यभिचारोक्तिसामर्थ्यायथासम्भवमुपकारविवक्षया— योगोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूता इत्युक्तम् । मानसी क्रिया तावत्साक्षात्करणं; प्राणक्रियापि 'यत्र मनस्तत्र वायुर्ध्रुवः' वायुस्तत्र मनः 'इत्यन्योन्यपरिष्वङ्गात्; यथोक्त्यतः 'पुनर्वायुः पथं प्राप्य मनो' प्रमति वायुवत् 'इति; तथा प्राणावामप्रक्रियाया च योगविरोधिर्लक्षणापारिजयहेतुत्वात् । शरीरेन्द्रियक्रिया तु 'स्वाध्यायायोगमासीत' योपात्त्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याय-योगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते [वि. पु. ६।१।२] इत्यादि-भिद्वयानां कालमात्राविरोधाद्विनिवेक्षणरूपेण प्रत्याहारि निरुध्य-मानरूपेण वा ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ अ. प्र. टी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धृत्येति । धृत्या धैर्येण धारयति विमर्ति । प्राणा असवः तेषां क्रिया व्यापारान् । योगेन समाधिना । अन्यभिचारिण्या नित्यया । सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

८ वे. ब्र. मि.— इदानीं धृतेरैविध्यमाह त्रिभिः— धृत्येति । योगेन समाधिना अन्यभिचारिण्या अविना-भूत्या, समाधिसमनियतयेत्यर्थः । यथा कृत्वा प्रयत्नेन मनः—

प्राणेन्द्रियाणां क्रियायैश्च धारयते नियच्छति, यथा हि नियम्यमाना मनआदि क्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नाम्न्यव गच्छन्ति सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

९ व० त० टी०— धृतेरैविध्यमाह । धृतिर्नाम देशादेशाद्विचारक्रिया, तत्र सात्त्विकी धृतिः सा यथा योगेना-न्यभिचारिण्या योगमार्गीयाङ्गत्रिदुःखसहनशीलया मोक्षोन्मुख्या ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ धृतेरैविध्यमाह— धृत्येति । यथा अन्यभिचारिण्या विषयान्तराभिलाषरहितया धृत्या, योगेन सर्वतो मनसङ्गतिर्निवृत्तिपूर्वकभगवद्वैकपरचित्तेन मनः—

प्राणेन्द्रियक्रियाः मनसत्त्वाच्चैत्यरूपाः, प्राणस्य छटुद्रोषरूपा इन्द्रियाणां विषयभिलाषरूपाः, क्रियाः धारयते नियच्छति, हे पार्थ ! सा धृतिः सात्त्विकी उच्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० टी०— यथा धृत्या अन्यभिचारिण्या समाध्यनुगतया मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियात्रोष्ट्रा-सङ्कल्पं श्वासप्रश्वासी शब्दादिप्रवृत्तिं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन ऐकाग्र्येण वा संयतास्तास्तथैव निरोधान-स्थायामैकाग्र्यावस्थायां वा धारयते चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— यथेति । यथा तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चाश्च धर्मकामार्थास्तान् धर्मकामार्थान् धृत्या यथा धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपानवधारयति, हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेशाद्विचारप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषः, तस्य धृतिर्यो सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसी धृतिं दर्शयति— यथा त्विति । तेषां धारणप्रकारमभिनयति— मनसीति । फलाकाङ्क्षीति कस्य विशेषणं ! तत्राऽहं— यः पुरुष इति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— फलाकाङ्क्षी पुरुषः श्रुतसङ्गेन धर्मकामार्थान् यथा धृत्या धारयते, सा राजसी, धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते; 'फलाकाङ्क्षी' इत्यत्रापि फलशब्देन राजसत्त्वाद्धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रिया यथा धृत्या धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रसङ्गशब्दोऽत्र न श्वासश्चित्तावस्थाः, तदनुपयोगात् । धृतेः स्वध्यापारविषयत्वाय प्रकृतप्रक्रियानु-साराय च धर्मादिशब्दैस्तत्साधनलक्षणोपा । सामान्यस्यापि मी. तु. ४४

फलशब्दस्यात्र सात्त्विकफलद्वयवर्गासङ्कोचायाऽहं— फलाकाङ्क्षीत्यत्रापि । लक्षणिकप्रयोगाभिप्रेतं विवक्ष्य शब्दोऽर्थतथ फलितमाह— अत इति ॥ ३४ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— यया त्विति । यया तु धर्मकामार्थान्धारयते विमर्ति । प्रसङ्गेन प्रसक्त्या, न तु नित्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— प्रसङ्गेन प्रकृष्टकर्तृत्वामिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते नित्यं कर्तव्यतयाऽवधारयति, न तु मोक्षं कदाचिदपि, सा राजसी ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— यया धृत्या त्रिवर्गं धारयते प्रसङ्गेन कर्तृत्वामिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् सा राजसी ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— ययेति । तु पुनः, हे अर्जुन नास्त्रैव शुक्त्यधिकारिन् ! यया धृत्या फलाकाङ्क्षी फलानिलाप्युक्तः सन् प्रसङ्गेन फलप्रसङ्गेन— न तु मद्भजनौप- विकल्पेन— धर्मार्थकामान् धारयते पोषयति तदुद्भूयुक्तसाधनैः हे पार्थ ! सा धृतिः राजसी रजस्तम्बन्विस्वभोगादिरूपफला, उच्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— यया धृत्या धर्मादीन् धारयतेऽनुरोधयतया निश्चिनोति, प्रसङ्गेन धर्मादेः सम्बन्धेन फलाकाङ्क्षी च भवति पुरुषः, धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— ययेति । यया स्वप्नं निद्रां, भयं त्रासं, शोकं, विषादमवसादं विषण्णतां, मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कुत्सितमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्यो सा पार्थ ! तामसी मता ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसीं धृतिं व्याख्याते— ययेति । मदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयाऽऽत्मनो बहु मन्यमानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधा न विमुञ्चति, किन्तु धारयत्येवेति शोकं त्रियययोगनिमित्तं सन्तर्प विषण्णतामिन्द्रियाणां योजनां ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— यया धृत्या स्वप्नं, निद्रां मदं विषयानुभवजनितं मदं, स्वप्नमदाबुद्ध्यश्च प्रवृत्ता मनःप्राणादीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति । भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिधाधि- विषयपराः ; तत्साधनशुभाश्च मनःप्राणादिक्रिया यया धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेरुपलक्षक इत्य- विमुञ्चति ' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह— न विमुञ्चति धारयतीति । न चात्र भीरोर्धृतिर्विरुद्धेति वाच्यम्, आगाम्यन्- विषाग्रेण दुर्मेतेस्तद्वत्त्वनुवर्तनपरत्वात् । भयदायि विषयो दुर्मान- मूलप्रबलविरोधादिः ; शोकदायी तु क्रोधादिमूलबन्धुधादिः, विषाददायी तु वृथावित्तव्ययादिः । दुर्मेधाः— दुर्मेधस्त्व- दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

धृतिः स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेरुपलक्षक इत्य- विमुञ्चति ' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह— न विमुञ्चति धारयतीति । न चात्र भीरोर्धृतिर्विरुद्धेति वाच्यम्, आगाम्यन्- विषाग्रेण दुर्मेतेस्तद्वत्त्वनुवर्तनपरत्वात् । भयदायि विषयो दुर्मान- मूलप्रबलविरोधादिः ; शोकदायी तु क्रोधादिमूलबन्धुधादिः, विषाददायी तु वृथावित्तव्ययादिः । दुर्मेधाः— दुर्मेधस्त्व- दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.— ययेति । तामसी तमःप्रभवा ॥ ३५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— दुर्मेधाः पुरुषो यया धृत्या स्वप्नादीन् मुञ्चति, पुनः पुनरावर्त्ययति, सा तामसी । तत्र स्वप्नो निद्रा, भयं त्रासः, शोक इष्टवियोगहेतुकः सन्तापः, विषाद इन्द्रि-

यावसादः । भयशोकविषादशब्दास्तद्हेतुविषयपराः । मद्भक्त- विहितविषयसेवापारवश्यम् ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— यथा स्वप्नमिति । स्वप्नादीन् विमुञ्चति तान्प्रति प्रयुक्ता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया वा न विमुञ्चति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— यथेति । दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः यथा आप्तरूपया स्वप्नं निद्रां मोहरूपां, भयं भगवद्विच्छाशानेन शङ्खचौरादिभ्यो मृत्युतो वा, शोकं भगवत्कृतार्थस्यासमीचीनज्ञानेन चिन्तनं, विषादं सखेदं, मदं

स्वाज्ञानरूपम्— एवकारेण सांसादिभक्षणं च— न विमुञ्चति विशेषेण सदोपलब्धानाभावेनापि करणम्; एवं या न त्यजति हे पार्थ ! सा वृत्तिस्तामसी निष्कलेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० इ०— स्वप्नं निद्राम्, भयं त्रासम्, शोकं प्रसिद्धम्, विषादं विषण्णताम्, मदमशास्त्रीय-विषयसेवया चित्तस्य विवशत्वम्, एतान् विमुञ्चति, धारयत्येव यथा धृत्या, सा धृतिः पार्थ ! तामसी ॥ ३५ ॥

सुखस्य गुणतत्त्वैविध्यम् ।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तः, अथेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते— सुखमिति । सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतत्— मे मम भरतर्षभ ! । अभ्यासात्परिचयादावुच्यते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारमभे अत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोपमं, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः; आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता, ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वाऽऽत्मात्मन्वा वा बुद्धिरात्मबुद्धिः, तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्, तच्चात्मासात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनुष्ठानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह— गुणेत्यादिना । क्रियाकारकाणां गुणतत्त्वैविध्योक्त्यनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्त्यवसरे सतीत्याह— इदानीमिति । हेयोपादेयभेदार्थं त्रैविध्यं समाधानैकाग्र्यं मम वचनादिति शेषः । यत्रेत्युभयत्र सम्बध्यते । तत्रिविधं सुखमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

तत्र सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति— यत्तदिति । प्रथम-

सन्निपातं विमञ्जते— ज्ञानेति । कुतस्तस्य दुःखात्मकत्वं ? तत्राऽऽह— अत्यन्तेति । दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तमाह— विषमिवेति । ज्ञानादिपरिपाकावस्था परिणामः तस्मिन्सति ततो जातमिति योजना । तत्रैव हेतवन्तरमाह— आत्मन इति । आत्मबुद्धिश्चैवदस्यान्तरमाह— आत्मविषयेति अन्तःकरणनैवेत्याह— सम्यग्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्त्रादयो यच्छेषभूताः, तच्च सुखं गुणतत्त्वैविधमिदानीं शृणु । यस्मिन् सुखे चिरकालाभ्यासात् क्रमेण निरतिशयां रतिं प्राप्नोति, दुःखान्तं च निगच्छति निखिलस्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विशिनष्टि— यदिति । यत्तत्सुखम् अग्रे योगोपक्रमभेदायां, बह्वायाससाध्यत्वाद्विविक्तस्वरूपस्याननुभूतत्वाच्च विषमिव दुःखमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमं परिणामे विपाके अभ्यासबलेन विविक्तात्मस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं भवति, तच्चात्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः, तस्याः निवृत्तसकलेतरविषयत्वं प्रसादः, निवृत्तसकलेतरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावान्मानुभवजनितं सुखममृतोपमं भवति; तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तरप्रत्यक्षद्वैतस्य तुशब्दशोचिर्न
व्यनक्ति—पूर्वोक्ता इति । भरतर्षभशब्दोऽत्र प्रकृष्टसात्त्विकसुख-
सङ्गयोग्यताज्ञापनार्थः । इदानीमिति— साधनमेतदस्योक्तस्य
साध्यभेदाकाङ्क्षावसर इत्यर्थः । आपातमधुरत्वाभावात्सात्त्विक-
स्याभ्यासापेक्षत्वं; लोकेऽन्याभ्यासिकी धृष्टा प्रीतिरस्ति
तदुपरासाय क्रमेण निरतिशयाभित्युक्तम् । रतिम्—अत्य-
न्तादरमित्यर्थः । दुःखशब्दस्याऽत्र सङ्कोचकामावात्कृत्स्न-
विषयत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥ अभ्यासापेक्षत्वं दुःखान्तहेतुत्वयोः
प्रयोजकरूपमन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह—तदेव विशि-
नष्टीति । 'यत्तत्' इति तच्छब्दशिरस्केण यच्छब्देनानुवादः
धुर्यादिप्रसिद्धतत्त्वशोथानाय । 'तत्सुखम्' इति प्रीत्यति-

दे : । 'विषमिव' इत्यनेन आपातप्रातिङ्ग्यमात्रं विवक्षित-
मित्याह—दुःखमिवेति । अनेन मन्दमतीनां जिह्वासापेक्षत्वं
दर्शितम् । न हि सुखं नाम किञ्चिदस्तु विषवदुत्तमव परि-
णमते; अतस्तदुपचरितमाह—अभ्यासबलेन विविक्ता-
त्मस्वरूपाविर्भाव इति । बुद्धेरात्मीयत्वादिमात्रोक्तफल-
त्वात् आत्मविषयेत्युक्तम् । बुद्धेरयोग्यविषयसंसर्गस्य
काल्पन्यनिवृत्तिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाऽऽह—निवृत्तसकले-
तरविषयत्वमिति । जगत्प्रणादिनिवर्तकत्वाद्भोग्यतत्त्वेन
हातुमशक्यत्वाच्चायुतोपमत्वम् । परशेषतैकरसस्वरूपस्य
यथावदाविर्भावे परमात्मलभ्यसुखस्यान्तर्नीतत्वादिह पृथग-
मुक्तिः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— सुखमिति । सुखं शर्म । अभ्यासादावृत्त्या रमते रतिं गच्छति । दुःखान्तं
दुःखावसानं च गच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यत्तत्सुखमग्रे प्रथमम् ; परिणाम उत्तरकालेऽभ्युतोपमम् ;
आत्मबुद्धिप्रसादजं स्वबुद्धिप्रसादादन्तःकरणप्रसादाज्जातं तत्सात्त्विकम् ॥ ३७ ॥

८ ब्र. गि.— एवं क्रियाकारकाणां त्रैविध्यस्य क्त्वा,
तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते—सुखमिति ।
स्वशोध्यः ॥ तत्र सात्त्विकं सुखमाह साधनं—अभ्या-
सादिति । यत्र यस्मिन्सात्त्विकत्वेनाभिमते समाधि-
सुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते दृष्टो भवति, न तु विषय-
सुख इव सय एवेत्यर्थः । यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य सर्व-
स्यान्तमवसानं निगच्छति प्राप्नोति, न तु विषयसुख इवान्ते

मोहदुःखमित्यर्थः । कीदृशं तत् ? यत् अग्रे ज्ञानवैराग्यध्यान-
समाध्यात्म्यं विषमिव अल्पतायाससाध्यत्वाद्दुःखावहित्वं
भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिणामे त्वभ्युतोपमम् । तत्र
हेतुः—आरम्भबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिः,
तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानम्,
ततो जातम् ; ईदृशं यत्समाधिसुखम्, तत्सात्त्विकं स्मृतं
योगिभिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

९ व० त० टी०—सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिज्ञानमाह—सुखमिति । यत्र सुखे चिरकालाभ्यासाक्रमेण
निरतिशया रतिं मन्यते सांसर्गिकदुःखस्य चान्तं च नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विशिनष्टि—यत्तदिति । सुखं
अग्रे योगोपक्रमवेलायां ब्रह्मायाससाध्यत्वाद्विविक्तात्मस्वरूपानुभवाभावात् विषमिव दुःखस्वरूपमिव भवति,
परिणामेऽभ्युतोपमं परिणामे स्वात्मस्वरूपाविर्भावे सुखरूपम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं त्रैविध्यस्य क्त्वा तस्याः
सुखफलसात्त्विकत्वात् सुखत्रैविध्यकथनं प्रतिजानीते—सुख-
मिति । इदानीं त्रैविद्यानानन्तरं सुखं पुनरिविधं, हे भरत-
र्षभ सुखध्वनययोग्य ! मे मत्तः शृणु । एवं प्रतिज्ञाय
तत्रैविध्यमाह—अभ्यासादिति । अभ्यासात् निरन्तरानु-
शीलनात् यत्र यस्मिन् रमते आनन्दानुभवं प्राप्नोति, न तत्वा-
ऽप्राप्तौ विषयसुख इव क्षणमात्रादुभयमाप्नोति, च पुनः
यदनुशीलने दुःखान्तं संसारान्तं नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥

किञ्च । यत्तत् वक्तुमशक्यमलभवैक्येधम् अग्रे प्रथमं
विषमिव लौकिकसुखपरिणामे जीवितहरणवत् कदृतया
परिभाति, परिणामे फलपरिपाकदशयां अशुतोपममति-
मधुरं मोक्षतुल्यं वा; आरम्भबुद्धिप्रसादजम् आत्मसम्बन्धिनी
मदंशसम्बन्धिनी वा बुद्धिस्तत्प्रसादो नाम रजस्तमोज-
काराहित्येन शुद्धं तज्जं तत्सुखं सात्त्विकं सत्तत्सम्बन्ध-
मोक्तम् । तज्जैरिति शेषः ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० टी०—गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तं, तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह—
सुखं त्वित्यादिना । अभ्यासात्पौनःपुन्येन सेवनात् यत्र सात्त्विके राजसे तामसे वा सुखे रमते रतिं प्राप्नोति;
यथा तस्या दुःखस्य पुत्रशोकादेरप्यन्तमवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । तत्सुखं त्रिविधं शृणु । यदा
त्वयमप्यर्थः सात्त्विकसुखस्यैव लक्षणां र्थस्तदा यत्र समाधिसुखे अभ्यासाद्रमते, न तु विषयसुख इव रागात्
दुःखान्तं मोक्षं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्तत्प्रसिद्धं सर्वप्राणिप्रेमास्पदं अग्रे समारम्भकाले मनःप्राणेन्द्रियस्पन्दनिरोधेन यज्ञे संज्ञाप्यमानस्य पशोरिव जायमानं विषमिवातितीव्रवेदनाकरम् ; परिणामे सात्त्विक्या धृत्या निरुद्धासु मनआदिक्रियासु अमृतोपममस्याह्लादकरम् ; आत्मनः स्वस्थैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्तमोमल्लाहित्यं तस्मादाविर्भूतं, न तु विषयसङ्गजं निद्रालस्यादिजं वा, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपमममृततमं, परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञाभेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च; परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं सुखं हेतुत्वाय कथयति— विषयेति । बलं सङ्घातसामर्थ्यं, वीर्यं पराक्रमकृतं यशः, रूपं शरीरसौन्दर्यं, प्रज्ञा धृतार्थग्रहणसामर्थ्यं, मेधा गृहीतार्थ-

स्याविस्मरणेन धारणशक्तिः, धनं गोहिरण्यादि, उत्साहस्तु कार्यं प्रत्युपक्रमादिः, एतेषां नाशत्वाद्द्वैषयिकं सुखं विषयसमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— अधर्मेति ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अग्रे अनुभववलायां विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति, परिणामे विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्विषमिव पीतं भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.— विषयाणां तत्तदिन्द्रियार्थानामनपानादीनामित्यर्थः । सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते इति राजसमुत्पत्त्य दृष्टप्रातिकूल्यनिर्वातोक्तिः । यदुक्तं भगवता पराशरेण— 'अग्रेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा । क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरेः' [वि. पु. १।१।७।६४] इति । 'क्षुत्प्लोपशमं तद्वच्छीताक्षुपशमं सुखम् । मन्यते

बालक्षुद्रित्वाद्दुःखमेव हि तत् पुनः' ॥ इति । दृष्टसुखतानिमित्तनिवृत्तौ उपेक्षणीयतामात्रव्यावृत्त्यर्थं दुःखोदकत्वं 'परिणामे विषमिव' इत्यनेन व्यञ्ज्यते । पारदारिकरसादीनि हि भयादिमुषिष्ठशक्तिक्षुद्रतरसुखान्यनन्तरकालमाव्यतिघोरनिरतिशयदुःखाय भवन्तीत्यागामिकं विषत्वमाह— निरयादिनिमित्तत्वादिति ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३८ ॥

७ ह. पै. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्छ्रोत्रादीनां शब्दादिभिः संयोगाद्यत्सुखमेव अमृतोपमं परिणामे कालान्तरे विषमिव तद्राजसम् ॥ ३८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— राजसं सुखमाह— विषयेन्द्रियेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदतिप्रसिद्धं बीजङ्गादिसुखं अग्रे आरम्भे मनस्तंभमादिज्ञेयाभावादमृतोपमं, परिणामे तु ह्ला-

सुत्र च दुःखहेतुत्वाद्विषमिव भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

९ व० त० दी०— विषयेति । स्पष्टमेवोपलभ्यते विषयस्य रूपादेः इन्द्रियैः संयोगाद्यत्सुखममृतोपममग्रे प्रथमं परिणामे विपाके विषमिव दुःखरूपम् ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— विषयेन्द्रियेति । विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगात् तत् प्रसिद्धं स्रगन्ध-वस्त्राभरणशीसङ्कादिरूपं भगवत्सम्बन्धरहितसुखं अग्रे प्रथमं

आपाततः अमृतोपमं अतिमिष्टतमं, परिणामे फलदशायां विषमिव भगवद्विस्मृतिकावलेन जीवहरणेकस्वभावं तत्सुखं राजसं स्मृतं, प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

११ नी० भा० दी०— राजसं सुखमाह— विषयेति । अग्रे भोगकाले परिणामे विषमिव वियोगकाले इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तच्चात्मसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकरमात्मनः, निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादश्चेत्येभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तच्चात्मसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—तामसं सुखं ज्ञागार्थमेवोदाहरति—यदग्रे चेति । अनुबन्धशब्दाधेमाह—अवसानेति । मोहनं मोहकरम् । तदुत्तिष्ठेतुमाह—निद्रति ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.—यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च अनुभववैलायां विपाके च आत्मनो मोहनं मोहहेतुर्भवति;—मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः—निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादजनितं, निद्रादयो ह्यनुभववैलायामपि मोहहेतवः; निद्राया-मोहहेतुत्वं स्पष्टम्; आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्यम्; इन्द्रियव्यापारमान्यं च ज्ञानमान्यं भवत्येवं; प्रमादः कृत्यानुवधानरूप इति तत्रापि ज्ञानमान्यं भवति, तत्तत्र तयोरेपि मोहहेतुत्वम्; तत्सुखं तामसमुदाहृतम्; अतो समुत्तुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.—अनुबन्धत इत्यनुबन्धो विपाकः, मोहनशब्दस्यात्र भावाधानन्वयात्स्वरगाधेमाह—मोहहेतुरिति । निद्रादिभ्यस्तुल्यस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात् मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश इत्युक्तम् । राजसुखस्य विपाके मोहहेतुत्वं, तामससुखस्य तु तदानीमपीति लोकसिद्धमित्यभिप्रायेणोक्तं विवृणोति—निद्रादयो हीति । स्पष्टमिति—न युक्त्यागमसापेक्षमित्यर्थः । अलसस्य प्रवृत्त्यभावमार्त्तं इत्येते, न ज्ञानाभाव इत्याद्याऽह—आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्यमिति । ततः किं? इत्याद्याऽह—इन्द्रियेति । कारण्यापारतारतम्यानुगुणं हि कार्यतारतम्यम् । ज्ञानस्य मान्यं चात्यविषयवत् । तत्र विषयान्तरप्रकाशाभावगर्भमिति भावः । प्रमादस्य स्वरूपेणैवाधेक्षितज्ञानरूपतामाह कृत्यानु-

वधानरूप इति । एवमालस्यप्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्वं दर्शितं तदेतत्वं तु कथमित्यत्राऽह—ततश्चेति । ज्ञानस्यापदत्वं हि क्रमादत्यन्ताज्ञाने विश्राम्यतीति भावः । निद्रायाः सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाण लोके सिद्धम्, इन्द्रियव्यापारमान्यस्याप्यज्ञसङ्क्षोभादिनिवृत्तिद्वारा अनुवधानस्य तु बुद्धेरकाग्रताकल्पनरूपप्रयासनिवृत्त्येति । सुखभासप्रसङ्गेनाकालनिद्रादिकं नोपादेयमित्युक्तं भवति । स्मरणि च—‘यामद्वयं शयानस्तु ऋषयूयाय कल्पते’ इत्यादि । आहुश्चायुर्वैदविदः—‘अकालेऽतिप्रसङ्गा न च निद्रा किं विता । सुखसुषी पराङ्मुखत्वात्त्राविरिवापरा’ इति । कुकृतविभागप्रकरणतत्पर्यमनुष्ठानार्थवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहारोऽत इति ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—यदग्र इति । यदग्रेऽवसाने च मोहनकरं निद्रालस्यप्रमादोत्थं तच्चात्मसुखम् ॥ ३९ ॥

८ वै. ब्र. गि.—तामसं सुखमाह—यदग्र इति । अग्रे आत्मने अनुबन्धे परिणामे च यसुखमात्मनो मोहनं यथावस्थितवस्त्वप्रकाररूपमोहकरम् । तत्र हेतुः—निद्रालस्यप्रमादोत्थम्, निद्रादयो हि मोहकराः । तत्र निद्राया-

मोहनत्वं प्रसिद्धम्, आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्यतस्मिन्सति ज्ञानमान्यान्मोह एव । प्रमादस्तु कृत्यानुवधानता । तत्रापि ज्ञानमान्यान्मोह इति निद्रालस्यप्रमादोत्थं सुखमपि मोहनम् । तच्चात्मसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

९ ब० त० दी०—यदग्रे चानुबन्धेऽनुभवान्तकाले आत्मनो मोहनं तच्चात्मसं, अतो समुत्तुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमिति तत्त्वम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.— वामसमाह— यद्रे इति । यत् अये प्रपन्नं च पुनः अनुबन्धे पश्चात् परिणामद्वयार्थां च निद्राद्वयप्रमादोत्थं निद्रा इन्द्रियापहृत्वेन सुखदुःखाभावात्मकानन्ददशाभिका, आलस्यं क्रियाकरणेन शैथिल्येन स्थितिः, सुखाभिमानः प्रमादः कर्तव्यपूजाध्ययनकर्मनवधाने

वृष्णींस्थितिरूपाज्ञानस्यानन्दभ्रमः, एतेभ्य उल्लिख्यम्, आत्मनो जीवस्य मोहर्षं मोहकारकं भगवद्विस्मरणकारकं सुखं तामसं विपक्वं सद्यदाहृतं सम्यक्प्रकरणे उदाहृतम् ; ज्ञानिभिरिति शेषः ॥ ३९ ॥

११ नो भा० दी०— अये व्यास्ये अनुबन्धे परिणामे मोहर्षं मोहकर्षं व्यात्मनो बुद्धेः, यतो निद्रादिजम् ॥ ३९ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मकता ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्मुक्तैः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते— न तदस्ति । न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातं, अन्यद्वाऽप्राणिजातं, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैर्मिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेत् । ‘न तदस्ति’ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.— क्रियाकारककलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्त्वा संसारान्तर्भूतमेव किञ्चिदुपगच्छात्प्रत्येकमपि कश्चिद्विषयतीत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति ।

संसारस्य सर्वस्यैव गुणत्रयस्पृष्टात् प्रकरणम् । अन्यद्वाऽप्राणी-
त्यत्राप्राणिशब्देन प्रसिद्धया स्थावरादि पृथक्ते ॥ ४० ॥

३ रा. भा.— पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंस्पृष्टेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रकृति-
जैर्मिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— प्राकृतगुणातीतशुद्धसत्त्वमयमपवत्प्राप्ति-
लक्षणमोक्षात् प्राङ्मिषतदेशकालफलभोगैश्चावचैः सर्वैरपि क्षेत्रज्ञै-
रुक्तस्य त्रिगुणस्य निर्विशेषदुस्त्यजत्वमुखेन गुणकार्यप्रकरणं
निगम्यते— ‘न तदस्ति’ इति श्लोकेन । गुणत्रयप्रकरणं तु
नात्रोपसंहृतम्, अनन्तरमपि ‘स्वभावप्रभवेर्गुणैः’ [१८।४९]
इत्युक्तेः । ‘दिवि देवेषु’ इति सत्त्वोत्तरदेशाधिकारिणासु-
लक्षणम् । तत्तुल्यतया ‘पृथिव्याम्’ [७९] इत्यत्रापि
मनुष्यादिष्विति रावसतामसाधिकारिवक्ष्याख्यपनम् ।

‘हिरण्यगर्भो भगवान्’ [वि. पु. १।७।६६] ‘आब्रह्म-
स्तम्भपर्यन्ताः’ [वि. व. १०।४।२३] इत्याद्यनुसारेण बहु-
वचनाभिप्रेतमाह— ब्रह्मादिष्विति । गुणप्रकरणात् सत्त्व-
शब्दस्य गुणविशेषार्थात्प्रमव्युदासाय प्राणिशब्दः । समुदाय-
रूपेणापि निर्धायेमागेषु तत्रापि गुणनिर्मुक्तं न किञ्चित्सत्त्व-
मित्यभिप्रायेण जातशब्दः । बातमिति वा व्यस्तम्—
आसंसारं जन्मग्रन्थि गुणयुक्ताद्योतनार्थम् ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— न तदस्ति पृथिव्यां वा दिव्यन्तरिक्षे देवेषु देवैरिन्द्रादिभिः
उपलक्षिते स्वर्गे वा सत्त्वं वस्तु एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोमिर्विना यत्स्यात् । सर्वं सत्त्वं वस्तुजातं
सत्त्वरजस्तमोगुणमयमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

८ वें. ब्र. गि.— त्रैगुण्यनिरूपणमुपसंहरति— न तद-
स्तीति । एभिः प्रकृतिसम्भवैः सत्त्वादिभिर्मिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं
हीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत्स्याद्भवति, तत् पुनः

पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । सर्वमपि सत्त्व-
रजस्तमोगुणमयमेव अनतमवस्तुजातमित्यर्थः ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— किमन्यद्वाक्यं ? प्राणिषु सर्वं प्राकृतत्रिगुणमयमेवेत्याह— न तदस्तीति । दिवि ब्रह्म-
लोकपर्यन्तं दिव्येषु प्राकृतेर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं किमपि नास्ति, पृथिव्यां च तथा न देवेश्वरस्तादादिषु पृथिव्यामव-
तीर्थं योतमानमहिमस्वपि च तथा न; किन्तु क्रियया सगुणत्वमस्त्येवेति पृथग्वा बोध्यम् । (यतोऽप्राकृतमपि

भागवतं गुणत्रयमस्ति प्राकृतगुणकार्यनाशकं मन्तव्यं; अन्यथा प्रकृतिजैर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं दृष्टिव्याप्तिषु नास्तीति न वदेत्, तस्यैवाप्रसिद्धत्वात्; गुणावताराश्च भगवतोऽप्राकृता न भवेयुः; स तस्य सत्त्वसम्बन्धः कथं भवेद्भेदाभावे? अतस्त्वो गुणा ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिताः, अत्र सच्चिदानन्दधर्मत्वात् कचिद्विष्णोः सत्त्वमाधारत्वेनादत्ते यदि न केवलोऽवतारतीति) अवतव भगवतो लीला लोकवत्सुगुणापि निरूपिता ' भूगोगोप्यादीनां चापि ' इति सुबोधिन्यां स्थितम् । वस्तुतस्तु ' लोकवत्सु लीलाकैवल्यं ' [ब्र. सू. २।१।३३] इति व्यासेन सूत्रितमेवं चानुकरणे तथा स्वरूपतो गुणातीतत्वमित्यवसेयम् ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— एवं यज्ञादीनां सर्वेषां त्रिविधरूपस्य-
त्वाऽप्यथ स्वसम्बन्धातिरिक्तस्य त्रिगुणात्मकतां सर्वस्याऽऽह-
न तदस्तीति । एभिः प्रकृतिजैः प्रकृत्युद्भवैस्त्रिभिः सात्त्विक-
कादिभिर्गुणैर्लक्ष्यं रहितं सत्त्वं प्राणिजातं यस्यावरादिक-

मन्यद्वा दृष्टव्यां मनुष्येषु, वासव्येन नागादिलोकेषु च दिवि
देवलोके वा पुनः देवेषु स्यात् तत् नास्तीत्यर्थः । सात्त्विका-
दिव्यपि त्रैविध्यमस्तीति ' वा पुनः ' इत्यनेन केवलसात्त्विक-
त्वदेवैवसम्भावितत्वादस्येवेति निर्धारितम् ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— प्रकरणार्थमुपसंहरत्युक्तमपि संगृह्यन्— न तदस्तीति । सत्त्वं प्राणिजातं, इदमुप-
लक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात्; प्रकृतिजैर्ज्ञेमान्तरीयधर्माधर्मसंस्कारजैर्मायाप्रभवैर्वा । शेषं
स्पष्टम् ॥ ४० ॥

गीताशास्त्रार्थोपसंहारे चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागोपक्रमः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— सर्वे संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः
समूलोऽनर्थ उक्तः, वृक्षरूपकल्पनया च ' ऊर्ध्वमूलं ' [१५।१] इत्यादिना, तं च ' असङ्गशस्त्रेण हटेन
छिन्वा ' 'ततः पदं तत्परिमाणितव्यं' [१५।३, ४] इति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्सं-
सारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वैश्च गीताशास्त्रार्थे उपसंहृतव्यः
एतावानेव च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थे च ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां ' इत्या-
दिरारभ्यते ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकरणार्थमुपसंहृतमनुवदति— सर्व
इति । तस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति— क्रियेति ।
निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्यतस्तस्य हेयतेत्याह— सर्वेति ।
अनर्थत्वाच्च तस्य त्याज्यत्वं, अनर्थत्वं चाविद्याकल्पितत्वेना-
वस्तुनो वस्तुबद्धानादित्याह— अविद्येति । न केवलमष्टादशे
संसारो दर्शितः, किन्तु पञ्चदशेऽपीत्याह— वृक्षेति । चकारा-
दुक्तः संसार इत्युपलक्ष्यते । संसारध्वस्तिसाधनं सम्यग्ज्ञानं च
तत्रैवोक्तमित्याह— असङ्गेति । वृत्तमनूयानन्तरसन्दर्भेतात्पर्य-
माह— तत्र चेति । उक्तो निर्विवर्तयिषितः संसारः सतिसप्तम्या
परामृश्यते— सर्वो हि संसारो गुणत्रयात्मकः । न च गुणानां

प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निवृत्तिर्युक्ता, प्रकृते-
नित्यत्वादित्याशङ्कयां स्वधर्मावृत्तानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणा-
नामज्ञानात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति तथा स्वधर्मज्ञातं वक्तव्य-
मित्युक्तप्रत्यक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्तद्गुणप्रयुक्तधर्मज्ञातादुपदे-
शोपसंहारप्रकरणप्रकोपः स्यादित्याह— सर्वश्चेति । उपसंहृते
गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो वेदार्थः स्मृत्यर्थश्च सर्व उपसंहृत-
स्तथापि सुसुक्ष्मिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशङ्कया-
ऽऽह— एतावानिति । अनुष्ठेयपरिमाणनिर्धारणवदुक्तशास्त्रा-
निवर्तनं शास्त्रार्थोपसंहारश्चेत्येतदुभयं चकारार्थः ।

१ शां. भा.— ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रिय-
विशां शूद्राणां च; शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽधिकारात्— हे परन्तप ! कर्माणि प्रवि-
भक्तानितीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वभावप्रभवैर्गुणैः, स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणा-
त्मिका माया, सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवस्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्म-

पादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्य-
हामृढतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति वर्णचतुष्टयस्यानुष्ठेयं धर्म-
जातमसङ्कीर्णमिति सूत्रमुपन्यस्यति— ब्राह्मणेति । उपनयन-
संस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं समानमिति त्रयाणां
समासकरणम् । इतोपवासमासे हेतुमाह— शूद्राणामिति ।

एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वम् । कर्मणामसङ्कीर्णत्वेन व्यव-
स्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— केनेत्यादिता । 'स्वभावप्रभवे-
रुणैः' इत्यस्याध्यान्तरमाह— अथवेति । उक्तव्यवस्थायां कार्य-
दर्शनं प्रमाणयति— प्रशान्त्येति ।

१ शां. भा.— अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभि-
व्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वात्-
पक्षेः स्वभावः कारणमिति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवेः प्रकृतिप्रभवेः सत्त्वरजस्तमो-
भिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि
ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः, शास्त्रेणापि
ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्र-
प्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वभावशब्दस्याध्यान्तरमाह—
अथवेति । किमिति गुणामिव्यक्तेरुक्तवासनाधीनत्वं ? तत्रा-
ऽऽह— गुणेति । ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वं
प्रकृतेरैगुणैरिति प्रकृतेर्युक्तकारणत्वाभिधानादत् आह— स्व-
भाव इति । वासना कारणमिति गुणव्यक्तैर्निमित्तकारणत्वं

विवक्षितं, प्रकृतिस्तुपादानमिति भावः । उक्तमुपसंहरति—
एवमिति । स्वभावप्रभवेः सत्त्वादिगुणैर्ब्राह्मणादीनां कर्माणि
प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति— नन्वेति । शास्त्रस्य धर्मविभाज-
हेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वाद्युभयत्र विभाग-
हेतुत्वोक्तिरिदं परिहरति— नैष दोष इति ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— “त्यागेनैकं अमृतत्वमानुशुः” [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] इत्यादिषु मोक्ष-
साधनतया निर्दिष्टस्यागः सत्यासशब्दार्थादन्यः, स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः;
फलकर्मणोऽस्यागः कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसन्धानेनेत्युक्तम् । एतत्सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति
सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः; इदानीमेवम्भूतस्य मोक्षसाधनतया क्रिय-
माणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनवेपतां, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्म-
णाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदमिदं वृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह— ब्राह्मणेति ।

४ वे. ता. चं.— एवं सर्वेषां संसारिणां गुणत्रयवश्यत्व-
मुक्तम् ; यद्य तत्तदुत्तरतम्यवहेद्व्योमिनामधिकारिणां यथा-
धिकारं शास्त्रैर्विभक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते । तस्य परम-
प्रभुत्वेन सङ्गत्यैवमध्यायारम्भप्रकान्तं प्रदर्शयति— त्यागे-
नेत्यादिना । सत्यासशब्दार्थादन्य इति— श्रुतावपि हि

“त्यागेनैकं” [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] “सत्यास-
योगात्” [सुषुप्तो. ३।२।६] इत्युभावैकविषयाविति भावः ।
एवम्भूतस्येति— त्रिविधत्यागमुक्तस्येत्यर्थः । वृत्त्या सहेति
कृषिगोरक्ष्यादीनि हि वक्ष्यमाणानि [१८।४४] जीविका-
विशेषा इति भावः ।

रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वीकृतो भावः स्वभावः; ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनं कर्मैत्यर्थः ।
तत्प्रभवाः सत्त्वादयो गुणाः; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य
स्वभावप्रभवस्तमस्तत्त्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः, वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वरजोभिभवेनाल्पोद्विक्तस्तमो-
गुणः; शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्तत्त्वाभिभवेनात्युद्विक्तस्तमोगुणः । एभिः स्वभावप्रभवेरुणैः सह
प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादय एवङ्गुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि,
वृत्तयश्चैता इति हि विमज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इति समासो द्विजत्वे सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्माचरूपं सत्त्वादिगुणवृद्धिः प्रागेव प्रपञ्चिता, अतस्तद्देवकं कर्मात्रं तत्तद्गुणप्रभुरुरुषासाधारणधर्मतया स्वभाव इति दर्शितम् । एतेन 'कर्मवदया गुणा होते सत्त्वायाः पृथिवीपते !' [वि. पु. १] इति वचनादीपाधिकानां गुणानां चात्र स्वाभाविकतोक्तिशङ्काऽपि निरस्ता । गुणविभागप्रकारो ब्राह्म-पुराणादिषु प्रपञ्चितः । तस्यायं सङ्क्षेपः— 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' इति । अस्यार्थे वदन्प्रकृतं विवृणोति— रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुण इति । उत्तमशब्दस्य 'रजः क्षत्रे' इत्यादिष्वप्यन्वयमाह क्षत्रियस्येत्यादिना ।

अल्पोद्भिक इति शब्दाव्यवच्छेदाय । अतीन्द्रियाणां गुणानामपि शास्त्राधीनविभागत्वात्कर्मप्रविभागे गुणानां कर्तृत्वाद्य-सम्भवाच्च गुणैः सहैत्युक्तम् । गुणपेक्षया शास्त्रेण विभक्त-तया गुणप्रविभक्तत्वेोपचाराद्यमेवार्थ उचित इति भावः । कैर्विभक्तानीति शङ्कायां शास्त्रैरिति शेषपूरणम् । स्वरूप-विभागस्य शास्त्राधीनत्वाभावादसङ्कोचबोधने विवक्षितमित्याह— प्रतिपादितानीति । विभज्य प्रतिपादने विवृणोति— ब्राह्मणादय इति । कर्मशब्द एव सामान्यतो वृत्तिमपि संगृह्णाति, तादर्थ्याद्वा तदाक्षेप इत्यभिप्रायेणाऽऽह वृत्त-यश्चेति । जीवनेोपाया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विद च ब्राह्मणक्षत्रियविशः, तेषां शूद्राणां च कर्माणि कर्तव्यानि प्रविभक्तानि । स्वभावो वक्तव्यं (अव्यक्तं) प्रकृतिस्तद्भूतैः सत्त्वरजस्तमो-भिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तदेवम् 'सत्र्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्' [१८१] इति गौणसव्यासस्वरूपं पृष्ठवन्तमजुं प्रति 'त्याग एव सत्र्यासः; स च त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन; तत्र कर्मफलत्यागः सात्त्विकः, कायक्लेशमत्यात्मत्यागो राजसः, मोहात्मकमत्यागस्तु तामसः, इति तत्रैगुण्यं तत्प्रसङ्गागतमन्यदपि क्रियाकारकफलवैगुण्यं निरूपितम् । इदानीं कर्मफलत्यागः सत्र्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म कीदृशो वा फलत्यागे सति कर्मासुष्ठानप्रकारः ? इत्याकाङ्क्षायां, ब्राह्मणेदेः स्वस्ववर्णवित्तिमेव कर्म तस्य च प्रतिपदोक्तफलत्यागेन केवलपरमेष्ठरार्पणवृद्ध्याऽसुष्ठान-

मिति प्रतिपादनप्रथमं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागं प्रति-जानीते— ब्राह्मणेति ।

हे परन्तप शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण परस्परं विभागो न व्यक्तस्थितानि । कैः ? स्वभावप्रभवेगुणैः, स्वभावः पूर्वज्ञान-संस्कारः, स एव प्रभवः कारणं येषां तैः सात्त्विकादिगुणैः । तथा हि — सर्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजः-प्रधानाः क्षत्रियाः, तमोपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रज-उपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रा इति । यद्यपि ब्राह्मणादीनां कर्माणि शास्त्रेणैव प्रविभक्तानि, तथापि शास्त्रस्यैव पुरुष-स्वभावगुणसापेक्षत्वाद्गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

९ व० त० वी०— एवं च 'त्यागैतेकेऽसृतत्त्वमानशुः' [महाना. ८।१४+कैव. २] इति मोक्षसाधन-तया निर्दिष्टः त्यागः सत्र्यासशब्दार्थः, न तदन्यः; स च कर्तृत्वकामफलानां न्यासरूपः स्वस्मिन् तत्कर्तृत्व-त्यागश्च परपुरुषान्तर्गमिकर्तृकत्वाद्यनुसन्धानेनेति सर्वे सगुणनिरूपणे सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति तथोक्तम्; इदानी-मेवम्भूतकर्माधिकारिणां ब्राह्मणादीनां स्वभावानुसारिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नशूद्रा सह कर्तव्यकर्मस्वरूपं निरूपयति ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति । स्वभावः सहजः संस्कारात्मकस्तत्त्वप्रभवेगुणैर्विभिद्यन्ते, तत्र स्वभावप्रभवेगुणैः सात्त्विका ब्राह्मणाः शूद्राः, सात्त्विकराजसाः क्षत्रियाः, तामसराजसा वैश्याः, तामसाः शूद्राः; एषामपि व्यत्यये निजपूर्व-कृतिरेव हेतुरिति हे परन्तप ! पुरा तथा प्रविभक्तानि कर्माणि ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्सर्वे त्रिगुणात्मकमेव तदा गुणात्मकस्य जीवस्य त्रिगुणात्मकव्यवक्रियादिक्रियात् कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य शास्त्रद्वारा जीवोद्धारं कर्तुं शास्त्रस्वरूप-ज्ञानार्थं प्रसङ्गादनुनाय गीतामाहात्म्यतः पूर्वोक्तप्रसङ्गर-मोक्षप्रकरणमारभते— ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायसमाप्ति । हे परन्तप ! परब्रह्मं तपो यत्येयमेनेन श्रवणयोग्योक्तोक्त ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रैवर्णिकानां च पुनः शूद्राणां— वेदानधि-कृतत्वाच्छूद्राणां भिन्नतया कथनम्— स्वभावः स्वस्थ सम यो भावः सात्त्विकादिभेदेन विचित्रदर्शनेष्टा तेन प्रभव उत्पत्ति-येषां तैरेतादृशैर्गुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतः सात्त्विकादिर्विहितानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पञ्चदशे [३, ४] 'संसाराश्वत्थमसङ्गश्लेष्णे च्छिन्त्वा परं पदं मार्गितव्यं' इत्युक्तं, तत्रात्मनोऽसङ्गत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्वस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तम्, न ह्यात्मानात्मनोऽङ्गानातीतगुणात्मकयोः सङ्गः सम्भवति, न ह्याकाशान्तर्वर्तिप्रवृत्तिव्याप्तिगुणेन गन्धादिनाऽऽकाशः संसृज्यते तद्वदित्युक्तं, समाप्तः शास्त्रार्थः । अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहृतमसङ्गशास्त्राद्युपायं च प्रदर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते— ब्राह्मणेत्यादिना ।

शूद्राणामसमासकरणं वेदानधिकारात् ; प्रविभक्तान्यसङ्कीर्णानि । तत्र हेतुमाह— स्वभावप्रभवेऽङ्गैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतित्रिगुणात्मिका संघ प्रभवो हेतुर्गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः, शान्तत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः, ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः, कृष्यादिस्वभावत्वात् । शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः, शूद्राणां स्वभावत्वात् । अथवा स्वभावः प्राग्भवीयः संस्कारस्तत्प्रभवैः, न तु जातिमात्रप्रभवैः, पक्षिणामाकाशगमनवत् । अत्र एव जात्यन्तरव्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु पाठो न दृश्यते । नहि शूद्राद्यावृत्तं त्रैवर्णिकानामध्ययनादिकं वा इतरद्वयाद्व्यावृत्तं ब्राह्मणानामध्यापनादिकं वेह पठ्यते किन्तु सर्वे सर्वजातीयानां साधारणधर्माः शमादयो दृश्यन्ते ।

यथा हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपि शौचार्थिकं भरतादिषु क्षत्रियेष्वपि शमादिकं दृष्टं, एवमितरत्र । तस्माद्यस्मिन्कर्म्मविशिष्टं शमादयो दृश्यन्ते स शूद्रोऽप्येतैल्लक्षणैर्ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः । यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा दृश्यन्ते, स शूद्र एव । तथा चारण्यके सर्पभूतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं— 'सत्यं दानं कृमा शीलमानुशंस्यं तपो धृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः' [म. भा. ३।१८०।२१] तथा 'यत्रतल्लक्ष्यते सर्प ! कृतं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रतल्ल भवेत्सर्प ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत्' [म. भा. ३।१८०।२६] इति । जातिधर्मास्तु मनुना दशिताः [१।८८-९१]— 'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वेद्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शूद्राणामनसूयया ॥' इति । तस्मात् शमादयो यत्राब्राह्मणे ब्राह्मणे वा दृश्यन्ते स एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितम् । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते पराम्' [१।८।४५] इत्यत्र तु मनुक्ता-न्यध्यापनादीन्येव स्वकर्माणि ब्राह्मणि, न तु शमदमादीनि । नहि ज्ञानविज्ञानवतोऽप्या संसिद्धिल्लब्धव्याऽस्ति । तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्येव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि कर्माणि ? इत्युच्यते— शम इति । शमो दमश्च यथाव्याख्याताथै [१.०।४], तपो यथोक्तं शारीरादि, शौचं व्याख्यातं [१.३।७+१.६।१], क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतेव च, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यमास्तिक्यभावः श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म स्वभावजम् । तदुक्तं— 'स्वभावप्रभवेऽङ्गैः प्रविभक्तानि' [१.८।४] इति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रश्नद्वारा विविच्य दर्शयति— कानीत्यादिना । अन्तःकरणेषामः शमो दमो बाह्यकरणेपरतिरित्युक्तं स्मारयति— यथेति । त्रिविधं तपः सप्तदशे [१.०।१+१.१९] दर्शितमित्याह— तप इति । शौचमपि बाह्यान्तरभेदेन आगेवोक्तं [१.३।७] इत्याह—

शौचमिति । क्षमा नामाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारादित्यं, ज्ञानं शास्त्रीयपदार्थज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वानुभवयात्तत्त्वापदानम् । त्रिधा व्याख्यातं स्वभावशब्दार्थ-सुपेत्याऽऽह— यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— शमः बाह्येन्द्रियनियमनं, दमः अन्तःकरणनियमनं, तपः भोगनियमनरूपः शास्त्र-सिद्धः कायकेशः, शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता, आर्जवं परेषु

मनोरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं, ज्ञानं परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानं, विज्ञानं परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयं ज्ञानम्, आस्तिक्यं वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकटः, केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— 'क्षमो दमः' इत्यादौ पूर्वं व्याख्यातानामपि गुणानां पुनर्व्याख्यानां वर्णानुबन्धेन विधानेऽन्तर्-विशेषशङ्कापाकरणार्थं 'ब्राह्मं कर्म' इत्युक्तकर्मत्वसिद्ध्ये, नियमनादिविषये पुनर्व्यापारसाध्यत्वज्ञापनार्थं च । अतः शौचादावपि तदापादनं ग्राह्यम् । अस्ति मतिरस्येष्टास्तिकः

तद्भाव आस्तिक्यं; तच्चाप्रानाणिकेषु भवदोषाय; प्रत्यक्षाविधिं तु नासावतिशयः; शास्त्रीयेष्वपि क्वाचित्कर्तव्यादौ कुदृष्टिप्रसङ्गः; अतो वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्येत्युक्तम् । सङ्घटितविज्ञानावेवेदज्ञापनाय सत्यतानिश्चयस्य प्रकटशोक्तिः । तद्विवृणोति— केनापीति ।

३ रा. भा.— भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेवः परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्याद्यसङ्ख्ययकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः, स एव निखिलजगदेकार्णव निखिलजगदाधारभूतः, निखिलस्य स एव प्रवर्तयिताः; तदाराधनभूते च वैदिकं कृत्स्नं कर्म, तैत्तरैराधितो धर्माथकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्यं, 'वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [१५।१५] 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' [७।७] 'भोक्तारं यज्ञतपसां...ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' [५।२९] 'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] 'यो मामजमनादि च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' [१०।३] इति ह्युच्यते, तदेतद्ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.— वैदिकस्य कृत्स्नस्येत्युक्तं कुदृष्ट्याद्यभितरवैदिकार्थसङ्ग्रहवृत्तुदासाय प्राधान्येन सङ्कल्प्य व्यनक्ति— भगवानित्यादिना । अत्र विशेषणानां प्रागेव व्याख्यातत्वादिसिद्धिं सर्ववेदसारतोद्भूतव्यार्थस्य तदुपबृंहणेऽस्मिन्शब्दे तथा-

त्वेनेव प्रपठतामाह— वेदैश्चेति । निखिलवेदवेदान्तेवेद्य इत्युक्तार्थक्रमासुरिण विप्रकीर्णवाक्योद्धारकमः । श्लोकार्थनिगमयति— तदेतदिति । ब्रह्मणः कर्म ब्राह्मम् ; ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ब्राह्मणस्येति ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— क्षम इति । तपः स्वधर्मवृत्तिः । शौचं शुचेर्भावः । शान्तिः क्षमा । आर्जवमुजोर्भावः । ज्ञानमात्मप्रबोधः । विज्ञानममत्वादि (?) आस्तिक्यमागमादिपदार्थेष्वस्तित्वबुद्धिः । ब्रह्मकर्म ब्राह्मणस्येदं स्वभावजं प्रकृतिभयम् ॥ ४२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुणकृतानि कर्माण्याह— क्षम इति । क्षमोऽस्तिन्द्रियनिग्रहः, दमस्तु बहिर्निन्द्रियनिग्रहः, तपः शरीरादिकं पूर्वाध्यायोक्तम्, शौचं बाह्याभ्यन्तरम्, शान्तिः क्षमा, आर्जवं परेषु मनोरूपं बाह्यबाह्येष्टाप्रदर्शनम्, ज्ञानं शास्त्रीयम्, विज्ञानमनुभवः, आस्तिक्यमागमार्थेषु सत्यतानिश्चयः; एतच्छमादिकं स्व-

भावजं स्वभावगुणजन्यं ब्राह्मं ब्रह्मजातेरिदं कर्म । यथा चातुर्वर्ण्यस्यापि सात्त्विकावस्थायां क्षमादीनि भवन्ति, तथापि बाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति, अस्य सत्त्वस्वभावत्वात् । वर्णान्ते तु सत्त्वोद्वेकवशेन कदाचिद्भवन्तीति । तदभिप्रायेण स्मृतिपुराणादिषु क्षमादीनां सर्ववर्णसाधारणधर्मत्वोक्तिः ॥ ४२ ॥

९ व ० त ० दी०— तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकवृत्तिपरमात्मज्ञानम् ॥ ४२ ॥

कर्माऽऽह— क्षम इत्यादि । ज्ञानं औतम् । विज्ञा-

१० पु. अ. त.— तत्र प्रथमं ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह— क्षम इति । क्षमः क्षान्तिः मत्परैकचित्तत्वं, दम इन्द्रियोपसंगमः, तपः शरीरश्लेशः, शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधं, शान्तिः क्षमा, आर्जवं सरलता । एवकारेण कुटि-

लेष्वपि धेत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रीयं, विज्ञानं अनुभवः, आस्ति प्रमाणोक्तफलोक्तं अस्तीति निश्चयबुद्धिः, एवमेतत् ब्राह्मणस्य स्वभावजं स्वभावाज्ञातं कर्म ॥ ४२ ॥

११ नो० भा० दी०— ब्राह्मणकर्माध्याह— शम इति । अन्तःकरणनिग्रहः शमः, बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः, तपः पूर्वोक्तं [१७।१४-१६] शारीरादिभेदेन त्रिविधम्, शौचं बाह्यं मृज्जलाभ्यामाभ्यन्तरं भावशुद्धिः, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमकौटिल्यम्, ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयम्, विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकम्, आस्तिक्यं अह्मा, एतन्नवकं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिव्यक्तकं कर्म स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारजम् ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिधारणं सर्वव्यवस्थानवसादो भवति यथा धृत्योक्तस्मितस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पत्तेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रयुक्तप्रकटीकरणमीशितव्यानप्रति, क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्त-
रानपि प्रवृत्तिः । प्रागल्भ्यं परैरवधर्णीयत्वम् । सहत्या-
मपि विपदि देहेन्द्रियोक्तस्मिन् विस्तृतिर्धृतिरिति व्याचष्टे—

सर्वावस्थास्त्विति । दक्षस्य भावमेव विमज्जते— सहसेति ।
स्वभावस्तु [५।१४+१८।४१] पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.— शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तेजः परैरनभिभवनीयता, धृतिः आरब्धे कर्मणि विप्रोप-
निपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं, दाक्ष्यं सर्वक्रियानिवृत्तिसामर्थ्यम्, युद्धे चाप्यपलायनं युद्धे चात्ममरण-
निश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्त्यागः, ईश्वरभावः स्वव्यतिरिक्त-
सकलजननियमनसामर्थ्यम्, एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘शूरं भीरुं क्विं जडम्’ इति मीर-
प्रतिगोमिति शूरशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— निर्भयप्रवेश-
सामर्थ्यमिति । मानसशारीरसंबलमनमिदम् । प्रविष्टस्य परैः
परिभवे प्रवेशोऽपि दोषः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तेज
इहोक्तमित्याह परैरनभिभवनीयतेति । दाक्ष्यादुतेर्विशेषो
विप्रोपनिपातेऽपीति दर्शितः । प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रवृत्तापरि-

त्यागो ह्यन्य एव । ‘युद्धे चापि’ इत्यत्रापिशब्दोदितं तीव्रं
पलायननिमित्तमाह आत्ममरणनिश्चयेऽपीति । अत्रेश्वर-
भावसंबदेन दृष्टनिग्रहशिशानुग्रहसक्तिर्विवक्षित्वभिप्रायेणा-
ऽऽह— स्वव्यतिरिक्तिति । सकलजनेति स्वराष्ट्राद्यवच्छिन्न-
विषयम् ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं मरणनिर्भयत्वम् । तेजः प्रतापः । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यं
निपुणता । अपलायनं शत्रूनामभिमुखावस्थानम् । दानं हिरण्यादेः पात्रे समर्पणम् । क्षत्रियस्येदं क्षात्रं,
स्वभावजं प्रकृतिभवं ॥ ४३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— क्षत्रियस्य स्वभावगुणकर्माध्याह—
शौर्यमिति । शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवृत्तिः, तेजः परैरनभि-
भवनीयता, धृतिर्महत्यामपि विषयनवसादः, दाक्ष्यं प्रत्युत्प-
त्तेषु कार्येष्वव्यामोहेन तत्कार्यनिवर्तनम्, युद्धे चापलायन-

मात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं देयेषु मुक्तहस्तत्वम्,
ईश्वरभावो लोकनिश्चयनशक्तिश्च, क्षात्रं क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म
सत्प्रोपसर्जनरजोरूपस्वभावगुणजम् ॥ ४३ ॥

९ व० त० दी०— क्षत्रियस्य तदाह— शौर्यमिति । धृतिर्धैर्यमहैक्यमिति यावत् । युद्धे दाक्ष्यम् । ईश्वरभाव
ऐश्वर्यम् ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— क्षत्रियस्याऽऽह— शौर्यमिति । शौर्यं
पराक्रमः, तेजः प्रागल्भ्यता, धृतिर्धैर्यं, दाक्ष्यं सर्वकर्मकौशलं,
युद्धे चापि अपलायनं अपराङ्मुखता । अपिशब्देन सर्वत्रा-

ऽपलायनत्वं, चक्रारेण शूतादपीति । दानं दानशीलता, च
युनः ईश्वरभावः नियमनैकस्वभावत्वम्, एतत् क्षात्रं कर्म
क्षत्रियस्य स्वभावजं स्वस्वभावजातं कर्म ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— शौर्यं पराक्रमः । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्वैर्यम् । दाक्ष्यम्, बुद्धे कौशलशुल्हाहो वा ।
दानमौदार्यम्, ईश्वरभावः सन्मार्गवर्तिनां नियमनशक्तिः, एतत्क्षार्चं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्य-
वाणिज्यम् । कृषिर्धमेर्विलेखनं, गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः, वाणिज्यं
वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं, वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शूद्राणा-
स्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ॥ ४४ ॥

२ रा. भा.— कृषिः सस्योत्पादनं कर्षणं, गोरक्ष्यं पशुपालनमित्यर्थः, वाणिज्यं धनसञ्चयहेतुभूतं
क्रयविक्रयात्मकं कर्म, एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म । पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभावजं कर्म, तदेतच्च-
तुर्णां वर्णानां वृत्तिभिः सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यज्ञादयो हि
त्रयाणां वर्णानां साधारणाः, शमदमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां मुमुक्षूणां साधारणाः, ब्राह्मणस्य तु
सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमदमादयः स्वभावजं कर्मे-
त्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्मे-
त्युक्तम्, ब्राह्मणस्य तु वृत्तिर्योजनाध्यापनप्रतिग्रहाः, क्षत्रियस्य जनपदपरिपालनम्, वैश्यस्य च
कृष्यादयो यथोक्ताः, शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैव ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— इति व्युत्पत्तिं चानुसृत्य फलतः
स्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति—सस्यांत्पादनं कर्षणमिति ।
एवं वाणिज्यव्याख्यानेऽपि ग्राह्यम् । गौः रक्षया यत्र, तत्कर्म
गोरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह पशुपालनमिति । रक्षयमिति
भावात् वा, रक्षणमित्यर्थः । गोरक्ष्यमिति वा पाठः । गा
रक्षतीति गोरक्षः, तस्य कर्म गोरक्ष्यं पशुपालनं; वणिजः कर्म
वाणिज्यमिति वत् । एवं विशः कर्म वैश्यः, 'गुणवचनब्राह्मण-
दित्यः कर्मणि च' [अष्टा. ५।१।१२४] इति व्युत्पत्त्ययः ।

शास्त्रान्तराह्वारेण परिचर्यायाः प्रकृतव्रित्तयानुबन्धित्व-
माह— पूर्ववर्णत्रयेति । ननु षट्कर्मा ब्राह्मणः, त्रिकर्माणौ
क्षत्रियवैश्यौ, शूद्रस्यापि भार्यारितिः क्षुत्तिर्धैर्यभर्ता ब्राह्म-
क्रियान्वितः (क्रियारतः क्रियारः) । नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चज्ञाश्च हापयेत् [सा. स्मृ. १।१।१२१] इत्यादयो धर्मा
विधीयन्ते; तत्कथमिह तत्कर्मणामित्युक्तानिर्देशः ? इत्यत्राऽऽह—
तदेतदिति । प्रदर्शनीयानुदाहरति यज्ञादयो हीति । प्रदर्श-
नार्थेन हेत्वन्तरमाह शमदमादयोऽपीति । शमादीनां
भोक्षार्थिर्गणत्रयसाधारण्येन कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्यत्राऽऽह
ब्राह्मणस्य स्त्विति । 'स्वभावप्रभवेः' [१।८।१] इति
पूर्वाकावृत्तिधानात्सहजत्वविधिवक्ष्यात्र स्वभावजशब्द इत्यभिप्रा-
येणाऽऽह— सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः
सुखोपादाना इति । वर्णान्तरगुणसम्भेदं विवेदिति— क्षत्रिय-

वैश्ययोरिति । न तत्कर्मेत्युक्तमिति तत्कर्मेति गोकमिल-
न्ययः । उक्तानां वृत्तीनां प्रदर्शनाथेत्वाय चतुर्णां वृत्त्यर्थं
विविच्य विविवक्ति ब्राह्मणस्य तु वृत्तिरित्यादिना । शूद्रधर्मो
वृत्तिश्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते— 'शूद्रस्य द्विजशूद्रा तयान-
ऽजीवन्वर्णगमवेत् । शिल्पेर्वा विविधेर्जीवेद्ब्रह्मातिहितमाचरन्' [१।५।१२०] इति; मनुस्मृत्य विशेषमाह— 'विप्रस्यैव
शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते' [१०।१२३] इति; तद्विदम-
भिधेराऽऽह— शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रय-
परिचर्यैवेति ।

नन्विदमयुक्तं 'भार्यारितिः' इत्यादिशक्तत्वात्; 'सां हि
पार्थ ! व्यपाश्रित्य' इत्यारम्भः 'स्त्रियो वैद्यास्तथा शूद्रास्ते-
ऽपि यान्ति परां गतिम्' [१।३२] इति च स्वयमेवाऽऽह-
'वसन्ते दीक्षयेद्विप्रम्' इत्यारम्भः 'हेमन्ते शूदमेव च ।
स्त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः' इति भगवत्समाधाय-
नार्थं दीक्षा च विहिता; तथा 'ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रेषु
कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तः स्वकर्मजः । सात्त्वतं
विधिमालस्याय गीतः सङ्घर्षेण यः' [म. भा. ६।१।२५; ४०
इति दीक्षितशूद्रादेर्मगवदचनानिक् स्पष्टमुक्तम् । तथा युगधर्मां
प्रकम्प्योच्यते— 'कृतं नाम युगं पूर्वं यत्र धर्मः सनातनः
कृतमेव न कर्तव्यं यस्मिन् काले नरोत्तम ! । ब्राह्मणाः क्षत्रि-
वैद्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः । कृते युगे समभन्त, स्वकर्मनिर-

सदा ॥ एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः । प्रवर्ग्यमा-
स्त्वेकमेवा धर्ममेकमतुव्रताः ॥ चातुराश्रम्युक्तेन कर्मणा काल-
योगिना । अक्षामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति परं गतिम् ॥
[वि. घ. १०।११९] इति ।

श्रीसास्वते च— ‘अष्टाङ्गयोगयुक्तानां ह्यागनिर्वातमनाम् ।
योगिनामधिकारः स्यादेकस्मिन् हृदयेत्येव । व्यामिश्रयाग-
युक्तानां विप्राणां वेदादिनाम् । समन्ते तु चतुर्व्यूहे ह्यधिकारो
न चान्यथा ॥ त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥ सक्रिये मन्त्रचक्रे तु
वैभवीये विवेकिनाम् । ममतासन्निरतात्मनां स्वकर्मनिरतात्म-
नाम् ॥ कर्मवाह्यनैः सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधि-
कारो वै वृत्ते दीक्षाक्रमे सति’ [ज।८।१।१०।११] इत्य-
धिकारविशेषनियमः कृतः । सप्तमे च व्रतविधानपरिच्छेदे
‘दानार्चने तु शूद्राणां व्रतकर्मणि सर्वदा । असिद्धार्थं तु विहितं
सिद्धं वा ब्राह्मणेच्छया ॥ स्वकर्मणा यथोत्कर्षमस्येति च
तथाचैवान् । तस्मात्स्वेनाधिकारेण कुर्यादाराधनं सदा ॥
सर्वत्राधिकृतो विप्रो बाहुदेवादियुजने । यथा तथा न क्षत्रा-
यास्तस्मान्छास्त्रार्थमाचरत ॥ नयेत्कामाद्यैर्मक्त्या विद्वान्ये-
तानि भौद्धाः ॥ व्रताद्यन्ते तु विहितं परिपीडं हि तस्य वा ॥
[ज।५।१।५४।५५।५६] इति व्रतविशेषक्रमो दर्शितः ।
भौद्धेति भगवच्छाले शूद्रनाम । परीक्षामुपवासः । तथा
मन्त्रेषु चैवं नियमोऽन्यत्र कृतः । ‘वैषट्वाह्यवपट्कारनिष्ठानां
तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता’ इति । तथा नारदीये
श्रीमच्छाश्वतथकल्पे— ‘न स्वरः प्रणवोऽज्ञानि नाप्यन्यविषय-
स्तथा । स्त्रीणां तु शूद्रजातीनां मन्त्रमात्रोक्तिरिष्यते’
[ना. अ. क. १।१२०] इति ।

एवमेकदशोव्रतादयोऽपि सर्वसाधारणाः पुराणादिषु पठ्यन्ते ।
तथान्येऽपि वर्ग्यवर्ज्यनिमयाः कतिकति धर्मशास्त्रादिषु
कथ्यन्ते । यथा— ‘कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । शूदे
वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते (वेदाक्षरविचारजं शूद्रस्य
नरकं ध्रुवम्)’ [पा. सू. १।७४] ‘हृत्कण्ठतालुगामिस्तु
यथासङ्ख्यं द्विजातयः । शुद्धेरन्तु स्त्री च शूद्रश्च सकृत्पृष्ठानि-
रन्ततः’ ‘तेषां स एवाचमनकल्प अधिक अष्टदशः (?) । केश-
श्मश्रुलोमनखवापनम्’ इत्यादि । तस्मात् ‘जपस्तपस्तीर्थ-
यात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव ह्यीशूद्रपतनानि
पट्’ इत्यादिकं विहितव्यतिरिक्तवर्णत्रयशूद्राधिकृदविषयमिति
योज्यम् । अपि च— ‘न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भगवताः
स्मृताः’ [वि. सं. २।४।१०] इत्यादिवचनाज्याख्यसंहिता-
दिषु भागवतानां चतुर्णां समत्ववचनात् भगवत्परिचर्यावशादर्ध-
त्रयपरिचर्यानिष्ठतिरिक्ता सम्भवेत् । अतः कथं ‘शूद्रस्य तु
कतैर्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्या’ इति भाषितम् । अत्र
ब्रूमः— यद्यपि विहितव्यतिरिक्तविषयाः सर्वनिषेधाः विशिष्ट-
संस्कारगुणविशेषादिमतां च शूद्रानामपि धर्मविशेषा विहिताः,

तथापि ते सर्वे वर्णत्रयपरिचर्याख्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्निवृत्तः
शूद्रैः तत्परिचर्याभावनयैवावुच्छेदाः । अत एव शूद्रोच्यते
‘परिचर्यात्मकं कर्म’ इति । अन्यथा परिचर्यात्वेव वक्तव्यम् ;
नच मिश्रयोजनाधिकग्रह्यं युक्तम् ।

आमनन्ति च रहस्यान्नायविदः— ‘ज्ञानज्ञानसम्प्रेषण-
कर्मा ब्राह्मणः, ज्ञानपरिप्राणकर्मा क्षत्रियः, ज्ञानवीजवर्धनकर्मा
वैश्यः, ज्ञानपशुत्यानकर्मा शूद्रः, कृतयुगस्यन्ते त्रेतायुगस्यादौ
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भिद्यन्ते, तेषां भिन्नानां दृष्टिः न तथा
भवति, पथ्या रसना न तथा भवति; पुष्पकलोमोषिवनस्पतयो
न तथा दधते; तां दृष्ट्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां मस्या
प्रादुर्भवन्तु— शूद्रः प्रथमजातिर्न वः पशुत्यास्यामीति, वैश्यो
द्वितीयजातिर्न वो बीजानि वर्षंमिष्यामीति, क्षत्रियस्तृतीय-
जातिर्न वः परित्रास्य इति । तान् ब्राह्मण इत्याह । आस्थित
युयं न वो वक्ष्यामि’ इति । अत्र पशुत्यानं परिचर्या । एवं
शूद्रः साधुः इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि । एतेन ‘न
शूद्रा भगवद्भक्ताः’ इत्यादिस्तुतिनामक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादि-
निवृत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः, भगवदेकान्तशूद्रत्वेव पशुत्यान-
विषेः । भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि ‘सर्ववर्णेषु तु शूद्रा ये
ह्यभक्ता जनार्दने’ [वि. सं. २।४।१०] इति व्यतिरेक-
निन्दा । किं तर्ह्यत्र स्तुतिनिन्दाखम्बनम् ? आन्तरः सत्त्वादि-
गुणोन्मेषः । यदपेक्षया ब्राह्मणादेरेव ब्रह्मण्यादिकं भुक्तादिषु
कीर्त्यते— ‘मौनं चामौनं च निर्विषयाश्च ब्राह्मणः’ [वृ. उ.
३।५।१९] इति । ‘विष्णुं कान्तं (विष्णुकान्तं) बाहुदेवं
विज्ञाननिवप्रो विप्रसर्वं गच्छते तत्त्वदर्शी’ [शा. उ. ४४ म. भा.
१।१।१।२] ‘चण्डालमपि वृत्स्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः’
इत्यादि ।

यत्तु शरीरस्त्वादियुगतात्तत्त्वमिवन्धनं जातिरूपं ब्राह्मणा-
दिकं, तत्स्यान्तरसत्त्वोन्मेषादाव्युत्पत्तेराशरीरपातं जातिनियमः
स्थित एव । तदनुबन्धिनश्च परमास्त एवावतिष्ठन्ते । अत एव
हि विदितब्रह्मविद्योऽपि विदुः स्वस्य तद्वत्त्वेऽनधिकारमाह—
‘शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्रव्यसुत्सहे’ [म. भा. ५।१।१५]
इति । समादियुगोपकीर्त्ययोगिनि तु शूद्रादौ श्रीवर्मिणां
जनन्यामिवावज्ञानादिनिवृत्तिमात्रविशेषापेक्षया जातिसामान्य-
वीक्षणप्रतिषेध इति । यथा स्मरन्ति— ‘एतैः समेतः शूद्रोऽपि
वार्धके मानमर्हति’ इति । अत एव ‘भक्तिरष्टविधा शेषा
यस्मिन् स्केच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देयं ततो प्राद्वं स च पूज्यो
यथा ह्यहम्’ [गा. क. पू. ख. २।१।७।८] इत्यादिकमनु-
पखर्पयन्ततयाऽपि निष्कृष्टम् । साम्योक्तिरपि सर्वोत्कर्षकलादि-
साम्यविषया; अपशुदन्त्यापिनिरोधश्च । उक्तं चाचार्यैर्भागवतत्वेन
शूद्रत्योत्कर्षे ब्राह्मणस्यापि तेनैवोत्कर्ष इति पुनर्वैषम्यमिति
सर्वे समञ्जसम् । अतः शुद्धं— ‘शूद्रस्य वृत्तिकतन्मयो-
रैक्यम्’ इति ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— कृषीति । गवां रक्षा रक्षणं गौरक्ष्यम् । वणिक् क्रयविक्रयी तस्य भावो वाणिज्यम् । एतद्वैश्यस्य स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

८ वै. ब्र. मि.— वैश्यशूद्रयोः स्वभावगुणकर्माण्याह— कृषीति । कृषिः सस्योत्पत्त्यर्थं भूविलेखनम्, गा रक्षतीति गौरक्षः, तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपालनम्, क्रयविक्रयार्थं वणिजः कर्म वाणिज्यं च वैश्यानां विहितं वैश्यं कर्म तम-
उपसर्जनरजोरूपस्वभावगुणजम् । द्विजातिशुश्रूषारूपपरिचर्या-

रूपं कर्म शूद्रस्यापि रजउपसर्जनतमोरूपस्वभावगुणजम् । अत्र च 'शमो दमः' [१८।४९] इत्याद्येतत्पञ्चन्तोक्तानि शमादीनि चातुर्वर्ण्यकर्माणि श्रुतिस्मृत्युक्तचातुर्वर्ण्यकर्मान्तराणामप्युपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०— वैश्यशूद्रयोराह— कृषीति । कुसोदस्य वाणिज्ये निवेशनात्र पृथगुक्तिः द्विजपरिचर्यात्मकं शूद्रस्येति मर्यादा इयं परिचर्या भगवति कृता चेत्सर्वेषां उत्तमफलदा भवेत् 'यद्व्या तुष्यते हरिः' इति वाक्यात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— वैश्यस्याऽऽह— कृषीति । कृषिः कर्षणं, गौरक्ष्यं पशुपालनं, वाणिज्यं क्रयविक्रयात्मकम्, एतत् वैश्यस्य स्वभावाज्जातं कर्म । शूद्रस्याऽऽह— परिचर्या-

त्मकमिति । त्रैवर्णिकसेवनात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजं स्वभावाज्जातं कर्म, यदा मत्परिचर्यात्मकं कर्म सर्वेषां पूर्वोक्तानां शूद्रस्यापीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह— कृषीति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥

स्वस्ववर्णविहितकर्माभिरतस्यैवैश्वरार्चनेन सिद्धिप्रतिपत्तिः ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः, 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुश्श्रुतवृत्तचित्त-
सुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' [गौ. ध. सू. ११।२९] इत्यादिस्मृतिभ्यः; पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् ।

२ आ. शां. व्या.— शमादिपरिचर्यान्तर्कर्मणां विम-
ज्योक्तानामभ्युदयं फलमादातुपुन्यस्यति— एतेषामिति । स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह— वर्णा इति । शेषशब्देन मुक्तकर्मणोऽति-
रिक्तं कर्मानुशयशब्दितमुच्यते, प्रत्येकं देशादिभिर्विशिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन "तथाऽऽह— फलार्थं निर्मिते छाया-
गन्धायानूत्पद्यते, एवं धर्मं चर्यमाणमप्यां अनुत्पद्यन्ते; न धर्महा-
निर्भवति" [आपस्तम्बः] इति स्मृतिर्गृह्यते । इतश्चोक्तानां

कर्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह— पुराणे चेति । उक्तं हि—
'यस्तु सम्यक्करोत्येवं ग्रहस्थः परमं विधिम् । तद्वर्गबन्ध-
मुक्तोऽहो लोकानाप्रोत्यनुत्तमान्' इति । 'यस्त्वेतां नियतश्रयां
वानप्रस्थधरेभ्यः पुनः । स दहत्यग्निरहोषास्त्रयेहोकांश्च शाश्वतान्'
इति 'मोक्षाग्रमो यश्चरते यथोक्तं श्रुतिः सुसङ्कल्पित-
बुद्धियुक्तः । अनिन्दनज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं
श्रयते द्विजातिः' इति च । 'सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति'
[छं. उ. २।२३।१] इति श्रुतिस्मृत्यर्थः ।

३ शां. भा.— कारणान्तराचिदं वक्ष्यमाणं फलम्— स्वे स्व इति । स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ? न, कथं तर्हि ? स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि पुनर्मोक्षप्रेक्ष्योक्तानि कर्मा-
ण्युत्थीयेरंस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेत्स्यतीत्याह—**कारणा-**
न्तरादिति । तत्रैव कारणान्तरं यन्मोक्षप्रेक्षया तेषामनुप्रा-
नम् । मोक्षोपायेषु शमादिषु सात्त्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रिया-
दीनामनधिकाराद्ब्राह्मणानामेव मोक्षः, न क्षत्रियादीनामित्या-
शङ्क्याऽऽह—**स्वे स्वे इति ।** यथा स्वे कर्मण्यभिरत-
स्य बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता, तथा प्राप्तज्ञानस्य
मोक्षोपपत्तेर्नास्तीतिरुक्त्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा

पूर्वार्धे व्याचष्टे—**स्वे स्वे** इत्यादिना । संसिद्धिशब्दस्य
मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मेनिष्ठत्वमात्रेण तन्नामे तादर्थ्येन
संन्यासादिविधानानर्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते—**किमिति ।**
न तावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठायोग्यता वेति परि-
हरति—**नेति ।** तर्हि कथं स्वधर्मेनिष्ठस्य संसिद्धिः ? इति प्रच्छ-
ति—**कथं तर्हीति ।** उत्तरार्धेनोत्तरमाह—**स्वकर्मैति ।**
तच्छृणु तं प्रकारमेवाप्रचेता सूत्रा श्रुत्वाऽवधारयेत्पर्यः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.—**स्वे स्वे** यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं लभते । स्वकर्मनिरतो
यथा सिद्धिं विन्दति परमपदं प्राप्नोति, तथा शृणु ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.— वर्णधर्मविभागे मोक्षशास्त्रे किमर्थं ?
इत्यत्राऽऽह—**स्वे स्वे कर्मणीति ।** संसिद्धिशब्दस्यात्र
परमपदप्राप्तिविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । 'शाश्वतं परमव्ययम्'
[१८५६] इति हि वक्ष्यति । यद्वा सिद्धिशब्दः 'नैष्कर्म्य-
सिद्धिम्' [१८४९] इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवेसान-
ज्ञापनायात्र परमप्राप्त्यग्रहणम् । ननु स्वकर्मनिरतस्यापि शूद्रस्य
कथं परमपदप्राप्तिः ? तस्य मोक्षसाधनविधायामनधिकारः
शारीरके अपशुद्राधिकरणे सिद्धितः । सर्व, अवान्तराधिकाराद्वा
परम्परया परमपदप्राप्तेर्विनिश्चितत्वाच्च विरोधः । विदुरादिवज्जाति-

स्मरेषु जन्मान्तरप्रारब्धपरविद्याप्रतिसन्धायिषु स्वकर्मणामकरण-
निमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वं साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं ब्रह्मण्यम् ।
यथोक्तं भगवता शौनकेन— 'धर्मव्याघादयोऽन्यन्ये पूर्वा-
भ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावर्तत्वे सम्प्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा'
[वि. ध. १०२।३०] इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्रायाराधन-
रूपाणां तत्तद्वर्णाश्रमकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिहेतुत्वं ? इत्यत्रोत्तरं
स्वकर्मनिरत इति । 'यथा' इत्यस्य प्रतिनिर्देशत्वात्-
च्छब्दः प्रकारपरामर्शात्साह—**तथा शृण्विति ॥ ४५ ॥**

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥

७ ह. पै. भा.—**स्वे स्वे इति ।** स्वकीये कर्मण्यभिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं वर्णभेदेन कर्माण्युक्त्वा तेषु
ब्राह्मणादेः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्मोपादेयं, न तु स्वेच्छया
वर्णान्तरीयमपि कर्मेत्याह—**स्वे स्वे इति ।** स्वे स्वे
स्वस्ववर्णाश्रमविहित एव कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः
संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते । नरप्रहणेन च देवव्यवच्छेदः ।
देवानां कर्माधिकाराभावाद्दुःपासनामात्रेण ज्ञानयोग्यतेति हि
देवताधिकारेण स्थितम् ।

तदेवं कर्मफलत्यागः संन्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म ?
इति प्रश्न उत्तरितः, इदानीं फलत्यागे कीदृशः कर्माणुष्ठान-
प्रकारः ? इति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते—**स्वकर्मैति ।**
यथा येन प्रकारेण स्वकर्मपरिनिष्ठितः सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां
विन्दति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

९ व० त० दी०— एवंविधस्य स्वस्वकर्मणः स्वसंसिद्धिहेतुत्वमाह—**स्वे स्वे** इत्यर्थेन । अनेन परधर्मो
व्यावर्तितः ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.— यदर्थं कर्म निरूपितं तदाह—**स्वे**
स्वे इति । स्वे स्वे स्वस्वविहिते कर्मणि अभिरतः प्रीति-
युक्तो नरो मनुष्यः संसिद्धिं सम्यक् सिद्धिं माध्यात्मिकां

लभते प्राप्नोति । ननु प्रीतिमात्रेण कथं सिद्धिः ? इत्यत्र
आह—**स्वकर्मैति** साद्वैतं । स्वकर्मनिरतः स्वविहितकर्मनिष्ठो
यथा येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति जानाति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्मप्रविभागफलमाह—**स्वे स्वे इति ।** स्वे स्वे मन्वादिभिर्लक्ष्येऽप्यपनादा-
वसाधारणे शमदमादौ साधारणे च कर्मण्यभिरतो निष्ठवान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः । एतदेव विवरीतुं
प्रतिजानीते—**स्वेति ।** सिद्धिं वक्ष्यमाणां मुख्यसंन्यासलक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिम् । यथा येन प्रकारेण ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्क्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराङ्गतानां प्राणिनां स्यात्, येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं, स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव प्रकारं स्फुटयति— यत इति । यत्कशब्दार्थं यस्मादित्युक्तं व्यक्तीकरोति— यस्मादिति । प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्, तेषां चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणः, येन च सर्वं व्याप्तं, यदेव षष्ठादि कार्यस्य कारणतिरिक्तरूपभावात्, तं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य मानवः

सिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः । न हि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मेनिष्ठया साक्षान्मोक्षो लभ्यते, तस्य ज्ञानिकलभ्यत्वात्; किन्तु तन्निष्ठानां शुद्धबुद्धीनां कर्मसु फलमपद्यतामीश्वरप्रसादादितिविशेषैराग्यवतां सत्प्राप्तिनां ज्ञाननिष्ठायोग्यतावतां ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह— केवलमिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, येन च सर्वमिदं तत्, स्वकर्मणा तं मामिन्द्राद्यन्तरात्मतायाऽवस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादान्मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः, मत्त एव सर्वमुत्पद्यते, मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्— ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७।६] ‘मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना’ [९।४] ‘मयाऽभ्यक्षेण प्रकृतिः स्रजते सत्चराचरम्’ [९।१०] ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.— सर्वकारभूतः सर्वान्तर्गामी परमात्मा स्वसृज्यत्वकारीरभूतेन्द्रादिवाचकैः शब्दैरात्रायत इति तत्तत्पाराधनमन्त्रास्तिष्ठित्वाधानत्वं वर्णाश्रमधर्माणांमुपपन्नमित्युच्यते ‘यतः प्रवृत्तिः’ इति श्लोकेन । प्रवृत्तिशब्दस्यात्र चेष्टामात्र-परत्वेभ्युदासायाऽऽह उत्पत्त्यादिकेति । चेतनाचेतनभावविभूत-शब्दसमन्वितः प्रवृत्तिशब्दोऽत्र विशेषकाभावात्सर्वविधव्यापार-

सङ्काहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते ‘येन सर्वमिदं ततम्’ इति । तत् नियन्तृत्वेनेति ह्ययम् । ‘तम्’ इति परोक्षतया निदिष्टः कथं मामिति व्याख्यायते ? इति शङ्कायां ‘यतः’ इत्यनुवादस्य प्राप्त्यर्थं पुरोवादे स्मारयति— मत्त प्रवर्तते । कारणत्वसर्वाधिकत्वसर्वव्यापित्वसर्व-नियन्तृत्वादेषु यथासम्भवं वचनानि योज्यानि ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपत्तिर्भूतानां वृथिव्यादीनाम्, येन सर्वमिदं तत् व्याप्तम्, आत्मीयेन कर्मणा तमीश्वरमभ्यर्च्योऽऽराध्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

८ ब्र. व. गि.— तमेवाह— यत इति । यतः परमेश्वरात् भूतानां ब्रह्मादित्त्वान्मानानां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति, येन च परमेश्वरेण सर्वमिदं चेतनाचेतनात्मकं जगत्तत् रज्ज्वेव सर्वधारा-दिकमधिष्ठानतया व्याप्तम्, तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य आराध्य सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां विन्दति मानवः । देवादृषत्प्राप्तनामावेति भावः । अत्र ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य’ इत्यनेन

परमेश्वराधनस्वरूपः कर्मावुद्धानप्रकार इत्युक्तः । ‘यतः प्रवृत्तिः’ इत्यनेन सर्वकर्मप्रेरकतया सर्वनियामके परमेश्वरे भूतयेनेव राज्ञि तत्सेवारूपस्य तदाज्ञाभकस्य कर्मणः समर्पणं युक्तमिति दर्शितम् । ‘येन सर्वमिदं ततम्’ इत्यनेन सर्व-कल्पनाधिष्ठानस्य कर्मावर्णकृतविकाराभावोक्तिः ॥ ४६ ॥

९ व० त० दी०— तत्प्रकारमाह साङ्केत— स्वकर्मिति । स्पष्टम् । ‘यतः प्रवृत्तिः प्रस्तुता पुराणी’ [१५।४] ब्रह्मणा येनाश्वरेण भगवत्स्वरूपेणेदं तत् तमेवाभ्यर्च्य, न तु देवान्तरं, तदा सिद्धिं मुक्तिं प्राप्नोति स्वकर्मणेति इदमिति ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— तं प्रकारमेवाऽऽह— यत इति । यतो भगवतः भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिरूपत्तिर्भवति, सर्वकर्मसु वा यतः प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनमनुसरणं भवति, येन कारणरूपेण इदं सर्वं विश्वं तत् व्याप्तं, तं भगवन्तं स्व-

कर्मणा आसक्तकर्मणा भक्त्या अभ्यर्च्य सम्पूज्य मानवः मनोज्ञो भवत्यः सदस्यरूपः सिद्धिं विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० वी०— तमेव प्रकारमाह— यत इति । प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्या चेष्टा यतो हेतो-
रन्तर्यामिणः “ येन वागभ्युद्यते ” [केनो. १।४।५] इत्यादिभ्युते; येन इदं सर्वं हृदयं ततं व्याप्तमुपा-
दानत्वात्; स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सन्तर्प्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवः, मनुष्याधिकारिकत्वाच्छस्य ।
परमेश्वरे नित्यकर्मणामपेणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वकर्मणेति पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राप्तस्यम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.— यत एवमतः— श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि— इत्यपिशब्दो
द्रष्टव्यः— परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं— “स्वभावजम्” [१।८।४२-४४]
इति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति; यथा विषजातस्यैव कृमेर्विषं न दोषकरं, तथा स्वभावनियतं कर्म
कुर्वन् नामोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वधर्मानुष्ठानस्य बुद्धिद्वयवि-
द्वारा बोधावधारितानुष्ठानमावश्यकमित्याह— यत इति ।
ननु युद्धादिलक्षणं स्वधर्मं कुर्वन्नपि हिंसाधीनं पापं प्राप्नोति
तत्कथं स्वधर्मः श्रेयान् ? इति तत्राऽऽह— स्वभावेति ।

स्वकीयं वर्णाश्रमं निमित्तीकृत्य विहितं स्वभावजमित्यवस्ता-
दुक्तमित्याह— यदुक्तमिति । विग्रहात्मकमपि विहितं कर्म
कुर्वन्नापं नाऽऽप्नोतीत्येव दृष्टान्ताह— यथैति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मद्वाराधनरूपः स्वधर्मः स्वैर्बोधादातुं योग्यो धर्मः;
प्रकृतिसंसृष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति; अतः कर्मयोगाख्यः
स्वधर्मो विगुणोऽपि परधर्मात् इन्द्रियजन्यनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् सकलेन्द्रियनियमनरूपतया
सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान् ।

४ वे ता. चं.— एवं वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरि-
त्याज्यत्वं परप्राप्तिशान्तिप्रकाशं दर्शितं । अथ तेषामेव
‘ देवसेवापरे यक्षम् ’ [४।२५] इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन
नियमविशेषादियोगेन कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिण-
मन्यपरित्याज्यत्वं प्रायुक्तं [१।३५] प्रत्यभिज्ञाप्यते—
‘ श्रेयान् स्वधर्मः ’ इत्यादिभिः । अत्र स्वधर्मशब्दो न वर्णाश्रम-
नियतधर्मपरः, तथा सति परधर्मशब्देन वर्णान्तरादिधर्मोपादान-
प्रसङ्गात्; नच सद्युक्तं, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य
तत्र प्रशस्यतमत्त्वलक्षणश्रेयस्त्ववचनायोगात् । नहि पापात्पुण्यं
श्रेय इति कथ्यते; अत एव वेदाख्यमार्गैरेकस्य धर्मस्य
श्रेयस्त्वस्युच्यत इत्यपि न योज्यम्; क्षपियस्यालस्युच्य ‘ श्रेयो
भोक्तुं भैक्षम् ’ [२।५] इत्युक्तब्राह्मणधर्मसूत्रप्रव्रज्याप्रति-
षेधोऽयमिति चेत्, न; तत्प्राप्तौ निषेधायोगात्; अप्राप्तौ

पापत्वादेव वृत्तोरत्वात् । आपत्स्वनन्तरा च वृत्तिर्दुस्त्यज्या ।
अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्राग्वत्कर्मयोगज्ञानयोगविषयौ
व्याख्यातौ । ‘ एवम् ’ इत्याख्यम् ‘ स्वधर्मः ’ इत्यन्तमेकं
वाक्यम्, अन्यतोत्तरस्थानान्वयप्रसङ्गात् । स्वशब्दस्य जाति-
विवक्षाव्युदासायाऽह स्वेनैवेति । ‘ स्वभावनियतं कर्म ’ इत्य-
नन्तरोक्त्यनुसारेण कर्मविषयः स्वधर्मशब्दः प्रकरणाधिकार-
कर्मविषयः । तत्र स्वेर्बोधादातुं योग्य इत्युक्तं विगुणो-
त्प्रेक्ष्यते । विगुणशब्दस्य त्याज्यत्वसङ्गाद्वारवमाह विगुणो-
ऽपीति । गत्यन्तराभावादसुख्यत्वकल्पत्वेनावृत्तौऽपीत्यर्थः ।
स्वशब्दनिर्दिष्टात्मयोगाहोदन्तोऽत्र परः; स च ज्ञानयोगाहं
इत्यभिप्रायेणाऽह इन्द्रियजन्येति । सप्रमादस्य स्वनुष्ठितत्वं
कथं स्यात् ? इत्याद्याऽह— कदाचिदिति ।

३ रा. भा.— तदेवोपादायति— स्वभावेति । प्रकृतिसंसृष्टस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत
एव नियतत्वात् कर्मणः कर्म कुर्वन् किल्बिषं संसारं न प्राप्नोति, अप्रमादत्वात्कर्मणः; ज्ञानयोगस्य
सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात्तन्निष्ठस्तु प्रमादात्किल्बिषं प्रतिषेधेतापि, अतः कर्मनिष्ठैव
ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयति ॥ ४७ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स्वभावनियतम्’ इत्यत्र जातिनियतत्व-
शङ्कान्युदासायाऽऽह—तदेवेति । यथा विषतश्मिन्मृति-
न्तिययादिजातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः ।
किल्बिषशब्दोऽनिष्टतत्त्वघोटनाय संसारशब्देन तत्फलपर्यन्त-
तया व्याख्यातः । ज्ञानयोगनिष्ठासम्भावितविषेधाय वा, विशेष-

निषेधः शेषाभ्यनुज्ञापर इत्यभिप्रायेण वाऽऽह—ज्ञानयोग-
स्येति । अर्थान्तरपरत्वशङ्कान्युदासाय आदरातिशयविवक्षया,
पुनरुक्तिपरिहाराय च तृतीयाध्यायोक्तं (३५) स्मारयती-
त्युक्तम् ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः । विगुणो गुणरहितः । शोभनं समग्रमनुष्ठितो
यस्तस्मात्परधर्मोत्स्वधर्मो विगुणोऽपि श्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ।
तस्य दोषाय न भवति । विषजातस्य क्रुमेः सहजं विषं न मरणाय भवति ॥ ४७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—‘इदानीं’ ‘स्वे स्वे कर्मणि’ [१८।४५]
‘स्वकर्मणा’ [१८।४६] इति च विशेषणद्वितीयमह-
श्रेयानिति । विगुणः सम्यगननुष्ठितोऽपि स्वधर्मः स्वदृष्टि-
तात्परधर्माच्छ्रेयान् श्रेष्ठः । तस्मात्स्वधियेण सता त्वया स्व-
धर्मो युद्धमेव कर्तव्यं, न तु भिक्षाटनादिरिति भावः । ननु
स्वधर्मोऽपि युद्धं बन्धुवधदृष्टत्वाद्दोषयम् ; अत आह—

स्वभावनियतमिति । ‘शौचं तेजो दृष्टिः’ [१८।४३]
इत्यादि पूर्वोक्तं स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन्बन्धुवधकिल्बिषं
न प्राप्नोति । यागाहुपशुहिंसाया इव युद्धाहुबन्धुहिंसाया
अपि विहितत्वात् दोषतेति द्वितीयाध्याये [३१-३८]
व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०— श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेष्ठः, श्रेयस्कृत् इति वा; स्वभावो
यो यो विप्रज्ञादेस्तेन नियतं कर्म कुर्वन्—यथा क्षत्रियस्य युद्धादि तदेव स्वाभाविकं तव कर्म युद्धादिकमुचित-
मिति भावः । अन्यथा तु किल्बिषं प्राप्नोति । एवं च कर्मनिष्ठैव ज्ञायसीति तृतीयोक्तं व्याख्यायोपदिशति ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.—स्वकर्माचरे विशेषमाह—श्रेया-
निति । स्वनुष्ठितात् सुष्ठु अद्वितीयात् परधर्मोत् कर्मसार्गी-
यात् विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्, श्रेष्ठ इत्यर्थः । ननु विगुण-

त्वात् कर्षं श्रेष्ठत्वं ? इत्यत आह—स्वभावेति । स्वभाव-
नियतं भगवद्भावनियमोक्तं कर्म कुर्वन् वैगुण्यजनमन्यस्यागजं
च किल्बिषं न आप्नोति ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह—श्रेयानिति । स्वधर्मो विगुणः किञ्चिदद्विज्ञानोऽपि
श्रेयान् प्रशस्यतरः । किमपेक्ष्य श्रेयान् ? परधर्मात्स्वनुष्ठितात् सम्यग्विहितादपि । उक्तं च ‘स्वधर्मं निधनं श्रेयः
परधर्मो भयावहः’ [३।३५] इति । स्वभावनियतं पूर्वोक्तत्रिविधस्वभावजान्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं दोषं
नाप्नोति । विषकृमेर्विषमिव न दोषकरम् । तस्मात्तव भैक्ष्यं हिंसाशून्यमपि न युक्तं, किन्तु हिंसायुक्तोऽपि स्वधर्म
एव प्रशस्यतरः । धर्मेत्वेन विहितेऽस्मिन्नस्त्रीधोमीयपश्चालम्भे इव कृते सति न किल्बिषप्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वकर्म-धर्मप्राशस्त्ये सदृष्टान्तं हेत्वन्तरम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.—स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव क्रुमिः किल्बिषं नामोतीत्युक्तम्, पर-
धर्मश्च भयावह इति, अनात्मज्ञश्च ‘न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृच्छ्रति’ [३।५] इति; अतः सहजं सह
जन्मनैवोत्पन्नं सहजम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात् त्यजेत् । सर्वारम्भाः, आर-
भ्यन्त इत्यारम्भाः, सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणत्वात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्—
त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः—त्रिगुणात्मकत्वादोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिव आवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वध-
र्मोऽस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषान्नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽदोषत-
स्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतः, तस्माच्च त्यजेदित्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.—इत्थं विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकरान्तरासम्भवादित्युक्तानुवादपूर्वकं कथयति—स्वभावेत्यादिना । न हि क्रिमिविषयो विषयमित्यस्य मरणं प्रतिपद्यते, तथाऽयमधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाऽऽप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः । तर्हि दोषरहितमेव शिक्षाटनादि सर्वैस्तुष्टीयतामनो न पापप्राप्त्यशङ्कित्याशङ्क्याऽऽह—परेति । उक्तमित्यनुवर्तते । तर्हि पापप्राप्तिशङ्कां परिहर्तुमकर्मनिष्ठत्वमेव सर्वेषां स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानाभावादेवमित्याह—अनात्मज्ञ इति । पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः । प्रकारान्तरासम्भवकृतं फलमाह—अत इति । सह जायत इति सहजं स्वभावानियतं नित्यं कर्म तद्विहितत्वाभिदोषमपि हिंसात्मकतया सदोषमित्यत्र हेतुमाह—त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणत्रयारब्धतया

हिंसादिदोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः । कर्मणां दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति—सर्वेति । आरम्भशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्माधिक्ये कर्मणां प्रकृतत्वं हेतुमाह—प्रकरणमिति । दोषेणेत्यादि व्याचष्टे—ये केचिदिति । ते सर्वे दोषेणाऽऽवृता इति सम्बन्धः । सर्वकर्मणां दोषावृतत्वे हिंशद्योपात्तं यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति—त्रिगुणात्मकत्वमिति । स्वभावानियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वात्तथागद्वारा परधर्मेमातिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विमुक्तः सम्भवति । न च परधर्मोऽनुष्ठानं शक्यते भयावहत्वात्, न च तर्हि कर्मणोऽशेषतोऽनुष्ठानमेवाश्लेषाशेषकर्मत्यागायोगात् ; अतः सहजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थमाह—सहजस्येति ।

१ शां. भा.—किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत् ? किंवा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति ? किं चातः ? यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म, एवं तद्वैशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवं, अशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा साङ्ख्यानानां गुणाः ? किंवा क्रियैव कारकं, यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः ? उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति ।

२ आ. शां. व्या.—सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति—किमिति । 'न हि कश्चित्' [१५] इति न्यायादिति शेषः । दोषो विहितनित्यत्यागे प्रत्यवायः । सन्दिग्धस्य प्रयोजनस्य विचार्यैवाहुको सन्देहे प्रयोजनं दृच्छति—किञ्चात इति । तत्राऽऽयमनूच फलं दर्शयति—यदीति । अशक्त्यार्थाऽनुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रथितत्वात्प्रसिद्धं हि महोदधिगमस्त्यस्य तुल्यक्रीकृत्य पिबतो गुणवत्त्वं, तदाह—एवं तर्हीति । अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वेऽपि प्रागुक्तन्यायेन तद-

योगात्तस्याशक्त्यानुष्ठानतेति शङ्कते—सत्यमिति । योद्यमेव विद्वन्वशाद्यं विभज्यते—किमिति । सत्त्वादिगुणवदात्मनो नित्यप्रचलितत्वेनाशेषतस्तेन कर्म त्यक्तुं शक्यं, नापि रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञानां क्षणध्वंसिनां स्कन्धानामिव क्रियाकारकमेदाभावात् कारकस्यैवाऽऽत्मनः क्रियात्वमित्युक्ते कर्माशेषतस्त्यक्तुं शक्यम्, उभयत्रापि स्वभावबह्वादित्याह—उभयस्येति ।

१ शां. भा.—अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु, यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिन्तृतीये पक्षे विशेषः—न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि क्रियैव कारकम् । किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन् पक्षे को दोषः ? इति । अयमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते ? यत आह भगवान् 'नासतो विद्यते भावः' [२०१६] इत्यादि । काणादानां ह्यसतो भावः सतश्चाभाव इतीदं मतमभागतम् । अभागवतत्वेऽपि न्यायवचोक्तो दोषः ? इति चेत्, उच्यते—दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथं ? यदि तावद्व्यगुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवास्त, उत्पन्नं च स्थितं कञ्चित्कालं पुनरत्यन्तमेवास्तत्त्वमापद्यते । तथा च सत्यसदेव सज्जायते सदेवासत्त्वमापद्यतेऽभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति ।

२ आ. शां. व्या.—पक्षद्वयानुरोधेनाशेषकर्मत्यागायोगे वैशेषिकोदयति—अथेति । कदाचिदात्मा सक्रियो निष्क्रियश्च कदाचिदिति स्थिते फलितमाह—तत्रेति । उक्तमेव पक्षं पूर्वोक्तपक्षद्वयाद्विशेषवर्णनेन विवादयति—अयं त्विति । आगमापायित्वे क्रियायास्तद्वतो द्रव्यस्य कथं स्थायिता ?

इत्याशङ्क्याऽऽह—शुद्धमिति । क्रियाशक्तिमत्त्वेऽपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं किं ज्ञेयकारणं कारकमित्यभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—तदेवेति । क्रियाशक्तिमदेव कारकं, न क्रियाधिकरणं, परस्परप्रत्यादित्यर्थः । वैशेषिकपक्षे दोषाभावादस्ति सर्वैः स्वीकार्यतेत्युपसंहरति—इत्यस्मिन्निति ।

भगवन्मतानुसारित्वाभावादस्य पक्षस्य त्याज्यतेति दूषयति —
अयमेवेति । भगवन्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति
शङ्केते — कथमिति । भगवद्बचनमुदाहरणपरपक्षस्य तदनुगुण-
त्वाभावाद् — यत् इति । परेषामपि मतमेतदनुगुणमेव किं
न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह — काणादानां हीति । भगवन्म-
तानुगुणत्वाभावेऽपि न्यायाऽनुगुणत्वेन दोषरहितं काणादानां
मतमुपदेयमेव, तर्हि काणादमतविरोधादुपेक्ष्यते भगवन्मत-

मिति शङ्केते — अभागावतत्वेऽप्येति । न्यायवत्त्वमसिद्धमिति
दूषयति — उच्यते इति । सर्वप्रमाणानुसारिणो मतस्य न
तद्विरोधितेऽप्यसिद्धमिति — कथमिति । वैशेषिकमतस्य सर्व-
प्रमाणविरोधं प्रकटयन्नाहो तन्मतमनुवदति — यदीति । असतो
जन्म सत्तत्त्व नाश इति स्थिते फलितमाह — तथा चेति ।
उक्तमेव बाध्यं व्याकरोति — अभाव इति । सर्वेवास्यवन्मा-
पद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे — भावश्चेति । इति मतमिति शेषः ।

१ शां. भा. — तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं
कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं वाऽपेक्ष्यत इति शक्यं वक्तुं, अस्तां शश-
विषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेद्धटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तमात्रकारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त
इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किञ्चासत्तत्त्व सद्भावे सत्तत्त्वासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्य-
चित्स्यत्वात् । तत्सदेव, असदसदेवेतिनिश्चयानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या. — तत्रैवानुपगमाभ्तरमाह — तत्रेति ।
प्रकृतं मतं सप्तम्यर्थः । इत्यनुगुणस्य इति शेषः । परकीय-
मनुष्यामं दूषयति — न चेति । एवमिति परपरिभाषानुसारेणे-
त्यर्थः । अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाचेति शेषः । कथं तर्हि त्वन्मते-
ऽपि घटादीनां कारणपेक्षामुत्पत्तिः ? न हि भावानां
कारणपेक्षोत्पत्तिर्वा नुकेति तत्राऽऽह — भावेति । घटादीनां
मत्स्यत्वे प्रागपि कारणरमना सतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभि-

व्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य पृथगभिव्यक्तिसम्भवात् किञ्चिदव्य-
मित्यर्थः । असत्कार्यत्वादे दोषान्तरमाह — किञ्चेति । परमते
मानमेयव्यवहारे क्वचिदपि विश्वासो न कस्यचित्चित्पथं हेतु-
माह — सत्सदेवेति । न हि सत्तथैवेति निश्चितं तस्यैव
पुनरसत्त्वप्राप्तेरिच्छत्वाद्, न चासत्त्वैवेति निश्चयस्तस्यैव सत्त्व-
प्राप्तेरवगमात्, अतो सन्मानेन सदसद्भा निर्वर्तितं तत्तथेति
विश्वासाभावात्तान्नैवमित्यर्थः ।

१ शां. भा. — किञ्चोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुः । प्रागुत्पत्ते-
श्चासत्, पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन सम्बन्धेन
सम्बध्यते । सम्बद्धं सत् कारणसमवेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसत् सत्कारणं भवेत्सम्बन्धो वा
केनचित् ? नहि वन्ध्यापुत्रस्य सत्ता सम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् ।

२ आ. शां. व्या. — इत्थं सत्कार्यत्वाद्दो न युक्तिमा-
नित्याह — किञ्चेति । तदेव हेत्वनन्तरं स्फोरयितुं परमतमु-
वदति — उत्पद्यत इतीति । परकीयं वचनमेव व्याचष्टे —
प्रागिति । सम्बद्धं सदित्यनेन कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य
सत्तासम्बन्धो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति — कारणेति ।

परमतमेवमनुभाष्य दूषयति — तत्रेति । कार्यस्यासतोऽपि
कारणं सम्भवति तस्य च कार्येण सम्बन्धः सिध्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽह — न हीति । असत्त्वादेवासतः सम्बन्धाभावे
कारणस्य सतोऽपि न तेन सम्बन्धोऽनुमातुं शक्यते सदसतोः
सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः ।

१ शां. भा. — ननु नैवं वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते, द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां
स्वकारणेन समवायलक्षणः सम्बन्धः सतामेवोच्यत इति । न; सम्बन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात् । नहि
वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्ति-
मिच्छन्ति । ततश्चासत् एव सम्बन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति ।

२ आ. शां. व्या. — कार्यस्यात्यन्तासत्त्वानभ्युपगमात्
कारणसम्बन्धः स्यादिति शङ्केते — नन्वेति । सतामेव
घट्टादीनां कारणसम्बन्धं शङ्कितं दूषयति — न; सम्बन्धा-
दिति । अनभ्युपगममेव विवक्षयति — न हीति । सवेव

कारणं कार्यकारमापद्य कार्यव्यवहारे निर्वहतीत्यभ्युपगमात्तस्मिन्
सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशङ्क्यापरादान्तान्मैवमित्याह — न चेति ।
कार्यस्य कारणसम्बन्धात्पूर्वं सत्त्वाभावे परिशेषसिद्धमर्थे
दर्शयति — तत्तत्रेति । तत्र चानुपपत्तिरुक्तेति शेषः ।

१ श्रां. भा.— नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुद्धः, न; वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवति, न वन्ध्यापुत्रादेः; अभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽप्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते, सम्बन्धे च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन, सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं, प्रागभावस्यैव द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसं, अभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ।

२ आ. श्रां. व्या.— सम्बन्धिनोः सदसतोरेवासंयोगेऽपि समवायः सदसतोः सम्भवेदिति तस्य नित्यत्वादन्यतरसम्बन्धाभावेऽपि स्थितेरावश्यकत्वादिति शङ्कते— नन्विति । सदसतोर्मिथः सम्बन्धस्यादृष्टत्वेति निराचष्टे— न; वन्ध्येति । घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावस्याभावाद्रूप्यापुत्रादिविलक्षणतया स्वकारणसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— घटादेरिति । उभयत्राभावस्यैव भावाविशेषेऽपि कस्यचित्कारणसम्बन्धो नेतरस्येति विशेषे हेत्वभावात् प्रागभावस्य कारणसम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः । घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं वन्ध्यापुत्रादेर्नैवमिति विशेषमाशङ्क्य दूषयति— एकस्येति । प्रागभावस्यैव प्रध्वंसाभावादपि सम्प्रतियोगिकत्वाविशेषे

स्वकारणेन सम्बन्धाविशेषः स्यादित्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह— असति चेति । कपालशब्दो घटकारणीभूतघटदवयवविषयः, सर्वो व्यवहारो घटाभितो जन्मनाशादिव्यवहारः । प्रध्वंसाभावस्तु घटस्यैवभावत्वे सत्यपि न घटत्वमपश्यते, नापि कारणेन सम्बन्धये, न नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतदयुक्तं प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह— न त्विति । असमञ्जसमित्यनेनेतिशब्दः सम्बन्धये । असमञ्जसान्तरमाह— प्रध्वंसादीति । अन्योन्याभावात्यन्ताभावादिपदार्थौ । क्वचिदिति देशकालयोर्ग्रहणं, व्यवहारो जन्मादिरेव, प्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्योऽभावत्वात् प्रध्वंसादिवदित्यर्थः ।

१ श्रां. भा.— ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिः, यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभावस्य भावापत्तिर्वदेव प्रमाणविरुद्धम् । साङ्ख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते । अभिव्यक्तितरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् ।

२ आ. श्रां. व्या.— प्रागभावस्य घटभावनभ्युपगमादनुमानं सिद्धसाधनमिति शङ्कते— नन्विति । अभावस्य भावापत्त्यभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्यन्ति कथादिति दूषयति— भावस्यैवेति । तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह— यथेति । भावस्य भावापत्तिरिति दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति— एतदपीति । आरम्भवादोक्तं दोषं परिणामवादेऽपि सञ्चारयति— साङ्ख्यस्येति । धर्मः परिणामः । असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सतश्च पूर्वपरिणामस्य नाशादसदसदेव, सबसदेवेति व्यवस्थाऽत्रापि दुष्टेत्यर्थः । ननु कार्यं कारणात्मना प्रागपि सदेवाव्यक्तं कारकव्यापाराख्यज्यते तेन व्यक्त्यव्यक्तयोर्जन्मानाश्वयवहारान्मतान्तराद्विशेषसिद्धितत्राऽऽह —

अभिव्यक्तौति । कारकव्यापारात्प्रागभिव्यक्तिवदभिव्यक्तैः सत्त्वमक्षरं वा ? सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधः; द्वितीये पक्षान्तरवदत्यन्तासतसत्त्वमिदंस्वभावयोगे स एव दोषः; कारकव्यापारादूर्ध्वं व्यक्तित्वव्यक्तेरपि सत्त्वे स एव दोषः । असत्त्वेऽपि सतोऽसत्त्वानङ्गीकारान्मानमेवव्यवहारे न क्वापि विश्वासः; सत्सदेव, असदसदेवेत्यन्तिर्भागादित्यर्थः । साङ्ख्यपक्षप्रतिशेषन्यायेन पक्षान्तरमपि प्रतिक्षिप्तमित्याह— पश्येनेति । कारणस्यैव कार्यरूपापत्तिरपत्तिस्तस्यैव तदुत्पत्त्यागेन स्वरूपापत्तिर्नाश इत्येतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नष्टे च परस्य पररूपापत्तेरनुपपत्तेर्न च प्राप्तं रूपं स्थितेन नष्टेन वा त्युक्तं शक्यमित्यर्थः ।

१ श्रां. भा.— पारिशेष्यात्सदेवमेव वस्तु अविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैर्नटवदनेकधा विकल्प्यत इतीदं भागवतं मतमुक्तं 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यस्मिच्छ्लोके । सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात्, व्यभिचाराच्चेतरेषामिति । कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽप्येतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यते ? इति । तद्वि वस्तु-

भूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मः कर्म । तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् 'नहि कश्चित् क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोति' [३।५] इत्युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैत्तिरिक्दृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' [१८।४५] 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति च ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आरम्भवादे परिणामवादेषु चोत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशेषाभावात् दर्शयति—**पारिशेष्यादिति** । एकस्यानेकविधविकल्पाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—**अविद्ययेति** । अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुरोधित्वाभावादविशिष्टा रथाज्यतैत्याशङ्क्याऽऽह—**इतीदमिति** । उक्तमेव भगवन्मतं विशदयति—**सत्प्रत्ययस्येति** । सवेकमेव वस्तु स्यादिति शेषः । इतरेषां विकारप्रत्ययानां रजतादिधीव-दर्शव्यभिचारादविद्यया तदेव सदस्त्वेनेकधा विकल्प्यत इत्याह—**व्यभिचाराच्चेति** । इति मतं श्लोके दर्शितमिति सम्भवः । आत्मनश्चेदविक्रियत्वं भगवतेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्त्यागसिद्धिरिति शङ्कते—

३ रा. भा.— अतः सहजत्वेन सुकरमप्रमादं च कर्म सदोषं सदुःखमपि न त्यजेत् ; ज्ञानयोग-योग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतित्यर्थः । सर्वाऽरम्भाः कर्माऽरम्भाः ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण दुःखेन धूमेनाग्निरिवावृताः । इयांस्तु विशेषः— कर्मयोगः सुकरोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः— इति ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— सहजत्वेन वासाननियतत्वादित्यर्थः । ततः कथं त्याज्यत्वाभावः ? इत्यत्राऽह **सुकरमिति** । दोषशब्देन पापविवक्षा न युक्ता, विहिते तदयोगात् ; तथा च 'न त्यजेत्' इति न युक्तं, पापांशस्य सर्वैः परित्याज्यत्वात् ; अतः कायकेशादिमात्रगर्भत्वमिह सदोषत्वमित्युच्यते । तावन्मात्रेऽप्यवस्थानां त्याज्यताबुद्धिः स्यादित्यभिप्रायेणाऽह **सदुःखमपीति** । एतेन कापिष्मत्तान्वावरोधेण 'सदोषमपि' इत्यनुवाद इति व्याख्यान्तरं निरस्तम् । सुसुप्तोः कथं शास्त्रीये श्रेयस्त्वेन चोक्ते क्षुद्रकेशासहजत्वेन त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रसङ्गाभावात् प्रतिषेधो न युक्त इत्यात्राऽह—**ज्ञानयोगयोग्योऽपीति** । अपि-

कथमिति । किं कार्यकारणत्वानां गुणानामकल्पितानां कथितानां वा कर्म धर्मत्वेनेष्टं ? द्विषाऽपि निश्शेषकर्मत्यागोऽविदुषो विदुषो वा ? नाऽह इत्याह—**यद्वीत्यादिना** । अविद्यारोपितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा कर्मेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह—**विद्वांस्त्विति** । आरोपशेषवाद्बिदुषोऽपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**अविद्येति** । तामेवानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हीति** । विदुषोऽशेषकर्मत्यागे पात्रमिकमपि वचोऽनुकूलमित्याह—**एवं चेति** । अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृताध्यायस्थमेव वाक्यमनुगुणमित्याह—**स्वे स्वे इति** । वाक्यान्तरमपि तत्रैवायं युक्तार्थमित्याह—**स्वकर्मणेति** ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्चान्यत्— सहजमिति । आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वाऽरम्भाः सर्वाणि कर्माणि हि यस्मात्त्रिगुणत्वादोषेणाऽऽवृता धूमदोषेणाग्निरिवाऽऽवृताः । तस्मात्सदोषमपि स्वधर्मं त्यक्त्वा परधर्मानुष्ठानेऽपि तस्यानुष्ठायमानस्य तामसदोषयुक्तत्वादोषान्न मुच्यते ॥ ४८ ॥

८ वें. प्र. गि.— हेत्वन्तरेणापि स्वधर्मश्रेयस्त्वं दर्शयति—**सहजमिति** । सहजं स्वभावजं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । अविद्याभावात् दोष एवोक्तरीत्या नास्ति ; सत्यपि दोषे न त्यजेदित्येतद्विशिष्टम् । अन्यथा सहजं कर्म सदोषमपीत्यनेन

प्रदर्श्यते— स्वभावसिद्धं हि कर्म दुष्टमपि यस्य स्वभावसिद्धं तस्य दोषाय न अवति, यथा विषजातस्य किमेः सहजं विषं न मरणाय अवतीति । यद्येवं स्थितेऽपि स्वधर्मं दोषं मत्वा परधर्मेमेव बहुमन्यसे, तदा परधर्मेऽपि दोषस्तुल्य-

इत्याह—**सर्वारम्भा** इति । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्व- दाहता व्याप्ताः । न हि विगुणात्मके वस्तुन्यदुष्टं
कर्मणि दृष्टादृष्टाभिरूपाणि धूमेनाग्निरिव दोषेण केनचि- किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

९ व० त० ६ी०—यदि पुनः साङ्ख्यदृष्ट्या स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेयांसं मन्यसे तर्हि परधर्मेऽपि सदोषत्वं तुल्यमेव भवतीत्यतः कर्मेनिष्ठैव ज्ञायसीति पूर्वोक्तं स्मारयति—सहजमिति । भगवता वर्णोद्भावेन सहैव सृष्टम् ‘सुखसाहचर्यादेभ्यः पुरुषस्याश्रमेः सह’ इति भागवतात् [११।५।२] सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । ज्ञानित्वेऽपि कर्मकरणं श्रेयः लोकसङ्ग्रहस्य सिद्धत्वात् । यद्वा दोषपदं दुःखवचनम्, तथा च सर्वस्य ज्ञानस्य कर्मणो वाऽऽरम्भाः पूर्वं दुःखेनावृताः हीत्युक्तम् । यतः ‘यत्तदमे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं’ [१।८।३७] इति । तत्र दृष्टान्तः—धूमेनावृतः पूर्वमग्निरिवान्ते प्रकाश एवेति तथेति ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.—यतो विगुणोऽपि भगवद्वर्मः श्रेष्ठः अतो भगवत्कर्म न त्याज्यमित्याह—सहजमिति । हे कोन्तेय ! कीदृशदोषसाहित्येऽपि भक्तगुणानुगृहीत ! सहजं स्वाभाविकं भगवत्कीडेच्छया सह जातं कर्म सदोषमपि लौकिकमपि पुरुषं स्वस्मिन् प्रवृत्तिं न त्यजेत् । अतः सर्वथा सिद्धिमापकं कृत्यादिवेत्यर्थः । कुतो न त्यजेदित्यत आह—

सर्वेति । हि निश्चयेन सर्वारम्भाः धूमेन अग्निरिव दोषेण मत्सम्बन्धामावरूपेण आवृताः, अतस्तानि स्वदोषेणैव त्यागं कारयन्ति यथा धूमादतोऽग्निरार्द्रैर्बन्धनं नाग्निरां सम्पादयति, धूमादृतत्वात् सुखसेव्यो भवति, निर्धूमस्तु तद्विपरीतत्वात्तथात्वं करोति, एवं मत्कर्मोऽपि निर्दोषत्वात् त्यजेदिति भावः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० ६ी०—किञ्च सहजं स्वाभाविकं क्षात्रं कर्म सदोषं हिंसाभिन्नमपि न त्यजेत् । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्माणि दोषेण हिंसादिना आवृता एव । यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विद्वत्संन्यासेन ज्ञाननिष्ठारूपाया नैष्कर्म्यसिद्धिः प्राप्नुयायः ।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः !

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.—या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—असक्तेति । असक्तबुद्धिः, असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स जितात्मा, विगतस्पृहो विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः, य एवम्भूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसम्बोधात्स निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिनैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तं नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तं—‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते’ [५।१३] इति ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.—विदुषः सर्वकर्मत्यागेऽपि नाविदुषः स्तेत्युक्तम्, ‘इदानीमुक्तमन्यायान्तरश्लोकतात्पर्यमाह—या च कर्मजेति । सोऽसक्तारणाद्यो भिन्नकर्मो वक्तव्येत्यत्र सम्बध्यते । साधनान्युपदिशैकैकर्म्यसिद्धिं व्युपदिशति—असक्तेति । पुत्रादिविषये चेतसः सज्जामावेऽपि तस्यास्वाधीनत्वाभावात्साऽह—जितात्मेति । अथाकिमुक्त्वा स्पृहाभावं वदता पुनरक्तिरित्याशङ्क्याऽह—देहेति । उक्तमन्युषी. तृ. ४७

तत्फलं लभ्यति—य एवमिति । कर्मणां निर्गतौ हेतुमाह—निष्क्रियेति । सम्यग्ज्ञानार्थत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दं व्याख्यायार्थान्तरमाह—नैष्कर्म्यस्येति । प्रकर्षमेव प्रकटयति—कर्मजेति । संन्यासस्य धृतिसमुत्थोः सम्यग्दर्शनत्वाप्रसिद्धेर्युक्तं तादात्म्यमित्याशङ्क्य पश्चान्तरमाह—तत्पूर्वकेणेति । संन्यासादनैष्कर्म्यं प्राप्तिसिद्धयः वाक्योपक्रमाजुल्लेखमाह—तथा चेति ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— सर्वत्र फलादिष्वसक्तबुद्धिः, जितात्मा जितमनाः, परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेनात्मकर्तृत्वे विगतस्पृहः, एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन सन्न्यासेन युक्तः कर्म कुर्वन् परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छति, परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिं सर्वेन्द्रियकर्मापरतिरूपामधिगच्छति ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘सर्वत्रासक्तबुद्धिः’ इत्युक्तेऽपि पुनः ‘विगतस्पृहः’ इत्येतत्फलसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागसहपठितकर्तृत्वत्यागविषयत्वोच्यते स्वात्मादिष्वपि स्वात्मनि कर्तृत्वात्तु-सन्धानप्रसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागकाष्टाविवक्षयेत्याह आत्मकर्तृत्वे विगतस्पृह इति । ‘सन्न्यासेनाधिगच्छति’ इति न ज्ञानयोगादिवर्ण, ‘कर्म न त्यजेत्’ इति प्रकृतानन्याह, अन्याया-रम्भोक्तसन्न्यासविषयत्वोच्यते चित्वाचेत्यभिप्रायेणाऽह एवं त्यागा-दनन्यत्वेन निर्णीतेनेति । अत्र नैष्कर्म्यसिद्धिश्चाब्दो न मोक्षविषयः ‘सिद्धिं प्राप्नोति’ इत्यादिना पुनः कर्तव्यविधानात्,

नापि ज्ञानयोगमात्रविषयः, ‘परमा’ इति विशेषणानैष्कर्म्य-शब्दमात्रेण च तद्विवक्षोपपत्तेः । अतोऽत्र ज्ञाननिष्ठाफलप्रारम्भो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽह परमां ध्याननिष्ठामिति । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिम्’ इति समासवशात्परमात्त्वविशेषणशक्त्या वा सिद्धिं विवृणोति—ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति । उक्तार्थपरत्वमुत्तरप्रश्नानुगुण्येनाऽह वक्ष्यमाणध्यानयोगा-वाप्तिमित्यादिना । निर्गतकर्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यमिति व्युत्पत्तिं व्यनक्ति सर्वेन्द्रियकर्मापरति-रूपामिति ॥ ४९ ॥

५ आ. मा. भा.— नैष्कर्म्यसिद्धिं, नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ॥ ४९ ॥

६ ज. प्र. दी.— नैष्कर्म्यसिद्धिं मोक्षमिति केचित्, तदसत्; तदन्तरं मां विशते इति वाक्यशेषविरोधादिति

भावेनान्यथा व्याचष्टे— नैष्कर्म्येति । नैष्कर्म्यार्था सिद्धि-नैष्कर्म्यसिद्धिः । सा च योगस्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— अशक्तेति । इदं नष्टं चेन्नष्टोऽहमिति सक्ता निषण्णा बुद्धिरस्य नास्ति सोऽसक्तबुद्धिः । सर्वत्र कर्मसु तत्फलेषु पुत्रमित्रकलत्रादिषु चासक्तबुद्धिः । निर्गतानि कर्माणि यस्मात् मायामरीच्युदकगन्धर्वधनगरदिचन्द्रदिङ्मोहादिषु शुद्धबुद्धिसुक्तस्वभावपरमात्मस्वरूपाभात्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्य, तस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिं निष्पत्तिं परमां प्रकृष्टां पुत्रमित्र-कलत्रादिबाह्येभ्यः । तथाच श्रुतिः— ‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमुनसञ्ज्वरेत् ’ [बृ. उ. ४।१।१२] इति । ‘आत्मलामात्रं परं विद्यते’ इति स्मृतिः । अतस्तां सिद्धिं सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

८ वे. नि.— इत्थं गौणसन्न्यासे निरूप्य ‘न द्वेष्टय-कुशलं कर्म’ [१८।१०] इति प्रागुक्तं तत्फलभूतं विद्व-त्सन्न्यासमाह— असक्ततेति । एवं निरूपितेन सात्त्विक-त्यागरूपेण गौणसन्न्यासेन हेतुना इदित्येव सति, गतस्पृहो वीतरागमलः, तत एव हेतोर्विजितात्मा विषयेभ्यः प्रत्या-हरणेन वशीकृतान्तःकरणः, ततो हेतोः सर्वत्र पुत्रदारादि-प्राप्तकामिमित्येव ‘अहमेवां, ममेते’ इत्यासङ्गरहित-बुद्धिः सन् परमां श्रेष्ठां नैष्कर्म्यसिद्धिम्, निष्कर्मं ब्रह्म,

तद्विषयं ज्ञानं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मसन्न्यासारामकज्ञाननिष्ठा, तदुपां सिद्धिं अधिगच्छति, साधनपरिपाकेण प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा गतस्पृहो विजितात्मा असक्तबुद्धिः सन्पुत्रजात-ब्रह्मविविदिषस्तद्देदनसाधनवेदान्तविचारहेतुचित्तशुद्धिर्ब्रह्मा-द्वैतुत्थसिद्धावबहननस्येव शुद्धिसाधकसर्वकर्मकलापस्य त्याग-लक्षणेन विविदिषासन्न्यासेन श्रवणादिप्रणाख्या नैष्कर्म्य-सिद्धिसाधिगच्छतीति योजनीयम् ॥ ४९ ॥

९ न० त० दी०— पूर्वोक्तप्रकारमेव पुनरनुसारायति— असक्तबुद्धिरिति । सर्वकर्मणां फलादिषु सक्ति-रहितं चित्तं यस्येत्यर्थे साङ्ख्यमुपादेयम् । जितात्मा विगतस्पृह इति योगसारं, भगवद्व्यतिरिक्ते स्पृहारहित इति वा भक्तिरूपादेयतयोक्ता । एवं सन्न्यासेन परमां सिद्धिं नैष्कर्म्यरूपां पूर्वस्मितामधिगच्छति ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त.— यतो मर्कम सद्योमपि न त्यजेत्, अन्यानि च स्वफलोर्गो कारयित्वा त्यजन्ति ततः स्वयमेव तस्यागः कर्त्तव्यस्तेन च सिद्धिं प्राप्नुयादित्याह— असक्ततेति । सर्वत्र सर्वकर्मादिषु असक्तबुद्धिः असक्ता न संसृता बुद्धिरस्य तादृश, जितात्मा वशीकृतान्तःकरणः, विगतस्पृहः फला-

भिलापरहितः सन्न्यासेन परमाङ्कुरां नैष्कर्म्यसिद्धिं कर्म-निवृत्तिफलरूपां सिद्धिं अधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । आस-क्याथभिलाषान्ताभावकधनेनेतद्युक्तस्यागोनाऽपि सिद्धिं न प्राप्नोति तत्कर्मनिवृत्त्यै भवतीति व्यञ्जितम् ॥ ४९ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वाऽनन्तरश्लोकद्वयेन स्वकर्मणाभावाद्य-
क्तत्वमुक्त्वा तेषां परमेश्वरेऽर्पणेन किं फलं स्यात् ? इत्यत आह—असक्तेति । सञ्ज्ञासेन ‘कार्यमित्येव
यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागाः सात्त्विकौ मतः ।’ [१८।९] इति पूर्वोक्ता-
मुख्यसात्त्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुनरावृत्तिषु सक्तिपदेश्वासक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, विरक्त
इत्यर्थः । अतएव जितात्मा शान्तचित्तः । विगतस्पृहः विशेषेण गता स्पृहा तृष्णा यस्य तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्य-
सिद्धिं कारुण्येन स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणां पारिव्राज्यसिद्धिं परमां पूर्वोक्तां मुख्यत्यागापेक्षयाऽतिश्रेष्ठां
‘न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म’ [१८।१०] इति श्लोके व्याख्यातां अभिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

ज्ञाननिष्ठायाः प्राप्त्युपायकथनम् ।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

१ शां. भा.—पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्त-
स्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धियेन क्रमेण भवति तद्वक्तव्य-
मित्याह—सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादाज्जायतेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठा-
योग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः । ‘सिद्धिं प्राप्तः’ इति तदनुवाद उत्तरार्थः । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवादः ?
इत्युच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमानोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठा-
प्राप्तिक्रमं मे मम वचनासिबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण ? नैत्याह—समासेनैव
सङ्क्षेपेणैव हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामि-
दन्त्या दर्शयितुमाह—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ? ब्रह्म-
ज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा ? यादृशमात्मज्ञानम् । कीदृक्त ? यादृश आत्मा ।
कीदृशोऽसौ ? यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ।

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानप्राप्तियोग्यतावतो जातसम्ब-
न्धित्यस्तत्फलप्राप्तौ मुक्तावुपायां वक्तव्यशेषो नास्तीत्या-
शङ्कयाऽऽह—पूर्वोक्तेनेति । क्माकथं वस्तु तदित्युच्यते ।
‘सिद्धिं प्राप्तः’ इत्युक्तमेव कस्मादनुव्रते ? तत्राऽऽह—तद-
नुवाद इति । उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति—किं तदि-
त्यादिना । ज्ञाननिष्ठप्राप्तिकर्मस्य विस्तरेणोक्तो द्वयोधत्वमा-
शङ्क्य परिहरति—किमिति । चतुर्थपादस्य पूर्वेणासङ्गतमिमा-
शङ्कयाऽऽह—यथेति । निष्ठायाः सापेक्षत्वात्प्रतिसम्बन्धि
प्रतिनिर्द्वैध्यमित्याह—कस्येति । या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा
सा प्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह—ब्रह्मेति । तस्य परा निष्ठा

न प्रसिद्धेति कृत्वा साधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति मत्वा
पृच्छति—कीदृशीति । प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुकृत्य ब्रह्मज्ञान-
निष्ठा मुक्तानेत्याह—यादृशमिति । तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति
शङ्कते—कीदृशमिति । ‘अर्थेनैव विशेषो हि’ इति न्यायेनोत्तर-
माह—यादृश इति । तस्मिन्नपि विप्रतिपत्तरप्रसिद्धिमभि-
सन्धाय पृच्छति—कीदृश इति । भगवद्वाक्यानुपनि-
षद्वाक्यानि चाऽऽश्रित्य परिहरति—यादृश इति । ‘न जायते
म्रियते वा’ [२।२० कठो. २।१८] इत्यादीनि वाक्यानि ।
कूटस्थत्वमसङ्गत्वमित्यादि न्यायः ।

१ शां. भा.—ननु विषयाकारं ज्ञानं न ज्ञानविषयः, नाप्याकारवानात्मस्थते कचित् । ननु “आदि-
त्यवर्ण” [यजुस्तं. ३।१८ श्वे. उ. ३।८] “भारूपः” [छां. उ. ३।१४।२] “स्वयं ज्योतिः” [वृ. उ. ४।३।९]
इत्याकारवत्त्वात्मानं श्रूयते, न; तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे
आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि “आदित्यवर्ण” इत्यादिवाक्यानि । “अरूपं” [कठो.
३।१५] इति च विशेषता रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च “न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैवम्” [श्वे. उ. ४।२०] “अशब्दमस्पर्शम्” [कठो. ३।१५] इत्याद्यैः । तस्मा-

दात्माकारं ज्ञानमित्युपपन्नम् । कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं यज्ज्ञानं तत्तदाकारं भवति, निराकारश्चाऽऽत्मैत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोऽथोभयोनिराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा ? इति; न, अत्यन्त-निर्मलत्वात्तत्सच्छ्रुत्वात्तिसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनः । बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनैर्मित्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभास-त्वोपपत्तिः । बुद्ध्या भासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः, अतो लौकिकैर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टिः क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्य विषयाकारत्वादत्मानधा-विषयत्वादनिराकारत्वाच्च तदाकारज्ञानयोर्गादात्मप्रसिद्धावपि नाऽऽत्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते— नन्विति । ‘आकारवत्त्वमात्मनः श्रुतिसिद्धं’ इति सिद्धान्ती शङ्कते— नन्विति । उक्तान्यानामन्यायैवदर्शनेन पूर्ववादी परिहरति— नेत्यादिना । सद्ब्रह्मवाक्यं प्रपञ्चयति— द्रष्टेति । इतश्चाऽऽकारवत्त्वमात्मनो नास्तीत्याह— अरूपमिति । यदात्मनो विषयत्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति— अविषयत्वाच्चति । आत्मनोऽविषयत्वे श्रुतिमुदाहरति— नेत्यादिना । गन्धोऽप्यस्यदर्शनविषयत्वायास्यात्मनो रूपं न तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव करणमोचरत्वेनोपपादयति— नेति । शब्दविद्युत्स्वाभावाऽऽत्मा विषयो न भवतीत्याह— अशब्दमिति । आत्मनो विषयत्वाकाञ्चनवयोरेभावे फलितमाह— तस्मादिति । ज्ञानस्याऽऽत्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञानमिति व्यपरेक्षासिद्धिरित्येकदेशी शङ्कते— कथं तर्हीति । काऽत्रा-नुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽह— सर्वं हीति । आत्मनोऽपि तर्हि

विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह— निराकारश्चेति । आत्मनो विषयत्वराहित्यं चकारार्थः । आत्मवत्तज्ज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वं भविष्यतीत्यशङ्क-ज्ञानेति । तच्छब्देनाऽऽत्मज्ञानं शृण्वते । तस्य भावना पौनःपुन्येनानुत्पन्नां तस्या निष्ठा समासिरात्मसाक्षात्कारदार्ढ्यं न चैतत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिध्यतीत्यर्थः । ज्ञानात्मनोऽसंश्लेषत्वात् सिद्धान्ती समाधत्ते— नेत्यादिना । यथोक्तसामान्यनुसारात्तत्त्वचैतन्याभासव्याप्ता ज्ञान-परिणामवती बुद्धिः सामासबुद्धिव्याप्तं मनः सामासिकव्याप्ता-नीन्द्रियाणि सामासैन्द्रियव्याप्ताः स्थूलो देहः । तत्र लौकिक-धार्मिक प्रमाणयति— अत इति । आत्मदृष्टेर्देहमात्रे श्रुत्वात्तत्र चैतन्याभासव्याप्तिरिन्द्रियद्वारा कल्प्यत इन्द्रियेषु च तदृष्टिर्ज्ञान-चैतन्याभासवत्त्वं मनोद्वारा सिध्यति, मनसि चाऽऽत्मदृष्टे-तन्याभासवत्त्वं बुद्धिद्वारा लभ्यते, बुद्धौ चाऽऽत्मदृष्टेर्ज्ञानद्वारा चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः, तथाऽप्य इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः, ततोऽप्यान्तरमव्यक्तमव्यक्त-तात्त्वमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्त आत्मचैतन्याभासताऽऽत्म-भ्रान्तिकारणमित्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्ति-रेव कार्या । नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृहमाणत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— देहो लौकिकमात्मत्वदर्शनं न्याया-भावादुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽह— देहेति । तथापि कथमि-न्द्रियाणां न्यायदीनमात्मत्वमिष्टं ? इत्याशङ्क्याऽह— तथे-ति । तथापि मनसो यदात्मत्वं तस्याप्यस्यमित्याशङ्क्याऽह— अन्य इति । बुद्धेरात्मत्वमपि न्यायोपेतमिति सूचयति— अन्ये बुद्धेति । देहादौ बुध्यन्ते परमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्रेति नियमं वारयति— ततोऽपीति । तत्र हि सामानेऽस्तर्थाभिपि

कारणोपात्तकानामात्मत्वधीरस्तीत्यर्थः । बुद्ध्यादौ देहान्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वज्ञानतो साधारणं कारणमाह— सर्वत्रेति । आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव विधि-विषयत्वमपि परेष्टं परास्तमित्याह— इत्यत इति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावे किं कर्तव्यं श्रव्यादिवचनैः ? इत्याशङ्क्याऽह— किं तर्हीति । आत्मज्ञानस्य विधेयत्वे प्रागुक्तमस्माद्विदते त्रुं विद्युतीति— अविद्येति ।

१ शां. भा.— अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रति-पन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं, न तु ब्रह्मविज्ञानेन यत्नः, अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् अविद्याकल्पितानामरूपविशेषाकाराणहृतबुद्धि-त्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमपि, अग्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभास्यचिवे-किनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वात्मन-तरमसि । तथा चोक्तं ‘प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं’ [१२] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— वेदेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्त्यलम्ब्य-
मानैः सहोपलभ्यते चैतन्यं, नान्यथा तेषामुपलम्भो जडत्वा-
दित्यत्र विज्ञानवादिभिरिति प्रमाणयति— अत एवेति । सर्वं
ज्ञेयं ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते, तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तुः
सम्मतं हि स्वप्रदष्टं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते भ्राम्य-
न्तीत्यर्थः । ज्ञानस्यापि ज्ञेयस्याज्ञातव्यस्यैव तत्त्वज्ञेयमित्या-
शङ्कयाऽऽह— प्रमाणान्तरेति । ज्ञानस्य स्वैवेव ज्ञेयस्वोपग-
मेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षतां च प्रतिपादयति सम्बन्धः । भ्राम्य-
स्यापि ज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविषयत्वे कलितमाह— तस्मादि-

ति । यत्नोऽत्र भावना । ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वं
कथं ब्रह्मण्यन्यथा प्रथा लौकिकानां ? इत्यत्राऽह— अविद्ये-
ति । यथाप्रतिभासं दुर्बिज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्म किं न स्यात् ?
तत्राऽह— द्याह्वेति । गुरुष्वारः शुश्रूषा तोषितबुद्ध्याचार्यै-
स्य कठणातिरेकादेव तत्त्वं बुध्यतामिति निरवग्रहोऽनुग्रहः,
आत्मप्रसिद्धस्य धिगतपदशक्त्याव्यतात्पर्यस्य श्रौतमुक्त्यानु-
सन्धानादामनो नमस्तो विषयव्यावृत्तस्य प्रत्ययेकाग्रतया
तत्त्वावगममिति विवेकः । आत्मज्ञानस्याऽऽप्तमग्न्या प्रसिद्धत्वे
वाच्योपक्रमं प्रमाणयति— तथा चेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु पण्डितम्मन्याः ' निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः, अतो दुस्साध्या
सम्यग्ज्ञाननिष्ठा ' इत्याहुः । सत्यम्, एवं गुरुस्त्वम्भदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवह्निर्विषयासक्त-
बुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतभ्रमाणाम्, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यप्राहकद्वैतवस्तुनि सहबुद्धिर्निरतः
दुस्सम्प्राप्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव, नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं
च भगवता— ' यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ' [२।६९] इति; तस्माद्ब्राह्मकार-
भेदबुद्धिर्निवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपालम्बने कारणम् । नञ्वात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय
उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि अस्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन्
शुद्धेरप्रवृत्तेः सम्यग्ज्ञाननिष्ठा न पुनस्यापेक्षेति मतमुत्थापयति—
केचित्त्विति । बहिर्मुखानामन्तर्मुखानां वा प्रवृत्तिं सम्यग्ज्ञान-
निष्ठा दुस्साध्येति विकल्प्याऽऽद्यमव्याप्तीकरोति— सत्यमि-
ति । पूर्वपूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन योजनीयम् ।
द्वितीयं दूषयति— तद्विपरीतानामिति । अद्वैतनिष्ठानां
द्वैतविषये सम्यग्बुद्धेरतिशयेन दुस्सम्प्राप्यत्वे हेतुमाह— आत्मे-
ति । तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथं ? इत्याशङ्कयाऽह—
यथा चेति । अद्वैतमेव वस्तु, द्वैतं त्वाविधं, नान्यथा तात्त्विक-
मित्येतदेवमेव यथा स्यात्तथोक्तवन्तो वयं तत्र तत्राध्यये-
ष्विति योजना । अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शनां द्वैते नास्ति सद्वुद्धि-

रित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह— उक्तं चेति । परमं
निराहृत्य प्रकृतमुपसंहरन्मानसो निराकारत्वे ज्ञानस्य तत्वालम्ब-
नत्वे किं कारणं ? इत्याशङ्कयाऽह— तस्मादिति । नन्वात्मा
कथञ्चित्सम्यग्ज्ञानक्रियासाध्यव्यतिरेकस्य हेतोर्पादेयव्यतिरेकोद्वि-
निवेशादप्राप्तं स्वर्गादिवैत्तिकसाध्यत्वेनासिद्धत्वं नेत्याह— न
हृति । आत्मत्वादिव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादानात्मवत्स्य हेतो-
र्पादेयस्वयोरयोगात् क्रियासाध्यतेत्यर्थः । आत्मन्येहेतु क्रिया-
मसिद्धत्वं तदा सर्वप्रवृत्तीनामनुद्यमनिष्ठेयसाधनानामामार्थ-
त्वायोगादर्थिनोऽभावे स्वार्थत्वमप्रामाणिकं स्यादित्याह—
अप्रसिद्धे हृति ।

१ शां. भा.— न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखं, दुःखार्थं वा
दुःखम्, आत्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्त-
रापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा, इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां
सुप्रसिद्धेति सिद्धम् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादी-
नामन्यतमस्यार्थित्वेन तादर्थ्यादित्याशङ्क्य घटादिवदेतत्वेनस्या-
र्थित्वायोगाग्नैवमित्याह— न चेति । ननु प्रवृत्तीनां फलवशा-
त्तस्या सुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वात् स्वापेक्षत्वं, तत्राऽह— न
चेति । प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयोः स्वार्थत्वासिद्धेरधि-
त्वेनाऽऽत्मा सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च सर्वविज्ञानाद्यादात्माकाग-
तवसानः सर्वो व्यवहाराः, न चाऽऽत्मन्यप्रसिद्धे यज्ञादिव्यव-

हारस्य तज्ज्ञानार्थत्वं तेनाऽऽत्मप्रसिद्धिरवश्यमेवाह— आत्मे-
ति । नन्वात्मा प्रसिद्धोऽपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति 'यत्सिध्यति
तत्प्रमाणादेव' इति न्यायतत्राऽह— तस्मादिति । मानमेया-
दिसर्वव्यवहारास्याऽऽत्मावगत्यन्तत्वेनाप्रमात्रागेव प्रमाणप्रवृत्ते-
रात्मप्रसिद्धेरवश्यत्वादित्यर्थः । आत्मावगतरेवं स्वामाविकत्वे
विवेकवतामारोपनिवृत्त्या ज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धेत्युपसंहरति—
इत्यास्मेति ।

१ शां. भा.— येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयवगतिरिति ज्ञान-
मत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेवैत्यभ्युपगन्तव्यम्, जिज्ञासानुपपत्तेश्च । अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत ।

यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण व्याप्तुमिच्छेत् । न चेत्तदस्ति । अतोऽन्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं, ज्ञाताऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किन्त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तायेव । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वनाकारमेवानुमिमीमहे बुद्धि-
मिति बहतामनाकारमप्रत्यक्षमिच्छतां प्रागर्थव्यतिरेकप्रसिद्धमेव
ज्ञानं, नेत्याह— येषामिति । सुखादिवन्तित्यानुभवगम्यं
ज्ञानं नानुमेयं विषयावगत्या तदनुमितावितरेतराश्रयादिति
भावः । इतश्च ज्ञानं प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रसज्ज्ञात्, न च ज्ञाने
जिज्ञासा प्रसिद्धा प्रसिद्धे व तदयोगादित्याह— जिज्ञासेति ।
तदेव प्रपञ्चयति— अप्रसिद्धं चेति । दृष्टान्तमेव व्याचष्टे-
ययेति । दार्शनिकं विज्ञोति— तयेति । इत्यपत्तिं निरा-
चष्टे— न चेति, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः;

अनवस्थापत्तेरित्यर्थः । ज्ञाने जिज्ञासावृत्तौ फलितमाह— अत
इति । प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञातार्थोऽस्मिन् किमायातं ? तदाह—
ज्ञाताऽपीति । ज्ञानस्य विना ज्ञातारमप्येवज्ञानादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत्र भावनापर्यायो विधिर्नास्तीत्याह—
तस्मादिति । कुत्र तर्हि प्रयत्नाख्या भावना ? इत्याक्षुषा-
ऽऽह— किन्त्विति । अविषये निराकारे चाऽऽत्मनि ज्ञान-
निष्ठया दुस्तम्भायत्वाभावे फलितं निगमयति— तस्मा-
दिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— सिद्धिं प्राप्तः आप्रयाणाद्दहरहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः, यथा
येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति, तथा समासेन मे निबोध । तदेव ब्रह्म विशिष्यते निष्ठा ज्ञानस्य
या पेति । ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा, परमप्राप्त्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे. ता. चं.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इत्यस्योक्तानुवादो
सप्रकारं हेतुनिर्देशेनाऽऽह आप्रयाणादिति । सिद्धिं प्राप्तस्य
ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात्तत्र तिरिक्तवियत्यवस्थापनाय ध्यानसिद्धि-
मित्युक्तम् । 'यथा' इत्यवस्थानन्तरध्यानुत्तरेण सुखव्या-
पारोपादेयप्रापकप्रकारपरतामाह— येन प्रकारेण वर्तमान

इति । मे निबोध मत्तो निश्चयेनावधारयेत्यर्थः । परमे फले
गुणायो नितिष्ठति; अवस्तवेवोपायवर्षाननुमितया निष्ठे-
त्युच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— तदेव ब्रह्म विशिष्यत इति ।
ज्ञानशब्दस्य ज्ञानान्तरोक्त्यमानध्यानविश्रान्तिमाह— ध्याना-
त्मकस्येति ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माप्नोति तथा निबोध । या सिद्धि-
ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥ ५० ॥

६ अ. प्र. दी.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इति योगसिद्धि-
प्राप्तमन्तरं आप्रयाणानुपायकथनं प्रतिज्ञायत्यन्यथाप्रतीति-
निरासार्थं व्याचष्टे— यथेति । 'आप्नोति' इत्यनुवादमाह ।

तथा तदुपायम् । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इति चेत्,
न; सिद्धेर्ज्ञाननिष्ठात्मकत्वेनाभिधानात् । ज्ञानस्य च ब्रह्मप्राप्ता-
वनपेक्षवादिति भावेन निष्ठेत्येवद्वयाचष्टे— येति ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— यथा सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्म नैष्कर्म्यमाप्नोति तथा निबोधावगच्छ मे ममेश्वरस्य मतं
समासेनैव सङ्क्षेपेणैव । तथा निष्ठा स्थितिर्ज्ञानस्य या परा प्रकृष्टा तां निबोधेत्यर्थः ॥ ५० ॥

८ वं. श. गि.— अथ तस्या नैष्कर्म्यसिद्धिः साधन-
क्रमं वक्षुं प्रतिजानीते— सिद्धिमिति । एवमुक्तरीत्या
परमे श्वकाराधनारमकर्मोपानुदानपरसात्त्विकसध्यासात्प्रसूतस-
गबन्धुप्रहायं सर्वकर्मयोगापयन्तारं ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां
सिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साध्यात्करोति ।
निष्ठाप्राप्तस्य ब्रह्मणः कण्ठवामीकरादिवद्प्राप्तस्य अमनित्ति-
रेव प्राप्तिरिति तादृशमनित्तिहेतुर्ब्रह्मासाक्षात्कार एवात्र

प्राप्नोतिना निर्दिष्टः । तथा तं प्रकारं मे बुद्ध्यासमासेन
सङ्क्षेपेणैव निबोध जानीहि । 'ब्रह्म प्राप्नोति' इत्येवमेव
विज्ञोति— निष्ठा, ज्ञानस्य या पेति । या ब्रह्मप्राप्ति-
ज्ञानस्य परा निष्ठा परिसमाप्तिः, ज्ञानानन्तरं ब्रह्मप्राप्त्यर्थं
मनुष्ठेयसाधनान्तराभावात् । अतस्तादृशीं ज्ञाननिष्ठारूपां
ब्रह्मप्राप्तिं प्रति साधनक्रमसमकर्मण्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

९ वं ० तं ० दी०— ज्ञानस्य या परा निष्ठा तां सिद्धिं प्राप्नोति जीवेनेवेह यथाऽऽत्मनाऽक्षरब्रह्मप्राप्नो
भवति तथा मत्तो निबोध ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त.— अथ सिद्धिप्राप्तेः फलमाह— सिद्धि-
मिति । सिद्धिं पूर्वोक्तां प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म
प्राप्नोति तं प्रकारं मे मत्ताः समासेनैव सङ्क्षेपेणैव निबोध

जानीहि । या प्राप्तिः ज्ञानस्य परा उक्तृष्टा निष्ठा, स्थिति-
रित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ शी० भा० टी०— 'स्वकर्मेनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति' [१८।४५] इत्येतत्प्रसिद्धातमुपपादितम् ; इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोऽपि परित्राद् वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान् यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा वक्तुं प्रतिजानीते-सिद्धिमिति । सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मद्वचनात्समासेन सङ्क्षेपेणैव हे कोन्तेय !- वा यत्प्राप्यं ब्रह्मविधेयापेक्षं स्वीत्वं— ज्ञानस्य परा निष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमान्तरतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्या ? इति— बुद्ध्येति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः सम्पन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्द आदियेषां ते शब्दादयः, तान्विषयांस्त्यक्त्वा; सामर्थ्याच्छरीर-स्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्मुख्यार्थान्स्त्यक्त्वैत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मज्ञानस्य परां निष्ठां प्रतिष्ठापिता-मनूय श्लोकान्तरमवतारयितुं दृच्छति— सेयमिति । येन ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपिता तदभेदनिश्चिद्गारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिज्ञानसन्तानरूपोच्यते सा कार्या ह्युत्पन्नायेति यदुक्तं तत्कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः । दृष्टमुपायभेदमुदाहरति— बुद्ध्येति । अध्यवसायो ब्रह्मात्मत्वनिश्चयः, मायारहितत्वं संशयविपर्ययश्चान्यत्वम्, शब्दादिसमस्तविषयत्यागे देहस्थि-

तिरपि दुस्स्थिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— सामर्थ्यादिति । विषययात्रत्यागे देहस्थित्यनुपगतज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गा-दित्यर्थः । देहस्थित्यर्थत्वेनामुत्रातिष्वर्थेषु प्राप्तं रागादि ज्ञान-निष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति— शरीरेति । परित्यज्य विविक्त-सेवी स्यादिति सम्बन्धः । बुद्धेर्वैशारथ्यं यत्नेन कार्यकरण-नियमनम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— ततः— विविक्तसेव्यवरणनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शील-मस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धशूनशीलः । विविक्तसेवालब्धशूनयोनिद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्त-प्रसादहेतुत्वाद्ब्रह्मणम् । यतवाकायमानसः, वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञान-निष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाकायमानसश्च स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः, ध्यान-मात्स्वरूपचिन्तनं, योग आत्मविषय एवैकाग्रिकरणं, तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः । नित्यं— नित्यप्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनाभ्याम्—वैराग्यं विरागस्य भावो दृष्टा-दृष्टेषु विषयेषु वैतृष्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितः, नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— देहस्थितिहेतुविरिकविषयत्यागो देहस्थित्यर्थेष्वपि तेषु रागद्वेषवर्जनमित्युपायभेदे सिद्धे सन्त्यु-पायान्तरागम्य यत्नसाध्यानीत्याह— तत इति । चित्तिकाग्र्य-प्रसादाय विविक्तसेवित्वं व्याकरोति— अरण्येति । निद्रादि-दोषनिवृत्त्यर्थं लब्धाशित्वं विशदयति— लक्ष्मिः । लघु

परिमितं हितं मेध्यं चाशितुं शीलमस्येति तथोच्यते । विशेषण-योस्तात्पर्यं विभूतोति— विविक्तेति । निद्रादीत्यादिशब्दा-दात्म्यप्रसादादयो बुद्धिविशेषका विवक्षिताः । वक्ष्यमाणध्यान-योगयोरुपायत्वेन विशेषणान्तरं विमज्जते— चाक्खेति । वागादिसंयमस्याऽऽवश्यकत्वव्योक्तार्थे स्यादित्युक्तम् । संयत-

वाचाविकरणप्रामाण्यानायासेन कर्तव्यमुपदिशति — एवमिति ।
मन्यजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयो ध्यानयोगप्रति-
मन्धका गृहीताः । उक्तयोरैव ध्यानयोगयोरेवायत्वेनोक्तं ।

विरागभावं विमज्जेत — दृष्टेति । सम्प्रवृत्त्यनेव व्युत्पत्ति-
नित्यमिति ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च अहङ्कारमिति । अङ्कुरणमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तं, बलं सामर्थ्यं काम-
रागादिसंयुक्तं, नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं; स्वाभाविकत्वेन तत्त्यागस्याशक्यत्वात् । दर्पं, दर्पो नाम हर्षो-
नन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः ‘हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति’ [आ. ध. सू. १।१३।४] इति
स्मरणार्थं च । काममिच्छां, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन
धर्मातुष्टाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देह-
जीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो विमोक्षोऽत एव शान्त उपरतः यः संहृतहर्षायासो यतिर्ज्ञानभिष्टः (सः)
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञाननिष्ठस्य यतेश्चोषणान्तरं
समुच्चिनोति — किञ्चेति । नित्यं ध्यानयोगपरत्वे समुच्चितं
कारणान्तरं विवृणोति — अहङ्कारमिति । सामर्थ्यमात्रे बल-
शब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषचर्चनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
स्वाभाविकत्वेनेति ॥ उक्तोऽयं मानमाह— दृष्ट इति ।
वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृष्टत्व-
ख्यापनार्थम् । अहङ्कारादित्यागे परिग्रहास्त्यभावात्तत्त्यागोक्ति-

रयुक्तोऽहङ्क्याऽऽह— इन्द्रियेति । परिग्रहाभावे समस्तविष-
याभावाभिर्ममत्वं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— देहेति । अहङ्कार-
मकारयोरभावेन प्राप्तमन्तःकरणोपरतिमनुवदति— अत
एवेति । उक्तमनूय जीवनेवासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह—
यः संहृतेति । ज्ञाननिष्ठपरादृष्टं स्रग्भ्यो द्रष्टव्यः ।
ब्रह्मणो भवनमुपनिषन्धानपरिपाकपर्यन्तं साक्षात्करणं
तदर्थमिति यावत् ॥ ५३ ॥

३ रा. भा.— बुद्ध्या विशुद्धया यथावस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च
विषयविमुखीकरणेन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा असन्निहितान् कृत्वा,
तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेवी सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्तमानः, लघ्वाशी
अत्यशाननशनरहितः, यतवाचकायमनसः ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिः, ध्यानयोगपरो नित्यं
एवमभूतः सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः ध्येयतत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन
तत्रतत्र विरागतां वर्धयन्, अहङ्कारं अनात्मन्यात्माभिमानं, बलं तद्वृद्धिहेतुभूतवासनाबलं, तन्निमित्तं
दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य, निर्ममः सर्वैर्ध्यानात्मीयेष्वात्मीयबुद्धिरहितः, शान्तः आत्मानुसर्वैकमुखः,
एवमभूतो ध्यानयोगं कुर्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभावाय कल्पते; सर्वैर्बन्धनिर्मुक्तो यथावस्थितमात्मान-
मुमुभवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

४ वे. ता. चं.— बुद्धिशब्दोऽत्र प्रस्तुतब्रह्मशब्दाभिप्रेत-
विषयबुद्धिगोचरः, तस्याः बुद्धिश्चासप्तविधत्वं संशयविषयै-
रूपदोषादित्यमित्याह यथावस्थितात्मतत्त्वविषययेति ।
‘धृत्या’ इति पूर्वोक्तसप्रकारात्पि कश्चित्परामर्शमाह विषय-
विमुखीकरणेनेति । अत्र धृत्या मनोनियमनं कर्मात्म-
नः अपि च पूर्वमेव त्यक्तविषयस्य कोऽसौ तदानीन्तनस्त्यागः ?
इत्यत्राऽऽह असन्निहितान् कृत्वेति । विषयसन्निधिर्हि
विजितेन्द्रियमपि क्षोभयेदिति भावः । ‘रागद्वेषौ व्युदस्य’
इति वैषयिकरागद्वेषयोर्भुदाशक्त्यापि तादात्मिकविषयत्वाय
‘वैराग्यं समुपाश्रितः’ इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय चाऽऽह
तन्निमित्तसत्त्विति । एतेन विषयासन्निधौ लब्धदर्शनम् । यदा
विषयस्यपि सुषमयो विरोधस्य इति भावः ।

विविक्तत्वं रहितत्वम्; तत्प्रकृतोपयोगेन विशिनष्टि—
सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे इति । ‘लघ्वाशी’
इत्यनेन पूर्वोक्तं ‘सात्यश्रंतः’ [६।११६] इत्यादिकं स्मर्यते
इत्यात्राऽऽह अत्यशाननशनरहित इति । ‘धृत्याऽऽत्मानं
नियम्य च’ इत्यादिना ‘यतवाचकायमावधः’ इत्यस्य पुन-
रुक्तिपरिहाराय ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्ति-
रिति । कायस्याभिमुखीकरणं स्थिरासनादिपरिग्रहः; वाचस्तु
प्रणवादिव्यतिरिक्तवर्जनम्; प्रसक्तं शुभाभ्यासकम्बनम् ।
उक्तानां ध्यानयोगशेषत्वमाह एवमभूतः सन्निति । नित्य-
शब्दविषयक्षितमाह आप्रयाणादहरहर्इति ‘रागद्वेषौ व्युदस्य’
इति वैषयिकरागद्वेषयोर्भुदाशक्त्योः । ‘वैराग्यं समुपाश्रितः’ इत्ये-
तदभिमानिकविषयम्, तत्र सम्यगुपाश्रयणं पूर्वसिद्धस्यापि

सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण विरागतां वर्धयन्नित्युक्तम् ।
एवमहङ्कारादिविनोचनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

शरीरमनःप्राणादिवलानां योगविरोधित्वाभावात् वासना-
बलमिति विशेषितम् । दर्पोऽज्ञाहङ्कारबलहेतुकोऽज्ञीकर्तव्यमज्ञी-
कारः । योगित्वशान्तत्वादितिमिनोऽपि दर्पस्याज्यः 'हृष्टो
इत्यति दृष्टो धर्मेऽतिक्रामति' [भा. ध. सू. १।१३।४] इति
स्मरणात् । मनोवाङ्मायव्यापारनिवृत्त्यादेरुक्तवाच्यान्तशब्दोऽत्र

शमहेतुविशेषपर इत्यत्राऽऽह आत्मानुभवैकसुख इति ।
इन्द्रियव्यापारोपरतिः क्रोधादिनिवृत्तिश्च बाह्यसुखनिस्सुहृत्वात्,
तच्च प्रभूतात्मस्वसुखलाभादिति भावः । उक्तेषु सर्वेषु ध्यान-
योगस्याहित्यमाह एवमभूतो ध्यानयोगं कुर्वन्निति ।
ध्यानमेवात्र योगः, ध्यानेन वा योगः । अनन्तरश्लोकार्थ-
परामर्शेन ब्रह्मशब्दस्यात्र शुद्धात्मविषयतामाह सर्वबन्धेति
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणि
स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्कतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय ब्रह्म-
त्वायेति प्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे— ब्रह्मेति । इत्यर्थे इति
शेषः । भावो न जन्मादीत्याशयेन विवृणोति— ब्रह्मणीति ।

इयमपि न मुक्तिर्ब्रह्मभूत इति पुनर्भक्त्यादिलाभश्रवणादिति
भावेनाऽऽह— सर्वदेति ॥ ५३ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धयेति । बुद्ध्याऽऽवसायात्मिकया विषुद्धया सात्विक्या युक्तो धृत्या
धैर्येण तया च विषुद्धयाऽऽत्मानं कार्यकारणसङ्घातं नियम्य स्थापयित्वा शब्दादीन्विषयान्स्थक्त्वा राग-
द्वेषौ व्युद्भूय चापनीय ॥ ५१ ॥ विविक्तं योगविरोधिवस्त्वनधिष्ठितं स्थानं तत्सेवितुं शीलं यस्य स
विविक्तसेवी । लघु हितं मितं पथ्यमशितुं शीलं यस्य स लघ्वाशी । ध्यानयोगपरो नित्यम् , ध्यानं
चित्तस्यैकाग्रता योगस्तस्याऽऽत्मनि स्थापनं, ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगौ [तौ] परं (परौ)निष्ठा यस्य
स ध्यानयोगपरः । नित्यं सर्वकालम् । वैराग्यं विगतो रागो यस्मादसौ विरागः, अस्य भावो वैराग्यं
समुपाश्रितः, रागद्वेषवियुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ देहादिध्वात्मबुद्धिरहङ्कारः । बलं सामर्थ्यं, कामराग-
संयुक्तं— नेतरदेहादिसामर्थ्यं तस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् । ततः केवलशब्दयुक्ततापनादि
बलशब्देनोच्यते । दर्पो हर्षः । कामो रागः । क्रोधो द्वेषः । परिग्रहो ममेदमित्युत्थानां वशीकरणम् ।
एतदहङ्कारादि विमुच्य निर्ममः शरीरस्थितिसाधनेऽपि वस्तुनि ममत्वबुद्धिरहितः, अत एव शान्त
उपरतान्तःकरणो ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

८ वें. प्र. गि.— तमेव क्रममाह त्रिभिः— बुद्धयेति ।
अत्र 'बुद्धया युक्तः' इत्यादीनां 'ब्रह्मभूयाय कल्पते'
इति तृतीयेनान्वयः । विषुद्धया संशयविषयशून्यया "अहं
ब्रह्मस्मि" [वृ. उ. १।१।१०] इति बुद्धया युक्तः धृत्या
पूर्वोक्त्या [श्लो. ३३] सात्विक्या आत्मानं च मनो
नियम्य निश्चलीकृत्य, शब्दादीन्विषयान् ज्ञाननिष्ठाधैर्यशरीर-
स्थितिमात्रप्रयोजनानुस्यूताननिषिद्धानपि त्यक्त्वा, शरीर-
स्थितिमात्रार्थेष्वपि तेषु रागद्वेषौ व्युद्भूय, विविक्तसेवी
जनसमदर्शहितारण्यपितिरुद्वादिस्थितः, चित्तविक्षेपकरहित
इति यावत् । लघ्वाशी मितभोजी, निद्रालस्यादिचित्तलय-
कारिविरहित इति यावत् । यतानि संशयानि बाह्यायमान-
सानि येन स तथा, यमनियमादिसाधनसम्पन्न इत्यर्थः ।
ध्यानयोगपरः, चित्तस्थायिमाकाशप्रत्ययादृष्टिध्यानम्,

आत्माकाशप्रत्ययेन निवृत्तिकतापादनं योगः, तत्परः ।
नित्यग्रहेण च मन्त्रजपतीर्थयात्रादिकेत्यान्तराभावः
प्रदक्षितः । ध्यानयोगाविच्छेदाय वैराग्यं दृष्टादृष्टविषय-
वृत्त्यरूपं सम्यग्दृढव्योपाश्रितः, अहङ्कारम् 'अहं ब्रह्मध्यान-
योगपरो विरक्तोऽस्मि, को वाऽन्यो मत्तरमः?' इत्यभिमानम्,
बलं तद्वात्सनाबलम्, दर्पो तन्निमित्तकं मदम्, प्रारब्धभरा-
त्याप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं विवृज्य,
निर्ममः देहजीवनमात्रेऽपि ममकारशून्यः, अत एवाहङ्कार-
ममकाराभावात् शान्तः उपरतसर्वकर्मा परमहंसपरिभाजकः
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति । ब्रह्म-
भूयस्य तदज्ञाननिवर्तकब्रह्मसाक्षात्कारमात्रपर्यवसायितया
साक्षात्कारस्य ताच्छब्दो द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

९ व०त० दी०— तथा हि बुद्धयेति त्रिभिः । बुद्ध्या यथोक्तकर्मफलादित्यागाद्विषुद्धया साङ्गधर्मागौरव्या
युक्तः योगेनाव्यभिचारिण्या धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च स्वान्तर्गामिध्यानैकनिष्ठः सर्वत्रानात्मस्वरुद्रष्टया वैराग्यं
समुपाश्रितः कर्मस्वरुहममस्वरहितः शान्त इति पूर्वसूत्रितस्य भाग्यं फलितं तथाभूत आनन्दांशविरूपितो ब्रह्म-
गी, सू. ४८

भूयाय अक्षरब्रह्मात्मभावाय कल्पते, स्वात्मानं ' ब्रह्माहमस्मि ' इति यथावदनुभवतीत्यर्थः । इतीयं स्वज्ञानस्य परा निष्ठा भगवद्गुणसाराविर्भावात्तत्त्वपदेशः प्राज्ञवदिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाऽहं— बुद्धयेति । विबुद्धया सर्वसङ्गरहितभेदकनिष्ठया बुद्धया युक्तो धृत्वा मद्विच्छाज्ञाने दुःखाद्याभासेऽपि मण्डलीलाज्ञानात्मकधैर्येण आत्मानं जीवं नियम्य वशीकृत्य— चकारेणाऽहं कृत्वा— शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियेभ्यस्तत्त्वाच्च पुनः रागद्वेषौ मित्रशत्रुज्ञानरूपौ व्युद्स्य दूरीकृत्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ॥ ५१ ॥

किञ्च । विविकितसेवी एकान्ते मत्सेवनपरः, लब्धाशी लब्धः प्राप्तो यो मध्यसादो लाभरूपस्तद्गोचनकृत् । यतवाक्कायमानसः यतानि वशीकृतानि कायवाङ्मनसि येन सः । तथा हि— वचनेन मनसकथाव्यतिरिक्तं न वदति, कायश्च मत्सेवातिरिक्तकार्यं नोपयति, मनोऽपि मत्तन्मय स्मरति । नित्यं ध्यान-

योगपरः ध्यानेन यो योगो मत्संयोगस्तस्मिन् परतत्परः, वैराग्यं सर्ववस्तुदोषालोचनार्थकं सङ्घाश्रितः सम्पृक्त उप समीपे आश्रितः । अनेन विकारसत्त्वेऽपि तदाहिर्यं निरूपितम् ॥ ५२ ॥

किञ्च— अहङ्कारमिति । स्वज्ञानादिरूपं बलं सामर्थ्यं, दर्पं गर्व, कामं विषयभोगरूपं, क्रोधं निष्ठुरस्वाक्यरूपं, परिग्रहं गृहस्थपत्यादिकं, निर्ममो ममतारहितः सन् विबुध्य त्वत्त्वा शान्तो भगवद्गुणभवाच्छिष्टो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मात्मकस्वरूपावस्थानाय " ब्राह्मेण..." [ब. सू. ४।४।५] इत्यादिसूत्रोक्तीत्या कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेव ब्रह्माप्रतिप्रकारमाह त्रिभिः— बुद्धयेति । बुद्ध्या वेदान्तश्रवणमननपरिपाको-
त्थया ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति परोक्षनिश्चयरूपया विबुद्धया सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावनया संयुग्विशोभितया भूत्वा धैर्येण योगक्षमादिनिमित्तवैयर्थ्यराहित्येन आत्मानं देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्य, दृढासनो भूत्वेत्यर्थः । चकारात्प्राणं च नियम्य शब्दादीन् विषयास्तत्त्वाच्च, तत् इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणो-
ऽन्यन्तर्मनसैव विषयान्स्मरति तत्परित्यागमाह— रागद्वेषौ व्युद्स्य चेति । सङ्कल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः । स हि विषयं परिकल्प्य तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धम् । यथा चाक्षपादाचार्ययुक्तं— " दोषनिमित्तं रूपाद्यो विषयाः सङ्कल्पकृताः " [४।२।२] इति । दोषो रागादिः । चकारात् ' अयमहमस्मि ' इत्येतमपि भावं व्युद्स्यतेति ज्ञेयम् । ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्तुं कल्पतेति तृतीयेन सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

केन साधनज्ञानेनैवभूतो भवति इत्यत आह— विविकेति । यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । नित्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । यो नित्यं विविकितसेवी एकान्तशीली, लब्धाशी मिताशनशीलश्च । तथा नित्यं वैराग्यं रागाभावं सङ्घुपाश्रितश्च । तथा नित्यं ध्यानयोगः षष्ठाध्यायोक्तस्तत्परश्च यो नित्यं भवति स यतवाक्कायमानसो भवति । यतकाय आसनदाढ्येन, यतवाक् विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारेण, यतमानसः सर्वसङ्कल्पपत्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनैर्वतवाक्कायमानसत्वं साध्यम् । नित्यं विविकितसेवादिशीलः सन् यतवाक्कायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥

एवं यतवाक्कायमानसस्य योगिनो योगजाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति, ताश्च भुक्तौ दर्शिताः " पृथिव्यप्तेजोनिष्ले ससृष्टिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तत्र (तस्य) रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगागमिमयं शरीरम् " [श्वे. व. २।१२] इति । तथा " यं यं लोकं मनसा संविभाति विबुद्धस्तत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भुतिकामः " [युं. व. ३।२३] इति च । संविभाति सङ्कल्पयति लोकं लोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति श्रुति-
पदान्तर्यः । तथा— " नाविरोतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमानु-
यात् " [कठो. २।२३] इति । प्रज्ञानेन शाखाचार्योपदेशज्ञानेन दुश्चरितादिसेवनाद्विरक्तः शान्तो जितचित्तः समाहितो निरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशान्तमानसो योगैश्वर्यासक्तचित्तः एनमात्मानं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः । तदिदमाह— अहङ्कारमिति । यदा तु योगी यतमानसोऽस्मितमात्रप्रत्ययो भवति तदा सैवास्मि-
तादिशक्तिविषयामिगुणाहङ्कार इत्युच्यते । विषयविमुक्ता स्वस्मितेति तत्तत्समहङ्कारं निगृहीयात् । तदनिमग्रे
योगी ब्रह्मं सत्यसङ्कल्पत्वादिस्मात्सम्बन्धमासनः पश्यन् दर्पं करोति, न मनुष्योऽप्युपेक्ष्योऽस्तीति मन्यते । ततश्च ' ह्येतो धर्म-
मस्तिकावति' [१।१३।४] इत्यापस्तम्बवचनाद्विव्यान्कामानिच्छति । तत्र केनचित्त्रिमितेन कामप्रतिबन्धे ' सति क्रोधवान्भवंति, तस्य शरोस्सादुनाय भूयांसि शिष्यादिपरिग्रहं संपादयति, ततो नश्यतीति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूत-

महङ्कारमेव विमुच्य तत् इतरान्सर्वान् विमुञ्चति । अहङ्कारविमोकेऽपि निर्ममत्वं तत्प्रदर्शितेषु विषयेषु ममता-
शून्यत्वे सत्यहङ्कारः शिथिलीभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मितायां विलीयते, ततः शान्तोऽस्मितायां
अपि प्रख्यातिरिन्धनाभिव्यक्तुपरतो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

उक्तक्रमेण ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम् ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— अनेन क्रमेण— ब्रह्मभूतः ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति
किञ्चिदर्थवैकल्यात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते, न काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावो-
ऽन्यते न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । 'न हृष्यति' इति वा
पाठः । समः सर्वेषु भूतेष्वामौषम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः । नाऽऽत्मसम-
दर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' [१८।५५] इति । एवम्भूतो ज्ञाननिष्ठो
मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मां'
[७।१६] इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अपेक्षितं पूरयन्तुराशोकमवता-
रयति— अनेनेति । 'बुद्ध्या विमुञ्चया' [१८।५२]
इत्यादिरेतन् क्रमः, ब्रह्मप्राप्तो जीवश्चेव विमुक्ताशेषानर्थो निरति-
शयानन्दं ब्रह्मात्मत्वेनानुभवमित्यर्थः । अध्यात्मं प्रत्ययात्मा
तस्मिन्प्रसादः सर्वानर्थे निवृत्त्या परमानन्दविभोवः, स लब्धो
वेन जीवन्मुक्तैः स तथा । न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह—
ब्रह्मभूतस्येति । प्राप्तव्यपरिहायभावनिश्चयादित्यर्थः ।
स्वभावावुदावदमुपादयति— न ह्यति । तस्याप्राप्तविषया-
भावाभापि परिहायपरिहारप्रयुक्तः शोकः परिहायस्यैवाभावा-
दित्यर्थः । पाठान्तरे (न हृष्यतीत्यत्र) तु रमणीयं प्राप्य न

प्रमोदते तदभावावित्यर्थः । विवक्षितं समदर्शनं विशदयति—
आत्मेति । ननु सर्वेषु भूतेष्वामनः समस्य निर्विशेषस्य
दर्शनमत्राभिप्रेतं किं नियते ? तत्राऽऽह— नाऽऽस्तेति ।
उक्तविशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्ता
सुप्रतिष्ठिता भवतीत्याह— एवम्भूत इति । श्रवणमनननिदि-
ध्यासनवतः क्षमादिभुक्तस्याभ्यस्तैः श्रवणादिभिर्ब्रह्मात्मन्य-
परोक्षं मोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः । आतोदिभक्तित्रया-
पेक्षया ज्ञानलक्षणा भक्तिश्चतुर्थीत्युक्ता । तत्र सप्तमस्यवाक्य-
मनुकूलयति— चतुर्विधा इति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारमच्छेषैतैकस्वभावात्मस्वरूपः, 'इतस्त्वन्यां
प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' [७।५] इति हि स्वशेषतोक्ता, प्रसन्नात्मा क्लेशकर्मादिभिरकल्मषस्वरूपो मद्यतिरिक्तं
न कञ्चन भूतविशेषं प्रति शोचति; न कञ्चन काङ्क्षति; अपितु मद्यतिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणी-
यतायां समो निखिलं वस्तुजातं तृणवन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते परां मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदु-
(दयविभव-
ल्यलीले)-द्वयस्थितिप्रलपलीले निरस्तसमस्तहेयगन्धेऽनवधिकातिशयासह्येयकल्याणगुणगणैकताने
लावण्यामृतसागरे श्रीमति पुण्डरीकनयने स्वस्वामिन्यत्यर्थप्रियानुभवरूपां परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं कर्मयोगादिसाध्यप्रत्ययात्मा-
भवस्य परभक्त्यधिकारापादकत्वमुच्यते 'ब्रह्मभूतः' इति
श्लोकेन । तदभिप्रायेण परशेषैकस्वभावत्वस्याप्याविर्भाव उक्तः ।
योगसाध्यं ब्रह्माह्वयमिह ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायेणापरिच्छिन्नज्ञाना-
विर्भादिति । शेषत्वस्य स्वरूपानुवर्तित्वत्वं प्रागेवोक्तमित्याह
इतस्त्वन्यामिति । 'रगादिद्विषते चित्ते नास्पदी मधुसूदनः'
[वि. घ. ९।१०] इत्याद्युक्तपरमकस्याहर्तानिहतिः 'प्रसन्नारामः'
इत्युच्यत इत्याह— क्लेशकर्मादिभिरकल्मषस्वरूप इति ।
आदिशब्देन विषाकासायोरर्हणं, तथोरपि काङ्क्ष्यरूपत्वात् ;

'क्लेशकर्मविषाकासायैः' [पा. यो. १।२४] इति सन्निवोग-
शिष्टत्वाच्च । अविद्यास्मितोदयः पञ्च क्लेशाः, कर्म पुण्यपापरूपं,
जात्याद्युभौगाः विषाकाः, आशयाः संस्काराः । 'यस्मिन्
स्थितो न दुःखेन तुरुणाऽपि विचाल्यते' [६।२२] इति
प्रायुक्तं 'न शोचति' इति परामृष्टम् । तथा 'यं लब्ध्वा चापरं
लभं मन्यते नाधिकं ततः' [६।२२] इत्युक्तं 'न काङ्क्षति'
इति स्मार्तिम् । अत्र 'न प्रहृष्यति' इति पाठान्तरप्रसिद्ध-
त्वादनह्रीकृतम् । तत्रात्मात्मनोऽन्यथावैगुण्यं तावज्जायते,
परमात्मनस्तु प्रत्ययात्मनोऽन्यथावैगुण्यं तावज्जायते,
बुभुक्षास्थायिनीत्यभिप्रायेण मद्यतिरिक्तशब्दः ।

शोककाङ्क्षासुदयहेतुः 'समः' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेण—
अनादरणीयतायां सम इत्युक्तम् । इत्यानादर इत्यर्थः ।
 परावस्तवविशेषकफलमन्यानादरासम्यं व्यनक्ति— **निखिल-**
मिति । वस्तुज्ञातमित्यनेन ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामेव
 मेवैषेक्षया मायसर्वपादीनामिवावन्तरोत्कर्षस्यानादरयोग्यत्वं
 सूचितम् । **तृणवदिति—** नहि तृणवैषम्यादिकोः फललङ्घने
 सन्नः स्यादिति भावः । अत्र मच्छब्देन परमकस्तुपत्ति-
 विवृद्धवर्षेयता पूर्वत्र शास्त्रान्तरेषु च प्रपञ्चितानामुपासनदशाया-
 मनुसन्धेयानां चाकाराणामभिप्रेतत्वमाह **मयि सर्वेश्वर**
 इत्यादिभिः । **सर्वेश्वर—** इति ईशितव्यस्य वक्षस्य किं तथा-
 भूतः ईशितव्यान्तरेरिति भावः । **निखिलजगदुद्भवस्थिति-**
प्रलयलील इति— "कारणं तु ध्येयः" [अ. शिखो. ३]
 इति हि श्रुतिरिति भावः । यद्वा करणकलेवरप्रदानादिभिर्महो-
 पकारैः चतुर्विधभूते तस्मिन् निष्ठेति सृष्टिसंहारकर्मतयैवा-
 वस्थितः कोऽन्यः समाश्रयणीय इति भावः । **निरस्तसम-**
स्तहेयमन्य इति— नष्टास्मिन्मयावत्प्रतीते वस्तुन्तरेष्वि-
 वाद्वावैषुख्यादिकारणमस्तीति भावः । **अनवधिकेत्यादि**
 एकैकगुणप्रकर्षोऽपि चित्ताकर्षकः; किमुतैवं सम्भूत इति भावः ।
 यदि परं सुलभं च तदेव ह्याश्रयणीयमिति सौलभ्योपयुक्तगुणा-

नामप्यत्र सङ्ग्रहः । **लावण्यामृतसागर** इति शुभाश्रय
 विग्रहगुणोपलक्षणम् ।

श्रीमतीति— श्रीहि सर्वेषामाश्रयणीया, साध्येन निख-
 लाश्रितेति हृदयम् । शीघ्रते श्रयते चेति श्रीशब्दो निरुक्तः ।
 मनुत्रित्ययोगे । श्रुतिश्च— "ह्रीश्च(श्रीश्च)ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" [यजुसं. ३१।२२] इत्यादिका । स्मर्यते च— "नित्यै-
 वैषा जगन्माता विष्णोः शीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णु-
 स्तथैवेयं .." [वि. पु. १।८।१७] इति । एतेनोपास्तव्यप्राप्त्य-
 त्वादिकं सर्वं सत्पत्नीकस्येति ज्ञापितम् । आमनन्ति च रहस्या-
 ज्ञावदिदं इमेवार्थ— "नित्यसन्निहितशक्तिः" इति । **पुण्ड-**
रीकनयन इत्यवयवसौन्दर्योपलक्षणम् । "तस्य यथा कन्यासं
 पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम (सः) एष सर्वेभ्यः
 पापभ्यः उदित उदेति इ वै सर्वेभ्यः पापभ्यो य एवं वै" [छां. उ. १।१।७] इति सर्वपापविमोक्षकामस्यापासनायैतया
 पुण्डरीकाक्षत्वमप्युपदिष्टम् । "चछुषा तव सौम्येन पुताऽस्मि" [वा. रा. ३।३।१३] "यं पश्येन्मधुसूदनः" इत्यादिषु च
 तद्गौक्षणस्य पावनतममव्युच्यत इति भावः । भक्त्युत्पत्त्यादौ
 सर्वभिदमेकतः, स्वाभित्वं चैकतः, नचासावेकोनसर्वैस्वामीत्य-
 मिप्रायेणाऽह— **स्वस्वामिनोति** ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते— **ब्रह्मभूत** इति । ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः,
 प्रसन्नः स्वच्छ आत्मा यस्य स प्रसन्नात्मा, रागद्वेषाभ्यामनाकुप्यमाणहृदय इत्यर्थः । न शोचति न
 काङ्क्षति; समः सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु । एकमेव परमात्मानमात्मत्वेनावस्थितं पश्यन्स एवम्भूतो मङ्गकि-
 मीश्वरमक्तिं भजनं तादात्म्यं परामुक्त्यां लभत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

८ वै. प्र. गि.— अथ केन क्रमेण ब्रह्मभूताय कल्पत
 इत्यत्राऽह— **ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतः 'ब्रह्माहमस्मि'** इति
 हृदनिश्चयवान् प्रसन्नतायां शुद्धचित्तः नष्टं न शोचति, न
 चाप्राप्तं काङ्क्षति । अतो निग्रहादुग्रहप्राप्यभावात्सर्वभूतेषु

समः आत्मौघेन्येन सर्वत्र सुखदुःखदर्शी, एवम्भूतः पराङ्गत्वात्
 मङ्गकिं मयि शुद्धब्रह्मणि ज्ञानरूपं भक्तिं चतुर्थी लभते ।
 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [७।१६] इति हि प्रागुक्तम् ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०— स ब्रह्मभूतः सर्वनिरपेक्षः शुक् इव परां ज्ञानादपि फलरूपां मम पुरुषोत्तमस्य क्षराक्षरा-
 तीतस्य भक्तिं नवविधां प्रेमलक्षणां लभते, "आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुकमे । कुर्वन्त्यैदुर्लभां
 भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः" [५।७।१०] इत्यादिभागवतावकायात् । अत्र 'मङ्गकि' इत्यनेनाश्वरब्रह्मात्मव-
 ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्यापि पुरुषोत्तमभक्तिरेवातिशयितपुरुषार्थो भगवताऽऽसिमितः, न त्वश्वरब्रह्मैक्यं साङ्ख्या-
 दिनेति गम्यते । अन्यथैवं नोक्तं स्यात् । न चेह 'ब्रह्मभूताय कल्पते' इत्येव न ब्रह्मरूप इत्यतो 'विशते
 तदनन्तरं' [१८।५५] इत्येक्यमेवावातीति वाच्यम्, अमे 'ब्रह्मभूतः' इति सिद्धनिर्देशस्तदनन्तरं प्रत्युत तस्य
 भक्तिलाभकथनात्, तथाऽक्षरातीतपुरुषोत्तमत्वाभिज्ञानतः पुरुषोत्तमस्वरूपप्रवेशोक्तेश्च; अतोऽश्वरज्ञानरूपं
 प्रमाणमार्गादधिकोऽयं प्रमेयमार्गः पुरुषोत्तमसम्बन्धपर्यवसायीति ।

अश्वरब्रह्ममार्गो हि अश्वरब्रह्मोपासनम्, ततः श्रवणादीच्छा, ततः श्रवणादिसिद्धवर्धकज्ञानतोऽश्वरात्मैक्य-
 फलम् । भगवन्मार्गो तु भगवदीयस्वधर्माचरणद्वारा श्रीपुरुषोत्तमभजनं तत्कृपयाक्षरात्मब्रह्मभावेऽपि श्रवणकर्तृत्वेन
 सेवनादिभिः पुनरपि श्रीशुकोद्धवादेरिव पुरुषोत्तमभक्त्या प्रवेश एव एकं कामिकं फलमिति भेदः । अतएव
 'वदन्ति तत्तत्त्वचिदः' [भाग. १।२।११] इत्यत्र यशोदोत्सङ्गाललितं पुरुषोत्तमतत्त्वं भगवानिति

सात्वतः, उपासते 'अक्षरं ब्रह्म' इति साङ्ख्यः, 'परमात्मा' इति योगिन इत्युक्तम् । ते च यथायथं निर्गुण-सगुणभक्तिज्ञानकर्मभावधीविषयाः । निर्गुणपरभक्तिविषयस्तु पुष्टिपुरुषोत्तम एव गुणातीतः लोकवेदाप्रथितः । इदं सर्वं 'गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः' [ब्र. सू. ३।३।२९] इति सूत्रे विचारितं भाष्यकारेणेति ततोऽवगन्तव्यम् ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.—ब्रह्मात्मावस्थितः फलमाह—ब्रह्म-
भूत इति । ब्रह्मात्मावस्थितः, प्रसन्नः आनन्दयुक्त आत्मा
चेतो यस्य तादृशः सन्, नष्टपदार्थेषु भगवद्ब्रह्माज्ञानेन
न शोचति, प्राप्तव्यं तदिच्छां विना न काङ्क्षति । सर्वेषु भूतेषु
कार्यात्मकस्वरूपज्ञानेन समः परां प्रेमलक्षणां मद्भक्तिं
लभते ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० द्वी०—अस्यैवं शान्तस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह—ब्रह्मभूत इति । यो हि सुप्तौ ल्ये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्तमोप्रस्तचित्त इव तन्म्रालुरुत्तिष्ठति । ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृतेनेव समाधिसुखेन तृप्तस्तदेकप्रवणो न शोचति नष्टम् । नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति दारा-दिफलम् । सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः 'ब्रह्मेवेदं सर्वं' इति बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सन् परां मद्भक्तिं द्वैतदृष्टि-विवर्जितां भावनां लभते । पातञ्जलयोगी तु न व्युत्थाने परां दृष्टिं लभते, भेददर्शित्वात् । अयं च भक्तः श्रीभागवते [१।१।४९] दर्शितः—'सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावमीक्षते । भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतो-त्तमः !' इति; सोऽयं चतुर्थो भक्तः 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इति भगवताऽपि दर्शितः ॥ ५४ ॥

अनन्योत्तमभक्तिप्राप्तेः फलम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.—ततो ज्ञानलक्षणया—भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यश्चाहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकसं अजमजरममरमयं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव—नात्र ज्ञानानन्तर-प्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते—ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति । किं तर्हि ? फलान्तराभावाज्ज्ञानमात्रमेव, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।२] इत्युक्तत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.—ननु समाधिसाध्येन परमभक्त्या-
त्मकेन ज्ञानेन किमपूर्वमाप्यते ? तन्नाऽऽह—तत इति ।
भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यक्षया जानाति,
व्याप्नोतीत्यर्थः । तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं विद्युतेति—यावा-
निति । आकाशकल्पमनवच्छिन्नत्वमसहत्वं च । चैतन्यस्य
विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति—अद्वैतमिति । ये तु द्रव्य-
बोधात्मत्वमात्मनो मन्यन्ते तान्प्रत्युक्तं—चैतन्यमात्रेति ।
आत्मनि तन्मात्रेऽपि धर्मान्तरमुपेत्य धर्ममार्गित्वं प्रत्याह—
एकस्मिन्मिति । सर्वविकिराहाहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनो

व्यवस्थापयति—अजमिति । उक्तविकिराभावे तदेत्वज्ञाना-
सम्बन्धं हेतुमाह—अभयमिति । तत्त्वज्ञानमनृत्य तत्फलं
विदेहकैवल्यं लभमयति—तत इति । तत्त्वज्ञानस्य तस्माद-
नन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह—नात्रेति ।
भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तः ? इत्याशङ्क्योपचारिकत्वमाह—
किं तर्हि ? प्रवेश इति शेषः । ब्रह्माप्रतिरेव फलान्तरमि-
त्याशङ्क्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावान्न ज्ञानातिरिक्ता तत्प्राप्ति-
रित्याह—क्षेत्रज्ञं चेति ।

१ शां. भा.—ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानाति' [१८।५०] इति, कथं विरुद्धं ? इति चेदुच्यते—यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति, न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणापेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ।

२ आ. शां. व्या.—ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या माम-
भिजानातीत्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । विरुद्धत्वं स्फोरयितुं

पृच्छति—कथमिति । विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते—उच्यत
इति । तत्र ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाम्बिव्यक्तिरित्याह—यदैति ।

एवकारनिरस्य दर्शयति— न ज्ञानेति । इत्यावयोः सिद्ध-
मिति शेषः । ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिव्यक्तत्वेऽपि कथं

प्रकृते विरोधधीः ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— ततश्चेति ।
विरुद्धमिति शेषः ।

१ शां. भा.— नैष दोषः, ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मा-
नुभवनश्चावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारि-
कारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादि गुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादि-
कारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनश्चरूपेण यदवस्थानं सा परा
ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— शङ्कितं विरोधं निरस्यति— नैष
दोष इति । उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति— शास्त्रेति । यो हि
शास्त्रानुसाराचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः “ आचार्यवान्पुरवो
वेद ” [छां. उ. ६।१।४२] इति श्रुतेः तस्याथ परिपाकः
संन्यासदिप्रतिबन्धनसत्तत्र हेतुमुत्पदेशस्यैव सहकारिकारणं

यदुद्धिशुद्धादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यदैक्यज्ञानं
तस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्धानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां
संन्यासेन सदितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव सर्वैकत्वपरार्हिते
यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यवह्रियते प्रामाणिकैरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— सेयं ज्ञाननिष्ठाऽर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तया परया
भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरुपेतो निर्वर्तते । अतो ज्ञान-
निष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं
वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थवद्भवति, “ विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षार्चं चरन्ति ”
[बृ. उ. ३।५।१] “ तस्मान्वाससम्पां तपसामतिरिक्तमाहुः ” [महाना. १६।१४] “ न्यास
पञ्चात्यरेचयत् ” [महाना. १५।१२] इति । ‘ सन्त्यासः कर्मणां न्यासः ’ ‘ वेदानिर्मं च लोकममुं च
परित्यज्य ’ [आ. ध. सू. २।२३।१३] ‘ त्यज धर्ममधर्मं च ’ [सं. उ. २।१२+म. भा. १।२३२९।
४०+३३१।४४] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— यदि यथोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा कथं
तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता ? इति तत्राऽऽह— सेयमिति ।
यथोक्तया भक्त्या भगवत्परब्रह्मणं सिध्यतीत्याह— तथेति ।
तत्त्वज्ञानस्य फलमाह— यदनन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपाया
भगवद्भक्तेस्तत्त्वज्ञानातिरेकात्फलस्य चाज्ञाननिवृत्तेस्तन्मात्र-

त्वाद्वेदोक्तैश्चोपचारिकत्वात्प्रकृतं वाक्यमविरुद्धमित्युपसंहरति—
अत इति । औपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य
स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थोपयिकत्वमित्युक्तिसत्त्वे
मानमाह— अत्र चेति । तदेव शास्त्रमुदाहरति— विदित्वे-
त्यादिना ।

१ शां. भा.— इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्थ-
वादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्राति-
लोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं सम्भवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनि-
वेशश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रमनवत्कर्मणा सह भावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्पयोः रिवान्तर-
वान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— दर्शितानि वाक्यानि ‘ सर्वकर्माणि
मनसा ’ [५।१३] इत्यादीनि । नन्वेषां वाक्यानामविव-
क्षितार्थत्वात्प्राप्तिं त्वार्थं प्राप्ताभ्यमित्याशाङ्क्याध्ययनविशुद्ध्या-
त्तत्वादेव वाक्यानां तदुत्पत्तिवाचित्वेरेषां नैवमित्याह— न
चेति । तथापि सोऽरोदीदित्यादिवचनं स्वायं मानतेत्याशाङ्क्या-
ऽऽह— न चार्थानवत्त्वमिति । इदंश्च सुसुक्ष्मोपेक्षितमाधौ-
पयिकज्ञाननिष्ठस्य संन्यासेऽधिकारो न कर्मनिष्ठायामित्याह—

प्रत्यगिति । ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठा विरुद्धेत्यत्र दृष्टान्तमाह— न
हीति । ज्ञाननिष्ठास्वरूपानुवादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्याः सह
भावित्वं विरुद्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह— प्रत्यगात्मेति । कथं
ज्ञानकर्मणोर्विरोधधीरित्याशाङ्क्य कर्मणां ज्ञाननिवर्त्यत्वंस्य
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह— पर्वतेति । अन्तरवानुभयोरेक-
धर्मिणित्वेन साङ्ख्योभावसम्पादकभेदान्नित्यर्थः । ज्ञानकर्मणो-
रसमुच्चये फलितमुपसंहरति— तस्मादिति ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— तत्फलमाह— भक्त्येति । स्वरूपतः स्वभावतश्च योऽहं, गुणतो विश्रुतितोऽपि यावांश्चाहं, तं मां एवंप्रकारं भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां विशते प्रविशति; तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्या अनवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' [११५४] इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुत्वाभिधानात् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्फलमाहेति— अव्यवहितं व्यवहितं चेति शेषः । पूर्वप्रत्योक्तजगत्कारणत्वलक्षितसर्वेश्वराख्यधर्म्य-भिप्रायेण 'यः' इत्यस्यार्थमाह— स्वरूपत इति । विधि-निषेधरूपशोधकवाक्यावसितसर्वविद्यानुसन्धेयस्वरूपनिरूपकधर्म-योगः स्वभावत इति निर्दिष्टः । स्वरूपनिरूपकधर्माभावे अनिरूपितस्वरूपतया निस्स्वभावमेव वस्तु स्यात् । स्वरूप-शब्दः स्वरूपनिरूपकधर्मपरः, स्वभाववस्तुस्तु सौलभ्यपर इति केचित् । यावच्छब्दो हि प्रकर्मनिरूपपरामर्शयोगाकारविषयो युक्त इत्यभिप्रायेणाऽहं गुणतो विश्रुतितोऽपीति । यावांश्चाहमिति गुणशब्दोऽहं निरूपितस्वरूपविशेषकज्ञान-शक्त्यादिसमस्तधर्मविषयः । 'यावान्यथ' इत्यनयोर्व्युत्क्रमेण व्याख्यानं बुद्धपारोक्ष्यमप्रदर्शनार्थम् । 'तत्त्वतः' इत्यस्य 'यावान्यथ' इत्यत्रानपेक्षणात् 'अभिजानाति' इत्यत्र संशयादिशुद्धासाय तदपेक्षणाच्च तत्त्वतोऽभिजानातीति योजितम् ।

'मां तत्त्वतोऽभिजानाति' इत्युक्तस्यैव 'मां तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यनुभाषणमुपायभूतस्यापि वनाहुतमतया सुदुर्लभ-त्वेनादरातिशयार्थम् । 'तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यनेनैव आनन्त्य-

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मस्वरूपावगतौ भजनेन मां सर्वेश्वरमभिजानाति अवगच्छति 'शवानहमुपाधिक्षुतमिन्नप्रपञ्चस्वरूपेण यश्चास्मि' इत्यवाप्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च । तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं विशते प्रविशति, ब्रह्मैव सर्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सप्तमाध्याये (श्लो. १८) 'उदाराः सर्व एतैव ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' इत्युक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

८ वे. ब्र. गि.— तत्त्वतः भक्त्येति । भक्त्या ज्ञान-लक्षणया मामभिजानाति साक्षात्करोति । कीदृशम् ? यावानेहद्वयाधिक्षुतविस्तारभेदः, यश्चाहमस्मि निरस्त-समस्तोपाधिभेदः सत्यज्ञानानन्दध्वनः, तं मां जानाति । ततस्तेन भक्तिलक्षणज्ञानेन मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते प्रविशति; मन्त्रोपायवतीत्यर्थः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [छं. उ. ३. १. ११] 'स एव तदभवत्' [छं. उ. ३. १. ११] 'ब्रह्मैव सन्मन्त्रायेति' [छं. उ. ३. १. ११] 'तै. आ. २. २. ५' 'स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति' [१. १. १८] 'मन्त्रक एतद्विज्ञाय मन्त्रावाधोपपद्यते' [१. १. १८] इत्यादिप्रमाणशतसिंहा-
सन्धेयम् । 'ज्ञात्वा विशते' इत्यनेनैव प्रवेशस्य ज्ञानान-
न्तर्यं सिद्धेऽपि पुनः 'तदनन्तरम्' इत्युक्त्या कर्मफलस्य
स्वगदिरिव ज्ञानफलस्य श्रुतेः साधनोत्तरविलम्बो नास्तीति
दृशितम् । यद्वा न विद्यतेऽन्तरं भेदोऽप्येवमन्तरं, तदिति
ब्रह्म; अद्वितीयब्रह्मरूपं मां ज्ञात्वा विशतीत्यर्थः ।
यत्नव रामाजुलेन व्याख्यातम् " मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां प्रविशति ।
मद्विभूतिगुणदर्शनान्तरकालमाविन्याऽनवधिकातिशयभक्त्या
मां प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा
भक्तिरेव, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' [११५४] इति
तस्या एव प्रवेशहेतुत्ववर्णनात्—' इति; तत्र वक्तव्यम्—

सिद्धयर्थे हेतुगोचर्यज्ञापकानुवादस्य सिद्धत्वात्, 'तदनन्तरम्' इत्यनेनैव प्रवेशस्थानान्तर्यकण्ठोक्तः, 'भक्त्या त्वनन्यया' [११५४] इत्यादौ प्रवेशोऽपि हेतुतया भक्तेरेव प्रागुक्तत्वाच्च ततो भक्तितो मां विशते इत्येवान्वयो दृशितः । 'प्रवेष्टुम्' इति प्रागुक्तैकाग्र्येणाप्ययं पदसिद्धये च प्रविशतीत्युक्तम् । यथावज्ज्ञानमपि काष्ठाप्राप्तभेदः । अन्योन्याश्रयणं च भेदः पूर्वमेवादात्परिहृतम् । सैव तु तथाविधावस्था साक्षान्मोक्षसाधन-मित्याह तत्त्वत इत्यादिना । दर्शनशब्देनानुभाषणात् 'तत्त्वतोऽभिजानाति' इत्यस्य साक्षात्कारपरत्वं व्यञ्जितम् ।

परमकरस्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव सार्धम्, तदेव तु साक्षान्मोक्ष-साधनमिति कुष्ठमिदमपाकरोति अत्रेति । एवकारेण दर्शनव्यवच्छेदः । यद्यप्यत्र भक्त्याऽपि व्यवहितः, तत्त्वज्ञानं त्वव्यवहितं, तथापि व्यवहितपरामर्श एव युक्तः; अन्यथा 'तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यादिना पुनश्चिप्रसङ्गात् । अत्र दर्शन-जनकभक्त्यनुवाददे प्रयोजनाभावात्सैव तदुत्तरावस्था परादृशते इति भावः । प्रागुक्तं हेतुमाह भक्त्या त्वनन्ययेति । अयम-भिप्रायः— उपकर्मन्यायात्पूर्वं प्रवर्त्तं, स्पष्टास्पष्टयोश्च स्पष्टानु-सारेणान्यद्गमयितव्यम्— इति ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५५ ॥

किमियं भक्तिज्ञानरूपा किंवा ज्ञानहेतुरथान्तरम् ? आद्ये दृष्टापत्तिः । अन्ये तु परमात्मप्रवेशहेतुत्वेनाभिमतया भक्तेः ' भक्त्या मामभिजानाति ' इति ज्ञानहेतुत्वेन पूर्वोक्तोक्त-
भक्त्यभिप्राये तस्मात्तत्त्वदर्शनोत्तरकालमाविष्मन्तुपपन्नम् । तद्विशेषं तु तत् इति पूर्वोक्तभक्तिपरामर्शकसर्वनामब्रह्म-
नूपपत्तिः । किञ्च प्रेमरूपा किञ्च भक्तिज्ञानस्यैव साधनं; ज्ञानमेव तु श्रुतिं प्रति साधनमिति गीताचार्यस्य भगवतो मत्स्य, यदाहुः स्वयमेव— ' तेषां सततशुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ' [१०।१०] 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावापोषयते' [१३।१८] इति ।

अतो भक्त्युक्तिहेतुत्वमयुक्तम् । पराक्रान्तं च पूर्वाचार्यैः श्रुतेर्ज्ञानैकसाध्यत्वव्यवस्थापने । 'भवत्या त्वनन्यथा शक्यः' [११।५४] इति तु ज्ञानद्वारकमेव श्रुतिहेतुत्वं भक्तेः प्रति-
पादयति, ' ददामि बुद्धियोगम् ' [१०।१०] इति श्रापुक्तवचनैकाग्र्योक्तं ' श्रुतेर् ददुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पर-
न्तप ! ' [११।५४] इति वाक्ययोश्च प्रवेशरूपश्रुतिहेतोः, साक्षात्कारस्वोक्तेरिति विद्म् ॥ ५५ ॥

९ व० त० दी०— भक्त्येति । स मदीयया भक्त्या निर्गुणया निर्गुणविषयकत्वात्परया मामेकं निर्गुणं पुरुषोत्तममभिजानाति तत्त्वतः यावानन्यश्चास्मीति । यादृशैश्वर्याद्यनन्ताल्लौकिकगुणविशिष्टो यादृशलीलापरिकर-
सहितः प्राकृतगुणसृष्टिरहितो ब्रह्मपरमात्मा भगवानिति मेदेन ततो नामविस्तृतोऽस्मि यथातथा मामभिजानाति, एवं अभिज्ञानमुक्तं भागवतचतुष्टयोक्त्यां ' यावानहं यथाभावो यद्वर्णगुणकमेकः ' [भाग. २।१।११] इत्यादि । तदनन्तरं तत्त्वतो मां पुरुषोत्तमं ज्ञातेत्यनुवादः; तत्त्वतो वा पुरुषोत्तमं मां विशते; प्रवेश एव फलं ' निर्गुणा शुक्तिरस्मादि सगुणा साऽन्यसेवया ' इति निबन्धे ' अलौकिकसामर्थ्यं सायुष्यं सेवोपयोगिदेहो वा वैष्णवादिषु ' इति सेवाफले च निरूपितम् । अथवाऽऽविशते पुरुषोत्तमाविष्टो भवति । अतएवोक्तमाचार्यैः सुबोधिनां ' शुक्रो भावनया गोकुले स्थित्वाऽऽह य एतदिति स भगवान् इति च ' । तेन ब्रह्मभूतोऽपि शुक्रः श्रीपुरु-
षोत्तमभक्तिरत्त्वज्ञानतः श्रीपुरुषोत्तमाविष्ट एव तल्लीलामध्यगता भवतीत्यवसीयते । तदनन्तरं तेन वान्तर्-
मेदो यथा भक्तिरत्वेति वा । तथा च श्रुतिः— " ब्रह्मविद्वाप्नोति परं " [तैत्ति. २।१।१९] " य-(त)-दृशरे परमे व्योमम् " [महान. १।२] " यो वेद निहिदि गृहाय " [तै. उ. २।१।११] " सोऽस्तुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता " [तैत्ति. २।१।११] इति । एतेनाक्षरमार्गात् भगवन्मात्रं वैलक्षण्यं यत्र भगवानेव प्रमाणं प्रमेयं चेति दर्शितम् ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भक्तिभाक्फलमाह— भक्त्येति । तत्तत्तदनन्तरं भक्त्या भजनेन वा अगणितानन्दलीलारूपो यश्च केवलमानन्दरूपोऽस्मि तादृशं मां तत्त्वतः कारणप्रत्यक्ष-

धर्मैः अभिजानाति सर्वथा जानाति । तदनन्तरं तत्त्वतो ज्ञात्वा मां लीलकर्तारं विनष्टे, आनन्दरूपो भवतीत्यर्थः । यद्वा मां ज्ञावा विशते लीलास्विति शेषः ॥ ५५ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्या अद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणाया भक्तेः फलमाह— भक्त्येति । मां उक्तविषया भक्त्या ज्ञानी अभितः साफल्येन जानाति । साफल्यमेवाऽऽह— यावानिति । किमहमप्युपरिमाणो वा देह-
सम्पत्तो वा तार्किकाणामिव काशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयो वा सप्रपञ्चाद्वैतवादितामिव स्वगतमेदवान्वाऽखण्डैकरसो वा ? इति परिमाणतस्तत्त्वतो मां तत्त्वार्थं जानाति । तथा यश्चास्मीति— देहे-
न्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्थायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शून्यं वा कर्मा भोक्ता वा जडो वा जडाजडरूपो वा चिद्रूपो भोक्ता वा कर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जित आनन्दधनो वा ? इति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन मामजरममरमभयमशोकं जानाति । तथा च श्रुतिः— " भियते हृदयग्रन्थिद्विहयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टेपरावरं " [सुं. उ. २।२।१८] इति ।

आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति— एवं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ? [१३।२] इत्युक्तेः सर्वक्षेत्रेष्वेकमां विभुं सच्चिदानन्दधनं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षाच्छून्य ततो व्याप्तो ब्रह्मभावं गतो भवतीत्यर्थः । " ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति " [सुं. उ. ३।२।१९] इति श्रुतेः । यद्वा तत् इति कारणब्रह्माभावापत्तिः सार्वान्तर्यरूपा प्रथममुक्ता " य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति " [बृ. उ. १।४।१०] " स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् " [ऐ. ब. ३।१२३] इत्यादिश्रुतिभ्यो मुक्तानां साक्षात्स्याभावगमनात् । ततमं ततमं एकस्वकारम्ब्रह्मानन्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो द्रष्टव्य इति श्रुतिभाष्यम् । अनन्तरं कारणभावापत्तेरुपपदेन तत् तद्वत् तच्छब्दाभिधेयम् । " तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति " इति श्रुतेः । शुद्धं ब्रह्म विशते तर्पणापाये प्रतिबिम्बो विम्बमिव प्रकिशति । कार्योपाधीनां जीवानां कारणोपाधीधर-

प्राप्तिद्वारैव निष्कलत्रप्रप्राप्तिरित्यावेदिदं प्रागेव । यद्वा मां ज्ञात्वा तद्विशत इत्येतावतैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्यं सिद्धे तदनन्तरमितिपदेन तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहं परामृश्य तस्यातानन्तरमिति व्याख्येयम् । यतो जातेऽपि तत्त्वज्ञाने यावदेहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धाद्धिदेहकैवल्यं न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् “विमुक्तश्च विमुच्यते” [कठो. ५।१] “भूयश्चान्ते विश्वमायानिबृत्तिः” [श्वेता. १।१०+नार.प.१।१] इति मुक्तस्य मुक्तिं निबृत्तायाश्च मायायाः पुनर्निबृत्तिं वदज्जीवन्मुक्तिशास्त्रं बाधितं स्यात् । यथा तार्किकाणां नष्टेऽपि समवायिकारणे पटादिकं क्षणमात्रमवशिष्टते, एवमस्माकमप्यनादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविद्याया विनाशेऽपि किञ्चित्कालं देहादिप्रतिमानं युज्यते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवता उक्तं—“उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” [४।३४] इति । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतिरपि तल्लक्षणाभिधित्सयैव प्रवृत्ते इति दिक् ॥ ५५ ॥

ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां भगवदर्पणेनैव तस्मिन्कृत्या शाश्वतपदप्राप्तिः ।

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भयपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.—स्वकर्माणां भगवतोऽम्पचर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽप्युना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयादाव्याय—सर्वेति ।

२ आ. शां. व्या.—तर्हि ज्ञाननिष्ठैव मोक्षसम्भवाच्च कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वकर्मणेति । तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्चनसर्वं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठायोग्यताऽपि किमर्थं ? इत्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठासिद्धयेत्याह—यस्मिन्नेति । ज्ञाननिष्ठाऽपि कुत्रोपयुक्ता ! इत्याऽऽह—मोक्षेति । स्वकर्माणां भगवदर्चनान्मनो भक्तियोगस्य परम्परया

मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विध्यपेक्षितां स्तुतिमवतारयति—स भगवदिति । ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युच्यते प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विभागेन प्रतिपादितं, किमिति वार्त्ता कर्मनिष्ठा पुनः स्तुत्या कृतव्यतयोच्यते ! तत्राऽऽह—शास्त्रार्थेति । तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादिहोपसंहारः । स च शास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढतां द्योतयतीत्यर्थः ।

१ शां. भा.—सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽस्तुतिष्ठन् मद्भयपाश्रयः, अहं बाधुदेव ईश्वरो व्यापाश्रयः यस्य स मद्भयपाश्रवः, मय्यर्पितसर्वात्ममाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्मन्मेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

२ शां. आ. व्या.—यद्यपि कस्यचिद्वर्णानुष्ठानयो बुद्धिबुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्यति तथापि पापबाहुल्यात्कर्मामुच्छयिनोऽपि कस्यचिद्बुद्धिद्वयभावे कैवल्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह—सर्वकर्मणांति । सर्वशब्दादुरोधादीश्वराधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे—प्रतिषिद्धान्यपीति । नित्येनैमित्तिकवदित्येपरर्थः । निषिद्धावरणस्य ग्रामादिकत्वं व्यावर्तयति—सदे-

ति । अनुतिष्ठन्वैष्णवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः । पापकर्मकारिणो यथोक्तपद्माप्तौ पापस्यापि मोक्षफलत्वमुपगतं स्यादित्यत्राऽऽह—मद्भयपाश्रय इति । तस्यैव तात्पर्यमाह—मयीति । तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुपेक्षितं स्यादित्यत्राऽऽह—सोऽपीति । प्रसादोऽस्तुप्रहः सम्यग्ज्ञानोदयः पदपदनीयतुपनिवृत्तात्पर्यगमनं, अव्ययमपक्षयहितम् ॥ ५६ ॥

३ रा. भा.—एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधनरूपाणामनुष्ठितानां विपाक उक्ताः; इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनैव प्रकारेणानुष्ठितानां स एव विपाक इत्याह—सर्वेति । न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि, मद्भयपाश्रयः मयि सन्त्यस्तकर्तृत्वादिकः, कुर्वाणो मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदमव्ययं अविकलं प्राप्नोति—पद्यत इति पदं—मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वत्र ज्ञाननिष्ठोका, अनन्तरं कर्म-
निष्ठोक्त्यत इति शङ्कान्मुदासाय पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठायामेवावाप्तर-
विशेषविपक्तिमनुवदन् सङ्गतिमाह— एवमिति । विपाकोऽत्र
पूर्वलोकोद्वयोक्तपराभक्तिपरमज्ञानपरमभक्तिपर्यन्तः । विहितकर्मणां
पूर्वमुक्तत्वासर्वकर्मार्णवपीति निषिद्धानुष्ठानं भगवदनन्यतास्तु-

त्यर्थमुपक्षिप्यत इति स्वैराभिलाषिशङ्करादिमतमशकरोति
इदानीं काम्यानामपि कर्मणामिति । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्री-
शेषेवातुक्तसङ्ग्रहणार्थ इति भावः । तदेव विवृणोति न केवल-
मित्यादिना । पूर्वलोकोक्त्यप्राप्त्यमेवात्रापि सविशेषणपदशब्देन
निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वक्ति पद्यत इति ॥ ५६ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्तवोपसंहरति— सर्वकर्मणांत्यादिना ॥ ५६ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरप्रश्नस्य सङ्गतिं सूचयंस्तात्पर्यमाह— पुनरिति । उपसंहरति, शास्त्रमिति शेषः ॥ ५६ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वकर्मणि सर्वाणि कर्मणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽहमात्मा
व्यपाश्रयो यस्य स मद्भवाश्रयः, ‘ ईश्वरमेवाहं शरणं प्रपन्नः, स एव मम योगक्षेमनिर्वाहकः ’ इत्य-
भिविनेश्वानित्यर्थः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमनादिमव्ययमनन्तं विष्णोः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— अथेदानीं फलत्यागपूर्वकभगवदेकारा-
धनरूपकर्मनुष्ठानलक्षणसात्त्विकत्यागात्मकसत्त्वास्तत्स्वज्ञान-
हेतुरित्येष्टमध्यायार्थेष्टपसंहृतौ प्रशंसति— सर्वकर्मणांति ।
न केवलं नित्यनैमित्तिकान्येव, अपितु सर्वाणि कर्माणि
काम्यान्यपि सदा मद्भवाश्रयः अहमेव व्यपाश्रय आश्रय-

णीयः— न तु स्वर्गादि फलं—यस्य स तथोक्तः सन् कुर्वाणो
मत्प्रसादाच्चित्तशुद्धिज्ञानरूपात् शाश्वतं नित्यं पदमवाप्नोति ।
तर्हि वैकुण्ठ—कैलासादि—परिच्छिन्नस्थान—विशेषरूपम् ?
नेत्याह—अव्ययं त्रिविधपरिच्छेदरहितम्, असङ्गान्नान्दात्मकं
ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं सर्वेषामपि कर्मणामुक्तविधयाऽनुष्ठीयमानानां तु सतामेष एव विपाक इत्याह—
सर्वेति । यो भगवन्मार्गाद्यन्वाहः सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि च स्वधर्मरूपाणि कर्माणि मद्भीनः
सन्कुवाणः भगवानेवान्तर्यामी प्रेषयति, तदिच्छया कृतं कर्म बन्धकं न भवतीति भगवन्तं मामाश्रितः स मत्प्र-
सादान्नमत्कृपातः नित्यं पदं ब्रह्माक्षरं धामाप्नोति । इदमप्येकं परं फलं भक्तितत्त्वज्ञानतः पुरुषोत्तमसायुज्य-
मित्याशयेन ‘ अथ ’ इत्युपसर्गः ॥ ५६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वकर्मफलक्षया स्वसम्बन्धि-
कर्मफलमाह— सर्वकर्मार्णवपीति । सदा निरन्तरं मद्भ-
वाश्रयः अहमेवाश्रयणीयो यस्य तादृशः सन् सर्वकर्मार्णवपि

मदाशारूपेण, न तु फलाभिलाषेण कुर्वाणो मत्प्रसादात्
शाश्वतमनादि, अव्ययमविनाशि, एतादृशं पदमक्ष-
मवाप्नोति, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु “ तद्यथेषोकात्फलमग्नौ प्रास्तं (प्रोतं) प्रदूयैतैर्ब हार्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते ’
[छां. उ. ५।२४।३] इति पूर्वकर्मणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनैव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणां
नाशभावाज्ज्ञानोत्तरमपि देहधारेण स्वाभाविकानां कर्मणां वज्जेनस्यासम्भवादवश्यं ज्ञानिनोऽपि बन्धः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वकर्मार्णोति । मद्भवाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानचनः प्रत्यागात्मा व्यपाश्रय आश्रयो यस्य स
मद्भवाश्रयो इदानीं सर्वकर्मणि विहितानि निषिद्धानि वा सदाऽसकृत् कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनुग्रहा-
च्छाश्वतं नित्यं अव्ययं परमसर्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति । न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्बध्यते
“ तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः सायुक्ताः द्विषन्तः पापकृत्याम् ” इति । “ न ह वा एवंविदि किञ्चन रज
आच्छन्तःक ” “ तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन ” [बृ. उ. ४।४।२३] इत्यादिशास्त्रेण
तत्त्वज्ञानिनः कमलिपश्रवणात् ॥ ५६ ॥

एतावदुपदिष्टस्याप्यर्जुनस्यान्तिमकर्तव्योपदेशः ।

चेतसा सर्वकर्मणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्—चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे सन्न्यस्य 'यत्करोषि यदश्नासि' [१।२७] इत्युक्तन्यायेन, मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य-आश्रयोऽनन्यशरणत्वं—मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

२ आ. शां. व्या.— परमेश्वरप्रसादस्यैवं माहात्म्यं यतः । मात्रादिति ज्ञानं विवेकबुद्धिः । आश्रयशब्दापेक्षाह—
सिद्धं तस्मात्तत्प्रसादायै भवता प्रयतितव्यमित्याह— यस्मा-
दिति । भगवत्प्रसादासादितसम्यग्ज्ञानादेव मुक्तिः, न कर्म-
अनन्येति ॥ ५७ ॥

३ रा. भा.— यस्मादेवं तस्मात्—चेतसा आत्मनो मदीयत्वमभियाम्यत्वबुद्ध्या, उक्तं हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा' [३।३०] इति; सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि सन्न्यस्य मत्परः अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसन्धानः कर्माणि कुर्वन्निममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तं परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपा-
याजुषासनहेतुरित्याह यस्मादेवमिति । चेतस्यशब्दाफल्याय
तदभिप्रेतं चेतसो भगवति कर्मसत्यासकरणत्वं येन प्रकारेण,
तमाह आत्मनो मदीयत्वमभियाम्यत्वबुद्धयेति । अत्र
चेतस्यशब्दस्यैव तात्पर्यं प्राचीनसविशेषणनिर्देशेन स्थापयति
उक्तं हीति । अभ्यात्मचेतसा, परशेषत्वादिविशेषितयथा-

वस्थितात्मगोचरबुद्धयेत्यर्थः । सर्वशब्देन स्वरूपकार्त्स्न्यवदनु-
बन्धिकात्स्न्यमपि प्रागुक्तप्रकारेणाभिप्रेतमित्याह सकर्तृकाणि
साराध्यानीति । बुद्धियोगशब्देन मुमुक्षोरसाधारणं कर्तृत्वा-
नुसन्धानादिकं सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याह इममेव बुद्धि-
योगमिति ॥ ५७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५७ ॥

७ ह. पै. भा.— चेतसेति । 'सर्वलोकाध्यक्षः सकलकर्मफलभोक्ता वासुदेवो मे शरणं' इत्य-
नेन सर्वकर्माणि ममेश्वरस्याऽऽराधनमिति मयि सन्न्यस्य समर्प्य, मत्परोऽहं वासुदेवः परः प्रधानं यस्मासौ
मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्योक्तया (३०) बुद्ध्या योगमाश्रित्य प्राप्य मयीश्वरे चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं
सर्वकालं भव जायस्व ॥ ५७ ॥

८ वं. ग्र. नि.— यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येतादृशं सार्विक-
सन्त्यासं कुर्वितुं पदिश्रमध्यायार्थं उपसंहरति—चेतसेति ।
बुद्धियोगम् 'बुद्धियोगे हिमां श्यु' [१।३९] इति प्रागु-
पदिष्टया (३०) बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य मत्परो मदेकपुरुषार्थः,
फलाभिसिन्धुश्च इति यावत् । सर्वकर्माणि चेतसा

विवेकेन 'यत्करोषि यदश्नासि' [१।२७] 'स्वकर्मणा
तमभ्यर्च्य' [१।८४६] इत्यादिभोक्तेन मयि सन्न्यस्य
समर्प्य सततं मच्चित्तो भव । सर्वदाऽनुष्ठीयमानकर्मणां
मय्यर्पणे हि सततं मच्चित्तैव भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

९ व० त० दी०— अतस्त्वमपि चेतसा योगभक्तिवासितेन मयि साक्षात्कर्त्तारि परदेवतायां सन्न्यस्यानु-
सन्धाय त्यागार्थकत्वेऽपि 'दण्डिपुरुषं त्यज' इतिवद्दिशेषणपरित्यागविषयक एव, न तु विशेष्यपरित्यागविषयक
इति कर्तृत्वादित्यागपूर्वकं मत्परः 'नाहं कर्ता, मदन्तर्यामी मुख्यकर्ता सर्वं करोति, अहं तु तदधीनः, स यथा
प्रेरयति तथा करोमि' इति भावेन मदुक्तकारितया वा मत्परः, उक्तसाङ्ख्ययोगाश्रयं बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं
मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

१० पु. अ. त.— यस्मान्मदाश्रितस्य कर्मकरणेऽपि
तद्धारणहितं फलं भवत्यतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह—चेतसे-
ति । चेतसा बहिरप्रदर्शयन् निष्कपटतया सर्वकर्माणि
सन्न्यस्य मयि सम्यक् प्रकारेण स्थापयित्वा समर्प्येति यावत् ।

मदाज्ञया कुवाणो मत्परः अहमेव परो मुख्यः प्राप्यो
यस्यैतादृशः सन् बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया योगसूक्तप्रकारं
उपाश्रित्य सततं निरन्तरं मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य
तादृशो भव ॥ ५७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण ससाधना सफला च ब्रह्मविद्या निरूपिता, अस्याः प्राप्ते ये पुनः साधनत्वेन भक्तिमेव विष्यते— चेत्तसेति । चेत्तसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे सख्यस्य ‘यत्करोषि यद्भासि’ [९।२७] इत्युक्तरीत्या समर्थं मत्परः अहमेव परः प्राप्यो यस्य, न तु मद्भक्त्या अर्थादीन् प्रार्थयानः— बुद्धियोगं पूर्वोक्तं [२।४८] सिद्धयसिद्धयेः समत्वलक्षणं यन्महेश्वरस्य कर्मणो मोक्षहेतुत्वसम्पादकं उपाश्रित्य आश्रित्य मच्चित्तः मद्देशरणः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

१ शां० भा०— मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्य-तिकमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहङ्कारात् ‘पण्डितोऽहं’ इति न श्रोष्यसि न ग्रीहीष्यसि तत्तत्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

२ आ० शां० व्या०— किमतो भवति ? तदाह— मच्चित्त इति । भीत्याऽपि प्रवर्ततेति मन्वानो विपर्यये दोषमाह— अथ चेदिति ॥ ५८ ॥

३ रा० भा०— एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि । अथ त्वम् अहङ्कारात् अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात्, मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि विनश्यो भविष्यसि; नहि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्य-योर्ज्ञाता प्रशसिता वाऽस्ति ॥ ५८ ॥

४ वे० ता० चं०— ‘मचित्तः सर्वदुर्गाणि’ इत्यत्र मच्चित्त-शब्देन पूर्वोक्तोक्तस्येवावगातात्तत्र च बुद्धिविशेषविशिष्टकर्म-विशिपरत्वादुत्तरेष्वपि ग्रन्थेषु युद्धाख्यसधर्मप्रोत्साहनस्यैव स्फुटत्वादिहापि तद्विश्रामाह— एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन्ति । मच्चित्तवमात्रस्य विधेयत्वे अनन्तरं बुद्ध-निवृत्त्यर्थ्यवसायप्रतिक्षेपो न सङ्गच्छत इति भावः । दुर्गशाब्दस्य गिरिवनजलादिदुर्गेषु प्रसिद्धिप्रकर्षात्क्षत्रियस्य चाजुनस्य युयु-त्सोस्तत्सिंहारापेक्षासम्भवात् द्विषयत्वाद्भ्राम्यपाकतुं पूर्वापरा-पुरोधेन सांसारिकाणीति विरोधितम् । ‘मत्प्रसादात्’ इत्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनश्रुतिस्मृत्यादिविक्रदापूर्वादिकल्पमा-द्युद्बुद्धिः, स्वस्य फलप्रदाने प्रतिबन्धनित्कत्यादिमात्रसाक्षात्त्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह मत्प्रसादादेवेति । एवं नित्य-नैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणां बुद्धिविशेषनियमादियोगेन कर्मयोगशब्दितानां परम्परया परिपूर्णभगवत्प्राप्त्यर्थं निवृत्तिं विपाक-मुपपाद्य सर्वथा कर्मयोग एव ते कर्तव्य इति निगमितम् ।

५ आ० भा० भा०— ॥ ५८ ॥

७ ह० पै० भा०— मच्चित्त इति । सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मत्प्रसादान्मम प्रसादात्तरिष्यसि । अथ त्वमहङ्कारात् ‘अहमेव सर्वशास्त्रवित्’ इति बुद्ध्या न श्रोष्यसि चेन्नाऽऽकर्णयसि चेद्दिनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— ‘अथ चेत्’ इत्यर्थेन । हितवचनानादरस्य निमित्तभूतमहङ्कारविशेषमाह अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावादिति । न श्रोष्यसीति— श्रूयमाणेऽपि धृतफलनिवृत्त्यभिप्रायम् । ‘विनङ्क्ष्यसि’ इत्यनेनानादिकालमनुवृत्तस्यात्मना शस्योत्तर-कालेऽनुवृत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाऽऽह नष्टो भविष्यसीति । ‘बुद्धिनाशात्प्रणश्यति’ [२।६३] इति प्रायुक्तप्रत्यभि-ज्ञापनमिति भावः । अश्रवणादिनिदानमासान्तरादिसम्भव-मपाकुर्वन् ‘विनङ्क्ष्यसि’ इत्यस्य शापवचनतुल्यताव्याकृत्यर्थं स्वस्यैवाप्ततमत्वकथनेन स्वोपदिष्टस्यार्थसिद्धितिरुपतायाम-भिप्रायमाह नहि कश्चिदिति । अन्ये हि वक्तारो मया वाचिताः परिमितविषयं किञ्चिद्वदन्ति; अहं तु सर्वस्या-धिकारिणः सर्वविधहिताहितवेदी; यानि च परोक्तानि शास्त्राण्युक्तानि च च्छन्दांसि, तान्यपि मदाशास्त्रतयैव प्रमाणभूतानीति भावः ॥ ५८ ॥

६ ज० प्र० दी०— ॥ ५८ ॥

८ घं. ब्र. नि.— ततो यद्विष्यति तच्छुभं— मच्चित्त इति । मच्चित्तत्वं सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि दुःखानि मत्प्रसादात्स्वव्यापारमन्त्रेणैवावायासात्तर्प्यति । अथ स्वमहङ्कारात् ‘अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामि, न तु

परोक्तं करिष्यामि’ इत्यभिमानान्मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनङ्क्ष्यसि सर्वपुरुषार्थाद्भ्रष्टो भविष्यसि । न हि कश्चिन्म-
दन्त्यः कृत्स्नस्य प्राणिनातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशस्तिता वाऽस्तीति भावः ॥ ५८ ॥

९ व० त० दी०— ततो यद्वाचि तद्वधेहि, मच्चित्तः सर्वदुर्गाणीति । सर्वकृच्छ्राणि सङ्कटरूपाणि तरिष्यसि । अथ चेदिति उपपत्तिः । मतान्तरस्थितिमाशङ्क्य न श्रोष्यसि तर्हि भ्रष्टो भविष्यसि, प्राकृत इव ॥ ५८ ॥

१० पु. अ. त.— तादृग्भूते फलमाह— मच्चित्त इति । मच्चित्तः सत् सर्वदुर्गाणि ऐहिकपारलौकिकसङ्कटरूपानि कर्मकरणेऽपि साधनयुक्तोऽपि मदाज्ञाकरणत् मत्प्रसादात् तरिष्यसि । विपक्षे बाधकमाह— अथेति । अथ भिन्नप्रकाशे

अहङ्कारात् स्वज्ञानाभिमानेनावश्यं कर्मभोगनैयत्वादकर्णार्थं चेत् त्वं न श्रोष्यसि तदा विनङ्क्ष्यसि मत्सम्बन्धाद्भ्रष्ट्य-
सीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतस्य भक्तियोगस्य करणे गुणमकरणे दोषं चाऽऽह— मच्चित्त इति । दुर्गाणि व्याध्यात्मिकाधिभौतिकादीनि सङ्कटानि अहङ्कारात् स्वपाण्डित्याभिमानात् न श्रोष्यसि मद्वाक्यं तर्हि विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थशून्यो भविष्यसि ॥ ५८ ॥

अनिच्छतोऽपि कर्मप्रवृत्तौ प्रकृतेः प्रावश्यम् ।

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— इदं च त्वया न मन्तव्यं ‘स्वतन्त्रोऽहं, किमर्थं परोक्तं करिष्यामि ?’ इति— यदि चेत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य ‘न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामि’ इति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि, मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव, यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— इदं चेति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— यदहङ्कारं आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मन्त्रियोगमनादृत्य न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति; यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातन्त्र्योद्धिप्रं त्वामहं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमभ्रयणकलमूतयुद्धनिवृत्तेर्विनाशहेतुत्वं-
सुकम्; अथ युद्धनिवृत्तेरेवाशयत्वमुच्यते, किञ्च भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तर-
मुपादानस्य मे विनाशो न स्यादिति शङ्कामपाकरोति ‘ययहङ्कारं’ इति श्लोकेन । अहङ्कारं युद्धनिवृत्त्यानुगुणेन विशिनष्टि आत्मनि हिताहितेति । अहङ्काराभ्रयण-
फलमाह मन्त्रियोगमनादृत्येति । ‘न श्रोष्यसि’ इत्य-
स्यैवायमर्थः । ‘एषः’ इत्यनेन परामृष्टमाह— स्वातन्त्र्य-

व्यवसाय इति । स्वातन्त्र्याभिमानमर्भस्तन्मूलो वा व्यवसायः
स्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुभयं ‘मन्यसे’ इत्यनेन ‘अह-
ङ्कारमाश्रित्य’ इत्यनेन च सूचितम् । प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्य-
युक्तम्, अचेतनत्वात्तस्याः; चेतनव्यापारत्वाच्च भियोगस्येति
शङ्कामुपात्तमाभिप्रायेण परिहृति— मत्स्वातन्त्र्योद्धिप्रं
त्वामिति । मद्भुक्तकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वं भरः स्यात्;
मन्त्रियोगातिक्रमे तु मध्यवर्त्तमाने प्रकृतिपरतन्त्रस्त्वमहितेष्वेव
प्रवृत्त्यसीति भावः ॥ ५९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५९ ॥

७ ह. पै. भा.— यदिति । यदहङ्कारमाश्रित्य मद्भ्रयणमवज्ञाय ‘अहमेव सर्वशास्त्रवित्’ इति मत्वा ‘न योत्स्य इति मन्यसे’ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, तवैष निश्चयो मिथ्या वितथीभूतः, यतः प्रकृतिः स्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च कृतेऽप्यहङ्कारे मदुक्तं युद्धकर्तव्यत्वमतिवर्तितुं न शक्नोतीत्यह— यदहङ्कारमिति । यमित्यर्थे यद्विषयव्ययम् । अहङ्कारपदेन वा समस्तम् । यमहङ्कारश्च कल्पमाश्रित्य मन्त्रियोगमगमयन्न योऽस्य इति मन्यसे, एष ते

तव व्यवसायोऽहङ्कारो मिथ्या अर्थक्रियाकारी न भवति । यतस्त्वामहङ्कारिणं मत्स्वातन्त्र्योद्धिर्न प्रकृतिः क्षत्रज्ञातीयरजो-गुणस्वभावो नियोष्यति युद्धे प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि यदिति । न योऽस्य इति मन्यसे । एष ते व्यवसायो मिथ्या व्यर्थ एव । तदा मदाज्ञाकारी प्रकृतिर्बहिर्दृक्का शक्तिर्गौणस्वभावरूपा त्वां नियोक्ष्यत्येव ॥ ५९ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यदहङ्कारमिति । यदपूर्वोक्तं पुर्वादिहवनार्थमैकं अहङ्कारं तदज्ञानमाश्रित्य मदाज्ञायाश्रवणेन न योऽस्य न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे अथ्यमस्यसे, एष ते व्यवसायो निश्चयो मिथ्या, असद्व्यो

निष्कल इत्यर्थः । पराधीनत्वादित्याह— प्रकृतिः मदीयाना मदाज्ञाविच्छेदं त्वां नियोष्यति युद्धे प्रवर्तयिष्यतीत्यर्थः । अजायं भावः— मदाज्ञाविच्छेदस्य प्राकृतत्वेन ज्ञाते प्रकृति-नियोग्यत्वं, मदाज्ञाप्रवर्तमानस्य तदनियोग्यत्वम् ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वतन्त्रोऽहं त्वद्युक्तं न करिष्यामीत्याशङ्क्याऽह— यदिति । यत् यदि अहङ्कारं गर्वमाश्रित्य न योऽस्य युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे, एष ते तव व्यवसायो निश्चयो मिथ्या; यतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभावः त्वां नियोष्यति । 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निम्नहः किं करिष्यति' [३।३३] इति चोक्तम् ॥ ५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय । निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय ! निबद्धो निश्चयेन बद्धः स्वेनाऽऽस्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः, करिष्यस्यवशोऽपि परवश एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं त्वया युद्धान वैयुध्यं कर्तुमुचितमित्याह— यस्माच्चेति । स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वमिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

३ रा. भा.— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम्, स्वभावजेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धस्तत् एवावशः परैर्धर्मणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदि-दानीं मोहात् अज्ञानात् कर्तुं नेच्छसि ॥ ६० ॥

४ वे. ता. चं.— पुनश्चकिपरिहारायाऽह— तदुपपादयतीति । प्रकृतेः प्रेरकत्वप्रकारमवान्तरव्यापारेण दर्शयतीत्यर्थः । 'प्रकृतिः' इति निर्दिष्ट एवायमर्थः स्वभावशाब्देना-नुवितः । स्वभावशब्दश्च 'स्वभावप्रभवेर्गुणैः' [१।८।४१] इत्यत्र व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यात्र वेदाचारपरिणतप्रकृति-विषयत्वेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ एव । 'शौर्यं तेजः' इत्यादिकं स्मारयति स्वभावजं हीति । स्वेन क्षत्रिया-साधारणेत्यर्थः । शौर्यं निर्मयप्रवेशसामर्थ्ये; तेन तन्मूल-कर्मात्रं वासनावशादुचितविषयतया बन्धकत्वेनोक्तम् । मदुक्ता-नादरे प्रकारान्तरेणापि करिष्यत्येवेत्यपिशब्दार्थः । तदभि-

प्रायेणाऽह— त्वमेवेति । परैर्धर्मणमसहमान इति विशेषणं अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिहारायम् । अमर्षवि-कीर्षादिरुषर्षकगुणपारवश्यं कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्वाक्यनिवेशो हास्यकदम्बरसावेशेन, तद्विचिन्तितं यदिदानीमिति । प्राप्तावसरे धर्मयुद्धासृष्टानं परित्यज्यातिक्रान्तावसरे परपरिभ्रमवोचितो गतजलसेतुबन्धं करिष्यसीति वर्तमानमविष्यद्दृश्यपदेशयोस्तात्प-र्यमिति भावः । 'न श्रोष्यसि' [१।१८८] इतिवदुपदिष्टस्य चित्तानारोह इह मोहशब्देन विवक्षित इत्याह— अज्ञा-नादिति ॥ ६० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६० ॥

७ ह. पै. भा.— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन स्वभावसिद्धेन निबद्धो नियोगतो बद्धः सन् स्वेनाऽऽस्मीयेन कर्मणा क्रियया कर्तुं निर्वर्तयितुं नेच्छसि त्वं यत्स्वभावसिद्धं कर्म ॥ ६० ॥

८ वे. ब्र. गि.— नन्विच्छन्तं मां कथं प्रकृतिर्नियोक्ष्य-
तीत्याशङ्क्यं प्रकृतिप्रावच्यवर्णनेन निराकरोति— स्वभाव-
जेनेति । हे कौन्तेय ! यदिदानीं मोहादुकाहङ्काररूपाकर्तुं

नेच्छसि, तद्युद्धमवशोऽनिच्छन्नपि त्वं क्षत्रियस्वभावजेन स्वकी-
येन शौर्यादिकमेणा नितरां बद्धः सन्नत एव परिधेयेण सतहमान
करिष्यसेव ॥ ६० ॥

९ व० त० वी०— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । इदं च द्वितीयतृतीयाद्यध्यायार्थविवरणं स्वभावः
प्राकृतस्त्वज्जेन क्षात्रकर्मणा निबद्धः अवशः करिष्यसेव ॥ ६० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च-स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय
स्नेहपात्र ! स्वभावजेन मल्लीङोपपेन स्वेन क्षात्रकर्मणा
शौर्यादिरूपेण निबद्धो यन्निरो यत् मोहात् युद्धं कर्तुं

नेच्छसि, तत् अवशोऽपि करिष्यसि; अतो मदाज्ञयैव
कुर्विष्यथः ॥ ६० ॥

११ नी० भा० वी०— प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन पूर्वोक्तेन
शौर्यादिना अवशोऽपि परवश एव तत्करिष्यसि ॥ ६० ॥

सर्वान्तर्यामिण ईश्वरस्यैव शरणागत्या परमपदप्राप्तिः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— यस्मात्— ईश्वर ईशमशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशे-
र्जुन ! शुक्रान्तरात्मस्वभाव विशुद्धान्तःकरण ! “अहश्च कृष्णमहर्जुनं च” [ऋक्सं. ४।५।१०।१] इति
दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथं तिष्ठति ? इत्याह— आमयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि
यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीव— इतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः— यथा दारुकृतपुरुषादीनि
यन्त्रारूढानि मायया छन्नना आमयन्ति तिष्ठतीति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवे-
त्याह— यस्मादिति । अर्जुनशब्दस्योकार्थत्वे श्रुतिमुदा-
हरति— अहश्चेति । “अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्तते रजसी
वेद्याभिः” इत्यत्र किञ्चिदहस्तावत्कृष्णमस्वच्छं कलुषितमिव
लक्ष्यते किञ्चित्पुनरहर्जुनमतिस्वच्छं शुद्धस्वभावमुपलभ्यते ।

एवमर्जुनशब्दश्च शुक्रशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनादुकार्थत्व-
मुचितमित्यर्थः । यन्त्रारूढानीवेति कथमुच्यते ? तत्राऽह—
इवशब्द इति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेति । दारुमयानि
यन्त्राणि यथा लौकिको मायावी मायया आमयन्वर्तते तथे-
श्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि आमयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— सर्वं हि भूतजातं सर्वेश्वरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं, तच्छृणु-
ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे सकलप्रवृत्तिनिष्ठचित्तमूलज्ञानोदयप्रदेशे तिष्ठति ।
कथं किं कुर्वन्ति तिष्ठति ? यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया आमयन् स्वैर्नैव निर्मितं देहेन्द्रियावस्थं
प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयन्ति तिष्ठ-
तीत्यर्थः । पूर्वमप्येतदुक्तं ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च’ [१।५।१५]
इति, ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति च; ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ [श्र. प. ब्रा. १।१३।१]
इत्यादिका श्रुतिश्च ॥ ६१ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तार्थस्थापनाय त्वय्युदासीने कथमहं
प्रवेयं ? तथात्वे वा कथं तव सर्वेश्वरत्वं ? इति चोद्यम्
‘ईश्वरः’ इति श्लोकेन परिह्रियत इत्याह— सर्वं हीति ।
उक्तं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम् ; मम च साधारणकारण-
त्वात् कश्चिद्विरोध इति भावः । ईश्वरशब्दस्यानेन्द्रादिशब्दवत्
अर्वाचीनेश्वरविषयसुविशङ्कापरिहाराय यौगिकमर्थमन्वयसमा-

क्यया स्थापयति सर्वनियमनशीलो वासुदेव इति ।
‘सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षसम्प्रत्ययः’ इति न्यायादीश्वरत्वस्य
सर्वविषयत्वं सिद्धम् । तस्य च व्याप्तिमूलत्वं वासुदेवशब्देन
दर्शितम् । वक्तृविषयत्वज्ञापनाय वासुदेवशब्दः— सर्वेश्वरेण
‘मया’ इति शब्दस्तादृशितम् । सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विशेष-
स्थितिर्वचनं किमर्थं ? इत्यत आह— सकलप्रवृत्तिनिष्ठसि-

मूलज्ञानाद्यप्रदेश इति । एतेन हृदयस्थितेः ‘आमयन्’ इत्यग्नोपयोगो दक्षितः ।

कथमित्युपकरणमिष्टायम् ; ‘मायया’ इति हि तदुत्तरम् । किं कुर्वन्नि— ईश्वराब्देन नियन्तृकनिरूपणीय-तया प्रतिपक्षोऽसौ कीदृशं नियमनं कुर्वन्निर्त्यर्थः । ‘यन्त्र’ इत्यादि ‘आमयन्’ इत्यन्तमेकं वाक्यं प्रत्यवाक्यादाकृष्टेन तिष्ठितान्दन्वेतव्यम् । श्रामुकसर्वपरामर्शेन यन्त्रमायादिशब्दानामर्थं विवृणोति— स्वेनैव निर्मितमित्यादिना । सूत-शब्देन, हस्तप्रदेशनिर्देशनं, पुरुषप्रवृत्तिविशेषादुगुण्यात्, अर्थ-स्वभावेन च यन्त्रशब्दोऽत्र देहेन्द्रियसङ्घातविशेषविषयः । महतः परमव्यक्तशब्देन निर्दिष्टम्, तत्रैव च ‘शरीरं रथमेव च’ [ऋ. ३।३] इति रथाख्ययन्त्रत्वेन रूपितमिति ज्ञाप-नाय— देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यमित्युक्तम् । तथा च भूयसे— ‘सर्वोऽपि सर्ववस्थं भ्रमन्ते (बृहन्ते) तस्मिन् ईशो आस्थते श्रान्तकः । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा लुष्ट-स्ततस्तेनामृतवर्मेति’ [शं. ३. १।६+ना प. १।६] इति । एतेन

‘यन्त्रारूढानीव’(वां), इतीवशब्दलोपेन व्याङ्ग्यन्ते निरस्ताः । स्वकीयेति— आदौ ‘गुणमयी मम माया’ [७।१४] इति ह्युक्तम् । श्रुतिश्च— ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्सर्व-व्याप्त्यो मायया सविद्धः’ [श्वेता. ४।९] ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु भगेश्वरम्’ [श्वेता. ४।१०] इति । जीवस्य कर्तृत्वादिभक्षणविहाराय गुणानुगुणमित्युक्तम् । नहि जीवमीश्वरो भूतविद्यानाथेन प्रवर्तयति, अपितु तत्त्वादिगुण-मयान् भावान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धवासनाविशेषजनितसङ्घारे-णेति न विरोधः । आमयन्, असयन्निर्त्यर्थः । तत्र प्रवृत्ति-हेतुतया मोहनमन्तनीं, न तु शान्दमित्याह— प्रवर्तयन्नि-ति । अत्र शब्देन परोक्षव्यपदेशेनापि वक्ता बाधदेवो निर्दिष्ट इतीममर्थे प्रापुक्तेन दृष्टयिदमाह— पूर्वमपेति । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ [ब. ब्रा. १।४।३०] इत्यादिनिर्दिष्टो-ऽन्तर्भावी लोकात्मिक्यामुपनिषदि नारायण इति विशेषितः ‘य एष सर्वभूतान्तरात्माऽऽवृहत्तापाम्ना दिव्यो देव एषो नारायणः’ [सुखा. ७] इति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६१ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ ६१ ॥

७ ह. पं. भा.— ईश्वर इति । ईश्वरो वासुदेवः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयपुण्डरीके— अर्जुनं शुक्लं निर्मलमन्तःकरणं यस्य सोऽपि तत्सम्बन्धादर्जुनः— हेऽर्जुन ! तिष्ठति सन्निधत्ते । यथा कश्चि-त्कृशलो दारुचक्रयन्त्रारूढान्नामयति एवं सर्वप्राणिनः ‘अहं शयानोऽहमासीनोऽहं स्थितोऽहं जातोऽहं क्षीणोऽहं’ इत्येवमप्रत्ययैः शरीराख्यं यन्त्रमारूढानि आमयन्तिष्ठतीति विप्रकृष्टेन सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

८ यं. प्र. शि.— न चैवं कर्मप्राधान्यबुद्ध्या समानीभारत्व-माशङ्कितव्यम् , अखिलस्यापि कर्मकलापस्य मयिभ्यस्तत्त्वादि-त्याह— ईश्वर इति । अत्र ‘यन्त्रारूढानि’ इत्यनन्तरमिव-वाच्यं द्रष्टव्यं इति भाष्यम् (शं.) । तथा चायमर्थः— यथा हि सूत्रमप्रादादियन्त्रारूढानि दायुस्तुषादीनि लोके सूत्रधारो मायया च्छयना आमयन्ति नानाकर्मणि कारयति, तथेश्वरः शरीराख्ययन्त्रारूढानि सर्वभूतानि प्राणिनो मायया नानाकर्म-भिर्भयमयसिन्छति । ननु विषयो दृष्टान्तः, द्वाविधिप्रतिमाना-मन्वेतनत्वेन सूत्रधारायतनवैष्टव्येऽपि प्राणिनां वेतनत्वेन स्वस्व-

बुद्धयधीनचैतन्यधरातत्त्वाप्राप्तैः, अत आह— सर्वभूता-नां हृद्देशे तिष्ठतीति । बुद्धिरपि हि वेतनानामीभारत्वात् । श्रूयते हि— ‘य आत्मनि तिष्ठन्नमनोऽन्तरो यमात्मा न पेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो वमयति’ इति । उक्तं चात्रापि— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्रष्टृर्ज्ञान-मपेक्षं च’ [अ. १५।१५] ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१।०८] इत्यादि । एतः सर्वभूतहृदयाभिर्ज्ञानं स्वतन्त्राभिर्मनः परमेश्वरादेव वेतनानां बुद्धिकर्मादिकमित्यखण्डितमीश्वर-मिति भावः ॥ ६१ ॥

९ ब० त० टी०— इदानीं प्राकृतभूतजानियन्तृरूपेण मया सर्वं भूतजातं प्राकृतकर्मानुगुणलीलया प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं भवतीति ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमाह— ईश्वर इति । ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वेषां प्राकृतानां भूतानां लीलयोच्चनीचभावेन स्वात्मना सृष्टानां प्रकृत्या संसृष्टानां व्यावहारस्तम्भपर्यन्तानां हृद्देशे हृदयाकाशे तिष्ठति । तन्नामन्तर्यामिस्वरूपेण स्थितोऽपि निर्लेप इत्याशयेनेश्वर इत्युक्तम् । उपाधिस्थाने स्थितस्य तदसंसृष्टवर्तनीश्वरत्वादित्यर्थः । अतएव ‘आकाशवत्सर्वगतः’ [शां. ३. १।१३] ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः... साक्षी चैता केवलो निर्गुणश्च’ [श्वेता. ६।११+ब्रह्मो. ३+गोपालो. ३।१९+प्रायो. ४।१] इति श्रूयते । स च चेताः स्वयम्प्रकाशकः स्वप्रकाशश्च प्रदीपवत् यन्त्रारूढानि यन्त्रे इवारूढानि मायया आमयन् भवति । आमयन् हि प्रेरणं, यन्त्रं च स्वनिर्मितं देहेन्द्रियादिरूपं, तत्रारूढांश्चेतनांस्त्वदुणानुगुण्येन प्रवर्तयन्तिष्ठति । इदं च ‘सर्वस्य व्यापः हृदि सन्निविष्टः’ [१५।१५] इत्यस्य भाष्यरूपम् ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त.— तन्वीश्वराज्ञाप्यतिरेकेण प्रकृति-
कर्मणोः कथं तथात्वं ? इत्यत आह— ईश्वर इति । हे
अर्जुन वृक्षजालीयमात्मनो ज्ञानान्हे । ईश्वरो नियामकस्त-
त्वेन सर्वभूतानां हृद्देशे हृदयमध्ये तिष्ठति; मायया सर्वभूतानि

यन्त्रारूढानि शरीरारूढानि भ्रामयन्तिष्ठति; यथा दास्यन्त्रा-
रूढानि कृत्रिमभूतानि सूत्रधारश्चालयति तथा मायया
भ्रामयन्तिष्ठतीति वाच्यः । अतः ईश्वरप्रेक्षितानेव प्रकृतिः कर्म
च साधकतया प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽसौ परो यद्वशेऽहमस्मि ? इत्यत आह— ईश्वर इति । ईश्वर ईशानशीरोऽन्तर्धामी
पृथिव्यादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिमवलोकितमिच्छति । कीदृशः ?
सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वविषोमागेंषु सञ्चारयन्— काष्ठपुत्तिका इव सूत्रधारः— यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं
उत्क्रमणादिसाधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदारूढानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन्निति सम्बन्धः । हे अर्जुन !
शुद्धविशुद्धान्तःकरण ! सन्धरोऽसीति भावः ।

अत्राहङ्कारपूर्वकं यः कर्म करोति, यश्च ईश्वरपरवशोऽहं करोमि” इति बुद्ध्या करोति, तयोरत्यन्तैकक्षण-
प्रदर्शनायै मन्त्रो भाष्ये उदाहृतः “ अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्त्तते रजसी वेद्यामि. ” [ऋक्सं. ४।५।१०।१]
इति भारद्वाजायै अहश्च कृष्णमहर्जुनं चेति “ आग्निप्राहुनस्य प्रतिपत् ” इति ब्राह्मणेन आग्निप्राहुतं शक्ते
विनियुक्ता प्रथमेयमुक्त्वा । यस्मिन् दिवसे सोमः स्रूयते यागार्थं तदेव कर्ममात्रादित्येन मुख्यमहर्षद्वाराच्यम् ।
अन्येषु दिनमदिनमेव, निष्फलवान् । तथा च स्मृतिः— “ दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधानं शतजन्मभिः ।
सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हति ” इति सोमयागस्य दौलभ्यं दर्शयति । यद्यमहर्षद्वदः कालवचनोऽपि
सौम्ये कर्मणि वर्तते, यथा दर्शपौर्णमासशब्दौ । तत्रैवं सति, अहः यागः कृष्णं अविद्युषा कृतमप्रकाशमिव भवति,
तथाऽहर्जुनं स्वच्छं तदेव विद्युषा कृतं प्रकाशरूपमिव भवति; ते एते उभे अपि विद्वद्विद्वत्कृते अहनी रजसी
प्रवृत्तिरूपत्वात् । रजोगुणकायै अपि वेद्यामिर्विद्याभिः कर्माङ्गावबद्धोपासनारूपा वा परमेश्वरे सर्वकर्माधिगणरूपा
वा “ अहङ्करोमि ” इत्यभिमानरूपा वा विद्या विज्ञानाति ताभिर्विवर्त्तते वैपरीत्येन वर्तते; सोपासनं कर्म श्रेतं
परमात्मतत्त्वप्रकाशकं बन्धविच्छेदद्वैदुः, सूदृढतं कर्म कृष्णं स्वरूपावारकं बन्धहेतुरित्यर्थः । तदेवं भगवान् पार्थ
अर्जुनेति सम्बोधयन् एतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वव्योतनेन शुद्धे धर्मेऽधिकारं दर्शयति ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात्परं शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

१ शां. भा.— तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना;
हे भारत ! ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परं प्रकृष्टं शान्तिं परामुपरति स्थानं च मम विष्णोः परमं
पदमवाप्स्यसि । शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति । ईश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तादिति शेषः । शुक्ता-
चेत्प्राप्तकैवल्यस्यापि पुरुषकारस्याऽऽन्यैक्यमित्याशङ्क्याऽह-
तमेवेति । सर्वात्मना मनोवृत्त्या वाचा कर्मण चेत्त्यर्थः ।

३ रा. भा.— एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह— तमेवेति । यस्मादेवं तस्माच्चमेव सर्वस्य प्रशासितार-
माश्रितवात्सल्येन त्वत्सारध्येऽवस्थितं “ इत्थं कुरु ” इति च शासितारं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
गच्छ सर्वात्मनाऽनुवर्तस्व, अन्यथाऽपि तन्मायाप्रेरितेनाज्ञेन त्वया युद्धादिकरणमवर्जनीयम्; तथा
सति नष्टो भविष्यसि; अतस्तदुत्तमकारेण युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः । एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादात् परं शान्तिं
सर्वकर्मबन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि । यदभिधीयते श्रुतिशतैः— “ तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति स्रग्यः ” [ऋक्सं. १।२।६।५] “ ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वं
साध्याः सन्ति देवाः ” [ऋक्सं. ८।४।१९।६+यजुस्सं. ३।१।६] “ यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः ”
“ पुरेण नाकं निहितं गुहायां ” [महाना. ८।१४] “ यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमनः ” [ऋक्सं. ८।७।१।७७]

“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” [छां. उ. ३।१३।७] “सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठो. ३।९] इत्यादिभिः ॥ ६२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति, परतन्त्रस्तां कथं निस्तरं’ इत्यत्रोत्तरं ‘तमेव शरणम्’ इति श्लोक इत्याह—**एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति । यस्मादेवम्**—अन्यथाऽपि बुद्ध्या निवर्तितुमशक्यत्वादित्यर्थः, सर्वैश्वर्याधीनत्वादिति वा । ‘तमेव’ इत्यनेन मायां कोऽप्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह—**सर्वस्य प्रशस्तिसारमिति ।** अत्यन्तस्वतन्त्रः स एव हीदानीं रचिनस्तव सारथित्वेन परतन्त्रः प्रशस्तास्त्यभिप्रायेण **आश्रित-वात्सल्येनेत्यादिकमुक्त्वा ।** एवमनुष्यतैमीयत्वाय परत्वं सौलभ्यं च दर्शितम् । भावशब्दोऽत्र मनोवृत्तिपर इत्याह **सर्वात्मनेति ।** सर्वप्रकारेणेति वाच्यः । तेन ‘वासुदेवः सर्वम्’ [७।१९] इत्युक्तप्रक्रिययाऽन्तर्भावमित्तेनोपदेष्टृत्वेन प्राप्यत्वप्रापकत्वादितिभ्यैक एवावस्थित इत्यनुसन्धानं वा विवक्षितम् । अत्र शरणशब्द उपदेशादुत्पन्न गोप्तृविषयः; तैव द्वारेणोपायपो वा । यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणागतिरित्यभिप्रायेणाऽह—**सर्वात्मनाऽनुवर्तस्वेति ।** ‘न श्रोष्यसि’ ‘न योष्यसे’ इत्युक्तनिषेधपरत्वाद्बहुवचनमेवात्र शरणागतिरिति दर्शयितुं प्रकृतेन विषयेय प्रत्ययावेन योजयति—**अन्यथापीति ।** प्रकृतोपयोगेनानुष्ठितिं विधिष्वन विवक्षितमुपसंहरतु—**अतस्तदुक्तप्रकारेणेति ।** स्ववर्णाश्रमरूपतदाहानुवर्तनमेव हि तत्प्रीणनमिति भागः ।

उक्तानुष्ठितिप्रसादहेतुतयुक्तोत्तरार्थेन योजयति—**एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादादिति ।** ‘मत्प्रसादात्’ [१८।५६; ५८] इत्युक्त एवार्थः ‘तत्प्रसादात्’ इत्यत्र निर्दिष्टः । तत्रोक्तं सर्वदुर्गैरणमिह

परा शान्तिः । शान्तेश्चात्र परत्वं निवृत्तजातीयकरणसामानाधिकरण्यविरोधेनापुनरुक्तत्वं मित्यभिप्रायेणाऽह **सर्वकर्ममिति ।** सर्वकर्मैवन्वोपशमपरशान्तिशब्देन अनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । ‘स्थानं प्राप्स्यसि’ इति इष्टप्राप्तिरुच्यते । शास्वतशब्देन ब्रह्मादिस्थानव्यवच्छेदः । मूलप्रकृतिः सुरुभावस्था, सुकृप्राप्त्यस्थानमिति केचित् ; सत्यलोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति चापरे, तत्स्थानशब्दस्य सुखार्थस्वीकाराय, वादिकेषां च प्राप्ताकृतस्थानं ध्रुतिभिरुपपादयति—**यदभिधीयत इति ।** अभीतवेदानां सम्प्रतिपत्त्यतिशयार्थं श्रुतिशक्तेरित्युक्तम् । एतेन कारणश्रुतीनां “एकमेवाद्वितीयम्” [छां. उ. ६।२।१] इत्यादीनां स्रक्ष्यमाणकार्यप्रपञ्चमात्रप्रलयपरत्वं बहुध्रुत्वविरोधाय दर्शितम् । ‘तद्विष्णोः’ इति वाक्यं प्रत्येकं सदापश्यदनेकमुद्विगिषादिविपरं, कृत्स्नस्याप्राप्तत्वात् । ‘विष्णोः’ इति वैयधिकरण्याच्च नात्र स्वरूपपरता युक्ता । ‘यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति’ इत्यत्राप्यनवच्छेदाभित्यर्थं सन्तीति सिद्धम् । अत्र च ‘शाश्वतं स्थानम्’ इति निर्दिष्टं परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणान्तरे व्यक्तम् । ‘रम्याणि कामचाराणि (दिव्यानि कामचारीणि) विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधाराजान् । पद्मिन्यश्वामल्लोदकाः । एते वै निरयास्तदा । स्थानस्य परमात्मनः’ [म. भा. १।१।९।८४; ११] इति । आह च भगवान् पराशरः—‘एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यदै पश्यन्ति सूरयः’ [वि. पु. १।६।३९] इति ॥ ६२ ॥

५ आ. मा. भा.—परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनवत् ॥ ६२ ॥

६ अ. प्र. दी.—‘ईश्वरः सर्वसूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति’ [१८।६१] ‘तमेव शरणं गच्छ तत्प्रसादात्’ इत्यादिरूपापरोक्षवचनात्कृष्णस्यानीश्वरत्वं प्रतीयते । तन्निरा-

कृतुमाह—परोक्षेति । निश्चितार्थत्वाभिप्रायेणान्यथासिद्धमिति शेषः ॥ ६२ ॥

७ ह. पै. भा.—तमेवेति । तमेव शरणं सकलदुःखनिवारणमाश्रयं गच्छ भजस्व सर्वभावेन सर्वैः सङ्कल्पैः ‘अयं मम चास्ति स्वाम्ययं मम पोषकोऽयमेवाऽऽचार्यः’ इत्येवमादिभिः । तत्प्रसादात्तस्य शरणागतवत्सलस्यानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिमुपरतिमधिगम्य स्थानं वैष्णवं प्राप्स्यसि गमिष्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

८ वं. ग्र. मि.—यस्मादेवं तत्मास्वातन्त्र्याहङ्कारं परित्यज्य, सर्वभावेन सर्वात्मना, त्रिकरणधेति यावत् । तमेवैश्वरं शरणं गच्छ, नाम्यत्तव शरणमस्ति । तस्यैव चेश्वरस्य प्रसा-

दाज्ञानरूपात्परां शान्तिं सविद्यासाविद्यानिवृत्तिरूपां शाश्वतं नित्यं स्थानमद्वितीयानन्दरूपेणावस्थानं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

९ व० त० दी०—अतस्त्वमेव सर्वनियन्तारं सर्वेश्वरं शरण्यं शरणं गच्छ सर्वात्मना । अन्यथा मत्प्रकृतिप्रेरितेन तु त्वया युद्धकरणमनिवार्य भविष्यत्येवेति वरं मत्तुक्करणम् । मत्प्रसादादेव परां शान्तिं शाश्वतं स्थानं च प्राप्स्यसि । अतो भगवदाज्ञातः स्वधर्मकरणं मतं; तथा सति न बन्धः स्यात्तदीयस्मेति निर्णयः ॥ ६२ ॥

१० पु. अ. त.— मामाख्या मदाज्ञां चैन करोषि तदा हृदयस्थितेश्वरस्यैव शरणं गच्छेत्साह— तमेवेति । हे भारत ! सत्कलौत्पलसाहृद्धाररहित ! तं पूर्वीकं हृदयस्थ-

तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सङ्कल्पविकल्पात् परित्यज्य सर्वात्मना शरणं गच्छ, ततस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं शान्तं नित्यं स्थानं पूर्वश्लोकोक्तमक्षरारम्भं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

११ नी० भा० वी०— तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ अथस्व । तत्प्रसादात् तदनुग्रहात्परां शान्तिं उपरतिं— समाधिंमिति यावत् । तथा च सूत्रम्— 'समाप्तिस्त्रिद्विरीश्वरप्रणिधानात्' [पा. यो. २।४५] इति । स्थानं च परं विष्णोः पदं मोक्षं शान्तं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गृह्याद्गृह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.— इत्येते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गृह्याद्रोष्याद्गृह्यतरं कर्मयोगविषयं गुह्यं— रहस्य-मित्यर्थः— मया सर्वज्ञेनैश्वरेण । विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रमुपसंहृतं मिच्छन्साह— इति ते ज्ञानमिति । ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताशास्त्रम् । यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदिष्टं तदनुतिष्ठेद्यर्थः ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— इति एवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गृह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोग-विषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् ; एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि, तथा कुरु; कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमितिष्ठेत्तर्थाः ॥ ६३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमर्जुनस्य बुद्धे प्रोत्साहनव्याजेन सर्वाध्यात्मशास्त्रार्थजातमुपदिश्य सर्वासु निग्रासु नित्यकर्मणो दुस्त्यजतयाऽन्तेऽपि युद्धकर्तव्यत्वमेव स्थापितम् । अथ 'स हि धर्मः सुप्रयत्तो ब्रह्मणः पदवेदने' [अनुगी. १।१२] इति प्रत्यभिज्ञापविष्णुमात्रप्रकारेण श्रोतव्यान्तराभावज्ञापनाय प्रकान्तनिश्चयं पुष्कलोपदिष्टतया यथाधिकारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इति श्लोकेन । वाच्यवचनयोः सम्यक्त्वं पौष्कल्यं च इतिकरणेन विवक्षितमिति प्रायेणाऽह— इत्येवमिति । ते 'यच्छ्रेयः स्यात्' [२।७] इत्यादि-वादिने प्रपन्नाय शिष्यायेत्यर्थः । अत्र लौकिकप्रमाणप्रसिद्ध-विषयेऽप्येव आतुर्धर्मागन्धर्ववेदाधर्मीतिशास्त्रादिजन्येभ्यो ज्ञानेभ्यः प्रकृष्टातीन्द्रियपारलौकिकस्वर्गादिपुष्पाक्षतदुपायविषयं वेदाख्य-शास्त्रमूर्धं विविधानं गृह्यशब्देन विवक्षितम् । गृह्यतरशब्देन तु वेदान्तनिष्पायं तदुपबृंहणभूतैतच्छास्त्र-विशेषितं मुमुक्षुभिर्यथाधिकारमनुष्ठेयमहिताव्यवहितसमस्त-मोक्षोपादानं प्रदर्शयते । तत्र विचर्यमात्रसंकेभ्यो गोपनीय-तया गृह्यतरलोकिरिति प्रायेणाऽह— मुमुक्षुभिरधि-गन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गृह्यतरमिति ।

नवेतच्छास्त्रोक्तमेव गृह्यतरतयाऽत्र निगम्यत इति शङ्कामपा-करोति कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोग-

विषयं चेति । 'विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु' इत्यनन्तरवाक्यपरामर्शवारस्याद्रीताशास्त्रोक्तं कृत्वमिह गृह्य-तरशब्देन विवक्षितमिति गम्यते । तद्वान्तरतारतम्यं तु सर्वगृह्यतममित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । 'आख्यातम्' इत्यनेन वक्तव्यान्तराभावो व्यञ्जित इत्यभिप्रायेणाऽह सर्व-माख्यातमिति । मया स्वतः सार्वज्ञादिगुणयोगादाप्ततमेन हितैषिणा चेत्यर्थः । 'अशेषेण विमृश्य' इत्यनेन विवक्षित-माह स्वाधिकारानुरूपमिति । सहसैव पूर्वपूर्वपरिज्ञागो न युक्त इति भावः । 'यथेच्छसि तथा कुरु' इत्येतत्तु युद्धकरणाकरणविषयम्, निग्रात्रयेऽपि नित्यनैमित्तिकानां वर्णाश्रमासु विविधकर्मणामवयवानुष्ठेयत्वोक्तैः, 'यद्यहङ्कार-माश्रित्य' [१।८।५९] इत्यादिश्लोकाभ्यामनुज्ञेन युद्धस्य दुस्त्यजतं वदतो भगवतस्तन्निवृत्तिविक्षानुपपत्तेः । अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेषु शास्त्रार्थपूर्वेषु बुद्धिमत्तरस्त्वं कर्म-ज्ञानभक्तिषु कर्मण्यस्मिन्मन्मेदानीमधिकार इति परावृश्य तस्मिन् पर्वणि परिगृहीतस्वभावश्रमवधर्म एव वर्तस्वेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाऽह— कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमितिष्ठेति । एतेन 'कर्मज्ञानयोगयोरिदं निगमनम्' 'सर्वगृह्यतमम्' इत्यादिना 'भक्तियोगनिगमनम्' इति कैश्चिदुक्तो विभागो निरस्तः ॥ ६३ ॥

७ ह. पै. भा.— इतीति । इतीत्थं ते तव ज्ञानं ब्रह्मसम्बोधलक्षणमाख्यातं कथितम् । शुद्धतरं रहस्यतरं विमृश्य विचार्यैतदशेषेण साकल्येन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

८ बें. ब्र. गि.— अथेवार्त्तां कृत्स्नगीताशास्त्रार्थसुपसंहरति— इतीति । इति अनेन प्रकाशेण ‘अयोच्यानन्वशोचः’ [१।१।१] इत्याद्येतदन्तेन सम्पूर्णगीताशास्त्रेण गुह्याद्ब्रह्मतरमप्यथपि ‘इदं तु ते गुह्यतमम्’ [१।१।१] इति ज्ञानं शुद्धतमत्वेन प्रायुक्तम्, तथापि कर्मभक्तियोगादीन्सर्वानप्यत्र गुह्यशब्दार्थत्वेन विवक्षित्वा तदतिशयितत्वेन ‘गुह्यतरं’ इत्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं मया सर्वज्ञेन परमासेन ते तुभ्यं भक्तिरूपादिभिरितिप्रियाय आख्यातम् । त्वं च एतद्गीताशास्त्र-

शेषेण कात्स्न्येन विमृश्य सम्यगालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु कृत्स्नगीताविमर्शं सति निवृत्तमोहस्य तव स्वकर्तव्यान्धारणं तदिच्छा च भवति तथैव कुरु । एतदुक्तं भवति—मदुपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तावपि तव तदप्रतिबन्धकपापक्षयकारणत्वेन स्ववर्णाश्रमधर्माणामोश्रंकाराचनतयाऽनुग्रह्यत्वमेवाद्यन्तशास्त्रपर्यालोचनया प्राप्नोति, तदेव कुरुष्वेति ॥ ६३ ॥

९ व० त० टी०— सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह— इतीति । निरतिशयकरणावरुणालयेनाख्यातं ज्ञानं “यत्तद्भगवता गीतं ज्ञानं (गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्—) संग्राममूर्द्धनि” इति भागवतेऽपि [१।१।३०] ज्ञानपदवाच्यं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारं इदमिति ज्ञायते । अतो विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ सकलगीताशास्त्रार्थसुपसंहरन्नाह— इतीति । इति अष्टव्या प्रकारेण ते तव मया सर्वकर्त्ता सर्वोत्तमा गुह्यात् गोप्यात् शुद्धतरं गोप्यतरं मन्त्रबीजवन् सर्वशास्त्रज्ञानसाराम्बकं ज्ञानमाख्यातं आ समन्तात् साधनं प्रसिद्धतथोक्तमित्यर्थः । एतत् मदुपदिष्टगीता-

शास्त्रार्थं अशेषेण एवंपारुसन्धानेन विमृश्य पर्यालोच्य यथा कर्तुमिच्छसि उत्तमत्वेन तथा कुरु । एतद्विमर्शात् तदाज्ञाकरणे एव बुद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन ‘यथेच्छसि’ इत्युक्तमिति भावः ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० टी०— सर्वगीतार्थमुपसंहरति— इतीति । एवम्प्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आख्यातम् । गुह्यान्मन्त्रतन्त्रसाधनरूपान्गुह्यतरं अतिशयं रहस्यम् । एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थज्ञातं विमृश्य सम्यगालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोपदेशः ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

१ शां. भा.— भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु— सर्वगुह्यतममिति । सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयाच्चाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि । किं तर्हि ? इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्वि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

२ आ. शां. व्या.— गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शेन द्वारा तात्पर्यार्थं प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह— भूयोऽपीति । किमर्थमिच्छन्नुनः पुनरभिवधासि ? इत्याशङ्कयाऽऽह— न

भयादिति । हितमिति साधारणनिर्देशं कथं परमित्यादिविवेचनं ? इत्याशङ्कयाऽऽह— तद्वतीति ॥ ६४ ॥

३ रा. भा.— सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठयाद्गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तं ‘इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्रयवे’ [१।१।१] इत्यादौ; भूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु; इष्टोऽसि मे दृढ इति ततस्ते हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

४ वे. ता. चं.— अविशेषेण त्रिविधेऽपि हि निगमिते त्रयाणामप्यन्यापेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्तं त्रिविधेषु व्यवहिता-
व्यवहितोपायविभागेन गुह्यतामाध्यवसायार्थं, पुनः प्राधान्यात्-
त्रैव शास्त्रतात्पर्यातिशयोक्ततया 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादि-
श्लोकद्वयेन भक्तियोगरूपशास्त्रसार्थः प्रतिस्नानाप्यते । तद-
भिप्रायेण हि 'शास्त्रसार्थं उच्यते' [नी. सं. २२] इति
संगृहीतम् । विवर्तं चाप्यायादौ । अत्र 'सारांशेषोक्तया सारतमं
प्रपदं चरमश्लोकेन प्रतिपाद्यते' इति सोऽपि 'शास्त्रसार्थः'
इत्यनेनैव कोडीकृतः । 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यत्र योगविभागवता
'सप्तमी शौण्डेः' [अष्टा. २।१।१०] इत्यनेन समासमभिप्रेत्य
सर्वेष्वेतेष्विति सप्तमीनिर्देशः । गुह्यतमशब्दप्रत्यभिज्ञाना-
न्वयशब्दस्वरसंस्थात् 'मनना भव' इति श्लोकस्य चाप्या-
न्तरस्य पूर्वोक्तस्यैव पाठात्स एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते
शास्त्रसारवज्ञापनायोगेऽप्युच्यते, न त्वन्यन्तरमित्यभिप्रायेणाऽह
गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तमिति । अत्र वाच्यस्य गुह्यत-
मत्वमेव वचस्तुपचरितमित्याह भूयोऽपि तद्विषयमिति ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ६४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वगुह्यतमं सर्वरहस्यतमं भूयः पुनरपि शृणु मे परमं वचः
ततस्तस्मात् । हितं कुशलम् ॥ ६४ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं कृत्स्नगीतार्थभूतं ज्ञानमञ्जुनस्य
तदप्रतिबद्धापरोक्षत्वाय कर्तव्यं चोक्तम् ; इदानीं ज्ञानसाधनेषु
किं मुख्यं ? इत्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम्— सर्वगुह्येति ।
अत्र 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यनेन युगात्कर्मयोगात्तत्फलतया गुह्य-
तराज्ज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं गुह्यतमम् 'मनना भव
मद्भक्तः' [१।८।५] इत्युपदेश्यमाणं भजनम्' इति
मनुष्यजनसरस्वतीमिर्न्यासितम् । तदस्य, ज्ञानसाधनस्य
भक्तेर्ज्ञानादतिशयासिद्धेः 'ततो वक्ष्यामि ते हितम्' इत्यत्र
'हितं ज्ञानप्राप्तिसाधनम्, तद्धि सर्वहितं हिततमम्'
इति (शां.) भाष्य एव व्याख्यातव्येन तद्विरोधाच्च । न हि

श्रीधराणामिव भगवत्पादभाष्यात्तिलङ्घनं भवतामभिमतम् ।
अतो भाष्याभिमतो युक्त एव भक्तियोगो गुह्यतमः । अत एव
'मनना भव मद्भक्तः' इति स्वस्मिन्नेव मनः स्वस्मिन्नेव च
भक्तिर्भगवतोपदिश्यते । भाष्यकाररपि 'योगिनामपि सर्व-
पाय' [६।४७] इति श्लोके वसुधैवकुटुम्बकमित्यादिदेवतान्तर-
भक्त्यो भगवद्भक्त्योक्त्यर्थं प्रतिपाद्यद्वित्रिस्यमेवावार्थोऽभि-
प्रेतः । एवं च सर्वगुह्यतमं अतएव परमं श्रेष्ठं मे वचः तत्र
तत्रोक्तमपि स्वदनुग्रहेऽपि पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु । एतच्च न भया-
नार्थकारणाद्वा वदामि; किन्तु दृढमत्यन्तं मे त्वमिष्टः प्रिय
इति यतः, ततस्ते हितं मुख्यं ज्ञानसाधनं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

९ व० त० दी०— एतस्याशेषतो दुर्ज्ञेयत्वात् स्वयमेवातिमात्रमुपगृह्यन् स्वीयाय स्वतत्त्वमुपदिशति— सर्व-
गुह्यतममिति । अत्र 'भूयः' इति पदमिदं गुह्यतममिति गुह्यतमं शास्त्रं इत्यादौ स्वस्थेव मूलपुरुषोत्तमायामुक्ताया-
मप्यस्य मयि नागदिवुद्धसाधनेनपूर्वकमप्य एव कश्चन पुरुषोत्तमोऽन्तर्धर्मिरूपो निर्गुण एतद्वचसाऽऽज्ञाय
भजनीय इति सन्देहवारणायोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६४ ॥

१० पु. अ. त.— विमृश्यकारित्वमीशरोकावसम्भा-
वितमिति विचारेण शोचन्मनुजं कृपया तद्दारा च
लोकातुषिधीर्पुनिश्चितार्थं स्वयमेवाह— सर्वगुह्येति ।
सर्वगुह्येऽतिगुह्यं गोप्यं गुह्यतमं मे परमं फलरूपं वचो भूयः

पूर्वश्लोकमपि तत्प्रकरणेषु इदानीमेकीकृत्य पुनर्वक्ष्यमाणं
शृणु । एवं सारभूतमेकीकृत्यकथने हेतुमाह— इष्टोऽस्मीति ।
मे मम दृढमत्यन्तम् अप्रियकरणेऽपि अन्यथाभावरहितः इष्टः
प्रियोऽसि, ततः कारणात् हितं वक्ष्यामि कथयामि ॥ ६४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं यथेष्टकरणमभ्यनुज्ञायान्याप्यतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपदेश्य-
स्त्वद्गुणे ऐकाग्र्यमस्य सम्पादयितुमाह— सर्वेति । सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरसकृ-
दुक्तमपि मे मम वचनं शृणु; परमं परमार्थविषयत्वात् । न लोभाज्ज्ञापि भयात्वां वक्ष्यामि । किं तर्हि ? मे मम

इष्टोऽसि परमातोऽसि इति हेतोः दृढं अतिशयितं ते तव हितं यतस्ततो वक्ष्यामि । तव इष्टत्वात् विद्यायाश्च हितत्वात्तद्वचनं आते त्वयि अवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मांमेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

१ शां. भा.— किं तत् ? इत्याह—मन्मना इति । मन्मना भव मच्चित्तो भव, मद्भक्तो भव मद्भजनो भव, मद्याजी मद्यजनशीलो भव, मां नमस्कुरु नमस्कारमपि समैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोमि, एतस्मिन्वस्तुनित्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तैरवश्यम्भावि मोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति— किं तद्वित्यादिना । उत्तरार्धे व्याचष्टे— तत्रेति । एवमुक्त्या रीत्या वर्तमानस्त्वं तस्मिन्नेव वाद्यक्षेपे भगवत्सर्पितसर्वभावो

मामेवाऽऽगमिष्यसीति सम्बन्धः । सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह— यत इति । इदानीं वाक्यार्थं श्रेयोर्थिनां प्रवृत्तुपयोगमित्येन संशुद्धाति— एषमिति ॥ ६५ ॥

३ रा. भा.— वेदान्तेषु— “ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमे(- व) चं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” [श्वे. उ. ३ । ८+त्रि. वि. म. ना. ४।३+शि. सं. १५+चिच्यु. १२ । ७] इत्यादिषु विहितं वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं दर्शनसमानाकारं स्मृतिसन्तानमत्यर्थप्रियमिह मन्मना भवेति विधीयते । मद्भक्तः अत्यर्थमप्रियः अत्यर्थमप्रियत्वेन निरतिशयप्रियां स्मृतिसन्ततिं कुरुष्वेत्यर्थः । मद्याजी तत्रापि मद्भक्त इत्युपपज्यते, यजनं पूजनं, अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव । आराधनं हि परिपूर्णशेषवृत्तिः । मां नमस्कुरु, नमो नमनं, मय्यतिमात्रप्रह्वीभावमत्यर्थप्रियं कुर्वित्यर्थः । एवं वर्तमानो मामेवैष्यसि, एतत्सत्यं ते प्रतिजाने तव प्रतिज्ञां करोमि; नोपच्छन्दनमात्रं, यतस्त्वं प्रियोऽसि मे ‘ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ’ [७।१७] इति पूर्वमेवोक्तम् ; यस्य मय्यतिमात्रा प्रीतिर्वर्तते, ममापि तस्मिन्नतिमात्रा प्रीतिर्भवतीति तद्वियोगमसहमानोऽहं तं मां प्रापयामि; अतः सत्यमेव प्रतिज्ञातं ‘ मामेवैष्यसि ’ इति ॥ ६५ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ मन्मना भव ’ इत्यस्याव्यवहितफल- साधनतया गुह्यतमाङ्गिरस्वरूपपरत्वे दर्शयितुं तत्स्वरूपं तावत्प्र- माणतः शिक्षयति वेदान्तेष्विति । ‘ वेदाहम् ’ इत्यादि- पुस्तकवाक्योपादानमुपविष्टदन्तराणां तदनुवर्तित्वज्ञापनार्थम्, ‘ नान्यः पन्थाः ’ इति हि तत्साध्योपायान्तरव्यवधानशङ्का- निरासार्थम् । अत्र च ‘ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ’ [१।१८] इति वक्तुश्च वासुदेवस्य तत्प्रति- पाद्यत्वात् ‘ मन्मना भव ’ इति विहितस्य महापुरुषोपासनत्व- ज्ञापनार्थं च । वेदनं ह्योक्तम्, न तु भक्तिरित्यत्राऽह— ‘ ध्यानापोसनादिशब्दवाच्यमिति । आदिशब्देन तत्- स्मृत्युत्पत्तिक्रमेवादिशब्दग्रहणम् । समानप्रकरणस्याभ्यां- ध्यानापोसनादिशब्दाभ्यां वेदनं हि विश्लेष्यते । अन्यथा गुह्यवृत्ति- कस्याद्युपपत्त्या ध्यानादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । वितु- पास्योर्भ्यतिकरणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च वेदनमुपासनं इत्येव व्यक्तमुपपादितं शारीरकभाष्यादिषु ।

किञ्च “ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” [बृ. उ. २।४।५+४।६।९] इत्युक्त्वा तान्येव दर्शनादीन्यनुवदन्तो धृतिः विज्ञानशब्देन निदिध्यासनमनुवदति—“ आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन ” [बृ. उ. २।४।५] इति । एवं “ तस्मिन् दृष्टे परावरे ” [सु. उ. २।२।८] इति वाक्यदर्शने न साक्षात्प्रत्यक्षरूपं, गुरुलुक्विकल्पाद्युपपत्तेरेव । न चाधिकारि- भेदेन तत्सम्भवः, व्यवस्थापकाभावात् । न च द्वादिद्वारभावकस्या- शक्या, धृवातुस्युतदर्शनस्य चाविशेषेणाव्यवहितसाधनत्व- धृतेः । अत एकाच्येऽप्यवश्यम्भाविन्यन्यतरस्योपचरितकत्व- मन्तरेण तदसम्भवात्, मिश्रयोजनस्योपचारस्याधोपात्तं, स्मृतिशब्देन च प्रत्यक्षस्योपचारेऽतिशयासिद्धेः, विषयैव तु दर्शनसमानाकारत्वलक्षणावैशेष्यादिना सप्रयोजनत्वाच्च ।

‘ स्वप्रवीणमगम् ’ इत्याद्युपपुङ्गुणाभिनेतवैशयविशिष्टा स्मृतिरेव “ तस्मिन् दृष्टे ” “ निचाव्य तं ” [क्रो. १।११।५] “ द्रष्टव्यः ” [बृ. उ. २।४।५+४।६।९] इत्यादिभिर्विधीयते

इक्षुमिश्रायेणाऽऽह दर्शनसमानाकारमिति । स्मृतिसन्तान-
नमिति— तेन स्मृतिः सन्ततयते यत्रेति वा स्मृतेः सन्तानो
यत्रेति वा व्युत्पत्त्या नपुंसकत्वमत्र ज्ञातव्यम् । ततश्चित्काग्र्य-
शब्दार्थः । तेन तन्मूलाह्ननक्षण्या तैलघारावद्विच्छिन्नत्वं
सूचितम् । वेदनं वा सामान्यरूपमत्रान्यपदार्थः । तत्र 'वेदनम्'
इति पाठे तदेव विशेष्यम् । वेदनस्यानापासनाद इति पाठे
तु स्मृतिसन्तानस्य विशेष्यत्वात्तस्यैव भक्तिरूपत्वायाऽऽह—
अत्यर्थप्रियमिति । इह अन्यवहितमोक्षोपायोपदेशदशा-
यामित्यर्थः । वेदान्तविहितस्यापि अङ्गेनाविदितवार्तं प्रति
'मन्मना भव' इति विधिरेवेत्याह— विधीयत इति ।

मद्भक्तशब्दार्थमाह— अत्यर्थमप्रिय इति । अत्यर्थमहं
प्रीतिविषयभूतो यस्य सोऽजात्यर्थमस्तिष्यः । 'प्रियो हि
ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' [७।१७] इति श्रुतम् । विधेयस्य
कर्तृत्वस्य वैशिष्ट्याभिप्रायेण कर्तरे विशेषणमित्याह—
अत्यर्थमप्रियत्वेन निरतिशयप्रियमिति । 'मयाजी
मां नमस्कुरु' इत्युभाभ्यां अङ्गिकोटिनिर्देशेनान्तरङ्गपरिकर-
योग उपलक्ष्यत इति दर्शयितुमाह— तत्राप्रीति । यजिना-
ऽत्राविवक्षितज्योतिष्टोमादिप्रतीतिव्युदासाय धातुशक्ति स्मार-
यति— यजनं पूजनमिति । फलितमाह— अत्यर्थप्रियेति ।
भक्त्युद्बुधप्रवेशेन स्वस्वपादुरूपत्वयोर्तनाय, सारतमत्वसिद्धयै
साराध्याहृक्तभगवच्छास्त्रादिचोदितां प्रक्रियां स्मारयति—
आराधनं ह्येति । अन्तःकरणवृत्तिविशेषपर्यवसानायाऽऽह
नमो नमनमिति । एतेन प्रणिपातमात्रपरत्वव्युदासः ।

त्रिविधा हि प्रणतिः शान्नेषु शिष्यते । मद्भक्तपदानुषङ्गविशेषितं
तदभिप्रेतमाह— मयीति । आत्मात्मीयं सर्वं भगवत एवेत्य-
नुसन्धानादितिमात्रप्रह्नीभावः ।

एवं वतमान इति— एतेनात्यर्थप्रियत्वाद्यनुवादमात्रत्वं
विवक्षितं, न तद्यतिरेकेण स्वात्माधारत्वम्, अवधारणेनाप्यव-
धानं विवक्षितम् । 'सत्यम्' इति प्रतिज्ञाविशेषणं, न तु
प्रतिज्ञातस्योक्तिरित्याह— एतदिति । 'वास्तोष्पते प्रतिज्ञा-
नीह्यस्मान्' [ऋक्सं. ५।४।२११] इत्यादिद्विवो-
पसंगस्य गत्यभावविषयमविवक्षितार्थत्वं निराकरोति— प्रतिज्ञां
करोमीति । 'यौः पतेत्युष्विषी शीर्येद्विमवाञ्छक्रीभवेत्' ।
शुष्येतोयनिधिः कृष्णे । न मे मोक्षं वचो भवेत्' इत्यादिभगव-
द्वाक्यानुसारेणाभिप्रेतमाह नोपच्छन्दनमात्रमिति । अत्र
प्रियवचनेन प्रोचनरूपार्थावदत्वं त्वया न शङ्कनीयमित्यर्थः ।
एवं वतमानस्य स्वप्राप्तौ स्वप्रीतिलक्षणद्वारसुपक्षिप्योपच्छन्दन-
शङ्काऽप्राकृत्ये 'प्रियोऽसि मे' इत्यनेनेत्याह— यतस्त्व-
मिति । साध्यमपि ज्ञानित्वं सिद्धवत्कृत्वा 'प्रियोऽसि' इति
तत्फलोक्तिरित्यभिप्रायेण 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्'
[७।१७] इति सामान्येन प्रागुक्तप्रयोजकग्रहणम् । एतेन
भूयस्शब्दस्योक्तार्थपरत्वं दर्शितम् । उक्तासम्भवशङ्कापटिहाराय
लोकदृष्टमोक्षप्राप्तिमात्रं वातुल्यतोपातवचनार्थमाह— यस्येति ।
तत्फलितमाह— इति तद्विद्योगमिति । हेतुवाक्याथै साध्येन
सङ्गमयति— अतः सत्यमिति । प्रतिज्ञातमिति भावे
निष्ठा ॥ ६५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ६५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६५ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्मना इति । मन्मना मद्गतमनाः । मयाजी मत्पूजकः । मामीश्वरं सकलगुरुं
नमस्कुरु । तत्फलमाह— मामेव वासुदेवाख्यं परमेश्वरमेव्यसि । प्रतिज्ञान उपदिशामि ॥ ६५ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तदेवाह— मन्मना इति । अत्र
'मामेवैवयसि' इति फलवाक्ये एवकारदर्शनात् 'मन्मनाः'
इत्यादिसाधनवाक्येष्वप्यवधारणमर्थं ज्ञायते । 'देवान्
देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' [७।२३] इति
हि प्रागुक्तम् । तथा 'मन्मनाः मद्भक्तः' इति प्रतिपत्त्यां
मच्छब्दप्रयोगोऽप्यवधारणमर्थं ज्ञापयति । एवं च
'मदेकमना मदेकभक्तो मदेकयाजी मदेकनमस्कारी भव'
इत्यर्थो भवति । तत्र च 'मय्येव मनोभजनयजननमस्कारा-
न्कुरु' इत्यनुकत्वा 'मन्मनाः मद्भक्तः' इति मनोभक्त्यादीनां
पुण्यद्विवेकात्प्राप्तं भगवत्प्राप्तिं प्रति परस्परनैरपेक्षेण स्वतन्त्र-
साधनत्वं दर्शितम् । अत एव कंसशिष्यपालादीनां द्वेषेण
निरन्तरभगवन्निन्तकानां भक्तियजनादीन्विनाऽपि भगवदेक-
मनस्कत्वमात्रमेव भगवत्प्राप्तिसाधनमासीत् ।

एवं स्थिते श्लोकस्यायमर्थः— मन्मनाः मय्येव मनो

यस्य स मन्मनाः, निरन्तरं मदेकचिन्तनपरो भव । यदि
मनसो दुर्निग्रहत्वादितकर्तुं न शक्नोषि, तदा मद्भक्तो भव,
इतस्ततो मनो व्यापारयत्नपि मन्मत्वाखण्डनेमरूपं भक्तिं
कुरु । यदि च पुत्रदत्तैकासकत्वभावतया मयि प्रेम कर्तुं न
शक्नोषि, तदा मयाजी भव, मामेव यदुं पूजयितुं शीकं
यस्य स तयोक्तो भव; अन्तः पुत्रदारादिप्रेमभरितोऽपि सदा
मत्पूजाख्यं केवलबहिष्कर्म वा कुरु । अथ पुत्रपुण्यादिपूजो-
पकरणसम्पादनालक्ष्यादिद्वम्पश्यस्य मन्यसे, तदा मां
नमस्कुरु मनोवाङ्कायकर्मभिः प्रह्वीभव । एवं वतमानो
मदनुग्रहलक्ष्यतत्त्वज्ञानो मामेव 'यद्वत्त्वा न निवर्तते'
[१।५।६] इत्युक्तमेव्यसि । एतच्च नार्थावादः, किन्तु
सत्यं यथायमेव, यतोऽस्मिन्नर्थे ते तव प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञां
करोमि । 'ते' इत्यनेनोक्तमर्थं विशदयति— प्रियोऽसि मे;
प्रियस्य प्रतारणा न कचिद्विस्तीति भावः ॥ ६५ ॥

* महाभारते तु (५।८२।४८) एवमर्थं श्लोको दृश्यते— 'चलेदि हिमवाचैर्लो मेदिनी शतधा (फलेव) भवेत् । यौः
पतेच सनक्ष्त्रा न मे मोक्षं वचो भवेत्' इति ।

९ व० त० दी०— तथाहि— मन्मना इति । हे पार्थ ! निस्सन्दिग्धतया सर्ववेदान्तवेद्ये स्वाश्रितवात्सल्य-
जलयो त्वत्सारध्यकर्मणि स्थिते 'मय्येव मन आधत्स्व' [१२।८] इति पूर्ववाक्यैकार्थतामनुसन्धानः
मन्मना एव, मद्भक्त एव, मद्याजी एवेति त्रिकाण्डार्थभूतमत्परायण एव भव । एवकारोऽप्यत्र प्रत्येकमभि-
सम्बन्धः, स चान्यभजनादिवारणार्थः पूर्ववदनुषज्जते । एवं सति मामेवैव्यसीत्यहं प्रतिजाने सत्यं यत्तत्त्वं मे
प्रियोऽसि । नहि प्रीतिविषयस्याग्रे बन्धनमुचितमिति मुख्यभक्तिमार्गं उपदिष्टः पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह— मन्मना । सन् सत्यं सत्यरूपं मामेव एष्यसि प्राप्स्यसि, नाव सन्देहः
इति । मन्मनाः मय्येव मनो यस्य तादृशो भव, मद्भक्तः कर्त्तव्यः; यतो मे मम प्रियोऽसि अतस्ते तुभ्यं प्रतिजाने
मयि स्नेहयुक्तो भव, मद्याजी मत्पूजनशीलो भव, मां प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥
नमस्कुरु मयि सर्वाधिक्यज्ञानवान् भवेत्यर्थः । एवम्भूतः

११ नी० भा० दी०— तदेव गुह्यतमं हितमाह— मन्मना इति । अहं प्रत्यगात्मानन्दैकघनः परिपूर्ण-
स्वदाकारं मनो यस्य स मन्मनाः भव, एतेन ब्राह्मात्मासेदोऽपि साक्षात्करणीय इत्युत्तरषट्कार्यं उक्तः । कथमेवं-
विधा ज्ञाननिष्ठा लभ्यते ? अत आह— मद्भक्तो भव, एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमषट्कार्यं उक्तः । कथमल्प-
पुण्यस्य भक्तिरुद्देष्यति ? इत्यत आह— मद्याजी भगवदर्थकर्मकरणशीलो भव, एतेन कर्मप्रधान आद्यषट्कार्यो
विभूतः । ननु यस्य भगवद्याजित्वं न सम्भवति दारिद्र्यात्कृपाद्यभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिरौलंभ्याद्भवाकारा
चेतोवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशङ्क्याऽऽह— मां नमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैव प्रतिमादौ भगवन्तं सर्वोपचारसमर्पणेन
नमस्कारादिना सस्यगाराधयेत्यर्थः । तथा चाश्रयायनो नमस्कारत्वेव यत्नत्वमुदाहरति— “ यो नमसा
स्वध्वर—” इति “ यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ” इति च । एवमुक्तस्य सौपानत्रयारूढस्य फलमाह—
मामिति । मामेव तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमखण्डैकरसं त्वं एष्यसि प्राप्स्यसि बिम्ब इव
प्रतिबिम्बं घटाकाश इव महाकाशम् । अस्मिन्नर्थे शपथं करोति— ते तव पुरः सत्यं अवाधितार्थभूतं प्रतिजाने
प्रतिज्ञां करोमि मामेवैव्यसीति । प्रियोऽसि मे यत्तत्त्वं मे मम प्रियोऽसि, अतः प्रतारणानर्हं त्वयि सत्यमेवाहं
ब्रवीमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अधिकारपरत्वेनार्जुनं प्रति भगवदुपदेशः ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

१ शां. भा.— कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणासुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं
सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसारविहितं वक्तव्यमित्याह— सर्वेति । सर्वधर्मान् सर्वं च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् ।
धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते, नैकर्म्यस्य विवक्षितत्वात् “ नाविरतो दुश्चरितात् ” [कठो. २।२४]
‘त्वज धर्ममधर्मं च’ [म. भा. १।३२९।४०+३३१।४४+संख्यासो. २।१२] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
सर्वधर्मान्परित्यज्य सत्यस्य सर्वकर्मोणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमच्युतं गर्भ-
जन्मजरामरणविवर्जितं ‘अहमेव’ इत्येवमेकं शरणं व्रज; न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवं-
निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च—
‘नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता’ [१०।११] इति । अतो मा शुचः शोकं मा
कार्षीरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनुशानन्तरालोक्तात्पर्यमाह—
कर्मयोगेति । धर्मेविशेषणाधर्मासुखां वारयति— धर्मेति ।
ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माधर्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृतीरुदा-

हरति— नाविरत इति । ‘मामेकं’ इत्यादेस्तात्पर्यमाह—
न मत्तोऽन्यदिति । अर्जुनस्य क्षत्रियवत्षाड्गुकसंन्यासद्वारा
ज्ञाननिष्ठायः सुखयानधिकारेऽपि तं पुरस्कृत्या धिकारिभ्यः

तस्योपदिक्षितत्वादाविरोधमभिप्रेत्याऽऽह— अहं त्वेति । त्वदीयबन्धननिरसनद्वारा त्वत्पालयितुं तत्त्वात् ते शोकावकाशो-
-उक्तोऽर्थे दाशमिकं वाक्यमनुकूलयति— उक्तं चेति । ईश्वरस्य ऽस्तीत्याह— अत इति ।

[गीताशास्त्रोपसंहारः ।]

१ शां. भा.— अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निश्श्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं ? किं कर्म ?
आतोस्विदुभयं ? इति । कुतः सन्देहः ? 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' [१३।१३] 'ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' [१८।५५] इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानाभिश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति;
'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव' [४।१५] इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां
दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुचितयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः । किं
पुनरत्र मीमांसाफलम् ? नन्वेतदेव— एषामन्यतमस्य परमनिश्श्रेयससाधनत्वावधारणम्, अतो विस्तीर्णतरं
मीमांस्यमेतत् । आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निश्श्रेयसहेतुत्वं, भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— पूर्वप्राप्तेरुक्तानां गीताशास्त्रं
व्याख्यायोपसंहृत्य तत्तात्पर्यार्थं निर्धारितमपि विचारद्वारा
निर्धारयितुं विचारमवतारयति— अस्मिन्निति । किञ्चदार्थ-
मेव त्रेधा विभज्यते— ज्ञानमिति । निमित्ताभावे संशय-
स्याऽऽभासत्वात् निरस्यतेति मत्वा पृच्छति— कुत इति ।
तत्तदर्थव्यथोक्तानेकवाक्यदर्शने तस्मिन्निमित्तमित्याह— यज्ज्ञा-
त्वेति । कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वोपलम्भात्तेभ्योऽपि निश्श्रेयस-
प्राप्तिर्मातीत्याह— कर्मण्येवेति । तथापि समुच्चयप्रापकं
चास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । सत्यां सामग्र्यां कार्य-

सवश्यम्भावीत्युपसंहृति— इति भवेदिति । सन्दिग्धं सफलं
च विचार्यमिति स्थितेरसति फले सन्दिग्धमपि न विचार्यमिति
बुद्ध्या पृच्छति— किं पुनरिति । प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः
समुचितयोर्वै मुक्तिं प्रति परमसाधनतेत्यवधारणमेव विचार-
फलमिति परिहरति— नन्विति । सन्दिग्धप्रयोजनयोर्विचार-
प्रयोजकशोभावाद्द्विचारद्वारा परममुक्तिसाधनं निर्धारणीयमिति
निगमयति— अत इति । एवं विचारमवतार्य सिद्धान्तं
संगृह्णाति— आत्मेति ।

१ शां. भा.— क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता 'मम कर्म, अहं कर्ता,
अमुष्मे फलायेदं कर्म करिष्यामि' इतीयमविद्याज्ज्ञादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकं 'अय-
महमस्मि, केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलः, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवैरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धिर्निवर्तकत्वात् । तुशब्दः पक्षद्वयव्याघ्रसर्थः, न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, न च
ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताभ्यां निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निश्श्रेयसस्य
कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— सङ्ग्रहवाक्यं विवृण्वन्नादात्मात्मज्ञाना-
पोह्यासविशं दर्शयति— क्रियेति । आश्रयोस्तस्या तदनादित्व-
माह— आत्मनोति । तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्पन्नमनार्थिस्मिकां
प्रपन्नयति— ममेति । अनाद्यविद्याकार्त्तत्वात् प्रवृत्तरूपेणा-
नादित्वमस्या विवक्षित्वा विशिनष्टि— अनादीति । तत्र
कारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्योपपन्नस्यति— अस्या इति ।
ननु भेदमुत्पन्नं ज्ञानं निवर्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वात्, न चाहु-
त्पन्नमलम्बात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राऽऽह— उत्पद्य-

मानमिति । कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वं ? इत्याशङ्क्य
कार्याविद्यानिवर्तकत्वदृष्टेरित्याह— कर्मेति । आत्मज्ञानस्ये-
त्यादिसङ्ग्रहवाक्ये तुशब्दोत्पत्त्यविशेषाभावात्तदानर्थक्यमा-
शङ्क्याऽऽह— नृशब्द इति । पक्षद्वयव्यावर्तकत्वमेवास्य
स्कूटयति— नृत्यादिना । इतश्च कर्मासृज्यता मुक्तेरित्याह—
अकार्यत्वाच्चेति । 'एष नित्यो महिमा' [बृ. उ. ४।४।२३]
इति श्रुतेर्नित्यत्वेन मोक्षस्याकार्यत्वाच्च तत्र हेत्वपेक्षेत्यु-
पपादयति— न हीति ।

१ शां. भा.— केवलज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि ? न; अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसान-
त्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमो-
निवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्ज्जुकैवल्यवसानं हि प्रकाशफलं; तथा ज्ञानम् ।
दृष्टार्थाणां च च्छिदिक्रियाग्रिमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावादिदर्शनादिफलादन्यफले
कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्याऽऽत्म-
कैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नैति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं मुख्यतुष्टुपयुक्तमिति कुतस्तस्य तत्र हेतुत्वधीः ? इत्याशङ्कते— केचलेति । ज्ञानानर्थक्यं दूषयति— नेति । तदेव प्रपञ्चयति— अविद्येति । यदुक्तमविद्यानिवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्तमाह— रज्ज्वादी-
ति । उक्ते विषये तमोनिवर्तकप्रकाशस्य कस्मिन्फले पर्यवसानं ?

१ शां. भा.— मुख्यविद्योत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत्, न; कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वा-
नुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतस्सम्प्लुतोदके फले कृपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्
फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य
क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चाथित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निश्चयससाधनत्वम्,
न च ज्ञानकर्मणोः समुचितयोः, नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन
विरोधात् ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठया दृष्टान्तेन साधयन्नाशङ्कते— भुञ्जीति । मुक्तिं क्रियाया लौकिकया वैदिकयात्रादिहोत्रादिक्रियायाः सहासुष्ठानवद्विहोत्रादिक्रियाया ज्ञाननिष्ठयात्र साहित्यमित्यर्थः । भुजिफले तृप्त्याख्ये प्राप्तेऽपि स्वर्गादौ तद्वैतौ चाग्निहोत्रादावर्थित्वदृष्टेयुं तत्र साहित्यं, न तथा मुक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौ तद्वैतौ वा कर्मण्यर्थित्वं, तेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति— नेत्यादिना । सुदृग्वाक्यं विप्रणीति— कैद्ययेति । ज्ञाने फलवति लब्धे फलान्तरे तद्वैतौ च नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह— सर्वत इति । सर्वत्र सम्प्लुतं व्याससुदकमिति समुद्रोक्तस्तत्फले ज्ञानादि, तस्मिन्प्राप्ते न तडागादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ कस्यचिदर्थित्वं, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । निरतिशयफले ज्ञाने

तत्राऽऽह— विनिवृत्तेति । प्रदीपप्रकाशस्य सर्पप्रमनित्ति-
द्वारा रज्जुभावे पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिष्ठया-
ऽऽत्मकैवल्यवसानमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । ज्ञाना-
दीनां ज्ञाननिष्ठहेतूनां कर्मन्तरे प्रवृत्तिश्रम्यवाकर्मसाहित्वे
सा कैवल्यवसायिनीति चेत्तत्राऽऽह— दृष्टार्थानामिति ।

लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतेदृष्टान्तेन स्फुटयति—
न हीति । कर्मणः सातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्य फलित्वा-
माह— तस्मान्नेति । ज्ञानकर्मणोः साहित्यासम्बन्धमपि
पूर्वोक्तं निगमयति— न चेति । न हि प्रकाशतमसोरिव मिमो
विरुद्धयोस्तयोः साक्षादेकस्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः । ननु
ज्ञानमेव मोक्षं साधयदामसहायत्वेन कर्मपेक्षिते, कर्णस्योप-
करणपेक्षत्वात्तत्राऽऽह— नापीति । ज्ञानमुत्पत्तौ यज्ञायपेक्ष-
मपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं च्योत्पत्तिमास्तरीयकत्वेन युक्तैस्स-
न्मात्रायत्तत्वादित्यर्थः । यदुक्तमतिकृतं व्यत्यन्तं ज्ञानं कर्मा-
पेक्षमिति तत्राऽऽह— अविद्येति । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्र
कर्मणो विरुद्धता सहकारित्वायोगाव फले तदपेक्षेत्यर्थः ।

१ शां. भा.— नहि तमस्तमसो निवर्तकम्, अतः केवलमेव ज्ञानं निश्चयससाधनमिति, न;
नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् ।
यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो
मोक्षो नास्तीत्यनिर्मोक्ष एव; नैष दोषः, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्या-
प्राप्तिः । प्रतिविद्धस्य चाकरणादनित्यशरीराणुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिदृशरीराणुपपत्तिः ।
वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन्छरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावा-
दात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्त-
कत्वे कुतो विरुद्धता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— नहीति । केवलस्य
समुचितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलितमाह— अत
इति । केवलं ज्ञानं मुक्तिसाधनमित्युक्तं तन्निषेधयन्नाशङ्कते—
नेत्यादिना । निषेधसमन्वय नवर्तकमाह— यत्तावदिति । नित्या-
करणे प्रत्यवायप्राप्तेरिति हेतुं प्रपञ्चयति— यत इति । ज्ञान-
वतोऽपि नित्यानुष्ठानस्याऽऽवश्यकत्वात् केवलज्ञानस्य कैवल्य-
हेतुतेत्यर्थः । 'कैवल्यस्य च नित्यत्वात्' इत्यस्य व्यावर्त्य
दर्शयति— नन्विति । यदि नित्यैवैकैकिककर्मणि श्रौतान्य-
करणे प्रत्यवायकारिण्यवस्थासुष्ठेभिर्, एवं तर्हि तेभ्यः समुच्चि-

तेभ्योऽसमुच्चितेभ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तत्वात्केवलज्ञानस्य चातद्वे-
त्वाद्भाविवन्धना मुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः । कैवल्यस्य चेत्यादि
व्याख्यान्वयानिमोक्षप्रसङ्गं प्रत्यादिशति— नैष दोष इति । मुचे-
नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशङ्केत्युक्तं प्रपञ्चयति— नित्याना-
मिति । काम्यकर्मवशादिदृशरीरापत्तिं शङ्कित्वोक्तं— काम्यानां
चेति । आरब्धकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह— वर्तमानेति ।
तर्हि देहान्तरं शेषकर्मणा स्यादित्याशङ्क्य कर्माशयस्यैकानि-
कत्वाभेत्याह— पतितेऽस्मिन्निति । रागादिना कर्मन्तरं
ततो देहान्तरं च भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— रागादीनां
चेति ।

१ शां. भा.— अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत्, न; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगस्योपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वाच्चित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽत्यन्तसिद्धं केवल्यमिति, न; “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽनयाय ” [श्रुता. ३।८+६।१५] इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भवदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः, ‘ ज्ञानात्केवल्यमानोति ’ इति च पुराणस्मृत्यैः, अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनः स्वस्वावस्थानमिति सम्बन्धः । अतीतासङ्ख्यजन्मभेदेऽस्तितस्य कर्मणो नानाफलस्यानारब्धस्य भोगेन विनाऽऽवृत्तातो देहान्तरारम्भादेकमविकल्पस्याप्राप्तापि कल्याण सुखैरयत्नसिद्धतेति चोदयति— अतिक्रान्तेति । नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शङ्कितव्यमित्याह— नेति । नित्यनैमित्तिककर्मणि श्रौताभ्युपगम्यमानुष्ठेयानि, तदनुष्ठाने च महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमात् ततो देहान्तरमित्याह— नित्येति । नित्यादिना दुरितनिवृत्तावप्यविरोधान्मुक्तनिवृत्तिः, ततो देहान्तरमित्याशङ्क्य मुक्तस्य नित्यादेरन्मत्वेऽनारब्धत्वे च न्यायविरुद्धस्य तस्यासिद्धत्वात्ततो देहान्तरायोगाश्रित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति मत्वा यथा प्रायश्चित्तमुपासदुरितनिवहणार्थं, न फलान्तरापेक्षं; तथेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपात्तपापनिराकरणार्थं तस्मिन्नेव पथेऽवस्थ्य देहान्तरारम्भकमिति पक्षान्तरमाह—

प्रायश्चित्तवदिति । तथापि प्रारब्धवशादेव देहान्तरं शङ्क्यते, नानाजन्मारम्भकणामपि तेषां यावदावधारन्यायेन सम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह— आरब्धानां चेति । पूर्वोक्तकर्मणामेव क्षीणत्वेऽपि कानिचिदपूर्वकर्मणि देहान्तरारम्भेरश्रित्याशङ्क्याऽऽह— अपूर्वाणां चेति । विना ज्ञानं कर्मणैव मुक्तिरिति पक्षं श्रुत्यशङ्कमेव निराचष्टे— नेत्यादिना । “ विद्यतेऽनयाय ” इति श्रुतेरिति सम्बन्धः । एवकारार्थं विवृण्वन्नेत्यादिभागे व्याकरोति— अन्य इति । “ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ” [श्र. उ. ६।२०] इति श्रुतिमर्थतोऽनुवदति— चर्मवदिति । श्रौताथे स्मृति संवादयति— ज्ञानादिति । किञ्च त्वदीयन्यायस्यानुष्ठानाद्यमानह्रीन्मत्वेनाऽऽभासतया पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां क्षयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवात् ज्ञानं विना मुक्तिरित्याह— अनारब्धेति ।

१ शां. भा.— यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्राऽऽत्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेः ‘ वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः ’ [गौ. ध. सू. १।१।२९] इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः । ये त्वाहुर्नित्यानि कर्मणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वस्वव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्ति, अश्रुतत्वाज्जीवनादिनिमित्तं च विधानादिति । न; अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासम्भवात्, दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— तथाविधानां कर्मणां नास्ति सम्भावनेत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । अनारब्धफलपुण्यकर्मभावेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिः ? इति तत्राऽह— तेषां चेति । इत्थं कर्मक्षयानुपपत्त्या मोक्षानुपपत्तिरित्याह— धर्मेति । “ कर्मणा पितृलोकः ” [वृ. उ. १।५।१६] इति श्रुतिमाश्रित्य कर्माक्षये हेत्वन्तरमाह— नित्यानामिति । स्मृत्याऽपि यथोक्तमर्थं समर्थयति— वर्णा इति । तस्य कर्मफलमनुसृत्य ततः शेषेण विशिष्टजात्यादिभाजो जन्म प्रति-

पद्यन्त इत्येतदादिपदार्थः । यत्तु नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति— ये त्विति । नित्याभ्यनुष्ठेयमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः । तथापि नित्यानां काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विष्णुदेहो तत्तत्स्वप्नात्मैवमित्याह— न त्विति । विष्णुदेहो फलान्नतौ तत्कामनाया निमित्तस्याभावात् नित्यानि विधीयेरश्रित्याशङ्क्याऽऽह— जीवनादीति । न नित्यानां विष्णुसिद्धिरिति शेषः । अनुभाषितं दूषयति— नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं अज्यत इति, तदसत् । न हि मरणकाले फलदानायानङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकार्मारब्धे जन्मन्युपज्यत्येत

इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाशिहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्, तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च । अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफलं, न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति ।

२ आ. शां. व्या.— तदेव विवृण्वन्निषेधमनूय नम्य-
माह— यद्वक्तुमिति । अप्रवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति— न
हीति । कर्मान्तरारब्धेऽपि देहे दुरितफलं नित्यानुष्ठानायास-
दुःखं भुञ्ज्यतां काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अन्यथेति ।
यद्वक्तुं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति—
तस्येति । सम्भावितानि तावदनन्तानि सन्धितानि दुरितानि
तामि व नानादुःखफलानि यदि तानि नित्यानुष्ठानायाससंप-
दंत्वं तस्मात्प्रकलानि कल्पयेत्तदा तदेवैवं कल्प्यमानेषु सन्तु
नित्यमन्यानुष्ठानस्याऽऽयसमामादयतो यो दुरितकृतो दुःख-
विशेषो न तत्फलं, दुरितफलानां दुःखानां बहुत्वात्, अतो नित्यं

कर्म यथाविशेषितं दुरितकृतदुःखविशेषफलकमित्युक्तमित्यर्थः ।
किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि चेदुरितानि कल्प्यन्ते
तदा द्वन्द्वशब्दितरागादिबाधस्य रोगादिबाधायाश्च दुरितनि-
मित्तत्वानुपपत्तेः सुकृतकृतत्वस्य चासम्भवादनुपपत्तिरेवोदीरित-
बाधायाः स्यादित्याह— द्वन्द्वेति । इतश्च नित्यानुष्ठानायास-
दुःखमेव दुरितफलमित्युक्तमित्याह— नित्येति । दुःखमिति
न शक्यते कदाचित्पुमिति पूर्वेण सम्बन्धः । यदि तदेव तत्फलं
न तर्हि शिरसा पाषाणवहनादिदुःखं दुरितकृतं, न च तत्कारणं
सुकृतं दुःखस्यतत्कार्यत्वात्तत्तदाकस्मिकं स्यादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति ।
कथम् ? अप्रवृत्तफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रवृत्तफलस्य कर्मणः फलं
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्, नाप्रवृत्तफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रवृत्तफलमेवेति
मन्यते भवान्स्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमुक्तं, नित्यकर्मविध्यानर्थक्य-
प्रमङ्गल्योपभोगेनैव प्रवृत्तफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणोत्पन्नं
नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तदुच्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च
विधानाभित्यानां कर्मणाम् प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं
प्रायश्चित्तं, न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादि-
निमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत । नित्यप्रायश्चित्तयो-
र्नैमित्तिकत्वाविशेषात् ।

२ आ. शां. व्या.— नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरित-
फलमित्येवदप्रकृतत्वात्प्राप्तं च कृतमित्याह— अप्रकृतं चेति ।
तत्रैव प्रपञ्चयितुं कुल्लति— कथमिति । तत्राऽऽह दौ प्रवृत्त-
माह— अप्रवृत्तमेति । तथापि कथमस्माकमप्रकृतवाचित्वं ?
तत्राऽऽह— तत्रेति । प्रवृत्तफलस्य प्रवृत्तफलत्वमिति प्राचीन-
दुरितगतविशेषानुपपत्त्यादिविशेषेण सर्वस्यैव तस्य प्रवृत्तफलत्वा-
भित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वसम्भवात्तत्राप्रकृतवादितेति शङ्कते—
अथेति । पूर्वोपात्तदुरितस्याविशेषणाऽऽरब्धफलत्वे विशेषणा-
नर्थक्यमिति परिहरति— तत् इति । दुरितमात्रस्याऽऽरब्ध-
फलत्वेनानारब्धफलस्य तस्योक्तफलविशेषवत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।
पूर्वोपात्तदुरितमात्रफलं चेद्भोगेनैव तत्क्षयसम्भवात्तद्विषयार्थं
नित्यं कर्म न विधातव्यमिति दोषान्तरमाह— नित्येति ।
इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह— किञ्चे-
ति । तदेव स्फोरयति— श्रुतस्येति । यथा व्यायामागमना-
दिहृतं दुःखं नान्यस्य दुरितस्येष्यते तत्फलत्वसम्भवात् ; तथा

नित्यस्यापि श्रुत्युक्तस्यानुष्ठितस्याऽऽयस्यसर्पन्तस्य फलान्तरा-
प्यमादनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तद्वर्णनात्प-
न दुरितफलत्वं कल्प्यं, नित्यफलत्वसम्भवादित्यर्थः । दुःख-
फलत्वे नित्यानामनुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
जीवनादीति । नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तेर्हेतुन्तरमाह—
प्रायश्चित्तवदिति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति— यस्मिन्निमित्ते ।
तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वा-
सिद्धिरिति शेषः । सत्यं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं,
किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमिति शङ्कते—
अथेति । प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तमुत्पादयितुं
जीवनादिनिमित्तमित्यानुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फलं
स्यात्, नोपात्तदुरितस्येति परिहरति— जीवनादीति । प्राय-
श्चित्तदुःखस्य तद्विनिर्वापकत्ववत्त्वजीवनादिनिमित्तकृत-
मपि दुःखं जीवनादिकलमित्र हेतुमाह— नित्येति ।

१ शां. भा.— किञ्चान्यन्तित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं, न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थोपपत्तिकल्पनाऽऽनुपपन्ना । एवं विधानान्यथानुपपत्तेश्चैरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम्, विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुष्ठायमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य यत्कर्मणः फलमिति, नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धमुच्यते । किञ्च काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठायमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादितन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षेपं स्यात्, तत्तन्त्रत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्यर्थः वक्तुमित्याह— किञ्चान्यदिति । काम्यानुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात्प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह— तथा चेति । विहितानि तावन्नित्यानि, न च तेषु फलं श्रुतं, न च विना फलं विधिः, तेन दुरितनिवर्हणार्थानि नित्यानीत्यर्थापत्त्या कल्प्यते, न च सा युक्ता, काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । किञ्च नित्यान्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात्काम्यवदित्यनुमानाच्च तेषां दुरितनिवृत्त्यर्थेत्याह— एवमिति ।

काम्यादिकर्म दृष्टान्तिमुमेवमित्युक्तम् । स्वोक्तिव्याघाताच्च नित्यानुष्ठानादुरितफलमोगोक्तिरुक्तेत्याह— विरोधाच्चेति । तदेव प्रपञ्चयति— विरुद्धं चेति । इदंशब्दार्थमेव विशदयति— नित्येति । अन्यस्य कर्मणो दुरितस्येति यावत् । स एवेति । यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्यमिति नियमादित्यर्थः । इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलमोगो न सिध्यतीत्याह— किञ्चेति । काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च योग्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलमोगवत्काम्यफलस्यापि भुक्तत्वसम्भवादिति हेतुमाह— तत्तन्त्रत्वादिति ।

१ शां. भा.— अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव, स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति, दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते । किञ्चान्यत्— अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं, न तु शास्त्रोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलम् । भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशान्ते चोद्यमो न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः नित्यानाम्, काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यतायाधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुम् ।

२ आ. शां. व्या.— नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्यौगपधेऽपि नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं श्रुतत्वादिति शङ्कते— अथेति । काम्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखाद्विज्ञं चेत्तर्हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःखं च मिथो भिन्नं स्यादित्याह— तदनुष्ठानेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराकरोति— न चेति । दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति— न हीति । आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनां मोक्षे साक्षादन्वयो नेत्यत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याह— किञ्चान्यदिति । तदेव कारणं विवृणोति— अविहितमिति । यत्कर्म सर्वजनभोजनादि तत्र शास्त्रेण विहितं निषिद्धं वा, तदनन्तरफलं तथाऽनुभवादित्यर्थः । शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलम्, आनन्तर्यस्याचोदितत्वात्, अतो ज्ञाने दृष्टफले नादृष्टफलं कर्म स्रकारि भवति, नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्म प्रवृत्तिप्रयमिति विव-

क्षित्वाऽऽह— न रिविति । शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फलानन्तर्ये स्वर्गादीमानन्तरमनुपलब्धिविस्तृत्येत तत्तत्तत्तद्वेष्टेऽपि तथाविधफलपिक्षया प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह— तदेति । किञ्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां नादृष्ट फलं तेषामेव काम्यानां तादृकफलं, न च हेतुं विनाऽयं विभागो भावीत्याह— अग्निहोत्रादीनामिति । फलकामित्वमात्रेणेति । न स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनियानि च काम्यानि तेषामनुभवामेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि नित्यानां तेषामनुष्ठानायासदुःखमात्रेण क्षयो न फलान्तरमस्ति, तेषामेव काम्यानामहायाधिकाभावेऽपि फलकामित्वमधिकारिण्यस्तीत्येतान्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्यर्थं विभागो न प्रमाणवानित्यर्थः ।

१ शां. भा.— तस्माच्च न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विधैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतः, न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकाम-

वीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंख्यासपूर्विका ज्ञान-
निष्ठा । ‘उभौ तौ न विजानीतः’ [२।१९] ‘वेदाविनाशिर्न नित्यम्’ [२।२१] ‘ज्ञानयोगेन
साङ्ख्यानौ कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३] ‘अज्ञानां कर्मसंज्ञिनां’ [३।३६] ‘तत्त्ववितु... गुणा
गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते’ [३।२८] ‘सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्याऽऽस्ते’ [५।१३]
‘नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’ [५।८] अर्थादज्ञः करोमीति । ‘आरुरुक्षोः कर्म
कारणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम्’ [६।४] उदारास्त्रयोऽप्यज्ञाः ‘ज्ञानी त्वामैव मे मतम्’
[७।१८] अज्ञाः कर्मिणः ‘गतागतं कामकामा लभन्ते’ [९।३१] ‘अनन्याश्रित्यन्तो मां
नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्पमधुपासते’ [९।२२] ‘ददामि बुद्धियोगं तं येन
माधुपयान्ति ते’ [१०।१०] अर्थात् कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ।

२ आ. शां. व्या. — उक्तविभागयोगे क्लृप्तमाह—
तस्मान्प्रति । काम्ययन्त्रितयानामपि पितृलोकाद्यष्टफलवत्त्वे
दुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगात् तादर्थ्येनाऽऽत्मविवैवाभ्युपगन्तव्ये-
त्याह— अतश्चेति । शुभाशुभात्मकं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकं
चेदशेषतस्मिन् तस्य क्षयकारणे वियेत्युपपद्यते, न तु सर्वं
कर्माविद्यापूर्वकमिति शिदमित्याशङ्क्याऽऽह— अविद्येति ।
तत्र दिशब्दोद्घातितां युक्तिं दर्शयति— तथेति । इत्थाविद्व-
द्विषयं कर्मत्याह— अविद्वदिति । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वय-
मित्यत्र वाक्योपक्रममनुकूल्यन्नात्मनि कर्तृत्वं कर्मत्वं चाऽऽशो-
पयत्र जानात्यात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शित-
मित्याह— उभाविति । आत्मानं याथातथ्येन जानन्
कर्तृत्वादिरहितो भवतीति भूतता कर्मसंस्थासे ज्ञानवतोऽधिका-
रित्वं सूचितमित्याह— वेदेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन
योद्धव्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह— ज्ञानेति । ‘न बुद्धिभेदं
जनयेदज्ञानां’ [३।२६] इत्यत्र वाविद्यामूलत्वं कर्मणः
सूचयता कर्मनिष्ठाऽविद्वद्विषयाऽनुमोदितेत्याह— अज्ञानामि-

ति । यदुक्तं विद्वद्विषया संख्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठेति तत्र ‘तत्त्व-
वितु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः’ [३।२८] इत्यादि
वाक्यसुसाद्वरति— तत्त्ववित्तिविति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति—
सर्वेति । विदुषो ज्ञाननिष्ठयत्रैव पात्रमिकं वाक्यान्तर-
माह— नैवेति । तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति— अज्ञ इति ।
मन्यत इति सम्बन्धः । अज्ञस्य चित्तशुद्धयर्थं कर्म शुद्धचित्तस्य
कर्मसंख्यासो ज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यत्र वाक्यान्तरमाह— आरुरुक्षो-
रिति । यथोक्ते विभागे सात्त्विकं वाक्यमनुगुणमित्याह—
उदारा इति । ‘एवं त्रयोधर्मं’ इत्यादि नावमिकं [२१]
वाक्यमविद्वद्विषयं कर्मैत्यत्र प्रमाणयति— अज्ञा इति ।
विदुषः संख्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेयत्रैव नावमिकं वाक्यान्तर-
माह— अनन्या इति । नावमित्येतद्व्याचष्टे— यथोक्तमिति ।
‘तेषां सत्त्वदुष्कानां’ [१०] इत्यादि वाद्यमिकं वाक्यं
तत्रैव प्रमाणयति— ददामीति । विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिनि-
र्देशादितरेषां तदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थेसिद्धमर्थमाह— अर्थादिति ।

१ शां. भा. — भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागा-
वसानसाधनाः । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्याद्यव्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः
[१२।१३-२०] क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चेतुःसर्वकर्मसंख्यासिना-
मामैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलत्रयं
परमहंसपरिवाजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति; भवत्येवान्येमाज्ञानां कर्मिणा-
मसंख्यामिनामित्येव गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः । अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणो-
ऽसिद्धमिति चेत्, न; ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाप्यविद्यावत् एव भवति ।

२ आ. शां. व्या. — ननु भगवत्कर्मकारिणां युक्ततम-
त्वात् कर्मिणोऽपि भगवन्तं यान्तीत्याशङ्क्याऽऽह— भगव-
न्निति । ये ‘मत्कर्महृत्’ [१।५५] इत्यादिन्यायेन
भगवत्कर्मकारिणस्ते यद्यपि युक्ततमास्तथापि कर्मिणोऽज्ञाः
सन्तो न भगवन्तं सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामज्ञत्वे गमकं
दर्शयति— उत्तरोत्तरं इति । चित्तवसाधनमारभ्य फलत्याग-
पर्यन्तं पाठक्रमोत्तरोत्तरं हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थस्य

भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञत्वं विज्ञाति-
त्यर्थः । ‘ये त्वक्षरमनिर्देश्यं’ [१२।३] इत्यादिवाक्या-
वध्मेन विद्वद्विषयत्वं संख्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठया निर्धारयति—
अनिर्देश्येति । उक्तसाधनास्तेन ते संख्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठया-
मधिक्येरेरिति शेषः । किञ्च त्रयोदशे यांनि ‘अमा-
नित्वादीनि’ [८-१२] चतुर्दशे च ‘प्रकाशं च प्रवृत्तिं
च’ [२२-२६] इत्यादीनि यांनि पञ्चदशे च यांनि

असङ्गत्वादीनि [श्लो. ३; ५] उक्तानि तैः सर्वैः साधनैः सहिता भवन्त्यनिर्देशयास्त्रोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्थियेरन्निष्ठाह— श्लेष्टेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठमिष्टं मिथमिति त्रिविधं कर्मफलं न भवति, किन्तु सुस्मिन्नेव; कर्मनिष्ठानां तु त्रिविधं कर्मफलं, न सुस्मिन्नेति ।

शास्त्रार्थविभागमभिप्रेतमुपसंहरति—अधिष्ठानादीति । यदुक्तमविद्याकामबीजं सर्वं कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मणः, अविद्यापूर्वकत्वावपत्तेरित्याक्षिपति—अविद्येति । दृष्टान्तेन समाधत्ते—नेति । तत्राभिमतं प्रतिज्ञां विभजते—यद्यपीति ।

१ शां. भा.— यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अनर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्पयीति । [देह-] व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेत्, न; चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्य 'अहं करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो गौणः, न मिथ्येति चेत्, न; तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो गौणः, यथाऽऽत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्र नामासि' [तै. सं. २।१।१+कौ. उ. २।१।१] इति । लोके चापि 'मम प्राण एवायं गौः' इति तद्वत् ।

२ आ. शां. व्या.— उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादि कर्मेत्यत्र हेतुमाह—अन्यथेति । दार्ष्टान्तिकं गृह्णाति—तथेति । तान्यप्यविद्यादिमतो भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामपेक्षितव्यमित्यर्थः । पारलौकिककर्मसु देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगात् तेषामविद्यापूर्वकतेति वाङ्मते—व्यतिरिक्तेति । सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावात्मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहातमिति परिहरति—नेत्यादिना । कर्मणश्चलनात्मकत्वात्ताऽऽत्मकर्तृकत्वं, तस्य निष्क्रियत्वात्; देहादिसङ्घातस्य तु सक्रियत्वात्तत्कर्तृकं कर्म युक्तं, तथापि सङ्घातेऽहमभिमानद्वाराहं करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीपूर्विका कर्मणि प्रवृत्तिः ।

देहा, तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं देहादिसङ्घातेऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाक्षिपति—देहादीति । अहमिष्यो गौणत्वे तत्पूर्वकर्मस्यपि गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्थभावात्तद्विरुध्यं हेतुत्वेनपेण न स्यादिति दूषयति—नेति । एतदेव प्रपञ्चयामादौ चोयं प्रपञ्चयति—आत्मीय इति । तत्र श्रूयवष्टममेव दृष्टान्तमाह—यथेति । दक्षितयुतेरात्मीये पुत्रेऽहमप्रत्ययो गौणो यथा सङ्घातेऽऽत्मीयेऽहमप्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थः । भेदधीपूर्वकत्वं गौणमिष्यो लोके प्रसिद्धमित्याह—लोके चेति । लोकदेवदुर्गोभेनाऽऽत्मीये सङ्घातेऽहमपीति गौणी स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ।

१ शां. भा.— नैवायं मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वाद्भूतोपमाशब्देन । यथा 'सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवकः' इति सिंह इवाग्निरिव कौर्षपैङ्गल्यादिसामान्यवक्त्रादेवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यमधिकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते; मिथ्याप्रत्ययकार्यं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययविषयं च जानाति 'नैव सिंहो देवदत्तः स्यात्' 'नायमग्निर्माणवकः' इति । तथा गौणेन देहादिसङ्घातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहमप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च कौर्षयेन पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किञ्चित्क्रियते, स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात् । स्तुयमानौ च जानीतः 'नाहं सिंहः' 'नाहमग्निः' इति । 'न हि सिंहस्य कर्म ममाग्रेथ' इति तथा 'न सङ्घातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मनः' इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यात्, 'न पुनरहं कर्ता, मम कर्म' इति ।

२ आ. शां. व्या.— मिथ्याविषयोऽपि भेदधीपूर्वकत्वसम्भवादात्मीये सङ्घातेऽहमिथ्यो मिथ्यात्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्कयाऽऽह—नैवायमिति । भेदधीपूर्वकत्वाभावे कथं मिथ्याधीरुच्येति ? इत्याशङ्कयाऽऽह—मिथ्येति । अधिष्ठानारोप्ययोर्विधेकाग्रदातदुत्पत्तिरित्यर्थः । देहादावहमिष्यो गौणतेति बोधे विवृते तत्कार्येष्वपि इत्यादिपरिहारं विवृणोति—नेत्यादिना । हेतुभागं विभजते—यथेति । 'सिंहो देवदत्तः'

इति वाक्यं 'देवदत्तः सिंह इव' इत्युपमया देवदत्तं कौर्षयाधिकरणं स्तोतुं प्रवृत्तं; 'अग्निर्माणवकः' इत्यपि वाक्यं 'माणवकोऽग्निः' इत्युत्पमया माणवकस्य पैङ्गलाधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव; न तथा 'मनुष्योऽहं' इति वाक्यस्याधिकरणस्तुत्यर्थता भातीत्यर्थः । देवदत्तमाणवकयोरेधिकरणत्वं कथं ? इत्याशङ्कयाऽऽह—क्रौर्येति । किञ्च गौणशब्दं तत्प्रत्ययं च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किञ्चिदेवदत्ते साध्यते, नापि

माणवके किदिदम्प्रकार्यैः मिथ्याधीकार्यै त्वन्यैमाल्याऽऽ-
भवति, अतो न देहादाहर्षधीर्गौणीत्याह — न त्विति ।
इतोऽपि देहादौ नाहर्षधीर्गौणीत्याह — गौणेति । यो देवदत्तो
माणवको वा गौण्या दियो विषयस्तं परः 'नेन तिलो नाय-
मग्निः' इति जानाति, नैवमद्विज्ञातमनः सङ्घातस्य च
सत्यपि भेदे सङ्घातस्यानात्मत्वं प्रत्येति; अतो न सङ्घातेऽहंशब्द-
प्रत्ययौ गौणावित्यर्थः । सङ्घाते तयोर्गौणत्वे दोषान्त-
रसम्बिनोति — तथेति । तथा सत्यमनसि कर्तृत्वान्नादितिप्र-
भाससिद्धिरिति शेषः । गौणेण कृतं न मुखेन कृतमित्युदा-

१ शां. भा.— यद्वाहुः ‘आत्मैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुमिरात्मा करोति’ इति, न; तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुवृत्तक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छा-
प्रयत्नादयः । यथाऽस्मिन्नन्मानि देहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च,
तथाऽस्तीतेऽस्तीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽस्तीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्म-
संख्यासात् ज्ञाननिष्ठायामत्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम्, अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य;
तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः । देहादिसङ्घात आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः ।

२ आ. शां. व्या.—सङ्घातेऽहन्वियो मिथ्याधीत्येऽपि न तदुक्तमात्मनि कर्तृत्वं, किन्त्वात्मा यैर्ज्ञानेच्छाप्रवर्तयत्यस्य कर्तृत्वं वास्तवमिति मतमुपवदति—यच्चोति । ज्ञानादिभूत-
मपि कर्तृत्वं मिथ्याधीनमिति ननु ज्ञानादीनां मिथ्याधीनकार्यत्वा-
दिति दृश्यति । न; तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति—
मिथ्येति । मिथ्याज्ञानं निमित्तं कृत्वा किञ्चिद्विद्वे किञ्चिदनिद्वि-
त्तारोप्य तद्वाराऽनुभूते तस्मिन् प्रेक्षाविहासाभ्यां क्रियां
निर्वर्त्य तोयेदमिदं च फले भुक्त्वा तत्र संकोचो तत्पूर्वकाः
स्मृत्यदयः स्वात्मनि क्रियां कुर्वन्तीति गुणं कर्तृत्वं

मिथ्यात्वमिथ्यार्थः । अतीतानागतजनमनोरिव वतमानेऽपि
जन्मनि कर्तृत्वादिसंसारस्य षष्ठ्युत्पत्तमाशङ्क्याऽऽह— यथेति ।
विद्यते तां कालावविद्याकृतसंसारवन्तं कालत्वात्, वतमानकाल-
वदित्यर्थः । संसारस्याविद्याकृतस्यैव फलितमाह— ततश्चेति ।
तस्याऽऽविद्याकृतं विद्यापोहात्वे हेतुवन्तरमाह— अविद्येति ।
कुतोऽस्याविकृतत्वं धर्मापेक्षकृतसम्भवादितावदाशङ्क्याऽऽह—
देहादिति । आत्मनो धर्मादिकृतत्वेऽस्याऽविद्यात्वाभाविन्यां
पदना कर्मिणां देहाभिमानः सम्भवति, अतश्चाऽऽत्मनः सङ्घाते-
ऽहमभिमानस्याऽविद्या विद्यमानत्वेत्यर्थः ।

१ शां. भा.—न हि लोके 'गवादिभ्योऽन्योऽहं', मत्तश्चान्ये गवादयः' इति जानंस्तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते कश्चित् । अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवदविवेकतो देहादिसङ्गाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं, न विवेकतो जानन् । यस्तु 'आत्मा वै पुत्रनामासि' [तै.सं.२।११ कौ.उ.२।११] इति पुत्रेऽहमप्रत्ययः, स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणः । गौणेन चाऽऽत्मना भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं, गौणसिद्धादिभ्यां मुख्यसिद्धाधिकार्यवत् ।

२ आ. शा. व्या.— आत्मनो देहाद्यभिमानस्याऽविद्य-
क्त्वमन्वयव्यतिरेकान्मां साधयन् व्यतिरेकं दर्शयति— न
हीति । अन्यं दर्शयन्व्यतिरेकमनुवर्तते— अजानञ्चि ।
पुत्रे पितुरहन्धीवदात्मीये देहादावहन्धीर्गौणोत्पन्नमनुवर्तते—
यस्त्विति । तत्र दृष्टान्तद्वयेर्गौणतामविषयत्वमज्ञां करोति
स त्विति । तर्हि देहाद्यपि तथैव स्वकीये स्यादहन्धीर्गौ-
ण्याद्व्याप्त्यऽऽह— गौणेनेति । न हि स्वकीयेन पादुपदिना

गौणतन्मा पितृभोजनादिकार्यं क्रियते; तथा देहादेरपि गौण-
ह्मत्वे तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो न वास्तवं सिध्यतीत्यर्थः ।
गौणतन्मा मुख्यतन्मनो नास्ति वास्तवं कार्यमित्यत्र दृष्टान्त-
माह— गौणेति । न हि गौणसिंहेन देवदत्तेन मुख्यसिंहकार्यं
क्रियते, नापि गौणाग्निना माषणकेन मुख्यामिकायां दाहपाकादि;
तथा देहादिना गौणतन्मा मुख्यतन्मनो न वास्तवं कार्यं
कर्तृत्वादि कर्तुं शक्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.—अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेत्, न; अविद्याकृतात्मकत्वाच्चेष्टाम् । न गौणा आत्मनो देहेन्द्रियादयः । कथं तर्हि ? मिथ्याप्रत्ययेनैवा-

सङ्गस्याऽऽत्मनः सङ्गत्यात्मत्वमापाद्यते, तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । अविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते ‘दीर्घोऽहं, गौरोऽहं’ इति देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययः, न तु विवेकिनां; ‘अन्योऽहं देहादिसङ्घातात्’ इति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्कलुषा एव, न गौणः । पृथगृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तचरोग्रिमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यात्, नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः ।

२ आ. शां. व्या.—स्वर्गकामादिबाधकप्रामाण्यात्वात्मनो देहाद्यतिरेकज्ञानात्तस्य च केवलस्याकर्तृत्वात्कर्तृक्यं कर्म गौणैरेव देहाद्यात्मनिः सम्पाद्यते, न हि सत्त्वेन श्रौतादिरैकज्ञाने देहादावात्मत्वमात्मनो मुख्यं युक्तिमिति बोधयति—अदृष्टेति । न देहादीनामात्मत्वं गौणं, तदीयात्मत्वस्याऽऽविबलत्वेन मुख्यत्वात्; अतो न गौणात्मनिरात्मकत्वं कर्म क्रियते, किन्तु मिथ्यात्मभिरिति परिहरति—न; अविद्येति । तदेव विज्ञाननवर्थं स्फुटयति—न गौणा इति । कथं तर्हि देहादिविषयात्मत्वं प्रथा ? इत्याद्यहंकाराविद्याकृतेत्यादिहेतु विभजते—कथं

तर्हीति । देहादीनामात्मनोमेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यत्रान्वयव्यतिरेकात्तुदाहरति—तद्भावं इति । उक्तोऽन्वये शास्त्रीयसंस्कारशून्यानामनुभवं प्रमाणयति—अविवेकिनामिति । व्यतिरेकेऽपि दर्शिते शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति—न त्विति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामनुभवानुसारिणां सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तद्वत् एव देहादावहमप्रत्यय इति शेषः । किञ्च व्यवहारसूक्तो भेदग्रहस्य गौणत्वव्यापकत्वात्तस्य प्रकृतेऽभावात् देहादावहंशब्दप्रत्ययो गौणावित्याह—पृथगिति ।

१ शां. भा.—यत्कृतं—‘श्रुतिप्रामाण्यात्’ इति, तन्न; तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणाणुपलब्धे हि विषयेऽभिदोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं, न प्रत्यक्षादिविषये, अदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य । तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहमप्रत्ययस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतिशतमपि ‘शीतोऽग्निरप्रकाशो वा’ इति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् ‘शीतोऽग्निरप्रकाशो वा’ इति, तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं, प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः; न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कल्प्यम् ।

२ आ. शां. व्या.—अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात्कर्तृरात्मनो व्यतिरेकावधारणात्तस्य देहादावहमभिमानस्य गौणत्वेत्युक्तमनुवदति—यस्त्विति । श्रुतिप्रामाण्यस्याज्ञातार्थविषयत्वात्मानन्तरसिद्धे व्यतिरेकात्मनि चोदनाप्रामाण्याभावात् तदवष्टम्भेन देहादावात्माभिमानस्य गौणत्वेत्युक्तमाह—न, तद्विति । श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वं स्पष्टयति—प्रत्यक्षादिति । अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमाणमिति स्थितेर्न ज्ञाते श्रुतिप्रामाण्यमित्याह—अदृष्टेति । अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धबोधिनः शास्त्रस्यातिरिक्तान्मन्योदासीन्ये फलितमाह—तस्मादिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां दृष्टो मिथ्याज्ञाननिमित्तो देहादि-

सङ्घातेऽहमप्रत्ययस्तस्येति शब्दः । अन्यविषयत्वाच्चोदनाया नातिरिक्तमविषयत्वेत्युक्तं, इदानीं तद्विषयत्वात्कीकारेऽपि न तस्मिन् बौद्धे शक्यं, प्रत्यक्षविरोधादित्याह—न हीति । अपौरुषेयायाः श्रुतेरसम्मानावितदोषाया मानान्तरविरोधेऽपि प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमितिभिन्नेत्याह—यदीति । स्वार्थे बोधयन्त्याः श्रुतेरविरोधापेक्षत्वाद्विरुद्धार्थादित्वे तत्परिहाराय विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तस्याः स्वीकृत्यैवं विरोधे तत्प्रामाण्यानुपपत्तेरित्याह—तथाऽपीति । अविरोधमवधार्य श्रुत्यर्थकल्पना न युक्तेति व्यावर्त्यमाह—न त्विति ।

१ शां. भा.—कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तृभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत्, न; ब्रह्मविद्यामर्थवत्त्वोपपत्तेः । कर्मविधिश्रुतिवद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत्, न; बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो बाध्यते, तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतित्वं कदाचित्केनचित्कथञ्चिदपि बाधितुं शक्या, फलाव्यतिरेकावगतेः; यथाऽग्निरूपः प्रकाशश्चेति । न चैवं कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोचरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यात्माभिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात् यथार्थवादानां विधिशेषाणाम् । लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पथआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव प्रामाण्यसिद्धिः, प्रागात्मज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् ।

२ आ. शां. व्या.— अविद्यावत्कर्तृकं कर्मेति त्वयोपग-
मादुपप्रायां विद्यायामविद्याभावे तदधीनकर्तृभावादान्तरेण
कर्तारमनुग्रानादिदौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यध्ययनविधिविरोधः
स्यादिति शङ्कते— कर्मण इति । कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात्पूर्वं
व्यावहारिकप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि सम्भवाद्भ्र-
काण्डश्रुतेस्तत्त्विकप्रामाण्यस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपत्त्याभा-
ध्ययनविधिविरोध इति परिहरति— न; ब्रह्मेति । कर्मकाण्ड-
श्रुतेस्तात्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मकाण्डश्रुतेरपि तदसिद्धिरविशेषा-
दिति शङ्कते— कर्मेति । उपपन्नाया ब्रह्मविद्याया वाचका-
भावेन प्रमाणत्वात्तद्वेदश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमिति दृश्यति—
न; बाधकेति । ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साध-
यति— यथेति । देहादिसङ्घातवदित्यपर्यर्थः । लौकिकावगतेरिवा-
ऽऽत्मावगतेरपि फलव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति— यथे-
ति । फलमज्ञाननिष्ठितः कर्मविधियुतिवदित्युक्तं दृष्टान्तं विघट-
यति— न चेति । अनादिकालप्रवृत्तस्वाभाविकप्रवृत्तिव्यक्तीनां
प्रतिबन्धेन यागाद्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्नयति कर्मकाण्डश्रुतिः

तज्जननं च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्तिमुपादयति,
तथा च कर्मविधिश्रुतीनां पारम्पर्येण प्रत्यगात्मज्ञानार्थत्वात्ता-
त्त्विकप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वाद्भ्रमा-
भासवदप्रामाण्यमिति चेत्, नेत्याह— मिथ्यात्वेऽपीति ।
स्वरूपेणासत्यत्वेऽपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्त-
माह— यथेति । मन्त्रार्थवादेतिहासप्राणानां श्रुतेर्मे प्रामा-
ण्याभावेऽपि शेषविष्यनुसारेण प्रामाण्यवत्प्रकृत्येऽपि श्रुतेः
स्वरूपेणासत्याया विषयसत्यता सत्यत्वे प्रामाण्यमविकृ-
मित्यर्थः । वाक्यस्य शेषविष्यनुसारेण प्रामाण्यं नालौकिक-
मित्याह— लोकेऽपीति । कर्मकाण्डश्रुतीनामुक्तीत्या परम्प-
रया प्रामाण्येऽपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽह—
प्रकारान्तरेति । आत्मज्ञानोदयात्प्रागवस्था प्रकारान्तरं, तत्र
स्थितानां कर्मश्रुतीनामज्ञातसम्बन्धोक्तत्वेन साक्षादेव प्रामाण्य-
मिष्टमित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह— प्राप्तिरिति ।

१ शां. भा.— यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमन्त्रेण करोति, तदेव च मुख्यं
कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेव
जितः पराजितश्चेति । तथा सेनापतिर्वाचैव करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः,
यथा ऋत्विर्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्, तत्फलस्याऽऽत्मगामित्वात् । यथा
च भ्रामकस्य लोहभ्रामयित्वाद्याप्राप्तस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ।

२ आ. शां. व्या.— प्रातीतिकर्तृत्वस्याऽविद्यत्वेऽपि
श्रुतिप्रामाण्यमप्रत्युहमित्युक्तं, सम्प्रति कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण
पारमार्थिकत्वमुत्थापयति— यस्त्विति । स्वव्यापारभावे
सन्निधिमन्त्रेण कृतो मुख्यं कर्तृत्वं ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—
यथेति । स्वयमयुद्धयमानत्वे कथं तत्फलवत्त्वं ? इत्याशङ्क्य
प्रसिद्धिद्वयादित्याह— जित इति । कायिकव्यापारभावेऽपि

कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह— सेनापतिरिति । तस्यापि
फलवत्त्वं राजवद्विशिष्टमित्याह— क्रियेति । अन्यकर्माण-
जन्यस्य सन्निहितस्य मुख्यं कर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह—
यथा चेति । कथमृत्विजं कर्म यजमानस्य ? इत्याशङ्क्या-
ऽह— तत्फलस्येति । स्वव्यापारादिते सन्निधेरवान्य-
व्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तान्तरमाह— यथा चेति ।

१ शां. भा.— तदसत्, अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न; राज-
प्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापाराणापि युध्यते, योधानां योधयितृत्वेन
धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा जयपराजयफलोपभोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन
दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारे यः स गौण इत्यवगम्यते ।
यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमन्त्रेणापि कर्तृत्वं
मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन, न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते ।
तस्मात्सन्निधिमन्त्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात्,
न गौणेन मुख्यं कार्यं निवर्त्यते ।

२ आ. शां. व्या.— क्रियां कुर्वत्कारणं कारकमित्य-
श्रुतिविरोधाच्चैतदिति दृश्यति— तदसदिति । कारक-
विशेषविषयत्वेनाश्रुतिप्राप्येति शङ्कते— कारकमिति ।
स्वव्यापारमन्त्रेण न किञ्चिदपि कारकमिति परिहरति— न;

राजेति । दर्शनमेव विशदयति— राजेति । यथा राशे
युद्धे योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं, तथा फलभोगे-
ऽपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह— तथेति । यद्युक्तमित्य-
र्थं यजमानस्येति तत्राऽह— यजमानस्यापीति ।

स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह— तस्मादिति । तदेव प्रपञ्चयति— यदीति । तर्हि सन्निधानादेव मुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति, नेत्याह— न तथेति । राजादीनां स्वव्यापारावस्त्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह— तस्मादिति ।

ति । राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादिफलवत्स्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह— तथा चेति । तत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति— नेति ।

१ शां. भा.— तस्मादसद्वैतद्विषयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु सुषुप्तिमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाधनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः, न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्यव्यापारेणान्यस्य मुख्यकर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति— तस्मादिति । कथं तर्हि त्वयाऽऽत्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं ? न हि बुद्धेस्तद्विष्टं ' कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ' [प्र. सू. २।१।३३] इति न्यायात्ताऽऽह— भ्रान्तीति । कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तिमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—

यथेति । मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि कर्तृत्वादीत्यत्र व्यतिरेकं दर्शयति— न चेति । उक्तव्यतिरेकफलं कथयति— तस्मादिति । संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमुपसंहरति— इति सम्यगिति ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपां सर्वान् धर्मान् परमनिश्चयेयससाधनभूतान् मदा राधनत्वेन अतिमात्रप्रतीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिरित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चातुसन्धत्स्व; एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति ' निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्यक्कीर्तितः ' [१८।४] इत्यारभ्य ' सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ' [१८।९] ' नहि देहभूता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ' [१८।११] इत्यव्यायादौ सुदृढमुपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— एवं विस्तरेण सङ्ग्रहेण चोक्तानां कर्मयोगादीनां त्रयाणां साधारणं सारतमानुसन्धानविशेषमुद्धृत्य तत एव ' मामेवैष्यसि ' [१८।९९] इत्युक्तेष्टप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतानिष्ठानां निवृत्तिरुच्यते— ' सर्वधर्मान् ' इति श्लोकेन । तदाह— कर्मयोगेत्यादिना । सर्वशब्देन प्रकृतत्रिकमविशेषादुच्यते । कर्मयोगादीनां धृतिसाधनत्वलक्षणधर्मशब्दाव्यात्वमाह— परमनिश्चयेयससाधनभूतानिति । यथायोगं परम्परया साक्षाच्चैति शेषः । तत्साधकत्वप्रयोजकमाह— मदाराराधनत्वेनेति । त्रिवर्गवैमुख्यहेतुमाह— अतिमात्रप्रतीयेति । ' स्पष्टेच्छसि तथा कुरु ' [१८।६३] इति पूर्वोक्तोपजीवनेनाऽऽह— यथाधिकारं कुर्वाण इति । क्रमात्सर्वं ह्यस्यानुष्ठेयं स्यादिति च भावः । कुर्वाण एवेत्यनेन स्वरूपस्यागादिपक्षास्तोमस्त्वादिभिर्मिथिना इति स्मारितम् । परित्यागशब्दविभक्तितमाह— उक्तरीत्येति । अध्यायारम्भविशेषितप्रकारेणेत्यर्थः । फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेनेति कर्मत्यागः स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि ऐश्वर्यादिफलान्तरं त्याज्यमेव; मोक्षाख्यफलस्यापि हि सर्वशेषिभगवच्छेषत्वविधिया स्वशेषताधीः परिहाया । आदिशब्देन कण्डुकमुत्पेन्द्रादीनामाराध्यत्वाभिमानः संगृहीतः । कर्मणि कर्तृत्वं स्वकीयताशुद्धिदिगन्धन संगृह्यते । परित्यागेन परित्यज्येति विशेषेण सामान्यालम्बेन । अन्यत्र स्वात्मनि कर्तृत्वं, ततोऽन्यत्सिन्धिरादायुपात्यत्वं, तदुभयान्यस्मिन्

स्वर्गादौ प्राप्यत्वं, तेभ्यो व्यतिरिक्ते कर्मणि उपायत्वं चास्मिन्त्य ह्यनर्थोत्वेदान्ताः प्रवर्तन्ते; न तथा त्वयाऽनुसन्धेयम्; एतत्सर्वमेकस्मिन्मध्यनुसन्धत्स्वेति ' मामेकं शरणं ब्रज ' इत्याभिरागः; तदाह— मामेकमेवेत्यादिना । अत्र कर्तृत्वादितु चतुर्षु प्रत्येकं समुदायतः एकोपाधिना शरणशब्दाव्यायत्वासम्भवात्कर्तृत्वादिकं ' मामेकम् ' इत्यनेनाभिप्रेतमनुदितम् । ' उपायम् ' इति तु शरणशब्दाधीनः । कर्तारं कर्तुः प्रयोजकतयाऽन्तर्यामिन्त्वेन, अनुमन्तृया च अवस्थितमित्यर्थः । तदनुसन्धानात्स्वकर्तृत्वाभिमानत्यागः । कर्मणां देवतात्मन् शेषत्वस्वशेषत्वधर्माद्यर्थमाह— आराध्यमिति । ' अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च ' [१८।२४] ' स्वकर्मणा तममर्थ्य ' [१८।४६] इत्यादिकं ब्रुक्म् । प्राप्यम् साक्षात्परम्परया चेति शेषः । ते स्वर्गादिकल्याणः । त्रिविधत्यागार्थमनुदितमाकारत्रयमुक्त्वा; अत्र शरणशब्देन जिघ्रितिसमाह— उपायमिति । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु प्रीतः फलं ददातीति प्रागेव निर्णीतम् । स्वसाध्यनश्वरसङ्गोपासनतात्वर्थेषु कालान्तरमाविकलसाधनत्वबुद्धिपरित्यज्य सिद्धे स्थापिनि सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पत्वमहोदात्वादिगुणशालिनि सकलशास्त्रार्थसमाराध्ये फलप्रदत्वमनुसन्धत्त्वेनेति स्वकल्याणादिपक्षे प्रकरणवैषम्यमाह— एष एवेति । सुदृढमुपपादितमिति— अयमभिरागः— एतच्छ्रौकापात्रप्रतीत्या कृत्युक्तिमिश्र यथा वगर्भमर्षमेस्वरूपत्यागादिपक्षो नोपैति, तथोपपादितम्— इति ।

३ रा. भा.— ‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि’ एवं वर्तमानं त्वं मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसञ्चितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि; माशुचः शोकं वा कृथाः । अथवा सर्वपापविनिर्मुक्त्यात्यर्थभगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यत्वाद्भक्तियोगस्य तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्याच्च तत्प्रायश्चित्तरूपेभ्यः अपरिमितकालकृतैस्तेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन् श्रीमद्भगवानुवाच— ‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इति ।

४ वे. ता. चं.— अहम् उक्तप्रकारेणाराधितः फलप्रदा-
नौपयिकसर्वज्ञसर्वशक्तिवत्परमकारुणिकत्वादियुगमणविशिष्ट
इति भावः । अनुष्ठितोपायावस्थाविशेषविषयोऽत्र ‘त्वा’ इति
निर्देश इत्याह— एवं वर्तमानमिति । अन्यवहितोपायस्यापि
सर्वधर्मशब्देनोपादानात् ‘मामेवैष्यसि’ [१८६५] इत्यनन्तरौ-
त्वाच्च मत्प्राप्तिविरोधिभ्य इत्युक्तम् । अत्र प्रतिबन्धनिवृत्ति-
रैवोपायगम्या, भगवत्प्राप्तिस्तु स्वर्गपापविर्भावच्छणा स्वत एव
स्यादित्यभिप्रायः । अत्र सर्वशब्दविवक्षितमाह अनादि-
कालेत्यादिना । ननु त्रिष्वपि योगेषु निगदितेषु सर्वगुह्यतमे
च शास्त्रसाक्षेयं पुनर्विचिष्य प्रदर्शिते ततोऽप्युपरि त्रयाणां
साधारणानुसन्धानस्य प्राक्प्रपञ्चितस्यैवात्र पुनः प्रतिपादने किं
प्रयोजनं ? नचायमर्थान्तरपरः श्लोकः, अपरतीतः, सङ्ग्रहादिषु
तथापुनश्च । शास्त्रादावप्युक्तम् । भाष्येऽपि— ‘तसुषाच’
[२१०] इतिश्लोके परमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्म-
योगानुयोगभक्तियोगोचरं ‘नवेवाहं ज्ञातुं नासुम्’ [२११२]
इत्याश्रय्य ‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’
इत्येतदन्तं वच उवाचेत्यर्थः— इति । अपिचात्र ‘मा शुचः’
इत्येतन्न प्रथमोत्पन्नास्थानश्लेष्वादिमूलश्लोकमतिशेषार्थः, तस्य पूर्व-
मेव निश्शेषशालितत्वात्; अतो यथा ‘मा शुचः’ सम्पदं
देवीमभिजातोऽसि’ [२११६] इत्यत्रान्यवहितप्रस्तुतोपायिक-
श्लोकाभेदोदनास्यत्वं, तथाऽप्रापिति युक्तम् । न तु सूक्ष्मधियः
क्षत्रियस्य धार्मिकप्रेसरस्यार्जुनस्य सर्वज्ञप्रदर्शितेवृषाण्येवज्ञाना-

दनहत्त्वात्प्रधानांशानिष्यद्वा श्लोकोऽयम् । फलसंशयोऽपि
‘मामेवैष्यसि’ इत्यादिना निश्शेषमिहितः ।

अतः परिशोधाधीकालनैरन्तर्यादरसेवनीयोपायदौर्भक्त्यात्
फलविलम्बाद्वा श्लोकोऽयं सम्भवदिति तथाविधशोकप्रशमन-
परिणामेन श्लोकेन भवितव्यमित्युक्तार्थान्तराकृष्यत्वेनैव स्वारसिक-
त्यागशब्दार्थमर्थान्तरमाह— अथवेति । अत्र सर्वपाप-
विनिर्मुक्त्युपायविवृतविस्ववैष्यम् । पापनिर्मादात्प्रत्यर्थ-
भगवत्प्रियत्वम् । ‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते’
[पां. गी ४०] इति ह्युच्यते । ‘विज्ञायावेव शोचिन्ने वृणं
भक्तिर्निवायते’ इत्याद्यनुसन्धानेनाऽह— नन्वाहं त्वं विनाशि-
पापानामानन्त्यादिति । ‘जन्मान्तरमहंषु’ [पां. गी.
४०] इत्याद्यनुसारेण परिमितकालकृतेऽपि पाटे विलम्बा-
क्षमत्वं सूचितम् । अपरिमितकालकृतैरिति पाटे तु अधि-
शब्दोऽप्याहर्तव्यः । तेनोपायस्य दुस्सम्पादत्वव्यञ्जनम् ।
शोकमपनुदक्षिति शोकापनोदयचेत्यर्थः । ‘सम्माना भय
मद्भक्तः’ [१८६५] इति पूर्वश्लोके भक्तियोगस्य प्रकृत-
त्वात्तदारम्भविरोधित्वेन शोकनिमित्तपापविषयोऽत्र सर्वपाप-
शब्दः । तत्तत्प्राकरणायाकोकसर्वगवैष्यः सर्वधर्मशब्दः यत्सो-
तसङ्ग्रहशसनं ‘धर्मेण पापमपनुदति’ [महाना. १७६]
इति । बहुवचनेन सर्वशब्देन च वैविध्यमानन्तर्यं च पापेषु
धर्मेषु च व्यज्यते ।

३ रा. भा.— भक्तियोगारम्भविरोधनादिकालसञ्चितानानाधिधानान्तपापानुगुणान् तत्तत्प्राय-
श्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकृष्माण्डवैश्वानरप्राजापत्यव्रातपतिपवित्रेशिविब्रह्मप्रियोमादिकान् नानावि-
धाननन्तांस्तत्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरुन्धानान् सर्वान् धर्मान् परित्यज्य भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं
परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमाश्रितवास्त्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व ।

४ वे. ता. चं.— तदिदमाह— भक्तियोगारम्भ-
विरोधीत्यादिना । कृच्छ्रचान्द्रायणेत्यादिना सम्प्रतिपन्न-
पापनिर्हणोदाहरणम् । अग्रिमोमाद्योऽपि विनियोगगृह्य-
कत्वेन अनेकफलसाधका इति प्रागेवोक्तः । आदिशब्देन कर्म-
योगावान्तरभेदतया ‘देवमेवापरे यज्ञम्’ [४१२६] इत्या-
दिभिः प्राक्प्रपञ्चितानामनुक्तानां च ग्रहणम् । एवं ज्ञानयोगो-
ऽप्यादिशब्देन सङ्गृहीतः, तस्यापि भक्तियोगारम्भविरोधिपाप-
निर्हणत्वेन प्रागेव प्रपञ्चनात् । परिमितकालवर्तिनेत्येक-
शरीराभिप्रायः । बलितुष्करातुष्करामृतेकजन्मसिद्धिं साध्या-
त्वनिश्चयादेव ह्यस्य श्लोकः । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इति

स्वरूपपराय एवास्यां योजनायाम् । न च तावता भित्तवर्गमि-
त्तिकलोपप्रसङ्गः, दुरुन्तप्राप्तयश्चितादिविषयत्वोक्तः । तुल्य-
न्यायतया तु नित्यनैमित्तिकेवपि यानि दुरुन्तप्राप्यानि, तत्रैवं
स्यात्, शक्यमधिकृत्यैव शास्त्रप्रवृत्तेः, अशक्यत्वाकरणे दोषा-
भावात् अनुकल्पमात्रशक्तौ च तस्यैवानुष्ठेयत्वात्, इह च
सुख्याशक्तस्य सर्वप्रकारसुख्यानुकल्पतया एकस्यैव भगवत्प-
दनस्य विधानाच्छक्ताशक्तिकाकिरिभेदाच्च सुख्यानुकल्पयोः
सर्वत्र फलाविशेषोपपत्तिः । अत एव सुखवृत्तिकल्पगुणपति-
प्रसङ्गादयः यथा ‘प्रणवं वा त्रिरम्यस्तस्मैर्गन्धा विष्णु-
मन्ययम्’ इति । यथा च ‘मान्त्रं भौमं तथाऽऽम्यं वायव्यं

दिश्यमेव च । वारुणं मानसं चेति ज्ञानं सप्तविधं स्मृतम् । इति विष्णुचिन्तनमेवावगाहमादिष्वसमर्थस्यापि तत्फलसाधकतया विधीयते । तथेहापीति न कश्चिदोष इति । अत्र दुष्करतया चिरकालसाध्यतया चात्यल्पकाला परिमितकालवर्तिना च दुरनुष्ठानानां धर्माणांयथैव सिद्ध एव त्यागो, भगवदेकोपायतावरणविधेरुपकारित्वेन विधिच्छ्रयायाऽनुयते ; यथा निदिध्यासनोपकारितया रागप्राप्तं श्रवणमनने “श्रोतव्यो मन्यवः” [बृ.उ. २।४।५-४।५।६] इति । तदेकोपायतावरणविधानं च तदन्योपायपरित्यागविशिष्टविषयम् ; तेन तत्फलसाधनत्वेन चोदितानामन्यदेवताविषयाणां भगवति च धर्मान्तराणां त्यागः सङ्गृह्यते । अर्थसिद्धे च देवतान्तरधर्मनिषेधे तत्सिद्धयर्थं नात्र व्यधिकरणसमाप्तः समाश्रयणीय इत्यभिप्रायेण सर्वान् धर्मानिति दर्शितम् ।

ननु शक्तमधिकृत्य निषेधे शास्त्रैवधर्म्यं, अशक्तं प्रति तु न विध्यपेक्षेति चेत्, न ; अशक्तं प्रत्येव ब्रह्मास्त्रवन्धादिविरोपयान्तरपरिग्रहस्य तद्विरोधित्वज्ञापनेनावेक्षितत्वात् । यद्वा यदर्थं शरणत्रय्याऽनुष्ठिता, तदर्थोपायान्तरशक्तेः पश्चाल्लुतब्धित्वेन वशात्सम्भवेऽपि तदर्थं तदुपादानस्याकतैव्यताज्ञापनेन साध्यम् । अत्र “अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः” इति फलस्य भगवदेकाकीनतया तदेकप्रपदनमेकं फलतयाऽनुष्ठेयं शिष्टं, सर्वधर्मपरित्यागस्य तु वाक्यसात्त्विकत्वे सिद्धम्, फलवत्सन्निधौ चाफलं तदङ्गम् । तत्र पूर्वसिद्धाकारपरामर्शे अधिकारकोटौ निवेशः ; अन्यथा तु ज्ञानादेककरणत्रय्योपयोगिरूपे विश्रान्तिः । तदेकोपायताध्यवसायो हि तदन्योपायपरिग्रहेण विरुद्धः । अतस्तस्यासंयावहन्तेः शेषव्यतिरिक्तपण्डितोपयोगिरूपे पर्थ्यवसानवन्तदेकप्रपदनविरोधिमत्स्यागे पर्थवसानादतत्फलार्थानामविरोधिनां नित्यादीनां त्यागोऽस्य नापेक्षित इति वर्णाश्रमाद्यनुबन्धित्वस्तन्विशिष्टप्राप्तास्तदुद्देशवतिष्ठन्ते । न च तेषां प्रपदनस्याज्ञानयज्जिने वा, तथा नियोगाभावात्, अशक्तं प्रति दुष्करमाज्ञाकप्रपदनविधानासम्भवात्, अतद्वत्स्यापि यज्ञादे-

रन्यार्थसाधनार्थं चानुष्ठानोपपत्तेः । सर्वशान्तिर्निर्दिष्टमन्यनीकतया वा ‘मासेकम्’ इत्येकशब्दः । ततश्च भगवत्प्रपदनमेकमेव सर्वप्रायश्चित्तं स्यादित्युक्तं भवति । वरणागतित्वसमावापु तदन्योपायपरित्यागः सिद्धयेत् । यथा लक्ष्यन्ति— “अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविधासंपूर्णम् । तदेकोपायतायाञ्चना प्रपतिः शरणागतिः” इति । शरणशब्दोऽन्योपायपर्यायः । यथोक्तं प्रपतिः प्रकरणे “उपावे गृहरक्षिणोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते साम्प्रतं त्वेष उपायार्थिकवाचकः” [अहि.सं. ३६।३३] इति । पठ्यते च— “शरणं गृहरक्षिणोऽन्योपावे च निगद्यते” इति । उपायत्वं च कास्म्यादिरगुणविशिष्टस्योपायस्थानेऽन्यस्याय तत्कार्यकरणादित्यभिप्रायेण परमकारुणिकत्वादित्युक्तिः । “एकम्” इति नैरेपेक्ष्यपरं वा । तत्सिद्धयर्थमपि “नाम्” इत्यनेनाभिप्रेततया कास्म्यादिरग्रहणम् । परमकारुणिकमिति— “वधाहंमपि काऽस्त्यः कृपया पर्थपालयत्” [] इत्यादिभिः कृपायाः पारम्यं, ततः शरणत्वं च सिद्धम् । तस्यासङ्कोचमाह— अनालोचितविशेषाशौचलोकशरण्यमिति । “सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् (बृहत्)” [थे. उ. ३।१७] इति ध्रुतिः । ‘सर्वलोकशरण्यया’ [वा. रा. ६।१।७।९] इति रावणावरजवाक्यम् । स्वभाव्यं च ‘विभीषणो वा सुमीव ! यदि वा रावणः स्वयम्’ [वा. रा. ६।१८।३४] इत्यादिप्रक्रियया योनादिराज्यवाक्योक्तिः । अतिवर्णविधावृत्तमुपसंस्कारसूत्रमाव्युपकारादिपरः । उक्तगुणविनाशुत्तं गुणान्तरमाह— आश्रितवात्सल्यजलधिमिति । ‘विद्विः स हि धर्मः (सर्वैः) ज्ञः शरणागतवत्सलः’ [वा. रा. ६।२।१।९] इति ब्रुक्त्वा । ‘दोषो यद्यपि तस्य स्यात्’ [वा. रा. ६।९।८] इत्यादिप्रक्रियया योनादिराज्यवाक्योक्तिः । गत्यर्थानां बुद्धयर्थतया प्रयोगाद्भवति धातुः पूर्वयोजनार्थमायुस्त्वान्नपरायणा व्याख्यातः । इह तु रक्षित्यतीति महाविधासंपूर्णविशिष्टाध्यवसायलक्षणद्विविशेषनिरुद्धपदेन व्याचष्टे— प्रपद्यस्वेति ।

३ रा. भा.— अहं त्वा सर्वपापेभ्यो यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भविरोधिम्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ; मा शुचः ॥ ६६ ॥

४ वे. ता. चं.— अहं त्वेति— सर्वज्ञः सर्वशक्तिरहम् अपह्नमल्यशक्तिं च त्वामित्यर्थः । मा शुचः— एकैव सुकरेणाविलम्बेनाशेषपापनिवृत्तिरिति सिद्धिरनेनैर्दुष्करैर्विलम्ब्यकारिभिः प्रत्येकपापनिवर्हणैरिदानीं भक्तियोगारम्भाहंतासम्पादनस्याशक्यतानिमित्तशक्तो मा कृथा इत्यर्थः । एवं सकलाभिमतासाधनतया भगवच्छाखादिषु प्रसिद्धं भगवत्प्रपदनमिह प्रकृतमभक्तियोगारम्भविरोधिपापनिवर्हणरूपोदाहरणविशेषे दर्शितम् । “सुदुष्करेण शोच्यो येन येनेष्टहेतुना । स स तस्याहमेवेति नरमश्लोकसङ्ग्रहः” । अतएवात्रत्यमाप्यग्रन्थस्य गद्यस्तुतेश्चाविरोध इति । यदिह शङ्करेणोक्तं— “ ‘मन्मा भव’ इति श्लोकेन सर्वकर्मयोगनिष्ठायाः परमं रहस्यमीश्वरशरणात्समुपसंहृत्यायेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्पद्यदर्शनं सर्ववेदान्तसारं विहितं वक्तव्य-

मित्याह— सर्वधर्मानिति ” इति । अयमपि ‘सर्वाधानं विपरीतोऽहं’ [१।८।३२] इत्यस्योदाहरणविशेषः, कर्मयोगनिष्ठायाः श्रयस्त्वेन भक्तियोगनिष्ठायाः प्रदर्शितत्वाद्देव ‘शरणं ब्रज’ इति कण्ठोक्तिदर्शनेन पूर्वत्र तदुपसंहाराद्युक्तैरसङ्गतत्वात् ।

यथात्र ‘मासेकं सर्वतमानं सर्वं सर्वभूतस्थमीश्वरमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रज ; न मतोऽन्यदस्तीत्यवधारय’ इत्युक्तम् ; अत्र तावन्न शब्दस्यैवं शक्तिः ; न च तदुपरोक्तेन लक्षणिकार्थैस्वीकारे हेतुं परम्यामः, प्रत्युत “अहं त्वा सर्वापापेभ्यो मोक्षयिष्यामि” इत्यादिस्वास्त्यादावपविभीषणादिवच्छरण्यशरणागतयोगोन्तस्वरक्षितव्यत्वलक्षणो भेदः प्रतीयते । शास्त्रान्तराणि चैतद्विरोधेन पूर्वमेव स्थापितानि । यथात्र

‘सर्वधर्मान् परित्यज्य’ इत्यनेन सर्वकर्मस्वरूपस्यासविधिः । इति, इदमप्यध्यायारम्भोक्ततामस्तत्प्राप्तस्वीकरणम् । एतन्निराकरणयैव सार्विककल्याणोऽत्र भाष्ये (रा.) दर्शितः । ननु कर्माधिकृतेष्वेवायं सार्विकराजसतामसरूपस्यागविकल्पः, सर्वकर्मसंभ्यासिनां तत्त्वविदां मोहदुःखमूल्यभागासम्भवात् ; सार्विककल्याणोऽपि कर्मनिर्माणधिकृत्येवोच्यते इति तत्रैवास्मान्निर्वाख्यातमिति चेत्, तदसत् ; सामान्यतत्त्व्यागस्यग्राह्यविषयत्वात्तत्त्वस्योत्तरस्यापि सामान्यविषयत्वे प्रतीयते, ज्ञाननिष्ठानामपि नित्यनैमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रागेव दूषितत्वाच्च । यच्चानुगीतायासुच्यते— ‘नैव धर्मी न चाधर्मी न चापि हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूर्णो किञ्चिदचिन्तयन्’ [५७४ + म. भा. १३ प.] इति, ‘ज्ञानं सन्ध्यासलक्षणम्’ (सन्ध्यासमित्येके) [३४१२] इत्यादि च ।

यच्च श्रीमति भागवते पुराणे— ‘तस्मात्स्वसुखोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च धोतव्यं ध्रुतमेव च ॥ मोक्षमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वतमभावेन यास्यसि ह्यक्तोभयम्’ (मयाऽस्या ह्यक्तोभयः) [१११३१४१५] इति । यच्चान्यत्र ‘त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यावृते अपि । उभे सत्यावृते त्यक्त्वा येन खजसि तस्यच’ [म. भा. १२३२९१४० + सन्ध्यासो. २. १२] इति । एवमीदृशानि वचनानि सार्विककल्याणोक्तप्रक्रियैव नेतव्यानि । समाधिदशातत्परं तु वचनेषु न कश्चिद्विरोधः । ‘खज धर्मसङ्कल्पादधर्मं सत्यादिस्या । उभे सत्यावृते दुष्टद्वयं परमनिबध्यते’ [म. भा. १२३२९१४०] इत्यादिषु च सार्विक एव धर्म-त्यागस्तत्तद्वचनोक्त इति सुव्यक्तम् ।

‘मांसेकम्’ इत्यत्र च निर्विशेषनिम्नात्रैक्यादिविवक्षां श्रवणतो बाला अपि परिहृसेयुः । भाष्योक्तत्वेकशब्दाद्यो वचन-सत्त्वास्यपूर्वापरशब्दान्तरसङ्गतः । एकशब्दश्चात्यन्तदुष्टधर्मुते-ष्वपि दृश्यते । ‘अपेयाहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् । क्षमं मम सद्धानेन नैकत्वमनया सह’ [] इति । तथा ‘क ते रामेण संशयः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत्समामगः’ [वा. रा. ५।३५१२] इति प्रश्ने ‘राम-सुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत’ [वा. रा. ५।३५१५१] इत्यादिषु । या तु ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इत्यत्र विरोधि-धर्ममात्रस्यागविवषयत्वेन यादवप्रकाशादीनां योजना ; न तत्रार्थ-विवादः । सर्वधर्मानवश्यकर्णीयानपि परित्यज्येति स्तुतिरूप-योजना तु अपिशब्दाध्याहारादिमित्युक्ता । अनियतधर्मपरि-त्यागोऽत्र विवक्षित इति नारायणार्थव्याख्यायामपि नानु-ष्ठानविरोधः ।

अपिचात्रादितः प्रवृत्ति सम्प्रशंसः— प्रथमे तावदध्याये-ऽर्जुनस्यास्थानश्लेष्टकाहण्यादिभिः शास्त्रोद्ध्वनप्रसङ्गेषुनोपसिस्त-पूर्वपक्षबुद्धिप्रशमनाय द्वितीयेनाध्यात्मशब्दमवतारितमित्ये-तावति सर्वेषामविवादः ।

द्वितीयाध्यायोक्तस्य योगादेरपि भगवानेवासाध्य इत्यत्रापि न विप्रतिपत्तिः । श्रीवादिष्विष्यैः प्रोक्षणावघातादिशास्त्रार्थैरपि हि स एवाराध्यते । स तु तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकरणा-दिबलात्, साक्षाद्भगवदयोगिनश्च ‘योगिनामपि सर्वेषां मूढैः नान्तरात्मना’ [६।४७] इत्यादि प्रस्तुत्य प्रतिपादयिष्य-माणत्वाच्च समर्थितम् ।

तृतीये योगाख्योपायांस्तयोः क्रियायोगद्विधयोगयोः विमर्श इत्येतदपि ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानो कर्मयोगेन योगि-नाम्’ [३।३] इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरस्तम् । न च ‘दूरेण ह्यवरं कर्म’ [२।४९] इति प्रतिपादनात्तुल्यकक्ष्य-त्वात्तुपपत्तिरिति वाच्यं, तस्य तत्प्रकरणनिम्नाकाम्यकर्मविषय-त्वस्यापनात् । ‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्’ [३।१७] इत्या-दिश्लोकद्वये दृष्टानुश्रविकविषयविशेषणस्य परमात्मैकतः पुष्टयस्य कृत्यानुष्ठाने प्रयोजनाभाबोऽङ्कत्यकरणे प्रत्यक्षायाभावश्च प्रति-पाद्यत इति यदुच्यते, तदप्युक्तं, “ नाविरो दूषरितात् ” [कठो. २।२३] इत्यादिविरोधोपपादनात्, तत् एव ‘हत्वा-ऽपि स इमांश्लोकान्’ [१।८१७] इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्या-श्रोदाहृतस्यान्यविषयस्त्वस्यापनात् । अथ तस्यामाधिराश्यां कर्तव्यान्तराभाबोऽस्मिन् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः, तदा तु मुक्तदशायामिव विरोधाभावादभ्यनुजानीमः । उक्तं च समाधिदशाविषयत्वं षष्ठे तैरेव । तथाहि— ‘यं सन्ध्या- इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।’ [६।७] इति श्लोके ‘समा-धिष्वेलायामेव कर्मसन्ध्यासः कार्यः, नान्यथेति यावत्’ इत्युक्तम् । ‘आरुक्षोर्मुनेर्योगम्’ [६।३] इत्यत्र चेवं व्यजितं— ‘यस्य वशिनो योगेन सकलकर्मकालो ज्ञासतः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तः, नान्यस्य’ इति । एतदेव तृतीयचतुर्थपञ्चमेवपि भगवता प्रतिपादितमित्यनुबन्धातव्यम् । तृतीये तावत् ‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्’ इत्यत्र, चतुर्थेऽपि ‘योग-सन्ध्यास्तकर्माणां’ [४।४९] इत्यत्र, पञ्चमे च ‘सर्व-कर्माणि मनसा सप्रयस्यासे’ [५।१३] इत्यत्र, तेनास्म-रतीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसंभवाभ्यो युक्तः, तेषामपि लोकविख्यातानां सर्वलोकादर्शभूतानां विदुषामात्मानुग्रहाभावे-ऽपि लोकानुग्रहायै कर्मयोग एव युक्त इति भगवदभिप्रायो प्राज्ञ इति निगमितम् । यत्पुनर्निषिद्धानुष्ठाने प्रत्यक्षायाभावात्-दकरणे प्रयोजनं नास्तीति, एतनु तस्यामसन्ध्यायाम् अप्रसक्तोपन्यासः ।

यत्तु ‘कर्मणो हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ [३।२०] इत्यत्र राज्ञामुपन्याससदृशान्तानामेव लोके प्रसिद्धत्वादिति, अत्रायमेव भाव उचितः । यत्वनन्तरं पञ्चान्तरसुक्तम् ‘एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजदोषो विदुः’ [४।२] इति श्लोकादज्ञा-नेवायं योगिनां कर्मापरित्यागोपदेशः, नान्येषाम्’ इति, तन्मन्दम्, अन्येषामपि कर्मस्वरूपापरित्यागस्य सर्वत्र दुष्टपट-त्वात् ; अत एव हि चतुर्थे स्वयमेवोक्तम् । इह केचित् ‘राज-धियो विदुः’ इत्यभिधानापूर्वैरेवमसन्ध्यायै निर्दशनीयं जन-कोपन्यासात्, नवमेऽध्याये ‘राजनिशा राजगुहम्’ [९।२]

इति वक्ष्यमाणत्वाच्च राज्ञामेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकारः,
नान्येषामिति मन्यन्ते; तदयुक्तं, नवमेऽध्याये 'त्रियो वैद्या-
स्तथा शूद्रान्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' [११३२] इति
सर्वाधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्प्रदर्शनाच्च राज्ञां प्रवृत्ति-
विशेषमनुपन्यासः, नान्येत्यम्युपगन्तव्यमिति ।

यत्तु पञ्चमे 'स्वयासः कर्मयोगश्च निश्च्रेयसकरावुभौ' [५।२]
इत्युक्तस्वयासकर्मयोगाभ्यामनन्तरं 'साङ्ख्ययोगोऽप्युपवाचाः'
[५।४] इत्यायुक्तसाङ्ख्ययोगयोरनर्थान्तत्त्वोपपादनं, तदपि
मन्दं, 'ज्ञानयोगोऽप्युपवाचां न कर्मयोगो योगिनाम्' [३।३]
इति प्रागुक्तप्रसङ्गमिहागतं। न च प्रसिद्धिद्वाराभ्यां, अस्मिन्
शास्त्रे तयोर्वचने प्रसिद्धेः। न च 'निश्च्रेयसकरावुभौ' इत्युक्तेन
पुनरुक्तिः, सङ्गद्विविस्तररूपत्वादिना तत्परिहारात्, सर्वत्र चैवं
सर्वैरेन्मुगममात्। यदपि 'पण्डिताः समर्थाः' [५।४]
इत्यत्र सर्वत्राहंश्यावुद्धिरुपग्राह्यावुद्धिः सर्वेषां भूतानामौश्वरा-
पग्राह्यावुद्धिरित्येव यत्तुत्पद्युद्धिश्च समदर्शनमभिनेतिमिति,
तावति न विवादः। यत्तु तत्रानन्तरमुक्ते 'न पुनर्हि साङ्ख्येऽत्र
फलसाम्यवुद्धिः ब्राह्मण्यादिविशेषितरस्कारो वा। कुत एतत् ?
शास्त्रान्तरावुत्तराप्रमाणान्तरावुत्तराच्च' इति, अयमप्यात्म-
व्यतिरिक्तमिध्यात्वादिवादिनां मतस्योपालम्भः, न पुनः स्वतः
परस्परसमानानां आत्मनानौपाधिकसत्यवैयम्बादिमतस्य,
विषयदेहानामपि स्वरूपसम्यग्दर्शने शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरवैरोधा-
भावात्, अतएव तत्संवादाच्चेति।

पष्ठोक्तयोगस्य विषयविशेषाधिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपनिदिशत् ।
 दुराह्वं च तैत्तिरीयानां वैविध्यम् । अत एव हि 'योगिना-
 मपि सर्वेषाम्' [६।१४] इति श्लोके व्याचक्षते; 'योगिन-
 श्रित्तात्मन्यनैक्ययाद्द्रव्यविषाः । तेषु मन्त्रचित्तविशेषो मासेव
 श्रद्धया भजते, स ते सुक्तमो भव इति ध्याह' इति । योऽस्मा-
 भिरिह सङ्क्षेपविस्तराभ्यामुपन्यस्तो योगः, स सर्वेभ्यो योगेभ्यः
 श्रेष्ठतमो भव इति च । शब्दब्रह्मण्यतिवर्तितं [६।१४] इत्ये-
 तदपि त्रिवर्णादिद्वन्द्वनविषयेषामुपगन्तव्यम् । अत्र वेदद्वारा
 तत्फलविशेषाणां लक्षितलक्षणसङ्कोचान्परिषेदनात् क्षेत्राः भाष्योक्त-
 प्रक्रिया तु श्रद्धायादिक्रिया विवक्षितं वक्ष्यति विशेषः । 'तप-
 स्विभ्योऽधिको योगी' [६।१६] इति श्लोके यत्तुक्तम्—
 'अत्र तपसश्चर्दनं वानप्रस्थवर्णाणां परमिदम्; हान्यवर्गेन ब्रह्म-
 चारिणामपि, कर्मशब्देन ग्रहस्थवर्णाणां पतिम्' इति, अथ विभागो
 निर्मुक्तः; सर्वेषांभ्योऽप्यु स्वाश्रमाविरोधिनां ततोऽन्यत्रकर्तव्यां सम-
 वाद्यतत्त्वविरोधाभावेवाद्धानप्रस्थादिलक्षणायाः प्रयोजनाभावाच्च ।

सप्तमोऽक्षरं चेतनप्रकृतद्वयस्यैव ब्रह्मस्वरूपादख्यतम् ।
मेदोऽस्माभिसत्तत्र स्मर्यतम् । अपरप्रदोष्टव्याविमग्नम् ।
यथायुत एवोपगम इति स्थापितम् । यच्च 'सोऽस्मत्सु' [७८]
इत्यादिस्मात्ताविकर्यनिवर्तिशयोक्तं 'सप्तमकल्याणगुण-
समष्टिप्रदोऽहम्, अतो मर्दशाः सर्वे सर्वत्र कल्याणगुणा इत्य-
न्निप्रायेणऽहम्' इति; तत्र तावत्सप्तद्विकल्याणगुणसमष्टिर्न
भगवत्स्वरूपं, नचाप्रागोक्त विग्रहस्य श्राकृतसत्तादिमयस्यैव ।
अतः परविश्वप्रादोऽहोऽहम् विग्रहस्यैव स्थायः, तत्र समष्टि-

न्यष्टिभावेनांशत्वे किर्तिर्नफला । तस्मात्तदुत्पत्तितादधीन्यादि-
भिरेव सामानाधिकरण्यागमनिका समीचीना । मेदाभेदन्वेन
कल्याणगुणादात्मव्यविवक्षायां सकल्यानैरपि सर्वात्मनस्तस्य
तादात्म्यात् समस्तहेयास्पदत्वादिदोषप्रसङ्गः । एवमुत्तरेष्वपि
सामानाधिकरणेषु भाव्यम् ।

अध्वमे च ' किं तद्व्या' [८१९] इत्यादिप्रश्नानामेकाधि कारि-
वेद्यविषयस्य तत्रैवास्माभिरिति कृतम् । ब्रह्मादिविदस्य कल्पना-
परीक्षाशौरात्रकल्पनामूलहालप्रत्यप्रक्रियोपन्यासस्य स्मृत्यन्तरा-
साराण्यमभिप्रेत्यमुपानाद्विद्वत्परमैर्दिशतावसरे महाप्रबल-
दिनानामप्युपायलभः । 'यद्व्या' (अथ प्रायः) न निवर्तन्ते तद्वाम परमं
नम' [१५ । ६] इत्यस्य प्रमन्योनविषयतायां सिद्धान्त-
विरोधानामवेष्टयश्च परिशुद्धात्मविषयत्वे युक्तस्य त्रैवाणवस्था-
पिताः । यत्पुनः 'अभिज्ञयोतिः' [८१४] 'भूगो रात्रिः'
[८१९] इत्यादिप्रत्ययशब्दाभ्यामहोरात्रैकदेशकालः काल-
विशेषो लक्ष्यत इति तदस्य, तत्तच्छब्दैश्च देवयानपितृया-
नारण्यप्रतिद्वयप्रत्यग्भिज्ञानात्, 'नेते सृती' [८१७] इति
निर्णयनात्, 'यत्र काले' [८१२] इत्युक्तमस्यकाळ-
शब्दस्य काळभिनिवेदितवाहिकमृषस्तविषया साधयि-
तत्वात् । अतः 'अयमयतपूर्वशब्दाः' पूर्वाह्नसपिताः श्चाभिज्ञि-
योपिभिस्मृनाहृत्ये प्रायतन्यम् । इति नियमनसक्यम् ।
दक्षिणायनपरपक्षापरहारात्रिषु प्रयातानां योगिनां चान्नमस-
ज्योतिः प्राप्य पुनराहृतप्रतिप्रतिपदनमुत्तरेण श्लोकेन कृतमित्यस्यस्य-
'निधि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावदेहमाहृताद्दृश्यति च'
[ब्र. सू. ४।१।२०] 'अथानयनेति दक्षिणे' [ब्र. सू.
४।१।२०] इत्यधिकणाभ्यां दक्षिणायनरात्रिभूतस्यापि
योगिनामैतिर्योकोपक्रमक्रिया चन्द्रसायुज्यपूर्वकं परब्रह्माप्त्य-
पुनराहृतयोः समर्थितत्वेनास्य श्लोकस्य साक्षात् योग्येति-
तिर्युक्तादिनामोक्तिप्रादिकारिविषयत्वमवस्थापनात् । यच्च
कथं निर्णयज्योतिर्भूतशब्दयोर्धैर्योक्तकालविशेषपरत्वमव-

गम्यते ? इति परिवोदनापूर्वकमुक्तं, श्रुतिषु च स्मृतिषु च समस्तासु दायनपूर्वकशब्दाः पूर्वाङ्गानां सामान्यतो दैवकर्मज्ञित्वोपदेशात् प्रयाणकालासुस्मरणस्यापि दैवत्वाविशेषात् शास्त्रान्तरेष्वनयो दैवकर्मत्वेन दक्षिणायनादिषु वर्जनप्रसङ्गात् इति ।

यत्पुनः 'असमाहितचित्तानामपि सुकरं सुखावगमं क्षिप्रं फलं प्रति भवत्प्रत्यक्षप्रकारं वक्तुं भाग्यसुधाव' इति नवमारम्भे व्याख्यातम्, तदपि पूर्वोक्तानि साध्यान्वयमजन-
स्यैव प्रपञ्चनप्रतीतिरेताण्कृतम्। यच्च 'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्वे-
[१११५] इति श्लोके प्रकटितं 'साध्यानां साध्यानां समुचि-
ताभ्यां साध्यानां मेकत्वेन उपासनं, विकल्पिताभ्यां साध्यानां
पृथक्त्वेनोपासनं, बुद्धियोगो वाऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः तत्रा-
प्यमर्थः 'केचित्कर्म्मयोगबुद्धियोगाभ्यां समुचिताभ्यामुपासते;
केचित्केवलमेव कर्म्मयोगेन; अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं
बहुधोषास्त' इति। अत्र साङ्ख्ययोगादिप्रसङ्गं न किञ्चि-
दपि 'अहं क्लृप्तः' [१११६] इत्याद्यन्वयविरुद्धं प्रमात्या-
स्येता एतन्वयविरुद्धोऽप्येवमप्युक्तं प्रसङ्गम्। 'अनन्या-

बिन्तुन्यतो माम्' [१।२२] इत्यादौ तु नचावश्यम्भाविने योगक्षेमायापि मद्भक्तैरेकान्तिभिर्देवान्तराणि धर्मान्तराणि वापेक्षणीयानीत्यादिकं सर्वमङ्गीकृतमस्माभिः ।

दशमे च 'विस्तरेणात्मेनो योगं विभूतिं च' [१८] इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यान-मयुक्तम्, 'पथमे मे योगमेश्वरम्' [११।८] 'एतां विभूतिं योगं च' [१०।१७] इत्यादिप्रत्यभिवाविरोधात्, अनन्तर-मस्मिन्नप्याये तद्विस्तरादर्शनाच्च ।

'मत्कर्महृत्' [५५] इत्याधिकादाध्यायान्तिमलोकस्त-दुत्तरमित्यपि द्रव्यवधानात्तत्रापि विस्तरादर्शनाच्च निरस्तम् । विभूतिविशेषाणां कृत्स्नस्य च जगतः स्वल्पैकदेशत्वेनांशतया सामानाधिकरण्यवर्णनमपि प्रागुक्तसदोषत्वादप्रसङ्गप्रक्रियया परास्तम् । एवं श्रीविश्वरूपविग्रहसंस्थावयवत्वेन विश्वस्य वर्णन-मपि प्राकृताप्राकृतविभागादवधृतम् ।

द्वादशोक्तस्याधोरोपासनस्य भगवदुपासनाद्भेदः स्ववाक्य-स्वारस्यपुरुषोत्तमत्वादिविक्रणान्तरेकरस्यादिभिः साधितः । यत्पुनः— भेदव्यपदेशास्तु कथञ्चिदस्यभेदमाश्रित्य नेतव्याः, आत्माभेदश्चात्र द्रव्यविशेषाद्विचलवस्तुमात्रत्वात्, आविभूत-समस्तकल्याणगुणसमश्रुपता च विवक्षिता— इति तदेतदनेक-विषयव्याघातविसंश्लेषमाकुमारमपह्लास्यम् । अन्यत्र च दूषणप्रपञ्चनादिदोषप्रस्यते ।

त्रयोदशे क्षेत्रज्ञविषये वक्तव्यं सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । 'यतश्च तत्' [१३।४] इति पाठोऽप्रसिद्धः । तत्रापठेऽपि ज्ञानपरा-मर्तोऽस्वरसः । क्षेत्रस्य नित्यत्वेनाहेतुकत्वादहेतुर्न निर्दिष्ट इत्युक्तमिति चेत्, सत्यमुक्तं, दुरुक्तं तु तत्, 'महाभूतान्य-द्वङ्कारः' [१३।६] इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रस्याव्यक्तव्यति-रिक्तस्य समस्तस्यानित्यत्वसम्प्रतिपत्तेः, 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रि-गुणं द्विजसत्तम' । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मणिष्कले सम्प्रलीयते' [वि.पु.] इत्यादिभिर्नित्यस्याप्यव्यक्तस्य पत्रद्वाण्येकीभावद्वयभाववच-नाच्च । यच्च 'ब्रह्मसूत्रपदैवै' [१३।५] इत्यमोक्तं— 'क्षेत्रादि-तत्त्वव्यवस्थापनराणि पञ्चशिखादिप्रणीतानि सूत्रपदानि' इति, तदव्यानेदंशिकं, पञ्चशिखादिप्रत्ये ब्रह्मसूत्रप्रसिद्धभावात् । यत् 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावमोपपद्यते' [१३।१९] इति निगमनाद्व्यानेन 'ज्ञेयं यत्तत् प्रपद्यते' [१३।१३] इत्यत्र ज्ञेयत्वेनोक्तं इति, तत्र, 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः' [१३।१९] इति निगमितानां त्रयाणामेतच्छब्देना-नुवादत्, तत्र क्षेत्रज्ञज्ञानवत्कर्मवयुक्षेत्रज्ञज्ञानस्यापि मोक्षोपयो-गित्वोपपत्तेः, क्षेत्रादिज्ञानरूपस्यापि शास्त्रार्थस्य सर्वप्रशसितु-र्भावतः समाराधनरूपत्वेन 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय' [१३।१९] इत्यनेन विरोधाभावाच्च ।

यदपि चतुर्दशे 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्य-हम्' [१४।३] इत्यत्र परावरप्रकृत्योर्जीवाव्यक्तसंज्ञयोर्गो-मिलितो गर्भे इत्युक्तं, तत्र ब्रह्मशब्देनाव्यक्तस्य निर्दिष्टत्वात्तत्र तदंशाभावन्यस्य प्रयोजनाभावात्, 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगात्' [१३।२७] इत्युक्तस्य चात्र प्रत्यभिज्ञात्, गर्भशब्देन चेतन-

विवक्षेय युक्ता । 'सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विबाह्रिद्धं सत्प्रमित्युत' [१४।११] इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयोः बाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिविषयतया व्यवस्थापन-मशक्यं, विपरिवर्तेऽपि विरोधभावाद्विषयमात्रज्ञातमसंज्ञान-व्यवच्छेदार्थं प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तेः । रजःकायेऽश्लोके लोभ-प्रवृत्तिलोभोद्भव इति समस्ततया व्याख्यानमयुक्तं, तथाऽन-प्ययनात्, 'अप्रकाशोऽसृष्टित्व' [१४।१३] इति तमःकार्य-श्लोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवद्वजःकार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथ-गुपन्यासात्तत्प्रतियोगितया प्रवृत्तेरिह पृथङ्निर्दोषपत्तेः, 'आरम्भः कर्मणाम्' [१४।१३] इत्यस्य तु गोबर्हिषेय्यायेन निर्वाहात् ।

पञ्चदशेऽपि 'प्रमेयतः प्रवृत्तिः' [१५।४] इति पाठो-ऽप्रसिद्धः । यदपि 'ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' [१५।७] इत्यत्र संसारव्यतिरिक्तः पञ्चैश्वर्यस्य कश्चिदंशो जीवशब्दाधैतया प्रथमं व्याख्यायि; तत्र यद्यपि अर्थविरोधो नास्ति, तथापि विभूतिप्रकरणमध्यपाठान्तर्गत्यभिगमस्तु 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' [१५।१९] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाण-त्वात्, परमात्मांशविशेषे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिकर्षभावात् मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेऽपि 'जीवभूतं महाबाहो' [७।१६] इति स्वशास्त्रप्रसिद्धेयवत्त्वेन स्वीकर्तुमुचितत्वात् 'त्रिपयानुप-सेवते' [१५।१९] इत्यत्र च प्रतिक्लोदासीनमोगम्यः मद्भक्त्यस्य क्लिष्टत्वात्कृत्यमायुक्तं, हृदयव्याप्तोत्तरस्तर्माभिः स्वारस्या-दिन्द्रियाधिष्ठानेश्वरशब्दादेश्च तत्तज्जिन्यतरि संसारिण्यप्युपपत्तेः, 'आत्मनश्चैवैवमुत' [१५।११] इत्यत्र चात्मशब्दस्य नानार्थस्य प्रकरणोचितार्थपरिमहोपपत्तेः, भवदुक्ता द्वितीयैव योजना भाष्यकृदभिमतया समीचीनेति मन्यामेहे । 'वेदैश्च सर्वै-रहमेव वेद्यः' [१५।१५] इत्यादौ वेदवेदान्तशब्दयोर्वचकर्म्यं प्रागेवोक्तम् । 'कृतस्थोऽक्षरः' [१५।१६] इत्यस्य जीवभूत-परप्रकृतिव्यतिरिक्तं मुक्ते वृत्तित्वं साधुतरा ।

यत्तु षोडशे प्रोक्तं— 'प्रकारान्तराणां नूनस्य शोकमपनेन देव-प्रकृतीनां रूपं तेषां परमकल्याणप्रलासचोरनूनस्य दैवप्रकृतित्य-मासुप्रकृतीनां रूपं, तन्निमित्तात् च सकलस्यानर्थयानस्यायुक्तम्— इति । तदयुक्तं, शास्त्रारम्भेऽनूनस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमूलशोक-प्रसङ्गाभावात्, अत्र तत्प्रसङ्गे तदन्योदन्त्यापि प्राप्तशिक्षक-स्युक्तत्वात्; अतः 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्यान्वयव्य-स्थितौ' [१६।२४] इति निगमनानुसारं भगवद्यामुक्ते-योक्तप्रक्रियया शास्त्रव्यवर्तैवाध्यायप्रधानार्थः ।

सप्तदशे श्रद्धात्रैविध्यं शास्त्रोपेतात्रैविध्यमित्ययुक्तम्; अनन्त-रम्, 'अशास्त्रविहितम्' [१७।६] इति पृथगभिधानात् । न च तत्र श्रद्धात्रैविध्यमपि समुच्चैर्न शक्यं, तदनुक्तेस्तदह्म्यमु-पपत्तेः । 'अं तत्सदिति निर्देशः' [१७।२३] इत्यत्र गुण-क्षणां यद्वादिषु किञ्चिदहं तेषां बोध्यातिसाधैर्मुपदिश्यत इत्य-युक्तम्, अमुमुक्षूणामपि तदविरोधाद्विशोकाभावाच्च । अतो 'लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा' [गी. सं. २.९] इत्ययमेवार्थ उचितः । अष्टादशे त्यागस्वरूपादिविवेके नातीव विरोधः, चरमश्लोकं वक्तव्यं तु सर्वं सूक्तस्वामिः । एवमन्येव्यपि सूतेषु भविष्यत्सु

च श्रीमद्वीताभाष्ये भगवदासुनाचार्यभाष्यकारमतानुसारेण दिव्योद्गः प्रथममित्ययः । भुवस्त्वक्षितेष्वाद्रविप्रकृत्योजनाभेदेषु चोदासितव्यमित्यलमितिप्रसङ्गेन ।

पित्राचरन्तिदेव-पुत्र-शङ्कर-यादवप्रकाश-भास्कर-नारायण-वर्ण-

यज्ञस्वामि-प्रश्रुतिभिः स्वं स्वं मतमास्थितैः परस्परैर्भाष्यकृद्भिः अस्मत्सिद्धातर्तीयेकैश्च भगवदासुनाचार्यभाष्यकारादिभिर्विगीतपरिहृतीतोऽयमत्र सारार्थः— “ भगवानेव परं तत्त्वम्, अनन्यशरणैर्वाधिकांरं तदेकाग्र्येण परमधर्मः ” इति ॥ ६६ ॥

५ आ. मा. भा.— धर्मत्यागाः फलत्यागाः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? । ‘ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ’ [१८।११] इति चोक्तम् ॥ ६६ ॥

६ ज. प्र. दी.— सर्वधर्मान् परित्यज्येति वर्णाश्रमविहितानामपि सर्वधर्माणां परित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीति-निरासार्थमाह— धर्मेति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— कथमिति । अस्मिन्नाहं कियत् इति शेषः ।

अशाब्दोऽयमर्थ इति चेत्, न; धर्मशब्दस्य स्वकार्यफलोप-लक्षणत्वात् । एवमेव भगवता व्याख्यातत्वाच्चेत्याह— यस्त्विति ॥ ६६ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वधर्मान्छ्रुतिसमृत्त्याचारसिद्धान्तरित्यन्य मां नारायणाख्यभाश्रयं व्रज गच्छ । अहं पुनः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वासुदेवस्त्वं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शुचो मा शोकं कार्षीः ॥ ६६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अथ शास्त्रं समापयन्कृत्स्नगीतार्थ-सारमञ्जुतस्य बुद्धिसौकर्याय सङ्क्षोपदिशति— सर्वधर्मा-निति । अत्रायमस्य भगवत्पादभाष्योक्तार्थः— सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः— धर्मशब्देनाधर्माणोऽपि गृह्यते, नैकधर्मस्य विवक्षितत्वात्— “ नास्मिन्नो दुश्चरितत्वात् ” [कठो. २।२३] “ एतज्ज धर्ममधर्मं च ” [सन्यासो. २।११ म. भा. १।२३२।४४] इत्यादिश्रुतिसिद्धप्रतीतिना । एवं च सर्वकर्मणि सत्यस्य मासीत्परमहमेवेत्येकं शरणं व्रज, न मतोऽन्यदतीत्यवधारय । अहं च त्वामेव निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यो धर्माधर्मरूप-बन्धेभ्यो मोक्षयिष्यामि; ततः संसारान्मा शुच इति ।

एवं च सर्वकर्मसंख्यासपूर्वकमद्वितीयवद्भासतत्त्वज्ञान-मखिलशोकनिवर्तकमिति गीतार्थसारः सङ्गृहीतो भवति । ‘ अथोपस्थानन्वशोचस्त्वम् ॥ नाहोचन्मि पण्डिताः ’ [२।११] इत्युपक्रम्य तथैवोपसंहारादुपक्रमोपसंहारैकरूप्य-मपि दर्शितं भवति । एवं स्थिते, यद्व मधुसूदनसरस्व-तिभिर्दूषितम्— “ धर्मपदं कर्मभाष्योपलक्षणमित्युक्तम् । न ह्यत्र सर्वकर्मसंख्यासो विधीयते, संख्यासंज्ञाज्ञेनैव तस्य प्राप्तत्वात् । न चेदमपि संख्यासंज्ञाचक्षुः, ‘ मांमेकं शरणं व्रज ’ इति भगवदेकशरणताया विधित्सितत्वात् । सर्वेषामपि शास्त्राणामीश्वरशरणतैव परमं रहस्यमिति तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता क्रियते, तामन्तरेण सङ्ख्यासंख्यापि स्वफलापर्यवसायित्वात् । अर्जुनं च क्षत्रियं सङ्ख्यासान्धिकादिभिः प्रति ज्ञानोपदेशयोगात् । तथा च श्लोकस्यायमर्थः— सर्वानपि धर्मान्परित्यज्यानाह्वय मांमेकम-द्वितीयं सर्वधर्माभिष्टातारं तत्फलदातारं च शरणं व्रज । एवं सर्वधर्माणादेरेण मदेकशरणं त्वामहं सर्वधर्मकार्य-कारित्वात्तत्स्थानीयः सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तकेभ्यो मोक्षयिष्यामि । अतो मा शुचः बन्धुवधादिप्रत्यवायात्कथं निस्तारः स्यात् ? इति शोकं मा कार्षीरिति ” इति ।

अत्र ब्रूमः— केयं भगवदेकशरणता ? किं भगवानेवाह-मिति श्रद्धात्मतत्त्वज्ञानरूपा, किंवा भगवानेव शरणमिति तदेकाग्र्यणरूपा ? । नाहः, नैकधर्मस्य विवक्षितत्वादिति भाष्योक्तार्थस्यैव जातत्वेन ‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य ’ इत्यस्य सर्वकर्मसंख्यासपरत्वस्यैव शास्त्रा तन्निषेधाभावात् । नान्यः, ‘ ममना भव मद्भक्तः ’ [१८।६५] इति पूर्वश्लोक एवेतादृश्या भगवदेकशरणतायाः प्रतिपादितत्वेन पुनरप्यत्र तत्प्रतिपादनायोगात् । उक्तं हि (शां.) भाष्ये— “ ममत्वा भव ” इति श्लोके भगवच्छरणैकपराधयो अवेदिति वाक्यार्थः ” इति । ‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य ’ इति श्लोकेऽप्युक्तम् सर्वकर्म-योगनिष्ठायाः परमं रहस्यस्यसंहृत्य अथेदानीं कर्मयोग-निष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्वविद्वान्तवद्विदं वक्तव्यमित्याह— सर्वधर्मान्परित्यज्येति ।

एवं च ‘ ममना भव ’ इति श्लोके भगवदेकशरणताकर्मं मुख्यं ज्ञानसाधनमुक्तम् । ‘ सर्वधर्मान् ’ इति श्लोके तु तत्फलमखिलगीतप्रतिपाद्यं श्रद्धात्मतत्त्वज्ञानपदविश्रुत इत्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यानुमोदितं भाष्यकृद्भाष्यानामेव श्लिष्टमिति स्पष्टे सति कोऽयमस्याने व्याख्यानप्रादः ? किञ्च ‘ सर्वशास्त्राणामीश्वरशरणतैव परं रहस्यं ’ [शां.] इति तत्रैव शास्त्रसमाहिर्भगवता क्रियत इति वद्विस्तत्पर-मेवेदं गीताशास्त्रमिति किमङ्गीकृतम् ? अङ्गीकृतमेवेति चेत्, शान्तं पापम् ; किमपराद्धं तर्हि भक्तशास्त्रमेव गीतेति वदता रामानुजेन ? किमिति श्रीधरीयं भक्तिप्रधानं ? भगवद्भाष्यं तु ज्ञानप्रधानमिति भाष्यानुगुणस्यल्ले श्रीधरीयं सत्यते ? किमिति वा सर्वगीतार्थेष्वपसंहारनाह— “ इति ते ज्ञानमाख्यातं ” [१८।६३] इति । इति भवमाख्यानामेव अवद्विर्नानुसन्धीयते येन स्वव्यापातक्रममेवेत्यं व्याख्यायते ? उपपादितं च ज्ञानपरत्वं गीताया निगुणतरम् । अपि च शब्दार्थस्वारस्यं वा किमिह भवद्विर्देष्टं येन भाष्यविद्वद्वि-म-

एषमुच्यते ? न हि 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्य तान-
नाह्वयेति श्रुत्यार्थः, परित्यागानादर्थोरपर्यायत्वात्, धर्मपरि-
त्यागस्य तदादरस्य गुरुत्वे चाशब्दार्थज्ञानापातात्, 'मामेकं
शरणं ब्रज' इत्यनेनैव धर्मानादरसिद्ध्या 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'
इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।

न च 'यज्ञायज्ञीये साप्ती, रेरे' कृतोद्वेग्यम्' इत्यत्र 'न
गिरागिरेति ब्रूयात्' इति वक्तृकार्यतालाभाय 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति निषेधानुवादः सार्थकः; एवं च
गिरापदकार्यकारित्वमिरापदस्यैव सर्वधर्मकार्यकारित्वं
ममैवेति मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः फलतीति
वाच्यम्; 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इत्यनेनैव
सर्वधर्मकार्यकारित्वस्यापि भगवति लब्धत्वेन दृष्टान्तवैयर्थ्यात् ।
न च भाष्यकारव्याख्यानेऽपि 'शरणं ब्रज' इति भेदगर्भतो-
क्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्; 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाह-
मिति त्रिधा । भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासप्राप्तकः',
इति भवद्विरेवीक्ष्यमानत्वेन स्वव्याघातात्, एकपदेन भेद-
गर्भशरणगतिव्याघातवगमेन भाष्यार्थ एव त्वारस्याच्च । न च
सुख्यान्येकैवल्यार्थैकवैकभेदशब्दस्येति द्वैतिव्याख्यानं
युक्तम्, 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यनेनैव तद्धाभात् ।

यत्कृत् भगवदेकशरणतां विना सत्यासोऽपि न स्वफलापर्य-
वसायीति सैवात्र विधेया अर्जुनं क्षत्रियं सत्यासानधिकारणं

प्रति तत्पूर्वकज्ञानोपदेशायोगश्चेति । तत्रायमसत्, 'मन्मना
भव' इति पूर्वश्लोक एव भगवच्छरणताया विहितत्वेनात्र
सर्वकर्मसंस्थासविधानस्यैव तद्विधानस्यास्य सिद्धेः । द्वितीयं
त्वशुद्धम् ; सत्यासत्यं श्रवणाङ्गत्वे ज्ञानाङ्गत्वे वा अर्जुनस्य
सत्यासानधिकारिणस्तत्त्वज्ञानोपदेशायोग्यतया तं प्रति
तदुपदेशरूपस्य गीताशास्त्रस्यैवासङ्गतिप्रसङ्गात् । यद्युच्येत
ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियस्येवोपि सत्यासोऽधिकारोऽस्ति,
जाबालोपनिषदि 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यदिव प्रवजेद्गृहाद्वा
वनाद्वा' [४+ना . ५. १।७७+प. हं. प. १+या. उ. १]
इत्यविशेषेण सत्यासविधानात्, 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि
वैश्यो वा प्रवजेद्गृहात्' इत्यादिस्मृतेश्च, इतिहासपुराणा-
दिषु राज्ञामपि बहुशः सत्यासप्रतिपादनाच्च 'ब्राह्मणो
निर्विदामयात्' [छं. उ. १।२।१२] इति सत्यासविधि-
गतब्राह्मणग्रहणस्य । 'ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानाष्टपलक्षणम्'
इति वार्त्तिकोक्तन्यायेन त्रैविण्यकोपलक्षणार्थत्वात्, अतोऽर्जु-
नस्यापि सत्यासाधिकारोऽस्तीति न विरोध इति; तदत्रापि
तुल्यमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

गीताशास्त्रवदावदो यदुपतिर्गीतः स नारायणः
श्रीमान्भाष्यकृदप्युच्यते विदितः श्रीशङ्करः शङ्करः ।
अद्वैतं हृदयं तथोरिति विदित्याचार्यनिर्धारिता-
नर्थानन्यथयन्यथापि सुविद्योऽप्याहो विमोहोदयः ॥ ६६ ॥

९ व० त० दी०— अथैतदयशक्तोऽसि मुख्यं कर्तुमिह चेत्तर्हि तुभ्यं तदनुकूलपमेवाहमुपदिशन्नेवाऽऽह (अत
इदानीं तव तु मयि मुख्यकर्तारं परदेवतायां परमात्मनि धर्मकर्मभारं सञ्चयस्य मदेकशरणतया मदुक्तकारित्व-
सुचितं एवं च मोक्षोऽपीत्याह) सर्वधर्मान्परित्यज्येत्येति । अत्र सर्वधर्मपरित्यागमनूषा शरणगमनं विधीयते;
तेन सर्वपदेन शरणमार्गीयविरोधिधर्मा उच्यन्ते, तेषां परित्यागस्तदविरोधिनां विधानं सूच्यते 'मन्मनाः' इत्यनेन
सङ्गतिसम्भवात् । यद्वा मयि धर्मिणि गृहीते धर्माः पुनर्नोपादेयाः 'स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्र—' इति
न्यायात् । अथवा 'मय्येव मन आधत्स्व' इत्यत्रैवकारेणेतदभजनं वार्यते, तेनात्रापि तदभजनरूपान् 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति मया दामार्गीयस्यार्जुनस्येतरभजननिरतस्य पुष्टौ निवेशनाधेमितरभजनरूपधर्मपरित्याग उच्यते
भगवता । अतएव तथाभूतस्य तस्य तस्यागे पापसम्भावनाऽपि भवति । तत्र पुष्टिपुष्टौ तमस्वरूपभावमाविष्कु-
र्वन्नाह, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः' इति; सर्वनिरोधार्थावतारत्वादित्याशयः ।

एतच्च सर्वं न्यासादेशेषु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्तेति वेदान्ताचार्यपथे निरूपितम् । तथाहि
अष्टादशाध्याये भगवदुक्तेषु न्यासादेशेषु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ता
सर्वधर्मपरित्यागतः, न किञ्चन परमात्मातिरिक्तं येषां किन्तु हरिरेव परमात्मा सर्वं तेषामधिकार उक्तो
न्यासादेशेष्वित्यर्थः । कार्पण्यं वा साधनबलराहित्यादित्येन्यम् । दीना हि 'बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्तो
धर्मादिसाधनबलाशरहिता गोपिका इव भगवदेकशरणा भवन्ति' इति कार्पण्यं न्यासादेशेष्वङ्गमुक्तम् । मदितर
भजनोपेक्षणं वेति । अनन्या हि कक्षीवदादय इव मदितरभजनधर्मापेक्षणं व्यपोह्य मदाङ्गप्रकारिण इति दुरुसाध्या-
च्छोद्यमो वा दुःसाध्या द्रोणभीष्मादिमारणपापप्रायश्चित्तरूपा धर्मास्तेषु इच्छोद्यमो व्यपोद्यो त्याज्यते । तत्त्यागः
उक्त इति । अत्र विशेषतो श्रीविठ्ठेश्वरप्रभुचरणकृतितोऽवगतन्त्यः । प्रकृते 'मोक्षयिष्यामि' इति वक्तव्ये
'मोक्षयिष्यामि' इत्युक्त्या सकलधर्ममर्यादाभितिविष्टचेतसेऽर्जुनाय स्वाश्रितजननोषकेणाङ्घ्रिष्टकर्मणा भगवता
निरविशयानुग्रहरूपारणस्वीकाररूपोऽन्यतो मोक्षो दत्त इति ज्ञायते ।

अथमेव हि सत्यासः साङ्ख्ये योगो च भविततः । उक्तो भगवदर्थेन हर्षि गृहीत कर्मणा ॥ १ ॥

एवं च गायमानं मामापन्नः शरणं भवान् । करोतु मन्निगमितं निजधर्ममहैतुकम् ॥ २ ॥

इति श्रीकृष्णवाक्येषु सत्यं तत्त्वं प्रतीयते । मर्यादापुष्टिमागाधिष्ठाता यत्पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्कथं सिद्ध्येत् ? इत्याशङ्क्याः
ऽऽह—सर्वधर्मानिति । सर्वधर्मान् बोधनालक्षणान् परिश्रज्य
कर्त्तव्योत्तमवलक्षणज्ञानाभावेन त्यक्त्वा मामेकं मुख्यं
पुरुषोत्तमं शरणं व्रज इत्यर्थः । ‘ धर्मान् ’ इति बहुवचनेन
‘ मामेकं ’ इत्येकवचनेन च तत्रापाससाध्यत्वं साक्षादुद्देश्यत्वम्,
अत्र सुखसेव्यत्वं सर्वकल्याणसामर्थ्यं च ज्ञापितम् । सर्वधर्म-
पदेन लौकिकालौकिकधर्मत्यागायुक्तो भवेत्यसङ्कितहरणम् ।

विशेषेणास्यार्थस्तु श्रीमद्भिद्वलेश्वरैरस्मत्पुत्रचर्णेनिरूपित
इति नात्र प्रवक्ष्यते । एवं सर्वधर्मयोगेन शरणगतौ पूर्वोक्तं
सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु पूर्वजन्मसञ्चितपापप्रतिबन्धकतया कथं
सर्वधर्मत्यागः शरणगतिर्वा सेतव्यति ? इत्यत आह—अह-
मिति । अहं त्वां पूर्वोक्तत्वेष्टवत्त्वात् सर्वपापेभ्यः प्रतिबन्धक-
रूपेभ्यो मोक्षविध्यामि मोक्षविध्यामि, प्रतिबन्धकपादादिस्मर-
णेन मा शुचः शोकं माकार्षीः ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं नमनयजनभजनमननक्रमेण साङ्ख्यनिष्ठा उक्ता, या पूर्वं ‘ ध्यानेनात्मनि
पश्यन्ति ’ [१३/२५] इत्यनेन श्लोकेन दर्शिता; इदानीं ‘ अन्ये त्वेवमज्ञानान्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ’ [१३/२६] इति केवलोपास्तिनिष्ठा योगारूपाः, तामाह— सर्वेति ।
स्वर्गेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मान्निहोत्रादीन् सुखदुःखादींश्च त्यक्त्वा मामेकं सर्वेश्वरं
स्वर्गेशं सोपाधि निरुपाधि बाऽखण्डैकरसमानन्दधनं परमात्मानं शरणं शृणाति दिनस्त्यविद्यादीन् क्लेशादीन्
शरणमाश्रयः परायणं गच्छ प्राप्नुहि; मेदेकशरणो भवेत्यर्थः । अत्र ‘ अन्नं मुक्त्वाैव नृप्यति, न तु जलमात्रं
पीत्वा ’ इतिवत् हेतुत्वं कस्याप्रत्ययार्थः । सर्वधर्मपरित्यागेन मां शरणं व्रजेत्यर्थः । यथोक्तं ‘ अनोत्पद्मोऽनेनैव
परात्मानमुपास्महे ’ इति ।

एतस्य भगवच्छरणीकरणस्य फलमाह— अहं त्वेति । अहं प्रत्यगात्मा सूर्यान्तर्यामी नारायणः सकलपाप्म-
विनिर्मुक्तः सम्प्रज्ञातः सन् त्वा त्वां सर्वपापेभ्यः सञ्चितक्रियमाणेभ्यो गोत्रवधादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि; मा
शुचः शोकं माकार्षीः । तथा हि— तत्त्वज्ञानफले पापासर्शः शोकवर्णनं च सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं आदित्यान्त-
र्जैतिनं नारायणं प्रकृत्य छान्दोग्ये श्रूयते—“ स एष सर्वेश्वरः पापंभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य
पाप्मभ्यो य एवं वेद ” [छां. व. १/६/७] “ तरति शोकमात्मवित् ” [छां. व. ७/१/३] “ तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” [ई. व. ७] इति । उदितः ऊर्ध्वमिदो गतः पापान्युत्क्रम्य गतो निष्पाप इति
श्रुतिपदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसंक्रयासपूर्वकं षष्ठाध्यायेनोक्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्च त्यक्त्वा निर्विकल्पमात्मानं
साक्षात्कुर्वतो न कर्मलेप इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

गीताशास्त्रानधिकारिमुखेन तदधिकारिणः ।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

१ शां. भा.— सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय
सङ्क्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽप्येदानीं शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । इदं शास्त्रं ते तव हिताय
मयोक्तं संसारविच्छिन्नेऽतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन सम्बध्यते । तपस्विनेऽप्य-
भक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याश्चिदप्यवस्थायां न वाच्यम् । भक्तस्तपस्यपि सन्नशुश्रूषयो
भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च गो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषा-
ध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति भक्ताय तपस्विने
शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्रिम्यते; तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्श-
नात् । शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तियुक्ताय न

तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्पुण्यायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषा-
भक्तिमते च वाच्यमित्येष शान्तिप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

२ आ. शर्. व्या.— शास्त्रात्प्राप्यं विचारद्वारा निर्धार्या-
न्तराष्ट्रकर्मवतायति— सर्वमिति । प्रकृते खल्वदशाध्याये
गीताशास्त्राय सर्वं प्रतिपत्तिर्लोकार्थमपहृयान्ते च 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' [१८।६] इत्यादौ विशेषस्तस्य सङ्क्षेपेणोपसंहारं
कृत्वा सम्प्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति योजना ।
किमिति विस्तरणोपसंहृतः शास्त्रार्थः संक्षिप्योपसंह्रियते ? तत्रा-
ऽऽह— शास्त्रार्थंति । सङ्क्षेपावस्तारम्यामुक्तोऽयं सर्वेषां हृतया
बुद्धिमारोहतीत्यर्थः । हितायेत्येतदेव व्याचष्टे— सत्सारेति ।
कदाचनेति सर्वैः सम्बन्ध्यते । प्रतिपेधमामध्यसिद्धमर्थं कथ-
यति— भगवतीति । अर्थसिद्धये स्मृत्यन्तरमनुसृत्य मेधा-
वित्त्वन्तर्भावयति— तत्रेति । विक्लपदर्शनात्पुरुषेण विशेष-

णेषु मेधावित्त्वमपि प्रविशतीत्यर्थः । विक्लपपक्षे कथमधिकारि-
प्रतिपत्तिरिति तत्राऽऽह— शुश्रूषेति । तान्त्र्यां युक्ताय
भगवत्पुण्यायुक्ताय तपस्विने वाच्यमिति सम्बन्धः । तद्युक्ताय
शुश्रूषाभक्त्यनसुयासहितायेत्यर्थः । तपस्वित्वं मेधावित्वं वा
निरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शङ्कं शातयति— शुश्रूषेति ।
भगवद्विषयासुयासहित्ये तात्पर्यं सूचयति— भगवतीति ।
कस्मै तर्हि वाच्यमेतदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तसर्वगुणसम्पन्नायेत्याह—
गुरुशुश्रूषेति । अनुक्ततरविशेषणोपलक्षणाद्यमुनयप्रवणम् ।
मेधाविनस्तपस्वित्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यद्वाधकाभावादेक्षित-
मेवेति भावः ॥ ६७ ॥

३ रा. भा.— इदं ते परमं गुह्यं शान्तं मयाऽऽख्यातम् ; अतपस्काय अतप्तपसे त्वया न वाच्यं ;
त्वयि वक्तुमिच्छामि, मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यं, तप्तपसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः ; न चाशुश्रूषवे
भक्तायाप्यशुश्रूषवे न वाच्यं ; नच मां योऽभ्यसूयति— मत्स्वरूपे मदैश्वर्ये मद्गुणेषु च कथितेषु यो
दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम् ; असमानविभक्तिनिर्देशस्तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥ ६७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं स्वोपदेशेन प्रतिष्ठितस्त्वहित-
ज्ञानस्य श्रुतस्य कर्तव्यविशेषोपदेशम्याजेन सम्प्रदायविधि-
सिद्धयर्थमस्मिन् शास्त्रेऽनधिकारिणस्तावद्यन्ति— 'इदं ते'
इति श्लोकेन । 'इदम्' इति सामान्येन निर्विद्धं पूर्वापरग्रन्थस्यैः
पूर्वैर्विहणोति— इदं ते परमं गुह्यं शान्तं मयाऽऽख्यात-
मिति । अत्र तेशब्दः 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' [१८।६]
इति श्लोकादकृष्टः ; श्लोकस्यैव तु तेशब्दस्य त्वयेति व्या-
क्रिया । अतपस्कशाब्देन तपःप्रारम्भभावे कृतेऽपि श्रवणान-
धिकारित्वं विवक्षितमित्याह— अतप्तपसे इति । यस्य
देवे परा भक्तियंया देवे तथा गुरौ [खे उ. १।२३+सुबालो.
११।२१+चौ. धि. २।२२+शाखाया. ३७] इति श्रुत्यनुस-
रणाऽऽह— त्वयि वक्तुमिच्छामि चाभक्तायेति । अभक्तत्वे
विशेषसङ्कोचकाभावात् । 'मङ्गलैश्चमिधासयति' [१८।६]
इत्यनन्तरं भक्तावादर्शनाच्च ।

'कदाचन' इत्यनेन तपसि सम्यगनुष्ठितेऽपीति विवक्षित-
मित्याह— तप्तपसे चाभक्तायेति । प्रत्येकपरिहरणीय-
त्वाय च नवप्रयोगादुक्तिः । उत्तरोत्तरतीव्रतात्पर्येण क्रम-
विशेष इत्यभिप्रायेणाऽह— भक्तायाप्यशुश्रूषवे इति ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ६७ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ६७ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमिति । इदं शान्तं तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिद्ये । न विद्यते तपः
स्वधर्मवृत्तिलक्षणं तस्यासावतपस्कस्तस्मै । न विद्यते मयि भक्तिर्मर्जनं सेवा यस्यासावभक्तस्तस्मै ।
कदाचन कदाचिदपि । न चाशुश्रूषवे यो गुरोःशुश्रूषस्तस्मै । न च मामीश्वरं सर्वप्राणिषुहृदं योऽभ्य-

अत्रापि सङ्कोचेत्यभावात् पूर्ववत् । 'प्रवृत्तिं तं श्रद्धाधानाय
मह्यम्' [कठो. १।१।१३] इति श्रुत्या च शुश्रूषाप्राधान्य-
मवगतम्, सामान्यसूयति मह्यमभ्यसूयतीत्यर्थः । 'कृष्य-
हेष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' [अष्टा. १।१।३७] इति कर्म-
त्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयाऽत्रानुपेक्षिता । मां प्रत्यसूयती-
त्युक्तं भवति । विषयतो लक्षणतश्च अन्यां व्यनक्ति मत्स्व-
रूप इत्यादिना । 'माम्' इति सप्रकारपरामर्श इति भावः ।

प्रकृतानुरोधेन 'नचाभ्यसूयथे' इति वक्तव्ये प्रक्रममज्ञेन
विरूपवाक्यकरणं केनाभिप्रायेणेत्याह— असमानेति ।
"असूयकायावृज्वे" [सुवितको. १।५।१] 'असूयकाय मां
मावाः' [मनु. २।१।१४] इत्यादिभिरसूयामात्रवते प्रवचनं
निषिद्धम् । भगवत्प्रत्यसूयावते तु प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीय-
मिति भावः । 'नच ... वाच्यम्' इत्यनेनाभिव्यक्तिरित्यु-
क्तं प्रवचने प्रत्यवायः सूचितः । अत्र 'मेधाविने तपस्विने वा'
इत्यनयोर्विकल्पोऽन्यत्र दृष्टः भक्तावेस्तु न तथा ; अतो
भक्त्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम् ।
सर्वगुणयोगेऽपि भगवत्प्रत्यसूयावते न वाच्यमित्युक्तं
भवति ॥ ६७ ॥

स्यति द्वेष्टि । इदं शास्त्रं त्वयाऽतपस्कायाश्चिष्याय न वाच्यं तथेश्वरेभक्ताय न वाच्यम्, मां यो द्वेष्टि तस्मै न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं शास्त्रं परिसमाप्य सम्प्रति शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह—इदमिति । इदं गीताशास्त्रं ते तव— मयोपदिष्टमिति शेषः । एतच्चातपस्काय असंयतेन्द्रियाय न वाच्यम् । यद्वा इदं शास्त्रमतपस्काय ते न वाच्यम्, अतपस्कं प्रति त्वया न वाच्यमित्यर्थः । ‘कृत्यानां कर्तरी वा’ [अष्टा. २।३।१०] इति षष्ठी । तथा अभक्ताय मद्भक्तिरहिताय च कदाचिदपि न वाच्यम् । एवमशुश्रूषवे शुश्रूषां परिचर्यामकुर्वते च न वाच्यम् । यश्च मां परममन्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषारोपणेन परमेश्वरत्वमसहमानो

द्वेष्टि, तस्मा अपि न वाच्यम् । अत्र चैकैकविशेषणभावेऽप्युपदेशायोपलब्धप्रदर्शनाय चत्वारो नकाराः । ‘नाभक्ताय कदाचन’ इत्यनेन च अतपस्काशुश्रूष्यामन्यभक्तस्यावश्यपरिहरणीयतोक्ता । तेन भक्तैर्लुब्धपदेषाधिकारिविशेषणत्वं प्रदर्शितम् । अत एव ‘मद्भक्तैष्वभिधास्यति’ [१८।६८] इत्युत्तरश्लोके भक्तिमात्रेण पात्रता द्योत्यते । अतपस्कादीन् श्रुतार्थानि निर्दिश्य ‘न च मां योऽमन्यसूयति’ इत्यसूयाविष्टस्यासमानविभक्तिनिर्देशस्तस्यातिपाषिठतया दूरपरिहरणीयत्वप्रदर्शनार्थः ॥ ६७ ॥

९ वं ० तं ० ० ०— एवं स्वगीतार्थमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्तने नियमयति— इदमिति । गीतं ज्ञानं ते त्वयाऽतपस्काय न वाच्यम् । एवमन्यत्सपृष्टम् ॥ ६७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सकलशास्त्रार्थगीतार्थत्वश्रुपदिश्य लोकोद्धारार्थमेतदुपदेशनेन मार्गप्रवर्तनार्थमभिकारिणमाह— इदं ते इति । इदं सर्वशास्त्ररहस्यं ते त्वया अतपस्काय स्वाचारहीनाय न वाच्यम् । न च अभक्ताय मद्भक्तिरहिताय कदाचन वाच्यम् । ‘कदाचन’ इति परेता-

भक्तसंसर्गिणे भक्तायाऽपि न वाच्यमिति ज्ञापितम् । न च पुनः अशुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय, अनासक्तायेत्यर्थः । यद्वा मत्परिचर्याहीनाय च न वाच्यम् । यो मां पुरुषोत्तमं बाह्मिर्लुब्धेण मन्यसूयति दोषारोपपूर्वकं कौदिल्येन निन्दति तस्मै च न च वाच्यम् ॥ ६७ ॥

११ नी० भा० ० ०— एवं श्लोकद्वयेन ‘ज्ञानयोगेन साङ्गध्यानां कर्मयोगेन योगिनां’ [३।३] इति साङ्गयोगौ द्वितीयाध्याये दर्शितावुपसंहृत्य विद्यासम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । अतपस्काय तप आलोचनं तद्रहिताय, अयत्नशीलायेत्यर्थः । अभक्ताय श्रद्धाहीनाय । अशुश्रूषवे गुरुस्वेवामकुर्वते । मां परमात्मानं योऽमन्यसूयति मदीयगुणासहिष्णुतया मयि दोषारोपपरो भवति, तस्मै नन्यः प्रत्येकं सम्बद्धत्वादेतेषां विशेषणानां मन्यतमाभावेऽपि कदाचन महत्यपि सङ्कटे इदं न वाच्यं नोपदेष्टव्यम् । अत्र “विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ।” [युक्तिको. १।१५१ संहितो. ३।४] “यश्च देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महामननः ।” [श्वे. व. ६।२३] इति श्रवणादसूयारहितायार्जवोपेतायाभ्यासशीलाय गुरुरपरमेश्वराराधनपराय च एतद्रहस्यं देयं; नान्यस्मै इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलम् ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

१ शार्ङ्ग. भा.— सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह— य इति । इमं यथोक्तं परमं परमनिश्चयेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तैषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यति ? इत्युच्यते— भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोरच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एव अत्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरश्लोक-
प्रर्वतिं दर्शयति— सम्प्रदायस्येति । य इत्यध्यापको
निर्दिश्यते । परमत्वं ग्रन्थस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्व-
मित्याह— परममिति । गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वात् ।
यथोक्तसंवादस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च भक्त्युपेक्षया एव दृष्टान्तमाह—
यथेति । मयि बाहुदेवे भगवति । अनन्यभक्ते त्वयि यथा
मया ग्रन्थोऽर्थतः स्थापितस्तथा मद्भक्तेष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थ-
मिमं स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । नामभक्ता-

येति भक्तैरधिकारिविशेषणत्वोक्तमिदं भक्तेरिति । शुभ्रपादिसहकारि-
राहित्यं केवलशब्दायः । यद्यपि मात्रावदेन सूचितमेतत्तथा-
पीत्तरणं स्फुटीकृतमित्यविरोधः । प्रश्रुपूर्वकमभिधानप्रकार-
मभिनयति— कथमित्यादिना । भगवति भक्तिकरणप्रकार-
प्रकटयति— भगवत् इति । अच्छन्दापेक्षितं पूरयति—
तस्येति । मामेभ्यस्तेष्वेतेत्यन्यत्र गृहीत्वा व्याचष्टे— मुख्यत
एवेति ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु योऽभिधास्यति व्याख्यास्यति, सः मयि परमां भक्तिं
कृत्वा मामेवैष्यति, न तत्र संशयः ॥ ६८ ॥

४ वे. ता. चं.— अयाधिकारिविशेषेभ्यस्त्वयवक्तव्यत्वं तेषु
वचनस्यापिर्वाण्यफलपर्यवसानं चोच्यते 'य इदम्' इति
श्लोकेन । 'मद्भक्तेषु' इत्यनेनैवातपस्कत्वादयोषा दुरोत्सा-
रिताः, स्थितमनसां तेषां तदस्मभवात् । 'भावयेच्चतुरो वगान्'
[म. भा. १२।१२।४८] इत्येतोषा तस्यैव वक्तव्यम्,
तेष्वेव मद्भक्ता एव श्रवणाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्र
'अभिधास्यति' इत्यर्थेभावणपर्यन्तमित्याह— व्याख्यास्य-

तीति । यद्वचनवात् 'सः' इत्यध्याहृतम् । योग्येषु व्याख्यान-
मपि कर्मयोगादिकोटौ, भक्तियोगाङ्कुरे वा निविष्टं परमं भक्तिं
जनयतीति 'भक्तिं मयि परां कृत्वा' इत्युच्यते । 'मामेव'
इत्यवधारणेन महीताव्याख्यायिनो न क्षुद्रफलेषु सहजं जनयन्-
मील्यभिप्रेतम् । फलितमाह— न तत्र संशय इति । 'असंशयः'
इति संशय एव वा निषिध्यते ॥ ६८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.— य इदमिति । य इदमावयोः संवादरूपं परममुत्कृष्टं श्रेयसाधनत्वाद्गोप्यं
मद्भक्तेषु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति । मयि परमेश्वरे परां भक्तिं कृत्वा विधाय ।
तस्येदं फलमुच्यते— मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

८ चं. ग्र. गो.— एवमुपदेशविधिमुक्त्वा तेन विधिनो-
पदेष्टुः फलमाह— य इदमिति । परमं गुह्यमतिरहस्यमिदं
शास्त्रं सर्वेन प्रकाशयितुमर्हति यो मद्भक्तेष्वभिधास्यति अभितो
ग्रन्थतत्त्वार्थतश्च स्थापयिष्यति, तेन प्रकारेण भक्तिं मयि परां

कृत्वा भगवतः परमगुरोर्भजनमेवेदं मया क्रियत इति
निश्चित्येत्यर्थः । स उपदेष्टा मामेवैष्यति वृत्त्यते, अव च
नास्ति संशयः ॥ ६८ ॥

९ व० त० दी०— एतदोषरहितास्तु मद्भक्त्या एव, नान्य इति तेभ्यो दाने फलमाह— य इदमिति । मद्भ-
क्तेष्वभिधास्यति स मामेवैष्यति ॥ ६८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेतदोषयुक्तेभ्यो न वाच्यं,
एतदोषरहितेभ्यश्च सर्वथा वाच्यमित्येतदुपदेशफलमाह— य
इदमिति । यः कश्चन दुर्लभः मद्भक्तिरसादिष्टं इमं
पूर्वश्लोकोक्तं परमं सर्वोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु पूर्वोक्तदोष-

रहिततद्गुणसुसम्पन्नेषु अभिधास्यति वक्ष्यति श्रोता वक्ता
चैतच्छ्रवणेन असंशयः स्नेहहरहितः सन् परां सर्वोत्कृष्टां
पूर्वोक्तां मयि भक्तिं कृत्वा मामेव एष्यति, प्राप्ताती-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं सम्प्रदायविधिमुक्त्वा सम्प्रदायकर्तुः फलमाह— य इदमिति । परमं इदं गुह्यं
यो भक्तिहीनो मानपूजाद्यर्थी सन् मद्भक्तेष्वभिधास्यति सोऽपि तत्र एव पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदैकरसे परां
भक्तिमद्वैतलक्षणासुपासनं कृत्वा तत्रादरं प्राप्य तामनुष्ठाय च मामेवैष्यति, मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । असंशयः
संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि अजासिलादीनां भक्तिगन्धहीनानामपि पुत्रसङ्केतितेन नारायणेति नाम्ना स्नेहव-
शादाङ्ग्यतां तावन्मात्रगुणेन भगवता सद्गतिर्दिता; किमु वक्तव्यं यो वाचा एतावच्छास्त्ररहस्यं प्रतिपादयति तस्य
भक्तिरसादिश्रमेण कृतकृत्स्नत्वं भविष्यतीति ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— नचेति । न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकरोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले, तस्माद्वितीयोऽन्यः प्रियतरः प्रियकृत्तरः । भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य सुमुखोर्नास्ति विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह— किञ्चेति । इत्थं विद्यासम्प्रदानं सुमुखणा यथोक्त-विशेषणवत्ते कर्तव्यमित्यर्थः । वर्तमानेषु मध्ये ततोऽन्यो

नास्त्येव प्रियकृत्तमो नाप्यनीतेषु तादृक्प्रतिज्ञादीदिति शेषः । तस्माद्विद्यासम्प्रदायकर्तुः सकाशादित्यर्थः । ध्याननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वेऽपि स्वसम्प्रदायप्रवक्तुः श्रेष्ठतमत्वाद्विद्या विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६९ ॥

३ रा. भा.— सर्वेषु मनुष्येष्वितः पूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चित्प्रियकृत्तमोऽभूत्, इत उत्तरं च न भविता, अयोग्यानां प्रथममुपादानं योग्यानामकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टतमत्वात् ॥ ६९ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वशास्त्रव्याख्यानास्य स्वप्राप्तिताव-
नत्वे द्वास्तुच्यते— ‘न च तस्मात्’ इति श्लोकेन । प्रिय-
कृत्तमत्त्वप्रियतरत्वयोर्हेतुकार्यभावेन ‘भविता’ इत्युपात्तकथि-
यैवान्वये सम्भवत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधेऽर्थगौरवेण तात्पर्य-
सिद्धयर्थं मनुष्येष्वितः पूर्वमित्वाद्युक्तम् । ननु शास्त्रव्या-
धिकारी अपेक्षितः, अतः स तावद्भक्तव्यः; अनधिकारी तु तत
एवार्थात् व्युदस्यते; प्रधाततमाधिकारिणोऽन्तरं वा व्यव-
च्छेद्यतयाऽनधिकारी वक्तव्यः; इह तु तद्वैपरीत्ये किं निबन्धनं ?

इत्यत्राऽऽह— अयोग्यानामिति तत्कथनस्य— अयोग्या-
न्यति कथनस्येत्यर्थः । अनिष्टतमत्वात् अनिष्टतमत्व-
ज्ञापनार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनस्यानिष्टत्वं ‘प्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्’ [सं. उ. १।२।१३] इति ब्रह्मविद्या-
प्रवचनस्य वैधत्वात् । प्रोवाच प्रवृत्त्यादित्यर्थः । ‘छन्दसि
छन्दःकृष्टिः’ [अष्टा. १।४।६] इति विधानात् । अन्यथा
“स गुरुमेवाभिगच्छेत्” [सं. उ. १।२।१२] इति प्रथमेन
वाक्येनानन्वयात् ॥ ६९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६९ ॥

७ ह. पै. भा.— न चेति । न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मध्ये कश्चिन्मे प्रियकृ-
त्तमोऽतिशयेन प्रियकृदन्यो नास्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । न च भविता तस्मादन्यः प्रियतरो
भुवि भूमौ ॥ ६९ ॥

८ वै. प्र. गि.— किञ्च, तस्मान्मनुष्येषु शास्त्रोपदेष्टुः
सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मे प्रियकृत्तमः अति-
शयेन प्रीतिकर्ता नासीवास्ति, न च भविष्यति । तथा
तस्मादन्यो मे मम प्रियतरश्च भुवि नासीवास्ति, न भवि-
ष्यति । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य ‘भुवि मनुष्येषु’

इत्युक्तम् । दिवि देवेषु च नास्त्येव तत्प्रसक्तिसिद्ध्यर्थः । एवं
च कालत्रयवर्ति-निखिलभक्तजनातिशायि-प्रियाय तस्मै
भक्तमात्रसाधारणं मध्याह्निकं मोक्षं दिशब्दं तदीयनिरति-
शयत्वाद्गुणं फलं दातुमपश्यन्नमनो एव तस्य स्वामीति
भगवतोऽभिप्रायः ॥ ६९ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च— न च तस्मादिति । मे प्रियकृत्कश्चित् ॥ ६९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथमेतत्कथनध्वनमात्रेण त्वां
प्राप्नोति ? इत्यत आह— न चेति । तस्मादेतद्वक्तुः
सकाशात् मनुष्येषु अधिकारिणो मे प्रियकृत्तमः प्रियकर्तुषु
मध्ये अतिशयितो न च, नास्तीत्यर्थः । मद्भक्तानां मत्सङ्कार्थं

यत्नप्रदर्शकत्वादिति भावः । च पुनः तस्मात् श्रोतुः
सकाशात् श्रुत्वा मदात्मन्तत्वेवाधिकरणात् अन्यो भुवि
प्रियतरो भविता नेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु अत्रद्वया कृतं सर्वं व्यर्थमिति त्वयैवोक्तं कथमभक्ततस्याप्येतच्छास्त्रमिधानतो
भक्त्यादिलाभः सम्भवेत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तस्मादेतच्छास्त्रप्रवर्तकान्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृत्तमो

न च कश्चिन्वित । इयमेव मम सहती वाचिकी भक्तिः, तां कृत्वा सोपानारोहक्रमेण मे मम प्रियतरो भविता भविव्यति । ' अनिच्छयाऽपि संसृष्टो दहत्येव हि पावकः ' इति । न च भुवि एतस्मादन्यतरमार्थसाधनमस्तीति भावः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ ६९ ॥

गीताशास्त्रपठनस्य फलम् ।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

१ शां. भा.— योऽपि— अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोस्तेनैव कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधियजोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्यूयते । फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फलं 'स क्वा विष्णुरित्युक्तो न स विश्वार्थिदेवतम्' इति न्यायेनोक्त्वा सम्प्रत्यय्येतुर्विवक्षितं फलमाह— योऽपीति । यथोक्तस्य शास्त्रस्य योऽप्यध्येता तेनैवं कृतं स्यादिति सम्बन्धः । तदेवाऽऽह— अध्येष्यत इति । ' तेनैवं कृतं ' इत्यत्रेदंसाध्यार्थं विशदयति— ज्ञानेति । तेनाहमिष्टः स्यामिति सम्बन्धः । ननुविधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञस्य ' श्रेयान्द्रव्यसयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः ' [४।१३] इति विशिष्टत्वाभिधानातेनाहमिष्टः

स्यामित्यध्ययनस्य स्तुतिमित्येतस्याह— विधीति । पश्चान्तरमाह— फलेति । फलविधिमेव प्रकटयति— देवतादीति । यद्धि ज्ञानयज्ञस्य फलं कैवल्यं तेन तुल्यमस्याध्येतुः सम्पद्यते तत्र देवताद्यात्मस्वमित्यर्थः । कथमध्ययनादेव सर्वात्मत्वं फलं लभ्यते ? ' तस्मात्तत्सर्वमभवत् ' [६. उ. १।४।१०] इति ध्रुतिस्तत्राऽऽह— तेनेति । तेनाध्येता ज्ञानयज्ञतुल्येताध्ययनेन भगवानिष्टस्था च तज्ज्ञानादुक्तं फलमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ७० ॥

३ रा. भा.— य इममावयोर्धर्म्यं संवादमध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः, अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञोऽभिधीयते, तेनाहमेतदध्ययनमात्रेणैष्टः स्यामित्यर्थः ॥ ७० ॥

४ वे. ता. चं.— एवमुपदेष्टुः फलमुक्तम्; अथ शब्दतोऽर्थतश्च गुरुसकालादप्येतुः फलमुच्यते— ' अध्येष्यते ' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । ' श्रूययात् ' इति परैरधीयमानपाठश्रवणमार्गं वा । ' अध्येष्यते ' इति— नहि सर्वज्ञस्य भगवतो मन्विष्यद्भारतनिबन्धावेक्षणं स्वसंवादाध्ययनभाविर्लोकिः, अपितु भूतावेक्षणं । महाभारतं हि धृतराष्ट्रमुत्पलेः प्रायेव भगवत्प्रसारलक्ष्यदिव्यचक्षुषा भावता व्यासेन निबद्धम् । अनुज्ञातं च शिष्येभ्यः तैश्च ' नारदो भावयद्देवानसितो देवतः पितृन् । गन्धर्वैर्यक्षैर्क्षितिं प्रावयामास वै शुकः ' [म. भा. १।१।७८] इति मानुषन्यतिरिक्तं लोकेषु प्रकाशितम् । मातुषे तु लोके जनमेजयपुरस्कारेण प्रकाशित्यते । तदपेक्षयोक्तम्— ' अध्येष्यते ' इति । उपनिषत्सारत्वादध्ययनोक्तिः । कथितं

वाश्रमवर्गेनै कविभिः ' अनवरताधीतभगवद्गीतम् ' इति । ' श्रेयान् द्रव्यमन्त्राद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप । ' [४।३३] इति यः प्रथमपदे ज्ञानयज्ञोऽभिहितः, नाश्रावण विवक्षितः, अपितु भक्तियोगप्रकरणे ' ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मानुषास्ते ' [१।११] इति यो भगवदनुसन्धानविशेषरूपो ज्ञानयज्ञ उक्तः, स एवात्र शास्त्रसारभूतो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञ इति । विधियजोपांशुमानसानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टः । एतदध्ययनमात्रेणैति— अध्ययनमिप्रायः— ' योऽन्येभ्यो यजते । य उ जैनमेवं वेद ' [अ. मे. २] ' यं यं कर्तुमधीते तेन तेनाध्येष्टं भवति ' [आर. २] इत्यादिषु यथा तत्तत्फलव्ययनस्य तत्तुल्यफलता, तथात्रापि ज्ञानयज्ञस्यैव परवर्तीति जनकत्वं तद्गीताध्ययनस्य— इति ॥ ७० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७० ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ ७० ॥

७ ह. पै. भा.— अध्येष्यत इति । अध्येष्यते पठिष्यति य इममावयोः संवादं धर्म्यं धर्मादनपेतं, तेन पाठकेन ज्ञानयज्ञेन द्रव्यजोपांशुयज्ञेभ्यः फलैः सहस्रगुणेभ्यो विशिष्टमेतनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवं सप्रदायकतुल्यापकस्य फल-
मुक्त्वाऽप्येतुः फलमाह— अध्येष्यत इति । धर्म्यं वृत्ति-
हेतुपरमधर्मरूपाज्ञानादनपेतं आवयोः संबादरूपमिमं ग्रन्थं
वोऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति, तेन दुःसा अहं ज्ञानयज्ञेन
' श्रेयान्द्रथ्यमयाचज्ञानयज्ञः ' [४।११] इति सर्वयज्ञ-
श्रेष्ठतया प्रागुक्तं ज्ञानरूपेण यज्ञेन इष्टः पूजितः स्यां
मवेयं इति मे मतिर्मेम निश्चयः । अष्टाध्यायसौ गीतार्थमनुष्य-

मान एव जपति, तथापि तच्छृण्वतो मम मामेवासौ प्रकाश-
यतीति बुद्धिर्भवति । अतो जपमात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं
मोक्षं लभते सत्त्वगुह्यज्ञानोत्पत्तिद्वारा । अर्थानुसन्धानपूर्वकं
पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं वक्तव्यं ? इति फलविधि-
रेवायं, नार्थवादः । ' श्रेयान्द्रथ्यमयाचज्ञानयज्ञः परमन्तः ' !
इति हि प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

९ व० त० दी०— अध्येतुः फलं निर्दिशति— अध्येष्यत इति । अर्थमज्ञानतोऽपि पुंसो नामक्त्वाऽप्राज्ञान-
फलदोऽयं संवाद इति भावः ॥ ७० ॥

१० पु. अ. त.— एवमुपदेष्टुः श्रोतुश्च फलमुक्त्वा
पाठकर्तुः फलमाह— अध्येष्यत इति । आवयोः श्रीकृष्णा-
र्जुनयोः धर्म्यं धर्म्येण धर्मोत्पादकं वा संवादं सोत्तरप्रत्युत्तरं
गीतात्मकं सत्यप्रकारेण वदनात्मकं वदन् अध्येष्यते ध्यानं
कृत्वा जपरूपेण पठिष्यति, तेनाध्ययनेन सर्वयज्ञश्रेष्ठेन

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानात्मकमवयवेन अहं तस्य इष्टः प्रियः स्यां,
मवेयमित्यर्थः । इति एवमप्रकारिका मे मम मतिः बुद्धि-
रित्यर्थः । स्वमतित्वकथनेनैतत्पाठस्याऽऽवश्यकत्वं कथने च
प्रसतादावश्यकत्वं ज्ञापितमिति भावः ॥ ७० ॥

११ नी० भा० दी०— अथापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह— अध्येष्यते चेति । ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्प-
समाधिना इष्टः पूजितः स हि धर्ममेघनामः पुष्कलपुण्यवृष्टिःस्तद्वदेतस्य शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः । इति मे
मम सर्वेश्वरस्य मतिः; तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मन्तव्यं, किन्तु भूतार्थवाद एवायमिति भावः ॥ ७० ॥

गीताशास्त्रश्रवणार्हस्य लक्षणं श्रवणस्य च फलम् ।

श्रद्धावाननमृत्यश्च गृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

१ शां. भा.— अथ श्रोतुर्दिदं फलम्— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावानोऽनमृत्यश्चास्त्रायावर्जितः
सन्निमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरः— अपिशब्दात्किमुतार्थज्ञानवान् ?— सोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्तान्ल्लो-
कान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामितिहोत्रादिर्मवताम् ॥ ७१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रवक्तुं कथेतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुर्दिदानीं फलं कथयति— अथेति ॥ ७१ ॥

३ रा. भा.— श्रद्धावाननमृत्यश्च यो नरः शृणुयादपि, तेन श्रवणमात्रेण सोऽपि भक्तिविरोधिपापे-
भ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मङ्गलानां लोकान् समूहान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

४ वे. ता. चं.— ' श्रद्धावाननमृत्यश्च ' इति चकारादत्रा-
नुष्णकामाणि प्रागुक्तानां प्रणिपातपरिश्रमेवानां ग्रहणम् ।
' शृणुयात् ' इत्यनेन आचार्यसंकाशादिति नम्यते । श्रूयते हि—
" तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् " [इ. उ. १।१।१२]
इति । " आचार्यादिदेव विद्या विदित्वा साधिष्ठे प्राप्नुवति " [छां. उ. ४।१।३] इति । एतेन स्वयं प्रवर्तनरीक्षणमन्यायेनाप्यस्मा-
द्ग्रहणं च व्यवच्छिद्यते । ' सोऽपि ' इति विलम्बः सूच्यते ।
तेन भक्तिविरोधिभ्यो मुक्त इत्युक्तम् । अन्यथा विध्यन्तर-

वैयर्थ्यादिप्रसङ्ग इति भावः । अर्थज्ञानादितत्त्व कैमुत्यमपि
शब्देन व्यञ्जितम् । प्रवचनपठनयोर्मौलैकान्तफलस्य पूर्वमुक्त-
त्वात् सहभावेनाग्र्यप्राप्त्ययाप्यच्छ्रवणेऽपि तादृशफलं भगवद्-
भिषेते स्वीकर्तुमुचितम् । नरककल्पस्वर्गादिप्राप्तेरनभिमतत्वा-
न्मङ्गलानां लोकान्समूहानित्युक्तम् । अत्र पाठश्रवणादि-
श्रीतो भगवान् स्वभक्तान् प्रापयति । भगवद्भक्तानां प्राप्तिर्हि
योगोपदेशाद्विद्वारा मोक्षाय स्यात् ॥ ७१ ॥

५ आ. मा. भा.— [७१]

गी. सू. ५४

६ ज. म. दी.— [७१]

७ इ. पै. भा.— अद्वावानिति । अद्वावान्कर्मणां अद्वा विद्यते यस्यासौ अद्वावान् । अन-
स्योऽद्वावान्हितोऽप्येतदिति । शृणुयादपि किं पुनरर्थस्य प्रतिपत्तौ ? । सोऽपि श्रोता मुक्तो निर्गतोऽस्मा-
च्छरीरात्प्रत्येत्यर्थः । शुभान्पुण्यल्लोकांश्चाप्नुयात्पुण्यकर्मणां तेषां लोकानिति सम्बन्धः ॥ ७१ ॥

८ वे. ब्र. गि.— ‘प्रवक्तुरप्येतुश्च फलमुखत्वा श्रोतु-
रिवर्षी फलं कथयति— अद्वावानिति । यो नरः कश्चिदपि
अन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् अद्वावान् अद्वा-
मुक्तः तथा ‘किमर्थमवबुद्धेर्जपत्यवदं वा जपति?’ इति

दोषदृष्ट्याऽस्यया रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिसं ग्रन्थम्,
—अपिशब्दात्किञ्चित्तापैज्ञानवान् ? —सोऽपि केवलाक्षरमात्र-
श्रोताऽपि मुक्तः पापैः शुभाग्रशस्तान्पुण्यकर्मणांऽप्यमेघकृता-
न्प्राप्तुयात्, ज्ञानवतस्तु किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ ७१ ॥

९ न० त० दी०— अद्वावानिति । स्पष्टार्थः ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त.— एवैरूपज्ञानेनैकस्य पठतो योऽन्यः
कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलतीत्याह— अद्वावानिति । यो
नरः अद्वावान् ‘एतच्छ्रवणेणाहं कृतार्थो भविष्यामि’ इत्य-
स्यादायुक्तः शृणुयादप्यर्थानवबोधेनापि स ह्यभान् बोधप्राप-

कान् लोकान् प्राप्नुयात् । च पुनः अनसूयः किमिति
दम्भार्थेऽमुच्यैः पाषण्डी पठतीत्याद्यस्यारहितः सम्यक् गीतार्थं
पठतीत्याद्यनुमोदेत मनसि सोऽपि मुक्तः संसारान् पुण्यकर्म-
णां लोकान् स्वर्गादीन् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

११ नो० भा० दी०— प्रवक्तुरप्येतुश्च फलमुखत्वा श्रोतुरपि फलमाह— अद्वावानिति । शृणुयादपि अक्षर-
अवगं कुर्यादपि, किमु वक्तव्यमादरेणार्थग्रहणं यः कुर्यात्स उक्तं फलं प्राप्नुयादिति । स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा
चोक्तं श्रीभागवते [१०।१।१६] — ‘वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांश्चोत्पनुनाति हि । वक्तारं पृच्छकं श्रोतुंस्तत्त्वाद्-
सखिलं यथा’ इति ॥ ७१ ॥

गुरुवर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञस्यापि परमगुरोर्गोविन्दस्य प्रश्नः ।

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

१ शां. भा.— शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुद्धत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्री-
हयिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः
प्रदर्शितो भवति— कश्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ ! किं त्वयैकाग्र्येण चेतसा चित्तेन ?
किंवा प्रमादतः ? कश्चिदज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विचित्रभावोऽविवेकता स्वाभाविकः
किं प्रनष्टः ? यद्यर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायास्तव मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

२ आ. शां. व्या.— आचार्येण शिष्याय यावदज्ञान-
संशयविपर्ययावदनेकधोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवाननुर्जुनं
पृष्टवानित्याह— शिष्यस्येति । प्रष्टुरभिप्रायं प्रकटयति—
तदग्रहण इति । शिष्यश्चेदुक्तं प्रहोतुं नेष्टे तर्हि तं प्रत्यौदा-
सीत्यभाचार्यस्योचितं, तस्य मन्दबुद्धित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

यत्नान्तरमिति । कश्चिदिति कोमलशब्दे । तमेव व्याचष्टे—
किमेतदिति । द्वितीयं किंपदं पूर्वस्य व्याख्यानतया सम्-
व्यते । कश्चिदिति द्वितीयं प्रश्नं विभजते— किं प्रनष्ट
इति । मोहप्रणाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति— यदर्थं इति ॥ ७२ ॥

३ रा. भा.— मया कथितमेतत्पार्थ ! त्वयाऽवहितेन चेतसा कश्चिच्छ्रुतं, तवाज्ञानसम्मोहः कश्चित्
प्रणष्टः, येनाज्ञानेन गृहो न योत्सामीत्युक्तवान् ? ॥ ७२ ॥

४ वे. ता. चं.— अधाजुनस्य विदित्वाद्योऽपि भगवा-
नादरेणाविष्मरणाद्योपदेशसाक्षर्यं जिज्ञासमान इव पृच्छति—
कश्चिदिति । एतदिति अर्थपर्यन्तत्वाच्छ्रुतमित्यर्थः । धीपयुक्तं
मत्कथितमेतत्किं निरर्थकमित्यभिप्रायेणैतच्छब्द इत्याह—

मया कथितमेतदिति । अज्ञानसम्मोहः कश्चित्प्रणष्ट इति
श्रुतफलालोचनः । अज्ञानहेतुर्गो विद्वान्निबिडाज्ञानसम्मोहः ।
येनाज्ञानेन गृह इत्यस्य ज्ञानसम्मोह इति प्रतिनिर्देशे तेनाज्ञानेन
जनितसम्मोह इत्यन्वयो भाव्यः ॥ ७२ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ७२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७२ ॥

७ ह. पै. भा.— कश्चिदिति । कश्चिदिति प्रश्ने । यथोक्तं श्रुतमिति सम्बन्धः । अज्ञानमनिश्चय-
स्तन्निमित्तः संशयः सम्मोहः स कश्चित्प्रणष्टः ? ॥ ७२ ॥

८ खं. ब्र. गि.— ' शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा
कारुणिकेन प्रयासः कार्यः ' इति शुरुषेयं निश्चितं सर्वज्ञोऽपि
पुनरुपदेशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति— कश्चिदिति ।
कश्चिदिति प्रश्ने । पतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्र्येण व्यासह्मरहि-

तेन चेतसा हे पार्थ ! त्वया किं श्रुतमर्थतोऽवधारितम् ? कश्चि-
त्किमज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विपर्ययोऽज्ञान-
बाशात्मनष्टः प्रकण्ठे पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते तव हे
धनञ्जय ! यदि स्यात्पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

९ व० त० दी०— कश्चिदिति प्रश्नः सावधानं करोति । कश्चिदज्ञानसम्मोहस्ते नष्टः (प्रणष्टः) इति ॥ ७२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं संसारदुःखः पुनरुक्तप्राप्तिश्च
मोहनाशो भवति, स च भगवच्छ्रुत्योऽर्जुनस्यैव ततः
पुनर्युद्धादिकरणसदा कथमन्यस्य भवेत् ? इति बहिर्बुद्ध-
शङ्कामपवृद्धं भगवानर्जुनं पृच्छति— कश्चिदेतदिति । हे
पार्थ ! श्रद्धयैतच्छ्रवणयोग ! कश्चिदिति प्रश्नापेः । त्वया

एकाग्र्येण चेतसा प्रणिहितेन मनसा पतन्मयोक्तं श्रुतं ? तेन
श्रवणेन हे धनञ्जय ! ते अज्ञानसम्मोहः अज्ञानेन
मत्स्वरूपेक्षिताज्ञानेन जनितो यः सम्मोहः आसुरमारणज-
पापोत्पत्तिरूपः सत्यप्रकाशको मोहो अतो नष्टः ।
ते तवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञोऽपि भगवान्लोकशिक्षार्थं शिष्यस्य ज्ञानं जातं न वेति पृच्छति;
अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेव उपदेशं कृतवता प्रभुणा निदाघ इव मयाऽयं शतकृत्वोऽप्युपदेशेन कृतार्थः
कर्तव्य इत्याशयेनाऽऽह— कश्चिदिति । कश्चिदिति कामप्रवेदने । हे पार्थ ! एतच्चया एकाग्र्येण चेतसा श्रोतव्यं
शब्दतोऽर्थतश्च बोद्धव्यमिति मम कामोऽस्ति तत्सर्वं पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुतमिति; श्रुतवतोऽपि तव
अज्ञानकृतः सम्मोहो विपर्ययः अनात्मन्यात्मधीरूपः स्वधर्मे युद्धे बाधमधीरूप इति स द्विविधोऽपि नष्टः
कश्चित् ? मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

कृतज्ञताव्यञ्जकमर्जुनस्योचरम् ।

अर्जुन उवाच— नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ! ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

१ आ. भा.— नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः, स्मृतिश्चा-
ऽऽप्ततत्त्वविषया लब्धा, यस्या लामात्सर्वहृदयग्रन्थिनां विप्रमोक्षः । त्वत्प्रसादाच्च प्रसादान्मया त्वत्प्रसाद-
माश्रितेनाच्युत ! । अनेन मोहनाशप्रश्रमप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं
भवति, यतः ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथाच श्रुतौ— “अनात्मविच्छोचामि” इत्युपन्यस्या-
ऽऽप्तज्ञानेन सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । “मिद्यते हृदयग्रन्थिः” [मुं. उ. २।१।८] इति “तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” [ईशा. ७] इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतसन्देहो
मुक्तसंशयः । करिष्ये वचनं तव । अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थः; न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रेमोपविष्टात्पञ्चानस्य अज्ञानसन्देह-
विपर्यासरहितस्य पृष्ठस्य भगवदनुग्रहप्राप्तिकथनेन भागवन्तं परि-
तोषयिष्यमर्जुनो विक्षारितवानित्याह— अर्जुन इति । अज्ञाने-
त्यस्याविवेकस्य नष्टत्वमेव स्पष्टयति— समस्त इति ।
स्वयङ्गोतिपि प्रतीचि ब्रह्मण्यविद्याभ्रमे विद्याऽपनयति नादित्ति

प्रकाशमतीति मत्वाऽऽह— स्मृतिश्चेति । स्मृतित्वभावे किं
स्यात् ? इति चेत्तदाह— यस्या इति । मोहनाशे स्मृति-
प्रतिष्ठामे वाचाधारणं कारणमाह— त्वत्प्रसादादिति ।
प्रकृतेन प्रश्रमप्रतिवचनेन लब्धमर्थं कथयति— अनेनेति ।
यदुक्तं स्मृतिप्रतिष्ठाम्मादौषेयतो हृदयग्रन्थिर्वा विप्रमोक्षः स्या-

दिति तत्र प्रमाणमाह— तथा चेति । ज्ञानादज्ञानतत्कार्य-
निवृत्तौ धृत्यन्तरमपि संवादयति— मिथत इति । भगवद्-
मुद्रादज्ञानकृतमोहदाहानन्तरात्मज्ञाने प्रतिलब्धे स्वदाज्ञाप्रती-

क्षोऽहमित्युत्तरार्धं व्याकरोति— अथेति । तत्र वचनं करिष्ये-
ऽहमित्यत्र तात्पर्यमाह— अहमिति ॥ ७३ ॥

३ रा. भा.— मोहः विपरीतज्ञानं, त्वत्प्रसादात्म्यं तद्विनष्टं; स्मृतिः यथावस्थिततत्त्वज्ञानं, त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम् ; अनात्मनि प्रकृतावात्माभिमानरूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपस्य, नित्यनैमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपस्य सर्वो विनष्टः; आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वतत्त्वभाव-
रहितताज्ञातृत्वकस्य भावतापरमपुरुषशेषतातद्विषयत्वैकस्वरूपताज्ञानं, निखिलजगदुद्भव-स्थिति-प्रलय-
लीलाशेषदोषप्रत्यनीककल्याणकस्वरूपस्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृति समस्त-
कल्याणगुणगणमहान्वपपरब्रह्मशब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानं च, एवंरूपपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञान-
तदभ्यासपूर्वकादरहरूपचीयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यनैमित्तिककर्मनिषिद्धपरिहराशमदमाद्यात्मगुण-
निर्वर्त्यभक्तिरूपतापन्नपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो बाहुदेवस्त्वमिति ज्ञानं च लब्धम् ।
ततश्च बन्धुल्लेहकारुण्यप्रवृद्धविपरीतज्ञानमृलात् सर्वस्मादवसादाद्रिमृक्तो गतसन्नेहः स्वस्थः स्थितो-
ऽस्मि । इदानीमेव युद्धादिकृतव्यताविषयं तव वचनं करिष्ये । यथोक्तं युद्धादिकं करिष्ये इत्यर्थः ॥७३॥

४ वे. ता. चं.— अथ कृतज्ञातां श्रव्यज्ञपञ्चुनः श्रुत-
फलसिद्धया प्रतिवक्ति 'नष्टो मोहः' इति । अर्जुननात्स्याय-
स्येनः पूर्वमवगमाद्वाक्येन प्रथमं स्मृतितुल्ययात्नमूलतस्तद्वद-
जन्योऽर्जुन इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत इत्याह— स्मृतितुल्यया-
स्थिततत्त्वज्ञानमिति । 'स नो देवः शुभया स्मृत्या
संयुक्तस्तु' इत्यस्य मन्त्रस्य 'स नो बुद्ध्या शुभया संयु-
नक्ति(वतु)' [वि. उ. ३।४] इति शास्त्रान्तरे पाठदर्शनात्स्मृति-
बुद्धिशब्दावहूरभिरुपेक्षणार्थं युक्ताविति भावः । निवर्त्यमोह-
स्वरूपं चोपदेशस्यामूलचूडपरामर्शेन व्यनक्ति— अनात्मनी-
त्यादिना । प्रकृतिविलक्षणत्वं स्वप्रकाशात्वादिभिः विकारा-
वभावात्तत्त्वभावरहितता । स्वस्थः प्रकृतिस्थ इत्यर्थः । उपदेश-

वचनस्य स्वरूपेणानुष्ठेयत्वात्तेन तत्प्रतिपाद्यं वक्ष्यत इत्याह—
यथोक्तं युद्धादिकमिति ।

एवं चाभिप्रायः— आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तप्रवृत्तम् ।
अननुष्ठानं तु स्मृतिभ्रंशादिति हि वक्ष्यति— 'यत्तु तद्वत्सत्ता
(यत्तद्भगवता) श्रोतं पुरा केशव ! मोहदात् । तत्सर्वं पुरुष-
व्याघ्र ! भ्रष्टं मे नष्टचेतसः' [अ. गी. १।१६] इति । प्रति-
वक्ष्यति च भगवान्— 'आवितस्त्वं मया गुणं ज्ञापितश्च
यनातनम् । धर्मं स्वरूपिणं पाप्ये ! सर्वलोकांश्च शाश्वताम् ।
अबुद्धया माश्रयैर्यं तन्मे सुमहदप्रियम्' [अ. गी. १।१७, १०]
'स हि धर्मः सुपयोतो ब्रह्मणः परिवेदने' [अ. गी. १।१९]
इति ॥ ७३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७३ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं पृष्ठो भगवताऽर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । नष्टो मोहो नष्टः संशयो
यः पूर्वमासीत् 'गुरुपुत्रमित्रादयो हन्तव्या आहोस्मिन् हन्तव्याः' इति । स्मृतिर्लब्धा स्मृतिः सम्य-
ग्ज्ञानं सा च प्राप्ता त्वत्प्रसादात्तव प्रसादमाश्रित्य तेन मया । अच्युत ! स्वरूपात्कथमपि न च्यवत
इत्युक्तम् । स्थितोऽस्मि उत्थितोऽस्मि । करिष्ये वचनमाज्ञाम् ॥ ७३ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं पृष्ठः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपे-
क्षतामात्मनोऽर्जुन उवाच— नष्ट इति । नष्ट उच्छिन्नो
मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययः । तत्राद्यकमाह— स्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादात्मया, अस्मात्पुनरुपदेशावात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशया-
शक्तान्ततया प्राप्तम्, अतः सर्वसंशयवृत्त्यन्यानामज्ञानेन
मोहो नष्ट इत्यर्थः । हे अच्युत ! आत्मत्वेन निश्चितत्वात् ।
"विद्योपायोग्यस्मृतिलक्षणे सर्वप्रत्यर्थीनां विप्रमोक्षः"
[छां. उ. ३।२।३] इति श्रुत्यर्थमज्ञातमाह— स्थितोऽस्मि

गतसन्नेहः निष्ठतत्त्वनेहः स्थितोऽस्मि युद्धकर्मव्यतारूपे
स्वच्छासने; शयनीवं च करिष्ये वचनं तव भगवतः परम-
शुरोराज्ञं पालयिष्यामीति प्रयासत्वाफल्यकथनेन भगवन्त-
मर्जुनः पस्तिोपयमास । अनेन गीतातत्वाद्याचारिणो
भगवत्प्रसादावबृहत् मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफल-
श्रुपसंहृतम् "सदास्य विजयौ" [छां. उ. ६।१।६]
इतिवत् ॥ ७३ ॥

९ व० त० दी०— अर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । विपरीतं ज्ञानं आत्मानात्माविवेकविषयकं विनष्टं मम । स्मृतिश्च यथावस्थिततत्त्वज्ञानं त्वत्प्रसादाल्लब्धा । तत्रानात्मनि प्रकृतितत्कार्यं स्वात्माभिमानरूपो मोहः परमपुरुषत्वरूपतया तदात्मकस्य सर्वस्य चिद्विच्छिन्नस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च नित्यादिकर्मणो भगवद्वर्धतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वावगतिरूपश्च सर्वो नष्टः । आत्मनः प्राकृत्यभावविरहितज्ञानात्मिकस्वरूपज्ञानं तथा परमात्मनोऽक्षरब्रह्मैक्यज्ञानं तदुत्तमस्य पुरुषोत्तमस्यालौकिकगुणगणस्य प्रभोःतुग्रहभक्त्येव प्राप्तिः परमपुरुषार्थः । स च वासुदेवः पुरुषोत्तमस्त्वमिति ज्ञानं च स्मृतिरूपं लब्धे, त्वत्प्रसादान्मोहः साङ्ख्योपदेशेन गतः, स्मृतिर्योगोपदेशेन लब्धा । प्रसादो भक्तिरिति वा । अतो गतसन्देहस्तव वचनं युद्धादिकसंन्यताविषयं करिष्ये ॥ ७३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रणे नष्टमोहः सन् अर्जुन उत्तरं प्राह— नष्टो मोह इति । अज्ञानकृतो मोहो नष्टः, त्वदुक्तिश्रवणेनेति शेषः । अधिकमपि ज्ञातं हे अर्जुन सर्वत्र स्मृतिरहित ! मया अहङ्काराज्ञानसहितेन त्वत्प्रसादात् स्मृतिः तत्स्वरूपात्मिका लब्धा प्राप्ता । ‘प्रसादात्’ इति

कथनेन साधनालम्ब्यतोका । अतो दासस्य भव्याज्ञाकरणमेव धर्मः, न त्वन्योऽपि धर्माधर्मविचारः । एवं गतसन्देहः संस्तवायै दासत्वेन स्थितोऽस्मि; इदानीं तव वचनं पूर्णोक्तं युद्धादिरूपं सर्वधर्मस्वरूपम् । त्वद्भक्तेर्येतदुपदेशरूपं च करिष्ये ॥ ७३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं प्रष्टुः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन् अर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिः ‘अयमहमस्मि परं ब्रह्म’ इत्यात्मानुसन्धानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लभेन सर्वहृदयप्रस्थानीनां ‘यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः’ [१८।५५] इत्यवोदाहृतानां चिज्जैक्य-भ्रमप्रभवानां विमोक्षो भवति । तथा च श्रूयते— ‘स्मृतिर्लभ्ये सर्वप्रस्थानीनां विप्रमोक्षः’ [छां. ब. ७।२।१२] इति । त्वत्प्रसादान्मयाऽन्युक्तं स्मृतिर्लब्धेति सम्बन्धः । स्थितोऽस्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसन्देहो नष्टसन्देहः इत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितम् । ‘करिष्ये वचनं तव’ इत्यनेन स्वधर्मे युद्धे चाधर्मवीर्यरूपोऽपि मोहो नष्ट इति दर्शितम् ॥ ७३ ॥

कथानुसन्धानप्रदर्शनार्था सन्नयोक्तिः ।

सञ्जय उवाच— इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

१ शां. भा.— परिसमाप्तः शास्त्रार्थः, अथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं सञ्जय उवाच— इत्यहमिति । इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि । अद्भुतमत्यन्त-विस्मयकरं, रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रार्थे समाप्ते सत्यस्यामलस्थायी सञ्जयवचनं कुत्रोपयुक्तं ? इति तदाह— परिसमाप्त इति । वासुदेवस्य सर्वशस्य सर्वशरस्य, कृतार्थस्य पार्थस्य प्रध्यासुत-स्याजुंस्तन्य महात्मनोऽक्षरब्रह्मेः सर्वविचारिगुणसम्पन्नस्य सन्त्यभं

वादै संवादं शुचिर्ब्रह्मभवेन प्रश्रुतिवचनाभिधानमिममनु-कान्तमद्भुतं विस्मयकरं रोमाणि हृष्यन्ति युद्धकीमवन्यनेनेति रोमहर्षणमाह्लादकरं यथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह— इत्येवमिति ॥ ७४ ॥

३ रा. भा.— धृतराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं करिष्यन्तीति पृच्छते— इति एवं वासुदेवस्य वसुदेवसन्नोः पार्थस्य च तत्पितृत्वसुः पुत्रस्य च महात्मनो महाबुद्धेस्तत्पदब्रह्मसाधिततत्त्वेन रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय’ [१११] इति प्रश्ने कृष्णं सञ्जमयतीत्याह— धृतराष्ट्रायेति । ‘महात्मनः’ इत्युक्तं व्यनक्ति— तत्पद-ब्रह्मसाधितस्येति । ‘कृष्णाश्रयाः कृष्णवलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः’ इति ग्रन्थयोक्तम् । अत्र ‘विष्यस्तेऽहं शाधि मां

त्वां प्रपन्नम्’ [२।७] इति । अद्भुतत्वादिवायोरोमहर्षणत्वम् । यथोक्तमश्रौषमिति— यथा तान्मासुक्तं, तत्र ममाशुतोऽहो नास्तीत्यर्थः । एतेन यथार्थदर्शित्वं व्यञ्जितम् । यद्वा यथा तव मयोक्तम्, एतेनैव श्रुतवानस्मि, ततश्च यथा दृष्टार्थवादित्वं व्यञ्जितं भवति ॥ ७४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७४ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्थहमिति । इमं यथोक्तम् ॥ ७४ ॥

८ चं. प्र. गि.— समाप्तः शास्त्रार्थः । कथासम्बन्धमिदानीमनुसन्धानः सञ्जय उवाच— अद्भुतं चेतसो विस्मयाढ्य-
विकारकरं लोकेशसम्भाष्यमानत्वात्, रोमहर्षणं शरीरस्य

रोमाश्चाख्यविकारकरम् । तेनातिपरिपुष्टं विस्मयस्य
दक्षितम् । स्पष्टमन्यम् ॥ ७४ ॥

९ ब० त० दी०— तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादमुक्त्वा प्रस्तुतकथामनुसन्धानः सञ्जय उवाच—
इत्थहमिति । उभयोः संवादमिममश्रौषम् ॥ ७४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं धृतराष्ट्रपृष्टश्रीकृष्णार्जुनसंवादं
सफलमशेषतः कथयित्वा भगवति सामुखत्वात् धृतराष्ट्रस्य
‘फलाभाषकथनार्थं स्वस्य च तदपे कथनावश्यकत्वाय स्वस्य
अवगतानन्दभवनकारणज्ञापनाय स्तुतकथानुसन्धानेन सञ्जय
उवाच— इतीति । इति अमुना प्रकारेण अहं त्वदीयत्वेन

द्वेषसम्बन्धयुक्तोऽपि वासुदेवस्य मोक्षदातुः महात्मनो
भगवद्भक्त्यै पार्थस्य च इमं मया पूर्वोक्तं संवादम् उत्तर-
प्रत्युत्तररूपेण अद्भुतम्, अलौकिकं रोमहर्षणं रोमहर्षकरम्
आनन्दोद्बोधकं अश्रौषं श्रुतवानस्मि ॥ ७४ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्तः शास्त्रार्थः, इदानीं कथाप्रबन्धमेवानुवर्तयन् सञ्जय उवाच— इतीति ।
अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चोद्भेदजनकम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

दूरस्थस्यापि सञ्जयस्य श्रवणार्हताद्योतनम् ।

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्ममहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

१ शां. भा.— तं चेन्म— व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्भाष्मच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यतमं परं योगं
योगार्थत्वात् संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं, न परम्परातः ॥ ७५ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृष्टं संवादं कथमश्रौषीः ? इति
चेतनाऽऽह— तं चेति । एतत्परं संवादप्रस्तावमुल्लिखत्वेन
नेतव्यमित्याह— एतमिति । परमपुरुषार्थपथिकत्वात्परत्वं
परं गुह्यमतिचयेन गुह्यं रहस्यमिति वा । योगो ज्ञानं कर्म च
तत्परत्वादयं संवादो योग उक्तः । अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य

योगस्याहत्वादयं संवादो योग इत्याह— संवादमिति ।
योगानामीश्वरो योगेश्वरः, तदनुग्रहेतुत्वायोगतत्फलमोस्ततः
साक्षादव्यवधानेन श्रुतवान्, न परम्परयेत्याह— योगेश्वरा-
दिति । स्वयं स्वेन पारमेश्वरेणातिरहस्यज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो
व्याचक्ष्णानदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

३ रा. भा.— व्यासप्रसादाद्व्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुश्चोत्रलाभात् एतत्परं योगारण्यं गुह्यं योगे-
श्वरात् ज्ञानवलेख्यैर्वीर्यशक्तितेजसां निषेर्भगवतः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षाच्छ्रुतवानहम् ॥ ७५ ॥

४ वे. ता. चं.— मन्दस्य मोहनकाष्ठमनिवृत्तिलक्षण-
प्रसादस्याप्राभावात् व्यासानुग्रहेणेत्युक्तम् । देवैरप्यहस्यस्य
श्रीविश्वरूपस्य दर्शनार्थं दूरस्थवाक्यश्रवणार्थं च अनुग्रहावान्तर-
व्यापारमाह— दिव्यचक्षुश्चोत्रलाभादिति । अतीन्द्रिया-
दिग्रहणसामर्थ्यादिमात्रेणात्र दिव्यत्वम् । एतदिति नपुंसक-
निष्पत्तये योगशब्दं विशेषणीकरोति— योगाख्यमिति ।
इत्युक्तमिति योगयताभिप्रायम् । तथाभूतमपि हि
मतिं व्यासमाहात्म्यमव्यञ्जनम् । ‘योगेश्वरः’

इत्यत्र योगशब्दः कल्याणगुणयोगपरः ‘एतां विभृतिं योगं च’
[१०।७] इति प्रागुक्तवित्याह— ज्ञानेति । स्वयमेव
कथयतः, न तु परैर्वाचयत इत्यर्थः । तेन वक्तृवैलक्षण्योक्तिः ।
यथा ‘पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्’ [म. भा.
१।२।४।६८] इति । साक्षाच्छ्रुतवानहमिति— न तु
विषयवद्भुतादितच्छिद्यद्वारेत्यर्थः । यद्वा दूरतोऽपि प्रत्यक्षं
श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ७५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७५ ॥

७ ह. पै. भा.— व्यासेति । व्यासो भगवान् कृष्णद्वैपायनः । परं प्रकृत्यं, परमात्मविषयत्वात् । योगं सम्यग्ज्ञानम् । योगेश्वराद्योगो योगिनस्तेषामीश्वरात् । साक्षात्प्रत्यक्षं कथयतः । स्वयं स्वमुखेन ॥ ७५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— व्यवहितस्यापि भगवदर्थनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मन आह— व्यासप्रसादादिति । व्यास-
दत्तदिव्यचक्षुश्चोत्रादिलाभरूपाद्व्यासप्रसादादिमं परं गुह्यं योगं योगाव्यभिचारिहेतुं संवादं योगेश्वरात्कृष्णात्स्वयं स्वेन
पारमेष्ठ्येन रूपेण कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि, न परम्परयेति त्वभाष्यमभिनन्दति । अत्र 'इमम्' इति पुंलिङ्गपाठो वाच्यकार्त्वाख्यातः । 'एतत्' इति नपुंसक-
लिङ्गपाठस्यैव योगस्यदत्तामानानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदं-
मिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥

९ व० त० दी०— ननु कथमेवं त्वया श्रुतोऽयं संवाद इति चेत्तत्राऽह— व्यासप्रसादादिति । दिव्यचक्षुः
ओत्रादि मह्यं दत्तं, बाहुदेवेनार्जुनाय इव । तदेतत्परमं गुह्यं योगं साक्षात्स्वयं कथयतो योगेश्वरात्कृष्णादेवोः परं
अनेन कृष्णसम्बन्धात्परत्वमुक्तं तेन साक्षाद्भगवत्प्राप्तमेव सिद्धयति 'या स्वयं पद्मानभस्य मुखपद्माद्विनिस्सृता,'
इति गीतामाहात्म्यवाक्यात् । 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि' इति श्रीमदाचार्यैकतेश्च । तेनैतदुक्तुमस्य प्रबोधकं
जातमित्यर्थः । न चेष्टरातुगीतोपदेश एवार्जुनस्य प्रबोधक इति वाच्यं, एतच्छेषभूतत्वादिति गृह्यण ॥ ७५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु द्वेषभासन्नन्वये सति कथं किं दिव्यं दत्तं, तेन श्रुतवानस्मि । किंतदिति श्रुतं ? इत्यतः
श्रुतं ? इत्यत आह— व्यासप्रसादादिति । व्यासस्य
भगवद्ज्ञानावतारस्य प्रसादाह चक्षुश्चोत्रादिकं व्यासेनास्मौ-
किं दिव्यं दत्तं, तेन श्रुतवानस्मि । किंतदिति श्रुतं ? इत्यतः
आह । एतत् परिदश्यमानं गुह्यं गोप्यं परं सर्वोत्कर्षं योगं
योगेश्वराह कृष्णात् साक्षात् स्वयं कथयतः श्रुतवानस्मि ॥ ७५ ॥

११ नी० भा० दी०— कथमेवं त्वया दूरस्थयोरपि बाहुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुतः ? इत्यत आह— व्यास-
प्रसादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुश्चोत्रादिकं मह्यं दत्तं, येनाहं व्यवहितं विप्रकृत्यं वा सर्वं कर्तृलाम-
लकनद्विज्ज्ञानमि । अतो व्यासप्रसादादेतच्छास्त्रं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं च 'पश्य मे योगमैश्वरम्'
[११।८] इति प्रतिष्ठापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूप्यं तमपि दृष्टवानिति ज्ञेयः । स्वयं कथयत इत्युक्ते "अस्य महतो
भूतस्य निश्चक्षितमेतद्यत्नवेदः" [बृ. च. २।४+१०।४।५।११] इति श्रुतेः स्वनिश्चक्षितं वेदं शिष्याचार्यपरम्परया
कथयत इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति । सूत्रपादौ ब्रह्माणं प्रतीवेदानीमर्जुनं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवा-
नहमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वं स्वस्य द्योत्यते । अत्र 'एतद्योगं' इत्यर्थेदेनान्वये तु
गुह्यपदापेक्षया एतद्योगमिति पुनरुक्तकलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यः, 'शक्यं च यत्किञ्चिदभूताऽपि क्षुद्रपुण्ड्र-
इत्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारप्राबल्यदुत्तरत्र भिन्नलिङ्गविशेष्यलाभेऽपि पूर्वसंस्कारो न निवर्तते इति
सामानाधिकरण्यं विलिङ्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७५ ॥

भगवदर्थनसंवादश्रवणजाह्लादकथनम् ।

राजन् ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममश्रुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

१ शार्. भा.— हे राजन्श्रुतारः । संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममश्रुतं केशवार्जुनयोः पुण्यमिमं
श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं
हरेर्वैश्वरूपं विस्मयो मे महान्हे राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

२ आ. शां. व्या.—सर्षोकं संवादं भगवतः श्रुत्वा । अथणादपीति ॥ ७६ ॥ यत् विश्वरूपारूपं सपुं सगुणमर्जुनाय किमुपेक्षसे ? नेत्याह—राजज्ञिति । पुण्यत्वं साधयति—भगवान्दक्षितवान्ध्यानाय तदिदानीं स्तौति—तच्छेति ॥ ७७ ॥

३ रा. भा.—केशवार्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥ तच्चार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते; पुनः पुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥

४ वे. ता. चं.—अद्भुततरत्वमाह—‘राजन्’ इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पुण्यं श्रवणमात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिवत्पावनम् । अद्भुतं शब्दयोऽर्थतश्च आश्चर्यावहम् ॥ ७६ ॥ तच्च रूपमित्येतत्सर्वजनप्रत्यक्षवस्तुदेवतनयरूपाद्वयवच्छेदार्थमित्याह—अर्जु-

नाय प्रकाशितमैश्वरं रूपमिति । ‘संस्मृत्य’ इत्यस्य समानकर्तृकत्वाय हृष्यामीति समभिन्याहारानुसारेण—हृष्यत इत्युपात्तम् । दृष्टं च फलं महतरमित्यस्य श्लोकस्य भावः ॥ ७७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७६ ॥ ७७ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ७६ ॥ ७७ ॥

७ ह. पै. भा.—राजज्ञिति । संस्मृत्य पुण्यं पापहरम् । हृष्यामि च तुष्यामि च । मुहुर्मुहुर्भूयो भूयः ॥ ७६ ॥ तच्छेति । तच्च रूपं विग्रहमत्यद्भुतम् । हरेर्नारायणस्य । विस्मयः कुतूहलम् ॥ ७७ ॥

८ वे. ब्र. गि.—पुण्यं श्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि, किन्तु संस्मृत्य संस्मृत्य—सम्भ्रमे द्विरुक्तिः—खुडुर्खुडुः वारंवारं हृष्यामि च हृष्य प्राप्नोमि च, प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति

वा ॥ ७६ ॥ यद्विश्वरूपारूपं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं भगवान्दर्शयामास, तदिदानीमहमस्मन्धान आह—तच्छेति । तदिति विश्वरूपम् । हे राजन् ! मम महान्विस्मयः । अत एव हृष्यामि चाहम् । पृष्ठमन्यत् ॥ ७७ ॥

९ व० त० दी०—राजज्ञिति । केशवार्जुनयोः संवादमिममद्भुतं स्मृत्वाऽहं मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥ किञ्च तच्छेति । हे राजन् ! हरेः सर्वधर्माश्रयस्य विभोर्निरुपममहिम्नः पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य सर्वदुःखहर्तुर्दृष्टसंहर्तुश्च । तदुक्तं परमाद्भुतमनेकधर्माश्रयमक्षरं कालमायातिगमैश्वरं निरुपममहिमधाम विश्वरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो भवति मया साक्षात्कृतत्वात्, च पुनः पुनः स्मृत्वा, स्मृत्वाऽहं हृष्यामि । अनेन दैव-स्यैव हर्षः, नान्यस्येति सूचितम् ॥ ७७ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—राजज्ञिति । हे राजन् ! इमं केशवार्जुनयोः संवादं अद्भुतं लौकिकोपपत्तिरहितं पुण्यजनकं संस्मृत्य संस्मृत्य सावरं संस्मृत्य सावरं संस्मृत्य खुडुर्खुडुः वारंवारं हृष्यामि इषं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥ किञ्च तच्छेति । तत् अत्यद्भुतं अलौकिकरूपं संस्मृत्य, च पुनः हरेः सर्वदुःखहर्तुः पुरुषोत्तमसम्बन्धिरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो महान् जानः, कथं त्वदीया जल्पन्तीति । घृलभूतस्वरूपदशनेन सर्वे मोक्षं

प्राप्त्यन्तीति पुनः पुनः वारं वारमादरेण हृष्यामि । यद्वा—हरेः अत्यद्भुतं पुरुषोत्तमत्वेनाद्यभैकवैषं तत्संस्मृत्य स्मरणं कृत्वा पुनः संस्मृत्य ध्यानं कृत्वा मे महान् विस्मयः, यतः ‘क्वाहं तुच्छो जीवः, क्व तद्दर्शनं’ इति स्वस्मन्बन्धेन दर्शनं जातमतः सम्बोधयति—राजज्ञिति । किञ्च पुनः हृष्यामि आनन्दं प्राप्नोमि । भगवद्दर्शने हर्षस्तवाप्यनुभवसिद्ध इति तज्जल्पेन महत्सम्बोधयति—राजज्ञिति ॥ ७७ ॥

११ नी० भा० दी०—केशवार्जुनसंवादं प्रवणं विश्वरूपारूपयोगदर्शनं चाह्वां कमेण श्लोकद्वयेनाऽहं—राजज्ञिति । हे राजन् ! हे धृतराष्ट्र ! पुण्यं पुण्यकरं पापहरं चेत्यर्थात् संस्मृत्य संस्मृत्येति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ७६ ॥

तच्छेति । रूपं विश्वरूपं पददर्शने हि ‘ब्रह्माणमीशं’ [११।१५] इति देशतो विप्रकृष्टं, ‘वक्त्राणि ते हस्तराणां विशान्ति’ [११।२७] इति कालतो व्यवहितं, भीष्मादिक्षयं च करतलामलकवद्भृष्टवान् । तच्च अगतो मिथ्यात्वमन्तरेण न सम्भवतीति प्रतिपादितं वेदान्तकतकै—

अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्यते करबिल्ववत् । योगी सङ्कल्पमात्रोत्थमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ॥ १ ॥
 मायायां सर्वदा सर्वं सर्वावस्थमिदं जगत् । अस्तीति तदुपाधिश्चित्सार्वत्ण्यात्सर्वमीक्षते ॥ २ ॥
 आरम्भपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् । अतीतानागतं वस्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् ॥ ३ ॥
 सङ्कल्पमात्रभातं वस्त्वतीतादि यदीष्यते । नष्टस्त्रीदर्शनाभं तत्स्याद्योगिज्ञानमप्रम ॥ ४ ॥
 योगिसङ्कल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीष्यते । ईशसङ्कल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिस्तदेष्टव्याम् ॥ ५ ॥
 आरम्भे परिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः । नैव दृष्टः क्वचित्सोऽयं स्वप्नमायादिषु स्फुटः ॥ ६ ॥
 युगपद्ब्रह्मते कुम्भो नानादेशस्थयोगिभिः । जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 योगिभिर्गृह्यमाणत्वाद्वटः सर्वत्र सर्वदा । सन्नेवास्तीति चेत्कार्यं कथमीदृग्विधं भवेत् ॥ ८ ॥
 व्यावृत्तं हीष्यते कार्यं युगपद्भिन्नदेशता । चेत्कल्पनां विनाऽप्येष्टा दृष्टान्तस्तत्र नास्ति वः ॥ ९ ॥
 तस्मान्नाणुभिरारब्धमिति वन्नापि गव्यवत् । प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विन्द्रजालवत् ॥ १० ॥
 सत्यं बद्धदशमिन्द्रजालं विश्वं परागदृशम् । अधिष्ठानादृते शुद्धदृशां नास्त्येव तद्वयम् ॥ ११ ॥—इति ।
 स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ॥ ७७ ॥

धृतराष्ट्रस्य जयाशानिराकरणाय सञ्जयस्य निश्चयोक्तिः ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंख्यासयोगो

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं बहुना ? यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्व-
 योगवीजश्च कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां
 पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषो विस्तारो भूतिर्ध्रुवाऽयमिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं
 मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्य-

श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंख्यास-

योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोरनैरनाराधययोः
 संवादस्य प्रामाण्यार्थं परममुत्कर्षं दर्शयति— किं बहुनेति ।
 कथं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवान् ? इति तत्राऽह— तत्प्र-
 भवत्वादिति । सर्वयोगो ज्ञानं कर्म च, तस्य बीजं शास्त्रीयं
 ज्ञानवैराग्यादि, तद्धि भगवद्बीजं, तदनुप्रदधिहीनस्य तद-
 योगात् ; अतो योगतत्फलयोगवदनुप्रदायत्त्वाद्भगवतो

योगेश्वरत्वमित्यर्थः । श्रीर्लक्ष्मीर्विजयः परम उत्कर्षः । राज्ञो
 धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विजयाशां शिथिलीकृत्य पाण्डवेषु जय-
 प्राप्तिमैकान्तिकीमुपसंहरति— इत्येवमिति । उपायोपेय-
 भावेन निष्ठाद्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात्कर्मनिष्ठा परम्परया ज्ञान-
 निष्ठहेतुः ; ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थ-
 मुपसंहरतितीत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं पश्चात्कार्यार्थे गोचरम् । आदिमध्यान्तषट्पदेषु व्याख्याया गोचरीकृतम् ॥ १ ॥
 सङ्क्षेपविस्तराभ्यां यो लक्षणैरुपपादितः । सोऽर्थोऽन्तिमेन सङ्क्षिप्तं लक्षणेन विवक्षितः ॥ २ ॥
 गीताशास्त्रमहार्णवोत्थमश्रुतं वैकुण्ठकण्डोद्भवं श्रीकण्ठापरनामकमुत्पिक्तं निष्ठद्वययोजितम् ।
 निष्ठा यत्र मतिप्रसादजननी साक्षात्कृतं कुर्वती मोक्षे पथेवयास्यति प्रतिदिनं येनैवमेतद्व्यासः ॥ ३ ॥
 प्रागभावावैपादानां पदवीमनुगच्छता । गीताभाष्ये कृता टीका टीकतां पुरोधसमम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुक्लानन्दपूज्यपादशिष्य-
 भगवदानन्दगिरिविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्य-
 व्याख्यनेष्ट्यादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— किमत्र बहुनोक्तेन ?— यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्योच्चावचरूपेणवस्थितस्य चेतनस्या-
 चेतनस्य च वस्तुनो ये ये स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः स्वसङ्कल्प्यायचस्वेतरसमस्तवस्तु-
 स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णः वसुदेवसुनुः, यत्र च पाथो धनुर्धरः तपितृष्वसुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाग्र्यः,
 तत्र श्रीविजयो भूतिर्नीतिश्च ध्रुवा निश्चला; इति मतिर्मतेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— सुयोधनविजयबुधसुसया कृतस्य
 प्रश्नस्य सहसा साक्षादुत्तरं वस्तुमशक्नुवन्, 'अर्धोकाः कु-
 पाञ्चालाः' इति मत्वा युद्धाभिसन्धिः संवादाद्भुतत्वादिक-
 मुक्तवान्; तावताऽप्यजातः सर्वभित्तान्धस्य साक्षादुत्तरमाहि-
 त्याह— किमत्र बहुनेति । अनभिप्रायज्ञस्य ते भगवताऽज्ञेना-
 याध्यात्मोपदेशवैकल्यप्रकाशनादिभिः पाण्डवविजयसूचकै-
 रलम्; सूचितमेव स्पष्टं वयामीत्युच्यते इति भावः । यत्र
 यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । योगेश्वरशब्दस्य 'कश्यपः स्वयम्'
 इत्यत्रासतमत्वाच्च प्रागुक्तादर्थान्तरकथनम्, अनेकार्थ-
 सम्भवात् प्रकरणादुपगम्येत तद्विशेषपरिग्रहोपपत्तेः । ईश्वर-
 शब्दस्य नियन्तव्यसाक्षात्तया योगशब्देन नियन्तव्यविशेष-
 समर्पणं च युक्ततमम्; अतो विवक्षितविषयाद्यनुगुणमर्थमाह—
 कृत्स्नस्येपादिना । तत्र कलिमाह— स्वसङ्कल्पेति ।
 अवस्थान्तरेऽपि इयामभूतः अतः कृष्णशब्दोऽत्रावतरदशया-
 मपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वत्वभावेनसूचनार्थ इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
 वस्तुदेवसुनुरिति । पार्थसम्बन्धविशेषोऽप्यनेन सूचितः ।
 अत एव हि पार्थशब्द एवं व्याख्यायते— तपितृष्वसुः पुत्र
 इति । 'विजय्य सगरं चापम्' [१४७] इति प्रागुक्ता-
 वक्ष्यान्वयविरूपरोऽत्र धनुर्धरशब्दः भगवदनुशिष्टयथोक्त-
 कार्पायतया गार्गीवाख्यधनुर्ग्रहणयोगतानयः । तत्र विशि-

ष्टोपकरणविशेषीयार्थविशेषोऽप्यन्तर्नीतः । 'पार्थस्य च
 महात्मनः' [१८१७४] इति प्रागुक्तमहामतित्वं पार्थशब्देन
 सूचितमित्याह— तत्पदद्वन्द्वैकाग्र्य इति । नव्यतो त्वत्पुत्र-
 वत्कृष्णमन्यर्थ्ये निस्सारान्यकिरत्वेन परिग्रह्यतेति भावः ।
 'तत्र' इति सामान्यनिर्देशः प्रत्यक्षपुरुषपरिद्वारार्थः । श्रीः
 राज्यादिभोग्यतृप्तिल्ला । विजयः शत्रुनिरासः । 'तत्र ध्रुवा'
 इति विपरिणामः । भूतिः ऐश्वर्यम्, 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्'
 [अमरः १।१।३८] इति पर्यायापाठाः । तेनास्य पुरुषस्य
 प्रभुत्वादिशक्तियोगो विवक्षितः । उत्पन्नायाः समृद्धेरुत्तरोत्तरा-
 भिवृद्धिरुपमवनं वृत्तिः, नीतिः अर्थशास्त्रजन्यकृतव्यनिश्चयः,
 तच्चोदिता धर्माविरुद्धा वा वृत्तिः; पटुप्रज्ञैरहितैरपि गुप्ताभि-
 श्वतुर्भिरप्युपायैरकम्पनीयो नवो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह—
 निश्चलेति । 'मतिर्मम' इत्यस्यान्वयार्थमिति शब्दोऽप्यु-
 हतः । ममैव मतिः 'विद्या' (श्रुत्यु) राजत्र ते विद्या मम विद्या
 न हीयते । विद्याहीनस्तमोऽभ्यस्तो नाभिजानासि केशवम् ।
 [म. सा. ५।१।१२] 'मायां न सेवे श्रद्धं ते न वथा धर्ममा-
 चरे । शुद्धभावं गतो भक्त्या राज्ञाद्वेष्टि जनार्दनम्' [म. भा.
 ५।६५।१५] इति । अतस्ते ध्रुवा नैव मतिः, मम त्वेवं
 ससीचीना मतिः सज्जातेति भावः ॥ ७८ ॥

कृष्णस्त्वत्वं परं तत्परमपि च हितं तत्पदैकाग्र्यत्वं शास्त्रायोऽयं च बट्टैलिमिरिह कथितस्तत्र पूर्वं षट्के ।

मन्त्रवर्षस्वातमष्टैः करगुणदशा मन्त्रये भरुपुत्रायः स्त्रोकागुणदशतिं द्रवयितुमखिलं प्रोक्तमन्तेऽप्यशोधि ॥ १४ ॥

अध्यायैः सित्यमोहस्तदुपशमविधिः कर्मयोगोऽस्य भेदास्तःसौकर्यादियोगस्तदुचितमहिमा भूतिकामादिभेदः ।

भक्तितन्मन्त्रद्वारा अजनपुत्रभता भक्तितैःयादि जीववैगुण्यं शास्त्रिता तदधिगमनः साख्यैव गीताः ॥ २ ॥

... .. इत्यादिः सर्वयोगो भवति परमैकान्तसम्प्रीतियुक्तम् ।
येशामन्योन्ययोगो भवति च कल्या नित्यमैमिसिकानां त्रिष्वप्येतेषु योगं परममितकलं वक्तुमन्यत्प्रसक्तम् ॥ ३ ॥

छद्मदेशवचनदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशला प्रज्ञातत्पपरिष्कृत्युतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।
क्षित्यामन्दविभूतिसमिधिसदासामोदामोदरद्वित्राखिलनदीर्घैरिल्लखितोन्मेषा मनीषाऽस्तु मे ॥ ४ ॥

तावत् यत्प्रणवे धनस्त्रयरेऽप्यपे दरीदृश्यते तच्चित्तो भुवि वेङ्कटेश्वरकविर्भक्तोऽनुकम्प्यः सताम् ।
तताहमुच्छिपातमहिमप्रस्तेन यथेतस्या गीताविष्णुपदी यतीश्वरचस्तृतीयैरवागाह्यत ॥ ५ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्तवस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु श्रीभगवद्गोमालुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां
तात्पर्यचन्द्रिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॐ पूर्णादोषमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेशतः ।

निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥ ७८ ॥

सङ्कराख्यस्य दुर्योनेर्निस्सृतेन रजस्वला । गीतानारी समीरेण शोधिता हंसरूपिणा ॥ १ ॥

मायिनः शूलभायन्ते भास्करस्तस्करायते । यस्य तस्मिन्प्राणनाथे यतीन्द्रे भक्तिरस्तु मे ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीलक्ष्मीनृत्सिंहार्पणमस्तु ।

६ ज. प्र. दी.— इदानीं समाहितभाष्यो भगवाना- एतद्गीतामित्यनेन निरूपणमित्यनेन च सम्बध्यते । तेनेति
चार्यो भाष्यनिर्माणस्य फलं भगवत्प्रीतिं मेवाप्नास्ते- पूर्णेति । श्रवणादिति सम्बध्यते ।

कारसलकलितामलमिव प्रभुणा येनेदमवगतं विश्वम् । स जयति जनकमुत्तायाः कान्तः श्रीरघुनन्दनो वेवः ॥ १ ॥

नमामि व्यासदासस्य पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे । नतारगशिरोरत्नराजिनीराजिते सदा ॥ २ ॥

अक्षोभ्यतीर्थयुक्ता शुक्लवच्छिक्षितस्य मे । वचोभिरनृतप्रथैः प्रीयन्तां सततं बुधाः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं बहुना ! यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः कृष्णः स्थितः, यत्र पार्थो धनुर्धर
उद्यमगाण्डीवः, तत्र तस्मिन्पक्षे श्रीदेवता विजयार्था, विजयः शत्रूणां धर्षणम्, भूतिरैश्वर्यम्, नीतिर्नयः,
प्रज्ञा जयसाधिका, इतीत्यर्थं मतिर्निश्चयः । इतिकरणं गीताशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ७८ ॥*

इति श्रीमद्भुजभट्टविरचिते पैशाचमाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-

व्याख्यानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

* एतद्वदे— 'भाष्यं भगवद्गीतायाः पिशाचेन विनिर्मितम् । आत्मनः प्रकृतिं प्राप्तुं विश्वनाथेन लेखितम् ।' इत्यधिकः श्लोको
भाष्यावसानसूचकः कश्चिद् दृश्यते ।

८ वै. ब्र. गि.— एवं च सति स्वपुत्रे विजयादि-
सम्भावनां परित्यजेत्याह—यत्रेति । यत्र यस्मिन्पुत्रिष्ठिरपक्षे
योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान्
कृष्णो भक्तदुःखकर्षणस्तित्थति नारायणः, यत्र पार्थो धनुर्धरः
यत्र गाण्डीवधन्वा तिष्ठत्यर्जुनो नरः, तत्र नरनारायणाभिष्टिते
तस्मिन्पुत्रिष्ठिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयः शत्रुपराजय-

निमित्त उल्कषः, भूतिस्तरोत्तरं राज्यलक्ष्म्या विष्टद्धिः, ध्रुवा
अवश्यम्भाविनीति सर्वत्रान्वयः । नीतिर्नयः । एवं मम
मतिर्निश्चयः । तस्माद्गुहा पुत्रविजयासां त्यक्त्वा भगवदनुगु-
हीतैर्लक्ष्मीविजयादिनाग्निः पाण्डवैः सह सन्धिरेव विधीय-
तामिष्यन्मिप्रायः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकतावैभौमश्रीमद्भट्टविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्भामहर्षानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्द-

गिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— अतो राजस्त्वमेवं सर्वमालोच्य निस्संशयो भव, किंवदुना ? यत्रेति । यत्र योगेश्वरः
कृष्णः, यत्र पार्थो धनुर्धरः, तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयो ध्रुवा निश्चिता नीतिः, अन्यत्रैवं न, भगवतः श्रीपतित्वात्
अर्जुनस्य विजयत्वात्, तत्संयोगे एव सर्वं ध्रुवं नीतिश्चेति मे मतिः । अन्येषामेवं भातु मा भातु वा, ममत्वेवं
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यावत्तदुक्तमार्गेण श्रीकृष्णः शरणं मम । नरो न भावयेद्भक्त्या तावन्मोहो न नश्यति ॥ १ ॥

साङ्ख्यलुब्ध्या नास्मभित्ते स्वात्मन्यवगते क्रिया । भगवत्यर्पिता कार्या तथा योगधियाऽपि च ॥ २ ॥

सापि भक्त्या गमयति श्रीकृष्णस्याक्षरं पदम् । तत्रापि पुष्टिभक्त्या हि हरितत्वावबोधनम् ॥ ३ ॥

तत्प्रवेशः फलं कांश्च भगवांस्तु परं फलम् । सत्यस्य सर्वधर्मान्वा शरणं भावयेत्प्रभुम् ॥ ४ ॥

तदाज्ञा धर्मतः सिद्धिरिति गीतार्थसङ्ग्रहः । विवेकधैर्यहेतुभ्यामाश्रयोऽयं निरूपितः ॥ ५ ॥

तथासति स्थिता राज्ये भगवद्धर्मेतेति च ॥ ६ ॥

कर्मन्तर्गतमेव यत्र विमलं ज्ञानं विशुद्धं परं साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमैकविषयं भक्तिश्च निहेतुका ।

मर्यादा भुवि पुष्टिरुद्भवमिता गत्या प्रपन्त्यात्मनः सर्वत्यागत एव सेयममला गीता समुद्रासते ॥ ६ ॥

या वेदाथेपराद्धर्षरत्नविलसन्मन्त्राधिका दूषिका निस्सत्त्वस्य च यन्त्रिणा भगवता पार्थार्थ्यमुद्घाटिता ।

स्वस्नेहाद्विमतान्तरालतिमिरे श्रीवल्लभाप्रेमेया प्रादुर्भावितदीपिकात इह सा सन्दृश्यतां भो बुधाः ॥ ७ ॥

श्रीवल्लभविभुचरणाभुजयुगविलसद्रजस्तनाथेन । कृतया तुष्यतु रमया सह हरिरनया सतत्त्वदीपिकया ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रीमद्भल्लभाचार्यवन्द्यश्रीवल्लभप्रादुर्भावितया-

मष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं गीताश्रवणेन भगवद्दर्शनानन्दि-
चित्तेन स्वमतिनिश्चितार्थमनुबद्धति तथास्वज्ञानेन शरणा-
गमनार्थम्—यत्रेति । यत्र येषां पक्षे योगानां सर्वसाधना-
नामीश्वरो नियामकः तत्र श्रीः लक्ष्मीः, यत्र यस्मिन्नर्थे पार्थः
पृथायाः क्षत्रियायाः ‘यदर्थं क्षत्रियासुत’ इति वाक्यवक्तृयाः
पुनो महाशूरो भगवदीयश्च धनुर्धरः ससामग्रीकः तत्र
विजयः शत्रूणां पराजयपूर्वकदुःखहर्ष, यथैव लक्ष्मीस्तथैव

भूतिस्तदंशरूपा राज्यलक्ष्मीः ध्रुवा निश्चला, यत्र विजयस्तत्र
नीतिर्नय इत्यर्थः । इत्येवंप्रकारं मे मतिः मद्बुद्धिनिश्चयः ।
अत्रार्थं भावः—यत्र श्रीकृष्णार्जुनौ पक्षे भवतः तत्र श्र्यादिकं
भवति, तत्र साक्षात्तावेव यत्र तत्र किं वाच्यमिति भावः ।
अतस्तत्तापि संसमादित्यगोचरे शरणगमनमेव सर्वार्थसाधक-
मिति भावः । स्वमतिव्याचकस्येति प्रतिजानीमः ॥ ७८ ॥

श्रीकृष्णानन्त्यभक्तस्य गीताश्रवणतः परा । ददा भक्तिर्भवेद्गीतासास्त्वमेव हि बुद्ध्यताम् ॥ १ ॥

शास्त्रार्थरूपमज्ञात्वा कृतं न फलदं भवेत् । हरिर्भजनसिद्धयर्थं गीताशास्त्रमयावदौ ॥ २ ॥

अर्जुनाय प्रसङ्गेन सर्वोद्धारप्रयत्नवान् । तस्माज्ज्ञात्वा हि गीतार्थं कृष्णः सेव्यो हि सर्वदा ॥ ३ ॥
 अतस्तदर्थं गीतार्थो निगूढो विनिरूपितः । श्रीमदाचार्यपादान्जभक्त्या लब्धो ह्यनन्यथा ॥ ४ ॥
 श्रीमदाचार्यपादेषु गीतार्थकुसुमाञ्जलिः । न्यस्तस्तेन प्रसीदन्तु ते सदा मयि किङ्करे ॥ ५ ॥
 पुष्टिमार्गीयभक्तानां विहारार्थं सुनिर्मला । कृता श्रीकृष्णभावाब्धिगीतामृततरङ्गिणी ॥ ६ ॥
 अनन्यैकैव भक्तिर्हि कार्या श्रीकृष्णतुष्टये । विद्याष्टादशकेनापि सर्वथैवोच्यते यतः ॥ ७ ॥
 इत्येवाष्टादशाध्यायैर्गीताशास्त्रं हरिः स्वयम् । प्रकटीकृतवैद्योके दयालुर्देवकीसुतः ॥ ८ ॥
 अत्र युक्तमयुक्तं वा जीवद्वयं ह्यकेलि यत् । तत् क्षमन्तु सदाऽऽचार्याः स्वाङ्गीकृतिबलान्मयि ॥ ९ ॥
 कृष्णो जलधरश्यामो बभौ राजीवलोचनः । श्यामाऽपि यस्य वामांसे विद्युल्लेखेव राजते ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामृततरङ्गिण्यामष्टादशो-

ऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — यस्मादनन्तैश्वर्यो भगवांस्तदनुगृहीतोऽर्जुनश्च युधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वया जयाशा न
 कार्येत्याह— यत्रेति । यत्र पक्षे । ध्रुवेति सर्वत्र सम्बध्यते । श्रीर्दिव्यसमादिशोभा, विजयः प्रसिद्धः, भूतिरैश्वर्यं
 सर्वेनियन्तृत्वम्, नीतिर्नयश्च, एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे ध्रुवमिति मम मतिः, अतः पाण्डवैः सद् सन्धिरेव कर्तव्यं
 इति भावः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्पद्मावक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूतोः

श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि

गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्याधिकादशटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ।

शुभं भवतु ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहोपसंहारः ।

यामुनमुनिविरचितो गीतार्थसंग्रहः ।
कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।
ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २३ ॥

गीतार्थसंग्रहस्तु ।

अथ दशभिः श्लोकैः सुलग्रहणाय कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादीनां स्वरूपादिकं विविनक्ति— कर्मयोग इति । तत्र कर्मयोगस्य लक्षणं पूर्वमेव दर्शितमिति कृत्वा तत्तदधिकारिणां ज्ञानशक्तियोग्यतानुगुण्येन यथा-धिकारं परिग्रहार्थं च चतुर्थेऽनान्तरेऽनन्तरमेवानुक्तानपि सर्वानादिशब्देन संगृह्येदुदाहरति । आफलोदयं सादरं निरन्तरपरिग्रहोऽत्र सेवनम् । अथ तत्साध्यस्य ज्ञानयोगस्याधिकारिमदर्शनपूर्वकं लक्षणमाह— निरन्तर-चिन्तनरूपेणेति शेषः । तेन तत्फलतदुपायज्ञानाभ्यां व्यवच्छेदः ॥ २३ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।

त्रयाणामपि योगानां त्रिभिर्न्योन्यसङ्गमः ॥ २४ ॥

गी. सं. र.— अथान्तरङ्गैः सह भक्तियोगं लक्षयति— भक्तियोग इति । परस्मिन् ब्रह्मण्येकान्तेन प्रीतिः परैकान्तप्रीतिः; तेन ‘महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः’ इति लक्षणं सूचितम् ‘खेदपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते’ [लि. पु.] इत्याद्यनुसारेण । लक्ष्यस्वरूपं ध्यानशब्देनोक्तम् । आदिशब्देनार्चन-प्रणामाद्यन्तरङ्गवर्गसङ्ग्रहः । उक्तं च वेदार्थसङ्ग्रहे ‘अशेषजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकरशिरसि समधिगतोऽयमर्थः— जीवपरयाथात्म्यज्ञानपूर्वक-वर्णाश्रमधर्मैकतर्कव्यताक-परमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरत्यर्थ-प्रियस्तत्प्राप्तिफलः’ इति । ननु कर्मयोगेऽप्यात्मज्ञानमाराध्यप्रीतिश्चानुवर्तते, ज्ञानयोगेऽन्यन्तःकरणशुद्धयर्थं नियतं कर्म त्याज्यं तदाराध्येश्वरभक्तिश्च । एवं भक्तियोगेऽपि तदितरानुवृत्तिः सिद्धा । अतो विभागानुपपत्तिरित्यत्राऽह— प्रधानभूते कस्मिंश्चित्क्षीरशर्करादिन्यायेन गुणतया इतरानुप्रवेशो न विभागभङ्गक इति भावः ॥ २४ ॥

या. गी. सं.— नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ।

आत्मदृष्टेऽन्योऽन्येते योगद्वारेण साधकाः ॥ २५ ॥

गी. सं. र.— नन्वेवं परैकान्तप्रीतिस्त्रिष्वपि समाना, ऐकान्त्यं चानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम्; यथोक्तं मोक्षधर्मे— ‘ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः सृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्’ [म. भा. १. २. ११. १६] इति । आश्रमेधिके च ‘अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः । मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः’ [म. भा. १. ४. १०. ११. ११] इति । तपश्चाग्नीन्द्रादिनानादेवता-

‘प्रबुद्धचर्याः सेवन्तो मामेवैक्यन्ति यत्फलम्’ इति पाठान्तरम् ।

सङ्कीर्णानां वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधात् त्रिष्वपि योगेषु तत्परित्यागः प्राप्त इत्यत्राऽऽह— अत्र त्रिभिः सङ्गम इत्यर्थतो बुद्ध्या विभज्यान्वेतव्यम् । अयमभिप्रायः— ‘नियतस्य’ [१८।७] ‘यतः प्रवृत्तिः’ [१८।४६] ‘आचारप्रभवः’ [म. भा. १३।१५२।१३७] ‘वर्णाश्रमाचारवता’ [वि. पु. ३।८।१९] इत्यादिभिर्वर्णाश्रमधर्मैकतन्त्र्यताकत्वसिद्धेः, अस्मीन्द्रादिशब्दानामपि प्रतर्दनविधान्यायेन तच्छरीरकपरमात्मपर्यन्तत्वानुसाधनात्, ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ [ब्र. सू. १।२।२८] इति न्यायेन यज्ञाग्रहाराध्यायोक्तप्रक्रियया*च साक्षात्पतिपादकत्वेन वा तत्तत्कर्मणामपि परमपुरुषाराधनत्वसम्भवात्, तदनुष्ठानुरन्याराधकत्वसिद्धेरैकान्त्यं प्रतिष्ठितम्— इति । एतेन कर्मयोगेऽपि नित्यनैमित्तिककानामितिकर्तव्यतात्वं सूचितम् । तथा ‘सर्वेऽप्येते यज्ञविदः’ [४।३०] इति श्लोके (रा. भाष्यं ‘द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगमेवेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे ‘सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा’ [३।१०] इत्यमिहितमहायज्ञपूर्वकानित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदस्तन्निष्ठाः तत एव क्षपितकल्मसा यज्ञशिष्टासृतेन शरीरधारणं कुर्वन्तः एते कर्मयोगे व्यावृत्ताः सनातनं ब्रह्म यन्ति’ इति । ‘एवं बहुविधा यज्ञाः’ [४।३२] इत्यत्र [रा. भा.] चोक्तम्— ‘एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितताः, आत्मयाथास्थ्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः, तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान् कर्मजान् विद्धि— अहरहरगुह्ययमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि’ इति । ‘भोकारं यज्ञतपसास्’ [५।२९] इति श्लोकमवतारयंश्चैवमाह— (रा. भा.) ‘उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैककर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्तत्वमाह’ इति ।

अथ त्रयाणां योगानां परमभक्तिजनने प्रत्यगात्मदर्शनरूपमवान्तरव्यापारं सहेतुकमाह— आत्मेति । योगोऽत्र समाविहृपमन्तःकरणैकाग्र्यं, तत्साध्यसाक्षात्कारो दृष्टिः । ननु यद्यपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि आत्मावलोकनसाधनत्वं पूर्वमेवोक्तं, तथापि भक्तियोगस्य तत्साध्यकत्वमयुक्तं, तस्यात्मवलोकनपूर्वकत्वादिति; तैव, भक्तिनिष्ठया एव पूर्वभेदेन सर्वोपपत्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामविशेषेण भक्तिसाध्यत्वमुच्यते; तच्च पूर्वभेदमन्तरेण नोपपद्यते । अतएव ह्यात्मावलोकनानन्तरं— ‘मद्भक्तिं लभते पराम्’ [१८।१४] इति पराशब्देन विशेष्यते । अत आत्मावलोकनरहितस्याप्यद्यतनभक्तानामिव स्तुतिनमस्कारकौर्तनादिनिष्ठया सेवारूपत्वादभिव्यक्त्या भक्तिशब्दाभिलष्यया आत्मावलोकनमुपपद्यते । दर्शितश्च परावरभक्तिविभागो वेदार्थसंग्रहे— ‘सोऽयं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः निरातिशयपुण्यसञ्चयक्षीणशेषजन्मोपचितपापराशेः परमपुरुषचरणारविन्दशरणागतजितनितदाभिरुचयस्य सदाचार्योपदेशोपबृंहितशास्त्राधिगततत्त्वयाध्यात्म्यावबोधपूर्वकाहरहरपुत्रीयमानशमदमशौचक्षमार्जवभयाभयस्थानविवेकदवाहिंसाद्यात्मगुणोपेतवर्णाश्रमोचितपरमपुरुषाराधनरूपनित्यनैमित्तिककर्मोपसम्भूतनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणयुगलन्यस्तात्मास्तीयस्य तद्वक्तिकारितानवरतस्तुतिस्थितिवनमस्कृतियतनकीर्तनगुणश्रवणवचनध्ययनार्चनप्रणामादिभिः प्रीतः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमप्रसादबिध्वस्तत्वान्तध्वान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरतनिरातिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापबानुध्यानरूपमकस्यैकलभ्यः’ इति । तदुक्तं परमपुरुषैर्भगवत्प्राप्तुमाचार्यपादैः ‘उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः’ इति ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम ।

प्रतिलभ्य परां भक्तिं तथैवाप्नोति तत्पदम् ॥ २९ ॥

गी. सं. २.— एवं यथाधिकारं परिगृहीतैस्त्रिभिर्मात्मावलोकनसिद्धिद्वारा परमभक्त्युत्पादनप्रकारं परम-भक्तेरेव प्रकृष्टायाः परमप्राप्तिसाधनत्वं च दर्शयति— निरस्तेति । उपायविरोधिसर्वज्ञाननिवृत्तिरिह 'निरस्त-निखिलाज्ञानः' इत्यनेन विवक्षिता । परानुगं परानुचरं, परशेषतैकरसमित्यर्थः । यथोच्यते— 'नाथं देवो न मर्थो वा न तिर्यक् स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इति । आह च सर्वज्ञो मन्त्रराजपदस्तोत्रे— 'दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यहम्' इति । प्रतिलभ्य परमात्मसाक्षात्प्राप्येत्यर्थः । तथैव परमभक्तिरूपविपाकापन्नयेति शेषः । अत एवकारेण नैरेष्यमव्यवहितत्वं च व्यज्यते । तत्पदं तत्त्वरणं, पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदं मुक्ताप्यतया सिद्धं परमपुरुषस्याप्राकृतं स्थानं स्वरूपं वा । तदेतच्छ्लोकद्वयेन गीयते— 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं किं लभते परम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्ततः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' [१८।५४; ५५] इति ॥ २६ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधकः ।

आत्मार्थी चेन्नयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥ २७ ॥

गी. सं. २.— एवं भक्त्योक्तसाधनत्वमुक्तं, सैव मध्यमबुद्धेकप्रकारेणाचिद्व्यपरीणामविशेषानुभव-रूपस्यैश्वर्यस्यापि साधिकेत्याह— भक्तीति । एकस्य कथं परस्परविरुद्धयोर्वन्धमोक्षयोः साधनत्वं ? इत्यत्रोक्तं— तदर्थी चेदिति । एकस्यैव तत्तत्फलरागवशाद्विचित्रफलसाधनत्वं 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्यादिष्वपि प्रसिद्धम् । ब्रह्मादिपूर्वैश्वर्येभ्यः समधिकत्वमिह समप्रत्यम् । दृष्टं च लोके सम्राट्सामन्त-सेवयोः सिद्धितारतम्यम् । न च हिरण्यगर्भादयो हिरण्यगर्भादिपदं प्रदातुं प्रभवन्ति । स्वयमेव ह्युक्तं ब्रह्मणा— 'प्राजापत्यं स्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्' इति । अन्यत्र चोक्तं 'युगकोटिसहस्राणि विष्णुपाराध्य पद्मम्' । पुनश्चैलोक्यघातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम्' इत्यादि ।

रौद्रस्यापि पदस्य भगवत्प्रतत्त्वमाज्ञायते 'अस्य देवस्य मीढुषो वयां विष्णोरेषस्य अवभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यानेष्टुं वर्तिरश्विनाराविवत्' [ऋक्सं. ५।४।१५] इति । अस्य स्वेतरसमस्तव्यावृत्तातिशयतया श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य, देवस्य अनितरसाधारणात्यद्भुताप्रतिहतक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिप्रभृतिनित्यनिरवयव-निरतिशयानन्तमञ्जलगुणमहोदधेः, मीढुषः मिह सेचने, सेक्तुर्दातुः, उदारस्येत्यर्थः, वयः अवयवतया शाखाभूतः शरीरतयाङ्गभूत इत्यर्थः, 'वयाः शाखाः' इति यास्कः । विष्णोः सर्वव्यापनशीलतया सर्वान्तर्धी-मिमूर्तस्य नारायणस्य । 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [श्वे. उ. ३।९] इति श्रूयते । एषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य अमिमत्फलार्थं याचनीयस्येत्यर्थः । अवभृथे हविर्भिः सर्वमेवाख्ये यागे विष्णवे समर्पितैः स्वात्मपर्यन्तैर्हविर्भिः, विदे हि— विदे लेभे, हीति हेतौ प्रसिद्धौ वा, रुद्रियं रुद्रस्य सम्बन्धि, स्वसम्बन्धीत्यर्थः । यद्वा— ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रवाहानादिवाहद्वज्जातिसम्बन्धितया प्रथितं, महित्वं महिमानमित्यर्थः । एतदुपबृंह्याभिप्रायेण चोक्तं महामारते 'महादेवः सर्वमेवे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव' इति । 'एतौ द्वौ विदुषश्चेतौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारिणौ' इत्यादिभिश्च सर्वत्रायमर्थः प्रसिद्ध इत्यलं विस्तरेण ।

एवमचित्तत्त्वानुभवरूपैश्वर्यसाधकत्वं 'भक्तेरुक्तम्', अथ चेतनरूपात्मतत्त्वानुभवरूपाशीचीनकैवल्यस्य साधनत्वं तस्याः प्रदर्शयन् ज्ञानयोगकर्मयोगयोरप्यर्थत्वभावात् परमपुरुषमीतिद्वारेण तत्साधनत्वं युक्तमित्य-भिप्रायेणाऽऽह— आत्मेति । अचिदनुभवादीधरानुभवाच्च विविक्तरूपोऽनुभव इह तत्कैवल्यशब्देन विवक्षितः । अत्र च वक्तव्यं सर्वं तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रसङ्गितम् मामिः ॥ २७ ॥

या. गी. सं.— ऐकान्त्यं भगवत्पेषां समानमधिकारिणाम् ।

यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्तदेवात्यन्तमद्वयते ॥ २८ ॥

गी. सं. र.— एवमतिशयितैश्वर्यकैवल्यभगवत्प्राप्त्यर्थिनामधिकर्तव्याया भक्तेः सारभूतं साधारणं रूपं निष्कर्षयति— ऐकान्त्यमिति । ऐकान्त्यमत्रानन्यदेवताकत्वम् । ' चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते स्मृताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठस्ते चैवानन्यदेवताः ' इत्यनुगीतावचनं (?) ज्ञानिनामैकान्त्यस्य नित्यत्वाभिप्रायेण । अत्र तु यावत्स्वाभिमतफललभ्यैकान्त्यं समानमित्युच्यते । एतेन कर्मयोगज्ञानयोगावस्थयोरप्यैकान्त्यं सिद्धम्, सर्वत्र भगवत्प्राप्तिपूर्वकत्वावश्यम्भावात् ।

एवमचिदनुभवात् स्वानुभवाच्च विलक्षणमीश्वरानुभवमभ्यर्थयमानस्य अधिकार्यन्तरव्यावृत्तात्यन्तिकत्व-लक्षणभक्त्यैशिष्ट्यादव्यवधानेनात्यन्तिकतत्प्राप्तिमाह— यावदिति । फलान्तरसङ्गलूपान्तरायानुपहतश्वेदव्यवधानेन भगवन्तं प्राप्य पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदाभिप्रायेण तदिति नपुंसकत्वम् ॥ २८ ॥

या. गी. सं.— ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।

तत्संश्लेषविद्योगैकमुखदुःखस्तदेकधीः ॥ २९ ॥

गी. सं. र.— अथ ' ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रति-बुद्धस्तु मोक्षमाक् ' इत्यनुगीतस्य ' यावत्प्राप्ति परार्थी चेत् ' इत्युक्तस्याधिकारिणोऽनन्यसाधारणं विशेष-मनुष्ठानफलप्राप्त्योश्च प्रकारं तत्रैव च तात्पर्येणास्य शास्त्रस्यापवर्गशास्त्रत्वं चतुर्भिर्विवृणोति— ज्ञानी त्विति । एतेन ' ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ' [७।१८] ' मच्चित्ता मद्गतप्राणाः ' [१०।१९] इत्यादिकं स्मारितम् । परमश्चासावेकान्ती चेति परमैकान्ती, एकान्तिषु परम इत्यर्थः । परम एकान्तोऽनन्यत्वमस्यास्तीति वा । न केवलमनन्यदेवताकत्वम्, अपित्वनन्यप्रयोजनत्वमस्यास्तीत्यर्थः । संश्लेषोऽत्र मनोवाक्य-साध्यतदभिमतशास्त्रचोदितसपर्यायमुखेन । विद्योगोऽपि तद्विच्छेदः; यदाहुर्महर्षयः— ' यन्मुहूर्त् क्षणं वापि बाधुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा आन्तिः सा च विक्रिया ॥ एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्गुणितेनेव शुक्लमाक्रन्दितुं भृशम् ' इति । तस्मिन्नेव धीश्रिन्ता यस्य तदेकधीः ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— भगवद्व्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।

लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥ ३० ॥

गी. सं. र.— ध्यानमिहानुचिन्तनं, योगस्तन्मूलमवलोकनं, विशिष्टक्षेत्रादिवर्तिनः परस्याभिगमनं वा, यदाहुः— ' पादौ नृणां तौ हुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेरौ ' ' योगस्तु द्विविधः प्रोक्तो बाह्य-माम्यन्तरं तथा । बाह्यं बहिः क्रियापेक्षमान्तरं ध्यानमुच्यते ' इति । उक्तिः शुश्रूषुभ्योऽधिकारिभ्यः प्रति-पादनम् । वन्दनं त्रिविधः करणैः प्रणाम इत्यर्थः । स्तुतिः गुणकथनं, कीर्तनं तत्तद्विषयविषयचेष्टितादिगर्भाणां तदसाधारणमनधेयानां सङ्कीर्तनं, तैर्लब्धात्मा, अन्यथा अवस्तुभूतमात्मानं मन्यमान इति भावः । प्रशिक्षि-करणकलेवरादिको भवेदिति वा । प्राणादीनां क्रियायास्तद्गतत्वं तदनुभवाभावे शैथिल्यादिति भाव्यम् । अथवा ' यत्करोषि यदश्नासि ' [९।२७] इति न्यायेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तानां कर्मणां भगवति समर्पणम् । मनः सङ्कल्पविकल्पवृत्तिकमन्तःकरणं, तस्याध्यवसायात्मिका वृत्तिर्बुद्धिः; यद्वा तदेवात्राध्यवसायवृत्तिविशिष्टं बुद्धिरित्युच्यते । यथोक्तं शारीरकभाष्ये— ' अध्यवसायमिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्धयद्भङ्गारचित्तशब्दै-र्व्यपादिरथेते ' [ब्र. सू. भा.] इति । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्यायाद्वाहोन्द्रियविषयः ॥ ३० ॥

या. गी. सं.— निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः ।

उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ ३१ ॥

गी. सं. र.— एवंविधस्याधिकारिणः ‘सततं कीर्तयन्तो माम्’ [९।१४] इत्युक्तप्रक्रियया वर्णाश्रमधर्माणामपि लोपः स्यादित्यत्राऽऽह— निजकर्मैति । नित्यदास्यैकस्वभावस्य मुक्तसेवास्यापि तत्परिचरणं तदाज्ञानुवर्तन-प्रीत्यैव यथाशास्त्रं यथाधिकारं यथावसरं च सर्वं घटते, अन्यथा ‘सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु’ इत्यादिभिर्भगवद्वचनादावप्यनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माद्योग्यतासिद्ध्यर्थं लब्धांशस्य शैथिल्यपरिहारार्थं उचरोत्तरोपचयार्थं सुहृदसिद्धोपायस्यापि स्वानुष्ठानेन परप्रवर्तनरूपभगवदाज्ञानुपालनार्थमवश्यकर्तव्यानामपि कर्मणां विधिपरामर्शमन्तरेण प्रियतममुह्युत्राद्युपलानवत्प्रीतिरेव ज्ञानिनः प्रयोजिकेति भावः । तथा च शिष्यते— ‘यथा युवानं राजानं यथा च मदहस्तिनम् । यथा च पुत्रं दयितं तथैवोपचरेद्धरिम्’ इति । ‘यथा प्रियातिथिं प्राप्तं भगवन्तं तथाऽर्चयेत्’ इति संहितान्तरम् ।

एवकाराभिप्रेतमन्यदपि विवृणोति—उपायतामिति । मुक्तव्यापारन्यायेन स्वयं स्वादुत्वात् क्षणिकस्य कालान्तरमाविफलसाधनत्वानुपपत्तिदर्शनाच्च नास्य स्वव्यापारे मोक्षोपायताबुद्धिरपि स्यादिति भावः । अन्ततस्तैस्तैराधितो भगवानेव हि सर्वत्रोपायः, न पुनः क्षणिकं तत्क्रियास्वरूपं तत्साध्यं केचित्प्रीत्य-तिरिक्तमप्राप्तमाणि कर्मपूर्वादिर्कं वा ।

अतस्तस्मिन्नेव ‘मामेकं शरणं ब्रज’ [१८।६६] इति वक्तव्युपायताबुद्धिः कार्येत्याह— न्यस्ये-दिति । अनाश्रितानां बन्धनमाश्रितानां मोचनं च भगवतः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलैवेत्यभिप्रायेणाऽह— देव इति । ‘तं ह वै देवम्’ इति शरण्यविषयश्रुतिसूचनार्थमत्र देवशब्दः । ‘अपारकारुण्यसौशील्यवासत्ययौदा-र्यादिगुणनिधौ’ ‘मित्रभावेन सम्प्राप्तम्’ ‘सकृदेव प्रपन्नाय’ ‘अपि चेत्सुदुराचारः’ [९।३०] ‘क्षिप्रं भवति धर्मात्मा’ [९।३१] ‘गन्मना भव मद्भक्तः’ [१८।६६] ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ [१८।६६] इति वक्तरि तस्मिन्नेवाशरण्यशरण्ये स्वयमुपायतयाऽवस्थिते स्वापराधतत्स्वातन्त्र्यतत्सङ्कल्पकिङ्करहिरण्यगर्भ-रुद्रेन्द्रादिबुद्धेश्वरादिनिमित्तभयं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽह— अभीरिति ॥ ३१ ॥

या. गी. सं.— एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात् ।

तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥ ३२ ॥

गी. सं. र.— एवं स्थितस्य यथामनोरथमन्तरायानुपहतस्य फलसिद्धिमाह— एकांतेति । उक्तं च परमै-कान्तिनां परिचरणप्रकारमनुक्रम्य तस्य निर्विघ्नत्वं श्रीपौष्करे—‘प्रवृत्तिकालादारभ्य आत्मलाभावाप्तानिकम् । यत्रावकाशो विघ्नानां विद्यते न कदाचन’ इति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीसात्त्वते—‘सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् । व्रतान्ममस्खिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥ ज्ञात्वैव बन्धं मर्त्येन भवितव्यं सदैव हि । प्राप्तये सर्वकामानां संसारमयभीरुणा’ इति । अतः ‘श्रूयते खलु गोविन्दे भक्तिमुद्रहतां नृणाम् । संसारन्यूनता-भीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः ॥ सत्यं श्रुतेन विघ्नानां सहस्रेण तथा तपः । विघ्नानुतेन गोविन्दे नृणां भक्ति-निवार्यते’ इत्यादिकं परमभक्त्यवस्थातः प्राचीनावस्थाविषयं नेतव्यम् । अत्र भूमविद्यायामिव ऐश्वर्याधर्वा-चीनपुरुषार्थप्रतिपादनं परमपुरुषप्राप्तिरूपप्रधानतमपुरुषार्थपारम्यसमर्थनार्थतया । उक्तं च श्रीसात्त्वते—‘प्रत्य-यार्थं च मोक्षस्य सिद्ध्यः सम्प्रकीर्तिताः’ इति ॥

अतो मोक्षसाधनत्वमेवास्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायेणाऽह— तदिति । अत्र यथाहं न्यासोपासनरूपप्रापक-निष्ठाप्राप्ततया निर्दिष्टः परमैकान्ति वा, तत्प्राप्त्यं वा तच्छब्देन परामृश्यते ।

अथात्र सौगतार्हतादिसगन्धानां शङ्करादिग्रन्थानां भगवदभिप्रायविरुद्धताख्यापनाय उक्तसङ्ग्रहप्रकारेण शिष्याणां यथावस्थितसमस्तगीतार्थप्रपञ्चावगाहनाय च निगमयति— इतीति । इत्थमेव सत्त्वनिष्ठसम्प्रदाय-परम्परागतः समीचीनो गीतार्थः, न पुनः कुदृष्टिभिरुचीतः, स वैष्व स्वयोगमहिमचुलकितपरमपुरुषविभूति-युगलभगवत्त्रायमुनिनियोगावुर्वर्तिश्रीमद्भामिभ्रसकाशाहदुष्टास्त्रविद्विरस्माभिर्वहुः श्रुतस्य भगवद्गीतार्थ-प्रपञ्चस्य सङ्ग्रह इति मुमुक्षुभिः सङ्गाह्यतम इति भावः ॥ ३२ ॥

सारं फाल्गुनसारशीयवचसां श्रीयामुनेयोद्धृतं विस्पष्टैरिति वेङ्कटेश्वरकविव्याचष्ट भाष्याक्षरैः ।
यद्वादेषु कुदृष्टिवाक्कुहनाकोलाहलास्कन्दिभिर्ज्ञानलैर्ज्येषोषावणधर्मावैर्दानादिना दिशः ॥ १ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्रस्वटद्वयस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु
श्रीगीतार्थसङ्ग्रहदृष्टा सम्पूर्णः ।

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने । श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥ २ ॥
विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् । निरस्तजिह्वगतस्पर्शं यत्र कृष्णः कृतादरः ॥ ३ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

उक्तं सप्तदशाध्याययौगौरवं भवता शिव ।
स त्वमष्टादशाध्यायमहिमानमुदीरय ॥१॥

ईश्वर उवाच—

आकर्ण्य चिदानन्दनिष्यन्दिनिगमोत्तमम् ।
पुण्यमष्टादशाध्यायमाहात्म्यं गिरिनन्दिनि ! ॥ २ ॥
समस्तशास्त्रसर्वस्वं श्रोत्रपात्ररसायनम् ।
संसारयातनाजालविदारणपरायणम् ॥ ३ ॥
परं रहस्यं सिद्धानामविद्योन्मूलनक्षमम् ।
चैतन्यं कैटभारतेतरग्रण्यं परं पदम् ॥ ४ ॥
विवेकबल्लरीमूलं कामकोधमदापहम् ।
पुरन्दरादिगीर्वाणचिच्छिन्नविश्राममन्दिरम् ॥ ५ ॥
सनकादिमहायोगिमनोरञ्जनकारणम् ।
पाठमात्रपराभुतकालकिङ्करगजितम् ॥ ६ ॥
अष्टोत्तरशतव्याधिमुल्लोन्मूलनकारकम् ।
नातः परतरं केचिद्रहस्यं हंसगामिनि ! ॥ ७ ॥
तापितापत्रयहरं महापातकनाशनम् ।
यथा दिवौकसां शक्रो गुरुः शक्राध्याय वरः ॥ ८ ॥
यथा रत्नानां पीयूषमुत्तमं विश्वविश्रुतम् ।
यथा गिरीणां कैलासो यथा चन्द्रो दिवौकसाम् ॥ ९ ॥
तीर्थानां पुष्करं तीर्थं यथा पुण्येषु पङ्कजम् ।
पवित्रतासु नारीषु यथा लोकैस्त्वन्यती ॥ १० ॥
यथा मखेष्वश्वमेधो यथोद्यानेषु नन्दनम् ।
यथा रुद्रेषु सर्वेषु वीरभद्रो ममानुगः ॥ ११ ॥

यथा कालेष्वहं नित्यो यथा पशुषु कामधुक् ।
यथा व्यासो मुनीन्द्रेषु व्यासेषु ब्रह्मचित्तमः ॥ १२ ॥
यथा दानेषु भूदानं यथा सिन्धुषु गीतमी ।
यथा लोके हरिक्षेत्रं प्रशस्तं धर्मकर्मसु ॥ १३ ॥
यथा लक्ष्मीपतेर्जन्मस्थानं मधुवनं स्मृतम् ।
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेनमस्कृतम् ॥ १४ ॥
तथा ह्यष्टादशाध्यायमाहात्म्यं भुवनोत्तरम् ।
अत्राऽऽख्यानमिदं पुण्यं भक्त्याऽऽकर्ण्य पावैति ॥ १५ ॥
यदाकर्णनमात्रेण जन्तुः पापैः प्रमुच्यते ।
अस्ति मेरुगिरेः शृङ्गे पुरी रम्याऽमरावती ॥ १६ ॥
पुरा मम विनोदाय निमिता विश्वकर्मणा ।
निरन्तरं गुणयुता कोटिगीर्वाणसेविता ॥ १७ ॥
तेजःपुञ्जवीती साक्षाद्ब्रह्मविद्यो विश्रुता ।
चिन्तामणिशिलावद्धाः प्रासादा यत्र कामदाः ॥ १८ ॥
जयन्ति मेरुशिखरे चतुर्मुखपुराविता ।
यत्र कल्पद्रुमच्छायासुखासीना पुलोमजा ॥ १९ ॥
गणोति श्यामला गीर्वाणीतं गन्धर्वयोषिताम् ।
यत्राऽऽस्ते स बलारातिर्दम्भोलिदलितायुषाम् ॥ २० ॥
दैत्यानां रक्तकल्लौलेस्तत्र भूः शोणतां गता ।
पुरातनसुधास्वादं स्मारं स्मारं दिवौकसः ॥ २१ ॥
धयन्ति यत्र क्षुब्धामाः कलौ प्रत्यहमेन्दवीम् ।
तस्यां कैवल्यकलापायमासीत्पूर्वं शतक्रतुः ॥ २२ ॥
शचीसमन्वितः श्रीमान्गीर्वाणगणसेवितः ।
स कदाचित्सुखासीनो विष्णुर्दूतैरधिभितम् ॥ २३ ॥
सहस्रनेत्रमायान्तमपश्यत्युष्यं परम् ।
ततस्तदीयेस्ते जोषिरभिमृतः पुरन्दरः ॥ २४ ॥

मणिसिंहासनात्तर्ण पतितः स्थानमण्डपे ।
 सिंहासनात्प्रयातस्य ततस्तस्य हरेर्भेदाः ॥ २५ ॥
 गोवीणागणसांम्राज्यपट्टवन्धं वितेनिर ।
 अथ तस्याभिषिक्तस्य महेन्द्रस्य पुलोमजा ॥ २६ ॥
 वामाङ्गमाकरोहाऽऽशु दिव्यदुन्दुभिमिनिस्स्वनेः ।
 अथ विदिवसङ्गीतगीर्वाणप्रमदाम्बिताः ॥ २७ ॥
 सुरा नीराजयामासुदिव्यै रत्नैः सुरस्त्रियः ।
 ततो वै ऋषयो वेदेराशीर्वादांस्तदा ददुः ॥ २८ ॥
 रम्भाया ननुतुस्तस्य पुरस्तादुत्सुरोगणाः ।
 गन्धर्वा ललितालापाञ्जगुर्मङ्गलकौतुकम् ॥ २९ ॥
 एवं नूतनमिन्द्रं तं जुष्टं बहुभिरुत्सवैः ।
 विना कतुशतं दृष्ट्वा शक्रो विस्मयमाययौ ॥ ३० ॥
 न प्रपा विहिता मार्गं तडागा न विनिर्मिताः ।
 नाऽऽरोपिता महावृक्षाः पाण्यविश्रान्तिकारकाः ॥ ३१ ॥
 न कदाचिद्दहो दृष्टो देवस्त्रिपुरभैरवः ।
 निविवासस्थिता देवो पूजिता न मदालसा ॥ ३२ ॥
 मेघङ्कुरस्थितः शार्ङ्गधरो नैव निरीक्षितः ।
 न कृतं विरजे स्नानं नैव काशीपुरं गतः ॥ ३३ ॥
 न देववाटिकावासी दृष्टो नरहरिः स्वयम् ।
 परण्डविष्णुर्हरम्बो न जातु परिशीलितः ॥ ३४ ॥
 रेणुका नेक्षिता जातु मातापुरनिवासिनी ।
 नागदन्तपुरे ख्यातो नागनाथो न वीक्षितः ॥ ३५ ॥
 रेवापुरस्थितो देवो घुस्त्र्युदेशो न वीक्षितः ।
 न भक्त्या पूजिता देवी दीनापुरनिवासिनी ॥ ३६ ॥
 न भक्त्या त्रिपुरे दृष्टस्त्रिलिङ्गलभ्यम्भकः स्वयम् ।
 न शार्ङ्गलतडागस्थो वीक्षितः सोमनाथकः ॥ ३७ ॥
 आणग्रामस्थितो दृष्टो न महानमृतेश्वरः ।
 न तुङ्गभद्रातीरस्थो दृष्टो हरिहरः स्वयम् ॥ ३८ ॥
 कावेरीकर्णिकातीरे श्रीरङ्गो नैव वीक्षितः ।
 दीनास्वनाथाः क्रोशन्तः कारागाराच्च मोचिताः ॥ ३९ ॥
 अन्नदानेन दुर्मिक्षे प्राणिनो नैव पूजिताः ।
 राज्ञो राज्ञो कृता कापि निजले नोदकप्रपाः ॥ ४० ॥
 न गौतम्यां कृतं स्नानं न दृष्टो हरिणेश्वरः ।
 दत्तं न भूखण्डमपि कवयो नैव पूजिताः ॥ ४१ ॥
 न तीर्थेषु कृतं सर्वं न ग्रामेषु कृता मखाः ।
 न पुष्करिण्यो विहिता मार्गमध्ये बह्वदकाः ॥ ४२ ॥
 न प्रासादाः कृताः कापि ब्रह्मविष्णुपिनाकिनाम् ।
 न जातुचिद्भयाक्रान्ता रक्षिताः शरणागताः ॥ ४३ ॥
 कथमेतेन पापेन दैवदत्तमिहाजितम् ।
 इति चिन्ताकुलो भूत्वा हरिं प्रष्टुं पुरन्दरः ॥ ४४ ॥
 ययौ सरभसं खिन्नः क्षीराकूपारगह्वरम् ।
 तत्र प्रविश्य गोविन्दं कृतनिद्रं स वासवः ॥
 अकस्मान्निजसाम्राज्यभ्रंशदुःखमुवाच ह ॥ ४५ ॥

इन्द्र उवाच—

रमाक्रान्त ! भवत्प्रीत्यै कृतं कतुशतं पुरा ।
 तेन पुण्येन सम्प्राप्तं मया पौरन्दरं पदम् ॥ ४६ ॥
 इदानीं नूतनः कोऽपि जातो दिवि पुरन्दरः ।
 न तेन धर्मो विहितो न तेन क्रतवः कृताः ॥
 मम सिंहासनं दिव्यं कथमाक्रान्तमनुयुत ! ॥ ४७ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाचं रमापतिः ।
 किञ्चिदुन्मीलिताक्षोऽसावुवाच मधुरं वचः ॥ ४८ ॥

श्रीमगवानुवाच—

किं दानैरल्पफलदैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।
 वर्तमानः क्षितितले स मां प्रीणितवान्पुरा ॥ ४९ ॥

इन्द्र उवाच—

भगवन् ! कर्मणा केन स त्वां प्रीणितवान्निजः ।
 यत्प्रीत्या च भवान्प्रादात्तस्मै पौरन्दरं पदम् ॥ ५० ॥

श्रीमगवानुवाच—

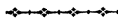
जपत्यष्टादशाध्याये गीतानां श्लोकपञ्चकम् ।
 तेन पुण्येन सम्प्राप्तं तव साम्राज्यमुत्तमम् ॥
 सर्वपुण्यशिरोरत्नयूतेन त्वं स्थितो भव ॥ ५१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति विष्णोर्वचः श्रुत्वा श्राव्योपायं पुरन्दरः ।
 विप्रवेशधरो भूत्वा गतो गोदावरीतटम् ॥ ५२ ॥
 तत्रापश्यत्पुरं पुण्यं कालिकाग्राममुत्तमम् ।
 यत्र कालेश्वरो देवो वर्तते कालमर्दनः ॥ ५३ ॥
 तत्र गोदावरीतीरे स्थितं परमधार्मिकम् ।
 अपश्यत्करुणान्तं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ ५४ ॥
 नित्यमष्टादशाध्यायं जपन्तं दान्तचेतसम् ।
 ततस्तच्चरणद्वन्द्वे लुठित्वा परया मुदा ॥ ५५ ॥
 स तमष्टादशाध्यायमपठत्सेन शिषितम् ।
 अथ पुण्येन तेनासौ विष्णोः सायुज्यमाययौ ॥ ५६ ॥
 हित्वा पुरन्दरादीनां देवानां पदमल्पकम् ।
 श्रात्वाऽतीव मुदा युक्तो वैकुण्ठमगमपरम् ॥ ५७ ॥
 अत एव परं तत्त्वं मुनीनामिदमुत्तमम् ।
 दिव्यमष्टादशाध्यायमाहात्म्यं कथितं मया ॥ ५८ ॥
 यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इत्येवं गीतामाहात्म्यं कथितं पापनाशनम् ॥ ५९ ॥
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं स्वर्ग्यै स्वस्वययनं महत् ।
 यः शृणोति महाभागे ! श्रद्धया संयुतः पुमान् ॥
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य विष्णोः सायुज्यमानुयात् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंथादे श्रीमद्भगवद्गीताष्टादशाध्याय-
 माहात्म्यवर्णनं नामाष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

समाप्तमिदं गीतामाहात्म्यम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायास्तृतीयपङ्क्त्योक्तानामकारादिक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पृ.
अ		आधुरीं योनिमाप्ताः		कथंयन्तः शरीरस्थं	
अदेशकाले यद्दानं	१७ २९ २६७	आहारस्त्वपि सत्त्वस्य	१७ ७ २५०	काममाश्रित्य दुष्पुत्रं	१६ १० २१७
अधर्मं धर्ममिति या	१८ ३२ ३४३	इ		काम्यानां कर्मणां न्यासं	१८ २ २८७
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः	१५ २ १५७	इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं	१३ ७ ३४	कार्यकारणकर्तृत्वे	१३ २१ ६५
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८ १४ ३१३	इति गुह्यतमं शास्त्रं	१५ २० १९२	कार्यमित्येव यत्कर्म	१८ ९ ३०३
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं	१३ १२ ४५	इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ३३ ३९५	कृषिगौरक्ष्यवाणिक्यं	१८ ४४ ३६८
अध्येष्यते च य इमं	१८ ७० ४२४	इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १९ ६३	कैर्लिङ्गैर्वास्त्रिगुणैस्तान्	१४ २१ १३२
अनादित्वाभिर्गुणैस्तान्	१३ ३२ ९३	इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४ ४२९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३ ३५ ९८
अनिष्टमिष्टं मिथं च	१८ १२ ३०७	इदमय मया लब्धं	१६ १३ २२०	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३ ३ ९
अनुद्वेगकरं वाक्यं	१७ १५ २६०	इन्द्रियाधेयं वैराग्यं	१३ ९ ४१	ग	
अनुबन्धं क्षयं हिंसं	१८ २५ ३३६	इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४ २ १०८	गामाविश्य च भूतानि	१५ १३ १७७
अनेकचित्सर्विध्वास्ताः	१६ १६ २२३	इदं ते नातपस्काय	१८ ६७ ४१९	गुणानेतानतीत्य मीनः	१४ २० १३०
अन्ये त्वेवमजानन्तः	१३ २६ ८१	इदं शरीरं कौन्तेय !	१३ २ ४	च	
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४ १३ १२५	इ		चिन्तामपरिमयां च	१६ ११ २१८
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः	१७ ११ २५७	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१ ३११	चेतसा सर्वकर्मणि	१८ ५७ ३८६
अभयं सत्त्वसंशुद्धिः	१६ १ २०१	उ		ज	
अभिसन्धाय तु फलं	१७ १२ २५८	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	१५ १० ८७४	ज्योतिषामपि तत्र्योतिः	१३ १८ ६१
अमानित्वमदम्भित्वं	१३ ८ ३८	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७ १८४	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९ ३२८
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८ २८ ३३९	उदासीनवदासीनः	१४ २३ १३९	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८ ३२४
अविभक्तं च सूतेषु	१३ १७ ९९	उपद्रष्टाऽनुमन्ता च	१३ २३ ७३	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १३ ४६
अशास्त्रविहितं धीरं	१७ ५ २४८	ऊ		त	
अश्रद्धया हुतं दत्तं	१७ २८ २७६	ऊर्ध्वमूलमधश्शास्त्रं	१५ १ १५२	तत्र संस्पृष्ट्य संस्पृष्ट्य	१८ ७७ ४३१
असक्तबुद्धिः सर्वत्र	१८ ४९ ३६९	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः	१४ १८ ३२९	ततःपदं तत्परिमार्गितव्यं	१५ ४ १६०
असत्चिन्तनमिष्वङ्गः	१३ १० ४२	क		तत्र सत्त्वं निर्मग्नत्वात्	१४ ६ ११६
असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६ ८ २१३	कृषिभिर्वैबुधा गीतं	१३ ५ ३०	तत्क्षेत्रं यच्च यादक्च	१३ ४ २८
असौ मया हतः शत्रुः	१६ १४ २२१	ए		तत्रैवं सति कर्तारं	१८ १६ ३१८
अहङ्कारं बलं दर्पं	१६ १८ २२५	एतान्यपि तु कर्माणि	१८ ६ २९६	तदित्यनभिसन्धाय	१७ २५ २७२
” ”	१८ ५३ ३७५	एतां दृष्टिमवष्टभ्य	१६ ९ ९	तत्सत्त्वज्ञानजं विद्धि	१४ ८ ११९
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४ १७७	एतौ विमुक्तः कौन्तेय !	१६ २२ २३०	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२ ३९३
अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६ २ २०१	ओ		तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६ २४ २३२
आ		ओं तत्सदिति निर्देशः	१७ २३ २६८	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७ २४ २७१
आढ्योऽभिजनवानस्मि	१६ १५ २२१	क		तानहं द्विषतः क्रूराः	१६ १९ २२७
आत्मसम्भाविताःस्तब्धाः	१६ १७ २२४	कश्चित्तेच्छुतं पाथं !	१८ ७२ ४२६	तेजः क्षमा दृष्टिः शौचं	१६ ३ २०३
आपुस्तस्यवलारोग्यं	१७ ८ २५१	कट्टमलवणात्युष्ण-	१७ ९ २५३	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८ ३ २९०
आशापाशयतेर्बद्धाः	१६ १२ २१९	कर्मणः सुकुनस्याहुः	१४ १६ १२७	त्रिविधं तरकस्येदं	१६ २१ २२९
गी. तु. *				त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २ २४३

ओक्तप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पु.	ओक्तप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पु.	ओक्तप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पु.
द		म		र	
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च	१६ ४ २०७	मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	१८ ५८ ३८८	रजसि प्रलम्बं गत्वा	१४ १५ १२५
दातव्यमिति यद्दानं	१७ २० २६५	मनःप्रसादः सौम्यत्वं	१७ १६ २६१	रजस्तमसाम्बिभूय	१४ १० १२२
दुःखमित्येव यत्कर्म	१८ ८ ३००	मन्मना भव मद्भक्तः	१८ ६५ ३९८	रजो रागात्मकं विद्धि	१४ ७ ११८
देवद्विजगुरुप्राप्त-	१७ १४ २९९	मम योनिर्महद्भक्ता	१४ ३ ११०	रागो कर्मफलप्रदः	१८ २७ १३८
दक्षो सम्पद्भिर्मायाय	१६ ५ २८९	ममैवांशो जीवलोकै	१५ ७ १६८	राजन्तंसंस्तुत्य संस्तुत्य	१८ ७६ ४३१
द्वाविमौ पुरुषौ लोके	१९ १६ १८४	मयि चानन्ययोगेन	१३ ११ ४३३	ल	
द्वौ भूतसंघौ लोके	१६ ६ २१०	महाभूतान्यहङ्कारः	१३ ६ ३३३	लोभः प्रवृत्तिरात्मनः	१४ १२ १२४
ध		मां च योऽन्यनिवारणे	१४ २६ १३९	व	
धृत्या मया धारयते	१८ ३३ ३४४	मानवावमानयोस्तुल्यः	१४ २५ १३७	विविधीनमसृष्टार्थं	१७ १३ २५८
ध्यानेनात्मनि प्रव्यन्ति	१३ २५ ८१	सुकसन्नोऽनहंवादी	१८ २६ ३३६	विविक्तसेवी लब्धाशी	१८ ५२ ३७५
न		सुदग्राहिणात्मनो यत्	१७ १९ २६४	विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८ ३८ ३४९
न च तत्समानमुच्ये	१८ ६९ ४२३	य		व्यासप्रसादाच्छ्रुत्वान्	१८ ७५ ४३०
न तदस्ति पृथिव्या वा	१८ ७८ ३५१	य इमं परमं गुणं	१८ ६८ ४२१	श	
न तद्भासयते सूर्यः	१५ ६ १६६	य एवं वेत्ति पुरुषं	१३ २४ ७९	शमो दमस्तपः शौचं	१८ ४२ ३५५
न द्वेष्टथक्शालं कर्म	१८ १० ३०३	यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७ ४ २४६	शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	१८ १५ ३९३
न रूपमस्येह तपोपल-	१५ ३ १६०	यज्ञे तपसि दाने च	१८ २७ २७७	शरीरं यदवाप्नोति	१५ ८ १७२
नष्टो मोहः स्मृतिलेब्धा	१८ ७३ ४२७	यज्ञो दानं तपः कर्म	१८ ५ २९५	शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं	१८ ४३ ३५७
नहि वेदश्रुता शाक्यं	१८ ११ ३०३	यस्तनो योनिर्गन्धेन	१५ ११ १७६	श्रद्धया परया ततः	१७ १७ २६३
नाभ्यं गुणभ्यः कतरिं	१४ १९ १३०	यतः प्रवृत्तिर्नृतां	१८ ४६ ३६१	श्रद्धावान्नसूयश्च	१८ ७१ ४२५
निशतस्य तु सत्यासः	१८ ७ २९८	यत्तदपि विषमिव	१८ ३७ ३७७	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	१८ ७८ ३६३
नियतं सन्नहन्ति	१८ २३ ३३३	यत्तु कामेष्टुना कर्म	१८ २४ ३३५	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	१५ ९ १७२
निर्मानमोहा जितसङ्ग-	१५ ५ १६४	यत्तु कृत्स्नवदेकरिमान्	१८ २२ ३३२	स	
निर्भयं शृणु मे तत्र	१८ ४ २९३	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	१७ २१ २६६	सत्कारमानपूजार्थं	१७ १८ २६३
प		यत्तु योगशरः कृष्णः	१८ ७८ ४४४	सत्पातसञ्ज्ञायते ज्ञानं	१४ १७ १२८
पञ्चमामि महाबाहो !	१८ १३ ३१०	यथा प्रकाशयत्येकः	१३ ३४ ९७	सर्वं रजस्तम इति	१४ ५ ११४
परं सूर्यः प्रवक्ष्यामि	१४ १ १०६	यथा सर्वगतं सौदम्यात्	१३ ३३ ९६	सर्वं सुखे सञ्जयति	१४ ९ १२१
पुरुषः प्रकृतिर्यो हि	१३ २२ ७१	यदर्थं चासुबन्धे च	१८ ३९ ३५०	सत्वाल्लुक्ता सर्वस्य	१७ ३ ३४५
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानेन	१८ २१ ३३१	यदादिष्णते तेजः	१५ १२ १७७	सद्भावे साधुभावे च	१७ २६ २७३
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४ २२ १३४	यदा युतपुष्पमग्नौ	१३ ३१ ९२	समदुःखसुखः स्वस्थः	१४ २४ १३७
प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३ १ ३	यदा सर्वे प्रवृद्धे तु	१४ १४ १२५	समं परमर्हि सवन्न	१३ २९ ८८
” ”	१३ २० ६५	यथा सुतपुष्पमग्नौ	१८ १४ १२५	समं सर्वेषु भूतेषु	१३ २८ ८६
प्रकृत्यैव कर्माणि	१३ ३० ९०	यथा सत्पुष्पमग्नौ	१८ १४ १२५	सर्वकर्माणि यि सदा	१८ ५६ ३८५
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१८ ३० ३४१	यथा सत्पुष्पमग्नौ	१८ १४ १२५	सर्वगुणतमं भूयः	१८ ६४ ३६६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६ ७ २१२	यथा स्वप्नं भयं शोकं	१८ ३५ ३४६	सर्वतःपाणिपादं तव	१३ १४ ९१
व		यस्मात्स्वप्नमतीतोऽहं	१५ १८ १८९	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११ १२३
बहिरन्तश्च भूतानां	१३ १६ ९७	यस्य नाहृतो भावः	१८ १७ ३२१	सर्वमानस्रित्युच्य	१८ ६६ ४००
बुद्धेर्मेदं धृतेर्यैव	१८ २९ ३४७	यातायमं गतरथं	१७ १० २५४	सर्वभूतेषु येनैकं	१८ २० ३३०
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तः	१८ ५१ ३७५	यावत्सञ्ज्ञायते किञ्चित्	१३ २७ ८४	सर्वयोगिषु कोन्तेय !	१४ ४८ ३६४
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽश्नु	१४ २७ १४१	ये शास्त्रविधिसुत्सुच्य	१७ १ २४०	सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म	१८ ५० ३७१
ब्रह्मयुतः प्रसन्नहमा	१८ ६४ ३७९	यो मां भवेमसम्मूढः	१५ १९ १९०	सुखं त्विदानीं शिविषं	१८ ३६ ३४७
ब्राह्मणक्षत्रियविशो	१८ ४१ ३६२	यः शास्त्रविधिसुत्सुच्य	१६ २३ २३१	सत्पश्यत्यस्य महाबाहो !	१८ १८ ३६७
भ				स्वभावजेन कोन्तेय !	१८ ६० ३९०
भक्त्या मामभिजानाति	१८ ५५ ३८१			स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५ ३६०

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्कभाष्याद्येकादशीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

भो भोः वेदान्तशास्त्रानुचिन्तनतुन्दिलस्वाप्ता भवदवदावदाहजासद्वृत्ताशनज्ञानामृतपिपा-
सवो गुणमात्रैकप्रादिणः सुधियः । समुपजोषमाधोषयामस्तत्रभवतां अतीव मोदावहमिममुदन्तम्—
यन्मुद्रयतेऽस्माभिः श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानां प्रथमो गुच्छः । अत्रायेजितानां व्याख्यानमयं क्रमः—

- १ शाङ्करभाष्यम्, २ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या,
- ३ रामानुजभाष्यम्, ४ वेङ्कटनाथरचिता रामानुजभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका,
- ५ आनन्दतीर्थीय-(माध्व)-भाष्यम्, ६ तदनुयायिनी जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका,
- ७ हनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम्,

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानां व्याख्यानम्,

९ वल्लभीया तत्त्वदीपिका,

१० तदनुसारिण्यमृततरङ्गिणी,

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः—इति ।

तथा प्रत्यध्यायमादौ 'रक्षा-टीकोपेतो' गीतायं सङ्गृहः, अन्ते चाध्यायवकापि गीतयाऽजा-
योजितमष्टाध्यायपरिमितं पञ्चपुराणीयं नानाख्यानोपशोभितं गीता माहात्म्यमध्यायशोऽत्र
यथोचितं निवेशितमिति सत्यं 'प्रहर्षण' मेवेदं विदुषाम् ।

अत्र संगृहीता ब्रह्मानन्दगिर्याख्या व्याख्या च भगवत्पादीयं भाष्यमनुसरन्ती, टीकान्तरोदिता-
न्यथान् समालोचयन्ती पौराणिक-हरिहरादि-कीर्तन-प्रवचनकारोपकथ्यपीयं गुणगरिम्णा
सर्वव्याख्योपरि वरीवर्तीति दर्शनसमकालमेव ज्ञास्यन्ति तज्ज्ञाः ।

इदं चापरमपि विदां विशेषतः प्रमदपदं—यदिह संगृह्यते धूपकरोपाह्विधा लङ्कारश्रीमदन्-
न्तशास्त्रिप्रणीता 'अविगीता' नाम्नी कापि टिप्पणी—या समुद्रावयत्यभिनवानर्थविशेषान्, गद्य-
पद्यैरनुवदति गीर्वाणवाण्या ज्ञानदेव-वामनपण्डिताभ्यां महाराष्ट्रवाग्मुफितयोर्भावाध्वदीपिकायथार्थ-
दीपिकयोर्हृदयहारिणींऽशास्त्रं, निराकरोति च कुर्व्याख्यानां सप्रमाणमिति हेम्नः परमाभेदः ।

एवमगणितगुणगणसमुद्भासितोऽयं महीयान् ग्रन्थो विचक्षणैः सुक्ष्मेक्षिकया संशोध्य परसर्वर्ण-
पदच्छेद-वाक्यच्छेद-काकादिव्यञ्जकचिह्ननिवेशनादिभिः सम्यक् परिष्कृत्य विविधजातीयैर्ललित-
ललितैरक्षरैः स्निग्धवादातसुषुप्तेषु पत्रेषु मुद्रयते । तच्छ्रीकायुक्तानां श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचसां
मूलस्थलान्यपि महता प्रयत्नेनान्विषयान्विषय तत्रतत्र स्थले निर्दिश्यन्ते । किमधिकेन ? सर्वथा नाद्या-
वध्यधिवसुचं मुद्रितपूर्वं ईदृशो गीताव्याख्यासमुच्चय इति भूतार्थ एवायमाख्यायतेऽस्माभिः ।

गीताख्यां वाङ्मयीमैश्वरीं तनुमारिराधयिषुमिरस्माभिरिव महान्तं प्रयासमास्थाय, द्रविणचय-
व्ययं चाविगणय्य प्रकाशितस्यास्यातिसुचिक्रणपत्रमुद्रितस्य सुपट्टनिबद्धस्यामूल्यस्य ग्रन्थरत्नस्य
मूल्यमपि नितान्तमल्पमेव निर्धारितम् ।

प्रथमषट्कम् मूल्यम् रु. ८ ख. ०-१०-०

मध्यमषट्कम् " रु. ५ ०-७-०

तृतीयषट्कम् " रु. ७ ०-९-०

तथाप्येकत्रैव निबद्धस्य षट्त्रयस्य मूल्यम् रु. १८

— ० —

श्रीमद्भगवद्गीता- अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः । मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-गुजराती प्रिंटिंग प्रेस. सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट-मुंबई

निम्बार्कीयतत्त्वप्रकाशिकाष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु ' गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस ' संस्थापकै-
र्गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देताईकुलविभूषणैः स्वर्यरामतनूजैरिच्छारामाल्यैः श्रेष्ठिवयैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः
प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्रदायिना-
मद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्तद्व्याख्योप-
व्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्परविरुद्धराद्धान्त-
प्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवाक्यानि वा स्वस्वसिद्धान्तसमर्थकतया
स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमदं प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शन-
कुतुहजेषां तत्तन्निज्ञाधृतां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तैरेव निम्बार्कपणानुयायितत्त्वप्रकाशि-
कायुतश्चाष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंवर्धितशाङ्करभाष्याद्येकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्तरालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि
नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्वर्ण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविगीतयशोमिलोकमान्यैः
बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनसुमनोभिः स्वलङ्कृतो-
ऽयमगच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

वज्रमसम्प्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस मयली; पण ... बाकीच्या आणि निंबार्क-
सम्प्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिळून एकंदर पंधरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुजराती
प्रिन्टिंग प्रेसनें नुकत्याच [शके १८२४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आतां सर्व
निर्वाह होतो. (गीतारहस्य— पूर्ण, अधिक वैशाख ७, के १८३७; बाळ गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्ये व त्या सम्प्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून
पंधरा [सध्या एकोणीस] टीका मुंबईस गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यार्नी नुकत्याच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रन्थ फार सोईचा आहे.

[गीतारहस्य टिपणी]

बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायिभ्रीकेशव —

काश्मीरिमहाचार्यपादप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता ... गृढार्थदीपिका

३ श्रीशङ्करानन्दप्रणीता ... तात्पर्यबोधिनी

४ श्रीधरस्वामिकृता ... सुबोधिनी

५ श्रीसदानन्दविरचितः ... प्रभाप्रकाशः

६ श्रीधनपतिसुरिविरचिता— भाष्योत्कषदीपिका

७ देवज्ञपंडितश्रीसूर्यविरचिता ... परमार्थप्रपा

८ पूर्णप्रज्ञमतानुसारिश्रीराववेन्द्रकृतः .. अर्थसंग्रहः

इत्येताभिर्व्याख्याभिरष्टाभिः सहितायाः श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोकाः स्थूलतयासूत्रेष्टीकाश्च
स्थूलाक्षरैरुद्दिष्टाः इदा माल्लेशिष्येते ।

श्रीमद्भगवद्गीता— मूलार्थ

मूल्यम् १०-०-०

सू० ०-३-०

प्रातिस्थानम्—गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस. सासुन बिर्लिङग, एलिफन्टन सर्कल, कोट-मुंबई.